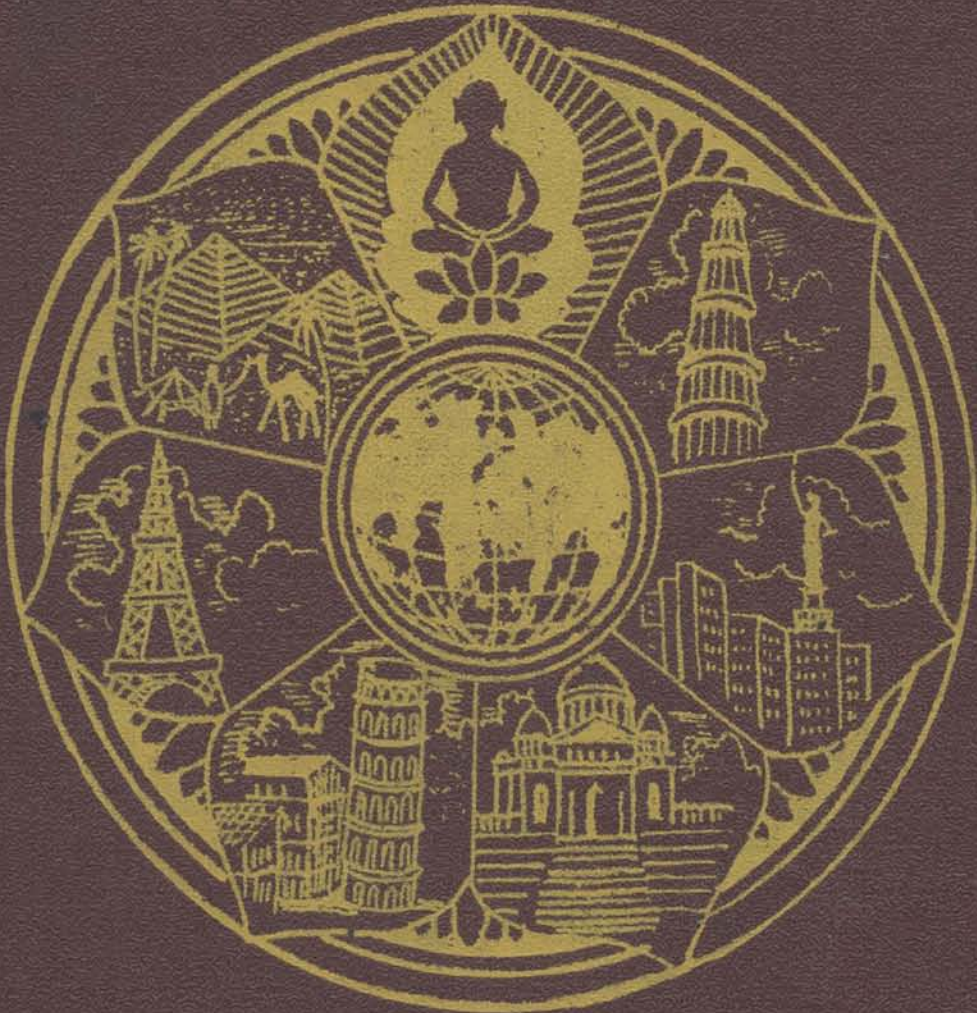

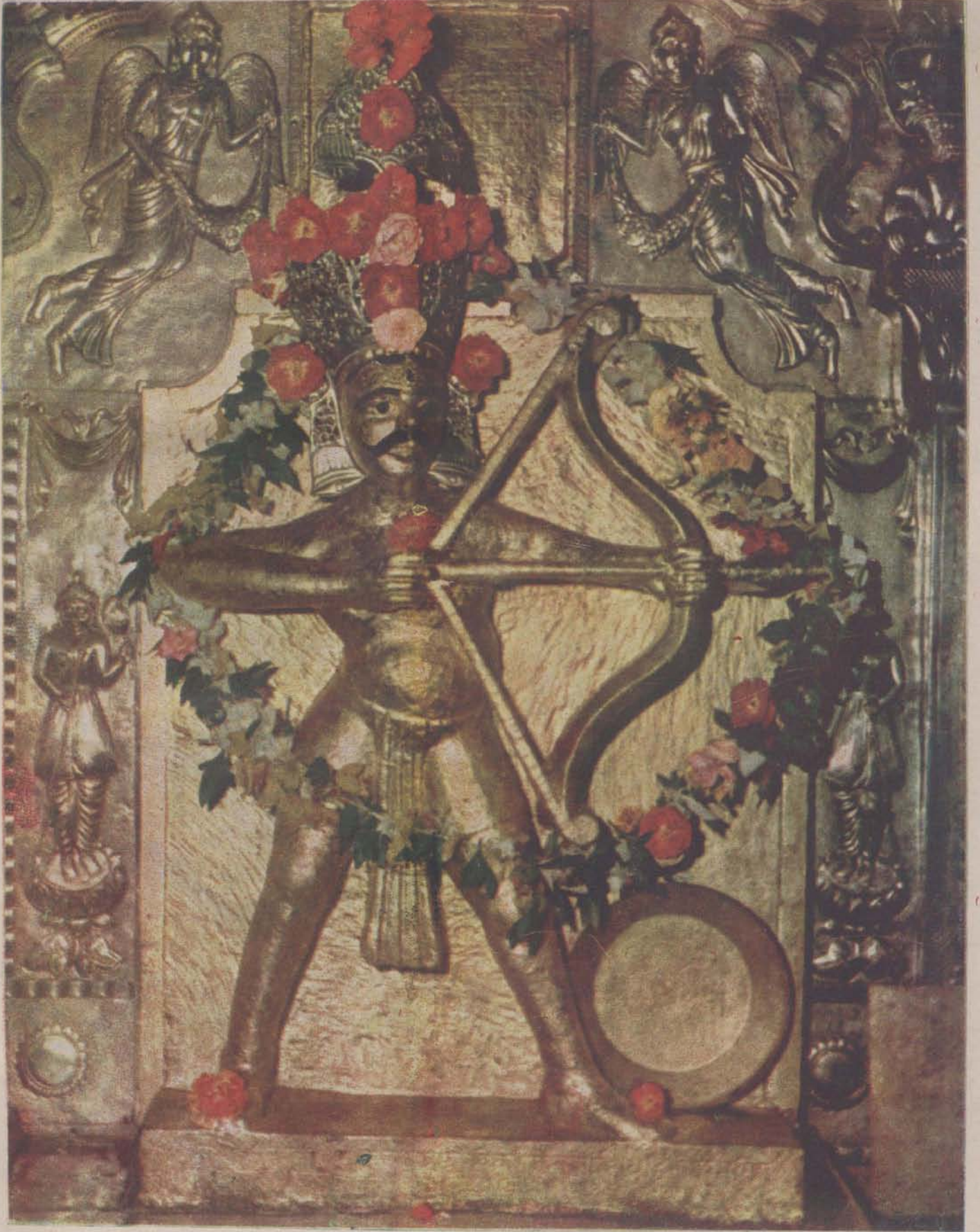
વિશ્વની અસ્મિતા

સંદર્ભ ગ્રંથ
ભાગ-૨

નંદલાલ દેવલુક
સંપાદક

વિશ્વના વિવિધ પ્રાચીનત્તમ ધર્મસ્થાનોમાંનું એક પ્રતિક - જૈન અને જૈનેતર
સમાજનો ઘણો મોટો સમુદાય જેની ઉપાસના આરાધના કરી આજે પણ ધન્યતા અનુભવે છે.

મગદ પ્રભાવકુશ્રી ઘંટાકર્ણુ - મહાવીરદેવ (મહુડીતીર્થ - ઉત્તર ગુજરાત)

For Private & Personal (મહુડી જૈન શ્રવેતાગર તીર્થ પેઢીના સૌજન્યથી)

જ્યોતિર્વિદ્ જૈનાચાર્ય

શ્રીમદ્ વિજયલલિધસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી

- ★ જેમની પ્રેરણા અને આશીર્વાદથી સંદર્ભ ગ્રંથના આ આયોજનને સફળતા સાંપડી છે,
- ★ જેમની પ્રેરક નિશ્રામાં સંદર્ભગ્રંથનો પ્રકાશન સમારોહ યશસ્વી રીતે યોજાયો છે.

વિરલ વ્યક્તિત્વ

અનેક સફળુણ સંપન્ન પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયલલિધસૂરીશ્વર મહારાજશ્રીની થોડા સમયની મુલાકાત ધર્મશ્રદ્ધાળુઓને દીર્ઘ સમય સુધીનો શ્રેષ્ઠ સહવાસ બની રહે છે. તેમનો જીવન પડછંદ દેહ, ગૌરવણો વાન, તેજસ્વી વિશાળ લલાટ, ભરાવદાર વિનયી ચહેરો, એ ચહેરા પર લહેરી લાલાની બેફિકરી, સદાય હોઠો પર મલપતું સ્મિત, આંખોમાં આવકારનો ઉમંગ, શબ્દોમાં મધજરતી મીઠાશ, વાતોમાં વહાલયનાં અમીઝરણાં આવનાર એક જ વાર પૂજ્ય આચાર્યશ્રીને મળે તો સદા માટે એમની પુણ્ય સ્મૃતિ લઈને જાય. એમનો સત્સંગ અને સહવાસ એકાંત અને ભીડનું મધુરું સંસ્મરણ બની રહે છે.

દીક્ષા પર્ચાયના ત્રણ દાયકા દરમિયાન જિન શાસન પ્રભાવનાનાં અનેક નાનાં મોટાં કામો તેમના હાથે થયાં છે. ન્યાય-તર્ક-સાહિત્ય અને ખાસ કરીને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં તેમને જીંઠો રસ છે. આરંભસિદ્ધિ નામનો પ્રાચીન ગ્રંથ એમણે સંશોધિત અને સંપાદિત કરી પ્રગટ કરાવ્યો છે. શુભ અને મંગળ કામોમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના તેમના જ્ઞાનનો લાભ જન અને જૈનેતર સૌ કોઈને મળી રહે છે. પરહિતની શુભ ભાવનાથી જ જૈનોદય પ્રત્યક્ષ પંચાંગનું સંશોધન સંકલન અને સંપાદન કર્યું છે.

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૮૬ આસો સુદ ૬. પાટણ
વડી દીક્ષા : ૨૦૦૬ વૈશાખ સુદ ૧૦ આંતરસુખ્યા
પંચાસદ : વિ. સં. ૨૦૩૨ મહાવદિ ૧૪ પૂના

દીક્ષા : વિ. સં. ૨૦૦૬ મહા સુદ ૩. અમદાવાદ
ગણિપદ : વિ. સં. ૨૦૩૦ માગશર સુદ ૫ જામનગર
આચાર્યપદ : વિ. સં. ૨૦૩૨ ફાગણ સુદ ૨ પૂના

વિશ્વની અસ્મિતા

સંદર્ભગ્રંથ
ભાગ-૨

(આપણાં ગૌરવશાળી મૂલ્યોની ઝાંખી)

નંદલાલ બી. દેવલુક
સંપાદક

★ પ્રથમ આવૃત્તિ

★ એપ્રિલ, ૧૯૮૧

★ મૂલ્ય રૂ. ૧૦૦=૦૦

★ પ્રકાશક

નંદલાલ બી દેવલુક

યોગેશ એડવર્ટીઝિંગ સર્વિસ

પત્રાલય- ૨૨૩૭, બી-૧, હીલ ડ્રાઇવ,

વાઘાવાડી રોડ, વરલ હાઉસ પાછળ

ભાવનગર-૨

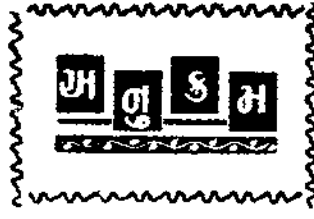
★ મુદ્રક

જુગલદાસ સી. મહેતા

શ્રી પ્રવીણ પ્રિન્ટરી

સ્ટેશન રોડ, સોનગઢ

(જિ. ભાવનગર)

વિશ્વવિમર્શ

વિષય

લેખક

પૃષ્ઠ

☆ વિશ્વમાનવ :-

૧૦૦

શ્રી માધવ પંડિત

☆ વિશ્વ એકતા :-

૧૦૫

પ્રાસ્તાવિક-વિશ્વ એકતાની સંકલ્પના - વિશ્વ
એકતાનો સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર - વિશ્વ
એકતાનું ઘડતર

☆ વિશ્વનાં કેટલાંક સ્થાપત્યકીય સ્મારકો :-

૧૧૧

શ્રી શોભસ પરમાર

ઝિગુરત, ચીનની દીવાલ, એથેન્સનું પાર્થે-
નોનનું મંદિર, રોમનું કોલોઝિયમ, રોમનું
સેંટ પીટરનું દેવળ, પિઝાનો દળતો મિનારો,
સાંચીનો મહાસ્તૂપ, ઇલોરાનું કૈલાસ, બોરો-
બુદર, શ્વેડેગોન પેગોડા, અંગકોર વટ,
તાજમહલ,

☆ વિશ્વ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ :-

૧૧૯

ડૉ. રમેશકાંત ગો. પરીખ

☆ વેદ અને ઝંદ અવેસ્તા :-

૧૨૩

પ્રો. ચંદ્રિકા વી. પાઠક

દેવ અને અસુર, અવસ્તામાં વૈદિક દેવો,
વેદ અને અવસ્તામાં વિખ્યાત વ્યક્તિત્વો, વેદ
અને અવસ્તામાં ક્રિયાકાંડ, પાઠટીપ-૧

☆ વિશ્વની લુપ્ત થયેલી પ્રાણીસૃષ્ટિ :-

૧૩૫

પ્રા. એસ. વી. નાડલ

સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ, આધુનિક અને માન્યમંતવ્ય, જીવશોષની પ્રાપ્તિ, જીવશોષના પ્રકારો, ભૂસ્તરીય વિતરણ, લુપ્ત થયેલી પ્રાણીસૃષ્ટિ, પેલીઓઝોઈક એરા, ઓરડો. વિસીયન યુગ, સિલ્યુરિયન, ડિવોનિયન યુગ, કૅમ્બ્રીયીસ

અસ્તિત્વમત્તરયો:-

(૧) કૅસોપ્ટેરીજીઆઈ, ઓરડીઓલેપીસ મત્તરય (૨) ડિપ્નોઈ, ઉભયજીવી પ્રાણીઓ, સરીસૃપ પ્રાણીઓ, સીમોજીરિયા, એરીઓસીલીસ, પ્લેઝીઓસોરસ આઈગોડોન, સ્ટીગોસોરસ ટ્રાયસેરેટોપ્સ, ડાયમેટ્રોડોન, સાયેનોગ્નેથસ, વિહંગ (પંખીઓ) આર્કી-ઓપ્ટોરિક્સ, હેરવેરોનિસ, સસ્તનપ્રાણીઓ અસ્તિ-ભૂત તરીકે મળી આવેલા સસ્તન જીવો:- ફેનાડોડસ, મોરોપસ, અંતિમ અતિહાસિક પ્રાણી ક્યારે મૃત્યુ પામ્યો? ઉપસંહાર

☆ વિશ્વનાં વિવિધ રાષ્ટ્રોનું સમાજ જીવન અને વિશિષ્ટ પરંપરા :-

૧૪૭

શ્રી કૃષ્ણવદન જોટલી

કેનેડા, રુમાનિયા, મેક્સિકો, ઝેકોસ્લોવાકિયા, પોલેન્ડનો પ્રવાસ, પાટનગર - વોર્સો, ઇટાલીનો પ્રવાસ પર્વતીય પ્રદેશ ' પૅડમોન્ટ ' નયનરમ્ય સૌંદર્ય-ધામો, યુરોપનું શ્રીનગર વેનિસ, સુંદર ભૂમિદર્શ્યો ઓસ્ટ્રેલિયા (ટૂંક માહિતી) આફ્રિકાના (અનેક દેશોનો અલ્પ પરિચય) (૧) અલ્જીરિયા (૨) લિબિયા (૩) ટ્યુનિસિયા (૪) મોરોક્કો (૫) માલી (૬) નાઈજર (૭) ચાડ (૮) સુદાન (૯) ઇથિયોપિયા (૧૦) સોમાલિયા (૧૧) સેનેગલ (૧૨) ગિની (૧૩) સિયેરા લીઓન (૧૪) લાઈબીરિયા (૧૫) આઈવરી કોસ્ટ (૧૬) ઘાના (૧૭) ટોગો (૧૮) ડોહોમી (૧૯) નાઈજીરિયા

(૨૦) મોરિશિયાના (૨૧) કેમેરૂન (૨૨) મધ્ય આફ્રિકન પ્રજાસત્તાક (૨૩) ગેબોન (૨૪) કોંગો પ્રાચીન (૨૫) કોંગો - કિનશાસા (૨૬) ડુઆંડા (૨૭) બુરુન્ડી (૨૮) યુગાન્ડા (૨૯) કેન્યા (૩૦) તાંઝાનિયા (૩૧) ઝાંબિયા (૩૨) મોટસ્વાના (૩૩) લેસોથો (૩૪) મલાવી (૩૫) ગેમ્બિયા (૩૬) આપરવોલ્ટા (૩૭) સેડેસિયા (૩૮) દક્ષિણ આફ્રિકા (૩૯) માલાગાસી (૪૦) સ્પેનને અધીન ક્ષેત્રે (૪૧) ફ્રાંસને અધીન ક્ષેત્ર (૪૨) બ્રિટનને અધીન ક્ષેત્ર (૪૩) પોર્ટુગલને અધીન ક્ષેત્ર (૪૪) સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘને અધીન ક્ષેત્ર.

રાજનીતિ-સમાજવિદ્યા અને ઇતિહાસદર્શન

★ મરુભૂમિ : વિશ્વના ગરમ રણ પ્રદેશો :-

૧૯૭

પ્રા. ગોવિંદભાઈ વી. પટેલ

પ્રસ્તાવના - રણ બનવાનાં કારણો - વિવિધ અંડોનાં રણો. - હરિયાણા પ્રદેશો રણમાં પરિવર્તન - નહિવત્ વરસાદનું પ્રમાણ - ઊંચા ઉષ્ણતામાન - કમરતોડ દુષ્કાળનું વધતું પ્રમાણ. - જમીન અને તેનો ઉપયોગ - વાતાવરણ અનુસાર વનસ્પતિ - રણપ્રદેશનું પ્રાણીજીવન - સંઘર્ષમય માનવજીવન - આજનું રણપ્રદેશનું માનવજીવન - ઉપસંહાર.

★ જાપાનનું આધુનિકીકરણ

૨૨૧

શ્રી પ્રા. એસ. વી. જાની

★ સંસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ :-

૨૩૧

શ્રી મોહનલાલ વી. મેઘાણી

★ અગ્નિ એશિયામાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ :-

૨૩૭

પ્રા. એસ. વી. જાની

પ્રેરક પરિબળો, સહાયક પરિબળો, વિવિધ દેશોમાં ચળવળનું સ્વરૂપ - ૧ ઇન્ડોનેશિયામાં ૨ ફિલિપાઈન્સમાં ૩ બર્મામાં ૪ મલાયામાં ૫ હિંદી ચીનમાં

☆ કોમ્પ્યુટર યુગમાં પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિ :

૨૪૫

શ્રી નલિનાક્ષ પંડ્યા

☆ વિશ્વની વિવિધ ટાપુ સૃષ્ટિ

૨૪૯

શ્રી જી. વી. પટેલ

શ્રી શંકરભાઈ એસ. પટેલ

સમુદ્રના ટાપુઓ, સ્થાન અને વિસ્તાર, ગીચ અને ઓછી વસ્તીવાળા ટાપુઓ, વિશ્વના ટાપુઓ, વસ્તી અને વાર્ષિક આવક.

☆ વિશ્વવસ્તીની સમસ્યાઓ અને નિવારણ :-

૨૫૯

(એક ભૌગોલિક અધ્યયન)

શ્રી પ્રા. ગોવિંદભાઈ વી. પટેલ

દુનિયાની વસ્તીનું પ્રમાણ ખંડ - પ્રમાણે
વસ્તીનું વિતરણ - વસ્તી વિતરણ પર અસર
કરતાં પરિબળો

☆ વિશ્વની નૃત્ય પરંપરા :-

૨૮૯

કુ. બિનીતાબેન ડી. ભેશીપુરા

પ્રાસ્તાવિક - નૃત્યની વ્યાખ્યા, નૃત્યના સામાન્ય પ્રકાર, અભિનય - અભિનયના પ્રકાર-અંગભંગ હસ્તભેદ, પાદભેદ, નૃત્ય મુદ્રા, નૃત્ય સમય-નૃત્તાચાર્ય, નર્તક તથા નર્તકીની પરિભાષા નૃત્તાચાર્ય નર્તક-નર્તકી-નાયિકાના ભેદ-વિશિષ્ટ નૃત્યપ્રકારો :
૧ ભારત નાટ્યમ્ ૨ કથકલી ૩ કથક ૪ મણિપુરી.
ભારતના પ્રાચીન નૃત્ય પ્રકારો :- આંધ્રનું કુચીપુડી તામિલનાડુનું ભારત નાટ્યમ્, કૃષ્ણાદ્રમકલી, મોહિની અટ્ટમ - ઓરીસી - કર્ણાટકનું યક્ષગાન- તાંબેર છાઉ-ભારતીય નૃત્યની કેવી ઉદાત્ત તથા પવિત્ર ભાવના ! ફ્રાન્સ અને ઇટાલી, સ્પેન-ગ્રેટ બ્રિટન, અમેરિકા જાપાન, ઉપસંહાર.

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
☆ દેશવિદેશની લગ્ન પ્રથાઓ :-		૩૦૩
સંસારદર્શન.	શ્રી બિપીનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી	
☆ વિશ્વનાં વિવિધ ચલણોની નામાવલી :-		૩૧૩
	શ્રી બિપીનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી	
☆ વિશ્વના દેશોમાં પ્રવર્તતી અંતિમ ક્રિયાઓનું વૈવિધ્ય:-		૩૧૭
	શ્રી બિપીનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી.	
☆ નાઇલ નદીની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ :-		૩૩૫
	શ્રી પુષ્કરભાઈ ગોકાણી	
ઈ.સ. પૂર્વે પ્રાચીન મિસરની વિકાસગાથા, મિસર દ્વારા વિશ્વ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં મળેલ દેખાડો. પરિશિષ્ટ - ૧ નાઇલ. પરિશિષ્ટ - ૨ સુએઝનહેર પરિશિષ્ટ - ૩ સંદર્ભગ્રંથ, પરિશિષ્ટ - ૪, પરિશિષ્ટ - ૫.		
☆ વિશ્વ નાણા વ્યવસ્થાના બદલાતા પ્રવાહો :-		૩૫૭
	આ. પી. એ. કામોઠી	
આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાવ્યવસ્થાની પૂર્વભૂમિકા, બ્રિટન વુડ્રૂ સંમેલન અને ફળશ્રુતિ, કેમ્બ્રિજ પ્લાન, બ્રાઇટ પ્લાન, સ્થાપના, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડો-જના ઉદ્દેશ, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોજનો સિદ્ધાંત, સત્તાવહીવટ, સાધન મૂડી અને ફાળો, ભંડોજની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ, નાણા ભંડોજની કામગીરી ભંડોજની કામગીરીની સિદ્ધિઓ, ભંડોજની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોજના માળખામાં આવેલાં નવાં પરિવર્તનો, વિકસતા દેશો પ્રત્યે ગતિશીલ દષ્ટિબિંદુ, વિશ્વની નાણાકીય પદ્ધતિમાં સુધારાઓ, સભ્ય રાષ્ટ્રોના કુલ ફાળામાં વધારો, વિવિધ યોજનાઓ, સુવર્ણ અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા પદ્ધતિ, ઉપાડના વિશિષ્ટ		

હક્કની યોજના, ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્કની યોજના શું છે? ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્કની યોજનાનો અમલ, ઉ. વિ. હ. તું મૂલ્યાંકન, ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્કની યોજના એ ખરેખર ક્રાંતિકારી છે? અત્યવ વિકસિત નાણા અને ઉપાડના વિશિષ્ટ અધિકારોનો પ્રશ્ન, ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્ક યોજનાનું ભાવિ, ૨૦ સપ્ટેમ્બરના જૂથની સમિતિ, ઉપસંહાર.

★ નારી : ભારત અને વિશ્વની દૃષ્ટિએ :-

૩૭૩

પ્રિ. ઉપેન્દ્રભાઈ પાઠક

પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રી, અનુવૈદિક યુગમાં સ્ત્રી, મધ્યયુગમાં નારીશ્રવન, વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રી, નારી મુક્તિની પ્રક્રિયા વેગ પકડે છે, સ્ત્રીઓનું સ્થાન ચીનમાં.

★ વિવિધ ક્ષેત્રે વિશ્વની મહાન મહિલાઓ :-

૩૮૭

કે. ભૂલિકાએન ત્રિવેદી

અગાથા ક્રિસ્ટી-અમૃતા શેરગિલ-શ્રીમતી ઈન્દિરા બહેન ગાંધી - અહલ્યાબાઈ હોલ્કર-એલીનાર ફ્રાંકો કસ્તુરબા, ખાલિદા અલીબખાનમ-ગોલ્ડા-મેયર, જોન ઓફ આર્ક, શ્રીમતી પર્લ એસ. બક, ભગિની નિવેદિતા, મધર ટેરેસા, શ્રી મા શારદામણિ દેવી, સરોજિની નાયડુ, હેલન કેલર, ઉપસંહાર.

★ વિશ્વની પ્રાકૃતિક પ્રાણીસંપત્તિ :-

૪૨૯

પ્રા. અંદ્રકાંત એચ. જોષી

પ્રકૃતિ પ્રણય, જિજીવિષા, જળચરોની ઊંઘ, પક્ષીઓ તથા પ્રાણીઓની ભાષા, પક્ષીઓનાં વિહારધામો અને પ્રાણીઓનાં અભયારણ્યો, દરિયાઈ જીવવિદ્યાના વિજ્ઞાતા, માછલીઓની કેટેગરી-બહુ બહેલ, વેરા-કચુડા, વીજળી માછલી, સાલમન. જળચર તથા સ્થળચર પ્રાણીઓનું સામાન્ય આયુષ્ય, દોડવાની ઝડપ, મરચરુદિ, સૌંદર્ય પક્ષીઓ, સાઈબેરિયન

કુંજ, કાળી રોકવાળા બગલા, ગરુડ, શાહમૃગ,
જિરાફ, હંસપક્ષી, પક્ષીઓની પ્રેરણા અને વાતા-
વરણ સામે પ્રત્યાઘાત, હસ્તી સંરક્ષણ, વન સંરક્ષણ,
શિવાલિકની પર્વતમાળા, ૧૦૦ જાતનાં પક્ષીઓનું
સંગીત સાંભળતું શહેર મોસ્કો, કનેડાનું વાઈલ્ડ
લાઈફ, પ્રાણી-પક્ષીનું પ્રજનન.

ભૂગોળ - ખગોળ

☆ ભૂકંપ :-

૪૫૩

પ્રા. ચંદ્રકાંત એચ. જોષી

☆ અક્ષાંડની ઉત્પત્તિ :-

૪૬૧

પ્રા. ચંદ્રકાંત એચ. જોષી

સિક્કીડ, તારા સિદ્ધાંત, વિદ્યુત ચુંબકીય સિદ્ધાંત,
હોયલની થિયરી, લીટલીટનનો દ્વિતારા યુગ્મતારા
સિદ્ધાંત, ચેમ્બરલેન અને પ્લેટેસિમલ સિદ્ધાંત,
કાન્ટની ગેસિયસ થિયરી, નિહારીકાવાદ અદ્વૈતવાદ,
દોષ, બક્ષનની કેલિબ્રમ થિયરી, ભરતીવાદ - દ્વૈત-
વાદનો સિદ્ધાંત, લાક્ષણિક નબળાઈઓ, ક્ષતિદોષો
પેટાથિયરીઝ.

મનન-ચિંતન અને સાહિત્ય સમૃદ્ધિ

☆ વિશ્વ સાહિત્યમાં ઊભી શકે તેવી સાંપ્રત હિન્દી રચનાઓ :-

૪૭૫

શ્રી શંભુશ દેવાણી

‘નદી કે દ્વીપ’ ‘નદી કે દ્વીપ’ પ્રેમના નાના
મોટા દ્વીપ, રેખા અને ભુવન, ગૌરા, સમાપન
‘ઉર્વશી’ ઉર્વરા કવિતા ઉર્વશી, ઉર્વશીનું કથાનક
અને એતહાસિકતા, ઉર્વશીમાં પ્રેમદર્શન, ઉર્વશીમાં
પ્રકૃતિ અને પ્રણય.

☆ અખિલ પ્રજ્ઞાંડમાં માનવીનું સ્થાન :—

૪૮૬

ગોવિંદભાઈ વી. પટેલ

૧ પ્રસ્તાવના ૨ કુદરતવાદ એટલે શું? ૩ પ્રાચીન વિચારસરણી ૪ મધ્યયુગની વિચારસરણી ૫ અસર-કારક કુદરતવાદના ખીજની રોપણી ૬ ડિમેક્સિન્સ-અને કુદરતવાદ ૭ એલન સેમ્પલ ૮ કુદરતવાદનો વિરોધ ૯ માનવવાદની વિચારસરણી ૧૦ માનવવાદનો વિકાસ ૧૧ કુદરત સાથે માનવીની વર્તણૂક ૧૨ રોબર્ટ પ્લેટોનો આધુનિક કુદરતવાદ ૧૩ ત્રિકીથ ટેલરની વિચારસરણી ૧૪ શું માનવીએ કુદરત પર વિજય મેળવ્યો છે? ૧૫ અમેરિકાની કુદરતી વાતાવરણ પર અસર ૧૬ માનવવાદની સમીક્ષા ૧૭ ઉપસંહાર

☆ જગતનો મહાન અધ્યાત્મપંથ—રહસ્યવાદ :—

૫૦૩

ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયબાદા

વિવિધ અર્થ, રહસ્યવાદની વ્યાખ્યાઓ, રહસ્યવાદના પ્રકારો, પ્રેમ અને અકુચનો રહસ્યવાદ, જ્ઞાન અને સમજનો રહસ્યવાદ, આત્મરહસ્યવાદ, ઈશ્વરરહસ્યવાદ, પ્રકૃતિ રહસ્યવાદ, સાધનાત્મક રહસ્યવાદ, કૃતક રહસ્યવાદ, પ્રેતાત્મા રહસ્યવાદ, વિવિધ ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય, મતમાં રહસ્યવાદ, વેદોમાં રહસ્યવાદ, ઉપનિષદો, શેવધર્મ, શક્તિ સંપ્રદાય, જૈનધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, ઝેન સંપ્રદાય, નાથ સંપ્રદાય, સૂફી કવિઓ, કબીર, રાધા સ્વામી મત, બાઉલપંથ, પ્રાચીન 'હમીય સમાજ'માં રહસ્યવાદ, જરથુષ્ટ્રધર્મ, યહૂદી ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, પાદરીય, ગ્રંથસૂચિ

☆ રાજયોગ :—

૫૪૯

બ્રહ્માકુમારી ચંદ્રિકાબહેન

રાજયોગના સ્થંભ અને યોગીની દિનચર્યા ૧ બ્રહ્મચર્યા ૨ આહારશુદ્ધિ ૩ સત્સંગ ૪ પવિત્રતા ૫ દિનચર્યા, રાજયોગની માનસિક ભૂમિકા.

રાજયોગ અને ઈશ્વરીય જ્ઞાનને અલેધ સંબંધ, રાજ-
યોગ વ્યાખ્યા, રાજયોગના પાયામાં પરમાત્મા પ્રત્યે
ઉત્કટ પ્રેમ, રાજયોગના વિશેષ અભ્યાસમાં ભેસવાની
તેયારી, રાજયોગમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનાં, સોપાન
રૂપ અવસ્થાઓ :- (૧) મંથન (૨) મનન અવસ્થા
(૩) રુહરુહાન, (૪) મગ્નાવસ્થા (૫) બિંદુરૂપ
અવસ્થા, વ્યક્ત અને અવ્યક્તનો ભેદ, અવ્યક્ત
અવસ્થાનાં લક્ષણો :- પિતાશ્રી બ્રાહ્મણી કર્મોત્તીત-
અવસ્થાના ઉદ્ઘાટન સાથે કર્મોત્તીત અવસ્થાનાં-
લક્ષણોની સમજૂતી :- શિવ ભગવાન કૃત રાજ-
યોગ (સહજ સમાધિ) તથા પાતંજલ રાજયોગ
નો - સદીક તુલનાત્મક અભ્યાસ. સમાધિ શું
છે? સહજ સમાધિ શું છે? સહજ સમાધિ કેવી
રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય? યોગશું છે? સમાધિના
સાધનરૂપ યોગનાં અંગ (૧) યમ (૨) નિયમ
(૩) આસન (૪) પ્રાણાયામ (૫) પ્રત્યાહાર (૬)
ધારણા અને ધ્યાન પરિશિષ્ટ-૧ મનોવૈજ્ઞાનિકો અનુસાર
સોળ વૃત્તિઓ અને તેનું માર્ગોતરીકરણ :- પરિશિષ્ટ-૨
સહજ સમાધિ અને બીજી સમાધિઓ વચ્ચે તફાવત
સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના પ્રકાર (અ) કોઈ સ્થૂળ આધાર
લઈ પ્રાપ્ત થતી સમાધિ :- (બ) સવિચાર સમાધિ
(ક) આનંદ અનુગત સમાધિ (ડ) અસ્મિતાનુગત
સમાધિ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ.

☆ વિશ્વ સાહિત્યમાં ઊભી શકે તેવી સાંપ્રત ગુજરાતી નવલકથાઓ

૫૭૧

શ્રી નટવરલાલ રાયચુરા

અમૃતા, છિન્નપત્ર

☆ ઈશ્વર સંબંધી વિશ્વના ચિંતકોનાં વિવિધ મંતવ્યો

૫૭૭

પ્રો ફે. બી. માંકડ

પ્રાસ્તાવિક, પ્રાચીન ગ્રીક ચિંતકોનાં મંતવ્ય,
થેલીઝ, એનેકઝીમેન્ડરે, પાયથેગોરાસ, હેરકલિટસ,
એનોફ્રેનિઝ, પામેનિડઝ, એમ્પેડોકલીઝ, સોક્રેટિસ
પ્લુટો, એરિસ્ટોટલ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, સંતપોલ, સંત

ઓગસ્ટાઈન, ફ્રાન્સિસ બેકન, પાર્કલ, લાયબનિઝ,
જ્યોર્જ બર્કલી, હ્યુસન, ઇમેન્યુઅલ કેન્ટ, બિશપ
બટલર, બેનાથન એડવર્ડ્ઝ, હેવિડ હ્યુમ, હેગલ,
બ્રેડલી, બોસાંકે, ફ્રેશનર, ફ્રોઈડ, વ્યક્તિલક્ષી આદર્શ-
વાદીઓ, વિલિયમ જેમ્સ, ભારતીય દર્શનો અને
દર્શનિકો, સાંખ્ય દર્શન, યોગદર્શન, ન્યાય વૈશેષિક
દર્શન, પૂર્વમીમાંસા અને વેદાંત દર્શન, આદ્ય
શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, અન્યમત, બૌદ્ધદર્શન,
ઈસ્લામ ધર્મ, જૂન દર્શન, જરથોસ્ત્રીધર્મ, શીખ
ધર્મ, તાઓ ધર્મ, શિન્તોધર્મ, ઇત્યાદિ, અર્વાચીન
ભારતના કેટલાક મહાપુરુષોના મત.

☆ શ્રીમદ્ ભાગવત (ભગવાનની વાહમયી પ્રતિમા)

૫૯૩

પ્રા. હીરાબહેન ચતવાણી

☆ લોકગીતોનાં વહેતાં નીર અને સ્વ અવેશ્યંદ મેઘાણી

૫૦૫

સૌ. સ્વાતિબેન તુષાર દીવાનજી

લોકસાહિત્ય શું છે? લોકસાહિત્યના પારિભાષિક
શબ્દ, વિપ્રલંબના સૂરો, વિનોદગીતો, હાસ્યરડાં
અને ખાળગીતો, સોરઠી ગીતકથાઓ.

☆ શ્રી માતાજીનું શિક્ષણ દર્શન

૬૨૭

પ્રા. મોતીસાઈ એમ. પટેલ

શ્રીમાતાજીનું શિક્ષણદર્શન, શ્રીમાતાજીની શિક્ષણની
સંકલ્પના (૧) શારીરિક શિક્ષણ (૨) જીવનજેમનું
શિક્ષણ (૩) માનસિક વિકાસનું શિક્ષણ (૪)
આત્મિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેનું શિક્ષણ

☆ છેલ્લાં સો વરસનું જગત સાહિત્ય

૬૩૭

શ્રી નરોત્તમ પદાણુ

રશિયન સાહિત્ય, આફ્રિકન સાહિત્ય, અમેરિકન
સાહિત્ય

☆ સંસ્કૃત સાહિત્યનું મહત્વ :-

૬૪૫

શ્રીમતિ જ્યોત્સનાબેન બી. વૈશ્નવ

☆ શ્રી અરવિંદની નજરે વિશ્વઐક્ય:-

૬૫૩

પ્રા. મોતીભાઈ મ. પટેલ

જીવનદર્શનમાં વિશ્વઐક્ય, શ્રી અરવિંદના સ્વતંત્ર, મૌલિક - અનુભૂતિપર આધારિત જીવન-દર્શનની મુખ્ય વિશેષતાઓ:- આધ્યાત્મિક વિશ્વ-સમાજની સ્થાપના, વિશ્વનગરનું એક સ્વપ્ન, વિશ્વ-ઐક્યનું પ્રતીક આંતરરાષ્ટ્રીય નગર ઓરોવીલ

☆ વિશ્વ સારસ્વત : રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

૬૬૧

પ્રા. મોતીભાઈ મ. પટેલ

જીવન અને કવન, નિષ્કર્ષ

☆ સરસ્વતી પુત્રો ચંદ્ર ખારોટ અને સંત સુરદાસ વિષે એક અધ્યયન

૬૭૩

શ્રી કેશુભાઈ ખારોટ

☆ સિદ્ધયોગ — મહાયોગ— કુંડલિની યોગ :-

૬૮૫

શ્રી ડૉ. જી. પી. અમીન

યોગવિદ્યા, યોગનું નામ વિધાન, ચિત્તવૃત્તિ નિરોધની અનિવાર્યતા, યોગના પ્રકાર, સિદ્ધયોગ-મહાયોગ, કુંડલિનીયોગ, કુંડલીની જાગૃતીકરણ, ગુરુકૃપા, ગુરુકૃપા મુક્તિદાતા, કુંડલીની ક્રિયાવતી, કુંડલીની ઉત્થાનનો અણસાર, કુંડલીની દ્વારા સર્વ તત્ત્વ અનુભૂતિ, ચક્રોનું તાત્પર્ય, પદ્મ-પાંખડીનું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય, અનુભવ ઝાંખી, આગમચેતી, વાક-સંયમ.

☆ પુરાણોમાંથી જાણવા જેવું

૬૯૫

શ્રી કેશુભાઈ ખારોટ

૨૦૮ શક્તિઓનાં નામ, ૬ ચંદ્રી, ૧૧૨ દેવીઓ, ૬ દુર્ગા, ૨૩ શક્તિનાં વાહન, ૧૫૮ પ્રાચીન-અર્વાચીન તીર્થો, ૬૪ કલા ૧૪ વિદ્યા, રામાનંદી સાધુના ચાર સંપ્રદાય, ૫૨ દ્વારા, ૧૪ લોક, પ્રહ્લાંડ વર્ણન (છપ્પય), આકાશના ચાર સ્થંભ, પૃથ્વીનું માપ, છપ્પય, ૪ પ્રલય, ૪ યુગ, ૧૪ યુગ (પ્રહ્લાના) ૧૦ દિગ્ગંજો, ૧૪ મનુ, ૧૧ રુદ્ર, ૧૨ મેઘ, ૧૨ સૂર્ય, ૮ વસુ, ૪૯ વાયુ, ૨૪ ઈશ્વરના અવતાર,

છાપ્યય (૨૪ અવતારો) ૪ જાતિ, ૧૦ પ્રહાના
પુત્રો, ૪ વેદ ૪ ઉપવેદ, ૬ વેદાંગ, ૧૦ મુખ્ય
ઉપનિષદ, ૬ શાસ્ત્ર, ૬ ઉપશાસ્ત્ર, ૧૮ પુરાણો, ૨૭
ઉપ પુરાણો, ૧૨ જ્યોતિર્લિંગ, ધર્મના આર પગ,
૬ ખંડ, ૭ દ્વીપ, ૭ સમુદ્રો, ૮ પુરીઓ, ૬ પરીઓ
૮ સિદ્ધિ, ૬ નિધિ, ૧૪ રત્નો, ૪ ખાણી, કાશ્યપ-
ની ૧૩ સ્ત્રીઓ, ૧૮ વરણ, ૧૬ ટોપી, ૧૨ રાશિ
૨૭ નક્ષત્ર, ૭ ઋષિ, ૬ પ્રકારનાં રત્નો ૬ પ્રકારના
મોતી, ૨૮ નર્ક ૬, રસ, નવધાલક્રિત, ૩૬ રાગરાગિણી
૩ શુભ, પતત્વ ૨૫, આકૃતિ, ૬ નાથ ૧૦ નામી
સાધુ, ૪ પ્રકારની સ્ત્રી, ૪૮ મુખ્ય નદીઓ ૩૬
મુખ્ય પર્વતો, ૪ આશ્રમો, ૪ પ્રકારની વાણી
૪ પ્રકારનું સૈન્ય, ૧૧ મહા ધર્મો, ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય
૨૪ તીર્થંકરો, ૩૩ ધનુષ, ૩૩ વજ્ર ૩૩ મર્દ
૬ કવિ રત્નો, ૩ કાળ, ૬ કુળનાગ, ૬ કટારીભાટ
૬ દર્શન ૧૬ શૃંગાર

☆ વિશ્વ અને વિશ્વંભર

૭૧૭

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ સાં. પાઠક

☆ ભારતના ગ્રંથાલયશાસ્ત્રના ભીષ્મ પિતામહ-ડૉ. રંગનાથન

૭૨૩

શ્રી જયકૃષ્ણ અદ્વૈત્યુ

☆ સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિખ્યાત કવિ કાલિદાસ અને તેમનાં બે મહાકવ્યો

૭૨૯

શ્રી જે. સી. જોષી

કાલિદાસનું જીવન - કાલિદાસના ગ્રંથો, કુમાર
સંભવ - રઘુવંશ, કુમારસંભવ મહાકાવ્યની
સમીક્ષા, રઘુવંશ મહાકાવ્યની સમીક્ષા.

માનવ જીવનની શ્રેયયાત્રા

☆ જૈન ધર્મ

૭૬૫

પ્રા. રમણલાલ ચી. શાહ

ચોવીશ તીર્થંકર, આગમગ્રંથો, લોકાલોક અને
કાળચક્ર, નવ તત્ત્વ, કર્મસિદ્ધાંત, મોક્ષમાર્ગ,
પાંચ મહાવ્રતો, અહમ્મનાં વ્રતો, શુભસ્થાન, અને-
કાંતવાદ, નમસ્કાર મહામંત્ર.

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
☆ માનવજીવનમાં ધર્મનું મહત્ત્વ		૭૭૮
	પ્રા. અનુભાઈ બી. શાહ	
☆ વિશ્વમાં થિયોસોફિકલ સોસાયટીનો પ્રાદુર્ભાવ, તેનું કાર્ય અને કાર્યકરો		૭૮૭
	સંકલનકાર : ડૉ. એન. આર. દાણી	
થિયોસોફિકલ સોસાયટીનું મહત્ત્વ, થિયોસોફિકલ પ્રવૃત્તિના અગ્રેસરો, ડૉ. એની બેસન્ટ, કર્નલ હેન્ની સ્ટીલ બ્રોલકોટ, મેડમ - બ્લેવેટ્સ્કી, એન. શ્રીરામ, શ્રીમતી રુકમણિદેવી, - બિશપ લેડબીટર, શ્રી દામોદર કેશવ માવળંકર, ડૉ. એરુન્ડેલ, શ્રી જે. કૃષ્ણમૂર્તિ, શ્રીમતી રાધા બર્નિયર.		
☆ શ્રી ધંટાકર્ણ મહાવીર દેવ-		૭૭
	શ્રી ચિનુભાઈ વાડીલાલ વેરા	
☆ દિગંબર જૈન ધર્મની આછી ઝાંખી		૪૫
	શ્રી કપિલભાઈ કોટડીયા	
☆ સ્વામી સહજનંદનો વિશ્વસંદેશ		૮૦૧
	શ્રી હરિલાલ એમ. ગોહિલ	
☆ જગતનું હૃદય - કાશી		૮૦૯
	શ્રી ગોસ્વામી મોહનપુરી	
કાશી પૌરાણિક ભૌગોલિક, કાશી - નામ, કાશી ઉત્પત્તિ, કાશી - અર્વાચીન, કાશીના ઘાટ, કાશી - સંકીર્તન.		
☆ સનાતન ધર્મ		૮૧૭
	પ્રા. જનાર્દન જ. દવે	
કલાવૈભવ - તીર્થયાત્રા - ખેલકૂદ		
☆ વિશ્વ-ઓલિમ્પિકમાં ભારત :-		૮૧૯
	પ્રા. કરુણાશંકર મ. જંપી	
☆ દક્ષિણ ભારતનો પ્રવાસ અને પ્રાચીન સ્થાપત્યો		૮૫૭
	શ્રી અમરચંદ માવજી શાહ પછેગામવાળા	

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
☆ જૈન યાત્રા પ્રવાસ		૮૬૫

(એક નોંધમાંથી સાભાર)

☆ વિશ્વની નવી જૂની અભયખીઓ		૮૩૯

શ્રી છોટાલાલ માનસીંગ કામદાર

પ્રાચીનકાળમાં જગતની સાત અભયખીઓ:-
 ઈજિપ્તના પિરામિડ - રાબ્ત મોસોલસની વિરાટ
 કબર - બેબિલોનના હે'ગિંગ ગાર્ડન્સ - એલિમ્પિ-
 યામાં જ્યુપિટરનું પૂતળું, કાયાના દેવીનું મંદિર -
 રહોડાનું રાક્ષસી પૂતળું, એલેઝાંડ્રિયાની ફેરોસ
 હીવાદાંડી, મધ્યયુગની સાત અભયખીઓ:-રોમનું
 કોલોઝિયમ, રોમનાં મુઠદાં દાટવાનાં લોંચરાં,
 ચીનની મહાન હીવાલ, ઇંગ્લેન્ડનો પથ્થરનો બુદ્ધ
 મિનારો, પીસાનો ઢળતો ટાવર, નાન્કિંગનો ચિનાઈ
 માટીનો ટાવર, કોન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં સંત સોફિયાની
 કબર

વિશિષ્ટ વિભૂતિઓ

☆ વિશ્વના રંગરેખાના મહાન કલાકારો		૮૨૩
શ્રી બિ પતચંદ્ર ર ત્રિવેદી શ્રી શંકરભાઈ એસ. પટેલ		
☆ વિશ્વવિખ્યાત વિભૂતિઓ (કવિઓ - લેખકો)		૮૯૩
શ્રી રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ		
☆ યુગ પ્રભાવક શ્વેતામ્બર જૈનાચાર્યો		૯૭૩
- સંપાદક		
☆ વચનસિદ્ધ મહોયોગીની અજબ સિદ્ધિ		૮૫
શ્રી ચિનુભાઈ વાડીલાલ વોરા		
☆ આપણા શ્રેષ્ઠીવર્યો		૧૦૪૧
સંપાદક		
☆ વિવિધક્ષેત્રની વ્યક્તિઓ		૧૨૧૭

મહુડી જૈનતીર્થના સ્થાપક

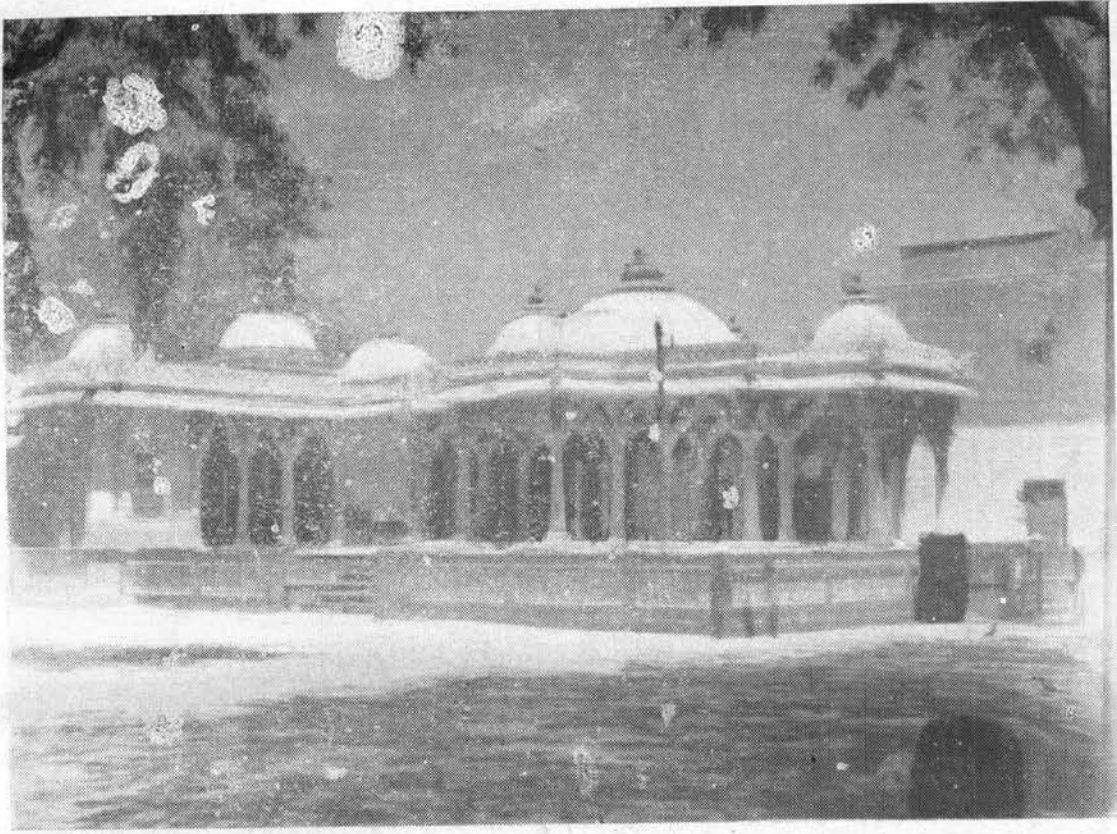
સપ્તાદશતત્રય પ્રણેતા યોગનિષ્ઠ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી

શ્રી ચિનુભાઈ વી. વોરા મહુડીવાળાના સૌજન્યથી.

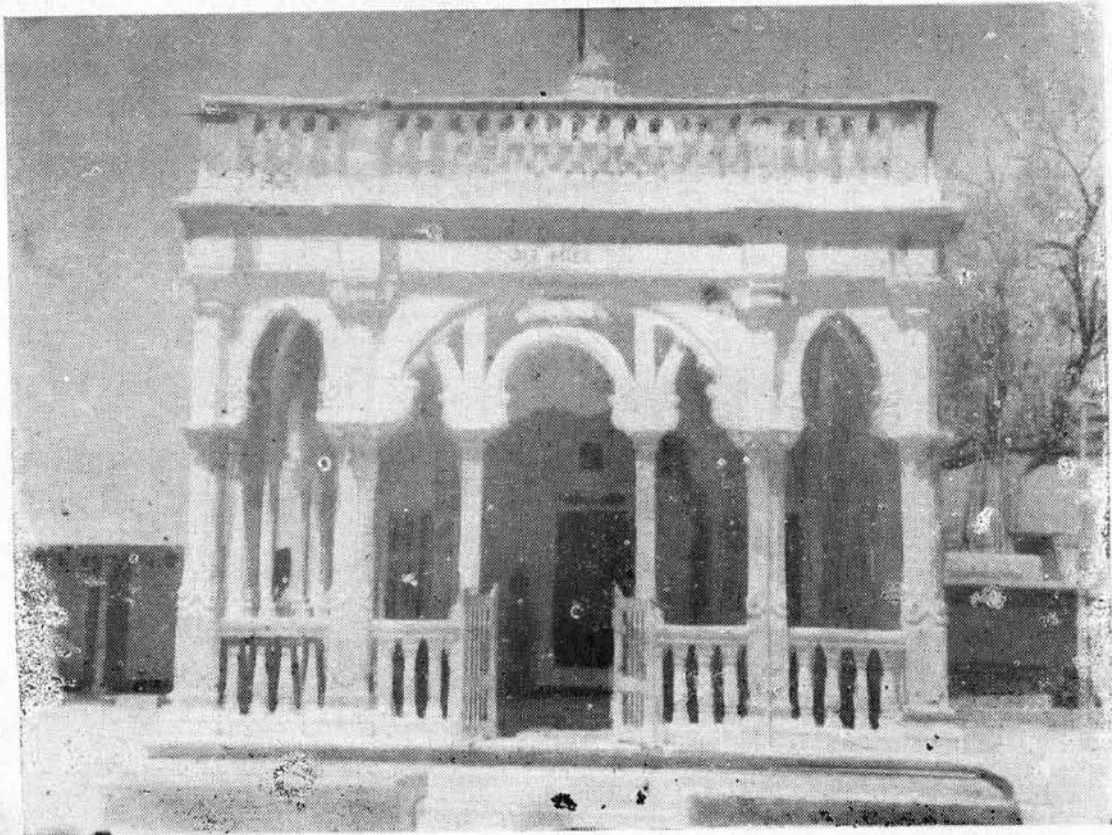

શુરુ પ્રતિમા-મહુડી

(શુરુ મહારાજશ્રીની પ્રતિમાની છત્રી ઉપર ચૌમુખજી ભગવાન બિરાજમાન છે.)

જનમંદિર-મહુડી-જૈનતીર્થોમાં મધુપુરી તીર્થ એ ત્રિવેણીતીર્થ કહેવાય છે. દેવાધિદેવ શ્રી પદ્મપ્રભુસ્વામી મૂળનાયકના ફરતાં ચોવીસ જિનાલય દેવકુલિકાઓ છે. આ રીતે ભવ્ય રંગમંડપવાળું પથ્થરનાં કલાત્મક તોરણોથી કંડારેલ દરવાજાથી શોભતું જનમંદિર છે.

ગુરુમંદિર-મહુડી શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીર દેવના મંદિરની યાજુમાં લાઈનમાં જ થોડે દૂર શ્રીમદ્ આચાર્ય ભગવંત શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબની દેરી-ગુરુમંદિર છે.

મહુડી જૈનતીર્થમાં જિનમંદિરથી થોડે દૂર સમકિતધારી શાસનદેવ કલિકાલયુગપ્રભાવક શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવનું સુંદર સુશોભિત મંદિર છે. એમ કહેવાય છે કે આ કલિકાલમાં તેમના ચમત્કારો અને પરચા ઘણા જ ઉમદા પ્રકારના છે.

જૈન અને જૈનેત્તરો દરરોજ સેંકડો હજારોની સંખ્યામાં અહીં યાત્રાએ આવી આનંદથી પાછા ફરે છે. યાત્રાએ આવતા યાત્રિકો માટે આત્માનો ભાવઉદ્ભાસ ચઢતો રહે તેવી બધીજ રહેવા જમવા, સ્નાન, સેવાપૂજા આદિની સુંદર વ્યવસ્થા છે.

શ્રી આર. એસ. ત્રિવેદી - કુલપતિ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી

વિશ્વમાનવનો એક ગ્રંથ પ્રકટ થઈ રહ્યો છે એ પ્રવર્તમાન સંજોગોમાં મુદ્રણ-સાહસ કહી શકાય.

આ પુસ્તક નથી પણ ગ્રંથ છે. અમુક જ એક વિષય પર ચર્ચા સીમિત કરી પુસ્તકનો ઘાટ આપવા કરતાં 'વિશ્વમાનવ'ને વિષય બનાવી તેના સંસ્કાર-વિકાસનાં સર્વગ્રાહી પાસાંને સ્પર્શી એક ચર્ચા કરવાનું ફલક પૂરું પાડવાનું ભગીરથ કાર્ય આ ગ્રંથના લેખકો તેમ જ પ્રકાશકે કયું છે. આ બદલ લેખકો અને તેમની મદદથી ગ્રંથને ઘાટ આપવા બદલ પ્રકાશકને અભિનંદન ઘટે છે.

'વિશ્વમાનવ'ની સંકલ્પના અને વિશ્વમાં માનવ સંસ્કારિતાનું પાંગરવું એ બંને બાબતોને વણીને માનવીય સ્વરૂપનું દર્શન ગ્રંથમાં રજૂ થયું છે. શ્રી અરવિંદજીએ આધુનિક સંસ્કૃતિને Barbaric Civilization or Civilized Barbarism ને નામે ઓળખાવ્યું છે. આ ઓળખ માનવજાત માટે કેટલી શરમજનક છે એની સ્પષ્ટતા કરવાની હોય નહિ. માનવીય મૂલ્યોને બાળુએ રાખી ઔદ્યોગીકરણ અને ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે કેવળ ભૌતિક મૂલ્યોની પ્રાપ્તિમાં સંતોષ માનવાની વૃત્તિને પોષવાથી માંડીને ત્યાગને બદલે સ્વાર્થ પ્રત્યેક વ્યવહારમાં પ્રમુખસ્થાને જાણે કે અજાણે રખાતો ગયો.

માણસ પોતાના અંતરને ઓળખવાને બદલે બાહ્ય વસ્તુને ઓળખવાની કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો. જેટલું આ કૌશલ્ય સિદ્ધ થાય તેટલા પ્રમાણમાં માણસ વધારે કુશળ ગણાવા લાગ્યો. માર્ટિન બ્યુબર નામના એક અસ્તિત્વવાદીએ તેના 'I and thou' નામના પુસ્તકમાં

જણાવ્યું છે કે માણસનું ચંત્રીકરણ થયું છે. તેની લાગણી - બુદ્ધિ એક રીતે પ્રમાણિત (Standardized) થયા છે. એના મત પ્રમાણે 'We are machine-tooling the man' - આ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવામાં માણસ પોતે જ જવાબદાર છે. માનવીય સર્જનશક્તિને એક પ્રકારના ઢાંચાથી પ્રમાણિત કરીને માણસે સર્વસ્વીકૃત એક જ પ્રકારના ઢાંચા તૈયાર કર્યા. આ જ રીતે માણસના વિચારો, માન્યતા અને તેની મનોવૃત્તિ પણ ઢાંચાબદ્ધ થઈ ગયાં.

આ પ્રકારની ઢાંચાબદ્ધ મનોવૃત્તિની સાથે વિકાસ સ્તરની સિન્નતામાં માણસની માનવીય આકૃતિને સિન્ન સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવી. કોઈ વિકસિત દેશનો માણસ, તો કોઈ અર્ધવિકસિત દેશનો માણસ, એમ માણસ ઓળખાવા લાગ્યો.

સાચા સ્વરૂપે તો વિકાસ-પથ પરની યાત્રામાં જ્યારે માણસ પ્રગતિ સાધે છે, ત્યારે મનુષ્ય જાત પોતાની સર્જનશક્તિથી માનવીય સર્જનને આપ આપતો બાય છે અને આવા સર્જનતાના નાવીન્ય સાથે એ નાનવ-સંસ્કૃતિનું સાતત્ય સાચવતો બાય છે. લડાઈ, આર્થિક વિષમતા, જાતિ અને સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ વગેરે માણસની સંસ્કારિતાના સ્ત્રોતને અવરોધે છે. જ્યારે વિકૃતિનો અતિરેક થાય છે ત્યારે સંસ્કારસ્ત્રોત અસ્પંદ સ્વરૂપ પકડે છે. આ અસ્પંદતામાં કાદવ એકઠો થાય છે અને કવચિત્ પ્રગતિનાં એક બે કમળો દેખાય તેની જાંતિમાં જનસમાજ રાચતો થાય એવું પણ લાગે; પરંતુ સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ સ્થગિત થયો છે એ ચોક્કસ. ખરી રીતે સંસ્કૃતિનો આ વિનિપાત

નથી બલકે સંસ્કૃતિના પ્રવાહના અવરોધક પરિબળોને જોવાની દૃષ્ટિનો અભાવ છે. આવી દૃષ્ટિનો અભાવ વધુ સમય ટકે તો 'વિનિપાત' નોતરીએ એ પણ ચોક્કસ છે.

પ્રવર્તમાન જગતમાં માણસે શું નથી મેળવ્યું? ચંદ્ર પર જવાની સિદ્ધિ મેળવી છે. વિજ્ઞાન અને સંશોધનથી નૂતન સિદ્ધિનાં સોપાનો સર કર્યાં છે છતાંય જાણે કે માનવીય સ્વરૂપ 'ભરમાસુર'નું સ્વરૂપ ધારણ કરતું હોય એમ લાગે છે! સંસ્કૃતિનો ઓત સ્થગિત થયો છે. આમ છતાંય આપણે એક સહજ વાતને વીસરી ગયા છીએ. મનુષ્યનું જીવન અવિભાજ્ય જીવન છે. આ જીવનના પૃથક પૃથક પ્રશ્નોને જોવાથી કાન્તિના દર્શન નહિ થઈ શકે. કેવળ આર્થિક, સામાજિક વા રાજકીય સમસ્યાને સમગ્ર જીવનના સંદર્ભ વિના જોવાથી માનવીય જીવન ઉપલકિયા દૃષ્ટિથી રોગિષ્ઠ કદાચ દેખાય. મનુષ્ય જીવનની નિર્દોષતા, સર્જનશીલતા અને પાવિત્ર્યનાં દર્શન તો મનુષ્યના સમગ્ર જીવનના વ્યાયામને જોવાની દૃષ્ટિ કેળવવાથી જ થાય.

પ્રસ્તુત ગ્રંથે મનુષ્યના સમગ્ર વ્યાયામને મનુષ્ય જીવનની ઉત્તમ સિદ્ધિઓ તરફ નિર્દેશ કરીને મનુષ્ય જીવનના સર્વગ્રાહી સંસ્કારશ્રમથી પરિચિત કરવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રાણીસૃષ્ટિથી માંડી મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ કળા સમાન તાજમહાલ, કોલેઝિયમ, પાર્થેનોન વગેરે સ્થાપત્યોનું દર્શન માનવીય સર્જનશીલતાના ઉત્તમ નમૂના છે. જીવનના સંદર્ભમાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને પ્રાણી જીવનના સૌંદર્યના ઉદ્દેશ દ્વારા પ્રકૃતિ અને જીવનના અનુબંધનો ગ્રંથનો નિર્દેશ સૂચક છે.

લિન્ન રાષ્ટ્રોની અસ્મિતાનો રાષ્ટ્રીય ચળવળ, સમાજ જીવન અને તેના વ્યવહારની રીતરસમાં, માન્યતા વગેરેની ચર્ચા મનુષ્ય જીવનના ઉદાત્ત વલણની એક ગાથા પૂરી પાડે છે. વિશ્વનો ઇતિહાસ કેવળ રણસંગ્રામ અને યુદ્ધોનો નથી બલકે સાહિત્ય, લલિતકળા, સ્થાપત્ય વગેરે સર્જનશીલ પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ છે. મરુભૂમિના પ્રદેશમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સિદ્ધિથી પ્રગતિની હરણુક્ષણ એ યુદ્ધોના વિજય કરતાંય ઉચ્ચકોટીની માનવીય સાધના કહી શકાય.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શાસન દરમ્યાન મદ્રાસના ગવર્નર થોમસ મનરોના ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટમાં 'ડિંદ

વિષેના ઉદ્ગારો નોંધવા જેવા છે: 'If civilization were to become an Article of trade, I am sure, England would greatly benefit from the imported cargo'

સમગ્ર વિશ્વમાનવના ઇતિહાસની સંસ્કારગાથાને થોમસ મનરોની ભાષામાં ખિરદાવવા પ્રસ્તુત ગ્રંથનું કથા-વસ્તુ આપણને સૌને પ્રેરે છે એમ વાચકને જરૂર લાગશે.

'વિશ્વની અસ્મિતા' જેવા જ્ઞાનકોશનું આયોજન કરી તેને પ્રકાશિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયાસ પણ એક સંસ્કાર-કાર્ય જ છે એમ કહેતાં હું આનંદ અનુભવું છું.

ગ્રંથનું કથાવસ્તુ સુંદર છે છતાંય એની રબૂઆતની કમિકતા સચવાઈ હોત તો વાચકને વિકાસગાથાના સળંગ સ્રોતની કડી શોધવામાં શ્રમ કરવો ન પડત.

વિવિધ દેશના ચલણી નાણાની ચર્ચા, દેશ વિદેશની લગ્ન પ્રથા, કોમ્પ્યુટર યુગમાં પણ પાષાણ યુગની સંસ્કૃતિની ઝાંખી અને વિશ્વ સાહિત્યનો પરિચય વગેરે વિષયો પરની સમજ અને ચર્ચા ગ્રંથે પૂરી પાડી સામાન્ય જ્ઞાનની પૂર્તી કરી છે.

વિદ્યાર્થી જગત અને શિક્ષક જગત માટે સારી રીતે તૈયાર થયેલ સંદર્ભ ગ્રંથ પ્રકાશિત થાય છે એ આનંદની વાત છે.

ભાવનગર, ૧૮-૨-૮૧

Grinders and
Dealers in all sorts of :
Minerals, Chemicals & Clay etc.

DHIRAJLAL & CO.

Office :

3rd Cavel Cross Lane,
Dadi Seth Agiari Lane,
Kalbadevi, Bombay-400 002.
Office Phone : 319389-310053

Telegram : REDOCHER

Factory :

20, Sitafal Wadi,
MAZGAON-400 010
Factory Phone : 378296

વિશ્વાંગણની વિરાટ યાત્રા

નમ્ર અર્પણ :-

માનવીય સંસ્કાર સૌરભની અસ્મિતા, એની સભાનતા અને તેનું રસદર્શન કરાવવાનો છેલ્લો બે હાયકાથી હૃદય મંદિરમાં બાગેલો થનગનાટ સંદર્ભ સાહિત્યને ક્ષેત્રે- અસ્મિતા ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા સમૃદ્ધ પ્રકાશન દ્વારા મા ધરતીના પુનિત અરણ્યકમળમાં રજૂ થાય છે.

અનેક જાતના તાણાવાણા વચ્ચે અને સાધન સામગ્રીની મર્યાદામાં રહીને વિશ્વના વિસ્તૃત ફલક ઉપર નવીન ક્ષિતિજ દોરીને સાહિત્યિક પ્રયાસનું નમ્ર અર્પણ કરતાં અમે પરમ કન્યતા અનુભવીએ છીએ.

વિશ્વ : શબ્દ વિચાર

વિશ્વ શબ્દ ઊંડી વિચારણા અને ઘેરું ચિંતન માગી લે તેવો છે. વિશ્વ શબ્દના અનેક પર્યાયો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. વિશ્વ શબ્દમાં વ્યાપકતા છે. સ્થાવર-જંગમનો સરવાળો બરાબર જ વિશ્વ નથી પણ સ્થાવર-જંગમમાં રહેલ એક વ્યાપક અસ્તિત્વ વિશ્વના અર્થનો સંદર્ભ છે, એવું વેદાન્તીઓ પણ માને છે. સૌને અસ્તિત્વ ગમે છે. કોઈનય પોતાના અસ્તિત્વ સામે આવી પડેલા વિનાશનો, જન્મ, જરા, મૃત્યુ કે અન્ય સંતાપોનો ઘેરો પડવો ગમતો જ નથી. એટલે જ વિશ્વ શબ્દને વૈદિક, જૈન, બૌદ્ધ, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ચિંતકોએ પોતપોતાની રીતે સમજાવ્યો છે.

પરમાત્મા પોતે જ વિશ્વરૂપ છે. તેનાથી ભિન્ન વિશ્વનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી માટે તે પરમપુરુષ પોતે જ વિશ્વ છે.

અથવા પરમાત્મા પોતે વિશ્વનું સર્જન કર્યા પછી પોતે જ તેમાં પ્રવેશેલા છે. આમ વિશ્વ શબ્દના ઘણા બીજા અર્થો પણ સમજાવ્યા છે.

સંસાર : શબ્દવિચાર

વિશ્વનો બીજો પર્યાય વળી સંસાર શબ્દ પણ છે. જે આપણા કોઈના હાથમાં ટકતો નથી, સ્થિર થતો નથી પણ આપણા હાથમાંથી સરી પડે છે, તેથી સંસાર છે. અથવા જૈનદર્શન માને છે તેમ તેમાં સમકિત થઈને રહેવું એ જ સાર છે માટે સંસાર અથવા જૈનદર્શને સંસારનો બીજો અર્થ કરતાં જણાવ્યું છે તેમ, જેમાં સમ એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્ ચારિત્ર્ય અને એ જ સાર છે તેથી સંસાર.

સંપાદકીય નોંધ

જગત : શબ્દવિચાર

એવો જ વિશ્વનો એક પર્યાય છે જગત; જે રોજ રોજ બદલાય છે. જેમાં પરિવર્તનો એ સહજ ધર્મ છે. સ્ત્રી-પુત્રાદિ સુખો અને પચેન્દ્રિયના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગંધના વિષયો પણ નિત્ય એવાં ને એવાં જ લાગતાં નથી. દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. માટે જગત. દેહધારીઓ જન્મ પામે છે પણ દુઃખ પ્રત્યે મરણાદિ પર્યાંત પ્રયાણ કરે છે માટે જગત.

આધુનિક વિજ્ઞાનનાં સંશોધનો

આવું આ વિશ્વ આજના વૈજ્ઞાનિકો માટે ભારે મોટો કાયડો છે. તે અણુપરમાણુઓના વિસ્ફોટનું પરિણામ છે

કે પછી અવકાશમાં રહેલ અનેક નિહારિકાઓમાંના એકાદ સૂર્યવિશ્વનો વિસ્ફોટ થતાં આપણું આજનું વિશ્વ અન્યું તે વિષે છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતીઓ એકત્ર કરવા અબજો ડોલરનો ખર્ચો વિકસિત દેશે કરી રહ્યા છે. આકાશગંગા શું છે? તેમાં કેટલા સૂર્યો છે? તેનો ગૃહપરિવાર કેવો છે? ચંદ્ર-ખડકો કેવા છે? તેની રજમાંથી કયાં તત્ત્વો પ્રાપ્ત થાય છે? શુક્ર, મંગળ, શનિ આ બધામાં કોઈપણ પ્રકારનું જીવન છે કે નહિ? થોડો ઉપર કયા વાયુઓ છે? ત્યાં ભેજ છે કે નહિ? તેમાં કોઈપણ કાળે જીવન હતું કે નહિ? ઇત્યાદિ રહસ્યોનો પાર પામવા માટે વૈજ્ઞાનિકોની ટીમ રાત ને દિવસ કામે લાગી ગઈ છે. કેટલાંયે રહસ્યો ખૂલવાની રાહ જોઈને બેઠાં છે. કેટલાંક રહસ્યો ખૂલી પણ ગયાં છે.

આ વૈજ્ઞાનિકોએ સ્કાયલેબ બનાવવા માંડી છે. તેમાંની એકાદ સ્કાયલેબ થોડા સમય પહેલાં સમુદ્ર ઉપર તૂટી પડી ત્યારે તેણે વિશ્વભરમાં જે ભય-થથરાટ અને શંકાના વિવિધ વમળો જગાવ્યા હતા તે યાદ કરવા જેવા છે.

સમુદ્રમાં નગરનિર્માણ

ભૌતિક વિશ્વની શોધખોળ સાથે સમુદ્રના પેટાળમાં હવે નગરો બનાવવાનું વિચારાઈ રહ્યું છે. આ નગરો કેટલી ઊંડાઈએ બનાવવાં, તે શેમાંથી બનાવવાં, તેમાં પૃથ્વીનું જ વાતાવરણ કઈ રીતે રાખવું, સમુદ્રતળના આ રહેવાસીઓની બધી જ જરૂરિયાતો, ચીજવસ્તુઓ, રસ્તાઓ, મકાનો, વિદ્યુત પુરવઠો, ભાત ભાતનાં સાધનો, તેઓ પૃથ્વી ઉપર રહેતાં પોતાના સ્વજનોનો સંપર્ક શી રીતે કરી શકે? તેમનાં નગરો ઉપર સમુદ્રનાં પાણીનું દબાણ કેમ અસર ન કરે, આ બધી જ બાબતો વિચારાઈ રહી છે.

પૃથ્વીના પેટાળમાં પરિવર્તનો આવી શકે કે નહિ? આવે તો ક્યારે આવે? આપણને તેની બાજુ કોઈ આંદોલનમાપક યંત્રો વડે થઈ શકે ખરી? વિજ્ઞાનનાં આ બધાં ક્ષેત્રોનો અભ્યાસ અને તેની રોજરોજની માહિતીથી આપણે અજાત રહેવું હવે પાલવે તેમ નથી.

ઔષધિવિજ્ઞાન

ઔષધિવિજ્ઞાન વળી રોજ નવી નવી દવાઓ ઈન્જેક્શનો ટેબ્લેટસ વિચારે છે, પ્રયોગો થાય છે, કેં કેટલાંયે દેડકાઓ, પ્રાણીઓ, વાનરોને રિખાવી રિખાવીને ભારે હિંસાત્મક

સંશોધનો થાય છે. મનુષ્યમાં જેમ જેમ નવા રોગો દેખાતા બાય છે તેમ પંચેન્દ્રિયના સુખ માટે કેટલાય જીવોને રિખાવી રિખાવીને અખતરાઓ થાય છે. હાર્ટ ટ્રાન્સપ્લાન્ટ કરવાના, પ્લાસ્ટિક સર્જરીના, કિડનીના પ્રત્યા-રોપણના પ્રયોગો પર પ્રયોગો થતા રહ્યા છે....પણ માનવીના દુઃખો અને દર્દોનો બાજુ કોઈ અંત જ નથી દેખાતો.

કર્મનો સિદ્ધાંત

દુનિયાની સર્વોપરી બળવાન સત્તા જો કોઈ હોય તો તે કર્મસત્તા બળવાન છે. અને તેથી જ વૈદકો, ઔદ્ધો, અને સવિશેષ જન ફિલોસોફી કર્મના સિદ્ધાંતનું ગૌરવ જાંચા અવાજે સંભળાવે છે. કોઈને દુઃખો આપીને, દર્દ આપીને તમે સુખી શી રીતે બની શકો? બાવળ વાવીએ અને આશા આમ્રફળની રાખીએ એ કેમ બને? કર્મો જ સવબંધનનું કારણ છે. કર્મનાં બંધન સૌએ લોગવ્યા વગર છૂટકો જ નથી. કર્મોએ કોઈને પણ છોડ્યા નથી. અરે કૃષ્ણને કે શ્રી રામને પણ છોડ્યા નથી. તીર્થંકર થતાં પહેલાં બધાં જ કર્મો અનાયાસ લોગવી લેવા જ પડે છે. કર્મો કદી કોઈને છોડવાના નથી તો પછી જૈનદર્શનની માન્યતા છે કે નવાં કર્મો બાંધવાં નહિ અને પૂર્વ કર્મો ખપાવી દેવા. દેવો કે ઇન્દ્રની અંદર પણ અવધિજ્ઞાન છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન અને અનંત ચારિત્ર્યની પ્રાપ્તિ વિના પરમ સુખ કેવું? પરમપદ કેવું?

વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિષે વિચાર

આ કર્મના સિદ્ધાંતની વિચારણામાંથી જ વિશ્વ ક્યારે જન્મ્યું, તેનો અંત હોય કે નહિ? વિશ્વ ખરેખર છે કે આભાસ છે, તેની વિચારણા પણ બધાં જ દર્શનોએ પોતપોતાની રીતે કરી છે.

જૈનદર્શન સહિતનાં અન્ય કેટલાંક દર્શનો સંસાર-પ્રવાહને અનાદિ નિત્ય માને છે. સંસારપ્રવાહ કર્મના બળે ચાલ્યા જ કરે છે, ચાલ્યા જ કરવાનો છે તેથી જગત અસત્ય છે કે સત્ય છે. એની વૈષ્ણવાચાર્યો, શાકતો, વેદાંતીઓ અને સુગતોએ ચર્ચા કરી છે.

અનેકાંતવાદ

આ બધામાં પણ જૈનદર્શને તદ્દન વિશિષ્ટ વાત અનેકાંતવાદની કરી છે. કોઈપણ સત્ય, ભલે તેને માટે ગમે તેવો આગ્રહ સેવતા હો, તે છેવટનું જ સત્ય હોઈ શકે

નહિ. આજે એક વ્યક્તિને સત્યનો એક છેડો દેખાય છે, બીજા કોઈને વળી એનાથી તદ્દન સામેનો છેડો દેખાય છે. સત્યનો માપદંડ કોઈ એક જ પ્રકારનો હોઈ શકે નહિ એટલે પોતાના ઉપાદાન સ્થાન અને સ્વરૂપના દૃષ્ટિકોણથી વસ્તુ વિદ્યમાન છે અને એ રીતે જોઈએ તો વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે. જો કે આ વિષેની વિસ્તૃત ચર્ચા અત્રે અસ્થાને છે.

જરથોસ્તી ધર્મ

ભારતીય દર્શનોની મીમાંસા ઉપરાંત વિશ્વમાં અનેક ધર્મોમાં સદાચારી જરથોસ્તી ધર્મ એકેશ્વરવાદમાં માને છે. જરથોસ્તી ધર્મમાં મહાજ્ઞાની અને અસ્તિત્વતા દાતા અહુરમઝદનું વર્ણન છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ

વિશ્વના મોટા ભાગની જનસંખ્યામાં ખ્રિસ્તીઓ પણ આગળ પડતા છે. ઈસુએ યહૂદીઓના એકેશ્વરવાદને સ્વીકાર્યો પણ યહૂદી ધર્મમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કઠોર ન્યાયાધીશનું હતું તેને ઈસુએ ‘નવા કરાર’માં પ્રેમાળ પિતાનું સ્વરૂપ આપ્યું. હઝરત મુસાને મળેલ દસ આજ્ઞાઓમાં પ્રભુપુત્ર ઈસુએ “ગિરિ પ્રવચનો”ના નામે કેટલાંક સંશોધનો કર્યાં. ઈસુના ઉપદેશોમાં બહારની શુદ્ધિ કરતાં આંતરિક શુદ્ધિ, દ્રેષની જગ્યાએ પ્રેમ, દુન્યવી સંપત્તિને સ્થાને દૈવી સંપત્તિ પર પ્રેમ, ચુસ્ત અપરિશ્કૃત, મનથી પણ વ્યભિચારત્યાગ વગેરે નૈતિક અભ્યુત્થાનનાં અમૂલ્ય સત્યો રહેલાં છે.

ઇસ્લામ ધર્મ

પરમ વિશ્વશ્રદ્ધેય પયગંબર મહંમદ સાહેબે “અલ્લાહના નામે જેણે સર્વસ્વનું સર્જન કર્યું છે તેના નામે જાહેર કર” એવી વારંવાર દિવ્યવાણી સાંભળીને અલ્લાહનો પાક સંદેશ જાહેર કર્યો.

“બીજો કોઈ અલ્લાહ નથી, ફક્ત એક જ અલ્લાહ છે અને મહંમદ તેનો પયગંબર-રસૂલ છે.”

મહંમદ પયગંબર સાહેબના સિદ્ધાંતોમાં પણ એકેશ્વરવાદ પાયાના સિદ્ધાંતો છે-ઇસ્લામ ધર્મ મૂર્તિમાં માનતો નથી, ચોરી, જુગાર, વ્યાજ વટાવવો, ધંધો, મદ્યપાન અને વ્યભિચાર આ બધા દુર્ગુણો ત્યજવા ઉપર ઇસ્લામ

ખૂબ જ ભાર મૂકે છે. રોજ-ઉપવાસ અને પાંચ વખત નમાઝ એ ઇસ્લામના મહત્વના સિદ્ધાંતો છે. મહંમદ પયગંબર સાહેબનું રેખાંકન આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં શરતચૂકથી મુકાયેલ જેનાથી મુસ્લિમોની લાગણી દુભાઈ હોય તો અમે તે માટે ખૂબ જ દિલગીર છીએ. શુભ આશયથી વિશ્વના ધર્મધુરંધરોને જ્યારે યાદ કરતા હોઈએ ત્યારે મહંમદ સાહેબને પણ યાદ કર્યાં. અમારી એ શરતચૂક બદલ દરગુજર કરશે.

ગ્રીસના મહાન ચિંતકો

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની શાખા-પ્રશાખાઓ વિશે વિશ્વગ્રંથના આ બંને ભાગમાં વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી ચર્ચા સ્વરૂપે માહિતી રજૂ કરી છે તેમાં કયાંય પણ હકીકત-દોષ હોય તો અમારું જરૂર ધ્યાન દોરશે.

તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી ઉપરાંત ગ્રીસના ચિંતકો થેલીઝ, ડેમોક્રીટઝ, હીરેકલાર્કટસ, પાયથાગોરાસ, ડાયોજિનસ એરીસ્ટોપસ, એપિક્યુલસ, સોક્રિટો, સોક્રેટિસ, પ્લેટો, અને એરિસ્ટોટલ વગેરે સ્વનામધન્ય પુરુષો છે. સોક્રેટિસે ‘સદ્ગુણ એટલે જ જ્ઞાન’ એવો સિદ્ધાંત કર્યો છે. જ્ઞાન અને સદ્ગુણને તેમણે તાદાત્મ્યભાવથી જોયા છે. ઇન્દ્રિય સંવેદના વડે મળતું જ્ઞાન એ જ્ઞાન નથી પણ સંવેદના જ હોય છે. સદ્ગુણોનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તો મનુષ્ય અવશ્ય સદ્ગુણી બનવાનો એવું સોક્રેટિસે વારંવાર પ્રતિ-પાદન કર્યું. સોક્રેટિસના શિષ્ય પ્લેટોએ તો જ્ઞાનની રીત-સર એકેડેમી શરૂ કરેલી. રાજાઓ તત્ત્વજ્ઞ હોવા જ જોઈએ એવી એમની માન્યતા હતી. એરિસ્ટોટલ કદવાણને મુખ્ય ધ્યેય ગણે છે. સતત આત્મિક પ્રવૃત્તિને એરિસ્ટોટલ સદ્ગુણ ગણે છે.

ખગોળ વિદ્યા

વિશ્વમાં દર્શનશાસ્ત્રની જેવી જ વિકસેલી જ્યોતિષ અને ખગોળવિદ્યા છે. વિશ્વના સ્થૂળ સાથેના ચેતન્યના અંતર્યામીપણાથી જે વિકાસક્રમ ઉદ્ભવ્યો છે તે વ્યક્તિ-આભાથી સમષ્ટિઆભા સુધી એકસરખો જ છે. ખગોળ અણુથી માંડીને અતંત વિસ્તારનું જ્ઞાન આપે છે. દેવો ગગનવ્યાપી છે અને તેના જ વડે બ્રહ્માંડો, જગતો અને વિશ્વ રચાયાં છે. આકાશ તેમનું સ્થાન છે અને પ્રકાશ તેમનું અસ્તિત્વ બતાવે છે. મૂર્તિઓ તો તે તે દેવોનાં સમજવા માટેનાં પ્રતીકો છે.

જગતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં બ્રહ્માંડો જગતના કેન્દ્રની આસપાસ ફરે છે. તેના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા અને શક્તિ સરસ્વતી છે. બ્રહ્માંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સૂર્ય અને તેના પરિવારની રચના, પૃથ્વીમંડળની શક્તિધરા, ચંદ્રોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ચંદ્રો વગેરે સંખ્યા પ્રસ્તુત ગ્રંથોમાં ઠીક ઠીક રીતે ચર્ચા કરેલી છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર

બ્રજોજ્જ્વલિત શાસ્ત્રના જેવું જ આપણું જ્યોતિષશાસ્ત્ર તો દિવ્યચક્ષુ જેવું છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ અનેક વિદ્યાશાખાઓ છે. માનવબાળનો જન્મ થાય એટલે કુંડલી બનાવવા માટેનો આકર્ષી સમય મનાય છે. કુંડલી એ માનવબાળના જન્મ સમયની ક્ષિતિજનો નકશો છે. સ્થળના અક્ષાંશ-રેખાંશ વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને જન્મ લગ્ન કાઢવામાં આવે છે.

ચંદ્રો જ્યોતિષશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કેઈ ખરાબ નથી, કેઈ સારા નથી; માત્ર સ્થાન પરત્વે અને રાશિ પરત્વે તેના બળાબળ નિશ્ચિત થાય છે. એક, ચાર, સાત અને દસમા ભાવો કેન્દ્ર કહેવાય છે. આ બારે ભાવોના પણ જુદા જુદા ભાવો હોય છે.

અનેક પ્રકારની કુંડલીઓ જુદા જુદા સુખો ભેગા માટે બનાવવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રને, પ્રદેશને, નગરને પણ પોતાની રાશિ હોય છે. તેની પણ વિવિધ કુંડલીઓ બને છે. કુળાદેશ પરત્વે વિદ્વાનોમાં ભારે મતભેદો ભેગા મળે છે. આ કુળાદેશ ઇશ્વરોપાસના વડે સાચું કહી શકનારા સફળ જ્યોતિષીઓની સંખ્યા ખૂબ ઓછી હોય છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ સાથે વધુમાં વધુ કુંડલીઓનું અધ્યયન, સંશોધન અને ઉપાસના : આ ત્રણે જ્યોતિષીઓ માટે અનિવાર્ય અંગો છે, જ્યોતિષને તો વેદાંગ ગણવામાં આવ્યું છે.

ભાષા વિજ્ઞાન

આવું બીજું વેદાંગ તે ચારકમુનિ રચિત નિરુક્ત શાસ્ત્ર છે, ભાષા વિજ્ઞાનનો તો પશ્ચિમમાં સદીઓ પછી જન્મ થયો; પણ ચારકરચિત નિરુક્ત છે - પ્રો. મેક્સ મુલરે લખ્યું છે કે 'સમગ્ર વિશ્વના ઇતિહાસમાં એવાં બે જ રાષ્ટ્રો છે જેમણે એકમેકની સહાય

લીધા વિના સ્વતંત્રપણે વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્ર એ બે વિજ્ઞાનો ઉપર વિચારણા કરી છે. આ બે રાષ્ટ્રો છે ગ્રીસ અને ભારત'

રોમ, મિસર, બાબિલોન અને ગ્રીસથી પણ પુરાણી એવી ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને બજરમાન અસ્મિતાની નેંધ આ ગ્રંથોમાં અન્યત્ર અપાયેલી છે. અહીં આપણે ભાષા વિજ્ઞાન વિષે જ જોઈએ બ્રહ્મણ ગ્રંથોનો સમય ૧૧૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે મોડામાં મોડો માનીએ તો પણ ત્યાર પછી તરત જ ત્રણસો ચારસો વર્ષમાં ભાષા વિજ્ઞાનનો પાયો ભારતમાં નાંખાયો. મહર્ષિ પાણિનિએ પ્રખ્યાત વ્યાકરણશાસ્ત્ર 'અષ્ટાધ્યાયી' લખ્યું તેનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ મોડામાં મોડો ગણવી શકાય. ત્યારે આચાર્ય ચારક તો ઈ.સ. પૂર્વે ૭૦૦ આસપાસ ઇર્ષગયા. તેમણે સાત અધ્યાયોમાં નિરુક્ત નામનો ગ્રંથ લખીને વેદના ૧૭૭૦ શબ્દો ધરાવતા નિઘંટુ નામના શબ્દકોષ પર પદ્ધતિસરની ટીકા લખી છે. પછી તો છેક અઢારમી સદીમાં યુરોપમાં ભાષાવિજ્ઞાનમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું તે આપણે જાણીએ છીએ -

વિશ્વની ભાષાઓ

આજે જગતમાં ૨૭૬૬ જેટલી ભાષાઓ બોલાય છે. પાંચ કરોડ કે તેથી વધુ લોકો જે ભાષાઓ બોલે છે તેમાં ચાઇનીઝ, હિન્દી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, સ્પેનિશ, રશિયન, જર્મન, જાપાનીઝ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ, અરબી, બંગાળી અને ઇટાલિયન ભાષાઓ ગણવી શકાય. જૂની ભાષાઓ લેટિન અને સંસ્કૃત છે તેમ હિબ્રુ ભાષા પણ તદ્દન પ્રાચીન થઈ ગયેલી છે. હિન્દી ઇંગ્લેન્ડે આ ભાષાને ફરીથી પોતાના રાષ્ટ્રમાં વ્યવહારની ભાષા તરીકે સ્થાપી એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે.

ઇસ્પીરેન્ડો.

પ્રો. નરેન્દ્રભાઈ વાળંદના લખવા મુજબ - આખા વિશ્વ માટે એક ભાષાના પ્રયોગો થયેલા છે તેમાં ડો. જામેન હોર્કે શોધેલ 'ઇસ્પીરેન્ડો' ભાષા વિષે લખ્યું છે કે તેમાં માત્ર વ્યાકરણના સાદા સોળ નિયમો છે. ૨૮ મૂળાક્ષરો છે અને ૩૫૦૦ શબ્દોનું તેનું ભંડોળ છે. આજે વિશ્વના ૮૨ વિવિધ પ્રજાના ૭૦ લાખ લોકો આ ભાષા બોલે છે અને યુનેસ્કોનાં અનેક પ્રકાશનો પણ તેમાં થયાં છે.

વિશ્વ સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન-

વિશ્વની આ ભાષાઓમાં અદ્ભુત સાહિત્ય પડ્યું છે. સહિત્ય માત્ર સાહિત્ય જ નહીં, અર્થ અને શબ્દોના સમાન સૌંદર્યને ચમત્કાર છે તે સાહિત્ય કહેવાય છે.

(અ) વૈદિક સાહિત્ય

વિશ્વનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ ઋગ્વેદ છે. ઋગ્વેદમાં દસ મંડળો છે અને તેમાં વિવિધ સૂક્તો છે. ઉપા સૂક્તોમાં સુંદર કવિતા છે. સંવાદ સૂક્તોમાં નાટકના બીજ પડેલાં છે. હિરણ્ય-ગર્ભ, પુરુષ સૂક્ત, નાંદરીય સૂક્તમાં દાર્શનિક વિચારો છે. યજુર્વેદમાં કૃષ્ણ અને શુક્લ એવા બે વિભાગો છે. યજુર્વેદમાં વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન ગદ્ય એવા મળે છે. સામવેદ ભારતીય સંગીતની પ્રેરણા રૂપ છે. અથર્વવેદમાં મંત્ર પ્રયોગો, જાદુ, આયુધ વગેરેની માહિતી મળે છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં યજ્ઞયાગની પ્રક્રિયાઓમાં ભૂમિતિ અને ત્રિકોણમિતિના અંશે પ્રાપ્ત થાય છે, ઉપરાંત તેમાં ઇંદ્ર મહાભિષેક, શુનશેપની કથા, મનુ મત્સ્ય વૃત્તાંત, વગેરે રસપ્રદ વાર્તાઓ પણ છે. ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ જીવ અને જગતનાં ગૂઢ રહસ્યો આજ સુધી પ્રચંડ દાર્શનિક પ્રેરણા આપતાં રહ્યાં છે. સૂત્રોનું એક મોટું સાહિત્ય છે.

(બ) બ્રાહ્મણ ગ્રંથો

વાલ્મીકિ રામાયણ અને ભગવાન વેદવ્યાસે રચેલ મહાભારત એ બે વિરાટ ગ્રંથો ભારતીય વિચારધારાને અને આચાર પરંપરાને પ્રેરતા રહ્યા છે. વાલ્મીકિએ તો ઘણી વર્ષોનું પરંપરાઓ અને કવિસમયો સ્થાપિત કર્યાં છે. મહાભારત તો પાંચમો વેદ અથવા જ્ઞાનકોશ છે. જય, ભારત અને મહા ભારત એવી એની ત્રણ આવૃત્તિઓ થયાનું વિદ્વાનો માને છે. મહર્ષિ પાણિનિનો અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણગ્રંથ વિશ્વમાં બેનમૂન છે. સૂત્રોના રૂપનાં લખાણો આ ગ્રંથની સચોટ વૈજ્ઞાનિકતાએ વિશ્વના વિદ્વાનોને મુગ્ધ કર્યા છે. તેના પર પતંગદિગ્ધિ મહાભાષ્ય લખ્યું છે તે પણ અદ્ભુત છે.

(ક) સંસ્કૃત સાહિત્ય

ભાસનાં નાટકોની માળામાં વ્યાયોગ, પ્રકરણ, સળ-વકાર, વગેરે અનેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો આ લેખકે એડી બતાવ્યા છે. ભાસની પાસે મૌલિક કદવના પણ છે.

પ્રતિજ્ઞા યોગધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ તેની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ છે.

કવિ કુલગુરુ કાલિદાસે ઋતુસંહારમાં હેમંત, શિશિર, વસંત, વર્ષા, શરદ વગેરે ઋતુઓનાં આકર્ષક વર્ણનો આપ્યાં છે પણ રઘુવંશ અને કુમારસંભવમ્ એ બે મહાકાવ્યોમાં એકમાં આદર્શ રાજવી પરંપરા અને બીજામાં કામવિજયનો અદ્ભિમા આપ્યાં છે. કાલિદાસનું મેઘદૂત ભૂમિકાવ્ય તરીકે અને અભિજ્ઞાન શાકુંતલ નાટક તરીકે વિશ્વવિખ્યાત છે.

બાણભટ્ટની કાદંબરી સુંદર કથાકાવ્ય છે. કદલણની રાજતરંગિણી ઇતિહાસ કાવ્ય છે તો જયદેવનું ગીતગોવિંદ તેની કવિતાના નાદ સૌંદર્ય અને ભાવસૌંદર્ય માટે જીવંત સ્થાન પરાવે છે. ભામતિનું ઉત્તરરામચરિત નાટક પણ સંસ્કૃત સાહિત્યની એક ઉત્તમ નાટ્યકૃતિ છે. હિતોપદેશ અને પંચતંત્ર પ્રાચીન નીતિકથાઓ છે.

(ડ) અંગ્રેજી સાહિત્ય

સંસ્કૃત સાહિત્યની જેવું જ ભવ્ય સ્થાન અંગ્રેજી સાહિત્યનું છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનો શિક્ષાન્યાસ ચોસરથી માનવામાં આવે છે. ચોસરની ‘કેન્ટરબરી ટેઇલ્સ’ સંસ્કૃતના દશકુમારચરિતની યાદ આપે તેવી છે. બુદ્ધા બુદ્ધા પાત્રો યાત્રા પ્રવાસ દરમિયાન વાર્તાઓ કહે છે. આ અનેક વાર્તાઓના સંકલનમાં અંગ્રેજી ભાષાનું સૌંદર્ય, કરુણ અને હાસ્યરસનાં નિરૂપણો અને શૈલી ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

ઈ.સ. ૧૫૬૪ માં સ્ટ્રેટફોર્ડ એવોનમાં જન્મેલા શેકસ્પિયર સંખ્યા અને ગુણવત્તાની રીતે વિશ્વના સૂર્યન્ય સાહિત્યકારોમાં સ્થાન પામ્યા છે. લગભગ ૩૬ જેટલાં તેમનાં નાટકોમાંથી હેમ્લેટ, ઓથેલો, મેકબેથ અને કિંગ લિયર એમનાં પ્રસિદ્ધ નાટકો છે. કથાવસ્તુનું નિરૂપણ, સંવાદો, અને કવિતા આ ત્રણ શેકસ્પિયરનાં જૂલણ છે.

મિલ્ટનના ‘પેરડાઈઝ લોસ્ટ’ માં ક્રિશ્ચિયન તત્ત્વ-જ્ઞાનને ધ્યાનમાં રાખીને માનવીના પતનને મહાકાવ્યના રૂપનાં આલેખ્યું છે. ‘પેરડાઈઝ રિગેઈન્ડ’ પણ એવું જ પુનરુત્થાનની કથા આલેખતું મહાકાવ્ય છે. પરમાત્મા અને શયતાનના બે છેડા પર ઝૂંટતા માનવીની વ્યથા અને સાધનાની કરુણ ભવ્યકથા આ ચિંતક કવિએ પોતાનાં કાવ્યોમાં ગાઈ છે.

વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થ માત્ર ઇંગ્લેંડનું નહિ પણ વિશ્વનું વિભૂષણ છે. વર્ડ્ઝવર્થના 'ધ પ્રિટ્યૂડ' કાવ્યને કવિએ તો એક અન્ય મહાકાવ્યની પ્રસ્તાવના રૂપે લખેલું પણ કાવ્ય મહાકાવ્ય બની ન શક્યું. વર્ડ્ઝવર્થનાં કાવ્યો અંગ્રેજી સાહિત્યમાં રત્નકોષ જેવાં છે. વળી આ કવિએ આપેલી સાહિત્યની વિભાવના 'રોમેન્ટીસીઝમ' ના યુગની આધારશિલા બની, વર્ડ્ઝવર્થના મિત્ર કેલરિજ પણ 'ધ રાઇમ ઓફ એશ્યન્ટ મેરિનર', કીસ્ટાબેલ, કુળ્લાઈખાન, અને ધ પેઈન્સ ઓવ વીઝન માટે પ્રસિદ્ધ છે. પણ આ ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લખનાર કેલેન્જિ અને માનસશાસ્ત્રનો પ્રણેતા કેલરિજ ઓછા મહત્ત્વના નથી.

પી. બી. શેલીનું 'પ્રોમીથ્યુઅસ અનબાઉન્ડ' પદ્યનાટક છે. પણ 'ધ એડોનિસ' નામનું શેલીના મૃત્યુ પછી લખાયેલું કાવ્ય અને ધ વેસ્ટ બિન્ડ નામનું કાંતિગાન કરતું કાવ્ય, આ બે કાવ્યો તો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. આ યુગના ત્રીજા કવિ કીટ્સ પણ અંગ્રેજીકાવ્યોની રચના માટે બાણીતા છે. આ પ્રકારમાં તેઓ અનન્ય કવિત્વ સિદ્ધ કરી ગયા.

લયના આરોહ અવરોહની મધુરતા ધરાવતાં કાવ્યો સર્જનાર ટેનિસન અંગ્રેજી સાહિત્યના અગ્રણી કવિ છે. ધ લોટસ ઇટર્સ સહિતનાં તેમનાં સંખ્યાબંધ કાવ્યો હજી પણ વાચકોનાં માનીતાં છે.

આર્લ્સ ડીકન્સનું સાહિત્યસર્જન એટલું વિપુલ છે કે તેને નવલકથાનો શેકરિપવર કહે છે. 'એ ટેઈલ ઓફ ટુ સિટીઝ', 'ડેવિડ કોપરફિલ્ડ' અને 'ગ્રેટ એક્સપેક્ટેશન્સ' એ તેમની ત્રણ નવલો વિશ્વનરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૧૯૨૫ માં નોબેલ પારિતોષિક મેળવી જનાર બનાડે શો જનરુચિને પરિમાર્જિત કરવા માટે સાહિત્ય છે એવા સિદ્ધાંતમાં માનતા હતા એટલે તેમનાં નાટકો હિતુલક્ષી હોવાથી રંગભૂમિ પર જેટલાં સફળ થયાં તેટલાં જ, કદાચ તેથી થે વધુ તેમના વિશાળ વાચકવૃંદમાં લોકપ્રિય બન્યાં. 'પ્લેઝ પ્લેઝન્ટ એન્ડ અનપ્લેઝન્ટ' 'સેંટ જોહન' અને 'ધ એપલ ટ્રી' ઉલ્લેખનીય છે. ગાર્ડર્સવર્થ પણ એવો જ ઉલ્લેખનીય સાહિત્યકાર છે. 'ફોરસાઇટ સાગા' નામની નવલકથા 'જોય', 'સ્ટ્રાઈફ', 'ધ વિન્ટર ગાર્ડન' વગેરે નાટકો અને 'સિદ્ધર ઓક્સ' નામનું નાટક તેમની મહત્ત્વની કૃતિઓ છે.

સ્વીન્ડનાથ ટાગોરને ઇંગ્લેંડમાં પ્રખ્યાતિ આપનાર ઇર્લ્સ જન્મે આઈરીશ અને આયર્લેંડની પ્રતિભા ઉપસાવનાર સાહિત્યકાર છે. તેમણે જ આઈરિશ નેશનલ થિયેટરની સ્થાપના કરાવી. 'ધ શેડોયી વીટર્સ', 'ધ ડિસ્કવરીઝ' તેના વિવેચનાત્મક નિબંધો છે. 'ધ વર્ડ્ઝ અપોન ધ વિન્ડો પેઇન' અને 'ધ લેન્ડ ઓફ ધ હાર્ટ્સ ડિઝાયર' તેનાં નાટકો છે. 'ન્યૂ પોએમ્સ', અને 'ધ ટાવર'નાં તેમનાં કાવ્યો રહસ્યવાદી વિચારસરણીવાળાં છે.

ટી. એસ. એલિયટ પરંપરાગત કવિઓથી સાવ જુદા કવિ છે. 'ધ સેક્રેડ વૂડ'ના શીર્ષક નીચે તેમના વિવેચનાત્મક લેખોએ સારું ધ્યાન ખેંચ્યું. 'બેલોટ ઇઝ એ કલાસિક' પણ વિવેચન ગ્રંથ છે. પરંતુ ધ વેસ્ટ લેંડ નામના તેમના પાંચ ભાગમાં લખાયેલા કાવ્યે અમેરિકા અને સમગ્ર યુરોપમાં ચર્ચા જગવી.

(૬) ગ્રીક સાહિત્ય

પ્રાચીન ગ્રીસ પણ મોટા સારસ્વતોની જન્મભૂમિ રહ્યું છે. રમથર્નામાં મહાકવિ હોમર જન્મ્યા, તેમનાં બે મહાકાવ્યો ઇલિયડ અને ઓડેસી વર્ષો સુધી પ્રેરણા આપનારાં સર્જનો રહ્યાં. ઇલિયડ ટ્રોયના ઘેરાને વર્ણવતું પદ્ધેક હજાર પંક્તિઓનું મહાકાવ્ય છે. તેમાં ટ્રોયના ઘેરાના એક વર્ષની કથા આલેખી છે. જ્યારે ઓડેસીમાં ઓડેશિયસના રોમાંચક અનુભવો વર્ણવેલા છે. પરંતુ ગ્રીસમાં નાટકોનો ખૂબ જ પ્રચાર હતો. ત્યાં મોટાં મોટાં થિયેટરો પણ બાંધવામાં આવતાં, અર્ધચંદ્રાકાર અડતી ભાતરતી બેઠકોની હારમાં ત્રીસ હજાર માણસો બેસી શકે એવાં થિયેટરો ત્યાં હતાં. ગ્રીસના પ્રાચીન નાટ્યકારોમાં ઇરિક્લસ, સોક્રેટિક્લસ, અને યુરિપિડિસ આ ત્રણે પેરિક્લિસના યુગમાં થઈ ગયા. ઇરિક્લસે ૧૦૦, સોક્રેટિક્લસે ૧૨૩ અને યુરિપિડિસે ૯૩ અને મિનેન્ડરે ૧૦૬ નાટકો લખ્યાં હોવાનું કહેવાય છે. કાવ્ય સાહિત્યમાં પિટારનું નામ (ઈ.સ. પૂર્વે ૪૪૨) શ્રદ્ધેય છે. તેનાં Ode કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે. બુકે વર્ન અને એચ. જી. વેલ્સની પણ પહેલાં હુસિયને મોચી અને ફૂકડો, ગોલ્ડન એસ, અને The Veracious History માં કલ્પનાવિહારો કર્યા છે. આધુનિક ગ્રીક કવિ સેફ્રિસને નોબેલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો છે.

(૬) રશિયન સાહિત્ય

રશિયાના મહાન સાહિત્ય સર્જકોમાં વાસિલ્વેવિચ લોથોનોસોવ રશિયન વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર અને નિબંધોના લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એલેક્ષી કોલોવ રમૂઝ નાની કથાઓના લેખક તરીકે જાણીતા છે. તેમના બે લઘુકથાસંગ્રહો રશિયનોમાં ભારે લોકપ્રિયતા પામ્યા છે. નિખેલ યુગેવિચ લર્મોન્ટોવ કવિ અને નવલકથાકાર છે. ‘ધ હિરો ઓવ અવર ટાઇમ્સ’ એમની પ્રખ્યાત નવલ છે. ધ નોવિસ અને વાલેરિક જેવાં તેમનાં કાવ્યો આજે પણ લોકપ્રિય છે. એલેક્ઝાંકર પુશ્કિન રશિયાનો રાષ્ટ્ર-શાયર બની શક્યો, ‘યુજેન ઓનેગિન’ તેમનું પ્રખ્યાત કાવ્ય છે, ‘મહાન પિટરનો સીદી’, ‘કપ્તાનની કુંવરી’ એ તેમની ગદ્યકૃતિઓ છે.

નિકૉલાઈ ગોગોલ રશિયન ગદ્યસાહિત્યનો પિતા ગણાય છે. ‘દિક્કાની વાડીમાં સાંજના સમયે’ થી તેમની કારકિર્દી શરૂ થઈ. પણ ‘ઘાતકી વેર’ નામની કૃતિ ગોગોલના ઉત્તમ ગદ્યના ઉદાહરણરૂપ છે. ભર્મિલ આલંકારિક અને કવિતા જેવા લાવવાહી લયબદ્ધ ગદ્યના આ સ્વામીએ નેવેસ્કી પ્રોસ્પેક્ટસ, ઓવરકોટ અને ડેડ સોલ તેમની ઉત્તમ કૃતિઓ ગણાય છે. રશિયાનો જગતપ્રસિદ્ધ લેખક દોસ્તો-વસ્કી છે, ‘ગરીબલોક’ તેમની પ્રથમ કૃતિ છે, ‘અધર્સ કારામોઝોવ’, ‘રાક્ષસો’, ‘કાચી જુવાની’ તેમની ઉત્તમ કૃતિઓ છે. ઇવાન તુર્ગેનેવ પણ એવા જ પ્રતિભાસંપન્ન લેખક છે. ધ બેક વોટર, રૂડીન, પિતાઓ અને પુત્રો તેમની પ્રખ્યાત કૃતિઓ છે.

મહાત્મા લિયો ટોલ્સ્ટોય અને મેક્સિમ ગોર્કીનાં નામો રશિયન સાહિત્યમાં જ નહિ પણ વિશ્વસાહિત્યમાં આદરપાત્ર છે. ટોલ્સ્ટોયની મહાનવલ ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’ ‘અન્ના કેરિનીના’ ‘ઇવાન ઇલિચનું મૃત્યુ’ ‘કલા શું છે?’ આ બધી કૃતિઓ જગતની ઘણી ભાષાઓમાં અનુવાદ પામી છે. મેક્સિમ ગોર્કીની ‘ધ લોઅર ડોય’ નામનું નાટક, તથા ‘માય ફ્રેન્ડ દ્રાવેલર’ ગણાવાય છે. ‘મા’ પણ તેમની પ્રખ્યાત કૃતિ છે.

વિશ્વસાહિત્યમાં ઝેકોસ્લોવેકિયાના કારેલ ચાપેક આદર્શવાદી નવલકથાઓ માટે પ્રસિદ્ધ છે. હોર્ડુબલ, મિટિઓર, અને ઓડીનરી લાઈફ તેની અત્યંત પ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ છે. ‘રેશનલ’ અને ‘ગેસ’ આ બે તેમનાં રંગભૂમિ પર વારંવાર ભજવાયેલાં અતિ સફળ નાટકો છે.

(૭) ફ્રેંચસાહિત્ય

ગાય-દ-મોપાંસા ફ્રાન્સનો સ્વનામધન્ય લેખક છે. મોપાંસાનો એક કાવ્યસંગ્રહ, છ નવલકથાઓ, બસોથી ઉપર નવલિકાઓ અને પ્રવાસવર્ણનો આ તેનું વિપુલ સાહિત્યસર્જન છે. ‘જિંદગી’ નામની તેમની નવલકથા ‘એ લુમન્સ સોલ’ નામથી પ્રગટ થઈ ત્યારે ટોલ્સ્ટોય જેવા લેખકે તેને લા મિઝરેબલ પછીની શ્રેષ્ઠ નવલકથા કહી. મોપાંસાની વાર્તાઓ પર અશ્ર્વીલતાનો આરોપ થયો છે પણ આનાતોલ ફ્રાન્સ અને ટોલ્સ્ટોયે તે માટે તે સમયના સમાજને જવાબદાર ઠરાવ્યો છે.

ફ્રાન્સને આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાની સાહિત્યકાર જ્યાં પોલ સાર્ત્ર છે. અસ્તિત્વવાદના ક્રિકેગાર્ડના વિચારોને તેણે વિશ્વવ્યાપી ફલક પર મૂક્યા. ‘બિઈંગ એન્ડ નર્થિંગનેસ’ નામનું તેમનું પુસ્તક અસ્તિત્વવાદની ગીતા ગણાય છે. ‘માખીઓ’ ‘નો એકિઝટ’ એ બે એમનાં ચર્ચાસ્પદ નાટકો છે. વિશ્વવ્યાપી અમૂર્ત આદર્શોને બદલે તાત્કાલિક ભૌતિક ધ્યેયોની સિદ્ધિ માટે લખવા તેમણે સાહિત્યકારોને અપીલ કરી છે.

સાર્ત્રની પહેલાં થયેલા અને ભારત સાથે વિશેષ સંબંધવાળા ફ્રેંચ લેખક રોમાં રોલાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, અને ગાંધીજીનાં તેમણે જીવનચરિત્રો લખ્યાં છે પરંતુ રોમાં રોલાની મહા-વલ તો છે ‘જહોન ક્રિસ્ટોફર’. ઓગણીસમી અને વીસમી સદીના વિશ્વને જોડતા આ યુગચિત્રમાં તેનો સંગીતકાર નાયક આપણા સંસ્કૃત મહાકાવ્યોને શોભે એવો ભવ્યો-દાત છે. રોલાંનું ફ્રાન્સે અને વિશ્વે ભવ્ય સન્માન કરેલું.

ફ્રાન્સનો એવો જ અન્ય આદરણીય સારસ્વત તે સમરસેટ મોમ. નવલકથાકાર, નવલિકાકાર, નાટ્યકાર અને વિવેચક તરીકે મોમ પ્રખ્યાત છે. ૧૯૧૫માં પ્રગટ થયેલું પુસ્તક ‘ઓફ હ્યુમન બોન્ડેજ’ એ આત્મકથનાત્મક નવલકથા છે. ‘ધ રેઝર એન્ડ’ પર ભારતના અદ્વૈત દર્શનનો પ્રભાવ છે. ‘ધ સમિંગ અપ’ અને ‘એ રાઈટસ નોટબુક’ નામે તેણે પોતાનું વૃત્તાંત આલેખ્યું છે.

વિશ્વસાહિત્યમાં આપણે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ગ્રીક, રશિયન અને ફ્રેંચ સાહિત્યનું અવલોકન કર્યું. ભારતમાં બંગાળી ભાષા, તામિલ, મરાઠી અને હિન્દી સાહિત્ય ઘણાં વિકસિત છે. શુજરાતી સાહિત્ય પણ આ બધી ભાષાઓના સાહિત્ય સાથે તાલ મિલાવે તેવું છે.

વિશ્વની સમસ્યાઓ

આપણે હવે આધુનિક વિશ્વની સમસ્યાઓ તરફ જરા વિચાર કરીશું. રાજકીય અસ્થિરતા, વસ્તીવધારાની સમસ્યા, પ્રદૂષણની સમસ્યા, સંસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદની સમસ્યા, ગંદી વસ્તીઓની સમસ્યા, અર્ધવિકસિત અને અલ્પવિકસિત દેશોની સમસ્યા આ બધા આજના જગતના બળબળતા પ્રશ્નો છે. જગતનાં કેટલાંયે રાષ્ટ્રોમાં આ સહીના અંતે સ્વાતંત્ર્યનો ઉદય થયો, લોકશાહી સરકારો સ્થાપાણી અને તે ચાલી ન ચાલી ત્યાં લશ્કરી શાસનો દેશની વ્યવસ્થા સંભાળી રહ્યાં છે. એશિયા આફ્રિકાનાં નાનાં નાનાં સંખ્યાબંધ રાષ્ટ્રોમાં આ પરિસ્થિતિ છે. વિદેશી સત્તાઓ અને મહારાષ્ટ્રોને આ નાના નાના દેશો પોતાના આશ્રિત થઈને રહે તેમાં રસ છે. એટલે વિદેશો ત્યાંના સ્થાનિક રાજકારણમાં રસ લઈને પોતાના પિર્કુઓ ઊભા કરે છે, સ્થાપિત સરકારોને ઉથલાવે છે. પોતાનાં સતત લશ્કરી સરંજામ ઉત્પન્ન કરતાં કારખાનાંઓને આ રાષ્ટ્રોને લડાવતા રહીને માર્કેટ મળે તેવી આ મહાસત્તાઓની નીતિ છે.

સૌનું સમાનપણે બહું થાઓ, સૌ સાથે જીવે અને માનવજાતિનું સમગ્રતયા શ્રેય કેમ થાય આ બધા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો વીસરાતાં આ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. કોઈની શાંતિ હરી લઈને આપણે શાંતિ મેળવી શકવાના નથી પણ આ વાત સમજવા ઈરાન, ઈરાક, પાકિસ્તાન, ચીન, આરબરાષ્ટ્રો, અમેરિકા, રશિયા કેઈ તૈયાર નથી. સૌને પોતાનાં હિતોની પડી છે. રાષ્ટ્રવાદે લાભ કર્યો છે તેથી વધુ નુકસાન પણ કર્યું છે. કોઈને ફાંસીની સજા કરીને, સતોરાત લટકાવી દઈને તેનો અવાજ બંધ કરી શકાય છે પણ મેકગેથને ડંકનનું ખૂન કર્યા પછી શાંતિ મળી ન હતી. આ વાત આપણા વિશ્વના શાસકો સમજી શકતા નથી. વિરોધીઓને ચૂપ કરવા, કાયમ માટે આડા અવતા મટાડી દેવા માટે જગતના ઘણા રાષ્ટ્રોમાં ચાતનાસ્થાનો અને કતલખાનાંઓ ચાલે છે. હિંસાથી કદી ઉન્નતિ કે શાંતિ મળતી નથી આ વાત સ્વીકારવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આ બાજાતિક અશાંતિ અને ઉપદ્રવોનો ઇલાજ નથી, સામ્રાજ્યવાદી અને સંસ્થાનવાદી રાષ્ટ્રો પોતપોતાનાં રાષ્ટ્રોના મિલિટરી અડાઓ શોધે છે, રાષ્ટ્રોમાં પોતાનાં લશ્કરો મોકલે છે, બીજા વળી તેમના કહેવાતા બળવાખોરોને મદદ કરે છે પણ છેલ્લામાં છેલ્લા ઈરાનના શહેનશાહને આશ્રય પણ

મળતો ન હતો અને તેમની અંતિમ ક્રિયામાં પણ જે ઉતાવળ કરવામાં આવી અને તેમના દેહને છેલ્લો આશ્રય મેળવવામાં જે મુશ્કેલી પડી એ ઉદાહરણ તાબું છે, સર્વેસર્વો તરીકે પૂજાતા સ્ટાલિન અને માઓની આંખ બંધ થયા પછી તેમનાં વર્ષો સુધી ગોખાયેલાં સૂત્રોમાંથી મુક્ત થવા માટે રશિયા અને ચીનમાં જે પ્રવાહો ચાલ્યા તે જ આવા સર્વેસર્વો બનવાના પ્રયત્નોની કેવી દશા થાય છે એ બતાવવા પૂરતા છે. રાષ્ટ્રના જીવનભર રાષ્ટ્રપતિ તરીકે બિરાજેલા માર્શલ ટીટોના છેલ્લા દિવસો નહિ, છેલ્લા વર્ષો કેવી હાલતમાં ગયા અને આખું રાષ્ટ્ર કેવા ભયથી પીડિત થઈ રહ્યું એ પણ આ રસ્તે વિચારનાર લોકોની આંખ ઉઘાડવા માટે પૂરતો દાખલો છે. અપરિચિત અને અસ્તેયનાં વતો, શુદ્ધ પ્રામાણિકતા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં નહિ આવે તો માનવ જ માનવને ભરખી જનાર વૈતાલ બની જવાનો છે.

બીજી સમસ્યા વસ્તી વધારાની છે. વિશ્વ અને ભારતની વસ્તી અબજોની સંખ્યામાં થઈ જશે અને બહુ મોટો વધારો થઈ જશે એવો ભય કાલ્પનિક નથી. સરકાર તો ચિંતિત છે જ, પણ સમાજે તેનો યોગ્ય પ્રતિભાવ આપવો જોઈ એ તે રીતે આપ્યો નથી. ગર્ભપાતના કાયદા સરલ કરવા, નિયમનનાં સાધનોનું જ્ઞાન આપવું, ઓપરેશનો અને વંધ્યીકરણ કરવા આ બધા ભૌતિક ઉપાયો સારા છે તેમાં ના નથી પણ આવાં સાધનો મનુષ્યોનો સ્વેચ્છાચાર અને વિલાસી વૃત્તિ વધારે છે એ પણ એનું મોટું ગંભીર પરિણામ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય અન્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માતૃભાવ અને સાચી પવિત્ર ભાવના સેવવા સાથે પોતાના ગૃહસ્થ જીવનમાં પણ સંયમનિયમથી ન વર્તે તો આ સમસ્યા હળવી બનવાની નથી. અમુક વર્ષો પછી કાયમને માટે બ્રહ્મચર્ય અને તે સિવાયનાં શરૂનાં લગ્ન-જીવનમાં પણ શાસ્ત્રોએ, ધર્મોએ પ્રબોધેલા દિવસોમાં બ્રહ્મચર્ય સંપૂર્ણપણે પાળવાનું સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સ્વીકારે તો જ નીતિમૂલક સમાજ બને અને આવા વ્રતધર્મી માતાપિતાનો સંતાનો પર પ્રભાવ રહ્યા કરે એટલે આ સૂત્ર સમાજ અપનાવે તો સરકારી પ્રયત્નોને સહાયતા મળી રહે છે.

એવી ત્રીજી સમસ્યા પ્રદૂષણની છે. કારખાનાંઓ, ઉદ્યોગો, અને ઝડપી વાહનોએ આપણાં વાતાવરણને એવું ઝેરી બનાવવા માંડ્યું છે કે અણુગ્રોંજ વિના પણ અમુક હાયકાઓ પછી માનવનું અસ્તિત્વ રહેવાની શક્યતા

અત્યારે તો નથી. પૃથ્વીથી અમુક માઇલો સુધી વાતાવરણનું પડ છે તેમાં એવું સામર્થ્ય છે કે સૂર્યના અને અન્ય ગ્રહોના અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણોને તે મંદ પાડી દે છે. આપણાં કારખાનાંઓ, ઉદ્યોગો અને વાહનો ઝેરી સામગ્રીઓ બહાર કાઢીને માત્ર નદીઓ કે પૃથ્વીને જ બગાડતાં નથી પણ વાતાવરણના આ પડની અંદર ગંભીર હાનિ ઉત્પન્ન કરે છે. વહેલામાં વહેલી તકે પ્રદૂષણનો કોઈ હલ શોધી કાઢવો પડશે. વધુ વૃક્ષો વાવવાથી, જંગલો ઉગાડવાથી તો આ સમસ્યાના નિવારણમાં સહાય મળવાની જ છે; પણ કોઈ વધુ ગંભીર પ્રયત્નો આ દિશામાં અનિવાર્ય છે.

ઈશ્વરે તો સ્વાસ્થ્યવાળાં ગામડાંઓ બનાવ્યાં પણ ચંત્રવાદે ગામડાંઓ ભાંગીને શહેરો સર્જવા માંડ્યાં. ગામડાંના લોકો સુખ સગવડ અને વૈભવી વાતાવરણથી આકર્ષાઈને વતન પડતાં મૂકીને નગરો તરફ એવી આંધળી દોટ મૂકી રહ્યા છે કે તેના પરિણામે બે ગંભીર જોખમો જોમાં થયાં છે. પહેલું જોખમ તો આગળ દર્શાવ્યું તેમ શહેરની જીવાદોરી સમાન ગામડાંઓનો વિનાશ છે, તો બીજું જોખમ શહેરોમાં ગંદા વસવાટો(સ્લમ)ની વૃદ્ધિ છે. કલકત્તા તો ઘણા અંશે નકોંગાર બનતું બન્યું છે પણ મુંબઈ પણ આ દિશામાં સતત ઝડપી રીતે આગળ જઈ રહ્યું છે. જાણકારો કહે છે કે આવનારા દસકાઓમાં મુંબઈ જીવડાંઓથી ખદબદતું ગંદું મહાતળાવ બની જવાનો ભય છે. આ સમસ્યાનો ઉકેલ સરકાર તો વિચારશે પણ અધ્યાત્મવાદે તો આની પાછળ માનવમનની નબળાઈ દર્શાવી છે. સીતાએ દર્શાવેલા સુવર્ણમૃગની દોટ તો તે રાક્ષસ જજ્જાતાં પૂરી થઈ પણ વાલ્મીકિનો આ તો પ્રતીકાત્મક સંદેશ છે. સીતા એટલે વનશ્રી, સીતા એટલે ગ્રામલક્ષ્મી. આ ગ્રામલક્ષ્મી વનશ્રી જ્યારે સુવર્ણમૃગમાં આકર્ષાય ત્યારે તેનો રામ-તેવું પ્રાણતત્ત્વ પણ સુવર્ણમૃગ પાછળ દોડે છે. સુવર્ણમૃગ એ વાસ્તવિક સુવર્ણમૃગ નથી પણ માયિક છે. શહેરોના ઝળહળતા વૈભવવિલાસ, હોટેલનાં નાચગાન, આ બધાં અંતે તો રાક્ષસી રૂપમાં જ બહાર પડે છે. રામને સુવર્ણમૃગ તો મળવાનો જ નથી, પણ ગ્રામલક્ષ્મી-વનશ્રી પણ ભૌતિકવાદી રાવણની કેદમાં સપડાઈને પછી દિવસો સુધી રહે છે. વધી રહેલું શહેરીકરણ આ દિશામાં દોટ છે, વાલ્મીકિનો આ સંદેશ માનવો પોતે સમજે, વિચારે તો સુવર્ણમૃગનો મોહ દૂર થાય, ગામડાંઓને સુખ સગવડ આપવી, વધારવી એની કોઈ ના જ નથી

પણ સવાલ તો વૃત્તિઓના બહેકી જવાનો છે, બગડવાનો છે. નગરો તો સાચી સમજ ગુમાવી જ બેઠા છે, ગામડાંઓ આ સુવર્ણમૃગની દોટથી અજાગ રહેતાનું પોતે વિચારે તો હજી મોડું નથી થયું.

મોટાં રાષ્ટ્રો પોતાની વગ વધારવા, અને પોતાના ક્ષેત્રો વિસ્તારવા જે રીતે લશ્કરીકરણ અને શસ્ત્રદોટ તરફ જઈ રહ્યા છે તે પણ વિશ્વના અસ્તિત્વ માટે મોટો ખતરો જોવા કરે છે. એટલે બોંબને સારા કહેવડાવે તેવા વાતાવરણમાં સ્વાસ્થ્યમાં અને જીવનમાં ગંભીર પરિણામો ઉત્પન્ન કરે તેવાં શસ્ત્રો શોધાયાં છે. હવાને ઝેરી કરી નાખે, માનવ પિંડને જજ્જરિત કરીને તેનો વિનાશ કરે, માનવને જીવતા મૂએલા બનાવે અને માનવ બાળકો પણ સદાને માટે સૂઈ જાય એવા જોખમી સંશોધનો હવે સં આગળ લગાડાય એવી શોધ તો રહી નથી. આ સંશોધનો કર અને પિશાચી છે. હવે તો પૃથ્વી પરની જાતસૂતીને બદલે અવકાશી જાતસૂતી વધારવામાં આવી રહી છે. આ બધાં લક્ષણો ગાંડપણનાં છે. આવી શોધોબોળો કોઈ ગાંડા શાસકના હાથમાં આવી પડશે ત્યારે કેવો ઉલ્કાપાત થશે એ તો કલ્પના બહારનો વિષય છે. વિશ્વનાં મહારાષ્ટ્રોના જ નહિ પણ એશિયા આફ્રિકાના કેટલાક ખનીજ તેલની આવકથી માતબર બનેલા દેશોના લશ્કરી ખર્ચની બે ત્રણ ટકા રકમ પણ જો ગરીબી કે ભૂખમરો દૂર કરવામાં કે પછી દવાખાનાંઓ બાંધવામાં, વિકસાવવામાં આવે તો વિશ્વની કેટલીયે સમસ્યાઓ દૂર થઈ શકે.

વિશ્વ-કુટુંબનું દર્શન

પરંતુ આ માટે વિશ્વ આખું એક જ કુટુંબ છે એવી ભાવના વિકસાવવી પડે આજે તો આસામ આસામીઓ માટે, મહારાષ્ટ્ર મરાઠીઓ માટે એવા એક જ રાષ્ટ્રમાં જ્યાં પ્રદેશિક ઝૂનોનો આંધળાં બન્યાં છે ત્યાં વિશ્વરાષ્ટ્ર, કે વિશ્વ પરિવારની વાત તો યુટોપિયા જ લાગેને! પણ ભારતે તો વિશ્વ એક જ પરિવાર છે આવી વાત સદીઓ પૂર્વે મૂકી છે અને રવીન્દ્રનાથ કે શ્રી અરવિંદ, શ્રીમાતાજી સતત આ વાત કરતાં રહ્યાં છે.

ત્રણે ભુવન જ સ્વદેશ છે એવું સૂત્ર અતિ ઉપયોગી છે. આ મારું અને આ પારકું છે એવી ગણના તો સાંકડા મનવાળા કરે છે પણ ઉદારચરિતોને તો પૃથ્વી જ કુટુંબ સમી લાગે છે.

ગુરુદેવ ટાગોરના શિક્ષણમાં એથી જ વિશ્વભારતી સંસ્થા આવી અને તેનો ધ્યાનમંત્ર વેદનો પસંદ કરવામાં આવ્યો. યજ્ઞ વિશ્વં પ્રવસ્યેકનોદમ્ “વિશ્વ આપું જ્યાં એક જ પક્ષીમાળો બની રહે છે.” શ્રીમાતાજીની આ કલ્પના શિક્ષણસંસ્થાથી આગળ વધીને ‘ઓરોવિલ’ વિશ્વનગર સુધી ગઈ. શ્રીમાતાજીનું શિક્ષણદર્શન એથી જ દેશકાળના સીમાડાઓ ઓળંગી ગયેલું. ‘સાચું શિક્ષણ’ શ્રીમાતાજી કહેતાં, ‘આખા વિશ્વમાં પોતાની ચિત્તિનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરાવે તેવું જ હોય. મારો આત્મા જ જ વિશ્વના પ્રાણીઆત્મામાં છે અને વિશ્વાત્મા મારો જ આત્મા છે એમ માનનાર કોઈને પણ શરીર, વાણી, મનથી પીડા આપી શકતો નથી.’

શ્રી અરવિંદે, શ્રીમાતાજીએ જે મોટા અવાજે જણાવ્યું તે જ વાત ભગવાન સ્વામીનારાયણ પણ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં વિચરતા વિચરતા કે ઢાઢા ખાચરની મેડીએથી કરતા : ‘કોઈનેય પીડા થાય એવું ન બોલવું, કોઈને ય પીડા થાય એમ ન વર્તવું, નારાયણ પોતે જ સૃષ્ટિમાં રમી રહ્યા છે. એટલે કોઈનો મન, વાણી, કર્મ વડે દ્રોહ કરવો તે નારાયણનો જ દોહ છે.’ શિક્ષાપત્રી અને વાર્તાલાપમાં શ્રીમુખે ભગવાનશ્રી આવી આજ્ઞા વારંવાર કરતા. પોતે આજ્ઞા કરતા, ‘કોઈ સત્સંગીને પજવશે તે અમને જ પજવ્યા બરાબર છે. કોઈ હરિભક્તોની આબરૂ લેવા કરશે તે અમારી જ આબરૂ લેવા કરે છે એમ અમે માનીએ છીએ.’

ભગવાનનું વાઙ્મય રૂપ ભાગવત

ભગવાનનું વાઙ્મય સ્વરૂપ શ્રીમદ્ ભાગવત પણ વિશ્વની સાથે તાદાત્મ્યનું અનુસંધાન કરવાનું કહેતાં એકાદશ સ્કંધમાં જણાવે છે, જે માત્ર મૂર્તિ જ ભગવાન માનીને તેની પૂજા કરે છે પણ તેના ભકતો કે અન્યમાં ભગવદ્ભાવ રાખતો નથી તે તો તદ્દન સાધારણ ભક્ત છે; પરંતુ જે હરિમાં પ્રેમ, સંતો સાથે મૈત્રી, પોતાના મનુષ્યો પર કૃપા અને શત્રુઓ પર ઉદાસીનતા રાખે છે તે મધ્યમ પ્રકારનો ભક્ત છે. શ્રીહરિમાં સૌને જોનાર અને પોતાનામાં સૌને જોનાર, અનુભવનાર ઉત્તમ ભક્ત છે. ભગવાન શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પોતે જ આજ્ઞા કરે છે :

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાભાવ રાખવાથી, અનાયાસ જે કંઈ મળી આવે તેનાથી સંતોષ માનવાથી, અને સર્વ

ઈદ્રિયોની વિષયાકાર વૃત્તિનો ઉપશમ થવાથી જ ભગવાન જનાર્દન પ્રસન્ન થાય છે.

વિશ્વનું મંગલ દર્શન

અપરાધો સાંભળવા, ખણખોદ કરવા સૌનું દિલ ઝટ ધરે છે પણ જૈન દર્શને પ્રેમ, અહિંસા, મુદ્દિતા અને કરુણતા આપેલા ચતુર્વિદ્ અમૃત સરોવરમાં ડૂબકી મારનારને જ પરમ શાંતિ અને પરમ સુખનો લાભ મળે છે. અપરાધો ખમાવવા એ જ મોટામાં મોટું મંગલ દર્શન છે એટલે જ જૈનદર્શનના અનુયાયીઓ જગતના બધા જ જીવોને ખમાવે છે.

આ વીતરાગ દર્શન જ વિશ્વનું ભૂયોભૂયઃ મંગલ કરશે એવી અમારી શ્રદ્ધા છે.

સૃષ્ટિની જ્ઞાનવિકાસ યાત્રા

દ્રૂંકમાં વિશ્વ એટલે વિરાટ ભગવાનનું મંદિર. સર્વ. બ્યાપક પરમાત્મા જ અનંત ચરાચર પદાર્થોના - પ્રાણીઓના રૂપમાં અહીં વિલસી રહ્યા છે તેથી આપણું વિશ્વ અનંત આશ્રયો અને અનંતાનંત ચમત્કૃતિઓથી ભરેલું છે. મોટામાં મોટો ચમત્કાર આપણી આસપાસનું વિશ્વ છે. પળેપળનું સંચાલન કરી રહેલી એવી કોઈક ગજબની શક્તિના અસ્તિત્વનો પણ સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. દત્તાત્રેય જેવા સિદ્ધ અને મુક્ત પુરુષોએ તો જગતનાં જ પૃથ્વી, પર્વત, સરિતા, સિન્ધુ, માછલું, પતંગિયું આદિને પોતાના ગુરુ બનાવ્યાં અને ખલકમાં ખુદાનું દર્શન - ખુદાનો અનુભવ કરી ગયા.

આ વિશ્વના કેન્દ્રમાં છે માનવ. પણ માનવ કેમ બન્યો? ક્યારે બન્યો? શું એ મન્વંતરગણના પ્રમાણે શ્રદ્ધેદેવ મનુના વંશમાં આવ્યો કે પછી ઉત્કાંતિના વિવિધ તખ્તઓમાંથી પસાર થતાં તે માનવ બન્યો? એનામાં એવું શું છે કે એક કળ દબાવે ત્યાં એ લાખો ટનનું વજન ઊંચકી શકે! હજારો માઇલની મુસાફરી કરી શકે! વિશ્વના દૂર દૂરના ખૂણેથી બોલાયેલા અવાજને સાંભળી શકે કે દૂરના બનાવને પોતાના આવાસમાં એક નાના પર્તી પર જોઈ શકે! આ માનવ પહાડો વીધીને રસ્તાઓ બનાવી શકે છે, એવરેસ્ટના શિખરે જઈ શકે છે, ઉત્તર ધ્રુવના અગમ્ય પ્રદેશોમાં પણ લટાર મારી આવવા સાહસ ખેડે છે. કોઈવાર અંતરીક્ષમાંથી અવ-

કાશમાં જીડી ચંદ્ર પર પદાર્પણ કરી લે છે, તો મંગળ, શુક્ર, શનિના ગ્રહમંડળોનાં રહસ્યોનો પાર પામવા એવાં યાનો મોકલે છે જે સ્વયં સંચાલિત હોય છે. પણ આ માનવ પોતે ઘણો જ વિચિત્ર છે.

વિશ્વમાં માનવનું સ્થાન કયાં ?

એક બાબુ અનેક વિચારધારામાં આ માનવ બંધુત્વ, અહિંસા અને પ્રેમસામ્રાજ્યની વાત કરે છે અને જગત્પિતાના સ્વર્ગીય રાજ્યમાં જવા માટે પ્રેમ અને કરુણાની વાત કરે છે - પયગંબરોની પ્રેરક વાણીનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે; તો બીજી બાબુ આ માનવ રંગદ્રેષ અને કોમ કોમના ઘઘડાઓમાં તે દૈત્ય જેવો દારુણ બની બેસે છે. એક તરફ આ માનવ કેન્સર અને ક્ષય જેવા ભયંકર રોગોના નિવારણ માટે પ્રયોગશાળાઓમાં પ્રયોગો કરે છે; બીજી બાબુ એથી પણ મોટી ભયંકર પ્રયોગશાળાઓમાં પ્રક્ષેપાઓ, જંતુયુદ્ધનાં સાધનો, પોતાનો જ વંશવેલો સમાપ્ત થઈ જાય એવા દુષ્ટ અને અવિચારી કૃતદ્ધન પ્રયોગો પણ તે જ માનવ કરે છે.

આ માનવની બૌદ્ધિક શક્તિઓ કેટલી અમાપ છે તે તો જુઓ ! ગ્રહોની ચાલ, ગતિ, અવકાશયાનના સૂક્ષ્મતમ નિયંત્રણ માટેના ગણિત, પ્રચંડ કારખાનાંઓ, ઉદ્યોગોના નિર્માણ ને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા માલના બજાર, તેની માંગ અને પુરવઠાનાં ગણિત, નફાતોટાનાં ગણિત, રસાયણવિદ્યાનું ગણિત, અર્થશાસ્ત્રીય ગણિત, આંકડાશાસ્ત્ર, વિરમય પમાડી દે તેવી ઇમારતોનું સર્જન, ગગનચુબી ફ્લેટ્સ, અજંતાની શુક્રાઓ, વાસ્તુવિદ્યાની ચમત્કૃતિની અવધિરૂપ ભવ્ય સુંદર મહાલયો, આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવી કાવ્યસરિતાઓ, નયનરમ્ય રંગોમાં અંકિત ચિત્રો, આ બધું માનવની કઈ 'ફેક્ટરી'ની નીપજ હશે ?

જમ્મે તેમ, એટલું તો માનવું જ પડશે; માનવ-પ્રાણી ઘણું સંકુલ છે. પણ અમે આ માનવના ઇતિહાસને, તેનાં આશા-અરમાનોને, તેનાં સ્વપ્નોને, વિભાવનાઓને, સર્જન વિસર્જનને, પ્રેરણા અને પરિશ્રમને, તેના સાહસને વિશાળ જૂહા જ્ઞાનકોશ સમા આ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

વિવિધ પાસાંઓનું તત્ત્વજ્ઞાન

કલમના ટાંકણે, શબ્દના ફલક પર અમે વિશ્વને કંડા-સ્વાનો, આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઘરઆંગણે અમે

આપને વિશ્વનાં વિવિધ ઐશ્વર્યોની, જ્ઞાનવિકાસની યાત્રાની, પ્રજાની, ઉત્થાન અને પતનની, સામ્રાજ્યોના પ્રતિષ્ઠાપન અને ઉન્નમૂલનની, સર્ગ અને વિસર્ગની, મહાકાય પર્વતો અને મહાસાગરોની, વનશ્રી અને વિજ્ઞાન જગતની, માનવ-મનનાં અતજ રહસ્યોની, દેવો અને દિવ્યજગતની વિવિધ માન્યતાઓની, તર્કશાસ્ત્ર અને પ્રમાણશાસ્ત્રની, ગંભીર રાજકીય આટાપાટાઓની ચર્ચા કરતા વિભાગવાર ચેપ્ટરોમાં અમારી સાથે આરામચેરમાં કે ડનલોપીલોની શરયામાં આપ સૂતા હશે ત્યારે પણ ૧૨૦૦ પાનાના આ ગ્રંથ : ભાગ-૨ માં વિશ્વાંગણની યાત્રા કરાવી રહ્યા છીએ.

તત્ત્વજ્ઞોનો સહયોગ અને ત્રણ સ્વીકાર

ત્રણ ત્રણ પેઢીના આકરા તપ પછી ભગીરથ જેમ સ્વર્ગીય ગંગાને પૃથ્વી પર લાવ્યા અને આજે પણ લોકો તેમાં સ્નાન કરીને, આચમન કરીને પવિત્ર થાય છે. અમે તો અમારા ટાંગાં સાધનોથી તત્ત્વજ્ઞો, પંડિતો, વિશારદોની પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોની વધોની સાધનાના પરિપાકરૂપ-અબ્રક, તાઝ કે લોહભરમની રસાયણ પડી સમા શબ્દે-શબ્દે, વાક્યે, જ્ઞાનસાધના બોલતી હશે તેવા છેલ્લાંમાં છેલ્લાં સંશોધનોના અર્કને આપની સેવામાં સાદર કરીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞોના સહયોગથી મંતવ્યોને લક્ષમાં રાખીને એક ચર્ચા સ્વરૂપે આ ગ્રંથ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે.

વિશ્વની આ અટારીમાં નાદસૃષ્ટિ, ભાવસૃષ્ટિ, રસસૃષ્ટિ, જીવસૃષ્ટિ, દ્રવ્યસૃષ્ટિ, વનસ્પતિની વન્યસૃષ્ટિ, અભિનયસૃષ્ટિ, યોગસૃષ્ટિ આવી વિવિધ સૃષ્ટિઓ છે. આ બધી સૃષ્ટિઓ અપાર જંડાણ અને વૈવિધ્યથી ભરેલી છે.

વેદો કહે છે, આ વિશ્વ તો ભગવાનનું કવિકર્મ છે. શેકરિપયર, ગેટે, વાલ્મીકિ અને કાલિદાસ, સ્વીનર્ડનાં કાવ્યોને દેશકાળનાં બંધનો નડતાં નથી તો ભગવાનના આ કવિકર્મને, આ નિર્બંધ વહેતા વિશ્વકાવ્યને કઈ પરિસીમા બાંધશે ?

અમે તો સૃષ્ટિની આ અસ્મિતાને, ઇશ્વરના કવિકર્મને નિહાળવાનો, આ વિરાટ ગ્રંથ દ્વારા મહાવિરાટને જોવાનો-આપ સૌને અમારા આ દર્શનમાં સહભાગી બનાવવાનો સત્સંકલ્પ લઈને બેઠા અને આ પ્રકાશન તૈયાર થયું. વિશ્વની અસ્મિતા આ સંકલ્પનું ફળ છે. આ અમારી પ્રતિષ્ઠા નથી, આપના ભવનની, આપના પુસ્તકા-

લયની, ગામ અને નગરની, વિદ્યાલય અને મહાવિદ્યાલયોની પ્રતિષ્ઠા બની રહેશે એવી અમારી આસ્થા છે.

સમાપન અને આભાર દર્શન

જાણીતા સાક્ષરો અને લેખકોની કલમે વિશ્વના સંદર્ભમાં લખાયેલી લેખપ્રસાદી જે કાંઈ આ ગ્રંથ ભાગ ખીજમાં પીરસવામાં આવી છે, અભ્યાસ કરનારાઓને આ બધી માહિતી ઠીક રીતે ઉપયોગી બની રહી છે તેનો અમને પરમ સંતોષ છે. ગ્રંથને સમૃદ્ધ બનાવવામાં સાક્ષરોએ આપેલા સહયોગ માટે તથા મિત્રો, સ્નેહીઓ

અને વિવિધ વર્ગના શ્રેષ્ઠીવર્યોએ જાગ્રમ દ્વારા આપેલા પ્રોત્સાહન માટે અમે આ સૌના અત્યંત ઋણી છીએ.

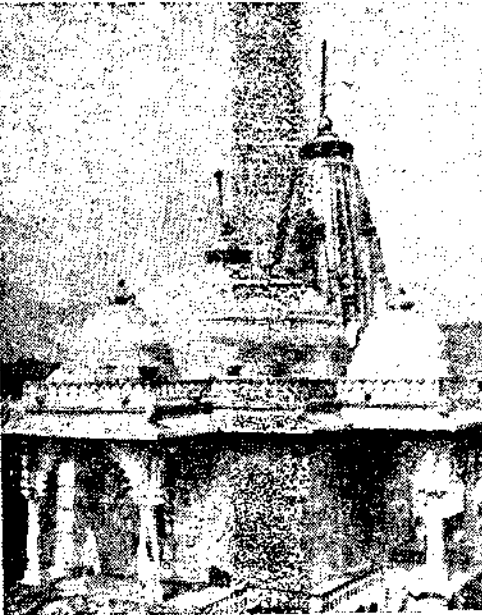
સંતો, મહંતો અને આચાર્ય ભગવંતોના સાંપડેલા આશીર્વાદ તથા સ્નેહીઓ-મિત્રો અને નામી-અનામી ઘણા મોટા સમૂહો આ કામને જે હૂંફ અને પ્રેરણા આપ્યાં છે તેથી એ સૌનો ફરી ફરી આભારી છું.

પદ્માલય

હિલ ડ્રાઇવ, વરલ હાઉસ પાછળ
વાઘાવાડી રોડ, ભાવનગર-૨

નંદલાલ દેવલુક

સંપાદક

તળાબ પાસે સમુદ્રકિનારે આવેલું પ્રાચીન તીર્થ.
ધામ મોટા ગોપનાથ જ્યાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે
નરસિંહ મહેતાને રાસલીલાનાં દર્શન કરાવેલા
તેવી સંખ્યાબંધ દંતકથાઓ સાથે આ તીર્થ
જાણીતું બન્યું છે.

ધર્મ સંસ્કૃતિના ધ્વજધારી સમા આવા આપણા
પ્રાચીન મંદિરોએ જ ધર્મજ્યોતને જલ્લતી
રાખી છે.

શુભેચ્છા સાથે

કૌશિક ઇન્સ્ટ્રક્શન કું.

જવાહર ચોક—તળાબ

પ્રોપ્રાયટર : દિનકરરાય એસ. ભટ્ટ

ગવર્નમેન્ટ એપ્રુવડ કોન્ટ્રેક્ટર-રસ્તા અને જળસિંચન

Best Compliments From

Call : 346210
465794

**NEELKANTH PAINTING
CORPORATION**
PAINTING SPECIALISTS

Office : 41, 2nd Carpenter Street,
Kharwa Panchayat wadi,
1st Floor, BOMBAY-400 004,

Resi. : 2/21, Vasudev Nagar,
P. P. Road, Andheri (East).
BOMBAY-400 059.

Grams : "SANNYASIN "

Phone : { Office : 363932
Resi. : 395919

PRAKASH METALS

4, Chintamani Building, 2nd Bhoiwada
Bombay 400 002

Manufacturers and Stockists of :

Copper, Brass, Aluminium, Lead P. Bronze.
Sheets, Plates, Wires, Strips, Rods, D.C.C.
S.C.C. Tinned, C. Wire, & Strips, Rivets,
Lighting Arrestor, Copper Wire Rope, Copper
Breeding Strips and Specialist in Aluminium
Ingots & other Ingots.

Gram : COTTONCAKE

Phones Oil Mill | 7325
7130
7402

Phones Resl. | 27304 V.D.
23467 G.D.
27053 K.P.

**PATEL BHOVANBHAI
GOKALBHAI OIL MILL CO.**

10, SADGURUNAGAR,
R A J K O T-360 003. (Gujarat) (India)

With best Compliments From

PHONE : 365294
357570

GRAM : BAKULBAUGH, BOMBAY.

TELEX : 011/3897 ALLIED

**ALLIED ELECTRONICS
CORPORATION.**

Office : 94, Kansara Chawl, Kalbabevi
Road, BOMBAY-400 002.

ધર્મનિષ્ઠ દંપતીની પ્રેરક ગાથા

શ્રીમતી પ્રેમકુંવરબેન ચોપટલાલ મહેતા

શ્રી ચોપટલાલ સોમયંદ મહેતા

મંગલ ધર્મને ક્ષેત્રે ઉજ્જવલ પ્રતિષ્ઠા સંપાદિત કરનાર પુણ્ય-ગામી અને પરિશ્રયયુક્ત જીવન જીવનાર શ્રી ચોપટલાલ મહેતાની ધર્મપરાયણતા, સાદું જીવન અને અતિ ઉચ્ચ સાસ્ત્રિક ભાવનાઓને તેમના જીવનની ફલશ્રુતિ ગણીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. પ્રખર જૈનાચાર્ય વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી તથા વિક્રમ-સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના આશીર્વાદથી પોતાના જીવનને ધન્ય ગણતા શ્રી ચોપટલાલભાઈ મૂળ સૌરાષ્ટ્રમાં સાવરકુંડલા પાસે વંડાના વતની - સાત ગુજરાતી અને પહેલી અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ, પણ કર્મની ફિલસૂફી ન્યારી છે. કોણ વ્યક્તિ ક્યારે, ક્યાં સુધી, કઈ સિદ્ધિ હાંસલ કરે છે તે તેના અભ્યાસ ઉપરથી નક્કી નથી થઈ શકતું. ૧૯૧૮માં ધંધાર્થે બર્મામાં વસવાટ કર્યો. એકાદ વર્ષ નોકરી કરી. અનુભવતું ભાથું મેળવ્યું. સંબંધીઓની એક અનાજ-કરી-યાણાની પેઢીમાં ભાગીદારીથી ૧૯૧૮થી ૧૯૪૦ સુધી વ્યાપાર કર્યો. દરમ્યાન જાપાનની લડાઈ વખતે ૧૯૪૧ થી ૧૯૪૬ સુધીના ગાળામાં મુંબઈ-કલકત્તામાં સ્થિર થવા પ્રયત્ન કર્યો. પુરુષાર્થી જીવને વ્યાપારમાં કાંઈક કરી છૂટવાની તમજા અને તરવરાટ હતો. ૧૯૪૬ થી ફરી પાછા રંગૂન પહોંચ્યા અને નવેસરથી ધંધાના શ્રીજાણેશ કર્યા. રજળ-પાટ કરતા રહ્યા પણ ધર્મના સંસ્કારોએ તેમને હમેશાં બળ પૂરું પાડ્યું. ત્યાંના વ્યાપારી મંડળમાં સભ્ય અને સેક્રેટરી તરીકે સેવા આપેલી. રંગૂનમાં જૈન દેરાસરના ટ્રસ્ટી હતા. ૧૯૪૬ થી ૧૯૬૩ સુધી બર્મામાં રહ્યા ત્યારે અનેક સંસ્થાઓને તેમનાં સેવા સૌજન્ય સાંપડ્યા. પછી તો આંતરરાષ્ટ્રીય ડામાડોળ વાતાવરણને કારણે ૧૯૬૩માં બર્મા છોડ્યું અને મુંબઈમાં આવી સ્થિર થયા અને જિંદગીના શેષ દિવસો ધર્મકાર્યોમાં જ ગાળવા એવા મનસૂબા સાથે જીવન જીવી રહ્યા છે. માટુંગામાં વાસુપૂજ્ય દેરાસરમાં ટ્રસ્ટી તરીકે તેમની સેવા બાણીતી છે. વતન વંડામાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી પ્રેમકુંવર-

બેન ચોપટલાલ મહેતાને નામે હાઈસ્કૂલ ભભી કરવા માટે મોટી રકમનું શૈક્ષણિક દાન અર્પણ કર્યું. ઉપરાંત ઉજમબાઈ સોમયંદ મહેતા નામે પ્રાથમિકશાળા પણ તેમની જ હેલુગી, માટુંગા ઉપાશ્રયમાં, મહેસાણા શ્રીમંધર જૈન દેરાસરમાં, સમેતશિખર વગેરે સ્થળે સારી એવી રકમનાં દાન અર્પણ કર્યાં છે. આવાં બધાં કામો મૂર્તિમંત કરવામાં તેમના બંધુ બદલવડલાઈને આભારી ગણે છે. શ્રી ચોપટલાલભાઈનાં ધર્મપત્ની પ્રેમકુંવરબેન પણ એવા જ ધર્માનુરાગી અને તપસ્વી આત્મા હતાં. પુણ્યનો જેમ જેમ ઉદય થાય છે ત્યારે હંમેશાં સુકૃત્યો કરવાની જ સ્ફુર્ણા માનવીને થતી રહે છે.

પ્રેમકુંવરબેન નાની ઉંમરથી તપસ્યાઓ કરતાં હતાં. તેમણે આઠ ઉપવાસ, નવ ઉપવાસ, દશ ઉપવાસ, અગિયાર ઉપવાસ, પંદર ઉપવાસ, તથા વર્ધમાન તપની આયંબિલની ઓળીઓ તથા નવપદજી મહારાજની આયંબિલની ઓળીઓ, એક શ્રાવણી આયંબિલની ઓળીઓ તે સિવાય છઠ્ઠ, અઠ્ઠમ, ચાર ઉપવાસ, પાંચ ઉપવાસ, છ ઉપવાસ, ક્ષીર સમુદ્રનો તપ, એવીસ પ્રભુના એકસણા સિદ્ધાંતો વગેરે નાની મોટી કાયમ તપસ્યા ચાલુ હતી. ચૌવિહાર છેલ્લા ૩૫/૪૦ વરસથી અખંડ ચાલુ હતા. ઉપરાંત નવ્વાણું યાત્રા ગિરિરાજ, તલાટીની તથા નવ્વાણું યાત્રા ગિરિરાજની કરેલ છે. પહેલું ઉપવાસ તો દોલતપાર મુકામે કરેલ છે. સંવત ૨૦૨૪ના પોષ વદી ૧ના માળ પહેરેલ છે. તેમના હસ્તે તેમનાથી શક્તિ મુગ્ધ દાન તથા વૈયાવચ્ચ અનુકંપા કરેલ છે. શ્રીમતી પ્રેમકુંવરબેન સંવત ૨૦૩૧ના કારતક વદિ ખીજે મુંબઈ મુકામે સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેમના નામની હાઈસ્કૂલ વંડા - (વાયા સાવરકુંડલા) મુકામે છે. 'શ્રી પ્રેમકુંવર ચોપટલાલ સોમયંદ મહેતા હાઈસ્કૂલ', માટુંગામાં શ્રીમતિ પ્રેમકુંવર ચોપટલાલ સોમયંદ મહેતા આરાધના હોલ તેમની કાયમી ચિરંજીવ સ્મૃતિ છે. ચોપટલાલભાઈનું દાંપત્યજીવન ખૂબ સુખી સંતોષી હતું.

વવાણીયા (મોરબી) નિવાસી
સ્વ. મોહનભાઈ વર્ધમાનભાઈ દેસાઈ

વવાણીયા (મોરબી) નિવાસી
શ્રીમતી લીલાવતીબેન મોહનલાલ દેસાઈ

આપે અમારામાં બાલપણમાં સંસ્કાર અને ચારિત્રનું ઘડતર કર્યું. દાન, શિયળ, તપ અને ત્યાગના સંસ્કારોનું સિંચન કરીને અમારામાં ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દઢ બનાવી છે. આપે ગળથૂંથીમાં ઘૂંટી ઘૂંટીને એ અમૃત પાનું કે ' જો દે તે દેવ અને રાખે તે રાક્ષસ. ' ગમે તેટલી સંપત્તિ વચ્ચે પણ વિનય વિવેકને ભૂલવા નહિ. આપના આ સંસ્કારોને જીવનમાં વણી લીધા અને પુણ્યોદયે જ્યારે સંપત્તિ મળી ત્યારે અમારી યથાશક્તિ તેનો સદુપયોગ કરતા રહ્યા છીએ ને આપની શિખામણ જીવનમાં બરાબર આચરણમાં મૂકી રહ્યા છીએ.

હી. આપના જન્મે જન્મના કાળી પુત્રો,

શ્રી નૌતમલાલ-અ. સૌ. જશુમતી

શ્રી મનહરભાઈ-અ. સૌ. મંબુલા

શ્રી વિનયંદ્ર-અ. સૌ. નીલા

આ ગ્રંથ પ્રકાશનને જેમનું રનેહાળ સાંનિધ્ય અને સદ્ભાવ સાંપડ્યા છે

ચિનુભાઈ બાણે આ યુગના માનવી જ નહીં—
સતયુગના ઘોઈ ભદ્રપુરુષ જેવા ભાસે. બિલકુલ બિખાલસ
હૃદય, મુખ ઉપર ભોળપણના સ્પષ્ટ ભાવો, અને
ધર્મ તરફની આણીશુદ્ધ ભાવુક્તા તેમનામાં જોઈ.
સંવત ૧૯૮૫ની સાલમાં (મહુડી) મધુપુરી મુકામે
તેમનો જન્મ થયો. (માતા—પિતા) કુટુંબ સુખી
હતું, ધર્મિષ્ઠ હતું, દાનેશ્વરી હતું. ચાર ભાઈઓમાં
તેમનો નંબર ત્રીજો હતો. જે બહેનો છે, સૌ સાંના
ઘરે સૌ સુખી છે. નાનપણમાં તોફાની, અલમસ્ત
શરીર અને નફકરા શરીર જેથી રમતગમતના ક્ષેત્રે
તો મોખરે રહ્યા પણ દુઃખ એ વાતનું ધાય છે કે
પૂરું ભણી ન શક્યા. પિતાશ્રી વેરા વાડીલાલ
ઠાળીદાસ તે સદ્ગત શ્રીમદ આચાર્ય ભગવંત શ્રી
બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના અનન્ય
ભક્ત હતા, જેથી તેમને પણ સત્સંગમાં બહુ જ
રસ ભગતો ગયો. જિજ્ઞાસા વધતી રહી, મંથનના
આધારે ‘ દુનિયાનો છેડો ઘર ’ માની પ્રથમ ઘરને
જ જગતરૂપ માન્યું. સંવત ૨૦૦૩ની સાલમાં
તેમનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી આજ સુધીમાં ચડતી
પડતીના ઘણા પ્રસંગો બોધ્યા, ઘણા અનુભવો થયાઃ
‘ આપ સમાન બળ નહિ અને મેઘ સમાન બલ
નહિ ’ સ્વસ્થ થઈ ‘ જગ્યા ત્યાંથી સવાર ’ એ
સારાંશનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રથમ તો સંતોષ કેળવ્યો.
દેવ, ગુરુ, ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા વધતી ગઈ.

શ્રી ચિનુભાઈ વાડીલાલ વેરા

સંવત ૨૦૧૮ની સાલમાં મુંબઈ આવી પાંચ વર્ષ નોકરી કરી, ત્યારબાદ સંવત ૨૦૧૬ની સાલમાં નાનાભાઈ શાંતિભાઈ સાથે
ભાગીદારીમાં ધંધામાં જોડાયા. આજે ટ્રાન્સપોર્ટના ધંધાથી તેમની આજીવિકા ચાલે છે. વડીલોએ કુટુંબમાં ઘણાં જ સારાં ધાર્મિક કાર્યો
કરેલાં તે સાંભળીને આનંદ થતો અને ગૌરવ અનુભવતા; પરંતુ ૧૯ વર્ષની ઉંમરે વડીલોએ જ્ઞાતિ તથા રનેહીઓનો કેસરિયાળ તીર્થને
સંઘ કાઢ્યો હતો તે ઉમદા અને પવિત્ર ભાવના ને સાધાર્મિક સેવા તેમ જ મન ઉપર સારી અસર પડી. ત્યારબાદ ધર્મમાં ઓતપ્રોત
બનતા ગયા. પછી શ્રી મહુડી (મધુપુરી) જૈન તીર્થમાં દેરાસર ત્રિજેરે બંધાવવા વડીલોએ પોતાના કબજાની જમીન— ખેતર ભેટ આપ્યું
ને તન મન ધનથી સેવા પણ આપી. સારાં કાર્યો કરી ગામને રોશન કર્યું.

સંવત ૨૦૨૩ની સાલમાં મહુડી મહાજન સંઘે તેમને શ્રી મહુડી જૈન સ્વ. મૂર્તિપૂજક તીર્થમાં ટ્રસ્ટી તરીકે લીધા છે. પોતે ઘણી
બધી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. આ ગ્રંથ યોજનાને સફળ બનાવવા તેમણે તન મન ધનથી પૂરી મદદ કરી છે. ઘણા જ ઉમદા
સ્વભાવના શ્રી ચિનુભાઈ વિશાળ રનેહી વર્ગના સન્માનીય બની શક્યા છે.

આન્નેલ(ઉત્તર ગુજરાત)નું ગૌરવશાળી દંપતીરત્ન

શેઠ શ્રી મુળયંદ દીપયંદ શાહ

સ્વર્ગસ્થ અ. સૌ. ચંપાબહેન મુળયંદ શાહ

શેઠ મુળયંદ દીપયંદ શાહ ગુજરાતમાં આન્નેલ ગામના વતની છે. હાલ મુંબઈ રહે છે. તેઓશ્રી બાપદાદા વખતથી ગર્ભશ્રીમંત છે. તેઓશ્રીએ પોતાના ગામમાં દેરાસરમાં ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા તેમના વડવા શેઠશ્રી અમુલખ માણેક-ચંદના નામે કરી છે. તે દિવસે સમગ્ર ગામની અઢારે કોમને જમાડીને પુણ્ય ઉપાર્જિત કર્યું છે તેઓશ્રી તથા તેમનાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. ચંપાબેન તથા કુટુંબના લાઈઓએ ઘણી જ ઉદારચિત્તિ દાખવી છે. પુણ્ય-દાન કરવામાં શરવીર છે. ગામમાં આગેવાનીઓ તેમનો મોભો છે. તેમનાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. ચંપાબહેન સંવત ૨૦૩૪માં સ્વર્ગવાસ થયા બાદ તેમને નામે પુણ્ય-દાનમાં સારામાં સારી રકમ તેઓ વાપરે છે. અ. સૌ. ચંપાબહેન મુળયંદ દીપયંદના નામે માતબર રકમ આન્નેલમાં આપી તેમના નામે હાઈસ્કૂલ બનાવી છે. સંવત ૨૦૩૩ની સાલમાં તેઓશ્રીએ સાડા ચારસો તપસ્વીઓનો સમાવેશ કરી મહેસાણા મુકામે શ્રી સિમંધર સ્વામી જિનમંદિર ધર્મશાળામાં આચાર્ય ભગવંત શ્રી કૈલાસસાગરસૂરીશ્વરજી તથા તેમના શિષ્ય અ. ભગવંત કલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજીની નિત્રામાં ઉપવાન તપની આરાધના પોતાના ખર્ચે કરાવી નાણાંનો સદ્વ્યય કર્યો છે. સંવત ૨૦૩૬ના પોષ માસમાં તેઓશ્રી જ્યાં હાલ રહે છે તે મલાડ - ઈસ્ટ દેવચંદ નગરમાં સારી રકમ ભેટમાં આપી અ. સૌ. ચંપાબહેન મુળયંદ દીપયંદના નામની આયંબીલ શાળા કાયમી શ્રી વર્ધમાન તપ આયંબીલ ખાતુ ચાલુ કરેલ છે. તેમના બે પુત્રો પૈકી ચિ.લાઈ સુમતીલાલ તથા ચિ.લાઈ ભોગીલાલ તેઓ પણ પિતા જેવા દાનેશ્વરી છે. ધર્મપરાયણ છે. ધર્મપત્નીના પુણ્ય નામ સાથે આન્નેલ ગામમાં હાઈસ્કૂલ તથા મલાડ દેવચંદ નગરમાં વર્ધમાન તપ આયંબીલ ખાતુ શરૂ કરી તેમના નામને અમર બનાવ્યું છે. તેઓ પોતે હાલ અડસઠ વર્ષની ઉંમરના છે. હજુ ધાર્મિક કાર્યો કરવા માટેની ખેવના ઉઝાર લાવ સાથે ધરાવે છે. હાલમાં તેઓશ્રી મેસર્સ એસ. એમ. શાહ નામની ધર્મ મુંબઈ - ત્રીજા ભોઈવાડામાં ચલાવે છે.

Resi : P. 472852

CABLE : "FREENATION"
Matunga

V. N. MEHTA

157/9, Narayan Dhuru St., Bombay 400 003 P. 322858
77, BHAU DAJI ROAD,
MATUNGA, BOMBAY 400 019

P. : 33 5852
33 0067

V. N. MEHTA & SONS.

Sales : 71, NARAYAN DHURU STREET
BOMBAY-400 003
98/100, D'Souza St.,
Bombay-400 003
[A/cs.Ph. 34 2579]

P. : 77906

V. N. MEHTA & CO.

4-4-179/180, Mahakali Street, Secunderabad 500 003 (A. P.)

AUTHORIZED DUNLOP DISTRIBUTORS

- * Dunloflex
- * Rubber Braided Hoses
- * Transmission Beltings
- * VEE Belts
- * Adhesives

કાલંકાલ યુગ પ્રભાવિત સમ્યગ દષ્ટિદેવ-સર્વકાર્ય સિદ્ધિકારક આરાધનીય દેવ

અવધિજ્ઞાની - શુદ્ધ સમકિતધારી - શાસન રક્ષક

શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીર દેવ

— શ્રી ચિનુભાઈ વાડીલાલ વોરા મહુડી-મધુપુરીવાળા

‘ વીતરાગદેવને નમસ્કાર હો, કોટી કોટી વંદણ હો ’ તેમના શાસનરક્ષક શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવને મારા નમસ્કાર, સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ. તેમને સ્તવું છું, ધ્યાન ધરું છું, પ્રીત કરું છું, તેમની ભક્તિ કરું છું, પૂજું છું અને તેમની સહાયતા ઇચ્છું છું.

મહુડીતીર્થમાં શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવની સેવાપૂજા

શ્રી ચિનુભાઈ વોરા ભક્તિભાવથી કરી રહ્યા છે. ભાવોલ્લાસથી થતી પૂજા-અર્ચનાનું મંગલ દશ્ય અહીં નજરે પડે છે.

શોધો સાહિત્ય ભલે! શ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીર તથા ઉપલબ્ધ નથી શાસ્ત્રો મહીં, અપરોક્ષપણે છે તે ધણું. અગમ નિગમ પરંપરામાં, હુપાયું રહસ્ય ઘંટાકર્ણુવીર તથા, બાણી ન શકે કોઈ એ રહસ્ય, સદ્ગુરુ ગમતા વિના સહુ. અથાક શક્તિ છે આ દેવની, બણો થકી તેમની ભક્તિ કરી, સાક્ષાત્ દેવ છે એ કલિયુગમાં તેમનું સ્થાન છે તીર્થ મધુપુરી. પીત કરો સૌ થક સાથે, ડાળને વળગશો નહીં, પૂર્વાચાર્યોને બાણ હતી શ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીર દેવ મહિં તણી. જૈન શાસનનાં પ્રભાવિક કાર્યો, થયા શ્રી ઘંટાકર્ણુ દેવ થકી, ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે કે આચાર્યોને દેવોની સહાયતા હતી.

જૈન શાસનમાં જાવન વીરો તેમાં ત્રીશમાં વીર છે આ, સર્વ વીરોમાં શિરોમણિ, શ્રી ઘંટાકર્ણુ વીર ગ્રહા. અપરંપાર ક્ષીણ છે આ દેવની, છે કરુણાના અવતાર, આધિ - વ્યાધિ - ઉપાધિમાં, આ એક જ છે તારણહાર. મહિમા હોય જો તેનો બાણવો. ભણાવી પૂજા બણો સાર એક એક કડીનું ગનન કરશો, અથાક શક્તિ અવતાર.

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂત્રિયે, સ્થાપના કીધી મહુડી મોઝાર, રચી રચના પૂજાઓ તણી, આર્યો શક્તિ તણો સાર. રચના આરતી તણી કીધી, ભક્તિ કરવાની રીત કીધી, ભક્તિ થકી તેમની આરતી કરશે, યાશે તેની સર્વ સિદ્ધિ. શુદ્ધ સમક્ષિત ધારી છે આ દેવ, દેવભૂમિ મહીં મોઝાર, પૂર્વેનાં શુભ કર્મો અનુસાર, ભુવનપતિ છે તેમનું સ્થાન. જૈન શાસનના ઉદ્ધારક છે, ભક્તોના છે દીનાનાથ, કર્મો અનુસારે સહાયતા કરતા, ધર્મીઓને દેતા તેઓ સાથ.

શર્ણોનો ધા સોયથી સારતા, એવા છે આ તારણહાર, આસ્થા રાખી જે ભજો તેમને, કરતા તેઓ તેનો બેડો પાર.

ધર્મી આર્ચારાજા હતા પૂર્વભવે, શુભ કર્મ દેવ જ થયા. સમક્ષિત સાથે દેવને! ભવ, જેથી તેમને જિનમાં ગ્રહા.

દેવોની કરવી નહિ નિંદા, ઉચ્ચ ભૂમિ છે તેમનું સ્થાન ઉચ્ચકર્મો થકીના જિનદેવ ખીજા ભવે સિદ્ધ જ થાય.

ઘંટાકર્ણુ વીર છે જિનધર્મી દેવ, અરિહંત દેવને લાગે પાય રાખે તે નહિ કોઈ ઉપર દેષ, ધર્મીને તે સહાય જ થાય.

ઘંટાકર્ણુ વીર દેવની ભક્તિ થકી આત્માની યાત્રી શુભગતિ વિનિતિ કરી કહે ચિનુભાઈ વોરા, ભક્તિ કરજો રાખી શુભભતિ,

જંગલમાં પણ મંગલ થાય, જો કૃપા ઘંટાકર્ણુવીરની થાય, ના બેયું હોય તો જોશો ધામ, મધુપુરી તીર્થ છે તેમનું સ્થાન.

શ્રી જૈન શાસનદેવ શ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીર તે જાવન વીર વૈક્રી એક વીર છે. તેઓ જૈનશાસન રક્ષક છે. તેઓ જૈનધર્મમાં શ્રદ્ધાળુ એવા જૈનોને સહાય કરી શકે છે. શ્રીમદ્શ્રી આ. ભગવંત શ્રી બુદ્ધિ-સાગરસૂત્રીશ્વરજી મહારાજ લખે છે કે, 'શાસનદેવની સહાયની સિદ્ધિને શાસ્ત્રધારે કહું છું કે, જૈનશાસ્ત્રોમાં પરંપરાગમનું વર્ણન છે. પૂર્વે જૈનાચાર્યોની પરંપરાએ જે માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે તેનો પરંપરાગમમાં સમાવેશ થાય છે. સર્વ જાતના હિંદુ, બૌદ્ધ, મુસલમાન વગેરે ધર્મોમાં પણ તેઓ તેઓના મહાત્માઓનાં પરંપરાગમેને માને છે. જૈનશાસ્ત્રો પરંપરાગમ છે. તેને જો ન માનવામાં આવે તો જૈનધર્મની ઘણી માન્યતાઓનો નાશ થઈ જાય. પૂર્વાચાર્યોએ મંત્ર-પ્રવાહ પૂર્વમાંથી અનેક મંત્રોનો અને વિદ્યાઓનો ઉદ્ધાર કરી મંત્ર-કલ્પશાસ્ત્રોની રચના કરી છે. પૂર્વાચાર્યોમાં શ્રી સહસ્રચંદ્રજી ઉચ્ચાચાર્યે પ્રતિષ્ઠાકલ્પમાં ઘંટાકર્ણુ મંત્રને ગ્રહી છે. પ્રતિષ્ઠિત મંત્રકલ્પમાં ઘંટાકર્ણુવીરની મંત્ર-ચંત્રવાણી થાળી અને તેને સુખડી ધરાવવાની વિધિની પ્રક્રિયા આજ સુધી તપગચ્છ જૈનોમાં પ્રવર્તે છે. અમારા પૂર્વાચાર્યોએ, મુનિવરોએ પ્રતિષ્ઠાકલ્પમાં ઘંટાકર્ણુવીરની સહાયતા - માન્યતાને સ્વીકારેલી છે.

દરેક ગચ્છોમાં પૂર્વાચાર્યોએ અનેક શાસનદેવોની મંત્રોની મદદથી જૈનશાસનની પ્રસાવના માટે અનેક ચમત્કારો જતાવ્યાના દર્શાવો મોજૂદ છે. જૈનો ચાર પ્રકારના દેવોને જૈનશાસ્ત્રોથી માને છે. ભુવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિ અને વૈજ્ઞાનિક એ ચાર પ્રકારના દેવો છે. આમાં કેટલાક સમક્ષિતી હોય છે. અને કેટલાક મિથ્યાત્વી હોય છે. તે મિથ્યાત્વીદેવો પણ પૂર્વધર મુનિ, યોગી મહાત્માઓના ઉપદેશથી સમક્ષિતી બને છે. જાવન વીરો અને ચોસઠ યોગિનીઓ વૈક્રી કોઈને જૈનમુનિઓ મંત્રથી પ્રત્યક્ષ કરી બોધ આપીને જૈન દેવગુરુ ધર્મની શ્રદ્ધાવાળા કરીને તેને જૈન શાસનરક્ષક તરીકે સ્થાપી શકે છે અને તેઓ સ્વધર્મી જૈન બંધુઓને પ્રસંગોપાત્ત યથાશક્તિ

મદદ કરી શકે છે. તેમાં શ્રી ઘંટાકર્ણ વીરદેવને પણ આપણા પૂર્વાચાર્યે મંત્રથી આરાધીને પ્રત્યક્ષ કરી જૈનધર્મનો ઓધ આપીને સમકિતી બનાવ્યા છે. અને તેમને જૈન પ્રતિષ્ઠા વિધિમંત્રમાં દાખલ કર્યા છે, મહા છે.

ઘંટાકર્ણમહાવીરના મંત્રકર્મ બેત્રણ જાતના છે. અને તેમાં કયા કયા કાર્ય પર તે મંત્ર પ્રવર્તે છે, તે તેમાં વિધિપૂર્વક જણાવ્યું છે. અમારા પરમ તારક દાદાશુર મહારાજશ્રી રવિસાગરજીએ મને વિક્રમ સંવત ૧૯૫૪ના ફાગણ માસમાં 'ઘંટાકર્ણકર્મ'ની શુરુગમતા આપી હતી. આપણે જેમ આત્માઓ છીએ અને પરસ્પર એકબીજાને મદદ કરીએ છીએ, તેમ ચારે પ્રકારના દેવતાઓ પણ આત્માઓ છે, તેઓ પણ આપણને ધર્માદિક સંગથી વા મંત્રારાધન યોગથી મદદ કરે છે, આપણા કર્મના ઉદયમાં તે નિમિત્ત હેતુ થાય છે. શ્રી મહુડી-મધુપુરીમાં હોમોએ દેવાધિદેવ શ્રી પદ્મપ્રભુના અધિક્ષાયક તરીકે શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરની સ્થાપના કરી છે. જૈન શાસન દેવદેવીઓના રીતરિવાજ જુદા છે, અને નૈવેદ્ય, પૂજાસક્તિ સર્વે સાંત્વિકારવાળાં છે.

જૈનધર્મના તીર્થંકરોના યજ્ઞોના અને યજ્ઞિણીઓના હાથમાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો છે. તે તેઓના ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અપેક્ષાએ જાણવા. ઘંટાકર્ણ-મહાવીર પહેલાં પૂર્વભવમાં એક આર્ય રાજા હતા. તે સતીઓનું અને સાધુઓનું તથા ધર્મી મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવામાં જીવન ગાળતા હતા. કુંવારો કન્યાઓના શિયળનું રક્ષણ કરતા હતા. પાપીઓના ત્રાસને હટાવીને પ્રભુનું કલ્યાણ કરતા હતા. ધનુષ્યબાણ વડે વિજય મેળવતા હતા. તેમ જ ખાવામાં તેમને સુખડી પ્રિય હતી. તેઓ જિંદગીભર સહાયતાનું જ કાર્ય કરતા રહ્યા, ઘણા શૂરવીર, પરમેષ્વર પકારી હતા. આવાં શુભકર્મોથી જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે દેવ થયા, અને જાવન વીરોમાં ત્રીશમા વીર તરીકે તેમની ગણના થઈ. તેઓ પૂર્વભવમાં પરેષપકારી હતા તેથી વીરના ભવમાં પણ તે અને તેટલી ધર્મી ભક્તજનોને તેઓના શુભકર્મોનુસારે સહાય આપે છે. પૂર્વ ભવમાં તેમના હાથમાં ધનુષ્યબાણ ખડ્ગ હતાં તેથી તેમના મૂર્તિના હાથમાં ધનુષ્યબાણ ખડ્ગ આપવામાં આવે છે, તે સમ્યક્ દર્શિદેવ, ક્ષત્રિય રાજાના જેવા આત્મા હોવાથી અને હાલ પણ તેવા સહાયતાનાં કામો-કાર્યો કરતા હોવાથી ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અપેક્ષાએ ધનુષ્ય-બાણવાળી મૂર્તિ કરાય છે. જેમ રાજાને સર્વ ધર્મવાળી પ્રજા માને છે તેમ ઘંટાકર્ણવીર યોગશુભાણુવાળા છે. સર્વધર્મવાળી પ્રજા તેમને માને છે, પૂજે છે, ભક્તિ કરે છે, વિનંતી કરે છે, આજીજી કરે છે, અને તેમની સહાયતા મેળવે છે.

શાસનદેવોને મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન હોય છે. તેથી તેઓ પોતાની પાસે આવનારાઓની દશા, વિચાર જાણી શકે છે, તેથી તેઓ પરીક્ષા કરીને શુભ આકાંક્ષામાં સહાય કરે છે. જુદા શુભકાર્યો સુધી જૈન સાધુઓ, દેવોની અને અને દેવીઓની યોગી થાય કહી સ્તુતિ કરે છે. સાતમા શુભકાર્ય પહેંચેલા મુનિઓ, દેવોની અને દેવીઓની સહાયની ઇચ્છાનો વિચાર સ્વપ્નમાં પણ કરતા નથી. જેઓ દેવો અને દેવીઓ, યજ્ઞો, વીરો વગેરેની હસ્તીનું ખંડન કરે છે તેઓ, જૈન શાસ્ત્રોની ઉત્થાપના કરે છે અને જૈન ધર્મના શત્રુ તરીકે, નાસ્તિક તરીકે બહેરમાં સિદ્ધ કરે છે. જૈન કામે તેવા નાસ્તિકોની સંગતિ કરતી નહીં. જૈન શાસનદેવોની નિંદા-અશાતના કરવાથી અને શુરુઓની નિંદા કરવાથી કુલનો ક્ષય થાય છે. પગામ સજ્જાયમાં 'દેયાળ' આસાયજાળ દેરીળ' આસાયજાળ' એવો પાઠ છે. દેવોની અને દેવીઓની નિંદા અશાતના અને તેઓનું ખંડન કરવાથી પાપકર્મ બંધાય છે.

શાસનદેવો રાગી અને દ્રેષી તથા બાહ્ય શક્તિવાળા અને વૈક્રિય શરીર છે. તેઓ સદાકાલ તેઓની સ્થાપિત મૂર્તિઓમાં રહે છે-વાસ કરે છે એવો કંઈ નિયમ નથી. (પરંતુ તેના આદ્ય

ભૂતકાળની ઘંટાકર્ણની પતરાની નાની દેરીમાં-
થી જ્યાં આજે ભવ્ય મંદિર બની ગયું
છે અને ભાવિકોના ધસારાને પહોંચી વળવા
જ્યાં પંદર લાખના ખર્ચે આધુનિક સાધન
સગવડવાળી ધર્મશાળા પણ બની ચૂકી છે.

સ્થાપકને આપેલ વરદાનને આધીન છે.) તેઓની મૂર્તિ આગળ સ્તુતિ-ધ્યાન-તપ વગેરે સાથે મંત્ર જપનારાઓને અવધિજ્ઞાન વડે દેવ જાણી શકે છે. અને તેઓને સ્વસ્થાને બેઠાં બેઠાં પણ સહાય કરી શકે છે. ભક્તિભાવે થોઈ વખત પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે, તથા સ્વપ્નમાં

પણ દર્શન આપે છે. આ રીતે શાસન દેવદેવીઓને તેમના અધિકાર પ્રમાણે માનવામાં આવે, નમસ્કાર, પ્રણામ કરવામાં આવે તો જૈનોને લોકોત્તર મિથ્યાત્વ લાગતું નથી. જે કુળે જૈન છે અને જૈન દેવ-શુર-ધર્મના રાગી છે, તેઓ જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય એકદમ એકતા મોક્ષમુખ માટે ત્યાગી બની જતા નથી. તેઓને તો શુદ્ધસ્થાવરમાં બાહ્ય વસ્તુઓ ભૌતિક સુખ મેળવવાની ઇચ્છા છે. તેથી તેઓ મહાઅક્તિશાળી ને અવધિજ્ઞાની દેવતાઓની સેવાભક્તિ કરી તેમને રીઝાવ આજીજી કરી ઇચ્છિત વસ્તુઓ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. અને ને આગળે પ્રયત્ન કરતાં અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં હોવડે આગમાં જીવ માતીરે શાસનદેવોને અને તીર્થંકરોને પછીથી પૌદ્ગલિક સુખ માટે પ્રાર્થના કરતા નથી; પરંતુ, તીર્થંકરોના માર્ગે પ્રયાણ કરવા, તેમના જેવા થવા માટે શાસનદેવોનું માર્ગદર્શન મેળવવા વિનંતી કરે છે. ત્યારે દેવો તે પ્રમાણે પણ મદદગાર બને છે.

જ્યાં સુધી જેઓ જૈન શાસ્ત્રોના તથા તેમાં પરંપરાગમનું વર્ણન છે, દેવદેવીઓનું વર્ણન છે, તેના પૂરા પારગામી થયા નથી ત્યાં સુધી તેઓએ જે જે શંકાઓ થવા પામે તેનો ખુલાસો મેળવવા

જૈનશાસ્ત્રોનો તથા ગુરુગમતાનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો. ગીતાર્થ ગુરુઓને પૂછવું. અનંતકાળનો ઇતિહાસ એકદમ અવધિ આદિ શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાન થયા વિના બાણી શકાય નહીં, માટે પ્રથમ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ સારી રીતે કરવો કે જેથી કાલાંતરે કેટલાક ખુલાસા સહેજે આપોઆપ થઈ જાય છે.

- આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે લખેલ 'શંકા સમાધાન' પુસ્તકમાંથી

કલિકાલ યુગપ્રભાવિક શ્રી ઘંટાકર્ણવીરનો પરિચય

શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવના પૂર્વભવ માટે બાણવાની ઇતિ-હાસીમાં શ્રીમદ્ આચાર્ય ભગવંત શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ-સાહેબના થઈ ગયા પછી ઘણા સાધુભગવંતો, આચાર્યો, શ્રાવકોએ અથાક પ્રયાસ કર્યો છે. તેમ જ ભક્તિભાવથી અનુમાનો કર્યા છે. પરંતુ તે સત્ય જણાતાં નથી એમ મારું માનવું છે. કારણ, પ્રમાણ-ભૂત કંઈ જ નથી. જેઓ અત્યાર સુધીમાં ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ વિષે ખોટા ખ્યાલો, ખોટા ભ્રમ બતાવી કહેવાતા તેમના ભક્તો અથવા રાગી થઈ ગયા છે તેઓ પૈકી કોઈપણ સાધુસંત, યતિ-મહારાજ, શ્રાવકો ગણત ખ્યાલ આપીને પૂર્વેના ઇતિહાસ ઉપસાવી કાઢ્યો છે.

દેવો મહાશક્તિશાળી હોય છે તે નિર્વિવાદ છે. તેઓ તેમની ભક્તિ કરનારને, તેમનું સ્મરણ કરનારને અચૂક સહાયતા કરે છે. તેઓના કલ્પના બાણકારો તેમના મંત્રોની શક્તિ દ્વારા, ભૂત, પ્રેત, શાકિની, પિશાચને દૂર કરવામાં ફળીભૂત થાય છે. સર્પ, વીંછી કરડેલો હોય તો તેનું ઝેર ઉતારી શકે છે. જ્વર (તાવ) ઉતારી શકે છે. તેઓની શુદ્ધ હૃદયે ભક્તિ કરવામાં આવે તો તેઓ ભક્તોનાં સંકટો ટાળે છે, રોગ નિવારે છે. દુઃખમાં, શારીરિક વેદનામાં દિવ્યૌષધિ સમાન છે, દુષ્ટોના ત્રાસથી બચાવે છે. રિદ્ધિસિદ્ધિના દેનારા છે. મંગલતાના કરનારા છે, મનઃખંજિત ફળના દેનારા છે. પુત્રાદિક ધન ઋદ્ધિના દેનારા, ચિત્ત પ્રસન્ન કરનારા છે. યશસ્વીર્તિના અપાવનારા છે. જૈન શાસન, જૈનધર્મમાં ઓતપ્રોત કરાવનારા સહાયક દેવ છે. સર્વરોગોપદ્રવશમનાય, ઇષ્ટ લાભ શાંતિ તુષ્ટિપુષ્કર્યના કરનારા છે. તેઓ જૈન શાસન રક્ષકાય દેવ છે. સર્વશુદ્રોપદ્રવ, રોગનિવારણાય તેમ જ ઇષ્ટફલ લાભના દેનારા છે.

તેઓ બાવન વીરો પૈકી ત્રીશમાં શિરોમણિ શ્રી ઘંટાકર્ણવીર છે. તેઓ અતિ શક્તિશાળી, અતિ ચમત્કારી, અવધિશાની, શુદ્ધ સમક્તિધારી જૈન શાસન પ્રભાવક અંતરયાત્રી દેવ છે. તેમની માન્યતા સહાયતા ઇચ્છનારને ખૂબ જ ઉદાર મને, ઉદારભાવે અગણિત સહાયતાઓ કરે છે. અંધોને દષ્ટિ આપે છે. બંદીવાનોને મુક્ત કરે છે, નિર્ધનને ધનવાન કરે છે. રોગીઓને રોગવિહોળા કરે છે.

તેમનો વાર રવિવાર ઉત્તમ પુરવાર થયેલ છે. આ રીતે આ દેવની શ્રદ્ધા માટે મારું અંગત માર્ગદર્શન છે.

પ્રત્યેક મુમુક્ષુજન વીતરાગને માર્ગે જવા ઇચ્છે છે; પરંતુ વીતરાગે આચરેલી આચારસંહિતા ને ચારિત્ર લીધા સિવાય તે માર્ગે જવાતું નથી. ઘણું જ દુષ્કર છે. તે પણ ઉદ્યમમાં આવવા માટે પૂર્વ ભવોનાં કર્મો સિવાય દુષ્કર છે. જ્યારે જીવનના રોજિંદા વ્યવહારમાં સંસારમાં રહીને ભવસાગર તરી શકાતો નથી. પરંતુ સત્કાર્યો અને સુજીવન-દેવ-ગુરુ-ધર્મને વફાદાર રહી ભવસાગરમાં તરતા રહેવાય છે, ડૂબી જવાતું નથી. ભવંતરે પણ આપણો ધ્યેય, આપણું લક્ષ આપણે સાધી શકીએ છીએ. સુગુરુનો સત્સંગ કે જે લોકડાના નાવ સમાન હોઈ પોતે તરે અને બીજાઓને તારે તેવા ગુરુ કરવા જોઈએ. આપણાં કાર્યોમાં સહાયતા કરનાર સુદેવ કે જેઓ હરહંમેશ તીર્થંકરોના માર્ગનું પંચપરમેષ્ઠીનું સ્મરણ કરી રહ્યા છે, તેવા સમક્તિધારી જૈનશાસનરક્ષક શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવની સહાયતા તેમની ભક્તિ કરવાથી જરૂર મળી રહે છે. ને મેં પ્રત્યક્ષ અનુભવેલું છે. તેમ જ લોકોના અનુભવો બાણી શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવની ભક્તિ કરી તેમની સહાયતા મેળવવી જે અતિ સુલભ છે.

જે મુમુક્ષુજન સત્સંગમાં હોય તો નિરંતર ઉલ્લાસિત સ્થિતિમાં રહી અલ્પકાળમાં આત્મસાધના કરી શકે છે. તેમ જ સત્સંગના અભાવમાં સમપરિણતિ રહેવી મુશ્કેલ બને છે. છતાં પણ એમ કરવામાં જ આત્મસાધના રહી હોવાથી જે કોઈ ગરબડો અનુભવાય તે અનુભવવા છતાં યે જે પ્રકારે સમપરિણતિ આવે તે પ્રમાણે વર્તવું તે યોગ્ય કહેવાયું છે. જ્ઞાનીના આશ્રયમાં જે નિરંતર વાસ હોય તો સહજસાધન વડે સમપરિણતિ અચૂક પ્રાપ્ત હોય છે એમાં શંકા હોઈ શકે જ નહીં. પણ જ્યારે પૂર્વ કર્મોનાં બંધનોથી પ્રતિકૂળ એવી સ્થિતિમાં વાસ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ગમે તેમ કરીને પણ તેના પ્રત્યે દ્રેષ રહિત અને દોષ રહિત સ્થિતિ રહે એમ વર્તવું એ જ વધુ ઉચિત બની રહે છે. જેનાં ગુણગાન, ભક્તિ કરવાથી જે આપણા ઉપર સંતુષ્ટ થાય છે અને આપણને અનુકૂળ થઈ સહાયતા કરે છે. આપણા દોષ કે આપણી સાથે દ્રેષ રાખ્યા સિવાય આપણને પ્રેમભરી નજરે નિહાળે છે, જે પૂર્વભવોનું ઋણાનુ-બંધન છે. પૂર્વકર્મના બંધનથી, આપણાં કર્મોના બળથી દેવ આપણા ઉપર કરુણા જ દાખવે છે. આ બાણ આપણા ઉદ્ય થવો, બીજા બાણ દેવની સહાયતા મેળવવી તે બધું કર્મ આધીન છે.

કલાકો સુધી દસપ્યાર સશક્ત માણસોથી ન
ઊંચકાતી મૂર્તિ માત્ર પાંચ કુંવારી કન્યાઓના
હાથે ગુલાબના ફૂલની જેમ ઊંચકાઈ ગઈ!

કલિકાલ યુગ પ્રભાવિક આરાધનીય શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવના આશ્રયે સૌ જીવો ગુણનું અનુકરણ કરે અને કોઈપણ પ્રકારે ગુણગાન કરવા યોગ્ય બાબતમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા રાખ્યા સિવાય, કોઈપણ પ્રકારનો અવર્ણવાદ વિવેચન પ્રસંગ ન ઉદ્ભવતાં યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરે તો તેમાં જૈનશાસનરક્ષક શ્રીઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ અચૂક સહાયતા કરે છે, 'શ્રીનાં ધા સોયથી મટાડે છે.' તેમ અશક્ય હોય તે પણ શક્ય કરી શકે છે. મારી સૌને ભલામણ છે કે, વિનય, સચ્ચાર્ધ, પ્રેમ આદિ ગુણોથી સાધન સંપન્ન થઈ સત્સંગ દ્વારા શાસ્ત્રાભ્યાસ અને આત્મવિચારમાં પ્રવર્તવું અને દાદાની ભક્તિ કરવી એ ખૂબ શ્રેયસ્કર છે. ભક્તિભાવે શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ સહાયતા કરે છે.

આ એક જ ધર્મસ્થાન એવું છે કે જ્યાં સુખડીનો નૈવેદ્ય ધરાઈ ગયા પછી મંદિર-માં જ એ પ્રસાદ વહેંચી દેવો પડે છે અને ભક્તો પણ ધરાઈ જાય એટલી બધી સુખડી વહેંચાય છે—સુખડીનો પ્રસાદ મંદિરના દરવાજા બહાર લઈ જવાથી વિદ્યો નડે છે.

ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ વિષે એક કિંવદંતિ કહેવાય છે કે, જંદુલીપમાં આર્યક્ષેત્રમાં મધુવન જૈન તીર્થમધ્યે જૈન ચૈત્ય આવેલું છે. હજારો વર્ષ ઉપર આ તીર્થે જૈનો જઈ શકતા હતા. અતિ ગાઢ અને રમણીય આ જંગલમાં પશુ, પક્ષી સિવાય યોગીઓ—મહાત્માઓ સિવાય કોઈ રહી શકતું નહીં. વાઘ—સિંહ—વરુ, ચિત્તા, સર્પો વગેરે જંગલર પ્રાણીનો ત્યાં વાસ હતો. ત્યાં તે રસ્તે થઈને જૈન ચૈત્ય શ્રી સુનિસુવ્રતસ્વામી જિનમંદિરે જવાતું હતું. લૂંટારાઓ આ જંગલમાં લૂંટ ફાટ માટે ગુફાઓ કરી વસ્યા હતા. તેઓ જૈન યાત્રાળુઓને ત્રાસ આપતા હતા અને શિયળવંતી નારીઓને રંજીતતા હતા. તે ત્રાસ દૂર કરવા નજીકમાં જ શ્રી 'તુંગભદ્ર'નામે ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ જૈન સાધુના સમાગમથી પરિચિત થઈ સમક્ષિત પામ્યા હતા. તેઓ નિયમિતપણે આ ચૈત્યે દેવદર્શન કરવા જતા હતા. તેમ જ આ જંગલમાં થઈને ચૈત્યે જવાના રસ્તે યાત્રિકોનું રક્ષણ કરતા હતા. કુળોને પોતાના બળથી પરાજિત કરી ભગાડી મૂકતા હતા. તેમની પાસે અનેક શસ્ત્રો હોવા છતાં સુખ્યત્વે તીર—કામડું ને હાલ—ગદાને ઉપયોગ કરતા હતા. બહુ જ બળિયા પુરવાર થયા હતા. શ્રી તુંગભદ્ર યાદવકુળના હતા, તેઓ વનવાસ ભોગવતા હતા. સાથે આ સેવા બળવતા હતા.

શ્રી કૃષ્ણજી જ્યારે ભગવાં વજ્ર પહેરીને વનમાં આવ્યા ત્યારે એક ઝાડને આશરે સૂતેલા હોય છે. ત્યારે દૂર દૂરથી શ્રી તુંગભદ્ર-

રાજાએ નિહાળ્યા ને તેમને લૂંટારુ માનીને તેમના ઉપર નિશાન તાકીને બાણ છોડ્યું. પરંતુ ભગવાન નેમનાથનું વચન હતું કે, શ્રી કૃષ્ણજીનું મૃત્યુ ભાઈ જરાકુમારના હાથે છે. તે સિવાય ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ મરશે નહીં. ભગવાન નેમનાથનું વચન ખોટું પડે નહીં. વાણી મિથ્યા થાય નહીં. તે રીતે બાણ શ્રી તુંગભદ્ર મહારાજાએ છોડેલું ને શ્રીકૃષ્ણ સૂતા હતા તેમની પ્રદક્ષિણા કરી પાછું આવીને પોતાને જ વાગ્યું અને તેમના પ્રાણ હરી લીધા. આ વખતે જૈન ચૈત્ય શ્રી સુનિસુવ્રતસ્વામીમાં જ તેમનું ચિત્ત પરોવાયેલું હતું. તેને આધારે ત્યાંથી મરણ પામી સ્વર્ગવાસમાં દેવભૂમિમાં ત્રીશમાં 'શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ' ચલ્યા તેમને સ્થાને આ દેવ ઉત્પન્ન થયા તે 'શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીર' કહેવાયા. દેવભૂમિનો નિયમ શાશ્વતો છે કે, જે દેવ આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ચલે તેને સ્થાને જે દેવ આવે તે દેવનું નામ તે જ રખાય એટલે પૂર્વ શ્રી તુંગભદ્રનો આત્મા તે શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ નામે દેવભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયો. જે દેવ હંમેશાં પંચપરમેષ્ઠીનું જ ધ્યાન ધરે છે. પૂર્વ ભવમાં ભોજનમાં તેમને સુખડી (ગોળપાપડી) અતિ પ્રિય હતી, જેથી નૈવેદ્યમાં સુખડી ધરાવવામાં આવે છે. પૂર્વભવમાં સહાયતા કરેલી છે જેથી આ દેવભવમાં પણ તેઓ સહાયતા કરે છે. મોક્ષગામી જીવ છે. આ દેવભવમાં પરનું ને પોતાનું ભણું કરી અથાક પુન્ય ઉપાર્જિત કરી તેઓ સદાકાળ મોક્ષને ઝંખે છે. પૂર્વભવમાં તેમના હાથમાં ધનુષ—બાણ હતાં તે અપેક્ષાએ તેમની મૂર્તિ પણ તેવી બનાવાઈ છે. જ્યારે આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજીએ તેમની આરાધના કરી, તેમનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો, ત્યારે ઉત્તરવૈદિક લઘ્વિ દ્વારા હાલ મહુડી—મધુપુરીમાં તેમની મૂર્તિ છે તે પ્રમાણે નિહાળ્યા હતા.

કલિકાલ યુગપ્રભાવિક શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ

સર્વકાર્ય સિદ્ધિકારક દેવ શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરની સ્થાપના સંવત ૧૯૮૦ના માગશર સુદિ ૩ને દિવસે ચંદ્રે પહેરે મહુડી મુકામે થયા બાદ દિન પ્રતિદિન તેની ઉત્તિ થતી રહી છે. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને વિક્રમ સંવત ૧૯૫૪માં જ્યારે તેઓ દીક્ષિત ન હતા ને જૈન પાઠશાળા ભણાવતા હતા તે સાથે જૈનધર્મનો અભ્યાસ મહેસાણા મુકામે કરતા હતા તે વખતે તેઓ એક જૈન સાધુની સેવા ભક્તિ કરી રહ્યા હતા. (શ્રેદ્ધ્યભાવિ દાદાગુરુ) તે મહારાજ શ્રી રવિસાગરે 'શ્રી ઘંટાકર્ણ કલ્પ' વિષે માહિતી આપી હતી. તે આધારે તેઓ ઘંટાકર્ણવીરના મંત્રનો જાપ કરી આરાધના કરતા હતા. તે માટે ઉત્તર સાધકની ઝાઝવણ કરી તેઓ શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવને પ્રત્યક્ષ કરવા માગતા હતા. આ યોગ તેઓ દીક્ષાપર્યાયમાં જ્યારે આચાર્ય હતા તે વખતનું સંવત ૧૯૭૪નું ચાતુર્માસ વિજયપુરમાં કરી સંવત ૧૯૭૫ના કારતક સુદિ ૧૫ના ચોમાસુ બદલી વિહાર કરીને તેઓ

મહુડી શ્રી પદ્મપ્રભુ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવા આવ્યા ત્યાં તેઓએ સ્થિરતા કરી શ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીરદેવની આરાધના કરી. અક્રમ કરી ઉપાસના કરીને શ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીરદેવનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં. વરદાન માગી લીધું કે ‘આપ જૈન શાસન રક્ષકદેવ છો. તો જૈનો કે જૈનેતરો તમોને જે કોઈ ભળે, તમારી ભક્તિ કરી સહાયતા માગે તેને આપ સહાયક બનો’. દેવ તહતી કહીને અદૃશ્ય થયા કે તુરત જ પોતે જાલા થઈને હાથમાં એક કોલસો આવ્યો તે લઈને તેઓએ જે વૈકિય શરીરધારી ઘંટાકર્ણુ મહાવીરદેવને જોયા હતા તેવું જ સામેની દીવાલ ઉપર એક સુરેખચિત્ર (આકૃતિ) દોર્યું.

દેરાસરમાં કામ કરતા શિલ્પી શ્રી મુળચંદ્રભાઈને બોલાવ્યા ને જે ચિત્ર દોર્યું હતું તે પ્રમાણે પ્રતિમા તૈયાર કરવા માટે દેવના સ્વરૂપની સંપૂર્ણ કલ્પના આપી. આ રીતે સંવત ૧૯૭૫ના કારતક વદિ દના દિવસે મહુડી સંઘના શ્રાવકો આગેવાન શેઠ શ્રી કાળીદાસ માનચંદ વેરા વગેરેને એકઠા કરવામાં આવ્યા ને મિટિંગ કરી. તે મિટિંગમાં તેઓએ શ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીર જૈન શાસનરક્ષક વીરનો પરિચય આપ્યો ને પોતે પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી વરદાન માગ્યું તેનો ચિતાર આપ્યો. વળી કહ્યું કે શ્રી પદ્મપ્રભુ ભગવાનને ગાદીનશીન કરવાનું મૂહૂર્ત માગશર સુદિ ૬નું આવે છે. તે જ દિવસે શ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીરની પ્રતિમાનું સ્થાપન કરવા માટે મૂહૂર્ત રાખવું છે તો વચ્ચેના ફક્ત બાર દિવસો આપણી પાસે રહે છે. તે દરમિયાનમાં આપણે તાત્કાલિક આ પ્રતિમા તૈયાર કરાવવાની છે. ને તેને માટે એક ધુમ્મટવાળી નાની દેરી પણ તૈયાર કરવાની છે. આરસના પથ્થરમાંથી ફક્ત બાર દિવસમાં પ્રતિમા તૈયાર થાય નહીં તેને માટે તો પોરબંદરી પથ્થર હોય તો બે કારીગરો મળીને અગીઆર દિવસમાં આ પ્રતિમા તૈયાર કરીને હમો તમોને સોંપીએ તેવું ત્યાં દેરાસરમાં કામ કરતા શિલ્પી શ્રી મુળચંદ્ર મિત્રાએ જણાવ્યું. મહારાજે કહ્યું કે આજે જ પ્રતિમા ઘડવા માટે એક મૂહૂર્ત છે. ચિત્રે કહ્યું કે પોરબંદરી પથ્થર હોય તો જ તેમાંથી આટલા ટાકામાં આ પ્રતિમા રાત-દિવસ મહેનત કરવાથી તૈયાર થઈ શકે. આનો પથ્થર મેળવવા ક્યાંય? ને વખતે મૂર્તિના સર્ગિક મિત્રો મૂળચંદ શિલ્પીએ કહ્યું કે આપો પથ્થર મહેતા પુરોજનમદાસ મોતીચંદના ઘર આગળ પાંચો છે. તે પથ્થર લાવીને આપણે પ્રતિમાનું - મૂર્તિનું વચ્ચાર કરવાનું શરૂ કરીએ. તે પ્રમાણે તે પથ્થર ત્યાંથી ઉપાડી લાવી વિધિ - વિધાન સાથે લીનો અળંગ દીવો ચાલુ રાખી મૂર્તિનું સર્જન કરવા માટે શ્રી મુળચંદભાઈ શિલ્પી તથા તેમના સાથીદાર કામે લાગી ગયા ને મૂર્તિ કંઠારવા લાગ્યા. એક બાજુ હાલ જૂનું સ્થાન શ્રી પદ્મપ્રભુ ભગવાનના મંદિરના આગળ લાલે ઉત્તર દશા બાણી છે, ત્યાં દેરીના નજીક આવેલું કાસ શરૂ કર્યું ને દેરી તૈયાર કરાવી આ બાજુ દિન ગારમાં પ્રતિમા તૈયાર થઈ ગઈ. તેમ દેરી પણ તૈયાર થઈ ગઈ. ગાદીનશીન કરવાનું શુભ મૂહૂર્ત સંવત ૧૯૭૫ના માગશર સુદિ ૬ને દિવસે દેરાસરમાં મૂળનાયક શ્રી પદ્મપ્રભુ ભગવાન તથા આજુબાજુમાં જમણી તરફ

કાળી ચૌદશની મધ્ય રાત્રીએ અહીં થતા હવનના દર્શને દરવેરે દેશપરદેશથી હજારો ભાવિકો વ્યાપાર ધંધાની ચિંતા અતે સંસારની ભાંજગડ છોડીને અત્રે પહોંચી જાય છે.

શ્રી ચંદ્રપ્રભુ ભગવાન તથા કાળી બાબુમાં શ્રીકૃષ્ણદેવ ભગવાનની સ્થાપના કરવાની હતી તે જ ટાઈમે ચઢતે પહોરે શ્રી ઘંટાકર્ણુવીરની પ્રાંતમાની સ્થાપના દેરીમાં થઈ.

આ સ્થાપના હાલ જ્યાં જૂનું સ્થાન છે ત્યાં કરવામાં આવી તે વખતે મહાન ચમત્કાર સર્જાયો હતો. પાંચ માણસોએ પ્રતિમા ઉપાડી ગાદીનશીન કરવાની હતી. તે પ્રતિમા ક્રમે ક્રમે દસ બાર માણસોએ જીંચકવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ પ્રતિમા જીંચકાઈ નહીં, તલ માત્ર પણ સ્થળ ઉપરથી ખસી નહીં. જમીન સાથે બંધે ચિટકાઈ ગઈ હતી. મહારાજશ્રીએ બધાને બાજુમાં રહેવાનું સૂચન કર્યું ને બટવામાંથી વાસણેપ કાઢી અભિમંત્રિત કર્યો ને પ્રતિમા ઉપર નાખ્યો ને કહ્યું કે, પાંચ નાની બાલિકાઓ એટલે કે પાંચ કુંવા-રિકાઓ નાનામાં નાની વયની હોય તેઓને પ્રતિમા જીંચકવા માટે આદેશ આપ્યો. કહ્યું કે, બલિકાઓ પ્રતિમા ઉપાડી શકશે. આ અંતર્યામી દેવ પ્રભાવિક છે. એ રીતે પાંચ બાલિકાઓએ પ્રતિમાને હાથ લગાડ્યો કે તુર્ત જ ચમત્કાર સર્જાય તે રીતનો પ્રભાવ પડ્યો ને પ્રતિમા જેમ ફૂલનો કરંડિયો જીંચકાય તે પ્રમાણે પ્રતિમા જીંચકણી. ત્યાં હાજર રહેલા લોકોએ ઘોષણા કરી કે ‘જય જયશ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીરની’ ‘જય જયશ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિમહારાજની’ તે જ પ્રમાણે પ્રતિમા જૂની દેરીના પગાસન ઉપર મૂકવામાં આવી - ગાદીનશીન કરવામાં આવી. હાજર રહેલી માનવમેદની અયંબામાં પડી ગઈ. ચમત્કારિક આ દેવની સ્થળ ઉપર પ્રથમ તબક્કે જ આ રીતની ઝાંખી થઈ. આ સ્થાને પાંચ વધે સુધી આ પ્રતિમા પરાજ્યાદાખલ રહી. તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની બાજુ હતી. આ બાજુ મહારાજશ્રીને પોતાનો કાળ નજીક લાસવાથી શ્રાવણને બેલાવી નાનું મંદિર બનાવવા માટે આદેશ આપ્યો. તે વખતે રકમનો વચ્ચાર થઈ હાલ જે છે તે ધુમ્મટવાળી એક મોટી દેરી કરી આગળના ભાગમાં રંગ-મંડપ માટે સોખંડના ગરો ઉપર પાતશનો ઢંકવ કરી ચોંદર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તે સંવત ૧૯૮૦ના કાર્તિક માસમાં તૈયાર થયું ને સંવત ૧૯૮૦ના માગશર સુદિ ૬ને દિવસે ચઢતે પહોરે પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મૂહૂર્ત નક્કી થયું તે પ્રમાણે વાજતે-ગાજતે હજારો આમંત્રિત મહેમાનો તથા ગામ લોકોની હાજરીમાં શ્રીમદ્ આચાર્ય ભગવંત શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિશ્વરજી મહારાજ સાહેબે હાલના સ્થાને પ્રતિષ્ઠા કરાવી પીઠિકા લાગે ઉપરના ભાગમાં તામ્રપત્ર મંત્ર અંકિત

કરવામાં આવ્યો. જે ઘંટાકર્ણુ મહાવીર મૂળમંત્ર છે. તે સાથે મંત્ર અંકિત કરેલો ઘંટ સ્થાપવામાં આવ્યો, ધ્વજદંડ ફરકવવામાં આવ્યો. તેના ઉપર મહારાજશ્રીએ સ્વહસ્તે અભિમંત્રિત વાસશ્લેષ નાખી મંત્રઉચ્ચારણા કરી પ્રતિમામાં અન્નેઃ ચેતન રેડ્યું. ધ્વજદંડને ચઢાવો વંશપરંપરાનો આદેશ વેરા માનયંદ મૂળયંદને આપવામાં આવ્યો. હાલ પણ તેમના વારસદારોના હસ્તે જ દરસાલે પ્રતિષ્ઠાના દિવસે (વરસગાંઠે) દર વરસના માગશર સુદિ ૩ના દિવસે ધન ચઢાવવામાં આવે છે.

અહીં સંવત ૧૯૮૫ આસપાસનો એક નક્કર હકીકત ઘટના વાળો પ્રસંગ થાદ આવે છે. વિજાપુર તાલુકાના સરદારપુર ગામના રહીશ શેઠ શ્રી શા નેમચંદ બેચરદાસ તેમની સાસરી મહુડીમાં હોવાથી અવરજવર કચારેક થતી હતી. એક સમયે તેમના કાકાજીના દીકરા મહેતા કંકુચંદ નરસીદાસની સાથે મહુડી વૈષ્ણુવોના જૂતા મંદિરે તથા સાબરમતી નદીના તટે ફરવા ગયેલા ત્યાંથી આવતાં રસ્તામાં શ્રી સાંકળજીવર મહાદેવનાં દર્શન કરી મહુડીના દેરાસરે આવ્યા. ત્યાં પણ દેરાસરમાં પ્રભુદર્શન કરીને આ સાળા-બનેવી બંને દેરાસરમાંથી બહાર નીકળ્યા એટલે શ્રી કંકુચંદભાઈએ તેમના બનેવી શેઠ શ્રી નેમચંદ બેચરદાસ સરદારપુરવાળાને કહ્યું કે, આપણે શ્રી ઘંટાકર્ણુ-વીરની મૂર્તિનાં દર્શન કરી આવીએ ત્યારે ધન-હોલતથી આરંઢ બનેલા શ્રી નેમચંદભાઈએ અતિ મગફરીથી ગર્વ કરીને કહ્યું કે, એ પથ્થર તો તમારા ઘર આગળ પડેલો મેં જોયો હતો. તેના ઉપર બેસી સૌ દાતાજીપાણી કરતા હતા. શું છે એ પથ્થરની પ્રતિમાના મારે કાંઈ દર્શન કરવા નથી. આટલું કહી તેઓ તેમના સાસરાના ઘેર ગયા ને ત્યાંથી જે સાધન લઈ આવ્યા હતા તે સાધન દ્વારા ત્રણ કલાકમાં તેમના ઘેર સરદારપુર પહોંચ્યા. ત્યાં રાત્રે અચાનક એકી સાથે તેમનાં બે ઘરો હતા. તે સાથે પેઢી ચાલતી હતી. તે દુકાન હતી. તે બધું એકાએક આગ લાગી ભડકે બળવા લાગ્યું. આગ એકદમ જોરમાં હતી. જ સાત કલાકમાં તો બધું જ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયું. ચલણી નોટો પણ બળી ગઈ. કંઈપણ બચવા પામ્યું ન હતું. તેઓ બધા ઘરની બહાર નીકળી ગયા હતા. ગામ-લોકોએ ભેગા થઈ પાણી નાખી આગ હોલવી તો ખરી, પરંતુ કંઈ ઘરવખરી પણ બચવા પામી ન હતી. તિબેરી હતી તેમાંની નોટો પણ બળી ગઈ હતી. પરંતુ તિબેરી ખસેડવા જતાં તેનું તળિયું તૂટેલું દેખાયું. તે નીચે સુખડી કે જે ઘંટાકર્ણુ મહાવીરને પ્રસાદમાં ધરાવવામાં આવે છે તેનો થાળ દેખાયો. સુખડી તાજી બનાવી હોય તેવી હતી. આશરે બે લાખનું તુકસાન થયું હતું. સુખડી જોયા પછી તેમને પોતાને ભાન થયું હતું કે શ્રી ઘંટાકર્ણુવીરની અવ-ગણના ને શાન્દિક અશાતનાથી આ કાપ થયો હતો. તેઓ ત્યાંથી નિરાધાર બનવાને હિસાબે નાસી છૂટ્યા હતા ને ચિત્તભ્રમ જેવું થયું હતું. નાગપુર જઈને પાન બીડીની દુકાન કરી જ માસ સુધી છૂપા રહ્યા હતા. અહીં ઘરવાળા તો બધું શોધાશોધ કરી આશા ચુમાવી બેઠા હતા કે જરૂર આપઘાત કયો હશે. તેઓનું બેત્રણ

ગામમાં સરદારપુર - સુંદરપુર વચ્ચે ગામોમાં લહેલું હતું તે દેવાદારો એકલા થઈને તેમને દેવાની રકમની રજૂઆત તેમનાં ધર્મપત્ની આગળ કરી આવ્યા હતા. કારણ ચોપડાથી માંડીને તમામ સામગ્રીનો નાશ થયો હતો.

ગઈકાલનો લક્ષ્યાધિપતિ આજે લિખારી હાલત બની ગયો હતો. સર્ગાવહાલાં સૌ જરૂરી ચીજો ધન-વાન્ય કપડાં લઈ જીર વખરી થોડી થોડી પહેંચાડી આવ્યા હતા. આ ભાઈનો પત્નો મેળવવા ઠેકઠેકાણે તપાસ કરેલી પણ કંઈ વળેલું નહીં. જ મહિના પછી તેમના ડાઈ સગા આજી અચળગઢ ઉપર જત્રા કરવા ગયા હશે, જે નેમચંદભાઈના સાળા ભાઈશ્રી મહેતા પોપટલાલ ચુની-લાલને સાથે લઈ ગયા હતા. તે વખતે આચાર્ય ગહરાજશ્રી શાંતિ-સાગરજી મ.સા. ત્યાં ગિરાજમાન હતા. તેમને તે આરસામાં મીન હતું. તેઓને આ બંનેએ (નમન કરીને) સુખશાતા પૂછી અને પોતે કઈ જિજ્ઞાસાથી ત્યાં આવેલા છે તે મહારાજશ્રીને જણાવ્યું. મહારાજશ્રીએ ભાઈશ્રી પોપટલાલના દયાળુ ચહેરા ઉપર દયા આવી. હાથના ઇશારાથી સૂચવ્યું કે આવતી કાલે આવશો. તે પ્રમાણે બીજો દિવસે તેમની પાસે ગયા. તે દરમિયાન યોગ સમાધિથી મહારાજશ્રીએ શ્રુમ થયેલ વ્યક્તિને નાગપુરમાં નિહાળવા હતા. તે દુકાન ને સરનામા સાથેનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું તે પ્રમાણે કાગળમાં લખી આપ્યું કે, તમારા બનેવી શા નેમચંદ બેચરદાસ નાગપુર શહેરમાં જે શેરીમાં પાન બીડીની દુકાન કરી હતી, ત્યાંના પત્તા સાથે હું તમેને લખી આપું છું. ત્યાં આ વ્યક્તિ હયાત છે. તે પ્રમાણે સરનામું મેળવી લઈ મહેતા પોપટલાલભાઈ મહુડી ઘરે આવ્યા હતા. આ વાત કંઈ માનવામાં આવતી ન હતી. પરંતુ તેમની બહેન સરસીબહેનના ઠહેવાથી ને આગ્રહથી તેઓ નાગપુર ગયા. ત્યાં મહારાજશ્રીએ લખી આપેલ સરનામા પ્રમાણે પહોંચ્યા. ત્યાં આ સાળા બનેવીનાં ભેટો થયો. ત્યારે તો શેઠશ્રી નેમચંદભાઈ બેચરદાસ ઘંટાકર્ણુવીરમાં ઘણી જ શ્રદ્ધા ધરાવતા થઈ ગયા હતા. કેટલીક માનતાઓ રાખી હતી, તેમને આ સમગ્ર ઘટનાનો આઘાત લાગ્યો હતો. તેઓએ ફરી ગામમાં આવવા માટે ઇચ્છા દર્શાવી નહીં. ત્યારે માંડ માંડ પોપટલાલભાઈ તથા બીજાઓ સમજાવીને તેમને પાછા સરદારપુર લઈ આવ્યા હતા. સરદારપુર આવ્યા બાદ દર પૂનમે મહુડી શ્રી ઘંટાકર્ણુવીરનાં દર્શન કરવા આવવાનો તેમનો નિયમ થઈ ગયો હતો. કેટલીક વખત તેના કરતાં પણ અનેકવાર આવતા હતા. પાછળથી તેઓશ્રી ઘંટાકર્ણુવીરના ઉપાસક બની ગયા હતા, વેળા હતી તેવી પાછી વળો હતી. પરંતુ શ્રી ઘંટાકર્ણુવીરની ભક્તિમાં તેમનું દિલ એવું જોડાયું હતું કે, દુનિયાની દૃષ્ટિએ તેઓ ઉપાસક ને ચિત્તભ્રમ વાળા દેખાતા હતા. તેઓ કાગમોલા થઈ ગયા હતા. કોઈના માટે જેવું ભાસે તેવું બોલતા હતા અને તે પ્રમાણે થતું પણ હતું. પાછળથી તેઓએ સરદારપુરમાં જ એક મોટું નવું ઘર બંધાવ્યું તેમાં 'દ્વધનો બજેલો જાશ ફૂંકીને પીત્ર' તે રીતે લાકડું કયાંઈ પણ ન વાપરતાં ચારી-આરણું મેડી મથાળે

લોખંડના ગર્ડરો, લોખંડનાં પતરાં, લોખંડના ખીલા વાપર્યા હતા. ક્યાંઈ પણ એક સાકડાનો ટુકડો તેમાં વાપર્યો નથી. આજે તેઓ હયાત નથી. તેમના વારસદારો ત્રણે દીકરાના ભેર દીકરા છે. આ ચિત્તભ્રમ ઓલિયા શ્રાવકને મેં મારી નજરે જોયા છે. જાણ્યા છે. અનુભવ્યા છે. તેઓને છેલ્લે છેલ્લે શ્રી ઘંટાકર્ણુવીર ઉપર અપ્પટ શ્રદ્ધા હતી.

આવા તો ઘણા પ્રસંગો મેં સાંભળ્યા છે. તે પ્રસંગો સાંભળ્યા પછી મને એમ લાગે છે કે કલિકાળમાં શ્રી ઘંટાકર્ણુવીર ભક્તોને હાજરા હજૂર છે. સહાય કરે છે. સંકરો નિવારે છે. નિર્ધનને ધનવાન કરે છે. દુઃખિયાઓનાં દુઃખો હરે છે. ભૂત-પ્રેત-આધિ

વ્યાધિ ઉપાધિને હરે છે. જેવી જેવી ભક્તિ શ્રદ્ધા તે પ્રમાણે તેમણે ઘણાંઓને ન્યાય કરી નાખ્યા છે. તેમનો આશરો લેનાર શુદ્ધ હૃદયે તેમની ભક્તિ કરનાર શ્રદ્ધામાંથી સર્જનતા રચી શકે છે. તેમને સુખડી (ગોળપાપડી) બહુ જ પ્રિય છે. તે નૈવેદ્ય ધરાવતાં તેઓ ચિત્તપ્રસન્ન રહે છે. તેમની બાધા-માન્યતા અવશ્ય ફળે છે. તેઓના માટે જે કંઈ અર્પવામાં આવે છે, તેનાથી અનેક ઘણું પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ ભીડભંજન છે. તેમનો ભંડાર દ્રવ્યથી ભરવાથી આપણને અનેક ગણું પ્રાપ્ત કરાવે છે. સોના ચાંદીના દાગીના - મુગટ, કાન, જીભ, પગ, હાથ, હાર, ધનુષ્ય - તીર - જત્ર માન્યતાઓમાં પારે ધરાઈ જાય છે. તે જ તેમની સહાયતા પુરવાર કરે છે.

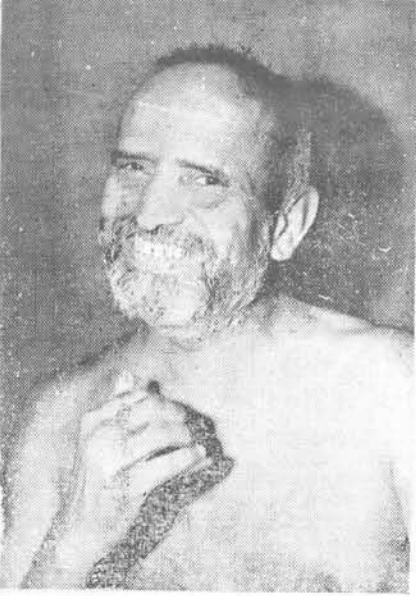
ગાંધી જગજીવન ગોવિંદજી

ગાંધી દંપતી

પાલીતાણા પાસે સમઢીયાળાના વતની. નાની ઉંમરમાં માતા-પિતા ગુજરી ગયાં. એકલવાયા જીવનથી ભારે મોટો આંચકો અનુભવ્યો. ઘર છોડીને ખાલી ગજવે હૃદયમાં હામ ભીડી ચાલી નીકળ્યા. મુળમાં પગ મૂક્યો. કોઈ બાંધી ઝોળખાણુ નહીં. માત્ર હિંમત અને શ્રદ્ધાએ કપરા દહાડા પસાર કરી દોરાબટનનો ધંધો શરૂ કર્યો. સખી પરિશ્રમ અને મહેનતથી કુટુંબનું ભરણપોષણ કર્યું. અનેક તડકાછાંયા પછી પણ ધાર્મિક મૂલ્યોને કદી ન ભૂલ્યા. જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી ઔવિહાર ચાલુ રાખ્યો, કબૂતરની ગુવાર અને અન્ય મદદ કરવાનું સમાજસેવાનું વૃત્ત કચારેય ચૂક્યા નહીં. પછી તો ઈશ્વરે ચારી આપી, ધંધામાં બરકત વધતી ગઈ. તેમના પરિવારમાં તેમનાં પત્ની જેકુરબેન તથા તેમના પાંચ સુપુત્રો શ્રી લોગીલાઈ, શ્રી ઉત્તમચંદલાઈ, શ્રી પોપટલાલલાઈ, શ્રી પ્રવીણચંદ્રલાઈ, શ્રી સુરેશચંદ્રલાઈ સર્વ પરિવાર પચીશ માણસનું કુટુંબ ખૂબ જ સુખી છે. સાથે રહે છે, આખુંએ કુટુંબ ધર્મપ્રેમી, સમાજપ્રેમી અને ગુપ્ત દાનમાં માનનારું છે. તેમના ધંધાકીય ત્રણ એકમો જે. જી. ગાંધી (દોરાબટનનું) ગાંધી બ્રધર્સ (કોકરી ગ્લાસવેર) અને મોડર્ન ટેક્સટાઈલ એન્જનીયરીંગ વર્કસ (મિલ મશીનરીનું કારખાનું) મોટા પુત્ર શ્રી લોગીલાલલાઈની દોરવણી નીચે આખોયે પરિવાર ખૂબજ સંપ સહકારથી રહે છે.

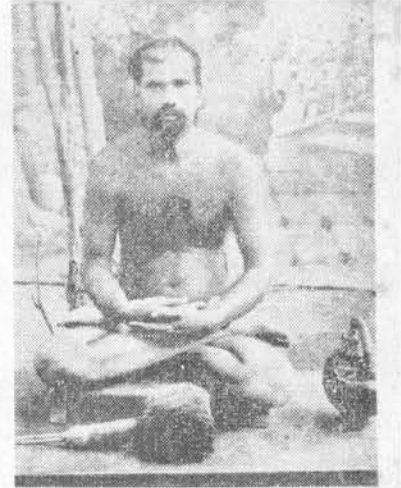
દિગમ્બર જૈનધર્મના ધુરંધરો

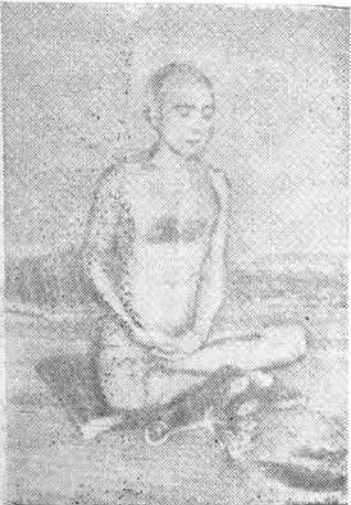
પૂંશ્રી સહજાનંદજી

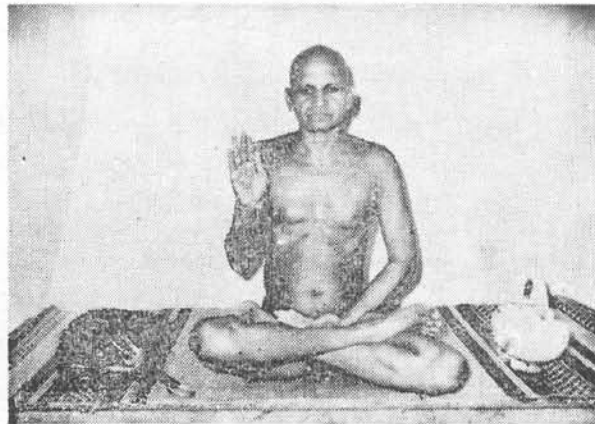
પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિમલસાગરજી

મુનિરાજ કુંથુસાગરજી મહારાજ

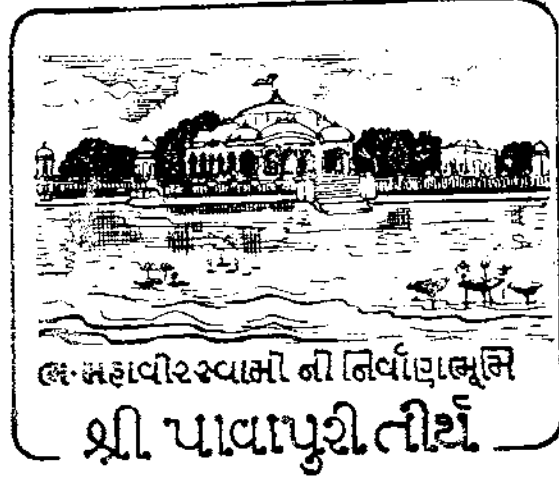
પૂંશ્રી સમંતભાઈ મહારાજ

પૂં શ્રિયાંસસાગરજી (વર્ધાવાળા)

આંશ્રી શાંતિસાગરજી

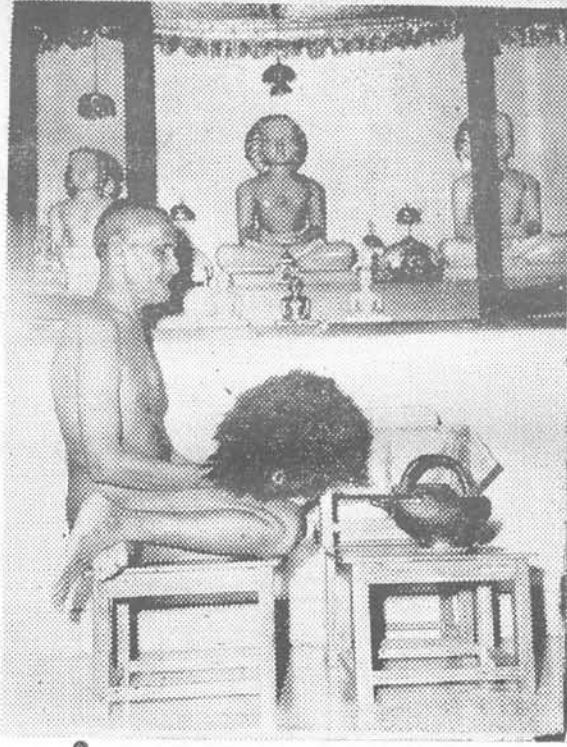
With Best Compliments From

MAHENDRA BROTHERS

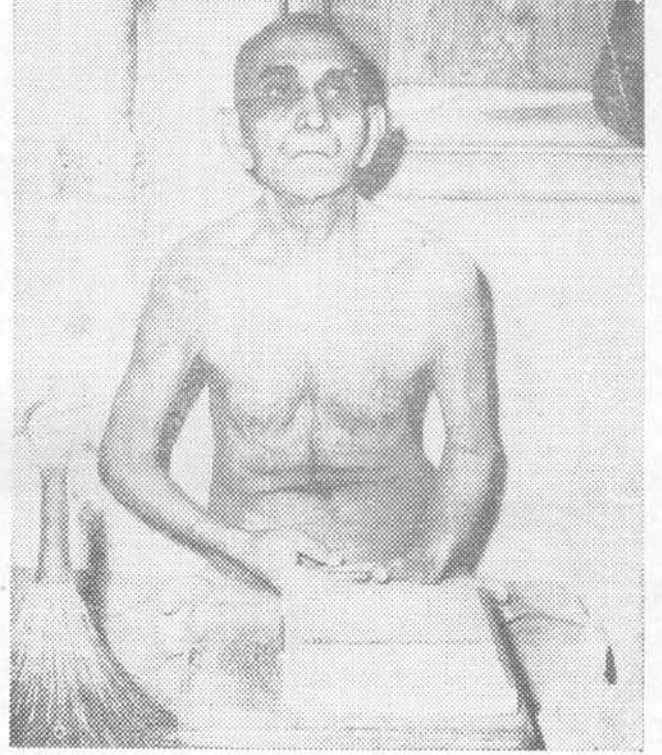
Gita-A-5th Floor, Block 23
Pandita Ramabai Road,
(Harvey Rd.) Bombay-400 007

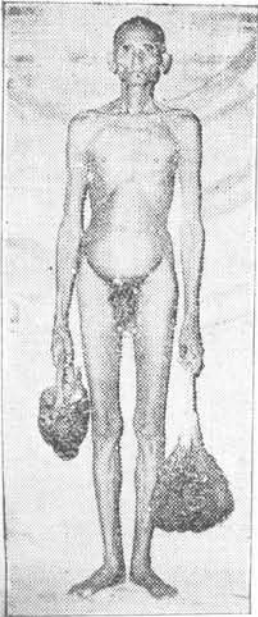
દિગમ્બર જૈનધર્મના ધુરંધરો

પૂંમુનિ પાર્શ્વસાગરજી

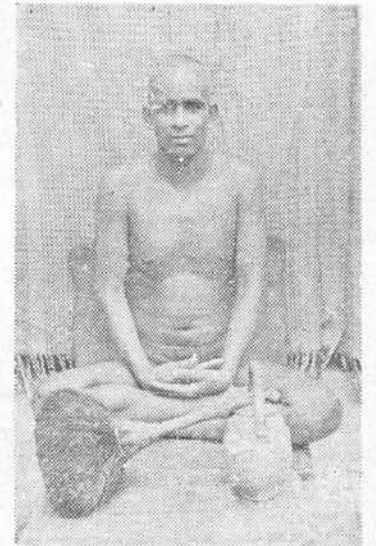
પૂંમુનિ કુન્થુસાગર (ગુજરાત)

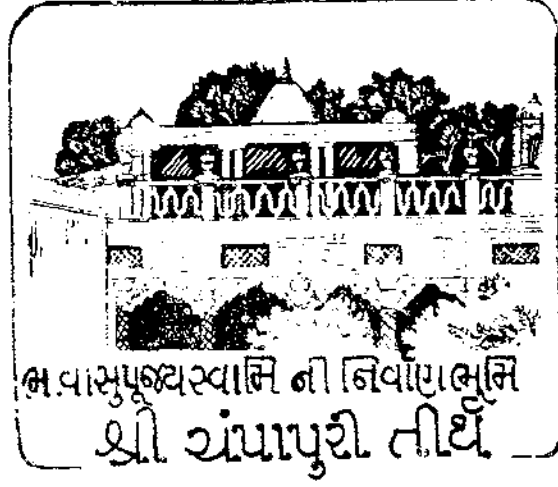
મુનિ ક્ષેત્રસાગર

આચાર્ય શાંતિસાગરજી

મુનિ સુખાહુસાગર

Phone : Office : 310199, 290841, 692479

Phone : Resi. : 691461, 692800, 683798

Gram : " EVEREST " Bombay-400 062

✽ With Best Compliments from ✽

EVEREST COMMERCIAL CORPORATION

109/110, " Abhinandan " 1st Floor

215-217, Kalbadevi Road, Bombay-400 002

Authorised Dealers :

Petrofils CO-Operative Ltd. Baroda

Dealers in : Synthetic Yarns, Fibres

Fabrics, Dyes & Chemicals etc;

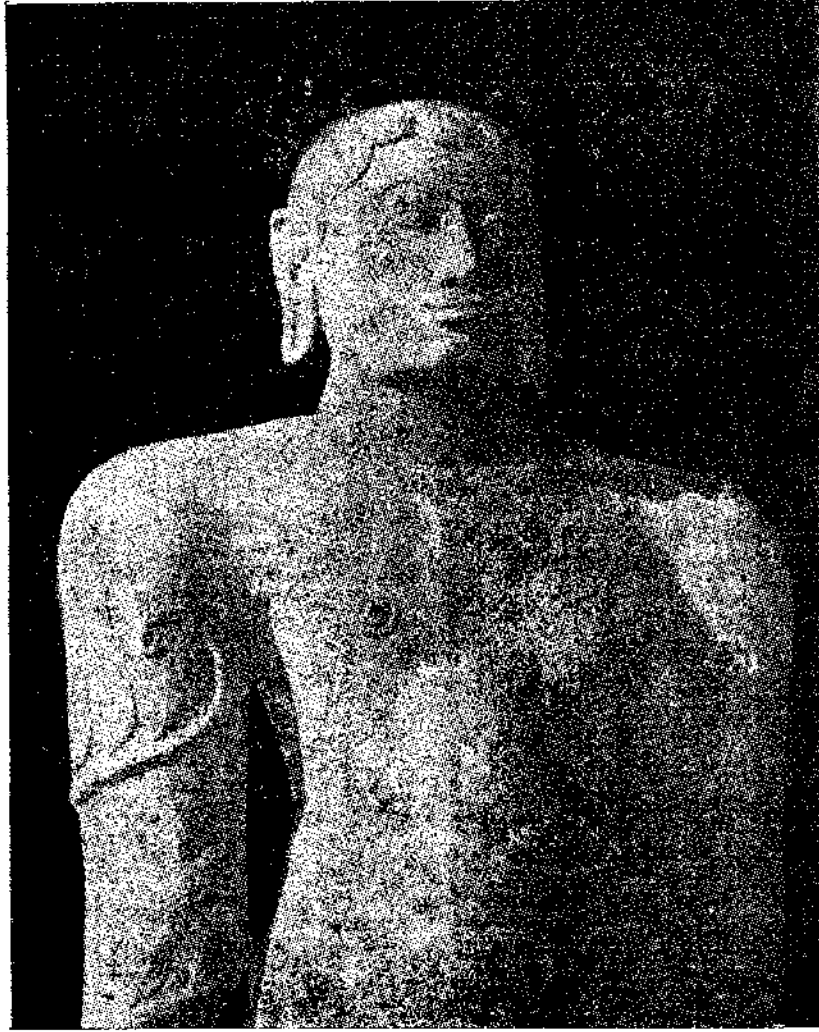
General Merchants & Commission Agents

દિગંબર જૈનધર્મની આછી ઝાંખી

માનદ સંપાદક—શ્રી કપિલભાઈ કેટડિયા

અંતરભાવના

ચાહત હું નિજ શુદ્ધ શુભ નહિ ચાહું કશું ઓર
ચાહ નહો ચાહું થહિ મન હર બસ નિજ હોર.

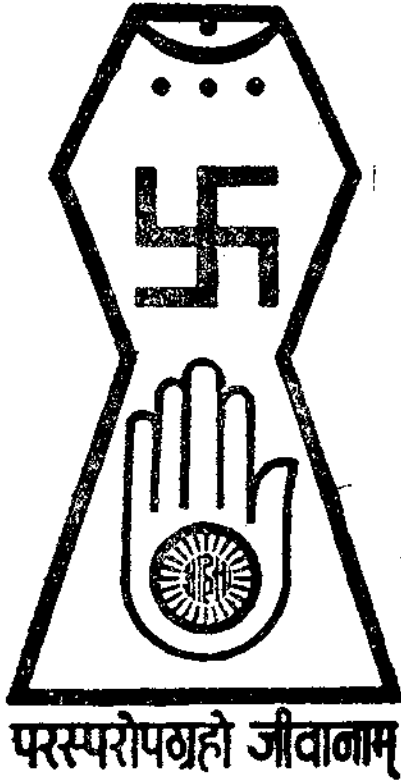

ભગવાન ગોમતેશ્વર બાહુબલી

શ્રી બાહુબલી અષ્ટક

સિદ્ધિપ્રદ મુનિગણુ સે વંદિત સો ઇન્દ્રો સે નિત વંદત ।
ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ શુભકારી ધૃતિ કાર્તિ કે સદન મહિત ॥
ભવભૂતજન કે પાપહરણુ પ્રભુ ભવ જલધિ કે પોત મહાન ।
વૃષભદેવસુત બાહુબલી કે ચરણ કમલ મેં કરું પ્રણામ ॥ ૧

સપ્તઋદ્ધિયુત ચાર જ્ઞાનધર ગણધર ભી સ્તુતિ કરતે ।
દષ્ટિ જલ્લ ઓ મલ્લ યુદ્ધમેં ચક્રવર્તી કે ભી જતે ॥
એક વર્ષ તક ધ્યાનલીન પ્રભુ નિશ્ચલ તન સે ખડે પ્રભો ।
એસે શ્રી બાહુબલી જિનકા મેં ભી સ્તુતિ કરું અહો ॥ ૨ ॥

પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ

હે પ્રભુ કામદેવ ! અતિ સુંદર હરિત વર્ણ શુભ તનુ શોભિત ।
કિસસે ઉપમા ઠરું તુમ્હારી યદિ તુમ સમ જન હો છસ જગ ।
નિશ્ચિત હી પ્રભુ તુમ સમ તુમહી ઇસ જગમેં સુંદર અતએવ ।
બાર બાર જન કે દગ તુમકો લખતે તૃપ્ત ન હોતે દેવ ॥ ૩ ॥

વિભો ! ધ્યાન મેં લીન આપ શુક સમાન હૈં કાંતિ મહાન ।
લતા બહાને મુકિત રમા હી માનો આઈ નિકટ સુગન ॥
રૂપ વર્ણ તવ હરિત દેખ સમવર્ણ સમજ સંતુષ્ટ હુઈ ।
રહસિ ખડે પ્રભુ દેખ તુમહેં આલિંગન કરતી મુકિત હુઈ ॥ ૪ ॥

હૈ વિદ્યોધવિજિત । મરકત મણિદેહ । આપકે ચારોં ચોર ।
વેષિત કરતે ભીષણ કુલધર વિષ સે યુક્ત લાયકર બોર ॥
વામી કે છિદ્રોં સે નિકલે કાલે નાગ બહુત દિન તક ।
પ્રભુ કે ઇસ વિશાલ તનુ પર્વત ઉપર કીડા કરેં મુદિત ॥ ૫ ॥

સવા પાંચ સૌ ધનુષ ઉચ્ચ તનુ હે ભરતાધિપજિત યોગીશ ।
ભરતયકિ કા ચક્રરતન તવ શિષ્ય બના થા સખકો જીત ॥
પુનઃ આપને સિદ્ધિયકમય રતનત્રય કો પ્રાપ્ત ક્રિયા ।
હે મોહિકવિજિત ! બાહુબલિ ! ત્રિભુવન કે ગુરુ હુયે અહા ॥ ૬ ॥

હે જિનપુંગવ । ભકિતભાવવશ ઇસ પૃથ્વી પર જો ભવિજન
તવ મૂર્તિ સમ્યક્ત્વ પ્રદાયી નિર્માપતિ કરતે ગુણમણિ ॥
વે હી મનુજ ધન્ય ઇસ જગમેં ભુવનત્રય મેં ક્ષોભકારી
તીર્થંકર પ્રકૃતિ કો બાંધે અહો ! અન્ય કયા પુણ્યકરી ॥ ૭ ॥

હે પ્રભુ અનંત દર્શન જ્ઞાન અનંત સુખમય વીર્ય સ્વભાવ
વીતરાગ કૈવલ્ય જ્ઞાનમય લોચનયુત હિત અનુશાસક ।
હે શ્રી સિદ્ધિકાંત હે ભગવાન । બાહુબલિ સ્વામિન । જિનવર ।
હે શ્રી ગોમટેશ । તવ ચરણાંબુજકો વંદે નિત રુચિધર ॥ ૮ ॥

દોહા - જો નિત ભકિત સે પઢે, ભુજબલિ અષ્ટક પાઠ ।
વે અપુનર્ભવસિદ્ધિ કો, લહે જ્ઞાનવતિ સાર્થ ॥ ૯ ॥

દિગંબરત્વ કેમ ?

અભચારી કપિલભાઈ તલકચંદ કોટડિયા

મનુષ્યમાત્રની આદર્શ સ્થિતિ દિગંબર જ છે. આદર્શ મનુષ્ય
સર્વથા નિર્દોષ છે, વિકારશૂન્ય હોય છે.

—મહાત્મા ગાંધી

જુ વિ સિજઝઈ વત્થધરી જિણુસાસણુ જઈવિ હોઈ તિત્થયસે

જુણે વિ મોઠખમગ્ગે સેસા ઉમ્મઝયા સવ્વે.

(સૂતપાહુડ ૨૩ : કુંદકુંદાચાર્ય)

દિગંબર દશા એ પ્રકૃતિનું સાચું સ્વરૂપ છે. અનાદિકાળથી આ
વિશ્વમાં જે કોઈ જન્મે છે તે બધા દિગંબર દશામાં જ જન્મે છે.
મરે છે ત્યારે પણ દિગંબર દશામાં મરે છે કારણ કે તે સ્વાભાવિક
કુદરતી સ્થિતિ છે. આ સંસાર તો અનાદિથી છે, છતાં કોઈનું ને
મતે તે આદિ છે અને એ આદિકાળની શરૂઆતમાં એક નર અને
નારી હતાં જેમનાં નામ બાઈબલ અનુસાર આદમ અને હવ્વા
(Adam and Eve) છે તે પણ નગ્ન હતાં તેમ જ જુઆવ્યું છે.
આ કાળના આદિપુરુષ ઋષભદેવે જે હિંદુ અવતારોમાં અવતાર છે
અને જૈનધર્મના સ્થાપક છે તથા સમસ્ત વિશ્વના માનવોને અસિ
મસિ, દષ્ટિ આદિ છ વિદ્યાઓ શિખવાડનાર છે તે પણ નિર્ગ્રંથ
શ્રમણ હતા - ઋષિ હતા તેવા પ્રાચીન ઉલ્લેખો પ્રાચીનતમ ગ્રંથો
ઋગ્વેદ - ભાગવત અને અનેક પુરાણોમાં મળે છે.

બાળક નગ્ન હોય છે - રહે છે પણ તેને કે જોનારને લજ્જા
આવતી નથી, કારણકે તે સ્થિતિ કુદરતી છે. દવાખાનાઓમાં દર્દી-
ઓની સેવા કરનારી પારિચારિકાઓ તેમની નગ્ન અવસ્થાથી જરાયે
શરમાતી નથી. ગૃહસ્થ જીવનમાં પણ માંદા માણસની, વૃદ્ધ માતા-
પિતા કે ભાઈ-બેનની સેવા કરતાં તેમના નગ્નપણાથી કોઈ લાજ કે
શરમ અનુભવાતી નથી, કારણકે તે પ્રાકૃતિક રૂપ છે. હિંદુ ધર્મમાં
સૌથી પરમપદ પરમહંસનું છે તે નગ્ન અવસ્થા રૂપ છે. શુકદેવજી
નગ્નરૂપમાં વિહાર કરતા હતા. ભાગવતકાર અને મનુસ્મૃતિકારના મતે
કૃતયુગમાં આદિપુરુષ તરીકે ઋષભદેવે પરમહંસ (દિગંબર) ધર્મનું
આચરણ કરી બતાવેલું.

મોહિ - જો - દોના ખોદકામમાં જો મૂર્તિઓ મળી છે તે નગ્ન મૂર્તિઓ છે. અને તે ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વની કહેવાય છે. પાણિનીના શાકટાયનમાં કુમારશ્રમણ શબ્દ આવે છે તે તે સમયે નગ્ન મુનિઓનો સચક છે. વાલ્મીકિએ જનકરાજને ત્યાં શ્રમણ મુનિ આહાર માટે આવતા તેવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શબ્દરિને શ્રમણી કહી છે તે સાધ્વીરૂપ નારીનો સંકેત છે. શ્રમણમુનિ અચ્છેદક ચેલા - ચેલી શબ્દો આવ્યા છે જેનો અર્થ છે શિલ્પ - શિલ્પા - જે વસ્ત્રધારી હોય છે. નગ્નમુનિ ને શિલ્પો - પ્રતી શ્રાવકો - ક્ષુલ્લક - ચેલક - આર્યિકા તે બધાં વસ્ત્રધારી હોય છે પણ તે બધાના શુરુ તો અચ્છેદક - પૂર્ણ દિગંબર સાવ નગ્ન હોય છે.

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળના માનવો નગ્નરૂપે રહેતા હતા તે વાત હવે સૌ ઇતિહાસકારોએ પણ સ્વીકારી છે. આજે જો ન્યુડીઝમ - નગ્નવાદનો વા વાઈ રહ્યો છે તે પણ કુદરત તરફ જવાનો માર્ગ છે. માનવને કૃત્રિમતા સદી નથી - સદ્ગતિ નથી તેથી તે પોતાના અસલ રૂપમાં ફરી પાછો જવા તલસે છે - તકડે છે. સભ્યતા તેને રોકે છે છતાં પણ ક્રાંતિના નામે, હઠવાદની ગાળ ખાઈને પણ તે કુદરતને ખોળે જવા મથી રહ્યો છે.

વસ્ત્રોમાં જેટલો વિકાર છુપાયો છે તેટલો નગ્નતામાં તે હોઈ શકતો નથી. દુનિયામાં એખને ઢાંકવા માટે જ વસ્ત્રોનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. બાળકમાં એખ - વિકારનો વિભાગ - હોતો નથી તેથી તેનું નગ્નપણું સોહે છે પણ જ્યાં વિકાર જન્મે છે કે તરત જ કપડું ત્યાં આવી જાય છે. આવરણ - સજવટ - ઢાંકણું તે બધું કૃત્રિમ છે - કુદરતી નથી. જે છીંદીનું છે, પાછળથી ગ્રહણ કરેલું છે તે ત્યજ્યા વિના જીવને સુખ, શાંતિ અને શાંતિ મળવાની નથી તેથી પૂર્ણ નગ્નતા વિના મુક્તિ નથી તેમ દિગંબર-આચાર્યો કહે છે. મોક્ષનો દરવાજો એટલો સાંકડો છે કે શુદ્ધ જીવ સિવાય ત્યાં કોઈપણ પ્રકારના સૂક્ષ્મ આવરણવાળો આત્મા પણ પ્રવેશી શકતો નથી. એટલે કે સર્વસ્વનો મન, વચન અને કામથી ત્યાગ કરેલ જીવાત્મા જ પરમ-ધામ એવા મોક્ષપદ વાને આત્મિક સુખદશાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી જ દિગંબરત્વની અનિવાર્યતા જ્ઞાનીઓએ જણાવી છે.

પણ કોઈ નગ્નતા પૂજ્ય નથી. જિનભાવના મુક્ત દિગંબરદશા વંદનીય છે એટલે કે જેણે રાગદ્વેષ છૂટ્યા છે તેવા નિર્ગ્રંથ દિગંબર મુનિ જ નમસ્કારને યોગ્ય છે. વ્યવહારમાં પણ નાગાની કોઈ કિંમત નથી તો પરમાર્થમાં તો કયાંથી હોય ? મન, તન અને ધનથી જે નાગો બને છે તે જ લોકપૂજ્ય બની શકે છે. જેટલા જિન થયા, તીર્થંકર અને કેવળી થયા તે બધાએ મન અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, સર્વ કષાયોને કાબૂમાં લઈ - નાશ કરીને...વંદનીય બન્યા છે, એવી દશા તે જ પ્રાકૃતિક - સહજ - સ્વાભાવિક દશા છે તેની પ્રશંસા સર્વત્ર થાય છે અને થતી રહેશે.

ધર્મ વસ્તુનો સ્વાભવ છે. એટલે દિગંબરત્વ પણ નિજરૂપ છે - સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. તેથી તે સૌ માટે પરમોપદેય ધર્મ છે.

પણ આજે જીવાત્માઓ મિથ્યાત્વને કારણે પોતાનો સ્વધર્મ ખોઈ બેઠા છે અને માયા-મમતામાં પડીને રાગદ્વેષના ચક્કરમાં ફસાઈ ચોરાસી લાખ યોનીમાં ઘૂમી રહ્યા છે. નવાં નવાં કર્મનાં બળાં તેને વીંટળાઈ રહ્યાં છે અને તેઓ પોતાની જ ભૂમી કરેલી જલમાં કાયમ માટે કેદી બની રહ્યાં છે. આ સંસારમાં હાલમાં નાગા અને જગાનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે. દુનિયા આ બે જળાથી ત્રાહી ત્રાહી પોકારે છે છતાં તેમનો જ્યકારો પણ આ જ દુનિયા કરી રહી છે તે જ પંચમકાલની મોહરાજની બલિહારી છે.

પણ ધર્મવિજ્ઞાન તો કહે છે કે આત્મા સ્વાધીન અને સુખી ત્યારે જ બનશે કે જ્યારે તે સર્વ પ્રકારના પર સંબંધ - પુદ્ગલના સંસર્ગમાંથી મુક્ત બનશે. તેથી જ્ઞાનીઓએ તો કહ્યું છે કે તુલમાત્રનો પરિશ્રદ સાધુને નરક - નિગોદગામી બનાવે છે.

હવે આપણે પ્રાગ્-ઐતિહાસિક અને ઐતિહાસિક કાળમાં દિગંબર દશામાં રહેનારા અંગે જો ઉલ્લેખો મળે છે તે જોઈ લઈએ.

(૧) જૈન ધર્મ અનુસાર અનંત સિદ્ધ થયા બિહારના સમ્બેદ-શિખરના પવિત્ર પહાડ પરથી અસંખ્ય જીવો મોક્ષે ગયાની વાત પુરાણોમાં નોંધાયેલી છે. પૂર્ણ દિગંબર દશા વિના મોક્ષ સંભવિત નથી તેથી આ બધા દિગંબર થયેલા ત્યારે જ પરમ ધામને પ્રાપ્ત કરી શક્યા એટલે અતીતમાં ને અતિતમ પ્રાચીન સમયમાં દિગંબરત્વ હવું તે સિદ્ધ થાય છે.

(૨) ચોવીસ તીર્થંકરોમાં ૨૦ મા તીર્થંકર મુનિ સ્થિત થયા. તેમના સમયમાં રામચંદ્ર બલભદ્ર હતા અને લક્ષ્મણ નારાયણ હતા અને રાવણ પ્રતિનારાયણ હતા. તેમાં રામચંદ્ર દિગંબર મુનિબનીને તપ કરી મોક્ષે પધાર્યા છે તે વાત પદ્મપુરાણમાં - ઉત્તરપુરાણમાં નોંધાયેલી છે. આ પુરાણના આધારે આજથી ૧૨ લાખ વર્ષ પહેલાં રામાયણના પ્રસંગો બનેલા તે સમયે પણ દિગંબરત્વ હવું તેમ સિદ્ધ થાય છે.

(૩) ત્યારબાદ ૨૨ મા તીર્થંકર નેમીનાથ કે જેઓ શ્રી કૃષ્ણ-નારાયણના કાકાના દીકરા છે ને જેમના સમયમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયેલું તે આજથી ૮૪ હજાર વર્ષ પહેલાંની વાત છે. તે નેમીનાથ અને શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન વગેરે અનેક જણા દિગંબર મુનિ થઈ - તપ કરી મોક્ષે પધારેલા તેમ પુરાણોમાં લખેલું છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથ કાશીનરેશના દીકરા હતા ને તે ઐતિહાસિક પુરુષ તરીકે માન્ય છે, તેમણે નગ્નદશા અંગીકાર કરી તપ કરી કર્મ ખયાલી પંચમગતિ પ્રાપ્ત કરેલી તે વાત બૌદ્ધગ્રંથોમાં નોંધાયેલી છે.

(૬) આ દેશમાં કાપાલિક સંપ્રદાયમાં નગ્નને મુખ્ય અંગ મનાવું તે સૌ કોઈને વિદિત છે. યજુર્વેદ, અથર્વવેદ, ભાગવત, હઠયોગ પ્રદીપિકા, બખાસોપનિષદ, સન્યાસોપનિષદ, નારદપરિવાજકો-પનિષદ, વિષ્ણુપુરાણ, લિંગપુરાણ અને સ્કંદપુરાણ વગેરે અનેક

હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં નિર્ગ્રંથતા, શુકલધ્યાન, મહાવાત્યપણું, અવલૂત આદિ શબ્દો દ્વારા સંપૂર્ણ નગ્નદશાની વાત પ્રશંસાને પાત્ર તરીકે મુકાઈ છે.

(૭) ભર્તૃહરિ કે જે શુભચંદ્રાચાર્ય નામના દિગંબર જૈન સુનના ભાઈ હતા અને રાજા હતા, તેમણે તેમના વૈરાગ્યશતકમાં હું 'પાણીપાત્ર યતુ' ની ભાવના પ્રગટ કરી છે. દિગંબર મુનિ પાત્રમાં નહિ પોતાના હાથમાં જ ખોરાક લઈ જમે છે.

(૮) ૩જી શતાબ્દીમાં સિકંદર બાદશાહે ભારત પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેણે નગ્ન સાધુઓને જોયેલા તેવી વાત નોંધાઈ છે. અને કલ્યાણ મુનિને તે પોતાના દેશમાં સાથે લઈ ગયેલ તે પણ લખાયેલું છે.

(૯) ૭મી સદીમાં ચીનમાંથી હુ એન સંગ હિંદમાં ફર્યો ત્યારે તેણે નગ્ન સાધુઓને જોયેલા તે તેની યાત્રાનોંધમાં છે.

(૧૦) ઔરંગઝેબના સમયમાં ફાન્સથી ડૉ. બર્નિયર હિંદની સુલાકાતે આવેલા ત્યારે તેણે નગ્ન પરમહંસ જોયેલા અને મુસ્લિમ ફકીર નામે સહમદને પણ રસ્તાઓમાં નગ્ન ફરતા જોયેલ તે વાત નોંધી છે. આ મુસ્લિમોમાં પણ દિગંબરત્વનો આદર સૂચવે છે.

(૧૧) સને ૮૫૧ માં અરબી સુલેમાન સોદાગરે ભારતના ભ્રમણમાં નંગા હિન્દુ સાધુઓને જોયેલા જે પૈકી એક સાધુ સોળ વર્ષથી એકાસને બેઠેલ જોયો તે વાત લખી છે.

(૧૨) સને ૧૬૨૩માં પરદેશી યાત્રી પિટર ડેલાએ સાબરમતી નદીના કિનારે અને શિવાલયોમાં નગ્ન સાધુઓ જોયેલા.

(૧૩) અત્યારે જ્યારે જ્યારે કુંભમેળો ભરાય છે ત્યારે ત્યાં ઘણા નગ્ન દિગંબર હિન્દુ સાધુઓ જોવા મળે છે.

(૧૪) નગેન્દ્રનાથ વસુ સંપાદિત વિશ્વકોષ ભાગ : ૩ : ના ૧૨૮ મા પાને લખ્યું છે કે ઈસાઈ ધર્મના પ્રતિપાદક - પોતે જ જૈન શ્રમણો પાસે શિક્ષા લેવા આવેલા ને લીધેલી. ઈસાઈ સાધુઓ નગ્ન રહેતા હતા. સેંટ મેરી સાખી નગ્ન રહેતી હતી. યહૂદી પુસ્તકમાં પણ સંતો નાગા હતા તેવું વર્ણન ચાલુ છે.

(૧૫) દિગંબર સાહિત્યમાં તો નગ્નતાની વાત હોય જ; પણ ઇતર સંપ્રદાયો અને જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ તે દશાની નોંધો ભરપૂર પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આચારંગસૂત્ર, ઠાણાંગસૂત્ર, બૌદ્ધ ગ્રંથો, ચીની ત્રિપિટક, વિષ્ણુપુરાણ, વરાહમિહિરના ગ્રંથ, બ્રહ્માંડ પુરાણ, દીર્ઘનિકાયગ્રંથ, મુદ્રારાક્ષસ, પંચતંત્ર, કશ્કુમાર ચરિત્ર, વગેરેમાં દિગંબરત્વ સૂચક ઉલ્લેખો મળે છે.

(૧૬) ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ઐશ્વિક રાજાના પુત્ર અભયકુમાર - વારિષેલુ મુનિ થયેલા. તથા હેમાંગ દેશના રાજા જીવધર પણ મુનિ થયેલા. ઇન્દ્રભૂતિ, વાયુભૂતિ જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ

મુનિ થયેલા. વિત્તલચોર (જે રાજપુત હતો) પણ પોતાના ૫૦૦ સાથીઓ સાથે દીક્ષિત થયેલો. શાલીભદ્ર, જંબુસ્વામી અને ધન્યકુમાર જેવા શેઠિયાઓ પણ મુનિ થયેલા.

(૧૭) નેપાલની તાંત્રિક નામની બૌદ્ધશાખાઓમાં નગ્નપતિઓ હોય છે. મખલિ ગૌશાલની 'આજીવિક' શાખામાં પણ સાધુ નગ્ન રહેતા હતા.

(૧૮) જૈનશાસ્ત્રો પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરના સંઘમાં ૧૪ હજાર મુનિ હતા અને અગિયાર ગણધરો હતા જે તમામ બ્રાહ્મણ બ્રમણોના વતા.

(૧૯) નંદરાજ, તેમના મંત્રી શકટાલના પુત્ર સ્થૂલભદ્ર પણ મુનિ બન્યા હતા. મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પણ મુનિ થયેલા. તે પછી કોઈ રાજા મુનિ થયાનું જાણમાં નથી.

(૨૦) મુનિ કલ્યાણે સિકંદરની મૃત્યુતિથિ જાહેર કરેલી ને તે સાચી પડી તે પ્રભાવથી યુનાની તત્ત્વવેત્તા ડાયજિનેથ પણ દિગંબર વેષમાં રહેવા લાગ્યો હતો. ને યુનાનીઓએ નંગી મૂર્તિઓ બનાવી હતી.

(૨૧) રોમના બાદશાહને ભારતીય રાજાએ ભેટ મોકલેલી તે લઈ જનાર જોડે એક શ્રમણાચાર્ય પણ ત્યાં ગયેલા ને ત્યાં તેમનું સમાધિમરણ થયેલું એટલે ત્યાં એથેન્સમાં તેમની નિષધિક્ષા બનેલી છે. પ્રથમ શતાબ્દીમાં યુનાની તત્ત્વવેત્તા એપોલો અને દમરન ભારતમાં આવેલા અને તેમને એક દિગંબર આચાર્ય જોડે શાહમાર્ગ થયેલો.

(૨૨) કલિંગમાં દિગંબર ધર્મ ઋષભદેવના સમયથી હતો. ત્યાંના રાજા જિતશત્રુ મુનિ થયેલા, રાજા ખારવેલ જૈન ધર્મનો પોષક હતો, તેણે સંમેલન પણ ખોલાવેલ. આજનો સરાક બતિ કલિંગવાસી જ છે.

(૨૩) ગુપ્ત સામ્રાજ્ય વખતે ભદ્રપુરમાં દિગંબરોનું કેન્દ્ર હતું ને પછી તે ઉજ્જૈનમાં થયેલું, ચીની યાત્રી ફાહયાને આ સાધુઓની નોંધ કરી છે. સમ્રાટ હર્ષના રાજકવિ બાણે આહત સાધુ જોયાની વાત નોંધી છે. ચોલદેશ તથા મલયદેશમાં પણ નિર્ગ્રંથ લોક હતા તેવી યાત્રાનોંધ છે.

(૨૪) બનારસના રાજા ભીમસેન, મથુરાના રણકેતુ, સુશપુરના જિતશત્રુ મુનિ થયા હતા. મુંજ નરેશ મહાસેનમુનિનું સન્માન કરેલું, અમિતગતિ અને શુભચન્દ્ર વગેરે આ સમયે જ થયેલા, રાજા ભોજના સમયમાં સોમદેવસૂરિ, શાંતિસેન, પ્રભાચન્દ્રાચાર્ય, માનવુંગ વગેરે થયેલા છે. ગુજરાતમાં ચાલુક્ય, રાદ્દૂટ વગેરે રાજાઓના સમયમાં પણ દિગંબર મુનિઓ વિચરતા હતા. ચંદેલ, ચિતોડ, ઝાંસી પ્રદેશમાં પણ તેઓનાં કેન્દ્ર ચાલતાં હતાં. ગ્વાલિયરના કિલ્લાની મૂર્તિઓ તેની સાબિતી છે.

(૨૫) દક્ષિણભારતમાંથી મળેલા શિલાલેખો અને પ્રાચીન સાહિત્ય જોતાં આ વિભાગમાં દિગંબર ધર્મની બોલબોલા આંખે તરી આવે તેવી છે. ચામુંડરાય સ્થાપિત ગોમટેશ્વરની પ્રતિમા તેનો જીવંત દાખલો છે. ભદ્રબાહુનો વિશાળ સંઘ દક્ષિણમાં જ રહેલો. “નાલદિયાર” ગ્રંથ ૮૦૦૦ દિગંબર સાધુઓની સંયુક્ત રચનાની દંતકથા છે. ગંગવંશી રાજા કોંગુણીને સને ૪૨૫માં જૈનમુનિઓ માટે ભૂમિ દાન કરેલ. પલ્લવ વંશના રાજાના ગુરુ કુંદકુંદસ્વામી હતા. ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી કન્નડમાં જૈનમુનિનો ડંકો વાગતો હતો.

મુસલમાન રાજા હૈદરઅલીએ ગોમટેશ્વર માટે જાગીર ભેટ ધરેલી. તામિલ સાહિત્યમાં પણ દિગંબર મુનિઓના ઘણા ઉલ્લેખો છે. તોલ્કાપ્પિમ્—જૈનાચાર્યની જ કૃતિ છે. મદુરા તેમનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું.

(૨૬) અશોકના શિલાલેખો, ઉદયગિરિ—ખંડગિરિના લેખો જૈનમુનિઓના અસ્તિત્વથી ભરેલા છે. મથુરા, અહિરજીત્ર, કૌસુમ્બી, રાજગૃહ, અજન્તા, ઈલોરા વગેરેના લેખો દિગંબર મુનિઓની હયાતીની શાખ પૂરે છે.

(૨૭) વિદેશોમાં યુનાન, રોમ, નોર્વે, લંકા, મિથ્ર, એથિયોપિયા વગેરેમાં મુનિઓના વિહારના ઉલ્લેખો સાંપડે છે.

(૨૮) મુસલમાન બાદશાહોએ પણ દિગંબર મુનિઓની તપશક્તિ, ને મંત્રતંત્ર વિદ્યાથી પ્રભાવિત થઈ આદર અપા યાની નોંધો છે. તે જ પ્રમાણે ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યમાં પણ દિગંબર સાધુઓને પૂર્ણ આદર થયેલો છે. આચાર્ય શાંતિ સાગરજીનો મોટો સંઘ સમગ્ર ભારતમાં વિચરી ચૂક્યો છે.

(૨૯) દેશના મોટા મોટા વિદ્વાનોએ દિગંબર મુનિઓની ચર્યા અને તપસ્યાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. અત્યારે મુનિ જસાચાર્ય વિદ્યાનંદજીની રાષ્ટ્રવ્યાપી ખ્યાતિ છે તે તેમનામાં જે વીતરાગતા અને નિરુપહીપણું છે તેને લીધે છે.

આમ જૈનધર્મના ચાર-પાંચ ફિરકાઓમાં દિગંબરતંત્રની છાપ અબ્બેડ અને અનોખી છે અને તેથી દિગંબર ધર્મ વિશ્વધર્મ થવાને લાયક છે કારણ કે તે કુદરત અને પ્રકૃતિની સૌથી વધુ નિકટ છે.

જૈનધર્મ અંગે દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો

“હું મારા દેશવાસીઓને બતાવીશ કે જૈનધર્મ અને જૈનાચાર્યો-માં કેવા ઉત્તમ નિયમ અને વિચાર છે! જૈનોનું સાહિત્ય ઘણું ચડિયાતું છે. એને જેમ જેમ હું જૈનધર્મ અને તેનાં સાહિત્યને સમજતો જાઉં છું તેમ તેમ હું તેને વધુ પસંદ કરતો જાઉં છું.”

“જૈનોના મહાન સંસ્કૃત સાહિત્યને સમગ્ર સાહિત્યથી અલગ કરી દેવાય તો સંસ્કૃત કવિતાની શું દશા થાય?”

—ડૉ. જોન્સ હર્ટલ (જર્મની)

“જૈન ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મ છે, આ ધર્મે ખીબા કોઈપણ ધર્મનું અનુકરણ કે નકલ કર્યાં નથી.”

—ડૉ. હર્ષન જેકોબી

“મનુષ્યોના વિકાસ-પ્રગતિ માટે જૈનધર્મનું ચરિત્ર્ય ઘણું જ લાભકારી છે. આ ધર્મ ખૂબ જ અસલી, સ્વતંત્ર, સાદો અને બહુ મૂલ્યવાન તેમ જ પ્રાણીઓના મતોથી ભિન્ન છે.”

—ડૉ. એ. ગિરનાર (ચેરીસ).

“જૈનધર્મ હિન્દુધર્મથી તદ્દન ભિન્ન અને સ્વતંત્ર ધર્મ છે.”

—પ્રો. મેક્સમૂલર.

“જૈનધર્મની સ્થાપના પ્રારંભ, જન્મ ક્યારથી થયો તે શોધી કાઢવું લગભગ અસંભવિત છે. હિન્દુસ્તાનના ધર્મોમાં જૈનધર્મ સૌથી પ્રાચીન છે.

—જી. જે. આર. ફરલાંગ.

“ધર્મના વિષયમાં જૈનધર્મ નિઃશંક પરમ પરાકાષ્ઠાવાન છે.”

— ડૉ. પરડોલ્ટ

“જૈનધર્મ ખૂબ જ જીંવી હોવાનો છે. તેમાં મુખ્ય તત્ત્વો વિજ્ઞાન સ્વરૂપના આધાર પર રચાયેલાં છે. જેમ જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ તે જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોને સિદ્ધ કરી રહ્યું છે.”

—ડૉ. એલ. પી. હેસીટારી (ઈટાલી)

“જૈનધર્મના સિદ્ધાંત મને ખૂબ જ પ્રિય છે, મારી આ ઇચ્છા છે કે મૃત્યુ બાદ ખીબા જન્મે હું જૈનકુળમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરું.”

—જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો

“જૈનધર્મ એક એવો અદ્વિત્ય ધર્મ છે કે જે પ્રાણીમાત્રની રક્ષા કરવા માટે સક્રિય પ્રેરણા આપે છે.”

—આર્ટીકોર્જેરી (અમેરિકન વિદ્વાની)

“અહિંસા તત્ત્વના સૌથી વધુ મહાન પ્રચારક મહાવીર સ્વામી જ હતા.”

—ગાંધીજી

“જો વિરોધી સજ્જન જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ અને મનન કરે તો તેમનો વિરોધ સમાપ્ત થઈ જશે.”

— ડૉ. ગંગનાથ ઝા

“જૈનધર્મનો પ્રથમ પ્રચાર ઋષભદેવે કર્યો.”

—શ્રી વરદીકાન્તજી, એમ. એ.

સ્વાદ્વાદ જૈનધર્મનો અભેદ કિલ્લો છે, આ કિલ્લામાં વાદી-પ્રતિવાદીના માયાવી ગોળા(તોપ)નો પ્રવેશ નથી થઈ શકતો.

વેદાંત આદિ અન્ય શાસ્ત્રોની પહેલાં પણ જૈનધર્મ અસ્તિત્વમાં હતો, એ અંગે મને જરા માત્ર પણ શંકા નથી.”

—પં. રામમિશ્રજી આચાર્ય, રામાનુજ

“દ્રષ્ટને લીધે ધર્મપ્રચારને રોકનારી આપદાઓ હોવા છતાં જૈનશાસન ક્યારેય પરાજિત ન બનતાં સર્વત્ર વિજયી જ રહ્યું છે, અહિંત, દેવ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે. અહિંત પરમેશ્વરનું વર્ણન વેદોમાં પણ જોવા મળે છે.”

—સ્વામી વિરુપાક્ષ, એમ. એ.

(પ્રો. સંસ્કૃત કોલેજ-ઈન્દોર)

“એક જૈન શિષ્યના હાથમાં બે પુસ્તક જોયાં, એ લેખ મને એટલા નિઃપક્ષપાતી જણાયા કે તે વાંચતાં જાણે બીજા જગતમાં આવી જીવો રહી ગયો. પ્રાચીન ધર્મ, પરમધર્મ, સત્યધર્મ રહ્યો હોય તો તે જૈનધર્મ છે.”

—ચોગી જીવાનંદ પરમહંસ

“આધુનિક ઐતિહાસિક સંશોધનોથી એ સાબિત થયું છે કે યથાર્થમાં બ્રાહ્મણધર્મ સદ્ભાવ અથવા હિન્દુધર્મ રૂપમાં પરિવર્તન થવા ઘણા અગાઉ જૈનધર્મ આ દેશમાં વિદ્યમાન હતો.

—ન્યાયમૂર્તિ રાંગલેકર

(મુંબઈ વડી અદાલત)

“પ્રાચીન શિલાલેખો, ગુફાઓ અને અનેક પ્રાચીન અવશેષો પ્રાપ્ત થવાથી જૈનધર્મની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે છે. સૃષ્ટિનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી જૈનધર્મ પ્રચલિત થયો છે. વેદાન્ત દર્શનની અપેક્ષાએ પણ જૈનધર્મ ઘણો પ્રાચીન છે.”

—સ્વામી રામમિશ્રજી શાસ્ત્રી

“ઐતિહાસિક વિશ્વમાં તો જૈનસાહિત્ય જગત માટે વધુ ઉપયોગી વસ્તુ છે. જૈન સાધુ પૂર્ણપણે વ્રત-નિયમ અને ઇન્દ્રિય સંયમનું પાલન કરતાં વિશ્વમાં આત્મસંયમનો એક જખરદસ્ત આદર્શ રજૂ કરે છે. એક ગૃહસ્થનું જીવન કે જે જૈનત્વને સમર્પિત છે તે પણ એટલું બધું નિર્દોષ છે કે ભારતવર્ષે તેનું ગૌરવ લેવું જોઈએ.”

—ડૉ. સતીષચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ

“જૈનધર્મ પોતાના અહિંસાના સિદ્ધાંતોને લીધે વિશ્વધર્મ થવા માટે પૂર્ણ યોગ્ય છે.”

—ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

“પોતાના પૂર્વે થઈ ગયેલા ૨૩ મહર્ષિ અથવા તીર્થંકરો દ્વારા અપાયેલા ઉપદેશોની પરંપરા વર્ધમાને આગળ વધારી, ઈસ્વીસન

પૂર્વે ઋષભદેવના અસંખ્ય ઉપાસક હતા, આ બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે. યજુર્વેદમાં પણ તીર્થંકરોને માન્યતા આપવામાં આવી છે. અગણિત અથવા યુગાનુયુગથી જૈનધર્મ ચાલ્યો આવે છે.”

—ડૉ. રાધાકૃષ્ણન

“જૈનદર્શનમાં જીવન તત્ત્વની જેટલી વિસ્તૃત વિવેચના છે તેવી બીજા કોઈ દર્શનમાં નથી.”

—અખજાદા સરકાર, એમ. એ. બી. એ. એલ.

“જૈનધર્મમાં અહિંસાનું તત્ત્વ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. યતિધર્મ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે. હું જૈન સિદ્ધાંતના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને ખૂબ જ ચાહું છું.”

—મહમદ હાફિઝ સૈયદ, બી. એ. એલ.

“મહાવીરનો સત્ સંદેશ અમારા હૈયે વિશ્વખંધુત્વનો શંખનાદ કરે છે.”

—સર અકબર હૈદરી

આવા અનેક અભિપ્રાયો પૂર્વ અને પશ્ચિમના ખ્યાતનામ મહાપુરુષોએ ઉચ્ચાર્યા છે જે જૈનધર્મની શ્રેષ્ઠતા અને વિશ્વધર્મ થવાની યોગ્યતા બહેર કરે છે.

જૈનધર્મ — પ્રાચીનતાના પુરાવા

વિશ્વની જેમ ધર્મ પણ અનાદિથી છે. વિશ્વની જેમ ઉત્પત્તિ કે આદિ નથી, તેમ ધર્મને પણ આદિ કે અંત નથી. કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ તે જ ધર્મ છે. વિશ્વ વસ્તુઓથી-દ્રવ્યોથી ભરેલું છે તેથી દ્રવ્યની સાથે તેનો ધર્મ હોય તે સ્વાભાવિક છે.

વિશ્વના બધા ધર્મોમાં પ્રકૃતિ-કુદરતની અતિતમ નિકટ આવે તેવો કોઈ ધર્મ હોય તો તે જૈન ધર્મ છે. છતાં અજ્ઞાનવશ કે અધૂરી માહિતીને કારણે કેટલાક જૈનધર્મ મહાવીર સ્વામીના સમયથી છે તેમ કહે છે પણ હવે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણા દેશ-પરદેશના વિદ્વાનોએ ઋષભદેવથી અને તે પહેલાંથી જૈનધર્મનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે એટલે સૌથી પ્રાચીનતમ ધર્મ હોય તો તે જૈનધર્મ છે. તે અંગેના અનેક પુરાવાઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથો તરીકે સર્વત્ર વેદોની ગણના છે તે વૈદ્ય ઋગ્વેદના બીજા અધ્યાયમાં “સૂર્યસમાન વિદ્યા રૂપી રથમાં બેઠેલ અરિષ્ટ નેમિતું આહવાન કરેલ છે જે ૨૨મા તીર્થંકર છે.

(૨) હે અરિષ્ટ નેમિ મારી રક્ષા કરો. (યજુર્વેદ અ. ૨૬માં)

(૩) અતિથિ માસોમવાસી, નગ્ન મુદ્રાધારક, ભગવાન મહાવીરની ઉપાસના કરો. (યજુર્વેદ અ. ૧૯ મંત્ર ૧૪)

(૪) પૃથ્વીતલના ભૂપણ અને જે દિવ્યજ્ઞાન વડે આકાશને માપે છે તેવા વૃષભનાથ સમ્રાટ આ સંસારમાં જગરક્ષક પ્રતોનો પ્રચાર કરો. (ઋગ્વેદ ૩ અ. ૩)

(૫) તે ઉપરાંત ઋગ્વેદ ૩૬ અધ્યાય ૪-૧-૮-માં, ૩૮/ અ. ૭માં, ૪/૧૨૨-પમાં, અ. ૪/ વર્ગ ૬માં, અ/૨/૩૩માં પણ ઋષભદેવ - અરંહત દેવનાં નામો આવે છે.

(૬) યજુર્વેદના અધ્યાય ૫ મંત્ર ૨૫માં નેમિનાથ તીર્થંકરને આહુતિ સમર્પણ કરાઈ છે.

(૭) મહાભારતમાં ભગવાન આદિનાથ તથા નેમિનાથનાં નામો આવે છે.

(૮) યોગવાશિષ્ઠના વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં રામચંદ્રજી દ્વારા જિન સમાન પોતાની, આત્મામાં શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની આહવા પ્રગટ કરાઈ છે.

(૯) માર્કંડેયપુરાણ, વાયુપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, નારદપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, શિવપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, પ્રભાસપુરાણ, સ્કંદપુરાણ, નાગપુરાણ આદિ અનેક પુરાણોમાં પ્રથમ તીર્થંકર વજ્રેનાં નામોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ભરતચક્રવર્તીના નામનો ઉલ્લેખ છે.

(૧૦) મોહન-જે-દડોના પુરાતત્ત્વમાં જે મૂર્તિ નીકળી છે તે ઉપર “ નમો જિનેશ્વરાય ” એવા શબ્દો અંકિત છે જે જટાધારી ઋષભદેવની મનાય છે.

(૧૧) ભગવાન જુદે ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીરની જેમ પ્રથમ નિગ્રંથ દીક્ષા લીધેલી અને જૈન સાધુની પૂરક ચર્ચા તેઓ પાળતા પણ તેમાં પડતી હાડમારીઓથી કંટાળી તેમણે મધ્યમ માર્ગ સ્વીકાર્યો. આ વાત તેમના જ મુખે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં નોંધાયેલી છે.

(૧૨) શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ઋષભદેવનું ‘ પૂરુ’ ચરિત્ર અપાયું છે. ને તેમને અવતાર તરીકે ગણાવાય છે,

(૧૩) વિશ્વના બધા ધર્મો વ્યક્તિપૂજના પ્રતીક સમાન છે જ્યારે જૈનધર્મ ગુણપૂજક છે તેથી તે સૌથી જૂનો છે,

(૧૪) અનેકાંતના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ દુનિયાના બધા દર્શનોનો સમાવેશ જૈનદર્શનમાં એવા મળે છે.

(૧૫) જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વજ્ઞાન એટલા વિશાળ - ઊંડા અને અકાદ્ય છે જે તેની પ્રાચીનતા સાબિત કરે છે.

(૧૬) મનુસ્મૃતિમાં પણ મરદેવી-નાભિરાબ અને ભરતનાં નામો આવે છે ને તેમને કુલકર કહ્યા છે.

આવા અનેક પુરાવાઓ આપી શકાય છે જે વડે સુસોએ અને ઇતિહાસજ્ઞોએ પોતાના રૂઢ મંતવ્યને સુધારવાની જરૂર છે. દેશ-વિદેશના અનેક મહાપુરુષોના જૈનધર્મ વિષે અભિપ્રાયો પણ આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર અપાયા છે તે તટસ્થ અભ્યાસ પછી અપાયા છે, તે વસ્તુ જૈનધર્મને વૈજ્ઞાનિક અને અતિતમ પ્રાચીન અને વિશ્વધર્મને યોગ્ય સિદ્ધ કરે છે તેથી તે ભારત સરકારે અણુપ્રત આંદોલનને ટેકા બહેર કરેલો અને હિંદુ તથા વિશ્વ ભગવાન મહાવીરનો નિર્વાણ મહોત્સવ ખૂબ ઠાઠથી સર્વત્ર ઉજવ્યો અને ઉજવણીમાં સર્વ પ્રકારની સહાય કરી. જૈનધર્મના સર્વહિતકારી ઉપદેશને ગ્રહણ કરવામાં જ જગતનું કલ્યાણ છે.

દ્વિગંબર આચાર્ય-પરંપરાની વિગત

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ દિવસે તેમના મુખ્ય ગણધર શ્રી ઈંદ્રભૂતિને, જેમનું નામ ગૌતમસ્વામી છે તેમને કેવળજ્ઞાન થયું. ત્યારબાદ સુધર્માસ્વામી અને જંણુસ્વામી એ બે કેવળી થયા. ત્યારબાદ ૧૦૦ વર્ષોમાં પાંચ શ્રુત કેવળીઓ થયા : વિષ્ણુ, નાંદિમિત્ર, અપરા-જિત, ગોવર્ધન અને ભદ્રબાહુ. ભદ્રબાહુના સમયમાં બાર વર્ષનો કુષ્ઠાળ પડ્યો અને ધર્મના બે ભાગ : દ્વિગંબર, શ્વેતાંબર થયા. ત્યારબાદ ૧૮૩ વર્ષોમાં ૧૧ અગ્યાર અંગ અને દશપૂર્વના જાણકાર થયા તેમનાં નામ છે : વિશાખા, પ્રોષ્ઠિલ, ક્ષત્રિય, જયસેન, નાગસેન સિદ્ધાર્થ, ધૃતસેન, વિજય, વૃંદાક્ષિંગ, દેવ, ધર્મસેન, —ત્યારબાદ ૨૨૦ વર્ષમાં માત્ર અગિયાર અંગના જ્ઞાતા પાંચ જાતિરાજો થયા. દિન પ્રતિદિન સ્મરણશક્તિ ઘટતાં દશ અંગના જાણનાર સુભદ્રાચાર્ય અને નવઅંગના જ્ઞાતા યશોભદ્ર તે પછી આઠ અંગધારક બીજા ભદ્રબાહુ થયા ને છેલ્લા લોહાચાર્ય થયા. તે પછી પાંચ આચાર્યો — અર્હદ બલિ, માધનંદિ, ધરસેન, પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ થયા જે પ્રમાણ જિનવાણીના જ્ઞાતા હતા. તે પહેલાં શ્રુતધર આચાર્ય ગુણધર થયેલા જેમણે કલાપપ્રાણુતની રચના કરેલી છે. તે પછી જૈન જગતના મહાન આચાર્ય કુંદકુંદ થયા જેમણે ૮૪ પાહુડોની રચના કરી છે ને જેનું નામ મંગલોમાં લેવાય છે. તે અરસામાં થયેલા આચાર્યોની વિગત નીચે મુજબ છે.

પરંપરા

નામ	સમય	અંશરચનાઓ
(૧) આર્યભિક્ષુ	વીર નિર્વાણ પછી ૪૬૭	ઉપલબ્ધ નથી.
(૨) નાગહસ્તિ	” ” ૬૮૦	”
(૩) વ્રજયશ	” ” ”	”
(૪) યતિવૃષભ	વીર સંવત ૬૬૬	તિલોયપણુતી
(૫) કુંદકુંદાચાર્ય	વીર નિ. પૂછી ૭૬૩ પહેલી શતાબ્દી	૮૪ પાહુડો સમયસારાદિ

(૬) વટકેર	પહેલી શતાબ્દી	મૂલાચાર
(૭) શિવાર્થ	ખીજી શતાબ્દી	ભગવતી આરાધના
(૮) કાર્તિકેય	ખીજી/ત્રીજી શતાબ્દી	દાદશાતુપ્રેક્ષા
(૯) ઉમાસ્વામી	ખીજી શતાબ્દી	તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

આ બધા શ્રુતધરાચાર્યો છે. હવે સારસ્વતાચાર્યોની વિગત જોઈ લઈએ.

(૧) સમંતલદ્રાચાર્ય	ખીજી શતાબ્દી	રતિકરંડ આવકાચાર આદિગ્રંથો
(૨) સિદ્ધસેન	વિક્રમ સંવત ૬૬૬	સન્મતિસૂત્ર
(૩) દેવનંદિ પૂજ્યપાદ	વિક્રમ સંવત ૯૯૦	જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ સમાધિતંત્ર છટ્ટાપદેશ
(૪) પાત્રકેસરી	છઠ્ઠી શતાબ્દી	પાત્ર કેસરી સ્તોત્ર
(૫) ચોગીન્દુ	છઠ્ઠી શતાબ્દી	પરમાત્મપ્રકાશ યોગસાર

(૬) વિમલસૂરિ	ચોથી શતાબ્દી	પઠિમચરિત્ર હરિવંશ ચરિત્ર
(૭) માનતુંગ	સાતમી શતાબ્દી	ભક્તામર સ્તોત્ર
(૮) રવિપ્લીગ	વિક્રમ સંવત ૭૩૪	પદ્મચરિત્ર
(૯) જટ્ટાસિંહનંદિ	સાતમી-આઠમી શતાબ્દી	વરાંગ ચરિત્ર
(૧૦) અકલંકદેવ	" " "	જૈન ન્યાય ગ્રંથો અષ્ટશતી વ.
(૧૧) વીર સેનાચાર્ય	નવમી શતાબ્દી	ધવલ ટીકા
(૧૨) જિનસેન	દસમી શતાબ્દી	આદિ પુરાણ
(૧૩) વિદ્યાનંદ	નવમી-દસમી શતાબ્દી	અષ્ટસહસ્ત્રી શ્લોકવાર્તિકાદિ
(૧૪) દેવસેન	દસમી શતાબ્દી	ભાવસંગ્રહ આલાપ પદ્ધતિ

તે પછી અમિતગતિ, અમૃતચંદ્રસૂરિ, નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંત ચક્રવર્તી, નરેન્દ્રસેન, સિંહનંદી, કુમારનંદિ, પ્રજ્ઞસૂરિ, યશોભદ્ર, કનકનંદિ વગેરે આચાર્યો થઈ ગયા. તે પછી અનેક જુદાચાર્યો થયા તે પછી પરંપરાપોષક આચાર્યો થયા ને તે પછી અનેક કવિ અને લેખકોએ જૈનધર્મ, દર્શન, સિદ્ધાંત, કથા ઉપર પોતાનો હાથ અજમાવી શ્રુતસેવા કરી છે અને તે તે સમયની જૈન જનતાને અને તેમના ભક્તોને સન્માર્ગે વાળવાના સદ્ગ્રંથનો કર્યો છે. હાલ પછુ તે જ પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે અને વિધિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રગટ થઈ રહ્યું છે.

જીવનો પરિવાર

મંગલાચરણ:-

“શત ઇંદ્ર વંદિત વિજગઢિત નિર્મળ મધુર વદનારને
નિઃસીમ ગુણ ધરનારને જિતભવ નમું જીવરાજને”

સર્વ શુભકાર્યો નિર્વિઘ્ને પાર પડે તે માટે મંગલાચરણ કરવાનો પરાપૂર્વનો રિવાજ છે. તે મુજબ દિગંધર સંત કુંદકુંદાચાર્યે જિનરાજ માટે જે વિશેષણો વાપરીને સ્તુતિ કરી છે. કારણ કે શાસ્ત્રકારોએ સર્વ જીવો સિદ્ધ સમાન છે તેમ કહેલું છે. જીવ જ શિવ બને છે. આત્મા પરમાત્મા બને છે. એટલે ભાવિનિગમનયની અપેક્ષાએ જીવને પણ સૌ છદોથી વંદિત વગેરે વિશેષણોથી નવાજ્યો છે. એવા અનંત શક્તિધારી જીવનો અને તેના અતિવિશાળ એવા પરિવારનો પરિચય મેળવવા - આપવાનો અત્રે પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે.

વિશ્વરચના:-

આખું વિશ્વ જ દ્રવ્યોથી ભરેલું છે. આ જ દ્રવ્યો પૈકી એક દ્રવ્ય છે આકાશ, કે જે બાકીનાં દ્રવ્યોને અને પોતાને અવકાશ આપે છે. એટલે વિશ્વના બે ભાગ પડે છે. :૧: અલોકાકાશ કે જેમાં માત્ર આકાશ છે ને બીજાં કોઈ દ્રવ્યો નથી. અને :૨: લોકાકાશ કે જેમાં જ દ્રવ્યો જીવ, અજીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, ગતિ સહાયક, અધર્મ, સ્થિતિ. સહાયક, આકાશ અને કાલ રહેલાં છે — સ્થિત છે. આ જ દ્રવ્યોને કારણે વિશ્વ નિર્મિત છે. આ લોકના ત્રણ વિભાગ છે. ઊર્ધ્વલોક, મધ્યલોક અને અધોલોક. આ ત્રણે લોકમાં જીવોનું અસ્તિત્વ છે. ઊર્ધ્વલોકમાં કલાવાસી અને કલ્પાતીત દેવોનાં વિમાન છે. મધ્યલોકમાં ભવનવાસી દેવો, વ્યંતર દેવો, જ્યોતિષ દેવો ઉપરાંત મનુષ્યો અને તિર્થંચરોનો વાસ હોય છે. આ મધ્યલોકમાં અસંખ્ય દ્વીપ અને અસંખ્ય સમુદ્રો છે. તે પૈકી જંબુદ્વીપના ભરત ક્ષેત્રમાં હાલની દેખાતી દુનિયા વસેલી છે. બાકીની દુનિયા હાલ આપણને અજાણ છે. અધોલોકમાં નરકોની સાંત પૃથ્વીઓ આવેલી છે. તે એકબીજાની નીચે છે ને તેમાં ફક્ત નારકોઓનો નિવાસ છે. સાતમી પૃથ્વી તળે નિગોદના જીવોનાં સ્થાનક છે.

આ બધા લોકાકાશનો પ્રદેશ ચોદ્ધ રાણુ જિંઓ, સાત રાણુ પહોળા અને ત્રણસો તેતાળીસ ધનરાજી પ્રમાણુ છે. તે અકૃત્રિમ, સ્વયંભૂ અને અનાદિનિધન છે.

દ્રવ્યતત્ત્વ:-

આવા લોકમાં જ દ્રવ્યો ઠસાઠસ ભરેલાં છે, જે પૈકી જીવ સિવાયનાં દ્રવ્યો જડ છે. — પૌદ્ગલિક છે, આ પાંચ દ્રવ્યોની વાતો:

ખીજ કોઈ વખતે કરીશું. હાલ તો આ દ્રવ્યોમાં મુખ્ય નાયક એવા જીવને ઓળખવો છે — જાણવો છે ને પૂરેપૂરો પહેચાણવો છે. તો જીવ દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય શબ્દને પ્રથમ સમજી લઈએ. ધાતુમાંથી તે બનેલ છે. જવું તેનો અર્થ છે. એક પછી એક પર્યાયો પ્રાપ્ત કરે તે દ્રવ્ય. આ દ્રવ્યનાં ત્રણ લક્ષણો બતાવ્યાં છે. (૧) સત્યસ્વરૂપ (૨) ગુણ પર્યાયયુક્ત અને (૩) ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય યુક્ત એટલે કે જે કાયમ રહે તથા જેનામાં નિત્યપણાના ગુણો અને અનિત્યલક્ષણો પર્યાયો હોય અને જેનો ઉત્પાદ-જન્મ, (Birth), વ્યય-નાશ (Death) અને ધ્રોવ્ય-કાયમીપણું (Permanency) હોય તે દ્રવ્ય છે. આ ત્રણે લક્ષણો જ્યે દ્રવ્યોમાં મોજૂદ છે તેથી જીવમાં પણ છે જ, મહર્ષિ પતંજલીએ પણ પોતાની રીતે જૈન દર્શનની દ્રવ્યની ઓળખાણને સત્ય કરાવી છે. મીમાંસા દર્શનના પારમાર્થી એવા શ્રી કુમારિલે પણ વસ્તુને ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ માની છે અને તે સુવર્ણના વાસણના દર્શાતથી સમજાવી છે. ઇતર દર્શનકારોએ તથા ધર્મવેત્તાઓએ બધાં દ્રવ્યો અંગે પોતાના મત સ્પષ્ટ તથા વ્યવસ્થિત પ્રદર્શિત કર્યા નથી પણ જીવ દ્રવ્ય વિશે ઠીક ઠીક લખ્યું છે. પણ સાથી સૂક્ષ્મપણે જિંડાણથી જીવની ઓળખાણ જૈન દર્શનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જૈન આચાર્ય શ્રી કુંદકુંદસ્વામીએ જીવને આ રીતે ઓળખાવ્યો છે :

છે ચેતનાગુણ, ગંધરૂપ રસશબ્દ વ્યક્તિ ન જીવને
વળી લિંગ ગ્રહણ નથી અને સંસ્થાન લાખ્યું ન તેહને.

(પ્રવચનસાર - ૧૭૨)

છે જીવ, ચેતયિલા, પ્રભુ ઉપયોગ ચિહ્ન, અમૂર્ત છે
કર્તા અને ભોક્તા, શરીર પ્રમાણ, કર્મેયુક્ત છે,
જે ચાર પ્રાણે જીવતો પૂર્વે, જીવે છે, જીવશે.
તે જીવ છે ને પ્રાણ ઇન્દ્રિય આયુષ્મણ ઉચ્છ્વાસ છે.

(પંચાસ્તિકાવ - ૨૭-૩૦)

આમાં જીવને ચેતનાવાળો, રૂપ-રસ, ગંધ-શબ્દ વિહોણો, લિંગ યાને કોઈ ચિહ્નરહિત તેમ જ સંસ્થાન એટલે આકાર વગરનો કહ્યો છે. આગળ ખીજ ગાથાઓમાં તેને ચેતનમુક્ત ઉપરાંત પ્રભુ કહ્યો છે. તેવું ચિહ્ન માત્ર ઉપયોગ છે તેથી અમૂર્ત કહ્યો છે. છતાં કર્તા અને ભોક્તા ગણાવ્યો છે. અને કર્મે મુક્ત થતો હોઈ શરીર પ્રમાણ — જે શરીરમાં જાય તે માપનો થતો વર્ણવ્યો છે. અતીતમાં, વર્તમાનમાં ને અનાગત સમયમાં પણ પ્રાણ ગણે છે. ઇન્દ્રિય, આયુ અને શ્વાસ-રૂઝવાસ એમ ચાર પ્રાણ વડે જીવે છે. જીવતો હોતો અને જીવે છે. તેથી તેવું નામ જીવ છે. તેને સોલ, નજમ હંસલો, પુરુષ આત્મા આદિ નામે પણ અનેક દર્શનોમાં અને ઇતર ધર્મોમાં ઓળખાવ્યો છે. આ ઓળખ ચિહ્નોમાં નેમીચંદ સિદ્ધાંત ચક્રવર્તીએ બેનો ભેરો કર્યો છે ને કહ્યું છે કે કાં તો જીવ સંસારી હોય છે યા સિદ્ધ હોય છે. ત્યારે ધવલાકાર શ્રી વીરસેન સ્વામીએ કહ્યું — સ્વ-

રચિત ગાથાઓમાં જીવે છે માટે જીવ, અશુભશુભ કાર્યોનો કર્તા માટે કર્તા, સત્યાસત્ય બોલે માટે વક્તા, દશ પ્રાણવાળો માટે પ્રાણી, ચારે ગતિઓમાં જઈ પુણ્યપાપ ભોગવે માટે ભોક્તા, વિધિવિધ શરીરો દ્વારા છ પ્રકારનાં સંસ્થાનોને પૂરે છે, ચલાવે છે માટે પુદ્ગલ, જાણે છે તથા સુખદુઃખનું વેદન કરે છે માટે વેદ, પ્રાપ્ત શરીરમાં વ્યાપ્ત છે માટે વિષ્ણુ, સ્વતઃ જીવજે છે માટે સ્વયંભૂ, સંસારી છે માટે શરીરી, મનુ યાને જ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન થયો માટે માનવકુટુંબી, જનોમાં આસક્ત માટે સક્તા, સંસારની ચાર ગતિઓમાં ઉત્પન્ન થાય માટે જંતુ, માન-માયા કષાયવાળો માટે માની અને માયાવી, ત્રણ યોગવાળો એટલે યોગી, સૂક્ષ્મ દેહમાં સંકુચિત થાય માટે સંકુટ, સંપૂર્ણ લોકાકાશને વ્યાપી રહે માટે અસંકુટ — લોકાલોકરૂપ ક્ષેત્રને જાણે તેથી ક્ષેત્રજ એમ આઠ કર્મોમાં રહે છે માટે અંતરાત્મા તરીકે તેને ઓળખાવ્યો છે. આમ વિશ્વના તમામ દર્શનકારોએ તેને જુદા જુદા રૂપે ઓળખાવ્યો છે. નેતિ નેતિ એ પણ એક ઓળખાણ છે. ગીતાકારની જેમ મહર્ષિ શ્રી અરવિંદે તેને નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે :

એ સઃ રહ્યો મુક્ત અધીરા પોતે
પોતાતણી આંતર સૃષ્ટિ કરો
નકર્મ એને નિજ કરું બાંધતું
ન વસ્તુ બાંધે નિજની જોલવા
ના પુણ્ય ના પાપ થકી નિબદ્ધ એ
એ ભગતાં યે નર નીંદ સેવતો
ને નીંદમાં ભગૃતિ એહને સદા. તથા
આવી વસ્યો મર્ત્ય શરીર તોય તેઓ
અમર્ત્ય, ના બંધન સીમ એ લહે.

થિયોસોફિસ્ટ શ્રી એન. રાયે “આત્મા સદા અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમાં ચેતન્ય અને આનંદના ગુણો છે.” વગેરે શબ્દોમાં જીવનો પરિચય કરાવ્યો પણ છેવટે કહ્યું કે “આત્મા કોઈ વ્યાખ્યામાં પુરાઈ શકતો નથી. પ્રવૃત્તિના સર્વ આકારોની વ્યાખ્યા કરી શકાય પરંતુ આત્મા તો વ્યાખ્યાથી પર છે.” સાચી વાત છે. અને તેથી તો “નિયમસારમાં” તેને—

નિર્દંડ ને નિહંધ, નિર્મમ, નિઃશરીર, નિરાગ છે
નિર્દોષ, નિર્ભય, નિરવલંબન, આત્મા નિર્મૂઢ છે,
નિર્મથ છે, નિષ્કામ છે, નિઃકોષ છે, જીવ નિર્માન છે
નિશલ્ય તેમ નિરાગ, નિર્મદ સર્વ દોષ વિમુક્ત છે—

એમ વર્ણવ્યો છે. પણ આ તો કર્મભગથી છૂટેલા આત્માની — કે જેને પરમાત્મા કહે છે તેવાની વાત થઈ; પણ સંસારી જીવોને ઓળખવા હોય તો તેનો વંશવેલો સાંભોલય અને ભારે વિસ્તાર-વાળો છે. તેવું વર્ણન એક કવિએ નીચેના શબ્દોમાં કહ્યું છે.

જીવ હૈ અનંત એક જીવકે અનંત ગુણ
એક ગુણ કે અસંખ પરદેશ માનીએ
એક પ્રદેશમે અનંત કર્મ વર્ગના હૈ
એક વર્ગના અનંત પરમાણુ ઠાનીએ
અણુમે અનંત ગુણ એક ગુણમે અનંત
પરબ્રહ્મ એ કે કે અનંત ભેદ માનીએ.

જીવને અનંત પ્રદેશી કહ્યો છે ને દરેક પ્રદેશમાં અનંત કર્મવર્ગીય હોય છે. અને જે અનંત પરમાણુની બનેલી છે. આ પરમાણુ આજના વિજ્ઞાનનો “એટમ”માં અનંત ગુણ છે અને તે ગુણોમાં અનંત પર્યાયો છે. આમ અહીં દિવ્ય ગણિતનો આશરો લેવામાં આવે તો જ જીવના સૂક્ષ્મતમ ભાગને ઓળખી શકાય. તે કેવા સૂક્ષ્મ છે તે વિજ્ઞાન કહે છે કે એક ટીપાં પાણીમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે જોવાય તેવા ૩૬૦૦૦ જેટલા જીવો છે. પોતે યંત્રથી ન દેખાય તેવા અતિતમ સૂક્ષ્મ જીવો તો કેટલા હશે? જીવાણું અંગે સર્વજ્ઞે કહ્યું છે કે સોયની અણી ઉપર બટાટા જેવા કંદમૂળનો એક નાનામાં નાનો ટુકડો લીધો હોય તો તેમાં અનંતાનંત જીવો વિદ્યમાન છે. જેમનું જન્મમૃત્યુ અને મરણ એક શ્વાસમાં આકંઠશ વાર થાય છે. એટલે આ આ સૂક્ષ્મ જીવોની અવગાહનાનું માપ શબ્દાતીત છે.

જીવના પ્રકારો : —

આવા જીવોના પ્રકારો તેથી અનંત છે. તેમનાં કુળ કરોડો છે અને યોની ૮૪ લાખ છે : સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ અપકાય, સાત લાખ તેજિકાય, સાત લાખ વાયુકાય, દસ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, ચૌદ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાય, : આ બધી એકેન્દ્રિય જીવોની જાતિના ભેદ છે, જેને નિગોદિયા કહે છે. : ૨ લાખ બેઘન્દ્રિય, ૨ લાખ તેઘન્દ્રિય, ૨ લાખ ચતુષ્દ્રિય, ૪ લાખ દેવ, ૯ લાખ નારકી, ૪ લાખ તિર્યંચ (પંચેન્દ્રીય) ૧૪ લાખ મનુષ્ય. વૈદિક ગ્રંથોમાં પણ યોનીની સંખ્યા આ જ બતાવી છે પણ તેની ગણતરી જરા જુદી રીતે છે. આ ૮૪ લાખ પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ સ્થાન — યોનીના પણ શાસ્ત્રોમાં ૯ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. (૧) સચિત (૨) અચિત (૩) સચિતાચિત (૪) શીત (૫) ઉષ્ણ (૬) શિતોષ્ણ (૭) સંવૃત (૮) વિવૃત અને (૯) સંવૃત-વિવૃત. જીવ આ નવ પ્રકારની યોની પૈકી એકાદ યોનિ દ્વારા આ સંસારમાં આવે છે પણ એને માટે કોઈપણ જાતનાં શરીરો તૈયાર હોતાં નથી કે તેમાં પ્રવેશ કરી દે. પરંતુ તે પોતાનાં પૂર્વકર્મ અનુસાર તે પોતાના નવા દેહની સ્વયં રચના કરે છે. ને તે કાર્યમાં જ પર્યાપ્તિનો તે ઉપયોગ કરે છે. પુદ્ગલમાં રહેલ પરિણામનશક્તિને ઉપયોગમાં લેવાની જીવની શક્તિને પર્યાપ્તિ કહે છે. આનું અંતરંગ કારણ કર્મણુયોગ છે. અને બાહ્યકારણ પુદ્ગલ ગ્રહણ છે. આહાર પર્યાપ્તિ, શરીર પર્યાપ્તિ, ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ, શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ, આષા પર્યાપ્તિ અને મન પર્યાપ્તિની મદદથી આત્મા પોતાના નવા

દેહાદિની રચના કરે છે. આવી રચના કરવાવાળા જીવોના અનેક ભેદ છે. ને તે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ગણાવવામાં આવ્યા છે. પરમાત્મા યાને શુદ્ધજીવન નિરંતર ચૈતન્યરૂપ ધર્મથી ઉપયુક્ત હોવાના કારણે તે અપેક્ષાએ તે એક જ છે. જ્ઞાન અને દર્શનના ભેદથી બે પ્રકારના છે. અથવા ભવ્ય અને અભવ્યથી પણ બે પ્રકારે છે અથવા સંસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારે છે. ભોગ ભૂમિ અને કર્મ-ભૂમિ એમ પણ બે પ્રકારે છે કર્મફલ ચેતના, કર્મચેતના અને જ્ઞાન ચેતનાથી લક્ષ્યમાન હોવાને કારણે ત્રણ પ્રકારની છે. સિદ્ધ, અસિદ્ધ અને નૌસિદ્ધ એવા પણ ત્રણ પ્રકારે છે. બહિરાત્મા, અંતરરાત્મા અને પરમાત્મા એવા પણ ત્રણ ભેદ છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રોવ્યના ભેદથી પણ ત્રણ જાતનો છે. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરક એમ ચાર ગતિને કારણે તે ચાર પ્રકારનો છે. ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, પરિણામ અને ઉદય એ લાવ ભેદે કરીને તે પાંચ જાતનો છે. તથા પાંચ ઇન્દ્રિયો હોઈ તે પાંચ પ્રકારનો પણ છે. લવાંતરમાં જ દિશાઓના જ સંક્રમણ અપક્રમોથી મુક્ત હોઈ જ પ્રકારનો છે. અસ્તિ, નાસ્તિ વગેરે સપ્તભંગીયુક્ત હોઈ સાત પ્રકારનો છે. સમ્યક્દર્શનાદિ સ્વાભાવિક આઠ ગુણ યુક્ત જનતો હોવાથી અગર જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારના આશ્રવથી યુક્ત હોવાની અપેક્ષાએ તે આઠ પ્રકારનો છે. નવ પદાર્થોનો વિષય કરવાવાળો હોઈ તે નવ પ્રકારનો છે અને દશ પ્રાણને કારણે તથા દશ પ્રકારની મુખ્યનીતિના ભેદથી તે દશ પ્રકારનો છે. અગિયાર પ્રતિમાઓ હોવાથી અગિયાર પ્રકારના જીવ ગણાય. બાર પ્રકારનાં વ્રત હોઈ બાર પ્રકાર પણ કહેવાય. તેર પ્રકારનું ચારિત્ર્ય હોઈ તેર જાતનાં ને ચૌદ ગુણસ્થાન હોઈ ચૌદ પ્રકારના જીવો ગણાય. આમ જીવોના અનેક રીતે ભેદ — પ્રભેદ પડે છે. તેની થોડી વધુ વિગત નોંધી લઈએ.

દર્શનજ્ઞાન — ઉપયોગની દૃષ્ટિએ સમસ્ત જીવો એક જ પ્રકારના છે કારણ કે સર્વનું લક્ષણ જે ચેતના છે તે બધામાં વ્યાપેલું નજરે પડે છે. બે પ્રકારના જીવોમાં એક મુક્ત એટલે કે દ્રવ્યકર્મ, લાવકર્મ અને નૌકર્મથી છૂટા થયેલા જીવો અને બીજા સંસારી એટલે આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી લિપ્ત. આ સંસારી જીવોની પણ ગુણધર્મોની કક્ષાઓ — ગુણસ્થાનો ચૌદ હોઈ ચૌદ ભેદ પડે છે. આ વિશ્વમાં ભોગભૂમિ અને કર્મભૂમિ એ બે જાતની ભૂમિઓ છે તે હિસાબે જીવના આ બે ભેદ પણ ગણાવ્યા છે. ભોગ ભૂમિયા જીવોને કલ્પ-વૃક્ષ વડે જ જીવવાનું હોય છે. જ્યારે અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્ય, શિલ્પ આદિ જ કર્મ જેમને કરવાં પડે તે કર્મભૂમિજી જીવો કહેવાય.

— સંસારી — સિદ્ધ એ બે પ્રકાર ઉપર જોયા પણ તેમાં સિદ્ધતા બે ભેદ પડે છે. આઠ પ્રકારના કર્મથી વિમુક્ત ને લોકાગ્રે સિદ્ધ શિલા ઉપર બિરાજતા સિદ્ધજીવો છે. જ્યારે નૌસિદ્ધ એટલે જીવ-મુક્ત કે જેમણે ચાર ધાતિયા કર્મનો તો ક્ષય કર્યો છે પણ આજીનાં ચાર અધાતિયા કર્મ કે જેના વડે શરીરાદિ ટકેલ છે તેવા જીવોને

પ્રકારની પર્યાપ્ત પૂરી થઈ નથી એ અપર્યાપ્ત જીવો કહેવાય છે. પંચેન્દ્રિયના પણ જલચર, થલચર, નભચર એવા ત્રણ ભેદ પડે છે. આ ત્રણેમાં સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી ભેદ ભેદો હોય છે. આમ આ છ પ્રકારનાં તિર્યંચ બધા જ ગર્ભ - ગર્ભ હોય છે. તે કટલાક સંસ્કૃત્ત એટલે કે પોતાના શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલ દ્વારા માતાપિતાના રજ અને વીર્ય વિના જ શરીરે અને તે - હોય છે. ત્રીજો જન્મનો પ્રકાર છે ઉપપાદ તે નારકી તથા દેવોને હોય છે. ગર્ભજના સોળ પ્રકાર છે. અને સંસ્કૃત્તનના ૬૬ ભેદ છે. આ બધા તિર્યંચોના ભેદ છે. ભૂમિની દૃષ્ટિએ આર્ય-અંડના ને રક્ષેજ અંડના બે બે પ્રકારો માનવને છે. આર્યોમાં પણ ક્ષેત્ર - આર્ય વગેરે પાંચ ભેદ છે. તે ઉપરાંત કટલાક જીવો સ્વેદજ, ઉદિજ, રસજ પણ હોય છે. ગર્ભથી જન્મનારા જીવોમાં પણ પોત, અંડજ અને જરાપુજ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. આ બધા પ્રકારના જીવોને પાંચ પ્રકારનાં શરીરો પૈકી કોઈ ને કોઈ પ્રાપ્ત હોય છે. વૈકલ્પિક શરીર દેવો તથા નારકીઓને મળે છે. આહારક શરીર—સંયમધારી છદ્મા શુભસ્થાનવાળા જીવને બને છે અને સિદ્ધ ભગવાન સિવાય બાકીના બધા જીવોને તેજસ અને કાર્મણ શરીર હોય છે. તેજસ શરીરના પણ બે ભેદ છે. શુભ અને અશુભ. નારકી અને સંસ્કૃત્ત જન્મવાળા નપુંસક હોય છે. દેવો અને રક્ષેજ અંડના માનવો સ્ત્રીવેદી યા પુરુષવેદી હોય છે. ને બાકીના ગર્ભ-જ મનુષ્યો તથા તિર્યંચોને ત્રણે વેદ હોય છે. આ બધા પ્રકારના જીવો કર્મ - આહાર, ની કર્મ આહાર, કવલાહાર, લેપાહાર, ઓજ-આહાર, માનસાહાર, એમ છ પ્રકારના આહાર પૈકી એકાદને લઈ પોતાનું જીવન સ્થાપન કરે છે. જીવ પોતે પાંચ પ્રકારના ભાવો કરે છે. ઔદયિક, ક્ષયોપશમિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને છેલ્લો પારિણામિક. કર્મના ઉદયને કારણે ઔપશમિક ને ક્ષયના કારણે ક્ષાયિક થાય છે. અને ઉપશમ તથા ક્ષયનાં મિશ્ર કારણોએ ક્ષયોપશમિક થાય છે. ને કોઈપણ કારણ વિના જ ભાવ થાય છે તે પારિણામિક કહેવાય છે. જેના ત્રણ ભેદ છે. જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભયત્વ. આ પૈકી જીવત્વને ગીતાકારે નીચે મુજબ વર્ણવ્યું છે. : “આ જીવત્વને કોઈ હથિયારો છેદી શકતાં નથી, કે અગ્નિ બાળી શકતો નથી, કે પાણીથી પલાળી શકતો નથી. કારણ કે તે અમૃત છે છતાં શાશ્વત અને નિત્ય છે. જે કોઈ પણ કાળે મોક્ષને પામશે, તે જીવને ભવ્ય કહે છે. ને જે કદી મુક્ત થનાર નથી તે અભવ્ય જીવ છે. કોયડુ મગ જેવો કે જેને હજારો મણ લાકડાં પણ પાચ્ય બનાવી શકતાં નથી. આ જીવોનાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ પણ બહુવા જેવાં છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્ય તથા તિર્યંચોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પર્યોપમ અને જઘન્ય સ્થિતિ અંતઃસૂદતની એટલે કે ૪૮ મિનિટથી ઓછી હોય છે. પૃથ્વીકાય જીવની ૨૨૦૦૦ વર્ષ, અપકાયની ૭૦૦૦ વર્ષ, વાયુકાયની ૩૦૦૦ વર્ષ તેમજ અગ્નિકાયની ત્રણ રાતદિવસ, વનસ્પતિની ૧૦૦૦૦ વર્ષ, બે ઇન્દ્રિયની બાર વર્ષ, તેજન્દ્રિયની ૪૯ દિવસ, પૃથ્વીન્દ્રિયની ૭ માસની ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા છે. દેવ નારકીઓનાં આયુષ્ય

પણ ખૂબ લાંબાં હોય છે. અલૌકિક ગણિતમાં જેને સાગર કહે છે. તેવાં તેત્રીશ સાગરનાં આયુ સ્વયં સિદ્ધતા દેવોને અને સાતમા નરકના નારકીને હોય છે.

આમ જૈન દર્શન જીવબહુત્વવાદી છે. તે દરેક જીવની સ્વતંત્ર સત્તા સ્વીકારે છે. એક બ્રહ્માને બધા અંશ હોય તો એક સુખી બધા સુખી ને એક દુઃખી બધા દુઃખી થાય તે પણ તર્કસંગત વાત નથી. તેથી અનેક વિધવિધ જીવોની અવસ્થાઓને પ્રત્યક્ષ જોઈને સાંખ્ય દર્શન પણ જીવોની અનેકતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

આ બધું વર્ણન કર્યું તે છે જીવદ્રવ્ય. પણ આ જીવદ્રવ્ય બહુ તરવો પૈકીનું પહેલું તરવ જીવ તરવથી જુદું છે. આત્માનો અનાદિ અનંત સ્વભાવ કે જેને જ્ઞાનધન, જ્ઞાપક, ચૈતન્ય, પિંડ વગેરે નામોથી પોકારાય છે. અને જેમાં ખીબ્બ આઠ તરવો, અજીવ, આશ્રવ, પ્રુણ, પાપ, બંધ, સર્વર, નિર્જરા અને મોક્ષ તરવોના અભાવ છે. તેનાથી જીવદ્રવ્ય અલગ છે. આ ભેદ અતિ સૂક્ષ્મ છે, પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. નહિતર દ્રવ્ય ને તરવ એક થઈ જાય. જીવતરવ સિવાયનાં તરવોને કારણે જીવનમાં કોઈ વિકાર ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી જે કંઈ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તે બધા દેહાશ્રિત છે તેમ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે. ગીતાકારે ગીતાના ખીબ્બ અધ્યાયમાં આત્મા જન્મતો નથી વગેરે જે વાત કરી છે તે સાચી છે તેથી જન્મવું, વૃદ્ધિ પામવું, વૃદ્ધ થવું ને મરવું તે બધાને દેહના વિકાર કહ્યા છે ને જીવને નિર્વિકાર કહ્યો છે. છતાં આજે પણ દેહ અને આત્માને એક માનનારા દર્શકો છે. તેમને સંબોધીને શ્રીમદ્ રાજ-ચંદ્રજીએ કહ્યું કે :-

ઘટપટ આદિ બાણતું, તેથી તેને માન,
બાણનાર ને માન નહીં, કહીએ કેવું જ્ઞાન ?
આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ,
શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ.

પ્રત્યક્ષ દેખાય તેટલાને જ માનવું અને અદૃષ્ટને માનવું નહિ તે ક્યાંનો ન્યાય ? દાદાના દાદાને જોયા હોતા નથી છતાં કેમ માનીએ છીએ ? આ છે ને આ નથી જ એવી શંકા કરનાર જે તરવ છે તે જ આત્મા છે છતાં તેને ન માનવો, તેના જેવું ખીબ્બ કયું આશ્ચર્ય હોઈ શકે ! આમ આત્મા છે અને તે નિત્ય છે તે ઉપરાંત તે ક્તા છે અને ભોક્તાયે છે ને તેથી કર્મોથી મુક્ત છતાં મોક્ષ છે ને મોક્ષનો ઉપાય પણ છે. આવાં ૭ ખાનામાં ૭ પ્રકારનાં દર્શન સમાઈ જાય છે તેમ શ્રી રાજચંદ્રે કહ્યું છે તે બરાબર જ કહ્યું છે. આ રીતે જીવના પરિવાર સંબંધી સંક્ષિપ્તમાં શક્ય તેટલી સામગ્રી આપી છે. હવે જે જીવને જંતુ જેવું ક્ષુદ્ર નામ મળ્યું છે તે જીવમાં અનંત શક્તિ પણ હોય છે. તેનાં થોડાં દર્શનો રજૂ કરી આ નિબંધ પૂરો કરીશું.

સકલ પરમાત્મા અરહંતદેવ — દેવળી ભગવંત એવાં નામોએ ઓળખાય છે. આ જીવો સંસારના જીવોના ઉદ્ધાર માટે દેવરચિત્ સમેાવસરણમાં સ્વદિવ્ય ધ્વનિ દ્વારા ઉપદેશ આપે છે. ગતિભેદે જીવો ચાર પર્યાયમાં વહેંચાયેલા છે. તેમાં દેવગતિના ચાર પ્રકાર છે (૧) ભવનવાસી (૨) વ્યંતર (૩) જ્યોતિષ્ક (૪) વૈમાનિક. આ બધાનાં પણ પાછા પેટાભેદો છે. ભવનવાસી દેવોના દસ ભેદ છે. નાગકુમાર, અસુરકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, દિશ્કુમાર, વાતકુમાર, સ્તનિતકુમાર, ઉદધિકુમાર, ક્ષીપકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, આ બધા પહેલા નરકના ઉપલા ભાગમાં રહે છે. વ્યંતર દેવોના આઠ ભેદ છે. કિન્નર, કિંપુરુષ, ગંધર્વ, મહોરગ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ. આ પૈકી રાક્ષસ રત્નપ્રભા નામના પહેલા નરકના ખીજ ભાગમાં રહે છે. જ્યારે ખીજ સાત પ્રકારના વ્યંતરો તે જ નરકના ખર ભાગમાં અને મધ્યલોકના ખીજ ભાગોમાં રહે છે. જ્યોતિષ્કના પાંચ પ્રકાર છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ગ્રહ અને નક્ષત્ર. આ બધા મધ્યલોકના ભુતલથી ૭૯૦ યોજન ઊંચે રહે છે. સૌ પહેલાં સૂર્યનું વિમાન છે. ત્યારબાદ ત્યાંથી ૮૦ યોજન દૂર ચંદ્રનું વિમાન છે. ત્યાંથી માત્ર ત્રણ યોજન દૂર નક્ષત્રોનાં વિમાન થોડા થોડા અંતરે આવેલાં છે. કુલ ૧૧૦ યોજનમાં આ બધા દેવો વસે છે. આ દેવોના નિવાસો ઉપર વિમાનિક દેવો વસે છે. આ જગાને ઊર્ધ્વલોક કહેવાય છે. આ દેવોનાં સોળ સ્વર્ગ છે. આમાં રહેનારા બધા દેવો કૃષ્ણોત્પન્નના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં વિમાનો બાદ નવ ગ્રેવેયક, અનુદિશ પાંચ અનુતર નામનાં વિમાનો છે. તે બધા દેવોને કૃષ્ણપાતિત નામથી ઓળખાવાય છે. થોડાક અપવાદ સિવાય આ ચારે પ્રકારના દેવોમાં દશ જાતના ભેદો, કામ-મેભો વગેરેને કારણે પડે છે. (૧) ઇન્દ્ર (૨) સામાનિક (૩) ત્રાયતિશાત (૪) પારિષદ (૫) આત્મરક્ષા (૬) લોકપાલ (૭) અનીક (૮) પ્રજીર્ણિક (૯) કિલ્બીષક (૧૦) આભિયોગ્ય. નીચેના દેવો કરતાં ઊંચે રહેતા દેવોમાં ક્રમે ક્રમે તેજ, લેશ્યા, આયુ, ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, સુખ, પ્રભાવ, શક્તિ, ઉન્નત વધુ ને વધુ હોય છે. જ્યારે માનકષાય, ગતિ, દેહ, પ્રમાણ અને પરિગ્રહ ઓછામાં ઓછાં હોય છે. આ બધો પુણ્યનો મહિમા છે. જેમ પુણ્ય વધુ તેમ ઉચ્ચતમ પ્રકારનો દેવ થવા મળે. અધોલોકમાં સાત પૃથ્વીઓ છે તેને સાત નરક કહે છે. તેમાં પાપ કરનારા જીવોનો ઉપપાદધી જન્મ થાય છે. આ બધી પૃથ્વીઓમાં કુલ ૮૪ લાખ બિલ એટલે કે ઉત્પત્તિસ્થાનો છે. ત્યાં ન વર્ણવી શકાય તેવું દારણુ દુઃખ ભોગવવું પડે છે. બાકીના તીર્થંચ અને મનુષ્ય ગતિના જીવો મધ્યલોકમાં હોય છે. તો એ બંનેના પણ ભેદ પ્રભેદો બહુ લઈએ. તીર્થંચના બે ભેદ પડે છે. (૧) સ્થાવર (૨) ત્રસ. તેમાં સ્થાવરના પાંચ ભેદ છે. — પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય. આ પાંચેનાએ એક રીતે ચાર ચાર પ્રકાર છે. (૧) સ્થૂળ પૃથ્વી દા. ત. કઠિન માટી (૨) પૃથ્વકાયિક દા. ત. કાય સહિત કાયિત (૩) પૃથ્વિકાય — જેમાંથી જીવ હમણાં જ નીકળી ગયો હોય તે. (૪) પૃથ્વીજીવ — વિહાયો ગતિમાં હોય તે

વખતનો જીવ. તે રીતે ખીજઓમાં પણ સમજવું. પૃથ્વીકાયિકનાં ૭ લાખભેદ છે પણ તેમાં માટી, રેતી, ઉપલ, સ્ફટિક, અબ્રક, નીલમ જેવી ૩૬ જાતિઓ મુખ્ય છે. તે જ પ્રમાણે ખીજ ચારે સ્થાવરકાયિક જીવોના ઘણા અને મુખ્ય ભેદ છે. વનસ્પતિ કાયિકના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) પ્રત્યેક (૨) સાધારણ. એક શરીરમાં અનેક જીવ રહે તે સાધારણ વનસ્પતિ કહેવાય છે. ને એક શરીરમાં એક જ જીવ હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ કહેવાય છે. પ્રત્યેકનાં પણ બે ભેદ છે. અપ્રતિષ્ઠિત અને સપ્રતિષ્ઠિત — જેમાં સાધારણ વનસ્પતિના જીવો રહેતા હોય તે — જેને તોડતાં સરખા પ્રમાણમાં તૂટે તે. તથા ટુકડા કર્યાં હોય છતાં જે જીગી શકે તે. સાધારણનાં પણ બે ભેદ છે. બાદર અને સૂક્ષ્મ. આ બંનેના પણ પાછા બમ્બે ભેદ છે. (૧) બાદર નિત્યનિગોદ (૨) બાદર ઇતર નિગોદ (૩) સૂક્ષ્મ નિત્ય નિગોદ (૪) સૂક્ષ્મ ઇતર નિગોદ. જેમનો નિગોદ સિવાય ખીજો કોઈ પ્રકારનો કોઈ વખતે જન્મ થયો નથી તે, ... નિત્ય નિગોદ કહેવાય છે. જ્યારે જે જીવો નિગોદમાંથી નીકળીને અન્ય સ્થાવરકાય કે વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થયા પણ પાછા પાપ કર્મને કારણે નિગોદમાં ફરી જન્મ્યા છે તે ઇતર નિગોદના જીવો કહેવાય છે. આ બધાને માત્ર એક ઇન્દ્રિય — સ્પર્શન નામની હોય છે. એટલે તેમને એકન્દ્રિય જીવો પણ કહેવામાં આવે છે. વસ જીવોમાં સ્પર્શન અને રસના ઇન્દ્રિયવાળા બે ઇન્દ્રિયના જીવો દા.ત. શંખ, લટ, સીપ, કીડી, વગેરે સ્પર્શન, રસના (જલ) અને નાક (ધ્રાણ) એ ત્રણ ઇન્દ્રિય હોય તેવા ત્રણ ઇન્દ્રિયના જીવો દા.ત. કીડી, માંકણ, વીંછી, જૂ વગેરે. સ્પર્શન, રસના, ધ્રાણ અને ચક્ષુ એમ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા ચતુરેન્દ્રિય જીવો જેવાં કે માખી, મચ્છર, ભમરો, તીડ, પતંગિયાં વગેરે અને ચાર ઉપરાંત કહ્યું ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને પંચેન્દ્રિયવાળા જીવો કહે છે. દા.ત. દેડકા, કબૂતર, માણસ વગેરે. આ પંચેન્દ્રિયમાં પણ બે ભેદ છે. સંસી — મનવાળા અને અસંસી — મન વગરના. પાણીના સાપ અસંસી હોય છે. તે ઉપરાંત એકથી ચાર ઇન્દ્રિયવાળા બધા જીવોને પણ મન હોતાં નથી. તેથી તે બધા અસંસી છે. તે સિવાયના બાકીના જીવો સંસી કહેવાય છે. કારણ કે તે શિક્ષા, ઉપદેશ વગેરે ગ્રહણ કરી શકે છે. અસંસી એવા વનસ્પતિ કાયના જીવોમાં જીવત્વ છે તેવું અનાદિકાળથી જૈન દર્શન માનતું હતું. જાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉદ્દલિક ઋષિએ શ્વેતકેતુને ઝાડમાં જીવ છે તેવું સંબોધન કર્યું છે. પણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો અને પશ્ચિમના બધા જ દેશો આ વાત માનવા તૈયાર ન હતા. પણ બંગાલના સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝે સાબિત કર્યું કે ઝાડપાનમાં પણ જીવ છે અને તે પણ હસે છે તથા રડે પણ છે. ત્યારે હવે દુનિયા માનતી થઈ છે કે જૈનદર્શન અને ઇતર આર્ષદષ્ટાઓએ જે કથન કહેલાં છે તે સત્ય છે. બધી પ્રત્યેક વનસ્પતિ બાદર હોય છે. જ્યારે સાધારણ વનસ્પતિ બાદર તથા સૂક્ષ્મ બે ભેદ છે. આ બાદર અને સૂક્ષ્મનાં પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદ પડે છે. જેમની છ

અનંત શક્તિપણું

(૧) તીર્થંકરનો જીવ ગર્ભમાં આવે તે પહેલાં છ મહિનાથી તેમનો જન્મ થાય ત્યાં સુધી દેવો તીર્થંકરની જન્મભૂમિ-સ્થળ ઉપર દિવસમાં ચાર વખત સાડા ત્રણ કરોડ રત્નોની વૃષ્ટિ કરે છે. આ છે જીવના પુણ્યનો મહિમા.

(૨) તીર્થંકર જ્યારે જન્મે છે ત્યારે દેવો આવી તેમને લાખ યોજન ઊંચા એવા મેરૂ પર્વત ઉપર અભિષેક કરવા લઈ જાય છે ને તેમના ઉપર આઠ યોજન પેટવાળા, એક યોજનના મોઢાવાળા અને યોજનની ઊંચાઈવાળા ૧૦૦૮ સુવર્ણ કળશોથી અભિષેક કરે છે. છતાં તે એક દિવસના બાળ તીર્થંકરને કશું થતું નથી. આ છે તેમનું અનંત શક્તિ-બળ.

(૩) ચક્રવર્તી બળ અંગે શાસ્ત્રકારો કહે છે કે તે કૂવા કાંઠે સ્નાન કરતા હોય તે વખતે એક હાથે દોરકું પકડે ને બીજે છેડા તેનું આપું લશ્કર પૂર્ણ બળથી ખેંચે છતાં તેને એક તણ પણ નમાવી શકે નહિ. તેને ૯૬૦૦૦ રાણીઓ હોય તે બધી પાસે ૯૬૦૦૦ રૂપ કરીને એક જ સમયે જઈ શકે છે. મૂળ શરીર તેની પટરાણી પાસે રહે છે.

આ પ્રમાણે જીવમાં અનંત શક્તિ છે પણ તે મોટા ભાગે કર્મના આવરણને કારણે ઢંકાયેલી પડી છે. યમનિયમ, સંયમ-તપ અને ત્યાગનાં અનુષ્ઠાન કરી જીવ પોતે પોતાના પુરુષાર્થ વડે-ધર્મ પુરુષાર્થ વડે આ કર્મોને ખેરવે-નિર્જરા થાય તેવું કરે તો તે જીવમાં અનંત શક્તિ છે તેનું પ્રગટીકરણ થાય છે. સૂક્ષ્મ જીવ-જંતુની રક્ષા કરવાથી પુણ્ય બંધાય છે ને તે પુણ્યના બળે કરીને જીવમાં શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે ને તેથી તે સુસંસ્કારી બને છે-સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રને ધારણ કરવાની લાયકાતવાળો બને છે અને તે રત્નત્રયીનું ધારણ થતાં-તેની આરાધના થતાં તે કાં તો ચક્રવર્તી બને છે અગર સંપૂર્ણ નિર્લેપ બની જાય તો-પરમાત્મા શિવ-જગદીશ-ઈશ્વર બની જાય છે. માટે જ બધા ધર્મોમાં અહિંસાને પરમો ધર્મ : માનવામાં આવે છે. અહિંસાનું પૂરેપૂરું પાલન કરવું હોય તો વિશ્વમાં જેટલા નાના-મોટા જીવો છે તે બધાની ઓળખાણ કરવી પ્રથમ જરૂરી છે. તેવી ઓળખાણ હોય તો જ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ દ્વારા આરાધક પોતાના અહિંસા મહાવ્રતનું સંપૂર્ણપણે અને દૃઢપણે નિરતિયાર પૂર્વક પાલન કરી શકે. આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુની વાત પણ અહિંસાના પરમસૂત્રને જીવનમાં ઉતારવા માટે જ કહેવામાં આવી છે. તેથી અહિંસા રૂપી ધર્મને ધારવા માટે જીવ અને તેના પરિવારને પહેચાનવો એ સર્વનું પરમ અને પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

આંકડાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાન

૧ આત્મા આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ.

(૨) જીવ : સંસારી અને સિદ્ધ.

૨ જ્ઞાન : સુજ્ઞાન અને કુજ્ઞાન.

૨ નય : નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય.

(૩) બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા.

૩ શલ્ય : માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન.

૩ ગુપ્તિ : મનની, વચનની અને કાયાની (મન, વચન, કાયા વશ કરવાં, સુરક્ષિત રાખવાં).

૩ રત્ન : સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચરિત્ર.

(૪) દાન : આહારદાન, અભયદાન, ઔષધદાન, શાસ્ત્રદાન.

૪ વિકથા : સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા, ચોરકથા, રાજકથા.

૪ અનુયોગ : પ્રથમાનુયોગ, કરણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ.

૪ કષાય : ક્રોધ, માન, માયા, લોભ.

(૫) ઇન્દ્રિયો : સ્પર્શન, રસના, દ્રાણ; ચક્ષુ, કર્ણ.

૫ મહાવ્રત : અહિંસા, સત્ય, અયૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ.

૫ સમિતિ : ઇર્ષા, લાષા, એષણા, આદાન, નિક્ષેપણ, પ્રતિષ્ઠાપના (ઉત્સર્ગ).

૫ અણુવ્રત : અહિંસાણુવ્રત, સત્યાણુવ્રત, અયૌર્યાણુવ્રત, બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત, પરિગ્રહપરિમાણાણુવ્રત.

૫ ચારિત્ર : સામાયિક, છેદ : પરસ્થાનપના, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય, યથાખ્યાત.

૫ ભાવ : ઉપશમ, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક, આદયિક, પારિચ્છામિક.

(૬) નિત્યકર્મ : દેવપૂજા, ગુરુઉપાસના, સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપ, દાન.

૬ દ્રવ્યો : જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ.

૬ લેશ્યા : કૃણુ, નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મશુકલ.

૬ કાય : પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાય.

૬ કાળ : સુખમાસુખમા, સુખમા, સુખમાદુઃખમા, દુઃખમાસુખમા, દુઃખમા, દુઃખમાદુઃખમા.

(૭) વ્યસન : જુગાર રમવો, માંસ ખાવું, દારૂ પીવો, વેશ્યાગમન, શિકાર કરવો, ચોરી કરવી, પરસ્ત્રી સેવન.

૭ રસ : નમક ત્યાગ (રવિવારે), ગળપણ ત્યાગ (મંગળવારે), લી ત્યાગ (બુધવારે), દૂધ ત્યાગ (ગુરુવારે), દહીં ત્યાગ (શુક્રવારે) તેલ ત્યાગ (શનિવારે), લીલોતરી ત્યાગ (સોમવારે).

૭ તત્વ : જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ.

૭ ભય : ઈહલોક, પરલોક, મરણ, વેદના, અક્ષર, અચ્યુતિ, અકસ્માત.

૭ નરક : ધમ્મા, વંશા, મેઘા, અંજના, અરિઠ્ઠા, મેઘા, માધવી.

૭ પૃથ્વી : રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમ્રપ્રભા, મહાતમપ્રભા.

(૮) મદ : જ્ઞાન, પૂજા, ફૂલ, ભતિ, બલ, સમૃદ્ધિ, તપ, ઐશ્વર્ય, ધર્મી મનુષ્યે આઠે મદ તજવા જ જોઈએ.

૮ કર્મ : જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અંતરાય.
નોટ - (જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, અંતરાય ચાર ધાતિકર્મ - બાકીનાં ચાર અધ્યાત્મિકર્મ)

૮ દ્વીપ : જંબુદ્વીપ, ધાતકીદ્વીપ, પુષ્કરદ્વીપ - વાણ્ણી વરદ્વીપ - ક્ષીરવરદ્વીપ, ધૃતવરદ્વીપ, ઈક્ષુવરદ્વીપ. નંદીશ્વરદ્વીપ.

૮ મૂલગણ { પાંચ ઉદમ્બર ત્યાગ (વડફલ, પીપરફલ, ઉંખરફલ, પાકરફલ, કઠુંખરફલનો ત્યાગ ત્રણ મકાર ત્યાગ (મઘ, માંસ, દારૂનો ત્યાગ)

કોઈ આચાર્ય - પાંચ અજીવત પાલન અને ત્રણ મકારત્યાગને આઠમૂલગણ કહ્યા છે.

કોઈ આચાર્ય - પાંચ ઉદમ્બરત્યાગ, મઘ-ત્યાગ, માંસત્યાગ, દારૂત્યાગ, રાત્રિભોજનત્યાગ, અજગણ પાણીત્યાગ, નિત્યદેવદર્શિત (યજ્ઞોપવીત રત્નત્રય ધારણા)

નોટ - સમત્વ્યસનત્યાગ અને અલક્ષ્ય ત્યાગ કરીને શ્રાવકે મૂલગણ પાળવા.

(૯) નવધાલકિત - પાત્ર દેખીને બોલાવવા, ઉચ્ચ આસને બેસાડવા, ચરણ ધોવાં, પૂજા કરવી, પ્રણામ કરવાં, મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ, કામશુદ્ધિ, આહારશુદ્ધિ.

૯ પદાર્થ : જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ, પુણ્ય, પાપ.

૯ નિધિ : કાળ, મહાકાળ, પાંડુક, માનવ, નૈસર્ગ, સર્વરત્ન, શંખ, પદ્મ, પિંગલા,

(૧૦) ધર્મ : ઉત્તમ ક્ષમા, ઉત્તમ માર્દવ, ઉત્તમ આર્જવ, ઉત્તમ સત્ય, ઉત્તમ શૌચ, ઉત્તમ સંયમ, ઉત્તમ તપ, ઉત્તમ ત્યાગ, ઉત્તમ આક્રિયન્ય, ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય.

૧૦ કલ્પવૃક્ષ : મદ્યાંગ, તૂર્યાંગ, ભૂણ્ણાંગ, કુસુમાંંગ, દીપ્ત્યાંગ, જ્યોતિસંગ, ગૃહાંગ, ભોજનાંગ, ભાજનાંગ, વસ્ત્રાંગ.

(૧૧) પ્રતિમા : દર્શન, વ્રત, સામાયિક, પૌષ્ઠોપવાસ (પૌષ્ઠ) સચિત્ત્યાગ, રાત્રિ ભોજન ત્યાગ, અથવા દિવા મૈથુન ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, આરંભ-ત્યાગ, પરિગ્રહ ત્યાગ, અનુમતિ ત્યાગ, ઉદ્વિષ્ઠ ત્યાગ.

(૧૨) ભાવના : અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, ધર્મ, બોધિ દુર્લભ,

૧૨ તપ : અનશન, જીનોદર, વ્રતપરિસંખ્યાન, રસ-પરિત્યાગ, વિવિક્ત - શય્યાસન, કાયકલેશ (૭ બ્રહ્મતપ છે) પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈદા-વૃત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ, ધ્યાન (૭ અતરંગ તપ છે.)

(૧૩) ચારિત્ર : પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ચ્યુતિ.

(૧૪) ચુલુસ્થાન : મિથ્યાત્વ, સાસાદાન, મિશ્ર, અવિરત સમયગુ-દષ્ટિ, દેશસંયમ, પ્રમત વિરત, અપ્રમત વિરત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસાંપરાય, ઉપશાંત કષાય (ઉપશાંતમોહ) ક્ષીણ કષાય (ક્ષીણ મોહ) સયોગ કેવલી, અયોગ કેવલી.

(૧૫) પ્રમાદ : ૪ વિકથા, ૪ કષાય, પાંચ ઇન્દ્રિય વિષય, નિદ્રા, સ્નેહ.

(૧૬) કષાય : ચાર અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ. ચાર અપ્રત્યાખાન-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ચાર પ્રત્યાખાન-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ચાર સંજ્વલન-ક્રોધ, માન, માયા લોભ.

૧૬ સ્વર્ગ - સૌધર્મ, ઇશાન, સાનતકુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મ, બ્રહ્મોત્તર, હાન્તવ, કાપિંધ, શુક, મહાશુક, સતાર, સહસાર, આનંત, પ્રાણુત, આરણ્ય, અચ્યુત.

૧૬ (ધોડપકારણ) : દર્શન વિશુદ્ધિ, વિનય સંપન્નતા, શીલવ્રતેભવ ભાવના - નતિચાર, અભીક્ષુ જ્ઞાનોપયોગ, સંવેગ,

શક્તિસ્તંભ, શક્તિસ્તયાગ, સાધુ સમાધિ, વૈયાક્રત્ય, અર્હદભક્તિ, આચાર્યભક્તિ, બહુશ્રુતભક્તિ, પ્રવચનભક્તિ, આવશ્યકાપરિહાણિ - માર્ગ પ્રભાવના, પ્રવચન વત્સલતા

૧૭ નિયમ શ્રાવકના : ભોજન (સાર્વિક) ષટ્સત્યાગ, પાન (પીવાની વસ્તુ) ચંદનાદિ વિલેપન, પુષ્પ સુગંધ, તાંબુલ, ગીત શ્રવણ, નાચ-ગાન ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, સ્નાન, વસ્ત્ર, આભૂષણ, સવારી કરવી, શય્યા, ખેસવાનાં આસન, સચિત વસ્તુ, અચિત વસ્તુ.

(૧૮) દોષ : ક્રુધા, તૃષ્ણા, જરા, રોગ, જન્મ, મરણ, ભય, મદ, રાગ, દ્વેષ, મોહ, આશ્ચર્ય, નિશ્વા, ખેદ, પ્રીતિ, શોક, ચિંતા, પસીના (પરસેવો)

(૨૧) ગુણ શ્રાવકના : લજ્જાવંત, દયાવંત, પ્રસન્નતા, પ્રતીતિવંત, પરદોષાચ્છાદન, પરોપકારી, સૌમ્ય દષ્ટિ, ગુણુગ્રાહી, શ્રેષ્ઠ પક્ષી, મિષ્ટવાદી, દીર્ઘવિચારી, દયાવંત, શીલવંત, કૃતજ્ઞ, તત્ત્વજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, મિથ્યાત્વરહિત, સંતોષવાન, સ્યાદાદભાષી, અભક્ષ્યત્યાગી, ષટ્કર્મપ્રવીણ

(૨૨) પરિષદ્ત્યાગ (સહન કરવા) : ક્રુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશનન, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્ચા, આસન, શયન, દુર્વચન વધ, બંધન, યાચના, અલાભ, રોગ, તણુસ્પર્શ, મલ, સત્કાર - પુરસ્કાર, પ્રત્ન, અજ્ઞાન, અદર્શન.

૨૨ અભક્ષ્ય ત્યાગ : પાંચ ઉદગમર, ૩ મકાર, બાકીના ચૌદ ઝોળા, દિદલ, રાત્રિભોજન, બહુખીજ, વેંગણ, અથાણાં, અભાણ્યાં ફલ, કંદમૂલ, માટી, વિષ, તુચ્છફૂલ, તુષાર (બરફ), ચલિતરસ, માખણ.

૫૩ ક્રિયા શ્રાવકની-૮ મૂલગુણ, ૧૨ વ્રત (૨૨ અભક્ષ્ય ત્યાગ) ૧૧ પ્રતિમા, ૧૨ તપ, ૧ સમતાભાવ, ૪ દાન, ૩ રતનત્રય, ૨ જલગાલન ક્રિયા ૧ રાત્રિભોજન ત્યાગ

આત્મહિતનો ઉપાય

સ્વરૂપ - સંબોધનમાં તાર્તિકાચાર્ય અક્ષલકદેવશ્રીએ આત્માને ઝોળખવાનો/પામવાનો ઉપાય સરસ રીતે બતાવ્યો છે તેને અહીં સર્વ જનોના હિતાર્થે રજૂ કર્યો છે. —સંપાદક

જીવને સંસારમાં ભવબ્રમણ કરાવનાર, તેને સુખદુઃખ દેનાર તથા સંસાર અને કર્મોથી જીવને મુક્ત કરનાર અન્ય કોઈ વ્યક્તિ

નથી; પણ આ સર્વ આત્મા સ્વયં જ કરે છે. આત્મા સ્વયં પોતાના મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ, મોહ, મમતાદિ ભાવોથી શરીર, પરિવાર, ધન, મકાન આદિને પોતાનાં માનીને કર્મબંધ કર્યા જ કરે છે. કર્મો ઉદયમાં આવતાં જો તે કર્મોનું ફલ આત્માને સ્વયં ભોગવવું પડે છે. આત્મા તથા કર્મ, નૌકર્મનું ભેદવિજ્ઞાન થવાથી જીવને સમ્યક્ત્વ, સતજ્ઞાન સ્વયં સાંપડે છે. અંતરંગ બહિરંગ તપશ્ચર્યા દ્વારા કર્મોથી મુક્ત પણ આત્મા સ્વયં થાય છે. સંસારી જીવ સાંસારિક પારમાર્થિક આધ્યાત્મિક કાર્ય એકલો જ કરે છે. જ્ઞાનીનું એક પદ ચિંતન કરીએ :-

અમળ કળાનો કરનારો તું અક્ષલવાળો એકલો
આવ્યો છે તું એકલો ને જનારો તું એકલો.
જીવની વાટ ભૂલો પડેલો, ગોથાં ખાતો એકલો
જગમાં જ્યાં સેવી માયા, જોનારો તું એકલો.
'અઆભજ' સતચિત્આનંદે, અમૃત અનુભવ એકલો.

સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માનું પ્રતિદિન આપણે સ્વચિંતન કરીએ. સ્વની રક્ષા કરવા પરની ચિંતાથી દૂર રહીએ. 'સ્વવશ વસ પરવશ ખસ.' નિજ આત્મ સ્વરૂપની પ્રતીતિ સ્વલક્ષે કરીએ. અમૃત - અનુભવ પ્રાપ્ત કરનાર પણ આ જીવ એકલો જ છે.

અ=અરહંત, અશરીર (સિદ્ધ)

આ=આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, મુનિગણ સર્વ, પંચપરમેષ્ઠી ભગવાનનો સહ જાપ કરો. ચૌવીસ તીર્થંકર ભગવંતોનો જાપ કરો. તેમનું શરણ સંસાર તરવા માટે હિતકારી છે. આત્મસ્વરૂપની શ્રદ્ધાથી આત્મબળ મજબૂત બને છે. ચૈતન્ય આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે સદા અનુભવ કરવા 'શુદ્ધ ચિદ્રુપોડહ' નો જાપ નિત્ય કરો. 'અકિંચનોડહ' સૂત્રની સમજણ કરી ભાવના વિશુદ્ધ બનાવો.

સંસારનાં દુઃખોથી છૂટવા માટે અંતરંગ ઉપાય સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ ચારિત્ર છે. આત્મા શરીર આદિ પરપદાર્થની ભેદભાવરૂપ શ્રદ્ધા તથા આત્મરુચિ એટલે આત્મ અનુભૂતિ સમ્યક્દર્શન છે. આત્મા અને પરપદાર્થોનું તાર્તિક વ્યથાર્થ નિશ્ચિત જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન છે. આધ્યાત્મિક સમ્યક્જ્ઞાન કર્વાચિત બાહ્ય પદાર્થ-જ્ઞાનથી ભિન્ન છે. સંસારથી, શરીરથી, વિષયભોગથી, પરિવારથી તથા ધન, મકાન આદિ પદાર્થોથી વિરક્ત ભાવ થવો, વ્રતરૂપ ચર્ચા તથા કર્મઉદયથી થવાવાળાં સુખદુઃખમાં સમાનભાવ થવો, દુઃખ આવતાં ખેદ, વિષાદ નહિ કરવો, સુખ આવતાં હર્ષધેલા ન થવું. પોતે પોતાને બધાથી પૃથક્ માની એકલાપણાની દૃઢ ભાવનાથી સર્વ બાબતોમાં પોતે પોતાનો કેવલ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા બનવું. આત્માને ઝોળખવા સર્વ વાતોમાં પોતે સમ્મગ રહેવું. ઇન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ કરવું - પ્રાણી-માત્રથી મૈત્રાભાવ થવો. આ બધું સમ્યક્ ચારિત્ર છે. શુદ્ધ જ્ઞાનથી મોહભાવનો પૂર્ણ ક્ષય કરી વીતરાગ બનવું. આ પ્રમાણે આત્મ

સ્વરૂપી ઘણી વેળા રત્નત્રય આરાધના કરી સમ્યક્ ચરિત્ર પ્રગટાવે છે. આ રત્નત્રય પદ-પૂજા મુક્તિ માટે અન્નેક અંતરંગ ઉપાય છે. બાહ્ય ઉપાયમાં કર્મભૂમિ, દુઃખમાં સુખમાં કાલ, દિગ્વર્ણુ જન્મ, શુક્લધ્યાન કરાવો યોગ્ય શક્તિશાળી વ્રજવૃષભનારાય સંહનન, મુનિદીક્ષા, મહાવ્રત સમિતિ, ગુપ્તિ, ઇન્દ્રિય સંયમ, પ્રાણી સંયમ, આત્મધ્યાનની દૃઢતા માટે ઉપવાસ આદિ બાહ્યતપની પરમ આવશ્યકતા છે. આસહકારી કારણો વિના અંતરંગ ઉપાય નિશ્ચય રત્નત્રયની પૂર્ણતા થતી નથી.

આ પ્રમાણે આલોચના - ગુણદોષનો વિચાર કરી અનુકૂલ પરિસ્થિતિમાં અને દુઃખદાયી પ્રતિકૂલ સ્થિતિમાં યથાશક્તિ સદા રાગદ્વેષ રહિત શુદ્ધ આત્માની ભાવના કરવી. સમતાભાવ બનાવો. કષાયભાવ મંદ કરો. ભવ્યજીવોએ હંમેશાં પ્રવૃત્તિશીલ રહેવું. રાગદ્વેષ આદિ કષાયોથી રંગાએલો આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપને વિચારી શકતો નથી. જેવી રીતે ગળીના રંગ પર કંકુનો રંગ ચઢતો નથી. કષાય-ભાવોને દૂખાવવા - જેથી આત્મા વિવેકપૂર્વક કાર્ય કરી શકે. ઇચ્છા રહિત થવું આત્મહિત છે.

તત્ત્વજ્ઞાનીએ હંમેશાં રાગ, દ્વેષ, ક્ષોભ, ક્રોધ, વ્યાકુળતા આદિ દોષોથી છૂટવા માટે સમસ્ત ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયોથી મોહ-મમતા રહિત થઈને શરીરથી, સંસારના વિષયભોગોથી સદા ઉદાસીન રહેવું. નિજ તત્ત્વચિંતનમાં તત્ત્વ પર રહેવું. દેય, ઉપાદેય તત્ત્વ સ્વરૂપને જાણીને અન્ય પદાર્થ રૂપ દેય એટલે કે ત્યાગવા યોગ્ય તત્ત્વનો આશ્રય ન કરવો. ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ઉપાદેય નિબ્રત્તતત્ત્વનો આશ્રય ગ્રહણ કરો. સાત તત્ત્વમાં અણુવ, આશ્રવ, બંધ દેય તત્ત્વ છે. ભવ-ભ્રમણમાં કારણભૂત છે. જીવને સંવર, નિર્જરા તત્ત્વ ઉપાદેય છે. પ્રબલ આત્મશક્તિ જન્યુત થતાં ગુણોનો વિકાસ કરવો. કાલાન્તરમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિબ્રત્તતત્ત્વને અને અન્ય વસ્તુને વસ્તુ સ્વભાવે ભાવો, રાગદ્વેષ રહિત થઈને મોક્ષપદ મેળવો. શુભોપયોગથી શુદ્ધાપયોગમાં આવી શકાય છે. સ્વપરભેદવિજ્ઞાન કરીને “આ મારો આત્મા છે. અને આ હેય પર-પદાર્થ છે.” તેવો પક્ષ પણ જોડવો. નિર્વિકલ્પભાવે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવી. તે જ શુક્લધ્યાન - શુદ્ધોપયોગ છે. સ્વપરભેદવિજ્ઞાન શુભોપયોગ છે. જે શુદ્ધોપયોગનું કારણ છે. આત્મા પોતે, પોતાના દારા, પોતાના સ્વરૂપને, પોતાને માટે, પોતાના આત્માથી પોતાના આત્માનું, પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન અવિનાશી અમૃતમય આનંદપ્રદ પોતાના આત્મામાં ધ્યાન કરીને પ્રાપ્ત કરો. આ હિતકારી પ્રેરણા આત્મા એકાગ્ર ચિત્તવૃત્તિ કરીને પ્રાપ્ત કરે એમ જ્ઞાની આચાર્ય ભટ્ટાકલકંઠેવ ભવ્ય જીવોને ભવરોગ દૂર કરવાનો ઉપાય દર્શાવે છે.

॥ ॐ શાંતિ ॐ ॥

અનુવાદક - જી - સમતાસાગરજીતલોદ

(‘સ્વરૂપ સંયોધન’ ગ્રંથની ટીકાના આધારે)

દિગંબર તીર્થધામો

તીર્થક્ષેત્ર, સિદ્ધક્ષેત્ર અને અતિશયક્ષેત્ર એમ ત્રણ પ્રકારનાં ધામ હોય છે. મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ આર્યખંડમાં જ થાય છે. તેથી હિંદુનું સૌભાગ્ય છે કે સઘળાં તીર્થ તેમાં વસેલાં છે. દરેક ધર્મને પોતા-પોતાનાં તીર્થ હોય છે.

- તેમ દિગંબર ધર્મનાં પણ અલગ તીર્થ છે. જેની વિગત અત્રે અપાઈ છે. તારે તે તીર્થ. આ પવિત્ર ભૂમિમાં પવિત્ર પરમાત્માની ચરજુરજ પડેલી છે તેથી યાત્રાળુના આત્માને તે પવિત્ર બનાવે છે, પ્રકુલ્લિત કરે છે, સાધનાયોગ્ય બનાવે છે.

ભારતમાં પાંચ તીર્થક્ષેત્રો છે.

(૧) કૈલાસ જ્યાંથી પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ અને તેમની સાથેના ઘણા કેવળી મોક્ષપદ પામેલા. આ પર્વત હાલ દશ્યમાન નથી. હિમાલય સ્થિત કૈલાસ આનાથી જુદો હશે કે તે જ આ છે તે એક ગૂઢ પ્રશ્ન છે. મૂળ કૈલાસ માનવગમ્ય નથી.

(૨) તીર્થરાજ સમ્મેદશિખરજી - (મધુવન) - આ પર્વત અનાદિનિધન કહેવાય છે. તે શાશ્વતો પહાડ છે. જેના ઉપર અનંત આત્માઓ તપ કરી યોગ-સાધના કરી નિર્વાણ પામ્યા છે. એવા કાળની વર્તમાન એવીસીમાંથી વીસ તીર્થંકરની આ નિર્વાણ ભૂમિ છે. તેથી વિશ્વભરમાં સૌથી વધુ પવિત્રતમ ભૂમિ તરીકે તે પ્રસિદ્ધ છે જેનો કણકણ પાવન છે અને પાવન કરે છે કારણકે અહીંથી અસંખ્યાત મુનિરાજો પંચમગતિને પ્રાપ્ત થયા છે.

(૩) અંબાપુરી - નાથનગર - ભાગલપુર જ્યાંથી ૧૨મા તીર્થંકર વાસુપૂજ્ય સ્વધામ પધારેલા.

(૪) પાવાપુરી - જ્યાંથી ૨૪મા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી - વર્ધમાન સ્વામી મોક્ષે પધાર્યા છે. પાવા ત્રણ છે તેથી હાલ તે અંગે વિવાદ શરૂ થયેલ છે કે સાચું પાવા કયું ! ! !

(૫) ગિરનાર - જૂનાગઢ (સોરાષ્ટ્ર) જે પર્વત પરથી શ્રી કૃષ્ણના પિતરાઈ ભાઈ ૨૨ મા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ પરમાત્માપદે પહોંચ્યા.

તે ઉપરાંતનાં સ્થળો સિદ્ધક્ષેત્રો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે કારણકે ત્યાંથી અસંખ્ય આત્માઓ સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. તે છે - પાલિ-તાણા, પાવાગઢ, તારંગા, દિદાવરકૂટ, બડવાની, કુંડલપુર, રોણુગિરિ, નૈનાગિરિ, સોમાગિરિ, મથુરા, હસ્તિનાપુર, આયોધ્યા, કાશી, પટણા રાજગૃહિ, ગુણાવા, મંદારગિરિ, ઉદયગિરિ, માંગીતૂંગી, ગજપંથ, મુકતાગિરિ, કુંથલગીરિ, તે પછી આવે છે અતિશય ક્ષેત્રો જ્યાંથી ઘણાં વિશેષ પ્રભાવનાના કે અલૌકિક ચમત્કારના પ્રસંગો બન્યા છે. આ જ્યાં ભકતોની કામનાઓ પૂર્ણ બને છે તેવાં સ્થળો આ પ્રમાણે છે. :- અમીજરા પાર્શ્વનાથ વડાલી - ઋષભદેવ, મહાવીરજી, આજુ-

પર્વત. ઉન પાવાગિરિ, મધીજી, બનેડિયા, ઉજ્જૈન, ચંદેરી, થોવનજી, દેવગઢ, ખજુરાહો, આહારજી, પપોટા, શૌરીપુર, કપિલજી, અહિચ્છેત્ર, સાંગાનેર, હંમય, શ્રવણબેલગોલા, મૂડબિહી, કારકલ, વેણુર, સીવનિધિ, કુંભોજ, વિઘ્નેશ્વર પાર્શ્વનાથ - મહુવા, કચનેર, વારંગ, અંતરિક્ષજી, રામટેક, વરુપુરા. આ ક્ષેત્રો પણ પાવનભૂમિઓ છે, જ્યાં હજારો યાત્રાળુઓ દર વર્ષે જાય છે અને પોતાને પવિત્ર બનાવે છે. તે ઉપરાંત કેટલાંક સ્થળો છે જે વિશિષ્ટ કારણોસર પવિત્ર સ્થળો તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યાં છે તે આ રહ્યાં : — ગોમટગિરિ, કુંદાદ્રિ, પોન્નુરહિલ, કુલરાપહાડ, ખીનાજી, પીસનહારી, તિબ્બરા, પાનાગંજ, રહલી, છુહી ચંદેરી, ખંદારજી, બજરગઢ, જોનીજી, બહોરીબંધ, અંબલેશ્વર, મરસલગંજ, ચાંદખેડી, બિન્નેલિયા, પરનીણી, વૈશલ્લી, ભાતકુલીજી - કવીકુંડ, પૈકલ, ગોધા, બાબાનગર, ત્રિલોકપુર, રતિપુરી, કોશાખી, અચલગઢ - દેલવાડા વગેરે. આ બધો પ્રવાસ કરવામાં ત્રણ - ચાર મહિના લાગે છે. આત્મા જ્યારે કષાયોદિ રહિત બને છે ત્યારે તે પોતે મહાન તીર્થ બને છે. શીલવ્રતરૂપી જળમાં સ્નાન કરવાથી દેહધારી આત્મા તીર્થરૂપ બને છે.

એકસૂત્રમાં ધર્મનો સાર

આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પહેલાં ન સમાચરેત

(૧) જે કાર્ય અથવા વ્યવહાર ખીજો કરે પણ તે આપને ગમતું ન હોય તો તેવો વ્યવહાર યા કાર્ય આપે તે શખ્સ તરફ ન કરવું જોઈએ કારણ કે તેને તે ગમશે નહિ.

(૨) જે આપને કોઈ શારીરિક કષ્ટ આપે નહિ, માનસિક કષ્ટ આપે નહિ અને આપ તરફ ફર વચન બોલે નહિ તેવું ચાહતા હો તો તેવો જ વ્યવહાર આપે ખીજા સાથે કરવો જોઈએ.

(૩) આપની સાથે કોઈ દુજો, કપટ, બેદુશ્મની, વિશ્વાસઘાત ન કરે તેવું જે આપ ઇચ્છતા હો તો આપે તેવાં બોટાં વર્તન ખીજા તરફ ન કરવાં જોઈએ.

(૪) કોઈ મિલાવટવાળી વસ્તુ ન આપે, જો છું તોલ ન આપે કે અનુચિત ન લે તેવું જે આપ ઇચ્છતા હો તો તેવું સદ્વર્તન આપે કરવું જરૂરી છે.

(૫) જે કોઈ આપની બેનબેટી કે માતાની બેઠજીતી કરે છે તો તે આપને ગમતું નથી તેનો ઉપાય માત્ર એ છે કે એવું વર્તન આપે ભૂલમાં કે સ્વપ્નમાં પણ ન કરવું. સર્વ તરફ આદર સન્માનથી વર્તવું.

આમ આપણી પ્રવૃત્તિ-વર્તન-વ્યવહાર-આચરણને આ કસોટી પર કસીને વર્તીશું તો તમામ પ્રકારની હિંસા નામશેષ બની જશે અને અનેક પ્રકારની ખૂરાઈઓનો અંત આવશે અને આ પૃથ્વી સ્વર્ગ સમાન બની જશે. ભલા બનો અને ભલાઈ ઇચ્છો. ખુરાઈ છોડો અને છોડવાની પ્રેરણા કરો તે જ સુખ, શાંતિ અને શાંતાનો માર્ગ છે.

ભગવાન ગોમટેશ્વરનો મહામસ્તકાભિષેક

“ પાવન પુણ્ય ધરા પ્રભુપદ થકી, પરમાર્થને પ્રેરતા, મંગલમૂર્તિ મહા, મહામદહરા, ખડગાસને તિષ્ઠતા, વિદ્યા, વર્તન, વાણીમાં વિમલતા, વિદ્યામુનિ પ્રેરણા, સહસ્રાબ્દી અભિષેક બાહુબલિનો મંગલ કરો કામના.”

વિશ્વની અભયબીઓમાં શિરભાર જેવી ગોમટેશ્વરની પાંચ ફુટ ઊંચી પ્રતિમાનો ૨૨-૨-૮૧ના રોજ અભિષેક થવાનો છે. તેની તૈયારીઓ પૂરજોસમાં ચાલે છે. કચ્છાટક સરકાર પણ તે કાર્યને સફળ બનાવવા માટે રૂ. ૪-૫ કરોડ ખર્ચ કરવાની છે.

એક હજાર વર્ષ પહેલાં ચામુંડરાયે આ ભવ્ય મૂર્તિની સ્થાપના કરેલી. ૧૯૮૧માં તે સ્થાપનાને હજાર વર્ષ પૂરાં થાય છે તેથી સહસ્રાબ્દી વર્ષનો મહાઉત્સવ થનાર છે. આમ તો દર બાર વર્ષે આ અદ્ભુત પ્રતિમાનો અભિષેક થતો હતો પણ આ ઉત્સવને વધુ સફળ બનાવવાના હેતુથી બાર વર્ષની અવધિને જવા દઈ ૧૯૮૧માં બંને કાર્યો એક સાથે કરવાના હેતુથી મહામસ્તકાભિષેક પણ તે જ સમયે રાખ્યો છે. દસેક લાખની જૈન-અજૈન જનતા વડે આ ઉત્સવની ભવ્ય ઉજવણી થશે. તે સમયે પ્રતિમાનો પંચામૃત અભિષેક, મહાપૂજન, અનેક વિધાનો થશે; સાથે સાથે ધાર્મિક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિવેશનો, પરિષદો, ચર્ચા-ગોષ્ઠિઓની યોજનાઓ આકાર લઈ રહી છે. ત્યાગીઓનાં અને વિદ્વાનોનાં સંમેલનો થશે અને શકવર્તી ધણા નિર્ણયો પણ આ પુનિત અવસરે લેવાશે. આ મૂર્તિનાં દર્શન કરી ખ્યાતનામ પ્રસિદ્ધ લેખક કાકા કાલેલકરે અને ભારતના લાડીલા વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ ખૂબ

પ્રશંસાભર્યા લેખો લખ્યા છે અને પ્રતિમાને દુનિયાની એક અદ્વિતીય અભ્યયખી ગણાવી છે.

કુંદ કુંદ વાણી

- ૧ હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાન દર્શન મય ખરે
કંઈ અન્ય તે મારું જરી, પરમાણુ માત્ર નથી અરે। ૩૮
- ૨ જીવ નવ કરે ધર, પર નહીં, જીવ શેષ દ્રવ્યો નવ કરે
ઉપાદેહા ઉપયોગ યોગો, તેમનો કર્તા બને ૧૦૭
- ૩ જીવ રક્ત બાંધે કર્મને, વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત મુકાય છે
એ જિનતણો ઉપદેશ તેથી, ન હોય તું કર્મો વિષે. ૧૫૦
- ૪ વ્રત નિયમને ધારે ભલે, તપશીલને પણ આચરે
પરમાર્થથી જે બાલ, તે નિર્વાણપ્રાપ્તિ નહિ કરે. ૧૫૩
- ૫ અણુમાત્ર પણ સમાદિનો, સદ્ભાવ વર્તે જેહને
તે સર્વ આગળ ધર ભલે પણ, બળુતો નહીં આત્મને. ૨૦૧
- ૬ જે માનતો, કુજથી દુઃખી સુખી હું કરું પરજીવને
તે મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે. ૨૫૩
- ૭ વ્યવહારમૂઢ અતત્ત્વવિદ પરદ્રવ્યને 'મારું' કહે
પરમાણુ માત્ર ન મારું, જ્ઞાની બળુતા નિશ્ચય વડે.
- ૮ હણી મોહ ગ્રંથિ, ક્ષમ કરી રાગાદિ, સમ સુખ દુઃખ જે
જીવ પરિણમે શ્રામણ્યમાં, તે સૌખ્ય અક્ષયને લહે.
- ૯ અજ્ઞાની જે કર્મો ખપાવે લક્ષ કોટિ ભવો વડે
તે કર્મ જ્ઞાની ત્રિગુણ અસંખ્યાવાસ માત્રથી ક્ષય કરે.
- ૧૦ આ શુભ ચર્યા શ્રમણને વળી, સુખ્ય હોય ગૃહસ્થને
તેના વડે જ ગૃહસ્થ પામે મોક્ષસુખ ઉત્કૃષ્ટને.

વીતરાગ સ્તોત્ર

શિવં શુદ્ધ બુદ્ધં પરં વિશ્વનાથં
ન દેવો ન બંધુ ન કર્તા ન કર્મ,
ન અંગ ન સંગ ન સ્વેચ્છા ન કાર્યં.
ચિદાનંદરૂપં નમો વીતરાગં ॥ ૧ ॥

ન બંધો ન મોક્ષો ન રાગાદિભો,
ન યોગં ન ભોગં ન વ્યાધિ ન શોકં
ન કોપં ન માનં ન માયા ન લોભં,
ચિદાનંદરૂપં નમો વીતરાગં ॥ ૨ ॥

ન હસ્તો ન પાદો ન દ્રાણું ન જિહ્વા,
ન ચક્ષુર્ ન કર્ણો ન વક્ત્રં ન નિદ્રા
ન સ્વામી ન ભૂત્યં ન દેવો ન મર્ત્યઃ
ચિદાનંદરૂપં નમો વીતરાગં ॥ ૩ ॥

ન જન્મં ન મૃત્યુર્ ન મોહો ન ચિંતા,
ન ક્ષુદ્રો ન ભીતો ન કાશ્ચં ન તંદ્રા,
ન સ્વેદં ન ખેદં ન વર્ણુર્ ન મુદ્રા
ચિદાનંદરૂપં નમો વીતરાગં ॥ ૪ ॥

ત્રિદંડે ત્રિખંડે હરે વિશ્વનાથં
ઋષીકેશ વિધ્વસ્ત પરમારિજ્ઞાનં,
ન પુણ્યં, ન પાપં ન ચાક્ષાદિ પાપં,
ચિદાનંદરૂપં નમો વીતરાગં ॥ ૫ ॥

ન બાલો ન વૃદ્ધો ન તુચ્છો ન મૂઢો
ન ખેદં ન ભેદં ન મૂર્તિર્ ન સ્વેદઃ
ન કૃષ્ણુર્, ન શુક્લર્, ન મોહર્, ન તંદ્રા,
ચિદાનંદરૂપં નમો વીતરાગં ॥ ૬ ॥

ન આદ્યં, ન મધ્યં, ન અંતે ન ચાન્યત્
ન દ્રવ્યં, ન ક્ષેત્રં, ન કાલો, ન ભાવઃ
ન શિષ્યો ગુરુર્નાપિ દીનં ન દીનં
ચિદાનંદરૂપં નમો વીતરાગં ॥ ૭ ॥

સ્વયં જ્ઞાનરૂપ, સ્વયં તત્ત્વવેદી,
અપૂર્ણુર્ ન, શૂન્યં ન ચૈત્યં સ્વરૂપી,
ન ચાન્યોન્ય ભિન્નં ન પરમાર્થ મેઢં,
ચિદાનંદરૂપં નમો વીતરાગં ॥ ૮ ॥

આત્મારામ ગુણાકરં ગુણનિધિં ચૈતન્ય રત્નાકરં,
સર્વે ભૂત ગતા ગતે સુખદુઃખે જ્ઞાતે ત્વયા સર્વજે।
ત્રૈલોક્યાધિપતે સ્વયં સ્વમનસા ધ્યાયન્તિ યોગીશ્વરાઃ
વંદે તં હરિવંશ હર્ષ હ્રદયં શ્રીમાન્ હ્રદાબુદ્ધતામ્ ॥ ૯ ॥

સાધન અને સાધ્ય

ધ્યાન એ સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે. ધ્યાનની સામગ્રી તરીકે ગુરુઉપદેશ, શ્રદ્ધા, નિરંતર અભ્યાસ, સ્થિર મન, વૈરાગ્ય, પરિણમ-જ્ય, સમચિત્તા, કથાયોનો નિગ્રહ, ચિત્તની સ્થિરતા, વ્રતધારણ, ઇન્દ્રિયવિન્યય વગેરેને ગણાવ્યાં છે. આ બધાં એક દિવસમાં પ્રાપ્ત થતાં નથી. સતત પ્રયત્નો કરવાથી તે સર્વ ઉપલબ્ધ બને છે અને પરિણામે સાધ્યની પ્રાપ્તિ સુલભ બને છે. સુત્રોએ સાધ્યને માધ્યસ્થ, રાગદ્વેષ વિહીનતા, લાલસામુક્તિ, અનાસક્તિ, સ્વાસ્થ્ય, સમાધિ, રાજયોગ, ચિત્તનિરોધ અને શુદ્ધોપયોગ આદિ નામથી ઓળખાવેલ છે. જેટલી

સાધનની શુદ્ધિ તેટલી કક્ષાએ સાધ્યની પણ શુદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. એટલે સૌ મુમુક્ષુઓએ સાધનમાં સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિને અતિ આગ્રહ સેવવો હિતકર છે. પાવન સાધન માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવાની તૈયારી પણ સમ્પન્ન બેઠાએ. બલિદાન વડે જ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ શક્ય બને છે. સમર્પણ સિદ્ધિની પ્રથમ-અને અનિવાર્ય શરત છે. પોતાનું કંઈ પણ ન બચે તેવી સ્થિતિ ઉભી કરવાથી જ પરમાત્મા-પદની નિકટ પહોંચાય છે. તે પદમાં કેવળનું મહત્ત્વ છે. એ હશે તો બગડશે. એક માત્ર જ ભજનીય છે અને અટૂલાપણું ભલે વ્યવહારમાં વાંચનીય ન હોવા છતાં આત્મદર્શન અને નિબનંદ માટે તે જ તારણહારી નૌકાનું કાર્ય કરે છે. માટે જ્ઞાનીઓએ એકલા બનો-રહો-નો ઉપદેશ આપ્યો છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ઉપદેશ

શુદ્ધ બુદ્ધિ, ચૈતન્ય ધન, સ્વયંબોધિ સુખધામ
બીજું કહીએ કેટલું, કર વિચાર તો પામ. ॥ ૧ ॥

મંત્ર તંત્ર ચોક્ષ્ય નહીં, જેથી પાપ પલાય
વીતરાગવાણી વિના, અવર ન કોઈ ઉપાય. ॥ ૨ ॥

આપ આપ કુતર લગયા ઈનસેં કયા અંધેર ?
સમર સમર અબ હસન હૈ નહિ ભૂલેંગે ફેર. ॥ ૩ ॥

જડલાવે જડ પરિણમે ચેતન ચેતન ભાવ
કોઈ કોઈ પલટે નહીં છોડી આપ સ્વભાવ ॥ ૪ ॥

પ્રથમ દેહ દષ્ટિ હતી તેથી ભાસ્યે દેહ
હવે દષ્ટિ થઈ આત્મમાં, ગયો દેહથી નેહ ॥ ૫ ॥

ઉપાસના જિન ચરણની અતિશય ભક્તિ સહિત,
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ સંયમ યોગ ઘટિત. ॥ ૬ ॥

જિનપદ નિજપદ એકતા ભેદભાવ નહીં કોઈ,
લક્ષ થવાને તેહનો કલાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ. ॥ ૭ ॥

ભાવે મોહ વિકલ્પથી સમસ્ત આ સંસાર,
અંતર્મુખ અવલોકતાં વિલય થતાં નહિ વાર. ॥ ૮ ॥

નીરખીને નવયૌવના લેશ ન વિલય નિદાન,
ગણે કાલની પૂતળી તે ભગવાન સમાન. ॥ ૯ ॥

એક વિલયને જીતતાં જીત્યો સૌ સંસાર,
નૃપતિ જીતતાં જીતિયે દળ, પુર ને અધિકાર. ॥ ૧૦ ॥

દિગંબર જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતાઓ

(૧) તમામ જીવ શિવ થઈ શકે છે. બધાં જ પ્રાણી પરમાત્મા બની શકે છે તેવી અપ્રતિમ ઘોષણા.

(૨) સમ્યક્ દર્શન - સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર - એ ત્રણની એકતાથી મોક્ષમાર્ગ બને છે. એકાદથી નહિ.

(૩) અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અનેકાંત ધર્મનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ.

(૪) સ્ત્રી મુક્તિ નિષેધ એટલે કે સ્ત્રી પર્યાય છેલા વિના મુક્તિ થતી નથી. મુક્તિ પુરુષ પર્યાયમાં જ શક્ય છે. યોગ્ય સહનન ન હોય તો તે મુક્તિ શક્ય નથી. વૃજવૃષભ, નારાય સહનન સ્ત્રીઓને હોતું નથી તેથી તે સ્ત્રી અવસ્થામાં ગમે તેવાં ઉગ્ર તપ કરે છતાં મોક્ષને પામતી નથી.

(૫) અરહંત ભગવાન કવલાહાર કરતા નથી. તેઓ શરીર-યુક્ત છે પણ તેમને આહારવિહાર હોતા નથી. તે એક અતિશય છે.

(૬) પૂર્ણનિઃસ્રતા સાધુના ૨૮ મૂલગુણોમાં અનિવાર્ય મૂલગુણ છે તેથી દરેક મુમુક્ષુએ નિર્ઘંથ દશામાં સંપૂર્ણ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો પડે છે. વસ્ત્ર હોય પણ તેના ઉપર મૂર્છા નથી એ ફલીલ ત્યાં કાર્યકારી નથી. યથા ભૂત રૂપ જ આદર્શ છે ને હોતો. જિનકલ્પ સાધુ જ સારાં ધર્મધ્યાન કરી શકે છે જે સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણ-રૂપ છે.

(૭) બંધ અપેક્ષાએ પુણ્યપાપ બંને આવવનાં કારણો છે તેથી પાપની જેમ પુણ્યપણું છોડવા જેવું છે ને તે જૂઠતાં જ શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ થાય છે.

(૮) વ્યકિત નહિ ગુણ પૂજ્ય છે. ગુણોની પૂજા કરવાનો આદેશ છે. પાપીને નહિ, પાપને ધિક્કારોની શીખ છે. સ્વઉદ્ધાર માટે સ્વધર્મનું જ શરણ લેવા જેવું છે.

પૃથ્વીથી જ્યોતિલક દેવોની ઉંચાઈ

વિમાનોમાં નામ	યોજનમાં	માઈલમાં
તારા	૭૬૦	૩૧૬૦૦૦૦
સૂર્ય	૮૦૦	૩૨૦૦૦૦૦
ચંદ્ર	૮૮૦	૩૫૨૦૦૦૦
નક્ષત્ર	૮૮૪	૩૫૩૬૦૦૦
બુધ	૮૮૮	૩૫૫૨૦૦૦
શુક્ર	૮૯૧	૩૫૬૪૦૦૦
શુરુ	૮૯૪	૩૫૭૬૦૦૦
મંગળ	૮૯૭	૩૫૮૮૦૦૦
શનિ	૯૦૦	૩૬૦૦૦૦૦

આ છે જૈન ભૂગોળનું દષ્ટિબિંદુ. જગતના ભૂગોળજ્ઞો આ વાત સાથે કદાચ સંમત નહિ હોય અને તેમનાં સાધનો વડે નક્કી

ચયેલાં માપો જુદાં છે પણ જૈન ભૂજાળની વાત - સર્વશકયિત છે તેથી તે મિથ્યા કરવાનાં નથી. માત્ર કોઈ સાહસિક વીરની રાહ ભેવાય છે જે પોતાનાં સંશોધનો વડે સર્વશકયનો સિદ્ધ કરશે.

શ્રી દિગંબર જૈન મુનિના ૨૮ મુખ્ય ગુણ—

ચરમ તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીની પરિપાટીએ આચાર્ય દેવ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યની આમન્યાયે પ્રવર્તતા દિગંબર મુનિ મહારાજ અઠાવીસ મૂળ ગુણ તથા અનેક બાહ્ય ગુણોને ધારણ કરે છે. અને આગમ પ્રમાણિત ધર્મનો વંશવેલો ચાલુ રાખી સ્વપરના હિત અર્થે ધર્મની ધુરાને વહન કરતાં થકા મોક્ષ પંથે પ્રયાણ કરે છે. તેઓશ્રીના અઠાવીસ મૂળ ગુણનો સંક્ષિપ્ત પરિચય—

અઠાવીસ મુખ્ય ગુણ:— ૫ મહાવ્રત, ૫ સમિતિ, ૫ ઇન્દ્રિય - દમન, ૬ આવશ્યક અને શેષ, સાત ગુણ મળી કુલ ૨૮ મૂળ ગુણ હોય છે.

મહાવ્રત—પાંચ

- (૧) અહિંસા—નાના કે મોટા કોઈ જીવની દ્રવ્ય હિંસાનો ત્યાગ, રાગદ્વેષ, કામ, ક્રોધ વગેરે ભાવ-હિંસાનો ત્યાગ.
- (૨) સત્ય—સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ બંને પ્રકારના અસત્યનો ત્યાગ.
- (૩) અચોર્ય—ધૂળ (માટી) કે પાણી પણ આપ્યા વગર લેવાનો ત્યાગ.
- (૪) બ્રહ્મચર્ય—આત્મામાં લીન થઈ શીલના ૧૮ હબ્બર દોષો સહિતનો ત્યાગ.
- (૫) અપરિગ્રહ—પીંછી કમંડળ સિવાય સર્વનો ત્યાગ.

સમિતિ—પાંચ

- (૬) ઈર્ષ્યા—ફક્ત દિવસે જ અપ્રમાદી થઈ ચાર હાથ જમીન જોઈ ચાલે છે.
- (૭) ભાષા—પ્રામાણિક, હિતકારી અને મધુર વચનો બોલે છે.
- (૮) એષણા—દિવસમાં એક જ વાર શુદ્ધ નિર્દોષ આહાર અને પાણી, જિભા રહીને હાથના બોબાથી લે છે.
- (૯) આદાનનિક્ષેપણ—શાસ્ત્ર, પીંછી અને કમંડળ પોતાની દિનચર્યામાં જમીન જોઈને લે છે અને મૂકે છે.
- (૧૦) પ્રતિષ્ઠાપન—જીવજંતુ રહિત સાફ જગ્યામાં મળમૂતનો ત્યાગ કરે છે.

ઇન્દ્રિયદમન—પાંચ

- (૧૧) સ્પર્શ—ચામડીની ૮ પ્રકારની અભિરુચિને વશ ન થવું.
- (૧૨) રસના—જીભની પાંચ પ્રકારની સ્વાદેન્દ્રિયને વશ ન થવું.
- (૧૩) ઘ્રાણ—નાકની ૨ પ્રકારની ગંધને વશ ન થવું.
- (૧૪) ચક્ષુ—આંખને પસંદ પાંચ પ્રકારના રૂપને વશ ન થવું.
- (૧૫) કર્ણ—કાનને પ્રિય તથા અપ્રિય સ્વરને વશ ન થવું.

આવશ્યક ગુણો—૭

- (૧૬) સામાયિક—હંમેશા ત્રિકાલ (સવાર, બપોર, સાંજ) સામાયિક કરે છે.
- (૧૭) વંદન—હંમેશા જિનેન્દ્ર ભગવાનને વંદના કરે છે.
- (૧૮) સ્તુતિ—હંમેશા સામ્બાદેવ, ગુરુ અને શાસ્ત્રની સ્તુતિ કરે છે.
- (૧૯) પ્રતિક્રમણ—મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રના અંશમાત્રનો ત્યાગ કરે છે.
- (૨૦) સ્વાધ્યાય—હંમેશા ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે.
- (૨૧) કાયોત્સર્ગ—આત્મા અને શરીરને જુદા ગણીને આત્માનું ધ્યાન કરે છે.

અન્ય ગુણો—સાત

- (૨૨) સ્નાન કરતા નથી અને જળકાયના જીવોની હિંસાથી બચે છે.
- (૨૩) રાત્રિના પાછલા ભાગમાં સ્વચ્છ ભૂમિ ઉપર ફક્ત એક પડખે નિદ્રા લે છે.
- (૨૪) લેશમાત્ર વસ્ત્રનો ત્યાગ કરે છે.
- (૨૫) વાળનો કૂશ લોચ પોતાના હાથે કરે છે.
- (૨૬) અલગ દાંતણુ કરતા નથી કારણ કે ફક્ત એક જ વખત આહાર અને પાણી લેવાનું વ્રત પાળે છે.
- (૨૭) સ્વાદોમાં રસ લીધા સિવાય, મજે તે જિભા જિભા આહાર લે છે.
- (૨૮) જરૂર કરતાં ઓછો આહાર લે છે.

ઉપરના ૨૮ મુખ્ય ગુણો પાળવા ઉપરાંત ૨૨ પ્રકારના પરિષદ સહન કરે છે અને વૈરાગ્યધારી મુનિ શરીર સાથે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન

કરાવનારી ૧૨ ભાવનાઓનું સતત ચિંતન કરી, આત્મામાં લીન રહે છે અને સિદ્ધપદ પ્રાપ્તિ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. એવા દિગંબર મુનિ મહારાજને અમારા કાંટિ કાંટિ વંદન.

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ

દિગંબર સમાજના અનન્ય નેતા સમાજ શાહુ શાંતિપ્રસાદે તેમના ઉદાર મનનાં પત્ની રમાદેવીની સદ્ગૃહસ્થાથી ભારતીય જ્ઞાનપીઠની સ્થાપના કરેલી. આ જ્ઞાનપીઠના આશ્રયે શ્રીમતી મૂર્તિદેવી જૈન ગ્રંથમાલા અને લોકાદ્ય ગ્રંથમાલા નામની બે પ્રકાશન સંસ્થાઓ પણ ચાલે છે. અત્યાર સુધીમાં સાહિત્યનાં બધા પ્રકારોનાં સેંકડો પ્રકાશનો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યકારોને આકર્ષવા દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયાનો પુરસ્કાર પણ આ જ્ઞાનપીઠ આપે છે. ને તેને લીધે હિંદની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓનો જન્મ થવા પામ્યો છે. અત્યાર સુધી આઠેક પુરસ્કાર તો અપાઈ ગયા છે ને આ ક્રમ ચાલતો રહે તેવી આર્થિક વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. ધર્મ અને સમાજને સ્પર્શતા બધા જ પ્રશ્નોને આવરી લેતું જિંયા પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રગટ કરીને પ્રકાશન ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનપીઠ ખૂબ અગત્યનું અને મોખરાનું અદ્વિતીય કાર્ય કર્યું છે. સંશોધન, અનુવાદ, નવનિર્માણ, વિવેચન, કથા, કાવ્ય, નાટકાદિ અનેક ક્ષેત્રોના વિદ્વાનોને આમંત્રણ આપીને સર્જન કરાવવામાં આવે છે અને જ્ઞાનપિપાસુ જનતાને તે યોગ્ય મૂલ્યે પીરસવામાં આવે છે. શાહુજીની સૂઝબૂઝનું આ ઉત્તમ સંતાન તેમને ચિરંજીવ રાખનાર એક અનુપમ વારસ સમાન છે. હાલ તેની મુખ્ય ઓફિસ દેશના પાટનગર દિલ્હીમાં છે. શ્રી લક્ષ્મીચંદ જૈન તેનામંત્રી સંચાલક છે. રજિસ્ટર્ડ ટ્રસ્ટ રૂપે સંસ્થા ચાલે છે.

જંબુદ્વીપની રચના

આજનો જમાનો પ્રયોગોનો છે. જૈન ભૂગોળ હાલની ભૂગોળ કરતાં વિશિષ્ટ છે. તેથી જૈન ભૂગોળમાં વર્ણિત સ્થળોને મોડલ દ્વારા બનાવવામાં આવે તો આસ્થાનો જન્મ થાય અને વધુ દૃઢ બને. તેથી પરમ વિદુષી જ્ઞાનમતી માતાજીની ગૃહસ્થાથી હસ્તિનાપુરમાં ૨૫-૩૦ લાખને ખર્ચે જંબુદ્વીપની રચનાનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. તેનો પ્રથમ ભાગ સંપૂર્ણ થઈ ગયો છે ને તેમાં સુદર્શન મેરુનું નિર્માણ થયું. તે ૮૧ કુટ જિંઓ કરાયો છે ને તેમાં સોળ ચૈતાલ્યની પ્રતિષ્ઠા પણ થઈ ગઈ છે.

અનંત લોકાકાશમાં ૩૪૩ રાજીનો ધનાકાર લોકાકાશ મધ્યમાં અવ્યવસ્થિત છે. આ લોકાકાશના ત્રણ વિભાગ છે. (૧) જિંધલોક (૨) મધ્યલોક અને (૩) અધોલોક. તેમાં મધ્યલોક ૧ રાજી લાંબો, ૧ રાજી પહોળો અને એક લાખ ચાળીસ યોજન જિંઓ મધ્યલોક છે. આ લોકમાં અસંખ્યાત દ્વીપો અને સમુદ્રો છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ દ્વીપ છે જંબુદ્વીપ, જેના મધ્યમાં ૧૦ હજાર યોજન લાંબો અને પહોળો અને એક લાખ ચાળીસ યોજન જિંઓ મેરુપર્વત

છે. આની ટોચથી થોડે દૂર સૌધર્મ સ્વર્ગનું ઋગ્વિમાન આવેલું છે. આ પર્વત ઉપર બધા તીર્થંકરોનો જન્મભિષેક થાય છે. ને પૂર્ણ સુવર્ણમય છે. તેના ઉપર ચાર વનો છે. ભદ્રશાલ, નંદનવન, સૌમનસદન અને પાંડુકવન. પાંડુકવનમાં ચાર શિલાઓ હોય છે તે ઉપર ત્રણ ત્રણ સિંહાસનો હોય છે તેમાં મધ્યના સિંહાસન પર ખાલ તીર્થંકરને બિરાજમાન કરી દેવો અભિષેક કરે છે.

જંબુદ્વીપને કારણે આ દ્વીપનું નામ જંબુદ્વીપ પડ્યું છે. આ દ્વીપને વીંટળાઈને કાલોદધિ સમુદ્ર આવેલો છે. ૭ પર્વતોને કારણે આ દ્વીપમાં સાત ક્ષેત્રો બની ગયા છે. આ પર્વતો ઉપર સરોવરો છે, તેમાંથી ગંગા-સિન્ધુ વગેરે નદીઓ વહે છે. સાત ક્ષેત્રોમાં એક ભરત ક્ષેત્ર છે જેમાં આર્યો અને મ્લેચ્છ રહે છે. આ દ્વીપમાં બે ચંદ્રમા અને તેનો પરિવાર જેમાં ૧ સૂર્ય, ૮૮ ગ્રહ અને ૨૮ નક્ષત્રો અને ૬૬૬૭૫ તારા હોય છે.

આ બધી રચના હસ્તિનાપુરમાં પવિત્ર ભૂમિ પર બનવાની છે જે એક અપૂર્વ દર્શનીય સ્થાન બની જશે અને પાવન તીર્થ-ક્ષેત્ર થઈ જશે.

જૈનદર્શનમાં અહિંસા

ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. અહિંસા, સંયમ અને તપ એ જ ધર્મ છે. જેમનું મન સદા ધર્મમાં રહે છે તેમને દેવતા પણ નમસ્કાર કરે છે. એક રાજા હતો. જિજ્ઞાસુ હોવાને કારણે એક સાધુ પાસે જઈ પોતાના ભાવિ જન્મની વાત પૂછી. સ્પષ્ટવક્તા સાધુએ કહ્યું કે પોતાના પાપખાનાનો કીડો થશે. આ પર્યાય ગમે તેવો નથી. તેથી રાજાએ પોતાના પુત્રને આજ્ઞા કરી કે મારા મરણબાદ પાપખાનામાં ઉત્પન્ન થાઉં તો તારે મને મારી નાખવો. નિયત સમયે રાજાનું મૃત્યુ થયું ને કલ્યા મુજબ કીડો થયો. રાજપુત્રે તેને મારવા નિશાન તાક્યું તો તે વિષ્ટામાં ભરાઈ ગયો. કારણ કે તેને પોતાના પ્રાણ વહાલા હતા. તેમ સૌને વહાલા છે. એટલે તો ભગવાન મહાવીરે “જીવો અને જીવવા દો” નો પરમ ઉપકારી ઉપદેશ કર્યો.

પણ અહિંસા કંઈ ભગવાન મહાવીરથી જ માત્ર ઘોષિત નથી થઈ. તે તો આ સૃષ્ટિ, જીવ અને ઇતર દ્રવ્યોની જેમ અનાદિની છે. કાળે કાળે તે અંગે વ્યાખ્યાતા થયા તે વાત ખરી. આ કાળમાં અહિંસા પરમો ધર્મ છે તેવી વાત કહેનાર આદિનાથ ભગવાન સૌ પ્રથમ પુરુષ હતા. માનવ સ્વભાવથી જ અહિંસક હોતો અને છે, પણ કારણોસર તે હિંસક બન્યો છે. અત્યાર સુધી પુરાતત્ત્વના પ્રાચીન અવશેષો મળ્યા છે તેમાં કયાંયે શસ્ત્રયુક્ત માનવની છાપ પ્રાપ્ત થઈ નથી. એટલે ‘આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ’ વર્તવા શીખ યુગે યુગે સર્વ મહાપુરુષોએ સમગ્ર માનવજાતિને આપી છે. ગરુડ પુરાણ, રુદ્રપુરાણ, મનુસ્મૃતિ, ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા કરાઈ છે. “અહિંસા સર્વ ભૂતેભ્યો ધર્મેભ્યો વ્યાય સીમતા”

એમ મહાભારત પોકારે છે. હાં દોગ્ય ઉપનિષદ મોક્ષ માટે તપ તથા દાન સાથે અહિંસાને પ્રથમ મૂકે છે. એમ દુનિયાભરના ધર્મો અને તમામ દર્શનોએ એકમતે હિંસાને પાપ અને અહિંસાને ધર્મ જાહેર કરેલ છે. ઇસ્લામી કુરાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું બાઇબલ પણ આમાંથી બાકાત નથી. તો પછી જૈનધર્મ કેવી રીતે તેમ કરવામાંથી બાકાત રહી શકે? અનેક મનિષીઓએ આર્થ દેશોના જૈનદર્શનની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે કારણ કે જૈનદર્શનમાં અહિંસા અને અનેકાંત અને અપરિગ્રહની વાત અને તેની સૂક્ષ્મ વિવેચના એવી સુંદર રીતે કરાયેલ છે કે આજે નહિ પણ ભવિષ્યમાં પણ તટસ્થ આંખથી જોવાવાળો કોઈપણ માનવ આ દર્શનથી મુગ્ધ થયા વિના રહેશે નહિ.

જૈન દર્શનની આ અપૂર્વ ત્રિપુટીને કારણે ઘણા પાશ્ચાત્ય દેશોના ચિંતકો જૈનધર્મના અનુયાયી બન્યા અને હજીયે બને છે. શ્રી હર્મન જેકાબી, હર્બર્ટ વેરન, ડબ્લ્યુ. જી. ટાંટ, મેથ્યુ મેકકે, ફ્રેંક મેન સેલ, એલેક્ઝાન્ડર ગાર્ડન, લુઈ, ડી. સેન્ટર, પ્રો. લોથર વેનઝેલ, વુડ લેન્ડ કાહલર, શ્રીમતી ઇ. એસ. કલીન શિમિટ અને શ્રીમતી મિસ્કાસ્કી ચીયની જેવા ઘણા જૈનદર્શનની અહિંસાના અતિ વીરલ પૃથક્કરણથી આકર્ષાઈ જૈનધર્મના શ્રદ્ધાથી બન્યા છે. — આપણા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ રાજ્યવંદને ગુરુસ્થાને સ્થાપ્યા અને અહિંસાના મંત્ર વડે રાજ્ય હાંસલ કરી આપ્યું તે હવે સર્વ વિદિત અદ્ભુત કહાણી છે. સંત વિનોબાજીનું શાંતિ આંદોલન અને આચાર્ય તુલસીનું અશ્વમેધ આંદોલન આ ભગવતી અહિંસાની જ એક વિસ્તૃત પ્રક્રિયા છે. અને તેથી જ તેને સર્વ રાષ્ટ્રના મેતાઓએ આશીર્વાદ આપ્યા છે. સત્તેષુ મૈત્રીનો પાઠ પઢાવનારી આવી અહિંસા અને તેના ભેદ-પ્રભેદો વડે ઓળખવી એક લઘાવો છે. — જીવનની ધન્યતા છે.

તુલસીદાસે ગાયું કે “ દયા ધર્મકા મૂલ હૈ ” તો તુકારામ કહે છે કે “ ભૂતદયા જ્યાંય મની ” ત્યાંયે ધરી ચક્રપાણી ” યાને પ્રાણી-માત્ર પર દયા રાખનારના હૃદયમાં જ ઈશ્વરનો વાસ છે. — “ ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્ ” “ આચારો પ્રથમઃ ધર્મઃ ” “ વૈષ્ણવજન તો એને જ કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે. ” “ હરિનો મારગ છે શ્રાનેા નહિ કાયરનું કામ જોને ” વગેરે વાક્યાવલી અહિંસાની પ્રશસ્તિ રૂપ છે. જૈનાચાર્યોએ તો અહિંસાની મહત્તાનાં ગીત એવાં ભરપેટે ગાયાં છે કે જો તે બધાં અહીં રજૂ થાય તો કદાચ આપને પણ કંટાળો આવે. તેથી સંક્ષેપમાં અહિંસાનાં અનેકવિધ પાસાંની ચર્ચા કરીને સંતોષ માનીશું.

માનવ એટલે અહિંસા અને દાનવ એટલે હિંસા. આજે ભૌતિક-વાદના અતિશય પ્રચાર અને પ્રસારને કારણે પ્રાયઃ માનવ હુત બનતો જાય છે અને તેનું સ્થાન દાનવ લઈ રહ્યો છે. ને તેથી સર્વત્ર દાનવતાનો અભિશાપ પ્રગટ રૂપે દષ્ટિગોચર થઈ રહ્યો છે. સામ્રાજ્ય-વાદ, મૂડીવાદ, શોષણખોરી, વ્યાજખાઉ શાહુકારી આ બધાં હિંસાનાં પ્રતીક છે. તે ભલે ભલાઈના નામે પોતાનો પંજો અણુધ જનતા

ઉપર ફેલાવતાં હોય પણ તેનાં ક્ષણ અતિતમ કટુ અને વિનાશકારી છે જ. માનવ આજે સ્વાર્થી બન્યો છે. તે પોતે માત્ર જીવવા માગે છે ખીજ સર્વના ભોગે. મૃગયા, શિકાર, કસાઈખાનાં વગેરે આ દાનવ બની બેઠેલા માનવનાં હથિયારો છે, જે વડે તે સદાયે જીવંત રહેવા માગતી હરિયાણી જીવસૃષ્ટિને વિલીન કરી દેવા મથે છે. માંસાહાર પ્રાકૃતિક ભોજન નથી તેવું વૈજ્ઞાનિકો પોકારે છે. અધિક માંસની ઉત્પત્તિ ક્ષણદૃષ્ટિ જમીનોનો સરાસર દુરુપયોગ છે તેવું યુનેા સંમત અનેક અર્થશાસ્ત્રીઓ કહી ચૂક્યા છે. છતાં જલ્મોલુપી જીવો આધુનિકતાને નામે અંધ અનુકરણના ચારાએ અને દેહલાલિત્યના બહાને દેખાદેખીથી કે શોખને ખાતર પોતાની પ્રાણુધારી આર્ષ અને અહિંસક સંસ્કૃતિના ભોગે હિંસાનું તાંડવ નૃત્ય કરી રહ્યો છે — કરાવી રહ્યો છે. ને તેમાં અતિ કટુ અને ખૂબ માઠાં ક્ષણ ભોગવે છે ને ઇતર માનવજાતિને ફરજિયાત ભોગવવાની દશામાં છોડી રહ્યો છે. દિવંગત મહાપુરુષો આજના આ માનવ પર દયા ખાય છે. બિચારો અણુધ અને અક્કરમી કહીને !!

જૈન સંતોએ પાંચ પાપોને ત્યજવા પાંચ વ્રતો અંગીકાર કરવાની ભલામણ કરી છે. તેમાં પહેલું વ્રત છે અહિંસાનું. શ્રી કુંદકુંદ સ્વામીએ નિયમસારની પદ્મ મી ગાથામાં...

“ જીવસ્થાન, માર્ગજીસ્થાન, યોની કુલાદિ જીવનાં જાણીને આરંભથી નિવૃત્ત રૂપ, પરિણામ તે વ્રત પ્રથમ છે.”

એમ અહિંસા વ્રતની વ્યાખ્યા કરી છે. એટલે જેને જેને આ પ્રથમ વ્રતનું પાલન કરવું છે તેને ૧૪ જીવસ્થાનો ૧૪ માર્ગજીસ્થાનો, ૮૪ લાખ યોનિસ્થાનો અને લક્ષ કોટિકોટિ કુલ સ્થાનોને જાણી લેવાં જરૂરી છે, આ પ્રકારના વિસ્તૃત અને બિંબા જ્ઞાન વિના અહિંસાનું સંપૂર્ણ આચરણ શક્ય નથી. એક શ્વાસમાં આઠ-દસ વાર જન્મ-મરણ કરનાર લબ્ધ પર્યાપ્ત જીવથી માંડીને ૩૩ સાગરોમના આયુષ્યવાળા સ્વર્ગ-નરકના જીવોને ઓળખવા પડશે. એક પાપભીર કવિએ સ્વાભાવિકપણે પ્રશ્ન કર્યો છે કે :

“ જલે જંતુ સ્થલે જંતુ રાકાશે જંતુ રેવય,
જંતુ માલાકુલે લોકે કથં, સિશુર હિંસકઃ”

ત્રણે લોક જ્યાં જીવજંતુઓથી કસાકસ ભરેલા પડ્યા હોય તો સંયમી સિશુ-સાધુ કેવી રીતે અહિંસક રહી શકે? વાત તો સાચી છે. એક આંગલ સંશોધનકાર શ્રી એફ. સાઇક્સે પૃથ્વીના એક ક્યુબિક ફીચના ટુકડામાં પાંચ મિલિયન જીવંત કીટાણુ છે તેવું સાબિત કર્યું છે. જળના એક બિંદુમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોઈ શકાય તેવાં ૩૬૪૫૦ જંતુઓ હોય છે તેવું વૈજ્ઞાનિકો કહે છે. તો ન જોઈ શકાય તેવા તો કેટલા હશે? પાંચ સ્થાવરકાય પૈકી એક માત્ર વનસ્પતિ જ દસ લાખ પ્રકારની હોય છે. આવી વનસ્પતિને વિજ્ઞાન નિર્જીવ માનતું હતું પણ હિંદના મહાન વૈજ્ઞાનિક શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝે પ્રયોગો દ્વારા વનસ્પતિમાં પણ જીવ છે ને તે હસે છે રડે છે, તેવું સાબિત

કર્તુ', ત્યારે આશ્ચર્યચકિત બનીને અનાદિકાલીન જિનવચન સત્ય છે તેમ સૌ માનવા લાગ્યા. સોયની અણી ઉપર મૂકેલા બકાટાના એક સૂક્ષ્મ ભાગમાં અનંત જીવરાશિ ભરેલી પડી છે એમ સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે. આમ સર્વત્ર જીવ, જીવ અને જીવ છે ત્યાં અહિંસા કેવી રીતે પાળવી તેવો પ્રશ્ન થયા વિના રહેતો નથી. પણ તેનું એ જ્ઞાનીઓએ સંતોષકારક સમાધાન કર્યું છે. હિંસા-સંકલ્પ, કષાય અથવા પ્રમાદવશ જે જે ક્રિયાઓ થાય તે બધામાં જીવ મરે કે ન મરે છતાં હિંસા છે. દરેક જીવ પોતાનું નિયત આયુ લઈને જન્મે છે તેથી પરમાર્થે તે કોઈથી મરાઈ શકતો નથી. પણ તેને મારવાના ભાવ કરનારને ભાવહિંસાનું પાપ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. દસ પ્રકારના પ્રાણી શાઓમાં ગણાવ્યા છે તે પૈકી એકાદ પ્રાણીનો ઘાત કરવો તેને પણ દ્રવ્યહિંસા કરી કહેવાય. એટલે તો એકેન્દ્રિય કરતાં બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવના ઘાતમાં ને તે પછી ઉત્તરોત્તર વધુ ઇન્દ્રિયોના ધારકના ઘાતમાં વધુ ને વધુ પાપ છે. એટલે કંદમૂળ કરતાં આચાર, મુરખા અને અથાણામાં વધુ હિંસા ને અધિક પાપ છે. આચાર્ય ઉમાસ્વામીએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં — “ પ્રમત યોગાત પ્રાણ વ્યપરોપણું હિંસા ” એવી વ્યાખ્યા એટલા માટે જ કરી છે. સાવધાનીપૂર્વક ઈર્ષ્યા સમિતિ પાળીને ચાલનારના પગતળે કોઈ જીવ દબાઈ મરી જાય છતાં તેને હિંસક કહ્યો નથી અને તે અબંધક જ છે. જ્યારે અચત્નાચારપૂર્વક ગમન દ્વારા કોઈપણ જંતુનો નાશ ન થવા છતાં તેને પાપનો લાગીદાર ગણાવ્યો છે. આ છે હિંસા-અહિંસાની સૂક્ષ્મ પ્રરૂપણા. દાકતર પેટ ચીરે છે ને તે ક્રિયામાં દદી કદાચ મૃત્યુને શરણે પણ જાય તો યે દાકતર ઘાતક નથી. શિકારી બંદૂક ચલાવી ગોળા છોડે તે દરમિયાન પશુપક્ષી પલાયન થઈ જતાં મૃત્યુ ભયથી બચી જાય છે છતાં શિકારીને હિંસાનું પાપ ચોંટી છે. આ છે ન્યાયની વ્યાખ્યા, જે પરમ જ્ઞાનીઓના અગાધ જ્ઞાનની પરાક્રમ સૂચવે છે. દ્રવ્યપ્રાણનો વિચ્છેદ થાય કે ન થાય તો પણ જ્યાં ભાવપ્રાણ બગડ્યા ત્યાં સ્વહિંસા થઈ ગઈ જ. પરહિંસા કરનારા અનેક છતાં તેનું કડવું ફળ એકને ભોગવવું પડે અને હિંસાનું કૃત્ય કરનાર એક હોય છતાં તેનાં માઠાં ફળ અનેકને ભાજે આવે તેવા દાખલા ઘણા છે. તેથી તો અહિંસાના વ્રતી માટે વાડ સમાન પાંચ ભાવનાઓની પ્રતિસેવના કરવાની આચાર્યોએ શીખ આપી છે. વચનચુષિત, મનોચુષિત, ઈર્ષ્યા સમિતિ, આદાન નિક્ષેપણુ સમિતિ અને આલોકિત પાન-ભોજન આદિ ભાવના ભાવનાથી અહિંસા વ્રત સુદઢ અને સંગીન બને છે. આહાર અહણુમાં ૪૬ દોષ, ૩૨ અંતરાય અને ૧૪ મલદોષ ટાળીને ઉદરપૂર્તિ કરવાની આજ્ઞા — અહિંસાને કાળે જ છે. પાંચ પ્રકારનાં પાપોમાં હિંસા એ સર્વનો શિરમોર છે. તેનો ત્યાગ થતાં ઇતર પાપો સ્વયં વિલયને પામે છે. અહિંસાની આરાધના કરતાં સત્ય, અયૌર્ધ, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિબ્રહ્મ આપમેળે સધાય છે. અહિંસાની સાધનાને સંપૂર્ણપણે સફળ બનાવવી હોય તો સાધક તેના વધ, બંધ, છેદ, અતિભારોપણુ અને અન્નપાન નિરોધ એ પાંચ અતિરાયો પણ આચરવા નહિ

તેની સાવચેતી રાખવી જરૂરી છે. દિલ દુભાવવું, બંધ્યા સાદે બોલવું, કટુ વચન કહેવું, હાસ્ય કે મસ્કરીમાં પણ અઘટિત આચરણ થઈ જવું તેને પણ સુજોએ હિંસા કહી છે ને તેના મંદ કે તીવ્રપણા સાથે કર્મના સ્થિતિબંધ કે અનુભાગ બંધની મંદતા કે તીવ્રતા બોડાયેલી છે એટલે હરેક પળે જીવોએ સાવધાની પૂર્વક, નિયમબદ્ધ રીતે વર્તવું તે તેના હિતની વાત છે. કારણ કે હિંસા ન કરવા છતાં બે હિંસાથી વિરક્ત થઈ હિંસાનો ત્યાગ ન કરે; વ્રતાદિ, નિયમાદિ ન અહણુ કરે તો તે સૂતેલી બિલાડીની સમાન સદાકાળ હિંસક જ છે.

શાસ્ત્રકારોએ પરિણામ યાને ભાવ ઉપર હિંસા-અહિંસાનો મદાર બાંધ્યો તેથી મિથ્યાતર્કવાદી દલીલ કરવાનો કે પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી નથી તો બાલ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ-વ્રતનિયમ યમ-સંયમ શા માટે? શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિ જેવા જ્ઞાનીઓએ આનું સમાધાન કર્યું છે કે “ જે કે હિંસક પરિણામ થતાં જ હિંસા થાય છે પણ હિંસાનાં સ્થાનોમાં પ્રવર્તે, હિંસાનાં ઉપકરણો કરે — કરાવે — વાપરે — વપરાવે — અનુમોદિત કરે તો ત્યાં હિંસાનાં પરિણામોની હયાતી માનવી જ રહી, — તેથી પરિણામોની વિશુદ્ધિ અર્થે જરાક પણ હિંસાની સંભાવના હોય તેવાં ખાન, પાન, અહણુ, આસન, વચન અને ચિંતવન આદિનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે. “ પોતાનાં કદ અને કક્ષા મુજબ તેનું અહણુ કરવું જરૂરી છે. ગૃહસ્થને અણુવ્રત હોય છે ને મુનિને મહાવ્રત હોય છે. તેથી મહાવ્રતી દયાના ભાવે પરબ બેસાડે તો યે પાપભાગી બને છે. ને અણુવ્રતી કરુણા — દયાના પ્રસંગે ઉપેક્ષા સેવે તો યે અશુભ કર્મોનો બંધક બને છે. કર્મ કોઈની શેઠ-શરમ રાખતાં નથી. તે તો ભાવાનુસારી છે. તેથી તો ચાર પ્રકારનાં દાનોમાં અભય-દાનનું પણ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. કોઈનાયે પ્રાણોની રક્ષા કરનાર મહાભાગ્યશાળી ગણાય છે. ભૌતિકવાદમાં મસ્ત તેવી સરકારો પણ આવા અભયદાની વીરોને બિરદાવે છે — સન્માનિત કરે છે, તે અહિંસાનો જ જન્મ છે.

ભારતીય વિચારધારામાં અહિંસાવાદ અથવા પરમ સહિષ્ણુતા અથવા સમન્વયાત્મક ભાવના રૂપ જૈન વિચારધારા સમજ્યા વિના ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસને સમજી શકાતો નથી. એટલે ઇતર દર્શનોના અભ્યાસ બેડે સૌએ જૈનદર્શનનાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. જૈનદર્શનમાં અહિંસાના ચાર પ્રકાર ગણાવ્યા છે. આરંભી, ઉદ્યોગી, વિરોધી અને સંકલ્પી. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મુનિરાજને તો ચારેનો મન, વચન, કાયાએ કરીને ત્યાગ છે. જ્યારે પાંચમ ગુણસ્થાનવાળો ગૃહસ્થ આ પૈકી એકનો જ ત્યાગ કરી શકે છે. પાંચ પ્રકારનાં નિત્ય કર્મો — ૭ પ્રકારનાં આજીવિકાનાં કાર્યો — વેપાર, ખેતી વગેરે તેને કરવાં પડે છે. પણ તેમાંય તે અનર્થદંડ ન થાય તે રીતે વર્તી સાચું શ્રાવકપણું સાચવે છે. સૂક્ષ્મ જંતુઓની રક્ષા કાળે તેને જલગાલનનો નિયમ છે. રાત્રીભોજન ત્યાગની આખડી પણ છે. આમ તે ‘ આચારો પ્રથમઃ ધર્મઃ ’ ના સિદ્ધાંતને નજર સમક્ષ

રાખીને પળે પળે વિચરે છે. પરિણામે તેની ચિત્તશુદ્ધિ થતી જાય છે. તેના ગુણોનો ઉત્કર્ષ બનતો જાય છે અને એક દિવસે તે પાણીપાત્ર આહાર લેતો નિર્ગંધ દિગંબર સંત બની રહે છે અને ‘સત્વેષુ મૈત્રી’ના સૂત્રનું સંપૂર્ણ પાલન આચરણ કરે છે અને અંતે મૈત્રીની ચરમસીમા જેવા અરહંત પદને પામે છે. જ્યાં દયા-કરુણાના લખાણનું સમુદ્ર જ છલકાય છે.

સંસારના બધા જીવો ભાઈ ભાઈ છે, હતા ને હશે. તે દષ્ટિએ પણ અહિંસાવ્રતનું ઘણું મહત્ત્વ છે; નહિતર ભાતવધનો દોષ લાગે. દુનિયામાં બદલાની ભાવના મોજૂદ છે. તેથી કોઈની પણ હિંસા કરવાથી હિંસકનો બદલો લેવાની વૃત્તિ પેલા હિંસ્યમાં જીભી થાય છે. તે શત્રુ બને છે અને આ ભવે કે પેલા ભવે પોતાનું વેર વાળવા તે મથે છે. આમ શત્રુતાનો તંત ચાલુ થઈ જાય છે. તેનો અંત અહિંસા દ્વારા જ શક્ય છે. તેથી તો કૂરમાં કૂર પ્રાણીઓ વાધ, સિંહ વગેરેમાં પણ સ્વજનોની રક્ષાનો ભાવ બેઠેલો છે. બધા જીવોને પોતા માટે તો અહિંસા પ્રિય છે જ. કસાઈ, માછીમાર કે શિકારી અન્ય જીવોનો હરદમ ઘાત કરતા હોવા છતાં પોતાના ઉપર કે પોતાના માનેલાં ઉપર આક્રમણ થતાં સ્વરક્ષા માટે ઝૂમ્મે છે. તે સાબિત કરે છે કે અહિંસા સૌને ઇષ્ટ છે — વહાલી છે. સંસારમાં માત્ર હિંસકો જ વસતા હોત તો સંસારનો કચારનોય ધ્વંસ થઈ ગયો હોત. તે જ પ્રમાણે — સૌ સારી જીવજાતિ અહિંસક બની જાય તો સંસારમાં સ્વર્ગ જીતરી જાય. કારણકે અહિંસા એ શાંતિનું પરમ ધામ છે — દયાના સાગરની જનની છે.

અહિંસાની પ્રશસ્તિ આટલેથી અટકતી નથી. તેનો કોઈ જોડો નથી પણ સમય મર્યાદા હવે વિસ્તારને અટકાવવા કહે છે એટલે મહાભારતકારે અહિંસાનું મહત્ત્વ એક શ્લોકમાં સમજાવ્યું છે તે આપી હું મારું લખાણ પૂરું કરું છું.

“એકતઃ કાંચનો મેરુઃ કૃત્સના ચૈવ વસુધરા
જીવસ્ય જીવિતં ચૈવ ન તતુલ્યં યુધિષ્ઠિર ”

એટલે કે મેરુ પર્વત જેટલું સોનું અને સમસ્ત પૃથ્વીનું દાન એક બાજુ ને બીજી બાજુ એક માત્ર જીવનું જીવન “પ્રાણ” હોય તો પણ તે સરખાં નથી.

શાંતિ. અહિંસા પરમે ધર્મની જય.

—કપીલ કોટડિયા

અનેકાંત

સમન્વય, સહ-અસ્તિત્વ અને સહિષ્ણુતાને મહાવીર દર્શન કાપિલ ધરાતલ પર અહિંસા કહે છે અને બૌદ્ધિક ધરાતલ પર અનેકાંત કહે છે. અનેકાંત ચિંતનની અહિંસક પ્રક્રિયા છે અને સ્યાદ્વાદ એની અભિવ્યક્તિની સાપેક્ષ શૈલી છે. ‘સ્યાત્’ સમસ્ત

વિરોધોને નષ્ટ કરી દે છે. સત્ય શાશ્વત છે કિન્તુ એમ કદી ન કહો કે મારું સત્ય જ એકમાત્ર સત્ય છે. ખરી રીતે આગ્રહ સત્ય નથી પણ અનાગ્રહી દષ્ટિનું નામ જ સ્યાદ્વાદ છે.

સ્યાદ્વાદ

જૈનદર્શનનો સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત ભારતીય દર્શનોમાં અદ્વિતીય છે. વિશ્વના પદાર્થો અને ઘટનાઓનું અવલોકન તથા વિશ્લેષણ કરવા માટે સાત દષ્ટિકોણ છે : સ્યાત્ અસ્તિ, નાસ્તિ, અસ્તિનાસ્તિ, અવકતવ્ય, અસ્તિ અવકતવ્ય, નાસ્તિ અવકતવ્ય, અસ્તિનાસ્તિ અવકતવ્ય. આ બધા પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે પણ તેમ નથી; તેમાં પૂર્ણ સામંજસ્ય છે.

“જૈન — જૈન સજ્જન કહે, મનમેં બસે વિકાર
માયા, મમતમેં રમે, કૈસેં હોગે પાર ?

ઇચ્છા

પ્રાણી અને અપ્રાણીની વચ્ચે વિભાજક રેખા ખેંચવાવાળું કોઈ ચિહ્ન હોય તો તે છે ઇચ્છા. ઇચ્છા પ્રાણી જ કરી શકે છે — જડ નહિ. મસ્તિષ્ક સોચવા-વિચારવાનું કામ કરે છે પણ તે ઇચ્છા કરતું નથી. ઇચ્છા શરીરમાં આવેલાં ચૈતન્ય કેન્દ્રો દ્વારા પણ નથી થતી. તેનો ઉત્પાદ જોડો છે. ઇચ્છાનું કેન્દ્ર છે — અવિરતિ (અસંયમ). ઇચ્છાને કારણે જ મન ચંચળ બને છે. ઇચ્છા આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાં જીપજે છે. મનને સ્થિર કરવા માટે ઇચ્છાઓનું બટન (ચાંપ) દબાવવું અનિવાર્ય છે. ઇચ્છા વિદ્યુત આવેશ ઉત્પન્ન કરે છે, — અને મનનો પંખો ફરવા લાગે છે. ઇચ્છાઓની ચાંપ બંધ કર્યા વિના મનરૂપી પંખો બંધ કરવો હોય તો તે ટૂંકી રીતે બને ?

સિદ્ધાંત ચક્રવર્તી આચાર્ય નેમીચંદ્ર કૃત દ્રવ્યસંગ્રહ

- 1 જિનવર વૃષભે જીવાજીવ જે દ્રવ્યનું વર્ણન કર્યું;
દેવેન્દ્ર ગણને વંદ્ય તેને નિત્ય હું વંદન કરું.
- 2 ઉપયોગમય કર્તા સ્તવન પરિભાણ (મોકતા) સિદ્ધને;
અમૃત, સંસારી, સ્વભાવને ઊર્ધ્વ ગતિ તે જીવ છે.
- 3 છે શ્વાસ આયુ ઇન્દ્રિય બલ એ ચાર પ્રાણ વ્યવહારમાં
પણ નિશ્ચય જ્યાં ચેતના તે જીવ મણુ ત્રિકાલમાં
- 4 ઉપયોગ દર્શન જ્ઞાન રૂપે એ પ્રકાર છે અને;
છે ચાર વિધિ યજ્ઞ અયજ્ઞ અવધિ કેવળ દર્શને
- મતિ શ્રુત અવધિજ્ઞાનને અજ્ઞાન ત્રિવિધે કહ્યું;
મનઃ પર્ક કેવલ અષ્ટિ વિધ પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ રૂપે રહ્યું.

સામાન્ય લક્ષણ જ્ઞાન દર્શન આઠ-ચતુ વ્યવહારથી
શુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન જીવનું લક્ષણ કહ્યું નિશ્ચય થકી ૬

નિહિ નિશ્ચયે પંચવર્ણે રસપંચ ગંધે જીવમાં નથી,
નથી સ્પર્શ અઠ, તેથી નમૂર્ત, છે મૂર્ત બંધ વ્યવહારથી ૭

વ્યવહારથી છે જીવકર્તા કર્મ પુદ્ગલ આદિનો,
ને અશુદ્ધનય ચેતન કરમ, નય શુદ્ધથી શુદ્ધ ભાવનો ૮

સુખદુઃખ પુદ્ગલ કર્મફલ વ્યવહારથી જીવ ભોગવે,
પણ નિશ્ચય આત્મા ખરે ચૈતન્યભાવ ભોગવે. ૯

સંકોચ વિસ્તાર પણ અણુ ગુરુ જીવનિજ તન હોય છે;
ન સમુદ્રધાત તજી અસંખ્ય પ્રદેશી નિશ્ચય હોય છે. ૧૦

જલભુમિવાયુ તેજ વનસ્પતિ વિવિધ સ્થાવર કેન્દ્રિય;
શંખાદિ દ્વિત્રિક ચતુર પંચેન્દ્રિયભેદ ત્રસ જીવ જાણવા ૧૧

પંચેન્દ્રિયો સંજી અસંજી અન્ય સૌ અમનસ્ક છે;
એકે દ્વિત્રિક જીવ સૂક્ષ્મ બાહર સર્વ પૂર્ણપૂર્ણ છે. ૧૨

ચતુર્દશ ભેદે માર્ગણી ગુણુસ્થાન જીવ વ્યવહારથી
પણ જીવ સર્વે શુદ્ધ જાણે નક્કી નિશ્ચય નય થકી. ૧૩

કંઈ ન્યૂન અન્તિમ દેહેથી ઉત્પાદ વ્યય ક્રિયયુક્ત છે;
કર્મો રહિત અષ્ટ ગુણમય લોકોત્ક્રાંતિસ્થિત સિદ્ધ જીવ છે. ૧૪

આકાશ પુદ્ગલ કલ ધર્માધર્મ અજીવ પદાર્થ છે;
પુદ્ગલ રૂપાદિ ગુણુ મૂર્તિક શેષામૂર્તિક દ્રવ્ય છે. ૧૫

તમઃ ભેદ સૂક્ષ્મ સ્થૂલ જાયા શબ્દ બંધ ઉદ્યોતને
સંસ્થાનને આતપ બધા પુદ્ગલ તણા પર્વાય છે. ૧૬

મીનને સહાયક ગમન જળ પ્રેરે નહિ ગતિ હીનને;
હમધર્મ ગમને છે ઉદાસીન પુદ્ગુણોને જીવને. ૧૭

સ્થિર પથિકને જાયા સહાયક ચાલતાં નવ રોકતી
ત્યમ જીવ પુદ્ગલની અધર્મે સ્થાન સહકારી સ્થિતિ. ૧૮

જીવા દિને અવકાશ આપે આભ તેને જાણવું;
તેણે પ્રકારે આભ લોકાકાશ જિને જાણિયું ૧૯

જેમાં રાહે જીવ પુદ્ગુણોને કાલ ધર્માધર્મ તે
આકાશ નામે લોક તેથી પર આલોક જ સર્વ છે. ૨૦

જે દ્રવ્યના પરિવર્તને પરિણમનમાં સહકારી છે;
તે કાલ છે વ્યવહાર લક્ષણ વર્તના પરમાર્થ છે. ૨૧

પ્રત્યેક લોક પ્રદેશ પર એકેક કાલાણું રહ્યા;
તે રતન રાશિ જ્યમ ભિન્ન અસંખ્ય દ્રવ્યો છે કહ્યાં. ૨૨

એ દ્રવ્ય જીવાજીવ ભેદે ૭ પ્રકારોથી કહ્યા
એક કાળ વિણ બાકી બધા પંચાસ્તિકાઓ જાણવા. ૨૩

છે બહુપ્રદેશી કાયરૂપ તેથી તે કાય કહેવાય છે
'અસ્તિ' કહે જિનેન્દ્ર તેને પંચ અસ્તિકાય છે. ૨૪

અસંખ્ય પ્રદેશી જીવ ધર્મોધર્મ નંતા આભમાં
અણુ ત્રિવિધા કાલાણું એક પ્રદેશી નહિ છે કાયમાં. ૨૫

છે એકદેશી તાય વિધવિધ સ્કંધ રૂપે અણુ બને
બહુદેશી તેથી કાય ઉપચારથી સર્વજ્ઞો બણે. ૨૬

અવિભાણી અણુ પરમાણુથી આકાશ જેટલું વ્યાપ્ત છે;
તે જાણવો સર્વાણુસ્થાન પ્રદેશ દેવા યોગ્ય છે. ૨૭

આસ્રવ સંવર નિર્જર બંધ મોક્ષ પુણ્યને પાપે જે
તે જીવાજીવ વિશેષ ભેદોથી હું સંક્ષપ્તને ૨૮

જે આત્મભાવે પરિણમે તે ભાવ આસ્રવ જિન કહે
ને પરિણમે જે કર્મે દ્રવ્યે તે દ્રવ્યાસ્રવ લહે. ૨૯

મિથ્યાત્વ અવિરતિ ને પ્રમાદો યોગ્ય ક્રોધાદિક કર્મે
છે પંચ, પંચ ત્રિપંચ ત્રણને ચાર ભેદો પ્રથમને. ૩૦

જ્ઞાનાવરણ આદિક કર્મોરૂપ પુદ્ગલ જે રૂવે,
તે દ્રવ્ય આસ્રવ જાણવા બહુ ભેદના જિનવર કહે. ૩૧

ચૈતન્યભાવે કર્મ બાંધે ભાવ બંધ કહાય છે
કર્મેતિમનું મિશ્રણ પરસ્પર દ્રવ્ય બંધ કથાય છે. ૩૨

બંધ ચાર ભેદે પ્રકૃતિ અનુભાગ સ્થિતિ પ્રદેશનો
અનુભાગ્ય સ્થિતિ કષાયથી યોગે પ્રકૃતિ પ્રદેશનો. ૩૩

કર્મ આસ્રવરોધ જે ચૈતન્ય પરિણામે થતું;
તે ભાવ સંવર, દ્રવ્ય સંવર, દ્રવ્યાસ્રવને રોકતું. ૩૪

ધર્માતુપ્રેક્ષા વ્રતસમિતિ ગુપ્તિ પરિણલ જપ અને
ચારિત્ર બહુ વિધ ભેદ જાણે ભાવ સંવરના બને. ૩૫

જે યથા સમયે તપ વડે ફલભુક્તિ કર્મ ખરી જતાં
તે ભાવ નિર્જર કર્મ છૂટે દ્રવ્ય નિર્જર જાણવા. ૩૬

સહકર્મનો ક્ષયનો હેતુ જીવ પરિણામ તે ભવ મોક્ષ છે
ને કર્મ આત્માથી છૂટે તે દ્રવ્ય મોક્ષ કહાય છે. ૩૭

શુભ અશુભ ભાવે યુક્ત આત્મા પુણ્ય પાપરૂપ બને;
શુભ નામ, આયુ જોત્ર, સાતા પુણ્ય, અવરે પાપ છે. ૩૮

ચારિત્ર દર્શન જ્ઞાન સમ્યક્ મોક્ષ હેતુ વ્યવહારથી
નિજ આત્મા ત્રિરૂપ મુક્તિ હેતુ જાણુ નિશ્ચય નય થકી. ૩૯

નહીં આત્મા છોડી રત્નત્રય કદી અન્ય દ્રવ્યોમાં રહે
તેથી જ આત્મા રત્નત્રયમય મોક્ષ કારણે નિશ્ચયે. ૪૦

જવાદિ તત્ત્વ શ્રદ્ધાન સમકિત આત્માનું તે સ્વરૂપ છે
વિષરીત અભિનિવેશથી જે રહિત સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ૪૧

સંશય વિમોહ વિભ્રમ વિના સાકાર સ્વપર સ્વરૂપનું;
કરે ગ્રહણ તે છે જ્ઞાન સમ્યક્ ભેદ અનેક પ્રકારનું. ૪૨

જે ના ગ્રહે આકાર અર્થો નહિ વિકલ્પ પ્રગટ કરે;
સામાન્ય કરે તે દર્શન એમ આગમમાં કહે. ૪૩

ઉપયોગ ખેમાં પ્રથમ દર્શનજ્ઞાન પછી અલ્પજ્ઞાને;
સાથે ન થાતાં પણ થતાં એ ખેલે તો સર્વજ્ઞને. ૪૪

વ્યવહારથી શુભમાં પ્રવૃત્તિ અશુભ નિવૃત્તિ બાળુવું;
તે વ્રત સમિતિ શુભિરૂપ ચરિત્ર જિનવરે ભાખિયું. ૪૫

ભવનાશ કારણ બાહ્ય અભ્યંતર ક્રિયાનું રોકવું;
તે જ્ઞાનીઓનું પરમ સમ્યક્ ચરિત્ર જિન દેવે કહ્યું. ૪૬

મુનિ નિયમથી એ મોક્ષ કારણ મેળવે ધ્યાને કરી;
સાધો તમે પણ ધ્યાન યત્ને ચિત્તે એકાગ્રે ધરી. ૪૭

જો ધ્યાનપ્રાપ્તિ વિવિધ માટે ચિત્તની સ્થિરતા અહો;
તો વસ્તુ ધ્યાનમિષ્ટમાં મોહ રાગ દ્વેષ નહિ કરો. ૪૮

ધ્યાનમાં પરમેષ્ઠિ વાચક મંત્ર પાંત્રીશ સોળષટ્;
વા ચતુર દિ એક જપવા કે ગુરુ ઉપદેશવત. ૪૯

કરી નાશ ચારે ધાતિ કર્મો અનંત ચતુષ્ટય યુક્ત છે
અરિહંત શુદ્ધ છે શુભદેહે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. ૫૦

તનુ અષ્ટ કર્મો નષ્ટ લોકલોક દેખે જાણતા
રહે લોક શિખરે પુરુષાકરે ધ્યાવો પરમાત્મા. ૫૧

જે જ્ઞાન દર્શન મુખ્ય તપ ચારિત્ર વીર્યાપારમાં
આચાર્ય મુનિ નિજ અન્યને બોલે તે ધ્યાવો ધ્યાનમાં. ૫૨

ધર્મોપદેશે લીન નિત જો રત્નત્રય સંયુક્ત છે,
તે આત્મ ચતિવર વૃષભ ઉપાધ્યાય તેને નમન છે. ૫૩

ચારિત્ર દર્શન જ્ઞાન સમ્યક્ શુદ્ધ મુક્તિ માર્ગને
સાધે સદા જે સાધુ તે વંદન હજો મુનિવર્યને. ૫૪

ધ્રુવ સહિત જે કાંઈપણ ચિંતવન મુનિ જ્યારે કરે
તત્ત્વીન પામ્યું નેહને કહ્યું ધ્યાન ત્યારે નિશ્ચયે. ૫૫

નહિ કાંઈ પણ ચેષ્ટા કરો બોલો ન ચિંતવન ના કરો;
નિજ આત્મમાં લીન આત્મસ્થિર પામે તે ધ્યાન પરમગણો. ૫૬

તપશ્ચરત્ને વ્રતવાન આત્મા ધ્યાનરથ ધુરંધ્રે રે
તે પરમ પ્રાપ્તિ ધ્યાન કાળે નિત્યલીન ત્રણમાં રમે. ૫૭

મુનિ અલ્પજ્ઞાની નેમિયંત્રે દ્રવ્ય સંગ્રહ આ કર્યો
શ્રુત પૂર્ણ મુનિવર દોષ સંયથ રહિત તે શુદ્ધ કરો. ૫૮

શ્રવણમુનિ સ્તુતિ

જગ હૈ પુણ્ય ભવ્યાં કે દિગંજર દેવ આયે હૈ;
જગતમે મોક્ષકા સાકાર, શુભ સંદેશ લાયે હૈ.

ઉઠો ભવ્યો ચલો, પુણ્યાત્મવાનો ભક્તિભાવે હમ;
રહે ચિરકારસે સૌથે સમય સુખકા જગાયે હમ,
મિલે ઉપયોગ કે સુક્ષણ ખિલે હૈ પુણ્યાનંદન કે
ચરણકા સ્પર્શકર લોહા ધરેગા રૂપ કુન્દન કે
કમળ રચના કુશલ પાવન ચરણ ગુરુને બઢાવે હૈ. ૧

સ્વયં કાલૌચ કરતે હૈ અચેલક રૂપ કે ધારી;
મહાવ્રત ન પંચ પાલક હૈ જગત કે પરમ ઉપકારી
કમળ નિલેપ રહતે હૈ નિરંતર આત્મ ચિંતનમે;
કુબેરો કા વિભવ અર્પિત હુઆ હૈ શિવ અર્કિચનમે.
સ્વહિત મંદિર શિખર પર મણિ કળશ માનો ઉઠાયે હૈ. ૨

હૃદયગ્રહમે ત્રિરત્નો કે અકંપિત દીપી જલતે હૈ
સમિતિ યા સાથ રહતી હૈ જહાં મુનિજન વિચરતે હૈ.
કમંડલુ પિચ્છી શોભિત હૈ ઉપકરણ શૌચ સંયમકે,
પ્રદાતા જ્ઞાન કે સમ્યક્ નિવારક હૈ અખિલ ભ્રમકે
પરમ ચિન્મય અભિરાગ જ્ઞાન સાગરમે નહાયે હૈ. ૩

ચરણ વાહન ધરાશે સૈન્યા, નિયત આહાર અંજલિમે
જહાં વિશ્રામ કર હી દેશ સમતા ભવન તરુતલમે
નિરંતર નિર્જરા સે નષ્ટ કરતે કર્મ રજ મળકો
અવિદ્યા સે પૃથક હો પાલતે વિદ્યા વિમલ વ્રતકો.
વચન પીયૂષ પર તિરતે હૈએ જ્યાં હંસ આયે હૈ. ૪

નમો ગુરુવર, નમો મુનિનર, નમો નિર્ગ્રંથ તપધારી
નમો ભવ્યાત્મ પદમેકે વિકાસિન સૂર્ય તનુધારી.
લિયે શ્રદ્ધા સુમન મનમે ત્રિયોગી ભક્તિ ભાનેડી
ઉપસ્થિત હૈ ચરણ મેં હમ શુભાશીર્વાદ પાનેકા
સકલ મંગલ અમરતરુ સી વરદ ગુરુકા ભુજાયે હૈ. ૫

ભજન

રેલ બની અહલુત તૈયાર ઈસમેં ખેટો સખ નરનાર
શ્રી જિનગુરુ એન્જિનિયર બનો, શિવ મારગ કા રૂપ બખાનો
આગસે કહ્યું નહિ જાનો, હુકમ ક્રિયા પ્રભુને સુખકાર
લધુ એન્જિનિયર ગણધરભાઈ જિન આજ્ઞા કો સખ જન પાઈ.

ઇસ પ્રકારસે રેલ બનાઈ ક્રિયા ભવજનસે ઉપકાર
પ્રથમ દયાકી લીખ લગાડે જપ તપ સંયમ પૈયાં લગાડે
શીલ તેલ તિહેં મધ્ય જલાડે રેલ ધર્મકી જિસ પરકાર
નિકાંક્ષાદિક કલ લગવાડે ઠર્મ કાષ્ટ તિહેં મધ્ય જલાડે
સમકિત જગ નામ ધરાડે ઈજિન કા યૌં ક્રિયા પચાર
રેલ બની ગઈ યૌં જળ સારી પુણ્ય ગોરકી કુછ હુશિયારી
આરિત લાઈન કિલઅ ભરી સ્વાદાદ સિગ્નલ તૈયાર
જ્ઞાન સ્ટેશન માસ્તર આયાં ધ્યાન કરનેકા ટિકટ બનાયા.
ગ્વારા પ્રતિમા લિયા કિરાયા ચેતન બેઠો ગુણુ આધાર
કોધ માન માયા ત્યોં લૂટેરે પંથનિકો તિન લુટ સબેર
નરદ મોહિ ઈનકે સખ ડેરે ચેતન ઈનસે હો હુશિયાર.
બ્રહ્મચર્ય સંગ આપ સિ પોઈ તિહાં મધ્ય સખ બેઠો ભાઈ
ઇનસે રાખો સજ્જનતાઈ વૈરાગ્યચંદ હૈ પોલ સુધાર.
જિનાલયકા જંકશન ભારી ઈસમેં બેઠો સખ નરનારી
નમોકાર સીટી સીરકારી ભવ સ્ટેશન સે હો ગયે ચાર
શિવપુરકા સ્ટેશન આયા ચેતન અપને ઘટકો ધ્યાયા
જૂટ ગઈ સખ જગકી માયા ચીમનલાલ દેપદ સુખકારી.

જિનવાણી સ્તુતિ

જિનવાણી હમારી હીરો જડી
જિનવાણી હમારી મોતિયોં જડી;
શ્રીજીકે મુખસે ખિરિ જિનવાણી
ગૌતમ ઝીલી મનમાનીજિનવાણી
જગમેં આયા શ્રાવક કુલ પાયા,
ધર્મ જન ને એક ઘડીજિનવાણી
જો નહિ સુનેગી જિન વર વાણી,
વિપત પડેગી બહુત ધુરીજિનવાણી
જો સુન લેગા જિનવર વાણી,
સંયમ ધારે ઉસી ઘડીજિનવાણી
ઠાડે શ્રાવક અરજ કરો હૈં
ઠાડે શ્રાવિકા અરજ કરતે હૈં,
હમ સંયમ લેંગે ઇસી ઘડી.જિનવાણી
ચંદ્ર કુલક અરજ કરત હૈં,
દીક્ષા દે દો ઈસી ઘડી,
તળ કરે ફિર કમોડી લડીજિનવાણી

આત્મરેખણ

મૈં દર્શન જ્ઞાન સ્વરૂપી હું, મૈં સહજનનંદ સ્વરૂપી હું
હું જ્ઞાનમાત્ર પરભાવ શૂન્ય, હું સહજ જ્ઞાનધન સ્વયંપૂર્ણ;
હું સત્ય સહજ આનંદધામ, મૈં સહજનંદ મૈં દર્શન...૧

હું ખુદકા હી કર્તા ભોક્તા, પરમેં મેરા કુછ કામ નહીં
પરકા ન પ્રવેશ ન કાર્ય ચહીં, મૈં સહજનંદ, મૈં દર્શન...૨

આજી ઉતર રમ લૂં નિજમેં નિજકી નિજમે દુવિધા હી કયા
નિજ અનુભવ રસે સહજ તૃપ્ત, મૈં સહજનંદ મૈં દર્શન...૩

આત્મભક્તિ

મેરે શાશ્વત શરણુ, સત્ય તારણુ તરણુ બ્રહ્મધ્યારે
તેરી ભક્તિ મેં ક્ષણુ બન્ય સારે...ટેક

જ્ઞાનસે જ્ઞાનમેં જ્ઞાન હી હો, કલ્પનાઓંકા ઇકદમ વિલય હો
બ્રાન્તિકા નાશ હો, શાન્તિકા વાસા હો, બ્રહ્મધ્યારે, તેરી....૧

સર્વ ગતિયોંમે રહ ગતિસે ન્યારે, સર્વ ભાવોંમે રહ ઉનસે ન્યારે
સર્વ ગત આત્મગત રત ન નાહી વિરત, બ્રહ્મધ્યારે તેરી,...૨

સિદ્ધિજિનને ભી અખત કહે પાઈ, તેરા આશ્રય હી ઉનમેં સહાઈ
મેરે સંકટહરણુ, જ્ઞાન દર્શન ચરણુ બ્રહ્મ ધ્યારે, તેરી...૩

દેહિ કર્માદિ સખ જગસે ન્યારે, ગુણુ વ પર્યાયકે ભેદોં સે પારે
નિત્ય અન્ત અચલ ગુપ્ત જ્ઞાયક અમલ બ્રહ્મ ધ્યારે તેરી...૪

આપકા આપહી પ્રેય તૂ હૈ, સર્વ શ્રેયોંમે નિત શ્રેય તૂ હૈ
સહજનંદી પ્રભો અન્તર્યામી વિભો બ્રહ્મ ધ્યારે તેરી...૫

ધર્મ અને ધર્માત્મા

—મંગલાચરણ—

મોક્ષ માર્ગસ્મનેતારમ્
લેતારં કર્મ મૂર્ખતામ્
જ્ઞાતારામ્ વિશ્વતત્ત્વાનામ્
વંદે તદ્ગુણ લઘ્વયે

— ૐ શાંતિ ૐ —

આરિતચક્રવર્તી યોગીસમ્રાટ શાંતિસાગરજી

ભોજ ગાંધમાં વિ.સં. ૧૯૨૯ના અષાઢ વદિના રોજ શ્રી ભીમગૌડાની
સહધર્મિણી શરસ્વતીદેવીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. નેનામ પાડયું
સાતગૌડા. તેમના ત્રણ ભાઈને એક બહેન પણ હતાં. મરાઠી, હિંદી
અને કન્નડ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી લીધું. નવ વર્ષે વિવાહિત થયા પણ
કન્યાનું મરણ થતાં ફરીથી બંધનમાં ન પડવાના નિર્ણયને ચરિતાર્થ
કરવા સિદ્ધસાગર મુનિથી બ્રહ્મચર્ય પ્રત લીધાં. શારીરિક શક્તિ ઘણી
હતી તેથી ઘણાને કંઘા પર બેસાડી સમ્મેદશિખરની ટૂંકાનાં દર્શન
કરાવેલ. ૩૨ વર્ષની ઉંમરે અનાજ, તેલ અને ઘીનો ત્યાગ કર્યો. ૪૧
વર્ષની ઉંમરે તેમણે કુલક દીક્ષા લીધી, ગિરનાર પર એલક પદ ગ્રહણ

કર્ચું અને તે જ ગુરુ દ્વારા ૧૯૭૭માં મુનિદીક્ષા અંગીકાર કરી અને શાંતિસાગરજી નામે પૂજ્ય બન્યા. ત્યારબાદ આપને આચાર્યપદ અર્પણ થયું ત્યારે આપના સંઘમાં ૧૦ મુનિ ને એલક, કુલ્લક વગેરે હતા. પછી શેઠ ધાસીલાલ પૂનમચંદની વિનંતીવશ આપે સમ્મેદ-શિખરની યાત્રા કરી ને ઘણી પ્રભાવના કરી. વળતાં આપે દિલ્હીમાં ચાર્તરમાસ વિતાવી, વિહાર કરતાં કરતાં સંઘ સોનાગિરિ ક્ષેત્ર પર આવ્યો જ્યાં ચંદ્રસાગર અને કુશ્યુસાગર નામના બે મુનિ બન્યા. આપના જીવનકાળમાં લગભગ ૬૦૦-૭૦૦ શિષ્યોએ આપને ગુરુપદે સ્થાપ્યા. આમ વર્તમાનમાં જેટલા સાધુ છે તેના આપ આઘગુરુ છો. મુનિ માર્ગને પુનઃ સ્થાપિત કરવાનું તમામ શ્રેય આપને છે. મુનિ અવસ્થાનાં ૩૫ વર્ષમાં આપે જે કાર્ય કર્યાં છે ઇતિહાસમાં સુવર્ણ-અક્ષરે લખાશે. જિનવાણીના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સરકારી કાનૂન સામે આમરણુ અનશન કર્યા ને વિજય મેળવ્યો. છેવટે ૩૬ દિવસની સલ્લેખના ધારણુ કરી કુશ્યુલગિરિ પર્વત પર હબ્બરોની - મેદનીને મૂકીને ૨૦૧૨ના ભાદરવા વદિ ૨ ને સવારે સાત વાગે ફાની દુનિયાના આપે ત્યાગ કર્યો અને દિવંગત થયા. સામાધિ અપૂર્વ અને અન્નેડ હતી. ધૈર્ય અને શાંતિનું સાચું સ્વરૂપ સૌએ તેઓશ્રીમાં નિહાળ્યું. ધન્ય છે એ આચાર્ય પ્રવરને.

આચાર્ય શ્રી વીરસાગરજી

ઔરંગાબાદના ઈરગાંવમાં શેઠ રામસ્વરૂપની પત્ની ભાગ્યવતીને પેટે આપનો ૧૯૩૩ના અષાઠ સુદ ૧૫ ને રોજ જન્મ થયેલો. નામ હતું હીરાલાલ. આપને એક મોટાભાઈ પણ હતા. માતાપિતાને સ્વર્ગવાસ થતાં વૈરાગ્ય બળ્યો ને સં. ૧૯૭૮ ના અષાઠ સુદ-૧૧ ને રોજ આપ બાલબ્રહ્મચારી બન્યા. ૧૯૮૦ માં કુલ્લક દીક્ષા લીધી. અને ૮૧ ના આસોમાસમાં મુનિદશા ધારણુ કરી. આપે પોતાના ગુરુ સાથે સમસ્ત ભારતમાં વિહાર કર્યો અને અનેકને વ્રતી બનાવ્યા. આપનું પ્રથમ ચોમાસુ ઈરમાં થયેલું. આપને સં. ૨૦૧૨ માં આચાર્ય પદથી નવાજ્યા. ૨૦૧૬ માં જયપુરનગરીમાં સ્વર્ગવાસ થયો.

સ્વ. આચાર્ય સુધર્મસાગરજી

આગ્રા પાસે ચાવલીમાં સં. ૧૯૪૨માં સુગંધ દશમીને દિવસે આપે આ દુનિશામાં પ્રવેશ કર્યો. નામ નંદલાલ હતું. આપે મથુરા અને મુંબઈમાં અભ્યાસ કરી શાસ્ત્રી પદવી મેળવી. આપ - શ્રેષ્ઠ વક્તા, ઉત્તમ લેખક અને બાહોશ ટીકાકાર હતા. ૧૯૮૪ માં સમ્મેદશિખરજી પર આપે બ્રહ્મચર્યાનાં વ્રત લીધાં. આપે ઈરમાં અધ્યાપનનું કાર્ય કરેલું. આપનું કુલ્લક તરીકે જ્ઞાનસાગર નામ હતું. આપે ગ્લોબલ થા, દિલ્હી વગેરે જગ્યાએ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવેલી. આપે સંઘના સર્વ ત્યાગીઓને સંસ્કૃત, ન્યાય વગેરેના અભ્યાસ કરાવેલો. પ્રતાપગઢમાં પંચ-કલ્યાણક સમયે આપે મુનિદીક્ષા લીધી ને નામ રાખ્યું સુધર્મસાગર. આપુઆ ગામે ૧૯૯૫ માં આપનો સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગવાસ થયો. શબની શોભાયાત્રા વાજતે ગાજતે નીકળી ને ત્યાં સમાધિજગ્યા બની

ને આજે પણ તે દિવસે રથોત્સવ થાય છે. અનેક ગ્રંથો લખીને પ્રગટ કર્યા છે. શ્રુત જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં અન્નેડ કાર્ય કર્યું છે. આપના ભાઈ પંડિત લાલારામજીએ આપની સ્મૃતિમાં બીજી પ્રતિમાનાં વ્રત ગ્રહણ કરેલાં. તેઓ પણ મોટા ટીકાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ લેખક હતા. આચાર્યશ્રી બીજા ભાઈ પંડિત મખખનલાલ પણ મોટા વિદ્વાન હતા ને આર્ષમાર્ગના કટ્ટર સંરક્ષક હતા.

સ્વ. આચાર્ય કુશ્યુસાગરજી મહારાજ

વિદ્વદ્ વર્ષ, ચારિત્ર ભૂષણ, તપોનિધિ, જગદોદ્ધારક નિર્ઘંથ મહર્ષિનો બેલગામ જિલ્લાના એનાપુરમાં જન્મ થયેલો. સાતપ્પા અને સરસ્વતીના આ પનોતા પુત્રનું નામ રામચંદ્ર હતું. ૨૫ વર્ષ સુધી તેઓ ઘરમાં રહ્યા. તેમના સસરાએ તેમને ઘરજાઈ રહેવા ધણું કહ્યું પણ તેમને સાંસારિક સંપત્તિનો મોહ ન હતો તેથી આ શાંતિ-સાગરજી પાસે બ્રહ્મચર્યાવ્રત લઈ લીધાં. ને શ્રવણ બેલગામમાં કુલ્લક-દીક્ષા લીધી ને પાર્શ્વકીર્તિ નામ ધારણુ કર્યું. ત્યારબાદ કુંભાર ક્ષેત્ર પર એલકપદ લીધું. કુલ્લક જ્ઞાનસાગરજી પાસે ન્યાય અને વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો ને પારંગત વિદ્વાન બન્યા. શીઘ્ર કવિ, મધુર વક્તા અને બહુશ્રુત લેખક તરીકે જૈનસમાજમાં તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. સોના-ગિરિક્ષેત્ર પર તેઓએ મુનિદીક્ષા લીધી. આપે સ્વપુરુષાર્થથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. અને આપના નામની એક ગ્રંથમાલા સોલાપુરમાં હાલ ચાલે છે. આપની વક્તૃત્વ શક્તિ અને ચારિત્રની શુદ્ધતાને કારણે અનેક રાજા-મહારાજાઓએ આપને ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા. આપે જે ધર્મપ્રભાવના કરી છે તે અન્નેડ છે. સં. ૨૪૬૪માં આપે ઈરમાં ચાર્તરમાસ કરેલો ને ત્યાંથી ગિરનારનો યાત્રાસંઘ કઢાવેલો. તારંગા ક્ષેત્ર પર માનસ્થંભ આપના ઉપદેશનું જ ફળ છે. વડોદરાના દાંવાન કૃષ્ણમાચાર્યના પ્રમુખ-પદે આપે વિશ્વધર્મ પર અદિતીય પ્રવચન આપેલ ને જૈનધર્મની સારી છાપ પાડેલી. આપનો સ્વર્ગવાસ નાની વયમાં થયો તે એક કમનસીબી છે.

સ્વ. આચાર્ય શિવસાગરજી

જન્મ સવંત ૧૯૫૮ માં નેમીચંદ શેઠને ત્યાં દગડાબાઈની કૂખે ઔરંગાબાદના અડગાંવમાં થયો હતો. આપનું નામ હીરાલાલ હતું. પ્રાથમિક શિક્ષણ મરાઠી સાતમી સુધી લીધેલું. આ લૌકિક શિક્ષણના ગુરુ પણ હતા હીરાલાલ ગંગવાલ; જેઓ પછી આચાર્ય વીરસાગર થયેલા ને ચરિત્રનાયકના દીક્ષા ગુરુ બનેલા. આપને બે બહેન અને બે ભાઈ હતા. માતાપિતા પ્લેગની ખીમારીમાં આપને તેર વર્ષના મૂકી ફાની દુનિયા છોડી ચાલી ગયેલાં. તેથી બચપણમાંથી જ ઘરની જવાબદારી આપને માથે પડેલી. પૂર્વભવના સંસ્કાર-વશ નાનપણથી જ ભોજનશુદ્ધિના અતિ આગ્રહી હતા કે પોતાની ફાઈના ઘેર પણ જમતા નહિ ને પરિણામે ફાઈએ શ્વજલનો ત્યાગ

કર્યો. આપે ૧૯૯૯માં મુક્તાગિરિક્ષેત્ર પર સપ્તમી પ્રતિભા ધારણ કરી અને ખીજે જ વર્ષે સિદ્ધવરકૂટક્ષેત્રે શુલ્લકપદ અંગીકાર કરેલ અને ૨૦૦૬માં નાગૌરમાં તે જ ગુરુથી નિર્ગ્રંથ પદ ધારણ કર્યું. ૨૦૧૪માં આચાર્યપદથી તેમને નવાબ્યા. તેમણે અનેકોને સન્માર્ગે ચલાવ્યા, કેટલીયે દીક્ષાઓ આપી ને ધર્મનો ઉદ્યોત કર્યો. છેવટે મહાવીરજી ક્ષેત્ર પર પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠાના સમયે ટૂંકી માંદગીમાં જ તેઓ સ્વર્ગે પધાર્યા. દુર્બલ દેહમાં બળવાન આત્મારૂપ હતા.

આચાર્યશ્રી મહાવીરકીર્તિજી

કિરોબાદ જન્મભૂમિ. ૧૯૬૭ વૈશાખ વદિ ૯ જન્મતિથિ. સ્તનલાલ અને બુંદદેવી માતાપિતા, પદ્માવતી પુરવાલ ભતિકુલ અને પાંચ ભાઈઓના પરિવારવાળા આચાર્યશ્રીએ બચાવ અને ઈદારમાં શાસ્ત્રીકક્ષા સુધી અભ્યાસ કર્યો. ન્યાયતીર્થ અને આયુર્વેદ-આચાર્યપદ પણ મેળવ્યાં. ચંદ્રસાગર મહારાજથી ૧૬ વર્ષની ઉંમરે બ્રહ્મચર્યવ્રત લીધું. ૧૯૯૪ માં રાકાટુંકા ગામે શુલ્લક દીક્ષા લીધી અને ૩૨ મા વર્ષે આદિસાગરજીથી મુનિદીક્ષા સ્વીકારી. પછી આચાર્ય બનીને ઘણાને દીક્ષા આપી, શિષ્યો બનાવ્યાં. આપે મોટાભાગે પર્વતોવાળાં તીર્થક્ષેત્રોમાં જ ચાર્તુમાસ વ્યતીત કર્યા છે. ધ્યાન અને અધ્યયનમાં આપ મોટા ભાગે રત રહેતા હતા. આપના ઉપર અનેક ઘોર ઉપસર્ગ આવ્યા તે આપે અડગપણે સહન કરી મુનિ-ચર્યાના દાખલો બેસાડ્યો છે. બડવાની ક્ષેત્ર પર મધુમાખીનો હુમલો અસહ્ય હતો. આપ વૈદ્યક મંત્રતંત્રના પૂર્ણ બળુકાર હતા. આપને શાસનદેવતા તરફ ખૂબ પક્ષપાત હતો. દરરોજ તીર્થવંદન કરતા અને શાસનદેવતાઓને આશીર્વાદ આપતા. અનેક ભાષાઓના બળુકાર હોઈ ગમે તે સ્થળે આપ પ્રભાવશાળી પ્રવચન આપી શકતા હતા.

ભયમુક્ત ત્યાગી તરીકે આપની ખ્યાતિ સર્વત્ર છે. તારંગા જતા ટૂંકી ખીમારીમાં મહેસાણા નગરે આપની ૬-૨-૭૨ના રોજ સમાધિ થઈ ગઈ. અકાળે સૂર્ય અસ્ત થયો.

આચાર્ય કટપચંદ્રસાગરજી

આર્ષમાર્ગ પ્રવર્તક, નિર્ભીક, સત્યવાદી, ઉગ્ર તપસ્વી શ્રી ચંદ્ર-સાગરજીનો જન્મ ખંડેલવાળા ભતિમાં મહારાષ્ટ્રના નંદગાંવ ગામે થયો હતો. પિતા નયમલજી નામે અને માતાજી નામે સીતાદેવી. આપે આ. શાંતિસાગરજીથી દીક્ષા લીધી. આપે અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગોને સહન કરીને મુનિની ધૈર્ય અને પરિણ્યજ્યની કસોટીમાંથી પાર બિતરીને શુદ્ધ સુવર્ણસમાન નિર્મલ અખંડ ચારિત્રને સંસાર સમક્ષ રજૂ કર્યું. આપના વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થઈ બાડનું માં ચંદ્રસાગર સ્મારક બન્યું છે. મારવાડ દેશને અનેક કુરીતોના ચક્રમાંથી છોડાવનાર આપ મુનિ-પુંગવ છે. આપનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૦ મહા વદ ૧૩ ને થયેલો અને સમાધિ ૨૦૦૧ ના ફાગણ સુદ પૂર્ણિમાએ થઈ હતી.

આચાર્ય જ્ઞાનસાગરજી (અખમેર)

જયપુર પાસે રાણોલી ગામે આપનો જન્મ થયેલ. પિતા ચતુર્ભુજ ને માતા ધૃતવંશીના લાડલા પુત્ર હતા. બાલ બ્રહ્મચારીએ ૧૩ વર્ષની ઉંમરે ગૃહન્યાગ કર્યો. પછી શુલ્લક - એકલ પદ લઈ આચાર્ય શિવસાગરજી દ્વારા મુનિદીક્ષા લીધી. આપે સંસ્કૃતના ગ્રંથો રચ્યા છે અને તેની ટીકા પણ કરી છે. આપ આગમના અગ્રજા બળુકાર છે. આપ ભૂરમલ-પંડિત નામે પ્રસિદ્ધ હતા, ઘણાને અધ્યાપન કરાવ્યું છે.

વિદ્યાપ્રેમી શ્રદ્ધેય પૂજ્ય ગણેશકીર્તિ મહારાજ

૧૯૩૧ ના આસો વદિ ૪ ને દિવસે પિતા હીરાલાલ અને ઉજ્જવાઈ માતા દ્વારા અસારી વૈશ્ય કુટુંબમાં જન્મ થયો. નામ રાખ્યું ગણેશ. ૭ વર્ષે સ્કૂલમાં દાખલ થયા. આશંકિત શિષ્ય બની ગુરુજીના પ્રેમપાત્ર બન્યા. નિર્ભીકતાની મૂર્તિ હતા તેથી તમાકુના દુર્ગુણ ગુરુને બતાવી તેમનો હોકા ફેડી નાખ્યો. ગુરુજી પ્રસન્ન થયા અને વ્યસન છોડ્યું. ૧૦ વર્ષની ઉંમરે શાસ્ત્ર પ્રવચન સાંભળી રાત્રિભોજન ત્યાગ કર્યો અને જૈનધર્મ સ્વીકાર કર્યો. વિના ઇચ્છાએ ૧૯૪૬ માં લગ્ન થયું. ધર્મ બાબતમાં મેળ ન પડતાં બંને વચ્ચે પતિ-પત્નીના સંબંધ રહ્યા નહિ ને ચરિત્રનાયક જ્ઞાનની તરસ છિપાવવા બમણું કરતા રહ્યા.

૧૯૪૨માં બનારસ ગયા. કોઈ ભણાવવા તૈયાર ન હતું તેથી તેમણે ખૂબ મહેનત કરી કાશીમાં જ સ્વાદાદ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. આપે પંડિત અંબાદાસજીથી અભ્યાસ કરી ન્યાયાચાર્યની પદવી પ્રથમ કક્ષાની મેળવી. સર્વ ક્ષેત્રોની વંદના કરી. સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ આપે અનેક આપત્તિઓ, અપમાન અને ઉપસર્ગો સહન કર્યાં. ૧૯૬૨માં સાગરમાં વિદ્યાલય શરૂ કરાવ્યું. ૨૦૦૪ માં શુલ્લકપદ સ્વીકાર્યું. પંડિતના સંત બન્યા ને સૌ 'બડેબાબા'ના નામથી પોકારાવા લાગ્યા. ઈસ-રામાં ઉદ્ધસીનાશ્રમની સ્થાપના કરી. સમાજના મોટા ભાગના વિદ્વાનો આપની પ્રેરણાથી અને આપ દ્વારા સ્થાપિત સંસ્થાઓના જ પરિપાક છે. ૮૦ વર્ષની ઉંમરે પણ આપે સમ્મેદશિખરની યાત્રા કરી અને સં. ૨૦૦૯માં આપે ઈસરામાં આ ભૌતિક દેહનો ત્યાગ કર્યો. આચાર્ય તુલસી, આચાર્ય વિનોબા, રાષ્ટ્રપતિ આદિ અનેક મોટા પુરુષોએ તેમનો સંપર્ક પામી આનંદ વ્યક્ત કર્યો છે. તેઓ મન, વચન અને કાયાથી એક હતા. આચરણ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકતા. નિખાલસ હૃદય હોઈ પોતાની ભૂલ અને સ્થિતિનો તે સ્વીકાર કરતા. ૫-૯-૬૧ ના રોજ આપે મુનિદીક્ષા લીધી ને તે જ દિવસે રાત્રે પરલોકવાસી બન્યા. આપે ધર્મ પ્રભાવનાતું બગૃતિતું અને જ્ઞાનપ્રચારતું જે કામ કર્યું છે તેની કોઈ તુલના શક્ય નથી. તે કાર્ય અમર રહેશે.

સ્વ. મુનિ વર્ધમાનસાગરજી

જીવનભર બ્ર. યુનીલાલ દેશાઈ તરીકે પ્રસિદ્ધ, છેલ્લા દિવસોમાં સમાધિ મરણની વેળાએ મુનિપદમાં આવેલા ને ઈડરમાં તેમનો

સ્વર્ગવાસ થયેલો. પિતાનું નામ કાલિદાસ—માતા ઉજ્જવળાઈ—રાજકોટના વતની. શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય છોડી તેઓ દિગંબર બનેલા. સ્વાધ્યાયના બળ ઉપર આપે અનેક ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું અને સ્વતંત્ર ગ્રંથોની રચના પણ કરી છે. એક વખત આપ સોનગઢ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી પણ હતા પણ સૈદ્ધાંતિક મતભેદ થતાં આપે સોનગઢના એકાંતનો ખૂબ વિરોધ કરેલો. આપની પ્રવચન શૈલી ઘણી જ આકર્ષક અને વ્યવસ્થિત હતી.

આચાર્ય શિરોમણિ પૂજ્ય ધર્મસાગરજી

શ્રી ચિરંજીવલાલનો જન્મ ટાંક પાસે ગંભીરા ગામે ૧૯૭૦ ના પોષ સુદ ૧૫ને રોજ, શ્રી બખ્તાવર લાલજીનાં પત્ની ઉમરાવ-બાઈની કૃપે થયેલો. તેઓ ખડેલાલ જાવડા છે. લૌકિક શિક્ષા સામાન્ય છે. શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ચારે અનુયોગોનું છે. આચાર્ય ચંદ્ર-સાગરજીના ધર્મઉપદેશથી આપે કુલેરામાં ૨૦૦૮માં આચાર્ય વીર-સાગરજીથી મુનિદીક્ષા લીધી. મહાવીરમાં પંચકલ્યાણકના પ્રસંગે સંવત ૨૦૨૫માં આપને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયું. આપે અત્યાર સુધી ૨૬ મુનિદીક્ષાઓ આપી છે અને કુલક — એલક અને આર્યિકા-ઓની નોંધણી દીક્ષાઓ આપને વરદ હસ્તે થઈ છે, આપ શાંત પરિણામી સાચા સાધુ છો, મૌન અને માળા તે આપના પ્રિય વિષયો છે. સૌથી ઓછો આદેશ આપનાર આચાર્ય આપ જ છો. આ. શિવ-સાગરજીના બૃહદ્ સંઘને આપ આજ સંભાળી રહ્યા છો. દિલ્હીમાં ચાતુર્માસ વખતે ૬૦ કરતાં વધુ પીછી હતી જે સર્વસંઘ આપની શીખા ને નેતૃત્વને માનતો હતો તેવી આપની પવિત્ર છાપ છે. ભોળાના ભગવાનના ન્યાયે આપની સાધુચર્યા શુદ્ધ અને આત્મલક્ષી હોઈ તે આપને ઉત્તમ સદ્ગતિ અપાવશે જ. ઋજુતાની મૂર્તિ આપને નમ-સ્કાર હો.

આચાર્યરતિ શ્રી દેશભૂષણજી

મૈસૂર પ્રાંતમાં આપનો જન્મ સં. ૧૯૬૦માં ડોઘલી ગામે થયેલો. માતાનું નામ અક્કાવતી અને પિતાનું નામ શ્રી સત્યગૌડ. આપનું નામ બાલગૌડ હતું. ત્રણ માસના થયા ત્યાં માતાનો ચિર વિયોગ થયો અને પિતાજી પણ તેમને ખારમા વર્ષે છોડીને ચાલ્યા ગયા. આપે આચાર્ય પાપસાગરથી પાક્ષિક શ્રાવકનાં વ્રત લીધાં ને પછીથી શ્રી જયકર્તી મુનિરાજ પાસે સપ્તમ પ્રતિમા ગ્રહણ કરી. થોડા જ સમય બાદ રામટેક ક્ષેત્રપદ એલકપદ ધારણ કરી દેશભૂષણ નામથી વિચરવા લાગ્યા. અતે કુંથલગિરિ ક્ષેત્રે નગ્ન દિગંબરી દીક્ષા લઈ લીધી. સુરત-માં આપ આચાર્ય બન્યા ને દિલ્હી સમાજે આચાર્યસ્ત્રનની પદવી અર્પણ કરી, આપે અનેક નિર્માણકામ કરાવ્યાં છે. — આયોધ્યાની પ્રતિષ્ઠા, ખાનીયાની ચૂલિકા, ડોઘલીની શાંતિગિરિ અને ગુરુકુળ વગેરે તેનાં પ્રતીકો છે. ગ્રંથરચનામાં આપ અન્નેડ છો. કર્ણાટકી હોવા છતાં આપનો હિંદીભાષા પરનો કાબૂ અદ્ભુત છે. આપે અનેક શિષ્યોને

દીક્ષાઓ આપી ધર્મપ્રચારના કામમાં ઘણો વેગ આણ્યો છે. આપની પ્રતિભાથી પ્રેરિત થઈ ઘણાએ નાનાં મોટાં વિધવિધ વ્રતો અંગીકાર કરી સ્વજીવન ધન્ય બનાવ્યું છે.

સન્માર્ગ દિવાકર કરુણામૂર્તિ આચાર્ય વિમલસાગરજી

એટા જિલ્લાના કાસમા ગામે ૧૯૭૩ના આસો વદિ ૭ ના રોજ કટોરીબાઈને પેટે ચરિત્રનાયકનો જન્મ થયેલો. પિતાનું નામ બિહારીલાલ. નામ પાડ્યું નેમીચંદ. મોટેચા વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કર્યો. અધ્યાપનનું કામ કર્યું. સાધના ને તપાચરણથી કેટલોક વિશિષ્ટ શક્તિઓ ફળવી. વૈદ્યવિદ્યા પણ પ્રાપ્ત કરી. સાહસવીર હોઈ સાઈ-કલ પર શિખરજીની યાત્રા કરી. આ. વીરસાગરજી પાસે ૭ મી પ્રતિ-માનાં વ્રત લીધાં. ૨૦૦૭માં આચાર્ય મહાવીરકર્તીએ કુલક ઋષભ સાગર બનાવ્યા. થોડા જ સમયમાં સુધર્મસાગર એલક થયા. અને ૨૦૦૯માં સોમાગિરિ પર મુનિદીક્ષા લીધી. ૨૦૧૮ માં ટૂંકલા ચાતુ-ર્માસ વખતે આચાર્યપદથી વિભૂષિત બન્યા. વી, નમક, તેલ અને દંડીના આજીવન ત્યાગી છે. અનેક ઉપવાસો દ્વારા ઘણાંબરાં વ્રતો કરી લીધાં છે. રોજની ૨૦૦ જેટલી માળાઓ ફેરવે છે. વાત્સલ્ય-મૂર્તિ હોઈ કરુણાસાગર સમું વર્તન છે. વૈયાવૃત્તમાં પાકા છે. ૧૯૬૭-માં ઈડરમાં ચાતુર્માસ કરેલું આ વર્ષ નીરામાં બિરાજે છે. દૂર-દર્શનનું જ્ઞાન છે. નિમિત્તજ્ઞાની હોઈ અને મંત્રતંત્રના જ્ઞાતા હોઈ ભક્તોના અને રોગીઓનાં ઝુંડ તેમને વળગેલાં દેખાય છે. ૨૦૦૭-થી અત્યાર સુધીમાં ૩૧ ચોમાસા વિતાવી સર્વત્ર ધર્મપ્રભાવના કરી છે. તેમણે ૨૨ મુનિ દીક્ષા, ૧૬ આર્યિકા દીક્ષા, બે એલક દીક્ષા, ૧૦ કુલક દીક્ષા અને ૧૦ કુલિકા દીક્ષાઓ આપી છે. સન્માર્ગ દિવાકર જેવી અનેક પદવીઓથી સમાજે તેમને નવાજ્યા છે. પરાપ-કાર તેમનો જીવનમંત્ર છે. વીસપથી આમ્નાથના પાકા પક્ષપાતી છે. ગંધાદકને પ્રાણાધાર માને છે.

આચાર્ય સુમતિસાગરજી

મુરેના વિભાગમાં શ્યામપુર ગામે ૧૯૭૪ અષાડના સુદિ ૪ ને રોજ જન્મ થયેલો. ૨૦૨૫માં મહાવીર જ્યંતીના દિવસે આપે એલકદીક્ષા લીધી. ૨૦૩૦માં આચાર્ય વિમલસાગરજીની આરાધી આચાર્ય બન્યા. આપ છિજીલાલ તથા ચિરાંન્નદેવીના લાડલા પુત્ર નત્થીલાલ હતા. આપને ચાર ભાઈ તથા એક બેન છે. આપની પત્નીનું નામ રામશ્રીદેવી હતું તેમનાથી આપને બારેલાલ અને ભાગ-ચંદ એમ બે પુત્રો પ્રાપ્ત થયા ને બે પુત્રીઓ પણ થઈ. આપને બચપણમાં ડાકુ ઉપાડી ગયેલ પણ ત્યાંથી ચાલાકાથી આપ ભાગી આવેલ જે આપની હિંમત અને નિર્ભીકતા દર્શાવે છે. વિના આહાર લેતા સાધુને જોઈ આપે શૂંઘળને ત્યાગ કરેલો અને પછી તે વૈરાગ્ય વધતાં આપે મુનિદીક્ષા લીધી. આપે ઘણાને વ્રતાદિ દીધાં અને દીક્ષિત શિષ્યોની સંખ્યા પણ મોટી છે. વીર સંવત

૨૫૦૧માં ઇડરમાં ચોમાસુ કર્યું ત્યારે આપની સાથે સાત મુનિ હતા. તેમના સાંનિધ્યમાં પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠા થઈ અને ઘણી ધર્મ-પ્રભાવના થઈ. ઇડરના દેવચંદલાઈએ દીક્ષા લીધી ને ખીજા કેટલાક પ્રતી બન્યા. શ્રી કપિલભાઈ કોટડિયાએ સપ્તમી પ્રતિમાનાં વ્રત આપથી લીધેલ છે.

આચાર્ય વિદ્યાસાગરજી

બેલગાંવના સદગલા ગામે શ્રી મલ્લપ્પાજીને ત્યાં શ્રીમતીજીને કૃષ્ણે ૨૦૦૩ના આસો સુદિ ૧૫ ને દિને બાળક થયું તેનું નામ પાડ્યું વિદ્યાધર. કન્નડભાષી વિદ્યાધરે ઉપદેશામૃત ચારિત્રચક્રવર્તી શાંતિસાગરજીથી પીધાં. અને બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમાનાં વ્રત આચાર્ય દેશબૂષણથી લીધાં, પણ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ અજમેર આવ્યા ને ત્યાં જ્ઞાનના સાગર એવા ગુરુજીથી સર્વ અનુયોગોનો અભ્યાસ કર્યો અને પૂર્ણ શાસ્ત્રજ્ઞ બન્યા. યોગ્યતા જોઈ ગુરુએ ૩૦-૬-૬૮ ના રોજ મુનિદીક્ષા આપી. ગુરુએ પોતાની હયાતીમાં જ યુવાન છતાં ચારિત્રના પાક્કા હોઈ તેમને નસીરાબાદમાં ૨૧-૧૧-૭૨ના રોજ આચાર્યપદ અર્પણ કર્યું. ચરિત્રનાયકના બે ભાઈઓમાં એક મુનિ છે ને ખીજા મુલ્લક છે. પિતા મુનિ છે ને માતા આર્યિકા છે. બહેન પણ આર્યિકા છે. ઘેર એક ભાઈ માત્ર રહે છે. આમ સમગ્ર કુટુંબ જૈનધર્મના ત્યાગ માર્ગે વિચરી રહેલ છે. આચાર્યશ્રીમાં આશુ કવિત્વ અને પ્રત્યુત્પન્ન મુનિત્વ છે. આપે પોતાના ગુરુની જેમ સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખવાનું કામ પણ કર્યું છે. આપે હિંદી અનુવાદોનું કામ કરી હિંદીભાષી જીવો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, સમજીસૂત્રનો જૈનગીતાના નામથી અનુવાદ કરી આપે હિંદવ્યાપી કાર્તિક સંપાદિત કરી છે. પક્કા અનુશાસનના આગ્રહી હોઈ આપ પૂર્ણ પરીક્ષા પછી જ દીક્ષા આપો છો. શુદ્ધ ચરિત્રનાં આચારનાર ત્યાગીજન તરીકેની સુંદર છાપ ઉભી કરી છે. આપનાથી ધર્મઉદ્યોતની ઘણી શક્યતાઓ છે.

શ્રી આચાર્ય કલ્પશ્રુતસાગરજી

ખિકાનેરમાં ૧૯૬૨ના ફાગણ વદિ ૧૫ ને દિવસે આપનો ગળજે-આઈતી કૃષ્ણે શ્રી છોગામલજીને ત્યાં જન્મ થયેલો. ગોત્ર ઝોસવાલ-સ્વેતાંબર સંપ્રદાયના, ઘેર કાપડનો મોટો ધંધો હતો. ધંધાને કારણે શિક્ષણ તરફ લક્ષ અપાયું નહિ; પણ કુશળ અને સન્માનિત વેપારી બન્યા જેનો પ્રભાવ આપ પર પડ્યો, મકાનનાં ભાડૂત દરજીની પ્રેરણાથી આપનાં માતાપિતા દિગંબર જૈન ધર્મમાં આસ્થાવાળાં બન્યાં જેનો પ્રભાવ આપ પર પડ્યો. કલકત્તામાં પં. મખનલાલ દ્વારા ધાર્મિક શિક્ષા પણ તેથી આપે લીધી. સામાન્ય ખીમારીમાં પિતાજી ચાલ્યા, આપ પછી માતા પણ ધર્મપરાયણતામાં પરલોકવાસી બન્યાં. ૨૦૦૯માં આચાર્ય વીરસાગરનાં ઇસરામાં દર્શન કર્યા બાદ આપ આશ્રમમાં આવી રહેવા લાગ્યા ને બે વર્ષ બાદ બ્રહ્મચારી બની કારતક સુદિ ૧૩ - ૨૦૧૧ના દિવસે મુલ્લકપદ ધારણ કર્યું. તે દરમિયાન સુસંગતિથી તેઓ વિદ્વાન બની ચૂક્યા હતા ને જ્ઞાનને ચારિત્રમાં ચરિ-

તાર્થ કરવા ૨૦૧૪માં જ્યપુરમાં મુનિદીક્ષા લીધી. પેશાબના દર્દનો ઘોર ઉપસર્ગ જીતીને આત્મસાધનાની કસોટીને અપૂર્વ રીતે ચમકાવી. આપે 'યથા નામા તથા ગુણા'ની કહેવત અનુસાર અનેકને શ્રુતામૃતનું પાન કરાવી આપનું નામ સાર્થક કર્યું છે.

મુનિશ્રી શ્રેયાંસસાગરજી (વર્ધા)

બિનદાસ નારાયણજી વડેના હિસા સાવજીને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો નામ પાડ્યું રત્નાકરજી. જન્મતારીખ છે ૩૧-૧૨-૨૦. ભાગલપુરમાં સાતમી પ્રતિમા બ્રહ્મજી કરી. ૮-૪-૭૪ ને રોજ દેહગામે મુનિદીક્ષા લીધી. સરલ પરિણામ અને મંદ કલાથી હોઈ સર્વત્ર આપનો આદર થાય છે. આપને પત્ની રત્નમાલાથી વિજ્યા નામની દીકરી થઈ જે સુશિક્ષિત છે. મેસનો ધંધો કરતા હતા જે આજ કુટુંબીજનો પણ તે જ કરે છે. ૨૦૦૨માં આપે ઇડરમાં ચાતુર્માસ કરેલ. ૨૦૦૫માં ગુરુઆદેશથી આપ આચાર્યકલ્પ બન્યા.

એલાચાર્ય મુનિશ્રી વિદ્યાનંદજી

વિશ્વધર્મની જય ગુંજતી કરનાર શ્રી વિદ્યાનંદજી હાલ એક પ્રભાવશાળી સંત શિરોમણિ છે. તેમનો જન્મ ૨૫-૪-૨૫ને રોજ શેડવાલ ગામે થયેલો. કાલચંદ ઉપાધ્યાય અને સરસ્વતીદેવી તેમનાં માતાપિતા છે. બાળક સુરેન્દ્રે બ્રહ્મચર્યનાં વ્રત ૧૯૪૫માં મહાવીર કાર્તિકથી લીધાં. 'સમસ્ત વસુધા એક કુટુંબ'ની ભાવના લઈને તેઓ ચાલે છે જેથી તેમનાં પ્રવચનોમાં સર્વ બાતિ સંમેલનનો ભાસ થાય છે. માનવમાત્ર માટે ઉપયોગી વાણીનું ઝરણું તેમના મુખારવિંદમાંથી ઝરે છે. સ્વાધ્યાય સાથે સાહિત્યસર્જનની ક્રિયા પણ અહર્નિશ ચાલે છે ને તેથી તેઓની શ્રુતસેવા પણ નોંધપાત્ર છે. અત્યાર સુધી પીછી કમંડળ જેવી ૩૦-૩૫ રચનાઓ આકર્ષક ઢંગની પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. મોહક વ્યક્તિત્વ વડે અનેક રાજનીતિજ્ઞો અને રાજ્યકર્મચારીઓને પણ આકર્ષ્યા છે જે વડે તેમણે જૈન ધર્મની પ્રભાવનાનાં અનેક કામો સંપન્ન કરાવ્યાં છે. આકાશવાણીનો ધર્મ પ્રચારમાં જે ફાળો છે તે તેમને જ આભારી છે. આચાર્ય તુલસીની જેમ આપની દષ્ટિ રાષ્ટ્રીય ચારિત્રને નિર્મલ બનાવવા તરફ છે. બદ્રિનારાયણ સુધીની આપની વિહારયાત્રાએ એક નવીન ઇતિહાસ ખોલ્યો છે. ભયંકર શીતઋતુમાં આપનો હિમાલયમાં નિવાસ આપને સહિષ્ણુની કસોટી સમાન બનેલ અને દર્શકોએ ધન્ય ધન્ય મુનિચર્યા કહી. આપનું અધ્યયન ઊંડું, તલસ્પર્શી અને વિશાળ છે જેથી અનેક દેશવિદેશના વિદ્વાનોને ધર્મની વાત આપ સતર્ક સ્મરજીવી શકો છો અને તેનાથી ધર્મ પ્રભાવનાનાં કાર્યો કરાવી રહ્યા છો. આપ નવયુવકો માટે બ્રહ્મચર્ય ગાઇ છો. હાલ આપે દક્ષિણમાં થાણું નાખ્યું છે અને ભગવાન બાહુબલિના મહામસ્તકાભિષેકના ઉત્સવને સફળ બનાવવામાં સંલગ્ન છે, ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ મહોત્સવની સફળતામાં અને જનમંત્રણ મહાકળશને પરિવર્તન કરાવવામાં આપનો જ વરદ હસ્ત કાર્ય કરી

રહેલ છે. સંક્ષિપ્ત, મધુર, ચોટદાર, તર્કબદ્ધ વાણી વડે આપે સૌને મુગ્ધ કરી મંત્રિત કરી દીધા છે જે આપને વાગ્મિ સાબિત કરે છે. જૈનધર્મને વિશ્વવ્યાપી બનાવવામાં આપની પાસે જે આયોજન છે તે અપૂર્વ છે, અદ્વિતીય છે અને તે સફળ થઈને જ રહેશે.

શ્રી ઉપાધ્યાયસમા અજિતસાગરજી

આઠ્ઠા નજીક ભૌરા ગામે પલાવતી પુરવાલ ગોત્રમાં જયચંદ અને રૂપાળાઈને ત્યાં આ ભવ્ય આત્માનો ૧૯૮૨માં જન્મ થયેલ. નામ પડ્યું રાજમલ. સં. ૨૦૦૦માં પ્રથમ મુનિદર્શન થયાં ને ૧૭ વર્ષની ઉંમરે સંઘમાં શામિલ થઈ ગયા. ૨૦૦૨માં પ્રવ્રજ્યારી બન્યા. અભ્યાસ વડે પંડિત, વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠાચાર્યની લાયકાત મેળવી લીધી. અનેક ત્યાગીઓને અધ્યયન કરાવ્યું અને કરાવે છે. ૨૦૧૮માં આ. શિવસાગરથી દીક્ષા લીધી અને અજિતસાગર નામ પામ્યા. અભીક્ષુ જ્ઞાનારાધના વડે તેઓ પોતાની એક અનુપમ છાપ ઊભી કરી શક્યા છે ને આજે સાચા ઉપાધ્યાયનું કામ કરી રહ્યા છે.

યુવાયોગી ઉપાધ્યાયશ્રી ભરતસાગરજી

૨૦૦૬માં જન્મેલા છોટલાલના પિતાજીનું નામ છે કિસનલાલ ને માતા છે ગુલાબીબાઈ. ગામ લોહારિયા. ૧૯૬૮માં ગૃહત્યાગ કર્યો. ૬૯માં હુલ્લક દીક્ષા થતાં શાંતિસાગર નામ મળ્યું. ૧૯૭૨માં મુનિ થતાં ભરતસાગરજી બન્યા. અભ્યાસ કર્યો. આગમન બનતાં ૧૯૭૯માં આચાર્ય તથા સકલસંઘે ઉપાધ્યાયની પદવી અર્પિત કરી. સાધુ થતાં જ ઉપસર્ગ આવેલો પણ તેના તેઓ અજબ રીતે વિજેતા બનેલા તે તેમની ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતાના ગુણોની સાબિતી છે. સારા વક્તા, શાંત સ્વભાવી અને એકાંતમાં જ્ઞાનારાધના કરનાર કુમાર યોગી તરીકે સંગતિ કરવા જેવા છે.

કરોડપતિમાંથી અકિંચન સુબુદ્ધિસાગરજી

જન્મ પ્રતાપગઢમાં સંવત ૧૯૫૭માં થયેલો. સંઘપતિ ધાસીલાલ પૂનમચંદને ત્યાં જેમણે આચાર્ય શાંતિસાગરજીને સસંઘ સમ્મેદ શિખરજીની યાત્રા કરાવી ને અપૂર્વ ધર્મપ્રભાવના કરી હતી. તે સંઘમાં આપ પણ સાથે હતા. માતાનું નામ નાનીબાઈ. લૌકિક શિક્ષા દસમી સુધી કરી છે પણ આપ ખૂબ મોટા વેપારી હતા. લાખોની સાલખી ને વૈભવ છોડી આપે સં. ૨૦૨૪માં હુલ્લક દીક્ષા લીધી ત્યારે જે જુલુસ ઉદેપુરમાં નીકળેલું ને અપૂર્વ હતું. ખીજે જ વર્ષે આચાર્ય શિવસાગરજી દ્વારા આપે સલુબરમાં મુનિદીક્ષા લઈ લીધી. આપે નમક, તેલ, દહીંને જીવનભર ત્યાગ કર્યો છે. ભારે શ્રીમંત કુટુંબના નખીરા હોવા છતાં આપ ચરિત્રમાં પક્કા છે અને ધ્યાન અધ્યયન સિવાય ખીજી લપસપમાં પડતા નથી. સ્વાધ્યાય વડે શ્રુતજ્ઞાનની સારી પકડ પ્રાપ્ત કરી છે. ભોગી લોકો માટે આપ આદર્શ દર્શાવે છે.

મુનિ પાર્શ્વસાગરજી

ફિરોઝાબાદ શહેરમાં ૧૯૭૨ના કારતક સુદિ ૨ ને રોજ રામગોપાલ અને દ્રોપદીબાઈને ત્યાં જન્મ થયેલો. ૧૯૪૨માં માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. મુન્નાલાલને દત્તક લીધેલ છે. ૨૦૨૬ માં વ્રતી બન્યા. ૨૮ માં એલક બન્યા. નામ પાડ્યું શીતલસાગર. વીર સવંત ૨૦૩૧ માં ડેહ મુકામે આચાર્ય સુમતિસાગરથી મુનિદીક્ષા લીધી. ઈડર અને અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ કરી ગુજરાતને ઘણો લાભ આપ્યો. શાહપુરનું મંદિર ને જૈનભવન આપની જ પ્રેરણાનું ફળ છે. આપે ઘઉંનો આજન્મ ત્યાગ કર્યો છે. ૨૩-૮-૮૭ સુધીમાં દેહ છોડવાનું વ્રત પણ લીધું છે.

મુનિ કુચ્ચુસાગરજી (ગુજરાત)

વીર સવંત ૧૯૬૪ ના ફાગણ સુદિ ૧૨ ને રોજ કડિયાદરા ગામે જન્મ થયો. હેમચંદ શેઠનાં દિવાળીબાઈ પત્નીથી. થોડું અંગ્રેજી ભણ્યા, ગુજરાતી જ નો અભ્યાસ. આપે કડિયાદરા અને વિજયનગરમાં પાઠશાળા સ્થાપી તેને આર્થિક રીતે સધર બનાવી છે. ગામની હાઈસ્કૂલ-દવાખાના વગેરે સંસ્થાઓમાં તન, ધન અને મનથી સેવાઓ આપી. ઘણા ત્યાગીઓના સંપર્કમાં રહ્યા. તીર્થ-રાજની જ વાર યાત્રા કરી. બધાં જ વ્રતો કરી ચૂક્યા હો. ઘરડી ઉંમરે પણ ઉદ્યાપને પણ કરાવ્યાં. ૨૦૩૨ માં સંપત્તિ અને કુટુંબને તજી હુલ્લક દીક્ષા પોતાને ગામે લીધી. ઋષભદેવમાં અલેક થયા અને તારંગા ક્ષેત્ર પર કારતક સુદિ ૧૫ ના રોજ મુનિ બન્યા.

વિદ્યારત વ્યવહારકુશળ આચાર્ય સમન્નીભપ્રજી

તા. ૨૭-૧૨-૧૮૯૧ માં કરમાલા ગામે આપનો જન્મ થયેલો. પિતા કસ્તુરચંદ અને માતા કંકુબાઈએ આપને સોલાપુરમાં પ્રાથમિક શિક્ષા અપાવી. પછી તો આપ ખી. એ. થયા. ધાર્મિક શિક્ષણ જયપુરમાં લીધું અને ૧૯૫૨ માં વર્ધમાનસાગરથી મુનિદીક્ષા લીધી. સાધનાસ્થળ કુંભોજ છે, જ્યાં ગુરુકુળમાં ૬૦૦ છાત્રો અભ્યાસ કરે છે. આ જગ્યા નવીન તીર્થ બની ગયેલ છે. તે ઉપરાંત ખીજાં ૧૫ જેટલાં વિદ્યાધામે જિલાં કર્યાં છે. દક્ષિણને જૈન ધર્મમાં દંઢ રાખવાનું ભગીરથ કાર્ય આપે કર્યું છે. મૂળ તો આપ ઈડર સ્ટેટના વતની પણ મહારાષ્ટ્રમાં આપના દાદાઓ ગયેલા તેથી ગુજરાતી મટી ગયા જેવા છે. આપ પંડિત દેવચંદ નામે ખ્યાત હતા. આજે આપની પ્રેરણાથી લાખોના ફંડવાળી ઘણી સંસ્થાઓ ચાલે છે. હાલના તીર્થક્ષેત્ર કર્જિરને સધર કરવામાં આપનો વરદ હાથ કામ કરી રહ્યો છે. મુનિશ્રી આર્ચનંદોજી આપના શિષ્ય છે. તેમણે ૧ કરોડનું ફંડ એકત્ર કરવાની પ્રેરણા આપી તેમાં આપનો જ ફાળો મુખ્ય છે. આપે અપૂર્વ કામ કરી ઘણાને જીવતદાન આપ્યું છે.

મુનિશ્રી આર્યનંદીજી

લક્ષ્મણરાવ અને કૃષ્ણાબાઈના લાડલા શ્રી શંકરરાવજી શેતવાલ જાતિના છે. આપનાં પત્નીનું નામ પાર્વતી દેવી છે જે પ્રતી છે. આપને ભાઈ, બહેન, પુત્રપુત્રી હોવા છતાં વૈરાગ્યને કારણે આપે એ બધું છોડીને ૧૯૫૬ માં દીક્ષા લીધી અને સ્વશુર સમતિ-ભદ્રથી અધ્યયન કરવા લાગ્યા. આપ ઘણી ભાષાઓના જાણકાર છો. આપે ગુરુકુળ અલોરને સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. આપ અલ્પ અને મૃદુભાષી છો. ગુરુઆજ્ઞાથી આપે તીર્થરક્ષાનિધિ માટે અપૂર્વ અને અનૈક કામ કર્યું છે.

મુનિ વર્ધમાનસાગરજી

જન્મ સનાવદમાં ૨૩-૯-૫૦ ના રોજ કમલચંદ અને મનો-રમાબાઈના લાડલાએ પોતાના ગામે હાઈસ્કૂલની શિક્ષા લીધી છે. પૂ. જ્ઞાનમતી આર્થિકના ચાતુર્માસમાં વૈરાગ્યના અંકુર ફૂટ્યા અને નાની ઉંમરમાં જ શાંતિવીરનગર-મહાવીરજીમાં વિશાલ જન સમુદાયની હાજરીમાં આપે આચાર્ય ધર્મસાગરજીથી મુનિદીક્ષા લીધી. અધ્યયન છોડ્યું છે, સારા વક્તા છે. અસાતા વેદનીય કર્મની પ્રયત્નતાથી આપની જ્યોતિ જતી રહે છે અને પ્રભુસ્તુતિ વડે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. હાલ આપ આચાર્ય કલ્પશ્રુતસાગરજીના સંઘમાં છે. યશવંતકુમાર છોટે મુનિ તરીકે ખ્યાત છે.

મુનિશ્રી પાર્શ્વસાગરજી

કારતક સુદિ ૭-૧૯૭૨ માં ફિરોજખાદમાં આપનો જન્મ થયેલો. પિતા રામસ્વરૂપ અને માતા જનકાબાઈએ આપનું નામ રાખ્યું રાજેન્દ્રકુમાર. આપે વિમલસાગરજીથી મેરઠમાં મુનિદીક્ષા લીધી. આપે નમક-ઘી-તેલનો યમપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે.

મુનિશ્રી સુખાહસાગરજી (કર્ણાટક)

જન્મ તારીખ ૧૮-૮-૨૭, બેલગાંવના હાલગે ગામે, પિતા બાલપ્પા, માતા જનકાદેવી-પોતાનું નામ તવનપ્પા. ચાર ભાઈ, બેન નથી. પંચમ જાતિ, ખેતીનો ધંધો. સુપાર્શ્વસાગરજીથી કુલ્લક દીક્ષા નામ હવું ભૂતબલિ, ૧-૭-૫૮ ના રોજ. ૨૬-૧૨-૫૮ ના રોજ મુનિદીક્ષા તે જ ગુરુથી લીધી. અત્યાર સુધી ૨૩ ચાતુર્માસ કર્યા, આપે સમ્મેદશિખરજીની ૫૧ વંદના કરી છે. થોડો શિષ્ય સમુદાય પણ છે. જ્યોતિષ અને મંત્રશાસ્ત્ર પ્રિય વિષયો છે.

જ્ઞાનમૂર્તિ 'સાહજનંદ' મહારાજ

કુલ્લક મનોહરલાલ વણી ભારતભરમાં છોટે વણીજીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઝાંસીના દુમદુમા ગામે વીર સં. ૧૯૭૨ ના કારતક વદિ ૧૦ ને રોજ આપે સૂર્યનો પ્રથમ પ્રકાશ જોયો. જાલાલારે જાતિના

ગુલાબરાય પિતા અને તુલસીબાઈ માતાના આ મગનલાલે સાગરમાં અભ્યાસ કર્યો અને ન્યાયતીર્થની પદવી મેળવી. પત્નીના સ્વર્ગવાસથી આપે પૂ. ગણેશપ્રસાદજીથી કુલ્લક દીક્ષા લીધી. આપના નામે સહજનંદ ગ્રંથમાળા ચાલે છે ને આપનાં ૨૫૦ કરતાં વધુ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે અને બીજાં તેટલાં જ પ્રકાશન માટે તૈયાર છે. આપે ચારે અનુયોગો ઉપર હાથ અજમાવ્યો છે. વણીપ્રવચન નામની પત્રિકા દર માસે પ્રગટ થવાની યોજના પણ આપે અમલમાં મૂકી છે. હિંદ-ભરમાં ભ્રમણ કરી આપે મધુર અને હૃદયગ્રાહી શૈલીથી આપે ધર્મ-પ્રીયુષ સૌને પાયાં છે. આપ કવિ, વક્તા, પ્રવચનકર્તા, વિવેચક, લેખક અને ચર્યાનિષ્ણાત છો. શ્રુતપ્રચારનું કામ કર્યું છે, જે ભાવના મુનિ થવાની હતી પણ કાળે તે પાર પડવા દીવી નહિ ને મેરઠમાં સ્વર્ગવાસ થયો.

સંયમી શ્રી જિનેન્દ્રવણીજી

પાનીપતના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ અને જૈન સાહિત્યના મર્મજ્ઞ શ્રી જય લગવાનદાસજીને ત્યાં ૧૯૨૧ માં જન્મ થયો. ટેકનિકલ કામ શીખી તેનો ધંધો કર્યો પણ તે છોડી સ્વાધ્યાયનું કામ શરૂ કર્યું. પાપના ઉદયે ખીમારી લઈને જન્મેલા, પણ સંકલ્પથી તેને ભગાડી છતાં અસ્વસ્થ રહેતા. સંયમી બનવાનો વિચાર સ્કુર્યો અને કુલ્લક પદ લીધું. પ્રવચનશૈલી અને લખાણની શૈલી અનોખી છે. વૈજ્ઞાનિક ઢંગથી વસ્તુને પરખાવો છો. આપે “જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાંત કોષ” માત્રની રચના કરી હોત તો યે આપનો યશ ભારતમાં ફેલાઈ જાય તેવું તે અજબ કાર્ય છે. શાંતિપથ પ્રદર્શન આપનું બીજું અમૂલ્ય પુસ્તક છે, આપ મૃદુ-ભાષી અને અનાગ્રહી સ્વભાવ, કુશળ વક્તા તરીકે ખ્યાતનામ છો.

કુલ્લક સિદ્ધસાગરજી (લાડનૂ)

૧૯૮૧ ના શ્રાવણ વદિ ૫ ને રોજ શેઠ માંગીલાલ અગ્રવાલ-ને ત્યાં લાડનૂમાં આપનો જન્મ થયો. ૨૦૧૬ માં પંચકલ્યાણુક પ્રતિષ્ઠા સમયે આપે બ્રહ્મચર્યવ્રત ગ્રહણ કરેલાં. ૨૦૨૬માં દૂસરી પ્રતિમા લીધી, ૨૦૨૮ માં બ્રહ્મચારી બન્યા. મુઝફ્ફરનગરમાં આપે ૨૦૩૨માં કુલ્લક દીક્ષા લીધી. જલવાયુ ત્યાંના અનુકૂળ હતા નહિ એટલે તબિયત સારી ન હોવા છતાં ૩૦૦ માઈલનો પગપાળા વિહાર કરી આપ સીકર આવ્યા ને ત્યાં પછીથી વ્રતી આશ્રમ સ્થાપ્યો. આપે રાજ-સ્થાનના કુચામન વિભાગમાં ઘણી ધર્મપ્રભાવના કરી અને ધર્મ-જ્યોત જગાવી છે. આપ નિર્ભીક અને સ્પષ્ટવક્તા છો. દીર્ઘદષ્ટિ અને ગુરુપ્રસાદીથી આપને વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે જેથી ઘણા ભક્તો છે અને તેમના દ્વારા ધાર્મિક સાહિત્યનું અને જીર્ણોદ્ધારનું અદ્ભુત કામ કરાવી અતિશય પુણ્ય મેળવી રહ્યા છો. પાકા મુનિભક્ત છો.

કુલ્લક સિદ્ધસાગરજી (મૌઝમાખાદ)

કુમાર જમણ, અભીક્ષુ જ્ઞાનોપયોગી કુલ્લકજીને સંવત ૧૯૬૫ માં આચાર્ય વીરસાગરજીથી સિદ્ધ પરકૂટમાં કુલ્લક દીક્ષા લીધેલી.

શાંત અને સરસ પરિણામી સાધુ. આગમોનો ગહન અભ્યાસ કર્યો છે. સાથે સાથે ઈતર સાહિત્યથી પણ પૂર્ણ જાણકારી રાખી છે. સારા લેખક - કવિ - દીકાકાર - સીમક્ષક - વિવેચક અને વક્તા અને એકાંત તેમનો પ્રિય વિષય છે. સાધુ સમાગમની દૃષ્ટિએ એમનો સંપર્ક અને સંગતિ કરવા જેવી છે. નિસ્પૃહતાના નમૂના સમાન તેઓ જીવન જીવે છે.

શુદ્ધલક સન્મતિસાગરજી

બરબાઈ (મોરના) ગામે શેઠ બાબુલાલનાં પત્ની સરોજબાઈને પેટ બાળક થયો. નામ રાખ્યું સુરેશચંદ્ર. બાળપણથી જ વૈરાગ્ય તરફ રુચિ, તેથી ૧૯૭૨માં શુદ્ધલક પદ ધારણ કરી લીધું. સારા વક્તા અને લેખક છે. ૧૦-૧૧-૪૯ ના રોજ જન્મ થયેલ છે. 'મુક્તિપંથકી ઔર' વગેરે પુસ્તકો લખેલ છે. આજે સ્વાદ્વાદ શિક્ષણ પરિષદના સર્વકર્તા થઈ સંસ્થા દ્વારા શિળિરો યોજી ધર્મપ્રચારનું સુંદર કાર્ય કરી રહ્યા છે. ધુવાનને યોગ્ય ઉત્સાહથી ભરપૂર છે.

શુદ્ધલક સમતા સગારજી (ગુજરાત)

કેશવલાલ અને સંતોષબેનના ઘરે ૨-૧૧-૧૯ ના રોજ અમૃત-ભાઈનો જન્મ થયેલો. ૧૯૩૯ માં મેટ્રિક થઈ ગયા, ૪૧ માં લલિતાબેન જોડે પરણ્યા, જેમનાથી ૪ પુત્રો અને ૪ પુત્રીઓ થયેલ છે. મોટા દીકરો એન્જિનિયર છે. વૈરાગ્યવૃત્તિને કારણે નોકરી છોડી ને બ્રહ્મચારી બન્યા. ને ખેરીવલી વંદનપુરે આચાર્ય નિર્મલસાગરજીથી શુદ્ધલક દીક્ષા લીધી. દીપચંદ્ર વર્ણી અને પંડિત સિદ્ધસેનના સંપર્કથી ધાર્મિક જ્ઞાન સાડું મેળવી લીધેલું. કૃત્યસાગર જેવા વિદ્વાન મુનિઓના સંપર્કમાં પણ નાની ઉંમરે આવેલા. તેથી સુસંસ્કારેનાં બીજ પડેલાં જે ઈતર સંગતિથી પલ્લવિત બન્યાં જે આજે ત્યાગી-રૂપે જીવ્યાં છે. મદુભાષી હોઈ સાંભળનારને રસ પડે છે.

કર્મઠ કર્મયોગી બ્ર. શીતલપ્રસાદજી

પિતા મંગલસેન યાને મખનલાલ અને માતા નારાયણદેવીથી આપે આ જગતમાં પ્રવેશ સને ૧૮૭૯માં કર્યો. ૧૮૯૩માં લગ્ન કર્યા. ૧૮૯૬માં મેટ્રિક થયા. પછી હિસાબનીશની પરીક્ષા પાસ કરી રેલવેમાં નોકરી લીધી. સાથે સ્વાધ્યાય અને સામાજિક સેવાનાં કાર્યો ચાલતાં હતાં. માતા-પિતા-ભાઈ-પત્નીનાં દેહાવસાનથી આપને સંસારની અસારતા જોઈ વિરક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. ૧૯૦૫માં નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું ને પૂરો સમય ધર્મસેવામાં આપવા લાગ્યા. શેઠ માણેકચંદની પ્રેરણા અને મદદથી અનેક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને સંવર્ધન કર્યાં. જૈન ગ્રંથ, જૈન મિત્ર પત્રિકાઓનું સફળ સંચાલન કર્યું. ૧૯૦૯માં સપ્તમી પ્રતિમાનાં વ્રત લીધાં. અનેકવિધ સેવાઓને કારણે જૈનભૂષણ, ધર્મદિવાકર આદિ પદવીઓથી સન્માનિત કરી છે. જૈન પરિષદની સ્થાપના પણ આપે જ કરેલી, 'વીર'

પત્રનું સંપાદનકાર્ય કર્યું. લખનામાં શ્રી અજિતપ્રસાદજીને ધાર્મિક ગ્રંથોના અનુવાદ છપાવવા પ્રેરણા કરી ને તે કાર્ય સંપન્ન કરાવ્યું. પ્રખલ વાલુકાપત્રી બીમારીથી ૧૯૪૨માં સ્વર્ગવાસ થયો. જીવનમાં એકેક મિનિટનો સદુપયોગ કર્યો છે. રેલમુસાફરીમાં પણ આપ લેખો લખતા હતા. લંકા-બર્મા જઈ બૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરી તે અંગે સાહિત્ય તૈયાર કર્યું. આપે નાનામોટા ૮૦ જેટલા ગ્રંથોની રચના કરીને ભારે શ્રુતસેવા કરી છે જે અજોડ છે.

૨૧. બ્ર. જીવરાજ દોશી

૧૯૩૬માં ફલટણમાં જન્મ્યા. પિતાજી ૧૦ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયા. આપના કાકાએ આપને વિદ્વાન બનાવ્યા, સાથે કાપડના વેપારમાં લાખોપતિ પણ થયા. પત્ની અને એક પુત્રી બંને અકાળ કાલકલ્પિત બન્યાં. શેઠ હીરાચંદ નેમચંદની પ્રેરણાથી આપે લાખેકતું દાન કર્યું. ૧૯૪૯માં તબિયત બગડી એટલે આપે આપની સારી સંપત્તિ જે બે લાખની હતી તેનું ટ્રસ્ટ બનાવ્યું અને જૈન સંસ્કૃતિ સંરક્ષક સંઘની સ્થાપના કરી અને ગ્રંથમાલા બિભી કરી, ઘણા પ્રકાશનો પ્રગટ કરાવ્યાં. ૧૦મી પ્રતિમા ગ્રહણ કરી હતી. સ્વર્ગવાસ ૭૨ વર્ષે થયો તે દરમિયાન ઘણાં ઉપયોગી કાર્યો કરી તેમણે શ્રીમંતોને ઉત્તમ દાખલો ખેસાડ્યો છે.

બ્ર. સરદારમલજી

લક્ષ્મીધિપતિ શેઠ હકમચંદની પત્ની મુંગાબાઈને પેટ ૧૯૬૫ ના જેઠ સુદ ૧૪ ને રોજ સિરોજ ગામે જન્મ થયો હતો. તમામ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરી. સંગીતમાં આપ પ્રવીણ છે. વૈદ્યકવિદ્યા પણ હસ્તગત કરી છે. આપ ધારાસભા સુધી ગયેલા છે. આપે અનેક સામાજિક સંસ્થાઓના ઉચ્ચ હોદ્દાદાર તરીકે સેવાઓ આપી છે. રોજ સ્ટેટમાં આપની ઘણી હાજવગ હતી તેથી સ્ટેટ પાસે ઘણાં કામો કરાવ્યાં. ૨૦૧૦માં આપે મોટાં વર્ણીજી પાસે બ્રહ્મચર્યનાં વ્રત લીધાં. આપે મૌલિક રચનાઓ - પૂજા ભજનોની પણ રચના કરી છે. વાકકુશળતામાં આપ પ્રવીણ છે. આપે ઘણાં પત્રોમાં અનેક લેખો લખ્યા છે, આપનાં પત્ની કાશીબાઈનો આપના જીવનમાં પૂર્ણ સાથ છે. આપ સચ્ચિદાનંદ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ભટ્ટારક યશકીર્તિજી

૧૯૫૧માં ઠાકરડા ગામે જન્મ થયેલો. પિતાજી ઉદયચંદ અને માતાજી સુંદરબાઈ હતાં. તૃસિંહપુરા ભતિ-ગોત્રી, કાકાની મદદથી અનેક વિદ્યામાં પ્રવીણતા મેળવી. ૧૫મા વર્ષે ભજનો ગાઈ શકતા ને ભાષણ કરી શકતા હતા. યંત્ર - તંત્ર - મંત્રનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૯૭૪માં ગુરુ ચેમકીર્તિએ ભટ્ટારકનો બંધ બાંધ્યો. એક અનાજ પર ઘણું રહેતા. ધીનો ત્યાગ હતા. સંઘમાં જીવન જીવતા હતા. અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી, અનેક ચમત્કારો સંભર્યા. પ્રતાપગદ

અને કેશરિયાજીમાં આપના નામે મોટી સંસ્થાઓ - ગુરુકુળો ચાલે છે. આપે લાખોનું દાન તે માટે કર્યું છે. પંડિત રામચંદ્રજી આપના જમણા હાથ હતા.

સ્વ. ધ્ર. મૂળશંકર દેસાઈ

આપ બ્રહ્મચારી યુનીલાલના મોટાભાઈ છો. આપ કલકત્તામાં એક મુસ્લિમને ઘેર નોકરી કરતા હતા ત્યારે મોટા વર્ણીજીને સાંભળવા દર શનિવારે ઈસરી જતા હતા. તેમાંથી વૈરાગ્ય થયો ને બ્રહ્મચર્યની પ્રતિમાનાં વ્રત લીધાં ને તરત જ આજીવન નમકનો ત્યાગ કર્યો. શાકભાજીમાં દૂધી અને ગવાર માત્ર વાપરતા હતા. સારા વક્તા હતા. અનેક ગ્રંથોની રચના કરી સ્વખર્ચે છપાવ્યા છે. તેમને બે દીકરા છે જે કલકત્તામાં સ્વતંત્ર ધંધો કરે છે. ધર્મપ્રચાર માટે અનેક સ્થળોએ વિહાર કર્યો અને પ્રવચનો મારફતે ધર્મના મર્મ અનેકનો સમજાવ્યાં. આપ એકાંતમતના પ્રખર આલોચક હતા. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાંથી આવેલ હોઈ આપની ચર્ચા અણીશુદ્ધ અને ઠડક હતી. જરાયે શિથિલતા જોવા ન મળે તેવી જ્ઞાતિ તેઓ રાખતા. રાજકોટમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

ધ્ર. મણિલાલ વીરચંદગાંધી

મોડાસાની પાસે સરડોઈ ગામે ૧૯૭૭ના આસો માસમાં જન્મ થયેલો. નાનપણથી જ ધર્મના સંસ્કાર હતા તેથી મૌનથી ભોજન કરવું ને વ્રતાદિ કરવાની આદત બની ગયેલી. ધર્મચર્ચા સિવાય કોઈ વ્યસન નહિ. ઘરમાં છે છતાં દિલ ઘરમાં નથી. ચાળીસ વર્ષથી પગ-રખાનો ત્યાગ છે. ૨૫ વર્ષથી વાહનનો ત્યાગ છે. પંદર વર્ષથી બ્રહ્મચર્યથી રહે છે. ઘઉં - બાજરી - મકાઈનો યમરૂપ ત્યાગ છે. હાલ ગ્રાળ, ટૂળાં અને મગફળી ઉપર નભાવે છે. દરરોજ એકાસણીને નિયમ છે. ૧૨૩૪ ઉપવાસનું વ્રત પણ ચાલે છે. અલ્પાનિકા, દશ-લક્ષ્મણી, સોળ સકારણુ તો પાર પડી ગયાં છે. વેપાર ધંધો બંધ જોવો છે. બધી માત્રાઓ કરી લીધી છે. અલ્પનિદ્રા હોવાથી ધ્યાનમાં વધુ સમય આપે છે, જીવનચર્ચા નિર્મોહી મુનિ જેવી છે. સરડોઈમાં આચાર્ય સુમતિસાગરજીના સંઘ સમક્ષ સાતમી પ્રતિમાનાં વિધિસર વ્રત લીધાં છે ને વહેલી તકે દિગંબરી દીક્ષાની લાવના છે.

ગુજરાતના અન્ય દિગંબર મુનિઓ અને અનુયાયીઓ

સ્વ. મુનિશ્રી ૧૦૮ ધર્મકીર્તિજી	ભાવનગરના કાંતિલાલ ધામી
" " " સુપાર્શ્વસાગરજી	સામેરાના કચરાલાલ પાનાચંદ
" " " વિજયસાગરજી	ઈડરના દેવચંદ નાથાલાલ
મુનિશ્રી ૧૦૮ શીલસાગરજી	ગોરલના પાનાચંદ નાથાલાલ
" કુશ્યુસાગરજી	કડિયાદરાના કચરાલાલ હેમચંદ
" સમાધિસાગરજી	દાહોદના

સ્વ. મુનિશ્રી ૧૦૮ વૃષભસાગરજી	ઈડરના ચંદુલાલ કાલિદાસ દોશી
સ્વ. શ્રી વર્ધમાનસાગરજી	ધ્ર. યુનીલાલ દેસાઈ રાજકોટ
સ્વ. શ્રી ૧૦૫ આદિસાગરજી	ભિલોડાના લલ્લભાઈ
" " ઉદયસાગરજી	પેથાપુરના યુનીલાલ શાહ
કુલ્લક શ્રી ૧૦૫ સમતાસાગરજી	તાલોદના અમૃતલાલ કેશવલાલ
	(માજી સ્ટેશન માસ્તર)

શ્રી ૧૦૫ આર્યિકા જ્ઞાનમતિજી	પોશીનાનાં ઠંચનબેન
સ્વ. ધ્ર. મૂળશંકર દેસાઈ	રાજકોટ
" યુનીલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી	સોનાસન
" કેશવલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી	તલોદ
ધ્ર. કેશવલાલ	વાંસણા
ધ્ર. રમણલાલ મગનલાલ લોકડિયા	ઈડર
ધ્ર. કપિલભાઈ તલકચંદ કોટડિયા	હિંમતનગર
ધ્ર. મણિલાલ વીરચંદ ગાંધી	સરડોઈ
ધ્ર. કચરાલાલ વેણીચંદ શાહ	ઈડર
સ્વ. ધ્ર. મગનલાલ કાલિદાસ	કડિયાદરા
સ્વ. લક્ષ્મીચંદ ગુલાબચંદ	ગોરલ
ધ્ર. સમુબેન	ઈડર
ધ્ર. બળુબેન પ્યારચંદ	વિજયનગર
ધ્ર. નાનીબેન સંઘવી	સીતવાડા

વિદુષીરત્ન શ્રી ૧૦૫ આર્યિકા સુપાર્શ્વમતિજી

રાજસ્થાનના મૈનસેર ગામમાં હરખચંદ ચૂડીવાડની અણુચીખાઈ નામની પત્નીથી આપનો ૧૯૮૫ના ફાગણ સુદિ ૯ ને રોજ જન્મ થયો. નામ પાડ્યું 'લંબરીખાઈ'. ૧૨ વર્ષના ઉંમરે લગ્ન થયું, નાગૌરના ઇન્દ્રચંદ્રથી પણ ત્રણ માસમાં પતિનો ચિર વિયોગ થયો. ધર્મધ્યાનના સંસ્કાર હતા તેથી ૨૦૦૬માં ઇન્દુમતી માતાજીથી લવણુત્યાગ સાથે સાતમી પ્રતિમા ગ્રહણ કરી અને ૨૦૧૩માં આચાર્ય વીરસાગરજીથી ખ્યાનવામાં આર્યિકા દીક્ષા લીધી. આપે સતત લગ્ન અને નિષ્કાથી અધ્યયન કરી સિદ્ધાંત, ન્યાય, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ આદિ સર્વને આગળ કર્યાં છે. આપ ખીરબલ સમાન હાજરજવાખી છો. પ્રભાવશાળી ધારાપ્રવાહી વક્તા છો. તંત્રમંત્રના જ્ઞાતા છે. વિદ્વત્તા, ગંભીરતા, શાસ્ત્ર પારંગતતાને કારણે લલલલા વિદ્વાનો પણ આશ્ચર્યચકિત છે. આપ બાણે સાક્ષાત્ સરસ્વતી હો તેવી આપની પ્રતિભા છે. વાતસલ્યમૂર્તિ સમા આપે અનેકને પ્રતો આપી, અધ્યયન કરાવી સન્માર્ગે વાળ્યાં છે. કોઈ શાસ્ત્રીય પરીક્ષા આપે આપી નથી છતાં આપ ન્યાયાચાર્ય જેવી પદવી પ્રાપ્ત થાય તેવું શિક્ષણ આપી શકો છો તે જ આપના સાતિશય પુણ્યશાળી જીવનનો પુરાવો છે. આપે બિહાર-બંગાળ અને આસામને ધર્મ-ઉદ્યોતથી ઝગમગ કર્યો છે. નાદુરસ્ત તબિયત છતાં આપ અથક ધ્યાન અને અધ્યયનમાં રૂબેરૂ રહો છો. અધ્યાપન તે આપનું વ્યસન છે. આપ અદ્ભુત પ્રતિભાનાં ધની છો.

વિદુષીરત્ન આર્યિકા શ્રી જ્ઞાનમતીજી

૧૯૩૪ ના આસો સુદિ ૧૫ ને દિવસે ટાકૈતનગરમાં અગ્રવાલ છોટલાલજીને ત્યાં “મૈના” નામક બાળકાનો જન્મ થયેલો. મોહની-દેવીની આ લાડલી પુત્રીએ બાળપણમાં ‘અક્લંક-નિષ્કલંક’ નાટક જોયું અને બ્રહ્મચારી બની રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. અને બારાબંકીમાં આચાર્ય દેશભૂષણથી સખતમ પ્રતિમાનાં વ્રત લીધાં ને પછી મહાવીરજી ક્ષેત્ર પર સંવત ૨૦૦૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧ ને દિવસે કુલ્લક દીક્ષા લઈ ‘વીરમતી’ નામ પામ્યાં. ૨૦૧૩ નાં વૈશાખ વદિ ૨ ને રોજ તેઓ જ્ઞાનમતી આર્યિકા બન્યાં. દીક્ષા ગુરુશ્રી વીરસાગરના અવસાનને કારણે આચાર્ય શિવસાગરજી સાથે ૭ વર્ષ રહી ધ્યાનાધ્યયન કરી વિશિષ્ટ નિપુણતા અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યાં કોલેજ વિદ્યાર્થી યશવંતકુમાર અને શ્રી મોતીચંદ શરાફને પ્રભાવિત કરી સંઘમાં પ્રવેશ કરાવ્યો જે પૈકી એક આજે વર્ધમાનસાગર નામે મુનિરાજ છે. પ્રતાપગઢમાં વર્ણયોગ પૂર્ણ કરી આચાર્ય શિવસાગરજી સસંઘ મહાવીરજી આપ્યા ત્યારે સંઘમાં ૭૨ સાધુઓ હતા. અચાનક આચાર્યશ્રીએ નશ્વર દેહનો પરિત્યાગ કર્યો એટલે બાલબ્રહ્મચારી મુનિશ્રી ધર્મસાગરજીને આચાર્ય પદવી અપાઈ ને અનેક દીક્ષાઓ સંપન્ન કરાવી તે દિવસ કાગળ સુદિ ૮, ૨૦૨૫ સ.નો હતો. માતાજીની અપૂર્વ સૂઝથી દિગંબર જૈન ત્રિલોકશોધ સંસ્થાનની સ્થાપના કરી છે ને તે દ્વારા “સમ્યક્જ્ઞાન” સાંસિક પ્રગટ થાય છે ને “અજ સહસ્રી” જેવા અનેક ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે. અને સંસારમાં અદ્વિતીય એવા જંબુદીપની રચના થઈ રહી છે જેનું આયોજન ૨૦-૨૫ લાખનું છે. આજે જ્ઞાનની ગંગાને પ્રવાહિત કરવામાં આ માતાજીનો પ્રથમ નંબર છે.

વિદુષી આર્યિકા શ્રી વિશુદ્ધમતિજી

વિક્રમ વર્ષ ૧૯૮૬માં જબલપુર શહેરમાં સિંઘઈ લજ્જનલાલજીને ઘેર માતા મથુરાબાઈના ઉદરથી સુમિત્રા નામ ધારણ કરનાર એક બાળકાનો જન્મ થયેલો. પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાના વતનમાં લઈ સાસરીએ ગયાં પણ બે વર્ષમાં વૈધવ્યનું અસહ્ય દુઃખ પ્રાપ્ત થયું. માતા પણ ચાલી ગયાં પણ આજ્ઞામાંથી નૂતન માર્ગ મળ્યો અને શિક્ષાનો પાલવ પકડ્યો ને શાસ્ત્રી, સાહિત્યરત્ન આદિ પરીક્ષાઓ પાસ કરી અને સુયોગ્ય અધ્યાપિકા બની સાગર વિદ્યાલયમાં છેવટે અધિકારતા બન્યાં. પોતાના મોટાભાઈ નીરજની ગુરુભક્તિને કારણે પૂ. બડે વણીજીનો સંપર્ક પ્રાપ્ત થયો અને વૈરાગ્યનાં બીજ રોપાયાં. ૧૯૬૨માં સન્મતિ સાગરજીથી સાતમી પ્રતિમાનાં વ્રત લીધાં. ૨૦૨૧ ના શ્રાવણ સુદ ૭ ને દિને આર્યિકાદીક્ષા આચાર્ય શિવસાગરજી પપૌરાક્ષેત્ર પર લીધી ને વિશુદ્ધમતિ નામ પ્રાપ્ત કર્યું, જે આજે સાર્થક પુરવાર થયું છે. કુશાગ્ર બુદ્ધિ વડે આપે સંઘમાં રહીને પણ અધ્યયનનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે અને “ત્રિલોકસાગર” જેવા ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે. આપની પ્રવચનશૈલી પણ હૃદયગ્રાહી છે.

કુલિકા રાજમજીતી

મોટાભાગે દિલ્હીમાં ચાતુર્માસ કરનાર શ્રી રાજમતીજીએ એક વખત હિંમતનગરમાં સને ૧૯૭૧ માં ચાતુર્માસ કરેલું. મધુર કંઠ અને સર્વ અનુયોગીના ગહન અભ્યાસ વડે તેમનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ સોઢે છે.

આર્યિકા જ્ઞાનમતી (પોશીના-ઈડર.)

રામદેશના દશા હુમડ શેઠ સાંકળચંદની દીકરી નામે કંચને ગુજરાતનું નામ રાખ્યું. આચાર્ય સુમતિસાગરજીનો સંઘ પોશીના ગામે આવ્યો ત્યાં કંચનબેને કુલિકાનાં વ્રત અંગીકાર કર્યાં. ને તે પછી આર્યિકાપદ ધારણ કરી આજે સાચી સાધ્વીનું કંઠોર જીવન વિતાવી રહ્યાં છે. ઈતર ગુજરાતી બહેનો માટે તેઓ આદર્શરૂપ છે.

મહિલારત્ન મગનબેન

જૈનકુલભૂષણ શેઠ માણેકચંદ હીરાચંદ બીડર સુરત નિવાસીને ત્યાં તેમની પત્ની ચતુરબાઈની કૃપે ૧૯૩૬ના પોષ વદિ ૧૦ ના રોજ આ વીર મહિલાનો જન્મ થયેલો. તે પહેલાં ફૂલકૌર નામની પુત્રી થયેલી તે પરલોકવાસી થયેલી. શેઠ પુત્રીને સામાન્ય શિક્ષણ આપી પરણાવી દીધી પણ પતિ ખેમચંદ અદ્ય આયુષ્યવાળા હોઈ કુમળી કળીને વૈધવ્યનાં અસહ્ય દુઃખમાં મૂકી પરલોક ચાલ્યા ગયા. શેઠ પર વજ્રપાત થયો પણ ધૈર્યથી સહન કરી પુત્રીને પંડિતા બનાવી, ને તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ બેને સ્વહિત અને પરહિત માટે એવો કર્યો કે એવી નારીની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે. મગનબેનને કેશરબેન નામની પુત્રી છે તે પેરીસમાં રહે છે. બેને ૧૯૦૬માં શ્રાવિકાશ્રમની સ્થાપના કરી ને તેનું સંરક્ષણ જીવનના છેલ્લા ત્રાસ સુધી કર્યું. સ્ત્રીભતિના ઉદ્ધાર માટે તેમણે હિંદલરનો પ્રવાસ કરેલો, અનેક મિટિંગોમાં, પરિષદોમાં, અધિવેશનોમાં પ્રવચનો કરેલાં. અનેક લેખો લખ્યા, ઘણી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરી વહેંચી, દેશભરનાં ઘણાં અગત્યનાં સ્થળોએ પાઠશાળાઓ, કન્યાશાળાઓ, વિદ્યાલયો જાત્રાલયો ચોર્યાં-ખોલાવ્યાં. બેને ચંપકરાય, મહાત્મા ગાંધીજી જેવા પુરુષોનો પણ સંપર્ક સાધ્યો અને પ્રેરણા મેળવી. ૧૬-૭-૧૪માં શેઠશ્રી તેમના જીવ સમાન હતા તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો છતાં તેઓ હિંમત હાર્યા નહિ અને ૭-૨-૩૦ ના રોજ પરધાન ગયા ત્યાં સુધી નારીઉદ્ધારનાં કાર્યો કરતાં રહ્યાં. બ્રહ્મચારી શીતલપ્રસાદની ઘણી હૂંફ તેમને મળેલી તેથી તેઓ બેવડી શક્તિ બતાવી શક્યાં. લલિતાબાઈ, કંકુબાઈ જેવી બીજી બેનોને પણ તેમણે પ્રેરણા આપી આ પુનિત કામમાં જોડેલાં. આ બધાં કાર્યોને કારણે મુંબઈ સરકારે તેમને જ. પી. બનાવેલ અને કાશીમાં જૈન સમાજે તેમને ‘મહિલારત્ન’ની પદવી અર્પેલી તેવાં મગનબેન તેમના પિતાની જેમ જૈન ઇતિહાસમાં અમર જેવાં છે.

પંડિતા પદ્મશ્રી સુમતિબેન સહી

આસવાળાં ચંદાબાઈ અને મહાવીરજીવાળાં કૃષ્ણાબાઈને પગલે આપે પણ વિદ્યાપ્રચારના કાર્યને જીવનનું ધ્યેય બનાવ્યું છે. સોલાપુર

આવિકાશ્રમ આપનું કેન્દ્ર છે. આ સંસ્થા આજે અર્થ અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ નમૂનેદાર છે. હાલ તેમાં ૩૦૦૦ છાત્રો અધ્યયન કરી રહેલ છે. આપની આવી બેનમૂન સેવાઓના ઉપલક્ષમાં ભારત સરકારે આપને પદ્મશ્રીનો ઇલ્કાળ આપ્યો છે. આપે અહિંસાના પ્રચાર માટે પરદેશનો પ્રવાસ પણ કર્યો છે. આપ પ્રતી હોવાં છતાં કર્મી કાર્યકર્તા છો. જીવનનાં બધાં અંગેમાં આપ રસ લો છો અને અનેક બહેનોને માર્ગદર્શન આપો છો. આપની પ્રવૃત્તિઓમાં સૌથી વધુ સહકાર આપનાર વિદ્યુલતા દેવી છે જેઓની મદદથી આપ અનેક સંસ્થાઓનું સુચારુરૂપે સંચાલન કરી રહેલ છો. જૂના ઇન્દોરમાં આપે અભ્યાસ કરેલો, આપ ન્યાયતીર્થ-કાવ્યતીર્થ છો. ૫૨ અંગ-ગણ જેવા ગ્રંથોનું આપે સંપાદન કરેલ છે, મહિલાદર્શનનું પણ આપે સંપાદન કર્યું છે. રાજકારણ, સહકારી ક્ષેત્ર, મહિલા પ્રવૃત્તિ આદિમાં પણ આપે અગ્રતા ભાવે કાર્ય કર્યું છે. આજે સમગ્ર મહારાષ્ટ્રમાં સેવાભાવી મહિલા તરીકે આપનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. આપના પિતાશ્રી નેમચંદ શાહના દાદા મૂળ ગુજરાતના વતની હતા. આજે આપનું કાર્યક્ષેત્ર મહારાષ્ટ્ર છે.

શ્રીમતી ચંપાબેન કપિલભાઈ કોટડિયા

૫૫ વર્ષ પહેલાં અલુવા ગામે કચરાલાલ શેઠને ત્યાં નાલી-માઈની કૃષ્ણે જન્મ પામેલી અને સાદરા ગામે પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવેલી કન્યા નામે ચંપાબેન બેરણા ગામના એમ. એ. એલ. એલ. બી. જેટલું ભણેલા કપિલભાઈ જેડે લગ્નગ્રંથિથી બેઠાઈ. આજે તેમને ત્રણ બાળકો છે. પતિસેવા અને પ્રભુસેવા તેમનો ધંધો છે. પતિની સાથે આપે હિંદભરનાં તમામ તીર્થોની ત્રણ ચાર વાર યાત્રાઓ કરી છે. દાન દેવામાં હંમેશાં પતિને પ્રોત્સાહન આપે છે. શ્રી વર્ધમાન ઉત્કર્ષ કુંડને શ. ૫૧ હબ્બરનું દાન આપના નામથી તેથી જ અપાયું છે. પોતાની સાસુ રતનબેન અને સસરા તલકચંદના નામે પણ ઘણી સંસ્થાઓમાં આપે દન કાર્યો કરાવ્યાં છે. તબિયતે અતિ નાબુક હોવા છતાં યાત્રાઓમાં કદી થાકતાં નથી. ન ભણેલાં હોવા છતાં અતિ વ્યવહાર કુશળ મહિલા તરીકે આપનો સૌ આદર કરે છે. પુત્ર બિપીન અને પુત્રવધુ રંજન આપને ચાલે આલે તેવાં ચિહ્નો દેખાય છે.

વિદ્વાનો અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ

મખખનલાલ શાસ્ત્રી

વૈદ્ય તોતારામ અને માતા મેવારાનીને ઘેર ચાવલી ગામે જન્મ થયો. પંડિત લાલારામે ૧૦૦ ગ્રંથોની ટીકાઓ લખી છે. પંડિત નંદલાલ આચાર્ય સુધર્મસાગર થયા. શ્રી લાલજી જયપુરમાં જન્મેરી થયા. આપ એક મૂર્ધન્ય વિદ્વાન બન્યા. આગમરક્ષા આપનો પ્રિય વિષય. મોરેના આપનું પ્રવૃત્તિકેન્દ્ર બન્યું. છેલ્લા શ્વાસ સુધી આપે શ્રી ગોપાલ દિગંબર જૈન વિદ્યાલયનું સંચાલન કર્યું અને અનેક વિદ્વાનો તૈયાર કર્યા. સાહિત્ય સૃજનમાં પણ આપે અદ્વિતીય

કાર્ય કર્યું છે. સળગતા અને વિવાદગ્રસ્ત મુદ્દાઓ ઉપર આપે સવિસ્તારપૂર્વક લખી સમાજને જાગૃત કર્યો છે અને સિદ્ધાંત ગ્રંથોની આપે વિવેચના કરી છે. આપે સપ્તમ પ્રતિમાનાં વ્રત પણ ગ્રહણ કરેલાં. આપ અનુભવવૃદ્ધ હતા સાથે જ્ઞાનવૃદ્ધ પણ હતા. આપે જૈનપત્ર આદિ પત્રોનું સંપાદન પણ કરેલું. મહાસભા જેવી સંસ્થાઓને દૃઢ કરવામાં આપે અથાક પ્રયત્નો કર્યા છે. પર્યુષણમાં અનેક સ્થળે પ્રવચનો આપી ધર્મજાગૃતિનું કાર્ય આપે કરેલ છે તે ચિરસ્મરણીય રહેશે.

પંડિત રતનચંદ મુરવતાર

બ્રહ્મચારી રતનચંદ હાલમાં વિદ્વાનોની વિભૂતિ જેવા છે. આગમનું આપને અતિ બેઠું જ્ઞાન છે. કરણાનુયોગ પર આપનો વિશેષ કાબૂ છે. ૧૯૨૦માં મેટ્રિક થયા ને પછી વકીલાતનો અભ્યાસ કર્યો, ને ધંધો પણ કર્યો. પણ પૂર્વસંસ્કારને કારણે સ્વાધ્યાયનો મોહ હતો. બાબા ભાગીરથી, બેડે વર્ણીજી આદિની પ્રેરણાથી તેમાં વૃદ્ધિ થઈ ને આપે મુનિરાજોના સંઘમાં જઈ અનેકને અધ્યયન કરાવ્યાં. ગ્રંથોના સંપાદનમાં મદદ કરી. શંકાનાં સમાધાન કર્યાં; આપ શાસ્ત્રીપરિષદના અધ્યક્ષ પણ ઘણાં વર્ષો રહ્યા. આપના નાનાભાઈ નેમચંદજી વકીલ પણ સ્વાધ્યાયાત છે.

પંડિત વર્ધમાન પાર્શ્વનાથ શાસ્ત્રી

૨૭-૩-૧૯૦૯ માં મુઝબિકીમાં આપનો જન્મ થયો. મોરેના વિદ્યાલયમાં અધ્યયન કર્યું. કાવ્યતીર્થ શાસ્ત્રી બન્યા. અજમેર મહાવીર વિદ્યાલયમાં પ્રધાન અધ્યાપક બન્યા. જૈન બોધક આદિ પત્રોનું સંપાદન કરી રહેલ છે. પરીક્ષાલય અને ગ્રંથમાલાના આપ મંત્રી છો. આપે અનેક ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે. ઉગ્રાદિત્યાચાર્યનું કલ્યાણકારક વૈદકગ્રંથનું પ્રકાશન આપે કરાવ્યું છે. દક્ષિણના આપ સ્તંભ છો. તમામ ભટ્ટારકોના આપ માર્ગદર્શક છો. આપને ૧૦ કરતાં વધુ પદવીઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. મૃદુ મિષ્ટભાષી પંડિત મોટા પ્રતિષ્ઠાચાર્ય છો.

વિદ્વદ્ભૂપણ ડો. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી

પંખખના લાલજી ગામે આપનો જન્મ થયો. બાળપણમાં જ માતાપિતાનો વિયોગ થયો. બ્યાવર અને મોરેના વિદ્યાલયોમાં મેધાવી છાત્ર તરીકે અધ્યયન કર્યું. સૌ પહેલાં સર શેઠ હકમચંદને ત્યાં આપ પારિવારિક શિક્ષક બન્યા. દિલ્હીની કેન્દ્રિય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠમાં પણ પ્રવક્તા તરીકે કામ કર્યું છે. આપ એમ. એ. સાહિત્યાચાર્ય છો. કુંદકુંદ પર નિબંધ લખી આપ ડૉક્ટર પણ થયા છો. હાલ આપ શાસ્ત્રી પરિષદના અધ્યક્ષ છો. આપની તર્કબદ્ધ પ્રવચન શૈલીથી આપ અતિ પ્રસિદ્ધ વક્તા છો. જૈન દર્શનના આપ ઘણાં વર્ષોથી સંપાદક છો અને સંસ્થા સમાજનાં કાર્ય કરી રહ્યા છો.

પંડિતરત્ન વ્યાખ્યાલ જમાદાર

૨૨-૪-૨૨ ના રોજ લલિતપુરમાં જન્મ લઈ આપે ઈન્દોરમાં અભ્યાસ કર્યો. આપને સાત પુત્રો છે. બડોતની જૈન સ્કૂલો અને કોલેજોમાં અધ્યાપનનું કામ ધણું વર્ષો કર્યું. શાસ્ત્રી પરિષદના મંત્રી તરીકે ધર્મરક્ષાનું અપૂર્વ કામ આપે કર્યું છે. જમાદાર યથા નામ તથા શુભ પ્રમાણે અતિ હિંમતવાન, કર્તવ્યનિષ્ઠ, દક્ષિણ અને આયોજનકાર પુરુષ છે. સરાક જાતિના કામમાં પણ આપે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે. કોઈ પણ નવું કામ આપને આમંત્ર છે અને આપ તેને તન, મન અને ધનથી સફળ બનાવો છો. આજે દિગંબરત્વનો સાચો ચોકીદાર કોઈ હોય તો તે આપ છે, આપ લેખક અને કુશળ વક્તા છે.

પંડિત તેજપાલ કાલા

સંવત ૧૯૬૬ માં અષાઠ સુદિ ૮ ને રોજ રમકાખાઈના પેટે આપનો જન્મ થયો. પિતાશ્રીનું નામ છે મૂળચંદ્ર કાલા. ૨૦ વર્ષની ઉંમર સુધી અમરાવતીમાં અભ્યાસ કર્યો. જનકીદેવી સાથે લગ્ન થયાં જૈન દર્શનના સહસંપાદક છે. દિગંબર જૈન પંચાયતના સભાપતિ છે. મલ્લીસાગર ત્ર્યંબકાલાના મંત્રી છે. ખાનપાન શુદ્ધિની નાનપણની ટેવને કારણે આજ વ્રતી જીવન જીવી રહ્યા છો. આપને પગલે આપના પુત્ર ભરતકુમાર કાલા સમાજ અને ધર્મની સેવાનું કાર્ય ખૂબ લગન થી કરે છે ને પિતા કરતાં પુત્ર ચઢે તેવું સાબિત થાય તો નવાઈ નહિ. આપની સેવાઓનાની કદરૂપે હવે સમાજ અને ધર્મસભાઓએ આપને અનેક પદવીઓથી નવાજ્યા છે.

ડૉ. પન્નાલાલ સાહિત્યાચાર્ય

૪-૫-૧૧ના રોજ પારશુવા ગામે આપનો જન્મ થયો. આપ સંસ્કૃતના સારા જ્ઞાતા છે. સાહિત્યનાં સર્વ અંગો ઉપર આપનો અધિકાર છે એટલે ચારે અનુયોગોનાં શાસ્ત્રોનું સંપાદન, અનુવાદ, વિવેચના આદિ કરેલ છે. સાગર અને બનારસમાં આપે અધ્યયન કર્યું. પૂજ્ય વર્ણીજીની આપ ઉપર મહદ્ કૃપા વરસેલી. ૧૯૩૧ માં સ્થપાયેલ મહાવિદ્યાલયના આપ પ્રધાનાચાર્ય છે. દિગંબર જૈન વિદ્યાર્થ પરિષદના આપ ૨૨ વર્ષથી મંત્રી છે. આપ સરસ્વતીના સાચા સાધક છે. મૃદુ ભાષાને કારણે આપનાં ભાષણો હૃદય હરે છે. વિવાદોથી પર રહી તટસ્થતા જાળવવામાં આપ ખૂબ સાવચેત છે. ચર્ચામાં વ્રતી જેવા છે. આપે જે સજન કર્યું છે તે શુભ અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગમે તેવાને નતમસ્તક બનાવે એવું છે. શાંત પ્રકૃતિ અને અલ્પભાષીને કારણે સૌના પ્રેમભાજના રહ્યા છો.

વયોવૃદ્ધ દિવાકરજી

સાદું જીવન, ઉચ્ચ વિચારની મૂર્તિરૂપ દિવાકરજી ૮-૧૦-૧૯૦૫ માં જન્મેલા. પિતા કુંવરસેનજી ધર્મ અને જાતિના સંરક્ષક હતા.

તેમના સંસ્કાર વારસામાં પુત્રને મળ્યા. મોરેના અને બનારસમાં ધાર્મિક પઢાઈ કરીને બી. એ.; એલ એલ બી. પણ સાથે થયા. પણ વકીલાત કે નોકરી કરી નથી. બાળબ્રહ્મચારી છે. બોલવું ને લખવું બંને સુંદર છે. હિંદીમાં તથા અંગ્રેજીમાં અનેક વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં છે. કાષાયયાકુડનું પણ સંપાદન કર્યું છે. હાલના વિવાદના પ્રશ્નો પર પણ કલમ ચલાવી છે. જૈન ગજરના સંપાદક પણ હતા, જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે જાપાન પણ ગયેલા. નિરુપહી અને મેઘાવી વિદ્વાન તરીકે તેમનું નામ મોખરે છે.

શિખરચંદ્રજી પ્રતિષ્ઠાચાર્ય

૧૯૭૪ની કૃષ્ણાષ્ટમીના દિવસે જન્મ થયેલો. મોરેનામાં વિશારદ થયા. માતાપિતા વ્રતી હતાં તેથી આપ પણ વ્રતી છે. કપડાં અને ઘીના વેપારી પણ હતા. પછી પ્રતિષ્ઠા અંગે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આજે તે જ કામ કરી રહ્યા છો. સંગીત સાથે પૂજ્ય ભણાવીને આપે પ્રતિષ્ઠામાં વિશિષ્ટતા લાવી છે. આપે અનેક વિધાનો અને પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે. આપની વક્તવ્ય શક્તિની છટાને કારણે આપને વાણીભૂષણનો ઇલ્કાળ મળ્યો છે. સમાજમાં જે એકાંતનું વિષ ફેલાયું છે તેનું ઉન્મૂલન કરાવવામાં આપ સર્વ શક્તિ લગાવી રહ્યા છો. આપની ભાષા વેધક, ચોટદાર અને વજનદાર હોઈ શ્રોતાને તરત જ સ્પર્શ કરે છે ને તે જાગૃત બની જાય છે.

ડૉ. વ્યાખ્યા કામતાપ્રસાદજી

પાકિસ્તાનના ટેંપલેપુર ગામે જન્મ ૧૯૦૧માં થયેલો. સિંધ હૈદરાબાદમાં અભ્યાસ કર્યો. અ. શીતલપ્રસાદના સંપર્કથી સાહિત્ય સાધના શરૂ કરી. આસિ. કલેક્ટર પદે રહેલા. અનેક સંસ્થાઓના મંત્રી અને અધ્યક્ષ રહ્યા. ‘ઇતિહાસ અને શોધ’ પ્રિય વિષયો હતાં. અંગ્રેજીમાં ઘણું લખ્યું છે. ‘વોઇસ ઓફ અહિંસા’ નામક અંગ્રેજી માસિક પણ શરૂ કરેલું. વિશ્વ જૈન મિશન જે દ્વારા વિદેશોમાં સત્ સાહિત્ય મોકલાય છે, અહિંસા ધર્મના પ્રચાર માટે અને મૂક પ્રાણીઓના રક્ષણ માટે જીવનભર કાર્ય કર્યું છે. ૪૦ વર્ષ સુધી સાહિત્યની સેવા કરી છે. પત્રકાર પણ બન્યા. શાકાહારનો પ્રચાર કર્યો ને ઘણાને જૈન બનાવ્યા. તેમની સેવાઓ અખેડ છે.

બૅરિસ્ટર સંપતરાયજી

પિતા ચંદ્રમલજી હતા પણ સોહનલાલને ત્યાં દત્તક બન્યા. કોલેજ શિક્ષણ પૂર્ણ કરી ઈંગ્લેંડ ગયા ને ત્યાંથી ૧૯૯૭માં બૅરિસ્ટર થઈ આવ્યા. ૧૯૨૨માં મહાસલાતા પ્રમુખ બનેલા. વકીલાતમાં સંપૂર્ણ સફળ રહ્યા. કપલ જૈન લાઇબ્રેરીની લંડનમાં આપે સ્થાપના કરી છે. જૈન લો ઉપર પુસ્તક લખ્યું. વિદેશોમાં જૈનધર્મ ઉપર પ્રભાવકારી પ્રવચનો આપ્યાં. તીર્થરક્ષા માટે ખાસ જહેમત કરી. તુલનાત્મક સાહિત્ય રચ્યું છે. આપે મોટા ભાગે અંગ્રેજી

ભાષામાં જ કલમ ચલાવી છે. ‘હી ઓફ નોલેજ’ આપતું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે. જૈનધર્મદિવાકરની પદવીથી વિભૂષિત થયેલા, જૈન ધર્મને વિશ્વ ધર્મ સાબિત કરવા અને ઇતર ધર્મો જૈન ધર્મ અને તેના સિદ્ધાંતોથી પ્રભાવિત છે તે વાત તેમણે ગ્રંથોમાં સિદ્ધ કરી છે.

પંડિત જુગલકિશોરજી “ભુગવીર”

૧૮૩૪ ના માગશર સુદ ૧૧ ને રોજ ચૌધરી નત્યુમલને ત્યાં જન્મ. બાળપણમાં જ તર્કણ અને બુદ્ધિમતાથી સૌને આશ્ચર્યમાં મૂકેલા. સરસાવામાં જ અભ્યાસ કર્યો. ઉપદેશકની નોકરી સ્વીકારી પણ તે રુચી નહિ એટલે વફાતનું લખ્યા અને ધંધો ન્યાયપૂર્વક કર્યો. ૧૦ વર્ષ ધન અને યશ કમાયા. તે દરમ્યાન અધ્યાપન, સાહિત્ય, કલા અને પુરાતત્ત્વનું ચાલતું હતું જ. સાહિત્યિક ચોરી પકડવા ઘણા ગ્રંથોની છાનખાન કરી સમીક્ષાઓ પ્રગટ કરી. જે છોકરાઓને પત્નીનો વિયોગ થયો એટલે બમણા ધ્યાનથી સાહિત્યિક સાધના શરૂ કરી. ગાંધીપ્રેમી અને બાદીપ્રેમી પંડિતે અનેક કુરીતિ સામે યુદ્ધ ખેલ્યું. પીર સેવા મંદિર દ્વારા પ્રકાશનો અને વિવેચનો પ્રગટ કર્યા. સમનીભદ્ર પર આપ આફ્રીન છે. યુગભારતીના રચયિતાની ‘મેરી ભાવના’ જ કીર્તિપતાકા માટે પર્યાપ્ત છે. આપે કવિ, ભાષ્યકાર, નિબંધકાર, પરીક્ષક, ઇતિહાસકાર, પત્રકાર, સંપાદક, પ્રસ્તાવના લેખક તરીકે એક નિજાવાન, નિર્ભીક જ્ઞાની તપસ્વીનું કામ કર્યું છે.

ગુરુઓના ગુરુ સ્વ. બરૈયાજી

જન્મ આગ્રામાં સં. ૧૮૨૩ માં થયો, પિતાનું નામ લક્ષ્મણ-જી. શરૂઆતનો અભ્યાસ અજમેરમાં કર્યો. શાસ્ત્રીય પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરેલ નથી. છતાં સ્વપુરુષાર્થ અને સ્વાધ્યાયને કારણે અનેક સ્યાદવાદ વારિધિ, વાદિગજ્ઞસરી, ન્યાયવાચસ્પતિ જેવી પદવીઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે. મુખ્ય પ્રાંતિક સભા, દિગંબર જૈન મહાસભા, તીર્થક્ષેત્ર કમિટી, આણેક્યંદ પરીક્ષાલય વગેરેની સ્થાપનામાં ઘણો ભાગ લીધેલો, મોરે-નાનું વિદ્યાલય તેમની જ દેણ છે જેમાંથી અનેક મહાપંડિતો પ્રાપ્ત થયા છે. થોડું લખ્યું છે પણ જે કાંઈ લખ્યું છે તે ચિરંજીવી છે. જૈનસિદ્ધાંત દર્પણ, પ્રવેશિકા આદિ તેમની અનુપમ કૃતિઓ છે, તેમના જેવા પ્રખર પ્રચારક ખીજ નથી. ગોપાલદાસ બરૈયાનું નામ પંડિતોમાં અમર છે.

ડૉ. આદિનાથ નેમિનાથ ઉપાધ્યાય

પ્રતિષ્ઠા અને પ્રદર્શનથી દૂર રહી સંપાદનકલાની ચરમસીમા સાહિત્યકારો સમક્ષ મૂકી છે. પ્રાકૃત, પાલી, સંસ્કૃતના, અપભ્રંશના અધિકારી વિદ્વાન; કન્નડ, મરાઠી, અંગ્રેજી અને હિંદીના હસ્તસિદ્ધ લેખક છે. સદગદામાં ૧૯૦૬માં જન્મેલા આદિનાથે બી. એ; એમ. એ અને ડી. લિટ. સુધીની ઉપાધિઓ મેળવી હતી. ઢાલ્હાપુરની કોલેજમાં ૩૨ વર્ષ પ્રોફેસર રહ્યા. આપે ૧૦૦ કરતાં વધુ શોધ-

નિબંધો લખ્યા અને ૬૦ જેટલાં પુસ્તકોની તલસ્પર્શી સમીક્ષા કરી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમનું અદ્ભુત મિશ્રણ હતા. જૈનસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના વિકાસમાં તેમનો ફાળો અદિતીય છે જે સુવર્ણ અક્ષરો-એ અંકિત છે.

ડૉ. હીરાલાલ જૈન

મધ્યપ્રદેશના ગાગઈમાં ૧૮૮૬ના એપ્રિલમાં જન્મ. ૧૯૨૨ સુધીમાં તો અલ્હાબાદમાં એમ. એ. થઈ ગયેલા. વફાતનો પણ અભ્યાસ કર્યો. ઉત્તર પ્રદેશની સરકારે શોધ વિભાગમાં તેમને નોકરી આપી. અપભ્રંશભાષાના વિશેષજ્ઞ હતા. શિલાલેખો અને હસ્ત-લિખિત ગ્રંથોની સૂચિઓ તૈયાર કરી અને પ્રકાશિત કરાવી. અમરાવતી કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક પણ હતા, ડોક્ટર ઓફ લોની પદવી મેળવી. જૈન પરિષદના પ્રમુખ પણ થયેલા. ધવલાના બધા ભાગોનું સંપાદન કરી અનુપમ કાર્ય કરી બતાવ્યું છે. દિગંબર સાથે શ્વેતાંબર સાહિત્યના પણ જ્ઞાતા હતા. દેહાવસાન ૧૫-૨-૭૭ના રોજ થયું.

વ્યોવૃદ્ધ પત્રકાર કાપડિયાજી

શતાયુને પહોંચવાની તૈયારી કરતા કાપડિયા વીસ હુમક જાતિમાં હીરાબાઈના પેટે ૧૮૩૩માં જન્મ્યા હતા. સ્કોલર હતા. કપડાનો વેપાર કર્યો. સાથે સાથે ‘દિગંબર જૈન’ માસિક ચલાવતા. પ્રાંતિક સભાના મુખ્યપત્ર ‘જૈનમિત્ર’ના આઘ સ્થાપકોમાંના એક અને આજે તેના સંપાદક પણ છે. પ્રેસ તેમનો વ્યવસાય છે. જૈન પુસ્તકાલયનું સંચાલન પણ કરે છે. પુત્ર બાલુભાઈના સ્વર્ગવાસથી ડાહ્યાભાઈને દત્તક લીધા જે આજે તેમનાં બધાં કાર્યો સુચારુપણે સંભાળે છે. અનેક ઉપહારગ્રંથો સમાજમાં વહેંચ્યા, અનેક ગ્રંથમાલાઓ શરૂ કરી અને ઘણું ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રગટ કરી સર્વત્ર ધર્મપ્રભાવના અને જગૃતિ કરી. ‘મહિલા દેશ’ પણ ચલાવ્યું. પુત્રની સ્મૃતિમાં દાન આપી સુરતમાં જાત્રાલય શરૂ કરાવ્યું છે.

સર શેઠ હુકમચંદ રાવરાજ

સમગ્ર ભારતમાં જેની હાક વાગતી હતી તે શેઠશ્રી ઇંદોરના વતની હતા. જીવનભર ધર્મરક્ષા માટે સતત જગૃત રહ્યા. કરોડો કમાયા અને લાખોનું દાન કર્યું. સ્વાધ્યાય વડે આત્માને ભાવિત કર્યો અને છેલ્લાં વર્ષોમાં બ્રહ્મચારી બની ત્યાગને અપનાવ્યો. સમાજ અને ધર્મના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે અનેક સંસ્થાઓ રચી અને તેના મુખ્ય સંચાલક રહી તેમને પરિપૂર્ણ કરી. હોલકરના રાજ્યમાં તેઓ રાજમાન્ય શેઠ હતા. કોટનના કિંગ તરીકે દુનિયા-ભરમાં તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ હતું. પુણ્યત્રયાનો સૂર્ય ઉદ્યાયજી હતો ત્યારે તેમનો પડયો બોલ ઝીલી લેવાતો હતો. જૈન ધર્મ અને જૈન સમાજ માટે તેમનાં કાર્યો સદાસર્વદા ચિરંજીવી રહેશે.

દીર્ઘદ્રષ્ટા શેઠ માણેકચંદળ હીરાચંદળ (મુંબઈ)

ધર્મ અને સમાજની ઉન્નતિનાં અનેક કાર્યો કરીને આ નરરૂતને મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે. શેઠ હીરાચંદ ગુમાનજીના ચાર પુત્રોમાં માણેકચંદ શેઠ અત્યંત કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા, ઉદાર મનવાળા અને અનોખા આયોજનકાર હતા. તેથી તેમણે જાત્રાલયો, ધર્મશાળાઓ, ઔષધાલય, શ્રાવિકાશ્રમો, સ્કૉલરશિપ ફંડો આદિની વ્યવસ્થા કરી ઘણાંનાં જીવન ઉજ્જવળ કર્યાં છે. ગ્રંથમાલા સ્થાપી ઘણાં ધાર્મિક પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરાવ્યું. અનાથોને મદદ કરી ભણાવ્યા. શેઠ હીરાચંદ ગુમાનજી જૈન યોડિંગ સ્કૂલ હસ્તક ખીખાં ઘણાં નાનાં મોટાં ટ્રસ્ટો ચાલે છે. તે ઉપરાંત માણેકચંદ હીરાચંદ બ્યૂબિલી બાગ ટ્રસ્ટ, હીરાચંદ ગુમાનજી ધર્મશાળા, અમદાવાદ યોડિંગ, શ્રીમતી રતનબેન શ્રાવિકાશ્રમ અને માણેકચંદ પાનાચંદ જાત્રાલય - રતલામ વ. સંસ્થાઓની સ્થાપના શેઠની પ્રેરણાથી જ થયેલી. તીથેત્રી રક્ષા કરવા અને આર્થ માર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે પણ તેમણે ઘણી મહેનત અન્ય ત્યાગી અને વિદ્વાનો દ્વારા કરી છે. જૈન ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અમર રહેશે. સ્વર્ગવાસ ૧૬-૭-૧૯૧૪માં થયેલ છે.

દાનવીર શાંતિપ્રસાદ શાહજી

ઉત્તર પ્રદેશના નાનકડા ગામમાં જન્મેલા શાહજી દિલ્હી કલકત્તાના વાસી બન્યા અને દેશના અનેક ઉદ્યોગપતિઓમાં ગણનામાં આવ્યા. કરોડો કમાયા અને તે મુજબ તેમણે અપૂર્વ દાન કર્યાં. અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી. મહાવીર નિર્વાણ મહોત્સવના તેઓ પાયાના સૂત્રધાર હતા. પ્રાચીન પુરાતત્ત્વોની જાળવણી માટે તેમણે અઘાત પ્રયત્નો કર્યા. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા સાહિત્યસર્જનનું અનોખું કામ કરાવ્યું. દેશની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિને દર વર્ષે એક લાખનો પુરસ્કાર આપવાની યોજના તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિ, સાહિત્ય પ્રેમ અને ઉદારતાની શાખ પૂરે છે. તેમની પત્ની રમાબેનનો દરેક કાર્યમાં સાથ અને સહકાર હતો તેથી તેમનાં દરેક કામો દીપી નીકળ્યાં.

મુનિભક્ત શેઠ ચાંદમલજી સરાગવી

લાલગઢમાં મૂળચંદ પાંડ્યાને ઘેર જન્મ થયેલો. (૩-૧-૧૯૧૨) કલકત્તામાં ૧૯૩૦માં મેટ્રિક થયા અને વેપાર ધંધામાં પડ્યા. પુણ્યોદયથી ખૂબ ધન કમાયા. ગોહારી નગરપાલિકાના પ્રમુખ થયા. સરકારે રાયસાહેબની ઉપાધિ બક્ષી. સ્વાતંત્ર્યની લડાઈમાં કોંગ્રેસને ઘણી આર્થિક સહાય કરી. મૂંગા બહેરાની સ્કૂલ પોતાના દાનથી

સ્થાપી, અનેક ખીજ સંસ્થાઓને છૂટે હાથે દાનથી પલ્લવિત કરી. પોતાના વતનમાં પણ હાઈસ્કૂલ કરી આપી. દિગંબર સમાજની અનેક સંસ્થાઓને જીવંતદાન આપ્યું. પત્રિકાઓને, પંડિતોને, સહાય ભૂત થઈ સર્વત્ર ધર્મપ્રભાવનાનાં કાર્યો કરવામાં પાછું વાળીને જોયું નથી. અનેક ઠેકાણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા અને નવનિર્માણ પણ કરાવ્યાં. તેમનાં પત્ની ભંવરી દેવીએ સર્વ કાર્યોમાં સાથ અને સહકાર આપીને તેમની મહત્વાકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરી છે.

તીર્થભક્ત શેઠ ભાગચંદળ સોની

અજમેરના રાવસાહેબ મૂળચંદળ નેમીચંદળ તથા ટિકળચંદળનો જન્મનો અનોખો હતો. તેમના વંશજ શેઠ ભાગચંદળ સોનીમાં સર્વ ગુણો તેમના પૂર્વજોના જોવા મળે છે. તેઓ સ્વાધ્યાય-શીલ વ્યક્તિ છે તેટલા જ શિક્ષણપ્રેમી છે. સંસ્થાઓના સંવર્ધનમાં તેઓ એકા છે. મહાસભાના સલાપતિ અને સંરક્ષક રહી તેના વડે સમાજનું સંગઠન ઘણાં વર્ષો સુધી કર્યું છે. સોનેજીની નસીવા નામે જોળખાતું લાલમંદિર અને સુર્વજીની અયોધ્યા અને સરાગવી મહોત્સવામાં આવેલું અનુપમ સમવસરણ આજે પણ દર્શનીય છે. દિગંબર ધર્મ અને ધર્માત્માઓના રક્ષણ માટે તેઓ સદાસર્વદા સજાગ અને તૈયાર હોય છે.

કર્મઠ કાર્યકર્તા યુવાસમા શેઠ ચંદુલાલજી

૧૯૫૭માં કસ્તુરચંદ શેઠનાં પત્ની મોતનબેનની કૃપે ચંદુલાલજીને જાત્રાલ ગામે જન્મ થયેલો. અમદાવાદમાં અભ્યાસ કર્યો. નાનપણમાં પોક્કીસની જાળી જાતીમાં વાગેલી પણ બચી ગયેલા. ભણતર અને લગ્ન વ. મહામુશ્કેલીએ થયેલ. માત્ર ચાર અંગ્રેજી ભણી પિતાનું મૃત્યુ થતાં મુંબઈ જઈ સોનાચંદની દુકાને રહ્યા. નાનો પગાર છતાં બચત કરી ૧૯૮૦માં સમ્મેદશિખરજીની યાત્રા પોતાની માતાને કરાવી. ૨૦૦૪માં ચાંદીમાં મંદી આવતાં આઠેક લાખનું નુકસાન થયેલું છતાં શાખ સાચવેલી. નૃસિંહપુરા સમાજ માટે જીવણી મંડળની સ્થાપનાથી સામાજિક સેવાની શરૂઆત કરી. જૈન યોડિંગને લાખ ભેગા કરી આપ્યા. પોતાના પુત્ર નેમચંદને પરદેશ ભણવા મોકલ્યા. અનેક સંસ્થાઓમાં ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કર્યું. તીર્થક્ષેત્ર કમિટીને દઢ પાયે મૂકનાર તેઓ જ છે. દીર્ઘદૃષ્ટિ, સચોટ વકતવ્ય અને હિંમતભરી રજૂઆત માટે તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. જીલિયન એસોસિએશનના પ્રમુખ પણ થયેલા. શિક્ષણક્ષેત્રે ઘણાં દાન કર્યાં છે. મોહનપુરમાં પ્રતિષ્ઠા પાર પાડી. નવકારમંત્રના ભારે શ્રદ્ધાળુ છે. હવે નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે.

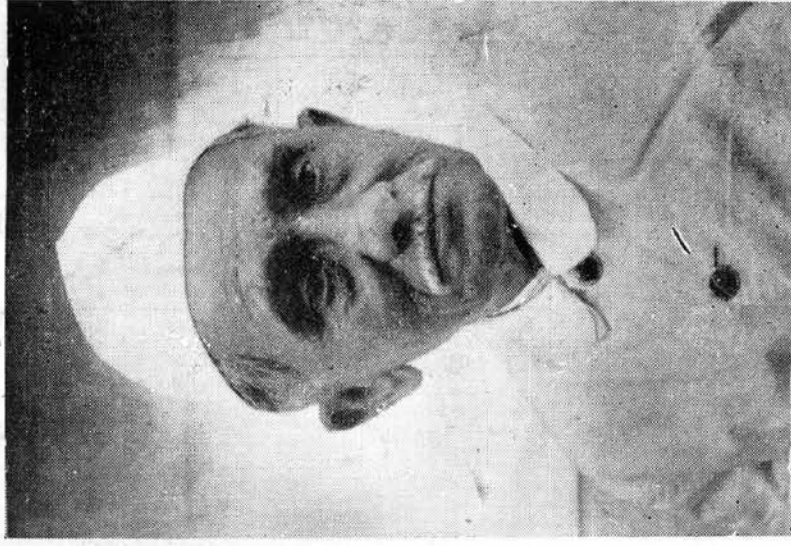
અરિમતા ગ્રંથશ્રેણીની મંગલ શરૂઆતથી છેક છેલ્લા આ સમૃદ્ધ પ્રકાશન મુધી અવિરતપણે જેઓએ
રસ લઈ પ્રોત્સાહક બળ આપ્યું છે.

શ્રી બાલચંદ્રભાઈ ભુ. દોશી
મુંબઈ

શ્રી દીપચંદ્રભાઈ ગાડી
મુંબઈ

શ્રી ખીમચંદ્રભાઈ મુંળજીભાઈ
વલસાડ

વિવિધ ક્ષેત્રના ગુજરાતી શ્રેણીવર્થો

શ્રી કાંતિલાલ સી. મહેતા

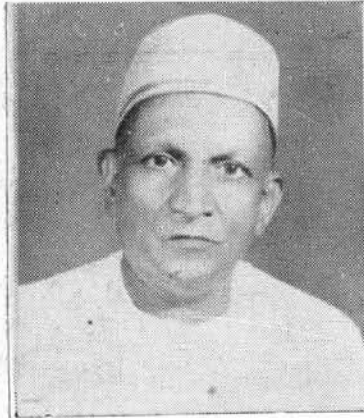
શ્રી વિઠલભાઈ પી.અમીન

શ્રી દેવચંદ જે. સંઘવી

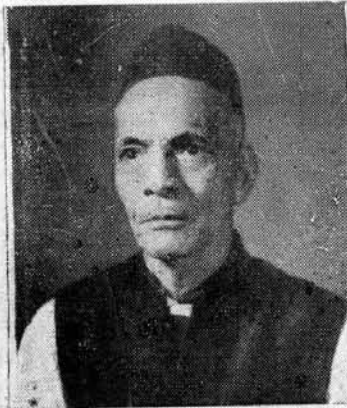
શ્રી જયંતિભાઈ એમ. શાહ

શ્રી યુનીલાલ કાળીદાસ

શ્રી મનસુખભાઈ વસાણી

શ્રી આચવલાલ ગોરધનદાસ

શ્રી ગંગાદાસ ગીરધરલાલ મહેતા

શ્રી જગમોહનભાઈ સંઘવી

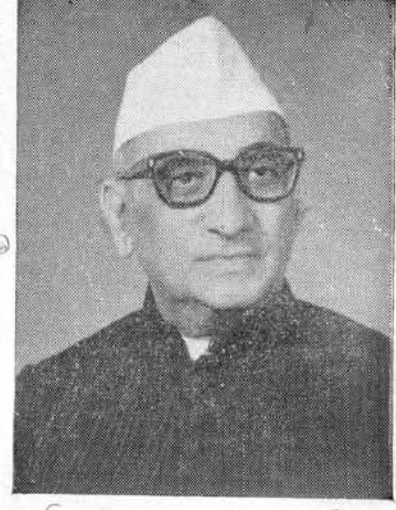
વિવિધ ક્ષેત્રના ગુજરાતી શ્રેષ્ઠીવયો

શ્રી અમૃતલાલ કે. દેશી

શ્રી નટવરલાલ એસ. વોરા

શ્રી હરિલાલભાઈ ને. ત્રિવેદી

શ્રી જમનાદાસ માધવજી તન્ના

શ્રી જેઠાભાઈ પટેલ

શ્રી જયુભાઈ એચ. દેશી

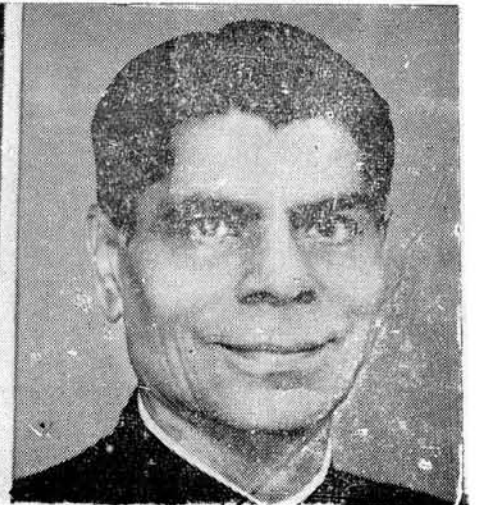
શ્રી શિવુભાઈ લાઠીયા

શ્રી મોહનલાલ બેપરદાસ મહેતા

શ્રી કેશવલાલ મનસુખલાલ

શ્રી નંદલાલ રૂપચંદ શાહ

Phone : 331742/334543

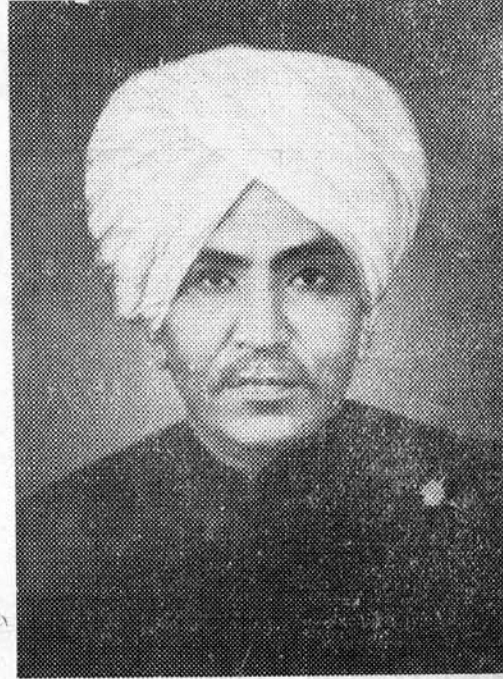
With Best Compliments From

TILOKCHAND D. SHAH & CO.

Direct Importers & Dealers in Brass & Copper Pipes, Rods, Strips etc.

શ્રી તીલોકચંદભાઈ ડી. શાહ
(નેનાવા વાલા)

સ્વ. શ્રી ધુલચંદભાઈ બેચરદાસ શાહ
સ્વર્ગવાસ તા. ૧૮-૬-૧૯૮૦

153 Kika Street, Gulalwadi,
Bombay- 400 004

લોકકલ્યાણના સમર્થક

જૈન દર્શન-જ્ઞાનદિવાકર

વચનસિદ્ધ મહાયોગીની અજબ સિદ્ધિ

— શ્રી ચીનુભાઈ વાડીલાલ વોરા (મહુડીવાળા)

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી

સ્વર્ગસ્થ પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન દિવાકર સ્વ-પર શાસ્ત્ર વિશારદ બાલબ્રહ્મચારી આદર્શ યુગપ્રભાવક જૈન, મહાન યોગી, કલિ-કાલમાં જ્ઞાની, ગીતાર્થ, આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ ગુજરાતની ભૂમિમાં થઈ ગયા અને કાળધર્મ પામ્યાને પાંચરે બાવન વર્ષ થયાં. તેઓશ્રીએ ૧૨૫ કરતાં વધુ મહાન ગ્રંથો લખ્યા છે. અનેક શાસન પ્રભાવતાનાં કામે કર્યાં છે. તેમના ઉપદેશથી અનેક જનમંદિરો, ઉપાશ્રયો, પૌષધશાળાઓ, ગુરુકુળ, ઈન્ડિયા, પુસ્તકાલયોની સ્થાપના કરી છે. ઉજમણાં, ચાંખળાં, ઉપ-જામ, તીર્થસંઘો, જ્ઞાનમંદિરો આદિ શાસનનાં પ્રભાવક કાર્યો થયાં છે. મારાં માતા, પિતા, વડીલો વગેરે સમાજના જૈન મહુડી ગામના જોડા મેં ઘણી જ માહિતી ગુરુજીના જીવનચરિત્ર વિષે મેળવેલ છે.

આ કાળમાં તેમના જેવી સિદ્ધિ મેળવનાર લાગ્યે જ કોઈ સામર્થ્યવાન થશે તે દહેતાં હું જરી પણ અચકાઈશ નહીં. તેઓશ્રી મારે આલમના યોગી હતા, સર્વધર્મને તેઓ આદરમાનથી જોતા હતા. તેઓશ્રીનો જન્મ વૈષ્ણવ કુટુંબમાં થયો હતો, પરંતુ પૂર્વ ભવોનાં

ઉત્તમ કર્મોથી, પુણ્ય પ્રતાપે આત્મા જૈન દર્શનમાં જોડાયો — કારણ જૈન-ધર્મમાં ત્યાગ સાથે સાથે જીવો અને જીવવા દ્યો, જીવમાત્રને દુઃખ ગમતું નથી, દુઃખથી અકળાઈ જાય છે. પરંતુ જૈનધર્મમાં દુઃખથી ન અકળાવું, દુઃખ-સુખ એ ગત ભવોનું કર્મકળ છે ને કર્મોને હજીવાં કરવા ચિત્તપ્રસન્ન આત્માએ સહન કરવાં તેમ જ નવાં કર્મો ન બાંધવાં — આપું સુંદર દર્શન બતાવેલ છે. આત્મા અવિનાશી છે, ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિમાં ભ્રમણકક્ષા કરતાં કરતાં કર્મો અનુસાર ચક્કર મારી રહ્યો છે. સર્વ ધર્મનો સારાંશ મેળવી, ગુરુઓ તથા પુસ્તક દ્વારા જ્ઞાન મેળવી બાણી લીધું કે સર્વ ધર્મમાં સત્ય-અહિંસાનમ્રતા-સુખની પ્રાપ્તિ માટે બતાવેલ છે, પરંતુ સુખ મેળવીને પણ ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિનાં ચક્કરો, ફેરા મારવાનાં હોય તો, પુનઃ પુનઃ જન્મ લેવાયો હોય તો તેના કરતાં દેહ (શરીર) વિનાશી ભલે થાય, પરંતુ આત્મા સિદ્ધિ અવસ્થાને પામવો જોઈએ કે જેથી જન્મ-મરણનું દુઃખ નાશ થાય. તેને માટે જૈન દર્શન, જૈનતત્ત્વ, જૈન આચરણ મને સહેલાઈથી એક, બે કે ત્રણ ભવમાં દેહના દંડમાંથી મુક્તિ અપાવશે. આત્માને સિદ્ધ કરશે. આ પ્રકારે એમના જીવનમાં આત્માના અંતરમાં અજવાળું થયું, તેજ પ્રગટયું. તે તેજનાં કિરણો તેમને સિદ્ધિગતિએ લઈ જશે તે સંયોગ જૈન દર્શન-જ્ઞાનથી લાગી ગયું. જે સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછીની ક્રિયા છે, જે ક્રિયાના આધારે તેઓશ્રી આ જીવન જીવી ગયા. ક્યાંઈ પણ પીછેકઠ કરી નથી. તેજનાં કિરણોથી તેઓશ્રી તેમનો માર્ગ આ દેહના અંતિમ સુધી કાપતા રહ્યા અને દેહ છોડ્યા બાદ તો તેઓશ્રી કઈ મંજિલે કેટલે દૂર પહોંચ્યા હશે તે તો જ્ઞાની-ભગવંતો જાણે ! પરંતુ જૈનદર્શન પ્રમાણે પુણ્યગણ દેવ-લોકમાં ગયા હોય તો ત્યાં પણ ઝંખના તો આત્માને સિદ્ધિપ્રાપ્તિ કરવાની. જ્યારે સિદ્ધ પ્રાપ્તિ આ મનુષ્ય અવતાર સિવાય જૈન દર્શને ખીજ કોઈ અવતારમાં બતાવી નથી. જેથી દેવલોકમાં ગુરુમહારાજ-શ્રીનો આત્મા વિચરતો અને પુણ્ય ઉપાર્જિત કરતો આ મનુષ્ય લોકને સારી રીતે નિહાળી શકે છે, જેથી મનુષ્ય લોકમાં રહેતા ગુરુમહારાજ-શ્રીના ભક્તો ગુરુના માર્ગને અનુસરવાવાળા, તેમના જેવા થવા માટે કદાપિ ગુરુની સહાયતા ઇચ્છે તો ગુરુજી તે અપરોક્ષપણે રહી બાણી શકે છે.

તીર્થંકર થનાર આત્મા અવધિજ્ઞાનપણે જન્મ લે છે. તે ક્યારે બાણી શકાય કે જીવમાત્ર પણ તેમને જન્મ થાય તે ટાણે દુઃખ ભૂલી

જાય છે. સુખની પ્રાપ્તિનું સ્મરણ થાય છે, સર્વત્ર આનંદ દેખાય છે. પશુ-પક્ષી પ્રાણીઓ ઉલ્લાસમાં હોય છે, ધન-ધાન્યની વૃદ્ધિ થતી હોય છે. નિયતિ (કુદરત) પણ સુંદર ભાસે છે. જીવમાત્રને સારો વિચાર આવે છે. આ છે ત્રિલોકના નાથના જન્મનું પ્રમાણ ! જ્યારે યુગદિવાકર જગત ઉપર કલ્યાણ કરનારા આત્માઓનાં લક્ષણ જન્મ થતાંની સાથે જ ઉત્તમ હોય છે. પરંતુ તેમની જાણકારી જ્યારે તેઓ જગત ઉપર કલ્યાણ કરતા થાય છે, દેવાધિદેવ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને પ્રકાશ ધર્મનો ઉપદેશ આચર્યો સહિત આપતા હોય છે, ત્યારે સાથે સાથે પરમોપકારી કાર્યો કરતા હોય છે, ત્યારે જ આવા અધ્યાત્મ-જ્ઞાની સંતોનો ખ્યાલ આવે છે કે, કલ્યાણમાર્ગનો પંથ ખતાવનાર આ મહાયોગી અવતારી પુરુષ છે, તે રીતે આચાર્ય ભગવંત શ્રી બુદ્ધિ-સાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને તેમના પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન જૈનાચાર્યોની પરંપરામાં મૂકવામાં આવે તો જરીપણ અતિશયોક્તિ નથી. આ યુગદ્રષ્ટા સંતે કેવળ ધર્મ-ધર્મનાં વ્યાખ્યાનો કરી પોતાની જાતને જાંચી માની નથી, પરંતુ જમાનાને રુચે તેમજ પ્રત્યક્ષ જે શુભાશુભ દેખાણું, વર્તમાન કાળમાં શું થઈ રહ્યું છે અને શું થશે, તે પોતાના અલ્પ જ્ઞાનથી જે કંઈ દેખાણું તેમાંથી પણ ધર્મને વક્ષદાર રહી શુદ્ધ અને ધાર્મિક જીવન જીવવા માટે ઉદ્દેશ ખતાવ્યો, કર્મ-યોગ જેવા મહાન ગ્રંથો લખી ધર્મને વક્ષદાર રહી જીવન જીવવા માટેનો પંથ ખતાવ્યો, જેમાં મુખ્યત્વે મુમુક્ષુઓના ઉદ્ધાર માટે જૈન-શાસન, જૈનધર્મ વિશ્વવ્યાપક બને, જૈનો બહાદુર અને કર્મયોગી બને, એ જ ભાવના એમની રજે રજે નીતરતી હતી. “બહાદુર બનો, કાયરતા દૂર કરો” એ એમની કાયમની હાકલ હતી.

તેમનો જન્મ ગુજરાતની ભૂમિમાં વિજયપુર મુકામે વિજયપુરમાં રહેતા ખેડૂત કણુખી પટેલ શિવદાસને આંગણે તેમનાં ધર્મપત્ની નામે અંબાબાઈની દૂધે વિક્રમ સંવત ૧૮૩૦ના મહાવદિ ૧૪ શિવરાત્રી દિને થયો હતો. કુટુંબ શિવનાર્થી હતું, જેથી તે દિવસે જન્મ થયાથી કુટુંબમાં આનંદમંગલ જાણાયેલ હતો. શિવદાસનું આ પાંચમું બાળક હતું જેથી પાંચમો પરમેશ્વર એમ સંબોધી કુટુંબ ખુશખુશાલ હતું. સમય થતાં આ બાળકનું નામ બહેચર પાડ્યું હતું. આ તે જ બહેચર પૂર્વેના કોઈ સારા કર્મબળે જ્યારથી સમજણો થયો ત્યારથી જૈન મિત્રોની સાથે જોડવા લાગ્યો. જૈનોના સંસ્કારો ગ્રહણ કરતો ગયો. આઠ વર્ષની ઉંમરે વિજયપુરમાં જ ગામઠી ધૂળી શાળામાં અભ્યાસ માટે આ બાળકને ખેસાડ્યો. આઠ નીચે આઠની જાણમાં શિક્ષક અને શિષ્યો ખેસતા. તે વખતે પાટીનો ઉપયોગ પણ એણે હતો એટલે, ધૂળને ચાદર જેવી સરખી બનાવી તેમાં નાની ડાળની બરુ જેવી બનાવેલી કલમથી એકઠો ઘૂંટવાનો હતો તેમ જ બારાક્ષરી-બારખડી શીખવાની હતી. તેમની બુદ્ધિ ઘણી જ તેજ હતી. તે અનુસારે ધોરણ ૬ સુધી અભ્યાસ કર્યો. શિક્ષણ માટેની તેમની તાલાવેલી એટલી હતી કે લાલુતર અને ખેતીના કાસમાંથી સમય બચાવીને સરસ્વતીનો મંત્ર ગોખી લેતા. સરસ્વતીનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તેમણે મિત્રો આગળ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. ગામમાં બ્રહ્મભટ્ટ શ્રી

ડાહ્યાભાઈ જૈન સરસ્વતીના ઉપાસક હતા. તેમને મળી તેમનો સંસંગ કરી તેમની પાસેથી તેમણે સરસ્વતીનો મંત્ર, સાધના-વિધિ જાણી લીધી. ચૌદ વર્ષની ઉંમરે સરસ્વતીને સાધ્ય કરી લીધાં. કુટુંબ ધાર્મિક હોઈ બેચરદાસનું જીવન ધર્મમય બની ગયું હતું. પોતાને સાહિત્યનો શોખ હતો જેથી નાનપણથી જ ઉત્તમ-સારાં પુસ્તકો વાંચવા માટેનો શોખ હતો. સાથે સાથે કવિ બનવાની પણ ઉત્કંઠા હતી.

પંદર વર્ષની ઉંમરે એક એવી અણુધારી ઘટના બની કે તેમનું આખું જીવન બદલાઈ ગયું. એક સવારે પોતાના ઘરેથી દોર લઈ ખેતરમાં જઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેમની પાસે કડિયાળી ડાંગ હતી. લજ્જન ગાતાં ગાતાં બલનાયક શ્રી બેચરભાઈ જઈ રહ્યા હતા ત્યાં નજીક માંથી ‘અરે ! કોઈ બચાવો !’ ની ઝૂમ સાંભળી તે તરફ નજર કરી જોયું તો એક વીફરેલી ભેંસ તીરના વેગે દોડી રહી હતી, માર્ગમાં બે સાધુઓ પોતાની ધૂનમાં મસ્તપણે જઈ રહ્યા હતા. તે વખતે નજીક વાડમાં અમચાયેલ એક બાઈએ તે ઝૂમ પાડી હતી. બે ભેંસને ન અટકાવાય તો સાધુઓની જિંદગી લયમાં હતી તેમ બેચરભાઈને લાગવાથી એક ક્ષણની પણ વાર ન લગાડતાં બેચરભાઈએ વીફરેલી ભેંસના લમણામાં ડાંગ ઝીંકી દીધી. પોતાના તરફ ધસી આવતાં ખીજ બેચાર લાડકી ફટકારી દીધી. પછી સાધુને પગે લાગ્યા. સાધુએ કહ્યું : “ભોળા છોકરા ! તેં આ શું કર્યું ? ભેંસને તેં ત્રણ-ચાર લાકડી ભેરથી ફટકારી તો તે બિચારીને કેટલું દુઃખ થતું હશે ?” દોરને દુઃખે દુખી થનાર માનવી આ પહેલાં બહેચરદાસે કયારેય જોયો ન હતો. દોરને પણ દુઃખ ન અપાય એવી પ્રેમવાણી સાધુ પાસેથી સાંભળી બેચરદાસ તેમના પગમાં નમી પડ્યો, પૂછવા લાગ્યો : “બાપજી, ક્યાં જઈ રહ્યા છો ?” ત્યારે સાધુઓએ કહ્યું કે વિજયપુર ગામમાં ઉપાશ્રયે જઈ રહ્યા છીએ. તે સાંભળી બહેચરભાઈ પોતાનું ધણુ-દોરાં ખીજને સોંપી પોતે સાથે ઉપાશ્રયે પહોંચી ગયા. બેચાર પ્રશ્નો પૂછવા હતા તે પૂછી લીધા, જેનો સંતોષકારક જવાબ મળવાથી બેચરદાસ આ ગુરુઓના પરમભક્ત બની ગયા. એ સાધુઓ તે જ દિવસે પૂજ્ય રવિસાગરજી તથા તેમના શિષ્ય સુખસાગરજી હતા. તેમના સહયોગ અને સમાગમથી લોખંડને જેમ પારસમણિનો સ્પર્શ થાય તે રીતે બેચરદાસ ધીમે ધીમે ખાખી જ્ઞાની પુરુષ બનતા ગયા. લવિષ્યમાં મહારાજશ્રી રવિસાગરજી શ્રી બેચરદાસના દીક્ષિત દાદા ગુરુ બન્યા. તે દરમિયાનમાં તો જૈન ધર્મના સંપૂર્ણ સંસ્કાર મેળવી લીધા હતા. પંચપ્રતિક્રમણ, જીવવિચાર, નવતત્ત્વ, ચાર પ્રકરણનો સંગીન અભ્યાસ તેમણે કરી લીધો હતો. કેટલાંક કાવ્યો પણ બનાવ્યાં હતાં. લેખો લખ્યા હતા. જૈન ધર્મનું વ્યાકરણ અને અર્થ સહિત અર્થ-માર્ગથી લખાતું જ્ઞાન પચાવી લીધું હતું. સંવત ૧૮૫૧ની સાલમાં વિજયપુર તાલુકાના આબેલ ગામે તેમને જૈન પાઠશાળા લલાવવા જૈન શિક્ષક તરીકે પગારના ધોરણથી રાખ્યા હતા. તે વખતે આબેલમાં વૈદ શેઠ પ્રેમચંદ વેણીચંદ ખૂબ જ ધાર્મિક પ્રવ્રત્તિવાળા હતા. તેઓ તથા શ્રી રતનચંદ વીજપુર જૈન પાઠશાળામાંથી બેચરદાસ પંડિતને લઈ આવેલા. તેમને ખેસવા, સૂત્રા વગેરેની સગવડતા ઉપાશ્રયમાં જ

કરી આપી હતી. જમવા માટે શેઠ શા. અમુલખભાઈ માણેકચંદને ત્યાં વ્યવસ્થા કરેલી. તે ઘરમાં દિવાળીમાં વૃદ્ધ અને ઉંમરલાયક હતાં. સ્વભાવે બહુ જ ભોળાં હતાં. તેમને પાંચ દીકરા હતા. તેમના કરતાં આ ભાવિ ઉત્તમ જીવ પંડિત બેચરદાસને તે ઘણું જ સાચવતાં હતાં જેથી માદીકરા જેવા તેમનો સંબંધ હતો.

આબેલ ગામમાં પંડિત બેચરદાસ ગયા તે અગાઉ ગામમાં ગોરજી મહારાજશ્રી ગણપતસાગરજીની ગાદી હતી. ત્યાં આગળ ગોરજી મહારાજ ઘણું રહેલા તેમ જ તેમનું વર્ચસ્વ પણ ઘણું હતું. મંત્ર-તંત્રના બહુકાર હતા. ઘણી જ ઉંમર થયા પછી શરીર કામ આપી શકતું ન હતું. જીવન-મરણની વચ્ચે જોલાં ખાઈ રહ્યા હતા તે અરસામાં તેમણે એક બ્રાહ્મણનો જોડો નામે બાપાલાલ હતો તેને લાવીને પોતાનો એવો કરવા પાસે રાખેલ હતો. તેને ધીમે ધીમે શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપતા હતા. ગોરજીને પોતાનું મરણ નજીક લાસવાથી આબેલના જૈનસંઘને ભેગો કરી મિટિંગ કરી તેમની પાસે જ પૈસા-રકમ હતી તેની પરગણી બંધાવવા ઇચ્છા દર્શાવી તેમ જ મરણ બાદ અઠ્ઠાઈ ઉત્સવ કરવાની ભલામણ કરી અને કહ્યું કે મારા આ ચેલાને પાંચ વર્ષ પછી દીક્ષા તે હયાત હોય તો અપાવશો. સંઘે તે આદેશ સ્વીકારી લીધો. ત્યારબાદ થોડાક દિવસ બાદ ગોરજી ગણપતસાગરજી કાગધર્મ પામ્યા. (તેઓશ્રીની ગાદી ગણપત-સાગરજીની ગાદી નામે ઓળખાતી હતી.) તેમના ચેલાને ભણાવવો હતો તેમ જ ગોરજીના કાગધર્મ પામ્યા પછી અઠ્ઠાઈ ઉત્સવ કરવાનો હોઈ ખલનાયક પંડિત બેચરદાસને લાઈ આવેલા. તેમની હાજરીમાં આબેલમાં અઠ્ઠાઈ ઉત્સવ કરેલો. તે વખતે ક્રિયાકાર ભોજક વડનગરના શ્રી બોહનભાઈ આવેલા હતા. તેઓ ક્રિયાના સારા બહુકાર હતા. તેમને અને પંડિત બેચરદાસને સારો સત્સંગ થઈ ગયો હતો. અઠ્ઠાઈ ઉત્સવને એક દિવસે શાંતિસ્નાત્ર હતું તે વિધિ પત્યા પછી વરધોડો પ્રભુજીના રમણથી નીકળ્યો હતો. તે વેળા પંડિત બેચરદાસે તથા ભોજક બોહનલાલભાઈએ જોલેલાં શ્રીફળ (નાળીએર) આકાશ માર્ગે નાખેલાં ને બ્યારે નીચે પડ્યાં ત્યારે ટોપડું નહીં ને કાચલાં નીચે પડેલાં. આવો ચમત્કાર સમજાયો હતો. ત્યારબાદ આ જ આરસામાં ગોરજીને એલો ખીમાર પડ્યો અને મરણ પામ્યો. તે વખતે બેચરદાસ ત્યાં જ હતા. તેમણે પાછળથી ગોરજી ગણપતસાગરજીનાં પુસ્તકો પોતાને આપી ક્યાં. પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યા તો તે બધાં પુસ્તકો મંત્ર-તંત્ર અને સિદ્ધિ મેળવવાને લગતાં હતાં. તેઓશ્રી તેના ગુપ્તપણે અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

એક વખતના સમયે તેમાંથી સાધના કરવા માટે તેમણે નિર્ણય કર્યો. પરંતુ સાધનામાં એક મદદનીશ પુરુષની જરૂર હતી. દેરાસરના પૂજારી રામી શ્રી કાળીદાસભાઈની તેઓએ પસંદગી કરી. કારણ તેઓ ખડતલ અને બડાદુર હતા. સ્વભાવે સાદા-ભોળા હતા. બેચર-દાસ પંડિતે સાધનામાં તેમની જોડે મદદ માટે બિલા રહેવા માટે પૂછ્યું તો કાળીદાસે હા પાડી. આ માટે અકુમ કરી સાધના સાધ-

વાની હતી તે સુજળ સાધના કરવા માટેના ત્રણ દિવસો નક્કી થયા. આ સાધના ઉપાશ્રયમાં જ કરવાની હોઈ આબેલ ગામના જૈનસંઘને તેમણે વાત કરી કે ત્રણ દિવસ આ મારાથી પાઠશાળા ચલાવી શકાશે નહિ તેમ જ ત્રણ દિવસ આ ગુપ્ત જગ્યાએ કોઈને પણ આવવાની મનાઈ કરી. મદદનીશ રામી કાળીદાસને તેઓએ સાથે ત્રણ રાત્રીદિવસ રહેવામાં સાચવેતપણે કેવી દીતે રહેવું, તે બદલ માર્ગ-દર્શન આપ્યું કે ધીમે ધીમે ત્રણ દિવસ રાખવા માટેની અખંડ સામગ્રી, ધૂપ, નૈવેદ્ય, ફળ, વગેરે રાખ્યું હતું. ખીજે દિવસે વાસણો-માં પ્રમાણસરનું દૂધ રાખવા કહેલું. વળી કહેલું કે ત્રણ દિવસ ખુલ્લી તલવારે બિલા રહેવાનું છે. હું એક ફૂંડાણું કાઢીશ - તેમાં પ્રવેશ કરનાર કોઈપણ પ્રાણી કે જનવાર દાખલ થાય તો તમારે ગભરાવું નહીં, પણ તમારા ઉપર ઉપદ્રવ કરવા કોઈ આવે તો તમે તમારો બચાવ આ તલવારથી કરશો. મારી સાધનામાં હું બૂલતો હોઉં તો જ તમોને વિદ્ય આવશે - નહીં તો તમોને કોઈ અડકશે નહીં. એક રાત્રિ અહોનિશ બપોમાં પસાર થઈ. ખાલી અવાજોનો ભાસ કાળીદાસે અનુભવેલો. ખીજી રાત્રિએ બરાબર રાત્રિના સાડાઃ બાર વાગ્યા પછી એક ફણીવર સફેદ અને કાળાં ટીપકાંવાળો નાગ દીવાલ ઉપરથી ઊતરી બ્યાં બેચરભાઈ પંડિત સાધના કરવા બેઠા હતા તે ફૂંડાળામાં પ્રવેસ્યો. ક્રમે ક્રમે મોટા સાતથી આઠ ફૂટનો થયો ને બેચરભાઈના શરીર ઉપર ફેણ પછાડવા લાગ્યો. બેચરભાઈ જરી પણ ડગ્યા નહીં. એટલે બરાબર રાત્રિના બે વાગે સાધક પંડિત બેચરભાઈના શરીરે વીંટળાઈ મસ્તક ઉપર ફેણ બિછાવ્યું - બહુ માથે જત્ર ઓઢ્યું ન હોય! તે રીતે એક કલાક નાગ સ્થિર રહ્યો, ત્યાર પછી જીભ કાઢી મુખારવિંદ ઉપર ફેરવવા લાગ્યો પણ સાધક ડગ્યા નહીં. એટલે નીચે ઊતરી બ્યાં દૂધ રાખવામાં આવ્યું હતું તે દૂધ પીઈને અલોપ થઈ ગયો. આ રીતે ત્રીજી રાત્રિએ પણ તે જ પ્રમાણે કરી પંડિત બેચરભાઈને ત્રણ વખત પ્રદક્ષિણા દઈ નમન કરી અલોપ થઈ ગયો. ચોથે દિવસે પંડિતે અકુમનું પારણું કર્યું. આ પ્રમાણે સિદ્ધદેવની સાધના કર્યા બાદ તે પછીની સાધનામાં પોતે એકલે હાથે જ સાધના કરી. પુસ્તકોનો અભ્યાસ, પાઠશાળાના જોડા-ઓને ભણાવવું, સામાયિક પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરવી, કરાવવી, જોડાઓને રાસ, દાંડિયા રમતા શિખવાડવા, બુદ્ધિનો ઉપયોગ થાય તે રીતની રમતો રમાડવી, સેવા, પૂજા - પ્રભુમકિત કરવી - આ તેમનો નિત્યનો કાર્યક્રમ થઈ રહ્યો હતો. આ વખતે આબેલ ગામમાં જૈનો ખાતાંપીતાં સુખી હતાં. તે રીતે જ ગામમાં બ્રાહ્મણોનાં પરચીપ્રથી ત્રીસ ઘર હતાં. તેઓએ કાશીથી તેમના ગુરુ શંકરાચાર્ય મહારાજને તેડાવેલા. તેમની સાથે પણ પંડિત બેચરદાસે ધર્મસ્નેહ બાંધી લીધો. સત્સંગ કરવા લાગ્યા. જેની જ્ઞાનપિપાસા બળી હોય તે ઝરણાની માફક નદીમાં બળી બથ તે રીતે શંકરાચાર્ય સાથે તેઓ તલ્લીન થઈ ગયા. શંકરાચાર્ય પોતાની પાસે રહેવા માટે તેમને ઘણું જ સમજાવેલા પરંતુ ઢેરના દુઃખે દુઃખી થનાર જૈન સાધુ શ્રી રવિસાગરનો ઉપદેશ તેમના મગજમાંથી હડયો

નહીં. શંકરાચાર્યને જાણવું કે, (વેષ) ગમે તે લિંગથી સિદ્ધ થવાય - જૈન, હિંદુ, વૈષ્ણવ, મુસલમાન, કૌરવ, ભિક્ષારી હો ! આત્માને કોઈ જાણવું નથી. આત્મા કેવો હોય તે તો આધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ જ જાણી શકે. જેથી મારો આત્મા જૈન ધર્મથી સિદ્ધ થવા માગે છે. આવું આ તત્ત્વચિંતકનું જ્ઞાન જાણી શંકરાચાર્ય અવાક થઈ ગયા. થોડા સમય પછી શંકરાચાર્ય કાશી પધારી ગયા ત્યાર પછી પંડિત બેચરદાસ સંવત ૧૮૫૩માં મહેસાણા જૈન પાઠશાળામાં વધુ અભ્યાસમાં તત્ત્વ અને દ્રવ્યના માર્ગો, જીવ-અજીવ, પુણ્ય-પાપ, આસર - સંવર - નિર્જરા - અંધ-મોક્ષ-ધર્માસ્તિકાય - અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય - જીવ-કાળ - કેવળજ્ઞાનના અભ્યાસાર્થે પહોંચી ગયા. નવ તત્ત્વો 'વૃદ્ધવ્ય'નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. દિવ્યજ્ઞાનથી આ બધું શીખવામાં તેમને વાર ન લાગી. ફક્ત એક જ વખતના કંઠસ્થમાં આ બધું તેમને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું. આથી ભણાવનાર સાધુઓને આશ્ચર્ય થયું કે 'કે આ કોઈ ભાવિ ઉત્તમ જીવ છે, જેથી એક દિવસે સાધુએ પૂછ્યું કે 'બેચરદાસ, હવે સાધુતા પ્રાપ્ત કરવામાં વિલંબ શા માટે કરે છે ?' બેચરદાસે જવાબ આપ્યો કે 'મારા માતાપિતાની આજ્ઞા એવી છે કે અમે જીવીએ ત્યાં સુધી અમારી તારે સંભાળ રાખવી. જ્યારે મારો નિયમ છે કે દીક્ષા લીધા બાદ સંસારના બધા સંબંધોમાંથી મારે મુક્ત થવું.'

મહેસાણાથી તેઓ અમદાવાદ મહારાજશ્રી રવીસાગર તથા સુખસાગર પાસે ગયા હતા ત્યાં તેમની સેવા ઉઠાવી રહ્યા હતા. જ્ઞાન મેળવી રહ્યા હતા. ત્યાર બાદ સંવત ૧૮૫૩માં શ્રી રવિસાગરજી તથા શ્રી સુખસાગરજી મહેસાણા વિહાર કરી ગયેલા તેમની સાથે બેચરદાસ મહેસાણા રહ્યા. તે જ સાલમાં જેઠ મહિનામાં શ્રી રવિસાગરજી મહારાજની તબિયત લથડી, મરણ પથારીએ પડ્યા. આ વખતે બેચરદાસે તેમની ખૂબ જ સેવાભક્તિ કરી - જેથી મહારાજશ્રી સાથે આત્મીય ગાઠ સંબંધ બંધાયો. શ્રી રવિસાગરજી મહારાજના અંતિમ સમયે બેચરદાસ તેમની શુશ્રૂષા કરતા બેઠા હતા તે વખતે મહારાજે પૂછ્યું કે 'બેચર, તારી કંઈ ઇચ્છા છે ? ઇચ્છા હોય તે માગી લે.' બેચરદાસે કહ્યું : 'ગુરુદેવ, આપની કૃપા જ બસ છે.' ગુરુને આ માગણીથી આનંદ થયો. "બેચર, તું આત્મસાધક જીવ છે. અંતે તું આત્માને પામીશ, તારું કલ્યાણ થાઓ." તે જ દિને સંવત ૧૮૫૩ ના જેઠ વદિ ૧૧ના દિને સવારે ગુરુદેવશ્રી રવિસાગરજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા. રવિ અસ્ત થયો. બેચરદાસના મુખારવિંદ ઉપર લયંકર શોક છવાઈ ગયો પણ બીજી જ પળે વિચાર કરી લીધો : મારે ગુરુ સાથેની લહેણ-દહેણ પૂરી થઈ. મારે શું કરવાનું બાકી છે, તે વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયા. પ્રભુશ્રી મહાવીર અને શિષ્ય ગૌતમ સ્વામીની દશા પ્રાપ્ત થઈ. પોતે પોતાના કર્તવ્યમાં લાગી ગયા. વિક્રમ સંવત ૧૮૫૬માં તેઓ અમદાવાદ બીજા જ્ઞાની સાધુઓ પાસે જ્ઞાનામૃત પી રહ્યા હતા. તે સાલમાં દુકાળ પડવાથી જેને છપ્પનિયો દુકાળ કહે છે, વિજાપુરમાં આસો માસમાં

ચાર દિવસના અંતરે માતાપિતા ગુજરી ગયાં તે સમાચાર જાણી વિજાપુર જઈ તદ્દન સાદાઈથી શાંતપણે બધી ક્રિયાઓ પતાવી. ત્યાંથી તેઓ પાલનપુર પૂજ્ય શ્રી સુખસાગરજી પાસે પહોંચી ગયા અને દીક્ષા લેવાની માગણી કરી.

સંવત ૧૮૫૭ ના માગશર સુદિ છત્તીના દિવસે બેચરદાસ ૨૭ વરસની ભરપૂરાવયે શ્રી સુખસાગરજીના શિષ્ય તરીકે પાલણપુરમાં દીક્ષા લીધી. મહારાજે તેમનું દીક્ષાર્થી નામ મુનિરાજ શ્રી બુદ્ધિસાગરજી બહેર કર્યું. ત્યાર પછી એવીસ વર્ષ સુધી સંવત ૧૮૮૧ સુધીની સંયમયાત્રામાં તેઓ આચાર્યપદવી સુધી પહોંચ્યા. એક એકથી વધુ ઉન્નત પ્રગતિશિખરો અદિતીયપણે સર કર્યાં. ચંદનની સુવાસ ફેલાય તેમ સુવાસ પસારી ગયા. તેમના જીવનમાં કર્મ ભોગાવળી દરેકને ભોગવવી પડે છે તે રીતે તેઓશ્રી એક સાદા માણસ હતા ત્યાં ગામમાં સારી રીતે ધર્મ ઉપદેશ આપતા હતા. સૌ કોઈ વાંદવા સેવાર્થે મહારાજ પાસે આવતું હતું. તેઓ તેમના વિહારમાં તથા સ્થિરતામાં કોઈ સ્ત્રીને વ્યાખ્યાન કે સામૈયા સિવાય એકલપણે પોતાની પાસે આવવા ન દેતા. મનાઈ હતી. એક વખતે એક શ્રાવિકા પોતાના નોકરને સાથે લઈ ગઈ. આજીજી કરી કહેવા લાગી : 'મહારાજશ્રી, મારી જિજ્ઞાસા છે કે આપ મારા મનને પિછાણો.' મહારાજજી લાલપીળા થઈ ગયા. તેના હાવભાવ કળી ગયા હતા, જેથી તેના ઉપર તિરસ્કારના પ્રકારો વર્ષાવવા લાગ્યા. (આ સ્ત્રી પદ્મિની જેવી રૂપવાન હતી, વાસનાની જ્વાળા બુઝાવવા આવી હતી.) આથી ઠાઠ માઠવાળી આ મોભાદાર બાઈ છંછોડાઈ ગઈ અને મહારાજશ્રી ઉપર આગ નાખી અવળો પ્રચાર કરવા લાગી ને સ્ત્રીચરિત્ર આદર્યું. ગ્રામના કેટલાક અણસમજી નાગરિકોએ ધીંગાણું કર્યું. મહારાજશ્રીની નિંદા કરી બેકામ બોલવા લાગ્યા. મહારાજશ્રીની શક્તિ અપાર હતી. પણ તેનો ઉપયોગ તેમણે કર્યો નહીં. અપાર ક્રોધ થઈ આવ્યો હતો. કાંઈક પોતાનાથી સંખ્યાબંધ માણસો ઉપર અન્યાય ને અમંગળ ન થાય તે અનુસારે ત્યાંથી વિહાર કરી માણેકપુર જઈ એક રાત્રિ રહ્યા. આ બાબુ બાઈએ પોતાના કર્તવ્ય, પોતાની પાપભરી ઇચ્છાને ઠાંકવા તેના પતિને બોલાવવા તાર કર્યો. બીજે દિવસે સવારના સપ્ત ઠંડીમાં માણેકપુરથી વિહાર કરી નીકળી સાડાસાત વાગે આજેલ આવ્યા. તેની પાસે ઓઘો, એક તરપણી, ડાંડો, ચરીરે એક જર્જુર વસ્ત્ર ઓઢેલું. માથે કાંળળી નાખેલી. ચહેરો લાલધૂમ, કોપાયમાન તેમને કોઈએ કયારેય પડ્યું ન જોયા હોય તેવા ચહેરામાં હતા. આજેલ બજારમાં આવી (સાથે કોઈ સાધુ કે પાતરાં લાવ્યા ન હતા.) હાકલ કરી કે બધા શ્રાવકોને એકઠા કરો. તે વખતે શ્રાવકશ્રી ગટાભાઈ જાણી ગયા કે કોઈ જરૂર આકૃત મહારાજશ્રી ઉપર છે, જેથી ઉપાશ્રયમાં બધા શ્રાવકો ભેગા થઈ ગયા.

તેમાં શેઠ શ્રી અમુલબ માણેકચંદના પુત્રો શ્રી ગદાબચંદ-ભાઈ, શ્રી વાડીભાઈ, શ્રી ગટાભાઈ, તેમના પુત્ર શ્રી દીપચંદભાઈ, તથા શ્રી મનસુખભાઈ, તે સિવાય શ્રી અનોપચંદભાઈ, શેઠશ્રી

પાનાયંદ કુંગરશી, શેઠ ઉમેદયંદ રાયયંદ, શેઠ શ્રી રાયયંદ દલીયંદ, શ્રી હરગોવિંદદાસ પોપટલાલ, તેમના પિતા શેઠ આબેદાસ શ્રી પોપટલાલ ભાઈયંદ શાહ, તથા તેમના પુત્ર હરગોવિંદદાસભાઈ શ્રી રતનયંદ વીરયંદ, શ્રી હાથીભાઈ બાદરશી મુડા, તેમના પુત્ર લલ્લુભાઈ મુડા, શ્રી કચરાલાલભાઈ, શેઠ શ્રી બબલદાસ ખેમયંદભાઈ, શ્રી બોધાભાઈ, શ્રી મોહનલાલભાઈ, શ્રી દલીયંદભાઈ, શ્રી હકમયંદભાઈ, શ્રી નાથાભાઈ, શ્રી રામયંદભગત, શ્રી ભગવાનદાસ ચોવડીઆ, શ્રી બાવયંદભાઈ શેઠ, પ્રેમયંદ વેણીયંદ, શ્રી દેવકરબુદાસ ખેમયંદ, શ્રી દલસુખભાઈ, શ્રી ઉમેદયંદભાઈ વગેરે આવકોને ભેગા કરી તેમને જીણવ્યું કે તેમના ઉપર માણસાની બાઈએ ખોટું આળ નાખ્યું છે. તે તમામ હકીકતની જાણ કરીને કહ્યું કે, આ બાબતની સાબિતી કરાવવી જોઈએ, નહીં તો હાલ હું એવા આવેશમાં છું કે જીવી નહીં શકું.

સંઘના મહાજનના ભાઈઓએ નિર્ણય કરી ગમેગામના આગેવાનોને પત્ર લખી બોલાવવામાં આવ્યા, જેમાં વીજપુરમાંથી શેઠ મોતીલાલ નાનયંદ, શેઠ મગનલાલ કંકુયંદ, શેઠ લલ્લુભાઈ કરમયંદ, શેઠ મુળયંદ સ્વરૂપયંદ, શેઠ સુરયંદ સ્વરૂપયંદ, દોશી કાળીદાસભાઈ, શેઠશ્રી ઉમેદયંદ કંકુયંદ, શ્રી જેશીંગલાલ રવયંદભાઈ, વડીલ યુનીલાલ દુર્લભદાસ, શ્રી મોહનભાઈ લલ્લુભાઈ, શ્રી ભીખાલાલભાઈ, શેઠ શ્રી પોપટલાલ કચરાભાઈ, શેઠ રતીલાલ કચરાભાઈ, શેઠ શ્રી બાલાભાઈ વેલાભાઈ, નગરશેઠ મોહનલાલ લલ્લુભાઈ, શ્રી દલસુખભાઈ, શ્રી વાડીલાલ હીરાયંદ, પાડેચીઆ ચીમનલાલભાઈ, શેઠ શ્રી ભોગીલાલ અમથાલાલ વખારીઆ, શેઠ શ્રી ભીખાલાલ લલ્લુભાઈ, શેઠ શ્રી ડાહ્યાલાલ લલ્લુભાઈ, શેઠ શ્રી મહાસુખલાલ લલ્લુભાઈ કોટડીઆ, શ્રી અમથાલાલ વિઠ્ઠલદાસ કોટડીઆ, શેઠ શ્રી વિઠ્ઠલદાસભાઈ વગેરે આગેવાનોને પત્ર લખી બોલાવવામાં આવ્યા.

મહુડીમાં શેઠ શ્રી વેરા કાળીદાસ માંનયંદ, શેઠશ્રી વેરા વર્ધમાન માંનયંદ, શેઠ શ્રી વેરા મગનલાલ માંનયંદ, શેઠ શ્રી વેરા ઈશ્વરલાલ માંનયંદ, શેઠ શ્રી વાડીલાલ કાળીદાસ વેરા, શેઠ શ્રી મણિલાલ કાળીદાસ વેરા, શ્રી જેશીંગલાલ લાલયંદભાઈ વેરા, મહેતા પરસોતમદાસ મોતીયંદ, મહેતા નરસીદાસ મોતીયંદ, મહેતા લીલાયંદ શીરયંદ, મહેતા હકમયંદ શીરયંદ, મહેતા દીપયંદ અમીયંદ મહેતા ઈશ્વરલાલ લલ્લુભાઈ, શ્રી હરગોવિંદદાસ દલીયંદ, શ્રી નડાલયંદ સાંકળયંદ, શ્રી નથુભાઈ મોતીલાલ, શ્રી લલ્લુભાઈ ખેમયંદ, શ્રી નાગરદાસ અમથારામ, શ્રી લલ્લુભાઈ હાથીરામ મહેતા, જેશીંગલાલ મોતીયંદ મહેતા, યુનીલાલ મોતીયંદ, શા જગનલાલ અમીયંદ મહેતા નગીનદાસ અમથારામને પત્રો લખી આમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં.

લોદરામાં શેઠ શ્રી દોલતરામ કુંગરશી, શેઠ શ્રી મફતલાલ કાળીદાસ, શેઠ શ્રી વાડીલાલ હડીસીંગ, શેઠ શ્રી બબલદાસ વેલાભાઈ, શેઠ શ્રી ત્રીકમલાલ જગનલાલ, શેઠ શ્રી જનાલાલ ખેમયંદ શેઠ શ્રી નેમયંદ, ગૌતમદાસ, શેઠ શ્રી જગનલાલ નેમયંદ, શેઠ શ્રી પોપટલાલ દલસુખભાઈ, શેઠ શ્રી મગનલાલ દલસુખભાઈ, શેઠ શ્રી જગનલાલ

ભાઈયંદ, બહુશ્રુત શેઠ શ્રી રતનયંદભાઈ વગેરેને પત્રો લખી આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યાં. ગવાડામાં શેઠ શ્રી મોતીલાલ હીરાયંદ, શ્રી કોદરલાલભાઈ, શ્રી કેશવલાલભાઈ, શેઠ શ્રી ચીમનલાલ જગનલાલ વખારીઆ શ્રી બાલયંદભાઈ, શ્રી ભોગીલાલભાઈ શ્રી, મંગળદાસ જેઠાલાલ વખારીઆ શ્રી હીરાયંદભાઈ વખારીઆ, શ્રી સાંકળયંદ હીરાલાલ વખારીયઆ શેઠ શ્રી નાથાલાલ રતનયંદ વખારીઆ શ્રી કાળીદાસભાઈ, શ્રી મોહનલાલભાઈ વગેરે આવકોને પત્રો લખી આમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં.

માણસામાં, શેઠ શ્રી વીરયંદ કૃષ્ણજી, શેઠ શ્રી વાડીલાલ દોલતરામ, શેઠ શ્રી યુનીલાલ નથુભાઈ, શ્રી મોહનલાલ દોલતરામ, શ્રી ચીમનલાલ દોલતરામ, શ્રી જગનલાલ જેઠાભાઈ દોશી યુનીલાલભાઈ નથુભાઈ, શ્રી હાથીભાઈ મુળયંદ, શ્રી તલકચંદભાઈ કેવળદાસ, શ્રી દુલયંદભાઈ જીવરાજ તેલી, શ્રી નગીનદાસભાઈ કોરા, શ્રી અમૃતલાલ રતનયંદભાઈ, શા મગનલાલ દીપયંદ, શા ચંદુલાલ તલકચંદ શા ચિમનલાલ નાનયંદ પેથાપુરવાળા, શ્રી છોટાભાઈ વગેરે આવકોને પત્ર લખી આમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં.

કોલવડામાં શેઠશ્રી બીખાલાલ લલ્લુભાઈ વખારીઆ, શેઠ શ્રી શા મંગળદાસ ખેમયંદ, શેઠશ્રી નાથાલાલ માંનયંદ, શ્રી નાથાલાલ સાંકળયંદ, શેઠ શ્રી ગોકળદાસ અમીયંદ, શ્રી રીખવદાસભાઈ, શ્રી પોપટલાલભાઈ, શ્રી રતનયંદભાઈ વખારીઆ વગેરેને, આમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં.

લીંબોદરામાં શેઠ શ્રી તલકચંદ સ્વરૂપયંદ, શેઠ શ્રી ચીમનલાલ ગૌતમદાસ, શ્રી શાહ મોહનલાલ અમથારામ, શા માણેકચંદ ઉગરયંદ, શ્રી તલકચંદ કપુરયંદ, શ્રી ભીખાભાઈ જેશીંગભાઈ, શ્રી ચીમનલાલ હાલાભાઈ, શેઠશ્રી રવયંદ કેવળદાસ, શેઠશ્રી માંનયંદ દીપયંદ, શ્રી ડાહ્યાલાલ જગનલાલ, મહેતા ખોડીદાસ પ્રેમયંદ, મહેતા ગાંડીદાસ કાળીદાસ વિગેરે આવકોને પત્ર લખી આમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.

પુંધરામાં શેઠશ્રી યુનીલાલ જીવરાજ, શેઠશ્રી વીરયંદ જીવરાજ, શ્રી રીખવદાસ જીવરાજ, શ્રી ડાહ્યાલાલ રવયંદ, શ્રી મોહનલાલ વેણીયંદ, શ્રી ઉગરયંદ વેણીયંદ, શેઠ શ્રી વાડીલાલ મગનલાલ શેઠ, શ્રી ડાહ્યાલાલ મગનલાલ, શેઠશ્રી મગનલાલ દલીયંદ, શા ભીખાલાલ દલસુખભાઈ, શ્રી નેમયંદ ડોસલદાસ, શ્રી ગોકળદાસ દોલતરામ, શ્રી મોહનલાલ લીલાયંદ, શ્રી ગૌતમલાલ લીલાયંદ, શા ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ, શ્રી લલ્લુભાઈને પણ આમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.

મહેસાણામાં શેઠ શ્રી નગીનદાસ રાયયંદ ભાંખરીઆ, તેમના પુત્ર શ્રી અમથાલાલભાઈ શ્રી ચંદુભાઈ, શ્રી મોહનભાઈ, શ્રી ચીમનલાલ શ્રી પોપટલાલ, શેઠ શ્રી વેલાભાઈ કરમયંદ, શેઠશ્રી ભીખાભાઈ કાંદરશી શેઠશ્રી મોહનલાલ દોલતરામ, પાટયુવાળા પોરવાડ શ્રી યુનીલાલભાઈ તેમજ પટવા શ્રી રવિકરજીભાઈ, શેઠશ્રી ડાહ્યાભાઈ મણીયાર શેઠ શ્રી નગીનદાસભાઈ, નગરશેઠ શ્રી વસ્તારામભાઈ, શેઠ શ્રી પુરશોત્તમભાઈ, શેઠ શ્રી હરગોવિંદદાસ મગનલાલ, શેઠ, શ્રી સુરયંદ મોતીયંદ બારમત-

ધારી દોશી નાગરભાઈ, શ્રી ચંપકભાઈ, શ્રી મણિલાલભાઈ, શ્રી મગન-લાલભાઈ વગેરે શ્રાવકોને પણ આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.

પાદરામાં શેઠ શ્રી મોહનલાલ હીમચંદ તથા શેઠ શ્રી માણેકલાલ વરજીવનદાસ, શેઠ શ્રી પ્રેમચંદ દલસુખભાઈ, શેઠ શ્રી ભાઈલાલ યુની-લાલભાઈ, શ્રી મંગળદાસ લક્ષ્મીચંદ વડુવાળા તથા શેઠ શ્રી ઉજ્જમશી-ભાઈ વગેરે આગેવાન શ્રાવકોને પત્ર લખી આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

અમદાવાદમાં શેઠ શ્રી લલ્લુભાઈ રાયજી, શેઠ શ્રી ચીમનલાલ નગીનદાસ, શેઠ શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ, શ્રી મણિલાલ દલપતભાઈ, શ્રી જગાભાઈ દલપતભાઈ, શેઠ શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદ શેઠ શ્રી મન-સુખલાલ ભગુભાઈ, શેઠ શ્રી કેશવલાલ ભીખાભાઈ, શેઠ શ્રી ભોળા-ભાઈ વિમળભાઈ, શેઠ શ્રી મણિલાલ પ્રેમાભાઈ, શેઠ શ્રી હેમાભાઈ હઠીસીંગ, ભગત શ્રી વીરચંદભાઈ, દીપચંદભાઈ, શેઠ ધર્મચંદ ઉદયચંદ, શેઠ શ્રી દલપતભાઈ મગનલાલ શેઠ શ્રી લલ્લુભાઈ ધરમચંદ, શેઠ શ્રી હીરાચંદ મોતીચંદ, શેઠ શ્રી નગીનદાસ કપુરચંદ, શેઠ શ્રી જ્ઞેશીંગ-લાલ હઠીસીંગ, શેઠ શ્રી વીરચંદભાઈ કવિ ભોળીલાલ રતનચંદ વોરા, શેઠ શ્રી ભીખાભાઈ, શેઠ શ્રી દલસુખભાઈ, શેઠ શ્રી મનસુખભાઈ, શેઠ શ્રી મગનભાઈ, શેઠ શ્રી નથુભાઈ, શેઠ શ્રી રાયચંદભાઈ, શેઠ શ્રી ખાલા-ભાઈ, શેઠ શ્રી મોહનભાઈ, શેઠ શ્રી અંબાલાલ સારાભાઈ, શેઠ શ્રી વાડીભાઈ, શેઠ શ્રી અનોપચંદભાઈ, શેઠ શ્રી ભોળીલાલ તારાચંદ ઝવેરી, ડાહ્યાભાઈ કપુરચંદ, શેઠ શ્રી ઉમાભાઈ હઠીસીંગ, શેઠ શ્રી ગોકળદાસ-ભાઈ, શેઠ શ્રી ભગુભાઈ કૃતેચંદ, શેઠ શ્રી વીરચંદભાઈ, શેઠ શ્રી યુનીલાલભાઈ, શેઠ શ્રી હીરાચંદભાઈ, શેઠ શ્રી હિંમતભાઈ વગેરે શ્રાવકો-ને આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.

માણેકપુરમાં શેઠ શ્રી લલ્લુભાઈ, માણેકલાલભાઈ તેમજ રીદોલ-માં શેઠ શ્રી રીખવદાસ કાળીદાસ, વસોમાં શેઠ શ્રી યુનીલાલ સાંકળ-ચંદ, શેઠ શ્રી જોડાભાઈ નથુભાઈ, સાણંદમાં શેઠ શ્રી કેશવલાલ ચતુરભાઈ, શેઠ શ્રી શાંતીલાલ જ્ઞેશીંગભાઈ, આશામ વેલાભાઈ, શેઠ શ્રી ચતુરભાઈ કરશનભાઈ, રાયચંદ રવચંદ, આત્મારામ ખેમચંદ, હઠીસીંગ ગોવીંદજી, ત્રીકમલાલ લલ્લુભાઈ, કાળીદાસ દેવકરજી, અમરત-લાલ સાંકળચંદ, ત્રિભાવનદાસ ઉમેદભાઈ, શેઠ શ્રી આત્મારામ ખેમચંદ, શેઠ શ્રી ચીમનલાલ જગનલાલ, શેઠ શ્રી દલસુખભાઈ વાડી-લાલ, શેઠ શ્રી આત્મારામભાઈ, શેઠ શ્રી વાડીલાલ, રાધવજી, શેઠ શ્રી કેશવ-લાલભાઈ ચતુરભાઈ તેમજ પાટણમાં શેઠ શ્રી જગનલાલ વહાલચંદ, શેઠ શ્રી પન્નાલાલ ઉમાભાઈ, માસ્તર શ્રી હિંમતલાલ મગનલાલ, માસ્-તર શા હીરાચંદ કલાભાઈ, શેઠ શ્રી કીલાચંદ દેવચંદ, શેઠ શ્રી છોટા-લાલ લક્ષ્મીચંદ, શેઠ શ્રી લાલભાઈ ચંદુભાઈ, શેઠ શ્રી હીમચંદ મોહનલાલ, ઝવેરી શ્રી જુલાલાલ વાડીલાલ, ઝવેરી શ્રી ચંદુલાલ ગોકળભાઈ, શેઠ શ્રી નેમચંદ ગટાભાઈ, શ્રી માણેકલાલ હિંમતલાલ, શેઠ શ્રી ખાલાભાઈ કક્કલભાઈ, શેઠ શ્રી હીરાચંદ સંજયજી તેમજ પ્રાંતિજમાં ડાહ્યારી ગણેશલાલ ત્રિભાવનદાસ, શેઠ શ્રી સ્તીલાલ કેશવલાલ, શેઠ શ્રી

વાડીલાલ કુંગરશી, શેઠ શ્રી માણેકલાલ હિંમતલાલ, ચોક્સી શ્રી કેશવ-લાલભાઈ, તેમજ વાંઘપુરમાં શેઠ શ્રી પુરસોતમદાસભાઈ, શેઠ શ્રી દલપત રામભાઈ, શેઠ શ્રી ગણપતલાલભાઈ, શેઠ શ્રી મનસુખભાઈ, શેઠ શ્રી દલસુખભાઈ, શેઠ શ્રી પુંજરામભાઈ, શેઠ શ્રી કાળીદાસભાઈ કારભારી-ને પણ પત્રો લખી આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

સંઘપુરમાં શેઠ શ્રી નગીનદાસભાઈ, શેઠ શ્રી રાયચંદભાઈ, શેઠ શ્રી ગણપતરામભાઈ, શેઠ શ્રી કાળીદાસભાઈ, શેઠ શ્રી બાદરભાઈ, શેઠ શ્રી હરચંદભાઈ, શ્રી લલ્લુભાઈ, શ્રી માણેકચંદભાઈ, શ્રી હીરાચંદભાઈ, શ્રી જીવરાજભાઈ, શ્રી રીખવદાસભાઈ તથા જંત્રાલમાં શેઠ શ્રી વેણી-ચંદભાઈ, શેઠ શ્રી બેચરભાઈ, શ્રી દલીચંદભાઈ, શ્રી વાડીલાલભાઈ, શ્રી રીખવદાસભાઈ, શેઠ શ્રી મોહનલાલ જીવરાજ, શ્રી કાળીદાસભાઈ વિગેરે અલગ અલગ ગામેના આગેવાન શ્રાવકોને પત્ર લખી આમંત્રણ આપ-વામાં આવ્યું હતું તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, આચાર્ય ભગ-વંત શ્રીમદ્ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબજી અંગત કાર્ય હોઈ તાત્કાલિક પધારશો.

આ રીતે ઠરાવિક દિવસે બસો ત્રણસો માણસ બહારગામનું આવીને જમે ને તે પ્રમાણે રસોડું-રસોઈ કરવામાં આવી. માણસાથી બીજા સાધુઓને બોલાવી મહારાજશ્રીના પાતરાં વગેરે મંગાવી લીધું. દસ વાગે ચતુર્વિધ સંઘની સભા ભરવામાં આવી તે વખતે તેમના ઉપર આરોપ નાખનાર શ્રાવિકા, તેમના સ્વામી, તેમના પુત્ર તથા તેમના કુટુંબને પણ બોલાવવામાં આવ્યાં. ભરસભામાં બુખ્યાનીઓ લેવામાં આવી. બાઈના પતિ પોતે વકીલ, બેરિસ્ટર હોય એ રીતે મહારાજશ્રીને પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. આથી મહારાજશ્રી ગુસ્સે થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે મારી આજ સુધીની ઉમરમાં મેં મન વચન અને કાયાથી કંઈ પણ અલ્પચર્ચા વત તોડવા કંઈ પણ ખરાબ કામ કર્યું હોય, મન અને દષ્ટિએ કદાચું પણ હોય તો હું હમણાં હમણાં બળીને બસીકૂત થઈ જઈશ. નહીંતર મારા આ કુખનું નિવારણ કરવા તમોને ભયંકર નુકસાન થશે.

બેગો થયેલો સંઘ મહારાજશ્રીને વીનવીને નમી પડ્યો કે, હે ગુરુ ! તમો પવિત્ર છો, તેવું અમે એકલા થયેલ સમગ્ર સંઘવાળા નિધાન કરીએ છીએ. ત્યાર બાદ બધાંને મહારાજશ્રીએ જમવા માટેની આજ્ઞા કરી. આરોપ દેનાર વ્યક્તિઓને પણ મૈત્રી-કરુણા ભાવે જમવા માટેની આજ્ઞા કરી ત્યારે તે લોકોએ કહ્યું : ‘મહારાજશ્રી, તમો ગોચરી નહીં વાપરો ત્યાં સુધી અમે જમીશું નહીં.’ મહારાજશ્રી પોતે સંઘના માટે કરેલ રસોડે જઈ ગોચરી વહોરી આવ્યા ને વાપરવા બેઠા. ત્યાર બાદ મહેમાનો સહ બધા બપોરે એ વાગે રસોડે જમવા ગયા. જમીને બધા સાડા ત્રણ વાગે ઉપાશ્રયમાં આવી ગયા. તે દરમિ-યાનમાં મારા પિતાશ્રી વોરા વાડીલાલ કાળીદાસ મહુડીવાળાને મહારાજશ્રીએ એકાંતમાં બોલાવીને એથી મસલત કરેલી કે, ‘સત્ય હશે તે તરી આવશે, ને તેનું પ્રમાણ પણ સમજાઈ આવશે. પણ તે દરમિયાન મારા ઉપર જેનો સંપૂર્ણ શુદ્ધ ભાવ છે, તે અમદાવાદના શેઠ શ્રી લાલ-

ભાઈનાં માતૃશ્રી, શેઠ શ્રી દલપતભાઈનાં ધર્મપત્ની ગંગાશેઠાણી જે મારે માતા સમાન છે, તેમણે આ વાત જાણી હશે તો ઘણોજ આઘાત અને રંજ થશે. તે કુટુંબનો મારા ઉપર ઘણો જ ઉપકાર છે, જેથી મને તે કુટુંબની મોટી બીક રહે છે કે, જેઓ જાણશે તો શ્રાવક શ્રી લાલભાઈ, શ્રી મણિભાઈ, શ્રી જગાભાઈ તથા તેમનાં માતૃશ્રી ગંગાશેઠાણી સહ બધું કુટુંબ લયભીત બની ચિંતાતુર થઈ અહીં આવવા દોડાદોડી કરશે - તો તમે ત્યાં જઈને આ સારીયે હકીકતથી તેમને જાણ કરો અને કહેશો કે મહારાજશ્રી પ્રભુ મહાવીરની સાક્ષીએ પવિત્ર છે. તે જ દરમિયાનમાં માણસાથી મહારાજશ્રી ઉપર આરોપ નાખનાર શ્રાવકનો મહેતાજી દોડતો આવ્યો અને પરદેશથી આવેલ તાર (ટેલિગ્રામ) તેમના શેઠના હાથમાં સોંપ્યો. તે વાંચીને તેઓ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગ્યા. બધા સંઘો વચ્ચે આ કેવું અજબ આચર્ય! તેમાં લખ્યું હતું કે તમારા મકાનમાં એકાએક મોટી લયકર આગ લાગી છે. તમે દુરત જ નીકળીને આવો. આ બધું કુટુંબ સમગ્ર સંઘોની હાજરીમાં મહારાજશ્રીના ચરણમાં નમી પડ્યું અને માફી માગવા લાગ્યું. સ્ત્રીએ કબૂલ કર્યું : 'મહારાજશ્રી, અમોને માફ કરો, મેં જે કંઈ આપના ઉપર આગ નાખ્યું તે સાવ ખોટું છે. મારી નીચ બુદ્ધિએ આ હલકું તકેટ કર્યું છે. તો મને માફી આપો. જિંદગી-ભર હું હવે આવું અપકૃત્ય કરીશ નહીં.' ત્યારે મહારાજશ્રીનો ચહેરો શાંત પડ્યો. કોઈ કરવા બદલ મિત્રજામિ દુકકડં દઈને એક બીજા-ઓએ ક્ષમાની લીધું. પરંતુ જોડેલું તીર એવું કામ કરીને રહ્યું. તેમને ઘણું જ નુકસાન થયું. પાયમાલ થઈ ગયા. પાછળથી ગુરુની આશિષ મેળવી પોતાના ઘેર ગયા. પોતાની હાજરીમાં બનેલ આ તમામ બનાવ મહુડીના શ્રાવક શ્રી વાડીલાલ કાળીદાસ વોરાએ મહારાજશ્રીની આજ્ઞા મુજબ શેઠશ્રી દલપતભાઈ ભણુભાઈના વડામાં અમદાવાદ મુકામે જઈને ગંગાશેઠાણી તથા તેમના ત્રણે દીકરાને વાત કરી; પરંતુ સાથે સાથે પવિત્ર આત્માની સાક્ષી પૂરતી બનેલી હકીકત પણ કહી સંભળાવી. આથી તેઓને ઘણો જ સંતોષ થયો.

એક વખતની આ વાત છે. આબોલનાં ચૈત્ર માસની ચોળી ચાલતી હતી. સાંજે પ્રતિકમણ પૂરું થઈ ગયા બાદ દેરાસરજીના ચોકમાં ભજન ચાલતાં હતાં તેમાં મહારાજશ્રીનાં રચેલ ભજનો આબોલના મીર અણુભાઈ-મુસલમાન તારતંગૂરા ને ઢોલકના સાજ સાથે ગાઈ રહ્યા હતા. તે વખતે મહારાજશ્રીના શિષ્ય કીર્તિસાગરજી પણ ત્યાં હાજર હતા. વૈદ્ય પ્રેમચંદ વેણીચંદ પણ હાજર હતા. તેઓ વૈદકના મહાન જાણકાર હતા, તેવા જ જૈનધર્મના જોડા અભ્યાસી હતા. આ બંને વચ્ચે ધર્મની ચર્ચા ચાલી ને તેમાંથી વાદવિવાદ ઊભો થયો. બંને જણા ઝગડી પડ્યા તેમાં મહારાજશ્રીએ વચ્ચે પડીને બંને વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું. તે સમાધાન કરાવવા જ્ઞાનીઓએ લખેલ પુસ્તકનો આશરો લેવો પડેલો. શ્રી પ્રેમચંદ વેણીચંદને શાંત કરી તેમનું સમાધાન કર્યું ને તેમના શિષ્ય કીર્તિસાગરજીને ઠપકો આપ્યો કે હું બેઠો છું તો મને પૂછીને જવાબ આપવાની જરૂર હતી. ખોટો વાદ-વિવાદ કરવાથી ખોટા પડાય કારણ કે ખારવતધારી શ્રાવકનું જ્ઞાન

ક્યારેક સાધુઓ કરતાં ચઢિયાતું અને વ્યવહારવાળું હોય છે. આ રીતે બંનેને શાંત કરેલા.

શ્રીમદ્ શ્રી આ. ભગવંત બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજીનો એક કિસ્સો અહીં આપણની ઇચ્છા-જિજ્ઞાસા એ છે કે મહાન સિદ્ધિને વરેલા પ. પૂજ્ય શ્રી આનંદધનજી મહારાજની ઝાંખી કરાવે છે કે આબોલમાં શ્રાવક શ્રી મહુકચંદભાઈ પાસે ગોરજી ગણપતસાગરજી એક પુસ્તક હતું. તેમાં સુવર્ણસિદ્ધિ માટેનો પ્રયોગ લખેલ હતો કે તાંબાને અમુક રસ આપી લખ્યા પ્રમાણે વનસ્પતિના પાનનો રસ લગાડી અગ્નિની ભઠ્ઠીમાં તપાવવામાં આવે તો તે સો ટંચનું સોનું બને. તે પ્રમાણે મહુકચંદભાઈએ અથાક પ્રયાસ કરવા છતાં પ્રયોગ સફળ થતો ન હતો. આથી તેઓ મહારાજશ્રીને કહેવા લાગ્યા કે ગોરજીએ આ પ્રયોગ પોતાની પ્રસિદ્ધિ માટે ખોટો લખ્યો છે. મહારાજશ્રીએ તે વાત નકારી કાઢી, કારણ તેમને જે પુસ્તકો ગોરજીનાં લખેલાં મળ્યા હતાં તે તદ્દન સત્ય હતાં, જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તેમણે કરીને સિદ્ધિ સાધના દ્વારા મેળવી હતી. તેમણે કહ્યું કે તમે ભળતા પ્રકારની વનસ્પતિનાં પાંદડાં લાવો તો તેમાં પુસ્તક, લેખક કે પ્રયોગનો વાંક નથી. પરંતુ તમારા ભાગ્યમાં આ સિદ્ધિથી થતું સોનું નથી જેથી તમેને જોઈતી વનસ્પતિનાં પાંદડાં મળતાં નથી. પરંતુ આની સામિતી માટે હું તમેને આ વનસ્પતિનાં પાન ક્યાં છે, તે બતાવું છું. તે તમે લઈ આવો. જેની પ્રત્યેક નાની ઝાંખીએ પાંચ પાનાં સાથે હોય છે—જ્યારે તમે લાવો છો ત પાનાં તેના જેવાં છે પણ તે પ્રત્યેક ડાળીએ બે હોય છે. તે આમાં કામ આવે નહિ. વનસ્પતિ જ તમે લાવો છો તેનાથી અલગ છે, તમારું ભાગ્યજન નથી, પરંતુ સાધક અને લેખકનો પ્રયોગ ખોટો નથી, તેની સામિતી માટે તમેને આ વનસ્પતિનાં પાંદડાં કયે ઠેકાણે મળશે તે બતાવું છું. તે લઈ આવશો અને તાંબાની પાઈ ઉપર લગાડી ભઠ્ઠામાં નાખી પ્રયોગ કરી જોશો. મુકાઈ ગયેલી વેલમાં તમારા ભાગ્ય આર્થીન ફક્ત પાંચ પાનની ડાળી જ તમેને મળશે. તે સિવાય તે વનસ્પતિ ત્યાં હશે તો પણ તમે જોઈ શકશો નહીં. આ વનસ્પતિ મહુડી ગામ પાસે ખડાયત થઈ આંગાં વટાવતાં અજિતનાથ કાઉસગીઆની પ્રતિમા ટેકરી ઉપર આવેલી છે ત્યાં જતાં અમુક નિશાનીવાળી જગ્યાએથી તમેને મળશે. આ વનસ્પતિનાં પાંદડાં અને આ પ્રયોગ વિષે મેં મહુડીના શ્રાવક મારા ભક્ત શ્રી વાડીલાલ કાળીદાસ વોરાને અમે બંને એક દિવસ વનસ્પતિની જગ્યા ઉપરથી જ પસાર થઈ જ્યાં તે અજિતનાથ કાઉસગીઆની જૂની-પુરાણી સફેદ ઊભી પ્રતિમા હતી ત્યાં બીજી ઘણી જ જિન પ્રતિમાઓ છે. તે સંશોધન માટે જઈ રહ્યા હતા ત્યારે વાત કરેલી કે વાડીલાલ, આપણે જ્યાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ ત્યાં આપણા પગ નીચેથી આપણે એવી વનસ્પતિ પસાર કરી રહ્યા છીએ કે જે સુવર્ણસિદ્ધિનો રસ તેનાં પાંદડાંમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તમારા ભાગ્યમાં નથી જેથી તે વનસ્પતિ હું બતાવવા માગું તો પણ તમે જોઈ શકો નહીં. જ્યારે અમારે સાધુને તો મમતા કરી તેને હાથ લગાડવાનું છે. પ્રયોજન નથી.' મહારાજશ્રીના બતાવ્યા પ્રમાણે મહુકચંદભાઈ ત્યાં

ખતાવેલી જગ્યાએ ગયા હતા. મહારાજશ્રીના કહેવા પ્રમાણે પાંચ પાંદડાં હાથ લાગ્યાં. તે લાવી પ્રયોગ પ્રમાણે તાંબાની પાઈને તેનો રસ પાઈ અગ્નિની ભટ્ટીમાં નાખતાં તે પાઈ વજન પ્રમાણે સો ટયતું સોતું થયેલું. મહારાજશ્રી તો મસ્તકદ્ધીર હતા. ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા હતા. આ મહુકયંદભાઈને ગુરુમહારાજશ્રીએ એવા મંત્રો આપ્યા હતા કે રોગ માંદગી-ભૂત-પિશાચ-સર્પડંડા ઉપર તેઓ મંત્ર લાણી નાડા-છડીનો દોરો કરી આપતા અને ધૂપ દઈને બાંધવાનું કહેતા તો દર્દો - પીડાં મટી જતી. મારા કાકાશ્રી મણીલાલ કાળીદાસ વેરાને પણ તેમણે આ મંત્રો આપ્યા હતા. ભૂત-પિશાચ-વીછીના ડાખ ઉપરનો મંત્ર, તાવનો મંત્ર, સર્પનો મંત્ર આપેલ હતા. તેઓ પણ લોકોનું ભણું કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરતા તેમાં સફળતા મળતી હતી.

સંવત ૧૯૭૨ની આ ઘટના છે. આચાર્ય મહારાજશ્રી ચાતુર્માસ વિજયપુરમાં હતા તે વખતે તેમના ઘણા ભક્તોમાંના એક અનન્ય ભક્ત શેઠશ્રી મગનલાલ કંકુચંદ જેમનો વેપાર મુંબઈમાં ચાલતો હતો ને મુંબઈ રહેતા હતા પરંતુ મહારાજશ્રી ચાતુર્માસ વિજયપુરમાં રહેલા એટલે તેમની ભક્તિ કરવા માટે પોતાના વતન વિજયપુરનું ઘર ખોલી રહેવા આવેલા. તબિયત પણ અસ્વસ્થ રહેતી જેથી આસો મહિનામાં મહારાજશ્રીને તેમની ઇચ્છા બતાવી કે મારે કંઈક ધાર્મિક કાર્ય કરી ધર્મ-અનુષ્ઠાનથી સાધર્મિક ભક્તિ કરવી છે. પાલીતાણાનો સંઘ કાઢવાની ભાવના છે. મહારાજશ્રીએ કહ્યું : ‘મગનભાઈ, સંઘ કાઢવા માટે તેની ભૂમિકા બેન્ક્રણ મહિના આગળથી કરવી જોઈએ, જ્યારે તમે અત્યારે વિચાર કરો તો તેની ભૂમિકા માટે પણ બે મહિનાનો ટાઇમ લેવો જોઈએ. હાલ તો તમે ઉઘાપન (ઉજમણું) કરવાનું રાખો. મારું ચોમાસું બદલી મારી હાજરી પણ તેમાં હશે.’ આ વાત શ્રી મગનલાલભાઈના હૈયે વસી ગઈ. મહારાજશ્રી પાસે સુહર્ત કંઠાવ્યું જે સુહર્ત સંવત ૧૯૭૩ના કાર્તિક વાદ પાંચમનું કાઢી આપવામાં આવ્યું. તે પ્રમાણે મગનભાઈએ પોતાની જ્ઞાતિ, સત્તાવીસ ગામના જૈનો તથા આસપાસનાં ગામોના જૈનોને આમંત્રણ આપી ઉત્લાસથી ભાવપૂર્વક ઉજમણું કર્યું. આ શુભ કાર્ય કર્યા પછી શ્રી મગનલાલભાઈ નજદીકના ટાંચમાં જ બે માસમાં મરણ પામ્યા. જેથી પુરવાર થાય છે કે મહારાજશ્રીને શ્રી મગનલાલ કંકુચંદનું મરણ નજીક લાસ્યું હતું. આવા તો તે ભવિષ્યના જ્ઞાનનારા હતા.

સંવત ૧૯૭૮ની સાલમાં મહુડી(મધુપુરી)માં શેઠશ્રી વેરા માનચંદ મુળચંદના સુપુત્રો (૧) વેરા કાળીદાસ માનચંદ (૨) વેરા મગનલાલ માનચંદ (૩) વેરા વર્ધમાનદાસ માનચંદ (૪) વેરા ઈશ્વરલાલ માનચંદ તથા શેઠશ્રી કાળીદાસ માનચંદના સુપુત્રો (૨) વેરા વાડીલાલ કાળીદાસ વેરા મણીલાલ કાળીદાસ કે જેઓ શ્રીમદ્ આ. ભગવંત શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના આ બંને ભાઈઓ ખૂબ જ પરિચયમાં હતા, મહારાજશ્રીના પૂણું ભક્ત હતા, તેઓશ્રીએ પોતાની લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરવા તથા સાધર્મિક ભક્તિ કરવા માટે પોતાને મહુડીમાં પોતાનાં ઘરો આગળ કંપા-

ઉંડમાં ધાર્મિક પ્રસંગ ઉજમણું-ચોખળું કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મહારાજશ્રીને સાધુ પરિવાર સાથે પધારવા વિનંતી કરી. સાથે સાથે સાધ્વીજી પરિવારને પણ પધારવા વિનંતી કરી. તે પ્રમાણે વિધિવિધાન બાજુવા માટે મહારાજશ્રીના પ્રખર શિષ્ય આ. ભગવંત શ્રી અજિત-સાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજને વિનંતી કરી સાથે લેતા આવ્યા. ત્યાર પછી પ્રસંગ વખતે ઉજમણું-ચોખળાના દિવસોમાં શ્રીમદ્જ્ઞાના ગચ્છના બધા સાધુ ભગવંતો તથા સાધ્વીજી મહારાજ સાહેબો પધાર્યા હતાં. આ વખતે આ કુટુંબે પોતાના વિશાળ કંપાઉંડમાં ભવ્ય મંડપ બાંધી મધ્ય વચ્ચે ચૌમુખજી ભગવાનોને ગિરાજમાન કર્યા હતા. ત્યાં પ્રભુજી આગળ ધાર્મિક ક્રિયાઓ-અંગરચના, રાત્રિના ભાવના થતી હતી. સુંદર મંડપ બનાવ્યો હતો. નવ છેડયું ઉજમણું તે પ્રમાણે ઉપકરણો, ને જમવામાં નવ બનાવનાં પકવાન બનાવ્યાં હતાં. પત્રિકાઓ પોતાની દશાશ્રીમાળી કાંકા સત્તાવીસની જ્ઞાતિ તેમ જ વિશાશ્રીમાળી વિજયપુર સત્તાવીસની જ્ઞાતિ તેમ જ આજુઆણુના વચ્ચીસ ત્રીસ માઈલ-માં રહેતી ચારે જ્ઞાતિઓને આમંત્રણ આપી આમંત્રવામાં આવ્યા હતા. એક બાજુ મહુડીથી કલોલ, બીજી બાજુ મહુડીથી ખેડયજા, વડાલી, ઇડર; ત્રીજી બાજુ વીસનગર-વડનગર-ગેંઝા, ચોથી બાજુ લાક-રોડા, વરસોડા, સાદરા, દહેગામ, પેથાપુર, આ બવાની વચ્ચેના તમામ પરગણામાંથી સારા પ્રમાણમાં જૈનો આવ્યા હતા. છેલ્લા ચાર દિવસમાં દસથી બાર હજાર જૈન ભાઈ-બહેનો અને બાળકો આવ્યા હતાં. ત્યાર પછી પણ પ્રસંગના દર્શન માટે તેમ જ ઉજમણામાં છેડ, ઉપકરણોનાં દર્શન માટે પણ આમંત્રિતોનો ધસારો વધવા લાગ્યો, જેવી પેઢીના મુખ્ય કાર્યકર (કર્તાહર્તા) સુશ્રાવક શેઠ શ્રી કાળીદાસભાઈ માનચંદ વેરા વિમાસશુમાં મુકાયા હતા. આટલા મહેમાનોની રહેવા-સુવાની સગવડ કરવી એ ચિંતાનો વિષય હતો. પરંતુ પુણ્ય પ્રતાપે ગામલોકોએ, જૈનોએ અને જૈનેતરોએ આ સગવડ કરી આપવાનો સારો સાથ આપ્યો હતો. ગામના જૈનેતર કાકિર બંધુ ઓને ઇતર લોકો પોતાનાં ઘરો ખાલી કરી સૌ સૌના ખેતરમાં ચાર દિવસ રહ્યા હતા ને પોતાનાં ઘરો મહેમાનોને રહેવા માટે શેઠ શ્રી કાળીદાસભાઈને સોંપ્યાં હતાં. રહેવા, સુવાનો પ્રયત્ન આ રીતે હલ થયો હતો. પણ ઇતર દર્શન કરવા આવનારને પણ શેઠશ્રી કાળીદાસભાઈના રસોડે મહેમાનો તરીકે જમાડવામાં આવતા હતા. આ સ્થિતિથી બનાવેલ પકવાન તો બે જ દિવસમાં પૂરાં થઈ બધા એ હાલત મહેમાનોના ધસારાથી થઈ હતી. પરંતુ આ હપ્તીકતની બજા આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજીને કરવાથી તેઓએ આ કુટુંબને ખૂબ જ ધીરજ આપી હતી ને હસો ચહેરો કહ્યું : ‘વિના સંકોચે ચિંતા કર્યા સિવાય તમારો ભક્તિભાવ ને ઉત્લાસ, ઉદારતા જરી પણ ઓછી કરશે નહીં તમારી ભાવના સારી છે તો તેનું ફળ સારું જ આવશે. પછી મહારાજશ્રી પોતે જ્યાં નવપકવાન મીકાઈઓ મૂકી હતી તે ભંડાર સ્થાને ગયા હતા. ત્યાં જઈ બીને ૧ અખંડ દીવો કરાવી મીકાઈઓના દરેક થાળ ઉપર કપડું ઢંકાવ્યું હતું. પછી પોતાની પાસેનો ઓઘો ફેરવી લબ્ધિ મૂકી દીધી. સાથે

સાથે સૂચન કર્યું કે અખંડ દીવો ખુઝાવો ન જોઈએ તેમ જ પકવાન દેતાં થાળ ઉપરનું કપડું સંપૂર્ણ ખુલ્લું ન કરતાં એક બાજુથી ખોલીને મીઠાઈ અંદરથી જેમ જોઈએ તેમ દરેક થાળમાંથી વારાફરતી કાઢ્યે રાખવી. આ એક લગ્ન લઘ્વ અને મહાયમત્કાર હતા. ત્રીજે દિવસે મારા વડીલ બંધુ ભાઈશ્રી સ્ત્રીલાલ વાડીલાલ વેરા (ઉંમર સાત વર્ષની હતી) રમત કરતાં કરતાં જ્યાં મીઠાઈ પકવાનના થાળ ભરી મૂક્યા હતા ત્યાં તે ઝોરડામાં જઈ પ્યારણું ખુલ્લું કર્યું તો અચરત પામી ગયા. અવાક બની ગયા. દરેક પકવાનના થાળ ઉપર શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવની આકૃતિ હાથમાં ધનુષ્યાણુ સાથે ઊભેલી દેખાઈ. આ રીતે અનેક આકૃતિને જોઈ ગભરાઈ ગયા ને પ્યારણું બંધ કરી દોડતા ઘરમાં જઈ વડીલોને વાત કરી કે, જ્યાં પકવાન મૂકવામાં આવ્યાં છે તે ઝોરડામાં ઠેર ઠેર શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ હાથમાં ધનુષ્યાણુ લઈ ઊભા છે. આ બાણીને બધા દોડતા ત્યાં ગયા તો કાંઈને કંઈ દેખાયું નહીં. પરંતુ વીનો અખંડ દીવો ખુઝાવાની તૈયારીમાં હતા. તે વધુ ઝખકારા મારી રહ્યો હતો. ત્યાં નજર જવાથી તેમાં ઘી પૂરવામાં આવ્યું. દસથી બાર હજાર માણસ ચાર દિવસ બંને ટાઈમ પકવાન સાથેની રસોઈ જમ્યા પછી પણ મીઠાઈ-જીના થાળ બધા જ અડધોઅડધ ભરેલા હતા. ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ કરવામાં ગામની અઢારે વર્ણને આપવામાં તથા દર્શન કરવા આવતા બહારના જૈનેતરોને પ્રસાદ આપવામાં કર્યો હતો. જ્ય જ્ય નજર થઈ ગયો હતો. આ પ્રસંગ બહુજ અવલુનીય ને આશ્ચર્યકારક હતો. આ વખતે બંને જ્ઞાતિ તથા ઉજમણા-ચોખળામાં પધારનાર દરેકને ઘર દીઠ વજનદાર થાળીઓનું લઢાણું આ પ્રસંગની યાદગીરી માટે કરવામાં આવ્યું હતું. આવા પ્રકારનું લગ્ન ધર્મ અનુષ્ઠાન હોવી સાધર્મિક સેવા કરી આ કુટુંબે પોતાના પ્રસંગમાં પધારનાર બધું ભગવંતો, સાધ્વીજી મહારાજસાહેબો ને આમંત્રિત મહેમાનોને ખાસાર માન્યો હતો. તે વખતે શુરુ મહારાજશ્રીના આ પ્રસંગ માટે પોતાનાં વાક્યો હતાં કે, આ પ્રસંગ ઘણા જ ઉલ્લાસપૂર્વક ભક્તિ-ભાવથી જિજ્વાયો જે ઘણો જ અનુભવનીય છે.

એક સમયે આચાર્ય મહારાજશ્રીની હયાતી વખતની ઘટના છે કે, હાલ વસેલા નવા સંઘપુર ગામમાં મહારાજશ્રી પધાર્યા હતા. તે વખતે જૂના સંઘપુરના દેરાસરમાંથી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ફણા સાથેની નવા સંઘપુરના દેરાસરમાં લાવવાની હતી. તે પ્રતિમા દર્શન કરવાના આકારરૂપ હતી. મિત્રોને લઈને કેટલાક શ્રાવકો તે પ્રતિમા નવા સંઘપુરના દેરાસરમાં લાવ્યા. આ વખતે આચાર્ય ભગવંત દેરાસરમાં હતા. ગામના ઐશ્વીર્ય શેઠશ્રી હિંમતલાલ નગીન-દાસ દેરાસરમાં પૂજા કરતા હતા. પ્રતિમા મૂકીને મિત્રો વગેરે ગયા ત્યાર બાદ એક ચમત્કાર એવો સર્જાયો કે જે પ્રતિમા લાવીને મૂકી હતી તેની આજુબાજુ સાતથી આઠ ફૂટનો એક મોટો સર્પ પ્રતિમાની પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યો હતો. ત્યાંથી સરકીને દેરાસરની અંદર બે દાર-પ્રાણની પ્રતિમાઓ પ્રભુજી સન્મુખ દીવાલમાં મુકાવેલ છે તેમાં એક પ્રતિમા ઉપર ચઢી જઈ બરાબર પ્રભુ સન્મુખ ફણા કરી આ સર્પ

અડધો કલાક આસન લગાવી બેઠો. મહારાજશ્રી નિર્ભયપણે દેરાસરમાં પ્રભુભક્તિમાં હતા. આ વખતે પૂજા કરી ગભારામાંથી બહાર નીકળતાં શેઠશ્રી હિંમતભાઈ આ સર્પને જોઈ હેયતાઈ ગયા. મહારાજશ્રીએ તેમને ધસારો કરી પોતાની પાસે ખોલાવી તેમનો હાથ પકડી દેરાસર-માંથી બહાર મૂકી આવ્યા હતા. થોડીક વાર પછી જ્યે' તો સાપ અદશ્ય થઈ ગયો. દેખાયો જ નહીં. આ રીતે શ્રીમદ્ આ. ભગ-વંતની હાજરીમાં ઘણું ઠેકાણે આવા દેવતાઈ નાગો, સર્પોએ દર્શન આપ્યાં છે. તેના એકથી અનેકવાર આવા ચમત્કારો તેમના ભક્તોએ જોયા છે. શુરુ મહારાજશ્રીને નાગદેવતાની સહાયતા હોવી જોઈએ; કારણ કે ઘણા ભક્તોએ શુરુમહારાજશ્રીની આસપાસ આવા સર્પો નિહાળ્યા છે.

મહારાજશ્રી એક વખતે લોદા ગામે પધાર્યા હતા. એક વખતે સવારે વ્યાખ્યાનના સમયમાં એકદમ શોરબકાર થયો. એક શ્રાવકભાઈ ખુમાખુમ કરી ફૂદાફૂદ કરવા લાગ્યા. ચહેરો વિકરાળ અને ભયાનક કરી નાખ્યો. કારણ કે ઘણા વખતથી આ શ્રાવકને જન વળજેલો હતો. તે ગામના બધા લોકો બહુતા હતા, જેથી બધા ગભરાઈ જઈ ઊભા થઈ ગયા. મહારાજશ્રીએ તાડુકીને પકાર ફેંક્યો : 'કોઈ ગભ-રાશો નહીં, સૌ સૌની જગ્યા ઉપર બેસી બવ.' પછી પોતાનો ઓઘો હાથમાં પકડી બિનતી આંટીને એક ડબલ દોરો પકડી હાથેથી આંખબંધ લાગ્યા. જેમ જેમ તે દોરો અંખબંધો ગયો તેમ તેમ પેલો જન (જેના શરીરમાં જનનો પ્રવેશ હતો તે ભાઈ) અંખબંધો અંખ-બંધોને પછડાવા લાગ્યો, ઉગ્ર વેદના સહન ન થવાથી અકબાઈ કહેવા લાગ્યો કે મને ક્ષમા આપો; હું તમારી માફી માણું છું, જાઉં છું. મારાથી હવે રહેવાતું નથી. મારું શરીર તૂટીને ભુસ્કા થઈ જાય છે. મને મુક્તિ આપો. ત્યારે મહારાજશ્રીએ કહ્યું : 'તને જવાની રબ છે.' "ૐ શાંતિ" નો જેવો ઉચ્ચાર કર્યો કે તુરત જ પેલા શ્રાવક ભાઈ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. જન અદશ્યપણે ભાગી ગયો. બે મિનિટમાં તો પેલા શ્રાવક સ્વસ્થ થઈ શતા વળી એટલે શાંતિથી પત્તાંડી વાળી બે હાથ જોડી બેસી ગયા. ત્યાર બાદ પછી તે શ્રાવકના શરીરમાં જનનો પ્રવેશ કોઈના જોવામાં આવેલો નહીં. આવા તો શુરુ મહા પરમ ઉપકારો હતા.

આ વચનસિદ્ધ મહાયોગીના આવા તો ઘણા દાખલા છે. એક વખતે તેઓશ્રી આબોલ ગામના ઉપાશ્રયમાં હતા ત્યાં બે-ત્રણ છોકરા-ઓ દોડતા દોડતા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે બોરિયા મહાદેવમાં કોઈ પ્રચંડ શક્તિવાળો બાઈ આવેલી છે ને તે ઘણા ચમત્કારો કરે છે. ચાલે છે ત્યારે તેનાં કંકુનાં પગલાં જમીન ઉપર પડે છે. બે હાથ ઘસીને કંકુના ઢગલા કરે છે. તેને કોઈ દેવી પ્રસન્ન છે તેવું તે કહે છે ને આ ચમત્કાર જોવા હજારો માણસનું ત્યાં ટોળું થઈ ગયું છે. મહારાજશ્રી આ સાંભળી તુરત જ ઓઘો ને દાંડો પકડી તે છોકરાઓ સાથે બોરિયા મહાદેવ ગયા. સ્વામી સદાનંદ સરસ્વતીના આશ્રમમાં આ ધમાલ જોઈ બધાઓને કહ્યું કે આવાં ધર્મિગોથી ભરમાશો નહિ. ત્યાં ગયા ત્યારે બાઈ એક ઝોરડામાં બેસી રહેલી હતી, મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે તેને ખોલાવો; મારે તેના ચમત્કારો જોવા છે. પરંતુ તે બાઈ

ઝોરડામાંથી બહાર ન આવી, ગભરાઈ ગઈ હતી. શરમિંદી પડી ગઈ હતી. મહારાજશ્રી બધા સાથે ત્યાં ગયા ને તેને કહ્યું કે ‘તારાં ધર્તિંગો છોડી દે, હું તને સાક્ષાત્ દેવીનાં દર્શન કરાવું છું’—તેમ કરી ઓઘો ફેરવ્યો તો વાઘની સવારી ઉપર અંબાજીમાતા બાઈની સામે ખડાં થયાં. બાઈ ગભરાઈ ગઈ. મહારાજશ્રીને નમી પડી. ત્યાં તો માતાજી અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

મહારાજશ્રીને મહુડી ગામ ઘણું જ પ્રિય હતું. તેઓ બધા છોકરાઓને ભેગા કરી તરેહ તરેહની રમતો રમાડતા હતા. બહાદુર અને નીડર બનવા માટે ઉપદેશ આપતા હતા. પોતાનો દાંડો બિલો રાખીને તે આવા ખસી જતા. આધાર સિવાય આ દાંડો જમીન ઉધર ટટાર બિલો રહેતો ને પછી છોકરાઓને હાકલ કરતા કે તમે બધા મળીને આ દાંડાને અહીં મારી પાસે લઈ આવો. છોકરાઓ બધા મળીને ઘણી જ મથામણ કરતા હતા, પણ દાંડો બિલકુલ હલતો નહીં. આવા તો તેઓ મહા ચમત્કારી હતા. પછી પોતે જઈને દાંડાને ઉપાડી લેતા. મહુડીમાં નદીના કિનારે કાતરો પસાર કરી ટેકરી ઉપર જતા ત્યાં વૈષ્ણવોનું પ્રાચીન હજાર વર્ષ ઉપરનું શ્રી ક્રોટચર્ક દેવનું મંદિર છે. તેના પૂજારી શ્રી ગોવિંદલાલ બળદેવજી રહેતા હતા. તેઓશ્રી મહારાજશ્રીના ઘણા જ રાગી હતા. મહારાજશ્રીના ઉપર તેમનો બહુ જ ભક્તિ-પ્રેમ હતો. ત્યાં તેમના નિવાસસ્થાને જમીનમાં ચણતરવાળું એક ભોંયરું છે. તેમાં જઈને મહારાજશ્રી સમાધિ લગાવી સ્વાધ્યાય કરતા હતા. ત્યારે પણ ભોંયરામાં નાગદેવતા ગુરુ મહારાજશ્રીની આબુખાબુ કર્યા કરતા તે શ્રી ગોવિંદલાલસાઈ પ્રત્યક્ષ જોતા-જોયો આજે હયાત છે. આ ટેકરી ઉપર જતા ત્યારે તેમને વાઘ, દીપડા, ચિત્તા જેવાં હિંસક પ્રાણીઓનો ભેટો થતો પરંતુ તે પ્રાણીઓ આ અલખના જોગીન્દ્રની સાથે ગેલ કરતાં હતાં. આ દૃશ્ય પણ શ્રી ગોવિંદલાલસાઈ તથા કુટુંબીઓ નિહાળતા.

મહુડીના ઉપાશ્રયમાં તેઓ ત્યાં પણ નીચે ભોંયરામાં બેસીને સમાધિ લઈ સ્વાધ્યાય કરતા; બાકીનો ટાઈમ હંમેશાં લેખનકલામાં લખવામાં ગાળતા. કાઈ વાંદવા આવે તો તેને ધર્મલાલ કહી વાર્તાલાપ કરવાનો હોય તો તે પણ ટાઈમ કાઢી લેતા ને વળી પાછા લખવામાં મશગૂલ થઈ જતા. એક દિવસે તેમની દાઢ પડી ગઈ ત્યારે છોકરાઓ ત્યાં હાજર હતા. તેમાંથી એક છોકરાએ કહ્યું : ‘હવે આને શું કરવાનું ?’ ત્યારે મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે “એક નાની ડબ્બી લઈ આવો, તેમાં મૂકીને તેને જમીનમાં દાટી દો તો તેમાંથી ઝાડ બેગશે.” છોકરાઓએ તે પ્રમાણે કહ્યું તો પંદર દિવસમાં તે જ જગ્યાએ નાનું પીપળાનું ઝાડ બેગેલું હતું. તેની ખાતરી કરવા જમીન ખોદી જોયેલી તો તે ડબ્બી ફાડીને તેમાંથી જ બેગેલું હતું. તે ઝાડને પારસ પીપળા કહેવાયો. તેને સારી રીતે સાચવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ છ મહિના પછી તે પીપળાને રાતના સમયે કાઈ કાઠીને લઈ ગયું હતું. તેની પત્તો લાગ્યો નહિ. આવા તો, ગુરુજીના ઘણા જ ચમત્કારો મહુડીમાં થયેલા તે તેમના ભક્તોના કહેવાથી બાહેલા. આ બંધી હકીકતો તે સત્ય ઘટનાઓ છે. તેમાં જરી પણ અતિશયોક્તિ નથી. વડીલોના પ્રત્યક્ષ અનુભવનાં સંસ્મરણો છે.

એક વખત શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી ઉપાશ્રયમાં બેઠા હતા. તે વખતે તેમના પચ્ચીસ જેટલા ભક્તોની સાથે વાર્તાલાપમાં હતા. એકાએક એમણે બંને હથેળીઓ અરસ-પરસ દાખીને ઘસવા માંડી. વાર્તાલાપ બંધ કરીને મહારાજ સાહેબ હથેળીઓ કેમ ઘસી રહ્યા હશે, તેની કાઠને કંઈ ખબર પડી નહીં, પણ કુતૂહલતા બની. પૂરી પાંચ મિનિટ સુધી આચાર્યશ્રી હથેળીઓ એકબીજા ઉપર ચાંપતા રહ્યા. આ પછી પાછો એમણે પૂર્વવત્ વાર્તાલાપ શરૂ કર્યો.

ભક્તોમાંથી એક બહુએ હિંમત કરીને મહારાજશ્રીને પૂછ્યું : “આચાર્યશ્રી ! વાર્તાલાપ બંધ કરીને આપ હથેળીઓ શા માટે ઘસી રહ્યા હતા ? ખજવાળ આવી હતી ? દરાજ કે ખસ-ખરજીનું આપને સતાવી રહ્યું છે ?”

અજબ સિદ્ધિ !

શ્રીમદ્ આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ મુક્ત હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું : ‘ના, ભાઈ, ના ! મને કોઈ રોગ નથી. પાક્ષિતાણુના મહા-તીર્થ શેત્રુંજય ઉપર મુખ્ય આદીશ્વર દાદાના દેરાસરમાં ચંદરવો બાંધેલો તે અકસ્માત્ સળગી બેઠેલો ! શેત્રુંજય પર્વત ઉપર પવન ઘણો હોય અને આગ બીજે ફેલાય નહીં, આથી મારી દાદા ઉપરની ભક્તિએ મને દિવ્ય બળત-સચેત કર્યો—આથી તે ચંદરવો બંને હાથેથી મેં ખુઝાવી નાખ્યો.’ હાથની હથેળીઓ કાળી સ્થામ થઈ ગઈ હતી, ફેલ્લા પડી બંધ તેથી હથેળીઓ લાલઘૂમ અને કાળી થઈ ગઈ હતી !

વિબળપુર ઉપાશ્રયમાં બેઠાં બેઠાં આ કાર્ય કવી રીતે બને ? કેટલાક ભક્તોને શંકા ગઈ !

તે ટાઈમ દિવસ યાદ રાખી પાક્ષિતાણુ પહોંચી ગયા અને ત્રીજી-વટથી તપાસ શરૂ કરી ! તેઓને બાણવા મળ્યું કે તે જ દિવસે તે જ ટાઈમે પર્વત ઉપર કચાઈક ઘાસ સળગી રહ્યું હતું તેની સળગતી ગંજ ચંદરવા ઉપર લાગી જવાથી ચંદરવો સળગ્યો હતો અને પૂજારીએ બૂમ મારવાથી ચોકિયાત ઉપર આવી ગયા ત્યારે ચંદરવો કાઈ-એ ચોળી નાખી હોલવી નાખેલો દેખાયો હતો. પૂજારી ને ચોકિયાત સિવાય કોઈ નહીં અને આ રીતે ચંદરવો મસળીને કોણે હોલવી નાખ્યો હશે ? આ બાબતનું આ બંનેને આશ્ચર્ય હતું જ ! કે જરૂર દેવોએ હોલવ્યો હશે. નીચે લઈ જઈ પેઢીમાં બતાવવા માટે ચંદરવો છોડવા ગયા તો તે હાલતમાં જ હતો. બાણે બંધાયો જ નથી ! જેથી પેઢીમાં ખબર નહીં આપી પરંતુ તપાસ કરવાવાળાઓને પૂજારીએ આ રીતે વાત કરવાથી તેમના સમજવામાં આવ્યું કે આ ગેબી કાર્ય તે શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજીનું અજબ કાર્ય હતું !

મંત્રશક્તિ ઉપર તો તેમને બાલ્યાવસ્થાથી ભારે આકર્ષણ હતું. અનેક મુનિરાજોને, યતિઓને, મંત્રવાદીઓને, તેઓ મળ્યા હતા અને આજેલ મુકામે પાઠશાળા ભણાવતા હતા તે વખતે યતિશ્રી ગણપત-સાગરજીનાં જૂનાં પુસ્તકો તેમને હાથ લાગેલાં તેનાથી તેઓ ઘણું શીખ્યા હતા અને મંત્રગણે વિદ્યાઓ સાધ્ય કરી હતી. દીક્ષા લીધા પછી પણ પાંચ-સાત વર્ષમાં ઘંટાકણું મહાવીર મંત્રકંડ, ઋષિ

વર્ધમાન વિદ્યાકલ્પ, સૂરિમંત્રકલ્પ, પંચાંગુલીમંત્ર, દેવીકલ્પ, પદ્માવતી દેવીકલ્પ, ચિંતામણિ મંત્રકલ્પ, ઋષિમંત્રકલ્પ, વગેરે અનેક મંત્રકલ્પોની સાધના કરી હતી. આ સાધનાઓમાં તો તેમની નિષ્કલંક પ્રત્યક્ષ દશાએ ઔર વધારો કર્યો હતો. પોતાને એક વખત ચોથીઓ તાવ હતો ત્યારે કેટલાક તેમના પરમ ભક્તોએ તેમને કહ્યું : ‘આપ મહાજ્ઞાની હોવા છતાં પણ કેમ ઉપાય કરતા નથી ?’ ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, ‘ભોગાવલિકર્મ ભોગવવાથી જ આત્મા હળવો બને છે. હું ખીબ્બા માટે જોઈનાં દુઃખ દૂર કરવામાં—તાવ, સર્પ કરચો હોય તો ઉતારવામાં, વીંછી કરચો હોય તો ઉતારવામાં, દુઃખતી ઘઠ કે આધાશીરી ઉતારવામાં જે સહાય કરું છું, તે તેમના કર્મિયગ વડે નિમિત્ત બનું છું એટલું જ છે. છતાં જોયું હોય તો ‘ત્યો તાવ ઉતારી નાખ્યો’ ને—શરીર ઉપરની કામગી થોડે દૂર પાટ ઉપર મૂકીને કહ્યું : “ભુઓ હવે તાવ છે ?” ભક્તોએ હાથ ગુરુ મહારાજના શરીર ઉપર લગાડ્યો તો બિલકુલ સ્વાસ્થ્યવાળું જણાવું. હાથ અડકતાં ખૂબ જ ગરમ લાગતું હતું તે હવે તેટલું ગરમ લાગતું નહીં. તાવ ન હતો. થોડીકવાર પછી કાંબળી લઈ ઓઢી લીધી તો પૂર્વવત્ અવસ્થા શરૂ થઈ અને નિશ્ચિત સમયે તાવ ગયો.

સાધુનો વેશ લીધા પછી, આ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવામાં કેટલાક સાધુઓમાં પ્રવર્તતી મંત્ર તરફની અરુચિને કારણે તેઓએ તે તરફ લક્ષ અલ્પ કરી નાખ્યું હતું. પણ સંયોગ એવા આવીને ખડા થાય કે જેમ નિરુપાયે રામની પાછળ લક્ષમણને જવાનું થયું તેમ તેઓ કોઈની વેદનાને આઘાત સહન ન કરી શકતા ને તુર્ત જ નિમિત્ત બની જતા. આવો હતો તેમની પરની વેદનાનો આઘાત !

સુરતમાં તેઓ એક સાહે ચોમાસુ હતા. તે વેળા શ્રી મોહનવિજયજી કરીને એક સુરતી સાધુ ખીબ્બા ઉપાશ્રયે તેમના ગુરુ કમલવિજયજી ને દાદાગુરુ પંચાસ શ્રી સિદ્ધિવિજયજી સાથે ચોમાસુ હતા. ત્યારે તેમને વાંદવા ને સંસર્ગ કરવા મહારાજ શ્રી બુદ્ધિસાગર તેમના ઉપાશ્રયે ગયા હતા. તે વેળા શ્રી મોહનવિજયજીનું શરીર ક્રૂરવા લાગ્યું ને આકૃતિ વિકરાળ થવા લાગી. કારણ કે તેઓના શરીરમાં જનને પ્રવેશ હતો. તે તેમને ઘણો જ સતાવતો હતો. ખીબ્બા સાધુઓ ને તેમના ભક્તો તેને ફીટ—મૂળી કે ફેફસાંનો રોગ હશે એમ ધારીને સુરત-મુંબઈના અનેક નામાંકિત વૈદ્યો-દાકતરોને તેમ જ મંત્રવિદ્યાનો દાવો કરવાવાળાઓ પાસે ઘણા ઉપાયો કરેલા, પણ સારું થયેલું નહીં તેમ તેમના ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મળ્યું. ત્યાં તો શ્રી મોહનવિજયજીના શરીરમાં પ્રવેશ કરેલ જન વિદ્યુત તોફાનો કરવા લાગ્યા. દર્દ વધતું ગયું. બધા ભયભીત થઈ ગયા. આ દૃશ્ય મહારાજશ્રીથી જોયું ગયું નહીં. તેમાં નિમિત્ત બનવાનું થયું. નિખાલસ હૈયું આ વેદના ન જોઈ શક્યું. અરે ! પાસે જ સરોવર હોય ને માનવીને તૃષાતુર મરવા દેવો એ પાપ નથી ? તેમણે આદ્ર સ્વરે તેમના ગુરુદેવને પ્રાર્થના કરી કે “એક પંચ મહાવતધારીની આ દુર્દશા મારાથી જોવાતી નથી. આપ આજ્ઞા આપો તો હમણાં એ જનની ખગર લઈ લઉં.”

પ્રસંગ એવો હતો કે દયાવાન ગુરુએ પણ શિષ્યની સમવેદનાની કદર કરી આજ્ઞા આપી કે તુર્ત જ આ પડખંદ કાયાધારી મુનિરાજશ્રી બુદ્ધિસાગરે એકાંતે શ્રી મોહનવિજયજીના દેકમાં ઘર કરી રહેલ જનને હાકલ દીધી. શું જોર ! શું બળ ! શું ધમપહાડ ! બહુ ખાધા કે ખાશે તેવો વિકરાળ ઉજાલો માર્યો. શ્રી બુદ્ધિસાગર મુનિ પાછા હટી ગયા. એવું વાતાવરણ પ્રસરી ગયું. ભલભલાના છક્કા છૂટી ગયા. આ નહિ મૃત, પ્રેત, કે વ્યતર ! આ તો ભૂતોનો મહારાજ જન. ખીબ્બા સાધુઓ તો ડઘાઈ ગયા; પરંતુ મહારાજ બુદ્ધિસાગરે એવો જોયો કરી નીચો ખંખેર્યો ને માયા બતાવી ને પડકાર કર્યો : “ખીબ્બા કાઈ હોત તો હું તને છંછેડત નહિ : પણ તું તો એક ત્યાગી મુનિ પર કમળે કર્યો છે. પંચ મહાવતના પાલકની મશ્કરી કરાવવા માંડી છે. આજથી આ મુનિરાજ તો શું, પણ કોઈ પણ ત્યાગી મુનિ પર પંખે માર્યો તો સારું નહીં થાય.” આમ કહીને એવાની દોરીઓ આમળવા માંડી કે તુર્ત જ જન અંખળાવા લાગ્યો. શરીર ભાંગીને લુક્કો થતું હોય તેવા કડકડાટ અવાજથી જન ગર્જનાવેદનાથી કહેવા લાગ્યો કે ‘હું બળું છું. મને ક્ષમા કરો.’ જનને આ પ્રબળ શક્તિ પાસે પોતાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ભાસ્યો. મહાશક્તિ પાસે અલ્પશક્તિ હંમેશાં નમે છે.

સાધુરાજ શ્રી મોહનવિજયજી સ્વસ્થ થયા ને મહારાજશ્રીને ધન્યવાદ આપવા પકડી લીધા ત્યારે ખીબ્બા સાધુઓને આ મહાશક્તિની બહુ થઈ ને મુનિરાજ શ્રી બુદ્ધિસાગરને એક પંચ મહાવતધારીની સેવા કરાવો આનંદ થયો.

તે જ રીતે તે ચોમાસા દરમિયાનનો શ્રી બુદ્ધિસાગરના જીવનનો એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે સુરતમાં તાપી નદીના કાંઠેથી મુનિરાજ શૈયક્રિયાથી નિવૃત્ત થઈને આવી રહ્યા હતા ત્યારે નદીના કિનારે જોડા જગમાં એક માછીમાર બળ નાખીને આશાભર્યો જોમો હતો.

મુનિરાજ તેની પાસે સમીપ જઈ જોવા રહ્યા ને તેને કહ્યું, ‘ભાઈ, બળ બહાર કાઢી લે, મારા દેખતાં ફરી બળ નાખીશ મા !’ પરંતુ માછીમારે તેની કંઈ દરકાર કરી નહીં. કારણ કે મુનિરાજ કંઈ સરકારી અમલદાર કે સિપાહી નહોતા, કે એમનો હેડ કોયડો વાગતો ન હતો ! કે તેમના કહેવાથી માછીમાર ગભરાઈને બળ કાઢી લે. એમનો આવો હુકમ માનવાની શી જરૂર ? માછીએ તો પોતાની બળ વધુ વિસ્તીર્ણ કરી અનાદર કરવાનો ગર્વ અનુભવવા લાગ્યો.

મુનિરાજ સમજી ગયા. કળાઈ આવ્યું કે અભિમાની લાગે છે; જોયો માછીમારને કહ્યું : “વારુ ત્યારે, ભલે વગરે બળ બિઝાવ, પણ એમાં એક માછલું પણ નહીં આવે.” તેમ કહી નીચે નમી એક કાંકરી લઈ નદીના પાણી તરફ ફેંકી, તેમ જ એક કલાક સુધી ત્યાં નજર મિલાવીને જોવા રહ્યા.

માછીમાર બળ હલાવી હલાવી માયાકૂટ કરીને થાક્યો. દરરોજ માફક આજે બળમાં કોઈ ફસાવું હોય તેવી હિલચાલ લાગી નહીં. બળ બહાર કાઢીને જોયું તો અંદર એક નાની માછલી પણ

એને જોવા ન મળી. એને લાગ્યું કે નક્કી કોઈ અવધૂત ખાખી છે. જાણી એ તેમને પગે પડ્યો, ને અવધૂતનો હુકમ માગ્યો તો મહારાજશ્રી કહે, ‘આજથી આ પાપની કમાણી બંધ કર! બાળ ઉઠાવીને ઘરે લઈ જા! તારા ભાગ્યનો પ્રબંધ થયો છે. તને કોઈ સગા પોતાની ખેતીમાં મદદ કરાવવા લેવા આવ્યા છે, જ્યાં તારો અને તારા કુટુંબનો ગુજરો ખુશીથી થઈ શકશે.’

મુનિરાજ એક વખત પેથાપુરથી વિહાર કરી બે ત્રણ ગામે ફરી લોદ્રા આવ્યા ને ત્યાંથી વિહાર કરી આજોલ જઈ રહ્યા હતા. વચ્ચે એક આંખાવાડિયું ને મહાદેવનું સ્થળ આવ્યું ત્યારે તેમને ખબર પડી કે આ બોરિયા મહાદેવનું સ્થળ છે. કારણ સંસારી-પણામાં તેઓ જ્યારે આજોલ ગામમાં જૈન પાઠશાળા ભણાવતા હતા ત્યારે અવારનવાર વૈદ્ય પ્રેમચંદ વેળીચંદ સાથે ત્યાં જતા હતા. તેમના સાથીદાર શ્રાવક લોદ્રાથી સાથે આવ્યા હતા તેમણે કહ્યું કે ‘અહીંયાં’ બાપજી, એક સ્વામી સંન્યાસી રહે છે. તે ઔષધ-દવાના જાણકાર છે. તેમની પાસે દવા-દાર માટે મુંબઈથી ને છેક મારવાડથી ઘણા શ્રીમંતો આવે છે ને સાજા થઈ પાછા જાય છે. આપશ્રીને હમણાં-હમણાં જાતીનો દુઃખાવો રહે છે તો આપણે પણ બતાવી નેઈએ.’ ત્યારે મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે, ‘કાયાની આળપંપાળ કરવામાં રહું તો મારું સાધ્ય ક્યારે થાય?’ ત્યારે શ્રાવકે કહ્યું: “મહારાજ, એ સ્વામી હઠયોગ ને સમાધિના પણ જાણકાર છે.”

આત્માનંદ માટે, આત્મજ્ઞાની વૃદ્ધિ માટે ધ્યાન અને યોગની શ્રી બુદ્ધિસાગર મહારાજને ખૂબ જ પિપાસા હતી, જેથી આકર્ષાઈ કહેવા લાગ્યા કે, “વાહ એથી રહું શું? એ તો ભાવતું ભોજન મળ્યું. શું છે એ સ્વામીનું નામ?”

શ્રાવકે કહ્યું. “એમનું નામ છે સ્વામી સદાનંદ સરસ્વતી, જ્ઞાતા દક્ષિણી છે. બે-ત્રણ વર્ષો પહેલાં ફરતાં ફરતાં અહીં આવી ચડેલા ને પછી અહીં મુકામ જ કર્યો છે. યોગના એટલા જાણકાર સાધક છે, કે કોઈ એમનો દેહ જોઈ ઉગ્મર પણ કળી શકતું નથી. એમના આવ્યા પછી તો અહીંની રમણીયતાનો કોઈ પાર રહ્યો નથી. આ સામે દેખાય છે તે બોટશ્વર મહાદેવનું દેવાલય, આ નીરવ એવું ભૂગૃહ, શાંત લતાકુંડો ને રમણીય વૃક્ષઘટાઓ! ખીલાનાં વૃક્ષો ને કરેણ પુષ્પોનાં ઝાડોની વાડો રચી છે.”

સજ્જનોના સંગના હિમાયતી મુનિરાજ તરત સ્વામી પાસે પહોંચી ગયા ને સ્વાગત-સન્માનવિધિ બાદ પોતાને યોગના વિષયમાં ઘણી જ પિપાસા છે, તો માર્ગસૂચન કરવા કહ્યું.

સ્વામીજી જુવાન મુનિરાજને નીરખી રહ્યા. એમની વેધક દષ્ટિ મુનિના આખા દેહને સ્પર્શી વળી ને કહેવા લાગ્યા કે “મારી વિદ્યા એને ઝરશે? મંત્રવિદ્યા, તંત્રવિદ્યા, યોગવિદ્યા, સમાધિયોગ એ તો બધું સિંહજીના દ્વંધ સમાન છે. ગમે ત્યાંથી દોહી તો શકાશે, પણ સો ટચના સોનાનું પાત્ર નેઈશે, પાત્ર વગર આપેલી વિદ્યા લેનાર-દેનાર બંનેનું અહિત ને આત્મનાશ કરે છે. છતાં પણ તમને

જોઈને કદીય ન થયો હોય તેવો મને આત્મ-ઉલ્લાસ થયો છે.” કહી, સ્વામીજીએ જુવાન મુનિના દેહ પર દષ્ટિ સ્થિર કરી, પોતાની અનુભવી આંખે મુનિને નિહાળવા માંડ્યા. એ ગુજરાતી જુવાન મુનિ હતો, પણ નીચા કદનો ન હતો. નૈમિષિક બ્રહ્મચર્યનું તેજ રોમે રોમમાંથી ઝરી રહ્યું હતું. એની બિંચાઈ પૂરા પંખખીને ટપી જાય તેવી હતી. જાંતી લલભલા પહેલવાનને શરમાવે તેવી હતી, ને મસલ તો કાઈ અખાડેબાજના હતા. છેવટે એમણે મુખારવિંદ ઉપર લલાટ સામે નેયું તો ખીજના ચંદ્રના જેવી શાન્તિ ત્યાં ઝરતી હતી ને તેમણે નેત્રમાં નેયું તો એક મસ્ત ખાખી, અવધૂતની ધૂણીનો આંખો પ્રકાશ ભભૂકતો દેખાયો. સંપૂર્ણ મુખારવિંદ નિહાળ્યું તો અજબજાબતા મળિતું તેજ હોય તેવું તેજ ફરતાં દેખાયું.

સ્વામીજીએ વિદ્યા-શિશુને નાણી લીધી ને પ્રેમથી સત્કાર કર્યો. પહેલે દિવસે જ પ્રાણાયામનો પાઠ આપ્યો એ પાઠ લઈને મુનિ બુદ્ધિસાગર બોરિયા મહાદેવના ભોંયરામાં બેસી ગયા. એક, બે ને ત્રણ દિવસે પ્રાણાયામ સિદ્ધ થઈ ગયો હતો, ને સાથે જાતીનો દુઃખાવો નષ્ટ થઈ ગયો હતો. શીખનાર ને શીખવનારના ઉત્સાહની જાણ સીમા ના રહી. કાર્ય આગળ ધપ્યું. મુનિરાજ ઉત્તરોત્તર વેગથી યોગ શીખી આગળ ધપતા ગયા. તેમણે ધ્યાનની નાનીમોટી પ્રક્રિયાઓ જાણી લીધી ને ઠેક હઠયોગ સુધી પહોંચી ગયા. સ્વામીજી પણ આ મુનિની જ્ઞાનદશા જોઈ ખૂબ પ્રસન્ન થયા, ને એ સંબંધ ઉત્તરોત્તર આત્મીયભાવ સુધી પહોંચ્યો. ત્યાં રહી ગાયરી આજોલ ગામમાંથી લાતી પોતાની સમાધિનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. યોગાભ્યાસ પણ વધાર્યો. આથી આત્મવૃદ્ધિ, અંતરમાં અજવાળાં પ્રગટવાં ને તેનાથી જીવન પ્રતિભા-આત્મજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થઈ. હિપ્નોટિઝમ, મેસ્મેરીઝમનું જ્ઞાન પણ મળી ગયું. પછી તો દિન-પ્રતિદિન દિવ્યતા વધતી ગઈ.

એક વખતે આજોલથી લોદ્રા જવાનું કહી મુનિશ્રી બુદ્ધિસાગર નીકળ્યા. એક, બે ત્રણ ને ચાર દિવસ વીતી ગયા. પાછા ન આવ્યા તો તપાસ શરૂ કરી. આજોલના શ્રાવકો લોદ્રા ગયા. પૂછ્યું તો લોદ્રાના શ્રાવકો કહે, “મહારાજશ્રી અહીં આવ્યા જ નથી.” તપાસ શરૂ થઈ. તેઓશ્રી ઘણી વાર બોરિયા મહાદેવના સ્થાને સ્વામી સદાનંદ સરસ્વતીને મળવા જતા હતા એટલે શ્રાવકો ત્યાં તપાસ કરવા ગયા.

સ્વામી સદાનંદ સરસ્વતીને પૂછ્યું તો તેઓ કહે, “મને કંઈ ખબર નથી. હોય તો ભોંયરામાં તપાસ કરો.”

બધા ભોંયરા તરફ આવ્યા તો સામેથી હસમુખે ચહેરે મુનિરાજ ચાલ્યા આવતા હતા. તે જોઈ બધા કહેવા લાગ્યા: “બાપજી, ચાર દિવસથી આપ ક્યાં હતા? શું ખાધું પીધું?”

આ મસ્ત જોગીંદરે જવાબ આપ્યો કે, “તમને શું કહું? એની ગંમ તમને નહીં પડે. ‘આતમરસકા પિયાલા, પીએ કોઈ મતવાલા’!”

સંવત ૧૮૬૪ની સાલમાં ફાગણ માસમાં ડોહોઈથી વિહાર કરી બોરસદ જઈને મારુના ઉપાશ્રયમાં જિતરીને બહેર વ્યાખ્યાનોથી આપું ગામ નવત કરી નાખ્યું. રોજ-રોજનાં સુંદર વ્યાખ્યાનોએ પ્રભને ઘેલી કરી દીધી.

સાધુ-સંન્યાસીઓના સંસર્ગમાં રહેનાર મુનિ બુદ્ધિસાગર બોરસદમાં જ સ્થાનકમાગી ઉપાશ્રયે જઈ ચઢ્યા તો ત્યાં સ્થાનકવાસી ઉપાશ્રયમાં પાંચ સ્થાનકમાગી સાધુઓ હતા. ભેદ કે વિભેદ મુનિને સ્પર્શ નહોતા. તેમણે ત્યાં અડા જમાવ્યા ને ઉપદેશ શરૂ કર્યો. સામે પાંચ સાધુઓમાં મુખ્ય તો શ્રી અમીરખજી ઋષિ સાધુ હતા. આ બંને વચ્ચે જૈન ધર્મ વિષે ચર્ચા વિચારણા થઈ, જૈન મૂર્તિ વિષે ને મૂર્તિની માન્યતા વિષે પણ ચર્ચા થઈ. આવું અવારનવાર એકાંતે ચર્ચાથી ધર્મનો ઇતિહાસ, ધર્મનું સાધ્ય શું ને સાધન શું, મૂર્તિપૂજક માણસને સદા મૂર્તિ-દેહ પર મોહ રહ્યો છે, છતાં મૂર્તિનો નિષેધ થવાનાં કારણોની પણ ચર્ચા કરી. એ કારણો સાચાં હતાં, પણ કાર્યમાં ભૂલ હતી. સ્થાનકમાગી શ્રી અમીરખજી ઋષિ આ સંતનું નિષ્પક્ષપાત વિવેચન સાંભળી, સંસર્ગ મિષ્ટ કરી આગળ વધારતા ગયા. બંને વચ્ચે ઘણા વાદ-વિવાદો થતા. બંને જણા મહાન ઉપાસકો હતા. વાદવિવાદમાં હાર ખાય તે શિષ્ય અને જીત પ્રાપ્તે તે ગુરુ. આ રીતે બંનેની તુલના સમતોલ હતી. બોરસદથી મુનિરાજ બુદ્ધિસાગર વિહાર કરીને કાવીઠા માર્ગે થઈ અમદાવાદ તરફ આવી રહ્યા હતા ત્યારે શ્રી અમીરખજી ઋષિ એક તરફ વિહાર કરી રહ્યા હતા. બંને વચ્ચે અંતરના ઊંડાણનો અંતરમાં અજવાળાં પાથરી રહે તે રીતનો પત્રવ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો હતો. ઉત્તરોત્તર તે પત્રવ્યવહારથી જ શ્રી અમીરખજી ઋષિએ સત્ય શોધી નિર્ણય લીધો કે મારે તથા મારી સાથેનાં સાધુઓએ શ્રી બુદ્ધિસાગરને ગુરુ કરવા. તે નિર્ણય લઈ એકાંતે તેઓ પણ ખીન્ન પોતાના ત્રણ સાધુઓ બેઠે અમદાવાદ વિહાર કરીને આવી ગયા ને ગુરુ-ચેલા બનવાનો કાર્યક્રમ શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈના વડામાં રાખ્યો. યોગ્ય સમયે કાર્યનો ભવ્ય રીતે આરંભ કરવામાં આવ્યો. ચારે સ્થાનકમાગી સાધુઓએ શ્રી બુદ્ધિસાગર મહારાજ પાસે વાસસ્થપન પાળી તેમને ગુરુ માન્યા. તેમાં પ્રથમ શિષ્ય અમીરખજી ઋષિનું નામ શ્રી અજિતસાગરજી રાખ્યું. ખીન્નઓનાં નામો પણ ફેરફાર કરી શ્રી બુદ્ધિસાગરજીના શિષ્ય તરીકે બહેર થયા. ત્યારે સૌને લાગ્યું કે યોગ્ય ગુરુને યોગ્ય શિષ્યની પ્રાર્થિત થઈ ગઈ.

નવા શિષ્ય મુનિ શ્રી અજિતસાગરજીની પ્રભાવિક મુખમુદ્રા, બદ્ધંત રૂપ ને રાજયોગી જોવા દુઆબ જોઈ બધા આનંદમાં ખરકાવ થઈ ગયા. તેઓ પણ દિન-પ્રતિદિન ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવી જ્ઞાન પચાવતા ગયા. અનેક ગુણો સંપન્ન ને જ્ઞાની આદર્શિત શિષ્ય બની ગયા. ક્યારેક આ બંનેમાં ગુરુ કોણ, ને શિષ્ય કોણ? એ ભુલ-ભુલામણી જેવું લાગતું હતું. તેટલું બંનેનું અખૂટ જ્ઞાન હતું. વ્યાખ્યાન વધુ પડતાં શ્રી અજિતસાગરજી આપતા હતાં; જ્યારે મુનિ બુદ્ધિસાગર પોતાનું લેખન-કલમ ઉપાડી સદા લખવામાં તત્પર રહેતા.

શ્રીમદ્ આચાર્ય ભગવંતના જ્ઞાન વિષે બાણવાની એક વાત છે કે, મુંબઈમાં કાલબાદેવી, મોરારજી ગોકુળદાસ ચાલમાં રૂમ નં ૩૦ માં રહેતા વીસનગરના વૈષ્ણવ ભત્તા ઝવેરીનો ધંધો કરનાર ભાઈ શ્રી મથુરદાસ જગનલાલ ઝવેરી મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. તે રાત્રે પણ વાંચન કરતા હતા. આખના અતિ પરિશ્રમથી તેમની આંખોને તકલીફ થઈ ને ત્રણ-ચાર દિવસમાં તો આંખો બંધ થઈ ગઈ ને તેઓ અંધ થયા. આંખો ઊઘડતી નહતી, જોઈ મુંબઈ તથા મીરજના મશહૂર ડોક્ટરોને બતાવી ટ્રીટમેન્ટ માટે કાંકરાની માફક પૈસા ખર્ચ્યા. છતાં કંઈ સારું થયું નહીં. તેઓ તે જ અવસ્થામાં કુટુંબ સાથે વતન ગયા ત્યારે માણસા જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. માણસાના ઠાકોર સાહેબ રાઓળ શ્રી તખ્તસિંહજી ચાવડાએ તેમને આ હાલતમાં જોયા ને હકીકતથી વાકેફ થયા. તેમણે કહ્યું: “અહીં ઉપાશ્રયે જ્ઞાની સંત પિરાજે છે. તેમનો સંસર્ગ કરવાથી તેઓ મને પ્રભુ તુલ્ય જણાય છે. તો તેમને બતાવીએ. એમ કહી મથુરદાસભાઈને શ્રીમદ્ આચાર્ય ભગવંત શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિશ્વરજી પાસે લઈ ગયા અને વિનંતી કરી. ઠાકોર સાહેબે મથુરભાઈના દુઃખની તેમ જ કરેલ સારવારની વાત કરીને કહ્યું: ‘આપશ્રી જ્ઞાની છો. દુઃખમાં તમારો આશરો લઈ સાબ થવા આવ્યા છે. મહારાજશ્રીએ જ્ઞાનચક્ષુથી જોઈ લીધું ને તુરંત જ કહ્યું કે ‘આજથી દોઢ મહિના પછી આંખો ઊઘડશે ને તેઓ દેખતા થશે. દવા કરો અગર ના કરો તે તમારી ઇચ્છાની વાત છે. પરંતુ વગર દવા કર્યે પણ દોઢ મહિનો વીત્યા પછી આંખો આપોઆપ ઊઘડશે ને દેખતા થશે.’ આશ્ચર્ય!

“જગ બાણે ઉન્મત્ત ઓ ઓ બાણે જગ અંધ
જ્ઞાનીકું જગમેં ઇસ્યો, ચું નહિ કોઈ સંબંધ.”

જ્ઞાની અને જગતને પોતપોતાના વ્યવહાર અંગે કશો મેળ આવતો નથી. જગત મહાન પુરુષોને પોતાનાં (ચર્મ) ચક્ષુએ જુવે છે, જ્યારે તે મહાન પુરુષો જગતને પોતાનાં (જ્ઞાન) ચક્ષુએ જુવે છે.

આંખે અંધ થયેલ મથુરદાસભાઈએ ગુરુને વિનંતી ને આજીજી કરી કહ્યું: ‘સંત મહારાજ, હું તે કેવી રીતે માની શકું? અતિ આગ્રહ કરતાં મહારાજશ્રીએ તેમનો અંગૂઠો મથુરભાઈને આંખે અડાડ્યો ને આંખો ઊઘડી ગઈ, દેખતા થયા. મહારાજશ્રીને વળગી પડ્યા કે તમે ખરેખર ભગવાન છો. મહારાજશ્રીએ કહ્યું: ‘તમારી શંકાને બાણીને મારે તમારી શંકા દૂર કરવાની હતી. તેટલા માટે જ તમને આ ચમત્કાર બતાવ્યો છે. હવે તમે હતા તે હાલતમાં થઈ જશો. પરંતુ પૂરા દોઢ મહિને જ તમે સંપૂર્ણ સારા ને દેખતા થઈ જશો. વળી પાછું મથુરભાઈનું મોહું લેવાઈ ગયું ને વિનંતી કરી ખૂબ જ આજીજી કરવા લાગ્યા કે મારે કુટુંબના માણસોને જોવા છે. તો કૃપાળુ, મારા ઉપર દયા કરો! ત્યારે મહારાજશ્રી આત્મમગ્નથી વચનસિદ્ધ સંત હોવાથી તેમને કહ્યું કે ‘ત્રણ દિવસ સુધી નેત્રોથી તમે જોઈ શકશો. ત્યાર પછી આંખો હતી તે રીતે જ બંધ થશે ને તે મેં આપેલ મુદ્દને જ ઊઘડશે. કર્મ વિષાક

ભોગ્યે જ છૂટકા. તે દરમિયાન તમે તમારા છજીદેવને ખૂબ જ શ્રદ્ધા રાખી ભક્તિ કરશો. તેઓ પોતે પ્રસન્ન થઈ તમને ઉપાય બતાવશે—તે પ્રમાણે વિશ્વાસ રાખી ભક્તિ કરવાથી તેમને તેમના છજીદેવ પ્રસન્ન થયેલા ને તેમની કુળદેવીની અશાંતના થવાથી આ પ્રમાણે થયું છે. તો તમે કુળદેવીને રીઝવશો—તે પ્રમાણે ઉપાય સૂચવેલો. તેમ કરવાથી બરાબર શ્રીમદ્ ગુરુમહારાજશ્રીએ આપેલ મુદતે જ તેઓની આંખો ઊઘડી ને દેખતા થયા.

આવી જ રીતે તેમના ચમત્કારો છે. મહેસાણાના રોઠ શ્રી મોહનલાલ નગીનદાસ ભાંખરીઆ ગુરુદર્શનાર્થે મહુડી ગયેલા ત્યારે રાત્રિના સમયે ગુરુમહારાજ ઘંટાકણીવીરના મંદિર પાસે ધ્યાન ધરતા હતા. ત્યાં તેઓ જઈ ચઢ્યા. ઇશારાથી છેટે બેસવાનું સૂચ્યું. શાંતપણે અડધો કલાક થયો હશે ત્યાં છ થી સાત ફૂટનો કાળા નાગ ગુરુ મહારાજશ્રી પાસે આવતો બેયો. (અજવાળી રાત્રી હતી) જેથી ગભરાઈ જઈ ચીસ તાખી ઊઠ્યા થઈ ગયા ને કહેવા લાગ્યા કે ‘કૃપાનાથ ! મોટો ભયંકર નાગ છે.’ સાંભળી તુરત જ મહાયોગી. રાજે તેમની સામે દષ્ટિ કરી કહ્યું : ‘નિર્માલ્ય ! બીકણુ ! શા માટે ડરે છે ? તે તો સંત મહાત્માઓ પાસે આનંદ કરે છે.’ પછી તુરત જ સેકંડમાં તે નાગ અદશ્ય થયેલો. આ સત્ય ઘટના તેઓ કહેતા હતા.

શ્રીમદ્ આચાર્ય ગુરુભગવંત શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી કહેતા કે ચરમ તીર્થંકર ચોવીશમા પ્રભુ જિનેશ્વર મહાવીર સ્વામીના પસંદ કરેલા અગિયાર ગણધરો એ કાળના મહાન દિગ્ગજ આત્મણુ શિષ્યો, વિદ્વાનો હતા. તેમાં નવ ગણધરો ભગવાનના જીવનકાળમાં જ નિર્વાણ પામ્યા હતા, બાકી રહ્યા બે ગણધરો—તેમાં પ્રભુપ્રિય ઈન્દ્રભૂતિ ઔતમસ્વામીને ભગવાનના નિર્વાણની સાથે જ કેવલ્ય પ્રાપ્ત થયું. એટલે ભગવાનના નિર્વાણ પછી એંશી વર્ષના વયોવૃદ્ધ ને જ્ઞાનવૃદ્ધ સુધર્મા સ્વામીના હાથમાં શ્રમણ સંસ્થાનું સુકાન આપ્યું. તેઓશ્રીએ બાર વર્ષ સુધી પટ્ટધરપદ શોભાવ્યું ને બાણમાં વર્ષે કેવળજ્ઞાન થતાં નિર્વાણ પામ્યા. પછી તેમની પાટે અંતિમ કેવલ બ્યોતિના ધારક શ્રી જંબુસ્વામી, પછી તેમની પાટે શ્રીપ્રભસ્વામી, તેમની પાટે શ્રી શયંભવસૂરિજી ને તેમની પાટે શ્રી યશોભદ્રસૂરિજી ને તેમની પાટે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી ને શ્રી સમંતભદ્રજી આવ્યા. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી સકલશ્રુત જ્ઞાતા, ચૌદપૂર્વવર ને મહાન જ્ઞાની હતા. તેમની પાટે સાતમા શ્રી સ્થૂલભદ્રજી થયા. તેમની પાટે શ્રી સુહસ્તિસૂરિ, તેમની પાટે નવમા શ્રી સુસ્થિત અને સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ આવ્યા. આ સૂરિરાજ દશ પૂર્વધર હતા ને તેમની પછીના ઇન્દ્રદિનસૂરિ, સિંહગિરિસૂરિ વજ્રસ્વામીજી, વજ્રસેનસૂરિ ચંદ્રસૂરિ, સામંતભદ્રસૂરિજી, વૃદ્ધદેવસૂરિજી, પ્રઘોતનસૂરિજી દશ પૂર્વધર થયા. ને તે કાળથી એટલે મહાવીર ભગવાનના નિર્વાણ પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે પૂર્વેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નષ્ટ થયું.

ત્યાર પછી મહાયોગી શ્રી કાલિકાચાર્ય, શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર ને શ્રી પાલિતસૂરિ થયા. અઢારમા પટ્ટધર શ્રી પ્રઘોતનસૂરિજી પછી

તેમની પાટે શ્રી માનદેવસૂરિજી, માનતુંગસૂરિજી, વીરસૂરિજી, જયદેવસૂરિજી, દેવાનંદસૂરિજી, વિક્રમસૂરિજી, નરસિંહસૂરિજી, સમુદ્રસૂરિજી, માનદેવસૂરિજી, વિભુધપ્રભસૂરિજી, જયદાનંદસૂરિજી, યશોદેવસૂરિજી, પ્રજ્ઞનસૂરિજી, માનદેવસૂરિજી, વિમલચંદ્રસૂરિજી ને ઉદ્યોતનસૂરિજી, પાંત્રીસમી પાટે પટ્ટધર શિષ્યોમાં આ પટ્ટધરના સમયમાં (સં. ૯૮૫) વડગચ્છ આદિ ચોરાશી ગચ્છો નીકળે છે. પટ્ટધર પરા આગળ વધે છે, શ્રી સર્વદેવસૂરિજી, યશોભદ્રસૂરિજી, મુનિચંદ્રસૂરિજી, અજિતદેવસૂરિજી, વિજયસિંહસૂરિજી, સોમપ્રભસૂરિજી ને યુગ્માણીસમા તપાગચ્છના સ્થાપક શ્રી જગન્નયંદ્રસૂરિજી પછી શ્રી શીલયુગ્મસૂરિ, “કલિકાલ સર્વજ” હેમચંદ્રાચાર્ય મહાન તેજસ્વી અને પ્રભાવક હતા.

યુગ્માણીસમા પટ્ટધર શ્રી જગન્નયંદ્રસૂરિજીની પાટે શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ, ધર્મધોષસૂરિ, સોમપ્રભસૂરિ, સોમતિલકસૂરિ, દેવસુંદરસૂરિ, સોમસુંદરસૂરિ, મુનિસુંદરસૂરિ, રત્નશિખરસૂરિ, લક્ષ્મીસાગરસૂરિ, સુમતિસાધુસૂરિ, હેમાવમલસૂરિ ને તેમની પાટે જપનમા મહાન ક્રિયાદારક શ્રી આનંદવિચલસૂરિજી આવ્યા. તેઓની પાટે શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી આવ્યા ને તેમની પાટે મહાન રાજા અકબર પ્રતિજોધક જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજી આવ્યા. શ્રી હીરવિજયજીનો ઇતિહાસ ને ચમત્કારો સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમણે જૈનધર્મની ચઢતી કળા કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. તેમના શાસનકાળમાં શ્રી સહજસાગર પ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય હતા. અકબરી દરબારમાં તેમનું ભારે માન હતું. તેમની પાટે ઉપાધ્યાયજી જયસાગરજી, ગણિ શ્રી મતિસાગરજી, ને મુનિશ્રી જિતસાગરજી—એ રીતે ત્રેસઠમી પાટે શ્રીમયગલસાગરજી, તે પછી શ્રી પરમસાગરજી, તેમની પાટે સુદ્ધા, ગરજી, તેમની પાટે તેમના ગુરુબંધુ શ્રી સ્વરૂપસાગરજી, તેમની પાટે નાણુસાગરજી, તેમની પાસે બેધપુરના એક યતિજીને શુદ્ધ ધર્મની પ્રજ્ઞણા કરી સ્વશિષ્ય બનાવ્યા. તેમનું નામ મયસાગરજી રાખ્યું. તેમના શિષ્ય શ્રી નેમિસાગરજી તે શ્રીમદ્ આ. ભગવંત બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજીના ગચ્છના મહાન ગુરુ હતા, તેમના પટ્ટધર શ્રી રવિસાગરજી ને તેમના શિષ્યો હતા તેમાં શ્રી સુખસાગરજી મહારાજને પોતાની પાટનો ભાર સોંપ્યો હતો. તેમજ સંસારી શ્રી બેચરદાસભાઈને પણ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે તમે દીક્ષા શ્રી સુખસાગરજી પાસે લઈ તેમને ગુરુ કરજો. તે પ્રમાણે શ્રીમદ્જીએ શ્રી મહાવીર પ્રભુની ૭૨મી પાટે શ્રી સુખસાગર મહારાજ પાસે સંવત ૧૮૫૭માં પાલનપુર મુકામે દીક્ષા લીધી હતી.

આચાર્ય મહારાજશ્રી શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજીને પેથાપુર ગામ ઘણું જ પ્રિય હતું, કારણ કે સમાધિ સ્વાધ્યાય માટે પેથાપુરથી એક માર્ગલ દૂર સાંખરમતી નદીનાં કોતરોમાં ગાઢ જંગલમાં કોઈએ પૂર્વે ત્યાં એક ચોતરો બનાવેલ હતો. આ ચોતરો સમાધિની બેઠક માટે મહારાજશ્રીને ઘણો જ અનુકૂળ આવતો. અહીંયાં ભાગ્યે જ જ કોઈ જતું; કારણ કે ખીણો તથા કાંટાવાળો રસ્તો હતો. સાપનો ઉપદ્રવ હતો એટલે આવાં પ્રાણીની ખીંક રહેતી. પરંતુ તે જગ્યાએ મહારાજશ્રી દિવસના ચાર વાગે જતા અને સાંજે સાત વાગ્યા સુધીમાં સમાધિ-સ્વાધ્યાય પતાવી પાછા ફરતા. આ ચોતરો

તે રુદન ચોતરાના નામે યોગબાતો, કારણ કોઈ કોઈ વખત ત્યાંથી બિડામણો કોઈના લય કર રડવાનો અવાજ સંભળાતો, ત્યાં જઈ જોતાં તો કોઈ પણ દેખાતું નહીં. વળી બોરીજ (હાલ ગાંધીનગરમાં છે) દેરાસરે પણ જતા તે વખતે ગામમાંથી ઘણાં બાળકોને તે સાથે લઈ જતા અને ત્યાં રમત-ગમત કરાવતા.

સંવત ૧૯૭૧નું ચોમાસુ મહારાજશ્રીએ તેમના સાધુ પરિવાર સાથે પેથાપુર કર્યું હતું. તે વખતે જૈન શ્રાવક શા. ચીમનલાલ તે શેઠ હાલયંદ જમનાદાસના છોકરાને હડકાણું ફૂટરું કરડ્યું ને મોટા પ્રમાણમાં બચકું ભરેલું તેથી ત્રોહીલુહાણ થઈ ગયેલ ને ગભરાઈ ગયા હતા. મહારાજશ્રી પાસે શ્રાવકો તથા તેમના પિતા ચીમનલાલને લઈને પહોંચી ગયા. મહારાજશ્રીએ જોઈને કહ્યું કે જનમ મોટા છે. ઝડપી દુઃખદાયી થશે, તેના કરતાં તમે કસાવલી દવાખાને જમ્મુ-કાશ્મીર બાબુ લઈ જાઓ, હું તમોને ચિકિત્સા લખી આપું છું. સારો ઉપચાર થશે. તે સાંભળી શ્રાવક શ્રી હાલયંદભાઈ રહી પડ્યા. ‘સાહેબ, તેટલે લાંબે જવાની મારી શક્તિ-પરિસ્થિતિ નથી. ખર્ચને પણ પહોંચી વળું તેમ નથી—તેમજ આપ બેઠા છો ને મારે તેટલે લાંબે જવું નથી. આપ જ આનો ઇલાજ કરો. તમારા ઉપર અનહદ શ્રદ્ધા હોવાથી જ અમે તમારી પાસે આવ્યા છીએ.’ બીજે દિવસે રવિવાર આવતો હોઈ મહારાજશ્રીએ શ્રી હાલયંદભાઈને એક “દેવમંત્ર” આપ્યો ને કહ્યું કે ‘તમે તમારા દીકરા ચીમનલાલને પાસે સુવાડી દેવનો લીનો દીવો કરી ધૂપ કરશો. રવિવારે રાત્રે ૧૨-૩૬ મિનિટ શ્રદ્ધાપૂર્વક માળા મંત્રની શ્રવણો. તેનાથી તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. તે પ્રમાણે હાલયંદભાઈએ વિધિ શરૂ કરી. શ્રદ્ધા પૂર્વક મંત્ર ગણતાં ગણતાં પાંચ માળા પૂરી થઈ કે તુરત જ દેવ હાજરાહજૂર થઈને દીકરા ચીમનલાલ ઉપર હાથ ફેરવ્યો. ફૂટરું કરડ્યું હતું તે ભાગમાં હાથ લગાડી એક નાની કોથળીમાં ઝેર ભરી લીધું ને આરાધક શ્રી હાલયંદભાઈને કહ્યું કે તમારું કાર્ય પતી ગયું. હવે હું રજા લઉં છું. પરંતુ હાલયંદભાઈએ ખાતરી માગી તો તેમને ઝેરની કોથળી ખતાવીને કહેવા લાગ્યા કે ‘હવે બીજું કંઈ માગવું છે?’ ત્યારે હાલયંદભાઈ દીકરાના અઘાક પ્રેમથી એક જ ધૂનમાં હતા કે, મારે તો મારા છોકરાને બચાવવો છે. બીજું કંઈ નથી જોઈતું. સાંભળતાં જ દેવ અદશ્ય થયા ને હાલયંદભાઈ હેંપતાઈ જતાં થોડીક વારે ભાનમાં આવ્યા. ચીમનલાલને આ વિષે કંઈજ ખ્યાલ ન હતો; પરંતુ હાલયંદભાઈએ જ્યારે તેમને પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું કે પોતાને દર્દ જણાતું નથી ને જિંધ આવે છે. તે પ્રમાણે કહી તેઓ ઘસઘસાટ જિંધવા લાગ્યા. આ બાબત હાલયંદભાઈ તરફ-વિતરકો કરવા લાગ્યા કે, મને આ ભાસ તો થયો નથી ને? પરંતુ પોતે સલામ અવસ્થામાં હતા એટલે જે ઘટના ખતી તે સત્ય છે, તેની પ્રતીતિ સમજી પોતે સૂઈ ગયા. બીજે દિવસે મહારાજશ્રીને જઈને વાત કરી ત્યારે મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે ‘હવે તને આજ્ઞા કરી કે, હવે બીજું કંઈ માગવું છે? તે વખતે તારે તારું દુઃખ-દારિદ્ર્ય નિવારણ થાય તેવું માગી લેવાની જરૂર

હતી. પરંતુ “ભાગ્યહીન નર કોડી પાવત નહિ”—તે મુજબ તમારું નસીબ દુર્ભાગી છે.’ આવા હતા તે ચમત્કારિક શુરુ.

સંવત ૧૯૭૩નું ચોમાસુ પણ પેથાપુરમાં હતા. તે અરસામાં આસો માસમાં ગામમાં તથા આજુબાજુ પ્લેગનો રોગ શરૂ થઈ ગયો. તે રોગમાં ઘણા જ માણસો આજુબાજુમાં માર્યા ગયા હતાં, પરંતુ મહારાજશ્રીની સ્થિરતા ને પ્રખર પ્રત્યક્ષ મહાપુરુષની શક્તિથી ઉપાશ્રય—દેરાસરથી ભાગેળ બજાર મોટા દેરાસર આસપાસ એક પણ કેસ પ્લેગમાં સપડાયેલો નહીં. સંવત ૧૯૭૪ના કારતક સુદિ ૧૫ના ચોમાસુ બદલી મહારાજશ્રી કારતક વદિ ૧ના દિને વિહાર કર્યો. પેથાપુર છોડીને બીજે ગામ જવા તરફ સાધુસહ પ્રયાણ કર્યું. જતાં જતાં મહારાજશ્રી બધા શ્રાવકોને કહી ગયા કે તમે દસ દિવસની અંદરમાં બધા ગામથી બહાર નીકળી જશો જેથી તમારે પ્લેગમાં સપડાવું નહિ પડે. તે પ્રમાણે બધા જ શ્રાવકો બહાર નીકળી ગયેલા. પરંતુ જે કોઈ જઈ ન શક્યું તેમાંથી શ્રાવક શા મણીલાલ સ્વગંદની દીકરી પ્લેગમાં મરણ પામેલી. પંદર દિવસમાં પ્લેગ શમી ગયા પછી બહાર નીકળી ગયેલા શ્રાવકો કુટુંબસહ પેથાપુરમાં પાછા આવેલા.

પેથાપુરમાં શેઠશ્રી મનસુખભાઈ લલ્લુભાઈ શ્રવરી ગયા તે અગાઉ તેમણે તેમની એકની એક દીકરી સંતાનમાં હતી, તેના નામે ટ્રસ્ટ કરેલ હતું. ટ્રસ્ટીઓમાં શા. ભીખાભાઈ દોલતરામ વગેરે હતા. વળી ટ્રસ્ટમાં સારી રકમ હોવાથી કેસરિયાળ તીર્થનો સંઘ ઠાઢવા માટે લખેલું. તે અનુસાર પાંચળથી સંઘ ઠાઢવા માટે શા. ભીખાભાઈ દોલતરામ અમદાવાદથી ડાઈ મોટા જ્યોતિષી પાસે સંઘનું મુહૂર્ત કઢાવી લાવ્યા. ત્યાર બાદ મહારાજશ્રી જ્યાં બિરાજમાન હતા તે ગામે જઈ મહારાજશ્રીને સંઘ ઠાઢવાનું તેમ જ તેના મુહૂર્તની વાત કરી. આ સાંભળી શ્રીમદ્ આ. ભગવંત શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીજીએ કહ્યું કે આ મુહૂર્ત ખરાબર નથી. બીજું મુહૂર્ત કઢાવો તો સારું. ત્યારે અમદાવાદમાં રહેતા શ્રી ભીખાભાઈએ કહ્યું કે આ મુહૂર્ત તો મારા સ્નેહી શાસ્ત્રીએ ઠાઢી આપેલ છે ને તેઓ જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાં પ્રખર છે એટલે નવું મુહૂર્ત અમારે કઢાવવું નથી. આ સાંભળી મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે “ખતવાકાળ તે ખતવાતું જ છે. જેવી તમારી ઇચ્છા.”

શાસ્ત્રીજીના મુહૂર્ત પ્રમાણે સંઘ રાંધેલ સ્ટેશનથી રેલવે ટ્રેઇનમાં ઉદેપુર જઈ ત્યાંથી પગરસ્તે કેસરિયાળ તીર્થે જવાનો હતો. તે પ્રમાણે મુહૂર્તના દિવસે સવારે નીકળી બીજે દિવસે સવારે ઉદેપુર પહોંચ્યો. ત્યાંથી પગરસ્તે વચ્ચે બે દિવસના બે પડાવ મુકામ રાત્રિઓ પસાર કરી. ત્રીજે દિવસે સંઘ કેસરિયાળ તીર્થે પહોંચ્યો ને તે જ રાત્રિએ શેઠશ્રી મનસુખભાઈની દીકરી સંઘવી માણેકબેનની દીકરી એકાએક માંદગીમાં સપડાઈ બીનાર પડી ગઈ. તેમ ટ્રસ્ટી શ્રી ભીખાભાઈની વહુને એકાએક ગાંડપણ આવી ગયું. જેમ તેમ બકવા લાગ્યાં ને ઉઠાળા મારી તોફાન-મસ્તી કરવા લાગ્યાં, જેથી તેમને તે

જ રાત્રિએ તીર્થમાં એક ઇલાયદી રૂમમાં પૂરી દેવામાં આવ્યાં. આવી એકાએક તકલીફો જીભ થવાથી સંઘમાં આવનાર વ્યક્તિઓ પૈકી એક શ્રી મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકરે સલાહ આપી કે સંઘમાં ભંગ ન કરવો હોય તો તમે બધા સત્વરે સાધન કરી પેથાપુર પાછા વળી જાઓ. (કારણ પાદરાકરને શ્રીમદ્દુલ્લે આ ખોટા મુદ્દત વિષે જાણ કરી હતી.) તેમને બીજા દિવસે ગાડાનું સાધન કરી ઉદેપુર પહોંચ્યાડવામાં આવ્યાં તેમાં શ્રી માણેકબેન, તેમની દીકરી તથા ગાંડપણ હાલેલું તે તેમનાં ધર્મપત્ની - આ ચારે જણાં ઉદેપુરથી એક રૂપેશિયલ ડબ્બો, ઓર્જન તથા ગાડાનો ડબ્બો મળી ત્રણે ભાગની એક રૂપેશિયલ ટ્રેન કરી પેથાપુર આવી ગયા તેમ જ આવ્યા બાદ શ્રી કેસરિયાજી તીર્થની બાધા રાખી કે, છોકરીને સારું થઈ જાય તો તેના ભારેભાર કેસરથી તોળીને તે કેસર શ્રી કેસરિયાજી ભગવાનને ચઢાવવું, ચાર દિવસ પછી સંઘ પણ જનત્રા કરી પાછો આવી ગયો. બીજા જ દિવસે ભીખાભાઈ તથા શ્રી મણિલાલ પાદરાકર આ ભગવંત શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજી જ્યાં હતા ત્યાં પહોંચી ગયા. હકીકતથી તેઓને વાંકકે કર્યા. મહારાજશ્રીએ વાસણેપ મંત્રી આપ્યો. પંદર દિવસમાં બન્ને સારા થઈ ગયાં. ત્યારથી પેથાપુરવાસીઓને મહારાજશ્રી ઉપર ઘણી જ શ્રદ્ધા બેસતી ગઈ. બીજા વરસે કેસરિયાજી જઈ ભારેભાર કેસરથી તોલીને કેસર શ્રી કેસરિયાજીતીર્થમાં જઈને ચઢાવી આવ્યા હતા.

સંવત ૧૯૭૦ માં શ્રીમદ્દુલ્લે આચાર્ય પદવી પેથાપુર મુકામે આપી ત્યારે પેથાપુરમાં લગભગ ચારસો જૈનોનાં ઘરો હતાં તેમાં સાડા ત્રણસો ઘર વિશા પેરવાસ જૈનોનાં હતાં. માગશર સુદિ ૧૫ ની આચાર્ય પદવી રખાઈ હતી. ગામે ગામે પેથાપુર જૈન સંઘ તરફથી પત્રિકાઓ લખવામાં આવી હતી તેમાં આજુબાજુનાં ઓગણીસ ગામેને નોકારશીના જમણું આમંત્રણ અપાતું હતું. મુંબઈ-સુરત, અમદાવાદ, પાદરા, વડોદરા, સાણંદ, ગોધાવી, વલસાડ, ખંભાત, વિજપુર, માણસા અનેક શહેરોમાં તેમજ ગામડાંઓમાં રાંધેજ, આદરજ, દંદ્રોડા, વરસોડા, લાઠરોડા, પ્રાતેજ, હિંમતનગર, ઈંદર, સલાલ, શીહોલી, મહુડા, જાદરા, ઉનાવા, બાવળા, વાસણા, અંમંજ, પેર, બુડયલ, વાવેલ, ઉવારસદ, આબેલ, ગેરીતા, ગવાડા, કોલવડા મહુડી, સંઘપુર, પુંધરા, લોદરા, આણંદ, વીરમગામ, રામપુરા, માંડલ, ચાણુસ્મા, પાટણ, સાંતજ, કડી, ભોંવણી, પાનસર, ધનપુરા, સાહેબાપર, અમનગર, રૂપાલ, ટીટોઈ શામળાજી, શામેરા, વીંછુવાડા, કુંગરપર, વડાલી, માણેકપુર, સમૌ, ડાલલા, જિંઝા, સિદ્ધપુર, વડનગર, વીસનગર, જત્રાલ, ભાલક, લીખોદરા, ખેડા, વસો ડભોઈ, ભોરસદ, કાંતાકા, કલોલ સરખેજ, વાઘપુર, વક્તાપુર, દેરોલ, સરદારપુર, સોનગઢ, વળા. રતનપુર, ઘોલેરા, ખોર, ઇટોલા, મીયાંગામ, અંકલેશ્વર, ઝગડીઆ, અંતારેશ્વર, શુકલતીર્થ, માંગરોળ, તડકેસર, કુડગસ, કડોર, સાયણ, કતારગામ,

ધરમપુર, કપડવણજ, ખીલીમોરા, વાપી, દમણ, બગવાડા, પારડી, અમલસાડ, નવસારી, પાલેજ, કરજણ, ઈટોલા, માતર, કણેરા, બારેજ, નારોલ, પાનસર, સેજ, નારદીપુર, રીદોલ, વગેરે વગેરે ગામોમાં પત્રિકાઓ સંધો ઉપર મોકલાઈ હતી. વાજતેગાજતે ખૂબ જ ધૂમધામપૂર્વક શ્રીમદ્દુલ્લે આચાર્ય પદવી ભજવાઈ હતી. તે અગાઉ સંવત ૧૯૭૦ના માગ-શર સુદિ ૧૩ના દિવસથી સુદિ ૧૪ સુધી પેથાપુરના દક્ષિણ દિશાના મોટા વાંધામાં સુંદર ટેકરા ઉપર બેસીને સૂરિમંત્રની યોગરાજ પીઠનું ધ્યાન કર્યું હતું. સાથે અમદાવાદના શ્રાવક મંગળદાસ રતનચંદને રાખેલા હતા કે જેઓ તેમની સંભાળ રાખે તે સમાધિભંગ ન થાય તેની તકેદારી રાખે, એટલે કે તે ટાઈમમાં કોઈની મુલાકાત થાય નહીં તે ધ્યાન રાખવાનું હતું. સંવત ૧૯૬૦ના માગશર સુદિ પૂર્ણિમા રાત્રિના તા. ૧૩-૧૨-૧૯૧૩ના દિને ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ આચાર્યપદ ગ્રહણ કર્યું.

સાથે સાથે રોજમેળ ડાયરી જાપેલી મિતિના અડધિયામાં તેમના જીવનની ને જ્ઞાનની કાર્યવાહી લખે જતા, જેના ઉપલબ્ધમાં તેમનું જીવન ઝરમર મેળવવામાં સરળ થયું હતું. તેમનો જન્મ વિજપુરમાં થયો હતો. દીક્ષા પાલણપુરમાં થઈ. આચાર્ય પદવી સંવત ૧૯૭૦ માં પેથાપુર મુકામે થઈ હતી. જીવનની અંતિમ ઘડીને શ્વાસોચ્છવાસ મહુડી (મધુપુરી) માં લેવાતો હતો. કાળધર્મના દિવસે મહુડીથી ડોળી દ્વારા સવારના છ વાગે તેમને વિજપુર લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આઠ વાગે પહોંચીને સવા આઠ વાગે તેમનો વિજપુરના જ્ઞાનમંદિરમાં દેહોત્સર્ગ થયો હતો. એટલે તેમનો સ્વર્ગારોહણ સંવત ૧૯૮૧ના જોઠ વદિ ત્રીજાના વિજપુરમાં થયો હતો. મહારાજશ્રી જ્યાં જ્યાં વિચર્યા હતા તે ભૂમિને ઉદય તીર્થસ્થાનોનો આકાર પામી રહ્યું છે. છેલ્લી અંતિમ ઇચ્છા? તેમની જૈન ગુરુકુળ ને રિદાખીઠ બનાવવાની હતી તેવું તેઓશ્રીનાં લખાણોમાં છે.

મારું માદરે વતન જન્મસ્થાન મહુડી (મધુપુરી) ને તેઓએ સુંદર તીર્થસ્થાન બનાવવા માટેનો જે પાયો નાંખ્યો ને કલિકાલ યુગ પ્રભાવિક શ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીર દેવની સ્થાના કરી. (સંવત ૧૯૮૦ માં). તેઓ બીજા જ વર્ષે સંવત ૧૯૮૧ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. પરંતુ હજુ પણ તેઓ હયાત હોય તે રીતનાં કાર્યો ને આયોજનો કરવાની અમોને પ્રેરણા પૂરતા હોય તેવું જ ભાસે છે. કારણ કે અમારી ટોઈ શક્તિ એવી નથી કે ભગીરથ કાર્યો ઉપાડી શકીએ. પરંતુ તેમના અપ્રત્યક્ષ સંકેત દ્વારા જ તીર્થનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. શ્રી પદ્મપ્રભુ દેવાદિદેવ અને કલિકાલ યુગ પ્રભાવક હાજકાજૂર શ્રી ઘંટાકર્ણુ મહાવીરદેવ તેમજ શ્રીમદ્દુલ્લે પોતાની દેરી કે જે ગુરુમંદિર આ ત્રિવેણીસંગમ તીર્થનું સંચાલન તેઓશ્રીનું જ હોય તેવું ભાસે છે. હજુ આ તીર્થ ઘણું વિકાસ પામશે તેવું લાખો યાત્રિકોના મુખે અમો સાંભળીએ છીએ.

વિશ્વ માનવ

— શ્રી માધવ પંડિત

ઇતિહાસકારો દરેક સંસ્કૃતિએ તેના વિકાસક્રમ દર્શિ-
યાન જે પડકારોનો સામનો કરવાનો આવે છે તેની વાત
કરે છે. પડકાર એ તો સંસ્કૃતિના સ્વાસ્થ્યની કસોટી છે.
કુદરત એવા સંજોગો ઊભા કરે છે, જેમાં સંસ્કૃતિના
જીવનની જાણપો ઉપર તરી આવે અને એમની સુધારણા
માટે કાંઈક કરવાનું દબાણ ઊભું થાય. આવા સમયે
વજુએડાયેલાં ક્ષેત્રોનું ખેડાણ શરૂ થાય છે. નવી દિશાઓ
ખૂલવા લાગે છે. અને એમ થતાં પ્રગતિ તરફનું એક નવું
કદમ ભરાય છે. પરંતુ જો કોઈ સંસ્કૃતિ આ પડકારોને
ઝીલવામાં નિષ્ફળ જાય તો તે ધીમે ધીમે લોપ પામતી
જાય છે.

આપણી પ્રવર્તમાન સંસ્કૃતિ પણ હવે એક એવા જ
નિર્ણાયક તબક્કા ઉપર આવીને ઊભી છે. એણે અનેક
દિશાઓમાં હરણુફળો ભરી છે અને માનવજાતિને વિવિધ
ક્ષેત્રોની શક્યતાઓની ટોચ ઉપર લાવીને મૂકી દીધી છે.
ભૌતિક વિજ્ઞાનના અમત્કારપૂર્ણ આવિષ્કારો ગ્રાણ અને
મનનાં ક્ષેત્રે ખૂલેલાં નવીન પરિભાણો અને પૃથ્વીની સામ-
ગ્રીનો માનવહિતાથે ઉપયોગ કરવાની દિશામાં થયેલી
અનહદ પ્રગતિ, આ બધી બાબતો એટલી તો સુવિદિત
છે કે એમનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.
પરંતુ આ વિધાયક પાસાંની સાથે સાથે કેટલીક નિષેધક
બાબતો પણ અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ છે જે વિકાસની
કેટલીક જાણપોને છતી કરી આપે છે અને સંસ્કૃતિના
જીવન વ્યાપારોને જોખમમાં મૂકી દે છે.

આજે ગમે તે દિશામાં વળો, આપણે અસ્વસ્થતા,
અજ્ઞાનો અને છિન્નચિન્નતાના દૈત્યનો સામનો કરવાનો
આવે છે. વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારોએ વિરાટ અંતરોને ટૂંકાવી
દઈને જગતના વિચિન્ન પ્રદેશોને ખૂબ નિકટ આણી દીધા
છે, પરસ્પર સંકલિત કરી દીધા છે, એનાથી એક નવી
પરિસ્થિતિની રચના થઈ છે. હવે અલગતાના ભાવમાં
જીવનું સંભવ રહ્યું નથી. જગતના કોઈ એક ખૂણામાં
બનતી ઘટનાના પડઘાઓ બીજે ખૂણે પડે છે, અને એક
ભાગની સમસ્યાઓ બીજા ભાગમાં તંગદિલી ઊભી કરે

છે. પરિણામે અગાઉની જેમ મર્યાદિત કક્ષાના આયોજન
દ્વારા સમસ્યાઓને ઉકેલવાનું શક્ય રહ્યું નથી. વિશ્વ-
વ્યાપી પ્રશ્નો વૈશ્વિક ઉકેલની માગ કરે છે અને એ માટે
વૈશ્વિક અભિગમ જરૂરી બન્યો છે.

આપણી સામે મડાગાંઠની સ્થિતિ ઊભી થઈ છે.
પ્રત્યેક ક્ષેત્રે વૈશ્વિક તેમ જ સામુદાયિક જાણપો છતી
થઈ રહી છે, અથડામણો વધતી જાય છે અને યુગજૂનાં
ચોકડાંઓ તૂટતાં જાય છે. જૂનાં રાજકીય તંત્રો આજના
યુગની માગો માટે અપૂરતા સાબિત થયાં છે. અજમાયશ
હેઠળના નવીન તંત્રો લોકોની સ્વૈચ્છિક વફાદારી મેળવ-
વામાં નિષ્ફળ ગયાં છે. આર્થિક ક્ષેત્રે વહેંચણી અને
વિનિમયના તંત્રની આધારશીલા જ તૂટી રહી છે. પરિ-
ણામે એક તરફ ઉત્પાદનમાં અનહદ વધારો થઈ રહ્યો
છે. તો બીજાં કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં તંગ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે.
કુદરતની ગતિવિધિમાં દખલ વધતી જાય છે. પરિણામે
કટોકટી એ રોજિંદી ઘટના બની ગઈ છે. સામાજિક
જીવનમાં પણ વ્યક્તિની જરૂરિયાતો અને સમાજની માગો
વચ્ચેની સમતુલા પર અણધારી રીતે આઘાતો થઈ રહ્યા છે.
આ સમતુલાભંગ એક એવી અસહ્ય પરિસ્થિતિ તરફ દોરી
જાય છે જેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર આત્મસંરક્ષણ
અને આત્મસંવર્ધનની હોડમાં વ્યસ્ત છે; બ્યારે બેરબર
તો વ્યક્તિ અને વ્યક્તિસમુદાયોનું અસ્તિત્વ સંઘર્ષોના
વધુ વ્યાપક સમાધાન તથા નિવારણ પર જ આધાર
રાખે છે.

આ ઘટનાક્રમને વિવિધ રીતે જોવામાં આવે છે અને
એનાં નિદાનો પણ એટલાં જ વિવિધ છે. પરંતુ એમાંથી
મોટા ભાગનાં નિદાનો તો એમના અભિગમની સંકુચિ-
તતાથી વિકૃત બનેલાં છે. ઘટનાઓ જે રીતે વિકસી રહી
છે એ જોતાં એમનો કોઈ એકાંગી કે વિભાગીય ઉકેલ
શક્ય નથી. આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે સપાટી
પર બનતા વિવિધ બનાવો તો અંદરના ગહન રોગનાં
કેવળ લક્ષણો જ છે. અને એ રોગ છે વિકાસશીલ
યુગવૃત્તિ સાથે પોતાની જાતને સંવાદી બનાવવાનો
મનુષ્યનો ઇનકાર. આજની પરિસ્થિતિ એવી છે કે પથર-

યુગની કક્ષાએ રહીને જાણે કે કોઈ જેટ મશીન ચલાવવાનો ચત્ન કરતો હોય.

માણસ હજી પોતાની જૂની અને આદિમકાળની સ્વાર્થભાવનાને વળગી રહ્યો છે. અલબત્ત, માનવજાતિના વિકાસ સાથે એને પોતાના “સ્વ”ના ક્ષેત્રની અભિવૃદ્ધિ કરવાની ફરજ પડી છે, એનાં હિતો વિસ્તર્યા છે અને તેમાં કુટુંબકબીલાનો, સમાજ અને દેશનો સમાવેશ થતો ગયો છે. પણ જેમ પેલી કથાની વાનર માતાને, પોતે જે ફૂવામાં પડી છે તેનાં પાણી વધતાં ગયાં ત્યારે પોતાની જાતને બચાવવા માટે પોતાના બાળકને ફૂવામાં ફેંકી દઈ તેના ઉપર ચડીને ઊભાં રહેતાં લેશ સંકોચ થયો નહિ તેમ માણસ પણ પોતાની મર્યાદાના અંતિમ આરે આવતાં પોતાની આદિમ વૃત્તિ તરફ વળી જાય છે અને ખરેખર સ્વકેન્દ્રી બની રહે છે. આ છે મૂળ રોગ.

માણસનું વલણ પ્રત્યેક બાબતને, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને પોતાના સ્વપરાયણ સંકુચિત દૃષ્ટિકોણથી જોવાનું તથા મૂલવવાનું રહ્યું છે. એ બાબતો તેના તાત્કાલિક હિતા-હિતોને કેવી રીતે સ્પર્શે છે! આ જ વિચારમાંથી એની પ્રતિક્રિયાઓ અને કાર્યપદ્ધતિ ઘડાય છે, અને એ બધી બાબતોને વિકૃત કરી મૂકે છે. જગત આજે તો અહંકારના આ સીમાસ્તંભથી માઈલો ને માઈલો આગળ વધી ચૂક્યું છે. પ્રકૃતિએ પરિવર્તનશીલ ઘટનાપ્રવાહની વચ્ચે એક સ્થાયી કેન્દ્રની રચના કરવી જરૂરી હતી ત્યારે ઉત્કાંતિના એક તબક્કાની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા તરીકે આ અહંકારનું નિર્માણ કયું હતું; પરંતુ એક વાર જે બાબત મદદરૂપ હતી તે હવે અવરોધક બની છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય અહંકાર અને સ્વપરાયણતાના શુદ્ધ વર્તુળને છેદી નહિ દે ત્યાં સુધી તે જગતની વિકસતી જતી સ્થિતિમાં ટકી રહેવાની આશા રાખી શકે નહિ.

આથી જ તમામ સંસ્કૃતિઓ, ધર્મો અને અધ્યાત્મ-પરંપરાઓએ આત્મવિસ્તરણ અને આત્મપ્રભુત્વના ઉપર ભાર મૂક્યો છે. તેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની દૃષ્ટિને વિશાળ કરવાનો, પોતાની ઊર્મિ અને કર્મની સીમાઓ વિસ્તારવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે જેથી વ્યક્તિ પોતાની આસપાસના જગતના વધુમાં વધુ ભાગ સાથે એકાત્મતા સાધી શકે. તમામ સ્તરે વિશ્વ સાથેની એકાત્મતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાને તે આવે છે. એના જ્ઞાન અને અનુભવની અભિવૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ એ જુએ છે કે કેવી રીતે એનું મન અને એના વિચારો પણ માનવ-

જાતિના સામાન્ય માનસના ભાગરૂપ છે. એની પ્રાણશક્તિ એ વિશ્વપ્રાણનો એક તરંગ છે અને એનું પાર્શ્વ શરીર પણ વિશ્વના સ્થૂલ દ્રવ્યમાંથી બનેલું છે. એને એની સર્વોચ્ચ અવસ્થાએ એ પણ પ્રતીતિ થાય છે કે એના જીવનનું સારતત્ત્વ, એનો આત્મા પણ જગતમાં આવિર્ભાવ પામતા ભગવાનનો જ એક અંશ છે. આ જગદ્-વ્યાપી આધાર અને લક્ષ્યની અનુભૂતિ અને જ્ઞાન જ આ સમતુલાભંગને નિવારી શકશે અને માણસને ફરી પોતાના પગ ઉપર ઊભો કરશે.

માણસે પોતાના સીમિત વૈયક્તિક કોયલાને તોડીને વિશ્વજીવનની મુક્ત હવામાં શ્વાસ લેવો જોઈએ; અહંના દ્વીપકલ્પે મુખ્ય પ્રદેશ સાથે જોડાઈ જવું જોઈશે. ત્યારે જ માણસ સર્વાંગપૂર્ણ બની શકશે અને માનવમાનવ વચ્ચેનો સંઘર્ષ ભૂતકાળની બીના બની રહેશે, અને માનવ-જાતિનાં સામાન્ય જીવનમાં સંવાદિતાની સ્થાપના થશે.

તો માણસને એની વર્તમાન કપરી અવસ્થાનાં ખરાં કારણોની જાણ કરવી એ આપણું પ્રથમ કાર્ય છે. આજે જગતની સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય કે ધાર્મિક અથવા અન્ય પ્રકારની તમામ પ્રવૃત્તિઓ વિશ્વવ્યાપી કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ બની છે અને જરીપુરાણા વ્યક્તિલક્ષી માનસ દ્વારા એમને સમજી શકાશે નહિ તથા એ રીતે એમને કાબૂમાં તો કચારેય લઈ શકાશે નહિ એ તથ્યની માણસને પ્રતીતિ કરાવવી જોઈશે. એક એવું વાતાવરણ સર્જવું જોઈશે જેમાં વિચાર, લાગણીઓ અને કર્મો-શક્તિના તમામ આવિર્ભાવો વધુ વિશાળ પરિમાણોમાં સહજ રીતે વહેવા લાગે. આ પરિવર્તન સિદ્ધ કરી શકે એવા તમામ ઉપાયો આપણે યોજવાના રહેશે. આ હેતુ માટે મનુષ્યનાં મન અને હૃદય સુધી પહોંચી શકે એવા લોકસંપર્કનાં તમામ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનો રહેશે. જેમની અંદર આ મહત્ત્વપૂર્ણ સત્યની જાગૃતિ આવી છે તેમણે આ આદર્શના આકારમાં પોતાના જીવનનું નવ-ઘડતર કરવું જોઈશે જેથી તેઓ બીજા લોકોને માટે આદર્શ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડી શકે. ટનખંધ પ્રચાર સાહિત્ય કરતાં આવાં ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંતો હંમેશાં વધુ અસરકારક હોય છે.

સ્વાભાવિકતયા પરિવર્તનનો આરંભ તો વ્યક્તિના પોતાના જીવનથી જ થવો જોઈએ; પરંતુ એ તો કેવળ આરંભ છે. એક વ્યક્તિ જગદ્વ્યાપી ભાવના અનુસાર પોતાનું નવઘડતર કરે છે ત્યારે એ પોતાની જાતને

વૈશ્વિક દૃષ્ટિબિંદુ અને પ્રવૃત્તિના ફેલાવા માટેનું કેન્દ્ર બનાવી દે છે. અને આ રીતે નવા પ્રભાવમાં આવેલી અને નવધડતર પામેલી વ્યક્તિઓના સમુદાયો સમાજમાં ઇષ્ટિત પરિવર્તન સાધવા માટેનાં સામૂહિક કેન્દ્રો બની રહે છે.

આ પ્રકારના પરિવર્તનનું કાર્ય સમાજમાં અનેક સ્તરોએ એક જ સાથે આરંભાવું જોઈએ. અને બહુ જ સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ અને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર તો કેળવણીનું આવે છે. સાચી કેળવણીનો આરંભ ઘરથી થાય છે. વડીલોએ બાળકને માટે સુવિશાળ વિચારશક્તિના ઉદાર જીવનરીતિના અને નિઃસ્વાર્થ કર્મભાવનાના ઉદાહરણ રૂપ બની રહેવું જોઈએ. એમણે બાળકોને અનુકૂળ એવી પદ્ધતિ દ્વારા વાર્તાઓ કે દ્રશ્ય સાધનોની સહાયથી બાળકમાં નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ, ઉદારભાવના અને શૌર્યના ગુણો કેળવાય એનો યત્ન કરવો જોઈએ. ચારિત્ર્ય ઘડતરનાં આ તત્વોનો સમાવેશ શાળાના અભ્યાસક્રમમાં પણ થાય તેની કાળજી લેવાવી જોઈએ. આ બાબતો જ શિક્ષકોની પસંદગી માટેના તથા તેમને બદલી આપવા માટેના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો ગણાવી જોઈએ. આ વિવિધ ગુણોને બહાર લાવવાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન અપાવું જોઈએ જેથી નાની વયથી જ બાળકો વિશાળ ભાવનાના વાતાવરણમાં ઊછરે અને એ દિશામાં વિકાસ પામે.

આવી જ રીતે, જ્યાં સ્ત્રીઓ, ઘરની ચાર દીવાલોમાં પુરાઈ ગઈ હોય અને એમની દૃષ્ટિ પોતાના કુટુંબના હિતાહિતોમાં જ સીમિત થઈ ગઈ હોય ત્યાં એવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થવું જોઈએ જેથી તેમને પુરુષની સમકક્ષ અવસરો પ્રાપ્ત થાય અને એમની અંદર એ જ રીતની સજ્જતા કેળવાય. તેઓ સમાજના સામાન્ય જીવનમાં ભાગીદાર બને અને સમાજના વધુ ને વધુ વિશાળ વર્ગોના હિતોમાં રસ લેતી થાય એ માટેનું જરૂરી પ્રોત્સાહન પણ એમને અપાવું જોઈએ. સ્ત્રીઓનું દૃષ્ટિક્ષેત્ર વિશાળ બને અને અનુભવનું ક્ષેત્ર વિસ્તરે તો એનો ઘરમાં બાળઉછેર પર પણ એક તાંદુરસ્ત પ્રભાવ પડશે.

આવું જ મજૂરોના ક્ષેત્રમાં પણ બનવું જોઈએ. મજૂરો અને માલિકો વચ્ચેના જરીપુરાણા ભેદો ચાલ્યા જવા જોઈએ. મજૂરો એ પ્રગતિનાં અનિવાર્ય માનવીય આધાર-તત્વો છે એ સમજી લઈ માનવબળતિની સામાન્ય પ્રગતિમાં

એમના કાળાની નોંધ લેવાવી જોઈએ. કામ એ જ પૂજા છે એ આદર્શનો પ્રચાર થવો જોઈએ તથા એ વ્યવહારમાં ઉતારાવો જોઈએ. કામ એ જીવનનિર્વાહનું સાધન છે એ વાત એક અર્ધસત્ય છે. કામ વિશેષ તો સમગ્ર માનવબળતિના કલ્યાણમાં પોતાનો હિસ્સો આપવાનું સાધન છે. આ સત્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે ત્યારે માણસ પોતાને ભાગે આવેલું કામ ઉત્તમ રીતે પાર પાડવાનો યત્ન કરતાં તેમ જ પૂજની ભાવનાથી તથા વિશ્વમાં રહેલા લગવાનની સેવાની ભાવનાથી પોતાની તમામ શક્તિઓનું સમર્પણ કરતાં શીખે છે, માણસની કક્ષા ઊંચી થાય છે અને એનાં કર્મની ગુણવત્તામાં નોંધપાત્ર ફેરફાર થાય છે.

સામૂહિક જીવનના બીજા પણ વિસ્તારો છે જ્યાં જગતના કલ્યાણ અને સેવાની ભાવનાનો અભ્યાર કરતાં વધુ નિશ્ચયાત્મક રીતે પ્રવેશ થવો જોઈએ અને એ ભાવના દ્વારા પ્રમુખ માનસનું સંચાલન થવું જોઈએ. દા.ત:- વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે લશ્કરી સલામતી અને યુદ્ધની સાચી કે અતિશયોક્તિભરી વિચારણાને બદલે શાંતિ અને વિકાસની આવશ્યકતાઓ પર ભાર મુકાવો જોઈએ. પ્રગતિ માટે જાગૃતિક કક્ષાએ એવા પ્રયત્નો થવા જોઈએ જેનાથી વિકસિત અને અર્ધવિકસિત રાષ્ટ્રો વચ્ચેનું અંતર ઘટે અને રાષ્ટ્રની અંદર પણ અમીર અને ગરીબ વચ્ચેનું હાલતું અંતર પુરાઈ જાય. તમામ ઉપલબ્ધ સાધનસામગ્રીનો સર્વસાધારણ હિતમાં પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લેવાની આ પ્રવૃત્તિ પોતાનું બહુ સ્વરૂપ ત્યારે જ પ્રાપ્ત કરી શકશે જ્યારે એના સંચાલકો તથા એના હિસ્સેદારો નાં મનમાં રહેલી સમષ્ટિ સાથેની એકાત્મતાની ભાવના અને લાગણી સાચી તથા સહજ બની ગઈ હશે. અહીં જગતના કલ્યાણના વિચારનો પ્રભાવ સમાજના તમામ સ્તરના સભ્યો ઉપર સતત જળવાઈ રહે એની ખાતરી મળી રહેવી જોઈએ.

શ્રી અરવિંદના શબ્દોમાં કહીએ તો :

“માનવ વ્યક્તિએ વિશ્વમાનવ બનવું જોઈએ તથા એને અનુરૂપ રીતે જીવવું જોઈએ, એની મર્યાદિત માનસિક ચેતના એવી અતિચેતન એકતાની ભાવનામાં વિસ્તરવી જોઈએ જેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ સમષ્ટિનો અંગીકાર કરે, એના સંકુચિત હૃદયે અસીમની વિશાળતાને ઝીલતાં શીખવું જોઈએ, એની કામનાઓ, વાસનાઓ અને વિસં-

વાદિતાને સ્થાને વિશ્વપ્રેમ મુકાવો જોઈએ; એના સીમિત પ્રાણે જગતભરના આંચકાઓ પોતાના પર ઝીલી લેવાનું સામર્થ્ય મેળવવું જોઈએ તથા વિશ્વવ્યાપી આનંદ અનુભવવાની પાત્રતા કેળવી લેવી જોઈએ; એના શરીરે પણ પોતાને એક અલગ હસ્તી નહિ ગણતાં તમામ પદાર્થોમાં નિહિત અવિભાજ્ય શક્તિના પ્રવાહને પોતાની અંદર ધારણ કરવો જોઈએ અને પોતાની જાતને એની સાથે એકરૂપ ગણવી જોઈએ.”

(શ્રી. અરવિંદ કર્મધારામાંથી સાહાર)

Tel { Off. 381062
Res. 355360

RATILAL M. BHANSALI
DIAMOND MERCHANT

33-OM DARIYA MAHAL.
80 NEPEANSEA ROAD.
BOMBAY 400006.

વિશ્વએકતા

(ડિસેમ્બર '૭૩માં પોડિચેરીમાં “વર્લ્ડ યુનિયન કોન્ફરન્સ”નું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ સંમેલનના વિચારાથે “વિશ્વએકતા સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર” એ વિષય રાખવામાં આવ્યો હતો. આ સંમેલનમાં ચર્ચાવિચારણા માટે આધાર પૂરો પાડી શકે એવો વિષય સંબંધી વિવિધ મુદ્દાઓને આવરી લેતો એક નિબંધ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ નિબંધમાંથી સંચય કરીને કેટલીક ઉપયોગી સામગ્રી નીચે આપી છે. માનવ-એકતા એ શ્રી અરવિંદ કર્મધારાનું પણ એક લક્ષ્ય છે. અને માનવજાતિ સમક્ષ એના ઉજ્જવળ ભાવિ માટેનો એક આદર્શ એટલું જ નહિ પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિના સંઘર્ષમાં તો માનવજાતિએ હવે વિનાશમાંથી ઊગરવું હશે તો એની એ એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આ કારણે આ એકતાનું સ્વરૂપ અને એની પ્રાપ્તિના ઉપાયો એ આપણા વિચાર અને વ્યવહારના મુખ્ય વિષય બની રહે છે. આ એકતા બહારથી લાદી શકાશે નહિ એની પણ માનવજાતિને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ મળી રહી છે. આ એકતાની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યે મનુષ્ય તરીકે પામવાનું રહેશે અને પોતાના અસ્તિત્વના હાર્દમાં રહેલા આ એકતાના રહસ્યને પામી લેવાનું રહેશે. આ દિશાના ચિંતનમાં નીચેની સામગ્રી સહાયક બનશે એવી આશા છે.)

પ્રાસ્તાવિક

આજે આપણે એક મહાન સંક્રાંતિકાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ જ્યારે જગતની આખી જ પરિસ્થિતિ બહુ જ ઝડપથી બદલાઈ રહી હોય. એક તરફ આપણે આપણી પરિસ્થિતિને છિન્નલિન્ન બનતી તથા વિનાશક રૂપ ધારણ કરતી જોઈએ છીએ, તો એ સાથે અહીં નવીન સર્જન માટેની પ્રેરણા અને અભીપ્સા પણ જ્ઞાન તેમ જ કર્મનાં ઉન્નત શિખરો પર આરોહણ કરતી જોવામાં આવે છે. આપણે એ તો જાણી લેવું જોઈએ કે આપણી આ પૃથ્વી નિરંતર નવાં રૂપો, અસ્તિત્વનાં નવાં તરવો અને ચેતનાની નવીન અવસ્થાઓ વિકસાવતી રહી છે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અહીં એવા યુગો આવ્યા છે જ્યારે પરિવર્તનનું કાર્ય મંદ ગતિએ ચાલતું હોય, તો એવા યુગો પણ આવ્યા છે જ્યારે મૂળગામી અને ક્રાંતિ-

કારી ફેરફારો અત્યંત ઝડપથી બની આવતા હોય. આપણે હાલ એવા જ એક સમયમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ જ્યારે ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો ઝડપથી આકાર લઈ રહ્યાં હોય, જ્યારે વિનાશ અને નવસર્જનનાં પરિબળોનું સહ-અસ્તિત્વ હોય અને અંતિમ મુકાબલા માટે સામસામે આવી ગયાં હોય. આજે નવા વિચારો અને આદર્શો, નવાં દર્શનો અને સત્યો માનવ મનમાં ઊભરાઈ રહ્યાં છે, અને વિચારો તથા અભિપ્રાયો વચ્ચે આદર્શો અને સામાજિક ધારાધોરણો અને સંગઠનો વચ્ચે એક અભૂતપૂર્વ સંઘર્ષ દેખા દીધો છે. એ સાથે મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિને વિસ્તરતી જાય છે, એની બુદ્ધિ વધુ તીક્ષ્ણ બની રહી છે. આપણે એ નોંધવું જોઈએ કે આજે જગતની પરિસ્થિતિ અગાઉના કેઈપણ યુગ કરતાં તદ્દન જુદી છે અને આપણું આ જગત સંદેશ વ્યવહાર અને વાહન વ્યવહારની આધુનિક શોધખોળો દ્વારા સંકેતચાઈને અત્યંત નાનું બની ગયું છે. વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્રના પ્રભાવથી મનુષ્યના બાહ્ય જીવનનું સમગ્ર રૂપ જ બદલાઈ ગયું છે; અને હવેના જોતણે દાયકા દરમિયાન તો અહીં ઘણા મૂળગામી ફેરફારો બહુ ઝડપથી બની આવશે એમ લાગે છે. માણસે ચંદ્ર પર તો ઉતરાણ કરી દીધું છે, તે અવકાશયાત્રાનાં સ્વપ્નો જોતો થયો છે, અન્ય ગ્રહોને પોતાનાં સંસ્થાન બનાવી દેવાની મહત્વાકાંક્ષા એની અદર જન્મી છે. જગતના લગભગ તમામ દેશોમાં જે ઐથતપાથકા થઈ છે તેણે માનવ સંબંધોને માટે એક નવી ભૂમિકા રચી આપી છે, જ્યાં દેશ, ધર્મ અને જાતિના આધારે કરવામાં આવતા ભેદોમાંથી મુક્તિ મળે અને નબળા વર્ગનું શોષણ થતું અટકે. અગાઉ ક્યારેય જેની કલ્પના નહોતી કરી શકાતી તેમ હવે તો એક સાધારણ માણસ પણ સંસ્કૃત અને સભ્યતાની પ્રક્રિયામાં તથા તેના દ્વારા પ્રાપ્ત લાભોમાં ભાગીદાર થવાની ઝંખના સેવતો થયો છે. અને આપણે એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિ તેમ જ કાંઈક અંશે પ્રત્યેક વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ પણ સામુદાયિક ભાગ્યના ઘડતર માટે મહત્વ ધરાવે છે.

એમ લાગે છે કે માણસે એ હજી જેનું અધૂરું જ્ઞાન ધરાવે છે એવાં તેનાં જીવનનાં આંતરિક ક્ષેત્રોનું ખેડાણ હાથ પર લઈ લીધું છે. આ પગલું અવકાશ

વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ જેટલું જ શક્યતી બની રહેશે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. કારણ કે આપણે ધારીએ છીએ એના કરતાં સામાન્યપણે માણસનો વિચાર કરતી વેળાએ કે એના જીવનની ગતિવિધિઓ વિષે અભિપ્રાય આપતી વેળાએ આપણે એના વિષે માનીએ છીએ એના કરતાં એની જીવનશક્તિઓ વધુ વિશાળ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ છે.

જગત હવે સંસ્કૃતિઓના સમન્વય પ્રતિ એક વિશ્વ-સંસ્કૃતિ અને વિશ્વસહયતાના નિર્માણ પ્રતિ આગળ વધી રહ્યું છે. વ્યક્તિઓએ પોતાની લાક્ષણિક પ્રતિભા અને સામર્થ્ય અનુસાર પોતાના પ્રદેશ અને દેશની સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં ફાળો આપ્યો છે, એવી જ રીતે હવે રાષ્ટ્રોએ પોતપોતાની આગવી વિશેષતા મુજબ વિશ્વસંસ્કૃતિના ઘડતરમાં ફાળો આપવાનો રહેશે.

ભૂતકાળમાં પારસ્પરિક સંઘર્ષમાં રત એવાં વિભિન્ન સામાજિક સંગઠનો ધરાવતાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે હવે આંતર-રાષ્ટ્રીય સુમેળ અને સહકાર વધી રહ્યો છે. કાળની એ માંગ છે કે આપણે પરિવર્તનના આ પ્રબળ પ્રવાહોને પારખી લઈએ અને આપણે આપણા પ્રદેશ અને દેશની પરિસ્થિતિ અનુસાર એ પરિબળોની તાકાતમાં આપણો હિસ્સો ઉમેરીએ. આ પરિબળો ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ રૂપે આંતરરાષ્ટ્રીય સુમેળ અને સહકારને પોષી રહ્યાં છે અને એક વિશ્વસંસ્કૃતિ અને વિશ્વસમાજનું નિર્માણ એ એમનું લક્ષ્ય દેખાય છે. માનવજાતિના કેમિક વિકાસ દ્વારા વિશ્વસત્તા એ વિશ્વસરકાર અથવા સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત રાષ્ટ્રોના વિશ્વસંઘ જેવી સંસ્થા રૂપે અભિવ્યક્તિ પામે. માનવજાતિએ નિરંતર વધતી જતી વિશ્વવ્યાપી સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનો આવે છે તેમનો ઉકેલ ત્યારે જ શક્ય બનશે જ્યારે આપણે જરીપુરાણા વિચારો, ટેવો અને પરંપરાઓથી છુટકારો પામીશું. કારણ કે એ આપણી દૃષ્ટિને બાંધી રાખે છે, આપણા કર્મને સીમિત કરી દે છે અને દરેક વ્યક્તિની સાથે મનુષ્યને છાજે એવો વ્યવહાર કરવાનું અશક્ય બનાવતાં જાતિ, ધર્મ, રાષ્ટ્રાધિપત્ય અને સામાજિક દરજ્જા પર આધારિત પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ કરતાં આપણને રોકી રાખે છે.

વિશ્વ એકતાની સંકલ્પના

અત્યંત પ્રાચીન કાળથી બધા જ યુગો અને પ્રદેશોમાં માણસે માનવ બંધુત્વનાં સ્વપ્નો સેવ્યાં છે. વેદકાળમાં ભારતના મહાન ઋષિમુનિઓએ સમગ્ર માનવજાતિ એ

એક કુટુંબ હોવાની ઘોષણા કરી હતી. તથા બધા પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન સંતો અને મહાત્માઓની દૃષ્ટી અને પથગંબરોની એ એક પાયાની અનુભૂતિ રહી છે કે મનુષ્યનું અને સમગ્ર જગતનું અંતરતમ સારતત્ત્વ એ તેમની અંદર નિવાસ કરતી દિવ્ય હસ્તી છે જે તેમના દ્વારા આવિર્ભાવ પામી રહી છે. આ એકમેવાદ્વિતીયમ તત્ત્વે જ પોતાનો અહીં વિવિધ રૂપે આવિર્ભાવ કર્યો છે. આથી આ દૃશ્ય બહુવિધતાના પાયામાં એક તાર્ત્વિક એકતા રહેલી છે અને માનવજાતિએ આ પૃથ્વી ઉપર પોતાના ભાગ્યને સાર્થક કરવા માટે આ પાયાની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો રહેશે. ભગવાન આપણા સૌના પિતા છે એ તથ્યમાંથી ફલિત થતા એક સત્ય તરીકે માનવ-બંધુત્વનો બધા જ ધર્મોએ પુરસ્કાર કર્યો છે. ભલે પછી એમના અનુયાયીઓ આ સત્યને વ્યવહારમાં પૂરેપૂરું ઉતારી શક્યા ન હોય. માનવજાતિની બહુમતીએ માનવ-બંધુત્વના આ આદર્શને હજી સલાનપણે માન્યતા આપી નથી છતાં માનવ ચેતના એનાથી સારી રીતે પ્રભાવિત થયેલી છે. એમ પણ હોઈ શકે કે હવે માનવવિચારમાં આ આદર્શનો જે પ્રાદુર્ભાવ થઈ રહ્યો છે તે માનવજાતિ એના ભાવિના કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય માટેની તૈયારી કરી રહી હોય, એનો જ એક સંકેત છે. આજે માણસને એના અધિકાર બહારના સંજોગો માનવ એકતાના આ આદર્શ અંગે સલાન બનવાની, એક બુદ્ધિસંગત આદર્શ તરીકે જ નહિ પરંતુ આ ગ્રહ પર પોતાની હસ્તી ટકાવી રાખવા માટેની એક અનિવાર્ય શરત તરીકે એનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ પાડી રહ્યા છે.

આપણા યુગના સમકાલીન વિચારકો એમના સાથીઓને એ સમજાવવાનો યત્ન કરી રહ્યા છે કે માનવ-જાતિની સેવાના આદર્શનો એક સર્વોચ્ચ આદર્શ તરીકે તો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો જ છે, પણ હવે એ આપણા પ્રત્યક્ષ કાર્યનું સીધું લક્ષ્ય પણ છે એ રીતે એનો સ્વીકાર કરવાનો રહેશે. અને આ સેવાના રાહ ચાલવા માટે આપણે જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય, સામાજિક અને આર્થિક દરજ્જો અને રાષ્ટ્રીયતાની મર્યાદાઓની સંરક્ષણાત્મક નીતિરીતિથી પર થવાનું રહેશે. માનવજાતિ એ સમાન હિતો અને સમાન ભાવિ ધરાવતો તથા એક જ સામાજિક જીવન જીવતો અનેક રાષ્ટ્રોનો મેળો છે. આ વિચાર એ આધુનિક વિચારની એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ દેણગી છે. એના દ્વારા વિશ્વની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે

જરૂરી એવા ગતિશીલ આંતરરાષ્ટ્રીય અભિગમને પોષક મનોવલણની કેળવણીમાં સહાયતા મળે છે.

વિશ્વ સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે વિશ્વસત્તાની તાત્કાલિક આવશ્યકતા છે અને એના સિવાય બીજો કોઈ ઉકેલ નથી એમ લેખકે અને વક્તાઓએ ઘોષણા કરી છે. સંવિવાદો અને સંમેલનોમાં એના અંગે ઠરાવો થયા છે. સૌ કોઈ વિશ્વસરકારની અનિવાર્યતાને પુરસ્કાર કરતા થયા છે. કેટલાક તો એવી માગ પણ કરે છે કે આજનું યુનો - વિશ્વરાજ્ય સંઘ જ વિશ્વસરકાર તરીકે કામ કરી શકે એ રીતે એનું નવઘડતર થવું જોઈએ. જ્યારે બીજા એનું માને છે કે આ સંઘને બાજુએ રાખીને વધારે વાસ્તવવાદી દબની વિશ્વસરકાર રચાવી જોઈએ. વિશ્વએકતા માટેનું આ કામ વ્યાપક રીતે આપણા સામુદાયિક જીવનનાં આધ્યાત્મિક, રાજકીય, વહીવટી, કાનૂની અને સામાજિક એવાં બધાં પાસાંએને આવરી લે છે.

વિશ્વ એકતાનો સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર

જીવનમાં કોઈ આદર્શને સાકાર કરવા માટે એક અત્યુક્ત વાતાવરણ અને એક સુમેળભર્યા તેમજ ક્રિયાશીલ આયોજનની જરૂર રહે છે. માનવજાતિએ પૃથ્વી ઉપરની એની સુદૈર્ઘ્ય યાત્રા દરમિયાન એની આક્રમકવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો છે. વ્યક્તિઓના તેમજ સમુદાય તથા રાષ્ટ્રના હેતુઓની સિદ્ધિ માટે સંઘર્ષ અને યુદ્ધનો તેમજ હિંસાવૃત્તિનો આશરો લેવામાં આવતો રહ્યો છે, પરંતુ એ સાથે માણસે કુટુંબ-કબીલાથી શરૂ કરીને જાતિ, પ્રદેશ અને રાષ્ટ્ર સુધી પોતાના સહકારનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તાર્યું છે, અને હવે એ આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગ માટેનો યત્ન કરી રહ્યો છે એ પણ એક હકીકત છે. તત્ત્વજ્ઞાએ તેમજ બીજા દષ્ટિવંત વિચારકોએ તો યુદ્ધની નિરર્થકતાનો સ્વીકાર કર્યો જ છે, પણ બીજા યુદ્ધોમાંથી પસાર થયેલા કેટલાય મહાન સેનાપતિઓને સુધ્ધાં આવી જ પ્રતીતિ થયેલી છે. છતાં વ્યવહારની કક્ષાએ માનવએકતાનો આદર્શ પણ વિભાજક આક્રમકવૃત્તિ સાથે જાણે કે ભળી ગયેલો દેખાય છે. અહીં સુધી કે જગતમાં આજે એક વિશ્વસરકાર ન હોવાથી તેમ જ એક અસરકારક આંતર-રાષ્ટ્રીય કે વિશ્વવ્યાપી કાનૂની તંત્ર પણ ન હોવાથી એકતાને જાળવવાની પ્રવૃત્તિ પણ એક વિભાજક ક્રિયા જ બની રહે છે. આમ એકતા અને વિભાજકતાના પરસ્પર વિરોધી પરિબળો વચ્ચે સતત સંઘર્ષની સ્થિતિ સરજાય છે.

ક્યારેક કોઈ પ્રભાવશાળી વાતાવરણમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત થઈ કે પછી મુશ્કેલીભરી પરિસ્થિતિની યંત્રણામાંથી ત્રાસીને વ્યક્તિઓ કે સમુદાયો જાંચા આદર્શો સેવતા થાય છે અને થોડો સમય તો એનો પ્રભાવ એમના જીવન પર વરતાય છે અને એમના વર્તનમાં ય એનો પડઘો પડે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી માનવપ્રકૃતિ પોતે બદલાતી નથી ત્યાં સુધી આ અસર લાંબું ટકતી નથી અને માનવ જાતિની પ્રગતિમાં કોઈ નોંધપાત્ર ફાળો આપી શકતી નથી. દાખલા તરીકે ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ દરમિયાન ત્યાંના લોકોએ હૃદયના જાંડાણમાંથી સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાના મહાન આદર્શોનો ઉદ્ઘોષ કર્યો હતો અને એ આદર્શોની અસર થોડોક સમય તો ફ્રાંસ અને અન્ય દેશોના ઘટનાક્રમ પર પણ રહી; પરંતુ કમનસીબે આ આદર્શો રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના નિયામક સિદ્ધાંતો બની શક્યા નહિ. આવું જ રશિયાની રાજ્યક્રાંતિ અને મજૂરોનાં આંદોલનોની બાબતમાં પણ બન્યું છે. એમણે રાષ્ટ્રીય સરહદો વટાવવામાં તથા આંતરરાષ્ટ્રીય વલણ વિકસાવવામાં થોડો ફાળો તો આપ્યો જ છે; છતાં વર્ગસંઘર્ષની ફિલસૂફી આ આંદોલનોનો પાયો બની એના પરિણામે માનવ એકતાના સાચા આદર્શનો એમાં પડઘો પડી શક્યો નહિ. એમ લાગે છે કે કુદરત પ્રત્યક્ષ અત્યુભવથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાન દ્વારા માનવજાતિને આદર્શોના અંતિમ સાક્ષાત્કાર માટે તૈયારી કરી રહી છે, ભલે પછી એ જ્ઞાન એક પછી એક નિષ્ફળતાની પરંપરા દ્વારા પ્રાપ્ત થતું હોય.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫થી જુલાઈ ૧૯૧૮ સુધી શ્રી અરવિંદે ‘આર્ય’માં એક લેખમાળા રજૂ કરી હતી જે પાછળથી ‘માનવ એકતાનો આદર્શ’ એ શીર્ષક સાથે પુસ્તકાકારે પ્રગટ થઈ હતી. આ લેખોમાં એમણે આ આદર્શની રૂપરેખા આપી છે. અને આપણા આધુનિક જગતના નિર્માણમાં જે વિવિધ આર્યિક, રાજકીય, સામાજિક અને અન્ય પ્રકારનાં આંદોલનોએ ફાળો આપ્યો છે તેની, અને વધુ ને વધુ વ્યાપક માનવ સમુદાયો રચાતાં રચાતાં ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રનાં એકમે રચાતાં ગયાં, તેની ઐતિહાસિક પાર્શ્વભૂમિનો તેમ જ જે પરિબળો અત્યારે સક્રિય છે તથા જે શક્યતાઓ ક્રમિક રીતે માનવ એકતાની સિદ્ધિ તરફ આગળ વધી રહી છે તેનો તથા માનવ એકતા જે શક્ય રૂપો ધારણ કરશે તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ ભારત દેશને આપેલા એમના

સંદેશમાં એમણે કહ્યું છે કે માનવજાતિની એકતાનું કામ જગતમાં ચાલી જ રહ્યું છે અને આજનાં અધકચરાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનો લચકર મુસીબતો વચ્ચે એ માટે મથામણ કરી રહ્યાં છે. એમણે એક એવા વિશ્વસંઘની કલ્પના કરી છે જે આખી માનવ જાતિ માટે વધુ ઉમદા અને ઉજ્જવળ જીવનના બાહ્ય આધારરૂપ બની શકે. એના અગ્રિમ પગથિયાં તરીકે જગતભરમાં વિભિન્ન સામાજિક સંગઠનો ધરાવતા પ્રદેશો વચ્ચે શાંતિમય સહ-અસ્તિત્વના કાળની પણ એમણે સંકલ્પના કરી છે. આવા સહ-અસ્તિત્વના પરિણામે એક એવી સ્થિતિ સરજાતી જાય છે જેમાં સિદ્ધાંતો અને વાદોની મર્યાદાઓથી ઉપર ઉઠાય. આર્થિક ક્ષેત્રે વિનિમયનો સંબંધ વધતો જાય અને રાષ્ટ્રો વિજ્ઞાન અને કલાનાં ક્ષેત્રોમાં વધુ નિકટ આવે.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની યાતનાઓને પરિણામે લવિબ્યમાં યુદ્ધોને રોકી શકે એવો વિશ્વસંઘ રચવાની તીવ્ર ઝંખના બાળી. લોકોએ અને સરકારોએ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ કાંઈક વ્યવસ્થા બાળવી રાખવા માટે એક વિશ્વસંઘની કાયમી આવશ્યકતાનો અનુભવ કર્યો. અને એમાંથી લીગ ઓફ નેશન્સનો આરંભ થયો. એના નિર્માણની પાયાની દૃષ્ટિ કાંઈક અસ્પષ્ટ હતી તથા એનું ઘડતર પણ સારી રીતે ન થઈ શક્યું; તેથી એમ લાગતું હતું કે એનાથી ઇષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ તો નહિ જ થઈ શકે. અને ખરેખર તે અલ્પજીવી જ બન્યું; છતાં એના દ્વારા વ્યવહારની કક્ષાએ વિશ્વસંઘ દ્વારા સુમેળ સાધવાના સહકારી પ્રયાસના આરંભ માટેનું પ્રથમ વિચારબીજ તો પ્રાપ્ત થયું; લલે પછી એના ઉમદા સંકલ્પો એના બંધારણની વ્યવહાર સંબંધી નબળાઈઓને કારણે કુઠિત થઈ ગયા હોય. એના બંધારણમાં કેઈ પણ પગલું ભરવા માટે સર્વસંમતિ મેળવવાનો આગ્રહ મૂકવામાં આવ્યો હતો. એના જ પરિણામે એ એક શક્તિહીન સંગઠન બની ગયું. હકીકતમાં તો એ ખાસ કરીને યુરોપની મહાસત્તાઓની આપખુદીનું જ તંત્ર બની રહ્યું હતું. એ મહાસત્તાઓએ એનો ઉપયોગ જગતના કલ્યાણ અર્થે કરવાને બદલે યથાવત્ સ્થિતિને ટકાવી રાખવા માટે કે પછી પોતાની નીતિરીતિની અભિ-વૃદ્ધિ માટે જ કર્યો. છતાં એક સંગઠિત રૂપે વિશ્વસંસ્થા સ્થાપવાનો યત્ન તો થયો અને જે થોડો સમય એ ટકી શકી એ દરમિયાન એ માનવજાતિ માટે એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના હતી, જેનાથી માનવજાતિના ઇતિહાસમાં એક નવા યુગનો આરંભ થયો.

બીજા વિશ્વયુદ્ધની યંત્રણાઓથી માનવજાતિનો આત્મા જ્યારે ફરીથી હલી ઉઠ્યો ત્યારે અગ્રણી રાજપુરુષો અને ચિંતકોએ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીની રક્ષા કાળે સશસ્ત્ર આક્રમણ સામે અસરકારક સામુદાયિક ઉપાય યોજવા અર્થે એક વિશ્વસંસ્થાની અનિવાર્ય આવશ્યકતાનો ફરી અનુભવ કર્યો. પરિણામે ૧૯૪૫માં ૫૦ રાષ્ટ્રોના સભ્યપદ સાથે યુનો-વિશ્વરાજ્ય સંઘની સ્થાપના થઈ. આજે એની સભ્ય સંખ્યા ૧૪૨ છે. એનો આરંભ ઘણી ઊંચી આશાઓ સાથે થયો હતો. એમાં મનુષ્યનાં યુગજૂનાં સ્વપ્નો અને ઉત્કાંતિ પામતી પ્રકૃતિનાં પ્રમુખ લક્ષ્યો સાકાર કરવાની ખેવના હતી. માનવ એકતાના આદર્શની સિદ્ધિ માટેના બીજા પ્રયત્નોની તુલનામાં આ પ્રયત્ન વધુ હિંમતભર્યો અને ઉમદા હતો; છતાં ફરી એકવાર જગતના આ વિશ્વવ્યાપી સંગઠનના બંધારણમાં જ કેટલીક નબળાઈઓ વણાઈ ગઈ હતી. સલામતી સમિતિમાં પાંચ મહાસત્તાઓ માટે ‘વીટો’ની જોગવાઈ દ્વારા આપખુદી તત્ત્વ ટકાવી રાખવામાં આવ્યું, જેણે એના તંત્રને, એમની કામગીરીને શિથિલ બનાવી દીધી. એ કે આ સંગઠનના અભાવમાં જગતની પરિસ્થિતિ ઘણી વધારે લચકર બની જઈ, ન સુધરી શકે એ હદ સુધી વણસી ગઈ હોત; છતાં આ મહાન અને મહત્વપૂર્ણ સંસ્થાની બાબતમાં હવે એ નિર્થક બનતી જાય છે એવી ભાવના સર્વવ્યાપી બની ચૂકી છે. પણ આજના આ વિશ્વરાજ્યસંઘને માનવ પુરુષાર્થની કે પછી પ્રકૃતિની કામગીરીની અંતિમ ઊપજ ગણવાની જરૂર નથી. એ તો એક અપૂર્ણ આરંભ છે જે એક પ્રાથમિક પ્રસ્થાન તરીકે ઉપયોગિતા ધરાવે છે. એમાંથી પછી એક વિશાળ અને વધુ અસરકારક સંસ્થા વિકાસ પામી શકે છે, જેની છાયામાં જગતનાં તમામ રાષ્ટ્રો એક આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂમિકાએ માનવજાતિની પ્રગતિ માટે સહયોગી બની શકે.

આજે જગતભરમાં અનેક વ્યક્તિઓ અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓ માનવ એકતાની સિદ્ધિ માટે સક્રિય રીતે કામ કરી રહી છે. વિશ્વસમુદાય પાસે જે કાંઈ અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવે છે તે સર્વની સિદ્ધિ માટે, સંસ્કૃતિઓના સમન્વય માટે, જગતના તમામ લોકોની વિભિન્નતાની ભીતર રહેલી એકતાને સાકાર કરી શકે એવી વિશ્વસંસ્કૃતિની સ્થાપના માટે, જગતિક એકતા માટે, કેળવણી માટેની રાજકીય તથા વહીવટી વિશ્વસરકાર માટે, માનવસ્વભાવના રૂપાંતર દ્વારા કે કાયદા દ્વારા

સમાજ પરિવર્તન માટે તે બધા પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓની સંખ્યા ભલે ઓછી હોય પણ તેઓ માને છે કે હવે વિનાશ તરફનાં વહેણને ખાળવા માટે એક વિશ્વસંસ્થાની સ્થાપના એ એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. વિવિધ ક્ષેત્રોના મહાન ચિંતકો એક બાબતમાં સર્વસંમત છે કે આજે એક એવા અસરકારક વિશ્વસંગઠનની તાત્કાલિક આવશ્યકતા છે, જે ઓછામાં ઓછું યુદ્ધોને રોકી શકે, શસ્ત્રદોહને થંભાવી શકે, પૃથ્વીની સાધન સામગ્રીને આંધળી રીતે વેડફાઈ જતી અટકાવી શકે અને પછી એ વિશ્વસંસ્થાના ન્યાય-પૂર્ણ નિર્ણયો અનુસાર જગતની તમામ શક્તિ અને સામર્થ્યનો સૌના હિત માટે ઉપયોગ થઈ શકે.

વિશ્વ-એકતાનું ઘડતર

વિશ્વએકતાનું ઘડતર સત્ય, ન્યાય અને કરુણાના તેમજ સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાના નક્કર પાયા પર જ થઈ શકે. એમાંથી કાંઈ ઓછું હશે તો તે એકતા પણ અધૂરી રહેશે અને તે પછી આ આદર્શનું એક બિનઅસરકારક રૂપ જ બની રહેશે, જે બહુ લાંબું ટકી શકશે નહિ. વિશ્વએકતા માટે કાર્ય કરનારા સૌએ એવાં લક્ષ્યો અને મૂલ્યોનો પુરસ્કાર કરવાનો રહેશે જે પ્રત્યેક સ્તરે રાષ્ટ્રોની વચ્ચેનાં અને રાષ્ટ્રોની આંદરનાં યુદ્ધોને રોકે તથા તેમની વિનાશકતાને ઓછી કરે. જગતના આર્થિક અભ્યુદયને પોષે, અન્યાય, ભેદભાવ અને શોષણને નાબૂદ કરી અથવા એમાં શક્ય એટલો ઘટાડો કરી બધા જ માણસો માટે સામાજિક ન્યાયની માત્રા વધારે, બહેર જીવનનાની તિથડતર માટેના લોકશાહી પાયાનો વિસ્તાર કરે. એ નીતિ સાથે જેમને લાગેવળગે છે એ તમામ અને વિશેષ તો લઘુમતી જૂથો અને વ્યક્તિઓ રાજકીય નીતિરીતિના ઘડતરમાં લાગીદાર બને એવી જોગવાઈ કરે અને જાગૃતિક પરિસ્થિતિની સમતુલાનો ભંગ કરતાં વિનાશક બળોને પાછાં વાળે તથા એની સમતુલાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરે.

અગાઉની ચર્ચા દરમિયાન વિશ્વએકતાની પ્રાપ્તિ માટે શું કરવાનું રહે છે તેનો નિર્દેશ તો થઈ જ ચૂક્યો છે. આ હેતુ માટેનું અસરકારક સંગઠન આજે ભલે રાજકીય ક્ષિતિજથી બહાર હોય, પરંતુ લોકો જો બધે જ ભેગા મળીને એની સફળતા માટેની જરૂરી પરિસ્થિતિ રચવા માટે નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો યંત્રશાસ્ત્રના વિજયોએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે તેમ આજે જે અશક્ય છે તે આવતી કાલે શક્ય બની શકે છે અને મોટા ભાગે

એવું બને પણ છે; છતાં આ દિશાના પ્રયત્નનો આરંભ તો આપણે આપણાથી જ કરી શકીએ. આપણે આપણા વિભિન્ન સમુદાયોમાં તમામ લોકો સાથેના રોજબરોજના સંબંધમાં, જે કોઈની સાથે, જે કોઈ નિમિત્તે સંબંધ રચાય તે સર્વમાં વિચાર, વાણી અને વર્તનની કક્ષાએ જગત એક કુટુંબ હોવાના સિદ્ધાંતને મૂર્ત કરી શકીએ.

જાગૃતિક સ્તરે સાચી એકતા અસરકારક રીતે સિદ્ધ થાય તે પહેલાં પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય એકતાનું હોવું અવશ્યક છે. એ હેતુ માટે વધુમાં વધુ લોકસંખ્યાએ અત્યંત વ્યાવહારિક પરિભાષામાં માનવ બંધુત્વના આદર્શનો સીધેસીધો પુરસ્કાર કરવો જોઈએ. એનો અર્થ એ છે કે મનુષ્યના સ્વભાવગત ગુણો એટલા તો ઊંચા ઊંચે કે જેથી તે વ્યક્તિના પોતાના વ્યવહારને નિયમનમાં રાખવાની સાથે સમાજના સામુદાયિક જીવનને પણ સાચેસાચ અસર કરે. એટલે કે ત્યાં સ્પર્ધાના સ્થાને સહકારની, પારસ્પરિક અથડામણના સ્થાને સર્જનશીલ આદાનપ્રદાનની, સ્વાર્થપરાયણતાના સ્થાને સેવા અને સ્વાર્પણ ભાવનાની, ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને અસહિષ્ણુતાને સ્થાને બધા જ માનવ જીવો પ્રતિ પ્રેમ અને કરુણાભાવની સ્થાપના થવી જોઈએ.

વિશ્વએકતાની તથા વિશ્વસંઘની અભિવૃદ્ધિમાં અને વિશ્વરાજ્યસંઘને વિશ્વનું એક સાચું એકમ બની રહેવામાં એક મોટામાં મોટો અવરોધ છે. રાષ્ટ્રહિતનો એવો સંકુચિત અને જોટો ખ્યાલ જ રાષ્ટ્રના અને સમગ્ર માનવજાતિના હિતો વચ્ચે વિરોધ જુએ છે. લોકો રાષ્ટ્ર અને પ્રાદેશિક એકમો માટેની તેમની વફાદારીની ભાવનાને માનવજાતિ પ્રત્યેની વફાદારીમાં વાળી શકતા નથી અને રાષ્ટ્રો હજી એટલાં ઉદાર અને શાણાં નથી બન્યાં કે તેઓ પોતાના સર્વભૌમત્વનો થોડોક ભાગ સર્વહિત માટે જતો કરી શકે; છતાં આજે માણસ એ બાબતમાં તો સલામ બની જ ચૂક્યો છે કે જગત હવે એક રાજકીય એકમ બની રહ્યું છે અને આપણા વિકાસક્રમમાં એકવાર જેતું સર્વોપરી મૂલ્ય હતું એ રાષ્ટ્રવાદનો અને રાષ્ટ્રના સાર્વભૌમત્વનો વિચાર જરીપુરાણો બન્યો છે, એટલું જ નહિ હવે તો એ સાચી પ્રગતિ માટે અવરોધ રૂપ પણ છે. માણસે લાંબા સમય સુધી સેવેલું વિશ્વએકતાનું સ્વપ્ન જો સાકાર કરવું હશે તો આ વિચારને દૂર કરવાનો રહેશે અથવા એનું રૂપાંતર કરવું પડશે. માનવ એકતાને સાકાર કરવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કામ કરતી બિનસરકારી સંસ્થાઓ આ દિશામાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપી શકે અને હકીકતમાં એ આપી પણ રહી છે.

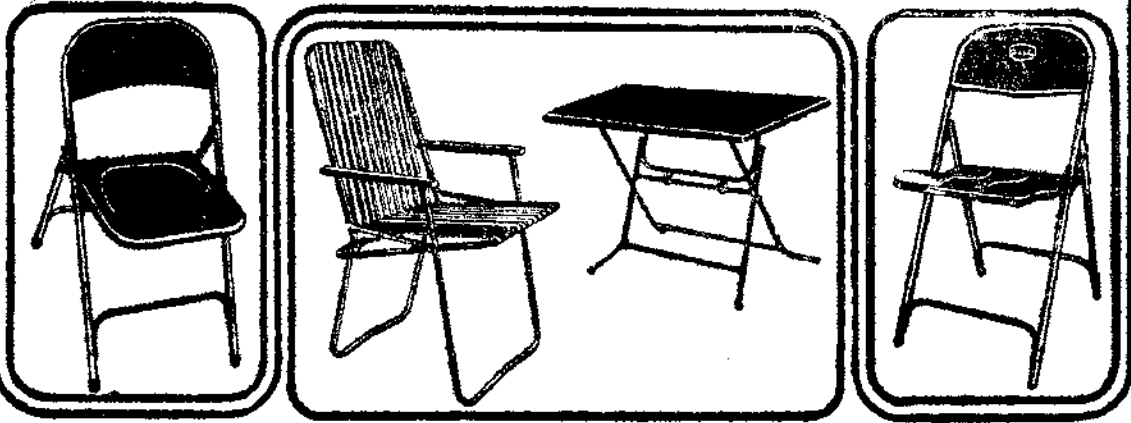
(શ્રી અરવિંદ કર્મધારામાંથી સાભાર)

બહુપર્યોગી શારદા સ્ટીલ ફરનીચર

NAREN

વિવિધ ઉપયોગી 'શારદા' સ્ટીલ ફરનીચર આપના ઘર કે ઓફીસ માટે આદર્શ છે. ઉત્તમ સ્ટીલમાંથી બનાવેલ 'શારદા' સ્ટીલ ફરનીચરની ઉચ્ચ ગુણવત્તા માટે ઉત્પાદનના પ્રત્યેક તબક્કે કડક ચકાસણી કરવામાં આવે છે. "શારદા" સ્ટીલ ફરનીચરની આગવી શ્રેણીમાં ચી ફોલ્ડીંગ ચેર, ઈજીચેર, ટેબલ ઈત્યાદી પસંદ કરો અને કાયમની નિરાંત અનુભવો.

ઉત્પાદકો : શારદા સ્ટીલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ
ચો. બો. નં ૪૪ લાલનગર-૩૬૪૦૦૧

વિશ્વનાં કેટલાંક સ્થાપત્યકીય સ્મારકો

— શ્રી થોમસ પરમાર

સ્થાપત્યકલાનો સમાવેશ લલિતકલામાં કરવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં સ્થાપત્ય માટે વપરાતો શબ્દ Architect છે, જેમાં Architect શબ્દ પણ રહેલો છે. Architect એટલે વડો કારીગર અને તેની કલા Architecture તરીકે ઓળખાય છે. અલંકૃત બાંધકામનો સમાવેશ Architecture શબ્દમાં થાય છે. સર સીડની કોલવીન સ્થાપત્યની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે, કે, “સ્થાપત્ય આકાર આપવાની કલા છે. તેનું કાર્ય કમખર્ચ અને અલંકૃત પિંડોના સંયોજનોથી લાગણી વ્યક્ત અને ઉત્તેજિત કરવાનું છે.” ડબલ્યુ. આર. લેથબી સ્થાપત્યની વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે, “લાગણીનો સ્પર્શ પામેલી ઇમારત એ સ્થાપત્ય.” જેના આધારે માનવી આબોહવા સામે આત્મરક્ષા કરી શકે છે તે ગૃહ કે આવાસ માત્રને જ સ્થાપત્ય ન કહી શકાય; પરંતુ જે ગૃહમાં ભારવહનનો હેતુ સુંદર રીતે સધાયેલો હોય અથવા એવો લાવ તેમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય તેને સ્થાપત્ય કહી શકાય.

સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં સ્થાપત્ય ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ સ્થાપત્ય દ્વારા જે તે સમયની સંસ્કૃતિનું દર્શન પણ આપણને થાય છે. સ્થાપત્ય એ સર્વ યુગોનું એક મુદ્રણાલય છે અને જે સમયે તે બંધાયું હોય તે સમયની સામાજિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ તે રજૂ કરે છે. શ્રી. રત્નમણિરાવ જોટેના શબ્દોમાં કહીએ તો, “સ્થાપત્ય પણ સમાજના સંસ્કારનું માપ કાઢવાનું એક અગત્યનું સાધન છે. કવિતા અને સાહિત્યની પેઠે એ પ્રજાની રસવૃત્તિ વ્યક્ત કરે છે. ઇંટ, લાકડાં ને પથ્થરમાં મૂર્ત થયેલું એ મહાકાવ્ય કે સાહિત્ય છે. માણસ કેવાં રાચરચીલાં વચ્ચે, કેવાં ઘરમાં રહે છે અને કેવાં મંદિરમાં ઇશ્વરને પૂજે છે તે ઉપરથી તેના સંસ્કાર વારસાને જાણી શકાય છે. સમાજ પણ કેવાં ઘર બાંધે છે, કેવાં મંદિર બાંધે છે, ગામ, દેશ કે શહેરને કેવી રીતે અલંકૃત કરે છે તે ઉપરથી તેના જીવનના સંસ્કારનું માપ નીકળે છે.”

પક્ષીઓને માળા બાંધતાં અને કેટલાંક જીવજંતુઓને ઘર બનાવતાં જોઈને મનુષ્યને પણ પોતાને રહેવા માટે પર્ણકુટી બાંધવાનો વિચાર આવ્યો હશે. અને જ્યારે શુક્રાનિવાસી મનુષ્યે શુક્રામાં રહેવાનું ત્યજીને પર્ણકુટી બાંધવાની શરૂઆત કરી હશે ત્યારથી જ સ્થાપત્યકલાનાં બીજ રોપાયાં હશે એમ કહી શકાય. વિશ્વની દરેક પ્રજા એક પ્રાચીન કાળથી વિવિધ સ્વરૂપના સ્થાપત્યના નમૂનાઓ બાંધતી આવી છે. આમાંનાં કેટલાંક સ્થાપત્યના નમૂનાઓ તો માનવીની સ્થાપત્યકીય સિદ્ધિનાં યશોગાન ગાતા અને તત્કાલીન સંસ્કૃતિને પ્રતિબિંબિત કરતા સેંકડો વર્ષોથી આજે પણ અડીખમ ઊભા છે. વિશ્વનો આ સ્થાપત્યકીય વારસો અન્ય ક્ષેત્રની જેમ સમૃદ્ધ છે. આમાંનું કોઈ સ્થાપત્ય માનવીની ધાર્મિક શ્રદ્ધાને પ્રતિબિંબિત કરે છે તો કોઈ સ્થાપત્ય માનવીની સંરક્ષણ સૂઝનો પણ પરિચય કરાવે છે. નિર્માણના હેતુની દૃષ્ટિએ આ સમગ્ર સ્થાપત્ય એ વિભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) ધર્મને કેન્દ્રમાં રાખીને જે સ્થાપત્ય નિર્માણું તે ધાર્મિક સ્થાપત્ય તરીકે ઓળખાય છે. જેમ કે મંદિર, મસ્જિદ, દેવળ, સ્તૂપ, મકબરા વગેરે. (૨) જ્યારે નગર કે નાગરિકને કેન્દ્રમાં રાખીને જે સ્થાપત્ય બંધાયું તે નાગરિક સ્થાપત્ય તરીકે ઓળખાય છે. કિલ્લાઓ, વાવ, કૂવા, તળાવ, કુંડો, રાજપ્રાસાદો વગેરેનો સમાવેશ નાગરિક સ્થાપત્યમાં થાય છે. સ્થાપત્યના બાંધકામની બે પદ્ધતિ એવા મળે છે. પ્રથમ પદ્ધતિ શૈલોત્કીર્ણ કે શૈલાત્મક પ્રકારની છે. અંગ્રેજીમાં તેને Rock-cut કહેવામાં આવે છે. કોઈ પર્વત કે ખડકને અંદરની કે બહારની બાજુથી કોરી કાઢીને જે સ્થાપત્ય રચવામાં આવે છે તે શૈલાત્મક પ્રકારનું સ્થાપત્ય છે. સ્થાપત્યના બાંધકામની બીજી પદ્ધતિ ઇમારતી પ્રકારની છે. અંગ્રેજીમાં તેને Structural કહે છે. બાંધકામ માટેના પદાર્થો—ઇંટ, પથ્થર કે લાકડું ગોઠવીને જે સ્થાપત્ય રચવામાં આવે છે તે ઇમારતી પ્રકારનું છે.

વિશ્વનું સ્થાપત્ય એ માનવ ઇતિહાસનું એક વિસ્તૃત પ્રકરણ છે. વિશ્વના એકેએક દેશમાં સેંકડોની સંખ્યામાં સ્થાપત્યકીય સ્મારકો આવેલાં છે. સ્થાપત્યનાં આ એકેએક

સ્મારકોનો પરિચય કરાવવો એ ભગીરથ કાર્ય છે તેથી કેટલાંક વિશ્વપ્રસિદ્ધ સ્થાપત્યકીય સ્મારકોનો જ પરિચય આ લેખમાં આપવાનો પ્રયત્ન છે.

ઇજિપ્તના પિરામિડો

ઇજિપ્ત એટલે પિરામિડોનો દેશ. પિરામિડ શબ્દ ઇજિપ્તની કલા અને ધર્મભાવનાનો સૂચક બની ગયો છે. પિરામિડ એટલે ઇજિપ્તના રાજા-રાણીઓની શંકુ આકારની કબરો. ઇજિપ્તના લોકો આત્માની અમરતા અને પુનર્જન્મમાં માનતા તેથી શબને મસાલા ભરીને પિરામિડોમાં સાચવી રાખતા. ભવિષ્યમાં જ્યારે પણ મૃત શરીર પુનર્જીવિત થશે ત્યારે તેને લૌકિક જરૂરિયાતોની અગવડ ન પડે તે માટે પિરામિડોમાં અનાજ અને રાચરચીલું મૂકવામાં આવતું. ક્યારેક તો જીવતાં દાસદાસીઓ તથા રાજાઓની પ્રિય વ્યક્તિઓને પણ જીવતી જ પિરામિડમાં ચણી દેવામાં આવતી. નાઇલ નદીના કાંઠે ૬૦ માઇલના વિસ્તારમાં આવા પિરામિડો પાંચ હજાર વર્ષથી આજે પણ ઇજિપ્તના ગૌરવસમા ઊભા છે.

સક્કારાનો પગથિયાંવાળા ઘાટનો પિરામિડ, મેઘડુમનો પિરામિડ, સેનેફ્ટુનો પિરામિડ, કેરો પાસે ચેઓપ્સનો ભવ્ય પિરામિડ, ચેફ્રેનનો પિરામિડ, માયકેરીનો સેનો પિરામિડ, સાહુરાનો પિરામિડ વગેરે નોંધપાત્ર પિરામિડો છે. સર્વ પિરામિડોમાં રાજા ચેઓપ્સે બુકુમાં બંધાવેલો મિરામિડ ભવ્ય છે. ૧૩ એકરમાં ઊભેલા આ પિરામિડનું તલમાન ૭૫૬ ફૂટનું છે જ્યારે તેની ઊંચાઈ ૪૮૦ ફૂટ છે. રામના સેંટ પીટરના દેવળ કરતાં તેનું કદ લગભગ બમણું કહી શકાય. આ ઉત્તુંગ પિરામિડને બાંધતાં એક લાખ મજૂરોને ૨૦ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. ૨.૫ ટન વજનની એક એવી હજારો શિલાઓ તેમાં વાપરવામાં આવી છે. માત્ર કરવત જેવાં નાનાં ઓળરોનો વપરાશ હતો તે સમયે લગભગ પાંચસો ફૂટ ઊંચાં આવાં રાક્ષસી બાંધકામો કેઈપણ પ્રકારનાં યંત્રોની મદદ વિના માત્ર માનવબળ વડે જ રણપ્રદેશમાં બાંધવા એ સાચો જ આશ્ચર્યકારક છે. ઇજિપ્તના પિરામિડો પ્રાચીન ઇજિપ્તની માનવ શક્તિ, શિલ્પકલાની પદ્ધતિ, ભવન નિર્માણનું કૌશલ્ય અને મૃત્યુ પછીના જીવનમાં વિશ્વાસના સાક્ષી છે. તેથી જ પિરામિડો વિશ્વનું વિસ્મયકારક સ્મારક છે.

ઝિગુરત

ઝિગુરત એ બેબિલોનની સંસ્કૃતિનું ધાર્મિક સ્થાપત્ય છે. તે બેબિલોનની સંસ્કૃતિના લોકોની ઈશ્વર પ્રત્યેની

શ્રદ્ધાનું દર્શન કરાવે છે. બેબિલોનના લોકો ઈશ્વરનો વાસ પર્વતશૃંગો પર હોવાનું માનતા પણ આ પ્રદેશમાં પર્વતો હતા નહીં તેથી અહીંના લોકોએ પર્વતની ગરજ સારવા ઝિગુરત પ્રકારનું સ્થાપત્ય બાંધ્યું, નીચેથી ઉપર જતાં ક્રમે ક્રમે ઓછી લંબાઈ-પહોળાઈ ધરાવતા ચાર કે પાંચ થરો વડે ઝિગુરતનું બાંધકામ કરેલું હોય છે. ઉરનો ઝિગુરત વિશ્વ પ્રસિદ્ધ છે. ઉર્નામ્મુ અને ત્રીબ રાજવંશના અન્ય રાજાઓએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેના પાયામાં આ ઝિગુરતનો વિસ્તાર ૨૦૫ x ૧૪૧ ફૂટ છે જ્યારે તેની કુલ ઊંચાઈ ૭૦ ફૂટ છે. સૌથી ઉપરના થરે મંદિર આવેલું છે. ઝિગુરતની વચ્ચેનું બાંધકામ કાચી ઇંટોનું છે જ્યારે આજુબાજુ પાકી ઇંટોનું આઠ ફૂટનું પડ છે. બીજો વિશ્વપ્રસિદ્ધ ઝિગુરત સુસાની પાસે આવેલો એલમનો ઝિગુરત છે. આ ઝિગુરતને પાંચ થરો હતા. તેના પાયાનો વિસ્તાર ૩૫૦ ફૂટ સમચોરસ અને તેની ઊંચાઈ ૧૭૪ ફૂટ હતી.

ચીનની દીવાલ

સંરક્ષણ માટે બાંધવામાં આવેલ દીવાલ જેવું બાંધકામ પણ વિશ્વના સ્થાપત્યનો અમર વારસો બની શકે છે. દેશના સંરક્ષણ માટે બાંધવામાં આવેલી દીવાલ દ્વારા ચીને જગતને એક બુલંદ સ્થાપત્યની ભેટ ધરી છે. વિશ્વની સૌથી મોટી ચીનની આ દીવાલ ૫૩ ફૂટ ઊંચી, ૧૫ થી ૨૬ ફૂટ પહોળી અને ૧૮૮૦ માઇલ લાંબી છે. ઉત્તર અને મધ્ય એશિયાની જંગલી ટોળીઓના આક્રમણથી બચવા માટે આ ભવ્ય દીવાલનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. સમગ્ર દીવાલનું બાંધકામ ઇટેરી છે. બાંધકામના સ્થળે જ ઇંટો પકવવામાં આવતી હતી પરંતુ દીવાલ પહોળી પ્રદેશોમાંથી પણ પસાર થતી હોવાથી ઇંટો બનાવવાની માટી દૂરના પ્રદેશોમાંથી લાવવી પડતી હતી. બે સમાંતર દીવાલો ચણીને તેમની વચ્ચેના ભાગ માટીથી ભરી દેવામાં આવતો. ત્યાર બાદ તેની પર ઇંટો અને પથ્થરના ટુકડા આબજાદિત કરી દેવામાં આવતા. દરેક સો વારે બુરજો ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. ઇસ્વી. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં શી-હાંગ-તી (Shi-hwang-ti) ના સમય દરમિયાન આ તોતિંગ દીવાલનું બાંધકામ શરૂ થયું હતું અને ૧૫-૧૬મી સદીમાં મીંગ વંશના શાસનકાળ દરમિયાન તેનું બાંધકામ પૂરું થયું હતું. આમ તેનું બાંધકામ પૂરું થતાં લગભગ ૧૬૦૦ જેટલાં વર્ષ થયાં હતાં.

ચીની પ્રબળી સરંક્ષણ વિશેની સૂઝ આ દીવાલમાં પ્રદર્શિત થાય છે.

એથેન્સનું પાર્થેનોન (Parthenon) નું મંદિર

પ્રાચીન ગ્રીસ પ્રત્યેક રીતે અચંખો પમાડી દે તેવું મહાન હતું. ગ્રીકોને બાંધી કળાસૂઝ કુદરતની ખાસ બક્ષિસ રૂપે મળી હતી. સર રૉબિનાલ્ડ વૂમફ્રિલ્ડ લખે છે, “ગ્રીકોએ એવું લયબદ્ધ સ્થાપત્ય નિર્માણ કર્યું જેમાં સમગ્રની સાથે પ્રત્યેક અંશ નિશ્ચિત અને નોંધપાત્ર સંબંધમાં હતો, જેથી કરી એની વિનંત દશામાં પણ આ મહાન સ્થાપત્યના એક મહાન કાવ્યનો દરનિર્વાર પ્રભાવ પાડે છે જેની અંદર વિગત ગમે તેટલી સુંદર હોય તો એ સમગ્રની વિભાવનાત્મક એકતા આગળ ગોણ બની રહે છે.” ગ્રીક સ્થાપત્યનાં આ લક્ષણો એથેન્સના પાર્થેનોનના મંદિરમાં સાથે જ ઝિલાયાં છે.

એથેન્સના કિલ્લા ઉપર એથેનાના મંદિરની દક્ષિણ દિશાએ આ લવ્ય મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરના સ્થાપતિ ઇક્ટીનસ અને કેલીકેટસ હતા જ્યારે ફિડિયાસ મંદિરનો મુખ્ય શિલ્પી હતો. મંદિરનો કુલ વિસ્તાર ૧૦૧ ફૂટ ૪ ઇંચ x ૨૨૮ ફૂટ હતો. લંબાઈ-પહોળાઈનું તેનું પ્રમાણ ૪ : ૯ હતું. પૂર્વ દિશાભિમુખ તેના મુખ્ય પ્રવેશમાં થઈને મુખ્યમંડપ (Naos) માં જઈ શકાય છે. આ મુખ્યમંડપ હેકાટોમ્પેડોન તરીકે ઓળખાય છે. પશ્ચિમ ખૂણે એથેના પાર્થેનોસનું પ્રસિદ્ધ શિલ્પ આવેલું છે. આ શિલ્પ ફિડિયાસની સર્વોત્તમ કૃતિ ગણાય છે. સુવર્ણ અને હાથીદાંત વડે બનેલું આ શિલ્પ તેની પાદપીઠ સાથે ૪૨ ફૂટ ઊંચું છે. મધ્ય મંડપની છત સુંદર રીતે અલંકૃત અને ચિત્રિત કરેલી છે. મધ્ય મંડપમાં પ્રકાશ લાવવાની શી યોજના હશે તે વિશે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. મોટા વિશાળ બેવડા દરવાજા એ જ પ્રકાશ લાવવાનું સાધન હશે. મધ્યમંડપની પશ્ચિમે પાર્થેનોનનો ખંડ આવેલો છે. પ્રવેશ ચોકી (Opisthodomos) દ્વારા તેમાં પ્રવેશી શકાતું. પ્રવેશ-ચોકીની છત ચાર આયોનિક સ્તંભો પર ટેકવાયેલી હતી. આ મંદિરમાં આયોનિક અને ડોરિક એમ બંને પ્રકારની સ્થાપત્યકીય શૈલીઓ ભેવા મળે છે. મધ્યમંડપ અને દેવીના ખંડ વચ્ચેનો ભાગ ચાર ફૂટ જાડી દીવાલ વડે આવૃત્ત હતો. સમગ્ર મંદિરને ફરતો નવ ફૂટ પહોળો પ્રદક્ષિણાપથ હતો, મુખભાગની સન્મુખે તે ૧૧ ફૂટ

પહોળો હતો. મંદિરનાં બાહ્ય લક્ષણોમાં તેના ચપટી ઘાટના (fluted) સ્તંભો ખાસ નોંધપાત્ર છે. ૩૪ ફૂટ-૩ ઇંચ ઊંચા સ્તંભો તેની કુલોએ ૭ ફૂટ - ૭ ઇંચ વ્યાસ ધરાવે છે. ખૂણામાંના સ્તંભો સહેજ વધુ - ૧૩ ઇંચ વ્યાસ ધરાવે છે. સ્તંભો પર ૧૧ ફૂટ ઊંચી છતનું બાંધકામ છે, જેમાં પીઠ (architrave) શિલ્પપ્રક્રિયાઓ (Frieze) અને કોર્નિસ (Cornice) આવેલાં છે. પેડિ-મેન્ટસ (Pediments) નું નમણું ૧૭૩ અંશ જેટલું છે. પાંચમી કે છઠી સદીમાં આ મંદિર બાયઝેન્ટાઇન ચર્ચમાં ફેરવવામાં આવ્યું હતું અને પૂર્વ દિશાએ તેનો એક છેડો આપાકાર (Apse) કરવામાં આવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૨૦૪માં એથેન્સના ક્રેન્કિશ ડયુકના સમય દરમિયાન લેટીન ચર્ચ તરીકે તેનો ઉપયોગ થતો. ઈ.સ. ૧૪૫૮માં તે તુર્કી મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યું. ૧૬૮૭માં જ્યારે વેનેટિયન્સે એથેન્સનો કબજો લીધો ત્યારે તેને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૮૦૧-૦૩માં તેમાંનાં ઘણાં શિલ્પો બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. ઈ.સ. ૧૮૬૪ના ધરતીકંપના લીધે તે ઘણું જ ખંડિત થયું. ઈ.સ. ૧૯૨૧-૨૬ દરમિયાન તેના વેરવિખેર ટુકડાઓ ભેગા કરીને ઉત્તર દિશા તરફના ભાગને ફરી ગોઠવવામાં આવ્યો. હાલમાં માત્ર તેની અંદરનો કેટલોક જ ભાગ જળવાઈ રહેવા પામ્યો છે.

રોમનું કૉલોઝિયમ

રોમના સ્થાપત્યના સંબંધમાં રશકેર્થ લખે છે, “મહાન બિનસાંપ્રદાયિક સ્થાપત્ય રચવામાં રોમ સર્વ પ્રથમ હતું એમ કહેવામાં લાગે જ અતિશયોક્તિ લેખાશે.....માનવતાવાદનું સ્થાપત્ય ત્યાં હતું જે મૂલ સ્રોતમાંથી આપણાં બિન સાંપ્રદાયિક બહેર મકાનો ફૂટી નીકળ્યાં છે.” રોમન શિલ્પ સ્થાપત્યનાં બે આગળ પડતાં લક્ષણો તરીકે બાંધણીની સંગીનતા અને વિચારની લવ્યતા એ બે ગણાતાં. રોમનું કૉલોઝિયમ રોમન સ્થાપત્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

રોમનું કૉલોઝિયમ ફ્લેવિયન એમ્પ્રીથિયેટર તરીકે બાંધીતું છે. વેસ્પોસિયને ઈ.સ. ૭૦માં તેનું બાંધકામ શરૂ કરાવ્યું હતું અને ડોમિટિયને ઈ.સ. ૮૨માં તે પૂરું કરાવ્યું હતું. એસ્ક્વીલીન અને કેલીઅન પર્વતોની ટેકરીઓની વચ્ચે આવેલ આ કૉલોઝિયમનો વિસ્તાર ૬૨૦ ફૂટ x ૫૧૩ ફૂટ છે. તેના દરેક મજલે બહારની બાજુએ

૮૦ કમાનોની ગોઠવણી કરેલી છે. સૌથી નીચેની હરોળની આવી કમાનો પ્રવેશદ્વારો તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતી, જેના દ્વારા અંદર વિવિધ વર્ગની ભેઠકો સુધી પહોંચી શકાતું. અંડાકારનો તેનો રંગમંચ(Arena) ૨૮૭ ફૂટ x ૧૮૦ ફૂટ જેટલો વિસ્તાર ધરાવે છે. રંગમંચને ફરતી ૧૫ ફૂટ ઊંચી દીવાલ છે, અને તેની પાછળ જ પોડિયમ(Podium) આવેલું છે, જ્યાં રાજ્યના વડાઓ અને અધિકારીઓ માટેની ભેઠકો છે. પોડિયમની પાછળ ૫૦,૦૦૦ પ્રેક્ષકો સમાવી શકે એટલું વિશાળ ઓડીટોરિયમ આવેલું છે. ઓડીટોરિયમમાં ભેઠકોની સૌથી નીચેની હરોળની નીચે જંગલી પશુઓ રાખવાની ભોડ બનાવેલી છે. રોમનોએ આ લબ્ધ ઈમારત કોઈપણ પ્રકારના બહારના ટેકા વિના બાંધી છે. તેની બાંધણી એટલી મજબૂત હતી કે રોમનો એમ કહેતા કે, “કોલેઝિયમ જ્યારે તૂટશે ત્યારે જ રોમનું પતન થશે.”

રોમનું સેંટ પીટરનું દેવળ

ખ્રિસ્તી ધર્મ પૂર્વમાં ઉદ્ભવ્યો પણ તેનું પ્રસારણ પશ્ચિમમાં વધુ પ્રમાણમાં થયું છે. તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મનાં મુખ્યતમ સ્થાપત્ય - દેવળો (Churches) પશ્ચિમના દેશોમાં બંધાયેલાં વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ધુમટો, મિનારા અને રંગીન કાચની બાજીઓના કારણે દેવળોનું સ્વરૂપ ઘણું જ આકર્ષક લાગે છે. દેવળનું તલમાન કોસાકારે હોય છે. ચેપલ (Chaple) કેથેડ્રલ(Cathedral) અને બાસિલિકા એ દેવળોનાં વિવિધ સ્વરૂપો છે. ચેપલ એ નાના સ્વરૂપનું દેવળ છે. મોટા દેવળની અંદર જ કોઈ એક ભાગમાં ચેપલ બાંધવામાં આવે છે. કેથેડ્રલ એ પ્રાંતનું મુખ્ય દેવળ છે, જ્યાં પ્રાંતના ધાર્મિક વડા - બિશપનું નિવાસસ્થાન સંકળાયેલું હોય છે. કેથેડ્રલમાં ધર્મસંઘના સભ્યો સમૂહ(Congregation)ના પ્રાર્થના માટે એકત્રિત થતા હોય છે. જે દેવળમાં કોઈ સંતના શબને દફનાવવામાં આવ્યું હોય અને તે દેવળ તે મૃત સંતને અર્પવામાં આવે તેવું દેવળ બાસિલિકા પ્રકારનું છે. વિશ્વનાં દેવળોનો ઉત્તમાત્મ નમૂનો રોમનું સેંટ પીટરનું દેવળ પૂરું પડે છે. આ દેવળ બાસિલિકા પ્રકારનું છે. કોસારોહણની સળ ભોગવીને શહાદતને વરેલા ઇસુના પદ્મશિખ સંત પીટરને અહીં જ દફનાવવામાં આવ્યા હતા. પાછળથી ત્યાં આ દેવળ બાંધવામાં આવ્યું અને સંત પીટરને અર્પણ કરવા આવ્યું હતું.

૩૯,૯૫૦ ચો. મીટરમાં વિસ્તરેલા આ દેવળમાં ૪૯૯ સ્તંભો, ૪૩૯ માનવ કદનાં શિલ્પો અને ૪૦ ઓલ્ટાર (Altar) [=ધાર્મિક વિધિ (mass) કરવા માટે દેવળના આપાકાર છેડા તરફ દેખાતી જેમ ઊભું કરેલું પથ્થરનું બાંધકામ] આવેલી છે. ફૂટબોલ રમવાનાં છ મેદાન બની શકે તેટલો આ દેવળનો વિસ્તાર છે. દેવળની મધ્યમાં આવેલી ઓલ્ટાર પોપ માટે જ છે. છતમાં રહેલાં ૧૦ ધુમટો દેવળની વિશાળતામાં વધારો કરે છે. ઈ. સ. ૧૫૦૬માં શરૂ થયેલું આનું બાંધકામ ૧૨૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યું હતું. તેના નિર્માણકાળ દરમિયાન બ્રેમાન્ટે, માઈકલ એન્જેલો, માઈકેનીની વગેરે શિલ્પી અને સ્થપતિઓનું માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું હતું. દેવળની મુખ્ય ઓલ્ટાર ઉપર અલંકૃત મંડપ (Baldachin) ઊભો કરેલો છે. ૨૯ મીટર ઊંચો આ તામ્રમંડપ બની નીતું સજ્જન છે. મંડપના બાંધકામમાં ૬૫ ટન તાંબુ વાપરવામાં આવ્યું હતું. ઓલ્ટારથી ૨૪ મીટર દૂર ચાર મોટા અર્ધસ્તંભો (Pilaster) ઉપર મંદિરનો મુખ્ય ધુમટ ટેકવવામાં આવ્યો છે. દેવળનું જડતરકામ ઘણું જ પ્રશંસનીય છે.

પિઝાનો દળતો મિનારો

કોઈપણ સ્થાપત્ય શુરુત્વમધ્યબિંદુની સમસૂત્ર હોવું જોઈએ. સ્થાપત્યના આ મરહૂવના સિદ્ધાંતને અલગાઈએ મૂકીને ઇટાલીમાં આવેલ પિઝાનો મિનારો લગભગ ૮૦૦ વર્ષોથી દળતો ઊભો છે. એટલે જ જગતનાં આશ્ચર્યોમાં તેની ગણના થાય છે.

સંત માર્કની સ્મૃતિમાં એક મિનારો બાંધવાનું ઇટાલી-વાસીઓએ નક્કી કર્યું. આવો મિનારો માત્ર ઇટાલીમાં જ નહીં પણ સારાયે જગતમાં પ્રસિદ્ધ બની રહે તેવો હોવો જોઈએ. આ વિચારનું પરિણામ તે પિઝાનો દળતો મિનારો. ઈ. સ. ૧૧૭૪માં પ્રસિદ્ધ સ્થપતિ બોનાનાના હસ્તે તેનો પાયો નાંખાયો. પાયાની દીવાલ ૧ ફૂટ જાડી છે જ્યારે ઉપરની દીવાલ તેનાથી અરધી જાડાઈ ધરાવે છે. સંપૂર્ણ મિનારાનું બાંધકામ આરસનું છે. તેનો બેઝમેન્ટ-વાળો ભાગ સ્તંભો પર ટેકાયેલી અર્ધગોળાકાર કમાનોથી આવૃત્ત છે. આઠ મજલાના બનેલા આ મિનારાના અંતિમ મજલે મોટા કદના સાત ઘટેા રાખવામાં આવ્યા છે. ૧૭૯ ફૂટ ઊંચા આ મિનારાને જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૨૯માં માપવામાં આવ્યો ત્યારે તે શુરુત્વમધ્યબિંદુથી ૧૫૩ ફૂટ

ઢળેલો હતો અને ઈ. સ. ૧૯૧૦માં ૧૬૩ ફૂટ ઢળેલો હતો.

મિનારાના નમણતું કોઈ જ કારણ આજ દિન સુધી જાણવા મળ્યું નથી; એટલું જ નહીં પરંતુ તેની ઢળવાની ક્રિયા આજે પણ ચાલુ જ રહી છે. તેના નમણની ક્રિયા જાણવા માટે તેના બાંધકામનો ઇતિહાસ રસિક છે. જ્યારે તે ૪૦ ફૂટ જેટલો બાંધાયો ત્યારથી જ તેણે ઢળવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ અથવા તો બીજા કોઈ પણ કારણે તેના સ્થપતિ બોનાનોએ તેના બાંધકામની જવાબદારી પડતી મૂકી. ઈ. સ. ૧૨૩૪માં બેનેનટોએ અધૂરું બાંધકામ આગળ શરૂ કર્યું. ચોથા મજલાનું બાંધકામ કર્યા પછી બેનેનટોએ પણ તે કાર્ય પડતું મૂક્યું. તે પછી વિલિયમ નામના સ્થપતિએ તેના બે મજલા પૂરા કર્યા ત્યારે પણ મિનારો તો ઢળતો જ રહ્યો. મિનારો જે દિશામાં ઢળતો જતો હતો તેની વિરુદ્ધની દિશામાં નમણ ધરાવતા ઉપરના બે મજલા બાંધવામાં આવ્યા. તેમ છતાં મિનારાની ઢળવાની ક્રિયા તો ચાલુ જ રહી. લગભગ ૧૦૦ વર્ષ બાદ ટોમસો પિગ્મ નામના સ્થપતિએ મિનારાના અંતિમ બે મજલાનું બાંધકામ પૂર્ણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૩૫૦માં એટલે કે લગભગ બે સદીના અંતે આ ઇમારત ઊભી થઈ, પણ ઢળતી !

મિનારાની ઢળવાની ક્રિયા ચાલુ જ હોવાથી તેમાં છ મોટી તિરાડો પડી ગઈ છે. વિશ્વની આ આશ્ચર્યજનક ઇમારતનાં રક્ષણ માટે અને તેને પાયમાલ થતી અટકાવવા માટે ત્યાંની સરકાર સતત પ્રયત્નશીલ છે. મિનારાના ઉપરના ઘાંટો વગાડવા પર અને મિનારાની આબુખાબુ બાહોનીની અવરજવર પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. દર પચ્ચીસ વર્ષે લગભગ તે ૧૩ ઇંચ જેટલો ઢળતો જાય છે. મિનારો આ રીતે સતત ઢળતો જ રહેશે તો એક દિવસે વિશ્વનું આ આશ્ચર્યકારક સ્થાપત્ય ગુમાવવાનો વારો આવશે.

એફીલ ટાવર

ફ્રાંસની રાજકાંતિની શતાબ્દીની ઉજવણી નિમિત્તે પેરીસમાં એક આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન યોજવાનું અને ત્યાં જ એક ટાવર બાંધવાનું ફ્રાંસની સરકારે નક્કી કર્યું. ટાવર માટે સરકાર પાસે ૭૦૦ પ્લાન આવ્યા તેમાંથી એફીલનો પ્લાન સ્વીકારાયો. ઈ. સ. ૧૮૮૭માં તેનું નિર્માણ શરૂ થયું અને ૩૧મી માર્ચ ૧૮૮૯ના રોજ પૂરું થયું.

આમ બાંધકામ પૂરું થતાં બે વર્ષ અને બે મહિના જેટલો સમય થયો હતો. તેના બાંધકામ માટે ૪૦ ઇંચનેરો તથા ડિઝાઇનરોની સેવા લેવામાં આવી હતી. કારીગરો રોજના દસ કલાક કામ કરતા હતા. તેના બાંધકામમાં પચ્ચીસ લાખ રિવેટ વાપરવામાં આવ્યા હતા. ટાવરની સમગ્ર ઊંચાઈ ૧૦૨૪ ફૂટ છે. તેનો પ્રથમ માળ ૧૮૮ ફૂટની ઊંચાઈએ છે જ્યારે બીજો માળ ૩૮૦ ફૂટ ઊંચે છે. ૬૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ એક પ્લેટફોર્મ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે જ્યાંથી વૈજ્ઞાનિકો અવકાશનો અભ્યાસ કરી શકે છે. ટાવર બાંધવાનો જે ખર્ચ થયો હતો તેનો ૩ ભાગ એક જ વર્ષમાં વસૂલ થઈ ગયો હતો. કરાર પ્રમાણે ૨૦ વર્ષ સુધી આ ટાવરનો કબજો એપ્રીલની પાસે રહ્યો. બાદ ફરી ૨૦ વર્ષ માટે કરાર લાંબાવાયો હતો. સખત ગરમીમાં ટાવર ત્રાંસો થઈ જાય છે અને સખત ઠંડીમાં તેની ઊંચાઈ ઘટી જાય છે.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે જર્મનીએ પોતાના સૈનિકોને પેરિસ પર હુમલો કરવાનો જે સંદેશો મોકલ્યો તે આ ટાવરના રેડિયો સ્ટેશન પર ઝિલ્લઈ ગયો તેથી ફ્રાંસ સાવધ થઈ ગયું. પરિણામે મોરેનના યુદ્ધમાં ફ્રાંસને વિજય સાંપડ્યો. ત્યારથી આ ટાવર ‘ફ્રાંસના ચાકીદાર’ તરીકે ઓળખાય છે.

સાંચીનો મહાસ્તૂપ

લગવાન બુદ્ધ કે બૌદ્ધધર્મના કોઈ આગળ પડતા ધર્મોપદેશકના દેહના અવશેષ દા.ત. વાળ, નખ, દાંત કે અસ્થિ પર, બુદ્ધાનુદા થર, પડ કે અગાશી પર અર્ધ-અંડાકારે જે ઇમારત રચવામાં આવે છે તે સ્તૂપ તરીકે ઓળખાય છે. સ્તૂપ એ બૌદ્ધોનું સ્મારકગૃહ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી ભારતમાં ઠેકઠેકાણે આવા સ્તૂપો બાંધવાની પરંપરા હતી. મધ્યપ્રદેશમાં ભીલસાની નજીક સાંચીમાં ૬૦ જેટલા નાના-મોટા સ્તૂપો હયાત છે. તે સર્વમાં સ્તૂપ નં ૧ જે મહાસ્તૂપ તરીકે ઓળખાય છે તે જગ-પ્રસિદ્ધ છે. વર્તમાન સ્તૂપ શુંગકાલીન (ઈસ્વી. પૂર્વે લગભગ ૧૮૫થી ઈ. સ. ૧૫૦) છે. પણ મૂળ સ્તૂપ મૌર્ય-કાલીન છે. સમ્રાટ અશોકે મૂળ ઇંટેરી સ્તૂપ બાંધાવ્યો હતો. શુંગકાલ દરમિયાન સ્તૂપની આસપાસ ચૂનાનું આવરણ ચઢાવીને સ્તૂપનું કદ વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું હતું. સ્તૂપનો વ્યાસ ૧૨૦ ફૂટ છે જ્યારે તેની ઊંચાઈ ૫૪ ફૂટ છે. સ્તૂપના અંડને મધાળે હર્મિકા અને તેની મધ્યમાં ત્રિલલછત્ર આવેલું છે, જે બૌદ્ધધર્મના ત્રિરત્ન—બુદ્ધ,

ધર્મ અને સંઘનું પ્રતીક છે. સ્તૂપના મથાળેથી અડધે નીચે અંડને ફરતો ૧૬ ફૂટ ઊંચો થર છે અને તેને ફરતો કઠેડો (વેદિકા) છે. આ થર પ્રદક્ષિણા પથ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતો. ત્યાં પહોંચવા માટે દક્ષિણ દિશાએ સામ-સામે બે સોપાન ઊભીઓ ગોઠવેલી હતી. સ્તૂપને ફરતો ભૂમિ પર એક અન્ય પ્રદક્ષિણા પથ પણ આવેલો હતો. તેને ફરતો પણ એક કઠેડો છે. બૌદ્ધ સ્થાપત્યની પરિભાષામાં આ કઠેડો મહાવેદિકા તરીકે ઓળખાય છે. લાકડાના કઠેડાના જેવી બાંધણીનું અનુકરણ પથ્થરમાં કરવામાં આવ્યું છે. દરેક બે સ્તંભોની વચ્ચે ત્રણ મસૂરા-કાર આડી સૂચિઓ - છાટો (Rail bar) એકબીજા સાથે નરમાદાની પદ્ધતિથી સાલવીને અને ત્યાર બાદ સ્તંભો ઉપર ઉપ્પીશ (Coping stone) મૂકીને વેદિકા બનાવવામાં આવી છે. આ સ્તૂપમાં ત્રણ વેદિકા છે - ભૂમિપરની, અંડને ફરતી અને અંડને મથાળે આવેલી વેદિકા જે હર્મિકા તરીકે ઓળખાય છે. આમ સાંચીનો સ્તૂપ ત્રિમેખલાયુક્ત છે. ભૂમિ પરની અને અંડને ફરતી વેદિકા મંડલાકાર છે જ્યારે અંડના મથાળા પરની વેદિકા સમચોરસ ઘાટની છે. ભૂમિ પરની મહાવેદિકા ૧૧ ફૂટી ઊંચી છે. વેદિકાના સ્તંભો અને આડી છાટો જ્યાં એક-બીજાને કાટખૂણે છેદે છે ત્યાં કમળો, વેલો વગેરે ભાતો કોતરેલી છે અને વેદિકાના સ્તંભો પર મૂર્તિશિલ્પો કોતરેલાં છે.

સ્તૂપની ચારે દિશાએ પ્રવેશ માટેના માર્ગ અને તેમની સન્મુખ સુંદર કોતરણીવાળા ૩૪ ફૂટ ઊંચા અને ૧૮ ફૂટ પહોળા ચાર દરવાજા આવેલા છે. સ્થાપત્યની પરિભાષામાં આ દરવાજા તોરણ તરીકે ઓળખાય છે. બે ચોરસ ઘાંભલા અને તે ઉપર સહેજ બાહ્યગોળ ઘાટ ધરાવતી સમાંતર ત્રણ પીઠા ગોઠવીને આ તોરણોની રચના કરવામાં આવી છે. પીઠાની બંને બાજુઓ અને ઘાંભલાઓની ચારે બાજુઓ પર સુશોભિત સારકચો કંલરેલા છે. સ્તૂપનું મુખ્ય તોરણદ્વાર દક્ષિણ દિશામાં છે આ તોરણદ્વાર સૌથી પ્રથમ બાંધાયું હતું. ત્યાર બાદ અનુક્રમે ઉત્તરનું, પૂર્વનું અને છેલ્લે પાશ્વમનું તોરણદ્વાર બાંધાયું હતું. પ્રથમ અને અંતિમ તોરણદ્વાર વચ્ચે બાંધકામનો ગાળો ચાળીસેક વર્ષનો પડે છે. ઉત્તર દિશાનું તોરણદ્વાર સૌથી સારી સ્થિતિમાં છે.

ઈલોરાનું કૈલાસ

ભારતમાં ઔરંગાબાદની નજીક આવેલ ઈલોરા સ્થળે

૩૪ જેટલા શૈલાત્મક સ્થાપત્યના નમૂના છે. ગુફા નં. ૧ થી ૧૨ બૌદ્ધ ધર્મને લગતી, નં. ૧૩ થી ૨૯ હિંદુધર્મને લગતી અને નં. ૩૦ થી ૩૪ની ગુફાઓ જૈનધર્મને લગતી છે. આમ ઉપરોક્ત ત્રણે ધર્મોનો ત્રિવેણીસંગમ ઈલોરાની સ્થાપત્યકલામાં થયો છે. આ બધી ગુફાઓમાં ગુફા નં. ૧૬ જે કૈલાસ અથવા રંગમહેલ તરીકે ઓળખાય છે, તે શૈલાત્મક પ્રકારના સ્થાપત્યમાં જગતભરમાં અગ્રસ્થાને ખિરાજે છે. તેનો શિલ્પ-સ્થાપત્યનો વૈભવ જોતાં તે પથ્થરમાં કંડારેલું ઊર્મિકાવ્ય લાગે છે. મધ્યમાં ૧૬૪ ફૂટ x ૧૦૯ ફૂટની પીઠિકા પર ૯૬ ફૂટ ઊંચું, બે મજલાવાળું મંદિર છે. મંદિરને ફરતા વિસ્તૃત ચોકની ત્રણે બાજુએ દીવાલોની ગરજ સારતા ખડકો જેથી ત્રણ માળ સુધી કોરેલા છે. બે મજલાના નાંદીમંડપને રંગમંડપ સાથે પુલ દ્વારા જોડેલ છે. પુલની બંને બાજુએ ૧૫ મીટર ઊંચા કીર્તિસ્તંભ છે. મંદિરની પીઠિકા પર કીડા કરતા હાથી-ઓની હારમાળા છે. હાથીઓનાં શિલ્પો જીવંત લાગે છે. રંગમંડપની પશ્ચિમ બાજુએ ગર્ભગૃહ છે જેમાં શિવલિંગ પ્રતિષ્ઠિત છે. મંદિરનું વિમાન પાંચ મજલાનું છે. આ શૈલાત્મક મંદિર બાંધવાની શરૂઆત રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા કૃષ્ણ ૧લાના સમયમાં ઈ.સ. ૭૬૦માં થઈ હતી. તેનું બાંધકામ ક્યારે પૂરું થયું તે વિશે જાણવા મળતું નથી, પરંતુ ત્રણ સદી સુધી તેનું બાંધકામ ચાલ્યું હોવાનું અનુમાન છે.

બોરોબુદર

જાવામાં આવેલું બોરોબુદર એ બૌદ્ધ સ્થાપત્ય છે. ગ્રાચીન સમયમાં જાવામાં પ્રસરેલ ભારતીય સંસ્કૃતિની તે શાખ પૂરે છે. બોરોબુદરનો અર્થ 'બહુબુદ્ધ' એવો કરવામાં આવે છે. તેમાં ૭૦૦ જેટલી બુદ્ધ પ્રતિમાઓ આવેલી હોવાથી આ અર્થ સાચો જણાય છે. સમચોરસ તલમાન ધરાવતું આ બૌદ્ધ દેવાલય વિશાળ રમણીય મેદાન વચ્ચે આવેલા એક ટેકરાની ટોચ પર આવેલું છે. તેના તલમાનતા સમચોરસની દરેક બાજુએ વચ્ચેના ભાગમાં બે બે નિર્ગમે (Projections) કાઢેલાં છે નવ મજલાના દેવાલયની ઊંચાઈ તેના વિસ્તારની તુલનામાં ઘણી જ ઓછી જણાય છે. તેનો વિસ્તાર ૩૬૦ x ૩૬૦ ફૂટ છે જ્યારે તેની ઊંચાઈ ૧૧૭ ફૂટ છે. આથી આનો દેખાવ કાચબાની જેમ બેઠા ઘાટનો લાગે છે. તેની કુલ નવ પીઠિકાઓ પૈકી નીચેથી ગણતાં પ્રથમ છ પીઠિકાઓ સમચોરસ છે જ્યારે તે પછીની ત્રણ પીઠિકાઓ વર્તુલાકારે છે. કેમે

ક્રમે નાની થતી જતી આ વર્તુલાકાર પીઠિકાઓ એક પર બીજી એ રીતે ગોઠવેલી છે. ત્રણે પીઠિકાની ઉપર ફરતે ૭૨ નાના સ્તૂપોની શ્રેણીઓ છે. સૌથી ઉપરની પીઠિકા પર કળશ તરીકે સ્તૂપ મૂકેલ છે. પિરામિડ ઉપર સ્તૂપ રચ્યો હોય તેવી આ ઇમારત લાગે છે.

શ્વે ડેગોન પેગોડા

બર્મા એટલે પેગોડાનો દેશ. પેગોડાનો મૂળ શબ્દ પયા છે. બર્મામાં બંધાયેલ સ્તૂપ પેગોડા તરીકે ઓળખાય છે. દરેક શ્રદ્ધાળુ બર્મા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પેગોડા બાંધીને પુણ્ય મેળવવાની આશા રાખતો, પરિણામે બર્મામાં દરેક ગામ અને શહેરમાં પેગોડા બંધાયા. પીઠિકાના ત્રણ કે પાંચ સ્તર પર ઘંટાકારે પેગોડા બાંધેલો હોય છે. એની પર શંકુ ઘાટની ટોચ અને ટોચ પર તિ (= છત્રી) મૂકેલી હોય છે, જે મોટેભાગે લોહાની હોય છે. ક્યારેક તેની પર ઢાળ ચડાવેલો હોય છે.

રંગૂન પાસે આવેલો શ્વે ડેગોન પેગોડા જગપ્રસિદ્ધ છે. તે બર્માનું માત્ર રાષ્ટ્રીય સ્મારક જ નહીં પણ બર્માના આત્માને રજૂ કરે છે. બુદ્ધના પવિત્ર આઠ વાળ પર આ સ્મારક બંધાયું છે. પેગોડાની કુલ ઊંચાઈ ૩૭૦ ફૂટ છે. લંડનના સેન્ટ પોલના દેવળ કરતાં તે સહેજ જ ઊંચો ગણાય. શરૂઆતમાં તેની ઊંચાઈ માત્ર ૨૭ ફૂટ જ હતી પણ ૧૫-૧૬મા સૈકામાં તે ૧૨૯ ફૂટ ઊંચો બનાવવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૬૮માં તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ ઘડવામાં આવ્યું હતું. પેગોડાની પીઠિકા ૬૦૦ ફૂટ લાંબી, ૬૮૫ ફૂટ પહોળી અને ૧૬૫ ફૂટ ઊંચી છે. ઘંટાકાર આ પેગોડા પર 'તિ' બનાવેલી છે.

અંગકોર વટ

કંબોડિયા દેશનું વિશ્વવિખ્યાત સ્થાપત્ય અંગકોર વટનું દેવાલય છે. રાજા સૂર્યવર્મન દ્વિતીયે (ઈ. સ. ૧૧૧૨-૧૧૫૧) તે બંધાવવું શરૂ કર્યું હતું. આ રાજાના શાસન દરમિયાન અંગકોર વટનો મુખ્ય ભાગ બંધાયો હતો. તેના અનુગામી રાજા ધરણીન્દ્ર વર્મન દ્વિતીય (ઈ. સ. ૧૧૫૨-૧૧૮૧)ના સમયમાં તેનું બાંધકામ પૂરું થયું. 'અંગકોર' એ સંસ્કૃત ભાષાના નગર શબ્દનું અપભ્રંશ છે. જ્યારે 'વટ' એ આધુનિક સિયામી ભાષાનો શબ્દ છે, જે બૌદ્ધ ધર્મની ઇમારત માટે પ્રયોજાય છે. તેથી અંગકોર વટ એટલે નગર મંદિર એવો અર્થ કરી

શકાય. અસલ આ વૈષ્ણવ મંદિર પાછળના કાળમાં બૌદ્ધ વિહારમાં ફેરવાયું હતું. વિશાળ પવિત્ર મંદિરને ભૌતિક જગતથી વિખૂટું પાડવા માટે તેની ચોતરફ ૬૫૦ x ૬૫૦ ફૂટ વિસ્તારની સમચોરસ ૨૫ ફૂટ ઊંડી, પાણીથી ભરેલ ખાઈ કરવામાં આવી છે. ખાઈની કુલ લંબાઈ ૨૩ માઈલ જેટલી થાય છે. ખાઈનું ખોદકામ કરતાં નીકળેલ માટી વડે મધ્યમાં ઊંચો ટેકરો કરીને તેની પર મુખ્ય મંદિરનો ભાગ બાંધવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમ તરફ પાણીની મધ્યે બાંધેલ પુલની મદદથી મંદિરમાં અવર-જવર થઈ શકે છે. ૧૫૦૦ ફૂટ લાંબો, ૩૬ ફૂટ પહોળો અને ૭ ફૂટ ઊંચો માર્ગ પુલ સાથે જોડાયેલ હતો. મુખ્ય બાંધકામની નજીક કોસાકારે એક થર આવેલો છે. પ્રવેશની સીધી હરોળમાં સોપાનશ્રેણી છે જ્યાંથી બીજા થર પર જઈ શકાય છે. આ બીજો થર પ્રથમ થર કરતાં ઊંચો ઊંચાઈ ધરાવે છે. સ્તંભાવલિયુક્ત પડાળીથી આવૃત્ત, ૧૮૫ ફૂટ x ૨૦૦ ફૂટ કદની લંબચોરસ પીઠિકાના ચારે ખૂણે ચાર શિખરો આવેલાં છે. બીજી પીઠિકા કરતાં ઊંચો ઊંચાઈ ધરાવતી ત્રીજી પીઠિકાએ પહોંચવા માટે પણ સોપાન શ્રેણીની વ્યવસ્થા છે. ૧૩૦ x ૧૩૦ ફૂટની સમચોરસ આ ત્રીજી પીઠિકાના ચારે ખૂણે ચાર શિખરો છે. જ્યારે તેની મધ્યમાં મુખ્ય દેવનું ગર્ભગૃહ છે, જેની ઉપર મંદિરનું સૌથી મોટું અને મુખ્ય શિખર છે, જેની ઊંચાઈ ૨૧૦ ફૂટ છે. નીચેથી ઉપર જતાં ક્રમે ક્રમે નાની થતી જતી પીઠિકાઓ, પીઠિકાઓને ફરતી સ્તંભાવલિયુક્ત પડાળી અને તેને ચાર ખૂણે ચાર શિખરો, મધ્યમાં મોટા શિખરની સુવ્યવસ્થિત ગોઠવણીને કારણે અંગકોર વટનું આયોજન ઘણું જ અસરકારક લાગે છે.

તાજમહલ

મુઘલ બાદશાહ શાહજહાંએ પોતાની પ્યારી બેગમ અબુ મંદબાતુ બેગમ. જે મુમતાઝ મહલ તરીકે જાણીતી હતી તેની સ્મૃતિમાં મકબરા પ્રકારની જગપ્રસિદ્ધ આ ઇમારત આશામાં યમુના નદીના કાંઠે બાંધી હતી. ઈ. સ. ૧૬૩૧માં મુમતાઝ મહલનું મૃત્યુ થયા પછી, વિશ્વભરની સર્વ સમાધિઓમાં અદ્વિતીય અને બેનમૂન ગણી શકાય અને જેના દ્વારા મુમતાઝનું નામ તથા તેના પ્રત્યેના પોતાનો પ્રેમ અમર બની રહે તે માટે શાહજહાંએ ઈ. સ. ૧૬૩૨માં તાજમહલનું નિર્માણ શરૂ કરાવ્યું. ભારત ઉપરાંત અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન અને કેટલાક

યુરોપીય દેશોના શિલ્પી-સ્થપતિઓની તેના નિર્માણકાર્ય માટે સેવાઓ લેવામાં આવી હતી. કુસ્તુનસ્તુનિયાના ઉસ્તાદ ઇસાનીની રાહબરી હેઠળ આ કાર્ય પૂરું થયું હોવાનું મનાય છે. રાજ કામ કરતાં ૨૦,૦૦૦ કારીગરો-ને તાજમહલનું બાંધકામ પૂરું કરતાં ૨૨ વર્ષ થયાં હતાં.

લાંબચોરસ આકારે વિસ્તરેલી આ ઇમારત ઉત્તર-દક્ષિણે ૧૮૬૦ ફૂટ લાંબી અને પૂર્વ-પશ્ચિમે ૧૦૦૦ ફૂટ પહોળી છે. ઓટલે કે લગભગ ૨,૦૭૦૦૦ ચો. વાર કે ૪૨ એકર જેટલો તેનો વિસ્તાર કહી શકાય. ૩૧૩ ફૂટ સમચોરસ અને ૨૨ ફૂટ ઊંચા ઓટલા પર આવેલ મકબરાની ચારે દિશાએ ચાર પ્રવેશદ્વારો છે. દરેક પ્રવેશદ્વારની કમાન ૧૦૮ ફૂટ ઊંચી છે. પાણીના બુદ્બુદા (Bulbous) આકારનો તેનો બેવડો ધુમટ મકબરામાં સર્વોચ્ચ સ્થાને છે. ૮૦ ફૂટ ઊંચો અંદરનો ધુમટ ૫૮ ફૂટ વ્યાસ ધરાવે છે. જ્યારે બહારનો દર્શનીય ધુમટ ૨૦૦ ફૂટ ઊંચો છે. ઓટલાના ચારે ખૂણે ૧૩૭ ફૂટ ઊંચા ત્રણ મજલાવાળા નમણી કાચા જેવા ચાર મિનારા છે. બાંધકામમાં થયેલ આરસનો ઉપયોગ તથા ધુમટ અને મિનારાઓના સુવ્યવસ્થિત આયોજનને કારણે તાજમહલનું સ્થાપત્યકીય સૌંદર્ય ઊપસી આવે છે. ઊભી, આડી અને વક્ર રેખાઓનું વૈવિધ્ય તેના મિનારા, ઓટલા, કમાન અને ધુમટના આકાર દ્વારા નિબ્પન્ન થાય છે પરિણામે ઇમારતની અંતરીક્ષ રેખા (Skyline) દષ્ટિમાં દીર્ઘ અસર ઉપજાવે છે. ઓટલાની ફરતે ૮૦૦ ફૂટ x ૪૪૦ ફૂટના વિસ્તારનો ચોક છે જેની એક તરફ ૧૦૦ ફૂટ ઊંચો દરવાજો આવેલો છે. ઈ. સ. ૧૬૫૮માં શાહજહાંનું મૃત્યુ થતાં તેને પણ આ મકબરામાં દફનાવવામાં આવ્યો હતો. મૂળ આયોજનમાં મુમતાઝમહલની કબર મકબરાની બરાબર મધ્યમાં હતી, પણ શાહજહાંની કબર ઉમેરાતાં મકબરાનું આંતરિક આયોજન અવ્યવસ્થિત

થઈ ગયું; પરિણામે તાજમહલમાં આ નાનો સરખો પણ સ્થાપત્યકીય દોષ નજરે પડે છે.

તાજમહલના સૌંદર્યને મૂર્ત કરવામાં અનેક પરિબળોએ ભાગ લખ્યો છે. યમુના નદીના કાંઠાના આહલાદક સ્થળની સ્થિતિ તેના સૌંદર્યમાં ઉમેરો કરે છે. યમુના નદીના બૂરા જલપ્રવાહમાં પડતું તેનું રવેત પ્રતિબિંબ અદ્ભુત અને અવર્ણનીય આકર્ષણ ઉપજાવે છે. ધવલ આરસના મકબરાના મુખભાગને તેની સન્મુખે આવેલા બગીચામાંથી નિહાળતાં કુદરતી પશ્ચાદ્ભૂમિમા રેખાઓ વડે ઊપસતું તેનું અવકાશ ચિત્ર માનસપટ પર ઝિલાઈ જાય છે. તેના બગીચાનું સ્વરૂપ, પાણીની ગોઠવણ, પ્રવેશદ્વારો, ઓટલો, મિનારાની રચના ને તેમની ઊંચાઈ, ધુમટનું સ્થાન, કમાનો, આરસના પથ્થરની ધવલતા, પથ્થરની જાળીઓ, નકશીકામ, મીનાકારી, સુલેખન તથા રંગોની ચમક આ સર્વ અંગોને લીધે તાજમહલ ઘણો જ સુંદર લાગે છે. પૂર્ણિમાની શુભ ચાંદનીમાં તેનું દર્શન કરવું એ જીવનનો એક લહાવો છે.

વિશ્વમાં દામ્પત્ય પ્રેમના સર્વશ્રેષ્ઠ, શાનદાર સ્મારક એવા તાજમહલના સૌંદર્યનાં વખાણ અનેક કવિઓએ અને ઇતિહાસકારોએ મુક્તકંઠે કર્યાં છે. તે એક ઠરેલું ઊર્મિકાવ્ય છે જેમાં શાહજહાંની પ્રાણપ્રધારી બેગમ મુમતાઝમહલ પ્રત્યેની પ્રેમભક્તિની કથા ગાવામાં આવી છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તેને “ કાળના ગાલ પર આંસુનું બુંદ ” કહી બિરદાવે છે. શાહજહાંના જ એક શિલાલેખ પ્રમાણે કહી શકાય કે —

અગર ફિરદૌસ બર રુએ જમીં અસ્ત
હમીં અસ્તો, હમીં અસ્તો, હમીં અસ્ત

અર્થાત્ પૃથ્વી પર જો સ્વર્ગ છે તો તે અહીં છે, અહીં છે, તે આ જ છે.

વિશ્વ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ

— ડૉ. રમેશકાંત ગો. પરીખ

“આપણે એવા યુગમાં રહીએ છીએ જેમાં ટેકનો-લોજીએ ઘણી ઝડપથી “અંતરનો ઉચ્છેદ કર્યો છે.” એણે વિશ્વની તમામ સ્થાનિક સંસ્કૃતિઓ, ધર્મો અને જાતિઓને લોકોના હાથમાં અણુશસ્ત્રો સહિત એકબીજાની તફાવત નાશક આણ્યા છે. ભૌતિક દૃષ્ટિએ આપણે હવે પડોશીઓ છીએ, પણ મનોવિશ્લેષણની દૃષ્ટિએ આપણે એકબીજાથી અજાણ્યા છીએ....આપણે હવે આટલા બધા નજીક આવી ગયા છીએ એવી આપણી વિવિધતાની ચેતના કદી અનુભવી ન હતી. આપણે હવે કઈ રીતે તેને પરિવર્તિત કરવી છે? આપણી આ વિવિધતાની ચેતનાને શું આપણે એકબીજા પ્રત્યે લય અને ધિક્કારમાં સરી જવા દેવા માગીએ છીએ? એમ કરવા જતાં આપણે એકબીજાનું નિકંદન કાઢવા માટે જ વિચારતા હોઈશું. અથવા આપણે એક કુટુંબની જેમ સાથે રહેવાનું શીખવા માગીએ છીએ? પરસ્પર વિનાશનો આ એક માત્ર વિકલ્પ છે; પરંતુ ઉચ્ચ કક્ષાની મૈત્રી સિદ્ધ કરવા આપણે આપણા વિવિધતાલયો માનવ વારસાનું મૂલ્ય આંકવું પડશે. આપણે માત્ર આપણા પડોશીઓનાં લાક્ષણિક પ્રદાનોની કદર કરવી જોઈશે, એટલું જ નહિ પણ માનવજાતના સમાન જાતના કીમતી ભાગ તરીકે તેના પ્રત્યે ચાહતા રાખવી પડશે અને આપણે પડોશીઓને માનવકુટુંબ જે અણુશસ્ત્ર યુદ્ધથી નિકંદન નીકળી જવાના સમાન લય સામે ઊભું છે, તેના સભ્યોને ચાહવા પડશે. એટલા માટે ભારતની વિવિધતામાં એકતાની સ્પષ્ટ તરી આવે તેવી સિદ્ધિ વિશ્વવ્યાપી મહત્વવાળી છે.”

આ શબ્દો ઈંગ્લેન્ડના વિશ્વવિખ્યાત ઇતિહાસવિદ્ આનોઉડ જે. ટોયન્બી(૧૮૮૯-૧૯૭૫)એ નવી દિલ્હીમાં આઝાદ મેમોરિયલ વ્યાખ્યાનમાળાનું બીજું વ્યાખ્યાન ૧૯૬૦માં આપતાં ઉચ્ચાર્યા હતા. તેઓ “અખંડ વિશ્વ અને ભારત(One world and India)”ના વિષય પર વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા હતા.^૧

ટોયન્બીએ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિષય પર ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં A Study of History

જે ૧૯૩૪થી ૧૯૬૧ના ગાળામાં અગિયાર ગ્રંથોમાં પ્રગટ થયું તે તેમની અમર કૃતિ છે. વિશ્વની સંસ્કૃતિઓને પોતાના વિશિષ્ટ અલ્પાસનો વિષય બનાવ્યો છે. સંસ્કૃતિઓના ઉદય અને અસ્તના વિષયને ખૂબ સૂક્ષ્મતા અને એક પ્રકારના જુદા અભિનવ દૃષ્ટિકોણથી જોયો અને તેની ચર્ચા કરી છે. તેમના અલ્પાસ પરથી એ પોતે શીખ્યા છે અને બીજાઓને શીખવ્યું છે કે ઇતિહાસના પરાક્રમ માંડીને આજ સુધી માનવી સમક્ષ અસીમ પ્રકારના વિવિધતાલયો સંજોગો ઉપસ્થિત થયા છે; છતાં એ સંજોગો સામે માનવશક્તિની મૂળભૂત એકતા દેખાઈ છે : માનવીમાં દૈવત્વની એક ચિનગારી રહેલી છે જેનાથી તે સૌથી વધુ કપરા સ્વરૂપના પડકારોમાંથી બહાર આવ્યો છે અને તેનો સામનો કરવાની તેને શક્તિ મળી છે. આવા પડકારો સામે વ્યક્તિઓ ઝૂકી પડી, વિલીન થઈ ગઈ છે અને રાષ્ટ્રો પણ પડી લાંગ્યાં છે, એમ છતાં માનવીએ આગેકૂચ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે અને તે એવા તબક્કે પહોંચ્યો છે જ્યાં તે કદાચ પોતાના ભાવિ વિશે નિષ્ણાયક સ્વરૂપની લડાઈ આદરવાનો છે.

ઉપરના સંદર્ભમાં ટોયન્બીની વિચારસરણી ભારત અને તેની સંસ્કૃતિનું વિશ્વ પ્રત્યે કયા પ્રકારનું પ્રદાન હોઈ શકે તે ખૂબ સંક્ષેપમાં રજૂ કરવાનો અમે પ્રયાસ કર્યો છે.

જ્યારથી સંસ્કૃતિનો પ્રથમ આરંભ થયો ત્યારથી પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં જ નહિ, પણ તેની મૂળ ઉદ્ભવ-ભૂમિ ઇરાકમાં પણ સંસ્કૃતિઓ પડી લાંગી છે. આવા વિશ્વમાં ભારત ચાવીરૂપ સ્થાને રહ્યું છે, અને હાલમાં પણ તે તે જ સ્થાને છે, તે આજના વિશ્વનો સંક્ષેપ અથવા સાર છે. માનવજાત સામે અન્ય દેશોમાં પડકાર ફેંકતી મહત્વની સમસ્યાઓ ભારતની પરિસ્થિતિઓમાં હાલમાં પણ મોજૂદ છે. તેની પ્રજા અને સરકાર તેમને રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓ ગણી હલ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. ભારતમાં માનવજાતના પ્રત્યેનું એક દૃષ્ટિબિંદુ છે અને માનવીની બાબતો ઉકેલવા માટેનો ચોક્કસ અભિગમ છે,

જે વર્તમાન જરૂરિયાતોનો ઉત્તર બની રહે છે. તે માત્ર ભારતની પરિસીમાઓ માટે જ નહિ, પણ સમગ્ર વિશ્વ માટે ઉપયોગી બની શકે છે.

ઉત્તર-પૂર્વમાં જાપાનથી માંડીને ઉત્તર-પશ્ચિમે-આયર્લેન્ડ સુધી તથા વિષુવવૃત્તની નીચેના આફ્રિકાના ભાગોમાં ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ જેવા દેશોમાં પાંગરેલી પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિઓની હારમાળામાં ભારતનું સ્થાન મધ્યમાં ચાવીરૂપે રહેલું છે. આપણા સમયમાં પણ વિશ્વવ્યાપી રાજકીય સ્પર્ધાત્મક વિચારસરણીઓની પરિસ્થિતિમાં ભારત સમતુલા બળવે છે અને તેનો સ્વીકાર થયો છે. અહીં એ કહેવાનું અભિપ્રેત છે કે ભારત નિષ્પક્ષ, તટસ્થ અને બિનજોડાણવાદી રહી પોતાના સ્થાને અચલ રહ્યું છે. હાલમાં એશિયામાં સંસદીય લોકશાહી સ્થાપિત થયેલી છે, કારણ કે ભારતે પણ તે પોતાના માટે સ્વીકારી છે. જો તે ભારતમાં બદલાશે તો હિંદી મહાસાગરના કાંઠાવાળા વિસ્તારના દેશોમાં જ નહિ, પણ એશિયા-આફ્રિકામાં તેની અસર થયા વગર નહિ રહે. જો કે રાજકારણ એ માનવીની કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિ છે, પણ ધર્મનાં જોડાણ ઘણું છે. ધર્મની બાબતમાં ભારત કોઈ પાસેથી કશું લેનાર નથી, પણ તે અન્યને આપનાર છે. આપણા સમયમાં જે ઉચ્ચ કોટિના ધર્મો છે, તેમાંના લગભગ અડધા તો ભારતમાં જ ઉદ્ભવેલા છે. અડધી માનવજાત કાં તો હિંદુ ધર્મ અથવા બૌદ્ધધર્મ પાળે છે.

માનવજાતની કેટલીક સમાન કક્ષાની સમસ્યાઓ છે જે ભારત ઉકેલવા મથે છે. દેશમાં વિશાળ ખેતીલક્ષી ગ્રામ્ય-સમાજ છે. ખેતી અને ઉત્પાદનના પ્રશ્નો છે. વધતી જતી વસતીની સમસ્યા છે. વર્ણપ્રથા પર આધારિત જાતિભેદભાવની વિકટ સમસ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવી જાતિભેદ અને રંગભેદની સમસ્યા Apartheid તરીકે જાણીતી છે. અમેરિકા(યુ. એસ. એ.)માં પણ કાળા ગોરાના રંગભેદની સમસ્યા છે. ભારતમાં બ્રિટિશ સત્તાના અમલ દરમિયાન દેશની પ્રજાને પણ અંગ્રેજ શાસકો તરફથી જાતિભેદભાવવાળા વલણ અને નીતિનો ભોગ બનવું પડ્યું હતું. આવા પ્રકારની સમસ્યાઓ વિશ્વના ઘણા દેશોમાં છે. જાતિભેદભાવ અને વસતી વધારાની કે અન્ય સમસ્યાઓ કોઈ સરકારી પગલાંથી જ ઉકેલી શકાય તેવું નથી. તે માટે લાંબો-કરોડો માનવીઓ સાથે સમજાવટથી કામ લેવું પડશે અને તેમનું હૃદય પરિવર્તન લાવવું પડશે. આ એક સ્વ-શિક્ષણ છે જે

અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે. તે લાંબો સમય લેશે પણ એ અતિ જરૂરી છે. ભારતમાં જ લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં જ્ઞાતિબંધન કે વર્ણપ્રથાનો અસ્વીકાર કરનાર ગૌતમ બુદ્ધ હતા અને આપણા સમયમાં મહાત્મા ગાંધી છે. બુદ્ધ અને મહાત્મા ગાંધી એક જ અવાજથી બોલે છે અને તેમાં આપણે સમગ્ર ભારતનો અવાજ સાંભળીએ છીએ. વિશ્વના અન્ય દેશોની જેમ ભારતમાં પણ ભાષાકીય રાષ્ટ્રવાદની સમસ્યા છે જે કપરી છે. તે રાષ્ટ્રીય એકતા માટે ગંભીર પડકારરૂપ છે. લોકશાહી દાખલ કરવાની સાથે જ તેનો અંશતઃ ઉદ્ભવ થયેલો છે. આ બાબતમાં ચીન દેશ વધુ લાગ્યશાળી છે. દેશમાં સર્વત્ર તમામ ક્ષેત્રોમાં લખવા, વાંચવા કે બોલવામાં અને સમજવામાં ચીની ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે.

ટોચની ગાંધીજી પ્રત્યે અનોખી દૃષ્ટિથી જુએ છે. તે પોતે દિલ્હી અગ્યા હતા ત્યારે રાજઘાટ પર ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતાં તેઓ વિચાર કરતા હતા કે વિશ્વમાં આના (ગાંધીજી) સિવાય એવો કયો નેતા છે જે પોતાના દેશવાસીઓનો અહંભુત આદરભાવ પામ્યો છે અને પામે છે, પણ જે ઇંગ્લેન્ડ દેશે તેના (ગાંધીજીના) દેશને વધો સુધી ગુલામીમાં રાખ્યો તે ઇંગ્લેન્ડના પ્રજાજન પાસેથી પણ આદરભાવના મેળવે છે? આ જ વ્યક્તિએ ઇંગ્લેન્ડને ભારત પર લાંબા સમય સુધી શાસન ચલાવવાનું અશક્ય બનાવ્યું હતું. એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજ સત્તા કાયમી નાલેશી અને અપકીર્તિનો ભોગ બને તે પહેલાં તેને ભારતમાંથી હટી જવાનું શક્ય બનાવ્યું હતું! તે માને છે કે ગાંધીજીએ, આ દૃષ્ટિએ ભારત પ્રત્યે બળવેલી સેવા કરતાં ઇંગ્લેન્ડ પ્રત્યે બળવેલી સેવા ઓછી મહાન નથી. આમ ગાંધીજીએ ભારતને તેમજ ઇંગ્લેન્ડને બચાવ્યાં હતાં. સંઘર્ષ માટે રાજકારણની સામાન્ય ભાષા સમજાવવા કરતાં પ્રજાની ઇચ્છાશક્તિને ધર્મભાવના કક્ષાએ સીમિત રાખવાનું કાર્ય તેમણે કર્યું. અહિંસક અસહકારમાં ગાંધીજી અને ભારતની પ્રજાની ભાવનાનો સંયુક્ત વિજય હતો. દેશમાં આવી ભાવના પ્રણાલીગત હતી જે ઇ. સ. પૂર્વેની છઠી સદીના સમયથી બુદ્ધ, મહાવીર તથા તેમના સમકાલીન હિંદુ ઋષિ-મુનિઓ અને પછીના સમયમાં થયેલા સંતો, આચાર્યો વગેરે તરફથી કેળવવામાં આવી અને તેને કાર્યાન્વિત કરવા પ્રયાસો થયા હતા.

અહિંસક ક્રાંતિ ભારતની એક વિલક્ષણ સિદ્ધિ છે. તે હાલના વિશ્વમાં જ્યાં ભૌતિક તાકાતનું નિકંદન કાઢવા

ભારે ઝંઝાવાતી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેના સંદર્ભમાં સમજવા જેવી છે. આપણા માનવજંદુઓ પ્રત્યેના સંજંઘેા સુધારવામાં આપણે અહિંસાનું પાલન નહિ કરીએ તો માનવજાત સ્વ-નાશમાંથી ઊગરી શકશે નહિ.

ધર્મની બાબતમાં હિંદુ ધર્મ સાથે બૌદ્ધ ધર્મે પણ ભારતીય માનસમાં વ્યાપક રૂપની સહિષ્ણુતાની દૃષ્ટિ કેળવવાનું કાર્ય કર્યું છે. વિશ્વમાં ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ, યહૂદી ઝોરોઆસ્ટર ધર્મો અને પશ્ચિમના દેશોની આધુનિક વિચાર-સરણીઓમાં—ક્રાસીવાદ, નાઝીવાદ, સામ્યવાદમાં અસહિષ્ણુતાનું તત્ત્વ સર્વ-સામાન્યપણે દેખાઈ આવે છે, જે કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પાછળના સમયમાં તે પ્રવેશેલું હતું. વિશાળ હૃદયી અને ઉદાર મનવાળી ધર્મભાવના માત્ર ભારતમાં જ જીવંત છે. ભારત કદાચ તે પોતાની ધાર્મિક પ્રજ્ઞાલિકાનું જ વારસ છે એમ નથી, પણ તે બાકીની પ્રાચીન ભૂમધ્ય દેશોની સંસ્કૃતિઓની ધાર્મિક પ્રજ્ઞાલિકાઓનું વારસ-પ્રતિનિધિ છે. ભારતમાં બિન-સાંપ્રદાયિક શાસન સ્થપાયું છે. હિંદુ ધર્મવાળા લોકો વધુ હોવા છતાં દેશમાં હિંદુધર્મી શાસન નથી સ્થપાયું તેમાં તે પોતાની ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુવાળી ભાવનાની સત્યતા નોંધપાત્ર પણે પુરવાર કરે છે. ભારતમાં શાસક તરીકે આવી ગયેલી મુસ્લિમ, મુઘલ અને અંગ્રેજ પ્રજ્ઞાનાં સ્થાપત્યકીય બાંધકામો, ઇમારતો વગેરેનો નાશ નહિ કરતાં તે બધું બાળવી, જતન કરી તેની કદર કરવામાં પોતાની ઉદાર ભાવના બતાવી છે જે વિશ્વના અન્ય દેશો માટે બોધપાઠ રૂપે છે.

આરંભના ફકરામાં કહેવામાં આવ્યું તેમ આજના આણુશસ્ત્ર યુગમાં આપણે સહુએ એક જ માનવકુટુંબ તરીકે રહેવું છે કે સ્વ-નાશ નોતરવો છે તે નક્કી કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. ટોચની અંત ભાગમાં કહે છે કે ગાંધીજીએ ચીંધેલા અહિંસક માર્ગમાં કોઈની પણ ધર્મભાવના કે જીવનને ગૂંચળાવ્યા વગર ભારે પરિશ્રમથી કાર્ય કરીને આગળ વધવાનું શક્ય છે. તેમ કરવાથી તે ફળદાયી બનશે, તેનાથી વિનિપાત નહિ સર્જાય. આજના વિશ્વને ભારતે આ મહા બોધપાઠ આપવાનો છે. તેઓ કહે છે કે “આ રીતે આપણે ભારત તરફ

નજર કરીએ છીએ. આ એવી અધ્યાત્મવાદી બક્ષિસ છે જે માનવીને માનવ બનાવે છે. તે હજુ પણ ભારતના લોકોના આત્મામાં જીવંત છે. વિશ્વને ભારતના દૃષ્ટાંતો આપ્યે રાખો. માનવજાતને પોતાના સ્વનાશમાંથી બચવા માટે બીજું કશું જ કોઈ રીતે ઉપયોગી નીવડી નહિ શકે.”

ટોચનીના આશાવાદ સાથે સૂર મિલાવી શકે તેવા પ્રકારનું મંતવ્ય ઇંગ્લેંડના જ એક સમયના વિખ્યાત મજૂર પક્ષના આગેવાન જે. રામસે મેકડોનાલ્ડ (૧૮૬૬-૧૯૩૭)નું છે. તેઓ ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૬માં દેશના વડા-પ્રધાન બનેલા અને તેમણે ઇંગ્લેંડની સંસદમાં સંસદીય સભ્ય તરીકે તથા કેટલાંક મંત્રીમંડળોમાં પ્રધાન તરીકે કામગીરી બજાવી હતી. તેમણે ભારત સંબંધી વ્યક્ત કરેલા વિચારો ધ્યાનપાત્ર છે. “રાષ્ટ્રીયતાનો અર્થ સમજાવવો કે તેની કસોટી કરવી કે તેને સ્થાપિત કરવી એ ઘણું કઠિન છે...ઘણા લોકો વિચારે છે કે ભારતીય રાષ્ટ્રીયતા રાજકારણમાં માત્ર ખલેલ પહોંચાડનારું તત્ત્વ છે. પણ એ ભૂલ છે. તે સંસ્કૃતિને પુનઃજીવિત કરનારું બળ છે.... ભારત સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વમાનની લાગણીથી નવેસરથી જાગ્યું છે અને આવી જાગૃતિથી જ તે વિશ્વની સંસ્કૃતિઓમાં પોતાના હિંસાનું પ્રદાન આપી શકશે.”

ટોચનીએ ભારતનાં નિર્દેશોલાં ઉદાત્ત તત્ત્વોનો મર્મ પામી, વિશ્વના દેશો તેનું અંશતઃ અનુસરણ કરશે તો વિશ્વસંસ્કૃતિના રક્ષણ અને બચાવમાં ભારતનું તે મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન ગણાશે.

સંદર્ભ :-

૧. આ વ્યાખ્યાન આ શીર્ષક હેઠળ ૧૯૬૦માં ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર કલ્ચરલ રિલેશન્સ તરફથી પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયું છે અને એરિચ્મેન્ટ લોંગમેન્સ કંપની, ન્યુ દિલ્લી તરફથી વિતરણ પામેલું છે.

૨. The Fundamental Unity of India by R. K. Mookerji, Bhartiya Vidya Bhavan, Bombay. 1970. Third edition [First in 1954; second in 1960] From Foreword pp. X - XI.

CABLE : "ARVINDUS"

Phone { Resi. C/o 856
857
Office-Factory : 901-902-903

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

અ ર વિંદ ઈન્ડસ્ટ્રી ઝ

મહાલક્ષ્મી સ્ટ્રીટ પોસ્ટબોક્સ નં. ૫૩

બુનાગઢ-૩૬૨૦૦૧

વનરાજ

ચોક્કાઈ શીંગતેલ

ગીરરાજ

શુદ્ધ ચીંગતેલ

Manufacturers and exporters Deoilcake, other products
GN Refined oil S. E. (GN). Refined oil, Pure GN. oil

વેદ અને ઝંદ અવેસ્તા

(સામ્ય અને ભિન્નતાનું પરિશીલન)

— પ્રા. ચંદ્રિકા વી. પાઠક

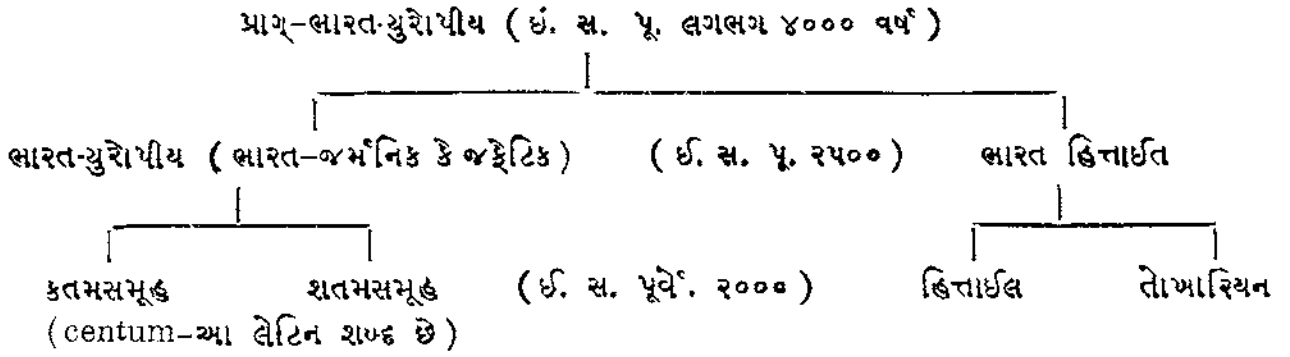
સર્જાયેલી સૃષ્ટિમાં પરિવર્તન^૧ એ જ સ્વાભાવિક અને સર્વસામાન્ય ધર્મ છે. ભાષાઓ પણ, આ જ ન્યાયે પરિવર્તિત થતી રહી છે. ખાર ગાઉએ બોલી બદલાય છે, તેમ સમયના પરિવર્તન સાથે, કાલક્રમે પણ બોલી બદલાય છે. વાતાવરણ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા વગેરેનાં પરિવર્તનોના સંદર્ભમાં કે સમાગમના સદર્ભમાં પણ આવાં પરિવર્તનો સર્જાઈ જાય છે. કોઈ એક જ પ્રદેશમાં વસતા લોકોઃ આવશ્યકતા અનુસાર, પૃથ્વીના દૂર દૂરનાં સ્થાનોમાં પ્રવાસ અને વસવાટ કરવા લાગ્યા. પરિણામે, પરંપરાગત રીતે મૂળ સંબંધ ધરાવતી જે તે ભાષાઓ, પ્રાદેશિક અસર, વિવિધ સંપર્ક આદિને કારણે, વિવિધ રીતે વ્યક્ત થવા લાગી. આ ઉપરાંત, શારીરિક કારણો, (સ્વરતંતુનો ભેદ વગેરે), મનોવૈજ્ઞાનિક કારણો (દા. ‘શોર્ટકટ’ કરવાની વૃત્તિ-do not ને બદલે don’t વગેરે), સામાજિક કારણો (ચદચ્છા કે મોભાવાળી વ્યક્તિ બોલે તે પ્રમાણે બની રહે, પોશાકની જેમ તે અનુસરાય વગેરે) આદિ પણ ભાષામાં પરિવર્તન સર્જે છે. પોતાના વ્યક્તિત્વના એક ભાગ તરીકે ભાષાને માનીને, અન્યથી અલગ વ્યક્તિત્વ ઉપસાવવા માટે પણ ભાષા મઠારવામાં આવે છે અને ક્યારેક તો સમાન રીતે, પ્રયત્નપૂર્વક, ભાષા પરિવર્તન કરવામાં આવે છે. (દા. ત. ગામડાનો વ્યક્તિ શહેરમાં પોતે ગામડિયો ન ગણાય તે ખ્યાલથી વધુ ચીપી ચીપીને બોલે છે.) આવાં વિવિધ કારણોને લીધે આજે ત્રણેક હજાર ભાષાઓ જગતમાં બોલાય છે, એમ ભાષાવિદોએ નોંધ્યું છે. આ ઉપરાંત પણ, અન્ય અબજો ભાષાઓ વપરાતી હશે એવું અનુમાન પ્રવર્તે છે.

આવું વૈવિધ્ય પ્રવર્તતું હોવા છતાં, જેમાં વંશક્રમ અને સામ્યની દૃષ્ટિએ બંધારણની સમાનતા અને ભાષાઓમાં જણાતી ધાતુઓ અને શબ્દરૂપી ‘વાગ્ વસ્તુ’^૨ની સમાનતાને આધારે, મૂલતઃ એકત્વ હોઈ શકે તેવા, અને પરસ્પરનો પાશ ધરાવે છે તેવાં સંખ્યાબંધ ભાષાકુળો, કદપવામાં આવ્યાં.^૩ આવાં, ૧૨ મુખ્ય ભાષાકુળો, ઉપકુળો

શાખાઓ, ઉપશાખાઓ અને સમુદાયો સૂચવાયા છે. તેમાં પણ મુખ્યત્વે ચારેક ભાષાકુળ-ખંડ (ભાષાકીય-ખંડ) સૂચવી શકાય. (૧) અમેરિકન પ્રદેશ. (૨) પ્રશાન્ત મહાસાગરનો પ્રદેશ, (૩) આફ્રિકન પ્રદેશ અને (૪) યુરોપ-એશિયાનો (યુરેશિયાનો) પ્રદેશ. આ ભૂભાગોનાં બોલાતી બોલીઓ એટલી તો વિકસતી ચાલી કે ક્યારેક તો તેમનો આનુવાંશિક સંબંધ પણ દુર્બોધ બની ગયો. અન્ય કોઈ પણ પ્રાદેશિક વિભાગ કરતાં યુરેશિયાના પ્રદેશમાં વધારે ભાષાકુળો વિકસ્યાં છે. દસેક ભાષાકુળોની અહીં સ્વતંત્ર અને અતિશય વિકાસ સધાયો છે.

આ ભાષાકુળોમાંનું ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળ (Indo-European) અથવા આર્ય ભાષાકુળ સૌથી વધુ સમૃદ્ધ છે. અતિ વિશાળ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ તેમાં સમગ્ર યુરોપ, એશિયાઈ રશિયા, મધ્યએશિયા, ઈરાન અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, ભારત આદિનો સમાવેશ થાય છે. આ કુળમાં સંસ્કૃત ભાષાની આગવી એવી સાહિત્ય-સમૃદ્ધિ અને પ્રાચીનતા હોઈને તેનું વેશિષ્ઠ્ય તેની ભગિની ભાષાઓમાં જળવાઈ રહ્યું છે. અન્ય ભાષાઓના તુલનાત્મક અધ્યયનની દૃષ્ટિએ પણ તેનું મૂલાધાર રૂપે ગણનાપાત્ર મહત્ત્વ રહ્યું છે.

વિશ્વના વિવિધ ભાષા-સ્વરૂપોમાંના સમાન્તર ભાષા સ્વરૂપો જોયા પછી, તે બધાની સમાન ભૂમિકા અને મૂળ ભાષા શોધવાના યત્નો થયા અને એના પરિણામે પ્રાગભારત-યુરોપીય અથવા પ્રાચીન કે આદિમ આર્ય કે આદિમ ભારત-યુરોપીય (આ. ભા. યુ. Primitive Indo-European) એવી ભૂમિકાને મૂળ તરીકે ધારવામાં આવી. જો કે તેનું નોંધાયેલ પ્રામાણિક સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થતું નથી. ઉપલબ્ધ અને આનુમાનિક વિગતોના આધારે એક ભાષા-વંશવૃક્ષ, સમયના નિર્દેશ સાથે કદપવામાં આવ્યું છે, જે ભાષાના વારિક વિસ્તારની ગતિ કહી જાય છે.

વેદ અને અવેસ્તાની ભાષાઓનો સંબંધ આ કુળ-વૃક્ષમાંની શતમ્ સમૂહની ભાષાઓ સાથે છે. કંઠ્ય ધ્વનિને બદલે જેમાં તાલવ્ય ધ્વનિ** વિશેષ વરતાય છે, તેવા આ સમૂહ છે. તેમાં પણ આ સમૂહની આર્યભાષાના જ વ્યાપમાં આવતી ભારત-પારસીક Indo-Iranian અને આદિમ ભારત-આર્ય (Indo-Aryan અથવા વૈદિકી) ભાષાઓમાં તો સવિશેષ સામ્ય જોવા મળ્યું છે. શતમ્-શાખા કુળમાંનું આ પ્રાગ્-ભારત આર્ય પારસીક કુળ, મધ્ય એશિયામાંથી નીચેની બાબુએ ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન અને ભારત સુધી વિસ્તરેલું છે. ભારત-પારસીક કે જેમાં ઈરાનના વિશાળ પ્રદેશની ભાષા (ગાથા-અવેસ્તાનું પ્રાચીનતમ રૂપ) અને ભારત-આર્ય (વૈદિક) ભાષાની તો સવિશેષ સમાનતાનો વિદ્વાનો નિર્દેશ કરે છે.

ભારત-યુરોપીય કુલના આઠ પ્રકારો^૪ (આઠ ઉપકુલ) માં આર્ય અથવા ભારત-ઈરાની ઉપકુલનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. તેની મુખ્ય ભાષાઓ ત્રણ છે, ઈરાની, દરદ અને ભારતીય-આર્ય કે આર્યાવર્તી.

ઐતિહાસિક ક્રમે^૫ ઈરાની ભાષાઓના ત્રણ ભેદ મળેલ છે. પ્રથમ ભેદ એટલે કે પ્રાચીન ઈરાનીનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ પારસીઓના ધર્મગ્રંથ ‘અવસ્તા’^૬ માં મળે છે. ‘અવસ્તા’ની ભાષા ઋગ્વેદની ભાષાથી મળતી આવે છે. તેનું સહજ કારણ એ છે કે, ઈરાનના પ્રાચીન લોકો પોતાને આર્યવર્ણના જ માનતા હતા. આનો ઉલ્લેખ તેમના ધર્મગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે થયેલ છે.^૭ ઈરાની ભાષાની જેમ જ, ભારતીય આર્ય અથવા આર્યાવર્તીના પણ ત્રણ કાળભેદ છે. પ્રાચીનકાળ, મધ્યકાળ અને આધુનિક કાળ. આમાંના પ્રથમ પ્રાચીનકાળની ભાષાનું અનુમાન ઋગ્વેદના પ્રાચીન અંશોના આધારે શક્ય છે. તે સિવાય આ કાળની ભાષાનું અન્ય કોઈ ચિહ્ન નથી. આ ઋગ્વેદની ભાષા અને ‘અવસ્તા’ની ભાષાનું ‘ભારતઈરાની’ ઉપકુળમાં નોંધપાત્ર સામ્ય જોવા મળ્યું છે.

જે રીતે ભારતીય આર્યભાષાના પ્રાચીન દસ્તાવેજ (Old Indo-Aryan) રૂપે ઋગ્વેદ ઉપલબ્ધ છે, તે જ રીતે, અવેસ્તાના પ્રાચીન ભાગને ‘ગાથા’ કહે છે. અને પછીના (ઉત્તર) ભાગને ‘અવેસ્તા’ કહે છે. આ વૈદિક સંસ્કૃત અને ગાથા અવેસ્તા સમયની દૃષ્ટિએ પણ નજીકના છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન તો સામ્ય દૃષ્ટિએ નોંધે છે કે ‘વૈદિક આર્યો અને ઈરાનીઓ માનવકુળની એક જ શાખામાંથી ઊતરી આવ્યા હતા. મુખાકૃતિ અને ગુણમાં પણ તેમનું મળતાપણું હતું, એ વાત ઇતિહાસમાં સર્વમાન્ય થઈ ચૂકી છે.’ ‘વેદ’નું નામ ‘છન્દસ’ એ આવસ્થિક ‘જન્મ’ પરથી આવેલ હોય એવું પણ અનુમાન છે.^૮ વેદ એટલે જાણવાનું જ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાન. અને તેના પરથી અન્વેદન્ત*** જે જાણવા યોગ્ય હતું તે અર્થાત, That which was revealed by God ઈશ્વરે ખાસ સરોશ-ચઝદ મારક્ટે જરથુષ્ટ સાહેબને જે જ્ઞાન આપ્યું. (જાહેર થયેલું ખાતેન જ્ઞાન) તે ‘અવસ્તા’ તેમણે દુનિયાને આપ્યું. અંતર બશારતથી પામેલ આ જ્ઞાન વાણી ઈશ્વર વચન (Oracle) છે. જેમ ‘કુરાન’ ને કલામુદલાહ (ઈશ્વરનાં વચનો) કહે છે, તેમ ‘અવસ્તા’ એટલે ઈશ્વરે પોતે બશારત કહેલ જ્ઞાન, પરા વિદ્યા (Superscience) છે. વેદ પણ આ જ રીતે, ઋષિઓનું દર્શન છે. અંતઃપ્રેરણાની ફલશ્રુતિ છે. અને સમાન રીતે પ્રમાણ મનાય છે.

‘અવસ્તા’નો એક અર્થ ‘વિચાર આચારનો ધર્મ’ એમ છે. સ્તા (આસ્થા) એટલે સ્થાપિત કરવાનો ટેકો કે પાયો. વેદ પણ આચાર-વિચારની સંહિતા છે. અને આદર્શ જીવનનો રાહ ચીંધે છે.

આ બધા પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે જેમ આર્યગ્રંથ તરીકે ‘વેદ’ ઈશ્વરીય^{૧૦} મનાય છે અને અમાનવીય સર્જન લેખાય છે,^{૧૧} તેમ જરથોસ્તી ધર્મના પાયારૂપ

‘માં પ્રવાણી’ (મંત્રવાણી) થી ભરપૂર એતેકાદ (શ્રદ્ધા) ને ટકાવનાર અને પેગંબરોની બશારતથી ઉત્પન્ન થયેલ કિંમતી વિચારોનો ભંડાર ‘અવેસ્તા’ પણ એટલા જ આદરની દૃષ્ટિથી અપનાવાય છે.

‘ઝંદ’ અર્થાત અવેસ્તાન શબ્દ ‘આઝર્ઝનિત’ એટલે ‘સરેહ, ખુલાસો’, Commentary. અસલ અવસ્તાનાં લખાણોમાંના ગૂઢાર્થ અને તત્ત્વજ્ઞાનને સરળ રીતે સમજાવવા માટે ધર્મશુરુઓએ તેના પર જે ટીકા (સરેહ) લખી તે આ ‘ઝંદ’ છે. વેદ પર જેમ સાયણુઆચાર્ય વગેરેનાં લખ્યો છે તેમ આ ‘ઝંદ’ પણ લાખ્ય સ્વરૂપ જ છે.

વિશ્વના ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ સાહિત્ય તરીકે વેદ અને અવસ્તા^{૧૨} ધ્યાન ખેંચે છે. લોકમાન્ય તિલકે Orion, or the Antiquity of the Vedasમાં વેદનો કાળ ઈ.સ. પૂ. ૫૦૦૦થી ઈ.સ. પૂ. ૪૫૦૦ની વચ્ચેનો સૂચવ્યો છે. અવસ્તાનો કાળ પણ એ જ મનાય છે. આ દૃષ્ટિએ પણ બંનેનાં અનેક પાસાં સામ્ય ધરાવતાં હોય એવું આધારભૂત અનુમાન વિદ્વાનો કરે છે. અનેક વેદજ્ઞાતાઓ અને ઐતિહાસિકોની દૃષ્ટિએ તો આર્યો અને ઈરાનીઓ એક જ જાતિની બે શાખા છે, ભગિની સંસ્કૃતિઓ છે. આમ છતાં બંનેનાં અનેક પાસાંઓ અકલ્પ્ય રીતે સિન્ન જોવા મળે છે, એ પણ નોંધવા જેવું છે.

દેવ અને અસુર

એક ઐતિહાસિક મત મુજબ^{૧૩} દસ્યુ, પણિ અને અસુર એક જ છે. પણિઓ વ્યાપારી અને ધનપતિ હતા. આર્યો શાસક હતા. આ શાસકોએ વેપારીઓ પાસેથી વધુ કર-વેરા માટે ઇચ્છા કરી અને પણિઓ સાથે સંઘર્ષ છડાવ્યો. પણિઓનો દેશનિકાલ થયો અને ત્યારથી તે પણિ (પારસી) અસુર-પૂજક બન્યા. આ પહેલાં અસુર શબ્દનો અર્થ ખરાબ ન હતો. ઋગ્વેદ ૧-૪-૫૩ માં ‘બળવાન’ના અર્થમાં ૧-૨૪-૧૪માં ‘અનિષ્ટ મિટાવનાર’ના અર્થમાં; ૧-૩૫-૧૦ માં પ્રાણુદાતાના અર્થમાં તેમ જ; ૧-૩-૫૭; ૧-૬૪-૨; ૧-૧૦૮-૬; ૧-૧૧૦-૩ વગેરેમાં પણ ‘અસુર’ શબ્દનો અર્થ સારા સંદર્ભમાં જ છે. ^{૧૪}

અવસ્તા અને વેદમાં ‘દેવ’ અને ‘અસુર’ (અવસ્તામાં ‘અહુર’) શબ્દોનો ઉપયોગ વિચારવા જેવો છે.

‘દેવ’ શબ્દ વેદોમાં દિવ્ય શક્તિઓના રૂપમાં સૂચવાયો છે. જ્યારે ‘અવસ્તા’માં બધે જ, ‘દેવ’ શબ્દને ધિક્કારી ખરાબ શક્તિઓની તેને ઉપમા આપવામાં આવી છે. અવસ્તામાં ઘણે સ્થળે, ‘વી-દએવ’ એવો શબ્દ મળે છે અને તેનો અર્થ ‘દેવથી વિરુદ્ધ’ એવો થાય છે. ઉપર જોયું તેમ અસુર શબ્દ બહુધા દેવોના વિરોધી તરીકે વેદોમાં વપરાયો છે તો પણ, ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડલમાં આ શબ્દ સારા અર્થમાં પ્રયુક્ત છે, અને ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ વગેરે પણ ‘અસુર’ કહેવામાં આવ્યા છે. દેવો અને અસુરો વચ્ચે સતત ચાલતા વિગ્રહાંતુ વર્ણન ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૧-૨૩)માં છે, તે મુજબ, દેવો ‘ઉપસવ’ ની ક્રિયા દ્વારા અસુરોને પ્રકૃતિનાં તરવોમાંથી હાંકી કાઢે છે.

અવસ્તામાં વેદિક દેવો

વેદમાં નિર્દિષ્ટ અને સૂક્તો દ્વારા સ્તવાયેલ કેટલાક દેવોનાં નામ અવસ્તામાં મળે છે. અત્યંત બળવાન અને પ્રસિદ્ધિ પામેલ ‘ઇન્દ્ર’ આર્યોનો વીજળી, વાદળની ગર્જના અને યુદ્ધકલામાં મવચ્છલ દેવ છે. યુદ્ધ કરવા જતા પહેલાં તેને પ્રિય એવો સોમરસ તે પીતો અને તેને સોમરસ અર્પણ કરવામાં આવતો. આ ઇન્દ્રને અવસ્તા વંદીદાદ (૧૬-૪૩)માં ખરાબ અર્થમાં ચીતરવામાં આવ્યો છે. અવસ્તા મુજબ, તમામ ધૂરાઈનાં મૂળ અંગ્રમ ઇન્દ્રયુશ (અંગ્રો મૈન્યુ) પછી બીજું સ્થાન ઇન્દ્રનું છે. ઋગ્વેદ (૧-૪૫) માં ઇન્દ્રના નિન્દકો કે શત્રુઓને હાંકી કાઢવાની વાત છે. તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ; અવસ્થા (૧૦મી પરમરદ) માં ઇન્દ્રને પાપ-મતિ કહીને, સંસારમાંથી ઇન્દ્ર-પૂજકોને કાઢી મૂકવાની વાત છે. વેદમાં ઇન્દ્રને ‘વૃત્રહન’ અર્થાત્ વૃત્રનો સંહાર કરનાર કહ્યો છે. ‘વૃત્રહન’ શબ્દને મળતો શબ્દ ‘વેરેશ્વર’ અવસ્તામાં છે. જરથોસ્તી ધર્મ-સાહિત્યમાં આ ‘વેરેશ્વર’ એક દિવ્યશક્તિ મનાય છે અને તે ક્ષત્રેહ ઉપર મવચ્છલ છે. તેની સ્તુતિનું લખાણ (યશત) અવસ્તામાં મળે છે.

નાસત્યા એટલે સત્ય. એ વિશેષણ વેદમાં અગ્નિવનો માટે પ્રયોજાયું છે. અવસ્તાના ‘નાઓંધ હૃધિય’ને તે શબ્દ મળતો આવે છે. અને તે, ‘સ્પેન્ત, આર્મૈર્ઘિતિ’ (વૃદ્ધિ કરનાર સીધી મતિ) ના હરીફ તરીકે કામ કરીને લોકોમાં તુંડ-સ્વભાવ પ્રદીપ્ત કરે છે.

જરથુસ્ત્રના સમકાલીન પુરુષોનાં જે નામ ઋગ્વેદમાં મળે છે, તેમાંના ‘માના ‘ઉસ્તક્ષ’ વગેરેનો ઋગ્વેદમાં

મોટો ફરજી છે જ્યારે ગાથા-અવસ્તા મુજબ તે જરુથુસ્ત્રના વિરોધીઓ છે. +

વેદના દેવો જેમ અવસ્તામાં વિકૃત રીતે ચીતરાધા છે તેમ શ્રી શાપુરજી કાસવજી હોડીવાલા માને છે કે ઋગ્વેદમાં સ્વયં જરુથુસ્ત્રની નિંદા કરેલી છે. ૧૯ તેઓ માને છે કે ‘જરુથ’ એ નામથી ઋગ્વેદમાં જરુથુસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે. જો આ સાચું હોય તો જરુથને ઋષિઓએ સળગાવી દીધા હતા. ઋગ્વેદનો એક મંત્ર છે કે જેમાં અગ્નિને વિનંતી પૂર્વક કહ્યું કે હે અગ્નિ, જે તેજથી તમે કર્કશ શબ્દ કરનાર જરુથને ખાળ્યા તેનાથી રાક્ષસોને ખાળો. ૧૭ ખીજા એક મંત્રમાં પણ અગ્નિ, વશિષ્ઠ, તમને સમિધ કરે છે. તમે કર્કશ શબ્દ કરનાર જરુથ રાક્ષસને મારો, ખાળો. ૧૮ સાતમા મંડલના આ મંત્રો ઉપરાંત ૧૦મા મંડલમાં પણ ‘અગ્નિએ જરુતકર્ણ’ નામના ઋષિની રક્ષા કરી. અગ્નિએ પાણીમાંથી કાઢીને જરુથ નામના શત્રુને ખાળો. ૧૯ ઉપરોક્ત મંત્રોમાં આચાર્ય સાયણે પ્રથમ બે સ્થળે જરુથનો અર્થ ‘કર્કશ શબ્દ કરતા રાક્ષસ’ એવો અને છેલ્લા મંત્રમાં ‘જરુથ નામનો શત્રુ’ એવો કર્યો છે. પરંતુ શ્રી હોડીવાલા વગેરે, આ ત્રણે મંત્રોમાં જરુથને સંજ્ઞા તરીકે જ માને છે તેથી સાયણે કરેલ યૌગિક અર્થ તેમને માન્ય નથી (જરુથ-જરુથ નો અર્થ Flesh એવો પણ છે) ૨૦ પારસીઓના બહેરામ-યશત, હાહેસ્તાન, દીનકર્દ વગેરે યંત્રો દ્વારા પણ જરુથુસ્ત્રનું મૃત્યુ અગ્નિથી થયું હતું, એ વાતને ટેકો મળે છે. આમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, એ અનુમાન શક્ય બને છે કે ઋગ્વેદના ‘જરુથ’ એ જ ઇરાનીના જરુથુસ્ત્ર છે.

પારસી ધર્મગ્રંથોમાં જરુથુસ્ત્રને દસ્યુ (દહ્યુમાં) અને દસ્યુઓમાં વિદ્વાન (દહ્યુનામ સૂરો) પણ કહ્યા છે. અહીં દસ્યુ શબ્દ સન્માનવાચી છે. પરંતુ, વેદમાં દસ્યુનો અર્થ ‘કાપલુ’ એવો છે. દસ્યુ અને અસુર એક જ છે. રાક્ષસ છે. આ અસુરો સાથે દેવોને સતત યુદ્ધ ચાલતું, એ જોઈને કેટલાક અહીં દેવાસુર-સંગ્રામનો અણસાર મેળવે છે. વેદોમાં જેમના વિરુદ્ધ ઘણું લખાયું છે, તે પશ્ચિમો પણ અસુર હતા અને પાછા દેવ-પ્રેાહી હતા.

અહુન વદ-ગાથામાં (હા.૨૮-૭) ‘દાહદી તૂ આર્મહિતે ચીશ્તાસ્પાઈ હવેમ મહ્યાયા’માં ‘વીશ્તાસ્પ’નું નામ છે. આ નામ ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં પારસી વિદ્વાનોએ જોવાનો યત્ન કર્યો છે. કિમિષ્ટાશ્વ ઇષ્ટરદિમરેત ઈશાના-

સસ્તરુષ ઋગ્જીતે નૃન્ ॥ ૨૧ એ મંત્રમાં આવતો ‘ઈષ્ટાશ્વ શબ્દ ગાથામાં આવતો ‘વીશ્તાસ્પ’ છે. એમ તેઓ માને છે. વીશ્તાસ્પ, શુશ્તહમ વંશના હતા. પારસીઓ માને છે કે આ મંત્રમાં આવતો ‘ઈષ્ટરદિમ’ તે ‘ગુશ્તહમ’ છે. સાયણાચાર્યે ‘ઈષ્ટાશ્વ’ અને ‘ઈષ્ટરદિમ’ને રાજા માન્યા છે. ઉપેક્ષા ભાવથી જ મંત્રમાં આ નામ આવ્યાં છે. બંને દેવશત્રુ પણ કહેવાયા છે. ઋગ્વેદ ૬-૧૬-૮માં વેતસુ નામક રાક્ષસનો ઉલ્લેખ છે. શહેરચારજી તેને પારસીઓના જામાસ્પ વપતસ તરીકે ઓળખાવે છે. શહેરચારજીએ ઋગ્વેદના ૧- ૧૦૦ - ૧૭માં આવતાં ‘ઋજાશ્વ’ ને પારસીઓના ‘અરજાસ્પ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ૨૨ જો કે એ કેવળ કિલ્લ કલ્પના છે. ૨૩ આ અને આવા આધારે, જરુથ, વૃત્ર, યાતુધાવ, ઇષ્ટાશ્વ, વગેરે શબ્દોના અર્થ અનાય, રાક્ષસ. યજુરોહી, દસ્યુ નાસ્તિક વગેરે ઘટાવાયા છે અને આ જરુથ, વૃત્ર આદિના અનુયાયી ઇરાનીઓ પણ અનાય છે, એમ મનાય છે. ઇરાન પરના આર્યોના આધિપત્યને ૨૪ ક્ષીધે કેટલાક વૈદિક દેવોની પણ ત્યાં પૂજા થવા લાગી. સારા અર્થમાં સ્વીકારાયેલા અને પૂજાયેલા વૈદિક દેવોમાં સૌથી અગત્યનું સ્થાન ‘મિત્ર’નું છે. અવસ્થામાં એ મિત્ર (Mithra) છે. (અને વરુણ, તે વરુણ, છે.) વેદમાં મિત્રાવરુણૌ દ્વંદ્વ દેવતાના રૂપે છે. તે જ રીતે અવસ્તામાં અહુરમઝ્દા નો સંબંધ મિત્ર સાથે છે. અહુરમઝ્દા એ જ અસુરો મહાદેવ: અથવા અસુરો વરુણ: છે. ૨૫ વેદના ‘ઋતરક્ષક’ વરુણ ની જેમ જ અવસ્તાના આ અહુરમઝ્દા ‘અશ’ના રક્ષક છે ‘ઋત’ અથવા ‘અશ માં’ ‘આર્થિક સામાજિક અને નૈતિક સત્ય પ્રાપ્તિ સમાવિષ્ટ છે. અવસ્તામાં મિત્ર ખાસ કરીને સંસ્કારો રોશની અને મૈત્રી પર મવક્કલ દિવ્યશક્તિ છે વેદિ + ‘અર્યમન’ (અર્યમા) અવસ્તાના ‘અર્યમન’ છે. ગ્રાહ્યો અને જરુથાસ્તી ધર્મગુરુઓ શુભ પ્રસંગોએ આ દિવ્ય-શક્તિને આમંત્રણ આપે છે.

વૈદિક આરમતિ તે અવસ્તામાં ‘આર્મહિતિ’ છે. બન્ને નો અર્થ ‘ભક્તિભાવ કે શરણાગતિ’ જેવો છે. વેદનો ‘નરાશંસ’ શબ્દ અનેક દેવોના વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે. તેને માટે અવસ્તામાં નહરયો સંઘહ (નૈર્યો-સંઘ) જેવો શબ્દ છે. જેમ વેદમાં અગ્નિને દેવોના સંદેશ-વાહક કે મુખ ૨૬ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમ અવસ્તામાં ‘નહરયો સંઘહ’ અહુર મઝ્દના કાસદ (mes-senger) મનાય છે. અને પૂજાય છે. અગ્નિ પૂજનો તો

અવસ્તામાં વિશદ ઉલ્લેખ છે. તેઓ 'અતર' નામથી અગ્નિની ઉપાસના કરે છે. પારસીઓના ફારસ અને ભારતમાં આજે પણ અનેક અગ્નિકુંડ સમાન રીતે અખંડ રીતે, પ્રાજ્ઞવલ્લ સચવાયા છે. બંને પ્રજામાં અગ્નિહોત્ર કરવામાં આવે છે.

વેદ અને અવસ્તામાં વિખ્યાત વ્યક્તિત્વો

આ બંને સાહિત્યોમાં મળતી આવતી પ્રતિભાવાળી કેટલીક વ્યક્તિઓ જોવા મળે છે. વેદમાં જોવા મળતો પ્રથમ આર્યન પૂર્વજ 'યમ વૈવસ્વ' તે અવસ્તાનો ચીમ વિવન્દવત (વિવંધહ) છે. યમ, સમગ્ર માનવ જાતને ઉત્પન્ન કરનાર અને તેઓનો રાજા મનાયો છે. 'વિવસ્વત' નો તે પુત્ર છે. માનવો માટે તેણે એક ભાગ સજ્જો કે જે દુનિયાના અંધારમાંથી સ્વર્ગની જાગ્યાઈએ સર્વ પ્રથમ ગયા અને અન્યને લઈ જાય છે. (ઋગ્વેદ ૧૦-૧૪-૧) (હાલ આ યમ મૃત્યુના હૂત મનાય છે). અવસ્તાના ચીમ એ 'વિવંધાન' નો પુત્ર છે. અવસ્તા-વંદીદાદ-૨ મુજબ તેણે ત્રણ તબક્કે દુનિયાને આબાદ કરી. તેના રાજ્યકાળ દરમિયાન એક મોટી જગદેલ આવી. તેમાંથી બચવા તેણે એક 'વર' (સંસ્થાન) સ્થાપ્યું અને તેમાં શ્રેષ્ઠ પેઢાયોને લઈ જઈ રાખી. અવસ્તા યશન-૯ મુજબ તેનો યુગ સુવર્ણ-યુગ હતો. વેદિક 'ત્રિત' અવસ્થામાં ધ્રિત છે. અથર્વવેદ ૧-૧૧૩-૧ મુજબ ત્રિત સ્વાસ્થ્ય બક્ષનાર અને દીર્ઘાયુ દેનાર છે. હિન્દુ પરંપરા મુજબ, તે કોઈ મોટા ઋષિ હતા જેમણે ઋગ્વેદના અનેક સૂક્તો રચ્યાં છે. અવસ્તાનો ધ્રિત પણ પ્રાચીન સમયનો તબીબ હતો. તેણે અમુક રોગો સામે કેટલીક ઔષધીઓ શોધી હતી એમ વંદીદાદ-૨૦માં નિર્દેશ છે.

વેદમાં નિર્દિષ્ટ 'ઋતન' તે અવસ્તાનો 'પ્રણતઓન' છે. ઋતન અપ્સ્ય નો પુત્ર હતો. તેણે મોટા રાક્ષસને માર્યો હતો. પ્રણેતઓન પણ આશ્વા નો પુત્ર હતો અને 'ઝોહાક' (ઝુહાક) નામના અતિ જુલ્મગાર ઈરાનના અનાય રાજાને તેણે માર્યો હતો. અવસ્તા યશન-૯ મુજબ આ ઝોહાકને ત્રણ મેં, ત્રણ માથાં, અને છ આંખો હતી. તે હજાર યુક્તિવાળો અધમ રાક્ષસી હતો કે જેન જુલ્મની કોઈ હદ ન હતી.

વેદના 'કવિ ઉષના' ૨૭ અવસ્તામાં 'કવ ઉસ' છે. વેદમાં તેને શુકના બહુ સાથે જોડી દેવાયો છે. અને અસુરોના ગુરુ તરીકે મનાય છે. સૂક્તોમાં ઘણીવાર

તે ઈન્દ્રને મદદ કરી ધાસત્યારાની જમીન તરફ વાદલને લઈ જનાર મનાયો છે. ૨૮ અવસ્તામાં 'કવડસ' પ્રાચીન ઈરાનના કયાનીયન વંશનો બીજો પાદશાહ છે. તેણે માર્જંદરાન અને ગિલાનના મુલકો પર ચઢાઈ કરી, દેવોને તાબે કર્યા. દેવોની ઉશ્કેરણીથી તેણે આકાશમાં જીડવાની મિથ્યા કોશિશ કરી. આવી તકોબરીને લીધે (ગુણને લીધે) તેણે પોતાના કીર્તિવંત નામને કલંક લગાડ્યું.

વેદ અને અવસ્તામાં ક્રિયાકાંડ

પોતાની આસપાસ બનતા પ્રાકૃતિક પરિવર્તનો જોતાં અસહન આર્યનોને એ સમજાયું કે વિધનાં વિવિધ તત્ત્વો ઉપર કોઈ દિવ્ય શક્તિઓનો પ્રભાવ છે અને એ દિવ્ય શક્તિને લીધે માનવ જાતને અનેક અમૂલ્ય ભેટ મળી છે. તેથી પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ, તે, તે દિવ્ય શક્તિની આરાધના દ્વારા તે શક્તિઓના આશીર્વાદ ધરતી ઉપર ઉતારવાના મૂળભૂત વિચારમાંથી કેટલીક ક્રિયાઓ આ આર્યનોમાં જન્મી. આથી, વેદ અને અવસ્તાના ક્રિયાકાંડોમાં સામ્ય દેખાય છે.

ક્રિયાકાંડો સાથે સંબંધ અનેક શબ્દો પણ વેદ અને અવસ્તામાં મળતા આવે છે. ધર્મશુરુ માટે અવસ્તામાં 'આશ્રવન' શબ્દ છે, તે વેદના 'આશ્રવણ'ને મળતો છે. જરથુષ્ટ્રને મન સંસ્કૃત સમાજનો તે પ્રધાનતમ પુરુષ છે, ઋત્વિજ છે. વૈદિક 'ઈષ્ટિ'નો અર્થ અનેક દેવની ક્રિયા સાથેની આરાધના અને 'આહુતિ'નો અર્થ એક જ દેવની ક્રિયા સાથેની આરાધના એવો છે. અવસ્તામાં આ જ અર્થના બે શબ્દો અનુક્રમે 'ઈશિત' અને 'આહુઈતિ' છે. તેમના અર્થ પણ 'ભેટ' અને 'આરાધના' થાય છે. અવસ્તામાં મુખ્ય ક્રિયા કરનાર ધર્મશુરુ માટે 'જઓતર' શબ્દ છે. તે વેદના 'હોતૃ' શબ્દને મળતો આવે છે. 'જઓતર'ની સાથેના ધર્મશુરુને અવસ્તામાં 'રથિવશ્કર' કહે છે, વેદમાં તે 'અધ્વર્યુ' કહેવાય છે. આતશ (અગ્નિ)ની રજા કરનાર ધર્મશુરુને અવસ્તામાં 'આતરેવક્ષ' કહ્યો છે. વેદમાં તેને જ 'અગ્નિધાર' કહે છે.

વૈદિક 'જ્યોતિષ્ટોમ'ની ક્રિયાના સંબંધમાં જે 'અગ્નિષ્ટોમ'ની ક્રિયા છે, તે જરથોસ્તી ધર્મની 'યશન'ની ક્રિયાને કાંઈક મળતી આવે છે. દેવને ભેટ આપવા માટે ગ્રાહણોમાં 'પુરોડાશ' નામે એક પ્રકારની રોટલી વપરાય છે. જ્યારે જરથોસ્તીઓ ઘઉંના લોટમાંથી બનેલ 'દરૂન' વાપરે છે. 'ઉપસદ'ની ક્રિયામાં ગ્રાહણો દૂધ લે

છે, તે રીતે જરથોસ્તીઓ 'ગામજીવ્ય' (અકરીતું દૂધ) લે છે. જેમ 'અગ્નિષ્ટોમ'માં ઘી અને માખણની જરૂર પડે છે તેમ જરથોસ્તી ધર્મની કેટલીક અગત્યની ક્રિયાઓમાં 'ગાઉશ હુધાઓ' (ઘી) મૂકવામાં આવે છે.

યશન અને જ્યોતિષ્ટોમની ક્રિયાઓમાં અનુક્રમે 'હ્યોમ' અને 'સોમ'ની ક્રિયા અગત્યની છે. વૈદિક કર્મકાંડની જેમ જ, 'હ્યોમ' યાગ માટે પણ આઠ ઋત્વિજોની* આવશ્યકતા રહેતી. પ્રાતઃકામ હોમ કરવાનો ઉભયત્ર નિયમ હતો. 'હ્યોમ'ના રસને ગાળવા માટે, વેદના ઋષિની જેમ જ સોના કે ચાંદીનાં પાત્રો વપરાતાં. આજે પણ વૈદિક પરંપરામાં જેમ 'યજ્ઞોપવિત' સંસ્કાર થાય છે, તે જ રીતે જરથોસ્તી પરંપરામાં પણ 'નવજોત' સંસ્કાર થાય છે અને લગભગ સમાન રીતે જ વિધિ થાય છે. 'નવજોત'ના મંત્રો પણ વેદમંત્રો જેવા જ ઓલાય છે.

વેદ અને અવસ્તાના સમયની ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને ધાર્મિકભાવ પણ સમાન છે. દેવો અને પિતૃઓની ઉપાસના અબાધિત રીતે ચાલતી અને લોકપ્રિય હતી. પિતૃઓ માટે અવસ્તામાં 'ફ્રવસી' શબ્દ છે, બંનેના ઉપાસ્ય દેવો એક છે. (વેદ-મન=અવસ્તા-મન; વેદ-અર્ચમન=અવસ્તા-અર્ચમન; વગેરે) ૨૯

બંનેમાં સંઘર્ષની કલ્પના પણ સમાન છે. વેદમાં જેમ ઇન્દ્ર-વૃત્રનું યુદ્ધ દ્વારા, દાનવ-વૃત્ર પર દેવ-ઇન્દ્રનું આક્રમણ અને વિજય બતાવી, અસત્ પર સત્નો વિજય સૂચવાયો છે, તેમ અવસ્તામાં પણ, 'સ્પેન્તો-મૈન્યુ' (સત્-સ્વરૂપ) અને 'અઝોમૈન્યુ' (અસત્-સ્વરૂપ) વચ્ચે સતત સંઘર્ષ સૂચવાયો છે અને સત્નો અસત્ પર વિજય પણ બતાવાયો છે. ૩૦

આવાં વિવિધ સામ્યો ઉભય-સાહિત્ય-સંસ્કૃતિ વચ્ચે છે એ જોયા પછી, સૌથી અગત્યનું સામ્ય તે ભાષાસામ્ય છે, સાહિત્ય-સામ્ય છે. પ્રજાઓ જે અતિ-નિકટ રહી હોય અને પરસ્પરની અસરમાં આવી હોય, તે જ આવું સામ્ય શક્ય છે. અવસ્તા અને સંસ્કૃતને તો, ભગિની ભાષા (Sister-Languages) તરીકે ઓળખાવાઈ છે. અવસ્તાના ધર્મગ્રંથોના શબ્દોને સમજાવવા માટે શબ્દ-કોશમાં સંસ્કૃત ભાષાના પર્વાયોની મદદ આજે પણ લેવાય છે. 'હુન્દ' તરીકે ઓળખાતા વેદના 'છન્દો' પણ અવસ્તાના મંત્રોમાં જોવા મળે છે. ત્રિષ્ટુપ, ઉપજતિ,

ગાયત્રી વગેરેનો બંને ભાષાઓમાં ઉપયોગ થયેલો છે. બંને ભાષાઓનું વ્યાકરણ વિષયક પણ ચોક્કસ સામ્ય છે. શુષુ, વૃદ્ધિ, સમ્પ્રસારણ, સંધિ આદિ અનેક વિશેષતાઓ (Technicalities) જેમ સંસ્કૃતમાં છે, તે જ રીતે, અવસ્તામાં છે. ઉદાહરણ તરીકે, અવસ્તામાં શુષુ-દિસ ધાતુ=બતાવવું નો શુષુ દપસ; ધાતુ-બર=લઈ જવું તેનો શુષુ ચેર વગેરે વૃદ્ધિ : સુ ધાતુ સાંભળવું; તેની વૃદ્ધિ -સાંટ; પેરે=ઓળંગી જવું ની વૃદ્ધિ 'પાર' વગેરે.

સમ્પ્રસારણ : વક્ષ ધાતુ : ભગવું, વધવું તેની સમ્પ્રસારણા ઉક્ત; વચ્ ધાતુ=બોલવું તેની સમ્પ્રસારણા ઉચ્ વગેરે.

સ્વરસંધિ : વિશ્ત + અસ્પ + વિશ્તાસ્પ; હુ=ઉચ્ચ દૂચત જિ + ઇત્=જીત વગેરે.

શુષુસંધિ : સ્ + ઇશ્ત=સાંશ્ત; હધ + ઉચ્ચત=હધઓચ્ચત ન + ઇત=નાહત વગેરે.

અંતર્ગતસંધિ : ડહતિ+અઆજન=ડહત્યઓજન; હુ+અસ્પ =હવસ્પ; બઓ+અત્=બવત્ રઝે+અ=રચ વગેરે.

વૃદ્ધિસંધિ : અહુર+અએ=અહુરાઈ, હઝામ અઝ હઝામાઈ વગેરે.

વ્યંજનસંધિ : ડજ+તેમ=ડસ્તેમ; દથ+દિ=ડિદ; વગેરે.

સમાસની દૃષ્ટિએ આજે પણ સંસ્કૃત સાથે ફારસી (મૂળ અવસ્તા)નું સામ્ય વરતાય છે જેમ કે:—

ઇન્દ્ર સમાસ :- જાનમાલ—જાન અને માલ

પઠ્ઠી તત્પરુષ સમાસ :- હૈદરાબાદ-હૈદરનું સ્થાન

ઉપપદ સમાસ :- સોદાગર (ગર અથવા ગાર માટે સંસ્કૃતમાં કાર છે. કરનાર એવો તે બંનેનો અર્થ છે. વિષ્ટિકાર=મંત્રણા કરનાર.

કર્મધારયસમાસ :- ખુશામદ ('હાજી હા' જેમાં હોય તેવું) ખુશનુમા - ખુશ લગાડે તેવું.

અહુનીદિ સમાસ :- ખુબસૂરત (સારી છે શિકલ જેની તેવો) બદમાશ - (બદ + મઆશ = વર્તન) ખરાબ છે વર્તન જેવું તે.

અવ્યયીભાવ સમાસ :- ખેસુતમ - (સિતમ = જુલમ) ઘણું જ. વેદ અને અવસ્તા એ બંને ભાષામાં સમાસો મોટે ભાગે એ કે ત્રણ શબ્દોના જ પ્રચલિત હતા.

ફારસી તદ્દિત પ્રત્યયો પણ સામ્યની રીતે વિચારવા જેવા છે. ફા.તઃ ફારસી મંદ-સંસ્કૃતમાં મત્ (માન)

(ફારસી-દૌલતખંદ સંસ્કૃત બુદ્ધિમાન) ફારસી પૂર્વજે પણ સંસ્કૃત સાથે સામ્ય ધરાવે છે દા.ત :- ફારસી. બિન, સંસ્કૃત વિના, ફારસી - ના; સંસ્કૃત - ન; ફારસી. એ (બિલકુલ), એ જ અર્થમાં સંસ્કૃતનો ધિ (વિકૃત, વિધવા) વગેરે.

પ્રાચીન ભાષાઓમાં નામ કે વિશેષણના વિભક્તિના બુદ્ધિ બુદ્ધિ રૂપોનું Declension of nouns and adjectives), તથા ક્રિયાપદના વિવિધ પુરુષ અને વચનનાં રૂપો (Conjugation of verbs)નું મહત્વનું સ્થાન છે. અવસ્તા અને સંસ્કૃતમાં આ બંને પ્રકારનાં રૂપોમાં ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે જેમકે-

સંસ્કૃત-દેવઃ = દેવ અવસ્તા :- દર્ઞવઃ=દેવ

વિભક્તિ એ.વ. દ્વિ.વ. બ.વ.	એ.વ. દ્વિ.વ. બ.વ.
પ્રથમા દેવઃ દેવૌ દેવાઃ	દર્ઞવો દર્ઞવા દર્ઞોઽધને
દ્વિતીયા દેવમ્ દેવૌ દેવાન્	દર્ઞવમ્ દર્ઞવ દર્ઞવાન્
ત્રીતીયા દેવેન દેવાભ્યામ્ દેવૈઃ	દર્ઞવ દર્ઞવઈવ્ય દર્ઞવાઈશ્
ચતુર્થી દેવાય „ દેવેભ્ય	દર્ઞવાહ „ દર્ઞવઈવ્યે
પંચમી દેવાત્ „ „	દર્ઞવાત્ દર્ઞવઈવ્ય „
ષષ્ઠી દેવસ્ય દેવયોઃ દેવાનામ્	દર્ઞવહે દર્ઞવયાઓ દર્ઞનામ્
સપ્તમી દેવે „ દેવેષુ	દર્ઞવે દર્ઞવયો દર્ઞવણ્
અષ્ટમી દેવે „ દેવેષુ	દર્ઞવે દર્ઞવયો દર્ઞવણ્
નવમી દેવે „ દેવેષુ	દર્ઞવે દર્ઞવયો દર્ઞવણ્
દશમી દેવે „ દેવેષુ	દર્ઞવે દર્ઞવયો દર્ઞવણ્

આ અકારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દના રૂપની જેમજ આકારાન્ત ફકારાન્ત, ફકારાન્ત, ઉકારાન્ત, ઉકારાન્ત વગેરે શબ્દોના વિભક્તિ રૂપો પણ ખૂબ મળતાં આવે છે નામના રૂપા-ખ્યાનની જેમ, ક્રિયાપદના પણ કાળ, પુરુષ અને વચન પ્રમાણેનાં રૂપો પણ જોવા જેવાં છે. તેમાં પણ સામ્ય સવિશેષ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત :- સંસ્કૃતનો વદ ધાતુ છે તેનો અર્થ 'બોલવું' એવો છે. અવસ્તામાં તે જ અર્થમાં વચ્ચ ધાતુ છે. આ બંનેના પરસ્મૈપદ અને આત્મને પદનાં રૂપો જોઈએ-

સંસ્કૃત વદ પરસ્મૈપદ અવસ્તા વચ્ચ

વર્તમાનકાળ (Present tense)

એ.વ. દ્વિ.વ. બ.વ.	એ.વ. દ્વિ.વ. બ.વ.
૫. પુ. વદામિ વદાવઃ વદામઃ વચામિ વચાવહિ વચામહિ	
બી. પુ. વદસિ વદથઃ વદથ વચહિ વચથો વચથ	
ત્રી. પુ. વદતિ વદતઃ વદન્તિ વચહતિ વચતો વચન્તિ	

ભૂતકાળ (past tense)

૫. પુ. અવદમ્ અવદાવ અવદામ વચ્ચેમ્ વચાવ વચામ્	
બી. પુ. અવદઃ અવદતમ્ અવદત વચો - વચત	
ત્રી. પુ. અવદત્ અવદતામ્ અવદન્ વચત્ વચતેમ્ વચેન્	

આજ્ઞાર્થ (Imperative mood)

૫. પુ. વદાનિ વદાવ વદામ વચાનિ - વચામ	
બી. પુ. વદ વદતમ્ વદત વચ - વચત	
ત્રી. પુ. વદતુ વદતામ્ વદન્તુ વચતુ - વચન્તુ	

વિધર્થ (Potential mood)

૫. પુ. વદેયમ્ વદેવ વદેમ વચર્ઞમ - વચર્ઞમ્	
બી. પુ. વદેઃ વદેતમ્ વદેત વચોઈશ્ - વચર્ઞત	
ત્રી. પુ. વદેત્ વદેતામ્ વદેયુઃ વચોઈત વચર્ઞતેમ વચર્ઞેન	

સંસ્કૃત વદ આત્મનેપદ અવસ્તા. વચ્ચ

વર્તમાનકાળ

૫. પુ. વચ્ચે વચાવહે વચામહ વચ્ચે - વચામહેઈ	
બી. પુ. વચ્ચસે વચ્ચથે વચ્ચદ્ને વચ્ચહે - વચ્ચધ્વે	
ત્રી. પુ. વચ્ચતે વચ્ચતે વચ્ચન્તે વચ્ચહતે - વચ્ચન્તે	

ભૂતકાળ

૫. પુ. અવચ્ચે અવચાવહિ અવચામહિ વચ્ચે - વચામહેઈ	
બી. પુ. અવચ્ચેથાઃ અવચ્ચેથામ્ અવચ્ચધ્વમ્ વચ્ચહ - વચ્ચધ્વેમ્	
ત્રી. પુ. અવચ્ચેત અવચ્ચેતામ્ અવચ્ચન્ત ઇચ્ચત વચાહતે વચ્ચન્ત	

આજ્ઞાર્થ

૫. પુ. વચ્ચૈ વચાવહે વચામહે વચાને - વચામહેઈ	
બી. પુ. વચ્ચસ્વ વચ્ચેથામ્ વચ્ચધ્વમ્ વચ્ચધ્વહ - વચ્ચદ્મ્	
ત્રી. પુ. વચ્ચતામ્ વચ્ચેતામ્ વચ્ચહન્ વચ્ચતામ્ - વચ્ચતામ્	

વિધર્થ

૫. પુ. વચ્ચેય વચ્ચેવહિ વચ્ચેમહિ વચ્ચ - વચોઈમહેઈ	
બી. પુ. વચ્ચેથાઃ વચ્ચેથામ્ વચ્ચધ્વમ્ વચ્ચર્ઞવ - વચોઈધ્વેમ્	
ત્રી. પુ. વચ્ચેત વચ્ચેયાતામ્ વચ્ચેરન્ વચ્ચર્ઞત વચ્ચહતે વચ્ચન્ત	

આ રૂપાખ્યાનો જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, અવસ્તાનાં કેટલાંક રૂપ હાલ ઉપલબ્ધ નથી. આનું કારણ એ છે કે, તેના પ્રત્યયો (Personal Verbal Terminations) ઉપલબ્ધ નથી. આમ છતાં, જે રૂપ મળે છે તે જોતાં સંસ્કૃત સાથેનું સ્પષ્ટ સામ્ય દેખાય છે.

આવા વ્યાકરણ વિષયક સામ્યને લીધે જ, અને અવસ્તાના વ્યાકરણનો આધાર મુસ્લિમ અકાદમીએ નક્કી

કયો હોઈને, અવસ્તાના શ્રેણી અને તેનું વ્યાકરણ સમજવા માટે સંસ્કૃતના વ્યાકરણનો આધાર ઉપયોગી નીવડે છે, એ સ્વીકૃત વાત છે. બંને ભાષાઓનું સામ્ય સમજવા માટેનો આ ઘણો મોટો આધાર છે.

અવસ્તાના કેટલાક શબ્દોને સ્વલ્પ પરિવર્તન કરવાથી સંસ્કૃતના બનાવી શકાય છે જેમ કે :

અવસ્તા	સંસ્કૃત	અવસ્તા	સંસ્કૃત
બાહુ	વાહુ	દ્ધામિ	દધામિ ૩૨
હુએનાં	સેના	ચીમ	યમ
ફિતી	પ્રીતિ	મત્ય	મર્ત્ય
યથ	યત્ર	અસ્ત	હસ્ત
કુથ	કુત્ર	મઝ્દા	મેઘા
બૂમિ	ભૂમિ	મન્ધ	નમ્ર
બગ	ભગ	મઝ	મહ
દ્યેનુ	ધેનુ	ઝારિ	હરિ
હાત	સપ્ત ૩૧	વઝન	વાહન
હુમત	સુમત	અઈપિ	યાતુધાન
હિન્દુ	સિન્ધુ	અએશ્ત	શ્રેષ્ઠ
હઈથ્ય	સત	કતારે	કતાર:
હ્યોમ (હોમ)	સોમ	ગર્મ	ધર્મ
અહુર	અસુર	દસ	દશ
હા	સઘા	વ્દા	દય
જન	હન્	જઈન્તિ	હન્તિ
બરમિ	મરામિ	માતર	માતૃ (માતા)
બૂ	બૂ		વગેરે

કેટલાક શબ્દો તો જેમના તેમજ જોવા મળે છે. દા.ત.

અવસ્તા	સંસ્કૃત	અવસ્તા	સંસ્કૃત
પિતા	પિતા	ચિત્	ચિત્
યથા	યથા	સફ	સફ
યો	યો (યઃ)	અનુ	અનુ
ઉપ	ઉપ વગેરે.		

ઉપર જોયેલા સામ્ય દર્શાવતાં નામ, સર્વનામ, અવ્યય, ઉપસર્ગ, ધાતુ વગેરેનો સમાવેશ છે. આથી આગળ વધીને જોઈએ તો અવસ્તાના આખાં વાક્યો અને મંત્રોને જરાક જ પરિવર્તન દ્વારા સંસ્કૃતનાં વાક્યો કે મંત્રોમાં ફેરવી શકાય છે. દા.ત.

અવસ્તા

૧. નરો અષવનો વઝાને
કુથ વઝેન્તિ?

૨. યો યથા પુત્ર અમ
તરણુઅમ હ્યોમમ્ ॥

સંસ્કૃત

નરાઃ ક્રતાવનઃ વાહને
કુત્ર વહાન્ત ?

યો યથા પુત્રં તરુણં સોમમ્ ।
વગેરે

શ્રી જીતેન્દ્ર મોહન ચેટર્જીએ જરથુસ્ત્રની ગાથાના પ્રત્યેક શ્લોકને સંસ્કૃતમાં ફેરવી બતાવ્યા છે. ૩૩ આનાથી ઊલટી પ્રક્રિયા દ્વારા ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જીએ સંસ્કૃતના પ્રસિદ્ધ ગાયત્રી મંત્રનું અવસ્તામાં રૂપાન્તર કર્યું છે.

સંસ્કૃત :-

તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।
ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

અવસ્તા :-

તત્સવિતુઝ્ઞ વરહનિઅમ ભર્ગઝ્ઞ દૈવસ્ય ધીમહિ ।
ધિયઝ્ઞ યઝ્ઞ નસૂ પ્રકૌદયાત્ ॥ ૩૪

આ બધું જ જોતાં, સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે કે, આ બંને ભાષાઓ ખૂબજ નિકટની અને એક જ પરિવારની ભાષાઓ છે. તેમના આનુવાંશિક કે પારિવારિક વારસાનો અભુસાર પામીએ તો એમ કહેવું જ રહ્યું કે, બંનેનો વિકાસ, એના પુરોગામી એવા ઈન્ડો-ઈરાનિયન ભાષા સ્વરૂપમાંથી જ થયો હશે.

યુરોપમાં અવસ્તા - ભાષાનો સઘન અભ્યાસ વ્યાપક રીતે થવા લાગ્યો, ત્યારે ત્યાંના વેદ અને સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓને લાગ્યું કે, અવસ્તા સાહિત્યને સમજવા માટે સંસ્કૃતના જ્ઞાનની જરૂર છે. પ્રો. રાય, બેનડ્રી, ડૉ. માર્ટિન હોગ, વગેરે વિદ્વાનોએ આ રીતનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે. ડૉ. સ્પીગલ, ફરડિનાન્ડ વગેરે સંસ્કૃતને અવસ્તાના જ્ઞાન માટે અનિવાર્ય ન માનતાં 'પહેલવી'ને સમજવી જરૂરી માને છે. ૩૫ સંસ્કૃત અને પહેલવીના જ્ઞાનની અનિવાર્યતા અંગે આમ મતભેદ પ્રવર્તે છે. પ્રો. હારમેરેએ આ બંને ભાષાઓ અંગેના દાવાને વાજબી લેખ્યો છે અને અવસ્તા સમજવા માટે સંસ્કૃત અને પહેલવી, ઉભય ભાષાઓના સહકારની અપેક્ષા સેવી છે. આમ છતાં અવસ્તાનો મૂળ સંબંધ સંસ્કૃત સાથે જ છે. અને તેથી સંસ્કૃતના ચોક્કસ પારિભાષિક શબ્દો (Technical Terms) સ્વર - વ્યંજન પ્રક્રિયા આદિ સમજવાથી અવસ્તાની સમજને જરૂર સરળ કરી શકાય.

સી. કુન્દન રાજ^{૩૬} જેવા આ સામ્યને ભાષા-શાસ્ત્રીય જ વિશેષ લેખે છે અને તેને મહત્વ આપતા નથી તે તર્કસંગત નથી. લાગતું ભાષાશાસ્ત્રીય અધ્યયનની ફલશ્રુતિ તો ઉભય ભાષાઓમાં સામ્ય સૂચવે જ છે. પણ તે ઉપરાંત, તત્કાલીન વિચાર, આચાર, તત્વજ્ઞાન, કર્મકાંડ, રીતરિવાજો માન્યતાઓ આદિની દૃષ્ટિએ પણ સ્વીકાર્ય સામ્ય છે. આવા સાંસ્કૃતિક સામ્ય અને પરંપરા તથા લગભગ સમાન સ્થાન અને સમયના વિકાસની મૂળ ભૂમિકાને લીધે પણ વેદ અને અવસ્તાના વૈષમ્યને પ્રાધાન્ય

ન આપતાં સામ્યની પ્રધાનતાનો એકરાર કરવો જ રહ્યો. સી. કુન્દનરાજે પણ આ બંનેની બાબતમાં અનેક સમાનતાઓ નિર્દેશી જ છે. હોથ^{૩૭} જેવા યુરોપિયન વિદ્વાને તો ત્યાં સુધી સૂચવ્યું છે કે, વેદને શિષ્ટ સંસ્કૃત કરતાં પણ અવસ્તા સાથે વધુ નિકટનો સંબંધ છે. અને એ રીતે ઉભય ભાષાઓ ભાષાશાસ્ત્રના અધ્યયનની દૃષ્ટિએ અને બંનેમાં રહેલા અગમ્ય અર્થના અવખોધને માટે પણ મહદ્ અંશે પરસ્પરને ઉપકારક છે, એ સ્વીકારવું યોગ્ય લેખાશે.^{૩૮}

યાદ દીપ-૧

૧. પરિવર્તિની સંસારે...॥ સુભાષિત.

* લોકમાન્ય તિલક મુજબ, ઉત્તર ધ્રુવ નજીક પ્રાચીન ઈરાનીઓ અને વેદિક આર્યો રહેતા હતા. જૂઓ. Home of the Vedas.

૨. 'Language-commodity,' 'Speech-goods'; જર્મન-sprachgut.

૩. 'ભાષાકુળો' નો ખ્યાલ તેની તમામ પરિસ્થિતિ અને સિદ્ધિઓમાં, માનવની ઉત્ક્રાન્તિને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી આધુનિક વિચારણાની મોટામાં મોટી શોધ છે. આ ખ્યાલનો ઉગમ ૧૮મી સદીમાં થયો. કલકત્તામાં સર વિલિયમ જેન્સે સંસ્કૃતના અભ્યાસ દરમ્યાન અફઘન બંધારણવાળી, ગ્રીક કરતાં સંપૂર્ણ, લેટિન કરતાં વિપુલ અને એ બંને કરતાં વધુ સંસ્કારી ભાષા તરીકે સંસ્કૃતને નવાજવા લાગ્યો. અને વિચારવા લાગ્યો કે, આ ત્રણે ભાષાઓની ધાતુ અને વ્યાકરણ વિષયક એવી એક-વાક્યતા બેતાં અત્યારે અસ્તિત્વ ન ધરાવતી કોઈ સામાન્ય મૂળ ભાષામાંથી તે ઊતરી આવી હશે (જે કે આ ખ્યાલનો વિકાસ તો ગર્ભ સદી દરમ્યાન જ થયો.) તે એમ પણ માનતો હતો કે, જર્મેનિક, ગોથિક અને કેલ્ટિક ભાષાઓ તેમજ જૂની ઈરાની ભાષા પણ એક જ કુળની છે. ઈ.સ. ૧૭૬૬માં વ્યક્ત થયેલ જેન્સેનો આ અભિપ્રાય, કે જેને વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભાના એક અફઘન ઉદાહરણ રૂપે વર્ણવી શકાય, તેણે ભાષાકુળોના અસ્તિત્વ વિષેના પ્રકલ્પ(Hypothesis)ની દિશામાં આગળી ચીંધી; ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા એક સામાન્ય મૂળનો પુરાવો મળતાં; આધુનિક ભાષા વિજ્ઞાન ધીરે ધીરે પેદા થયું. કોઈ એમ પણ કહેવા લલચાયા કે સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન, ગોથિક અને પ્રાચીન ઈરાની

ભાષાઓ એક જ કુળની હોવા વિશેની તેજસ્વી કલ્પના, સર વિલિયમ જેન્સેને આવી તે વખતે જ એ વિજ્ઞાન પેદા થયું હતું. (ઉદ્ધૃત-ભારતીય આર્યભાષા અને હિન્દી પ્રકાશન-ગુજરાત વિદ્યાસભા મૂળ લેખક (વકતા ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી, અનુવાદક: ડૉ. ભોગીલાલ જ સાંડેસરા વ્યાખ્યાન-૧ પૃષ્ઠ-૭).

*** જેમકે સંસ્કૃત (શતમ્ Satam) અવેસ્તાન (સતમ્ Satam) વગેરે - બ્લૂમ ફીલ્ડ મુજબ. આ બધી ભાષાનાં રૂપો લિખિત નહીં પણ ઉચ્ચાર્ય છે. જુઓ. Bloomfield, op, cit, p. 315.

૪. શતમ્ કુલના ચાર-આર્થ (ભારત-ઈરાની) આરમ્-નિયન; બાલ્તો, સ્લાવિક અને અલ્બેનિયન; કતમ્ કુલના ચાર-ગ્રીક, ઇટાલિક, કેલ્ટિક અને જર્મેનિક (ટ્યુટાનિક) એમ કુલ આઠ પ્રકાર.

૫. એન્સાઇક્લોપિડિયા બ્રિટાનિકા (૧૯મી આવૃત્તિ) ઈરાનિયન લેંગ્વેજ એન્ડ પર્શિયન અને લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા. ભૂમિકા-ભાગ-૧ અધ્યાય. ૯ 'ઈરાનિયન પ્રાંચ' ના આધારે.

૬. 'અવેસ્તા'નું મૂળ નામ 'અવિષ્ટક' છે. તેમાં કર્મ-કાંડના, પ્રાર્થનાના, તત્વજ્ઞાનના ગાથા વગેરે છે. શ્રી હિમાચલ, 'અખંડાનંદ' જૂન-'૭૬ ઈરાન-પાનું-૪૭ કેટલાકના મતે—'અવસ્તા' શબ્દ 'અવસ્થા' શબ્દનું તદ્દલવ રૂપ છે.

૭. ઈરાની ભાષાનાં બીજાં બે રૂપ તે (૧) માધ્યામેક ઈરાની-ઈ.સ.ની ત્રીજીથી સાતમી સદી, જ્યારે સાસાનિયન રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારની ભાષા છે. તેનું મુખ્ય રૂપ 'પહેલવી' છે. (૨) નવી ઈરાની તેનું સૌ પ્રથમ રૂપ ઈ.સ. ૧૦૦૬માં ફિરદોસી-

- ના 'શાહનામા'માં મળે છે, આ પશ્ચિમ કે કારસી ભાષા છે.
૮. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન-‘વેદની વિચારધારા’-અનુવાદ-અંદ્ર શંકર શુક્લ-પાત્રું. ૧૮ (આ વાત પણ ભાષા-વગેરેના સામ્ય માટેની સાહજિકતા સૂચવે છે.)
૯. સવાઈલાલ છોટાલાલ. અષ્ટાધ્યાયી રુદ્રી-સટીક (૧૯૬૪) નો ઉપોદ્ધાત.
- *** ડૉ. માર્ટિન હોગ (હાઉંગ) નામના જર્મન વિદ્વાન વિદ-બાણુએ ધાતુને આ અર્થઘટનના આધાર તરીકે લે છે.
૧૦. વેદો નારાયણ: સાક્ષાત્ ।
૧૧. કવય: મન્વદ્વષ્ટાર: હોઈને વેદ તો યસ્ય કૈશ્વરસ્ય નિઃશ્વસિતં વેદા: છે.
૧૧. અવસ્તા સાહિત્યમાં હાલ મુખ્યત્વે યસન વિસ્પરદ, વંદીદાદ, યશત અને ખોરદેહ અવસ્તા ‘પ્રચલિત છે.’
૧૩. પં. રામગોવિન્દ ત્રિવેદી - ‘વૈદિક સાહિત્ય’ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન; દ્વિતીય સંસ્કરણ (૧૯૬૮) ‘વેદ ઔર અવેસ્તા’ પૃ. ૪૧૨.
(એકે ઋગ્વેદના કે અન્ય વેદના પણ; એક પણ મંત્રમાં આ કહેવાતા ઐતિહાસિક અનુમાનને અનુ-મોદન આપતો સંદર્ભ ઉપલબ્ધ નથી)
૧૪. અસ્યન્ રક્ષન્તીતિ અસુરા: દેવા એથી પણ વ્યુત્પત્તિ મળે છે.
૧૫. અવસ્તાનો ‘વેરેશ્વર’ શબ્દ વૃત્તનો વાચક છે અને ઇન્દ્રના કટ્ટર શત્રુ રૂપ છે એમ. પં. રામગોવિન્દ ત્રિવેદી માને છે. ઇન્દ્ર પરત્વેના વેદ-અવસ્તામાં મળતા નિદેશો પરથી તટ્કાલીન મોટા સંઘર્ષનું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે.
- + પારસી વિદ્વાન મહૂંમ એસ્વદ શહેરચારજી હાદાભાઈ લડ્યા K. R. Came Memorial Volumeni ‘The Date of Zoroaster’માં.
૧૬. ઉદ્ધૃત પં. રામગોવિન્દ ત્રિવેદી. ‘વૈદિક સાહિત્ય’ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, દ્વિતીય સંસ્કરણ (૧૯૬૮) વેદ ઔર અવેસ્તા’ પૃ. ૪૦૬.
૧૭. વિશ્વા અગ્નેઽવ દહારાતીર્થેમિસ્તપોમિરદહો જરૂથમ્ ।
ઋગ્વેદ ૭-૧-૭
૧૮. ત્વામગ્ને સમિધાનો વશિષ્ઠો જરૂથં હન્યશ્ચિ રાયે-પુરન્ધિમ । ઋગ્વેદ ૭-૬-૬

૧૯. અગ્નિહૃત્યં જરતઃ કર્મણાવાગ્નિરદ્યો નિરદહજ્જરૂથમ્ ।
ઋગ્વેદ ૧૦-૮૦-૩
૨૦. V.S. Apte's Dictionary : Sanskrit to English.
૨૧. ઋગ્વેદ-૧-૧૨૨-૧૩
૨૨. ‘કામા-સ્મારક-ગ્રંથ’માં
૨૩. આવી કદપનાઓ વિષે કે અનુમાનો પરત્વે વિશેષ બાણુવા માટે દૃષ્ટ્ય. મે. ઇ. વેનજી શાસ્ત્રી, ઇ ‘અસુર-ઇન્ડિયા’ પુસ્તક.
૨૪. મેકસમૂલરનો મત આ સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે. તે કહે છે કે, આર્ય શબ્દમાંથી જ ઇરાની, અર્મની, આય-રત, આરિયાઈ, આયર્લેન્ડ, ઇરિન આદિ શબ્દ ઉત્પન્ન છે. આ બધાજ શબ્દો આર્યોના સંસારમાંના (અને ઇરાનમાંના પણ) વર્ચસ્વ અને આધિપત્યને સૂચવે છે.
- દુર્ગોદાસ લાહિરી જેવા તો આગળ વધીને કહે છે કે પરશુરામે જ કારસ કે પારસને વસાવેલ છે.
- આના પરિણામે અનેકાનેક વૈદિક સાહિત્યના શબ્દો (બૂદ ગાથા અને અવસ્તા શબ્દ પણ અનુક્રમે તે જ રૂપમાં અને ‘અવસ્થા’ના તદ્ભવ રૂપે) ગાથા-અવસ્તામાં સમાવાયા હશે એમ અનુમાન છે.
૨૫. ડૉ. સી. કુન્દન રાજ આ બાબતમાં અન્ય વિગતોની જેમ બુદો મત આપે છે. તેમણે કહ્યું કે, વેદમાં મિત્ર (આત્માના દેવ) એક જ સૂક્ત છે. અન્ય સૂક્તોમાં તે વરુણ સાથે સ્તવાયો છે. વરુણનાં સ્વતંત્ર સૂક્તો પણ ઋગ્વેદમાં ઓછા જ છે, અને તે અવેસ્તાન પરંપરામાં તો તદ્દન છોડી જ દેવાયો છે. આ વરુણને અહુર મઝ્દા Ahura Mazda) તરીકે ઓળખાવવાના યત્ન જ નિરર્થક છે. તેમણે નોંધ્યું છે કે Vedic Age, History and Culture of the Indian people, (Vol. I. Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay. 2nd Impression 1952)માં કહેવાયું છે કે ‘Varuna, like his Avestan backnumber Ahura’, and also, He (Zarathushtra) changed the name of the chief Asura-god Varuna into Ahura Mazda...because in the previous age...he had lived in the corrupt company of Daiva god Indra’ -Dr. C. Kunhan. Raia (Prof. of Sano, Andhra Uni.)

Vedas (Andhra Uni. Series No. 60) 1957 chapter III Antiquity-(iii) Avesta and Rgveda'-page-29.

૨૬. અગ્નિમુખાઃ વૈ દેવાઃ :

૨૭. ઉપના કવિ : એટલે શુકાચાર્ય; ભગુરુપિના પુત્ર છે અને અસુરોના ઉપદેશક છે. વેદમાં (તેમના હાપણને લીધે) તેમને કવિ (કાવ્ય) કહ્યા છે. ગીતા-૧૦-૩૭માં કવિ-નામુશના કવિઃ એમ નિર્દેશ છે. સમાજ અને ધર્મના કાયદાના લેખક તરીકે (યાજ્ઞવલ્કય ૧-૪માં) અને Civil polityના અધિકૃત વિકાસ તરીકે (પંચતંત્ર ૫-શાસ્ત્રમુશના પ્રણીતમ્ અને કુમાર સંભવ-૩-૬ અધ્યાપિત સ્વોશનસાપિ નીતિમ્ માં) નિર્દેશાય છે. મહાભારતમાં તેના ચાર દીકરાઓનો ઉલ્લેખ છે કે જે અસુરોની ક્રિયા કરી, લોટો દ્વારા નવાજે છે.

૨૮. એરવેદ શ્રી આર. આર. મોટાકરામ, કામા ઇન્સ્ટીટ્યુટ, મુંબઈ મુજબ.

૦ આઠ ઋત્વિજો - જેઓતારેમ્; હાવનાનેમ; આતરેવક્ષેમ્; ક્રમરેતારેમ; આખેરેતેમ્, આસ્તતારેમ; રથિવશ્કરેમ્ અને સ્વઓષાવરે જેમ;

૨૯. ડૉ. ઓલ્ડનબર્ગ માને છે કે; બોધા જ કોઈમાં મળેલા વરુણ ઇન્દ્ર મિત્ર, નાસત્વૌ વગેરે દેવો મૂળ તો ઇરાની છે; જેમાં વરુણની પ્રધાનતા હતી. અને જરથુસ્ત્રે ધર્મ-સુધાર કર્યો પછી; વરુણના સ્થાને 'અહુર મઝદા'ને સ્થાન મળ્યું અને બીજા દેવો 'અસુર'માં પરિણત થયા.

૩૦. ડૉ. તારાપુરવાલા, 'ધી રિલીજિયન ઓફ જરથુસ્ત્ર' પૃ. ૪૮થી ૫૮. થિયેસોફીકલ સોસાયટી, અડ્યાર, ૧૯૨૬.

૩૧. સ નો હ કરવાની સુરતી પ્રવૃત્તિ (પૈસાને બદલે પૈદા 'સેરને બદલે હેર') કદાચ પારસીની ત્યાં વધુ અસરને લીધે જ હશે.

૩૨. ડૉ. મોલાશંકર વ્યાસ : સંસ્કૃતકા માષાશાસ્ત્રીય અધ્યયન, પૃ. ૭૮-૮૦.

૩૩. J. M. Chatterji, 'The Hymns of Athar van Zarathustra,' Calcutta 1967.

૩૪. મંત્રમાં વિસર્ગનો સામાન્ય રીતે દ્વ અને કચારેક સ્થયો છે. Dr. Sunitikumar Chatterjee, Indo-Aryan and Hindi, P. 54

૩૫. પહેલવી ભાષા પ્રાચીન ઇરાનના સાસાનીઅન વંશના ઐયામમાં ઇરાનમાં પ્રચલિત હતી. પુરાણી પર્શિયન

(Old Persian) અને અવસ્તા સાથે પહેલવીનો ગાઢ સંબંધ છે. અર્વાચીન પર્શિયન (Modern Persian) પહેલવી પરથી નીકળી છે.

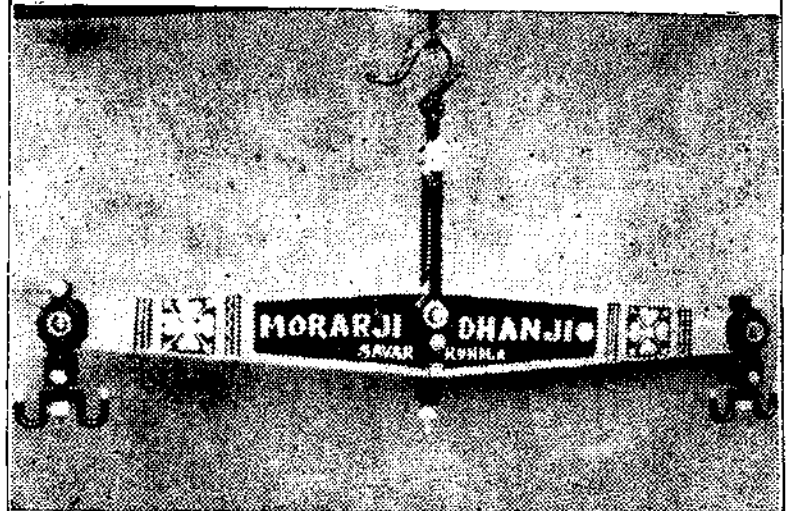
૩૬. Dr. C. Kunhan Raja, 'Vedas' (Andhra Uni. Series' (iii) 'Avesta and Rgveda,' Page-28

૩૭. Ibid-Page-27

૩૮. પ્રસ્તુત લેખ તૈયાર કરવામાં - (૧) એરવેદ શ્રી આર. આર. મોટાકરામ (શ્રી. રતનશા ઇસ્તમજી મોટાકરામ); કામા ઇન્સ્ટીટ્યુટ, કામા રોડ, અંધેરી-મુંબઈ ૪૦૦ ૦૫૮) અને

(૨) એરવેદ શ્રી દારા જમશેદ દસ્તુર (પારસી અગિયારી, કાંકરિયા, અમદાવાદ)ની સહાયનો સાભાર ઉલ્લેખ.

મોરારજી ધનજી
મગરછાપ કાંટાવાળા
જાંજુડા ગેઈટ
સાવરકુંડલા (ગુજરાત)

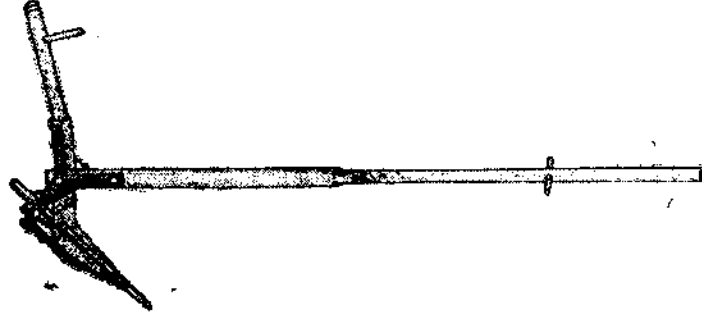

રામ સ્કેલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

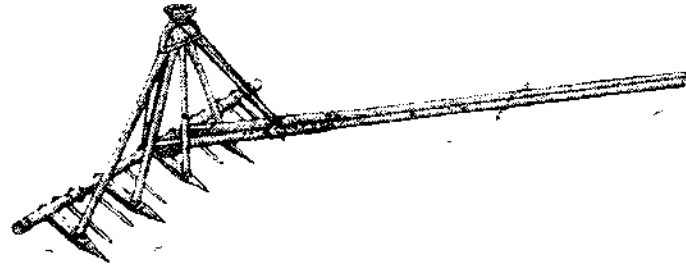
મગર છાપ એન્ડ કાચબાછાપ કાંટાવાળા
ઓપોઝિટ જેસર રોડ
સાવરકુંડલા (ગુજરાત)

ખેતીવાડીના સુધારેલા ઓળરો

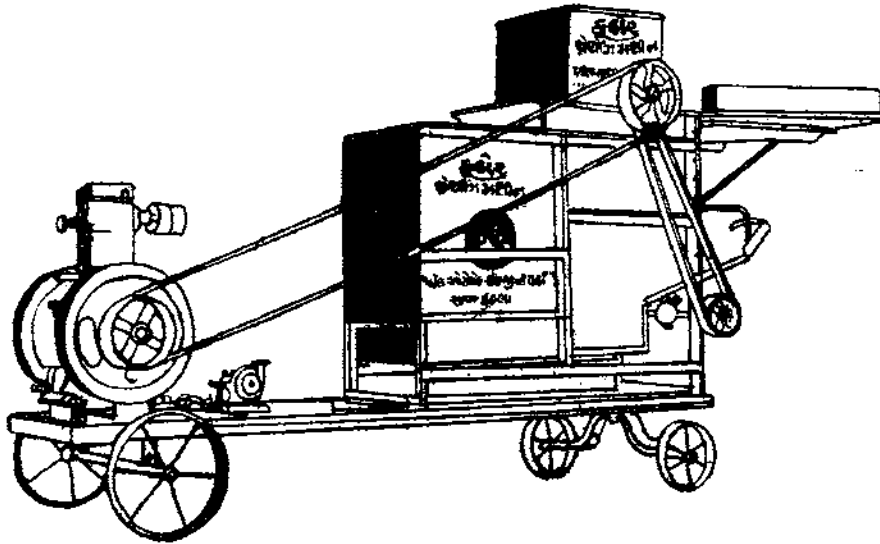
(૧) પાઈપનું હળ

(૨) વિવિધલક્ષી સાંતી

(૩) વિવિધલક્ષી શ્રેશર

વધુ વિગત માટે લખો :

***** પટેલ ઓટોમેક એન્જનીયર્સ *****

મહુવા રોડ, સાવરકુંડલા-૩૬૪ ૫૧૫

વિશ્વની લુપ્ત થયેલી પ્રાણીસૃષ્ટિ

— શ્રી પ્રા. એસ. બી. નાડલા

સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં જીવનને લગતી તમામ સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દ્વારા જ કરવામાં આવે છે; પરંતુ આ સજીવ સૃષ્ટિની રચના કેવી રીતે થઈ અને સજીવોનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો? આ પ્રશ્નનો યોગ્ય ઉત્તર આપવામાં વૈજ્ઞાનિકો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. આ સૃષ્ટિનો આરંભ કેવી રીતે થયો અને આપણું ભૂમંડળ, જે સૂર્ય મંડળનો એક અતિ નાનો ભાગ છે, કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો? આ સમસ્યાનો ઉકેલ પણ વૈજ્ઞાનિકો સ્પષ્ટ રીતે આપી શક્યા નથી. જો કે અમેરિકા અને રશિયા જેવા ધનાઢ્ય દેશો આ સૌર મંડળના અન્ય ગ્રહો વિષે માહિતી પ્રાપ્ત કરવા અબજો રૂપિયા ખર્ચી રહ્યા છે; પરંતુ તેઓ કેટલા અંશે સફળ નીવડે છે તે જોવાનું રહ્યું. પ્રાપ્ત માહિતી અનુસાર આપણા ભૂમંડળની બનાવટ સૃષ્ટિના ઉદ્ભવ સમયે તેવા જ તરવોથી બનેલી હતી જે આજે છે. પૃથ્વીના ઉદ્ભવ અંગે કોઈપણ સિદ્ધાંત આપણે સ્વીકારીએ, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આરંભમાં પૃથ્વી વાયુનો એક સળગતો ગોળો હતી. આ અવસ્થા દરમિયાન જ પોતાનાથી જ અંદરને અલગ પાડી દીધો તથા શૂન્યાવકાશમાં રહેલ સખત ઠંડીના કારણે પૃથ્વીની બહારની સપાટી પર આવેલ વાયુ ઠંડો થઈ જામી ગયો. અને ગરમી ઓછી થવાથી પૃથ્વીની ઉપલી સપાટી ફેનિલ થઈ ગઈ; પરંતુ પાછળથી આ ફેનિલ સ્વરૂપ છાલની જેમ થઈ ગયું.

આ પૃથ્વી ઉપર સજીવોનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો તે બાબતમાં પહેલાં પૃથ્વીના ઉદ્ભવ વિષે વિવિધ વૈજ્ઞાનિકોનાં મંતવ્યો બાબતમાં અસ્થાને નહિ ગણાય.

વૉક્ટન— (૧૭૪૯) ફ્રાંસના આ વૈજ્ઞાનિકના મંતવ્ય મુજબ મહાકાય પ્રકાશપિંડની અથડામણ સૂર્ય સાથે થઈ. પરિણામે સૂર્યમાંથી અનેક મોટા ખંડો જુદા થઈ બહાર આવ્યા અને ધીમે ધીમે સમય જતાં ઠંડા થઈ ગ્રહ અને ઉપગ્રહોમાં પરિણમ્યા.

ઉપરોક્ત નિર્ણય પછી પૃથ્વીના ઉદ્ભવ માટે બીજો સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો. આ સિદ્ધાંત મુજબ મહાકાય પ્રકાશપિંડની અથડામણ સૂર્ય સાથેની ન થતાં તે સૂર્યની અત્યંત નજીકથી પસાર થયો. તેના આકર્ષણના કારણે સૂર્યના બાહ્યપુંજમાં અતિતીવ્ર તરંગો ઉદ્ભવી જે સૂર્યની પરિઘમાંથી બહાર આવી પરિઘમાંથી બહાર નીકળેલો ભાગ અનેક ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયો અને ધીમે ધીમે ઠંડો થઈ પૃથ્વી અને અન્ય ગ્રહો રૂપે અસ્તિત્વ માં આવ્યો.

૧૭૫૫માં જર્મન વૈજ્ઞાનિક કાંટ અને ૧૭૯૬ માં ગણિતશાસ્ત્રી લાપ્લાસે પૃથ્વીના ઉદ્ભવ માટે પોતાનાં નવાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં. તેઓનાં મંતવ્ય મુજબ સૂર્યની ચારે બાજુ વરાળનું આચ્છાદન હતું જેની ઉત્પત્તિ સૂર્યમાં જ થયેલ કાયંકર વિસ્ફોટના કારણે જ થઈ હતી. જમણ દરમિયાન સૂર્યના વરાળપિંડમાંથી અમુક ભાગો બહાર નીકળી પડ્યા અને સૂર્યના આકર્ષણના કારણે તેની ચારે બાજુએ જમણ કરવા લાગ્યા. અને તેઓ પાછળથી ઠંડા થઈ પૃથ્વી અને અન્ય ગ્રહોમાં પરિણમ્યા.

આધુનિક અને માન્ય મંતવ્ય

જેરાડ પી. કૂપરે ૧૯૫૧માં દુનિયાની સામે પૃથ્વીના ઉદ્ભવ માટે પોતાનાં નવાં મંતવ્ય રજૂ કર્યા. તેમના મંતવ્યને દુનિયાના તમામ વૈજ્ઞાનિકોએ માન્યતા આપી છે. તેમના મંતવ્ય મુજબ અવકાશમાં આવેલ તમામ નક્ષત્રો વાયુ અને ધૂળયુક્ત છે અને ગુરુત્વાકર્ષણબળના કારણે ઘનતા મેળવી અંતરિક્ષમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યાં છે. તેઓ અતિતીવ્ર ગતિઓથી પરિભ્રમણ કરતાં હોવાથી તેઓમાં ઉષ્ણતા વધી જવાના કારણે ચળકતા તારાઓ જેમ દેખાય છે.

જો કે પૃથ્વી સૂર્યથી અલગ થઈ છતાં તેનો સંપર્ક સૂર્ય સાથે ચાલુ રહ્યો અને અત્યાર સુધી સૂર્યની પરિક્રમા કરે છે. પૃથ્વી ઠંડી થતી હતી તે સમયે પણ પૃથ્વીની ચારે બાજુ વરાળનાં વાદળોં હતાં. પરિણામે સૂર્યનાં

કિરણો પૃથ્વીના ધરાતલ સુધી પહોંચી શકતાં નહિ. પૃથ્વી ઉપર જે વરસાદ થતો તે પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પહેલાં જ વરાળ બની ઉપર ઊડી જતો. કરોડો વર્ષો પછી પૃથ્વી જ્યારે ધીમે ધીમે ઠંડી થઈ ત્યારે વરસાદનું પાણી તેના ઉપર ટકી શક્યું અને તે જ સમયે ધરતીકંપ અને લાવા રસના કારણે પૃથ્વી અનેકવાર ધૂળ ઊઠતી. પૃથ્વીના અંદરથી લાવા ઉત્પન્ન થઈ પૃથ્વીના ઉપરના પોપડાને તોડી બહાર આવતો અને ઠંડો થઈ જામી જતો. જે સ્થળે લાવા ઉત્પન્ન થઈ ઠંડા થઈ ગયા તે સ્થળ જમીનમાં પરિવર્તન પામ્યું અને જ્યાં જ્યાં લાવા ઉત્પન્ન થઈ પૃથ્વીમાં જ ઊંસી ગયા ત્યાં અનેક માઈલો સુધી ઊંડા ખાડા પડી ગયા. અને સમય જતાં તેઓ મહાસાગરમાં પરિણમ્યા. પૃથ્વીના અંદરના ભાગમાં આવેલ અગ્નિ જેમ જેમ ઠંડી થતી ગઈ તેમ તેમ પૃથ્વીતલ સંકોચાવા માંડ્યું. પરિણામે પૃથ્વી ઉપર પર્વતમાળા અને ખીણો અસ્તિત્વમાં આવી. વરસાદના પાણી આ ખાડાઓમાં એકત્રિત થવા લાગ્યાં અને પૃથ્વીનો ૩/૪ ભાગ મહાસાગરમાં પરિણમ્યો. આ મહાસાગરોનું પાણી શરૂઆતમાં મીઠું હતું.

સતત અને ભયંકર વરસાદથી વરાળ અને વાદળો-ઓના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો, ને સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વી સુધી પહોંચવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર એક મહાન પરિવર્તન થયું. સૂર્યનાં કિરણોથી પૃથ્વી પ્રકાશિત થઈ ઊઠી અને સજીવના ઉદ્ભવ માટેની શક્યતાઓ વધી. આવી ધારણા બાંધી શકાય કે પૃથ્વીની ઉપલી સપાટી તે સમયે ગરમ હોવાથી સજીવની ઉત્પત્તિની શરૂઆત સમુદ્રમાં જ થઈ હશે. આ વાત સ્પષ્ટ છે કે જીવ માટેના અંકુરો સૌ પ્રથમ જીવરસમાં જ હતા. આ જીવરસ એક ચીકણો અને પારદર્શક પદાર્થ છે. આ પ્રમાણે એક કૌષીય સજીવોનો ઉદ્ભવ પાણીમાં જ થયો. એક કૌષીય સજીવોમાં વિભાજન તેમજ અન્ય કારણોથી બહુકૌષીય અવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ. આ કૌષોએ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓમાં વિશિષ્ટ કાર્યો કર્યાં જેથી કરી ધીમે ધીમે નવા સજીવોની ઉત્પત્તિ થઈ. ઉપરોક્ત કારણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સજીવની ઉત્પત્તિ લગભગ એક અબજ વર્ષ પૂર્વે પાણીમાં જ થઈ હતી. આ પ્રમાણે હાલમાં જેવા મળતા સજીવોનું સ્વરૂપ આકસ્મિક રીતે ઉત્પન્ન થતાં ધીમે ધીમે વિકાસથી થયું છે.

વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના વિકાસનો ક્રમ અહીં

સુધી એક સરખો જ હતો; પરંતુ વિકાસક્રમ દરમિયાન પાછળથી અમુક સજીવોએ (લીલા રંગના) નીલકણો ધારણ કરી પોતાની ઉપર સેલ્યુલોઝનું આવરણ ઉત્પન્ન કર્યું. આ નીલકણોએ સૂર્યની પ્રકાશ શક્તિને ઉપયોગ કરી અંગારવાયુ અને પાણીમાંથી ખોરાક બનાવ્યો અને પ્રાણવાયુ આપ્યો. આ બંને વસ્તુઓ કેઈપણ સજીવ માટે આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે હજારો વર્ષો સુધી આ વિકાસક્રમ ચાલુ રહ્યો હતો. પચાસ કરોડ વર્ષ પુરાણા જે જીવઅવશેષ મળી આવ્યા છે તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સમય સુધી તમામ અમેરૂદંડી પ્રાણીઓનો વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો. અહીં તમામ સજીવોને જીવંત રાખવા માટે દરિયામાં નાની નાની વનસ્પતિઓનો પણ ઉદ્ભવ થઈ ચૂક્યો હતો.

વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓની વિવિધ જાતિઓ કેવી રીતે ઉદ્ભવી? સજીવોનું સ્વરૂપ શું હાલના જેવા સજીવો જેવું હતું? વગેરે વિગતોનો જવાબ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે.

જીવશેષોની પ્રતિ

સામાન્યતઃ જળકૃત ખડકોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવા ખડકોનું નિર્માણ કાદવ રેતી અને માટીમાંથી થાય છે. આ દ્રવ્યો રાસાયણિક યાંત્રિક કે જૈવિક પ્રક્રિયાના ફળ સ્વરૂપે ખડકોમાં વિવિધ સ્તરોનું સર્જન કરે છે. આવા ખડકોમાં મુખ્યત્વે લાઈમ સ્ટોન, શેલ અને સેન્ડ સ્ટોન જેવામાં આવે છે. લાઈમ સ્ટોન, કેલ્શિયમ કાર્બોનેટ યુક્ત હોય છે. છીછરા પાણીવાળા ઉષ્ણ પ્રદેશોમાં આવા ખડકો અર્થાત્ ચૂનાના પથ્થરોયુક્ત ખડકો પ્રાપ્ત થાય છે. શેલમાં સિલ્ટ અને માટી હોય છે. આ ખડકોમાં જળવાયેલા જીવશેષો કેટલીક વખત અત્યંત અગત્યની માહિતી આપે છે. સેન્ડસ્ટોનમાં રેતી દ્રવ્ય વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. અશિનિર્માણ ક્રિયા પ્રમાણમાં ઘણી લાંબી હોય છે. આ સજીવોમાં સખત ભાગોનું અસ્તિત્વ હોય છે અને તેઓ એકાએક જલદીથી દટાઈ જાય તો તેઓના સુંદર અવશેષ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

જીવશેષના પ્રકારો

વિવિધ પ્રકારના જીવશેષો જેવા મળે છે. તેમાં કાસ્ટ અને પેટ્રીફિકેશન અગત્યના છે. કાસ્ટ તરીકે ઓળખાતા જીવશેષોમાં લુપ્ત જીવનની છાપ (ઇમ્પ્રેશન) હોય છે. આ

જીવશેષો રેતીયુક્ત ખડકોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ જીવ-
શેષ દ્વારા લુપ્ત જીવનની બાદ્ય તેમ જ આંતરિક રચના
અંગેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આવા અશિમ્ભૂતોમાં
ભૂતકાલીન જીવનની બાદ્ય તેમજ આંતરિક રચના અને
આકાર જોઈ શકાય છે. પેટ્રીફિકેશન નામના અશિમ-
ભૂતોમાં ખનિજ દ્રવ્યોનું અસ્થાપન થયેલું હોઈ તેમાં
આંતરિક રચના વિગતવાર જોઈ શકાય છે.

જીવશેષ = વૈજ્ઞાનિકોનું કાર્ય અત્યંત મુશ્કેલ છે.
કારણકે સંપૂર્ણ સજીવનો જીવશેષ બાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય
છે. આ જીવશેષો સામાન્યતઃ નાના ટુકડા તરીકે પ્રાપ્ત

થાય છે. જીવશેષ વૈજ્ઞાનિક આવા ટુકડાઓને એકત્રિત
કરી સજીવના સમગ્ર સ્વરૂપ અને રચનાનું પુનઃ આયો-
જન કરે છે. આમ જીવશેષ વૈજ્ઞાનિકોનું દુનિયાના વિવિધ
પ્રદેશોમાંથી અશિમભૂતો પ્રાપ્ત કરી તેઓને અભ્યાસ
કરી તે અભ્યાસનું સંકલન કરી ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા
સજીવના સમગ્ર સ્વરૂપનું પુનઃ આયોજન કરવાનું છે.

ભૂસ્તરીય વિતરણ

પૃથ્વીના આ લાંબા ઇતિહાસમાં સજીવોની શોધ
માટે વૈજ્ઞાનિકોએ ભૂતકાળ સમયનું વિભાજન અનેક
એકમોમાં કર્યું છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :-

વર્ષો પૂર્વે	ઝેરા	યુગ	અવાધ	વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ
૬ કરોડ વર્ષ	સીનોઝોઈક ઝેરા (સસ્તન યુગ-૬ કરોડ વર્ષ)	માનવયુગ	હેલોસીનરીસન્ટ (૨૦ હજાર વર્ષ)	-માનવયુગ - માનવનો ઉદ્વિકાસ અને પ્રલય.
		ક્વાર્ટનરી ૧૦ લાખ વર્ષ	ટલીસ્ટોસીન (૬ લાખ ૮૦ હજાર વર્ષ)	-પક્ષીઓ, સસ્તન અને કીટકોનો ઉદ્વિકાસ.
			ટલીઓસીન (૬૦ લાખ વર્ષ)	“સસ્તનનો યુગ” - સસ્તનનો પ્રભુત્વ કીટકો, સપુષ્પ વનસ્પતિઓ અને પક્ષીઓનો ફેલાવો.
			મીઓસીન (૧ કરોડ ૨૦ લાખ વર્ષ)	આદિમાનવ પ્રાણીથી બિતરતી કોટીનાં સસ્તન પ્રાણીની ઉત્પત્તિ.
		ટશીઅરી (૬ કરોડ ૬૦ લાખ વર્ષ)	ઓલીગોસીન (૧ કરોડ, ૬૦ લાખ) ઇઓસીન (૨ કરોડ વર્ષ) પેલીઓસીન (૫૦ લાખ વર્ષ)	

વર્ષો પૂર્વે	એરા	યુગ	અવધિ	વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ
૮ વર્ષ કરોડ	મેસોઝોઈક એરા (સરીસૃપયુગ-૧૨ કરોડ વર્ષ)	ક્રિટેસીઅસ (૬ કરોડ, ૫૦ લાખ વર્ષ)	—	સસ્તનનો ઉદ્ભવ, સપુષ્પ વનસ્પતિઓ અર્વાચીન કીટકોનો ઉદ્વિકાસ. મહાકાય સરીસૃપો લુપ્ત થયા.
		જુરેસીક (૩ કરોડ, ૫૦ લાખ વર્ષ)	—	હિમાલય, આલ્પ્સ, રોકી અને એન્ડીઝની ઉત્પત્તિ રાક્ષસી મહાકાય સરીસૃપોનો યુગ, પ્રથમ સપુષ્પ વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ, પક્ષીઓની ઉત્પત્તિ, અર્વાચીન અપૃષ્ઠવંશી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ.
		ટ્રાયેસીક (૩ કરોડ, ૫૦ લાખ વર્ષ)	—	સરીસૃપો, કીટકોનો પ્રભુત્વ. શંકુવૃક્ષોનો પ્રભુત્વ. પ્રથમ સસ્તનોનો પ્રાદુર્ભાવ. વિશાળ ખડો.
		પર્મિઅન (૨ કરોડ ૫૦ લાખ વર્ષ)	—	-ટ્રાઈલોબાઈટ્સ લુપ્ત. પ્રથમ શંકુઆકાર વૃક્ષોનો ઉદ્ભવ, સરીસૃપો અને કીટકોનો ઉદ્વિકાસ. જાંચા પર્વતોની ઉત્પત્તિ.
		કાર્બોનિફેરસ (૮ કરોડ, ૫૦ લાખ વર્ષ)	—	-રાક્ષસી હંસરાજ જંગલો, પરવાળાના મોટા ખડકોની ઉત્પત્તિ. ખીજધારી વનસ્પતિઓનો ઉદ્વિકાસ. સરીસૃપો અને કીટકોની ઉત્પત્તિ. જમીનનું પ્રમાણ વધે છે.
૫૪ કરોડ વર્ષ	પેલોઝોઝોઈક મત્સ્ય યુગ-૩૬ કરોડ વર્ષ	ડેવોનીઅન (૫ કરોડ વર્ષ)	—	“મત્સ્ય યુગ-” કવચધારી મત્સ્યો, શાર્કસતૃપ પ્રભુત્વ. ઉભયજીવીનો ઉદ્વિકાસ. પ્રથમ હંસરાજના જંગલો. વિશાળ જમીનનો ઉદ્ભવ.
		સીલ્યુરીન (૪ કરોડ વર્ષ)	—	પ્રથમ સ્થળ જ વનસ્પતિઓ સ્થળચર અપૃષ્ઠવંશીઓ ટ્રાઈલોબાઈટ્સની અધોગતિ. મત્સ્યોનો ઉદ્વિકાસ, વિશાળ મહાસાગરો.
		ઓર્ડોવિસીઅન (૮ કરોડ, ૫૦ લાખ વર્ષ) અપૃષ્ઠ વંશી ↑ ↓ કેમ્બ્રીઅન (૭ કરોડ વર્ષ)	—	“અપૃષ્ઠવંશી યુગ-” ટ્રાઈલોબાઈટ્સનું પ્રભુત્વ. પરવાળાં અને મૃદુકાયનો ફેલાવો. પૃષ્ઠવંશી પ્રાણીઓનો ઉદ્વિકાસ, જમીનનો મોટો ભાગ સમુદ્રથી ઢંકાયેલો. મોટા પ્રમાણમાં અસ્મિભૂત મળે છે, મોટા ભાગના પ્રાણી સમુદાયોનો ઉદ્વિકાસ. સચ્છિદ્રા, મૃદુકાય, ટ્રાઈલોબાઈટ્સનું વિસ્તરણ.

વર્ષો પૂર્વે	ઁરા	યુગ	અવધિ	વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ
૧ અગળજ વર્ષ	અપૂર્ણ વંશીઓનો ઉદ્ વિકાસ (૬૫ કરોડ વર્ષ)	કૃતીનાવન એનીમિટીઅન	— —	અસ્થિભૂત જૂજ પ્રમાણમાં મળે છે. એકકાષી વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ હોવાના પુરાવાઓ મળે છે. અપૂર્ણવંશી સમુદાયો ઉદ્વિકાસ, અંત ભાગમાં જીંયા પર્વતો પેદા થયા.
૨ અગળજ વર્ષ	એક કાષી સજીવો (૬૫ કરોડ વર્ષ)	લોરેન્સીઅન		પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ મહાસાગરો, પૌરાણિક ખંડોનું બનવું, અંતભાગમાં સજીવ સૃષ્ટિની શરૂઆત થઈ. અસ્થિભૂત મળતાં નથી.

પૃથ્વીના આ સ્તરોમાં અસંખ્ય સજીવો સમાયેલા છે. જીવશેષ વૈજ્ઞાનિકોએ દુનિયાના અનેક પ્રદેશોમાંથી લુપ્ત થયેલા અસંખ્ય સજીવોના જીવશેષોને શોધી કાઢ્યા છે. પ્રાપ્ત થયેલા આ સજીવોના અહેવાલમાંથી લુપ્ત થયેલી પ્રાણીસૃષ્ટિનીચે સુજ્ઞ છે :-

લુપ્ત થયેલી પ્રાણીસૃષ્ટિ

ભૂસ્તરીય વિતરણનો આર્ટ તપાસતાં ખ્યાલ આવે છે કે પૃથ્વી પર સજીવની શરૂઆત લગભગ ૬૦૦ કરોડ વર્ષ પૂર્વેથી થયેલી છે. આ કાળ પ્રિકેમ્બ્રીઅન ઁરા તરીકે ઓળખાય છે. પૃથ્વી નિર્માણમાં આ યુગ સૌથી લાંબો હતો અને લગભગ ૪,૫૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ અથવા આશરે ૮/૧૦ ભાગ પૃથ્વીના કુલ આયુષ્યનો. આ લાંબા યુગમાં પૃથ્વી, સમુદ્ર અને વાતાવરણ સજીવની ઉત્પત્તિ અને સજીવોનો વિકાસ થયો. આ યુગના ખૂબ જ ઓછા જીવશેષો મળી આવે છે. જે કાંઈ જીવશેષો મળે છે તેઓ મોટા ભાગે વનસ્પતિઓના છે. ચૂનાનો સાવ કરતી લીલનો વિકાસ મોન્ટાના આલ્બર્ટા અને રહેડોશિયાના દરિયા-ઓમાં થયો હતો. અમુક જલદ આદિકક્ષાની કૂંગ અને લીલ મિશીગનના પ્રિકેમ્બ્રીઅન ખડકોમાં મળી આવી છે. પ્રાણીઓના જીવશેષો આ યુગમાં જૂજ પ્રમાણમાં મળ્યા છે. મોન્ટાનાના ખડકો અને ગ્રાન્ડ કેનયાનમાંથી એક જેલીફિશનો જીવશેષ મળી આવ્યો છે. આ યુગનાં પ્રાણીઓ મૃદુ શરીરવાળાં હોવાથી અવશેષ સ્વરૂપે ઓછા પ્રમાણમાં મળ્યાં છે.

પેલીઓઝોઈક ઁરા

કેમ્બ્રીઅન યુગ (૬૦૦ કરોડ વર્ષ પૂર્વે) લોઅર કેમ્બ્રીઅન યુગમાં પ્રથમ મળી આવતા જીવશેષો લીલ, સંધિપાદ-સચ્છિદ્ર કોષાંત્રિ, કૃમિમૃદુકાય, શૂળચર્મી વગેરે સમુદાયોના છે. આ તમામ સજીવો દરિયાના વાસી હતા; પરંતુ આ તમામ સજીવો આદિકક્ષાના હતા. આ બધા સજીવોમાં સૌથી વધુ વિકસિત ટ્રાઇલોબાઇટ હતો. આ પ્રાણી દરિયાના પાણીમાં રહેવા માટે સૌથી વધુ અનુકૂળતા ધરાવતાં હતાં તેમજ તે મોટા પ્રમાણમાં પ્રજનન કરી નવી સંતતિઓ ઉત્પન્ન કરી શકતા હતા. આ પ્રાણીએ દરિયામાં લગભગ ૨૦ કરોડ વર્ષ સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હતું.

ઓરડોવિસીઅન યુગ

(૪૨૫ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષ પૂર્વે)

આ યુગમાં નવા અગત્યના પ્રાણીઓના સમૂહનો ઉદ્ભવ થયો. આ યુગના ખડકોમાં હાડકાંના ખંડો મળી આવ્યા છે, જે અતિપુરાણા મેરુદંડી પ્રાણીઓનો ઉદ્ભવ દર્શાવે છે. ટેટ્રાકેરલ્સ અને ગ્રેપ્ટોલાઇટ પ્રથમવાર દેખાયા. આ યુગમાં જોવા મળતા ટ્રાઇલોબાઇટ્સ કેમ્બ્રીઅન યુગના ટ્રાઇલોબાઇટ્સ કરતાં સિદ્ધ હતા. અમુક સિફેલો-પોડસ ૧૩ ફૂટ લાંબા હતા.

સિલ્યુરેઈન

(૪૨૫ થી ૪૦૫ કરોડ વર્ષ પૂર્વે)

આ યુગમાં પ્રાણીઓના નવા સમૂહો દેખા દેવાને બદલે પ્રાણીઓનાં નવાં કુળો અને પ્રજાતિઓ મળી આવે છે.

અહીં નવા જોવા મળતા સજીવોમાં મોટે ભાગે વનસ્પતિઓ હતી. આ યુગના સર્વોત્તમ જીવશેષો (લીલ, કોરેલસ અને ટ્રેકીઓપોડસ) ચિકાગો નજીક આવેલ લાઈમસ્ટોન ખડકોમાંથી મળી આવ્યા છે.

આ પ્રાણીઓમાં જળવીંછી અગત્યનો હતો. આ પ્રાણી માંસાહારી હોઈ અનેક વિકસિત સજીવોનો ઉપયોગ પોતાના ખોરાક તરીકે કરતો હતો અને તેણે લગભગ દરિયામાં ૨૦ કરોડ વર્ષ સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હતું. અપર સિલ્યુરિયન યુગમાં અનેક પ્રકારના મત્સ્ય જીવશેષના સ્વરૂપમાં સુરક્ષિત મળી આવ્યા છે.

ડિવોનિયન યુગ

(શરૂઆત ૪૦૫ કરોડ વર્ષ પૂર્વે અને અંત ૬૦ કરોડ વર્ષ પછી) આ યુગમાં મત્સ્યનો વિકાસ મોટા પ્રમાણમાં થયો. ઉપરાંત વનસ્પતિઓ, સ્થળજ વનસ્પતિઓ, પ્રથમ સ્થળ પ્રાણી અને આદિ ઉભયજીવીઓનો વિકાસ પણ થયો. આ યુગમાં મળતી માછલીઓમાં હનુવિહીન માછલી (ઓસ્ટ્રેકોડર્મ) પ્લેટ સ્કીન માછલી (પ્લેકોડર્મ) શ્વાન મત્સ્ય અને પ્રથમ અસ્થિ મત્સ્ય (ઓસ્ટીકથીસ) નો સમાવેશ થાય છે. એક સમૂહમાંથી લોખંડીન મત્સ્ય અને પ્રથમ ઉભયજીવી (ઇકથીયોજીસ) નો ઉદ્ભવ થયો. તેઓ મત્સ્ય અને ઉભયજીવી બંનેનાં મિશ્ર લક્ષણો દર્શાવે છે. આ અસામાન્ય જીવશેષો ગ્રીનલેન્ડના પર્વતોમાંથી મળી આવે છે.

સૌથી પુરાણા કરોળિયા મિલીરૂપીસ અને ક્રીટકો ડિવોનીયન યુગમાં મળી આવ્યા છે. આ યુગમાં મળતી પ્રથમ સ્થળજ વનસ્પતિઓ સાદી સત્યમૂળતંત્ર વિહીન, પર્ણવિહીન પરંતુ સંવહન પેશીઓ યુક્ત હતી. આ યુગના અંતમાં મોટા જંગલો જેવું નિર્માણ શલ્કી વૃક્ષો અને બીજધારી ફન્સથી થયેલું હતું.

ડિવોનીયન યુગનો કોરેલસ ખડકમાં મોટા કપકોરેલસ (બે ફૂટ ઊંચા) અને સંયુક્ત કોરેલસ (આઠ ફૂટ પહોળા) નો સમાવેશ થાય છે. ટ્રેકીઓપોડસ અને મૃદુકાય સજીવો વધુ વિકાસ પામ્યા. આ યુગમાં દ્રાઈલો-બાઈટની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ ચૂક્યો હતો.

ડિવોનીયન યુગમાં નીચેનાં મત્સ્ય સામાન્ય હતાં. મત્સ્ય જૂનામાં જૂના પૃથ્વશી પ્રાણીઓ છે. તેઓના ચાર વર્ગો છે.

૧. અગ્નાથા-હનુવિહીન મત્સ્ય

૨. પ્લેકોડર્મ-પ્લેટ સ્કીન મત્સ્ય

૩. ઓસ્ટીકથીસ-શ્વાન મત્સ્ય અને રેમત્સ્ય

૪. ઓસ્ટીકથીસ-અસ્થિમત્સ્ય

અગ્નાથા-સૌથી આદિ પૃથ્વશીઓ છે. આ મત્સ્યમાં સત્ય જડખાં અને પંખની જોડનો અભાવ હતો. જીવશેષમાં મળી આવેલા અગ્નાથામાં મોટે ભાગે ઓસ્ટ્રેકોડર્મ હતા જેઓની ચામડી પર સપાટ હાડકાં અથવા શલ્કો (ભારે બખતર) આચ્છાદિત હતા. તેમાં દરિયાઈ અને તાજા મીઠા પાણીની જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે.

પ્લેકોડર્મ :—આ વર્ગની માછલીના જેવાં પ્રાણીઓની ચામડી ઉપર સુવિકસિત મજબૂત હાડકાંની તક્તીઓનું આવરણ આવેલું હતું. તેથી આ વર્ગનું નામ પ્લેકોડર્મ પાડવામાં આવ્યું છે. તેઓ મૂળ મીઠા પાણીમાં વાસ કરતા હતા. પરંતુ પાછળથી સમુદ્રના પાણીમાં સ્થળાંતર કરી ગયા. મળી આવેલા જીવશેષના આધારે તેઓનું શરીર ત્રાકાકાર, મુખનો અગ્રભાગ ખુલ્લો અને મુખદ્વાર અગ્રભાગે હતું. પુરુષ પાંખો વિષમપાલીપુરુષ પ્રકારનો હતો. અમુક અપવાદ સિવાય આ બધાં પ્રાણીઓ ડિવોનિયન યુગને અંતે હુપ્ત થયાં હતાં. તેઓમાં ફક્ત એકેન્થોડિયન્સ (સ્પાઈની શાર્ક) પ્રાણીઓ પરમિઅનયુગ સુધી જીવી શક્યાં. આ વર્ગનાં પ્રાણીઓ હનુવિહીન અને હનુધારી પ્રાણીઓ વચ્ચે જોડતી કડી રૂપે સ્થાન ધરાવે છે.

ઓસ્ટીકથીસ -

ડિવોનિયન યુગમાં પ્લેકોડર્મ મત્સ્યમાંથી તેઓની ઉત્પત્તિ થઈ. કંકાલતંત્ર મોટે ભાગે કાસ્થિમય હતું. આથી તેમના પૂર્વજોના સળંગ જીવશેષો મળી આવતા નથી. મોટે ભાગે તેમના પૂર્વજોની સેકડો જાતિના દાંતના જીવશેષ મળી આવ્યા છે. કેટલીક આદિશાર્ક જેવી કે કલેડોમાલાથી અને પ્લુરોકેન્થસના જીવશેષો ખૂબ સારી રીતે જળવાયેલા મળી આવ્યા છે. તેઓનો દેખાવ શાર્ક જેવો હતા તેથી તેમને આદિ કાંટાયુક્ત પંખાવાળી શાર્ક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમના પ્રત્યેક મીનપક્ષની આગલી ધાર પર એક મજબૂત કંટક પક્ષને આધાર આપવા માટે હતા. આથી મીનપક્ષનો દેખાવ હોડીના શહ જેવો લાગતો હતો. આ પ્રાણીઓમાં બે મીનપક્ષની જોડ ઉપરાંત વધુ સાત જોડ મીનપક્ષ હતા. ધીમે ધીમે

આવી મીનપક્ષની જોડ નાશ પામી અને અંતે જે મીન-પક્ષની જોડ જળવાઈ રહી, ત્યસન માટે પાંચ જોડ ઝાલર ફાંટો હતી. મુખ્યદાર વક્ષ્યાબુએ આવેલું હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ પ્રાણીઓ ડિવોનીઅન યુગના અંતે નદીમાંથી સમુદ્રમાં આવ્યાં.

અસ્થિમત્સ્યો

આ માછલીઓના જૂનામાં જૂના અવશેષો મધ્ય ડિવોનીઅનયુગના ખડકોમાંથી મળી આવ્યા છે. આ મત્સ્યો પણ મીઠા પાણીમાં પેદા થયાં ત્યારબાદ લાંબા સમય પછી સમુદ્રમાં સ્થળાંતર કરી ગયાં. એમ ધારવામાં આવે છે કે કેટલોક સમય કાસ્થિમત્સ્યો અને અસ્થિ-મત્સ્યો વચ્ચે મીઠા પાણીમાં એક પ્રકારની હરીફાઈ થઈ હતી. આવી હરીફાઈના પરિણામે કાસ્થિમત્સ્યોએ સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. અને અસ્થિમત્સ્યોએ નદીના મૂળ તરફ તેમજ તેની સાથે જોડાયેલી ખાડીમાં તળાવો વગેરેમાં પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું હતું.

આ માછલીઓના બે પ્રકારો મળી આવ્યા છે.

[૧] કોસોપ્ટેરીજીઆઈ

આખા ડિવોનીઅન યુગમાં આ માછલીઓ બીજા અસ્થિમત્સ્યો કરતાં ખૂબજ મોટી સંખ્યામાં હતી. કાર્બો-નીફ્રસ યુગ દરમિયાન આ મત્સ્યોની અવગતિ થઈ અને તેમની ખૂબ જ ઓછી જાતિ મીસોજોઈક યુગ સુધી જીવી શકી. આ માછલીઓમાં ત્યસન માટે સાદાં ફેફસાં અને નસકોરાં ઉત્પન્ન થયાં.

ઉપાંગોનો ઉદ્વિકાસ વધુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો. તેમનામાંથી ઉભયજીવી પ્રાણીઓનો ઉદ્વિકાસ થયો છે.

ઓસ્ટીઓલેપીસ મત્સ્ય

આદિ પ્રકારના મત્સ્યો હતાં, તેઓ હુમ થઈ ગયાં છે એમ મનાતું હતું; પરંતુ ૧૯૩૮માં એક માછીમારે દક્ષિણ આફ્રિકાના દરિયા કિનારેથી એક પાંચ ફૂટ લાંબી ચક્રચક્તિ ભૂરા રંગની માછલી પકડી અને તેનું નામ લેટોમેરીઆ આપવામાં આવ્યું. આ ઉપરથી લાગે છે કે જે મત્સ્યો ૫ કે ૬ કરોડ વર્ષો પૂર્વે સંપૂર્ણ હુમ થઈ ગયાં મનાતાં હતાં તેમાંથી કેટલાંક અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

[૨] ડિપ્નોઈ

આ મત્સ્યો પેલિઓજોઈક યુગમાં મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવતી; પરંતુ ધીમે ધીમે તેઓ હુમ થઈ ગઈ.

તેમની થોડીક જાતિઓ અર્વાચીન સમય સુધી જીવી શકે છે.

ઉભયજીવી પ્રાણીઓ

આ પ્રાણીઓ ચતુષ્પાદી વર્ગમાં સૌથી સાદાં છે. પૃષ્ઠવંશી પ્રાણીઓમાં આ સમૂહનાં પ્રાણીઓ સ્થળજ જીવન ગાળવા સર્વપ્રથમ શક્તિમાન બન્યાં. તેઓની ઉત્પત્તિ ૨૭ કરોડ ૫૦ લાખ વર્ષો પૂર્વે થઈ હતી. તે સમયે તેના પૂર્વજોએ સર્વપ્રથમ પાણીમાંથી જમીન ઉપર જીવન જીવવાની શરૂઆત કરી હતી. આ વર્ગનાં પ્રાણીઓ જળ-ચર અને સ્થળચર એમ બંને પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં લક્ષણો દર્શાવે છે. તેઓની ઉત્પત્તિ કોસોપ્ટેરીજીઅન મત્સ્યોમાંથી થઈ હતી.

ઘણાં પ્રાચીન ઉભયજીવી પ્રાણી ઇકથીયોસ્ટોગા ગ્રીન-લેન્ડના અપર ડિવોનીઅનમાંથી મળી આવ્યા છે. આ પ્રાણીઓની ખોપરીની રચના કોસોપ્ટેરીજીઅન મત્સ્યોની ખોપરીને ઘણી મળતી આવે છે. સૌથી પ્રાચીન ઉભયજીવી પ્રાણીઓ લેબીટી-થોડોન્ટસ હતા. તેઓ લગભગ ૧૫ ફૂટ લાંબા અને માંસાહારી હતા. દા.ત. એરીયોપ્સ-પરમિયન-કાયના ખડકોમાંથી મળી આવ્યા છે. આ પ્રાણીનો દેહ ભારી, ચોરસ જેવો અને ત્રિકોણીય ખોપરી ધરાવતો હતો. તેનાં ઉપાંગો ટૂંકાં અને શક્તિશાળી હતાં. તેનાં હાંતના મુખ આગળ ઘડીઓ જોવામાં આવે છે. સ્થળજ જીવનના અનુકૂળ થયેલો હતો. તેની લંબાઈ ૫ ફૂટ જેટલી હતી.

સરીસૃપ પ્રાણીઓ

આ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ પેલિઓજોઈક યુગમાં કોઈ સમયે થઈ હતી. ત્યારબાદ મીસોજોઈક યુગમાં તેમની મહાકાય રાક્ષસી અને વિવિધ જાતો પેદા થઈ. આ યુગમાં તેમનું સામ્રાજ્ય હતું. પ્રાણી સૃષ્ટિના તે સમયનાં બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર તેમનું ખૂબ જ પ્રભુત્વ વધી ગયું. આ યુગને સરીસૃપોનો સુવર્ણયુગ પણ કહે છે. આ યુગના પ્રબળ સરીસૃપોમાં ડાનોસોરસ અને ટેરાસોરસનો વિકાસ ખૂબ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. આ યુગ દરમિયાન આ સરીસૃપોની અદ્વિતીય અને ધ્યાન ખેંચે તેવી ચડતી અને પ્રભુત્વ હતાં. તેથી પણ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવી પડતી આ સરીસૃપોની થઈ અને મીસોજોઈક યુગના અંત ભાગમાં આ પ્રાણીઓનો ઝડપી વિનાશ થઈ હુમ થયાં અને લગભગ બધાં જ મહાકાય સરીસૃપો અદૃશ્ય થયાં.

તેઓનાં લુપ્ત થવાનાં કારણો માટે ક્રૂર અનુમાનો જ કરી શકીએ. એક મંતવ્ય મુજબ એમ માનવામાં આવે છે કે સીનોઝોઇક યુગમાં કેઈ કારણે વનસ્પતિ સમૃદ્ધિ ખૂબ ઘટી ગઈ હોવી જોઈએ. આથી વનસ્પત્યાહારી સરીસૃપોને ભૂખમરો વેઠવો પડ્યો હોય અને આથી તેમનો નાશ થયો હોય. તે સમયનાં માંસાહારી સરીસૃપો માટે ભાગે બીજાં વનસ્પત્યાહારી સરીસૃપોનો શિકાર કરીને જીવતાં, આથી માંસાહારી સરીસૃપોને પણ આડકતરી રીતે ભૂખમરો વેઠવો પડ્યો હોય અને તેથી તેમનો પણ નાશ થયો હોય. બીજા મંતવ્ય મુજબ એમ માનવામાં આવે છે કે મીસોઝોઇક યુગના અંતના દિવસોમાં વધુ સક્રિય, સમતાપી સસ્તનોનો ઉદય થયો અને તેમણે સરીસૃપોના માળાઓનાં ઇંડાં અને બચ્ચાંઓનો આહાર કર્યો હોય અને આમ લાંબા ગાળે મહાકાય સરીસૃપોનો નાશ થયો હોય. આજે પણ ન્યુઝીલેન્ડમાં આદિસરીસૃપ સ્કીનાડોન જીવે છે. તેઓ પંખીઓ અને સસ્તનમાં સમકાલીન પ્રાણીઓ છે. આ વર્ગના જીવલેષ તરીકે મળી આવેલા અમુક પ્રાણીઓનું વર્ણન અહીં કરવામાં આવ્યું છે.

સીમોઝિરિયા

આ પ્રાણી લગભગ ૨૨ કરોડ વર્ષ પૂર્વે પર્મિયન સમયમાં જીવતું હશે. તેના મળેલા અશ્મિભૂતો પરથી લાગે છે કે તે લગભગ બે ફૂટ લાંબું હશે. અને કાચીંડાને મળતું આવે છે. આ પ્રાણી પતંગિયા અને બીજા એવા પ્રમાણમાં બીજાં માટાં પ્રાણીઓનો શિકાર કરીને જીવતું હતું. તેના પગ ટૂંકા અને જાડા હતા. ચાલતી વખતે બંને બાજુએ તે પગ પ્રસારીને ચાલતું અને આ પ્રમાણે શરીર જમીનથી અંધર થતું નહીં. તેના બે લાંબા અણીદાર દાંતો પરથી એમ કહી શકાય કે તે માંસાહારી હશે.

એરિઓસીલીસ

આ પ્રાણી પર્મિયન સમયની શરૂઆતમાં હતું. તે એકાદ ફૂટ લાંબું અને પાતળા પગો ધરાવતું પ્રાણી હતું.

પ્લેઝીઓસોરસ

આ પ્રાણીઓ જુરેસીકથી ક્રિટેસીઅસ સમયમાં દરિયામાં થઈ ગયાં. તેઓ માંસાહારી હતાં. આ પ્રાણીઓ શક્ષી દરિયાઈ રાજહંસ તરીકે જોળખાય છે. તેઓ પગની બંને જોડનો ઉપયોગ હલેસાં માફક કરી તરતાં.

શરીર પહોળું અને ચપટું હતું. તરતી વખતે તે કડક રહેતું, ડોકની લાંબાઈના આધારે તેઓ ત્રણ પ્રકારનાં હતાં. આ પ્રાણીઓ કેટલીકવાર ૫૦ ફૂટ જેટલી લાંબાઈ ધરાવતાં હતાં.

ઇક્ઠીયોસોરસ

આ પ્રાણીઓ ટ્રાએસિક સમયમાં પેદા થયાં, જ્યુરેસિક સમયમાં સંપૂર્ણ વિકાસ પામ્યાં અને અપર ક્રિટેસિયસ સમયના અંત ભાગમાં લુપ્ત થયાં. આ પ્રાણીઓ મૂળ સ્થળચરમાંથી જળચર તરીકે પાણીમાં રહીને જીવતાં. તેમનો આકાર માછલીને મળતો આવતો અને પાણીમાં રહેતાં. આ પ્રાણીઓ મત્સ્ય સરીસૃપો તરીકે જોળખાયાં. તરવાની ક્રિયા મુખ્યત્વે પૂંછડી અને હલેસાં જેવાં ઉપાંગોની મદદથી કરતાં. જડખાં લાંબી ચાંચ જેવાં અને અનેક અણીદાર દાંત ધરાવતાં પંખી જેવી મોટી આંખ, બાહ્ય નસકેરાં, માથાની પાછળના ભાગે અને પૃષ્ઠ બાજુએ આવેલાં હતાં. કેટલાક માદા ઇક્ઠીયોસોરસ સરીસૃપોના જીવલેષ મળી આવ્યા છે, જેથી એવી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે કે તેઓ બચ્ચાંને જન્મ આપતાં અને બચ્ચાં અંડવાહિનીમાં વિકાસ પામતાં.

યંગીના

પર્મિયનના અંતભાગમાં અને ટ્રાએસીકની શરૂઆતમાં થઈ ગયાં. આ પ્રાણીનો દેખાવ કાચીંડા જેવો હતો. આ પ્રાણીના દક્ષિણ આફ્રિકાના અપર પર્મિયન સમયના ખડકોમાંથી જીવલેષો મળી આવ્યા છે.

ટાયરેનોસોરસ

તેઓ માંસાહારી ડાયનોસોસ તરીકે જોળખાય છે. તેઓ શક્ષી કદના ખૂબજ ભયંકર અને વિનાશક પ્રાણીઓ હતાં. તેઓ ૪૭ ફૂટ લાંબા અને ૨૦ ફૂટ ઊંચાં પ્રાણીઓ હતાં. પાછલા પગો ઊંચા કદના લગભગ વૃક્ષના કદના હતા. પગનો પંજો ત્રણ આંગળીવાળો, માથું ચાર ફૂટ લાંબું અને એટલું જ પહોળું. દાંત ક્રવતના દાંત જેવા અને ૩ થી ૬ ફૂટ લાંબા કટાર જેવા. આગલાં ઉપાંગો નાના અને અવશિષ્ટ રૂપે હતાં. આ પ્રાણીઓ પ્રથમ ટ્રાએસીક સમયમાં દેખાયાં હશે. તેઓનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થઈ છેવટે તેમાંથી કેટલાક ક્રિટેસીઅસ સમયના અંતમાં લુપ્ત થયાં.

બ્રાન્ડોસોરસ

તેઓનો વિકાસ ટ્રાએસીક સમયમાં ખૂબજ પ્રમાણમાં થયો અને અંતે ક્રિટેસીઅસ સમયમાં લુપ્ત થયાં. તેઓ ૭૦ ફૂટ લાંબા અને ત્રણ માળના મકાન કરતાં ઊંચા અને ૪૦ થી ૫૦ ટન વજનવાળાં પ્રાણીઓ હતાં. તેઓ વનસ્પત્યાહારી પ્રાણી હતાં. તેઓનું કદ જોતાં એમ કહી શકાય કે આ પ્રાણી ચપળ હોઈ શકે નહિ. તેનું માથું શરીરના કદના પ્રમાણમાં ખૂબ જ નાનું હતું. અને મગજ બિલાડીના મગજ કરતાં ભાગ્યે જ મોટું હતું. તેઓ મોટે ભાગે પાણીમાં રહેતાં.

આઇગોનોડોન

આ પ્રાણી મોટા કદનું વજનદાર ૧૫ ફૂટ લાંબું અને ઝડપથી દોડી શકનારું પ્રાણી હતું. અગ્ર ઉપાંગનો અગ્રેષ્ઠ કટાર જેવો તીક્ષ્ણ હતો. તેઓ વનસ્પત્યાહારી પ્રાણી હતાં. તેઓ ક્રિટેસીઅસ સમયમાં ખૂબ જ વિકાસ પામ્યાં.

સ્ટીગોસોરસ

આ પ્રાણીઓ વજનદાર હાડકાંની તકતીઓ તથા ભારે બખ્તરની ગરજ સારતી તકતીઓની બે હાર અનુપ્રસ્થ દિશામાં ફેલાયેલી હતી. પૂંછડી ઉપર બે કે વધુ અણીદાર હાડકાંના એક ફૂટ લાંબા કાંટાઓ આવેલા હતા. તેઓના લીધે પૂંછડી રક્ષણ માટેનું ઉપયોગી સાધન બનતી. આ પ્રાણી કદમાં હાથી જેવડું પરંતુ માથું ઘણું નાનું હતું. મગજ પણ ખૂબ જ નાનું હતું. પૂંઠ ફેરવી પૂંછડી બેરથી હલાવી પૃષ્ઠ તકતીઓ પીઠ ફેલાવી તે દુરમન સામે રક્ષણ કરતું.

ટ્રાયસેરેટોપ્સ

ક્રિટેસીઅસયુગમાંથી આ પ્રાણીના જીવશેષ મળી આવ્યા છે. આ પ્રાણીના માથા ઉપર અણીદાર અને આગલી બાજુ વળેલાં હાડકાંના લાંબા બે શીંગડાં નાક ઉપર આવેલાં હતાં. માથા ઉપર આવેલી મોટી હાડકાંની તકતી માથું, ગરદન અને ખભાના ભાગ સુધી લંબાયેલી હતી. આથી શરીરના આગલા ભાગોનું પૂરેપૂરું રક્ષણ થઈ શકતું હતું. ઉપલા જડખાના અગ્રભાગે ઢાંતની જગ્યાએ એક આંકડા જેવો મજબૂત ચાંચ જેવો ભાગ આવેલો હતો. તેઓ વનસ્પત્યાહારી પ્રાણી હતાં.

ટેરોસોરસ

આ પ્રાણીઓ જુરેસિક સમયમાં પેદા થઈ ક્રિટેસીઅસ સમયના અંત ભાગે લુપ્ત થયાં. તેઓ ઊડતાં સરિસૃપો તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રાણીઓ પાછલા પગે દોડવાનું મૂકીને અગ્ર ઉપાંગથી હવામાં ઊડવાની શરૂઆત કરી હશે. તેથી પાંખ જેવી રચના ઉદ્ભવી હશે. જો કે આ પ્રકારની પાંખની રચના હાલના પૃથ્વશી પ્રાણીઓની પાંખ કરતાં તદ્દન ભિન્ન સ્વરૂપની હતી. આંગળીઓના ઉપયોગ ટેકરીના ઢાળાવ ઉપર ચઢવા માટે કરવામાં આવતો. આમ ટેકરીની ટોચે પહોંચી ત્યાંથી હવામાં અધધર તરતાં હતાં. આ પાંખથી ઘણું લાંબું અંતર ઊડી શકાતું નહિ. કારણ કે તે માટે જરૂરી વધુ વિકાસ પામેલા પાંખના સ્નાયુઓ નહોતા. તેમના તમામ જીવશેષો દરિયાઈ ખડકોમાંથી મળી આવ્યા છે. તે ઉપરથી લાગે છે કે તેઓ દરિયાકાંઠે જ રહેલાં હશે. તેઓ માછલીનો શિકાર કરતાં હશે. ક્રિટેસીઅસ સમયના અંતમાં પંખીઓનો વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો. કદાચ આ પંખીઓએ તેમના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું હોય અને તેથી તેઓ લુપ્ત થયાં હોય.

ડાયમેટ્રોડોન

આ પ્રાણીઓ પર્મિઅનના પૂર્વાધ ભાગમાં થઈ ગયાં. તેઓ વિષમદંતી હતાં. તેમની ખોપરીનો પાશ્વભાગ વધુ ઊંચો અગ્રભાગ લાંબો હતો. તેઓ પગ અધધર કરીને ચાલતાં.

સાયેનોગનેથસ

ટ્રાએસીક સમયના થરોમાંથી મળી આવ્યો છે. તેની લંબાઈ લગભગ ૭ ફૂટ જેટલી હતી. આ પ્રાણી સસ્તન જેવાં અનેક લક્ષણો ધરાવતો. તેથી સસ્તન વર્ગને ઉદ્ભવ આજ પ્રાણીઓમાંથી થયો હશે. તેનું શરીર જમીન પરથી વધુ પ્રમાણમાં અધધર રહેતું. અગ્ર અને પાશ્વ ઉપાંગોની લંબાઈ લગભગ સરખી હતી.

વિહંગ (પંખીઓ)

પક્ષીઓની ઉત્પત્તિ મીસોઝોઈક યુગના આર્કેસોરિયા (સરિસૃપ) શ્રેણીના કેઈ પ્રાણીમાંથી થઈ હશે. લુપ્ત થયેલાં પક્ષીઓ નીચે મુજબ છે :

આર્કીઓપ્ટેરિક્સ

આ પક્ષી જુરેસિક સમયમાં લગભગ ૧૫ કરોડ વર્ષ પહેલાં જીવી ગયાં. તે કેટલાંક સરિસૃપ અને કેટલાંક

પંખીઓનાં લક્ષણો ધરાવે છે. આ આદિ પક્ષીના સાચી રીતે જળવાઈ રહેલા બે નમૂના જર્મનના બાવેરિયા પ્રાંતના બુરેસિક સમયના લીસા ચૂનાના ખડકોમાંથી મળી આવ્યા છે. ખડકો ઉપર પીંછાની-સ્પષ્ટ છાપ મળી આવી છે. તેનું કદ લગભગ કાગડા જેવડું હતું. તે જંગલોમાં રહેતું હશે. આ આદિપક્ષી હાલના પક્ષીની માફક સફળતાપૂર્વક ઊડી શકતું નહિ; પરંતુ વૃક્ષોની ડાળીઓ વચ્ચે ટૂંકા અંતરે હવામાં સરકીને ઊડતું. પક્ષીની ઉત્પત્તિ ઝાડ પર રહેનારા પૂર્વજમાંથી થઈ હશે. એ બાબતનો પુરાવારૂપી દાખલો આફ્રીકો-એરિક્સ પૂરો પાડે છે.

હેરપેરોનિસ

આ પક્ષીનો ઉદય ક્રિટેસિઅસ સમયના ઉત્તરાર્ધમાં થયો અને હાલ તે લુપ્ત થઈ ગયો છે. આ પક્ષી દરિયામાં રહેતું હતું તેથી દરિયામાંથી માછલી પકડવા માટે જડબામાં દાંત હતા. તેના અગ્રબાહુ ટૂંકા હોવાથી પાંખ નાની હતી. તેને ટૂંકી પૂંછડી અને મજબૂત પગ હતા, જેનો ઉપયોગ તરવામાં થતો. આ પક્ષી અમેરિકામાં ક્રિટેસિઅસ સમયમાં હયાતીમાં હતું.

સસ્તન પ્રાણીઓ

મીસોઝોઈક યુગના અંત સાથે પર્વતો ઉદ્ભવ્યા. અને ઉજ્જ્વલતામાન વધુ ઠંડું અને શુષ્ક થયું. તેની સાથે જ એક નવા યુગની શરૂઆત થઈ. આ નવો યુગ સીનોઝોઈક અથવા આધુનિક જીવોના યુગ તરીકે ઓળખાયો. આ યુગની શરૂઆત ૬૦ કરોડ વર્ષ પૂર્વે થઈ અને તેનો યુગ કુલ ૨૦ હજાર વર્ષ પહેલાં આવ્યો છે. સીનોઝોઈક યુગની શરૂઆતમાં સસ્તન નાનાં પ્રાણીઓના સ્વરૂપમાં હતા. આ યુગની શરૂઆતથી ૧૫ કરોડ વર્ષ પછી અમુક મહાકાય સસ્તન પ્રાણીઓ આ પૃથ્વી ઉપર થયાં. અને દુનિયાના દરેક ભાગમાં આ પ્રાણીઓએ પ્રભુત્વ જમાવ્યું છે. તે સમયથી હાલ સુધી સસ્તન પ્રાણીઓએ પૃથ્વી ઉપરના અન્ય સજીવો ઉપર પ્રભુત્વ જમાવ્યું છે. તેથી જ સીનોઝોઈક યુગ સસ્તનના યુગ તરીકે ઓળખાય છે.

ન્યારે પૃથ્વી ઉપર હજુ મહાકાય સરીસૃપ ડાયનોસોરસનું સામ્રાજ્ય હતું તે સમય દરમિયાન જ પ્રથમ સસ્તનનો ઉદ્ભવ થયો. પ્રથમ સસ્તનનો ઉદ્ભવ થયો તે સમયથી અનેક કરોડ વર્ષ પહેલાં એક મધ્યમ કદનું

સરિસૃપ પ્રાણી સાઈનોગ્નેથસ હતું. આ પ્રાણી સસ્તનનાં અમુક લક્ષણો ધરાવતું. તેથી એમ માનવામાં આવે છે કે સસ્તનની ઉત્પત્તિ સાઈનોગ્નેથસમાંથી થઈ છે. આ પ્રાણી લગભગ છ ફૂટ લાંબું અને સસ્તન જેવા દાંત ધરાવતું હતું. તેના દાંત સરીસૃપના દાંત કરતાં તીક્ષ્ણ હતા. આ પ્રાણીના પગ મજબૂત હતા અને સરિસૃપોની સરખામણીમાં દેહને જમીનથી વધુ અંધર રાખીને ચાલતું. આ ઉપરાંત તેના પગ સસ્તન જેવા હતા. એટલે કે શરીરના નીચેથી પગ ઉદ્ભવતા હતા ન્યારે સરીસૃપ પ્રાણીઓમાં પગ શરીરની બાજુએથી ઉદ્ભવતા હોય છે. સાઈનોગ્નેથસ અને પ્રથમ સત્ય સસ્તનને જોડતી કડી રૂપે કોઈ પ્રાણીના અસ્તિભૂત મળી આવ્યા નથી. આમ સસ્તન પ્રાણીઓએ જમીન પર પ્રભુત્વ મેળવ્યા પછી બે પ્રકારનાં સસ્તન પ્રાણીઓ ઉદ્ભવ્યાં. શરૂઆતમાં માસુપીઅલ્સ અને પ્લેસેન્ટલ્સનો વિકાસ સરખા પ્રમાણમાં થયો. ક્રિટેસિઅસના ઉત્તરાર્ધ અને ટર્શરીના પ્રારંભમાં માસુપીઅલ્સ લગભગ આખી પૃથ્વી પર અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં પરંતુ ટર્શરી સમયના મધ્ય ભાગે માસુપીઅલ્સ કુલ દક્ષિણના દેશોમાં જ જોવામાં આવતાં. આ પ્રદેશમાં માસુપીઅલ્સ પ્રાણીઓને બીજાં કોઈ પ્રાણી પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે રદ્યાં નહિ અને ત્યાં તેઓ શાંતિથી જીવી શક્યાં.

અસ્તિભૂત તરીકે મળી આવેલા સસ્તન જીવો ઉઇન્ટાયેરિઅમ

સીનોઝોઈક યુગના ઇઓસીન સમયના થરોમાંથી આ પ્રાણીના જીવશેષ મળી આવ્યા છે. આ પ્રાણી વિશિષ્ટ રીતે છ શિંગડાં ધરાવતું અને વનસ્પત્યાહારી હતું. તેના દાંત ઉચ્ચ કક્ષાના રૂપાંતરિત થયેલા હતા. આ પ્રાણીની લંબાઈ ૧૨ ફૂટ જેટલી હતી. તેના પગ હાથી જેવા હતા.

ફેનાકોડસ

આ પ્રાણીના જીવશેષો સીનોઝોઈક યુગના પ્લીઓસીનથી ઇઓસીન કાળના થરોમાં મળી આવ્યા છે. આ પ્રાણીની લંબાઈ ૬ ફૂટ જેટલી હતી. તે લાંબી પૂંછડી અને પાંચ સ્પષ્ટ આંગળીઓ ધરાવતું હતું. તેની ખોપરી માંસાહારી પ્રાણીઓ જેવી હતી.

મોરોપસ

આ પ્રાણીના જીવશેષો મીઓસીન કાળના થરોમાં મળી આવ્યા છે. આ પ્રાણી ઘોડા જેવું અને તેટલા જ

કદતું હતું. તેની લંબાઈ ૬ ફૂટ જેટલી હતી. તેના દાંત ટિટેનોથીઅર પ્રાણીઓ જેવા હતા. તેની કાર્યશીલ આંગળીઓનો વિકાસ મજબૂત પંજમાં થયેલો હતો.

અંતિમ ઐતિહાસિક પ્રાણી કયારે મૃત્યુ પામ્યો ?

એક કરોડ વર્ષ પૂર્વેથી સ્પીનોસોર્ક યુગના પ્લીસ્ટો-સીન કાળની શરૂઆત થઈ છે. પ્લીસ્ટોસીન કાળ એટલે અત્યંત Recent કાળ. આ સમયે ઉષ્ણ કટિબંધ ભાગો સિવાય બીજા તમામ પ્રદેશો ઠંડા હતા. ચાર વખત ખરફે આગળ વધવાની શરૂઆત કરેલી અને ચાર વખત ખરફે પીછેહઠ કરેલી. અંતિમ પીછેહઠ કરવાની શરૂઆત ફક્ત બાર હજાર વર્ષ પૂર્વેથી શરૂ થયેલી છે અને હાલ સુધી ચાલુ છે. પ્લીસ્ટોસીન કાળમાં જ અંતિમ ઐતિહાસિક પ્રાણી મૃત્યુ પામ્યો હતો. દા.ત. પ્લીસ્ટોસીનની શરૂઆતમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા બંને ભાગોમાં મહાકાય પ્રાણી મેગાથેરિઅમ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. તેનું કદ હાથી જેટલું હતું. મોટાં વૃક્ષોના લક્ષણ માટે તે ૧૮ ફૂટ ઊંચો ઊભો રહી શકતો. આ પ્રાણીઓએ લગભગ ૧૦ હજાર વર્ષ પૂર્વેથી પોતાનું અસ્તિત્વ સમાપ્ત કર્યું. સ્માઇલોડોન અને મેગાથોરિઅમ બંને અસ્મિભૂત બન્યા છે. અંતિમ સ્માઇલોડોને લગભગ ૮ હજાર વર્ષ પૂર્વે પોતાનું અસ્તિત્વ પૂરું કર્યું.

ઉપરોક્ત તમામ સસ્તન પ્રાણીઓમાં માનવ સૌથી વધુ બુદ્ધિશાળી અને ભયાનક સસ્તન હતો. પ્લીસ્ટોસીનના મધ્યકાળમાં જંગલો તેમજ મેદાનોમાં આ બુદ્ધિશાળી સસ્તન અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. માનવ આ મહાકાય પ્લીસ્ટોસીન સસ્તન પ્રાણીઓથી ગભરાતો નથી. તેમાંથી એક પણ પ્રાણી એવું નહોતું જેનો તે સંહાર ન કરી શકતો. માનવે પોતાનું પ્રભુત્વ બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર જમાવ્યું. માનવે બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર ફક્ત પ્રભુત્વ જ મેળવ્યું ન હતું પરંતુ બે કારણોસર વધુ સફળતા પ્રાપ્ત કરી. માનવ પોતાની બુદ્ધિથી વિચારી શકે છે અને પોતાના હાથ વડે વસ્તુઓ પકડી તેનો ધાર્યા પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે છે. જો કે વાંદરો પોતાના હાથ વડે વસ્તુઓ પકડી શકે છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો તે માટે તેમાં બુદ્ધિનો અભાવ રહ્યો છે.

ઉપસંહાર

તો આ છે હુપ્ત થયેલી જીવસૃષ્ટિની આછી રૂપરેખા. સર્જનદારે ભલે ‘एकौऽहम् बहुस्याम्’-હું એકલો છું

તો મારે વિસ્તરણું જોઈ એ એમ વિચારી પ્રાણીસૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું હોય તો પણ આ રૂપરેખા પરથી એ સંદેશો મળે છે કે જેઓ સમયની સાથે તાલ મિલાવીને જીવનવ્યવહાર ગોઠવતા નથી, એમનું અસ્તિત્વ પણ પૂર્ણવિરામને પામે છે.

ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ પણ એ જ સંદેશો આપે છે. જીવસૃષ્ટિના વૈવિધ્યનો ખ્યાલ સંપૂર્ણ રીતે ત્યારે જ મળી શકશે કે જ્યારે વધુને વધુ જીવઅવશેષો પ્રાપ્ત થશે. કુદરતની વિચારશક્તિનો પરચો તો જીવ અવશેષોને ઉકેલવાથી જ મળી શકે ને? આવા અવશેષો તો હુપ્ત થયેલી પ્રાણી સૃષ્ટિના મહામૂલ્ય દસ્તાવેજો છે એ ભૂલવું ન જોઈએ.

જય જલારામ

મેસર્સ આર. પી. બ્રધર્સ

કીરાણાના વેપારી

હવેલી શેરી, સાવરકુંડલા

ટેલિફોન : ઓફિસ : ૮૮૩૦૬૫

ઘર : ૩૯૨૪૧૫/૮૮૫૬૮૯

શુભેચ્છા પાઠવે છે—

એમ. દેવાંગ કંસ્ટ્રક્શન કું.

એમ. ખ્યાતિ કંસ્ટ્રક્શન કું.

મેહુલ બિલ્ડર્સ

એન્જિનિયર્સ એન્ડ રોડ કોન્ટ્રાક્ટર

૧૭ બી, એવરેસ્ટ એમ્બસી
તારદેવ રોડ, સુબર્બ ૪૦૦૦૩૪.

રસીકલાલ નાગરદાસ કોઠારી

૨૦૭ બી. પૂનમ એપાર્ટમેન્ટ, વરલી
બોમ્બે ૪૦૦૦૧૮

વિશ્વનાં વિવિધ રાષ્ટ્રોનું સમાજ જીવન

અને

વિશિષ્ટ પરંપરા

— શ્રી કૃષ્ણવદન જેટલી

કેનેડા

ભારત અને કેનેડા મિત્ર દેશો છે અને ઘણી બાબત-માં એકબીજાને સહકાર આપે છે. ઉત્તર અમેરિકામાં સંયુક્ત અમેરિકન રાજ્યો — યુ.એસ.એ.ની ઉત્તરે આવેલો કેનેડા દેશ વિસ્તારમાં એટલો મોટો છે કે તેમાં અઢી ભારત સમાઈ જાય; પરંતુ વસ્તીની દૃષ્ટિએ ભારતમાં કેનેડાની વસતીથી પચીસ ગણી વસતી સમાઈ જાય. કેનેડાનો વિસ્તાર ૪૦ લાખ ચોરસ માઈલ ઉપરાંતનો ગણાય છે કેનેડાના એક છેડાથી બીજે છેડે જતાં અઠવાડિયાં લાગે છે. અહીંની દરેક ચીજ અનોખી અને નિરાળી છે. તેનાં સરોવર એટલાં મોટાં છે કે જાણે મહાસાગર! સુપરિયર સરોવર બીસ હબર ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર ધરાવે છે. તેમાં આયર્લેન્ડ દેશ સમાવીએ તો પણ પાંચ હબર ચોસ માઈલનો વિસ્તાર વધે. એકબાજુ આટલાં-ટિક સમુદ્રમાં કોંડ માછલી ખૂબ થાય છે તો બીજી બાજુ પ્રશાંત મહાસાગર સામેન માછલી. કેનેડા બે ભાગી (૧) અંગ્રેજી અને (૨) ફ્રેંચ ભાષા બોલતો દેશ ગણાય છે છતાં ત્યાં અનેક ભાષા બોલનારા જુદાજુદા દેશોના લોકો વસે છે. કેનેડાનો ઉત્તર પ્રદેશ ટુંડ્રા-બરફીલો પ્રદેશ લગભગ ત્રીજા ભાગ કરતાં પણ વધુ વિસ્તારમાં ફેલાયેલો છે. કેનેડાની વસતી પ્રિન્સ એડવર્ડ ટાપુમાં દરેક ચોરસ માઈલે ૪૦ માનવીની છે! કેનેડા એક શાળાના ઉત્સાહી વિકાસશીલ છાત્ર જેવો દેશ છે. હડસન બે કંપનીના કિલ્લાની વાતમાં જ તેની પ્રાચીનતા પૂરી થાય છે. ત્યાંના સરકારી અમલદારો તેમ જ શિક્ષિત લોકો અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ બંને ભાષા સારી રીતે જાણે છે અને તેના સિદ્ધાંતો પર પણ બંને ભાષાનું લખાણ હોય છે. કેનેડાની વસતી બે કરોડ તેર લાખની છે.

કેનેડાના આદિવાસીઓને સમજવામાં અને તેમનું દિલ જીતવામાં ન્યૂ ફ્રાંસના સંસ્થાપક સેમ્યુઅલ ડે શાંપ-

લેનને સફળતા મળી હતી. મોટી સેન્ટ લોરેન્સ નદીની આસપાસનો આ પ્રદેશ વસાવવામાં તેણે અદ્ભુત કાર્ય કર્યું હતું. પરંતુ અંગ્રેજોએ પણ આ પ્રદેશ પચાવવામાં હરીફાઈ આદરી. પરિણામે ફ્રેંચ લોકો અને અંગ્રેજો વચ્ચે કયૂબેકમાં ભારે લડાઈ થઈ અને તેમાં અંગ્રેજ સેનાપતિ વૂલ્ફની હાર થઈ અને ફ્રેંચ સેનાપતિ માંટકાય પણ માર્યો ગયો, છતાં કયૂબેક ફ્રેંચ સંસ્કૃતિનો ગઢ છે અને તેનું ક્ષેત્રફળ ખ્રિસ્તથી છ ગણું છે. ફ્રેંચ કેનેડાવાસીઓ અને ખ્રિસ્તિય-અંગ્રેજ કેનેડાવાસીઓ એકબીજાથી જુદા જુદા રહે છે. કેનેડાનો ઓન્ટારિયો પ્રદેશ અંગ્રેજીભાષી છે અને તેમાં ઇંગ્લાંડના શહેરોના નામનાં લંડન, હેમિલ્ટન ચૈધમ, સ્ટ્રેટફોર્ડ વગેરે કસબા તથા શહેરો છે. ટ્રાંસપેન્સિફિક રેલ્વે પૂર્વથી પશ્ચિમના છેડા જોડે છે.

કેનેડાની રાજધાની ઓટાવા છે. તે કેનેડાનાં પાંચ મોટાં શહેરોમાંનું એક છે. ૧૮૨૭માં આ શહેર વસ્યું ત્યારે તેનું નામ બાઈટાઉન હતું. ૧૮૫૫માં તેનું નામ ઓટાવા પડ્યું અને ૧૮૫૭થી તે દેશનું પાટનગર બન્યું. ઓટાવા ૩૦૪૮૧ એકરમાં ફેલાયેલું છે; પરંતુ ૩૨૫૬ એકર તો જળવિસ્તાર છે. શહેરની વસતી ૬ લાખ ઉપરાંત છે. તે ઓન્ટારિયો અને કયૂબેકની સરહદે આવેલું છે. તેમાં ઓટાવા નદી વહે છે. ઓન્ટારિયો બાજુ આવેલા ઓટાવા કાર્લટનની વસતી ૪ લાખની છે અને તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૦૦ ચોરસ માઈલ છે. તેમાં ચૌદ જેટલાં નાનાં શહેરો સમાયાં છે.

હુરોન સરોવરની નજીક આદિવાસી ઈન્ડિયનોની સ્મૃતિ પથરાયેલી છે. તેઓ રૂંછાંવાળા ચામડાં-કરનો વેપાર કરતા હતા. ખ્રિસ્તના સંસદભવન જેવું અહીંના સંસદભવનનું આકર્ષણ વિશેષ છે. તે એક નાના ડુંગર પર ગોથિક કલાના સુંદર નમૂના જેવું છે અને ત્યાંથી સમગ્ર શહેરનું વિહંગાવલોકન થઈ શકે છે. ૧૯૬૮માં

સરકારે શહેર વચ્ચે નેશનલ આર્ટ સેન્ટરની ઇમારત બંધાવી અને ત્યાં ઓપેરા હોલ, થિયેટરો અને પ્રયોગાત્મક સ્ટુડિયો છે. કલાના વિવિધ નવાજૂના સુંદર નમૂનાઓ અહીં જોવા મળે છે. ઉનાળામાં દસ દિવસ પ્રદર્શનનું આયોજન થાય છે, ત્યારે તે જોવા લોકોનાં ટોળેટોળાં ભીડે છે. ઓટાવાનું શાતો લારિયે જોવા જેવું સુંદર મકાન છે.

૧૬૭૦માં સ્થપાયેલ હડસન બે કંપની સાથે કેનેડાનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. કેનેડામાં લાગ્યે કોઈ નાનું મોટું શહેર હશે જ્યાં હડસન કંપનીનો સ્ટોર ન હોય. આ હડસન બે કંપનીના સ્ટોરો, દુકાનો બે-ત્રણ ખંડથી અનેક-માળી મકાનોમાં હોય છે. 'ફીવર' નામના નાના રૂંછાળાં પશુના ચામડાના વેપારે કેનેડા પ્રત્યે પરદેશીઓને આકર્ષ્યા હતા. કેનેડામાં કાગળ અને ઘઉં ખૂબ પ્રમાણમાં થાય છે. કેનેડામાં લગભગ એક લાખ જેટલાં વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે. તેમાં ૧૪૯ જાતનાં સ્તનધારી જમીન પર રહેનારાં જાનવર અને ૪૪ જાતનાં સમુદ્રમાં રહેનારાં, ૫૧૮ જાતનાં પક્ષીઓ, ૫૦ જાતનાં જળસ્થળનાં પશુ, ૬૦ જાતના સરકતા સાપ જેવાં પ્રાણી અને ૯૭૦ જાતની માછલીઓ છે.

કેનેડામાં અનેક પર્વતમાળાઓ છે તેમાં સૌથી ઊંચી પશ્ચિમી કારડિલેરામાં છે. માઉન્ટ લોગન પર્વતની ઊંચાઈ ૧૯૮૫૦ ફૂટ છે. જો કેનેડામાં આર્કટિક મહાસાગર ન હોત તો પાણીની તળી પડત. દક્ષિણ કેનેડામાં સુપરિયર, હુરોન, એયરે ઓન્ટારિયો સરોવર મોટાં છે. ઉત્તરમાં ગ્રેટ લિયર, ગ્રેટ સ્લેવ વગેરે સરોવરો છે. મુખ્ય નદી મેકેન્ઝી ૨૬૩૫ માઈલ લાંબી છે અને આર્કટિક સાગરને મળે છે. સેન્ટ લોરેન્સ નદી ૧૫૦૦ માઈલ લાંબી છે અને આટલાંટિક સાગરને મળે છે તથા ૧૬૦૦ માઈલ લાંબી નેલસન નદી પ્રશાંત સાગરથી શરૂ થઈ અલાસ્કામાંથી પસાર થઈ બેરિંગ સાગરમાં મળે છે. કેનેડાનું ઓછામાં ઓછું ઉષ્ણતામાન ૮૧° ફેરનહિટ ફેબ્રુઆરીમાં યુકોન ક્ષેત્રમાં ૧૯૪૭માં નોંધાયું હતું અને વધુમાં વધુ ૧૧૫° ફેરનહિટ જુલાઈ ૧૯૦૩માં આબ્જર્ટાના ગ્લેપેનમાં નોંધાયું હતું.

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કેનેડાનું વિભાજન એટલાંટિક પ્રદેશ, કેન્દ્રીય પ્રદેશ, મેદાનોવાળો ગ્રેટીઝ પ્રદેશ, બ્રિટિશ કોલમિયા વગેરેમાં થાય છે. એટલાંટિક પ્રદેશ ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ નોવાસ્કોશિયા, ન્યૂ બર્નસ્વીક તથા પ્રિન્સ એડવર્ડ ટાપુ

આવેલા છે. અને તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૨૦૮૧૪૮ ચોરસ માઈલ છે. કેન્દ્રીય પ્રદેશમાં ક્યુબેક તથા ઓન્ટારિયો આવેલા છે. ક્યુબેકનું ક્ષેત્રફળ ૫૯૪૮૬૦ ચોરસ માઈલ છે, અને વસતી ૬૦ લાખ ઉપરાંત છે. ઓન્ટારિયો ૪૧૨૮૫૨ ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર છે અને તેની વસતી ૭૫ લાખ ઉપરાંત છે. ગ્રેટીઝ પ્રદેશમાં માનિટોબા, આસકચવાન તથા આલ્બર્ટો આવેલા છે અને તેનો કુલ વિસ્તાર ૭૫૮૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. ગ્રેટીઝ મેદાનો વૃક્ષહીન પ્રદેશ કેનેડાના કુલ ક્ષેત્રફળના ૨૦ ટકા જેટલો છે. બ્રિટિશ કોલમિયાનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૬૨૫૫ ચોરસ માઈલ અને વસતી ૨૧ લાખ ઉપરાંત છે. આ પ્રદેશનો ૭૩ ટકા ભાગ જંગલ છે. યુકોનના ૨૦૭૦૭૬ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં વસતી કેવળ ૧૬૦૦૦ની છે. કેનેડાનું સૌથી ઊંચું પર્વત-શિખર માઉન્ટ લોગન યુકોનમાં આવેલું છે. ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૦૪૬૦૩ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસતી ૩૩૦૦૦ની છે. કેનેડાના સમગ્ર ક્ષેત્રફળનો આ ત્રીજો ભાગ છે.

ઓટાવા જેમ સમગ્ર કેનેડાની રાજધાની છે તેમ ટોરોંટો ઓન્ટારિયોની રાજધાની છે અને તે સરોવરને ઉત્તર છેડે ૨૪૦ ચોરસ માઈલમાં ફેલાયેલ છે. ગગન-ચુંબી ઇમારતોને કારણે તે 'ધરોનું શહેર' ગણાય છે. ૧૭૬૩માં જોન ગ્રેન્સ લિન્કોલ્ડે આ નગરની સ્થાપના યાર્ક નામથી કરી હતી. ૪૧ વર્ષ બાદ તે શહેર બન્યું અને તેનું નામ ટોરોંટો રખાયું. ૬૦૦૦ની મૂળ વસતીવાળું આ સ્થળ આજે ૨૨ લાખની વસતી ધરાવે છે. દેશમાંની ૭૦ ટકા મોટરગાડીઓ ટોરોંટોની પૂર્વ અને પશ્ચિમે આવેલા ઓશાવા અને ઓકવિલેમાં બની હોય છે. ટોરોંટોનો સિટી હોલ અને સ્કેટિંગ રિંગ ખૂબ આકર્ષક સ્થળો છે. કેનેડાની સૌથી ઊંચી પર્વતમાળાની ઇમારત ટોરોંટોમાં છે. ન્યૂયોર્ક પછી ટોરોંટોનું સદ્દા બજાર સૌથી મોટું અને વિશ્વાસ-પાત્ર ગણાય છે. સરકારી અને જિનસરકારી ટેલિવિઝન કેન્દ્રોનું મુખ્ય મથક ટોરોંટોમાં છે.

ફ્રાંસના પેરિસ-પારી-પછી-ફ્રેંચ ભાષા બોલનારની બહુમતીવાળું બીજું મોટું શહેર કેનેડાનું મોન્ટ્રીઅલ છે. સેન્ટ લોરેન્સ નદી પાસે આવેલું આ ટાપુનગર સંસ્કૃતિનું મહાન કેન્દ્ર છે અને તેની વસતી ૨૬ લાખની છે. ૪૦૦૦ રેસ્ટોરાં વાળું આ શહેર ઉત્તર અમેરિકાનું પેરિસ કહેવાય છે અને તે દેશનું બીજા નંબરનું બંદર છે. આ બંદરેથી દર વર્ષે ૨૦ લાખ ટન માલની હેરફેર થાય છે અને

૧૨૫૦૦૦ મુસાફરોની તેની ૪૨ માળની પ્લેસવિલે મેરી ઇમારત ન્યૂયોર્કના રોકફેલર સેન્ટર સાથે હરીફાઈમાં ઊતરે છે. અહીંનું પ્લેસવોના વેનચર દુનિયાનું બીજા નંબરનું વેચાર કેન્દ્ર છે. અહીંના પ્લેસ-૬-આર્ટ્સમાં ૩૦૦૦ પ્રેક્ષકોને ખેંચવાની વ્યવસ્થા છે. દુનિયાની શ્રેષ્ઠ કલા ગેલેરીઓમાં માંદ્રિઅલ મ્યુઝિયમ ઓફ ફાઈન આર્ટ્સ તથા યૂસી દ આર્ટ કંટેમ્પોરેન છે. મેરી કવીન ખાસિ-લિકાનું રોમન કેથોલિક દેવળ અત્યંત સુંદર ખ્રિસ્તી દેવળ છે. ૧૯૬૭માં અહીં વિશ્વ પ્રદર્શન ૪૫ દેશોનું એકપો-૬૭ ભરાયું હતું. ૫૦૦૦ એકરમાં ૧૦૦ થી વધુ રમતગમતનાં મેદાનો અહીં આવેલાં છે.

કેનેડાનું ત્રીજું મોટું શહેર વાનકોવર તેની પ્રાકૃતિક સુંદરતા માટે મશહૂર છે. એક સ્પેનના નાવિકે તેને પ્રથમ ૧૭૬૧માં જોયું અને તેણે બ્રિટિશ કેપ્ટન જ્યોર્જ વાનકોવરને તેનું આધિપત્ય સોંપ્યું. ૧૮૮૬માં આ શહેરનું નામ વાનકોવર રખાયું. વાનકોવરનો વિસ્તાર ૪૪ ચોરસ માઈલ છે અને વસતી સાડા ચાર લાખ ઉપરાંત છે. અહીંની ફેઝર કુવિધાટી અત્યંત સુંદર છે. બ્રિટિશ કોલોનિયાની રાજધાની વાનકોવરમાં છે અને તેનું પ્રાકૃતિક ખંદર ૯૮ માઈલ સુધી ફેલાયું છે. પ્રશાંત મહાસાગરમાં માલની હેરફેર માટેનું આ સૌથી મોટું ખંદર છે. વાનકોવરમાં ગુજરાતી લોકોનો સમાજ અને તેમનું મંડળ છે. ૧૯૬૭માં લગભગ ૩ લાખ મુસાફરોએ વાનકોવરની યાત્રા કરી હતી. વાનકોવરમાં બે વિશ્વવિદ્યાલયો છે. ૧. બ્રિટિશ કોલોનિયા વિશ્વવિદ્યાલય અને ૨. સાઈમન ફ્રેઝર વિશ્વવિદ્યાલય છે. અહીં સવાસો પાર્ક-બગીચામાં સૌથી મુખ્ય સ્ટેનલો પાર્ક એક હજાર એકરમાં વિસ્તરેલ છે. કવીન એલિઝાબેથ થિયેટર મુખ્ય મનોરંજક સ્થળ છે. જંગલી લાકડાના વેપાર માટે વાનકોવર પ્રસિદ્ધ છે.

ભૂતકાળમાં ફર-ફાળા ચામડાના વેપાર માટે પ્રસિદ્ધ એડમેન્ટન ઉત્તર કેનેડાનું દ્વાર ગણાય છે. અને ૧૭૯૫માં અહીં એડમેન્ટન કિલ્લો બંધાયો હતો. ૧૯૪૭માં લેડ્સ પાસે ખનીજ તેલ લંડાર શોધાયો અને નગરનું મહત્ત્વ વધી ગયું. આલ્બર્ટાનું ઠાચું તેલ અને કુદરતી ગેસ પૂર્વ કેનેડા અને અમેરિકામાં પહોંચાડવા માટે જે પાંચ મોટી પાઈપ લાઈન છે તેનો પ્રથમ આરંભ એડમેન્ટનથી થાય છે અને તે અલાસ્કા થઈ આ નગર ઉત્તર અને દક્ષિણને જોડે છે. ૧૯૫૦-૬૦ની વચ્ચે આ શહેરની વસતી બમણી થઈ ગઈ. હાલ તેની વસ્તી ૪ લાખ ઉપરાંત છે. ૨૦માળનાં

મકાનો અહીં સાધારણ રીતે ઘણાં છે અને કેટલાંક ૪૦થી ૫૦ માળનાં પણ છે. ૧૮૯૮માં એડમેન્ટનમાં સોનાની શોધ શરૂ થઈ હતી. અહીંના સલાલવનમાં ૨૭૦૦ પ્રેક્ષકોને ખેંચવાની વ્યવસ્થા છે. કલા ગેલેરી, સંગ્રહાલય, સ્ટેડિયમ, પ્રાણીસંગ્રહસ્થાન તથા આલ્બર્ટા વિશ્વવિદ્યાલય અહીંનાં જોવા લાયક સ્થળો છે. અહીંની મકંડરી ટીમે ૧૯૫૨માં ઓલિંપિક ચંદ્રક મેળવ્યો હતો.

કાલગરીનગર સમુદ્રતટથી સાડાત્રણ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલું છે. ૧૮૮૫માં જ્યારે અહીં રેલવેના પાટા નંખાયા ત્યારે વસતી કેવળ બે હજારની હતી અને હવે આ નગર ૧૫૦ ચોરસ માઈલમાં વિસ્તર્યું છે અને તેની વસતી સાડા ત્રણ લાખ ઉપરાંત છે. ૧૯૧૪માં ટર્નર ઘાટીમાં ખનીજ તેલ મળી આવ્યું ત્યારથી આ નગરની મહત્તા વધી ગઈ. અહીંના તેલના કૂવા સાથે ૪૦૦ કંપનીઓનો સીધો સંબંધ છે. ‘ચોનૂક’ હવાઓને લીધે અહીંનું વાતાવરણ આહ્લાદક રહે છે. અહીંની હોપીવાદીમાં ૪૫૦ એકરનો કેનેડાનો એક મોટો ખાગ-પાર્ક છે. ફૂટબોલની મેચો જોવામાં લોકો ખૂબ રસ લે છે. ઉલેન બો સંગ્રહાલય, કલાકેન્દ્ર, ઓર્કેસ્ટ્રા ગૃહ, કાલગરીના જોવા લાયક સ્થળો છે.

સાસકચવાન ઇલાકા - રાજ્યની રાજધાની રેજિના મેદાની પ્રદેશની રાણી કહેવાય છે. તેની વસતી દોઢ લાખની છે. પશ્ચિમી કેનેડાનું આ શહેર ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર છે. અહીં આદિવાસી ઇન્ડિયનોએ હાડકાના ઢગલા ભેગા કર્યા હતા. અને એ સ્થળો પાઈલ ઓફ બોન્સ; મેની બોન્સ તથા બોન ક્રીક નામે ઓળખાય છે. અહીં કુદરતી ઇતિહાસ સંગ્રહાલય, નોર્મન મેકેન્ડી આર્ટ ગેલેરી તથા ૧૩ માળનું સાસકચવાન વિશ્વવિદ્યાલયનું રેજિના કેમ્પસ જોવા જેવાં છે.

સસકાટૂન નગરનું નામ આદિવાસી ઇન્ડિયનોની કી જાતિમાંથી પડ્યું છે. અહીંલાખ ચોરસ માઈલનું આ નગર ખૂબ વેગથી વધ્યું છે. પહોળી સડકો, પુલ્લાં-છૂટાં મકાનો અને ૧૫૦૦ એકરનો પાર્ક નગરની સુંદરતાનાં ઉત્તમ દર્શ્યો છે. દુનિયાનો સૌથી વધુ પોટાશ અહીંની છ ખાણોમાંથી નીકળે છે. દુનિયામાં સૌથી વધુ ઘઉં સાથે લાખ ખુશલ અહીં પેદા થાય છે. અહીંના સવાચાર લાખ લોકોની આજીવિકાનું સાધન મુખ્યત્વે ખેતી છે. દુનિયાની સૌથી સારી માછલી અહીં પકડાય છે.

રેડ અને એસીનીઓયન નદીઓનાં મિલન સ્થાને આવેલ વિનિપેગ કેનેડાનું ચોથું મોટું શહેર છે. આ શહેર માનીટોબાની રાજધાની છે. ઉત્તરે ૪૦ માઈલ પર આવેલા વિનિપેગ સરોવરના નામ પરથી આ શહેરનું નામ પડ્યું છે. ૧૮૧૨માં લોર્ડ સેલકિર્ક અહીં પ્રથમ વાર આવ્યા હતા તે સમયે નગરની વસતી બે હજારની હતી. અત્યારે અહીં લાખ ઉપરાંતની વસતી છે. હોકી ખેલાડીઓની સરસ ટીમ અહીં છે. ૧૯૬૭માં પાન અમેરિકી રમતોત્સવ અહીં રમાયો હતો. વિનિપેગ બ્લ્યૂ બોમ્બર્સ નામની ક્રીકેટ ટીમ કેનેડાભરમાં ખ્યાતનામ છે. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં રાયલ વિનિપેગ બેલેટનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે. અહીંનું છ માળનું સંગ્રહાલય વિવિધ કલા કારીગરી વગેરેની સુંદર વસ્તુઓને રજૂ કરે છે.

પ્રિન્સ એડવર્ડ ટાપુ કેનેડાનો ગાર્ડન પ્રોવિન્સ-ખગીયા ઇલાકો ગણાય છે. કેનેડામાં ૨૪ રાષ્ટ્રીય પાર્કો-ઉદ્યાનો છે. તે બેવા તથા ત્યાં ફરવા દર વર્ષે ૧૦-૧૨ લાખ લોકો આવે છે. વિશ્વવિખ્યાત નાયગરા ધોધ યુ.એસ.એ અમેરિકા અને કેનેડા વચ્ચે છે. નાયગરા નદી એયરે સરોવરથી ઓન્ટારિયો સરોવર સુધી પાણી લઈ જાય છે. આ પાણીના ધોધની ઊંચાઈ કેનેડા બાજુ ૧૮૬ ફૂટ અને અમેરિકા બાજુ ૧૬૩ ફૂટની છે. અમેરિકા કે કેનેડા જનારા બે નાયગરાના દર્શન કરે નહિ તો તેમની મુસાફરી અધૂરી ગણાય. આ ધોધનું દૃશ્ય અવર્ણનીય સુંદર છે. તેની બંને તરફ દુકાનો અને રેસ્ટોરાં છે.

એશિયાવાસીઓ અને ભારતીયોએ કેનેડાની પ્રથમ શોધ કરી હતી એવું કેટલાક પુરાતત્ત્વ વિશેષજ્ઞો તથા ભૂવિજ્ઞાનિઓનું માનવું છે. હજારો વર્ષો પહેલાં તેઓ લોગ બેરિંગ ખાડી પાસે વસ્યા હતા અને આજના એસ્કિમો તથા આદિવાસી ઇન્ડિયનોના પૂર્વજો આ એશિયાવાસીઓ હતા; પરંતુ માન્ય વાત તો પાંચસો વર્ષ પહેલાં ઇટાલીઅન નાવિક જહોન કેબેટે ઇન્ડિયનો કબજા અહીંનો કિનારો એટલાંટિક સમુદ્ર બાજુનો શોધ્યો તે પછી ૧૫૩૪ માં ફ્રેંચ નાવિક જેકસ કાર્ટિયર આવ્યો અને તે સેંટ લોરેંસ નદી દ્વારા સ્ટાડાકોના (કયૂબેકમાં) અને હોચે લાગા (હાલનું મોંટ્રિયલ) પહોંચ્યો; પરંતુ ફ્રેંચ કેનેડાનો શોધક અને સ્થાપક સેમ્યુઅલ-દે-શાંપલેન ગણાય છે. ૧૬૨૮માં નોવાસ્કોશિયા અને ન્યુ ફાઉન્ડલેન્ડ પર બ્રિટિશ સલ્તનતનો કબજો ફરકાવ્યો. ૧૭૫૬માં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે અબ્રાહમના મેદાનમાં યુદ્ધ ખેલાયું તે સાત

વર્ષ ચાલ્યું અને અંતે અંગ્રેજો જીત્યા અને ૧૭૬૩માં પેરિસની સંધિ અનુસાર ન્યૂ ફ્રાંસ અંગ્રેજોને કબજો ગયું. ૧૮૬૭માં બ્રિટને ઉત્તર અમેરિકા કાયદો કર્યો અને નવું કેનેડા અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ૧૯૨૬ માં લંડનમાં ઈમ્પીરિયલ પરિષદ થઈ અને ૧૯૩૩માં કેનેડાને સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા પ્રાપ્ત થઈ. પહેલી જુલાઈ કેનેડાનો રાષ્ટ્રદિન છે.

કેનેડાના આદિવાસીઓમાં લાલ ઇન્ડિયનો તેમ જ એસ્કીમો લોકો છે. એસ્કીમોની વસ્તી ૧૬૦૦૦ની છે. તેઓ આર્કટિક, કયૂબેક, લેબ્રાડોર, માનીટોબામાં વસે છે. હાલ ૧૯૬૮થી કેનેડાના વડાપ્રધાન પિયરે ત્રુદો છે. કેનેડાની સેનેટમાં ૧૦૨ સભ્યો હોય છે અને હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં ૧૬૪ સભ્યો હોય છે. કેનેડા ઋણ મુક્ત દેશ છે. તેમાં કેઈ વસ્તુ પર વેચાણવેરો નથી. કેનેડામાં ૫૦,૦૦૦ ઉપરાંત ભારતીય લોકો જઈ ને વસ્યા છે.

કેનેડિયન સાહિત્ય અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ ભાષાઓમાં સર્જાયું છે. કેનેડાના અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રથમ નામ જોનાથન ઓડેલનું સંલગાય છે. અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના પૌત્ર ઓલિવર ગોલ્ડસ્મિથે (૧૭૯૪-૧૮૬૧)માં ‘ધ રાઈઝિંગ વિલેજ’ કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો હતો. થોમસ આડંબર, હોબી બર્ટન તથા જહોન રિચાર્ડસનની નવલકથાઓ ખૂબ લોકપ્રિય થઈ. કેથરિન પાર્ટ્રેલ અને સુઆન મૂડીના ‘બેકવૂડ ઓફ કેનેડા’ તથા ‘રફિંગ ઇટ ઇન ધ બુશ’ કાવ્ય સંગ્રહો પણ વખણાયા. વિલિયમ કિરબી (૧૮૧૭-૧૯૦૬)નું ‘ધ ગોલ્ડન ડોગ’ ન્યુ ફ્રાંસના ઇમાનદાર અને બ્રહ્માચારી લોકો વચ્ચેના સંઘર્ષનું પ્રતીક છે. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં રાફ્ કોન્નેર, રોબર્ટ ડબલ્યુ સર્વિસ અને ટોમ મૈકેઇન સાહિત્યકારો તરીકે આગળ આવ્યા. કયૂબેકના વિલિયમ એચ. ડુમ્મોડની ‘ધ હેબીટ’ અને લુસી મોંટગોમરી કૃત ‘એન ઓફ ધ ગ્રીન જેબલ્સ’ કાવ્યસંગ્રહો પણ ચર્ચાપાત્ર બન્યા. સ્ટીફન તિકોકની કૃતિ ‘સનશાઈન સ્કેચિઝ ઓફ એ લિટલ ટાઉન’ની લોકપ્રિયતા એ સમયમાં ખૂબ રહી. નવા કવિઓમાં ઈ. જી. પ્રાટ મુખ્ય છે. તેની ‘વિચેસ બ્રિડ’ અને ‘ધ ટાઈટેન્સ’ કાવ્ય સંગ્રહો લોકપ્રિય બન્યા. અર્લ ગિરને, ડોરોથી લિવસે, એફ. એ. પેન્ગ અને લુઈ ડુડેક નવા સાહિત્યકારોમાં મુખ્ય છે. નવલકથાના ક્ષેત્રે ફ્રેંચરિક ફિલિપની ‘સેટલર્સ ઓફ ધ માર્શ’ ‘તથા ફ્રૂટ્સ ઓફ ધ અર્થ’ પ્રેરીઝના લોકોના જીવનની ઝાંખી કરાવે છે. માઓ દે લા રોશોની ‘જાલના’ તથા ‘રેનીસ ડોટર’ કેનેડાના કૌટુંબિક

જીવનની પ્રવૃત્તિઓ મૂલ્યાંકન કરે છે. ફ્રેડરિક નીવેન અને વિલબર્ટ નોવા સ્કોશિયાની ૧૪મી સદીની લોકકથાઓ પણ લખી છે. ફિલિપ ચાઇલ્ડ, મારલે કેલેહન અને ડ્યુ મેકલે-નાનની નવલકથા અને વાર્તાઓ ક્ષેત્રીય જીવનનું દર્શન કરાવે છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી કેનેડાના લેખકોનું વિશ્વવિદ્યાલયોએ સન્માન કરવાનો આરંભ કર્યો છે. અને તેમને રાઈટર-ઇન-રેસિડેન્સની ઉપાધિ આપવામાં આવે છે. કવિ જોર્જ બાઉરિંગ અને નવલકથાકાર મોડેકાવી રિચલર-ને આવું આવું માન મળેલ છે. તેમને મોંટ્રિયલના સેંટ જોર્જ વિલિયમ્સ વિશ્વવિદ્યાલયમાં નિમણૂક મળી છે. કવિ એલ્ડન નોવલ્ડાનને ન્યૂ યૂનિવર્સિટીમાં અને નવલકથાકાર જૈક લુડવિગ તથા માર્ગરેટ લોરેન્સને ટોરંટો વિશ્વવિદ્યાલયમાં, નવલકથાકાર ડબલ્યુ મિશેલને કાલગરીમાં નીમવામાં આવેલા છે. આલબર્ટા વિશ્વવિદ્યાલયમાં દર વર્ષે કેનેડાના સાહિત્યકારોનું સંમેલન ભરાય છે. લેખકોને તેમની શ્રેષ્ઠ કૃતિ માટે પુરસ્કાર પણ અપાય છે. ૧૯૭૦માં ટોરંટોના લોકપ્રિય નવલકથાકાર મોલે કેલેગનને ‘થમ્સ ડાઉન ઓન બુલિયન જોન્સ કૃતિ પર પંદર હજાર ડોલરનો મોલ્સન પુરસ્કાર તથા રાયલ બેંક ઓફ કેનેડાનો ૫૦ હજાર ડોલરનો પુરસ્કાર અપાયો હતો. મોંટ્રિયલના કવિ એલેન શ્રાંડોયસને ડેવિડ પુરસ્કાર અને ક્યૂબેકના ફર્નાંદ ડુમાંત ને મોંટ્રિયલનો સાહિત્ય પુરસ્કાર આપવામાં આવેલો. જોર્જ બાઉરિંગને ‘ધ ગેંગ્સ ઓફ કેસમોસ તથા ‘રોકી માઉન્ટન ક્રૂટ’ માટે રાખર્ટ કોલ્થને ‘ધ સ્ટડ હોર્સમેન’ નવલકથા માટે ડેવેનટોલિયન મેક ઈવાનને ‘ધ શેડો મેકર’ માટે અને જીન-ગુઈ-પિલાનને ‘કમ યૂ રેટન્યુ’ માટે ગવર્નર જનરલનો સાહિત્ય પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યા છે. પિલાનને બે આંતરરાષ્ટ્રીય પુરસ્કારો પણ પ્રાપ્ત થયા છે. નવા જીવાન લેખકોમાં હબર્ટ એકવિન, બિલ બિસેટ, મેચી-કલેવર બ્લાસ, પિયરે ગ્રાવેલ અને ડેન-જી-ગુયેટે જાણીતા છે.

કેનેડા ખનીજોનો ભંડાર છે અને ખનીજ ઉત્પાદનમાં તેનું સ્થાન યુ. એસ. એ અને સોવિયેટ સંઘ પછી ત્રીજું આવે છે. હમણાં ભારતથી કેનેડા ગયેલા બેન તેમના પત્રમાં લખે છે કે ભારતમાં જે સુખ સગવડ આપણે ધનિક વર્ગમાં જોઈએ તે ત્યાંના સામાન્ય માણસને ત્યાં સુપ્રાપ્ત છે. કેનેડા વિકાસ પામતો પ્રગતિશીલ દેશ છે અને દુનિયામાં તે સોવિયેટ સંઘથી બીજો વિશાળ દેશ છે.

રુમાનિયા

આકાશના છત્ર નીચે કાર્પેથિયન પર્વતોનો સુગટ ધરી શોભતો, ડાન્યુબ નદીના પ્રવાહમાં સ્નાન કરતો અને કાળા સમુદ્રના ભૂરા-વાદળી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થતો રુમાનિયાનો (ROMANIA) રમણીય પ્રદેશ યાત્રીઓના મનને સદાયે આકર્ષે છે. યુરોપના અગ્નિ-ખૂણે પૃથ્વીના ઉત્તર ભાગમાં ૪૪ અને ૪૮ અક્ષાંશ અને ૨૦ અને ૨૬ રેખાંશે આવેલો રુમાનિયાનો દેશ ઉત્તર યુરોપના બાલ્કન પ્રદેશને જોડતા અને મધ્ય યુરોપના પૂર્વ પ્રદેશો સાથે સાંકળતા, એકબીજાને છેદતા માર્ગો પર આવેલો છે. વિમાન માર્ગે તેના પાટનગર બુખારેસ્ટ-માં પહોંચી જવાય, યુરોપમાંથી આંતરરાષ્ટ્રીય રેલવે ટ્રેનો દ્વારા ભૂમાર્ગે જવાય અને કાળા સમુદ્રના જળમાર્ગે ત્યાંના કોન્સ્ટન્ઝા બંદરે જવાય અથવા ડાન્યુબ નદીને જળમાર્ગે તુર્કી સેવેરીન અથવા જ્યુજ્યુ પહોંચી બુખારેસ્ટ જવાય. રુમાનિયાની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસ માહિતી-સંસ્થા કારપાટી (Cartpati) દ્વારા એ દેશના પ્રવાસ વિશે માહિતી મળે અને રુમાનિયન વિમાન ઉડ્ડયન સંસ્થા ‘તારોમ’ (Tarom) દ્વારા પણ આંતરિક વિમાન પ્રવાસ શરૂ શકે. અને જળ માર્ગ પ્રવાસ-સંસ્થા નાવરોમ (Navrom) દ્વારા ડાન્યુબ નદીને ષૂંદતા તેના પર આવેલા બંદરો જોઈ શકાય અથવા સૂવાની અને જમવાની સગવડ-વાળી રેલવે ટ્રેઈનો પ્રવાસમાં મદદરૂપ થાય. ટૂરિસ્ટ વીસા ધરાવનારને ત્યાં આર્થિક ફાયદો થાય છે. વીસા મફત છે.

રુમાનિયાની સમશીતોષ્ણ ખંડીય આબોહવા છે. તેમાં જાન્યુઆરી મહિનો સૌથી ઠંડો અને જુલાઈ સૌથી વધુ ઉષ્ણ હોય છે. કાર્પેથિયન પ્રદેશોમાં ટ્રેક્સુઆરી ઠંડો અને ઓગસ્ટ ઉષ્ણ છે. વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના સંરક્ષણ માટે ૭૦ જેટલાં પ્રાકૃતિક સ્થળો કાયદાથી રક્ષિત છે. પર્વતારોહણના શોખીનો માટે કાર્પેથિયનનું મોટી સમુદાય ૮૦૦ મીટરની ઊંચાઈએ આવેલું સિનૈયા બુખારેસ્ટથી ૧૨૭ કિ. મી. દૂર છે. કોન્સ્ટન્ઝા બંદરની ઉત્તરે પાંચ કિલોમીટર પર આવેલું ‘મામૈયા’ પ્રથમ વર્ગનું આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રવાસી આકર્ષણ બન્યું છે. તેનો દરિયા કિનારો છ કિલોમીટર લાંબો અને ૧૦૦ મીટર પહોળો છે અને ૩૦ મોટી હોટલોની હાર કિનારાના કાંઠે શોભી રહી છે. ડાન્યુબ નદી ૧૦૭૫ કિલોમીટર સુધી રુમાનિયા પ્રદેશમાં વહે છે. કાર્પેથિયન શિખરો ૧૮૦૦ થી ૨૫૦૦ મીટરની ઊંચાઈ ધરાવે છે.

રુમાનિયાનો ઇતિહાસ અનેક સંઘર્ષો સાથે સંકળાયેલો છે. રોમન સીઝરના સમકાલીન રાજા બોએરેબિસ્તના સમયના અવશેષો તે સમયની સંસ્કૃતિનો સારો ખ્યાલ આપે છે. રુમાનિયન ભાષા લેટિનમાંથી ઊતરી આવેલી છે. ત્યાંનું નાણું લે છે. લે-રૂપિયો ૧૦૦ બાનીમાં વહેંચાયેલો છે. ૧૮ લે બરાબર એક અમેરિકન ડોલર. રુમાનિયાની વસતી ૧૯૬૬માં ૧ કરોડ અને ૯૧ લાખની હતી જે હાલ બે કરોડ ઉપર હશે. તેનો પ્રાદેશિક વિસ્તાર ૨,૩૭,૫૦૦ ચોરસ કિલોમીટર છે. તેની પૂર્વે અને ઉત્તરે સોવિયેટ રશિયા, દક્ષિણમાં બલ્ગેરિયા, નૈર્ઋત્યમાં યુગોસ્લાવિયા અને પશ્ચિમે હંગેરી દેશો આવેલા છે. ૩૧ ટકા રુમાનિયન પ્રદેશ પર્વતોવાળો, ૩૭ ટકા ઉચ્ચ સપાટીવાળો અને ૩૩ ટકા મેદાનોવાળો છે. ઓલ્થ, શુચુ, સિરેત વગેરે નદીઓ ડાન્યુબને મળી દરિયાને ભેટે છે.

રુમાનિયા સમાજવાદી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. ૨૩મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૪માં તે મુક્તિ પામ્યો અને તેથી ઓગસ્ટની ૨૩મી તારીખ તેમનો રાષ્ટ્રદિન છે. લોકસાહિત્ય, લોકકલા અને સ્થાપત્યનો જાડુઈ આયનો આ પ્રદેશમાં છે. બુખારેસ્ટમાં આવેલું વિલેજ મ્યુઝિયમ, ગ્રામ સંગ્રહાલય, તેનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. સૌથી વધુ જાણીતા કાલુસરી વર્તુળ નૃત્યો ઓલ્ટેનિયા અને આર્બિસમાં ટ્રાન્સેલવેનિયાના પુર્તાનાં નૃત્યો તથા શિશુબ નૃત્યો વાલોચિયામાં જેવા લાયક છે. ત્યાંના મહાન સંગીતકાર એનેસ્કુનું સંગીત, શિલ્પી બાન્કુશીનાં શિલ્પો-પ્રતિમાઓ, એમિનેસ્કુ અને આર્ગેઝીનાં કાવ્યો, ગ્રીગોરેસ્કુ અને તુકલસ્કુની ચિત્રકલા વગેરે રુમાનિયાની અમૂલ્ય સાંસ્કૃતિક મૂડી છે. દર ત્રણ વર્ષે જ્યેર્જ એનેસ્કુ આંતરરાષ્ટ્રીય સંગીતોત્સવ ઊજવાય છે. સવારે નાસ્તાનો સમય ત્યાં ૮ અને ૯ કલાક વચ્ચે, બપોરે ૧ થી ૨ વચ્ચે લોજન અને રાત્રે નવ વાગ્યે રાતનું લોજન એમ હોય છે. રુમાનિયામાં ટપાલ પેટીઓ નેવી જીબ અને ઘેરી વાદળી હોય છે. દર વર્ષે ઓગસ્ટમાં સિન્યામાં રુમાનિયન ભાષા સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કલા વગેરેના ટૂંકા અભ્યાસક્રમો યોજાય છે. જુલાઈની ૨૦ મીની આસપાસ માઉન્ટ ગેતામાં પરંપરા જળવતો રંગીન “યુવતી મેળો” હોય છે. જૂનના અંતમાં મામૈયા ફિલ્મનો ઉત્સવ, દર વર્ષે ઠંડ પૂતળી કાઢીને ફિલ્મ વગેરે હોય છે. ઓગસ્ટના બીજા પખવાડિયામાં કાળા સમુદ્રના કિનારે હળવા સંગીતની હરીફાઈ થાય છે. નાતાલ અને નૂતન વર્ષે ટલુશુ સોરુલ

‘સોરો કાવા’ અને કાપ્રા જેવી પ્રાચીન રૂઢિના લોક-રિવાજો જેવાની મઝા પડે છે.

રુમાનિયાનું પાટનગર બુખારેસ્ટ પાંચસો વર્ષ ઉપરાંત જૂનું નગર છે. તેમાં ઘણાં ઐતિહાસિક સ્મારકો જેવા જેવાં છે. આર્જેન્ટાઈન શૈલીનું પેટ્રિઆર્કલ દેવળ, સ્ટાવા પોલિયસ દેવળ, જ્યાં વિશ્વવિખ્યાત સંગીતકારોએ સંગીતની રમઝટ બોલાવેલી તે રોમાનિયન એથેનિયમ અને અદારમી સદીની યાદ આપતો બુખારેસ્ટ પાસેનો મોગો સોઈ આ મહેલ ટૂંકા લેખમાં વર્ણવવો અશક્ય છે. હેરાસ્ટ્રો સરોવરને કિનારે આવેલ સૌથી મોટો બગીચો હેરાસ્ટ્રો પાર્ક અને ઠેર ઠેર ફૂલોનાં ખિણનાં પાથરતા નાના બગીચા, ખુલ્લા રંગમંચો, બાળકોનાં રમત મેદાનો પ્રવાસીઓને મુગ્ધ કરે છે. બીજાની બુખારેસ્ટ નગર સંગ્રહાલયમાં નગરનો રસિક ઇતિહાસ નજરે ચડે છે અને રુમાનિયાના સમાજવાદી પ્રજાસત્તાકનું કલા સંગ્રહ-સ્થાન દેશ-વિદેશના અનેક કલાકારોનાં સુંદર ચિત્રો અને શિલ્પોની સૌંદર્ય સ્પર્ધા રજૂ કરે છે. ત્યાંના “હોલ ઓફ ધી પેલેસ” માં ૩૦૦૦ શ્રોતા-પ્રેક્ષકો માટે સગવડ છે. બુખારેસ્ટની નજીક બનેસા વનવાડીમાં પ્રાણીનું સુંદર સંગ્રહસ્થાન છે. અને ત્યાં રોમાનિયન શૈલીનું ઉપહાર-ગૃહ છે. પ્રવૃત્તિ અને જીવનથી ધબકતું આ નગર સદૈવ યુવાનીમસ્ત લાગે છે. છેલ્લા બે ત્રણ દાયકાઓ નવ-રચનાઓએ આ નગરની સૌંદર્ય સમૃદ્ધિમાં વધારો કર્યો છે. અને વર્ષના ગમે તે સમયે તે મનહર લાગે છે.

સમુદ્ર કિનારા અને જળ વિહારની મોજના શોખીનો માટે મામૈયાનો સમુદ્ર કિનારો તેની સુંવાળી સુંદર ચમકતી રેતીની પથારી પાથરી પથરાયો છે. કિનારા પર અનેક હોટલો હરિયાળી અને ફૂલવાડી વચ્ચે આપણું સ્વાગત કરવા રાહ બેતી બેલી છે. સુરઘિયોલ સરોવરમાં પશુ નૌકા વિહાર અને જળ રમતો રમવાની સગવડ છે. કોન્સ્ટાન્ઝાથી ૧૪ કિલોમીટર દૂર ઇશ્કારીનો દરિયા કિનારો અનેટેકિરઘિયોલ સરોવર અને બેલોના સરોવર પણ જળવિહારની પૂરી સગવડ આપે છે. આગળ ૨૫ કિ. મી.ના અંતરે કોન્સ્ટાન્ઝાથી દક્ષિણમાં કોસ્ટીનેસ્ટીનો દરિયા કિનારો છે ત્યાં ઉનાળામાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી શિબિરમાં યુવક યુવતીઓ દેશપરદેશથી આવી આનંદ સાથે વિચાર વિનિમય કરી કાર્યક્રમો યોજે છે. ૪૫ કિ. મી. દૂર મેગ્નેલિયા નોર્ડના દરિયા કિનારે નેપચ્યુન, વિનસ અને જ્યુપિટર નામે વિહારધામોનું જૂથ જાણે દરિયા

કિનારાના કાંઠે લટકતા હારનાં ચમકતાં રત્નો સમાન લાગે છે. મેગનેલિયામાં ઘોડેસ્વારી કરવા સુંદર ઘોડા પણ મળે છે. ડાન્યુબ ડેલ્ટા તો વિવિધરંગી વિરલ પક્ષીઓ અને માછલીઓનું સ્વર્ગ છે. હબરોની સંખ્યામાં આ સમુદ્ર કિનારે રજાઓને દિવસે માનવ મહેરામણ મેળ માણવા જિમટે છે.

ગિરિપ્રવાસીઓ માટે સિનેયાનું ગિરિવિહાર ધામે ૧૪૦૦ ફૂટના ઉંચે ચડતા રસ્તા દ્વારા જઈ શકાય છે. ત્યાં સુંદર આધુનિક હોટલ છે. અહીંથી ચેર-લિફ્ટ (Chair Lift) દ્વારા બુકેજ પ્લેટો જઈ શકાય છે. શિયાળામાં ખરફ પર સરકવાની સ્કીઈંગની રમત રમવા માટે : આ ઉપરાંત ૧૧૦૦ મીટરની જિંચાઈએ આવેલ પ્રિડિયલ બુકેજ અને ટેમિસ ખીણ વચ્ચે આવેલું છે. અહીંથી કેબલકાર મારફત ૧૪૫૬ મીટરની જિંચાઈએ આવેલી કલાબુસેટ પ્લેકારે હોટલ પર જતાં નીચે અત્યંત સુંદર દૃશ્યો નજરે પડે છે. પોસ્ટા વરુલ ગિરિમાળામાં આવેલું પોઈના બ્રાસોવ, બ્રાસોવથી ૧૬ કિ. મી. દૂર છે. અને તે નરમ ગરમ હવાવાળું ૧૦૨૦ મીટરની જિંચાઈએ આવેલું રમ્ય સ્થળ છે. કેબલકારથી ૧૮૦૨ મીટર ઉંચે આવેલા પોસ્ટાવરુલ શિખરે જવાય છે અને ત્યાંથી દેખાતો ખીસા પ્રદેશ અને બુકેજના પ્રદેશનો મનહર રળિયામણો પ્રદેશ ચિત્તને મુગ્ધ કરે છે. પર્વતપેડુઓ માટે બુકેજ ડુંગર-માળ તથા ફાગા રસ ડુંગરમાળ આનંદ પર્વતનો પૂરાં પાડે છે.

ઉત્તર મોલ્ડાવિટામાં આવેલા ૧૬ મી સદીના ધાર્મિક મઠો-આશ્રમો, વોરોનેટ, હુમર, મુસેવિટા, અર્બોર માલ્દા-વિટા ધાર્મિક રંગીન ચિત્રોથી ખીચાખીચ રંગાયેલા છે. તેની દીવાલો અંદર અને બહાર ચારસો વરસ જૂનાં છતાં આપણી અંજતાની ગુફાનાં ચિત્રો સમાન તેજસ્વી રંગોની જમાવટથી આલેખેલાં દીવાલ ચિત્રો પ્રાચીન ચિત્રકળાનો અમૂલ્ય ખજાનો છે. તે વિશે પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. મરમુરેસ ને લાકડાનાં દેવળો લોકકલાની મૌલિકતા પ્રગટ કરે છે. એલ્ટ ખીણમાંનો ક્રેઝીઆ-મઠ ૧૪ મી સદીની બાઈઝાન્ટાઈન શૈલીનું ઐતિહાસિક સ્મારક છે.

હવે આપણે રુમાનિયાનાં કેટલાંક શહેરો જોઈએ. માઉન્ટ ટીરપાની તળેટીએ બિરસે મેદાનમાં આવેલું બ્રાસોવ શહેર ૮૦૦૦૦૦ પુરાણું છે. તેમાં પંદરમી સદીનો જૂનો ટાઉનહોલ, કલા અને ઇતિહાસનું સંગ્રહસ્થાન ધરાવે છે.

ત્યાંનું ૧૪-૧૫મી સદીનું કાળું દેવળ ગોથિક સ્થાપત્યનો નમૂનો છે. અને ૧૩મી સદીનું બાટોલોમ્યુ દેવળ રોમાનેસ્ક શૈલીનું સ્થાપત્ય દર્શાવે છે. બ્રાસોવ ઔદ્યોગિક શહેર છે. સિબિયુનગર મધ્યકાલીન ઐતિહાસિક વાતાવરણ જમાવે છે. અહીં બુકેનથલ સંગ્રહસ્થાનમાં યુરોપના મહાન કલાકારો વાનડાઇક, રૂબેન્સ, ટિશિયન વગેરેનાં ચિત્રો છે. નગરની બહાર આવેલ ડમબ્રાવાપાર્ક વનવિહાર અને ઉબાણી માટે અત્યંત સુંદર ઉપવન છે.

સીધીસૌરાએ હબુ તેનો જૂનો કિલ્લો સાચવી રાખ્યો છે. તેમાં ચિનાઈ માટીનાં સુંદર વાસણો અને કાચ ઉદ્યોગનાં કારખાનાં છે. કલોઝ ટાવરમાં આવેલા સંગ્રહસ્થાનમાં ગૃહ ઉદ્યોગની વિકાસકથા દર્શ્યમાન થાય છે. કલજ ખીણ નંબરનું સૌથી મહત્વનું નગર છે. અને વિશ્વ-વિદ્યાલયનું સ્થાન છે. તેમાં આવેલો ઓટેનિકલ ગાર્ડન વિવિધ ફૂલો અને વનસ્પતિના લાંડારોથી વસંતઋતુનું ગીત ગાયા કરે છે. ટિમિસૌરા તો જાણે બગીચાઓનું નગર છે. આ ઔદ્યોગિક શહેર વિદ્યાપીઠોનું ધામ જૂના ભેરોઝ શૈલીનાં મકાનો ધરાવે છે. શિલ્પ સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના સમા હુનેડોરા દુર્ગમાં ઇતિહાસ, કલા તથા માનવજાતિના વિકાસનું સંગ્રહસ્થાન ધરાવે છે.

રુમાનિયાની પશ્ચિમ સરહદે આવેલું આરડિયા અગત્યનું આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક નગર છે. પુરાણી ભેરોઝ શૈલીનાં મકાનો, ઐતિહાસિક સ્મારકો અને ચંદ્રવાળું દેવળ (અદારમી સદી) વગેરે તેમાં જોવાલાયક સ્થળો છે. ઉબુ ઝરાવાળું ફેલિક્સસ્પા નજીકમાં છે. તિર્ગુજિયુમાં રુમાનિયાના મહાન શિલ્પી બ્રાંકુસીનાં વિખ્યાત શિલ્પો મોનનું મેજ, ચુંબનનો દરવાજો ત્યાંના બગીચામાં જોવા મળે છે અને પૂર્વભાગમાં અનંત સ્થંભ આવેલો છે.

રુમાનિયા ખનિજ તેલના ઉદ્યોગનો જાણીતો પ્રદેશ છે. આપણા ગુજરાતમાં ઘણા રુમાનિયાના ખનિજ તેલ ઉદ્યોગ નિષ્ણાતોએ આપણને સહાય કરી છે અને લૂણેજમાં (ખંભાત પાસે) બે રુમાનિયનો આગમાં બળી મર્યા હતા. રુમાનિયાનું પ્લોએસ્ટી નગર તલનગર છે. અહીં તેલ વિશેનું સંગ્રહસ્થાન છે. રુમાનિયાના પ્રસિદ્ધ નાટ્ય-કાર કારાગિયેલનું સ્મૃતિ મંદિર અહીં આવેલું છે. આ નાટ્યકારનું “જોવાયેલો પત્ર” નામનું નાટક અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. અને હબુ એ રુમાનિયામાં લજવાય છે. કેઓવા અગાઉના બાની અમલદારોના વસવાટનું નગર

હાલ ઔદ્યોગિક અને સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર છે. તેમાં સોળમી સદીનું બાનીએ ગૃહ અને સંત દુમિત્રનું દેવળ બેવા જેવાં છે. જનતાનો બગીચો ગઈ સદીની રંગીન શૈલીમાં સળયેલો છે. બસી મોલ્ડોવિયાનું રુમાનિયાના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવતું નગર છે. બસીમાં નવીન ગૃહરચના થઈ છે. અહીંનો સાંસ્કૃતિક મહેલ, સોળમી સદીનું ગોલિયા દેવળ વગેરે બેવા જેવાં સ્થળો છે. આ પુરાણું વિદ્યાપીઠનું નગર છે.

ગલાટી ડાન્યુબ નદી પર આવેલું મુખ્ય ખંદર છે. દેવા સાંસ્કૃતિક નગર છે. પિયત્રા નેમ્ત ગિસ્તિનગર ખિસ્તિતા ખીણમાં આવેલું મનોહર યાત્રાધામ છે. તેમાં સ્થાપત્યનું સંગ્રહસ્થાન બેવાલાયક છે. બૈયા મરે પ્રાચીન ખાણ ઉદ્યોગનું નગર છે.

રુમાનિયામાં અનેક ઉષ્ણ અને ક્ષાર યુક્ત પાણીનાં ઝરણાં આવેલાં છે. અને જુદે જુદે ઠેકાણે આ પાણીના સ્નાનથી જુદા જુદા રોગોના ઉપચાર થાય છે. એકેરી કાળાસમુદ્રના કિનારે છે અને ત્યાં જ્ઞાનતંત્રનાં દર્દો, સ્ત્રીઓનાં દર્દો, રિકેટ્સ, આમડીનાં દર્દોના ઉપચાર થાય છે. મેન્ગેલિયામાં ઉષ્ણ પાણીના ઝરા ગંધકવાળા અને રેડિયો-એક્ટીવવાળા છે. હરક્યુલેન સ્નાનગૃહો પેટના અને આંતરડાનાં દર્દોના ઉપચાર કરે છે. સોવાટા, ગોવારા વગેરે સ્થળોએ પણ વિવિધ ઉપચારો થાય છે.

રુમાનિયાની નારી ડોક્ટર અના અસ્લાને (Ana Aslan) વૃદ્ધત્વને અટકાવનાર અને રોકનાર જેરો વિટાલ એચ-૩ (Gerovitai H. 3) ની દવાઓની શોધ કરી, તેના ઉપચારોથી જગતભરમાં નામના કાઢી છે. તેમની શોધો વિશે વિવિધ પુસ્તકો લખાયાં છે અને તેમના ઉપચારોએ એક ક્રાંતિ સર્જી છે. બુખારેસ્ટથી ૨૦ કિ.મી. દૂર બુક્ટીઆ કેસલમાં પરદેશીઓની સારવાર થાય છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ રુમાનિયાએ ખૂબ ઝડપથી પ્રગતિ સાધી છે અને ઔદ્યોગિક તેમજ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે વિવિધ રીતે નોંધપાત્ર કામ કર્યું છે. ભારત અને રુમાનિયા મિત્ર દેશો છે. પ્રવાસીઓને ત્યાં અનેક સુખ-સગવડ મળે છે અને તે સુખદ સ્મરણીય અનુભવો મેળવે છે. યુથ હોસ્ટેલ્સ અને ખાનગી ગૃહો પણ પ્રવાસીઓની સગવડ સાચવવા તૈયાર હોય છે. ૨૩મી ઓગસ્ટ ૧૯૬૫થી રુમાનિયાએ સમાજવાદી પ્રજાસત્તાક શાસનને અમલમાં મૂક્યું. રુમાનિયાના ત્રણ પ્રદેશો વાલ્લાચિયા; મોલ્ડાવિયા

અને ટ્રાન્સીલવનિયા યુરોપમાં ઓટોમાન સામ્રાજ્યના વિસ્તાર સામે લોહહુર્ગ સમાન સદીઓ સુધી સંરક્ષણ કરતા રહ્યા હતા. બહાદુર રાજા મિકાએલ (૧૫૬૩-૧૬૦૧)ના સમયમાં આ ત્રણે પ્રદેશો એક સત્તા હેઠળ થોડા સમય સુધી રહ્યા હતા. વાલ્લાચિયાના કોન્સ્ટંટીન બ્રિકોવેનું (૧૬૮૮-૧૭૧૪)ના શાસન હેઠળ સ્થાપત્યની નવી શૈલી જન્મી અને તે બ્રિકોવેનું શૈલી તરીકે ઓળખાય છે. બુખારેસ્ટ પાસે આવેલ ૧૭મી સદીનો મોગો સૌંદર્ય મહેલ તથા હોરેઝુ મઠ, આ સ્થાપત્ય શૈલીના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. આધુનિક શૈલીનાં મકાનો રુમાનિયામાં અનેક છે છતાં તેની પ્રાચીન સ્થાપત્ય શૈલી, લોકકલા, લોક-નૃત્યો અને જન સંસ્કૃતિનું જતન રુમાનિયા હજુ પણ પ્રેમ-પૂર્વક કરે છે. મોલ્ડાવિયાની શેતરંજીઓની જીવનવૃક્ષની યૌંધણી-વણાટમાં અનેક ભાતો એને કિંમતી અને સુંદર ગૃહ સુશોભન તરીકે સર્વ કોઈને આકર્ષે છે. રુમાનિયા પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સંરક્ષક આધુનિક પ્રગતિશાળી દેશ છે.

મેક્સિકો

જો આપણે દક્ષિણ અમેરિકાના મેક્સિકો દેશના પાટનગરમાં આવેલ સંગ્રહાલયો અને ખાસ કરીને ૭૫૦૦૦ મીટર ભૂમિમાં ફેલાયેલું માનવ વંશનું રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય બેઈએ તો મેક્સિકો અને ભારતની તથા દક્ષિણ એશિયાની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે અચૂક સમાનતા દેખાય છે. મય લોકોની આંકડા પદ્ધતિમાં મી'ડા - શૂન્યનું સ્થાન છે. ત્યાં આપણે યોગસુદ્રામાં બેઠેલી મૂર્તિઓ - દિગંબર મહા-વીર સ્વામીને મળતી આવતી વચ્ચેની મૂર્તિઓ આંકાર-વાટની યાદ આપતાં ચિરામિડ મંદિર સ્થાપત્યમાં નાગ-જરુડ અને કમળનો ઉપયોગ, શિવ અને હનુમાનને મળતાં ચિત્રો વગેરે બેઈએ છીએ અને આપણને તે દેશની સંસ્કૃતિ અને ભારતની સંસ્કૃતિના સંબંધ વિશે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો વિચાર બળે છે. મેક્સિકન રોટલી - તોરતીયા અને રાજમા ખાઈ બજારમાં હાથકારીગરીની વસ્તુઓ ખરીદવા જઈએ તો ત્યાંની દુકાનોમાં મળતાં શાકભાજી, ફળો, મરચાં, અથાણાં, છાશ વગેરે આપણને ભારતીય શહેરના બજારની યાદ આપે છે.

પ્રજાસત્તાક મેક્સિકો આંતરરાષ્ટ્રીય જગતનો એક અગત્યનો દેશ છે. ઈ.સ. ૧૯૬૬માં વિશ્વ ઓલિમ્પિક રમતો આ દેશના પાટનગરમાં યોજાઈ હતી અને તે દ્વારા દુનિયાના દેશોનું ધ્યાન એ દેશે આકર્ષ્યું હતું. પુરાતત્ત્વના વિદ્વાનોના મત મુજબ મેક્સિકોમાં આજથી દસહજાર

વર્ષ પૂર્વે માનવીએ વસવાટ કર્યો હતો. અમેરિકન પુરાતત્ત્વવેત્તા હિબ્બને ન્યૂમેક્સિકોમાં સેન્ડિયા પર્વતમાં શોધેલી ગુફામાંથી જે પથ્થરયુગના પૂર્વાર્ધનાં શસ્ત્રો તથા ફાદસમ આબરોનો રેડિયો કાર્બન પદ્ધતિથી કરવામાં આવેલો અભ્યાસ તેમને ઈ.સ. પૂર્વેનાં ૧૫ થી ૩૦ હજાર વર્ષ અગાઉના દર્શાવે છે. મેક્સિકોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ અત્યંત વિકસિત હતી તેમાં સૌથી પ્રાચીન ઓલમેક સંસ્કૃતિનો કાળ ઈ.સ. ૨૪૦-૩૦૦નો છે. તેમની વિશ્વ વિખ્યાત મય સંસ્કૃતિના સાહિત્યનો બિશપ લાંડાએ નાશ કર્યો અને આમતેકોના સાહિત્યને બિશપ બુમ્બારાગોએ મસ્મીભૂત કર્યું; છતાં જે કોઈ અવશેષો બચ્યા છે તે આ દેશની પૌરાણિક અને પ્રાચીન સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો અને તેના વિકાસનો ઠીક ખ્યાલ આપે છે.

ઈ.સ. ૧૫૨૧માં મેક્સિકોમાં સોનાની શોધમાં આવેલા સ્પેનના લોકોને આઝતેક સમ્રાટે લેટ સોગાદમાં જે સોનાની વસ્તુઓ આપી અને પૂબરીઓ પાસેથી મદિરોમાંથી જે ઝવેરાત તેમને મળ્યું તે બેઈ સ્પેનના લોકોને ખાતરી થઈ કે તેમના સ્વપ્નનો સુવર્ણ પ્રદેશ મેક્સિકો છે. પરિણામે ઈ. ૧૫૨૧ થી ૧૫૪૧ સુધીમાં સ્પેનિશ લોકોએ અનેક આક્રમણો કરી લગભગ આખું મેક્સિકો કબજે કર્યું. મેક્સિકોના સ્પેનિશ વિજેતા ઠાંતેમે સામે ૧૫૩૦માં મેક્સિકોનાં દ્વાર બંધ થયાં! મેક્સિકોનો વહીવટ નવસ્પેનના વાર્ધસરોય દ્વારા ચાલતો અને ૧૫૩૫માં પ્રથમ વાર્ધસરોય મેન્ડોઝો બન્યો. તે પછી ૧૮૨૧ સુધીમાં ૬૨ વાર્ધસરોયો થઈ ગયા.

ઈ.સ. ૧૮૧૦ની સપ્ટેમ્બરની ૧૬મી અર્ધી રાત પછી મેક્સિકોના ગ્વાનાહાતો જિલ્લાના ડોલોરસ નગરના દેવળમાં એકાએક ઘંટનાદ શરૂ થયો. હબરો નાગરિકો ઘરબાર છોડી પાદરી હિડાલ્ગોની નેતાગીરી નીચે “આઝાદી જિંદાબાદ” અને “આયૂષીને મુદ્દાબાદ”નો પોકાર કરી ક્રાંતિનો નાદ જગાવી રહ્યા. ગાયુવીને સ્પેનનો નીમેલો સત્તાધીશ હતો. ઉત્તર મેક્સિકોમાં હિડાલ્ગો નેતા હતો અને દક્ષિણમાં મોરેલોસ. ઈ.સ. ૧૮૧૩માં મોરેલોસે પ્રજાતાંત્રિક બંધારણની બહેરાત કરી પણ બે વર્ષ બાદ સ્પેનની શાહીસેનાએ તેને હરાવી ફ્રાંસીએ ચડાવ્યો; પરંતુ આ ક્રાંતિની જ્વાળાઓ ખુબાવાઈ છતાં ભારેલા અગ્નિરૂપે જ્વલંત હતી. અને તે રશિયાની ક્રાંતિ પહેલાં ઈ.સ. ૧૮૧૦માં ફ્રીથી માદેરોની નેતાગીરી નીચે લબૂડી ઊઠી અને ૨૦મી નવેમ્બરે સરમુખત્યાર દિવાળની સત્તા

સામે તેણે ક્રાંતિ પોકારી અને ૧૮૧૧ના નવેમ્બરની ૬મી તારીખે માદેરો મેક્સિકોનો રાષ્ટ્રપતિ બન્યો. તે વખતથી આજ સુધીમાં ૧૫ રાષ્ટ્રપતિઓ થઈ ગયા છે. મેક્સિકોના દરેક રાષ્ટ્રપતિએ પોતાનું પદ લેવા ઉપરાંત ક્રાંતિની જ્યોત અમર રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાની હોય છે. ૧૮૧૭ની પાંચમી ફેબ્રુઆરીએ મેક્સિકોનું નવું રાજ્ય બંધારણ બહેર થયું.

મેક્સિકોનું સંયુક્ત રાજ્ય આજે એક વિશાળ દેશ છે. તે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ૩૭ થી ૧૪ અક્ષાંશ અને ૧૧૭ અને ૮૬ રેખાંશ વચ્ચે અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યો યુ. એસ. એ.ની દક્ષિણે આવેલો વિશાળ દેશ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ભારતના ક્ષેત્રફળ કરતાં ૩ એટલે ૧૮૬૦૧૮૩ ચોરસ કિલોમીટર જેટલું છે. તેમાં ૨૯ રાજ્યો, સંઘપ્રદેશો અને સંઘજિલ્લા (મેક્સિકો શહેર)નો સમાવેશ થાય છે. પ્રશાંત અને આટલાંટિક મહાસાગર તરફનો તેનો કુલ સાગર કિનારો ૬૬૩૦ કિલોમીટર છે. ભૂમિનો એક તૃતીયાંશ ભાગ જંગલોનો છે અને બીજો તૃતીયાંશ ડુંગરાળ ગોચર ભૂમિનો છે. ખેતી ફક્ત ૧૫-૫૬૨-ટકા વિસ્તારમાં થાય છે. છતાં તે દેશ અનાજની નિકાસ કરે છે. દુનિયામાં સૌથી વધારે રૂપું મેક્સિકોની ખાણોમાંથી નીકળે છે. દેશની વસતી પાંચ કરોડથી જરા ઓછી છે. ૭૦ ટકા લોકો શિક્ષિત છે. ઇન્ડિયન - આદિવાસી - જાતિઓની સંખ્યા કુલ વસતિના ૧૦ ટકાથી પણ ઓછી છે. મેક્સિકો લેટિન (દક્ષિણ) અમેરિકાનો સૌથી પ્રગતિશીલ દેશ છે. ઈ. સ. ૧૯૭૦માં આવવારેઝ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાયા. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં બેનિટો હવારેઝની પ્રેરણાથી પ્રગતિશીલ બંધારણનો પ્રારંભ થયો હતો. પરંતુ ૧૮૭૧માં બેનિટો હવારેઝના મૃત્યુબાદ ૧૮૭૬-૧૮૭૦ સુધી પોર્ફીરિયો દીઆઝે આપણું સત્તા જમાવી હતી. યુ. એસ. એ.ના એરિઝોના, ન્યૂમેક્સિકો, કેલિફોર્નિયા અને ટેક્સાસ પ્રદેશો મૂળ મેક્સિકોના હતા પરંતુ ઉત્તર અમેરિકાએ - (યુ.એસ.એ) તેને ૧૮૪૭ની સપ્ટેમ્બરની ૧૩મીએ લશ્કરી આક્રમણ કરી અને ૮૪૮ની ફેબ્રુઆરીની બીજીએ સંધિ કરી પોતાના પ્રદેશમાં ભેગવી દીધા. પરિણામે સે વર્ષ સુધી મેક્સિકોને યુ. એસ.એ સાથે અણબનાવ હતો. આજે તેના આર્થિક સંબંધો યુ. એસ. એ સાથે ગાઢ છે છતાં તે ક્રાંતિકારી ક્યુબા દેશ સાથે અમેરિકા વિરુદ્ધ જઈ સારા સંબંધો ધરાવે છે.

મેક્સિકો નગરની બહાર તેજેખ્યાતમાં મળેલ મનુષ્યના

અવશેષ ઈ.સ. પૂર્વે દસહજાર વર્ષના છે. અને સાંતા ઈસાએલ ઈમતાપાનમાંથી મળેલ હાથીનું હાડપિંજર પણ એટલું જ પ્રાચીન છે. મેક્સિકોની સંસ્કૃતિએ દુનિયાને મકાઈની લેટ આપી છે અને મકાઈ એ દેશનાં લોજનનું એક ખાસ અંગ છે. મકાઈનો છોડ દેવતા રૂપે તેમણે ગણ્યો હતો અને કલા અને કાવ્યમાં પણ મકાઈ પ્રેરણા-દાયક બનેલ છે. તેમનો તોરતિપ્પા - રાટલો - મકાઈનો માટીની તાવડી પર શેકાતો. તેમની સુરા 'પુલ્કે' મેથીના રાપામાંથી બનતી. તેઓ મૃતદેહ સાથે વાસણો, ઝોળરો, ખાદ્યપદાર્થો અને પરલોકમાં યુધિષ્ઠિરને સાથ આપનાર કૂતરા જેમ કૂતરાનાં ગલ્લડિયાંઓને દાટતા. પ્રાચીન ઓલ્મેક કલાકારોએ પુરુષોની જ મૂર્તિઓ ઘડી હતી. અર્ધમાનવ અને અર્ધપશુની મૂર્તિઓ પણ તે બનાવતા. ઓલ્મેક સંસ્કૃતિના બે પ્રાચીન શિલાલેખોમાં એક પર બતકની ચાંચ જેવી મુખાકૃતિવાળો પુરુષ કોતરેલો છે અને તે ઈ.સ. ૧૬૨નો શિલાલેખ છે. બીજો અમેરિકાનો સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખ ઠહી શકાય તેવો ઈ.સ. પૂર્વે ૩૧નો છે. આ લેખ ચેસ ઝાપોનેસમાંથી મળ્યો છે.

મેક્સિકો અને દક્ષિણ અમેરિકાની પ્રાચીન મય સંસ્કૃતિના ૧૦૦ ઉપરાંત કેન્દ્રો શોધાયાં છે. આ કેન્દ્રોનો ઉદય ઈ. સ. ના પહેલાથી દસમા સૈકામાં થયો હતો અને તેમાં છેલ્લા સાત સૈકા તે સુવર્ણયુગના મનાય છે. મય લોકોનો પ્રથમ શિલાલેખ ગ્વાટેમાલાના વાખા-કત્તનમાંથી મળેલો છે અને તે ઈ.સ. ૩૨૮નો છે. છેલ્લો શિલાલેખ કિવતાનાડમાંનો ઈ.સ. ૯૦૯નો છે. મય લોકો જ્યોતિષ, ગણિત, પંચાંગશાસ્ત્ર બાણતા. તે લોકો દિવસને 'કિન' કહેતા. તેમનો મહિનો વિનસ ૨૦ દિવસનો અને તૂત-વર્ષ ૧૮ વિનસતું. ધાર્મિક વર્ષ રજીલ્કન કહેવાતું અને રાજકીય ૩૬૫ દિવસતું 'હાવ' કહેવાતું. સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણની તેઓ ગણતરી કરી શકતા. તેમનો દેવાધિદેવ 'હુનબૂ' અને તેનો પુત્ર ઈલ્બુમ, પત્ની ઈવેલ (ચંદ્ર) હતી. ઈન્દ્રસમાન વૃષ્ટિનો દેવ 'ચક'. યજ્ઞોમાં યુવક કે યુવતીના હૃદયના બલિદાનને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવતું. આ સોનેરી ભૂતકાળના અવશેષો આપણને પોલેકે અને બોનપાકમાં મળે છે. પિરામિડ પર મંદિરો બંધાયાં.

‘શિલાલેખોનું મંદિર’ ૬૫ ફૂટ ઊંચા પિરામિડ પર બાંધેલું છે. પિરામિડ ૮ માળનો છે. ઉપર સુધી જવાના માર્ગની બંને બાજુ પર કલાપૂર્ણ મૂર્તિઓ-ચિત્રો

છે. આમાં એક લેખ ઈ.સ. ૬૬૨નો છે. બોરડામાં ભીંતો પર ૬ પુરોહિતના ચિત્રો છે. અને પુરોહિતના હાથમાં સૂર્યનું કવચ અને ચક્ર છે. જવાના માર્ગ પર ૭ મીટર ઊંચી કમાનો છે. મય સંસ્કૃતિનાં બીજાં જવલંત કેન્દ્ર બોનપાકનો ઉદય ચોથીથી નવમી સદી વચ્ચે થયો હતો. પોલેકેમાં સ્થાપત્ય કલાની પરાકાષ્ઠા છે ત્યારે બોનપાક શિલ્પ અને ચિત્રકલાની પરાકાષ્ઠા છે. શહેરની મધ્યમાં પ્લાઝામાંના પથ્થરના સ્તંભ પર અલંકારોથી શોભતા રાજદંધારી પુરોહિતની પ્રતિમા છે. બોનપાકના મંદિરમાં ત્રણ ખંડો ચિત્રોથી અલંકૃત છે. એક ખંડમાં રાજકુમારના અભિષેકનાં ચિત્રો, બીજામાં યુદ્ધનાં અને ત્રીજામાં વિજય ઘોષણાના ઉત્સવનાં દર્શ્યો છે.

ત્રીજીથી સાતમી સદી વચ્ચે તેવતીહવાકાન દેવતિથાન નગર મહોત્સવ કેન્દ્ર સમાન બન્યું હતું. તેમાં માર્ગપર ઉત્તરે ચંદ્રનો પિરામિડ અને મધ્યમાં જમણી તરફ સૂર્યનો પિરામિડ તથા દક્ષિણ ઊંચે ‘કવેત્ઝાલકોઆત્લ’-નું મંદિર છે. સૌથી ઊંચા સૂર્યપિરામિડની ઊંચાઈ ૬૪ મીટર અને જમીન પરની લંબાઈ પહોળાઈ ૨૨૩ મીટર છે. કવેત્ઝાલકો આત્લ વહેતાં પાણીના દેવ છે. પિરામિડ અને મંદિર સામે બે લાખ ચોરસ મીટરનો ચબૂતરો છે. અને તેની ચારે બાજુ ૧૩ પગથિયાં છે. દર બાવન વર્ષે સૂર્ય મૃત્યુલોકમાં જાય ત્યારે તેને પુનર્જીવન આપવા આ ચબૂતરા પર હોળી પ્રગટાવી બધાને ઘેર ઘેર અગ્નિ પ્રગટાવવાનું સૂચન થતું. અહીં સ્વર્ગનું સુંદર ચિત્રાલેખન છે. સ્વર્ગ એટલે ત્રણ લોકાના (ત્રિલોક) ચિત્રો સુંદર રંગોમાં અને જીવંત મુક્ત શેઠીમાં છે. આખું વાતાવરણ આનંદ અને ઉત્સાહથી સભર છે.

મેક્સિકોના ઈતિહાસમાં તેવતી હવાકાન એથેન્સની અને તૂલા સ્પાર્ટાની યાદ આપે છે. તૂલા પાટનગર સૈનિકોની વીરતા અને યોદ્ધાઓના વિજયોનું ગૌરવસ્થાન હતું. તોતેલક સંસ્કૃતિની મૂર્તિકલાના સુંદર નમૂના તૂલામાંથી મળે છે. તેમાં ચક્રમૂલ નામના દેવની મૂર્તિ-ઓમાં વિશિષ્ટ છે.

ચિ એન ઈત્ઝામાં આવેલ ૬૫ વારના વ્યાસના સેનેતે(કૂવા)માં તળિયે વરસાદના દેવનો નિવાસ હતો. તે દેવને પ્રસન્ન કરવા અલંકૃત કન્યાઓને બલિ તરીકે તેમાં ફેંકવામાં આવતી. આ પ્રદેશમાં એક ૨૫ ફૂટ ઊંચા પિરામિડ છે. તેની દરેક બાજુએ પગથિયાં છે. અને તેમાં નવખંડ છે - ઉપર એક મંદિર છે. મંદિરના થાંભલા પર

ચૌદાઓની પ્રતિમાઓ છે. કૌતરણીમાં પક્ષી અને સર્પોનું પ્રમાણ વધુ છે. મયતોલીકે યુગના મુખ્ય દેવતા કૂંદલકાન છે. તેનો આ પિરામિડ કુલ ૩૬૫ પગથિયાં વાળો (વર્ષના દિવસો) છે.

ઉબ્બલમાં ધર્માભ્યાસીઓ માટે એક ચૌતરાની ચારે બાજુએ ચાર ઇમારતોવાળો મઠ છે. ઉત્તરના મકાનમાં શુકેતું મંદિર છે. દક્ષિણ તરફ ચક્ર દેવતાનાં મહોરાં અને ઝૂંપડીઓનાં ચિત્ર અને તેની ઉપર બે કણ્ણવાળા સાપનું કૌતરકામ છે. પશ્ચિમમાં પક્ષી - સર્પ છે. થોડે દૂર બીજે બહુગર પિરામિડ છે. એક બહુગરણીએ ઇંડામાંથી બાળક સંજ્યું. તે બાળકે મોટા થઈ રાજાને હોડમાં બિતરવા કહ્યું. રાજાએ તેને એક રાતમાં એક મહેલ બનાવવા જણાવ્યું તે તેણે બહુગરણીની મદદથી બનાવ્યો. રાજાએ તેને મારી નાખવા તેના માથા પર કોકો પોલ - કંઠણકળ - ફોડવાની શરત કરી. આમાં તે બાળક જીતી ગયો, રાજાનું માથું ભાંગ્યું અને કીંગુજી બાળક રાજા બન્યો. બહુગરણી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

૧૪મી અને ૧૫મી સદીમાં મય સામ્રાજ્ય છિન્ન-છિન્ન થયું. તેમની સંસ્કૃતિનો ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારના નામે વિશાળ લેંડાએ સર્વનાશ કર્યો. ૧૫મી સદીની શરૂઆતમાં આઝતલાનમાંથી બિતરી આવેલા આઝતેકોએ તેંકોકો સરોવરની વચ્ચે આવેલા દ્વીપમાં શરણ લીધું. તેમના દેવતા હવીતજીલપોઆલીની ભવિષ્યવાણી હતી કે જ્યાં તેઓ ગાંધમાં સર્પ પકડી થોર પર બેઠેલા ગરુડને ભેશે ત્યાં તેઓ વસશે. આવું દૃશ્ય તેમણે જોયું અને તેઓ અહીં વસ્યા. તેંકોકો સરોવરનું બીજું નામ મેક્સિકો આપાન હતું અને તે પરથી દ્વીપનું નામ મેક્સિકો પડ્યું. આઝતેકો તેનારકા પશુ કહેવાતા. મેક્સિકોનું રાજચિહ્ન થોર પર બેઠેલા ગરુડની ચાંચમાં સર્પ છે. આઝતેક સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિસ્તાર કરવામાં ત્રણ સમ્રાટોએ ફાળો આપ્યો.

(૧) મોકટેજ્યમા પહેલો (૧૪૪૦-૬૯)

(૨) આશાયાકાતલ (૧૪૬૯-૮૧) અને

(૩) આહવી જોતલ (૧૪૮૬-૧૫૦૨)

આઝતેકો હવતજીલો પોરતલી યુવાનને સૂર્યાવતાર ગણતા. સૂર્યને જીવવા માટે ચંદ્ર અને તારાઓ સાથે લડ્યું પડે છે. સવારથી લડાઈ શરૂ થાય છે. સૂર્ય

શત્રુઓને હરાવે છે; પરંતુ સાંજે નબળો પડતાં ચંદ્ર અને તારા તેના પર વિજય મેળવે છે. એનું લોહી પીએ છે અને મૃત્યુબાદ સૂર્ય પૃથ્વીમાતાના બોળામાં પોટે છે. તેને પુનર્જીવન આપવા સ્ત્રીની જરૂર છે. આ માટે યુદ્ધમાં રાજ્યકેદી બનેલા મનુષ્યનો નરખલિ અપાતો. રાજા આહવી જોતલના અભિષેક વખતે ૮૦,૦૦૦ દાસનો લોગ ચલાવ્યો હતો.

આઝતેકોની સમાજ વ્યવસ્થા મોટે ભાગે જનતંત્રની હતી. રાજધાનીના ચાર ભાગ અને પ્રત્યેક ભાગ નીચે પાંચ જિલ્લા, એમ વીસ ભાગ થતા અને પ્રત્યેકનો પ્રતિનિધિ મહાસભામાં બેસતો અને તેમાં સમ્રાટની ચૂંટણી થતી. જમીન સમાજમાલિકીની ગણાતી. દાસ પણ કુશળતાના આધારે ભાંચું પદ પ્રાપ્ત કરી ગમે તેની સાથે લગ્ન કરી શકતો. ખેતી, પાણી, સર્જન વગેરેના દેવતા પૂજતા અને આ લોકોના સમયમાં વિશાળ મંદિરો અને ભવનો તથા કબાનું નિર્માણ થયું. ૨૦ દિવસના ૧૮ મહિના અને પાંચ કાળા દિવસ મળી વર્ષના ૩૬૫ દિવસ થતા.

સ્પેનના કોર્ટેઝે ચઢાઈ કરી ત્યારે તેને દેવ અને અને તેના સૈનિકોને દેવતા માની મોકતેજ્યમા બીજાએ તેને ભેટ મોકલી પાછા જવા વિનંતી કરી. તે ન સ્વીકારતા રાજા કેર્ટેમને મળવા ગયો અને તેને ગજાનો હાર પહેરાવ્યો ત્યારે તેને કાળા માથાના માનવીનો સામનો કરવાનો છે તેનું ભાન થયું. કોર્ટેઝે ૧૩મી ઓગસ્ટ ૧૫૨૧ને દિવસે રાજાને કેદ કર્યો. મેક્સિકો નવસ્પેન બન્યું અને ત્રણસો વર્ષ સ્પેનના લોકો 'ગાયુવીને' - દ્વારા મેક્સિકોના લોકો ગુલામ બન્યા. લોકોને ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવા ફરજ પાડવામાં આવી. સ્પેનિશ પાદરીઓ પણ ઘણાબરા પતિત હતા. તેમાં ગાન્ટે સ્કૂગ્ચ, મોટો-લિનિયા અને કિરોગા નામના ચાર પાદરીઓ સાચા ધર્મિષ્ઠ અને સેવાભાવી હતા. તેમણે લોકોના કલ્યાણ માટે કાર્યો કર્યા અને સ્પેનમાં મેક્સિકોનો - 'નવસ્પેન'નાં લોકો પર થતા અત્યાચારો પ્રત્યે ધ્યાન દોરતાં વર્ણનો લખી મોકલ્યાં. ત્રણસો વર્ષના સ્પેનિશ શાસનમાં યુરોપીય કલા દ્વારા ખ્રિસ્તીધર્મનાં દેવળો મઠો વગેરે શોભવા લાગ્યાં.

૧૬૧૦ની ક્રાંતિ પછી રાષ્ટ્રપતિ કાર્ડનેસે નીચલા થરના લોકોના હિતોને ધ્યાનમાં લઈ અનેક ક્રાંતિકારી ફેરફારો કર્યા. મેક્સિકો શિક્ષણને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે

અને વાર્ષિક અઢાજપત્રમાં ત્રીસ ટકા ખર્ચ શિક્ષણ માટે ફાળવવામાં આવે છે.

મેક્સિકોનું પાટનગર મેક્સિકો ૨૨૨૫ મીટરની ઊંચાઈ પર વસેલું છે. તેની સ્થાપના આજથી ૬૫૦ વર્ષ પર આજતેકો જાતિએ કરી હતી, ચારે બાજુ સરોવર વચ્ચે આવેલો એ દ્વીપ છે. અને તેની વસતિ ૭૦ લાખથી વધુ છે. શહેરની પૂર્વમાં પોપોકાતેપેત્લે અને ઇસ્તાકિસહવાત્લે નામના પર્વતો તેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. બન્ને પર્વતો ૫૪૦૦ મીટરથી વધુ ઊંચા છે. પશ્ચિમે થોડા માર્ગલને અંતરે સિએર્શમાર્કે ઓકિસેદેતાલ (પશ્ચિમી માતૃ પર્વત) ની શૃંગલા છે. દક્ષિણે સિએર્શ માર્કે દેલસૂર (દક્ષિણી માતૃપર્વત) છે. આમ પર્વતમાળાઓ માતા તરીકે ઓળખાય છે. માનવ તેનું બાળક છે, સ્વામી નહિ. મેક્સિકો શહેરનાં હવાપાણી અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય ત્યાં સદાયે વસંતઋતુનો વસવાટ દર્શાવે છે. તેજોકો સરોવર અને ચાપુલીવેક પાર્ક તેા સાક્ષાત મધુરતા સમાન છે. પાદમાસ અને આલામેદા એવેન્યુ તરફ જતાં ફરેક ઘર સુંદર બગીચા સમાન લાગે છે. એના રંગીલા લોકો સાંજ પડતાં નાટક સિનેમા ઓપેરા અને મરિયાચી લોકનૃત્યની રમઝટથી થનગની જીઠે છે. શહેર મધ્યમાં આવેલો ઝોક્ષીલો ચોક આજતેકો વખતથી ખડો છે અને તેના પર તે લોકોનું પશ્ચિમ ખૂણે મંદિર હતું. જેમ મુસ્લિમ આક્રમણકારોએ ભારતનાં મંદિરો તોડી મસ્જિદો બંધાવી તેમ સ્પેનિશ લોકોએ મેક્સિકોના આદિવાસીઓનાં મંદિરો તોડી ખ્રિસ્તી દેવળો બંધાવ્યાં. મેક્સિકોમાં જે મૂળ વતનીઓની બે કરોડની વસ્તી હતી તે આજે વિજેતા વર્ગના સંહારનો ભોગ બની ૧૦ લાખ જેટલી જ રહી છે. ઝોકાલોની દક્ષિણે આજતેકના મહાન સમ્રાટ મોકટેઝ્યુમાનો રાજમહેલ સ્પેનના વાર્ષસરોયનો મહેલ બન્યો હતો. પરંતુ ૧૬૮૬માં તેનો નાશ થયો. આજે ત્યાં રાષ્ટ્રપતિનું કાર્યાલય છે. અને દર વર્ષે સપ્ટેમ્બરની પંદરમીએ સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી અહીંના ઘંટનાદથી આરંભે છે. પ્રત્યેક મેક્સિકનને દેશના ઇતિહાસ માટે ગૌરવ છે.

રેફ્રામાં એવન્યુથી થોડે દૂર જતાં એક ચોકમાં આજતેકના છેલ્લા રાજા ક્વાહટેમોકની મૂર્તિ છે. રેફ્રામાંના ત્રીજા ચોકમાં સ્વતંત્રતાનું સ્મારક છે. મેક્સિકોના આજના જીવનમાં તેવતીહવાકાનના ઊંચા પિરામિડ જેટલું મહત્વ છે એટલું જ શહેરના લેટિન અમેરિકાના

ટાવરનું છે. મય લોકોના લગ્ય મંદિરો જેટલું છે. નવનિર્મિત વિશ્વવિદ્યાલયનું મહત્વ મય લોકોના લગ્ય મંદિરો જેટલું છે. મેક્સિકો શહેર બધું સંગ્રહાલયોનું શહેર છે.

મેક્સિકો દેશ પર્વતો અને ઉચ્ચભૂમિનો દેશ છે અને લોકોને સમૃદ્ધિ અને વૈભવ માટે ખૂબ શ્રમ કરવો પડે છે. પર્વતોમાં કેટલાક જ્વાલામુખી છે. પશ્ચિમ મેક્સિકોમાં પેરીક્યુતિન જ્વાલામુખી ૧૯૪૩માં પ્રથમવાર ફાટ્યો હતો. અને ત્યાર પછી વખતો વખત તેમાંથી લાવા નીકળ્યા કરે છે. કેટલીયવાર ધરતીકંપ વિનાશ સર્જે છે. પ્રયાંત મહાસાગર તરફના ૪૫૦૦ માર્ગલ લાંબા સાગર કિનારા પર કેલિફોર્નિયાની દક્ષિણે લા-પાઝ (શાંતિ) બંદર આવેલું છે. તે એક નાનું વેપાર કેન્દ્ર છે અને દેશની મુખ્ય ભૂમિથી જરા વિખૂટું પડેલ છે. કેલિફોર્નિયાની ખાડીની બીજી બાજુ ગ્વેમાસ બંદર તેના વીર નિવાસીઓ માટે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. ગ્વેમાસની દક્ષિણે પાલાપ્લાન બંદર અત્યંત રમણીય છે. અહીંથી ગ્વાદાલાહારા સુધીનો સીધો જમીન માર્ગ છે. ગ્વાદાલાહારા મેક્સિકો શહેરથી બીજા નંબરનું મોટું શહેર છે. મેક્સિકો મરિયાચી લોકગીત અહીં જન્મ્યું હતું. પ્રખ્યાત કલાકાર આરોઝકો આ શહેરમાં જન્મ્યો હતો. પાઝાત્લાનથી ૬૫૦ કિલોમીટર પ્રયાંત મહાસાગરના જ કિનારે પ્રસિદ્ધ બંદર આકાપુલ્કો આવેલું છે. મેક્સિકો શહેરથી ૪૦૦ કિલોમીટરના અંતરે આવેલા આ સ્થળે મેક્સિકોના સેંકડો સહેલાણીઓ દરરોજ સહેલગાહ માટે આવે છે. કેબ્રાદા ટેકરીથી ૪૫ કિલોમીટર નીચે સાગરના જળમાં ભૂસકા મારી નહાતા યુવક-યુવતીઓ એક રમણીય દશ્ય પૂરું પાડે છે. કોઈ પણ વિદેશયાત્રી માટે આકાપુલ્કોના અનુપમ સૌંદર્યનું રસપાન આવશ્યક છે. મેક્સિકો અને આકાપુલ્કો વચ્ચે માર્ગમાં કવેર્નોવાકા અને તાળ્કો શહેરો આવે છે. કવેર્નોવાકા સ્પેનિશ લોકો માટે ઉનાળાની રાજધાનીનું સ્થળ હતું. તાળ્કોનું આંદીના અલંકારો અને વાસણોનું કામ ખૂબ કલાપૂર્ણ અને સુંદર હોય છે.

પૂર્વમાં મેક્સિકોની ખાડીના કિનારે સૌથી મોટું બંદર વેરાક્રૂમ છે. યુરોપ સાથે આ બંદર દ્વારા વેપાર વ્યવહાર થાય છે. મેક્સિકો શહેરથી તે ૨૭૫ માર્ગલ દૂર છે. મેક્સિકો શહેર અને વેરાક્રૂમ વચ્ચેનો રાજમાર્ગ ખેખલા થઈને બચે છે. દેવળો રંગબેરંગી લાદીના ટુકડા

જેઠલાં મકાનો અને સુંદર કુવારાવાળા આ મેઘધનુષ-રંગી સ્થળની અદ્દા અનેખી છે. દક્ષિણમાંનું 'મૈરિદાબ' દર સ્પેનિશ વિજેતાઓએ વસાવેલું હતું. તેની સ્વચ્છતા અને સુંદરતાને લીધે તે શ્રવેતનગર કહેવાય છે.

મેક્સિકો દેશનું ઔદ્યોગિક શહેર મોંતેરી છે. તે દેશનું ત્રીજા નંબરનું શહેર વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિનું પ્રતીક છે. તેની દક્ષિણે ૪૦૦-૫૦૦ કિલોમીટરના અંતરે બકાતેકાસ અને સાનલુઇસ પતોસીનાં મધ્યકાલીન નગરો આવેલાં છે. એક ખનીજોનું કેન્દ્ર છે તો બીજું પશુપાલનનું. લોકપ્રિય આખલાની સાઠમારીની રમત માટે સારી જાતના આખલા સાનલુઇસ પતોસી પેદા કરે છે.

મેક્સિકોની દક્ષિણનો ભાગ ગીચ વસ્તીવાળો અને જૂની સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સમા છે. ત્યાંનો એકએક પથ્થર મય સંસ્કૃતિની કથા કહે છે. મય લોકોના અતુલ વૈભવનો ખ્યાલ પાલે'કે, બોનપાક, કાંવેચે, ચિચેન ઇત્યા ઇમ્બલ, કાબા વગેરે સ્થળો જોવાથી મળે છે. તે જોતાં આપણે તે દેશના ભવ્ય ભૂતકાળમાં સરી પડીએ છીએ. હજુયે મય જાતિની ૧૫-૨૦ ટોળીઓ હયાત છે અને તેમની ભાષા અને પહેરવેશ અલગ છે. બહાકા ક્ષેત્રમાં આજતેક ટોળીઓ પણ હયાત છે.

મેક્સિકોના સિલ્કાને પૈસા કહે છે. તે એકસો સેંતા લોસ બરાબર અને આપણા ૬૦ પૈસા જેટલા મૂલ્યનો છે.

મેક્સિકોની કેંગ્રેસ ધારાસભામાં ૨૭૩ સભ્યો છે. ૧૯૭૦માં છ વર્ષ માટે ક્રાંતિકારી પક્ષના લુઇસ એચે-વેરિયા આલ્વરેઝ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાયા છે. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રે મેક્સિકોએ અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો છે. આજ દેશનાં વિજળીઘરોમાં ૫૦ લાખ કિલોવોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરાય છે.

ઈ.સ. ૧૮૧૦માં જ્યારે મેક્સિકો સ્વતંત્ર થયું ત્યારથી એની કલાએ અનેખું રૂપ ધારણ કર્યું છે. કલાવે (૧૮૧૦, ૧૮૮૧) કાર્ડેરા (૧૮૨૪, ૧૮૮૪) અને લિયો રુએલાસ (૧૮૧૦, ૧૯૦૭) જેવા કલાકારોએ 'નૂતન કલાસિક' રચનાઓને જન્મ આપ્યો. સાંતા તેરેસા સાન્મોર તથા સાન ફર્નાંડોના દેવળો પરની ભીંતો અને ગુખજ પર અફસુત ચિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં છે. હેરોન (૧૮૮૭-૧૯૧૮) કલાઉટેલ (૧૮૬૬-૧૯૩૫) અને ડો. આલ્દેએ (૧૮૭૫-૧૯૬૪) કલાક્ષેત્રમાં નવીનતા આણી અને વધુ

મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. પોસાદા (૧૮૫૨-૧૯૧૩) નાં નકશી ચિત્રોમાં પણ નવી પ્રણાલિકાના દર્શન થાય છે. તે ભાવનાપૂર્ણ ઉત્તેજનાત્મક સંકેતોના આધારે ચથાર્થની વૈચક્ષિક અભિવ્યક્તિ કરે છે. ઓરોઝકો (૧૮૮૩-૧૯૪૯) રિવેરા (૧૮૮૬-૧૯૫૭) સિકવેર્થરાઝ અને તમાયો મહારથી કલાકારો છે. ઓરોઝકોનું કલાજગત લોહીલુહાણ છે. તેની આત્મકથામાં ભારતની આઝાદી પ્રત્યે અત્યંત સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે. તેના નિવાસ-સ્થાનનું નામ તેણે 'આશ્રમ'-ગાંધીજી પ્રત્યે આદર દર્શાવતું-રાખ્યું હતું. તેનું ૧૯૩૦માં બનાવેલું ચિત્ર 'ગ્રોમિથિયસ' પ્રખ્યાત છે. તેની પ્રેરણા મેક્સિકન હતી. તેજોકો નજીક ચાપીંગોના કૃષિવિદ્યાલયમાં રિવેરાનું 'સૂતી ધરતી' નું ભીંતચિત્ર તેની શ્રેષ્ઠ સુંદર કૃતિ છે. ડેવિડ આલ્ફારો સિકવેર્થ રોઝની કલા આત્મા અને સ્વરૂપ બન્નેની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ મેક્સિકી છે. તેણે ક્રાંતિકારી ચિત્રકાર અને શિલ્પીઓનું મંડળ રચ્યું અને તેમને 'નો એ માસ રૂતા કેલા વેસ્તા' એટલે 'અમારા પોતા સિવાય અમારે માટે બીજું કોઈ નહિ' નો મુદ્રામંત્ર આપ્યો. તેનાં ભીંતચિત્રો લલિતકલા પ્રાસાદમાં રાષ્ટ્રીય વિશ્વ વિદ્યાલયમાં, ઐતિહાસિક સંગ્રહાલયમાં અને વીજળી વિભાગમાં છે. રૂફીનો તામાયો (જ. ૧૮૯૯) પણ મહાન કલાકાર છે. 'પ્રતીક અને કલાકાર' માં તામાયોએ કલાકાર પ્રકૃતિમાંથી પ્રેરણા મેળવવા છતાં તેનો દાસ નથી એવું આલેખન કર્યું છે.

સાહિત્ય ક્ષેત્રે લિઝાડીએ 'ખુજલીવાળો પોપટ' નામની પ્રથમ નવલકથા લખી. ગોરોસ્તીજીએ સમાજને હચમચાવી ક્રાંતિ સર્જે તેવાં નાટકો લખ્યાં. ડેવીન્ટાના-રૂ સાંચેઝ રોઝે મિરયા વગેરે લેખકોની રચનાઓમાં તેમના સમાજની ઊથલપાથલનો પરિચય મળે છે. ફર્નાંડો કાલ્દેહોનના નાટકો દર્શકના મનને સ્પર્શે છે. અને ભૂતકાળની વેદનાઓને જીવિત રાખે છે. ક્રાંતિની સાથે ક્રાંતિની નવલકથાઓ લખાઈ. ગૂર્મમાન વાસ્કોસેલોસ, રોમેલો, આઝવેલા વગેરે મહાન સાહિત્યકારોએ સમાજની ચથાર્થ પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણ નિરૂપી તેને માર્ગદર્શન આપ્યું. 'પાંચો વીખ્યાની સાથે' 'ગરુડ અને સર્પ', 'તોફાનની ધાર', 'પતિત' વગેરે પ્રખ્યાત નવલકથાઓમાં લેખકોએ ક્રાંતિયુગના પોતાના સુખદુઃખપૂર્ણ અનુભવો વર્ણવ્યા છે. સ્પોતા અને ફ્રેંતેસની નવલ-કથાઓ માનવ ભૌતિકતાનો દાસ અને તે પ્રત્યે શંકા

અને ચેતવણી ઉચ્ચારી છે. સ્પોતાની 'મઝધારમાં ગયા તેમનો પ્રાણ' તથા 'લગભગ સ્વર્ગ' નવલકથાઓ નીચલા વર્ગના કલેશમય જીવન અને ધનિક વર્ગની વિલાસપ્રિયતા પ્રત્યે સમાજનું ધ્યાન દોરે છે. કવિ તેમની નવલકથાઓ નવયુવાનોના મનમાં જાગતાં ભૂત અને વર્તમાનનાં પ્રતિષ્ઠિત મૂલ્યો વચ્ચે સંઘર્ષ દર્શાવે છે. એક શ્રેષ્ઠ અને જગપ્રસિદ્ધ મેક્સિકન આધુનિક સાહિત્યકાર સાંચેજ રેયેસે સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રે સારું પ્રદાન કર્યું છે, જગપ્રસિદ્ધ કવિ આધુનિક લેખકોમાં સૌથી વધુ વિખ્યાત અને લોકપ્રિય છે આલ્ફ્રેડો રેયેસ (૧૮૮૬-૧૯૫૬) અને કવિ ઓક્ટેવિયો પાઝ (જન્મ ૧૯૧૪) સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમનું આગવું પ્રદાન કરેલ છે. અને તેઓ આ શતાબ્દીના સહુથી મહાન લેખક ગણાય છે. કવિ ઓક્ટેવિયો પાઝ ભારતમાં નવી દિલ્હી ખાતે મેક્સિકોના એલચીપદે રહ્યા હતા અને ત્યાંથી તેઓ રાજાનામું આપી છૂટા થયા હતા. 'માનવની આધાર-શીલા' 'સૂર્યનો પથ્થર' 'દુનિયાની પાર' વગેરે કાવ્યો તેમને મેક્સિકોના અને સ્પેનિશના શ્રેષ્ઠ કવિઓની હરોળમાં મૂકે છે. 'એકલતાની ભુલભુલામણી' પાઝના પ્રખ્યાત સંકલન છે. 'એ દષ્ટિબિંદુ'માં તેમણે ભારતની સંસ્કૃતિમાં જીવનની અનિત્યતાના અને ક્ષણ ભંગુરતાના પ્રભાવની આલોચના કરી છે. તેમના મત મુજબ વર્તમાન યુગની મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ પૂર્વની આધ્યાત્મિકતા અને પશ્ચિમની ભૌતિકતાના સમન્વય દ્વારા લાવી શકાય.

ભારતની હરિયાણી કાંતિમાં મેક્સિકન ઘઉંનાં બિયારણોએ અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે તે માટે ભારત તેનું ઋણી છે.

ઝેકોસ્લોવાકિયા

ભારતમાં ઝેકોસ્લોવાકિયાની આર્થિક અને ટેકનિકલ સહાયતાથી સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં (૧) રાંચીનું હેવી મશીન-ટૂલ કારખાનું (૨) હૈદરાબાદનો હેવી પાવર ઇકવીપમેન્ટ પ્લાંટ (૩) તિરુચિરાપલ્લીનો હાઈપ્રેશર બોઇલર પ્લાંટ (૪) વિશાખાપટ્ટનનો ભારત હેવી પ્લેટ એન્ડ વેસલ્સ પ્લાંટ તથા (૫) અજમેરના ગ્રાઈડિંગ મશીન ટૂલ પ્લાંટ સ્થપાયા છે અને ખાનગી ક્ષેત્રે (૧) બવા મોટર સાયકલ્સ મૈસૂર (૨) એલામ ક્લોક એચ. ઇ. એસ. મુંબઈ તથા (૩) ફ્યુએલ ઈન્જેક્શન ઇકવીપમેન્ટ રાજકોટના

ઉદ્યોગો સ્થપાયા છે. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં આધુનિક ભારતનો ઝેકોસ્લોવાકિયાની જનતાને તેમની ભાષામાં વિદ્વાન પ્રો. વિન્સેન્સ લેઝનીએ પરિચય આપ્યો છે તે ભૂલી શકાય તેમ નથી. ભારતના કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે (ઠાગોરે) તે દેશના નિમંત્રણથી ૧૯૨૧ તથા ૧૯૨૬માં તે દેશની મુલાકાત લીધી હતી અને તેમણે એક વિદ્વાનો પ્રો. લેઝની અને મોરિઝ વિન્ટર નિત્ઝુને શાંતિનિકેતનમાં આમંત્રણ આપ્યું હતું. પ્રો. લેઝનીએ એક ભાષામાં ભારત અને ભારતીય જનતા : 'સૈકાઓની તીર્થયાત્રા' નામનું મહત્વનું પુસ્તક લખ્યું છે. આમ યુરોપના કેન્દ્ર સ્થાને આવેલા નાના ઝેકોસ્લોવાકિયા દેશ સાથે ભારતની મિત્રતા જૂની પુરાણી છે અને ભારત તથા ઝેકોસ્લોવાકિયા એક બીજાને અનેક ક્ષેત્ર સહયોગ આપી રહ્યા છે.

યુરોપના મધ્યપ્રદેશ સમો ઝેકોસ્લોવાકિયા દેશ ૫૦ હજાર ચોરસ માઈલનું ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે અને તેની વસ્તી આપણા ગુજરાત કરતાંયે ઓછી-દોઢ કરોડ ઉપરાંતની છે. તેની રાજધાની પ્રાગ-પ્રાહા-પાસે એક પથ્થર આવેલો છે અને તે યુરોપનું ભૌગોલિક મધ્યબિંદુ દર્શાવે છે. આ નાના દેશનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય વિદેશીઓનું મન મોહિત કરે છે. તેની સરહદે હંગેરી, ઓસ્ટ્રીઆ, જે જર્મની, પોલેન્ડ અને સોવિયેટ સંઘ આવેલા છે. ચારે બાજુની સરહદો જમીનથી ઘેરાયેલી હોવા છતાં તેની પ્રસિદ્ધ નદીઓ ડાન્યુબ, લાવે, લિતાવા અને ઓડર તેને કાળા સમુદ્ર, ઉત્તર સાગર અને બાલ્ટિક સમુદ્ર સાથે જોડે છે. 'હાઈતાત્રા' ઉત્તર સ્લોવાકિયાનો પર્વત ૮૪૩૦ ફૂટ ઊંચું શિખર ધરાવે છે. અને કંકોનામે પર્વતમાળાનું ઊંચું શિખર રનેઝકા ફક્ત ૫૨૬૦ ફૂટ ઊંચું છે. ઝેકોસ્લોવાકિયામાં ૬૩ ડુંગરો અને ખીણો છે. ૧૯ મોટી નદીઓ છે. ૨૨૦૦ સરોવરો અને માછલી ભરપૂર તળાવો છે તેમાં ૭૯ સરોવરો હાઈતાત્રા પર્વતમાળામાં જોયે આવેલાં છે. ઝેકોસ્લોવાકિયાની કુલ વસ્તીના ૧૫ ટકા લોકો તેનાં છ મોટાં શહેરો પ્રાહા (પ્રાગ) પ્રાતિસ્કાવા, બ્રનો, ઓઆવા પ્લેઝન અને કોસિત્સેમાં વસે છે. ખત્તાવા નદીને કિનારે વસેલા પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમા પાટનગર પ્રાહાની વસ્તી દસ લાખથી વધુ છે.

લગભગ એકહજાર વર્ષ પર મોરાવિયા સામ્રાજ્ય બોહેમિયા અને સ્લોવાકિયા સુધી ફેલાયું હતું અને તે જમાનાના દેવળ અને શિલાઓ આજે પણ સ્લાવ જાતિની ગૌરવગાથા ગાય છે. નવમી સદીમાં રાજ સ્વાતો પુકના

શાસન દરમ્યાન ઝેકોસ્લોવાકિયા યુરોપીય સંસ્કૃતિ અને સત્તાનું કેન્દ્ર હતું. ઈ. સ. ૧૩૪૮ માં યુરોપની સૌથી પહેલી ચાલ્સ યુનિવર્સિટી પ્રાહામાં સ્થપાઈ હતી અને તેના કુલપતિ ધર્મોત્તમા વિદ્વાન જનહુસ (૧૩૭૧-૧૪૧૫) હતા. ખ્રિસ્તી દેવળની જમીનદારી અને સંપત્તિએ પાદરીઓ અર્થલોભુષ થયા અને તેઓ ઝઘડવા લાગ્યા હતા. આથી દેવળને જમીનદારી સંપત્તિથી મુક્ત કરવા તેમણે અનુરોધ કરતાં કહ્યું હતું : ‘કૂતરાંઓ હાડકાં માટે લડી રહ્યાં છે. તેમની સામેથી હાડકું દૂર કરો એટલે તેઓ શૂંપ થશે.’ જનહુસની સુધારાપ્રવૃત્તિ શાસકવર્ગને ગમતી ન હતી અને તેથી ૬ જુલાઈ ૧૪૧૫ને દિને તેમને સ્તંભ સાથે બાંધી બાળી દઈ બલિદાન અપાયું. આ મહાત્માના વિચારો આપણને પૂ. ગાંધીજીની ચાદ આપે છે. તેમણે કહ્યું છે, ‘સત્યની શોધ કરતા રહો, સાચું સાંભળો, સત્ય શીખવો અને સત્યને પ્રેમ કરો તથા સત્ય પર ટકી રહો અને સત્યની રક્ષા કરો.’

ઈ. સ. ૧૪૬૮માં ઝેક ભાષાનું પ્રથમ પુસ્તક છપાયું અને ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં પ્રથમ ઝેક સમાચાર-પત્ર પ્રગટ થયું. ઈ. સ. ૧૫૨૬ સુધી દેશમાં પાંચ છાપખાનાં શરૂ થયાં હતાં.

ઝેકોસ્લોવાકિયા પર પોલેંડ, હંગેરી, ઓસ્ટ્રીઆ વગેરે શાસનો છેક ઓગણીસમી સદી સુધી રહ્યાં અને તે દરમ્યાન અનેક બંડો થયાં, અને તેને જુદમથી કચરી નાંખવામાં આવ્યાં. ૧૯મી સદીના અંતમાં ઝેક-સોશિયલ ડેમોક્રેટિક-સમાજવાદી લોકશાહી પાર્ટી સંગઠિત થઈ ચૂકી હતી. ૧૯૧૭-૧૮ માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે ભૂખમરા અને યુદ્ધ વિરુદ્ધ હડતાલો પડી અને ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન સામ્રાજ્ય વિરુદ્ધ સંઘર્ષે બળ પકડયું. ૧૯૧૮ ના શિયાળામાં ઝેકોસ્લોવાક ગણતંત્રનો અવાજ આંદોલનો દ્વારા દેશભરમાં અને પ્રાગ-પ્રાહાની સડકો પર ગુંજી ઊઠ્યો. ૨૮ મી ઓક્ટોબરે ૧૯૧૮માં સ્વતંત્ર ઝેકોસ્લોવાક ગણતંત્રની સ્થાપના થઈ. ઝેકોસ્લોવાક સમાજવાદી ગણતંત્ર બે રાજ્યોનો સંઘ છે. એક ઝેક અને બીજું સ્લોવાક. આ સંબંધી થયેલા રાજકીય બંધારણ સુધારા ૨૭ ઓક્ટોબર ૧૯૬૭માં સ્વીકારાયા. અને તેનો અમલ પહેલી જાન્યુઆરી ૧૯૬૯થી થયો. ઝેકોસ્લોવાકિયાની સ્વતંત્રતા માટે અને તેના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં ડૉ. મસારિકે મહાન કાર્ય કર્યું હતું. ઝેકોસ્લોવાકિયાની સંસદના બે ભાગ છે. (૧) લોકસભા અને (૨) રાષ્ટ્રીય

સભા. દેશનું દસ રાજ્યોમાં શાસન દષ્ટિએ વિભાજન થયું છે અને બધાં રાજ્યોના મળી કુલ ૧૦૮ જિલ્લા છે. નાઝીઓની નાગચૂડમાંથી સોવિયેટ સેનાએ ૧૯૪૫ની દમી એ ઝેકોસ્લોવાકિયાને મુક્ત કર્યું. તેથી દમી મે ઝેકોસ્લોવાકિયાનો રાષ્ટ્રદિન છે.

ઝેકોસ્લોવાકિયાની રાજધાની પ્રાગ-પ્રાહા (ઝેક ભાષામાં) સમાજવાદીઓનું યાત્રાધામ છે. પ્રાગની વચ્ચે વહેતી વલતાવા નદી જ્યારે બરફથી ઢંકાઈ જાય છે ત્યારે તે ચાંદીની સડક સમાન ચમકે છે. આ નદીની આજુબાજુ વસેલા પ્રાગમાં અનેક સેકાપુરાણી આદીશાન ઇમારતો, રાજમહેલો, ગોથિક સ્થાપત્યના બેનમૂન સ્મારકો આવેલાં છે. જ્યાં ભારતના વડા પ્રધાન શ્રીમતી ઇંદિરા ગાંધીને સન્માનવામાં આવ્યાં હતાં તે રાજ ચાલ્સનું વિશ્વવિદ્યાલય અહીં જ છે. શહેરની વચ્ચે પુરાણી રાજ વૈસેસ-લાની મૂર્તિ બડી છે. અને તેના નામનો વિશાળ સ્કવેર-ચોક છે. લિટલ ક્વાર્ટર બારોક કાલ અને શૈલીનું સ્થાપત્ય દર્શાવે છે. મધ્ય યુગની સ્મૃતિ આપણે ચહૂદી મ્યુઝિયમમાં ચહૂદી નિવાસ - સ્થળ-શેરીમાં બોઈએ છીએ. હુદ્દશાનીનું દશ્ય કેટલું સુંદર છે તે તો જોવાથી ખ્યાલ આવે તેમ જ સંત વિટ્સનું દેવળ કેથેડ્રલ-સ્થાપત્યનો સ્મરણીય નમૂનો છે. લેનિન સંગ્રહાલય તથા પુરાણી ઇમારત ‘સહોવ’નો દેખાવ મનને મુગ્ધ કરે છે. ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક સંગ્રહાલયમાં આપણે મહાન ઝેકો સાહિત્યરોની પ્રતિમાઓ, તેમનો પરિચય, તેમની કૃતિઓ વગેરે જોઈ સહેજાઈથી તેમની સાહિત્યસાધના વિશે બાણી શકીએ છીએ. સાહિત્યિક સંગ્રહાલયમાં મહાન સાહિત્યકારોની તેમના હસ્તાક્ષરમાં હસ્તપ્રતો પણ છે. આવો જ મહાન સંગ્રહ હંગેરીની રાજધાની બુડાપેસ્ટમાં હંગેરી સાહિત્યનાં પેટ્રોફી (કવિનું નામ) સંગ્રહાલયમાં છે. સાહિત્યનાં મ્યુઝિયમો આપણને ઘણે ઓછે સ્થળે જોવા મળે છે. આ ઝેકોસ્લોવાક સાહિત્યકારોની ચિત્રાવલીમાં તેમજ મહાન સાંસ્કૃતિક હૂત કોમેન્સ્કીનું ભવ્ય ચિત્ર અને તેમની રચનાઓ વચ્ચે છે. પ્રાગના હિન્દી વિદ્વાન ડૉ. ઓદોલોન સ્મેકલેએ લખ્યું છે, ‘સૌથી પ્રસિદ્ધ ઝેક વિદ્વાન અને આધુનિક શિક્ષણનો સ્થાપક જાત આમોસ કોમેન્સ્કી (૧૫૯૨-૧૬૭૦) કોમેનિયુસ હતો. કોમેન્સ્કીએ એ જમાનાના ભારત વિશે પણ તેમના લેખો-નિબંધોમાં વર્ણન કર્યું છે. જગપ્રસિદ્ધ આધુનિક જર્મન સાહિત્યકાર ફ્રાંઝ કાફ્કા પણ પ્રાગ નિવાસી હતો.

આટિસ્લાવામાં સ્લોવાક સાહિત્ય સંગ્રહાલય આવેલું છે. એક અને સ્લોવાક સાહિત્યના પ્રવાહો ગંગા જમુનાના પ્રવાહો સમાન છે. એક સાહિત્યનો વિશ્વ વિખ્યાત લેખક કારેલ્યાપેક છે અને તેની કૃતિઓ અનેક ભાષામાં અનુવાદિત થઈ છે. કવિ વિતેહસ્લાવ નેઝવાલ (૧૯૦૦-૧૯૫૮) પ્રસિદ્ધ કવિ અને નાટ્યકાર હતા. તેમણે ૧૯૪૫માં રચેલ ‘શાંતિ ગીત’ને ૧૯૫૩માં આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યું હતું. વિદેશોમાં એકોસ્લોવાકિયાનું “આરતિયા” પ્રકાશન ગૃહ તેના પરદેશી ભાષામાં એકોસ્લોવાક સાહિત્ય અને કલાકૃતિઓના પ્રકાશનો દ્વારા મશહૂર છે. પ્રાગનું નેશનલ થિયેટર તેના સ્થાપત્ય તથા તેના મનોરંજક કાર્યક્રમ માટે પ્રખ્યાત છે.

ખીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે હિટલરની નાઝીસેનાએ એકોસ્લોવાકિયા કબ્જે કર્યું હતું. લિદ્વિત્સેમાં કોલસાની ખાણમાં કામ કરનાર કુટુંબો વસતાં હતાં અને ત્યાં એક નાઝી સૈનિકને મારી નાખવામાં આવ્યો છે. એવી ખબર ફેલાતાં ૯ અને ૧૦ જૂન ૧૯૪૨માં ૧૯૨ પુરુષો ૧૦૫ બાળકો અને ૨૦૩ સ્ત્રીઓમાંથી ઘણાની કતલ થઈ અને ચોવીસ કલાકમાં બધાં મકાનો, દેવળ અને શાળા પણ આગમાં ઓરાયાં. આજે લિદ્વિત્સેની જમીન પર અસંખ્ય ગુલાબ ખીલ્યાં છે, સેક્રેટો નવાં મકાનો બન્યાં છે અને ૧૯૫૫ના જૂનમાં ‘શાંતિ અને મૈત્રી માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ગુલાબ ઉધાન’ નું ઉદ્ઘાટન થયું હતું. હિટલરે ગુબરેલા બુલ્મેની વાત શહીદ બૂલિયસ કુચિકની કૃતિ ‘ફ્રાંસીના ફ્રેદેથી’ માં આપણે વાંચી શકીએ છીએ. આ પુસ્તકનો ૮૦થી વધુ ભાષામાં અનુવાદ થયો છે.

ફિલ્મપ્રેમીઓમાં એકોસ્લોવાકિયાના ‘કાલોવિવારી’ શહેરનું નામ અત્યંત બાણીતું છે. અહીં દર વર્ષે આંતર-રાષ્ટ્રીય ફિલ્મ-ઉત્સવ ઊજવાય છે. અને તેમાં પુરસ્કારો વહેંચાય છે. ભારતના ફિલ્મી કલાકારો અને ફિલ્મો પણ આ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે. કાલોવિવારીમાં કુદરતી ઝરણાંઓ છે અને તેનાં ગરમ પાણીનાં ઝરણાંમાંથી દરરોજ સાડા છ લાખ ગેલન પાણી નીકળે છે. જમીનથી ચાલીસ ફૂટ ઊંચે આ ઝરણાંમાંથી કુવારા ઊઠે છે અને તેનું ઉષ્ણતામાન ઠીક હોય છે. કુદરતી ચિકિત્સા માટે આ પાણી મૂલ્યવાન ગણાય છે. મારિયાન્સ્કે લાઝનેનાં ઝરણાંનું પાણી મૂત્રાશયના રોગો માટે લાભદાયક છે. ફ્રાંતિસ્કોવી લાઝનેમાં ગ્લાવર ઝરણુ વિશુદ્ધ કાર્બોનિક એસિડનું ઝરણું છે અને તેથી ગેસ-સ્નાન વડે સ્ત્રીઓના

રોગ મટાડાય છે. તેલિસ્તે, પિયશ્તાની અને ત્રેન્ચિયાન્સ્કે તેપિલિત્સેમાં પણ આવાં ઝરણાંઓ છે. પિયશ્તાનીનું ઝરણુ ગંધક યુક્ત છે. અને તેનું જળ ૬૭ સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણતામાન ધરાવે છે. કાદવ-સ્નાનથી કુદરતી ઇલાજ કરવામાં આવે છે અને સૂકો કાદવ પરદેશોમાંથી ઇલાજ માટે મંગાવાય છે ! સ્લોવાકિયામાં બે નગરો છે. ચારકોવ અને ચિઝ. અહીંનાં ઝરણાંમાં આયોડિન હોય છે. મોરાવિયાના કુહાઓવિત્સેમાં આવેલાં દસ ઝરણો દ્વારા શ્વાસ અને દમના રોગીઓના ઇલાજ થાય છે. આમ એકોસ્લોવાકિયાના ખનીજ તત્ત્વો અને ક્ષારોથી ભરપૂર જળઝરણાંને લીધે અનેક સુખસગવડવાળાં આરોગ્યધામો સરકારે ઠેરઠેર ઊભાં કર્યાં છે.

એકોસ્લોવાકિયામાં વ્યાયામ અને રમતગમતને ખૂબ પ્રોત્સાહન અપાય છે. અને તેનો રાષ્ટ્રીય રમતગમતોત્સવ “સ્પાર્ટા કયાદ” દર પાંચ વર્ષે પ્રાગના આહોવ સ્ટેડિયમમાં થાય છે. આ સ્ટેડિયમમાં ૩૦૦૦૦ ખેલાડીઓ અને બે લાખ પ્રેક્ષકો માટે પૂરતી વ્યવસ્થા છે. અનેક દિનો આ ઉત્સવમાં વિવિધ વ્યાયામ અને રમતોનું દર્શન-સ્પર્ધા થાય છે. તેમાં ૬ વર્ષનાં બાળકોથી ૭૦ વર્ષના વૃદ્ધો ભાગ લે છે. એકોસ્લોવાકિયાની રાષ્ટ્રીય રમત સ્પર્ધા ‘પીપીઓવી’ છે. તેના નામનો પૂરો અર્થ થાય છે- ‘કામ માટે અને દેશ રક્ષણ માટે તૈયાર રહો.’ ફૂટબોલ અને બસ્કેટબોલની હોકી આ દેશની અત્યંત લોકપ્રિય રમતો છે. એમિલઝતોપેકે દોડની સ્પર્ધામાં વિક્રમ સ્થાપી આંતરરાષ્ટ્રીય સુવર્ણચંદ્રક વગેરે મેળવ્યા છે. તે યુવાનોને પ્રેરણા આપે છે અને તાલીમની વ્યવસ્થા કરે છે. પીરીવોકનેર અને વ્લાદિમિર જિરાસેકે નૌકાદોડમાં પાંચવાર વિશ્વ ચેમ્પીઅનશિપ મેળવી છે. ગારમિશ્વ પોર્તેલ કિચેગ્નું નામ મોટર સાયકલ સ્પર્ધાના મહાન ખેલાડી તરીકે ખ્યાત છે. ખાસ પ્રકારના જોડા પહેરી બસ્કેટબોલ પર સરકવાની ‘સ્કી’ રમત-દોડ પણ એકોસ્લોવાકિયામાં ખૂબ લોકપ્રિય છે અને તેને માટે તાલીમ તથા જોડા વગેરે મફત આપવામાં આવે છે. આમ અનેક વ્યાયામ અને રમત-ગમતોમાં એકોસ્લોવાકિયા ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લે છે.

એકોસ્લોવાકિયાનો બોહેમિયા પ્રદેશ કાચની કલા કારીગરી માટે વિશ્વ વિખ્યાત છે. જેમ આપણે કાગળ કે કાપડ પર ચિત્રો દોરીએ છીએ તેમ અહીંના કલાકારો કાચમાં ચિત્રો-આકારો વિકસાવે છે. કાચની વિવિધ વસ્તુઓ ફાનસ, ઝુમ્મરો, શરણત અને મદિરાની પ્યાલીઓ,

કૂલદાનીઓ વગેરેની કલાની સુંદરતા અને સૂક્ષ્મતા માટે અજ્ઞુત છે. આ ઉદ્યોગની અને કલાની અહીં ૧૩મી સદીમાં શરૂઆત થયેલી. હુસાતી પ્રદેશમાં ત્રિન્દામાં લોકોએ ઇ.સ. ૧૪૧૪માં પ્રથમ કાચની ભઠ્ઠી સળગાવી. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં નાવીબોર અને બોહિમિયાથી પરદેશ સાથે કાચનો વેપાર થતો હતો. બોર ગ્લાસ વર્કસના શિપિંગ વિભાગમાં દૂરદૂરના દેશોના ઓર્ડરો આવે છે. જૈનલોકસમાં કાચમાંથી અનેક ભૂતનાં ઘરેણાં બનાવવામાં આવે છે તેને ‘ઇમિટેશન જવેલરી’ અથવા બિબૂરી કહે છે. આપણા ભારતમાં જયપુરમાં લાખની બંગડીઓ પર વિવિધ નંગો ચોડવામાં આવે છે તે ઝેકોસ્લોવાકિયામાં બનેલા હોય છે. ઝેકોસ્લોવાકિયાના બોર ગ્લાસવર્કસમાં કાચ બનાવવાની જે વિવિધ પ્રક્રિયા અને તેમાંથી અનેક વસ્તુઓ બનાવવાની ક્રિયા ચાલે છે તેવી ભાગ્યે જ કોઈ જગ્યાએ દુનિયામાં જોવામાં આવે. શ્રેષ્ઠ ઝેક કલાકારો રુબિશોક, હોસ્પોદકા, બુન્શ અને કાપલા હલાનાની કલાકૃતિઓની ડિઝાઇનો કાચ પર ઉતારવામાં આવી છે. આમ કાચમાં માનવ આકૃતિઓ, ફૂલ, પાંદડાં, વેલા, પ્રાકૃતિક દરેણાં સુંદર આલેખન થાય છે. તેમ જ વિવિધ ખૂણવાળા કટગ્લાસ પણ ઝેકોસ્લોવાકિયાના વખણાય છે. ભાગે નહિ તેવો કાચ પણ ઝેકોસ્લોવાકિયા બનાવે છે. ભારતમાં ફિરોઝાબાદમાં કાચની વિવિધ વસ્તુઓ તથા બંગડીઓ બને છે. અને વડોદરામાં એલેમ્બિકના થેરાની કાચના પ્યાલા વગેરે વખણાય છે.

ઝેકોસ્લોવાકિયાના કલાકારોની કલાકૃતિઓ આંતર-રાષ્ટ્રીય કલાપ્રદર્શનોમાં વિવિધ દેશોમાં પુરસ્કાર પામી છે. ૧૯૦૮માં આઠ ઘનવાદી-કયુબિસ્ટ કલાકારોએ પ્રથમ-વાર પ્રાગમાં તેમની કલાકૃતિઓનું પ્રદર્શન બહુ. વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકામાં કલા પર ચર્ચાવાદનો પ્રભાવ બમ્બો. પ્રાગમાં સૌથી મોટી રાષ્ટ્રીય કલા-ગેલેરી પ્રદર્શિની છે. તેમાં ઓગણીસમી સદીના મહાન ઝેક કલાકારો એન્તોનિન બ્રાવીચેક, એયિમ ફિલ્સા, વાસ્લાવ રાવસ, પેકસ સ્વાવિન્સ્કીનાં ચિત્રો સંગૃહીત છે. મૂર્તિકલાનો મોટો સંગ્રહ પ્રાગ પાસે ખ્રાસ્લાવમાં છે અને તેમાં મહાન ઝેક કલાકાર થોસેફ માઈસલવેક અને યાનશ્તુસા વગેરેની મૂર્તિકલાના સુંદર નમૂનાઓ છે.

સંગીતકલામાં પણ ઝેકોસ્લોવાકિયામાં ઘણા નિપુણ કલાકારો થઈ ગયા અને છે. અઠારમી સદીના ખારોક કામમાં યુરોપની લગભગ દરેક સંગીત મંડળીમાં ઝેક સંગીત

નિર્દેશક હોતો. ઓગણીસમી સદીના મહાન ઝેક સંગીત-કારોમાં વેદરિખ સ્મેતના (૧૮૨૪-૮૮) એ ‘બૈરીની અદલા બદલી’ નું સંગીત-નાટક તથા ‘મેરા દેશ’ સંગીત કાવ્ય રચ્યાં. એન્તોનિન દ્વોરાકે (૧૮૪૧-૧૯૦૪) ‘નવી દુનિયાની સ્વર લહરી’ અને ‘સ્લાવોનિક નૃત્ય’ ની સંગીત રચના કરી. લ્યોશ યાનાચેકે (૧૮૫૪-૧૯૨૮) ‘થેટુફા’ અને ‘કાત્યા કાવાનોવા’ નાં સંગીત નાટકો દ્વારા ખ્યાતિ મેળવી. સ્લોવાક સંગીતકાર યુલ્લેન સુમેનનું સંગીત નાટક ‘ફૂલ નાકા’ (ભ્રમર) વિશ્વ વિખ્યાત છે. ધૂમતાં થિયેટરો બુદા બુદા સ્થળે જઈ નાટકો ભજવે છે. બુદા ઉદ્યાનમાં પણ રંગમંચ પર નાટકો ભજવાય છે. એને રોટેટિંગ-ફરતાં દર્યોવાળા થિયેટરો સારો પ્રભાવ પાડે છે. કઠપૂતળીનાં થિયેટરોની ઝેકોસ્લોવાકિયામાં પુરાણી પરંપરા ચાલી આવે છે અને તેનાં સ્પેનલ તથા હરવીનેક થિયેટરોના કાર્યક્રમો અનેક દેશોમાં સફળતા પૂર્વક ભજવાયાં છે. કઠપૂતળી ફિલ્મોના સફળ નિર્માતા મીરી ત્રંકા છે. ટ્રિક-ફિલ્મોના જગપ્રસિદ્ધ નિર્દેશક કારેલ જમન છે.

ફિલ્મોની દુનિયામાં બુદા બુદા સ્તરો અને ખૂણે આઠ જેટલા પડદા પર થતા નવીન પ્રયોગ ઝેકોસ્લોવાકિયા ‘પોલાઈસ્કીન’ કહે છે. બીજો નવીન પ્રયોગ ‘મેજિક લેંટર્ન’ તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં નાટક અને સિનેમાનું મિશ્રણ થાય છે. આ નવીન કલાઓમાં દારોક બંધુઓ અને તેમના સહયોગીઓ સફળ થયા છે અને તેમને લંડન મોસ્કો વગેરે તરફથી આમંત્રણો મળે છે. ૧૯૫૩થી ઝેકોસ્લોવાકિયામાં ટેલિવિઝનની શરૂઆત થઈ. અને પ્રાગ, ખ્રાટિસ્લાવા અને બ્રનો એમ ત્રણે સ્થળેથી તેના કાર્યક્રમો રજૂ થાય છે. મોરાવિયામાં બેક્સનો ઉત્સવ મોટા સરઘસમાં બેક્સના હાથમાં દારૂની બાટલી રાખી ભજવાય છે.

અન્ય યુરોપીય દેશો કરતાં ઝેકોસ્લોવાકિયા પૂર્વના દેશોની સંસ્કૃતિ, તેમના સાહિત્ય વગેરેમાં ખૂબ રસ લે છે અને તેનો અભ્યાસ કરે છે. તેમ જ તેમાંથી શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ તેમની ભાષામાં, દેશમાં અપનાવે છે. પ્રોફેસર ચારોસ્લાવ પ્રોફેકેની ‘ઓરિએન્ટલ સ્ટડીઝ ઈન ઝેકોસ્લોવાકિયા’ ના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.

ઈ.સ. ૧૭૮૪માં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારક તરીકે પ્રથમ ઝેક નાગરીક કારેલ પ્રિકીલ (૧૭૧૮-૧૭૬૫)

ભારતમાં ગોવામાં આવ્યો હતો અને ચૌદ વર્ષ રહી તેણે મરાઠી ભાષા અને કોંકણી બોલીને અભ્યાસ કર્યો હતો. યોસેફ જુબાતીએ (૧૮૫૫-૧૯૩૧) સંસ્કૃત ભાષા વિજ્ઞાન અને વૈદિક સાહિત્યનો પરિચય એક જનતાને કરાવ્યો. પ્રાગના ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં ભારતીય વિભાગ, ચીનીવિભાગ વગેરે વિભાગો છે. પ્રાગમાં-‘સ્કૂલ ઓફ ઓરીએન્ટલ સ્ટડીઝ’માં એશીયાની અને ભારતની હિંદી, બંગાળી, તમિલ વગેરે ભાષાઓ શીખવવાના વર્ગો ચાલે છે. ઓદોરિક બુહમસ નામનો એક સુસાક્ષર ભારતમાં ચૌદમી સદીમાં આવ્યો હતો અને તેણે ભારત વિશે લખ્યું હતું. યોસેફ દોપ્રોવસ્કીએ ભારતીય અને સ્લાવ ભાષાઓમાં કેટલાક શબ્દોની સમાનતા તેમજ હિંદુ અને સ્લાવ દેવતાઓમાં સાર્ય દર્શાવ્યું. ૧૮૩૧માં આટિસ્લાવામાં પ્રથમ સંસ્કૃત પુસ્તક પ્રગટ થયું. ૧૮૫૧માં ‘નળ દમયંતી’ ની કથાનો એક ભાષામાં અનુવાદ પ્રગટ થયો. સને ૧૮૭૩માં કાલિદાસના ‘શકુન્તલ’ નાટકનો એક અનુવાદ પ્રગટ થયો.

આલ્ફ વિશ્વ વિદ્યાલયના અધ્યાપક ઓગસ્ટ શિલયરે (૧૮૨૧-૬૪) મહાભારતના કેટલાક અંશોનો અનુવાદ એક ભાષામાં કર્યો અને તે સમયે જ ઋગ્વેદ અને હિતો-પદેશના અનુવાદ પણ છપાયા. એક વિદ્વાન ક્વાંતિશેક્ટસુપ્રે (૧૮૨૧-૮૨) ‘ભારતીય દર્શનનો ખ્રિસ્તી ધર્મ’ સાથે સંબંધ’ પર ચાર ગ્રંથો લખ્યા.

૧૯૧૯માં મુંબઈમાં પ્રથમ ઝેકોસ્લોવાક કોન્સ્યુલેટ (૨૦૪ પ્રતિનિધિ) કચેરી સ્થપાઈ. ગાંધીજીનું પ્રથમ એકભાષામાં પુસ્તક ‘નીતિધર્મ’ ૧૯૨૪માં પ્રગટ થયું. પ્રો. લેઝીનીએ ગાંધીજીના અસહકાર વિશે ૧૯૨૭માં એક નિબંધ લખ્યો. ઝેકોસ્લોવાકિયાના ધાર્મિક નેતા પ્રો. સોસેફ રોમાદકા ગાંધીજીને મળ્યા હતા અને તેમણે ગાંધીજી વિશે લેખો લખ્યા હતા. ૨૭મી એપ્રિલ ૧૯૩૪માં પ્રો. લેઝીનીના પ્રમુખપદે ‘ઈન્ડિયન એસોસિયેશન’ ની સ્થાપના થઈ હતી. ૧૯૩૬માં યુરોપમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા ભારતીયોનું એક સંમેલન પ્રાગમાં ભરાયું હતું. ૧૯૫૮માં પંડિત નહેરુની આત્મકથાનો એક અનુવાદ પ્રગટ થયો. પ્લેમનમાં એક ઇડિયા કલબ છે.

ડૉ. મિરોસ્લાવ કાસા ઝેકોસ્લોવાક-ભારત સંસ્થા-પ્રાગના અધ્યક્ષ છે. તેમ જ ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં-ભારતીય વિભાગના અધ્યક્ષ છે. તેમણે ભારતની મુસાફરી

ઘણીવાર કરી છે અને ‘લૂકિંગ ટોવર્ડ્ઝ ઇડિયા’ માં તેમનો ભારતપ્રેમ પ્રગટ કર્યો છે. ભારતના ચિત્રકારો, સંગીતકારો વગેરેનાં પ્રદર્શનો વગેરે પણ ઝેકોસ્લોવાકિયામાં યોજાયાં છે.

આ રીતે ઝેકોસ્લોવાકિયા જેવો નાનો દેશ ભારત વિશે જે રસ ધરાવે છે અને પ્રેમ દર્શાવે છે તેવો રસ ભારતીયોએ એ દેશમાં લેવો જોઈએ અને એ નાના છતાં મહાન સ્વતંત્ર દેશ વિશે વધુને વધુ જાણવું જોઈએ.

પોલેન્ડનો પ્રવાસ

પોલેન્ડ સાથે ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક સંબંધ આપણા સદ્ગત કવિ શ્રી હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટે બાંધ્યો હતો. શ્રી હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટે પોલિશ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમની નાલંદા પ્રકાશન સંસ્થા મારફત “Scarlet Muse” નામે અંગ્રેજી અનુવાદમાં પોલિશ પદ્ય સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો હતો. તેમણે જ આપણા ગુજરાતના મહાન કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીને પોલેન્ડના મહાન રાષ્ટ્રકવિ આદમ મિક્રીવિમની કવિતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો અને પરિણામે શ્રી ઉમાશંકરે એ કવિના “કિમિથન સોનેટો” નો “ગુલ્લે પોલાંડ” નામે ગુજરાતીમાં પદ્યાનુવાદ - સોનેટો રૂપે કર્યો હતો. આમ આ મહાન વૈજ્ઞાનિક માદામ ક્યુરી, મહાન ખગોળવેત્તા કોપરનિકસ, મહાન સંગીતકાર ફ્રેડરિક શોપિનના મહાન દેશ સાથે ગુજરાતે પ્રેમસંબંધ બાંધ્યો હતો. આ હજારેક વર્ષ જૂના દેશનો અને તેનાં રમ્ય સ્થળો અને યાત્રાધામોનો પરિચય સાધવાનું આપણુ સૌને જરૂર ગમશે.

પોલેન્ડ મધ્ય યુરોપના મધ્યપૂર્વ ભાગમાં આવેલો ૩૧૨૦૦૦ ચોરસ કિલોમીટરમાં વિસ્તરેલો, વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાતમા નંબરનો દેશ છે. પશ્ચિમથી પૂર્વ ૬૯૦ કિલોમીટર સુધી તે લંબાયો છે. તેની દક્ષિણે ઝેકોસ્લોવાકિયા, પૂર્વની હદે સોવિયેટ રશિયા અને પશ્ચિમે જર્મન ડેમોક્રેટિક રિપબ્લીક આવેલાં છે. તેનો બાહ્યીક સમુદ્ર કિનારો પરંતુ કિલોમીટર સુધીનો છે.

પોલાંડ રાજ્ય વિશેની પ્રથમ પૃષ્ઠ માહિતી આરબ વેપારી ઇબ્રાહીમ-ઈબન-બાકુબના ઈ.સ. ૯૬૬માં લખાયેલ લખાણોમાંથી મળે છે. પિયાસ્ટ વંશનો મૈઝકો પ્રથમ પોલેન્ડનો પ્રથમ રાજવી બન્યો અને ઈ.સ. ૧૦૨૫માં વીર બોલેસ્લાવે રાજનો મુકુટ ધારણ કર્યો. પોલેન્ડ અનેક

ચડતી પડતીનો સામનો કર્યો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં તેની ૩૮ ટકા રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ નાશ પામી. પોલેન્ડના ૩ લાખ યહુદીઓની કતલ કરવામાં આવી. નાઝી લશ્કરે પાટનગર વોસોના ૬ લાખ માનવોનાં ખૂન કર્યાં અને ૧૯૪૪માં બીજા બે લાખથી વધુ લોકો માર્યા ગયા. ૧૯૪૫ની બાન્યુઆરીમાં જ્યારે પોલિશ અને રશિયન મુક્તિદળો વોસોમાં પ્રવેશ્યાં ત્યારે ત્યાં વિનાશ અને ખુલ્લું તાંડવનૃત્ય થતું હતું. આખરે ૧૯૫૨ની જુલાઈની ૨૨મી તારીખે ત્યાંની વિધાનસભા ‘સેટમ્’ દ્વારા નવું કોશશાહી સમાજવાદી બંધારણ અમલમાં આવ્યું અને સૌથી ૨૨મી જુલાઈ પોલેન્ડનો રાષ્ટ્રીય મુક્તિદિન મનાય છે.

પોલેન્ડની વસ્તી ૩ કરોડ અને ૧૦ લાખની છે. ક્ષાવોનિક લોકોની ટોળીઓ તે દેશમાં ૩૦૦૦ વર્ષથી વસતી આવી છે અને તેમની ‘પોલોની’ બાતિ પરથી દેશનું નામ પોલેન્ડ પડ્યું. દર ચોરસ કિલોમીટરે ત્યાં હાલ ૬૬ માનવો વસે છે. પોલેન્ડમાં એક લાખ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં ૨૨ શહેરો છે. ૧૦ પ્રાંત અને પ્રાંતના દરબાજાનાં પાંચ શહેરોમાં તે વહેંચાયે છે. લગભગ અડધી વસ્તી શહેરોમાં વસી છે. ૧૯૬૧માં પોલેન્ડમાં ૪૫૦ સંસ્કૃતિ ઘરો અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની ૬૦૦૦ કલબો સાથે કુલ ૧૫૫૦૦ કલબો હતી. તેમાં ૨૦૦ ઉપરાંત મ્યુઝિયમો છે. પોલેન્ડની સૌથી મોટી નદી વિસ્તુલા ૬૭૮ માઈલ લાંબી છે. અને બીજી ઓદ્રા ૫૩૮ માઈલ લાંબી છે. તેનું રનીઆડવી સરોવર ૪૧ ચોરસ માઈલ જેટલું મોટું છે. પોલિશ પુરુષોની સરેરાશ ઉંમર ૬૪.૮ વર્ષની અને સ્ત્રીઓની ૭૦.૫ વર્ષની છે. આ તેનું ઉચ્ચ જીવન ધોરણ દર્શાવે છે. આ દેશમાં ૧૯૩૮માં ૨૫ ટકા નિરક્ષરતા હતી તે હવે લગભગ નાબૂદ થઈ છે. દેશમાં ૪૮૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકાલયો, ૬૪ રંગભૂમિ અને ૩૩૦૦ જેટલાં સિનેમા ગૃહો છે. ૫૫ લાખ લોકો પાસે રેડિયો સેટ છે. અને ૬૪૭૬૦૦ લોકો પાસે ટેલિવિઝન સેટ છે. ૧૯૬૦માં રોમમાં રમાયેલ વિશ્વ ઓલિમ્પિક રમતોમાં પોલેન્ડના ખેલાડીઓએ ૧૨માંથી ૪ સુવર્ણચંદ્રક, ૨૨માંથી ૮ રૌપ્યચંદ્રક અને ૩૩માંથી ૧૧ કાંસાના પદકો મેળવ્યા હતા.

પાટનગર - વોસો

હવે આપણે વોસો ખીણમાં આવેલા પોલેન્ડના પાટનગર વોસોમાંથી આપણી પોલેન્ડયાત્રા શરૂ કરીએ. ત્યાંની

પ્રવાસ સંસ્થા ‘ઓર્બિસ’ની હોટલમાં જ ઊતરવું સગવડ-ભર્યું છે. વિસ્તુલા નદીના મધ્યસ્થાને દરિયાની સપાટીથી ૧૧૫ મીટરની ઊંચાઈએ આવેલા આ શહેરની વસ્તી ૧૨ લાખથી વધુ છે. વોસોમાં ઝેરાન મોટરોનું કારખાનું અને વોસો સ્ટીલ કારખાનું ખૂબ મોટાં ઔદ્યોગિક સ્થળો છે. રાષ્ટ્રીય મ્યુઝિયમ, લશ્કરી મ્યુઝિયમ અને વોસો શહેરના ઇતિહાસનું સંગ્રહાલય જેવા લાયક છે. ડેન્માર્કના શિલ્પી થોરવાલ્ડસે કંડારેલાં નિકોલાસ કોપરનિકસ અને પ્રિન્સ જોસેફ પોનિયાતોવસ્કીનાં સ્મારકો તથા સંગીતકાર શોપિનનાં સ્મારકો જેવાનું ભૂલવું ન જોઈએ. તેનો સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનનો ભગ્ય મહેલ દેશના લોકોના સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાન પ્રત્યેના પ્રેમના મૂર્ત સ્વરૂપે ખડો છે. જૂના શહેરને તેની મૂળ રચના પ્રમાણે ફરીથી બાંધવામાં આવ્યું છે. અને તેનું જૂનું માર્કેટ સ્થળ ૧૬મી અને ૧૮મી સદીના ઘરો અને રંગીન લીંત-ચિત્રોથી તેની સદીઓ જૂની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે. સેયમ (Seym) વિધાન સભાનું મકાન પણ આધુનિક સ્થાપત્ય કલાનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

વોસોથી ૬૦ કિલોમીટર દૂર પિબિકા નદીને કાંઠે આવેલું વાર્કો પોલાંડના વીર કાઝીમિર્જા પુલાસ્કીનું જન્મ સ્થળ છે. ૬૦ કિલોમીટર દૂર આવેલું ઓવિર્જમાં લોકોના પોશાક અને તેનું ઘેરોક દેવળ જોઈ આપણે ૬૦ કિલોમીટરે નાઈબોરોવના સુંદર ઉપવનમાં અઢારમી સદીનો મહેલ જોઈએ. ઝેલાઝેવા વોલામાં સંગીતકાર શોપિનનું જન્મ સ્થળ અને મ્યુઝિયમ છે અને દર રવિવારે ત્યાં બાણીતા પિયાનો વાદકોનું સંગીત સાંભળવા મળે છે.

પોલેન્ડનું બીજું અગત્યનું શહેર ક્રાકોવ છે. ઈ.સ. ૧૫૯૬ સુધી ક્રાકોવ પોલેન્ડનું પાટનગર હતું. તે વોસોથી ૩૦૦ કિ.મી. દક્ષિણે આવેલું છે અને તેનો વિસ્તાર ૨૩૦ ચો.કિ.મી. છે અને તેની વસ્તી પાંચ લાખથી વધુ છે. આ શહેરમાં જૂનાં સ્થાપત્યનાં ઐતિહાસિક મકાનો આવેલાં છે. ઈ.સ. ૧૩૬૪માં ક્રાકોવ વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ હતી. ક્રાકોવનો પથ્થરે પથ્થર જીવંત છે. તેના બાબીકન અને ફ્લોરિયન દરવાજા ૧૫મી સદીનું સુંદર શિલ્પ રજૂ કરે છે અને વોવેલ કેસલ સોળમી સદીના રાબા સિગિસ્મુન્ડ ઓગસ્ટનો વૈભવ દર્શાવે છે. તેમાં પડદા બનાવનારની કલાના ૧૩૦ વિવિધ દુર્લભ નમૂના છે. આ પડદાઓ નાઝી આક્રમણ વખતે કેનેડા લઈ જવામાં આવ્યા હતા અને ૧૯૬૧માં તે પાછા મેળવાયા હતા. ત્યાંના દેવળમાં

સૌથી મોટો સિગિસ્મુન્ડ-ઘાંટ લટકે છે. અહીં ઓર્બિસની કાંકુરદી હોટલમાં જ ઊતરવું ઠીક રહે છે. દર વર્ષે જૂનમાં 'લાઈટોનિક' ઉત્સવ ઊજવે છે. કાકોવથી ૬૦ કિ.મી. દૂર ઓસવિચમાં નાઝી લોકોએ ત્રાસ છાવણી રાખી હતી અને અહીં શહીદીના ઇતિહાસનું સંગ્રહાલય છે. અહીં ૪૦ લાખ લોકોને મારી નાખવામાં આવ્યાં હતાં ! કોરોવિસ અપર સિલેશિયાનું પાટનગર અને અત્યંત શક્તિશાળી ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર છે. પાસેના ચોરઝોવ ઉપવનમાં આકાશ દર્શન કરાવતું પ્લેનેટોરિયમ આવેલું છે. અહીં કોલસાની ખાણો, ધાતુ, અને રસાયણોનાં કારખાનાં છે. કાકોવથી થોડે દૂર વાઈલિઝકામાં ૧૦મી સદીની મીઠાની ખાણ છે અને ભૂગર્ભમાં મીઠાના ખડકોમાં સુંદર શિલ્પકૃતિઓ કંડારેલી છે. ઝાકોપેનથી ૬ કિ.મી. દૂર પોરોનિનમાં ૧૯૧૩-૧૪ દરમિયાન રશિયન ક્રાંતિવીર લેનિન વસેલા હતા. ઝાકોપેન તાત્રા પર્વતોની તળેટીમાં આવેલું છે અને શિયાળુ રમતો રમવા માટે જાણીતું છે. ઝાકોપેનથી ૫૦ કિ.મી. દૂર પૌનિની ચુરોપનું એક અજોડ રમ્ય સ્થળ છે. કાકોવ પાસેનું નોવા હુટા નામે એક લાખની વસ્તી ધરાવતું ધાતુના કારખાનાનું ઔદ્યોગિક નગર છે. કાકોવમાં કાપડ હોલ તથા સેંટ મેરીના દેવળમાં પંદરમી સદીમાં વિટ સ્ટોએ કંડારેલ મહાન વેદી-સ્તંભ ભવ્ય સ્થાપત્યના નમૂનાઓ છે.

લોડકા નદીને કિનારે આવેલું પોલેંડના ત્રીજા મહારાજના શહેર લોઝને અમદાવાદ સાથે સરખાવી શકાય. કારણ તે કાપડ ઉદ્યોગનું સૌથી મોટું કેન્દ્ર છે. તેની વસ્તી ૭ લાખથી વધુ છે અને વિસ્તાર ૨૧૨ ચોરસ કિ.મી. છે. ૧૮મી સદી સુધી તે એક નાના કચ્છા જેવું ગામડું હતું ૧૯મી સદીમાં-૧૮૨૧માં તેને કારખાના નગરનો પરવાનો મળ્યો. ૧૮૩૦માં ૫૦૦૦ની વસ્તી ધરાવતું આ સ્થળ અઢારમી સદીને અંતે અહીં લાખની વસ્તીવાળું બન્યું. અત્યારે લોઝમાં છ વિદ્યાપીઠો અને કોલેજો, અનેક વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓ અને ફિલ્મ સ્ટુડિયો છે અને તેની ફિલ્મ સ્કૂલ જોવા જેવી છે.

ઓદ્રા નદીને કિનારે આવેલું પ્રોકલાવ શહેર ઐતિહાસિક રમારકોના સંગ્રહાલય સમું છે, તેની વસ્તી લગભગ પાંચ લાખ જેટલી છે. તેનો ગૌરવિક સ્થાપત્ય કલાના નમૂના ૩૫ સુંદર ટાઉન હોલ ભવ્ય આકર્ષણ પૂરું પાડે છે. ૧૦મી સદીથી એ પોલેંડના જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવતું આવ્યું છે અને તે એક વખત જર્મનીના બર્લિન

સમાન ગણાતું. તે યૌવનનું શહેર છે. અહીંના ભાગ્યે જ ૮ ટકા જેટલા રહેવાસીઓ ૫૦ વર્ષથી વધુ ઉંમરના હશે. ૧૯૪૮માં અહીં બુલ્લિવાદીઓની પરિષદ ભરાઈ અને વિશ્વશાંતિ આંદોલન શરૂ થયેલું. તેમાં પ્રો. ફ્રેડરિક બેલિઓ કયુરી અને મહાન ચિત્રકાર પિકાસોએ ભાગ લીધો હતો. ૧૨૬ કિ.મી. દૂર ત્રણ કલાકની ટ્રેનની મુસાફરી કરી જેલિનિયા ગોરા મારફત કાર્કોનોઝના પર્વતીય સ્થળે જઈ તેના ૧૬૦૮ મીટર ઊંચા સ્તિબકા શિખરે પહોંચવા ચેર-લિફ્ટ (ખુરશી)માં બેસી યાત્રિક રીતે ચડતાં ચડતાં પર્વતની શોભા જોવાની મળે અનેરી છે. જે હૃદયરોગ કે રક્તબ્રમણની કોઈ માંદગી થઈ હોય તો પોલાનિકા, ડુઝનિકિ કે કુડોવાના હવાપાણીની અસરથી તે જશે. ડુઝનિકિમાં દર વર્ષે ઓગસ્ટમાં ઓપિનની સ્મૃતિમાં ભવ્ય સંગીતોત્સવ ઊજવાય છે.

અપર સિલેશિયાનું મુખ્ય શહેર કાટોવિસ ૧૯ મી સદીના અંતે ફૂલ્યું ફાલ્યું ત્યાં સુધી તે એક નાનું ગામડું હતું. અહીં જસત અને લોખંડની ફાઉન્ડ્રી સ્થપાઈ. સિલેશિયા પ્રાંતના સૌથી જૂના બાયહોમ શહેરમાં કુશળ કારીગરો વસે છે અને તેમાં કેટલાંક દેવળો ૪૦૦, ૫૦૦ વર્ષ કરતાં વધુ જૂનાં છે.

વાર્ટા નદીને કાંઠે આવેલા પોઝનાનમાં દર વર્ષે આંતરરાષ્ટ્રીય મેળો ભરાય છે અને દર પાંચ વર્ષે ત્યાં હેનિક વિએનિયાવસ્કી વાયોલિન વાદનની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધા યોજાય છે. પોઝનાન ૮૮ ચોરસ માઈલમાં વિસ્તરેલું છે અને લગભગ સાડાચાર લાખની વસ્તી ધરાવે છે. અહીંનો ૧૬ મી સદીનો રેનેશાં ટાઉન હોલ (મહાન પોલેંડનું સંગ્રહાલય) આકર્ષણ રૂપ બન્યો છે. પોઝનાનમાં - 'ઓર્બિસ'ની 'બજાર' હોટલમાં જ ઊતરજો. ત્યાંથી ૨૦ કિ. મી. દૂર ભવ્ય ઓક વૃક્ષોવાળાં ઉપવનમાં આવેલો રોગવિનના મહેલમાંનો ચિત્રસંગ્રહ પ્રકૃતિ અને માનવી સર્જિત સુંદરતાનો સુમેળ સાધે છે. ૬૦ કિ.મી. દૂર ગિનઝનોમાં ઈ.સ. ૧૦૦૦ માં બહાદુર બોલેસ્લોસે પાદશાહ ઓદ્રો ત્રીજા પાસે પોલેંડની સાર્વભોમ સત્તા સ્વીકારાવી હતી. તે દેવળનાં કાંસાનાં બારણાં પર બારમી સદીમાં કંડારેલ સંત એદલબર્ટના જીવન પ્રસંગો છે. કોર્નિકમાં ડુન્ડોલોજિકલ બગીચા ખૂબ આકર્ષક અને મનોહર છે. ૧૧૦ કિ. મી. દૂર કુઝવિકામાં પોલેંડના મધ્યકાલીન પિઆસ્ટ વંશની શરૂઆત થઈ હતી અને અહીં ઘાતકી રાજા પોપિઅલને ઊંદરોએ જીવતો કરી

આધો હતો તે ઉંદરોનો ટાવર મિનારો અને મહેલના ખંડેરો જેવાં જેવાં છે. આની પાસે જ સુંદર ગોચરો સરોવરમાં નૌકાવિહારની મજા માણી શકાય છે. સ્ટ્રેઝેલનોના સૌથી જૂનાં રોમન યુગનાં કેતરણીવાળા થાંભલા ઇતિહાસ અને કલાનો સમન્વય સૂચવે છે. પોઝનાન ૧૫ મી સદીથી સત્તરમી સદીની અધવચ્ચ સુધી અત્યંત આબાદી લોગવતું યુરોપનું એક મુખ્ય વેપારકેન્દ્ર હતું. ૧૯૧૯માં બિશપ લુપ્રાન્સ્કીએ અહીં એકેડેમી તરીકે ઓળખાતી શાળા સ્થાપી હતી. સંગીતના વાજિત્રોતું સંગ્રહસ્થાન આપણને તેની વિચિત્રતા અને વિવિધતાથી આશ્ચર્ય પમાડે છે. પશ્ચિમ સમુદ્ર કિનારે ઓદ્રા નદીના મુખ ઝેસિન અખાત પાસે આવેલ ઝેસિન શહેરમાં વહાણો બંધાય છે. ૧૯૪૫માં તે પોલેંડને કબજે આવ્યું ત્યારે તે વસ્તી વિહીન અને ત્રીજા ભાગે નાશ પામેલું હતું. આજે તે બાલીક સમુદ્રનું સૌથી મોટું બંદર છે અને દરવર્ષે ત્યાંથી એક કરોડ ટન વજનનો માલ જહાજોમાં ચઢે કિતરે છે અને હાલ તેની વસ્તી ૩ લાખની છે. ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ વોસોથી બીજો નંબરે આવે છે. ઝેસિનના રાજ-કુળમાં આવેલું પુરાતત્ત્વ કેન્દ્ર આ શહેરનો ૮ મી સદીથી અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ કહે છે.

ધનસ્ક અખાતને કિનારે ત્રિ-નગર ધનસ્ક ધ્યનિયા અને સોપોટ આવેલાં છે. તેમાં ધનસ્ક દુનિયામાં પાંચમા નંબરનું વહાણ બાંધકામના ઉદ્યોગનું શહેર છે. આ ઉદ્યોગ-માં ૧૨૦૦૦ કામદારો રોકાયેલા છે. ધનસ્ક બંદર આ ત્રણ નગરોમાં સૌથી મોટું છે. ૧૬ મી અને ૧૭ મી સદીમાં તે યુરોપનું એક મુખ્ય બંદર હતું. તેનું ૧૪મી સદીનું જિંટડા (કેન) ઘર જેવા જેવું છે. તેના ટાઉન-હોલના મિનારા પર રાજા સિગિસ્મુંડ ઓગસ્ટની પ્રતિમા બેઠેલું શેરીમાં દ્રોર આતુંસો (આર્થર્નો દરબારગઢ) નું ભવ્ય મકાન છે. શહેર પર શાસક દૃષ્ટિએ જોતું સ્થાણી કુમારી મેરીનું દેવળ ૨૫૦૦૦ પૂજકોને સમાવી શકે તેવું યુરોપના સૌથી મોટા દેવળોમાંનું એક છે. જૂન માસને અંતે અહીં ‘મેરીટાઇમ-દરિયાઈ-દિનો’ જાજ-વાય છે. ઓલિવા ભાગમાં ૧૮મી સદીનો સુંદર બગીચો છે. અહીં મોનોવોલ હોટલમાં મુસાફરોને બધી સગવડ મળે છે. શહેરની લાંબી માર્કેટ, લાંબી શેરી અને ઓર્ગના શેરી તથા લીલા અને સોનેરી દરવાજા સુંદર કલા-કારી-ગરીવાળું સ્થાપત્ય રજૂ કરે છે. ધ્યનિયા શહેર ૧૯૨૪-૩૬ વચ્ચે બંધાયું અને હાલ દોઢ લાખની વસ્તી ધરાવે

છે. પરંતુ ૧૯૧૯ માં ત્યાં ફક્ત ૯૦૦ માનવો વસતાં હતાં! દરિયામાં ફરવા જવા માટેનું આ સુંદર સ્થળ છે. સોપોટનો રેતીવાળો સુંદર કિનારો સમુદ્ર સ્નાનના શોખીનો-ને આકર્ષે છે. ૬૦ કિ.મી. દૂર આવેલ માલ્બોર્ક પોલેંડ ૧૫ મી સદીમાં જાતું હતું અને ત્યાં ટ્યુટોનિક સામંતોનો મજબૂત ગઢ છે. ૧૨૦ કિ.મી. દૂર આવેલા ક્રોમ્બાર્કમાં મહાન પોલિશ ખગોળવેત્તા કોપરનિકસે ૪૦ વર્ષ સુધી તેનું જીવનકાર્ય કર્યું હતું. લેબા સમુદ્ર-સ્નાનના શોખીનો માટે જાણીતું સ્થળ છે. કાઝુબિયન સ્વી-ઝર્લેન્ડ સરોવરો જંગલો અને કુંગરોવાળું રમ્ય પ્રકૃતિ સૌંદર્ય ધામ છે. ત્યાં ટેકરીઓમાં રડનિયા નદી વહે છે અને બીજે સૌથી મોટું સરોવર છે. અઠવાડિયાના કામનો થાક આ સ્થળે અદશ્ય થાય છે.

માઝુરિયા અને ઓગસ્ટોવ જિલ્લા સહસ્ત્ર સરોવરનો પ્રદેશ ગણાય છે. આ પ્રદેશનું ઓલઝટિન વોસોથી ૨૨૦ કિ.મી. દૂર લયના નદીને કિનારે આવેલું છે અને તે નદીની સુંદર ખીણ શહેરના વચ્ચેથી બે ભાગ કરે છે. અને શહેર પાસે દલુજ, કીઝવે અને ઉઝિયલ સરોવરો આવ્યાં છે. અહીં ખેતીવાડી કોલેજ છે. અને ૧૪ મી સદીના ગોથિક કેસલમાં પોલિશ લોકસાહિત્યનું સુંદર સંગ્રહસ્થાન છે. હોડી અને તાંબુ સાથે આ સરોવર પ્રદેશ-ની સહેલગાહે સ્વર્ગીય આનંદ લૂંટવા અનેક યુવાન સ્ત્રી પુરુષો આવે છે. પિલાઝ્કી કાઝેરી અને સ્ટેર જાપ્તોન્કીમાં લોકો મચ્છી મારવા છાવણીઓ નાખે છે. ૧૪૧૦ માં ટ્યુટોનિક સામંતો સાથેના યુદ્ધક્ષેત્રમાં જ મિત્ર રાજ્યો-ના પોલાંડ લિથુઆનિયા અને રશિયાના લશ્કરોએ ભવ્ય વિજય મેળવ્યો હતો. ઓગસ્ટોવનો સરોવર પ્રદેશ નદીઓ અને સરોવરોથી એવો ગૂંથાયો છે કે નૌકા વિહારીઓની હોડીઓ તેમાં સંતાકૂકડી રમ્યા જ કરે છે. એના પાણીમાંથી સફેદ મચ્છી મળે છે.

નાઝીઓની પકડમાંથી બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ૧૯૪૪માં પ્રથમ મુક્તિ પામનાર શહેર લુબલીન ૧૯૪૫ના જાન્યુઆરી સુધી પોલેંડનું પાટનગર રહ્યું. અહીં ૧૫૬૯ માં પોલેંડ અને લિથુઆનિયાનું ‘લુબલીન-એડાણ’ થયું. રાજાનું ન્યાયમંદિર અહીં હતું. લુબલીનમાં આવેલું કમર્શિયલ વિહિકલ-વ્યાપારિક વાહનોનું કારખાનું ખૂબ મોટું છે. તેનો કાકેવ દરવાજો ૧૪મી સદીનો અને ટ્રિનીટસ્કો દરવાજો ૧૬મી સદીનો છે. અહીંના દેવળમાં બાથઝેન્ટીન કલાનાં દીવાલ ચિત્રો છે. બિડગોઝ નહેર અને બ્રડા

નદીને કિનારે આવેલું નદીનું જૂનું ખંદર બિડગોઝ અહીં લાખની વસ્તીવાળું શહેર છે. ૧૯૪૬માં તેને પોલેંડની પ્રજાનું મહત્વનું શોભા ચિહ્ન - યુનવાલ્ડ કોસ અર્પણ થયો હતો. ઘડા નદી પર ૧૫ મી સદીનો અનાજનો કોઠાર છે. બિડગોઝ પ્રાન્તના સાંસ્કૃતિક જીવનનું મહત્વનું કેન્દ્ર તોરુન છે. તોરુન શહેરનો ઇતિહાસ પોલેંડના ઇથ્યુટોનિક શાસન સાથેના સંઘર્ષનો સાક્ષી છે. તોરુન કલા અને સ્થાપત્યથી સમૃદ્ધ છે. ૧૯૪૫માં તોરુનમાં નિકૌલાસ કોપરનિકસ વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ હતી.

ઉત્તર-પૂર્વ પોલેંડમાં ખ્યાલા નદીને કિનારે આવેલું ખ્યાલિસ્લોઝ દોઢ લાખની વસ્તીવાળું કાપડ ઉદ્યોગનું નગર છે. તેના અઢારમી સદીના બ્રાનિક મહેલમાં હાલ મેડિકલ એકેડેમી કામ કરે છે અને તેમાં સંશોધનનું કામ ચાલે છે અને ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ વૈદકીય અભ્યાસ કરે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં આ નગરનો ૭૫ ટકા ભાગ નાશ પામ્યો હતો. આજે ફરીથી તે વધુ શક્તિશાળી બની ઊભું છે.

સિલેસિયા પ્રદેશનું ઓપેલે ૧૯૪૫માં પોલેંડને સોંપાયું. ત્યાં જે પુરાતત્વનું સંશોધન અને ખોદકામ ચાલે છે તેથી તેના સ્લાવ મૂળો પર પ્રકાશ પડે છે. ક્રોવિસ પ્રદેશનું ઝેસ્લોશોવા એ પોલિશ રોમન કેથોલિક સંપ્રદાય માટે વાટો નદી પર આવેલું યાત્રા ધામ છે. તેનું જરના ગોરા પર આવેલું દેવળ અને મઠ ૧૪ મી સદીની મેડોનાની મૂર્તિ અને અનેક મૂલ્યવાન કલાત્મક વસ્તુઓ ધરાવે છે. ઝેસ્લોશોવામાં મોટું સ્ટીલનું કારખાનું છે. પોલેંડનું સૌથી જૂનું ૧૮૦૦ વર્ષ પહેલાનું કાલિઝ શહેર પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં લગભગ નાશ પામ્યું હતું. તેમાં સૌથી જૂનું મકાન ૧૪ મી સદીનો ડોરાકા મિનારો છે. ૧૯૧૪માં આ શહેરને બાળી નાખવામાં આવ્યું હતું. અને તેની વસ્તી માત્ર ૫૦૦૦ની રહી હતી. ૧૯૨૮ માં સ્વતંત્ર પોલેંડે તેને ફરીથી બાંધ્યું અને ૫૮૩૦૦૦ની વસ્તી થઈ. અહીંના કાલિસિયા અને પોલોનસ પિયાનોની ડુનિયાભરમાં નિકાસ થાય છે. અહીંની ટીંગલીઓ અને નાતાલ વૃક્ષોની બનાવટ વખણાય છે. આધુનિક પોલિશ કલાની ગેલેરી અહીં છે. દસમી સદીમાં વસેલા પ્લોઝ શહેરમાં પોલેંડની સૌથી મોટી બનીજ તેલની રિફાઈનરી અને પેટ્રોકેમિકલ કારખાનું છે. એનો વિસ્તાર ૪૦૫ એકર અને તેની તેલની પાઈપ લાઈન ૧૩૮૮ માઈલ લાંબી છે. એમાં ૧૦૦૦૦ ઉપરાંત કામદારો કામ કરે છે.

સપ્ટેમ્બર માસમાં પોલેંડમાં પાક લણણી ઉત્સવ ઊજવાય છે ત્યારે હજારો યુવકો અને યુવતીઓ તેમના પ્રાદેશિક પોશાકોમાં નૃત્ય સમારંભ માણે છે. પોલેંડની ફિલ્મો 'Ashes and the Diamond' 'Canal' અને 'Mother Joan of the Angles' ને આંતરરાષ્ટ્રીય પારિતોષિક મળ્યાં છે. સાહિત્યકાર હેનિક સિંડીવિચ અને રેમોન્ટને નોબેલ પારિતોષિક અર્પણ થયાં છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં અત્યંત વિનાશ પામેલા પોલેંડે નવું જીવન અને વધુ શક્તિ મેળવ્યાં છે. એ વીર પ્રજાએ સંસ્કૃતિ અને સૌંદર્ય વધારવા શક્તિ વાપરી છે.

ઈટાલીનો પ્રવાસ

ભારત માફક ત્રણે બાજુ ભૂમધ્ય સમુદ્રથી વીંટળાયેલો અને ઉત્તરમાં હિમાલય જેવા આલ્પ્સ પર્વતનો મુકુટ ધરતો યુરોપના પગ સમો ઈટાલી દેશ તેના નામ માત્રથી આપણા મનમાં રોમન સંસ્કૃતિ, પાદશાહોના વૈભવી વિલાસ, મહાન કલાકાર માઈકલ એન્જેલો, રાફાએલ. મહાન કવિઓ વર્ગિલ, દાન્ટે, સોનેટને પ્રચલિત કરનાર પેટ્રાર્ક અને યુરોપનો પ્રથમ વાર્તાકાર બાકોચિયો, આધુનિક નાટ્યકાર પિરાન્દેલ્લો તથા વીર મેઝીની અને ગેરી-બાલ્ડીનાં નામો અને તેમનાં સંસ્મરણો જગાડે છે. ઈટાલીના નામ સાથે સુંદર શહેરો, રોમ, વેનિસ, મિલાન, નેપલ્સ, ફ્લોરેન્સ તથા અનેક કલાધામો જોડાયેલાં છે એટલે ઈટાલીનો પ્રવાસ સુંદર શહેરો, રમ્ય પ્રકૃતિ સ્થાનો અને કલાક્ષેત્રોનો પ્રવાસ ગણી શકાય. યુરોપની સંસ્કૃતિનું અને બહુતિનું ઈટાલી પારણું છે. ઈટાલીનો પ્રવાસ કરતાં પહેલાં મુંબઈમાં ચર્ચગેટ સ્ટેશન સામે અલ-ઈટાલિયા વિમાની પ્રવાસની કચેરી અને E. N. I. T. કચેરી (C/o ઈટાલીયન કેન્સ્યુલેટ જનરલ, દિનશા વામ્બા રોડ, મુંબઈ -૧)નો સંપર્ક સાધી જરૂરી માહિતી મેળવી લેવી જોઈએ, જેથી આપણો પ્રવાસ સફળ થાય. ઈટાલીમાં સ્ટીમર મારફત અથવા વિમાન મારફત જઈ શકાય અને ત્યાં જતાં પહેલાં પાસપોર્ટ-વીસા મેળવવા જરૂરી છે. છ મહિના માટે તે મળી શકે છે. ઈટાલીમાં ગમે તેટલું પરદેશી નાણું લઈ જઈ શકાય છે અને તે ઈટાલીયન નાણું 'લિરે'માં બદલાવી શકાય છે. સિસીલી અને આર્ડનિયાના ટાપુઓ ઈટાલીની હકૂમત હેઠળના પ્રદેશ છે. પૂર્વની ઓક અને યુરોપની સંસ્કૃતિ તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમ એટલે યુરોપના વેપારનું ઈટાલી મિલન સંગમસ્થાન છે.

ઈટાલી ૧૨૦૦ કિલોમીટર લાંબો અને ૩૦૧૦૫૪ ચોરસ કિલોમીટરનો વિસ્તાર ધરાવતો દેશ છે. ઉત્તરના આદ્ય પર્વતથી છવાયેલા પ્રદેશમાં મોંટબ્લેંક (૧૫૭૮૧ ફૂટ) મોન્ટે રોઝા, મેટર હોર્ન અને ગ્રાન પેરેડિઝો તેના સૌથી ઊંચાં શિખરો છે. સિસીલીમાં એટના અને નેપલ્સમાં થોડેક અંશે વિસુવિયસ નામે જાણીત જ્વાલા-મુખીઓ છે. અનેક નદીઓમાં સૌથી મોટી નદી 'પો' આદ્યસમાંથી નીકળી ૪૧૮ માઈલ વહી એડ્રિયાટિક સમુદ્રને મળે છે અને બીજી નદી ટાઈબર ૨૪૪ માઈલ લાંબી છે. ઈટાલીની વસ્તી ૫ કરોડની છે. અને તેમાં દર વર્ષે ૩ થી ૪ લાખનો વધારો થાય છે. દર ચોરસ માઈલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૪૩૦ નું છે. પરંતુ નેપલ્સ પ્રાંતમાં તે દર ચોરસ માઈલે ૫૪૨૦ નું છે. વસંત ઋતુમાં યુરોપનો આ બગીચો સૌથી સુંદર લાગે છે. અને ઉનાળામાં પ્રવાસીઓની અહીં ઠઠ જામે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં અહીંની ૫૦ ટકા વસ્તી ખેતીકામ કરતી પરંતુ યુદ્ધ બાદ ફક્ત ૨૭ ટકા વસ્તી ખેતીવાડીમાં રોકાયેલી છે. જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ના બંધારણ મુજબ ઈટાલી પાર્લામેન્ટરી પ્રજાસત્તાક દેશ છે અને તેના બે ગૃહો - ડેપ્યુટિયસે અને સેનેટર્સના છે. ઈટાલી ૨૦ પ્રાદેશિક રાજ્યો - પ્રાંતોમાં વહેંચાયેલો છે. કેથોલિક ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનું તે સૌથી મોટું મથક અને તેના વડા ધર્મશુરુ પોપના શાસનવાળું વેટિકન સીટી કેથોલિક ધર્મીઓનું મહાન યાત્રાધામ છે. એક વખત આખા યુરોપમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પોપનું વર્ચસ્વ હતું પરંતુ કેથોલિક ધર્મમાં સડો પેસતાં જર્મનીના માર્ટિન લ્યુથરે બાઈબલનો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો અને ધર્મશુરુઓના ધર્મગો સામે બંડ કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયનો નેજો ફેરકાઠ્યો.

હવે આપણે ઈટાલીના પ્રાંતોના પ્રદેશોના પ્રવાસી આકર્ષણો જોઈએ. ઈટાલીમાં રેલવેનો પ્રવાસ આરામદાયક અને આનંદદાયક છે. છતાં મોટરથી પ્રવાસ કરવામાં સૌથી વધુ મજા પડે છે. ઈટાલીમાં ત્રણ પ્રકારના રસ્તા છે. પ્રથમ વર્ગના ૩૦૦૦૦ કિલોમીટરના Strade Statali કેન્દ્ર સરકારના ૭૫૦૦૦ કિલોમીટરના પ્રાંતીય સરકારના બીજા વર્ગના Strade Provincialin અને ૮૦૦૦૦ કિલોમીટર ઉપરાંતના ત્રીજા વર્ગના Strade comunali જનતાના શહેરી વિસ્તાર માટેના. ઈટાલીની રાજધાની રોમા-રોમ છે.

પર્વતીય પ્રદેશ “ પૈડમોન્ટ ”

પૈડમોન્ટનો એક તૃતીયાંશ પ્રદેશ પર્વતીય છે અને દરિયાઈ સપાટીથી ૪૦૦૦ ફૂટ ઊંચે છે. પૈડમોન્ટની સુંદર ખીણો અને પૈડમોન્ટને આદ્ય પર્વતીય પ્રદેશ પ્રકૃતિની ભવ્ય સુંદરતા પ્રગટ કરે છે. પર્વતીય આદ્ય ખરેખર વાલ-દ-’ અવોસ્તા પ્રદેશમાં છે. મોન્ટ બ્લેંક અને ગ્રાન પેરેડિઝો તથા મોન્ટે રોઝા અને મેટરહોર્ન પર્વતોની અત્યંત રમણીય ખીણો કયો પ્રવાસી ભૂલી શકે તેમ છે ! મોન્ટ બ્લેંક અને મહાન સેન્ટ બર્નાર્ડની ખડકમાં ખોદી કાઢેલી ટનલો-ઇજનેરી કૌશલના અદ્ભુત નમૂનાઓ છે. મોટરો, વિમાનો, એન્જિનોનાં કારખાનાં અહીં પૈડમોન્ટમાં છે. શિયાળુ ખરફની રમતો રમવા શિયાળા અને ઉનાળામાં સહેલાણીઓ અહીં આવી જાય છે. અહીંના અનેક નાનાં મોટાં સરોવરો આ રમણીય પ્રદેશની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. અહીંના મુખ્ય શહેર તુરીનનું કલાત્મક ચીનાઈ માટીકામ, કોલોનની સુંદર ભરેલી કિનાર-લેસ ‘તોમ્બોલો’ વેલેન્ઝાનાં સુંદર રત્ન-જડિત આભૂષણો કેાનું મન નહિ હરે ? માંસાહારી વાનગીઓના રસિયાઓ ‘ફ્રાન્ડુતા’ અને ‘બગ્નાકોદા’ ચાખે તો જ તેનો અનુપમ સ્વાદ માણી શકે-જાણી શકે. તુરીનમાં પેલેઝો માદામા, બાદશાહી મહેલ, સુંદર બેરોક શૈલીના સ્થાપત્યો છે અને ગેલેરિયા સ્પોલિયા ઈટાલિયન ફલોમિશ અને ડચ કલાકૃતિઓનું સંગ્રહસ્થાન છે. અસ્ટી, ચિયેરી, પિનેરોલો વગેરે સ્થળોનાં દેવળો અને ગદો પ્રાસાદો મધ્યકાલીન જમાનાની છાપ પ્રગટ કરે છે. તુરીનનો પેલેટાઈન દરવાજો ઓગસ્ટસની કમાનો વગેરે રોમન અવશેષો તેમની પુરાણી ભવ્યતાની સાબ પૂરે છે. સેન્ટ વિન્સેન્ટ વાલ દ-’ અવોસ્તાનું ફેશનેબલ આરોગ્ય ધામ છે.

નયનરમ્ય સૌંદર્ય ધામો—

લિગુરીઆ ઈટાલીનો સૌથી નાનો પ્રાંત છે. તે ફ્રેંચ સરહદથી રપોઝિયાના અખાત સુધી ગોળ અને સાકડો લાંબાયેલો છે. પર્વત અને સમુદ્ર વચ્ચેના આ સમુદ્ર પર ત્યાંના લોકો વધુ આધાર રાખે છે અને તેઓ સાહસિક સમુદ્રખેડુ-ખલાસીઓ બન્યા છે. લિગુરીઆની સૌથી મહાન પેદાશ ફૂલોની છે. અને રંગબેરંગી નયનરમ્ય પુષ્પોનું તે સૌથી મોટું બજાર છે. તેનું જેનોઆ બંદર સૌથી અગત્યનું બંદર છે. જેનોઆની Via (શેરી-રસ્તો)

બદલી અને વિચા ગેરીઆદલી ઇટાલીની સૌથી સુંદર શેરીઓ છે. બિયાન્કો અને રોસ્સો મહેલોમાં ચિત્રકલાની સુંદર કૃતિઓ સંઘરાઈ છે. ઉનાળામાં રિવેરા દિ' પોજેન્તે અને રિવેરા દી' લેવાન્તે સ્નાન શોખીન યુવક-યુવતીઓના આનંદ પ્રમોદનાં સ્થળો બને છે.

લોમ્બાર્ડીમાં છેક ઉત્તરમાં 'જ' પર્વત છે. તેનું લોમ્બાર્ડ મેદાન અને લોમ્બાર્ડ સરોવરો પ્રવાસીને તેની વિવિધ વનસ્પતિ અને સુંદરતાથી આકર્ષે છે. તેનું મુખ્ય શહેર મિલાન ઇટાલિયન વેપારનું અગત્યનું સ્થળ છે. મિલાનમાં રોમન સ્થાપત્ય સન્ત એમ્બ્રોજિયો મધ્યકાલીન પીઆઝા દેઈ મરકન્ડી સ્કાલા ઓપેર હાઉસ જોવાલાયક સ્થળો છે. મિલાનની નાતાલની કેક "પાનેટ્ટોને" પ્રખ્યાત છે તેમજ 'ઓસ્સો બુકો' અને 'જુપા પવેસે' નો સ્વાદ માંસાહારીની જીભ પર હંમેશા ચાંટી રહે છે. પંદરમી સદીનું સુંદર ચિત્રિત દેવળ પોર્ટીનારી તથા મારિયા દેલ્લે ગ્રેઝી પાસે આવેલા સ્થળે આપણે જગવિખ્યાત કલાકાર 'મોના લિસા' ના સર્જક લિઓનાર્દો દ' વિન્સીનું મહાન ચિત્ર 'જિસસનું છેલ્લું વાળું' જોવાનું ચૂકીશું નહિ. અનેક મિનારાવાળું બર્ગોમો કલાધામોનું એક રત્ન છે. માન્યુઆના ડ્યુકલ પેલેસની દીવાલોનાં ચિત્રો નવ-જાગૃતિ કાળની કલાના ઉત્તમ નમૂના છે.

યુરોપનું શ્રીનગર - વેનીસ

વેનેશિયા ફ્લોલી અને વેનેશિયા જુલિયામાં આવેલું વેનિસ સમગ્ર દેશની સામ્રાજી જેવું છે. અહીં ૧૧૮ નાના ટાપુઓ ૧૫૦ નહેરોથી સંકળાયેલાં છે અને આ નહેરો પર ૪૦૦ પુલો છે. યુરોપના કાશ્મીરનું આ શ્રીનગર છે. રસ્તાઓને બદલે નહેરોમાં હોડીઓ દ્વારા વાહન વ્યવહાર ચાલે છે. આ અવર્ણનીય સુંદર શહેરને વર્ણવવામાં શબ્દો ઝાંખા પડે છે. પદ્મઆમાં સૌથી જૂની વિદ્યાપીઠ છે. આ પ્રદેશના બધા શહેરોમાં કલા અને સ્થાપત્યને ભૂતકાળમાં સારો વિકાસ થયો હતો. 'મુરાનો કાચ' અને બુરાનોની લેસકિનાર ખૂબ વખણાય છે. વેરોના શહેર શેક્સપિયરના નાટક 'વેરોનાના બે સફળસ્થો'ની યાદ આપે છે. વિન્સેન્ઝા અનુપમ સુંદર જાગૃતિકાળના મહેલોની કલા સમૃદ્ધિ ધરાવે છે, ટ્રિએસ્ટે તેના અખાતની આબુખાબુ એરડી થિયેટર બંધાયું છે. અને મધ્ય યુરોપનું તે અગત્યનું બંદર છે. લીડોને દરિયા કિનારો પ્રવાસીઓને રજા ગાળવા આમંત્રે છે.

ટ્રેન્ટીનો અને અલ્ટો અડિજનો આખો પ્રદેશ ડુંગર-માળા અને ખીણો અને ડોલોમાઇટથી છવાયેલો છે. અડિજની ખીણ એ ઉત્તર યુરોપમાં પ્રવેશવા માટે આલ્પ્સ પર્વતનો ઘાટ છે. બે હજાર વર્ષ પહેલાં વિજેતા લોકો યુરોપમાં વિજય મેળવવા અહીંથી પવંતો ચલી ઓળંગી ગયા હતા અને તે પછી પતિત રોમન પાદશાહત અને જર્મનીના લશ્કરો આ રસ્તે જ ઊતરી આવ્યા હતા. કેટલી સદીઓથી લેટિન અને જર્મન વંશના લોકો ટ્રેન્ટો અને બોલ્ઝાનોમાં વસે છે. પડોશમાંનું કદોર પ્રકૃતિ સુંદરીના વિહારનું વિશાળ અનુપમ ઉપવન બન્યું છે. આલ્પ્સના ડોલોમાઇટ પડકો સીધા ઊંચા રાક્ષસી દુર્ગો જેવા ઊભા છે. અને બદલાતા રંગોમાં તેમની ભવ્યતાનો પ્રભાવ તો હરિયાળા મુલાયમ ઘાસના ગાલી-ચાથી ઢંકાયેલા ઢાળો સાથે તુલના કરીએ ત્યારે જ જાણે પરીપ્રદેશ જેવો લાગે છે. આ પ્રદેશના પર્વતો ઢાળો ખીણો પર ચઢતા ઊતરતા પથરાયેલા સુંદર રસ્તાઓ પરથી પસાર થવું અને સુંદર દ્રશ્યો નિહાળવાં એ પણ એક અજોડ લહાવો છે. મુખ્ય નગર ટ્રેન્ટોમાં આવેલું સાંત એપોલિનેરનું દેવળ અને બુઓન કોન્સીગ્લીઓ કેસલનાં દર્શનથી ચિત્ત પ્રસન્ન બને છે. મેરાનોમાં થોડા-દોડની હરીફાઈઓ થાય છે. દ્રાક્ષની વાડીઓથી શોભતા ટાયરોલના લોકો લાકડામાંથી સુંદર વિવિધ મૂર્તિઓ વસ્તુઓ કોતરી-કંડારે છે તે જોતાં લોકોનો કલાપ્રેમ સ્પષ્ટ થાય છે. એ પ્રદેશે પ્રવાસીઓના આનંદપ્રમોદનાં સાધનો અને સગવડો માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

ઈ.સ. પૂર્વે ૧૮૭માં કોન્સલ એમિલિયસ લેપિડસે બંધાવેલા ઉત્તર ઇટાલી અને ખીજા પ્રદેશોને સાંઘતા માર્ગ પરથી એમિલિયા પ્રદેશે પોતાનું નામ લીધું છે. લોમ્બાર્ડી કે વેનેશિયામાંથી પો નદી ઓળંગી એમિલિયામાં પ્રવેશી શકાય. આ પ્રદેશ એડિવાટિક સમુદ્ર સુધી વિસ્તરેલો છે. આ પ્રદેશમાં ઠેરઠેર દરબારી કુટુંબોએ અમૂલ્ય કલાના ખજાનાઓને પોતાના અવશેષરૂપ મૂક્યા છે. પશ્ચિમ રોમન પાદશાહતનું છેલ્લું પાટનગર રેવેન્ના માઇકેક કલા-સમૃદ્ધિયુક્ત બાયઝન્ટાઈન રમારકોથી ચમકી રહ્યું છે. આ પ્રદેશના પાટનગર બોલોનામાં પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય ઉપરાંત આપણા કુતુબમિનારને યાદ આપતાં અસિનેલ્લી અને ગેરીસેન્દા નામના બે વિશ્વવિખ્યાત મિનારા છે. બોલોનાની રાષ્ટ્રીય ગેલેરીમાં મહાન ચિત્રકાર

રાફાએલનું 'Ecstasy of Saint Cecilia (સંત ચેચિલિયાનો ભાવાવેશ) એક અત્યંત મનોહર મૂલ્યવાન કલાકૃતિ છે. કવિ એરિઓરોએ પોતાના મહાકાવ્યને એસ્ટે કુટુંબના દરબારમાં ગાઈસંભળાવ્યું હતું. રેવેન્નામાં મહાકવિ દાન્તેએ દેશવટો વેઠીને જીવન વિતાવ્યું અને તેની આરામગાહ પણ અહીં જ છે. ફ્રાન્સેન્ઝામાં ચીનાઈ માટીની સુંદર વસ્તુઓ બને છે. રીમિનીથી થોડા માર્ગલ દૂર દુનિયાનું સૌથી જૂનું અને નાનું પ્રબલસત્તાક રાજ્ય સાનમેરિનો આવેલું છે.

સુંદર ભૂમિદર્શ્યો

વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર ભૂમિદર્શ્યો આપણને ઇટાલીમાં જોવા મળે છે. તેમાં સૌથી વધુ ઇટાલિયન લાક્ષણિકતા વાળાં દર્શ્યો ટસ્કની પ્રદેશમાં છે. ઇટાલીનો આ મધ્ય પ્રદેશ છે. તેરમી સદીથી સોળમી સદી સુધી થયેલા કલાવિકાસને જાણવા યાત્રીએ અહીં વધુ રોકાઈને ફ્લોરેન્સ, સિયેના, પિસ્ટોલા, લુક્કા અને પીસાની મુલાકાત લઈ ત્યાંનાં 'કલાધામો' જોવાં જોઈએ, તેમાં અનેક મહાન ચિત્રકારોની કૃતિઓમાં શ્રેષ્ઠ જોયોતો, લિયોનાર્દો અને માર્કલ એન્જેલોની કલાકૃતિઓ પણ છે. કવિ દાન્તે અને સોનેટ કાવ્યનો મહાન પ્રચારક પેટ્રાર્ક તથા રસિક વાર્તાકાર લોકાચિયો આ પ્રદેશનાં જ સંતાનો છે. નેપોલિયનની સ્મૃતિ જાળવતો એલબ્રા ટાપુ પણ આ પ્રદેશમાં આવેલો છે. પ્રાચીન ગ્રીસના એટ્રિકા સાથે ટસ્કનીને સરખાવીએ તો ફ્લોરેન્સ શહેરને ગ્રીસના પાટનગર એથેન્સ સાથે સરખાવી શકાય. ફ્લોરેન્સનું નામ આપણને દક્ષિણેની મહાન પરિચારિકા લેડી વિથ લેમ્પ - ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલની યાદ આવે છે. મેડિચી કબરોની આસપાસ મહાન શિલ્પી માર્કલ એન્જેલોએ કંઠારેલી અનુપમ કલાકૃતિઓ બની છે. અહીંની વિશ્વ વિખ્યાત યુક્લિડ ગેલેરીમાં ૧૩-૧૮ મી સદીના મહાન ઇટાલિયન અને પરદેશી કલાકારોની સુંદર કૃતિઓનો મેળો જામ્યો છે. એક પછી એકને જોતાં આપણે જાણે કલાના સાગરમાં સ્નાન કરતા હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે. પીટ્ટી ગેલેરીમાં રાફાએલ અને ટિશિયનની કલાકૃતિઓ આકર્ષે છે, ત્યારે નેશનલ મ્યુઝિયમમાં દોનાતેલ્લોની પ્રતિમાઓ તથા એકાદેમિયાની ગેલેરી તો માર્કલ એન્જેલોની પ્રબળ કલાસર્જક શક્તિની શાખ પૂરે છે. આ મહાન કલાકારો વિશે અનેક સચિત્ર પુસ્તકો લખાયાં છે. ફ્લોરેન્સમાં દર વર્ષે હસ્તકલાનું પ્રદર્શન-બજાર ભરાય છે. પીસાનો ઢળતો મિનારો આપ-

ણને - વૈજ્ઞાનિક ગેલેલિયોનું સ્મરણ કરાવે છે. સિયેના ઇટાલીનું સૌથી કલાત્મક નગર છે. તેમાં અનેક સુંદર દેવળો છે અને અઝોમાંના ફ્રાન્સ સેસ્કોનાં દીવાલચિત્રો ઇટાલિયન ચિત્રકલાના અત્યંત સુંદર નમૂનાઓ છે. સિયેનમાં પાક્ષીઓ ઉત્સવ અને ફ્લોરેન્સમાં વિવિધ રંગીન રાષ્ટ્રીય પોશાકોમાં રમતી ફૂટબોલ મેચ તેનાં ચિરં સ્મરણીય દર્શ્યો છે.

શાલેમાનના સમયનાં કેમેરિનો ફોર્મો અને એન્કોનામાં થયેલી ફૂચોને સંગઠિત કરતા 'ધ માર્ચિસ પ્રદેશ'નું એકત્રીકરણ ૧૩ મી સદીમાં પોપ ઇનોસન્ટ ત્રીજાએ કર્યું હતું. તેનું પાટનગર એન્કોના એટ્રિયાટિક સમુદ્ર પર આવેલું મહાન વેપારી બંદર છે. પેસારો રાજીનીનું જન્મસ્થળ અને ઉરવિનો ચિત્રકાર રાફાએલનું અને કલાકાર બ્રમ્તેનું જન્મસ્થળ આ પ્રદેશમાં છે. માએરાતા - પ્રાચીન વિદ્યાપીઠમાં ૧૬,૦૦૦ પુસ્તકોનું ગ્રંથાલય છે. પિસેનો રેશમનગર તરીકે જાણીતું છે. સમુદ્રકિનારે સ્નાનપ્રિય લોકોનાં પોણાં ખુલ્લાં શરીરો અને રંગીન છત્રીઓ વગેરે મેળાનું દર્શ્ય પૂરું પાડે છે.

ઉમ્બ્રીયા તો નમ્ર સંતોનો હરિયાળો પ્રદેશ છે. અસીસીના સંત ફ્રાંસિસ અને સંત કલેર નોર્ચિયાના સંત બેનેડિક્ટ, કાસ્થિયાના સાંતારીતાની આ પવિત્ર ભૂમિ છે. આ પ્રદેશના કલાકારોએ ચિત્રકલામાં આગવી ઉમ્બ્રીયન શૈલી અપનાવી છે. પાટનગર પેરુજિયામાં પરદેશીઓ માટે વિદ્યાપીઠ છે. ગુબીઓ અને સ્પોલેટોમાં બે દુનિયાનો ઉત્સવ જોજવાય છે. સરોવર ટ્રાસીએનો ઇટાલીનું ત્રીજું સૌથી મોટું સરોવર છે. અહીં જોજવાતા અનેક ધાર્મિક ઉત્સવો નવીનતા ઢાળે છે. જેવાં કે અસીસીમાં ક્ષમા-ઉત્સવ, ગુબીઓની મીણબત્તી સ્પર્ધા વગેરે. હિંસક સમયમાં અસીસીના સંત ફ્રાંસિસે દયા અને પ્રેમનું ગીત ગાયું. એરવિયેટોના દેવળમાં સિનોરેલીએ આલેખેલાં સુંદર ભીંત-ચિત્રો જોવાનું જૂલવું જોઈએ નહીં.

આપણે ઇટાલીની ઉત્તર સરહદથી આપણે પ્રવાસ શરૂ કર્યો પરંતુ ઘણે ભાગે ઇટાલીના મુલાકાતીઓ પાટનગર રોમથી ઇટાલીનું બ્રમણ શરૂ કરે છે લાઝિયોમાં આવેલું રોમ અનંત શહેર (Eternal city) ગણાય છે અને ૨૫૦૦ વર્ષોનો ઇતિહાસ તેની સાથે સંકળાયેલો છે; જાણે એ માનવીની વાતનું મહાદેવળ છે. રોમ જાણે એક શહેર નથી પણ પ્રાચીન રોમથી માંડી અનેક શહેરો આ એક મહાનગરમાં એક પછી એક ભળી ગયાં છે. પ્રાચીન રોમના

રોમન ફોરમ, ઈમ્પીરિયલ ફોરમ, પેલેટાઈન, પાન્થિયન કોલોસિયમ વગેરે ભવ્ય અવશેષો મધ્યકાલીન સભા પ્રાસેદે કલેમેન્ટે, મારિયા વગેરે દેવળો અને નવજાગૃતિ કાળથી શરૂ થતાં આધુનિક સમયનાં પાલગઝો, વેનેઝીયા, પાલા-ઝો, ફારનેસ વગેરે પ્રસાદો અને સ્થાપત્યો તથા અનેક સંગ્રહાલયો તેમજ પોપનગરી વેટિકનના માઇકલ એન્જેલો ચિત્રિત સિસ્ટાઈન ચેપલ, રાફાએલ ખંડો, સત્તરમી સદીની ચિત્રકલા દર્શાવતી સ્પાદા ગેલેરી વગેરેમાં કલાનો મહાન ભંડાર ભેતાં આપણે થાક બાળે જિતરી બાય છે. રોમ પાસે આવેલી અલ્બન ટેકરીઓ ખોલેના વિકો અલ્બાનો સરોવરોનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યો આપણને પ્રભુ અને માનવ-સર્જિત કલાની તુલના કરવા પ્રેરે છે. ધર્મસ્થાપત્ય કલા, રાજ્યવૈભવ, ઇતિહાસ, વિલાસ વગેરેનું રોમ સંગમસ્થાન છે. દરેક પ્રકારના આનંદ પ્રમોદ માટે રોમ અને લાઝિયોમાં સગવડ છે. રોમ અને લાઝિયો પ્રદેશને જોઈ તેની મઝા માની આપણે પૂર્વમાં - લાઝિયો સામે જઈએ.

અખુઝી અને મોલિસે પ્રદેશો પર્વતીય છે. અને તે એડિયાટિક સમુદ્ર સુધી વિસ્તરે છે. અખુઝીના મુખ્યનગર લ'અકિવલામાં અત્યંત રસિક સ્મારકો છે તેમાં ૯૯ મુખી કુવારો, સાન બર્નાડિનોનું દેવળ તેમાં મુખ્ય છે. ૩૦ માર્ચલ દર પ્રેમકલાના કવિ એવિડનું જન્મસ્થાન સુલ્મો-નાની ખાંડ પાયેલી બઢામે પણ મોંમાં અનોખો સ્વાદ મૂકી બાય છે. મોલિસે અને તેના મુખ્ય નગર કેમ્પો-બાસોમાં ખેડૂતો અને ભરવાડોનું જીવન જોવા મળે છે. દરિયા કિનારે આધુનિક પેસ્કારા આમંત્રણ આપે છે. અહીંથી દક્ષિણમાં કામ્પાનિયા પ્રદેશમાં એવેલ્લોને બેનેવેન્ટો કાસેટા, નેપલ્સ, સાલેર્નો અને કાપ્રી ટાપુઓ જોવા જીપડી જવ. આ પ્રદેશ પુરાતત્ત્વ અને કલાની દૃષ્ટિએ રસિક છે. ગ્રીક લોકો અહીં વસ્યા હતા. પૈસ્તમમાં તેમની સંસ્કૃતિ હજી ખડી છે. તેમ પોમ્પેમાં રોમન સંસ્કૃતિ ખડી છે. પાલીનુરસની ભૂશિર મહાકવિ હોમર અને વર્જિલનું સ્મરણ કરાવે છે. અહીં તેમનાં કાવ્યનો નાયક યુલેસિસ સિરેન સુંદરીઓના વશીકરણે બંધાયો હતો અને અહીં પાતાળ પ્રવેશ દ્વાર આવેલું મનાય છે. ઇ.સ. ૧૨૨૪માં નેપલ્સ વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ હતી અને ત્યારે સાલેર્નોમાં વૈદકની પાઠશાળા વખણાતી હતી. ઇ.સ. ૭૯માં જ્વાલામુખી વિસુવિયસે ક્ષાટીને હરકયુલેનમ અને પોમ્પે નગરોનો વિનાશ કર્યો હતો. “પોમ્પેના છેલ્લા દિવસો” નામની નવલકથામાં તેનો તાદૃશ ચિતાર આપ્યો

છે. નેપલ્સનો ઇતિહાસ રોમ કરતાં પણ પુરાણો છે. નેપલ્સમાં ગ્રીકો અને રોમનો વસ્યા પછી તે નોર્મન શાસન તળે આવ્યું અને તેમાં પછી અન્તે અરાગોન અને બોર્બોર્નાં ગૃહોની અસરો પ્રસરી. દક્ષિણ ઇટાલીનું એ મહાનગર છે. તેના નેશનલ મ્યુઝિયમમાં પુરાતત્ત્વનો સૌથી મોટો સંગ્રહ છે. કેપોડિમોન્ટેનો મહેલ અને કેસલ હેલો નેપલ્સમાં દ્રાજન કમાન, બેનેવેન્ટોમાં વાન્ની-ટેલ્લીનો મહેલ, કસેટામાં મોન્ટેવર જિનનો મઠ, એવેલ્લો-નોમાં અને દેવળ સાલેર્નોમાં જોવા લાયક સ્થળો છે. કવિ શેલીએ નેપલ્સને ‘આકાશથી આંખ નીચે ધબકતું ખુલ્લું માનવ હૈયું’ કહ્યું છે. ઇસ્ચીઆ અને કાપ્રી ટાપુનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય પણ મનોહર છે.

કાપ્રીનું નામ લેટિન શબ્દ કાપ્રે (બકરી) પરથી નહિ પણ ગ્રીક શબ્દ કાપ્રોસ (જંગલી ભૂંડ) પરથી જિતરી આવ્યું છે. ઇ.સ. ૧૮૦૦ થી આ ટાપુ કલાકારો, લેખકો, કવિઓ વગેરે સૌંદર્યપ્રેમીઓના યાત્રાધામ સમે બની રહ્યો છે. આ ટાપુમાં ૧૧૩ જાતનાં અને ૮૫૦ વિવિધતા ધરાવતાં પુષ્પો થાય છે. ઇ.સ. ના પ્રથમ સદ્કામાં બાદશાહ ટિબેરિયસે બંધાવેલ ૧૨ ઓલિમ્પસ દેવોનાં ભવનોમાં વિલા જોવિસ ખાસ જોવા લાયક છે.

ઈટાલીના તાબાના બે વિશાળ ટાપુઓ સિસિલી અને સાર્ડિનિયા છે. ઈટાલી અને આફ્રિકા વચ્ચેના પુલ સમાન સિસિલી તેના ત્રિકોણ આકારને લીધે પૌરાણિક કાળમાં ત્રિનાક્રિયા નામે ઓળખાતો. તેનાં મુખ્ય શહેર પાલેર્મો અને સાયરાકુઝમાં ઘણાં કલાધામો છે. એગ્રીમેન્ટોમાં બદામ-મંજરી ઉત્સવ ત્રેતાલિયા સોતાનામાં કોર્ડેલા નૃત્ય તેના વિખ્યાત ઉત્સવો છે.

સાર્ડિનિયામાં આવેલા પૌરાણિક તુરાધીના ત્રિશંકુ આકારના ઘરોથી તે પ્રદેશ ઐતિહાસિક કાળ પહેલાં વસેલો હતો એમ લાગે છે. સાસારીમાં આવેલું દેવળ ખૂબ ભવ્ય અને સુંદર છે. બોનોર્વા અને સરદારા થર્મેમાં ગરમ પાણીના ઝરા છે. ટુની અને કે મચ્છી પકડી અને તેની વાનગી ખાવાની અહીંના લોકોને ખૂબ ગમે છે.

આમ ઈટાલી એ કલાકારો અને સૌંદર્યપ્રેમીઓનું એક યાત્રાધામ છે અને તેનાં વિવિધ રમણીય સ્થળોનું વર્ણન કરવા માટે તો એક પુસ્તક લખવું જોઈએ. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જૂન ૧૯૪૬ની બીજી તારીખથી ઈટાલી પ્રબસતાક વિધાનસભાનું રાજ્ય બન્યું અને તે દિવસ

હવે તેનો રાષ્ટ્રીય તહેવાર ગણાય છે. ઇટાલીનો રાષ્ટ્રીય ધ્વજ પ્રથમ ઇ.સ. ૧૭૯૭માં ફરક્યો. વીર ગેરીબાલ્ડી સાથે રોમનું રક્ષણ કરતાં મૃત્યુ પામેલ વીર મામેલીએ રચેલું “ઇન્નોદ મામેલી” ઇટાલીનું રાષ્ટ્રગીત છે. વિશ્વભરમાં કાણો કોલોડી રચિત બાળ-નવલકથા “પિનો-ચીઓ”-કકપૂતળીની વાત બાળકોમાં અત્યંત પ્રિય થઈ પડી છે. ઇટાલીની લોકપ્રિય સમત ‘સોકર’ (Soccer calcio) ફૂટબોલ જેવી છે. ઇટાલીમાં લોકો સ્કુટરો પર ફરતા દેખાય છે. ઇટાલીમાં ૨૫ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. ૧૦૦ ઉપરાંત દૈનિક અખબારોમાં તુરીનમાંથી પ્રગટ થતું લા સ્ટાર્ચા બાણીનું છે. બેલિની, રોઝીની અને વર્ડીનું સંગીત યુરોપ અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સાંભળી લોકો હબુચે મનરંજન કરે છે. દર વર્ષે મિલાનમાં વિશ્વનું કલા પ્રદર્શન Triennale યોજાય છે. ત્યાંનું નાણું ‘લીરા’ છે. ઇટાલીના પાટનગર રોમની સ્થાપના ઇ.સ. પૂર્વે ૭૫૩માં ટાઈબર નદીને કાંઠે ત્યજાયેલાં અને માદા વડુને ધાવીને બેઠેલા બે બેડકા ભાઈઓ રેમુસ અને રોમુલસે કરેલી. રોમુલસ રોમના સાત રાજાઓમાંનો પ્રથમ રાજા હતો. ઇટાલિયન લેખિકા બ્રેજિયા દેલેધા, નાટ્યકાર લુઈજો પિરાન્દેલ્લો, કવિ કારદુરચી અને કવિ કવાસી મોદો નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા સાહિત્યકારો છે. રેડિયોનો પિતા માર્કોની અને અણુયુગનો પ્રણેતા એન્નિકો ફર્મી આધુનિક ઇટાલીના વિશ્વખ્યાત વૈજ્ઞાનિકો છે. આમ અનેક દષ્ટિએ ઇટાલી યુરોપનો એક મહાન દેશ છે. ત્યાં શું જોવું અને માણવું એ એક મીઠી મૂંઝવણ છે.

ઑસ્ટ્રેલિયા (ટૂંક માહિતી)

(૧) પૃથ્વીના દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં પ્રશાંત અને હિંદી મહાસાગર વચ્ચે એશિયાના અગ્નિખૂણે આવેલો ઑસ્ટ્રેલિયા દેશ સૌથી મોટો ટાપુ અને સૌથી નાનો ખંડ છે. પૂર્વથી પશ્ચિમે તે ૨૫૦૦ માઈલ અને ઉત્તરથી દક્ષિણે ૨૦૦૦ માઈલ સુધી ફેલાયેલો છે. અને ૨,૯૬૭,૭૪૧ ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર ધરાવે છે. સોવિયેટ રશિયા સિવાયના યુરોપથી તે અડધા કરતાં વધુ મોટો છે. અલાસ્કા અને હવાઈ ટાપુઓ સિવાયના યુ. એસ. એ. અમેરિકા જેટલો છે. ઑસ્ટ્રેલિયા શબ્દનો અર્થ દક્ષિણ ભૂમિ થાય છે.

(૨) લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં કેપ્ટન કૂક દ્વારા ઑસ્ટ્રેલિયાની શોધ થઈ. ઑસ્ટ્રેલિયાનાં ૮ રાજ્યો છે.

(૧) ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ (૨) વિક્ટોરિયા (૩) ક્વીન્સલેન્ડ (૪) સાઉથ (દક્ષિણ) ઑસ્ટ્રેલિયા (૫) વેસ્ટર્ન (પશ્ચિમ) ઑસ્ટ્રેલિયા (૬) નોર્થર્ન ટેરીટરી (ઉત્તરનું રાજ્ય) સૌથી મોટું (૭) A.C.T. ઑસ્ટ્રેલિયન કેપિટલ ટેરીટરી. સૌથી નાનું રાજ્ય. (૮) ટાસ્માનિયા.

બધાં રાજ્યોનાં પાટનગરો દરિયા કિનારે સારાં બંદરો છે.

ટાસ્માનિયા ટાપુના સમાવેશ સાથે ઑસ્ટ્રેલિયા ૧૨,૫૦૦ માઈલનો દરિયા કિનારો ધરાવે છે. ઑસ્ટ્રેલિયાની સૌથી મોટી નદી ડાર્લિંગ ૧૭૦૦ માઈલ લાંબી છે. અને સૌથી વિખ્યાત નદી મરે ૧૬૦૦ માઈલ લાંબી છે. મુરલિજી નદી ૧૦૦૦ માઈલ લાંબી છે. સિડનીથી ૩૫૦ માઈલ દક્ષિણે આવેલો ઑસ્ટ્રેલિયાનો આદમ્સ માઉન્ટ કોસ્ચુસ્કો ૭૩૦૦ ફીટ ઊંચો પર્વત છે.

(૩) ઑસ્ટ્રેલિયામાં વસવાટ માટે ઇ.સ. ૧૭૮૮માં કેપ્ટન આર્થર ફિલિપ સાથે ૧૦૩૦ યુરોપિયનો સિડની બંદર પાસે જાતર્યા. આ પ્રસંગને દર વર્ષે ઑસ્ટ્રેલિયા ૨૬મી જાન્યુઆરીએ રાષ્ટ્રદિન ગણી બિજાવે છે અને જાહેર રજા-તહેવાર તરીકે ગણાવે છે. ઇ.સ. ૧૯૦૧ની પ્રથમ જાન્યુઆરીએ ઑસ્ટ્રેલિયા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને ૧૯૦૧ના મે માસમાં તેની પ્રથમ લોકસભાનું ઉદ્ઘાટન મેલબોર્નમાં ગ્રેટ બ્રિટનના રાજા જ્યોર્જ પાંચમા રાજકુમાર હતા ત્યારે તેમણે કર્યું.

કેનબરા ઑસ્ટ્રેલિયાનું પાટનગર છે. તે A.C.T. ઑસ્ટ્રેલિયન કેપિટલ ટેરીટરીમાં આવેલું છે. સિડની મેલબોર્ન, એડેલાઈડ, પર્થ, ડાવિડ, હોબાર્ટ અને પોર્ટ મોરેસલી અન્ય રાજ્યોનાં પાટનગરો અને મોટાં શહેરો છે.

(૪) ઑસ્ટ્રેલિયાની વસતી-માર્ચ ૩૧, ૧૯૭૦ને દિને ૧૨,૫૨,૩૦૦ એટલે સવા કરોડથી વધુ હતી. તેમાં ૬,૩૦૮,૩૦૦ પુરુષો અને ૬,૨૧૪,૦૦૦ સ્ત્રીઓ હતી. આમાં ૨૧ વર્ષ નીચેનાં ૪૦ ટકા; ૨૧ થી ૬૪ વર્ષની અંદરના પર ૨૬ ટકા અને ૬૫ વર્ષ ઉપરના ૮ ટકા. ઑસ્ટ્રેલિયાના આદિવાસીઓની વસતી ૧૪૦,૦૦૦ એટલે લગભગ ૧ ટકાની છે. ૧૯૬૬માં ૧૨,૫૦૦ લગન રજિસ્ટર થયેલાં એટલે દર હજાર દીઠ ૧૪ લગન. ૪૩ ટકા લોક ઔદ્યોગિક શ્રમજીવી છે. ૬ ટકા અમલદારો અને મેનેજરો, ૧૬ ટકા કારકુની કરનારા અને ૮ ટકા વેચાણ કરનારા વેપારી છે. ૯૯ ટકા લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મી છે.

(૫) ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઔદ્યોગિક કામદારો માટે ૪૦ કલાકનું અઠવાડિયું-સોમથી શુક્ર-પાંચ દિવસનું-પાંચ વારિયું છે. પુખ્તાવયના કામ દારનો અઠવાડિક પગાર ૪૩ થી ૮૦ ડોલર સુધીનો હોય છે. ઓસ્ટ્રેલિયન ડોલર ભારતના સાડા આઠ રૂપિયા બરાબર છે.

ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૭૫૦ બહેર ઇસ્પિતાલો છે. ૭૮ ટકા લોકો સરકારી ઇસ્પિતાલનો લાભ લે છે. ડોક્ટરની સર્જનની સલાહની ફી ૮૦ સેન્ટ છે. અને ઘરે બોલવવાની ૧ ડોલર-૨૦ સેન્ટ. વીમો ઉતારાવેલ આદમીને ગમે તેવા ઓપરેશન માટે ફક્ત પાંચ ડોલર ખર્ચવા પડે છે. ખૂબ દૂર રહેનારા માટે રોયલ ફ્લાઈંગ ડોક્ટર સર્વિસ, એટલે વિમાન દ્વારા ડોક્ટરો ત્યાં સેવા આપવા પહોંચે છે.

(૬) ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૬થી ૧૫ વર્ષની ઉંમરના માટે ફરજિયાત શિક્ષણ છે. ઓસ્ટ્રેલિયામાં માધ્યમિક શિક્ષણ પાંચથી છ વર્ષનું છે. ૧૫ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. શાળામાં ન જઈ શકે તેને માટે ટપાલી અભ્યાસક્રમ અને સ્કૂલ ઓફ ધ એર-રેડિયો-ટેલિવિઝન દ્વારા શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા છે.

૧૮૦૩માં ઓસ્ટ્રેલિયામાં પ્રથમવાર 'સિડની ગેઝેટ' અને 'ન્યુ સાઉથ વેલ્સ એડવર્ટાઇઝર'-અખબારો પ્રગટ થયાં. આજે ૬૫૦ સામયિકોમાં ૫૦ દૈનિક છે. ઓસ્ટ્રેલિયન વિમેન્સ વિકલી ૮,૬૦,૦૦૦ નો ફેલાવો ધરાવે છે. 'સિડની મોર્નિંગ હેરાલ્ડ' દૈનિકનો ફેલાવો ૨,૬૬૦૦૦ નકલોનો છે.

૩૦ જૂન ૧૯૭૧ ને દિને ૭૫ રાષ્ટ્રીય અને ૧૧૬ વ્યાપારી રેડિયો સ્ટેશનો હતાં. ૧૯૫૬માં ટેલિવિઝનનો આરંભ થયો. ૪૮ રાષ્ટ્રીય અને ૪૬ વ્યાપારી ટેલિવિઝન સ્ટેશનો છે. ૩૬૨,૦૮૨ રેડિયો લાયસન્સ, ૫૦૮,૩૧૧ ટેલિવિઝન લાયસન્સ અને ૨,૩૩૬, ૮૫૭ કમ્યુનિકેશન-અનેના લાયસન્સ ધરાવનારાં ૩૦ જૂન ૧૯૭૧ ને દિને હતાં.

(૭) ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૬૩૦૦૦ કારખાનામાં ૧,૩૩૧૦૦૦ લોક કામ કરે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા ઘઉંની નિકાસ કરનાર અગ્રગણ્ય દેશ છે. ખાંડ, ઈંટો, મધની નિકાસ તે પછીના નંબરે આવે છે. મરે; મુરખિજ અને ગૌલખર્ન નદીઓ દ્વારા ૩,૪૦૦,૦૦૦ એકર જમીનની સિંચાઈ થાય છે. ૧૯૬૬ના વર્ષ દરમિયાન ખનીજ પેદાશો ૧૧૫૦૦ લાખ ડોલરની કિંમતની હતી. ઈ.સ. ૧૭૯૨માં ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૧૦૫ થેટાં હતાં. માર્ચ ૧૯૭૦ના અંતે

૮૧,૦૦૦,૦૦૦ થેટાંની સંખ્યા હતી. ૧૯૬૬-૭૦ દરમિયાન ઓસ્ટ્રેલિયાએ ૭૪૪,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરની કિંમતનું બિન પેદા કર્યું હતું.

(૮) ૧૯૭૦ના જૂનને અંતે ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૨૫૦૦૦ માઈલનો રેલ માર્ગ હતો. ખાણો સાથે સંબંધ ધરાવનાર કેટલીક ખાનગી રેલવે લાઈનો પણ ઓસ્ટ્રેલિયામાં છે. ૧૯૬૬-૭૦ના વર્ષ દરમિયાન ૪૪૭,૦૦૦,૦૦૦ મુસાફરોએ છે. રેલવેની મુસાફરી કરી હતી.

ઓસ્ટ્રેલિયામાં બે આંતરિક વિમાની કંપનીઓ છે. T. A. A. ટ્રાન્સ ઓસ્ટ્રેલિયા એરલાઈન્સ અને A.A.A. એન્સેટ એર લાઈન્સ ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા. આંતરરાષ્ટ્રીય વિમાની સેવા માટે સરકારી ક્વાન્ટાસ Quantas એરવેઝ લિમિટેડ અને બીજી ૧૬ પરદેશી વિમાની કંપનીઓ છે. ૧૯૬૬-૭૦ ના વર્ષ દરમિયાન—ક્વાન્ટાસનાં વિમાનોએ ૨૫,૦૦૦,૦૦૦ માઈલની મુસાફરીમાં ૬૨૧,૦૦૦ મુસાફરોને ફેરવ્યાં. ક્વાન્ટાસ પાસે ૪ બોઈંગ, ૪૭ જેટો જેટ વિમાનો છે.

(૯) ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૩૦ જૂન ૧૯૭૦ ને દિને ૫૬૪૦૦૦ માઈલના રસ્તા હતા. તેમાં ૧૦૧,૦૦૦ માઈલના ખૂબ પાકા રસ્તા હતા. ૩૦ જૂન ૧૯૭૦ ને દિને પોસ્ટ ઓફિસ સાથે સંકળાયેલા ૩,૭૦૦,૦૦૦ ટેલિફોન હતા. ૩૦-૬-૧૯૬૬ થી ૩૦-૬-૧૯૭૦ સુધીમાં ૩૬૦,૦૦૦ પરદેશી મુસાફરોએ ઓસ્ટ્રેલિયાની મુલાકાત લીધી હતી. અને તેમણે ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૧૨૨,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરનું ખર્ચ કર્યું હતું.

ઓસ્ટ્રેલિયાનો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ ઓનિયના સમય કરતાં ૧૦ કલાક વહેલો છે.

(૧૦) ઓસ્ટ્રેલિયામાં દેશી જંગલી ફૂલોની સમૃદ્ધિ સારી છે. Waratah Flannel Flower, Desert Pea, Christian Bush, Kangaroo Paw ઓસ્ટ્રેલિયાના વિશિષ્ટ ફૂલો છે. ઓસ્ટ્રેલિયામાં યુકેલિપ્ટસ અને વોટલ અલશિયા જેવા ગુંદરના ઝાડો છે અને ૫૦૦ જાતના ગુંદર થાય છે. વોટલ વૃક્ષની ૬૦૦ જેટલી જાતો છે. માઉન્ટન એશનું ઝાડ ૩૦૦ ફીટ ઊંચું થાય છે.

પક્ષીઓમાં એમુ (શાહમૃગ) લાયર પક્ષી, બોવર, કુકાબરા (હસતું ગધેડું) બેલબર્ડ ઓપ (ચાપૂક) પક્ષી વગેરે વિશિષ્ટ જાતનાં પક્ષીઓ છે. બાજ, ગરૂડ, પોપટ,

કાકાકૌઆ, બજેરિયર, રોઝોલિયા, ગલાહ, નગર ઘોડો વગેરે પક્ષીઓની અનેક જાતો છે. પક્ષીઓની ૭૦૦ જેટલી વિવિધ જાતો છે તેમાં ૫૩૦ સ્વદેશી જાત છે.

(૧૧) ઓસ્ટ્રેલિયામાં પ્રાણીઓમાં સ્તનપાયી જાતોમાં અડધા અડધ Marsu Pials છે. આ પ્રાણીઓનાં બચ્ચાં અર્ધ વિકસિત હોય છે. તેનો બાકીનો વિકાસ માતાના પેટ આગળ ક્રોથળીમાં થાય છે. કાંગારુ પ્રાણી આ જાતનો નમૂનો છે. ૨૩૦ સ્તનપાયી પ્રાણીઓની જાત છે. ૨૫૦ જાતની ગરોળીઓ, ૧૪૦ જાતના સાપ, બે જાતના મગર છે. તેમાં રાક્ષસી મગર પૂંછડી સાથે ૩૦ ફીટ લાંબા હોય છે. ૧૦ જાતના તાજા પાણીના કાચબા અને પાંચ દરિયાઈ જાતના હોય છે.

કાંગારુ, કોઅલા, બોમ્બાટ, ડીંગો, પોસમ, ડુગોંગ (દરિયાઈ સ્તનપાયી) ફીડીબાઉ પ્લેટિપસ વગેરે પ્રાણીઓ ઓસ્ટ્રેલિયાની ખાસ જાતો છે. પ્લેટિપસ ઇંડા મૂકે છે અને બચ્ચાંને ધવરાવે છે.

(૧૨) ઓસ્ટ્રેલિયન સાહિત્યની શરૂઆત ૧૯ મી સદીથી થઈ. આદમ લિંડસે ગોર્ડનનાં બેલેડ-કાવ્યોથી.

૧૯૭૩નું સાહિત્યનું નોબેલ પારિતોષિક પ્રથમ વખત ઓસ્ટ્રેલિયન સાહિત્યકાર પેટ્રિક ઓહાર્ટને મળ્યું છે. પેટ્રિક ઓહાર્ટ ઉપરાંત વાંસ પામર, ઇલનોરડર્લ, મોરિસ વેસ્ટ વગેરે જાણીતા નવલકથાકારો અને વાર્તાકારો છે.

કવિઓમાં કવયત્રિ જુડિથ રાઈટ, કવિ કેનેથ સ્લેયર એન્ડ્રુ હોપ, બ્રેનન વગેરે જાણીતા છે.

નાટકકારોમાં રે લોન્ડર ડગ્લાસ સ્ટેવર્ટ, હોલ પોર્ટર પેટ્રિક ઓહાર્ટ વગેરે જાણીતા છે.

આફ્રિકાના (અનેક દેશોનો અલગ પરિચય)

એશિયા ખંડ પછી બીજો નંબરે દુનિયાનો મહાદ્વીપ આફ્રિકા ખંડ છે. આફ્રિકાનું ક્ષેત્રફળ દુનિયાના બધા દેશોના ક્ષેત્રફળોનો પા ભાગ છે અને યુરોપખંડ કરતાં આફ્રિકાખંડ ત્રણગણો મોટો છે. ઉત્તર પૂર્વ સિવાય તે બધી બાજુએથી સમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે. વિષુવવૃત્તની રેખા આફ્રિકાખંડની વચ્ચેથી પસાર થાય છે. તેમાં આવેલું સહરાનું રણ આટલાંટિક સાગરથી રાતા સમુદ્ર સુધી ફેલાયેલું છે. ઉત્તર કિનારાનું આફ્રિકા એટલે કે ભૂમધ્યના દક્ષિણ કિનારાનું આફ્રિકા, આફ્રિકાની સંસ્કૃતિ ધરાવતું

નથી. એટલે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તે આફ્રિકાના બીજા ભાગથી જુદો પ્રદેશ ન હોવા છતાં જુદું આફ્રિકા છે. આ સિવાય- હું આફ્રિકા પણ પચાસ જેટલા નાના મોટા દેશોમાં વહેંચાયેલો ખંડ છે. આફ્રિકામાં પંદરસો ઉપરાંત જાતિ-ઓના લોકો વસે છે. આફ્રિકામાં સાતસોથી વધારે ભાષાઓ બોલાય છે. આ ભાષાઓના મુખ્ય છ સમૂહ છે. (૧) સેમીટિક (૨) હેમીટિક (૩) હોટેન્ટાટ (૪) બીન્ટુ (૫) સૂડાનિક અને (૬) બૂશમેન.

સેમીટિક પરિવારની દસ ભાષાઓ છે. હેમીટિક પરિવારમાં ૪૭ ભાષાઓ સમાય છે. ૧૮૨ ભાષાઓ બાન્ટુ પરિવારની છે અને ૨૬૪ ભાષાઓ સૂડાની પરિવારની છે. અરહેરિક, તામાચક અને વર્ધ ભાષાની અલગ લિપિઓ છે અને તે સિવાયની ભાષાઓ રોમન લિપિમાં લખાય છે. આફ્રિકન લોકોમાં ત્રણ મુખ્ય જાતિઓ હેમીટિક નીચો અને બાન્ટુ છે. ભૂમધ્યના દક્ષિણ કિનારાનો અથવા આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાનો આફ્રિકન સંસ્કૃતિથી અલગ પ્રદેશ બાદ કરતાં આફ્રિકામાં નાના મોટા પચાસથી પણ વધારે દેશ છે. તેમનો ટૂંક પરિચય આપણે અહીં મેળવીશું.

(૧) અલ્જીરિયા

સવા નવ લાખ ચોરસ માઈલના ક્ષેત્રફળવાળા આ દેશના લગભગ આઠ લાખ ચોરસ માઈલમાં સહરાનું રણ ફેલાયેલું છે. ૧૯૬૨ના જુલાઈમાં અલ્જીરિયા ફ્રેંચ શાસનથી સ્વતંત્ર થયું. ૧૯૬૩ના સપ્ટેમ્બરમાં અહમદ બેન બેલા અલ્જીરિયાના રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાયા પણ જૂન ૧૯૬૫માં સૈનિક ક્રાંતિએ સત્તાપલટો આણ્યો. અહીં રાષ્ટ્રીય મુક્તિ મોર્ચો દલ એક જ રાજકીય સંસ્થા છે. દેશની વસતી સવા કરોડની છે. અલ્જીયર્સ, ઓરન, કોન્સ્ટેન્ટાઈન અને અન્નાબા તેનાં મુખ્ય શહેરો છે. શાસનીય દૃષ્ટિએ તેના ૧૫ ભાગ છે અને તેમાં ૯૧ જિલ્લા છે. અહીંનું નાણું દીનાર છે. દેશની રાજધાની અલ્જીયર્સ છે. ૩૭ હજાર ચોરસ માઈલ ભૂમિ ખેતીના ઉપયોગ માટે છે. અહીં અનેક ખનીજોની ખાણો છે. પ્રેસ, રેડિયો, ટેલિવિઝન સારી રીતે વિકસેલાં છે. ભૂમધ્ય સાગરના કિનારે અનેક વિહારધામો યાત્રાળુઓને આકર્ષે છે. આઝાદી પછી શાળામાં લગ્નનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ખમણી થઈ ગઈ છે. પ્રસિદ્ધ નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા ફ્રેંચભાષી સાહિત્યકાર આલ્બેર કામુ અહીંનો હતો. અલ્જીરિયા આફ્રિકાની ઉત્તરે પશ્ચિમમાં આવેલો છે.

(૨) લિબિયા

લિબિયા મુસ્લિમ દેશ છે અને તેનું અર્થતંત્ર પેટ્રોલિયમ પર આધાર રાખે છે. તેની રાજભાષા અરબી છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૭ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને વસતી ૧૭ લાખ ઉપરાંત. તે સંયુક્ત આરબ પ્રજાસત્તાક-મિસરની પશ્ચિમે અને આફ્રિકાની ઉત્તર સીમાએ આવેલો દેશ છે. તેની રાજધાની ત્રિપોલી છે. અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને દક્ષિણ કિનારે છે. બીજું અગત્યનું શહેર બેન્ગાઝી છે. ૧૯૫૭માં આ દેશમાં પેટ્રોલિયમ મળી આવ્યું અને તેની શોધથી દેશની પરિસ્થિતિ સુધરતી ગઈ. પરંપરાથી રાજા એ જ રાજ્યપ્રમુખ છે અને રાજ કરે છે. આ દેશ અલ્જીરિયાની પૂર્વ સરહદ છે.

(૩) ટ્યુનિસિયા—

લીબિયાની પશ્ચિમે અને અલ્જીરિયાની પૂર્વમાં ઉત્તરે આવેલો આ દેશ અગાઉ ફ્રાંસને આધીન હતો. ૧૯૫૬માં તે આઝાદ થયો. તેની રાજધાની ટ્યુનિસ ઉત્તરમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારે છે. ૧૯૫૭માં તે પ્રજાસત્તાક દેશ બન્યો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૫૮ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસ્તી ૪૫ લાખની છે. અરબી અને ફ્રેંચ ભાષાઓ ત્યાં પ્રચલિત છે. ૭૪૦૦ ચોરસ માઈલમાં ખેતી થાય છે. કૃષી અહીં ખૂબ થાય છે. ખનીજોમાં ફોસ્ફેટ, જસત, લોખંડ અને સીસું ખાસ છે.

(૪) મોરોક્કો

બે લાખ ચોરસ માઈલના ક્ષેત્રફળનો અને દોઢ કરોડની વસ્તીવાળો આ દેશ અલ્જીરિયાની પશ્ચિમે ઉત્તરમાં આવેલો છે. તે બીજી માર્ચે ૧૯૫૬માં સ્વતંત્ર થયો. તેની રાજધાની રબાત છે. રાજભાષા અરબી છે. અહીં ૨૮ લાખ ટન અનાજની પેદાશ દર વર્ષે થાય છે. કૃષી પણ ખૂબ થાય છે અને તેમાંથી દારૂ બનાવાય છે. ફોસ્ફેટ—ખનીજના ઉત્પાદનમાં આ દેશ દુનિયામાં બીજે નંબરે આવે છે. તેની પશ્ચિમે એટલાંટિક મહાસાગર છે. ફેઝ, કાસાબ્લાંકા, મારા કેશ મુખ્ય શહેરો છે.

(૫) માલી

અલ્જીરિયાની દક્ષિણે આવેલા પશ્ચિમ આફ્રિકાના માલી દેશનો વિસ્તાર ૬ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસતી ૪૪ લાખની છે. તેની રાજધાની બમાકો છે. રાજભાષા ફ્રેંચ છે. ૨૨મી સપ્ટેમ્બરે ૧૯૬૦માં માલી

પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બહાર થયું. દેશમાં સહકારી સંસ્થાઓના આધારે ખેતીનો સારો વિકાસ થયો છે. બુવાર, મકાઈ ચોખા તેની મુખ્ય પેદાશ છે.

(૬) નાઈજર

અલ્જીરિયા અને લિબિયાની દક્ષિણ સરહદે અને માલીથી પૂર્વમાં તથા ચાડની પશ્ચિમે અને આર્ધવરી કેસ્ટ, ઘાના, ટોગો, ડોહોમી તથા નાઈજીરિયાની ઉત્તરે આવેલ આ દેશ ત્રીજી ઓગસ્ટે ૧૯૬૧માં સ્વતંત્ર થયો. ક્ષેત્રફળમાં તેનો વિસ્તાર ૪ લાખ ચોરસ માઈલનો છે અને વસતી ૩૪ લાખની છે. ૯૪ ટકા લોકો ખેતી કરે છે અને ઘણા ખસા લોકો મુસ્લિમ છે. યુરેનિયમ અને જસત અહીંની મુખ્ય ખનીજો છે. નિયામે અને ઉવાગા ડોગુ તેનાં મોટાં શહેરો છે.

(૭) ચાડ

લિબિયાની દક્ષિણે—પશ્ચિમે નાઈજર અને પૂર્વમાં સુદાન વચ્ચે આવેલો ચાડ દેશ રણની વચ્ચેથી અથન-વૃત્તીય જંગલ સુધી ૪ લાખ ચોરસ માઈલમાં ફેલાયેલો છે અને તેની ૩૪ લાખની વસતીમાં અનેક જાતીઓ અને ધર્મોનું વિચિત્ર મિશ્રણ છે. તેની રાજધાની ફાટલામી છે. સમુદ્ર તટથી દૂર હોવાને કારણે તેનાં પ્રાકૃતિક ઝરણાં-ઓનો કોઈ ઉપયોગ થતો ન હતો. આઝાદી બાદ તેના વિકાસની અનેક યોજનાઓ શરૂ થઈ છે. ૯૩૮૬૦ જેટલા લોકો ગામડાંઓમાં વસે છે. ફાટ આર્થમખોલ્ટ મૌંટૌઉ તથા અબેશે તેનાં મુખ્ય શહેરો છે. ૫૦ ટકા લોક મુસ્લિમ છે. રાજકીય ભાષા ફ્રેંચ છે.

(૮) સુદાન

૧૯૫૫ સુધી સુદાન પર બ્રિટન અને મિસરનો સંયુક્ત અધિકાર હતો. ૧૯૫૬માં રાજ્યને મળેલા અધિકારની રૂએ સુદાન સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું. સુદાનનું ક્ષેત્રફળ ૧૦ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને વસતી દોઢ કરોડની છે. ૬૬ ટકા લોકો મુસ્લિમ છે. ખાર્તૂમ સુદાનની રાજધાની છે. સુદાનમાં અનેક ભારતીયોએ વેપારઉદ્યોગ સ્થાપ્યા હતા પણ તેમને તે બધું છોડીને જવાનો આદેશ અપાયો અને લાખોની મિલકત ત્યજીને એ ભારતીયોને સુદાન છોડવું પડ્યું. દેશનો ઉત્તર ભાગ દક્ષિણ ભાગ કરતાં વધુ વિકાસ પામ્યો છે. રાતા સમુદ્રમાં પોર્ટ સુદાન એક સારું બંદર છે. નાઈલ નદી સુદાનમાં થઈને વહે છે,

તેની શાખા ભૂરી નાઈલ છે. તેના છેક દક્ષિણ ખૂણે આલ્બર્ટ સરોવર આવેલું છે. વાડીહાકા, બર્બર, ઓમ-દરમાન તથા પુરાન તેનાં મહત્વનાં નગરો છે.

(૬) ઇથિયોપિયા

ઇથિયોપિયાનું જૂનું નામ એબિસિનિયા હતું. સુદાનની પૂર્વમાં, ઉત્તર આફ્રિકામાં રાતા સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારે આવેલા આ દેશનું જિબુટી બંદર એશિયાના એડન બંદર સામે રાતા સમુદ્ર અને એડનના અખાતના સંગમ સ્થાને છે. આ દેશની વસતી સવાળે કરોડની છે અને દેશનું ક્ષેત્રફળ ૭ લાખ ચોરસ માઈલ છે. એડિસ-અબાબા દેશની રાજધાની છે. પુરાણાકાળથી જેડુસલેમના રાજા સોલોમન અને તેની મહારાણી શેલાના પુત્ર મેમલિક પ્રથમના સમયથી ચાલ્યા આવતા રાજવંશના બાદશાહ હેલ સિલાસીને ૧૯૭૪માં ક્રાંતિ દ્વારા દૂર કરવામાં આવ્યા છે. ખ્રિસ્તીધર્મનો અહીં સારો પ્રચાર થયો છે. ઇટાલીના ફાસી-વાદી સરમુખત્યાર મુસોલીનીએ આ દેશ પર ચડાઈ કરી હતી અને રાજા હેલસિલાસીને દેશત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. ૧૯૫૦ માં ઇટાલીના તાબાનો ઇરિટ્રિયા પ્રદેશ ઇથિયો-પિયામાં સામેલ કરવામાં આવ્યો હતો. ઇથિયોપિયા આફ્રિકાના મુખ્ય પર્યાટન કેન્દ્રોમાં એક છે. ઇથિયોપિયામાં ૫૦ હજાર જેટલા વિદેશીઓ-તેમાં ભારતીયો પણ વસે છે.

(૧૦) સોમાલિયા

એડનના અખાતની દક્ષિણે અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે ઉત્તરમાં ઇથિયોપિયાની પૂર્વમાં હિંદુ મહાસાગરના પશ્ચિમ કિનારે આ દેશ આવેલો છે. અહીં લાખ ચોરસ માઈલના વિસ્તારવાળા આ દેશની વસતી ૨૫ લાખ જેટલી જ છે. ૨૦ મી જૂન ૧૯૬૦માં આ દેશ સ્વતંત્ર થયો. તેની રાજધાની મોગાદિશૂ છે અને તે હિન્દી મહા-સાગરના પશ્ચિમ કિનારે છે. એડનના અખાતને દક્ષિણ કિનારે તેનું બીજું મુખ્ય નગર બર્બર આવેલું છે. સોમાલિયાના ઘણાખરા લોક પશુપાલન કરનારા અને પશુઓને લઈ ચારાની શોધમાં ભ્રમનારા છે. કેટલાક ખેતી પણ કરે છે. રાષ્ટ્રભાષા સોમાલી ઉપરાંત અરબી ઇટાલિયન અને અંગ્રેજીનો વહેવાર બોલચાલમાં થાય છે. જિપ્સમ અને કોલ્કોઆઈટની તથા લોહાની ખાણો આ દેશમાં છે.

(૧૧) સેનેગલ

મૌરીટાનિયાની દક્ષિણે આફ્રિકાના આટલાંટિક સાગર-માંના પશ્ચિમ કાંઠે આવેલો આ નાનો દેશ ફ્રેંચ શાસનથી

૧૯૫૭માં મુક્ત થયો અને ૧૯૫૮માં તે પ્રજાસત્તાક બન્યો અને ૨૦ મી જૂન ૧૯૬૦માં તે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થયો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૬ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને વસતી ૩૮ લાખ. રાજધાની ડાકર સમુદ્ર કિનારે છે. માલીની રાજધાની બામાકો અને સેનેગલની રાજધાની ડાકર રેલવેથી જોડાયેલ છે. ૮૬ ટકા લોકો મુસ્લિમ છે. ૬ હજાર ચોરસ માઈલમાં ખેતી થાય છે. ફેરફેટ આ દેશમાં સારા પ્રમાણ-માં મળે છે.

(૧૨) ગિની

આ ક્ષેત્રમાંના ફ્રેંચ આફ્રિકામાં સ્વતંત્ર થનાર આ પ્રથમ દેશ હતો. તેને ૨૮ મી સપ્ટેમ્બરે ૧૯૫૮ માં આઝાદી મળી. ૬૬ હજાર ચોરસ માઈલના આ દેશમાં ૩૬ લાખની વસતી છે. તેમાં ૬૨ ટકા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. તેની રાજધાની કોનાક્રી છે. ૮૦ ટકા લોકો ખેતી કરે છે. અહીં ફળોના રસના ડબ્બા તૈયાર કરનારી ચાર ફેક્ટરીઓ છે.

(૧૩) સિયેરા લીઓન

ગીનીની દક્ષિણે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારે આવેલો આ દેશ ૨૭ મી એપ્રિલે ૧૯૬૧માં સ્વતંત્ર બન્યો. તેનું નામ ઘણું જૂનું છે. ૧૫મી સદીમાં અહીંથી પસાર થતા જહાજમાં પોર્તુગલ સૈનિકોએ પર્વત પાછળથી આવતાં વાદળાંની ગજ્જાને સાંભળી તેનું નામ સિંહપર્વત સિયેરા લીઓન પાડ્યું. તેની રાજધાની ફ્રી ટાઉન, મુક્ત ગુલામોને માટે વસાવેલું નગર છે અને તે પ્રાકૃતિક બંદર પણ છે. દેશનું ક્ષેત્રફળ ૨૮ હજાર ચોરસ માઈલ અને તેની વસ્તી ૨૪ લાખની છે. ૮૦ ટકા લોકો ખેતીનો ધંધો કરે છે. મુખ્ય અનાજમાં ચોખા પેદા થાય છે. અહીં સરકારી માલિકીની હીરાની ખાણો છે.

(૧૪) લાઇબીરિયા

લાઇબીરિયાની દક્ષિણે આટલાંટિક મહાસાગર ઉત્તરમાં ગિની, પૂર્વમાં આઈવરી કોસ્ટ અને પશ્ચિમમાં સિયેરા લીઓન છે. આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના ૧૮૨૦માં થઈ હતી. ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૪૭થી આ દેશ સ્વતંત્ર થયો અને અમેરિકામાં મુક્ત થયેલા આફ્રિકાવાસી ગુલામો સાંટે તે સ્વર્ગસમાન થયો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૪૩ હજાર ચોરસ માઈલ છે. અને વસતી ૧૧ લાખની છે. ઘણાખરા લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. ૬૦ ટકા લોકો ગામડાંમાં રહે છે. દેશની રાજધાની મનરોવિયા છે. લોહું, હીરા અને

સોનાની ખાણો આ દેશમાં છે. દેશનો, વિમાનો, રેલવે, ઉધોગો દ્વારા વિકાસ થયો છે.

(૧૫) આઈવરી કોસ્ટ

૭મી ઓગસ્ટે ૧૯૬૦માં આઈવરી કોસ્ટ સ્વતંત્ર દેશ થયો. તેની સરકારી ભાષા ફ્રેંચ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ સવા-લાખ ચોરસ માઈલ અને વસતી ૩૯ લાખની છે. તેની રાજધાની આબીદજન આટલાંટિકના સમુદ્ર કિનારે છે. આઈવરી કોસ્ટ શિક્ષણ પાછળ ૧૮ ટકા બેટલી રાષ્ટ્રીય આવક ખર્ચે છે. પહેલાં અહીં ખાસ કોફીની પેદાશ હતી પણ હવે ડાંગર, બીજાં અનાજ, રબર તથા અન્નાસ વગેરેની પેદાશ થાય છે. મેંગેનીઝ અને હીરાની ખાણો પણ દેશમાં છે.

(૧૬) ઘાના

ઘાનાની દક્ષિણે આટલાંટિક સમુદ્ર છે. ઉત્તરે નાઈજર, પશ્ચિમે આઈવરી કોસ્ટ અને પૂર્વમાં ટોગો છે. ઘાના ૬ માર્ચ ૧૯૫૭માં સ્વતંત્ર દેશ થયો અને ૧ લી જુલાઈ ૧૯૬૦ ના રોજ પ્રજાસત્તાક બન્યો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૯૨ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને વસતી ૮૦ લાખની છે. સમુદ્ર કિનારે આવેલ આકા તેની રાજધાની છે. ૧૭ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે. ૧૯૬૧ના સપ્ટેમ્બરથી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે. ૧ કરોડ અને ૮૦ લાખ એકર જમીનમાં ખેતી થાય છે અને નારિયેળ મુખ્ય પાક છે. તમાકુ પણ ઠીક પ્રમાણમાં થાય છે. સોનું, મેંગેનીઝ, બોક્સાઈટ અને હીરા ખાણોમાંથી મળે છે. ટેમા મુખ્ય બંદર અને ઔદ્યોગિક નગર છે. ઘાનાનું એલચી ખાતું ભારતમાં છે.

(૧૭) ટોગો

ઘાનાની ઉત્તરે અને ડોહોમીની પશ્ચિમે આવેલો ટોગો દેશ ૧૯૬૦માં આઝાદ થયો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૦ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને વસતી ૧૭ લાખ. લોમી તેની રાજધાની છે. ઉત્તર અને દક્ષિણમાં વધુ વસ્તી છે. અને લોકોમાં ઘણા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. ૮૦ ટકા લોકો ખેતી કરે છે. મકાઈ અને જુવારનો સારો પાક થાય છે. ફેસ્ટેટ પણ સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

(૧૮) ડોહોમી

નાઈજરની દક્ષિણે આટલાંટિક સમુદ્ર પર પૂર્વમાં નાઈજરિયા અને પશ્ચિમમાં ટોગો વચ્ચે આવેલો આ

દેશ પહેલી ઓગસ્ટ ૧૯૬૦ને દિને આઝાદ થયો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૪૪ હજાર ચોરસ માઈલ અને વસતી ૨૪ લાખની છે. અડધી વસતી દક્ષિણ ભાગમાં દેશની ૧૫ ટકા ભૂમિમાં વસે છે. પોટોનોવો તેની રાજધાની છે અને તેમાં ૭૧ હજારની વસતી છે. આ દેશ ખેતી પ્રધાન છે. મકાઈ, જુવાર, બાજરા, ડાંગર, કોફી, મગફળી અને તમાકુ ખેતીની મુખ્ય પેદાશો છે.

(૧૯) નાઈજરિયા

કોમનવેલ્થ દેશોમાં સભ્યપદ ધરાવતો નાઈજરની દક્ષિણે આવેલ આ દેશ ૧ લી ઓક્ટોબર, ૧૯૬૦ ને દિને આઝાદ થયો. તેનું ક્ષેત્રફળ સાડાત્રણ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને વસતી આફ્રિકન દેશોમાં સૌથી વધારે ૭ કરોડની છે. રાજધાની લાગોસ આટલાંટિક મહાસાગરના કિનારે છે. ૧૯૬૩માં તે પ્રજાસત્તાક દેશ બન્યો. ૮૦ ટકા લોકો ખેતી કરે છે. ખાદ્યકામ કરતાં આ દેશની પુરાણી નોક સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા છે. ૧૪૭૨માં પોર્તુગીઝ લોકો નાઈજરિયાના બેનિનમાં આવ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં એક સુસંગઠિત રાજ્ય હતું. ૧૮મી સદીમાં તેમાં નાનાં રાજ્યો હતાં. ૧૮૬૧ થી ૧૯૧૪ સુધીમાં અંગ્રેજોએ ઉત્તર-દક્ષિણ વગેરે ભાગો પર સત્તા જમાવી નાઈજરિયાને એક દેશ બનાવ્યો. નાઈજરિયા અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે અને તેમાં કેટલાક અંગ્રેજીના સારા સાહિત્યકારો છે.

(૨૦) મારિશિયાના

૪ લાખ ચોરસ માઈલનું ક્ષેત્રફળ ધરાવતો આ દેશ ફક્ત ૧૧ લાખની વસ્તી ધરાવે છે. ૭૫ ટકા લોકો પશુઓ સાથે ચારાની શોધમાં ધૂમતી જાતિઓ છે. આ મુસ્લિમપ્રજાસત્તાકની સ્થાપના ૨૮મી નવેમ્બર ૧૯૫૮ને દિને થઈ. આ દેશમાં ત્રાંબુ સારા પ્રમાણમાં મળી આવ્યું છે અને તેણે દેશને આર્થિક રીતે સધર બનાવ્યો છે. ૯૦ ટકા લોકો પશુપાલન અને ખેતી પર નિભાવ કરે છે.

(૨૧) કેમેરૂન

૧લી ઓક્ટોબર, ૧૯૬૧ને દિને કેમેરૂન સંઘની સ્થાપના થઈ અને દેશ પરદેશી શાસનથી મુક્ત થયો તે પહેલાં પૂર્વમાં ફ્રાંસનું રાજ્ય હતું અને પશ્ચિમમાં બ્રિટનનું. કેમેરૂનનું ક્ષેત્રફળ બે લાખ ચોરસ માઈલ છે

અને તેની વસતી ૪ લાખ ઉપરાંત છે. ચૌન્દે તેની રાજધાની છે. દોઆલા અને નકોનગ સામ્રાજ્ય તેનાં મુખ્ય શહેરો છે. દેશમાં બોક્સાઈટ અને એલ્યુમિનાની ખાણો છે. કેમેરૂનનાં જંગલોમાં સારું ઈમારતી લાકડું મળે છે. ચહા કોફી, રબર અને કાપડનાં અનેક કારખાનાં આ દેશમાં છે.

(૨૨) મધ્ય આફ્રિકન પ્રજાસત્તાક

આફ્રિકાના મધ્યમાં આવેલ આ દેશની ઉત્તરે ચાડ, પશ્ચિમે કેમેરૂન, દક્ષિણમાં બે કોંગો અને પૂર્વમાં સુડાન આવેલો છે. ૩૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૬૦ ને દિને આ દેશ આઝાદ થયો. સરકારી ભાષા ફ્રેંચ છે. પણ લોકો સાંગો-આફ્રિકન ભાષા-નો બોલચાલમાં ઉપયોગ કરે છે. દેશનું ક્ષેત્રફળ સવાબેલાખ ચોરસ માઈલ છે. અને વસતી ૨૧ લાખ ઉપરાંત. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા થોડી વધારે છે. દેશની ૮૪ ટકા વસ્તી છ હજાર જેટલાં ગામોમાં વસે છે. રાજધાની બેંજુઈ છે. સાડાચાર હજાર ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર જંગલોનો છે અને તેમાં ઈમારતી લાકડું સારા પ્રમાણમાં મળે છે. બેરબેરાતી, બોસાન ગોઆ અને બમ્બારી બીજાં મુખ્ય શહેરો છે. ૬૦ ટકા લોકો ખેતી પર આધાર રાખે છે. પર્ચટન ઉદ્યોગનો દેશમાં વિકાસ કરવા પ્રયત્નો ચાલુ છે.

(૨૩) ગેબોન

૧૭મી ઓગસ્ટ ૧૯૬૦ ના રોજ ફ્રાંસ સાથે થયેલી વાટાઘાટો અને સમજૂતીને પરિણામે ગેબોન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બન્યું. તેની પૂર્વમાં તથા દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં આટલાંટિક મહાસાગર, ઉત્તર પશ્ચિમે સ્પેનિશ ગીની, ઉત્તરમાં કેમેરૂન અને દક્ષિણ તથા દક્ષિણ-પૂર્વે કોંગો-ખાઝાવિલ આવેલાં છે. તેનું ક્ષેત્રફળ એકલાખ ચોરસ માઈલ છે અને વસતી ૬ લાખ ઉપરાંત. તેની રાજધાની લિબ્રેવિલ છે. ગેબોનની રાષ્ટ્રીય આવકનું પ્રમાણ બેંચુ છે અને તે દષ્ટિએ તે લીબિયાથી બીજો નંબરે છે. તેનું અર્થતંત્ર મેંગેનીઝ, યુરેનિયમ, લોખંડ અને પેટ્રોલિયમ પર આધાર રાખે છે. ગેબોન દુનિયાનું છઠ્ઠા નંબરનું મેંગેનીઝ ઉત્પાદન ક્ષેત્ર છે. અહીં દર વર્ષે એક હજાર સાડી સાતસો ટન યુરેનિયમ પેદા થાય છે તથા ૮૪ કરોડ ટન લોખંડનો ભંડાર છે. દર વર્ષે અહીંથી ૩૦ લાખ ટન પેટ્રોલિયમની નિકાસ થાય છે. ઈમારતી લાકડું પણ સારા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે.

(૨૪) કોંગો-ખાઝાવિલ

આ આફ્રિકાનો સૌથી ઓછી વસતીવાળો દેશ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ દોઢ લાખ ચોરસ માઈલ છે. અને વસ્તી ૭ લાખ. તેની ઉત્તરે મધ્ય આફ્રિકન પ્રજાસત્તાક, પશ્ચિમમાં ગેબોન અને પૂર્વમાં કોંગોનદી તેને કોંગો-કિનશાસાથી અલગ પાડે છે. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૬૦માં તેને આઝાદી મળી. તે પછી ત્રણ વર્ષે લોકક્રાંતિ દ્વારા પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે એમે કુલબર્ટ ચૂલૂને પદબ્રૂટ કરાયા. આફ્રિકાનો આ સૌથી વધુ શિક્ષિત દેશ છે અને તેમાં ૧૦૦ ટકા શાળાએ જનાર બાળકો શિક્ષણ લે છે. તેની રાજકીય ભાષા ફ્રેંચ છે. ખાઝાવિલ તેની રાજધાની છે. આઝાદી પછી તેની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ખૂબ થઈ છે. ૨૮ ટકા ઉપરાંત લોકો શહેરોમાં રહે છે અને ૭૨ ટકા જેટલાં ગામોમાં.

(૨૫) કોંગો-કિનશાસા

તાંબુ આ દેશનો આધારસ્તંભ છે. દર વર્ષે ૩૦ લાખ ટન તાંબુ આ દેશમાં થાય છે. આ દેશની સ્વાધીનતાનાં પ્રારંભિક સાત વર્ષમાં બુદી બુદી સરકારો સ્થપાઈ અને બિથલી પડી. આ દેશના આઝાદીપ્રેમી પેટ્રિસ લુમુમ્બાની હત્યા ૧૭મી જાન્યુઆરી ૧૯૬૧ને દિને થઈ તે પાછળ અને આઝાદીની ઘોષણા બાદ ૧૧મા દિવસથી કટાંગાથી અલગ થવાના નિર્ણય પાછળ પણ તાંબાએ ભાગ ભજવ્યો હતો. ૪૦ ટકા નિકાસ અને ૭૦ ટકા વિદેશી હુંડિયામણ આ ધાતુ દ્વારા થાય છે. ૨૩ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે. દેશનું ક્ષેત્રફળ નવ લાખ ચોરસ માઈલ અને વસતી દોઢ કરોડની છે. પહેલાં જે લિબ્રો-પોલ્ડવિલ શહેર હતું તે હવે કિનશાસા નામે ઓળખાય છે. અને તે દેશની રાજધાની છે. લુમુમ્બાશી તથા ઈકરા-નગાની અન્ય મુખ્ય શહેરો છે. ૩૦મી જૂન ૧૯૬૦ને દિને દેશ આઝાદ થયો. દેશમાં તાંબાનાં, ખાડના, માર્ગે-રિન, સિમેન્ટ, બિયર, સિગારેટ તથા ગંધક અને તેજબનાં કારખાનાંઓ છે. કોંગોનદી ૪૩૭૪ કિલોમીટર લાંબી છે. અને આફ્રિકાની સૌથી લાંબી નદી નાઈલથી બીજો નંબરે છે.

(૨૬) ડુઆંડા

સમુદ્રથી સાતસો માઈલ દૂર ૧૦ હજાર ચોરસ માઈલના ક્ષેત્રફળવાળો આ દેશ સુગાન્ડાની દક્ષિણે આવેલો

છે અને તેની પશ્ચિમે કેંગો-કિનશાસા છે. રુઆન્ડાની વસતી ૩૨ લાખની છે. આ પહાડી પ્રદેશની આબોહવા સ્વાસ્થ્યવર્ધક છે. તેની રાજધાની કિગલી છે. બન્યુઆરી ૧૯૬૧માં આ દેશમાં સ્વતંત્રતા અંત આપ્યો અને તે સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક બહાર થયું. તેની રાષ્ટ્રભાષા કિન્યા-રુઆન્ડા છે. ૯ હજાર ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં ખેતી થાય છે અને ૬૩ ટકા લોકો ખેતી પર આધાર રાખે છે. આ દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો નથી.

(૨૭) બુરુન્ડી

અગાઉ આ દેશ ઉરુન્ડીના નામે ઓળખાતો અને તેના પર બેલ્જિયમનું શાસન હતું. ૧લી જુલાઈ ૧૯૬૨ માં તેને સ્વતંત્રતા મળી અને ૨૮મી નવેમ્બર ૧૯૬૬ને દિને રાજનું રાજ્ય અંત પામ્યું અને પ્રજાસત્તાક સરકાર સ્થપાઈ. રુઆન્ડાની દક્ષિણે અને કેંગો-કિનશાસાની પૂર્વમાં તથા ટાંઝાનિયાની પશ્ચિમે આવેલો આ દેશ ૧૧ હજાર ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર ધરાવે છે. અને તેની વસતી ૩૩ લાખની છે. ૨ જી ડિસેમ્બર ૧૯૬૬થી દેશમાં કેવળ એક જ રાજકીય પક્ષ છે. એકબીજા પક્ષો પર પ્રતિબંધ છે. રાષ્ટ્રપતિ પાસે જ બધી સત્તા છે. ઘણાખરા લોકો મુસ્લિમ છે. બુરુન્ડુરા તેનું મુખ્ય શહેર છે. દેશમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મફત અપાય છે. મુખ્ય પેદાશ કોફી અને કપાસ છે.

(૨૮) યુગાન્ડા

યુગાન્ડાનું ક્ષેત્રફળ ૯૪ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને તેનો સાતમો ભાગ જળપ્રદેશ છે. તેની વસતી ૯૫ લાખની છે. આ દેશમાં એક ટકા કરતાં વધુ ભારતીયોની વસ્તી હતી અને તેમને દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા છે. તેમાંના ભારતીયો બ્રિટન અને પરદેશો અને ભારતમાં જતા રહ્યા છે. પ્રમુખ ઈદી અમીને સંઘડખોરાને મોતની સજા ફરમાવી વસ્તુઓના ભાવ નીચા આણ્યા છે. યુગાન્ડાની રાજધાની કંપાલા છે અને તેમાં હિંદુ મંદિર પણ છે. જાન અને મવાલ તેનાં બીજાં બે મુખ્ય શહેરો છે. આઝાદી પહેલાં યુગાન્ડા બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકાનો એક ભાગ હતો. તે ૧૯૬૨માં સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું અને ૯મી ઓક્ટોબર ૧૯૬૨થી કોમનવેલ્થનો સભ્ય દેશ બન્યો. કપાસ, કોફી, શેરડી, આ વગેરેના પાકોથી તે હથેલી ભર્યો દેશ છે.

(૨૯) કેન્યા

ઇથિયોપિયાની દક્ષિણે અને યુગાન્ડાની પૂર્વે આવેલો કેન્યા દેશ પણ બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકાનો એક ભાગ હતો. તે ૧૨મી ડિસેમ્બર ૧૯૬૩માં સ્વતંત્ર થઈ કોમનવેલ્થનો સભ્યદેશ બન્યો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૨ લાખ ૨૫ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને વસ્તી ૧ કરોડ અને સાડાબાર લાખ જેટલી છે. તેની આર્થિક વ્યવસ્થા કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ભારતીયોને આધારિત હતી. મોમ્બાસા તેનું મુખ્ય બંદર છે અને નૈરોબી તેની રાજધાની છે. નાકુરુ અને કિસુમુ તેનાં બીજાં મુખ્ય શહેરો છે. આફ્રિકાકરણની નીતિને કારણે ઘણા ભારતીયોને કેન્યા છોડી જવું પડ્યું છે. કેન્યા નૈરોબી ઉપરાંત સાત ઈલાકામાં વહેંચાયેલો છે. પર્યટન-ટુરિઝમ કેન્યાનો એક મોટો ઉદ્યોગ છે અને અહીંનું વનજીવન - પ્રાણીઓ વગેરે બોવા અસંખ્ય વિદેશી યાત્રાળુઓ પ્રતિવર્ષે કેન્યામાં આવે છે. સાતમી સદીથી કેન્યાનો વેપાર હિંદુ મહાસાગરને કિનારે આવેલા તેના તટના પ્રદેશો અને આરબો વચ્ચે ચાલતો હતો. ૧૮૯૫ થી કેન્યા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના શાસન તળે હતું. કેન્યા પૂર્વ આફ્રિકાનું ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર છે.

(૩૦) ટાંઝાનિયા

તાંઝાનિયાનું પહેલાનું નામ ટાંગાનિકા હતું. ૯મી ડિસેમ્બર ૧૯૬૧ ના રોજ ટાંગાનિકાને સ્વતંત્રતા મળી અને તે કોમનવેલ્થનું સભ્ય થયું. તે પછી ઝાંઝીબારમાં ક્રાંતિ થઈ અને ૧૯૬૪માં તેને ટાંગાનિકા સાથે ભેળવી દેવાયું અને ટાંગાનિકાનું નામ ટાંઝાનિયા રાખવામાં આવ્યું. તેનું ક્ષેત્રફળ સાડા ત્રણ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસતિ એક કરોડ અને ૨૬ લાખથી વધુ છે. તેમાં બે ટકા ભારતીયો છે. ટાંઝાનિયામાંથી ભારતીયોને હળુ હાંકી કાઢવામાં આવ્યા નથી. તેની રાજધાની દારેસલામ હિન્દી મહાસાગરમાં આવેલું બંદર છે. દારેસલામમાં સ્વતંત્રતાનું સ્મારક ખડું કરવામાં આવ્યું છે. ઝાંઝીબારમાં દુનિયામાં સૌથી વધુ લવિંગ થાય છે. ત્યાં ૪૦ લાખ ઉપરાંત લવિંગનાં ઝાડ છે. ટાંઝાનિયામાં સોનાની હીરાની અને લોખંડની ખાણો છે.

(૩૧) ઝાંબિયા

ઝાંબિયા ૨૪મી ઓક્ટોબર ૧૯૬૪ને દિને સ્વતંત્ર દેશ થયો અને તે કોમનવેલ્થનો સભ્ય બન્યો. તેનું પહેલાનું નામ ઉત્તર રોડેશિયા હતું અને તેમાં રોડેશિયા અને

મલાવી પણ બોડાયેલા હતા. ઝાંબિયાનું ક્ષેત્રફળ ૮ લાખ ચોરસ કિલોમીટર છે અને તેની વસ્તી ૪૦૫૭૦૦૦ છે. તેમાં ૧૦ હજાર ઉપરાંત ભારતીયો છે. તેની રાજધાની લુસાકા છે. ઝાંબિયાની આર્થિક સ્થિતિ તાંબાની ખનીજ-ને કારણે સારી છે. દર વર્ષે ૭ લાખ ટન તાંબું ખાણ-માંથી કાઢવામાં આવે છે.

(૩૨) બોટસ્વાના

આ દેશ પહેલાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સંસ્થાન હતું અને ત્યારે તેનું નામ બેશુઆના લેંડ હતું. તેનું ક્ષેત્રફળ ૩ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને વસ્તી ૭ લાખ ૨૦ હજારની છે. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૬ ને દિને તે કોમનવેલ્થનો સભ્ય દેશ થયો. તેની રાજધાની ગેબોરોન છે. ૧૮૮૫થી ત્યાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય હતું. દેશની રાજકીય ભાષા અંગ્રેજી છે. પણ ત્યાંના રહેવાસીઓ તસવાના-આફ્રિકન ભાષા - બોલે છે. રાજધાનીની વસતી ૭ હજાર ઉપરાંત છે. સેરોવે, કાન્થે, મોલેપોલોલે તેનાં મુખ્ય શહેરો છે. બે હજાર ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર ખેતીનો છે. ઘણાખરા લોકો પશુપાલન પર નભે છે. ત્યાં વિધાન-સભાની ચૂંટણી દર પાંચ વર્ષે થાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ઉત્તરે અને રોડેશિયાની પશ્ચિમ - દક્ષિણે આ દેશ આવેલો છે.

(૩૩) લેસોથો

દસ લાખની વસ્તીવાળા લેસોથો દેશને ૪થી ઓક્ટોબર ૧૯૬૬માં મુક્તિ મળી. તેનું તે અગાઉનું નામ બાસુતોલેન્ડ હતું અને તે બ્રિટનને તાબે હતો. અહીં રાજશાહી છે; પરંતુ આ લશ્કર વિનાનો દેશ છે. તેની રાજધાની માસેરુ છે. લેસોથોમાં હીરાની ખાણો છે.

(૩૪) મલાવી

તાંબાનિયા, ઝાંબિયા અને મોઝાંબિકથી ઘેરાયેલો નાનો મલાવી દેશ ન્યાસા સરોવરની પશ્ચિમે આવેલો છે. તેની આયાત નિકાસ પોર્ટુગીઝ બંદર બિયરા પર આધાર રાખે છે. ખાંડ અને માંસ તેને રોડેશિયામાંથી મળે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ખાણોમાં તેના લોકો કામ કરી રાજી વળવે છે. દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૯ હજાર ચોરસ માઈલ છે. અને તેના ચોથા ભાગમાં મલાવી સરોવર આવેલું છે. તેની ૪૬ લાખ ઉપરાંતની વસતીમાં ૧૨ હજાર ભારતીયો અને ૯ હજાર યુરોપિયનો પણ સમાઈ જાય છે. રાજ્ય-

ભાષા અંગ્રેજી છે પણ લોકો ચિતુઆનની આફ્રિકન ભાષા - બોલે છે તેની રાજધાની બેન્ગા છે. અને બ્લેન્ટાયર તથા લિંબે તેનાં મુખ્ય શહેરો છે. આ દેશ બ્રિટનને તાબે હતો અને ત્યારે તેનું નામ ન્યાસાલેન્ડ હતું. દેશની ૫૦ ટકા આવક ખેતીની છે. જંગલોમાં સારું ઈમારતી લાકડું મળે છે અને બોકસાઈટ મુખ્ય ખનીજ છે.

(૩૫) ગેમ્બિયા

ગેમ્બિયા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટલાંટિક સમુદ્ર પર સેનેગલની દક્ષિણે આવેલું આફ્રિકાનું સૌથી નાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૫ને દિને તેને બ્રિટિશ શાસનથી મુક્તિ મળી અને તે કોમનવેલ્થનો સભ્ય દેશ બન્યો. તેની વસ્તી ૪,૯૪૦૦૦ ની છે. ૧૫ ટકા વસ્તી શહેરોમાં રહે છે. તેની બાથર્સ્ટ રાજધાની હવે બન્જુલ તરીકે ઓળખાય છે. બાથર્સ્ટ બંદર છે. ૨ લાખ ૫૦ હજાર એકર જમીનમાં મગફળીનો પાક થાય છે. તેનાં હિતોનું રક્ષણ વિદેશોમાં સેનેગલ કરે છે.

(૩૬) અપરવોલ્ટા

જ્યાં પહેલાં મોશી સામ્રાજ્ય હતું ત્યાં હાલનું અપરવોલ્ટા આવેલું છે. ૫મી ઓગસ્ટે ૧૯૬૦માં તેને ફ્રાંસથી મુક્તિ મળી. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસતી ૫૦ લાખ ઉપરાંત છે. ૬૫ ટકા લોકો ગામડાંમાં વસે છે. કપાસ અનાજ ઉપરાંતનો પાક છે.

(૩૭) રોડેશિયા

રોડેશિયા બ્રિટનને અધીન હતું. પણ તેણે પોતાની સ્વતંત્રતા બહેર કરી છે. રોડેશિયાની પૂર્વમાં મોઝાંબિક છે. પશ્ચિમે બોટસ્વાના અને ઝાંબિયા-ઉત્તરે પણ મોઝાંબિક અને ઝાંબિયા છે અને દક્ષિણે દક્ષિણ આફ્રિકા આવેલું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગસેદની નીતિ આ દેશમાં પણ ચાલુ છે. ગોરાઓ કાળા પ્રત્યે અલગતાનો અને નીચ ભાવ રાખે છે. રોડેશિયાનું ક્ષેત્રફળ દોઢ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસ્તી ૪૪ લાખ ઉપરાંત છે. તેની રાજધાની સેલિસબરી છે. રોડેશિયાનો સ્થાપક સેસિલ રોડોલ્ફ હતો.

(૩૮) દક્ષિણ આફ્રિકા

દક્ષિણ આફ્રિકા યુનોના ઠરાવ વિરુદ્ધ હજી રંગ-સેદની નીતિનો કડકપણે અમલ કરે છે. ગોરા લોકોનો

શાસકવર્ગ ત્યાં ઉચ્ચ જાતિનો ગણાય છે અને તેમને જે સુખસગવડો મળે છે તે કાળા કે રંગીન ભારતીયોને લોગવવાનો અધિકાર નથી. ગોરા લોકોની હોટલોમાં કાળા કે રંગીન લોકો જઈ શકતા નથી. પૂ. ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ પ્રથમ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આ દેશનું ક્ષેત્રફળ પાંચ લાખ ચોરસ માઈલ જેટલું છે અને વસતી બે કરોડ ઉપરાંતની છે. તેમાં ૧૮ ટકા ગોરા લોકો છે તે ૭૯ ટકા કાળા અને ૩ ટકા ભારતીયો પર શાસન કરે છે. ડબ્લનમાં ભારતીયોની સંખ્યા બીજાં સ્થળો કરતાં વધુ છે. લગભગ બે લાખ ચાલીસ હજાર જેટલી. પ્રિટોરિયા દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજધાની છે. કેપટાઉનની ભૂશિર એક સાડું ખંદર છે તે ઉપરાંત બ્લેકનિસબર્ગ વગેરે સારાં શહેરો છે. ૪૬ હજાર પાંચસો ચોરસ માઈલમાં ખેતી થાય છે. અહીં સોનાની ખાણો છે. યુરેનિયમ પણ મળે છે.

(૩૯) માલાગાસી

આફ્રિકાની દક્ષિણે પૂર્વ કિનારો મોઝામ્બિકથી દૂર હિંદી મહાસાગરમાં આવેલો ટાપુ છે. તેનું અગાઉનું નામ માડાગાસ્કર છે. માલાગાસી અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા વચ્ચે મોઝામ્બિકની ખાડી છે. માલાગાસી દુનિયાનો ત્રીજો મોટો દ્વીપ છે અને તેનું ક્ષેત્રફળ સવા બે લાખ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસ્તી ૬૮ લાખ ઉપરાંત છે. તેના રાષ્ટ્રપતિ ફિલીબર્ટ નસીરાનાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘અમે માલાગાસીના લોકો સાચા અર્થમાં આ-એશિયાઈ છીએ.’ અહીં આફ્રિકા અને એશિયન જાતિના લોકોનું સાડું મિશ્રણ છે. ૨૬ મી જૂન ૧૯૬૦ ને દિને આ દેશ સ્વતંત્ર થયો. તેની રાજભાષા ફ્રેંચ છે. તાના નારિવ તેની રાજધાની છે. ૧૫ હજાર ઉપરાંત ભારતીયો અને આઠ હજાર ચીની લોકો અહીં રહે છે. ૮૫ ટકા લોક ખેતીનો વ્યવસાય કરે છે. ગ્રેફાઈટ, અખરખ, કેમાઈટ વગેરે ખનીજોની નિકાસ થાય છે. ઉલોગો પણ સારા પ્રમાણમાં વિકસ્યા છે.

આ છેલ્લા બે દાયકામાં સ્વતંત્ર બનેલા દેશો ઉપરાંત આફ્રિકામાં સ્પેન, ફ્રાંસ, બ્રિટન, પોર્તુગલ અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રને અધીન પણ કેટલાંક દેશો-સંસ્થાનો છે.

(૪૦) સ્પેનને અધીન ક્ષેત્ર

આફ્રિકામાં આવેલાં સ્પેનના તાબાનાં સંસ્થાનો ઉત્તરમાં મોરોક્કો પાસે છે. ઈઝની, મેલેલી, સેયુટી અને

સ્પેનિશ સહારા સ્પેનને તાબે છે. અને તેમનું ક્ષેત્રફળ ક્રમશઃ ૬૦૦, ૫, ૭, અને ૧૦૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. આ ઉપરાંત ગેબોન અને કેમેરૂન વચ્ચે ૧૦ હજાર આઠસો ચોરસ માઈલનો ઇકવીટોરિયલ ગિની પ્રદેશ પણ સ્પેનને અધીન છે.

(૪૧) ફ્રાંસને અધીન ક્ષેત્ર

અફાર અને ઈરસા કોમોરે અને રિયુનિયન દ્વીપ ફ્રાંસને અધીન છે. રિયુનિયન ટાપુ મોરિશિયસની પાસે આવેલો છે અને ક્ષેત્રફળ ૯૬૮ ચોરસ માઈલ છે તથા તેની વસ્તી ૪ લાખની છે. અફાર અને ઈરસા સોમાલિયા પાસે આવેલા છે. અને તેનું ક્ષેત્રફળ ૯ હજાર ચોરસ માઈલ છે. કોમોરે માલાગાસી પાસે ચાર નાના ટાપુઓનો સમૂહ છે. તેમની વસ્તી ૪ લાખ ૪૬ હજારની છે.

(૪૨) બ્રિટનને અધીન ક્ષેત્ર

સેંટ હેલેનાનો ટાપુ જેમાં હારેલા નેપોલિયનને કેદી તરીકે રાખવામાં આવેલો તે મોટિંગ્ઝ તથા સ્વાઝીલેન્ડ બ્રિટનને તાબે છે. સેંટ હેલેનાનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૪૭ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસતી પાંચ હજારની છે. બીજા નાના ટાપુઓ દક્ષિણ અમેરિકા અને આફ્રિકા વચ્ચે છે અને તેમાં ખડુ ઓછી વસ્તી હોય છે. તેમનું શાસન બ્રિટિશ ગવર્નર ચલાવે છે. રોડ્રિગ્ઝ મોરિશિયસ પાસેનો નાનો ટાપુ છે. સ્વાઝીલેન્ડનું ક્ષેત્રફળ ૭ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસતી ૪ લાખની છે. તેની રાજધાની મલાબાને છે. આ દેશની ખાણોમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકો કામ કરે છે.

(૪૩) પોર્તુગલને અધીન ક્ષેત્ર

અંગોલા, પોર્તુગીઝ ગિની, કેપવર્ડે, મોઝામ્બિક સાઓટોમે તથા પ્રિંસિપે પોર્તુગલને અધીન છે. અંગોલા ફ્રાંગો-શાક્તિશાસની દક્ષિણે પશ્ચિમ આફ્રિકાનો દેશ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ પાંચલાખ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસતી બાવન લાખ ઉપરાંતની છે. તેની રાજધાની લુઆંડા છે. અંગોલા પર પોર્તુગીઝ ગવર્નર જનરલ શાસન કરે છે.

મોઝામ્બિક આફ્રિકાની દક્ષિણે પૂર્વમાં હિંદી મહા-સાગરને કિનારે છે. મોઝામ્બિકનું ક્ષેત્રફળ ૩ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસતી ૭૦ લાખ ઉપરાંત છે. તેમાં ૫૦ હજાર ઉપરાંત ભારતીયો વસે છે. પોર્તુગલની રાષ્ટ્ર-ભાષા માટે તેના સાત પ્રતિનિધિઓ પસંદ થાય છે.

પોર્તુગીઝ ગિની સેનેગલ અને ગિની વચ્ચે આવેલું છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૪ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને વસતી પાંચ લાખ ઉપરાંત. કેપવર્ડે નાના ટાપુઓનો સમૂહ છે. તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ દોઢ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને વસતી બે લાખની. સાસોટોમે અને પિંસિપેનું ક્ષેત્રફળ સવાત્રણસો ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસ્તી ૬૩ હજાર ઉપરાંત છે.

(૪૪) સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘને અધીન ક્ષેત્ર

દક્ષિણ-પશ્ચિમ-નૈઋત્ય આફ્રિકા અંગોલાની દક્ષિણે આવેલો દેશ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૩ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસ્તી સવાપાંચ લાખ ઉપરાંત છે, કિંધોક તેની રાજધાની છે. રાષ્ટ્રસંઘે દક્ષિણ આફ્રિકાને તેનો વહીવટ સોંપ્યો છે. ૧૯૬૭માં આ દેશને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે દક્ષિણ આફ્રિકા પાસેથી પાછો લેવા પ્રયાસ કર્યો. પણ તેમાં સફળતા મળી નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાની ધારાસભામાં તેના આઠ સભ્યો ચૂંટાઈ આવે છે.

આફ્રિકા હવે અધારિયો ખંડ રહ્યો નથી. તેના અનેક દેશો છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષમાં સ્વતંત્ર થયાં છે અને હજુ બીજા દેશો સ્વતંત્ર થવા મથી રહ્યા છે. આફ્રિકા વિવિધ પ્રકારની આબોહવા ધરાવે છે. તેનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને તેનાં વન્ય પ્રાણી અને પંખીના સૌંદર્ય અને જીવનનો અભ્યાસ કરવા તેનું અવલોકન કરવા કેટલાયે પ્રવાસીઓ ત્યાં દર વર્ષે આવે છે. આફ્રિકા હવે જંગલી, નગ્ન ભટકતા લોકોનો ખંડ નથી. પણ તેના લોકો અનેક ઉદ્યોગો અને શિક્ષણ દ્વારા પોતાનો વિકાસ સાધી રહ્યા છે. ભારતના લોકોએ આફ્રિકાના દેશોમાં જઈ ત્યાં વેપાર ઉદ્યોગો વિકસાવ્યા છે. સમગ્ર આફ્રિકા વિશે એક નાના લેખમાં પૂરી વાત થાય જ નહિ એટલે આ લેખમાં કેવળ રાજકીય આફ્રિકાનો અને તેના દેશોનો પરિચય આપ્યો છે અને તે પરથી પણ આ દેશ નહિ પણ અનેક દેશોના ખંડની વિશાળતાનો અને વિવિધતાનો આછો પણ સ્પષ્ટ ખ્યાલ વાચકને આવશે.

ફોન નં. ૪૮

શ્રી સાવરકુંડલા નાગરિક સહકારી બેંક લિ.

સાવરકુંડલા. Pin. 364515

રજી. નં. ૧૫૩૧ તા. ૫-૩-૧૯૫૬

—: બોર્ડ ઓફ ડીરેક્ટર્સ :—

૧. શ્રી ત્રંબકલાલ રતિલાલ દોશી પ્રમુખ
૨. શ્રી ધનંજય બેચરલાલ સાગર માનદમંત્રી
૩. શ્રી લલ્લુભાઈ ત્રિભોવનદાસ ગાંધી ડાયરેક્ટર
૪. શ્રી હિરાલાલ વશરામ ચૌહાણ „
૫. શ્રી નરેન્દ્રભાઈ અમૃતલાલ મહેતા „
૬. શ્રી શામળદાસ રાયચંદ ઢાણી „
૭. શ્રી શામળદાસ મોહનલાલ પરિખ „
૮. શ્રી જયંતકુમાર ઓધવજી ઢાણી „
૯. શ્રી શંકરભાઈ પ્રાગજીભાઈ ત્રિવેદી „
૧૦. શ્રી હરીસિંહ લક્ષ્મણભાઈ ચૌહાણ „
૧૧. શ્રી તાપીદાસ મનસુખલાલ ગાંધી „

—: બેંકર્સ :—

ધી ગુજરાત સ્ટેટ કો. ઓ. બેંક લિમિટેડ : અમદાવાદ
ધી ભાવનગર ડી. કો. ઓપરેટીવ બેંક લિ. : ભાવનગર તથા
સાવરકુંડલા.

સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર : સાવરકુંડલા.

બેંક ઓફ બરોડા : સાવરકુંડલા

દેના બેંક : સાવરકુંડલા.

શ્રી બાલાશંકર ગીરભશંકર ત્રિવેદી, બી. એ.
મેનેજર.

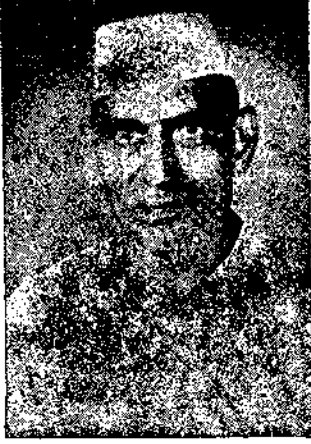
એસ. એન. કોહારી એન્ડ કું.

ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટસ. અમરેલી.

ઓડીટર્સ

—: કર્મચારી ગણ :—

૧. શ્રી ગુણવંતરાય મણીલાલ રાજપુરા આસી. એકા.
૨. „ ધીરજલાલ મંગળજી ડાહી ક્લાર્ક
૩. „ રમેશચંદ્ર અમૃતલાલ પંડ્યા „
૪. „ મહમમદઉરમાન એહમદ કુરેશી „
૫. „ ભરતકુમાર ખેતાભાઈ વિંઝડા „
૬. „ સુલેમાન અબ્દુલકરીમ ચૌહાણ પટાવાળા

શેઠ હીરાલાલ અમીચંદ શાહ

(વરલવાળા)

અ. સૌ. શાંતાબેન હીરાલાલ શાહ

સારા કામમાં સહભાગી થઈ તેમાં પોતાથી બનતો ફાળો આપી રાજી થવું. હંમેશા આવી જ ઉમદા ભાવના રાખે છે. એમનું મૂળ વતન વરલ છે. છેલ્લાં દસ વર્ષથી શાહ અધર્સના નામે બિલ્ડર્સનો કાંદોવલો તથા બેરીવલીમાં ધંધો કરે છે. મિલનસાર સ્વભાવ તેમજ ગ્રાહકોની ચાહના અને પ્રેમ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

તેજસ્વી બુદ્ધિ અને પરગણુ વૃત્તિ જેવા હીરાલાલભાઈના વિશિષ્ટ ગુણોએ એમને યશસ્વી બનાવ્યા તેમજ એમને લોક-પ્રિયતા અપાવી. મુંબઈ કાંદોવલીમાં વસવાટ કર્યા પછી તુરત જ મિત્રમંડળ સ્થાપવામાં મદદ કરી અને આજે ફક્ત પાંચ વર્ષના ગાળામાં તે વધુ વિકાસને માર્ગે આગળ વધે તે ઝંખના સેવી રહ્યા છે. વ્યવસાયને લગતી અનેકવિધ જવાબદારી સફળતાપૂર્વક પૂરી કરવા ઉપરાંત મંડળના સંચાલનમાં સમય, શક્તિ તથા ધનનો ઉદારતાપૂર્વક ઉપયોગ કરી ચિરસ્મરણીય ફાળો આપેલ છે. જે તેઓની સમાજ સેવાની ઉત્કટ તમન્નાનું પરિણામ છે.

ફોન : ૩૩ ૯૧ ૭૧

શા ચીમનલાલ એન્ડ કું.

સ્ટેનલેસ સ્ટીલ વાસણો બનાવનાર
તથા વેચનાર

કોટન એક્સચેન્જ સામે, શાન્તી ભુવન, ભોંયતળાવે,
કંસારા ચાલ, ઠાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

“વિશ્વની અસ્મિતા”

અંથ પ્રકાશનને....

અમારી હાર્દિક

શુભેચ્છાઓ.....

ચંપકલાલ ટી. ખેખર

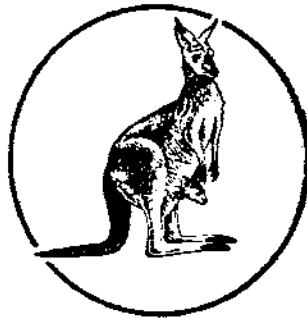

શેકસાઈ મંદિર પાસે,

જિંઝા (ઉ. ગુજરાત)

Bombay paints

& ALLIED PRODUCTS LTD

Selling Agents for U. P. and Saurashtra
SWASTIK SALES AGENCY
H. O. 25, JAWAHAR MARG,
INDORE.

Branches at Kanpur and Rajkot.

Kangaroo Paints—Best in the Long Run.

Phone : 374350-376792

Bhupendra & Co

IRON & STEEL MERCHANTS

Darukhana, Mazgaon, BOMBAY-400010.

શ્રી કેશવલાલ નાનયંદ શાહ

શ્રી કેશવલાલભાઈ ઉત્સાહી, સેવાપ્રિય અને સૌજન્યશીલ છે. તેમનું મૂળવતન વરળ. મુંબઈ આવી અને કાપડના વેપારમાં પૂ. પિતાશ્રી સાથે જોડાયા. ત્યારબાદ મેસર્સ કેશવલાલ નાનયંદ એન્ડ કું. શરૂ કરી. પરમાત્માએ યારી આપી.

સમાજ સેવા અને કુટુંબ વાતસલ્યતાનું તેમનું ધ્યેય, પૂ. પિતાશ્રીનો મણી મહોત્સવ દહીસા મુકામે આનંદ ઉત્સાહ પૂર્વક જોજવવામાં આવ્યો. તેમની સુવાસ એવી કે નવી તથા જૂની પેઢીને અનુરૂપ દોરવણી આપતા રહે છે. તેમના વિચારો પ્રેરણાદાયી ઉમદા તેમજ ઉદાર દૃષ્ટીવાળા હોય છે.

વ્યવસાયાર્થે ખીન્ની મીલ્સની ડીસ્ટ્રીબ્યુટરશીપમાં શ્રી કેશુભાઈ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

હમણાં શ્રી કાંદીવલી બોધારી વિશ્વા શ્રીમાળા જૈન મિત્ર મંડળને ઉદ્યોગ ગૃહ માટે તેઓએ તથા તેમનાં પત્ની સૌ. શ્રીમતી અનોપબેને ઉદાર દાન આપી એક નવું પ્રસ્થાન કરવા પ્રેરણા આપી છે, એટલું જ નહિ પણ કેળવણીના વિકાસ સાથે રૂ. ૧૫૦૦૧ નું ખીજું દાન આપી મંડળને નિશ્ચિંત કરેલ છે.

તેમના પૂજ્ય વડીલ શ્રી કરશનદાદાની અમર યાદગીરીમાં શ્રી નાનયંદ મુળયંદ અને શ્રી અમીયંદ દામજી પ્રેરિત શેઠ શ્રી કરશન જીવન ચેરિટીબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરવામાં અગ્રભાગ લીધેલ છે. આ ટ્રસ્ટના શ્રી કેશુભાઈ એક ટ્રસ્ટી છે. ખૂબ પુણ્યોદયના પ્રતાપે તેઓશ્રીના સુપુત્રો શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શ્રી સુર્યકાંતભાઈ તથા શ્રી નવનીતભાઈ પણ પિતાશ્રીના પગલે ચાલી આવા સેવા અને સમાજ કલ્યાણનાં કામોને અનુમોદન આપે છે. તેમના સહધર્માચારિણી સૌ. શ્રીમતી અનોપબેને પણ સરળ, ધર્મ ભાવનાવાળા કુટુંબ વાસલ્ય અને સેવાપ્રિય છે.

તેઓ યશસ્વી બને, તંદુરસ્ત રહે અને સેવાનો દીપ જ્વળતો રાખે એ જ અભ્યર્થના.

With Best Compliments From

SHAH BHAGWANJI KACHRA,

P. O. Box 80846,

MOMBASA

(KENYA.)

DILIP

STEEL BODY POWER

PRESSES

DEEP DRAWING

PRESSES

TOGGLE & CAM TYPE

CAPACITY

Deepest

Draw

76 mm to

305 mm

Largest

blank Size

254 MM to

914 MM

Sheet Metal Machinery

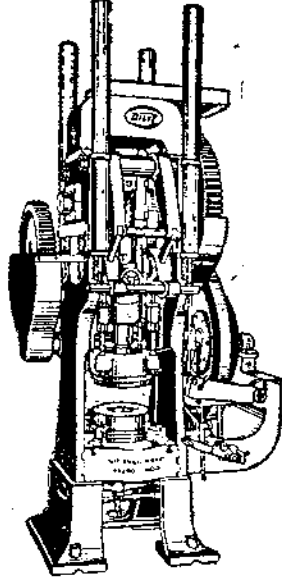
— SOLE AGENT —

DILIP SALES AGENCY

Opp. Swaminarayan Gurukul, Mavdi Plot.

RAJKOT-360004 Gram : DEEPDRAW

Phone : 8 6 6 4

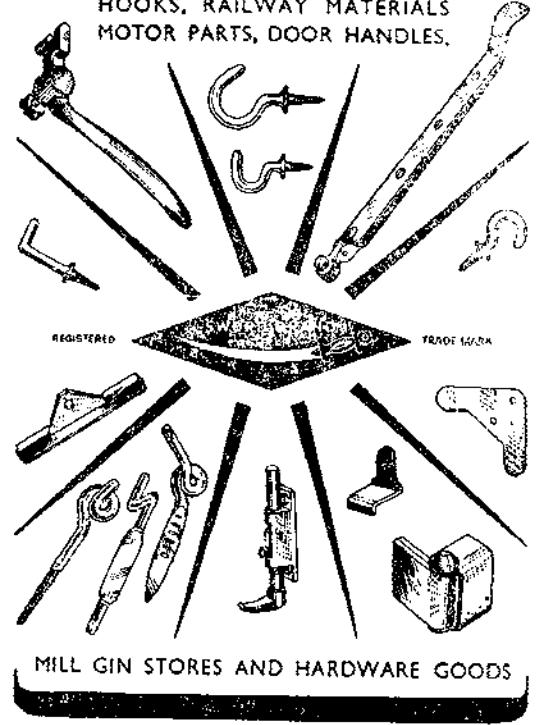

Phone : Office 350772 Fac : 337765

FOR QUALITY & ACCURACY 'SWORD BRAND'

Manufacturers of

WINDOW FITTINGS, FIXTURES,
HOOKS, RAILWAY MATERIALS
MOTOR PARTS, DOOR HANDLES.

MILL GIN STORES AND HARDWARE GOODS

CHUDASAMA & CO.

3/c Vijay Chambers,

Tribhuvan Road

Opp. Dreamland Cinema

BOMBAY 400004

“ મોંઘવારી તો સૌને નડે
ટકાઉ નીટેક્ષ સાંઘા પડે ”

ફોન નં. ૪૫૨

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

મોડર્ન મીલીજીયન સ્ટોર્સ કું.

મશીનરી હાર્ડવેર મરચન્ડ

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૧૮

ADONI

(આન્ધ્ર પ્રદેશ)

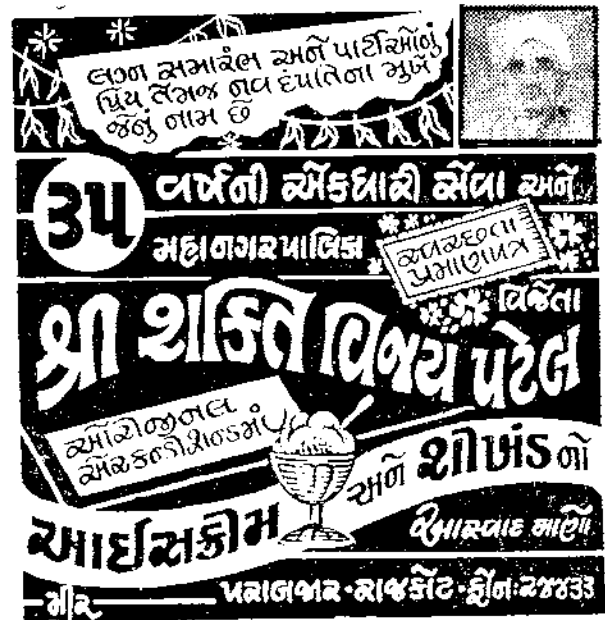
Phone:-7123
7491

Gram:-Rajmoti

with best compliments from

SHREE RAJMOTI INDUSTRIES
BHAVNAGAR Road
RAJKOT 360091

ગોંડલકી આયુર્વેદિક ઔષધે

શ્રી ભુવનેશ્વરી ઔષધાશ્રમ

આયુર્વેદિક ફાર્મેસી

ગોંડલ (ગુજરાત) ૩૬૦૩૧૧

શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠાધીશ આચાર્યશ્રી ચરણતીર્થ મહારાજ (પૂર્વાશ્રમ રાજવૈદ્ય જીવરામ કાલીદાસ શાસ્ત્રી) પ્રધાનાધ્યક્ષ નિશ્ચિલ ભારતીય યુર્વેદ મહાસંમેલન લાહોર ૧૯૪૨ ।

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી સે સ્થાપિત આ ફાર્મેસીમાં ઘસમ, કૂપીપકવ, ચન્દ્રોદય, પર્પટી, રસરસાયન, ગુટિકા, નસ્ય, અંજન, સત્ત્વ, ક્ષાર, ઘૃત, તૈલ, વ્વાથ, ચૂર્ણ, લેપ, અવલેદ, શુદ્ધ દ્રવ્ય ઇત્યાદિ સૈકડો પ્રકારકી આયુર્વેદિક ઔષધ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ સે, આચાર્યશ્રી વૈદ્યરાજ શ્રી ઘનશ્યામભાઈ જી. વ્યાસકી નિજી નિગરાનીસે તૈયાર કી જાતી હૈ, ઓર ઔષધકી ગુણવત્તા પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કિયા જાતા હૈ ।

આબાલ શુદ્ધ, સ્ત્રી પુરુષ હરેક કો ઉપયોગ મેં સુવિધા હો આ લિપે યથાસંભવ ઔષધે, ચૂર્ણ, ટેબ્લેટ-ટીકિયા કે રૂપમે બનાયે જાતે હૈ । યહ આ ફાર્મેસી કી વિશિષ્ટતા હૈ ।

આ સંસ્થામે આયુર્વેદિક પદ્ધતિ દ્વારા રોગ નિવારણ કે લિપે સબકો યથાર્થ માર્ગદર્શન એવં સલાહ સૂચના તથા ઔષધે મેજનેકી વ્યવસ્થા મી હૈ ।

આ વ્યવસ્થાકા લાભ લેને વાલેકો ઇચ્છિયે કિ અપના પૂરા નામ, પતા, ઉમ્મર એવં રોગ કી સંપૂર્ણ જાનકારી લિખ મેજે ।

સ્વાસ્થ્ય કી રક્ષા ઓર આરોગ્યમય દીર્ઘાયુષી જીવન કે લિપે આમરી ઔષધે સબકો ઉપયોગી પુરવાર હુઈ હૈ ।

—: પત્રવ્યવહાર :-

વમ્બઈ ઓફિસ

બ્રાન્ચ રાજકોટ

હેડ ઓફિસ એવં ફાર્મેસી

ગોંડલ રસશાલા ઔષધાશ્રમ

રાજવૈદ્ય જી. કે. શાસ્ત્રી એન્ડ કું.

શ્રી ભુવનેશ્વરી ઔષધાશ્રમ

૪૨૬-અ. કાલવાદેવી રોડ

સર લાલાજીરાજ રોડ, રાજકોટ

ઘનશ્યામ ભવન

હોટલ ભવન, લિફ્ટકે સામને,

ટેલીફોન નં. ૨૬૯૪૩

ગોંડલ (ગુજરાત)

વમ્બઈ ૨

૩૬૦૩૧૧

સંગીન સામર્થ્યનું
સલોણું સ્વપ્ન
જીંદગીની પળેપળને
અનુપમ ઉલ્લાસથી માણો....

અમીવીટા ફોર્ટ

(શક્તિવર્ધક કેપ્સુલ્સ)

દુર્બળ કાયા અને નિસ્તેજ
ચહેરાથી હવે ચિંતીત થશો નહીં....

૨૬ મૂલ્યવાન ભારતીય
ઔષધિઓનું અનોખું સંયોજન....

સ્ત્રી-પુરૂષ માટે અત્યંત
લાભદાયી

૩૦ કેપ્સુલ્સ : રૂા. ૧૮-૦૦

૧૦૦ „ રૂા. ૫૪-૦૦

(સ્થાનિક કરવેરા અલગ)

દવાઓની દરેક
દુકાનેથી મળશે.

અથવા

વી. પી. થી. મંગાવો

વી. પી. ચાર્જ અલગ.

ઊંઝા ફાર્મસી

ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

શાખાઓ : આગ્રા મુંબઈ નાગપુર

સફરના વફાદાર સાથીઓ
લેધર ગૂડ્સ

ગોલ્ડ શીલ્ડ લેધર વકર્સ
(ડીલર્સ)

પી. ઓ. બોક્સ નં. ૨૧૮૧

૧૫૭, ૧૬૧, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ ૨, ટેલીફોન. ૩૧૨૬૭૦

ફેક્ટરી : કાલા કિલ્લા, ધારાવી રોડ

મુંબઈ - ૧૭ ટેલીફોન : ૪૭૨૭૨૨

તાર : “NOTECASE”

૧૨.૩૦થી ૩.૦૦ સુધી

દુકાનો ખંધ રહે છે.

શાખાઓ :

૪૫૦-૫૨, સેન્ટ્રલ સ્ટ્રીટ રોડ,

મુંબઈ - ૪. ફોન : ૩૫૧૫૭૨.

૧૭૨, અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ - ૩.

ટેલીફોન : ૩૨૫૧૬૭.

૬૬૬-૨, ગાંધી રોડ,

અમદાવાદ ફોન : ૩૬૬૬૦૩

સ્વચ્છતા..... ત્યાં પ્રભુતા છે.

બસ સ્ટેન્ડો—બસ સ્ટેશનો

સ્વચ્છ રાખવામાં આપનો સહકાર આપો.

બહેર સ્થળો કે જ્યાં જનસમુદાય મોટી સંખ્યામાં એકત્ર થાય છે ત્યાં આપણી આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ રહે તે અત્યંત આવશ્યક છે. આપણા ઘરો, શેરી કે ફળિયા તથા તેનાં આંગણાં, આપણે સ્વચ્છ રાખીએ છીએ તો પછી, બહેર સ્થળો તેવાં રાખવાની ટેવ કેમ ન પાડવી ?

આપણી ચોકખાઈનું પ્રતિક
આપણી આસપાસનું વાતાવરણ
આપણું વાતાવરણ અતિ આનંદદાયક લાગે છે.
બહેર સ્થળો માટે સ્વચ્છતા કુબેશ સફળતામાં પરિણમે છે.

—: અને માટે જ :—

સ્ટેન્ડો, સ્ટેશનો વધારે ચોકખા રાખવા મદદગાર થઈએ.

એસ. ટી. સ્ટેન્ડો—સ્ટેશનો

આપની પોતાની મિલકત છે.

કૃપા કરીને તેને સ્વચ્છ અને સુધડ
રાખવામાં અમને સહાયભુત થાઓ.

ગુજરાત રાજ્ય માર્ગ

વાહન વ્યવહાર કોર્પોરેશન

અમદાવાદ—૩૮૦૦૨૨.

NSE shapes steel

steel shapes a nation

NSE is a progressive organization deeply involved in shaping many fascinating shapes in steel. We manufacture textile machinery, forging equipment, re-rolling mills, antennae, EOT Cranes, foundry equipment, machine tools, steel, alloy and grey iron castings.

This wide range of activities has been made possible by a team of technical personnel, trained superbly at our special training cell. Some of these people, imbuing the spirit of adventure found in our organization, have branched off to establish plants of their own, not only inside the country but abroad as well.

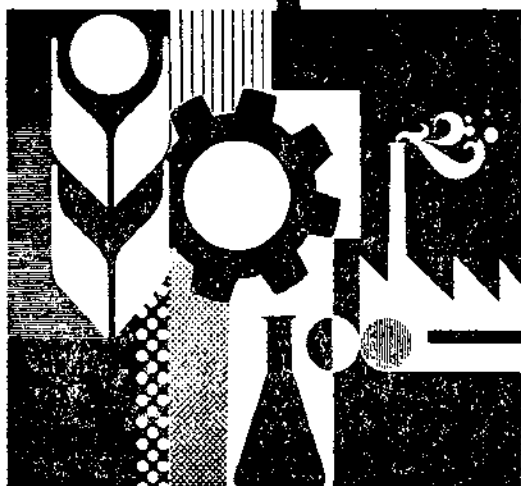
Our considerable experience in manufacturing wide and varied industrial equipment has won us Export Awards consistently. It enables us to earn precious foreign exchange by exporting our products to an ever-expanding market abroad. And today we are on the path of earning a fair name for our technological skill by exporting expertise for overseas joint ventures.

NEW STANDARD ENGINEERING CO.LTD.

NSE Estate, Goregaon East,
BOMBAY-400 063. Telephone 695261.
Grams: "STEELBUILT" Telex: 011-2982.
Regional Office: New Delhi, Calcutta,
Madras & Ahmedabad.

JAISONS

ખોટાદ નિવાસી વસાણી પરિવાર સંચાલિત જી. સી. વસાણી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ - મુંબઈ

તરફથી ચાલતી શુભ પ્રવૃત્તિઓની ઝાંખી

- (૧) ખોટાદમાં સોનાવાલા હોસ્પિટલમાં “ પુષ્પાબેન વસાણી ” ના નામથી એક્સરે વિભાગ.
- (૨) ખોટાદમાં વસાણી ગીરધરલાલ જીનલાલ સ્થા. જૈન આયોગિક શાળા.
- (૩) ખોટાદમાં માનવ રાહત સંસ્થાને કાયમી સહાય.
- (૪) ખોટાદમાં હરગોવિન્દાસ જીન વસાણી ખીમાર રાહત સમિતિ.
- (૫) ખોટાદકર કોલેજમાં તથા ઝમરાળા ગામે હરગોવિન્દ જીનલાલ વસાણીના નામથી છુકબેંક
- (૬) ખોટાદમાં માતુશ્રી મણીબાઈ વસાણી સાર્વજનિક આરોગ્ય કેન્દ્ર તથા તેમાં ફ્રી ટી. બી. સેન્ટર.
- (૭) ખોટાદમાં જી. સી. વસાણી સસ્તા અનાજ કેન્દ્ર.
- (૮) ખોટાદ તાલુકાશાળા. માધ્યમિકશાળા તથા મહાશાળાના તેજસ્વી પ્રથમ આવનાર દરેક વર્ગના એક વિદ્યાર્થીને એક વિદ્યાર્થીનીને “ મંગળાબેન વસાણી ચંદ્રક ” રોકડ રકમ તથા પુસ્તકો આપવાનો કાયમી યોજના.
- (૯) કુષ્કાળના કપરા સમયે ૨૫% રાહત દરે ખોટાદમાં “ ફ્રેન્ડઝ ગ્રુપ ” દ્વારા અનાજનું વિતરણ.
- (૧૦) મુંબઈમાં વસાણી ડાયગ્નોસીસ સેન્ટર, લાયન્સ કલબ, અધિરી સંચાલિત.
- (૧૧) જૈન ક્લિનિક ખોરીવલીમાં પુષ્પાબેન મનસુખલાલ વસાણી ઈ. એન. ટી. વિભાગ.
- (૧૨) મુંબઈમાં જૈન ગૃહઉદ્યોગમાં જી. સી. વસાણી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ બોક્સ વિભાગ.
- (૧૩) જૈન એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં એક એક વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીને ફ્રી સ્કોલર.
- (૧૪) ખોટાદના ગરીબ ને તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ માટે સ્કોલરશિપ.
- (૧૫) એન. સી. સી. ફરેટા માટે જી. સી. વસાણી શીલ્ડ.

આ ટ્રસ્ટ દ્વારા ગરીબોને રોકડ અનાજ, દવા, વગેરેની સહાય કાયમી આપવામાં આવે છે.

“ ભાવિનો સંકલ્પ ”

ટૂંક સમયમાં જ આ ટ્રસ્ટ મારફત ખોટાદના આબુખાજુનાં ગામડાંઓના દદીઓને ઘેર બેઠાં તબીબી સારવાર આપવાના હેતુથી ફરતું દવાખાનું કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ઉપર ધરવામાં આવી છે.

— ટ્રસ્ટીઓ —

એમ. જી. વસાણી
સી. એમ. વસાણી
એ. એમ. વસાણી

એન. એમ. વસાણી
એસ. એમ. વસાણી
એસ. જી. વસાણી

Phone { 7761
7762
7763

With Best Compliments From :

PANKAJ OIL CAKE INDUSTRIES.

MORVI ROAD, RAJKOT-3

卐 ભાતું 卐

જન્મ ધરીને, જૈનધર્મી થઈને કોણ એવાં નર-નાર હશે જેણે શાશ્વતા તીર્થ શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરી નહિ હોય? અનંત યુગોથી અનંત માનવ-વણુઝાર આદિદેવને લેટવા ધસી રહી છે, ને બળે માઈલિના પહાડની વાટ ઉમંગે કાપી, છાતીસમાણા હડા ચડી, અજબ હર્ષોલ્લાસે યાત્રા કરી રહી છે.

જે દિવસની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે અનેક યાત્રીઓ પહાડ પરથી ઊતરતા હતા. કાળ ઉનાળો હતો. મારવાડના એક બાપ-દીકરો યાત્રા કરીને ઊતર્યા હતા. દીકરો ખૂબ ભૂખ્યો થયો હતો. બાપ પાસે દીકરાને ખવરાવવા કાંઈ નહોતું. દીકરો રોતો રહે નહિ. પાસે વડ હતો, નીચે સંતી વાવ હતી. બાપે વડના ટેટા લાવી દીકરાને આપ્યા, ખવરાવ્યા ને પાણી પાચું.

વિમલ ગરબના એક સાધુ ત્યાંથી જાય. તેમણે આ દ્રશ્ય જોયું. સુરશીદાબાદના એક શેઠને વાત કરી. તેઓએ ચણાના કોથળા અપાવ્યા. યાત્રા કરીને નીચે આવનારને તળેટી પર મૂકી ચણા આપવા શરૂ કર્યા. ચણામાંથી શેવ-મમરા થયા. એમાં એક વાર નગરશેઠ હેમાભાઈને સુનિવર લઈ આવ્યા. તળેટીના ભાતાનું પુણ્ય સમજાવ્યું. ત્યારથી લાડવા અને ગાંઠિયા ચાલુ થયા.

આજે અનેક યાત્રીઓ યાત્રા કરી તળેટીએ ભાતું ખાઈ અમીના ઓડકાર ખાય છે, ને અંતરના આશીર્વાદ આપે છે.

☆ શાહ મણીલાલ બેચરદાસ ☆

પ્રીન્ટેડ ટેપેસ્ટ્રી, બેકાઈ ટેપેસ્ટ્રી તથા ગાદલાપાટના વેપારી.

૭૩/૭૩/૮૨ વિઠલવાડી, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨.

ફોન ૩૪૦

” ૬૭૭

રણછોડદાસ પારેખ સન્સ
ભારત પેટ્રોલીયમ કું લી.

એનન્ડસ ડીલર્સ
મહુવા-સૌરાષ્ટ્ર

ટેલીગ્રામ : SAKHA

ટે. નં. : ૩૨૩૬૯૮

૩૩૭૭૬૯

૩૨૪૧૨૬

રેસી. : ૩૭૬૩૦૮

૩૭૮૨૨૮

રણછોડદાસ વૃજલાલ પારેખ
મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ બ્રધર્સ
રમેશચંદ્ર રણછોડદાસ એન્ડ કું.

મરચન્ટ એન્ડ કમીશન એજન્ટ

૩૧૦ ખારેક બજાર, મુંબઈ-૬

Phone : 371208-395583

SAIMAN

MANUFACTURING CO.

MANUFACTURERS OF WIRE

PLASTIC PRODUCTS

19, Tardeo Bridge L/L (N.)

Diana Cinema Lane, BOMBAY - 34 (WB)

Gram : POLOSIGHT

Phone : 290367

MILO & MILO

Spectacle frames on world map.

P. T. K. CORPORATION

Exporters & Wholesalers of

Spectacle frames.

413/E, vasantwadi, kalbadevi Road.

BOMBAY - 400 002 (India)

ફોન ઓફિસ C/o. ૩૨૩૬૫૮

રહેઠાણ :- રામજીભાઈ ૪૪૩૫૪૦

,, ફતેચંદભાઈ ૪૭૩૩૪૮

દલાલ રામજી ફતેચંદની કું

— પ્યોર કેસરના દલાલ —

૨૦૬, સેન્ટ્રલ સ્ટ્રીટ, આપના ઘર, માંડવી, મુંબઈ-૩.

ટેલીગ્રામ :- CHHATARIYA

ફોન ૫૩૫

મે. છતરીયા આયર્ન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

લોખંડમાંથી ખેતી ઉપયોગી ઓળરો

બનાવનાર

સ્ટેશન રોડ મહુવા, (જી લાવનગર)

Jaibharat Silk Mills

BOMBAY

મુરુભૂમિ : વિશ્વના ગરમ રણપ્રદેશો

—પ્રા. ગોવિંદભાઈ વી. પટેલ

વિશ્વનાં ગરમ રણોએ માનવી, પ્રાણી તેમ જ વનસ્પતિ માટે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઊભી કરી છે. તેમ છતાં પણ ૨૦મી સદી પછી વિશ્વમાં ઝડપી વધતી વસ્તીએ રણને વિશેષ મહત્વ આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. માનવીની ભાવિ સમસ્યાઓને હલ કરવા માટે આ ધગધગતાં રણો પણ આશ્રયરૂપ બનવા લાગ્યાં છે. રણોમાં પ્રાપ્ત થતાં વિવિધ ખનિજોએ રણોનું મહત્વ અનેકગણું વધાર્યું છે અને ત્યાર પછી સંરક્ષણની પદ્ધતિઓમાં સિંચાઈએ રણોમાં પ્રગતિ કરવા હરણુક્ષણ ભરી છે. ભવિષ્યમાં આ રણો વસ્તીથી સભર તથા હરિયાળાં રણો બનશે તેમ હાલમાં નક્કી થયેલા ભાવિ આયોજન પરથી લાગે છે. ”

પૃથ્વી પર કુલ સપાટીના ૭૧% સમુદ્ર છે અને માત્ર ૨૯% જેટલો જમીન વિસ્તાર છે. કુલ જમીન વિસ્તારના ૨૮% ભાગ પર વિશ્વનાં ગરમ રણો પથરાયેલાં છે. આમાંથી ૧૪% ધરતીમાં તે વાર્ષિક ૨૫૦ મિલિમીટર (૧૦ ઇંચ) કરતાં પણ ઓછો વરસાદ પડે છે. આ પ્રદેશ જ અરેબર ધગધગતા વિશ્વના રણપ્રદેશો છે. વળી બીજા ૧૪% પ્રદેશ એવો છે કે જ્યાં ૨૫૦ થી ૫૦૦ મિલિ. મીટર વરસાદ પડે છે. આ અર્ધરણુ પ્રદેશો છે. વાસ્તવમાં દર ૧૧ ચોરસ કિલોમીટરે ૧.૬ ચોરસ કિલોમીટર રણુ-પ્રદેશ છે.

ગરમ રણુપ્રદેશો પૃથ્વીના ગોળા પર વિષુવવૃત્તની ઉત્તરે અને દક્ષિણે આશરે ૨૦° થી ૩૦° અક્ષાંશ વૃત્તોની વચ્ચે અયનવૃત્તોની આસપાસ મોટે ભાગે ખંડોની પશ્ચિમ બાજુએ આવેલા છે. જમીનની સપાટી, ખંડોના આકાર અને પર્વતોની દિશા રણુપ્રદેશોના વિસ્તાર અને આકાર ઉપર અસર કરે છે. આ ગરમ રણુપ્રદેશોના વિશાળ વિસ્તારોમાં માનવીઓ સંઘર્ષનો સામનો કરતાં કરતાં જીવે છે. સૂર્યપ્રકાશ, લૂ અને ગરમી આ રણુપ્રદેશની આમોહવાને વિષમ બનાવે છે. આ પ્રદેશોમાં જ્યાં પાણી પ્રાપ્ત છે ત્યાં જ માનવજીવન જોવા મળે છે. રણુપ્રદેશોમાં પડતો અદ્ય વરસાદ, નજીવી વનસ્પતિ અને નજીવું પ્રાણીજીવન માનવીની મુશ્કેલીમાં વધારો કરે છે. રણુ-પ્રદેશની ઉપસ્થિત થતી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ માનવી-એ જીવન સરળ બને તે માટે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા છે.

કિંમતી ખનીજો મળી આવવાના કારણે તેમજ મધ્યપૂર્વ પ્રદેશોમાં અને અરબસ્તાનમાં ખનીજ તેલનો જથ્થો વિપુલ પ્રમાણમાં મળવાને કારણે આ પ્રદેશના લોકો આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ બન્યા છે. વળી સિંચાઈના પાણીએ તે ધગ-ધગતાં રણોને નંદનવનમાં પણ ફેરવી નાખ્યાના કેટલાય દાખલા વિવિધ દેશોમાં જોવા મળે છે.

(૧) પ્રસ્તાવના

રણુપ્રદેશની બાબતમાં કેટલીયે માન્યતાઓ છે. સામાન્ય રીતે રણુપ્રદેશો એક પ્રકારનાં મેદાન પ્રદેશો છે કે જ્યાં રેતીના ઢગ (ઢૂવા) સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. રણુપ્રદેશો સંપૂર્ણ રીતે શુષ્ક અને ગરમ છે. વનસ્પતિનો સંપૂર્ણ અભાવ છે અને પશુજીવન તો શક્ય જ નથી. આ બધી બાબતોમાં એક પણ બાબત સત્ય ન ગણી શકાય. રણુપ્રદેશો ફક્ત રેતીનાં સપાટ મેદાન જ નથી, પરંતુ તેમાં અનેક પહાડો, ઊંડી ખીણો, ઊંચાં શિખરો વગેરેનો સમાવેશ થયેલો છે. રણુપ્રદેશો સંપૂર્ણ રીતે શુષ્ક પણ નથી, ક્યારેક ક્યારેક વધતા ઓછા પ્રમાણમાં વરસાદ થાય છે. નદીઓ શુષ્ક જોવા મળે છે, જ્યાં પાણી વરસાદના સમયે જ જોઈ શકાય છે. આવી સૂકી નદીઓમાં પણ જ્યારે વધુ વરસાદ પડે છે, ત્યારે પૂર આવે છે. આમ રણુપ્રદેશમાં જે વરસાદ થાય છે તે વરસાદના ગાળામાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. ચીલીના આટકાના રણમાં ૧૭ વર્ષ સુધી જરા પણ વરસાદ થયો ન હતો. આ

રણમાં કે પ્રદેશમાં જ્યારે ગોરી પ્રજાતું આગમન થયું ત્યારે કેટલાંક પૂર નોંધાયેલાં છે.

જેવી રીતે વરસાદના ગાળામાં મોટો તક્ષાવત રહે છે તેવી જ રીતે ઉષ્ણતામાનના વર્ષના ઊંચા અને નીચા ઉષ્ણતામાન વચ્ચેનો તક્ષાવત ઘણો મોટો રહે છે. સહરા, ત્રિપોલી અને થરનાં રણોમાં ઉનાળામાં ઉષ્ણતામાન ૫૦ થી ૬૦ સેન્ટિગ્રેડ સુધી ઊંચે નોંધાય છે. શિયાળામાં ફરીથી પાછાં ઉષ્ણતામાન રાત્રિ દરમ્યાન એકદમ નીચાં ૦° સેન્ટિગ્રેડ સુધી પહોંચી જાય છે. દિવસ અને રાત્રિના ઉષ્ણતામાનનો તક્ષાવત ગાળો પણ મોટો જોવા મળે છે. થરના રણમાં પણ આ તક્ષાવતનો દૈનિક ગાળો ૩૦° સેન્ટિગ્રેડ જેટલો હોય છે.

રણપ્રદેશોની મોટા ભાગની જમીન રેતાળ અને અર્ધ-રેતાળ હોવાથી લેજ સંગ્રહ કરવાની શક્તિ પણ ઓછી ધરાવે છે. વરસાદ પડ્યા પછી તરત જ ઝડપથી લેજ સુકાઈ જાય છે. બાબીલવનનો દર રણપ્રદેશોમાં વિશ્વના કોઈ પણ ભાગ કરતાં ઊંચો જોવા મળે છે. વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી પાણીની તંગી જમીનમાં તરત જ વર્તાય છે. જો રણપ્રદેશમાં ખેતી કરવી હોય તો સિંચાઈના પાણીની જરૂર પડે. પણ રણપ્રદેશના જમીનના પેટાળમાં જે પાણીનો પુરવઠો છે તે ક્ષારવાળા પાણીનો છે.

રણપ્રદેશના શુષ્ક પ્રદેશોને “પાણી ભૂખ્યા પ્રદેશો” (Water thirsty Lands) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આથી રણપ્રદેશોમાં રણદ્રીપો સિવાય વનસ્પતિ દુર્લભ છે. જે વનસ્પતિ થાય છે તે ખારાપાટની ખારી વનસ્પતિ છે. આથી પ્રાણીઓનું મહત્વ રણમાં ઓછું જોવા મળે છે. પાણી અને ઘાસની સગવડ છે ત્યાં જ પ્રાણીઓ રણોમાં રહે છે.

(૨) રણ બનવાનાં કારણો

રણ બનવા માટેનું સામાન્ય કારણ જોઈએ તો ઓછો વરસાદ અને ઊંચું બાબીલવન જવાબદાર ગણાવી શકાય. ઊંચું ઉષ્ણતામાન ઓછા વરસાદથી રહેતું હોય છે. આ બંને કારણથી જ માનવ વસતી, પ્રાણી અને વનસ્પતિ રણપ્રદેશમાં નહિવત્ જોવા મળે છે. રણ બનવા માટેનાં મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ આપી શકાય :

(અ) રણપ્રદેશો અચનવૃત્તો નજીકના ભારે દબાણના પટ્ટા પર આવેલા છે અને અહીં હવા નીચે ઊતરે છે

અને ગરમ થાય છે, તેથી લેજનું ઘનીભવન શક્ય બનતું નથી. વળી દરિયા ઉપરથી આવતા વેપારી પવનો તેમનો લેજ પૂર્વ કિનારા તરફના પ્રદેશમાં આપી દેતા હોવાથી અહીં આવતા આ પવનો સૂકા બની જાય છે તેથી આ પ્રદેશોમાં વરસાદ ઘણો જ ઓછો અને અનિયમિત છે.

વિશ્વનાં સૌથી મોટાં રણો ખંડોની પશ્ચિમે બ્યાપારી પવનોના પટ્ટામાં આવેલાં છે. આમાં સહરા, અરેબિયન, સોનારા, કલહરી, ઓસ્ટ્રેલિયન, આટકામા રણોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધાં રણો ખંડોની પશ્ચિમે આવેલાં છે, તેથી લેજવાળા પવનો સમુદ્ર પરથી નિર્માણ થયા પછી રણો તરફ ગતિ કરે છે. પણ રણની લેજ વગરની ઓઝો-હવા આ પવનોને આકર્ષી શકતી નથી. ફક્ત કિનારાના નજીકના ભાગમાં જ વરસાદ પડે છે, જેમ જેમ ખંડોના અંદરના ભાગમાં જઈએ તેમ તેમ રણ વધુ ને વધુ શુષ્ક બનતાં જાય છે.

(બ) જ્યારે સમુદ્ર પરથી લેજવાળા પવનો ખંડોના અંદરના ભાગ તરફ જાય છે ત્યારે આ લેજવાળા પવનોને રોકવામાં પર્વતો કે પહાડો રણને બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. દરિયા કાંઠે અને પર્વતીય ભાગોમાં વાર્ષિક વરસાદ ૩૦૦-૪૦૦ મિલિમીટર વરસાદ થાય છે. જ્યારે વર્ષાછાયાના પ્રદેશમાં કે દૂરના વિસ્તારમાં વરસાદ ૧૫૦-૨૦૦ મિલિમીટર જ થાય છે. પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વમાં ભારતનું કર્ણાટકનું રણ આ રીતે તૈયાર થયેલું છે.

આવા જ પ્રકારનું પણ આનાથી જુદી રીતે દક્ષિણ અમેરિકામાં આટકામાનું રણ નિર્માણ થયેલું છે. ઉત્તર ચીલી અને પેરુના કિનારે હમ્બોલ્ટનો ઠંડો પ્રવાહ વહે છે. આ ઠંડો પ્રવાહ કિનારાના વિસ્તારમાં વરસાદ આપે છે, પરંતુ એન્ડીઝની પૂર્વ તરફની ગરમ હવાને લીધે લેજવાળા પવનો એન્ડીઝ ઓળંગીને પૂર્વ તરફ જતા નથી, જેના પરિણામે વિશ્વનું સૌથી ગરમ રણ નિર્માણ થયું છે.

(ક) સમુદ્ર કિનારાના સમાંતર જ્યારે પવનો ગતિ કરતા હોય છે જેના દ્વારા પૂર્વ આફ્રિકામાં સોમાલી રણ બન્યું છે. અહીંયાં ઉનાળાની અને શિયાળાની બંને ઋતુઓ દરમ્યાન પવનો પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારેથી પસાર થાય છે. કેરેબિયનના કિનારે વેનેઝુએલા અને કોલંબિયામાં પણ આ જ પ્રકારની સ્થિતિ છે.

(૬) વિશાળ આફ્રિકા અને એશિયાના જમીન ખંડોના દરના અંદરના ભાગમાં જ્યારે લેજવાળા પવનો પહોંચે છે, ત્યારે આ પવનોમાં લેજતું પ્રમાણ લગભગ ખલાસ થઈ ગયું હોય છે. આફ્રિકામાં સહરાનું રણ અને ઓસ્ટ્રેલિયાનું રણ વિશાળ વિસ્તાર ધરાવતાં હોવાથી લેજવાળા પવનો છેક અંદરના ભાગમાં પહોંચે છે. ત્યારે લેજ નહીંવત્ હોવાથી વરસાદ ૧૦૦-૧૫૦ મિલિમીટર જેટલો જ પડે છે. ભારતનું રાજસ્થાનનું રણ પણ આ જ રીતે બન્યું છે. ભારતના આ રણમાં પણ વરસાદ ૧૫૦-૨૦૦ મિલિમીટર પડે છે.

(૩) વિવિધ ખંડોનાં રણો

વિશ્વના જુદા જુદા ખંડોમાં રણો આવેલાં છે તેમાં દુનિયાનું સૌથી મોટું રણ આફ્રિકા ખંડમાં આવેલું સહરાનું રણ છે. આફ્રિકા ખંડની ઉત્તરમાં આ રણ પશ્ચિમે એટલાંટિક મહાસાગરથી પૂર્વે રાતા સમુદ્ર સુધી આશરે ૫૬૦૦ કિલોમીટર અને સુદાનથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી લગભગ ૧૬૦૦ કિલોમીટર સુધી ફેલાયેલું છે. સહરાનું કંઈ માત્ર રેતીનું રણ નથી, એમાં ૩૫૦૦ મીટર (૧૧,૫૦૦ ફૂટ) સુધીની ઊંચાઈવાળા પર્વતો પણ છે જેમની ટોચ પર હિમ પડે છે. ૬૩ લાખ ચોરસ કિલોમીટરના વિસ્તારમાં પથરાયેલા આ રણમાં વસતી ફક્ત ૭૦ લાખ જેટલી કે ભારતના કલકત્તા શહેર જેટલી જ વસે છે. આ રણના ઇસમાં ભાગમાં રેતીના ઢૂવા (Sand dunes) છે. રેતીના આ ઢૂવા ૧૫૦-૨૨૫ મીટર ઊંચા હોય છે. પવન જ્યારે દિશા બદલે ત્યારે તે ઢૂવા પણ ઝડપથી બદલાઈ જતાં જોવા મળે છે. આજે જ્યાં રેતીનો ઊંચો ડુંગર હોય ત્યાં આવતી કાલે સપાટ મેદાન જ હોય! આફ્રિકા ખંડનો લગભગ ત્રીજો ભાગ રોકતો આ રણપ્રદેશ એક સરોવર પણ ધરાવે છે.

દક્ષિણ સહરામાં ચાડ (chad) સરોવર ઋતુ પ્રમાણે ૧૫-૨૫ હજાર ચોરસ કિલોમીટરમાં પથરાયેલું છે. આ સરોવરમાં વર્ષાઋતુ દરમિયાન પાણીનો પુરવઠો રહે છે, પછી ઉનાળાની શરૂઆત થતાં સુકાઈ જાય છે. તેમ છતાં અહીંના હરિયાળા રણદ્વીપમાં ૫૦,૦૦૦ માણસો બાજરી અને ખજૂર ઉગાડે છે.

સહરાના રણથી અઘી વિસ્તાર ધરાવતું આરબ દ્વીપકલ્પનું રણ એ એશિયા ખંડના પશ્ચિમમાં આવેલું છે. આ રણ અરબસ્તાનના રણ તરીકે પણ ઓળખાય

છે. આ રણ સહરાના રણ જેટલું સૂકું નથી કારણ કે તેના સૌથી સૂકા ભાગમાં પણ વર્ષે સરેરાશ ૧૨૫ મિલિ-મીટર વરસાદ પડે છે. તેથી તે સહરાના રણ જેવું વેરાન નથી. અરબસ્તાનના રણનો ત્રીજો ભાગ રેતાળ છે, જેમાં રેતીના ઢૂવા ૨૫૦ મીટરની ઊંચાઈ સુધી પહોંચે છે. દક્ષિણ તરફ અને અગ્નિ દિશામાં ૪૦૦-૫૦૦ મીટરની ઊંચાઈના પહાડો પણ છે. આ રણ પ્રદેશમાં આવેલા દેશોમાં પ્રવાહી સોનારૂપી ખનિજ તેલ મળવાથી વસતી વધવા લાગી છે અને સાથે સાથે આર્થિક વિકાસ ઝડપી બન્યો છે.

થરપારકર (Tharparkar)નું રણ ભારત અને પાકિસ્તાનમાં વિસ્તરેલું છે જે ૬ લાખ ચોરસ કિલોમીટરનો વિસ્તાર ધરાવે છે. આ રણના કુલ વિસ્તારના ૨૨ % વિસ્તારમાં તો ૧૨૫ મિલિમીટર કરતાં પણ ઓછો વરસાદ થાય છે. એકંદરે ૪ લાખ ચોરસ કિલોમીટર જેટલું રણ ખેતી માટે નકામું છે.

દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં સૌથી મોટું રણ ઓસ્ટ્રેલિયાનું છે જે ૩૨ લાખ ચોરસ કિલોમીટર જેટલો વિસ્તાર ધરાવે છે-બીજા અર્થમાં ઓસ્ટ્રેલિયાના ૪૦ % ભાગમાં રણ વિસ્તરેલું છે. રણના મધ્ય ભાગમાં અતિ શુષ્ક વિસ્તાર છે. મધ્ય-પૂર્વમાં કેટલાંક સરોવરો છે પણ તેના પાણીનો ઉપયોગ થતો નથી. પશ્ચિમ તરફ કિંમતી ખનિજો મળી આવતાં વસતી વધવા લાગી છે.

૮ લાખ ચોરસ કિલોમીટરનો વિસ્તાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલું કલહરીનું રણ ધરાવે છે. કલહરીના રણમાં આદિવાસી ખુશમન હજી પુરાતન માનવીનું જીવન ગાળે છે. તેઓ શિકાર ઉપર નભે છે. શરીરે ખડતલ હોવા છતાં ભટકતું જંગલી જીવન ગાળે છે.

દક્ષિણ અમેરિકામાં ચીલી અને પેરુમાં આવેલ આટકામાનું રણ છે તે રણ ૩,૬૪૦૦૦ ચોરસ કિલોમીટર વિસ્તાર ધરાવે છે. આ રણ ઓછામાં ઓછા વરસાદ માટે નામચીન છે. વર્ષે ૧૦-૧૨ મિલિમીટર પણ નહીં! વર્ષો સુધી તેમાં જરાય વરસાદ ન પડે અને કોઈ વાર સારું આપડું આવી જાય તો ‘જળપ્રલય’ કરી નાખે!

ઉત્તર અમેરિકામાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં સોનોરાનું રણ બીજાં રણોની સરખામણીમાં નાનું રણ ગણી શકાય. આ રણમાં ખનિજ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં,

વાહન વ્યવહારનો વિકાસ વધતો તેમજ સિંચાઈની વધુ સગવડ પ્રાપ્ત થતાં મહત્વ વધવા લાગ્યું છે.

(૪) હરિયાણા પ્રદેશો રણમાં પરિવર્તન

આજનાં વિશ્વના મોટા ભાગનાં રણો ભૂતકાળમાં રણપ્રદેશો તરીકે જાણીતાં હતાં એમ કહી શકાય નહીં. સહરા કે થરના રણના કેટલાક પુરાવાઓ જોઈએ તો આ રણો એક સમયે ખેતીના સમૃદ્ધ હરિયાણા પ્રદેશો તરીકે જાણીતાં હતાં. રણો બનવાનું મુખ્ય કારણ હોય તો પૃથ્વી પરની આબોહવામાં પરિવર્તન-ફેરફાર થતા જોવા મળે છે. પૃથ્વીની આબોહવામાં આવા મોટા ફેરફારો શાથી થયા તેનો ઉકેલ મેળવવા આજના વૈજ્ઞાનિકો મનોમંથન કરી રહ્યા છે.

પૃથ્વી પર આબોહવામાં જે પરિવર્તન આવે છે તેનાં ચોક્કસ કારણો નક્કી થઈ શક્યાં નથી, પરંતુ તે પ્રશ્નનું નિવારણ કરતી કેટલીક માહિતી મળે છે. પૃથ્વી પર જમીન અને પાણીના પ્રદેશોની વહેંચણીમાં થતા ફેરફારો, પૃથ્વીના ભૂપૃષ્ઠની ઝિંચાઈમાં થતા મોટા પાયા પરના ફેરફારો, પૃથ્વીની ધરીના નમનમાં અંદાજિત ફેરફારો, સૂર્યકલંક કે સૂર્યકાંઠાની સંખ્યામાં થતા ફેરફારો વગેરે વિવિધ કારણો પર તપાસ ચાલી રહી છે. આ ઉપરાંત પૃથ્વી પરનો આધુનિક માનવસમુદાય પણ હવે કેટલાક સ્થાનિક પ્રદેશની આબોહવાના ફેરફાર માટે જવાબદાર જણાયો છે.

રણપ્રદેશમાં આવે જે પ્રકારની આબોહવા છે તે આબોહવા ભૂતકાળમાં હરહંમેશ ન હતી. કેટલીક વાર તબક્કાવાર તો ક્યારેક અવારનવાર એમાં ફેરફારો થતા રહ્યા છે. જુદી જુદી આબોહવામાં જીવી ગયેલાં પ્રાણીઓ કે જીછરેલી વનસ્પતિના અવશેષો - અશિષ્મો પણ ભૂતકાળની આબોહવાના ફેરફારોનો પરિચય કરાવે છે. આબોહવાના ફેરફાર પ્રમાણે વસતીનાં મોટા પાયા પર થયેલાં સ્થળાંતરો, મોટા વૃક્ષના થડમાં આબોહવા પ્રમાણે આકાર લેતાં અને થડનો વાર્ષિક વિકાસ સૂચવતાં વર્તુળો, સાગરો અને સરોવરની સપાટીઓમાં નોંધપાત્ર થયેલા ફેરફારો વગેરે ખીબા અનેક પુરાવાઓ આબોહવાના ફેરફારોની ઝાંખી કરાવે છે.

અમેરિકા દેશ જેટલો વિસ્તાર ધરાવતું 'હુનિયાનું' સૌથી મોટું સહરાનું રણ એક સમયે હરિયાણો પ્રદેશ હતો.

અરબી ભાષામાં સહરાનો અર્થ “ ખાલી ભૂખરો પ્રદેશ ” થાય છે એટલે કે રણપ્રદેશ. પરંતુ એક સમયે આ પ્રદેશ ખાલી પણ ન હતો, અને ભૂખરો પણ ન હતો. આશરે ૬૦,૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે તે હરિયાણો હતો એટલું જ નહિ, પણ તેમાં નદીઓ વહેતી હતી અને જંગલ ઊભાં હતાં.

યુરોપમાં છેલ્લા હિમયુગનો અંત આવ્યો ત્યારે સહરાનો પ્રદેશ સુકાવા લાગ્યો. પ્રાણીઓ અને તેમની પાછળ માણસો તેનો મધ્ય ભાગ છોડીને સમુદ્રના અને નદીઓના કાંઠા તરફ સ્થળાંતર કરવા લાગ્યાં. આજથી ૨,૦૦૦ વર્ષ પહેલાંના સમય સુધી લોકો રણના આક્રમણ સામે ઝૂઝી રહ્યા હતા. આખરે તેમનો પણ આબોહવામાં જલદીથી ફેરફારો થવાથી પરાજય સ્વીકારી લેવાનો સમય આવ્યો. આવે સહરાનું રણ વિશ્વના કોઈ પણ ખંડ કરતાં વધુ મોટો નિર્જન પ્રદેશ ધરાવે છે.

આ ૫૦,૦૦૦ વર્ષો દરમિયાન સહરામાં વિવિધ જાતિઓના લોકો વસતા હતા. દક્ષિણ અફ્રિકામાં આવેલા રેતાળ પથ્થરના બનેલા ઉચ્ચપ્રદેશમાં પ્રાચીન કાળમાં વહેતી નદીઓએ કેતરો બનાવેલાં છે. આ કેતરોની દીવાલમાં અને શુક્રાઓમાં તે કાળના લોકોએ સેંકડો ચિત્રો ચીતર્યાં છે, અને આકૃતિઓ ઘડી છે. જૂનામાં જૂની કૃતિઓ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ જૂની છે. તેમાં જિરાફ, હરણ, શાહમૃગ વગેરે પ્રાણીઓનાં ચિત્રો બતાવે છે કે તે પ્રદેશ તે વખતે ઘણો હરિયાણો હતો અને તેમાં આ પ્રાણીઓ ચરતાં હતાં. સહરાના ભૂગર્ભમાંથી નીકળતો કુદરતી ગેસ પણ એક સમયે ત્યાં પાંગરેલા સમૃદ્ધ જીવનની સાક્ષી આપી બાય છે.

જૂનાં ચિત્રોમાં હાથી અને જંગલી ભેંસોનાં ચિત્રો પણ છે અને એ ચિત્રો દોરનાર લોકો નિત્રો વંશના હતા. તે પછી આશરે ૬,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં નાઇલ નદીના પ્રદેશમાં (સુદાન અને દક્ષિણ ઈજિપ્તથી) લોકો સહરામાં વસવા ગયા. તેઓ નિત્રો હતા. ધંધે ભરવાડ હતા. તે બતાવે છે કે સહરામાં તે વખતે ઢારોને ચરવા માટે કેટલી બધી લીલોતરી હતી.

આ બધી માહિતી ઉપરથી કેટલાંક મંતવ્યો તારવી શકાય તેમ છે.

(અ) હરિયાણા પ્રદેશને રણ બનાવવા માટે આબોહવામાં થતા ફેરફાર, માનવ પ્રવૃત્તિ અને પ્રાણી મુખ્ય જવાબદાર ગણાવી શકાય.

(બ) સહરાના રણપ્રદેશમાંથી જે હાથી તેમજ અન્ય પ્રાણીઓના અવશેષો અને વનસ્પતિનાં રાક્ષસી કદનાં થડનાં અવશેષો ખતાવે છે કે આ પ્રદેશમાં વધુ વરસાદ પડતો હતો અને તેથી મોટાં જંગલો નિર્માણ થયાં હતાં. મોટાં જંગલો હોવાથી હાથી જેવાં પ્રાણીઓ પણ પોષણ મેળવી શકતાં.

(ક) આ પ્રદેશ પ્રથમ વિષુવવૃત્તના વિસ્તારમાં હોય, પછી ઉષ્ણ કટિબંધના ધારનાં બીડો હેઠળ અને છેલ્લે રણમાં પરિવર્તન પામ્યો હોય તેમ લાગે છે. જે પ્રાણીઓના અવશેષો અને ચિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે તે આ પ્રકારનું પરિવર્તન દર્શાવે છે.

(ઢ) ઉપરની ત્રણ બાબતો પરથી સ્પષ્ટ કહી શકાય કે પૃથ્વી પર મોટા પાયા પર પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. વિષુવવૃત્તનો પ્રદેશ વધુને વધુ ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફ મધ્યમાંથી ખસતો જોવા મળે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવોના પ્રદેશમાં ખરડનો જગથો અને સપાટીમાં વિપુલ પરિવર્તન નોંધાતું જોવા મળે છે.

સહરાના રણની જેમ જ ભારત-પાકિસ્તાનમાં આવેલા થરપારકરના રણ માટે અન્યું છે, જેમાં આબોહવાનો ફેરફાર માનવીની પ્રવૃત્તિ અને પ્રાણીઓ જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. થરપારકરના રણને ભારત કે રાજપૂતાના રણ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવતું. આજે આ રણમાં જે વસ્તી જોવા મળે છે તેના કરતાં ડબલ વસ્તી આ રણમાં ઈ.સ. પૂ. ૨૦૦૦થી ઈ.સ ૪૦૦ના સમયમાં રહેતી હતી એવો મત આજના ઇતિહાસકારો ધરાવે છે. વળી રણમાં ઘનિષ્ટ ખેતી પણ સંભવિત હતી. હરપ્પા અને મોહન-જો-દરો સંસ્કૃતિનો વિકાસ આ રણમાં જ થયો તેમ છતાં આ હરિયાણા પ્રદેશની ખેતી રણમાં થયેલી છે.

આ હરિયાણા પ્રદેશમાં હરપ્પન લોકોએ ખેતીની શરૂઆત કરી તથા પશુપાલનનો ધંધો શરૂ કર્યો. સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતાં વસ્તીમાં વધારો થયો, માનવીની જરૂરિયાતો વધી. પરિણામ એ આવ્યું કે પછી ખેતીલાયક વધુ જમીનની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. આ માટે લોકોએ બીડ અને જંગલના પ્રદેશને ખેતી હેઠળ વધાર્યો. આબોહવામાં ઝડપી ફેરફારો નોંધાયા. પવને પોતાનું કાર્ય તીવ્ર ગતિથી કર્યું. વળી પણ આબોહવા ઝડપથી ગરમ બનતી ગઈ, વરસાદનું પ્રમાણ પણ ઘટવા પામ્યું અને પ્રાણીઓએ વળી સાથે સાથે ટેકો આપ્યો જે આવજનું રણ બન્યું છે. એટલા માટે

જ તેને માનવી દ્વારા ‘ખનાવાયેલા રણ’ (Man made Desert) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

માણસના અવિચારીપણાથી અને કુદરતના કૌપથી એમ બેવડી પ્રક્રિયા વડે આ રણ બનેલ છે. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં સિંધુ અને પૂર્વે રાજસ્થાનમાં અરવલ્લી પર્વતમાળાની વચ્ચે આ રણપ્રદેશ ૬ લાખ ચોરસ કિલોમીટરના વિસ્તારમાં ફેલાયેલો છે. ૪૦૦૦-૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં આ રણપ્રદેશ હરિયાણો હતો, તેમાં નદીઓ વહેતી હતી, તેમાં નગરો હતાં, ત્યાં વરસાદ પણ સારો પડતો હતો. પછી સિંધુ નદી વધુને વધુ પશ્ચિમ દિશામાં ખસતી ગઈ. સતલજ નદી વળીને ચિનાબમાં અને ચિનાબ સિંધુમાં ભળી ગઈ. આથી કચ્છની ઉત્તરે અને અરવલ્લીની પશ્ચિમે સૂકો પટ જ રહ્યો. આજે તેમાં એક માત્ર લૂણી નદી સિવાય બીજી કોઈ નદી નથી, અને લૂણી પણ ક્ષય પામી રહી છે. સિંધુની જે શાખાઓ સિંધમાં થઈને કચ્છના રણમાં અને છેક ખંભાતના આખાત સુધી પાણી મોકલતી હતી તેમનો લોપ થયો છે.

વધુ પડતાં ઢોર ચરાવવાથી અને યુદ્ધના ક્ષેત્રના પ્રદેશથી પણ આ પ્રદેશ વેરાન બન્યો. માણસોએ અને પશુઓએ વનસ્પતિનો નાશ કર્યો. હરપ્પા અને મોહન-જો-દરોનાં ખોદી કાઢવાં નગરોમાં, ઘરોમાંનાં નાવણિયાં અને રસ્તામાં વરસાદના પાણીની મોટા કદની નીકો ખતાવે છે કે તે જમાનામાં ત્યાં પુષ્કળ વરસાદ પડતો હતો. પણ આજે તો આ પ્રદેશ માટે અફસોસ જ કરવો રહ્યો.

દુનિયામાં જે રણો છે તેમાં કચ્છનું રણ આગવું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. છેલ્લાં ૧૦૦૦-૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં તો ત્યાં સમુદ્ર હતો. તેને કાંઠે બંદરો હતાં, તેમાં વહાણો હંકારાતાં હતાં. સિંધુની એકથી વધુ શાખાઓ આ સમુદ્રમાં પડતી હતી. ત્યાંથી પાણી ખંભાતના અખાતમાં વહેતું હતું, જેથી સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છને સંપૂર્ણ રીતે બે મોટા બેટ બનાવતું હતું. આજે ગુજરાતમાં જ્યાં નાગસરોવર છે તે આ પાણીના પ્રવાહનો માર્ગ હતો. આજે તે છીછરા સરોવરના પટ રૂપે નામશેષ રહેલ છે.

૧૪મી સદીમાં ઉત્તરપંજાબમાંથી પ્રલયકારી પૂર આવ્યાં. તે ઓસરી ગયા પછી જ્યાં ત્યાં એટલો બધો કાંપ ભરાઈ ગયો કે પંજાબમાં સેંકડો નદીનાગાંઓએ પોતાના પ્રવાહ બદલ્યા. સિંધુ નદી વધુને વધુ પશ્ચિમ તરફ ખસવા લાગી. આથી તેણે નાળા, હકડા, પૂરણ વગેરેને પાણી આપવાનું

બંધ કયું. સતલજ નદી રાજસ્થાનમાંથી સ્વતંત્રપણે વહેવાને બદલે સિંધુની જેમ પાશ્ચિમ તરફ ખસવા લાગી અને ગ્યાસ (બિયાસ) નદીને મળી તેને પોતાનામાં સમાવી ઘઉંને ભાવલપુરની પાશ્ચિમે ચિનાબ દ્વારા સિંધુને મળી ગઈ. તે પછી સિંધુની શાખાઓમાંથી પૂરણ નદીમાં જતું પાણી કચ્છના મોટા રણમાં થઈને લખપત બંદર પાસે કોરી ખાડીમાં જતું હતું.

સિંધના અમીરે ઝારાના ખૂતખાર યુદ્ધ પછી આ વહી જતા પાણીને બંધ વડે અટકાવવા પ્રસાસ કર્યો, પરંતુ તેમાં બેઠતી સફળતા ન મળી. કચ્છને પાચમાલ કરવા સિંધના અમીરો જે ન કરી શક્યા તે છેવટે કુદરતે કયું. તારીખ ૧૬ જૂન, ૧૮૧૬ના ધરતીકંપે કચ્છના રણમાં ૬ મીટર જાંચો ૧૬-૨૪ કિલોમીટર પહોળો અદ્વાહનો બંધ બનાવીને કોરીનું પાણી કચ્છના રણમાં આવતું અટકાવી દીધું. આમ સિંધુ અને તેની તમામ બહેનોના પાણીથી વંચિત રહેવાથી કચ્છનો હરિયાળો પ્રદેશ રણમાં ફેરવાઈ ગયો. કચ્છનું રણ ૨૧,૦૦૦ ચોરસ કિલોમીટરના વિસ્તારમાં પથરાયેલું છે. વચ્ચે વચ્ચે નાનામોટા રણદ્વીપો અને અદ્વાહનો બંધ જેવા ટેકરીટીખા પથ છે.

સહરાના રણ અને થરપારકરના રણની જેમ વિશ્વની કેટલીક સંસ્કૃતિઓનો વિકાસ થયેલો અને પાછળથી આબોહવામાં પરિવર્તન અને અન્ય કારણોથી નાશ પામી છે. મેસોપોટેમિયા અને ઇન્કા સંસ્કૃતિ પણ આ જ રીતે નાશ પામી. ટૂંકમાં આજનાં વિશ્વનાં રણો એક સમયે હરિયાળા પ્રદેશો હતાં. આજે રણ બન્યા અને વળી પાછું માનવી તેને હરિયાળાં-નંદવન બનાવવા લગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે.

(૫) નહિવત્ વરસાદનું પ્રમાણ

રણપ્રદેશો 'પાણી તરસ્યા પ્રદેશો' (Water thirsty Lands) તરીકે જાણીતા છે. અહીં આગળ જે વરસાદ થાય છે તે નહીંવત્ પ્રમાણમાં થાય છે. ક્યારેક વરસાદ ન પણ પડે તો વળી ક્યારેક સારા પ્રમાણમાં પણ પડી જાય અને વળી ક્યારેક તો લાંબા સમય સુધી વરસાદનું એક પણ ટીપું પાણી ન પડ્યું હોય તેવી નોંધ પણ જોવા મળે છે. આમ બદલાતી વરસાદની પરિસ્થિતિ માનવ સમુદાય, પ્રાણી અને વનરપતિ પર માઠી અસર પહોંચાડે છે.

રણપ્રદેશો ઉનાળામાં વેપારી વાયુઓના પટ્ટામાં હોય છે. આ વેપારી પવનો પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ આવતાં તદ્દન ભેજ વિનાના બની જાય છે તેથી આ વિસ્તારમાં ઉનાળામાં ભાગ્યે જ વરસાદ પડે છે. ઉનાળાને બદલે શિયાળામાં આ પ્રદેશમાં થોડોક વરસાદ પડે છે. પરંતુ આ વરસાદ ખિલકુલ અનિયમિત હોય છે અને કેટલાક ભાગોમાં તો જરા પણ પડતો નથી. દક્ષિણ અમેરિકાના ચીલીમાં આવેલા ઓરિકામાં ૧૭ વર્ષમાં સરેરાશ વરસાદ માત્ર ૫ મિલિમીટર જેટલો પડ્યો છે અને સત્તર વર્ષમાં અહીં માત્ર ત્રણ વખત વરસાદ પડ્યો છે. તેવી જ રીતે ઈકવિક (ચીલી)માં ચાર વર્ષમાં ખિલકુલ વરસાદ પડ્યો ન હતો અને પાંચમા વર્ષે માત્ર ૧૫ મિલિમીટર જેટલો વરસાદ પડ્યો હતો, તેથી ત્યાંનો વાર્ષિક વરસાદ ૩ મિલિમીટર જેટલો છે. વિશ્વનાં કેટલાંક સ્ટેશનો રણપ્રદેશમાં છે તેમનો મહિના પ્રમાણે કુલ વરસાદ જોવો જરૂરી છે.

ટેબલ-૧

ગરમ રણપ્રદેશમાં થતો વરસાદ (મીલીમીટરમાં)

સ્ટેશન	જા.	ફે.	મા.	એ.	મે.	જૂ.	જુ.	ઓ.	સ.	ઓ.	ન.	ડી.	કુલ
ટિસાલીટ (મોલી)	૦.૫	૦.૧	૦.૮	૦.૧	૧.૭	૭.૨	૧૮.૨	૫૪.૬	૨૭.૪	૧.૨	૦.૫	૦.૧	૧૧૩.૪
કરીમા (સુદાન)	૦.૦	૦.૦	૦.૦	૦.૦	૦.૨	૦.૦	૭.૬	૨૪.૫	૧૦.૦	૦.૨	૦.૦	૦.૦	૪૨.૫
આસ્વાન (ઈજિપ્ત)	૦.૨	૦.૦	૦.૨	૦.૦	૦.૦	૦.૦	૦.૦	૦.૦	૦.૧	૦.૦	૦.૦	૦.૦	૦.૫
કુરો (ઈજિપ્ત)	૩.૪	૪.૭	૧.૧	૦.૫	૦.૭	૦.૪	૦.૦	૦.૦	૦.૦	૦.૧	૨.૭	૧૧.૦	૨૪.૫
શાહગર (ભારત-થર)	૧.૦	૪.૦	૦.૦	૩.૦	૧.૦	૩.૦	૩૬.૦	૪૮.૦	૧૩.૦	૧.૦	૦.૦	૦.૦	૧૧૩.૦
જોધપુર (ભારત-થર)	૩.૦	૫.૦	૨.૦	૨.૦	૬.૦	૩૦.૦	૧૨૦.૦	૧૪૪.૦	૪૬.૦	૭.૦	૩.૦	૨.૦	૨૭૦.૦
જેસલમેર (ભારત-થર)	૩.૦	૧.૦	૩.૦	૨.૦	૫.૦	૭.૦	૮૮.૦	૮૫.૦	૧૪.૦	૧.૦	૫.૦	૨.૦	૨૧૬.૦
ભુજ (કચ્છ)	૩.૦	૫.૦	૧.૦	૧.૦	૮.૦	૨૨.૦	૧૬૨.૦	૬૫.૦	૩૮.૦	૭.૦	૨.૦	૨.૦	૩૪૬.૦

Source : Compiled from world weather Records 1951-60, 'Asia', 1967.

રણપ્રદેશોમાં વરસાદ ઓછો પડે છે તેટલું જ નહીં પરંતુ તે છૂટોછવાયો પણ પડે છે. કેટલાંક વર્ષ દરમિયાન વરસાદ ૫-૧૦ મિલિમીટર પડે છે તો વળી ક્યારેક ૪-૫ વર્ષ સુધી જરા પણ ન પડતો હોય. સહરાના રણમાં આવેલા આસ્વાનમાં ઇ.સ. ૧૯૫૧-૧૯૬૧ના ૧૦ વર્ષના સમય ગાળા દરમિયાન સરેરાશ ફક્ત ૦.૫ મિલિમીટર જ વરસાદ પડ્યો હતો. આમ વરસાદીય ગાળો (Variability of Precipitation) પણ મોટા પ્રમાણમાં ભેવા મળે છે. આ વરસાદીય ગાળાનું પ્રમાણ ભારતના રણમાં ૬૦-૭૦% જેટલું ભેવા મળે છે. પણ વિશ્વના એકદમ શુષ્ક આટકામાં, પશ્ચિમ ઓસ્ટ્રેલિયા અને સહરાના મધ્ય ભાગમાં આ વરસાદીય ગાળો ૬૦-૬૫ % જેટલો મોટો ભેવા મળે છે.

રણપ્રદેશમાં થતો અલ્પ વરસાદ, જિંચું ઉષ્ણતામાન, રેતાળ જમીન અને ખંડસ્થ સ્થાન વરસાદીય ગાળો વધારવા માટે મુખ્ય જવાબદાર કારણો છે. આના કારણે શુષ્કતાનું પ્રમાણ (Index of Aridity) નક્કી કરવામાં આવે છે. જેમ વરસાદનું પ્રમાણ વધારે તેમ શુષ્કતાનું પ્રમાણ વધારે અને જેમ વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું તેમ શુષ્કતાનું પ્રમાણ ઓછા આંકમાં આપવામાં આવે છે. આ માટે નીચેનું સૂત્ર છે :

$$\text{શુષ્કતાનું પ્રમાણ} = \frac{\text{વાર્ષિક વરસાદ (મિલિમીટરમાં)}}{\text{સરેરાશ વાર્ષિક ઉષ્ણતામાન } 0^{\circ}\text{+}10}$$

આ રીતે રણપ્રદેશમાં જે શુષ્કતા ભેવા મળે છે તે ભારતના રણના સંદર્ભમાં ભેદિય છે. ઓછો વરસાદ અને જિંચું ઉષ્ણતામાન હોય તેમ શુષ્કતાનો આંક નીચો અને વધુ નીચો આંક વધુ શુષ્કતા બતાવે છે. ટેબલ-૨માં ભારતના રણમાં આવેલ રેશનોની શુષ્કતાનું પ્રમાણ છે.

ટેબલ-૨

શુષ્કતાનું પ્રમાણ (Index of Aridity)

ભારમેર	૮.૪
ભુજ	૯.૬
ડીડવાની	૯.૮
ગંગાનગર	૭.૮
જેસલમેર	૫.૮
રાજગર	૮.૮
સરદારસર	૭.૮
શાહગર	૩.૨
દારકા	૧૧.૪

Source :

Compiled by G. V. Patel

આ રીતે રણપ્રદેશના વરસાદની લાક્ષણિકતા ઓછો વરસાદ, વધુ વરસાદીય ગાળો, વધુ શુષ્કતાનું પ્રમાણ વગેરે ગણાવી શકાય. બીજી રીતે ભેદિયે તો વરસાદનું પ્રમાણ જ રણપ્રદેશની જમીનને બતાવે છે. સાથે સાથે જમીનના પ્રકાર પ્રમાણે ઉષ્ણતામાનનું પ્રમાણ પણ ભેવા મળે છે.

(૬) જિંચું ઉષ્ણતામાન

રેતાળ જમીન, વરસાદનું ઓછું પ્રમાણ અને અચન-વૃત્તો પરના સ્થાનને લીધે રણપ્રદેશમાં ઉષ્ણતામાન એકદમ જિંચું ભેવા મળે છે.

રણપ્રદેશમાં આકાશ વાદળ વિનાનું તદ્દન સ્વચ્છ હોય છે એટલે દિવસે અતિશય ગરમી પડે છે. આફ્રિકામાં સહરાના રણમાં આવેલા આઝીઝિયા (Azizia)માં ઉષ્ણતામાન ૫૮° સેન્ટીગ્રેડ જેટલું વિશ્વનું સૌથી જિંચું ઉષ્ણતામાન નોંધાયેલું છે. રણપ્રદેશની જમીન રેતાળ અને અર્ધરેતાળ હોવાથી દિવસે જમીન જલદીથી ગરમ થાય છે. આથી રણપ્રદેશોમાં દિવસે અકળાવી નાખે અને ચામડીને દઝાડી નાખે એટલી ગરમી પડે છે. રાત્રે રેતાળ અર્ધરેતાળ જમીન જલદીથી ઠંડી પડી જાય છે અને ઉષ્ણતામાનમાં ત્વરિત ઘટાડો થાય છે.

આ રીતે રણપ્રદેશમાં દિવસ અને રાત્રીના ઉષ્ણતામાનમાં મોટો તફાવત ભેવા મળે છે. તેવી જ રીતે ઉનાળાના અને શિયાળાના ઉષ્ણતામાનમાં ઘણો મોટો તફાવત નોંધાય છે. અહીં ઉનાળામાં સામાન્ય રીતે ઉષ્ણતામાન ૩૨° સેન્ટીગ્રેડ અને શિયાળામાં ૨૦° સેન્ટીગ્રેડ જેટલું સરેરાશ રહે છે. પણ બંને ઋતુનાં સૌથી જિંચું અને નીચું ઉષ્ણતામાન પણ ભેવાં જરૂરી છે. ઉનાળામાં સૌથી વધુ ઉષ્ણતામાન ૫૦° સેન્ટીગ્રેડ અને શિયાળાનું સૌથી નીચું ઉષ્ણતામાન ૦° સેન્ટીગ્રેડ નોંધાય છે.

CABLE : VARSHA

Phones. Office : 311236 & 314384.

Factory : 373905

JUPITER EXPORTS

IMPORTERS □ EXPORTERS □ MANUFACTURERS

312. Maker Bhavan III, 21 New Marine Lines
BOMBAY 400020 (INDIA)

(પાના ૨૦૩ થી ચાલુ)

ટેબલ-૩

મરમ રણુ પ્રદેશમાં ઉષ્ણતામાન (° માં)

સ્થેશન	જા.	ફે.	મા.	એ.	મે.	જૂ.	જુ.	ઓ.	સ.	ઓ.	ન.	ડી.	સરેરાશ
ટીસાલીટ	૨૧.૧	૨૩.૧	૨૫.૮	૨૬.૫	૩૩.૧	૩૫.૫	૩૪.૫	૩૩.૧	૩૨.૫	૩૦.૬	૨૫.૯	૨૦.૩	૨૮.૭
ઠરીમા	૧૯.૯	૨૦.૯	૨૪.૮	૨૬.૭	૩૩.૨	૩૪.૩	૩૩.૭	૩૩.૧	૩૩.૩	૩૨.૧	૨૫.૬	૨૧.૧	૨૮.૨
આસ્વાન	૧૬.૫	૧૮.૮	૨૨.૩	૨૭.૭	૩૧.૮	૩૨.૫	૩૪.૨	૩૪.૫	૩૨.૪	૨૯.૩	૨૩.૪	૧૮.૩	૨૬.૫
કેરો	૧૩.૮	૧૫.૨	૧૭.૪	૨૧.૧	૨૪.૭	૨૬.૯	૨૮.૦	૨૮.૦	૨૬.૦	૨૩.૭	૧૯.૩	૧૫.૩	૨૧.૬
શાહગર	૧૬.૨	૧૯.૧	૨૫.૧	૩૦.૧	૩૪.૬	૩૪.૫	૨૯.૮	૨૮.૦	૨૮.૦	૨૫.૬	૨૦.૨	૧૭.૨	૨૫.૭
બોધપુર	૧૮.૨	૧૯.૯	૧૫.૬	૨૬.૯	૩૩.૨	૩૨.૦	૩૧.૨	૨૯.૨	૨૮.૭	૨૭.૫	૨૩.૦	૧૮.૩	૨૬.૪
બેસલમેર	૨૧.૬	૨૩.૮	૨૮.૧	૩૨.૬	૩૪.૯	૩૨.૦	૨૮.૦	૨૭.૩	૨૭.૩	૨૬.૬	૨૩.૩	૨૧.૧	૨૭.૨
ભુજ	૨૨.૪	૨૪.૯	૨૮.૨	૩૦.૭	૩૨.૨	૨૮.૧	૨૮.૧	૨૪.૮	૨૪.૯	૨૫.૦	૨૨.૬	૨૧.૬	૨૫.૯

Source : Compiled from World Weather Records 1951-61, 'Asia', 1967.

રણુપ્રદેશમાં ઊંચાં ઉષ્ણતામાન એ તેની આબોહવાનું સામાન્ય લક્ષણ છે. દિવસ અને રાત્રિનો “દૈનિક ઉષ્ણતામાનનો ગાળો” વિશેષ જોવા મળે છે. તેવી જ રીતે ઉનાળા અને શિયાળા દરમિયાનનો “વાર્ષિક ઉષ્ણતામાનનો ગાળો (તફાવત)” અતિ વિશેષ નોંધાય છે. જાન્યુઆરી મહિનો સૌથી ઠંડો અને મે-જૂન અતિ ગરમ હોય તેવું ટેબલ-૩માં આપેલા મહિના પ્રમાણેના ઉષ્ણતામાન પરથી જણાય છે. ભારતના રણુમાં આવેલા શાહગરમાં જાન્યુઆરીમાં ઉષ્ણતામાન ૧૬.૨° C અને મે મહિનામાં ૩૪.૬° C જેટલું ઉષ્ણતામાન છે. બંને ઋતુઓ વચ્ચેનો ઉષ્ણતામાનનો તફાવત ૧૮. ૪° C જેટલો છે. જ્યારે વાર્ષિક સરેરાશ ઉષ્ણતામાન ૨૫. ૭° C નોંધાયેલું છે.

રણુમાં ઉષ્ણતામાનમાં મોટો તફાવત હોવાનું કારણ ઓછું ભેજનું પ્રમાણ અને વાદળની ગેરહાજરી જવાબદાર ગણી શકાય. ભેજ અને વાદળનું પ્રમાણ પૃથ્વી સપાટી નજીકની જમીનને જલદીથી ગરમ બનાવવામાં વિલંબ કરાવે છે અને અતિ ઊંચું ઉષ્ણતામાન નોંધાતું નથી. વેપારી યવનના પટ્ટામાં આવેલા સહરા અને બીજાં કેટલાંએ રણોમાં ઉષ્ણતામાન શિયાળા દરમિયાન ૦°C સુધી પહોંચ્યાં હોય તેવી નોંધ જોવા મળે છે. સહરામાં તો કેટલાંએ સ્થળોએ ઉષ્ણતામાન ૦°C (Freezing Temperature) સુધી પહોંચે છે.

સહરાના મધ્ય ભાગમાં ભેજનું ઓછું પ્રમાણ દર વર્ષે ખાસ કરીને ૧૦-૧૫ દિવસો હિમની અસરવાળા પસાર થતા હોય છે. મધ્યમાં પર્વતાળ વિસ્તારમાં ઉષ્ણતામાનના તફાવતનો ઊંચો ગાળો અસ્થિર હવાની

પરિસ્થિતિમાં પરિણમે છે. એકદમ ઓચિંતાં મોટાં ગાજવિજનાં તોફાન સર્જાય છે, પણ વરસાદ તો અશક્ય જ હોય છે.

શુષ્ક રણુપ્રદેશની સાથે અર્ધશુષ્ક રણોનો વિસ્તાર પણ જોડાયેલો હોય છે. અર્ધશુષ્ક વિસ્તારમાં જે થાય છે તેને ઊગવામાં, ફૂલ આવે ત્યારે અને શાકભાજી ફળો વગેરેને હિમ પડે ત્યારે તુકસાન પહોંચાડે છે. ભારતમાં પંજાબ, રાજસ્થાન અને ગુજરાત રાજ્યોના શુષ્ક અને અર્ધશુષ્ક વિસ્તારોમાં હિમની અસર કેટલાંક વર્ષો દરમિયાન વર્તાય છે. શિયાળાની ઋતુમાં જે હિમની અસર વર્તાય છે તે માટે કેટલાંએ કારણો જવાબદાર છે. કેટલીક વાર પ્રતિયક્ષવાતના ઠંડા પ્રવાહો હિમાલય તરફથી ઊંચકાઈને ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં આવે છે અને એમાંનો બીજો ફાંટો છેક ઈરાન સુધી લંબાય છે અને ત્યાં પણ હિમની અસર વર્તાય છે.

(૭) કમ્મરતોડ દુષ્કાળનું વધતું પ્રમાણ

હવે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી પૃથ્વી ઉપર દુષ્કાળનું પ્રમાણ વધતું જોવા મળે છે. એમાં પણ રણુપ્રદેશોમાં તો જ્યાં પહેલાં થોડી જેતી, પશુપાલન અને પ્રાણીજીવનની શક્યતા હતી ત્યાં પણ દુષ્કાળ રોજબરોજની પ્રક્રિયા બની ગયા છે. પરિણામે માનવજીવનની મહત્વની જરૂરિયાત પીવાના પાણીની પણ તંગી વર્તાય છે. જ્યાં વરસાદ લગભગ અશક્ય છે તેમ જ વરસાદીય ગાળો મોટો હોય અને ઊંચાં ઉષ્ણતામાન હોય તેવા રણુપ્રદેશ હવે કોઈ પણ પ્રાણીજીવન કે વનસ્પતિજીવન માટે વધારે ને વધારે નકામાં બનતા જાય છે.

દુષ્કાળનું પ્રમાણ વધતું જાય છે તેના માટે મુખ્ય જવાબદાર વિશ્વની બદલાતી આબોહવા છે. પૃથ્વી પર મરમીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. છેલ્લાં ૧૦૦૦ વર્ષમાં આબોહવામાં મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે આ આબોહવામાં થતા ફેરફારો જાણવા માટે આજના વૈજ્ઞાનિકો પાસે અનેક પુરાવા છે. અને વળી ઈ. સ. ૧૮૫૦ પછી તો આબોહવામાં ધરખમ પરિવર્તન જાણવા મળ્યું છે. ખ્રિસ્ત જેવા દેશમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ એ ન માની શકાય તેવી વાત છે. ડૉ. રીડ આયસન અનુસાર ભારતના રાજપૂતાના રણપ્રદેશમાં ૪ વર્ષમાંથી ૩ વર્ષ તો દુષ્કાળનાં હોય જ છે. જ્યારે કોઈ પણ વિસ્તાર કે દેશમાં દુષ્કાળની અસર ઊભી થાય છે, ત્યારે ઉત્પાદનમાં ધરખમ ઘટાડો નોંધાય છે.

દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ ભારતના રણના સંદર્ભમાં જોઈએ. ભારતનાં રાજસ્થાન, ગુજરાત અને પંજાબનો ૫૦% કરતાં વધુ વિસ્તાર રણ હેઠળ છે. બાકીનો વિસ્તાર અર્ધશુષ્ક રણપ્રદેશ જેવો છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્યત્વે કરીને પશ્ચિમનો મોટો ભાગ જ્યાં આગળ કાયમી દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે. જ્યાં આગળ વરસાદનું પ્રમાણ કદાપિ પી.ઈ. (Potential Evapotranspiration) જેટલું હોતું નથી. ઋતુ પ્રમાણે જે દુષ્કાળની અસર થાય છે તેમાં દર વર્ષે ક્યારેક વરસાદ પૂરતો થાય છે. જ્યારે મહિનાઓ પ્રમાણે જે દુષ્કાળ થાય છે તેમાં દર મહિને પાણીની ખાધ (તંગી) ઊભી થાય છે. જેને પરિણામે ખેતીનું ઉત્પાદન ઘટવા પામે છે. રણપ્રદેશોમાં એકદમ ઓછું ભેજનું પ્રમાણ, ઊંચું ઉષ્ણતામાન, વધુ પવનની ઝડપ અને પાતળી તેમજ રેતાળ જમીન વગેરે દુષ્કાળ માટેનાં મુખ્ય કારણો ગણવામાં આવે છે.

દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ આપણે ભારતના રણના સંદર્ભમાં જ જોઈએ તો પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં (ઈ. સ. ૧૯૦૮-૧૯૬૯) ૨૯ દુષ્કાળો થયા છે. પંજાબમાં (ઈ. સ. ૧૯૦૩-૧૯૬૬) ૩૬ દુષ્કાળ અને સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં (ઈ. સ. ૧૯૦૫-૧૯૭૧) ૨૬ દુષ્કાળો નોંધાયા છે. આ ત્રણે વિસ્તારોમાં કેટલાક દુષ્કાળો એવા છે કે જે ૨૦ મહિના કે તેનાથી લાંબા હોય. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં આવેલો દુષ્કાળ ૧, સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં ૬ અને પંજાબમાં ૪ નોંધાયા છે. (દુષ્કાળનો અર્થ જ્યારે પાકને પાણીની તંગી વર્તાય તે સમજવો) જે ત્રણે પ્રદેશના મોટા દુષ્કાળ નીચે મુજબ છે.

ટેબલ-૪

૨૦ મહિના કરતાં વધુ લાંબા દુષ્કાળ

(અ) સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ

સમય-મહિનામાં

(૧) જૂન, ૧૯૦૪-જાન્યુઆરી, ૧૯૦૭	૩૨
(૨) સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૦-એપ્રિલ, ૧૯૪૩	૩૨
(૩) ઓગસ્ટ, ૧૯૩૦-જાન્યુઆરી, ૧૯૩૩	૩૦
(૪) જુલાઈ, ૧૯૩૪-ઓક્ટોબર, ૧૯૩૬	૨૮
(૫) ઓગસ્ટ, ૧૯૨૦-એપ્રિલ, ૧૯૨૫	૫૭
(૬) સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૮-એપ્રિલ, ૧૯૭૦	૨૦

(બ) પંજાબ

(૧) એપ્રિલ, ૧૯૩૮-ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧	૪૧
(૨) નવેમ્બર, ૧૯૫૧-ઓક્ટોબર, ૧૯૫૩	૨૩
(૩) જુલાઈ, ૧૯૧૮-નવેમ્બર, ૧૯૨૨	૫૩
(૪) નવેમ્બર, ૧૯૦૨-ઓક્ટોબર, ૧૯૦૪	૨૪

(ક) પશ્ચિમ રાજસ્થાન

(૧) સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૦-જાન્યુઆરી, ૧૯૨૩	૩૪

Source: Compiled from Incidence of Drought in India, India Meteorological Department, 1973

છેલ્લાં ૧૨૭ વર્ષમાં ઝડપથી આબોહવામાં ફેરફારો નોંધાતા જોવા મળે છે, એટલે હવે રણપ્રદેશમાં માનવી અને પ્રાણી માટે અસહ્ય જીવન બનતું જાય છે. નહીંવત્ વસ્તીમાં પણ હવે દુષ્કાળ વધવાથી વસ્તી ઘટવા પામશે. જે કેટલીક સંરક્ષણની પદ્ધતિઓ રણપ્રદેશમાં અપનાવવામાં નહીં આવે તો બાબુમાં આવેલા ઉપયોગી ખેતી-પ્રદેશો અને માનવ વસાહતોને ઝડપથી ગળી જશે તેવી પરિસ્થિતિ દુષ્કાળ વધવાથી બની છે.

(૮) જમીન અને તેનો ઉપયોગ

રણપ્રદેશની જમીન રેતાળ, અર્ધરેતાળ, કઢે, સીલ્ટ લોમ, કલે લોમ વગેરે પ્રકારની જમીન રણના બુદ્ધા વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. રણની જમીન એ વરસાદ અનુસાર જ બંધારણ થયેલું છે. આ પ્રકારની જમીન પર જ્યારે પણ થોડો ઘણો વરસાદ પડે છે ત્યારે ઝડપથી બાષ્પીભવન, જમીનનો રંગ અને પવનની વધુ ગતિથી શોષાઈ જાય છે અને ભેજનું પ્રમાણ જલદીથી ખલાસ થઈ જાય છે. આથી રણપ્રદેશમાં પવન ઝડપી ગતિથી રેતીને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ઘસડી જાય છે.

ભારતનું રણુ પ્રતિવર્ષ પવન દ્વારા પૂર્વમાં દિલ્હી તરફ ગતિ કરીને ક્ષુદ્રપ જમીનને બગાડે છે.

સહરાના રણમાં પણ પવન ઝડપથી ફૂંકાય છે. વિશાળ પાયા પરના રેતીના ઢગ નિર્માણ થાય છે જેને ‘ઝર્ગ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. રણમાં પવન સાથે ઊડતી રેતી પવનને વેગ ઘટતાં કોઈ ભાગ પર જમા થાય છે અને તેમાંથી રેતીના ઢગ સહરાના રણમાં નિર્માણ થાય છે. તેવું જ વિશ્વનાં અન્ય રણોમાં પણ બને છે. આને રેતીના ‘ઢવા’ કહે છે. રાજસ્થાનના રણપ્રદેશમાં આવા રેતીના ઢવા મોટી સંખ્યામાં આવેલા છે. આવા રેતીના ઢવાની સામાન્ય ઊંચાઈ ૨૫-૩૦ મીટરથી માંડીને ૧૫૦ મીટર સુધીની હોય છે. યુ. એસ. એ.માં કોલોરાડોની સાન લુઈસની ખીણમાં પર્વત પાસે આશરે ૩૦૦ મીટર સુધીની ઊંચાઈના રેતીના ઢવા આવેલા જોવા મળે છે.

રણપ્રદેશની જમીનમાં રેતીનું મહત્વ છે એટલું જ મહત્વ પહાડી વેરાન પ્રદેશનું પણ છે. આથી ઉપયોગી જમીનનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે.

અરેબિયામાં આ પ્રકારની વાડીઓ વિશેષ મળી આવે છે જ્યાં ઘઉં, મકાઈ, ફળો, શાકભાજી અને ખજૂર થાય છે. વળી કેટલાંક રણોમાં ખનિજો મળી આવતાં તેવા વિસ્તાર-નું મહત્વ વધવા લાગ્યું છે.

અનુકૂળતાઓ બહુ જૂજ પ્રમાણમાં હોય છે, તેથી રણપ્રદેશના દેશોમાં જમીનનો ઉપયોગ વિશેષ નથી, મોટા ભાગનો વિસ્તાર બિનઉપયોગી જમીન હેઠળ જ પડી રહ્યો છે. ઇજિપ્ત જેવા દેશની ૯૭.૩% જમીન તો બિનઉપયોગી છે અને ૨૭% જમીન જ ફક્ત ખેતીલાયક છે. ઘાસની જમીનખીડો અને જંગલનો તદ્દન અભાવ આ દેશમાં છે. પાકિસ્તાન જેવો અતિ વસ્તીવાળો દેશ કે જેની દર ચોરસ કિલોમીટરે વસ્તીઘનતા ૧૧૮ છે તેવા દેશની ૭૮.૫% જમીન બિનઉપયોગી છે. આ પ્રમાણે ટેબલ-૫માં દર્શાવ્યા મુજબ રણના દેશોની જમીન મોટે ભાગે બિનઉપયોગી અને ત્યાર પછી ઘાસની જમીન-ખીડ હેઠળ છે. ઓછો વરસાદ અને ઊંચાં ઉષ્ણતામાન તેમજ અન્ય કારણોને લીધે ખેતીલાયક જમીનનું પ્રમાણ બહુ ઓછું જોવા મળે છે.

ટેબલ-૫

રણપ્રદેશના દેશોમાં જમીનનો ઉપયોગ (%માં)

દેશ	વસ્તી (મિલિયનમાં)	ઘનતા	ખેતી લાયક જમીન	ઘાસની જમીન	જંગલો	બિન ઉપયોગી જમીન
અલ્જિરિયા	૧૫	૯	૩.૦	૧૬.૧	૧.૩	૭૯.૬
ઓસ્ટ્રેલિયા	૧૩	૨	૪.૬	૫૮.૧	૪.૬	૩૨.૭
ચાડ	૪	૪	૫.૫	૩૫.૦	૧૨.૭	૪૭.૫
ચીલી	૧૦	૨૬	૬.૧	૧૩.૬	૨૭.૬	૫૨.૪
ઇજિપ્ત	૩૬	૫૩	૨.૭	—	—	૯૭.૩
લિબિયા	૨૩	૧.૫	૧.૯	૮.૦	૦.૨	૮૯.૯
પાકિસ્તાન	૬૭	૧૧૮	૧૭.૬	૩.૩	૧.૬	૭૮.૫
સાઉદી અરેબિયા	૧૦	૫	૦.૨	૩૭.૭	૦.૮	૬૧.૩
દક્ષિણ-પશ્ચિમ આફ્રિકા	૧.૧	૧	૦.૮	૬૪.૨	૬.૪	૨૮.૬

Source : Compiled from Oxford world Atlas, 1973

રણમાં ફક્ત રેતીની જ હયાતી હોય છે તેમ છતાં આવાં રણોમાં કયાંક રણુદ્રીપો મહત્વનાં હોય છે, જ્યાં આગળ અનાજ અને શાકભાજીની ખેતી મહત્વની હોય છે. આ પ્રકારના રણપ્રદેશમાં આવેલા રણુદ્રીપોને આરબ રણોમાં ‘વાડી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સાઉદી

ભારતનું રણ કે જે મોટો વિસ્તાર રાજસ્થાનમાં છે ત્યાં પણ ખીબા દેશોના જેવી જ સ્થિતિ છે. હાલમાં પણ રાજસ્થાનના ખેડૂતો પ્રતિવર્ષ પ્રતિએકર ૧૫ કિલો અનાજ પકાવે છે, જે ઓછી માનવ વસાહતને નક્કી કરે છે. ભારતના રણમાં એટલે કે રાજસ્થાનમાં ખીબા કોઈ રાજ્ય

કરતાં વધુ પશુઓની સંખ્યા છે જે રણને આગળ વધારવા માટે પવનની જેમ જ જવાબદાર ગણી શકાય. રણ પ્રતિવર્ષ અડધો કિલોમીટર પૂર્વ તરફ આગળ વધે છે પણ આકાશ તરફ પણ તેટલી જ રેતી પવન દ્વારા ઊંચે લઈ જવાય છે.

અમેરિકાની વિસ્કોન્સીન યુનિવર્સિટીના હવામાન શાસ્ત્રના વડા ડૉ. રીડ પ્રાયસનના અનુસાર ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતના વિસ્તારમાં દર ચોરસમાઈલે ઊંચે પૃથ્વી ટન રેતી છે. આ પ્રમાણુ વિશ્વના કોઈ પણ ધુમાડિયા, ધુમ્મસવાળા શહેર કરતાં વધુ પ્રમાણુ છે. જે લોકો એ વિમાનમાં ભારત, ઈરાન, સાઉદી અરેબિયા કે બ્રહ્મદેશ તરફ ઉડ્યન કર્યું છે તેમને ખ્યાલ આવે છે કે વધુ રેતીનું પ્રમાણુ ભારતના રણ પર છે. આ રીતે રણની જમીન પવન દ્વારા વધારે ને વધારે બિનઉપયોગી બનતી જાય છે.

(૬) વાતાવરણ અનુસાર વનસ્પતિ

કેટલાક લોકોનો એવો મત છે કે રણપ્રદેશોમાં વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓનો તદ્દન અભાવ હોય છે. આ વાત સાચી નથી. વિશ્વનાં કેટલાંક રણોમાં વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિ જોવા મળે છે કે જે રણની સુંદરતામાં વધારો કરતી હોય છે. અહીંની વનસ્પતિએ શુષ્ક વાતાવરણ અનુસાર પોતાની રચના બનાવી લીધી છે. આ પ્રકારની રચનાથી ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં વનસ્પતિ વધો સુધી ટકી રહે છે.

રણની કિનારી ઉપર જ્યાં વરસાદ ૧૦૦-૨૦૦ મિલિ-મીટર જેટલો પડે છે ત્યાં ઘાસ ઊગે છે; જ્યારે વરસાદનું એક આપટું આવે છે ત્યારે ચોતરફ ધરતી હરિયાળી છવાઈ જાય છે, પરંતુ થોડા જ સમયમાં આ ઘાસ સુકાઈ જાય છે. જે વનસ્પતિ ઓછા વરસાદ વગર લાંબા સમય સુધી ટકી શકે તેવી હોય તે સામાન્ય રીતે અહીં ઊગે છે. રણોમાં સામાન્ય રીતે લાંબાં મૂળવાળી વનસ્પતિ કે કાંટાવાળી, ઝાંખરાં અથવા સાવ નાનાં પાંદડાંવાળી વનસ્પતિ જોવા મળે છે. જ્યાં શક્ય છે ત્યાં અને રણ-દ્વીપોમાં તાડ, નાળિયેરી, ખજૂરી, તમાકુ, કપાસ, બાજરી, શાકભાજી વગેરેની ખેતી કરવામાં આવે છે.

કેટલીક વનસ્પતિ એવી છે કે જ્યારે વરસાદ થાય ત્યારે તે પાણીમાંથી આખા વર્ષ માટેનો પાણીનો પુરવઠો

સંગ્રહ કરી લેતાં હોય. આ માટે 'પાણીના ખેરલ' તરીકે કેકટસ બાણીનું છે, જે વિપુલ પ્રમાણમાં પાણીનો પુરવઠો કરી લે છે અને ગમે તેવા લાંબા દુષ્કાળ સામે ટકી રહેવાની શક્તિ ધરાવે છે.

જેરોફિટિક (Xerophytic) છોડ મોટા હોય છે તેને પાણીની વિશેષ જરૂરિયાત નથી પડતી. આવા છોડ કેટલીક વખતે પાન વગરના તેમજ એકદમ નાના પાન-વાળા હોય છે જેથી કરીને બાષ્પીભવનની ક્રિયા બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં થાય. આવી વનસ્પતિનાં થડ અને ડાળી ક્ષિત્તિમાં વાર્નિસ જેવાં હોય છે, જેનાથી બાષ્પીભવનની ક્રિયા લગભગ અંધ જેવી જ બની જાય છે. રોમટા આ પ્રકારનો છોડ છે જે પાણીનું બાષ્પીભવન ઓછું થાય તે માટે સૂર્ય તરફ પાંદડાની ધાર ફેરવે છે.

રણની પુષ્કળ ગરમી સામે ટકી રહેવા માટે બીજા ઉપાય છે જમીનમાં છેક ઊંડે સુધી મૂળને લાંબાવી પાણીનો પુરવઠો મેળવવો. રણમાં જો જાડુ જોવો હોય તો વરસાદ પડી ગયા પછી જોવું. સૂકી વનસ્પતિ પણ ઉત્સાહ-થી પાંગરે છે. વળી પાછી સૂકી હવા અને દહાડો તડકો આવે એટલે થોર સિવાયની ઘણીખરી વનસ્પતિ ધરતીમાં કંદમૂળ રૂપે જ રહે છે. ઇ.સ. ૧૮૫૬-૬૬ના દાયકામાં સુએઝ નહેર ખોદાતી હતી ત્યારે એ રણની રેતીમાંથી સંખ્યાબંધ કંદમૂળ નીકળ્યાં હતાં. બાવળની જાતની વનસ્પતિનાં મૂળ ૮ મીટર ઊંડેથી મળી આવ્યાં હતાં. પરંતુ આ કંઈ વિક્રમ ન કહેવાય. અમેરિકન રણની રેતીમાં એક જાતના ઝાડનાં મૂળ ૩૨ મીટર ઊંડે પહોંચીને ધરતીના પેટાણમાંથી પાણી મેળવે છે. રણ-પ્રદેશમાં થોર જેવી વનસ્પતિને અપવાદ રૂપ ગણીએ તો બીજા મોટા ભાગની વનસ્પતિ થડ, ડાળી અને પાંદડાં રૂપે બહાર વધે છે, તેના કરતાં મૂળરૂપે અંદર વધુ વધે છે. આપણા દેશમાં વડપીપળાનાં મૂળ પણ જમીનમાં ૩૦-૩૫ મીટર સુધી પહોંચે છે, પછી બહાર ભેદેને તે ઝાડ ફૂંકિયા જેવું હોય.

વરસાદ પડ્યા પછી થોડો સમય ધરતીમાં ભેજ રહે છે, તેનો લાભ લઈને વનસ્પતિ ફાલીફૂલીને રણને અલ્પજીવી બગીચામાં ફેરવી નાખે છે. હાથલા અને બીજા થોરમાં આ સમયે રંગબેરંગી ફૂલો ખીલે છે. કુંવાર અને કેતકીમાં લાંબા સોટા જેવાં ફૂલના શેરડા ફૂટે છે. જ્યાં

નજર નાખો ત્યાં રંગબેરંગી ફૂલોથી રણુ શોભી ઊઠે છે. પરંતુ થોડાં અઠવાડિયાં પછી આ બધું સ્વપ્નવત્ બની જાય છે અને રણુ તેની બધાનક વાસ્તવિકતાનું પુનઃ પોત પ્રકાશે છે. સાથે મૃગજળ-ઝાંઝવાનાં જળ દેખાવાની શરૂઆત થાય છે.

અમેરિકામાં આવેલા સોનેરાના રણુમાં 'ચુકા' નામની વનસ્પતિ તથા એમેઝોનના રણુમાં વિવિધ પ્રકારના થોર ઊગે છે, અને આપણા બાવળ જેવા પ્રકારની કાંટાળી વનસ્પતિ થાય છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના રણુમાં પણ ઘાસ અને કાંટાળા છોડ જોવા મળે છે. જ્યાં થોડો વરસાદ પડે છે ત્યાં ખરછટ ઘાસ અને પાણીવાળા રણુદ્વીપોમાં ખજૂરીનાં ઝાડ તથા મકાઈ, ઘઉં, કપાસ વગેરેની ખેતી થાય છે. ઇન્ડિયામાં નાઈલ નદી અને પાકિસ્તાનના સિંધુ નદીની નહેરવાળા પ્રદેશોમાં કપાસ, ઘઉં, શેરડી, તમાકુ, તેલી-બિયાં, કઠોળ અને ફળફળાદિ પાકે છે. ઇરાકમાં યુટિફ્રેસ અને તૈગ્રિસ નદીને કાંઠે તથા ત્યાંના રણુદ્વીપોમાં ખજૂરીનાં હજારો ઝાડ ઉગાડવામાં આવે છે. અરબસ્તાનના રણુ-દ્વીપોમાં ખજૂર મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

રણુપ્રદેશમાં જોજવાળી આબોહવા જેટલી વનસ્પતિની ગીચતા જોવા મળતી નથી. રણુમાં એક નાના વિસ્તારમાં ૫-૬ થી વધુ પ્રકારની વનસ્પતિ જોવા નથી મળતી. પરિણામ એ આવે છે કે આધુનિક વનસ્પતિનું પ્રમાણ હોવાથી મોટા ભાગની વનસ્પતિ પશુઓ દ્વારા ચરાઈ જાય છે. પણ આમાં કુદરતે તેમના રક્ષણ માટે કેટલાક ગુણ આપ્યા છે. આમાં કેટલીક વનસ્પતિ કડવી, કાંટાવાળી તેમજ ઝેરયુક્ત હોય છે જે પ્રાણીઓથી રક્ષણ મેળવે છે.

રણુમાં જલદીથી વનસ્પતિનો ફેલાવો કે વિકાસ થાય તે માટે કુદરતે ઝડપી વૃદ્ધિની પ્રક્રિયાની રચના કરી છે. વરસાદ પડતાંની સાથે જ જમીનમાં પડેલાં બીજ ઝડપથી ઊગી તૈયાર થયા પછી ફૂલ આવે અને બીજ તૈયાર થયા પછી નષ્ટ થઈ જાય. આ તૈયાર થયેલાં બીજ ફરીથી પાછાં બીજ વરસાદની રાહ જોતાં હોય છે.

ટૂંકમાં પ્રતિકૂળ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં ટકી રહેવા માટે વનસ્પતિને વિવિધ પ્રકારની કુદરતી બક્ષિસ મળી છે. આ કુદરતી બક્ષિસથી ગમે તેવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરીને વનસ્પતિ ઘણાં વર્ષો સુધી ટકી રહે છે.

(૧૦) રણુપ્રદેશનું પ્રાણીજીવન

સૂકા અને પાણી વગરના વિસ્તારોમાં ઓછામાં ઓછા પાણી અને તજવી વનસ્પતિ ઉપર ટકી શકે તેવાં પ્રાણીઓ આ પ્રદેશોમાં જોવામાં આવે છે. બદામી અને રતાશ પડતા રંગવાળાં પ્રાણીઓ રણુવિસ્તારોમાં કુદરતી રક્ષણ મેળવે છે. રણુમાં કેટલાંક પ્રાણીઓ દિવસે ગરમીથી બચવા જમીનની અંદર રક્ષણ મેળવે છે અને રાત્રે ખોરાકની શોધમાં નીકળી પડે છે. રણુના જહાજ તરીકે ઓળખાતો ઊંટ લાંબા સમય સુધી પાણી વગર ચલાવી શકે છે. આ ઉપરાંત અન્ય પ્રકારનાં પ્રાણીઓ પણ જોવા મળે છે.

પાણીની તંગી અને ખોરાકની રણુમાં સતત અછત વર્તોતી હોય છે. આથી કેટલાંક પક્ષીઓ વરસાદ આવતાં ઝડપથી સમાગમ કરે છે, ઝટપટ માળો બાંધીને ઈંડાં મૂકે છે અને તેમને સેવવા બેસી જાય છે. વરસાદથી વનસ્પતિ અને જીવડાં ફાલી પડે છે જે ખાઉધરાં બચ્ચાંના ઉછેર માટે સોનેરી તક ઊભી થાય છે. અમેરિકન પ્રાણી-શાસ્ત્રીઓએ અમેરિકાના રણુમાં કરેલું નિરીક્ષણ રસપ્રદ માહિતી આપનારું છે. ઈ.સ. ૧૯૫૫-૫૬માં અમેરિકન રણુમાં માત્ર ૧૫ મિલિમીટર વરસાદ પડ્યો હતો તેથી લાવરીઓ (Quails)ને સ્વાભાવિક રીતે જ બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડ્યું ! પણ ઈ.સ. ૧૯૫૩-૫૪માં ૧૧૬ મિલિમીટર વરસાદ થયો હતો તેનો લાભ તેમણે લીધો અને સરેરાશ લાવરી દીઠ ૬ થી વધુ બચ્ચાં થયાં.

પુષ્કળ ગરમીથી બચવા માટે પ્રાણીઓ વનસ્પતિ હોય તો તેને છાંયડે અથવા ધરતીમાં ઊંડે રહેવાનું પસંદ કરે છે. કીડી, મકોડા અને ઊધઈ બારેમાસ પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે. આથી તેઓ ધરતીમાં ઊંડે રહેવાનું પસંદ કરે છે કાં તો માટીના રાફડા બાંધી તેમાં રહે છે. કેટલાંક પક્ષીઓ ગરમીથી બચવા માટે જાડા થોરનાં થડ કેચી તેની બખોલમાં રહે છે. ત્યાં તેમને ઠંડક મળે છે. વહેલી સવારે અને મોડી સાંજે તેમને જીવજંતુ કે ઉંદર જેવો ખોરાક મળી રહે છે.

નવાઈ પમાડે એવી વાત છે કે જેમનાથી વધુ ગરમી સહન થતી નથી તેવા જીવો પણ રણુમાં આશ્રય મેળવે છે. વીંછી, કાનખજૂરા, ઝીમેલ, કરોળિયા વગેરે તો ખરેખર રણુની તપી ઊઠેલી જમીન પર તરફડીને જ મરી જાય ! તેમ છતાં તેઓ રણુમાં દિવસે જમીનમાં ઊંડે છુપાઈ

રહે છે અને સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદયની વચ્ચે જ બહાર નીકળવાનું પસંદ કરે છે.

સાપ, કાચંડા, સાંઢા વગેરે પ્રાણીઓ ઠંડા લોહીનાં છે. વાતાવરણની ગરમીઠંડી પ્રમાણે તેમના શરીરનું ઉષ્ણતામાન પણ વધેઘટે છે. રણમાં રહેતા સાપનું ઉષ્ણતામાન ૩૮° સેન્ટિગ્રેડ સુધી પહોંચે તો તે સહન કરી શકતો નથી જ્યારે બીજા બાજુ રણની ધરતીની સપાટીનું ઉષ્ણતામાન તો કેટલીએ વાર ૮૨° સેન્ટિગ્રેડ સુધી પહોંચે છે. આ કારણથી જ સાપને દિવસ દરમિયાન ભૂગર્ભમાં કે વનસ્પતિમાં છુપાઈને રહેવું પડે છે. અમેરિકન વૈજ્ઞાનિકોએ અમેરિકાના સોનોરાના રણમાં નિરીક્ષણ કરીને બતાવ્યું છે કે સપાટી પર જ્યારે ૬૫° સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણતામાન હતું ત્યારે ૪૨ સેન્ટીમીટર ઊંડા દરમાં માત્ર ૧૭° સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણતામાન ધરાવતું ખુશનુમા હવામાન હતું ! ભૂગર્ભમાં ભેજ રહેતો હોવાથી પ્રાણીઓના શરીરમાંથી પાણી ઊડી જતું નથી અને ધારો કે ઊડી જાય તો પણ તે સાવ ઓછું હોય છે.

રણમાં પ્રવાસ કરતો ઊંટ વધુ ઓછો ઉપાડીને પણ તાપમાં વધુ પરિશ્રમ કરી શકે છે. સારાં ઊંટ ૭ દિવસ સુધી ખોરાક વગર અને ૧૪ દિવસ સુધી પાણી વગર પણ રહી શકે છે. ઊંટ પેટમાં પાણીની કોથળી છે તે માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. પરંતુ તેના શરીરની રસચંચિ-ઓમાંથી તેનું જઠર રસ ખેંચી શકે છે. વળી તેની ખૂંધ ચરબીથી ભરપૂર હોય છે. તેમાં ૧૦-૧૫ કિલો ચરબીનું પ્રમાણ હોય છે. મધ્ય એશિયાના ઊંટને બે ખૂંધ હોવાથી આ ચરબીનું પ્રમાણ ૨૫ કિલો જેટલું હોય છે. ખોરાક અને પાણી ન મળે ત્યારે શક્તિ માટે આ ચરબી વપરાય છે.

ઊંટ રણનું વાહન છે અને એક સારો ઊંટ એક દિવસમાં ૧૫૦-૨૦૦ કિલોમીટરની મુસાફરી કરી શકે છે. પ્રવાસ દરમિયાન પરસેવા અને પેશાબ માટે પાણી ગુમાવવાની કિંયા મંદ પડી જાય છે. જેટલું જ નહીં પણ ઉષ્ણવાસ વાટે પણ પાણી ઓછું નીકળી જાય તે માટે ઊંટ ઓછું હાંફે છે. આથી શરીરનું ઉષ્ણતામાન ૫° સેન્ટિગ્રેડ સુધી વધી જાય છે. શરીરનું વજન ૨૫ ટકા ઘટી જાય છે તેમ છતાં ઊંટ જીવતો રહે છે. પછી જ્યારે પાણી પીવા મળે ત્યારે ઊંટ ૧૦૦ કિલો સુધી પાણી પી જાય છે અને તેનું સુકાઈ ગયેલું શરીર પાછું તાજું થઈ જાય છે. થોડા દિવસ પછી ખૂંધ પણ પહેલાંના જેવી જ થઈ જાય છે.

પશ્ચિમ એશિયા અને ઉત્તર આફ્રિકાના રણપ્રદેશોમાં મોટા પ્રમાણમાં તીડ જન્મે છે. તીડ રણપ્રદેશની રેતીમાં શરીરના છેડા વડે ખાડો કરીને તેમાં ઇંડાં મૂકે છે જે સૂર્યના તાપ વડે સેવાય છે. બધાં તીડ ટોળે વળીને હરિયાળા પ્રદેશો પર ચડાઈ કરે છે. એક સમયે ભારતમાં ડુકાળ માટે વરસાદ જવાબદાર હતો તેટલાં જ જવાબદાર તીડ પણ હતાં. તીડનાં મોટાં ટોળાં થોડી મિનિટોમાં ભર્યાંબાદ્યાં ખેતરને ઉજાડ કરી નાખે છે. રણને રણ રાખવામાં અને હરિયાળી ધરતીને ઉજાડ બનાવવામાં તીડનો મોટો ફાળો હોય છે.

ઘેટાં, બકરાં, ખચ્ચર ગધેડાં વગેરે પ્રાણીઓ પાળવામાં આવે છે પણ તેમની સંખ્યા એકંદરે ઘણી ઓછી છે. ઓસ્ટ્રેલિયાનું રણ આજે છે તેવું વેરાન પહેલાં ન હતું. ઓસ્ટ્રેલિયાની ધરતી પર કેઈ અંગ્રેજ ઇંગ્લેન્ડનું વાતાવરણ સર્જવા માગતો હતો. આ પ્રયોગ સફળ બનાવવા તે ઇંગ્લેન્ડથી ર ડઝન સસલાં લાવ્યો. આ સસલાંને હવાપાણી અને ચરિયાણુ એવાં ફાવી ગયાં કે તેમની વસતી ન માની શકાય. ત્રણ વર્ષમાં તો બધું ચરિયાણુ સાફ ! દર વર્ષે તેઓ ૧૩૦ કિલોમીટરની ગતિથી આગળ વધવા લાગ્યાં. ૪૦ વર્ષ પછી તો અબજોની સંખ્યામાં ફક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયામાં ફેલાઈ ગયાં. ઘેટાંના ખોરાકની વનસ્પતિ સસલાં એટલી બધી ખાઈ ગયાં કે ઘેટાની વસતી ઘટતાં ખેડૂતો પાયમાલ થઈ ગયા.

રણના કાચબાને ઉપરનીચે ઢાલ હોય છે અને શરીરના બીજા ભાગને પણ બડાં ભીંગડાંનું બનેલું ચામડું હોય છે તેથી તેના શરીરમાંથી પાણી ઊડી જતું નથી. આ બે ઢાલની વચ્ચે એક લિટર જેટલું પાણી રસદ્રવ્ય રૂપે સંઘરાયેલું હોય છે.

રણપ્રદેશનાં પ્રાણીઓની જિજીવિષા નવાઈ પમાડે તેવી છે, પછી તે પ્રાણી ઇંડા રૂપે હોય, ડિમ્મ રૂપે હોય કે પુખ્ત વયનું હોય. બે રણની કઠોરતા સામે ટકી રહેવાની શક્તિ તેમણે ન કેળવી હોય તો રણ નિર્જીવ ભયંકર હોત. ઉત્તર અમેરિકાના મોજાવ રણમાં એક વાર ભેરદાર વરસાદ પડ્યો હતો. તેના મીઠા પાણીમાં સંખ્યાબંધ જિન્ધા પાક્યા, તેઓ ઇંડા મૂકીને મરી ગયા. ૨૫ વર્ષ પછી ત્યાં વળી પાછો એવો જ ભેરદાર વરસાદ થયો અને તેમાં પેલાં ૨૫ વર્ષ સુધી સુકાઈ ગયેલા કાઢવના થર નીચે સુષુપ્ત પડેલાં ઇંડાં પાક્યાં અને

તેમાંથી નવા ઝિન્ધા પાક્યાં. લાખો વર્ષોથી ત્યાં આવું બનતું આવ્યું છે.

દુનિયાના દરેક રણમાં વિવિધ પ્રકારની પ્રાણીસૃષ્ટિ રહે છે. તેમને પોતપોતાની આગવી પ્રકૃતિ છે. આ આગવી પ્રકૃતિમાં જ તેઓ કઠોર પરિસ્થિતિમાં જીવી જાણે છે. નહીંવત્ વરસાદ અને જિંઘા ધગધગતા ઉષ્ણતામાનમાં જીવવા માટે રણનાં પ્રાણીઓને કુદરતે અરેખર અભયભરી રક્ષણ આપ્યું છે!

(૧૧) સંઘર્ષમય માનવજીવન

સખત ગરમી, પાણીની તંગી, વનસ્પતિનો અભાવ અને વિષમ આબોહવાને લીધે રણપ્રદેશોમાં વસતા લોકોને કુદરત સામે લારે સંઘર્ષ ખેલવો પડે છે. તેમ છતાં હજારો વર્ષથી રણ વિસ્તારમાં વસતા માનવીએ કુદરતનાં પ્રતિકૂળ પરિબળો સામે પોતાનો જીવનસંગ્રામ ખેલીને પૂર્વ યોજનાધીન રણપ્રદેશોમાં આવેલી નદીઓના ખીણ-પ્રદેશોમાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ કર્યો હતો. નાઇલ નદીને કાંઠે આવેલી પિરામિડોવાળી મિસરની સંસ્કૃતિ, ભારતીય રણ વિસ્તારમાં સિંધુ નદીને કિનારે મોહેન્-જો-દરો અને હરપ્પાની સંસ્કૃતિ અને ઇરાકમાં યુકેટિસ અને તૈગ્રિસ નદીને કિનારે મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ તથા ઇરાનના રણ વિસ્તારમાં પાર્થિયન સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો હતો.

રણપ્રદેશના વિસ્તારમાં ખાસ કરીને ત્રણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોવા મળે છે. રણપ્રદેશના વિસ્તારમાં જ્યાં રણકીપો, નદીકાંઠા અને નદીઓમાંથી પાણીની શક્યતા હોય ત્યાં નાનાં ખેતરોમાં થોડી ખેતી કરી સ્થાયી જીવન ગાળતા લોકોની વસાહતો છે. તેઓ અહીં ખેતી, કૃષિઉત્પાદન અને પશુપાલન કરે છે. માટી કે પથ્થરનાં મકાનોમાં રહે છે જે રહેઠાણના વિસ્તારમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ખજૂર તેમજ ઘેટાંબકરાંના દૂધ, માંસ અને અનાજ ઉપર જીવે છે.

ભેજવાળા અને ઘાસના રણ વિસ્તારોમાં ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અત્યંત હોય ત્યાં સુધી ત્યાં રહી, પ્રતિકૂળ સંજોગો બનતાં જુદે જુદે સ્થળે ઘાસચારા અને જીવન-જરૂરિયાતની શોધમાં લોકો અસ્થાયી ભટકતું જીવન ગાળતા હોય છે. અરબસ્તાનના બેદુઈન અને સહરાના ટોરેગ લોકોની ટોળીઓ આ રીતે ભટકતું જીવન ગાળે

છે. ભટકતું જીવન ગાળવાનું હોવાથી તંબુઓમાં રહે છે, જરૂરી સામાન રાખે છે, ઘેટાંબકરાં ઉછેરે છે. એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ઘાસની શોધમાં ભટકતા રહે છે.

પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં જીવન જીવવું અરેખર મુશ્કેલીભર્યું છે. તેથી ખેતી અને પશુપાલનના ધંધામાં જોડાયેલા નથી તેવો એકદમ નાનો વર્ગ હવે લૂંટફાટનો ધંધો કરી પોતાનું જીવન ગુજારે છે. આવી કેટલીક લૂંટારુ ટોળીઓ ઘોડા અને બંદૂકો રાખી ખેતી કરનાર અને પશુપાલન કરતા લોકોને લૂંટીને જીવન વિતાવે છે.

રણ પ્રદેશમાં ખનિજોનો અભાવ છે તેમ છતાં કેટલાક પ્રદેશોમાં ખનિજ પ્રાપ્ત થવાથી મહત્વ વધવા લાગ્યું છે. કેટલાંએ વર્ષો સુધી ચીલીએ નાઇટ્રોને કારણે વિશ્વમાં મહત્વનું સ્થાન લોગવ્યું. પરંતુ પ્રથમ વિશ્વ-યુદ્ધ પછી મધ્ય અક્ષાંશમાં આવેલા દેશોએ કૃત્રિમ નાઇટ્રોજનનો ઉપયોગ કર્યો; જેથી ચીલીના નાઇટ્રોનું મહત્વ ખલાસ થઈ ગયું. આટકામાના રણમાં વરસાદ નથી થતો તેથી નાઇટ્રો વરસાદના પાણી સાથે નથી વહી જતું તેનો ફાયદો ગણાવી શકાય. પણ ખાણમાં કામ કરનાર માટે જીવનજરૂરિયાતની બધી જ વસ્તુઓ બહારથી લાવવી પડે છે. અતિ શુષ્ક આબોહવામાં કુલગાડી અને કૂલગાડી સોનાની ખાણો ઓસ્ટ્રેલિયાના રણમાં છે. ઈ.સ. ૧૯૦૩થી અહીંની ખાણોમાં ૫૪૦ કિલોમીટર દૂર આવેલા ડાર્લિંગ પર્વતમાંથી પાણી લાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

રણપ્રદેશમાં રહેતા નોમાડને જ્યારે તેમના પશુઓને પાણીની અને ઘાસની જરૂરિયાત ઊભી થાય ત્યારે એક પ્રદેશમાં સ્થળાંતર કરતા હોય છે. તેમની ઘરવખરીને ફેરવવી બહુ સરળ છે કારણ કે સ્થળાંતર વારંવાર કરવાનાં હોવાથી તંબુમાં રહે છે. રગ કે કામળો, રસોઈનાં વાસણો વગેરે એકદમ ઓછી જરૂરિયાતોથી ચલાવે છે. વળી કપડાં એવા પ્રકારનાં છે કે જેના દ્વારા દિવસે ગરમીથી બચી શકાય અને રાત્રે ઠંડીથી રક્ષણ મળી શકે. રણપ્રદેશમાં પવન વિશેષ કૂંકાતા હોવાથી રેતીથી રક્ષણ મેળવવાનું હોય છે તેથી કપડાં આખા શરીરને ઢાંકી શકે તેવાં આરબ લોકોએ પસંદ કર્યાં છે.

ચામડાની ઝેગ, પાણી અને અન્ય પ્રવાહીને ભરવા માટે રખાય છે. નહીંવત્ વરસાદવાળા પ્રદેશમાં ખોરાક

પકવવા માટે બળતણની સંપૂર્ણ તંગી નોમાડ લોકો માટે છે. આથી બળતણ તરીકે પ્રાણીઓના છાણનો જ જ મોટા ભાગે ઉપયોગ કરે છે. વારંવાર સ્થળાંતર કરવાનું હોવાથી વાસણો બહુ ઓછાં અને તેમાં પણ ધાતુનાં વાસણો જ વિશેષ ક્યાં છે. કારણ કે મુસાફરીમાં માટી કે ચિનાઈ માટીનાં વાસણો સરળતાથી તૂટી જાય છે. ઘાસની પૂરતી અનુકૂળતા ન હોવાથી વિશાળ પ્રમાણમાં પશુઓ એક કુટુંબ રાખી શકતું નથી. માંસનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ થાય છે, પણ આખા વર્ષ દરમિયાન તે સરળતાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. આથી નોમાડ માટે ભાગે લાંબા સમય સુધી બકરી, ઘેટાં, ઊંટ અને અન્ય પ્રાણીઓના દૂધ ઉપર રહેવાનું વિશેષ પસંદ કરે છે. સહરા અને અરબસ્તાનના રણમાં બજૂર વિશેષ મળતો હોવાથી બજૂર, બાજરી અને અન્ય પ્રકારનાં ધાન્યનો ખોરાકમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્રતિકૂળ રણની પરિસ્થિતિમાં નોમાડ જીવનસંગ્રામ ખેલીને જિંદગી વિતાવે છે. પહોળી છાતી, મસલ્સનો વિકાસ અને હિંમતવાન એ શારિરીક લક્ષણો છે, જે કેટલીક વખત લૂંટફાટ કરતી ટોળીઓ આનો ફાયદો ઉઠાવતી જોવા મળે છે. અબજુયા માણસને લૂંટી લે તેમજ તેમનાં પ્રાણીઓનો નાશ કરતાં પણ વિચાર કરતા નથી. પણ મુસાફરે એક વખત તેમનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હોય તો તેઓ સામાન્ય રીતે ઉમળકાભર્યું સ્વાગત કરવામાં પણ તેમની ફરજ ચૂકતા નથી. સગવડ માટે ટાઉનમાં હોટલ હોય તો પણ એક જાતિના મુસાફરને કદાપિ હોટલનું ખર્ચ કરવું નથી પડતું. ઉમળકાભર્યા સ્વાગત માટે તૈયાર જ હોય છે. સામાન્ય રીતે બહારથી આવતા મુસાફરો માટે લોમિયાનું કામ કરે છે. જુદા જુદા વિસ્તારમાં પાણી અને ઘાસ ક્યાં છે તેની માહિતી તેઓ તરફથી મળતી રહે છે. રણના નોમાડ શિકાર અને લૂંટ માટે વખાણવાલાયક છે. તેઓ તેમનું અને પ્રાણીઓનું રક્ષણ તેમની સાથેનાં સાધનો વડે સરળતાથી કરી શકે છે.

રણમાં જ્યાં પાણી પ્રાપ્ત થાય છે તેવા વિસ્તારોને રણદ્રીપો તરીકે ઓળખાય છે. વરસાદવાળા પ્રદેશમાંથી વર્ષાઋતુમાં ભૂગર્ભઝરાણાં વડે અહીં પાણી મેળવાય છે. જે ઝરણાં એક પ્રદેશમાંથી જમીનના આંતરિક ભાગમાં બીજા પ્રદેશમાં વહેતાં હોય છે. નાઇલનો વિસ્તાર આ પ્રકારના રણદ્રીપો માટે જાણીતો છે. રણદ્રીપોમાં પ્રાપ્ત થતું પાણી

કેટલીક વખતે ભૂગર્ભનાં આંતરિક ઝરણાં વડે ૧૫૦-૨૦૦ કિલોમીટર દૂરથી આવે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના પશ્ચિમ ક્વીન્સલેન્ડમાં જે પાતાળ કૂવાઓ છે તે રણનાં પશુઓ માટે પાણીનો પુરવઠો પૂરો પાડે છે. પણ અહીંના પાતાળના પાણીમાં થોડો ભાગ મીઠાનો હોવાથી આ પાણી ખેતી માટે અનુકૂળ નથી. ઓસ્ટ્રેલિયા સિવાય બીજે અમુક ચોક્કસ પ્રકારની ઊંડાઈ એથી રણદ્રીપોમાં પાણી પ્રાપ્ત થાય છે તે બજૂર, અનાજ અને અન્ય પાકો માટે પાતાળનું પાણી ઉપયોગી બને છે.

રેતાળ પડવાળા વિસ્તારમાં દૂરના પર્વતાળ વિસ્તારમાંથી પાણી થોડો સમય સુધી આવે છે. પણ ઓછી ઊંડાઈ એથી પ્રાપ્ત થતા પાણીના કૂવાઓમાંથી કાયમી પાણીનો પુરવઠો મળે છે. ઈક્ષિણ મોરોક્કો અને અલ્જિરિયાએ રેતાળ પડવાળી ખીણો અને વાડીઓમાં પાણીનો પુરવઠો નિયમિત મળે તે માટે વિકાસ કર્યો છે. પર્વતાળ વિસ્તારમાં જે પાણીનાં ઝરણાં વહે છે તેમને રણની ખેતી તરફ પાણી વાળી લેવાની પદ્ધતિઓ પણ શરૂ થઈ ચૂકી છે. રણપ્રદેશોની જમીન કેટલાક ભાગોમાં કૂળદ્રુપ છે અને તેથી તેવી જમીનને સિંચાઈની સગવડ મળે તો વધુ ઉત્પાદન કરી શકાય તેમ છે. વિશ્વના કોઈ પણ રણમાં ગમે તેમ તો પણ સિંચાઈનો વિસ્તાર એકદમ નાનો છે, જ્યારે તેની સરખામણીમાં શુષ્ક વિસ્તારો હબરો કિલોમીટરનો વિસ્તાર રોકીને પડ્યા છે.

રણમાં પણ રણદ્રીપો પાણી વડે વધુ ગીચ વસ્તીને પોષી શકતા હોય છે. આમ ઈજિપ્તમાં ૨૫ મિલિયન કરતાં વધુ વસ્તી ૩૫,૦૦૦ ચોરસ કિલોમીટર રણદ્રીપના સિંચાઈવાળા પ્રદેશમાં રહે છે જ્યાં આગળ દર ચોરસ કિલોમીટર વસ્તી ઘનતા ૬૦૦-૮૦૦ જેટલી થવા જાય છે. ઈજિપ્તના બાકીના ૯,૬૨,૦૦૦ ચોરસ કિલોમીટરના વિસ્તારમાં બાકીના નોમાડ ખેતપ્રવૃત્તિ સિવાય પશુઓના ઉછેરમાં જોડાયેલા છે. ઈજિપ્તનો સૌથી વધુ અનુકૂળ પ્રદેશ દેશની વસતી માટે નાઇલ નદીની સાંકડી ખીણ અને આ ઝરણુનો મુખત્રિકોણ પ્રદેશ છે, જ્યાં આગળ દેશની મહાન સંસ્કૃતિનો પણ જન્મ થયો હતો. ઈરાક પણ કંઈક આ પ્રકારનો જ વસતીવાળો અને સિંચાઈવાળો પ્રદેશ ધરાવે છે, જ્યાં તૈગ્રસ અને યુફ્રેટિસની નદીની ખીણો આવેલી છે. આની સરખામણીમાં બાકીના વિસ્તારમાં નોમાડ છૂટાછવાયાં ગામડાંઓમાં આખા દેશમાં રહે છે.

અજૂરનું મોટું ઉત્પાદન રણુદ્રીપોમાં થાય છે. અજૂરના ઝાડનાં મૂળિયાં છેક ઊંડેથી પાણીનાં ઝરણાંમાંથી પાણી મેળવે છે. અજૂરના ઝાડને વર્ષમાં ફક્ત એક કે બે વખત પાણી મળે તો પણ વિકાસ માટે બહુ છે. અજૂરની અનેક જાતોનાં ઝાડ ઉછેરવામાં આવે છે, જેમાંની કેટલીક સૂકા પ્રકારના અજૂરની જાત છે તે માટે ભાગે પરદેશમાં નિકાસ થાય છે. અજૂર માણસ અને પ્રાણી બંને માટે ઉપયોગી છે. અજૂરના ઠંણિયાને ઢળીને ઊંટના ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. અજૂરીના થડના તાંતણામાંથી દોરડાં અને પાંદડાંમાંથી ટોપલીઓ તેમજ સાદડીઓ બને છે. વિશાળ ઝાડનું થડ અને તેનાં મૂળિયાં બળતણ તરીકે વપરાય છે. એક સારું ઉત્તમ પ્રકારનું અજૂરીનું ઝાડ એક વર્ષમાં ૫-૧૦ ઝૂમખાં ઉત્પન્ન કરે છે, જે દરેકનું વજન લગભગ ૫૦ કિલો જેટલું થાય છે. અમેરિકા કરતાં મોટો વિસ્તાર ધરાવતા સહરાના રણમાં ૧૫ મિલિયન જેટલાં અજૂરીનાં ઝાડ વાવવામાં આવે છે. ઇજિપ્તનો સિંચાઈનો વિસ્તાર અને આખા સહરા રણમાં આવેલા રણુદ્રીપોનો કુલ વિસ્તાર ભારતના ઉત્તર પ્રદેશના વિસ્તાર જેટલો થાય છે.

રણુદ્રીપોમાં રહેતા માનવીઓનું જીવન નોમાડ કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું છે. અહીંના રહેવાસીઓ પથ્થર, ઇંટો અને માટી દ્વારા બનાવવામાં આવેલાં ઘરોમાં રહે છે. કેટલીક વખતે રક્ષણ માટે આખા ગામની ફરતે દીવાલ બનાવેલી હોય અને તેથી મકાનો એક-બે માળનાં બંધાયેલાં હોય છે. જેમાં કેટલાંએ કુટુંબો રહેતાં હોય છે. આવાં ગામો રણુદ્રીપોની ખરેખર શોભા વધારવામાં મદદરૂપ બનતાં હોય છે. આવા સમૂહમાં રહેતા રણુદ્રીપ-વાસીઓ રણમાં રખડતા નોમાડ કરતાં માથાળુ હોય છે. તેઓ પશુપાલન, શિકાર કે અન્ય કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં ખેતીમાં વિશેષ ધ્યાન આપે છે. ગામમાં જીવન-જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલીક વખતે સામાન્ય પ્રકારના ગૃહઉદ્યોગ પણ ગામડાઓમાં કેન્દ્રિત થયેલા છે, જે બધી જ રીતે ગામડું પોતાના પગભર ઊભું રહી શકે છે.

રણુપ્રદેશોમાં ધર્મનું સ્વરૂપ વાતાવરણને અનુકૂળ જોવા મળે છે. દિવસની સખત ગરમી અને રાત્રિની વધુ ઠંડીથી જીવન મુશ્કેલીભર્યું રહ્યા કરે છે. કોઈએ બરાબર જ કહ્યું છે કે સ્વર્ગ પૃથ્વીથી વધુ સુંદર અને સુખદાયક છે. જ્યાં બળબળ નદીઓનું પાણી વહે છે, ખેતરોમાં લીલું છમ

સામ્રાજ્ય જોવા મળે છે, ઝાડ શાખાઓ, પાંદડાં અને ફળથી નમી પડતાં હોય છે. પણ રણોમાં લગભગ આનો તદ્દન અભાવ હોય છે. એટલા માટે જ ફક્ત ઈશ્વર એક જ છે તે અંગેના સિદ્ધાંતને માન્યતા આપવામાં આવી છે. વાતાવરણમાં અનુકૂળ થવાના કારણથી જ રણુપ્રદેશમાં ઇસ્લામ ધર્મનો જન્મ થયો છે.

રણુપ્રદેશના વિશાળ વિસ્તારો ઘાસના પ્રદેશો (Stock Ranches) માટે બાણીતા છે. જ્યાં વાતાવરણ તદ્દન પ્રતિકૂળ છે. કેટલીક વખતે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઘેટાંઓ અને પશુઓ રાખતા હોય છે જે હજારો એકરના વિશાળ પટ્ટામાં ચરતાં જોવા મળે છે. આવા પ્રકારની રેન્ચીસ દક્ષિણ-પશ્ચિમ અમેરિકા, આર્જેન્ટિના અને ઓસ્ટ્રેલિયાના મધ્ય વિસ્તારમાં આવેલી છે. સામાન્ય રીતે જે દેશોએ રણોને સંરક્ષણ પદ્ધતિથી બચાવ્યાં છે તેવી રેન્ચોમાં ડુષ્કાળના સમયે પણ થોડું ઘણું ઘાસ પશુઓને મળે છે. આવા વિસ્તારમાં કેટલાક અંશે વળી સિંચાઈની સગવડો પણ પ્રાપ્ત થઈ શકી છે.

દક્ષિણ-પશ્ચિમ અમેરિકામાં આવેલા રેડ ઇન્ડિયનને પણ નોમાડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ નોમાડીક ઇન્ડિયન સાબર, હરણ, ઘેટાં અને રીંછનો સામાન્ય રીતે શિકાર કરે છે. તેઓ ખીબ્ ફળો અને મૂળને એકઠાં કરે છે ત્યારે કેકટસનાં ફળ, મેસકવીટના દાણા અને પીનોનનાં કાચલાં વગેરે એકઠાં કરે છે. ચોમાસામાં નદીઓનાં પૂરનાં પાણી જ્યાં ફરી વળે છે ત્યાં મકાઈનો પાક પણ લે છે. નોમાડીય ઇન્ડિયન ઉનાળો પહોડી વિસ્તારમાં અને શિયાળો મેદાન તેમજ ખીણપ્રદેશમાં ગાળે છે. તેઓ રણમાં તંબુઆકારનાં ઘરોમાં રહે છે, જે ‘વીકી-અપ અને હોગન્સના’ ઘાસથી બનાવેલાં હોય છે. તેમ છતાં આમાંના ‘પાયગોસ’ ઇન્ડિયન ગોરા લોકો આવ્યા તે સમય કરતાં હવે વ્યવસ્થિત રીતે રહેતાં શીખ્યા છે. તેઓ હવે સિંચાઈના પાણીનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે તેમજ ખનિજોની ખાણોમાં કામ કરવા માટે પણ ટેવાયા છે.

‘નવાહો’ મૂળ નોમેડીક જ છે. પરંતુ ગોરા લોકોના સંપર્કમાં આવવાથી, દોર, ઘેટાં, બકરાં વગેરેનો વ્યવસ્થિત ઉછેર કરતાં શીખ્યા છે. ગોરાઓએ ધાતુકામ તેમજ વણાટકામ પણ તેમને શિખવાડ્યું છે. હવે તો નવાહો

દેશપરદેશના મુસાફરો માટે કામળા અને વિવિધ પ્રકારના ઢાગીના પશુ બનાવીને વેચતા થયા છે, જેમાંથી સારા પૈસા મેળવવા લાગ્યા છે.

દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં રહેતા ઇન્ડિયનોએ તો રણની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ઊભા થતા છોડનો પણ વૈજ્ઞાનિક ઢબે ઉપયોગ શરૂ કર્યો છે. આમાંનો મેસકવીટનો છોડ જે પાણી મેળવવા માટે જમીનમાં ૧૦-૧૫ મીટર પોતાનાં મૂળિયાં લંબાવે છે, આ મેસકવીટમાં વસંતઋતુમાં યુક્ત કૂલો આવે છે જે મધમાખીઓ માટે ઉપયોગી બને છે, પાનખરની ઋતુમાં મેસકવીટ વિટામીન યુક્ત ફાણા આપે છે જે માનવી અને પ્રાણી બંને માટે પૌષ્ટિક ગણાય છે. મધમાખીઓ દ્વારા તૈયાર થયેલું મધ પણ તેઓ એકઠું કરે છે.

સાગુઆરો, પીકલી, પીયર અને કેકટીસ વગેરેનાં ફળ કાચાં, સુકાવેલાં તેમજ રાંધેલાં ખાઈ શકાય છે. કેટલાક કેકટસના છોડમાંથી રસનું પીણું તૈયાર થાય છે, કેટલાએ નાના નાના છોડ ખોરાક માટે રાંધી શકાય છે. ‘યુકાસ’ અને ‘આગાવીસ’ જે ફળ આપે છે તે ખવાય છે. તેમ છતાં તેમનું વધારે મહત્વ દોરડાં સાદડી તથા કાપડ વગેરે બનાવવા માટે છે. યુકાસનાં મૂળિયાંઓને ઇન્ડિયન કુદરતે આપેલો સાબુ માને છે. સામાન્ય રીતે ઇન્ડિયનની મોટા ભાગની જરૂરિયાત રણપ્રદેશમાં છૂટાછવાયા ઊગેલા છોડોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. કુદરતની પણ કેવી કરામત છે! જેમ પ્રાણીઓ માટે કુદરતે વિવિધ રક્ષણ આપ્યાં છે, છોડને પાણી માટે વિવિધ રચનાઓ કરી છે તેવી જ રીતે રણમાં રહેતા ઇન્ડિયનોના ખોરાક અને ધંધા માટે કુદરતે વિવિધ વનસ્પતિઓ ઉગાડી છે.

પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ રણોમાં કેટલાક અંશે વિકાસ થયેા છે. આમ તો આદિમાનવ હરિયાણી ધરતીને વતની હોવા છતાં કેટલીક જાતના લોકો રણપ્રદેશોમાં અટવાઈને ત્યાં જ પડી રહ્યા છે. તેમની પ્રગતિ પણ અટકી ગઈ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કલહરીના રણમાં વસતા બુશમેન હજુ તદ્દન જંગલી દશામાં છે. તો વળી બીજા બાજુ ઓસ્ટ્રેલિયાના રણમાં રહેતા બિદીબુ લોકો તો હજુ પણ પથ્થરયુગના જેવું જીવન જીવે છે. તેમને ખેતી કરતાં, પ્રાણીઓને પાળતાં કે કપડાં બનાવતાં આવડતું નથી. રણપ્રદેશોમાં માનવીને જોઈતો ખોરાક સરળ

તાથી પ્રાપ્ત થતો નથી તેથી બાળકની ઉંમર ૪-૫ વર્ષની થાય ત્યાં સુધી મા તેને ધવરાવે છે! તેથી સ્વાભાવિક જ બાળકોનું શરીર હુબપુટ હોય. આધુનિક યુગમાં પણ તેઓ એટલા બધા પછાત છે કે જળાશયમાંથી પાણી પણ પશુની જેમ, માંકા વળીને હોઠ વડે પીએ છે! શિકારમાં મદદરૂપ થાય તેટલા માટે જ કૂતરાને પાળે છે.

ઈ.સ. ૧૯૫૭ માં એક સંશોધક ટુકડીને ખ્યાલ આવ્યો કે ઓસ્ટ્રેલિયામાં હજુ બિદીબુ જેવા જંગલી લોકો રહે છે. તેમનો આમડીનો રંગ નિત્રો જેવો જ કાળો છે. ઉઘાડા શરીરે જીવવાનું હોવાથી આ જંગલીઓ દિવસે આરામ કરે છે અને રાત્રે ભટકે છે. તેમનો શિકાર તીરકામડાંથી નહીં, પરંતુ ભાલો, લાકડી બૂમરેંગ કે કાતરડીથી જ થાય છે.

ઓસ્ટ્રેલિયાના બિદીબુ જેવું જ જીવન કલહરી રણમાં આવેલા બુશમેન જીવે છે. પણ બુશમેન ઓસ્ટ્રેલિયાના આદિવાસીઓ કરતાં જરા સુધાર્યા છે. તેમનું મુકામ ઝાડ કે ઝાડીઝાંખરાં નીચે ખાડો કરીને નક્કી થાય છે. શિયાળાની ઠંડી રાત્રી દરમિયાન તેઓ તેમાં તાપણું કરે છે અને તેની આસપાસ ટોળીનાં બધાં માણસો રહે છે. દિવસે તાપણું ન જોઈએ, તેથી દરેક માણસ પોતાનો જુદો ખાડો કરીને તેમાં વનસ્પતિ પાથરીને માળો બનાવે છે. ગરમીનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી તેઓ શિકાર માટે વહેલી સવાર અને મોડી સાંજ પસંદ કરે છે. સ્ત્રીઓ ધરતીમાંથી કંદમૂળ ખોદી કાઢવાનું કાર્ય કરે છે. સૂકી ઋતુમાં જ્યારે પાણી ન મળે ત્યારે કેટલાક છોડનાં ફળ, ડાળ અને પાંદડાંના રસથી ચલાવી લે છે. કલહરીનું રણ સહરાના જેવું તદ્દન વેરાન નથી. શિકારીઓને છિંકારા, હરણાં વગેરે મળી રહે છે.

ઓસ્ટ્રેલિયા અને કલહરીના આદિવાસીઓનું જીવન સરખાવવા જેવું છે. શિકાર વખતે જે હરણુ ધાયલ થાય તેનો પીછો પકડવામાં કે સગડ પારખવામાં બુશમેન ખૂબ જ કાબેલ છે. પછી હરણુ ભલેને ખડકાળ જમીન પરથી ગયું હોય કે બીજા હરણુ સાથે ભળી ગયું હોય તો પણ બુશમેન ઘવાયેલા હરણુના સગડ પારખી લે છે! બાળક પણ માતાનાં પગલાં પરથી નક્કી કરી શકે છે કે તેની માતાનાં પગલાં છે કે અન્ય કોઈનાં. ઘાસના પ્રદેશમાં આદમૂળ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ વીંછી ક્યાં છે તે બાબતથી પણ બાળક વાકેફ હોય છે.

બીજી બાજુ ઓસ્ટ્રેલિયાના આદિવાસીઓ સસલાં, ઊંઘર અને કાંગારુને શેકવા માટે દેવતા કરી શકે છે, પણ વાસણ બનાવવા જેવી સામાન્ય કલા બાજુતા નથી. આમાં વળી કેટલીક બતો થોડી સુધરી છે. કેટલીક બતિના લોકો ગોરાઓના સંસર્ગમાં આવેલ છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ઓસ્ટ્રેલિયાના રણમાં તૂટી પડેલાં વિમાનોના વિમાનીઓને શોધવા માટે લશ્કરી સત્તાવાળાઓ આ આદિવાસીઓનો ઉપયોગ કરતા હતા. તેઓ બૂલા પડેલાનું પગેડું કાઢી આપતા એટલું જ નહિ પણ પગલાં જોઈને તેઓ કહી દેતા કે ખોવાયેલ માણસ કઈ દિશામાં હશે. થર, સહરા, સોનોરા રણના લોકો ભારવાહી પશુઓ ધરાવે છે જેના વડે તેઓ બહારની સુધરેલી દુનિયા સાથે સંપર્કમાં રહે છે. એટલે આ રણના લોકો ઓસ્ટ્રેલિયા અને કલહરીના રણના આદિવાસીઓ જેટલા પછાત નથી.

પ્રતિકૂળતાના પ્રદેશ તરીકે રણ બાણીતાં છે. તેથી માનવીની બુદ્ધિનો વિકાસ પણ પ્રતિકૂળતાઓ પ્રમાણે સીમિત જ રહેલો છે. ધૂળની ડમરીઓ; તદ્દન નાગા પર્વતો, વૃક્ષોનાં દુર્લભ દર્શન, રસોઈ માટે લાકડાંનો અભાવ, અનાજ, કપડાં અને પાણીની જેમ છાણાં જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાત, શિકાર મળે તો પેટ ભરીને લોજન થાય તેવાં વિશ્વનાં ધગધગતાં રણોમાં માનવજીવન ઘણું જ મુશ્કેલીભર્યું છે. રણના વિશે વિચારતાં કે કલ્પના કરતાં જ નજર સમક્ષ અસહ્ય હાડમારીવાળું લોકોનું જીવન આંખ આગળ ખડું થાય છે. તેમ છતાં પણ દુનિયાના દરેક રણોને પોતાની આગવી પ્રકૃતિ અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે તેવું જ જુદા જુદા રણોમાં માનવ-જીવન અને તેના વ્યવસાયમાં પણ જોવા મળે છે.

(૧૧) આજનું રણપ્રદેશનું માનવજીવન

રણપ્રદેશમાં માનવજીવન કેટલું બધું સંઘર્ષમય છે તે પરિસ્થિતિ આજથી કેટલાક દાયકાઓ પહેલાં હતી. હવે તો આજના માનવજીવનમાં ઘણું પરિવર્તન આવ્યું છે. પ્રતિકૂળ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને આજના માનવીએ શક્ય તેટલી ખાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે કેટલાક રણદ્વીપોમાં આધુનિક શોધો અને ટેકનીકોને લીધે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં માનવીઓનો સમાવેશ થઈ શક્યો છે.

ઈજિપ્તના કેરો શહેર અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં વરસાદ ફક્ત ૨૫ મિલિમીટર જ થાય છે. તેમ

છતાં આધુનિક પ્રકારના વાહનવ્યવહારની સગવડ અને નાઇલનાં પાણીનો ઉપયોગ થતો હોવાથી ગીચ માનવ-સમૂહ જોવા થયો છે. નાઇલ નદીનું નકામું વહી જતું પાણી સિંચાઈ માટે વધુ સારો ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે તેના પર વિશ્વનો એક મોટો બંધ આસ્વાન બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. આસ્વાન બંધને કારણે ખેતીનો વિસ્તાર હજારો એકર જેટલો વધ્યો છે, જે પહેલાં ઉત્તર પડ્યો રહેતો હતો. વર્ષાઋતુમાં જ્યારે વરસાદ પડે ત્યારે લાગ્યે જ થોડું ઉત્પાદન થતું. હવે તો પ્રતિવર્ષ એક-બે પાકની ફસલ લેવામાં આવે છે. સિંચિત જમીન વિસ્તાર પણ અનેક ગણો વધવા પામ્યો છે. ઈ.સ. ૧૮૮૨ માં ઈજિપ્તની વસતી ૭ મિલિયન હતી તે આજે વધીને ૭૬ મિલિયન થઈ છે.

રસ્તા, રેલવે અને હવાઈમાર્ગ દ્વારા સહરાના રણના મોટા ભાગના વિસ્તારોની મોજણી થઈ હોવાથી જે પ્રદેશો પહેલાં અજાણ્યા હતા તેમજ બિનઉપયોગી હતા તેની બાજુ થતાં, હવે ધીમે ધીમે પરિચિત થતાં વાહન-વ્યવહારના વિકાસમાં ઉપયોગી બનવા લાગ્યા છે. આજે તો સહરા, મધ્ય ઓસ્ટ્રેલિયા અને અરબસ્તાનના વિસ્તારોમાં સંશોધનો થવાથી જુદા જુદા પ્રકારના ઉપયોગના સંદર્ભમાં નકશા બની શક્યા છે. આ પ્રકારનાં સંશોધનો પછી મોટરકારે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. કેટરપીલર, ટ્રેક્ટર, પાવરફુલ એન્જિન અને વિશાળ ટાયર વડે રેતીને ખસેડીને રસ્તાઓ બનાવવા શરૂ થઈ ચૂક્યા છે, જે આજુબાજુનાં ગામડાંઓ કે શહેરોને જોડતા થયા છે.

કેટલાક દૂર દૂરના અંતરે તો રેલવે નખાઈ ગઈ છે અને હજુ પણ નખાય છે. પશ્ચિમ સહરામાં રેલવેનું કામ વિશેષ થયું છે. આ ઉપરાંત આફ્રિકા ખંડનો સૌથી મોટો ૬,૦૦૦ કિલોમીટર લાંબો કેપ-કેરો રેલવેમાર્ગ સહરામાંથી જ પસાર થાય છે. કેપ-કેરો રેલવેનો વિશેષ ફાયદો ઈજિપ્ત અને સુદાનને થયો છે. આ રેલવે આફ્રિકાના ઉત્તરમાં એલેક્ઝાંદ્રિયાથી શરૂ કરી દક્ષિણમાં છેક દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપટાઉન સુધી લંબાયેલો છે. આફ્રિકા ખંડની આ આંતરખંડીય રેલવે પૂર્વ સહરાના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપવા લાગી છે. જંગલ અને વેરાન રણને લીધે જે ‘અધારિયા ખંડ’ વિશેની માન્યતા હતી તે હવે હવાઈમાર્ગનો વિકાસ થતાં ખોટી ઠરી છે. એકદમ ઓછા સમયમાં રણના એક વિસ્તારમાંથી બીજા વિસ્તારમાં

જર્થ શકાય છે. પહેલાં રણ ઓળંગવાની જે બચકરતાઓ હતી તેનો અંત આવ્યો છે.

રણપ્રદેશનું બીજું સંશોધન હોય તો તે એ કે રણપ્રદેશનું માનવજીવન હવે પહેલાં જેટલું હાઠમારી જેવું નથી - ચોક્કસ વિષમતાનો પ્રદેશ હોવાથી મુશ્કેલીઓ તો છે પણ તેમાં ઘટાડો થયો છે. સિંચાઈની સગવડ વધતાં પીવાનું પાણી, અન્નનું ઉત્પાદન અને સ્થાયી મકાનો બનતાં મકાનોની સુવિધામાં વધારો વગેરે રણપ્રદેશના માનવીને સ્થાયી જીવન જીવતાં શિખવાડ્યું છે. અસહ્ય ગરમીથી બચવા માટે ઇલેક્ટ્રીક પંખા અને એરકંડીશનર મકાનોએ માનવજીવનને રાહત આપી છે. નિર્જન રણમાં રેડિયો અને બીજાં સંદેશા વ્યવહારનાં સાધનોએ રણપ્રદેશના લોકોને સહ્ય સમાજ સાથે જોડી દીધા છે - વિશ્વના સમાચાર હવે જાણતા થયા છે.

નિર્જન રણપ્રદેશમાં માનવીએ ખનિજ સંપત્તિનું સંશોધન કર્યું પછી માનવજીવનને કેવું આધુનિક સગવડ-ભોક્તા બનાવ્યું છે તે મધ્યપૂર્વના દેશોમાં જોવા મળે છે. અહીં ખનિજ તેલ વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું છે. ખનિજ તેલમાંથી જે નાણાં પ્રાપ્ત થાય છે તે નાણાં દ્વારા મધ્યપૂર્વના દેશોએ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કેવો વિકાસ કર્યો છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ સાઉદી અરેબિયામાંથી મળે છે.

સાઉદી અરેબિયા ૧૫ લાખ ચોરસ કિલોમીટરનો વિસ્તાર ધરાવતો દેશ છે કે જ્યાં વસતીઘનતા દર ચોરસ કિલોમીટરે ફક્ત ૧૦ જેટલી જ છે. આ દેશ એટલો શુષ્ક છે કે તેનો મોટો ભાગ વર્ષો વગરનો જ રહે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે આ દેશમાં માનવજીવન શક્ય નથી, પરંતુ આ દેશની કેટલીક ભૂસ્તરીય સમૃદ્ધિને લીધે આ દેશ દુનિયામાં આગળ આવવા લાગ્યો છે.

આજે સાઉદી અરેબિયામાં થોડાક બેદુઈન લોકો થોડે ઘણે અંશે ભટકતું જીવન જીવે છે, અને વાહનવ્યવહારમાં ઊંટ, બકરાં, ગધેડાં વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. ખનિજ તેલમાંથી મોટા પ્રમાણમાં અર્થતંત્રમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. હવે તેઓ આધુનિક સુવિધાઓવાળા મકાનમાં રહે છે, ટેલીફોન જુએ છે અને વારંવાર કારનો ઉપયોગ કરે છે. તેમનાં બાળકોને પહેલા ધોરણથી છેક યુનિવર્સિટીના

શિક્ષણ સુધી મફત સુવિધાઓ આ દેશમાં પ્રાપ્ત થઈ છે. રાજ્ય ખાલિફ અને તેમના ભાઈઓ કબૂલ કરે છે કે દેશમાં જે કંઈ ટૂંક સમયમાં પરિવર્તન આવ્યું છે તે રણમાંથી જ પ્રાપ્ત થયું છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૮માં સાઉદી અરેબિયામાં સૌ પ્રથમ તેલ પ્રાપ્ત થયું. આજે દુનિયામાં સૌથી વધુ તેલ ઉત્પન્ન કરનારી કંપની અરામકો (ARAMCO - Arabian American Oil Company) આ દેશમાં છે. આ દેશ ૧૯૭૦ પછી દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધુ તેલની નિકાસ કરે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી અરામકોએ ૨૪ બિલિયન કરતાં વધુ ષેરવસ જેટલું તેલ વિશ્વના બજારમાં મૂક્યું છે. આમાંથી પ્રતિવર્ષ સાઉદી અરેબિયા ૨૫ બિલિયન ડોલર આવક કરે છે. આ દેશ આજે દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધુ વ્યક્તિ દીઠ રાષ્ટ્રીય આવક ધરાવે છે અને દુનિયાનું ૧/૪ ભાગનું અનામત તેલ ધરાવે છે. અલબત્ત દેશની તેલમાંથી થતી આવક જ રણ જેવા દેશના વિકાસની મુખ્ય ચાવી બની છે.

અમેરિકાના સોનોરાના રણમાં પણ સિંચાઈની સગવડો નદીઓ પર ડેમ બાંધવાથી વધી છે. કોલોરાડો નદી પરનો હુવર ડેમ બાંધવાથી ખજૂરીનાં ઝાડને લાંબું અને નવું જીવન પ્રાપ્ત થયું છે. વળી અહીં આગળ ખજૂરીનાં ઝાડ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ઉછેરવાની શરૂઆત થઈ છે. પહેલાં પાકને વિશેષ લેવા માટે ખાતરનો ઉપયોગ થતો પણ અમેરિકાએ ખાતર વગર બરાબર જરૂરિયાત પૂરતું પાણી આપીને વધુ ઉત્પાદન લેવા માંડ્યું છે. ઝાડમાં ખજૂર પાકી તૈયાર થાય અને ત્યાર પછી તેમાં બગાડ ન થાય તે માટે ચોક્કસ પ્રકારનાં પગલાં લેવાયાં છે. અમેરિકન રણમાં આ ઉપરાંત દ્રાક્ષ, તરબૂચ, ટામેટાં, પપૈયાં, ડુંગળી ગાજર, રીંગણ, કેળીજ વગેરેનો પાક ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો છે. જે પાક ઉત્પન્ન થાય છે તેને પાકની સીઝન ન હોય ત્યારે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, જેથી તે વસ્તુઓના ઊંચા ભાવ મળી શકે. જે ઉત્પાદન થાય છે તે બગડી ન જાય અને ઝડપથી ગ્રાહકોના બજાર સુધી પહોંચાડી શકાય તેટલા માટે ટ્રક, કાર, સ્ટેશનવેગનમાં વગેરેમાં રેફ્રિજરેટરની વ્યવસ્થા કરાઈ છે.

જો રણપ્રદેશમાં કોઈ પણ ખનિજ મળી આવે અને સાથે પાણીની પુરવઠો પ્રાપ્ત થાય તો વસાહતો શરૂ થાય છે. પણ કેટલીક વાર ખનિજોનો પુરવઠો મળી આવ્યા પછી

વસાહતો ઊભી થાય છે, પણ પાછળથી અનિર્જનો પુરવઠો ખલાસ થઈ જતાં બધી જ વસાહતો કે લોકો તે ગામ કે શહેર છોડીને ચાલ્યા જાય છે ત્યારે વસાહત 'ભૂતિયું' શહેર (Ghost Town) બને છે. અમેરિકાના નિવાસી રાજ્યમાં આવેલા વર્જિનિયા શહેરમાં એક સમયે ૪૦,૦૦૦ની વસ્તી હતી; પરંતુ નજીકમાં આવેલી સોના અને ચાંદીની ખાણમાં પુરવઠો ખલાસ થતાં વસ્તી હાલમાં ૧,૦૦૦ કરતાં પણ ઓછી રહી છે.

પણ પશ્ચિમી પુરવઠો નજીક કે દૂરથી પ્રાપ્ત થતો હોય, અનિર્જની ખાણો વિશાળ અને લાંબા સમય સુધી ચાલે તેવી તેમજ નફાકારક હોય તેા નાના ગામ કે શહેરનો વિકાસ થાય છે. ઉત્તર ચીલીના રણમાં તાંબાની ખાણો ધરાવતું ચુકીકામાટા, પશ્ચિમ ઓસ્ટ્રેલિયામાં સોનાની ખાણો ધરાવતું કાલગુલી, અમેરિકાના એરીઝોના રાજ્યમાં લાંબા સમયથી તાંબાની ખાણો ધરાવતાં મોરેન્સી અને આંત્રે વગેરે આ પ્રકારનાં ઝડપથી અનિર્જ મળી આવતાં વિકસેલાં શહેરો છે. રણમાં જ્યાં નાઇટ્રેટ્સ, બોરેક્ષ, પોટાશ, મીઠું વગેરે મળે છે ત્યાં પણ ટાઉન ઊભાં થતાં જોવા મળે છે.

હવે ભારત-પાકિસ્તાનના રણ વિશે જોઈએ. પાકિસ્તાનમાં મોટા ભાગનું પાકનું ઉત્પાદન સિંધુ નદી પર જ આધારિત છે, જે ઈ.સ. ૧૯૫૦ પછી શક્ય બન્યું છે. તેવી જ રીતે ભારતમાં સતલજ નદી ઉપર ભારતનો સૌથી મોટો 'ભાખરા નાંગલ' બંધ તૈયાર થવાથી પંજાબ, હરિયાણા અને કેટલાક અંશે રાજસ્થાનમાં 'હરિયાણી ક્રાંતિ'ની શરૂઆત થઈ છે. ઈ.સ. ૧૯૫૩ પહેલાં પંજાબ પછાત રાજ્ય હતું. અત્યારે ખેતીના ઉત્પાદનમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. રણ વિસ્તારમાં ભાખરા બંધનું પાણી જતાં પંજાબ ભારતના કેઈ પણ રાજ્ય કરતાં વધુ અન્ન ઉત્પન્ન કરનારું રાજ્ય બન્યું છે. પંજાબ ચાલુ સાલે આખા દેશમાં સૌથી વધુ ઘઉંનું વિક્રમ ઉત્પાદન ૬૭ લાખ ટન જેટલું કરશે. આથી પણ વિશેષ ભાખરા બંધમાંથી એક કેનલ એક રાજસ્થાનના મધ્ય ભાગ સુધી લાવવામાં આવી રહી છે, જેનું હજુ ઘણું કામ બાકી છે. આ રાજસ્થાનની કેનલને પૂરી કરવા માટે ઈરાનના શાહ તરફથી પણ નાણાંકીય મદદ મળી છે. એટલે ભારત-પાકિસ્તાનના રણમાં હવે ઝડપી પરિવર્તન આવ્યું છે.

(૧૨) ભાવિ આયોજનને પંથે

રણપ્રદેશનો સામાન્ય ભાષામાં ખાલી પ્રદેશ અર્થાત્ નિર્જન વિસ્તાર એવો અર્થ થાય. પરંતુ આ નિર્જન પ્રદેશની કિંમત પણ હવે આધુનિક યુગના માનવીને સમજવા લાગી છે. ૨૦મી સદી પહેલાં રણને કોઈ જ કિંમત ન હતી. પરંતુ ત્યાર પછી વિશ્વની વસતી ઝડપથી વધતાં ભાવિ વસતી માટે અન્નનો પુરવઠો ઉત્પન્ન કરવા માટે રણને હરિયાણાં બનાવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. પણ રણને હરિયાણાં બનાવવાં એ જેટલું વિચારવું સહેલું છે તેટલું કરવું સરળ નથી. અલબત્ત આ પરિસ્થિતિમાં પણ રણમાંથી પ્રવાહી અનિર્જ તેલ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે રણનું મહત્વ માનવીને વિશેષ સમજાવવા લાગ્યું છે. મધ્યપૂર્વના દેશોમાં તો અઢળક અનિર્જ તેલ મળવાથી ઉજ્જડ રણોને નવસાધ્ય કરવાનો પ્રયત્નો શરૂ થઈ ચૂક્યા છે. દૂકમાં ઉજ્જડ અને વેરાન રણો વિશ્વના ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશોને માટે આકર્ષણ રૂપ બનવા લાગ્યાં છે.

વિશ્વના સૌથી મોટા સહરાના રણને નવસાધ્ય કરીને હરિયાણાં ખેતરોમાં ફેરવી નાખવાનાં સ્વપ્નો સેવાઈ રહ્યાં છે. જો કે કામ સરળ નથી, ચોક્કસ લગીરથ પ્રયત્ન માગી લે તેમ છે. હરમન એન્જલ નામના ઇજનેરે આ અંગેનો આખો પ્લાન બનાવ્યો છે. એની યોજના મુજબ મધ્ય આફ્રિકામાં આવેલી વિપુલ પાણીનો પુરવઠો ધરાવતી કેંગો નદીના પાણીને એટલાંટિક મહાસાગરમાં જતાં અટકાવવા માટે સ્ટેન્લી હિલ પાસે બંધ બાંધવો. આ બંધ દ્વારા કેંગોનું મહાસાગર તૈયાર થાય તેમ છે. પછી કેંગોની એક શાખાને શેરી નદી સુધી લઈ જઈ એ બંને નદીનું પાણી ચાડ સરોવરમાં વહેવરાવવું. ચાડ સરોવરને જળસભર બનાવી તેમાંથી નહેરો કાઢીને ૨૧ લાખ ચોરસ કિલોમીટર સહરાના રણના પ્રદેશમાં પાણી જઈ શકે, ખેતી થઈ શકે. આમ સહરાના રણને આગળ વધતું અટકાવી શકાય એટલું જ નહીં પણ ત્યાં ખેત ઉત્પાદન પણ થઈ શકે. આથી પણ વિશેષ કહીએ તો રણમાં સૌથી વધુ મૂલ્યવાન વસ્તુ પાણી છે. અહીં જગતની બધી સમૃદ્ધિ કરતાં એક લોટા પાણીનું મૂલ્ય સૌથી વધારે રહેલું જોવા મળે છે.

મધ્યપૂર્વમાં પણ પાણીનું મૂલ્ય અનેકગણું છે. પૃથ્વીના પેટાળમાંથી અનિર્જ તેલ મળ્યું છે અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થતાં

નાણુંથી રણપ્રદેશોને નવસાધ્ય કરવાના પ્રયત્નો ઝડપથી આગળ વધી રહ્યા છે. સાઉદી અરેબિયામાં પાણીની અછત છે, પરંતુ પીવાનું પાણી, ખેતી, ઉદ્યોગ, જળવિદ્યુત વગેરે માટે પાણીનો પુરવઠો જરૂરી છે. દેશમાં હાલમાં સમુદ્રના પાણીને નિષ્પંદનની ક્રિયા દ્વારા ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે માટેના પ્લાન નક્કી થઈ ગયા છે. સાઉદી અરેબિયાનો જે પાણીનો પ્લાન છે તે ઈ.સ. ૧૯૮૦ના વર્ષમાં દેશના ખનિજ તેલના જથ્થા જેટલું પાણી ઉત્પન્ન કરશે. દેશના પૂર્વ કિનારાથી દેશની રાજધાની રિયાધ સુધી ૫૬૦ કિલો-મીટરની રેલવે બાંધવાનું કામ દેશમાં ચાલુ છે.

ભારતના રણને નવસાધ્ય કરવા માટે કેટલાંક પ્રયત્નો થયા છે તેમાં કેટલીક સફળતા પણ મળી છે. સતલજ-માંથી એક નહેર રાજસ્થાન રાજ્યના છેક અતિ શુષ્ક ભાગમાં પાણી લઈ જશે અને પછી ખેતીવાડી શક્ય બનશે. ભારતના રણને અટકાવવા માટે અત્યારે ઘણા જ પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં બેધપુર શહેરથી થોડા કિલોમીટર દૂર ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો રણને આગળ વધતું અટકાવવા માટે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. જે ૪૦ એકરના વિસ્તારમાં તારની વાડ તૈયાર કરીને માનવી અને ઢોરની અસરથી રણને રક્ષણ આપ્યું છે. પ્રયોગ પરથી સાબિત થયું છે કે રણના બધા જ વિસ્તારમાં ખેતીપાક શક્ય બની શકે તેમ છે, જે સિંચાઈનું પાણી પ્રાપ્ત થાય તો આ બધા પ્રયોગો ઇન્ડિયન સેન્ટ્રલ એરીડ ઝોન રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ દ્વારા થઈ રહ્યા છે.

ગુજરાત અને રાજસ્થાનનામાં આવેલા રણ વિસ્તારને હરિયાણા બનાવવામાં નર્મદા યોજના ઉપયોગી થવાની છે. કચ્છના સૂકા ભૂમિ વિસ્તારને સિંચાઈનો લાભ થાય તેમ છે. આ યોજના દ્વારા કચ્છના મોટા રણનો બન્નીનો વિસ્તાર નવસાધ્ય કરી શકાશે. નર્મદા યોજનામાં પાણીને છેક કંડલા સુધી તથા રાજસ્થાનના બારમેર અને જાલોર જિલ્લાઓને પણ પાણીનો લાભ મળે તેમ છે. ગુજરાતની ૩૨ લાખ હેક્ટર જમીનને પાણી મળશે જેથી રાજ્યમાં અન્નની અછત હળવી બનશે.

(૧૩) ઉપસંહાર

ઉત્તર અને દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં આવેલાં ગરમ રણ-વિસ્તારમાં ઓછો વરસાદ, જ્યાં ઉષ્ણતામાન અને દુષ્કાળની પરંપરા એ તેનાં મહત્વનાં લક્ષણો છે. નહીંવત

વરસાદથી વનસ્પતિનું પ્રમાણ એકદમ ઓછું તેમજ અમુક વિસ્તારમાં જ છે. બાકી તો સૂકા ખડકાળ અને રેતાળ પ્રદેશમાં પવન પૂરબેશથી ફૂંકાય છે અને માનવ ઉપયોગી ફળદ્રુપ જમીનને પણ બિનઉપયોગી બનાવે છે.

રણનાં મહત્વનાં લક્ષણોને લીધે રણ વસ્તીને બહુ અસ્પ્ર પ્રમાણમાં જ ટેકો આપી શક્યું છે. રણદ્રીપોમાં અને સિંચાઈનું પાણી પહોંચી શક્યું હોય તેવા પ્રદેશમાં વસ્તી કંઈક ઠીક પ્રમાણમાં વસેલી દેખાય છે. કારણ કે તેવા પ્રદેશમાં ખેતીવાડી શક્ય બની છે જેથી ખેતીના પાક ઉત્પન્ન થવાથી માનવની જીવન જરૂરિયાતો આમાંથી મળે છે. વેરાન કે ઉજ્જડ રણોમાં જ્યાં ઘાસ થોડા પ્રમાણમાં છે ત્યાં નોમાડ ઢોડો પોતાનાં પશુઓને ચરાવવા માટે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ સ્થળાંતર કરતા હોય છે. પણ આવી પરિસ્થિતિમાં કયાંક પાણી રણદ્રીપોમાં પશુઓ માટે મળવું જરૂરી છે. આ પ્રકારનાં પશુઓને ચરવા માટે સ્થળાંતરો ઝડપથી થતાં હોય છે, કારણ કે વરસાદ ઓછો પડતો હોવાથી જમીનમાંથી લેજ તરત જ સુકાઈ જાય છે તેમજ ઘાસનો પુરવઠો પણ ખલાસ થઈ જાય છે.

શુષ્ક રણ વિસ્તારોમાં વસ્તુનું ઉત્પાદન ઓછું છે તેમજ વસ્તી પણ ઓછી છે, જેમના માટે બહુ વિપુલ પ્રમાણમાં આવાત વસ્તુઓની જરૂર પડતી નથી. રણપ્રદેશ-નો માનવી ઓછી જરૂરિયાતોથી જીવન જીવતાં ટેવાયેલો છે. રણદ્રીપમાં આ આવાત-નિકાસ થોડા પ્રમાણમાં રહેલી જોવા મળે છે. પ્રથમ માલના વહન માટે જિંટનો વિશેષ ઉપયોગ થતો. પરંતુ હાલમાં જિંટનો ઉપયોગ વિશેષ રણને ઓળંગીને માલનું વહન કરવામાં થતો નથી. રણનાં કિનારાનાં સ્થળોમાં તો રેલવે અને ટ્રકની સંખ્યા પણ વધવા લાગી છે. હાલમાં જિંટનો વિશેષ ઉપયોગ રેલવે સ્ટેશનો અને સમુદ્રનાં બંદરોની આજુબાજુ જોવા મળે છે. રણમાં રેલવે, સડકનો વિકાસ થવાથી રણના કેટલાક ભાગોમાં ઝડપથી ક્રાંતિ આવવા લાગી છે. ખાસ કરીને જો કે રણમાં સ્થાનિક વેપાર વિશેષ જોવા મળે છે. સહરામાં ખાદ્યસામગ્રી દૂર દૂરથી આવી શહેરોમાં એકઠી થાય છે.

ઉષ્ણ કટિબંધનાં આ રણોમાં વિષમતાઓ હોવા છતાં પણ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેમજ સંગઠન મજબૂત બને તેવા

પ્રયત્નો ઝડપથી બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી શરૂ થયા છે. સંગઠનો મજબૂત અને તેમજ આર્થિક સમૃદ્ધિ વધે તે અંગેના બે પક્ષ મુસ્લિમ દેશોમાં જોવા મળે છે.

એક પક્ષ એવો છે કે જે મુસ્લિમ દેશોની ઉન્નતિ થાય તે માટે સંગઠનો મજબૂત બનાવવામાં માને છે. આ દેશોમાં ઉન્નતિ ઝડપથી થાય તે માટે ‘પાન ઇસ્લામિક’ ની સંસ્થા જાણીતી છે, જેમાં વિવિધ દેશો ભેગા મળી એક સંગઠન કરી સત્તા સ્થાપવા માગે છે. પરંતુ આ પક્ષમાં જોડાયેલા દેશોનો મોટો ભાગ ખડું જ પછાત છે. આ ઉપરાંત ‘અનિજોનું’ પ્રમાણ પણ ઓછું છે. આ સિવાય આ સંગઠનના દેશોની વસ્તી જુદે જુદે ઠેકાણે દાણાની જેમ વીખરાયેલી પડી છે. અલબત્ત ! આવાં રાજ્યો ભેગાં થવાથી શક્તિશાળી રાષ્ટ્રમાં પરિવર્તન થવાની શક્યતાઓ ખડું જ ઓછી જોવા મળે છે.

બીજા પક્ષના દેશો એવા છે કે જેઓ અનિજ તેલ ઉપર આધારિત દેશો છે, જેમાં મધ્યપૂર્વના દેશોનો ખાસ કરીને સમાવેશ થાય છે. આજે અનિજ તેલને વિશ્વમાં મહત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. આથી શુષ્ક રણોમાં પણ અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની, જાપાન વગેરે દેશો દોડધામ મચાવી રહ્યા છે. આ દરેક દેશો તેલ

ઉત્પન્ન કરતા મધ્ય-પૂર્વના દેશો સાથે મિત્રાચારી વધુ ગાઢ બનાવવા માગે છે, પછી ભલે તેમને પૈસા આપવા પડે. આ પ્રદેશના દેશોમાં રણ એટલી જ વિષમતાવાળાં હોવા છતાં પણ દેશો તેલ પ્રાપ્ત થવાથી સમૃદ્ધિ તરફ આગળ ધપી રહ્યા છે. મધ્યપૂર્વ ફક્ત તેલ માટે જ મહત્વનું નથી, પરંતુ તેલ, શાન્તિ અને યુદ્ધ માટે પણ તેટલું જ મહત્વનું છે.

શુષ્ક રણો ભલે માનવી માટે પ્રતિકૂળ હોય, પરંતુ આ શુષ્ક રણોમાંથી જ માનવી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો છે. જેમ જેમ માનવીની સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ રણપ્રદેશ ઉપર માનવીનું આધિપત્ય વધતું જાય છે. અનિજ સંપત્તિ મેળવીને અર્થતંત્ર મજબૂત બનાવવાનાં કેટલાંએ ઉદાહરણ આપણી સમક્ષ છે. હરિયાણી કાંતિ સંજોગે વધુ અન્નનો પુરવઠો ભોજો થવા લાગ્યો છે. રણ માનવી માટે અતિ ઉપયોગી છે એમ સમજીને રણોને ખાળવા પ્રયત્નો થશે તો આ જ રણો માનવી માટે ભાવિ આશ્રયરૂપ થવાનાં છે. આ માટે દુનિયાના દરેક દેશો સંરક્ષણની પદ્ધતિઓ અપનાવવી જ રહી. રણને ઉજાડ કે વેરાન કહેવા કરતાં ‘હરિયાણો પ્રદેશ’ તરીકે ઓળખાય તેવા પ્રયત્ન ભાવિ વસ્તી માટે ઘણા જ જરૂરી છે.*

Phones : 329302-324628

NATIONAL

PLASTIC PRODUCTS

The best you can buy

National Plastic Products are in a class by themselves. Made from superior raw materials, using modern plastic technology. They are beautiful in looks...dutiful in performance.

Be right-bright with NATIONAL

NATIONAL PLASTIC INDUSTRIES

40. MIRCHI GALLI, OPP. JUMMA MASJID, BOMBAY-2

Gram : WETPROCESS

Phone : 574381 (3 Lines)

Telex : 011-2838

CALICO INDUSTRIAL ENGINEERS

Chakala-Andheri-Bombay-400093

MANUFACTURERS OF :

Textile Wet Processing Machinery

- (1) High Speed singeing machine.
- (2) J-box rope bleaching plant.
- (3) Flash Bleach open width bleaching range.
- (4) Semi-continuous and continuous open width bleaching plants.
- (5) Chainless cloth mercerisers.
- (6) Stainless steel cylinder drying ranges.
- (7) Automatic and semi-automatic stainless steel dye jiggers.
- (8) Thermosoling and thermofixation ranges for continuous dyeing of terry cotton blends.
- (9) High pressure and High temperature horizontal beam dyeing machine for fabrics.
- (10) High temperature and High pressure vertical yarn dyeing machine.
- (11) High efficiency wide width washing & soaping machine.
- (12) Finishing Mangles.
- (13) Polymerising machines.
- (14) Dyeing Mangles with hot air drying machines.
- (15) Hydromatic Beam Batching machines
- (16) Fabric Automatic Cloth Sheraing & Cropping Machines.

Gram : " ANEKANT "

Phone : 256469

INTERSTATE ENGINEERING COMPANY

- * Fleet Owners.
- * Garage Owners.
- * Vehicle Dealers.
- * Workshop Proprietors

- * Tata Dealers.
- * Leyland Dealers.
- * Tractors Dealers.
- Etc. Etc. Etc.

Contact for All Your Requirements of

GARAGE SERVICING EQUIPMENT

(Imported and Indigenous)

Prompt Delivery, Reasonable Price & Quality Products.

Agents for :

World Famous Garage Servicing Equipment & General
Machinery and Spares.

" Imported From-Germany-Italy-Denmark-England, U. S. A. and
Japan for Garage Servicing Equipment and Spares for the following and
other Machines. "

1. Crankshaft Grinder	8. Imported Tool Bits for the use of Cylinder Boring Bar Machine.
2. Cylinder Boring Bar Machine	9. Van Norman American Make Cylinder Boring Bar Machine & other Garage Servicing Equipments also.
3. Honing Machine	10. " Kota Weld " Machine U. S. A. Make.
4. Conrod Boring Machine,	11. Spare Parts (Imported)
5. Surface Grinder.	
6. Line Boring Machine.	
7. Scooter boring Machine. (Italy)	

Also Suppliers of :

A. M. C. range of Machines throughout India to many Tata & Ashok
Leyland Dealers and other Garage Equipment owners.

We offer Our Services For Importing and Indenting.

— NOW AT YOUR SERVICE —

*

131, MEDOWS STREET, FORT, BOMBAY-400 023.

જાપાનનું આધુનિકીકરણ

— પ્રા. એસ. વી. જાની

જાપાન એ એશિયામાં પેસિફિક મહાસાગરમાં અતિશય પૂર્વમાં આવેલો સેંકડો ટાપુઓનો દેશ છે જેમાંથી મુખ્ય ચાર ટાપુઓ આ પ્રમાણે છે—હોન્શુ, શિકોકુ, ક્યુશુ અને હોક્કાઈડો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૭,૭૨૭ ચોરસ માઈલ^૧ અને વસતી લગભગ ૧૦ કરોડની છે. જાપાન અત્યંત પૂર્વમાં આવેલો દેશ હોવાથી તેને ‘ઊગતા સૂર્યનો દેશ’ પણ કહેવામાં આવે છે. આધુનિક યુગમાં તો તે એશિયાનાં રાષ્ટ્રોમાં પ્રગતિની દૃષ્ટિએ ‘મધ્યાહ્ને આવેલ સૂર્ય’ બન્યો છે.

ઐઝાણીસમી સદીની શરૂઆત સુધી જાપાને પણ ચીનની જેમ ‘બંધખાંચાની નીતિ’ અપનાવી હતી. ૧૬૩૯માં જાપાને વિદેશીઓ માટે જાપાનમાં પ્રવેશબંધી કરી ત્યારથી છેક ૧૮૫૩ સુધી જાપાનના દરવાજા બંદારની દુનિયા માટે લગભગ બંધ હતા. ચીનનાં દ્વાર પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો માટે ખોલવાનો યશ ઈંગ્લેંડને જાય છે તો જાપાનનાં દ્વાર પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો માટે ખોલવાનો યશ અમેરિકાને જાય છે. જાપાનમાં અમેરિકાના આગમન પહેલાં સ્પેન, પોર્ટુગાલ અને નેધરલેંડ ત્યાં પહોંચી ગયાં હતાં, પરંતુ તે દેશો મુખ્યત્વે ધર્મપ્રચાર માટે ગયા હતા, રાજકીય દૃષ્ટિએ જાપાનને જગત સમક્ષ ખુલ્લું મૂકવાનું કાર્ય અમેરિકાએ કર્યું. ૧૮૫૩માં અમેરિકાના પ્રમુખ ફિલિપ્સને પત્ર લઈને અમેરિકાનો નૌકાધિપતિ કેમોડોર મેથ્યુ સી. પેરી ચાર વહાણોના કાફલા સાથે જાપાન પહોંચ્યો અને જાપાને ૧૮૫૪માં અમેરિકા સાથે કનાગાવાની સંધિ કરી. તદ્દનુસાર જાપાનનાં બે બંદરો વિદેશીઓ માટે ખુલ્લાં મુકાયાં. ત્યાર પછી ઈંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, હોલેન્ડ અને રશિયાએ પણ જાપાન સાથે સંધિ કરી અમેરિકા જેવી સગવડો મેળવી. કેમોડોર પેરીનું આગમન જાપાનનાં ઇતિહાસનો એક મહત્વનો બનાવ છે, કારણ કે તેના આગમન પછી જાપાનનાં દ્વાર પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો માટે ખુલ્લાં મુકાયાં એટલું જ નહિ પરંતુ તેની પ્રગતિનાં દ્વાર પણ ખુલ્લાં થયાં. પરિણામે પાશ્ચાત્ય પ્રગતિની હવા જાપાનમાં પ્રવેશી.

સમ્રાટની સત્તાની પુનઃસ્થાપના

(મેઈજી યુગની સ્થાપના)

જાપાનમાં રાજકીય ક્ષેત્રે સાચી સત્તાનો અધિકારી સમ્રાટ હતો, પરંતુ ૧૨મી સદીથી સાચી સત્તા શોગૂન (વર્તમાન યુગના વડા પ્રધાન) ના હાથમાં હતી. તેમાં પણ ૧૬૦૩ થી તો તોકુગાવા કુળની વ્યક્તિઓ જ શોગૂન પદે આવતી તેથી ૧૬૦૩થી ૧૮૬૭ સુધીનો યુગ તોકુગાવા યુગ તરીકે ઓળખાય છે. જાપાનનો સામંત વર્ગ તથા સામાન્ય પ્રજાજનો શોગૂનની એકહથ્થુ સત્તાથી કંટાળીને તેનો વિરોધ કરવા લાગ્યા હતા. તેઓ એમ ઇચ્છતા હતા કે સમ્રાટ સાચી સત્તા પોતાના હાથમાં લે. તેવામાં ૧૮૬૭માં જાપાનના તત્કાલીન સમ્રાટ અને શોગૂન મૃત્યુ પામ્યા. ૧૪ વર્ષનો મુત્સુહિતો ‘મેઈજી’ નામ ધારણ કરી સમ્રાટ તરીકે ગાદી ઉપર બેઠો. નવા શોગૂન કેઈકીએ પ્રજાના જબાણને કારણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું. સમ્રાટે તેના ત્યાગની કદર કરી તેને સંરક્ષણ અને વિદેશખાતાનો વડો ચાલુ રાખ્યો. પરંતુ શોગૂનના વિરોધીઓએ સમ્રાટને મહેલમાં કેદ કરી શોગૂન પદ નાબૂદ કર્યાની જાહેરાત કરાવી. પરિણામે જાપાનમાં સાઠા સાત સદીથી ચાલતી આવેલી શોગૂનની સત્તાનો અંત આવ્યો અને સાચી સંપૂર્ણ સત્તા સમ્રાટના હાથમાં આવી ગઈ. આમ ૧૮૬૮થી જાપાનમાં એક નવા યુગની શરૂઆત થઈ જે મેઈજી (ભવ્ય) યુગ તરીકે ઓળખાય છે. ૧૮૫૩માં કેમોડોર પેરીના આગમન સાથે જાપાનની પ્રગતિ માટેના દરવાજા ખુલ્લા થયા અને ૧૮૬૮માં સમ્રાટની સત્તાની પુનઃસ્થાપના સાથે મેઈજી યુગ (૧૮૬૮-૧૯૧૨) માં જાપાનનું આધુનિકીકરણ અને પશ્ચિમીકરણ થયું. તેના પરિણામે સમ્રાટ મેઈજી (ભવ્ય) નો યુગ, તેના ખરા અર્થમાં જાપાનનો ભવ્ય કે ગૌરવપૂર્ણ યુગ બન્યો.

નવો સમ્રાટ મેઈજી નાની ઉંમરનો હોવા છતાં ચીનની જેમ પ્રતિક્રિયાવાદી રાજમાતા કે જુનવાણી દરબારીઓના સંરક્ષણ કે અસર હેઠળ ન હતો. તે મૂખ, દુરાચરણી કે

વ્યસની ન હતો. તે ખૂબ જ સમજદાર, વિચક્ષણ, ગૌરવ-પૂર્ણ અને અસરકારક હતો.^૨ તેથી તેના ક્રાંતિકારી સુધારાઓને તે અમલમાં મૂકી શક્યો. તેના રાજ્યઅમલની શરૂઆતમાં જ થયેલું શોગૂનશાહીનું પતન એ જાપાનના ઇતિહાસનો ક્રાંતિકારી બનાવ ગણાય છે, કારણ કે શોગૂનના અંત સાથે સામંતશાહી પદ્ધતિનો મૃત્યુઘટ વાગી ગયો અને રાષ્ટ્રીય કહી શકાય તેવી સરકારનો ઉદય થયો.

મેઇજી યુગમાં આધુનિકીકરણ

સમ્રાટ મુત્સુહિટોએ ‘મેઇજી’ ઇલકાબ સાથે રાજ્યની ધુરા સંભાળી અને ૧૮૬૮માં જ તેણે શાસનના નવા સિદ્ધાંતોની જાહેરાત કરી હતી જેમાં એક વિચાર કરનારી સભા સ્થાપવાની, પ્રાચીન રિવાજો નાબૂદ કરી નવી રીત-ભાતો અપનાવવાની, સમાન ન્યાય આપવાની તથા જગતમાં કેઇપણ દેશમાંથી જ્ઞાન મેળવવાની વાતનો ઉલ્લેખ કરાયો હતો. આ જાહેરાત એ તેના પ્રગતિશીલ વિચારોનું પ્રતિબિંબ ગણાવી શકાય. આ જાહેરાત દ્વારા પોતાના દેશનાં દ્વાર પશ્ચિમી વિચારો માટે ખુલ્લાં મૂકી મેઇજી સમ્રાટે પાશ્ચિત્ય દેશોનું અનુકરણ કરી આધુનિકીકરણની એવી તો હરણજાળ ભરી કે ટૂંક સમયમાં તે ‘એશિયાનું ભાગ્યવિધાતા’ બની ગયું. મેઇજીની સુધારક નીતિથી જાપાનની કાયદાપલટ થઈ અને જાપાને શહેરીકરણ, યાંત્રીકરણ, ઔદ્યોગીકરણ અને આધુનિકીકરણનાં ક્ષેત્રે કલ્પનાતીત પ્રગતિ સાધી તેથી જ મેઇજીયુગ જાપાનનો ‘ભવ્ય અને ગૌરવપૂર્ણ યુગ’ ઉદ્ધે સુવર્ણયુગ માનવામાં આવે છે. મેઇજીયુગને ભવ્ય યુગ બનાવનાર સુધારાઓ આ પ્રમાણે હતા :-

૧. રાજકીય :-

દેશમાં એકતા અને અખંડિતા સ્થાપવા માટે સૌ પ્રથમ મેઇજીએ સામંતશાહી પ્રથાનો નાશ કરવાનું પગલું લીધું. પ્રજા પણ સામંતો અને શોગૂનથી નારાજ હતી. વળી પ્રજા અને સામંતો વચ્ચે આંતરવિગ્રહ ક્રાંતી ન નીકળે તેની સાવચેતી રાખી નાનામોટા સામંતોને વિશ્વાસમાં લઈ તેમને પોતાની જાગીરો અને અધિકારો જતા કરવા મેઇજીએ સમજાવ્યા. આ સમયે જાપાનમાં ૨૮૦ દેખરેખો (સામંતો) અને ૧૫૦ હરબારીઓ હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની સમજાવટ અને કુનેહબાળને

કાનણે જેમ ભારતનાં પદર રજવાડાંઓએ સ્વેચ્છાએ પોતાનાં રાજ્યો અને સત્તાનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમ મેઇજીની કુનેહપૂર્વકની સમજાવટથી જાપાનના કેટલાક મોટા દેશભક્ત સામંતોએ સ્વેચ્છાએ સત્તાત્યાગ કર્યો અને પછીથી તો બધાએ તેમનું અનુકરણ કર્યું. આમ અહિંસક રીતે સામંતશાહીનો અંત આવ્યો.

૨. બંધારણીય :-

સામંતશાહીનો અંત લાવ્યા પછી મેઇજીએ લોકશાહી પદ્ધતિનાં તરવોને અમલમાં મૂકવા માટે એક બંધારણીય પંચની રચના કરી. તેના અધ્યક્ષ પ્રિન્સ ઇટોએ પશ્ચિમનાં જુદાં જુદાં દેશોના બંધારણોનો અભ્યાસ કરવા તે દેશોની સુલાકાત લઈ પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો. તેણે નવા એકીકરણ પામેલા જર્મનીના બંધારણનાં ઘણાં તરવોને સ્વીકારવાની ભલામણ કરી હતી.^૩ તદ્દનુસાર સમ્રાટે ૧૮૮૯ માં નવું બંધારણ આપ્યું જેમાં રાજાશાહી અને લોકશાહીના સિદ્ધાંતોનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો હતો. એશિયાનું તે પ્રથમ આધુનિક બંધારણ હતું. આ બંધારણ આખી જાપાન ‘એશિયામાં લોકશાહીનું મશાલચી’ બન્યું.

૩. ન્યાયકીય:-

મેઇજીએ શાસનના સિદ્ધાંતોની કરેલી જાહેરાત અનુસાર સરજ અને સમાન ન્યાય આપવા માટે ન્યાયતંત્રમાં ફ્રાન્સની ન્યાયપદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું. મોડા મોડા પણ જાપાનને સમજાયું હતું કે પરદેશી સત્તાઓને પોતાના નાગરિકો જાપાનમાં ગુનો કરે તો પણ તેને સજા ન કરી શકાય તેવો જે અધિકાર અપાયેલો તે જાપાનની સર્વોચ્ચ સત્તા ઉપર તરાપ સમાન હતો. તેથી જાપાને પોતાના દીવાની અને ફેજદારી કાયદાને ફ્રાન્સ અને પ્રશિયાના કાયદાશાસ્ત્રીઓની સલાહ અનુસાર સુધાર્યા હતા અને ત્યાર પછી પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોને પોતાના ઉપરોક્ત વિશેષાધિકાર જતા કરવા સમજાવવામાં આવ્યા હતા. પરિણામે ૧૯મી સદીના અંતે વિદેશીઓના તે વિશેષાધિકારનો અંત આવ્યો હતો.

૪. લશ્કરી :-

મેઇજી એ વાતથી વાકેફ હતો કે ‘શક્તિ વિના સત્તા ટકાવી શકાય નહિ.’ તેથી તેણે લશ્કરી ક્ષેત્રે

સુધારા કરી શક્તિશાળી લશ્કરની રચના કરી. પહેલાં માત્ર સામુદાય વર્ગના (ભારતના રાજપૂત લોકો જેવા લઠાચક) લોકોને જ સેનામાં ભરતી કરાતા તેને બદલે દરેક વર્ગના લોકોને લશ્કરમાં દાખલ થવાની તેણે છૂટ આપી અને ૨૦ વર્ષની ઉપરના દરેક જાપાની યુવક માટે ૩ વર્ષની ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ દાખલ કરી, તેણે જાપાનના લશ્કરી જીવનમાં ક્રાંતિ આણી હતી. નૌકા-કાફલાની શરૂઆત ૧૮૫૫માં જ ડચ નૌકાધિકારીઓના માર્ગદર્શન હેઠળ કર્યા બાદ ફ્રેંચ પ્રભાવ હેઠળ તેની પુનઃ રચના કરવામાં આવેલી. ૧૮૬૬માં બ્રિટિશ નૌકાદળની મદદથી નૌકા તાલીમ-શાળા પણ ખોલવામાં આવી અને ઘણાને ઇંગ્લેંડ તાલીમ લેવા મોકલવામાં આવ્યા. ૧૮૭૫ માં જાપાનનું લોખંડનું પહેલું વહાણ તરતું સુકાયું. ૨૦ વર્ષ પછી ૧૮૯૫માં ૨૮ વહાણો અને ૨૪ સબ-મરીન ધરાવતું જાપાની નૌકાદળ ચીનને હરાવવામાં સમર્થ નીવડ્યું હતું. સ્થલસેનાની પુનઃ રચના જર્મન પદ્ધતિએ કરવામાં આવી. તેમણે નવું સૂત્ર ખુલ્લું કર્યું: “ સમૃદ્ધ દેશ અને શક્તિશાળી લશ્કર ”. થોડાં વર્ષોમાં તેની નૌકા-શક્તિ એશિયામાં શ્રેષ્ઠ ગણવા લાગી. તેનાં યુદ્ધજહાજો લાયજનક ગણવા લાગ્યાં. બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયે નૌકા-શક્તિમાં અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડ પછી તેનો ક્રમ જગતમાં ત્રીજો હતો. ઉપરાંત ટોકિયો અને ઓસાકામાં તોપ, બંદ્રક અને દાડગોળાનાં કારખાનાં પણ શરૂ થયાં.

૫. વેપાર અને ઉદ્યોગ

મેઇજી સરકારે આર્થિક ઉન્નતિ માટે પણ ખૂબ જ જાગૃતિ દાખવી. જાપાન શીખવામાં સમર્થ હતું તેથી તેણે પશ્ચિમની વૈજ્ઞાનિક શોધો અને યંત્રોને એટલી ઝડપથી અપનાવ્યાં કે તે પોતાના પાશ્ચાત્ય ગુરુઓ કરતાં પણ સવાયું નીવડ્યું. પશ્ચિમની હરોળમાં આવવા માટે સમ્રાટ મેઇજીએ ઔદ્યોગીકરણને પ્રોત્સાહન આપ્યું. મૂડીવાદી વર્ગને ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રે આકર્ષવા માટે તેણે રાજ્ય તરફથી કારખાનાં માટેનાં મકાનો બંધાવ્યાં, તેમાં યંત્રો ગોઠવ્યાં, તેને ઉત્પાદન કરતાં કર્યા અને પછી તેને મૂડી-પતિઓને વેચવા સરકારે તૈયારી બતાવી. મૂડીવાદી કુટુંબો આ નવા ક્ષેત્રે આગળ આવ્યા પછી તો કારખાનાં સ્થાપવાની પરંપરા શરૂ થઈ. મિત્સુબિ, મિત્સુબિસી જેવા ધનવાન કુટુંબોએ પણ આ ક્ષેત્રે ઝંપલાવ્યું. પછી તો ભારતના ટાટા બિરલા અને મદ્દલાલ કુટુંબના ઉદ્યોગ-

જૂથોની જેમ મિત્સુબિ, મિત્સુબિસી વગેરેનાં ઉદ્યોગ જૂથો સ્થપાયાં, પરિણામે જાપાનની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ ઝડપી બની.

પાશ્ચાત્ય ટેકનિકલ પદ્ધતિવાળા ઉદ્યોગો પણ સ્થપાયા. ૧૮૬૬માં ઇંગ્લેંડથી સુતરાઉ કાપડ વણવાની મશીનરી તથા તેના કારીગરો લાવવામાં આવેલા. તેના આધારે મોટી કાપડ મિલો નખાઈ. સફેદ લાદી, સિમેન્ટ, ગરમ કાપડ, સોડિયમ સલ્ફેટ અને બ્લીચિંગ પાવડરનાં કારખાનાં પણ નખાયાં. જાપાન જાણતું હતું કે સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવા લશ્કરની જરૂર છે. તેથી અર્થતંત્રના વિકાસની સાથે લશ્કર માટે જરૂરી એવા ઉદ્યોગોના વિકાસ તરફ પણ ધ્યાન અપાયું. નાગાસાકીની લોખંડની ફાઉન્ડ્રીનો વિકાસ કરી શસ્ત્રોના ઉત્પાદનને વેગ અપાયો. તોપ અને દાડગોળાનાં કારખાનાં પણ કામ કરતાં થઈ ગયાં, ૧૮૭૩માં ખાણ-વિભાગ શરૂ થયો. ૧૮૮૧ માં સોના અને ચાંદીની ૯૦% ખાણોનો સરકારે કબજો લીધો, ૧૮૮૦માં સરકાર હસ્તક ૩ જહાજવાડા, ૫૧ વહાણો, ૫ દાડગોળાના કારખાનાં, ૫૨ બીજાં કારખાનાં, ૧૦ ખાણો વગેરે હતાં. જાપાને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે એવી ઝડપી પ્રગતિ સાધી કે તે ઇંગ્લેંડ જેવા ઉન્નત દેશની હરીફાઈ કરવા લાગ્યું.

વીસમી સદીમાં તો જાપાને અસાધારણ આર્થિક પ્રગતિ સાધી. ૧૯૦૩ પછી જાપાન જગતનો ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ ગણવા લાગ્યો. ઇંગ્લેંડના બર્મિંગ્હમની બરાબરી કરી શકે તેવા ઓસાકા અને અન્ય ઔદ્યોગિક નગરોનો વિકાસ થયો. કાગળ, દીવાસળી, શરાબ, રાસાયણિક ખાતર વગેરેનાં કારખાનાં પણ શરૂ થયાં. દવા અને રસાયણોની તો તે ૧૯૨૦ પછી જગતમાં નિકાસ કરવા લાગ્યું. બીજા દેશોમાં તે મૂડીરોકાણ કરવા લાગ્યું અને જગતનાં બજારો જાપાની માલથી ભરવા લાગ્યા. તેથી બીજાં રાજ્યોએ જાપાની માલ ઉપર અનેક પ્રકારનાં નિયંત્રણો મૂક્યાં. ૧૯૩૭માં તે સુતરાઉ કાપડની સૌથી વધુ નિકાસ કરનાર ઇંગ્લેંડની હરીફાઈ કરવા લાગ્યું અને રેયોનના ઉત્પાદન અને વેચાણમાં જાપાન જગતનું પ્રથમ નંબરનું રાજ્ય બન્યું. વિદેશી વેપારમાં પણ ઝડપી વૃદ્ધિ થઈ. ૧૮૯૫માં જાપાનનો વિદેશી વેપાર ૨૩ કરોડ યેનનો હતો તે ૧૯૧૮માં લગભગ ૧૭ ગણો વધીને ૪૦૦ કરોડ યેનનો થઈ ગયો હતો. સુતરાઉ કાપડ, રેશમ, રેયોન, લોખંડ અને પોલાદના ઉત્પાદનમાં અનેકગણો

વધારો થયો હતો. જાપાનની આ અસાધારણ આર્થિક પ્રગતિ એશિયા માટે ગૌરવ સમાન હતી.

૬. વાહન વ્યવહાર અને સંદેશા વ્યવહાર:-

ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથે માલ અને માણસોની ઝડપી હેરફેર માટે વાહન વ્યવહારનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો. સૌ પ્રથમ ૧૮૭૨માં ટોકિયો અને યોકોહામા વચ્ચે રેલવે નાખવામાં આવી. ૧૮૯૭ સુધીમાં ૩૮૦૦ માઈલની રેલવે નખાઈ ગઈ હતી. રેલવેએ ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથે સાથે રાષ્ટ્રીય એકતા વિકસાવવામાં પણ ફાળો આપ્યો. વહાણવટા ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પ્રયત્ન હાથ ધરાયા. ૧૮૭૪માં જાપાને વિદેશોમાંથી વહાણ ખરીદ્યાં જે પછીથી સરકારે મિત્સુબિસી કંપનીને હસ્તાંતરિત કરી દીધાં. તે કંપનીએ સરકારી મદદથી દરિયા-કાંઠાની સેવા અને ફ્રીમોસા અને ચીન સાથેની દરિયાઈ સેવા શરૂ કરી. વિદેશી કપ્તાનોને નીમવામાં આવ્યા અને જાપાની ખલાસીઓને તેમના દ્વારા તાલીમ આપવામાં આવી. પછી તે જાપાને જ પોતાના જહાજવાડામાં જ વહાણો બાંધવાનું હાથ ધર્યું. ૧૮૮૩માં નાગાસાકીની ગોલીમાં ૧૦ અને હયોગોની ગોલીમાં ૨૩ વહાણો તૈયાર કરાયાં. માલવાહક તથા પેસેન્જર વહાણોની સાથે સાથે સુદૃઢ જહાજો પણ બનાવવામાં આવ્યાં. વીસમી સદીના પાંચમા દસકામાં તે જાપાને વહાણવટાના ક્ષેત્રે જગતમાં ત્રીજું સ્થાન મેળવ્યું. સત્યકેતુ વિદ્યાલંકાર લખે છે કે જાપાનનાં જહાજો આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે લયજનક ગણવા લાગ્યાં. સંદેશા વ્યવહારનાં સાધનોનો પણ વિકાસ થયો. ૧૮૬૮માં જ તારની લાઈનો નાખવામાં આવી અને ટપાલપદ્ધતિ પણ દાખલ કરવામાં આવી. ૧૮૮૦ સુધીમાં બધાં મુખ્ય શહેરોને તારની લાઈનથી જોડી દેવાયાં.

૭. બેંક :-

વેપાર અને ઉદ્યોગના વિકાસની સાથે જ શાખની સંગવડો વધારવાની જરૂરત હતી. તેથી ૧૮૭૩માં અમેરિકાનું અનુકરણ કરી પ્રથમ ‘નેશનલ બેંક’ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૮૭૯ સુધીમાં આવી ૧૫૧ બેંકો સ્થાપાઈ. ૧૮૮૫માં ‘બેંક ઓફ જાપાન’ નામની કેન્દ્રીય બેંક સ્થાપવામાં આવી. મધ્યમ વર્ગના લોકોને બચત કરવાની પ્રેરણા આપવા માટે ‘પોસ્ટ ઓફિસ

બચત બેંકો પણ શરૂ કરવામાં આવી. ઉપરાંત કૃષિ-બેંક અને ઔદ્યોગિક-બેંક પણ સ્થાપવામાં આવી.

૮. ખેતી :-

મૈદાન સમ્રાટે વેપાર અને ઉદ્યોગના વિકાસની સાથે ખેતી ક્ષેત્રે પણ સુધારાનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો. સામંત-શાહી પદ્ધતિના અંતને કારણે ખેડૂતોની સ્થિતિ પહેલાં કરતાં સુધરી હતી. છતાં ખેતી અને ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે વિશાળ કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો. ૧૮૭૨માં ‘બેંક ટેની જમીન’ સિદ્ધાંત અનુસાર ખેતરો ઉપર ખેતી કરનાર ખેડૂતોની માલિકી સ્થાપવામાં આવી. જાપાનની વસ્તી ૧૮૭૨માં ૩.૫ કરોડ હતી તે વધીને ૧૯૩૦માં ૬.૯ કરોડ થઈ ગઈ હતી. તેથી વધારાની અનાજની માત્રાને પહોંચી વળવા ખેતીના વિકાસ માટેનો કાર્યક્રમ હાથ ધરાયો. ખેતી પદ્ધતિમાં અને સાધનોમાં સુધારા કરાયા. સારાં બિયારણ અને રાસાયણિક ખાતરનો વપરાશ શરૂ થયો. પૂર નિયંત્રણનાં પગલાં લેવાયાં. પશ્ચિમમાંથી કૃષિ-નિષ્ણાતોને બોલાવવામાં આવ્યા, કૃષિશાળા અને કોલેજો સ્થાપવામાં આવી. પરિણામે ૧૮૮૨માં જાપાનમાં લગભગ ૫૩૫ લાખ બુશલ ચોખાનું ઉત્પાદન થતું હતું તે વધીને ૧૯૨૮માં ૩૦૧૫ લાખ બુશલ થઈ ગયું એટલે કે લગભગ છ ગણો વધારો થયો. શાક, ફળ અને ચાની ખેતીને તથા શેતૂરના ઝાડ ઉપર રેશમના કીડા પાળવાના કાર્યને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. જાપાનમાં રેશમ લગભગ ૨૦ લાખ લોકોની આજીવિકાનું સાધન હતું. ઈટાલી કરતાં જાપાન ત્રણ ગણું રેશમ બનાવવા લાગ્યું હતું અને ૧૯૧૦ સુધીમાં તે તે ચીન કરતાં પણ વધુ રેશમ તૈયાર કરવા લાગ્યું હતું.

૯. મત્સ્ય ઉદ્યોગ :-

જાપાનમાં લગભગ ૧૫ લાખ લોકો મત્સ્ય ઉદ્યોગમાં રોકાયેલાં હતાં. મૈદાન સરકારે આ ઉદ્યોગનું મહત્વ પારખીને કિનારાના પ્રદેશમાં તથા જાંડા દરિયામાં પણ માછલાં પકડવાના ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પગલાં લીધાં, તેથી ૧૯૦૫ની પોર્ટસ્માઉથની સંધિમાં તેણે રશિયા પાસેથી સાઈબિરિયાના સમુદ્ર કિનારે માછલાં પકડવાનો હક્ક મેળવ્યો હતો.

૧૦. સામાજિક :-

ચીનની જેમ જાપાનના સામાજિક સંગઠનનો આધાર કુટુંબ હતું. કુટુંબમાં પિતૃપૂજા પ્રચલિત હતી. પરંતુ જાપાનમાં ઔદ્યોગીકરણની સાથે શહેરીકરણ અસ્તિત્વમાં આવતાં લોકો આજીવિકા કમાવા માટે ગામડાં છોડી શહેરમાં આવવા લાગ્યાં. તેથી કુટુંબ વિલક્ષ્ણ બન્યું. જાપાનના સામાજિક જીવનનું તે એક ક્રાંતિકારી પરિવર્તન હતું. આ પરિવર્તનને પરિણામે કુટુંબના વડીલનું કુટુંબ ઉપરનું પ્રભુત્વ ઘટ્યું અને જાપાનના યુવકો અને યુવતીઓ ત્યારથી પોતાના જીવનસાથી પોતે જ પસંદ કરવા લાગ્યા, જે પહેલાં તેમના માતાપિતા પસંદ કરતાં હતાં.

વેશભુષામાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. સમ્રાટ પોતે વિદેશી પોશાક પહેરી મહેલની બહાર નીકળતો. ૧૮૭૨માં દરબારમાં અને સરકારી કાર્યક્રમોમાં પશ્ચિમી પોશાક પહેરવાનું ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું. પશ્ચિમી ઢબે કેશકલાપ કરવાનું તથા દાંત ઉપર બ્રશથી મંજન કરવાનું પણ શરૂ થયું. જાપાનમાં પણ પશ્ચિમનું અનુકરણ થયું. રાજમહેલના ભોજન સમારંભોમાં બ્રેડ અને બીફ (ગોમાંસ)નો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. હસ્તધૂનનનો શિષ્ટાચાર પ્રચલિત થયો. સામુરાઈ વર્ગે ભારતના શીષોની જેમ ધીમે ધીમે તલવાર રાખવાનું છોડી દીધું. ૧૮૮૦માં વિદેશી ભાષા બોલવાની અને વિદેશી નૃત્યો કરવાની પ્રથા પણ શરૂ થઈ. તે માટે ૧૮૮૩માં ટોકિયોમાં એક સભાગૃહ બનાવવામાં આવ્યું. સ્ત્રીઓ પણ ઇંગ્લેંડના વિક્ટોરિયા યુગ જેવાં કપડાં પહેરવા લાગી. ૧૮૭૨માં ટોકિયોમાં વીજળીના અને ચોકોહામામાં ગેસના દીવાની રોશની મળવા લાગી.

૧૧. શૈક્ષણિક :

મેઈજી સમ્રાટે પોતાની ૧૮૬૮ની ઘોષણામાં કહેલું કે જગતમાં ચારેબાજુથી જ્ઞાન મેળવવા પ્રયાસ કરવામાં આવશે. આ જાહેરાત જ જુનવાણી જાપાનમાં શૈક્ષણિક ક્રાંતિનાં મંડાણની શરૂઆત હતી. ‘મેઈજીના આગમન સાથે જ હજારો વિદ્યાર્થીઓ નૂતન શિક્ષણ અને જ્ઞાનનું રસપાન કરવા યુરોપ અને અમેરિકા ગયા, ત્યાંના ઉદાર-મતવાદી વિચારોથી પ્રભાવિત થઈને પાછા ફર્યા અને મેઈજીની સુધારાવાદી નીતિ અને ચળવળના સમર્થક બન્યા’ એમ કે. એસ. લાટુરેટ નોંધે છે.^૭

મેઈજી યુગ દરમ્યાન જાપાને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે અપ્રતિમ પ્રગતિ સાધી. ૧૮૭૧માં ત્યાં શિક્ષણ વિભાગ બોલવામાં આવ્યો. તેણે સંપૂર્ણ દેશને ૮ વિભાગમાં વહેંચી દીધો. તે દરેક વિભાગમાં ૧ યુનિવર્સિટી, ૩૨ હાઈસ્કૂલો અને ૨૧૦ પ્રાથમિક શાળાઓ રાખવાની જોગવાઈ હતી. ૧૮૭૨માં એક વર્ષનું અને પછીથી ૧૮૮૬માં ચાર વર્ષનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું. શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ૧૮૮૬માં ૪૬% હતું તે વધીને ૧૯૦૫માં ૯૫ ટકા થઈ ગયું. ૧૯૨૨ સુધીમાં જાપાનમાં શાળાએ જવાની ઉંમરવાળું કોઈ બાળક એવું ન હતું જેણે શાળાનું શિક્ષણ ન મેળવ્યું હોય.

જાપાનમાં શાળા-કોલેજોમાં અભ્યાસની સાથે ચારિત્ર્ય નિર્માણ અને દેશભક્તિ ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. કૃષિ, જંગલ-વિદ્યા, મત્સ્ય ઉદ્યોગ અને ઇજનેરી વિદ્યા માટેની શાળાઓ પણ શરૂ કરવામાં આવી. તે માટે પરદેશથી શિક્ષકો બોલાવવામાં આવ્યા. જાપાને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અમેરિકાનું, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ફ્રાન્સનું અને શિલ્પ સ્થાપત્યના શિક્ષણમાં જર્મનીનું અનુકરણ કર્યું. પરિણામે જાપાની વિદ્યાર્થી માટે પોતાના દેશમાં બધા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવાનું સરળ બન્યું. યુરોપિયન ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે અંગ્રેજીને માધ્યમ તરીકેનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું. ૧૮૭૭માં ટોકિયોમાં અને ૧૯૩૧માં ઓસાકામાં યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ.

સ્ત્રી શિક્ષણના વિકાસ માટેના પ્રયાસો પણ કરાયા. છોકરીઓ માટે છ વર્ષનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું. ૧૮૭૧માં પાંચ જાપાની યુવતીઓને એટલા માટે વિદેશ મોકલવામાં આવી કે જેથી તેઓ ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવીને પોતાના દેશમાં સ્ત્રી-શિક્ષણના પ્રસારમાં રસ લે. ૧૮૮૨માં સરકારે પ્રથમ મહિલા કોલેજ ખોલી અને ૧૯૧૩માં સેન્દાઈમાં પ્રથમ મહિલા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી. (ભારતમાં મહિલાઓ માટે એસ. એન. ડી. ટી. યુનિવર્સિટી છે.) મહત્ત્વ અધ્યાપકો માટે તાલીમશાળાઓ ખોલવામાં આવી. સ્ત્રી-શિક્ષણના પ્રસારને પરિણામે ઘણી સ્ત્રીઓ અધ્યાપક, ચિકિત્સક, પત્રકાર, વકીલ વગેરેના રૂપમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાની આજીવિકા કમાવા લાગી. આમ તે સાચા અર્થમાં પુરુષ સમોવડી બની. શિક્ષણના પ્રસારને પરિણામે જાપાન એશિયાનો પ્રથમ પૂર્ણ વિકસિત અને શિક્ષિત દેશ બન્યો.

૧૨. સાહિત્યિક :-

પશ્ચિમના જ્ઞાન વિજ્ઞાનને અપનાવવા માટે અનેક પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોનું જાપાની ભાષામાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું. જાપાનમાં આધુનિક સાહિત્યની રચના થઈ. ‘સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે’ એ સિદ્ધાંત અનુસાર તત્કાલીન સુધારાવાદી માનસ મેઈજી યુગના સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જાપાનના સાહિત્ય ઉપર બ્રિટિશ, ફ્રેન્ચ અને રશિયન લેખકોનો પ્રભાવ પડ્યો હતો. ૧૯મી સદીના અંતમાં જાપાનમાં રોમાંટિક શાખાનો શોયો, થયાર્થવાદી શાખાનો કોયો અને આદર્શવાદી શાખાનો રોહાન જેવા મહાન સાહિત્યકારો થયા. જાપાની-અંગ્રેજી શબ્દકોષની પણ રચના થઈ. શેક્સપિયરનાં નાટકોનો જાપાનીમાં અનુવાદ થયો. કલા, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, રાજ-નીતિશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, સૈનિકવિદ્યા વગેરે વિષયોના પ્રમાણિત ગ્રંથો પણ લખાયા. સમાચારપત્રો પણ પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. પ્રથમ સમાચારપત્ર ૧૮૭૨માં પ્રકાશિત થયું. જાપાની ઉપરાંત અંગ્રેજી જેવી વિદેશી ભાષામાં પણ સમાચારપત્રો પ્રકાશિત થતાં હતાં.

૧૩. ધાર્મિક :-

સમ્રાટ મેઈજીએ જાપાનના પ્રાચીન ધર્મ શિંતોને પુનઃજીવન આપ્યું. શિંતો ધર્મ સમ્રાટને ‘ઈશ્વરરૂપ’ માનતો હતો તેથી સમ્રાટે તેને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેણે શિંતોને રાષ્ટ્રધર્મ બહેર કયો. તે ધર્મ એક પ્રકારની ‘રાષ્ટ્રીય શિસ્તનું સ્વરૂપ’ બન્યો હતો. શિંતો ધર્મના પુનરુદ્ધારથી જાપાનની પ્રજામાં રાષ્ટ્રીયતાનો વિકાસ કરવામાં સહાયતા મળી.

આમ ૧૮૬૭થી ૧૯૧૨ના મેઈજી યુગ દરમિયાન વિવિધ ક્ષેત્રે થયેલા સુધારાથી જાપાનની સર્વાંગી પ્રગતિ થઈ. તેથી જ મેઈજીયુગને જાપાનનો ‘મન્ય અને ગૌરવપૂર્ણ યુગ’ કહેવામાં આવે છે. મેઈજીના સુધારાથી જાપાનમાં એક પ્રકારની ક્રાંતિ થઈ કારણ કે તેના પરિણામે જાપાને મધ્યયુગમાંથી આધુનિક યુગમાં પ્રવેશ કયો. આ ક્રાંતિ અહિંસક અને શાંત હતી. તેથી જ મેઈજીના શાસનને ‘શાંત ક્રાંતિનો યુગ’ પણ કહેવામાં આવે છે. શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂ નોંધે છે કે ‘૧૮૬૭થી ૧૯૧૨નો ૪૫ વર્ષનો મેઈજીનો રાજ્યઅમલ જાપાનમાં પ્રગતિશીલ રાજ્યઅમલ તરીકે ઓળખાય છે. એના અમલ દરમિયાન જ જાપાને ભારે પ્રગતિ કરી અને પશ્ચિમી પ્રજાઓનું અનુકરણ કરીને ઘણી બાબતોમાં તે તેનું સમોવડિયું બન્યું. એક જ પેઢી

દરમિયાન કરવામાં આવેલું આ ભારે પરિવર્તન એક અસાધારણ ઘટના છે અને ઇતિહાસમાં એનો જોડો નથી. જાપાન એક જબરદસ્ત ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર બની ગયું.... ઉદ્યોગોમાં તો તેના ગુરુઓ કરતાં પણ આગળ વધી ગયું...તે એક મહાન રાષ્ટ્ર બની ગયું અને આંતર-રાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં પણ તેની વાત આદરપૂર્વક સંભળાવા લાગી.’^૯

એશિયાની મહાસત્તા તરીકે જાપાનનો ઉદય

શ્રી નહેરૂ નોંધે છે કે ‘જાપાને કેવળ યુરોપની ઔદ્યોગિક પદ્ધતિનું જ નહીં પણ તેની સામ્રાજ્યવાદી આક્રમણની નીતિનું પણ અનુકરણ કર્યું. તે યુરોપનું વફાદાર શિષ્ય હતું એટલું જ નહીં તે તો પોતાના ગુરૂથીયે આગળ વધી ગયું.’^{૧૦} સમ્રાટ મેઈજી પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોની જેમ માનતો હતો કે જેનું રાજ્ય મોટું તેની શક્તિ અને સત્તા વધારે. તેથી જાપાનમાં પણ સમ્રાટની સત્તાની પુનઃ સ્થાપના પછી એવી માગણી ઊઠી કે જે જે પ્રદેશમાં જાપાની લોકો વસતા હોય તે બધા પ્રદેશોને જાપાનના સમ્રાટના નિયંત્રણ હેઠળ મૂકવા. આમ તેઓ ‘બૃહદ જાપાન’ની રચના કરવા ઇચ્છતા હતા. જાપાને ૧૮૭૫થી વિસ્તારવાદની શરૂઆત કરી. તે વર્ષે જાપાને રશિયા સાથે કરાર કરી ક્યુરાઈલ ટાપુઓ મેળવ્યા. ત્યારપછી ૧૮૭૮માં બોનિન અને ૧૮૭૯માં રયૂક્યૂ ટાપુઓ મેળવ્યા. આમ સામ્રાજ્યવાદી પ્રવૃત્તિની શરૂઆતમાં જાપાનને કોઈ અડચણો ન આવતાં, જાપાનને વિસ્તાર કરવા માટેનું પ્રોત્સાહન મળ્યું. બરાબર તે સમયે પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો ‘ચીની તરબૂચ’ની એક એક ચીર કાપી રહ્યા હતા ત્યારે જાપાને પણ તેની એક ચીર મેળવવા પ્રયાસ કર્યો. ૧૮૯૪-૯૫માં ચીન-જાપાન યુદ્ધ લડાયું. ચીન હાર્યું અને જાપાને તેની પાસેથી ફોર્મેસા અને પેસ્કાડોરસ ટાપુઓ મેળવ્યા. ૧૮૯૫થી ૧૯૪૫નાં ૫૦ વર્ષના ગાળાને જાપાનના ‘લશ્કરી વર્ચસ્વના યુગ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.^{૧૧}

૧૯મી સદીના અંતે જાપાનની ગણના એશિયાની એક સત્તા તરીકે થવા લાગી હતી. ત્યાર પછી ૧૯૦૨માં તેણે ઇંગ્લેંડ સાથે મૈત્રી કરાર કરી એક સમર્થ અને શક્તિશાળી મિત્ર મેળવ્યો હતો. ૧૯૦૪-૦૫માં વિરાટ રશિયાને હરાવી તેણે જગતમાં અજોડ પ્રતિષ્ઠા મેળવી

અને જાપાન એક મહાસત્તા ગણાવા લાગ્યું. આ યુદ્ધને અંતે કેરિયામાં જાપાનનું પ્રભુત્વ સ્થપાયું અને ૧૯૧૦માં તેને જાપાની સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાયું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ સમયે જાપાન મિત્રપક્ષે હતું અને મિત્રરાજ્યો યુરોપમાં યુદ્ધમાં રોકાયેલાં હતાં ત્યારે જાપાને પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ ચીન પાસે ૨૧ માગણીઓ રજૂ કરી તેમાંથી ઘણી સ્વીકારાવી જર્મનીના કબજા હેઠળનો ચીનનો શાંદુંંગ પ્રદેશ કબજે કર્યો. ૧૯૧૯ની વર્સેલ્સની સંધિ અનુસાર વિજેતા જૂથના સભ્ય તરીકે જાપાને મેરિયાના, કેરોલિન અને માર્શલ ટાપુઓ મેળવ્યા. અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડ વામન જાપાનને વિરાટ બનતું જોઈ ચોંક્યા અને જાપાનને નિયંત્રિત કરવા ૧૯૨૧-૨૨માં વોશિંગ્ટન પરિષદ બોલાવી પરંતુ તેમાં તેમને સફળતા મળી નહિ. જાપાને ૧૯૩૧માં મંચુરિયા ઉપર આક્રમણ કરી તેને સ્વતંત્ર કરી મંચુકો નામનું પૂતળા રાજ્ય સ્થાપ્યું. રાષ્ટ્રસંઘની ટીકાની અવગણના કરી તે રાષ્ટ્રસંઘમાંથી નીકળી ગયું અને ૧૯૩૭માં તે ફરી ચીન પર ત્રાટક્યું. આમ ૧૯૩૭થી ૧૯૪૫ સુધીનાં ૬૨ વર્ષ દરમિયાન તેની સામ્રાજ્યવાદી કૃત્ય વણથાંભી ચાલુ હતી.

જાપાન ઇચ્છતું હતું કે ચીન શક્તિશાળી બને તે પહેલાં જ તેને ફટકો મારી પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવી. જાપાનના રાજનીતિજ્ઞો જાપાનને ‘દૂરપૂર્વની સામ્રાજી’ બનાવવા માગતા હતા. તેથી તે રોમ-બર્લિન-ટોકિયો ધરી જૂથનું સભ્ય બન્યું હતું અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન લગભગ સંપૂર્ણ અગ્નિ એશિયાના પ્રદેશો ઉપર તેનું પ્રભુત્વ સ્થપાઈ ગયું હતું. જાપાનના વિદ્યુતવેગી ધસારા સામે અગ્નિ એશિયામાંનાં પાશ્ચાત્ય સંસ્થાનો રેતીના કિલ્લાની જેમ ધસી પડ્યાં હતાં. વિજયના મદમાં તેણે અમેરિકાના પર્લ હાર્બર ઉપર આક્રમણ કરી (૧૯૪૧માં) ભૂલ કરી અને અમેરિકા પણ સક્રિય રીતે મિત્રપક્ષે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જોડાયું. મે, ૧૯૪૫ સુધીમાં ઇટાલી અને જર્મની જેવા જાપાનના મિત્રોને હરાવી મિત્ર રાષ્ટ્રોએ જાપાનને શરણે લાવવા કમર કસી; પરંતુ જાપાને નમતું ન જોખતાં ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૪૫ના જાપાનના હિરોશીમા ઉપર અને ૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૫ના નાગાસાકી શહેર ઉપર અમેરિકાએ જગતમાં પ્રથમ અણુબોમ ફેંકી તે શહેરોનો ભયાનક રીતે વિનાશ કર્યો અને જાપાનને શરણે આવવા ફરજ પાડી. આમ જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી કૃત્ય જેટલી ઝડપી હતી તેટલું જ તેનું પતન પણ ઝડપી હતું.

યુદ્ધોત્તર જાપાન

૧૯૪૫માં જાપાને શરણાગતિ સ્વીકાર્યા પછી ત્યાં ૧૯૪૫ થી ૧૯૫૧ સુધી સ્કેપનો (Scap=Supreme Commander of Allied Powers) વહીવટ રહ્યો હતો. મિત્ર રાજ્યો વતી અમેરિકાના સેનાપતિ જનરલ મેકઆર્થર તે વહીવટ ચલાવતા હતા. સામ્રાજ્યવાદી જાપાનનો સૌથી વધુ ભય અમેરિકાને હતો. તેથી તેણે જાપાનના સામ્રાજ્યને વિખેરી નાખી જાપાન રાજ્યની સીમા માત્ર મૂળ ટાપુઓ પૂરતી જ મર્યાદિત રાખી. તેના સમ્રાટની સત્તાઓ પણ મર્યાદિત કરી દેવામાં આવી. જાપાનનાં સંસ્થાનો છીનવી લેવાયાં હતાં. તેનાં મોટા ભાગનાં શહેરોનો બોમ્બવર્ષાથી ખૂબ વિનાશ થયો હતો. તેના મોટા ભાગના ઉદ્યોગો અને કારખાનાં તથા ૨૫ ટકા મકાનો નાશ પામ્યાં હતાં. સંપત્તિનું કુલ તુકસાન તેની ૧૯૪૮-૪૯ની રાષ્ટ્રીય આવક કરતાં બમણું હતું. ૧૨ અર્થતંત્ર નિષ્પ્રાણ જેવું થઈ ગયું હતું. તેથી ૧૯૪૫ થી ૧૯૪૬ નો ગાળો જાપાનમાં “આર્થિક ગૂંચવાડાનો ગાળો” ગણવામાં આવે છે. આ સમયે બચતો નહિવત્ હતી. પરંતુ સરકાર અને બેંકોએ પાયાના ઉદ્યોગોના પુનઃનિર્માણ માટે છૂટે હાથે નાણાં આપ્યાં, તેથી કુળાવો વધ્યો અને ભાવાંક પણ ૧૯૪૬માં ૧૫ હતો તે વધીને ૧૯૪૮માં ૧૯૭ થઈ ગયો. ટૂંકમાં ખેતી ઉદ્યોગ, વેપાર, વહાણવટું, બધા ક્ષેત્રે યુદ્ધના વિનાશની માઠી અસર હતી. તેમ છતાં જાપાનની પ્રજા અને સરકારે પોતાના દેશની પુનઃરચના કરવામાં અને તેની પ્રગતિ સાધવામાં અદ્વિતીય પુરુષાર્થ કરી યુદ્ધ પછીના માત્ર બે દસકામાં પોતાના દેશને આર્થિક રીતે એવો સધર બનાવી દીધો છે કે ફરી એકવાર તે અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડ જેવા ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોની હરીફાઈ કરવા લાગ્યું છે.

૧૯૪૫ પછી જાપાનમાં સ્કેપ વહીવટ સ્થપાયો હતો અને તે લાંબા સમય સુધી રહે તે શક્ય હતું; પરંતુ ૧૯૪૮માં ચીનમાં સામ્યવાદી શાસન સ્થપાતાં અને ૧૯૫૦ માં કેરિયાનું યુદ્ધ શરૂ થતાં અમેરિકાને લાગ્યું કે જાપાન પેસિફિક સાગરમાં અમેરિકાની સત્તાના પ્રભાવ વિસ્તરણનું આધાર કેન્દ્ર બની શકે. તે હેતુથી જાપાનની સહાનુભૂતિ મેળવવા તેને ૧૯૫૧માં સ્વતંત્ર કરવાનું નક્કી કરાયું હતું. આમ છ વર્ષના અમેરિકાના જનરલ મેકઆર્થરના કબજા બાદ ૧૯૫૧માં જાપાન એક સંપૂર્ણ પ્રભુત્વસંપન્ન રાજ્ય બન્યું અને ૧૯૫૬માં તેને અયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં પણ પ્રવેશ મળ્યો.

યુદ્ધોત્તર જાપાને માત્ર જો દસકામાં જો ઝડપી પ્રગતિ કરી પોતાનું પુનઃનિર્માણ કર્યું તેમાં સૌથી મોટો ફાળો ત્યાંની પ્રજાની ઉઘમી વૃત્તિ, અથાગ પરિશ્રમ, સાહસિકતા તથા તીવ્ર દેશભક્તિનો હતો. અન્ય કારણોમાં સ્કેપ વહીવટ દરમ્યાન અને કેરિયા યુદ્ધ પછી અમેરિકાએ આપેલ ઉદાર જંગી મદદને ગણાવી શકાય. તે ઉપરાંત જાપાની સમાજની એકતા, વિકાસને ઉત્તેજન આપનારી નેતાગીરી, સર્વાંગીણ શૈક્ષણિક પદ્ધતિ, ટેકનિકલ તાલીમની પ્રશંસનીય પદ્ધતિ વગેરે તત્ત્વો પણ તેમાં સહાયક બન્યાં હતાં.

બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પરાજયને કારણે તે પહેલાં જાપાને લશ્કરી સિદ્ધિઓ દ્વારા મેળવેલું બધું શુભાંશુ હતું. યુદ્ધ પછી કાચા માલની અછત, જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓની કમી, નૈતિક ધોરણોનું પતન, નેતાઓમાંથી પ્રજાનો ભ્રમી ગયેલો વિશ્વાસ અને મંદ પડી ગયેલી સાહસિક વૃત્તિ જેવાં તત્ત્વો આર્થિક ક્ષેત્રે રહેલા પડકાર હતા. પરંતુ યુદ્ધ પછીનાં માત્ર ૧૫ વર્ષમાં જ જાપાન એક સ્વતંત્ર, સમૃદ્ધ અને પ્રગતિશીલ દેશ બન્યો હતો અને ત્યાંની પ્રજાની ધીરજ અને સાહસિકતા તથા ત્યાગ-વૃત્તિ અને સરકારની સક્રિય સહાયતાથી તે જગતનો એક મહત્વનો ઔદ્યોગિક દેશ બન્યો હતો. યુદ્ધોત્તર જગતમાં માત્ર પશ્ચિમ જર્મનીએ કરેલી પ્રગતિ અને વિકાસ સાથે જાપાનને સરખાવી શકાય.

૧૯૪૦-૬૦ દરમ્યાન જાપાનની વસ્તીમાં ૨૫% વૃદ્ધિ થઈ હોવા છતાં યુદ્ધ પૂર્વે હતું તેના કરતાં પ્રજાનું જીવનધોરણ ઊંચું આવ્યું હતું. યુદ્ધથી ઉદ્યોગ કરતાં ખેતીને ઓછું નુકસાન થયું હતું. તેથી યુદ્ધ પછી ખેતી તરફ વધુ લોકો વળ્યા. ઔદ્યોગિક પુનઃ પ્રસ્થાપન થતાં લોકો ફરી ઉદ્યોગો તરફ વળ્યા હતા; પરંતુ તેમ છતાં ખેતીનું ઉત્પાદન વધ્યું હતું. તેનું કારણ એ હતું કે ખેતી ક્ષેત્રે યંત્રો, રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનો વિપુલ ઉપયોગ કરવાનું તેમણે શરૂ કર્યું હતું. પરિણામે ચોખાનું ઉત્પાદન વધ્યું હતું. ચોખા જાપાનના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક છે. યુદ્ધ પૂર્વે જાપાન ૨૫ ટકા ચોખા ફોર્મોસા અને કેરિયામાંથી આયાત કરતું હતું. પરંતુ યુદ્ધ પછીના માત્ર એક દસકામાં જાપાન તે બાબત સ્વાવલંબી બની ગયું હતું. પશુઓ, ડેરી ઉત્પાદનો, ફળ અને શાકભાજીનું ઉત્પાદન પણ યુદ્ધ પૂર્વે હતું તે કરતાં વધી ગયું હતું.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પુનઃસ્થાપના કરતા પણ વધુ સમય લાગ્યો ન હતો. સૌ પ્રથમ ૧૯૫૧નાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન યુદ્ધ-પૂર્વેના પ્રમાણ કરતાં વધ્યું હતું અને ૧૯૫૭ સુધીમાં ઔદ્યોગિક પુનઃપ્રાપ્તિ થઈ હતી. મોટા ભાગના ઉદ્યોગોને પુનઃ સજ્જ અને વ્યવસ્થિત કરાયા હતા અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન યુદ્ધ-પૂર્વેના પ્રમાણ કરતાં અઢી ગણું વધી ગયું હતું. માથાદીઠ રાષ્ટ્રીય આવકમાં પણ વસ્તી વધી હોવા છતાં, ૧૦ ટકા વધારો થયો હતો. ૧૯૫૩-૫૯ દરમ્યાન કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં સરેરાશ ૭%નો વધારો થયો હતો જે યુદ્ધોત્તર પશ્ચિમ જર્મનીને બાદ કરતાં કોઈ પણ દેશ કરતાં વધુ હતો. ઉદ્યોગોના વિકાસને ગતિશીલ બનાવવા ઉદ્યોગોના માળખામાં પણ ફેરફાર કરાયો હતો અને ગૌણ ઉદ્યોગોના વિકાસ ઉપર વધુ ભાર મુકાયો તથા લઘુ ઉદ્યોગોને પણ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં જાપાનનાં ઉદ્યોગોમાં સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગનું પ્રાધાન્ય હતું. સૌ પ્રથમ ૧૯૫૬માં કાપડનું ઉત્પાદન યુદ્ધકાળથી વધ્યું હતું. હવે તેણે ધાતુ, રસાયણ અને એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગોમાં ઝડપી પ્રગતિ કરી હતી. પરિણામે મોટરો, વિદ્યુત સાધનો અને ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનોનો તે જગતનો એક મહત્વનો ઉત્પાદક દેશ બન્યો. યુદ્ધ પહેલાં જેના તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાયું ન હતું તેવાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો, કેમેરા, ફરબીન, સીવવાના સંચા જેવા ગૌણ ઉદ્યોગોનો પણ ખૂબ વિકાસ કરવામાં આવ્યો. તેલ-શુદ્ધીકરણના ક્ષેત્રે પણ સિદ્ધિઓ મેળવી. ૧૯૬૦ સુધીમાં તે જગતનો આગેવાન જહાજ બાંધનાર દેશ બન્યો. ૧૯૫૫-૫૭ દરમ્યાન જાપાને ૮૭ લાખ ટનના વહાણોનો ઓર્ડર મેળવ્યો હતો. તેનું મુખ્ય કારણ હતું તેનાં વહાણોનાં સાધનોની ગુણવત્તા, સુધારેલી ટેકનિક અને વાજબી ભાવ ઉપરાંત જાપાને વિદેશી આયાતો ઘટાડી નવી પદ્ધતિઓ દ્વારા ઉત્પાદન કરવાનું શરૂ કર્યું હતું જેમ કે-રેયોન કાપડ માટેનું પદ્ધતિ સ્વદેશી કાચા માલમાંથી તે બનાવવા લાગ્યું હતું. નાઈટ્રોજન ખાતર માટે પહેલા મંચુરિયામાંથી સોયાબીનના બોળની આયાત કરાતી. તેના બદલે હવે તેણે સિન્થેટિક એમોનિયમ સલ્ફેટ બનાવ્યું. નાનામાં નાની વસ્તુથી લઈને મોટામાં મોટા યંત્ર જેવી વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં જાપાને ઝડપી વિકાસ કરી જગતને આશ્ચર્યમાં નાખી દીધું. આધુનિક ઉદ્યોગનું એવું કોઈ પાસું ન હતું જેમાં જાપાને પગ પેસારો ન કર્યો હોય.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીનાં ૩૫ વર્ષોમાં જાપાન માત્ર એશિયાનું જ નહિ પરંતુ જગતનું એક મહાન ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર બની ગયું છે. વળી તેના ઉદ્યોગોના ઉત્પાદને એક એવી છાપ ઊભી કરી છે કે ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ તે સારી કક્ષાના છે. તેથી અમેરિકા જેવા મહાન ઔદ્યોગિક દેશને પણ જાપાની વસ્તુઓની હરીફાઈમાં ઊભા રહેવા ઘણી મહેનત લેવી પડે છે. જગતના મોટા ભાગના દેશોમાં

જાપાનની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓની માંગ રહે છે. ઘણા દેશોમાં તેની આયાત ઉપર નિયંત્રણો હોવા છતાં તે દાણચોરીથી ઘુસાડવામાં આવે છે અને પછી વધુ મોંઘા ભાવે વેચાય છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધના વિનાશ પછી જાપાને ભાંગી ગયેલા અર્થતંત્રને વ્યવસ્થિત કરી પોતાનું જે ઝડપી પુનઃનિર્માણ કર્યું છે તે અદેખર અનુકરણીય અને પ્રશંસનીય છે.

સંદર્ભો

૧. Encyclopaedia Britannica-Vol. XII, P. 893. ૧૯૬૧માં જાપાનની વસતી ૯.૩ કરોડ હતી.
૨. Fitzgerald, C.P.-A Concise History of East Asia, Penguin Books, 1966, P. 209.
૩. Ibid, p. 214
૪. Allen, G.C.-A Short Economic History of Modern Japan. Unwin University Books, London, 8th Impression, 1966 P. 33
૫. Ibid, P. 34.

૬. વિદ્યાલંકાર, સત્યકેતુ-આધુનિક એશિયાકા ઇતિહાસ, સરસ્વતી સદન, મસૂરી, ૧૯૬૧, પૃ. ૧૦૩.
૭. Latourette K. S.-A Short History of Japan, Macmillan, New York, P. 133.
૮. વિદ્યાલંકાર સત્યકેતુ-પૂર્વોક્ત પુસ્તક, પૃ. ૧૦૨.
૯. નહેરુ, જવાહરલાલ-જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૬ પૃ. ૫૩૮-૩૯.
૧૦. એજન, પૃ. ૫૪૧.
૧૧. Fitzgerald-op. cit. P. 207.
૧૨. Allen G.C.- op. cit. P. 170.

MANILAL MOHANLAL PAREKH

Licenced Clearing Agent
Clearing, Forwarding And Warehousing Agent

Godown :

66. Motisha Lane, (Love Lane),
Mazgaon, [Byculla]
BOMBAY - 10

Office : 328532

97, Kazi Sayed Street.
Amar Chamber, 2nd Floor.
BOMBAY - 3

અનુમોદન

શ્રીકૃષ્ણના મોટાભાઈ બલભદ્રજી રૂપ રૂપના ભંડાર હતા. એક વાર રૂપનો અનર્થ નિહાળી, પાપી રૂપ ઉપર તિરસ્કાર લાવી, તે મુનિ થઈ જંગલમાં વિહરવા લાગ્યા.

આ જંગલમાં એક હરણુ ફરે. એ બલભદ્રજીનું હેવાયું થઈ ગયું. મુનિ ધ્યાનમાં બેસે, તો એ પાસે બેસે; ભિક્ષાએ જાય તો સાથે જાય.

વનમાં ભિક્ષા મળવી મુશ્કેલ. એમાય ચોમાસાના દિવસો આવ્યા. સાત દિવસની વરસાદની હેલી. મુનિ સાત દિવસથી ક્ષુધા સહીને બેઠા હતા. અબોલ હરણું પરિસ્થિતિ પારખી ગયું હતું.

એકાએક આજે ઉઘાડ નીકળ્યો. ને સાથે એક વટેમાર્ગી વડ નીચે લાતું ખાવા બેઠો. હરણાએ એ જોયું ને કૂદતું-નાચતું મુનિના વચ્ચેનો છોડો મોંમાં લઈ મુનિને ત્યાં ખેંચી લાવ્યું. એની આંખોમાં આનંદ હતો.

વટેમાર્ગીએ અણુધાર્યા પવિત્ર અતિથિને આવેલા જોઈ હર્ષથી ભિક્ષા આપવા હાથ લાંબાવ્યો, મુનિએ પાત્ર લાંબાવ્યું : હરણાએ આનંદ ઠેક દીધી, ને વીજળી આકાશમાંથી કડોડાટ સાથે તૂટી પડી. ત્રણે જીવ અવસાન પામ્યા. લેનાર ને અનુમોદન કરનાર ત્રણે તરી ગયા.

ધન્ય ઘડી ! ધન્ય વેળા !

“ વિશ્વની અસ્મિતા ”

અંથ પ્રકાશનના મંગલ અવસરે

અમારી હાર્દિક શુભેચ્છાઓ.....

કૃષ્ણ ઓઈલ મિલ્સ

કુંગર (૩૬૪૫૫૫)

ફોન :— ૨૫-૨૬

ફોન ઓફિસ : ૨૨૧૧

ઘર : ૨૬૧૧

શુભેચ્છા પાઠવે છે

જયહિંદ કલે વર્કસ

કલેની રીફાઈન પ્રોસેસ આધુનિક ઢબથી
સુપીરીઅર કવોલિટીના J. C. W. માર્કના
મેંગ્લોર પેટર્ન ફ્રીંગ ટાઈલ્સ મેન્યુફેક્ચરર્સ

ગણદેવી રોડ

બીલીમોરા (જિ. વલસાડ)

સંદર્ભઅંથ યોજનાને હાર્દિક શુભેચ્છાઓ

ફોન નં ૩૧

મે. સુંદરજી દુર્લભજી શાહ

રાસ

ફોન નં ૪૫

શા અમીચંદ સુંદરજી

કઠાણા સ્ટેશન

ફોન નં ૩૪૮

મે. વિરેન્દ્રકુમાર મનહરલાલની કું.

મહા ભાગેલી ગંજ

બ્લોક નં - ૫૦

બોરસદ

શા બળવંતલાલ વૃજલાલ

સૈજપુર

સંસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ

— શ્રી મોહનભાઈ વી. મેઘાણી

સામ્રાજ્યવાદી પ્રવૃત્તિનાં મૂળ પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસ-માંથી ખોળી શકાય છે. ઇજિપ્ત, એજિપ્તોનિયા, ચીન વગેરેના રાજવીઓ સામ્રાજ્યવાદી હતા. અન્ય પ્રજાઓ ઉપર આક્રમણ કરીને પોતાને અધીન કરાતી. ભૂમધ્ય-કાંઠાના ફિનિશિયનો સંસ્થાનવાદીઓ હતા અને ગ્રીક સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં તો તેમનાં સંસ્થાનવાદી કાળો સવિશેષ છે. પ્રાચીન રોમન સમ્રાટોએ ગુલામો અને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે સત્તાવિસ્તાર કરેલો. આર્થિક લાભ મેળવવા ભારતીયો અગ્નિ એશિયાના પ્રદેશોમાં પહોંચેલા અને ત્યાં સામ્રાજ્યો પણ ઊભાં કરેલાં. સિલોન, હિંદીચીન, જાવા વગેરે તેનાં ઉદાહરણો છે. આધુનિક સામ્રાજ્ય આસ કરીને યુરોપીય પ્રજાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પ્રાચીન યુગને અંતે યુરોપ તેની લશ્કરી શિથિલતાને લઈને અન્ય પ્રજાઓની સામ્રાજ્યવાદી પ્રવૃત્તિનો લોગ બનેલો; પરંતુ ઈ.સ.ની પંદરમી-સોળમી સદી દરમિયાન ભૌગોલિક શોધખોળ, નવજાગૃતિ અને ધર્મસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓને લઈને ચિત્ર બદલાયું. યુરોપના વિશ્વસત્તા તરીકેના ઉદયની શરૂઆત થઈ. ઈ.સ. ૧૪૫૩માં તુર્કી સરહાર મહમ્મદ-૨એ કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ અને એશિયા-માઈનર પર સત્તા સ્થાપ્યા પછી પૂર્વના વેપારનાં દ્વાર ઉઘાડવા કેટલીક યુરોપીય પ્રજાઓ બહાર આવી. તેમને ઇટાલી અને જર્મન નગરોદ્ પૂર્વ સાથેના વેપારમાં મધ્યસ્થીપણું ખૂંચવા લાગેલું. પૂર્વની મોજશોખની ચીજો મેળવવા પૂર્વના દેશો સાથે સીધો જ સંપર્ક સાધવા તેઓ તત્પર બન્યા. વેપારવૃદ્ધિથી કિંમતી ધાતુની તેમને ખેંચ પણ હતી. વળી યુરોપના વૈભવી રાજવીઓ દર-બારનો લલકો જાળવી રાખવા અને યુરોપીય દેશો સાથે ખેલાતાં આંતરિક યુદ્ધો માટે સૈનિકો નિભાવવા પણ આવી કિંમતી ધાતુની જરૂર હતી જ. ધર્મપ્રચારની એક નવી ભૂખ ઊઘડેલી. આ બધાં યુરોપને પૂર્વમાં ધકેલનાર પરિબળો હતાં. સોળમી સદીથી માંડીને ઓગ-ણીસમી સદી સુધીનો સમય યુરોપના એશિયા-આફ્રિકા સાથેના વધતા જતા સંપર્કનો સમય છે. યુરોપ ધીરે ધીરે એશિયા-આફ્રિકાની વિરાટ પીઠ ઉપર સવાર થતો ગયો.

એક બાબત અહીં એ પણ ધ્યાન ખેંચે છે કે તે કાળે પણ શરૂઆતમાં વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ વધેલાં યુરોપીય રાષ્ટ્રો પૂર્વમાં ન ગયાં પરંતુ જેઓ વેપારમાં પછાત હતાં અને ઘર આંગણે જેમને કિંમતી ધાતુના ખાણોનો અભાવ હતો તેઓ તેની પ્રાપ્તિ અર્થે નવા જળમાર્ગો પૂર્વમાં પહોંચ્યાં; જેમાં પોર્ટુગાલ, સ્પેન, બ્રિટન, ફ્રાન્સ વગેરેને ગણાવી શકાય. તેઓ વેપારમાં પછાત અને ખેતીપ્રધાન હતાં જ્યારે ઇટાલીનાં નગરો પાસે તો ત્યારે પણ પૂર્વના યુરોપીય વેપારનો ઇન્કારો હતો અને પૂર્વના વેપારમાં મધ્યસ્થી હોવાથી કિંમતી ધાતુની ખોટ નહોતી અને જર્મન નગરોના ‘હાન્સેટિક-સંઘ’ને પણ બહાર જવાની જરૂર નહીં. તેમને ખાણો હતી અને વેપાર પણ. ‘ઈમ્પિરિયાલીઝમ એન્ડ વર્લ્ડ પોલિટિક્સ’ના લેખક શ્રી થોમસ પાર્કર મુન આ અંગેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર આપે છે—“શા માટે નવી ખાણો અને કિંમતી ધાતુઓના ભૂખ્યા પશ્ચિમ યુરોપના રાજ્યો સાહસમાં અંપલાવતા? શા માટે મહાન શોધસફરીઓએ ખૂબ જ આતુરતાપૂર્વક સોનાચાંદી માટે તપાસ કરી? જો કેઈ એકાદ પશ્ચિમ યુરોપીય રાષ્ટ્ર એશિયા તરફનો નવો માર્ગ કેઈ ઉઘાડી શકે અને પૂર્વ સાથે સીધો જ વેપારી સંપર્ક સ્થાપી શકે તો જર્મની અને ઇટાલીના મધ્યસ્થીઓને વધારે પડતી આપવી પડતી કિંમતમાંથી જ માત્ર બચી ન શકાય પરંતુ પોતાનો માલ વેચીને સંપત્તિ એકત્રિત કરવાની આશા પણ રાખી શકાય.”

૧૯મી સદીના મધ્યભાગ સુધીની યુરોપીય રાષ્ટ્રોની સંસ્થાનવાદી-સામ્રાજ્યવાદી પ્રવૃત્તિને વેપારવાદ Mercan-tilism ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાક વિચારકો સામ્રાજ્યવાદને સંસ્થાનવાદનું વિકસિત રૂપ માને છે. યુગે યુગે સામ્રાજ્યવાદના બાહ્ય સ્વરૂપમાં ફેરફારો થયા છે; પરંતુ તેનું અંતઃતત્ત્વ એનું એ જ રહ્યું છે જ્યારે વર્તમાન જગતમાં અન્ય પ્રજાઓને અધીન બનાવવી કે લશ્કરી વિજયો મેળવીને સત્તા સ્થાપવી એ વીતી ચૂકેલી બાબત બને છે ત્યારે પણ એક ચા બીજે સ્વરૂપે સામ્રા-જ્યવાદનું અસ્તિત્વ તો છે જ. કેઈ એક પછાત અને

ગરીબ દેશને આર્થિક સહાય આપીને તેને ઉપકારવશ બનાવી દર્ધને પોતાના વર્તુલમાં સામેલ કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ સામાન્યવાદનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જ કહી શકાય.

વેપારવાદી પ્રવૃત્તિમાં સૌ પ્રથમ તો પોર્ટુગાલ અને સ્પેન જ બેડાયાં. તેમનો શરૂઆતનો હેતુ પણ સંસ્થાનો મેળવવાનો નહોતો, માત્ર વેપારી નફો મેળવવો એ જ ખ્યાલ હતો. ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝો) આફ્રિકાના કાંઠે, હિંદી મહાસાગરના કાંઠે, ઇરાની અખાત પાસે, ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ, બ્રાઝિલ, કેંગો પહોંચી ગયેલા. ફિરંગીઓને શરૂઆતમાં મસાલાના વેપારથી એક અઢાજ પ્રમાણે પ્રતિ વર્ષ ૭૩ લાખનો ચોખ્ખો નફો મળતો. ડચો, અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો લિસ્બનથી મસાલા ખરીદતા, જ્યારે સ્પેનિશો અમેરિકામાં મેક્સિકો ને પેરુ ગયેલા. એક અઢાજ પ્રમાણે ઇ.સ. ૧૪૯૩ થી ૧૬૪૦ સુધીમાં સ્પેને અહીંથી ૮૭૫ ટન સોનું અને ૪૫૭૨૦ ટન ચાંદી મેળવ્યાં.

ફિરંગીઓનો વેપારી લાલ અને સ્પેનની ધાતુપ્રાપ્તિએ યુરોપના અન્ય દેશોને ઉત્તેજિત કર્યા. પરિણામે વેપારી હરીફાઈનું તત્ત્વ દાખલ થયું અને પોતાની માલિકીનાં સંસ્થાનો ઊભાં કરવાની પ્રવૃત્તિ વધારે પ્રબળ બની. આફ્રિકા અને એશિયામાં રાજનૈતિક પછાતતા, આધુનિક વેપારી પ્રવૃત્તિનો અભાવ, આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો અભાવ અને સામાજિક પછાતતા હતાં. યુરોપીય પ્રબલ્યોને અહીં પગ સૂકવાનું વધુ સરળ બન્યું. શ્રી કનિંગહામ લખે છે તેમ, “૧૫મી સદીના મધ્યભાગથી ૧૮મી સદીના અંત સુધીનો યુરોપ અને દુનિયાનો સામાન્ય ઇતિહાસ એ પશ્ચિમ યુરોપનાં વેપારી હરીફ રાજ્યોના ઉદ્ભવ, વિકાસ અને પતનની કથાથી સભર છે.” ધીરે ધીરે અન્ય રાજ્યો વેપારી હરીફાઈમાં બેડાતાં વેપારવાદી હરીફાઈ ખૂબ જ વધી. ડચોએ પૂર્વના મસાલાના વેપારનો ઇબરો મેળવ્યો. ફિરંગીઓનાં મથકો પણ તેમણે છીનવી લીધાં. અન્ય દેશોમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ થતાં ઉત્પાદન વૃદ્ધિ થઈ અને તેઓ સંસ્થાનો મેળવવા હરીફાઈમાં પ્રવેશ્યા. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર માટે વેપારવાદ એ એક અનિવાર્ય રાષ્ટ્રીય નીતિ બની ગયો. ફ્રાન્સનો રીશલુ માનતો કે ફ્રાન્સને માટે ઉદ્યોગોનો વિકાસ, નૌકાશક્તિ અને સાંસ્થાનિક સામાજ્ય જરૂરી છે. ડચ લોકોના લાલદાથી મસાલાના વેપારની તેને ઈર્ષા આવતી. ૧૭મી સદીમાં પ્રશિયા, ડેન્માર્ક, સ્વીડન, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ એ બધાંએ વેપારવાદની હરીફા-

ઈમાં ઝંપલાવ્યું અને સંસ્થાનો મેળવવા પ્રયાસો શરૂ કરી દીધા. બધાએ વહાણવાટું, ઔદ્યોગિક વિકાસ ને નિકાસી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. પરિણામે ૧૭મી સદીમાં સાંસ્થાનિક વેપારવાદ એટલો બધો વ્યાપક બની ગયો અને ૧૮મી સદીમાં એટલો નોંધપાત્ર રીતે પ્રકાશમાં આવ્યો કે હવે તેને એક ખોટા ખ્યાલ તરીકે અવગણી શકાય નહીં.

આ ‘વેપારવાદ’ શું છે તે પણ બાણુવું જરૂરી છે. શ્રી થોમસ પાર્કર મૂન તેની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે, “ઉદ્યોગો, નિકાસ, સંસ્થાનો, વહાણવાટું વગેરેને પ્રોત્સાહિત કરતી મેનફેક્ટીન, રીશલુ, ડવીટ, થોમસામન, રાલે, સરજેશુઆ ચાર્લ્ડસ અને બીજાનાં લખાણોમાં રજૂ થયેલી અને લૂઈ-૧૪ના મંત્રી કેલ્મર્ટ દ્વારા કહાય સૌથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે અમલમાં મુકાયેલી આ નીતિ ‘કેલ્મર્ટ-વાદ’ અથવા સામાન્ય રીતે વધારે તો વેપારવાદ તરીકે બાણીતી બની છે.” યુરોપના દેશોની આર્થિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થિતિ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ ઘડાયેલું. ૧૮મી સદીમાં વેપારવૃદ્ધિ થતાં માત્ર વેપારી મથકોને સ્થાને અધિકાર સ્થાપવાની શરૂઆત થઈ. પોતાનું સુરક્ષિત બજાર ઊભું કરવા બધા દેશો પ્રયત્નશીલ બન્યા. પ્રથમ તો બધાંની નીતિ માત્ર વેપારની જ હતી પરંતુ આફ્રિકા એશિયાના પછાત વિસ્તારોની નબળી રાજકીય સ્થિતિને લાલ લઈને અધિકાર સ્થાપવાનું વલણ થયું. પોતાની માલિકીનાં સંસ્થાનો ઊભાં કરીને બધાંએ એક નવીન વેપારી-પદ્ધતિ (Mercantile system) વિકસાવી તેનાં બે સ્વરૂપો હતાં-સંસ્થાનવૃદ્ધિ કરવી અને પૂર્વ સાથે વેપાર ખેડવો. સંસ્થાનોને બેઠતી વસ્તુઓ તેઓ માતૃદેશ પાસેથી ખરીદે જેનો લાવ ઊંચો હોય અને કાચો માલ માતૃદેશને જ વેચે જેનો લાવ નીચો હોય. આમ સંસ્થાનો સંસ્થાનવાદી સત્તાઓની આર્થિક લુંટનાં સાધનો બન્યાં. યુરોપ માટે આ પ્રથમ અનુભવ હતો. એકહથ્થુ સત્તા અને આવો આર્થિક લાલ પહેલાં કદી પણ યુરોપ માટે નહોતો ઉદ્ભવ્યો. યુરોપીઅન દેશો માટે, ‘પોતાના આર્થિક લાલ માટે આયાતનિકાસ બંનેમાં ઇબરો સજવો, નફાનો ઊંચો દર બાળવી રાખવા સંસ્થાનો સાથે વેપારી રોકાણ કરવું, સંસ્થાનોની કુદરતી સંપત્તિ અને મજૂરોનું શોષણ કરવું; તે માટે સંધિઓ કરવી, બંધવસ્થાતંત્ર ઊભું કરવું અને લાલ મળતા રહે ત્યાં સુધી આ રમત રમ્યા કરવી” સામાન્ય બની ગયું.

આ ‘વેપારવાદ’ની ઇમારત ૧૯મી સદીના મધ્યભાગ સુધીમાં તૂટી પડી. વેપારવાદને ટકાવી રાખનાર તેના તેના પાયામાં ત્રણ મહત્વનાં પરિબળો હતાં.—૧. યુરોપના નિરંકુશ ને આપખુદ રાજ્યો. ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, ડેન્માર્ક, સ્પેન, પ્રશિયા, સ્વીડન વગેરેના મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજ્યોને સતત ચાલતાં યુદ્ધો માટે ધન અને સૈનિકોની જરૂર હતી જે બંને આ વેપારવાદથી પ્રાપ્ત થઈ જતાં. ૨. ધર્મ-પ્રચારનો ઉત્સાહ. શરૂઆતમાં સંસ્થાનો મેળવવા પાછળ ત્યાં ધર્મપ્રચાર કરવાનો પણ પ્રબળ હેતુ હતો. ‘ધાર્મિક રાજ્ય’ ઊભું કરવાની ઇચ્છા હતી. ૩. આર્થિક : આર્થિક લાભ મુખ્ય હતો. સોનાની લોલુપતા સ્વાભાવિક હતી. વહાણોના બાંધકામથી અને જળમાર્ગો શોધતાં વેપાર વધેલો. ઉત્પાદનવૃદ્ધિ ત્યાં સુધી થઈ જ્યાં સુધી ઘર-આંગણનાં બજારો ભરાઈ ગયાં. યુરોપનાં બજારો પણ બધાંએ જકાતી-દીવાલો ઊભી કરતાં મર્યાદિત બની ગયાં; પરિણામે રાષ્ટ્રો સંસ્થાનો મેળવવા તરફ વળેલા જેથી કોઈ જ અડચણ વગર ખરીદવેચાણ કરી શકાય. આ ત્રણેય સ્થિતિમાં પરિવર્તન આવતાં કહેવાતી ‘જૂની સાંસ્થાનિક પદ્ધતિ’ નષ્ટ થઈ.

યુરોપમાં અમેરિકન અને ફ્રેન્ચ ક્રાંતિઓને લઈને બંધારણીય સરકારો, લોકશાહી, રાષ્ટ્રીય રાજ્યોનો ઉદ્ભવ થયો. લઘુ રાજશાહી ગઈ. ધર્મપ્રચારનો ઉત્સાહ ધીરે ધીરે મંદ પડી ગયો. તેનું સ્થાન નવા વિચારોએ લીધું. સોનાચાંદીની લોલુપતા પણ પહેલાંની સરખામણીમાં ઘટી ગઈ. હવે ટ્રાપિકલ પ્રદેશોની પેદાશો—રબર, લાકડું, ચોખા, કેપરાં, કપાસ વગેરે—ની માગ વધી. એક અન્ય પરિબળ યુરોપમાં ઊભું થયું તે છે ‘મુક્ત વેપારનીતિ.’ સંસ્થાનત્યાગથી જ લાભ થશે એ વિચારોનો પ્રચાર થયો. અર્થશાસ્ત્રીઓ, વિચારકોએ આ નીતિની હિમાયત કરી. એડમ સ્મિથે કહ્યું, “ઉદ્યોગોને કુદરતી રીતે વધવા દો. વેપારી સ્વાતંત્ર્યમાં હસ્તક્ષેપ એ આર્થિક દષ્ટિએ નુકસાનકારક છે. કુદરતી સાંસ્થાનિક વેપાર જ ફાયદાકારક છે. ઇબરો નુકસાન લાવશે.” રિચાર્ડ કોલ્ડને પણ “સંસ્થાનવાદ લોકોને છેતરવા અને લૂંટવાનું કાયમી કાવતરું છે.” એમ કહી તેની નિંદા કરી. માલ્થસ, રિકાર્ડો, જેમ્સમિલ, ટર્ગોએ પણ આમ જ કહ્યું. ટર્ગોએ તો એમ પણ જણાવ્યું કે, “સંસ્થાનો એવાં કૃષો છે જે પાકતાં સુધી ઝાડને વળગી રહે છે.” ગ્લેડસ્ટને કહ્યું, “સંસ્થાનો તેના વિકાસના એ તબક્કા સુધી વિકસે છે જ્યાં માતૃ-

દેશથી ભુદા પકવાનું અનિવાર્ય બને છે.” સંસ્થાનોમાં થયેલ બળવાઓએ આ બાબતને સાબિત કરી. બાદ રીતે લઘુ દેખાતી ૧૮મી સદીની જૂની સાંસ્થાનિક ઇમારત સરતી રેતી ઉપર બંધાયેલી હતી.

૧૯મી સદીની પ્રથમ પચીસી સુધીમાં ચાર સાંસ્થાનિક સામ્રાજ્યો—ઈ.સ. ૧૭૬૩થી ૧૮૨૩ સુધીમાં—તૂટી પડ્યાં. ફ્રાન્સનું સાંસ્થાનિક સામ્રાજ્ય ગયું, બ્રિટનનાં અમેરિકાનાં ૧૩ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં, ૧૮૨૫ સુધી સ્પેન દક્ષિણ અમેરિકામાંથી નીકળી ગયું. ૧૮૨૨માં પોર્ટુગાલના હાથમાંથી બ્રાઝિલ ગયું. ઉપરાંત ૧૯મી સદીના મધ્યભાગ સુધીમાં કેનેડા, ન્યુ સાઉથ વેલ્સ, દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિયા, વિક્ટોરિયા ને તાસ્માનિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, કેપ કોલોની, ક્વીનલેન્ડ વગેરેએ સ્વશાસન મેળવી લીધું. ઈ.સ. ૧૮૨૦-૧૮૭૦ સુધીનો સમયગાળો ઔપન-વેશિક ઉદાસીનતાનો છે. મુક્ત વેપાર અને અહસ્તક્ષેપનો તે સમય રહ્યો પછી બધા દેશો નવીન પરિસ્થિતિને લઈને ‘નવ સામ્રાજ્યવાદ’ (Neo-Imperialism) તરફ વળ્યા.

ઈ.સ. ૧૮૭૦ થી આધુનિક સામ્રાજ્યવાદના હરી-ફાઈના યુગમાં યુરોપીય દેશો પ્રવેશ્યા, જે આજદિન સુધી ચાલુ છે. ૧૯મી સદીની પ્રથમ ત્રણ પચીસી દરમિયાન ઇંગ્લેંડનું સાંસ્થાનિક ટકેલું જ્યારે સ્પેન, પોર્ટુગાલ, હોલેન્ડ અને ફ્રાન્સનાં સંસ્થાનો નીકળી ગયેલાં. ત્યારે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પણ ઇંગ્લેંડમાં થયેલી. એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ઉદ્યોગ-વેપારમાં ઇંગ્લેન્ડની સ્થિતિ લિલીપુટમાં શુદ્ધીવર જેવી હતી. દુનિયાનું અર્ધું લોખંડ તે ગાળતું ને દુનિયાનું અર્ધું કાપડ ત્યાં વણાતું. ૧૮૭૦ પછી અન્ય દેશોમાં પણ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થતાં નવીન આર્થિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. વધારાનું ઉત્પાદન વેચવા, વધારાની મૂડીનું રોકાણ કરવા બધા જ બહાર આગ્યા. ટ્રાપિકલ પ્રદેશોની પેદાશોની બધાને જરૂર હતી. વધારાની વસ્તીને રથળાંતર કરીને ઘર આંગણ આર્થિક ભારણ ઓછું કરવા બધા ઇચ્છતા. વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનોમાં થયેલાં ક્રાંતિકારી ફેરફારોએ પ્રવૃત્તિને વેગવાન બનાવી. વળી આ જ સમયે વેપારી હરીફાઈમાં કેટલાંક નવાં રાષ્ટ્રો પ્રવેશ્યાં. ઇટાલી અને જર્મની ૧૮૭૦ પછી સ્વતંત્ર થયાં ને નવાં પ્રવેશ્યાં. આ જ સમયગાળામાં જાપાન વિદેશીઓની પકડમાંથી છટકી પ્રગતિ કરીને એક સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્ર તરીકે બહાર

આંબુ. પરિણામે હરીફાઈ વધારે સૂક્ષ્મ બની. સામ્રાજ્યોના સંરક્ષણનો પ્રશ્ન પણ મહત્વનો બન્યો. ફ્રાન્સના રાજનીતિજ્ઞોએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું, ‘સંસ્થાનો સ્થાપનાં ફ્રાન્સ માટે જીવન મરણનો પ્રશ્ન છે. પ્રશ્ન નજીકના ભવિષ્યનો નથી પણ આવતાં ૫૦-૧૦૦ વર્ષના આપણા દેશના ભવિષ્યનો છે. જર્મનીએ બિસ્માર્કના નેતૃત્વમાં કિયાશીલ સંસ્થાનવાદી નીતિ અપનાવી. ઇટાલી પાસે સંસ્થાનો નહીં તેથી આફ્રિકા તરફ વળ્યું. બેલ્જિયમનો લિયોપોલ્ડ પણ કોંગોમાં સક્રિય બન્યો. જાપાન ચીનમાં વિસ્તરવા પ્રયત્નશીલ બન્યું. રશિયા બાલ્કન વિસ્તારમાં સક્રિય બન્યું. જ્યારે સ્પેન, પોર્ટુગાલ, નેધરલેન્ડ અને ડેન્માર્ક જેવાં ઓછી મૂડીવાળાં રાજ્યો હરીફાઈમાં ન આવ્યાં પણ જૂનાં સંસ્થાનો જ ટકાવી રાખ્યાં.

ઈ.સ. ૧૮૭૦-૧૯૦૩ સુધીનો સમયગાળો સામ્રાજ્યવાદના મહાન વિકાસનો ગાળો છે. આ સમય લડાયેલાં યુદ્ધો, ઉત્પન્ન થયેલી કટોકટીઓ, થયેલા સંધિકારારો પાછળનો હેતુ સામ્રાજ્યવાદી હતો. બધા જ સામ્રાજ્યવાદી દેશો વિશ્વરાજકારણમાં ચાલતી આ સામ્રાજ્યવાદી હરીફાઈ જીતવા તૈયાર થયેલાં. યુરોપીય સંસ્થાનવાદ નવા સ્વરૂપે પાંછો સક્રિય બન્યો. આધુનિક જગતના ઇતિહાસમાં સૌથી મહત્વની પ્રવૃત્તિ તે આ વિકસિત નવસામ્રાજ્યવાદ છે. આ પ્રવૃત્તિને ‘સામ્રાજ્યવાદ’ નામ પણ ૧૬મી સદીમાં જ મળ્યું.

‘સામ્રાજ્ય’ (Empire) ‘અને સામ્રાજ્યવાદ’ (Imperialism) શબ્દો આપણને રોમનો પાસેથી મળ્યા છે. તેનો શબ્દાર્થ જોતાં આધુનિક જગતમાં ચાલેલી આ મહાન પ્રવૃત્તિને સમજવી શકાય તેમ નથી કારણ કે શબ્દાર્થ તો અન્ય પ્રજાઓ ઉપરના પાશવી આધિપત્યનું સૂચન કરે છે. રોમનોની પ્રવૃત્તિ એ માટે જાણીતી હતી. યુદ્ધ, જંગાલિયત, શોષણ, ચાતના, તિરસ્કાર, અવનતિને સામ્રાજ્યવાદી પ્રવૃત્તિ સાથે જોડી શકાય. પછાત પ્રજાઓ ઉપર પાશવી રીતે, બળપૂર્વક સત્તા ઠોકી બેસાડવી તે આંતરરાષ્ટ્રીય નૈતિકતાની વિરુદ્ધ છે. છતાં અન્ય પ્રજાઓ ઉપર રાજકીય, આર્થિક સામાજિક યા ધાર્મિક આધિપત્ય સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિને માટે અન્ય શબ્દપ્રયોગ પણ નથી. પરિણામે સામ્રાજ્યવાદીઓ આ શબ્દ પ્રયોજીને તેનો બચાવ કરતા આવ્યા છે.

‘સામ્રાજ્યવાદ’ શબ્દપ્રયોગ યુરોપમાં સૌ પ્રથમ ૧૮૩૦માં ફ્રાન્સના વિચારકોએ વાપર્યો. નેપોલિયનના

સામ્રાજ્યના ભાગને માટે ‘Imperialist’ શબ્દ વપરાયેલો પરંતુ ૧૮૪૮ પહેલાં જ સામ્રાજ્યવાદ શબ્દ લઈ નેપોલિયનના સીઝરના જેવા દાવાઓની નિંદા કરવા માટે વપરાવા લાગેલો. નેપોલિયનના વિરોધીઓએ અને અંગ્રેજોએ પણ તેનો નિંદાત્મકરૂપે ઉલ્લેખ કર્યો. ૧૮૭૦માં ખ્રિસ્તના ડિઝરાયલીના વિરોધીઓએ તેની નિંદા કરવા માટે તે વાપર્યો પરંતુ ત્યાર પછી ‘સામ્રાજ્યવાદ’ શબ્દનો બચાવ કરવાનું વલણ ખ્રિસ્તના વિચારકોએ જ અપનાવ્યું. ડિલ્કે, કિપ્લીંગ અને લુગાર્ડ તેમાં નોંધપાત્ર હતા. ખ્રિસ્ત, તેની દરિયાપારની વસાહતો અને ભારતના ‘શાહી સમવાયતંત્ર’ માટે ઇંગ્લેન્ડના વિસ્તરણ દ્વારા ‘મહાન ખ્રિસ્ત’ની સ્થાપનાની પ્રવૃત્તિ માટે ‘સામ્રાજ્યવાદ’ શબ્દ ડિલ્કેએ વાપર્યો. કિપ્લીંગે સામ્રાજ્યવાદ એટલે “ગોરાઓની જવાબદારી” કહીને તેનો બચાવ કર્યો જ્યારે લુગાર્ડે એમ કહીને તેનો બચાવ કર્યો કે તે દ્વારા પછાત પ્રજાને સંસ્કૃતિ-પ્રદાન થાય છે અને તેમના પ્રદેશો જગતના કલ્યાણ માટે ખુલ્લા થાય છે. આમ સામ્રાજ્યવાદ શબ્દ જે શરૂમાં નિંદાત્મક અર્થમાં વપરાતો તે ધીરે ધીરે ખ્રિસ્તને પોતાની સંસ્થાનવાદી પ્રવૃત્તિના બચાવ માટે પ્રયોજ્યો. અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ચાલતી શોષણની આ મહાન પ્રવૃત્તિનો બધા જ સામ્રાજ્યવાદીઓએ બચાવ કર્યો. એવો પણ વિચાર રજૂ થયો કે કેટલીય પ્રજાઓ સદીઓથી સંપૂર્ણ જંગલી છે તેમને આગળ આવવા સુધરેલી પ્રજાના સંપર્કમાં આવવું જરૂરી. બળપૂર્વક પણ તેમની ઉપર સત્તા સ્થપાય તો તે ન્યાયી છે. કેટલીક પ્રજાઓ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આગળ વધેલી પરંતુ સામાજિક રીતે, રાજકીય રીતે અસંગઠિત હોય તો પણ તેમની ઉપર તેમને વ્યવસ્થિત કરવા સત્તા સ્થપાય તે પણ ન્યાયી છે. આમ યુરોપિયનો દ્વારા પછાત પ્રજાઓ ઉપરના અન્યાયી સત્તાવિસ્તારને રૂપાળા શબ્દો દ્વારા ન્યાયી ઠેરવવા પ્રયાસો થયા.

આધુનિક સામ્રાજ્યવાદની કોઈ સર્વસંમત વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. સત્તાવિસ્તારનો ઉદ્દેશ અને કયા પ્રકારની સત્તાનો વિસ્તાર કરાય છે તે પાસાંઓને ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ જોકે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સામ્રાજ્યવાદનાં વળતાં પાણી થયાં અને પહેલાંના લગભગ બધાં જ સાંસ્થાનિક સામ્રાજ્યો પૂર્ણ સ્વતંત્ર બન્યાં છે. કયાં તો સ્વશાસિત બન્યાં છે. પ્રાદેશિક સત્તા સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ હવે વીતી ચૂકેલી બાબતબની છે. એટલે સામ્રાજ્ય-

વાદ વિષેના પહેલાંના ખ્યાલો બદલાયા છે. હવે સીમાપાર કરાયેલું વિસ્તરણ કે મેળવાયેલો ભૂમિવિસ્તાર કે આર્થિક સાધનો હસ્તગત કરી લેવાની બાબત સામ્રાજ્યવાદની બ્યાબ્યામાં નથી આવતી. છતાં સામ્રાજ્યવાદ સંપૂર્ણ નષ્ટ થયો છે એમ કહેવું વધારે પડતું ગણાશે. આર્થિક યા લશ્કરી મદદ કરીને વિકસી રહેલાં રાષ્ટ્રોને પોતાના વર્તુલમાં લેવાની પ્રવૃત્તિ વિશ્વની શક્તિશાળી સત્તાઓ કરી રહેલી છે. આ સામ્રાજ્યવાદનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જ છે. શ્રી રેમન્ડ બુએલે કહ્યું છે તેમ, “એક સરકારે બીજી સરકાર પાસે મૂકેલી દરેક ગેરવાજબી માગણી અને દરેક આક્રમક યુદ્ધ સામ્રાજ્યવાદી કહી શકાય.” વીસમી સદીના રાજકીય ચિંતકોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ‘સામ્રાજ્યવાદ’નું અર્થઘટન કર્યું છે તેનો અભ્યાસ કરતાં કેટલાંક તારણો કરી શકાય તેમ છે - સામ્રાજ્યવાદમાં

આર્થિક હેતુ પ્રબળ હોઈ શકે અને બિનઆર્થિક હેતુ માટે પ્રજા સામ્રાજ્યવાદ સ્થાપી શકાય. વિશાળ પ્રદેશ જ હોવો જોઈએ એ પણ મહત્વનું નથી. ૧૯ મી સદીમાં ચીનમાં તો માત્ર આર્થિક સામ્રાજ્યવાદ જ હતો. પ્રાદેશિક સત્તા વિસ્તારનો કોઈએ પ્રયત્ન નહીં કરેલો. સામ્રાજ્યવાદમાં બિનનિર્ભરતા પણ જરૂરી નથી. સામ્રાજ્યવાદનો હેતુ શોષણ હોઈ શકે યા કલ્યાણ પણ હોઈ શકે. શાસિત પ્રજાની ઉન્નતિ પણ થાય ને વિકાસને રૂંધવામાં પણ આવે. આમ આ રાજકીય સિદ્ધાંતને ભૌતિક વિજ્ઞાનના કોઈ સિદ્ધાંતને જેમ સમજાવી ન શકાય. તે એક સંબંધ સૂચવે છે - એ પ્રજાઓ યા દેશો વચ્ચેનો. આજે પણ રશિયા તેને પશ્ચિમની શાહીવાદી નીતિ તરીકે જુએ છે તો સામ્રાજ્યવાદ વિરોધીઓ તેને સોવિયેતનીતિ ગણે છે અને તટસ્થો ઉપરોક્ત બંનેની નીતિ તરીકે તેને જુએ છે ●

Bibliography

1. Moon, Parker T. Imperialism and the World Politics.
2. Bonn, Moritz J. Imperialism-Encyclopedia of Social Sciences, Vol. VII.
3. Morgenthau, Hans J. Politics Among Nations.
4. Palmer, A.W. A Dictionary of Modern History-1789-1945.
5. H. Venkatasubbiah, Asia in the Modern World.
6. Panikkar K.M. Asia and the Western Dominance.
7. Winslow, E.M. The Pattern of Imperialism.
8. Nkrumah, Kwame, Neo-Imperialism.
9. Beard, Charles A., American Foreign Policy in the Making.
10. Hobson, J.A. Imperialism.
11. Buell, Raymond L. International Relations.
12. Hodges, Charles, The Background of International Relations.
13. Palmer and Perkins. International Relations.
14. Cady, John F. The Roots of French Imperialism in Eastern Asia.
15. Clark. Grover, The Balance Sheets of Imperialism: Facts and Figures on Colonies.
16. Kohn, Hans, Reflections on Colonialism.
17. Adam, Thomas R., Modern Colonialism: Institutions and Policies.
18. Crozier, Brian, Neo-Colonialism.
19. Koebner, R. and H.D. Schmidt, Imperialism.
20. Langer, William L., The Diplomacy of Imperialism.
21. Lanin, V.I. Imperialism: The Highest Stage of Capitalism.
22. Stalin, Josef, Marxism and The National and Colonial Question.
23. Townsend, Mary E., European Colonial Expansion Since 1871.
24. Schumpeter, Joseph A., Imperialism and Social Classes.

પાટણ જૈન મંડળની

યશોગાથા

પાટણ એ ભારતના પ્રાચીન અને સુપ્રસિદ્ધ શહેરોમાંનું એક છે. ગુજરાતની રાજધાનીનું મોટું શહેર હતું. પાટણના જ્ઞાન ભંડારોનો જગતના સાહિત્યમાં અમૂલ્ય ફાળો છે.

પાટણ એટલે શરતા, સત્યતા, પવિત્રતા, અને સાહસિકતાનું ધામ, પાટણને રજકણે રજકણે, ખંડેરે ખંડેરે ખંડેરે મંદિરે મંદિરે ભંડારે ભંડારે અને મૂર્તિએ મૂર્તિએ જૈન કલા અને સંસ્કૃતિનો અમર ઇતિહાસ છે.

આજથી ૮૦ વર્ષ પહેલાં પાટણના યુવાન હૃદયોને પાટણના જૈન સમાજના સમુદાયની ભાવના જાગી. સંવત ૧૯૬૬ના માગશર શુદ્ધ ૭ ને સોમવારે શ્રી પાટણ જૈન મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી.

કંપના નહિ હોય કે આ સંસ્કારી ખીજ એક વટવૃક્ષ બની રહેશે. હજારોના જીવન ઉજાગશે. સુવર્ણ જ્યંતી મહોત્સવ ઉજવશે. હીરક મહોત્સવ ઉજવશે અને પાટણના સર્વાંગી વિકાસની ગુજરાતની એક પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા બની રહેશે.

મંડળને સેવાપ્રિય ઉત્સાહી ધડવૈયાઓ મળતા ગયા અને એક પછી એક વિવિધ વિકાસ પ્રવૃત્તિઓથી મંડળ ધમધમી ઊઠ્યું. પ્રથમ સં. ૧૯૭૦ના ફાગણ વદ ૬ ના રોજ પ્રો. હર્મન જેઠાભીના પ્રમુખપણા નીચે શ્રી પાટણ જૈન મંડળ બોર્ડિંગની સ્થાપના કરવામાં આવી અને આજે તે એ વિદ્યાર્થીગૃહ મનોહર દહેરાસર-સ્વીમીંગબાથ-નૂતન ભોજનાલય-નિવાસ ગૃહો-પુસ્તકાલય રાષ્ટ્રનાનેતાથી શોભતા વ્યાખ્યાન હોલથી સમૃદ્ધ બનેલ છે અને દાનવીર શેઠ શ્રી જેસીગભાઈએ આપેલ મકાનો તેમજ મધ્યમધતો સુંદર બગીચો જેના પુષ્પો પાટણના મંદિરોમાં આજે પણ જ્ય છે.

ગુજરાતમાં આ પાટણ જૈન મંડળની સારી પ્રતિષ્ઠા છે

પછી તે શ્રી શેઠ છોટાલાલ લહેરયાંદ વિદ્યાર્થી ભુવન, શેઠ યુનિલાલ ખૂબચંદ આલાખમની સ્થાપના કરવામાં આવી. દાનદાતા શેઠ શ્રી ભોગીલાલ દોલતયાંદ સાર્વજનિક વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. આ વિદ્યાલયમાંથી હજારો વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના જીવન ઉજાગ્યા છે. આ વિદ્યાલય ઉ. ગૂ. માં સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાલય ગણાય છે.

શ્રી જીવકારખાઈ હુતરશાળા, શ્રી દેવચંદ નાગરદાસ પુસ્તકાલય, શ્રી લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ વ્યાયામ શાળા, શ્રી ભોગીલાલ યુનિલાલ અવેરી વિદ્યાર્થીગૃહ, શ્રી દીવાળીખાઈ ઉદ્યોગશાળાથી મંડળની કાર્યવાહી ખૂબ વિસ્તારને પામી.

પાટણથી ધંધાર્થે આવતા યુવાન ભાઈઓને માટે પાટણના ધડવૈયાઓએ મુંબઈમાં પણ શ્રી મગનલાલ ભોગીલાલ દવાવાળા સાર્વજનિક પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય શરૂ કરાવ્યું જેનો લાભ અનેક ભાઈ બહેનો લઈ રહ્યાં છે. પણ મધ્યમ વર્ગના આપણા ભાઈઓને રહેવાને માટે મુંબઈથી જણાવાથી સસ્તા ભાડાના અગ્રતન ફ્લેટોવાળા ત્રણ મકાનો બંધાવ્યાં-તેનો લાભ ઘણા કુટુંબો લઈ રહ્યા છે.

આ સિવાય મુંબઈમાં મરીના બાળ શિક્ષણ મંદિર - વિદ્યાર્થી હોસ્ટેલ વગેરેથી પાટણ જૈન મંડળ એક લવ્ય વટવૃક્ષ બની રહેલ છે. પાટણના સમાજ સમુદાયક ભાગ્યશાળી ભાઈ બહેનોએ મંડળને લાખો આપ્યા છે અને પાટણ જૈન મંડળ જૈન સમાજમાં એક અજોડ સંસ્થા ગણાય છે.

આ સિવાય વિદ્યાર્થીઓ અને બહેનોના અભ્યાસ માટે અનેક સ્ટોલરશીપો - તથા ઈનામોનો યોજનાઓ છે આ સિવાય જરૂરીયાતવાળા મધ્યમ વર્ગના કુટુંબોને ગુપ્તસહાય - અપાય છે

વૈદકીય સહાય - ધંધાર્થે લોન વગેરેની વ્યવસ્થા પ્રશંસનીય છે. પાટણ જૈન મંડળ અનેકવિધ વિકાસ પ્રવૃત્તિઓથી સમસ્ત ગુજરાતની શાનને યશોજ્વલતા અપી છે.

પાટણ જૈન ધડવૈયાઓએ સેવા - સમૃદ્ધિ દીર્ઘદ્રષ્ટિ અને પુરુષાર્થથી જન હિતાર્થે દાનની વર્ષા કરી છે-જૈન સમાજની સમુન્નતિ-સમુદાય અને સમૃદ્ધિ માટે પાટણ જૈન મંડળની કીર્તીકથા ચિરસ્મરણીય બની રહેશે.

અગ્નિ એશિયામાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ

— પ્રા. એસ. વી. જાની

જગતના ખંડોમાં એશિયા ખંડ ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ તે જગતનો સૌથી મોટો ખંડ છે અને જગતની ૫૦ ટકા વસ્તી અને લગભગ ૩૩ ટકા જમીન તે ધરાવે છે. ઉપરાંત તે અનેક પ્રજાઓ, ભાષાઓ, ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓનું જન્મસ્થાન છે. તેથી જ એશિયાને ‘પ્રજા, ભાષા અને ધર્મનું સંગ્રહસ્થાન’ કહેવામાં આવે છે. પી. રોબર્ટ કહે છે કે ‘આજે પણ આપણી પેઢીનું મુખ્ય કામ એશિયાને સમજવાનું છે, કારણ કે માનવધન અને સાધનસ્રોતની દૃષ્ટિએ જગતનું સ્વામિત્વ એશિયા પાસે રહેલું છે.’ શ્રી નહેરુએ પણ કહેલું કે ‘આધુનિક એશિયાનો અભ્યુદય વિશ્વશાંતિ માટે એક અસરકારક પરિબળ બની રહેશે.’

એશિયાના પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, મધ્ય અને અગ્નિ એશિયા જેવા પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં અગ્નિ એશિયામાં સૌથી વધુ એટલે કે ૬૫ દેશોનો સમાવેશ થાય છે. તે છે - જર્મી, થાઈલેન્ડ (સિયામ), કંબોડિયા, લાઓસ, ઉ. વિયેટનામ, દ. વિયેટનામ, મલાયા, સિંગાપુર, ઇન્ડોનેશિયા અને ફિલિપાઈન્સ. અગ્નિ એશિયાનો વિસ્તાર વિશિષ્ટ મહત્વ ધરાવે છે કારણ કે તે એશિયા અને ઓસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે સેતુબંધ સમાન છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ પણ આ વિસ્તારમાં સિંગાપુર અને મલક્કા જેવાં મહત્વનાં સ્થાનો છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રદેશ ધનધાન્ય અને ખનિજ સંપત્તિથી ભરપૂર છે. આ વિસ્તારનો મુખ્ય પાક ચોખા હોવાથી તે ‘એશિયાનો ચોખાનો વાડકો’ કહેવાય છે. ઉપરાંત તે જગતનું ૬૦% ટીન અને ૬૦% રબર ઉત્પાદન કરે છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશ ઉત્તરમાં ચીન અને પશ્ચિમમાં ભારત જેવી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના દેશો સાથે નિકટનો સંપર્ક ધરાવતો હોવાથી તે બંને સંસ્કૃતિઓની તેના ઉપર એટલી ઊંડી અસર થઈ છે કે ઘણીવાર તે વિસ્તારને ‘વિશાળ ભારત’ કે ‘લઘુ ચીન’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

યુરોપનાં રાષ્ટ્રો સાથે પણ અગ્નિ એશિયાનો ઇતિહાસ છેલ્લાં આસો વર્ષોથી ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે, તેથી

પણ તેનો અભ્યાસ મહત્વનો બની રહે છે. યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ સોળમી સદીમાં આ પ્રદેશમાં પોતાનો વેપાર અને વિસ્તાર વધારવા માટેની શરૂઆત કરી હતી અને પરિણામે ૧૬મી સદીના અંત સુધીમાં જર્મી, મલાયા તથા સિંગાપુરમાં ઇંગ્લેન્ડનું, ફિલિપાઈન્સમાં પ્રથમ સ્પેન અને ૧૮૬૮ પછી અમેરિકાનું, ઈસ્ટ ઇન્ડિઝ (ઇન્ડોનેશિયા)માં હોલેન્ડનું અને હિંદી ચીન (વિયેટનામ, લાઓસ તથા કંબોડિયા)માં ફ્રાન્સનું પ્રભુત્વ સ્થપાઈ ગયું હતું. યુરોપનાં આ રાષ્ટ્રોનું આ પ્રદેશો ઉપરનું પ્રભુત્વ બીજા વિશ્વયુદ્ધ સુધી ચાલુ રહ્યું હતું. આ પ્રદેશમાં માત્ર થાઈલેન્ડ જ સ્વતંત્ર રહી શક્યું હતું.

યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ અગ્નિ એશિયામાં પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તારીને તે પ્રદેશોનું આર્થિક શોષણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. અગ્નિ એશિયાનાં રાષ્ટ્રો ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી અનેક રીતે પછાત હતાં કારણ કે તેમના સ્વામી એવા યુરોપિયન રાષ્ટ્રોને તેમના વિકાસ કરતાં તેમનાં શોષણમાં જ રસ હતો.

ઓગણીસમી સદી સંપૂર્ણ યુરોપમાં રાષ્ટ્રવાદ અને લોકશાહીના વિકાસની સદી ગણાય છે. પરંતુ અગ્નિ એશિયામાં તો તેનો વિકાસ લગભગ વીસમી સદીથી શરૂ થયો હતો. તેમ છતાં યુરોપનાં લોકોના સંપર્કને પરિણામે તથા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને સાહિત્યના અભ્યાસને પરિણામે અગ્નિ એશિયાના શિક્ષિત વર્ગમાં રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદ્ભવ થયો હતો. તેથી જ શ્રી કે. એમ. પશ્ચિકર નોંધે છે કે ‘એશિયાના દેશોમાં યુરોપના સંપર્કનાં પાછલાં ૧૦૦ વર્ષોમાં રાષ્ટ્રીયતાનો વિકાસ સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ બનાવ છે.’

વીસમી સદીમાં યુરોપના રાષ્ટ્રવાદે તો ઉચ્ચ અને સંકુચિત સ્વરૂપ લીધું હતું, તેથી જ જગતમાં બે વિશ્વ-યુદ્ધો લડાયાં હતાં. ઇટાલીનો સરમુખત્યાર મુસોલિની ઉચ્ચ રાષ્ટ્રવાદના નશામાં પ્રાચીન રોમન સામ્રાજ્ય જેવા વિશાળ સામ્રાજ્યનું સર્જન કરવા માગતો હતો. જર્મનીનો

સર્વેસર્વા બનેલી હિટલર પણ તેવી ધૂનમાં જ જન્મી જાતિની સર્વોપરીતાવાળું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા ઇચ્છતો હતો. આવા ઉચ્ચ રાષ્ટ્રવાદે જ બીજા વિશ્વયુદ્ધને નોતર્યું હતું. પરંતુ અગ્નિ એશિયાનો રાષ્ટ્રવાદ એવા કોઈ દૂષણો ધરાવતો ન હતો. તેનો હેતુ મર્યાદિત હતો—પાશ્ચાત્ય શાસનને દૂર કરવાનો. ઉપરાંત અગ્નિ એશિયાનો રાષ્ટ્રવાદ આર્થિક અને સામાજિક સ્વરૂપ પણ ધરાવતો હોવાથી રાષ્ટ્રવાદીઓએ મૌલિક અને ક્રાંતિકારી સુધારા કર્યા હતા. તેથી ઈંડોનેશિયાના સોએતન જહરિરે કહેલું કે ‘અમારી રાષ્ટ્રીયતા માનવતા પ્રત્યેના અમારા સન્માનનું એક પાસું છે.’^૨ તો ઈંડોનેશિયાના પ્રમુખ ડૉ. સુકર્ણોએ પણ કહેલું કે ‘રાષ્ટ્રવાદ આ વિશ્વમાં ઘણા લોકો માટે એક આત્મીય સિદ્ધાંત હોઈ શકે છે, એશિયા અને આફ્રિકાના લોકો માટે તે અમારા પ્રયત્નોનું એક મુખ્ય પરિણામ છે. તેને સમજી લો અને તમારા હાથમાં બીજા વિશ્વ-યુદ્ધ પછીના ઇતિહાસની ચાવી આવી ગઈ એમ સમજો.’

પ્રેરક પરિબળો:-

અગ્નિ એશિયાના દેશોમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળની વ્યવસ્થિત શરૂઆત વીસમી સદીમાં જ થઈ હતી. આ ચળવળને એશિયા અને યુરોપના કેટલાક પ્રસંગોમાંથી પ્રેરણા મળી હતી. ૧૯૦૦માં ચીનમાં પ્રજાએ બોક્સર બળવો કર્યો હતો. તે પોતાના અત્યાચારી અને અન્યાયી મંચુ રાજવીનો વિરોધ કરવા માટે તથા વિદેશીઓની દબલ-ગીરી અને શોષણ નાબૂદ કરવા માટે થયો હતો. તેથી જ તેનું સૂત્ર હતું ‘મંચુઓનો વિરોધ કરો અને વિદેશીઓને દૂર કરો.’ વિદેશીઓને હટાવવા માટે ચીનની પ્રજાને આ વિદ્રોહ નિષ્ફળ ગયો પરંતુ અગ્નિ એશિયાની પ્રજાને તેમાંથી પ્રેરણા મળી હતી.

ત્યાર પછી ૧૯૦૪-૦૫માં રશિયા જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધમાં એશિયાના વામન રાષ્ટ્ર જાપાને યુરોપના વિરાટ રાષ્ટ્ર રશિયાને હરાવી પશ્ચિમની અજેયતાનો ભ્રમ ભાંગી નાખ્યો. જાપાનના વિજયે એશિયાની પ્રજામાં એક નવી શક્તિનો સંચાર કર્યો અને તેમનામાં એક નવા પ્રકારનો આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ્યો કે તેઓ પણ પોતાની પીઠ ઉપર સવાર થઈ ગયેલાં પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોને હાંકી શકે છે. શ્રી નહેરૂ કહે છે કે ‘જાપાનની જીતથી એશિયાના બધા દેશોમાં દૂરગામી અસર થવા પામી.....એશિયાના પૂર્વના દેશોમાં રાષ્ટ્રવાદનું મોજું વધારે ઝડપથી ફરી વળ્યું’

અને ‘એશિયાવાસીઓ માટે એશિયા’નો પોકાર સંભળાવા લાગ્યો.’^૩

બોક્સર બળવો નિષ્ફળ ગયા પછી માત્ર ૧૧ વર્ષ પછી ૧૯૧૧ માં ચીનમાં ડૉ.સુન યાત સેનના નેતૃત્વ હેઠળ ક્રાંતિ થઈ હતી અને ચીનમાં ગણતંત્રની સ્થાપના થઈ. તે પ્રસંગ પણ એશિયાનાં રાષ્ટ્રો માટે પ્રોત્સાહક નીવડ્યો હતો અને તેમને પણ ગણતંત્ર સ્થાપવાની તેમાંથી પ્રેરણા મળી હતી. ૧૯૦૫ માં જાપાને રશિયાને હરાવ્યું તે વર્ષે જ ભારતમાં પણ લોર્ડ કર્ઝને બંગાળના ભાગલા પાડતાં બંગાળના વિરોધમાં સ્વદેશીની ચળવળે વેગ પકડ્યો. ઉપરાંત ભારતમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નેતૃત્વ હેઠળ રાષ્ટ્રીય ચળવળ પ્રગતિ કરી રહી હતી. તેની પણ ભારતની પાડોશમાં આવેલા અગ્નિ એશિયાના દેશો ઉપર અસર થઈ. ઘણા દેશોએ ભારતની ચળવળમાંથી પ્રેરણા લીધી એટલું જ નહિ ભારતના રાષ્ટ્રીય નેતાઓની મુલાકાત લઈ તેમની પાસેથી માર્ગદર્શન પણ મેળવ્યું હતું.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ સમયે અગ્નિ એશિયાના દેશોમાંથી હબરો મજૂરો અને સૈનિકો યુરોપની મિત્ર સત્તાઓને મદદ કરવા ગયા હતા. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી તેઓ સ્વ-દેશ પાછા ફર્યા ત્યારે પોતાની સાથે તેઓ ક્રાંતિકારી અને રાષ્ટ્રવાદી વિચારોનું ભાથું લાવ્યા હતા. તેઓ એમ વિચારતા થયા હતા કે જો તેઓ પોતાના સ્વામી યુરોપિયન રાષ્ટ્રોને બચાવવા લડી શકે તો શું પોતાના દેશને શુભામીનાં બંધનોમાંથી છોડાવવા માટે ન લડી શકે? ઉપરાંત પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અમેરિકાના આદર્શવાદી પ્રમુખ વિલ્સને શાંતિ સ્થાપવાના હેતુથી જે ચાંદ મુદ્દાઓ બહાર કરેલા તેમાં આત્મનિર્ણયનો પણ એક સિદ્ધાંત હતો. તે સિદ્ધાંત અનુસાર દરેક દેશની પ્રજાને પોતાના દેશમાં કેવા પ્રકારની સરકાર રાખવી તેનો નિર્ણય કરવાનો હક્ક આપવાનો હતો. આ સિદ્ધાંતથી પણ અગ્નિ એશિયાની રાષ્ટ્રવાદી ચળવળની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું.

સહાયક પરિબળો :-

અગ્નિ એશિયાના દેશોમાં પાશ્ચાત્ય ભાષામાં શિક્ષણ આપવાનું યુરોપની સત્તાઓએ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર શરૂ કર્યું હતું; પરંતુ તેના પરિણામે આ પ્રદેશમાં પાશ્ચાત્ય

કેળવણી પામેલો એક નાનો પરંતુ શક્તિશાળી બુદ્ધિવાદી વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો; પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને પરિણામે સ્થાનિક લોકોને પશ્ચિમનાં સાહિત્ય, ભાષા, કાયદા અને સંસ્થાઓની માહિતી મળી. યુરોપમાં ક્રાંતિનું મોજું ફેલાવનાર ૧૭૮૯ની ફ્રાન્સની મહાન ક્રાંતિના સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના સિદ્ધાંતોએ સ્થાનિક લોકોમાં સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વશાસનની ઝંખના ઉત્પન્ન કરી હતી. રાષ્ટ્રવાદી બમી લોકો તે એમ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સ્થાનિક સ્વશાસન અને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના બંધ દરવાજા ખોલવા માટેની ચાવી છે. સિયામનો રાજવી ચુલાલોંગકર્ણ પશુ માનતો કે “શિક્ષણ ઉચ્ચ સફળતાઓ મેળવવા માટેનું જરૂરી સોપાન છે. તે યોગ્ય વર્તણૂક, સુખ અને સંપત્તિ માટેનો સાચો પાથ છે” * હેનોર્થ અને રંગૂનની યુનિવર્સિટી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનાં કેન્દ્રો બની હતી, ઇંડોનેશિયામાં પણ ભારતની જેમ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાંથી પણ રૂસો, પેન, બેન્થમ, બર્ક, મિલ, સ્પેન્સર વગેરે લેખકોનાં લખાણોએ સ્થાનિક પ્રજામાં ઉદારમતવાદ અને સ્વતંત્રતાની ભાવના વિકસાવવામાં આધારસ્તંભનું કામ કર્યું. પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને રાજકારણથી પરિચિત થયા બાદ સ્થાનિક પ્રજાએ પોતાનું ભાવિ પોતાના હાથમાં લેવા માગણી કરી. તેમણે પોતાના પ્રદેશના પોતે માલિક થવાનો હક્ક માગ્યો. મેક્સિકોએ ભારત વિષે ૧૮૩૩માં ઇંગ્લેંડની પાર્લામેન્ટમાં આગાહી કરેલી કે ભારતના લોકો પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ ભવિષ્યમાં યુરોપીય રાજકીય સંસ્થાઓની માગણી કરશે. તે ભારતની બાબતમાં જ નહિ પરંતુ અગ્નિ એશિયાની બાબતમાં પણ સાચી નીવડી હતી, તેથી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને તેઓ મોક્ષનો માર્ગ ગણતા હતા.

સ્થાનિક સાહિત્ય ગ્રંથો અને સમાચાર પત્રો પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ લાવવામાં સહાયક પરિબળ પુરવાર થયા હતા. શ્રીમતી હેરિયટ બીચર સ્ટોવની નવલકથા “અંકલ ટોમ્સ કેબિન” જેમ અમેરિકાની ગુલામી પ્રથા દૂર કરવા માટે અસરકારક બની હતી, તેમ ઇંડોનેશિયામાં ડેક્કર લખેલી નવલકથા, ‘મેક્સ હેવલાર’ ઇંડોનેશિયામાંથી અર્ધ દાસ પ્રથા જેવી કલ્પ્ય પ્રથા દૂર કરવામાં અસરકારક પુરવાર થઈ હતી. ફિલિપાઈન્સના ડૉ. બેસે રિઝાલની નવલકથાઓ “સોશિયલ કેન્સર” અને “ધી

રેઈન ઓફ ગ્રીડ” માં પણ સ્પેનિશ શાસનના અત્યાચારોને વાચા આપવામાં આવી હતી, તે ગ્રંથોની અસર પણ ચમત્કારિક હતી.

પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના પ્રસારને પરિણામે સામાજિક ક્ષેત્રે નવજાગૃતિ આવી અને સ્થાનિક પ્રજામાં પ્રવર્તતા અધવિશ્વાસ, વહેમો, રૂઢિઓ વગેરેમાં પરિવર્તન આવ્યું. પ્રચલિત પ્રજ્ઞાલિકાઓનું સ્થાન બુદ્ધિવાદે લીધું. સ્ત્રી શિક્ષણ માટેનાં પણ પગલાં લેવાયાં અને લગ્નપ્રથામાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. ઉપરાંત સ્થાનિક પ્રજામાં પણ જાગૃતિ આવતાં પોતાના પ્રદેશ, ભાષા, સંસ્કૃતિ પ્રત્યે વિશેષ રસ જાગ્યો, તેનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન થયું અને તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે તેમની સંસ્કૃતિ પણ બીજા કરતાં ઊતરતી કક્ષાની નથી. તેનાથી દેશી પ્રજામાં રહેલી શક્તિઓને વેગ મળ્યો.

યુરોપમાં ૧૯મી સદી એટલે રાષ્ટ્રીયતા અને સ્વતંત્રતાની સદી માનવામાં આવે છે. સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના ત્રણ સિદ્ધાંતોનો શંખનાદ કરી ફ્રાન્સની મહાન ક્રાંતિએ યુરોપમાં ક્રાંતિની જે લહેર ફેલાવેલી તેના પગલે પગલે ૧૮૩૦ અને ૧૮૪૮ માં પણ ફ્રાંસમાં ક્રાંતિઓ થઈ જેની સંપૂર્ણ યુરોપ ઉપર અસર થઈ. ગ્રીસ અને બેલ્જિયમના સ્વતંત્રતા સંગ્રામ ૧૮૩૦માં લડાયા. ૧૮૭૦-૭૧માં ઇટાલી અને જર્મનીનાં એકીકરણ પૂર્ણ થયાં અને બે નવાં રાષ્ટ્રવાદી રાજ્યોનું સર્જન થયું. આમ પશ્ચિમની આ રાષ્ટ્રીય ચળવળોની અસર અગ્નિ એશિયાના પ્રદેશોમાં પણ થઈ.

યુરોપની સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓએ અગ્નિ એશિયાના પ્રદેશોમાં પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપીને તેનું શોષણ કરવાની નીતિ અપનાવી હતી. યુરોપનાં રાષ્ટ્રો સંસ્થાનોને ‘પોતાની ઇચ્છા સંતોષવાનાં સાધન’ માનતાં હતાં અને તેથી તેઓ સંસ્થાનોના કલ્યાણને બદલે સ્વહિત સાધવાને જ પ્રાધાન્ય આપતા હતા. તેમની શોષણનીતિને પરિણામે સ્થાનિક પ્રજાના વેપારબંધા પડી ભાંગ્યા હતા. ઇંડોનેશિયામાં ડચ સરકારે ખેડૂતોને તેમની જમીનના ૨૦% ભાગમાં ડચ સરકાર કહે તેવો રોકડિયો પાક ઉગાડવાની ફરજ પાડનાર કલ્પ્ય પદ્ધતિ દાખલ કરેલી. તેમાં ફરજયાત વેક પ્રથાનું તત્ત્વ પણ હતું. તેથી ઇંડોનેશિયાની પ્રજાએ સરકારની આ નીતિને “પાપી મૂડીવાદ” કહી તેનો વિરોધ કર્યો. બર્માના યાકિન પક્ષે પણ ક્રાંતિકારી આર્થિક સુધારાની માગણી કરી. આ વિસ્તારનાં રાષ્ટ્રો એમ પણ માનતાં હતાં કે ૧૯૩૦ની મહામંદી

એ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોની શોષણનીતિનું પરિણામ છે. તેથી પ્રજામાં યુરોપની સત્તાઓ સામેનો રોષ ઉગ્ર બન્યો. તેમને પોતાનાં દુઃખોની મુક્તિનો એક માત્ર માર્ગ સ્વતંત્રતામાં જ દેખાતો હતો.

આમ અનેક પરિણામોને કારણે અગ્નિ એશિયાના દેશોમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળોનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે તેને ઉગ્ર બનાવનાર તાત્કાલિક પરિણામ હતું— જાપાનનો સામ્રાજ્યવાદ. જાપાનનો ઉત્કર્ષ અગ્નિ એશિયાના દેશો માટે ઉપયોગી નીવડ્યો હતો. સામ્રાજ્ય વિસ્તારની હરીફાઈમાં જાપાને પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન લગભગ સંપૂર્ણ અગ્નિ એશિયા ઉપર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કબજો જમાવી લીધો હતો. તે “બૃહદ્ પૂર્વી એશિયા સહ સમૃદ્ધિ ક્ષેત્ર” સ્થાપવા માગતું હતું. પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોની જેમ તે એશિયાવાસીઓને હીન માનતું ન હતું. તેણે તો સિંહગર્જના કરેલી કે, ‘એશિયા એશિયાવાસીઓ માટે.’ તેના પગલે પગલે ‘બર્માબર્મીઓ માટે’ ‘મલાયા મલય પ્રજા માટે’ વગેરે સૂત્રો પણ પ્રચલિત બન્યાં હતાં. જાપાને અગ્નિ એશિયાના પ્રદેશો જીતી લીધા હતા પરંતુ ત્યાં સ્થાનિક તંત્ર ચાલુ રાખ્યું હતું અને સ્થાનિક રીતિરિવાજોને પણ આદર આપ્યો હતો. તે તો માત્ર એટલું ઇચ્છતું હતું કે એશિયાનાં રાષ્ટ્રો તેને પોતાનું નેતા અને સંરક્ષક માને. તેથી તેણે જિતાયેલા પ્રદેશોમાં રાષ્ટ્રીય સરકારો સ્થાપી હતી તથા રાષ્ટ્રીય સૈન્યોની પણ રચના કરી હતી. આમ તેણે આ દેશોને સ્વતંત્રતાનું ભાન કરાવી તેનું પાન પણ કરાવ્યું. આ દેશોને સ્વતંત્રતાનું સુવર્ણપ્રભાત દેખાડનાર જાપાન આમ તેમનું મુક્તિદાતા બન્યું હતું. તેથી બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાનના પરાજય પછી પાશ્ચાત્ય સત્તાઓએ જ્યારે ફરી પોતાનાં સંસ્થાનોમાં સત્તા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરી ચૂકેલી સ્થાનિક પ્રજાએ તેનો એટલો બધો ઉગ્ર પ્રતિકાર કર્યો કે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના એક દશકામાં અગ્નિ એશિયાનાં લગભગ બધાં રાષ્ટ્રોને સ્વતંત્રતા આપવા તેમને ફરજ પડી.

વિવિધ દેશોમાં ચળવળનું સ્વરૂપ:—

(૧) ઇંડોનેશિયામાં:—

ઇંડોનેશિયામાં રાષ્ટ્રીય ચળવળની શરૂઆત ૧૯૦૪-૦૫ના રશિયા-જાપાન વિગ્રહ પછી થઈ. ૧૯૦૬માં ઇંડો-

નેશિયાના પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પામેલા અમલદારોએ એક મંડળ સ્થાપ્યું. તેનું નામ હતું—બુડી ઉટોમો (અન્ય પ્રયત્ન). જાપાનની પ્રગતિનું રહસ્ય એ તેનું પશ્ચિમી-કરણ છે એમ તેઓ માનતા હોવાથી તેમણે પણ પોતાના મંડળનો મુખ્ય હેતુ પશ્ચિમીકરણનો રાખ્યો હતો. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને તેઓ પોતાના મોક્ષનો માર્ગ માનતા હતા. તેમનાં પ્રેરણાસ્ત્રોત ભારતના રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને ગાંધીજી હતા. ‘તેમનું યુદ્ધ ગરીબી અને અજ્ઞાન સામે હતું, સામ્રાજ્યવાદ સામે નહિ.’^૫ બુડી ઉટોમો દ્વારા બુદ્ધિશાળી વર્ગની જ ચળવળ (Class Movement) શરૂ થઈ હતી, પરંતુ ૧૯૧૧માં ‘સારિકેત ઇસ્લામ’ ની સ્થાપના સાથે તે સામાન્ય વર્ગની ચળવળ (Mass Movement) બની. આ સંસ્થા ઇસ્લામી નવજાગૃતિના પરિણામે સ્થપાઈ હતી. ૧૯૧૬માં તેની સભ્ય સંખ્યા ૩૯૦૦ હજાર હતી તે વધીને ૧૯૩૬માં ૨૦ લાખની થઈ ગઈ હતી.

સારિકેત ઇસ્લામના મોટા ભાગના સભ્યો ખેડૂતો કે મજૂરો હતા અને તેના નેતાઓ મુલકી અમલદારો, વકીલો, ઈજનેરો, ડોક્ટરો કે નાના વેપારીઓ હતા. આ સંસ્થાએ ૧૯૧૬માં સ્વશાસનની માગણી કરી હતી. આ સંસ્થાને ડચ સરકારે માન્યતા આપતાં તેનો પ્રભાવ અને પ્રતિષ્ઠા બંને વધ્યાં હતાં. ૧૯૧૭ની રશિયાની ક્રાંતિ બાદ ઇંડોનેશિયામાં પણ સામ્યાવાદી પક્ષ (P.K.I.) સ્થપાયો હતો. સૈદ્ધાંતિક મતભેદોને કારણે સારિકેત ઇસ્લામમાંથી સાર્યવાદીઓને કાઢી મુકાયેલા. સારિકેત ઇસ્લામે તો ૧૯૨૨માં ભારતના કોંગ્રેસ પક્ષ સાથે સંબંધો સ્થાપ્યા હતા અને તેની અસહકારની નીતિ તેણે અપનાવી હતી. તેણે પણ પોતાના દેશમાં ભારતની જેમ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપી હતી. તે પક્ષ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બન્યો. પરંતુ યુવાન વિદ્યાર્થીઓએ ઉગ્ર કાર્યક્રમ આપવાના હેતુથી ૧૯૨૭માં “ઇંડોનેશિયન રાષ્ટ્રીય પક્ષ” (PNI)ની સ્થાપના કરી હતી. આ પક્ષે બધા પક્ષોને અસહકાર આંદોલન માટે એકત્ર કર્યા હતા. તેના મુખ્ય નેતા હતા— ડૉ. સુકર્ણો. તેને અને તેના સાથીઓને અનેકવાર જેલમાં મોકલી દેવાયા હતા, બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી હોલેન્ડે પોતાની સત્તા પુનઃ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેનો ઉગ્ર પ્રતિકાર કરાયો હતો. અંતે ઓગસ્ટ ૧૯૪૯માં હેગ પરિષદમાં ઇંડોનેશિયાને સ્વતંત્રતા આપવાનો નિર્ણય થયો. તદ્દનુસાર ૨૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૯ના નવી સ્વતંત્ર સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી અને ડૉ. સુકર્ણો તેના પ્રથમ પ્રમુખ બન્યા.

(૨) ફિલિપાઈન્સમાં:-

૧૫૭૧ થી ૧૮૯૮ સુધી ફિલિપાઈન્સ ઉપર સ્પેનનું અને ૧૮૯૮ પછી અમેરિકાનું શાસન રહ્યું હતું. ૧૮૬૨માં ડો. જોસે રિઝાલે ‘લીગ ફિલિપીનો’ નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી. તેની મુખ્ય માગણી સુધારાની હતી, સ્વતંત્રતાની નહિ. સુધારાની આ ચળવળનો આત્મા ડો. જોસે રિઝાલ હતો. પરંતુ સ્પેનિશ શાસકોએ ડો. જોસે રિઝાલ ઉપર વિદ્રોહનો આરોપ મૂકી ૧૮૯૬માં ૩૫ વર્ષની ઉંમરે તેને મોતની સજા આપી. આમ તે આ ચળવળનો પ્રથમ શહીદ બન્યો અને લોકોના ક્રોધાગ્નિમાં ઘી હોમાયું. નિઝાલના મૃત્યુ સાથે સુધારાની ચળવળનો અંત આવ્યો અને ક્રાંતિની શરૂઆત થઈ. બસ કહે છે તે પ્રમાણે “આમ સુધારાનું મૃત્યુ એ ક્રાંતિનો જન્મ હતો.”

રિઝાલના મિત્રોએ સ્વતંત્રતા મેળવવાના હેતુ સાથે ‘કતિયુનાન’ (પ્રજ્ઞના પુત્ર) નામની સંસ્થા સ્થાપી. તેની પ્રવૃત્તિઓ ભારતની ત્રાસવાદી ચળવળની પ્રવૃત્તિ સાથે સરખાવી શકાય તે પ્રકારની હતી. તેની ભાંગફોડિયા પ્રવૃત્તિની સ્પેનિશ શાસકોને બહુ યર્ષજતાં (૧૮૯૬માં) તેના સભ્યો ભૂગર્ભમાં આલ્યા ગયા હતા. ડો. રિઝાલના મૃત્યુ પછી પણ થોડા સમય માટે તે સંપૂર્ણ પ્રદેશમાં લડાઈ ફાટી નીકળી હતી; પરંતુ અંતે સમાધાન કરાયું હતું. ત્યાર પછી ૧૮૯૮માં સ્પેનિશ-અમેરિકન વિગ્રહમાં સ્પેનનો પરાજય થતાં ફિલિપાઈન્સમાં અમેરિકાનું શાસન સ્થપાયું હતું.

અમેરિકાના શાસન દરમિયાન ૧૯૦૭માં ફિલિપાઈન્સમાં ‘રાષ્ટ્રીય પક્ષ’ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેના નેતા હતા ઓસ્મેના અને કવીઝોન (જે બંને બલિયનમાં ફિલિપાઈન્સના પ્રમુખ બન્યા હતા). તેમના પ્રયત્નોને પરિણામે જ ૧૯૧૬માં ફિલિપાઈન્સને વધુ સ્વાયત્તતા આપતો ‘જેન્સ કાયદો’ પસાર થયો હતો. અમેરિકાના સ્વતંત્રતા-પ્રિય પ્રમુખ વિલ્સનના સમયમાં આ કાયદો પસાર થયેલો. તે કાયદાના આમુખમાં જણાવાયેલું કે “જ્યારે અમેરિકાને એમ લાગશે કે ફિલિપાઈન્સ સ્થિર સરકાર સ્થાપી શકશે ત્યારે અમેરિકા તેને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપશે.” ઉપરના આમુખમાં દર્શાવેલ ‘સ્થિર સરકાર’ના અર્થઘટન અંગે બંને પક્ષે લાંબા સમય સુધી વિવાદ આલ્યો હતો. ૧૯૧૬માં પેરિસ શાંતિ સંમેલનમાંથી પ્રમુખ

વિલ્સને અમેરિકા પહોંચેલા ફિલિપીનો-પ્રતિનિધિ-મંડળને સંદેશો મોકલેલો કે ‘હવે તમારી સ્વતંત્રતા બહુ દૂર નથી.’

પરંતુ ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૨ દરમિયાન અમેરિકામાં રિપબ્લિકન પક્ષના પ્રમુખો સત્તા ઉપર આવ્યા. તેમણે ફિલિપાઈન્સની સ્વતંત્રતાની માગણી પ્રત્યે બહુ સહાનુભૂતિ દાખવી ન હતી. અમેરિકાની સરકારે ઉદાર વલણ ન દાખવતાં સ્થાનિક રાષ્ટ્રીય નેતાઓમાં ઉચ્ચ રોષ વ્યાપ્યો હતો. તેનો પડથો પાડતાં કિવજોને કહેલું કે “ફિલિપીનોને અમેરિકનો દ્વારા આલતી સ્વર્ગ સમાન સરકાર કરતાં ફિલિપીનો દ્વારા આલતી નરક સમાન સરકાર વધુ પસંદ હતી.”^૭ અંતે પ્રમુખ ફ્રેંકલિન રૂઝવેલ્ટના સમયમાં અમેરિકાએ મેકડફ ટાઈડિંગ્સ કાયદો ૧૯૩૪માં પસાર કરી ૧૯૪૬માં ફિલિપાઈન્સને સ્વતંત્રતા આપવાનું બહેર કયું હતું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન જાપાને ફિલિપાઈન્સ કબજે કરી ૧૯૪૩માં તેને ગણતંત્ર બહેર કયું હતું અને જોસે લોરેલ (ફિલિપાઈન્સ સુપ્રિમ કોર્ટના માજી ન્યાયાધીશ)ને રાષ્ટ્રપ્રમુખ બનાવ્યા હતા. પરંતુ ૧૯૪૫ માં જનરલ મેકઆર્થરે ફિલિપાઈન્સ કબજે કયું અને પ્રમુખ ઓસ્મેનાએ દેશમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા. અમેરિકાએ મેકડફ ટાઈડિંગ્સ કાયદાની જોગવાઈ અનુસાર ૪ જુલાઈ ૧૯૪૬ના ફિલિપાઈન્સને સ્વતંત્ર ગણરાજ્ય બહેર કયું અને ચૂંટણીમાં બહુમત મેળવી રોકસાસ નવા ગણરાજ્યના પ્રથમ પ્રમુખ બન્યા.

(૩) બર્મામાં :-

બર્મામાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ૧૯૦૬માં ‘બૌદ્ધ યુવક મંડળ’ (Y.M.B.A.=Young Mens Buddhist Association) ની સ્થાપના સાથે થયેલી ગણવી શકાય. તેનો મુખ્ય હેતુ બૌદ્ધ પ્રણલિકાઓનું આધુનિકીકરણ કરવાનો હતો. ૧૯૦૬માં એક પ્રાંતેશ અમલદાર ફર્ગિસને ‘બર્મા સંશોધન સમિતિ’ (Burma Research Society) ની સ્થાપના કરી હતી. તે સંસ્થાએ બર્માની સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી હતી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી બૌદ્ધ યુવક મંડળ (Y.M.B.A.) ‘બર્મા મંડળોની મહાસભા’ (G.C.B.A.=General Council of Burmese Associations) કહેવાયું. GCBA ભારતની કોંગ્રેસનું અનુકરણ કર્યું હતું અને શરૂઆતમાં

અંધારણીય માર્ગે માગણીઓ રજૂ કરી હતી. વળી બ્રિટિશ બર્મા ભારતનો જ એક પ્રાંત બનાવી દેવાયો હોવાથી તેને પણ મોંટેગ્યૂ-ચેમ્સફાઈનો કાયદો લાગુ કરવો જોઈતો હતો; પરંતુ મોંટેગ્યૂ રિપોર્ટમાં એવી લલામણુ કરાયેલી કે બર્માના પ્રશ્નો જુદા પ્રકારના હોવાથી તેના વિષે અવિષ્યમાં વિચારણા કરવી.

બર્માની પ્રબલ ઉપરોક્ત નિર્ણયને વિરોધ કર્યો. ૧૯૨૦માં બર્મામાં રંગૂન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેમાં પણ પાસ થવાનાં ધોરણો ઊંચા રાખવાને કારણે અને તેના ઉપર બર્મા નિયંત્રણ ન હોવાથી તેનો વિરોધ થયો હતો. બર્મા યુવક મંડળ પણ સક્રિય બન્યું અને વિદ્યાર્થી હડતાલો પણ પડી, અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પણ સ્થાપવામાં આવી. ભારતના અસહકાર આંદોલનનું આમ બર્માએ પણ અનુકરણ કર્યું. પરિણામે બર્માને પણ ૧૯૧૬નો ભારત સરકારનો કાયદો લાગુ પાડવાની બ્રિટિશ સરકારને ફરજ પડી. આમ બર્માને બ્રિટિશ પદ્ધતિની સંસદીય લોકશાહીનો પ્રથમ હપ્તો મળ્યો એમ કહી શકાય. આ કાયદા અનુસાર પ્રાંતિક ધારાસભિતિની ચૂંટણીઓ થઈ. G.C.B.A. પક્ષે ચૂંટણીઓનો અહિંકાર કરેલો પરંતુ તેના વિરોધમાં ૨૧ સભ્યોએ જુદા પડી ‘૨૧ નો પક્ષ’ કે ‘પ્રબલપક્ષ’ સ્થાપ્યો અને ચૂંટણીમાં ભાગ લીધો. તે ઉપરાંત નાની સંખ્યા ધરાવતો સ્વતંત્ર પક્ષ પણ હતો. પ્રબલપક્ષે ધારાસભિતિમાં ચૂંટાઈ પ્રબલકીય કામ કરી પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિ મેળવ્યાં.

બર્માને ભારતનો પ્રાંત બનાવ્યો હોવાથી બર્માનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકતો નથી એવી દલીલ સાથે બર્માને ભારતથી જુદું પાડવાની માગણી થઈ હતી. તેથી ૧૯૩૫ના ભારત સરકારના કાયદા અનુસાર ઈંગ્લેંડે બર્માને ભારતથી જુદું કરવાનો નિર્ણય લીધેલો જે ૧૯૩૭માં અમલમાં આવતાં બર્માને સંસદીય સરકારનો બીજો હપ્તો મળ્યો એમ કહી શકાય.

બર્માના રાષ્ટ્રીય નેતાઓને બ્રિટિશ શાસન પ્રત્યે અણગમો હતો. તેથી ૧૯૩૦-૩૧માં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ નીચલા બર્મામાં સાયા-સાનનો બળવો થયો હતો. પરંતુ દારૂગોળા અને શસ્ત્રોના અભાવે તે નિષ્ફળ ગયો હતો. વળી બર્માને ભારતીય શરાફો અને મજૂરો પ્રત્યે પણ ઘૃણા હતી. ભારતીય શરાફોની વ્યાજખોરીને કારણે

એ બર્માના કેટલાક ગરીબ ખેડૂતોને જમીન ગુમાવવી પડી હતી. તેથી જ બર્માના લોકો બ્રિટિશ શાસનને એક સર્જિકલ ઓપરેશન સાથે સરખાવે છે. બ્રિટિશ શાસકોને તેઓ મોટી ફી લેનાર સર્જન ગણતા હતા અને ભારતના શરાફો કે મજૂરોને તેને મદદ કરનાર નર્સિંગ સ્ટાફ અને બર્મા પ્રબલને દર્દી ગણતા હતા. તેઓ એ દિવસની પ્રતીક્ષા કરતા હતા કે જ્યારે તેઓ માંદાના વોર્ડમાંથી છુટી મેળવશે.”

ભારતના શરાફોનો બર્મા લોકો વિરોધ કરતા હતા પરંતુ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભારતની ચળવળનું અનુકરણ કરતા હતા. ભારતની જેમ બર્માના યુવાનો પણ રાષ્ટ્રવાદી ચળવળના મશાલચી બન્યા હતા. બર્મામાં ૧૯૨૦માં સ્થપાયેલી રંગૂન યુનિવર્સિટી રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બની હતી. વિદ્યાર્થીઓએ લડાયક હડતાલો પાડી હતી જે, બર્મા રાજકારણનું મહાન શસ્ત્ર બની ગઈ હતી.^{૧૦} ૧૯૩૦માં ‘થાકિન પક્ષ’ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેઓ પોતાના દેશના થાકિન (માલિક) બનવા માગતા હતા. તેથી ૧૯૩૦થી તેમણે પણ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની માગણી જુલુંદ કરી હતી. તેમણે થાકિન સૈન્યની પણ રચના કરી હતી જે લોખંડી સૈન્ય (Steel Corps) તરીકે ઓળખાતું હતું. ૧૯૩૬માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયા પછી ૧૯૪૨માં જાપાને બર્મા કબજે કર્યું હતું. ત્યારે થાકિન પક્ષે જાપાનને સાથ આપ્યો હતો અને થાકિન સૈન્ય “આઝાદ બર્મા દળ” તરીકે ઓળખાતું હતું. જાપાને ૧૯૪૩માં બર્માને સ્વતંત્ર રાજ્ય બહેર કર્યું હતું. પરંતુ જાપાને બર્માનું શોષણ શરૂ કરતાં ઔગસાન અને તેના થાકિન દળે જાપાનનો વિરોધ કરવા બધાં દળોને ભેગાં કરી ફાસીવાદી-વિરોધી લીગ (AFPFL=Anti Fascist Peoples Freedom League) સ્થાપી હતી. ૧૯૪૫માં જાપાનનો પરાજય થયા બાદ બર્મામાં કરી બ્રિટિશ સત્તા સ્થપાતાં ફાસીવાદી વિરોધી લીગે તેનો વિરોધ કર્યો કારણ કે તેઓ હવે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવા ઈચ્છતા હતા. ઔગસાન જ.નહેરુ સાથે પરામર્શ કરવા દિલ્હી ગયા હતા. તેમણે પણ ભારતની જેમ સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. સરકારી કચેરીઓ, તાર ટપાલ ખાતાં અને પોલીસતંત્રે પણ હડતાલ પાડી. બ્રિટિશ સરકારે નમતું બેખી તત્કાલીન બદલી કરી અને ઔગસાનને વાટાઘાટો કરવા લાંડન બોલાવ્યા. તેના પરિણામે બર્માને ૪ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ના સ્વતંત્રતા આપવાનો

કાયદો પસાર થયો અને ઉત્તુને નવા ગણતંત્રતા પ્રથમ વડા-પ્રધાન બનાવવામાં આવ્યા. ઔગસાન અને તેના અન્ય સાથીઓનું બુલાઈ ૧૯૪૭માં ખૂન થઈ ગયું હતું. ઉત્તુ ઔગસાનના સાથી નિત્ર અને ફાસીવાદી વિરોધી લીગના ઉપાધ્યક્ષ હતા.

(૪) મલાયામાં:-

અગ્નિ એશિયાના દેશોમાં મલાયામાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ સૌથી ધીમી ગતિએ ચાલતી હતી, તેથી તેની 'ચળવળ ક્રાંતિકારી નહિ પરંતુ વિકાસવાદી' હતી. તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આ ચળવળના મોટાભાગના નેતા સરકારી અમલદાર હતા. તેમની પાસે રાષ્ટ્રવાદી આંદોલન કરવા માટેના સમય કે શક્તિ ન હતાં. સૌ પ્રથમ ૧૯૨૬-માં 'મલય એસોસિએશન'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેની માગણીઓ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સુધારાની જ હતી. વળી આ પ્રદેશની રાષ્ટ્રીય ચળવળના મુખ્ય નેતા મોટેભાગે રાજકુટુંબના હતા. તેથી સામાન્ય પ્રજાની તકલીફોને વાચા આપનાર નેતાના અભાવે તે પ્રજાકીય ચળવળનું સ્વરૂપ જલદી પકડી શકી નહિ. ટેંગકૂ અહમદ (પહાંગ), ટેંગ્ ઇસ્માઈલ (સેલાંગોર) અને દુન્કુ અબ્દુલ રહેમાન (કેદાહ પ્રદેશના) મુખ્ય રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓ હતા જે રાજકુટુંબના હતા. મલાયાના રાષ્ટ્રવાદના ધીમા વિકાસ અંગે પહાંગ મલય એસોસિએશનની સ્થાપના કરનાર અને તેના પ્રમુખ ટેંગકુ અહમદે કહેલું કે 'જો કે ચળવળનો ઉદય જરા મોડો થયો છે અને તે ધીમો છે છતાં તે દ્વષણો દૂર કરવાની આપણી પાસે હજી તક છે.'

રાષ્ટ્રીય મોક્ષ અપાવનાર કતંગ્ય પરાયણ, પ્રામાણિક અને સાહસી નેતાઓના અભાવે મલાયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ ધીમી અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં અહિંસક રહી હતી. જે નેતાઓ હતા તેમને પ્રજાની સાચી સ્થિતિનું જ્ઞાન ન હતું. ઉપરાંત અગ્નિ એશિયાના બધા દેશોમાંથી વેપારની દૃષ્ટિએ મલાયાનું સ્થાન પ્રથમ હતું તેથી ઉપલા વર્ગને પરદેશી શાસન બહુ અકળાવનારું લાગતું ન હતું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન જાપાને મલાયા કબજે કરી ત્યાં 'મલાયા મલાયાવાસીઓ માટે' સૂત્ર શુંજતું કયું હતું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના બદલાયેલા સંજોગોમાં ઇંગ્લેંડે મલાયાનાં નવ રાજ્યોનો સંઘ બનાવવાની યોજના વિચારેલી પરંતુ 'સંયુક્ત મલાયા રાષ્ટ્રીય સંઘ' (UMNO=United Malaya National Orgzaniation) તે યોજનાનો વિરોધ કયો હતો. અંતે બંને પક્ષ વચ્ચે ૧૯૪૭માં સમજૂતી થતાં મલાયાનું સમવાયતંત્ર રચાયું હતું. પરંતુ

'મલાયા રાષ્ટ્રીય પક્ષ' નામનું ઉચ્ચગણ સુલતાન કે બ્રિટિશ બંનેના આધિપત્યનું વિરોધી અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું હિમાયતી હતું. મલાયાના 'સંયુક્ત મલય રાષ્ટ્રીય સંઘ' (UMNO) અને 'મલાયા ચીની સમાજ' (MCA) નામના રૂઢિવાદી દળોએ સંયુક્ત મોરચો રચી ૧૯૫૫ની ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ૫૧ બેઠકો કબજે કરી. આ સંયુક્ત મોરચાએ ધારાસભાના ચાર વર્ષના કાર્યકાળને અંતે સ્વતંત્રતાની માગણી કરી હતી. સંયુક્ત મોરચાના એક નેતા ટૂંકુ અબ્દુલ રહેમાને કહેલું કે 'સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ એ આપણા ધ્યેયની શરૂઆત છે, અંત નહિ.'^{૧૧} અંતે ઓગસ્ટ ૧૯૫૭માં મલાયાને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી અને ટૂંકુ અબ્દુલ રહેમાન સ્વતંત્ર મલાયાના વડાપ્રધાન બન્યા.

(૫) હિંદી-ચીનમાં :-

૧૮૬૩ થી ૧૮૯૩ના ૩૦ વર્ષના ગાળામાં ફ્રાન્સે લગભગ સંપૂર્ણ હિંદી ચીન ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપી દીધું હતું. ફ્રાન્સને પોતાનાં સંસ્થાનોમાં વેપાર કરતાં પણ ધર્મપ્રસારમાં વધુ રસ હતો. વળી ફ્રાંસની પ્રજા પોતાને એશિયાની પ્રજા કરતાં ચડિયાતી માનતી હતી. તેથી હિંદી ચીનની સ્થાનિક પ્રજા ફ્રેન્ચ વહીવટથી નારાજ હતી. હિંદી ચીનમાં પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત વીસમી સદીમાં જ થઈ હતી. શરૂઆતમાં તો તેઓ પોતાની માગણીઓ બંધારણીય માર્ગે જ મેળવવા માગતા હતા. સૌ પ્રથમ ૧૯૦૬માં ફ્રાઉ-ચાઉ-ટ્રિન્હે બ્રહ્મચારી મંદારિન શાસનનો અંત લાવવાની તથા શૈક્ષણિક સગવડો વધારવાની માગણી કરી હતી. તે ન સ્વીકારતાં તેણે હેનોઈમાં પોતાની ચાળા શરૂ કરી હતી. ૧૯૧૫માં તે પેરિસ ગયેલો ત્યારે તેની ધરપકડ કરાયેલી અને ૧૦ વર્ષ પછી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. બીજા એક નેતા ફાન-બોઈ-ચાઉએ હોંગકોંગમાં ક્રાંતિકારી પક્ષની સ્થાપના કરી હતી. પરંતુ ફ્રાન્સની વિનંતીથી ચીને તેને ૧૯૧૭ સુધી જેલમાં રાખ્યો હતો. પછીથી ફ્રેન્ચ ૧૯૨૫માં તેને પકડીને ૧૯૪૦ સુધી જેલમાં રાખ્યો હતા.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં લગભગ ૧ લાખ વિયેટનામી સૈનિકો અને મજૂરો ફ્રાન્સ ગયેલા. તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે તે રાષ્ટ્રવાદી વિચારો સાથે લાવ્યા હતા. તેઓ વિચારતા હતા કે જો તેઓ ફ્રાન્સના સામ્રાજ્યને બચાવવા યુરોપ જઈ શકે તો શું પોતાના દેશને ગુલામીની બેડીઓમાંથી ન છોડાવી શકે? તેથી જ કહેવાય છે કે વિયેટનામનો રાષ્ટ્રવાદ ખરેખર એક ચળવળ તરીકે પ્રથમ

વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૮)થી જ શરૂ થયો ગણાય.^{૧૨}

અંધારણીય માર્ગે સુધારાની માગણીઓ નિષ્ફળ જતાં ઉગ્ર—અને ક્રાંતિકારી દળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ‘યંગ તુર્કી’ અને ‘યંગ ઇટાલી’ની જેમ અહીં પણ ૧૯૨૫માં ‘યંગ અનામ પક્ષ’ સ્થપાયો જે ખૂબ જ મહત્વનો ક્રાંતિકારી પક્ષ હતો. બીજો પક્ષ હતો—સામ્યવાદી પક્ષ—તેનો નેતા હતો—ડૉ. હો-ચી-મિન્હ. ફ્રાન્સની સરકારે રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિઓને ડામી દેવા કડક હાથે કામ લેતાં સામ્યવાદી પક્ષના સભ્યો ભૂગર્ભમાં ચાલ્યા ગયા હતા. હોંગકોંગમાં ઇંગ્લેંડની સરકારે અને ચીનમાં કેમિંગટોંગ સરકારે હો-ચી મિન્હને જેલમાં પૂર્યો હતો. ૧૯૩૬માં તેણે પોતાના પક્ષનું નામ બદલીને ‘વિયેટમિન્હ’ (વિયેટનામની સ્વતંત્રતા માટેની સંસ્થા) રાખ્યું હતું. તેના હેતુઓ વિષે તે કહેતો કે ‘અમે સામાન્ય ફ્રેન્ચ પ્રજાજનોની વિરુદ્ધ નહિ પણ ફ્રેન્ચ સંસ્થાનવાદના નિર્દયી શાસન સામે લડવા માગીએ છીએ.’

બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયે રાષ્ટ્રવાદી ચળવળે વેગ પકડ્યો હતો. જાપાને હિંદી ચીન ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી દીધી હતી. વિયેટમિન્હે ઓગસ્ટ ૧૯૪૫ સુધીમાં ટોંકિંગના સાત ઉત્તરી પ્રાંતો કબજે કરી લીધા હતા. જાપાનની શરણાગતિ પછી વિયેટનામમાં બાજો દાર્ઢ્યે પણ વિયેટમિન્હની તરફેણમાં સત્તાત્યાગ કર્યો હતો. તેથી પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ રાષ્ટ્રવાદીઓએ ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫ના વિયેટનામના પ્રજાસત્તાક ગણરાજ્યની જાહેરાત કરી હતી અને હો-ચી-મિન્હને તેના પ્રથમ પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા હતા. ફ્રાન્સે યુદ્ધ પછી હિન્દી ચીનમાં પુનઃપ્રવેશ કર્યો. પરંતુ વિયેટમિન્હ દળને સ્વતંત્રતાથી ઓછું કંઈ જોઈતું ન હતું. તેથી ફ્રાન્સે ૧૯૪૬માં હેનોઈ સમજૂતી કરી વિયેટનામને ગણરાજ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું. પરંતુ આ સમજૂતી ટૂંક સમયમાં પડી ભાંગતા યુદ્ધ શરૂ થયું. વિયેટમિન્હ દળે ગેરિલા પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. તેમાં ૧૯૪૬માં ચીનમાં સામ્યવાદી સરકાર સ્થપાઈ અને તેણે વિયેટનામની વિયેટમિન્હની સરકારને માન્યતા આપતાં વિયેટનામનો પ્રશ્ન રાજકીય રીતે ગૂંચવાયો. અંતે ૧૯૫૪માં જિનિવામાં ૧૯ રાષ્ટ્રોની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદને વિયેટનામનો પ્રશ્ન સોંપવામાં આવ્યો અને જિનિવા કરાર અનુસાર વિયેટનામના ૧૭° ઉ. અક્ષાંશ દ્વારા બે ભાગ કરી ઉ. વિયેટનામમાં હો ચી મિન્હનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અને દ. વિયેટનામમાં બાજો દાર્ઢ્યની સરકારને માન્યતા આપવામાં આવી.

આમ સંપૂર્ણ અગ્નિ એશિયામાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી વિવિધ રાષ્ટ્રોએ સ્વતંત્રતા મેળવી. ૧૯૪૬માં ફિલિપાઇન્સ ૧૯૪૮માં ભર્મા, ૧૯૪૯માં ઈંડોનેશિયા, ૧૯૫૪માં હિંદી ચીન અને ૧૯૫૭માં મલાયાના સ્વતંત્ર રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આ રાષ્ટ્રો સ્વતંત્ર થઈને પોતાની રીતે વિકાસના પંથે આગળ વધી રહ્યાં છે. અગ્નિ એશિયાનાં રાષ્ટ્રોના પાશ્ચાત્ય સામ્રાજ્યવાદ વિરુદ્ધના આ વિદ્રોહને અમેરિકન પત્રકાર રોબર્ટ પેઈને ‘વર્તમાન યુગનો સૌથી મહાન બનાવ’ ગણાવે છે. એશિયાના દેશોમાં જાગૃતિ આવતાં જાણે કે ‘એશિયાની સદી’ નો પ્રારંભ થયો હોય એવું લાગે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના વિદેશપ્રધાન સ્પેન્ડરે પણ કહેલું કે ‘એકસો કરોડ કરતાં પણ વધુ પ્રજા એશિયામાં રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તન કરવામાં લાગેલી છે.’ ૧૯૪૭માં પ્રથમ એશિયન સંઘ પરિષદમાં ભાવણ આપતાં દિલ્હીમાં નહેરુએ પણ કહેલું કે ‘એક પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. એશિયા પોતાના સ્વરૂપને પુનઃ ઓળખી રહ્યું છે અને એશિયા જ્યારે અન્ય મહાખંડો સાથે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન ગ્રહણ કરશે ત્યારે નવયુગનો ઉદય થશે.’ ●

સંદર્ભો

1. Panikkar, K.M.—Asia and the Western Dominance, George Allen and Unwin Ltd. London, 1955, P. 320-22.
2. Palmer and Perkins—International Relations, Scientific Book Agency, Calcutta 1965, P. 501.
3. નહેરુ, જ.-જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૬, પ. ૫૫૦.
4. Benda, Larkin and Mayer—The World of South East Asia, Harper & Row Publishers, New York, 1967, P. 172.
5. Harrison, Brian—South East Asia, Macmillan, London, 1963, P. 241.
6. Buss, C.A.—Asia in the Modern World, Macmillan New York, 1964, P. 214.
7. Ibid, P. 352.
8. Harrison, op. cit, P. 247.
9. Ibid, P. 248.
10. Wint, Guy,—Asia a Handbook, Fredrick A. Praeger, New York, 1968, P. 228.
11. Kennedy, J.A.—History of Malaya, Macmillan, 1970, P. 281.
12. Harrison—op. cit. P. 251.

કોમ્પ્યુટર યુગમાં પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિ

—શ્રી નલિનાક્ષ પંડ્યા

નરપશુમાંથી સંસ્કૃત માનવ સુધીની ૨૦ લાખ વર્ષની * પ્રગતિકૃત્યમાં મનુષ્યની પ્રગતિ મહદંશે તબક્કાવાર થઈ છે. જોકે આ તબક્કાઓના કાળક્રમમાં પ્રાદેશિક તફાવતો જરૂર જોવા મળે છે તોયે તાંત્રિકી (Technology) આધારિત અર્વાચીન સંસ્કૃતિ વીસમી સદીના આગાળામાં લગભગ વિશ્વવ્યાપી બની ચૂકી છે. કાળના આ વિસ્તૃત ફલક પર માનવે પથ્થર તોડીને બનાવેલા સાદા ઓળરોથી માંડીને અત્યાધુનિક અને જટિલ એવી પારમાણ્વિક ભટ્ટી અને કોમ્પ્યુટર સુધીની મજલ કાપી છે. માનવ મસ્તિષ્કની કામગીરી બળવતું કોમ્પ્યુટર સંસ્કૃતિના વિકાસ-દું અતિમ સીમાચિહ્ન હોઈ સાંપ્રત યુગને સંસ્કૃતિની પરિભાષામાં યથાર્થ રીતે ‘કોમ્પ્યુટર યુગ’ કહી શકાય.

નગરસંસ્કૃતિ (Civilization)ના ઉદ્ભવ પૂર્વેના પ્રાગૈ-તિહાસિક સમયમાં પુરાતત્ત્વની શોધોના આધારે નીચેના બે તબક્કા જોવા મળે છે :

(૧) પ્રાચીન પાષાણયુગ (Palaeolithic Age):- આશરે ૨૦ લાખ વર્ષ પૂર્વે શરૂ થયેલ આ યુગમાં મનુષ્ય શિકાર કરીને અને ફળ-મૂળ-પાન ખાઈને જીવતો હતો. આ યુગમાં તેની મુખ્ય સિદ્ધિઓ પથ્થરના ઓળર બનાવવાની શરૂઆત; અગ્નિની શોધ, ભાલાં ને બાણ જોવાં અસ્ત્રોની શોધ, વ્યવસ્થિત મચ્છીમારી; પાણીમાં હોડીનો અને બરફ પર સરકતી સ્લેજગાડી ને સ્કી (Ski) નો ઉપયોગ; અને ફૂતરાનું પાલન હતી. (૨) નૂતન પાષાણયુગ (Neolithic Age) :-આશરે ઈ. પૂર્વે ૬૦૦૦ માં આરંભાયેલા આ યુગની મુખ્ય ઉપલબ્ધિ ખેતીની શરૂઆત અને દૂધાળા પ્રાણીઓનું પાલન છે, જેને પરિણામે મનુષ્ય શિકારી મટીને ખેડૂત અને પશુ-પાલક બન્યો. આ યુગની અન્ય સિદ્ધિઓમાં અશ્વપાલન, વણેલાં વસ્ત્રોનો ઉપયોગ, પૈડાંની શોધ, કુંલકળાનો આરંભ વગેરે છે.

* સુપ્રસિદ્ધ નૃવંશશાસ્ત્રી ડૉ. લીકોને એલ્ડુવાઈ ગોર્ડ, ટાન્ઝાનિયામાંથી મળેલા અવશેષોના પોટેશિયમ - આર્ગોન પદ્ધતિથી થયેલા કાળનિર્ણય મુજબ.

તે પછીના તબક્કામાં ધાતુ ગાળવાની રીત જડી આવતાં માનવસંસ્કૃતિમાં પથ્થરનાં ઘણાંખરાં ઓળરોનું સ્થાન તાંબા, કાંસા અને લોખંડના ઓળરોએ લીધું.

તે પછી લિપિની શોધ થઈ. આમ સંસ્કૃતિનાં સાધનોમાં જેમ જેમ ઉમેરો થતો ગયો તેમ તેમ સંસ્કૃતિની પ્રગતિની ગતિ ઝડપી બનતી ગઈ અને આજથી બે સદી અગાઉ શરૂ થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી તેનું પ્રમાણ ભૂતકાળના કોઈપણ યુગ કરતાં આશ્ચર્યજનક રીતે વધ્યું છે.

આ સાથે એટલી જ આશ્ચર્યજનક હકીકત એ છે કે ‘ઓટોમેશન’ અને ‘કોમ્પ્યુટર’ ની આ વીસમી સદીમાં પણ આધુનિક તાંત્રિકી વિકાસથી તદ્દન અલિપ્ત રહેલી મનુષ્યજાતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવી જાતિઓમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના બુશમેન, મધ્ય આફ્રિકાના પીગ્મી, ઉત્તર આફ્રિકાના હાડેસ - બર્બર, દક્ષિણ ભારતના ટોડા, દક્ષિણ અમેરિકાના યાહગાન, અલેક્ઝાન્ડ્રા, ઓના, કમાયુરા અને ટેહુએલ્ચે, કેનડાના કેરીબુ-એસ્કીમો, જપાનના આઈનુ, ફીન્લેન્ડ - નોર્વે - સ્વીડનના લેપ, પ્રશાંત મહાસાગરના કેટલાક પોલીનેશિયનો, તથા આંદામાન દ્વીપસમૂહ, ટાસ્માનિયા ને આસ્ટ્રેલિયાના આદિવાસીઓ ધ્યાન ખેંચે છે. આ તમામ જાતિઓ જોકે ખાકીની દુનિયા કરતાં અત્યંત પછાત અવસ્થામાં જીવે છે તેમ છતાં તેમાંની ત્રણ જાતિઓ તેમની પાષણયુગીન રહેણીકરણી અને રીતરસમોને લીધે પાષણયુગના સમાજનું તાદશ દર્શન કરાવે છે.

ઉત્તર આફ્રિકામાં ઈજિપ્તથી મોરોક્કો સુધીના વિસ્તારમાં સહરાના રણની ઉત્તરે બર્બર નામની આદિવાસી જાતિઓ વસે છે. ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે તેમના પૂર્વજોએ પશ્ચિમ એશિયામાંથી આવી આ વિસ્તારમાં સ્થિર થવાનું શરૂ કરેલું. આ જાતિઓ સેમીટીકભાષી આરબ પ્રજાઓથી ઘેરાયેલી હોવા છતાં આજે પણ તેઓ હેમીટીક વર્ગની બર્બર ભાષાની વિવિધ બોલીઓ બોલે છે. આમાંની

‘આઈતહડીડુ’ અને ‘આઈત મોરહદ’ નામની બર્બર જાતિઓ મોરોકકોની એટલાસ પર્વતમાળામાં વહેતી ડાડેસ નદીની ખીણમાં વસેલી છે. આ બે જાતિઓ પાંચેક હજાર વર્ષ પૂર્વે નૂતન પાષણયુગમાં જીવતી હતી ત્યારે ડાડેસ ખીણમાં સ્થિર થયેલી. ચોતરફ ઊંચી એટલાસ પર્વતમાળાઓથી ઘેરાયેલી હોઈ તેમનો બહારની સંસ્કૃતિઓ સાથેનો સંબંધ તૂટી ગયેલો, જેને પરિણામે તેમની પ્રાગૈતિહાસિક જીવનપદ્ધતિ આજપર્યંત અકબંધ રહી છે. આ લોકો હજી જેવી કોઈ વસ્તુને જાણતાં નથી અને કોદાળી ને પાવડાથી આદિમ ઢબની ખેતી કરે છે તથા ઘેટાંનું પશુપાલન કરે છે. ડાડેસ નદીનાં પાણીને સાંકડી નીકો દ્વારા આસપાસ આવેલાં પોતાનાં ખેતરોમાં વાળીને તેઓ ઘઉં-જવની ખેતી કરે છે. આ જ તેમની અર્થ વ્યવસ્થાનો આધાર છે. નૂતન પાષણયુગના મનુષ્યની જેમ તેઓ માટીના ઘરમાં રહે છે અને માટીનાં વાસણો વાપરે છે. લિપિનું તેમને જ્ઞાન નથી. એમનો ઇતિહાસ ઇતકથાઓમાં વણાયેલો છે. સંસ્કૃતિના વિકાસમાં અગત્યનાં ગણાતાં એવાં કમાન (arch), પેડું કે ભાર વહન કરનારા પશુનું તેમની જીવનવ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન નથી. મધ્યકાળના આરબ આક્રમણ પછી ઇસ્લામ અંગીકાર કર્યો હોવા છતાં તેમણે પોતાની પરંપરાગત પ્રકૃતિઉપાસના-હજીયે આલુ રાખી છે.

જગતના મુખ્ય નૃવંશો પૈકીના એક એવા મોંગો-લોઈડ નૃવંશની કેટલીક એસ્કીમો જાતિઓ ઇ.પૂ. ૧૫૦૦ ની આસપાસ અને તે પછી ઇશાન એશિયાના સાર્થ-બિરિયામાંથી સાંકડી બેરીંગ-સામુદ્રધૂની આળંગીને ઉત્તર અમેરિકાના અલાસ્કાથી પૂર્વે ગ્રીનલેન્ડ સુધીના વિશાળ પ્રદેશમાં છૂટી છવાઈ પથરાઈ ગયેલી. આ આખો વિસ્તાર શીતકટિબંધમાં યા તેની લગભગ આવેલો હોઈ ત્યાં ઉષ્ણતામાન ૫૦° ફે. થી કદી વધતું નથી. આવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ઉત્તર કેનેડાના હડસન-ઉપસાગરને અડીને આવેલા સરોવરોવાળા ટુન્ડ્રા પ્રદેશમાં વસતા કેરીબૂ-એસ્કીમોની જીવનપદ્ધતિ આજે પણ નૂતનપાષણયુગના આરંભિક સમયની યાદ અપાવે છે. તેમની અર્થ વ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર શિકાર અને મચ્છીમારી પર છે. ખેતીનું તેમને જ્ઞાન નથી. તેઓ હરણને મળતા આવતા રૅનડીઅર વંશના ‘કેરીબૂ’ પ્રાણીઓના શિકાર પર નભે છે. આથી તેમનું નામ ‘કેરીબૂ એસ્કીમો’ પડ્યું છે. તેઓ કેરીબૂનું માંસ ખાય છે, તેનાં શીંગડાં ને હાડકાંમાંથી ઓળરો બનાવે

છે, તેના ચામડામાંથી પોતાનાં કપડાં, તંબુ ને ‘કાઈયાક’ હોડી બનાવે છે, અને તેના સ્નાયુના રેશામાંથી માછલી પકડવાની દોરી બનાવે છે. કેરીબૂ ઉપરાંત તેઓ પક્ષીઓ અને માછલાંનો પણ શિકાર કરે છે. તેમનાં હથિયાર અને ઓળર હાડકાં, શીંગડાં ને લાકડાં ને લાકડાંમાંથી બનેલાં હોય છે. (જે કે હાલમાં તેઓ લોખંડની અણીઓ હથિયારને લગાડતા શીખ્યા છે.) તીરકામઠું, ભાલો, માછલી પકડવાનો અંકોડો, અને માછલો ચીરવાનું ત્રણ શૂળવાળું ઓળર એ તેમનાં શિકાર માટેનાં સાધનો છે. એક માણસ બેસી શકે તેવી ‘કાઈયાક’ નામની હોડીને તે સરોવરમાં જવા-આવવા ઉપયોગ કરે છે. નૂતન પાષણયુગના માનવની જેમ કૂતરો તેમના કુટુંબનો અભિન્ન સભ્ય ગણાય છે.

કેરીબૂ-એસ્કીમોનું એકમાત્ર સામાજિક એકમ કુટુંબ હોય છે. આવાં થોડાં કુટુંબો વખતોવખત શિકાર માટે શિબિરરૂપે કામચલાઉ એકઠા થાય છે ને પાછા છૂટા પડી જાય છે. તેમનામાં બહુપત્નીત્વનો રિવાજ છે. પાષણયુગના શિકારી માનવની જેમ તેમનામાં પણ સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે કામની વહેંચણી થયેલી જોવા મળે છે. પુરુષો શિકાર ને મચ્છીમારી કરવા ઉપરાંત જરૂરી ઓળરો બનાવે, છે જ્યારે સ્ત્રીઓ તંબુ તાણવા, અગ્નિ પેટાવવો, રસોઈ કરવી, સીવવું, ચામડાં ને માંસ છૂટાં પાડીને સૂકવવાં, પાંદડાં ને લાકડાં એકઠાં કરવાં તથા એ પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત એવાં ગોર જેવાં ઝીણાં ફળ વીણી લાવવાં જેવાં કામ કરે છે. ગીતો રચવા-ગાવાના તેઓ ભારે શોખીન છે અને દરેક પુરુષનું એક ખાસ સ્વરચિત ગીત હોય છે, જે સ્ત્રીઓના સાથમાં તે ગાય છે.

ઑસ્ટ્રેલિયાના વિશાળ રણમાં અને તેને અડીને આવેલા ખીડપ્રદેશમાં વસતા આદિવાસીઓ તેમની રહેણી-કરણીમાં ઉપર વર્ણવેલી બંને જાતિઓથી પણ પછાત અવસ્થામાં છે, જે પ્રાચીન પાષણયુગના માનવજીવનને બધી રીતે મળતી આવે છે. રણપ્રદેશની સખત ગરમીને લીધે તેમને કપડાંની જરૂર જણાતી ન હોઈ તેઓ નિર્વસ્ત્ર રહે છે. જો કે બહારના સંપર્કને પરિણામે તેમનામાંના કેટલાક લંગોટી પહેરતા થયા છે. વરસાદ અને સખત ગરમીથી બચવા ક્યારેક તેઓ ઘાસ, પાંદડાં ને ઝાંખરાના ઝૂંપડાં બનાવીને રહે છે, પણ વર્ષના મોટા ભાગ તેઓ ખુલ્લામાં જ સૂએ છે. પ્રાચીન પાષણયુગના

માનવની જેમ તેઓ આજો દિવસ શિકારની શોધમાં રહ્યો છે, ખાટો ખોદવા ને અગ્નિ પેટાવવા લાકડાનો ઉપયોગ કરે છે અને શિકાર માટે પથ્થરની અણીવાળા ને લાકડાના હાથવાળા ભાલા વાપરે છે. નૂતન પાષાણ-યુગની ક્રાન્તિકારી શોધ એટલીથી તો આ આદિવાસીઓ અબણ છે જ, પણ પ્રાચીન પાષાણયુગમાં શિકાર માટે વપરાતાં થયેલાં તીરકામઠાંનો પણ તેમને ખ્યાલ નથી. આ લોકોમાં પુરુષો આજો દિવસ ભાલા લઈને શિકાર પાછળ ભટકે છે અને સ્ત્રીઓ ઝાડનું થડ કેરીને બનાવેલું ઊંડું પાત્ર લઈને ફળ-મૂળ-પાન વીણે છે. થડમાંથી બનાવેલા આ પોલા પાત્રમાં આદિવાસીઓનું તમામ રાચરચીલું સમાઈ જાય છે : પાણી ભરવા, ખોરાક મૂકવા, બાળકને સુવડાવવા કે બીજી કોઈ પણ વસ્તુને મૂકવા તેનો ઉપયોગ થાય છે.

આ આદિવાસીઓનો ધર્મ પણ તેમની પ્રાચીન પાષાણયુગીન આદિમ અવસ્થાને અનુરૂપ છે. તેઓ માને છે કે જગતનાં તમામ પ્રાણીઓ કોઈક અદૃશ્ય પ્રેતસૃષ્ટિ-માંથી આવે છે જ્યાં મૃત્યુ પછી તે પાછા જાય છે. તેમના ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં આ માન્યતા પ્રતિબિંબિત થાય છે. ધાર્મિક ઉત્સવોમાં તેમની જુદી જુદી જાતિઓ વીર પૂર્વજોનાં પરાક્રમે અભિનય દ્વારા ભજવે છે.

ઑસ્ટ્રેલિયાઈ આદિવાસીઓ દુનિયાના કોઈ મુખ્ય નૃવંશ સાથે સામ્ય ધરાવતા ન હોઈ માનવશાસ્ત્રીઓ તેમને ‘ઑસ્ટ્રેલોઈડ’ના આગવા નામથી ઓળખે છે, જે ઇન્ડોનેશિયાના જવા ટાપુ પર ત્રણથી પાંચ લાખ વર્ષ પૂર્વે રહેતા નરવાનર ‘પીથેકા’ માનવ (Pithecanthropus erectus) ના વંશજો છે. હજારો વર્ષ પૂર્વે હિમયુગની ભૌગોલિક પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે સમુદ્રોની સપાટી નીચી બિતરતાં ઇન્ડોનેશિયાના ટાપુઓ એકબીજા સાથે જોડાયેલા હતા અને આ જોડાયેલી ભૂમિ અને ઑસ્ટ્રેલિયા વચ્ચેનો સાગર સાંકડો હતો ત્યારે ઑસ્ટ્રેલોઈડ જાતિએ ઑસ્ટ્રેલિયાની ધરતી પર આવીને વસવાટ કરેલો. હિમયુગ પછીના હિમાંતરયુગ (Inter-Glacial Stage)માં સમુદ્રોની સપાટી વધતાં ઑસ્ટ્રેલિયા અને અગ્નિ એશિયાના ટાપુઓ વચ્ચેનું અંતર વધી જતાં આ જાતિ જગતના માનવસમુદાયથી અળગી પડી ગઈ હતી. છેક ૧૭૮૮માં ઑસ્ટ્રેલિયામાં પહેલી બ્રિટિશ વસાહત સ્થપાઈ ત્યારે જ બાકીના વિશ્વ સાથેનો તેનો સંપર્ક થયો હતો.

પાષાણયુગના માનવસમાજોના જીવંત અવશેષો સમી આ આદિવાસી પ્રજાઓ તેમની પ્રાગૈતિહાસિક સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થા અને તે સાથે સંલગ્ન આદિમ માનસિક સ્થિતિ ત્યજીને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિનાં સોપાનો ચડ્યા વિના એકાએક યંત્રયુગનાં ઉપકરણો ને માનસિકતા સ્વીકારી લે તે શક્ય નહોતું. તેથી તેઓ પોતાની પરંપરાગત જીવન-શૈલીને વળગી રહેલી છે. પરંતુ આધુનિકતાના સાર્વત્રિક આક્રમણ અને સરકારી તંત્રોના સબળ પ્રયત્નોને લીધે તેમની નવી પેઢીઓ ધીરે ધીરે પરિવર્તનને શ્રદ્ધા કરતી થઈ છે. પરિણામે જૂની જીવનપદ્ધતિને વળગી રહેલા લોકોની સંખ્યા ઘટી રહી છે અને વીસમી સદીના અંતે તેમાંના કદાચ ગણ્યાગાંઠ્યા જ રહ્યા હશે.

ફોન : ૩૨૪૧૯

આઈસ્ક્રીમની અવનવી વેરાયટી એટલે

“પટેલ આઈસ્ક્રીમ”

એ. જી. ઓફીસ પાસે, રેઈસકોર્સ, રાજકોટ

અમારી બનાવટના આઈસ્ક્રીમ જેવા કે, વેનીલા, કાજુફાક્ષ, કેશર, અંજીર, પીસ્તા, ફાય ફ્રૂટસ (મેવા), બદામ કે પીસ્તા અને પટેલ સ્પેશીયલ તેમજ તાજા ફળોના જ્યુસ અને શેઈક શુદ્ધ અને પોષ્ટિક તરવોથી ભરપૂર છે.

Phone : 375375

With Best Compliments From

Panchal & Mehta

&

C. A. Mehta

STRUCTURAL AND MECHANICAL
ENGINEERS AND CONTRACTORS.

7A, Old Anjirwadi off Mount Road, Mazagaon, BOMBAY-400 010.

વિશ્વની વિવિધ ટાપુ સૃષ્ટિ

—શ્રી જી. વી. પટેલ

—શ્રી શંકરભાઈ એસ. પટેલ

મહાસાગરોમાં આવેલા ટાપુઓનું સ્થાન આધુનિક યુગમાં વધતું જોવા મળે છે. પૃથ્વી સપાટીના ૭૦.૮૮ ટકા વિસ્તારમાં પાણી અને ૨૯.૧૨ ટકા વિસ્તારમાં વિશ્વના જમીન ખંડો આવેલા છે. એટલે કે લગભગ પૃથ્વીના ૩ ભાગમાં પાણી રહેલું છે જે વિશ્વના મુખ્ય ચાર મહાસાગરો પેસિફિક, એટલાંટિક, હિન્દી અને આર્કટિકમાં સમાવેશ થયેલું છે. આ ચાર મહાસાગરોમાં હજારોની સંખ્યામાં સમુદ્ર ટાપુઓ વિવિધ સ્થાનો પર દૃષ્ટિમાન થાય છે, જે ટાપુઓની વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ બાંધવી ઉપયોગી થઈ પડે છે.

સમુદ્ર ટાપુઓ વિશે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેની ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપવી અશક્ય બની જાય છે. ટૂંકમાં જે જમીન વિસ્તારની ચારેબાજુ સમુદ્ર હોય તેને આપણે ટાપુ કહીએ છીએ. પરંતુ આને ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપવી અશક્ય બની જાય તેમ છે. ટૂંકમાં જે જમીન વિસ્તારની ચારે બાજુ સમુદ્ર હોય તેને આપણે ટાપુ કહીએ છીએ પરંતુ આને જો ચોક્કસ વ્યાખ્યા માની લઈએ તો મોટામાં મોટી ભૂલ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહેલો છે. બધા જ જમીન ખંડોની ચારે બાજુ પણ પાણી તો રહેલું છે. તો પણ જમીન ખંડો ટાપુસમાન ગણાય નહીં. પેસિફિક મહાસાગરનું ક્ષેત્રફળ ૧૬.૫ કરોડ ચો-કિ.મી. છે જેમાં પૃથ્વીના બધા જ જમીન ખંડો ધારો કે એકઠા કરીને મૂકવામાં આવે તો પણ તેમાં ટૂંકી જાય તેમ છે. કહેવાનો અર્થ એ કે વિશાળ મહાસાગરોના પાણીના વિસ્તારોમાં જમીન ખંડો ટાપુ સમાન જ બની રહેતા લાગે છે. છતાં પણ આપણે ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા, યુરોપ, અને એશિયા, આફ્રિકા તેમજ ઓસ્ટ્રેલિયાને ટાપુ કહેતા નથી.

દેખાતા જમીન વિસ્તારને ટાપુ કહેવામાં આવે છે. પછી ટાપુનું ક્ષેત્રફળ એક ચો.કિ.મી. થી શરૂ કરીને વિશ્વના સૌથી મોટા ટાપુ ગ્રીનલેન્ડ (ક્ષેત્રફળ ૨૨,૬૮,૦૦ ચો. કિ.મી.) નો સમાવેશ તેમાં થઈ જાય છે. આ રીતે જોઈએ તો નાના મોટા ૪૫,૦૦૦ જેટલા ટાપુઓ બધા જ મહાસાગરોમાં આવેલા છે. આમાંના ૨૦,૦૦૦ ટાપુઓ તો એકલા વિશ્વના સૌથી મોટા પેસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા છે. જ્યારે બીજા ટાપુઓ એટલાંટિક, હિન્દી તેમજ આર્કટિક મહાસાગરમાં કેન્દ્રિત થયેલા છે.

ટાપુઓની આબોહવા સમઘાત હોય છે. તેથી બધા જ ટાપુઓ ગીચ વસ્તીવાળા છે એમ માની શકાય નહીં. જાપાન તેમજ ઈન્ડોનેશિયાના કેટલાક ટાપુઓ એવા છે કે જેમનું કદ ખૂબ જ નાનું છે. ઈન્ડોનેશિયાના ટાપુ વિસ્તારમાં ૧૩,૬૬૭ ટાપુઓનો સમાવેશ થયેલો છે જેમાંના ૭,૬૦૦ ટાપુઓનાં હજુ નામ પણ આપી શકાયાં નથી તેમ જ કેટલાક ટાપુઓ આજે પણ નિર્જન પડ્યા છે. આ પ્રકારના ટાપુઓ તો ફક્ત લીલાં જંગલોથી છવાયેલા છે. તેમજ પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ માટે રહેઠાણ સમાન જ બની રહ્યા છે. આવી જ રીતે શિતકટિબંધના વિસ્તારમાં આવેલા ટાપુઓ પણ ભૌગોલિક પ્રતિકૂળતાને લીધે નિર્જન પડ્યા છે.

નીચે વિશ્વના કેટલાક સૌથી મોટા ટાપુઓ આપ્યા છે જેનાં ક્ષેત્રફળ વિશ્વના કેટલાક દેશોનાં ક્ષેત્રફળ કરતાં પણ મોટા છે, જે ટેબલ-૧ માં દર્શાવ્યા છે.

ટેબલ-૧

સમુદ્રના ટાપુઓ, સ્થાન અને વિસ્તાર

ક્રમ	સમુદ્ર ટાપુનું નામ	કયા મહા સાગરમાં	ક્ષેત્રફળ (ચો.મા.માં)
૧	ગ્રીન લેન્ડ	આર્કટિક	૮,૪૦,૦૦૦
૨	ન્યૂગિની	પેસિફિક	૩,૧૬,૮૫૬

એટલે કે મુખ્ય જમીન ખંડોની નજીક તેમજ દૂરના વિસ્તારોમાં આવેલા મહાસાગરોના પાણીમાંથી બહાર

ક્રમ	સમુદ્ર ટાપુનું નામ	કયા મહા સાગરમાં	ક્ષેત્રફળ (ચો.મા.માં.)	ક્રમ	સમુદ્ર ટાપુનું નામ	કયા મહા સાગરમાં	ક્ષેત્રફળ (ચો.મા.માં.)
૩	બોર્નિયો	પેસિફિક	૨,૮૬,૬૬૭	૪૩	સીકાટૂ	પેસિફિક	૭,૨૪૫
૪	માડાગાસ્કર (માલાગાસી)	હિન્દી	૨,૨૭,૮૦૦	૪૪	નોર્થ-ઈસ્ટ-લેન્ડ	આર્કટિક	૬,૩૫૦
૫	બેફ્રિન	આર્કટિક	૧,૮૩,૮૧૦	૪૫	સિરામ	પેસિફિક	૬,૦૪૬
૬	સુમાત્રા	પેસિફિક	૧,૮૨,૮૫૯	૪૬	ન્યૂ-કેલિડોનિયા	પેસિફિક	૫,૬૭૧
૭	હોન્સુ	પેસિફિક	૮૮,૯૩૦	૪૭	ફ્લોરેસ	પેસિફિક	૫,૫૧૩
૮	ગ્રેટ બ્રિટન	એટલાંટિક	૮૮,૭૫૬	૪૮	સમર	પેસિફિક	૫,૧૨૪
૯	ઈલ્સમર	આર્કટિક	૮૨,૧૧૯	૪૯	નિગ્રોઝ	પેસિફિક	૪,૩૦૯
૧૦	વિક્ટોરિયા	આર્કટિક	૮૧,૯૩૦	૫૦	પપ્લાવન	પેસિફિક	૪,૫૦૦
૧૧	સીલીયસ	પેસિફિક	૭૨,૮૮૬	૫૧	પનાય	પેસિફિક	૪,૪૪૮
૧૨	સાઉથ આઇલેન્ડ	પેસિફિક	૫૮,૦૯૩	૫૨	જમૈકા	એટલાંટિક	૪,૪૧૧
૧૩	બાવા	પેસિફિક	૫૦,૭૪૩	૫૩	હવાઈ	પેસિફિક	૪,૦૩૦
૧૪	નોર્થ આઇલેન્ડ	પેસિફિક	૪૪,૨૮૧	૫૪	કેપ-પ્રેટન	આર્કટિક	૩,૯૭૦
૧૫	કયુબા	એટલાંટિક	૪૪,૨૧૭	૫૫	બોગન વીલ	પેસિફિક	૩,૮૮૦
૧૬	ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ	એટલાંટિક	૪૩,૩૫૯	૫૬	વીન્ડોરો	પેસિફિક	૩,૭૯૪
૧૭	લ્યુડોન	પેસિફિક	૪૦,૮૧૪	૫૭	સાયપ્રસ	એટલાંટિક	૩,૫૭૨
૧૮	આઇસલેન્ડ	એટલાંટિક	૩૯,૮૦૦	૫૮	ક્રોડિયાક	પેસિફિક	૩,૫૬૯
૧૯	મીન્ડાનાઓ	પેસિફિક	૩૬,૯૦૬	૫૯	ખ્યુટો-રિકા	એટલાંટિક	૩,૪૩૫
૨૦	આયરલેન્ડ	એટલાંટિક	૩૨,૫૫૯	૬૦	કોર્સિકા	એટલાંટિક	૩,૩૬૭
૨૧	નોવાયા ઝેમ્લ્યા	આર્કટિક	૩૧,૩૯૦	૬૧	ન્યૂ આયરલેન્ડ	પેસિફિક	૩,૨૦૫
૨૨	હોકાઇડો	પેસિફિક	૨૯,૯૫૦	૬૨	લીટી	પેસિફિક	૩,૦૯૦
૨૩	હીરપાનીઓલા	એટલાંટિક	૨૯,૫૩૦	૬૩	પ્રેન્ગલ	આર્કટિક	૨,૮૧૯
૨૪	શેખાલીન	પેસિફિક	૨૯,૩૪૪	૬૪	ગુડાલ કેનલ	પેસિફિક	૨,૫૦૦
૨૫	ટાસ્માનિયા	પેસિફિક	૨૬,૨૧૫	૬૫	લોંગ આઇલેન્ડ	એટલાંટિક	૧,૬૨૦
૨૬	સિલોન	હિન્દી	૨૫,૩૩૨				
૨૭	બેન્કસ	આર્કટિક	૨૩,૨૩૦				
૨૮	ડિવોન	આર્કટિક	૨૦,૮૮૧				
૨૯	ટૅરા-ડિ-ફ્યુઓ	એટલાંટિક	૧૮,૬૦૦				
૩૦	કયૂસુ	પેસિફિક	૧૬,૨૧૫				
૩૧	મેલવિલે	આર્કટિક	૧૬,૧૪૧				
૩૨	સાઉથમટન	આર્કટિક	૧૫,૭૦૦				
૩૩	વેસ્ટ-સપ્રીટ બર્ડન	આર્કટિક	૧૫,૨૬૦				
૩૪	ન્યૂ બ્રિટન	પેસિફિક	૧૪,૫૮૨				
૩૫	ફ્રાન્સા	પેસિફિક	૧૩,૮૮૪				
૩૬	હેઈનાન	પેસિફિક	૧૩,૧૨૭				
૩૭	તિમોર	પેસિફિક	૧૩,૦૯૪				
૩૮	પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ	આર્કટિક	૧૨,૮૩૦				
૩૯	વાનકુવર	પેસિફિક	૧૨,૪૦૮				
૪૦	સિસિલી	એટલાંટિક	૯,૯૨૬				
૪૧	સમરસેટ	આર્કટિક	૯,૩૭૦				
૪૨	સારડીના	એટલાંટિક	૯,૩૦૧				

ઘણા ખરા ટાપુઓ ઉપખંડીય પ્રકારના જોવા મળે છે, કારણ કે ભૂસ્તરીય રચનાની દૃષ્ટિએ આવા ટાપુઓ ભૂમિખંડોના એક ભાગ રૂપે છે. કાળક્રમે આદિખંડ કે મહાખંડ તૂટતાં તેના જુદા જુદા ટુકડાઓ ઊંડા રહેલા ભૂરસ પર વિશાળ તરાપાની જેમ તરતા રહ્યા અને મળેલા બળની દિશામાં ખેંચાઈને કાળક્રમે આજની સ્થિતિમાં ભૂમિખંડોની નજીકમાં ગોઠવાયા છે. એશિયા જમીન ખંડની નજીકમાં આવેલા અનેક ઉપખંડીય ટાપુઓ જેવા કે કયૂરાઈલ, જાપાન, ફિલિપાઈન્સ, ઈન્ડો-નેશિયા, ન્યૂઝિલેન્ડ વગેરે ઉપખંડીય ટાપુઓ છે.

વિશ્વના બધા જ જમીન ખંડોની નજીકમાં આવેલા ઉપખંડીય ટાપુઓના ખડકોનું બંધારણ, પ્રકાર, વનસ્પતિમાં તેમ જ જીવસૃષ્ટિ વગેરેમાં નજીકના જમીન ખંડની સામ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી આ બધા ઉપખંડીય ટાપુઓ એક સમયે મુખ્ય જમીન ખંડો સાથે

જોડાયેલા હતા એમ માનવામાં આવે છે. પરવાળાના જીવો પણ કેટલીક વાર ઉપખંડીય ટાપુની રચના કરે છે. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે આવેલા ઝાંઝીબાર ટાપુ પરવાળાના જીવોથી નિર્માણ થયો છે.

ખંડીય ટાપુઓ મુખ્ય જમીન ખંડો કરતાં ઘણા દૂરના વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. ખંડીય ટાપુઓ જે રીતે જોવા મળે છે (૧) જ્વાળામુખી દ્વારા (૨) પરવાળાના જીવોથી. સમુદ્રમાં જ્યારે જ્વાળામુખીનું પ્રસ્ફોટન થાય છે ત્યારે તેમાંથી લાવાનો જથ્થો સમુદ્રના પાણીની સપાટી કરતાં બહાર દેખાય છે અને પરિણામે સમય જતાં તેમાં વધારો થાય છે અને જ્વાળામુખી દ્વારા ટાપુઓ નિર્માણ થાય છે. એટલાંટિક મહાસાગરમાં આવેલા આસેન્સન, સેન્ટ-હેલેના, મડેરા પેસિફિકમાં આવેલા હવાઈ, ઇન્ડોનેશિયાના તેમજ ન્યૂઝિલેન્ડના કેટલાક ટાપુઓ હિન્દી મહાસાગરમાં આવેલ જેરન ટાપુ જ્વાળામુખી દ્વારા નિર્માણ થયા છે.

અમેરિકાની પશ્ચિમમાં ૩,૩૮૫ કિ.મી. દૂર પેસિફિકમાં આવેલ હવાઈ ટાપુ સમુદ્ર સપાટીથી ૩૬૩૫ મીટર ઊંચાઈ ધરાવે છે; જે આખો જ લાવા દ્વારા નિર્માણ થયો છે. એવી જ રીતે પેસિફિકમાં કેનેડાની પશ્ચિમે આવેલ એલ્યુસિયન ટાપુ સમૂહમાંનો ઓગેસ્લોફ ટાપુ ઇતિહાસમાં-ભૂતકાળમાં કેટલીયે વાર દેખાયો અને અદૃશ્ય થતો રહે છે. કેટલાક સમુદ્ર ટાપુઓ જ્વાળામુખીથી નિર્માણ થયા હોવાથી જે જાગૃત જ્વાળામુખીવાળા છે તે ટાપુઓનું કદ હંમેશાં વધતું જોવા મળે છે.

જમીનખંડોથી દૂર તેમજ નજીકના વિસ્તારમાં કેટલાક ખંડીય ટાપુઓ ફક્ત ઉષ્ણ કટિબંધના મહાસાગરમાં જ દેખાય છે કારણ કે પરવાળાના જીવો ૨૧° સેન્ટીગ્રેડથી ઓછા ઉષ્ણતામાનવાળા સાગર જળમાં જીવી શકતા નથી, ૫૫ મીટરથી વધુ ઊંડે રહેતા નથી અને પાણીની ક્ષારતા ૨૭ થી ૪૦ ટકા હોય ત્યાં જ ટાપુ વિસ્તારમાં કે ખંડીય જાજલીના વિસ્તારમાં બન્યા છે. એટલાંટિકમાં આવેલા બર્યુંડા, બહામા અને કેનેરી ટાપુઓ પરવાળાના જીવો દ્વારા નિર્માણ થયેલા ટાપુઓ છે. ન્યૂયોર્કથી ૧૦૭૧ કિ.મી. પૂર્વમાં એટલાંટિકમાં આવેલ બર્યુંડા ટાપુ તો અમેરિકાના લોકો માટે આનંદ પ્રમોદનો ટાપુ બન્યો છે, જ્યાં પ્રતિવર્ષ હજારોની સંખ્યામાં તેની લોકો મુલાકાત લે છે.

૧૯મી સદીમાં જહાજ ઉદ્યોગનો વિકાસ તેમ જ સમુદ્ર અંગેના જ્ઞાનમાં વધારો થતાં સમુદ્ર ટાપુઓનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું છે. જે ટાપુઓ જમીનખંડની નજીક આવેલા તેમજ જે જમીન ખંડોની વચ્ચેના બધા જ ટાપુઓ અનેક રીતે માનવી માટે ઉપયોગી પુરવાર થયા છે.

જે ટાપુઓ જમીન ખંડોની નજીક વ્યાપાર માર્ગ પર વિપુલ ખનિજ સંપત્તિ, ઉત્તમ જમીન હોય તેવા ટાપુઓ પર માનવ સમૂહ ખીચોખીચ ભરેલા છે. બ્રિટિશ ટાપુઓ અને જાપાન બંને વિશ્વમાં વિકાસની દૃષ્ટિએ ઓથું અને પાંચમું સ્થાન ધરાવે છે. ઇન્ડોનેશિયા અને ફિલિપાઇન્સના ટાપુઓ ખેતીપાકના ઉત્પાદનને લીધે ગીચ વસ્તીવાળા બન્યા છે. બ્રિટન અને જાપાન ઉદ્યોગોના વિકાસને લીધે ગીચ વસ્તીવાળા બન્યા છે, આમાં ઇન્ડોનેશિયામાં ૧૩ કરોડ, જાપાનમાં ૧૧.૩ કરોડ, બ્રિટનમાં ૫.૬ કરોડ અને ફિલિપાઇન્સમાં ૪.૩ કરોડ વસ્તી વસે છે. આ ટાપુઓનાં સ્થાન ભૌગોલિક અનુકૂળતાવાળાં હોવાથી હદ કરતાં વધુ વસ્તી રહેવા લાગી છે.

છેલ્લા જે હાથકાથી વિશ્વની મહાસત્તાઓએ મહાસાગરોના ટાપુ પર વર્ચસ્વ જમાવવા પગપેસારો કર્યો છે. મહાસાગરોના ટાપુ વિસ્તારમાં અણુશસ્ત્રો ન ગોઠવવા અંગે ૧૮ મે ૧૯૭૨માં કરાર થયો હોવા છતાં પણ મહાસત્તાઓ વિવિધ ટાપુ વિસ્તારમાં અણુશસ્ત્રો ગોઠવી લશ્કરી છાવણીઓ નિર્માણ કરવા માંડી છે. ક્યુબા ટાપુ પર રશિયાનું વર્ચસ્વ તથા હવાઈ ટાપુ પર અમેરિકાનું વર્ચસ્વ અણુ-શસ્ત્રો ગોઠવવા તેમ જ લશ્કરી છાવણી બનાવવા માટે વિશેષ પ્રકારનું છે. આમાં હિન્દી મહાસાગર તો વળી તણાવો અને સત્તાની સાઠમારીનું કેન્દ્ર બની ગયો છે, જે કિનારાના દેશો માટે સ્વાભાવિક રીતે ચિંતા જનક છે. અમેરિકાએ બહરીનમાં પોતાનું નૌકામથક વિકસાવ્યું છે તો વળી હિન્દીમહાસાગરના એક નિર્જન ટાપુ ડાયગો ગાર્શિયા પર અદ્યતન લશ્કરી મથક બાધવાના કરાર ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા વચ્ચે થયા છે.

રશિયાએ માડાગાસ્કર (માલાગાસી) સાથે તેની નૌકા સલવતો માટે ઠરાવ કર્યો છે. તેમજ યેમન, સોમાલિયા અને સોકોતરામાં રશિયાએ સ્થાઈ નૌકા અને લશ્કરી મથકો વિકસાવ્યાં છે.

ચીને લંકા સાથે સંબંધો સુધાર્યા છે, મહાસાગરના ટાપુઓનું વધતું મહત્વ હવે કેવી ભયજનક પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરે છે? વિશ્વની ત્રણ મહાસત્તાઓ અમેરિકા, રશિયા અને ચીનની હાલગીરીથી હિન્દી મહાસાગરમાં વસતા તેના કિનારે આવેલા ૪૦ દેશો ચિંતાજનક પરિસ્થિતિમાં જીવી રહ્યા છે.

મહાસાગરમાંના ટાપુઓ હવાઈ મથક તથા બળતણના મથક તરીકે ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. એશિયા, ઉત્તર અમેરિકા વચ્ચે પેસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા હવાઈ ટાપુઓ હવાઈ મથક તેમજ જહાજ, બંદર અને તેમના માટે જોઈતા બળતણના કેન્દ્ર તરીકે ખૂબજ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

ખીજી બાબત આસ્ટ્રેલિયા માટે કેન્ટોન, ફિઝી, સમોઆ પણ મહત્વના બની રહે છે. હિન્દી મહાસાગરમાં શ્રીલંકા પણ વિમાન અને જહાજ બંદર તરીકે તેમજ બળતણ કેન્દ્ર માટે વિશ્વના મોટા ભાગના દેશો માટે ઉપયોગી પુરવાર થયો છે.

એવી જ રીતે ઉત્તર અમેરિકા અને યુરોપ માટે ખરયુડા અને એઝોર્સ ટાપુઓ હવાઈ બંદર, બળતણ કેન્દ્ર, લશ્કરી વ્યૂહ તેમજ રાજકીય મહત્વ માટે ખૂબજ મહત્વના ગણી શકાય તેવા છે. પોર્ટુગલની પશ્ચિમે એટલાન્ટિકમાં ૧૪૪૮ કિ.મી દૂર એઝોર્સ દ્વીપ-સમૂહ પરથી તો ઉત્તર અમેરિકા અને યુરોપ બંન્ને વચ્ચેના સંદેશા - વ્યવહારનાં દોરડાં પસાર થતાં હોવાથી બહુજ ઉપયોગી બન્યો છે.

પરવાળા દ્વારા જે ટાપુઓ નિર્માણ થયા છે તે તથા જવાળામુખી ટાપુઓ નિર્માણ થયા છે તે ખંડીય વિસ્તારમાં દિવા દાંડીની જેમ સીમાચિહ્ન બની રહે છે. આ કારણથી જ કેરલ સમુદ્ર અને દક્ષિણના ચીની સમુદ્ર જેવા સમુદ્રોમાં આવેલા પરવાળાઓ વહાણવટા માટે ઘણા ઉપયોગી બની રહે છે અને કેટલીક વાર જોખમી પણ બને છે.

પરવાળાના જીવ દ્વારા જે ટાપુઓ ખંડીય છાજલીના વિસ્તારમાં કે દૂરના વિસ્તારમાં બન્યા છે તેમાં સિમેન્ટનો શુણ્ણ રહેલો છે. પરવાળાના ખડકોનો ઝીણો ભૂકો કરી તેનો ઉપયોગ રસ્તાઓ તેમજ હવાઈ પટ્ટીઓ બાંધવાના

કામમાં થાય છે. પરવાળાનો ભૂકો સુકાતાં સખત બને છે. પરવાળાના ખડકોનો ભૂકો અને રેતી સિમેન્ટનો કાચો માલ છે. આ બંનેની સાથે મેગ્નેશિયમ ઉમેરી સિમેન્ટ બનાવવામાં આવે છે.

હજારો વર્ષોથી કેટલાક જૂના પરવાળાના ખરાબાઓ પક્ષીઓના આશ્રમના ધામ બન્યાં છે. આ પ્રકારના ખરાબાઓ પર પક્ષીઓની હજાર પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભેગી થાય છે, જેનું ફાસ્ફરસમાં રૂપાંતર થાય છે. આ પ્રકારના ટાપુઓમાંથી આજે ફાસ્ફરસ યોદ્ધામાં આવે છે. પેસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા નોંરુ, ઓસન આઈલેન્ડ અને ક્રિસ્ટમસનો ટાપુ આવા પ્રકારના ઉદાહરણ છે. કેટલીક જગ્યાએ ખનીજ તેલ મળી આવવાનાં પણ ઉદાહરણો છે.

ગરમ પાણીના કુવારા માટે આઈસલેન્ડ, ન્યૂઝિલેન્ડ, ક્યૂરાઈલ ટાપુઓ વગેરે જાણીતા છે. ન્યૂઝિલેન્ડમાં તો ભૂગર્ભમાંથી સુસવાટા કરતી નીકળતી વરાળને નાથીને તેના વડે વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. શિયાળામાં આ ગરમ પાણીના કુવારાઓ લોકો માટે આશીર્વાદ રૂપ બને છે. આ ગરમ પાણીના કુવારાઓ જવાળામુખી પ્રવૃત્તિઓનો જ એક ભાગ ગણાય છે.

ગ્રેટબ્રિટનના શેટલેન્ડ અને ઓર્કનીઝ ટાપુઓ આવેલા છે, આમાં શેટલેન્ડ ટાપુ પરની દીવાદાંડી ઉપર દરિયાઈ મોળાનો સતત મારો ચાલુ હોય છે. આ મોળાંએ શેટલેન્ડ ટાપુથી અન્સર દીવાદાંડી પર ૬૦ મીટર જાંચે ચડીને તેનો દરવાજો તોડી નાખ્યો હતો. તેવી જ રીતે અમેરિકાની દક્ષિણે આવેલા ફ્રાંકલેન્ડ ટાપુઓ પણ સમુદ્ર મોળાંઓના તાંડવ નૃત્ય માટે વિશ્વ વિખ્યાત છે. બ્રિટનના શેટલેન્ડ અને ઓર્કનીઝ ટાપુઓ પર વારંવાર આવતાં જંઝાવાત મોળાંઓમાં સ્કોટિશ વહાણવટીઓ અને માછીમારો એવા તો મોળાંઓનો સામનો કરવા ટેવાઈ ગયા છે કે જેથી તેઓ આજે વિશ્વના શ્રેષ્ઠ અને બહાદુર દરિયાખેડુઓ ગણાય છે.

ટાપુઓ જંઝાવાત સમુદ્રનાં મોટાં મોળાં સામે કેવી રીતે ટકી રહેવાની શક્તિ ધરાવે છે? શેટલેન્ડ અને ઓર્કનીઝ ટાપુઓના કિનારા પર વર્ષમાં ચાર પાંચ વાર તો મોળાંઓ કાંઠા પર પહોંચીને ૧૮ મીટર જેટલા જાંચે ચઢે છે, તેઓ ટન વજનને જાંચીને કાંઠા પર પટકે છે, વળી મોળાંઓનો અવાજ ૩૨ કિ.મી. સુધી

સંલગાય છે. ઈ.સ. ૧૬૭૨માં સ્કોટલેન્ડને કાંઠે મોન્ઝોએ સિમેન્ટ કોન્ક્રિટની એક દીવાલ તોડીને તેનો ૮૦૦ ટન વજનનો એક ભાગ ઊંચકીને કાંઠા પર મૂકી દીધો હતો. મોન્ઝોની કેટલી પ્રયત્ન શક્તિ ગણાય!

આંદામાન નિકોબાર દ્વીપ સમૂહમાં કેટલાક ટાપુઓ હજુ પણ પછાત છે. આમાં ચાવરા નામનો ટાપુ આ માટે જાણીતો છે. ચાવરા ટાપુના લોકો આજે પણ ખૂબ આળસુ, પછાત અને જંગલી છે. આ સાંકડા ટાપુની દક્ષિણ બાજુએ નાની ટેકરીઓને લીધે આખું દર્ય ઘણું નયનરમ્ય લાગે છે. અહીં દાનવોનો વસવાટ હોવાની માન્યતા ઉપરથી તે Devil's Abode તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આંદામાન નિકોબાર દ્વીપસમૂહના મધુબન ટાપુ પર હાથીઓ છે, જ્યાં હાથીનાં બચ્ચાંને સુંદર તાલીમ આપવામાં આવે છે. અહીંના પીટી નામના સાવ નિર્જન ટાપુ પર અનેક પ્રકારનાં ફરિયાઈ પક્ષીઓ જેવા મળે છે, જાણકારોનું માનવું છે કે આ દ્વીપસમૂહ પર ૨,૦૦૦ જાતનાં પક્ષીઓ છે. આંદામાન પરના ટાપુઓ મુખ્યત્વે સપાટ છે. આમ છતાં ભારે વરસાદના કારણે ગીચ જંગલો છે, જેમાં ઝેરી સર્પો અને જંગલના ઝેરી જંતુઓનો ભય સતત રહ્યા કરે છે. આ કારણથી આ ટાપુ પર માનવ વસ્તી નથી.

મુખ્ય જમીનખંડોમાંથી જે ટાપુઓ બન્યા છે તેમાં પ્રાણી-જીવન તથા વનસ્પતિ-જીવનમાં સામ્યતા જેવા મળે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડમાં હાલમાં કાંગારુ, વામ્પટ, કઓલા, પ્લેટિયલ અને બીજાં કેટલાંક જૂના સમયનાં પ્રાણીઓ છે જે, એક સમયે એશિયા ખંડમાં પણ હતાં. પણ તેમનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ થતાં હાલ એશિયા ખંડમાં જેવા મળતાં નથી.

હવાઈ અને ન્યૂગિની ટાપુઓ પર હાલમાં જે પ્રાણીઓ છે તે મૂળ પ્રાણીઓ નથી. સામાન્ય પ્રાણી ઉંદર પણ પોલિશિયન દ્વારા લઈ જવાયો હતો. મહાસાગરોના છૂટા છવાયા ટાપુઓ પર પ્રાણી અને વનસ્પતિ વિકાસ એક સમયે હયોલથો હતો. પણ વસ્તીનું દબાણ વધતાં તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો તો વળી કેટલાક મૂળથી નાશ પામ્યાં હોય તેમ જણાય છે. ટાપુઓ પર વસ્તીનું દબાણ વધતાં માનવી પક્ષીઓ માટે શત્રુ બની જાય છે. પરિણામે

પક્ષીઓને વતન બદલવાની જરૂર પડે છે - બીજા જગ્યાએ રહેવા જાય છે. હાલમાં ન્યૂઝિલેન્ડમાં જેવા મળતું પક્ષી મોઆસ બીજા કોઈ ટાપુ પરથી સ્થળાંતર કરીને આવ્યું છે, તેવી જ રીતે ઓસ્ટ્રેલિયાનું ઈમુ અને કાસોવટી, મૂરીટિયસનું ડોગે અને માડાગાસ્કરનું ડિનોરનીસ પક્ષીઓ કેટલાક ટાપુઓ પર માનવત્રાસ અસહ્ય થતાં બીજા ટાપુઓ પરથી સ્થળાંતર કરીને રહેવા માટે આવ્યાં છે.

તો વળી કેટલાક ટાપુઓ માનવી માટે શત્રુ બન્યા હતા. ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન બંગાળના ઉપસાગરમાં આવેલા આંદામાન નિકોબાર ટાપુઓ પર જનમટીપની સભ થનારને રાખવામાં આવતા હતા. દક્ષિણ એટલાંટિકમાં આવેલ સેન્ટ હેલીના ટાપુ પર નેપોલિયનને કેદી તરીકે રાખવામાં આવેલો.

દક્ષિણ અમેરિકાના પશ્ચિમે પેસિફિકમાં આવેલા ગાલાપેગોસ ટાપુઓમાં પણ લાવાના કાળા પથ્થરો વચ્ચે કેદીઓ માટે જેલ ઊભી થતી, જેમાં ઇકવેડોરના કેદીઓ જેલ ભોગવતા હતા. આ જ ગાલાપેગોસ ટાપુની મુલાકાત ન્યારે ડાર્વિને લીધી ત્યારે જીવોની ઉત્ક્રાંતિનો અભ્યાસ કરીને તેણે બે પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. હવે તો ઇકવેડોરની સરકારે આ ટાપુઓને નેશનલ પાર્ક તરીકે જાહેર કરેલ છે, જેના પર દર વર્ષે આ ટાપુ પર અગણિત પ્રવાસીઓ આવે છે.

કેટલાંક પક્ષીઓ છૂટાછવાયા ટાપુ પર રહે છે, ઘર બનાવે છે અને પછી માણસોનો ધસારો વધતાં નાશ પામે છે, એલબેટ્ટો અને બીજાં કેટલાંક પક્ષીઓ જમીન પર જ સવારી કરે છે, અને પ્રજનન પણ કરે છે. હવાઈ અને લાયસન ટાપુઓમાં કેટલીક વખતે જમીન પરના માળા, પક્ષીઓનાં પીછાં અને ચામડી મેળવવા માટે શિકારીઓ તેમનો નાશ કરે છે.

ગાલાપેગોસ ટાપુઓની જીવસૃષ્ટિ પણ જાણવા જેવી છે. દક્ષિણ અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારે ગાલાપેગોસ ટાપુઓ છે, જ્યાં પેસિફિકનો હંબોલ્ટનો ઠંડો પ્રવાહ વહે છે. આ ટાપુ પર દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશના પેંજીન પક્ષીઓ પણ રહેવાનું પસંદ કરે છે. બીજાં હજારો પક્ષીઓ પણ આ ટાપુ પર નિવાસ કરે છે. કિનારા પાસે વહેતા હંબોલ્ટના ઠંડા પ્રવાહમાં કલ્પના પણ ન કરી શકાય તેટલી સમૃદ્ધ જીવસૃષ્ટિ પ્રવાસ કરતી હોય છે. આ જીવસૃષ્ટિ પર હજારો

દરિયાઈ પક્ષીઓ વિવિધ જાતના નહે છે. સામાન્ય રીતે દરિયાઈ પક્ષીઓ વધુ પ્રમાણમાં ખાઉધરા હોય છે. ખાઈને કાંઠા પર બેસે છે અને ત્યાં હગાર નાખે છે. વર્ષોથી હગાર એકઠી થાય છે, જેમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનું ફાસ્ફરસ અને નાઈટ્રોજન ધરાવતું ખાતર તૈયાર થાય છે. પેરુ દેશના લોકો આ ખાતર વડે મળલખ પાક ઉતારે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ તેની પરદેશ પણ નિકાસ થાય છે.

દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં કેટલાક ટાપુઓ “શિકારી ટાપુઓ” તરીકે જાણીતા બન્યા છે. ખાસ કરીને શીલ માછલી તથા દરિયાઈ સિંહ મોટે ભાગે પ્રજનન તેમજ સૂર્યસ્નાન માટે જમીન વિસ્તારમાં આવે છે. ત્યારે કેટલીકવાર તેઓ મૃત્યુના ભોગ બને છે. જમીન ખંડના કિનારે તેમજ સમુદ્ર ટાપુવાળા વિસ્તારમાં જ્યાં ખંડીય છાજલીનું પ્રમાણ વધુ હોય છે, તેમજ ત્યાં આગળ ઠંડો પ્રવાહ વહેતો હોય ત્યારે ત્યાં માછલીનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. તેથી કરોડો ભૂવો તેમાં પ્રવાહના વેગ સાથે ઘસડાઈ આવે છે. કેનેડાના પૂર્વ કિનારે આવેલા ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડના કિનારા પાસે ઉત્તરમાંથી આવતો લાપ્રાડોરનો ઠંડો પ્રવાહ વહે છે. આ કારણથી આ ટાપુ મત્સ્ય પ્રવૃત્તિ માટે વિકાસ પામ્યો છે. સમુદ્ર ટાપુઓ પર હાલમાં જે વનસ્પતિ દેખાય છે તે ખાસ કરીને કેટલાક ટાપુઓ પર માણસ, પક્ષીઓ, ભરતી-ઓટ, પ્રવાહો વગેરે દ્વારા લઈ જવાઈ છે. પેસિફિક મહા-સાગરના ઉષ્ણકટિબંધના વિસ્તારમાં આવેલા ટાપુઓ પર પાન્ડુનસ અને નાગિયેરીનાં ઝાડ બેવા મળે છે તે એક સમયે પોલિશિયન લોકો દ્વારા ઉગાડવામાં આવ્યાં હતાં.

જ્યારે કાલંબસે અમેરિકાની શોધ કરી ત્યારે વેસ્ટ ઇન્ડિઝના ટાપુઓના વિસ્તારમાં નાગિયેરીનાં વૃક્ષોનો અભાવ હતો. પરંતુ હાલમાં અહીંયાં આ ટાપુઓ પર વિપુલ પ્રમાણમાં નાગિયેરીનાં વૃક્ષ બેવા મળે છે. આ ટાપુઓ પર નાગિયેરીની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ? તેના માટે એમ માનવામાં આવે છે કે ઇન્ડોનેશિયા અને બંગાળના ઉપસાગરમાં આવેલા નિકોબાર ટાપુઓ દ્વારા અહીંયાં નાગિયેરીનાં વૃક્ષો ભર્યાં છે.

પોર્ટુગીઝ લોકો જ્યારે એશિયા અને આફ્રિકા ખંડમાં દાખલ થયા ત્યારે નાગિયેરીના ફેલાવામાં મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. પોર્ટુગીઝો જ્યારે ભારતમાં પ્રવેશ્યા

એ પહેલાં પશ્ચિમ આફ્રિકા કેપવર્ડેમાં નાગિયેરીનું વાવે-તર થઈ ચૂક્યું હતું; પણ આ વખતે મધ્ય અમેરિકાના પશ્ચિમ કાંઠાના ટાપુઓ પર નાગિયેરી હતી પણ પૂર્વ કાંઠા પર નાગિયેરીનાં વૃક્ષો હતાં નહીં. આજે હબરો ટાપુઓ નાગિયેરીનાં વૃક્ષોથી ભરચક દેખાય છે. મધ્ય અમેરિકાના પશ્ચિમ કાંઠાથી ૩૬૦ કિ.મી. દૂર કોકોસ ટાપુઓ છે. અમેરિકાના કાંઠેથી એટલે કે કોકોસ ટાપુઓ પરથી પ્રવાહથી તણાયેલાં નાગિયેર પશ્ચિમ તરફ વહેતા સમુદ્રના ટાપુઓ પર પહોંચ્યાં હશે અને સમય જતાં કેટલાક ટાપુઓ પર નાગિયેરીનાં વન ભીંગી નીકળ્યાં હશે.

કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે નાગિયેરીનું મૂળ વતન ભારત, મલાયા, અને ઇન્ડોનેશિયા છે. જ્યારે બીજા કેટલાક વિદ્વાનો નાગિયેરીના મૂળ વતન તરીકે મધ્ય અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારાને જણાવે છે. કેટલાકના મતે મધ્ય અમેરિકાના પશ્ચિમના ટાપુઓમાંથી પશ્ચિમ તરફ જતા સમુદ્રના પ્રવાહમાં તણાઈને ઇન્ડોનેશિયા ટાપુઓ સુધી અને ત્યાંથી ભરતખંડમાં પહોંચ્યાં હશે.

ઉષ્ણ કટિબંધના મોટા ભાગના ટાપુઓ પર મહત્વનું ઉત્પાદન નાગિયેરીનું જ બેવા મળે છે. હાલમાં વિશ્વના બધા જ દેશોમાં કોપરેલની મોટી માંગ છે. ફિલિપાઈન્સ અને ઇન્ડોનેશિયા વિશ્વમાં સૌથી વધુ કોપરેલ ઉત્પન્ન કરે છે. આ બંને દેશો પ્રતિવર્ષ ૫ લાખ ટન કોપરેલ વેચે છે જેના મુખ્ય ગ્રાહક અમેરિકા અને યુરોપના દેશો છે.

ઑસ્ટ્રેલિયામાં યુકેલિપ્ટસ અને નોરફોલ્ક વૃક્ષો તથા આઈસલેન્ડ પરનું પાઈન વૃક્ષ બીજા ટાપુઓ પરથી આવ્યાં છે. ઉષ્ણકટિબંધના ટાપુઓ પર થતા પાક ઠાંગર, ચા, શેરડી, કેળાં, શણ, કોફી વગેરે બીજા દેશમાંથી આવ્યાં છે. કયુબા, હવાઈ અને મોરેશિયસ ટાપુઓ તો શેરડી – ખાંડ ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં આધિપત્ય ભોગવે છે. જ્યારે શ્રીલંકા ચાના ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં ત્રીજું સ્થાન મેળવે છે. તો વળી બીજા બાજુ દક્ષિણ અમેરિકાના દક્ષિણમાં આવેલ ફેકલેન્ડ ટાપુ ભૌગોલિક પ્રતિકૂળતાને કારણે આજે પણ ફક્ત ઘાસ જ ભીંગતું હોવાથી “વૃક્ષ વિનાના ટાપુ” તરીકે જાણીતો છે.

અણુયુગના માનવીએ આજની દુનિયાનું વાતાવરણ સજીવે કેવી ભયંકરતા નિર્માણ કરી છે! વિશ્વના ટાપુઓ

પર છેલ્લાં બસો વર્ષથી વસ્તી વધવા લાગી છે. આ પહેલાં આ ટાપુ પરની વસ્તી રોગથી પર હતી અને ટાપુ નિવાસીઓની શારીરિક તંદુરસ્તી ઉચ્ચ પ્રકારની હતી. પહેલાં પેસિફિક અને એટલાંટિક મહાસાગરના ટાપુઓ પર રોગનું પ્રમાણ હતું જ નહીં. યુરોપ ખંડના દેશોના લોકોના નિવાસ - સ્થળાંતર થતાં આ મહાસાગરના ટાપુઓ પર ઈન્ફલ્યુએન્સા, શીતળા, પ્લેગ વગેરે જેવા અચંકર રોગો દાખલ થઈ ગયા છે.

જે ટાપુઓ પર ભૌગોલિક અનુકૂળતા છે ત્યાં વસ્તી ગીચ અને ઝડપથી ઊભી થઈ છે. ઇન્ડોનેશિયા, જાપાન ખ્રિસ્ત વગેરે દેશ છે, તેથી ત્યાં વધુ વસ્તીનો ભાર છે તે સ્વાભાવિક; પણ તે સિવાય કેટલાક નાના ટાપુઓ પર વસ્તીનું દબાણ ઘણું જ વધી ગયું છે તેમજ કેટલાક ટાપુઓ પર વસ્તીનું દબાણ હજુ ઓછું છે. જે ટેબલ નં-૨ પરથી જણાય છે

ટેબલ-૨

ગીચ અને ઓછી વસ્તીવાળા ટાપુઓ

ક્રમ	ટાપુનું નામ	ક્ષેત્રફળ (ચો.કિ.મી.માં)	વસ્તીની ઘનતા (દરચો.કિ.મી.માં)
૧	બર્મુડા	૫,૨૬૧	૧,૦૦૦
૨	હોંગકોંગ	૧,૦૪૬	૩,૭૭૫
૩	સિંગાપોર	૫૮૬	૧૨,૮૦૩
૪	વર્જિન આઇલેન્ડ	૩૪૪	૨૦૦
૫	બેહરિન	૩૨૦૦૦	૩૩૭
૬	માલાગાસી	૫,૮૬,૪૮૬	૧૧.૫
૭	ગ્રીનલેન્ડ	૨૨,૬૮૦૦૦	૦૦.૧

ટેબલ-૨ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે ટાપુઓ ખંડોની નજીક આવેલા છે તેમજ ભૌગોલિક અનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા ટાપુઓ પર વસ્તીનું દબાણ ઘણું જ વધવા પામ્યું છે. ટેબલ-૨ માંથી ખ્યાલ આવે છે કે બર્મુડા, હોંગકોંગ અને સિંગાપુરનાં ક્ષેત્રફળ ઓછાં છે છતાં વસ્તીનું દબાણ ઘણું જ ઊંચું જોવા મળે છે તો બીજા બાજુ વિશ્વના સૌથી મોટા ટાપુ ગ્રીનલેન્ડ પર વસ્તી ૫૦,૦૦૦ જેટલી જ છે-બીજા અર્થમાં ગ્રીનલેન્ડની વસ્તી ભારતના મુંબઈ શહેર કરતાં પણ ઘણી ઓછી છે. આ ઓછી વસ્તી માટે ગ્રીનલેન્ડનું શિતકટિબંધનું સ્થાન જવાબદાર ગણવામાં આવે છે.

છેલ્લાં ૧૨૫ વર્ષથી મારકવીસ ટાપુ પર વસ્તીનો ઘટાડો ૧,૦૦,૦૦૦ થી ૩,૦૦૦ સુધી પહોંચ્યો છે. કુદરતી

આક્રમો જ્યારે ઊભી થાય છે ત્યારે કેટલીક વાર આમ થતું જોવા મળે છે. સમુદ્રમાં આવેલા ટાપુઓમાં ક્યારેક ધરતીકંપ, જ્વાળામુખી અને મોજાનું તાંડવ સર્જાય છે, ત્યારે માનવ વસ્તી ત્યાંથી સ્થળાંતર કરીને બીજે રહેવા બાંધે છે.

ટેબલ નંબર-૩ માં વિશ્વના કેટલાક ટાપુઓ, કુલ વસ્તી અને પ્રતિ વ્યક્તિ આવક દર્શાવી છે. જેના પરથી ટાપુઓ પર વસ્તીનું દબાણ અને આવક પરથી ટાપુ વાસીઓના જીવન ધોરણ જાણી શકાય તેમ છે.

ટેબલ-૩

વિશ્વના ટાપુઓ, વસ્તી અને વાર્ષિક આવક

ક્રમ	ટાપુનું નામ	વસ્તી (સને ૧૯૬૬-૬૭)	પ્રતિ વ્યક્તિ વાર્ષિક આવક (ડોલરમાં)

૧	માડાગાસ્કર	૯૧,૦૦,૦૦૦	૨૦૦
૨	મુરિટિયસ	૬,૦૦,૦૦૦	૬૮૦
૩	કેપવર્ડે	૩,૦૦,૦૦૦	૧૪૦
૪	સિસિલી	૬૦,૦૦૦	૬૫૦
૫	જાપાન	૧૧,૨૭,૦૦,૦૦૦	૫,૦૬૦
૬	ફિલીપાઇન્સ	૪,૩૨,૦૦,૦૦૦	૪૨૦
૭	શ્રીલંકા	૧,૩૮,૦૦,૦૦૦	૧૬૦
૮	હોંગ કોંગ	૪૪,૦૦,૦૦૦	૨,૨૩૦
૯	સિંગાપોર	૨૩,૦૦,૦૦૦	૨,૫૮૦
૧૦	બાહરિન	૩૨,૦૦૦	૩,૮૧૦
૧૧	માલદીવ	૧૪,૦૦૦	૮૦
૧૨	યુ. કે.	૫,૬૦,૦૦,૦૦૦	૪,૧૮૦
૧૩	આયરલેન્ડ	૩૨,૦૦,૦૦૦	૨,૬૨૦
૧૪	સાયપ્રસ	૬,૦૦,૦૦૦	૧,૫૨૦
૧૫	માલ્ટા	૩,૪૦,૦૦૦	૧,૬૮૦
૧૬	ગ્રીન-લેન્ડ	૫૦,૦૦૦	૫,૨૦૦
૧૭	ફેરો આઇલેન્ડ	૪૧,૦૦૦	૫,૬૭૦
૧૮	ફયુખા	૬૫,૦૦,૦૦૦	૮૨૦
૧૯	હાઈટી	૪૭,૦૦,૦૦૦	૨૨૦
૨૦	ટયુટોરિકા	૩૨,૦૦,૦૦૦	૨,૩૧૦
૨૧	જમૈકા	૨૦,૦૦,૦૦૦	૧,૧૫૦
૨૨	ટ્રિનીડાડ	૧૧,૦૦,૦૦૦	૨,૧૬૦
૨૩	બાબેડોસ	૨,૫૦,૦૦૦	૧,૬૨૦
૨૪	બ્રાસા	૨,૧૦,૦૦૦	૩,૩૧૦
૨૫	વર્જિન આઇલેન્ડ	૬૬,૦૦૦	૫,૦૮૦
૨૬	બર્મુડા	૫૪,૦૦૦	૮,૨૬૦
૨૭	ઈન્ડોનેશિયા	૧૩,૦૦,૦૦,૦૦૦	૨૮૦
૨૮	ન્યૂઝિલેન્ડ	૩૧,૦૦,૦૦૦	૪,૨૦૦
૨૯	ફયુજી	૫,૮૦,૦૦૦	૧,૧૫૦

ટેબલ નં-૩ માં કેટલાક ટાપુવાસીઓનો આર્થિક વિકાસ ઝડપી હોવાથી તેમની પ્રતિવ્યક્તિની વાર્ષિક આવક પરથી ખ્યાલ મેળવી શકાય છે, ખમ્બુડા ટાપુવાસીઓની પ્રતિ વ્યક્તિ વાર્ષિક આવક ૮,૨૬૦ ડોલરની છે, જે વિશ્વના કોઈ પણ ટાપુ પરના લોકો કરતાં ઊંચી છે. બીજા કેટલાક ટાપુઓ પરના લોકોની આવક જોઈએ તો ફેરો આલેઈન્ડ ૫,૬૭૦, વર્જિન આઈલેન્ડ ૫,૦૮૦, ગ્રીનલેન્ડ ૫,૨૦૦ બહામા ૩,૩૧૦ ડોલર જેટલી છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ છે, તેવા ટાપુઓમાં આર્થિક વિકાસ ઓછો થયો છે. તેથી તેમની આવક પણ ઓછી છે. પ્રતિ વ્યક્તિ વાર્ષિક આવક માલદીવની ૮૦ ડોલર, કેપવર્ડે ૧૪૦ ડોલર, શ્રી લંકા ૧૬૦ ડોલર, અને માડાગાસ્કરની ૨૦૦ ડોલર જેટલી છે.

જમીન ખંડોના દેશોમાં જ્યારે વસ્તીનું ઇમાણ વધ્યું ત્યારે ગીચ વસ્તીવાળા દેશોમાં વસ્તીનું ઇમાણ ઓછું થાય તેમ જ આર્થિક ફાયદો મળે તેવી લાલચ લોકોમાં ઊભી થઈ ત્યારે લોકો ટાપુઓ પર સ્થળાંતર કરીને રહેવા લાગ્યા. પરિણામે ટાપુઓની આબુખાબુના દેશોમાંથી વસ્તીનાં મોટાં સ્થળાંતર થયાં. આ કારણથી કેટલાય ટાપુઓ પર અનેક જાતિઓ નિવાસ કરે છે.

હવાઈ ટાપુઓમાં કૌકોસીઓ, હબસીઓ, ભારતીયો, જાપાનીઓ, ચીનાઓ અને ફિલિપાઈન્સવાસીઓ વગેરે પ્રજા હાલમાં વસે છે. મોરેશિયસમાં ખેતી કામ માટે ફ્રેન્ચ અને બ્રિટીશરો ભારતીયો અને ચાઈનીઝને લઈ ગયા હતા. જ્યાં આજે પણ આ બે દેશના લોકોનું પ્રમાણ વિશેષ છે. ઝાંઝીબાર ટાપુઓ પર આફ્રિકાવાસીઓ આરબો અને ભારતીયોનું આજે પણ આધિપત્ય છે, તો બીજા બાજુ ઇન્ડોનેશિયાના ટાપુઓ પર હિન્દુ ધર્મની ઊંડી અસર ઊભી કરનાર ભારતીયો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં જઈને વસ્યા છે. હવે તો ટાપુઓ પણ વધુ વસ્તી સહન કરી શકવા તૈયાર નથી, ત્યારે ટાપુઓ પરથી સ્થળાંતર થવા લાગ્યાં છે. ટાપુઓ પર ગીચ વસ્તી થતાં લોકો રોજ રોટી માટે પ્યુટોરિકન અમેરિકાના ન્યૂયોર્ક અને શિકાગો શહેરમાં મોટા પ્રમાણમાં ગયા છે. બારબેડોસના નિગ્રો લોકો પનામા કેનલનું કામ થયું ત્યારે હબરોની સંખ્યામાં ત્યાં જઈને વસ્યા હતા. વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુવાસીઓ જમૈકાના શેરડીના ખેતરમાં કામ મેળવે છે. ક્યુબાવાસીઓ પ્રિટનમાં પ્રવેશ મેળવે છે, જ્યારે

જાપાનવાસીઓ અને ફિલિપાઈન્સના લોકો હવાઈ ટાપુઓ પર જઈને વસ્યા છે.

વિશ્વના અનેક નાના અને મોટા કદના ટાપુઓ પર વિવિધ પ્રકારની માનવ, પ્રાણી અને વનસ્પતિ સૃષ્ટિ નિર્માણ થઈ છે. આ ઉપરથી ચોક્કસ પ્રકારનો ખ્યાલ આવે છે કે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પૂર્વે આ ટાપુઓ પર માનવ વસ્તીનો અભાવ હતો, પરંતુ વહાણવટા ઉદ્યોગનો વિકાસ થવાથી જુદા જુદા ખંડોની વસ્તી ટાપુઓ પર જઈને નિવાસ કરવા લાગી. આજે આ ટાપુઓ કેટલીક રીતે જોઈએ તો મહસ્વનું સ્થાન ધરાવતા થયા છે. ટાપુઓ પરનો આર્થિક વિકાસ અને જીવન ધોરણ પણ જિંચાં ગયેલાં જોવા મળે છે. સમગ્ર રીતે જોઈએ તો વિશ્વના ટાપુઓ કુલ જમીન ખંડોનો નહીંવત્ જેટલો વિસ્તાર ધરાવે છે તેમ છતાં માનવજાત માટે અનેક રીતે અણુ-યુગમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે.

Phones { 326851
677681

With Best Compliments from

ARUN SHAH & CO.

ENGINEERS & CONTRACTORS

12, Kailas Kiran No. 2, Tilak Rd., Ghatkopar,

BOMBAY-400077.

Resi : 473248

Office { 323622
328887

With Best Compliments from

**VADILAL MOHANLAL SHAH
RAJENDRA VADILAL SHAH
MOHANLAL MANIBHAI DESAI**

**VADILAL SHAH & COMPANY
MOHANLAL MANIBHAI DESAI
VINAY STEEL AGENCY
Stockists : IRON & STEEL**

M-1, Steel Centre,
Ahmedabad Street,
Iron Market,
BOMBAY-400009

Phone { 269421
269422

With Best Compliments from

SPACE BUILDERS PRIVATE LTD.

17 Murzban Road.
Elphinstone Cricket Bldg.
First Floor, Near New Empire
V. T. BOMBAY-400001

વિશ્વ વસ્તીની સમસ્યાઓ અને નિવારણ :

એક ભૌગોલિક અધ્યયન

— પ્રા. ગોવિંદભાઈ વી. પટેલ

દુનિયાના મોટા ભાગના દેશોમાં આજે માનવ વસ્તીનો વધારો મોટા પાયા પર થાય છે. આ રીતે સતત વધતી વસ્તીને માટે સમસ્યાઓનું નિરાકરણ હોવું જરૂરી છે. દુનિયાની કુલ વસ્તીમાં જે નવો વધારો થાય છે તે દેશ કે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ માટે મુસીબતના પ્રશ્નોમાં વધારો જ કરે છે. પૃથ્વી ઉપર વસ્તીનો જે હદ કરતાં બહારનો વધારો થાય છે તેનાથી આપણું જીવન-ધોરણ તેમજ સગવડોમાં ઓટ આવે છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ માનવજીવન પણ ભયમાં મુકાય છે. માનવ વસ્તીના વધારાને જો રોકવો હોય અને તેના અંગે પ્લાનિંગ નક્કી કરવું હોય તો એમ જ કહી શકાય કે પરિસ્થિતિનું સંરક્ષણ કરવા માટે થોડા દશકાઓ પહેલાં જાગવું જોઈતું હતું. હવે આના માટે તો એમ જ કહી શકાય કે માનવજાત પોતાની જાતને ન્યૂકિલયર યુદ્ધ દ્વારા નાશ ન પમાડે તો સારું ! આ પેપરમાં ભૌગોલિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં વસ્તીનું વિતરણ, સમસ્યાઓ અને નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે.

(૧) દુનિયાની વસ્તીનું પ્રમાણ

યુનાઈટેડ નેશન્સના અનુમાન પ્રમાણે વસ્તી ઇ.સ. ૧૯૬૦માં ૫૩૪૬ મિલિયન અને ૨૦૦૦માં ૬૪૦૭ મિલિયન થશે.

દુનિયાના કેટલાક પછાત દેશોમાં વસ્તી ગણતરી, વસ્તી વધારાનો દર, મૃત્યુ દર વગેરે એકદમ ચોક્કસ નથી, તેથી આ આંક ચોક્કસ આંકડો બતાવશે તેવું નથી કારણ કે યુનાઈટેડ નેશન્સ ૧૯૭૦માં જે ૩૫૭૪ મિલિયનનો આંકડો આપ્યો હતો તે વાસ્તવમાં દુનિયાની વસ્તી ૧૯૭૦માં તોડીને ૩૬૨૧ મિલિયન પહોંચી હતી.

(૨) ખંડ પ્રમાણે વસ્તીનું વિતરણ

ઇ.સ. ૧૯૭૨માં દુનિયાની કુલ વસ્તી ૩૭૮૬ મિલિયન હતી. આમાંથી દેખીતી રીતે જ એશિયા ખંડમાં ૩ ભાગની વસ્તી રહેલી છે. વિકસિત દેશોમાં (Developed countries) વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું જેવા મળે છે. ઉત્તર અમેરિકા, યુરોપ, સોવિયેટ યુનિયન અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં દુનિયાની કુલ વસ્તીના ૩ ભાગ કરતાં પણ ઓછી ધરાવે છે. જ્યારે જે દેશોમાં ભિન્ન પ્રકારની ટેકનોલોજીનો બહુ વિકાસ થયો નથી તેવા દેશો દુનિયાની કુલ વસ્તીના ૩ ભાગ કરતાં પણ વધુ વસ્તી ધરાવે છે. ચીન, ભારત અને રશિયા આ ત્રણ દેશોમાં દુનિયાની ૫૦% વસ્તી રહે છે. આ અંગેની માહિતી ટેબલ-૨માં આપી છે.

ટેબલ-૧

દુનિયાની વસ્તી ૧૯૩૦-૨૦૦૦ (મિલિયનમાં)

વર્ષ	દુનિયા	વસ્તી		દુનિયા	વિકસિત દેશો	વિકસતા દેશો
		વિકસિત દેશો	વિકસતા દેશો			
૧૯૩૦	૨૦૪૪	૭૫૯	૧૨૮૫	—	—	—
૧૯૫૦	૨૪૮૬	૮૫૮	૧૬૨૮	૭૧	૧૧૪	૫૯
૧૯૭૦	૩૬૨૧	૧૦૮૪	૨૫૩૭	૩૨	૬૧	૩૨
૧૯૯૦	૫૩૪૬	૧૨૮૨	૪૦૬૪	૩૫	૮૩	૩૦
૨૦૦૦	૬૪૦૭	૧૩૬૬	૫૦૩૯	૫૯	૧૦૮	૩૨

૧૯૬૦-૭૦ નો જન્મદર ચાલુ રહે તો વસ્તી ૩૫૬ થવા માટેનાં વર્ષોનો ટાઈમ

ટેબલ-૨

દુનિયાના મહાખંડોનો વિસ્તાર અને વસ્તી

પ્રદેશ	કુલ વિસ્તાર (ચો. મા માં)	વસ્તી ૧૯૭૨ (મિલિયનમાં)
એશિયા	૧,૦૩,૦૦,૦૦૦	૨૧૫૪
યુરોપ	૧૯,૧૫,૦૦૦	૪૬૯
યુ. એસ. એસ. આર	૮૫.૯૯,૦૦૦	૨૪૮
આફ્રિકા	૧,૧૬,૩૫,૦૦૦	૩૬૪
યુ.એસ.એ અને કેનેડા	૭૪,૦૦,૦૦૦	૨૩૧
લેટિન અમેરિકા	૮૭,૯૫,૦૦૦	૩૦૦
ઓસાનિયા	૩૨,૯૫,૦૦૦	૨૦
દુનિયા	૫,૧૯,૧૧,૦૦૦	૩૭૮૬

જો વસ્તી અને જમીન વિસ્તારનો સંબંધ દર્શાવવામાં આવે તો ખંડની અર્થસૂચક સંપત્તિનો ખ્યાલ આવી શકે. દુનિયાનો જમીન વિસ્તાર એટલો જ રહે છે; પરંતુ સામે વસ્તીનો વધારો મોટા પાયા પર થાય છે. ઈ.સ. ૧૯૭૨માં ૩૭૮૬ મિલિયન લોકો પૃથ્વી પર રહેતા હતા તેમની દર ચોરસ કિલોમીટરે વસ્તી ઘનતા ૩૬ હતી. બીજા અર્થમાં પૃથ્વી-જમીન પરના ૬ એકર જમીન એક વ્યક્તિને ભાગે આવી શકે. પરંતુ બીજી રીતે જોઈએ તો દુનિયાનાં વિશાળ રણો, વિષુવૃત્તનાં જંગલો, ઉચ્ચપ્રદેશો કે પહાડો અને ધ્રુવ પ્રદેશોનો વિસ્તાર ફક્ત નહિવત્ વસ્તી ધરાવનારો છે. આ બધા પ્રદેશ બિનફળદ્રુપ કે બિનઉપયોગી જેવો હોવાથી માનવ વસ્તી માટે લગભગ પ્રતિકૂળ જ ગણી શકાય.

(૩) વસ્તી વિતરણ પર અસર કરતાં પરિબળો

વસ્તી વિતરણની બાબતમાં પ્રાદેશિક વિભિન્નતા કયા પ્રકારની છે, શાને કારણે છે, તેમજ એક જ પ્રદેશોની વસ્તીધારણ ક્ષમતા કેટલી છે, એ વિશે જાહેર વિચાર કરવો રહ્યો. વસ્તીની ઘનતા તથા વિતરણ પર ફક્ત પ્રાકૃતિક (કુદરતી) પરિબળો જ અસર નથી કરતાં, પરંતુ આર્થિક પરિબળો પણ તેટલાં જ જવાબદાર હોય છે.

(અ) પહેલા પ્રકારનાં પરિબળોમાં પ્રદેશનું (ભૌગોલિક) સ્થાન, આબોહવા અને ભૂપૃષ્ઠ કે જમીનની સપાટીની વધતીઓછી વિષમતાઓ આવે છે. આ પરિબળો એવાં છે કે તેમની અસર સાર્વત્રિક તથા અસ્ખલિત હોય છે. પૃથ્વીના કોઈ પણ ખૂણામાં આ પરિબળોની

અસર સ્પષ્ટ રીતે વર્તાય છે. માનવી આ પરિબળોની અસર અનુસાર જ પોતાની પ્રવૃત્તિ અને કાર્યશક્તિ મેળવે છે. દુનિયાના જે તે પ્રદેશમાં માનવીને ભેટ સ્વરૂપે મળેલી કુદરતી સંપત્તિનો ક્યારે અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકશે એ બાબત પર પણ સીધી કે આડકતરી રીતે અસર પહોંચાડે છે.

(બ) વસ્તીની ઘનતા પર અસર કરનારું મહત્વનું પરિબળ છે જે તે પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થતી કુદરતી સંપત્તિ અને તેનો ઉપયોગ. આમાં બનિજ સંપત્તિ, પાણી, જમીનનો પ્રકાર, કુદરતી વનસ્પતિ તેમજ પ્રાણી-સૃષ્ટિનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ પ્રકારનાં પરિબળો કરતાં આ પરિબળોની અસર જુદી વર્તાય છે. પ્રથમ પ્રકારનાં પરિબળો કોઈ પણ સમયે હાજર હોય છે, જ્યારે કુદરતી સંપત્તિરૂપ એવાં પરિબળોની વહેંચણી પૃથ્વી સપાટી પર એકસરખી નથી.

સિંધુ-ગંગા, નાઇલ, હો-આંગ-હો, વગેરે નદીઓના ફળદ્રુપ મેદાનપ્રદેશમાં વસ્તીની ગીચતા એકદમ વધુ છે, જ્યારે બીજી બાબત અફઘાનિસ્તાન, ખડકાળ કે રણપ્રદેશમાં અનેક પ્રકારની પ્રતિકૂળતાઓ હોવાથી વસ્તી તદ્દન ઓછી છે. ઘણી વખત દેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પ્રતિકૂળ હોય તેમ છતાં સાઉદી અરેબિયા, કુવૈત કે ઇરાન જેવા દેશમાં પ્રવાહી સોનારૂપ ફક્ત ખનીજ તેલ મળી આવ્યું છે, જેના પરિણામે આખા દેશનું અર્થતંત્ર બદલાવા લાગ્યું છે. કોઈ પણ દેશમાં કુદરતી સંપત્તિનું કેવળ અસ્તિત્વ પૂરતું નથી પરંતુ જ્યારે માનવી પોતાની જીવન જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે આ સંપત્તિનો લાભ ઉઠાવવાના પ્રયત્નો કરે છે ત્યારે એને મહત્વ મળે છે. આફ્રિકા ભૂમિખંડમાં જળવિદ્યુત શક્તિ તેમજ સૂર્ય-શક્તિનો અખૂટ ભંડાર છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આફ્રિકા-વાસી તેનો વિકાસ સાધી ન શકે ત્યાં સુધી તેમને કે બહોળા અર્થમાં સમગ્ર માનવજાતને તેનો કોઈ લાભ થવાનો નથી.

(ક) ત્રીજા પ્રકારનું પરિબળ એ માનવ સિદ્ધિઓ-માંથી ઉદ્ભવે છે, અને તે છે વૈજ્ઞાનિક કે ટેકનિકલ વિકાસ. આમાં માનવે શોધેલાં સાધનો, યંત્રો, કામ કરવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ, તરફીઓ વગેરેનો ઉપયોગ થતાં માનવ-પ્રવૃત્તિઓને આડે આવતી કેટલીક પ્રાકૃતિક બાબતોને સંપૂર્ણપણે કે અંશતઃ

અનુકૂળ બનાવી પ્રદેશની સંપત્તિનો કે પ્રદેશનાં સાર્વત્રિક પરિબળોનો અનુકૂળ રીતે ફાયદો ઉઠાવી શકાય છે. માનવીની પ્રવૃત્તિઓ આર્થિક રીતે વધુ લાભદાયી થતાં તે દ્વિગુણિત થાય છે. પ્રદેશમાં વધુ વસ્તી આકર્ષવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ પેદા થાય છે અને આમ પ્રદેશની વસ્તી ગીચતા વધે છે.

માનવીની મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ગણીએ તો ખેતી, શિકાર પ્રવૃત્તિ, આણુ પ્રવૃત્તિ, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ, વાહનવ્યવહાર અને વાણિજ્ય પ્રવૃત્તિઓ વગેરે છે. વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો, સાધનો વગેરેનો ઉપયોગ થતાં કેઈ ને કેઈ પ્રવૃત્તિમાં તેની ઘેરી અસર નિર્માણ થાય છે. અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને વેગ મળે છે. પનામા નહેર થવાથી ફક્ત ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા વચ્ચેનો જ નહીં પરંતુ પૂર્વ અમેરિકા અને દૂરપૂર્વના એશિયાઈ દેશો વચ્ચેના વ્યાપારિક સંબંધ પર તેની કેટલી ઘેરી અસર પડી તે આપણે જાણીએ છીએ. આનાથી વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિઓ વધી, કેટલાકે ભાગોમાં ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો અને એવા પ્રદેશોમાં વસ્તીનું કેન્દ્રીકરણ પણ થયું.

આમ ત્રણેય પ્રકારનાં પરિબળો વસ્તીને આકર્ષવા કે વસ્તીને ન વધવા દેવામાં સીધી કે આડકતરી રીતે અસર કરતાં હોય છે. દુનિયાની વધતી ઓછી વસ્તી - ધનતાવાળા પ્રદેશો અને તેમનું વિતરણ કેવા પ્રકારનું છે અને તેની પાછળ ઉપરોક્ત કારણો કઈ રીતે ભાગ ભજવતાં હોય છે તે જોવું જરૂરી છે.

(૪) વિશ્વ વસ્તીનું પ્રાદેશિક વિતરણ

પૃથ્વીના કુલ વિસ્તારના ૭૦.૮૮ % ભાગ પર સમુદ્રો અને ૨૯.૧૨ % ભાગ પર જમીન ખંડો આવેલા છે, પરંતુ આ જમીન ખંડોના કુલ વિસ્તારના ૧૦ % ભાગમાં જ દુનિયાની લગભગ ૯૦ % વસ્તી કેન્દ્રિત થઈ છે. બીજી રીતે જોઈએ તો બાકીની ૯૦ % જમીન વિસ્તાર પર વિશ્વની ફક્ત ૧૦ % જ વસ્તી રહે છે.

વસ્તી વિતરણની વિષમતાઓને ઠાખલાના સંદર્ભમાં જોઈએ તો હોંગકોંગ જેવા નાના સરખા ટાપુ પર ૧૦૦૦ ચોરસ કિલોમીટર ક્ષેત્રફળ ધરાવતા વિસ્તારમાં ૪.૩ મિલિયન લોકો વસે છે, એટલે કે દર ચોરસ કિલોમીટરે ૪૧૦૦ માણસોની વસ્તીઘનતા કહેવાય. જ્યારે બીજી તરફ ઑસ્ટ્રેલિયાના ગ્રેટ વિક્ટોરિયાના રણપ્રદેશ, આફ્રિકાના સહરાના રણપ્રદેશ, કેનેડાના ઉત્તરના વિસ્તારમાં વસ્તી ઘનતા દર ચોરસ કિલોમીટરે માંડ બે માણસો પણ પૂરતા નથી. આ બંને પ્રકારની વિષમતાઓની વચ્ચે મધ્યમસરની વસ્તીવાળા પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા પ્રકારના પ્રદેશોને એક પછી એક સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

(અ) અતિ ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશો

દુનિયાનો સૌથી મોટો વસ્તીસમૂહ એશિયામાં આવેલો છે, જેના પ્રાદેશિક વિતરણની દૃષ્ટિએ બે વિભાગો પાડી શકાય. પૂર્વ એશિયા અને દક્ષિણ એશિયા. એક નોંધવા જેવી હકીકત છે કે દુનિયાના આર્થિક રીતે પછાત કે અદ્યવિકસિત દેશોની વસ્તીનો લગભગ ૫૫ % કરતાં પણ વધુ વસ્તી ફક્ત ચીન, ભારત, ઇન્ડોનેશિયા, બાંગ્લાદેશ અને પાકિસ્તાનમાં રહેલી છે.

ફક્ત એકલા ચીન દેશમાં જ દક્ષિણના ત્રણ જમીન-ખંડો દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયાની કુલ વસ્તી કરતાં વધુ છે. ભારતમાં પણ ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકાની કુલ વસ્તી કરતાં વધુ વસ્તી છે. ઇન્ડોનેશિયા જેવા ટાપુઓ પર આફ્રિકાના કેઈ પણ ગીચ વસ્તી ધરાવતા દેશ કરતાં વધુ વસ્તી છે. ઇન્ડોનેશિયાની જ વસ્તી ૧૩૦ મિલિયન જેટલી છે અને જો એ હાલના જન્મ દર પ્રમાણે વધતી રહેશે તો આવતા ૩૦ વર્ષમાં તે બમણી થઈ જશે. વળી વસ્તી ઘનતાનું પ્રમાણ કેટલાક વિસ્તારમાં દર ચોરસ કિલોમીટરે ૧૦૦૦-૧૫૦૦ વ્યક્તિ જેટલું થવા જાય છે. દુનિયાની ગીચ વસ્તીવાળા મુખ્ય ચાર વિભાગોને ટેબલના આંકડા દ્વારા જોવા જરૂરી છે.

ટેબલ-૩

અતિગીચ વસ્તીવાળા દેશોની વસ્તી, જન્મ દર અને વસ્તી ઘનતા

પ્રદેશ	દેશ	વસ્તી (૧૯૭૪) (મિલિયનમાં)	જન્મ દર (ટકામાં)	વસ્તી ઘનતા (દ.ચો. કિલો.)
દૂરપૂર્વ એશિયા				
	ચીન	૮૦૯	૧.૭	૧૩૦
	જાપાન	૧૧૦	૧.૨	૪૪૬
	કોરિયા	૪૫	૧.૮	૬૭૦
	ફિલિપાઇન્સ	૪૧	૩.૦	૩૨૫
	વિયેટનામ	૪૪	૨.૭	૩૧૬
દક્ષિણ એશિયા				
	ભારત	૬૦૦	૨.૩	૨૭૬
	બાંગ્લાદેશ	૭૬	૨.૩	૮૨૬
	પાકિસ્તાન	૬૭	૨.૯	૧૦૬
	બ્રહ્મદેશ	૩૦	૨.૨	૬૭
	સિલોન	૧૩	૨.૦	૩૦૫
પશ્ચિમ યુરોપ				
	જર્મની	૮૨	૦.૮	૬૬૫
	યુ.કે.	૫૬	૦.૪	૩૮૩
	ધટાલી	૫૫	૦.૭	૩૯૧
	ફ્રાન્સ	૫૩	૦.૮	૧૪૭
	સ્પેન	૩૫	૧.૧	૧૦૫
	પોર્ટુગલ	૧૦	૦.૧	૧૭૩
	નેધરલેન્ડ	૧૪	૧.૧	૫૦૭
	બેલ્જિયમ	૧૦	૦.૩	૪૯૭
પૂર્વ અમેરિકા-કેનેડા				
	અમેરિકા	૨૧૨	૧.૦	૩૫
	કેનેડા	૨૩	૧.૪	૩.૪

Compiled by G. V. Patel

Source: World Bank Atlas published by the World Bank, 1976, 4-5 pp.

(૧) દૂર પૂર્વ એશિયા

દૂરપૂર્વના દેશોમાં ચીન, જાપાન, કોરિયા, ફિલિપાઇન્સ, વિયેટનામનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા દેશોની કુલ વસ્તી ૧૦૪૯ મિલિયન થાય છે, જે દુનિયાની કુલ વસ્તીના ૨૮% કરતાં ઘણું વધુ વસ્તી થાય છે. એકલા

ચીનની વસ્તી ૮૦૯ મિલિયન છે જે વિશ્વની કુલ વસ્તીના ૨૧ % ચીનમાં વસે છે, એટલે કે જગતની કુલ વસ્તીમાં દર પાંચ વ્યક્તિઓની સામે એક ચીની વ્યક્તિ છે એમ કહી શકાય.

ચીનમાં અતિ ગીચ વસ્તી મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં જોવા મળે છે. પૂર્વ કિનારે ઉત્તર દક્ષિણમાં વિસ્તરેલો એવો લગભગ ૧૬૫૦ કિલોમીટર લાંબો પ્રદેશ છે. આમાંથી પૂર્વ-પશ્ચિમ જનારા ગીચ વસ્તીવાળા બે પટ્ટાઓ જોવા મળે છે. આ પ્રદેશમાં દુનિયાના અત્યંત ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશો ઉત્તર ચીનનું મેદાન, તેમજ હો-આંગ-હો અને યાંગત્સે નદીના ખીણ પ્રદેશો અને તેમના મુખ-ત્રિકોણ-વાળા ભૌગોલિક પ્રદેશો સમાઈ જાય છે.

દૂરપૂર્વના દેશોમાં જાપાન ખીજે નંબરે આવે છે. જાપાનના છૂટાછવાયા નાના તથા મહદઅંશે ડુંગરાળ ટાપુઓના ૩૬૦ હજાર ચોરસ કિલોમીટરના ક્ષેત્રફળમાં ૧૧૦ મિલિયન વસ્તી નિવાસ કરે છે. એટલા માટે તે જાપાનને “નાના ટાપુ પર વધુ વસ્તી” (Many people on Little Land) એવા ઉપનામથી ઓળખવામાં આવે છે. જાપાનની કુલ વસ્તીના લગભગ ૭૫ % વસ્તી તેના સૌથી મોટા ટાપુ હોન્સુ પર વસે છે. જાપાન કરતાં ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડની જમીન ૨૫ ગણી વધારે છે. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડની કુલ વસ્તી કરતાં જાપાનના એક ટોકિયો શહેરની વસ્તી વધુ છે.

દૂરપૂર્વના દેશોની વધુ વસ્તી ઉપરાંત ખીજી લાક્ષણિકતા જોઈએ તો જાપાન સિવાય મોટા ભાગના દેશોનો જન્મદર ઊંચો રહેલો જોવા મળે છે. ચીનમાં વિશ્વની સૌથી વધુ વસ્તી રહે છે, પરંતુ ચીન દેશ વિશ્વમાં ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ રશિયા, કેનેડા પછી ત્રીજું સ્થાન ધરાવે છે. આ કારણથી ચીનની દર ચોરસ કિલોમીટરે વસ્તી ઘનતા ૧૩૦ વ્યક્તિઓની જોવા મળે છે. બાકીના દેશોની વસ્તીઘનતા ઊંચી જોવા મળે છે જેને આપણે વસ્તીથી ભરપૂર ભરેલા દેશો ગણી શકીએ.

(૨) દક્ષિણ એશિયા

આમાં ભારત, બાંગ્લાદેશ, પાકિસ્તાન, બ્રહ્મદેશ અને સિલોનનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા દેશોની કુલ વસ્તી ૭૮૬ મિલિયન થાય છે. આ બધા દેશોમાં સૌથી મોખરે હોય તો તે ભારત છે અને બીજું સ્થાન બાંગ્લા-

દેશ ધરાવે છે. દક્ષિણ એશિયાના આ બધા દેશોમાં વિશ્વની લગભગ ૨૦ % કરતાં પણ વધુ વસ્તી નિવાસ કરે છે. ફક્ત ભારતમાં જ વિશ્વની કુલ વસ્તીના ૧૬ % જેટલી રહે છે. દુનિયાની અત્યંત ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશો દક્ષિણ એશિયામાં સિંધુ, ગંગા અને ઇરાવદી નદીઓના ખીણ પ્રદેશમાં જોવા મળે છે. ગંગા નદીના કણપ્રુપ કાંપના મેદાનમાં વસ્તી ઘનતા દર ચોરસ કિલોમીટરે ૧૦૦૦ વ્યક્તિઓની છે.

દરપૂર્વ અને દક્ષિણ એશિયા તથા તેની આગુબાજુ આવેલા એશિયા ખંડના બધા જ દેશોની વસ્તી ગણીએ તો વિશ્વની કુલ વસ્તીના ૫૬% કરતાં પણ વધુ વસ્તી ફક્ત એકલા એશિયા ખંડમાં જ વસે છે. દરપૂર્વના દેશોની જેમ જ દક્ષિણ એશિયામાં વસ્તી વધારાનો દર ઊંચો જોવા મળે છે. બધા જ દેશોમાં વસ્તી ૨% કરતાં વધુ દરથી વધે છે. સૌથી વધુ વસ્તીની ગીચતા આંગલા-દેશમાં છે.

એશિયાના આ ખંડે અતિ ગીચ વસ્તીવાળા દેશોમાં ૨૦મી સદીના અંતુ તથા અવકાશ યુગમાં પ્રવેશી ચૂકેલા અન્ય યુરોપી તથા અમેરિકી દેશોની સરખામણીમાં અહીં અલ્પ વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ પ્રગતિ ધરાવતો વિશાળ માનવસમુદાય મર્યાદિત જમીન વિસ્તાર અને તેની નૈસર્ગિક સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં કેવી રીતે આયોજન કરે છે, તેમાંથી આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય પ્રત્યાઘાતો કેવા પડે છે અને નવી સમસ્યાઓ કેવા પ્રકારની ઊભી થાય છે તેનો સતત અભ્યાસ માગી લે તેમ છે.

(૩) પશ્ચિમ યુરોપ

આ પ્રદેશમાં આવેલા આઠ મુખ્ય દેશોમાં ૩૧૫ મિલિયન જેટલી વસ્તી રહે છે જે અન્ય દેશોની સાથે ગણીએ તો દુનિયાની કુલ વસ્તીના ૨૦% વસ્તી નિવાસ કરે છે. યુરોપમાંનો વધુ ગીચ માનવ વસ્તીવાળો પ્રદેશ જેનો પહેળો ભાગ પશ્ચિમ યુરોપના એટલાંટિક કિનારે આવેલા બ્રિટાનરથી માંડીને ઉત્તરમાં સ્કોટલેન્ડ સુધી ફેલાયેલો છે અને ત્યાંથી તે ભૂમિખંડમાં વધુને વધુ ઊંડે મધ્ય રશિયામાં ૪૮૦૦ કિલોમીટર સુધી જતાં સાંકડો બને છે. મુખ્ય આઠ દેશો સિવાય અન્ય દેશોનો સમાવેશ કરીએ તો કુલ ૨૬ દેશોની વસ્તી મળીને ૭૦૫ મિલિયન કરતાં વધુ વસ્તી થાય છે, જેમાં ફક્ત રશિયાની વસ્તી

૨૫૨ મિલિયન છે. પણ રશિયા દુનિયાનો સૌથી પ્રથમ નંબરનો અત્યંત વિશાળ દેશ હોવાથી ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ સરેરાશ વસ્તી ઘનતા દર ચોરસ કિલોમીટરે ૧૧ વ્યક્તિ જેટલી જ છે. આમ છતાં રશિયાની કુલ વસ્તીનો ૭૦ % ભાગ યુરોપીય રશિયામાં વસે છે.

જર્મની, યુ.કે., ઇટાલી, ફ્રાન્સ, નેધરલેન્ડ તેમજ બેલ્જિયમમાં પણ વસ્તી સમૂહ ઘણો જ ગીચ છે. આ બધા દેશોની વસ્તી ઘનતા ઊંચી જોવા મળે છે. પણ આ બધા દેશો વિકસિત હોવાથી એશિયાના દેશો કરતાં વસ્તી વધારાને રોકવા વહેલાથી જાગૃત બન્યા છે. પરિણામ એ આંબુ છે કે લગભગ બધા જ દેશોમાં વસ્તી વધારાનો દર ૧ % કરતાં ઓછો જોવા મળે છે.

(૪) પૂર્વ અમેરિકા-કેનેડા

ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ કેનેડા વિશ્વનો ખીળ નંબરનો મોટો દેશ છે, પરંતુ દેશમાં વસ્તી ફક્ત ૨૨ મિલિયન જ છે, જેમાંની મોટા ભાગની વસ્તી અમેરિકા-કેનેડાની સરહદ પર આવેલાં પાંચ મહાસરોવરોની આગુબાજુ કેન્દ્રિત થયેલી છે. ૨૧૨ મિલિયન વસ્તી ધરાવતો અમેરિકા સપ્રમાણ વસ્તીવાળો (Optimum population) દેશ ગણી શકાય. અમેરિકાની ૭૦ % કરતાં પણ વધુ વસ્તી મિસિસિપી નદીના ખીણ પ્રદેશથી માંડીને પૂર્વ કિનારા વચ્ચેના પ્રદેશમાં એકત્રિત થઈ છે. જો કે વસ્તી વધારાનો દર અમેરિકાનો ૧ % જેટલો છે તે થોડો વધારે કહેવાય. તેમ છતાં દુનિયાના અનેક દેશોમાંથી દર વર્ષે અમેરિકા તથા કેનેડામાં પ્રવેશતા વસાહતીઓની સંખ્યા પણ મોટી છે. અમેરિકા (યુ.એસ.એ.) હવે વધુ વસ્તી ઈચ્છતો નથી. દેશની નૈસર્ગિક સંપત્તિનો વિકાસ કરવા માટે પૂરતી વસ્તી છે. પણ કેનેડાના વિકાસ માટે જે વસ્તી જોઈએ તેના કરતાં ઓછી છે. કેનેડાની નૈસર્ગિક સંપત્તિનો પૂરતો ઉપયોગ કરવા માટે વધુ વસ્તી જ આવકારદાયક છે.

(બ) મધ્યમસરની વસ્તીવાળા પ્રદેશો

એક તરફ અતિ ગીચ વસ્તી અને ખીણ તરફ આછી કે નહીંવત વસ્તીની વચ્ચે મધ્યમસરની વસ્તીવાળા પ્રદેશો આવેલા છે, જેમની વસ્તી ઘનતા સામાન્ય રીતે દર ચોરસ કિલોમીટરે ૧૬ થી ૬૫ વ્યક્તિની હોય તેવા

દેશોને મધ્યમસરની વસ્તીવાળા દેશો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રદેશમાં સારા એવા ખેતીના પ્રદેશો આવેલા છે પરંતુ તેમની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ કેટલોક અંશે પ્રતિકૂળ હોવાથી માનવ-વસવાટ મધ્યમ પ્રકારનો છે. મધ્યમસરની વસ્તીવાળા દેશો નીચે બતાવ્યા છે.

દેશનાં લક્ષણો અહીં ચોક્કસ રીતે ઊપસી આવે છે. મધ્યમ-સરની વસ્તીવાળા દેશોમાં ખેતી અને પશુપાલન મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. સાથે સાથે ખાણ પ્રવૃત્તિ અને ઉદ્યોગના વિકાસની શરૂઆત પણ થઈ ચૂકી છે. પરંતુ ખેતી અને ઉદ્યોગ હજી મોટે ભાગે પ્રથમ કક્ષાનાં જ કહી શકાય.

ટેબલ-૪

મધ્યમસરની વસ્તીવાળા દેશોની વસ્તી, જન્મદર અને વસ્તી ઘનતા

જમીન ખંડનું નામ	દેશ	વસ્તી (૧૯૭૪) (મિલિયનમાં)	જન્મ દર (ટકામાં)	વસ્તી ઘનતા (દ.ચો.કિલોમીટર)
એશિયા	ઈરાન	૩૩	૩.૨	૨૭
	અફઘાનિસ્તાન	૧૬	૨.૨	૪૦
	મલેશિયા	૧૨	૨.૬	૫૧
આફ્રિકા	દક્ષિણ આફ્રિકા	૨૫	૨.૭	૨૬
	યુગાન્ડા	૧૧	૩.૧	૬૪
	ઈજિપ્ત	૩૬	૨.૪	૫૨
યુરોપ	ફિનલેન્ડ	૪.૬	૦.૩	૨૨
	નોર્વે	૪	૦.૮	૨૦
	સ્વીડન	૮	૦.૬	૨૮
દક્ષિણ અમેરિકા	કોલમ્બિયા	૨૩	૨.૮	૨૯
	આર્જેન્ટિના	૨૫	૧.૫	૧૪
	ઇક્વેડોર	૭	૩.૪	૩૩
ઉત્તર અને મધ્ય				
અમેરિકા	મેક્સિકો	૫૮	૩.૫	૩૯
	કોસ્ટારિકા	૧.૯	૨.૬	૫૨
	ગ્વાટેમાલા	૫.૩	૨.૧	૬૫

Source : Compiled by G. V. Patel, From World Bank Atlas and Oxford World Atlas, Oxford Uni. Press. 1973.

ટેબલ-૪ માં જોવાથી ત્રણ બાબતોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. મધ્યમસરની વસ્તીવાળા બધા જ દેશોમાં વસ્તીનું કુલ પ્રમાણ દેશના વિકાસ માટે જોઈએ તેથી વધુ છે. સાથે દેશમાં થતો વસ્તીનો વધારો પણ ઘણો જ ઝડપી જોવા મળે છે. મેક્સિકો અને ઇરાનમાં આ જન્મ-દરનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૩.૫ % અને ૩.૨ % જેટલો છે. જ્યારે યુરોપ ખંડના ત્રણ દેશોમાં વસ્તી વધારાનો દર પ્રમાણસર કે ઓછો જોવા મળે છે, જે વિકસિત

અવવાદ રૂપે જોઈએ તો ઇરાન જેવા દેશમાં સોનારૂપી ખનિજ તેલનો જથ્થો મળી આવવાથી પ્રતિ વ્યક્તિ વાર્ષિક આવક ૬૪૦૦ રૂ. જેટલી થઈ છે. એનાથી પણ આગળ કહીએ તો ૧૯૮૮ સુધીમાં ઇરાન ખનિજ તેલમાંથી લગભગ ૩૦૦ મિલિયન ડોલર મેળવશે. જેથી આ દેશનો વિકાસ ઘણો જ ઝડપથી થઈ રહ્યો છે.

મધ્યમસરની વસ્તીના સમગ્ર પટ્ટાએ જોઈએ તો ઉત્તર અમેરિકામાં ૧૦૦° પશ્ચિમ રેખાવૃત્તની પૂર્વ તથા

૪૫° ઉત્તર અક્ષવૃત્તની દક્ષિણે આવેલ સમતલ તથા ઊંચનીચ સપાટી ધરાવતો સમગ્ર પ્રદેશ મધ્યમસરની વસ્તીવાળો છે. મધ્ય અમેરિકામાં આવો પ્રદેશ ઉચ્ચ-પ્રદેશ કે ડુંગરાળ છે. અને કાં તો વરસાદ જરૂરિયાત કરતાં જરા પણ વધુ થતો નથી તેમ જ વરસાદની અનિયમિતતા વસ્તીની ગીચતા અટકાવનાર મર્યાદિત પરિણામ છે. દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ આવી જ પરિસ્થિતિ નિર્માણ થાય છે. તેમ છતાં જો વસ્તી વિતરણની દૃષ્ટિએ કહીએ તો ભૂમિખંડના કિનારે-કિનારે વિશિષ્ટ કારણોસર કંઈક ગીચ વસ્તી ધરાવતાં નાનાં નાનાં છૂટાછવાયાં વસ્તી જૂથો મોતીની માળાની જેમ ગોઠવાયાં છે. બ્રાઝિલ, આર્જેન્ટિના, ચીલી, વેનેઝુએલા, કોલંબિયા વગેરે દેશોમાં ગીચ વસ્તી સમુદ્ર કિનારાના વિસ્તારમાં રહેલી જોવા મળે છે.

મધ્યમસરની વસ્તી ઘનતાનો વિચાર કરીએ તો આફ્રિકા ખંડમાં વિષુવૃત્તનાં જંગલો, રણપ્રદેશો વગેરેને અપવાદરૂપ ગણીએ તો મોટા ભાગનો વિસ્તાર મધ્યમસરની વસ્તીવાળો છે. આફ્રિકામાં પણ વળી સમુદ્ર કિનારાનાં ફળદ્રુપ મેદાનો તથા નદીઓના ખીણ પ્રદેશમાં વળી ગીચ વસ્તી પણ છે. મધ્ય પૂર્વના દેશોના જે વિસ્તારમાં વરસાદ કંઈક અંશે પૂરતો હોય અથવા પાણીની સગવડ પ્રાપ્ત થઈ શકી છે, ત્યાં મધ્યમસરની વસ્તી જોવા મળે છે. દક્ષિણ અને પૂર્વ એશિયાઈ દેશો મૂળ તો ગીચ વસ્તીવાળા જ છે તેમ છતાં જે વિસ્તારમાં અપૂરતો વરસાદ છે તેમ જ ખેતી માટે જમીનનું પાતળું પડ છે ત્યાં મધ્યમસરની વસ્તી જોવા મળે છે. ઉત્તર યુરોપના દેશોમાં આબોહવાની પ્રતિકૂળતા વધુ વસ્તીને રોકે છે. જે કંઈ વસ્તી છે તે બાહ્યક સમુદ્રના કિનારે જ વસે છે. મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તરીકે ઉદ્યોગ અને સાથે જંગલ પ્રવૃત્તિને વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હોય તેમ તેના અર્થતંત્ર પરથી જણાય છે.

(ક) નહીંવત્ વસ્તીવાળા પ્રદેશો

નહીંવત્ વસ્તીવાળા પ્રદેશોમાં રહેતા માનવીઓને અનેક પ્રકારની ભૌગોલિક પ્રતિકૂળતાઓનો સામનો કરવો પડે છે. કુદરતની પકડનું વર્ચસ્વ હજુ તેમના પર વિશેષ રીતે જોવા મળે છે. આવા પ્રદેશોની સરેરાશ વસ્તી ઘનતા દર ચોરસ કિલોમીટરે માંડ ૨ વ્યક્તિથી માંડીને ૧૫ કરતાં ઓછી છે. નહીંવત્ વસ્તીવાળા પ્રદેશોનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે, પરંતુ ફક્ત અમુક ભાગ જ વસ્તી માટે

અનુકૂળ હોવાથી બાકીનો પ્રદેશ લગભગ નિર્જન જોવો જ દેખાતો હોય છે. નહીંવત્ વસ્તીના પટ્ટામાં સમાવેશ થયેલા દેશોની વસ્તી માહિતી જોઈએ.

ટેબલ-૫

નહીંવત્ વસ્તીવાળા દેશોની વસ્તી, જન્મ દર અને વસ્તી ઘનતા

દેશ	વસ્તી (૧૯૭૪) (મિલિયનમાં)	જન્મદર (ટકામાં)	વસ્તી ઘનતા (દ.ચો.કિ.)
મોંગોલિયા	૧.૪	૨.૮	૧.૨
યુ.એ.ઈ	.૬	૧૭.૧	૨.૫
નાઇજર	.૫	૨.૭	૫.૦
ચાડ	.૪	૨.૦	૪.૭
સોમાલિયા	.૩	૨.૪	૬.૭
અંગોલા	.૬	૧.૪	૬.૭
કેનેડા	૨૨.૦	૧.૪	૩.૪
ઓસ્ટ્રેલિયા	૧.૩	૧.૮	૨.૭
બોલિવિયા	૫.૦	૨.૬	૭.૦
ગયાના	.૮	૨.૪	૫.૪
પેરાગ્વે	૨.૦	૨.૬	૮.૮

Source : Compiled by G. V. Patel From World Bank Atlas and Oxford Atlas.

નહીંવત્ વસ્તીવાળો દુનિયાનો સૌથી મોટો પ્રદેશ આફ્રો-એશિયન પ્રદેશ છે. જે કુલ જમીન વિસ્તારના ૨૦ % જેટલો પ્રદેશ તેમાં આવે છે. આ પ્રદેશ ઉત્તર આફ્રિકાના એટલાંટિક કિનારેથી પૂર્વ તરફ સહરાના રણમાં થઈને અરબસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન અને ઠેક મધ્ય એશિયા સુધી એટલે કે લગભગ ૧૬,૨૦૦ કિલોમીટર સુધી લંબાયેલો છે. મોંગોલિયા એ આ પ્રદેશની પૂર્વ તરફની સરહદ બનાવે છે. સમગ્ર પ્રદેશની લાક્ષણિકતાઓ જોઈએ તો તે ગરમ, સૂકો રણપ્રદેશ, ડુંગરાળ પ્રદેશ અને પાણીની તીવ્ર તંગીવાળો પ્રદેશ છે. માર્ગમાં નાઇલ નદીની ખીણ, તુર્કસ્તાન, પશ્ચિમ સિક્યાંગ, કે કેટલાક રણદ્રીપો છૂટાછવાયા ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશો આમાં અપવાદરૂપ ગણી શકાય તેવા છે.

ઉપરના પ્રદેશ કરતાં પણ વધુ લાંબો નહીંવત્ વસ્તીવાળો ખીજો પ્રદેશ ઉત્તરમાં શીત કટિબંધમાં છે. ઉત્તર યુરેશિયાનો આ નિર્જન કે નહીંવત્ વસ્તીવાળો પ્રદેશ પશ્ચિમે છેક નોર્વેના એટલાંટિક કિનારા પરના ડુંગરો પરથી શરૂ થઈ, સમગ્ર સાઇબિરિયા વટાવી પૂર્વમાં પેસિફિક કિનારે આવેલા કામચટકાના દ્રીપકદપ સુધી

પ્રસરેલો જોવા મળે છે. અહીં માનવ વસવાટ માટે અતિશય ઠંડી, ઓછો વરસાદ, ખરફમય પરિસ્થિતિ, ઠરીને થીજી ગયેલી જમીન તેમજ ખેતીને માટે પ્રતિકૂળ કુદરતી પરિસ્થિતિ મુખ્ય અવરોધક પરિબલો છે.

ઉત્તર યુરેશિયાના જેવો જ ખરફમય પટ્ટો ઉત્તર અમેરિકામાં છે, જે અલાસ્કા, કેનેડા અને ગ્રીનલેન્ડ સુધી વિસ્તરેલો છે. મિલિટરી થાણાની વસ્તીને બાદ કરતાં આ પ્રદેશમાં વસ્તી લગભગ નહીંવત્ છે. ઉત્તર અમેરિકાનો આ પ્રદેશ દક્ષિણે આવતાં સાંકડો થઈ પશ્ચિમમાં આવેલ રોકીઝને ઓળંગીને છેક મેક્સિકો સુધી પહોંચે છે.

નહીંવત્ વસ્તીવાળો બીજો ખરફમય પ્રદેશ છે દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં આવેલો એન્ટાર્ટિકા ભૂમિખંડ. આ ખરફમય વિસ્તાર લગભગ ૧૬ મિલિયન ચોરસ કિલોમીટર જેટલો વિસ્તાર રોકે છે. વસ્તી ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. હમણાં થોડાં વર્ષોથી કેટલાક વિસ્તારમાં આબોહવાની માહિતી એકઠી કરવા માટે વેધશાળા જેવાં મથકો સ્થપાયાં છે. આ ઉપરાંત કેટલીક આધુનિક પ્રકારની સ્ટીમરો અહીં બેઠેલ માછલીનો શિકાર કરવા આવતી જતી હોય છે. આ બધી વસ્તી એકદમ જૂજ અને સ્થળાંતરિત કહી શકાય. કાયમી વસાહત જૂજ વસ્તીમાં પણ સ્થપાઈ હોય તેવી ક્યાંયે જોવા મળતી નથી.

યુ.એસ.એ. જેટલું ક્ષેત્રફળ ધરાવતો (૯.૬ મિલિયન ચો.કિ.મી.) બિલકુલ નહીંવત્ વસ્તીવાળો પ્રદેશ દક્ષિણ અમેરિકામાં એમેઝોનની ખીણનો પ્રદેશ છે. વિષુવવૃત્તીય સ્થાન, ગરમ-લેજવાળી, રોગિષ્ઠ આબોહવા, સતત લીલાં ઘનઘોર જંગલોવાળી કુદરતી પરિસ્થિતિને કારણે હજુ પણ આધુનિક માનવી માટે આ પ્રદેશ કાયમી વસવાટની દૃષ્ટિએ પડકાર સમાન જ રહ્યો છે.

એમેઝોનની ખીણ પ્રદેશ જેવો બીજો વિસ્તાર આફ્રિકામાં ન્યૂગિનીનો ટાપુ છે. દુનિયાના સૌથી સૂકામાં સૂકા રણ તરીકે જાણીતું આસ્ટ્રેલિયાનું ગ્રેટ વિક્ટોરિયાનું રણ પણ આવું જ છે. નહીંવત્ વસ્તી ધરાવતા નાના અને અલિપ્ત એવા પ્રદેશોમાં નૈઋત્ય આફ્રિકામાં આવેલું કલહરીનું રણ અને દક્ષિણ અમેરિકાને છેડે આવેલો પેટેગોનિયાનો ઉચ્ચપ્રદેશ પણ આવી જાય છે.

(૫) વિશ્વની ઝડપી વધતી વસ્તી

દુનિયાની વસ્તી વધે છે તેનાથી નવા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, પરંતુ હવે જે લવિબ્ધમાં વધવાની છે તેનાથી

નવી ઊભી થતી સમસ્યાઓ અકલ્પિત હશે. દુનિયાની વસ્તીનું પ્રમાણ ચોક્કસ રીતે બીજા વિશ્વયુદ્ધથી જાણી શકાયું છે. જો આપણે આજની વસ્તી વિશે ચોક્કસ રીતે ન જાણી શકીએ તો ભૂતકાળમાં ચોક્કસ કેટલી હતી તે કહેવું કઠિન છે તે વખતે ગવર્નમેન્ટના માણસો જેવા કે ટેક્ષ ભેગો કરનારાઓ, મિલિટરી તથા કેટલાક ડેમોગ્રાફરોએ આનું પ્રમાણ નક્કી કર્યું. આ વખતે જે બધા અનુમાનિત સુદાઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા તે વખતે દુનિયા વિશાળ હતી અને વસ્તી વૃદ્ધિનો દર લગભગ નકારાત્મક જેવો જ હતો.

આ બધાં ઉપરનાં અનુમાનો પરથી એમ નક્કી થયું કે ઈ.સ. ૧૬૫૦માં દુનિયાની વસ્તી ૫૪૫ મિલિયન હતી. પૃથ્વી પર આટલી વસ્તી થવા માટે હજારો વર્ષ થયાં. આ વસ્તીને લગભગ ૩૫૯ થતાં ૨૦૦ વર્ષ થયાં—બીજા અર્થમાં ૧૮૫૦માં ૧૧૭૧ મિલિયન વસ્તી થઈ. આજની દુનિયાની વસ્તીને ૩૫૯ થવા માટે ફક્ત ૩૨ વર્ષ જ લાગશે. જો વસ્તીનો વધારો આ દરથી થશે તો ઈ.સ. ૨૦૪૦માં દુનિયાની વસ્તી ૨૨ મિલિયન થશે. આ પ્રમાણે પૂર ઝડપે વધતી વસ્તી માટે ઊંચો વસ્તી વધારાનો દર જ જવાબદાર ગણાવી શકાય. અહીં ઝડપથી વધતી વસ્તીનો ઊંચો દર કેટલાક દેશોમાં છે તે જોઈએ.

ટેબલ-૬

ઊંચો વસ્તીવધારાનો દર ધરાવતા દેશો

દેશનું નામ	વસ્તી વધારાનો દર (ટકામાં) ૧૯૬૫-૭૪	દેશનું નામ	વસ્તી વધારાનો દર (ટકામાં) ૧૯૬૫-૭૪
ચીન	૧.૭	અર્જેન્ટિના	૩.૩
ભારત	૨.૩	કેન્યા	૩.૪
ઇન્ડોનેશિયા	૨.૩	વેનેઝુએલા	૩.૩
આઝિલ	૨.૯	ઇરાક	૩.૩
બાંગ્લાદેશ	૨.૩	ઇકવેડોર	૩.૪
નાઇજીરિયા	૨.૫	આઇવરી કોસ્ટ	૪.૦
પાકિસ્તાન	૨.૯	રોડેશિયા	૩.૫
મેક્સિકો	૩.૫	ઇઝરાયેલ	૩.૧
ફિલીપાઇન્સ	૩.૦	બેર્ડન	૩.૪
થાઇલેન્ડ	૩.૧	લીબિયન આરબ રિપબ્લિક	૪.૨
ઇરાન	૩.૨	પનામા	૩.૧
દક્ષિણ આફ્રિકા	૨.૭	લાયબેરિયા	૩.૩

Source : Compiled by G. V. Patel From World Bank Atlas-1976,p.4

વિશ્વની વસ્તી ઝડપથી વધવાની શરૂઆત ૨૦મી સદીમાં થઈ. આ પ્રમાણે વસ્તી વધવા માટે સંશોધનો, વસાહતો, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, ખેતીવાડીમાં વિકાસ પામેલી નવી ટેકનિકો, આધુનિક દવાઓ જવાબદાર ગણાવી શકાય. ટૂંક સમયમાં અજ્ઞાત જમીન ખંડોમાં વસાહતો બિલી થઈ. તેમને જરૂરિયાત માટેનાં હથિયાર અને સાધનસામગ્રી નવી ટેકનોલોજી તેમને વિજ્ઞાને આપી છે. જે અમુક પ્રમાણમાં જ જમીનનો ઉપયોગ થતો તે વધ્યો અને સાથે જીવજમાં પણ વધારો થયો. રોગો ધર જમાવીને બેઠા હતા તેમના પર નિયંત્રણ આવ્યું. પરિણામે ખોરાક, દવા અને રહેઠાણોની સગવડોમાં સુધારો થયો. જે ભૂતકાળની જરૂરિયાત હતી તેના કરતાં જરૂરિયાતોનું પ્રમાણ વધવા પામ્યું.

આથી પણ વિશેષ કહીએ તો અવકાશ યુગના માનવીએ તેના માનવશત્રુ તરીકે બાણીતા દુષ્કાળ, પૂર, ટોર્નેડો, ધરતીકંપ, જ્વાળામુખી વગેરેને શક્ય તેટલા બાળવા પ્રયત્નો કર્યા છે. આ બધાં કારણથી પહેલાં મોટા પ્રમાણમાં વસ્તીનો વિનાશ સર્જતો તેના ઉપર હવે લગભગ નિયંત્રણ લાવી શકાયું છે-તે અંગેની ચોક્કસ આગાહીઓ આપી શકાય છે. આમ માનવી કુદરતી વાતાવરણને અંકુશમાં લઈ પોતાની જરૂરિયાતોને વધારતો ગયો તેમ માનવસંજ્ઞામાં વધારો થતો ગયો.

(૬) ભારતમાં વસ્તીનો આંક

ઈ.સ. ૧૯૫૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતમાં ૩૬૦ મિલિયન વસ્તી હતી. આ વસ્તી ૧૯૬૧માં વધીને ૪૩૯ અને ૧૯૭૧માં ૫૫૦ મિલિયન થઈ. ૧૯૭૭ના વર્ષમાં અંદાજ પ્રમાણે ૬૨૦ મિલિયન થઈ હોવાનો અંદાજ છે. ફક્ત છેલ્લાં ૪૦ વર્ષમાં ભારતમાં વસ્તી ૩૦૦ મિલિયન જેટલી વધવા પામી છે. આજના ૨.૩ % ના વસ્તી વધારાના દરથી વસ્તી વધવાની ચાલુ રહેશે તો દરેક ૩૫ વર્ષે વસ્તીનો આંક બમણો થશે. ભારતમાં હાલમાં દર વર્ષે ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦ વ્યક્તિઓનો ઉમેરો થાય છે. આ નવી ઉમેરાતી વસ્તી માટે જો ખોરાકની માંગ સંતોષવી હોય તો ૧૦૦ મિલિયન એકર જમીન પ્રતિવર્ષ નવી જોઈએ. આવડી વિશાળ પાયા પરની નવી જમીન ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરવી તે એક સમસ્યા છે. કારણ કે જે વધારાની બિનખેડાઉ જમીન છે તે જમીન એટલી ફળદ્રુપ નથી કે આટલા માણસોને પોષી શકે. ભારતનો

વસ્તી દર ૨.૩ % ના દરે વધતો રહેશે તો દેશની વસ્તી ૨૦૦૦ના વર્ષમાં ૧૦૦૦ મિલિયન કરતાં પણ વધી જશે.

ઈ.સ. ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ જોઈએ તો ભારતમાં ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, મહારાષ્ટ્ર, પશ્ચિમ બંગાળ, આંધ્ર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ. દરેકે રાજ્યોમાં વસ્તી ૪૦ મિલિયન કરતાં વધુ હતી. દેશની કુલ વસ્તીના ૧૬.૧૪ % વસ્તી ધરાવતું ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય જેમાં વસ્તી ૮૮ મિલિયન રહે છે. બીજા અર્થમાં જોઈએ તો બાંગ્લાદેશની હાલની કુલ વસ્તી કરતાં પણ એકલા ઉત્તર પ્રદેશની વસ્તી વધી જાય છે. ૫૬ મિલિયનની વસ્તી ધરાવતું બિહાર રાજ્ય યુ.કે.ના જેટલી વસ્તી ધરાવે છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં ફ્રાન્સના જેટલી વસ્તી છે. પશ્ચિમ બંગાળ, આંધ્ર પ્રદેશ તેમજ મધ્ય પ્રદેશ આ ત્રણે રાજ્યની વસ્તી થાઇલેન્ડ કરતાં પણ વધુ છે. ભારતના એક રાજ્યની વસ્તી વિશ્વના કેટલાક દેશની કુલ વસ્તી જેટલી એ ખરેખર વસ્તીનો વધુ ભાર સૂચવે છે.

ભારતની વસ્તીના સંદર્ભમાં બીજી એક મહત્વની બાબત છે ઊંચી વસ્તી ઘનતા. દુનિયાની વસ્તીની ઘનતા દર ચોરસ કિલોમીટરે સરેરાશ ૨૩ છે, જ્યારે ભારતની વસ્તીની ઘનતા ૧૮૨ છે. પણ સૌથી વધુ ઘનતાવાળાં રાજ્યો તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો દર ચોરસ કિલોમીટરે કેરાળામાં ૫૪૮, પશ્ચિમ બંગાળ ૫૦૭, બિહાર ૪૨૪, તામિલનાડુ ૩૧૬, ઉત્તર પ્રદેશ ૩૦૦, પંજાબ ૨૬૮ અને સૌથી ઓછી ઘનતા ભારતમાં રાજસ્થાનમાં ૧૮૨ છે. જ્યારે ૧ મિલિયન કરતાં વધુ વસ્તી ધરાવતાં શહેરો (મેગાલોપોલિસ)ની સંખ્યા ૧૨ છે.

(૭) માલ્થસના સિદ્ધાંતની છણાવટ

વસ્તીને લગતો માલ્થસનો સિદ્ધાંત આજે પણ એટલો જ ઉપયોગી છે. ઈંગ્લેન્ડના થોમસ માલ્થસે દુનિયામાં સૌથી પ્રથમ વસ્તીની સમસ્યાઓ તપાસી. ઈ.સ. ૧૭૯૮ માં તેણે એક ચોપડી બહાર પાડી : “An Essay on the Principle of Population as it affects the Future improvement of Society” આ ચોપડી તે સમયે ઘણી ઉપયોગી બની એટલું જ નહીં, પણ આજે તેનું મહત્વ એટલું જ છે. તેની કેટલીક મહત્વની બાબતો નીચે મુજબ છે.

(અ) વસ્તી જરૂરિયાતનાં સાધનો પ્રમાણે પ્રમાણમાં રહી વધે છે.

(ખ) જ્યારે વસ્તીની જરૂરિયાત વધે છે ત્યારે વસ્તી વધે છે. વસ્તી ભૂમિતિના દર પ્રમાણે ૧,૨,૪,૮,૧૬ ની જેમ વધે છે. જ્યારે તેને જરૂરી ખોરાક ગણિતીય પદ્ધતિથી ૧,૨,૩,૪,૫ પ્રમાણે વધે છે. વસ્તી અને ખોરાકના પુરવઠાની બાબતમાં વસ્તી ઉત્પન્ન થતા અન્ન કરતાં વધી જાય છે.

(ક) ઝડપથી વધતી વસ્તી માટે બે પ્રકારના પ્રતિબંધ અસર કરે છે. ૧. પ્રાકૃતિક પ્રતિબંધ ૨. કૃત્રિમ પ્રતિબંધ

જ્યારે માદ્યસ હેયાત હતો ત્યારે પશ્ચિમ યુરોપની વસ્તી ખોરાકના ઉત્પાદન પર દબાણ કરી રહી હતી. તે સમયે વિદેશી પ્રદેશોની મોટા પાયા પર શોધ પણ થઈ ચૂકી હતી. જેથી આ વખતે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને લીધે તેમ જ નવા સંશોધનને લીધે ખોરાક વસ્તી કરતાં ઝડપથી વધતો હતો. આજે હદ કરતાં વધુ વસ્તીનો પ્રશ્ન નવો નથી. હદ કરતાં વધુ વસ્તીનો પ્રશ્ન એક સમયે અમુક ચોક્કસ વિસ્તાર પૂરતો હતો. આજે દુનિયાના મોટા ભાગના દેશોમાં વસ્તીનો વધારો હદ કરતાં વધી ગયો છે તો કેટલાક દેશોમાં વધી રહ્યો છે. હવે તો આ પ્રશ્ને અકલ્પિત સમસ્યાઓ ઊભી કરી છે.

અતિ વસ્તીનો પ્રશ્ન ભારતના સંદર્ભમાં જોઈએ તો દર વર્ષે જે વસ્તીનો વધારો થાય છે તેના પ્રમાણમાં અન્નનો પુરવઠો ઉત્પન્ન થતો નથી. દેશનો જાંચો વસ્તી વધારાનો દર પ્રતિવર્ષ થતા વિકાસને રાત્રિના ચોરની જેમ ચોરી જાય છે. એટલે કે વસ્તીનું પ્રમાણ ઝડપથી વધતું હોવાથી દેશમાં પ્રતિ વ્યક્તિ રાષ્ટ્રીય આવક (Gross National Product) માં ખાસ વધારો થતો નથી. આ સાથે અન્ય પ્રકારના પણ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે, જેનું પરિણામ દેશમાં એ આવું છે કે ચાલીસ ટકા જેટલા લોકો ગરીબી પ્રકારનું જીવન જીવે છે.

(૮) વસ્તીનું પ્રમાણ

વસ્તીનો થતો વધારો અને ભવિષ્યમાં ઊભી થનારી સમસ્યાઓ દર્શાવે છે કે વસ્તીને કોઈ પણ રીતે નિયંત્રિત કરવી આવશ્યક છે. આમાં એક મોટી આશા રાખી શકાય કે દેશ કે રાજ્યનો દરેક માનવી એમ સમજે કે માનવ વસ્તીને જે નિયંત્રણમાં રાખવી હોય તો તેનો એક જ ઉપાય છે જન્મ દર પર નિયંત્રણ લાવવું. પરંતુ સાથે જ મૃત્યુ દર પણ ઓછો થયેલો હશે તો ખડું ફરક નહીં

જોવા મળે. વસ્તીના વધારાને કયાં સુધી નિયંત્રિત કરવો એ એક મુખ્ય પ્રશ્ન છે. જ્યારે વસ્તી વધુ હોય ત્યારે ઘણી વસ્તી કે હદ કરતાં વધુ (Over-population) છે એમ કહી શકાય, અને જ્યારે વસ્તી ઓછી હોય ત્યારે તેને જોઈએ તે કરતાં પણ ઓછી વસ્તી (Under-population) તરીકે ઓળખાય છે.

હદ કરતાં વધુ વસ્તી અને જોઈએ તે કરતાં ઓછી વસ્તી કોઈ પણ દેશ માટે આવકારદાયક ન ગણી શકાય. કોઈ પણ રાજ્ય કે દેશ માટે સપ્રમાણ કે ઇષ્ટ વસ્તી ઇચ્છનીય છે. દેશની સાધન સંપત્તિ જેટલી વસ્તીને સારામાં સારી રીતે પોષી શકે તેને ઇષ્ટ વસ્તી કહેવાય છે. બીજા શબ્દોમાં જે વસ્તીની સંખ્યાએ માથાદીઠ આવક કે માથાદીઠ ઉત્પાદન વધુમાં વધુ હોય તે સંખ્યા તે દેશ માટે ઇષ્ટ વસ્તી કહેવાય. ઇષ્ટ વસ્તીની સંખ્યાએ દેશના લોકો ઉચ્ચતમ જીવનધોરણ જીવતા હોય છે. ઇષ્ટ વસ્તી કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ જોઈએ :

“કોઈ દેશમાં કોઈ સમયે વસ્તીના જે પ્રમાણે જ્યારે દરેક વ્યક્તિની આવક અધિકતમ હોય છે અને વસ્તીના તે પ્રમાણમાં થોડીક પણ વધઘટ થતાં વ્યક્તિદીઠ આવક ઘટતી હોય છે ત્યારે તે વસ્તીને ઇષ્ટ વસ્તી કહેવાય.”

— કાર સોંદર્ભ

“કોઈ નિશ્ચિત પરિસ્થિતિમાં વસ્તીનું પ્રમાણ એવું હોય છે કે જેથી માથાદીઠ વધુમાં વધુ પેદાશ થાય. તે વસ્તીના પ્રમાણ કરતાં વસ્તી વધારે કે ઓછી હોય તો માથાદીઠ પેદાશ ઓછી આવે છે. વસ્તીના આ પ્રમાણને ઇષ્ટ વસ્તી કહેવામાં આવે છે.”

— કેનન

ઇષ્ટ વસ્તીનો ખ્યાલ સાપેક્ષ છે. એટલે અમુક દેશ માટે અમુક વસ્તી હોતી નથી. વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી વગેરેનો વિકાસ થતાં વધુ વસ્તીને સારી રીતે પોષી શકાય. પરિણામે અતિ વસ્તી ધરાવતા દેશમાં જે આવી પ્રગતિ થાય તો અતિ વસ્તી ઇષ્ટ વસ્તી બને છે. તેથી જલદી જે દેશની સંપત્તિ નાશ પામે તો અદ્ય વસ્તી ઇષ્ટ વસ્તી બનશે. વસ્તીનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓને વિશ્વના કેટલાક દેશોના સંદર્ભમાં અહીં આગળ જોવા જરૂરી છે.

માનવ વસ્તી પૃથ્વીની સંપત્તિ અનુસાર જ હોવી જોઈએ તેમ જ આ વસ્તી પૃથ્વીની સંપત્તિનો શક્ય તેટલો

વધુ ઉપયોગ કરી શકે તેવી વસ્તી હોવી જોઈએ. આમાં માનવી કુદરતી સંપત્તિની જોડે સંબંધ દર્શાવીને તેને આપણે “The quality of life” અને “Pursuit of Happiness” તરીકે ગણીએ છીએ. પરંતુ આ પરિબળ માનસિક અને સાંસ્કૃતિક વિચારો દર્શાવે છે અને વાસ્તવમાં જે જૈવિક તેમજ ભૌતિક વસ્તીનું પ્રમાણ છે તેની જોડે સંબંધ દર્શાવતા નથી. આ બાબતને ચોક્કસ રીતે જાણવા માટે તો સંપત્તિને લગતા આંકડાઓ, વસ્તીને પોષણ આપવાની શક્તિ, માનવ પૌષિક તરવો તેમજ લવિષ્યના પ્રશ્નો વગેરેના આંકડાઓ જ શક્ય બની શકે છે.

વધુ વસ્તી અને ઓછી વસ્તીનો સાથે અર્થ સમજવા માટે ઘણાં ભૌગોલિક પરિબળો તેમ જ દર ચોરસ એકરે માનવ વસ્તી વગેરેનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે દક્ષિણ અમેરિકા ખંડ ઓછી વસ્તીવાળો છે તથા એશિયાની સરખામણીમાં દર ચોરસ કિલોમીટરે ઓછી વસ્તી છે. આનો અર્થ એ થયો કે સપ્રમાણ વસ્તી (Optimum population) માટે પ્રથમ વસ્તીની ઘનતા જાણવી જરૂરી છે. આ રીતે દેશ, રાજ્ય કે ખંડોની વસ્તીની ઘનતા અગત્યની બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

વસ્તીની ઘનતાની સાથે બીજી અગત્યની બાબત છે દેશમાં મળી આવતી કુદરતી સંપત્તિ. ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવેલ ટાહિટી ટાપુ વધુ વસ્તીવાળો છે, તેની સરખામણીમાં સહરાનું રણ નહીંવત્ વસ્તીવાળું છે. ટાહિટી ટાપુની સંપત્તિના લીધે વધારે લોકો રહી શકે તેમ છે, પરંતુ સહરાના રણનો વિશાળ વેરાન વિસ્તાર ઓછી વસ્તીને પોષી શકે તેમ છે. અલબત્ત તેલ જેવી કિંમતી સંપત્તિ હવે કેટલીક જગ્યાએ પરિવર્તન લાવવા લાગી છે. આ ખનિજ તેલ દ્વારા ખોરાક અને બીજી જરૂરિયાતો લાવી શકાતી હોવાથી રણમાં પણ કેટલાંક કેન્દ્રો વધુ ઘનતાવાળાં બન્યાં છે - બને છે. આ બધું મુખ્યત્વે શહેરો કે જ્યાં ઉત્પાદિત માલ, ટેકનીકલ સાધનો, ખોરાક, અન્ય સામગ્રી અને બીજી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ આવી શકતી હોય ત્યાં જ બની શકે છે.

કોઈ પણ દેશની જમીન વસ્તીની કેટલી ઘનતાને ટેકા આપી શકે? આ બાબતમાં જોઈએ તો નેધરલેન્ડ વધુ વસ્તીવાળો દેશ છે. આ માટેનું પ્રથમ કારણ એવું

છે કે યુરોપ ખંડ જમીન અને આબોહવા બંને બાબતમાં વધુ અનુકૂળ છે. તેમ છતાં દરેક જગ્યાએ જે પાક ઉષ્ણ કટિબંધની જેમ લઈ શકવાની શક્યતા નથી. બીજું યુરોપ ખંડ ખોરાકની બાબતમાં સંપૂર્ણ નથી. ડેનમાર્ક પણ કે જે ડેરીની બનાવટોની નિકાસ કરે છે તે પણ પશુઓના ભરણુ-પોષણ માટે અનાજ આયાત કરે છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ પ્રતિ વ્યક્તિ માટેનું પ્રતિ વર્ષ ૧૨૫ કિલોગ્રામ પ્રોટિન આયાત કરે છે. બીજી રીતે તપાસીએ તો યુરોપ ખંડ ખોરાક અને ઉત્પાદનમાં વધુ વસ્તીવાળો છે. આ ઉપરાંત યુરોપ ખંડ ફરીથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી સંપત્તિ (Nonrenewable Resources) બીજા વિસ્તારમાંથી આયાત કરે છે અને તેથી વસ્તી સમસ્યાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

સંપત્તિની જોડે પછી ઇષ્ટ વસ્તીનો (Optimum population) આંકડો નક્કી કરવો એ સરળ નથી. દેશનો વિસ્તાર, દેશના જમીન વિસ્તારનું સ્થાન અને તેની બીજા દેશમાં ફેરફાર થતી શક્યતાઓ સ્થાપવી જરૂરી છે. વળી તવો પ્રશ્ન એ છે કે આ વસ્તી કેટલા લાંબા સમય સુધી ટેકો-પોષી શકશે. ફરીથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી સંપત્તિનો જે ઝડપથી ઉપયોગ થતો હોય તો તેને વધુ વસ્તીવાળા દેશ તરીકે ઓળખવો પડે છે. આની સાથે એ પણ નક્કી કરવું જોઈએ કે દેશની વસ્તી કુદરતી સંપત્તિનો કેવો ઉપયોગ કરે છે. માનવ વસ્તી અને તેની સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રમાણ ગણીએ તો પૃથ્વી પરની આજની વસ્તી હદ કરતાં વધુ વસ્તી (Overpopulation) છે.

વધુ વસ્તી માટે અમેરિકાની સ્ટેનફોર્ડ યુનિવર્સિટી મેડિકલ સેન્ટરના એસ. આર. હુલેટે દર્શાવ્યું છે. તેની નોંધ પરથી તૈયાર કરેલ આંકડાઓ પરથી ઇષ્ટ વસ્તીની બાબતમાં બહુ રસપ્રદ ગણતરી બતાવી છે. તેઓ સહમત થાય છે કે સરેરાશ અમેરિકન નાગરિકને જે સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે વધુ છે. આ માટે તેઓ દુનિયાના ઉત્પાદનની સંપત્તિને અમેરિકન પ્રતિવ્યક્તિ વપરાશથી ભાગે છે. આ રીતે હુલેટ જણાવે છે કે આજની અમેરિકાની ખેતી અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન એક બિલિયન (૧૦૦ કરોડ) લોકોને પોષી શકે તેટલી ક્ષમતાવાળાં છે.

પરંતુ બીજી બાજુ દુનિયાના કેટલાક વિસ્તારો એવા છે કે જે ઓછી વસ્તીવાળા છે. આસ્ટ્રેલિયા ખંડમાં જે

હાલની વસ્તી (૧૩ મિલિયન) કરતાં ડબલ વસ્તી રહે તો વાહન વ્યવહારનો વિકાસ થઈ શકે તેમ છે. વાહન-વ્યવહારનો વિકાસ થવાથી ખનિજ સંપત્તિનો પણ સારો ઉપયોગ કરી શકે તેમ છે. આથી આ દેશમાં વધુ વસ્તી રહી શકે તેવી શક્યતાઓ છે, પરંતુ દુઃખજનક બાબત એ છે કે આ દેશમાં પ્રવેશવાની પરવાનગી અમેરિકા કરતાં સખત કડક છે. આ દેશમાં જો બીજો વિકાસ ન કરવામાં આવે તો ઑસ્ટ્રેલિયા અનાજની બાબતમાં વધુ વસ્તીને પોષી શકનારો અને તેમ છે.

દેશમાં મળતી સંપત્તિ અનુસાર વધુ વસ્તી કઈ રીતે નક્કી કરવી તે મહત્વની બાબત બની રહે છે. પ્રથમ એ કે કયા પ્રકારનું જીવન ધોરણ દેશના લોકો માટે જરૂરી છે અને પછી નક્કી કરવું કે આ જીવન ધોરણ પ્રમાણે કેટલા લોકોને પોષી શકશે. વધુ પ્રમાણ સામાજિક જૂથ, મજૂરોની જરૂરિયાત, લોકોની કામની શક્તિ અને તેમનું આર્થિક માળખું નક્કી કરે છે. અતિ વસ્તીવાળા દેશમાં વેચાણ માટે પૂરતું બજાર મળી રહે છે અને તેને હરીફાઈ તત્વ પ્રગતિના પથે દોરે છે. સામાજિક જીવન વધુ ગાઢ બને છે. શ્રમજીવીની તંગી હોતી નથી તથા જરૂરી કાર્યકરો મળતા રહે છે.

અતિ વસ્તીના ફાયદાની સાથે ગેરફાયદા પણ એટલા જ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. અતિ વસ્તીવાળા દેશમાં માનવીની ગતિશીલતામાં અનેક અવરોધો ઊભા થાય છે. અતિ વસ્તીવાળા દેશોમાં મહત્વનો પ્રશ્ન અન્નનો છે. બહારથી આયાત કરવા પડતા અન્ન પુરવઠામાં ઘટાડો, દુષ્કાળ, પૂર કે અન્ય કારણસર થાય છે ત્યારે વિકટ સમસ્યાઓ સર્જાય છે, પાણીના પુરવઠાની પણ સગવડો પૂરતી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી અને સાથે સ્વાસ્થ્ય અને જાહેર આરોગ્યના અનેક પ્રશ્નો ઉઠેલવાના હોય છે. મકાનોની તંગી એ પણ આવા વિસ્તારોની સમસ્યાઓ થઈ પડે છે. દેશમાં એકારીની સંખ્યા વધતી જાય છે.

દેશમાં ઝડપથી વસ્તી વધતી હોય તો તે દેશમાં જન્મદર જોયો હશે અને યંદર વર્ષથી નીચેના માણસોની સંખ્યા પ્રમાણમાં વધુ હોય છે. પરિણામે કુલ વસ્તીમાં કામ કરનારા માણસોનું પ્રમાણ ઓછું થાય. અતિ વસ્તીને લીધે સગવડોમાં ઘટાડો થવાથી પ્રજાનું જીવનધોરણ નીચું જાય છે. જે કંઈ વિકાસ થાય છે તેને વસ્તી ખાઈ જાય છે - ઘટાડે છે. જો દેશમાં વધુ વસ્તી હોય અને વસ્તી વધુ

દરથી વધતી જ જતી હોય તો ખેડૂત કુટુંબોની ઓછી ને ઓછી જમીન પ્રાપ્ત કરે છે. ખેતરોનાં કદ નાનાં બનતાં જાય અને પરિણામે ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે. આમ ખેતીની જમીન પર કાર્યક્ષમતા ઘટતાં વસ્તી પર વિપરીત અસર પડે છે.

અતિ વસ્તી દેશ માટે આવકારદાયક ન ગણાય તેવી જ રીતે અલ્પ વસ્તી પણ દેશના અર્થતંત્રને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ઉપયોગી બનતી નથી. દેશના લોકો પૂરેપૂરા ગતિશીલ હોય છે અર્થાત્ સ્વતંત્ર રીતે ગમે ત્યાં રહેઠાણનો લાભ લોગવે છે. માથાદીક વધુ જમીન કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા જેવા દેશમાં મળે છે. આવા દેશોમાં મોટેભાગે જોરાકની સમસ્યા હોતી નથી. ખેતરોનાં કદ વિશાળ હોવાથી યંત્રોનો ઉપયોગ લાભદાયક બનતો હોય છે.

અલ્પ વસ્તીને અતિ વસ્તીવાળા દેશ કરતાં વધુ સગવડો પ્રાપ્ત થતી હશે. પરંતુ અલ્પ વસ્તીના પરિણામે અર્થતંત્રનો વિકાસ જેટલો ઝડપથી થવો જોઈ એ તેટલો થતો નથી. આવા દેશોમાં શ્રમજીવીઓની તંગી પ્રવર્તતી હોવાથી વેતનના દર ઘણા જ જોયા રહેલા જોવા મળે છે. ઉદ્યોગ, ખેતી અને વેપાર માટે માનવ બળ-બુદ્ધિ મળવું મુશ્કેલ બને છે.

અતિ વસ્તી અને અલ્પ વસ્તીનું સમાપન કરીએ તો બેમાંથી એક પણ વસ્તી દેશ માટે હિતાવહ ગણી શકાય નહીં. કારણ કે એક અથવા તો બીજી રીતે આ વસ્તી દેશ માટે સમસ્યારૂપ બની રહે છે. આ બંને વચ્ચેનો વચ્ચો માર્ગ છે ઇન્ટ કે સપ્રમાણ વસ્તી હોવી જરૂરી છે. ઇન્ટ વસ્તી દ્વારા દેશમાં રહેલી કુદરતી સંપત્તિનો વધુને વધુ ઉપયોગ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી દ્વારા થઈ શકે છે. કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે તેથી વ્યક્તિદીક આવકમાં વધારો થાય છે. આ વ્યક્તિદીક વધતી આવક જ ઇન્ટ વસ્તીનો ખ્યાલ આપે છે. અપવાદરૂપ મધ્યપૂર્વના દેશોની માથાદીક આવક વધુ છે. તેથી તે દેશોની વસ્તી ઇન્ટ છે એમ કદાપિ કહી શકાય નહીં. દેશની કુદરતી સંપત્તિનો વિકાસ કરવા માટે બુદ્ધિશાળી માનવબળ પરદેશમાંથી જ આયાત થાય છે. વધુ પ્રતિવ્યક્તિ રાષ્ટ્રીય આવક હોવા છતાં પણ જે પ્રકારની સગવડો કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા કે અમેરિકામાં પ્રાપ્ત થાય છે તેવી સગવડો હજી મધ્યપૂર્વના દેશોમાં મળી શકતી નથી.

(૬) આજની વસ્તીની વિકટ સમસ્યાઓ

દુનિયાના મોટા ભાગના દેશોમાં વસ્તી પૂર ઝડપે વધી રહી છે. આ બધાનું પરિણામ એ આવે છે કે વધુ વસ્તી અને ઓછા અન્ન ઉત્પાદનને લીધે ભૂખમરો ચાલુ થાય છે. ૧૯૭૨-૭૩ના વર્ષ દરમિયાન ખોરાકની તંગીના લીધે એશિયા અને આફ્રિકા ખંડમાં હાલના માનવીઓનાં જીવન જોખમમાં મુકાયાં હતાં. હાલની ૧.૯૬ % ના દરે વધતી વસ્તી ૧૯૯૦માં ૫૩૪૬ મિલિયન થશે. આ વખતે નવી પદ્ધતિઓથી અનાજનું ઉત્પાદન ૧.૬ બિલિયન ટન થશે. આ વખતે અનાજની પૂરતી આધ વર્તાશે.

હાલમાં દુનિયાના કેટલાક દેશોમાં અન્નની મોટા પાયા પર આધ વર્તાય છે, જેના પરિણામે માનવી પૂરતી કેલેરી ખોરાક પણ મેળવી શકતો નથી. આ માટે નીચેનું ટેબલ રસદાયક માહિતી પૂરી પાડે છે.

ગરીબ-પછાત ત્રીજા વિશ્વના દેશો માટે ભાવિ આયોજન વિશે કલ્પના પણ કરી શકાય તેમ નથી.

(અ) શહેરી પ્રશ્નો

વિકસતા દેશોમાં (Developing Countries) બહુ ઝડપી શહેરોનો વિકાસ એ શહેરી આયોજન કરનારાઓ માટે વિકટ સમસ્યારૂપ બની ગયો છે. ગામડાંથી શહેર તરફનાં સ્થળાંતરો અને આયોજન વગરનાં અવ્યવસ્થિત શહેરો જેવાં કે લીમા, મનીલા, નૈરોબી, કલકત્તા, શાંગહાઈ વગેરે ઘણા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે. હાલના શહેરીકરણની સમસ્યાઓ વિકસિત દેશોના કરતાં, વિકસતા દેશોનું શહેરીકરણ ચાર કારણોથી જુદું પડે છે.

(૧) ઝડપી વસ્તીનો વધારો

(૨) કેટલાક દેશોમાં ધીમે ધીમે માથાદીક કૃષિલાયક જમીન ઘટે છે.

(૩) આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતરો પર પ્રતિબંધ અને

ટેબલ-૭

લોકો અને સંપત્તિ (૧૯૭૦)

	દુનિયાના દેશો કે જ્યાં પૂરતી કેલેરી ખોરાક મળે છે.	દુનિયાના દેશો કે જ્યાં પૂરતી કેલેરી ખોરાક મળતો નથી.
વસ્તી	૧૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૨૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
વાર્ષિક વસ્તી વધારાનો દર (ટકામાં)	૧.૩	૨.૧
૧૦૦ એકર કૃષિલાયક જમીને વસ્તીની ઘનતા (કિ.મી.માં)	૧૭	૫૩
પ્રતિ વ્યક્તિ રાષ્ટ્રીય આવક (ડોલરમાં)	૧,૩૦૨	૧૧૫
ખોરાકના વપરાશની પ્રતિવ્યક્તિ દરરોજની કેલેરી	૩,૦૨૩	૨,૨૦૩
પ્રોટીનયુક્ત ખોરાકનો દરરોજનો વપરાશ ગ્રામમાં	૮૬.૪	૫૭.૪

Source: R. Dasman, "Environmental conservation" 1973, p. 316.

પૂરતી કેલેરી ખોરાક પ્રાપ્ત થાય છે તેવા વિકસિત દેશોમાં અન્નની પરિસ્થિતિ સારી કહી શકાય. પરંતુ આવા દેશોમાં પણ હવે ભવિષ્યની સમસ્યાઓ શંકા વગર મુસીબતો ઊભી કરશે. જ્યારે એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના પછાત દેશોમાં અન્ન સમસ્યા ભયાનક રૂપ નજીકના ભવિષ્યમાં ધારણ કરશે. તેમાં જરા પણ શંકાને સ્થાન નથી. જોકે આ બંને પ્રકારના દેશોમાં યુ.એસ.એ. અને કેનેડાએ તેમનું ભાવિ આયોજન સરળતાથી બનાવી મૂક્યું છે. યુરોપના મોટા ભાગના દેશો માટે ભાવિ આયોજન માથાનો દુઃખાવો છે. જ્યારે

(૪) વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારનો વિકાસ થાય છે.

આ ઉપર મુજબનાં ચાર કારણોની સાથે સંબંધિત રહી વિચારીએ તો ૨૫ વર્ષમાં વિકસતા દેશો ૧.૩ બિલિયન નવી વસ્તી શહેરોમાં ઉમેરશે, આની સાથે કુલ ૨.૧ બિલિયન વસ્તી શહેરોમાં થશે. બીજા અર્થમાં વિશ્વના વિકસિત દેશોનાં (Developed Countries) શહેરો કરતાં બમણી વસ્તી થવા પામશે. આ જ સમય દરમિયાન વિકસિત દેશોમાં ૦.૩ બિલિયનનો ઉમેરો થશે. ઈ.સ. ૧૯૭૫ના વર્ષ દરમિયાન દુનિયાના વિકસતા દેશોમાં ૯૦

શહેરો એવાં હતાં કે જેની વસ્તી ૧ મિલિયનથી વધુ (મેગાલોપોલિસ) હતી અને ઈ.સ. ૨૦૦૦ ના વર્ષ દરમિયાન આવાં શહેરોનું પ્રમાણ વધીને ૩૦૦ જેટલું થશે. આ સમય દરમિયાન શહેરી વસ્તી આ દેશોની ૨૮ % ને બદલે ૪૨ % પ્રમાણે વધશે. નીચેના ટેબલમાં આપવામાં આવેલી માહિતી પરથી વિકસતા દેશોમાં શહેરીકરણનું ભવિષ્ય કેવું હશે તેનો વિચાર કરવા જેવો છે.

આશ્ચર્યજનક બાબત છે. ટેબલ-૬માં બંને પ્રકારના દેશોનાં શહેરોમાં જુદા જુદા સમય દરમિયાન વસ્તીનું પ્રમાણ કેટલું હશે તેના વિકાસ દર સાથે દર્શાવ્યું છે.

ટેબલ-૬માં દર્શાવ્યા મુજબ દુનિયાના દેશોમાં વધતી વસ્તી અને શહેરીકરણનો વધતો વિસ્તાર ઘણા ગેરફાવતા ઊભા કરે છે. વધતી વસ્તી અને વિકસતાં શહેરોમાં વાહનવ્યવહારના દરમાં વધારો થતો જ રહે છે. તેમને

ટેબલ-૮

વિકસતા દેશોમાં શહેરીકરણ વસ્તી (મિલિયનમાં)

દેશ	૧૯૭૪માં પ્રતિવ્યક્તિ આવક (GNP) ડોલરમાં	૧૯૭૫		૨૦૦૦	
		શહેરી	ગ્રામીણ	શહેરી	ગ્રામીણ
આર્જેન્ટિના	૧,૫૨૦	૨૦.૩	૫.૧	૨૯.૩	૩.૬
મેક્સિકો	૧,૦૯૦	૩૭.૩	૨૧.૮	૧૦૩.૨	૨૯.૦
કોલંબિયા	૫૦૦	૧૫.૯	૯.૯	૪૦.૧	૧૧.૩
બ્રાઝિલ	૯૨૦	૬૮.૧	૪૪.૬	૧૬૧.૬	૫૦.૯
ઇન્ડોનેશિયા	૨૮૦	૧૭.૮	૧૯.૫	૪૨.૭	૨૩.૭
કોરિયા	૩૯૦	૧૬.૧	૧૭.૯	૩૬.૦	૧૬.૦
ફિલિપાઇન્સ	૩૩૦	૧૫.૮	૨૯.૫	૪૬.૧	૪૮.૦
નાઇજીરિયા	૨૮૦	૧૧.૪	૫૧.૫	૪૧.૦	૯૪.૦
સુદાન	૨૩૦	૨.૪	૧૫.૮	૯.૪	૩૧.૭
કેન્યા	૨૦૦	૧.૫	૧૧.૬	૬.૫	૨૪.૭
પાકિસ્તાન	૧૩૦	૧૮.૯	૫૩.૪	૬૫.૪	૯૩.૨
ભારત	૧૪૦	૧૩૨.૪	૪૮૮.૭	૩૫૪.૯	૭૪૮.૨
ઇન્ડોનેશિયા	૧૭૦	૨૬.૨	૧૧૦.૩	૭૮.૪	૧૭૧.૫
ચીન	૩૦૦	૨૦૭.૫	૬૩૦.૪	૪૭૮.૪	૬૭૪.૪

Source : Compiled by G. V. Patel from World Bank Atlas and Finance & Development, Mar. 1976.

વિકસતા દેશોમાં શહેરીકરણ અને ગ્રામીણ વસ્તીની સાથે સાથે બંને પ્રકારના દેશો જેમ કે વિકસિત અને વિકસતા (Developed and Developing) દેશોનાં શહેરોમાં વસ્તી કેટલું લાયકર દબાણ કરે છે તે ખરેખર

માટે જમીનની માંગ અને રહેઠાણોમાં પણ વધારો થાય છે. કામનાં સ્થળો અને રહેઠાણનાં સ્થળો વચ્ચે અંતર વધે છે, જેથી વધુ સમય અવરજવર માટે જશે તેમજ વાહનવ્યવહાર પણ મોંઘો પડશે.

ટેબલ-૯

દુનિયાનાં શહેરોની વસ્તી ૧૯૫૦-૨૦૦૦ (મિલિયનમાં)

	૧૯૫૦માં વસ્તી	વાર્ષિક વિકાસનો દર % માં	૧૯૭૫માં વસ્તી	વાર્ષિક વિકાસનો દર % માં	૨૦૦૦માં વસ્તી
વિકસતા દેશોનાં શહેરો					
મેક્સિકો સીટી	૨.૯	૫.૪	૧૦.૬	૪.૪	૩૧.૫
રિઓ-ડી-ઝનેરો	૨.૯	૪.૪	૮.૩	૩.૪	૧૯.૩
સાઓપાલો	૨.૫	૫.૭	૯.૬	૩.૯	૨૬.૦
કેરો	૨.૪	૪.૩	૬.૯	૩.૬	૧૬.૯
શાંગહાઈ	૫.૮	૨.૯	૧૧.૫	૨.૬	૨૨.૧
પેકિંગ	૨.૨	૫.૮	૮.૯	૩.૭	૨૦.૪
કલકત્તા	૪.૫	૨.૪	૮.૧	૩.૭	૨૦.૪
મુંબઈ	૨.૬	૩.૭	૭.૧	૪.૨	૧૯.૮
કરાંચી	૧.૦	૬.૨	૪.૫	૮.૪	૧૬.૬

વિકસિત દેશોનાં શહેરો

ન્યૂયોર્ક	૧૨.૩	૧.૩	૧૭.૦	૧.૩	૨૨.૨
લંડન	૧૦.૨	૦.૨	૧૦.૭	૦.૭	૧૨.૭
પેરિસ	૫.૪	૨.૧	૯.૨	૧.૨	૧૨.૪
ટોકિયો	૬.૩	૩.૯	૧૭.૫	૨.૦	૨૮.૭

Source : Finance & Development, March 1976, P. 14.

શહેરની ગીચતા અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરશે. દુનિયાના દરેક શહેરમાં પ્રદૂષણનો પ્રશ્ન તો છે જ. શહેરમાં અમુક હદ સુધી વસ્તી વધશે એટલે પછી વધુ વસ્તી માટે બંધ કરાશે તેવું નથી. પરંતુ આનાથી એક પછી એક પ્રશ્નોનો ઉમેરો થતો જ રહેશે.

(બ) જીવન નિભાવ સપાટી

છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી કેટલાંક રાષ્ટ્રોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સતત કથળતી ગઈ છે. પરિણામે વિશ્વના “ઉત્તરનાં ધનિક રાજ્યો અને દક્ષિણનાં ગરીબ” રાજ્યો વચ્ચેના અંતરમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થયો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંત પછી વિશ્વની આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા ભયંકર સામાજિક - આર્થિક અસમાનતા અને અન્યાયમાં પરિણમી છે; અને તેના કારણે વિશ્વની નવી આર્થિક વ્યવસ્થા સંબંધે વિચારવાનું શરૂ થયું છે.

સંસ્થાનકાળ દરમિયાન તેમ જ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના

સમય દરમિયાન પશ્ચિમના ઔદ્યોગિક દેશોએ એશિયા, આફ્રિકા તથા લેટિન અમેરિકાના દેશોમાંથી ઓછી કિંમતે ચીજવસ્તુઓની આયાત કરી અને ત્યાં સ્થપાયેલી પોતાની કંપનીઓ દ્વારા ધૂમ નફો મેળવ્યો. પરિણામે, દુનિયા “પૈસાદાર” અને ‘ગરીબ’ રાજ્યો વચ્ચે વહેંચાઈ ગઈ. આ વર્ગભેદ એટલો તીવ્ર બનતો ગયો કે વિશ્વની શાંતિ અને સલામતી માટે તે ભયજનક બની ગયો છે. એવો અંદાજ તારવવામાં આવે છે કે દુનિયાના ૧૨૦૦ મિલિયન લોકો કાયમી ભૂખમરાની અને ગરીબાઈની સ્થિતિમાં જીવી રહ્યાં છે. એટલું જ નહીં પરંતુ દુનિયાની વસ્તીના ચોથા ભાગની વસ્તી ધરાવતા ૨૪ અલ્પવિકસિત રાષ્ટ્રોની પ્રત્યે વાર્ષિક આવક ૧૫૦ ડોલર કરતાં પણ ઓછી આવક પર જીવી રહી છે. આ રાજ્યોની પ્રત્યે જે સ્થિતિમાં જીવી રહી છે તે માનવજીવન માટે યોગ્ય ગણાતી સ્થિતિથી ઘણી બધી દૂર છે, જે નીચેના બંને પ્રકારના દેશોની પ્રતિ વ્યક્તિ રાષ્ટ્રીય આવક પરથી સમજાય છે.

ટેબલ-૧૦

વિકસિત અને અદ્ય વિકસિત દેશોની પ્રતિવ્યક્તિ
રાષ્ટ્રીય આવક (૧૯૭૪-૭૫માં)

વિકસિત દેશો	પ્રતિવ્યક્તિ રાષ્ટ્રીય આવક (ડોલરમાં)	અદ્યવિકસિત દેશો	પ્રતિ વ્યક્તિ રાષ્ટ્રીય આવક (ડોલરમાં)
સ્વીઝરલેન્ડ	૭,૮૭૦	ચીન	૩૦૦
સ્વીડન	૭,૨૪૦	ઇજિપ્ત	૨૮૦
અમેરિકા	૬,૬૭૦	સુદાન	૨૩૦
ડેનમાર્ક	૬,૪૩૦	ઇન્ડોનેશિયા	૧૭૦
જર્મની	૬,૨૬૦	ભારત	૧૪૦
કેનેડા	૬,૧૬૦	બાંગ્લાદેશ	૧૦૦
નોર્વે	૫,૮૬૦	બર્મા	૧૦૦
બેલ્જિયમ	૫,૬૭૦	રવાન્ડા	૮૦
ફ્રાન્સ	૫,૪૪૦	માલી	૮૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૫,૩૩૦	કમ્બોડિયા	૭૦

Source : World Bank Atlas, 1976, P. 5.

એવો પણ અંદાજ મૂકવામાં આવે છે કે લગભગ ૬૫ મિલિયન લોકો એવા છે જેમને આવકનાં કોઈ સાધન નથી. ગરીબી, ભૂખમરો, અને રોગચાળામાં અસંખ્ય માનવીઓ સળડી રહ્યાં છે. અદ્ય વિકસિત દેશોની પ્રતિવ્યક્તિ વાર્ષિક આવક ઓછી છે એટલું જ નહીં, પરંતુ તેમનો રાષ્ટ્રીય આવકનો જે વિકાસ દર છે તે પણ ઘણો ઓછો છે. ભારતનો પ્રતિવ્યક્તિ રાષ્ટ્રીય વાર્ષિક આવકનો વધારાનો દર ૧૯૬૫-૭૪ દરમિયાન ફક્ત ૧.૩ % જ હતો, પાકિસ્તાન ૨.૫ % ઇન્ડોનેશિયા ૪.૧ % આ ઉપરાંત અદ્યવિકસિત દેશોમાં ૧૪ દેશો એવા છે કે જેમની રાષ્ટ્રીય આવકનો દર વધવાને બદલે ઘટે છે, જેમાં ક્યુબા, જોર્ડન, સેનેગલ, હાઇટી, સેન્ટ્રલ આફ્રિકન રીપબ્લિક, વિયેટનામ સોશિયાલિસ્ટ રિપબ્લીક, નાઈજર, રવાન્ડા, ચાડ, બાંગ્લાદેશ, સોમાલી, અપરવોલ્ટા, કમ્બોડિયા અને ભૂતાનનો સમાવેશ થાય છે.

વિશ્વ બેન્કના અહેવાલ મુજબ અદ્યવિકસિત દેશો જેમાં દુનિયાની વસ્તીના ૭૦ % લોકો રહે છે, તેઓ દુનિયાની આવકનો માત્ર ૩૦ % ભાગ મેળવે છે. આ પ્રમાણે ધનિક રાષ્ટ્રો અને ગરીબ રાષ્ટ્રો વચ્ચેનું અંતર સતત વધતું રહ્યું છે. અદ્યવિકસિત રાષ્ટ્રોની વસ્તીને ધ્યાનમાં લઈને એવું તારણ પણ કાઢવામાં આવ્યું છે કે

જેને દુનિયાના સૌથી ગરીબમાં ગરીબ ગણી શકાય તેવી ૧ મિલિયન પ્રજાની માથાદીઠ આવક ઇ.સ. ૧૯૮૦ માં લગભગ ૧૧૨ ડોલર સુધી જ પહોંચશે, જ્યારે ધનિક રાષ્ટ્રોની પ્રજાની માથાદીઠ આવક આ જ વર્ષ દરમિયાન ૭૦૦૦-૮૦૦૦ ડોલરની થશે.

દુનિયાના ધનિક દેશોમાં જીવન નિભાવ સપાટીમાં વધારો થતો જોવા મળે છે. ધનિક વધુને વધુ ધનિક બનતા જાય છે. જ્યારે બીજા બાબુ ગરીબ દેશોમાં માનવ-જીવન ભયમાં મુકાયું છે તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે, એટલું જ નહીં પણ તેમનું ભાવિ વધુને વધુ બગડતું હોય તેમ જણાય છે. ગરીબ દેશોમાં વસ્તી વધારો દેશના આર્થિક વિકાસ કરતાં આગળ નીકળી જાય છે. જેના પરિણામે ગરીબ દેશોમાં અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે, આવા દેશોને જો ભૌગોલિક કે અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો “ભૂખ્યું જગત” (Hungry world) ના નામે ઓળખાવી શકાય.

(ક) અન્ન સમસ્યા

એશિયા ખંડમાં અને તેમાં પણ દક્ષિણ એશિયામાં ખોરાકમાં વિટામીનનું પ્રમાણ નીચું જવા લાગ્યું છે. ખોરાકની ઓછી પ્રાપ્તિ અને દેશમાં વર્તાતી અનાજની તંગી માટે દક્ષિણ એશિયા જાણીતો છે. દક્ષિણ એશિયામાં આવેલા ભારત, બાંગ્લાદેશ, પાકિસ્તાન, શ્રીલંકા, બર્મા, અને નેપાળ આ બધાની વસ્તી ૧૯૭૬ના વર્ષમાં ૭૯૦ મિલિયન હતી. આ વિસ્તારનો વાર્ષિક વસ્તી વધારાનો દર ૨.૫ % નો છે. આ વિસ્તારની વસ્તી ૧૯૮૫ના મધ્ય ભાગમાં ૧૦૦૦ મિલિયન ઉપર પહોંચી જશે. છેલ્લા ૨૨ વર્ષના ગાળામાં જો જન્મદર ઘટશે નહીં તો આ પ્રદેશને ઇ.સ. ૨૦૦૦ ના વર્ષમાં ૧.૪૫ મિલિયન લોકોની નવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની રહેશે.

દક્ષિણ એશિયાનું અનાજનું ઉત્પાદન ઇ.સ. ૧૯૭૫માં ૧૫૦ મિલિયન ટનનું હતું, એટલે કે પ્રતિવ્યક્તિ ૧૬૨ કિલોગ્રામ વાર્ષિક ગણી શકાય. આ પ્રમાણે દુનિયાના સરેરાશ પ્રમાણ કરતાં ૪૫ % ઓછું હતું. દુનિયાની પ્રતિવ્યક્તિ અનાજની વપરાશ ૧૯૭૫માં ૩૪૭ કિલોગ્રામ હતી. આના લીધે દર વર્ષે ૮ મિલિયન ટન અનાજની ખાધ વર્તાય છે. આ ખાધને પૂરી કરવા માટે અનાજ બહારથી આયાત કરવું પડે છે. આ માટે દક્ષિણ એશિયાના દેશોએ ૧.૫ મિલિયન ડોલર અથવા તો

પ્રતિવ્યક્તિ ૨ ડોલર ખર્ચવા પડે છે. આ વસ્તી વાસ્તવમાં દેશની સંપત્તિનો નાશ કરે છે, કારણ કે સામે પ્રતિવ્યક્તિ સરેરાશ આવક પણ ૧૯૭૫માં લગભગ ૧૧૦ ડોલર જેટલી જ હતી.

આમ દક્ષિણ એશિયામાં વસ્તી અને અનાજ બંનેના પ્રશ્ન છે. પરંતુ આમાં પણ વસ્તીનો વધારો તો ચાલુ જ રહે છે. આ વિસ્તારમાં ૧૯૭૪નું વર્ષ દુષ્કાળનું હતું, ત્યારે અનાજનું ઉત્પાદન સીમિત રહી ગયું અને પરિણામે ભૂખમરો પ્રવર્ત્યો હતો.

આ પ્રશ્નને વિશ્વના સંદર્ભમાં જોઈએ. ઇ.સ. ૧૯૭૬ના વર્ષ દરમિયાન પૃથ્વી ઉપર ૭૦ મિલિયન માનવીઓનાં મૃત્યુ થયાં. આમાંનાં ૬૬ % માનવીનાં મૃત્યુ માટે ભૂખ અથવા તો અપૂરતો ખોરાક જ જવાબદાર હતો. વળી ૧૯૭૬ના વર્ષ દરમિયાન વિશ્વમાં ૧૪૦ મિલિયન નવા જન્મ્યા. આ નવી ઉમેરાતી વસ્તીનો સૌથી મોટો ભાગ એવા દેશોમાં ઉમેરાયો કે જ્યાં ખોરાકની તંગી છે.

ઉપર મુજબ જણાય છે કે ખોરાકના પ્રમાણમાં વસ્તીની ગતિ ઘણી જ ઝડપી છે. જો આ રીતે જ વસ્તી વધવાની ચાલુ રહેશે તો ૨૦૦૦ ના વર્ષ દરમિયાન માનવીની મૂળભૂત જરૂરિયાત એવા ખોરાક માટે ભયંકર પરિસ્થિતિ સર્જશે. ખોરાકના જથ્થાની તંગી ઊભી થશે એટલું જ નહીં, પરંતુ વધુ ખરાબ પરિસ્થિતિ ખોરાકમાં વિટામીનના અભાવની છે. ભારતમાં પ્રતિવ્યક્તિ ૨૦૦ કિલોગ્રામ ખોરાક વાર્ષિક લે છે, જેના દ્વારા દેશમાં પ્રતિવ્યક્તિ ખોરાકમાંથી ૨૧૦૦ કેલેરી જેટલી ગરમી મેળવે છે. આ જ પ્રમાણ અમેરિકામાં જોઈએ તો પ્રતિવ્યક્તિ વાર્ષિક ખોરાક ૮૦૦ કિલોગ્રામ જેટલો લે છે, જેના દ્વારા પ્રતિવ્યક્તિ ૩૧૦૦ કેલેરી ગરમી મેળવે છે. અમેરિકા વિશ્વનો સૌથી સમૃદ્ધ અને અનેક પ્રકારની સગવડો આપનારો દેશ છે તે ન ભૂલવું જોઈએ. હાલમાં અમેરિકામાં મોજણી થઈ તે અનુસાર સરેરાશ ૧૫-૨૦ વર્ષના છોકરાઓનું ખોરાકનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે, જે એક વર્ષ દરમિયાન લે છે. ૧૨૦ બ્રેડનાં પેકેટ, ૩૦ કિલો ખાંડ, ૭૦ કિલો માંસ અને માછલી, ૪૦ ડઝન ઈંડાં, ૩૦ કિલો માખણ, ૩૮૦ કિલો દૂધ, ૫૦ કિલો આઈસક્રીમ અને વધારામાં સાથે ઢગલાબંધ ફળફળાદિ અને શાકભાજી લે છે.

ઉપર મુજબ જોઈએ તો વિકસિત અને અદ્ય વિકસિત દેશોમાં પણ અન્નની ખામતમાં ઘણો તફાવત જોવા મળે

છે. અદ્યવિકસિત દેશોમાં ખોરાક મેળવવાનો પ્રશ્ન છે, જ્યારે વિકસિત દેશોમાં ખોરાક પ્રશ્ન નથી, ઉત્તમ પ્રકારના વિટામીનવાળો ખોરાક મહત્વનો બની રહે છે. અદ્ય વિકસિત દેશોમાં ખોરાક જે જોઈએ છે અને જે પ્રમાણે અનાજના ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે તેના કરતાં વસ્તીમાં વિશેષ વધારો થાય છે. વિકસિત દેશોમાં વસ્તીનો વધારાનો દર ઓછો અને સાથે વ્યાપારિક ધોરણે ખેતી થતી હોવાથી ઉત્પાદનમાં ઝડપી વધારો થાય છે.

(૬) શારીરિક તંદુરસ્તી જોખમાય છે.

અપૂરતો ખોરાક દેશના આર્થિક વિકાસમાં સ્થગિતતા કે પીછેહઠ જન્માવનાર વિષયક શરૂ થાય છે જે નીચેની ખાખત પરથી જણાય છે.

“અપૂરતો ખોરાક → માંદગી → કામ કરવાની તાકાત ઓછી થાય (શારીરિક નબળાઈ) → ઓછું ઉત્પાદન → ગરીબી → સાવ કુદલક ખરીદશક્તિ → અપૂરતો ખોરાક → માંદગી, આમને આમ ચાલ્યા જ કરે છે.”

અપૂરતા ખોરાક દ્વારા રોગોનું પ્રમાણ પણ વિશેષ જોવા મળે છે. વિકસિત દેશોમાં જ્યાં પ્રજનન દર ઊંચો છે, ત્યાં આગળ રોગોનું પ્રમાણ વધુ છે. આવા દેશોમાં વધુ ઉંમરના લોકોનું પ્રમાણ ઓછું અને બાળકોનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. આમાં ૫૦ % મૃત્યુ બાળકની ૫ વર્ષની ઉંમર પહેલાં જ થાય છે. બાળકો માટે ઓછાં પોષણવાળો ખોરાક પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ શારીરિક સંભાળ લઈ શકાતી નથી. માંદગીનું પ્રમાણ વધારે રહેવાથી મૃત્યુ દર પણ ઊંચો જ હોય છે. છેલ્લે જન્મેલા બાળકમાં નબળાઈનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. સાથે સાથે ત્રણ બાળક પછી માતાનું શરીર પણ શારીરિક રીતે જોખમમાં મુકાય છે. વધુ ગીચ વસ્તી અને ઝડપી શહેરીકરણથી શારીરિક તંદુરસ્તી જોખમાય છે, આવકનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે, જેથી શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ ઓછું રહે છે.

નાનાં બાળકો માટે ખોરાકના પોષણની ખામીને લીધે મૃત્યુ જલદી સંભવિત છે. આમાં ઝડપી પ્રજનન શક્તિ પણ ભાગ લેજીવે છે. લેટિન અમેરિકામાં જે ‘મોજણી’ કરવામાં આવી તે અન્નની ખામતમાં સંપૂર્ણ હતી, પરંતુ પોષક તત્વોની ખામી એ મૃત્યુનું મુખ્ય કારણ જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રમાણ ૬ % હતું

કે જેમની ઉંમર ૫ વર્ષથી નીચે હતી. જે મરણ થયાં તેનું પ્રમાણ કુલ મરણ પ્રમાણના ૫૭ % જેટલું હતું.

આજની દુનિયાનો એક મોટો પ્રશ્ન હોય તે તે એ છે કે બગડેલી કે વપરાયેલી વસ્તુઓનું (Human waste) આયોજન કરવું. જેમ કે બગડેલા ખોરાક, પાણી કચરા પેટીમાં પડતી વસ્તુઓ વગેરે આમાં ગણાવી શકાય છે. પદ્ધતિ વગરનો બગાડ અને ઉપયોગ રોગોને આવકારવામાં મદદ કરે છે. આને ટેકો આપનારા રોગો ટાઇફોઇડ, કોલેરા, હેપેટાઇટીસ, પોલિયો તથા ડિસેન્ટ્રી વગેરે છે. લેટિન અમેરિકાના સાઓ-પાલો શહેરમાં ૨૬ % મૃત્યુ ૫ વર્ષની ઉંમરથી નીચે માટે થયાં તેમાં મુખ્ય કારણ હાયેરિયલ રોગનું હતું. બ્રાઝિલ તેમજ સાલ્વેડોરમાં પણ આ પ્રમાણ ઘણું જ ઊંચું રહેલું હતું.

માનવીના સ્વાસ્થ્યના સંદર્ભમાં જોઈએ તો અપૂરતા ખોરાકવાળા દેશોમાં વ્યક્તિની અપેક્ષિત આયુર્મયોદ્ધા પણ ઓછી જોવા મળે છે. ભારતમાં આ પ્રમાણ ૪૫ અને ઇથિઓપિયામાં ૪૦ છે. જ્યારે સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં આયુર્મયોદ્ધા ૭૨, યુ. કે. ૭૧, જાપાન ૭૧ અને અમેરિકા ૬૦ છે. જે દેશોમાં અપૂરતો ખોરાક પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં વસ્તીમાં પુખ્તવયના સ્ત્રી-પુરુષોની સંખ્યા કરતાં નાનાં બાળકોની સંખ્યા વધુ હોય છે. ઉત્પાદન અને પ્રવૃત્તિમાં મદદ કરતી એવી વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. જ્યારે ઉત્પાદનના ઉપલોગમાં સમગ્ર વસ્તી ભાગ લેતી હોય છે. ટૂંકમાં આવા દેશોની સંપત્તિ પર વધુ દબાણ થતું જોવા મળે છે.

અલ્પ વિકસિત કે ગરીબ દેશોમાં માનવીની સૌથી મહત્વની જરૂરિયાત ખોરાકની તંગી હોય ત્યાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ખૂબ ઊંચું હોય તે સ્વાભાવિક વાત છે. પરિણામ એ આવે છે કે લોકોનો બાહ્ય દુનિયા સાથેનો બૌદ્ધિક સંબંધ ઓછો રહે છે. એથી અજ્ઞાનતાનું પ્રમાણ પણ વધુ હોય છે. આ બાબતમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ વધુ દયાજનક છે. આફ્રિકા ખંડના લિબિયા દેશમાં આ નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ પુરુષોમાં ૬૨ % અને સ્ત્રીઓમાં ૮૬ % છે. ભારતમાં આ પ્રમાણ અનુક્રમે ૫૬ % અને ૭૬ % છે.

(ઇ) નોકરી માટે દોડધામ

બૂતકાળમાં થયેલાં અને હાલમાં થતાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતરોએ ગંભીર પ્રશ્ન ઊભો કર્યો છે. હાલમાં ૪

મિલિયન લોકો યુરોપના ઊંચી આવક ધરાવતા દેશોમાં વસે છે. અનુમાન છે કે ઇ.સ. ૧૯૮૦માં આ આંકડો ૮ થી ૧૦ મિલિયનનો હશે, જે યુરોપ ખંડમાં કેટલીક સમસ્યાઓ ઊભી કરવા માટે મુખ્ય જવાબદાર હશે.

તેવી જ રીતે અમેરિકામાં પણ ઉચ્ચ પ્રકારની નોકરીઓ મેળવવા માટે ગયેલા અને હજી જતાનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. લવિબ્યમાં જરૂર પૂરતો માનવશ્રમ અવિકસિત દેશોમાંથી જ લેવો પડશે, જેથી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતરો સર્જાશે. જેના પરિણામે વિકસિત દેશોમાં ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા થશે. કારણ કે ગરીબ અને વિકસતા દેશોમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા નોકરી કરતાં વધુ પ્રમાણમાં વધે છે. જે પરવાનગી આપવામાં આવશે તો તેઓ મોટા પાયા પર દબાણ ખાસ કરીને વિકસિત દેશો પર કરશે. આ જ વખતે વિકસિત દેશો પાસે નોકરીની તંગી ઊભી થશે અને સાથે સાથે તેમને મજૂરી પ્રકારની નોકરી કરવા માટે તૈયાર રહેવું પડશે.

વિકસિત દેશોને લવિબ્યનો માનવશ્રમ જોઈ શો, પરંતુ તેઓ ઓછી મજૂરીએ કામ કરવા તૈયાર થશે, જેથી દેશના મૂળ કાયમી મજૂરોને મુસીબત ઊભી થશે. જુદા જુદા પ્રકારની સંસ્કૃતિનું નિર્માણ-મિશ્રણ થશે. વળી સાથે સાથે જન્મ દરમાં પણ ફરક પડશે. અમેરિકામાં જન્મ દરનું પ્રમાણ નીચે લાવવામાં આવે છે, પરંતુ પરદેશથી આવીને વસેલા વસાહતીઓ આ પ્રમાણ તેટલું જ ઊંચું રાખે છે. આજે ૨૦ % અમેરિકાની વસ્તીનો વધારો પરદેશીઓ દ્વારા થાય છે, અને આ પ્રમાણ લવિબ્યમાં પણ ચાલુ રહેશે.

(ઈ) સ્થળાંતરની સમસ્યા

વિશ્વ બેન્કની ગણતરી પ્રમાણે તેના ગ્રાહકો હોય તેવા દેશોમાંથી ૧૨૫૫ મિલિયન કરતાં પણ વધુ લોકો ગામડામાં રહે છે. આ ગામડામાં રહેતા લોકોની પ્રતિ વ્યક્તિ વાર્ષિક આવક ૧૦૦ ડોલર કરતાં પણ ઓછી છે. તેમનું મુખ્ય જીવન ખાસ કરીને ઓછો કૃષ્ણરૂપ જમીનવાળી ખેતી અને પશુપાલન પર જ આધારિત છે. તેમને વસ્તી વધારાનો દર ૨.૫ % થી ૩.૫ % વચ્ચેનો છે. આ કારણથી વિકસતા દેશોમાં વસ્તીનું દબાણ જમીન પર બહુ જ ઝડપથી વધી રહ્યું છે. તેમને શહેરો તરફ વિશેષ આકર્ષણ નોકરી માટે રહ્યું છે. ઇ.સ. ૧૯૫૭-૬૯

માં ગામડામાંથી કેન્યાના દારૂસલામમાં વસ્તીનાં સ્થળાંતર વાર્ષિક ૮ % ના દરે થયાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૬૨-૬૯ ના સમયમાં નૈરોબીમાં આ દર વાર્ષિક ૮ % નો હતો. શહેરો તરફનું સ્થળાંતર એશિયા અને લેટિન અમેરિકાના દેશોમાં ઘણું જ ઝડપથી થવા લાગ્યું છે. આમના માટે અનાજની તંગી છે એટલું જ નહીં, પરંતુ આ વસ્તી માટે કેટલાં નવાં મકાનો બનાવવા, કેટલીક પ્રદૂષણની સમસ્યાઓ, નવી ગટર યોજના અને કેટલાંએ પ્રમાણમાં નવા લોકો ગંદવાડમાં (Slum) વધારો કરે છે.

ભારતના આંધ્ર પ્રદેશ અને પંજાબ રાજ્યોમાં થતાં મોસમી અને કાયમી સ્થળાંતરો કમાણીમાં ઉમેરો કરે છે, પરંતુ આ વિસ્તારમાં જમીનની તંગીથી મજૂરીના દર નીચા જાય છે. મોસમી સ્થળાંતરો જે તે વિસ્તારમાં અનાજની તંગી બિલી કરવા માટે જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. આફ્રિકા ખંડનો માલી દેશ અનાજના ઉત્પાદનમાં સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ કપાસની મોસમ દરમિયાન અનાજની તંગી બિલી થાય છે. વાસ્તવમાં આવાં સ્થળાંતરો થોડા સમય માટેનાં અને પદ્ધતિ વગરનાં હોય છે. એટલે કે ગામડાંઓનાં સ્થળાંતર હંમેશા થોડા સમય માટે પણ કાયમી નથી હોતાં, અને સામાન્ય રીતે આર્થિક કારણોનું ખેંચાણ પણ ઓછું થાય છે.

કેટલાક વિકસિત અને વિકસતા દેશોમાં (Developed and Developing Countries) ઝડપી શહેરીકરણનો વિકાસ ગંદવાડ અને છૂટીછવાઈ વસાહતોમાં જોવા મળે છે. આવા વિસ્તારમાં લોકો ઘણી ગીચતામાં રહે છે, જેનું પરિણામ મકાનો, રસ્તા વગેરે પર પડે છે. આ બધું સરવાળે ગંદવાડમાં દેખાય છે. આવા વિસ્તારમાં મિલકત નિયંત્રણ જો અસરકારક ન હોય તો લોકો જ્યાં ત્યાં મકાનો બાંધી નાખે છે, જેથી કરીને આવાં મકાનોમાં ઓછી સુવિધા પ્રાપ્ત થાય છે. વિકસતા દેશોમાં મોટા ભાગનાં શહેરોમાં ૨૫ % થી ૫૦ % ભાગની શહેરી વસ્તી હદ કરતાં વધુ ગીચ, ગંદવાડવાળા પાડોશીઓ તેમજ સગવડ વગરના વિસ્તારમાં રહે છે. ઇ.સ. ૧૯૭૫-૮૦ માં આવા પ્રકારનું પ્રમાણ ૨૦૦ મિલિયન હતું. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની ગણતરી મુજબ આ શહેરી વસ્તી ફક્ત ૨૫ વર્ષમાં ૧.૩ બિલિયન જેટલી વધશે. આ વલણ ચાલુ જ રહેશે તો શહેરના ૭૫ % લોકો ગંદવાડમાં રહેનારા તૈયાર થશે.

(૧૦) વસ્તી સમસ્યાઓનું નિવારણ

વસ્તીની વધતી જતી સમસ્યાઓનું નિવારણ જલદીથી કરવું આવશ્યક છે. આ સમસ્યાઓ માટે હવે જરા પણ વિલંબ થવો ન જોઈએ. આ માટે દુનિયાના દરેક દેશો પ્રયત્નશીલ પણ બન્યા છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ પણ આ માટે અથાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. સમગ્ર રીતે વસ્તી સમસ્યાઓને કેટલાક પ્રમાણમાં નિવારી શકાય છે. આ માટે કેટલાંક સૂચનો બહુવાં જરૂરી છે.

દક્ષિણ એશિયામાં ૧૯૬૦થી “હરિયાણી ક્રાંતિ”ની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે, જેમાં સફળતા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. ૧૯૬૬માં આ વિસ્તારમાં ૧૦૫ મિલિયન ટન અનાજ ઉત્પન્ન થયું જે ૧૯૭૦માં વધીને ૧૪૮ મિલિયન ટન થયું. ખરાબ હવામાનને કારણે આમાં ઘણી વખત ઘટાડો થાય છે, પરંતુ નવી આવતી ટેકનોલોજીનો દર આ ખાધ પૂરી કરે છે. આ વિસ્તારના મોટા ખેડૂતો નાના ખેડૂતો કરતાં ૪૦ % વધુ ઉત્પાદન લેવા લાગ્યા છે. આવા ખેડૂતો રાસાયણિક ખાતરો, ઉત્તમ બિયારણ, દવાઓ તેમજ સિંચાઈની વ્યવસ્થામાં સુધારો થવા લાગ્યો છે.

પંચવર્ષીય યોજનાઓ પછી ભારતમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ ઝડપથી થઈ રહ્યો છે. લોકોને રોજગારી મળશે તેમજ આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરશે. પરંતુ આનો મોટો ફાયદો એ કે આ ઔદ્યોગિક સમાજમાં વધારે પ્રમાણમાં બાળકો માન્ય નથી ગણાતાં. શિક્ષણ અને નોકરીને કારણે લગ્ન મોડાં થાય છે. કુટુંબનું કદ નાનું બને છે અને જન્મ દર નીચો જાય છે. આ જ વખતે મૃત્યુ દર પણ નીચો હોય છે. દવાની સગવડો, ઊંચું જીવન-ધોરણ અને પ્રાપ્ત વસ્તુઓને લીધે મૃત્યુ દર નીચો રહે છે. ફરીથી વળી પાછો નીચો જન્મ દર અને નીચો મૃત્યુદર વસ્તીના વધારાને નીચો રાખે છે.

વર્તમાન સમયમાં મોટા ભાગે અવિકસિત દેશો તેમ જ વિકસતા દેશોમાં પ્રજનન દર વધુ ઊંચો હોવાથી વસ્તીની વૃદ્ધિમાં બહુ ઝડપથી વધારો થાય છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રતિવર્ષ ૪૦-૫૦ મિલિયન લોકોનો વધતો ભાર હવે પૃથ્વી પણ સહન કરી શકે તેમ નથી. પરંતુ કોઈ પણ રીતે આ પ્રશ્નને હલ કરવાનો ઉપાય જ શોધવો જરૂરી છે. આધુનિક ગર્ભનિરોધક ગોળીઓ તેમ જ કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમ દ્વારા આ નિયંત્રિત કરી શકાય.

ગર્ભનિરોધક ગોળીઓ તથા કુટુંબ નિયંત્રન કાર્યક્રમ વગેરે વસ્તીને નિયંત્રણમાં રાખી શકે તેવાં પરિણામો જોવા મળ્યાં છે. ભારતમાં ગર્ભપાતનો કાયદો સામાન્ય બન્યો છે તે પણ એક નિયંત્રણ માટેનું જમા પાસું જ ગણાવી શકાય. ગર્ભપાતના સામાન્ય કાયદાથી ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સમાં અનિશ્ચિત ગર્ભપાત ૨૫ % થાય છે, એટલે કે વર્ષ દરમિયાન ૧૦૦,૦૦૦ થાય છે. ભારત તથા વિશ્વના અન્ય દેશોમાં બે કે ત્રણ બાળકોની પ્રથા અપનાવવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે તે ખરેખર આ માટે આવકારદાયક છે. વિશ્વના સૌથી વધુ ગીચતા ધરાવતા યુરોપ ખંડમાં One Child Family તરફ કુટુંબ નિયંત્રન જઈ રહ્યું છે. પરંતુ વસ્તી દરને એકદમ નીચો લાવવામાં આવશે તો ફરી પાછી સમસ્યાઓ ઊભી થશે. આ વસ્તુ અમેરિકા જેવા દેશ માટે જોઈએ. અમેરિકાનો વસ્તી વધારાનો દર ૧ % છે અને આ દર કે આનાથી નીચો જન્મદર જાય તો ૭૦ વર્ષ પછી વસ્તી વધારો તદ્દન અંધ થઈ જશે-અટકી જશે. આજે પણ અમેરિકાનાં ઉત્તરનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં જન્મ અને મૃત્યુ દર સરખા હોવાથી વસ્તી વધારો ૦ (શૂન્ય) છે. આ જ બાબત વિશ્વના અન્ય કેટલાક દેશો માટે જોઈએ તો જર્મન ડેમોગ્રેટિક રિપબ્લિક, પોર્ટુગલ વગેરેનો જન્મ દર શૂન્ય કરતાં પણ ઓછો -૧ છે. આવું જ વિશ્વના બીજા કેટલાક દેશોમાં બનશે જેમાં કદાચ યુરોપ સૌથી મોખરે હશે.

સ્ત્રી શિક્ષણ, સ્ત્રીને નોકરીમાં તક વગેરે બાબતો પણ વસ્તીના નિયંત્રણ માટે સારું પરિણામ લાવી શકે છે. શિક્ષિત સ્ત્રીઓ “નાનું કુટુંબ સુખી કુટુંબ” “અમે બે અમારાં બે” “બે બાળકો બસ, પણ ત્રીજા પછી કહી નહીં” વગેરે બાબતોથી પૂરતી વાકેફ રહી શકે છે. આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ઇરાનમાં જોવા મળે છે, જે ભારત દેશ માટે પણ ઘણું ઉપયોગી બની શકે તેમ છે. ઇરાનમાં છોકરીઓ અભ્યાસ પછી સુવાવડ, સ્ત્રી રોગો, માતા અને બાળકની સંભાળ, જન્મ દરને નિયંત્રિત કરતી બાબતો અને હેતુઓ વગેરેનું શિક્ષણ મેળવે છે. ભારતમાં પણ નાના કુટુંબને સરકાર દ્વારા જ સહકાર આપવામાં આવી રહ્યો છે, તે ખરેખર પ્રશંસનીય બાબત ગણાય. ભારત, ચીન, ઇન્ડોનેશિયા, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ જેવા દેશો માટે તો ત્રણ બાળકો પછી ફરજિયાત કુટુંબ નિયંત્રન હોવું જોઈએ. અને ધારો કે ફરજિયાત કુટુંબ નિયંત્રનને સહકાર ન આપે તેમને સરકાર તરફથી

મળતા કેટલાક લાભથી પણ વંચિત રાખવા જોઈએ. આ બધું કરવાનો સમય આવી ગયો છે.

લગ્ન ઉંમર વધવાથી અથવા તો મોડાં લગ્ન કરવાથી પણ વસ્તી પર નિયંત્રણ લાવી શકાય છે. આયર્લેન્ડમાં લગ્ન ઉંમર વધવાથી આ તફાવત સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત મોટી ઉંમરે કે મોડાં લગ્ન કરવાથી માતા અને બાળકના શરીરમાં પણ સુધારો થાય છે. ભારતમાં લગ્ન ઉંમર છોકરાની ૨૧ વર્ષ અને છોકરીની ૧૮ વર્ષની થાય તે માટે હવે થોડા સમયમાં કાયદો પસાર થવાનો છે જે વસ્તી નિયંત્રણનું એક ઊજળું પાસું કહી શકાય તેમ છે. મોટી ઉંમરે લગ્ન કરવાથી દરેકના ઉપર એકદમ નાની ઉંમરે ભાર વહન કરવાનો નહીં આવે. ૧૫-૧૮ વર્ષની છોકરીઓને કેળવણી આપવાનું, નોકરી આપવાનું અને પોતાની મેળે જ ભાવિ જવાબદારી ઊભી કરે તેવું વાતાવરણ કાયદાકારક પરિણામ લાવશે. હજારો શિક્ષિત સ્ત્રીઓએ ભારતમાં સીમિત કુટુંબના ફાળલા પૂરા પાડ્યા છે. સ્ત્રી કે પુરુષ માટે શિક્ષણ જ ભાવિ ઘડશે.

હંમેશાં એમ કહેવાય છે કે મનુષ્ય, વનસ્પતિ અને પાણેલાં પ્રાણીઓ માટે જે કરે છે તે પોતાના માટે જ નથી કરી શકતો. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે પ્રાણી કે વનસ્પતિ માટે જે પ્રયોગ કરવો બહુ સરળ છે તે મનુષ્ય જાતિ માટે જેટલો માનીએ છીએ તેટલો સરળ નથી; પરંતુ એક વાત સર્વસામાન્ય બની ગઈ છે કે યુષ્માત્મક વસ્તીને નિયંત્રિત કરીને તેમનું સ્વાસ્થ્ય સુધારવું. સામાજિક અર્થવ્યવસ્થા, કૌટુંબિક સુખ, રાષ્ટ્રિય નિયંત્રન તથા સીમિત બાળકો તો આવશ્યક છે જ, પરંતુ તેની સાથે સાથે બાળકોના સ્વાસ્થ્યને સુધારવાનો પ્રશ્ન પણ એટલો જ મહત્વનો બની રહે છે.

આધુનિક વિજ્ઞાને કેટલાયે રોગો મટાડી દીધા છે. પરંતુ તો પણ ઉષ્ણ કટિબંધના દેશોમાં કેટલાક રોગો હજુ પણ ઘણું આધિપત્ય ધરાવે છે. આ રોગો જેટલી વ્યક્તિને મારે છે તેના કરતાં બે-ત્રણ ગણી વ્યક્તિઓને પોતાનો શિકાર બનાવી શક્તિહીન કરી દે છે. જો કે આ કાર્યમાં વધુ સમય અને ખર્ચ થાય તેમ છે, છતાં આનાથી આર્થિક ક્ષમતામાં વધારો થશે. રાષ્ટ્રના સ્વાસ્થ્ય પર કરેલો સાર્વજનિક ખર્ચ રૂબરૂ નાવને બચાવવી અથવા સજગતા એન્જિનને બચાવવાના વ્યય ખરાબર છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ આ માનવશ્રમ અને ખુદિનો કાયદો પાછળથી દેશના ઘડતરમાં મહત્વનો બની રહેશે.

વધતી વસ્તીનો ભાર ઓછો કરવા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને આયોજન દ્વારા જમીનનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં જમીનનો ઉપયોગ ઉત્તમથી માંડીને એકદમ જટિલ રીતે થાય છે. જૂના ગીચ વસ્તીવાળા દેશો ભારત, ચીન વગેરે જટિલ જમીનના ઉપયોગનાં મહત્ત્વનાં ઉદાહરણો છે. આ બંને દેશોની વસ્તી-સંસ્કૃતિ સદીઓથી છે અને વિકસતા રહ્યા છે. આના માટે ભૌતિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક, આર્થિક વગેરે કારણો જવાબદાર માનવામાં આવે છે. આનાથી વિરુદ્ધ ઓછી ઘનતાવાળા તથા નવા વસેલા દેશોમાં (અમેરિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા) જમીનનો ઉપયોગ વૈજ્ઞાનિક દબથી થાય છે અને શક્ય તેટલું વધુ ઉત્પાદન લેવાય છે. વધુ ગીચ વસ્તીવાળા દેશો જમીનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને ભાવિ વસ્તી માટે અન્ન ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

વિશ્વનું વસ્તી વિતરણ ઘણું જ અસમાન છે. આજે પૃથ્વી પર એવા કેટલાયે વિસ્તાર છે જેનાથી પૃથ્વી પર માનવ-ભાર અસહ્ય થતો જાય છે (મુખ્યત્વે ચીન, ભારત, પાકિસ્તાન, જાપાન, આંગ્લાદેશ, અગ્નિ એશિયાના દેશો) જ્યાં માનવી પૂરતાં કપડાં પહેરી શકતો નથી, કેટલાયને રહેવા માટે ઘર નથી તેમજ અર્ધભૂખ્યા દિવસો વિતાવે છે. આનાથી વિરુદ્ધ કેટલાંક વિશાળ ક્ષેત્રો છે (મુખ્યત્વે ઓસ્ટ્રેલિયા, આર્જેન્ટિના, અમેરિકા, કેનેડા, આફ્રિકા, લેટિન અમેરિકાના કેટલાક દેશો) કે જ્યાં માનવ શક્તિના અભાવને લીધે સ્વચ્છંદી પશુપાલનનો વિકાસ થાય છે. અહીં આગળ માનવ દ્વારા સર્જિત બંધા જીવનધોરણને રક્ષિત રાખવા માટે સરકારી પ્રવાસ નીતિઓ (Immigration policies), કેટા પદ્ધતિ તથા અન્ય પ્રકારના પ્રતિબંધ લાવીને વિદેશીઓને આ વિસ્તારમાં આવતા રોકવામાં આવે છે. આ રીતે આર્થિક અને સામાજિક વિષમતાઓ વિશ્વ શાંતિ માટે વાસ્તવમાં અડચણરૂપ છે. તેમાં પરિવર્તન લાવી સ્થળાંતરને વેગ આપવો જરૂરી છે.

એશિયાના મોટા ભાગના ગીચ વસ્તીવાળા દેશોમાંથી સ્થળાંતરો બહુ નથી થયાં, કારણ કે આ માટે સામાજિક તેમજ ધાર્મિક ભાવનાઓ પ્રતિકૂળ બની રહી છે. આ કારણથી ચીન, જાપાન, ભારત વગેરે દેશોમાંથી બહુ ઓછી વસ્તી બહાર જઈ શકી છે. આ સિવાય ઓસ્ટ્રેલિયાની 'શ્વેત નીતિ' (White policy) દક્ષિણ આફ્રિકા-

ની 'ગૌરાંગ નીતિ' વગેરેએ એશિયાઈ સ્થળાંતર પર પ્રતિબંધ બિલો કયો છે અને જે લોકો ત્યાં જઈને વસ્યા છે તેમને પણ દરેક પ્રકારની નાગરિક સુવિધાઓથી તેમ જ અધિકારો વંચિત રાખવામાં આવે છે. આથી પણ વિશેષ તેમના પર શોષણ પણ કરવામાં આવે છે.

વિશ્વના કેટલાક દેશો એવા છે કે જે વસ્તીથી સંપૂર્ણ ભરાઈ ગયા છે, તો વળી કેટલાક નહીંવત્ વસ્તીવાળા છે. યુરોપના બેલ્જિયમ, હોલેન્ડ, પ્રિટન, ઇટાલી, પશ્ચિમ જર્મની વગેરેમાં દર ચોરસ કિલોમીટરે ૫૦૦-૮૦૦ વ્યક્તિની ઘનતા છે. આવા દેશોની જેવી જ પરિસ્થિતિ દક્ષિણ, પૂર્વ અને અગ્નિ એશિયાના દેશોની છે. આવા દેશોની વસ્તીને નહીંવત્ વસ્તીવાળા દેશો સમાવીને વસ્તી સમસ્યાનો પ્રશ્ન હલ કરી શકે છે.

બીજી બાજુ નહિવત્ વસ્તીવાળા દેશો જેવા કે બ્રાઝિલમાં દર ચોરસ કિલોમીટરે વસ્તી ઘનતા ફક્ત ૧૩ જ છે. ઉપર કટિબંધની આબોહવાવાળા આફ્રિકામાં ૭, આર્જેન્ટિનામાં ૧૪, કેનેડા ૩.૪ અને ઓસ્ટ્રેલિયા ૨.૭ વ્યક્તિઓ દર ચોરસ કિલોમીટરે નિવાસ કરે છે. ધારો કે આપણે એમ માની લઈએ કે કેનેડા અને સાઈબેરિયામાં ઠંડી આબોહવાને કારણે એશિયાના નિવાસીઓ માટે રહેવાનું અસંભવિત છે. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલિયા, આર્જેન્ટિના, લેટિન અમેરિકા, ગીની કિનારો, જાંબાર વગેરે વિસ્તારની આબોહવા એશિયા નિવાસીઓ માટે તો અત્યુકૂળ જ છે. આબોહવા તેમજ અન્ય ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને વિચારીએ તો પશ્ચિમના દેશોના જીવનધોરણ સાથે ૫૦ મિલિયન લોકોનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ છે. બીજું એ છે તો ઓસ્ટ્રેલિયાની જે હાલની વસ્તી છે તેનાથી ત્રણ ગણી વધુ વસ્તી (૪૦ મિલિયનનો) સમાવેશ કરી શકે તેમ છે.

પ્રતિકૂળ આબોહવાને એટલે કે ગરમ આબોહવાને કારણે ગોરા લોકો રહી શકે તેમ નથી. તેથી આવા વિસ્તારમાં ચીન, ભારત કે જાપાનના લોકો રહી શકે તેમ છે. કેનેડાના કિરબલ નામના ભૂગોળશાસ્ત્રીનું માનવું છે કે લેટિન અમેરિકામાં વિસ્તૃત એમેઝોનની ખીણ, આર્જેન્ટિનામાં પંપાસ ક્ષેત્ર, દક્ષિણ ચીલીનો વનપ્રદેશ, વેનેઝુએલાનો ગયાના પહાડ વગેરે વિસ્તારમાં કોઈ પણ શંકા વગર માનવીઓ રહી શકે તેમ છે.

જો ઉપર મુજબના વિસ્તારમાં એશિયા વાસીઓને વસવાટ આપવામાં આવે તો તે દેશોનો આર્થિક વિકાસ

સંપૂર્ણ રીતે થઈ શકે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસ કાયદાને (International Immigration Act) સ્વીકારીને એશિયાવાસીઓને સ્થળાંતરની પરવાનગી આપવામાં આવે તો શંકા વગર તેઓ સુદાન, નાઇજીરિયા, મોઝામ્બિક, બ્રિટિશ ગિયાના, દક્ષિણ-પૂર્વ ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા સંઘ જેવા ઓછી વસ્તીવાળા દેશોમાં એશિયાઈ ખેતી-કીચ પાકો ઉત્પન્ન કરીને સમૃદ્ધિનો નવો યુગ શરૂ કરી શકે. પરંતુ વિશ્વખંધુત્વની ભાવનાને જો ન સમજવામાં આવે તો આ બાબત અશક્ય બની જાય છે.

(૧૧) ઉપસંહાર

હુનિયાની વસ્તીનો વિસ્ફોટ-ઘડાકો એ દરેક માનવીના જીવનને જોખમમાં મૂકી રહ્યો છે. જે વસ્તીનો વધારો થાય છે તે પ્રતિવર્ષ માનવીની સગવડોને ચોરી જાય છે. દર વર્ષે થતો ધરણમ વસ્તીનો વધારો એ ૮૫ % ગરીબ અને ખેતી પર આધારિત અવિકસિત દેશોમાં થાય છે. આવા દેશોમાં વસ્તી વધારાનો દર ઊંચો છે, વિકાસનો દર અલ્પ જેવા મળે છે, જ્યારે પ્રતિવર્ષ વધતી રાષ્ટ્રીય આવકના વધારાનું પ્રમાણ પણ અવિકસિત દેશોમાં ઓછું જેવા મળે છે. આ બધાનું પરિણામ એ આવે છે કે માનવીનું કારમું દુઃખ અન્ન સમસ્યા આવા દેશોમાં ઉત્પન્ન થઈ ચૂકી છે અને ભવિષ્યમાં આ ક્યાં જઈને અટકશે ?

પૃથ્વી પર જ્યાં આગળ લૌગિક પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે ત્યાં એકદમ ગીચ વસ્તી છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિવાળા પ્રદેશોમાં વસ્તી વિતરણ નહીંવત્ છે. આ પ્રશ્ન બીજી રીતે જોઈએ તો વિકસિત દેશોમાં હજુ સમસ્યાઓ કંઈક મર્યાદામાં ઊભી થઈ છે. પરંતુ અલ્પ-વિકસિત દેશોમાં તો આ સમસ્યાઓ ક્યારનીય મર્યાદાઓ વટાવી ચૂકી છે. જ્યાં સુધી અલ્પવિકસિત દેશોની સમસ્યાઓને હલ કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી વિકસિત દેશો પર પણ કેટલાક અંશે ભય તોળાતો રહ્યો છે. અલ્પવિકસિત દેશોની સમસ્યાઓનું નિવારણ આર્થિક, સ્થળાંતર વગેરે દ્વારા લાવી શકાય તેમ છે. પ્રતિવર્ષ જે હજારો મિલિયન ડોલર સંહારશક્તિ પાછળ ખર્ચાય છે તે બધાં નાણાં ન રોકતાં ગરીબ દેશોને આર્થિક સહાય માટે આપવાં જરૂરી છે. સ્થળાંતર દ્વારા વસ્તીના પ્રશ્નોનું નિવારણ પણ કરી શકાય છે અને માનવબળ પ્રાપ્ત થવાથી દેશનો વિકાસ ઝડપી બને છે. કુદરતી સંપત્તિનો વધુ ઉપયોગ શક્ય બને છે. ટૂંકમાં, દેશોનો વિકાસ ઝડપી શકે થાય છે.

વિશ્વનું અન્ન ઉત્પાદન વધારવું જોઈએ એમ સામાન્ય રીતે સૂચન કરી શકાય, પરંતુ કઈ રીતે ? એકર દીઠ વધુ ઉત્પાદન આનો એક જવાબ ગણાય. ચોખા અને ઘઉં માનવીનો મુખ્ય ખોરાક અને શક્તિ પૂરી પાડનાર અનાજ છે. ભારત કરતાં ચોખાનું પ્રતિ એકર ઉત્પાદન અમેરિકા અને જાપાનમાં ચાર ગણું છે. પ્રતિ એકરે વધુ ઉત્પાદન એ દરેક દેશ માટેનો હેતુ ગણી શકાય. બીજું સૂચન છે જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવી. અમેરિકામાં જમીનની વધુ ફળદ્રુપતાએ આશ્ચર્યજનક પરિણામ આપ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં એક ખેડૂત અમેરિકામાં પોતાના કુટુંબને માટે જોઈતો ખોરાક તેમ જ બીજાં સાત માટે ઉત્પન્ન કરી શકતો. ઈ. સ. ૧૯૭૬માં એક ખેડૂત પોતાના અને અન્ય પિસ્તાળીસ માટે એક એકરમાંથી ઉત્પન્ન કરી શકે છે. બીજો દાખલો લઈએ તો બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે ૭૮ મિલિયન એકરમાંથી ૨૩ મિલિયન ખુશલ મકાઈનું ઉત્પાદન થયું. ૩૫ વર્ષ પછી ફક્ત ૫૭ મિલિયન એકરમાંથી ૭૫ % વધુ મકાઈનું ઉત્પાદન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ દ્વારા થયું.

અન્ન સમસ્યાનું નિવારણ કરવા માટે અન્નનું પ્રતિ એકર વધુ ઉત્પાદન મેળવવા માટે વધુ અને ઉત્તમ પ્રકારનું ખાતર વાપરવું જરૂરી છે. પછાત કે અલ્પવિકસિત દેશોને ખાતર દ્વારા થતો વધારો બતાવવો જરૂરી છે. ચોખ્ય સલાહ સૂચનો મુજબ ઘઉં, બાજરી, ચોખા, મકાઈ, કઠોળ અને બટાટામાં ૭૦ % જેટલો ઉત્પાદનમાં વધારો નોંધાયો છે.

વસ્તી માટે પાકનું ઉત્પાદન ફક્ત ખાતર દ્વારા જ પૂરતું નથી. પરંતુ ઉત્તમ પ્રકારનું બિયારણ પણ તેટલો જ મહત્વનો ફાળો આપે છે. ઈ. સ. ૧૯૭૦ના નોબેલ પ્રાઈઝ વિનર ડૉ. નોરમન બોરલગ જણાવે છે કે અમેરિકાનું આયોવા જેવું રાજ્ય વિશ્વના બિલિયન ડોલરો માટે ખોરાક ઉત્પન્ન કરી તેમની ભૂખ સંતોષી શકે તેમ છે, કે જ્યાં આગળ દેશમાં સૌથી વધુ હાઈબ્રીડ બિયારણનો ઉપયોગ થાય છે. વિશ્વમાં ઈ. સ. ૧૯૨૦ પછી ઘઉં, મકાઈ, અને ચોખાના, ઉત્તમ બિયારણ દ્વારા ખેતીકીચ ક્રાંતિ ઘણા દેશોમાં સર્જાઈ છે.

“હરિયાણી ક્રાંતિ” ને વેગ મળવાથી વિશ્વના કેટલાક દેશો ખોરાકની બાબતમાં દેશને જરૂરી અન્ન ઉત્પાદન કરવા લાગ્યા છે. પરંતુ હરિયાણી ક્રાંતિ દ્વારા અન્નની કાયમી સમસ્યા હલ થશે એમ ડૉ. નોરમન માનવા તૈયાર નથી. પરંતુ આનાથી લાંબા સમયે થોડું સંતોષ-

કારક પરિણામ આવી શકે છે. દરિયાઈ સંપત્તિનું પણ હળુ થોડા ભાગનું જ સંશોધન થયું છે. માછલાંના ખોરાક માટે જાણીતા પ્લેન્ટનનો સમૂહ વધારવાથી લવિષ્ય-માં માછલાં માનવીના ખોરાક તરીકે હાલ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય. આથી પણ વિશેષ કહીએ તો લેબોરેટરીમાં ઉત્પન્ન થતો ખોરાક ઉપયોગી બનશે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ તેમ જ દરેક દેશ પોતાની ભાવિ વસ્તીના મનોમંથનમાં છે. ભારત, અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, જાપાન વગેરે દેશો સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘને વધુ વસ્તીને લીધે વધારે માન આપવા લાગ્યા છે. આવા દેશોને વસ્તી નિયંત્રણ અંગેનાં સલાહસૂચનો તેમજ સાધનો મળતાં રહે છે. વિશ્વ બેન્ક (World Bank) પણ આમાં વધારે રસ લેવા લાગી છે. - વિશ્વબેંક તેના ગ્રાહકને (Customers) આ અંગે નાણાં તેમજ અન્ય સગવડો આપે છે.

ધનિક અને ગરીબ બંને પ્રકારના દેશોમાં અનેક પ્રકારના શહેરી પ્રશ્નો નિર્માણ થયા છે અને લવિષ્યમાં હળુ વધુ થવાના છે. અમેરિકા અને કેનેડાએ તેમનું ભાવિ આયોજન નક્કી કર્યું છે તેને અનુસરવું રહ્યું. નવા ઊભા થતાં શહેરોમાં આધુનિક પ્રકારના શહેરી ઘડતરનાં આયોજન નક્કી થયાં છે તે મુજબ રહેઠાણ, ઔદ્યોગિક વગેરે જુદા જુદા વિસ્તારમાં સ્થાપવા. જૂનાં શહેરોમાં ઉદ્યોગોના વિકેન્દ્રીકરણ અંગેના શક્ય તેટલા પ્રયત્ન કરવા જેથી નવા ઉદ્યોગો શહેરી વિસ્તારમાં કેન્દ્રિત ન થાય અને તેથી પ્રદૂષણની સમસ્યા હળવી કરી શકાય. મધ્યમાં રહેઠાણ અને C.B.D. (સેન્ટ્રલ બિઝનેસ ડિસ્ટ્રીક્ટ) તેમ તેમની ચારે તરફ ઉદ્યોગો કેન્દ્રિત થાય એ આજનાં નવાં ઊભાં થતાં શહેરોનું આયોજન છે; જેથી શહેરના મધ્ય ભાગમાંથી માનવશ્રમ શહેરના કેઈ પણ ભાગમાં સરળતાથી પહોંચી શકાય. આ રીતે સમય અને નાણાંનો ખચાવ થઈ શકે તેમ છે.

ભારત જેવા ગરીબ દેશમાં તો એક સમસ્યા પૂરી કે અંત થાય ત્યારે બીજી અનેક સમસ્યાઓ માથું ઊંચું કરી ચૂકી હોય છે. એટલે કે ભારતમાં પ્રતિવર્ષ ૧૨ મિલિયન વસ્તીનો વધારો થાય છે અને હાલની વસ્તી ૨.૩ % ના દરે વધે છે તે મુજબ જોઈએ તો ભારતમાં આ માટેની સગવડો આ પ્રમાણે વધવી જોઈએ : ૨.૭ મિલિયન નવાં મકાનો, ૧,૨૯,૦૦૦ શાળાઓ, ૩,૮૧,૦૦૦ શિક્ષકો, ૨૦ મિલિયન મીટર કાપડ, ૪.૧ મિલિયન રોજ-

ગારીની તકો અને ૯૦ મિલિયન કિલોન્ટન અનાજનો પુરવઠો વધારવો જોઈએ. આ બધી જરૂરિયાતોને પહોંચી શકવું તે ભારત જેવા ગરીબ દેશ માટે શક્ય નથી. પરંતુ તેમાં હળવાશ કે ઘટાડો થાય તે માટે કુટુંબ નિયોજનને ઝડપી વેગ આપવો, ખેતી, ઉદ્યોગ, વેપાર, વાહન-વ્યવહારમાં વધુ રોજગારીની તકો વધારવી, ગામડાંઓમાં નાના ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરવી જેથી રોજગારી અને રહેઠાણનો પ્રશ્ન નિવારી શકાય અને છેલ્લે દરેકે દરેક વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રને વફાદાર રહી કાર્ય કરવા માટે તૈયાર રહેવું. નિર્માણ થયેલી સમસ્યાઓનો કોઈ ને કોઈ રીતે સામનો કરવાનો છે તે ન ભૂલવું જોઈએ.

છેલ્લા સમાચાર મુજબ દુનિયાનો જે વસ્તી વધારાનો દર છે તેમાં ઘટાડો થઈ રહ્યો હોય તેમ પણ માનવામાં આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના મુજબ દુનિયાની વસ્તી પ્રતિ વર્ષ ૧.૬૬ % ના દરે વધે છે અને તે મુજબ દુનિયાની વસ્તી ઈ. સ. ૨૦૦૦માં ૬૪૦૭ મિલિયન થશે પરંતુ અમેરિકાના કેટલાક વસ્તી નિષ્ણાતો આ બાબત માનવા તૈયાર નથી. આ નિષ્ણાતોના મત મુજબ દુનિયાની વસ્તી હાલમાં ૧.૬૪ % ના દરે વધી રહી છે અને તે મુજબ ઈ. સ. ૨૦૦૦માં વસ્તી ૫૭૦૦ મિલિયનની આબુ-બાબુ રહેશે. આ માટે આ નિષ્ણાતો કેટલાક દેશોના જન્મ દરને માટે શંકા ઊભી કરે છે. આ માટે તેઓ સૌથી પ્રથમ દાખલો ચીનનો લે છે. ચીનની વસ્તી હાલમાં ૧.૭ % ના દરે નહીં, પરંતુ ફક્ત ૧ % ના દરે વસ્તી વધે છે. અને આમ જો વસ્તીનો દર ઘટતો હોય તો વસ્તી વધારાની સમસ્યાઓનું એક ઉજવળ પાસું ગણાવી શકાય.

છેલ્લે એમ જ કહી શકાય કે પૃથ્વીની સંપત્તિનો વધુને વધુ ઉપયોગ કરીને ઊભી થતી સમસ્યાઓને ખાળવાની જ છે. માનવીના ઘર ૩૫૫ પૃથ્વી પર જે સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે તે સાથે તેને પડકાર આપવા માટે માનવીની બુદ્ધિ હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહી છે. લવિષ્ય-માં ઊભી થનારી સમસ્યાઓનું નિવારણ કરવા માનવીન તેનાં ઘર પૃથ્વી પર સંક્રામણ થશે તો તે ઘરને અન્ય ગ્રહો અને ઉપગ્રહો સુધી વિસ્તારવા માટે પ્રયત્ન સફળ પણ થઈ ચૂક્યા છે. આશા રાખીએ કે માનવીની આશા આ માટે નહારી નહીં નીવડે. માનવીનો જન્મ જ આ પૃથ્વી પર ઊભી થતી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવા માટે થયો છે; જેમાં કુદરત હંમેશા તેના પડખે રહી તેને મદદ કરે છે.

Phone : F/6178 R/7140

K. K. PLAST & PACKS INDUSTRIES

Mfg. Of. :

H. D. P. MONOFILAMENT YARN, CLOTH
ROPES & NIWAR ETC.

Phones : Office { 244779
 ,, { 243108
 Resi. { 440626

INDO JAPAN INDUSTRIES

719 Tyalsani Chamber

Plot No 212

Back-bay Reclamation

Nariman Point, BOMBAY

Importers Of H. D. P. Granules & Other Items.

Mfg. Of :

Monofilament Twine in Different
Colours

With Best Compliments From

Rumi Plastics

BOMBAY

Gram : PERSUADE

Res. Tel. : 475302

475591

378179

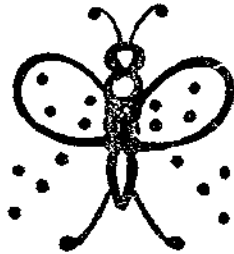
Tel. : 376841

376069

B. V. P. STEEL CORPORATION

EXPORTERS & IRON-STEEL MERCHANTS

97-A, 2nd Lane, Darukhana,
Mazgaon, Bombay-400 010

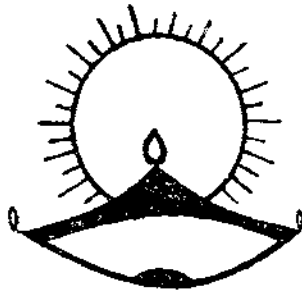

With Best Compliments From

M/S. RAJNIKANT BROS.

Majestic Shopping Centre,
8th Floor, 144, Girgaum Road,
BOMBAY-400 004

DIAMOND MANUFACTURERS & EXPORTERS.

Cable : WASTEPAPER

Phones { 253215
254043

CHAMPAKLAL & BROS. PRIVATE LTD.

COTTON. TEXTILE WASTE
MERCHANTS & EXPORTERS

45-A, Yusuf Building,
49, Veer Nariman Rd.
Fort. BOMBAY 400 001

Telegram : 'JAIGITAJI'

Phones { Office-369830
 " -366774
 Resi -369757

Dhirajlal & Company

Manufacturers of Famous "Sitolac"
Brand Thinners Suitable for all Paints

Bankers-
Central Bank of India
Union Bank of India

300, A/3 Tardeo Road.
Nana Chowk
BOMBAY 400 007

GRAM : CORNELWOOD

Phone { 274010
274043

With Best Compliments From

MAHICO PRIVATE LIMITED
&
MANILAL HIRALAL & CO. PRIVATE LIMITED.

AGENTS FOR

- ✽ AMAR DYE-CHEM LIMITED.
- ✽ AMRITLAL & CO. LIMITED.
- ✽ CHEMAUX LIMITED.
- ✽ K.C.A. LIMITED.

OFFICE

FORT CHAMBERS "A" 3RD FLOOR,
DEAN LANE, HAMAM STREET,
FORT, BOMBAY - 400 023.

વિશ્વની નૃત્ય પરંપરા

— કુ. ધિનીતાબેન ડી. જોશીપુરા

પ્રાસ્તાવિકા:-

વિશ્વના બધા જ દેશોમાં વર્તા-ઓછા પ્રમાણમાં નૃત્યકલાનો વારસો એક અથવા બીજી રીતે જીવંત રહ્યો છે, જેને આપણે સંસ્કૃતિ (Civilization) કહીએ છીએ. સુખ અને સગવડોનાં સાધનોના ભૌતિક વારસા કરતાં પણ સંગીત, નૃત્ય ઇત્યાદિ કલાઓનો, સભ્યતા (Culture) દર્શાવતો આધ્યાત્મિક વારસો વધારે પ્રાણુવાન અને ચિરંજીવ હોય છે. હકીકતમાં, જેમ મનુષ્ય શ્વાસ લીધા વિના રહી શકતો નથી તેમ માણસ નૃત્ય વગર રહી શકતો નથી. એમ કહીએ તો તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી; પછી ભલે એ નૃત્યના પ્રકાર, સ્થિતિ અને સમયમાં તફાવત હોય. આદિકાળમાં મનુષ્ય પણ નૃત્યથી જ કેટલીક વખત પોતાનાં આંતરિક ભાવોને પ્રદર્શિત કરતો હતો. કંઈ નહીં તો તાળીઓ પાડીને પણ નૃત્યનું સાદું સ્વરૂપ તે વ્યક્ત કરતો. આ રીતે જોતાં નૃત્ય એ મનુષ્યને સહજ છે. વિચિત્રતા તો એ છે કે આધુનિક મૂલ્યો પ્રમાણે માણસ જેટલો અસ્વાભાવિક થતો જાય છે અને સુધરતો જાય છે તેમ તેમ તે નૃત્યથી વિમુખ થતો જાય છે, અને જેમ જેમ નૈસર્ગિક જીવન જીવતો થાય છે તેમ તેમ નૃત્યની અભિમુખ થતો જાય છે તેમ કહી શકાય.

નૃત્યની વ્યાખ્યા:-

ભૂમિઓ અને વિચારોની અભિવ્યક્તિ જેમાં થતી હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિગત કે સામૂહિક ક્રિયા અનુસાર શરીરનાં કેટલાંક કે સર્વ અંગોના તાલબદ્ધ હલનચલનને નૃત્ય કહે છે.

નૃત્ય એ કલા છે, લલિતકલા છે જે સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપક છે. નૃત્યકલામાં સર્વ લલિતકલાઓના દરેક અંગોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. લલિતકલાઓમાં મુખ્ય ચાર કલાઓનો સમાવેશ કરી શકાય: સંગીત, સાહિત્ય, ચિત્ર અને સ્થાપત્ય. ગીત વાદ્ય તથા નૃત્ય ત્રણે સંગીત મૂલ્યો છે. અર્થાત્ સંગીતનો અર્થ ગાયન, વાદન અને નૃત્ય. સંગીત એના સાચા અર્થમાં આ ત્રણના સમન્વયથી કહેવાય.

સ્વાભાવિકત: નૃત્યમાં વાર્તા અથવા ગીત અને વાદ્યની આવશ્યકતા રહે છે. વાર્તા અથવા ગીત માટે સાહિત્ય આવશ્યક ગણાય, કારણ કે ગીત અથવા વાર્તા એ સાહિત્યનાં જ એક અંગ સમાન છે. આ રીતે સંગીત અને સાહિત્યનો નૃત્યમાં સમાવેશ થાય છે.

એ જ રીતે જોઈએ તો નૃત્યકાર પોતાનાં અંગો, મુદ્રાઓ અને મુખ પરના ભાવો વડે એક આખી ચિત્ર-સૃષ્ટિ તાદૃશ્ય કરે છે. જેમ ચિત્રપટ દ્વારા ચિત્રો આપણને વાર્તા કહી જાય છે, તે રીતે નૃત્યકાર પોતાના વિવિધ હાવભાવ વડે તથા અંગભંગી વડે ચિત્રોની પરંપરા સર્જી જાણે ચિત્રપટ રજૂ કરે છે. અને એ રીતે એક સુંદર રૂપકનું નિર્માણ થાય છે. વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણમાં માર્કણ્ડેય ઋષિ વજ્ર રાજાને સંબોધીને કહે છે કે “ચિત્રકળા હસ્તગત કરવી હોય તો નૃત્યનું જ્ઞાન અતિ આવશ્યક છે.” પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે ચિત્રકળાના અભ્યાસની પદ્ધતિ મૌખિક હતી ત્યારે નૃત્યનું જ્ઞાન ખૂબ જ આવશ્યક થઈ પડતું કારણ કે નૃત્ય દ્વારા ભાવ પ્રમાણે શરીરની સ્થિતિનો તેમ જ માનસિક વલણો-મનનાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ભાવોનો ખ્યાલ આવી શકે, અથવા તો નજર સમક્ષ તેનું ચિત્ર ખડું કરી શકાય. વળી નૃત્યશાસ્ત્રજ્ઞોએ શરીરની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિઓનું વિશ્લેષણ કરીને એમાંથી કરણો, અંગહારો અને નૃત્ય-સ્થિતિઓ રચી હતી, જેથી તેનું પ્રમાણભૂત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ રહે. અજંતા-ઈલોરાનાં ચિત્રોમાં વ્યક્ત થયેલી લગભગ બધી જ મૂર્તિઓની અંગભંગીને હસ્તનાટ્યશાસ્ત્ર વર્ણિત કરણો, નૃત્યસ્થિતિઓ, અંગહારો સાથે સરખાવતાં ખંડેમાં ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે, જેમ કે પ્રતીક્ષા, સર્વનાશ, ઉપદેશસ્થિતિ, અંગરાગ દૃશ્ય, નૃત્યસ્થિતિ તેમજ મુદ્રાઓનું જ્ઞાન ચિત્રકારને ભાવાભિવ્યક્તિમાં ઘણી સુગમતા પ્રદે છે. તેથી જ બોધિસત્ત્વ પદ્મપાણિનો હસ્ત વાસ્તવિક ન હોતાં નૃત્યમુદ્રા પર આધારિત છે. લગવાન બુદ્ધ, યશોધરા અને રાહુલના ચિત્રમાં રજૂ થતી તેમની શરીર-સ્થિતિમાં કેટલી નૃત્યાત્મક લાસ્ય અને ઋજુતા છે છતાં તેનો દાન દેવાનો હેતુ કેવો આબાહ સરે છે! તદુપરાંત

મોનાલિસાના ચિત્રમાં વ્યક્ત થતા મુખભાવોમાં કેટલું વાસ્તવ્ય, કેટલો પ્રેમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે !

આ રીતે શિલ્પ-સ્થાપત્ય પણ નૃત્યમાં સમવનિવૃત્ત છે. આપણાં બધાં દેવદેવીઓનાં શિલ્પ અભિનયની વિશિષ્ટ અભંગ, સમભંગ, ત્રિભંગ કે અતિભંગ સ્થિતિમાં નૃત્ય-મય મુદ્રાઓ વડે વિવિધ ભાવો વ્યક્ત કરતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આ રીતે નૃત્ય, સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય એ દરેક અરસપરસ તાણાવાણાની જેમ વણાયેલાં છે.

અન્ય કલાઓની જેમ નૃત્ય પણ માનવની આંતરિક વૃત્તિઓને વિકસિત અને અભિવ્યક્ત કરવાના સાધનરૂપ છે. ચિત્રકારની તુલનાએ નૃત્યકારનું મન પણ ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓને કાલ્પનિક રૂપ આપી તેને મૂર્ત રૂપમાં સળવીને અત્યંત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં નૃત્ય સંબંધી વિવરણ દ્વારા પ્રતીત થાય છે કે રસ-નિષ્પત્તિના પ્રયોજનથી બ્રહ્મા દ્વારા પંચમવેદના રૂપમાં નાટ્યની રચના થઈ. ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય આ ત્રણેયનો અંતર્ભાવ નાટ્યમાં થાય છે અને આ સર્વનું પ્રયોજન માનવ-ચિત્તવૃત્તિઓને આનંદ પ્રતિ પ્રેરવાનું છે.

નાટ્ય શાસ્ત્રમાં મહર્ષિ ભરતે દર્શાવ્યું છે કે-

સર્વોપદેશ જનનં નાટ્યં લોકે ભવિષ્યતિ ।
દુઃખાતર્તાનાં શ્રમાર્તાનાં શોકાર્તાનાં તપસ્વિનામ્ ॥

અર્થાત્ નાટ્ય સર્વેને ઉપદેશદાતા છે અને તેનાં દ્વારા શોક, શ્રમથી ઉત્પન્ન કલાન્તિ તથા થાક દૂર થાય છે. તથા તપસ્વીઓને પણ અત્યંત શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

નૃત્ય અને ગીતને પુરાણોમાં મોક્ષપ્રાપ્તિનું શ્રેષ્ઠતમ સાધન દર્શાવેલ છે. દારિકા-મહાત્મ્યમાં લખ્યું છે તે સુજબ-

યોનૃત્યતિ પ્રહૃષ્ટાત્મા ભાવૈરત્યન્તભક્તિઃ ।
સનિર્દહતિ પાપાનિ જન્માન્તર શતૈરપિ ॥

અર્થાત્- જે પ્રસન્ન મનથી, શ્રદ્ધા, અને ભક્તિ-પૂર્વક ભાવો સહિત નૃત્ય કરે છે તે મનુષ્ય જન્મજન્માં-તરેનાં પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આ રીતે નૃત્ય એટલે સંગીત, અભિનય અને મુદ્રાનો સંગમ. નૃત્ય એટલે કલાનું પ્રદર્શન, અંગોની શિસ્ત, આંગળીઓની વાણી, મરોડની ભૂમિતિ, પગના ઘાની

ચોકસાઈ અને એની પાછળ, એની આસપાસ અને એની અંદર નૃત્યનો એ મર્મ, ભક્તિનો એ ભભરો અને શૃંગારનો સ્પર્શ, દેવની આરાધના કે પ્રિયતમનું વશીકરણ, શરણાગતિ અને વિયોગ, સમર્પણ અને રિસામણી, જીવનના સોળે રંગ, માનવહૃદયનાં સહસ્ત્રભાવ વગેરે દરેક ભાવનો, દરેક મુદ્રાનો અર્થ હોય છે. દરેક અભિનયનું એક રહસ્ય હોય છે, કારણ કે જીવનમાં એ અર્થ અને એ જ રહસ્ય છે, અને નૃત્ય એ જીવનનું કલાત્મક પ્રતિબિંબ છે.

આટલી પ્રસ્તાવના બાદ હવે આપણે ભારત તેમ જ વિશ્વના અન્ય દેશોની નૃત્યપરંપરા વિશે સમજીએ.

ભારત (India).

ભારતીય સંસ્કૃતિ (Indian civilization) માં નૃત્યનો ફાળો ઘણો મહત્વનો છે. ભારતનાં લોકજીવન સાથે નૃત્ય તાણાવાણાની જેમ વણાયેલું છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં નૃત્યની ઉત્પત્તિના સંદર્ભ અનુસાર ભોતાં ભારત જ નૃત્યની જન્મભૂમિ છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે.

નૃત્યના સામાન્ય પ્રકાર:-

વિશેષતઃ નૃત્ય બે પ્રકારનું હોય છે. એક સર્જનાત્મક અને બીજું વિનાશાત્મક. સૃષ્ટિનું સર્જન કરવા બ્રહ્માજી નાટ્યવેદ રચીને ત્રિમુવનની શોભા ઉત્પન્ન કરે છે અને સૃષ્ટિનો નાશ કરવા નટરાજ મહાદેવ તાંડવ નૃત્ય કરીને વિશ્વને ખાખ કરી દે છે. આ રીતે ભોતાં નૃત્યમાં બંને શક્તિ છે જેમ સ્ત્રીમાં બંને શક્તિ છે. આ હેતુસર નૃત્યનાં બે શાસ્ત્રીય પ્રકાર પાડેલા છે.

(૧) તાંડવ - પુરુષો માટેના નૃત્યને તાંડવ કહે છે.

(૨) લાસ્ય - સ્ત્રીઓના ભાવવાહી નૃત્યને લાસ્ય કહે છે.

નૃત્યનાં મુખ્ય ત્રણ અંગ છે.

(૧) નાટ્ય અથવા નાટક:- ‘નાટ્ય’ લોકાવસ્થાની અનુકૃતિ છે. ‘નૃત્ય’ નો અંતર્ભાવ પણ તેથી ‘નાટ્ય’ માં જ થાય છે. ‘નૃત્ય’ હોય કે ‘નૃત્ત’ બંને આપણા વાસ્તવિક જીવનનાં અંગ છે, સ્થિતિ છે, અવસ્થા છે. ‘નાટ્ય’ નું પ્રધાન પ્રયોજન ‘મનોરંજન’ છે, જો કે નૃત્યનો ઉપયોગ પણ ‘મન’ ના ‘રંજન’ માટે જ છે. કવિ, નટ, ચિત્રકાર અથવા મૂર્તિકાર પોતાની કલા

દ્વારા આપણને એટલા તો તન્મય કરી દે છે કે આપણે સર્વથા સૂઘબૂઘ ખોઈ ખેસીએ છીએ. આપણે સ્વચ્છક્તિત્વ, સર્વે સુખદુઃખ, ચિંતા, આધિ - વ્યાધિ - ઉપાધિ વિગેરેથી પૂર્ણતયા મુક્ત બનીને એક અખંડ આનંદમય ચેતનાનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ત્યારની આપણી તે સ્થિતિ રસાનુભૂતિની એક પરમ અવસ્થા હોય છે. તે અવસ્થામાં અનુભૂત થવાવાળો આનંદ જ 'રસ' છે. ભારતીય આચાર્યોની દૃષ્ટિએ કલાઓનું મુખ્ય પ્રયોજન લક્ષ્ય અથવા સાધ્ય છે.

(૨) નૃત્ય:- જેમાં અભિનયથી ભાવ દર્શાવવામાં આવતા નથી અને કેવળ તાલ અને લય જ પ્રધાનપદે હોય છે. આ વિભાગ ઘણું કરીને 'કથક' ના નામે ઓળખાય છે અને તે ઉત્તર હિંદમાં પ્રચલિત છે.

(૩) નૃત્ય:- જે રસ, ભાવ, મુદ્રાઓ અને અંગભંગ સહિત સ-સંગીત કોઈ એક વાર્તા યોજાય છે, તેને 'નૃત્ય' કહે છે.

નૃત્યકારે (Artist) સૌ પ્રથમ ભાવ અને રસનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને એમાં જ નૈપુણ્ય મેળવવું જોઈએ, કારણ કે ભાવ વગરનાં નૃત્ય, અભિનય કે ચિત્ર પ્રાણ વિનાનાં યોગિયાં જેવાં છે.

ભાવ:- કોઈ પણ કાર્યની મન ઉપર સીધી અસર થાય છે અને તેના ફલસ્વરૂપે મુખ પર જે કંઈ પરિવર્તન થાય તેને 'ભાવ' કહે છે. કલાકારનો અભિનય અને ગીત બંને તાલ-માત્રા સાથે મેળમાં રહેવાં અતિ આવશ્યક હોય છે. અભિનય દ્વારા તેણે ગીતનો ભાવ વ્યક્ત કરવો જોઈએ. હાથની ગતિની સાથે સાથે નેત્રની દૃષ્ટિ ફરવની અતિ આવશ્યક હોય છે. 'યતો હસ્તઃ તતો દષ્ટિઃ । નેત્રં જ્યાં પહોંચે ત્યાં મન પહોંચવું' જોઈએ અને મન પહોંચે ત્યાં ભાવ પહોંચવો જોઈએ. અને ભાવ હોય ત્યાં રસ સ્વયંભૂ હોય છે. અર્થાત્ ભાવમાંથી રસ આપો. આપ નિષ્પન્ન થાય છે. તદનુસાર-

યતો હસ્તસ્તતો દષ્ટિ યતો દષ્ટિસ્તતો મનઃ ।

યતો મનસ્તતો ભાવો યતો ભાવસ્તતો રસઃ ॥

- 'અભિનયદર્પણ'

મુખ્ય ભાવો:-

મુખ્ય ભાવો ૫ પ્રકારના છે.

(૧) સ્થાયી ભાવ.

(૨) સંચારી ભાવ.

(૩) વિભાવ.

(૪) અનુભાવ.

(૫) સાત્ત્વિક ભાવ.

(૧) સ્થાયી ભાવ:- જ્યારે કોઈ પણ ભાવ મનુષ્યના મનમાં મુખ્ય ભાવ લગ્નવે અને એના સમગ્ર મન પર એની જ અસર છવાયેલી રહે ત્યારે તેને સ્થાયી ભાવ કહે છે. એને બીજો કોઈ ભાવ અસર કરતો નથી અગર બદલી શકતો નથી પરંતુ બીજા ભાવો સ્થાયી ભાવમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

સ્થાયી ભાવના પણ પેટા નવ પ્રકાર છે. અને તેનાં ફલસ્વરૂપે નવ રસ પેદા થાય છે. (૧) શૃંગાર રસ (૨) વીર રસ (૩) કરુણ રસ (૪) હાસ્ય રસ (૫) અદ્ભુત (૬) ભયાનક (૭) બીભત્સ (૮) રોદ્ર (૯) શાંત.

સંચારી ભાવ:- સ્થાયી ભાવની અંદર પેદા થતો ભાવ કે જે સ્થાયી ભાવને મદદરૂપ બને છે તે સંચારી ભાવ કહેવાય છે. જેમ કે કોઈના કાર્યથી આપણને ગુસ્સો ચઢ્યો હોય તો તે સ્થાયી ભાવ કહેવાય અને એની અંદર કટાક્ષ, હાસ્ય, કરુણ વિગેરે ભાવો આવે તે સંચારી ભાવ કહેવાય. સ્થાયી ભાવને સમુદ્રરૂપ ગણીએ તો સંચારી ભાવ તેમાં ઊઠતા તરંગો છે.

(૩) વિભાવ:- જે પ્રસંગથી સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'વિભાવ' કહે છે.

(૪) અનુભાવ:- જાણીબૂઝીને કરેલા કાર્યનું પરિણામ તે 'અનુભાવ' કહેવાય છે. તે આ સમગ્ર ભાવોની વાણીરૂપ છે કારણ કે એથી સ્થાયી ભાવના વિચારને સમજી શકાય છે.

(૫) સાત્ત્વિક ભાવ:- સત્ત્વ ગુણોનો જાણકાર આ ભાવો બતાવી શકે છે. આની આઠ સ્થિતિઓ છે. (૧) સમાધિ (૨) પ્રસ્વેદન (૩) રોમાચ (૪) સ્વરભંગ (૫) ધ્રુજારી (૬) વર્ણભંગ (૭) અશ્રુ (૮) બેશુદ્ધિ. આ ભાવ સાત્ત્વિક અભિનય માટે જ વપરાય છે.

અભિનય:- (Abhinaya).

એ જ રીતે અભિનય, 'અભિનય' શબ્દ નૃત્ય તેમ જ નાટ્ય બંને સાથે સંકળાયેલો છે તેથી તેનો ઇતિહાસ પણ નૃત્ય અને નાટ્ય અથવા રૂપક બંને સાથે સંકળાયેલો છે. 'અભિનય' શબ્દ અભિનયની પરથી બનેલો છે. અભિ ના તરફ, ની દોરવું, લઈ જવું (અથવા-ની સદૃશ

ભાવ પેદા કરવો). અભિનયનું કાર્ય પ્રેક્ષકો સુધી નાટકને અભિવ્યક્તિ દ્વારા લઈ જવાનું અને તેમાં ઓતપ્રોત કરવાનું છે. ‘સાહિત્યદર્પણ’ અભિનયને મહેદમિનયોડવ-સ્થાનુકૃતિ: । કહે છે, તે મદિલનાથ અમિનયોરસમાવાદિ વ્યંજકચેષ્ટાવિશેષ: । એવી વ્યાખ્યા કરે છે. એ પ્રમાણે અભિનય રસ અને ભાવની વ્યંજના કરનારી ચેષ્ટા છે. તેમ જ અવસ્થાનુકૃતિ પણ છે. Acting નો અર્થ વેબ્સ્ટરના શબ્દકોશ પ્રમાણે impersonating upon the stage અર્થાત્ અવસ્થાનુકૃતિને મળતો થાય છે. ભારતીય અભિનયમાં હસ્ત એટલે કે મુદ્રાનું પ્રાધાન્ય વિશેષ અને સચોટ ભાવવ્યંજક તેમ જ Acting ના સામાન્ય અર્થ કરતાં તો ઘણું ગહન, અર્થપૂર્ણ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ, વળી અભિનયમાં લયબદ્ધ નર્તન, અર્થપૂર્ણ શરીર સ્થિતિનો પ્રયોગ - એવા નર્તનના અંશોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ તે Acting કરતાં વધુ હેતુલક્ષી પણ છે.

અભિનયના પ્રકાર:-

અભિનયના મુખ્ય ૪ પ્રકાર છે. અભિનયના ચાર પ્રકારો આંગિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્વિકમાં આંગિક અભિનયની પ્રમુખતા સ્વીકારાય છે.

(૧) આંગિક:- શરીરના અંગ, પ્રત્યાંગ અને ઉપાંગથી દર્શાવતો અભિનય ‘આંગિક અભિનય’ કહેવાય છે. શરીરનાં અંગો જ વાચિક તેમજ આહાર્ય અને સાત્વિકનું ઉપાદાન છે. અને અંગોપાંગોનું હલનચલન આંગિક અભિનયનું ક્ષેત્ર છે. મુદ્રાઓનો પ્રયોગ નૃત્ય તેમ જ અભિનયમાં અલગ અલગ રીતે થાય છે. પરંતુ તેઓની અર્થસૂચકતા તેટલી જ રહે છે. વાચિક અભિનયમાં પણ આંગિક અભિનયનું સ્થાન તો રહે જ કારણ ભાવોની અભિવ્યક્તિ વાણીના નીકળવાની સાથે તેને અનુરૂપ થતી જતી હોય છે. મુદ્રાઓ દ્વારા ઈંગિતનું સુંદર સૂચન થાય છે તો અંગોપાંગોના હલનચલન વડે શરીરને ભાવોની અભિવ્યક્તિના યોગ્ય વાહક તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. નૃત્ય, અભિનય અને મુદ્રા થોડું ઘણું આગવું વ્યક્તિત્વ ધારણ કરવા છતાં તે કલાત્મક, પ્રતીકાત્મક, પ્રાકૃતિક અને સરળ હોય છે અને સીધી અસર સર્જનારાં હોય છે.

(૨) વાચિક:- વાણી દ્વારા અભિવ્યક્ત થતો અભિનય ‘વાચિક અભિનય’ કહેવાય છે. ગીત, સંવાદ, પ્રલાપ વગેરે વાચિક અભિનય દ્વારા વ્યક્ત કરાય છે.

(૩) આહાર્ય:- વેશભૂષા, સન્નિવેશ વગેરેની મદદથી સર્જાય છે. વાસ્તવિકતાના સર્જન માટે વ્યક્તિ-સાદૃશ્ય, સ્થિતિ સાદૃશ્ય માટે તેનો ઉપયોગ કરાય છે.

(૪) સાત્વિક:- અનેક પ્રકારના ભાવવિભાવ, સંચારી ભાવોની મદદથી એક અંતરંગ ભાવ વ્યક્ત કરાય અને તેના દ્વારા પાત્રનું આંતરિક વ્યક્તિત્વ વ્યક્ત કરતા અભિનયને ‘સાત્વિક અભિનય’ કહેવામાં આવે છે.

અંગભંગ:-

અભિનય ઉપરાંત નૃત્યમાં અંગભંગ પણ જરૂરી છે. અંગની માધુર્યતામાં અભિવૃદ્ધિ કરવા અંગના જુદા જુદા વળાંક વડે જે આકૃતિઓ રચાય છે તેને ‘અંગભંગ’ કહે છે.

આના ૪ પ્રકાર છે. (૧) અભંગ (૨) સમભંગ (૩) અતિભંગ (૪) ત્રિભંગ.

(૧) અભંગ- એક પગ ઊંચો લઈ, એક પગ ઉપર શરીરનું સમતોલપણું જાળવી સુંદર રીતે ઊભા રહેવું તેને ‘અભંગ’ કહે છે.

(૨) સમભંગ- સુંદર રીતે બેસવું અથવા ઊભા રહેવું તેને ‘સમભંગ’ કહે છે. આને કોઈ ધ્યાનસ્થ સ્થિતિની સાથે સરખાવી શકાય.

(૩) અતિભંગ- જેમાં અંગ વિવિધ જગ્યાએથી વાળવું પડે છે. શિવનું તાંડવ કે જેમાં આ અતિભંગ છે અને જેમાં સ્ફૂર્તિથી એક એક અંગની જુદી જુદી આકૃતિઓ રચાય છે.

(૪) ત્રિભંગ- આમાં શરીરને ત્રણ ભાગોમાં મુરેખ આકાર આપવાનો હોય છે, અર્થાત્ શરીરને ત્રણ ટુકડે વાળવું પડે છે. એક તરફ માથું, બીજી તરફ ગરદનથી કમર સુધીનો ભાગ અને ત્રીજી તરફ કમરથી નીચેનો ભાગ, ત્રિભંગના વળાંક બહુ સહજ રીતે આવે છે અને તે સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

અભિનય, ભાવ અને અંગભંગી ઉપરાંત નૃત્યમાં પાદભેદ અને હસ્તભેદ પણ ખૂબ સુંદર રીતે આલેખિત કરેલાં છે.

હસ્તભેદ:-

નૃત્યમાં ૧૩ હસ્ત ઉપયોગમાં લેવાય છે. એની ગતિ પાંચ જાતની છે. ઉપર, નીચે, જમણી બાજુ, ડાબી બાજુ અને

સામે. હસ્તની ગતિ પગની ગતિ પ્રમાણે થવી જોઈએ. જેવો હસ્ત તેવી દૃષ્ટિ, જેવી દૃષ્ટિ તેવું મન, જેવું મન તેવો ભાવ અને જેવો ભાવ તેવો રસ.

નૃત્તમાં વપરાતા ૧૩ હસ્ત નીચે મુજબ છે.

(૧) પતાક (૨) સ્વસ્તિક (૩) ડોલા (૪) અંબલિ (૫) કટકાવર્ધન (૬) શકર (૭) પાશ (૮) કિલક (૯) કપિત્થ (૧૦) શિખર (૧૧) કૂર્મ (૧૨) હંસસ્થ (૧૩) અલપદ્મ. દેવોનો અભિનય કરવા, તેમની શિલ્પકૃતિઓ કરવા અને ચિત્ર દોરવા દેવહસ્તો તે કળાના નિષ્ણાતો યોજે છે.

પાદલેહ:-

પાદલેહો ૪ પ્રકાર છે.

- (૧) મંડળ.
- (૨) ઉત્પલવન
- (૩) બ્રમરી
- (૪) પાદચારી

જુદા જુદા અર્થસૂચન માટે જુદા જુદા પાદલેહ દર્શાવાયા છે. જેમકે-

(૧) અલાત- કોથપૂર્ણ તેમ જ વાસનાપૂર્ણ શરીરસ્થિતિ બતાવવા તેમજ પરાક્રમ, બહાદુરી બતાવવામાં યોજાય છે.

(૨) વૈશાખરેચિત- ભયજનિત શંકા, ભયમુક્ત શંકા અને આઠનો આંકડો દર્શાવવામાં યોજાય છે.

(૩) કુચિંત- સન્માન તેમજ પેટ દર્શાવા, મંજિરા પકડવા નૃત્યમાં યોજવામાં આવે છે.

(૪) ભુજંગાચિત- સાપનો ભય અને ઘોડેસવારી દર્શાવવા યોજાય છે.

(૫) વક્ષસ્વસ્તિક- ધ્યાન, પ્રાર્થના તેમ જ ખાંધેલા હાથપગ દર્શાવવામાં યોજાય છે.

(૬) બિદ્યંબનુ- કાલીયમર્દન કરતા કૃષ્ણની શરીર-સ્થિતિ બતાવવામાં અને ઉતાવળથી સાંભળવામાં યોજાય છે, વગેરે અનેક પ્રકારે નૃત્ત-નૃત્યમાં પાદલેહોનો વિવિધ ઉપયોગ જોવા મળે છે.

ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર ભાવ, અભિનય, તાલ, રાગ, અંગભંગ પૂરતું જ સીમિત નથી તેની પ્રતીતિ શાસ્ત્રજ્ઞોએ

વિચારપૂર્વક દર્શાવેલા નૃત્યના સમય અને નૃત્યમુદૂર્ત ઉપરથી થાય છે.

નારદસંહિતામાં નૃત્યનો સમય અને નૃત્યમુદૂર્તનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

નૃત્યમુદૂર્ત:-

ઉત્તરાત્રયમિત્રેંદ્રવસુવારુણમેષુ ચ ।

પુષ્પાર્ક પૌષ્ણાધિષ્ણવેષુ નૃત્યારંભઃ પ્રશસ્યતે ॥

ત્રણે ઉત્તરા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પુષ્ય, હસ્ત અને રેવતી આ નક્ષત્રોમાં નૃત્યનો પ્રારંભ શુભ ગણાય છે.

નૃત્યસમય:-

ઉદયેઘટિકા પશ્ચ મધ્યાહને ઘટિકાત્રયમ્ ।

પરાહ્ને ઘટિકાઃ સપ્તઃ નૃત્યવેલા પ્રકીર્તિતા ॥

અર્થાત્ સૂર્યોદયના સમયે પાંચ ઘડી (૨ કલાક) સુધી, મધ્યાહ્નમાં ત્રણ ઘડી અને સાયંકાલે સાત ઘડી સુધી નૃત્યનો સમય દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરાંત શાસ્ત્રમાં નર્તક (Artist), નર્તકી તેમ જ નૃત્તાચાર્ય (Guru)નાં ગુણો પણ દર્શાવ્યા છે.

નૃત્તાચાર્ય, નર્તક તથા નર્તકીની પરિભાષા:-

નાટ્યશાસ્ત્ર તથા અન્ય પ્રાચીન નૃત્ય ગ્રંથો અનુસાર નૃત્તાચાર્ય, નર્તક તથા નર્તકીની પરિભાષા નીચે મુજબ છે.

નૃત્તાચાર્ય (Guru)

કુળવાન, અનેક શિલ્પોનો જાણકાર, રૂપવાન, ચારેય પ્રકારના અભિનયનો જ્ઞાતા, વાદ્યવાદનમાં દક્ષ, સંપ્રદાયનો જ્ઞાતા, લય અને તાલનો મર્મજ્ઞ, નૃત્ત લેહોનો જાણકાર, ગ્રહ મોક્ષમાં કુશળ, નૃત્યકારના મનની વાતનો જાણકાર, સભાપતિને રીઝવનાર, સદા પ્રસન્ન રહેનાર, રાગ-વાદ્ય તથા પાઠાક્ષરના જ્ઞાતા અને ભાવ બતાવવામાં સમર્થ હોય તે શ્રેષ્ઠ નૃત્તાચાર્ય ગણાય.

નર્તક (Artist):-

જે નૃત્યકાર ધૈર્યવાન, સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળો, ઉદારદિલ-વાળો હોય; જેનું શરીર મનોહર હોય, રૂપ શ્રેષ્ઠ હોય નેત્ર તથા કાન વિશાલ હોય, હોઠ તથા ગાલ પર લાલિમા હોય, દાંત એક સમાન હોય, કંઠ શબ્દાકૃતિ હોય, ભુજ વેલ આકારની હોય, નિતાંબ પુષ્ટ તથા ભરાવદાર હોય,

સંગીતમાં પ્રવીણ હોય, કેમળ વાણી હોય તે નૃત્યકાર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

સાચો નૃત્યકાર સંયમી અને જિતેન્દ્રિય હોવો જરૂરી છે. સાચા નૃત્યકાર બનવા તેણે પોતાના મન, શરીર, ઇન્દ્રિયો અને લાગણીઓ ઉપર પહેલાં કાબૂ જમાવવો પડે છે. એણે સુંદર, સુદૃઢ અને સશક્ત થવું પડે છે. ચપળતા અને ચાતુર્ય કેળવવાં પડે છે. ત્યારે જ તે સાચો નૃત્યકાર બની શકે છે.

નૃત્યનું મહત્વનું અંગ કસરતો છે અને એ દ્વારા નર્તકે પોતાના શરીરના એકેએક અવયવને સુરેખ અને સુદૃઢ બનાવવા જરૂરી હોય છે. કસરત દ્વારા તે પોતાની એકે-એક ઇન્દ્રિય ઉપર કાબૂ મેળવે છે અને ઇન્દ્રિયનિયંત્રક દ્વારા પોતાના ભાવો ઉપર કાબૂ જમાવે છે.

સાચા નૃત્યકારના મનના ભાવો તો ભાગ્યે જ કળી શકાય. ગમે તેવા દુઃખમાં તે હસી શકે છે. ગમે તેવા હાસ્યના પ્રસંગે તે રડી શકે છે. ક્રોધમાં સંયમ જાળવી શકે છે અને વિના કારણ ક્રોધના ભાવો પણ દર્શાવી શકે છે. અંગેઅંગને કસરત મળવાથી વૃદ્ધત્વ પણ એને અસર કરતું નથી અને દુનિયાની એકેએક વસ્તુનું ખારી-કાઈથી નિરીક્ષણ કરવું પડે છે, અને ત્યારે જ તે ખરો નૃત્યકાર બની શકે છે.

તદુપરાંત ચપળતા, યાદદાસ્ત, દૃઢતા, સુરેખતા, દષ્ટિમાં વેધકતા, સહનશીલતા, કલાપ્રેમ અને સ્પષ્ટવક્તા આ તેમના વિશેષ ગુણો છે.

નર્તકી:-

નાટ્યમાં કુશળ, તન્વી, રૂપવતી, લાવણ્યવતી, યૌવન-વતી, પ્રજ્ઞા, મધુર વાણીવાળી, ભૂળ વલ્લરી સમાન, રસિક, રુચિકર, લય, તાલ અને કલાની જ્ઞાતા, રસ, તથા ભાવમાં કુશળ, ગીત, વાદ્ય અને તાલને અનુસરે તેવી, કુશળાન, કર્તવ્યવાન, સાહિત્ય પ્રેમી સાર્વિક અભિનય અને હેલાભાવની વિશેષજ્ઞા, આતોદ્યમાં કુશળ, પરિશ્રમી, નૃત્ય-ગીતમાં પ્રવીણ, ઉદાર તથા ધૈર્યવતી, સહનશીલ, ચિત્ર-કલામાં નિપુણ અને કલાપ્રેમી હોય તેવી નર્તકી શ્રેષ્ઠ દર્શા-વેલ છે.

નાયિકાના લેહ:-

આ નર્તકી-નાયિકાના શાસ્ત્રમાં લેહો વર્ણવેલા છે.

ધર્મ લેહથી:- સ્વકીયા, પરકીયા તથા સામાન્ય (સાધારણ સ્ત્રી કે ગણિકા).

આયુ લેહથી:- મુગ્ધા, મધ્યા અને પ્રૌઢા.

પ્રકૃતિ લેહથી:- ઉત્તમા (સદૈવ પતિની હિતૈષી).

મધ્યમા (અન્ય પુરુષની ઇચ્છા રાખનારી, કામકલામાં નિપુણ, ક્ષણમાં પ્રસન્ન, ક્ષણમાં રુદ્ધ થવાવાળી).

અધમા (દુષ્ટ પ્રકૃતિવાળી, કટુ ભાવિણી, ક્રોધી, પતિથી વિરુદ્ધ આચરણ કરનારી).

જાતિ લેહથી:- પદ્મિની (સુંદરી, અદ્ય રોમ-વાળી, સંગીતાનુરાગિણી)

ચિત્રણી (શીલવતી, હાસ્ય તથા સંગીતમાં રુચિ રાખવાવાળી)

શંખિની (શરીર કૃશ, સ્વભાવ નિર્લજ્જ, ધમંડી, ક્રોધી, કંઠ શંખના સમાન ત્રણ રેખાયુક્ત).

હસ્તિની (સ્થૂલ શરીર, અધિક રોમરાશયુક્ત, ક્રોધી, ઉગ્ર, હસ્ત સમાન ભૂમીને ચાલવા-વાળી).

પરિસ્થિતિ લેહથી:- ખંડિતા, કલહાંતરિતા, વિપ્ર-લબ્ધા, ઉત્કંઠિતા, વાસકસન્ન, સ્વાધીનપતિકા, અભિસારિકા, પ્રવત્સ્યપતિકા, આગતપતિકા, તથ પ્રોષિતપતિકા.

સ્વરૂપ લેહથી:- દિવ્ય (દૈવ ગુણ સંપન્ન), અદિવ્ય (મનુષ્ય ગુણ સંપન્ન) દિવ્યાદિવ્ય (સંસારમાં જન્મેલી દૈવગુણોથી સંપન્ન).

વિશિષ્ટ નૃત્યપ્રકારો:-

ભારતનાટ્યમ, કથકલી, કથક અને મણિપુરી - શાસ્ત્રમાં આ ચાર ભારતના શાસ્ત્રીય નૃત્યપ્રકારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) ભારતનાટ્યમ:- દક્ષિણ ભારતના પૂર્વ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ પામેલ નૃત્યને ભારતનાટ્યમ્ કહે છે. આ શબ્દનો પ્રાર્દભાવ - નૃત્યનાં મુખ્ય ત્રણ અંગ - ત્રણ શબ્દ ' ભ ' અર્થાત્ ભાવ (Impression) ' ર ' અર્થાત્ રાગ (Ra-gas) અને ' ત ' અર્થાત્ તાલ (Rhythm) નો જે નૃત્યમાં સમન્વય હોય તેને ' ભારતનાટ્યમ્ ' કહે છે, તેના ઉપરથી થયો છે.

આ નૃત્યો ભારતના નાટ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતના આધારે રચાયેલ છે. તેમાં પાદસંચાલનો વિશેષ હોય છે. મુદ્રા-

ઝોની સંખ્યા પ્રમાણમાં બહુ થોડી છે. અભિનય અંગ ખૂબ જ સુંદર હોય છે. આ નૃત્ય ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનાં અધિકાંશ લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. વિશેષતઃ સ્ત્રીઓ અને દેવદાસીઓ આ નૃત્ય યોજે છે. આ નૃત્યો એકલા અથવા ત્રણ-ચારના સમૂહમાં પણ યોજાય છે.

(૧) કથકલી:- દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ ભાગ કેરાલા ખાંભુ યોજતા નૃત્યને 'કથકલી' કહે છે. આ શૈલીમાં પણ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની યથેષ્ટ સામગ્રી છે. કોટ્ટારકોરાના રાજ્યે ભરતનાટ્યના સિદ્ધાંત મુજબ વિશેષ તકાવત રાખી આનો પ્રચાર શરૂ કરેલો. આ નૃત્યમાં વિશેષતઃ રામાયણ, મહાભારતની કથાઓ યોજાય છે. - કહેવાય છે. 'કથ' એટલે 'કહેવું' (To tell) એના ઉપરથી 'કથ-કલી' નામ પડેલું છે.

કથકલી અને ભરતનાટ્યમમાં ખાસ તકાવત એ છે કે ભરતનાટ્યમમાં મુખના હાવભાવ વધારે હોતા નથી પરંતુ જેટલા હોય છે તેટલા સુસંસ્કારી હોય છે. હાથની મુદ્રા તથા શરીરના ભંગો વધુ ભાવવાહી અને વેગીલાં હોય છે. આ નૃત્યમાં ખાસ કરીને પગનું કામ (Foot-work) વધુ કલામય હોય છે. આ નૃત્ય લાસ્ય પ્રકારનું હોય છે તથા તાંડવના પણ કેટલાક અંગોનો સમન્વય કરેલો હોય છે.

(૩) કથક:- આ નૃત્ય ઉત્તર ભારત (લખનૌ) નું ગણાય છે. લખનૌ તરફ વધુ પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. એના ખાસ જોલ (words) પર નૃત્ય યોજાય છે. આમાં તાલ અને લય પ્રધાનપદે હોય છે. આ શૈલીમાં સીધા ઊભા રહીને પગથી ધુન્ધરું દ્વારા તાલનું પ્રદર્શન મુખ્ય છે. ભાવ કેવળ અંગોનાં ગળ્યાગાંઠ્યાં સંચાલન દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. ભ્રમરી (ચક્કર) નું ખાલુદ્ય વિશેષતઃ છે. રસપક્ષમાં જોતાં નાટ્ય કેવળ રતિભાવ સુધી સીમિત છે.

મણિપુરી :- આ નૃત્ય ભારતના પૂર્વીય ભાગમાં એટલે કે આસામ તરફ મણિપુર રાજ્યમાં પ્રચલિત થયેલ છે. આ નૃત્ય સવિશેષ આંગિક અભિનયનું નૃત્ય છે. આ નૃત્યો મનોરંજન અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં યોજાય છે અને બાકીના પ્રકારો કુમાર અને કુમારીઓથી સંયુક્ત રીતે યોજાય છે. આ શૈલીમાં પગોનું સંચાલન (Foot-work) અતિ સાધારણ હોય છે પરંતુ આગળ-પાછળ ગતિપૂર્વકનું નર્તન આ નૃત્યની ખાસ વિશેષતા છે. અંગ

સૌંદર્ય પૂર્ણ મુદ્રાઓથી યુક્ત હોય છે પરંતુ તેની સંખ્યા થોડી છે. આમાં ખાસ કરીને રાધા-કૃષ્ણનાં નૃત્યો જ યોજાય છે. આનું કથાવસ્તુ રામાયણ મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યોમાંથી લેવાય છે.

ભારતના પ્રાંતીય નૃત્ય પ્રકારો :-

આંધ્રનું કુચીપુડી :- દક્ષિણ ભારતના કિસના જિલ્લાના બેંગવાડા અને મછલીપટ્ટમ વચ્ચેના પ્રદેશમાં પ્રચાર પામેલ આ નૃત્ય છે. આજે સંસ્કૃત નાટ્યની પ્રણાલી સાથે સામ્ય ધરાવતું જો કોઈ નૃત્યનાટકનું સ્વરૂપ જોવા મળતું હોય તો તે આંધ્રનું 'કુચીપુડી' ના નામે જાણીતું થયેલું 'ભાગવત મેલા નાટકમ'નું સ્વરૂપ છે. આમાં પાત્રો નૃત્યની સાથે સાથે ગીત પણ ગાય છે. આંગિક અભિનય જેટલો જ વાચિક અભિનય તેમાં મહત્વનો અને ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. આ નૃત્ય લોકકલા અને શાસ્ત્રીય પ્રકારના મિશ્રણ જેવું છે એટલે બીજા નૃત્યકારોની તુલનામાં તેના સ્વરૂપમાં નિર્બંધ પ્રવાહિતા તથા મુક્તિ જોવા મળે છે. આની કથાઓ વિશેષતઃ ભાગવતમાંથી લીધેલ હોય છે. એક રીતે જોતાં તે 'કથકલી'ને સામ્યતા ધરાવતું નૃત્ય છે.

તામીલનાડનું ભારતનાટ્યમ :- તામિલનાડનું 'ભારતનાટ્યમ' નૃત્ય સામાન્ય રીતે એક જ સ્ત્રી રજૂ કરે છે. તેમાં આધારતરીકે લેવામાં આવતાં ગીતો પ્રેમ-લક્ષિતાં ગીતો હોય છે. ઈશ્વર નાયકરૂપે અને નૃત્યાંગના નાયિકારૂપે તેમાં પાત્ર તરીકે હોય છે. 'ભૂમિપ્રણામ'થી નૃત્યનો પ્રારંભ થાય છે. 'અલારિયુ' નામના પ્રથમ પ્રયોગ પછી બીજા સાત પ્રયોગ બાદ 'મંગલમ'ની સ્તુતિથી નૃત્યની પૂર્ણોદ્ધતિ થાય છે. આ નૃત્ય દ્વારા નર્તક પોતાની જાતને પ્રભુને અર્પણ કરે છે એવું કહેવાય છે.

* કૃષ્ણાટ્ટમકલી :- કથકલી જેવું બીજું નૃત્ય-નાટિકાનું સ્વરૂપ છે 'કૃષ્ણાટ્ટમકલી'. કેરળના ગુરુવાયુર-મંદિરમાં છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષથી આ નૃત્ય ભજવાય છે. આમાં પણ મુખસુશોભન અને પોશાક કથકલી જેવાં વિવિધરંગી અને આકર્ષક હોય છે.

* મોહિનીઅટ્ટમ :- તામિલ (તામળ) અને મલયાલમ સંસ્કૃતિઓનું સંમિશ્રણ છે તે 'મોહિનીઅટ્ટમ' એ અમુક અંશે ભરતનાટ્યમ જેવું જ છે. તથાપિ કથકલીના લાસ્ય સ્વરૂપનો અને તેમાંથી ઘણીખરી મુદ્રાઓનો તેમાં ઉપયોગ થાય છે. આ નૃત્ય પણ વિશેષતઃ સ્ત્રીઓ જ કરે છે.

ઓરિસી :- ઓરિસી નૃત્યશૈલી નાટ્યશાસ્ત્ર અને અભિનયદર્પણના નિયમોને આધારે જ વિકસેલી છે. આ નૃત્યશૈલી શુદ્ધ નૃત્ય વિકાસની સુદરતા, તેનાં કમનીય અને લલિત સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. હસ્તમુદ્રાની જેમ પદચલનો માટે ‘પદમુદ્રા’ઓની યોજના પણ તેમાં કરવામાં આવી છે. ‘ભૂમિપ્રણામ’થી નૃત્યનો પ્રારંભ થાય છે અને અને દ્રુત લયમાં ‘નટાંગી’ અથવા ‘તરીઝમ્’ પ્રયોગથી નૃત્યની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

કણ્ઠાટકનું યક્ષગાન :- બીજું રસિક નાટ્ય-સ્વરૂપ જેમાં નૃત્યકારો નર્તન, ગાન ઉપરાંત સંવાદ પણ રજૂ કરે છે તે છે કણ્ઠાટકનું ‘યક્ષગાન.’ તેની ગતિવિધિ તથા હલનચલનો વિશિષ્ટ પ્રકારનાં હોય છે. પોશાકો રંગબેરંગી અને સંગીત કણ્ઠાટકી અને હિન્દુસ્તાની બંને પ્રકારોમાંથી જન્મેલું વિશિષ્ટ શૈલીનું હોય છે.

તાંબેર :- ઉત્તર ભારતનાં આ નૃત્યો ગ્રામ્ય-નૃત્યોને વ્યવસ્થિત કરીને યોજેલાં હોય છે. આ લોકો કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની મુદ્રાઓ યોજે છે અને તેમાં ઘણી ખરીનાં ફક્ત નામ જ અલગ મળી આવે છે. આનું સંગીત અને લયકારી પ્રેક્ષકોને ખાસ આકર્ષણ જમાવી ખેંચી રાખે છે.

છાઉ :- ઓરિસા અને બિહારમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની બીજી એક નૃત્યશૈલી જોવા મળે છે. તે ‘છાઉ’ના નામે જાણીતી છે. છાઉ નૃત્યકારો મહોરો પહેરે છે. આ નૃત્યકાર અર્ધનારીશ્વરને અર્પિત થયેલો હોય છે. એ સ્વરૂપમાં વિશ્વના લયનું પ્રતીક પુરુષ અને પ્રકૃતિના શિવ અને શક્તિના મિલનમાં જોવા મળે છે. મૂળ તો લશ્કરમાં સૈનિકોના નૃત્ય તરીકે ‘છાવણી નૃત્ય’ રૂપે તેનો ઉદ્ભવ થયેલો એટલે તેનો સ્થાયી રસ વીરરસ ગણાય. આ પ્રકારમાં માત્ર પુરુષો જ ભાગ લે છે, કારણ કે પાયાની શારીરિક ભંગીની તાલીમ ઘણી કઠિન હોય છે, જે પુરુષો માટે વધુ અનુકૂળ રહે છે.

સંસ્કારી નૃત્યો કે જે સંસ્કારી સમાજમાં અને કેળવાયેલા વર્ગમાં પ્રચલિત છે અને આ નૃત્યો ખાસ ઊભા કરેલા રંગમંચ ઉપર અથવા નાટ્યઘરોમાં ખાસ રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. જ્યારે ગ્રામ્યનૃત્યો કે જે સાધારણ જનસમાજમાં પ્રચલીત છે, એને માટે કોઈ ખાસ રંગમંચ અથવા તૈયારી વગેરે કશું જ કરવું પડતું નથી અને આ નૃત્યો જુદા જુદા પ્રાંતમાં ખાસ તહેવારો,

માનતાઓ અને દેવને રીઝવવા વગેરે પ્રયોજનાનુસાર યોજાય છે.

ભારતનાં ગ્રામ્યનૃત્યો :-

દક્ષિણ ભારત :- ‘કુડાકુટ’ અથવા ‘ઘટ’ નૃત્ય એ દક્ષિણ ભારતનું ગ્રામ્યનૃત્ય છે.

મધ્ય પ્રાંત - દેવતાને રીઝવવા - પ્રસન્ન કરવા માટે યોજાતું મધ્યપ્રાંતના લીલોતું નૃત્ય ખરેખર જોવાલાયક છે.

બંગાળ - બંગાળ ગ્રામ્યનૃત્યો અને ગીતોમાં હિંદના બીજા વિભાગો કરતાં વધુ સમૃદ્ધ છે.

બિહાર-ઓરિસા - કુમાર કુમારિકાઓનાં સંવનન નૃત્યો આ પ્રાંતનાં સાંથાલ લોકો વિશિષ્ટ રીતે ઊજવે છે.

આસામ - ‘નોન્ગ-કેમ’ એ આસામનું ધાર્મિક નૃત્ય છે. આસામનું બીજું એક કુકરી નૃત્ય જીવનસંટોસટનું લેખાય છે.

સંયુક્ત પ્રાંત-સંયુક્ત પ્રાંતમાં આહિર, કટાર, ચમાર વગેરે જાતોમાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રામ્ય નૃત્યો યોજાય છે, જે મનોરંજન અર્થે હોય છે.

મારવાડ-મારવાડમાં યોજાતાં નૃત્યોમાં હોળી નૃત્યો આનંદદાયક હોય છે.

આ રીતે જોતાં સંસ્કારી નૃત્યો કે ગ્રામ્ય નૃત્યો નૃત્ય માત્રનો હેતુ આત્મા-મનનાં રંજન માટેનો હોય છે.

નૃત્ય આસપાસની પ્રકૃતિની સ્વયંસ્ફુરિત હિલચાલોથી પ્રગટે કે મંદિરની દીવાલો વચ્ચે પ્રગટે પણ નૃત્યાંગના માટે તો તે ઉચ્ચ પ્રકારની આધ્યાત્મિક ભક્તિરૂપ હોય છે; પરંતુ જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોની જેમ આ ક્ષેત્રે પણ ભક્તિ શારીરિક મહેનત દ્વારા, મનના વિકાસ દ્વારા અને વાંચન, અભ્યાસ, શ્રદ્ધા, કલ્પનાવ્યાપાર વગેરે દ્વારા સાધવાની હોય છે. તે દરમિયાન કલાકારે સતત સભાન રહેવાનું હોય છે કે પ્રત્યેક ચલન આધ્યાત્મિક ખોજ માટેના અને આત્મસાક્ષાત્કાર માટેનાં પગલાં સમુદાય છે. આપણી આજુબાજુની દુનિયાને ઉઘાડી આંખે અવલોકી સત્યની ઉપાસના કરવાની છે.

નૃત્યનો અનુભવ મનુષ્યને મોક્ષ પ્રતિ પ્રેરે છે. નૃત્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેના મનુષ્યના સતત પ્રયત્નરૂપ હોય છે. ઉપનિષદના સનાતન પ્રશ્ન ‘આપણે કયાંથી જન્મ્યા

છીએ? આપણે ક્યાં વસીએ છીએ? આપણે ક્યાં જઈએ છીએ? ઉત્પત્તિનું કારણ શું છે? આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપે નૃત્યની સાધના અનિવાર્ય છે. શરીર, મન અને આત્માની એકતા ભારતીય નૃત્યમાં જોવા મળે છે પણ તેથી ય વિશેષ તે સર્જનાત્મક દર્શન પ્રતિ ગતિશીલ પ્રયાણના પગલા સમુદાય છે. ફારસી કવિ રૂમીએ નૃત્ય બાબતમાં લખ્યું છે કે ‘જે નૃત્યની શક્તિ જાણે છે તે ઈશ્વરમાં વાસ કરે છે.’ આ રીતે આ કળા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. કીર્તિ, આત્મવિશ્વાસ સૌભાગ્ય અને બુદ્ધિને ખીલવે છે. શાંતિ, ધીરજ, મુક્તિ અને સુખ પ્રદાન કરે છે, તથા દુઃખ, ગ્લાનિ, નિર્વેદ અને ખેદનો નાશ કરે છે.

નૃત્યના મહાન આચાર્ય ભગવાન શિવ, દેવાધિપતિ મહાદેવ સાક્ષાત્ પ્રલયમૂર્તિ ગણાય છે. એમનાથી વધુ શક્તિશાળી બીજું કોઈ નથી. છતાં તેમણે આ સૌમ્ય નૃત્ય કલા - નૃત્ય વિદ્યાનું સર્જન કર્યું. ભગવાન શિવે કામદેવને પોતાના ત્રીજા લેાચનના પ્રભાવથી ભસ્મીભૂત કર્યો તે પ્રસંગને ‘તાંડવ’ કહે છે અને તે નૃત્યને ‘તાંડવ નૃત્ય’ કહેવાય છે. શિવનું નૃત્ય અનેક શિલ્પકૃતિઓમાં અમર થઈ ગયું છે. નટરાજની શિલ્પકૃતિ મૂર્તિમાં સૌંદર્યની સંપૂર્ણતા તો છે જ પરંતુ સાથે સાથે તત્વ-જ્ઞાનની ઝાંખી પણ ખૂબ સચોટપૂર્ણ આલેખવામાં આવી છે. નટરાજની નર્તન કરતી પ્રતિમામાં ઈશ્વરની પાંચ પ્રવૃત્તિઓનો અર્થ ઘટાવવામાં આવ્યો છે.

સૃષ્ટિના સર્જનને સમયે અનંત શાંતિમાંથી પ્રથમ નાદ જન્મ પામ્યો. નટરાજની પ્રતિમાના જમણા હાથમાં રહેલું ડમરુ આ નાદનું અને સર્જનનું પ્રતીક છે. સર્જન અને જન્મની સાથોસાથ વિનાશ અને મૃત્યુનો પણ ઉલ્લેખ થયો. નટરાજના ડાબા હાથમાં અગનજવાળા છે તે અસ્તિત્વના અંતનું પ્રતીક છે. ત્રોણે હાથ આશીર્વાદ આપતી મુદ્રામાં આલેખેલો છે, એ ઈશ્વરના શાશ્વત સંરક્ષણનો સૂચક છે. ચોથો હાથ ઉંચા કરેલા પગ તરફ લંબાયેલો છે. એ હાથ મનુષ્યોને કહે છે કે તમારા પોતાના પુરુષાર્થથી અને ધર્મમય તથા સત્યનિષ્ઠ જીવન ગાળવાથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાશે.

પ્રતિમાના જમણા હાથ નીચે એક મૂર્તિ (આકૃતિ) કચડાયેલી જોવામાં આવે છે. આ આકૃતિ અજ્ઞાન અને વિસ્મૃતિનું સૂચન કરે છે. એ જો તત્ત્વો તમામ અશુભ

પરિણામોનું કારણ છે. ડાબો પગ મનુષ્યની, આત્માની શોધ માટેની ઝંખના સૂચવે છે. નટરાજની પ્રતિમાને ફરતું જે ચક્ર છે તે મનુષ્યના જીવનચક્રની સતત ગતિનું સૂચન કરે છે. આ જીવનચક્રની અંદર જ આપણે બધા હિલચાલ કરીએ છીએ.

ભારતીય નૃત્યની કેવી ઉદાત્ત તથા પવિત્ર ભાવના !

ફ્રાંસ અને ઇટાલી :— (France and Italy).

૧૫ મી સદીમાં ઇટાલીમાં નૃત્યકલાનું પુનઃ પ્રાગટ્ય (Renaissance) દેખાય છે અને ફ્રાંસ તો આધુનિક કલાનું બાલકીડાંગણ છે. ફ્રાંસમાં બીજા દેશોના નૃત્ય પ્રકારો સમાવિષ્ટ કરવામાં આવેલા છે તેવું પણ બનેલ છે. દા.ત. ખેડૂત લોકોમાં સવિશેષ જેનું પ્રમાણ દેખાય છે તેવો ‘બોલેમિયન’ નૃત્ય પ્રકાર ફ્રાંસમાં વધારે સુસંસ્કૃત થયો અને વધારે પુનઃતત્ત્વ પામ્યો છે તેવું કહેવાય છે. એ નોંધપાત્ર છે કે નૃત્યની લગભગ બધી જ પરિભાષા ફ્રેંચ શબ્દોની છે. અને આ એક જ બાબત પાશ્ચાત્ય દેશોમાં નૃત્ય કેવી રીતે ઉજાવ પામ્યું અને નૃત્યના નિયમો કેવી રીતે વિકસ્યા તે દર્શાવવા માટે પૂરતું છે. ફ્રાંસ દેશનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નૃત્યપ્રકાર ‘Dance basse’ છે. આદર્શ નવમાના દરબારમાં અને સુસંસ્કૃત સમાજમાં આ પ્રકારનું નૃત્ય થતું. આ પ્રકારના નૃત્યમાં લેવામાં આવતાં Steps ભારે અને પ્રતિભાચુક્ત હોય છે. ‘Gaillarde’ and ‘Volta’ એ વધુ હળવા પ્રકારનાં નૃત્યો છે. ‘Pavane’ નામનો નૃત્યપ્રકાર ગ્રંથાત અને ભવ્ય છે. આમ છતાં ફ્રેંચ લોકો જો કોઈ પણ નૃત્ય પ્રકારને પૂર્ણતા સુધી પહોંચાડી શક્યા હોય તો તે ‘Minuet’ નામનો નૃત્ય પ્રકાર છે. ઈ.સ - ૧૬૫૦ માં પેરીસમાં આ નૃત્ય પ્રકાર દાખલ થયો. નૃત્યવિશારદોના પિતા સમાન ગણાતા Beanchamps નામના વિદ્વાનના મતાનુસાર નૃત્યનો આ પ્રકાર લૂઈ ૧૪ ના સમયમાં વિકસ્યો. તદુપરાંત ‘Gavoutte’ નામનો રંગમંચ ઉપરનો નૃત્ય પ્રકાર વિકાસ પામ્યો. એક લેખકના કહેવા પ્રમાણે ‘Minuet’ નામના નૃત્યપ્રકારમાં હસતી આંખો Smiling eyes અને રિમત કરતું મુખારવિંદ Smiling face ની ખૂબ જ અસરો effects પડે છે. ‘Gavoutte’ એ મૂળભૂત રીતે કિસાન (Farmer) લોકોનું નૃત્ય છે અને તેમાં મુખ્યત્વે ચુંબન અને Capering નો સમાવેશ થાય છે. ઈ.સ. ૧૭૬૦ માં

Ecosaise પ્રકાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને તદુપરાંત 'કોટિલોન' (Cotilon) અને જર્મનીમાંથી આવ્યાત થયેલો 'Gallop' નૃત્યપ્રકાર 'Polka' 'Quadrille' અને 'Waltz' પ્રકાર અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

સ્પેન (Spain)

સ્પેન એ નૃત્યની જન્મભૂમિ છે. સ્પેનનાં નૃત્યો ત્યાંનાં લોકોનું હાર્દ કેવું છે તેના પર પ્રકાશ પાડે છે. નૃત્યો ત્યાંનાં લોકોના સ્વભાવનો (Nature of the people) જીવંત પરિચય આપે છે. સ્પેનિશ નૃત્યપ્રકારોનું પાયાનું બંધારણ, (Forms of the spanish dances) કદાપિ બદલાતું નથી. Arab Invasion બાદ થોડો વખત નૃત્યની પ્રગતિ રૂંધાઈ ગઈ હતી પરંતુ સમય જતાં પુનઃ પ્રાગટ્ય પામી વિકસિત થયેલી.

બધા જ નૃત્યપ્રકારોમાં ત્યાંનો Fandango નૃત્યપ્રકાર વધુ મહત્વનો લેખાય છે. આ નૃત્યપ્રકારમાં સામાન્ય રીતે ૨ વ્યક્તિઓથી નૃત્યની શરૂઆત થાય છે. તેઓ તાલ અને લયની માત્રા વધવા સાથે નૃત્યની ઝડપ ધીમે ધીમે વધારતા જાય છે. હાથ તથા પગની ગતિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા બાદ, તાલ અને લયની માત્રાના ઓછા થવા સાથે નૃત્યની ઝડપ ધીરે ધીરે ઘટવા લાગે છે અને એકાએક સંગીત બંધ થવાની સાથે નૃત્યની પૂર્ણાહુતિ થાય છે. આ નૃત્યપ્રકારમાં દરેક નર્તક (Dancer) પોતાનાથી શક્ય તેટલી નિપુણતા નૃત્યમાં દર્શાવવા પ્રયત્ન કરતો હોય છે. ઘણાં વર્ષોની સાધના બાદ નર્તક નૃત્યમાં નિપુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આથી જ આ નૃત્યપ્રકાર ઘણો જ કઠિન ગણાય છે. આ નૃત્યપ્રકારમાં ત્યાંના 'Chiek' અને 'Costanets' વાજિંત્રો ઉપરાંત 'Guitar' અને 'Violin' નો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ બધા નૃત્યપ્રકારોમાં 'Bolero' નૃત્યપ્રકાર સરખામણીમાં વધુ આધુનિક ગણાય છે.

ગ્રેટ બ્રિટન (Great Britain)

બ્રિટનમાં પણ નૃત્યનો વ્યાપક રીતે પ્રસાર થયેલો જોવા મળે છે. બ્રિટનનો જૂનામાં જૂનો નૃત્યપ્રકાર 'Morris' ગણાય છે. આ નૃત્યપ્રકાર એડવર્ડ ૩ ના સમયમાં અસ્તિત્વ પામેલો. વખત જતાં તે અદૃશ્ય થયો અને અન્ય નવીન નૃત્યપ્રકારોનો વિકાસ થવા લાગ્યો.

રાણી એન Queen Anne ના સમયમાં પણ નૃત્યનો મહિમા સારો હતો. ૧૯ મી સદીમાં સૌથી પ્રખ્યાતિ પામેલ નૃત્યપ્રકાર 'Waltz' ગણાય છે.

અમેરિકા (America).

ઈ.સ. ૧૯૧૨માં "જાઝ" નામનાં લોકપ્રિય સંગીતના ઉદય સાથે અમેરિકામાં નૃત્યનો નવો પ્રકાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો. હાલમાં 'જાઝ' તથા 'પોપ' music ખૂબ જ પ્રખ્યાત છે. આ નૃત્યની ચંચળ ગતિ ચંત્રચુગની શહેરી સંસ્કૃતિના મનોભાવોને વાચા આપતી હોય તેવું લાગે છે.

૧૯૨૫માં 'આર્થર મરે' ની કલાદૃષ્ટિથી બોલરૂમ ડાન્સિંગ (Ball Dance) પ્રચલિત થયું. પાંચ મુખ્ય Stepsને અમલમાં મૂકીને તેમણે આધુનિક નૃત્યના બધા પ્રકારોને Standardise કર્યા. ઈ.સ. ૧૯૩૭ માં અમેરિકામાં 'The Big Apple' નામનો નવો નૃત્યપ્રકાર ગજબ લોકચાહના જગાવી ગયો. આ નૃત્યમાં આઠ અથવા દસ યુગલો નૃત્ય કરતાં અને Ring જેવો વર્તુલાકાર (Circle) બનાવતાં. હાલમાં અમેરિકામાં Swimming Bele Dance પણ ખૂબ લોકપ્રિય બન્યો છે.

જાપાન :- (Japan).

જાપાનનાં નૃત્યનું origin તેનાં maythical age માં છે. આઠમી સદીના "કોન્જિકી" પ્રમાણે, જ્યારે સૂર્ય-દેવી કોઈ શુક્રમાં જતાં રહ્યાં ત્યારે તેને લલચાવીને બહાર લાવવા માટે અમા-નો-ઉકુમેનો મિકોટોએ નૃત્ય કર્યું હતું.

કોરીઆના રાજાએ બૌદ્ધ સાધુઓનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ ઈ.સ. ૫૫૨માં જાપાન મોકલ્યું. ત્યાર પછી જાપાનની ધાર્મિક વિધિઓના એક ભાગ તરીકે નૃત્યે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. એ સમયે યોશીમીત્સુની નૃત્યશાળા પ્રખ્યાત હતી.

જાપાનનાં Native Dancesમાં ત્રણ પારિભાષિક શબ્દો છે. (૧) mai (૨) odori અને (૩) suri or shosa. બધાંનો અર્થ નૃત્ય થાય છે.

જાપાનનાં નૃત્યના એ પ્રકાર પાડી શકાય. (૧) લોક-લોગ્ય અને (૨) સાંપ્રદાયિક. પહેલો પ્રકાર લોકોનાં મનો-

રંજન માટે છે. જેમાં Ise-odori અને Tanabata odori નો સમાવેશ થાય છે.

Bon-odori એ ધાર્મિક નૃત્ય છે, જે સદ્ગત આત્માઓની સ્મૃતિમાં થાય છે. કેવી છે જાપાનનાં લોકોની ધર્મભાવના !

ઉપસંહાર:-

આજકાલ વિદેશોમાં પ્રચલિત નૃત્ય શૈલીઓને જોઈએ તો આપણને ભારતની પ્રાચીન કલાનાં અનેક રૂપ જોવા મળે છે. પૂર્વના દેશોમાં પ્રાચીન ભારતીય શૈલીની સ્પષ્ટ છાપ જોવા મળે છે. જાવા, સુમાત્રા, બાલી, ઇન્ડોનેશિયા અને જર્મીનાં નૃત્યોમાં ગુપ્તકાલીન નૃત્યશૈલીનાં ઘણાં જ તત્ત્વો જોવા મળે છે, જે સંભવતઃ ભારતીય કલાકારોના તત્કાલીન પ્રભાવના ઘોતક છે. તે સમયે ભારતનો વ્યાપારિક તથા સાંસ્કૃતિક સંબંધ એ દેશો સાથે હતો, પરંતુ સૌથી આશ્ચર્યજનક વસ્તુ તો એ છે કે રશિયાનાં નૃત્યોમાં થોડાં એવાં તત્ત્વો પ્રાપ્ત થાય છે જેનું વર્ણન નાટ્ય-શાસ્ત્રમાં છે. તેનાથી પણ વધુ આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે રુસી (Rusy) નૃત્યોમાં પ્રાપ્ત થતા નાટ્યશાસ્ત્રનાં અંગોનું ભારતમાં નામોનિશાન પણ નથી. દા.ત. ચારીનો પ્રયોગ. આકાશચારીમાં એક પગ પૃથ્વી પરથી ઉપર ઉઠાવીને અને બીજા પગથી ઊંચા ઊછળવાનું વિધાન છે. આ પ્રકારનું રૂપ ભારતની કોઈ શૈલીમાં પ્રચલિત નથી, જ્યારે રુસી બૈલે નર્તક આકાશચારીનો સુંદર પ્રયોગ યોજી શકે છે.

જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી મુદ્રાઓ, હાવભાવ, અંગભંગ વગેરે દ્વારા નૃત્યો પ્રયોજવામાં આવે છે. ડેવિડના ભગવાન સમક્ષનાં નૃત્યોનો ખાઈખલના જૂના કરારમાં ઉલ્લેખ મળે છે. હોમરનાં મહાકાવ્યો ઇલિયડ અને ઓડિસીમાં પ્રાચીન ગ્રીકનાં નૃત્યોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. પ્રાચીન ઇજિપ્તનાં ભીંતચિત્રોમાં હરખારી, ધાર્મિક તથા મનોરંજન માટે નૃત્યો કરતી નૃત્યાંગનાઓ આલેખાઈ છે. ઇન્દ્રની અપ્સરાઓનાં નૃત્યો, શિવનું તાંડવ નૃત્ય તથા વેદકાળમાં થતાં નૃત્યોનો ઉલ્લેખ તો ખુબ પ્રચલિત છે જ.

પ્રત્યેક માનવીમાં એક નર્તક છુપાયેલો છે. ભૂખ, દુઃખ, ગુસ્સો, આનંદ, મૂંઝવણ, ભય અને પ્રેમ વ્યક્ત કરવામાં શારીરિક હલનચલન શબ્દોથી વધુ કામ કરી

જાય છે. નૃત્ય જીવનનું પ્રતીક છે. પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ, માછલીઓ અરે ! જંતુઓ પણ સંવનન અને યુદ્ધ વખતે નૃત્યના રંગમાં આવી જાય છે. વાદળાંના ગડગડાટ સાથે મોસમની પહેલી વર્ષાએ નાચતા મધૂરને જોઈને શું આદિ-માનવનું હૈયું આદ્યું રહ્યું હશે ?

ધાર્મિક તથા બહુ ટોણા કે વિધિઓ મુજબ નૃત્ય કરવાનો આદિમાનવને મહાવરો હતો. કોઈ દર્શક નહીં, બધાં જ નર્તક બનીને નાચતાં. એમ કહેવાય છે કે નૃત્યકળા કદાચ સૌથી પ્રાચીન, ૨૫૦૦૦ વર્ષની જૂની કળા છે.

એક દંતકથા મુજબ માનવભક્ષી શનિ દેવને પોતાનું એક વધુ બાળક ખાવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે પોતાના પુત્ર ઝીયસને ખાવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. શનિની પત્ની હીંદેવીએ ઝીયસને બચાવવાના ઉદ્દેશથી તેને કાંટાનો વૃંદને સોંપી દાલ તથા ઝાંઝરના રણકારવાળું નૃત્ય શીખવ્યું, જેથી શનિદેવ ઝીયસને શોધતા આવે તો બાળકની ચીસ તેમાં ઢળાઈ જાય અને આમ ‘હીં’ દેવી જગતના પ્રથમ નૃત્ય શિક્ષિકા હતાં તેમ કહેવાય છે.

નૃત્ય ક્યારે નહોતાં થયાં ? જન્મ, યૌવનપ્રવેશ, લગ્ન, માંદગી અને દફનક્રિયા વખતે નૃત્ય એક અવિભાજ્ય અંગ હતું. અલખત, જગતનાં નૃત્યનો શાસ્ત્રીય દબે સ્વીકાર કરવાનું સૌ પ્રથમ વાર માન ભારતે મેળવ્યું છે.

નૃત્ય કળાએ વિવિધ પ્રભાઓમાં આશ્ચર્યજનક રીતે વિશિષ્ટ સ્થાન જમાવ્યું છે. ઘણી આદિવાસી પ્રભાઓમાં પુરુષો યુદ્ધમાં જાય ત્યારે તેમની પત્નીઓ વિશિષ્ટ નૃત્યો કરે છે. ગોલ્ડ સ્કોટની તરીલાધી સ્ત્રીઓ યુદ્ધનો સમય અગાઉથી જાણી લઈ લાકડાના ખનાવટી હથિયારો લઈ ચિચિયારીઓ પાડતી અને નાચતી નાચતી દોડે અને ઘાસ ભરેલાં ઓશીકાં પર હથિયારોનો ઘા કરે-તેમના પતિદેવો પણ દુશ્મનોના એવા જ હાલ કરે તે આશયથી.

કેલિફોર્નિયાની ચિકી સ્ત્રીઓ તેમના પતિ યુદ્ધમાં ગયા હોય તેટલો સમય આધાપીધા કે આરામ કર્યા વગર સતત નૃત્ય કરતી રહે તો તેમના પતિને થાક ઓછો લાગે, તેમ માની નૃત્ય કરે છે.

ન્યુગિનીના આદિવાસીઓ રાહદારીઓને લૂંટવા ડરામણો વેશ ધારણ કરી પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ ન મળે

ત્યાં સુધી તેની આસપાસ નાચતા જાય. અને ધાકધમકી આપે.

લગ્ન સંબંધ જોડવામાં પણ નૃત્ય લાગ જાય છે. એરિઝોના વિસ્તારની એક આદિવાસી પ્રજામાં લગ્ન પહેલાં વરરાજાએ તેની ભાવિ પત્નીના ઘર સામે તમાકુ, અત્તર તથા બિયરનું સેવન કરી લગાતાર આઠ દિવસ નૃત્ય કરવું પડે છે. ન્યુગિનીના નૃત્યકારો જાદુઈ પદ્ધતિના ભૂકાને પોતાના અંગઉપાંગો પર ઘસી ઘણા દિવસો સુધી સતત નૃત્ય કરતા રહે છે.

અમેરિકન ઇન્ડિયનોને તેમના ધર્મગુરુ પાસે ગયા વગર નૃત્ય લગ્નસંધનમાંથી મુક્તિ અપાવે છે. એક આદિવાસી જાતિમાં અરજદાર પતિએ પત્નીને નૃત્ય કરવાનું આમંત્રણ જ આપવાનું. ખંને ગાઠ આલિંગનમાં રહી ચક્કર ચક્કર ફરે અને તેમને છૂટાછેડા મળી ગયેલા જોડેર થાય.

પૂર્વ આઝિલિયનોને નૃત્ય શીખવાની પ્રેરણા પ્રકૃતિમાંથી મળી હોવાનું કહેવાય છે. કહે છે કે લગ્ન સમારંભમાં ભાગ લેવા આવેલા માણસો શિકાર કરવા નીકળ્યા અને ઝાડીઝાંખરા સાફ કરતાં વૃક્ષનું ડોલન જોઈને તેમને નૃત્યની પ્રેરણા થઈ અને આ રીતે તેઓ નૃત્ય કરવાનું શીખ્યા.

ઓનિત્સાના રાજાએ પ્રારંભમાં મહેલની બહાર નાચવું પડે છે. તેણે પીઠ પર ભારે ગુણુ રાખીને ફરવું પડે, નૃત્ય કરવું પડે જેથી તેની પ્રજાને ખાતરી થાય કે રાજા આપણા કલ્યાણનો ભાર વહેવા લાયક છે. જો રાજા તેમ ન કરી શકે તો તેને ગાદી પરથી ઉથલાવી મૂકવા ઉપરાંત તેના પર પદ્ધતિમારો થાય અને કદાચ જાનથી પણ હાથ ધોવા પડે! કેવી વિચિત્ર પ્રથા! આ જ રીતે લૂસિયાનામાં પ્રત્યેક શિક્ષકે નૃત્ય શીખવું ફરજિયાત હોય છે.

‘ચુ’ નૃત્ય એ ખર્મોનું ખાસ નૃત્ય છે. એ નૃત્ય પરથી એ લોકો આનંદપ્રિય છે તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. આ નૃત્ય મે અને જૂન મહિનામાં પૂર્ણિમાના દિવસે યોજાય

છે. ‘ચાકુન’ અને ‘ઉતુમ’ એ લોકોનું પ્રખ્યાત ગ્રામ્ય-નૃત્ય છે.

સરકસમાં ઘોડાને નાચતા તો બધાએ જોવા હશે! પણ એ જ રીતે ફરેક પ્રાણીને જો કેળવવામાં આવે તો તે પણ આસાનીથી નૃત્ય કરી શકે છે. વિખ્યાત મનો-વૈજ્ઞાનિક ડોહલરે ચિમ્પાન્ઝી યુગલને નૃત્ય માટે અનુકૂળ વાતાવરણ કરી આપી કલાકેક સુધી નૃત્યનો આસ્વાદ માણ્યો હતો. પ્રકૃતિશાસ્ત્રીઓએ પર્વતીય મરઘડાઓના નૃત્યનું પણ અવલોકન કર્યું છે. તેમના અહેવાલ અનુસાર એક મરઘડો વચ્ચે ઊભો રહી આગવી શૈલીમાં ઠેકડા મારે અને અન્ય નરમાદા તેની આસપાસ ફૂંડાળે રહી સુરીલો સ્વર વહાવી ફરતાં જાય! વચ્ચે રહેલો નર્તક થાકી જાય ત્યારે તેનું સ્વપ્ન અન્ય લે અને કલાકો સુધી આ નૃત્ય ચાલતું રહે!

આ રીતે પ્રાણી અને પ્રકૃતિ વચ્ચે તાણાવાણાની જેમ વણાઈ ગયેલો ઉલ્લાસ કેટલો અનેરો હોય છે!

આ રીતે જોતાં બધાં જ પરંપરાગત કે Primitive dances જાતીય વૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પાડતાં હોય છે, તે માન્યતા ખોટી છે. તેમ આવાં બધાં જ નૃત્યો ઓસ્ટ્રેલિયાના ‘Totemic’ (ટોટેમિક) નૃત્ય પ્રકાર જેવાં Mimetic હોય છે તે માન્યતા પણ એટલી જ ભૂલભરેલી છે.

After all, what is dance ?

In brief :-

The words ‘dance’ and ‘dancing’ come from an old German word ‘dason’, which means ‘to stretch.’ All dancing is made up of stretching and then relaxed as we make that we hope will be a gentle and graceful landing. But clearly dancing must be something organized and not mere jumping around in a state of temper, hunger or excitement. A good answer to the question would be to say that dancing is expressing one’s emotions through movement disciplined by rhythm.

Phone { 293951
294979

FOR QUALITY BUILDINGS IN BOMBAY

CONTACT

BRABOURNE ESTATE LTD.

CALCOT HOUSE

8/10 Tamarind Lane

Fort, BOMBAY, 400 023

With Best Compliments from

C. D. CORPORATION

MANUFACTURERS OF :

**TEXTILE AUXILIARIES,
CHEMICALS & DYES.**

FACTORY

49, Navnandanvan Industrial Estate,
L.B.S. Marg,
Mulund,
BOMBAY-400 080.

OFFICE

Kamani Chambers, Ground Floor,
32, R. Kamani Marg,
Ballard Estate,
BOMBAY-400 038

Gram : UDAY BOMBAY 400 080.
Phone: 593333.

Phone : 267801
267802
262817

દેશવિદેશની લગ્નપ્રથાઓ

સંકલન - બિપિનચંદ્ર ૨. ત્રિવેદી

સંસારદર્શન

લગ્નજીવનમાં એક માનવીય આદર્શ છુપાયેલો છે. આદર્શજીવનની પૂર્ણતા લગ્ન વગર અધૂરી ગણાય. આપણું હૃદય ઠાળી (વામ) બાજુએ આવેલું છે ને કેટલી બધી અમૃત્યતા ધરાવે છે ! સ્ત્રીનું મહત્ત્વ પણ એવું છે, માટે તો શાસ્ત્રોએ તેને ‘ વામાંગના ’ કહી છે.

‘ લગ્ન ’ શબ્દ ‘ લગ્ ’ ધાતુ પરથી છે. લગ્ એટલે જોડાવું. લગ્ન માટેનો બીજો શબ્દ છે ‘ વિવાહ ’ જે ‘ વહ્ ’ ધાતુ પરથી છે. ‘ વહ્ ’ એટલે વહેવું. તેમાં ‘ હ ’ ઉપસર્ગ આવે છે એટલે તેનો અર્થ ખાસ-વિશેષ પ્રકારની ફરજોનું વહન કરવું એવો નીકળે છે. ધરની જવાબદારી ઉઠાવવા, ગૃહસ્થાશ્રમના નિયમોનું પાલન કરવું વગેરે ક્રિયાઓ વિવાહ શબ્દમાં અભિવ્યક્ત છે.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે વિવાહની જરૂરિયાત શાથી થઈ હશે ? ઉપર કહ્યું તેમ જીવનની પરિપૂર્ણતાનો હેતુ તો ખરો જ; કારણ કે સંસારરથનાં બે પૈડાં એટલે સ્ત્રી અને પુરુષ; બંને એકબીજાનાં પૂરક છે પરંતુ અન્ય આદર્શોને ધ્યાનમાં લઈ એ તો સંસારના પ્રત્યેક પ્રાણીમાં પોતાની અનુકૃતિ કે વંશ મૂકી જવાની વૃત્તિ - પરિવાર વૃદ્ધિનો હેતુ તો હોય જ છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પણ લગ્ન જરૂરી મનાયું છે. પોતાની પાસે હોય તે વંશજોને આપી જવું, પોતાનામાં ન હોય તે વંશજો વડે પૂર્ણ કરવું એવી ઇચ્છા માનવજાતમાં રહેલી છે. ત્રીજો આદર્શ એ છે કે વાસનાને સંયમિત કરવા લગ્ન જરૂરી છે. કુટુંબ અને બાળકોના જીવનની સ્થિરતા પણ આખરે લગ્ન જીવન પર જ અવલંબે છે ને ?

લગ્નવાન મનુષ્યે લગ્નના આઠ પ્રકાર વર્ણવેલા છે.

“ બ્રાહ્મો દૈવસ્તથૈવાર્ષઃ પ્રાજાપત્યસ્તથાસુરઃ ।
ગાન્ધર્વો રાક્ષસઽથૈવ પૈશાચશ્ચાઠમોઽધમઃ ॥

(૧) પ્રાજ્ઞલગ્ન - સર્વોત્તમ ગણાય છે. વેદજ્ઞાતા, ગુણવાન, પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યચુક્ર વિદ્વાન સાથે સુંદર વિદુષી કન્યાનું દાન - ગૌદાન સહિત આપવું તે પ્રાજ્ઞલગ્ન.

(૨) દેવ કે દેવીલગ્ન - યજ્ઞયાગાદિ ચોજા વિદ્વાનને વસ્ત્રાભૂષણ સહિત કન્યાદાન આપવું તે દેવલગ્ન.

(૩) આર્ષલગ્ન - ગાય અને બળદના બદલામાં કન્યા અપાતી તે સિવાય કંઈ પણ આખ્યા-લીધા વિનાનું લગ્ન.

ઉપરનાં ત્રણેય લગ્નઉત્તમ અને સાર્વિક ગણાયાં છે.

(૪) પ્રાજાપત્ય લગ્ન - યજ્ઞની શાખે પ્રસન્નતાપૂર્વક ધર્મકાર્ય માટે થતું લગ્ન.

(૫) આસુર લગ્ન - જે લગ્નમાં વરના સંબંધીઓ કન્યાના પિતાને કાંઈ આપે તે આસુર લગ્ન.

(૬) ગાંધર્વ લગ્ન - પ્રેમ કે મોહથી સ્ત્રી-પુરુષ સ્વેચ્છાએ જોડાય જેમાં એકબીજાની સમંતિ હોય પણ ગુપ્ત અને સાદીવિધિથી થતું લગ્ન. આ ત્રણેય લગ્ન રાજસ્ મનાય છે.

(૭) રાક્ષસ લગ્ન - કન્યાની ઇચ્છા વિના તેનાં સંબંધીઓને લય-ત્રાસ-માર તથા કન્યાના અપહરણ દ્વારા થતું લગ્ન.

(૮) પૈશાચ લગ્ન - સૌથી અધમ છે. સૂતેલી, ગાંડી, ઘેનવાળી, નશાવાળી અણુસમજુ કન્યા સાથેનું લગ્ન.

આ ઉપરાંત અનુલોમ, પ્રતિલોમ, સવર્ણ, અર્કવિવાહ અશ્વત્થવિવાહ, કુંભવિવાહ વગેરે પ્રકારો પણ પાડેલા છે.

કાયદાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એક પત્નીત્વ, બહુપત્નીત્વ, એક પતિત્વ, બહુપતિત્વ અને સમૂહલગ્ન વગેરે ગણાવી શકાય.

પરંતુ આ તો લગ્નના પ્રકારોની વાત થઈ. અત્યારનાં કોઈ પણ લગ્નની વાત કરીએ તો ઉપરના કોઈક પ્રકારોમાં તેનો અંશતઃ પણ સમાવેશ થવાનો જ. પરંતુ આ લેખમાં તો દેશવિદેશની લગ્નપ્રથાનો ઉલ્લેખ કરવાનો છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો દેશ, સમય, ધર્મ, કોમ, રીતરિવાજોનું વૈવિધ્ય, કાયદા - કાનૂન વગેરે બદલાતાં આવી લગ્નપ્રથાઓમાં પણ ફેરફાર જોવા મળે તે સ્વાભાવિક છે. દાખલા તરીકે, જાપાનમાં હવે લગ્ન કરવા ખાનગી નસૂસોની મદદ લેવાય છે. અમુક દેશોમાં દહેજ ઉપર પ્રતિબંધ આવી ગયા છે. ભારતના ટોટાપારા પ્રદેશની ટોટો કન્યાઓએ નિષેધ અને બહિષ્કારની બીક હોવા છતાં દેશના વિવિધ ભાગોના યુવકો જોડે લગ્ન કરેલાં છે - એટલે અહીં દર્શાવેલી પ્રથાઓનો ચુસ્તપણે અમલ ન પણ જોવા મળે. આ સંકલિત લેખ તૈયાર કરવામાં જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસો, પ્રવાસવર્ણનો, સમાજશાસ્ત્રના સંદર્ભપુસ્તકો, બુદ્ધિ સામયિકો અને વર્તમાનપત્રમાં આવેલી નોંધોનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ થયો છે જેની હાંખી નામાવલિમાં વાચકોને રસ ન પણ પડે. એટલે અહીં તેમનો ઋણસ્વીકાર કરીને આગળ વધવું રહ્યું.

અમેરિકામાં નવદંપતી પર રંગબેરંગી કાગળોના અસંખ્ય ટુકડાઓ ફેંકવામાં આવે છે.

અમેરિકાના જ પેનસિલ્વાનિયાના લોકોમાં પ્રવર્તતા એક રિવાજ પ્રમાણે લગ્ન કરેલો કોઈ પુરુષ સ્વગૃહ છોડી ત્રણ અઠવાડિયાં કરતાં વધુ સમય બહારગામ રહે તો તેની પત્ની બીજું લગ્ન કરી શકે છે.

દક્ષિણ અમેરિકાના બીજા એક પ્રાંતમાં કોઈ છોકરી પોતે માને કે તે લગ્ન અવસ્થાને યોગ્ય થઈ ગઈ છે ત્યારે આખુલથી તેને મારવામાં આવે છે અને ઉત્સવ બિજવાય છે, તે પહેલાં ચાર દિવસ સુધી ઘરના મધ્યભાગ ઉપર ચટાઈ પાથરીને તેને બેસાડાય છે, લોજનમાં માત્ર રોટલીના ટુકડા જ અપાય છે.

અરબસ્તાનમાં કન્યા જોતી વખતે કન્યા કઈ રીતે બટાટાની છાલ ઉખાડે છે, બટાટા સુધારે છે અને તેનું શાક કઈ રીતે બનાવે છે એ ખાસ જોવાતું. દા.ત. બટાટાની છાલ ઉખાડવા છરી ન લીધી માટે છોકરી આજસુ છે, બટાટાને એક જ વખત પાણીથી સાફ કરે તો છોકરી ગંદી છે અને બટાટાં મોટાં સુધારે તો ઉડાઉ,

શાકમાં તેલ વધુ નાખે તો શોખીન, શાક ઢાઝી બંધ તો ભાન વિનાની ગણવામાં આવે છે.

વળી કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીને પસંદ કરે તે પછી પુરુષે તે સ્ત્રીના પિતાને એક લીલી નાની ડાળી લઈને રજા લેવા મળવું પડે છે. તે વખતે પુરુષ બોલે છે કે, “હે ભાગ્યશાળી, તમારી પુત્રીનાં મારી સાથે લગ્ન કરો.” જો કન્યાનો પિતા આ લગ્નને કબૂલ રાખવાનો હોય તો તે ભાવિ જમાઈના હાથમાંથી પેલી ડાળી પોતાના હાથમાં લઈ, હવાવીને કહેશે કે- “આ ડાળીને મારી પુત્રીની માનીને હું પાછી તમને આપું છું.” આ ક્રિયા વખતે જો પુત્રી તે વખતે હાજર હોય તો તેનો પિતા, જમાઈને આ કન્યા લઈ જવા સંમતિ આપે છે.

જ્યારે કન્યા પરણીને શ્વસુરગૃહે આવે ત્યારે તેણે ખારસાખ પર લોટની ઠણેકનો પિંડો ચોંટાડવો પડે છે. ખારસાખ પર આ પિંડો સારી રીતે ચોંટી બંધ તો બંનેનું લગ્નજીવન સુખી અને ઊંચડીને લોંચે પડે તો લગ્નજીવન અપશુકનિયાળ નીવડશે એમ માનવામાં આવે છે. અમુક આરબ કુટુંબોમાં તો વરરાજા નવોઢાને તેના ગાલ પર બંને પક્ષના નજીકનાં સગાંઓની હાજરી વચ્ચે તમાચો મારે છે જેને તાળીઓના ગગડાટથી વધાવી લેવાય છે.

આફ્રિકા- નાઈજીરિયાના ઈશાન રાજ્યમાં મનપસંદ લગ્ન માટે કુંવારા યુવક-યુવતીઓ મનગમતો સાથી મેળવવા હાથોહાથના કુસ્તીનો જંગ ખેલે છે, ત્યાં આ માટે દર વર્ષે ઉત્સવ નક્કી થાય છે.

આફ્રિકામાં કેટલેક સ્થળે વરરાજા પાડા પર બેસીને પરણવા નીકળે છે.

અહીંની “કાફર” જાતિમાં પસંદગીની સત્તા કુંવારી કન્યાના હાથમાં હોય છે. પૂર્વ આફ્રિકામાં લગ્નવેળાએ ધર્મગુરુ હાજર રહે છે અને તે વખતે અગ્નિદેવને સાક્ષી તરીકે રાખવામાં આવે છે, જો કે આ પહેલાં કન્યા મોઢામાં દૂધ ભરી તેનો કોગળો વરરાજા પર ફેંકે છે. આ રિવાજ ત્યાંની “બહુમા” જાતિમાં પ્રવર્તે છે.

આફ્રિકાની ‘ઝુલુ’ કોમમાં લગ્નની રાતે વરરાજાએ નવવધૂના ગાલ પર ત્રણ-ચાર લાફા ભેરથી લગાવવાના હોય છે. સ્ત્રીના જો બે ત્રણ દાંત ન તૂટે તો પુરુષ કીવત કે ખમીર વગરનો ગણાય છે.

ન્યુગિની પ્રદેશમાં કીડીથી ભરેલા કોથળામાં વરરાજને પૂરી દેવાય છે પરંતુ તેની પાસે છરી રાખવા દેવામાં આવે છે જેની મદદથી કોથળો ફાડી-તોડીને તે બહાર નીકળે એટલે કન્યા તેના ગળામાં વરમાળાનું આરોપણ કરે છે. કેટલાક આદિવાસીઓમાં એક ઉત્સવ વખતે વિવાહ યોગ્ય કન્યા હાથમાં સોપારી લઈને નૃત્ય કરે છે અને તે વખતે પોતાના મનપસંદ યુવક પર સોપારી ફેંકે ત્યારથી લગ્નની વાતચીતનો પ્રારંભ થાય છે, તે પછીના વર્ષે આ જ ઉત્સવમાં લગ્ન આટોપાય છે.

વળી આફ્રિકાની કેટલીક જાતિમાં કન્યાના પૈસા તેના પિતાને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી કુંવારી પુત્રી પર ત્યાં પિતા ધિરાણ પણ મેળવી શકે છે. કેટલીક જગ્યાએ લગ્નવિધિ આહુ હોય ત્યારે પરણતી કન્યાની સખીઓ વહુને પાછળથી માયો કરે છે.

મધ્ય આફ્રિકામાં એક આદિવાસી જાતિમાં પુરુષ, પોતાની પત્નીનું મૃત્યુ થતાં પોતાની નાની સાળીને પરણી શકે છે. નાની સાળી માટે આવા લગ્ન ફરજિયાત છે.

ઇન્ડોનેશિયામાં લગ્નવિધિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી નવ-દંપતી એકબીજાને ભેઈ શકતાં નથી.

ઈન્ડોનેશિયા ટાપુ—જાપાનની ઉત્તરે આવેલા આ ટાપુના રહેવાસીઓ “આઈનાસ” નામે ઓળખાય છે. ત્યાં વિચિત્ર રિવાજ એ છે કે તેઓનાં પોતાની સગી બહેન સાથે લગ્ન થઈ શકે છે. આની પાછળ તેમની માન્યતા એ છે કે ધરતીની ઉત્પત્તિ વખતે જે સંસારની રચના થઈ તે સગા ભાઈ-બહેનની મદદથી જ થઈ હતી ને ?

ઇટાલી—ઇટાલિયન યુવતી સાથે લગ્ન કરવા માટે ઇટાલીનો ઓછામાં ઓછો અર્ધો વર્ષનો વસવાટ જરૂરી છે. ઇટાલીમાં પ્રેમી જે કન્યાને પરણવા માગતો હોય તેને ફૂલોનું ફૂંડું મોકલે છે. જો કન્યા આ ફૂંડું કરમાવા ન દે તો પુરુષને માટે લગ્નનો સંકેત મળી ગયો સમજવો !

ઇંગ્લેંડ ના ઉત્તર તરફનાં ગામડાંઓમાં લગ્નના દિવસે કન્યા આંસુ પાડે તે શુકનવંતાં ગણાય છે. કારણ કે ત્યાં જૂના સમયથી એવી માન્યતા ચાલે છે કે લગ્નના દિવસે સારેલાં આંસુ લગ્નજીવનને સુખી બનાવે છે.

ઓસ્ટ્રેલિયામાં કોઈ પ્રેમી યુવકને લગ્ન કરવું હોય ત્યારે પોતે જે યુવતીને ચાહતો હોય તેના ઘેર રાત્રે

છાનોમાનો પહોંચીને એક લાકડીથી જગાડે છે. જો આ યુવતી પણ તૈયાર હોય તો હકારના પ્રતીક તરીકે ઝાઝની નાનકડી ડાળી ધરે છે. આ પ્રસંગે માબાપ કે કુટુંબીજનો જાગતાં હોય તો પણ “ચૂપ” રહે છે કારણ કે ત્યાં આવી પ્રથા જ પ્રવર્તે છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જો યુવતી સંમત હોય તો બંને જણ જંગલમાં છૂપા રહેવા ભાગી જાય છે. યુવતીને પહેલું બાળક જન્મે તો આ અજ્ઞાત-વાસ પૂરો થયો ગણાય. પરંતુ ધારો કે પ્રથમ બાળજન્મ પહેલાં જ આ યુવક પકડાઈ જાય તો ? યુવકને યુવતી-પક્ષવાળા “મેથીપાક” ચખાડીને ભગાડી દે છે, પરંતુ ફરી આ રીતે જો યુવક પેલી યુવતીને ભગાડી જાય તો પછી વાંધો લઈ શકાતો નથી.

અહીંની એક જંગલી જાતિમાં તો પતિ બનનારા યુવક પાસે સહનરીક્ષતાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે અને તેની કસોટીના પ્રતીક તરીકે પતિ બનનારા યુવકે બળબળતા તાપમાં, ભૂખ્યા પેટે, લગ્ન પહેલાં લાગલાગટ પંદર દિવસ સુધી “તપશ્ચર્યા” કરીને લગ્નની લાયકાત મેળવવી પડે છે.

બીજી એક જંગલી જાતિનો લગ્નસંબંધી રિવાજ પણ નોંધવા જેવો છે. એક કન્યા માટે અનેક મુરતિયા ઉમેદવારો હાજર રહે છે તે વખતે કન્યાના લગ્નની વ્યવસ્થા બહુગર એવી રીતે કરે છે કે તેના માતાપિતાને બહુગર મૂર્છામાં નાખી દે છે. તે દરમિયાન જુદા જુદા ઉમેદવારો લોહાની સળીથી કન્યાનો સ્પર્શ કરે છે અને તેમાંથી કોઈ એકની પસંદગી કન્યા કરે છે. પછી વર-વહુ બન્ને જંગલમાં નાસી જાય છે. મૂર્છામાંથી ઊઠેલા કન્યાનાં માબાપ આ નવદંપતીની શોધમાં નીકળે છે, પરંતુ તેમણે તો પ્રથમ બાળકનો જન્મ ન થાય ત્યાં સુધી અજ્ઞાતવાસ ભોગવવો પડે છે.

ફ્રેંચ ટાપુ—લગ્નવખતે નવદંપતીના મિત્રો બનેલા ઘર વચ્ચેના રસ્તા પર સૂઈ જાય છે અને કન્યા તેમનાં શરીર પર ચાલીને લગ્નવિધિ માટે પતિગૃહે પહોંચી જાય છે.

કોરિયામાં લગ્નના દિવસે કન્યાએ સંપૂર્ણ મૌન ધારણ કરવાનું હોય છે. બીજો પણ એક પ્રચલિત રિવાજ છે તે પ્રમાણે લગ્ન પૂરાં ન થાય ત્યાં સુધી પત્નીએ પતિનું મોઢું જોવાનું હોતું નથી. બાણતાં-અબાણતાં પણ પત્નીથી મુખદર્શન ન થઈ જાય એ માટે કન્યાની આંખો

બંધ કરવાની વ્યવસ્થા પણ રૂ, શુંદર વગેરેની મદદથી થતી હોય છે.

કોંગો-વરરાજ તરફથી એક મરઘી ભેટ તરીકે સાસુને પહોંચાડવામાં આવે ત્યારે સાસુ માની લે છે કે હવે ખરેખર વિવાહ નિશ્ચિત જ છે.

ગિલ્બર્ટ દ્વીપ- નીચેના ચોરડામાં લગ્નનોત્સુક કન્યા બેસે છે ને ઉપરના ચોરડામાંથી તેને પરણવા માગનાર યુવક છિદ્રમાંથી નાળિયેરના પાંદડાનો ઘા કરે છે તેને કન્યા ઉઠાવીને- “આ પાન કોનું છે?” એવો પ્રશ્ન પૂછે છે. તેનો પ્રત્યુત્તર આપનાર યુવક જો કન્યાને ન ગમે તો તે વળી બીજાવાર યુવક પાસેથી આવી રીતે પાન ફેંકાવીને પૂછે છે. આખરે મનગમતો યુવક મળે ત્યારે જ આ વિધિ અટકે છે, અને પોતપોતાના ઘેર જઈ લગ્નની તારીખ નિશ્ચિત કરે છે, આ રિવાજ “અરોરી” નામક રથળે પ્રવર્તે છે.

ગ્રીસ- મહાકવિ હોમરના વખતમાં સ્ત્રીની (ગ્રીક) ઉંમર પોતાના જન્મસમયથી નહિ પણ પોતાના લગ્ન દિવસથી ગણાતી.

ગુયાના- અહીંના રિવાજ પ્રમાણે લગ્નની ઇચ્છાવાળા સ્ત્રી અને પુરુષને એક કંતાનમાં પેક કરી દેવામાં આવે છે, અને પછી તેમાં થોડીક ડીડીઓ ભરાય છે. આ કંતાનને હીંચકાની માફક છત પર બાંધી દેવાય છે અને બીજે દિવસે તેમને મુક્ત કરાય છે. તે વખતે જો એકબીજા પ્રત્યે લગ્નની “હા” પાડે તો જ લગ્ન નક્કી થાય છે.

ચીન- કન્યા પાલખીમાં બેસી લગ્નવિધિ પતાવવા પતિને ત્યાં જાય છે.

જર્મની- જર્મન લોક. પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં “સોર્બ” નામની પ્રજા “પક્ષીલગ્ન” નામનો એક તહેવાર પોતાની પ્રજાલિકા પ્રમાણે જાળવે છે. તે દિવસે બાળકો પક્ષીઓ માટે મીઠાઈની ભરેલી રકાબીઓ લઈ ખારીની આશુબાશુ પક્ષીઓને આવકારવા બેસા રહે છે, કારણ કે તેઓમાં એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે પક્ષીઓ લગ્નની મિજબાની માણવા બાળકો સાથે આ દિવસે જોડાય છે.

જર્મનીમાં લગ્ન થયા બાદ કન્યા પોતાની મોજડી સમારંભમાં ફેંકે છે. વરપક્ષમાંથી આ ફેંકાયેલી મોજડીને

પકડી લેનારનું વર્ષ શુક્રનિયાળ નીવડશે તેવી ત્યાં માન્યતા છે. જર્મનીમાં શુરિંગિયા ખાતે કુમારી કન્યાનું મૃત્યુ થતાં તેની શબપેટી ઉપર લગ્ન વખતે મૂકવાનો ગજરો મુકાય છે, કારણ કે તે કુમારી હોવાથી લગ્નનો દહાવો માણવા આ ગજરો ઉપયોગી બનશે એવી લોક-માન્યતા છે.

જાપાનમાં વરરાજ અને નવવધૂ પેન્સિલની પૂજા કરે છે. લગ્નબાદ બંનેને એકબીજાથી પાંચ દિવસ સુધી અલગ રાખવામાં આવે છે. વધુ અને વર ચાર વખત દાંડના ખાલા એકબીજા સાથે બદલાવી ગટગટાવી જાય છે પરંતુ અંતિમ ખાલો જમીન પર જ્યારે ફેંકી નખાય છે ત્યારે લગ્નવિધિ પૂરો થયેલો ગણાય છે.

ત્યાંના નવા બંધારણ પ્રમાણે માળાપ દ્વારા વિવાહ નિશ્ચિત કરવાની પ્રથાને ગેરબંધારણીય ઠરાવવામાં આવી છે. આથી યુવક-યુવતીઓ વિવાહ અંગેની બસૂસી એજન્સીઓની મદદથી આર્થિક સધધરતા, સ્વભાવ, ચારિત્ર્ય, સગાં-સંબંધીઓ અને કુટુંબીઓ, ભાવિ વિકાસની તકો, અસાધ્ય રોગ વગેરે અંગેની તપાસ કરાવીને લગ્ન કરે છે. જો પતિ “કરચોર” હોય તો પત્ની તેની સાથે છૂટાછેડા લે છે. આ તેનો સ્વદેશ પ્રેમ સૂચવે છે; સાથે સાથે નોંધવું જોઈએ કે આ બસૂસ એજન્સીઓ પોતાની ફરજમાં બ્રાહ્મચાર નિભાવી લેતી નથી.

જાવામાં લગ્ન વખતે નવવધૂ નહીં પણ તેનો બાપ કન્યાની જગ્યાએ બેસે છે, જોકે લગ્નવિધિ પૂર્ણ થયા બાદ કન્યાને વળાવવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રની કન્યા લગ્ન સમયે દાંતને લાલ રંગના કરે છે- “પોથી” મૂકે છે તે પ્રમાણે જાવામાં માત્ર કન્યા જ નહીં પરંતુ વર-કન્યા બંને જણાં દાંતને કાળા રંગથી રંગે છે જેથી તેઓ સુંદર દેખાઈ શકે.

જાવાની એક કોમમાં લગ્ન સમયે એવી પ્રજ્જાલિકા છે કે વરવધૂ સામસામા બેસાં રહીને ફૂલ ફેંકે. જો સ્ત્રી પહેલાં ફેંકે તો પુરુષનું ઘરમાં “ચલણ” નહીં રહે અને પુરુષ પહેલાં ફેંકે તો તે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરી શકશે. આ રિવાજની સાથે ગુજરાતમાં લગ્નસમયે “કંકુથાળી” રમાડવાનો રિવાજ સરખાવી જોવા જેવો છે.

તિબેટ- લગ્નવિધિ સવારે ચાર વાગ્યે પૂરી કરવાની હોય છે તેથી મધરાતથી જ બધા તૈયારીમાં પડી જાય

છે. જન્માક્ષર એકબીજા સાથે મળતા હોય તેવા વરકન્યાના જ વિવાહ થાય છે એટલું જ નહીં, લગ્નવિધિ વખતે જેમના ગ્રહ કન્યાના ગ્રહને અનુકૂળ થતા હોય તેઓ જ આ પ્રસંગે હાજરી આપે છે.

નવદંપતીના માતાપિતા, સંપત્તિ, વર્ણના, રોકડ, જમીન, દહેજ વગેરેને લગતી વિગતો લગ્નકરારમાં કવિતારૂપે લખેલી હોય છે અને તેના પર ખંને પક્ષના સહીસિદ્ધા હોય છે. આ કરાર લગ્ન વખતે ગાવામાં આવે છે. તિબેટના પ્રત્યેક ઉચ્ચ કુટુંબ પાસે પોતાની માલિકીનું દેવળ હોય છે જેમાં કન્યાના લગ્નવિધિ થાય છે તે વખતે કન્યા કિનખાખના અને વરરાજા રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, પછી વરઘોડો નીકળે છે. કન્યા ઘોડી પર જ્યારે વરપક્ષના, કન્યાના વળાવિયા, ગોર વગેરે ઘોડા પર હોય છે. છેવટે લગ્નવિધિ પતિના ઘરના છાપરા પર થાય છે જેમાં પતિપત્ની બે-ત્રણ લામાઓ ફરતાં સુગંધી-દાર વનસ્પતિ લઈને ફરે છે.

તુર્કસ્તાન - અહીં કુંવારી કન્યાને તેનો પતિ અણુ-ધારી રીતે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કેમ કે લગ્નનો દિવસ આવે ત્યારે જેનાં લગ્ન કરવાનાં હોય તે કન્યાને પ્રવેત અશ્વ પર બેસાડવામાં આવે છે. પછી તેનો પિતા આ અશ્વને ફટાફટ ચાણુક લગાવી નસાડી મૂકે છે. આ વખતે હાજર રહેલા યુવકોમાંથી આ અશ્વને પકડી લાવે તે કન્યાનો પતિ બને છે.

નેપાળ - “નેવાર” જાતિમાં છોકરી જ્યારે નાની હોય ત્યારે એક પ્રકારની વેલીનાં ફળ સાથે લગ્ન કરી નખાય છે અને આ ફળને નદીમાં પધરાવાય છે. છોકરી જ્યારે ખરેખર લગ્ન માટે પુગ્ત બને ત્યારે યોગ્ય પુરુષ જોડે “બીજા” લગ્ન થાય છે.

અહીંની ફૂકા કોમમાં વરપક્ષનો માણસ “ફૂકરી” વરરાજાના મસ્તકને અડાડે છે. એ જ ફૂકરીથી કેળતું વૃક્ષ કાપવામાં આવે છે તે વખતે લગ્નનાં વાજિંત્રો વાગે છે.

નોર્ધાઈલેન્ડ ના કિનારે હોલી આઈલેન્ડ આવેલ છે. લગ્ન કરવા દેવળમાં ગયા પછી બહાર નીકળીને એક પવિત્ર પથ્થર ઉપરથી કન્યાને કુદાવવાનો રિવાજ છે,

નોર્વે-લગ્ન વખતે નવદંપતી દારૂ વહેંચીને પીએ છે.

પેરુ-પશ્ચિમ પેરુમાં “કુઝકો” નામનો પ્રદેશ છે. ત્યાં લગ્નના ઉમેદવાર યુવકો ઘોડા પર પલાણ માંડીને ગોફુયુદમાં ભિતરે છે. કન્યા લેવા આવેલા કેટલાક મુરતિયા ખિચારા પોતાનો જીવ મૂકીને ગયા હોય એવા પ્રસંગો પણ બનતા હોય છે.

પેલેનેશિયન દ્વીપ - અહીંની “સ્વઆ” જાતિમાં વરરાજા સાથે તેના સાળાની છોકરી કે તેની સાસુના કુટુંબમાંથી બે કન્યાઓ વહુ જોડે વળાવવામાં આવે છે, જેમનું જીવન શોકથી જેવું બને છે. આદિવાસીઓ લગ્ન કરતાં પહેલાં ભગવાનની રજા મેળવવામાં માને છે. તે માટે કન્યાના ઘરના આંગણમાં લગ્નવેદી બનાવી પૂજારી આવીને રજા મેળવી લે છે. તે વખતે શાક માછલીના દાંતથી કન્યાના મોઢા ઉપર ઉઝરડા પાડવામાં આવે છે, જેને એક કાપડ પર ઝીલી લેવાય છે. પછી ફરીવાર આ લોહી કન્યાને અર્પણ થાય છે. જેમ વધુ લોહી નીકળે તેમ સારું ગણાય.

બલ્ગેરિયા - અહીં નવદંપતીને લગ્ન પછી સાત દિવસ સુધી બહાર નીકળવા દેવામાં આવતાં નથી. લગ્ન વખતે વરરાજા અને વહુનો હાથ એકમેકની સાથે બાંધવામાં આવે છે. આવો છે ત્યાંનો હસ્તમેળાપ....

બોર્નિયો - લગ્ન પછી નવદંપતીને ત્રણ દિવસ સુધી એકબીજાથી દૂર રખાય છે.

બોસ્નિયા - લગ્ન વખતે પતિ પોતાની પત્નીને ત્રણ તમાચા ચોડી દે છે.

ભારત - ભારતમાં લગ્ન અંગેના રિવાજોનું એટલું બધું વૈવિધ્ય છે કે તે અંગે સંપૂર્ણ માહિતી ભાગ્યે જ આપી શકાય.

ભારતના આર્યોનાં પહેલાં લગ્ન સમયે પથ્થર પર આરોહણ કરવાનો કે ઓળંગવાનો કોઈ રિવાજ હશે તેને અકબરના સમકાલીન સંસ્કૃત કવિ જગન્નાથ વિરચિત એક સંસ્કૃત શ્લોક પરથી પુષ્ટિ મળી શકે તેમ છે-“વિવાહ સમયે શિલા ઉપર ચડતાં પગ લપસી ન જાય તેટલા માટે મેં તારો હાથ પકડી રાખ્યો છે....” આજે પણ આ પ્રથાના અવશેષ તરીકે ચોરીમાં વરકન્યા ફેરા ફરતી વખતે એક પથ્થરને અંગૂઠાથી અડકે છે.

હિંદુઓમાં માટીનાં બે કોડિયાં એકબીજા પર સંપૂર્ણ આકારે મૂકી તેના પર પગ દઈને ફેડવાની પ્રથા પાછળ એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે આ સંપૂર્ણ છૂટા પડેલા પરમાણુઓ ફરી ન જોડાય ત્યાં સુધી આ જોડું અવિચળ રહેશે.

નેશનાં અમુક કુટુંબોમાં વરરાજા પોતે પોતાના ખભા ઉપર નવવધૂને બેસાડીને સ્વગૃહે લાવે છે.

ગોંડ લોકોમાં લગ્નના દિવસે ગોર વરકન્યાને નદી-કિનારે લઈ જાય છે, ત્યાં બળબેવારના અંતરે અમુક ઊંચાઈ વાળા થાંભલાઓ રોપેલા હોય છે, બંને થાંભલાઓને જોડતું સૂતરનું એક દોરડું હોય છે, તેની નીચે ગોર સૂઈ જાય છે અને તેના ઉપર ચડીને વરકન્યા સાતવખત ફેરવે છે. તે બાદ થોડા આઘે જઈને બંને નિર્વસ્ત્ર બની જાય છે અને આ નિર્વસ્ત્ર જોડકું પોતાનાં નવાં વસ્ત્રો-ઘરેણાં ન્યાં મૂક્યાં હોય તે સ્થળે દોડી જઈ તે ધારણ કરે એટલે લગ્નવિધિ પૂરી થયેલી ગણાય છે.

રાજસ્થાનના તળગામડાંમાં આજે પણ એવો રિવાજ છે કે જો કોઈ છોકરો કોઈ કુંવારી કન્યા પાસે ફૂલે પાણી માગે અને તે આપે તો આ છોકરાની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છે એમ મનાય છે. આવો અનુભવ ત્રણ વર્ષ પહેલાં ભારતપ્રવાસે નીકળેલ એન. સી. સી.ના કેડેટ એન. એમ. ચક્રવર્તીને થયો હતો.

ટોટાપારા (પશ્ચિમ બંગાળમાં ભૂતાનની સીમાને અડતો પહાડી પ્રદેશ છે)ની આદિવાસી જાતિ “ટોટો” કહેવાય છે. તેમનામાં બે પ્રકારનાં લગ્ન થાય છે. (અ) ‘દાખા બેહોઈયા’ (બ) ‘જયેકાબે હોઈયા’-આ પ્રથા વધુ પ્રચલિત છે. તે પ્રમાણે કન્યાનો પિતા દાડ અને મચ્છી લઈને છોકરાના પિતાને ત્યાં જાય છે. આ ભેટનો સ્વીકાર થાય તો બંનેનો સંબંધ પાકેલો થયો ગણાય છે. આ પછી એક નાનકડો સમારંભ થયા બાદ છોકરી પતિના ઘેર આવીને દાંપત્ય જીવનનો પ્રારંભ કરે છે. ત્રીજે દિવસે બંને જણ દેવપૂજા કરે છે અને બંનેનું નવું નામ પડાય છે. ટોટો લોકો ટોટાપારાની બહાર લગ્ન કરે તો તેને જાતિબહાર સુકાય છે.

બંગાળની એક જાતિમાં લોકો ત્રણના આંકડાને અપશુકનિયાળ ગણતા હોવાથી કોઈ પુરુષને જ્યારે ત્રીજાવાર

લગ્ન કરવાનું હોય ત્યારે પહેલાં કબૂતરી સાથે લગ્ન કરે કારણ કે ત્રીજા વારની પત્ની(!) - કબૂતરી દૂક સમયમાં મરી જાય છે એવી ત્યાં માન્યતા પ્રવર્તે છે.

લોજપુર નામના પ્રદેશમાં ફૂલો જોદાવ્યા પછી ૧૫ કે ૧૬ વર્ષે ફૂવાનો લગ્નવિધિ થાય ત્યારે સ્ત્રીપુરુષો શણગાર સજ્જા ધામધૂમથી લગ્નનો ઉત્સવ માણે છે. કુંવારા ફૂવા કરતાં પરણેલા ફૂવાનું પાણી વધુ મીઠું હોય છે એવી માન્યતાથી આમ થાય છે.

દક્ષિણ ભારતની કેટલીક જાતિઓમાં પોતાને કન્યા ગમે છે એમ દેખાડવા માગતા યુવકે કન્યાની છબી ગળામાં લટકાવવી પડે છે. અહીં અમુક સ્થળોએ આંખા પર પહેલીવાર કેરી આવે ત્યારે આંખાનો માલિક આ આંખાને જૂઈ-ચમેલી કે આંખલી જેવાં વૃક્ષો સાથે ધામધૂમથી પરણાવે છે. દૂરદૂરથી સગાંવહાલાંઓ આવે છે ને કચારેક વધુ પડતા ખર્ચથી દેવું પણ થાય છે.

મલબાર ના તાંબુદ્રિ ગ્રામ્યોમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર જ ગ્રામ્યજનમાં પરણે, અન્ય ભાઈઓ નાથર કોમની કન્યા સાથે લગ્ન કરે. નાથર કોમમાં પતિએ પત્નીને ત્યાં રહેવાનું હોય છે.

હિમાલયના પશ્ચિમના ભાગના લાહુલ વિભાગમાં કન્યાનું અપહરણ કરીને લગ્ન થઈ શકે છે. કુંવારી છોકરીનો થનાર પતિ, મિત્રોની મદદથી ભાવિપત્નીને ઊંચકીને લઈ જાય છે ત્યારે તે દેખાવ ખાતર રહે છે. આ કામ બદલ પુરુષ ભાવિ સસરા આગળ માફી (!) માગે છે અને સસરાનો ક્રોધ ઠંડો પાડવા દાડનું પાત્ર તથા એક બકરો ભેટ ધરે છે અને સસરા, જમાઈની દરખાસ્ત સ્વીકારી લે છે.

મધ્યપ્રદેશના અમુક આદિવાસીઓમાં લગ્નનો આનંદ વ્યક્ત કરવા આદિવાસીઓ વતુંજાકારે એકબીજાના ખભા ઉપર અરસપરસ હાથ પકડીને ઊભા રહે છે, પછી ઢોલનગારાની મદદથી તાલબદ્ધ નૃત્યનો પ્રારંભ થાય છે. આ નૃત્ય જેમ વધુ ચાલે તેમ વિવાહિત દંપતીના આયુષ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે એવી માન્યતા છે.

મધ્યપ્રદેશમાં ગોંડ જાતિમાં રાતના સમયે કોઈ વૃદ્ધ પુરુષ જંગલમાં જઈ એક કાળી ચકલી જેવા “ઊસી” પક્ષીની શોધ કરે છે. તે જ્યાં બેઠું હોય ત્યાંથી ઉડા-

ડામ છે. જો “ભાસી” ‘સન-સન’ કરતું ભાસે તો શુભ-લગ્ન, ‘દ્રી-દ્રી’ કે ‘ચી-ચી’ અવાજથી ભાસે તો અશુભ-લગ્ન માનીને તોડી નખાય છે.

ભારતની દક્ષિણ-પૂર્વી ભાગની એક આદિજાતિમાં લગ્નનો રિવાજ ‘ઑસ્ટ્રેલિયા’ના પ્રથમ પેરાશાફ પ્રમાણે છે.

‘અસ પ્રદેશ’ -જે ઉત્તર પ્રદેશમાં આવેલો છે, ત્યાં જ્ઞાતિ-જાતિનો ખાસ લેહલાવ નથી પણ ‘અહુપતિપ્રથા’ પ્રચલિત છે, એટલે કે એક ભાઈની પત્ની જ બધા ભાઈઓની પત્ની બની શકે છે. બધા ભાઈઓ જુદાજુદા લગ્ન કરે તો ઘરનો સર્વનાશ થઈ જાય તેવી માન્યતા છે.

નાજાજાતિમાં બે-ચાર મનુષ્યના ખૂન કરેલ યુવકને લગ્ન માટે પ્રથમ પસંદગી અપાય છે. યુવક યુવતી એક-એકની પસંદગી કરી લે છે તથા પોતાના માતાપિતાની મંજૂરી મેળવ્યા પછી યુવક પશુધન વગેરે કિંમતી સામગ્રી લઈને કન્યાના ઘર જઈ ભેટ આપે છે. લગ્ન પછી એક વર્ષ સુધી છોકરીના વાલી-પિતાને ત્યાં શ્રમકાર્ય કરવું પડે છે. આ દરમિયાન “આળસુ” કે “કામચોર” જણાય તો લગ્નસંબંધ તોડી નખાય છે.

હહેરાફુનના ‘જેનસાર બાબર’ (જમુના અને ટોસ નદીની વચ્ચેના) પ્રદેશમાં યુવકના પિતા કન્યાના બાપને લગ્નની વાત કરે છે અને એ નક્કી થતાં વરનો બાપ શુકનના અમુક રૂપિયા -“જિયોધન” આપે છે. લગ્નતિથિના એક બે દિવસ અગાઉ યુવકનો પિતા કન્યાને ઘર જઈ એક બકરો મારવાની વિધિ કરે છે અને એક લોજન સમારંભનું આયોજન પૂરું થયા બાદ છોકરીને શણગારવામાં આવે છે અને તેની જાન યુવકને ત્યાં ગયા બાદ લગ્ન-વિધિ થાય છે.

“ભારતીય અસ્મિતા” માં શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ દ્વારા ભાલના ગિરાસદારો - રાજપૂતો અને ભરવાડો, ચુંવાળીયા કોળી, કણ્ણી પટેલ, કાઠી, વાઘરી છારા, ગોંડ આદિવાસીઓ, આસામની અર્જેજ જાતિ, મધ્યપ્રદેશના કોરકુઆ જાતિ તથા ખડિયા જાતિ, ગોરાજાતિ, બોના લોકો, વણ્ણારા તથા જત કોમ, ગુજરાતના ગામીત આદિવાસીઓ તથા રાજસ્થાનમાં પ્રવર્તતી લગ્નની વિવિધ પ્રથાઓ વિસ્તારથી આપેલી છે તેમનું પુનરાવર્તન ન થાય એટલે અહીં મૂકેલ નથી.

જો કે આ સિવાય....અસંખ્ય પ્રથાઓ અને લગ્ન-સંબંધી રિવાજો મળી શકે તેમ છે પરંતુ વિસ્તારભર્યે આટલું જ વિહંગાવલોકન — વૈવિધ્યના નમૂના તરીકે આપેલ છે.

મલયેશિયા - ૭-૮ વર્ષની ઉંમરે કન્યાને લગ્ન પહેલાં સગાં સંબંધીઓ સિવાય કોઈ જોઈ ન શકે તે માટે ઝાડનાં પાંદડાંઓ-ડાળખીઓમાંથી બનાવેલા પિંજરામાં તેને પૂરી દેવામાં આવે છે.

મલયેશિયાના દ્વીપસમૂહોમાં ન્યુ હેબ્રીડીઝ નામના સ્થળે લગ્નપ્રથા એટલે પાંચ કે છ વર્ષની માસૂમ બાળાને થોડાક સુવરોમાં વેચી નાખવામાં આવે તે!

માકિવેસ ટાપુઓમાં જનૈયાઓ લોંચ પર બેસી સૂઈ જાય છે અને કન્યા લગ્નના સ્થળે પહોંચવા તેમની પીઠ પર પગ મૂકીને આગળ વધે છે.

મોરોક્કો-અહીંની બબર જાતિનાં નવપરિણીતો લગ્ન બાદ સાસુ-સસરા-સાળા વગેરેની સાથે કેટલાક મહિનાઓ સુધી બોલી શકતાં નથી.

યુરોપમાં લગ્નની વીંટી સ્ત્રીને ડાબા હાથમાં ધારણ કરાવવામાં આવે છે. વળી યુરોપના કેટલાક દેશોમાં લગ્ન વેળાએ કન્યા જે આંસુ સારે તેને આ માંગલિક પ્રસંગની યાદમાં કન્યા પોતાના રૂમાલમાં ઝીલી લઈ જીવનભર સાચવી રાખે છે. જોકે યુરોપખંડના વિવિધ દેશોની લગ્ન-પ્રથાઓ આ પ્રકરણમાં આપેલી જ છે.

રશિયામાં પહેલાં એવો રિવાજ હતો કે કન્યાનો પિતા લગ્ન વખતે નવો “ચાબુક” બનાવતો, તેના વડે કન્યાને પોતે અડતો ને તે ચાબુક જમાઈને આપતો. લવિષ્યમાં કન્યા આડી ચાલે ત્યારે તેને સીધી કરવા માટે, સ્ત્રીને શિક્ષા કરવા પતિને સત્તાના પ્રતીક તરીકે આ ચાબુક વાપરી શકાય. જોકે હાલમાં રશિયામાં લગ્ન અને છૂટાછેડાના નિયમો ઘણા સરળ છે.

એક નોંધણીપત્રકમાં સહી કરવાથી લગ્ન થઈ શકે છે અને છૂટાછેડા માટે પણ બીજું નોંધણીપત્રક રાખેલું હોય છે જેમાં સહી કરવાથી લગ્નવિરોધની વિધિ પૂરી થાય છે.

રશિયામાં એક ખ્યાલમાંથી શરાબ વહેંચીને વરવહુ પીએ છે. રશિયાના “ઘઉંનો કોઠાર” ગણાતા રૂઝન

વિસ્તારમાં જો કુંવારી છોકરી પોતાને મેળવવા પ્રયત્ન કરતા યુવકને પોતાને હાથે ગૂંથેલી ટોપી ભેટમાં આપે તો સમજવું કે લગ્નની લીલી ઝંડી મળી ગઈ છે.

યુગોસ્લાવિયાના કાંટિયા પ્રાંતમાં લગ્ન વખતે પતિ નવવધૂનો કાન ખેંચે છે.

રૂમાનિયામાં જે ઘરના બારણે ફૂલ દોરેલું હોય તો તે કુંવારા યુવકો માટે અગત્યનું ગણાય છે, કેમકે આ ફૂલનો અર્થ એવો થાય છે કે આ ઘરની છોકરી હવે પાંગરીને પરણાવવા લાયક થઈ છે.

સર્વિયામાં લગ્ન વખતે નવદંપતી ભોગમાં જમે છે.

સ્વીડનમાં લગ્નવેળાએ પોતાના પતિને કન્યા તરફથી એક પહેરણુ ભેટ મોકલવામાં આવે છે એટલું જ નહિ આ પુરુષનું મૃત્યુ થાય ત્યારે વળી આ જ પહેરણુ પહેરાવીને તેને દફનાવવામાં આવે છે.

સ્કોટલેન્ડમાં લગ્ન સમારંભ પૂરો થયા પછી કન્યાની માતા તેને પોતાની બાથમાં જકડી રાખે છે. પતિએ તેને પોતાની શક્તિ-બળથી છોડાવી જવાની હોય છે. જોકે પ્રાચીન સમયમાં ત્યાં પણ અપહરણ કરવાનો રિવાજ હતો. ત્યાં જમાઈને પોંખવાની રીત પણ વિચિત્ર છે. માંડવે જમાઈ પધારે કે તરત જ મીઠું ભરેલી રકાળી જમાઈના માથા પર પછાડી તેને તોડી નખાય છે.

સામેઆ ટાપુ-જૂંઠણાં છૂંઠાવ્યાં ન હોય તો અહીં યુવક લગ્ન કરી શકતો નથી.

સાયપ્રસ - લગ્નક્રિયા પાદરી દ્વારા થાય છે. તે નવદંપતી સમક્ષ - “Love and Obey” ચાહો અને આજ્ઞા માનો - બોલે ત્યારે વરરાજા પોતાના પગથી કન્યાના પગના અંગૂઠાને કચડે છે ત્યારે લગ્નક્રિયા પૂરી થયેલી મનાય છે.

સિરિયામાં નવવધૂ તરફથી પતિને ખંજર ભેટ અપાય છે. આ રિવાજ ડયુઇટ લોકોમાં હોય છે, ભય સામે પતિ ખંજર દ્વારા રક્ષણ કરી શકે એ તેનો હેતુ છે.

સિસીલી - પુરુષને અપહરણ કરવાનો અધિકાર છે. કોઈ પુરુષ કોઈ કન્યાને પરણવા માગતો હોય અને કદાચ એની સાથે લગ્ન ન થઈ શકે એમ હોય ત્યારે અપહરણ થઈ શકે, આવો અધિકાર સ્ત્રીને નથી.

સુમાત્રામાં લગ્નવેળાએ પતિ પોતાની નવવધૂ આગળ નૃત્ય કરે છે. તે વખતે નવવધૂ વરરાજા પર ચોખાના દાણા ફેંકે છે જેનો અર્થ એવો લેવાય છે કે પોતાને ઘણાં સંતાનોની પ્રાપ્તિ થશે.

સુમાત્રાની “રિનીગ” જાતિમાં જ્યારે લગ્ન થવાનાં હોય છે ત્યારે તેઓ પોતાનાં બાળકોનાં નાકને દબાવી દબાવીને ચપટાં તથા કાનને ખેંચી ખેંચી લાંબા કરે છે. લગ્નપૂર્વે કન્યાપક્ષ સગાસંબંધીઓને ત્રણ દિવસ સુધી જમાડે છે. ત્રીજા દિવસની રાતે આનંદવિધિ થાય છે જે વખતે કન્યાની હજમત થાય છે. પછી લગ્નમંડપમાં લેવાય છે.

હંગેરી- અહીં છૂટાછેડાના બનાવો વધતા જતા હોવાથી સરકારે એવો કાયદો ઘડ્યો છે કે નવદંપતી બનવા માગનાર યુવક-યુવતીએ પોતાના લગ્ન અંગે એક માસ વિચાર કરવો તથા લગ્ન અને કૌટુંબિક જીવન અંગે સલાહ તથા માર્ગદર્શન આપનારી સમિતિ સમક્ષ હાજર થઈને માહિતી મેળવવી જેથી લગ્ન વિચ્છેદના બનાવો બનતા રોકી શકાય.

જુદી જુદી જાતિઓની દૃષ્ટિએ લગ્નપ્રથાની કેટલીક વિશેષતાઓ અહીં રજૂ કરી શકાય.

એસ્કીમો લોકો:- આ જાતિમાં માતાપિતા દ્વારા વરકન્યાનાં લગ્ન થાય છે છતાં લગ્નબાદ બંને જુદા વસવા બસે છે. અહીં બહુપત્નીત્વનો રિવાજ છે, તોપણ જે ‘મુખ્ય સ્ત્રી’ હોય તેને સારી રીતે રાખવામાં આવે છે.

ખ્રિસ્તીઓ:- લગ્ન કરવા માટે પુરુષ અને સ્ત્રી દેવળમાં જાય છે જ્યાં તેમને પોપ “વર-વધૂ”નું સંબોધન કરે છે, કેટલાક કેટલાં પાડાના શિંગડાની રચેલી કમાન-માંથી નવદંપતીને તેના મિત્રો પસાર કરાવે છે જેની પાછળ એવી માન્યતા છે કે આવી રીતે પસાર થનાર પર આક્રમો આવતી નથી. લશ્કરી અફસરનાં લગ્ન વખતે તેના મિત્રો તલવારોની કમાન બનાવીને આ જ હેતુ માટે તેમાંથી યુવકને પસાર કરાવરાવે છે,

જીપ્સી લોકો:- સ્પેન અને પોર્ટુગલમાં રહેતા જીપ્સીઓમાં જો નવદંપતી મધુરજની માણવા નીકળતું હોય અને વાવાઝોડું શરૂ થાય તો તેને સારાં શુકન તરીકે લેખાય છે. લગ્ન વખતે આવેલા દરેક મહેમાન

જ્યાં સુધી હાજર હોય ત્યાં સુધી નવદંપતીએ ગાતાં ને નાચતાં રહેવું પડે છે. વળી આપહરણ કરીને જીપ્સી યુવક કન્યાને લઈ જાય છે ને પછી અમુક વખત બાદ તેમના મુખીની રજાથી લગ્ન ગોઠવે છે ત્યારે લગ્નના મુખ્ય રિવાજ તરીકે વૃક્ષની ડાળી પરથી ઠેકડો મારવો, બંનેના લોહીનું મોણ દીધેલી રોટલી આરોગવી વગેરે પ્રથાને માન આપવું પડે છે. વરરાજા જ્યારે સ્વગૃહે સિધાવે ત્યારે કન્યાને પોતાની કેડમાં તેડેલી હોય છે.

ચહુદ્દી લોકો:- કન્યાનાં લગ્ન વખતે એક ખાસ

મંડપ તૈયાર કરે છે તે અંગે એવી માન્યતા છે કે આ મંડપથી ભૂત-પ્રેત વગેરેથી નવદંપતીને રક્ષણ મળી રહે છે. આ મંડપમાંથી કન્યાને આંખો બંધ કરાવીને જે ઓરડામાં તેનો પતિ એકો હોય ત્યાં લઈ જવાય છે.

હજીસી જાતિમાં લગ્નની યોગ્યતા એટલે હિંસક પ્રાણીઓનો યુરુષ કરેલો શિકાર. તેમનામાં ગેંડા-ગોરીલા, વાઘ, મગર વગેરેને મારનાર યુવકને લગ્નની લાયકાતનું પ્રમાણપત્ર મળી જાય છે.

Tel : 'NUTBOLTAGE'

SHOP : 333203

Phone : 329937

RESI : 483185

BOMBAY NUT BOLT AGENCY

BOLTS, NUTS & GENRAL
HARDWARE MERCHANTS.

Residence :

467, Vasant Breezy Chambers,
3rd Floor, Flat No. 17.
Opp. King Circle Garden,
BOMBAY-400 019.

Office :

202, Nagdevi Street,
BOMBAY-400 003.

Telegram : LOMA

Phone : 27492

M/S

NATWARLAL CHAMPAKLAL
DHARIA

MFGRS :

ART SILK CLOTH & SPECIALIST FOR LAMA

MANCHHARPURA, KHARADI STREET
SURAT-3S
P
E
C
I
A
L
Q
U
A
L
I
T
YF
A
S
T
C
O
L
O
U
R

REGD. NO. 267227

Telegram : "NIPUN"

Tele : 315309

312057

Resi : 359066

382620

KANTLAL MAGANLAL JAVERI

BANKERS & COMMISSION AGENTS

192, ZAVERI BAZAR,
BOMBAY-400 002.

વિશ્વનાં વિવિધ ચલણોની નામાવલિ

સંકલન : બિપિનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી

અહીં વિવિધ દેશોનાં લગભગ પોણાબસો જેટલાં ચલણોની નામવલિ આપી છે, જેથી વિશ્વમાં ચલણ-ક્ષેત્રે પ્રવર્તતું વૈવિધ્ય જોઈ શકાશે, ક્રમ અને ઉચ્ચાર સરળતા ખાતર અંગ્રેજી મળાક્ષરો પ્રમાણે રાખ્યા છે.

— સંકલનકર્તા

(અ)

અફઘાનિસ્તાન - અફઘાની
આલ્બેનિયા - લેક
અલ્જિરિયા - દીનાર
એન્ડોરા - { ફ્રેંચ ફ્રાંક
સ્પેનિશ પિએટા
એંગોલા - કવાન્ઝા
આર્જેન્ટિના - પેસો
ઑસ્ટ્રેલિયા - ઑસ્ટ્રેલિયન ડોલર
ઑસ્ટ્રિયા - શિલિંગ
બહામસ - બહામિયન ડોલર
બેહરિન - બેહરિન દીનાર
બાંગ્લાદેશ - ટકા
બાર્મેડોઝ - બાર્મેડોઝ ડોલર
બેલ્જિયમ - બેલ્જિયમ ફ્રાંક
બેનિન - ફ્રાંક
બ્રૂતાન - નિલગુમ;
ભારતીય રૂપિયો
બોલિવિયા - પેસો બોલિવિઆનો
બોત્સ્વાના - પુલા
બ્રાઝિલ - ક્રૂઝિરો
બલ્ગેરિયા - લેવ
બર્મા (મ્યાંમર) - કયાત
બુરુન્ડી - ફ્રાંક
કમ્બોડિયા - રિલ
કેમેરૂન - ફ્રાંક
કેનેડા - કેનેડિયન ડોલર
કેપ વર્ડ - કેપ વર્ડ એસ્ક્યુડો
સેન્ટ્રલ આફ્રિકન એમ્પાયર - ફ્રાંક

ચાડ - ફ્રાંક

ચિલી - પેસો

ચાઈના (ચીન) - યુઆન

ચાઈના (તાઈવાન) - ન્યુ તાઈવાન ડોલર

(બ)

કોલંબિયા - પેસો

કોમોરો આઈલેન્ડ - ફ્રાંક

કેંગો - ફ્રાંક

કોસ્ટારિકા - કોલોન

ક્યુબા - પેસો

સાયપ્રસ - સાયપ્રસ પાઉન્ડ

ચેકોસ્લોવાકિયા - કોરુના

ડેન્માર્ક - ક્રોન

ફ્રેન્ચ આઈલેન્ડ - ફ્રેન્ચ આઈલેન્ડ

ગિનેટી - ગિનેટી ફ્રાંક

ગ્રામિનિકન રિપબ્લિક - પેસો

ઈકવેટોર - સુકે

ઈન્ડિયા - ઇન્ડિયન પાઉન્ડ

અલ સાલ્વાડોર - કોલોન

ઈકવેટોરિયલ ગિયાના - Ekpwele

ઇથિયોપિયા - બીર

ફિલિપ્પાઈન્સ - ફિલિપ્પાઈન ડોલર

ફિનલેન્ડ - માર્ક

ફ્રાંસ - ફ્રાંક

ગેબન - ફ્રાંક

ગ્રામિનિયા - હલાસી

જર્મની, ઇસ્ટ - ડોઈશ માર્ક

જર્મની, વેસ્ટ - ડોઈશ માર્ક

બાના - ન્યુ સેદી
 થીસ - ડ્રાકમા
 ઝાન્ડા - ઇસ્ટ કેરેબિયન ડોલર
 ગ્વાટેમાલા - કવેટલ
 ગિની - સીલી
 ગુયાના - બિસાઉ પેસો
 ગુયાના - ગુયાનન ડોલર
 હાઈટી - ગૂદે
 હોન્ડુરાસ - લેંપિરા
 હંગેરી-ફોરિન્ટ
 આઇસલેંડ - કોના

(ક)

ઇન્ડિયા (ભારત) - રૂપી (રૂપિયો)
 ઇન્ડોનેશિયા - રૂપિયાહ
 ઇરાન - રિયાલ
 ઇરાક - ઇરાકી દીનાર
 આયરલેન્ડ - પાઉન્ડ
 ઇઝરાયેલ - ઇઝરાયેલી પાઉન્ડ
 ઇટાલી - લીરા
 આઈવરી કોસ્ટ - ફ્રાંક
 જમૈકા - જમૈકન ડોલર
 જાપાન - યેન
 જોર્ડન - જોર્ડાનિયન દીનાર
 કાંપુચિયા - ભુઓ કંઓડિયા
 કેન્યા - કેનિયન શિલિંગ
 નોર્થ કોરિયા (ઉત્તર) - વોન
 સાઉથ કોરિયા (દક્ષિણ) - વોન
 કુવૈત - કુવૈતી દીનાર
 લાઓસ - ન્યુ કિપ
 લેબેનોન - લેબેનિસી પાઉન્ડ
 લિસોથો - સાઉથ આફ્રિકન રેન્ડ
 લાઈબીરિયા - લાઈબીરિયન ડોલર
 લિબિયા - લિબિયન દીનાર
 લાઈસ્ટેન્ટન - સ્વિસ ફ્રાંક
 લક્સેમ્બર્ગ - લક્સેમ્બર્ગ ફ્રાંક
 માડાગાસ્કર - માલાગાશી ફ્રાંક
 માલાવી - કવાચા
 મલયેશિયા - રિંગીટ
 માલદિવ - માલદિવિયન

માલી - માલી ફ્રાંક
 માલ્ટા - માલ્ટેસ પાઉન્ડ
 મુરિટાનિયા - ઓકિયા
 મોરેશિયસ - મોરેશિયસ રૂપી
 મેક્સિકો - પેસો
 મોનાકો - ફ્રેંચ ફ્રાંક
 મોંગોલિયા - તુગરિક

(ઢ)

મોઝામ્બિક - મોઝામ્બિક એસ્ક્યુડો
 નામિબિયા - બુઓ દક્ષિણ-પૂર્વ આફ્રિકા
 નાઈ - ઓસ્ટ્રેલિયન ડોલર
 નેપાલ - નેપાલી રૂપી
 નેધરલેન્ડઝ (હોલેન્ડ) - ગિલ્ડર
 ન્યુઝિલેન્ડ - ન્યુઝિલેન્ડ ડોલર
 નિકારાગુઆ - કોર્ડોબા
 નાઈજર - ફ્રાંક
 નાઈજીરિયા - નાઈરા
 નોર્વે - ક્રોન
 ઓમાન - ઓમાની રિયાલ
 પાકિસ્તાન - પાકિસ્તાની રૂપી
 પનામા - બલ્બોઆ
 પાપુઆ ન્યુ ગિયાના - કીના
 પેરાગ્વે - ગ્વારાની
 પેરુ - સોલ
 ફિલિપાઈન્સ - પેસો
 પોલેંડ - ઝિલોટી
 પોર્ટુગલ - એસ્ક્યુડો
 કતાર - કતારી રિયાલ
 રોડેશિયા - રોડેશિયન ડોલર
 રોમાનિયા - લેઈ
 રૂઆન્ડા - ફ્રાંક
 સાન મેરિનો - ઇટાલિયન લીરા
 સાઓ ટોમ એન્ડ પ્રિન્સીપ - સાઓ ટોમ એન્ડ
 પ્રિન્સીપ એસ્ક્યુડો
 સાઉદી અરેબિયા - રિયાલ
 સેનેગલ - ફ્રાંક
 સિસિલી - સિસિલી રૂપી
 સિયેરા લિઓન - લિઓન
 સિંગાપોર - સિંગાપોરી ડોલર

સોમાલીઆ - સોમાલી શિલિંગ
સાઉથ (દ.) આફ્રિકા - રેન્ડ

(દ)

ડ્રાન્સ્કેલ - સાઉથ આફ્રિકન રેન્ડ
સોવિયેટ યુનિયન (રશિયા) - રૂબલ
સ્વેન - પેસેટા

શ્રીલંકા - શ્રીલંકા રૂપી
સુદાન - સુદાનિઝ પાઉન્ડ
સુરિનામ - સુરિનામ ગિલ્ડર
સ્વાઝિલેન્ડ - લિલાન્ગેની
સ્વિડન - ક્રોના

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ - સ્વિસ ફ્રેન્ક
સિરિયા - સિરિયન પાઉન્ડ
ટાન્ઝાનિયા - ટાન્ઝાનિયન શિલિંગ
થાઈલેન્ડ (સિયામ) - બેટ
ટોગો - ફ્રેન્ક

ટોન્ગા - પનાન્ગા

ટ્રાન્સ્કેલ - જુઓ, સાઉથ આફ્રિકા
ટ્રિનિદાદ એન્ડ ટોબેગો - ટ્રિનિદાદ

એન્ડ ટોબેગો ડોલર

ટયુનિસિયા - ટયુનિસિયન દીનાર

તુર્કી - તુર્કિશ લીરા

યુગાન્ડા - યુગાન્ડન શિલિંગ

યુનાઈટેડ આરબ એમીરેટ્સ - દિરામ

યુનાઈટેડ કિંગડમ (બ્રિટન) - પાઉન્ડ સ્ટર્લિંગ

નોર્થર્ન આયર્લેન્ડ - બ્રિટિશ પાઉન્ડ સ્ટર્લિંગ

યુ. એસ. એ. (અમેરિકા) - ડોલર

બર્મુડા - બર્મુડા ડોલર

બ્રિટિશ વર્જિન આઇલેન્ડ - યુ. એસ. ડોલર

બ્રુની - બ્રુની ડોલર

કાયમન આયલેન્ડ - કાયમન આયલેન્ડ ડોલર

ચેનલ આયલેન્ડ - જર્સી પાઉન્ડ

ડોમિનિકા - જુઓ, વેસ્ટ ઇન્ડિઝ

એસોસિયેટેડ સ્ટેટ્સ

(દ)

ફ્રાન્કોન્ડ આયલેન્ડ - ફ્રાન્કોન્ડ આયલેન્ડ પાઉન્ડ

ગિબ્રાલ્ટર - ગિબ્રાલ્ટર પાઉન્ડ

ગિલબર્ટ આઇલેન્ડ - ઓસ્ટ્રેલિયન ડોલર

હોંગકોંગ - હોંગકોંગ ડોલર

માન્ટસેરટ - ઇસ્ટ કેરિબિયન ડોલર

સેન્ટ હેલેના - પાઉન્ડ સ્ટર્લિંગ

તુરકસ એન્ડ કેઇકસ આઇલેન્ડ - યુ. એસ. ડોલર

ટુબલુ - ઓસ્ટ્રેલિયન ડોલર

વેસ્ટ ઇન્ડિઝ એસોસિયેટેડ સ્ટેટ્સ - ઇસ્ટ કેરિબિયન
ડોલર

અપર વોલ્ટા - ફ્રાંક

ઉરુગ્વે - પેસો

વેટિકન સિટી સ્ટેટ - લીરા

વિનેઝુએલા - બોલિવર

વિયેટનામ - ડોંગ

વેસ્ટર્ન સામોઆ - ટાલા

યમેન - યમેન દીનાર

યમેન આરબ રિપબ્લિક - રીઆલ

યુગોસ્લાવિયા - દીનાર

ઝેર - ઝાઈર

ઝામ્બિયા - કવાચા

Gram "NECTILES" Phone : 272031, 271981

**NATIONAL TILES & INDUSTRIES
(PVT.) LTD**

MFGRS. OF MARBLE MOSAIC, TERRAZZO, PLAIN

HEAVY DUTY CEMENT TILES.

31, HAMAM STREET, DENA BANK HOUSE

BOMBAY 400 023.

Grame : UNCHANGING

Tele. : 271810

Shanghvi Mody & Co.

Importers & Exporters,
Sugar Merchants.

Lentin Chambers,
Dalal Street,
Bombay 1.

વિશ્વના દેશોમાં પ્રવર્તતી અંતિમ ક્રિયાઓનું વૈવિધ્ય

— શ્રી બિપિનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી

“ મૃત્યુ એ એવો ગંભીર અને શોકનો પ્રસંગ છે કે તેનાં સગાવહાલાંઓના બધા વિચાર મરનારના આત્માને સહગતિ કેમ થાય એમાં જ પરોવાયેલા હોય છે. આથી તેઓ પોતાની કલ્પના પ્રમાણે પ્રેતાત્માની ગતિ કલ્પીને તેની શાંતિ માટે ઉપાયો યોજતા આવ્યા છે અને તે રિવાજરૂપે રૂઢ થઈ ગયા છે. પ્રાચીનકાળથી બધી પ્રજાઓમાં આ પ્રસંગ માટે કંઈ ને કંઈ રિવાજો છે. આપણી નજરે તે અર્થહીન લાગે તેમ તેમની નજરે આપણાં રિવાજો અર્થહીન લાગે....”

‘અખંડ આનંદ’ (ફેબ્રુ ’૭૩) માં એક વાચકે અંતિમક્રિયાની જરૂરિયાત અંગે પૂછેલા પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્યે આપેલું આ કથન ધ્યાનપાત્ર બને છે, કારણ કે મૃત્યુની બાબતમાં એકરૂપતા છે - વહેલાં કે મોડાં વ્યક્તિ મરણને શરણ થવાની છે પરંતુ મૃત્યુ ક્રિયા અંગે એકરૂપતા નથી, મતલબ કે અંત્યેષ્ટિ ક્રિયામાં, તે અંગેની વિધિના તફાવતને કારણે વિવિધતા પ્રવર્તે છે. વિશ્વના પ્રત્યેક દેશમાં અને જાતિઓમાં અંતિમ સંસ્કાર કરવાનો રિવાજ છે તેમાંની કેટલીક પ્રથાઓ આજે પણ નવાઈ પમાડે તેવી છે. આસ કરીને આદિવાસીઓ અને જંગલી લોકોની અંતિમક્રિયા ધ્યાનપાત્ર છે. આદિવાસીઓ મૃત્યુના ઘાને હસતાં હસતાં ઝીલી શકે છે તે તો તેમના મૃત્યુપ્રસંગે થતી અંતિમક્રિયા વખતે જો આંસુ, રુદન અને ગમગીનીને બદલે હાલ-નગારાં વગાડીને નાચગાન આરંભે છે તે પરથી અભણાને તો એમ જ લાગે કે અહીં કોઈનું લગ્ન જ થતું હશે. બીજી દૃષ્ટિએ અંતિમક્રિયાઓ ઉપરથી મૃતક બ્યારે બીજી ‘દુનિયા’માં સફર આદરશે ત્યારે તે અંગે કેવી તૈયારીની જરૂર પડશે તે માટેના ખ્યાલો—કલ્પનાની વિવિધતા મળી આવે છે. મરણ પછીના ખ્યાલો જ રાજા તુતનખાનની કબરમાં મૂકેલા ને મળી આવેલા આરસપહાણને મળતા પથ્થરના ફૂલના ફૂંડામાંથી હજી ૩૩૦૦ વર્ષેય સુવાસ પ્રસરે છે ને?

વિદ્યુતપેટીમાં શબ ગોઠવીને જોતજોતામાં જ વિદ્યુતની મદદથી મૃતદેહ બળીને ખાખ થઈ જાય છે એવી નૂતન

અંતિમક્રિયા વિધિના વર્તમાન સમય ગાળામાં પણ હજી અંત્યેષ્ટિવિધિ વિવિધતાભરી રહી છે, જેમકે :- વિશ્વના પ્રત્યેક દેશમાં મૃતદેહના અંતિમ સંસ્કાર-અંત્યેષ્ટિ વિધિ કરવાની વિભિન્ન પદ્ધતિઓ પ્રણાલિકાઓ અસ્તિત્વમાં છે તે પૈકી મૃતદેહને

- (અ) અગ્નિદાહ આપવો
- (બ) જમીનમાં દાટવો—દફનક્રિયા
- (ક) સમુદ્ર કે નદીના જળપ્રવાહમાં વહેવડાવવો
- (ઢ) મસાલો ભરીને બળવી રાખવો
- (ઈ) નાના નાના ટુકડા કરી ચોતરફ વેરી નાખવા વગેરે પદ્ધતિઓ મુખ્ય છે.

મૃતદેહને ધરતીમાં દાટી દેવાની—દફનાવવાની ક્રિયાનો આરંભ છેક ‘મેડિટેરેનિયન’ માનવીઓ દ્વારા પાષાણ-યુગમાં થયેલો અને આ પ્રથા મહાકવિ હોમરના સમય સુધી અસ્તિત્વમાં હતી. જૂના સમયમાં ગ્રીક લોકો શબને ગામની બહાર તેમ જ ક્યારેક પોતાના ઘરમાં જ દાટી દેતા. વર્તમાન સમયમાં પણ હજી કેટલીક અસભ્ય—જંગલી જાતિઓની અંદર જે પ્રથા છે—જેનો આરંભ સેંકડો વર્ષો પહેલાં થયેલો તે પ્રમાણે શબ અંગેની વ્યવસ્થા અગાઉથી જ કરી રાખવામાં આવે છે અને શબના રક્ષણ અંગેની સાધન-સામગ્રી રખાતી.

હવે આપણે વિશ્વના વિવિધ દેશોમાં પ્રવર્તતી માનવદેહની અંતિમ ક્રિયાઓની વિચિત્રતાથી થોડા પરિચિત થઈએ.

ઓસ્ટ્રેલિયા:—અહીંની કેટલીક જાતિઓમાં મૃતદેહની ચામડી એવી રીતે ઉતરડી લેવામાં આવે છે કે જેથી શરીરની નીચલી સફેદ ચામડી બહાર દેખાવા લાગે. ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડ “વિચિત્ર ખંડ” તરીકે ઓળખાય છે. અંતિમક્રિયાની બાબતમાં આ રીત પણ વિચિત્ર જ લાગે છે ને?

મૃતદેહ અને પ્રેતાત્માના સંબંધની કલ્પના પોતપોતાની રીતે અનેક દેશોમાં વિવિધ રીતે કલ્પવામાં આવી છે. દા.ત. વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે છે તે પછી તેનો પ્રેતાત્મા પાછો આવે છે એવી શંકાને લીધે ઓસ્ટ્રેલિયાની અમુક જાતિઓ મૃતદેહની દફનવિધિ પછી પ્રેતાત્મા ધરતીનું આવરણ ખોલીને, ચાલતો ચાલતો ઘેર ન આવે તે માટે એક ચુકિત (1) અજમાવે છે તે પ્રમાણે મરનાર માણસના હાથ-પગના નખ ઉતારી લીધા પછી હાથપગ બાંધી દે છે.

ઓસ્ટ્રેલિયાના અમુક આદિવાસીઓની એવી માન્યતા દંઢ રીતે હોય છે કે કોઈ વ્યક્તિનું મૃત્યુ કામણ-દૂમણ કે મેલો બાદુ કયાં સિવાય થઈ શકતું નથી, પરિણામે મૃતકના સ્વજનો મરનાર વ્યક્તિ ઉપર મેલો વિદ્યા અજમાવનાર વ્યક્તિ - બાદુગરની તપાસમાં નીકળી પડે છે. જો કોઈ એવો બાદુગર મળી જાય તો એની સાથે લયંકર લડાઈ ખેલાય છે. તે પછી મૃતકની લાશને ઉપાડીને જંગલમાં ફેંકી દેવાય છે.

આ સિવાય ઓસ્ટ્રેલિયાના અમુક જંગલી આદિવાસીઓમાં કોઈ પુરુષનું મૃત્યુ થાય તો તેની સ્ત્રીનું માથું મૂંડવામાં આવે છે અને આ વિધવાએ માટીમાંથી બનાવેલ એક ટોપી જેનું વજન ચારથી પાંચ કિલો જેટલું હોય છે તે ઝોઢવી પડે છે. આ વિધવા સ્ત્રી માટે તેના પતિના દફનસ્થાનની નજીક એક ખાસ ઝંપડી તૈયાર કરવામાં આવે છે, ત્યાં વિધવાએ બે વર્ષ સુધી મૌન સાથે એકાંતવાસ ગાળવો પડે છે. પરંતુ તેના સ્વજનો તેને બંને સમયનું લોજન વગેરે પહોંચાડી જાય છે. આ જ જંગલી જાતિમાં કોઈ સ્ત્રી મૃત્યુ પામે કે તરત જ તેની નજીકની સ્વજન સ્ત્રીઓ મરનાર સ્ત્રીના પતિ ફરતી ફરી વળે છે અને ઘૂંટણીએ પડી મોટેથી પોક પાડીને રુદન કરતાં કરતાં પોતાના અણીદાર નખો વડે મરનાર સ્ત્રીના પતિના મોં પર ઉઝરડા ભરે છે જ્યારે પતિના મોઢા પરથી લોહીની ધાર છૂટે છે ત્યારે જ આ ક્રિયા બંધ રાખવામાં આવે છે.

ઓસ્ટ્રેલિયાની અમુક જાતિઓમાં જો નાના બાળકનું મૃત્યુ થાય તો તેના મૃતદેહને ધુમાડાથી સૂકવવામાં આવે છે અને આ લાશને મરનાર બાળકની માતા ઘણા લાંબા સમય સુધી પોતાની છાતીએ વળગાડી રાખે છે.

આફ્રિકા-પૂર્વ આફ્રિકામાં:- માનવામાં આવે છે કે જો કોઈ સ્ત્રીનું મૃત્યુ સુવાવડમાં થયું હોય તો

એમ માનવામાં આવે છે કે તે સ્ત્રી ચૂંટેલનું રૂપ ધારણ કરશે! આવી બીકથી ત્યાં પ્રસૂતા મૃતસ્ત્રીને દાટી દેવામાં આવે છે.

પશ્ચિમ આફ્રિકા:- ત્યાં પણ ઉપરોક્ત પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તો પણ અહીંની કેટલીક જાતિઓ એવી છે કે જે શબને પાણીમાં ગમે ત્યાં દાટી દે છે ને આ પ્રધાને ગૌરવની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકા:- અહીંની અમુક જાતિઓ માનવ-ભક્ષી છે તેમાં મૃતકના સંબંધીઓ મૃતકના દેહનું વેચાણ કરી નાખે છે. આપણને મૃતદેહના વેચાણની વાત સાંભળી સૂગ થાય પણ તેમની દૃષ્ટિએ મૃતદેહને કોઈ શ્રેષ્ઠ અંતિમ સંસ્કાર હોય તો તેના આ વેચાણને ગણવામાં આવે છે.

ઉપરાંત, આફ્રિકાની “બન્તૂ” જાતિ શબને ગમે ત્યાં દફનાવી દે છે. અન્ય “ફેન્ટસ” નામના આદિવાસીઓમાં મૃત્યુ પામનારના ઘરની સામે જઈ નૃત્યગાન અને શરાબનો જલસો ગોઠવવામાં આવે છે અને તે પછી એકેક ફૂતરું ને ઘેટું વધેરીને તેમનું માંસ હાજર રહેલાઓને અપાય છે, વળી કેટલીક જાતિઓમાં જંગલમાં જઈને મૃતદેહને ફેંકી દેવાય છે જેથી જંગલી પ્રાણીઓ તેનું ભક્ષણ કરી શકે.

કોંગો નદીના કાંઠે એવી એક જાતિ છે જે મૃતદેહને અમુક ગાળા સુધી રંગબેરંગી કપડાંઓ પહેરાવીને સંઘરી રાખે છે. આ ઉપરાંત શુભ પ્રસંગે અને વારસેવારે મૃતદેહ પર વધારાનાં કપડાં ઝોઢાડાય તે તો અલગ! પણ આમ કરવાથી આ શબનું કદ એટલું વિશાળ બની જાય છે કે નાનકડા ઘર માટે તે અગવડરૂપ થાય ત્યારે આ શબને ભૂમિદાહ હઈ દેવાય છે. આમ કરવા જતાં ઘણીવખત મૃત્યુ પામ્યા પછી સાત-આઠ વર્ષનો સમયગાળો પણ પસાર થઈ જતો હોય છે.

ફ્રાન્સ:- ફ્રાન્સમાં અમુક ખેડૂત કુટુંબોમાં કોઈ વ્યક્તિ માંદગીને લીધે મૃત્યુની આખરની ઘડી ગણી રહી હોય ત્યારે તેના સંબંધીઓ એક કુંભારને ખોલાવી લાવે છે. આ કુંભાર મરણપથારીએ રહેલા દર્દીની પાસે જીભો રહીને પોતે માંદગીથી પીડાતો હોય એવો ઢાંગ રાડારાડી સાથે કરે છે, પછી તે મરી જવાનો ડોળ કરવા પડી જાય છે એટલે ખરેખર માંદી વ્યક્તિના સંબંધીઓ તેને ઉપાડીને સ્મશાને લઈ જાય છે. આમ કરવાનો હેતુ

એ હોય છે કે ચમરાજ આ કુંભારને મરેલો માની પોતાની ફરજ પૂરી થઈ ગઈ છે એમ સમજી પાછા ચાલ્યા જાય છે. માંદગી બાદ મૃત્યુનો ડાળ કરવાની આ કામગીરી બળવવા બદલ પેલો કુંભાર થોડું મહેનતાણું મેળવી લે છે.

હોલેન્ડ:—ઉત્તર હોલેન્ડનાં મકાનોને બે બારણાં હોય છે તે પૈકી પાછળના બારણેથી જ શબને બહાર કાઢવામાં આવે છે.

ગ્રીનલેન્ડ:—ગ્રીનલેન્ડના એસ્કિમોની માન્યતા ઉત્તર હોલેન્ડમાં પ્રવર્તતી માન્યતા સાથે તુલના કરવા લાયક છે. ગ્રીનલેન્ડનાં એસ્કિમો મૃત્યુ બાદ શબને બહાર લઈ જવાનું હોય ત્યારે ઘરની દીવાલ તોડીને તેમાંથી લઈ જાય છે, આમ કરવાથી જીવાત્મા આ ઘરમાં ફરી પ્રવેશ નથી કરી શકતો એમ એસ્કિમો માને છે !

જાપાન:—જાપાનમાં શબદહનની ક્રિયા આઠમી સદીથી ઉપયોગમાં લેવાય છે. બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા જાપાનીઓ શબને શણગારીને વરઘોડો કાઢે છે. ત્યાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની જાતિ—“શિંશુ” છે, તેઓ શબને એક પેટીમાં પૂરી દે છે અને પછી તેને આગ લગાવી દે છે. આ ઉપરાંત ત્યાં માટીમાંથી બરણી આકારનું એક પાત્ર જેનું મોઢું સાંકડું હોય છે તેમાં શબને મૂકીને બાળવા લઈ જવાની વિધિ થાય છે અને સ્મશાનભૂમિ તરફ ગમન કરતી વખતે તેને પાલખીમાં મૂકવામાં આવે છે. આમ આ બરણી સ્મશાન ભૂમિએ પહોંચી જાય છે અને ત્યાં એક ચોરડી એવી હોય છે જેમાં શબદહન માટે લાકડાંઓનો જથ્થો હોય છે, આ લાકડાંઓ પર બરણી મૂકી તેને ચટાઈથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે, ત્રીજા દિવસે મૃતકનાં સ્વજનો આ ચોરડીની મુલાકાત લઈ શબની રાખમાંથી મરનાર વ્યક્તિની પીઠકું હાડકું અને હાંત વીણી લે છે, જેને એક પેટીમાં પેક કરી મૃતકના જન્મઘેર જતન પૂર્વક રાખવામાં આવે છે. જાપાનમાં આ દિવસોમાં શોક પાળવા સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કરી નિરામિષ ખોરાક લેવામાં આવે છે. દાદાનું મૃત્યુ થયેલું હોય તો પાંચ માસ સુધી શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરવાં પડે છે. પુત્ર, પુત્રવધૂ, ભાઈબહેન પત્ની વગેરે પાછળ પશુ શોક પાળવાના અમુક ચોક્કસ નિયમો હોય છે. હા.ત. દાદાનું મૃત્યુ થાય તો એક

માસ અને પિતાનું મૃત્યુ થાય તો ૫૦ દિવસ સુધી માંસાહાર વર્જ્ય ગણવામાં આવે છે.

બેબિલોન : પ્રાચીન સમયમાં એક ખાસ પ્રકારની શબપેટી જે ‘કાફેન’ તરીકે પણ ઓળખાય છે તે વિશિષ્ટ જાતની સખત માટીમાંથી બનાવવામાં આવતી. વર્તમાન સમયમાં પણ ત્યાં શબ રાખવા માટે શબપેટીને ગુંબજમાં દફનાવવાની પ્રથા છે.

આ ઉપરાંત અહીં શબને એક પેટીમાં મૂકી તેનો અગ્નિસંસ્કાર જલદી થઈ શકે તે માટે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેવા મસાલા ભરવામાં આવતા જેથી શબને સળગતાં વાર ન લાગે.

બ્રહ્મદેશ : સામાન્યરીતે બ્રહ્મદેશમાં ખરાબ રોગથી વ્યક્તિ મૃત્યુ પામી હોય તો તેના શબને દાટવામાં આવે છે, અલબત્ત—સદ્ગૃહસ્થોને અગ્નિસંસ્કાર આપવાનો રિવાજ છે. બ્રહ્મદેશના લોકોને પ્રેતાત્માની એટલી બધી બીકલાગતી હોય છે કે તે ફરી પાછા આવે નહીં એટલા માટે આખા કૂબાને ઘણીવખત આગ ચાંપી દે છે. પરંતુ તે અતિમક્રિયા અગાઉ, મૃતાત્માને જે સંબોધન કરવામાં આવે છે તેનો સાર એ હોય છે કે—“હે મૃતાત્મા ! તમે અમારું અમંગળ કરતા નહીં...” આ વખતે દીવાઓ પેટાવી મૃતદેહની ફરતાં અવળી પ્રદક્ષિણા ફરવામાં આવે છે. વળી ત્યાંની બીજી એક જાતિમાં મૃતદેહને, ઊકળતું તેલ ભરેલી કડાઈમાં મડદાની ચરબી ઓગાળવા નાખવામાં આવે છે અને તે હાજર રહેલા સ્નેહીઓને ચાના પ્યાલામાં ભેળવીને વહેંચવામાં આવે છે. ત્યાંની અમુક જાતિમાં એવો પણ રિવાજ છે કે અંતિમ સંસ્કાર વખતે હાજર રહેનારને મૃતકના કુટુંબ તરફથી સાબુને વાસણની બક્ષિસ આપવામાં આવે છે. ત્યાં મરણને શોકજનક પ્રસંગ ગણવામાં આવતો નથી.

બ્રહ્મદેશના બૌદ્ધ સાધુઓ:—“કૂંગીઓ”નાં મૃતદેહને એક વર્ષ સુધી મધમાં રાખી મૂકી વર્ષ વીત્યા બાદ ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા કાઢવામાં આવે છે અને અગ્નિસંસ્કાર વખતે દાડખાનું ફેંકાય છે.

અમેરિકા:—દક્ષિણ અમેરિકા:—ત્યાંની એક આદિવાસી પ્રજા ચોરેન્ડો નદીને કાંઠે વસે છે, જેઓ મૃતદેહને એક દોરડાને છેડે બાંધી, મડદાને પાણીમાં નાખી દે છે અને બીજે છેડે કાંઠાના ઝાડ સાથે બાંધી રાખે છે.

કાચબા, માછલાં, મગર વગેરે જળચરો મૃતદેહનું ભક્ષણ કરી જાય તે પછી તેનાં અસ્થિ આ લોકો ઘરમાં ચાદળીરી તરીકે મૂકી રાખે છે.

મેકો જાતિમાં વળી બીજા વિચિત્ર રિવાજ જોવા મળે છે. તેઓ મૃતદેહનાં હાડકાંને લોટ બનાવી તેમાંથી ખાસ અંગત સગાંસંબંધીઓ માટે વાનગીઓ બનાવીને જમાડે છે.

ઉત્તર અમેરિકા:- અહીંનાં રેડ ઇન્ડિયન લોકો મહાંની સાથે લોજન બનાવવાનાં સાધનો, કપડાં અને તીરકામઠાં મૂકે છે. જીવને પ્રેતલોકમાં અમુક સમય વસવાટ કરવો પડે છે એમ વિચારી મૃતદેહનું મૃગચર્મ, તૂટી જાય તો તેને થીંગડું દેવા નાનકડો ચામડાનો કકડો પણ સાથે મૂકે છે. અમેરિકાના અમુક આદિવાસીઓ પોતાના મરણ પામેલા મિત્રની સાથે બંદૂક-હથિયારો દાટે છે જેથી તે પ્રેતલોકમાં શિકાર કરી શકે.

ચીન:- અહીં શબની સાથે દારૂ, મીણબત્તી અને લોજન ધરવામાં આવે છે અને મૃતદેહની સવારી કાઢીને ઘર સામે લાવીને ઘરનાં બારણે રાખવામાં આવે છે. તે પછી શબને પથારી પર સુવરાવી શબના મોઢા પર સફેદ કાગળનો કકડો ઢાંકી દેવાય છે. મૃતદેહના બંને પગ એકબીજા સાથે બાંધવામાં આવે છે. પથારીની ધાર પર કમળનું ફૂલ આલેખવામાં આવે છે જેનો ગૂઢાર્થ એવો થાય છે કે મૃતાત્મા ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ રૂપે કમળ પર પોતાની બેઠક લે....

ભારતની જેમ ચીનમાં પણ મૃત્યુ પામનારનાં પુત્રપુત્રી શોક દર્શાવવા સ્વેત વસ્ત્ર પહેરે છે અને વિયોગના પ્રતીક સમી ટોપીઓ પહેરી લઈ શબની પાસે મસ્તક નમાવી બેસી જાય છે અને નજીકનું સંબંધી મૃતદેહને સ્નાન કરાવે છે અને તેને વિશિષ્ટ પ્રકારનાં કપડાં ધારણ કરાવે છે. પછી આ શબને પેટીમાં મૂકી તેને ઝૂલતી રાખવામાં આવે છે. આ શબપેટી ત્રણેક દિવસ સુધી આવી રીતે હીંચકા ખાય છે એ દરમિયાન સ્નેહીજનો એ શબપેટી પર પુષ્પો ચડાવે છે અને એ રીતે પોતાની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે. તે પછી મૃતકનાં જન્મ અને મરણની તિથિ-તારીખથી અંકિત એક તખ્તી તૈયાર કરવામાં આવે છે જેને આ શબપેટીમાં મૂકી દેવાય છે. ત્યારબાદ શબની

પૂજા કરીને શબપેટીને બંધ કરીને ઉપર 'સીલ' લગાવી દેવાય છે.

૪૯ દિવસ વીત્યા પછી શબને દાટવા લઈ જવા માટે સારું મુહૂર્ત જોવામાં આવે છે અને સુંદર સ્થળ પસંદ કરવામાં આવે છે. આ મૃતદેહને ગાડીમાં મૂકીને લઈ જવાય છે ત્યારે મૃતકનાં પુત્રપૌત્ર લાકડીના ટેકા લઈને ગાડીની આગળ ચાલે છે ત્યારે સ્ત્રીઓએ ગાડીની પાછળ પાછળ ચાલવાનું હોય છે. મૃતકની સ્મશાનયાત્રા ભવ્ય રીતે કાઢવામાં આવે છે. ગાડીની સાથે સાથે મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરતા લિખ્ખુઓ પણ રાખવામાં આવે છે. ચીનમાં મૃતવ્યક્તિને કબ્રસ્તાનમાં લઈ જતી વખતે ઢાલ-ત્રાંસા અને વાજિંત્રોનાં સંગીતની સુરાવલિઓ સાથે લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાંના પેરુ વિભાગના લોકો મરનાર વ્યક્તિનાં દેહને નગ્ન કરી જીંઘા કિલ્લા ઉપર ગોઠવે છે.

તિબેટ : અહીં શબસંસ્કારની પ્રથા મુખ્યત્વે બૌદ્ધ ધર્મ જેવી છે તો પણ પાંચેક જેટલી જુદી જુદી અત્યેષ્ટ-વિધીઓ અસ્તિત્વમાં છે. દા.ત. અહીં શબને ચિતા પર ભગવાન બુદ્ધની જેમ ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં બેસાડી પલાંઠી વળાવી અગ્નિદાહ આપવામાં આવે છે. જો કે આ પ્રથા ફક્ત શ્રેષ્ઠ કક્ષાના લામા બૌદ્ધ ધર્મશુરુઓ માટે જ હોય છે. આ સિવાયની બીજી એક પદ્ધતિ તો તે અરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે, જેમાં મૃતદેહની અવદશા — “દુર્ગતિ” સ્વપ્નામાં આવે છે તે પ્રમાણે- મરેલા માણસનાં કપડાં અવળાં કરી નાખવામાં આવે છે. કપડાંનો જે છાતી તરફનો ભાગ હોય તે પીઠપાછળ આવે તેમ અને પીઠપાછળનાં કપડાંનો ભાગ છાતી તરફ આવે તેમ કપડાં ફેરવીને પહેરાવી દેવાય છે, પછી તેના પગ છાતી પર વાળી દેવામાં આવે છે અને તે બાદ મૃતદેહની ગાંસડી વાળી એક ખાલી કડાઈમાં અડવાડિયા સુધી રખાય છે જે ગાળા દરમિયાન શ્રાદ્ધવિધિ ચાલતી હોય છે. તે પછી કડાઈ ખાલી કરી તેને સાધારણ રીતે સ્વચ્છ કરીને તેમાં આ બનાવવામાં આવે છે અને તે શ્રાદ્ધમાં આવેલા સૌ લોકોને પાવામાં આવે છે. આ પ્રણાલિકા બ્રહ્મદેશને મળતી છે, નહીં?

આ ઉપરાંત તિબેટી ભાષામાં “મરદોજ” નામની પ્રથાનુસાર મોટી મોટી ધાર્મિક વ્યક્તિઓનાં શબ સુરક્ષિત રાખવામાં આવે છે. જો કે ત્યાંના બૌદ્ધોનાં

શબને દોરડાથી બાંધીને લઈ જવાય છે અને દૂર જંગલમાં જ મૃતદેહને છોડી દેવામાં આવે છે અથવા શબ અનેક ઠંકડાઓમાં વિભાજિત કરી નાખવામાં આવે છે.

તિબેટમાં એક જંગલી જાતિ વસે છે-જેનું નામ છે “હુબ.” આ હુબ લોકોમાં એવો રિવાજ હોય છે કે ઘરનો વડીલ આખરની ઘડીઓ ગણતો હોય ત્યારે તેનું માથું કાપી લેવામાં આવે છે અને તેને એક સ્તૂપમાં રાખવામાં આવે છે. મસ્તક વિનાના દેહને સગાસંબંધીઓ એકત્ર થઈને ખાઈ જાય છે. આ દેહલક્ષણ પાછળ તેમની માન્યતા એવી છે કે વડીલના દેહને આરોગી જવાથી વડીલનો આત્મા સૌના આત્મા સાથે જળી જાય છે.

તુર્કસ્તાન : અહીં મૃતકની પાછળ રડારોળ થતી નથી, કારણ કે તુર્કસ્તાનીઓ એવું માને છે કે રડવાથી મરનારના આત્માને દુઃખ થાય છે. કબ્રસ્તાનમાં ગરીબોને એક વાનગી—“પુલાવ” ખવડાવવામાં આવે છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિની કબર ઉપર જળથી ભરેલો ઘડો મૂકવામાં આવે છે. અહીંનાં લોકો એવું માને છે કે મૃતાત્માને પ્રશ્ન પૂછવા બે ફિરસ્તાઓ આવે છે જેઓ પાપ-પુણ્યનો હિસાબ રાખે છે. અહીં દફનવિધિ કરતાં પહેલાં મૃતદેહને ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવાય છે અને તેને કબરમાં રાખ્યા બાદ, તખ્તાથી જડી લેવાય છે અને પછી ઉપર માટી નાખવામાં આવે છે.

કાફિરીસ્તાન:- આ નામ અબજયુ છે. પરંતુ તે અફઘાનિસ્તાનની ઉત્તર સીમાએ આવેલો નાનકડો પ્રદેશ છે. મૃતક કોઈ વીર પુરુષ હોય તો એની શબયાત્રા કાઢતાં પહેલાં તોપો ફેંડીને અવાજ કરવામાં આવે છે. શબનાં અંતિમ સંસ્કાર થઈ ગયા પછી ઘાસનું એક પૂતળું બનાવવામાં આવે છે અને તેને પલંગ પર પોઢાડવામાં આવે છે, શોક વ્યક્ત કરવા એ પલંગની ચોતરફ નાચગાન થાય છે.

ન્યુગિની:- ન્યુગિનીના આદિવાસી - જંગલી લોકોની પ્રત્યેક વિધિમાં વિચિત્રતા તો હોય જ છે એ ન્યાયે તેમની અંતિમક્રિયા વિસ્મયકારક ન હોય એવું કેમ બને ? પરંતુ અહીંની જંગલી જાતિમાં અંતિમ ક્રિયા વખતે માત્ર વિચિત્રતા જ અહીં, કૂરતા પણ જેવા મળે છે. પુરુષનું મરણ થતાં જ જાણે કે સ્ત્રીની ખરી ફરજ શરૂ થઈ હોય તેમ શબને સાચવવા લાગી જાય છે એટલું જ

નહીં મરનારની સ્ત્રી પતિના શબ સાથે સહશયન કરે છે. આ સડતા અને ગંધાતા મૃતદેહની પાસે રાત્રે જીવજંતુઓ આવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ આ વિધવાની જાગૃતિ અને સાવચેતીથી તેઓ મડદાંની આજુબાજુ ફરકી શકતાં નથી. એકાદ માસ આ પ્રમાણે પસાર થયા પછી આ ‘મૃતદેહ’ને દાટી દેવામાં આવે છે તે તો ઠીક; પણ તેની સાથે આ જીવંત સ્ત્રીનેય મૃત પતિની સાથે જ ભંડારી દેવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત ત્યાં ‘વાલોલા’ અને ‘વટાઈ’ નામની બે આદિવાસી કોમો છે અને તે બંને વચ્ચે હંમેશા ખૂનખાર જંગ ખેલાતો જ હોય છે. આ પરસ્પરની લડાઈમાં એક કોમના લોકો બે બીજી કોમના માણસોમાંથી કોઈનું ખૂન કરી નાખે તો મારનાર કોમના આબાલ-વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ માટે આ પ્રસંગ આનંદપર્વ જેવો બની જાય છે અને દિવસે ગાનતાન, ઉજાણી ને નૃત્યની ધમાચકડી મચી જાય છે. પરંતુ જે કોમનો આદમી માર્યો ગયો હોય તેની અંતિમક્રિયા પણ જાણવા જેવી છે. મરનાર વ્યક્તિની અંતિમક્રિયા વખતે હાજરી આપવા આવનારાં સંગાંવહાલાંઓ મરનારને ત્યાં જે ભેટસોગાદો લઈને આવે છે તેમને ઠાઠડી સાથે બાંધી દેવાય છે, ડાઘૂઓ મૃતદેહને ચિતા પાસે લઈ જાય તે પહેલાં હાજર રહેલાઓને શક્કરિયાંની લહાણી થાય છે. મૃતદેહને ચિતા પાસે લઈ ગયા પછી તેની આસપાસ તીર અને ઘાસપાંદડાં ઉડાડવામાં આવે છે જે મૃતકનો આત્મા દેહબંધનમાંથી છૂટીને મુક્ત થયો છે એ જ્વાલનું પ્રતીક છે. મૃતકને અગ્નિદાહ આપ્યા પછી બીજી કૂર વિધિ મૃત્યુ પાછળ બલિદાન આપવાની છે. મૃતકનો શોક પાળવા અને દર્શાવવા કેટલાક કુટુંબો પોતાની પુત્રીઓની માંગણીઓ કાપી નાખે છે. આ ‘અંગુલિબલિદાન’ને પરિણામે કેટલાંયે કુટુંબોની કમનસીબ પુત્રીઓ તેમની બાલ્યવયમાં જ એક કરતાં વધુ વાર આવાં બલિદાન માટે પલંગ થાય છે.

ઇજિપ્ત-મિસ્ર:- ઇજિપ્તમાં મૃતદેહ માટે મકબરા અને પિરામિડ બનાવવામાં આવતા અને આ પિરામિડોને વિશ્વની સાત અજાયબીઓ પૈકીની એક ગણવામાં આવે છે. ઇજિપ્તના લોકો, આત્મા કબરમાં રહેતો હોય છે તેમ માને છે. ત્યાંનાં રાજવંશીઓનાં શબ પિરામિડોમાં રાખવામાં આવતાં. આમ પિરામિડો રાજ-રાણી, ઉમરાવો

અને ધર્મશુરુઓના મૃતદેહને સાચવવા શંકુ આકારની કબરો છે તેમાં રાજારાણીના મૃતદેહ ઉપરાંત તેની પાસે વસ્તુઓ, ઘરેણાં, સંગીતનાં સાધનો, જીવતાં દાસદાસીઓ, ધનુષ્યબાણ - રથ, લોજનની થાળીઓ અને શરાબની સુરાહીઓ મૂકતા. તે અંગે મિસરના લોકોની એવી માન્યતા હતી કે જે દેહને સુરક્ષિત રાખવામાં આવે અને તેને ગમતી પ્રિય વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવે તો મરનારનો આત્મા સદા જીવંત છે તેથી આવાં શબોને એવાં રાસાયણિક દ્રવ્યો લગાડવામાં આવતાં કે અમુક શબ તો હજારો વર્ષ પછી પણ સુરક્ષિત હાલમાં મળી આવ્યાં છે. વળી તેઓ પ્રેતાત્માના માર્ગદર્શન માટે ‘મરેલાઓ માટેનું પુસ્તક’ પણ મૂકતા. મૃત્યુ બાદ ઓસિરિસ પાસે મનુષ્યનાં કર્મોનો ન્યાય થશે એવી તેમને શ્રદ્ધા હતી.

નાઇલ નદીને કાંઠે ૯૬ કિલોમીટરના વિસ્તારમાં આવા પિરામિડો પથરાયેલા છે. એ બધામાં ગિઝેહમાં આવેલો એક પિરામિડ ૧૪૭.૬૦ મીટર ઊંચો અને ૫.૪ હેક્ટર વિસ્તારમાં ફેલાયેલો છે. ચિઓપ્સ ખૂંકુ નામના રાજાએ બંધાવેલા આ પિરામિડને બાંધતાં ૨૦ વર્ષ લાગ્યાં હતાં અને તે માટે ૧ લાખ માણસો રોકાયા હતા.

ઇજિપ્તમાં પતિ હયાત હોય અને પત્ની મૃત્યુપામે તો તેનું શબ અને પિતાની હયાતીમાં મૃત્યુ પામનાર પુત્રના શબને મસાલા ભરી ઘરમાં સાચવી રાખવામાં આવતું.

મેસોપોટેમિયા:- પશ્ચિમ એશિયામાં યુફ્રેટિસ અને ટાઇગ્રિસ નદીઓના ‘દોઆબ’ના પ્રદેશ હાલના ઈરાકના સુમેરિયન લોકો મૃત્યુ પછીના જીવનમાં શ્રદ્ધા રાખતા. તેઓ એમ માનતા કે મરણ બાદ દરેકને ધરતી નીચે આવેલા અંધકારભર્યા પરલોકમાં નીચે જવું પડે છે. તેઓ મૃતદેહોને કબરમાં દાટતા ત્યારે પુરુષોની સાથે હથિયારો અને મૃત સ્ત્રીઓની સાથે દેહશૃંગારની વસ્તુઓ તથા દર્પણ મૂકતા. રાજાના શબની સાથે તેમની રાણીઓ દાસદાસીઓ અને સૈનિકોને જ દાટવામાં આવતાં.

પારાગ્વે (લેટિન અમેરિકા):- અહીંના ‘ગોઈ-આકા’ નામના લડાઈખોર આદિવાસીઓ પૈકીના ‘આજ-કોયરા’ જૂથમાંનાં કુટુંબો પૈકી કોઈ મરી જાય તો મૃતકનાં સ્વજનોનાં મસ્તક પર માર મારવામાં આવે છે.

આ અંગે તેમની એવી માન્યતા છે કે મરનારનો પ્રેતાત્મા તેઓના મસ્તક પરથી હંમેશા માટે નાસી જાય છે જેથી લવિષ્યમાં સતાવતો નથી.

આ જ ‘ગોઈઆકી’ લોકોનું બીજું એક જૂથ ‘અન્હેગાવો’ છે અને તેઓ મનુષ્યલક્ષી છે તેથી સ્વજનના મૃતદેહને પણ છોડતાં નથી. મૃતદેહને ચીરીને માંસ કાઢીને હાડપિંજર-હાડકાં સાવચેતીપૂર્વક ભેગાં કરી રાખે છે તે અંગે તેઓની માન્યતા છે કે આમ કરવાથી મરનારનો આત્મા પાછો નહીં આવે એટલે લવિષ્યમાં તેની હેરાનગતિની પણ બીક ન રહે.

કોરિયા:-કોરિયાના અમુક વિભાગમાં એવી માન્યતા છે કે જેઓ અકસ્માતથી મૃત્યુ પામે છે તથા જે સ્ત્રીઓ કસુવાવડ દ્વારા મૃત્યુ પામે છે તે મૃત્યુ બાદ વૃક્ષોના પોલાણમાં વસે છે. તેમને વાસનામાંથી છોડાવવા જે આવાં સ્થળોએ દારૂ, સૂવરનું માંસ વગેરે મૂકવામાં આવે તો તેઓ મુક્તિને પામે છે.

સુમાત્રા :- કોઈ પુરુષનું મૃત્યુ થતાં તેની સ્ત્રી વૈધવ્યની નિશાની-પ્રતીક તરીકે પોતાના નિવાસસ્થાનની સામે લાંબા વાંસવાળો ઝંડો લગાવે છે અને તે ચિરાય નહીં ત્યાં સુધી વૈધવ્ય ધારણ કરવું પડે છે. ઝંડો ચિરાયા પછી પુનર્લગ્ન કરી શકે છે.

પોલિનેશિયા અને આફ્રિકામાં હબસીઓનો રાજા મૃત્યુ પામે ત્યારે તેની માનીતી સ્ત્રીઓમાંથી બે જણને તેના મરણને દિવસે મરવું પડતું, કારણ કે આ રાજાની હવે પછીની સ્થિતિમાં તેના સંસારી જીવની વ્યવસ્થા માટે આમ કરવું જરૂરી મનાતું. હબસી રાજાની સ્ત્રીઓ ખરી પતિવ્રતા છે એમ દર્શાવવા અને પતિની સાથે તે ‘અદૃશ્ય જગત’માં પ્રયાણ કરે છે એમ મનાવવા આ બંને રાણીઓને ગળે ફાંસો દઈને મારી નાખવામાં આવતી. જે આ સ્ત્રીઓ મરણ પામવા આનાકાની કરે તો લોકો તેમના પતિવ્રતાપણા વિશે શંકા કરતાં એટલું જ નહીં પણ આ રાણીના પુત્રો જે આવા સંજોગોમાં ગાદીનો દાવો કરે તો સૌ કહેતા “તમારી મા તમારા બાપની સાથે દટાવાને સામેલ થઈ નથી એ ઉપરથી રાજાના કરતાં તે કોઈ બીજા પુરુષને વધારે પ્રેમ કરતી હશે એની આ મોટામાં મોટી સાબિતી છે.”

તિબેટ - ભૂતાન અને સિક્કિમ:- આ ત્રણેય પ્રદેશોની સરહદની અંદર ‘શેરપા’ નામની પહાડી જાતિમાં

વ્યક્તિનું મૃત્યુ થતાં મૃત વ્યક્તિ પર પ્રવેત કાપડ ઢાંકી દેવામાં આવે છે, અંતિમક્રિયા માટે ‘લામા’ - જૌદ્ધ ધર્મગુરુને બોલાવવામાં આવે છે. લામા જ્યાં સુધી આવી ન પહોંચે ત્યાં સુધી મૃતદેહને સ્પર્શ થઈ શકતો નથી. લામા આવીને મંત્રો બોલતાં બોલતાં મૃતદેહના વાળ ખેંચવા લાગી જાય છે કેમ કે આમ કરવાથી મૃતાત્મા દેહમાંથી બહાર ચાલ્યો જાય છે, શેરપાઓમાં અંતિમક્રિયા સાથે સંકળાયેલી વિધિઓ ૪૬ દિવસમાં પૂરી કરી દેવાય છે કેમ કે આ મુદત દરમિયાન મૃતાત્મા ધૂમતો ફરતો હોય છે તેવી ત્યાં માન્યતા પ્રવર્તે છે.

લામા જ્યારે આજ્ઞા આપે ત્યારે સફેદ કપડામાં વીંટળાયેલ મૃતદેહને બીજો માણસ લાંબા દોરડાની મદદથી ખેસાડી રાખે છે. મૃતદેહના પાર્શ્વભાગમાં બે નિસરણીઓ મૂકવામાં આવે છે જેમાં એક નિસરણી ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકારનું ૩ (તોરમા) અને તેની પાસે એક પાત્ર મૂકેલું હોય છે અને તેમાં પવિત્ર પાણી રાખેલું હોય છે. બીજી નિસરણી ઉપર પિત્તળના અમુક પ્યાલાઓ રાખેલા હોય છે જેમાં પાણી, ખોરાક વગેરે પ્રેતાત્માને ધરવા માટે રખાય છે. મૃતદેહની સામે ટેબલ પર ખાવાપીવાની વસ્તુઓ રાખેલી હોય છે, માખણનો દીપક જલતો હોય છે. આ જ ટેબલ પર બે ટોપલીઓ હોય છે, તે પૈકી એકમાં તળેલી રોટલીઓ અને બીજીમાં ભૂંજેલી મકાઈ હોય છે, આ બંને પ્રસાદ તરીકે હાજર રહેલાઓને આપવામાં આવે છે.

મૃતદેહને વધુમાં વધુ ત્રણ દિવસ પછી અગ્નિ સંસ્કાર આપવામાં આવે છે. ૪૬ દિવસ મરણોત્તર ક્રિયા ચાલે છે તેમાં એક વિધિ “ગેવા” હોય છે અને તે વખતે ઘણો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. તે પ્રસંગે ગરીબ માણસ મીઠું અને ચોખા વહેંચે છે પરંતુ ધનિક માણસ ચોખા માખણ અને પૈસા વહેંચે છે.

ન્યુ મેક્સિકો : - અહીંના ‘પ્યોબ્લો’ આદિવાસીઓ મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિના દુઃખને જલદી વીસરી જવામાં માને છે. તેઓ મૃતકના વાળની એક લટ કાપી લે છે, આ લટને ઉપયોગ મૃતકનાં શોકમગ્ન સંબંધીઓ ઉપર ડાબા હાથની મદદથી ફેરવવામાં આવે છે કારણ કે જમણા હાથ મૃત્યુનો ગણાય છે. શોકમગ્ન વ્યક્તિઓનું દુઃખ અરસપરસ વહેંચાઈને હળવું બને તેના પ્રતીક તરીકે જમીન પર અનાજના દાણા વેરવામાં આવે છે.

બ્રાઝિલ : - મધ્ય બ્રાઝિલના રેડ ઇન્ડિયનોમાં “કરાહો” નામની જાતિમાં મૃતદેહને સ્નાન કરાવી મોં ઉપર જુદાં જુદાં નિશાન-ચિત્રામણ થઈ ગયા પછી નનામી તૈયાર કરવામાં આવે છે. મૃતકને એક સાદડીમાં સુવડાવી તેનું ગોળ કોંડલું તૈયાર થાય છે, સાદડીમાં એક વાંસ ભરાવેલો હોય છે જેની મદદથી બે માણસો નનામીને ઊંચકી શકે. એક ખાડામાં આ મૃતદેહને ઉતાર્યા પછી ઝાડનાં પાંદડા-ડાંખળીઓ વગેરેથી તેને ઢાંકી દઈને ઉપર માટી વાળી દેવામાં આવે છે. નનામી સાથે શબયાત્રામાં આવેલા માણસો આ જગ્યાએ જ સ્નાન કરી લે છે. ‘કરાહો’ જાતિમાં અંતિમયાત્રા વખતે અમુક જ માણસો ભાગ લે છે.

ઇરાન : - ઇરાનમાં મૃતાત્મા પ્રત્યે લોકોની છેલ્લી શ્રદ્ધાંજલિ વ્યક્ત થઈ શકે એ માટે શબનું મુખ ઉઘાડું રાખવામાં આવે છે. સમશાનમાં શબને નગ્ન કરી મૃતદેહ પરથી ઉતારી લીધેલાં કપડાંને ફૂવામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે અને નગ્ન શબને ખુલ્લી જગ્યામાં જાનવરો ખાઈ શકે એ માટે ફેંકી દેવામાં આવે છે.

પેલેસ્ટાઈન : - નઝારેથની નજીકના એક સ્થળેથી જમીનમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવેલા એક બાળકના મૃતદેહ અંગે ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓની એવી માન્યતા છે કે તે ૫૦,૦૦૦ વર્ષ અગાઉ વિધિસર રીતે દાટવામાં આવ્યો છે. ગાલીલોમાંના પ્રિસીપીટેશન પર્વત નજીકની કાસઝેહ ગુફામાંથી છએક વર્ષ પર આ મૃતદેહ શોધી કાઢનાર ફ્રેંચ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓની ટુકડીના જણાવ્યા પ્રમાણે— “કબરસ્તાનમાંથી આ પહેલી જ વાર ૫૦,૦૦૦ વર્ષ જૂનો માનવીનો મૃતદેહ મળી આવ્યો છે.” ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનો તો દાવો છે કે વિશ્વમાં મળી આવેલી આ માનવીની સોથી જૂનામાં જૂની કબર છે. દસથી તેર વર્ષની વયના આ બાળકના હાડપિંજરની નજીકથી શિંગડાવાળા એક પ્રાણીની ખોપરી અને હાડપિંજર પણ મળી આવ્યાં હતાં. બાળકના અંતિમ-સંસ્કાર વખતે “બીજી દુનિયા”માં તેને સાથ આપવા માટે આ પ્રાણીનું બલિદાન અપાયું હોય તેમ માનવામાં આવે છે. આ ટુકડીએ ઉમેયું હતું કે તે સમયના માણસો મૃત્યુ પછીના અસ્તિત્વમાં માનતા હતા.

પ્રાચીન ગ્રીસ:- ગ્રીકો અંતિમક્રિયાને ઘણું મહત્ત્વ આપતા. તેઓ માનતા કે વ્યક્તિના દેહને દાટવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સ્વર્ગમાં પ્રવેશ મળી શકે નહીં. અંતિમ-

ક્રિયા એ ધાર્મિક ફરજ ગણાતી. તે પ્રત્યેની બેદરકારી વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય પર આરોપ સમાન ગણાતી તેથી જ ગ્રીકોના સનાતન નિયમોમાં આ બાબત પર ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો. અંતિમક્રિયા કાયદેસરનો તેમજ નૈતિક અધિકાર ગણાતો. મૃત્યુની ક્ષણે આંખ-મોં બંધ કરવામાં આવતાં. મોંની અંદર સિંકો મુકાતો. મૃતદેહને સુગંધી અત્તરથી નવડાવી સામાન્ય રીતે સફેદ રંગનાં કિંમતી વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવતાં, કેટલીકવાર કૂલોની સોનેરી માળા પણ મસ્તક પર મૂકવામાં આવતી. આ રીતે તૈયાર થયેલ મૃતદેહને પથારીમાં રાખી માથાના ટેકણ માટે ઓશીકું મુકાતું, પગ બારણા તરફ રખાતા. શબપેટીની સાથે સુગંધી પુષ્પોનાં ફૂંડાં પણ દાટવામાં આવતાં. બારણા પાસે એક જળપાત્ર રખાતું જેના પાણીના છંટકાવની મદદથી ઘરની અંદરની વ્યક્તિઓ શુદ્ધ થઈ શકતી.

મૃતકના દેહ પાસે તેના નજીકનાં સગાંઓ એકત્ર થઈ મોટેથી ખૂમો પાડી શોક વ્યક્ત કરતાં. જે કે છાતી ફૂટવા, વાળ ખેંચવા, ગાલ પર ચીરા પાડવા, માથા પર રાખ નાખવી, કપડાં ફાડી નાખવાં વગેરે ક્રિયાઓ પર મર્યાદાઓ મૂકવામાં આવી હતી. આ કારણથી જ પ્લેટોએ બહેર કયું હતું કે બહુ લાંબો સમય સુધી મડદને ઘરમાં રાખવું નહીં.

શોકગીતો ગાવા માટે ભાડૂતી ગાયકો લાવવામાં આવતા, મૃત્યુના બીજા દિવસે આ ક્રિયા થતી. સગાં-વહાલાંની રાહ જોવા માટે આ મુદત લંબાવવામાં આવતી. શોકગીતોનું સંગીત ગાતાં પુરુષો આગળ ચાલતા, સ્ત્રીઓ પાછળ ચાલતી. ડાઘુઓ કાળા કે ઘેરા રંગનાં કપડાં પહેરતા, માથે મૂંડન કે વાળ કપાવતા અને તે દ્વારા શોક પ્રગટ કરતા.

એથેન્સના યુદ્ધમાં વીરગતિ પામેલની બહેરમાં અંતિમ-ક્રિયા થતી. અંતિમ ક્રિયાને દિવસે ‘સાયપ્રસ’ લોકડાની કોફીનને પ્રત્યેક જાતિ માટે લઈ જવામાં આવતી. દરેક કફનમાં જે તે જાતિના સંહયનાં અસ્થિ રહેતાં અને યોદ્ધાનું શબ ન મળ્યું હોય તેવા સંજોગોમાં યોદ્ધાનો રથ – ‘કોચગાડી’ શણગારી લઈ જવાતો. નાગરિકો તેમજ વિદેશીઓ અને મૃતકની સંબંધી સ્ત્રીઓ હાજર રહેતી. ગ્રીસમાં બહેર અંતિમક્રિયામાં જ ભાષણો થતા, રોમની જેમ દરેક વ્યક્તિ માટે નહીં. તે વખતે દાટવાની અને બાળવાની બંને પ્રથાઓ પ્રચલિત હતી, પછી વ્યક્તિ ભલે ગમે તેટલું મહત્વ ધરાવતી હોય.

ચિતા ૧૦૦ ફૂટ લંબાઈ અને પહોળાઈમાં ખડકાતી. તેના પર ઘેટાં, બગદ, અશ્વો અને શ્વાનોના તેમ જ બાર દ્રોજન કેદીઓનાં શરીર ગોઠવવામાં આવતાં. મૃતદેહને સળગાવતાં પહેલાં મધ અને સુગંધી દ્રવ્યો રેડવામાં આવતાં. ચિતા સળગી જાય પછી અવશેષોમાં દારૂ છાંટવામાં આવતો. મૃતદેહનાં હાડકાં અને રાખ તેનાં સગાંસંબંધીઓ એકત્ર કરી લેતાં, તેમને કિંમતી પાત્રમાં – કેટલીક વાર સોનાનાં પાત્ર રાખી દાટવામાં આવતાં. આ ક્રિયા પૂરી થતાં બધા સંબંધીઓ ઉભા થઈ જતાં, બાકીની ક્રિયા ૩-૬ કે ૧૩ મા દિવસે થતી. શોકનો સમયગાળો એથેન્સમાં ૧૩ દિવસનો અને રોમમાં ૧૧ દિવસનો ગણાતો.

જુદા જુદા કિસ્સાઓમાં અંતિમક્રિયા માટેની વિધિ પરિવર્તન પામતી. દાખલા તરીકે – લડતાં લડતાં વ્યક્તિ મૃત્યુ પામી હોય તો બદલાના પ્રતીક તરીકે તેના શબ આગળ ભાલો રાખવામાં આવતો. કેઈ વ્યક્તિએ આત્મ-હત્યા કરી હોય તો જે હાથ આત્મહત્યા કરવાના ઉપ-યોગમાં લેવાયો હોય તેને કાપીને અલગ દાટવામાં આવતો. રાજ્યની શિક્ષાથી મૃત્યુ પામેલા કેટલાક ગુનેગારોને અંતિમક્રિયાનો હક્ક રહેતો નહીં – જે એક વધારાની શિક્ષા ગણાતી. વીજળી પડવાથી જે વ્યક્તિનું મૃત્યુ થયું હોય તે શબ પવિત્ર ગણાતું. તે શબ અન્યત્ર દટાતું નહીં પણ જે સ્થળે અસર થઈ હોય તે જ સ્થળે દટાતું. યુદ્ધમાં મરાયેલ માટે ખાલી ગાડી વિધિ માટે ફેરવવામાં આવતી. અમુક સંજોગોમાં મૃતદેહ ન મળે તો અંતિમ-ક્રિયા થતી. પાછળથી આ વ્યક્તિ જીવતો માલૂમ પડે તો તે અશુદ્ધ ગણાતો, અને બીજી વિધિ ન થાય ત્યાં સુધી તે મંદિરમાં પ્રવેશી શકતો નહીં. તે અશુદ્ધમાંથી શુદ્ધ બની જતો.

પ્રાચીન રોમ:- રોમનોમાં પણ મૃતકની દફનક્રિયાને પવિત્ર ગણવામાં આવતી. દાટવા વિનાના દેહ પર ત્રણ વાર માટી ફેંકવી એ દરેકની ફરજ ગણાતી. અંતિમક્રિયાની વિધિ ન થાય તો આત્મા ભટકતો રહે છે અને તેને શાંતિ મળતી નથી એમ રોમનો માનતા. છેલ્લી ક્ષણે નજીકનાં સગાંમાંથી હાજર હોય તે મરનારની આંખો બંધ કરી દેતો. મરનારનું મોટેથી નામ લેવાતું અને કાંઈ જવાબ ન મળે તો મૃત્યુની ખાતરી મળી ગઈ છે એમ મનાતું અને પોક મૂકવામાં આવતી. તે પછી ગરમ પાણીથી શબને ધી અને સુગંધી દ્રવ્યો લગાડવામાં આવતાં. અને ઝલ્લા જેવું “ટોગા” નામનું કાપડ

વીંટવામાં આવતું. કેટલીકવાર મરી ગયેલ વ્યક્તિ હોદ્દાર હોય તો તેને કિંમતી કપડાં પહેરાવવામાં આવતાં. કિંમતી ઘરેણાંઓ પણ પરિધાન કરાવતાં કારણકે તેમની કબરમાંથી સોનાની વીંટીઓ મળી આવી છે. પ્રોપર્ટીએસ નામનો લેખક કહે છે કે કેટલીકવાર શબની સાથે આવી વસ્તુઓ દાટવામાં આવતી. 'કોચ'—શબવાહિનીમાં શોભા માટે ફૂલો ગોઠવાતા તથા પરદા જેવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી. ડાઘુઓમાં બે સ્ત્રીઓ રહેતી અને એક પુરુષ કોચની નજીક રહીને પુષ્પમાળા પહેરાવતો. આ કોચની દરેક બાજુએ મશાલ રહેતી. ડાળી બાજુએ એક સ્ત્રી વાંસળી વગાડતી જ્યારે બીજી સ્ત્રી અદબ વાળતી. જમણી બાજુ બીજી ત્રણ સ્ત્રીઓ રહેતી. ગ્રીકોની જેમ રોમનો પણ મરી ગયેલાના મોઢામાં સિંકો નાખતા જેનો હેતુ “ઉપર”ની યાત્રામાં મુસાફરી ખર્ચમાં ભાડા તરીકે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે.

આ રીતે તૈયાર કરેલા શબના પગ બારણા તરફ રખાતા. ઘરનાં બારણાની બહાર ‘સાયપ્રસ’ અને ‘પાર્થન’ની ડાળીઓ મૃત્યુના પ્રતીક તરીકે રખાતી જેથી મડદાની આભડછેટનો ખ્યાલ મળી રહેતો. અંતિમક્રિયાનું સંચાલન મરેલાનું કુટુંબ જ કરતું સિવાય કે મૃતક રાજ-દારી મહત્વ ધરાવતો હોય અથવા “સેનેટ” દ્વારા માનના પ્રતીક તરીકે ભદ્રામણ થયેલી હોય. આવું માન ઇટાલીના રાજ્યોને મળતું અથવા તો જેઓ પોતાના દેશ ખાતર મર્યા હોય.

બહાર અંતિમક્રિયા વખતે એક બેપિયો બધાને બહાર આમંત્રણ આપતો. પ્રાચીન સમયમાં બધી અંતિમ-ક્રિયાઓ લગભગ રાતના સમયે થતી. પછીના વખતમાં જેવો ભપકો ન કરી શકતા હોય તેવા ગરીબ લોકોને અને બાળકોને જ અંતિમક્રિયા માટે રાત્રે લઈ જવાતાં. તે વખતે રાત્રે પ્રકાશ મેળવવા અને ચિતા સળગાવવા માટેની જરૂર સંતોષવા મશાલ લઈ જવાતી. શ્રીમંતો આ પ્રસંગે ભપકો-ઠાઠમાઠ બતાવતા. બધા ડાઘુઓ કાળાં કપડાં પહેરતા. સામાન્યતઃ (ભારૂતી) સંગીતકારો દુઃખના શોકગીતો વગાડતા. તેઓ આગળ રહેતા. તેમના પછી શોક કરતી સ્ત્રીઓ જેઓ મરેલા માણસનાં વખાણ-ભર્યાં ગીતો ગાતી. ત્યાર પછી અમુક પ્રસંગોમાં બહાદુરી દર્શાવનારોના મૃત્યુ વખતે નૃત્યાંગનાઓ નાચતી અને ‘મિમિકી’ પણ કરતી.

સ્થુનેનિઅસ નામના લેખક નોંધે છે કે મરી ગયેલ વ્યક્તિના ભોગે તેને મળતું મહોરું આવતું અને તેની રીતભાત અને બોલચાલનું અનુકરણ કરવામાં આવતું; મીણનાં મહોરાં બનાવતાં. ક્વોલિબીઅસ માને છે કે વિશિષ્ટ ગુણો ધરાવતા પૂર્વજોને મીણના મહોરા દ્વારા મૃતકનાં સગાંઓ વ્યક્ત કરતાં. અલબત્ત આવું તો ભવ્ય રાજકીય પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓનાં કુટુંબોમાં થતું, તે વખતે દરેક વ્યક્તિ મહોરું પહેરીને રથ પર સવારી કરતા. જો મૃતક ઉચ્ચ કુળનો હોય તો ઘણાં કુટુંબો તરફથી પ્રતીકો—મહોરાં રજૂ થતાં જેની સંખ્યા ઘણીવાર બહુ મોટી રહેતી. કેટલીકવાર ખાસ માન આપવા નનામીની આગળ—લૂંટનો માલ, મુગટ, છતની નોંધ વગેરે રાખવામાં આવતાં. આ વખતે મુંડન કરાવેલ ગુલામો પણ ઘણા રહેતા, જેઓ મરનારની ઇચ્છાથી મુક્ત થતા. કેટલીકવાર મુક્ત થયેલા ગુલામો જ નનામી લઈ જતા. રાજાની નનામી ન્યાયાધીશો અને સેનેટરો ઉઠાવતા. પછી મૃતદેહને ખુલ્લો રાખી ભવ્યતાથી શણ-ગારવામાં આવતો. વિકૃત શબ હોય તો મીણનાં પૂતળાં ખુલ્લાં રાખવામાં આવતાં—મૂળ શબ નહીં.

ગરીબ અને ગુલામોમાં અંતિમક્રિયાની વિધિમાં ઠાઠમાઠ રાખવામાં આવતો નહીં. ભારૂતી ડાઘુઓ જેમની સંખ્યા ૬ કે ૪ રહેતી, શબને સાદા લાકડાના ‘કોફીન’—શબપેટીમાં મૂકવામાં આવતું જેને શબ સાથે નહોતી દટાતી.

પ્રાચીન સ્કેન્ડિનેવિઅન દેશો:-

(ડેનમાર્ક — નોર્વે — સ્વીડન — આઈસલેન્ડ)
સ્કેન્ડિનેવિઅન દેશોની મૃત મનુષ્યની અંતિમક્રિયાને બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. (અ) અગ્નિનો સમય (ક) પર્વતનો સમય. જે સમયે પોદ્ધાઓને ચિતામાં બાળવામાં આવતા તેને અગ્નિનો સમય કહેવામાં આવે છે. જે સમયમાં તેમને દફનાવવામાં આવતા તેને પર્વતનો સમય કહેવામાં આવતો. પરંતુ ઓડિને (બુધે) દફનાવવાની પ્રથાને અનુમોદન આપ્યું અને દફન પછી સમાધિ બંધાવવાની રીત તથા સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત કર્યો. સ્કેન્ડિનેવિઅના જેટી (કે સીબી અથવા) મુરાબી) લોકોમાં જો મૃત પુરુષને એકથી વધુ સ્ત્રીઓ હોય તો મોટી સ્ત્રીને જ પોતાના પતિની સાથે બળી મરવાનો અધિકાર હતો. પ્રાચીન ઇતિહાસકાર હિરોડોટસ.

ના જણાવ્યા પ્રમાણે આ રિવાજ તેમના એશિયાના એકા વિભાગમાંથી સિથિયન પૂર્વજો દ્વારા શરૂ થયો હતો. પરંતુ સ્કેન્ડિનેવિયનોને આવો સતી થવાનો રિવાજ ગમતો નહીં. હિસ્ટોરિસ લખે છે કે સિથિયન જેટી લોકો પોતાની ચિતા પર પોતાના અન્ધનું બલિદાન આપતા હતા અને સ્કેન્ડિનેવિયન જેટી લોકો પોતાના અન્ધ અને શસ્ત્રોને પોતાની સાથે દટાવી દેતા હતા. કારણ કે ઓડિનની પાસે પળે ચાલીને જઈ શકતા નહોતા, ઓડિન સમાધિસ્થાનની આસપાસ પ્રજ્વલિત અગ્નિની મશાલ ફેરવીને પોતાના વીરોના અંતિમ નિવાસ સ્થાનનું સંરક્ષણ કરતો હતો તેમ મનાયું, અને સેલ્લિક કાવ્યકા— (ક્રેચ શબ્દનો પ્રાચીન કાનૂન) કે જે ઈ.સ. ની લગભગ ૬ઠી શતાબ્દમાં રચાયેલો હતો—ના દશમા અધ્યાયમાં જે લોકો સમાધિ પરથી, લોજન અને બિસ્તરા ઉઠાવી લઈ જાય, તેમને દંડ આપવાના સંબંધમાં છે, તેમાં આવા પવિત્ર સ્થાનમાંથી ચોરી કરનારનું જળ અને અગ્નિ બંધ કરવાનું વિધાન છે. સ્કેન્ડિનેવિયાના નિવાસીઓ મુડકાંની ભસ્મ પર ગુંબજ બંધાવતા હતા, અને અક્ષરતીસ નદીનાં તટ પરના જેટી લોકો પણ તેમ જ કરતા.

ધાના:- ધાનાના ઉત્તર વિભાગના આદિવાસીઓ પૈકી કોઈ પુરુષનું મૃત્યુ થાય તો તેનું શબ ખૂંપડીની એક દીવાલ તોડી બહાર લઈ જવાય છે, કેમકે મરનારની સ્ત્રી એવો વહેમ રાખતી હોય છે કે જો તેના પતિને બારણેથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો હોય તો તેનો આત્મા દરવાજે જ ખડો હોય છે. જેથી તે સ્ત્રીને ફરીવાર લગ્ન કરતાં વિધન નડે છે.

મલાયા:- મલાયા જંગલોથી ભરપૂર પ્રદેશ છે. આ જંગલોમાં એક આદિવાસી જાતિ જેનું નામ “સકાર્થ” છે અને તે અર્ધજંગલી છે—તેઓમાં એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે મૃત્યુ પછી પણ વ્યક્તિને પહેલાંની માફક વસ્તુઓની જરૂર પડે છે. આ માન્યતા મિસરવાસીઓમાં પણ છે. સકાર્થ લોકોમાં કોઈ વ્યક્તિનું મૃત્યુ થતાં તેને દાટી દેવાય છે, મૃતકના મુખમાં વાંસની એક પોલી ભૂંગળી જેનો છેડો કબર બહાર રહે તેમ મૂકવામાં આવે છે. આ નળી કે ભૂંગળીમાં મૃતકનાં સગાંસંબંધીઓ દરરોજ આવીને ખોરાક પણ દેડી જાય છે, જેથી મરનારને ભૂખ્યા ન રહેવું પડે. જો સકાર્થ આગેવાન કે સરદાર મૃત્યુ પામે તો તેના માટે શાનદાર, ભપકાવાળી

અને વજનદાર નનામી કારીગરો પાસે તૈયાર થાય છે, જેને ભાંચકવા ૮૦ કે ૧૦૦ વ્યક્તિઓની મદદ લેવી પડે છે.

ફિન્લેન્ડ:- ફિન્લેન્ડના મૂળ વતનીઓની એવી માન્યતા હોય છે કે મૃત્યુ પછી પણ જીવનનું અસ્તિત્વ હોય છે. આથી વ્યક્તિને મરણબાદ પણ જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવી પડે છે. આથી ત્યાંનાં લોકો મરનારની કબરમાં મૃતદેહ સાથે મૃતકનાં કપડાં, ખૂટ, સ્લેજગાડી તથા બીજા સરસામાન પણ દફનાવે છે.

ફિઝીયાનુ:- ફિઝી ટાપુના લોકો માને છે કે વિધવા સ્ત્રી સ્વર્ગમાં પ્રવેશ મેળવી શકતી નથી એટલે જો કોઈ સધવા સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય તો તેના મૃતદેહના દફન વખતે મરનાર સ્ત્રીના જમણા હાથ પાસે તેના પતિની દાઢીના અમુકવાળ મુકાય છે, કારણ કે ફિજિવાસીઓની માન્યતા પ્રમાણે આ મરનાર સ્ત્રી જ્યારે સ્વર્ગના બારણે આવીને ખડી રહેશે ત્યારે સ્વર્ગનો “તુંગા તુંગા” નામનો રખેવાળ આ સ્ત્રીને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે તેણીનો પતિ ક્યાં છે? તે વખતે આ સ્ત્રી એવા જવાબ દઈ શકે કે તેણીના પતિ તો નથી આવ્યા પણ પોતાના પતિ વતી પતિએ દાઢીના વાળ મોકલાવ્યા છે. “તુંગાતુંગા” આ સાંભળીને સ્વર્ગનું દ્વાર ખોલીને આ સ્ત્રીને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ આપી દે છે.

ઇન્ડોનેશિયા :- ઇન્ડોનેશિયામાં હિંદુ અને મુસ્લિમ બંને પ્રજા વસે છે. અહીંના હિંદુઓમાં જે ગરીબ હોય અને મૃતદેહના અગ્નિસંસ્કાર અંગે વ્યવસ્થા ન કરી શક્યા હોય તેઓ શબને અમુક સમય સુધી દાટી દે છે. જેવી નાણાંકીય સધ્ધરતા પ્રાપ્ત થાય કે તરત જ તેઓ આ દફનાવેલા મૃતદેહને બહાર કાઢી એનાં હાડકાંને અગ્નિદાહ દે છે. ભારતની માફક ઇન્ડોનેશિયામાં શબને અગ્નિસંસ્કાર આપવામાં આવે છે, ધામધૂમ થાય છે, પુનઃજન્મની અટલ શ્રદ્ધાને લીધે મૃત્યુના પ્રસંગે ઇન્ડોનેશિયાના હિંદુઓ આંસુ સારવાને બદલે આત્માને, આનંદથી જોશભર્યા ચિત્કારોથી વિદાય અર્પે છે.

ઇન્ડોનેશિયાના મુસ્લિમોમાં મૃતદેહને દફનાવવા લઈ જતા પહેલાં સ્નાન કરાવવામાં આવે છે, સ્નાન કરાવનારની સંખ્યા બેથી ભાગી ન શકાય તેવી હોવી જોઈએ. તે પછી મૃતદેહને પ્રવેત વસ્ત્રમાં વીંટાળવામાં આવે છે. ઘરના દરવાજે નાનાં ભૂલકાંઓ ઊભાં હોય છે તેઓ મૃત-

દેહ બહાર નીકળે, ત્યારે ત્રણ વખત ફૂટકા મારે છે. તે પછી જ મડદાને કબ્રસ્તાન તરફ લઈ જવાય છે તે વખતે તેના પર છત્ર ધરવામાં આવે છે, શબના અટકસ્થાને વિસામાની જગ્યાએ પૈસા ઉછાળવામાં આવે છે. મૃતદેહને કબ્રસ્તાન પહોંચ્યાડચા પછી કબરમાં મૂકતી વખતે તેની ઉપર માટી પડવા દેવામાં આવતી નથી, મૃતકનું મસ્તક મક્કા તરફ રાખવામાં આવે છે, મૃતકને જમણે પડખે સુવાડવામાં આવે છે. મૃતાત્માની શાંતિ માટે મૃત્યુદિનથી ત્રીજા - સાતમા આલીસમા સોમા અને હજારમા દિવસે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. મનુષ્યે કરેલાં કર્મો અંગે ભગવાન પૂછપરછ કરે છે. આથી આવી પૂછપરછ વખતે માર્ગદર્શન મળી રહે અને મદદ થઈ શકે એ હેતુથી મૃતદેહને ઢંકનાવતી વખતે કેટલાક સવાલ-જવાબનું વાંચન પણ તેને સંભળાવવામાં આવે છે.

બાલીના ઉત્તર ભાગમાં કેઈ વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય ત્યારે તેનાં સંબંધીઓ ઘરની અંદર સ્થાપિત પૂર્વજ દેવને પૂછે છે અને આજ્ઞા માગે છે કે મૃતદેહને અગ્નિદાહ દેવો કે નહીં? તે પછી પૂજારી પાસેથી અગ્નિસંસ્કારની મંજૂરી માગવામાં આવે છે ને મૃતદેહને સ્મશાને લઈ જવામાં આવે છે. થોડા લોકો સ્મશાનમાં જઈ મૃતકના આત્માને ઉદ્દેશીને એમ કહે છે કે અમે તમારા મૃતદેહને અગ્નિદાહ આપવા માગીએ છીએ. જો કે શબને દાટી દઈને તેની સંભાળ રાખવામાં આવે છે અને અમુક વખત પછી તેમાંથી હાડકાં બહાર કાઢી લેવામાં આવે છે. આ ગાળા દરમ્યાન મરનાર વ્યક્તિના આત્મા અને દેહના પ્રતીક તરીકે એક પૂતળું બનાવી તેને અગ્નિસંસ્કાર આપવામાં આવે છે. આ વિધિ જ્યાં સુધી ન પડે ત્યાં સુધી મૃતકના ઘરના દરવાજે કાનસ પેટાવીને લટકાવવામાં આવે છે.

હાડકાંને અગ્નિસંસ્કાર આપતાં પહેલાં પૂજા અને પવિત્રતા માટે ત્રણ દિવસ નક્કી થાય છે. તે પૈકી પ્રથમ દિવસે પવિત્ર ઝરણાં કે નદીના જળથી મૃતદેહને શુદ્ધ કર્યા પછી સ્મશાનયાત્રા કાઢવામાં આવે છે. જે દિવસે અગ્નિસંસ્કાર હોય તે દિવસે શબ અથવા તેના પૂતળાને સ્મશાનમાં લઈ જતી વખતે આગળ વાજિત્રો વગાડવામાં આવે છે, મંત્રો ઉચ્ચારાય છે અને ગીતો ગવાય છે. સ્મશાનયાત્રામાં મૃતદેહને લઈ જતી વખતે ચક્કરો કાપીને -આઠાઅવળો ફેરવામાં આવે છે કેમકે બાલીપ્રદેશના લોકો માને છે કે આત્મા ઘણીવખત જૂના દેહને મોહ મૂકતો નથી પરંતુ આવી રીતે મૃતદેહને આઠાઅવળા

ચક્કરમાં ફેરવવાથી પેલો આત્મા રસ્તો ભૂલી જાય છે, જેથી તે નવો જન્મ લેવા વિદાય લઈ લે છે.

બાલીના કબ્રસ્તાનમાં એક જિંચા મંડપ જેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે જેના ઉપર મરનારની બધી વસ્તુઓ ગોઠવવામાં આવે છે. અમુક દિવસે પૂજારી પૂજા કરે છે ત્યારે મૃતકનાં સ્વજન સંબંધીઓ તરફથી એક ભેટસ્તંભની રચના કબ્રસ્તાનમાં થાય છે.

સ્મશાનમાં શબને જિંચા મંચ પર મૂકવામાં આવે છે, આ મંચ જેમ જિંચો તેમ મૃતદેહની મહત્તા ગણાય, મંચની જિંચાઈ મૃતકના હોદ્દા પ્રમાણે રખાય છે. મંચ ઉપર કાગળનાં મોટાં મોટાં પ્રાણીઓ બનાવવામાં આવે છે. આ અંગે બાલીવાસીઓની એવી માન્યતા છે કે ‘મૃતકનો આત્મા આ પ્રાણીઓના શરીરમાં પ્રવેશતો હોય છે. ખાદ્યજી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને અનુક્રમે ગાય, સિંહ પૌરાણિક પશુ અને માછલીની મૂર્તિમાં રાખીને અગ્નિદાહ દેવાય છે.

આત્માની પરલોકની યાત્રા વિધન વિનાની બને એ માટે જોરશોરથી પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવે છે. અગ્નિદાહ દીધા પછી બારમા કે બાસકમા દિવસ બાદ પુષ્પહાર બનાવાય છે જે મૃતકના આત્માની નિશાનીરૂપ હોય છે. તેને સળગાવી જે રાખ થાય તેને પવિત્ર નદીના વહેતા પાણીમાં પધરાવી દેખાય છે. ઉપર મણુવેલી વિધિઓ દરમિયાન મહેફિલો, ગાન અને નૃત્ય તો થતાં જ રહેતાં હોય છે; પરંતુ તેમનું અનિષ્ઠ એ હોય છે કે મૃતકની સંચિત કમાણી આ ખોટા ખર્ચમાં હોમાઈ જતી હોય છે. અહીંની બીજી એક આદિવાસી જાતિમાં કેઈ એક વ્યક્તિનું મૃત્યુ થતાં તેનાં કુટુંબીજનો જે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે અને આ બંને વિભાગ ખુલ્લા મેદાનમાં આવે છે, તેમની વચ્ચે મરનારનો દેહ મૂકવામાં આવે છે. પછી આ મેદાન પર મૃતદેહનું માથું કાપી લેવા માટે ભયંકર લડાઈ ખેલાય છે, જે લાશનું માથું કાપી લીધા પછી જ અટકે છે. અલબત્ત, માથું કાપી લીધા પછી બંને જૂથના લોકો લાશને ઢંકનાવી દે છે. અને સાથે બેસીને ખાનપાન કરે છે.

ભારત:- ભારતમાં હિંદુ જાતિ મૃતદેહને અગ્નિ-સંસ્કાર કરે છે, સંન્યાસી તથા યોગીને સમાધિ આપવામાં આવે છે. જૂના સમયમાં સંન્યાસીઓને જળપ્રવાહમાં વહેવડાવવામાં આવતા. શીતળાથી મૃત્યુ પામેલા ને અગ્નિ-

હાહ દેવાતો નથી. ગૃહ્યસૂત્ર પ્રમાણે ઉમરા-ઉદુમ્બરના લાકડાની ઠાકડી બનાવી એના પર રૂંવાદાર કાળા મૃગ-ચર્મનો એક ટુકડો પાથરીને મસ્તકને દક્ષિણની તરફ તથા મોંને ઉપરની તરફ ધ્યાન રહે તે રીતે મૃતદેહને સુવડાવવામાં આવતો પરંતુ આ પ્રથા આજે લુપ્ત થઈ છે ને વાંસની નનામી બાંધવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં પોતાના વાળની લટોને છૂટી મૂકી સ્ત્રીઓ પણ સ્મશાને જતી. જોકે આ પ્રથા પણ રહી નથી તો પણ ખત્રીઓમાં અમુક અંશે ચાલુ છે. આશ્વદાયન ગૃહ્યસૂત્ર પ્રમાણે બાર આંગળ ઊંડો પાંચવેંત પહોળો અને હાથ ઉપર લેવાથી શબની જે લંબાઈ લાગે તેટલો લાંબો ખાડો બનાવવામાં આવતો. જોકે હવે આ પ્રથા રહી નથી પણ સામાન્ય રીતે લાકડાની ચિતા બનાવીને તે પર શબ રાખીને મરનારનો મોટો પુત્ર અગ્નિદાહ આપવાની શરૂઆત કરે છે.

પ્રાચીન સમયમાં મરનારની વિધવા શબના પછવાડેના ભાગમાં સૂતી અને મરનારનો નાનો ભાઈ હાથ પકડીને ઉઠાડતો જેનો નિર્દેશ ઋગ્વેદ (૧૦-૧૮-૮) માં અને અથર્વવેદ (૧૮-૩-૧)માં સંકેતરૂપે મળે છે, જે પ્રથા પણ હવે રહી નથી.

વેદકાળના આર્યોમાં મૃતદેહને જમીનમાં ઢાંકી દેવામાં જ આવતો તેમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી તો પણ ઋગ્વેદના સૂક્તમાં ભૂમિદાહ અંગેની કેટલીક ઋચાઓ આવે છે તે પ્રમાણે મિત્રો અને સગાં મરણ પામેલી વ્યક્તિના શબની આસપાસ ઊભાં રહે છે, શબની બાજુએ વિધવા બેસે છે, ઋચા આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે:-

“હે મૃત્યુ! કોઈ બીજે રસ્તે જા, તારે રસ્તે જા, જે રસ્તો દેવોના માર્ગથી જુદો છે....અમારાં છોકરાંને ઈજા ન કરતો કે અમારા વીરપુરુષોને પણ ઈજા ન કરતો....આ જીવતાં મૂએલાથી જુદાં પડ્યાં છે; એ મનુષ્ય મરણ પામ્યો છે, પણ અમારી હજી લાંબી જિંદગીને લંબાવીને અમે પાછા નાચવા અને હસવા જઈએ છીએ.” પછી ધર્મશુરુ જીવતા અને મૃત્યુ પામનારની વચ્ચે પથ્થર મૂકીને કહે છે:-

“હું જીવતા માટે દીવાલ ઊભી કરું છું. આમાંનો કોઈ પણ આ હદ સુધી આવશે નહીં. તેઓ સો સપ્તશરદઃ ઋતુઓ સુધી જીવે અને મૃત્યુને આ પથ્થરથી

સંતાડો.” પછી એકઠી થયેલી આવેડ સ્ત્રીઓને આંસુ પાડ્યા વગર આગળ આવવા અને અગ્નિને બલિદાન આપવાનો હુકમ થાય છે. વિધવાને તેના સ્વામીના શબથી છૂટી પાડે છે અને જીવલોકમાં પાછા દાખલ થવા કહે છે, પછી ધર્મશુરુ મૃત્યુ પામેલા વીરપુરુષના હાથમાંથી ધનુષ્ય દૂર કરે છે.—“સ્ત્રીઓ—અવિધવા સ્ત્રીઓ અંજન અને પવિત્ર ધી લઈને આગળ આવો અને આંસુ વિના, સુખી, ભૂષિત થઈ વેદી ઉપર ચડો. (વિધવા તરફ જોઈને) હે સ્ત્રી, જીવલોકમાં તું જા! તું જેની પાસે બેઠી છે તેનો પ્રાણ ગયો છે, અહીં આવ! (આપણા) સ્વામિત્વ, કીર્તિ અને બળને માટે હું મરણ પામેલા માણસના હાથમાંથી ધનુષ્ય લઉં છું.”

“ઉચ્છ્રવં ચસ્વ પૃથિવિ મા નિબાધથાઃ સૂપાયનાસ્મૈ ભવ સુપવંચના । માતા પુત્રં યથા સિચ્યાસ્યૈનં ભૂમ ઉર્જુહિ ॥”

એટલે કે, હે પૃથ્વી! એનો શ્વાસ ઊંચે જાય એવો એને કર, પીડા ન કર. વળી એ યજ્ઞમાનને માટે સારા ઉપચારવાળી સુપ્રતિષ્ઠિત થા, વળી જેમ માતા પુત્રને વચ્ચના છેડાથી ઢાંકે છે તેમ હે ભૂમિ, આ અસ્થિરૂપ યજ્ઞમાનને તું અભિમુખ રહી ઢાંક.

જે માટીમાંથી આવ્યા તેમાં જ લળી જવું—નો બોધ આપતી આ ઋચા પણ મૃત્યુની ભયાનકતા બોધી કરવામાં મદદરૂપ નીવડે તેવી છે.

ઉપ સર્પ માતરં ભૂમિ મેતામુવ્યયેસં પૃથિવીં સુશેવામ્ ।
ઉર્જુમદા યુવતિર્દક્ષિણાવત એષા ત્વા પાતુ નિઃકતેરુપસ્થાત્ ॥

એટલે કે, માતૃરૂપ ભૂમિને વિશે અમે તને મૂકેલો તું પ્રવેશ કર. વિસ્તીર્ણ, સર્વ સુખને આપનારી, તેવી પૃથ્વીમાંથી યોવનવાળી સ્ત્રી રૂપ એ ભૂમિ ઋત્વિકને આપવાના ધનવાળા યજ્ઞમાનને માટે જીનના જથ્થા જેવી સુકુમાર થાય છે. તે એ પૃથ્વી મૃત્યુ દેવતાથી અસ્થિરૂપ તને—યજ્ઞમાનને રક્ષો.

અલબત્ત, પછીથી આ વિધિમાં ફેરફાર થતો ગયો છે, વૈદિક અંતિમ સંસ્કાર અંગે ફરીવાર થાહ દેવાની રહે છે કે અમુક વૈદિક વિકાનો મૃતકને અગ્નિસંસ્કાર જ અપાતો એમ માને છે.

સિંધુતટની સંસ્કૃતિ જેનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ૩ કે ૪ હજાર વર્ષનો ગણી શકાય. આ હડપ્પા અને મોએ—જો—ડેરો આ સિંધુતટની સંસ્કૃતિની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા સમજવા ત્યાંનાં ખંડેરાવું ખોદકામ મદદરૂપ થયું છે.

જથ્થાબંધ મળેલા મૃતદેહોને આધારે આ લોકો આર્યા-જાતિનાં નહીં પણ સુમેરજાતિને મળતા દ્રવિડલોકો હશે એવી માન્યતા સેવાય છે. એમાં આર્યોલોઈડ જાતનો મનુષ્ય પણ મળી આવ્યો હતો જે દ્રવિડો કરતાં આર્યા-વર્તના પ્રાચીન માનવ ગણી શકાય. સિંધુતટની સંસ્કૃતિના અસ્તિત્વ વખતે મૃતદેહોને વર્તમાન હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે અગ્નિદાહ દેવાતો હોવો જોઈએ એવી માન્યતાને ડો. બ્હીલરે ખોટી ઠરાવી દહનનો નહીં પણ દહનનો રિવાજ હતો એમ દર્શાવેલું છે. તે વખતે મળેલા મૃતદેહોની સાથે વસ્તુઓ અને ઘરેણાંઓ મળી આવેલાં છે. એક ડગ્ન દહન સ્થાનોમાંથી મૃતદેહોની સાથે હાથાવાળા અરીસા મળી આવ્યા છે. એક દહનસ્થળેથી મૃતદેહ સાથે દીપક પણ મળ્યો છે. એક છોકરીનો મૃતદેહ બરુની મદદથી ગોઠવાયેલો ને લાકડાના કંકનમાં મૂકી આવેલો મળવાથી ડો. બ્હીલરે એવું સૂચન કરેલું કે આ બંને સંસ્કૃતિ વચ્ચે ઘણી સામ્યતા રહેલી છે. જો કે ડો. બ્હીલરના મતનો સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર નથી થયો એ નોંધવું જોઈએ કારણ કે કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે પથ્થરથી કેરેલી ગુફાઓમાં અને ઇંટથી ચણેલી સ્મશાન ભૂમિમાં મૃતદેહોને બાળવામાં આવતા હતા. આમ દહન અને દહન દ્વારા થતી અંત્યેષ્ટિક્રિયા અંગે પુરાતત્ત્વવિદોમાં મતભેદ છે.

ગુજરાતમાં ધોળકાથી રપ માઇલ દૂર “લોથલ” (મુડદાનો ઢગલો) ના ટીંબામાંથી સિંધુસંસ્કૃતિને લગતા જે અવશેષો મળી આવ્યા છે તેમાં લોથલની વસાહતોને એક છેડે આવેલા લોથલના લોકોનું જે કબ્રસ્તાન મળી આવ્યું છે તેમાં થોડાંક વર્ષો પૂર્વે દસેક જેટલી જે કબરો મળી આવેલી તેમાં દાટેલી વ્યક્તિઓનું મસ્તક ઉત્તર તરફ અને મસ્તક પાસે માટીનાં કેટલાંક વાસણો મુકાયેલાં મળી આવ્યાં છે. કેટલીક કબરોમાં પાસે પાસે બે હાડપિંજરો મળી આવેલાં તેમાં એક મોટું અને એક નાનું હતું. એકના કાનમાં તાંબાનું ઘરેણું પણ મળ્યું હતું જેથી શ્રી રાવની માન્યતા પ્રમાણે આ જોડકાં પતિ-પત્નીનાં હશે અને તે સમયે સતીનો ચાલ હશે તેવું અનુમાન કર્યું છે. આ સિવાય તેમ પણ બની શકે કે પતિ-પત્નીમાંથી કોઈ પણ એક વ્યક્તિનું મૃત્યુ થતાં પછીથી બીજી વ્યક્તિનું પણ જ્યારે અવસાન થાય ત્યારે તે જ કબરમાં બાજુમાં દફનાવી દેવાનો રિવાજ હશે. જોકે આમ છતાં એમ નોંધવું જોઈએ કે મોઅ-જો

ડેરો કે હડપ્પામાંથી આવા હાડપિંજરના અસ્થિ પ્રાપ્ત થયાં નથી. વળી આ જોડકાં એક સ્ત્રી અને એક પુરુષનાં જ છે તેમ નક્કી થઈ શક્યું નથી. જોકે મૃત વ્યક્તિની સાથે અમુક પાત્રો મૂકવાની રીતરસમ ઉપરથી લોથલની પ્રજા મરણ પછીની કોઈ સ્થિતિમાં શ્રદ્ધા રાખતી તેમ કહી શકાય. વળી સિંધુ સંસ્કૃતિના સમયગાળામાં મૃતદેહો દફનાવવાનો રિવાજ હશે. મૃતકની સાથે દીવો, દર્પણ તથા અંગત ઉપયોગની વસ્તુઓ મૂકવામાં આવતી હતી તેમ માનવામાં આવે છે.

ભારતમાં રાજા રામમોહનરાયે ગઈ સદીમાં પતિ પાછળ સતી થવાની પ્રથા કાયદા દ્વારા બંધ કરાવી તો પણ રાજસ્થાન જેવાં સ્થળોએ સતી થવાના સમાચારો ક્યારેક વર્તમાનપત્રોમાં ચમકી જાય છે. જેમ કે ૭૩-૭૪ માં ત્યાં પાંચેક સ્ત્રીઓ સતી થઈ હતી.

અન્ય સુધરેલી પ્રજાના મુકાબલે આદિવાસીઓ મૃત્યુના દુઃખથી પર હોય છે. આદિવાસીઓ લગ્ન કરતાં મૃત્યુ-વેળાએ વધુ ઠાઠમાઠ કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આદિવાસીઓમાં કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યો હોય ત્યારે તેઓ પોતાના નિવાસસ્થાનનાં બારી-બારણાં ખુલ્લાં રાખે છે જેથી તેમની માન્યતા પ્રમાણે મરનારનો આત્મા કબૂતરો લોગવ્યા સિવાય કહેલાઈથી બહાર નીકળી જઈ શકે અને અન્ય સ્થળે સ્થળાંતર કરી શકે. આદિવાસીઓમાં કોઈનું મૃત્યુ થતાં તેના કુટુંબની બધી સ્ત્રીઓ એકત્ર થઈ મૃતકના મસ્તકના વાળ બાળે છે અને મંદ મંદ અવાજે રુદન કરે છે. ગામનો આગેવાન એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો ઢાલ વગાડી તમામ લોકોને મરણનો સંકેત આપે છે. મૃતકના ઘરની બહાર લોકો નગારાં - થાળી - ઢાલ વગેરે વગાડે છે. અમુક લોકો કોડી - કાચના મણકા વગેરેની મદદથી સુંદર નનામી બાધવાના કાર્યમાં ગૂંથાઈ જાય છે. તે તૈયાર થયા પછી તેને વાજતે ગાજતે સ્મશાને લઈ જઈ ભૂમિદાહ આપીને ત્યાં જ નાચગાનનો કાર્યક્રમ શરૂ કરે છે.

પહેલાં આદિવાસીઓમાં નરબલિની પ્રથા હતી પરંતુ તેને સ્થાને હવે સૂવર - બળદ - ભેંસ - પાડા - ફૂકડા - બકરાનું બલિદાન મરનારની પાછળ અપાય છે. બલિદાનના પશુને પ્રથમ સ્વચ્છ પાણીથી સ્નાન કરાવવામાં આવે છે. તે પછી પ્રવેત કાપડ ઓઢાડી આ પશુનું પૂજન કરીને સ્મશાનમાં મરનારની પાછળ બલિના ઉપયોગમાં

લેવાય છે. અલગત, હવે કેટલીક આદિવાસી જાતિઓમાં શબને ભૂમિદાહ દેવાને બદલે અગ્નિ સંસ્કાર આપવાનો રિવાજ ચાલુ થયો છે. લગભગ બધા જ આદિવાસીઓમાં ૬-૧૦ દિવસ સુધી મૃતકના આત્માની શાંતિ માટે પૂજા-પાઠ-પ્રાર્થના અને નાચગાન ચાલુ રાખે છે. જેના શરીરમાં મૃતકનો આત્મા પ્રવેશતો હોય તે - “ઓઝો” ખારમા દિવસે હાથમાં ખાખરાના લાકડામાંથી બનાવેલી ખંજરી વગાડે છે ત્યારે મરનારનો આત્મા આ ઓઝામાં પ્રવેશી જાય છે એવું આ આદિવાસીઓ માને છે એટલે તેને ભોજન દ્વારા તૃપ્ત કરીને પછી મૃતકની પાછળ ભોજનનો કાર્યક્રમ રખાય છે.

આ આદિવાસીઓ વ્યક્તિના મૃત્યુથી દસમા દિવસે પિતૃમિલનનો પ્રસંગ ઊજવે છે. એક મોટા વાડકામાં પાણી લઈને એમાં બે ચોખાના કણ નાખે છે. બે આ બંને કણ એક બીજાની પાસે આવી જાય તો તેઓ માને છે કે મરનારનો આત્મા પિતૃ-પિતરો સાથે મિલન પામ્યો છે. ઘણી વખત આવી રીતે બંને દાણા લેગા ન થાય ત્યારે આદિવાસીઓ એકાદ માસ સુધી પૂજનવિધિ ચાલુ રાખે છે. અને ત્યાર બાદ ફરી આ જ રીતે પિતૃ-મિલનની પરીક્ષા કરે છે. કોરૂ જાતિના આદિવાસી લોકોમાં આ પિતૃમિલનને ‘સિડોલી’ અને સંથાલોમાં ‘માન્ડાન’ તરીકે ઓળખાય છે. આ પિતૃમિલનનાં ઠેકાણાં પ્રત્યેક ગોત્રદીક નિશ્ચિત કરી રાખેલાં હોય છે.

બરતરની ગોંડ જાતિના લોકો મરનારનાં અંગત સગાંસંબંધીઓ એકત્ર ન થાય ત્યાં સુધી શબને રાખી મૂકે છે. આમ કરતાં ઘણી વખત ૮-૧૦ દિવસ પણ પસાર થઈ જતા હોય છે. મરનારનાં સગાંસંબંધીઓ એકત્ર થયા પછી એક જગ્યાએ ત્રણ પાંદડાં ઉપર ચોખાના દાણા મૂકવામાં આવે છે. શબને ચાર માણસોએ ઉઠાવેલું હોય છે. ત્યારે મરનારનો નજીકનો સ્વજન કે સંબંધી મરનારને સંબોધીને તેનું મૃત્યુ શાથી થયું એમ પૂછે છે કારણકે આ આદિવાસીઓની માન્યતા હોય છે કે મૃતકનો આત્મા તેની નનામી જે ચાર માણસોએ ઊંચકેલી હોય છે તે પૈકીના કોઈ એકેના દેહમાં ઊતરી આવે છે અને મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિ જ આ “કાંધિયા”ને ગ્રેરણા આપે છે. પરિણામે તે ત્રણ પાંદડામાંથી કોઈ એક પાંદડાની પાસે જાય છે. બે પહેલા પાન પાસે જઈને તે વ્યક્તિ ઊભી રહે તો સ્વાભાવિક મૃત્યુ અને બીજા પાંદડા પાસે વ્યક્તિ જાય તો પિતૃપ્રકોપથી મૃત્યુ અને ત્રીજા પાંદડા

પાસે તે વ્યક્તિ જાય તો કોઈના કામણ-ટૂંમણ-મૂઠ-ચોટ વગેરેથી અસ્વાભાવિક મૃત્યુ થયું છે એમ માનવામાં આવે છે. અને તે વખતે મરનાર માણસનું મોત કોણે નિપજવ્યું છે એવો પ્રશ્ન પણ પૂછવામાં આવે છે અને શબને ઉપાડનાર કોઈપણ સ્ત્રીની નજીક જઈને ઊભો રહે છે. તે વખતે તે સ્ત્રી ભાગે છે પરંતુ ત્યારે નનામી ઉપાડનારાઓ આ સ્ત્રીનો પીછો પકડે છે. ઘણી વખત આ સ્ત્રી ૧૫-૨૦ માઈલ સુધી ભાગી જાય છે પણ તે સ્ત્રી પોતાની મૂઠ કે ચોટ પાછી ખેંચી લે ત્યારે જ તેનો પીછો છોડવામાં આવે છે.

આદિવાસીઓમાં પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનાં બાળકોને મહુડાના ઝાડ નીચે પૂર્વ દિશા તરફ તેનું મોં રહે તે રીતે દાટવામાં આવે છે. આદિવાસીઓના જીવન નિર્વાહમાં મહુડાનું સ્થાન મહત્વનું છે તેથી બાળકને મહુડા નીચે દફનાવવામાં તેને દુઃખ નહીં પડતાં રક્ષણ મળી રહે છે તેવી તેમની માન્યતા છે.

મિરઝાપુરના ઘાસિયા લોકોમાંથી કોઈનું મૃત્યુ થાય ત્યારે તે વ્યક્તિના મૃત્યુથી દસમા દિવસે ભોજન કરવામાં આવે છે અને જ્યારે તેમની ટોળી ભેગી થાય છે ત્યારે જે દિશામાં મૂએલા માણસનું શબ લઈ ગયા હોય તે દિશાએ તેનો છોકરો જાય છે અને બેત્રણવાર તેનું નામ લે છે અને જે બલિદાન આપવા તૈયાર થાય છે તે દેવા તેને બોલાવે છે.

ખારવાર લોકો દક્ષિણ તરફનો ચોરડો બે મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિ સંત હોય તો તેને માટે અલગ રાખે છે અને ઘરમાં અગ્નિ પાસે શ્રાવણ માસમાં મૃતકના આત્માની પૂજા કરે છે. ઘરનો સુખ્ય માણસ એક બે કાળા મરઘાં હોમે છે તથા પૂરી અને દૂધમાં રાંધેલા ચોખાના પિંડ ચડાવે છે.

આસામની ગારો જાતિમાં અંતિમક્રિયા વખતે કૂતરાનું બલિદાન અપાય છે. ગારોવાસી એમ માને છે કે આ જ્ઞાન પ્રેતાત્માને સ્વર્ગે લઈ જાય છે. આસામમાં બીજી એક ‘કૂકી’ નામની જંગલી જાતિ પોતાના આગેવાનનું મૃત્યુ થતાં તેના મૃતદેહને શેકીને ઘરમાં રાખી મૂકે છે. કૂકીઓ માને છે કે મૃત આગેવાનને જ્યાં સુધી નરબલિ નહીં ધરવામાં આવે ત્યાં સુધી મૃતકની સદગતિ નહીં થાય.

સંથાલ લોકોમાં ગર્ભવતી સ્ત્રીને દાટી દેતાં પહેલાં તે મૃત સ્ત્રીનાં તાળવામાં એક ખીલો લગાવાય છે જેથી

ચૂડેલ કે ભૂત જમીનની અંદર જ રહે છે એમ તેઓ માને છે. સંઘાલોમાં શખને નદીએ લઈ જઈ તેને ચિતા પર ગોઠવી આગ મૂકતાં પહેલાં મૃતકનું એક હાડકું કાઢીને તેને નવા વાસણમાં ગામ બહાર દાટી દે છે. બાકીના મૃતદેહને નદીમાં પધરાવી દે છે.

આંદામાનમાં મરનાર વ્યક્તિના મસ્તકની માળા ગૂંથીને ઘરમાં રખાય છે. જેના ઘેર આવા મસ્તકની સંખ્યા વધુ હોય તે ગામની આગેવાન ને આબરૂદાર વ્યક્તિ ગણાય છે.

ભારતમાં કૌલ-લીલ વ. વનજાતિઓમાં શખ દફનની પ્રથા હોવા છતાં પિંડદાનની પ્રથા તેમનામાં નથી તો પણ જે દિવસે કોઈ મૃત્યુ પામે તે દિવસે તેઓ ઉપવાસ કરે છે. કૌલ લોકો બ્રાહ્મણોને નહીં પણ ભંગીઓને ખવરાવે છે. આમ છતાં બાકીની ક્રિયા હિંદુવિધિ પ્રમાણે થાય છે. મૃતકનાં અસ્થિને નદીમાં પધરાવી ભંડારો કરે છે.

મણિપુરની “ચકમા” નામની પહાડી જાતિમાં કોઈનું મૃત્યુ થતાં મૃતદેહને સ્નાન કરાવી, કપડાં પહેરાવી સ્વચ્છ પથારીમાં ચત્તો સુવડાવાય છે. શખના મસ્તક તરફ અને પગ તરફ દાણાનો એક એક ઢગલો થાય છે અને તેની ઉપર રૂપિયો મૂકવામાં આવે છે. તે પછી મંદિરનો પૂજારી મોટેથી મંત્રો બોલવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે ઢાલ-ત્રાંસા વગેરે વગાડવામાં આવે છે. મંત્રોચ્ચાર પૂરો થયા પછી આ ઢગલામાંથી ચપટી ચપટી દાણા મૃતદેહના મોંએ અડાડવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ સૂતરના ૭૦૦ તાંતણાની દોરીથી મૃતકનો જમણો પગ બંધાય છે. દોરીને બીજે છેડે મૃગ બંધાય છે અને તેને માણસોએ પકડી રાખેલું હોય છે જેથી આ દોરી તોડીને તે બાગી શકતું નથી, પછી તે વિલાગનો સૌથી ઘરડો માણસ આવીને હાજર રહેલી વ્યક્તિઓને પૂછે છે કે મૃતકનો આ દુનિયા સાથેનો સંબંધ પૂરો કરવાનો હુકમ છે? તે વખતે હાજર રહેલા લોકો એક અવાજે હા હા એમ બોલી બેઠે છે. આટલું સાંભળતાં જ આ ઘરડો માણસ પોતાના હાથમાં પકડેલી લાકડીથી સૂતરની દોરી તોડી નાખે છે. તે વખતે એમ મનાય છે કે મૃતકનો આ જગત સાથેનો સંબંધ પૂરો થાય છે. પછી મૃતકને ભૂમિદાહ અપાય છે.

ઉત્તરપ્રદેશના પૂર્વભાગમાં રહેતી એક જાતિ એમ માને છે કે મૃતકનો આત્મા ભૂત બનીને પાછો ઘેર આવીને ઘરના જીવતા માણસોને હેરાન કરે છે. આથી આ

આત્મા પાછો ન આવી શકે તે માટે મૃતદેહને સ્મશાન તરફ લઈ જવાનો રસ્તો વાંકો-ચૂંકો અને ગલી-ફૂંચી-વાળો કરવામાં આવે છે. આવા રસ્તેથી નનામી પસાર કરતાં ઘણીવાર ૧૦-૧૨ કલાક નીકળી જાય છે. આમ કરવા અંગે તે લોકોની માન્યતા છે કે આત્મા મૂળ ઘરનો રસ્તો ભૂલી જાય છે અને ઘરના બાકીના લોકોને હેરાન કરી શકતો નથી.

ઉત્તરપ્રદેશમાં લગભગ દરેક જાતિમાં મૃતક શ્રાદ્ધ ૧૩ દિવસ પછી થાય છે જ્યારે બીજા પ્રાંતોમાં બ્રાહ્મણોમાં ૧૨, ક્ષત્રિયોમાં ૧૪, વૈશ્યોમાં ૧૫ અને શૂદ્રનું ૩૦ દિવસે શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ છે. વળી જે વર્ષથી નાના બાળકનો અગ્નિસંસ્કાર નહીં કરતાં તેને જળમાં પધરાવી દેવાય છે અથવા જમીનમાં દાટી દેવાય છે.

રાજસ્થાનમાં શૂરવીર રજપૂત ગુજરી જતાં તે જીવતો હતો ત્યારે જેવાં હથિયાર સજ્જતો હતો તે રીતે ઢાલ-તલવાર બંધાવવામાં આવતાં. અલખત, તેના ઘોડાનું બલિદાન આપવામાં આવતું નહોતું પણ તે દેવને ભેટ ધરી દેવાતો જે પૂજારીની મિલકત ગણાતો.

ગુજરાતમાં ગઈ સદી વખતે કોઈ માણસની પાકી ઉંમર થાય અથવા નબળાઈથી માણસનું શરીર ઘસાઈ જાય કે મૃત્યુકાળ પાસે આવેલો લાગે ત્યારે વ્યક્તિ દેહ-શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેતો. વળી જે બાળકનો અન્નપ્રાશન સંસ્કાર ન થયો હોય તેમ જ સંન્યાસીનો અગ્નિસંસ્કાર થતો નહિ અને તેમને જમીનમાં દાટવામાં આવતા. સંન્યાસીની પાછળ રડારોળ કે કોઈ પ્રકારનો શોક વ્યક્ત કરવામાં આવતો નથી. શખને પાલખીમાં બેસાડી, વાળ વગાડતાં, ગુલાલ ઉડાડતાં, અને પૈસા ઉછાળતાં લઈ જવામાં આવે છે. સંન્યાસીના શખને બેઠેલી ઢબમાં દાટવામાં આવે છે અને તેના પર નાનો ચેતરો રચી પછી તે ઉપર તેનાં પગલાંની સ્થાપના કરવામાં આવતી. જ્યારે કોઈ હિન્દુ મરવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે તેના માટે ગાયનું છાણ લીંપીને ચોકો કરવામાં આવે છે અને તે ઉપર જવ, તલ અને ફર્લ નાખવામાં આવે છે અને મોઢામાં સોતું નાખવામાં આવે છે. મૃત્યુ પામનાર માણસનાં ઘરેણાં અને બીજાં વધારાનાં લૂગડાં હોય છે તે ઉતારી લેવામાં આવે છે. તે વ્યક્તિની હજામત કરવામાં આવે છે તથા નવડાવવામાં આવે છે. પછી જ્યાં ચોકો કરાવ્યો હોય ત્યાં તેને ઉત્તરમાં ને દેવલોક ભણી પગ કરાવી

(દક્ષિણ) યમપુરી લણી માથું રાખીને સુવરાવે છે. તેના હાથમાં એક પાત્રમાં લાડુ અને તે ઉપર રૂપિયો મૂકીને તેનું દાન કરવામાં આવે છે. મરણ પામતા માણસની પાસે ઘીનો દીવો પ્રગટાવવામાં આવે છે. તેના મોઢામાં ગંગાજળ મૂકવામાં આવે છે. કેટલીકવાર દહીં અને તુળસીનાં પાંદડાં પણ મૂકવામાં આવે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે છેલ્લી વખતે ભગવાનનું નામ લેનાર પણ ભવસાગર તરી નય છે. જ્યારે મરણ પામેલા વ્યક્તિઓના ઘરમાં તેના પડોશીઓ તથા સ્વજનો એકત્ર થાય છે. અને સ્ત્રીઓ ઘરને આંગણે છાતી ફૂટતી ફૂટતી રાજિયા એટલે કે મૃત્યુનાં શોકગીતો ગાય છે અને છાજિયા લે છે. તે અરસામાં પુરુષો મૃતદેહને વાંસની ખાટલી આથવા નનામી બાંધીને નવું લૂગડું મંગાવ્યું હોય છે તેમાં બાંધી તૈયાર કરે છે. લોટના પિંડ કયો હોય છે તેમાંથી શબ અને પાન્યકના પિંડમાંથી શબનો પિંડ દર્બ ઉપર તેને સુવાયો હોય છે ત્યાં મૂકે છે અને બીજો પાંચકનો પિંડ ઘરના ઉંબરા પર મૂકે છે.

સ્ત્રી પોતાના પિયરથી સાસરે જાય છે ત્યારે તેને માથે ધૂપેલ નાખવામાં આવે છે તથા લૂગડાંનો શણગાર પૂરો પાડવામાં આવે છે તેને “સાસરવાસો” કયો એમ કહેવાય છે. જો આવી સ્ત્રી પોતાના પિયરમાં મરી જાય તો તેનાં કુટુંબીજનો તેનો છેલ્લો સાસરવાસો કરે છે, એટલે કે તેણીના મૃતદેહને શણગારી, નવા લૂગડાં અને ચૂંદડી પહેરાવે છે.

સ્વજનો મૃતદેહને નનામીમાં ઉપાડીને ચાલે છે તે વખતે તેના પગનો ભાગ આગળ રાખે છે, નનામીની આગળ એક માણસ દેવતાની ભરેલી એક તોલડી-દોણું લઈને આગળ ચાલે છે, જેને “દોણિયો” કહેવામાં આવે છે, પછી સ્વજનો અને પડોશીઓ ઉઘાડે માથે અને પગરખાં પહેર્યાં વિના શબયાત્રામાં સામેલ થાય છે “રામનામ સત્ય છે,” “રામ બોલો લાઈ રામ” વગેરેનું મોટેથી ઉચ્ચારણ થાય છે. (અલખત, શહેરોમાં હવે સફેદ કપડાં વિના ચલાવી લેતાં ઇસ્ત્રીટાઇટ કપડાંવાળા ડાઘુઓ પણ જોવામાં આવે છે. શબને બડબડ કરતી અગ્નિજવાળાઓ વીંટળાતી હોય તે વખતે પણ ધંધા-રોજગારની વાતો, હંસી-મજાક વગેરેની માત્રા વધતી જાય છે.) ગામડામાં સ્ત્રીઓ મૃતદેહની પાછળ ગામના ઝાંપા સુધી અને શહેરોમાં શેરી સુધી પાછળ જઈને પાછી વળી જાય છે. મૃતદેહને લઈ જતાં જ્યાં “ચકલું” આવે

ત્યાં “ખેચર”નો પ્રથમ પિંડ અપાતો, જે રિવાજ હમણાં બંધ પડી ગયો છે. શબને ગામ બહાર લઈ જવાયા પછી એક જણની પાસે પાણી હોય તે એ જગ્યા ઉપર છાંટીને તે જગ્યાને પવિત્ર બનાવી ત્યાં ઠાઠડી મૂકીને ત્રીજો અને ચોથો પિંડ મૂકવામાં આવે છે. અહીંથી નનામી લઈ જતી વખતે શબનું મોં બદલાવીને આગળની તરફ કરવામાં આવે છે. સુખડ જેવા મૂલ્યવાન લાકડાં તથા નાળિયેરની મદદથી ચિતા થતી પણ વિદ્યુત સ્પર્શના ગૃહોના જમાનામાં હવે સાદા લાકડાની મદદથી ચલાવી લેવામાં આવે છે. તે પછી નનામીમાંથી શબને કાઢીને ચિતા પર મૂકવામાં આવે છે. પાંચમો પિંડ “સાધક” નો અને છઠ્ઠો પિંડ “પ્રેત”નો મુકાય છે. મૃતકનો મોટો પુત્ર અથવા ઘણો જ નજીકનો સગો ચિતાની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરીને પગના જમણા અંગૂઠે આગ મૂકે છે. ડાઘુઓ બેસી રહે છે. શબ બળતું હોય ત્યારે ઘી હોમાય છે, શબ બળી રહ્યા પછી રાખ એકત્ર કરીને નદીમાં પધરાવી દેવામાં આવે છે. જો નદી ન હોય તો એક ખાડો કરીને તેમાં તે એકત્ર કરી રાખીને ઉપર પાણી છાંટી, લઈ જવા માટે રહેવા દે છે. જેણે દાહ દીધો હોય છે તે રાખમાંથી હાડકાના ઝીણા સાત કટકા ભેગા કરી એક ફૂલડીમાં નાખી જે ઠેકણે શબનું માથું મૂકવામાં આવ્યું ત્યાં દાટે છે. આ વિધિ સંપૂર્ણપણે જળવાઈ ન રહી હોય તેમ પણ બની શકે છે કારણ કે તેમાં સમય-સ્થળ અને સંજોગો પ્રમાણે ફેરફાર થતા રહે છે. સરાણિયાઓમાં અમુક શબને અગ્નિદાહ આપે છે પરંતુ કેટલાક મોં પર પૂળી સળગાવી મૂકી પછી દાટે છે. રાવળિયા, નટ, ચામડામાં, જોગી વ. કોમમાં મૃતદેહ દટાય છે.

નોંધ:- વિશ્વમાં પ્રવર્તતી અંતિમક્રિયાને લગતા આ લેખને પૂરો કરવા માટે જે સામગ્રીનો મારો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે તેની યાદી અહીં આપી છે. લેખ-વિષયનું સ્વરૂપ જોતાં લખાણની મૌલિકતા જતી કરવી પડી છે અને વિવિધ માહિતીનું સંકલન સંપાદન કરીને સંતોષ માનવો પડ્યો છે. કોઈક સ્થળે તો અનુવાદનો જ આધાર લેવો પડ્યો છે. “રંગતરંગ” ના વિવિધ અંકોમાંથી આ અંગે જે વિગતો આવતી હતી તે પૈકી શ્રી અબ્દુલ સલામ એ. શેખ, કમળસિંહ રાણાની નોંધનો ઉપયોગ કરવા બદલ તથા ઝીકો-રોમનોની અંતિમક્રિયા માટે હાઈપરના શબ્દકોશને સમજવામાં મદદરૂપ થવા અંગે મારા સહઅધ્યાપક મિત્ર શ્રી હર્ષદભાઈ એચ. રાવલનો,

માહિતીમાં મદદરૂપ થવા બદલ પાણિયાદના લેખકબંધુ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આ લેખ માટે ઉપયોગી થયાં છે શ્રી દેવજીભાઈ જોષી તથા નીચેનાં સંદર્ભસાધનો, તે સૌનો અત્યંત આભારી અને કૃતજી છું.

- (૧) ભારતીય સંસ્કૃતિ ૧. આ., ૧૯૫૪, રમણલાલ વ. દેસાઈ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા
- (૨) રાસમાળા ભાગ-૨ ૨. આ., ૧૮૯૯, લે. એલેક્ઝાંડર ફાર્બસ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.
અનુ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ
- (૩) હિંદુસ્તાનના દેવો -, ૧૯૧૩, ઈ. એસ.બોર્ન માટિન નામદાર ગાયકવાડ સરકાર, વડોદરા.
(ભાષાંતર)
- (૪) ગુજરાતનું સંસ્કૃતિદર્શન ૧. આ. ૧૯૬૪, પ્રા. કુંજવિહારી મહેતા ધી પોપ્યુલર
અને પ્રા. રમેશ શુક્લ પબ્લિશિંગ હાઉસ, સુરત.
- (૫) ભારતીય સામ્રાજ્ય શાકે સંવત ૧૮૧૫, નારાયણરાવ ભવાનરાવ યોરસદ
પાવગી ભાષાંતરકર્તા રણછોડભાઈ
રામભાઈ વકીલ સંવત ૧૯૫૬-૫૭
- (૬) Harper's Dictionary of Classical Literature & Antiquities. ૨. આ., 1897, Edited by Harry Thurston Peck American Book Company, Chicago.
- (૭) સામયિકો:- વેદવાણી, રંગતરંગ, શ્રીરંગ, અખંડાનંદ, નવચેતન વગેરે....
- (૮) રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-ગ્રંથ. ૧, ૧. આ. ૧૮૨૯ કર્નલ જેમ્સ ટોડ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક
અનુ. રત્નસિંહ દીપસિંહ પરમાર કાર્યાલય,
ભાષાંતર આ-૩, ૧૯૨૪. અમદાવાદ
- (૯) કર્નલ વોટ્સન ગેઝેટિયર ૧. આ. ૧૮૮૬ લે. કર્નલ વોટ્સન
ભાષાંતર-નર્મદાશંકર લાલશંકર

HIND OPTICAL CO.
EXPORTER & WHOLE SELLER OF SPECTACLE FRAMES

384-B, KALBADEVI ROAD, BOMBAY-400 002. (INDIA)
OFFICE : 318674 * 314004 Resi. : 476042

“વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર”

ટેલીફોન નં ૨૩૧૧-૨૩૬૦-૨૪૧૩-૨૨૭૧
વિસનગર તાલુકા મળુર સહકારી મંડળી
લી. વિસનગર.

સ્થાપના સને ૧૯૫૩

શેર કેપીટલ :- રૂ. ૧૧, ૪, ૭૬૦.

રીઝર્વ ફંડ અને અન્ય ફંડો :- રૂ. ૬૫,૨૩, ૧૬૦.

બાંધકામ ક્ષેત્રે પ્રગતિ :

આ મળુર મંડળીએ શરૂઆતમાં નાનાં નાનાં કામોનો ગુજરાતમાં શુભારંભ કર્યો અને વિસનગરના ભેખધારી સહકારી કાર્યકર શ્રી સાંકળચંદ્રભાઈ અને ખીબ સહકારી કાર્યકરોનો દોરવણી નીચે ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં બાંધકામ જેવાં કે રસ્તાઓ, રનવે, પુલો, મકાનો, વગેરે અત્યાર સુધીમાં વીસ કરોડ રૂપિયાનાં કામો કરી આ દેશના નવનિર્માણમાં પોતાનો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મહાકાય બાંધકામો કરી મળુર મંડળીએ સહકારી પ્રવૃત્તિને શયક્ષણી અપાવી છે. ખીબ સહકારી સંસ્થાઓને જીભી કરવામાં પોતાનો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. સહકારી મંડળીમાં એકઠી થતી મુડીકોઈનું શોષણ કરે નહિ અને તે કોઈ વ્યક્તિની માલીકાની બને નહિ તેનું આ મળુર મંડળી ઉદાહરણ છે. બાંધકામના ટેન્ડરોમાં હરીફાઈ કરી મળુર મંડળીએ સરકારશ્રીના લાભો રૂપિયા બચાવ્યા છે.

બોરીંગ વિભાગ :

હરીયાણા ક્રાંતિમાં આગેકૂચ - મંડળીએ એ બોરીંગ રીંગ ૧૯૫૮માં ખરીદ કરેલી તે ઉપરથી પોતાના વર્કશોપમાં ખીબ આઠ રીંગો બનાવી અને ઉત્તર ગુજરાતમાં પાતાળકુવાઓ કરવાનું શરૂ કર્યું અને આજે ચાલુ છે. અત્યાર સુધી ૨૬૦૦ પાતાળકુવાઓ કર્યા છે. આ રીતે ગુજરાતમાં જ નહિ, પણ ભારત દેશના ખીબ ભાગમાં સહકારના સહાયક દ્વારા ખેતીના અર્થતંત્રને સુદૃઢ કરવા ખેતીના પાયાનો જરૂરીઆત જેવા પાણીની સગવડ મંડળીના ટયુબવેલ (બોરીંગ વિભાગ) દ્વારા સુચોળત કરેલ છે. ઉપરાંત મંડળીએ અદ્યતન વર્કશોપ જીલું કરી ઝોઈલ એન્જીનો ખેડૂતોને વ્યાજખી દરે પુરાં પાડેલાં છે.

આ રીતે કામદાર અને ખેડૂત ખભેખલા મિલાવી એક-ખીબના સહકારથી આ દેશના નવનિર્માણમાં પ્રયત્નશીલ છે. ઉત્તરોત્તર અમારી મંડળીનો પ્રગતિ વધારવા આપના સહકારની આશા રાખીએ છીએ.

પ્રભુદાસ લીખાભાઈ પટેલ

ચેરમેન

નરેન્દ્રકુમાર ના. વ્યાસ.

માનદ મંત્રી

આર. એમ. શાહ.

મેનેજર

સૌરાષ્ટ્ર ગાંધીજી ગ્રામોદ્ધાર ટ્રસ્ટ

ગઢડા (સ્વામીના) જિ. ભાવનગર

પબ્લીક ટ્રસ્ટ રજી. નં. ઈ-૧૮૮ તા. ૧૩-૧૨-'૬૫

ખાદી ગ્રામોદ્ધોગ કમીશન પ્રમાણપત્ર નં. ૧૭૫

ઈન્કમેટેક્સ મૂકિત પત્ર નં. IC exempt ૩૩-૧૨૭/૭૫

ઉદ્દેશ :- “ગ્રામ સુધારણા, ગ્રામોદ્ધોગને પ્રોત્સાહન આપવું અને ગ્રામજનોમાં નૈતિક, શૈક્ષણિક અને શારીરિક ઉજવણી માટે રચનાત્મક કાર્યો હાથ ધરવા.” — (સંસ્થાના બંધારણમાંથી)

આલ સ્થાપકો—સ્વ. શ્રી જી. સી. કુમારપાલ

સ્વ. શ્રી દરબાર સાહેબ ગોપાળદાસ
હેસાઈ

સ્વ. શ્રી વૈકુંઠભાઈ લ. મહેતા

સ્વ. શ્રી બળવંતરાય ગો. મહેતા

સ્વ. શ્રી ઉછરંગરાય ન. ઢેબર

સ્વ. શ્રી મોહનલાલ મો. શેઠ

મુખ્ય કાર્યાલય :- ગ્રામ ઉદ્યોગ મંદિર, ગઢડા સ્વા.

જિ. ભાવનગર (ગુજરાત) પીન : ૩૬૪ ૭૫૦

(સંસ્થાને મળતું દાન ઈન્કમેટેક્સ માફીને પાત્ર છે.)

હાલનું ટ્રસ્ટી મંડળ :-

શ્રી મનુભાઈ મ. બક્ષી પ્રમુખ

શ્રી લલ્લુભાઈ મો. શેઠ કાર્યવાહક પ્રમુખ

શ્રી દમયંતિબહેન બા. મોદી ટ્રસ્ટીશ્રી

શ્રી પ્રભુદાસભાઈ મે. શાહ ટ્રસ્ટીશ્રી

શ્રી છેલભાઈ જ. શુક્લ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી.

નાઇલ નદીની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

—શ્રી પુન્કરભાઈ ગોકાણી

માનવ પર્યટનયુગમાંથી કાંચ યુગ તરફ વળ્યો; ગુફાઓમાંથી બહાર નીકળ્યો. ત્યારે તેણે કોઈ પણ નદીનું શરણું લીધું હતું, જ્યાં તેને પાણી અને ખોરાક સહેલાઈથી મળતાં થયાં. શિકાર કરી ખાવાનું મેળવતો માણસ વનનાં ઝાડ ફળ અને કંદ ઉપર જીવવા લાગ્યો. શિકારની વિડબના ટળી. ધીમે ધીમે તે દરવર્ષે નદી કાંઠે નવ-પલ્લવિત થતાં ઝાડ અને ઘાસ જોઈ ખેતી શીખ્યો. નદીએ તેમાં મદદ કરી. તેથી જ જગતની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિઓનો વિકાસ નદી કાંઠે થયો છે.

(૧) ઇ.સ. પૂ. ૫૦૦૦માં સિંધુ નદીની ખીણમાં વિકસેલી હરપ્પીય સંસ્કૃતિ - મોંઢે-જે-દડો અને હરપ્પા-થી લેાયલ સુધી.

(૨) ઇ.સ. પૂ. ૪૦૦૦ થી ઇ.સ. પૂ. ૧૦૦૦ સુધી નાઇલ નદીની ફળદ્રુપ ખીણની મિશ્ર સંસ્કૃતિ - સુદાનના ઉત્તર ભાગથી ઇજિપ્તના વિસ્તારમાં છેક સિનાઈની ટેકરીઓ સુધી.

(૩) ઇ.સ. પૂ. ૩૦૦૦ થી ઇ.સ. પૂ. ૮૦૦ સુધી : યુક્રેટિસ અને તૈબીસ નદીઓના ફળદ્રુપ પ્રદેશ આસપાસની સુમેર અક્કડ અને બેબીલોનની સંસ્કૃતિ એશિયા માઈનોર (મેસોપોટેમિયા = બે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ) અને ઇરાક સુધી જે ઇરાન સુધી વિસ્તરી હતી.

(૪) ઇ.સ. પૂ. ૧૭૬૬ થી ઇ.સ. પૂ. ૧૨૬૭ સુધી : હો-આંગ-હો અને યાંગ-સે-કયાંગ નદી વચ્ચેના ખીણ પ્રદેશમાં ઇપ્સેલી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ.

વિશ્વનો ખીણ પ્રદેશ કોઈ જગ્યાએ ૨ કિલોમીટર પહોળો છે તો કોઈ જગ્યાએ વધુમાં વધુ ૨૦ કિલોમીટર પહોળો છે, જેમાં એબીસિનિયન પર્વતો ઉપરથી ખેંચાઈને આવતો કાંપ એ પ્રદેશને ફળદ્રુપ બનાવતો રહે છે. તે પ્રદેશમાં મિસરવાસીઓ ખેતી કરતા અને ચારે તરફથી સલામત હોઈ વિકાસ પામ્યા.

ખીણ પ્રદેશની પૂર્વ તરફ ટુબિયન રણ અને પશ્ચિમે પણ લિબિયાનો રણ પ્રદેશ આવેલો છે. દક્ષિણમાં પણ

તેને પર્વતાળ વન્ય પ્રદેશ અને રણનું રક્ષણ હતું. ઉત્તરે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને સિનાઈ પહાડી તેનું રક્ષણ કરતી, તેથી જ ત્યાં સંસ્કૃતિ તેની ચરમ કક્ષા સુધી વિકાસ પામી. રાજ્ય ધન ત્યાં કલા-કારીગીરી, શિલ્પ-સ્થાપત્ય, ખેતી અને લોકોની સુખાકારી માટે વપરાયું.

નાઇલ નદીનો પ્રવાહ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ છે; તેથી નાવ દ્વારા મિશ્ર પ્રજા નદીમાં વ્યવહાર કરતી અને નાઇલનો પ્રવાહ તેને મદદ કરતો. વળી પવનની દિશા ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ રહેતી. તેથી મિસરવાસીઓ નાવને સઠ લગાડી નાઇલ નદીમાં જ ફરી પોતાને નિવાસસ્થાને આવી શકતા. નાઇલની નહેરો દ્વારા પણ તેઓ ખેતી કરતા અને તે નહેરોનો ઉપયોગ માર્ગ તરીકે પણ કરતા રહેતા. આમ નાઇલ તેની પોષક, માર્ગદર્શક અને રક્ષક બની તેથી તેઓએ નાઇલને ‘હાપી’ નામે દેવ ગણી પૂજા કરી. એ દેવ પુરુષાકાર હતા. પણ તેનો ઉર પ્રદેશ સ્ત્રીનો હતો, કારણ કે મિસરવાસીઓને મન નાઇલ તેઓનું -માતા બાળકનું પોષણ કરે તેવી રીતે—પોષણ કરતી. અને વળી પુરુષ જેમ તેનું રક્ષણ કરતી. તેને માટે ખોરાક લાવી આપતી.

નાઇલની પ્રજાએ પોતાને મદદ કરનાર હરેક જંતુ, પ્રાણી, પક્ષી, વનસ્પતિ અને પ્રાકૃતિક શક્તિઓને દેવ તરીકે પૂજ્યા છે. કેવી ભોળી અને વિવેકી પ્રજા ! પોતાને મદદ કરનારનું ઋણ કદી ભૂલી નથી. મિસરના પહેલા દેવો પ્રકૃતિમાંથી બહાર આવ્યા. સર્જનના દેવ આતુમ તેના પુત્ર શુ (હવા) અને પુત્રી તેકનુત (ભેજ) હતા. તે બન્નેથી થયા ગેબ (પૃથ્વી) અને પુત્રી નુત (આકાશ). આ ચારે દેવ પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાંથી થયા. ગેબ અને નુતનાં ચાર બાળકો ઓસિરીસ (પુત્ર) અને આઇસીસ (પુત્રી) તેનાથી થયો હોરસ (સૂર્ય). તેના બાઈ સેટ અને બહેન નેફ્થીસ તેઓની ઇર્ષ્યા કરતાં અને તેણે ઓલિરીસને મારી અને નાઇલમાં ફેંકી દીધા. આઇસીસે તેને બહાર કાઢ્યા એટલે સેટે તેના ૧૪ ટુકડા કરી નાશ કર્યો. ફરી આઇસીસે તેને જોડી પોતાના સતીત્વથી ટૂંકું

શરીરી જીવન આપ્યું. તેથી તેને હોરસ પુત્ર થયો. જેને આઈસિસે ગુપ્ત રીતે ઉછેર્યો અને તેણે સેટને હરાવી પિતાનું વેર લીધું. ત્યારથી ઓસિરીસ મૃત્યુના દેવ ગણાયા અને હોરસ જીવનનો દેવ. હોરસને મિસરવાસીઓએ ગરુડનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. મિશ્રની પ્રજા સાચેસાચ સરળ છે. તેના દેવોમાં ઈર્ષ્યા અને વેરની ભાવના પણ ભરી પડી છે. ત્યાં પણ આઈસિસ જેવી સતી છે, જેને ૩૦૦૦ વર્ષ વીત્યાં પછી પણ રહાઈન અને ડેન્યુબનદીને કિનારે તેનાં મંદિરો થયાં છે.

હોરસ એ સૂર્ય - મિસરનો જીવનદાતા અને સાક્ષાત્ દેવ. પાંચમા રાજવંશથી દરેક રાજા પોતાને સૂર્યના પુત્ર - 'ર' નો પુત્ર ગણાવતો. તેના માનમાં નાઇલને કાંઠે સૂર્યમંદિરોની હારમાળા છે. નાઇલના ડેલ્ટા પ્રદેશને કાંઠે સૂર્યમંદિરોનું શહેર વસ્યું હતું. હેલિઓપોલીસ જે આજે નૂતન કાઠીયનું એક ઉપનગર બની ગયું છે !

આતુમ-રે દિવસે નાવમાં થાય, હોરસ અને ગેલ જેવા દેવો સાથે આકાશની સફર કરતાં અને રાત્રે ભૂગર્ભને અજવાળવા આવી જતા. તેના હૃશ્મન દેવનું નામ હતું "એપોફિસ" જે તેને તોફાન અને ધુમ્મસથી ઢાંકી દેતા.

મિસરમાં 'ર'ની જુદા જુદા સ્વરૂપમાં પૂજા થઈ છે. પિરામિડનો આકાર 'ર'નું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. ગોળ થાળી જેવો સૂર્યાકાર રે, ગરુડ, દેવી આંખ, ઘેટું અને 'એપ્રી' નામે છાણના કીડાના આકારમાં પણ પૂજાયો છે. એપ્રી છાણમાં સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેને 'ર' ગણવામાં આવ્યો હતો. આ એપ્રીની ધાતુ પ્રભૃતિ મિસરમાં ચલણ તરીકે વપરાતી. મેમ્ફીસની રાજધાની કબરમાંથી ૧૭ ઇંચ ઊંચો અને ૧૩૩" ચોરસ બેઠકવાળો પિરામિડ મળી આવ્યો છે, જેમાં કેતરાએલ છે એક પાદરીનું ઘૂંટણ સુધીનું શરીર-જેના બે હાથ વરદ મુદ્રામાં છે અને તેની આસપાસ ચિત્રલિપિમાં 'ર' સૂર્યદેવ જીવનદાતાને ઉદ્દેશીને લખાયું છે કે "તમે સર્વ દેવોના પ્રભુ ! સુંદર રીતે પ્રકાશો છો, સુંદર છે તમારી પૃથ્વી ઉપરની કૃતિઓ ! !"

મિસરની પ્રાચીન દેવ પરંપરાની ઘણા દેશોમાં અસર પડી; તેના ૩ હજાર વર્ષ પછી પણ આઈસીસના મંદિર યુરોપમાં રહાઈન અને ડેન્યુબ નદી કાંઠે ઊભાં થયાં. 'ર' ને થાળીના જેવા સૂર્ય તરીકે, દેવી આંખ તરીકે

ઘેટાં અને શિયાળમુખી મનુષ્ય કે ગરુડમુખી મનુષ્યાકારમાં મિસરવાસીઓએ પૂજ્યા છે.

પ્રાણીઓએ ઇજિપ્તના જીવનને બહુ અસર કરી છે. મિસરવાસીઓએ પ્રાણીઓથી કામ લીધું છે. તેને પૂજ્યાં છે. પ્રાણીઓનો ખોરાક બનાવ્યો છે. પ્રાણીઓને પ્યાર કર્યો છે તેથી પિરામિડમાંથી મળતાં કેટલાક પેપીરસમાં સિંહ અને હરણ હસતાં હસતાં શેતરંજ રમતાં હોય, હરણના ઘણા શિયાળ વાંસળી વગાડતો ઢાંકી જતો હોય. હંસના ટોળાને બિલાડી લાકડીથી ભગાડતી હોય. આમ ઘણું મળી આવ્યું છે. ઇજિપ્તની પ્રાચીન લિપિમાં બિલાડી માટે 'મ્યાઉ' શબ્દ છે. ઇસપની નીતિકથાઓમાં પ્રાણીઓની વાર્તામાં કે આપણી પંચતંત્રની વાર્તાઓમાં - મિસરનાં પ્રાણીઓમાં માનવીય વ્યવહાર દર્શાવવાની કળાની - ખૂબ અસર પડી છે. પ્રાચીન આર્યની કદાચ ત્યાં અસર પડી હોય કે કદાચ મિસરમાં તેનું મહત્ત્વ જળવાયું હોય તેમ પ્રાચીન મિસરમાં ગાયની પૂજા થતી. તેનું દાન દેવાતું અને ગાયના દૂધની વાનગીઓ બનતી; તથા સૂર્યને પૂજામાં જલનો અર્ધ્ય આપવામાં આવતો. ઇજિપ્તમાં વિશાળ મંદિરો, મકબરા અને પિરામિડો બંધાયા છે. તેનાં આ સ્થાપત્યોને પ્રાચીન જગતની અભયળીઓ ગણવામાં આવે છે.

ચોથા રાજવંશમાં પિરામિડો, સ્કિંક્સ મંદિરો બંધાવાની શરૂઆત થઈ. ઇ.સ. પૂર્વે ૨૬૦૦ વર્ષ પહેલાં ઇજિપ્તમાં જ્યોતિષનું જ્ઞાન હતું. પિરામિડો ઉત્તર ધ્રુવને દર્શાવતા બંધાયા છે. આદ્શ ડેકેનિસ ઉત્તર ધ્રુવનો તારો હતો, જે ધ્રુવ તારાથી આજે થોડો દૂર છે. મિસરના રાજાઓની કબર તથા જ્યોતિષમણના એમ બન્ને માટે પિરામિડનો ઉપયોગ થતો હતો. પિરામિડની અંદર દ્વારથી સાંકડી ઊંડી સીડી છેક નીચે સુધી જતી જેમાંથી તેઓ આકાશનું દર્શન બહુ જ સચોટ કરી શકતા અને કાળગણના નિર્મિત કરતા. ૩૬૫ દિવસનું વર્ષ પહેલવહેલું ઇજિપ્તે સ્વીકાર્યું. ઇ.સ. પૂર્વે ૪૨૦૦ વર્ષ પહેલાનાં અવકાશી નકશાઓ મિસરમાંથી મળી આવ્યા છે. ઇ.સ. પૂ. ૧૩૦૦ થી ૧૨૩૬ના સમયમાં રામસેસ બીજાના રાજ્ય વખતમાં આકાશી ચાર ચર રાશિઓ મેષ, કર્ક, તુલા અને મકર વચ્ચે આકાશને ૧૨ વિભાગમાં વિભાગવામાં આવ્યું હતું. આકાશના અદૃશ્ય ગોળાર્ધને પૃથ્વી દેવતા ગેલ અને આકાશીદેવી તુતથી દૃશ્ય ગોળાર્ધને મિસરમાં દર્શાવેલા છે. રામસેસ ચારની (ઇ.સ. પૂ.

૧૨૦૦-૧૦૮૫) કબરમાંથી આખા આકાશનો એવો નકશો મળી આવ્યો છે કે જેમાં દરેક કલાકે તારાઓની ગતિ અને દરેક મહિને તારાઓની સ્થિતિ તેનાથી બાંધી શકાય. પિરામિડની રચના અને તેમાં રહેલ લાંબી ઊંડી અમુક જુદા જુદા કોણમાં આવેલી સીડી એક પ્રકારના દૂરથીનની ગરજ સારતા અને અવકાશી દર્શન તેનાથી ચોક્કસાઈથી થઈ શકતું તેથી જ મિસરવાસીઓએ અવકાશી જ્ઞાનનો ખૂબ વિકાસ કર્યો હતો. અને તેને આધારે નાઇલની ભરતી-પૂરથી રક્ષણ મેળવ્યું હતું તો વળી ખેતી માટે અનુકૂળ મોસમ નક્કી કરી હતી. જુદા જુદા પાક માટે જુદા જુદા સમય આ અવકાશી ગણનાના આધારે નક્કી કરી મિસરવાસીઓએ ખૂબ સમૃદ્ધિ મેળવી હતી. પોષણ મેળવ્યું હતું અને પોતાનું રક્ષણ કર્યું હતું.

બહુસંખ્ય પિરામિડોએ મિસરની પ્રાચીન સભ્યતા ઉપર ખૂબ પ્રકાશ નાખ્યો છે. આ પિરામિડોમાં મોટામાં મોટા પિરામિડની ઊંચાઈ ૭૫૦ ફૂટ છે. લગભગ ૫૦૦ ક્યુબીટ ઇજિપ્તમાં ૧૮^૧/_૮ ઇંચ લાંબાઈનું ‘ક્યુબીટ’ એકમ ગણાતું. ત્યાંની ઇટો ૧/૨ x ૧/૪ x ૧/૮ ક્યુબીટની થતી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આજે પણ ઇંટનું એ જ માપ રહેલું છે. ૯” x ૪^૧/_૪” x ૨^૧/_૪” એ ઇજિપ્તની દેણગી છે. એક નોટીકલ માઈલ બરોબર ૪૦૦૦ ક્યુબીટ થતાં. એક ફેધમ= ૪ ક્યુબીટ થાય છે. પિરામિડનો પાયો પણ ૫૦૦x૫૦૦ ક્યુબીટ જેટલો રહેતો. આ પિરામિડમાં ૪ ટન વજનથી ૨૦૦ ટન વજન સુધીની પ્રચંડ શિલાઓ વપરાઈ છે. તાંબાની કરવત, છીણી, હથેલી વગેરે હથીઆરો ત્યારે વપરાતાં. આ પ્રચંડ શિલા ઉપર કડિયા અને મજૂરની ટોળીનાં નામ રહેતાં. આ પથ્થરોને નાઇલની નહેરમાં પથરાળ તળિયા ઉપર ચરખી ચોપડી તેની ઉપર ઘસેડવામાં આવતાં. પાણીનો વેગ અને નીચે લીસી ચરખી યુક્ત સપાટી અને અદ્ભુત મનુષ્યબળથી આ શિલાઓ પિરામિડ બાંધવાના સ્થળે લાવવામાં આવતી. ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં થએલા ઇતિહાસકાર હેરોડોટસે આંખે દેખ્યું વર્ણન લખ્યું છે કે, આવા પથ્થરો મજૂરો લાકડાંના ઢાંચવાળાં યંત્રો દ્વારા ઉપર ચડાવતા હતા. મોટામાં મોટા પિરામિડને બાંધતાં ૨૦ વર્ષ લાગ્યા હતા અને એક લાખ માણસોએ તે માટે રાજ મજૂરી કરી હતી. આ પિરામિડ નાઇલની પશ્ચિમે બંધાયેલ છે. સૂમસ્તિ - મૃત્યુના પ્રતીકે સ્વીકારી આમ કરવામાં આવ્યું છે. ફારોહ ખાપા, મેન્કા-

હરા અને ચિઓપ્સના પિરામિડો મોટામાં મોટા છે જ્યારે તુતાનખોપનનો પિરામિડ વિખ્યાત છે.

પ્રાચીન ઇજિપ્તમાં એવી માન્યતા હતી કે મૃત્યુ પછી માનવીય આત્મા દિવસે પક્ષી રૂપે ઊડી જાય છે અને રાત્રે તે સ્વસ્થાને આવી ભોગો ભોગવતો. તેથી મૃત માનવીના શરીરને સાચવી રાખવાની કલા મિસરમાં વિકસી. તેઓ શરીરમાંથી મમી બનાવતાં. તેમાં ૭૦ દિવસ લાગતા. શરીરમાં સડી જાય તેવો ભાગ કાઢી લઈ સોડાના પાણીમાં તેને રાખતા. પછી શરીરને સૂકવી તેની ઉપર ૨૦ પટ લીનનથી વીંટી લેતા અને પછી તેને રત્ન-જડિત સુવર્ણમય મનુષ્યાકાર પેટીમાં સાચવતા અને કેટલીક વિધિઓ સાથે પિરામિડની કબરમાં મૂકતા. આ પિરામિડમાં રાજના ઉપલોગ માટે બધી જ ચીજ વસ્તુઓ અને દાસદાસીઓ પણ મૂકતા. સાથે પિરામિડમાં નાનું મંદિર પણ રહેતું અને તે મંદિર પશુ, પક્ષી, જીવ જંતુ-પ્રકૃતિ આદિમાંથી બનેલા દેવોનો સમૂહ ચીતરવામાં આવતો. પિરામિડમાં મોટા પ્રમાણમાં સુવર્ણ, રૂપું, ઝવેરાત વાપરવામાં આવતાં. ત્યારની કલા ભેદ આજે સૌ હેરાત પામી જાય છે.

આવાં જ વિશાળ સ્થાપત્યો મંદિરોનાં છે. તેમાં અખુ સિમ્બેલ કનોક અને મિન્મા મેરડ્રીસ અને ગીઝામાં વિશાળ મંદિરોનાં ખંડેરો આજે પણ મળી આવે છે. મંદિરો ૨૦૦ ફૂટ જેટલી ઊંચાઈમાં રહેતાં અને તે પણ નાઇલની પશ્ચિમે રહેતાં તો વળી તેને પર્વતોમાં કોરી કાઢવામાં આવતાં. તેની રચના એવી રહેતી કે તે મંદિરના ઉત્સવને દિવસે ઊગતા સૂર્યનું પહેલું કિરણ મંદિર અંદર ગર્ભ-ગૃહને અજવાળે. આ વિશાળ મંદિરોના અંધારિયા ગર્ભ-ગૃહ આગળ વિશાળ યોગાન રહેતું, જ્યાં ઉત્સવ સમયે પ્રજા દર્શન માટે આવી શકતી. માદરમાં રાજા અને પુરોહિત સિવાય કોઈ પણ પ્રજાજન આડે દિવસે પ્રવેશી શકતા નહિ તેથી દરેક મિસરવાસીના ઘરમાં ‘‘ બેલ ’’નું નાનું મંદિર રહેતું - જેમાં રહેલ દેવતા ઘરમાંથી સર્પ આદિ દૂર રાખતા અને ઘરનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરતા. દરેક મિસરવાસી જીવનમાં એળીડોઝની યાત્રાએ એકવાર જતા - એ સ્થળે ઓસિરીસ મૃત્યુ પામી અને ફરી સજીવન થયા હતા. ઇજિપ્તમાં ત્યારે લગભગ ૨૨૦૦ દેવ પૂજાતા હતા. પાંચમા રાજવંશથી રાજમાં ઇશ્વરી તત્વનો આરોપ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી રાજા અને રાણીની વિશાળકાય

પ્રતિમાઓ મંદિરમાં અને મંદિરના દ્વાર બહાર મૂકવામાં આવતી.

૩૨૦૦ વર્ષ પહેલાં અબુ સિમ્બેલનું મંદિર ૧૧૦ ઊંચી ૧૨૫ ફૂટ પહોળી અને ૨૦૦ ફૂટ લાંબી પહાડીને કાપીને બનાવાયું છે. તેમાં પહેલા અંડમાં ૩૦ ફૂટ ઊંચી રામસેસ બીજાની આઠ પ્રતિમા છે. દિવાલો ઉપર રામસેસ બીજાનાં જીવનકાર્યો આલેખાયાં છે. અંતર નિજમંદિરમાં ચાર પ્રચંડ મૂર્તિઓ છે જેમાં એક સૂર્યદેવ 'રા હોરાસ' બીજી થીવિસ દેવતા "આમોન", ત્રીજી મેરિક્સ દેવતાની અને ચોથી રામસેસ બીજાની પ્રતિમા છે. દરવાજા ઉપર રામસેસ બીજાની ૬૫ ફૂટ ઊંચી ચાર પ્રતિમાઓ છે. અબુ સિમ્બેલના સૂર્યમંદિરથી ત્રણસો ફૂટ ઉત્તરે એક નાનું મંદિર છે, જે રામસેસ બીજાની રાણી નેફરતરીએ બંધાવ્યું છે. (નેફર = સુંદર) આ મંદિર પણ ૪૦ ફૂટ ઊંચું, નેવું ફૂટ પહોળું અને ૭૦ ફૂટ લાંબું છે. પહાડી કાપીને તે બનાવ્યું છે. તેમાં ૩૩ ફૂટ ઊંચી છ પ્રતિમાઓ છે, જેમાં ત્રણ રામસેસ બીજાની અને ત્રણ રાણી નેફરતરીની પ્રતિમાઓ છે. મુખ્યત્વે આ મંદિર દેવી "હૈર" માટે રાણીએ બંધાવ્યું હતું અને રાણી નેફરતરી પણ રાજગાદી ઉપરની હકદાર તરીકે રાજ્ય કરનારી હતી તેવું દીવાલો ઉપર લખ્યું છે. ૨૫ હજાર મજૂરોની વીસ વર્ષની કાળી મજૂરીથી આ મંદિરો બંધાયાં હતાં.

નાઇલ નદી માટે કહેવત છે કે તે સાત સાલ સૂકી અને સાત સાલ પૂર ભરપૂર રહે છે. તેથી પ્રાચીન ઇજિપ્તમાં રાજાઓ નદી ઉપર નાના નાના બંધ બાંધતા રહેતા. તેમાંથી નહેર દ્વારા પાણી દૂર નાનાં તળાવોમાં લાવી રખાતું જેથી દુષ્કાળમાં તે કામ લાગે. હાલ ઇજિપ્તમાં આસ્વાન ઉપર એક વિશાળ બંધ બાંધવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું - જે બંધ ૩૬૫ ફૂટ ઊંચો (૧૧૧ મીટર) છે. ત્યાં નાઇલની ખીણ કુલ ૨૫૦ મીટરની પહોળાઈની છે. કેરોની આઠસો માઇલ દક્ષિણે દુનિયામાં મોટામાં મોટો આ વિશાળ બંધ આવેલો છે. આ બંધ ૧૯૬૦માં રશિયાની સહાયથી બાંધવો શરૂ થયો અને અમેરિકાની સહાયતાથી પૂરો થયો. તેમાં ૪૫૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા છે. આઠ વર્ષની ૪૦ હજાર મજૂરોની સખત મજૂરીથી આ બંધ ૧૯૬૮માં પૂરેપૂરો બંધાયો તેના કારણે સાડા પાંચ હજાર ચોરસ કિલો-મીટરમાં "નાસર" તળાવ બન્યું છે. લગભગ ૫૦૦ કિલોમીટરથી વધારે લંબાઈનું આ તળાવ માનવસર્જિત

મોટામાં મોટું તળાવ છે. તેમાં અબુ સિમ્બેલનું મંદિરો દૂબી જતું હતું તેથી યુનેસ્કોએ ૫૦ કરોડ ડોલર ખર્ચે આ આખાં મંદિરને તેની વિશાળકાય ૨૩ પ્રતિમાઓ સહિત ૨૦૦ ફૂટ ઊંચાઈ ઉપર પર્વતની ઘાટી ઉપર એ જ હાલતમાં ફરી બાંધ્યું છે. લાગતું જ નથી આ મંદિર અત્યારે બંધાયું હોય! નીચેથી તેના ટુકડા કાપી કાપીને ૨૦૦ ફૂટ ઊંચાઈએ તે તવી જ રીતે ગોઠવાયા એ સ્થાપત્યની અદ્ભુત અભયળી છે. અને ત્રણ હજાર વર્ષ બૂની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહી છે.

આસ્વાન બંધ બંધાતાં દર વર્ષે ઇજિપ્તને ૪૦૦ કરોડની આમદાની થાય છે. આમ તેમાં ખર્ચાએલ સમગ્ર રકમ એક વર્ષમાં જ પાછી મળી ગઈ છે.

વિશાળ બાંધકામોમાં મિસરના પ્રાચીન રાજ્યની તોલે કોઈ આવી શક્યું નથી. થીબ્સમાં આમુનહોટેવ ત્રીજાનાં બે પૂતળાં વિશાળ છે અને મંદિર બહાર બેઠેલાં છે. તેમાં એક પૂતળામાંથી રડતા કૂતરા જેવો ઉઠાસી સ્વર નીકળ્યા કરતો. કારણ કે તેમાં એવી તરડ રાખવામાં આવી હતી.

દરેક ઇશ્વરી રાજાને ત્રણ પ્રકારની સગવડ જોઈએ :

(૧) અમરત્વ માટે કબર-નિવાસ

(૨) મૃત્યુ મંદિર જેમાં દેવોને રક્ષણ માટે પૂજવા અને નૈવેદ્ય ધરવા સગવડ હોય અને

(૩) લોગ લોગવવા માટેનો બંડ જ્યાં લોગ-વિલાસની બહુસંખ્ય વસ્તુઓ હોય. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૮૦ માં બંધાએલ ૨૫ ફૂટ બડી દીવાલવાળું રામસેસ ત્રીજાનું "મેડિનેટ હાલુ"નું મંદિર તેની સાક્ષી પૂરે છે.

થીબ્સના નગરપતિની ૩૪૦૦ વર્ષ પુરાણી કબરમાં ૨૧ થાંભલામાં સેનેફર (નગરપતિ) અને તેની પત્ની મેરાઇટને જુદા જુદા દશ્યમાં મોઝેકમાં ચોડીને ચીતરાયેલ છે. દરેક રાજા પોતાને હોરસ દેવના સગા તરીકે જ ગણાવતો તેથી તેની કેશ સમવટમાં બાજ કે ગરુડ ગોઠવાયું હોય છે. આ મંદિરોને ગ્રીસના ટોલેમિઓએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સાચવ્યા હતા. તેમાં "એડ્ડુ"માં ૧૧ ફૂટની પ્રતિમા હોરસને ગરુડ રૂપે રજૂ કરે છે.

ઈ.સ. પૂ. ૨૮૫૦ ની ગિઝાના સૌથી મોટામાં મોટા પિરામિડ પાસે ૧૬૦ ફૂટ લાંબી અને ૭૦ ફૂટ ઊંચી

રિક્તકસની વિશાળકાય નૃસિંહ મૂર્તિ મિસરના પ્રાચીન સ્થાપત્યદ્વં ભવ્ય અને એક અમર સ્મારક છે તે ખાખા-એ બંધાવેલી છે, જેના મુખ ઉપરના ભાવ કેઈ કળી શકતું નથી. રાજાના ઇશ્વરીય રૂપને તે આલેખે છે.

પ્રાચીન ઇજિપ્તમાં મગરની પૂજા થતી. થિબ્સના મંદિરમાં હજારો મગરની કબરો મળી આવી છે. પ્રાચીન ઇજિપ્તમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયા બંદરની સૌથી મોટામાં મોટી હીવાદાંડી ગણાવી શકાય. આ નગરની સ્થાપના મહાન સિકંદરે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૩૨માં કરી હતી. પણ હાલ આ હીવાદાંડીના અવશેષો મળતા નથી.

પ્રાચીન ઇજિપ્તના લોકો ઇતિહાસ લખતા નહિ પણ સ્મૃતિરૂપ મોટાં બાંધકામો દ્વારા રાજાઓનાં કાર્યો અને વિગતો તેમાં આલેખતા. તે માટે નકશા બનાવવાની કલા ઇજિપ્તમાં હતી. ઇ.સ. પૂ. ૨૫૦૦ પૂર્વેના નકશો મળી આવ્યો છે, જેમાં કરવેરા માટે મિસરના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા.

અબુ સિમ્બેલની માફક આમોતનાં મંદિરો (કનોક) પણ વિખ્યાત છે. થિબ્સનાં રાણી હાટશેપ સુતે પ્રથમ સ્ત્રી રાજ્યકર્તા તરીકે બંધાવેલ મંદિર રમણીય છે. શુભ્રાસ ત્રીજાની તે રાણીએ ઇ.સ. પૂર્વે ૧૬૦૦ વર્ષ પહેલાં ઇજિપ્તને હાયકસસની ચડાઈનાં પરિણામોથી બચાવેલું. સ્ત્રીનો સમાન હક્ક રાજ્યાધિકાર માટે સ્વીકારાયો હોઈ ઇજિપ્તમાં ભાઈ-બહેન પરણતાં પણ તે પ્રથા ફક્ત રાજકુટુંબ પૂરતી મર્યાદિત હતી. પ્રાચીન મિસરની ભાષામાં પતિ અને ભાઈ માટે એક શબ્દ છે. અને પત્ની અને બહેન માટે પણ એક જ શબ્દ છે. તેથી એવી માન્યતા રહી કે ત્યાં ભાઈ-બહેન પરણતાં હતાં. પણ આવું ફક્ત રાજકુટુંબમાં રાજ્યના ભાગલા ન પડે તે માટે જ થતું હતું. બાકી પ્રજા યથેચ્છ પરણતી હતી. ઇજિપ્તમાં છૂટાછેડા મળી શકતા હતા પણ તેવું જવલ્લે જ બનતું હતું. એવું કારણ માત્ર એટલું જ કે મિસરવાસીઓને ધર્મમાં ખૂબ શ્રદ્ધા હતી.

રાજ્યગુરુઓ અને પ્રાચીન મિસર રાજાઓના શબ્દો કાયદો બની જતા હતા. પણ તેમાં “રે” સૂચક દ્વારા બનાવેલ “મા’ત” મિસર માટે ધાર્મિક આજ્ઞાઓનો સમૂહ હતો. પ્રાચીન મિસરમાં શીલ માટે તેમાં આજ્ઞા હતી. સદાચાર માટે તેમાં નિયમો હતા. યુનર્જનમમાં તથા

મૃત્યુ પછીના ઉત્તમ જીવન પામવા માટે તેમાં માર્ગ-દર્શન હતું.

મા’તમાં ન્યાય, સત્ય અને વ્યવસ્થાનો સુમેળ હતો. તેઓ માનતા કે “મા’ત” સ્થિર બ્રહ્માંડમાં દેખાતા વિરોધો વચ્ચે સમતુલા સ્થાપે છે. સારી અને સાચી જિંદગી જીવવા માટે દરેક હકદાર છે, તેવું લક્ષ્ય તે છે, ઇજિપ્તમાં ‘પાપ’ જેવું કંઈ નહોતું સ્વીકારાયું. મજ, મોહ, ક્રોધ, લોભ કે કપટને તેઓ સમતુલાથી દૂર ગએલી સ્થિતિ માનતા-પાપ નહિ. સંયમની અતિશયતાને પણ “મા’ત”માં વિનાશનું કારણ ગણવામાં આવી છે. જીવનને અંતે એસિરીસ દેવ દરેકના હૃદયને તોળશે. અને જો તેઓ સાચી શીલવાન જિંદગી જીવ્યા હશે તો તેને અમરત્વ આપશે; અને જો તેઓ સમતુલા ચૂકી ગયા હશે તો તેઓને દૈત્યના ખોરાક તરીકે આપી દેવામાં આવશે. ઇજિપ્તને સર્વ ધર્મ પ્રત્યે આદર હતો. તેથી તો બ્યારે ખ્રિસ્તીઓ આવ્યા મિસરવાસીઓ ઉપર રાજ્યકર્તા તરીકે કે મિસરવાસીઓએ તે ધર્મને અપનાવી લીધો. આજે ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રાચીન કેપ્ટિક શાખાના પંદર લાખ અનુયાયીઓ ઇજિપ્તમાં વસે છે. ઇજિપ્ત માટે લેટિન શબ્દ જિપ્સમાંથી “કેપ્ટ” શબ્દ આવેલો છે.

જૂના કરારના સંત “મોઝિસ” હિબ્રુ હતા. ત્યારે હિબ્રુઓ ગુલામ તરીકે જીવતાં, અને ત્યાં પુત્ર જન્મ થાય તો તેને મારી નાખવામાં આવતો. ‘મોઝિસ’ જન્મ્યા પછી તેને નાઈલના ઘાસમાં સંતાડી દેવામાં આવ્યા, અને પછી નાઈલમાં તરાવી દઈને તેનો જાન બચાવાયો. મિસરની રાજકુવરીના હાથમાં તે આવ્યા. તેણે તેને પાળી પોષી મોટા કર્યા. એકવાર હિબ્રુ મજૂરોને ફટકાવનાર એક મિસ્રીને તેઓએ માર્યા અને ગુલ.મોને છોડાવી ઇઝરાએલ તરફ લઈ ગયા. તે ઇજિપ્તના ૨૦૦ જેવા દેવની માન્યતાથી કંટાળ્યા હતા. એક જ ઇશ્વ.માં તેઓ માનતા. સિનાઈની પહાડીઓ ઉપરથી તઓએ આપેલ ઉપદેશ જગવિખ્યાત છે. તેની દશ આજ્ઞાઓ ખ્રિસ્તીઓ માટે ધર્મ છે. તેઓ ઇઝરાએલ પહોંચતા પહેલાં ત્યાં સિનાઈની પાર જ અવસાન પામ્યા.

મિસરવાસીઓની સરળતાએ જ તેઓને આરબ ધર્મ સ્વીકાર કરવામાં પણ અટકાવ્યા નહિ. આરબોના આક્રમણ પછી મિસરવાસીઓએ સ્વેચ્છાએ જ મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકારી

લીધો હોય તેમ જણાય છે. કારણ કે હમન, સત્તા કે કાયદાથી કેઈનેા ધર્મ બદલી શકાતો નથી.

મિસરની સંસ્કૃતિ ‘હૂધ’ ઉપર રચાયેલી સંસ્કૃતિ છે. માંસાહારી ત્યાં જૂજ હતા. હલકી કેમો જ માંસાહાર કરતી. મિસરવાસીઓએ વૈજ્ઞાનિક ઢબથી નહેરોનો વિકાસ કરી, ખેતીની અફ્લુત ફસલો મેળવવાની યોજનાઓ સાકાર કરેલી હતી. અનાજ, ફળ, ફૂલ, કંદમૂળ વગેરે મિસરવાસીઓનો ખોરાક હતો. અનાજ તેના તોલનું માપ હતું. લગભગ ૭૦૦૦ ઘઉંના દાણા જેટલો પાંડ થાય. તેઓનું વજનનું માપ “સ્ટોન” ચોક્કસ માપનો પથ્થર હતો જેનું વજન એક લાખ ઘઉંના દાણા જેટલું થતું હતું. બ્રિટિશરોએ એક સ્ટોન બરોબર લગભગ ચૌદ પાઉન્ડ વજન સ્વીકાર્યું છે તે મિસરની દેશુગી છે.

૫૫૦૦ વર્ષ પહેલાં મિસરમાં સોનીઓ હતા. તેઓ સોનું ગાળતા; કુરતા તેમાં હીરા ઝવેરાત જડી સુંદર આભૂષણો બનાવતા. ખેત્રીનો પવિત્ર કીડો અને કમળ તેના ઝવેરાતમાં બહુધા કંડારવામાં આવતાં. વેષભૂષા, વાસણો, દેવની પ્રતિકૃતિઓ, નાગ કે બાજ મુખવાળો મુકુટ વગેરે સુવર્ણ મંડિત બનાવવામાં આવતાં. રાજ, કુટુંબમાં મોટે ભાગે સુવર્ણ અને જૂજ પ્રમાણમાં રૂપું વાપરવામાં આવતું. લોખંડ ત્યારે જૂજ વપરાતું. ઈ.સ. પૂ. ૧૩૫૦ના સમયની ફક્ત એક કટાર લોખંડની મળી આવી છે. ૧૬૨ સુવર્ણ મણકાવાળો રાજા થુતમેસ ત્રીજાની પત્ની(રેશી)નો નેકલેસ બહુજ અફ્લુત ઘરેણું છે. તેના પેન્ડલમાં ૩૭૦ થી વધારે કિંમતી પથ્થરો જડેલા છે. ઇજિપ્તમાં ચિત્રકલા, લલિતકળા અને વિજ્ઞાનનો ખૂબ વિકાસ થયો હતો. ઈ.સ. ની શરૂઆતમાં તેમને જીતનાર પ્રજાઓએ તેની અવગણના કરી અને તેમની પ્રત્યે ધિક્કારની લાગણીથી જોયું અને વિશ્વ સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં પંદરસો વર્ષ પાછળ રહી ગયું. જીતનાર પ્રજાએ સદાયે આમ જ કયું છે. સંઘમપ્રિય આર્થ પ્રજાએ મોહન - જો - દડોની ભૌતિક રીતે ચરમ કક્ષાએ પહોંચેલી સંસ્કૃતિને આમ જ અવગણી હતી અને ધર્મને વિજ્ઞાનથી સમજવા માટે આપણે જે હજાર વર્ષ પાછળ રહી ગયા. ૧૫૦૦થી વધારે ચિત્રકળાના સુંદર નમૂનાઓ પિરામિડોમાંથી મળી આવ્યા છે. નૃત્યનો મિસરમાં ખૂબ વિકાસ થયેલો. તેના એક દેવ પણ હતા, પ્તાહ નામે દેવ બ્રહ્માંડના સર્જક ગણાતા હતા પણ તેઓ એક કલાકાર દેવ પણ હતા.

કારીગરો, શિલ્પકારોના દેવ તરીકે તેઓ વિખ્યાત હતા.

સંગીત મિસરનું અંગ હતું. પિરામિડ બાંધનાર મજૂરો નાઈલમાં દિવસરાત સફર કરનાર નાવિકો અને રાજકુટુંબો અહર્નિશ લાયરના સંગીતથી શુન્નતાં. તંતુવાદ્ય સિદ્ધ મિસરની દેન છે. આજના હાર્મ તેમાંથી ઊતરી આવ્યા છે.

ચાર હજારથી વધારે વર્ષ પહેલાં મિસરમાં કાગળ બન્યા. પાતળી પણ ચીકણી નેતર કે વાંસ જેવા જિભા ઝાડની છાલમાંથી કાગળ બનતા. તે વૃક્ષના નામ ઉપરથી તેને પેપીરસ કહેતા. ઈ.સ. ૧૮૫૮માં હેન્રી રીન્ડને લકસોરમાંથી પહેલો પેપીરસ મળી આવ્યો તે ઈ.સ. પૂ. ૧૭૦૦ ની સાલ જેટલો જૂનો હતો જેમાં ગણિતના દાખલાઓ હતા. તેમાં લંબચોરસ, ચોરસ, વર્તુળ અને નળાકારની વિગત હતી. પાયથોગોરાસે જે હજાર વર્ષ પછી શોધેલું (કાટખૂણાની બાજુઓના વર્ગો બરોબર તે ત્રિકોણની ત્રીજા કાટખૂણા સામેની બાજુઓનો વર્ગ થાય) પ્રમેય તેમાં હતું.

પ્રાચીન ઇજિપ્તમાં શિક્ષકોનું સ્થાન ઘણું જાંચું હતું. પુસ્તકો ઉપર પ્રમ કરવાની સલાહ માખાપ પુત્રોને આપતાં. લેખક સિવાય દરેક વ્યવસાયી પરાવલંબી હતો ઈ.સ. ૧૭૬૯માં મિસરની નાઈલ જ્યાં ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે તે ડેલ્ટાની મોટી શાખા રોઝેટામાંથી એક પથ્થર મળી આવ્યો. તેની ઉપર ચિત્રલાખા હતી. તે મિસરની પ્રાચીન હેરોગ્લાઈફ ભાષા - જેની અસર પ્રાચીન હિબ્રુ ઉપર જોવા મળે છે. તેના ૨૪ મૂળાક્ષરો ચિત્રોથી દર્શાવેલા હતા. આ મૂળાક્ષરો અવાજ, વિચાર, વસ્તુ અને ભાવનો નિર્દેશ કરે છે. ભાષા પ્રમાણે ઉચ્ચારવાળી “ફોનેટિક” ભાષાઓમાં તે મુખ્ય છે. લિખ અને ગ્રીક ભાષા પણ લખાયા પ્રમાણે ઉચ્ચારાય છે. તેની ઉપર આ હેરોગ્લાઈફ ભાષાની ચોક્કસ અસર છે. એક મૂળાક્ષર જે -ત્રણ વિગતો દર્શાવતો. આ ભાષામાં ગરુડ આત્માને દર્શાવે છે તો વળી મસ્તકને, ખુદ્દિને, ધાર્મિક વિચારને અને જી કાર જેવા ધ્વનિને દર્શાવે છે. આવું અન્ય અક્ષરો વિષે હતું. નાની વાર્તાઓ રમૂજ દુચકાઓ લખવા અને વેચવાનો રિવાજ હતો. ત્યારે લખનાર માટે રાજ્ય છાત્રાલયોની વ્યવસ્થા કરતું. “માનેથો” નામના મિસરના

રાજ્યશુરુથી મિસરના ૩૦ રાજ્ય વંશેનો ઇતિહાસ આલે-
ખેલી મળી આવ્યો છે.

ત્યારે સાહિત્ય ખૂબ વિકાસ પામ્યું હતું. પ્રણય
ગીતો અને કવિતાઓ તથા દેવની પ્રાર્થનાઓ લખાયેલી
મળી આવી છે. થીબ્સના રામસેસની દરગાહમાંથી મળી
આવેલી અપૂર્વા માટેની કવિતા સુંદર છે.

‘ મને હવે નથી પડી મારી કેશભૂષાની-

પણ અગર તું મને હજુયે ચાહીશ તો,

હું કેશશુદ્ધ કરી હરબી રહીશ તૈયાર....

તારા પ્યારની પ્રતીક્ષામાં અહીં નહીં પાર !

બલે પડ્યો મગર રેતીપર છતાં

હું ફરીથી હિંમતથી નહીંમાં, તને લેવા

તારો પ્યાર મને મજબૂત બનાવે છે. મારામાં સાહસ
પ્રેરે છે, તે સજે છે જલનિધિ મારામાં.....’

અ્યારે તને આવી રહેલી જોઈ છું (ત્યારે) માત્ર
હૃદય નૃત્ય કરે છે;

ઊઘડે છે મારા હાથ તને લીંસવા. ”

મિસરમાં સમાજ છ વર્ગોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો.
ઉમરાવો અને ધર્મશુરુઓ, વેપારીઓ અને કારીગરો,
ખેડૂતો અને મજૂરો (ગુલામો). તેમાંથી આર્થિક રીતે
અમીર, મધ્યમ વર્ગ અને ગરીબ સર્જાયા. ધર્મશુરુઓનું
ત્યાં બહુ જ વર્ચસ્વ હતું. શ્રમજીવીઓના ભોગે રાજાઓ
ધર્મશુરુઓ-ઉમરાવો અને ધનવાન વેપારીઓ વિકાસ-
વૈભવ લોગવતા. મહાલયો બંધાવતા તેમાં રહેતા, બાગ
બગીચામાં ફરતા, સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો પહેરતા, ધાતુનાં-
માટીનાં અને કાચનાં સુંદર વાસણો વાપરતાં; સારું
ફર્નિચર રાસરચિતું વસાવતા. નૃત્ય અને સંગીત વડે
પોતાનું દિલ બહેલાવતા હતા. તેઓ કલાને ઉત્તેજન
પણ આપતા.

ખેડૂત લોકો સાદા ઘરમાં રહેતા, મહેનત મજૂરી
કરી ગુજરાન ચલાવતા, ગરીબો અને મજૂરો ધનિકો
માટે ખેતી કરતા, મહાલયો, પિરામિડો બાંધતા અને
પેટિયું રળી લેતા.

આ સર્વ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન મોભાલયું
રહેતું. તેઓ સ્વતંત્ર હલ્લે લોગવતી અને મિલકત વારસા
માટે પણ તેના હલ્લે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા.

ધર્મશુરુઓ તથા રાજાઓ વૈભવશાળી પાર્થિવ જીવન-
ને અમર કરવા ચત્તરીક રહેતા અને તેથી જ મૃત્યુ
પછીના જીવન માટે અને કીર્તિ માટે પિરામિડો બાંધતાં,
તેમાં મોટું અર્થ અને નીચલા વર્ગનું તે માટે શોષણ
થતું તેથી અસંખ્ય દેવો વચ્ચે અટવાયેલી મિસરની સંસ્કૃતિ
પાછળથી યુરોપ - એશિયાના હુમલાઓમાં નષ્ટપ્રાય થઈ
ગઈ. રાજ્યશુરુઓ અને રાજાઓની દેવો તથા કાયદાઓ
દ્વારા કરવામાં આવતી બુદ્ધિ સત્તાખોરીએ મિસરવાસી-
ઓએ પરદેશી સામે લડવામાં રાજ્યકુળને મદદ ન કરી
અને મિસર ગુલામ બન્યું. મિસરની સંસ્કૃતિ પથ્થર
યુગમાંથી કાંચયુગમાં આવી અને લોહયુગ સુધી તેણે
વિકાસ સાધ્યો. પ્રાચીન ઇતિહાસકારોએ મિસરને સંસ્કૃતિનું
પારણું કહેલું છે.

પ્રાચીન મિસરની બધી એશિયા અને યુરોપવાસીઓને
તેમના વ્યાપાર ઉદ્યોગની નિકાસ દ્વારા થઈ અને તેથી
આકર્ષાઈ મિસરને લૂંટવા - જીતવાવાળા આવ્યા.

પ્રાચીન મિસરમાં તાંબાના, રૂપાના અને સુવર્ણનાં
વાસણો બનતાં. કાચના બનાવનારા તેની ફૂલદાનીઓ
અને આસવના પાત્રો બનાવતા. સોનીઓ રાજ્યકુટુંબ
અને ધનિક વર્ગ માટે ઘરેણાં, ઝવેરાત અને સુકુટ વગેરે
ઘડતા. વણકરો સૂતર અને લીનનનું કાપડ વણતા. સુથારો
બારી દરવાજા, રથ, સિંહાસન પત્રંગ આદિ બનાવતા.
કુંભારોનું માટીકામ ત્યારે અદ્ભુત હતું. કડિયાઓએ
મિસર સંસ્કૃતિના અવશેષો આજ સુધી જીવતા રાખ્યા છે.
વહાણવટીઓ વહાણો - હોડીઓ, માલવાહક તરાપાઓ
બનાવતા. આમ આજની વેપાર ઉદ્યોગોની પાયાની ઇંટ
મિસરમાં પહેલીવહેલી ધરબાઈ. આ તૈયાર માલ આંતરિક
બજારોમાં વહેંચાતો પણ ગધેડા અને વહાણ મારફત
બહાર દેશવિદેશમાં પણ જતો. સીરીયા અને એખીટ્રોનમાં
મિસરનું કાપડ, મસાલા અને પ્રાચીન શિલ્પના નમૂના-
ઓની નિકાસ થતી. મિસરમાંથી હુન્નરની બહુકારી ધરાવ-
નારાઓ પણ વિદેશમાં આવીને બહુમાનથી વસતા હતા.
આ સર્વથી સંપન્ન મિસર ભૌતિક સુખોની ચરમ કક્ષાએ
પહોંચ્યું અને તે સુખ સગવડો માટેની શોષણખોરીથી
આંતરિક રીતે નિર્બળ પણ બન્યું. આ વૈભવે એ બહારથી
આક્રમણખોરોને આકર્ષ્યા. મિસરમાં માનવીયકુળ તો લાખો
વર્ષથી ત્યાંની પહાડીઓમાં શિકારી ફરતી ટોળીઓના
રૂપમાં ફરતું હશે. દસેકહજાર વર્ષ પહેલાં લોકો ખીણમાં

નાઇલને કાંઠે વસવા આબ્યાનાં એંધાણો મળી આવ્યાં છે. ધીમે ધીમે નાઇલના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગમાં પ્રજાના કબીલાઓ સ્થિર થવા લાગ્યા. ખેતી અને ગૌ-પોષણથી પોતાનો વિકાસ કરવા લાગ્યા. અનેક કબીલાઓના સરદારો રાજા બનવા લાગ્યા અને ઉત્તર અને દક્ષિણના રાજાઓ વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ, ઢૂંટ અને આક્રમણ થવા લાગ્યાં. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ સુધીમાં તો ઉત્તર અને દક્ષિણ નાઇલે વસેલી પ્રજાઓ બે સમૂહ જૂથમાં વહેંચાઈ ને પોતાની શક્તિઓ વેડફી રહી હતી. ત્યારે મિસરમાં ડાહ્યા માણસોએ વર્ષોની મહેનત પછી આ બે નાઇલનાં રાજ્યો વચ્ચે સંપ કરાવ્યો. તેની યાદમાં પિલસમાં લક્ષ્મીના મંદિરમાં એક સુંદર શિલ્પ મળી આવ્યું છે જેમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ મિસરવાસીઓનું મજબૂત બેઠાણ દર્શાવવા બે નાઇલ દેવતાના હાથમાં રહેલ છોડની કલામય ગાંઠ

વાળવામાં આવી છે. દક્ષિણ ઇજિપ્તના પ્રદેશને કમળ અને તેની ઢાંડીથી દર્શાવ્યું છે. જ્યારે ઉત્તર મિસર પેપીરસના છોડથી દર્શાવાયું છે, બન્ને તરફ નાઇલ દેવતા છે જે પુરુષ છે પણ બન્નેનું ઉપરનું શરીર સ્ત્રી છે. સ્તન મંડળ દર્શાવે છે. જે નાઇલની બેઠમાં વસતા મિસરવાસીઓને પોષણ આપે. ત્યાર પછી મિસરમાં ૩૧ રાજ્યવંશ થયા જેણે મિસરને ૩ યુગમાં વહેંચી નાંખ્યું.

(૧) પ્રાચીન શાસન ઈ.સ. પૂ. ૨૧૬૦ સુધી.

(૨) મધ્યયુગીન શાસન ઈ. સ. પૂ. ૧૫૮૦ સુધી અને—

(૩) નૂતન શાસનકાળ ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ સુધી.

ઈ. સ. પૂર્વે - પ્રાચીન મિસરની વિકાસગાથા- નામ લખ્યાં છે.)

રાજ્યકુળનો ઇતિહાસ (રાજવંશોમાં પ્રખ્યાત રાજાઓના

↓	ઈ. સ. પૂર્વે	—રાજવંશ—	
		↓	
પ્રથમ રાજ્યવંશો	૩૧૦૦	૧. પહેલો (૩૧૦૦-૨૮૬૦)	તેમાં મહત્વના રાજાઓનાં નામ જણાવ્યાં છે. ઉત્તર - દક્ષિણ મિસરના બેઠાણ પછી પ્રથમ રાજધાની દક્ષિણમાં થીનિસ નગરમાં હતી, જે પ્રથમ સમ્રાટ મીનાએ આજના કાહીરાની જગ્યાએ સ્થાપી (નારમેર) તેણે નાઇલની પૂર્વ સૂર્ય - 'ઓન'નું વિશાળ મંદિર બનાવ્યું. ત્યાં દિવ્ય મંત્રોચ્ચારથી સૂર્યની પૂજા થતી. પશ્ચિમ તટ પર તેણે નગર વસાવ્યું જેને યુનાનીઓ મેમ્ફીસના નામે ઓળખ્યું છે. ત્યાં તેમણે સ્થાપેલ "આઈન શામ્શ" નામે વિશ્વ વિદ્યાલય આજે પણ છે ત્યાં ખગોળ અને ગણિતનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું. ત્રીજા રાજ્યવંશે ખૂબ વિકાસ સાધ્યો. પગથિયાં જેવા પિરામિડ વિકસ્યા. (જેસેરનો પિરામિડ). સિક્કસની પ્રતિમા બની. ભાષાનો વિકાસ થયો. ચોથા રાજ્યવંશના આ કાળમાં તુબીઆના રણમાં સુવર્ણ અને તાંબુ ભરી વહુઓ આવતી. તો સિરીઆ અને લેબનોનથી વહાણોમાં કિંમતી પદ્ધરો આવતા. ત્યારે રાજા દેવી અંશ તરીકે સૂર્યનો વારસ ગણાઈ પૂજાવા લાગ્યો હતો. પાંચમાંથી દસ રાજ્યવંશમાં ધર્મ-ગુરુઓનું જોર વધ્યું અને સામંતશાહી એટલી વીકરી કે પેપી-બીબના વખતમાં રાજ્ય નાના ટુકડામાં વહેંચાઈ ગયું. વિશાળ પિરામિડો ત્યારે બંધાયા.
	૩૦૦૦	(મીનીસ) સ્થાપક નારમેર	
	૨૬૦૦	૨. બીજો રાજવંશ (૨૮૬૦ થી ૨૬૮૬)	
	૨૮૦૦		
	૨૭૦૦		
	૨૬૦૦	૩. જેસેર (૨૬૮૬-૨૬૧૩)	
પ્રથમ રાજ્યવંશો	૨૫૦૦	૪. (૨૬૧૩-૨૪૬૪) ખુફુ/ મેન્કા ઉરે	
	૨૪૦૦	૫. (૨૪૬૪-૨૩૪૫)	
	૨૩૦૦	૬. (૨૩૪૫-૨૧૮૧) પેપી પહેલો	
	૨૨૦૦	પેપી બીજો	

મધ્યકાળની શરૂઆતના રાજ્યવંશો	૨૧૦૦	૭. ૨૧૮૧-૨૧૭૩ ૮. ૨૧૭૩-૨૧૬૦ ૯. ૨૧૬૦-૨૧૩૦ ૧૦. ૨૧૩૦-૨૦૪૦	એકસો વર્ષ આંતરયુદ્ધો થયાં. સામંતોએ રાજા બની પોતાની મોટી કબરો જ્યાં ત્યાં ખાંધી. રાજ્ય- સત્તા રાજધાની પૂરતી જ રહી પણ તે દરમિયાન સંસ્કૃતિની વિકાસરેખા જળવાઈ રહી. પ્રબુદ્ધ સાહિત્ય ત્યારે લખાયું.
ઈ. સ. પૂ. દ્વિતીય મધ્યકાળ ૧૭૮૬ થી ૧૫૬૭	ઈ. સ. પૂ. ૧૭૦૦ ૧૬૦૦	૧૧. ૨૦૪૦-૧૬૬૧. મેન્ડુ હોટેપ-૨ ૧૨. ૧૬૬૧ થી ૧૭૮૬ આમુને મહેર ૧ સેનુસેન ૩ આમુને મહેર ૩ ૧૩. ૧૭૮૬-૧૬૩૩ ૧૪. ૧૭૮૬-૧૬૦૩ હાયકસોસ ૧૫. ૧૬૭૪-૧૫૬૭ ૧૬. ૧૬૮૪-૧૫૬૭ ૧૭. ૧૬૫૦-૧૫૬૭ (વિરોધી રાજ્યવંશો)	ચિખન વંશે મહેનત કરી સર્વ એક કર્યું. પોતે સાચા ખેડૂત તરીકે બહાર આવ્યા. લાખો એકર જમીન માટે સિંચાઈની વ્યવસ્થા થઈ. શિલ્પનો વિકાસ થયો. એસિરીસ દેવ તરીકે છવાઈ ગયા. પૂજકોએ તેને પાક ઉગાડનાર ગણ્યા છે અને તેથી તેની પૂજામાં જળની અંજલી આપવામાં આવતી.
નવા રાજ્યવંશો ૧૫૬૭ થી ૧૦૮૫	૧૫૦૦ ૧૪૦૦ ૧૩૦૦ ૧૨૦૦	૧૮. ૧૫૬૭-૧૩૨૦ આહમોસ-૧ શુત્મોસ- ૩ (હોટ શેપ શટ) આમુન હોટેપ ૩ આપેનાયેન તુતાનખામુન હારે મહાબ ૧૯. ૧૩૨૦-૧૨૦૦ સેતી-૧ રામસેસ ૨ મનેપ્તાહ	મધ્યયુગીન રાજ્યવંશ કોઈ અગમ્ય કારણોસર નાશ પામ્યો. રાજ્યવંશો ઝડપથી બદલાયા. આ કુસંપમાં ત્યારે એશિયામાંથી સેમેટિક કુળના હાયકસોસ લોકોએ નાઈલનો ડેલ્ટા પ્રદેશ છુટી ઇ.સ. પૂ. ૧૬૭૪થી ૧૫૬૭ સુધી જે રાજ્યવંશ સ્થાપ્યા પણ ૧૭ માં રાજ્યવંશના રાજાઓએ ૮૩ વર્ષ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ કરી તેઓને હાંકી કાઢ્યા ત્યારે કાવ્ય, નાટક, ધર્મશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ઔષધશાસ્ત્ર અને શસ્ત્રક્રિયા વિકસી. એશિયન પાસેથી મિસરવાસીઓ ઘોડા અને રથ વાપરતાં શીખ્યા.
			પરદેશી ચડાઈઓથી બચવા અને હાયકસોસને હાંકી કાઢતાં કાઢતાં મિસરવાસીઓએ પોતાનું સામ્રા- જ્ય મધ્ય એશીયા સુધી વિસ્તાર્યું તેથી સાંસ્કૃતિક પ્રાચીનતા તૂટી પણ મિસરે મેળવ્યું પણ ઘણું. ત્યારના ક્ષાસોએ શિલ્પમાં ઘણું અદ્ભુત સર્જ્યું. લકસોર, કર્નાક, રાજાઓની ખીણ અને અખુશ્રિ. મ્પેલનાં મંદિરો ત્યારે સર્જ્યાં. થિબ્સના દેવ આમુન- ના ધર્મશુરુઓનું જોર વધ્યું. રાજા આપેનાયેને રાજ્યશુરુઓની સત્તા પડકારી પણ તે ચાલ્યું નહિ. એકેશ્વર વાદ માટે રાજા તુતાન ખામુનને શહીદ થવું પડ્યું-સૌથી શ્રેષ્ઠ તેનો પિરામિડ તેમ છતાં બંધાયો. રાજ્યશુરુઓની પ્રજા ઉપર જળરી પકડ હતી તેણે રાજાઓને નબળા પાડ્યા. ૨૬મા રાજ્ય-

	૧૧૦૦	૨૦. મોરાન-મવંશ ૧૨૦૦-૧૦૮૫ રામસેસ-૧૧	વંશના રાજા રામસેસ બીજાએ ઇજિપ્તની પ્રાચીનતા ટકાવી. તે પ્રબળ યોદ્ધો હતા. આ સમય દરમિયાન ઈ.સ. પૂ. ૧૫૦૧ થી ૧૪૭૬ દરમિયાન થુતમોસ ત્રીજાની રાણી હેટ શેપ શૂટ બહુ વિખ્યાત રાજ્યકર્તા તરીકે નામ કાઢી ગઈ. તેણે યુદ્ધનીતિને ત્યાગી મિસરને સમૃદ્ધ કરેલું. હાયકસોસે નાશ કરેલાં મંદિરો તેણે સમરાવ્યાં. અર્ધો માઇલ લાંબુ કણીક-નું સુંદર મંદિર તેણે બાંધ્યું. લક્ષરનું મંદિર તેણે બાંધ્યું. તે પોતાને સૂર્યપુત્ર માનતી. પોતાના શિષ્યો દાઢીવાળાં પુરુષવેશી જ ચિતરાવતી. તેણે બાંધેલા મંદિરમાં તેના રાજ્યકાળની ઘણી વિગત નોંધાઈ છે.
વિદેશી રાજ્યકુળ ૧૦૮૫ થી ૩૩૨	૧૦૦૦ ૬૦૦ ૮૦૦ ૭૦૦ ૬૦૦ ૫૦૦ ૪૦૦ ૪૦૦	૨૧. ૧૦૮૫-૬૪૫ હેરીહર લીબીઅન-રાજાઓ ૨૨. ૬૫૦-૭૩૦ શેશાંક ૨૩. ૮૧૭-૭૩૦ ૨૪. ૭૩૦-૭૧૫ ૨૫. નુબીયન રાજા ૭૫૧-૬૩૫ પીઆન્મી ૨૬. ૬૬૩-૫૨૫ સામ્તીક+નેકે ઈરાની રાજાઓ ૧. ૨૭. ૫૨૫-૪૦૪ ૨૮. દરાયસ ૨. ૪૦૪-૩૬૮ ૨૯. ૩૬૮-૩૭૮ ૩૦. ૩૭૮-૩૪૧ નેકસનેઓ બીજું ઈરાની રાજ્ય	હવે મિસરની સમૃદ્ધિએ ઘણાં લોકો અને લોકોમાં આકર્ષ્યાં. ભૂમધ્યના યાંચિઆઓ, પૂર્વ તરફથી હિબ્રુઓ, ઉત્તર તરફથી યુરોપના પથ્થરચુગવાસીઓનાં ટોળેટોળાં ઊતરી આવ્યાં. મિસરમાં પશુ રાજ્ય-ગુરુઓની સત્તા સંનિકટાએ પડકારી. લાંચીઆ અમલદારો, શોષણખોર ધનિકો અને સત્તાના સિતમથી તેઓએ પ્રજાસાથ ગુમાવ્યો અને ઇજિપ્ત ગુલામ બન્યું. ઇજિપ્તના બે વિભાગ પડી ગયા. દક્ષિણ ઇજિપ્ત વ્યાપારી રાજકુળથી અને ઉત્તર ઇજિપ્ત રાજકુળના કુમારો દ્વારા શાસન નીચે રહ્યું. ૭૫૦ વર્ષની આ કથા મિસરની પડતીની કથા રહી. ઈ.સ. પૂ. ૬૫૪માં લિબિયાથી ચડાઈ આવી જેને નુબી-અનોએ હાંકી કાઢ્યા. ત્યાં ઈ.સ. પૂ. ૭૨૨માં ઇથો-પિઅન લોકો ચડી આવ્યા. ઈ.સ. પૂ. ૬૦૪માં એસિરીઅનો, ઈ.સ. પૂ. ૫૨૫માં ઈરાન અને ઈ.સ. પૂ. ૩૩૨માં મહાન સિકંદર ચડી આવ્યો. દરમિયાન વારંવાર પ્રજામાંથી રાજ્યપલટો થતો રહ્યો અને તેને કારણે મિસરના રાજવંશો વચ્ચે આવતા રહ્યા. ઈ.સ. ૬૬૩માં મિસરનો ૧૪૦ વર્ષ સુધી ભારત અને સુમેર સાથે ગાઢો વ્યાપાર સંબંધ રહ્યો. સિકંદર આવતાં સુધી થોડો સમય મિસર રાજવંશ યાદ કરતાં મિસર ઈરાનના તાબામાં રહ્યું. ઈરાની સામ્રાજ્યના ભાગ તરીકે મિસર લાંબો સમય ન રહ્યું - ત્યાં જ સિકંદરની ચડાઈ આવી. તેણે

ટોલેમી રાજ્યકાળ ઈ.સ. પૂ. ૩૩૨ થી ૩૦	૩૦૦ ૨૦૦ ૧૦૦	ગ્રીક સત્તા મહાન- સિકંદરનું આક્રમણ અને રાજ્ય ૩૩૨-૩૨૩ ૩૧. ટોલેમી ૧ થી ૧૨ ૩૦૪ થી ૫૧ કિલઓપેટ્રા ૫૧-૩૦	મિસર ઉપર કબજો કરી એલેક્ઝાંડ્રીઆ નગર વસાવ્યું. સિકંદર જતાં ગ્રીક રાજ્યના ભાગ પડ્યા. તેમાં મિસર ટોલેમીના હાથમાં આવ્યું. ટોલેમી સિકંદરનો શ્વેનાપતિ હતો. એલેક્ઝાંડ્રીઆને રાજધાની બનાવી ટોલેમીએ ગ્રીક વૈભવ અને મિસર વિલાસ સાથે ભેળવી સંસ્કૃતિને નવું રૂપ આપ્યું, તેના સમયમાં દુનિયાની ૭ અબજથી માની એક ભીંચી દીવાદાંડી ત્યાં બંધાઈ. ત્યાંની પ્રાચીન લાયબ્રેરી વિશ્વના જ્ઞાનોના ભંડાર બની રહી. ત્યારે ઘણાં મંદિરો બંધાયાં તેમાં “એડફ”નું મંદિર વિખ્યાત અને વિશાળ છે. ધીમે ધીમે રોમનોએ મિસર તરફ નજર દોડાવી. સીઝરે મિસર જીત્યું. કિલઓપેટ્રા જિતાર્થ જવાને બદલે સીઝર અને એન્ટની બન્નેને ન્યાયી ગઈ. સીઝરનું ખૂન થયું. એન્ટનીને ગ્રીકે હુડધૂત કર્યો અને છેવટે સામ્રાજ્ય બચાવી ન શકવાને કારણે કિલઓપેટ્રાએ આત્મસમર્પણ કર્યું.
ઈસુનું રોમન રાજ્યકાળ	-૦૦- ૨૦૦ ૪૦૦ ૬૦૦	પ્રાગટ્ય	ઈ.સ. પૂ. ૩૦ થી ઈ.સ. સુધી રોમનોએ મિસર ઉપર રાજ્ય કર્યું ત્યારે તેઓની અનિચ્છા છતાં મિસરમાં ઇસાઈ ધર્મ ફેલાયો. મિસરવાસીઓ જેઓ પોતાને ફરાઓના વંશજ સમજે તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. આજે તે પ્રાચીન કોપ્ટ ખ્રિસ્તીઓ મિસરમાં પંદર લાખની સંખ્યામાં છે.
મુસ્લિમ રાજ્ય- કાળ ઈ.સ. ૬૩૯ થી ૧૮૪૧ રાજ્ય	૮૦૦ ૯૦૦ ૧૦૦૦ ૧૧૦૦ ૧૩૦૦ ૧૫૦૦ ૧૭૦૦	બગદાદના ખલીફા ૬૩૬-૮૭૦ અબ્બાસી ખલીફા ૮૭૦-૯૫૦ ફાતિમી ખલીફા ૯૫૦-૧૧૭૦ અય્યુબી રાજવંશ ૧૧૭૧-૧૨૫૦ મામેલુક રાજવંશ ૧૨૫૦-૧૫૧૭ તુર્કી આંટોમન રાજ્ય ૧૫૧૭-૧૭૬૬ શેખઅલીબેગ	ઈ.સ. ૬૩૯માં આરબોએ મિસર જીત્યું. ઈ.સ. ૮૭૦ સુધી મદીના, દમાસ્કસ અને બગદાદના ખલીફાઓએ મિસર ઉપર રાજ્ય કર્યું. મિસર અર્ધ સ્વતંત્ર દેશ રહ્યો. ઈ. સ. ૮૭૦ થી ૯૫૦ નામ માત્રની અબ્બાસી ખલીફાની સત્તા રહી. ઈ. સ. ૯૫૦થી ૧૧૭૧ સુધી મિસર પૂર્ણ સ્વતંત્ર રહ્યું પણ સત્તા ફાતિમી ખલીફાઓની રહી. ત્યારપછી ઐયુબી અને મામેલુક રાજ્ય આવ્યું. ત્યારે મિસર ફરી વિકાસની ચરમ સીમાએ પહોંચ્યું. ઐયુબી રાજ્યકાળમાં હોલીબેન્ડની ધર્મ લડાઈઓ કુઝેડ લડાઈ. ત્યારે કાહીરા વિશ્વસંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બની રહ્યું. ત્યાં તુર્કો ૧૫૧૭માં મિસરને જીતી પોતાનો પ્રાંત બનાવ્યો પણ ૧૭૬૬માં શેખ અલીબેગે તેને સ્વતંત્ર કર્યું અને તુર્ક ગવર્નર પાશાને દેશનિકાલ કર્યો.

ઈ.સ.	ઈ.સ.	ઈ.સ.	પણ તેણે ખૂન કરાવી ફરી તુકોએ મિસરને પોતાનો પ્રાન્ત બનાવી લીધો. ઈ. સ. ૧૮૦૫માં ફરી તુકપાશા સામે વિદ્રોહ થયો. એટલે ઝંઘડો ટાળવા તુકોએ મિસરના મુહમ્મદ અલીને ત્યાંનો ગવર્નર બનાવ્યો. પણ મુહમ્મદ અલીએ તો તુક પર આક્રમણ કર્યું અને તેથી ૧૮૪૧માં બ્રિટિશ - ફ્રાંસ આદિ પાંચ દેશોએ સંધી કરાવી, મુહમ્મદ અલીને મિસરનો સુલતાન બહેર કર્યો, જેનો રાજ્યવંશ ૧૯૫૨ની કાંતિ સુધી ત્યાં રાજ્ય કરતો રહ્યો. સને ૧૭૬૮માં નેપોલિયને ચડાઈ કરી મિસરના ઉત્તર વિભાગને જીતી લીધો પણ બ્રિટને નેપોલિયનને હરાવતાં તેની ઉપર બ્રિટિશ આધિપત્ય રહ્યું અને ફરી તુકપાશાએ રાજ્ય હાથ કર્યું પણ ત્યારથી મિસર ઉપર બ્રિટન અને ફ્રાંસનો હસ્તક્ષેપ રહ્યો. મિસર કાંતિના પિતા જગજીવ પાશાએ ૧૮૨૨થી મિસરની સ્વતંત્રતા માટે ઘોષણા કરી - કેદ લેરાવી અને અર્ધ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું. ૧૮૩૬માં મુહમ્મદ અલીના વંશજ રાજા ફારુક ગાદી ઉપર આવ્યા. પશ્ચિમ રાજકારણ અને બ્રિટિશનું સુએઝની નહેર પર હિત મજબૂત કરવાના કાવાદાવા તથા ફારુકના બુદ્ધિસામી ૧૮૫૨માં કર્નલ નાસરે કાન્તિકારી જનરલ નગીબ રાજ્યના પ્રમુખ બન્યા પણ લોકતંત્રીય શાસન લાવવા સામે કર્નલ નાસરના વિરોધથી નગીબે રાજીનામું આપ્યું અને ૧૮૫૪માં નાસર મિસરના પ્રમુખ રાજ્યકર્તા રહ્યા. દરમિયાન સુએઝનું રાષ્ટ્રીયકરણ અને ઇઝરાયેલના યુદ્ધ આવી પડ્યાં. ઇજિપ્તની હાર - બૃહદ આરબ રાજ્યમાં સિરીઆ-યમનનું જોડાણ પછી ઇરાકનું જોડાણ અને નીકળી જવાનું થયું. ભાંગી પડેલા નાસર; નાસરના મૃત્યુ પછી અનવર સાદત મિસરના લશ્કરી વડા બન્યા સુએઝની બંધ નહેર તેણે ૧૯૭૬માં ખુલ્લી મૂકી. ઇઝરાયેલને રાજ્યકારણનો તેલની સત્તા ઊભી કરી હરાવ્યું. સુદાન - લીબીઆ - યમન - સિરીઆ સાથે સંયુક્ત આરબ રાજ્ય ઊભું કરવા તે હજી પ્રયત્ન કરે છે.
મુસ્લિમ રાજ્યકાળ	૧૭૦૦ ૧૮૦૦	તુકસામ્રાજ્ય મુહમ્મદઅલી નો રાજ્યવંશ ૧૮૦૫ થી ૧૯૫૨	
લોકરાજ્ય લશ્કરી શાસન	૧૬૦૦ ૧૬૫૨ ૧૬૫૩ ૧૬૫૪	રાજ્યકાંતિ લોકરાજ્ય જનરલ નગીબ લશ્કરી શાસન	
	૧૬૭૦	નાસર અનવર સાદત.	

મિશ્રની રાજ્ય- ધાનીની પરંપરા	ઈ.સ. પૂ. ૪૦૦૦	સૂર્યનગરી ઓન થિનીસ	સૂર્યનગરી ઓન પ્રાચીન મિસરની પ્રથમ રાજ્યધાની ઉત્તર અને દક્ષિણ મિસર એક થતાં રાજ્યધાની દક્ષિણ- માં પિનીસથી ઉત્તરમાં મેમ્ફીસમાં લાવવામાં આવી. હાયકસોસનાં આક્રમણ થતાં ઈ. સ. પૂ. ૧૬૫૦ માં રાજધાની થિબ્સમાં ખસેડવામાં આવી. ત્યાંથી થોડો સમય તેલ-અલ-અર્મનામાં કેટલાક રાજ્યવંશ રહ્યા પછી ઇજિપ્તના સુવર્ણકાલમાં રામસેસ બીજા સુધી રાજધાની લક્સર અને કર્નાક રહી. પણ સિકં- દરની ચડાઈ પછી એલેક્ઝાન્ડ્રિયા વસતાં રાજ્ય- ધાની ત્યાં સ્થપાઈ. આરબોએ મિસર જીત્યું. ત્યાં તંબુઓ ઉપર કરેલ કબૂતરનો માળો નાશ ન પામે તેથી ત્યાં જ તેઓએ કુસ્તાત નગર વસાવ્યું. સો વર્ષ પછી અવ્વાસી ગવર્નર સાલેહ ઇબનઅલીને થોડા ઉત્તરમાં અલઅસ્કર વસાવ્યું જેમાં આજે કાહીરા વસ્યું છે. અહમદ તુલુને ઉત્તરમાં કંતાઈને રાજધાની બનાવી પણ ક્ષતિમાઓ મંગલ અહના નામે કાહીરા વસાવ્યું જે આજ સુધી રાજધાની છે.
	ઈ.સ. પૂ. ૩૨૦૦	મેમ્ફીસ-લક્સર	
	૩૧૦૦	તેલ અલ અર્મના	
	ઈ.સ. પૂ. ૧૬૫૦	થિબ્સ	
	ઈ.સ. પૂ. ૧૪૦૦	એલેક્ઝાન્ડ્રિયા	
	ઈ.સ. પૂ. ૧૩૦૦	કુસ્તાત	
	ઈ.સ. પૂ. ૩૩૨	અલઅસ્કર	
	ઈ.સ. ૬૪૦	કંતાઈ	
	ઈ.સ. ૭૪૦	કાહીરા	
	ઈ.સ. ૮૭૦		
	ઈ.સ. ૯૬૯		

મિસરનો ટૂંકો ઇતિહાસ જોઈએ તો પૂર્વ કંદરામાં વસતી શિકારી પથ્થરયુગની પ્રજા નદીકાંઠે ખેતી ગોપાલનના આધાર ઉપર વિકાસ પામી. ત્યાં કળીલાઓના સરદારો રાજ બન્યા. અંદરો અંદર લડાઈથી બચવા ઈ.સ. પૂ. ૩૧૦૦માં તેઓ એક થયા અને ઈ.સ. પૂ. ૧૦૦૦૦ વર્ષ જૂની મિસર પ્રજાએ કાંસ્ય અને તામ્રયુગની વિકાસગાથા આરંભી. પ્રજાને દોરનાર પ્રજાના ખેડૂત ઓળખાતા રાજ્યવંશો માલિક બન્યા. ધર્મગુરુઓ અને ધનિકોએ શોષણ કર્યું. તેઓએ સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, કલા, ખેતી અને ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા પણ પ્રજાનો સાથ તૂટી ગયો અને ઈ.સ. પૂ. ૧૭૦૦માં હાયકસોસ ચડી આવ્યા. રાજ્ય કરી ગયા. અંધ અને રથ મિસરની સંસ્કૃતિમાં આપી ગયા. વળી ત્યારે ફરી રાજ્યો પ્રજા પ્રત્યેની ફરજ સમજ્યા. ૨૨૦૦ દેવોથી કંટાળી એકેશ્વરનો પ્રચાર કરતાં ઈ.સ. પૂ. ૧૪૦૦ માં તુતાન યામુન શહીદ થયો. તેની કબર અને મમીને શોધી મમીઓ અમેરિકા-યુરોપમાં પહોંચાડતા ૫૦ થી વધારે માણસો મગજની બીમારીથી જુદે જુદે સમયે મરી ગયા - પણ હિપ્પુ ગુલામો ઉપર અત્યાચાર અને સંપત્તિની અતિશયતાથી નબળા પડેલા મિસર ઉપર ફરી પડોશી લીબીઆ અને ઉત્તરેથી હિપ્પુ આક્રમણ થયાં. ઈ.સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી મિસર પરદેશીનું રાજ્ય બન્યું. જે

કે તે પરદેશીઓ મિસરમાં લખી જ ગયા અને મિસરને પોતાનું વતન બનાવ્યું. શરૂઆતમાં લીબીઆના વંશજો રાજ થયા પછી પૂર્વના પડોશી નુબીઅન રાજ્યો થયા. ઈ.સ. પૂ. ૫૨૫માં ઇરાની રાજ્યકુળે રાજ્યસત્તા ધારણ કરી, ૨૦૦ વર્ષમાં સિકંદર મહાને મિસર જીત્યું અને તેના સરદાર ચેલેમીએ ૩૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ત્યાં રોમનો ઈ.સ. પૂ. ૩૦ માં રાજ્યકર્તા બન્યા. તે ઈ.સ. ૬૪૦ માં આરબોએ મિસરને હમવતન બનાવી પોતાની સંસ્કૃતિ વિકસાવી પણ બગદાદ - હમાસ્કસ વગેરેથી ગવર્નરો ત્યાં રાજ્ય કરતા તે પછી ફાતીમી રાજ્યવંશથી થોડો સમય ઈ.સ. ની નવમી અને દસમી સદીમાં ફરી મિસર આઝાદ થયું. પણ ત્યાં ઈ.સ. ૧૫૦૦ ની સાલથી તુર્કોની સત્તા નીચે મિસર ૧૬૫૨ સુધી લગભગ રહ્યું અને પછી ફરી સ્વ-શાસનમાં આવ્યું. દરમ્યાન અંગ્રેજ અને ફ્રાંસના હુમલા અને હસ્તક્ષેપમાં તેનું મૂળ શોષણ થયું. મિસરવાસાઓ સરળ હતાં. ધર્મને તેઓ જીવનનો એક ભાગ સમજતાં તેથી તેઓએ સરળતાથી ખ્રિસ્તી અને પછી મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકારી લીધો. જીવનમાં સંઘર્ષ અને કઠણાઈથી તેનાં જીવન ખડતલ બન્યાં. નાઈલે સહાયે ઇજિપ્તને બાળકની જેમ પોષણ આપ્યું. આજે પણ આસ્વાન બંધ ઇજિપ્તની જીવાદોરી છે. પ્રાચીન ઇજિપ્તે વિશ્વને ઘણું ઘણું આપ્યું.

વિશ્વ સંસ્કૃતિની હરણુકાળમાં આર્યોની માફક મિસરનો મોટો ફાળો છે.

મિસર દ્વારા વિશ્વસંસ્કૃતિના વિકાસમાં મળેલ દેણુગીઓ:-

(૧) કાગળ બનાવવાની અને લેખન કળા - પ્રાચીન લિપિ.

(૨) હિસાબ કિતાબ રાખવાની પદ્ધતિ - ભૂમિતિ - નકશા વિદ્યા.

(૩) ૩૬૫ દિવસનું પંચાંગ - આકાશનું રાશિમાં વિભાજન - છાયા યંત્ર.

(૪) દશાંશ પદ્ધતિનું ગણિત - વજન - લંબાઈ - સમયનું માપ.

(૫) સ્થાપત્યકલાનો વિકાસ - નહેરોનું બાંધકામ - ખેતી

(૬) વહાણવટું-નૌવાહન, વિદ્યા.

(૭) સંગીત અને નૃત્ય કલા, ચિત્રકલા.

(૮) શિલ્પ - વિશાળ મંદિરો - રંગકામ - મોઝેઈક-માં ચિત્રકલા.

(૯) કાંતણ, વણાટ, ગૂંથણકલા.

(૧૦) ધાતુકામ, પથ્થરયુગમાંથી કાંચયુગ - તામ્ર-યુગથી લોહયુગ સુધી.

(૧૧) માટીકામ - કુંલકાર વિદ્યા - ચર્મઉદ્યોગ.

(૧૨) કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત.

(૧૩) વ્યાપાર અને વ્યવહારમાં સિદ્ધાંતનું ચલન.

(૧૪) સુવર્ણકાર શૈખકારના ઉદ્યોગો.

(૧૫) રસાયણ વિદ્યા - આણ્વીક પ્રક્રિય શક્તિની ઓળખ.

(૧૬) આસવ, ફળફળાદિને લાંબા સમય સાચવવાની કલા.

(૧૭) કેશશુંદન - વેશભૂષા-પ્રસાધનો.

(૧૮) સ્ત્રીઓનું સમાજમાં સમાન સ્થાન-રાજ્યાધિકાર.

વિશ્વમાં મિસરેએ રાજને ઇશ્વર ગણ્યો છે તો કેઈ રાજ્યોએ પોતાને પ્રજના ભરવાડ - સંરક્ષક - સેવક ગણાવ્યા છે. સૂર્ય અને ગાયત્રી પૂજા એ આર્ય સંસ્કૃતિ ઉપર મિસરની અસર છે. એકેશ્વરવાદ પણ મિસરની દેણુગી છે. પાપ અને પુણ્યને બદલે જીવનની સમતુલાનો સિદ્ધાંત મિસરની અદ્ભુત સિદ્ધિ છે.

પરિશિષ્ટ-૧ નાઇલ:-

વિશ્વની મોટામાં મોટી નદી નાઇલ ૪૧૫૦ માઇલ (૬૬૫૦ કિલોમીટર) લાંબી છે. ૧૧૦૦૦૦૦ ચોરસ માઇલ વિસ્તારને આવરી લેતી નાઇલના ક્ષેત્ર જેટલો લગભગ ભારતનો વિસ્તાર છે. ટાંગાનિકા સરોવરમાંથી હુવીરેન્ઝા નદી તરીકે નાઇલ વિક્ટોરીયા અને આલ્બર્ટ સરોવરમાં વહે છે જેથી તે સરોવરોમાંથી નાઇલનો ખુલ્લો નાઇલ તરીકે જન્મ થાય છે. ઇથોપિયાના તાના સરોવરમાંથી નીકળી ખાટુમ આગળ સફેદ નાઇલ તેને મળે છે. ખાટુમની ઉત્તરેથી નદી રબ્બ પ્રદેશમાં વહે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રથી ૧૬૭૫ માઇલ દક્ષિણે એડ ડમેર પાસે અતવારા નદી તેને મળે છે. ત્યાં 'ડ' આકારે વળાંક લઈ નાઇલ વાડી હાલફ પાસેથી મિસર-ઇજિપ્તમાં પ્રવેશે છે. ત્યાંથી અબુ લિરબેલ આસ્વાતની ઉત્તરે થઈને લકસોર, કનોક, મીન્મા, મેન્ફિસ અને ગિઝાના પિરામિડ પાસે થઈને કેરો (કાહીરા) પાસે થઈને નદી સાતમુખે ભૂમધ્યમાં મળે છે- ને ડેલ્ટા વિસ્તાર મિસરનો મુકુટ છે. તેમાં બે શાખા પૂર્વમાં ડેમાઈએટા અને પશ્ચિમમાં રોઝેટા ૧૫૦ માઇલ લાંબી છે. અહીંથી મળેલ "રોઝેટા સ્ટોન" ઉપરથી પ્રાચીન ઇજિપ્તની ભાષા ઉકેલી શકાઈ છે. નાઇલનો વિસ્તાર પર્વતોમાંથી કાંપ લાવે છે. અને તેથી નદીની આસપાસનો ૧૨ માઇલનો વિસ્તાર વિશ્વમાં ફળદ્રુપમાં ફળદ્રુપ રહેલો છે. નાઇલના ખાટુમ અને વાડી હાલફ વચ્ચે પાંચ ઊંચા ઢાળ આવે જ્યાં નાઇલનો વેગ ધોધ જેવો પ્રચંડ રહે છે. તેથી વાડીહાલફ પછીના વિસ્તારમાં સંસ્કૃતિ ઊપજી. ત્યાં જળવાહન વ્યવહાર અને ખેતી વિકસી અને પ્રજા પાંગરી, નાઇલ ટાંગાનિકા, યુગાન્ડા, ઇથોપિયા, સુદાન અને મિસરના વિસ્તારોને સ્પર્શે છે. ૦° વિષુવવૃત્તથી ૩૨° ઉત્તર અક્ષાંશ સુધી નાઇલ વિસ્તરેલી

છે. નાઇલ દ્વારા પ્રાચીન મિસરવાસીઓ રાતા સમુદ્રમાંથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જતા હતા.

પરિશિષ્ટ-૨ સુએઝની નહેર:-

હિન્દી મહાસાગરમાંથી અરબી સમુદ્રમાં થઈને રાતા સમુદ્ર મારફત ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં પ્રવેશવા માટે મિસરમાં સુએઝ શહેર પાસે કૈન્ય એન્જિનિયર લેસેપ્સે ૧૮૬૯માં એક વિશાળ નહેર બાંધી વિશ્વમાં મોટામાં મોટો માનવ સર્જિત જળમાર્ગ તૈયાર કર્યો છે. જેને કારણે જહાજોને આફ્રિકાનું અક્ષર લગાવવું પડતું નથી. આરબીયર વર્ષ પહેલાં ફેરે સમ્રાટોએ આવી જ નહેર બનાવી હતી જેના સ્થળ બાબત ઇતિહાસકારોમાં મતભેદ છે. રાતા સમુદ્રથી નાઇલમાં થઈને એ જહાજો ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જતાં હોવાના ઉદ્દેશો મળે છે. નાઇલ ભૂમધ્યને મળતી ત્યાં સાતમી શાખાની પૂર્વમાં ખારા પાણીનાં નાનાં નાનાં તળાવ અને ઝરણાં હતાં તેને ખોદીને તેઓએ નહેર બનાવી હોવાનું અનુમાન થાય છે. ઇરાનના ઇતિહાસમાં છે કે ઇરાની બાદશાહ દરાયસે મિસર જીતીને આ નહેર સાફ કરાવી જેથી રાતા સમુદ્ર અને ભૂમધ્યનો માર્ગ ફરી શરૂ થયો. યુનાની શાસક ટોલેમી અને રોમનો તથા આરબોએ પણ આ નહેરને વારંવાર મોટી કે ઊંડી કરી હતી. પણ ત્યાર પછી ઊંટો દ્વારા સ્થળ વ્યવહાર થતાં તે રણમાં ફેરવાઈ ગઈ.

પરિશિષ્ટ-૩ સંદર્ભગ્રંથ:-

- (૧) “લાઈફ” જૂનના અંકે ૧૯૬૮
- (૨) The Epic of Man-by Gincolin Barnett.
- (૩) જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા-નાનુભાઈ દેસાઈ.
- (૪) મિશ્ર-આનન્દ જૈન
- (૫) Home & High School Encyclopedia 1-20 Golden Press, New York.
- (૬) જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન-જવાહરલાલ નહેરુ
- (૭) વિશ્વદર્શન (આધુનિક)- જ્ઞાનગંગોત્રી
- (૮) જગતનો ઇતિહાસ- અંદ્રશંકર ભટ્ટ
- (૯) National Geographic Magazines.

પરિશિષ્ટ-૪

- (૧) પ્રાચીન રાજવંશ- મેન્કા હરે, પેપી વગેરેનો સામૂહિક રક્ષણનો કાળ.

(૨) મધ્ય રાજવંશો- મેન્કુ હોટેપ, સેતુસેત, આ- મુને મહેરનો ઉદાસ સત્વનો કાળ.

(૩) જૂના રાજવંશો (નૂતન)- રામસેસ-૨, તુતાન ખામુનનો માનસિક ઉત્થાનનો કાળ.

પરિશિષ્ટ-૫

(પેપીરસમાંથી ઇ.સ. પૂ. ૧૫૦૦) પુત્રને આજ્ઞા- હું ઇચ્છું છું કે તું તારી માતા કરતાં વધારે પુસ્તકોને પ્રેમ કર. કડિયા-ઘડતરીઆને કકણ પથ્થરો તોડવા પડે છે, હજામ મોડી રાત સુધી લોકોના બાલ કાપે છે-માળીને એટલો બોલો ઉઠાવવો પડે છે કે તેની ગરદન ડુંખી આવે છે. વણકરોને તો સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે કામનો બોલો રહે છે. મોચીની હાલત વળી સૌથી ખરાબ છે. નીલકાંઠે કપડા ધોતો ધોબી મગરના-મોતના મોંમાં સદાયે રહે છે; સાંભળ બેટા! લેખનને છોડી કોઈ એવો ધંધો નથી જેમાં માલિકની કટકટ સાંભળવી ન પડે. લેખક તો ખરેખર પોતાનો માલિક છે.

(સાહિત્યકારનું તે જમાનામાં કેટલું માન હતું તે ઉપરના પત્રથી બાણી શકાય છે.)

INTERNATIONAL TUBE TRADING CORP.

PIPES, FITTINGS & GENERAL
HARDWARE MERCHANTS.

98. Nagdevi Street, BOMBAY-400 003

MAHAVIR REFRACTORIES CORPORATION**MAKER BHAVAN NO. 2****18, NEW MARINE LINES****BOMBAY 400 020****Manufacturers Of :**

High Alumina Bricks, Mica Insulation bricks, Hot & Cold Face Insulation Bricks, Nozzles, Sleeves, Stopper Heads, Ingot Pouring Sets, High Alumina Roof sets, Semi-Silica Bricks, Monolythic Refractories, Fire Bricks of all qualities, and Bricks of different shapes as per customers drawings and specifications, Chemically Bonded Magnesite Bricks, Magnesite Ramming Mass, Magnesite Fetting Mass, Acid Proof Bricks and cement, Firecement, Fireclay, Mortar and Marcaset-50.

MRC Stands For Quality Refractories**Our Works :****M/s SAURASHTRA CERAMIC INDUSTRIES**

Vishipara, Wankaner, Saurashtra.

Telephone : Office : 311742

311934

311969

Godown : 396447

Gram : CUPOLA : BOMBAY

Telex : 011-4220 Fire.

Gram : Silverwire

Phones { Show Room 24343
C. K. Mehta 24430 Res.
A. A. Vora 24429 „

*With Best Compliments From***World Famous****SILVER FILIGREE ART OF ORISSA****VINAYAKLAL & CO.****NAYA SARAK, CUTTACK-7530002**

Phone : 364178/388358

With Best Compliments From

Wala Brothers

Manufacturers of :

**TEXTILE MACHINERY PARTS
AUTO LOOM PARTS SPECIALISTS**

Office. 51,53 Sant Sena Maharaj Marg. Bombay-400 004.

Work Shop : 41/A, Bhandari Street Bombay-400 004.

Wark Shop : 32/36 Jairajbhai Lane Bombay-400 008.

COLOUR TODAY'S CLOTHES WITH DYES FROM

J. N. KANTH

OUR RANGE OF :

- * Serene Disperse Dyes : For Dyeing Printing of Polyester
: and their blends.
- * Yoracryl Dyes : For Acrylic Fibres
- * Nylocet & Kanthacetate : For Acetate & Nylon.
- * Kanthacid Dyes : For Nylon, Wool & Silk.
- * GFSC & BI Tinting Dyes : To Tint Synthetic Fibres.
- * Arkactive Dyes : For Cotton.
- * Leather KA & KAC Dyes : For Leather.
- * Kanthacid Chrome Dyes : For Carpet Wool.
- * Full Range of Textile Auxilliaries.

Backed By Exclusive Technical Service
For Further Details/Information/Requirements

CONTACT

J. N. Kanth Chemicals & Dyestuff Pvt. Ltd.
5/26 Tardeo Airconditioned Market Building
B O M B A Y : 34.

PHONE : 37 52 36 GRAM : "KANTHDYES" TELEX : 011-3538

સ્થાપના ૩૧-૩-૧૯૫૬ નોંધણી ક્રમાંક ૧૩૮૨

શ્રી સર્વોદય જીવ સેવા સહકારી
મંડળી લિમીટેડ
ખંભાલિયા

અ.વેષણ વર્ગ-૪
સભાસદ સંખ્યા ૩૭૨
શેરહોલ્ડર ૩૯૫૧૦

કાર્યક્ષેત્રનાં ગામો
ખંભાલિયા * માંડા * હસ્થળ * ઠાટા

હરિલાલ રામભાઈ નકુમ
પ્રમુખ

કમાલ ઉમર શેખ
મંત્રી

With Best Compliments From :

Chandulal Bhaichand Shah

[Sp. E. Magistrate]

Navinchandra Bhaichand Shah

DEEPAK MEDICAL STORES

18-A, Sadashiv Lane,

BOMBAY-400 004

MAHAVIR MEDICAL STORES

I. I. T. Shopping Centre, Powai,

BOMBAY-400 076

: Residence :

79/81, Gowaliya Tank, 4/44, Warden Court,

BOMBAY-400 036

Office : 38 90 36 : PHONE : Resi : 38 79 05

Gram : ALOHDHATU

TLX 011-4551

Phone : { 341354
336597
Resi : 441960

T. G. Metal Industries

DEALERS IN NON-FERROUS METALS AND COMMISSION AGENTS

6. "Maya " Bldg. 1st Floor. Room No. 34, 3rd Bhoiwada, Bombay 400 002

તારકંદ ટેક્ષટોરીયમ

ભવ્ય ટેક્ષટાઈલ્સ શો રૂમ
શુટીંગ, શર્ટીંગ, રેડીમેડ તથા હોઝિયરી
હાઉસ હોલ્ડ-લીનન વિગેરેના વિકેતા
સાયન સર્કલ સાયન મુખર્ષ ૪૦૦૦૨૨
ટે. ૪૭૬૬૬૩

*
ઓસાકા એમ્પોરીયમ
હાઉસ હોલ્ડ લીનનના વિકેતા
દશરથલાલ જોષી રોડ
વિકે પારલા વેસ્ટ ટે. ૫૬૬૦૦૮

*
આરાધના એમ્પોરીયમ
શુટીંગ, શર્ટીંગ, વેડીંગ સાડી વિ. ના વિકેતા
એન. સી. કેલકર રોડ
દાદર મુખર્ષ ૪૦૦ ૦૨૮ ટે. ૪૬૫૮૬૫

*
દાદર વસ્ત્ર ભંડાર
શુટીંગ શર્ટીંગ વેડીંગ સાડી વિ. ના વિકેતા
ડી સીલ્વા રોડ દાદર
મુખર્ષ ૪૦૦૦૨૮ ટે. નં ૪૫૭૬૬૮

*
કુમાર સ્ટોર્સ
શુટીંગ શર્ટીંગના વિકેતા
આન્ટ રોડ પુલની નીચે
આન્ટ રોડ મુખર્ષ ૪૦૦૦૦૭
ટે. ૮૬ ૩૧ ૨૦

*
મયૂર સ્ટોર્સ
શુટીંગ, શર્ટીંગ વિગેરેના વિકેતા
આન્ટ રોડ પુલની નીચે
આન્ટ રોડ, મુખર્ષ ૪૦૦૦૦૭
ટે : ૮૬૩૧૨૦

*
શ્રીજી ઇન્ડસ્ટ્રીઝ
દરેક ભતની તથા કલરની રીફ્રેશ બનાવનાર
કેવલ ઇન્ડ. એસ્ટેટ. ૩ જે માળે, યુનીટ નં. ૩૩૨
તુલસી પાર્ક રોડ, પદેલ મુખર્ષ ટે. ૮૬૪૬૬૮

તાર : યુનીયન

પો.બો. નં. ૧

ફોન : ૧૬/૨૦૪

॥ વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર ॥

ધી કોડીનાર તાલુકા

કો-ઓપરેટીવ

બેન્કીંગ યુનીયન લીમીટેડ,
કોડીનાર

રજીસ્ટર્ડ નં. ૨૦૨૫૯/૭-૬૪

સ્થાપના તા. ૨૩-૧૧-૧૯-૧૨

ઓડીટ વર્ગ ૧૧ અ ૧૧

-૦ શેર ભંડોળ અને અન્ય ફંડો -

અધિકૃત શેર ભંડોળ	...રૂ.	૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
ભરપાઈ થયેલું શેર ભંડોળ	...રૂ.	૭૧,૭૮,૩૦૦
રીઝર્વ ફંડ	...રૂ.	૧૬,૬૮,૧૮૨
ખાખા ફંડ	...રૂ.	૧૭,૧૮,૫૩૯
સર્વ પ્રકારની થાપણો	...રૂ.	૨,૬૮,૮૬,૬૭૮
કુલ કાર્ય ભંડોળ	...રૂ.	૮,૬૭,૭૦,૪૬૫

* મેનેજર *

શ્રી પોલાભાઈ ભગવાનભાઈ ખારડ

ખી. એ (એનર્સ) એચ. ડી. સી.

: આસી. મેનેજર :

શ્રી નોંધણીભાઈ જોધાભાઈ ખારડ

એલ એલ ખી.

: એકાઉન્ટન્ટ :

શ્રી ભગવાનભાઈ કાળાભાઈ મોરો

૦ ઓડીટર્સ ૦

સ્પેશ્યલ ઓડીટર સી એફ એ.

સહકારી મંડળીઓ, અમરેલી

: બેન્કર્સ :

૧. ધી મહારાષ્ટ્ર સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ બેન્ક લી. મુખર્ષ
૨. ધી ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ બેન્ક લી. અમદાવાદ
૩. સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર, કોડીનાર
૪. દેના બેન્ક, કોડીનાર

ગ્રામ : C/O. CHEMICALS

ફોન : C/O. ૪૪૭૮ ઓ

૪૩૯૯ ધર

ટેલેક્ષ : ૦૧૬૨ ૨૦૯

ભાવનગર સેલ્સ એજન્સી

ખારગેઈટ, ભાવનગર.

ઈમ્પોર્ટર્સ ઓફ ડ્રાયફ્રૂટ્સ
સોલ સેલિંગ એજન્ટ્સ ઓફ
ભાવનગર કેમીકલ વર્ક્સ (૧૯૪૬) લી

આફિસ : ૮
ફોન : રેસી : - ૯૩

શ્રી કુંડલા તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ
સંઘ લિ.

સહકારભવન-સ્ટેશન રોડ, સાવરકુંડલા.

રજી. નં. : ૮૪૪

તા. ૨૮-૪-૧૯૫૪

સભાસદ સંખ્યા :

{ મંડળી : ૧૦૦
વ્યક્તિ : ૧૮૬

શેર ભંડોળ :

રૂ. ૧,૬૨,૪૫૦/-

અનામતભંડોળ :

૨,૫૧,૯૧૯/-

અન્ય ભંડોળ :

૭,૫૧,૫૪૭/-

ટર્નઓવર :

૪,૬૭,૦૦,૦૦૦/-

વધોથી સંઘ રાસાયણિક ખાતરો
સુધારેલ બિયારણો, જંતુનાશક દવાઓ,
સીમેન્ટ, અંકુશીત કાપડ તેમજ જીવન
જરૂરીયાતની ચીજવસ્તુઓનું વિતરણ
કરે છે. ખેડૂતોના માલનું અર્ધા ટકા
કમીશનથી વેચાણ કરી આપે છે.

અનંતરાય બી. વ્યાસ

મેનેજર

ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી

એડમિનીસ્ટ્રેટર.

With Best Compliments From

Otoklin Filters of India

1006, Prasad Chambers,
Near Roxy Cinema,
Bombay-400 004

Works :
Plot No. 1, Veera Desai Road,
Andheri (West)
Bombay-400 058.

New Plant at :
C-25 M. I. D. C. Industrial Area
TALOJA, New Bombay.

Phones : Office 352673 & 369372 (3 lines)
Factory : 578853 & 578486
Taloja (Trunk) 279 & 307

Grams Office : "OTOFILTIND" Office
Factory : "OTOFILFAC" Andheri Factory
Telex : Otok 011-4757

વિશ્વ નાણા વ્યવસ્થાના બદલાતા પ્રવાહો

—પ્રો. પી. એ. કામોડી

પ્રારંભિક-શાખની નવરચના એ માણસે કરેલી એક મોટામાં મોટી શોધ છે. તેને જૂના ચક્રના સિદ્ધાંત સાથે સરખાવી શકાય. શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, માન્યતાના અર્થમાં શાખ પદ્ધતિએ આહુમિતા અને અવિશ્વાસમાંથી માનવીની સજ્જનતામાં શ્રદ્ધા પ્રતિની સંક્રાંતિને સ્પષ્ટ રીતે અંકિત કરી, શ્રદ્ધાને કારણે જ આ નવી શોધને પરિવારથી સમૂહ સુધી અને સમૂહથી રાષ્ટ્ર સુધી વિકસાવવાનું શક્ય બન્યું છે, શાખનું મૂળ ભૌતિક કરતાં મનો-વૈજ્ઞાનિક પાયા ઉપર છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના આગમન અને ઉત્પાદન પ્રક્રિયાના દીર્ઘીકરણને લીધે શાખની ઉપયોગિતા વધી છે. ચીજવસ્તુનું ઉત્પાદન કરવા, યંત્ર સમૂહ તથા યંત્ર સાધનોની સ્થાપના માટે નાણાકીય શાખની જરૂરિયાત વધી છે, તેથી જ તે વસ્તુ વિનિમયના અર્થકારણ કરતાં નાણાકીય અર્થકારણમાં જુદું તરી આવે છે. નાણાકીય અર્થકારણમાં વિકાસ દર જેવા ચાવીરૂપ પરિબળને ઇષ્ટ સપાટીએ લઈ જવામાં નાણાની માંગ અને નાણાના પુરવઠાના પરિબળનો ફાળો મહત્વનો ગણાય છે.

નાણાકીય નવરચનાની આટલી બધી મહત્વતા વધતી હોવા છતાં તેનાં સંચાલન-કામગીરીમાં એટલા જ પ્રશ્નો જાણ થયા છે, જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રમાં સંચાલનશીલ ચલણ-ધોરણનું રાષ્ટ્રીય નાણા ધોરણમાં વચસ્વ હોવા છતાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિનિમય પ્રથાની કામગીરીમાં સુવર્ણનો ફાળો કેન્દ્રીય રહ્યો છે. સુવર્ણનું વચસ્વ વિશ્વની આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક પરિસ્થિતિની અસ્થિરતા ઉપર સારા પ્રમાણમાં રહ્યું છે. પરિણામે વિશ્વના સુવર્ણના પુરવઠાના વિકાસદર વડે વિદેશી વેપાર નિયંત્રિત થવા લાગ્યો છે.

વિશ્વ સંસાધનોના ઝડપી વિકાસ માટે અને વર્તમાન ઉચ્ચતર જીવનધોરણના ધ્યેયની સિદ્ધિ આડે કેટલીક ગંભીર અડચણો પણ જાણી થયેલી માલૂમ પડી છે, જેમાંનું મૂળ કારણ રાષ્ટ્રીય પેદાશનો વધુ મોટો હિસ્સો આંતર-રાષ્ટ્રીય વેપારમાં પ્રવેશતાં ચુકવાણીઓ માટે વધુ નાણાની જરૂર પડી છે. હવે જો સુવર્ણને માત્ર જૂતકાળના ધોરણે આંતરરાષ્ટ્રીય વિનિમયના માધ્યમ તરીકે ગ્રમણ કરે તો

સુવર્ણના પુરવઠાનો વિકાસ દર વિશ્વવેપારના વિકાસ દર ઉપર આપોઆપ ચુકાવટ જાણી કરે. ઉપર્યુક્ત પરિસ્થિતિમાં આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા વ્યવસ્થા કોઈ આમૂલ પરિવર્તન માગતી હતી. હવે જૂની પદ્ધતિઓ દ્વારા કોઈ શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થાની આશા રાખી શકાય તેમ ન હતી.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચેના સમય-ગાળામાં એ બાબતની ખાસ પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી કે આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગો સ્થાપવા જરૂરી છે. ૧૯૪૦માં પૂર્ણ થયેલ બીજા વિશ્વયુદ્ધે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અને નાણા વ્યવસ્થાને છિન્નભિન્ન કરી નાખેલ. દરેક રાષ્ટ્ર એમ ઇચ્છતું હતું કે પોતાની બગડતી જતી આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો લાવવા કોઈ પણ પ્રકારની સમજૂતી કરવા તેઓ તૈયાર હતા. પ્રો. વોલ્ટર કાંઉઝ જણાવે છે કે “આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ક્ષેત્રે જે નાણાકીય અસ્થિરતા અને વિનિમયદરની પરિવર્તનશીલતા શરૂ થઈ હતી તેને અટકાવવા માટે કોઈ નવી વ્યવસ્થાની માગણી થઈ રહી હતી.” ઉપર્યુક્ત પરિસ્થિતિ અંગે અનેક વિચારવિમર્શ થયા પછી કેટલીક એકરૂપતા સાધી શકાઈ હતી.

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાવ્યવસ્થાની પૂર્વભૂમિકા:—
આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા વ્યવસ્થાની પૂર્વભૂમિકાનું માળખું તૈયાર કરવામાં ૧૯૪૬ની વિશ્વમંદીનો ફાળો મહત્વનો હતો. ૧૯૩૦ પછી સમગ્ર વિશ્વના વિદેશી વિનિમય માટેના બજારો તેની માગ-પુરવઠાની દૃષ્ટિએ અસમતોલ બનતા જતા હતા, આ અસમતુલાની સ્થિતિને નિવારવા વિવિધ સરકારોએ ત્રણ રીતે વિચારણા કરી.

૧. જે રાષ્ટ્ર પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં સુવર્ણનો પુરવઠો હોય એમણે વિનિમય દરને સ્થિર કરવા યોગ્ય લેવડદેવડ કરવી.

૨. વિનિમય દરમાં સ્થિરતા સ્થપાય એવો અંતિમ ઉદ્દેશ નક્કી કરવો.

૩. ચલણના ખરીદ-વેચાણ ઉપર યોગ્ય અંકુશ સ્થાપવો.

આમ, ઉપરનાં વિવિધ પગલાંઓને ક્રમબદ્ધ રીતે અમલમાં મૂકવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૨૯ પછી આર્થિક મંદીનો સામનો કરવા દરેક રાષ્ટ્રે ચલણની ખરીદી અને વેચાણ ઉપર અંકુશ મૂક્યા હતા. દરેક રાષ્ટ્ર એમ ઇચ્છા ધરાવતું હતું કે વિનિમયદરમાં સામાન્ય રીતે સ્થિરતા સ્થાપવા ૧૯૩૦ પછી દરેક રાષ્ટ્રે લેણદેણ માટેના જુદા જુદા વિનિમય દર અપનાવવાનું શરૂ કર્યું હતું, કેટલાંક રાષ્ટ્રે તો આંતર-રાષ્ટ્રીય વેપાર ઉપર તાકાતની અનેક દીવાલો લાગુ પાડી જ હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર માટેની જુદી જુદી આર્થિક સમસ્યાઓમાં હવે એક સમસ્યા વિનિમયદર અંગેની ગણવા લાગી. આ જ સમયે લેણદેણ તુલાની અસમતુલા અને વિદેશી વિનિમયદરની પરિવર્તનશીલતાને કારણે સમગ્ર વિશ્વના કુલ ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થઈ રહ્યો હતો. આવી કથળતી જતી નાણાકીય આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કરવા કોઈ આર્થિક સહયોગ ઊભો કરવો જરૂરી લાગ્યો હતો.

બ્રેટન વુડ્રૂ સંમેલન અને ફળશ્રુતિ:- આંતર-રાષ્ટ્રીય નાણાવ્યવસ્થાની કથળતી જતી સ્થિતિ અંગે અમેરિકા અને બ્રિટન સંયુક્ત રીતે વિચારણા કરી રહ્યા હતા, બંનેનો અંતિમ ઉદ્દેશ આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાવ્યવસ્થાની અસંતોષજનક પરિસ્થિતિમાં સુધારો કરવાનો હતો. આ સમયે અનેક ચર્ચા-વિમર્શ પછી અમેરિકા દ્વારા વ્હાઈટ પ્લાન અને બ્રિટન દ્વારા 'કેમ્પ્સ પ્લાન' રજૂ કરવામાં આવ્યો.

‘કેમ્પ્સ પ્લાન’:- બ્રિટનના અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. લોડ કેમ્પ્સ દ્વારા (૮ એપ્રિલ ૧૯૪૩ ના રોજ આંતર-રાષ્ટ્રીય નાણા વ્યવસ્થાની ચુકવણી માટે કેટલાક વિચારો રજૂ કર્યા, જેમાં સુવર્ણના સંદર્ભમાં દરેક રાષ્ટ્રના ચલણનું મૂલ્ય નક્કી કરવાનું સૂચન થયું. પરસ્પરનું સ્પર્ધાત્મક અવમૂલ્યન દરેક રાષ્ટ્ર માટે હાનિકારક સાબિત થઈ રહ્યું હતું તેથી સર્વ સંમતિથી એવો માર્ગ કાઢવામાં આવી રહ્યો હતો કે જેથી દરેક રાષ્ટ્રના ચલણનું સાપેક્ષ મૂલ્ય નક્કી થઈ શકે. આ સમયે એક વિચાર એ પણ રજૂ થયો કે આંતરરાષ્ટ્રીય બેન્કિંગ વ્યવસ્થા ઊભી કરીને લાંબા-ગાળાની આંતરરાષ્ટ્રીય મૂદીની દહેરદેર શક્ય બનાવવાનું પણ વિચારી શકાય. ઉપર્યુક્ત વિચારો પ્રો. કેમ્પ્સ દ્વારા રજૂ થયા હોવાથી તેને કેમ્પ્સ યોજના કહેવામાં આવે છે.

‘વ્હાઈટ પ્લાન’:- આ પ્લાન અમેરિકાના અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. વ્હાઈટ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આંતર-રાષ્ટ્રીય વેપારની સાથે સંબંધિત એવી વિવિધ સમસ્યાઓનો વિચાર કરીને ૧૯૪૧માં એમણે એક પત્ર બહાર પાડ્યો જેમાં અમેરિકાએ સંયુક્ત રાષ્ટ્રનું સ્થિરતા ભંડોળ સ્થાપવા અંગેનું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું. પાછળથી યોજનાના સ્વરૂપમાં આ વિચારો ૧૯૪૩માં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા.

બ્રિટનનો કેમ્પ્સ પ્લાન તથા અમેરિકાનો વ્હાઈટ પ્લાન બંને ચર્ચાને અંતે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સ્થિર એવા વિનિમય દર સ્થાપવાની ભલામણ કરતા હતા. બંને યોજનાઓ કેટલીક બાબતોમાં સમાન વલણ ધરાવતી જ હતી. તેઓ આંતરિક નાણાકીય વ્યવસ્થા અને જઠાત અંગેની નીતિમાં સુક્ષ્મતા આપવાનું જાહેર કરતા હતા, કેટલીક બાબતોમાં જે વિચારબેદ હતા તે સમજૂતી દ્વારા એક બની શકે તેમ હતા. અંતે તેઓએ આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળ અને વિશ્વબેંક જેવી નાણાકીય સંસ્થાઓ ઊભી કરીને એકતા સ્થાપી શક્યા હતા. રાજકીય ક્ષેત્રે જે કાર્ય યુનો દ્વારા કરવામાં આવે છે તેવું જ કાર્ય આર્થિક ક્ષેત્રે આ ભંડોળ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સ્થાપના :- આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળની સ્થાપના બ્રેટનવુડ્રૂ ખાતે થયેલી સમજૂતી અનુસાર ડિસેમ્બર ૧૯૪૫થી કરવામાં આવી. તેમની ખરી કામગીરીનો આરંભ ૧૯૪૭થી થયો. બ્રેટનવુડ્રૂ ખાતે ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક સભ્યો પણ તેમાં જોડાયા હતા. શરૂઆતમાં ૩૯ સભ્યો હતા, હાલ ૧૧૬ કરતાં પણ વધુ સભ્ય દેશો આ ભંડોળમાં જોડાયેલા છે. કેટલાક સામ્યવાદી રાષ્ટ્રોને બાદ કરતાં લગભગ બધાં જ સભ્ય રાષ્ટ્રો એમાં જોડાયેલા છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળના ઉદ્દેશ :- યુરોપ અને એશિયાની કેટલીક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને આ નાણાભંડોળની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો પ્રચાર અને સમતુલિત પ્રગતિને અમલમાં મૂકવાનો પણ એક હેતુ હતો. વિનિમયદરની અસ્થિરતાથી કેટલાક કુપ્રભાવિત થતા ફેરફારોને અટકાવવાનો પણ એક ઉદ્દેશ હતો.

૧. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય પ્રશ્નો ઉપર સલાહ અને વિચારણા પૂરી પાડતી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી, જેમાં કાયમી

સંસ્થા દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સહકારને ઉત્તેજન આપવું.

૨. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો વિસ્તાર અને સમતુલિત વિકાસ શક્ય બનાવવો, તે મારફતે સભ્ય દેશમાં રોજગારી અને વાસ્તવિક આવકની ઊંચી સપાટી સ્થાપવી, ટકાવી રાખવી.

૩. વિનિમય દરમાં સ્થિરતા સ્થાપવી, અને ચલણોત્તું હરીફાઈચુકત અવમૂલ્યન અટકાવવું.

૪. ચલણની બહુમુખી પરિવર્તનશીલતા સ્થાપવી, બધા જ વિનિમય અંકુશો અને નિયંત્રણ દૂર કરવાં.

૫. લેણદેણતુલાની અસમતુલા અતુલવતા દેશને માટે આ અસમતુલાને દૂર કરવા વિદેશી હૂંડિયામણની સહાય પૂરી પાડવી.

૬. સભ્ય રાષ્ટ્રની આંતરરાષ્ટ્રીય લેણદેણતુલાની અસમતુલા, કક્ષા અને સમય ઘટાડવો.

આમ ભંડોળ બે રીતે કાર્ય કરે છે. એક તો તે અમ્પાયર તરીકેનું અને બીજું બેંકર તરીકેનું. બેંકર તરીકે તે સભ્ય દેશોની લેણદેણતુલાની અસમતુલાને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અમ્પાયર તરીકેની કામગીરીમાં તે સભ્ય રાષ્ટ્રોને અમુક નિયમોનું પાલન કરવાનું બલમણ કરે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ભંડોળનો પાયાનો સિદ્ધાંત :- આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળ કેટલાક જુદા જુદા સિદ્ધાંતના આધારે પોતાનાં લક્ષ્યાંકોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસો કરે છે.

૧. સૈદ્ધાંતિક રીતે ભંડોળના દરેક સભ્ય રાષ્ટ્રએ વિનિમયદરને સ્થિર રાખવાનો પ્રવાત્ન કરવાનો રહે છે. વિનિમયદરમાં કરવામાં આવતું પરિવર્તન અમુક મર્યાદામાં રહીને જ કરવાનું રહે છે. જ્યાં મૌલિક પરિવર્તન શક્ય હોય ત્યાં વિનિમયદરમાં ફેરફાર કરવાની વધુ જરૂર રહેતી નથી.

૨. કોઈપણ સમયે વિનિમયદરમાં પરિવર્તન (અવમૂલ્યન) ભંડોળની સાથે વિચારવિમર્શ કર્યા પછી જ કરવાનું રહેશે. નાનાં પરિવર્તનો સિવાય જ્યારે વિનિમયદરને યોગ્ય રીતે સમાયોજિત કરવાનું હોય ત્યાં પણ ભંડોળની સંમતિ મેળવવી આવશ્યક છે.

ભંડોળ પાસે રહેલાં નાણાકીય સાધનોમાંથી સભ્ય દેશોને મદદ તરીકે આપવાની રહેતી રકમ આપેલા ફાળા દ્વારા નક્કી કરીને આપવાની રહેશે.

૪. લેણદેણ કરવામાં સરળતા રહે તેવી અપેક્ષાએ એવી સ્વતંત્ર બહુપક્ષીય વ્યવસ્થા કાયમી સ્થાપવી કે જેમાં નાણું સહેલાઈથી એક રાષ્ટ્રમાંથી બીજા રાષ્ટ્રમાં બદલાવી શકાય.

૫. સભ્ય દેશો એ બાબત સાથે સહમત થયા હતા કે ભંડોળમાં એમના નાણાની મંદી નહીં આવવા દે, સાથે પોતાના ચલણના બદલામાં સોનું આપવાને માટે પણ તેઓ સહમત થયા હતા.

૬. ભંડોળનો સંબંધ માત્ર સભ્યરાષ્ટ્રની સરકાર સાથે જ હતો. તેમને વિદેશી વિનિમય બજારો સાથે કોઈ સંબંધ ન હતો.

આમ ઉપર્યુક્ત સૈદ્ધાંતિક બાબતોનો સ્વીકાર કરીને ભંડોળે તેમની કામગીરીનો આરંભ કર્યો હતો.

સત્તાવહીવટ :- ભંડોળની સર્વોચ્ચસત્તા “બોર્ડ ઓફ ગવર્નર્સ” પાસે છે. દરેક સભ્યરાષ્ટ્રનો એક ગવર્નર અને બીજો એક વૈકલ્પિક ગવર્નર હોય છે. ભંડોળની સામાન્ય સભા દરે વર્ષે એકવાર સપ્ટેમ્બર માસમાં મળે છે. બોર્ડ ઓફ ગવર્નર્સ તેમની સત્તા બોર્ડ ઓફ એક્ઝિક્યુટીવ ડાયરેક્ટર્સને સોંપે છે. બોર્ડમાં પાંચ કાયમી સભ્ય દેશો છે * (હાલ વધુ એક રાષ્ટ્રને કાયમી સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.) બાકીના ૧૨ સભ્યોની ચૂંટણી જે તે સભ્યરાષ્ટ્ર કરે છે. આ પાંચ કાયમી સભ્યો જે તે રાષ્ટ્રએ આપેલા ક્વોટાના ફાળા અનુસાર નીમવામાં આવેલ છે. ભારત આ ભંડોળનું કાયમી સભ્ય છે. પ્રત્યેક દેશને ૨૫૦ જેટલા મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે; પરંતુ દરેક સભ્યદેશને સરખા મત આપવાનો અધિકાર મળતો નથી. ૨૫૦ જેટલા મત આપવાનો અધિકાર મેળવવા માટે સભ્ય દેશે ઓછામાં ઓછા ૧ લાખ અમેરિકન ડોલરનો ફાળો આપવાનો રહે છે. ભંડોળમાં વધુ ફાળો અમેરિકા અને બ્રિટનનો છે તેથી મત આપવાના અધિકારમાં તેમનો ફાળો મોટો રહે છે. કેટલીકવાર આ બંને રાષ્ટ્ર મળીને કોઈ પ્રસ્તાવ રજૂ કરે તો આસાનીથી પસાર થઈ જાય છે.

સાધન મૂડી અને ફાળો:- ભંડોળમાં સભ્યપદ મેળવનાર દરેક રાષ્ટ્રે સમજૂતી થયા અનુસાર ફાળો

આપવાનો રહે છે. આ કાળે સોનું અને સહ્ય દેશના ચલણના સંદર્ભમાં આપવાનો રહે છે. આ કાળા માટે ક્વોટા નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા, ક્વોટામાં દરેક રાષ્ટ્રનું રાજકીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કેટલું મહત્વ છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલ છે. સહ્યપદ મેળવવા ઇચ્છનાર રાષ્ટ્ર પાસે સોનાનો પુરવઠો કેટલો છે, વિદેશી હૂંડિયામણ અંગેની સ્થિતિ કેવી છે, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને કારણે લેણદેણતુલા અને તેના કદમાં વધઘટ થવાની શક્યતા કેવી છે, રાષ્ટ્રીય આવક, વસ્તી કેટલી છે વગેરે બાબતને ધ્યાનમાં લઈને મૂડી ભંડોળ અંગેના કાળે વિચારવામાં આવ્યો છે.

સહ્યપદ મેળવનાર દરેક રાષ્ટ્ર પોતાનો કાળો જે સ્વરૂપમાં આપવાનો રહે છે. પ્રથમ અમુક ભાગ સોનામાં અને ત્યાર પછી અમુક ભાગ ચલણમાં આપવાનો રહે છે. સામાન્ય રીતે દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના કાળાની રકમમાંથી ૨૫ ટકા રકમ અથવા તો કુલ સત્તાવાર સોનાના જથ્થાની દસ ટકા રકમ સોનાના સ્વરૂપમાં આપવાની રહે છે. ૧૯૬૨ અને ૧૯૬૬ પછી ફરી આ ભંડોળમાં વધુ કાળો આપવાની જાહેરાત કરવામાં આવી છે. ભંડોળના સ્થાપના સમયે જિલ્લું થયેલુ ભંડોળ ૮૮ લાખ ડોલર જેટલું હતું. ૧૯૫૯, ૧૯૬૨, ૧૯૬૬ માં એમ ત્રણેક વાર મૂડી ભંડોળમાં વધારો જાહેર કરવામાં આવેલ.

ભંડોળની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ :- ભંડોળની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ સરળ બની રહે તે માટે કરારપત્રમાં જણાવેલ જવાબદારી તથા હક્કો, અધિકારની કામગીરી બજાવવાનું નક્કી થયેલું છે.

૧. દરેક સહ્ય રાષ્ટ્ર પોતાના ચલણનું મૂલ્ય સોનાના સંદર્ભમાં નક્કી કરવું અને તે અંગેની માહિતી ભંડોળને આપવી.

૨. દરેક સહ્ય રાષ્ટ્ર પોતાના ચલણનું સત્તાવાર મૂલ્ય જાળવવા કરારબદ્ધ રહેવું. તાજેતરમાં સત્તાવાર મૂલ્યમાં વધઘટ ૩ ટકા જેટલી કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે.

૩. સહ્ય રાષ્ટ્રના ચલણનું એક વાર સોનામૂલ્ય નક્કી થયા પછી તે કાયમને માટે સ્થિર રીતે જાળવવાઈ રહે એવી જડતા સ્વીકારવામાં આવેલ નથી.

૪. લેણદેણતુલાની મુશ્કેલીઓને લીધે વિનિમય અંકુશ ચાલુ રહે તો તેમાંથી અન્યવસ્થિત વિનિમયદરો તથા

બહુલકી વિનિમય દરો નિબંધન થાય નહિ તે જોવાની જવાબદારી સંબંધિત સહ્ય રાષ્ટ્ર સ્વીકારવાની રહેશે.

૫. વેપારતુલાના ચાલુ ખાતાની ચુકવણી ઉપર કોઈ પણ પ્રકારના વિનિમય અંકુશો રાખવા નહીં.

આમ ઉપરની શરતોનું પાલન કર્યા બદલ લેણદેણ તુલાની મુશ્કેલીના સમયે ભંડોળ પાસેથી લોન કે સહાય મેળવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ભંડોળ પાસેથી થતી સહાયમાં સમજૂતીનું પાસું ખાસ ધ્યાનમાં રખાયેલ છે.

ભંડોળ તરફથી આપવામાં આવતાં ધિરાણ અદ્ય-કાલીન સમય માટે, લેણદેણતુલાની કામચલાઉ અસમ-તુલાને દૂર કરવા સહાય આપવામાં આવે છે. આવી સહાય પાંચ વર્ષમાં લરપાઈ કરવાની રહે છે. સહ્ય દેશનું આંતરિક ચલણ વધુમાં વધુ ૨૦૦ ટકા જેટલું ભંડોળમાં જમા થઈ શકે છે. તેમાંથી ૧૨૫ ટકા ક્વોટા જેટલું ધિરાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ ૧૨૫ ટકાના ક્વોટાની મર્યાદા ઉપરાંત કોઈ પણ રાષ્ટ્ર વર્ષમાં એકવાર તેના ક્વોટાના ૨૫ ટકા કરતાં વધુ ઉપાડ કરી શકતું નથી. ઉપાડ અંગેની કોઈ પણ બાબતમાં આખરી નિર્ણય કે છૂટછાટ આપવાનો અધિકાર ભંડોળના કાર્યવાહકોને સોંપવામાં આવેલ છે.

નાણા ભંડોળની કામગીરી :- આરંભથી શરૂ કરીને ભંડોળે જુદા જુદા સમયે સોંપવામાં આવેલી યોગ્યતા પૂર્વક બજાવી છે. ૧૯૬૬ ના વર્ષથી કામગીરીના વલણમાં નવાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે, તેની કામગીરી તપાસીએ.

૧. વિનિમયદર સ્થિરતાનું કાર્ય :- નાણા ભંડોળનો એક ઉદ્દેશ જોડાયેલા વિવિધ રાષ્ટ્ર વચ્ચે વિનિમય દરમાં સ્થિરતા સ્થાપવાનો હતો. પ્રો. સ્નાઇડર જણાવે છે કે ભંડોળે પ્રારંભમાં જ સરખા વિનિમયદર માટે સહમતિ સહ્ય દેશો પાસેથી મેળવી લીધી હતી. લાંબા ગાળે પરિવર્તન થઈ શકે તેવો દર સ્થાપવાનું સૂચન કર્યું હતું. અહીંયા હવે સોનાધોરણની જડતાને બદલે નિયંત્રિત પરિવર્તન થઈ શકે તેવા સિ.ની હિમાયત થઈ હતી. વિનિમયદરની સ્થિરતા માટે નીચે પ્રમાણે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે :

(૧) વિનિમયદરની પ્રારંભિક રીતે સ્વીકૃતિ કરવી, શરૂઆતમાં ઘર દેશોએ વિનિમયદરને નક્કી કર્યો, દરેક દેશોએ પોતાના ચલણનું મૂલ્ય સોનામાં અથવા અમેરિકન

ડોલરના સંદર્ભમાં નક્કી કર્યું. આ વિનિમયદરને ટકાવી રાખવાની જવાબદારી જે તે સભ્યદેશોને સોંપવામાં આવી.

(૨) રોજબરોજની સોનાની લે-વેચથી કદાચ સોનાના જથ્થામાં પરિવર્તન થાય અને તેના કારણે વિનિમયદરમાં થોડું પરિવર્તન આવે - આ માટે મર્યાદિત પ્રમાણમાં અર્થાત્ માત્ર ૧ ટકા ફેરફારને આવકારવામાં આવ્યો.

(૩) કોઈ પણ સભ્યદેશ ભંડોળની રબા સિવાય વિનિમયદરમાં ફેરફાર બહેર કરી શકે નહિ. વિનિમયદરમાં ફેરફાર કરવાનું ઇચ્છતા સભ્યરાષ્ટ્રની લેણદેણતુલા અસમતુલ હોવી જરૂરી છે. જ્યારે માત્ર વિનિમય દરમાં ૧૦ ટકા કરતા ઓછો ફેરફાર કરવો હોય ત્યારે ભંડોળને માત્ર સામાન્ય માહિતી આપવી પડે છે. પરંતુ ૧૦ ટકા કરતાં વધુ ફેરફાર માટે ભંડોળની ભલામણ લેવી પડે છે. ભંડોળ આ માટે પોતાના નિષ્ક્રિયની ૭૨ કલાકમાં બહેરાત જે તે રાષ્ટ્રને પહોંચાડી આપે છે.

(૪) કોઈ પણ દેશના વિનિમયદરની સપાટીમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની અસર ભંડોળમાં જોડાયેલા બધા જ સભ્યદેશોના ચલણ ઉપર પડે છે. સભ્યરાષ્ટ્ર આ બાબતને સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તો એમણે ૭૨ કલાકમાં ભંડોળને તેમના નિષ્ક્રિય અંગે ખબર આપવી પડે છે. કેટલાક સંજોગોમાં ભંડોળ આવા દેશનાં ચલણને અપવાદ તરીકે બહેર કરી શકે છે.

આમ ભંડોળ વિનિમયદરસ્થિતિની અગત્યની કામગીરી બબ્બે છે. ભંડોળને આ નિયંત્રિત પદ્ધતિથી કેટલાક લાભો પણ પ્રાપ્ત થયા છે. સભ્યરાષ્ટ્રને તેમના આંતરિક ચલણમાં પૂરતી સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ થઈ છે. પરસ્પર હરીફાઈયુક્ત વિનિમયદર ઘટાડો અટક્યો છે. નવા વિનિમયદરથી બહુમુખી એવો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વિકસ્યો છે.

૨. વિનિમય અંકુશનું કાર્ય:- ભંડોળનું એક મુખ્ય કાર્ય એ પણ છે કે વિનિમય અંકુશ અને નિયંત્રણોને સંપૂર્ણપણે દૂર કરીને મુક્ત-સ્થિર-બહુમુખી વિનિમયદરવ્યવસ્થા ઊભી કરવાનું છે. આ માટે કેટલીક જવાબદારીઓ પણ ઊભી કરવામાં આવી છે. ચાલુ ખાતાની ચુકવણીની બાબતમાં નિયંત્રણોનો અભાવ તથા જુદાં જુદાં ચલણો માટે યોગ્યતા પૂર્વકની નીતિ ઢાબલ કરવામાં આવી છે. એક તરફ વિનિમય અંકુશને દૂર કરવાનું કથેય અપનાવ્યું હોવા છતાં અપવાદ રૂપ સંજોગોમાં

સભ્ય દેશોને અંકુશ અપનાવવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ દેશના ચલણની સતત નિકાસ થતી હોય ત્યારે એ ચલણને અછત તરીકે બહેર કરવાનું પગલું પણ ભંડોળ ભરી શકે છે.

૩. લેણદેણ તુલા અંગે:- સોનાધોરણ અને નવા વિનિમયદર વ્યવસ્થાથી લેણદેણ તુલામાં કેટલીક પ્રતિકૂળ અસરો પણ પેદા થતી હતી. જે દેશમાંથી સોનાની નિકાસ થતી તે દેશમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઉપર મંદી જેવી અસરો ઊભી થતી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળમાં આ ખામીઓને દૂર કરવા કેટલાક પ્રયાસો થયા છે. ટૂંકા ગાળાની લેણદેણ તુલાની ખાધ અનુભવતા રાષ્ટ્રને ભંડોળ પાસેથી જરૂરી વિદેશી ડ્રૂડિયામણ ખરીદવાનો હક્ક પણ મળ્યો છે. આ વિદેશી ડ્રૂડિયામણ પોતાના ચલણના બદલામાં મેળવી શકે છે. જ્યારે ભંડોળને જરૂર લાગે ત્યારે આવું ચલણ પરત પણ આપી શકે છે. દરેક સભ્ય રાષ્ટ્ર પોતાનું ચલણ પરત લેવાને બંધાયેલ છે. આ માટે કેટલીક મર્યાદાઓ નક્કી કરવામાં આવી છે. દરેક સભ્ય રાષ્ટ્ર અહીંયાં પોતે આપેલા ભંડોળ માટેના ફાળાની રૂપ ટકા રકમ કરતાં વધુ વિદેશી ડ્રૂડિયામણ મેળવી ન શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

ભંડોળ પાસેથી મેળવવામાં આવેલી મદદનો ઉપયોગ માત્ર ચાલુ ખાતાની અસમતુલાને દૂર કરવા માટે જ કરવાનો છે. તેનો ઉપયોગ અન્યત્ર થઈ શકે નહિ. લેણદેણ તુલાની અસમતુલાને દૂર કરવા અન્ય નીચે મુજબનાં પગલાંઓ ભરાયાં છે.

(અ) સર્વિસ ચાર્જિસ - ભંડોળ પાસેથી જે સભ્ય રાષ્ટ્ર ટૂંકાગાળાની લોન મેળવે છે તે લોન ઉપર વ્યાજ પણ લેવામાં આવે છે. સમય મર્યાદા કેવી છે તેના આધારે આ વ્યાજ નક્કી કરવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં સભ્ય રાષ્ટ્રે અડધો ટકા જેટલો વ્યાજના દર સર્વિસ ચાર્જિસ તરીકે આપવો પડે છે. સભ્ય રાષ્ટ્રએ પોતે આપેલા ફાળા કરતાં જેટલી વધુ રકમ સહાય તરીકે મેળવે છે તેના ઉપર વ્યાજનો દર લેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આ વ્યાજનો દર લેવા પાછળનું કથેય સભ્ય રાષ્ટ્રને રકમ પરત કરવાની ઉત્તેજના મળી રહે તે હેતુથી લેવાય છે.

(બ) ટૂંકાગાળાની લોન:- સભ્ય રાષ્ટ્રની લેણદેણ તુલાની અસમતુલાને ધ્યાનમાં રાખીને લોનના સ્વરૂપે ટૂંકા ગાળાનું વિદેશી ડ્રૂડિયામણ પૂરું પાડવામાં આવે છે.

મહદ ભળવવાનું ઇચ્છતા સભ્ય રાષ્ટ્રએ પોતે આપેલા ક્ષાણ કરતાં વધુ નાણા થાપણ તરીકે જમા કરાવવાનાં રહેશે. સંકટકાલીન પરિસ્થિતિમાં તુરત જ આ પ્રકારની મહદ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

ભંડોળની કામગીરીની સિદ્ધિઓ:—નાણા ભંડોળે તેમના કાર્યસમય દરમિયાન કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ પગલાંઓ ભર્યાં છે. લેણદેણ તુલાની અસમતુલાનો પ્રશ્ન, દ્વંકાગાળાની નાણાકીય સહાય, છતવર્ગીય વેપારીકારોને અનુબોધન—નિયંત્રણ, વિનિમયદર નિયંત્રણ, સ્પર્ધાત્મક મૂલ્ય ઘટાડા ઉપર અંકુશ, સોનાધોરણના સ્થાને નવું સોના વિનિમય ધોરણ વ્યવસ્થા; આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સ્પર્ધા ઘટાડવી, વિકસત—વિકસતા અને અલ્પ વિકસિત રાષ્ટ્રોની આર્થિક સમસ્યાઓને હલ કરવામાં ઘણી જ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે.

ભંડોળે નાણા વહેંચવામાં તથા એકત્ર કરવામાં મહત્વની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. ૧૯૪૮ થી ૧૯૬૫ એપ્રિલ સુધીમાં ભંડોળ પાસે ૬,૩૬,૮૭૮ લાખ ડોલર જેટલું ચલણ એકત્ર થયું હતું. ૧૯૬૫-૬૬ ના વર્ષ દરમિયાન ભારત સહિત ૨૭ જેટલા સભ્ય રાષ્ટ્ર પાસેથી ૨,૬૩,૨૮૦ લાખ ડોલરનું વધારાનું ચલણ ખરીદ્યું હતું. તાજેતરમાં ભંડોળ પાસે રહેતી કુલ રકમમાં ફરી વધારો કરવામાં આવ્યો છે, વધતી જતી વિદેશી ચલણની માગને ધ્યાનમાં રાખીને ભંડોળ વધુ ને વધુ ચલણ એકત્ર કરી રહ્યું છે.

ભંડોળની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન:—આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળની સ્થાપનાને ઘણો જ સમય થઈ ગયો છે. તેમની કામગીરીનું પાસું સફળતા અને નિષ્ફળતાનું રહ્યું છે. તેની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન જ બતાવે છે કે તેની કામગીરીમાં અવશ્ય ફેરફાર કરવા જરૂરી છે.

૧. વિનિમયદર નીતિ:—ભંડોળનો એક હેતુ વિનિમયદરમાં સ્થિરતા ભળવવાનો હતો. પરસ્પર હરીફાઈ-યુક્ત અવમૂલ્યન કોઈપણ રાષ્ટ્ર માટે હાનિકારક છે તેની પ્રતીતિ દરેક રાષ્ટ્રને થઈ ચૂકી છે—આ બાબતમાં ભંડોળની કામગીરી શ્રેષ્ઠ રહી છે; પરંતુ ભંડોળ આ કામગીરી બજાવવામાં સંપૂર્ણ સફળ થયું નથી. ૧૯૬૮-૬૯ સુધી તે કેટલાંક રાષ્ટ્રોએ પોતાના ચલણનું બહારનું મૂલ્ય નક્કી કર્યું હતું તે વળી કેટલાંક રાષ્ટ્રોએ બહુમુખી ચલણ પદ્ધતિ અપનાવવાનું ચાલુ જ રાખ્યું હતું. ભંડોળે નિષ્પન્ન અને અવસ્થિત વિનિમયદરને ખૂબ જ મહત્વ આપેલ છે પરંતુ ઇટાલી, ફ્રાંસ જેવાં રાષ્ટ્રોએ કેટલીકવાર

મતસ્વી વિનિમયદર અપનાવીને પ્રણાલિકાઓનો ભંગ કર્યો છે.

૨. વિનિમયદર નિયંત્રણની નીતિ:—ભંડોળનો મહત્વનો ઉદ્દેશ તે લેણદેણના ક્ષેત્રે વિનિમય અંકુશ દ્વર કરીને બહુમુખી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સ્થાપવાનો છે. જો આ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવો હોય તેો અવશ્ય વિનિમય અંકુશને દ્વર કરવા પડશે. અપવાદરૂપ સંજોગોમાં ભંડોળ થોડા વર્ષ માટે વિનિમય અંકુશ દાખલ કરી શકે છે. જ્યારે કોઈ ચલણને અછત તરીકે બહાર કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ વિનિમય અંકુશનું પગલું ભરી શકાય છે. વ્યવહાર વિનિમય અંકુશની બાબતમાં કેટલાંક રાષ્ટ્રોએ ચોક્કસ સમય મર્યાદા પછી પણ વિનિમય અંકુશનું પગલું ચાલુ જ રાખેલ છે. જૂજ એવા સભ્ય રાષ્ટ્રોને બાદ કરતાં કોઈ પણ રાષ્ટ્ર સંપૂર્ણ પરિવર્તનશીલતા અપનાવવાનું ચાલુ રાખેલ છે જે ભંડોળની કામગીરીની એક મર્યાદા છે.

૩. ભંડોળની ધિરાણ અંગેની નીતિ:—લેણદેણ તુલામાં કામચલાઉ સમય માટે અનુભવવી પડતી અસમતુલાને દ્વર કરવા ભંડોળે કરેલી સહાયની વ્યવસ્થા મહત્વપૂર્ણ બાબત છે. પરંતુ આવી સહાય અસુક શરતો અને મર્યાદાઓને આધીન રહી છે—બાધ અનુભવતા રાષ્ટ્રોને સહાય આપોઆપ મળી રહેશે એવી અપેક્ષા ખરેખર ફળીભૂત થઈ નથી. જ્યારે માર્શલ યોજના પૂરી થયા પછી આ નીતિને હળવી બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો પરંતુ તેમાં સ્વયંસંચાલિતતા આવી નથી. ભંડોળની પણ અનેક મુશ્કેલીઓ વધી રહી છે. જેમ જેમ ધિરાણ કામગીરી વધતી રહી છે તેમ ધિરાણ પરત ઓછું આવ્યું છે—વિકાસની સમસ્યાઓ પણ વધી છે. પરિણામે ભંડોળ પાસે રહેલી કુલ નાણાકીય રકમનો પુરવઠો ઘટ્યો છે. જેમાંથી એક નવી સમસ્યા કે જે ‘આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય તરલતા’નો જન્મ થયો છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળના માળખામાં અવેલાં નવાં પરિવર્તનો:—૧૯૬૫ પછી ઊભી થયેલી વિશ્વનાણાકીય સમસ્યાનો ઉકેલ ભંડોળની સમક્ષ એક મોટો પ્રશ્ન બની ગયો હતો, જેના ઉકેલ માટે અનેક પ્રયત્નો શરૂ થયા હતા. ૧૯૭૦ માં કોપનહેગન ખાતે મળેલી નાણા ભંડોળની બેઠકમાં અનેક ચર્ચાઓ થઈ જેમાંથી આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય તરલતાનો જન્મ થયો છે અને ભંડોળ જેવા પ્રશ્નો ઊભા થયા.

કોપનહેગન પરિષદમાં આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય કટો-કટી, મૂડીની સદ્દાલક્ષી હેરફેર, મૂડીની નાસભાગ, ડોલરની અછત, કેટલાક ચલણોની કુગાવાજનક પરિસ્થિતિ વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી. આ પરિષદની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેમાં વિકસતા જતા અર્થકારણના આર્થિક પ્રશ્નોની ખુલ્લી ચર્ચા ત્યાં કરવામાં આવી. વિકસતા જતા અર્થકારણના પ્રશ્નો અંગે વિશ્વજોડના પ્રમુખ મેકનામારાએ આગેવાની લીધી હતી.

વિકસતા દેશે પ્રત્યે ગતિશીલ દૃષ્ટિબિંદુ :- આ સમયે વિકસતા જતા અર્થકારણ પ્રત્યે ગતિશીલ દૃષ્ટિબિંદુ અપનાવવાની રજૂઆત થઈ. વધતું જતું પરાવલંબન, ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તનો જેવી બાબતો પ્રત્યે ભંડોળે સર્વતોમુખી વિકાસ ઉપર ધ્યાન આપવાની ચર્ચા થઈ. આ સમયે વિકસતા જતા અર્થકારણ ઉપર વધતું જતું દેવાદારીનું ભારણ લગભગ પાંચગણું વધી રહ્યું છે. કુલ ૧૭ ટકાના દરે આ દેવું વધી રહ્યું છે. જ્યારે વિકસતાં રાષ્ટ્રોની નિકાસ કમાણી ૬ ટકાના દરે વધે છે. પરિણામ એ આવે છે કે ભંડોળની મોટા ભાગની મદદ જૂના દેવાની ચુકવણી પેટે વપરાઈ જાય છે. જો સહાયની શરતો ઉઠાર બનાવવામાં આવે તો જ વિકસતા જતા અર્થકારણની જરૂરિયાત સંતોષી શકાય તેમ છે.

બીજી તરફ ભંડોળ પાસે ધિરાણ પુરવઠો જોઈએ તેટલા દરે વધતો ન હતો. એમની પાસે રહેલી અસ્કયામતો ઉત્તરોત્તર ઘટી રહી હતી. નવી પરિસ્થિતિમાંથી આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય વિમાસણ ઊભી થઈ રહી હતી. તેના ઉકેલ માટે પણ કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓએ અનેક યોજનાઓ રજૂ કરી હતી.

વિશ્વની નાણાકીય પદ્ધતિમાં સુધારાઓ :- વિશ્વની બદલાતી જતી નાણાકીય સ્થિતિને સુધારવા ભંડોળમાં અનેક સુધારાઓ રજૂ થયા છે. કેટલાંક પગલાંઓ વધારે પડતાં ઉદામવાદી પણ સાબિત થયા છે. આ માટે નીચે પ્રમાણે સુધારાઓ રજૂ થયા.

(૧) સોનાનું પુનઃ મૂલ્યાંકન કરવું :- આ દલીલ પ્રો. હેરોડ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી હતી. આમ કરવાથી ભંડોળ પાસે તરલ રકમમાં વધારો થશે, પરંતુ સોનાના પુનઃમૂલ્યાંકનને વારંવાર અમલમાં મૂકવું બાજબી નથી.

(૨) પરિવર્તનશીલ વિનિમયદર પદ્ધતિ :- અહીંયા પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર પ્રથમ અપનાવવામાં આવે

તો દરેક રાષ્ટ્રની અનામત અંગેની જરૂરિયાતનો પ્રશ્ન સહેલાઈથી ઉકેલાઈ જાય. પરંતુ તેનાથી સમગ્ર રાષ્ટ્રનું અર્થકારણ અસ્થિરતામાં ધકેલાઈ જાય છે. આવીરૂપ ચલણોનું મહત્વ વધી જશે જ્યારે સદાજોરી અનિશ્ચિતતાનું પ્રમાણ વધુ વ્યાપી જશે, જે વાજબી પગલું નથી.

(૩) વેતન ભાવમાં ફેરફાર :- કેટલાંક રાષ્ટ્રોમાં નિયમિત રીતે ભાવ સપાટી ઊંચે જઈ રહી હતી ત્યારે રોકડ અનામતોની માગ વધી રહી હતી. જો વેતન અને ભાવમાં એકી સાથે ઘટાડો કરવામાં આવે તો રોકડ અનામતમાં વધારો થઈ શકે. વાસ્તવમાં આ પ્રકારની દલીલ વધુ વાજબી નથી. સમાજનો કોઈપણ વર્ગ વધુ પડતા ભાવ કે વેતન ઘટાડાને કદી જ આવકારશે નહિ.

સહય રાષ્ટ્રોનાં કુલ ફાળામાં વધારો :- આંતર-રાષ્ટ્રીય નાણા સમસ્યાની વિમાસણને દૂર કરવા ભંડોળે અનેક ચર્ચાઓ પછી એક વચલો માર્ગ શોધ્યો - ભંડોળના નિયામકોની નવી દિલ્હી આતે મળેલી મિટિંગમાં ભંડોળના સહયપદને ધ્યાનમાં રાખીને કુલ ફાળો વધારવાની હિમાયત કરવામાં આવી. આ સમયે થયેલી સામાન્ય સમજૂતી પ્રમાણે ૫૦ ટકા જેટલો હિસ્સો વધારવાની હિમાયત થઈ. આ સમયે ભંડોળના કુલ નાણાકીય સાધનો ૧૪.૭૫ મિલિયન ડોલર જેટલા વધીને થયા હતા ૧૯૬૫માં ફરી કવોટાની રકમમાં થયેલા ૨૫ ટકા વધારાને કારણે ભંડોળની કુલ રકમમાં ૨૧ મિ. ડો. જેટલો વધારો થયો હતો.

વિવિધ યોજનાઓ :- આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સમસ્યાના ઉકેલ માટે ભંડોળ પાસે વિવિધ યોજનાઓ રજૂ થઈ હતી, જેમાં મુખ્યત્વે તરલતા પ્રશ્ન અંગે ચર્ચા થઈ હતી.

જેમાં સ્ટેમ્પવેલ યોજના પ્રો. મેક્સવેલ સ્ટેમ્પ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી હતી, જેમાં ૧ વર્ષન ગાળામાં ૩ મિ. ડો. જેટલા મૂલ્યનાં પ્રમાણપત્રો ભંડોળ દ્વારા બહાર પાડવાનું વિચારવામાં આવ્યું હતું. અદ્ય વિકસિત રાષ્ટ્રોને સહાય પેટે આ રકમ ફાળવવાનું વિચારવામાં આવ્યું. આયોજનાથી કેટલીક સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ આવાં પ્રમાણપત્રોનું મૂલ્ય સોનામા વ્યક્ત કરવું જોઈએ. અદ્ય વિકસિત રાષ્ટ્રોને તે વહેંચવામાં આવે. વાસ્તવમાં નાણા ભંડોળ તો માત્ર ટૂંકાગાળાની સહાય આપી લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ તે આ કામગીરી વિશ્વજોડને

સોંપી શકે. દરેક રાષ્ટ્ર આવાં પ્રમાણપત્રો કેટલા અંશે સ્વીકારવા તૈયાર થાય છે તે પણ એક પ્રશ્ન છે.

બીજી એક યોજના પ્રો. કેર્ટસ તથા ટ્રીફીન દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી હતી, જેમાં એમણે આંતર-રાષ્ટ્રીય હિસાબની પતાવટ માટેનો સંઘ સ્થાપવાની ભલામણ કરી હતી. આ યોજના પણ વ્યવહારુ ન લાગતાં તેની પણ અનેક ટીકાઓ થઈ હતી.

ત્રીજી એક યોજના પ્રો. બર્નેસ્ટાઈન દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી. તેમના મતે ભંડોળને જ્યારે નાણાની જરૂરિયાત જણાય ત્યારે બ્રિટન, કેનેડા, ફ્રાંસ અમેરિકા વગેરે દેશો પાસેથી ડિએચર્સ બહાર પાડીને લોન દ્વારા આ દેશોના ચલણને પ્રાપ્ત કરવાની હિમાયત કરી, તેઓએ સભ્ય દેશોની આંતરિક નીતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળના સંગઠન દ્વારા હલ કરવાની હિમાયત કરી હતી.

પ્રો. ઝોલાટ્સ દ્વારા એવી રજૂઆત કરવામાં આવી કે વિકસિત રાષ્ટ્રોએ વિકાસમાન અર્થકારણના ચલણનો અનામત તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ, સોનાના બદલામાં જરૂરી ચલણ આપીને સોના ઉપરની માગને થોડી હળવી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રો. રૂસાએ એવી રજૂઆત કરી હતી કે તરલતાની સમસ્યાને હલ કરવાનો ઉપાય એમણે નવા કેન્દ્રવર્તી ભંડોળની સ્થાપના અને નવા સોનાના પુરવઠા દ્વારા હલ કરવાની ભલામણ કરી હતી.

સુવર્ણ અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા પદ્ધતિ:- સમગ્ર વિશ્વની નાણાકીય પદ્ધતિને સોનાથી મુક્ત કરવાનો સતત આગ્રહ રાખવામાં આવતો હતો. તેથી ઉપાડના વિશિષ્ટ અધિકારોની એક નવી યોજના ૧૯૬૮ ના સોનાના સફળ વિભાજન પછી ૧૯૭૦થી અમલમાં આવે છે. સોનાને અપાયેલી એક મોટી તિલાંજલીના ભાગરૂપે ૪૪ ડો = ૧ ઔંસ ના સ્થાને ભાવ ઘટીને ૩૫.૫૫ ડો = ૧ ઔંસ થઈ ગયો. સોનાના આ સમયે ભાવ ઘટવા પાછળનું કારણ - સોનાની મોટી સંગ્રહખોરી ઘટાડવામાં આવી, વિશ્વની મોટી કેન્દ્રીય બેંકોએ સોનાના મુખ્ય બજારમાં ભાગ લીધો નહિ, ઉપાડના વિશિષ્ટ હકની યોજનાને કારણે સુવર્ણ કાગદી ધોરણનું રાજવી થઈ ગયું. અમેરિકાએ સોના ભંડોળને વિસર્જિત અને સોનાની ખાનગી ખરીદ વેચાણની મનાઈનું નિર્ણયાત્મક પગલું

સત્તાધીશો પાસેથી કરવામાં આવ્યું. ૧૯૬૬ માં સોનાના મુક્ત બજારભાવ ખૂબ જ નીચા ગયા ત્યારે ફરી સોનાના ભાવ ટેકા અંગેનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો.

ઉપાડના વિશિષ્ટ હકની યોજના:- (૧૯૭૦) સમગ્ર વિશ્વની સોનાની અનામતોની અછતનો પ્રશ્ન ૧૯૬૦ પછી સતત ઉઠતો રહ્યો હતો. ૧૯૭૦ ના સમય દરમિયાન વિશ્વવેપારનો વિકાસ દર વાર્ષિક ૮ % નો હતો તેની સામે સોનાની અનામતવૃદ્ધિ દર ૨.૧ % જેટલો રહ્યો હતો. વળી વિશ્વની સોનાની નાણાકીય અનામતનું પ્રમાણ ૧૯૫૮માં ૫૭ % હતું તે ૧૯૬૭માં ઘટીને ૩૬ % થઈ ગયું હતું. આમ સોનાની રોકડ અનામતનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર આ સમયે ઘટી રહ્યું હોય એવું માલૂમ પડે છે. પ્રો. રોબર્ટ ટ્રીફીન તેથી જ જણાવે છે કે ૧૯૬૦ થી ૭૦ ના સમય ગાળામાં ભંડોળ પાસે રોકડ નાણાની અપ્રાપ્યતા નજરે પડતી હતી. એક તરફ નાણા ભંડોળ પાસે સહાયની માગ વધી રહી હતી તેની સામે પુરવઠો જોઈએ તેટલો વધતો ન હતો. તેથી ઉપાડના વિશિષ્ટ અધિકારની (હક્ક) નવી યોજના જેને (ઉ. વિ. હ.) (S.D.R.=Special Drawing Rights) ની યોજના તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. (* ઉ. વિ. હ. ને આપણે S.D.R. તરીકે પણ ઓળખી શકીએ)

ઉપાડના વિશિષ્ટ હકની યોજના શું છે? નાણા ભંડોળની એક નવી મહત્વની એવી આ યોજનાનો જન્મ અનેક વાદવિવાદ પછી થયો છે. ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્કનું અલગ ખાતું નાણા ભંડોળમાં ખોલવામાં આવે છે. સામાન્ય ખાતામાં સભ્ય દેશે સોનું તથા પોતાનું ચલણ ભરવાનું રહે છે. ઉપાડના વિ. હક્ક દ્વારા જીવું કરવામાં આવેલું ચલણનું મૂલ્ય સોના જેટલું છે. કાયદાની પરિભાષામાં ચલણ સોના કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. તેની કાળવણી સભ્ય દેશોએ આપેલા કાળાને આધારે નક્કી થાય છે. આ નાણા પાછળ કોઈ પણ પ્રકારનો ટેકો નથી. પરસ્પર વિશ્વાસના વાતાવરણ ઉપર તે આધારિત છે, તેની નોંધ તથા હેરફેર નાણા ભંડોળના ચોપડામાં જ થાય છે. સભ્ય દેશોને ચૂકવવાની રહેતી રકમ એકબીજાના ખાતે જમા ઉધારી નાખવામાં આવે છે તેથી તે વાસ્તવમાં અદૃશ્ય એવું એક માત્ર ચલણ બની જાય છે. તેનું મૂલ્ય સોનામાં તથા ડોલર જેવા મૂલ્યવાન ચલણ સાથે નક્કી કરવામાં આવે છે. ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્કની અનામતો ધારણ કરવામાં ખાસ ઉત્સાહ રહે તે માટે તેની ઉપર

વ્યાજ કમાણી પણ ચૂકવવામાં આવે છે. ઉપાડના વિ. હ. ની યોજના કોઈ પણ ચલણ સામે ટકી શકે તેવી હોય છે.

ઉપાડના વિ. હ.નો ઉપયોગ કોઈ પણ પ્રકારની ચીજવસ્તુ સેવાઓની ખરીદી માટે થઈ શકતો નથી, લેણદેણતુલાની સતત ખાધ અથવા તો અનામતમાં ઘટાડો જેવા વિશિષ્ટ સંજોગોમાં જ તેનો ઉપયોગ થઈ શકશે, ઉપાડના વિ. હ. નો કેટલો ઉપયોગ ક્યાં કરવામાં આવ્યો છે તેની માહિતી બંડોળને આપવી જ પડે છે. ઉપાડના વિ. અધિકારોનો ઉપયોગ કરનાર દેશને બંડોળ પોતાનું ચલણ પૂરું પાડવાનું સૂચન કરે છે. જે દેશને આવી સૂચના આપવામાં આવે છે તે દેશ સામાન્ય રીતે લેણદેણની પુરાંતવાળો તથા વિશાળ અનામતો ધરાવતો દેશ હોવો જરૂરી છે. સૂચના જેને બંડોળ તરફથી પ્રાપ્ત થઈ છે તેવો દેશ પોતાનું ચલણ અથવા પોતાની પાસે રહેલું બીજું વિદેશી ચલણ પણ આપી શકે છે. જે દેશને ચલણો બહાર પાડવાની સૂચના મળતી જશે તે દેશ પાસે ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્ક નામનું ચલણ વધુ ને વધુ જમા બંડોળના ચોપડે થતું જશે. જે રાષ્ટ્રને સૂચના બંડોળ તરફથી મળે છે તે રાષ્ટ્ર ઉપાડના વિ. હક્ક બહાર પાડવા બંધાયેલ છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કેટલું ઉ. વિ. હ. બહાર પાડી શકે? તો કહી શકાય કે તેમને ફાળવવામાં આવેલા ઉપાડના વિ. હ. કરતાં જો ત્રણ ગણો થાય તો તે વધારે ઉપાડના અધિકારો સ્વીકારવાની કે હુડિયામણ આપવાનો ઇન્કાર કરી શકે છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ઉ. વિ. હ. નો ઉપયોગ વધુમાં વધુ કેટલો કરી શકે, તો તેમાં પણ આપેલ ત્રણ વર્ષની મુદત દરમિયાન ૭૦ ટકા જેટલી રકમના ઉ. વિ. હ. નો ઉપયોગ થઈ શકે તેવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. જો કોઈ પણ રાષ્ટ્ર તેમને ફાળવવામાં આવેલા ઉ. વિ. હ. ના ૭૦ ટકા કરતાં વધુ ઉ. વિ. હ. નો વપરાશ કરે તો? આવા પ્રસંગોએ કોઈ પણ દેશ પાસેથી સોનું કે અન્ય વિદેશી મૂલ્યવાન ચલણ દ્વારા પાછા મેળવવામાં આવે છે. પ્રો. એમિંગર આ પ્રકારની ૭૦ ટકા અને ૩૦ ટકા ફાળવણીને કાળા અને સફેદ પ્રકારની વ્યવસ્થા સાથે સરખાવે છે.

આમ ઉપાડના વિ. હ. નામની આ નવી સુવર્ણ સમકક્ષની નાણા વ્યવસ્થાને (ગોલ્ડ પેપર બોન્ડ) અર્થાત્ સુવર્ણ કાગળી ધોરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે સોના સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેવું એક માત્ર નવું ધોરણ છે.

ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્કની યોજનાનો અમલ:- આયોજનાનો અમલ ૧-૧-૧૯૭૦ થી શરૂ થયો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા બંડોળ અને વિશ્વની નાણા વ્યવસ્થામાં એક સિમાચિન્હ પગલું ગણાય છે. પ્રથમ ત્રણ વર્ષની મુદત માટે ૬૫૦૦ મિ.ડો. ના ઉ. વિ. હ. ઊભા કરવાનો લક્ષ્યાંક હતો જેમાં ૧૯૭૦ માં ૩૪૦૦ મિ.ડો.ના ઉ. વિ. હ. ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા. આ ઉ. વિ. હ.ની ફાળવણી બંડોળમાં આપેલા ફાળા અનુસાર કરવામાં આવી છે. અમેરિકા, પ. જર્મની જેવા વિકસિત રાષ્ટ્રોએ જ્યારે વધુ ફાળો આપ્યો છે ત્યારે તેના ભાગે વધુ ઉ. વિ. હ. આવ્યા છે. ભારત જેવા અદ્ય વિકસિત દેશને તેનાથી ઓછો લાભ પ્રાપ્ત થયો છે. કુલ ૧૦૩ દેશો વચ્ચે આ ઉ. વિ. હ. ફાળવવામાં આવ્યા છે. કુલ ૪૬ જેટલા દેશોએ તો આ ઉ. વિ. હ. નો ઉપયોગ ખૂબ જ સ્વેચ્છા પૂર્વક કર્યો છે. ૧૯૭૦ના અંતે લગભગ ૧૨ જેટલાં રાષ્ટ્રોએ તેમને ફાળવવામાં આવેલા ઉ. વિ. હ. નો ઉપયોગ લગભગ કરી નાખ્યો હતો.

ઉ. વિ. હ.નું મૂલ્યાંકન:- બદલાતી જતી નાણાકીય વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં જે વિશ્વભરની રાકડતાનો પ્રશ્ન ઉકેલવાની જે કંઈ વ્યવસ્થા થઈ તે અતે તો અંતિમ ઉપાય નથી. કેટલાક ક્રાંતિકારી વિચારકો એક સર્વોપરી કેન્દ્રીય બેંક ઊભી કરીને તેના દ્વારા સર્વસંમત એવું આંતર-રાષ્ટ્રીય ચલણ બહાર પડાય તે દિશામાં વિચાર કરે છે જ્યારે બીજા તરફ કેટલાક વિચારકો શુદ્ધ સોનાધોરણની તરફેણ કરે છે. આ અંગે રજૂ થયેલો વાદવિવાદ જો આગળ વધે તો તેમાંથી ક્રાંતિ થવાની પૂરી શક્યતાઓ પણ રહેલી છે. પ્રો. બ્રહ્માનંદને રજૂ કરેલી બાબતો આ અંગે ઘણી જ નોંધનીય બની રહે તેવી છે. તેઓ કહે છે કે વિશ્વ નાણા વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન આજે કેઈન્સજૂથ અને પ્રશિષ્ટ જૂથ વચ્ચે વહેંચાઈ ગયો છે કેઈન્સજૂથ સોનાથી મુક્ત એવી અને પ્રશિષ્ટ જૂથ સોનાથી યુક્ત એવી વિશ્વ નાણા વ્યવસ્થાની માંગ કરે છે.

ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્કની યોજના એ ખરેખર ક્રાંતિકારી છે? આ યોજના તો ખરેખર તો લેણદેણ તુલાની અસમતુલાથી પીડાતાં રાષ્ટ્રોને કામચલાઉ રાહત આપવા માટે જ છે. તેની ફાળવણી જે કવોટા પ્રમાણે થઈ છે તેમાં ૭૦ ટકા જેટલો હિસ્સો વિકસિત રાષ્ટ્રને ફાળે આવશે જ્યારે માત્ર ૩૦ ટકા જેટલો હિસ્સો અન્ય દેશોને પ્રાપ્ત થશે. તેથી વિકસતા જતા અર્થકારણને તેનાથી

કોઈ મોટો લાભ થવાની ગણતરી રાખવી ન જોઈ એ. વળી ઉ. વિ. હ. નો મૂળ હેતુ આર્થિક વિકાસના કાર્યમાં મદદ કરવાનો નથી પરંતુ લેણદેણની અસમતુલા નિવારવા માટે સાધનો પૂરાં પાડવાનો છે. ભલે આડકતરી રીતે આ મદદથી આર્થિક વિકાસને વેગ અવશ્ય મળશે. પ્રો. હેરી જાહોનસન જણાવે છે કે ઉ. વિ. હ. નું 'પગલું' સૈદ્ધાંતિક રીતે ખુદ્ધિયુક્ત એવું આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય પદ્ધતિ તરફનું એક મહત્વનું પગલું ગણાય છે. તે ખરેખર અપ્રસ્તુત એવા બેંકિંગ સિદ્ધાંત ઉપર નહીં પરંતુ આ યોજનામાં ભાગ લેતા દેશો હિસાબની પતાવટમાં તેનો કેટલા અંશે ઉપયોગ કરે છે તે બાબત ઉપર જ તેની સફળતાનો આધાર રહેલો છે. આ યોજનાનો ખરેખર અમલ થાય તો સોના ધોરણના સ્થાને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળ દ્વારા કામ કરતું એક નવું ચલણ અવશ્ય અમલમાં આવી શકે. વિશ્વની મધ્યસ્થ એક તેનું સંચાલન કરશે. વધુમાં કહીએ તો આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા સહકારની પાતળી હવામાંથી સર્જાતું સમગ્ર વિશ્વનું વિશ્વાસ પૂર્વકનું નાણું તે બની શકે તેમ છે.

કોલંબિયા યુનિ. ના પ્રો. શ્રી માઇકલ જણાવે છે કે આ કોઈ મોટું આગેકદમ નથી, તેઓ આ નવી વ્યવસ્થામાં ઊભું કરવામાં આવેલા નવા ચલણ ખદનો પણ વિરોધ કરે છે. ઉ. વિ. હ. દ્વારા એકબીજાં રાષ્ટ્રો પોતાનાં ચલણો વાપરવાનો માલિકી હક્ક આપે છે. અગાઉ જે સામાન્ય ઉપાડના હક્ક દ્વારા લાભ આપવામાં આવતો હતો તેવી જ આ નવી વ્યવસ્થા છે. પ્રો. માઇકલ વધુમાં જણાવે છે કે લેણદેણ તુલાની અસમતુલાના સમયે કોઈ પણ સભ્ય રાષ્ટ્ર તેને ફાળવામાં આવેલા ઉ. વિ. હ. નો ઉપયોગ ઇચ્છા પૂર્વક કરી શકે છે. પહેલાં લેણદેણ તુલાની અસમતુલા અનુભવતું કોઈ પણ રાષ્ટ્ર વાટાઘાટો કરીને નવી નીતિ નક્કી કરીને આ પ્રશ્નને હલ કરી શકતું. હવે આ નવી વ્યવસ્થામાં આ પદ્ધતિની સ્પષ્ટ ખામીઓ બહાર આવતી જોવા મળી છે.

કેંચ અર્થશાસ્ત્રી જેકસ રૂફ એક દલીલ એવી પણ કરે છે કે સોનું અને ઉ. વિ. હ. ની કામગીરીને એક જ ત્રાજવે તોળી શકાય નહિ. ભલે સુવર્ણ કાગદી ધોરણની ઉપમા તેને આપવામાં આવી હોય - સુવર્ણ એ તો ખરેખર બિનશરતી ખરીદ શક્તિ છે જે ઘણા વર્ષોથી સર્વોપરી જ રહી છે. આ સુવર્ણ ઉત્પાદન દ્વારા અથવા લેણદેણની પુરાંતમાંથી જ પ્રાપ્ય બને છે તે

તટસ્થ અને હેતુલક્ષી એવી એકમાત્ર પુરાંત છે. જ્યારે ઉ. વિ. હ. એ તો માનવીઓના અંગત નિર્ણય દ્વારા સર્જાયેલ છે. વધુમાં પ્રો. રૂફ જણાવે છે કે ખરેખર તો લેણદાર દેશની રાષ્ટ્રીય પેદાશમાંથી હિસ્સો ઉઠાવી લેવાની તક લેણદાર દેશને ઉ. વિ. હ. પદ્ધતિમાંથી મળે છે. તેના બદલામાં લેણદાર દેશને ભવિષ્યમાં અમુક વસ્તુ ચૂકવવામાં આવશે તેનો માત્ર સૂચક એક કોલ પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાની અંગત અર્થવ્યવસ્થાનો વિચાર કર્યા વગર જ આધવાળા દેશને ઉ. વિ. હ. પૂરું પાડવાની આ એક વ્યવસ્થા છે. તેથી જ તે વધુ ટીકાને પાત્ર છે.

એક દલીલ એવી પણ છે કે જે દેશે પાસેના વધારે ઉ. વિ. હ. નો ઉપયોગ કર્યો હશે તે દેશ લેણદેણતુલાની દૃષ્ટિએ વધુ આધવાળો ગણાશે. જે દેશ ઉ. વિ. હ. નો ઓછો ઉપયોગ કરતો હશે તે દેશ પુરાંતવાળો ગણાવાનો. અહિંયા વધારાના ઉ. વિ. હ. એટલે તેને ફાળવવામાં આવેલા ઉ. વિ. હ. કરતાં વધુ મેળવીને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એવો અર્થ થાય છે. આમ થવાથી પ્રો. બ્રહ્માનંદન એમ માને છે કે કદાચ અદ્ય વિકસિત આધવાળાં રાષ્ટ્રોના ઉડાઉપણની પ્રતીતિ પણ થશે. તેઓ કહે છે કે ખરેખર તો ઉ. વિ. હ. ની આ નવી યોજના માત્ર વિશ્વરોકડતાના ઋણને હળવું બનાવી શકે પરંતુ તેનો કાયમી ઉકેલ તો કરી શકે નહિ.

અદ્ય વિકસિત રાષ્ટ્રો અને ઉપાડના વિશિષ્ટ અધિકારોનો પ્રશ્ન :-

ભારત જેવા અદ્યવિકસિત રાષ્ટ્રના સંદર્ભમાં આ પ્રશ્ન તપાસવામાં આવે તો જાણવા મળે છે કે અદ્ય-વિકસિત રાષ્ટ્રોની રોકડ જરૂરિયાતોનું પ્રમાણ ઘણું જ ઊંચું જોવા મળે છે. વસ્તી વધારો, તેના વિદેશ વેપારમાં આવતાં વારંવારનાં પરિવર્તનો, આર્થિક વિકાસના પ્રશ્નો વગેરેના સંદર્ભમાં વિદેશી અનામતોની માગ અવશ્ય વધે છે. વળી અદ્યવિકસિત રાષ્ટ્રમાં જે ખાનગી અને જાહેર સાહસોની વિદેશી મૂડી આવે છે તેનો પ્રવાહ પણ સ્થિર નથી. આવા સંજોગોમાં વિશ્વઅનામતોની રોકડતા (ઉપાડના વિશિષ્ટ અધિકારો)ની જરૂરિયાત વધતી રહે છે. પરંતુ અદ્ય-વિકસિત દેશોનો હિસ્સો ઓછો હોવાથી તેઓને વાસ્તવિક જરૂરિયાત કરતાં ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં ઉ. વિ. હ. પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશ્વરોકડતાના પ્રશ્નમાં ઉ. વિ. હ. ની ફાળવણી જે કરવામાં આવી છે તેમાં પણ ધોર અસમાનતા જોવા મળે છે. કુલ

વિશ્વઅનામતોમાંથી ૮૦% અનામતો વિકસિત રાષ્ટ્રો પાસે છે, જ્યારે ૨૦% અનામતો અદ્ય વિકસિત રાષ્ટ્રો પાસે છે. વિશ્વની સુવર્ણની અનામતોના ૮૯% ભાગ વિકસિત રાષ્ટ્ર પાસે છે જ્યારે ૯% ભાગ અદ્યવિકસિત રાષ્ટ્ર પાસે અને માત્ર ૨% ભાગ વિશ્વનાશ્ચાક્રીય સંસ્થાઓ પાસે છે. આમ વિશ્વ રોકડતાનો પ્રશ્ન વહેંચણીની દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો ઘણો જ અસમાનકારક જેવા મળે છે.

રોકડ અનામતોમાં ધિરાણ પાત્રતા પણ અસમાનતા. પૂર્વક વહેંચાયેલી છે. નાણાબંડોળમાં આપેલા મુખ્ય ફાળાને કારણે સામાન્ય રીતે ઉપાડના અધિકારો દ્વારા વિકસિત રાષ્ટ્રોએ વધુ રોકડતા એકઠી કરી છે. વધુ અધિકારો પણ આ દ્વારા મેળવ્યા છે. જ્યારે અદ્ય વિકસિત રાષ્ટ્રોને ફાળામાં આપેલો હિસ્સો નાનો હોવાથી ઓછી રોકડતા પ્રાપ્ત થઈ છે. આયાત નિકાસ વેપારમાં આવતી કુદરતી ઊંચલપાચલને અટકાવવા પણ અહીંયા કંઈ વ્યવસ્થા થઈ શકી નથી. આ બધાં પરિણામો રોકડ અનામતોની ધિરાણ પ્રાપ્તિ અસમાનતા પૂર્વક થઈ છે તેને કારણે શક્ય બન્યું છે.

એક હલીલ એવી પણ છે કે શા માટે અદ્યવિકસિત રાષ્ટ્રોને વધુ ઉ.વિ.હ.ની ફાળવણી કરવામાં આવતી નથી? એક તરફ અદ્યવિકસિત રાષ્ટ્રોનો નિકાસ વેપાર પરંપરાગત ચીજોનો રહ્યો છે. આધાતો વિકસિત રાષ્ટ્રોની લગભગ સ્થિર અવસ્થામાં રહી છે, પરિણામે તેની લેણદેણતુલાની બાધનો પ્રશ્ન ગાઢ બને છે. પરંતુ ભંડોળના કેટલાક સત્તાધીશોએ તાજેતરમાં એવી ખાતરી ઉઘારી છે કે આ પ્રશ્ન અંગે હવે મમતાભરી નીતિ અપનાવીને અદ્યવિકસિત રાષ્ટ્રોને વધુ ઉ.વિ.હ.ની ફાળવણી થાય, વધુ વિદેશી મૂડી-રોકાણ થાય તેવા પ્રયત્નો હાથ ધરવામાં આવશે.

ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્ક યોજનાનું ભાવિ :-
ઉ.વિ.હ.ની સમગ્ર યોજનાના ભાવિ અંગે કેટલાંક નિરાશાજનક વલણો પણ જેવા મળ્યાં છે. કેટલાક તેના વધુ પડતા ઉપયોગ અંગે કુગાવાજનક વલણ જેવા મળશે એવી ભય સૂચક ચેતવણી આપે છે. જર્મનીના અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. એમીન્ગર એવું સૂચન કરે છે કે ઉ.વિ.હ. એ તોએક પ્રકારની વિશિષ્ટ શાખ વ્યવસ્થા છે. તેનો ઉપયોગ બહુલક્ષી રીતે થઈ શકે તેમ છે. આપણે માત્ર લેણદેણ તુલાની બાધને દૂર કરવાના એકમાત્ર ઉદ્દેશથી તેનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ; પરંતુ આપણી સર્વ નાણાકીય સમસ્યાનો ઉકેલ આ યોજનામાં રહેલ નથી, પ્રો. કેરસી દુધા અને સી. એન.

વકીલ જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓ એમ દર્શાવે છે કે ઉપાડના વિશિષ્ટ હક્ક દ્વારા અવશ્ય વધુ રોકડ નાણાનું સર્જન થઈ શકશે પરંતુ તેના કારણે નાણાકીય ઊંચલપાચલ વધશે અને ગરમનાણાની અસમતુલા સર્જક હેરફેર (ઉ.વિ.હ. સદૃશ લક્ષી હેરફેર માટે ગરમનાણા સાથે સરખાવ્યું છે) થવાની શક્યતા પણ ઉત્પન્ન થાય તેવું અડકતરું ધ્યાન એમણે દોર્યું છે.

ઉ.વિ.હ.ના ભાવિ અંગે વિચાર કરતાં વધુમાં આપણે એમ પણ નોંધી શકીએ કે વધુ પડતા ઉ.વિ.હ.ના સર્જનથી આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સાધનોની માગ તેના વૃદ્ધિના દર કરતાં વટાવી જશે તો વિશ્વના કેટલાક રાષ્ટ્રોમાં કુગાવાનો ભય પેદા થાય તેવી શક્યતાઓ ઊભી થશે, આંતરરાષ્ટ્રીય લેણદેણ તુલાની બાધ આવવાનું એક કારણ આંતરિક વ્યાપારમાં ભાવ સપાટીમાં વધારો - કુગાવાજનક વલણો પરિણામે નિકાસમાં ઘટાડો થાય છે. અંતે લેણદેણ તુલા બાધવાળી બને છે. આવી બાધ જો ઉ.વિ.હ. છૂટથી મળતા હશે તો તેની પાસેથી મેળવી બાધ પૂરવાનો પ્રયત્ન થશે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા વધુ પડતી કુગાવા પ્રેરક બનશે. ઉ.વિ.હ. આ દૃષ્ટિએ આંતરિક વ્યવસ્થામાં કુગાવાને પ્રોત્સાહિત બનાવવામાં મદદ રૂપ બની રહેશે. આપણે તો આ સંદર્ભમાં કેટલાંક રાષ્ટ્રોના અનુભવના આધારે એટલું જ બતાવી શકીએ કે ઉ.વિ.હ. નો ઉપયોગ ટૂંકા ગાળાની કામચલાઉ અસમતુલાને નિવારવા માટે જ થવો જોઈએ.

વિકસિત ઔદ્યોગિક એવાં રાષ્ટ્રોએ પણ પોતાની કેટલીક ફરજો પ્રત્યે કામચલાઉ ધ્યાન દોરવું જ પડશે - ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક દેશોએ નાણા ભંડોળની નવી નીતિને અનુરૂપ હોય તેવી ગોઠવણો ખાસ કરવી જ જોઈએ. પ્રો. મિલ્ટન ફ્રીડમેન જેવા અર્થશાસ્ત્રીએ આંતરરાષ્ટ્રીય લેવડદેવડની અસમતુલા નિવારવા માટે ખાસ પરિવર્તનશીલ વિનિમયદર અપનાવવાની હિમાયત કરી છે. પરિવર્તનશીલ વિનિમયદર પદ્ધતિમાં ચલણના માંગ-પુરવઠાના ફેરફારને આધારે ચલણના સત્તાવાર મૂલ્યને મુક્ત રીતે વધઘટ થવા દેવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રકારની નીતિ હજી પણ ભંડોળની નીતિમાં સ્વીકાર્ય બની નથી. વળી તેની ભયજનક અસરો પણ ભંડોળ પાસે છે તેથી તે તેની તરફેણ ભાવિ યોજનામાં કરી શકે તેમ નથી.

૨૦ રાષ્ટ્રોના જૂથની સમિતિ:- ૧૯૭૨ ની ભંડોળની વાર્ષિક સભામાં વિશ્વની વર્તમાન નાણાકીય વ્યવસ્થાના

ગૂંચવાડા પ્રત્યે ભારે રોષની લાગણીઓ રજૂ થઈ, આ સમયે જરૂરી સુધારા અંગે ભલામણ કરવા પ્રો. જેરમી મોર્સના અધ્યક્ષ પદે વીસ રાષ્ટ્રોની બનેલી એક સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ અંગે સમૃદ્ધ એવા ૧૦ દેશોના પ્રધાનોએ વિનિમયદર સંબંધેની પુનઃ ગોઠવણ કરવા તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય અસમતુલા નિવારવાના પ્રશ્ને નોંધપાત્ર એવો નિર્ણય કર્યો છે. આ નિર્ણયને પરિણામે અમેરિકન ડોલરનું સોના તથા ઉ.વિ.હ.ના સંઘર્ષમાં મહત્વ ઘટ્યું હોય એવું જોવા મળ્યું છે. વિકસિત અને અદ્ય વિકસિત એમ બંને રાષ્ટ્રોને માટે આધ નિવારવા જુદા જુદા પ્રકારની નીતિ ન અપનાવાય. ભંડોળ પણ પોતાનું વલણ સરખું દાખવશે એવી પણ હિમાયત એમણે કરી છે. વળી જેમ આધવાળા રાષ્ટ્ર માટે ચલણનું અવમૂલ્યન કરવું આવશ્યક ગણાતું હોય તેમ પુરાંતવાળા રાષ્ટ્ર માટે પણ ચલણનું અધિમૂલ્યન આવશ્યક ગણાવું જોઈએ એવી પણ જાહેરાત થઈ છે.— જે વિકસિત રાષ્ટ્રો પાસે વધુ પડતા ઉ.વિ.હ. એકઠા થયા હોય તે તેનો ઉપયોગ અન્ય રાષ્ટ્રો પાસેથી ચીજવસ્તુની ખરીદી કરવા અથવા તો અદ્ય વિકસિત રાષ્ટ્રોને સહાય કરવા માટે વાપરી શકે તેટલી જોગવાઈને પણ બદલી આપવી જોઈએ એવો નિર્ણય લેવાયો. જે વીસ દેશોના જૂથે કરેલી આ ઉપરાંત વિવિધ ભલામણોનો અરેખર અમલ થાય તો આંતરરાષ્ટ્રીય લેણદેણ તુલાને નિવારવા એક અસરકારક પ્રક્રિયા અમલમાં મૂકી શકાશે તે ચોક્કસ છે.

ઉપસંહાર:- ખરું કહીએ તો આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા વ્યવસ્થાના બદલાતા જતા પ્રવાહોમાં નાણા ભંડોળ આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય અસમતુલાને નિવારવામાં અસરકારક પ્રક્રિયા જાણી કરવામાં અરેખર નિષ્ફળ નીવડેલ છે. છેલ્લાં ૨૭ વર્ષનો આર્થિક બાબતો અંગેનો ઇતિહાસ એ બાબતની ખાતરી પૂરે છે કે આધવાળાં રાષ્ટ્રોએ પોતાનાં ચલણોનું અવમૂલ્યન શક્ય તેટલું ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જે રાષ્ટ્રોએ અવમૂલ્યન કર્યું છે એમણે પણ અનેક આનાકાની પછી જ નાજૂટકે અવમૂલ્યનનો આશરો લીધો છે. મૂડીની સટ્ટાલક્ષી નાસભાગ પછી જ અંતે તેઓ જાણી થયેલી અસમતુલા નિવારવા અવમૂલ્યન તરફ વળે છે. મૂડીની રાષ્ટ્રલક્ષી નાસભાગને કારણે આંતર-રાષ્ટ્રીય લેણદેણ તુલાનો પ્રશ્ન વધુ ગૂંચવણ ભર્યો બને છે. અંતે તો આંતરરાષ્ટ્રીય લેવડદેવડની સમતુલાની ઝડપી

અને અસરકારક પ્રક્રિયા જ આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા વ્યવસ્થાને વધુ વ્યવસ્થિત બનાવી શકે તેમ છે. વધુમાં આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સમતુલા માટે અરેખર નાણાકીય અને રાજકોષીય શિસ્ત એક અનિવાર્ય બાબત ગણી શકાય. આ બાબત તરફ અરેખર વિકસિત અને અદ્ય વિકસિત એ બંને રાષ્ટ્રોએ દુર્લક્ષ સેવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વાસ્તવમાં તેઓએ પૂર્ણ રાજગારી, આર્થિક વિકાસ, આર્થિક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ કરવા કુમાવાજન્ય નીતિ અપનાવી રહ્યા છે, જોકે આંતર-રાષ્ટ્રીય નાણા વ્યવસ્થાની જાણી થયેલી આ નવી વ્યવસ્થા પરસ્પર નાણાકીય સહકારના ટેકા ઉપર જાહેલી છે— સંબંધકર્તા રાષ્ટ્રોએ નાણાકીય અને રાજકોષીય શિસ્તનું ચુસ્ત પાલન કરશે — અર્થાત નાણા ભંડોળના નિયમોનું બદલાતા પ્રવાહની સાથે ચુસ્ત પાલન કરશે તો જ આંતર-રાષ્ટ્રીય નાણાકીય વ્યવસ્થા જે પ્રવાહિતાના સ્વરૂપમાં છે તે અરેખર સફળ થઈ શકશે.

(અનુ૦ પાનું ૩૬૯)

With Best Compliments from

C. CANTT & CO

Dhan Nur Building

2nd Floor

Sir Phirozsha Mehta Road

BOMBAY - 400 001

**Special Drawing Rights (S.D.R) Position of
Participating Countries :- (as on July 31, 1972)
(In million SDR'S)**

Participant	Total Allocation	Net Acquisition (+) use (-)	S.D.R. Holding as % of Allocation
Industrial countries	6177.7	350.6	106
U.S.A.	2294.0	-490.6	79
U.K.	1006.3	-448.3	55
Industrial Europe	2141.4	+ 1136.0	153
France	484.0	95.6	120
Germany	542.4	280.0	151
Netherlands	236.5	424.9	280
Italy	318.0	23.5	107
Canada	358.6	106.7	130
Japan	377.4	47.1	112
Other Developed Areas	789.1	-147.1	81
Less Developed Areas	2348.0	-805.6	66
Latin America	879.1	-266.8	69
Middle East	239.4	-99.3	59
Other Asia	765.0	-253.9	67
Other Africa	464.0	-185.5	60
All Participants	9314.8	-602.1	—

(Towards International Monetary Reform —1973 માંથી રેખા નં. ૪૧ લીધું છે.)

(ઉપરનું રેખા આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા વ્યવસ્થામાં ઉપાડના વિશિષ્ટ અધિકાર (S.D.R.)ની પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે.)

આ લેખ માટે સંદર્ભ ગ્રંથની યાદી.

(૧) કેમર્સ-પેમેન્ટ્સ-૭૦ (૨) ઇન્ડિયા એન્ડ ઇન્ટરનેશનલ ક્વૉન્ટાન્સિયલ રિફોર્મ કેરસી દુધા-અને સી. એન. વકીલ. (૩) ઇન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ. એન. દામ (૪) મની એન્ડ બેન્કિંગ-રેડી રામકૃષ્ણ. (૫) આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્ર- હિન્દી પ્રો. ડી. એન. ગુરુ. (૬) એન આઉટ લાઇન ઓફ મની- પ્રો. કાઉથર. (૭) બ્યાપાર, દિવાળી અંક ૧૯૬૯, ૧૯૭૦, ૧૯૭૨ ૧૯૭૩.	(૮) નાણાકીય સિદ્ધાંતો- (તરલતા પ્રશ્ન)-પ્રો. ભક્ષરહુસેન બાલીવાળ. (૯) ઇકો- પોલિટિકલ વીકલી- વાર્ષિક અંક ૧૯૭૩-૭૪ (૧૦) કેમર્સ- વાર્ષિક અંક ૧૯૭૨-૭૩-૭૪, (૧૧) એકર- ગોલ્ડ કાઉન્સિલ- ૧૯૭૧, (લેખ) (૧૨) પ્રો. એમીંગર- એસ. ડી. આર. અને રૂપરેખા- નોંધ. (૧૩) પ્રો. બ્રહ્માનંદન- ગોલ્ડ મની રિપોર્ટ-૧૯૭૦ (૧૪) ઇન્ટરનેશનલ ફિનાન્સ- પ્રો. ફ્રિજ મેકલપ. (૧૫) ઇકોનોમિક્સ ટાઇમ્સ-ના જુદા જુદા સમયના લેખોની એક નોંધ.

Phone { Offi : 436
Resi : 286

With Best Compliments From

M/S. RATANLAL SAMARATHMAL

74 Chandni Chowk
RATLAM (M.P.) 457001

STOCKISTS

Pipe and Pipe Fittings
ERW. Seamless. G. I. etc.

Phone : 295569/290335
Telex : 011-3334
Cable : 'NESTLER'

Manufacturers of Oil & Coal Fired Boilers
Combustion Equipment - Pressure Vessels
&
Flash & Spray Dryers

NESTLER BOILERS PVT. LIMITED

55/56 Dalamal Chambers
29 New Marine Lines
BOMBAY-400 020

With Best Compliments from

M/S. STAR CONSTRUCTION CORPORATION

24, Veer Nariman Road,
Rehaman Building, 3rd Floor,
Fort, BOMBAY-400 023.

Phone : 311166/29 7944

Gram : BHANGAR

Godown : 447177

SHAH KHETAJI DHAMAJI & CO.

111/19 Thakurdwar Road, BOMBAY-400 002.

Telegram : "PANKHATEA"

Phone : 323398
Mulund : 562146

SOTTA & SONS

Wholesale Tea Coffee Merchants
56, New Barden Lane,
BOMBAY-400 003.

Res. : 350228

Tel. 321405/332361

B. DHIRAJLAL & CO.

Iron & Steel Merchants
&
Commisson Agents

Carnac Siding Road.
Iron Market.
BOMBAY-400 009.

નારી : ભારત અને વિશ્વની દષ્ટિએ

— પ્રિ. ઉપેન્દ્રભાઈ પાઠક

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના આદેશ અનુસાર ૧૯૭૫નું વર્ષ આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા વર્ષ તરીકે ઊજવાઈ ગયું. વિશ્વભરની મહિલાઓની સ્થિતિ સમાન ધોરણે સુધરે એવો આ ઉજવણી પાછળનો મુખ્ય હેતુ હતો. આંતર-રાષ્ટ્રીય મહિલા વર્ષની ઉજવણીના પાયામાં સ્ત્રીના ઉત્કર્ષ, સમાનતા અને શાંતિના ઉદ્દેશો સમાવિષ્ટ હતા. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના દરેકે દરેક સભ્ય દેશે પોતપોતાના દેશમાં મહિલાઓની આર્થિક, સામાજિક અને કાનૂની સ્થિતિ તપાસવાનો અને સ્ત્રીઓનો દરજ્જો વધે તથા સ્ત્રીઓનો ઉત્કર્ષ થાય એ માટેનાં આયોજનનો પ્રયાસ કર્યો. વિશ્વના વિવિધ દેશોએ આ ઉજવણીમાં વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી ભાગ લીધો. આને પરિણામે સ્ત્રી સંબંધી વૈચારિક ભગૃતિનો પાયો નાંખાયો. સૌની નજર વિશ્વની મહિલાઓની ગઈકાલ, આજ અને આવતી કાલ પર ફરી વળી. પ્રસ્તુત લેખ પણ આ પ્રકારની વૈચારિક ભગૃતિનું જ પરિણામ છે. લેખનો વિષય ખૂબ વ્યાપક અને વિશાળ છે. નારી પરત્વે વિવિધ દેશોનો દષ્ટિકોણ રજૂ કરવાનું કામ સરળ નથી. આમ છતાં, નારી પરત્વે ભારતીય દષ્ટિકોણ અંગે ઘણું ખેડાણ થયું છે. એનું પ્રતિબિંબ ઝીલવા આ લેખમાં પ્રયાસ થયો છે.

નારી એ ઇશ્વરનું મહાન સર્જન છે એવો સ્વીકાર તો ઘણા વિચારકોએ કર્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પુરાતન કાળથી સ્ત્રીનું સ્થાન ડોલાયમાન રહ્યું છે. આપણે સ્ત્રી પરત્વે એક તરફ અગાધ દાક્ષિણ્ય પણ દાખવ્યું છે તો બીજી તરફ ભારોભાર નફરત, ઘૃણા પણ દર્શાવી છે. ક્યારેક સ્ત્રીને માનભયું અને પ્રેમભયું, સહાનુભૂતિ પૂર્વકનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે તો ક્યારેક નરકની ખાણનું સ્થાન પણ પ્રાપ્ત થયું છે.

પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રી....

વૈદિક યુગ અને અનુવૈદિક યુગમાં સ્ત્રી પરત્વેના દષ્ટિકોણમાં મહત્વનો તફાવત દષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રા. ઇન્દ્ર પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રીના સ્થાન વિશે વર્ણન કરતાં લખે છે : “પ્રાચીન ભારતમાં કુટુંબ એ સંપૂર્ણપણે

માનવસંસ્થા હતી. એ એક જીવંત વ્યવસ્થા હતી. દરેક સભ્ય અન્ય સભ્ય પરત્વે સમાન હતા. કુટુંબમાં એકતા અને સંગઠિતતા હતી. સ્ત્રી માનભયું, પ્રેમભયું અને સહાનુભૂતિ પૂર્વકનું સ્થાન ભોગવતી.”

એ વાત સાચી છે કે વૈદિક યુગમાં કુટુંબ પિતૃ-સત્તાક હતું એટલે પુત્રના જન્મને આવકારવામાં આવતો, છતાં પુત્રીનો ઉછેર પણ પુત્રની જેમ જ કરવામાં આવતો. તેના વિકાસની ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી નહિ. વેદકાલીન સમાજમાં પુત્ર અને પુત્રીના જન્મ વચ્ચે ખાસ ભેદ જોવામાં આવતો નહિ. થોમસન લખે છે, “જીવનભર કુંવારી રહેતી પુત્રીને પુત્રની સમકક્ષ ગણવામાં આવતી.”

વેદકાલીન સમયમાં ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અનોખું હતું. સ્ત્રીને અર્ધાંગના ગણવામાં આવતી. આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે તે સમયે સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતા હતી. સ્ત્રી કુટુંબજીવનમાં સુખદુઃખમાં પતિની સહભાગી હતી. સ્ત્રી-દાક્ષિણ્ય એ આ સમયનું આગવું લક્ષણ હતું. નીચેનાં વચનો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે :

- યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।
- જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી ।
- માતૃદેવો મત્ત્વ ।
- જાયેદસ્ત્ મધવન્ સેદુ યોનિઃ । (હે મધવન !

(ઇન્દ્ર) સ્ત્રી એ જ ઘર છે. એ જ સર્વનું કારણ છે.)

◦ ન ગૃહં ગૃહ મિત્યાહુ ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે । (માટીનું ઘર તે ઘર નથી પણ ગૃહિણી એ જ ઘર છે.)

◦ જે કર જીલાવે પારણું, તે જગત પર શાસન કરે.

ભારતમાં સૌથી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પુસ્તકમાં – ઋગ્વેદ-સંહિતા – સ્પષ્ટ તેમ જ ગર્ભિત રીતે નારીની પ્રતિક્ષા અંગે ઘણાં વચનો છે. પરમાત્મા સંબંધી ઋષિઓની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાવના તે પુરુષરૂપે નહિ પણ સ્ત્રી રૂપે જ પ્રત્યક્ષ થયેલી છે. ‘અદિતિ’ શબ્દ ઉપરથી ‘આદિત્ય’ શબ્દ આવ્યો છે. એટલે ‘અદિતિ’ની પૂજા વરુણ વગેરે આદિત્યો

કરતાં જૂની હોવી જોઈએ એમ માની શકાય. અને એ ‘અદિતિ’ દેવોની માતા તરીકે મનાયેલી છે. ‘ઉષા’નાં વર્ણનોમાં સ્ત્રીની મૂર્તિની જ કલ્પના છે. યજ્ઞમાં સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે ભાગ લેતાં. સ્ત્રી અને પુરુષ બંને ઘરનાં એકઠાં માલિક (દમ્પતી-દમ: Domus, a house-પતિ-Lord) ગણાતાં. પતિ-પત્નીના સ્નેહની ભાવના પણ ખૂબ જાણી હતી. આ અંગે ઘણાં વચનો જોવા મળે છે.

- સં મજન્તુ વિશ્વે દેવાઃ સમાપો હૃદયાનિ નૌ ।
સં માતરિશ્વા સં ઘાતા સમુ દેષ્ટ્રી દઘાતુ નૌ ॥

પરસ્પર હૃદય જોડવાની વરવહુ દેવતાઓને પ્રાર્થના કરે છે તેનો ખ્યાલ આ વચન પરથી આવે છે. -તો પાણિ-થહણ વખતે-

- ગૃહ્ણામિ તે સૌભગત્વાય હસ્તં
મયા પત્યા જરદષ્ટિર્યથાસ : ।
મયો અર્ચમા સવિતા પુરિન્ધર્મહ્યં
ત્વા દુર્ગાર્હપત્યાય દેવા : ॥

સૌભાગ્ય માટે હું તારો હાથ પકડું છું; મારી સાથે તું ઘરડી થા; ભગ, અર્ચમા, સવિતા અને પુરંધિ એ દેવોએ ગૃહસ્થાશ્રમ લોગવવા માટે તને મને આપી છે.

પતિપત્ની એકઠાં ઘરડાં થાય એ કરતાં જગતમાં યીજુ વધારે સુખ નથી. અને એ પવિત્ર ભાવ આપણા ઋષિઓને ઘણો જ મીઠો લાગતો : “આ જરસાય સમન-વતુ અર્ચમા” — અર્ચમા અમને છેક ઘડપણ પર્થન્તને માટે પરસ્પર જોડો.....ખીજા સૂક્તમાં કહ્યું છે કે “इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जाग्रहि । एना पत्या तन्वं संसृजस्वाद्या जित्री विदथमा वदाथ :” — “આ ઘરમાં તું તારા બહાલા પતિને પ્રજા આપીને સુખી કર; આ ઘરમાં તારું ગૃહપતિ (ત્ની) પણ લોગવવા માટે બગતી રહે; એ પતિ સાથે તારું શરીર જોડ; અને તમે ઘરડાં થાઓ ત્યાં સુધી એકઠાં જ પરમાત્માની જ્ઞાનભરી પ્રાર્થના બોલો.” વહુ એક ગૃહપત્ની હતી, એટલું જ નહિ પણ ગૃહમાં તો બધો અધિકાર એની એકલીનો જ હતો. “शिवा नारी यमस्तमागन्निमं घाता लोकमस्यै दिदेश ।” ગૃહસ્ત્રી દુનિયા તો પરમેશ્વરે સ્ત્રીને જ સોંપી દીધી છે. લગ્ન પછી શ્વસુરગૃહે જતી વેળા સ્ત્રીને એવા આશીર્વાદ આપવામાં આવતા કે ‘તું પતિગૃહે સામ્રાજી બન’, ‘શ્વસુર, સાસુ, દિયર, જેઠ, નણંદ પર રાજ કર.’ અથર્વવેદમાં સ્ત્રીને વારંવાર કુટુંબના સર્વસભ્યો પર શાસન

કરતી રાણી તરીકે વર્ણવી છે. સ્ત્રી માટે લગ્ન ફરજિયાત ન હતું. સ્ત્રી જીવનસાથીની પસંદાગીમાં સ્વાતંત્ર્ય લોગવતી. બાળલગ્ન પ્રચલિત ન હતાં. પ્રેમલગ્નોને પણ માબાપના આશીર્વાદ મળતા. વિધવા સ્ત્રી પુનર્લગ્ન કરી શકતી. આ સમયમાં એકસાથીલગ્ન એ સામાન્ય નિયમ હતો. લગ્નક્ષેત્રે સ્ત્રી અને પુરુષ સમાન સ્થાન ધરાવતાં.

વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીનો ઉપનયન સંસ્કાર પણ કરવામાં આવતો. સામવેદની ઋચાઓ સ્ત્રીઓ ગાતી. સ્ત્રી ધાર્મિક વિધિ અને યજ્ઞકાર્ય પણ કરી શકતી. લોપામુદ્રા, ગાગ્ગી મૈત્રેયી જેવી સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ધરાવતી અને ચર્ચાઓમાં મુક્ત ભાગ લેતી. વિશ્વવારા જેવી સ્ત્રી તો પુરોહિત તરીકે પણ કાર્ય કરતી. ધાર્મિકક્ષેત્રે આત્માભિવ્યક્તિનો સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ અધિકાર હતો. આ સમયમાં સ્ત્રીને પુરુષની જેમ જ શિક્ષણ અપાતું. સ્ત્રીને સ્વવિકાસ માટે પૂર્ણ છૂટ હતી. બહાર જીવનમાં પણ સ્ત્રીઓ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતી. ઘરની ચાર દીવાલો પૂરતું સ્ત્રીનું જીવન મર્યાદિત ન હતું. સામાજિક અને રાજકીય જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય લોગવતી અને સમગ્ર સમુદાય સ્ત્રી પ્રત્યે માનથી જોતો. આ સમયમાં સ્ત્રીને વારસામાં મિલકત મેળવવાનો અધિકાર નહિ હતો છતાં ભાઈ વિનાની પુત્રીને પિતાની મિલકત વારસામાં મળતી. ટૂંકમાં, સ્ત્રીને મિલકતનો અધિકાર મર્યાદિત હતો. આ મર્યાદિત અધિકારને બાદ કરતાં સમાજજીવનમાં સ્ત્રી પુરુષની જેમ જ સમાન રીતે મહત્વનો ફરજી ધરાવતી અને મહત્વની ભૂમિકા પણ ભજવતી.

પરંતુ સમયે પલટો ખાધો. વેદના અર્થમાંથી ધાર્મિક તેજ ઊડી ગયું અને સંસારની અધિદેવતા સ્ત્રી સંબંધી પણ વિચારો નિકટ થયા.

અનુવૈદિક યુગમાં સ્ત્રી :-

વિવિધ ધાર્મિક અને રાજકીય પરિણામોને લીધે સ્ત્રીના સ્થાનમાં કેટલાંક પરિવર્તનો આવ્યાં. સંહિતા, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, સૂત્ર, મહાકાવ્યો, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, આરંભની સ્મૃતિઓ વગેરે ધાર્મિક સાહિત્યમાં સ્ત્રીના સ્થાન અંગે ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. આ સમયમાં પુત્રીજન્મ બિનઆવકારદાયી બન્યો. પુત્રપ્રાપ્તિ જ સૌની એક પ્રાર્થના બની ગઈ. પુત્રી એ દુઃખનું મૂળ છે એવો ખ્યાલ વિકસ્યો. માત્ર પુત્ર જ મા-બાપને નફામાંથી બચાવવા સમર્થ છે એવું મનાયું.

મનુના વિચારો સ્ત્રીના નીચા સામાજિક અને ગૃહસ્થી જીવનના દરજ્જાનો ખ્યાલ આપે છે. તેમણે જણાવ્યું, સ્ત્રીને પુરુષોએ દિવસ અને રાત પોતાના આધિપત્ય નીચે રાખવી. વશિષ્ઠે જણાવ્યું કે સ્ત્રી સ્વતંત્ર નથી. મહા-ભારતમાં પણ એવો મત રજૂ થયો કે સ્ત્રી તેના જીવનના કોઈ તબક્કે સ્વતંત્ર નથી. શુક્રાચાર્યે કહ્યું કે પતિએ પત્ની પર વિશ્વાસ નહિ રાખવો. બિન આજ્ઞાતિક સ્ત્રીને ખરાબ પુરુષ કરતાં પણ હલકી ગણવામાં આવી. અલબત્ત ધર્મ સાહિત્યમાં સ્ત્રીને અધોગિની ગણી છે. મનુએ એવું પણ કહ્યું કે જ્યાં નારીની પૂજા થાય છે ત્યાં દેવો વાસ કરે છે. સૈદ્ધાંતિક રીતે સ્ત્રી મહત્વનું સ્થાન ધરાવતી હોવા છતાં આ સમયમાં તેનું સ્થાન અને ગૌરવ નીચાં ગયાં હતાં એ સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રી માટે જીવનસાથીની પસંદગીનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત બન્યું હતું. બાળલગ્ન પ્રચલિત નહિ હોવા છતાં પુષ્પતવય પહેલાં સ્ત્રીનાં લગ્ન કરી નાખવાનો વિચાર રજૂ થયો હતો. એક સાથી પ્રથાનું પ્રચલન છતાં બહુપત્નીપ્રથાને પણ મર્યાદિત માન્યતા મળી હતી. વિધવા સ્ત્રીનો પુનર્લગ્નનો અધિકાર સીમિત બન્યો હતો. સતીપ્રથા પણ થોડા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતી. સ્ત્રીના ધાર્મિક અધિકારો પણ સીમિત બન્યા હતા. ઉપનયન સંસ્કાર પણ અંધ થયો. વેદકાલની તુલનામાં યજ્ઞ કરવાના, ધાર્મિક વિધિઓમાં ભાગ લેવાના વગેરે અધિકારો મર્યાદિત બન્યા હતા. સ્ત્રીને ઘરમાં શિક્ષણ આપવાની પ્રથા ચાલુ થઈ તેથી આત્મવિકાસ અને આત્માભિવ્યક્તિની પુરુષ સમાન તક ઓછી થઈ. બહેર જીવન અને મિલકતની બાબતમાં પણ સ્ત્રીનું સ્થાન મર્યાદિત થયું હતું. રાજકીય હક્કો પણ સીમિત બન્યા. અધિકારો સંપૂર્ણપણે છીનવી લેવાયા ન હતા છતાં એ મર્યાદિત થયા હતા, એ તો સ્પષ્ટ છે. આ સ્થિતિ મધ્ય યુગમાં વધુ અસંતોષકારક બની અને સ્ત્રીજીવન પરાધીનતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું.

મધ્ય યુગમાં નારી જીવન:-

બાહ્ય આક્રમણોને પરિણામે આ યુગમાં સામાજિક જીવન વધુ સંકુચિત બન્યું. કન્યાના જન્મ અને ઉછેરની અવગણના આ યુગમાં શરૂ થઈ. પુત્રીને દેવને ચરણે પણ ધરી દેવામાં આવતી. પુત્રીને વેચવામાં પણ આવતી. દેવદાસીની પ્રથા પણ પ્રચલિત બની હતી. કન્યા સર્વ માતનાતું મૂળ ગણાતું. કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં બાળાની હત્યા કરવાનો પણ રિવાજ હતો.

ગૃહસ્થી જીવનમાં સ્ત્રી પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ નિમ્ન કક્ષાએ પહોંચ્યો. શૂદ્ર જેવું સ્ત્રીનું સ્થાન મનાયું. પતિ પરમેશ્વરનો આદર્શ રજૂ થયો. પતિ ગમે તેટલો નીચ હોય તો પણ તેને પરમેશ્વર માનવો પડતો. નીચેનાં વિધાનોમાં સ્ત્રી પરત્વેની નિમ્નતમ દૃષ્ટિ વ્યક્ત થઈ છે.

○ નારીકુંડ નરકા

○ બેરુ બૃકણિ જગતકી

○ ડોલ, ગંવાર શૂદ્ર પશુ નારી.

એ સબ તાડનકે અધિકારી.

લગ્ન કરવું સ્ત્રી માટે અનિવાર્ય બની ગયું હતું. અપરિણીત સ્ત્રીને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થતી નથી એવું મનાતું એટલે અયોગ્ય માણસ સાથે પણ એને પરણાવી દેવાતી. આ સમયમાં બાળલગ્નપ્રથા પણ સામાન્ય બની. આથી જીવનસાથીની પસંદગીમાં સ્ત્રીને કોઈ સ્વાતંત્ર્ય નહિ મળતું. લગ્નને પવિત્ર સંસ્કાર મનાયો એટલે વિધવા પુનર્લગ્નનો ચુસ્ત નિષેધ કરાયો. વૈધવ્ય પૂર્વ જન્મના પાપનું પરિણામ ગણાયું. વિધવાની સ્થિતિ દયાજનક હતી. સતીપ્રથા પ્રચલિત બની. હબરો સ્ત્રીઓ બેહર કરતી. શૂદ્રોમાં આ પ્રથા ન હતી. સતી થતી તે પવિત્ર ગણાતી. ઘણી સ્ત્રીઓને બળપૂર્વક સતી કરવામાં આવતી. વિધવા સ્ત્રી તરીકે જીવન જીવવાનો અધિકાર પણ છિનવાઈ ગયો હતો. આ યુગમાં દહેજ પ્રથા પણ સામાન્ય હતી. પૈસા આપીને કન્યાને ખરીદવાની પ્રથા પણ હતી. કન્યા ખરીદી અને વેચાણની વસ્તુ બની ગઈ હતી. બહુપત્ની પ્રથા પણ આ યુગમાં પ્રચલિત બની. આ સમયમાં સ્ત્રીના ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક અધિકારો તદ્દન છિનવાઈ ગયા હતા. સ્ત્રીને લેખન-વાચનની કશી જરૂર નથી અને સ્ત્રીને શિક્ષણ નહિ આપવું તેવો ખ્યાલ રિવાજ બની ગયો હતો. સ્ત્રીને સ્વવિકાસ અને આત્માભિવ્યક્તિની કોઈ તક જ નહિ હતી. પરદાપ્રથા પણ ધીમે ધીમે પ્રચલિત બની. સામાન્ય સ્ત્રીનું જીવન તો ચાર દીવાલોમાં જ પીતતું. અલબત્ત, મિલકત પ્રાપ્તિના ક્ષેત્રે સ્ત્રીના હક્કો વધુ વિસ્તૃત બન્યા હતા. પરંતુ સ્ત્રી અત્યંત પરાધીન હતી. પરિણામે આ હક્કો ભોગવવા તે શક્તિમાન હતી જ નહિ. એવું નોંધાયું છે કે કાનૂની દૃષ્ટિએ અમુક બાબતમાં સુસ્ત્રીમ સ્ત્રીનું સ્થાન તે સમયની હિંદુ સ્ત્રી કરતાં ઊંચું હતું.

વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રી :-

વેદકાળમાં સ્ત્રી ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન ભોગવતી. અનુવૈદિક સમયમાં સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતાની સ્થિતિ સર્જાઈ છતાં મધ્ય યુગના શરૂઆતના સમય સુધી સ્ત્રી મહત્વનું સ્થાન ધરાવતી. પાછળના સમયમાં મધ્ય યુગમાં જ સ્ત્રી-પરાધીનતા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી. સ્ત્રી પુરુષના ઘણા હક્કોથી વંચિત રહી સ્ત્રીનું સ્થાન નિમ્ન સ્તરે પહોંચ્યું. વળી સમયે પલટો ખાધો, વર્તમાન સમયમાં સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અને પરિબળોએ સ્ત્રીના મોભા-દરબજામાં પરિવર્તન આણ્યું અને એ પરિવર્તન એના વિકાસને મદદરૂપ બન્યું.

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન વિવિધ પ્રકારની અસમાનતાનો અસ્વીકાર થયો. પશ્ચિમની અસર થઈ. આના પરિણામે નારીમુક્તિની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. સ્ત્રીઓમાં પણ પોતાની જાત વિશેનો નવો ખ્યાલ વિકસ્યો. સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોમાં ક્રાંતિ શરૂ થઈ. નવી સામાજિક વ્યવસ્થાના નાગરિક તરીકે સ્ત્રીઓએ પણ વિચારણા શરૂ કરી. ૧૯ મી સદીના સુધારકોએ સ્ત્રીહત્યાન માટે વ્યવસ્થિત પ્રયાસો શરૂ કર્યા. વિવિધ સ્ત્રી સંગઠનો સ્ત્રી જાગૃતિનાં પ્રતીક તરીકે કામે લાગી ગયાં. આ સમય દરમિયાન સ્ત્રીની સ્થિતિમાં નીચે જેવા સુધારા થયા.

— દેવદાસી પ્રથા પર પ્રતિબંધ મુકાયો.

— લગ્ન ક્ષેત્રે પણ સ્થાન સુધાર્યું.

— બાળલગ્ન પર પ્રતિબંધ મુકાયો.

— સતી પ્રથાની નાબૂદી થઈ. આમાં રાજા રામ-મોહન રોયનો મોટો ફાળો હતો.

— વિધવા સ્ત્રીને પુનઃ લગ્નનો અધિકાર મળ્યો. વિધવા પરત્વેનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો. અનેક વ્યવસાયોમાં જોડાઈ વિધવા સ્ત્રી આત્મનિર્ભર બનવા લાગી.

— બહુ પત્ની પ્રથા પર નિયંત્રણ મુકાયું. એક પત્નીની હયાતીમાં બીજી પત્ની કરવી તે ગુનો ગણવા લાગ્યો.

— રૂઢિગત હિંદુસમાજમાં છૂટાછેડાનો સ્ત્રીને અધિકાર ન હતો. પરંતુ આ સમયમાં સ્ત્રીને આ અધિકાર મળ્યો અને પતિ પાસેથી ભરણ પોષણનો પણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

— મોટેરાં અથવા મા-બાપ લગ્ન કરે ત્યાં કન્યાએ જવું પડતું. પરિણામે લગ્ન-પાત્રની પસંદગી માટે કન્યાને

કશી તક નહિ હતી. આ સમયમાં તકો વધી. પ્રેમ-લગ્નો પણ નોંધાયાં.

— સ્ત્રીને આ સમયમાં શિક્ષણનો અધિકાર પણ મળ્યો. યુનિવર્સિટીઓએ કન્યાની અરજી નકારી કાઢી હતી. પરંતુ ૧૮૭૭માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ સ્ત્રીના આ અધિકારને સ્વીકાર્યો. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે તો કન્યાઓને શિક્ષણ આપતી શાળા શરૂ કરી. ધીરે ધીરે ભારતમાં કન્યાશાળાઓ શરૂ થઈ. સ્ત્રી શિક્ષણ પરત્વે જાગૃતિ આવી. કન્યા કેળવણીનું મહત્વ સ્વીકારાયું. ડૉ. કર્વેએ હિંદુ વિધવા સ્ત્રીઓ માટે શાળા શરૂ કરી. પાછળથી તો ઈન્ડિયન વિમેન્સ યુનિવર્સિટી તરીકે એ જાણી થઈ. ઉત્તરોત્તર સ્ત્રી-શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું. અને સ્ત્રી શિક્ષણને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળી. અલબત્ત, પુરુષ શિક્ષણની તુલનામાં એ ઓછું જ રહ્યું.

— પરદાપ્રથા પણ નાબૂદ થઈ. ગાંધીજીએ આ પ્રથાનો વિરોધ કર્યો. ધીમે ધીમે પ્રથા હળવી બની અને સ્ત્રીને જાહેર જીવનમાં સ્થાન મળ્યું.

— ગાંધીજીનાં આંદોલનો અને ચળવળોએ સ્ત્રીને રાજકીય ક્ષેત્રે પણ મહત્વની ભૂમિકા અદા કરવા સમર્થ બનાવી. ‘ભારત છોડો’ ચળવળમાં સ્ત્રીઓનો ફાળો નાનો સૂનો નહિ હતો. સ્ત્રીઓ પોતાના રાજકીય અને સામાજિક હક્કો પ્રત્યે સલામ બની. મહાત્મા ગાંધીના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલને સ્ત્રીને રસોડામાંથી બહાર કાઢી....લાઠી અને બંદૂકની ગોળીઓનો સામનો કરવા સમર્થ બનાવી.... સમાજમાં તેનાં સ્થાન વિશે નવી દૃષ્ટિ જન્મી.

— સ્ત્રીને મર્યાદિત મતાધિકાર પણ મળ્યો. ૧૯૩૫માં વધુ સ્ત્રીઓને આ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

— રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ અને સ્થાન મેળવવા માટે સમાનતા પ્રાપ્ત થઈ. સ્ત્રીઓએ પણ પ્રધાન અને સચીવ તથા ડેપ્યુટી સ્પીકર તરીકે સ્થાન મેળવ્યું.

— સંગીત અને નૃત્યનું શિક્ષણ લેવાની તક મળી. સ્ત્રીઓ માટે આ શિક્ષણ ગૌરવની વાત ની. ધીમે ધીમે ચલચિત્રોમાં પણ ભૂમિકા ભજવવાનો અધિકાર સ્વીકૃત થયો. એટલું જ નહિ, એ ભૂમિકા વડે પ્રતિષ્ઠા પણ મેળવી.

— આર્થિક રીતે સ્ત્રીઓ પગભર થાય એવા પ્રયાસો પણ આ સમયમાં થયા. વ્યાવસાયિક તાલીમ પણ સ્ત્રી

માટે સુલભ બની. ઉદ્યોગીકરણના વિકાસને પરિણામે આજીવિકા માટે નવી તકો સર્જાઈ. આ તકોનો સ્ત્રીઓએ લાભ લીધો અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના મંડાણ શરૂ થયાં. ઘરની બહાર સ્ત્રીઓ વ્યવસાયમાં જોડાવા લાગી.

—સ્ત્રીને વિશાળ મિલકત હક્ક પ્રાપ્ત થયો. વિવિધ કાનૂનો દ્વારા આ હક્કો પ્રાપ્ત થયા.

ટૂંકમાં બ્રિટિશ સમય દરમિયાન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની અને સમાનતાની દિશા તરફ પ્રયાણ કરવા લાગી અને પરાધીનતાની દશામાંથી બહાર આવવા લાગી. એ વાત સાચી છે કે વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કે સમાનતા ન હતાં છતાં એક નવો દૃષ્ટિકોણ...સ્ત્રી જીવન પરત્વે... શરૂ થયો અને એની અસર વિશેષતઃ સ્વતંત્ર ભારતમાં વધુ થઈ.

નારી સુક્તિની પ્રક્રિયા વેગ પકડે છે :-

નારી સુક્તિની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ બ્રિટિશયુગથી. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી ભારતમાં આ પ્રક્રિયા વેગીલી બની. ભારતના બંધારણમાં સ્ત્રી અને પુરુષ - બંનેના દરજ્જા અને તકની સમાનતાની ખાતરી અપાઈ. ભારતીય બંધારણની આ મહત્વની લાક્ષણિકતા. ભારતમાં આને પરિણામે નારી સુક્તિની પ્રક્રિયા ગામડાં સુધી પ્રસરી. સ્ત્રીનું સ્થાન ધીરે ધીરે ઊંચું ઊઠ્યું.

સ્ત્રી શિક્ષણને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળી. વધેલા સ્ત્રી શિક્ષણે સ્ત્રીનું સ્થાન ઊંચું લઈ જવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. શિક્ષણની તકો મળવાથી સ્ત્રીમાં વૈચારિક પરિવર્તન આવ્યું...સ્ત્રી આત્મનિર્ભર બની.... લોકશાહી મૂલ્યોના સંપર્કમાં આવી...આજીવિકાનું સાધન પણ મળ્યું. શિક્ષણે સ્ત્રીને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં સહાય કરી. વ્યક્તિત્વનો વિકાસ પણ શિક્ષણને પરિણામે સાધી શકાયો. આજે તો સ્ત્રી કલા, કાનૂની, તબીબી, ઇજનેરી, વિજ્ઞાન વગેરે ક્ષેત્રે ડિગ્રી મેળવતી થઈ ગઈ છે.

ટૂંકમાં, સ્ત્રી શિક્ષણના પ્રચાર અને પ્રસારથી સ્ત્રીનું દરેક ક્ષેત્રે ગૌરવ વધ્યું છે અને તેમનું સ્થાન ઊંચું આવ્યું છે.

કાનૂની દૃષ્ટિએ પણ સ્ત્રીનું સ્થાન સુધાર્યું છે. સ્ત્રીને સમાન રીતે મતાધિકાર પણ પ્રાપ્ત થયો છે. સ્ત્રી મતદાનમાં ભાગ લઈ શકે છે એટલું જ નહિ, સ્ત્રી ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરી પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાઈ પણ આવે છે.

આજે તો ભારતના વડાપ્રધાન તરીકે જ સ્ત્રી છે. જગતના ઇતિહાસમાં આ એક ગૌરવ લઈ શકાય એવી વાત છે. ભારત માટે ખાસ. સ્વતંત્ર વિચારસરણી ધરાવતી ઘણી સ્ત્રીઓએ રાજકીય ક્ષેત્રે મહત્વની કામગીરી બતાવી છે. આ ઘટનાથી સ્ત્રીજાગૃતિ અને નારીસુક્તિની પ્રક્રિયા વધુ ગતિરીલ બની છે.

જીવનસાથીની પસંદગી કરવામાં પણ સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું છે. છૂટાછેડા લેવા માટેની પ્રક્રિયા પણ સરળ બનતી ગઈ છે.

બધી જ મિલકતમાં સ્ત્રી સંપૂર્ણ માલિક બની છે. પુત્રીને પુત્ર સમોવડી ગણવામાં આવી છે. આમ, સ્ત્રીને પુરુષ સમકક્ષ મિલકત અને વારસાનો અધિકાર મળ્યો છે.

દહેજપ્રથા પર જબરા પ્રહારો થયા છે. શ્રીમતી ઇંદિરા ગાંધીના ૨૦ સુદાના કાર્યક્રમમાં દહેજપ્રથા પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મુકાયો છે અને દહેજ લેવી, આપવી કે માગવી એ ગુનો ગણાયો છે. આ કાર્યક્રમને ઘણી વ્યક્તિઓએ ટેકો આપ્યો છે. પરિણામે દહેજપ્રથા નફરતથી જોવાતી થઈ છે.

આજે સ્ત્રીઓ માટે વ્યવસાયનાં અનેક ક્ષેત્રો ખુલ્લાં થયાં છે. આજે સ્ત્રી રિક્ષા અને ટ્રક પણ ફેરવે છે. ટૂંકમાં વિવિધ સ્થાનો પર સ્ત્રી કામગીરી બજાવી રહી છે. અલગત ઉચ્ચ કક્ષાના વ્યવસાયોમાં હજી ઓછી સ્ત્રીઓ રોકાયેલી છે. અને બીજી ઘણી સ્ત્રીઓ વ્યવસાયની શોધમાં છે. પણ સ્ત્રીની કાર્યદક્ષતા પુરુષ કરતાં ઊતરતી છે એવું માનવામાં આવતું નથી એ એક શુભ નિશાની છે. વ્યાવસાયિક તકોને પરિણામે અને એમાં સ્ત્રીઓએ કરેલા પ્રવેશને લીધે સ્ત્રીની રૂઢિગત ભૂમિકામાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. સ્ત્રીના વ્યાવસાયિક પ્રવેશ પરત્વે સમાજનો દૃષ્ટિકોણ પણ બદલાયો છે. નોકરી પણ કરે છે અને પત્ની કે માતા તરીકે પણ જવાબદારી અદા કરે છે. અરે ત્યાં સુધી કે પતિ-પત્ની અલગ સ્થળે રહીને પણ નોકરી કરે છે અને બાળકને પત્નીના સાસરે કે પિયરમાં ઉછેર માટે મૂકી દે છે! આથી એવું પણ બને છે કે હાંપત્યજીવનમાં સંઘર્ષ સર્જાય છે અને અનુકૂળનનો પ્રશ્ન વિકટ બનતો જાય છે. છતાં સ્ત્રીઓ પોતાના વ્યાવસાયિક સ્વાતંત્ર્ય તરફ વધુ સલામ બનતી જ જાય છે અને કેટલીક કન્યાઓ તો કુમારી રહીને નોકરી કરવાનું વધુ પસંદ કરે

છે. કેટલાંક કુટુંબોમાં પુત્રી આર્થિક જવાબદારી ઉપાડી પુત્ર તરીકેની ભૂમિકા ભજવે છે.

અલબત્ત હજી ભારતમાં સ્ત્રીના સ્થાન વિશેનાં સૈદ્ધાંતિક અને વ્યાવહારિક વલણોમાં ઘણું અંતર જણાય છે. ઘસાયેલા રિવાજો હજી સ્ત્રીના માર્ગમાં અવરોધ ઊભો કરે છે અને જે સ્ત્રીઓ સ્વવિકાસ માટે પ્રયાસ કરે છે તેઓએ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે. આમ, સામાજિક પ્રગતિ હજી બાકી છે.

પ્રો. એ. આ. વાડિયાએ સંપાદન કરેલા પુસ્તકમાં જણાવ્યા અનુસાર “પુરુષના સાચા અને સંપૂર્ણ અર્થમાં સાથીદાર બનવા માટે સ્ત્રીએ મુશ્કેલ અને વાંકાચૂંકા માર્ગ માંથી આગેદૂર કરી છે અને જીવનનું સ્વપ્ન પ્રાપ્ત કર્યું છે પરંતુ આ સ્વપ્નને સાકાર કરવાનો આધાર જવાબદારીની ભાવના સાથે હક્કો ભોગવવાની સ્ત્રીની શક્તિ ઉપર રહેલો છે.” ટૂંકમાં મૂલ્યપરિવર્તન દ્વારા સ્ત્રી પરત્વે દષ્ટિકોણ બદલાઈ રહ્યો છે અને ભારતમાં નારીસ્વાતંત્ર્યની દિશામાં મોટી આગેદૂર થઈ છે. સ્ત્રીની આલ્પતાકાલ ઊજળી છે. આજે એક સ્ત્રી જ રાષ્ટ્રનું સુકાન આત્મવિશ્વાસ, દૃઢ મનોબળ અને નિર્ભયતાથી સંભાળી રહી છે એ આ વાતની ગવાહી પૂરે છે. એ વાત સાચી કે બધા જવાહરલાલ ન હોઈ શકે અને બધી પુત્રીઓ ઇન્દિરા ન થઈ શકે. પરંતુ જે કન્યામાં જે શક્તિ હોય તે ખીલે એ માટે માતાપિતા એને યોગ્ય તાલીમ આપે તો તે ક્ષેત્રમાં નામ રોશન કરે અને દેશની પ્રગતિ પણ સાધી શકાય.

પશ્ચિમના દેશોમાં પુત્ર-પુત્રી વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી. આપણે ત્યાં હવે પુત્રીઓને દરજ્જો અપાઈ રહ્યો છે એ આનંદની વાત છે. છતાં હજી આ દિશામાં વલણો બદલવાની જરૂર છે. શિક્ષણથી સ્ત્રીની પરિસ્થિતિ જરૂર સુધરી છે; પણ તે સંતોષજનક નથી. અત્યારે જીવનમાં-સમાજમાં આમ તો પુરુષોએ સ્ત્રીને કોઈને કોઈ રીતે પરાધીન રાખી છે, છતાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ટકાવવા માટે સ્ત્રી પોતાનો માર્ગ કરી રહી છે. આદિ માનવથી માંડીને આજ દિન સુધી પુરુષને મન સ્ત્રી પોતાની માલિકીની વસ્તુ...ભોજ્ય અને વિલાસનું સાધન મુખ્યત્વે રહી છે. વાસ્તવમાં તો સ્ત્રી અંગે વાસ્તવિક ખ્યાલો જ રજૂ થયા નથી. કાં તો દૈવી સ્વરૂપમાં અથવા તો વિલાસના સાધન તરીકે સ્ત્રી અંગે વિચારો રજૂ થયા છે. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે પાયાનો ફરક હોય તો માત્ર જન્મ આપવા બાબતનો

જ. આ વિચારને કેન્દ્રમાં રાખી સ્ત્રી સાથે સમાવડો વ્યવહાર થશે ત્યારે જ સ્ત્રી પરત્વે સાચો દષ્ટિકોણ મળશે.

પુરુષપ્રધાન સમાજ રચનામાં સ્ત્રીનું તમામ સ્તરે ને અનેક રીતે શોષણ થતું રહે છે. પુરુષ સ્ત્રીને હંમેશા ગૌણ ગણીને, પોતાના ઉપયોગની જ એક ચીજ ગણીને ચાલતો આવ્યો છે એ હકીકત છે. પણ તેમ કરવાથી પુરુષ પોતે જ સુખી નથી તેનું તેને ભાન કરાવવાની જરૂર છે. જીવનની પ્રાથમિક અવસ્થામાં શારીરિક રીતે પુરુષને મુકાબલે સ્ત્રી એકી શક્તિશાળી હોઈ તેને ગૌણ ગણવામાં આવી હોય, તેથી કાંઈ હંમેશ માટે ગૌણ ગણી શકાય નહીં. અને ગણીએ તો એ પછી એ ગૌણપદને કારણે ઊભી થતી અગવડો પુરુષે હસતાં હસતાં સ્વીકારવી જોઈએ. પણ આજનો પુરુષ એને માટે તૈયાર નથી. એની માનસિક જરૂરિયાતોમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. હવે તેને સ્ત્રી ઠાસીરૂપે ખપતી નથી, એને હવે પાર્ટનર જોઈએ છે. પણ એક બાબત ‘પાર્ટનર’ની, સહચરીની, દોસ્તની ઝંખના કરવી અને ખીજી બાબત સ્ત્રીને એની ગૌણ સ્થિતિ-માંથી ઊંચે ન આવવા દેવી એ કેમ ચાલે? જીવન-સાથીની ઝંખના ત્યારે જ પૂરી થાય કે જ્યારે સ્ત્રીની ગૌણતા મિટાવાય અને એને સમાન ભૂમિકાએ સ્થપાય. તમામ સ્ત્રી કેળવાય અને સાચી, સમાન ભૂમિકા સાંપડે તો જ સમાજને સુશિક્ષિત-સસ્કારી અને સાચા અર્થમાં સહચરી મળે. સ્ત્રીએ પણ પોતાની મનોવૃત્તિ બદલવી જોઈએ. તે પણ પોતે ઉપભોગની ચીજ માને છે એ સદંતર ખોટું છે. પુરુષનો સ્ત્રી તરફનો અને સ્ત્રીને ખુદ પોતાની તરફનો અભિગમ બદલાય તો જ કશું પરિવર્તન (સ્ત્રીની બાબતમાં) બને.

સ્ત્રીઓનું સ્થાન : ચીનમાં...

એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે કે ચીનના ઇતિહાસમાં મહિલા ચળવળ જેટલી સક્રિય હતી એટલી ભારતના ઇતિહાસમાં નોંધાઈ નથી.

વર્તમાન ચીન વિશ્વના રાજકારણમાં અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ઘણાં રાષ્ટ્રોને એણે હંકાર્યા છે. ચીન મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે એવી તાકાત ધરાવે છે. આ રાષ્ટ્રની ક્રાંતિમાં મહિલા ચળવળો પણ અનોખું સ્થાન ધરાવે છે.

એક સમય એવો હતો જ્યારે ચીનમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન અત્યંત નિમ્ન કક્ષાનું હતું. પુરુષોની તાકાત અને બુદ્ધિમતાની જ યોદ્ધાબાહા! સ્ત્રી ત્રણને આધીન હતી : માતા, પિતા, પતિ. પતિના મૃત્યુ પછી પુત્રને. ગુલામોથી જરાય સારી સ્થિતિ સ્ત્રીઓની નહિ હતી. સ્ત્રી ઉછેર અત્યંત ખર્ચાળ હતો. દહેજ પ્રથાનું દૂષણ પણ હતું જ! ઉછેરનો બોજ માતાપિતાને શિરે અને કાયદો પતિને. દીકરીને ‘દૂધ પીતી’ કરાતી. કન્યા-બાળકત્યા પણ થતી.

૧૦ મી સદીમાં તો સ્ત્રીઓના પગને બાંધવાની પ્રથા હતી. એ પ્રથા સહ્યતામાં ખપતી. સમાજના ઉપલા વર્ગમાં પણ આ પ્રથા હતી. ચીના પગને પ્લાસ્ટરની જેમ જ બાંધતા અને પગનું કદ અને સ્વરૂપ બદલાઈ જતાં. આ પીડાકારી પ્રક્રિયા હતી. લવિષ્યમાં આથી લકવો પણ થતો. પતિ ત્રાસ આપે તો ય સ્ત્રી ગૃહત્યાગ નહિ કરી શકે એ આ પ્રથા પાછળ ઇરાદો હતો.

સ્ત્રી પુત્રજન્મ આપે એ જરૂરી ગણાતું. પુત્ર નહિ જન્મે હોય એવી સ્ત્રીઓને ત્યાગી દેવામાં આવતી. સમાજમાં આવી ત્યકતા સ્ત્રીઓ ધિક્કારનો ભોગ બનતી. પુરુષો વધુ પત્ની રાખી શકતા. સ્ત્રી બીજા પુરુષ સાથે સંબંધ રાખી શકતી નહિ. પ્રાચીન ચીનમાં સ્ત્રીઓની દશા વિશે એક પત્રકારે લખ્યું છે : “પ્રાચીન ચીનમાં સ્ત્રી બધે કે ખરીદેલી ઘોડી હોય અને માલિક (તેનો પતિ) પોતાની ખુશી મુજબ તેને ચાખૂક મારે યા સવારી કરે.”

એક અગ્રણી તત્ત્વચિંતક ડૉ. હુ-શીહે વર્તમાન પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં લખ્યું છે : “આજે ચીનમાં સ્ત્રી કુટુંબનું અનિવાર્ય મુખ્ય અંગ ગણાય છે. ચીનના પતિઓ સ્ત્રી આગળ દબાઈ જવાની વિશ્વહરીદ્રાઈમાં ઇનામ મેળવી જાય તેવા છે. પ્રાચીન ચીનમાં તો અપરિણીત સ્ત્રીઓને માતા-પિતા જ વેશ્યાના વ્યવસાયમાં હડસેલી દેતાં.

ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથે સાથે સ્ત્રી મજૂરોની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. પગ બાંધવાની પ્રથા અવરોધક લાગી. આથી આ પ્રથા સામે વિરોધ જાગ્યો. નોકરી કરીને ધન કમાવતી સ્ત્રીનું મહત્ત્વ વધ્યું. કુટુંબમાં પણ સ્થાન મળ્યું. આર્થિક રીતે પગલર થવા લાગી. આ સ્ત્રીઓએ લગ્નના વિચારને પણ દૂર ઠેક્યા.

૧૯૦૫માં ચીઉ સ્ત્રી આગેવાને માસિક અખબાર પ્રસિદ્ધ કર્યું; પરંતુ રાજકર્તા માંયુસ તેનાથી ગભરાયા એટલે તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. ૧૯૧૧ પછી સ્ત્રી ચળવળને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ મળ્યું. માંયુસને ઉથલાવી પાડ્યો. આ ચળવળમાં સ્વૈચ્છિક લગ્નો, મિલકતના હક્કો, મતાધિકાર, શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર, ચૂંટણીમાં ઉમેદવારીનો અધિકાર વગેરેની માગણી રજૂ થઈ, ૧૯૨૦માં મજદૂર ચળવળમાં સ્ત્રીઓએ મહત્ત્વની અને સક્રિય ભૂમિકા ભજવી. લગ્ન અને મિલકતના કાયદામાં આ ચળવળે મોટી અસર કરી.

૧૯૩૦ની આસપાસ મોટા ભાગના યુવાનો સામાજિક બંધનો ફગાવવાના વલણોવાળા હતા. આથી ૧૯૩૧ માં ક્યુ મિંગ ટાંગ ચીનના કાયદામાં લગ્ન, સ્ત્રી સમાનતા છૂટાછેડાના અધિકાર વગેરેનો સમાવેશ થયો પણ કાગળ પર જ. અમલ ખાડી જ!

જાપાન સાથે યુદ્ધ થયું. ચીનમાં ઉત્પાદન વધારવાની જરૂર પડી. સ્ત્રીઓએ આ ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું. પરંતુ સાથે જ પોતાના હક્કોની માગણી પણ બુલંદ અવાજે ઉપાડી. ‘ચાઈનીઝ કોમ્યુનિસ્ટ’ પક્ષે આ ચળવળને ટેકો આપ્યો. ચળવળમાં ભાગ લેતી સ્ત્રીઓને ઘણું સહેલું પડ્યું. સાસુ અને પતિ ત્રાસ આપતાં. સ્ત્રીને સલામથી ઘેર આવ્યા પછી ખાવાનું પણ નહિ અપાતું.

એક ગામમાં સ્ત્રીઓને ચૂંટણીનો અધિકાર આપવામાં નહિ આવ્યો. સ્ત્રીઓએ વિરોધ કર્યો અને ચૂંટાયેલા ઉમેદવારને માન્ય કરવાનો ઇન્કાર કર્યો. પુરુષોએ સ્ત્રીઓની હાંસી ઉડાડી. સ્ત્રીઓ અપમાનિત થઈ, આથી તેઓએ પતિ સામે ‘સહશયન બંધ’ની ચળવળ ઉપાડી પુરુષોએ નમતું જોખ્યું. નવી ચૂંટણી થઈ. નાયબ વડા તરીકે સ્ત્રી સ્થાન પામી.

૧૯૫૬-૫૭માં કુટુંબનિયોજનની ઝુંબેશ શરૂ થઈ. ૧૯૫૮માં પાછી ખેંચાઈ. આજે ફરીથી એ પ્રથાનો અમલ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

સ્ત્રી વિશે શું કહેવાયું?

૦ સ્ત્રી વનને પણ રાજમહેલ કરતાં વધુ સુંદર બનાવી દે છે.

— રામાયણ

૦ સ્ત્રી એ પ્રકૃતિની પુત્રી છે. તેના તરફ તું કોય દૃષ્ટિથી જોતો નહિ. તેનું હૃદય કોમળ છે. તેના પર વિશ્વાસ રાખ.

—મહાભારત

૦ સ્ત્રીની મૈત્રી ન હોય.

—ઋગ્વેદસંહિતા

૦ સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા આપવી નહિ.

—મનુસ્મૃતિ

૦ પુરુષે સૌ પ્રથમ પાળ્યું હોય એવું પ્રાણી એટલે સ્ત્રી.

—એરિસ્ટોટલ

૦ ઊતરતી કોટિનો પુરુષ એટલે સ્ત્રી.

—એરિસ્ટોટલ

૦ સ્ત્રી એટલે પરિપક્વ બાળક.

—એરિસ્ટોટલ

૦ સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ.

—નેમચંદ્રસૂરિ

૦ સ્ત્રી સ્વભાવે જ બીકણ.

—સ્વપ્નવાસવદત્તા

૦ આ જગતમાં કોઈ પણ સ્ત્રી અબળા નથી. અબળા કહેવાતી સ્ત્રી પુરુષ કરતાં સબળા છે,

—ગાંધીજી

૦ પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં વધુ શાબ્દપણ હોય છે કારણ કે એ બાણ છે એણે ને સમજે છે વધારે.

—જેઈમ્સ સ્ટીક્સ

૦ નારી કેવળ જીવનપંથની સાથી જ નહિ, જીવન રથની સારથિ પણ છે.

૦ સ્ત્રીઓ એ સાક્ષાત્ ક્ષમા, દયા અને સ્નેહની દેવી મૂર્તિઓ છે.

—શ્રી અંકિમચંદ્ર

૦ સ્ત્રી, પ્રેમ, સરળતા એ એક જ ચીજનાં જુદાં જુદાં નામ છે.

—બાલકન

૦ સ્ત્રીનું પુસ્તક તો સંસાર છે. તે સંસારમાંથી જેટલું શીખે છે તેટલું પુસ્તકોમાંથી નથી શીખતી.

—રૂસો

૦ સ્ત્રી એ પરમાત્માનો સૌથી મહાન બહુ છે.

—ઓસ્કર વાઇલ્ડ

૦ સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે જરૂર છે સહકારની, સ્પર્ધાની નહિ. સ્ત્રી એ સૃષ્ટિનો મુગટ છે.

—હર્ડર

૦ સ્ત્રી એ પુરુષનો સહકાર છે એટલે તે પુરુષનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે. એટલું જ નહિ પણ તે તેનું આનંદ-ભવન છે.

—મિચલેટ

૦ સ્ત્રી એટલે સાક્ષાત્ દયા, સ્ત્રી એટલે શાંતિ, સ્ત્રી એટલે અવિરત સ્નેહસરિતા, સ્ત્રી એટલે સર્જનહારનું સૌથી રૂઝું સર્જન, સ્ત્રી એટલે ધનધાન્ય અને સુખસંતોષની ધાત્રી. નારી જગતની એક પવિત્ર સ્વર્ગીય જ્યોત છે. કોઈ પક્ષી એક પાંખે જીડે તે તદ્દન અસંભવિત છે. અન્ય પાંખો જીવંત હોય ત્યારે જ એ નીલાકાશમાં મુક્તપણે ઉડ્યન કરી શકે. નારી એ સચ્ચમુચ્ચ સમાજની અને જગતની આંખો ખોલનાર એક ભગવાન ગણી શકાય.

૦ સ્વસ્થ ઘરનું નિર્માણ સ્ત્રી પુરુષના સાચા સંધિયારા વગર શક્ય નથી અને એવો સંધિયારો સમાનતાની સાચી ભૂમિકા વગર શક્ય નથી. ઘરની આખોડવા સંસ્કૃતિની સૌરભથી મધમધતી કરવા અને સમાજમાં સાચું સુખ લાવવા સ્ત્રીપુરુષની સમાનતા અનિવાર્ય છે.

૦ સ્ત્રીની ઉન્નતિ અગર અવગતિ ઉપર જ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અગર અવગતિનો આધાર છે.

—અરસ્તુ

૦ સ્ત્રી એક ઈશ્વરીય ઉપકારક છે જેને સ્વર્ગ ખોલાઈ ગયા પછી ઈશ્વરે મનુષ્યોની સામે પ્રીતિ માટે આપ્યો છે.

—જેટે

૦ સ્ત્રી રૂપી લતામાં પુરુષરૂપી ફળ ફૂલેલા છે.

—લોહાકિત

૦ સ્ત્રી એ તો એક દેવી શક્તિ છે. મમતા, માયાજી-પણું, દયા, ચપળતા, ગંભીરતા, અને સહનશીલતાની તો એ મૂર્તિ છે.

૦ સ્ત્રી એ સ્ત્રી જ છે. તેમની તોલે જગતમાં કોઈ જ આવી શકે તેમ નથી.

૦ સ્ત્રી સૌંદર્યભૂતિ છે, પ્રેરણાભૂતિ છે. જગતની પવિત્રતા, ધાર્મિકતા માનવતાની એ (સ્ત્રી) સર્જક અને પોષક છે.

૦ સ્ત્રી એટલે પ્રકૃતિની પુત્રી અને પુરુષની પ્રેરણાદાયિની.

૦ સ્ત્રી માટે કહેવાય છે : કાર્યેષુ મંત્રી, કરણેષુ દાસીસ્ત્રી એક મહાન શક્તિ છે જેમાં જગદજનનીનાં દર્શન થાય છે.

૦ સ્ત્રી એ ભોગતું સાધન નથી, એ ધર્મનું સાધન છે. -ડોંગરેલ

૦ સ્ત્રી સુશિક્ષિત હશે તો જ સમાજ સંસ્કારી બનશે.

૦ સ્ત્રીનું જીવન ખરેખર રનેહ, સહનશીલતા, બુદ્ધિ-મત્તા, ત્યાગ અને બલિદાનનું મહાકાવ્ય છે.

૦ સ્ત્રી સર્વત્ર નારાયણી, કલ્યાણદાત્રી, મંગલમયી અને જીવનવિધાયક છે.

૦ સ્ત્રી એ પુરુષનું વન છે.

૦ As unto the bow, the cord is
So unto the man is woman,

Though she bends him,
She obeys him,

Though she draws him,
Yet she follows,

Useless each without the other

-Longfellow

(ધનુષ્યને જેમ પશુછ છે તેમ પુરુષને સ્ત્રી છે : એ એને વાળે છે પણ એની આજ્ઞામાં રહે છે. એ એને ખેંચે છે પણ એને અનુસરે છે. એક વિના બીજું નિરર્થક છે.)

૦ પુરુષ એની અર્ધાંગના વગર અધૂરો છે. જીવન-સ્થનાં પતિ અને પત્ની બે ચક્ર છે. બંને સંસારની પ્રસન્ન યાત્રાએ નીકળેલાં છે.

૦ રાષ્ટ્રના મૂળમાં નારી છે. રાષ્ટ્રની ઉછેરભૂમિ ઘર છે. રાષ્ટ્રના દેહનું નહિ પરંતુ મન, નીતિ અને આત્માનું ઘડતર સ્ત્રી કરે છે. બાળા કિશોરી મટી પત્નીરૂપે પ્રકુલ્લે છે અને માતારૂપે પૂર્ણતા પામે છે. વેદ અને શાસ્ત્રોએ એને ઘરની અધિષ્ઠાત્રી સ્થાપી છે. હિંદુ લગ્નવિધિના મંત્રો 'સામ્રાજી મવ'નો આશીર્વાદ આપે છે.

-કનૈયાલાલ મુનશી

Phones : | Off : 448361-62
443133
Res : 812092

With Best Compliments from

A. B. Shaparia

MANGING DIRECTOR

SHAPARIA DOCK & STEEL CO. PVT. LTD.

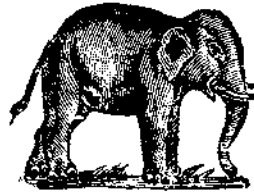
Serwee Fort Road, BOMBAY - 15.

સૌરાષ્ટ્ર સીમેન્ટ
એન્ડ
કેમીકલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લી.
રાણાવાવ (ગુજરાત)

ELEPHANT BRAND
PORTLAND CEMENT

હાલની વાર્ષિક
ઉત્પાદન શક્તિ
૮, ૬૩, ૧૮૦
મેટ્રીક ટન.

મજબુતાઈ અને
ટકાઉપણા માટે.
'હાથી' છાપ સીમેન્ટ
માટે જ આગ્રહ રાખો

S. C. & C. I. LTD.,
RANAVAV-2 (GUJARAT)

ઉત્તમ કોટિના પોર્ટલેન્ડ સીમેન્ટના ઉત્પાદકો.

રજીસ્ટર્ડ ઓફીસ :—

સૌરાષ્ટ્ર સીમેન્ટ એન્ડ કેમીકલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લીમીટેડ.,

રેલ્વે સ્ટેશન પાસે, રાણાવાવ. ૩૬૦ ૫૬૦ (ગુજરાત)

ટેલીફોન :—

૮૭૧ પોરબંદર એક્સચેન્જ

૧૯૮ ” ”

વિવિધ ક્ષેત્રે વિશ્વની મહાન મહિલાઓ

— કુ. ભૂલિકાબેન ત્રિવેદી

સમાજમાં ચોતરફ નજર પડેલી જોઈએ તો એમાં મહિલાઓનું કેટલું મહત્વ છે, તે તુરત જ જણાઈ આવે છે. જેમ ‘શ્રી વિના સંસાર નહીં’ તેમ ‘શ્રી વગર સંસ્કૃતિ પણ નહીં’ એમ વિના સંકેતે કહી શકાય. ઇતિહાસવિદો તો માને છે કે જીને કારણે જ મનુષ્યના રખડુ જીવનનો અંત આવ્યો, તે ઠરીને ઠામ થયો અને સંસ્કૃતિ વિકસી. સમગ્ર સૃષ્ટિનું કારણ શ્રી છે. અને શ્રી જ એમાં સમૃદ્ધિ બનીને રહી છે. લગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે કીર્તિઃ શ્રીઃ વાક્ ચ નારીણામ્’. આમ શ્રી સાથે કીર્તિ + શ્રી અને વાણીને જોડીને સ્મૃતિ મેઘા ધૃતિઃ’ આ રીતે કીર્તિ જેવી સ્થૂળ બાબતથી માંડીને ક્ષમા જેવી પરમ દિવ્ય શક્તિ શ્રી સ્વરૂપે જ જગતમાં રહેલી છે, એવો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇશ્વરની આ બધી જ શક્તિઓ વિશ્વની મહાન મહિલાઓમાં વિવિધ રૂપે જોઈ શકાય છે. ઉપરાંત આ વિવિધ ક્ષેત્રમાં કેઈ આદર્શ ગૃહિણી રૂપે, તો કેઈ વૈજ્ઞાનિક રૂપે, કેઈ ભક્તિ રૂપે તો કેઈ સેવાના આદર્શને લઈને સામે આવે છે, અને વિશ્વની મહિલાઓને જીવન સંદેશ આપી પ્રોત્સાહિત કરી જાય છે આ મહાન મહિલાઓને વર્ણાતુકમે લઈએ તો—

અગાથા ક્રિસ્ટી

“અંગ્રેજ લેખિકા અગાથા ક્રિસ્ટીની જાસૂસી નવલ-કથા વિશ્વમાં સૌથી વધારે વંચાય છે. આ ક્ષેત્રમાં તેઓ લોકપ્રિયતાના સર્વોચ્ચ શિખરે છે. પોતાની પ્રતિભા, આત્મવિશ્વાસ અને નિષ્ઠાથી આ જાસૂસી ક્ષેત્રના લેખન કાર્યમાં તેમણે અપૂર્વ સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે.”

યુનેસ્કોના અહેવાલ જાસૂસી નવલકથાના ક્ષેત્રમાં અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ મેળવનાર અગાથા ક્રિસ્ટીને ખિરદાવે છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સમગ્ર વિશ્વમાં જીઓનું પ્રદાન ધણું મોટું છે. વિશ્વની સાહિત્યકાર જીઓએ નોબલ પારિતોષિક પણ મેળવ્યાં છે. નવલકથા, નાટક, કવિતાનાં ક્ષેત્રનું ખેડાણ તો જીઓ માટે સુલભ છે. સાહિત્યનાં આ અંગે સાથે નારીને ગાઢ નાતો છે. એના જીવન સાથે તે

સંકળાએલાં છે. તેના હૃદયને સ્પર્શતી વસ્તુ છે. આ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિ હાંસલ કરવી શ્રી માટે સહજ છે. પરંતુ જાસૂસી ક્ષેત્રમાં પણ શ્રી કદી પાછી પડી નથી. ઇતિહાસમાં જીઓએ ઉત્તમ જાસૂસગીરી કરી હોવાનાં ઉદાહરણો સુલભ છે. આ જાસૂસી ક્ષેત્રનું સાહિત્યિક ખેડાણ શ્રી સફળતા પૂર્વક કરી શકે કે કેમ તેની વિશ્વના સાહિત્ય-કારોને શંકા હતી. પરંતુ આગાથા ક્રિસ્ટીએ જાસૂસી ક્ષેત્રની એવી અદ્ભુત કથાઓ રચી કે સમગ્ર વિશ્વના લોકો કથારસનો આસ્વાદ લેવા લાગ્યા.

૧૮૯૧માં તાટકવે ડેવનમાં અગાથાનો જન્મ થયો હતો. નાનપણથી જ રહસ્યમય વાતોમાં આકર્ષણ તથા અભિરુચિ હતી. તેમના પિતાશ્રીના અંગ્રેજ મિત્ર લેખક ઈડન ફિલિપોડસે આ બાળકીની છૂપી શક્તિને જોઈને લેખન પ્રવૃત્તિ માટે પ્રેરિત કરી. ૧૯૧૪ માં અગાથાનું લગ્ન કર્નલ ક્રિસ્ટી સાથે થયું. પ્રારંભમાં તો લગ્નજીવન આનંદપૂર્ણ હતું પણ આ લગ્નજીવન લાંબું ન ટક્યું. યુદ્ધકાળમાં તેણે ડિસ્પેન્સર તરીકે કામ કર્યું. તેમની માતા પણ સ્વર્ગે સિધાવી. તે સમયે એવો આઘાત લાગ્યો કે પોતાની સ્મૃતિ શક્તિ ગુમાવી બેઠાં અને એક દિવસ રહસ્યમય રીતે ગુમ થઈ ગયાં. પછી એક દિવસ શ્રીમતી નીલના નામે એક હોટલમાંથી પકડાઈ ગયાં. આમ તેમનું જીવન પણ રહસ્યમય છે. સ્વાસ્થ્ય સુધરતાં પુનઃ લેખન કાર્ય કરવા લાગ્યાં. બે વર્ષ પછી તે પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવેત્તા મેક્સ મેલોવેન સાથે વૈવાહિક સંબંધથી જોડાઈ ગયાં. અગાથાએ એક વર્ષ સુધી પતિના કાર્યમાં મદદ કરી. તેમની કાર્યનિષ્ઠા અચલ હતી. જે કામ હાથમાં લેતાં તે પૂરું કરીને જ જત્યાં. નવલકથા માટે તેમને જે વિચાર આવે તે વિચાર અઠવાડિયામાં તો નવલકથાના રૂપમાં ફેરવાઈ જતા. આવી કાર્યશક્તિ અને પ્રકૃતિને પરિણામે જ તેઓ સર્જન કરી શક્યાં.

યુદ્ધકાળ પછી તેમની ત્રણ રચના પ્રકાશિત થઈ. ૧૯૫૨માં ‘માઉસ ટ્રેપ’ નામનું નાટક, જે અત્યંત લોકપ્રિય બન્યું. ૧૯૫૩ માં ‘વિટ્નેસ ફોર ધી પ્રોસિ-

કયુશન' જેણે ૧૮ મહિના સુધી રંગમંચ પર પોતાનું સ્થાન જમાવી રાખ્યું. ૧૯૫૪ માં 'સ્પાર્ડર્સ વેબ' નાટક પણ સારી રીતે સફળ ગયું. તે જ રીતે એક પછી એક નવલકથાઓ પ્રગટ થતી રહી. વાચકોને જકડી રાખતી નવલકથાઓની માંગ વધવા લાગી અને ટૂંક સમયમાં જ અગાથા ક્રિસ્ટી લોકપ્રિયતાના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી ગયાં.

૧૯૫૬માં તેમણે સી.વી.આર્થનું સર્જન કયું. પરિણામે એકઝેટર વિશ્વ વિદ્યાલયે તેમને 'ડોક્ટરેટ' ની ડિગ્રી આપી. મહારાણી એલિઝાબેથે એમને 'કમાન્ડર ઓફ ધી બ્રિટિશ એમ્પાયર' ની ડિગ્રી અપર્ણ કરી. 'રોયલ સોસાયટી ઓફ લિટરેચર' તરફથી સન્માન કરવામાં આવ્યું. તેમની નવલકથાઓના અનુવાદ વિશ્વની ત્રણ ભાષાઓમાં થયા છે. ૩૫ કરોડથી વધારે પ્રતોનું વેચાણ થયું છે. તેમની વાર્ષિક રોયલ્ટી ૧૮ લાખ રૂપિયા મળે છે. તેમની ૮૦ નવલકથા પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. કોઈ પણ સ્ત્રી લેખિકાને આટલો બધો સાથ-સહકાર વિશ્વમાં ભાગ્યે જ મળે છે. તેમની જીવનકથાઓ રસ-પૂર્વક વાંચવામાં આવે છે અને તેમનો ચાહક વર્ગ વધતો જ જાય છે.

તેમણે અમુક સામાજિક નવલકથા પણ લખી છે. તેમની બસૂસી નવલકથામાં ઝેરને જ મૃત્યુનું કારણ વધારે માન્યું છે. કોણ? કેમ? અને કેવી રીતે? ના પ્રશ્નોમાં પ્રારંભિક નવલકથામાં 'કોણ?' ને મહત્ત્વ મળ્યું છે. પછીની નવલકથામાં 'કેમ?' ને પ્રધાનતા મળી છે. પરંતુ 'કેવી રીતે?' ના પ્રત્યે લખવું તેમણે પસંદ કર્યું નથી. આત્મ-વિશ્વાસ અને પ્રતિભાના કારણે જ તેઓ સફળતાના એક પછી એક સોપાનો વટાવતાં ગયાં.

આવી અભૂતપૂર્વ લોકપ્રિયતા ધરાવનાર વિશાળ ચાહકવર્ગ મેળવનાર અગાથાને પણ પ્રારંભમાં કંઈ ઓછી મુશ્કેલીઓ ન હતી. સર્વ પ્રથમ તો તેમને પ્રકાશન અંગેની મુશ્કેલી પડી. કોઈ પણ પ્રકાશક તેમના પુસ્તકને છાપવાની તૈયારી બતાવે જ નહીં! તેમ છતાં તેઓ નિરાશ કે હતાશ ન થયાં. તેમણે આત્મવિશ્વાસની સાથે પુરુષાર્થ ચાલુ રાખ્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં 'મિસ્ટી-રિયસ અફેયર એટ સ્ટાઇલ્સ'નું પ્રકાશન થયું. તે પુસ્તક બજારમાં આવ્યું, અને જોતજોતામાં તેની નકલો અપવાદ લાગી. પ્રથમ પુસ્તકે જ એમને વિશાળ ચાહક-વર્ગ આપ્યો.

અગાથા ક્રિસ્ટીની રચનાઓમાં માત્ર કલ્પના જ નહીં, વાસ્તવિકતાનું પણ નિરૂપણ થયેલું છે. કલ્પનાની સાથે સાથે વાસ્તવિકતાનો પણ સુંદર સમન્વય થયો છે. 'બ્લેક કોફી' તેમની પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય નવલકથા છે. ધીરે ધીરે તેમની લોકપ્રિયતા વધતી જ ગઈ. તેમની નવલકથા પરથી નાટ્ય રૂપાન્તર થયાં, ચિત્રપટ બન્યાં, ટેલિવિઝન અને રંગમંચ પર તે પ્રસ્તુત થવા લાગ્યાં. ૧૯૩૯ માં પ્રકાશિત 'ટેન લિટલ નિગર્સ' નામની નવલકથાનું ૧૯૪૩ માં નાટ્ય રૂપાન્તર થયું. આમ તેમની રચનાઓનું આ દૃષ્ટિએ પણ મૂલ્યાંકન વધી જાય છે. આમ અગાથા ક્રિસ્ટી એક બસૂસી લેખિકા તરીકે વિશ્વની મહાન મહિલાઓમાં પોતાનું સ્થાન ધરાવે છે.

અમૃતા શેરગિલ

પશ્ચિમ અને પૂર્વની કલાનો સુમેળ સાધી, પ્રકૃતિના સર્વો સાથે આત્મીયતા કેળવી પોતાની પીંછીથી વિશ્વમાં કીર્તિ સંપાદન કરનાર અમૃતા શેરગિલ આંતરરાષ્ટ્રીય સમન્વયનું પ્રતિક હતાં. તેમનો જન્મ ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૧૩ માં બુડાપેસ્ટમાં થયો હતો. તેમના માતા હંગેરિયન અને પિતા પંજાબી ભારતીય હતા. બાળપણથી જ તેના હાવ-ભાવ, વર્તન - વ્યવહાર, રહેણી કરણી અને તેજસ્વિતા જોઈને લોકો કહેતા કે આ છોકરી અસાધારણ પ્રતિભાવાળી બનશે. અમૃતાને તેની બહેન ઇન્દિરાથી માંડીને પશુઓનાં બચ્ચાં, પ્રાકૃતિક દર્યો, ફળ-ફૂલ, પાંદડાં વગેરે સાથે ગાદ સમ્બન્ધ હતો. તેઓ પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરતાં હતાં. વાસ્તવમાં તેઓ જન્મજાત કલાકાર હતાં. તેઓ પોતે પણ બાળે અનુભવ કરતાં કે પોતે હંમેશા ચિત્ર બનાવતાં આવ્યાં છે, અને તે જ તેના જીવનનું ધ્યેય છે. પાંચ વર્ષની વયે તેઓ રમકડાંની આકૃતિ કાગળ પર દોરતાં. સાત વર્ષની ઉંમરે ઝાડ-પાન જ નહીં, વાતોઓ પરથી ચિત્ર બનાવવા લાગ્યાં હતાં.

કોઈપણ કાર્ય માટે પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન ખૂબ જ મદદ રૂપ થઈ પડે છે. અમૃતાનાં માતા પણ કલાપ્રેમી તેમજ કલા પારખુ હતાં. અમૃતાને તેના તરફથી પ્રેમ, પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળતાં પુત્રીમાં કલા પાંગરવા લાગી. માતાની ઈચ્છા પુત્રીને મહાન કલાકાર બનાવવાની હતી. તે માટે માતા સતત પ્રયત્નશીલ રહેતાં.

એક મનોવિશ્લેષક ડૉ. ઉઝેલ્પી દ્વારા અમૃતાની માનસિક કસોટી લેવામાં આવી. તેમાં તેમને સફળતા

મળી હો. ઉજ્જેથી તરફથી રિપોર્ટ મળ્યો, જેમાં લખ્યું હતું કે— ‘આ વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણથી સિદ્ધ થાય છે કે અમૃતામાં અસાધારણ પ્રતિભા છે. તેને વિકસિત કરવી જોઈએ પરંતુ થોડી સાવધાની સાથે, અન્યથા કોઈ લથ-કર પ્રભાવ પડવાની સંભાવના છે.’ આથી અમૃતાનાં માતાએ તેને કલાકાર બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો.

ઈ.સ. ૧૯૨૧માં તેઓ આઠ વર્ષની ઉંમરે તેમનાં માતા-પિતા સાથે ભારતમાં આવ્યાં. સિમલામાં અંગ્રેજી-સંગીત અને ચિત્રકલાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ચિત્રકલામાં તેની સૂઝ જોઈને તેના શિક્ષકે સલાહ આપી કે ઉચ્ચ કોટિના શિક્ષણ માટે આને વિદેશ મોકલવી જોઈએ— ઈ.સ. ૧૯૨૪માં તેમનાં માતા અમૃતાને લઈને યુરોપ ગયાં. ત્યાં તેઓ તેમને ઇંગ્લાંડ, ઇટલી, ફ્રાંસ વગેરે જગ્યાએ લઈ ગયાં અને તેના કલા-સંસ્કારના સિંચનમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો. તેમની કલાનો એટલો સરસ વિકાસ થયો કે બધાનું ધ્યાન તેમના તરફ દોરાયા વગર રહેતું નહીં.

ઈ.સ. ૧૯૩૪માં ભારત આવી આખા દેશમાં ભ્રમણ કરી ઉત્તર પ્રદેશમાં પિતાની રિયાસત સરાયામાં ગ્રામીણ જીવનનો નજીકથી અભ્યાસ કર્યો. પછી તેના જીવનનું ધ્યેય નક્કી થઈ ગયું. આમ અમૃતાની કલામાં ભારતીય જીવનના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી નવો જ વળાંક આવ્યો. તેઓ સામાન્ય ભારતીય ચહેરાની વિષદ રેખાને મૂર્તિમંત કરવા લાગ્યાં—દક્ષિણની યાત્રામાં અજન્તાનાં ચિત્રોએ નવી જ દૃષ્ટિ આપી. કલાની સૂઝ વધુ સૂક્ષ્મ બની. ત્યાં તેમણે પરંપરાગત ભારતીય કલા અને પરિચયની આધુનિક કલાનું મિલનબિંદુ શોધી કાઢ્યું. તેમનામાં પાશ્ચાત્ય કલા અને પૂર્વી કલાનો સફળ સમન્વય જોઈ શકાય છે. તેમની સર્વથા નવીન શૈલી જ ‘અમૃતા શૈલી’ થી પ્રસિદ્ધ બની ગઈ. તેમ જ નવોદિત કલાકારો માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત બની છે.

અમૃતાએ પહાડનાં સુંદર દર્શનો, જન જીવનની આશા-નિરાશા તથા દુઃખ-દર્દોને મર્મિકતા સાથે ચિત્રોમાં અંકિત કર્યાં છે. તેમણે કલાના મર્મસ્થાનમાં બેસીને ભારતીય જીવનનાં ગહન સત્યોને પ્રસ્તુત કરવામાં સફળતા મેળવી છે. વિદેશમાં જન્મ, ત્યાં જ શિક્ષણ અને સંસ્કાર મેળવી ભારતમાં આવી ચિત્રકળા ક્ષેત્રે જે અભૂતપૂર્વ પ્રગતિ કરી તે ખરેખર અભિનંદનીય છે. તેમનામાં સંવેદન-શીલતા હતી. તેમણે ક્યારેય આલોચકોની ટીકાની પરવા

કરી નથી. કલાના સૂક્ષ્મ તથા યથાર્થ ભાવોને નિર્ભયતાથી પ્રગટ કર્યાં છે. તેમની શૈલી ભલે સંપૂર્ણ ભારતીય ન હતી પણ તેમનો આત્મા ભારતીય હતો.

ઈ. સ. ૧૯૩૨માં તેમનું લગ્ન ડૉ. વિક્ટર ઓગન સાથે થયું. લગ્ન પછી પતિની સાથે સરાયા (ગોરખપુર) માં રહીને સુંદર ચિત્રો બનાવ્યાં, જે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેઓ સ્પષ્ટવક્તા હતાં. ઈ. સ. ૧૯૩૫માં ‘સિમલા આર્ટ્સ સોસાયટી’ દ્વારા ચિત્ર પ્રદર્શનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. તેમણે મોકલેલ ૧૦ ચિત્રોમાંથી પાંચ ચિત્રોને સ્વીકારવામાં આવ્યાં. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જેને પોતે શ્રેષ્ઠ માનેલાં તે પાંચ ચિત્રોનો અસ્વીકાર થયો. પ્રદર્શનમાં મૂકેલાં ચિત્રો પર તેમને જે પુરસ્કાર મળ્યો તે લેવાની તેમણે સ્પષ્ટ ‘ના’ પાડી દીધી. અસ્વીકૃત ચિત્રોમાંથી એક ચિત્ર પેરિસના ‘આંડ સેલોન’ માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું. એ ચિત્રની ખૂબ જ પ્રશંસા થઈ. બીજી બાજુ કોધાવેશમાં આવી તેમણે ‘સિમલા આર્ટ્સ સોસાયટી’ પર લાંબો પત્ર લખી સચોટ વ્યંગ કર્યો. આમ એમનામાં સત્યને પ્રગટ કરવાની હિંમત હતી.

ઈ. સ. ૧૯૪૧માં તેમના પતિએ લાહોરમાં પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી. બંનેનું દામ્પત્યજીવન સુખી તથા સુમધુર હતું પરંતુ વિધાતાને તે મંજૂર નહોતું. એ દિવસની ટૂંકી માંદગીમાં જ ૫ ડિસેમ્બર ૧૯૪૧ના રોજ લાહોરમાં ફક્ત ૨૯ વર્ષની ઉંમરે તેમનું અકાળ અવસાન થયું. તેમના મૃત્યુથી ચિત્રજગતને ભારે ખોટ પડી ગઈ. સંસારભરમાંથી સાંત્વનના સંદેશ આવવા લાગ્યા. અનેક જગ્યાએ શોક સભાઓ ભરાઈ. પૂ. ગાંધીજીએ પણ તેમનાં માતા પર શોક સંદેશ પાઠવ્યો હતો. તેઓ થોડાં વધારે વર્ષ જીવ્યા હોત તો કલાક્ષેત્રે નવી ક્રાંતિ લાવી શક્યાં હોત. એક કળી પુષ્પ બનતાં પહેલાં જ, એની સોરભ પ્રસરાવતાં પહેલાં જ વિધિનો કૂર લોગ બની ગઈ.

અફઝુલ સૃજન ક્ષમતા અને કૃતિત્વ દ્વારા ભારતીય ચિત્રકળાને આધુનિક યુગમાં વિકસાવવાનું શ્રેય અમૃતાને ફાળે જાય છે. તેમને ‘ભારતના આધુનિક ચિત્રકળાના અગ્રણી સંસ્થાથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યાં. તે માત્ર ભારતીય નારી માટે જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર ભારતદેશ માટે ગૌરવની વાત છે.

લલિતકલા અકાદમી તરફથી ‘આધુનિક ભારતીય ચિત્રકલા’ના ઉપક્રમે એક મહત્વપૂર્ણ પુસ્તિકા પ્રકાશિત

થઈ, જેનું નામ છે ‘અમૃતા શેરગિલ’, જે કલારસિકો માટે ખરેખર ઉપયોગી પુસ્તક છે. આમ નાની ઉંમરમાં જ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી તે જ તેના જીવનની મોટી સિદ્ધિ ગણાવી શકાય.

અહલ્યાબાઈ હોલ્કર

સશક્ત શાસક, મહાન દાતા, સ્વાશ્રયી, દીર્ઘદષ્ટિ, અસહ્ય દુઃખમાં પણ ધૈર્યમૂર્તિ, વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ અવિચલ સેવિકા અહલ્યાબાઈનો જન્મ ઈ.સ. ૧૭૩૬માં થયો હતો. તેમનાં મા-બાપની સ્થિતિ સારી ન હતી. તેઓ શરીરે દૂખળાં, રંગે જરા શ્યામ હતાં પણ તેના રૂપ કરતાં તો તેમનામાં રહેલા સદાચાર, સ્વદેશભક્તિ, પ્રજા-પાલનની ઇચ્છા, ઔદાર્યનીતિ વગેરે સફળુષોથી વિશેષ આકર્ષક હતાં. તેમની બોલવા-ચાલવાની ચેષ્ટાઓ અને ઊઠવા-બેસવાની અદા એવી હતી કે તેમના પ્રત્યે માન થયા વિના રહે નહીં. તેઓ સ્વભાવથી જ સુંદર અને સત્યવાદી હતાં.

અહલ્યાબાઈનાં લગ્ન ઇન્દોરના શાસક મલ્હારરાવ હોલ્કરના પુત્ર ખંડેરાવ સાથે થયાં હતાં. એમનામાં રાજ-નીતિશ્રતા, શાસકીય ક્ષમતા તથા વ્યવહારપરાયણતાનો સુલભ સમન્વય હતો. તેમ છતાં તેઓ ધર્મપરાયણતાને જ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય તથા શ્રેયશક્તિ માનતાં રહ્યાં. તે સમયના સ્વાર્થ, અનાચાર, પારસ્પરિક વિઘ્નો અને દંદોના વિષાંકિત વાતાવરણમાં એમની પ્રત્યેક ભગરુક ક્ષણ રાજકીય સમસ્યાઓના સમાધાન અથવા ધર્મકાર્યમાં વ્યતીત થતી હતી.

શરૂઆતથી જ મલ્હારરાવે પોતાની પુત્રવધૂને શાસકીય પ્રજ્ઞાલીથી પરિચિત કર્યાં હતાં. યુદ્ધક્ષેત્રમાં અહલ્યાબાઈના પતિ ખંડેરાવનું ઈ. સ. ૧૭૫૪માં મૃત્યુ થયું. વિધવા અહલ્યાબાઈને એક પુત્ર અને એક પુત્રી એમ બે સંતાન હતાં. શિથિલકાય સસરા મલ્હારરાવે રાજ્યનો લગભગ બધો કાર્યભાર પોતાની પુત્રવધૂ અહલ્યાબાઈને સોંપી દીધો. પતિમૃત્યુના આઘાત પછી બીજો આઘાત મલ્હારરાવના મૃત્યુથી લાગ્યો. વડીલની છત્રછાયા ગુમાવ્યાનું એને દુઃખ થયું. તેમનું મન પહેલેથી જ પવિત્ર, નિર્મળ અને શુદ્ધ હતું. વિધવા માને એકતા એક પુત્ર તરફથી પણ સુખ ન મળ્યું. કહેવાય છે કે-‘સજ્જનો દુઃખીઓને આશ્રય આપી સુખ અનુભવે છે, ત્યારે દુર્જનો ત્રાસ આપીને સુખ અનુભવે છે.’

‘મા પોતાના બાળકને જન્મ આપે છે પણ કર્મ આપતી નથી.’ આ કહેવત અહલ્યાબાઈના પુત્ર માલેરાવના ચરિત્ર પર ચરિતાર્થ થાય છે. માલેરાવ માની દૂખ લજવે તેવો પાક્યો હતો. નવ માસના ટૂંકા રાજ્યકાર્ય દરમ્યાન પાપનો ઘડો ભરાવાથી તે કાળનો ભોગ બન્યો. તેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું. તે પાગલોની માફક પથ્થર ઉડાડતો. તે શારીરિક નહીં, પણ માનસિક રોગથી પીડાતો હતો. આમ કૂં, દુષ્ટ, નાલાયક માલેરાવનું ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં અવસાન થયું. તે એટલો બધો નિર્દયી હતો કે નિરપરાધીને મારી નાખતો હતો. કહેવાય છે કે એક નિરપરાધ માણસે જ પિશાચ બની તેનો બદલો લીધો હતો. પતિ અને સ્વસુરના મૃત્યુનો ઘા હજી રુબાયો ન હતો ત્યાં પુત્રમૃત્યુનો કારમો ઘા વાગ્યો. જો કે તે રાજ્ય ચલાવવા માટે યોગ્ય ન હતો. પુત્રમૃત્યુથી એવી પણ અફવા ફેલાવા લાગી કે અહલ્યાબાઈએ જ તેને મારી નખાવ્યો છે !

અહલ્યાબાઈને હવે કોઈ સંતાન હતું નહીં. આમ રાજશાસનની સંપૂર્ણ જવાબદારી તેમનો ઉપર આવી પડી. ટૂંક સમયમાં જ તેમણે રાજ્યમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરી દીધી અને પડોશી રાજ્ય સાથે મૈત્રી-ભર્યા સંબંધો વધારી પોતાના રાજ્યને આઝાદ કરવા માંડ્યું.

અહલ્યાબાઈની શક્તિની અદેખાઈ કરનાર મલ્હારરાવના એક પ્રધાન ગંગાધર જસવંતે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એક છોકરાને ગાદીએ બેસાડવાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરી. એ પ્રધાને અહલ્યાબાઈને કહ્યું કે ‘બાઈ, તમે રાજ્ય ચલાવવા માટે બુદ્ધિમાન તથા નેક છો. પરંતુ તમે સ્ત્રી હોવાથી ગાદી તમને અપાય નહીં!’ અને તે માટે તેને પૂનાવાળા રાઘોબા દાદાને મોટી લાંચની આશા આપી પોતાના તરફ કરી લીધો. તેમને આશા હતી કે અનિચ્છાએ પણ બીકની ખાતર આ વાત અહલ્યાબાઈ કબૂલ કરશે. પરંતુ અહલ્યાબાઈએ તેમને સ્પષ્ટ જણાવ્યું- “તમારી બધી ગોઠવણ હોલ્કરના વંશને નામોશી લગાડનારી છે. માટે હું તે કબૂલ રાખતી નથી. તેઓએ રાઘોબાને આપવા ધારેલું નજરાણું પણ મને પસંદ નથી. તેને મારા પતિ અને મારા સસરાના સુલકના કારોબારમાં પડવાની કશી જરૂર નથી. મલ્હારરાવના બધા જ વારસ મરણ પામ્યા છે. તેઓમાંના એકની ‘વિધવા’ તથા બીજાની ‘મા’ તરીકે ગાદીનો અધિકાર મારો જ છે. વાજબી

અધિકાર હું હર હાલતમાં જાળવી રાખીશ.” અહલ્યા-બાઈના આ ઉત્તરમાં એક વીર નારીની ધૈર્યશક્તિનાં દર્શન થાય છે. તેમાં તેમની સાહસિકતા પણ છે. આ પછી સાચી વીરાંગના તરીકે તેમનું નામ ચારે બાજુ ઊઠ્યું.

નોકર-ચાકર અને આશ્રિતો પ્રત્યે તેમનો વ્યવહાર ઉદાત્ત હતો. ઉત્તમ કામગીરીની તેઓ કદર કરતાં. સારું કામ કરનારને બક્ષિસોથી નવાજતાં અને જાહેરમાં આવાં કાર્યોની પ્રશંસા કરતાં, જેથી સારું કામ કરનારનો ઉત્સાહ વધે, પ્રેરણા મળે. સારા કામનો વિસ્તાર વધતો રહે. બીજા બાજુ ખરાબ અને હીન કૃત્યો કરનારની જાહેરમાં ઠેકડી કરતાં જેથી ભવિષ્યમાં આવાં કૃત્યો કોઈ ન કરે, અને માણસો સાચો અને સારો માર્ગ અપનાવે. પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન મળે તે માટે જ્ઞાન, અનુભવ અને ડહાપણથી ભરેલા સહાચારી, સહૃદય તાત્કાલિક અને ભારમલદાદાને એમણે પોતાની પાસે રાખ્યા. તેમના આદેશનું પાલન દીવાન ખરાબર કરે તેનું ખાસ ધ્યાન રાખતાં. પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન કરતાં પ્રજાને કોઈ અગવડ ન પડે તે અંગે તેમણે ખાસ તકેદારી રાખી હતી. જમીન મહેસૂલના દર વાજબી રાખ્યા હતા. કાયદો અને વ્યવસ્થા દ્વારા પ્રજાને શાંતિ અને સલામતી બક્ષ્યાં હતાં.

અપાર વૈભવમાં પણ તેઓ જળકમળવત્ રહ્યાં હતાં. વિધવા થયા પછી પ્રયેત વસ્ત્રો જ પરિધાન કરતાં હતાં. અલંકારોમાં ફક્ત સોને મહેલી ઝુદ્રાક્ષની માળા જ પહેરતાં. તેઓ સદા જમીન પર જ સૂતાં હતાં. તેઓ પુરાણ વાંચીને બીજાને અર્થ સમજાવતાં હતાં.

યુદ્ધક્ષેત્રમાં તેમણે તુકોળના નાયકત્વમાં મંદસૌરમાં રાજપૂતો વિરુદ્ધ સફળતા મેળવી. મોટા રાજ્યની રાણી ન હોવા છતાં જેટલી કીર્તિ તેમને મળી છે તેટલી બ્રિટિશ ભારતના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ રાજવંશના રાજનીતિજ્ઞને મળી નથી. આ કીર્તિ તેમના માત્ર રાજકીય કાર્યોને લઈને જ નહીં, પરંતુ ચારિત્રિક શુદ્ધતા, પવિત્રતા તથા દાનશીલતા પર આધારિત હતી.

અહલ્યાબાઈની દાનશીલતા એમના રાજ્યની પરિધિ સુધી જ સીમિત ન રહેતાં સમસ્ત દેશના, ગંગોત્રીથી વિંધ્યાચલ સુધીનાં તીર્થસ્થાનો સુધી વ્યાપ્ત હતી. આ દાનશીલતા માત્ર ધાર્મિક ભાવનાને અનુલક્ષીને જ નહીં, પરંતુ નિર્ધનો, અસહાયો તેમ જ દીન-દુઃખી અને રોગીઓને

સહાયતા કરવાની તેમના હૃદયની આંતરિક ભાવનામાંથી પ્રગટ થયેલી હતી. આમ તેઓ પ્રાણી માત્રને સુખ આપવામાં તથા ખુશી કરવામાં મોટું પુણ્ય સમજતાં હતાં. તે ધનભંડારમાંથી જ તેમણે મંદિરો બંધાવ્યાં, બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં, રસ્તાઓ બંધાવ્યાં, ધર્મશાળાઓ બંધાવી. કૂવા-તળાવો તેમ જ ટાંકીઓ અને કૂંડો બંધાવ્યાં. આવાં સુંદર કાર્યો માત્ર પોતાના જ ગામમાં નહીં, પરંતુ જગન્નાથપુરીથી દ્વારકા અને કેદારનાથથી રામેશ્વર સુધી કર્યાં છે. કલકત્તાથી બનારસ સુધીના રસ્તો, બનારસમાં અન્નપૂર્ણાનું મંદિર અને ગયામાં વિષ્ણુ મંદિર પણ એમણે જ બંધાવ્યાં છે.

અહલ્યાબાઈ ગરીબ-અનાથ લોકોને જમાડવામાં સંતોષ અનુભવતાં. કેટલાક તહેવારોમાં તો સૌથી હલકા વર્ણના લોકોને પણ ઉજાણીથી ખુશ કરતાં. ઠંડીના દિવસોમાં ટાઢથી થરથરતાં લોકોને કપડાં આપતાં અને ગરમીના દિવસોમાં તેના માણસો ઠેર ઠેર પાણીનાં પરબો ચલાવતા. આ બધાં કાર્યો પાછળ તેમનો ઉદ્દેશ યશ-કીર્તિ મેળવવાનો લેશ માત્ર નહોતો, પરંતુ શાસક તરીકે કેવળ પોતાની ફરજ બજાવવાનો હતો. કોઈ પણ વ્યક્તિ તેમની પ્રશંસા કરે તે તેમને જરા પણ પસંદ ન હતું. ખરેખર તેઓએ પ્રશંસનીય કાર્યો કર્યાં હતાં, છતાં કોઈ તેમની સાચી પ્રશંસા કરે તો પણ તેઓ સ્વીકારતાં નહીં. એકવાર એક બ્રાહ્મણે અહલ્યાબાઈનાં કાર્યોને બિરદાવતું પુસ્તક લખ્યું—તેની બાજુ જ્યારે અહલ્યાબાઈને થઈ ત્યારે તેમણે કહ્યું—“હું એક પાપી સ્ત્રી છું, આટલી બધી પ્રશંસાને લાયક નથી.” અને આમ કહી પેલું પુસ્તક નદીમાં નખાવી દીધું અને પેલા બ્રાહ્મણ વિષે કોઈ માહિતી પણ મેળવી નહીં. આમ તેઓ નિઃસ્વાર્થ ભાવે પરોપકાર કરવામાં માનતાં હતાં. તેમનું જીવન નિઃસંગ હતું. તેમની ગણના આદર્શ શાસકોમાં થાય છે. તેઓ પોતાની ઉદારતા અને પ્રજાવત્સલતાને કારણે પ્રસિદ્ધ બન્યાં છે.

અહલ્યાબાઈએ પોતાના મુલકમાં એવો તો ખંદોબસ્ત કર્યો હતો કે અન્ય રાજાઓ એવો યશ મેળવી શક્યા નથી. તેમને બીજાં રાજ્યો સાથે એવો સારો સંબંધ હતો કે કોઈએ તેના રાજ્ય પર ચઢાઈ કરી નહીં. અપવાદ સ્વરૂપ એકવાર ફક્ત ઉદેપુરના આળસુ ભાવાતોએ રામપુર લેવાનો યત્ન કર્યો હતો, પણ તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. ઈન્દોર પહેલાં તો બહુ નાનું હતું, પણ

અહલ્યાબાઈની પ્રીતિ અને પરિશ્રમથી તેનો વિસ્તાર થયો છે. ઇન્દોરવાસી માટે અહલ્યાબાઈ પ્રાતઃસ્મરણીય અને પૂજનીય મહારાણી બની ગયાં.

તેમનો પત્રવ્યવહાર પણ વિસ્તૃત હતો. રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે બાબતોની ચર્ચા તેઓ પત્ર દ્વારા કરતાં. તેમણે પશુ-પક્ષી માટે પણ પાણીના અવેડા બંધાવ્યા હતા. આ રીતે જંગલને મંગલ બનાવવામાં પણ તેમનો સવિશેષ ફાળો હતો. કીડીઓને ખાંડ નાખવા સેંકડો નોકરો ગલીએ ગલીએ ફરતા, તે જ રીતે ખેડૂતો માટે ઠંડા પાણીની વ્યવસ્થા કરી હતી. આ રીતે તેમનું જીવન પરોપકાર માટે જ તેમણે સમર્પી દીધું.

અહલ્યાબાઈને જનતા તરફથી આત્મીય સ્નેહ મળ્યો હતો. પાડોશી રાજ્યોએ પણ તેના તરફ આદર-સન્માન પ્રદર્શિત કરેલ. ભવિષ્યમાં પણ ભારતીય જનસ્મૃતિમાં આદર્શ નારીના રૂપમાં એમની ગુણગાથા ગવાતી રહેશે.

તેમનું વૈયક્તિક જીવન દુઃખની ચરમસીમા રૂપ હતું. માનવ સહન કરી શકે તે કરતાં પણ દારુણ દુઃખ તેમના જીવનમાં આવી પડ્યું હતું. ખંડેરાવ જેવો પતિ ગુમાવ્યો, પિતૃ તુલ્ય સસરાની છત્રછાયા ગુમાવી. એકનો એક પુત્ર અને જમાઈનું પણ મૃત્યુ થયું. આમ અવસાનોના એક પછી એક આઘાત તેઓ સહન કરતાં જ રહ્યાં. પોતાની વહાલસોઈ પુત્રીને પોતાની આંખ આગળ જ સતી થતાં જોઈ. આવાં દુઃખની પરાકાષ્ઠામાંય તેમણે પોતાની સ્વસ્થતા બાળવી રાખી. દુઃખ, વેદના, એકલતા આ બધાને તેઓ પીઈ ગયાં અને પોતાની પ્રજાના જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન બિહું થાય તે માટે તેઓએ પોતાનું જીવન ન્યોછાવર કર્યું.

રાજનીતિમાં લાંબા સમયની કારકિર્દી પછી ઈ.સ. ૧૭૬૫માં અહલ્યાબાઈનું મૃત્યુ થયું. તેમણે મૃત્યુ પર્વે ત કુશળતાથી રાજ્યશાસન ચલાવ્યું હતું. તેમનાં સફાર્યોને કારણે અમર થઈ ગયાં. તેમની કાબેલિયત, હિંમત, ન્યાય, સખાવત વગેરેની પ્રશંસા વિશ્વભરમાં થાય છે, ઇન્દોરની પ્રજાની એ દેવી છે, આજ પણ માત્ર ઇન્દોરના કે મહારાષ્ટ્રના લોકો જ નહીં, પરંતુ ભારતના લોકો એમને વંદે છે.

શ્રીમતી ઇન્દિરાબહેન ગાંધી

ભારતના વર્તમાન વડાપ્રધાન જેમની બુદ્ધિપ્રતિભા, કાર્ય તત્પરતા અને રાજનૈતિક કુશળતાથી માત્ર ભારતના

જ નહીં પરંતુ વિદેશના લોકો પણ પ્રભાવિત છે, એવાં ઇન્દિરાબહેનનો જન્મ ૧૮ નવેમ્બર ૧૯૧૭માં અહલ્યાબાઈમાં થયો હતો. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ તેના જન્મ નિમિત્તે ખુશી પ્રગટ કરતો ‘તાર’ મૂકેલ જેમાં શુભેચ્છા રૂપે નવબત કન્યાને ‘નવા ભારતનો આત્મા’ અંકિત કરવામાં આવેલ. તેઓ ભારતના પ્રથમ પ્રધાનમંત્રી જવાહરલાલ નહેરૂનાં એકના એક પુત્રી છે. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં લીધું. ત્યારબાદ શાંતિનિકેતનમાં અને પછી ઓક્સફર્ડની સોમરવિલ કોલેજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું. તેમનું બાળપણનું નામ ‘ઇન્દિરા પ્રિયદર્શિની’ હતું. પિતામાં રહેલા દેશભક્તિ અને માતામાં રહેલા ધર્મના સંસ્કારો તેમને વારસામાં મળ્યા છે.

એમની બાલ્યાવસ્થાનો એક પ્રસંગ જોઈએ તો તેમનાં એક સંબંધી બહેન ઇન્દિરાબહેન માટે એક સરસ મળનું ફોક પેરિસથી લઈ આવ્યાં....ફોક જોતાં જ ઇન્દિરાબહેનને બાળ-સહજ સ્વભાવથી આકર્ષણ થયું; પરંતુ તેમનાં માતાએ કહ્યું કે હવે અમે માત્ર બાદી પહેરીએ છીએ. સંબંધી મહિલાના અતિ આગ્રહને કારણે તેમની માતાએ કહ્યું કે ‘જો ઇન્દુ તારી ઇચ્છા હોય તો રાખ, પરંતુ વિદેશી કપડાંની હોળી કરી તે પ્રસંગ યાદ રાખજે. આજે જ્યારે ઘરમાં બધા જ બાદી પહેરે છે તો તું વિદેશી કપડાં પહેરવાનું કેવી રીતે પસંદ કરીશ?’ અને ઇન્દિરાબહેને તરત જ કહ્યું કે હું આ ફોક નહીં પહેરું! આવતાર બહેને કટાક્ષમાં કહ્યું કે તમારી પાસે ઢીંગલી છે તે શું દેશી છે? તેની વાત સાચી હતી. ઢીંગલી વિદેશી જ હતી. આથી ઇન્દિરાબહેનના મનમાં સંઘર્ષ થવા લાગ્યો. તેઓ દ્વિધામાં પડી ગયાં અને આખરે નિર્ણય કરી અગાશીમાં જઈને મનની મક્કમતા સાથે ઢીંગલીને બાળી નાખી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ કે બાળ-માનસ પર માતા-પિતાના સંસ્કાર આ રીતે પડતા હોય છે. આ રીતે નાનપણથી જ દેશભક્તિના પાકો તેમને શીખવા મળ્યા હતા. ૧૨ વર્ષની ઉંમરે તો તેમણે બાળકોની વાનરસેનાનું નેતૃત્વ કર્યું હતું. વાનરસેનાનું કામ સ્વતંત્રતા સૈનિકોને સહાયતા કરવાનું હતું.

નહેરુજી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રભાવથી કલા, સાહિત્ય અને સમાજ સેવામાં તેમની એલિરુચિ સવિશેષ ખીલી ઊઠી. રાજનીતિ અને સમાજિક ક્ષેત્રે કામ કરતાં હોવાથી લણવામાં વિદ્યેષ પડતો હતો. તેમાં તેમની માતાનું મૃત્યુ થયું અને તેમના પિતા મોટે ભાગે તો

જેલમાં જ હોય; પરંતુ વિકટ પરિસ્થિતિ સામે ઝઝૂમી તેમાં વિજય હાંસલ કરવા માટેની શક્તિ તેઓ મેળવતાં જતાં હતાં. ઓકસફર્ડ કોલેજના અધ્યયન સમયે જ મજૂર મંડળમાં ભળી જઈ રાજનીતિનો નવો માર્ગ તેમણે અપનાવ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૩૮માં ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તો તેઓ કોંગ્રેસના સભ્ય બની ગયાં. ઈ.સ. ૧૯૪૨માં ‘ભારત છોડો’ આંદોલનમાં ભાગ લીધો, જેથી ૧૩ મહિના તેમને જેલવાસ ભોગવવો પડ્યો. ત્યારે તેમનાં લક્ષ કિરોઝ ગાંધી સાથે થઈ ગયાં હતાં. તેઓ સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞના સેનાનીઓ હતાં આથી બંને જેલમાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૪૭માં મહાત્મા ગાંધીના માર્ગદર્શન નીચે સાંપ્રદાયિક ઝગડામાં એકતા સ્થાપિત કરવાનું કામ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૫૯માં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું નાગપૂરમાં અધિવેશન ભરાયું ત્યારે ત્યાં અધ્યક્ષપદ સંભાળેલ. ત્યાં તેમણે પોતાનાં કાર્યો દ્વારા પોતાનો પરિચય આપ્યો. ઈ.સ. ૧૯૬૪માં પોતાના પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રીના મંત્રી મંડળમાં તેઓ સૂચના અને પ્રસારણ મંત્રી બન્યાં. ત્યાર પછી ૧૩ જાન્યુઆરી ૧૯૬૬માં તેઓ જંગી બહુમતીથી પ્રધાનમંત્રી તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યાં.

વિશ્વનાં પ્રથમ મહિલા પ્રધાનમંત્રી બનવાનું ગૌરવ ભૂતપૂર્વ પ્રધાન મંત્રી શ્રીમતી સિરિમાઓ બંડારનાયકને મળ્યું હતું. પરંતુ સંસારના સૌથી મોટા જનતાંત્રિક દેશના પ્રથમ મહિલા પ્રધાનમંત્રી તરીકે શ્રીમતી ઇન્દિરા બહેન ગાંધીનું મહત્વ છે. તે સમયે દેશવિદેશીમાંથી અનેક શુભેચ્છાના સંદેશો આવ્યા હતા.

એકવાર ઇન્દિરાબહેનને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે એક મહિલા પ્રધાનમંત્રી તરીકે આપનો અનુભવ કહેશે? ઇન્દિરાબહેને પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું - જ્યાં સુધી કામનો પ્રશ્ન છે, હું પોતાને સ્ત્રી નથી માનતી. મતલબ કે ગુણની દૃષ્ટિએ નર-નારી બંને સમાન હોય છે. તેઓમાં નારી સહજ ભાવનાનાં પણ દર્શન થાય છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક છે. અવાજમાં મધુરતા છે અને હસમુખાં છે. કાર્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પુરુષો કરતાં પણ તેઓ વધારે કામ, વધારે સારી રીતે કરી શકે છે. તેઓ હંમેશાં ૧૬ થી ૧૮ કલાક કામ કરે છે.

પ્રધાનમંત્રી બન્યા તે પહેલાં તેઓ પિતાજીની સંભાળ માંડતાં. નિવાસ પર આવનાર અતિથિઓનું સ્વાગત

કરતાં તથા અનેક સંસ્થાઓમાં સક્રિય રસ લેતાં. તેઓ નિરંતર કાર્યરત રહેતાં. વ્યક્તિગત પ્રચારથી સદા દૂર રહેતાં. તેમણે કેટલાંય એવાં ભવ્ય કાર્યો ચૂપચાપ કર્યાં છે જેની લોકોને જાણ પણ નથી. ગમે તેવા રાજકીય પ્રશ્નોનું સમાધાન તેઓ સરળતાથી કરી શકે છે. ગમે તેવી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પણ ક્યારેય વિચલિત બનતાં નથી. ગમે તેવા વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નોમાં તેઓ આત્મવિશ્વાસ પૂર્ણ નિર્ણય લઈ શકે છે. ઈ.સ. ૧૯૬૯ જુલાઈ ઓગસ્ટની ઘટનાઓ અને પરિણામોએ તેની લોકપ્રિયતામાં એટલી બધી વૃદ્ધિ કરી દીધી કે ઇતિહાસમાં તે ઘટના હંમેશાં અંકિત રહેશે.

તેમની દષ્ટિ હંમેશાં દેશહિત તરફ રહી છે. ૨૦ જુલાઈ ૧૯૬૯ માં ચૌદ મુખ્ય એકેના રાષ્ટ્રીયકરણનું સાહસભર્યું પગલું એમણે દેશહિત કાળે ભર્યું. દેશહિત કાળે ભરેલું એમનું બીજું મહત્વનું પગલું પણ સ્તુત્ય છે. ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૦ માં ભૂતપૂર્વ રાજ્યોનાં સાલિયાણાં બંધ કરી દીધાં. આથી તેમની પ્રતિષ્ઠા વધી અને આમ જનતાએ એમના નિર્ણયને વધાવી લીધો.

ઈ. સ. ૧૯૭૧માં મધ્યસ્થ ચૂંટણી રાખવામાં આવી. તેઓ પોતાના પ્રગતિશીલ વિચારોને ક્રિયાશીલ બનાવવા જનતાનો આદેશ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છતાં હતાં. તેઓ હિંમતથી ચૂંટણીમાં ભાગ રહ્યાં. તે સમયે મુખ્ય બે સૂત્રો ગુંજતાં હતાં: ‘ઇન્દિરા હટાવો’ અને ‘ગરીબી હટાવો’. તેમાં ‘ગરીબી હટાવો’ સૂત્રને પ્રધાનતા મળી અને ‘ઇન્દિરા હટાવો’ સૂત્ર ઢાળી દેવામાં આવ્યું. તે સમયે ઇન્દિરાબહેનનો જ્વલંત વિજય થયો. ઈ. સ. ૧૯૭૧માં જ બંગલાદેશનો વિકટ પ્રશ્ન તેમની સામે ઉપસ્થિત થયો. ખરેખર તેમની સામે આ મોટી કસોટી હતી. આ સમયે તેમણે સંસદને વચન આપ્યું હતું કે ભારત સંકટગ્રસ્ત શરણાર્થીઓને આશ્રય આપશે. પરંતુ સમય આવે તેમને પાછા પણ મોકલી દેવામાં આવશે. આ સમયે ચારે બાજુથી તેમને વિરોધ સહન કરવો પડ્યો. અમેરિકા જેવા શક્તિશાળી દેશના વિરોધની પણ પરવા ન કરી. ૯ ઓગસ્ટના રોજ રાષ્ટ્રહિતને માટે રશિયા સામે ૨૦ વર્ષ માટે સંધિ કરી, દેશની સ્થિતિ સુદૃઢ કરી દીધી. પરંતુ સામાધાનના પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. ઈ. સ. ૧૯૭૧માં ભારત-પાકનું ૧૪ દિવસનું ઐતિહાસિક યુદ્ધ ઇન્દિરાબહેનની શક્તિ અને દીર્ઘદૃષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે. આનાથી નવું સાહસ, નવો ઉત્સાહ અને નવા આત્મવિશ્વાસનો જનતામાં ઉદય થયો.

ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધમાં ભારતની શાનદાર જીત થઈ. એક નારીમાં આ સામર્થ્ય જોઈ સંસારના લોકો ચકિત થઈ ગયા. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી નારીસંગઠનોની અને સેવાયોજનાઓની સંખ્યાલિકા બહેનો અને અન્ય સહયોગી બહેનોને પોતાના નિવાસસ્થાન પર બોલાવી ‘મહિલા મંગલ મિલન’ના રૂપમાં તેઓનું હાર્દિક સ્વાગત કર્યું. એક વીર નારીએ તે સમયે નારીસુલભ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરી હતી.

આ જવલંત વિજય મેળવવાથી રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા એમને રાષ્ટ્રની સર્વોચ્ચ ઉપાધિ ‘ભારત-રત્ન’ અર્પણ કરવામાં આવી. ઇન્દિરાખડેનની શીઘ્ર નિર્ણયશક્તિ માટે સૌ કેઈને માન થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેઓ વિરોધીઓનો બેઘડક પ્રતિકાર કરી શકે છે. ભાવુકતાને છોડી વ્યાવહારિક બની તાત્કાલિક નિર્ણય લેવામાં શ્રી નહેરુ કરતાં પણ આગળ છે. સંકટ સમયે સૌથી પહેલાં લોકો પાસે પહોંચી જઈ રાહત આપે છે. તેઓ સ્પષ્ટ માને છે કે ‘વ્યક્તિ નહીં, જનતા ભાગ્યવિધાતા છે.’ ભારતીય રાજનીતિને કેવળ વ્યવસ્થિતી સમષ્ટિ તરફ પુનઃ લઈ જવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. નિરાશ લોકોને માટે આલંબન બની, ભવિષ્ય માટે આશાનો સંદેશ આપી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી તે ખરેખર તેમનું અસાધારણ કાર્ય છે. એટલું તો કહેવું જ પડશે કે ભારતની જનતાની રગ-રગને, તેમની મહત્વાકાંક્ષાને અને તેમના ભાવોને જે રીતે ઇન્દિરાખડેન ઓળખે છે તે રીતે અન્ય નેતા ઓળખી શક્યામાં નથી. આમ જનતામાં આસ્થાનો પુનઃ સંચાર કરી, એમણે લોકમંગલની ભાવના પ્રદાન કરી છે. તેમણે રાષ્ટ્ર માટે સ્વાભિમાનની ભાવના જાગૃત કરી. કારણ કે રાષ્ટ્રીયતા દ્વારા જ દેશને એક સૂત્રમાં બાંધવાનું કામ આધુનિક ભારતમાં થયું છે. રાષ્ટ્રીયતાને ભારતની મૂળ ચિંતનધારાની સંસ્કૃતિ સાથે જોડી દીધી છે અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીની પ્રતિષ્ઠા માટે તેમણે જે પ્રયત્નો કર્યા તે પહેલાં થઈ શક્યા ન હતા. રાષ્ટ્રીયતા સાથે સ્વદેશી વસ્તુનું મહત્વ સ્થાપિત કર્યું. આમ વિશ્વના રંગમંચ પર ભારતના રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાનની અખંડ સ્થાપના કરવાનો યથા ઇન્દિરાખડેનને ફાળો બાકી છે.

જે સ્વાભિમાની હોય છે તે બીજાના માનની રક્ષા કરવાનું બરાબર સમજે છે. તેથી જ બીજા દેશના માનની રક્ષા કરતાં આવ્યાં છે. બંગલાદેશની મુક્તિમાં તેમનો ફાળો વિશ્વઇતિહાસના મુક્તિ આંદોલનમાં એક

સોનેરી કડી જોડે છે. સત્યના માટે સમર્થ દેશેા સામે પણ તેમણે નમતું આપ્યું નથી. રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાનની સાથે તેઓ સાચાં સેવિકા છે. તેમનામાં માણસને પાર-ખવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. પોતાના સિદ્ધાંતની રક્ષા માટે તેઓ મુસીબતને વહોરતાં પણ અચકાતાં નથી. આ રીતે આ સાહસિક મહિલાને લોકતંત્ર અને માનવસેવામાં વિશ્વાસ છે. તેઓ માને છે કે - કેઈ પોતાને જનતાનો સ્વામી ન સમજે પણ સેવક સમજે, ત્યાગ અને સેવા દ્વારા જ શ્રદ્ધા જાગૃત થાય છે. આ ભારતનો અનાદિ-કાળથી ચાલ્યો આવતો સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંતને તેમણે દેશકાળના પરિવેશમાં પુનઃ સ્થાપિત કર્યો. સેવાનું સુખ જનમંગલ સૂચક હોય છે. ૧૧ વર્ષોના શાસનકાળ દરમ્યાનના વૈચારિક મંથનમાં તેમણે પોતાનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે.

માણસના જીવનમાં ઉત્થાન-પતન આવ્યા કરે છે. વિશ્વાસુ માણસ જ્યારે વિશ્વાસઘાત કરે ત્યારે જીવનની બાજી પલટાઈ જાય છે ઇન્દિરાખડેનનાં જીવનમાં પણ તેમજ થયું. પરિસ્થિતિવશ તેમને ૧૨ જૂન ૧૯૭૫માં કટોકટી જાહેર કરવી પડી. ઇન્દિરાખડેનના આ પગલાથી સમગ્ર વિશ્વમાં ઊંડાપોહ મચી ગયો. ઈ.સ. ૧૯૭૦માં તેઓ ચૂંટણી હારી ગયાં. જનતાપક્ષ ગાદી પર આવ્યો. જનતાપક્ષ પાસે જનતાને મોટી આશા હતી પરંતુ શાસન વ્યવસ્થામાં જનતા સરકાર સફળ નીવડી નહીં. અને આ સરકારનું પણ પતન થયું. ઈ.સ. ૧૯૮૦માં ફરી ચૂંટણી આવી. લોકોનો વિશ્વાસ પુનઃ ઇન્દિરાખડેનમાં જ સ્થાપિત થયો. ઈ.સ. ૧૯૮૦ માં જનતાપક્ષને હટાવી ઇન્દિરાખડેનને જવલંત વિજય થયો. ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૮૦માં ઇન્દિરાખડેન ભારતના પ્રધાનમંત્રી બન્યાં. ભારતની જનતાએ દેશનું ભાવિ સુકાન ફરીથી ઇન્દિરાખડેનને સોંપ્યું છે. તેઓ ભારતની આશા છે. શ્રદ્ધા છે. ભારતની જનતાના પથપ્રદર્શક છે.

એલીનોર રૂઝવેલ્ટ

વીસમી સદીના એક મહાન મહિલા એલીનોર રૂઝવેલ્ટનો જન્મ ૧૧ ઓક્ટોબર ૧૮૮૪માં ન્યૂયોર્કમાં એક સંસ્કૃત, સમૃદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત પરિવારમાં થયો હતો. તેઓ અન્ના રૂઝવેલ્ટનાં પુત્રી હતાં. તેમના પિતા તેમને પ્રેમપૂર્વક ‘લિટલ નેલ’ થી સંબોધન કરતા. તેમની માતા તે સમયનાં અદ્વિતીય સુંદરી હતાં. તેઓ આઠ

વર્ષના થયાં ત્યારે તેમની માતાનું મૃત્યુ થયું અને નવ વર્ષની ઉંમરે તો પિતાની છત્રછાયા પશ્ચ ચાલા ગઈ. તેથી તેઓ નાનીમા સાથે રહેતા ગયાં. પ્રાથમિક શિક્ષણ ઘરમાં જ લીધું. તેમણે લખેલી 'ધિસ ઇઝ માય સ્ટોરી' નામની આત્મકથા વાંચતાં તેમનો પરિચય મળે છે. નાનપણથી જ તેમને ફરવાનો ભારે શોખ હતો. તેમણે ફ્રેંકલીન સાથે લગ્ન કર્યાં પણ તેઓ સામાજિક જવાબદારીથી અપરિચિત જ હતાં. સફળાગ્યે તેમના પિતૃર્ષ હેનરી પેરિશ અને તેમનાં પત્ની તેમને સામાજિક રીતિરિવાજોનું જ્ઞાન આપતાં. એમને રૂઢિના સંસ્કાર આપતાં.

ઈ.સ. ૧૯૧૧માં જ્યારે ફ્રેંકલીન રૂઝવેલ્ટની ન્યૂ-યોર્ક સ્ટેટના સેનેટર તરીકે પસંદગી કરવામાં આવી ત્યારે એલીનોર ત્રણ બાળકોનાં માતા હતાં. ઈ.સ. ૧૯૧૩ માં ફ્રેંકલીન જળસેનાના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી બન્યાં ત્યારે શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટનું મુખ્ય કામ અતિથિઓનું સ્વાગત - સત્કાર કરવાનું હતું. ઈ.સ. ૧૯૨૦માં ડેમોક્રેટિક પાર્ટીની ટિકિટ લઈ ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં ઊભા રહ્યાં. આ સમયે શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટને રાજનીતિનું શિક્ષણ લેવાનો અવસર મળ્યો પણ તેમાં તેમને વિશેષ રુચિ ન હતી. ચૂંટણી હારી ગયા પછી ફ્રેંકલીને પોતાની પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી દીધી અને શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટે ટાઇપ અને શોર્ટહેન્ડ શીખીને 'લીગ ઓફ વૂમન વોટર્સ' માં નોકરી કરવાની શરૂ કરી દીધી. ધીરે ધીરે મહિલા સંસ્થાઓ સાથે એમનો સંપર્ક વધવા લાગ્યો. 'વીમેન ટ્રેડ યુનિયન' માં અને 'સ્ટેટ ડેમોક્રેટિક પાર્ટી' ના વિભાગમાં ચાર વર્ષ સુધી કામ કર્યું. એ દિવસોમાં યુવાનોને ખંડસમય પૂરતું કાર્ય મળી રહે તે માટે હાઈડ પાર્કમાં "બાલકીન ફર્નિચર વર્કશોપ' અને એક દુકાન એમણે ખોલી. ત્યાર બાદ એક 'પ્રાઈવેટ સ્કૂલ' શરૂ કરી જેમાં તેઓ વાઈસ પ્રિન્સિપાલ બન્યાં. ત્યાં તેઓ અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજ-શાસ્ત્ર વિષય બજાવતાં હતાં. આમ રાજનીતિ અને સમાજ-સેવા બંને ક્ષેત્રોમાં તેમનો સક્રિય ફાળો હતો. ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં તેમના પતિને લકવાનો રોગ થયો. શારીરિક અને માનસિક રીતે તદ્દન અશક્ત બનેલા પતિને તેમણે જીવન-શ્રદ્ધા આપી. તેમણે હૃદયપૂર્વક સારવાર કરી અને આદર્શ પત્નીનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું. એમની માવજત, કાળજી અને સંભાળથી પતિને એમનું આરોગ્ય પાછું મળ્યું.

ઈ.સ. ૧૯૩૮માં શ્રી રૂઝવેલ્ટ ન્યૂયોર્કમાં ગવર્નર બન્યા અને શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટ ડેમોક્રેટિક પાર્ટીની 'વુમન

લીગ' ના ઈનચાર્જ બન્યાં. ઈ.સ. ૧૯૩૩માં ફ્રેંકલીન રૂઝવેલ્ટ અમેરિકાના ૩૨મા રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પસંદગી પામ્યા. શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટ ફર્સ્ટ લેડી બન્યાં. તેમણે પોતાની જવાબદારીઓ ગંભીરતા પૂર્વક કરી. નવી જવાબદારી-ઓનો બોજો ઘણો વધારે હતો તેથી તેમને પોતાની સ્કૂલનું સંચાલન, પત્રિકાનું સંપાદન કાર્ય ઉપરાંત અન્ય સંસ્થાઓનાં કેટલાંય કાર્યો છોડી દેવા પડ્યાં. સમાજ કલ્યાણ સંસ્થાઓ સાથે એમનો સંપર્ક વધી ગયો. આ સંસ્થાઓ સાથેનો નાતો ગાઢ બન્યો.

'ફર્સ્ટ લેડી' તરીકે એમણે કેટલીય નવી પરંપરાઓ સ્થાપિત કરી. પહેલે દિવસે જ તેમના મહિલા પત્રકારોની કોન્ફરન્સ ભરી આ દિશામાં તેમણે એક નવું જ પગલું ભર્યું. શારીરિક અસ્વસ્થતાને લઈને રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પતિ જે કામ ન કરી શકે તે શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટ કરી આપતાં. અમેરિકાના ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્રપતિ વગર તેમના પત્ની રાષ્ટ્રપતિની જવાબદારીનું કામ કરે તેવું ક્યારેય થયું ન હતું. તેમના પોતાના જીવનની પણ આ અદ્વિતીય ઘટના જ કહી શકાય. એ કે આ જાતનાં તેમનાં કાર્યોની ટીકા પણ થતી. પત્રિકાઓમાં બ્યંગ કાઢીને પણ આવતાં પરંતુ શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટે તેની બિલકુલ પરવા ન કરી અને પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું.

ઈ.સ. ૧૯૩૬ થી ઈ.સ. ૧૯૩૮ સુધી એક પ્રમુખ પત્રમાં પોતાની દિનચર્યા લખી. ત્યારે તો તેમણે લોકોને ચકિત કરી દીધા. તેમણે ઘણા લેખો લખ્યા છે. પતિના સ્ટેટમેન્ટ્સ પણ લખ્યાં છે. ઈ.સ. ૧૯૪૧ થી 'લેડીઝ હોમ જર્નલ'માં પ્રશ્નોત્તર સ્તંભ પણ લખવા લાગ્યાં હતાં. આથી સ્ત્રીઓના અધિકારને મહત્વ મળવા લાગ્યું. ૧૯૪૧ માં શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટ સિવિલિયન ડિફેન્સના આસિસ્ટન્ટ ડાયરેક્ટર બન્યાં પણ ત્યાં મતભેદ થતાં જ સ્વાસ્થિમાની મહિલાએ રાજીનામું આપી દીધું. યુદ્ધના દિવસોમાં ખ્રિટન ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ પ્રશાન્ત મહા-સાગરના દેશોમાં ભ્રમણ કરી મિત્ર રાષ્ટ્રોમાં આત્મબળ અને સહભાવ વધારવાના તેમણે પ્રયત્નો કર્યા.

ઈ.સ. ૧૯૪૫ થી જ તેમનું વાસ્તવિક કાર્ય શરૂ થયું. ૧૨ એપ્રિલ ૧૯૪૫ ના દિવસે તેમના પતિનું મૃત્યુ થયું. તે સમયે ધૈર્યપૂર્વક તેમણે પતિના કાર્યને હાથમાં લઈ લીધું. તેમનું રાજનૈતિક ફલક સીમિત બન્યું, પણ સામાજિક ફલક વિસ્તૃત બનતું ગયું. "સંયુક્ત રાષ્ટ્ર

માનવીય અધિકાર આયોગ નાં અધ્યક્ષા હોવાને કારણે વિશ્વશાંતિ માટે કરેલી એમની સેવાઓ વિશ્વની અમૂલ્ય નિધિ છે. ૧૯૪૮માં તેમણે એક ખૂબ જ સરસ વિચાર મૂક્યો કે અમેરિકા રશિયાની સાથે સફળાવ વધારે. તેમણે અનેક સામાજિક કુવ્યવસ્થાઓ દૂર કરવાના સતત પ્રયત્નો કર્યા. દીન-દુઃખી અસહાય અને પીડિતોને સહાયતા કરી. માતાઓ અને બાળકોના સંરક્ષણ ઉપર ધ્યાન આપ્યું. યુવક અને મહિલા સંગઠનો સ્થાપિત કર્યાં. ગૃહ-ઉદ્યોગને મહત્વ આપ્યું. આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધ સુધારવા અને નબળાં રાજ્યોને સબળાં બનાવવા માટે લેખો લખ્યા તેમ જ લાષણો પણ આપ્યાં. લોકોના નૈતિક ઉત્થાનનાં કાર્યો પર તેમણે વધારે ભાર મૂક્યો.

એક એવું પણ અનુમાન છે કે તેમણે વિશ્વ ભ્રમણમાં ૨૫૦,૦૦૦ માઈલની યાત્રા કરી હતી. તેમની ભિંચાઈ પાંચ ફૂટ દસ ઈંચ હતી. તે સરસ સ્વાસ્થ્ય, સુંદર વ્યક્તિત્વ, પ્રતિભાશાળી, સુંદર વાફીલ ધરાવનાર, પરિશ્રમી, આત્મસંયમી અને ધૈર્યમૂર્તિ હતાં. તેઓ જ્યાં જતાં ત્યાંથી કાંઈ ને કાંઈ સારું અને નવું ગ્રહણ કરી આવતાં. તેમણે અનેક સુંદર-અસુંદર સ્થાનો જોયાં હતાં, અનુભવ્યાં હતાં. તેમને અનાથાલય, જેલ, સ્કૂલ, નર્સરી સ્કૂલ, ગંદી વસ્તી, ઐતિહાસિક ખંડેરા તથા રમણીય નેસર્ગિક સ્થળોનું આકર્ષણ હતું. તેમને જે કાંઈ જ્ઞાન મળતું તે બીજાઓને આપીને સંતોષ માનતાં હતાં. તેમના જીવનની એક એક પણ બીજાને માટે આપતાં હતાં. તેમણે પોતાનો સમય જન હિતાર્થે સમર્પિત કરી દીધો હતો.

‘ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ પબ્લિક ઓપીનિયન’ દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૪૮માં કરેલા સર્વે રિપોર્ટમાં દસ જીવિત મહાન વ્યક્તિઓમાં સર્વાધિક સ્થાન શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટને મળેલું. ઘણાં વિશ્વવિદ્યાલયોએ તેમને પ્રામાણિકતાની ડિગ્રીઓ એનાયત કરી છે. અનેક મહિલા સંસ્થાઓ દ્વારા તેમને માટે સન્માન સમારોહ યોજાયાં હતાં. અને એ જ વર્ષે ‘અર્થમેન એવોર્ડ’ પણ તેમને આપવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૪૦નો પ્રથમ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર પણ તેમને મળેલો. ‘ફ્રંકલીન રૂઝવેલ્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ફોર્મેશન’ ઈ. સ. ૧૯૪૬માં મળ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૪૬માં ‘વૂમન હોમ કમ્પેનિયન’ દ્વારા સર્વાધિક લોકપ્રિય મહિલા તરીકે સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

જીવનના અંતિમ દિવસોમાં તેઓ નિર્જન ગેરેજમાં રહેતાં. ઈ. સ. ૧૯૬૨માં શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટનું અવસાન થયું. લોકોએ આ સમાચારથી તીવ્ર આઘાત અનુભવ્યો. ઠેરઠેર શોકસભાઓ ભરવામાં આવી. તેમને ‘માનવતાના મહાન મિત્ર’ કહીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરવામાં આવી. અનેક પત્રપત્રિકાઓમાં એમના પર લેખો લખાયા. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીરિક શક્તિ ક્ષીણ થઈ છતાં તેમની આંતરિક શક્તિ ક્ષીણ થઈ ન હતી. તે નારીત્વના ભિંચા શિખર પર વિરાજમાન હતાં. જગતની મહિલાઓ માટે તેમનું જીવન અને કવન આદર્શ તથા પ્રેરણારૂપ બની રહેશે. ૭૫ વર્ષની ઉંમરે પણ યૌવનથી તરવરતાં હતાં. યુવાન જેટલો જ ઉત્સાહ ધરાવતાં હતાં. તેટલી જ તેનામાં જિજ્ઞાસા હતી. તેમના લેખોનો વ્યાપક વાચકવર્ગ છે અને આ લેખો અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેમનું સંપૂર્ણ જીવન કર્મઠલા અને તપસ્થાનો પ્રેરણાત્મક ઇતિહાસ છે. તેઓ ક્યારેય નિરાશ, દુઃખી કે અકર્મણ્ય નથી બન્યાં. તેઓ નિત્ય સન્નિગ રહી પ્રત્યેક ક્ષણનો સદુપયોગ કરતાં હતાં.

કસ્તુરબા

સત્યાગ્રહ હું બા પાસેથી શીખ્યો. - ગાંધીજી

પૂ. બા સતીનું જીવન જીવી ગયાં. સીતાની માફક વનવાસ સહ્યો અને સાવિત્રીની માફક અનેકવાર પતિને મૃત્યુના સુખમાંથી પાછાં લાવ્યાં. પૂ. બા પતિના જીવન સાથે જોતજોત થઈ તેમના સુખદુઃખમાં ભાગ લેનાર ભારતીય નારીનો આદર્શ હતાં. પતિનાં સાચાં અર્ધાંગના બની રહ્યાં હતાં. સહનશીલતાની મૂર્તિ હતાં. જૂનવાણી હોવા છતાં નવી સંસ્કૃતિને અપનાવવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. નમ્ર અને સુશીલ હોવા છતાં સમય આવે પર્વત જેવા અડગ થઈ શકતાં હતાં.

ત્યાગ, આત્મ બલિદાન અને સહિષ્ણુતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ કસ્તુરબા એક આદર્શ ગૃહિણી તરીકે વિશ્વની મહાન મહિલાઓમાં સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન પરિશ્રમ, સાધના, તપશ્ચર્યા અને સેવામાં સમર્પિત કરી દીધું હતું. આવાં આદર્શ ગૃહિણી કસ્તુરબાનો જન્મ એપ્રિલ ૧૮૬૬માં પોરબંદરમાં થયો હતો. તેમના પિતા ગોકુળદાસ પ્રસિદ્ધ વ્યાપારી હતા અને માતા પ્રજ્ઞાવર ધાર્મિક વૃત્તિના હતાં. માતા-પિતા બંને સુસ્ત વૈષ્ણવ હતાં. તેમના આચાર-વિચાર અને સુસંસ્કારની છાપ કસ્તુરબાના ચરિત્ર પર અંકિત થઈ હતી.

૧૩ વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ કસ્તુરબાનાં લગ્ન ગાંધીજી સાથે થયાં. તે સમયે તો અક્ષરજ્ઞાન પણ ન હતું. ૧૩ વર્ષની મુગ્ધા બાલિકા ગાંધી જેવા દીવાનની કુળલક્ષ્મી બની સાસરે આવી ને સાસુ-સસરા તેમજ પતિની સેવાને ભાર ઉઠાવી લીધો. તેમનું વ્યક્તિત્વ જ ગરિમામય હતું. અપૂર્વ પ્રેમ અને સાહચર્યના કારણે તેમનું દામ્પત્ય જીવન સુખી હતું.

હજુ તો પતિનો અભ્યાસ બાકી હતો. પતિની ઉન્નતિ માટે તેમણે પોતાના આનંદ ઉપભોગનો ભોગ આપી દીધો. લગ્ન પછી ગાંધીજીને બેરિસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરવા માટે વિદાયત જવું પડ્યું હતું. તેઓ ક્યારેય પતિની પ્રગતિના માર્ગમાં અવરોધક બન્યાં નથી. પરંતુ તેમની ઉન્નતિમાં પ્રેરક શક્તિ બની રહ્યાં.

સમાજમાં સ્ત્રી એટલે જ સહનશીલતાની મૂર્તિ ! જીવનમાં સ્ત્રીઓને જ સહન કરવાનું વધારે આવે છે. કસ્તુરબાના પતિ મોહનદાસ ગાંધી સ્વભાવે જિંદી હતા. એકવાર એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કસ્તુરબાથી કામ થઈ ગયું. તેથી તે છેલ્લા પાટલે બેસી કસ્તુરબાને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવા તૈયાર થઈ ગયા. તેમણે પોતાની અત્મકથામાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે- “પોતાના અત્યાચારો અને કઠોર નિયમોથી જે દુઃખ મેં મારી પત્નીને દીધું છે એને પાપે હું પોતાને કદી ક્ષમા નહીં આપી શકું.”

સત્યાગ્રહની લડાઈ શરૂ થતાં જ બહેનોની પ્રથમ ટુકડીમાં જ બીજી ત્રણ બહેનો સાથે પકડાયાં ને વેલ-કસ્ટની જેલમાં ગયાં. જેલમાં ગમે તેના હાથે રાંધેલું, ગમે તેવું અન્ન પેટમાં નાખવું વૈષ્ણવધર્મ પ્રમાણે તેમને યોગ્ય ન લાગ્યું. જેલમાં તેમણે કુળાહારની માગણી કરી. પરંતુ તેમની વાત ઉપર લક્ષ્ય અપાયું નહીં. વેલકસ્ટની જેલમાં ત્રણ દિવસ રહ્યાં. એ દરમિયાન અનાજનો એક દાણો પણ પેટમાં નાખ્યો નહીં. ત્યારબાદ તેમની બદલી મોરેન્સબર્ગની જેલમાં કરવામાં આવી હતી. ત્યાં પણ ભોજનનો પ્રશ્ન તો ચર્ચાવત્ જિલો હતો. અહીં પણ તેમની માગણી જેલસત્તાવાળાઓએ નકારી કાઢી હતી-‘જો આવા આજ્ઞા કરવા હતા તો જેલમાં શા સાડુ આવ્યાં ?’

પૂ. બા પોતાનો પતિધર્મ સમજીને, પોતાના પત્ની ધર્મના રક્ષણાર્થે ગયાં હતાં. સ્ત્રીત્વ અધિકારની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા માટે ગયાં હતાં. પણ જેલમાં અનશન કાર્ય ચાલુ જ રાખ્યું. જેલ સત્તાવાળાઓ સાથે શબ્દોથી વાતચીત કરી

સમજાવવું તેમને ઠીક ન લાગ્યું. તેઓ મૌન જ રહ્યાં. છેવટે પાંચમે દિવસે સરકારને પોતાના નિષ્ણંદમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. તેમણે કસ્તુરબાની માગણી સ્વીકારી કુળાહાર આપવાનું નક્કી કર્યું. જો કે તેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હતું. આથી પૂ. બાને અરધા ભૂખ્યા રહેવું પડતું. છતાં ત્રણ મહિના સુધી જે મળ્યું તેટલાથી ચલાવી લીધું. અપૂરતા ખોરાકને લઈને જેલમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેઓ ખૂબ જ બીમાર પડી ગયાં. તે સમયે શરૂઆતમાં ડોક્ટરની અને પછી ગાંધીજીના કુદરતી ઉપચારની સારવારથી અને ઈશ્વરકૃપાથી તેઓ બચી ગયાં.

મહાસમિતિની બેઠક પછી ગાંધીજી પકડાયા ને તે પછી બે દિવસે બા પણ આગાખાન મહેલમાં જઈ પહોંચ્યાં. તે પછી ચોથા દિવસે એટલે કે ૧૫ મી ઓગસ્ટના દિવસે મહાદેવભાઈને હૃદયરોગનો હુમલો થતાં આગાખાન મહેલમાં તે શહીદ થયા. એ વખતે સરોજિની દેવીએ બાપુને કહ્યું હતું- ‘તમારા ઉપવાસના વિચારે અને ચિંતાએ મહાદેવ આલ્યા ગયા ને હવે તમે ઉપવાસ કરશો તો બા જીવવાના નથી. એ પણ મહાદેવ-ભાઈના રસ્તે જશે.’

દંઠ પ્રતી અને તપસ્વી એવા બાપુ સાથે રહેવું એ કોઈ નાનીસૂની વાત ન હતી. તે ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં અવિચલ રહી બાપુનાં ચરણચિહ્નોને અનુસરતાં હતાં. વાસ્તવમાં આ રીતે જીવન વ્યતીત કરવું તે તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું હતું. પતિની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવું તે તેમનું જીવન ધ્યેય હતું. તેમણે પતિના આદેશની કચ્છરેય અવગણના કરી નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પતિની આજ્ઞાનુસાર તેમણે વાસણ-કપડાંથી માંડીને નાનાં-મોટાં તમામ કામ કર્યાં હતાં.

કસ્તુરબા સ્વભાવે સ્વાભિમાન, ધીરજ અને સાહસની સાક્ષાત્ પ્રતિમા હતાં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સમદ્રસ સરકારે એક નિયમ બનાવી બાહેર ક્યું કે, ‘જેનાં લગ્ન રાજકુટર થયા નથી તે લગ્ન નિયમાનુસાર મજૂર કરી શકાશે નહીં. ભારતીયો પરણેલી પત્નીને રખાત રૂપે રાખશે.’ આ નિયમ પાછળ સરકારનો ઈરાદો સંપત્તિ હસ્તગત કરવાનો હતો. તે સમયે ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે એક ભયંકર આંદોલન થયું જેમાં બાએ સક્રિય ભાગ લીધો હતો. તે વખતે બા ઠેર ઠેર ફરીને સ્ત્રી-શક્તિને જાગૃત કરતાં હતાં. પરિણામ સ્વરૂપ તેમને પણ જેલમાં જવું પડ્યું. ત્યાં બીમાર પડી જતાં ડોક્ટરે કહ્યું કે તમારે

માંસ ખાવાની જરૂર છે. પણ બાએ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું- “શરીર પડે તો બલે પડે પણ હું માંસ ભક્ષણ કરીશ નહીં.”

ભારત આવ્યા પછી પરિસ્થિતિ અનુરૂપ જીવન બનાવી દીધું. તેમની ઈચ્છાશક્તિ પ્રબળ હતી. અહિંસક અસહકારના આંદોલનમાં તો તેઓ ગાંધીજીના શુરુ બની ગયાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૦૬માં ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્ય તત્ત્વ લીધું ત્યારે બાએ પણ સાધવી બનીને વાસનાઓનો ત્યાગ કરી દીધો. તેઓ સદા પતિની ઉન્નતિમાં પોતાની ઉન્નતિ અને પતિના સુખમાં પોતાનું સુખ માનતાં હતાં. ચમ્પારણ સત્યાગ્રહના સમયે ગાંધીજીએ બાને ગામડાંની સફાઈ અને ગ્રામીણોને આશ્વાસન આપવાનું કાર્ય સોંપ્યું હતું, જે બાએ નિઃઠાપૂર્વક કયું હતું. તેઓ ગામડે ગામડે અને ઘરે ઘરે જઈને અશિક્ષિત અને નિર્ધન સ્ત્રી પુરુષોને સ્વચ્છતા વિષે સમજાવતાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૨૧ ના સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં બાપુ જેલમાં ગયા ત્યારે પણ તેમણે દીન-દુઃખી, અસહાય, નિર્ધન અને નિરાશ્રિત ખેડૂતોને સાંત્વના આપી હતી.

કસ્તૂરબા પતિવ્રતા પત્ની હતાં. તેમનું દામ્પત્યજીવન મધુર હતું. પ્રેમપૂર્ણ હતું. તેઓ પોતાનો સમય પતિ-સેવામાં વ્યતીત કરતાં. સવારમાં ચાર વાગે જાગીને બાપુની સાથે પ્રાર્થના કરતાં. ત્યાર પછી બાપુ માટે ગરમ પાણીની અને નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરતાં. બાપુ જ્યારે લોજન કરવા બેસે ત્યારે તેમની પાસે બેસી પ્રેમ પૂર્વક જમાડતાં. બાપુ જ્યારે ફરવા જતા ત્યારે તેઓ દરરોજ એક કલાક રામાયણ અને ગીતાનો પાઠ કરતાં. રામાયણ તેમને અત્યંત પ્રિય હોવાને કારણે તેની ચોપાઈઓ પણ કંઠસ્થ હતી અને તેઓ તેનું મુક્ત કંઠે ગાન કરતાં.

લોજન પછી બાપુ જ્યારે આરામ કરતા ત્યારે બા તેમના પગનાં તળિયાં પર ધીનો માલિશ કરતાં. જેથી તેમનો થાક ઊતરી જાય. ઉપરાંત કલાકો સુધી તેમનું શરીર દબાવતાં. ઘરનું કામ તેમ જ પતિસેવાની ફરજ પૂરી થયા પછી વર્તમાનપત્રો વાંચતાં અને રેડિયો ચલાવતા હતા.

જ્યારે બાપુ અનશન પર ઊતર્યા ત્યારે બા શક્તિ ટકાવી રાખવા એક વખત લોજન લઈ બાપુની સેવામાં તત્પર રહેતાં. ક્યારેક બાપુ સાથે પોતે પણ ઉપવાસ

કરતાં. વાસ્તવમાં બાપુ કરતાં બાની તપશ્ચર્યા વધારે મહત્વપૂર્ણ કહી શકાય. સેવાશ્રમ આશ્રમ અને સાબરમતી આશ્રમમાં તો પ્રેમ અને સેવાભાવથી બાએ બધાનાં મન જીતી લીધાં હતાં. આશ્રમવાસી બહેનો નિઃસંકોચપણે બા પાસે પોતાનાં સુખદુઃખની વાર્તા કરતી હતી.

પૂ. બાના સ્વભાવની ઉદારતા તેમના ચરિત્રની વિશેષતા જ કહેવાય. તે માત્ર પોતાનાં બાળકોનાં જ રનેહમચી બા ન હતાં પરંતુ સમગ્ર ભારતવાસીઓનાં વહાલાં બા હતાં. ૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪, શિવરાત્રીના દિવસે તેમનું અવસાન આગાખાન મહેલમાં થયું. અંતિમ ક્ષણ સુધી તેમનું ધ્યાન બાપુમાં જ હતું. મૃત્યુ પહેલાં તેમણે બાપુના દર્શનની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. તેમની ઈચ્છાને માન આપી બાપુ આવ્યા અને તેમનું માથું પોતાના બોળામાં લઈ લીધું. બાએ તે સમયે બાપુને કહ્યું- ‘હું જાક છું, આપણે ઘણાં સુખો ભોગવ્યાં અને દુઃખોએ ભોગવ્યાં. મારી પાછળ કોઈ રડશે મા, મારી પાછળ તો મિથાન્ન જમવાના હોય.’ આ રીતે સંપૂર્ણ શાંતિથી તેમના પતિના બોળામાં જ અંતિમ શ્વાસ લીધો. પતિના બોળામાં માથું મૂકી પ્રાણ વિસર્જન કરવાની તક સતીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે; સૌ કોઈને મળતી નથી. આમ એમનું મૃત્યુ દીપી ઊઠ્યું. જ્યારથી બાપુએ બાને ‘બા’ કહ્યાં ત્યારથી જ પૂ. કસ્તૂરબા સારાથે ભારતવાસીઓનાં બા બની ચૂક્યાં હતાં. જગતવંદ મહાત્મા ગાંધીનાં આદર્શ પત્ની અને આદર્શ ગૃહિણીપદ શોભાવવા માટે જે ત્યાગ, સેવા પરાયણતા, અધ્યાગ પરિશ્રમ સહનશીલતા અને કાર્યકુશળતા જોઈએ તે બધું જ બાએ પોતાનામાં કેળવ્યું હતું. આશ્રમમાં આવનાર દેશી-વિદેશી સૌ અતિથિ એમનાં પુણ્યકારી દર્શનથી પાવન થતાં. બાના મૃત્યુ સમયે બાપુએ કહ્યું હતું- ‘બા મારા જીવનનું અવિ-ભાજ્ય અંગ હતા. જો કે હું ઈચ્છતો હતો કે મારી હાજરીમાં જ આલ્યાં જાય. પરંતુ તેના મૃત્યુથી મારા જીવનમાં સૂનકાર છવાઈ ગયો છે. તેની પૂર્તિ નહીં થઈ શકે.’

શ્રી રાજાજીએ બાને અંજલિ આપતાં કહ્યું હતું કે ‘બા તો સામ્રાજીપદ કપાળે લખાવીને જન્મ્યાં હતાં, પણ એ સામ્રાજીપદ દુન્યવી ન હતું. ઈસુ ખ્રિસ્તના કાંટાળા રાજમુકુટની પેઠે અથવા ભીષ્મપિતામહની બાણ-શૈયાની પેઠે એ સામ્રાજીપદ રૂંદે રૂંદે દેહને વીંધનારા

કાંટાળા તાજ જેવું હતું.’ પૂ. ખાનો જીવન ધર્મ આમાં આવી જાય છે.

કસ્તુરબા ગૃહજીવન અને કુટુંબ જીવનની બધી જવાબદારી સંભાળતાં હતાં. પતિસેવામાં ખડે પગે રહેતાં હતાં. જીવનના અંતિમ દિવસો સહધર્મચારિણીના કર્તવ્યપાલનમાં વિતાવ્યાં. એટલે જ બાપુએ એકવાર કહેવરાવેલું કે- ‘ખાને કહેજો કે એના પિતાએ એને માટે એવો સાથી શોધી કાઢ્યો છે કે જેને સહન કરવામાં બીજી કોઈ સ્ત્રી તો ભાંગી જ પડત. એનો મહામૂલો પ્રેમ મારા હૃદયમાં અંકિત થયેલો છે’

આ રીતે જે જીવન જીવી જાય છે તે મરીને પણ અમર થઈ જાય છે. પૂ. ખાનું જીવન અને કવન સમગ્ર નારીજગતને આદર્શ ગૃહિણી, પતિવ્રતા પત્ની અને વાત્સલ્યમૂર્તિ માતા બનવા માટે પ્રેરણા આપશે.

ખાલિદા અદીબખાનમ

તુર્કસ્તાનના તેજસ્વી મહિલા ખાલિદા અદીબખાનમે સભ્યતા અને ઉન્નતિના પથને પ્રશસ્ત કરવા માટે કુત્સિત ભાવનાઓ, પરંપરાગત રૂઢિઓ અને અધવિશ્વાસની ભાવનાઓને દૂર કરવા જે સ્વાખ્યો જોયાં તેને સતત પ્રયત્ન દ્વારા સાકાર પણ કર્યો. તેમણે અધકારમાં ભટકતાં મનુષ્યોને એક સૂત્રમાં બાંધીને વિરોધી બાવોને નષ્ટ કરવાની મહાન પ્રેરણા આપી.

આવા મહાન મહિલા ખાલિદા અદીબખાનમને જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૫ માં ઇસ્તાંબૂલ ટર્કી (તુર્કસ્તાન)માં થયો હતો. તે સમયે તુર્કસ્તાનમાં આચારબ્રૂટ નેતૃત્વ, મિથ્યા મોહમાયાબળ, કલુષિત લોભ - લાલસા, સ્વાર્થ, શોષણ અને લડાઈ ઝગડાનો અખાડો જામ્યો હતો. શ્રીમંત અને ઉચ્ચ પદાધિકારીઓને બાદ કરતાં જન સાધારણજીને શોષણ કે દમન થતું તે ખરેખર દયનીય હતું. સામન્ત સરદારોનું બારે જોર હતું. ક્યારેક રશિયા, ક્યારેક યૂનાન તો ક્યારેક બીજા દેશો તેમના તરફ ગીધ-દષ્ટિથી તાકી રહ્યા હતા. શાસક ખલીફા દેશની રક્ષા કરવા માટે અસમર્થ હતા અને તેથી જનતા ઉદાસ રહેતી હતી.

ખાલિદા ઘરના ખૂણામાં બેસી વિચારતાં હતાં કે અકર્મણ્ય મનુષ્યને જીવવાનો અધિકાર નથી. જેનામાં સારાસાર વિવેક નથી તેઓ પશુથી પણ નિમ્ન કોટિના

છે. સંસારમાં આમૂલ પરિવર્તનની જરૂર જણાતાં તેમણે તે માટેના પ્રયત્નો શરૂ કરી દીધા. સર્વપ્રથમ તેમણે પોતાના વિચારો ક્રાંતિકારી લેખિકાના રૂપમાં વહેતા મૂક્યા - તેઓ અસહાય, દુઃખી, ક્ષુધિત, પીડિત અને વ્યથિત લોકોને મદદ કરવા ઇચ્છતાં હતાં. તેઓ માનતાં કે નેતાઓ ભલે આદર્શોના નામ બદલે પરંતુ માનવ-વિકાસ માટે નિયમો બદલાવવાની ખાસ જરૂર છે.

ખાલિદાએ પોતાનાં બુદ્ધિબળ અને કલમની શક્તિ દ્વારા સૂતેલા લોકોની ચેતનાને જાગૃત કરી. પૂજ્યપતિઓ-નો ત્રાસ અને માનવીય સભ્યતામાં આડખીલી રૂપ બનતાં તરવો તેમ જ શાસન વ્યવસ્થાની નબળાઈઓને ઢાંકતો પડદો ઊઠાવી લીધો અને તેમણે સહુને વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરાવ્યું.

ખાલિદાએ અમેરિકા અને લંડનની કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું હતું. પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનો છીંડાણુ પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. પૂંજવાદી વ્યવસ્થાનાં મૂળ નષ્ટ કરવા માટે તનતોડ મહેનત કરી. તેમ જ પ્રાચીન મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ અને પાશ્ચાત્ય સભ્યતાને એક નૂતન રાજનૈતિક ચેતનાના સ્તર પર પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ પ્રેમ અને સમાનતા દ્વારા ધરતી પરના માનવ જીવનને સ્થાયી બનાવવા ઇચ્છતા હતાં.

ઈ.સ. ૧૯૦૬માં તેમને પ્રાણરક્ષા માટે મિસર જવું પડ્યું. પરંતુ ત્યાં તેમને શાંતિ ન મળી તેથી પુનઃ પોતાના દેશમાં પાછા ફર્યા અને નવલકથા લખવાનું શરૂ કર્યું. “સેવી તાલિબ” નવલકથામાં એમણે સામાજિક કુરિવાજ અને પરંપરાગત અધ વિશ્વાસ પર પ્રહાર કર્યો. તેમણે શિક્ષણની સમસ્યા અને સ્ત્રી-સુધારણા આંદોલનમાં સક્રિય ભાગ લીધો. ‘નયા-તુરા’ અને ‘બગ્ન મઝિર’ તેમની પ્રસિદ્ધ રચનાઓ છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૨માં કોમિયા યુદ્ધમાં ઘાયલ તુર્કી સૈનિકોની સેવા સુશ્રૂષા માટે ભારતના પ્રસિદ્ધ નેતા અને ચિકિત્સક ડૉ. અન્સારી પોતાનું મેડિકલ-મિશન લઈ ને તુર્કસ્તાન પહોંચી ગયા હતા. ત્યાં તેઓ ખાલિદાના જાગ-રૂક નારીત્વથી પ્રભાવિત થયા હતા. ત્યાર બાદ બંનેનો વ્યવહાર ચાલતો હતો. તેમણે એકવાર ખાલિદાને દિલ્હીમાં બાપણુ આપવા માટે નિમંત્રણ પણ આપેલું.

ઈ.સ. ૧૯૩૫માં ખાલિદા ભારત આવ્યાં. ભારતમાં તેમણે જામિયા મિલિયા અને અન્ય સંસ્થાઓમાં બાપણુ

આખ્યાં હતાં. જામિયા-મિલિયાના પુસ્તકાલયમાં તેમના ભાષણોનો સંગ્રહ પણ છે, જેનું નામ છે, ‘કોન્ફ્લિક્ટ બિટ્વીન ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ’ તેમનો બીજો ભાષણ સંગ્રહ છે. ‘ઇનસાઇડ એશિયા’. આ સંગ્રહની ભૂમિકામાં લખ્યું છે કે - ‘હું અનુભવ કરું છું કે મારા પોતાના દેશને બાદ કરતાં અન્ય દેશોની અપેક્ષાએ હિન્દુસ્તાન મારા અધ્યાત્મ પ્રદેશની વધારે નજીક છે. એનું કારણ એ નથી કે હું મુસલમાન છું અને હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાનો વસે છે. પરંતુ હિન્દુ મિત્રોમાં જેમણે કૃપાપૂર્વક મારો અતિથિ સત્કાર કર્યો અને જેની રહેણી-કરણી મારી રહેણી - કરણીથી ભિન્ન છે, ત્યાં મેં અનુભવ કર્યો કે માનો હું પોતાના જ ઘરમાં છું.’ વાસ્તવમાં ભારત દેશ એમને વ્યારિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ધરાતલની નજીક લાગ્યો. ભારતીય મહિલાઓની સ્થિતિ, પ્રકૃતિ અને સૌન્દર્યનું સજીવ ચિત્ર પ્રકટ કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે શહેર કરતાં ગ્રામીણ ભારતીય નારી વધારે સાહસિક, મજબૂત તેમ જ સંસ્કૃતિની વધારે નિકટ છે.

તેમણે યુરોપ, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા વિશ્વ વિદ્યાલયોમાં ભાષણો આપ્યાં. વિશ્વના ઇતિહાસ, રાજનીતિ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા વગેરેનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો, તેથી સર્વત્ર તેમનું સન્માન કરવામાં આવતું. ફક્ત તેમનાં ભાષણોનો જ નહીં, પરંતુ તેમની લેખિનીનો પ્રભાવ પણ બૌદ્ધિક જગત પર પડ્યો છે. પર્યાપ્ત સાધનોના અભાવે રાજનીતિમાં પ્રવેશ કરવાનું સંભવ ન હતું. ઉપરાંત રાજનીતિ એમને અનુકૂળ પણ ન હતી. પરંતુ તેમણે ક્રાંતિકારી લેખિકા તરીકે સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

તુર્કસ્તાનમાં બાલકન યુદ્ધ આગ્યું ત્યારથી તેમણે લેખનકાર્ય છોડી સાર્વજનિક જીવનમાં મદદરૂપ થવાનું નક્કી કર્યું. આક્રમણથી બચવા માટે લોકોને જગાડવા અને ઘાયલોની સેવા માટે સ્ત્રીઓનું ગ્રુપ તૈયાર કર્યું તેમ જ ‘રાષ્ટ્રીય સદાચાર સમિતિ’ની સ્થાપના કરી. પોતે સૈનિક વેશમાં ચારે બાજુ ફરીને પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરતાં હતાં. પ્રથમ મહાયુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી મિત્ર રાષ્ટ્રોથી સાવધાન રહેવા લોકોને સૂચના આપી. રાષ્ટ્રીય એકતાના યુદ્ધમાં તેઓ જોડાયાં અને ક્રાંતિકારીઓનું સંગઠન કર્યું. અનાતોલિયાના પર્વતીય પ્રદેશના અશિક્ષિતો, ખેડૂતો, મજૂરો, આમ જનતા અને સ્ત્રીઓ વગેરે ક્રાંતિ-સેનામાં ભરતી થઈ ગયાં. આમ તુર્કસ્તાનને ગમે તે ભોગે સ્વતંત્ર કર્યા પછી એમને શાંતિ થઈ.

સ્વતંત્રતા પછી કમાલ અતાતુર્કની તાનાશાહી અલિદાને પસંદ ન હતી. તેથી તેઓ વિરોધી પાર્ટીના રૂપમાં સામે આવ્યાં. તેઓ લોહતંત્રનું સ્વપ્ન જોઈ રહ્યાં હતાં. તેમને એકવાર ફરીથી પ્રાણુરક્ષા માટે દેશ છોડવો પડ્યો. કમાલ અતાતુર્કના રાજ્યમાં તેઓ નિર્વાસિત જીવન પસાર કરી રહ્યાં હતાં. પણ તે નિર્વાસન સમય તેમને માટે વરદાન રૂપ બન્યો. તેમનો અભ્યાસ તથા ચિંતન-મનન વધી ગયું, અને તેથી એક ઉચ્ચ કેટિનાં લેખિકા તરીકે તેમણે વિશ્વવિખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી. આ વિદ્વંસી એક મુસ્લિમ મહિલા હતાં. બૌદ્ધિક જગત તેમનાથી પરિચિત છે. આજ પણ તુર્કસ્તાનની ફરેક મહિલા માનવતાને સશક્ત અને જાગૃત રાખવા માટે તેમના જીવન અને વિચારોમાંથી પ્રેરણા ગ્રહણ કરે છે.

ગોલ્ડા મેયર

અવિરત પરિશ્રમી, આત્મનિર્ભર, આત્મવિશ્વાસી અને ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ માર્ગ શોધી લેનાર ગોલ્ડા મેયરનો જન્મ રશિયાના કીવ નગરમાં ૩ મે ૧૮૯૮માં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રીની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય હતી. તેઓ ગરીબીથી ત્રાસી જઈ આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાના વિચારથી ઈ. સ. ૧૯૦૩માં પિંસ્ક નગરમાં આવીને વસ્યા. ઝારશાહીના એ જમાનામાં ચોતરફ ગુંડાઓને કારણે ખૂબ લૂંટ અને બળાત્કાર થતા હતા. ચોતરફ અરાજકતા વ્યાપી હતી. આમ પરિવાર તથા દેશની પરિસ્થિતિનો ગહન પ્રભાવ ગોલ્ડા મેયરના બાળ-માનસ પર પડ્યો હતો.

ગોલ્ડા જ્યારે આઠ વર્ષનાં થયાં ત્યારે તેમના ઉજ્જવળ ભવિષ્યની આશાએ તેમના પિતાશ્રીએ અમેરિકાના નિલ્દુડી નગરમાં જઈને વસવાટ કર્યો. ત્યાં તેઓ સુધારીકામ કરતાં અને તેની માતા નાનકડી હાટડી ચલાવતાં. પણ કુટુંબનું ભરણ-પોષણ તો મહામુશ્કેલીએ થતું. ૧૭ વર્ષની ઉંમરે ગોલ્ડાએ અમેરિકામાં કિશોરી ભગિની સમાજનું સંગઠન કરીને ફાળો એકત્રિત કરીને ગરીબ વિદ્યાર્થીનીઓને પાઠ્યપુસ્તક વહેંચવાનું તેમ જ ફિલસતીનમાં વસતા યહૂદીઓને પૈસા મોકલવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ તેઓ એટલા બધા નીતિવાન હતાં કે પોતાના અભ્યાસની આર્થિક વ્યવસ્થા ન કરી શક્યાં. આર્થિક સંકટને કારણે બૌદ્ધ વર્ષની ઉંમરે તેમનાં માતા-પિતાએ તેનો અભ્યાસ છોડાવી દીધો. પરંતુ અભ્યાસ પ્રત્યે વિશેષ અભિરુચિ

હોવાને કારણે તેઓ તેમનાં બહેનના ઘરે ગયાં, ત્યાં તેમને મારિસ માયરસનની સાથે પરિચય થયો. તે પછી આરશાહીના અત્યાચારથી પરેશાન થઈ અમેરિકા આવ્યો હતો. ગોલ્ડા ભણી-ગણીને શિક્ષિકા બનવા ઇચ્છતાં હતાં અને ફિલસતીનને ચહૂદ્દી રાષ્ટ્ર બનાવવાનાં સપનાં સેવતાં હતાં.

ગોલ્ડા અને માયરસન સમાન વિચારશ્રેણી ધરાવતાં હતાં. તેથી ૧૯ વર્ષની ગોલ્ડાએ તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. તે બંનેએ પોતાનું જીવનધ્યેય નક્કો કરી લીધું અને બંને એક યુગ સાથે ફિલસતીન પહોંચી ગયાં. ચહૂદ્દી રાજ્યની સ્થાપનાને સાકાર કરવા માટે તેઓ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓનો દંઢતાપૂર્વક પ્રતિકાર કરતાં. ગોલ્ડા ત્યાં મરઘા ઉછેરનું કામ કરતાં હતાં. તેમની તેજસ્વી પ્રતિભાથી આકર્ષાઈને એક વર્ષ પછી ‘ચહૂદ્દી મજૂર સંઘ’ના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આ રીતે તેમણે રાજકારણમાં શુભારંભ કર્યો.

ગોલ્ડા મેયર સ્વતંત્ર વિચારોના સમર્થક હતાં. તેથી પિતા અને પતિની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જઈ પાર્ટી’લું કામ કરવા લાગ્યાં. ‘મહિલા મજૂર કાઉન્સિલ’ના પ્રતિનિધિ તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં. આમ તેમની ખ્યાતિ વધવા લાગી. પતિની નાદુરસ્તીને કારણે તેમની સારવાર તેમ જ હવાફેર માટે બીજે સ્થળે લઈ ગયાં. આમ પત્ની તરીકેની ફરજ નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવી હતી. ગમે તેવા મુશ્કેલ કાર્યમાં જોખમ ઉઠાવવા માટે તેઓ ક્યારેય પાછી પાની કરતાં. નહોતાં. મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહ સિદ્ધાંત પર એમને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. ઈ. સ. ૧૯૪૬માં ચહૂદ્દી એક જહાજ બંદર પર કેદ કરી લેવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ અનશન પર બેસી ગયાં હતાં. તે સમયે અન્ય લોકોએ પણ તેમને સહકાર આપ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૪૮માં ઇઝરાયલની સ્થાપના થઈ. યુદ્ધમાં આત્મરક્ષા માટે શસ્ત્રોની જરૂર પડશે. તે માટે ફળો એકત્રિત કરવા તેઓ અમેરિકા પહોંચી ગયાં. અને જોતજોતામાં પાંચ કરોડનાં શસ્ત્રો સાથે ઇઝરાયલ પહોંચી ગયાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૪૯માં આરબ-ઇઝરાયલ યુદ્ધમાં ગોલ્ડા આરબ સીનો ખુરખો પહેરી વેશપલટો કરી જોર્ડન પહોંચી ગયાં. ત્યાં જઈ શાહ અબ્દુલા સાથે વાતચીત કરી યુદ્ધ અટકાવવાના પ્રયત્ન કર્યા તેમાં તેમને સફળતા મળી હતી.

સાહસી ગોલ્ડા મેયરે પોતાના દેશવાસીઓનાં મન જીતી લીધા હતાં. તે સમયે દેશના નેતાઓમાં તેમની ગણના થતી હતી. ઇઝરાયલી રાજદૂત તરીકે તેમને રશિયા મોકલાવવામાં આવ્યાં હતાં. ૪૦ વર્ષ પૂર્વે આરશાહીના અત્યાચારથી બચવા માટે તેમનાં માતા-પિતાએ રશિયા છોડ્યું હતું. ત્યારબાદ તેઓ ચહૂદ્દી રાજ્યના રાજદૂત તરીકે ત્યાં પહોંચી ગયાં. બે વર્ષ પછી જ્યારે તે ઇઝરાયલ આવ્યાં ત્યારે સરકારે તેને ‘શ્રમમંત્રીનું’ પદ પ્રદાન કર્યું હતું. હવે આખી દુનિયામાંથી ચહૂદ્દી લોકો ઇઝરાયલમાં વસવાટ અર્થે આવવા લાગ્યા. આથી રોજગારીની સમસ્યા ઊભી થઈ. તે સમયે ગોલ્ડાએ સ્વસ્થતાપૂર્વક ગૃહ નિર્માણ અને જનકલ્યાણની યોજનાઓ ઘડી હતી. તેઓ દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિના પંથે આગળ ધપી રહ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૫૬માં વિદેશમંત્રી તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ હતી. આ ક્ષેત્ર તેમના માટે નવું હતું. છતાં વિદેશ મંત્રાલય અને રાષ્ટ્રસંઘમાં ગોલ્ડાએ કુશળતા પૂર્વક કામ કરી પોતાનો પરિચય આપ્યો. તે પોતાના અભ્યાસ અને કર્તવ્યનિષ્ઠાને કારણે જીવનમાં સિદ્ધિ હાંસલ કરતાં જ રહ્યા. ઇઝરાયલની પ્રજામાં ગોલ્ડાનું સ્થાન રાષ્ટ્રમાતા તરીકેનું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૬૮માં આ વીર મહિલાએ જે શાસન સૂત્ર સંભાળ્યું તેમાં તેણે સ્વપ્રયત્ને શાંતિ સ્થાપિત કરી હતી. તેઓ બાણતાં હતાં કે જ્યાં સુધી માનવ માનવ વચ્ચે સંઘર્ષ હશે ત્યાં સુધી શાંતિ સ્થાપિત નહીં થઈ શકે. આમ શાંતિ સ્થાપિત કરવા તેઓ સદા પ્રયત્નશીલ રહેતાં હતાં. તેમનામાં સાચા અર્થમાં દેશપ્રેમની ભાવના હતી. ત્રણ-ત્રણ વારના આરબ-ઇઝરાયલ યુદ્ધમાં ઇઝરાયલની જીત થઈ. પણ ચોથી વાર વિજય મિસર અને સીરિયાના પક્ષે થતો જોઈને પણ ગોલ્ડા મેયર બિલકુલ વિચલિત ન બન્યાં. તેમના આદેશ અનુસાર વર્તવાથી ઇઝરાયલ જલદીથી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું. બાકી ચોતરફથી તેમણે અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કર્યો. ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૭૩માં નવી ચૂંટણીમાં અને ૧૦ માર્ચ ૧૯૭૪ માં વિજયી બનીને સિદ્ધ કરી આપ્યું કે જનતાનો વિશ્વાસ તેના જ નેતૃત્વમાં છે. ૧૧ એપ્રિલ ૧૯૭૪માં માનસિક તેમ જ શારિરીક થાક અને નવી સરકારની અલ્પબહુમતીને કારણે તેમણે રાજીનામું આપી દીધું. તેમ છતાં ‘હાદી ગોલ્ડા’ના નામથી પ્રિય એવા ગોલ્ડા મેયરની નીતિનિષ્ઠા તથા કાર્યમાં લોકોને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

ગોદડા મેયરનું સંપૂર્ણ જીવન સાદગીથી ભરેલું હતું. તેમના ચહેરા પર વિનમ્રતા જોઈ શકાતી હતી. ગમે તેટલું ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ તેમને અહમ્ભાવ સ્પર્શી શક્યો નહોતો. આ અસાધારણ મહિલાના વ્યક્તિત્વની આ મોટી વિશેષતા કહી શકાય. તેમનું જીવન અનેક માનવીય ગુણોથી દીપ્ત હતું. તેમની સાથેના કાર્યકર, હાથ નીચેના માણસોની જેમ નહીં. પરંતુ એક પરિવારના સભ્ય તરીકે જ રહેતા હતાં. પોતાની કુશાચ્ર બુદ્ધિપ્રતિભાથી તેમણે એક સરસ વાતાવરણ ખડું કર્યું હતું. ગોદડા ઈ. સ. ૧૯૫૧માં વિધવા થયા હતાં. તેઓ એક પુત્ર અને એક પુત્રીની માતા, તથા પૌત્ર-પૌત્રીનાં દાદીમાં હતાં. તેમનું જીવન સ્વ કેન્દ્રિત નહીં, ‘પર’ કેન્દ્રિત હતું. તેઓ સંપૂર્ણ દેશની માતા હતાં. લોકો તેમને પ્રધાનમંત્રી ક્યારેય નહોતા કહેતા પણ આપણી ગોદડા, માતા ગોદડા, દાદી ગોદડા વગેરે સ્નેહ સૂચક સમ્બોધન કરી આત્મીય ભાવ પ્રગટ કરતાં હતાં. જે ઇઝરાયલ સૌથી વધારે સંઘર્ષશીલ દેશ મનાય છે ત્યાં ગોદડા મેયરે વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ સફળતાપૂર્વક શાસન સૂત્ર સંભાળ્યું હતું. ૮ ડિસેમ્બર ૧૯૭૯ના રોજ ૮૦ વર્ષની ઉંમરે તેમનું અવસાન થયું. સૌને માટે વહાલાં દાદીમાની ખરેખર ખોટ પડી ગઈ. પરંતુ આશા છે કે તેમનાં જીવન અને કાર્યોમાંથી લોકોને પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન મળશે. સાડાચાર દાયકા સુધી ઇઝરાયલનું રાષ્ટ્રધડતર કરનાર આ કમંઠ, પ્રેમાળ, ઉદાર, અને નીડર મહિલાનું સ્થાન ઇઝરાયલના નિર્માતા તરીકે અમર રહેશે.

જોન ઓફ આર્ક

સમાજમાં એવા ઘણા લોકો જોવા મળે છે કે જે સ્વપ્નલોકમાં વિચરણ કરતાં હોય છે અને કલ્પના-લોકમાં ઉદયન કરતાં હોય છે. પરંતુ તેમનાં સ્વપ્ન સાકાર થતાં નથી, વાસ્તવિકતાને પામી શકતા નથી. સમાજમાં અમુક વ્યક્તિ આનાથી વિપરીત પણ જોવા મળે છે, જેઓ દૃઢપ્રતિજ્ઞ હોય છે. જીવનમાં સ્વપ્નનાં જોવાં જ નહીં, પણ તેને સાકાર કરી આપવાનું ક્યેય હોય છે. એવાં એક સ્વપ્નમયી સેનાની જોન ઓફ આર્કનો જન્મ ઈ.સ. ૧૪૧૨ માં લારેન પ્રાન્તના ડુમરિક ગામમાં થયો હતો. પિતા જાવેયસ આર્ક એક સાધારણ ખેડૂત હતા. માતા ઇઝાબેલા ધર્મપરાયણ નારી હતાં. તેઓ ત્રણ બહેનો અને બે ભાઈ હતાં. ઈશ્વર ભક્તિ અનેકર્તા વ્યનિષ્ઠાના સંસ્કાર એમને એમની માતાએ

બક્ષ્યા હતા. તેઓ નાનપણથી જ દેવી ગુણોથી સંપન્ન હતાં. તેમની વાતો સંત મહાપુરુષો જેવી હતી. માતા તરફથી બાઈબલનો ઉપદેશ તેમ જ મહાપુરુષોની વાર્તાઓ સાંભળીને જોન પણ મહાન બનવાનું સ્વપ્ન જોવા લાગ્યાં હતાં.

જોન તેના પિતાને ખેતીના કાર્યમાં મદદ કરતાં તેમજ ઘરના કાર્યમાં પણ મદદ કરતાં અને જે સમય મળે તેમાં ઈશ્વરભક્તિ કરતાં હતાં. તે સ્વભાવે દયાળુ, સ્વપ્નમયી અને કેમળ હૃદયના હતાં. એ દિવસોમાં ડુમરિક ગામમાં ઉદ્ભૂત સૈનિકોએ આક્રમણ કર્યું. ગામના ઘર તેમજ ગિરજાઘર સળગાવી દેવાયાં. સીધા-સાદા, સરળ હૃદયના ગ્રામીણો ગામ છોડી જંગલને શરણે ગયાં. આ અનિષ્ટ અને અત્યાચારી કાર્યથી જોન આકુળ-બ્યાકુળ બની ગયાં. ગ્રામીણ જનતાની સેવા માટે તે ઘરે ઘરે જઈને સહાયતા કરવા લાગ્યાં. તે સમયે તેમના ગામમાં કોઈ પ્રાથમિક શાળા પણ ન હતી. તેથી તેઓએ અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું ન હતું. તેમ છતાં તેમની સમજબુ-શક્તિ અને જ્ઞાન જોઈને બધા ચકિત થઈ જતા હતા. જોનની ઉંમર લગભગ ૧૩ થી ૧૪ વર્ષની થઈ ત્યારે તેનાં માતા-પિતા તેમનાં લગ્નની વાતચીત કરવા લાગ્યાં. જોનના સૌંદર્યથી આકર્ષાઈને અનેક યુવકોના તરફથી પ્રસ્તાવ આવવા લાગ્યા. પણ જોન તો બીજું જ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યાં હતાં. તેથી તેમણે લગ્ન માટેની સ્પષ્ટ અનિચ્છા દર્શાવી દીધી. એક યુવકે તો છલ-પ્રપંચ કરીને પણ જોન સાથે જ લગ્ન કરવા વિચાર્યું. જો કે તેમાં તેને સફળતા ન મળી. તે યુવકે ધર્મોલ્લસમાં જોનના વિરોધમાં કહ્યું કે—‘તે લગ્નની પ્રતિજ્ઞા કરી હવે ‘ના’ પાડે છે.’ તે સમયે જોને નિર્ભયતા પૂર્વક કહ્યું કે આ મારા પરનો ખોટો આક્ષેપ છે.... ‘મેં’ કોઈને વચન આપ્યું નથી, મારે કોઈ લગ્ન કરવાનો ઇરાદો પણ નથી. મેં તો વિદેશીઓના અત્યાચારથી દેશવાસીઓની રક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. અવિવાહિત રહીને દેશની સેવા કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કયો છે. મને તેમાં કોઈ રોકી શકશે નહીં.’ પંચના માણસો પણ એમના આંતર સત્યની આ સ્પષ્ટ વાણી સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. અને તે પોતાનાં સ્વપ્નને સાકાર કરવામાં મગ્ન બની ગયાં.

તેઓ નિરંતર એકાંતમાં ખેતી ભગવાનને એ જ નમ્ર પ્રાર્થના કરતાં હતાં કે દેશને કેવી રીતે મુક્ત કરી શકાય? લડાઈ કેવી રીતે થાય? વિદેશીઓની શક્તિને

પ્રતિકાર કઈ રીતે થઈ શકે? એક દિવસ તેમને અંતઃ-કરણનો અવાજ સંભળાયો. ‘જેન, ભગવાન પર વિશ્વાસ રાખીને યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્ત થઈ જા, તારી જીત થશે, દેશની જીત થશે!’ આ સ્વપ્ન હતું કે પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિનો અવાજ હતો તે તેઓ સમજી શક્યાં નહીં, છતાં પણ આ સ્વપ્નથી તેમના આત્મવિશ્વાસને વધારે બળ મળ્યું તેમાં કોઈ શંકા નથી. આ સ્વપ્નની વાત સાંભળી તેનાં માતા ખુશ થઈ ગયાં પરંતુ તેમના પિતા નારાજ થઈ ગયા અને પુત્રીને ધમકી આપતાં કહ્યું— ‘ખબરદાર જો આવી વાતો કરી છે તો!’ પરંતુ તેઓ સ્વદેશ-ધર્મનું મહત્ત્વ સમજતાં હતાં, એટલે પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કવા તૈયાર થઈ ગયાં.

આ સમયમાં જ યોગાનુયોગ એક એવી તક મળી ગઈ કે પોતાનાં કાકી બીમાર હોવાથી તેમની સારવાર માટે તેમને કાકાના ઘરે જવાનું થયું. તેમણે કાકાને પોતાના હૃદયમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિની વાત કરી. સ્વપ્નની પણ વાત કરી. આ સાંભળી કાકાને આનંદ થયો અને તેમણે પોતાની ભત્રીજીને સહકાર આપવાનું વચન આપ્યું. સોળ વર્ષની જેને કાકા સાથે શાસકને સંદેશો મોકલ્યો. સંદેશો સાંભળી શાસકે કહ્યું કે બાળકોની વાતમાં પડાય નહીં. છોકરીને સમજાવીને તેનાં માતા-પિતા પાસે મોકલી આપો. નિરાશ થઈ કાકા ઘરે આવ્યા. જેનને સમજાવવા કોશિષ કરી. પણ જેન પીછેહઠ કરવા તૈયાર ન હતાં. તે સાહસી કિશોરીએ હિંમત કરી અને તેઓ પોતે જ મળવા ગયાં. ત્યાં જઈ કહ્યું કે ‘મને ઇશ્વરનો આદેશ મળ્યો છે કે હું દેશને સ્વતંત્ર કરાવવામાં રાજાને મદદ કરું. રાજા આ ધર્મયુદ્ધમાં પીછેહઠ ન કરે. મને વિશ્વાસ છે કે આપણે જીતીશું જ.’ આમ શાસકને તેની વાત ગળે ઊતરી ગઈ. ત્યારબાદ ચીનન નગરના પ્રજાસભાના અધિવેશનમાં તેમને બોલાવ્યાં. તે સમયે આવાગમનનાં કોઈ પણ જાતનાં વાહન ન હતાં. તેથી ૧૫ દિવસ પગયાત્રા કરી ૪૫૦ માઈલનું અંતર કાપી ચીનન પહોંચ્યાં. રાજાએ વેશ બદલી જેનની બરાબર પરીક્ષા કરી. તેના જવાબ સાંભળી તે સ્તબ્ધ બની ગયો. જેવા તે રાજાને ઓળખી શક્યાં કે તરત જ દહ્યું કે ‘હું આપને ઇશ્વરનો સંદેશ સંભળાવવા આવી છું. ઇશ્વરનો આદેશ છે કે આપ રીમસ નગર તરફ આગળ જઈ દુશ્મનોનો સામનો કરો. આપની જરૂર જીત થશે. ત્યાં જ હું આપનો રાજ્યાભિષેક કરીશ. રાજાએ પણ

જેનની વાતમાં વિશ્વાસ મૂક્યો. સભામાં જે પ્રશ્નોત્તરી થઈ તેના સંતોષકારક જવાબ જેન આપી શક્યાં. ભયંકર યુદ્ધ જામી ગયું. જેનને તીર વાગ્યું. તે ખાઈમાં પડી ગયાં. અંગ્રેજ તેને પકડી પાડે તે પહેલાં તો દવા લગાડી તો ઇશ્વરનું નામ લઈને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત થઈ ગયાં. અંગ્રેજ સેનાપતિ લોયર નદીના પુલ પરથી નાસી જવાની તૈયારીમાં હતો. ત્યાં જ જેને ગોળો ફેંકીને પુલ ઉડાવી દીધો. સેનાપતિ અને સૈનિકો નદીમાં પડી ગયા. યુદ્ધના નર-સંહારથી જેનને દુઃખ થયું. પણ તે સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. વિજયનો ઉત્સવ સામૂહિક પ્રાર્થનાથી ઊજવાયો. બધા ભગવાનનો ઉપકાર માની કૃતજ્ઞ બની આગળ નીકળી ગયાં. આ પ્રમાણે તેમને તેમના સંકલ્પમાં સફળતા મળતી જ ગઈ. તેમનું લક્ષ્યાંક સિદ્ધ થઈ ગયું. તેથી તેમણે પોતાના ગામમાં જવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. પણ રાજાએ અનુમતિ આપી નહીં. રાજાને શંકા હતી કે જેનના જવાથી સૈનિકો નિરુત્સાહી બની જશે અને પ્રજા નિરાશ થઈ જશે.

મનુષ્યની ઇચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ પર જ કાર્યની સફળતાનો આધાર રહે છે. જેન ઇસાઈઓના ઉત્સવ પ્રસંગે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતાં ન હતાં. પણ રાજાજ્ઞાને માન આપ્યા વગર છૂટકો ન હતો. અનિચ્છાને કારણે જ તે પરાજિત થયાં. જેન લડતાં લડતાં પોતાના પ્રાણની આહુતિ આવવા ઇચ્છતાં હતાં. પણ એક સેનાપતિ તેમને ત્યાંથી પરાણે લઈ ગયો. પરંતુ તે ફરી તે જ સ્થાન પર આવી પહોંચ્યાં, અને શત્રુઓએ તેમને કેદી બનાવી દીધાં. તેમ છતાં રાજાનો વ્યવહાર તેના માટે આદર્યુક્ત હતો. સન્માન પૂર્વક તેમના દિવસો વ્યતીત થતા હતા. પણ આખરે તો તેઓ કેદી જ હતાં— તેથી એક દિવસ દીવાલ ફૂટી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળ ન થયાં. ઊલટાના ઘવાઈ ગયાં. સ્વસ્થ થયા પછી તેમને જેલમાં પૂરી દીધાં ત્યાં તેમને ભયંકર યાતનાઓ સહન કરવી પડી. ત્યાર પછી તેમના પર કેસ ચાલ્યો. અંગ્રેજો તેમને પ્રાણદંડ દેવા ઇચ્છતા હતા. તેમના પર ઘણું દબાણ કરવામાં આવ્યું કે તેઓ પોતાના કાર્યને ધર્મ વિરુદ્ધ માની લે. પરંતુ તેઓ તો પોતાના નિર્ણયમાં અડગ હતાં. તેમનું દૃઢ માનવું હતું કે તેમનું એક પણ કાર્ય ધર્મ વિરુદ્ધનું નથી જ. તેઓ સ્પષ્ટ કહેતાં કે “મને અશ્વિમાં ફેંકો તો પણ હું એમ જ કહીશ કારણ કે એ જ સત્ય છે અને એ જ મારો ધર્મ છે.”

જેનને અગ્રિકુટમાં ખાળી નાખવાની શિક્ષા સંભળાવી. તેઓ જરાપણ વિચલિત ન બન્યાં. ચિતા પર જતાં તેમણે જનસમૂહને કહ્યું - “મારા આત્માના કલ્યાણ માટે આપ સર્વ પ્રાર્થના કરો અને તમો પણ શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેજો.” તેમના આ સંવેદનમય શબ્દોથી દરેકની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. કોસને હૃદયે લગાવીને ચિતા પર ચડી ગયાં, જેતજેતામાં તો ચિતામાં સળગીને ખાક થઈ ગયાં. આમ ૧૪૩૧ માં તેમનું મૃત્યુ થયું. શત્રુઓએ એમની ભસ્મ પણ નદીમાં નાખી દીધી અને તેનું નામનિશાન બૂંસી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ જનાસમાજના હૈયા સોંસરવા બિતરી ગયેલા તેમના શબ્દો, મુક્તિ આંદોલનનાં એમનાં કાર્યોથી, તેમની ઇશ્વરીય શ્રદ્ધાને કારણે તેઓ તો અજર - અમર બની ગયાં. એમના અવશેષ, સ્મારક કે ભૌતિક નિશાનીની એમને આવશ્યકતા ન હતી.

તેઓ કૃષ્ણ સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં જ નહીં, પણ વિશ્વના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયાં. તેઓ સંસારની યુવાપેઢીને માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહેશે. તેમનું બલિદાન સાર્થક છે. વિશ્વભરમાં તેનું નામ આદર તથા શ્રદ્ધાભાવથી લેવાય છે, અને ભાવિ પેઢી પણ લેતી રહેશે.

શ્રીમતી પર્લ એસ. બક

વિશ્વ સંસ્કૃતિના પોષક પર્લ એસ. બકને ચીનના ખેડૂતોના જીવનના સમૃદ્ધ અને સાચા મહાકાવ્ય જેવાં વર્ણનો માટે તથા તેમની શ્રેષ્ઠ જીવનકથાઓ માટે નોબલ પુરસ્કાર એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. આ મહાન મહિલા પર્લ બકનો જન્મ ૨૬ જૂન ૧૮૬૨માં હિલ્સ-બોરો વેસ્ટ વર્જિનિયામાં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ પર્લ સીડનસ્ટ્રીકર હતું. તેમનાં માતા-પિતા ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારક હતાં તેઓ પાંચ મહિનાની ઉંમરે માતા-પિતા સાથે ચીનમાં આવી ગયાં. આમ તેમનું ખાળપણ અમેરિકાની ચમક-દમકથી ન રંગાતાં ચીનના ખેડૂત પરિવારની વચ્ચે પસાર થયું. તેમની આયા પાસેથી તેમણે ઔદ્યોગિક ધર્મ, તાઓ ધર્મ તથા અસંખ્ય લોકકથાઓ સાંભળી. માતા તરફથી વીર યોદ્ધાઓની સાહસકથાઓ સાંભળવા મળતી. શૈશવમાં મળેલા આ વારસાએ ધીમે ધીમે તેમનામાં લેખનશક્તિ જાગૃત કરી, અને તેમનું વ્યક્તિત્વ સર્વપ્રિય કથાકારનું બની ગયું. તેમણે પોતાના જીવનનાં મધુર સંસ્મરણોને પણ કથાઓમાં સરસ રીતે વણી લીધાં છે.

ચીનની ધરતી અને ચીનના લોકો, ત્યાંનું જીવન, રહેણી-કરણી આચાર-વિચાર તેમ જ સ્વભાવનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી સહાનુભૂતિપૂર્વક ચીનનું સજીવ ચિત્ર ઉપસ્થિત કર્યું છે.

અમેરિકન લેખિકા પર્લ એસ. બકનું નામ જગ-વિખ્યાત બની ગયું છે. ભારતવાસીઓ તેમના નામ તથા તેમની રચનાઓથી સુપરિચિત છે. તેઓ નાનપણથી જ પ્રતિભાવાન હતાં. પંદર વર્ષની ઉંમર સુધી તો માતાએ તેમને ઘરે જ શિક્ષણ આપ્યું. ત્યાર બાદ બે વર્ષ શાંઘાઈની ઇસ્કૂલમાં ભણીને સત્તર વર્ષની ઉંમરે તેઓ અભ્યાસાર્થે અમેરિકા પહોંચી ગયાં. ઈ.સ. ૧૯૧૪ માં હેન્ડોલ્ફ મેકોન કોલેજમાંથી સ્નાતકની પદવી પ્રાપ્ત કરી ચીન આવી ગયાં. તેમને અમેરિકાનું વાતાવરણ ઉચ્છ્વંખલ લાગ્યું. તેમની સહાધ્યાયીની બહેનો ચીનથી આવેલ પર્લ બકને તુરંજ માની તિરસ્કાર કરતી અને મનક ઉડાવતી. પરંતુ પોતાની કલ્પનાશક્તિ અને કુશળબુદ્ધિને કારણે તેઓ કોલેજમાં લોકપ્રિય બની ગયાં. કોલેજની પત્રિકામાં દર મહિને તેમના લેખો છપાતા. કોલેજનું નેતૃત્વપદ પણ પોતાની બુદ્ધિ પ્રતિભાથી પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. તેમની આ પ્રગતિને પેઢી સહાધ્યાયી બહેનો તો બેતી જ રહી ગઈ!

પર્લ બકે ચીનથી આવ્યા બાદ બે વર્ષ તેમની બીમાર માતાની સેવા કરી. ત્યારબાદ તેમણે કૃષિશાસ્ત્રના અધ્યાપક એસ. બક નામના અમેરિકન મિશનરી યુવક સાથે લગ્ન કર્યાં અને પાંચ વર્ષ પતિ સાથે ગાળ્યાં. તેમણે ચીનની ગ્રામીણ જનતાનો નજીકથી અભ્યાસ કર્યો. આમ તેઓ ભલે અમેરિકામાં જન્મ્યાં પરંતુ તેમનું પાલન-પોષણ તો ચીનમાં જ થયું જેથી ચીની સમાજનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ તેમના પર સ્વાભાવિક રૂપે પડ્યો હતો. તેમનું માનવું હતું કે કલાકારોએ પોતાની જવાબદારીઓને સમજવી જોઈએ અને તેમણે બદલાતી પરિસ્થિતિથી ડરવું ન જોઈએ, તેમજ નિરાશ ન થવું જોઈએ. સાહિત્યકાર જ જીવનનાં તથ્યો શોધીને સમાજને માર્ગદર્શન આપે છે.

હૂબકાળગ્રસ્ત પરિસ્થિતિમાં ભૂખ, ગરીબી, લૂંટ, માર, ભય, અને અસલામતીનો અનુભવ કર્યો. ચીનની ગરીબ પ્રજા માટે તેમના મનમાં સહાનુભૂતિ જાગી હતી. જીવનમાં થયેલા બધા અનુભવોને લખવા માટે તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો. તેઓ બે પુત્રીઓની માતા હતાં, તેથી સમય

મેળવેલો મુશ્કેલ હતો. થોડાં વર્ષો પછી તેઓ સપરિવાર નાનકિંગ ગયાં. ત્યાં પહોંચી નાનકિંગ અને યુંગ પાંગ યુનિવર્સિટીમાં થોડાં વર્ષ અંગ્રેજીના પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું. આ સમય દરમિયાન તેમનું લેખનકાર્ય શરૂ થયું. ૧૯૨૨માં તેમનો પ્રથમ લેખ 'એટલાંટિક' માસિક પત્રમાં પ્રકાશિત થયો. તેમના લેખોમાં કલ્પના કે સ્વપ્નને સ્થાન નથી. તેઓએ તો ચીનના જીવન અને સંસ્કૃતિનું યથાર્થ ચિત્રિતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન અંકિત કર્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં 'નેશન' નામના પ્રમુખ પત્રમાં 'ચીની વિદ્યાર્થીઓનું મગજ' એ શીર્ષકથી લેખ લખ્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૫માં ફરી અમેરિકા ગયાં, તેનો અનુસંધાનનો વિષય હતો - 'ચીન અને પશ્ચિમ' જેના પર 'લ્યોરા મસેજર' ઈનામ મળ્યું હતું.

પર્લ બકની પ્રથમ નવલકથા East Wind, West Wind- 'પૂર્વનો પવન, પશ્ચિમનો પવન' ઈ.સ. ૧૯૩૦માં પ્રકાશિત થઈ. તેમની બીજી નવલકથા 'The Good Earth' જેનો હિન્દીમાં અનુવાદ 'ધરતીમાતા' નામે થયો છે. આ નવલકથા પ્રગટ થતાં જ તે 'બેસ્ટ સેલર'-સૌથી વધુ વેચાતી નવલકથા બની ગઈ. આ નવલકથા પર તેને પુલિટ્ઝર પુરસ્કાર તેમજ વિલિયમ ડિન નોવેલ્સ ચંદ્રક વગેરે ઈનામો મળ્યાં. આ નવલકથાને કારણે તેઓ વિશ્વ-વિખ્યાત બની ગયાં. તેની જ અનુગામી નવલકથા 'Sons' 'દીકરાઓ' ઈ.સ. ૧૯૩૫માં પ્રગટ થઈ. આ જ સાલમાં 'ગુડ અર્થ'ની અનુગામી નવલકથા 'A House Divided'. 'વિભક્ત ગૃહ' પ્રકાશિત થઈ. આ નવલ ત્રિપુટી ચીનની એક મહાગાથા-જગત કાદમ્બરી બની ગઈ. 'ગુડ અર્થ'નું સફળ રૂપાંતર થયું છે. તેમ જ તેના ઉપરથી ચિત્રપટ પણ બન્યું છે. પર્લ બકની આ સાહિત્યસિદ્ધિ માટે ૧૯૩૮નું સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવ્યું. પર્લ બકે પોતાના માતા-પિતાના સુંદર જીવન ચરિત્ર પણ લખ્યાં છે. તેમની પ્રસિદ્ધ ચીની નવલકથા 'Shui Hu Chuan' 'બધા માનવ ભાઈઓ છે'નો અનુવાદ અંગ્રેજીમાં થયો છે; જેમાં સુંદર ચરિત્ર ચિત્રણ, આકર્ષક રજૂઆત, રસમય શૈલી તેમજ ઉત્તમ આલેખના માટે આ પુસ્તક જગત સાહિત્યમાં ઉદાહરણીય બન્યું છે. ચાર વર્ષના સતત પરિશ્રમ પછી તે પુસ્તકનો અનુવાદ ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રગટ થયો. ઉપરાંત તે ભારતમાં આવી ભારતીય લેખક આર. કે. નારાયણની અંગ્રેજી નવલકથા 'The

Guide'ની અંગ્રેજીમાં ઊતરેલી ફિલ્મનું દિગ્દર્શન કરી ગયાં હતાં.

પર્લ બકે ઈ.સ. ૧૯૩૫માં પોતાના પતિ સાથે છૂટા-છેડા લઈ લીધા અને પોતે 'એશિયા મેગેઝીન'નાં સંપાદિકા બન્યાં. ત્યાર પછી બીજા ૩૦ કમ્પનીના રિચાર્ડ જે. વાલ્શની સાથે પુનર્લગ્ન કરી નવું ઘર વસાવ્યું. તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ નામમાં કોઈ ફેરફાર ન કર્યો. પર્લ બક કુશળ લેખિકા જ નહીં, પરંતુ એક સહૃદય સમાજ સેવિકા પણ હતાં. તેમનાં પાંચ દત્તક બાળકો પણ તેમની સાથે રહેતાં. તેમની મોટી પુત્રી મંદબુદ્ધિની હતી. આવાં બાળકોની સેવા કરવા માટે ૧૯૪૩માં એક સ્વાગત ગૃહ 'Welcome House Inc.' નું નિર્માણ કર્યું. આ સ્વાગત ગૃહમાં એશિયન અમેરિકન બાળકોને દત્તક લેવામાં આવે છે. તેમણે પેન્સિલ્વેનિયામાં શિક્ષણકાર્ય કર્યું. તે પછી અમેરિકન સાહિત્ય કલા કેન્દ્રના સભ્ય તથા હાવર્ડ યુનિવર્સિટીના સભ્ય પણ બન્યાં. My Several Words નામે તેમની આત્મકથા છે. અને The Time is Now માં લેખિકાના લાગણીભર્યા અનુભવો વર્ણવાયા છે. આમ તો ૧૯૨૨થી તેમની રચનાઓ 'આટલાંટિક મંથલી', 'ફોરમ', 'ન્યુયોર્ક', 'ટાઈમ' વગેરે સામયિકોમાં પ્રગટ થતી હતી. તેમણે રશિયા, યુરોપ, ભારત, કોરિયા વગેરે વિભિન્ન દેશોનો પ્રવાસ કર્યો હતો અને ત્યાંના જીવનના અનુભવો તેમ જ અધ્યાપનના આધારે તેમણે પોતાની કલમને ગતિ આપી હતી. તેમની અન્ય રચનાઓમાં 'Come, my Beloved', 'The Proud Heart', 'Dragon Seed', 'The Promise', 'The Pavilion of Woman', 'Portrait of a Marriage', 'Other Good men', 'The Spirit and the Flesh' ઇત્યાદિ કૃતિઓ રચી છે. ૧૯૪૮માં વિશ્વસંસ્કૃતિનું સ્વપ્ન એક આશ્રમગૃહ દ્વારા સાકાર કર્યું. તેમનું માનવું હતું કે પ્રત્યેક માનવ મૂળ રૂપમાં સમાન છે ઈ.સ. ૧૯૫૦ માં તેમણે મંદ બુદ્ધિનાં બાળકો વિષે 'The Child Who Never Grew' નામની કૃતિની રચના કરી. અમેરિકાના સ્થાયી નિવાસમાં પણ તેમણે ચીનની પદ્ધતિ સુજળ ગૃહસંજ્ઞવટ કરી હતી. તેમનામાં સામ્યવાદી ભાવના ન હતી. તેમને ચીનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ આકર્ષણ હતું.

શ્રીમતી પર્લ બક ફક્ત નવલકથા લેખિકા જ નહીં, પણ તેઓ પોતે જ એક સંસ્થા રૂપે હતાં. તે સંસ્થા

અર્થાત્ ‘માનવતાવાદી સંસ્થા’. પોતે સ્થાપેલ ‘પૂર્વ પશ્ચિમ સંઘ’નાં તેઓ અધ્યક્ષ હતાં. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેમણે પોતાનું જીવન રચનાઓ તેમ જ સંસ્થા દ્વારા વિશ્વ - સંસ્કૃતિના નિર્માણમાં અર્પિત કરી દીધેલું. લાંબા સમય સુધી તે ‘જાન સેજેલ’ના અપરિચિત નામથી અમેરિકાના જીવન પર લખતાં રહ્યાં. અમેરિકાના જીવન ચિત્રમાં પણ તેમને ચીની જીવન જેટલી જ સફળતા મળી. ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ લેખન તે તેમના જીવનનું ધ્યેય હતું. ૨૦મી સદીનાં આવા આદર્શચરિત્ર અને ઉદાર વ્યક્તિત્વ થી વિભૂષિત મહાન મહિલા પલં ભક પર સંસારની સમગ્ર નારીજાતિ ગર્વ લેતી રહેશે. તેમણે માનવ માનવ વચ્ચેનું અંતર કાપવાનું કામ કર્યું છે. વિશ્વબંધુત્વની ભાવના વિસ્તારીને સૂતેલી સફળાવનાને જગાડવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ પૂર્વ-પશ્ચિમ સાથે સમાન રૂપે જોડાયેલ હતું. તેથી જ તેમની રચનાને અમેરિકી નવલકથા કહેવી કે ચીની નવલકથા તે ગૂંચવાયેલા પ્રશ્ન છે.

૬ માર્ચ ૧૯૭૩માં ૮૦ વર્ષની ઉંમરે તેમનું અવસાન થયું. એ સમયે તેમનાં નવ દત્તક બાળકોએ તેમના પ્રિય જંગલી અખરોટના વૃક્ષ નીચે તેમના મૃત દેહને દફનાવ્યો. ૩૦ વર્ષ સુધી જેમણે સતત લખ્યા જ કર્યું છે. તેવા આ મહિલાને કાર્નેલ યુનિવર્સિટી ન્યૂયોર્ક તરફથી ‘માસ્ટર ઓફ આર્ટ્સ’ ની પદવી મળી હતી. યેલ યુનિવર્સિટીએ પણ એમને ‘માસ્ટર ઓફ આર્ટ્સ’ ની પદવીથી સન્માનિત કર્યાં હતાં. પ્રારંભથી જ સાહિત્ય અને કલાને જીવનના તડકા-છાયામાં રાખીને પારખતાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૩૮માં નોબલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરનાર પ્રથમ અમેરિકન મહિલાએ પોતાના શક્તિશાળી વ્યક્તિત્વથી વિશ્વકથાસાહિત્યને ગૌરવાન્વિત કર્યું છે, જે એમની અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ ગણાવી શકાય.

ભગિની નિવેદિતા

“ભગિની નિવેદિતાનું વ્યક્તિત્વ એ એક અફલુત અને આકર્ષક હતું. એટલું આકર્ષક કે તેમને મળવું પ્રકૃતિના કોઈ મહાન બળના સંસર્ગમાં આવવા જેવું હતું. એમની અસામાન્ય બુદ્ધિ, અભિવ્યક્તિની ઊર્મિલતા, મહાન પરિશ્રમ, જે તીવ્રતાથી તેઓ પોતાની માન્યતા અને વિશ્વાસને વળગી રહેતાં તે અને છેલ્લે મહાન બક્ષિસ તે વસ્તુના હાઈને સીધું જ જોવાની શક્તિ, આ

બધાએ તેમને કોઈ પણ દેશની કોઈ પણ સમયની એક મહાન અસાધારણ સ્ત્રી બનાવી.”

—શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે

અફલુત અને અસાધારણ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર, પોતાના સંસર્ગમાં આવનારમાં પ્રચંડ ઉત્સાહ અને જીવન શક્તિ ભરી આપનાર, સેવા, સમર્પણ અને સત્યને માટે ન્યોછાવર કરનાર ભગિની નિવેદિતાનું જીવનકાર્ય ભારતમાં હતું પણ ભારતની ભૂમિમાંથી તેઓ પ્રગટ્યાં ન હતાં. ભારતવર્ષનું એ મહાન ગૌરવ છે કે કેટલીય તેજસ્વી વિદેશી પ્રતિભાઓને ભારતના આત્માએ આકર્ષી છે અને તેને આધ્યાત્મિક વૈભવ પ્રદાન કર્યો છે. એવી મહાન વિભૂતિઓમાંના એક નિવેદિતા પણ હતાં.

તેમનો જન્મ આયલેન્ડમાં ૨૮ ઓક્ટોબર ૧૮૬૭ના રોજ થયો હતો. પિતા પાદરી હતા. ધર્મના સંસ્કારો શેશવમાંથી જ મળ્યા હતા. પાદરી પિતાના મિત્ર ભારતમાંથી આવ્યાં હતાં. તેમણે નાની માર્ગરેટને જોઈ કહ્યું કે ભવિષ્યમાં આ બાળા ઉપર ભારતના મહાન કાર્યની જવાબદારી આવશે. ત્યારે તે માતા-પિતાને આ વાતથી આશ્ચર્ય થયું હતું. પિતાનું ભર યુવાનીમાં જ અવસાન થયું ત્યારે ત્રણ ભાંડુઓમાં સૌથી મોટી માર્ગરેટ હતી. માતાએ બધાં બાળકોના શિક્ષણની જવાબદારી સંપૂર્ણ રીતે ઉઠાવી લીધી. માર્ગરેટનું શાળાનું શિક્ષણ આયલેન્ડ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ ઇંગ્લેન્ડમાં થયું. શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી વ્યવસાય માટે પણ શિક્ષણક્ષેત્ર જ પસંદ કર્યું. શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં નવા પ્રયોગો દ્વારા શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ વિકસી રહી હતી. સ્વિસ અધ્યાપક પેટ્રાલોજીએ બાળકેન્દ્રી શિક્ષણપદ્ધતિ વિકસાવી હતી. તેના જર્મન શિષ્ય ફ્રોયબુલે આ પદ્ધતિનો વિકાસ કર્યો હતો. માર્ગરેટને આમાં વિશેષ રસ પડ્યો. તેમણે લંડનમાં આ પદ્ધતિ દ્વારા ચાલતી ‘રસ્કિન સ્કૂલ’ પણ સ્થાપી હતી.

બાળપણમાં જ આધ્યાત્મિક સંસ્કારો પિતા તરફથી મળ્યા હતા વયની વૃદ્ધિ અને જ્ઞાનના વિસ્તારની સાથે સાથે આ સંસ્કારો પણ રૂઢ થવા લાગ્યા હતા. અંતરમાં પ્રશ્ન થતો કે માનવ જીવન શા માટે છે? એનું શું રહસ્ય છે? ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં એમને શંકા ઊભી થવા લાગી હતી. આત્માનો અજ્ઞપો વધતો જતો હતો. સત્યની શોધ માટેની અંખના તીવ્ર બનતી ગઈ.

એમાં એમણે બુદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કર્યો, પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો છતાં એમના આત્માને જેની ઝંખના હતી તેની પરિતૃપ્તિ આ કશામાંથી ન મળી.

એક દિવસ તેની મિત્રે તેમને એક હિન્દુ યોગીનું પ્રવચન સાંભળવાનું આમંત્રણ આપ્યું. તેઓ રવિવારે પ્રવચન સાંભળવા ગયાં. ત્યાં તેમની મિત્રના દીવાનખાનામાં પંદર-વીસ લોકો અર્ધ ચંદ્રાકાર વર્તુળમાં બેઠા હતા, અને ભગવાં વસ્ત્રોમાં શોભતા હિન્દુઓ પોતાની અરુખલિત વાગધારાથી શ્રોતાજનોને મંત્રમુગ્ધ કરી રહ્યા હતા. આ એ હિન્દુ યોગીનું અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ હતું. એમની પ્રવચન શૈલી આકર્ષક હતી. વચ્ચે વચ્ચે સંસ્કૃત શ્લોક અને શિવ-શિવનું રટણ પ્રવચનમાં કરતાં રહેતાં. માર્ગરેટે ધ્યાનપૂર્વક પ્રવચન સાંભળ્યું પરંતુ તે સમયે તો તેમને લાગ્યું કે હિન્દુ યોગીએ પ્રવચનમાં કંઈ નવું કહ્યું નથી. પરંતુ ઘરે જઈને વિચાર કરતાં એમાં ઘણી નવી ખાખતો સ્પષ્ટ થઈ. ત્યારબાદ તેમણે આ હિન્દુ યોગીનાં પ્રવચનોમાં નિયમિત હાજરી આપી. આ હિન્દુ યોગી તે સ્વામી રામકૃષ્ણ દેવના પ્રિય શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ કે જેઓએ શિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હિન્દુ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી હતી. સ્વામીજીની અનુભૂતિમાંથી નીકળતી વાગધારા સહુ કેઈના હૃદયને સ્પર્શી જતી. માર્ગરેટ પણ ધીમે ધીમે એ વાગધારાથી પ્રભાવિત થવા લાગ્યાં અને તેમને સમજાયું કે એમના આત્માને જે શાંતિ બેઠાં છે, એમને જીવનકાર્ય માટે જે માર્ગ-દર્શન બેઠાં છે તે આપનાર આ હિન્દુ યોગી જ તેમના ગુરુ છે. હવે તેમણે શાંતિની શોધમાં ભટકવાની જરૂર નથી. આ ખાતરી થતાં જ તેમણે સ્વામીજીને તેમની સાથે પોતાને ભારત લઈ જવા વિષે કહ્યું, પરંતુ સ્વામીજી તે સમયે તો તેમને લઈ ન ગયા. એકલા જ ભારત ગયા. પરંતુ એમણે બેયું કે એમની શિષ્યાનો નિર્ધાર દૃઢ છે, સંકલ્પ અડગ છે, કાર્યશક્તિ પ્રબળ છે; એટલે પછી તેઓને ભારત આવવા આમંત્રણ આપ્યું.

૨૮ જાન્યુ ૧૮૯૮ના રોજ તેઓ કલકત્તા આવી પહોંચ્યાં. શરૂઆતમાં તો તેઓ ચૌરધી વિસ્તારમાં જ્યાં અંગ્રેજો વસે છે ત્યાં રહ્યાં. દરમિયાનમાં સ્વામી વિવેકાનંદની બે અમેરિકી શિષ્યાઓ શ્રીમતી સાર વુલ અને કુમારી મેકલાઉડ જોસેફાઈન આવી પહોંચ્યાં. ત્યારે આ ત્રણેય વિદેશી મહિલાઓ બેલૂર મઠની નજીક ગંગા કિનારે એક કુટિયામાં રહેતી હતી. સ્વામીજીએ એમની ત્રણેય

શિષ્યાઓને હિન્દુ ધર્મનું જ્ઞાન આપ્યું. હિન્દુ સંસ્કૃતિના મહાનતાનો પરિચય કરાવ્યો. તેમને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની સાધનાભૂમિ દક્ષિણેશ્વર અને શ્રી શારદામણિદેવીનાં દર્શન કરાવ્યાં. માર્ગરેટને બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા આપી અને તેમને નવું નામ આપ્યું નિવેદિતા એટલે કે ભગવાનના કાર્ય માટે ભગવાનના ચરણે તેઓ સમર્પિત બન્યાં. ત્યાર બાદ તેઓએ સ્વામી વિવેકાનંદ સાથે ઉત્તર ભારતનાં તીર્થધામો કાશ્મીર અને અમરનાથની યાત્રા કરી ભારતીય જનજીવનનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવ્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિને આત્મસાત્ કરી. સ્વામીજી પાસેથી તેમણે હિન્દુને ઇતિહાસ, ધર્મ, પુરાણો, ઉપનિષદો, દર્શનો આ બધાનું જ્ઞાન મેળવ્યું. ધીમે ધીમે તેઓ ભારતની અસ્મિતા પ્રત્યે જાગૃત થવા લાગ્યા. આ તીર્થયાત્રા બાદ તેમને પોતાને જે ક્ષેત્રમાં રસ હતો અને સ્વામીજીનું સ્ત્રી ઉદ્ધારક કાર્ય કરવા તેઓ ભારતમાં આવ્યાં હતાં તે કાર્યનાં શ્રીગણેશ કયાં. કલકત્તાની નાની ગલીમાં એમણે બાલિકાઓની શાળા સ્થાપી. તેમાં લેખન-વાંચનની સાથે ચિત્રકામ, સંગીત, શીવજી વગેરે પણ શીખવવામાં આવતું. આ શાળાને શરૂઆતમાં મુશ્કેલીઓ પડી, પરંતુ નિવેદિતાની નિષ્ઠા અને અવિરત કાર્યશક્તિથી શાળા ધીમે ધીમે પાંગરી અને આજે તો શ્રી રામકૃષ્ણ શારદા મિશન ભગિની નિવેદિતા સ્કૂલ તરીકે કલકત્તામાં વિખ્યાત છે.

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તેમના આગવા વિચારો હતા. તેમની વિશદ દૃષ્ટિ હતી. તેઓ કહેતાં હતાં કે ગુરુ એ જ બની શકે જેનું જીવન જ એક મહાન પાઠ હોય. ગુરુના જીવનમાંથી શિષ્ય આપોઆપ જ શીખી શકે છે. એમને કંઈ શીખવવાનું જ રહેતું નથી. તેઓ યુવાન પેઢીને જાગૃત કરવાના કાર્યને અતિ મહત્વનું ગણતાં, જ્યાં જ્યાં જતાં ત્યાં ત્યાં યુવાનોનો સંપર્ક સાધવાની એક પણ તક ચૂકતા નહીં. યુવાન પ્રબળમાં દેશમક્તિ, ધર્મ અને ઉચ્ચ જીવનના આદર્શો જાગૃત થાય તો જ એમના ગુરુના સ્વપ્નના ભારતનું નિર્માણ થઈ શકે તેમ હતું. આથી સ્વામી વિવેકાનંદના અવસાન બાદ તેમણે તેમના કાર્યક્ષેત્રનો વ્યાપ અતિ વિસ્તૃત કર્યો. રાષ્ટ્રઘડતરને તેમણે અતિ મહત્વનું કાર્ય ગણ્યું. એ કાર્ય કરવા માટે એમણે રામકૃષ્ણ મઠમાંથી પણ રાજીનામું આપી દીધું કે જેથી રાજકીય રીતે મઠને બ્રિટિશ સરકારથી કેઈ મુશ્કેલી જાળી ન થાય; પરંતુ મઠ સાથેનો આંતરિક સંબંધ તો એવો ને એવો જ ચાલુ રહ્યો.

તેઓ સાક્ષાત્ સેવામૂર્તિ હતાં. કલકત્તામાં જ્યારે મહાસયંકર પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે કલકત્તાની ગલીઓ ગલીઓ ગાંઠાં ઝંપડાંઓની અંદર નિવેદિતાનું પ્રેમાળ સ્વરૂપ ફરી વળતું. મઠના સાધુઓ, યુવાનો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને એકત્રિત કરી આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, સેવા અને શુશ્રૂષાની વ્યવસ્થિત યોજના અધ્યક્ષપદના હેઠળ ઊભી થઈ ગઈ. એક વખત તો ગાંધી ગટર સાફ કરનાર કોઈ ન હતું તો તેમણે હાથમાં ઝાડુ લઈને તે ગાંધી ગટર પણ સાફ કરી હતી. પ્લેગની મહામારી ફરમિયાન ગરીબોને પૂરતી દવા મળે તેની કાળજી રખાય. એ માટે તે સમયે તેઓ દૂધ ને ફળ પર જ રહેતાં હતાં. છતાં તેમણે દૂધ પીવાનું છોડી દીધું કે જેથી બચેલા પૈસા રોગીઓની દવામાં વાપરી શકાય. એમના પ્રેમમય સ્વરૂપનું બીજું દર્શન બંગાળનાં ગામડાંઓમાં દુષ્કાળ અને બીજે વરસે વિનાશક પૂરો ફરી વળ્યાં અને લાખો લોકો ધરખાર વગર નિરાધાર બની ગયાં, વાહન વ્યવહાર ખોરવાઈ ગયો હતો, મહિનાઓ સુધી લોકો ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈને રહ્યાં હતાં તે સમયે પણ નિવેદિતાએ ઘૂંટણઘૂંટણ સમા કાઢવમાં પગે ચાલી ચાલીને, છોડીઓમાં બેસીને આ ભૂખ્યા, નિરાધાર, અસહાય લોકોને જીવતદાન આપ્યું હતું. એમનું આ સેવાકાર્ય જોઈને પાછળથી કલકત્તાના લોકોએ આ અસહાય ગરીબોને સહાય કરવાની યોજના ઘડી.

દયા અને કારુણ્યની સાક્ષાત્ દેવી હોવા છતાં પણ તેઓ અસત્ય કે અન્યાયને સહેજ પણ સહન કરી શકતાં નહિ. સાચું લાગે તે જ સ્વીકારવું, અનુભવના સાક્ષાત્કાર વગર ગમે તેટલા મહાન સત્યનો પણ સ્વીકાર ન કરવો, આવો એમનો સ્વભાવ હતો. આથી એમને સ્વામી વિવેકાનંદ સાથે પણ ઘણી વખત મતભેદ થઈ જતો છતાં સ્વામીજી આ કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળી તેજસ્વી શિષ્યાની પ્રખર મેધાશક્તિ, સત્યની શોધ માટેની તેમની ઝંખના જોઈ પ્રસન્ન થતા.

ભલે દેહની જન્મભૂમિ ઇંગ્લેન્ડ હતી, પરંતુ ભારત-ભૂમિને જ તેમણે માતૃભૂમિ તરીકે સ્વીકારી લીધી હતી. ભારત પ્રત્યે એમને અપાર મમતા હતી. તેમની નિશાળમાં બાલિકાઓને તરબોળ ભારતમાતાના નામનો જાપ જપવા કહેતાં, યુવાનોને ઉદ્યોગધન કરતાં કહેતાં - “મા ભારતીના સૈનિકો આગળ ધસો, શત્રો ધારણ કરો, કિલ્લાને ભેદી નાખો. મુશ્કેલીઓથી પ્રાપ્ત થયેલા કિલ્લાના રક્ષણ માટે

લશ્કર અને ચોકિયાતો ટાળો અથવા મૃત્યુ પામો જેથી બીજા લોકો તમે જે શિખર સર કરવા મળ્યા હતા તેને પહોંચવા તમારા મૃત શરીર પરથી ચઢાણ કરી શકે. કોઈ પણ ભોગે ભારત દેશ સ્વતંત્ર થવો જ જોઈએ.” વિદેશી હોવા છતાં તેઓ નબળાશિખ ભારતના હતાં. તેમનું રોમે રોમ ભારતીય બની ગયું હતું. તે સમયના રાષ્ટ્રીય નેતા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી તો કહે છે - “તે પોતાના શરીરના રોમેરોમથી ભારતીય હતાં. પોતાના અસ્થિની આંતર મજબ સુધી.” બિપિનચંદ્ર પણ કહે છે, “મને સંદેહ છે કે કોઈ પણ ભારતીયે ભારતને એ રીતે રનેહ કયો હશે જે રીતે નિવેદિતાએ કયો છે.”

ભારતનું ગૌરવ વધે, ભારતનો મહિમા વધે, હિંદુ સંસ્કૃતિની મહાનતાનો વિશ્વને પરિચય થાય એ માટે એમણે એમના યુરોપના પ્રવાસમાં અસંખ્ય પ્રવચનો આપ્યાં; ઉપરાંત એમણે લખેલાં અનેક પુસ્તકો પણ ભારતીય જીવન, સમાજ, ધર્મ, કલા, અને સંસ્કૃતિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય આપે છે. તેમણે ભારતીય કલાકારો અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, નંદલાલ બોઝ, અસિત હલદાર વગેરેને પાશ્ચાત્ય શૈલી પ્રમાણે નહીં પણ ભારતીય શૈલી અનુરૂપ ચિત્રો દોરવાની પ્રેરણા આપી. ભારતના મહાન વૈજ્ઞાનિક ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોઝના પણ તેઓ પ્રેરણાદાત્રી હતાં. ઉપરાંત અનેક રાષ્ટ્રવીરો, ક્રાંતિકારીઓ, કવિઓ, લેખકો, સાહિત્યકારો એ સર્વને રાષ્ટ્ર ભક્તિની જ પ્રેરણા આપતાં ભારતીય અસ્મિતાને જાગૃત કરી, ભારતની સ્ત્રીઓને એમની મહત્તાથી સજ્ઞા બતાવી, યુરોપ અમેરિકાના લોકોને ભારતનો સાચો પરિચય કરાવી, રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં પ્રાણ ફૂંકી ભારતપુત્રી નિવેદિતા ૪૪ વર્ષની નાની વયે દાર્જિલિંગમાં હિમાલયની તળેટીમાં હંમેશને માટે પોલી ગયાં.

મધર ટેરેસા

શાંતિ માટેના નોબલ પારિતોષિકના વિજેતા મધર ટેરેસા સેવાની પ્રવૃત્તિ માટે સમગ્ર ભારતમાં જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રખ્યાત બની ગયાં છે. નાનાં અનાથ બાળકોથી માંડીને રક્તપિત્તિયાઓની સેવા કરવી એ જ એમનો જીવનમંત્ર બની ગયો છે. ગમે તેવા રોગીઓની સેવા કરતાં તેમને ક્યારેય પણ સંકોચ થયો નથી, કે સૂગ આવી નથી. જેને કદી પ્રેમ નથી મળ્યો તેને વાતસલ્યની ઢૂંક આપવી, નિરાશ્રિતોને આશરો આપવો,

નિરાધારના આધાર બનવું અને રોગીની વેદના પોતાની ગણી નિખાલસ સ્થિતિ સાથે એમની સેવા કરવાનું એમનું જીવનવ્રત છે. ભૂખી, ગરીબ, રોગથી પીડાતી માનવ જાત માટે તેઓ દયાની દેવી છે. તેમના આવા ઉદાર નિષ્પાપ, નિઃસ્વાર્થ સમર્પિત વ્યક્તિત્વે જ કદાચ તેમને મહાન બનાવવામાં વધારે ફાળો આપ્યો છે.

આ મહાન મહિલા મધર ટેરેસાને ૧૯૭૯માં સમગ્ર વિશ્વે બિરદાવ્યાં અને અનેક પુરસ્કારો આપી સાચી ગણના કરી; પરંતુ મધર ટેરેસાનું જીવન જ નિર્લેપ, નિઃસંગ છે. તેમને માન-સન્માન, પદવીઓ, પુરસ્કારો કે પ્રશંસાની જરૂર જ ક્યાં છે? જે રકમ પુરસ્કારમાં મળી તેનો ઉપયોગ પણ સેવાર્થે જ કરવાની એમણે યોજના ઘડી છે. આવી કરુણામૂર્તિને જોતાં જ આપણું મસ્તક તેમના ચરણોમાં ઝૂકી જાય છે.

મધર ટેરેસાનો જન્મ ૨૭ ઓગસ્ટ ૧૯૧૦ માં સુફર યુગોસ્લાવિયામાં એક નાના ગામ સ્કોરપેમાં થયો હતો. આજે તો તેમની ઉંમર ૭૦ વર્ષની થઈ ગઈ છે. વૃદ્ધાવસ્થાની અસર શરીર પર ભલે દેખાય પણ તેમનું મન વૃદ્ધ થયું નથી. અત્યંત લાગણી ઉત્સાહ, અને કરુણા તેમના ચહેરા પર દેખાઈ આવે છે.

બાળપણમાં જ જ્યારે ટેરેસા પ્રાથમિક શિક્ષણ લેતાં હતાં ત્યારે ત્યાંના જેસુઈટ પાદરીઓને ધર્મપ્રચાર અર્થે કલકત્તા અને દાર્જિલિંગ મોકલવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે આ પાદરીઓએ કલકત્તાથી પત્રો મોકલ્યા અને તે સમયે ટેરેસાએ તે વાંચ્યા ત્યારે જ તેમને મનમાં થતું કે હવે કલકત્તા ક્યારે જવાશે?

૧૮ વર્ષની ઉંમરે જ તેમણે પોતાની કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો. આયર્લેન્ડના ડબ્લિન શહેરની એક શાળામાં અધ્યાપિકાની નોકરી લઈ લીધી પરંતુ તેની જિજ્ઞાસા તો કલકત્તા અને બંગાળમાં જવાની હતી. તેમની આંતરિક ઇચ્છાની બાજુ જ્યારે શાળાનાં સંચાલિકાને થઈ ત્યારે તેમણે તેમની ઇચ્છા પૂરી કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. ત્યાંથી તે સીવા દાર્જિલિંગ ગયાં અને દાર્જિલિંગથી કલકત્તા આવી ગયાં અને ત્યાં જ વસી ગયાં. હંમેશાને માટે કલકત્તામાં જ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. કલકત્તામાં આવીને પણ સર્વ પ્રથમ તો શિક્ષિકા તરીકેની નોકરી સ્વીકારી. લોરેટો સ્કૂલમાં તેમણે ઘણા વખત

ભૂગોળ લઘુાવવાનું કાર્ય કર્યું. ત્યાર પછી તેઓ સેન્ટ મેરી હાઈસ્કૂલનાં આચાર્ય બની ગયાં.

ટેરેસાના જીવનનો ક્રમિક વિકાસ થયો છે. હવે તેના જીવનમાં નવો વળાંક આવ્યો અને એ વળાંકે જ મધર ટેરેસાના નામે આજે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવી છે. પરંતુ અમુક ઘટનાઓ એવી બની કે જેને કારણે ટેરેસાનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. મધરના આંતરિક ઊંડાણમાં સંવેદના-ભર્યા સૂર ઊઠ્યા કે પછી શિક્ષિકા ટેરેસાનો જન્મ દયાની દેવી ટેરેસા રૂપે થયો છે.

સર્વ પ્રથમ તેમણે સેવા સુશ્રૂષાનું કાર્ય એ કર્યું કે શ્યાલદાહ પાસેની એક હોસ્પિટલની ફૂટપાથ પર પડેલી એક રોગગ્રસ્ત મરણાસન્ન સ્ત્રીને જોઈ એ સ્ત્રીના શરીર પરના માંસ અને ચામડીને રસ્તાની ગટરોમાં ફરતાં ઊંદરો ચાવી ગયા હતા. એના ઘામાં જીવડાં ખદખદતાં હતાં. તે સ્ત્રી હાલી-ચાલી શકતી ન હતી. પણ હા, તેની આંખોમાંથી લાચારી પ્રગટ થતી હતી. આ સ્ત્રી પર મધર ટેરેસાની કરુણ દષ્ટિ ગઈ. તેમણે તરત જ એ સ્ત્રીને દવાખાનામાં દાખલ કરી. આમ આ પ્રસંગથી જ સેવાનો શુભારંભ થયો. તેઓ તે સ્ત્રીની સાથે દવાખાનામાં જ રહ્યાં, અને તેની તેમ જ અન્ય રોગીઓની સેવા કરવા લાગ્યાં. ત્યાર પછી તો સેવાની અવિરત પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ. આમ યુગોસ્લાવિયાની આ મહાન સાધવીએ ભારતમાં વસીને, ભારતીયતા અપનાવીને પોતાનું સમગ્ર જીવન દીન-દુઃખી અને અસહાયની સેવાર્થે અર્પણ કરી દેવાનો નિર્ણય કરી લીધો. અને તે માટે તેમણે ‘મધર સુપિરીઅર’ (ધાર્મિક વડીલ) પાસે અનુમતિ માગી. તેમને દીનદુઃખીઓની સેવા કરવા માટે અનુમતિ મળી ગઈ. બે વર્ષ પછી તેમણે ‘મિશનરીઝ ઓવ ચેરિટી’ ની સ્થાપના કરી.

મધર ટેરેસાએ સેવાનું કાર્ય એકલા હાથે જ શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં તો તેમને ઘણી મુશ્કેલી પડતી હતી. માર્ગમાં આવતાં વિક્રોને હિંમત પૂર્વક દૂર કરવા પડ્યાં. જગ્યાનો અભાવ, સાધનોનો અભાવ વગેરે પ્રત્યે પણ લક્ષ્ય ન આપ્યું. પૈસાના અભાવે ખર્ચ કરવો પડે તે પણ પરવડે તેમ ન હતું. આમ અનેક અંઝાવાતોનો તેમણે સામનો કર્યો. તેમના બંને પગના અંગૂઠા અને આંગળીઓ આજે પણ વાંકા વળી ગયેલા છે.

મધર ટેરેસાનું પ્રથમ સેવાકેન્દ્ર જોઈએ તો એક સાંકડી ગલીમાં કીકલેનમાં ગોમ્સ નામના એક કુટુંબ

પોતાના ખખડધજ મકાનના પ્રાંગણમાં કાઠી આપેલ ખુલ્લી જગ્યામાં શરૂ કર્યું હતું. તેમને સાથ આપનાર સર્વ પ્રથમ એક બંગાળી છોકરી હતી. ત્યાર પછી તો સાથ મળતો જ ગયો. તેમણે જ્યારે શાળા છોડી ત્યારે તેમની પાસે ફક્ત પાંચ રૂપિયાની મૂડી હતી. છતાં તેમનામાં જે અદ્ભુત ઉત્સાહ, મજબૂત મનોબળ, માનવીય સંવેદના, કરુણતા અને ઈશ્વરમાં આસ્થા તે જ તેમનું જમા પાસું હતું. જો કે તેમના સેવા કાર્ય માટે તો આજે પણ આ વૃદ્ધ ટેરેસાની આશ્ચર્યજનક ધગશ છે. એમના ઉત્સાહ અને ઉમંગમાં વધતી જતી ઉંમરની અસર ખાસ પડતી નથી.

તેમને ઈશ્વર પ્રત્યે અગાધ શ્રદ્ધા છે. તેઓ હંમેશાં કહે છે કે જ્યારે પણ ટેરેસાને પૈસાની જરૂર પડે છે તે પછી સેવા માટે કે ફવાદાઝ માટે હોય પણ ત્યારે અણધારી મદદ, નાણાકીય ભેટ આવી જ પડે છે. જો કે શરૂઆતની મુશ્કેલીઓમાં આત્મવિશ્વાસ ટકાવી રાખી અવિચલિત રહ્યાં. તેમને મળી રહેતી અચાનક મદદને તેઓ ઈશ્વરીય અનુકંપા ગણાવે છે. “ઈશ્વર મોકલશે” એ એમનો મુદ્રાલેખ છે.

મધર ટેરેસાનું હાસ્ય અદૃશ્ય પ્રકાશ પાથરી દે છે. એ હાસ્યથી પરાયા પણ ક્ષણ માત્રમાં પોતાના બની જાય છે. તે સમયે ધાર્મિક મતમતાન્તરને સ્થાન રહેતું નથી. એમની વાત કરવાની રીત પણ મનમોહક છે. તે ધીરે ધીરે સરળ વાક્યોમાં આત્મવિશ્વાસથી વાત કરે છે. એમના હાસ્યની જેમ એમનો વાર્તાલાપ સરળ, સરસ અને સ્પષ્ટ હોય છે. તેઓ ક્યારેક હિન્દી તો ક્યારેક અંગ્રેજીમાં વાર્તાલાપ કરે છે. જેમકે-

“I do not believe in a tragic vision of life. There can not be any tragedy in God's world. one should not doubt the justice of God. The more one suffers the nearer to God one gets.”

તેમણે એમ કહ્યું-

Happiness and peace can only be gained through love. We should love one another as God loves us. That is the way to love God.

તત્ત્વ સંબંધી વાતો કરવાની તેમની રીત સહજ સ્વાભાવિક છે. જેમકે- “મહિલાઓ મહિલાઓ છે.

પુરુષ પુરુષ છે. સૃષ્ટિકર્તાએ તેમની સૃષ્ટિ સમાન ન કરતાં બુદ્ધી રીતે કરી છે. માટે બંનેનું અંતર સ્વીકારવું જ પડશે. પણ મહિલાઓએ હીનતાબોધ ભોગવવાનું કાંઈ કારણ નથી. સેવાનાં માધ્યમથી તેઓ પણ શાંતિ મેળવી શકે છે. ઈશ્વરને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

દીન-દુઃખીઓની સેવા એ જ આ સેવિકાનું મહાનવ્રત છે. તેમને દૈવ વિશ્વાસ છે કે પ્રેમ એ જ માનવ માટે સુખ્ય ધન છે. તેમણે એક બહુ જ સરસ વાત કરી છે- ‘જેટલું દાન આપશો તેટલું એ ધન વિદ્યાની માફક વધતું જશે. વિશ્વના વિભિન્ન સ્થળોએથી તેમને નિમંત્રણ મળે છે. કહી શકાય તેમ છે કે સંન્યાસીઓના વેષમાં તે એક મહાન સામ્રાજી છે. એક વિદેશી મહિલા આજે સંપૂર્ણ ભારતની જનની બની ગયાં છે. આ મહાન મહિલાને પારિતોષિક મળ્યું ત્યારે કહેવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે કે ધન્ય છે કલકત્તા, ધન્ય છે ભારત, ધન્ય છે નોબલ કમિટી જેણે સુયોગ્ય પાત્રની સાચી ગણના કરી. તેમના અનોખા વ્યક્તિત્વને આલેખતા ફાધર હેનરીએ કહ્યું છે કે-‘મધરનાં વ્યક્તિત્વમાં ચુંબકની સમાન આકર્ષક શક્તિ છે જે બીજાને પોતાના તરફ આકર્ષે છે.

આજે તો ઇન્ડિયન એર લાઈન્સે મધર ટેરેસાની સેવાની કદર રૂપે એમને ભારતમાં સર્વત્ર વગર ટિકિટ મુસાફરી કરવાની સુવિધા કરી આપી છે. ઉપરાંત રેલવેએ પણ આ રીતે જ સગવડ કરી આપી છે. તેમને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ઘણાં મૂલ્યવાન પારિતોષિકો મળી ચૂક્યાં છે. ફિલિપાઈન્સનો રેમોન મેગસેસે એવોર્ડ, પોપ જોન પીટી પ્રાઇઝ, જોસેફ કેનેડી ફાઉન્ડેશન એવોર્ડ, જવાહરલાલ નહેરુ એવોર્ડ, ધી રેમ્પલટન ફાઉન્ડેશન પ્રાઇઝ, ભારત સરકાર તરફથી પદ્મભૂષણ અને યુનાઇટેડ નેશન્સ ફૂડ એન્ડ એગ્રિકલ્ચરલ ઓર્ગેનિઝેશન તરફથી અપાયેલો ‘સીરીસ’ મેડલ, બધાં પારિતોષિકોના શિરતાજ રૂપ ૧૯૭૮નું નોબલ પારિતોષિક.

આ રીતે એક નાની મૂડીથી શરૂ કરેલું સેવાનું મહાન કાર્ય આજે લાખોનું અનુદાન મેળવી શકે છે. આવી દયાની દેવીનાં કાર્ય માટે જર્મની, ડેનમાર્ક, ઈંગ્લેંડ અને અમેરિકાનાં બાળકોએ પોતાના ખિસ્સા ખર્ચમાથી પૈસા બચાવી પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. આમ નાના-મોટા સર્વેએ મધર ટેરેસાનો પ્રેમ જીત્યો છે. આ મધર ટેરેસા આજે પણ પોતાનું વાતસલ્ય વરસાવી જ રહ્યાં છે. તેમનું સેવાકાર્ય

અવિરતપણે ચાલુ જ છે. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન માનવતાની સેવામાં સમર્પિત કરી દીધું છે. ભગવાન તેમના સ્વાસ્થ્યની રક્ષા કરે. તેમને દીર્ઘાયુષ મળે તેવી અભ્યર્થના. તેમના જીવન અને કવનમાંથી આપણને સૌને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળતાં જ રહે તેવી શુભકામના !

મેડમ કયુરી

ભાવનાઓનું પ્રાધાન્ય છે એવા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તો નારી ખેડાણ કરી જ શકે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ જેમાં ઘટનાઓ પ્રધાન છે, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની આવશ્યકતા છે એવા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પણ નારી પાછળ નથી. ‘રેડિયમ’નું સમગ્ર જગતને પ્રદાન કરનાર મહાન વૈજ્ઞાનિક મેડમ કયુરીનો જન્મ ૭ નવેમ્બર ૧૮૬૭ માં પોલેન્ડમાં થયો હતો. તેમનું નામ મારિયા સ્કલોડોવસ્કી હતું. તેમના પિતાશ્રી ડૉ- સ્કલોડોવસ્કી ભૌતિક-શાસ્ત્રના અધ્યાપક હતા. તેઓ જર્મન, ફ્રેંચ, લેટિન, ગ્રીક, અંગ્રેજી વગેરે ભાષા પર પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. પરંતુ તેમની આર્થિક સ્થિતિ કરુણાજનક હતી. પોલેન્ડના ક્રાંતિકારીઓ પ્રત્યે તેમની સહાનુભૂતિ હતી. અને તે કારણે જ તેમને નોકરી છોડવી પડી. અને એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ કે ચાર સંતાનો સાથે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું મુશ્કેલ બન્યું. આર્થિક તંગીને કારણે, યોગ્ય સારવારના અભાવે જ મેરીનાં માતાનું મૃત્યુ થયું હતું.

મેરીની બાલ્યાવસ્થા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ‘પુત્રનાં લક્ષણો પાશુભાંથી’ એ રીતે મેરી કયુરી બાળપણથી હેશિયાર હતાં. તેજસ્વી બુદ્ધિપ્રતિભાને કારણે અભ્યાસમાં ઝડપી પ્રગતિ કરી શક્યાં હતાં. ખાસ કરીને પ્રયોગાત્મક વિજ્ઞાનમાં તેમની સવિશેષ રુચિ હતી. કહેવું બેઠાં કે વારસાગત સંસ્કાર પ્રાયોગિક કાર્યમાં મદદરૂપ બન્યા હતા. તેમના પિતાજી પ્રખર વિદ્વાન હતા. મેરી કયુરી કુરસદના સમયે પ્રયોગશાળામાં જઈ, દરેક સાધનોને વ્યવસ્થિત ગોઠવતાં હતાં. સાથે સાથે પ્રત્યેક સાધનનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની અને તે વિષે જાણવાની તેમની તમન્ના હતી. જ્યારે તેમના પિતાશ્રી તેમની આર્થિક સ્થિતિ વિષે અત્યંત ચિંતિત અને પ્રયોગશાળા પ્રત્યે ઉદાસીન બની ગયા હતા ત્યારે મેરીએ પોતાની કુશળતાથી તેમને ફરી પાછા પ્રયોગશાળા તરફ આકર્ષિત કર્યા.

જીવનમાં માતા-પિતાના સંસ્કારોની અસર બાળ-માનસ પર પડ્યા વગર રહેતી નથી. નાનપણથી જ મેરી ગંભીરતાથી વિચારતાં થઈ ગયા હતાં. અને કેઈપણ જવાબદારીને સારી રીતે પાર પાડતાં હતાં. તેમની રુચિ વિજ્ઞાનક્ષેત્રે વધારે હોવાથી ક્યારેય થાક કે કંટાળાનો અનુભવ થતો નહીં. તેઓ શાળાએથી આવીને, ભોજન કર્યો પછી બપોરે પિતાજીની પ્રયોગશાળામાં પહોંચી જઈ ધ્યાનપૂર્વક પ્રયોગોનું નિરીક્ષણ કરતાં હતાં. મેરીની આ ઉત્સુકતા બેઠાં તેમના પિતા તેમને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા લાગ્યા.

મેરી કયુરીને એક બાળુ વિજ્ઞાનમાં અભિરુચિ હતી તો બીજી બાળુ પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યે અપાર સ્નેહ હતો. પરંપરાગત રીત-રિવાજોનો વિરોધ કરવાની ભાવના પણ તેમને પિતા તરફથી વારસામાં મળી હતી. ક્રાંતિકારીઓની સભામાં તેઓ તેમના પિતાજી સાથે જતાં હતાં. એકવાર તો કેદી બનવાની પરિસ્થિતિ આવી જતાં વોરસો છોડી પેરિસ ભાગી જવું પડ્યું હતું. ત્યાં જઈ આર્થિક સમસ્યાની વચ્ચે પણ અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો.

વિદ્રાહી સ્વભાવને કારણે જ મેરી કયુરીને વોરસોની શાળામાં અધ્યાપકો સાથે મનમીજન ન રહ્યો. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે શિક્ષકોના અસહયોગ વચ્ચે પણ તેણે પ્રથમ ક્રમ લાવીને સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કર્યો. ત્યારબાદ આરામ કરવાના હેતુથી તેમના પિતાશ્રીએ તેમને એક વર્ષ માટે ગ્રામીણ લોકો વચ્ચે રહેવાનું કહ્યું. ત્યારથી તેમનું જીવન તપસ્યામય બની ગયું.

મેડમ કયુરીની બહેનને ડૉક્ટર બનવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પણ અર્થસંકટને કારણે તે શક્ય નહોતું. આથી બંને બહેનોએ સુલેહ કરી કે પરસ્પર એકબીજાને આર્થિક મદદ કરવી. મેરીએ બહેનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા તેને ડૉક્ટરનું ભણવા મોકલી. અને પોતે એક મહિલાને ત્યાં ગવર્નેસ તરીકે કામ શરૂ કર્યું. પણ તે મહિલા વિચિત્ર સ્વભાવની હતી. તેના છોકરા સાથે મેરીને પ્રેમ થઈ ગયો, પણ તે સમયમાં એક માલિકનો છોકરો ગવર્નેસ સાથે લગ્નગ્રંથિથી બેઠાય તે ઉચિત ન ગણાતું. આથી તે મહિલાએ પોતાના પુત્રને મેરી સાથે લગ્ન કરવાની ‘ના’ પાડી. તેથી પ્રણયનિષ્ફળતાને કારણે મેરીને આઘાત લાગ્યો. તેમણે અવિવાહિત રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. હવે તેમણે વિજ્ઞાનમાં સંશોધન કાર્ય કરવા માટે

પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. અને બીજી જગ્યાએ નોકરી પણ શોધી. તેમની બહેન ડૉક્ટર સાથે પરણી ગઈ. હવે શરત પૂરી કરવા તેની બહેને મેરીને લણવા માટે અર્થ આપવાની તૈયારી બતાવી પણ મેરી તો આત્મનિર્ભર બની લણવા માગતાં હતાં. કોઈની સામે હાથ લાંબો કરવાનું તેમને ફાવતું ન હતું.

મેરીને અભ્યાસ કરવાની તીવ્ર લગની લાગી હતી, તેથી તેઓ પેરિસ પહોંચી ગયાં. ત્યાં એક ગરીબ-ગંદા લત્તામાં તેમને રૂમ મળી હતી જેમાં હવા-પ્રકાશનું નામ-નિશાન ન હતું. તેમણે ખાનગી શિક્ષણ આપવાનું તેમ જ લેબોરેટરીમાં બોટલો ધોવાનું કામ કરી લણવાનો અર્થ ઉપાડ્યો. આર્થિક સમસ્યા એટલી ઘેરી હતી કે કોઈવાર ભૂખ્યા પેટે કે અર્ધભૂખ્યા પેટે રહેવું પડતું. તેમને કુશળતા અને વફાદારીથી રસપૂર્વક કાર્ય કરતાં નિહાળી ભૌતિક વિજ્ઞાનના અધ્યક્ષ ગ્રેવિયલ લિયમેન તથા સુપ્રસિદ્ધ ગણિતજ્ઞ હેનરી પાયનકેયરનું ધ્યાન મેરી તરફ આકર્ષિત થયું. તેમના અધ્યાપકો અને સહપાઠી મેરીમાં રસ લેવા લાગ્યા. પણ મેરીને તો કામ સાથે જ કામ, બીજી કોઈ વાતચીત જ નહીં. એક તપસ્વિનીની જેમ સાદગીભર્યું જીવન વ્યતીત કરતાં હતાં. અનેક લોકોના મનમાં પ્રશ્ન થતો કે ‘છોકરી છે સુંદર, પણ કોઈની સાથે બોલતી નથી. પોતાનાં પુસ્તકોની દુનિયામાં જ રૂબેલી રહે છે.’

મેરી ભૌતિક, રસાયણ, ગણિત, કવિતા, સંગીત, જ્યોતિષ વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ કરી રહ્યાં હતાં, પરંતુ તેમને વિશેષ રસ તો વિજ્ઞાનના પ્રયોગોમાં જ હતો. તેમણે યુવાનીના આરંભમાં જ આદર્શ વિદ્યાર્થિની બનીને અનેક પારિતોષકો, ચંદ્રકો અને રશિયન ગ્રંથો મેળવ્યા હતા. શાળાએ જતા આવતા દેશરોહીઓ પૂતળા પર ચૂંકતા હતાં. ૨૬ વર્ષની ઉંમરે પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં એમ.એસ.સી.ની પરીક્ષા પ્રથમ નંબરે પાસ કરી થોડા વખત પછી એમણે ગણિત વિષય સાથે એમ. એસ.સી.ની પરીક્ષા દ્વિતીય નંબરે પાસ કરી. તેમની ખંતની કદર થઈ અને તેમને શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવી. તેઓ ગરીબાઈમાં ગૌરવ લેતાં. પોતાના જીવનમાં તેમણે સાદગીને હંમેશા મહત્ત્વ આપ્યું હતું.

મેરીના અધ્યાપકોએ મેરીનો પરિચય એક ડૉક્ટરના દીકરા પિયરે કયુરી સાથે કરાવ્યો. તેઓ ખંતના રસ

સમાન હતા. પિયરે કયુરી એમ. એસ. સી. પાસ થયા પછી ભૌતિક રસાયણ સંસ્થાની પ્રયોગશાળાના અધ્યક્ષ તરીકે કામ કરતા હતા, તેઓ પણ એટલા બધા તેજસ્વી હતા કે ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિકોની હરોળમાં તેમનું નામ લેવાતું હતું. એકવાર પિયરે મેરીને લખ્યું કે-‘વિજ્ઞાન તથા માનવ-તાના હિત માટે આપણે એક થઈ જવું જોઈએ.’ મેરીએ આ વાત સ્વીકારી લીધી. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં ૩૬ વર્ષના પિયરે ૨૮ વર્ષની મેરી સાથે લગ્ન કર્યા, અને ખંતે એક જ માર્ગના મુસાફર બની પુરુષાર્થ કરવા લાગ્યાં. પતિ-પત્ની બંને ઉત્સાહી, પ્રતિભાશાળી વિજ્ઞાનપ્રેમી તથા પરિશ્રમી હતાં.

મેરીએ પોતાના સંશોધન કાર્યને આગળ ધપાવ્યું. પતિના કાર્યમાં સહયોગી બન્યાં. તેમને લગ્ન પછી બીજા વર્ષે એક પુત્રી જન્મી તેનું નામ ‘આઈડીન’ અને બીજી સાત વર્ષ પછી પુત્રી જન્મી જેનું નામ ‘ઈવ’ રાખવામાં આવ્યું. તેમની મોટી પુત્રીને પણ વિજ્ઞાનમાં જ રસ હતો. તેમને ઈ. સ. ૧૮૭૫માં રસાયણશાસ્ત્રમાં નોબલ પુરસ્કાર મળ્યો હતો.

મેરીનું દામ્પત્ય જીવન સુખી હતું. ઘરમાં તેમ જ પ્રયોગશાળામાં બંને પરસ્પર સહયોગી-સહકાર્યકર હતાં. પિયરે ઘરમાં કચરો વાળે તો મેરી રસોઈ બનાવે, ઘરકામ પતાવી બંને પ્રયોગશાળાના કાર્યમાં મગ્ન બની જતાં. લગ્ન પછી એક બાળકીને જન્મ આવ્યા બાદ પણ તેમણે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને ડૉક્ટરની ડિગ્રી મેળવી. તેમણે પોતાના અભ્યાસ માટે ફેલોશિપ પણ મેળવી.

મેરીને બહારની દુનિયા સાથે સંપર્ક ઓછો હતો. અન્યની સાથે ખાસ હળવા-મળવાનું પણ ન બનતું. અને તેથી જ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે થઈ શકતું. ઈ. સ. ૧૮૯૦માં થોડા વૈજ્ઞાનિકોએ સિદ્ધ કરી દીધું કે હવામાં લવણતત્ત્વ છે. કયુરી દમ્પતી આ અન્વેષણથી પ્રભાવિત થયાં. અને તેથી જ અપારદર્શી પદાર્થોને પણ લેદી શકે એવા રહસ્યમય કિરણોના અનુસંધાન કાર્ય માટે મેરીએ પોતાની ‘ડૉક્ટરેટ માટેનો વિષય પસંદ કર્યો. મેરી કયુરીએ આ કિરણોને ‘રેડિયો એક્ટિવીટી’નું નામ આપ્યું. આ જ નામ આજે પણ વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ અનુસંધાનમાં સર્વપ્રથમ યશ હેનરીને બાય છે. ઈ. સ. ૧૯૦૩ને નોબલ પુરસ્કાર બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયો. અર્ધો હેનરી બેકરલને

અને અર્ધી કથુરી દમ્પતીને મળ્યો. ત્યારબાદ વિજ્ઞાનતા ક્ષેત્રમાં તેઓ નવી ક્રાંતિ લાવ્યાં. તરવના સૂક્ષ્મકણ પરમાણુ અખંડિત હોવાની ધારણા બદલાઈ ગઈ અને સિદ્ધ થયું કે તે ખંડિત થઈ શકે છે.

તેમણે તે પણ શોધી કાઢ્યું કે યુરેનિયમ અને થોરિયમના અશુદ્ધ લવણ, શુદ્ધ લવણ કરતાં વધારે શક્તિશાળી છે. આ અશુદ્ધિમાં જ વધારે 'રેડિયો એક્ટિવીટી' હોવી જોઈએ. તેમાં રેડિયોધર્મિતા યુરેનિયમ કરતાં ૪૦૦ ગણી વધારે છે. મેરી કથુરીએ દેશપ્રેમને ખાતર તેનું નામ માતૃભૂમિના નામ પરથી 'પોલોનિયમ' આપ્યું.

પોલોનિયમની શોધ ઈ. સ. ૧૮૯૮માં થઈ. ત્યારબાદ પાંચ મહિના પછી 'રેડિયમ'ની શોધ કરી. 'રેડિયોધર્મિતા' યુરેનિયમ કરતાં ૪૦ લાખ ગણી વધારે હતી. રેડિયમની શોધ થઈ પણ તરવ રૂપમાં નહીં, તેમાં ક્લોરિન ભળેલું હતું. તેને અલગ કરવા માગતાં હતાં. તે કાર્ય માટે રસાયણ દ્રવ્યની જરૂર હતી. આર્થિક સમસ્યાને કારણે ખરીદી શકાય તેમ નહોતું, પરંતુ ઓસ્ટ્રેલિયાની સરકારી મદદના કારણે કાચી ધાતુ મળી ગઈ. ચાર વર્ષના સતત પરિશ્રમ બાદ સફળતા મેળવી એક ટન કાચી ધાતુની મદદથી તેમને એક ચમચી રેડિયમ મળ્યું. આનાથી પ્રગટ થયેલું કિરણ એટલું તેજસ્વી હતું કે ટ્યૂબના સ્પર્શ માત્રથી પિયરે હાથે દાણ ગયા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૩માં 'પેરિસ ફેકલ્ટી ઓફ સાયન્સ'ની સમક્ષ લાખણ આપતાં પોતાના વિષયની છણાવટ કરી. તેમને 'ડોક્ટર'ની ડિગ્રી મળી ગઈ. ત્યારપછી તે લાખણો માટે નિમંત્રણ આવતાં જ રહ્યાં. રેડિયમના પ્રયોગથી લોકો ચકિત બની જતાં. રાયલ સંસ્થા તરફથી 'ડેવી'નું પદ પ્રદાન થયું. આમ તેમને અનેક સન્માનપત્રો પણ મળ્યાં.

રેડિયમ સોથી મૂલ્યવાન ધાતુ મનાય છે. તેની કિંમત એક ગ્રામના ૧ લાખ અને ૫૦ હજાર ડોલર હતી. કથુરી દમ્પતી ધારત તે આ શોધને કારણે રાતો-રાત ધનિક બની શકત; પરંતુ તેઓ તે નીતિવાન હતાં. તેમણે માનવહિતને લક્ષમાં રાખીને કામ કર્યું હતું. પોતાની શોધને માનવજાતને ચરણે ધરી દીધી. તેનો પેટન્ટ અધિકાર પણ ન લીધો. આથી જ લોકપ્રિયતા અને યશ મેળવી શક્યાં. તેઓ સન્માનપત્ર અને પદવીથી

બચવા માટે પોતાના પ્રાયોગિક કાર્યમાં જ ગૂંથાએલાં રહેતાં હતાં.

પિયરે કથુરીની વિજ્ઞાન એકેડેમીના સભ્ય તરીકે વરણી થઈ. સાથે સોષોમાં પ્રોફેસર તરીકે પણ નિમણૂક થઈ. તેમને પ્રથમવાર જ સુસન્નિજત પ્રયોગશાળામાં કામ કરવાનો લહાવો મળ્યો; પરંતુ આ સુખ વધારે દિવસો ભોગવી ન શક્યા. કાળની ગતિન્યારી છે. ઈ.સ. ૧૯૦૬માં તેમનું મૃત્યુ થયું. મેરી અને પિયરે પતિ-પત્ની જ નહીં પ્રેમી અને સહકાર્યકર હતાં. આ આઘાત સહન કરવાનું મેરી માટે મુશ્કેલ હતું. થોડા દિવસો જતાં સ્વસ્થ બની બંને પુત્રીઓ માટે ફરી કામમાં લાગી ગયાં. પતિની જગ્યાએ સોષોમાં જ પ્રોફેસરશિપ મળી ગઈ. ત્યાં પુનઃ પ્રયોગશાળામાં પ્રાયોગિક કામ શરૂ કરી દીધું.

મેરીએ આ ક્ષેત્રમાં શોધકાર્ય ચાલુ રાખ્યું. તેમણે રેડિયમની સ્વાસ્થ્યકારી શક્તિની શોધ કરી. ઈ.સ. ૧૯૧૧ માં તેમને ફરીથી નોબલ પુરસ્કાર મળ્યો. પુરસ્કારની રકમ તેમણે સંશોધન કાર્યમાં ખર્ચી નાખી. પોતાના શ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલ રેડિયમનું એમણે પોતાની માતૃભૂમિમાં સ્થાપિત 'રેડિયમ ઈન્સ્ટીટ્યુટ'ને દાન કર્યું. આ સંસ્થાના દાન માટે અમેરિકાની યાત્રા કરી. ઈ.સ. ૧૯૧૪માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના સમયે મેડમ કથુરીએ ધાયલોની સેવા કરી. આ રીતે પતિની સ્મૃતિ અને ધાયલોની સેવા એ જ એમનાં મુખ્ય કાર્યો બની ગયાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૩૪ માં મેરીનું મૃત્યુ થયું. ડોક્ટરો તેમના રોગનું નિદાન કરી શક્યા નહીં. સંભવ છે કે રેડિયમધર્મી વિકિરણો દ્વારા તેમનું શરીર ક્ષયગ્રસ્ત બની ગયું હોય !

મેડમ કથુરી એક નિરામિમાની મહિલા હતાં. સુખસુવિધાની તેમને પડી ન હતી. જીવનના વૈભવોની ઝાક-ઝમાળથી સદા દૂર જ રહ્યાં. તેઓ પોતાના ધ્યેયને જ સમર્પિત રહ્યાં. માનવતાની સેવામાં જ લકિય રહ્યા. દુનિયાના દરેક ખૂણામાંથી લોકો માહિતી, મુલાકાત તથા ઓટોગ્રાફ લેવા આવતાં, પણ આવું બધું તેમને પસંદ ન હતું.

મેડમ કથુરી વિજ્ઞાન સંસ્થાઓના સભ્ય, બેન્કે વાર નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા અને સ્નેહ, ત્યાગ તથા સેવાના મૂર્તિમાન પ્રતીક હતાં. વાસ્તવમાં તેઓ એક વિલક્ષણ નારી, સફળ પત્ની અને સ્નેહમયી માતા હતાં.

રેડિયમના અન્વેષક એવાં આ મહાન મહિલાના વ્યક્તિત્વ-
માંથી લોકોને હંમેશાં પ્રેરણા પીચૂષ મળતાં રહેશે.

મારિયા મોન્ટેસરી

સાચા અર્થમાં બાળશિક્ષાનો વિકાસ કરનાર મારિયા મોન્ટેસરીનો જન્મ ૩૧ ઓગસ્ટ ૧૮૭૦ માં ઇટલીના ચિયરાવલ્લી નામના સ્થાનમાં થયો હતો. તેઓ માતા-પિતાનાં એકનાં એક લાડકવાયાં પુત્રી હતાં. નાનપણથી જ સ્વપ્ન જગતમાં વિચરણ અને કલ્પનાલોકમાં ઉડ્યન કરતાં હતાં. પરિણામ સ્વરૂપ ભણવામાં નબળા રહી ગયાં. તે વાંચે તો પણ કાંઈ યાદ ન રહે અને પરીક્ષામાં નાપાસ થાય. તેમની નિષ્ફળતા જોઈ માતાપિતા પણ નિરાશ અને ચિંતિત બની જતાં. તેમને કલ્પના પણ નહોતી કે આ છોકરી એક દિવસ બાળશિક્ષાની મહાન પ્રણેતા બની, વિશ્વવિખ્યાત બનશે ! એક દિવસ તેમને તાવની એવી ભારે ગરમી ચડી ગઈ કે ડોક્ટરોએ તપાસીને કહ્યું કે દહીંની સ્થિતિ ગંભીર છે. આ સાંભળી માતા-પિતા બંને રડવા લાગ્યાં પણ બાળાએ તેમના માતા-પિતાને કહ્યું કે — ‘ચિંતા ન કરશો, મરીશ નહીં, મારે હજુ સારાં કાર્ય કરવાનાં છે.’ અને એ મહાન કાર્ય કરવા માટે જ તેઓ જીવી ગયાં. રોગમુક્ત થતાં જ તેમની સ્મૃતિશક્તિ વધી ગઈ. અભ્યાસમાં મન લાગવા માંડ્યું અને પરીક્ષામાં પણ સારી રીતે સફળ થવા લાગ્યાં.

પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થતાં જ માતાપિતાએ તેમને અધ્યાપક બનવાની સલાહ આપી. એ સમયમાં એનાથી વધારે તો કોઈ અન્ય નોકરી માટે વિચાર થઈ શકતો નહીં. પરંતુ મારિયાની ઈચ્છા એન્જિનિયર બનવાની હતી. તેથી છોકરાઓ સાથે ટેકનિકલ સ્કૂલમાં દાખલ થઈ ગયાં. માતા-પિતા આધુનિક વિચારધારાનાં સમર્થક હતાં. તેથી લોકોપવાદની પરવા કર્યા વગર તેમને અનુ-મતિ આપી. અભ્યાસમાં તેમની રુચિ, ધગશ અને પ્રગતિ જોઈને અધ્યાપકો તેમ જ સહાધ્યાયીઓ પણ ચકિત થઈ જતા હતા. સ્કૂલમાં તેમને પરંપરાગત પરિપાટીનો સામનો કરવો પડ્યો. હમેશા નિશાળે જવા-આવવા માટે એક સરંક્ષક સાથે રહે તે બાતની પ્રણાલિકા હતી. મારિયાને આ પ્રણાલિકા બિલકુલ પસંદ ન હતી. આવા વાતાવરણને કારણે જ તેઓ વિચાર સ્વાતંત્ર્યનાં પક્ષપાતી બની ગયાં. તેઓ ક્રાંતિકારી કદમ ઉઠાવીને કોઈ નવું કાર્ય,

નવી પ્રગતિ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખતાં હતાં; પરંતુ અપરિપક્વ બુદ્ધિ અને અધકચરા અનુભવોને કારણે ગૂંચ-વણમાં પડી જતાં હતાં. તેમ છતાં તેમણે ચિકિત્સક બનવાનો નિર્ણય કર્યો.

મારિયાએ ગણિતને બદલે જીવવિજ્ઞાન વિષય પસંદ કર્યો. મેડિકલ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે ફોર્મ ભર્યું પણ રોમ વિશ્વવિદ્યાલયે પ્રવેશ ન આપ્યો. માતા-પિતાની પણ અનિચ્છા હતી. પરંતુ માણસનું મનોબળ મજબૂત હોય, સંકલ્પશક્તિ દૃઢ હોય તો તે ગમે તેવી મુશ્કેલીમાં પણ માર્ગ શોધી લે છે. મારિયા પણ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થયાં. જીવવૃત્તિ મેળવી અને ઇટલીના પ્રથમ મહિલા ડોક્ટર તરીકે સફળતા તેમ જ નામના મેળવી.

ઈ.સ. ૧૮૮૬માં રોમ વિદ્યાલયે મારિયાને એમ.ડી.ની ડિગ્રી એનાયત કરી. ત્યાર બાદ બર્લિનમાં ‘ફ્રેમિનિસ્ટ કોંગ્રેસ’ માં તેમણે સમસ્ત ઇટલી તરફથી પ્રતિનિધિત્વ કર્યું. તેમને રોમના ‘મેન્ટલ હોસ્પિટલ’માં સહાયક ડોક્ટર તરીકે નોકરી મળી ગઈ. અહીંથી તેમના જીવનમાં નવો વળાંક આવ્યો. દવાખાનાના પાગલ દહીંઓને જોઈને તેમનું મન કરુણાથી સભર થઈ જતું, તેમાં પણ મંદબુદ્ધિ અને અવિકસિત બાળકોને જોઈને તેમને બહુ જ દુઃખ થતું. વાસ્તવમાં તે બાળકો પાગલ નથી હોતાં, પણ તેને પાગલ કરી દેવાયાં હોય છે. હકીકતમાં તેઓ સ્નેહનાં બૂખ્યાં હોય છે. સ્નેહાભાવને કારણે જ તેઓ વિકૃત માનસનાં બની ગયાં છે. તેમને સ્નેહ, પ્રેમ મળે, તેમને સમજાવવાની પૂરી કોશિશ થાય અને પદ્ધતિ અનુસાર શિક્ષણ મળે તો તેમાંથી ઘણાં બાળકો સાબ—સારાં થઈ શકે તેમ હોય છે. મારિયાએ બાળકો પર પ્રયોગ શરૂ કર્યા તેમાં તેમને સફળતા મળવા લાગી. આમ ચિકિત્સા કરતાં કરતાં એક સફળ શિક્ષિકા બની ગયાં.

હોસ્પિટલના મુખ્ય અધિકારીએ મંદબુદ્ધિના બાળકો માટે ત્યાં જ શાળા શરૂ કરી. બાળકો ધીરે ધીરે સુધરવા લાગ્યાં, કેટલાંક બાળકો તો બુદ્ધિશાળી પણ હતાં. મારિયાના કાર્યથી સંતોષ પામી લોકો તેમનાં વખાણ કરતાં હતાં. આમ મારિયાને પોતાના કાર્યમાં પ્રોત્સાહન પણ મળતું રહ્યું. આથી પોતાના કાર્યમાં નવી દૃષ્ટિ મળતી ગઈ. તેમણે વિચાર્યું કે સામાન્ય અથવા મંદબુદ્ધિનાં બાળકો માટે પહેલેથી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો વધારે સારું પરિણામ આવી શકે. બાળકો પાસેથી જબરદસ્તી

નહીં, પણ પ્રેમ અને સ્નેહથી કામ લેવાની જરૂર છે. બાળક સચળ અને સક્રિય હોય છે. તેને પણ સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિનો અવકાશ આપવો જોઈએ. આમ તેમણે ગરમત સાથે જ્ઞાન મળે તેવી નવીન પદ્ધતિ શરૂ કરી.

મારિયા દીર્ઘદષ્ટિએ વિચાર કરીને શિક્ષક સંમેલનનું આયોજન કરતાં. તેમાં મુખ્ય એ વાત પર ભાર મૂકતાં કે ‘બાળકોને સંભળાવવાની જરૂર નથી, પણ તેને સાંભળવાની જરૂર છે. તેમણે બાળમનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન, પ્રયોગો, અને અનુભવોથી બધાને વાકેફ કર્યાં. આ રીતે ધીરે ધીરે વાતાવરણ જમાવ્યું અને ઈ. સ. ૧૮૯૮માં ટ્યુરિનમાં આયોજિત શિક્ષા-સંમેલનમાં જ્યારે પોતાના પ્રયોગો અને અનુભવોની વાત કરી ત્યારે સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન તેમના તરફ આકર્ષાયું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૦૪માં મારિયા મોન્ટેસરી રોમવિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યાપન કાર્ય કરવા લાગ્યાં. ત્યારબાદ તેઓ બાળ શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા લાગ્યાં. પછાત જાતિનાં બાળકો માટે નિકેતનો શરૂ થવા લાગ્યાં. ‘આંતરરાષ્ટ્રીય મોન્ટેસરી શિક્ષણ સંઘ’ સ્થાપિત કરી વિશ્વના બધા દેશોમાં મોન્ટેસરી પદ્ધતિની શાળાઓ ખોલવામાં આવી. આમ મારિયાએ ફક્ત મંદ અથવા અવિકસિત બાળકોની જ ‘માતા’ નહીં, પણ વિશ્વભરનાં બાળકોની મમતામયી, વાત્સલ્ય-મૂર્તિ માતાના રૂપમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી. આજે પણ સંસારમાં દરેક શિક્ષિત, તેના નામ માત્રથી તેના સ્નેહભાવનું સ્મરણ કરી શ્રદ્ધાથી માથું નમાવે છે.

ડૉ. મારિયા મોન્ટેસરી પિતાની માફક અંગ્રેજી, લેટિન, ફ્રેંચ, જર્મન, સ્પેનિશ વગેરે ભાષાઓથી પરિચિત હતાં. તેમની રચનાઓમાં ‘ધી મોન્ટેસરી મેથડ’, ‘ધી આઈલ્ડ’ ‘ધી સિક્રેટ ઓફ આઈલ્ડ’, ‘ધી મેથડ ઓફ સાયન્ટિફિક પેડાલોજી’, ‘એજ્યુકેશન ફોર ન્યૂ વર્લ્ડ’, ‘એજ્યુકેશન ઇન ધી એલીમેન્ટરી સ્કૂલ’, ‘પીસ એન્ડ એજ્યુકેશન’, વગેરે ઉલ્લેખનીય છે. મહાન વિદુષીની આ રચનાઓના અનેક વિદેશી ભાષાઓમાં અનુવાદ થયા છે. તેમણે પોતાની રચનાઓમાં શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની સમસ્યાઓનું સમાધાન કર્યું છે. તેમણે અનુસંધાન માટે અનેક દેશોની યાત્રા કરી. નવેમ્બર ૧૯૩૦માં ભારતની મુલાકાતે પણ આવ્યાં હતાં.

મારિયાની શિક્ષણ પદ્ધતિ અનુસાર સમસ્ત બાળશિક્ષા મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંત પર આધારિત હોવી જોઈએ. બાળકોની સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિઓનું દમન ન થાય તે અત્યંત

જરૂરી છે. વાસ્તવમાં તેના આંતરિક શુષ્કોનો વિકાસ થાય તે જ મહત્વનું છે. માટે અભિભાવકો અને શિક્ષકોએ તેની છૂપી શક્તિને બહાર લાવવાનું કામ કરવું જોઈએ. એ માટે હંડ કે મારપીટની જરૂર નથી. પણ મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિને લક્ષમાં રાખીને તેમને અનુકૂળ થવું જોઈએ. આમ આ વૈચારિક ક્રાંતિની દીર્ઘદષ્ટિ મારિયા મોન્ટેસરીએ વિશ્વને આપી છે. બાળશિક્ષણને આંતરરાષ્ટ્રીય માન્યતા મળી. ‘મોન્ટેસરી પદ્ધતિ’ તેમની બહુ જ મોટી સિદ્ધિ છે. તેમના મૂળભૂત સિદ્ધાંત જોઈએ તો—ધૈર્ય—શિક્ષકની કસોટી છે. બાળકનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી નિર્ણય કરવો જોઈએ કે તેની રુચિ શેમાં છે? શિક્ષણનો પાથો સંસ્કાર છે, ભણવું જ નહીં. અનુશાસનનો અર્થ આત્માનુશાસન અને આત્મનિર્ભરતા. શિક્ષણ હંડ, ભય, લોક અથવા પુરસ્કારયુક્ત ન હોવું જોઈએ. સાથે સાથે કાર્યને વેગ મળે તેવું હોવું જોઈએ. આ પ્રકારના શિક્ષણથી માનવદર્શનની આંખી થાય છે.’ પ્રસિદ્ધ મનોવિશ્લેષક ડૉ. સિંગમંડ ફોઈડના મતે જો સંસારનાં બધાં જ બાળકોને આ મોન્ટેસરી પદ્ધતિથી લણાવવામાં આવે તો મનોવિશ્લેષકોની જરૂર જ નહીં રહે. ઈ. સ. ૧૯૧૨માં તેમનું પુસ્તક ‘મોન્ટેસરી પદ્ધતિ’ પ્રકાશિત થયું, ત્યારે લગભગ બધા જ દેશોમાં તેમનું સ્વાગત થયું. પણ અપવાદ સ્વરૂપ પોતાના જ દેશના તાનાશાહ મુસોલિનીએ વિરોધ કર્યો, અને પરિણામે ૬૪ વર્ષની ઉંમરે મારિયાને ઇટલી છોડવું પડ્યું. એ જ પ્રમાણે હિટલરે પણ તે પુસ્તકને બાળીને વિરોધ પ્રકટ કર્યો હતો.

મારિયા સદૈવ એ જ વિચારતાં હતાં કે બાળકોનું હિત શેમાં છે? તેમણે ઊગતી પેઢીને સાચા અર્થમાં દિશા નિર્દેશ કરી ભાવિ સમાજનું નિર્માણ કર્યું છે. સ્પેનના યુદ્ધમાં પણ બાળકો સાથે એક મકાનમાં હતાં ત્યારે બાળકોમાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી રહ્યાં હતાં. અને બીજી બાજુ મકાનની બહાર તેણે લખી દીધું હતું કે ‘આ મકાનનું રક્ષણ કરો. આ મકાન બાળકોના મહાન નિત્રનું છે. અને ખરેખર આ મકાનનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું આમ આવી અનેક ઘટનાઓ એમના જીવનમાં બની ગઈ છે.

૬ મે ૧૯૫૨માં ૮૨ વર્ષની ઉંમરે મારિયાનું અવસાન થયું. વિશ્વની આ અસાધારણ મહાન નારી માટે વિશ્વભરનાં બાળકો અને માતાઓ ગૌરવ લઈ શકે છે. જેમણે એક ઊગતી પેઢીના ભવિષ્યને લક્ષમાં રાખી નવી પદ્ધતિમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી. આ મહિલાના કાર્યનાં ગણના પણ

પણ સારી રીતે કરવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૯૭૦નું વર્ષ, જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષા વર્ષ' તરીકે ઊજવાયું, અને તેની સ્મૃતિમાં ટપાલ ટિકિટ પણ બહાર પાડવામાં આવી હતી. વર્ષોની એકાંત સાધના અને કઠોર તપશ્ચર્યાને કારણે જ તેઓ મહાન બની શક્યાં. તેમનાં કાર્યો યુગયુગાન્તર સુધી બાળકોના જીવનને પ્રકાશિત કરતાં રહેશે. તેમનો પાર્થિવ દેહ નાશ પામ્યો છે. પરંતુ તેમની રચના અને કાર્યો દ્વારા તે સદાને માટે અમર બની ગયાં છે. તેઓ માત્ર ઇટલીમાં જ નહીં, પણ વિશ્વની મહાન મહિલાઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

વિજયાલક્ષ્મી પંડિત

માત્ર નહેરૂ પરિવારનાં હોવાથી જ નહીં પરંતુ પોતાની પ્રતિભા, આત્મબળ અને કર્મઠતાને કારણે આ મહાન ભારતીય નારી જગવિખ્યાત બન્યાં છે. તેમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૦૦માં અલ્હાબાદના શાહીમહેલ 'આનંદ ભવન' માં થયો હતો. તેના વ્યક્તિત્વની તેજસ્વિતા અને પ્રતિભા જોઈને તેનું બાળપણનું નામ સ્વરૂપકુમારી રાખેલું. તેમની નાની બહેન કૃષ્ણા હઠીસિંહે પણ પોતાની આત્મકથામાં લખ્યું છે કે 'મારી બહેન સ્વરૂપ બહુ જ સુંદર હતી. એને બધાં જ પ્યાર કરતાં હતા. તેઓ જવાહરલાલ કરતાં ૧૧ વર્ષે નાનાં હતાં. શ્રી નહેરૂએ તેની આત્મકથામાં લખ્યું છે કે 'સ્વરૂપને જન્મ થવાથી મને અત્યંત આનંદ થયો, કારણ કે મને ભાઈ કહેવાવાળી એક પ્રિય બહેન મળી ગઈ.' તેઓ ખરેખર સ્વરૂપવાન અને ચાલાક હતાં. નાનપણથી જ વાચાળ હતાં. ભાઈની સાથે ઘોડેસવારી કરવા નીકળી પડતાં. ઈ.સ. ૧૯૦૪માં પિતાજી સાથે યુરોપમાં ફરી આવ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૨૬ માં પતિ અને ભાઈની સાથે ફરીથી યુરોપના પ્રવાસે ગયાં.

સ્વરૂપકુમારીનો ઉછેર પાશ્ચાત્ય ઢંગથી થયો. તેમને શિક્ષણ અને સંસ્કાર પણ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી જ મળ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૧૬માં શ્રી રણજીત પંડિત સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. લગ્ન પછી સ્વરૂપકુમારી નહેરૂ, વિજયાલક્ષ્મી પંડિત બની ગયાં. ઈ.સ. ૧૯૪૨ના 'ભારત છોડો' આંદોલનના થોડા સમય પછી તેમના પતિનું મૃત્યુ થયું. તેમને ત્રણ પુત્રીઓ હતી. તેમના ભરણ-પોષણની જવાબદારી તેમના પર આવી પડી. ભારતીય ઉત્તરાધિકારના નિયમ પ્રમાણે નારીને સમ્પત્તિમાં ભાગ દેવાની કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી.

પોતાને પુત્ર ન હોવાથી તેમની સાથે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. એક બાળ પતિવિયોગનું દુઃખ અને બીજી બાજુ નારી વિરોધી ભારતીય નિયમો પ્રત્યે આક્રોશ બગી ઊઠ્યો. તેમણે તનતોડ મહેનત કરી નિયમમાં સુધારા સૂચવ્યા, કેંગ્રેસમાં તો તેઓ હતાં જ, ઉપરાંત મહિલા સંસ્થાઓ અને સમાજ કલ્યાણની સંસ્થાઓ સાથે સબંધ રાખીને નિરંતર કામ કરતાં રહ્યાં છે. 'અખિલ ભારતીય મહિલા સમમેડન'ની સાથે તે શરૂઆતથી જ સંકળાઓમાં હતાં. તેઓ ઈ.સ. ૧૯૪૦-૪૨ એમ બે વર્ષે સર્વોચ્ચ મહિલા સંઘના અધ્યક્ષ પદે પણ રહ્યાં હતાં.

વિજયાલક્ષ્મી પંડિતને ગાંધીજી સાથે સર્વ પ્રથમ પરિચય, ઈ.સ. ૧૯૧૯ માં થયો. ત્યાર બાદ તેઓ એમના સંપર્કમાં રહેતાં. ગાંધીજી સાથે વૈચારિક મતભેદ હોવા છતાં તેઓ કોઈ પણ કાર્યમાં તેના માર્ગદર્શન વગર પગલું ભરતા નહીં. તેમના પિતાશ્રી તથા ભાઈ બંને બ્યારે જેલમાં ગયા ત્યારે તેમણે કેંગ્રેસનું સંચાલન સફળતા પૂર્વક કર્યું હતું. મીઠાના સત્યાગ્રહમાં પણ તેમણે સક્રિય ભાગ લીધો હતો. ઈ.સ. ૧૯૩૨, ૧૯૪૧ અને ૧૯૪૨ એમ ત્રણ વાર તેઓ જેલમાં ગયાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૪૪માં બીજી વિશ્વયુદ્ધ શાંત થઈ ગયું. જાપાને એટમબોમ્બની બીકે આત્મસમર્પણ કરી દીધું. હિટલર, મુસોલિનીનું પણ પતન થયું. મિત્રરાષ્ટ્રોની વિજયી સેનાઓ જર્મની અને ઇટલીમાં પ્રવેશી ચૂકી હતી. અંગ્રેજો વિજયોલ્લાસમાં મસ્ત હતા. ત્યારે અમેરિકામાં 'સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ'ની સ્થાપના માટે વિચાર કરવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોની એક સભાનું આયોજન થયું. આ સાથે દેશના મુખ્ય નેતા ગાંધીજી, નહેરૂજી, સરદારપટેલ, ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ વગેરે જેલમાં હતા. તે સમયે ભારતના મનપસંદ એવા ત્રણ પ્રતિનિધિઓને અંગ્રેજોએ નિમંત્રણ આપ્યું. ત્યારે વિજયાલક્ષ્મી પંડિત ગુસ્સે થઈ ગયાં. તેમને આ ત્રણ પ્રતિનિધિઓ પર વિશ્વાસ ન હતો તે અરસામાં તેમના પતિનું મૃત્યુ થયું. એક બાજુ પતિ વિયોગનું દુઃખ તો બીજી બાજુ શ્વસુરપક્ષના સભ્યોના કટુ વ્યવહારથી દુઃખી રહેતાં અને ત્રીજી બાજુ દેશની સમસ્યા પણ તેમના સમક્ષ હતી. સ્વતંત્રતાની માગણી કરવા માટેની આ ઉત્તમ તક હતી.

વિજયાલક્ષ્મી પંડિતની બે પુત્રીઓ અમેરિકામાં અધ્યયન કરી રહી હતી, તેમને મળવાને બહાને કોઈ

પણ જાતની વિશેષ તૈયારી વગર તેઓ ત્યાં પહોંચી ગયાં. તેમનું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ, સરસ વાક્છટા અને જવાહર-લાલનાં બહેન તરીકે પણ તેઓ દરેક જગ્યાએ સત્કાર પામ્યાં. જે જગ્યાએ સલાને સંબોધતાં ત્યાં માનવમેદનીમાં સંપૂર્ણ શાંતિ થઈ જતી. અનેક લોકો તેને સાંભળવા આવતાં. બીજા દિવસે વર્તમાનપત્રમાં સચિત્ર વિજ્યા-લક્ષ્મી પંડિતનું બાષ્પ છપાતું. ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં ભારતને સ્વતંત્રતા મળી તે સમયે વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિતને રાજદૂત બનાવી રશિયા મોકલ્યાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૫૩ માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની મહાસભાના અધ્યક્ષપદે તેમની વરણી થઈ. આમ તેમને ભારત તેમજ વિશ્વના ‘પ્રથમ મહિલા’ નું ગૌરવ મળ્યું. તેમનું વિવિધ ક્ષેત્રે જે પ્રદાન છે તેનું મહત્ત્વ ઘણું જ છે. અત્યારે તેમની ઉંમર ૮૧ વર્ષની છે પરંતુ તેમની ગતિશીલતા, સામાજિકતા તથા રાજનૈતિકતાની દૃષ્ટિએ તેઓ સદાય વિકાસશીલ રહ્યાં છે. તેમની જાગૃતિ, બુદ્ધિપ્રતિભા અને કર્મકંટા ઉલ્લેખનીય છે. તેમને નિવૃત્ત જીવન પસંદ નથી. તેથી આજે પણ કામ કરવાની ઉત્સુકતા અને તત્પરતા ક્ષીણ થયાં નથી. તેમની ગણના વિશ્વની મહાન લોકપ્રિય મહિલાઓમાં થાય છે. ભારતીય સ્વાધીનતા સંગ્રામના ઇતિહાસમાં આ મહાન મહિલા વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિતનું નામ સદા અમર રહેશે,

શ્રી મા શારદામણિ દેવી

એક તીવ્ર મધુર પ્રેમ કે જે કદી ઇન્કાર ન કરે, એવા આશીર્વાદ કે જે આપણા સમગ્ર જીવનમાં વણાઈ જાય એવી સંનિધિ કે જેનાથી આપણે દૂર ન જઈ શકીએ. એવું હૃદય કે જેમાં આપણે હંમેશા સલામતી અનુભવીએ, અતલ માધુર્ય, અતૂટ બંધન, નિર્લેખ પવિત્રતા આ બધું જ અને તેથી ય વધારે તે મા !

— ભગિની નિવેદિતા.

શ્રી શારદામણિદેવીનું જીવન ભારતીય સંસ્કૃતિનું અનન્ય અને અજોડ રૂપ છે. ગૃહસ્થ ધર્મ અને સંન્યાસ, શક્તિ અને માતૃત્વ, પતિસેવા અને અઘતમ સાધના, ત્યાગ અને બંધન, સમર્પણ અને સ્વીકાર જેવાં ઢંદ્રોના સુમેજથી દક્ષિણેશ્વરમાં અને પછી શ્રી રામકૃષ્ણના શિષ્યો વચ્ચે તેઓ જે જીવન જીવી ગયાં, જે આદર્શ મૂર્કા ગયાં, જે પ્રેરણા આપી ગયાં અને આધ્યાત્મિક જીવનનો જે પ્રકાશ પાથરી ગયાં તેનું ઉદાહરણ સમગ્ર વિશ્વમાં મળે તેમ નથી.

શ્રી શારદામણિદેવીના સાક્ષાત્ માતૃસ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ભગિની નિવેદિતા ઉપરનું વર્ણન કરે છે. નારીનું માતૃસ્વરૂપ તો મહિમામય છે જ; તેમાં પણ શ્રી શારદામણિદેવી તો શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનાદેવના આધ્યાત્મિક સાથીદાર. તેમની સાધનાની સાક્ષાત્ માતૃશક્તિ તેમના જીવનમાં ઊતરી આવેલી. ભગવાનની સહાયક કરુણા અને વાત્સલ્યધારા એવાં શ્રી શારદામણિ માત્ર રામકૃષ્ણ દેવનાં શિષ્યોનાં જ વત્સલ માતા ન હતાં, માત્ર કલકત્તાનાં લોકોનાં જ માતા ન હતાં પરંતુ તેઓ તો સમગ્ર વિશ્વનાં માતા હતાં. કારણ શ્રી રામકૃષ્ણદેવે એમનામાં આદ્યશક્તિ માતાનું અવતરણ કરી પૂજા કરી હતી. આવા શ્રી શારદામણિમાની જીવનકથા પણ અદ્ભુત છે, પ્રેરક છે, આધ્યાત્મિક અભીષ્મુઓને પથપ્રદર્શક છે.

શરૂઆતમાં ‘શારદા’ નામે જેને સંબોધન કરવામાં આવતું તે જ શારદા આગળ જતાં ભારત તેમ જ વિદેશમાં શ્રીમા તરીકે ઓળખાવા લાગ્યાં. તેમનો જન્મ ૨૨ ડિસેમ્બર ૧૮૫૩માં પશ્ચિમ બંગાળના બાંકુડા જિલ્લાના જયરામવાટી નામના ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી શ્રી રામચંદ્ર મુખોપાધ્યાય અને માતૃશ્રી શ્રી શ્યામ સુંદરી ધાર્મિક મનોવૃત્તિવાળા તેમ જ પરંપરાગત રીતિ-રિવાજોમાં દૃઢ વિશ્વાસ ધરાવનાર ચુસ્ત બ્રાહ્મણ હતાં. જમીનની ઊપજ તેમ જ ધાર્મિક કાર્યોમાં પૂજારી તરીકે કામ કરીને જે આવક થતી તેમાંથી કુટુંબનું ભરણ-પોષણ કરતાં હતાં. દરેક કાર્યમાં તેઓ ઇશ્વરને સાથે રાખીને જ આગળ ચાલતાં. શ્રી શારદામણિદેવીના મતે — “જો તેઓ આધ્યાત્મિક આદેશાનુસાર જીવન જીવ્યાં ન હોત તો તેમને ત્યાં તેમના બાળક તરીકે દેવી તત્ત્વ અવતાર હોત જ શી રીતે ?”

શારદામણિ પોતે જ ઘરમાં મોટી બહેન હતાં. તેમના ભાઈઓ કબિયાબોર, સ્વાથી તેમજ લોલી મનોવૃત્તિવાળા હતા. પરંતુ તેમાંથી એક ભાઈને શારદામણિના દિવ્યસ્વરૂપની ઝાંખી થઈ હતી તેથી બીજા જન્મમાં પણ તે શારદામણિને પોતાની બહેન તરીકે જ મેળવવા ઇચ્છતા હતા.

શારદામણિ પોતાના વિવિધ કાર્યમાં ચૂંથાયેલાં રહેતાં હતાં. તે માતાને રસોઇ કાર્યમાં મદદ કરતાં, ખેતરમાં કાલાં વીણવા જતાં, પશુઓને ઘાસચારો નીરતાં ઉપરાંત નાના ભાઈઓની સંભાળ રાખતાં. અવારનવાર તેઓ પોતાના નાના ભાઈની સાથે શાળાએ જતાં અને સમય

જતાં રામાયણ તથા મહાભારત વાંચતાં પણ શીખી ગયાં.

તે સમયે છોકરીઓનાં લગ્ન નાની ઉંમરે કરી દેવામાં આવતાં. રૂઢિચુસ્ત માતા-પિતાએ પણ પાંચ વર્ષની ઉંમરે શારદામણિનાં લગ્ન ૨૩ વર્ષના શ્રી રામકૃષ્ણ સાથે કરી દીધાં, પ્રશ્ન પણ થાય કે આ ચોકડું ગોઠવાયું કેવી રીતે? વાસ્તવમાં શ્રી રામકૃષ્ણ ભક્તિ-સાધનામાં લીન રહેતા. આથી બધાને લાગ્યું કે તેમની માનસિક સ્થિતિ બગડવા લાગી છે. અને તેથી જ રામેશ્વરે સલાહ આપી કે સંસાર વિમુખ આ રામકૃષ્ણને લગ્નની કડીમાં જકડવાથી સૌ સારાંવાનાં થઈ જશે. ત્યારબાદ કન્યાની શોધ શરૂ કરી, પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળતી ગઈ. આ વાતની બાજુ શ્રી રામકૃષ્ણને થઈ ત્યારે તેમણે રસ્તો બતાવ્યો - “જય રામવાટીમાં રામચંદ્ર મુખરજીને ત્યાં જઈને જીએને, લગ્નની કન્યા ત્યાં નક્કી જ કરેલી છે.” તપાસ કરતાં વાત સાચી પડી. સન ૧૮૫૬ના મે મહિનામાં રામેશ્વર એમના નાનાભાઈ રામકૃષ્ણને લઈને જયરામવાટીમાં શ્રી રામચંદ્ર મુખરજીના ઘરે ગયા અને સારા એઘડિયામાં શારદાદેવી સાથે તેમના લગ્ન થયાં.

લગ્ન સમયે નવવધૂ શારદાદેવીને શ્વસુરપક્ષ તરફથી જે દાગીના ચડાવેલ તે પારકાના માગેલા હતા, આથી રામકૃષ્ણનાં બા ચંદ્રમણિદેવી મૂંઝાતા હતાં કે દાગીના માગવા કે ઉતારવા કેવી રીતે? નવવધૂ શું કહેશે? તેને કેવું લાગશે? પણ રામકૃષ્ણ માતાની મૂંઝવણ સમજી ગયા. તેમને રાત્રે શારદામણિ જ્યારે નિન્દ્રાધીન હતાં ત્યારે બધા જ દાગીના ઉતારી લીધા. સવારે ઊઠીને શારદામણિએ પૂછ્યું ત્યારે તેમના સાસુએ કહ્યું કે દીકરી ગદાઈ (ગદાધર અર્થાત્ રામકૃષ્ણ) ભવિષ્યમાં તને આનાથી પણ સરસ કેટલાંય ઘરેણાં ઘડાવી આપશે. નિર્દોષ બાલિકાએ તો શાંતિથી આ વાત સાંભળી અને સ્વીકારી લીધી. પરંતુ તેમના કાકા ઉઝ બની ગયા અને શારદામણિને લઈને ચાલ્યા ગયા.

સન ૧૮૬૦માં શ્રી રામકૃષ્ણ સાસરે ગયા અને પોતાની સાથે શારદામણિને કામાર પુકુર લઈ આવ્યા હતા. તે પછી થોડા જ વખતમાં પોતે દક્ષિણેશ્વર જઈ સાધનામાં ડૂબી ગયા. તેમની આધ્યાત્મિક ભાવના પ્રબળ હતી છતાં તેઓ પોતાની પત્ની તરફની જવાબદારીથી સભાન હતા. તેઓ તેમને ધાર્મિક અને સામાજિક માર્ગદર્શન આપતા. કોની સાથે કેમ રહેવું, કેમ બોલવું,

અતિથિ સત્કાર કઈ રીતે કરવો, નાવમાં કેવી રીતે મુસાફરી કરવી, રેલગાડીના ડબ્બામાં કેમ ચડવું વગેરે સૂચનાઓ આપતા. આ બધી શિખામણ શારદાદેવીને મન આશીર્વાદ રૂપ લાગતી. તેમને થતું કે તેઓ ખરેખર ભાગ્યશાળી છે કે આવા પ્રેમાળ પતિ તેમને મળ્યા છે. પરંતુ તે સમયે પતિ સાથેનો વસવાટ લાંબો સમય ન કરી શક્યા કારણ કે શ્રી રામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વર જતા રહ્યા અને શારદામણિ પોતાના પિયર જયરામવાટી ગયાં. ત્યાં તેમણે ચાર વર્ષ વિતાવ્યાં. આ સમયે એક બાજુ પતિના વિયોગની વ્યથા હતી તો બીજી બાજુ એ સમાચાર મળ્યા કે શ્રી રામકૃષ્ણ પાગલ બની ગયા છે એટલું નહીં પણ લોકો શારદાદેવીને ‘પાગલની પત્ની’ તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા. તે સમયે તેણે દક્ષિણેશ્વર જઈ પ્રત્યક્ષરૂપમાં જ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ જોવાનો વિચાર કર્યો. તેના પિતાશ્રી તેમની સાથે જ જવા તૈયાર થઈ ગયા. રસ્તામાં શારદાદેવીને સખત તાવ આવ્યો. તેને થયું કે પતિને મળી શકાશે કે કેમ? પરંતુ તેને મહાકાળીએ સ્વપ્નમાં કહેલ “કે તારો પ્રવાસ સફળ થશે.” આમ શ્રદ્ધાના બળે તેમની તબિયત જલદીથી સુધરી ગઈ. દક્ષિણેશ્વર પહોંચી સીધાં પતિના ઓરડામાં ગયાં. તેમને તરત જ ખાતરી થઈ ગઈ કે પતિના ગાંડા બનવાની વાત કેવળ અફવા રૂપે ફેલાઈ છે. પછી તેઓ પતિની સાથે જ સહધર્મિણી શિખ્યા અને તપસ્વિની સાધવી તરીકે રહ્યાં. આધ્યાત્મિક સત્યો વિષે રામકૃષ્ણ તરફથી તેમને માર્ગદર્શન મળી રહેતું.

એક દિવસે રામકૃષ્ણે જોયું કે ઓરડામાં શ્રી શારદાદેવી એકલાં જ છે. તેથી તેમને તરત જ પ્રશ્ન કર્યો કે “તમે મને સાંસારિક જીવનમાં ખેંચી જવા માટે આવ્યાં છો?” “બિલકુલ યહી” એક ક્ષણના પણ વિલંબ વિના શ્રી શારદાદેવીએ કહ્યું, “મારે શા માટે તમને સંસારમાં ખેંચી જવા જોઈએ? હું તો તમારા આધ્યાત્મિક આદર્શોને મૂર્તિમંત કરવામાં સહાયરૂપ થવા આવી છું.”

તે જ સમયે શારદાદેવીએ પ્રશ્ન કર્યો, “તમે મને કેવી રીતે જુઓ છો?” ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણે કહ્યું કે “પોતે તેમનામાં પોતાની માતાના અને જગતજનની મહાકાળીમાં કશો જ તફાવત જોતા નથી.” એક જ ઓરડામાં તેઓ બાજુબાજુમાં સૂતાં પરંતુ ક્યારેય તેઓએ શારીરિક આકર્ષણ અનુભવ્યું ન હતું. અને તેથી જ એક દિવસે શ્રી રામકૃષ્ણે પોતાના ભક્તોને કહ્યું - “જે તેઓ આટલાં પવિત્ર

ન હોત અને પોતાના મનને કાબૂ ગુમાવી મારા પર આક્રમણ કર્યું હોત તો શું હું પણ જાત ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી એક સામાન્ય માનવી માફક ન વર્ત્યો હોત? કેણુ કહી શકે? મારા લગ્ન બાદ તેના મનમાંથી લાલસાનો અંશ માત્ર દૂર કરવા મેં જગજગનની મહાકાળીને આર્તહૃદયે પ્રાર્થના કરી હતી.” આમ સમાજ અને ધર્મે નક્કી કરેલા દામ્પત્યજીવનના નિયમો તેમને લાશુ પડતા ન હતા, તેઓ બંને સંયમી હતાં. શ્રી શારદાદેવીની દૈવી-શક્તિ જોઈ શ્રી રામકૃષ્ણે એક રાત્રે પોતાના ઓરડામાં જગજગનની વિશિષ્ટ પ્રકારની પોડશી પૂજા ગોઠવી. પતિએ પત્નીને પૂજા અર્પણ કરી તેથી તેનામાં આદ્યશક્તિનું અવતરણ થયું. આમ ગામડાની સામાન્ય બાલિકા સત્યરૂપા દેવીના સ્વરૂપમાં બદલાઈ ગયાં. શ્રી રામકૃષ્ણના મતે-“ઈશ્વરનું માતૃભાવે આરાધન કરવું તે આધ્યાત્મિક સાધનામાં છેલ્લી કક્ષા છે.”

સર્વ માનવીઓ પ્રત્યે એમના હૃદયમાં નિર્મળ પ્રેમ વહેતો. એ પ્રેમની તાકાત દૂર લૂંટારાઓ કે બદમાશોના હૃદયને પણ પલટી નાખવા સમર્થ હતી. એવો એક પ્રસંગ એમના જીવનમાં નોંધાયેલો છે. જેમ ભગવાન બુદ્ધે અંશુ-લિમાલ નામના લૂંટારાને પોતાનો બનાવ્યો તેમ શારદા-મણિએ લૂંટારા દમ્પતીને પોતાના માતા-પિતા બનાવ્યાં. પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે: એક વાર શ્રી શારદામણિદેવી પોતાનાં માતૃશ્રી તેમ જ સ્વજનોને મળવા પગપાળા મુસાફરી કરીને જતાં હતાં તે સમયે એક લૂંટારાએ કહ્યું-‘તું કોણ છે?’ શારદાદેવીએ કહ્યું-‘બાપુ! મારા સંગાથીઓ આગળ નીકળી ગયા છે અને હું માર્ગ ભૂલી છું-તમારા જમાઈ દક્ષિણેશ્વરમાં રહે છે! અને હું ત્યાં બઉં છું, કૃપા કરી મારી સાથે આવો. તમારો એટલો ઉપકાર થશે.’ એટલામા તો લૂંટારાની સ્ત્રી પણ આવી પહોંચી. શારદાદેવીએ વિશ્વાસપૂર્વક તેનો હાથ પકડ્યો અને કહ્યું-‘મા! હું તમારી પુત્રી શારદા છું. નહીંતર હું બચતી નથી કે મેં શું કર્યું હોત!’ આમ એક અભણ ગ્રામીણ યુવતીમાં પથ્થર હૃદયને પણ પિગળાવી દેવાની તાકાત હતી.

શારદામણિ સ્વભાવે નિષ્પાલસ, સરળ, અને ઉદાર હતાં. તેમનું જીવન સાદગીભર્યું હતું. તેમણે લૂંટારુ માતા-પિતાને એમ પણ પૂછેલ કે “તમે મારા તરફ આટલો પ્રેમ શા માટે બતાવો છો?” તેઓએ જવાબ આપેલ- “તું કોઈ એક સાધારણ વ્યક્તિ નથી. અમે

તને મા મહાકાળીના રૂપમાં જોઈએ છીએ. અમે પાપી છીએ તેથી તું તારું મૂળ સ્વરૂપ અમારાથી છુપાવે છે.” પરંતુ આ બાબતમાં શારદાદેવીએ પોતાની અજ્ઞાનતા પ્રગટ કરી કે “હું તો કશું જ બચતી નથી.”

દક્ષિણેશ્વરમાં તેઓ સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠતાં અને દોઢક કલાક પૂજા પ્રાર્થનામાં વ્યતીત કરતાં, પછી રસોઈ કરી પતિને પ્રેમપૂર્વક જમાડતાં. અન્ય સ્ત્રી-ભક્તોની સંભાળ લેતાં. રાત્રે ૧૧ વાગ્યે સૂવા જતાં. તેઓ પતિ-સેવા એ જ જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય માનતાં, પણ પતિની સાથે રહેવાનો લાભ મળતો નહીં. દોઢ-બે મહિને માંડ એકાદવાર પતિના ઓરડામાં જવાનો સમય મળતો. આથી તેમને દુઃખ થતું પરંતુ પોતે જ પોતાના મનને આ રીતે આશ્વાસન આપતાં: “હે મન! તું રોજ તેમના દર્શન પામી શકે તેવું ભાગ્યશાળી તારે તને શા માટે માનવું જોઈએ?” તે પોતાના ઓરડાના પ્રવેશદ્વારમાં પડદા પાછળ બેસા રહી શ્રી રામકૃષ્ણદેવનું ભક્તિસંગીત સાંભળતાં. કહેવાય છે કે તેથી તેને સંધિવા થયો હતો.

બંનેના સ્વભાવમાં ઘણું જ સામ્ય હતું તેથી તે એક ધનાઢ્ય વ્યક્તિની ઇસ હજારની મદદના પ્રસ્તાવનો બંનેએ અસ્વીકાર કર્યો. મૃત્યુ પહેલા થોડા સમયે એક દિવસ રામકૃષ્ણે પૂછ્યું હતું કે “શું તમે કશું જ નહીં કરો? (પોતાના શરીરને બતાવીને) શું આણે જ બધું કરવું જોઈએ?” ત્યારે લલિજત બની શારદાદેવીએ કહ્યું હતું કે- “પણ હું તો માત્ર સ્ત્રી છું. હું શું કરી શકું?” પરંતુ પતિને વિશ્વાસ હતો કે તે ઘણી વસ્તુઓ કરશે.

શારદાદેવી અસંખ્ય આધ્યાત્મમાર્ગી બાળકોનાં માતા હતાં. એ બધાં જ બાળકો આખો દિવસ મા, મા કહેતા અને શ્રી માના વાતસહયથી પરિતૃપ્ત થતાં.

શારદામણિના પતિ શ્રી રામકૃષ્ણને ઈ.સ. ૧૮૮૫ માં ગળાનું કેન્સર થયું હતું તે સમયે શ્રી માએ તેમની હૃદયપૂર્વક સેવા આકરી કરી હતી. પરંતુ તેમની તબિયત દિન પ્રતિદિન લથડતી જ ગઈ. અઢી મહિનાની વેદના પછી એક દિવસે તેમણે શારદાદેવીને કહ્યું- “તમે આવ્યાં તેથી હું રાજી થયો છું. મને લાગે છે કે હું કોઈ દૂરના પ્રદેશમાં ઘણે દૂર પાણી ઉપર થઈ જઈ રહ્યો છું.” આ સાંભળી શારદામણિ દેવીની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ સરી પડ્યાં. આ જોઈ રામકૃષ્ણે આશ્વાસન આપી તેમને સ્વસ્થ કર્યાં.

૧૬ ઓગસ્ટ ૧૮૮૬ના શ્રી રામકૃષ્ણનો સ્વર્ગવાસ થયો. શ્રી મા ચીસ પાડી રડી પડ્યાં. તેમણે કહ્યું- “મા! ઓ કાલી મા! મેં એવું તે શું કર્યું છે કે તમે મને એકલી અને લાચાર છોડીને ચાલ્યા ગયા?” પરંતુ થોડીવારમાં જ સ્વસ્થ બની ગયાં. હિન્દુ રીતિ-રિવાજ પ્રમાણે વિધવા શૃંગાર રાખી શકે નહીં તેથી તેમણે પોતાનાં ઘરેણાં ઉતારવા શરૂ કર્યાં તે સમયે તેને સામે જ રામકૃષ્ણના જાણે દર્શન થયાં- તેમણે તેમના હાથ પકડી લીધા અને કહ્યું- “તમે વિધવાની જેમ કેમ વર્તો છો? શું હું મૃત્યુ પામ્યો છું! હું તો માત્ર-એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં ગયો છું” અને શારદામણિદેવીએ પોતાના અક્ષય સૌભાગ્યના ચિહ્ન રૂપે એક માત્ર કંકણ હાથમાં હંમેશા પહેરી રાખ્યાં. પછીથી નિરાશા અને વેદનાની ક્ષણોમાં તેમને હિંમત, સાહસ અને સામર્થ્ય આપવા માટે વારંવાર આવી ઝાંખી થતી હતી.

શ્રી રામકૃષ્ણના મૃત્યુ પછી શ્રી મા શિષ્યવૃંદ સાથે વારાણસી, અયોધ્યા, દ્વારકા અને અલ્લાહાબાદ પહોંચી ગયા હતાં. આ રીતે મનને બીજા બાજુ વાળવા માટે યાત્રા કરતાં. અવારનવાર તેમને શ્રીરામકૃષ્ણનાં દર્શનનો લાભ મળતો. યાત્રા સમયે પણ શ્રી મા ધ્યાન અને પ્રાર્થના નિયમિત રૂપે કરતાં. યાત્રા બાદ તેઓ કામારપુકુર આવ્યાં. ત્યાં એક બાજુ એકાંત તો બીજા બાજુ ગરીબીનો પ્રશ્ન સામે આવ્યો. પતિની ઇચ્છા પ્રમાણે તે પોતાના જ મકાનમાં રહેતાં. કદી કોઈની સામે હાથ લાંબો કરવાનો પ્રશ્ન આવવા દીધો નહીં.

શ્રી મા વિધવા હતાં છતાં ચૂડીઓ પહેરતા હતાં તેથી ગામડાંનો સમાજ એમની ટીકા કરતો હતો. કામારપુકુરમાં એમને ઘણી જ તકલીફ પડતી. તેમના ગૃહસ્થ ભક્તોએ તેમને કલકત્તા આવવાનું નિમંણ્ત્ર આપ્યું. પણ શ્રી માને મૂંઝવણ થતી હતી કે ત્યાં કેવી રીતે જવું? પરંતુ કામારપુકુરની વૃદ્ધાએ કહ્યું કે- ‘શ્રી રામકૃષ્ણના શિષ્યો તો તેમના પુત્રો સમાન છે’ આ સાંભળી શ્રી માએ કલકત્તા જવાનો નિર્ણય કર્યો.

કલકત્તામાં શ્રી રામકૃષ્ણનાં બે સ્ત્રી શિષ્યા ભેગીની મા તથા ગોલમ મા તેમની સાથે જ રહ્યાં. ત્યાં ગયા પછી સતત સાત દિવસ સુધી સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી શ્રી માએ સાધના કરી. આથી તેમને માનસિક શાંતિ મળી. તમને એ પણ ખાતરી થઈ કે માનવ જાતની

મુક્તિ માટે શ્રી રામકૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો. શ્રી મા શરૂઆતમાં તો ભાડાના મકાનમાં રહ્યાં. પરંતુ સ્વામી શારદાનન્દના અધાક પ્રયત્નોથી તેના માટે એક નિવાસસ્થાન બંધાવવામાં આવ્યું જેનો કબજો ૧૯૦૬માં તેમને મળ્યો.

અમેરિકાથી પાછા કરૈલા શ્રી વિવેકાનંદે કલકત્તા આવી બેલુર મઠની સ્થાપના કરી. શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યો માટે તે કાયમી રહેઠાણ બન્યું. તેમણે માને કહ્યું- “છેવટે ઘણા સમય બાદ પણ બાળકોને આશ્રય મળ્યો ખરો! મને લાગે છે કે ઠાકુરે હવે તેમના ઉપર પ્રત્યક્ષ આશીર્વાદ વરસાવ્યા છે.”

ગૃહસ્થજીવનની ફરજો પણ શ્રી માને તો સાધના જ હતી. કોઈ પણ કાર્ય પછી નાતું હોય કે મોટું, બધું જ એમને માટે પરમેશ્વરનું ધ્યાન જ હતું. આથી તેઓ જ્યારે જયરામવાટી જતાં ત્યારે રસોઈ બનાવતાં, આંગણું સાફ કરતાં, વાસણ કપડાં કરતાં, પાણી ભરતાં, મંદિરે જઈ પૂજા કરતાં અને ધીરજ તેમ જ ગ્રેમ પૂર્વક સ્વજનો અને મુલાકાતી શિષ્યોની સગવડતા સાચવતાં.

શ્રી માનું મન સદાય ભિન્ન ચેતનામાં જ રહેતું હતું. ઠાકુરના દેહાવસાન બાદ તો શ્રી માને પૃથ્વી ઉપર જીવન ટકાવી રાખવાની સહેજ પણ ઇચ્છા ન હતી. પરંતુ એમને ઠાકુરનો આદેશ મળ્યો ઠાકુરનું અધૂરું રહેલું કામ શ્રી માએ કરવાનું હતું. ઠાકુરના સહુ શિષ્યોનાં માતા બનીને શિષ્યોને હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પ્રચારની પ્રેરણા આપવાની હતી. આથી જ શ્રી મા પણ પોતાનું શરીર છોડી દે તેવી શ્રી રામકૃષ્ણની ઇચ્છા ન હતી. તેમની ચેતનાને નીચે લાવવા માટે જ તો ઠાકુરે એમને શ્રી માની નાનકડી ભત્રીજી રાધુને એમના બોળામાં બૂકી. આ રાધુના પિતા તો તેના જન્મ પહેલાં જ મૃત્યુ ચામ્યા હતા. અને માતા પાગલ થઈ ગઈ હતી. એટલે આ છોકરીની સંપૂર્ણ જવાબદારી શ્રી શારદામણિએ ઉઠાવી લીધી. મમતાના બંધને તેઓ ખુદ બંધાયાં. માયાનું આવરણ એમણે સ્વીકારી લીધું અને રાધુને તેઓ ઉછેરવા લાગ્યાં. તેને અત્યંત લાઠ લડાવવા લાગ્યાં. આમ શ્રી માની ચેતના રાધુમાં કેન્દ્રિત થતાં હવે તેમને શરીર ત્યાગનો ભય ન રહ્યો.

શ્રી માને સાચા માનવ, આધ્યાત્મિક દેવી અને એક મા તરીકે લોકો ગુણે છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ તેઓ ગૃહસ્થી

હતાં. સ્વજનના મૃત્યુ સમયે રડી ઊઠતાં. તેણે આ બાબતની સ્પષ્ટતા પણ કરેલ છે કે - “હું આ દુનિયામાં જીવું છું. મારે પણ આ સંસારવૃક્ષનાં ફળ આખવાં જોઈએ.” શ્રી રામકૃષ્ણે એક વાર કહેલું - “ઈશ્વર મનુષ્ય અવતાર લે છે ત્યારે મનુષ્યની જેમ જ વર્તે છે. તેને જૂખ-તરસ લાગે છે. અને તે રોગ, દુઃખ અને ભયનો ભોગ પણ બને છે.”

શારદામણિદેવી સ્વયં એક મહાન શક્તિ હતાં. સ્વભાવની અસીમ ઉદારતાને કારણે જ તે સર્વના આશ્રયદાતા હતાં. પોતાના પતિની માફક તેઓ પણ દૈવી અવતાર હતાં. તે બંને માનવદેહ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર અવતર્યાં હતાં. પતિના જેટલી સાધના-તપસ્યા શ્રી મા કરી શક્યાં ન હતાં. છતાં તેમની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ શ્રી રામકૃષ્ણ જેટલી જ ગહન હતી; પરંતુ તેઓએ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના ચરણે પોતાનું નિઃશેષ સમર્પણ કર્યું હતું એટલે પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ, પોતાની અનુભૂતિઓ પોતાની સાધના, સિદ્ધિઓ સર્વ કંઈ શ્રી રામકૃષ્ણની સેવામાં જ સમાર્પ ગયું હતું. તેઓએ કદી પણ પોતાની મહાન આધ્યાત્મિકતાની વાત કરી ન હતી. બધું જ શ્રી ઠાકુરનું છે, એમ જ માનતાં હતાં. આમ ઠાકુરને જ સર્વસ્વ માનતા હતાં. શ્રી મા શિષ્યોને મન ગુરુ તો હતાં જ, પણ એથી વિશેષ મમતામૂર્તિ મા હતાં. જ્યારે તેઓ બીમાર હતાં ત્યારે તેમણે શિષ્યોને કહેલું કે - “આ શરીરનું મૃત્યુ થાય તો પણ, જ્યાં સુધી મેં જેમની જવાબદારી લીધી છે તેવા એક પણ આત્માને મુક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી મને આંતરિક શાંતિ નહીં મળે. શું મંત્ર દીક્ષા એ નજીવી વસ્તુ છે? ગુરુએ તો કેટલો બધો ભાર વહન કરવાનો હોય છે! કેટલી બધી ચિંતાઓમાંથી તેને પસાર થવાનું હોય છે!” આ રીતે તેમને પોતાના કઠિન કાર્યનો પરિચય આપી દીધો.

શ્રી માની ચેતનાશક્તિ ઘણી જ તીવ્ર અને જાગૃત હતી. આથી જ દુષ્ટ માણસના ચરણસ્પર્શથી તેને અનુભવ થતો કે જાણે અગ્નિથી પગ બળે છે. તેથી તેમને વારંવાર પગ ધોવા પડતા. તેઓ સહાનુભૂતિથી પ્રેરાઈને શિષ્યોને મંત્રદીક્ષા આપતાં હતાં. તેઓ નાશવંત શરીર માટે માનતા કે આ શરીર તો એક દિવસ મૃત્યુને શરણે થશે, પણ તેઓને જાગૃત થવા ધો. જીવનના અંતિમ દિવસોમાં બીમારીના કારણે નબળાં થઈ ગયાં હતાં.

તેમની શારીરિક વેદના જોઈને એક સ્ત્રી ભકતે હવે વધુ શિષ્યોને દીક્ષા ન આપવાની વિનંતી કરી ત્યારે શ્રી માએ જવાબ આપ્યો કે - “પણ શા માટે? ઠાકુરે મને ક્યારેય આ પ્રમાણે કરવાની ‘ના’ કહી નથી. તેમણે તો મને ઘણી ઘણી બાબતો વિષે સૂચનાઓ આપેલી. તેમણે મને આ બાબતમાં શું ચેતવણી ન આપી હોત?”

શ્રી મા શિસ્તમાં માનતાં. એટલું જ નહીં, પણ શિસ્તપાલનના કડક આગ્રહી હતાં. સન્નજનો અને દુર્જનો પર તેમની સમાનદષ્ટિ હતી. પોતાની ભૂલનો એકરાર કરનાર પ્રત્યે તેમને માન થતું. વળી ઠાકુરે શારદામણિને કહ્યું હતું કે - “જેઓ તમારા શરણે આવશે, તેઓને હું મુક્તિ આપીશ જ.” ભૂલ કરવી તે માનવનો સ્વભાવ છે પણ ભૂલ સુધારવી તે બહુ મોટી વસ્તુ છે ને પોતાના શિષ્ય શરત અર્થાત્ સ્વામી સારદાનંદ પ્રત્યે દનેહ રાખતાં એટલો જ દનેહ આદર જયરામવાટીના આમજાદ લૂંટારા પર રાખતાં. કેઈ વિરોધ કે ટીકા કરે તો શ્રી મા કહેતાં - “હું સન્નજનોની માતા છું તેવી જ દુર્જનોની પણ માતા છું.” ભગિની નિવેદિતાએ શ્રી મા વિષે જે લખ્યું છે તે સાર્થક છે - “જે ડહાપણ અને વિશ્વાસ સાદામાં સાદી સ્ત્રી પણ મેળવી શકે તે શ્રી મામાં પણ જોવા મળે છે. અને છતાં મારી નજરમાં તો તેમના વિવેકની ઉદારતા અને તેમનું વિશાળ ઉદાર માનસ, તેમના સાધ્વીપણા જેટલું જ આશ્ચર્યકારક છે.”

શ્રી માને સંધિવાના દુઃખાવાથી ભારે વ્યથા થતી હતી. તેઓ ચાલતી વખતે લંગડાતાં હતાં. અવારનવાર મેલેરિયા તાવ પણ ખબર-અંતર પૂછી જતો હતો. ઈ.સ. ૧૯૨૦ ફેબ્રુઆરીમાં જયરામવાટી છોડીને દવા કરાવવા કલકત્તા ગયાં હતાં. તેના રોગનું નિદાન થયું કે આ તો ‘ઠાળ જ્વર’ જેવો અસાધ્ય રોગ છે. હવે તેની સ્થિતિ ગંભીર બનતી જતી હતી. એક દિવસે તેમણે પોતાના એક શિષ્યને કહ્યું કે મને ખૂબ જ નબળાઈ જણાય છે. મને લાગે છે કે આ શરીર દ્વારા ઠાકુરનું જે કામ કરવાનું હતું તે પૂરું થાય છે. હવે મારું મન ફક્ત તેને જ ઝંખે છે; મને બીનું કશું કામનું નથી. તમે જાણો છો કે રાધુ મને કેટલી પ્રિય હતી, તેના સુખસગવડ માટે મેં કેટકેટલું કર્યું છે! હવે હું તેથી જુદું જ અનુભવું છું. એ જ્યારે નજીક આવે છે ત્યારે ચિડાઉં છું. તેણે મારા મનને શા માટે નીચે ખેંચવું જોઈએ? આ બધાં જ વર્ષો ઠાકુરે પોતાનાં કાર્યોને પાર પાડવા

માટે મને રાધુ માટે સંસારમાં પ્રવૃત્ત રાખી, નહીં તર તેમના દેહવિલય બાદ મારા માટે જીવવું શું શક્ય હોત ?”

શ્રી માએ અંતિમ યાત્રાના પાંચ દિવસ આગળ એક રડતી ભક્ત સ્ત્રીને જે સંદેશો આપ્યો તે જાણે સમગ્ર માનવ જાત માટેનો સંદેશો હોય તેમ જણાય છે. —“મારે તમને કંઈક કહેવું છે. જે તમારે માનસિક શાંતિ બેઠતી હોય તો બીજાના દોષ તરફ ન જુઓ, તમારા પોતાના દોષ જુઓ. આખી દુનિયાને તમારી બનાવતાં શીખો. બેટા! કોઈ અભાણ્યું નથી. આખી દુનિયા તમારી પોતાની છે.” જીવનમાં સુખી થવા ઇચ્છનાર કોઈ પણ માનવ માટે આ સંદેશો પથ પ્રદર્શક બની રહે છે.

૨૧ જુલાઈ ૧૯૨૦ના દિવસે શ્રી માએ પોતાનું નશ્વર શરીર છોડી દીધું. બેલૂર મઠમાં તેમનાં હજારો સંતાનોએ અશ્રુભરી આંખે એમનાં પ્રેરણાદાત્રી, વાત્સલ્યમયી, જગજગનની માને અંતિમ વિદાય આપી. બેલૂર મઠમાં શ્રી માની સ્મૃતિ રૂપે મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. એમના નિવાસસ્થાન જયરામવાટીમાં પણ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે, જેના દર્શનાર્થે અસંખ્ય યાત્રાળુઓ આવે છે. અને શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના આધ્યાત્મિક સહ-ધર્મચારિણીની અદ્ભુત જીવનકથામાં અભિભૂત બની પાછા જાય છે.

સરોજિની નાયડૂ

ભારત વર્ષનાં મહિલા-રત્નોમાં શ્રીમતી સરોજિની નાયડૂનું સર્વોચ્ચ સ્થાન છે. કેવળ ભારતવર્ષમાં જ નહીં પરંતુ વિશ્વમાં પણ તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. ભારતમાં નારી આંદોલન, નારી અધિકાર અને નારી સ્વાતંત્ર્યના સમર્થક હતાં તેઓ પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે સંપૂર્ણ સજાગ હતાં. ભારતીય નારીને પડદા પાછળથી બહાર લાવવાનું ભગીરથ કાર્ય કરવાનું શ્રેય પણ તેમને ફાળે જાય છે.

સરોજિની નાયડૂનો જન્મ હૈદરાબાદમાં ૧૩ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૯માં ગ્રામ્ય પરિવારમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી અધ્યક્ષનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય નિઝામ કોલેજના સંસ્થાપક હતા. તેમણે પોતાનું જીવન શિક્ષાના પ્રસાર તથા પ્રચારાર્થે વિતાવ્યું હતું. તેઓ વૈજ્ઞાનિક હોવા છતાં અન્ય વિષયોમાં પણ વિદ્વાન હતા. તેઓ આચાર્ય હતા. પોતાના બાહ્યબળે ધન કમાતા હતા. તેઓએ વિજ્ઞાનાચાર્ય —

ડૉક્ટરની ડિગ્રી મેળવી હતી. તેમનું ક્ષેત્ર વિજ્ઞાન અને પરિશ્રમ સુધી મર્યાદિત ન રહેતાં તેમણે પૂર્વીય સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ પણ કરેલ. આમ સરોજિનીની બુદ્ધિ પ્રતિભા વારસાગત હતી. તેનાં માતૃશ્રી વરદસુંદરી-દેવી પણ વિદુષી હતાં. તેમણે બંગાળી ભાષામાં સરસ ગીતો લખ્યાં છે. સરોજિની નાયડૂ તથા તેમના ભાઈ હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય બંને સાહિત્યકારો મહાન કવિ છે. તેમના પિતાની ઇચ્છા વિજ્ઞાનનાં રહસ્યો જાણવાની રહેતી — તેવી જ ભાવના સરોજિનીના હૃદયમાં સૌંદર્યો-પાસના પ્રત્યે રહેતી.

૧૨ વર્ષની વયે તેઓએ એસ. એસ. સીની પરીક્ષા પાસ કરી. ૧૩ વર્ષની વયે બીજગણિતમાં ગતાગમ ન પડતાં ‘ઝીલની શાણી’ નામની કવિતા લખી. એ કવિતામાં ૧૩૦૦ પંક્તિ છે. આ જ સમયે એક નાટક ‘મહેર મુનિ’ની રચના કરી. ૧૬ વર્ષની ઉંમરે તેમને રાજ્ય તરફથી શિષ્યવૃત્તિ મળતાં ઇંગ્લેન્ડ ગયાં. ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહી અભ્યાસ કર્યો. ત્યાં તેમને કિંગ્સ કોલેજમાં બે વિદ્વાનો એડમન્ડ ગોસે અને આર્થર સાઈમન સાથે સારો એવો પરિચય થયો. તેના કારણે જ તેના અંતરની કવિતાનો વિકાસ થયો. ત્યાર બાદ સ્વાસ્થ્ય સુધારા માટે ઇટલી ગયાં. ત્યાં પણ પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને પ્રકાશથી પૂર્ણ તેવા કલાકાર ડાંટે, વર્ગિલ, રાફેલ, માઈકેલ વગેરેની જન્મ-ભૂમિએ જેટલાં પ્રભાવિત કર્યા તેટલી જ મધુરતા અને કરુણાએ તેમની કવિતામાં પ્રવેશ કર્યો. ઇટલીમાં તેમની તબિયત સુધરી નહીં. આમ ઇ.સ. ૧૯૧૮માં ભારત આવી ગયાં.

ભારત આવી સર્વ પ્રથમ નાતજાતની ભાવનાનું ખંડન કર્યું. નિઝામ સરકારના પ્રધાન ચિકિત્સક ડૉ. એમ. ગોવિન્દરાજસૂ નાયડૂ સાથે લગ્ન કર્યાં. તે સમયમાં આવું આંતરજાતીય લગ્નનું સાહસ ખરેખર અભિનંદનીય જ ગણાય. લગ્ન પછી તેની કવિતાનો પ્રવાહ ચાલુ જ રહ્યો. પત્ની અને માતાનું પદ મેળવ્યા પછી પણ નારી જાગરણ આંદોલન ચાલુ જ રાખ્યું. તેમનું વૈવાહિક જીવન સુખી સફળ રહ્યું.

જેમ શ્રી નહેરુના જન્મદિને બાળદિન મનાવાય છે તેમ વીસમી સદીની મહિલાઓમાં સરોજિની નાયડૂની લોકપ્રિયતા અને પ્રેરક વ્યક્તિત્વને લક્ષમાં લઈને ૧૩ ફેબ્રુઆરીએ ‘મહિલા દિવસ’ તરીકે મનાવાય છે.

શ્રીમતી સરોજિની નાયડૂ જન્મજાત કવયિત્રી હતાં. સાથે સાથાં દેશભક્ત, રાજનીતિજ્ઞ અને કુશળ વક્તા હતાં. તેઓ ભારતના ‘પ્રથમ મહિલા રાજ્યપાલ’ અને ‘પ્રથમ ભારતીય મહિલા કેંગ્રેસ અધ્યક્ષ’ હતાં. તેઓ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતાં હતાં. તેમનું વ્યક્તિત્વ ખરેખર વિલક્ષણ હતું. તેઓ વીરતા, ધીરતા તથા નમ્રતાની મૂર્તિ હતાં. તેઓ આદર્શ ગૃહિણી અને કુશળ કવયિત્રી હતાં. તેમને સંઘક્ષુકળા વરેલી હતી. તેમને સ્વાદિષ્ટ ભોજન જ પ્રિય લાગતું. તેઓને ઘરેણાં પહેરવાનો પણ અસીમ શોખ હતો. જેલમાં જતાં ત્યારે પહેલાં એ તપાસ કરી લેતાં કે ત્યાં દરરોજ નહાવાનું મળશે કે નહીં? આમ જીવન વ્યવહારમાં પણ તેમની ચોક્કસ પસંદગી અને ગમા-અણુગમાને વિશિષ્ટ સ્થાન આપતાં.

સરોજિનીમાં સૈનિકની તત્પરતા, સરસ વાફાઈ, સંગઠનની ક્ષમતા વગેરે જેવા મળતાં. જીવનમાં સતત પરિશ્રમશીલ રહેતાં, અને મુસીબતના સમયે સરળતા અપનાવતાં. ચિંતાના સમયે પણ હસતાં રહેતાં. તે સ્વભાવે વિનોદપ્રિય હતાં આથી જ સમય આવે નહેરુજી, સરદાર પટેલ, ગાંધીજી વગેરેને પણ છોડતાં નહીં. નહેરુજીને ‘સુંદર રાજકુમાર કહેતાં, સરદાર પટેલને ‘ખાર-ઠોલીનો બળદ’ કહેતાં. તેમના વિનોદપ્રિય સ્વભાવનું એક ઉદાહરણ : એક આ પાર્ટીમાં નહેરુજી નવયુવતીઓથી ઘેરાયેલા હતા. નવયુવતીઓ તેમની સાથે વાતોમાં મગ્ન હતી. સરોજિની નાયડૂ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેમણે જોયું અને કહ્યું - ‘જવાહર જરા આપની ટોપી ઉતારો તો ! આ છોકરીઓના બ્રમનું નિવારણ કરો કે તમે જીવાન છો ! આ રીતે માધુર્ય પીરસવાની અને આનંદ આપવાની એમની સ્વભાવગત આસિધત કહી શકાય.

તેમની કવિતામાં તેમણે સત્ય, પ્રેમ અને શાંતિનો ત્રિવેણી સંગમ વહેતો મૂક્યો છે. પ્રેમ અને સૌંદર્યને માર્ગે તેમણે સત્યની શોધ કરી. જાગૃતિનો મંત્ર કૂંડીને તેમણે લોકોની તંદ્રાને ફર કરી. કવિતામાં છંદ, આરોહ - અવરોહ, ગતિ, લય વગેરેને કારણે તેમની કવિતા અમુક અંગ્રેજ કવિઓની સમકક્ષ ગણવામાં આવી. નહેરુજીએ તેમના વિષે અભિપ્રાય દેતાં કહ્યું છે - ‘તેઓએ આપણા રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષમાં કલા અને કવિતાનો સમાવેશ કરીને નૈતિક મહાનતા પ્રદન કરી છે.’

સરોજિની નાયડુએ જીવનનો મહિમા ઉલ્લસિત સ્વરે ગાયો છે. આર્થર સિમન્સના કહેવા પ્રમાણે ‘સૂરજ-

સુખી જેમ સૂર્યની દિશામાં વળે તેમ સરોજિનીની દષ્ટિ સૌંદર્ય તરફ વળેલી હતી. ‘The Golden Threshold’ ઈ.સ. ૧૯૦૫માં પ્રગટ થયું ત્યારથી જ એમને ‘બુલબુલે હિન્દ’નું નામ મળી ગયું. ત્યાર પછીના એડમંડ ગોસની પ્રસ્તાવના સાથે પ્રગટ થયેલા ‘The Bird of Time’ અને ‘The Broken Wings’ની કવિતા જીવન અને મૃત્યુ, આનંદ અને પીડા રૂપે જેવા મળતી જીવનની દ્વિમુખતા આલેખે છે. એકવાર એમણે ગોખલેને કહેલું કે ‘હું’ જીવનની એટલી સમીપ પહોંચેલી છું કે તેની જવાબાઓ મને દગાડી મૂકે છે.’ એમનાં કાવ્યો જીવનની સમીપતાનો અને તેને દગાડી મૂકતી જવાબાઓનો અનુભવ કરાવે છે. “પ્રેમને ખાતર આવેગભર્યા મૌન અને દર્દનો ભાર વહેવાનું મારું તો નિર્માણ છે.” એવું ગાનાર સરોજિની નાયડુએ નિયતિ અને મૃત્યુને પણ આ પ્રમાણે પડકાર કર્યો છે. —“જીવનના વિષાદને ગીતના વિષાદથી જીતી લેવા”ની વાત પણ કરી છે.

સરોજિની નાયડુની દુઃખ-દર્દભરી કવિતાઓમાં શબ્દનો જાદુ છે. તરલતા છે. ‘Feast of Youth’ ઈ.સ. ૧૯૧૮માં બહાર પડ્યું ત્યારે શ્રી અરવિંદે તેને ‘અંગ્રેજી ભાષાના લયમાં ભારતીય આત્માના ભવ્ય ઉદ્ગાર’ તરીકે આવકાર આપ્યો હતો. અને ત્યાર પછી તે ‘The Magic Tree’, ‘The Wizard’s Mask’, ‘Blood of Stones’, ‘A Treasury of Poems’, ‘Mask and Farewel’ જેવા ડઝનેક કાવ્ય સંગ્રહો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. આસપાસ અને ધરતીના રંગો ઝીલતી, મનુષ્યની આંતરસૃષ્ટિમાં ડોકિયું કરાવતી એમની કવિતામાં કદપનાનાં ઉદ્વેગનો અને સ્વપ્નો સાકાર થયેલાં છે. અને તેમાં વર્તમાન જગતના જીવનની વિષમતામાંથી ઊઠતું દર્દ છે. છતાં પણ સર્જનની કક્ષા એક સરખી જળવાઈ નથી. કેઈકે જગ્યાએ વિરોધાભાસ દેખાઈ આવે છે.

સરોજિની નાયડુની કવિનાને લક્ષમાં લઈ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે તે ત્યાં સુધી લખ્યું છે કે ‘આપની રચનાઓની ગેયતા અને સૌજન્ય જોઈને મને આપના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા જાગે છે.’ એમનાં ગીતોની ગણના કરી દેશવાસીઓએ તેમને ‘ભારત કોકિલા’ની પદવી આપી. તેમના કવિતા સંગ્રહ ‘સ્વર્ણ દેહલી’, ‘જીવન અને મૃત્યુની કવિતાઓ’, ‘કાલપક્ષી’ વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

સરોજિની નાયડૂનો રાજકીય જીવનમાં પ્રવેશ પણ આકસ્મિક જ ગણાય. એકવાર ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ એમને આ શબ્દોથી પ્રેરિત કર્યા- “અહીંયા મારી સાથે ઊભા રહી જાઓ અને આ તારા અને પર્વતમાળાને સાક્ષી બનાવી પોતાનાં સ્વપ્ન, ગીત, વિચાર અને જીવન આદર્શ એ બધું જ ભારતમાતાને અર્પણ કરો. આ પહાડની ટોચ પર અડગ રહેવાની પ્રેરણા ગ્રહણ કરી ભારતનાં હબરો ગામડાંઓમાં સૂતેલા માણસોને જગાડો. તેમાં રહેલા નિરાશાના અધકારને દૂર કરી આશાનો સંદેશ ભરી દો. તમારી કવિતા સાર્થક બની જશે.” આ વાત સાંભળતાં જ કવિયત્રી સરોજિની નાયડૂએ રાષ્ટ્ર ભગરણનો મંત્ર લઈને સ્વતંત્ર સંગ્રામમાં ઝંપલાવી દીધું.

ગાંધીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી નિયમિત રૂપે રાજનીતિમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કરી દીધું. તેમની વાફ-છટાથી શ્રોતાઓ મુગ્ધ બની જતા. કોંગ્રેસમાં જોડાયા પછી ઈ.સ. ૧૯૫૭માં સંપૂર્ણ દેશમાં ભ્રમણ કરી ‘મહિલા મતાધિકાર’ આંદોલનના સૂત્રધર તરીકે કામ કર્યું, ત્યાર પછી પ્રતિનિધિ મંડળમાં ચર્ચા થઈ કે સ્ત્રીઓને પણ પુરુષોની જેમ મતાધિકાર મળવો જોઈએ.

ગોળમેજી પરિષદ વખતે લંડનમાં સરોજિની અંગ્રેજો દ્વારા પોતાના ઉપર થયેલી ટીકા સાંભળીને ઊઠી ઊઠ્યાં હતાં. ‘હું ગોળમેજી પરિષદમાં એટલા માટે આવી છું કારણ કે મારા નેતાને પૂર્વના પુરુષોના હાપણમાં બહુ વિશ્વાસ ન હતો. તેથી તેમનાં મંડળને વધુ સજ્જ અને સખળ બનાવવા, સ્ત્રીઓના, આદિકાળથી સુપ્રસિદ્ધ એવા હાપણને લક્ષમાં લઈને મને તેઓ અહીં પરિષદમાં તેડી લાવ્યા છે.’ આ સાંભળીને ટીકાકારોનાં મોં સિવાઈ ગયેલાં.

ઈ.સ. ૧૯૧૭માં એની બેસન્ટના અધ્યક્ષપદ નીચે આપેલું એક ભાષણ હંમેશાં યાદ રહેશે. તેમણે કહેલ- ‘હું એક મહિલા છું, એ માટે આપને કહેવા માગું છું કે જ્યારે તમે સંકટમાં હો, અથવા અધનારમાં રસ્તો શોધવાનો હોય.....ભારતીય મહિલા તમારા મહાન ઉદ્દેશ્યને લક્ષમાં રાખીને આપની સાથે રહેશે’ આમ તેમનામાં કેવળ વાફ-છટાનું જ મહત્ત્વ ન હતું. પણ તેમાંથી સત્યનો રણકો પ્રગટ થતો હતો.

ઈ.સ. ૧૯૧૮માં તેમણે યૂરોપમાં ભારતીય મહિલાઓનો પક્ષ લીધો. તેઓ સ્પષ્ટવક્તા હતાં. ઈ.સ-

૧૯૧૮માં તેમને ‘હોમરૂલ લીગ’ પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય બનાવી લંડન મોકલ્યાં. ત્યાંથી જલિયાંવાલા કાંડ પર એમણે નિર્ભીક બની ભાષણ આપ્યું. લંડનવાસીઓ પણ તેમની બુદ્ધિ પ્રતિભા અને વક્તૃત્વ શક્તિથી અંબઈ ગયાં.

સરોજિની બહેન દેહ મનોબળવાળાં, નિખાલસ અને સ્પષ્ટવક્તા હતાં. પ્રસંગ પડ્યે ઉમાભરી માનવતા બતાવતાં-ઉપવાસી બાપૂની સેવામાં મગ્ન બની જતાં. અને બાપુને પોતાની સેવાથી ખુશ ખુશ કરી દેતાં. એ અસાધારણ મહિલાને જેલમાં જતી વેળાએ ઈ.સ. ૧૯૨૨ માં કહેલું કે-‘હું ભારતનું ભાવિ તમારા હાથમાં સોંપતો બઉં છું.’ ત્યારે પંડિતજીએ કહેલું કે ‘સરોજિની એક એવી વ્યક્તિ પ્રતિભા છે કે જેનામાં વિશિષ્ટ હોશિયારી અને લબ્યતા ભરેલી પડી છે. જેને શબ્દોમાં વર્ણવવી મુશ્કેલ છે.’

તેમણે કોંગ્રેસની આઝાદી ચળવળ વખતે સંસ્થા ઉપરની આપત્તિમાં નિસ્વાસ્થ્ય અને નિખાલસ ભાવે એક ઉમદા અધિકારીની અદાથી જવાબદારી અને ફરજ બંને એક સાથે ઉપાડી લીધાં હતાં. આથી જ શ્રીનિવાસ આયરે નોંધ્યું છે કે, ‘શ્રીમતી નાયડૂ કરડી ખાતી પીડા અથવા તો મનને અસ્વસ્થ કરી મૂકનારી હતાશાથી લગીરે ઢીલા પડી જાય તેવાં ન હતાં.’

ઈ.સ. ૧૯૨૪માં કાનપુર અધિવેશનમાં ભારતીય કોંગ્રેસના અધ્યક્ષ રૂપે તેમની પસંદગી કરવામાં આવી. અહીં પણ સુન્દર-સુનિયોજિત ભાષણ આપ્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૬ માં પુનઃ તે પદ પર ચાલુ રહ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૨૮માં અમેરિકા જઈ ગાંધીજીના સંદેશનો પ્રચાર કર્યો. અને ત્યાર બાદ મીઠાના સત્યાગ્રહમાં જોડાઈ ગયાં. ઈ.સ. ૧૯૪૨ માં ‘ભારત છોડો’ આંદોલનમાં ફૂટી પડ્યાં. પરિણામે જેલમાં જવાનો વારો પડી ગયો. ત્યાં બીમાર પડી જવાથી ઘરે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી આપી.

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭નો દિવસ એક ઐતિહાસિક ઘટના બની ગઈ. શ્રીમતી નાયડૂ માટે સ્વપ્નેને સાકાર કરવાની તક ઊભી થઈ. ભારતની સ્વતંત્રતા જોઈને તેમનામાં વસેલો કવિઆત્મા થનગની ઊઠ્યો.

ભારતીય સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર માટે શક્ય તેટલા પ્રયત્નો તેમણે કર્યા છે. તેઓ પડદા પ્રથા, નિરક્ષરતા, દહેજ

પ્રથા, ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા અને રૂઢિઓ સાથે લડતાં આવ્યા હતાં. ઈ.સ. ૧૯૩૦માં ‘અખિલ ભારતીય મહિલા સંમેલન’ના અધ્યક્ષ પદે કામ કર્યું હતું. ભારતીય નારીનું ગૌરવ તેઓ સમજતાં હતાં. તેઓ કહેતાં-“હું એ જાતિ તથા વંશની છું, જ્યાં સીતાની પવિત્રતા, સાવિત્રીનું સાહસ, દ્રૌપદીની નિકા તથા હનુ-યંતીના આત્મવિશ્વાસનો આદર્શ છે.” તેઓ સ્વભાવે હસમુખાં, મિલનસાર તથા પરિશ્રમમાં વિશ્વાસ કરનારાં હતાં. તેમનામાં ઊંચા વિચારો, ઉદારતા, મમતા, સેવા, ત્યાગ, મધુરતા વગેરે ગુણોનો સમન્વય જોવા મળે છે. રાજનૈતિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રને પોતાની આગવી પ્રતિભાથી પ્રભાવિત કરનાર એવા ખંભીરવંતાં સરોજિની નાયડુ આઝાદી પછી ઉત્તર પ્રદેશમાં રાજ્યપાલપદે રહીને રજા માર્ચ ૧૯૪૬ ના દિવસે આપણી વચ્ચેથી ચિરવિદાય લઈ આલ્યાં ગયાં. તેમની કવિતા દ્વારા આ મહાન ભારત કોકિલા સદા-સદા ગુંજતી જ રહેશે.

હેલન કેલર

જે અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ દોરી જાય છે. સંસારના અંધા જ મૂંગાં બહેરાં અને આંધળાંને વિશ્વાસ તથા આસ્થાનું પ્રકાશ કિરણ આપનાર હેલન કેલરનું નામ જ પ્રતીકાત્મક છે. ૨૭ જૂન ૧૮૮૦ માં અમેરિકાના એક સામાન્ય પરિવારમાં હેલન કેલરનો જન્મ થયો હતો. તેઓ બાળપણથી જ અત્યંત બુદ્ધિશાળી હતાં. દેખાવમાં પણ અત્યંત સુંદર અને આકર્ષક હતાં. કહેવાય છે કે તેઓ છ મહિને તો બોલવા શીખી ગયાં હતાં. ૧૯ મહિનાનાં થયાં ત્યારે ભયંકર બીમારીમાં સપડાયાં. જ્યારે રોગમુક્ત થયાં ત્યારે તે પોતાની આંખોની જ્યોતિ અને કર્ણન્દ્રિયની શક્તિ ખોઈ બેઠાં હતાં. એટલું નહીં પણ પ્રભુએ એમની વાણીનું વરદાન પણ છીનવી લીધું હતું. આમ જાણે બીલતા પુષ્પનું સૌંદર્ય એકાએક નષ્ટ કરવામાં આવે તેમ બીમારીએ હેલન કેલરનું સર્વસ્વ લૂંટી લીધું. એમનાં માતા-પિતા પણ પોતાની વહાલસોથી પુત્રીની આ સ્થિતિ જોઈ નિરાશ, ઉદાસ અને દુઃખી રહેતાં. છ વર્ષ સુધી તો મૂંગી, બહેરી અને આંધળી બાલિકાના દિવસો નિરાશામાં જ પસાર થયા. શારીરિક ખામીને કારણે તેઓ કુંઠિત બની ગયાં. પરિણામે દિનપ્રતિદિન હઠાપ્રહી પણ બનતાં ગયાં. વાતવાતમાં તેમની પ્રતિક્રિયા પ્રગટ થવા લાગી. હવે તેમને ઘરમાં રાખવાનું મુશ્કેલ

બની ગયું. માતા-પિતા તેમને ઠો. બેલની પાસે લઈ ગયા. તેમણે એક કુ. સલીવાન નામની શિક્ષિકાની વ્યવસ્થા કરી લીધી. ઈ. સ. ૧૮૮૭માં જ શિક્ષિકાની મદદથી તેમને વાણીનું વરદાન પુનઃ પ્રાપ્ત થયું. તેનું સંપૂર્ણ શ્રેય તેમની શિક્ષિકા કુ. સલીવાનને ફાળે જાય છે. માટે હેલન કેલરના નામ સાથે તેની શિક્ષિકાનું નામ પણ શ્રદ્ધા અને આદર સાથે લેવાય છે. તેમની વ્યાવહારિક મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રણાલી કેટલાંય બાળકોને પ્રેરણા રૂપ બની છે.

હેલન કેલર જેવાં બાળકોને સંભાળવાનું કામ મુશ્કેલ બને છે. તેની પાછળ મહદ્ અંશે તો બાળકોનાં માતા-પિતા જ કારણભૂત હોય છે. તેઓ ખોડ-ખાંપણ વાળા બાળકો પર દયા મમતા અને સવિશેષ લાગણી બતાવે છે. એટલું જ નહીં, પણ અતિશય પ્રેમ પ્રગટ કરી આવાં બાળકોનું ભવિષ્ય બગાડતા હોય છે. હેલન કેલરનો ઉછેર પણ આ જ રીતે કરવામાં આવ્યો હતો. તેમનો સહેજ પણ વિરોધ થાય તો તે ગાંડા કાઢવાનું શરૂ કરી દેતાં. પરંતુ તેમની શિક્ષિકા કુ. સલીવાને તેની ખામીઓને મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સમજીને શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. થોડા મહિનામાં તો તેમને ૮૦૦ શબ્દ આવડી ગયા. તે ઉપરાંત અંધજનોની ‘બ્રેઈલ-લિપિ’ પણ શીખી ગયાં. એક દિવસનો પ્રસંગ છે કે તે નળ પાસે જઈ મોઢું ઘોઈ રહ્યાં હતાં. તે સમયે તેમને કુ. સલીવાનને સંકેતથી પૂછ્યું કે - ‘આ શું છે?’ સલીવાને લખી બતાવ્યું કે આ ‘વોટર’ છે. ત્યાર પછી નળને વધારે ખોલી લખ્યું વો...ટ...ર. તેમને કંપકંપી થઈ અને તે પણ વ....વ....વોટર શબ્દ બોલી શક્યાં. આ છે કુ. સલીવાનની અદ્ભુત સફળતા! ત્યાર બાદ સલીવાન તેમને બહેરા મૂંગાની શાળાની આચાર્ય સાચાકુલર પાસે લઈ ગયાં. તેમણે પણ કમશ વર્ણ, શબ્દ અને વાક્યના ઉચ્ચારણ શીખવી દીધાં. આમ એમને મળેલા વાણીના વરદાનનો યશ કુ. સલીવાનને ફાળે જાય છે.

સૌથી મોટી વાત એ છે કે હેલન કેલરને કુ. સલીવાનના સંગથી આત્મવિશ્વાસની તાલીમ મળી. તેના આધારે જ તેમનો ધીરે ધીરે વિકાસ થયો. તેઓ જોઈ શકતાં ન હતાં પણ તેમની આંતરદૃષ્ટિથી બધું જોઈ શકતાં હતાં. તેઓ કહેતાં - ‘મારા માર્ગમાં ભલે અંધારું છે, એવું લાગે પણ હું કહેરાઈરું છું કે મારા હૃદયમાં

એક ચમત્કારપૂર્ણ જ્યોતિ પ્રકાશવાન છે. જીવનના માર્ગમાં પ્રકાશ આંખોથી નહીં. આસ્થાથી ટપકે છે. 'આમ જેના માટે જે અશક્ય અથવા અસંભવ લાગતું હતું તે આત્મવિશ્વાસ અને પ્રયત્નથી સંભવ બનાવી શકાયું. વાસ્તવમાં તો કુ. સલીવાનને તેના અંતરની ખારી ખોલવામાં સફળતા મળી. હવે તેઓ અંતરાત્માની આંખોથી જોઈ શકતાં હતાં. તેમને માણસોનો અવાજ સંભળાતો ન હતો, પણ તેના કંઠ અથવા હોઠના સ્પર્શથી તે અવાજને પકડી શકતાં હતાં. આમ પણ જેની એક ઇન્દ્રિય કામ ન કરતી હોય તેની અન્ય ઇન્દ્રિય ખૂબ જ સતેજ હોય છે. હેલન-કેલરની ચક્ષુ અને કર્ણોન્દ્રિયની શક્તિ કુંઠિત થઈ ગઈ હતી. પણ તેમની અન્ય ઇન્દ્રિયો વધારે સતેજ બની ગઈ.

૧૦ વર્ષની ઉંમરે હેલન-કેલરને ન્યૂયોર્કની એક શાળામાં દાખલ કરી દીધાં. ત્યાં પણ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીનીઓની મહેનત સફળ બની. તેમને ઝટપટ અંગ્રેજી ભાષા આવડી ગઈ. ત્યાર પછી ફ્રેંચ, જર્મન અને લેટિન ભાષા પર પણ એમણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું. ૧૬ વર્ષની ઉંમરે હાવર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયની મહિલા કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. ત્યાં આઠ વર્ષની કઠિન સાધના પછી ઇ.સ. ૧૯૦૪ માં બી.એ. (ઓનર્સ)ની પદવી મેળવી. બહેરા. અને મૂંગા હેલન કેલર માટે ખરેખર આ મોટી સિદ્ધિ કહેવાય.

હેલન-કેલરે પોતાના અભ્યાસની સાથે લેખનકાર્ય પણ ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને તેમની ઉન્નતિ જોઈ અનેક લોકો ખુશ થઈ આકર્ષિત થતાં. યૂનાનના સામ્રાજી - મહારાણી વિક્ટોરિયા તેમને 'અફલુત બાળ પ્રતિભા' અને 'વોસ્ટનનું આશ્રિય' કહેતાં હતાં. સંપૂર્ણ દેશ તેમને ખુદ્દિશાળી બાળકી માનતો હતો. એન્જ્યુએટ થયા પહેલાં તો 'મારી જીવનકથા' નામની એમની આત્મકથા પ્રકાશિત થઈ ગઈ. આ આત્મકથા સંસારની અમૂલ્ય નિધિ છે. તેનો અનુવાદ પચાસ ભાષામાં થયો છે. આ જ તેમની પ્રદાનતાને સિદ્ધ કરી આપે છે. તેમને તરતાં આવડતું હતું. ઘોડેસવારી કરી શકતાં હતાં. નાવ ચલાવતાં પણ આવડતું હતું. અને ક્યારેક શેતરંજ અને પાનાં પણ રમતાં હતાં. તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી કે પોતાની અધ્યાપિકાનું જીવન ચરિત્ર લખવું; પરંતુ ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ઘાયલ સૈનિકોની સેવામાં મગ્ન રહેવાને લીધે તેમની ઇચ્છા અધૂરી જ રહી ગઈ.

જો કે તેમનું સમાજ કલ્યાણનું કાર્ય દિન પ્રતિદિન વિસ્તૃત બનતું ગયું.

હેલન-કેલર માત્ર સેવાભાવી જ નહીં પરંતુ સ્વાવલંબી મહિલા હતાં. કુ. સલીવાનની નિષ્ઠા તથા સેવા પરાયણતા જોઈને તેમને થયું કે હું જલદીથી સ્વાવલંબી બનીશ. તેમણે આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વાવલંબન સ્વીકાર્યું. તેમ જ દીન-દુઃખી અને અસહાયની સેવા કરવાનું કામ ઉપાડ્યું. તેમની ખુદ્દિની કુશાગ્રતા એટલી બધી હતી કે ૧૨ વર્ષની ઉંમરે એક ચા પાર્ટીનું આયોજન કરી અપંગ બાળકો માટે ૨૦૦ ડોલરનો ફાળો એકત્રિત કર્યો. ૧૩ વર્ષની ઉંમરે અંધ નાગરિકો માટે એક પુસ્તક લિપિની સ્થાપના કરી. એક પત્રિકામાં તેમનો લેખ છપાયો હતો. જેના પર તેમને ૫૦૦૦ પુરસ્કારના મળ્યા પરંતુ આ પૈસાનો ઉપયોગ પોતાના માટે ન કરતાં 'અમેરિકા અંધનિધિ' ની સ્થાપના માટે કર્યો. ત્યાર બાદ તો અંધ-જનોને લક્ષમાં લઈને સતત લખતાં જ ગયાં.

હેલન-કેલર છ વખત તો સમગ્ર વિશ્વની મુલાકાત લઈ આવી. ભારત યાત્રામાં જે ફંડ લેગું થયું તેના પરથી 'હેલન કેલર ટ્રસ્ટ'ની સ્થાપના થઈ, જાપાન યાત્રામાં ત્રણ કરોડ પચાસ લાખનો ફંડફાળો થયો તે તેમણે ત્યાં જ અંધજનો માટે આપી દીધો. અપંગો માટે કલ્યાણ કેન્દ્રો શરૂ કરવાના હેતુથી તેઓ દેશ-વિદેશની શાળાઓ, કોલેજો, સંસ્થાઓ, થિયેટરો, બાપ્તિસ્ટ ગૃહોમાં તેમ જ હોલિવૂડમાં પણ જઈ આવી. અર્થભાવને કારણે જ તેઓ વિભિન્ન સ્થળે જઈને ફંડ ઉઘરાવતાં. પોતાના જીવન પર આધારિત 'મિરેકલ વર્કર' મૂક દિલ્લમાં તેમણે પોતે ભાગ લીધો હતો.

હેલન-કેલરે અમેરિકામાં નેત્રહીન લોકો માટે નવા નિયમો બનાવ્યા. તેમની પ્રેરણા મેળવી કેટલાય નેત્રહીન—સંગીતજ્ઞ, પ્રશાસક, પર્વતારોહી વગેરે બન્યા છે. યુદ્ધમાં ઘાયલ, વ્યથિત લોકોને તેઓ આશ્વાસન આપતાં અને પ્રેમથી તેમની સેવા કરતાં. એમણે કહેલું છે કે 'ક્યારેય ન વિચારો કે તમે અસમર્થ છો. સીધા જિભા રહી સંસારમાં તેમનો સામનો કરો. અપંગ હોવું તે અપરાધ નથી.' આવાં આશ્વાસનથી અપંગોને પ્રેરણા મળતી. નિરાશામાં આશાનો સંચાર થતો. આજે આવા અનેક અપંગો શિક્ષા ગ્રહણ કરી સ્વાવલંબી બનવા લાગ્યાં છે તેનું મુખ્ય શ્રેય હેલન-કેલરને ફાળે જાય છે.

હેલન-કેલરની વકતૃત્વ શક્તિમાં એવું જાહેર હતું કે સાંભળનારા પ્રભાવિત બની જતાં. તેમનું સમગ્ર જીવન પણ પ્રેરણાદાયી હતું. ૮૦-૮૨ વર્ષની ઉંમરે પણ તેઓ ૧૦ થી ૧૨ કલાક કાર્ય કરતાં હતાં. પ્રત્યેક પત્રના જવાબ ઊંઘેલ લિપિમાં ટાઇપ કરી મોકલતાં. સાહિત્યિક રચનાઓનો ઊંઘેલ લિપિમાં અનુવાદ કરતાં. એકી સાથે લગભગ ૬ 'માસિક પત્રિકાઓ'માં ઊંઘેલ લિપિનું કાર્ય તેઓ સંભાળતાં હતાં.

તેમનું સમગ્ર જીવન દેશકાળની સીમાને ઓળંગી માનવતા, સેવા અને પવિત્રતાનું પ્રતીક બની ગયું. તેમના જીવનમાં તેમને રાષ્ટ્રપતિ ડુમેન, આલબર્ટ શ્વાઇઝર, માર્ક ટ્વેન, બર્નાડ શો, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગાંધીજી, નહેરુજી વગેરે તરફથી સ્નેહ સન્માન મળ્યું હતું તે પણ મોટું સૌભાગ્ય જ કહેવાય.

તેમની સ્મૃતિ શક્તિ તીવ્ર હતી. એકવાર કેઈનાથ પરિચયમાં આવ્યા પછી તેઓ તેમને કદી પણ ભૂલતાં નહીં. માર્ક ટ્વેને એક વાર કહ્યું હતું કે- 'હેલન-કેલર, જોન આર્ક પછી સંસારની સર્વશ્રેષ્ઠ મહિલામાં છે.' અનેક વિદ્યાલયો તરફથી તેમને 'ડોક્ટરેટ'ની ડિગ્રી અપાઈ છે અનેક રાજ્યોએ તેમની 'સર્વોચ્ચ નાગરિક' તરીકે ગણના કરી છે. ઘણીવાર સાચા પ્રસંગો અને ઘટનાઓ કલ્પિત કિસ્સાઓ કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્ય-જનક હોય છે. હેલન-કેલરના જીવનની ઘટનાઓ પણ તેવી જ છે. તે સ્વયં જોઈ શકતાં ન હતાં; પણ તેમણે દેખતાં લોકોને વાસ્તવિક દષ્ટિ પ્રદાન કરી છે.

હેલન-કેલરનું નામ જ જ્યોતિ પ્રદાન કરવાવાળું બની ગયું. તેઓ તેમની જિંદગીના અંતિમ બે વર્ષ પથારીવશ રહ્યાં. પહેલી જૂન ૧૯૬૮ ના દિવસે તેમણે પૃથ્વી પરથી વિદાય લીધી. તેમનો પાર્થિવ દેહ નાશ પામ્યો પણ તેનાં કાર્યો તેમને હંમેશને માટે અમર રાખશે. 'માનવ જાતિના મહાનતમ મિત્ર' તરીકે અનેક શ્રદ્ધાંજલિઓ એમને આપવામાં આવી. સંસારના અપંગોને સ્વાવલંબી બનાવવા તે જ તેમની સાચી શ્રદ્ધાંજલિ ગણાશે.

ઉપસંહાર

આ મહાન મહિલાઓમાં નારી જીવનનું જે વૈવિધ્ય અને શક્તિ સભરતા છે તેનું પાન કરતાં તૃપ્ત થઈ જવાય

છે. સંસારમાં સ્ત્રી એક અદ્ભુત શક્તિ છે, અનેક પ્રકારે એમણે કલ્યાણની ગંગા વહાવી છે. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે:-

સ્ત્રી કન્યા ભગિની પ્રસુ, દેવી દયાની ખાણ
નારી જગત વિધ વિધ સ્વરૂપ, કરતા સદા કલ્યાણ.

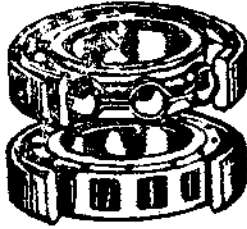
મહિલાઓએ કેવળ સાંસારિક સંબંધોમાં ગોઠવાઈને જ આ જગતનું કલ્યાણ નથી કર્યું. પરંતુ જોઈએ છીએ, તેમ પોતાની બુદ્ધિ શક્તિથી અને ભાવના ભક્તિથી પણ માનવ સંસ્કૃતિને એક કદમ આગળ વધારી છે. જગતના ઇતિહાસમાં ભગિની નિવેદિતા, મા શારદામણિ-દેવી, અગાથા ક્રિસ્ટીનું પ્રદાન અનન્ય રહેશે. મીરાંબાઈના પદ અને ભારત કેાકિલા સરોજિનીનો ટહુકાર વિશ્વ ખાગમાં માધુર્ય અને પ્રસન્નતા ભર્યો ગુંજ્યા કરશે. મેડમ ક્યુરીની વૈજ્ઞાનિક શોધો દુનિયાના વૈભવને સદા અખંડિત રાખ્યા કરશે! લોક સાહિત્યમાં તો ત્યાં સુધી કહેવાયું છે કે સ્ત્રી નખમાં પણ સમાય અને આકાશમાં ફેલાતાં, આકાશ પણ ઓછું પડે એવી એ શક્તિ છે.

નારીને નારાયણી સ્વરૂપ કહીને ભારતીય કવિઓએ બિરદાવી છે. તો અંગ્રેજ કવિએ She is a temple કહીને સ્ત્રીને મંદિર સાથે સરખાવેલ છે. હિન્દી કવિ જયશંકર પ્રસાદે તેને શ્રદ્ધા સ્વરૂપમાં વર્ણવતાં કહ્યું છે કે:-

‘નારી તુમ કેવલ શ્રદ્ધા હો
વિશ્વાસ રજત નગ પગતલ મેં.
પીયૂષ સ્રોત-સી બહા કરો
જીવન કે સુંદર સમતલમેં.’

સંક્ષેપમાં નારીનો મહિમા અગાધ છે. તે નર રત્નની ખાણ છે. પ્રત્યેક નારી વિવિધ સ્વરૂપે, મૌન ભાવે પોતાની ફરજો અદા કરતી હોય છે. ક્યારેક સેવા-મૂર્તિ, ક્યારેક ત્યાગમૂર્તિ, ક્યારેક માધુર્યમૂર્તિ, ક્યારેક શીલમૂર્તિ અને પ્રત્યેક નારી ભગિની, જનની કે પત્નીના રૂપમાં બલિદાનની દેવી હોય છે. આમ નારી જીવન પરમ ઉપકારક છે, શીતલ છે. શીતલતા પ્રદાન કરે છે. અહીં અકિત કરવામાં આવેલ મહિલાઓનાં જીવન ચરિત્રો ગુજરાતને ઘર આંગણે ઊછરતી યુવાન મહિલાઓને પ્રેરણારૂપ બની રહો એવી અંતઃકરણ પૂર્વકની શુભ-ભાવના!

Gram : FANBEARING

Phone { 323250
324338

Quality & Precision

Bearings

Write to :-

BHARAT TRADING COMPANY

(Estd. 1943)

Direct Importers & Stockists OfSKF, RHP, FAG, FAFNIR, INA, ZKL, FLT
& USSR BEARINGS**Sole Agents For**

Hydrel (Switzerland) Needle Roller Bearings

Authorised Stockists ForSKF, NBC, IBC & UNIMAC BEARINGS
69, Nagdevi Cross Lane, BOMBAY-400 003

શુભેચ્છા માટે છે...

મહારાજ સ્ટીલ પ્રોડક્ટ્સ

મેન્યુફેક્ચરર્સ ઓફ નોન મેગ્નેટીક, સ્ટેનલેસ સ્ટીલ

સુપર ક્વોલિટી ટૂથલવર્સ

સોનુ મેટલ કોર્પોરેશન

Phone : 362889

SONU METAL CORPORATION**Ferrous & Non - Ferrous Metal Merchants**

Stockists & Dealers in :

Industrial Raw Material, Stainless Steel, Copper
Brass, Aluminium, Pipes, Sheets, Rods, Wires,
Strips, Bronze, Gun Metal, Phosphor Bronze,
Monel, Nickel, Refrigeration Copper Tubing Etc.200 - 206, Chintamany Building Gulawadi,
2nd Bhoiwada Naka, Bombay - 400 002.

Post Box No. 2104

WITH BEST COMPLIMENTS**FROM****A WELL WISHER**

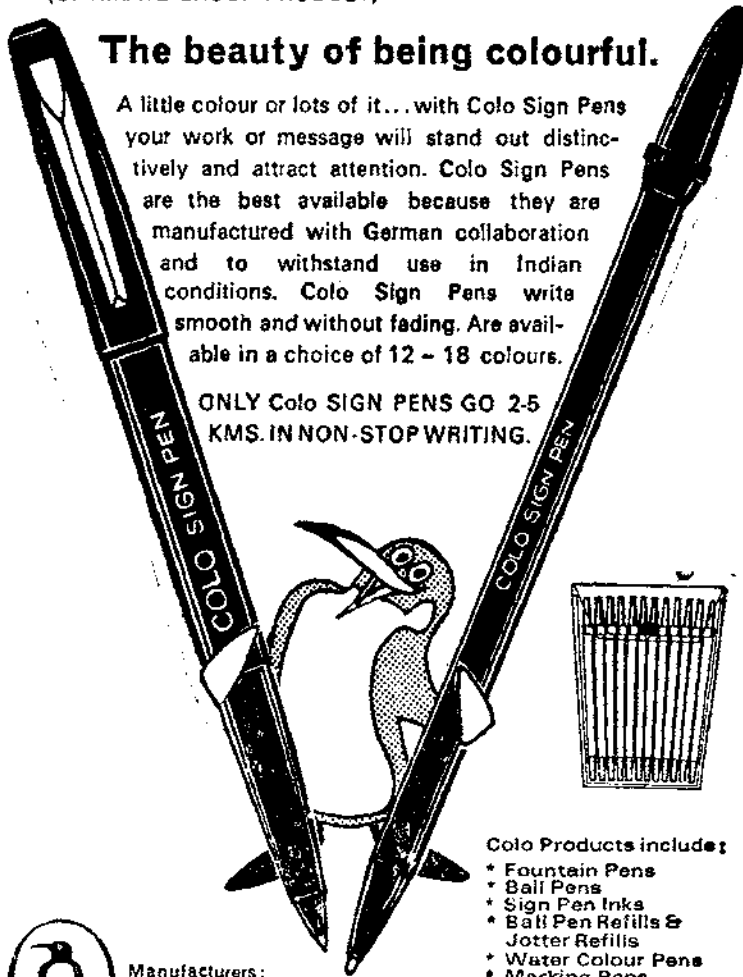
Colo[®] SIGN PENS

(OPTIMATE GROUP PRODUCT)

The beauty of being colourful.

A little colour or lots of it... with Colo Sign Pens your work or message will stand out distinctively and attract attention. Colo Sign Pens are the best available because they are manufactured with German collaboration and to withstand use in Indian conditions. Colo Sign Pens write smooth and without fading. Are available in a choice of 12 - 18 colours.

ONLY Colo SIGN PENS GO 2.5 KMS. IN NON-STOP WRITING.

Colo Products include:

- * Fountain Pens
- * Ball Pens
- * Sign Pen Inks
- * Ball Pen Refills & Jotter Refills
- * Water Colour Pens
- * Marking Pens

Manufacturers:

CHANDRA INDUSTRIES

Old Nagardas Road, Andheri (East), Bombay-400 069
Tel: 573461-2. Telex: 011-4397 CHANDRA

Resi. { 576980
562204

Office { 379397
379377

INTERNATIONAL ORGANISERS

Dealers in :

Mild Steel, Tool & Alloy Steel

24 Reti Bunder,
Darukhana,
BOMBAY-400 010

HAKOBA

EMBROIDERIES

C. P. Tank - Colaba - Vile Parle - Malad

Phone : 445579-445705

SAVANI TRANSPORT PVT. LTD.

Administrative & Head Office :

Broadway Shopping Centre, 2nd Floor, Dr. Ambedkar Road.

P. B. No. 5612, Dadar, T. T. BOMBAY-400 014.

Grams : SUPERSTYLE

Phone : 440801

With Best Compliments From

VALIA & COMPANY

Leading Cloth Merchants

Dadar, T. T.

BOMBAY-400 014.

M/S. P. D. BUILDERS

379, S. V. Road.
 " Priti " Building
 Vile-Parle
 BOMBAY-400 056

With Best Compliments from

M/S. P. D. CONSTRUCTION

" Priti "
 379 S. V. Road.
 Vile - Parle
 BOMBAY-56 AS.

વિશ્વની પ્રાકૃતિક પ્રાણીસંપત્તિ

-પ્રા. ચંદ્રકાન્ત એચ. ભેષી
'અકિંચન'

પ્રકૃતિ-પ્રણય:- આચાર્યશ્રી વિનોબા ભાવે કહે છે કે “પ્રકૃતિની ગોદમાં જ ખેલવા કરો!” આચાર્ય રજનીશંકર તો પ્રકૃતિને જ સર્વોપરી ગણે છે. આસમાનની વૃષ્ટિને દિવ્ય જલનો અભિષેક કહી શકાય. જે પ્રકૃતિથી ડરે છે તેને પ્રકૃતિ તકલીફ પહોંચાડે છે. જે પ્રકૃતિ સાથે એકાકાર અને ઓતપ્રોત થઈ જાય તે જ પ્રકૃતિલત અને પ્રસન્ન રહી શકે. ખુલ્લા આકાશ નીચે માણસે દરરોજ થોડો સમય તો ગાળવો જ જોઈએ. પાંચ તોલા આકાશ, ચાર તોલા હવા, ત્રણ તોલા પ્રકાશ, બે તોલા પાણી અને એક તોલા અનાજ ખાવું જોઈએ-જે અનંત આકાશનું સેવન કરે છે તેને માટે બધા પ્રકારનાં આનંદનાં દ્વાર ખૂલી જાય છે.

સંસ્કૃતમાં ‘ખ’ એટલે આકાશ. જ્યાં ‘ખ’ - આકાશ સુલભ છે તે સુખ છે અને જ્યાં આકાશ દુલભ છે તે દુઃખ છે. પ્રકૃતિનાં લાકડવાયાં હોવાનો માત્ર માણસનો જ ઇન્કાર નથી. પશુ-પંખી, પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિ પણ આ આનંદનાં સહભાગીદાર છે. તેમને પણ આપણા જેવી જ જિજ્ઞાસા, આહારની તથા ઊંઘવાની ટેવ વિગેરે હોય છે. તે બધાનો અભ્યાસ ઘણો જ રસપ્રદ છે.

જિજ્ઞાસા:- આપણને મળતી જ જિજ્ઞાસા અને સહનશક્તિ આ પશુપ્રાણીની સૃષ્ટિ ધરાવે છે. અમેરિકન પક્ષીશાસ્ત્રી ડૉ. એમ. ઇ. વીગહામ જણાવે છે કે “મારા ગાર્ડનમાં એક રોબિન પક્ષી દરરોજ આવે છે. તેને પેટ અને પીઠની આસપાસ અડધો ઈંચ જાડી ડાળખી ખૂંચેલી છે; ઘણીવાર તે મુક્ત કંઠે સંગીતની સુરાવલિઓ છોડે છે. એક દિવસ રોબીન અચાનક અદૃશ્ય થઈ ગયું.”

બે વર્ષે તે પાછું આવ્યું. તેનાં લગ્ન થઈ ગયા હતાં. અગીઆમાં માળો ખાંધીને તેણે ઘર વસાવ્યું.” કેવી અજબ જિજ્ઞાસા! રોબીન આપણા દેશમાં જોવા નથી મળતાં. તેનાં પિતૃર્ષઓ ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. તેમાં

દેપક, કાળીદેવી, પિટ્ટો તથા નીલકંઠ સુખ્ય છે. એ બધા સુરીલા ગાયકો છે.

આજે પણ તિબેટમાં ચોક્કસ સ્થળો પર ઘણા બધા પક્ષીઓ સામૂહિક આત્મહત્યા કરે છે. એમીલ દમોઇમ નામના મહાન સમાજશાસ્ત્રીએ તો આત્મહત્યા પર “Suicide” મોટું પુસ્તક લખી નાંખ્યું અને સ્વહિતવાદી આત્મહત્યા, શહિદીથી ઓળખાતી પરહિતવાદી આત્મહત્યા અને આર્થિક કારણોસર થતી એનોમી આત્મહત્યા એવા ત્રણ પ્રકારો પાડ્યા છે. પરંતુ પક્ષીઓની આ સામૂહિક આત્મહત્યાનો પ્રકાર કેવો હશે? કોઈ હજી તેનું રહસ્ય ઉઠેલી શક્યું નથી.

જળચરોની ઊંઘ:- માનવમાં બાળક રર કલાક અને પુખ્તવયની વ્યક્તિ આઠ કલાક સામાન્ય રીતે ઊંઘે છે. હાથી ગમે તેટલો શ્રમ કરે છતાં તેને અડધો કલાકની ઊંઘ બસ થઈ પડે છે. જળચરોમાં વહેલ, સીલ, મલા-રિયા, વોલરસ, ડુગોંગ કે દરિયાઈ ગાય એ બધાં જળચરો ફેકસાં અને આંચળવાળાં છે તેથી તેઓ પાણીની સપાટી પર પણ ઊંઘી શકે છે. વહેલ તો મોટે ભાગે એ રીતે જ ઊંઘતી જોવા મળે છે. પરંતુ ફેકસાંને બદલે ચૂંઈવાળાં માછલાં, તથા અન્ય જળચરો એ રીતે ઊંઘી ન શકે. ગતિ દરમિયાન માછલાં મોંથી પાણી લઈને ચૂંઈ વાટે બહાર કાઢે છે. આ ક્રિયા દરમિયાન ચૂંઈ પાણીમાંથી પ્રાણવાયુ શોષી લે છે. તેથી જો હેરફેર ન કરે તો પ્રાણવાયુનો પુરવઠો સતત મળે નહિ. આથી માછલી થોડીક ક્ષણો સ્થિર રહે એ જ તેનો આરામ અને ઊંઘ છે. એકવેરિયમની માછલી એટલે જ સ્થિર રહેતી હોય છે.

પક્ષીઓ તથા પ્રાણીઓની ભાષા :- કોલાહલ, કલરવ, ગુંજન વિ. જેવાં વિશેષણો આપણે પ્રાણીસૃષ્ટિની ભાષા માટે વાપરીએ છીએ, પરંતુ આ ભાષાના કોઈ અર્થસંકેતો છે ખરા? ભાષામાં ત્રણ રજૂઆતો હોય છે. પોતાની બાત માટે આવી રહેનારા ભયના સંકેત માટે અને કોઈ

સામાન્ય સંદેશ પહોંચાડવા માટે. ઘણું કરીને પોતાના ચારા કે આહાર પ્રાપ્તિ વિષેની વાતોનું તેમાં પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે. ગંધ, આકાર, દ્રવ્ય, ધ્વનિ વિ. તેમની ભાષા માટે નિમિત્ત બને છે. સંજ્ઞા દ્વારા થતી વાતચીત સમજવા માટે સંજ્ઞા વાપરવામાં મુશ્કેલી નડે છે. માનવ-ભાષાનું અનુકરણ કરનારા પોપટ જેવા પક્ષીમાં કોઈ આંતરસૂઝ કે કોઠાસૂઝ નથી હોતી, માત્ર નકલનું તત્વ હોય છે. ખોરાક, પાણી, તાપ, ઠંડી જેવા માનવભાષાના શબ્દોની માહિતી કે ઉચ્ચારણ એવું તેમની પાસે કંઈ જ નથી હોતું. શબ્દોના અર્થથી નહિ પરંતુ ધ્વનિ સાથેના સંકલનથી તેઓ ચોક્કસ રીતે વર્તે છે. આલ્શેષસ કૂતરા ગમે તેટલા ચપળ હોય છતાં ભાષાના અર્થઘટન પર તો નથી જ ચાલતાં. રોધના ફેર નામની એક આઘેડ સ્ત્રીએ પોતાની સાથે પાંચેક વરસ માટે સીલ પ્રાણી રાખેલું. અમુક શબ્દોના સૂચનની સામે એ સીલ ૩૫ પ્રકારની આંતરિક ક્રિયાઓ કરતું હતું.

ધ્વનિના તરંગોની જ તેમના પર અસર ઊભી થતી હોય છે. થોડા બાવસૂચક પ્રતીકો પણ સમજી શકે ખરા. આ માટે ૧૯૪૯ નું વરસ મહત્વનું ગણાય છે. કાલે વોન ફીસ્ચે નામના વિજ્ઞાનીએ ૩૫ વરસના પ્રયત્નો પછી મધમાખીની ભાષા વિષે પોતાનું સંશોધન રજૂ કર્યું હતું. હલનચલન અને ગંધ દ્વારા તેમનો ભાષાવ્યવહાર ચાલે છે, શબ્દો દ્વારા નહિ, એવું તેમનું મંતવ્ય હતું. એ રીતે બહારથી ફરીને આવેલી મધમાખી મધ મળી રહે તેવાં પુષ્પો ક્યાં, કઈ દિશામાં અને પોતાના સ્થળથી કેટલે દૂરના સ્થળે પ્રાપ્ય છે તેની માહિતી લાવી શકતી હોય છે. તેની આતુરતા પૂર્વક રાહ જોઈને બેઠેલી બીજી મધમાખીઓનું જુડ તેને આપણા પ્રમુખની માફક મધ્યમાં સ્થાન આપીને માન આપે છે. અંગ્રેજી આઠઠાના આકારમાં જો એ મધમાખી નૃત્ય કરે તો બધી બાજુએ મધુરસવાળાં ભરચક ફૂલો છે તેવો સંકેત સમજવાનો રહે છે. પછીની બીજી મધમાખીઓ હાથ ઝાલી રહે ખરી! જો મધમાખી સીધી રેખામાં આગળ પાછળ બાય તો ફૂલો દૂર છે તેવું સૂચન મળે છે, જો દોડતાં દોડતાં ઉરપ્રદેશ વાળતી બાય તો દૂર પરંતુ ઘણો મોટો પુષ્પજથ્થો પ્રાપ્ય છે તેવો સંકેત પરથી ઘણી માખીઓએ જવું પડે છે. ઉરપ્રદેશ ન વાળે કે ધીમે વાળે તો ઘણી મેહનતે ઓછાં પુષ્પો મળે તેમ છે.

ધીમું નૃત્ય દૂરના સ્થળનું અને ઝડપી નૃત્ય નજીકના ફૂલોનું સ્થળ બતાવે છે. ચોક્કસાર્થથી ગણતરી કરીને તેમણે તો ત્યાં સુધી જણાવ્યું છે કે ૧૫ સેકન્ડમાં ૯ વર્તુળો ધૂમે ત્યારે ૩૩૦ ફીટના અંતરે, જો જ વર્તુળો ધૂમે તો ૩૭૧૦ માઇલ દૂરનું સૂચન! પરાગરજના એક નાના આણુની તથા સાથે ફૂલરસનું નાનું બિંદુ એ ઉપહાર તરીકે લાવે છે જેથી પુષ્પોની જાતનો ખ્યાલ આવી શકે! કુદરતનું કેટલું કામણ!

૧૭૯૪ની સાલમાં આવું જ ચામાચીડિયા અંગેનું છે. અંધારામાં ઊડવાની તેમની આદત હોય છે. એક ઇંટાલીના વૈજ્ઞાનિકે તેના પર ઘણા રસિક અને રોમાંચક પ્રયોગો કરેલા. જોરડામાં છતથી જમીન સુધી બળ ગોઠવી તેની દોરીની વચ્ચેથી ચામાચીડિયાની પાંખો પસાર થાય તેટલી દૂર રાખી. આ દોરીને છેડા પર નાની સુરીલું સંગીત આપે તેવડી ઘંટડી ગોઠવી દીધી. ચામાચીડિયાને ઢાખલ કરી બારણાં બંધ કર્યાં પણ પાંખોના અવાજ, મોઢાનો સૂસવાટ, પવનનો ફફડાટ આવ્યા પણ બેલ બે જ વાર વાગી! કારણ સ્પષ્ટ હતું. દોરી સાથે ચામાચીડિયું અથડાતું જ ન હતું. ૧૭૯૪ થી ૧૯૨૦ સુધીના લાંબા ગાળામાં આવા અનેક મર્મનો ઉકેલ શોધવાના પ્રયાસો થયા છે.

માણસ કરતાં પણ વધુ સૂક્ષ્મ ધ્વનિ આંદોલનો ચામાચીડિયું ગ્રહણ કરી શકે છે. સોનાર યંત્ર જેવી જ તેની શક્તિ હોય છે. સોનાર યંત્ર સ્ટીમર પર રાખવામાં આવે છે. તે સમુદ્રના તળિયે રહેલી હોય તો સબમરીન તેનું અંતર વિ. ની સ્ટીમરના કેપ્ટનને ખ્યાલ આપતું રહે છે. આ સ્પંદનો કે આંદોલનો સેકન્ડ વ્રીક વીશ હજારથી વધુ હોય તો એમની ગતિ અવાજ કરતાં પણ વધુ ગણાય છે. જ્યારે આપણું ચામાચીડિયું તો આવા અર્ધોલાખ આંદોલનોનો ઉપયોગ કરે છે. તેમાંથી દરેક સો તરંગો ટૂંકા ઉદ્ગારના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતાં હોય છે. આ પડઘા ચામાચીડિયાના કર્ણપટ પર પડતાં જ વસ્તુનું કદ અંતર ક્યારેક તો સ્વરૂપ કે ગંધનો પણ ખ્યાલ મેળવી લે છે!

આમ છતાં આટલું બાણીને આપણે કંઈ ગૌરવ લઈ શકીએ તેમ નથી. હજી તો ઘણાં રહસ્યો આપણે ઉકેલવાનાં છે. પૂંછડી પછાડનાર સર્પ, ચમકતો આગિયો, જીપ્સી માથ નામનું ફૂડું એ બધાં રહસ્યલેદી જ છે.

બે-બે માઈલના અંતરે રહેલા જીપ્સી મોથ વાતો કરી શકે છે તથા સમજી પણ શકે છે. એક રોમાંચક પ્રયોગ કરવામાં આવેલો. એક માદાને પીંજરામાં રાખી એ પીંજરાને વૃક્ષની ડાળ પર લટકાવવામાં આવ્યું. તેના નરને બે માઈલ દૂર લઈ જઈને છોડી દેવામાં આવ્યો. એ ધીમે ધીમે દિશા પકડીને જાડતો જાડતો માદા-પોતાની પ્રિય પત્ની પાસે પહોંચી ગયો. કેવી રીતે હશે? તેના માદા પરના વાળ કે મૂછની લાંબાઈ ઈન્ફ્રારેડ કે અધો-રક્ત તરંગો જેટલી જ હોય છે એ બાબતમાં કંઈક અનુસંધાન હોવું જોઈએ એમ માની શકાય. એ જ રીતે એક ટોળાની અંદર હાથીઓ પરસ્પર વાતચીત કરી ને સમજી શકે તે માની શકાય પરંતુ એક ટોળું બીજા ટોળાથી જ્યારે માઈલોના માઈલ દૂર હોય ત્યારે વાત કેવી રીતે કરતા હશે અને સમજતા હશે તેને માત્ર ટેલિપથી નો ચમત્કાર કહેવો રહ્યો ને!

જર્મન દાર્શનિક નિશેએ તો ચાર પગવાળા જનવર કરતાં બે પગવાળાં જનવરને વધારે કૂર કહ્યું છે.

લેબોરેટરીમાં પ્રયોગ માટે રાખવામાં આવેલા અને ત્યાર પછી નવા જન્મેલા ઉંદરોના એક બે ઈંચની સાઈઝના બચ્ચાને કેવી કૂરતાથી નંબર આપવામાં આવે છે. બસના કંડકારના પંચ જેવા જ મશીનથી તેના કાનમાં કાણા પાડવામાં આવે છે. ચારે પગના એકેક નબ કાપી લેવાય. તે બચ્ચાનો સંકેત એકમ, દશક, સો, હજાર વિગેરે હોય છે. પોતાના નંબર પરથી જ તેને અમુક નંબરનું પાંજરું મળે છે.

પક્ષીઓનાં વિહારધામો અને ગ્રાણીઓનાં અભયારણ્યો:-

આજની ઉદ્યોગપ્રધાન સંસ્કૃતિએ પ્રદૂષણનું જે અનિષ્ટ ઊભું કર્યું છે તે માનવજાત, ગ્રાણીજાત પક્ષીજાત અને ઐતિહાસિક ઇમારતોના અસ્તિત્વ માટે જોખમરૂપ સાબિત થયું છે. વિશ્વનાં વિખ્યાત સૌંદર્ય-ધામો, વિહારધામો ભયમાં મુકાયાં છે. તેમાં રાજસ્થાનનું કેવલાદેવધનાના પક્ષી વિહારધામ પણ સ્પર્ધાઈ ગયું છે. પાણીનો જથ્થો ઓછો થતાં જ સંવેદનશીલ પશુઓની આગમનની સંખ્યામાં મોટો કાપ મુકાઈ ગયો. મથુરા રિક્ષાઈનરી તેને માટે સંકટ સમાન બની જવાની. તેની સાથે ફેટેહપુર સીકી અને તાજમહાલ જેવી ઇમારતોની પણ કમબખ્તી બેસી ગઈ છે. વિશ્વનાં અતિ દુર્લભ પક્ષીઓ

અહીં જેવા મળતાં તેમાં હવે ઘટાડો થતો જાય છે સુ-એસ.એ. ના પક્ષી નિષ્ણાત શ્રી સ્ટેન્લી કે. મેથરના જણાવ્યા પ્રમાણે વિશ્વભરની ૩૦,૦૦૦ જેટલી પક્ષીની જાતોમાંથી ૨૫૦થી પણ વધુ જાતો આ કેવલાદેવધના વિહારણ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. મધ્ય એશિયા તથા સાઈબિરીયા જ્યારે ઓગસ્ટથી માર્ચના ગાળામાં કાતિલ સુસવાટા મારતા ઠંડા પવનોની અસર નીચે આવીને હિમાચાલિત બની જાય છે તેવી સ્થિતિમાં હૂંફ મેળવવા આ પક્ષીઓનો કાફલો ભારતમાં આવી ચડે છે. પોતાના માદેવતનમાં અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું થવાની ગંધ પણ તેમને આવી જાય છે અને ફરી પાછાં ગુંજતાં, કલરવ કરતાં જતા રહે છે! કેટલી સ્પંદનશીલતા!! ભરતપુરમાં આ કલરવને ટેપ કરવાની પ્રવૃત્તિ સતત ધમધમતી રહે છે. ઓપન બિલ સ્ટાક, પેન્ટેક સ્ટાક, રોઝી પોસ્ટર, જળ-કાગડા, કૌંચપક્ષી, વૂડકોક, બગલા, હંસ, જળકૂકડી, વાગ-ટેલ, બતક, બાજ, ગરુડ, બુલબુલ, તેતર, ચાતક, શાહમૃગ, ગોરીયા, ચક્રવાક, સોન ચકલી અને કેટલાંયે બીજા નામી અનામી પક્ષીઓનો સમૂહ આવી ચડે છે. સાઈબિરિયા, રશિયા ઉપરાંત ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડમાંથી, સિલોન ટાપુમાંથી, નેપાલ જેવા સરહદી રાષ્ટ્રમાંથી, મંગોલિયા અફઘાનીસ્તાન, અરબસ્તાન, સીરીયા, આફ્રિકા, ઈરાક, જર્ડન વિ. દેશો નાં પક્ષીઓ પણ ઊમટી પડે છે. આ માઈગ્રેશન ખંડ નિષ્ણાતો માટે કુતૂહલ, ઇન્ટેન્સિટી અને રહસ્યોનો વિષય બની ગયાં છે. હજારો માઈલથી આવવું, પાછા જવું, ભૂલા ન પડવું, વાતાવરણની ચોક્કસાઈ ભરેલી પહેચાન એ માણસના જ્ઞાનને પણ વામણું બનાવી દે છે! આપણા વિશ્વવિખ્યાત પક્ષી નિષ્ણાત ડૉ. સલીમઅલીની રાહબરી હેઠળ પક્ષીઓને કડી પહેરાવવાના યોજાયેલા કાર્યક્રમોમાં વિચિત્ર અનુભવો થયેલા.

અડધા લાખ જેટલાં પક્ષીઓમાંથી પસંદગીના ધોરણે ઘણાં ઉપર ચિહ્નો અંકિત કરવામાં આવેલાં. ૧૯૬૬ની નવમી ફેબ્રુઆરીના દિવસે પેંટીલ ચકલીને પગે કડી પહેરાવીને ઉડાડી મૂકવામાં આવી. તો ત્રણ મહિને ૧૧ મેના દિવસે આ સ્થળથી લગભગ સાડા ચાર હજાર કિ.મી. દૂર આવેલા સોવિયેટ દેશના મિન્સકી સ્થળેથી એ હાથ લાગી હતી! મોસ્કોમાંથી સામી બાજુએ પણ કડી પહેરાવીને મોકલાયેલ ચકલી અહીં મળી આવી. એ પહેલાં ૧૯૬૮ ના વરસમાં ૧૬ ફેબ્રુઆરીના દિવસે ટીગરી શેલવરને કડી પહેરાવ્યા પછી તે ૧૩ મહિને ૬૬ માં ૧૬ માર્ચના

દિવસે સમરકંઠમાં મળી આવી!! એ જ પ્રમાણે ૨૬ ચકલી તો વળી ૬૦૦૦ કિ.મી. દૂરથી મળી આવી. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે બહારનાં કેટલાંક પક્ષી તો વિમાનની ગતિ સાથે બરોબરી કરી શકે તેટલી ઉડ્યન ક્ષમતા ધરાવે છે. દષ્ટાંતરૂપે અખાળીલ પક્ષી કલાકની સાંઠ એટલે કે મિનિટના એક માઇલની ઝડપે ઊડતું હોય છે. પ્લાઉવર પક્ષી એક જ ઉડ્યનમાં ૨૦૦૦ માઇલનું અંતર કાપીને આપણને અચરજમાં નાખી દે છે. - એ આપણા બુલબુલને લગભગ મળતો દેખાવ ધરાવે છે.

આ વિહારધામ પાછળ ભરતપુરના રાજવીઓની કોઠાસૂઝ અને નિસર્ગ પ્રેમ પડેલા છે. ૧૧ ચો.મા.ના વિસ્તારમાં પથરાયેલું આ પક્ષીધામ આઠ દશકાથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેમાંથી લગભગ અડધો વિસ્તાર જળાશયદિત રહે છે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના લેઈક પ્રોબેક્ટનું અનુકરણ કરીને કૃત્રિમ સરોવરનું પણ નિર્માણ કરાયું છે. જળકૂકડીનો વ્યાપક શિકાર પ્રચલિત હતો. ઇતિહાસ એ વાતની ગવાહી આપે છે કે ૧૯૩૮ના વરસમાં તાત્કાલીન વાઈસરોય લોર્ડ લિનલિથગોની ટીમે ૪૦ થી પણ વધારે બંદૂકોની મદદથી ૪૦૦૦થી વધુ પક્ષીઓનો સોથ વાળી લીધો હતો. આ બનાવોથી અનુકંપિત થઈ જવાય છે. આખરે ૧૫ વરસ પહેલાં ૬૫ ની ૧૩ માએ તેને રાષ્ટ્રીય પક્ષી વિહાર બાંહેડ કરાયું. આજે તો તેનું સંચાલન ઘણું પદ્ધતિસર ચાલે છે. તેના કેટલાક વિભાગોમાં અભયારણ્ય પણ છે. સવાઈ માધોપુરથી લગભગ દશેક માઈલ દૂર આવેલું વાઘ માટેનું થંભોરનું અભયારણ્ય કદાચ કદમાં નાનું હશે પણ સૌંદર્યમાં અપ્રતિમ છે. બીજા વિભાગોમાં નૌકા વિહાર, ક્રિકેટવન, મારીચવન, કદમકુંજ, વરાહવન, લવણમુદ્રા, સંઘનિશિમા, કૌંચ સાગર, હંસ તથા માનસરોવર, ચકવા ચકવી, પાઈથન પોઇન્ટ, નીલતાલ વિ. ગણાવી શકાય. પેન્ટેડ સ્ટાર્ક ૫૦૦૦ કિ.ગ્રા. જેટલી ચેપકીલોની માછલીઓ ખાઈ બંધ છે. એ માછલીઓ પણ અહીં જ મળી આવતી જોવા મળે છે. પક્ષીઓ જ નહિ પરંતુ અભયારણ્યમાં કાળાં હરણ, ચિત્તા, સાંભર, ચીતળ, નીલ ગાય.

કવિ, સૌંદર્યઉપાસક અને પ્રકૃતિપ્રેમી માટે અહીં અખૂટ પ્રેરણાનો ધોધ બાણે કે વહ્યા જ કરતો હોય છે, જીવવિજ્ઞાનીઓને પ્રજનનની ચિત્ર વિચિત્રતા જોવા મળી રહે છે. સૌંદર્ય પિપાસુ આંખોને હંસોની મદસ્મતી ભરેલી ચાલ, ચકવા-ચકવીની કાવ્યમાં સાંભળેલી પરંતુ નહિ અનુભવેલી વિરહવેદના, જળકૂકડીની રૂબરૂ દાવની લીલા

સારસનું થનગનનું નૃત્ય, સુગરી તરીકે તળપટ્ટી બાધામાં ઓળખાતું હકીકતે સુગ્રહી નામનાં પક્ષીની ભવન નિર્માણ-કલા, પ્રધાનો જેવાં બંગલાનાં પાખંડો, પિયુ પિયુ પુકારતો બચેયો, નશાખાજ સ્વરની કિન્નરી કોકિલા, સોન ચકલીની બહુ ગવાયેલી કજરાળી આંખો, ચાતકનાં સ્મરણ ગીતો માણવાનો અનેરો લહાવો છે. કલાપી કહે છે ને કે “ માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે એક લહાણું ”

શ્રી કમુદમોહને જ્યારે ભરતપુરની મુલાકાત લીધી ત્યારે “ Bharatpur : Paradise Lost ” નામનો લેખ લખી નાંખ્યો. અને જણાવ્યું કે “ The Birds are leaving and battle against drought is in. ” કેટલી વેદના!

આ વિહારધામનું મૂળ નામ Ghana Keoladev છે ઘન એટલે ગીચ જંગલના અર્થમાં અને વચ્ચે આવેલા મંદિરને લીધે કેઓલાદેવ છે. આજે ત્યાં પુષ્કળ લેસો ચરતી દેખાય છે. ત્યાંના ગેઇમ વોર્ડન પડિત સીંઘ અને કમુદમોહન વચ્ચે થયેલ પ્રશ્નોત્તરી વાંચીને વિચારમાં પડી જવાય છે. અચપણથી ત્યાંના જાણકાર એવા એક પ્રકૃતિવિદ શ્રી રાજસિંઘ પણ આ જ મત ધરાવે છે. તેમના મતે લેસ ચરાણ થોડે અંશે જરૂરી ખરું પણ અમર્યાદિત ચરાણ ઘાસને, જલવિસ્તારને નુકસાન કરે છે. કેટલાંક રડચાખડચા પ્રકારનાં પક્ષીઓ માટે એ ઘણું જ મોટું જોખમ ઊભું કરે છે. દા.ત. ૩૦૦ જેટલા જ જોવા મળતા સાર્થબેરિયન કુંજ ચાઈનાનાં બેરહેડેડ ગીઝી, મક્યશિએયાનાં ગ્રે-બેગ ગીઝ એ બધા ભરતપુરનાં શિયાળાનાં મુલાકાતી મહેમાન પક્ષીઓ છે તેમને અહીં અનુકૂળ વાતાવરણ અને પોષણ મળી રહેતું તેમાં સુશકેલી ઊભી થઈ છે.

જંગલી ચોખા, ઘાસ, હેઈ-ચા જલપોયણાં, કમળ અને ભારતીય મોથા વિ. તેમને મળી રહેતાં. દર વરસે ૧૪ કિ. મી. ના વિસ્તારમાં ત્રણથી ચાર ફીટ પાણી ભરાઈ રહે છે. એ બધામાં પ્રતિકૂળતા ઊભી થતાં પક્ષીઓ મુશ્કેલીમાં મુકાયાં છે. જો કે આજન ડેમના દરવાજા ખોલીને થોડું પાણી મોકલીને સગવડ સાચવી લેવાય છે. બે વરસ પહેલાં AUDUBON સોસાયટી અને યુ. એસ. એ. ના નેશનલ વાઈલ્ડ લાઈફ ફેડરેશનની ભરતપુરમાં કોન્ફરન્સ મળી હતી. અને પાણીની ક્ષારતાને આ માટે જવાબદાર ગણાવાયેલ હતી. મથુરા ઓઈલ રિફાઈનરીની સલ્ફર ડાયોક્સાઈડની પણ પ્રતિકૂળ અસરો નોંધાયેલ છે.

સાઇબિરિયન કુંજ, રોઝી પેલીકન, રેડ ક્રેસ્ટેડ પોકાર્ડ અને ગ્રીન સેન્ડ પાઇપર માટે એ લાયજનક નીવડ્યા છે. અને છેલ્લે જણાવે છે કે:-

It would be a pity indeed if this paradise of nature is allowed to become a jeyune jungle, Bharatpur must be saved."

વિશ્વનાં જે અગત્યનાં ચાર સુરખાબ નગરો છે તેમાં કચ્છનું મોટા રણનું સુરખાબનગર કે 'હેજ' નો પણ સમાવેશ થાય છે. આખું મોટું રણ કચ્છ ને ઉત્તર તથા પૂર્વ દિશા તેમ જ અગ્નિ ખૂણામાં વીંટળાઈ વળેલું છે. અને તેનાથી નાનું તથા મોટું રણ એમ બે વિભાગો પડે છે. સિંધ અને કચ્છ વચ્ચેનો વિસ્તૃત પ્રદેશ મોટા રણ તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે નાનું રણ કચ્છને ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર સાથે જોડે છે. કાળા ડુંગરની ગોદમાં રણ-કંધી પર નીરવાંઢની પૂર્વમાં દશથી બાર કિ.મી. ના અંતરે આ સુરખાબનગર વસેલું છે. આ નગરનાં પ્રત્યક્ષ-દર્શન અને પ્રસિદ્ધિનું પ્રથમ શ્રેય કચ્છના માણ રાજવી કુટુંબના વડા શ્રી ખેંગારજીને ફાળે જાય છે. પ્રકૃતિપ્રેમી રાજવીએ તેને પ્રકૃતિ નિષ્ણાતોનું પ્રત્યક્ષ કેન્દ્ર બનાવ્યું. તેનું ભારત સરકારશ્રીના માહિતી ખાતાએ "અગન પંખી" હસ્તાવેલો ચિત્ર બનાવેલું; પરંતુ અહીં સુરખાબના પ્રજનન માટે વ્યવસ્થિત સગવડ નથી, વળી વિશિષ્ટ માળા પણ બંધાયા નથી. ત્યાંના કાઢવમાં અવશેષો જોવા મળે છે. કાઢવની ભૂંગળી દ્વારા આકર્ષક માળો બાંધે છે. એકી સાથે બંધાયેલા સંખ્યાબંધ માળાઓમાં શિલ્પ પણ જોવા મળે છે. વર્ષાની મોસમ પૂરી થતાં સ્પેન, માડાગાસ્કર, યુરોપીય તટ પ્રદેશો તથા એશિયાઈ દેશો-માંથી સુરખાબ ઊમટી પડે છે. ૧૯૭૪ ની સલીમઅલીની મુલાકાત વખતે તેમણે આફ્રિકાના કિનારેથી આવતાં હોવાનું નોંધેલું છે. જાન્યુ. ઈંડા મૂકે છે. સુરખાબને જ યાચાવર.

રાજસ્થાનના પ્રદેશની માફક કચ્છના મોટા રણના વિસ્તારની નૈસર્ગિક સજીવનું સર્વેક્ષણ કરાયું છે. મધ્ય તથા પશ્ચિમ એશિયા અને સાઇબિરિયાના ભૌગોલિક પ્રદેશોમાંથી શિયાળો પસાર કરવા માટે આવતાં ફ્લેમિંગો વિશ્વવિખ્યાત બન્યાં છે. ઉનાળામાં પાછા માદરે વતન જતા રહે છે. તેથી આ વિસ્તાર ઘણા સમયથી પક્ષીનિષ્ણાતો તથા પ્રક્ષીપ્રેમીઓનું આકર્ષણ કેન્દ્ર બની ગયેલ. આ પ્રદેશનું

હુલામણું નામ જ સુરખાબનગર અપાયેલું છે. પરંતુ કઠિનાઈ ભરેલા કચ્છના રણપ્રદેશમાં દરેક સ્થળોના સંપર્ક મુશ્કેલ બની જાય છે. તેથી વિમાની સર્વેક્ષણ જરૂરી બની રહે છે. આ સુરખાબ પક્ષીઓનો રસપ્રદ અભ્યાસ બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટ્રી સોસાયટીનાં અધ્યક્ષ સલીમઅલી ૨૫-૩૦ વરસથી કરી રહ્યા છે. આ પક્ષીઓનો યાત્રામાર્ગ અત્યાર સુધી પશ્ચિમમાં સિંધુખીણ અને પૂર્વમાં બ્રહ્મપુત્રાની ખીણનો મનાતો. સામાન્ય રીતે હિમાલય યાત્રાઓ બાદ એ પ્રવાસમાર્ગ વાયા હિમાલય જણાવા માંડ્યો. ડો. સલીમઅલીની રાહબરી હેઠળ એલ્યુમિનિયમનો નંબર અને નામ વાળી કડી પક્ષીઓને પહેરાવવાનો કાર્યક્રમ રોમાંચક બની રહે છે. ડો. સલીમના જણાવ્યા મુજબ તેમનાં બોમ્બે ખાતેના નિવાસસ્થાન પર વરસની ૧૧મી સપ્ટેમ્બરે જ એક પક્ષી નિયમિતપણે આવ્યા કરે છે. હિંગોળગઢમાં પણ આ પ્રવૃત્તિ થાય છે. કડી પહેરાવવાના નિષ્ણાત રેકસ પેમેન્ટો બોમ્બેના છે.

આ હિંગોળગઢ રાજકોટથી લગભગ ૪૨ માઈલ દૂર જસદણ વીંછિયાની વચ્ચે સમુદ્રસપાટીથી ૧૦૦૦થી પણ વધારે ફીટની ઊંચાઈ પર આવેલું નયનરમ્ય એવું પ્રાકૃતિક સ્થળ છે. મોતીસરીના ૧૩૦૦ એકરના વન વિસ્તારને આપણી રાજ્યસરકારે સુરક્ષિત પ્રોજેક્ટ બહેર કર્યો છે. લગભગ એકાદ માલઈ દૂર બિલેશ્વર મંદિર હિંગોળગઢનું પ્રકૃતિપૂરક બની રહે છે. જસદણ દરબારે લગભગ પોણા બસો વર્ષ પહેલાં સંરક્ષણ વ્યૂહ માટે હિંગળાજ માતાજીની સ્થાપના કરીને ગઢ તૈયાર કરાવેલો તે જ અત્યારનું હિંગોળગઢ છે. ત્યારે તો આખો પ્રદેશ ગાઢ જંગલથી છવાયેલો જ હતો. અહીંના મોતીસરી વનવિસ્તારમાં બાવળ, ગૂંચળ, ગોરડ, કેસરી ખજૂરી વિ. વૃક્ષોનું પ્રાધાન્ય છે. બે દશકા પહેલાં તો અહીંની પ્રાણીસૃષ્ટિમાં સૂવર, વરુ, દીપડા, છીંકારુ, નીલગાય વિ. ખૂબ જણાતા હતાં. વન્ય જીવન સંરક્ષણ ધારાનો કડક અમલ થાય તો આવાં કેન્દ્રો ખૂબ જ વિકાસ પામી શકે તેમ છે. બે કે લગભગ નળસરોવર માટે રાજ્ય સરકારે કરેલી કાનૂની જોગવાઈ આવકારદાયક છે.

આ નળસરોવરનું વિહારધામ વિદેશી પક્ષીઓનું અતિ મહત્વનું આકર્ષણ કેન્દ્ર પુરવાર થયું છે. ત્યાં છેલ્લા થોડાં વરસોથી જે ઘોંઘાટમય વાતાવરણ ઊભું થયેલું તેનાથી પક્ષીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ ગયેલ. રેડિઓ, યાત્રિક બોટ, મોટરગાડીઓ, ચેલાં પ્રવાસીઓની ચીંચીઆરીઓથી

વાતાવરણ કંટાળાજનક બની ગયું હતું. કચ્છનું નારાયણ સરોવર જે રીતે સુરખાબ માટે તેમ આ નળસરોવર બહાઈટ બીલ પક્ષી માટે માનીતું સ્થળ છે. માનવખલેલથી ત્રાસીને પક્ષીઓએ હવે નજીક આવેલાં ધોળીધન ડેમમાં આશ્રયસ્થાન શોધ્યું છે. ત્યાં માફકસરતું અને શાંત પાણી છે. ત્યાં દશ હજારથી વધુ જળચર પંખીઓ આવે છે. એમાં મોરકેનાં બહાઈટબીલ, પીનટેઈલ, ગુઝરનેકબર્ડ, સ્પોટેડ ડક, સાઇબિરિયન કુન્જ, કીંગફીશર, સીકેઝ તથા હેરીન પક્ષીઓની જાતો મુખ્ય છે. નાતાલના દિવસોમાં હિમ પીગળવાથી ઠંડી સામે પોતાના રક્ષણના આશયથી તેઓ આપણા આ સમશીતોષ્ણ વિસ્તારમાં પોતાનું આગમન કરે છે. માછલીઓ શેવાળનો તેમનો મુખ્ય ખોરાક અહીં પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય છે. નળસરોવરનો કુલ ૧૦૮ ચો. મા.નો વિસ્તાર છે. ૩૦૦ ટાપુઓને તે આવરી લે છે.

શિયાળુવાસીઓની રંગીન પ્રક્ષીસૃષ્ટિમાં સારસ, સુરખાબ જળકૂકડી, બગલા, માલંગ, કાળીબતક, ચીત્રોડા વિ. ગણાવી શકાય. તદુપરાંત સફેદ પંખાવલિ, જિજલી, કાળી, તુલ, ઘોંક, ગુજળ, કીચડિયો, ટીટોડી, ધોળા આંખ કરચિયો, નીલકૂકડી, માછીમાર ઘૂવડ, કરકરો, જળમંજર, કાળીધોળમંજર, સમળી, પાનલેઉઆ, ઘરખોદ, સીકરો, વાંકીચાંચ, ચોટીલીપેણ, ડૂબકી કબૂતર, ઉલટીચાંચ, આદ, દસાડી, વિલાયતી ખલીલી, સારસકુન્જ, જળકાકડી, ખુલા, ઢોરબગલી, દરિયાવ બગલી, કાણી બગલી, રાજહંસ, દેવાક, કંકણસાર, કાળી કંકણસાર, સર્પગ્રીવા, ઘોમડી, બાલોકુન્જ બ્રાહ્મણીબતક, વિ. પણ છે.

તેમાંથી ટિટોડી કદી પણ વૃક્ષ પર નથી બેસતી. ચકલી, દેવચકલી વિ. જેમ હોપિંગ બર્ડ કે ઠેકડાં ભારતાં પક્ષીઓ છે તેમ કાબર, કબૂતર વિ. સ્ટેપીંગ કે પગલાં ભરીને ચાલતાં પક્ષીઓ છે.

આપણા ગુજરાત રાજ્યનાં અભયારણ્યોમાં ગીરનું અભયારણ્ય, ડાંગનાં જંગલોમાં બરડીપાડાનું, રાજપીપળા-રતનમહાલ વિસ્તારમાં દેડીયાપાડાનું અભયારણ્ય તથા અમદાવાદ-સુરેન્દ્રનગર વચ્ચેનું નળસરોવર મુખ્ય ગણાવી શકાય.

ગીરના જંગલના સિંહો માટે બરડાના અભયારણ્યની ચોજના શરૂ થયેલ છે. ૧૯૭૪માં ૧૮૦ સિંહો હતા. ગીરન આ અભયારણ્યમાં જંગલી પ્રાણીઓ, વન્ય પશુઓ, વનસંપત્તિ વિ. ના વિકાસ માટે સવાસો જેટલા

માલધારીઓનાં નેસડાં ખસેડીને લગભગ ૧૪૦૦ થી પણ ચો. કિ. મી. ના વિસ્તારમાં ફરતી કિલ્લેબંધી કરવામાં આવેલી છે. ત્યાં પશુચરાણ હવે શક્ય નથી. અભયારણ્યને અડીને આવેલા વિસ્તારો તેની સાથે જોડી દેવાથી સિંહના વસવાટનો વિસ્તાર સતત વૃદ્ધિ પામતો રહ્યો છે. સિંહના કુદરતી ખોરાક, વન્ય પશુઓ, નીલગાય, ઝરખ, હરણ, ચીતળ વિ. ની સંખ્યામાં વધારો કરવાનો સતત પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. તેને તથા જંગલવૃદ્ધિના પ્રયાસોને સફળતા મળી છે. સિંહનો ધ્વંસ પણ હવે અટકાવી શકાયો છે. સિંહને બચાવી લેવા માટે તો વિશ્વવ્યાપી પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે.

એશિયા ભરના સિંહવસવાટના એક માત્ર આ વિસ્તારમાં એપી રોગના સપાટામાં બધા આવી ન જાય માટે જ બરડામાં પોરબંદર પાસેનાં જંગલોમાં અમલનો તખ્તો શરૂ થયો છે. ઉત્તર ભારતમાં ચંદ્રલાગા અભયારણ્યમાં સિંહને બચાવવામાં બે કારણોથી નિષ્ફળતા મળી. એક પ્રતિકૂળ આબોહવા અને બીજું નાના વિસ્તારની પ્રતિરોધકતા. આની સામે બરડાનો જંગલ વિસ્તાર ગીર જેવું જ વાતાવરણ અને આબોહવા ધરાવતો હોવાથી ૧૨૦ ચો. કિ. મી. ના જંગલ વિસ્તારો ફરતી જોંચી દીવાલથી આવરી લેવાયો છે. વળી તેના આહારો-પયોગી પશુઓ ચીતલ, હરણ, કાળિયાર, નીલગાય વિ. મળી રહે છે. પાણી પીવા માટે પચાસ જેટલાં પાકાં તળાવોની સગવડ છે. એક સિંહ, સિંહણ તેનાં બે બચ્ચાંના બનેલા નાનકડા પરિવારને વસાવવામાં બે સફળતા મળશે તો વધુનો વિકાસ હાથ ધરાશે. અમેરિકન પબ્લિક લેન ૪૮૦ માંથી ૬૦ લાખ રૂપિયાની રકમ “સિંહ ધ્વંસ પ્રતિરોધ કાર્યક્રમ” માટે મંજૂર થયા છે. એ જ રીતે માલધારીઓના પુનર્વસવાટ માટે ૧૫ લાખ રૂપિયા, દીવાલ માટે ૮ લાખ રૂ. તથા અંદરના રસ્તાના રિપેરિંગ તથા ૮૦ કિ.મી. જેટલા નવા રસ્તા બાંધવા માટે ૧૬ લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ થયેલી છે.

ઉનાળામાં દવ લાગે તો મુરકેલી ઊભી થાય. તેથી અગ્નિશમનના ૧૫૦ થી ૨૦૦ કિ. મી. ની લંબાઈના પહોળા પટ્ટા ઊભા કરવા માટે બીજા અઢી લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ પણ છે. બહારનાં પશુઓને અહીં લાવવા તથા નવા ઉછેરવા માટે ૧ લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ થઈ છે. સમગ્ર જંગલમાં ૬ ચોક્કી નાકા-ચેકપોસ્ટ માટે ૧ લાખ રૂપિયા જુદા. સ્ટાફ નિયુક્તિ તથા તેમનાં રહેણાક માટે ૪ લાખ

રૂપિયાનું વિચારાયું છે. વન્ય પશુઓનું ધ્યાન રાખવા, બહારની ડબલ ટાળવા પેટ્રોલિંગ ટુકડી તથા જંગલમાં દબ લાગે તો નિરીક્ષણ કરીને પગલા ભરવા ૪૦ થી ૫૦ માણસોનો વહેંચાયેલો સતત કાફલો. આ બધા પાસાંમાં સફળતા મળે તો પ્રવાસીઓ માટેનું અનેરું આકર્ષણ બનું થશે.

દરિયાઈ જીવવિદ્યાના નિષ્ણાતો:- દરિયાઈ પ્રાણી સૃષ્ટિના અભ્યાસ માટે નીમવામાં આવેલા ભારતના દરિયાઈ જીવવિદ્યા મંડળ તરફથી વરસો પહેલાં એનો-કુલમમાં એક પરિસંવાદ યોજાયેલ. તેમાં ડૉ. જી. એચ. વિક્ટિડ અને ડૉ. L. H. N. ફૂપર નામના પ્રિન્ટના દરિયાઈ જીવમંડળના બે સભ્યોએ પણ નિષ્ણાત પ્રતિનિધિઓ તરીકે ભાગ લીધો હતો. ડૉ. ફૂપરે તો તામીલનાડુના પોર્ટ નેવોમાં લગભગ ૬૦ દિવસ ગાળ્યા અને જાંઠો અભ્યાસ કર્યો. ડૉ. વિક્ટિડે દુનિયાના ઘણા ભાગોમાં દરિયાઈ જીવવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો છે. માનવ-બળત માટે સમુદ્ર સંપત્તિમાંથી ખોરાક મેળવવામાં તેમને ખૂબ રસ છે. તેમની મુલાકાતો પ્રિન્ટના દરિયાપાર વિકાસ ખાતાના ઉપક્રમે યોજવામાં આવેલી હતી. જ્યારે ભારતની મુલાકાત પ્રિન્ટિશ કાઉન્સિલ, રાષ્ટ્રસમૂહ શિક્ષણ સમિતિ અને ભારતીય વિદ્યાપીઠ સહાયક પંચના સંયુક્ત ઉપક્રમે ગોઠવાયેલ હતી.

૧૯૬૦ થી રોયલ સોસાયટીનાં બુદ્ધસન રીસર્ચ પ્રોફેસર અને હોડકિન સમરવીલ કોલેજ (ઓક્સફર્ડ)-ના ફેલોએ “વનસ્પતિ અને પ્રાણીજીવનને લગતાં રસાયણ શાસ્ત્રનાં તત્ત્વોની રચના ક્ષ-ક્રિયણ પદ્ધતિ દ્વારા બનવા અંગેનું અધ્યયન” આ કાર્ય માટે નોબેલ પ્રાઈઝ પણ મેળવ્યું હતું. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના કેમિકલ ક્રીસ્ટલોગ્રાફી લેબોરેટરી માટેની રિસર્ચ ટીમના તેઓ હેડ હતા. પેનિસિલિનનું તેમનું પૃથક્કરણ અને વિટામીન-૧૨ અંગેનું તેમનું કાર્ય ખૂબ જ મહત્વનાં ગણાય છે. તેમના પતિ ધાના યુનિવર્સિટીની આફ્રિકન અભ્યાસ માટેની સંસ્થાના ડાયરેક્ટર અને મહાન ઇતિહાસ-વિદ થોમસ હોડકિન છે.

આ ધાનાના અભ્યાસક્રમમાં જ ૧૯૭૨ માં ૭૭ કુંજ પક્ષીઓ જેવા મળેલાં. બે કે ૭૯ માં માત્ર ૩૩ જ સાઈબિરિયન કુંજ ત્યાં જેવા મળેલાં. ઇરાનમાં ૮ થી ૧૦ જેવા મળેલાં.

ઈ. સ. ૧૯૩૮માં દક્ષિણ આફ્રિકાના કિનારે “કોએલાકનથ” માછલી મળી ત્યારથી રસ બગ્યો. સમુદ્રોમાં જાંઠાઈ પ્રમાણે પ્રાણીસૃષ્ટિમાં પરિવર્તન અનુભવવા મળે છે.

આ આખી જીવસૃષ્ટિને ૨૨ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. દશ પ્રકારની તો ક્રીડાસૃષ્ટિ છે! ઓકટોપસ બાનોકલ્સ તથા હોબ્સ્ટર જેવા છીછરા ભાગોમાં જેવા મળે છે. Sponge નામનું બેસી રહેતું પ્રાણી એક ટન જેટલું પાણી પીઈને તેમાંથી માત્ર એક ઓંસ જેટલો ખોરાક મેળવે છે. તેનું કારણ એ છે કે એ પ્રાણીને પંખ કે નહોર નથી. જમૈકા અને ફ્લોરિડા પાસે આ પ્રાણી જેવા મળે છે. તેના શરીર પર કાણાં હોય છે. એક વખત નિષ્ણાતોએ ગણતરી કરી તો ૧૭૦૦ જેટલાં જીવડાં એ કાણાઓમાં ભરાઈને બેઠેલાં. જેલીફિશ ખોરાક પચે ત્યાં સુધી પેટમાં બળવે છે. પરવાળાં ટાપુઓનું નિર્માણ કરે છે. કરચલા જેવા તથા પગવાળા લગભગ ૨૫,૦૦૦ જાતનાં પ્રાણીઓ ત્યાં જેવા મળે છે.

Devil Fish - શયતાન માછલી તરીકે ઓળખાતું ઓકટોપસ પ્રાણી ખરા અર્થમાં Death-Fish છે. હોડીઓને પણ જીંધી વાળી શકે તેટલી તેનામાં તાકાત હોય છે. લથાનક વેગ સાથે એ મોઢામાંથી પાણીના કુવારા છોડે છે. ઘણી વખત તો બિલકુલ કાળારંગનું પાણી કાઢે છે. પાણીની એક ઝાલકમાં ૩ ગેલન જેટલું પાણી હોય છે.

૧૮૭૩માં તેની માહિતી મળી. ન્યુક્લેઇડ પાસે બેલ ટાપુ પર ડૉ. હોર્વેએ આકસ્મિક રીતે જ ઓકટોપસનો શિકાર કર્યો. તેનું વચ્ચેનું શરીર ૯ ફીટની લંબાઈ અને ૫ ફીટનો વ્યાસ ધરાવે છે. આંખોનો ઘેનોવો ૧ ફૂટ હોય છે. સામાન્ય હાથની સંખ્યા ૮ જેટલી હોય છે. તેમાંથી બે હાથ તો ૮ ફીટ લાંબા અને ત્રણ ઈંચ વ્યાસવાળા છે. ૧૬૦ જેટલાં તીક્ષ્ણ એવાં લોહીચૂસ છિદ્રો છે. ધારે તો હાથ ૫૧ ફીટ સુધી પહોંચી શકે છે. તેનાથી લોહી ચૂસી લઈને શરીરનું ખાલી ખોખું પાણીમાં પાછું ફેંકી દે છે.

બ્લેન્કટનનો ખ્યાલ વૈજ્ઞાનિકોને ઈ.સ. ૧૮૨૮માં સૌ પ્રથમવાર આવ્યો. આ શબ્દનો ઉપયોગ વિક્ટર હેનસન નામના જર્મન સંશોધકે પ્રથમવાર કર્યો હતો.

ઉત્તર એટલાન્ટિકમાં તેઓ કામ કરતા હતા ત્યારે સપાટી પર તેમણે આવી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ અને જંતુસૃષ્ટિ જોઈ અને ‘વેનકટન’ એવું નામ તેમણે આપી દીધું. પછી કરચલાનો અભ્યાસ કરી રહેલા થોમ્પસનની ખરણીમાં તે ભરાઈ આવેલાં. બોનેફેસ, મોલ્યુસ્કસ, ફુરેશન, કરચલા વિગેરે આવા જ તરતા જીવો છે.

આપણા ગુજરાત રાજ્યના કચ્છના અખાતમાંથી મોટી આપતી પલ્કિશ ઓઈસ્ટર વિન્ડોપેન ઓઈસ્ટર, દરિયાઈ જળ વિસ્તારમાંથી પોમ્ફ્રેટ, ભારતીય સાલમન, હિલ્સા, પ્રૌન, પચીંજ, ખુમલા, ટુના, ઝીંગા લોબસ્ટર વિ. જોવા મળે છે. ઓક્ટોબરથી જૂન દરમિયાન મોઝીલ માછલી મળે છે. નદીઓનાં મીઠાં જળની માછલીઓમાં કાપ્સ, કેટફિશ, મુરેલ્સ, કોલ્સ વિ. ગણાય છે. તેમાંથી લોબસ્ટર માછલીઓ ઉત્તર સમુદ્રમાં ખૂબ હતી પરંતુ યુદ્ધ પછી હેરિંગ માછલીઓનો જથ્થો એકાએક ઘટી જતાં તેના પર પણ અસર થઈ.

માછલીઓની કેટેગરી:- ગુજરાતની આ વર્ગની માછલીઓમાં રૉક લોબસ્ટર, સેન્ડ મોસ્ટર, ઝંગા વિ. છે. જ્યારે બે વર્ગમાં પલ્લા, પોમ્ફ્રેટ, ચાકસી, સુરમાઈ, ઘોલ, દારા, કૉક, રાવસ, વેપુ અને ૬ વર્ગમાં તોતરા, ખુમલા, બાવા, શેરી, ગેદરા, ગિયની, રાજ, નામ, પાખડી ગુસ્કા, કિસી, રાતડ, વામ, સગ, છુરીયા, ઘોસ, શાર્ક વિ. છે. ૩ વર્ગમાં દાતરા, હરીયા, તામડી, મુન્ગો, જીબ, ચાંદ, કારી, ડાઈ, બાગા, બાવરા, નરેલા, ખાગા, ભૂથર, વન્લ, ધીમા, નરસીંગા, લોંદલી વિ છે.

મેલેરિયાની દુશ્મન ગણાતી ગુમ્બાસીઆ ઓફીનીરા હલખુકી નામની ત્રણેક ઇંચ જેટલી લાંબી માછલી મેલેરિયા મચ્છરનાં ઇંડાં લારવાને ખાય છે. હૈદ્રાબાદમાં પ્રયોગ કરાયો હતો. જેંગલોરના ડૉ. એન. એલ. સીતારામન, આંધ્રના એન. એ. કરીમ તથા જી. વેન્કટેરીએ હૈદ્રાબાદના ૩૮૦૦ કૂવામાં આ માછલીઓ નાખેલી. તેનાથી ૬ મહિનામાં ૮૨ % લારવા ખલાસ થઈ ગયેલી. તેને ખર્ચ પણ દરરોજનો માત્ર પચાસ પૈસા જ થાય છે. આ માછલી ભારતમાં ૧૯૨૮ માં આવી. પ્રથમ કૉઇમ્બતુરમાં આવી ત્યાંથી હૈદ્રાબાદમાં લાવવામાં આવી અને સંજ્યામાં વધારો થતો ગયો. નિઝામના મહેલના કૂવામાં પણ મૂકવામાં

આવેલી. ૧૯૬૭માં હૈદ્રાબાદમાં ૧૦૦ કૂવાઓમાં દર ચો. મીટરે આવી પાંચ માછલીઓ હતી.

બુલ્ડોઝ:- વર્લ્ડ વાઇલ્ડ લાઇફના અવલોકન મુજબ પૂરેપૂરા કદની બુલ્ડોઝ માછલી દશ માળના મકાન જેવડી લાંબી હોય છે. તેનું હૃદય મોટર જેવડું હોય છે. બચ્ચાનું વજન ૮ હજાર પાઉન્ડ જેટલું હોય છે. આ માછલીની આંખો નબળી હોય છે. અને પાણી પરનાં સ્પંદનોથી જ સેન્સ અનુભવે છે. કાન પાસેનાં કાણાંમાંથી તે શ્વાસ લેતી હોય છે. સાંભળવાની શક્તિ ખૂબ તીવ્ર હોય છે. તે અવાજ એવો કરે છે કે પડઘો સાંભળનારની ખીજ બાજુ પર પડે છે અને ખીજ બહેલો પણ તે પડઘો સાંભળી શકે છે.

વિશ્વની કેટલીક ખૂબ જાણીતી માછલીઓમાં બેરાકયુડા, વીજળી મત્સ્ય ઇલેક્ટ્રીકલ સોના માછલી, સઠ માછલી તથા કુપ્કુસ વિગેરે ગણી શકાય.

બેરાકયુડા:- શાર્ક માછલીને જો દરિયાઈ વાઘ ગણીએ તો આ બેરાકયુડા માછલીને દરિયાઈ દીપડો ગણી શકાય U. S. A.ના કિનારે ૮ થી ૯ ફીટ લાંબી જોવા મળે છે. અતિઝૂની એવી આ માછલી તરતા માણસ પર હુમલો કર્યા વગર રહેતી નથી. તેના દાંત છરી જેવા તીવ્ર હોય છે. ઊંડતી માછલીને પણ તે છલાંગ મારીને પકડી લે છે. ભૂલેચૂકે કચાંક સપડાઈ જાય તો પૂરા ઝૂનથી પ્રતિકાર અને સામનો કરી લે છે.

વીજળી માછલી:- વિદ્યુત જેવો આંચકો મારી પોતાના જાતનું રક્ષણ કરતી આ માછલી સર્પ જેવી પાતળી હોય છે. વજનમાં ૫૦ રતલ જેટલી અને લાંબાઈમાં ૮ ફીટ જેટલી હોય છે. બંને પડખે વિદ્યુત બેટરી જેવું રચનાતંત્ર હોય છે. ઘોડા જેવા મજબૂત પ્રાણીને

પણ તે લપડાક મારીને મૂઠ કરી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે. મગજમાંથી છ ભાગમાં જ્ઞાનતંતુઓ જોરદાર વીજળી પ્રવાહ લાવતા હોય છે.

સકુચી કે હે નામની પંખા કે પતંગ જેવી માછલી પણ આવો વિદ્યુત પ્રવાહ ધરાવતી હોય છે. એ ગરમ પ્રદેશોના દરિયામાં વધુ જોવા મળે છે.

તેની લંબાઈ ૫ ફીટ જેટલી અને પહોળાઈ ૩ ફીટ જેટલી હોય છે. તેનાં બન્ને લમણાં પાસે વીજળી કોષ હોય છે. તે ૧ ફીટની નાની માછલી છે. કાચબાની જેમ અધીરું ઠંકાયેલી અને લપાયેલી રહે છે. કોઈ નાનું પ્રાણી તેની નજીક આવે તો તેને આંચકો મારી અપંગ બનાવી દે છે. અને પછી તેનું લક્ષણ કરી જાય છે. એ પણ ગરમ દરિયામાં વધુ થાય છે. આફ્રિકાની નદીઓ તથા સરોવરોમાં વીજળીખિલ્લી માછલી થાય છે. ચામડી નીચે ચીકણો જેવો રસ હોય છે. તે પણ આવો જોરદાર આંચકો આપે, પછી થાક ખાય, આરામ કરીને વળી આંચકો મારે અને એ રીતે ધીમે ધીમે શિકાર કરે છે.

લુના, મારલીન, તલવાર વિ. ૨૦૦થી ૧૦૦૦ રતલ વજનની માછલીઓ પણ જોવા મળે છે. ટારપન, સેલફીશ વિ. માછલીઓ મોટા કૂદકા મારવામાં તેમ જ તરવામાં અતિ ઝડપી હોય છે. એ શાર્કને પણ પકડતી હોય છે. ચેનલવારા, વીકફીશ, બ્લ્યુફીશ વિ. નાની પરંતુ ઝનૂની માછલીઓ છે. તાજા પાણીની માછલીમાં ૬૫ રતલ વજન ધરાવતી મસ્કેલજ, પાર્ક, મેકરલ, વાસ વિ. છે. ટ્રાઉટ માછલી પકડવા માટે માછીમાર કલાકો સુધી ઠંડા પાણીમાં બેસી રહે છે.

જર્મનીની સ્ટટગાર્ટ નગરની માછલી માત્ર સ્વચ્છ પાણીમાં રહે છે. પાણી અસ્વચ્છ થતાં જ સંદેશ આપે છે.

ત્યાં સોના નામની માછલી નાની ને રૂપાળી હોય છે. જો કે હવે સંકરણથી માછલીની વિવિધ જાતો તૈયાર કરાય છે. દુન્કા નામની માછલી ઝાલરવાળી છે પણ રૂપાળી નથી. કાચના વાસણમાં પાળી શકાતી માછલી પાછળથી પોતાના માટે બે ડોલ પાણીની માંગ બિલી કરે છે! અંદર ગોઠવવાય રાખવાથી ગંદકી દૂર કર્યા કરે છે.

પુષ્પસ-ફેક્સા માછલીને લંગફીશ કહે છે. તેની શરીર રચનામાં ચૂંઈ તથા ફેક્સા બંને હોવાથી તે અજબ

ગણાય છે. બીજી માછલીઓને ફેક્સા હોતાં નથી. આ માછલી ચૂંઈ વડે પાણીમાંથી અને ફેક્સા વડે હવામાંથી પ્રાણવાયુ મેળવે છે. અવારનવાર બહાર આવીને શ્વાસ લેતી હોય છે. તેની ત્રણ જાતો છે. આફ્રિકા, એસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ અમેરિકામાં એકેક જાત થાય છે. આફ્રિકાની માછલી સાપોલિયા જેવી ૬ ફીટની હોય છે. તેને ઝાલર હોય છે પણ તે તરવામાં નિરુપયોગી બની રહે છે.

જો કે તેને લીધે તે કાઢવમાં ચાલી શકે છે. પાણી સુકાઈ જાય ત્યારે તે કાઢવમાં કાણું પાડીને ઊંડી ઊતરી જાય છે. મહિનાઓ સુધી ત્યાં રહેતી હોય છે. અને ઉપરના બાકોરા વાટે શ્વાસ લેવાનું ચાલુ રાખે છે. પાણી પર આવીને તરે પણ ખરી! માદા પાણીના તળિયે ઈંડા મૂકે છે. નરમાછલી તેના પર પૂંછડી હલાવી તાબું પાણી વાળ્યા કરે છે.

સાલમન :- ભારતની આ અસાધારણ માછલી છે. સુંદર, ઝડપી, મજબૂત, બહાદુર અને રહસ્યમય પ્રકારની છે. પેસિફિક તથા એટલાન્ટિક મહાસાગરમાં જોવા મળે છે. પુખ્તવયની તાજા પાણીની દરેક સાલમનની જીવનની પેટર્ન લગભગ સામાન્ય હોય છે. વળી Ichthyologists માને છે કે એર માછલી અને સાલમન માછલીનાં પૂર્વજો એક સમાન છે. ત્રણ વરસની સાલમન ૧૮ ઇંચ જેટલી લાંબી અને ત્રણ પાઉન્ડના વજનવાળી હોય છે. જ્યારે ચાર વરસની માછલી ચોવીશ ઇંચ લાંબી અને છ પાઉન્ડ વજનની હોય છે. પાંચ વરસની સાલમન છવીશ ઇંચ લાંબી અને સાડાસાત પાઉન્ડના વજનની હોય છે.

જો મહિના સુધી ઉપવાસ કરીને ૨/૩ જેટલું પોતાનું વજન ઘટાડી દે છે. બચ્ચાં અનાથ જેવાં જ હોય છે. એ ક્યારેય પોતાનાં માતાપિતાને જોઈ નથી શકતાં. અને પોતાની Offspring પણ ક્યારેય જોઈ ન શકે. હજારો માઈલની સુસાફરી ખેડી શકે છે. વિસ્કોનસીન યુનિવર્સિટી ના ડો. આર્થર ડી. હેસલરે ઘણું બધું સંશોધન કર્યું છે. એ સૂર્યના સ્થાન પરથી પોતાનો રસ્તો તથા દિશા નક્કી કરે છે. જે રીતે કમ્પાસ ડાયરેક્શન મેઈનટેઇન કરે છે તે જ રીતે બરાબર! વોશિંગ્ટન યુનિવર્સિટીની રિસર્ચ ટીમે પણ થિયરી શોધી છે, જેમાં દરિયાનાં ઇલેક્ટ્રિક મેગ્નેટીક વેન્ડની વાતો છે. તેમાં ફીઝિયોલોજિકલ એઈન્જીનિયરિંગ કોમ્પ્યુટેશન્સનો ખૂબ ઉપયોગ કરાયો છે. ૧૯૫૧માં ઉપયુક્ત હેસલર તથા ડબલ્યુ વીઝલીએ Olfactory થિયરી વિકસાવી, પુખ્ત માછલી પોતાનો પ્રવાહ-

માર્ગ કેવી રીતે નક્કી કરે છે તેની માહિતી આપી. વળી આ માછલી પાણીમાં બીજા પદાર્થો અને કાર્બોનિક પદાર્થોને React કરે છે તેવું પણ શોધાયું.

Issquah નદીની એ શાખામાં જાતીય રીતે પુખ્ત માછલીને પકડેલી. પોતાના Nasal-sacs ને કોટનથી પ્લગ કરી પછી છૂટું કરે ત્યારે એ સ્ટ્રીમ પારખી શકતી ન હતી. જો કે સાલમનનો સુવર્ણચુગ હવે પૂરો થયો છે, તે સ્વીકારવું જ રહ્યું. ઇન્ટરનેશનલ એટલાન્ટિક એન્ડ પેસિફિક સાલમન કમિશને હવે આ માછલીઓ પકડવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે.

એકવેરિયમની માછલીના સૌથી વધુ લોકપ્રિય પ્રકાર ગુપ્પી-Guppy માછલી છે. નર ગુપ્પી ૧ ફી ઇંચ લાંબી અને સુંદર આકર્ષક રંગવાળી હોય છે. જ્યારે માદા ગુપ્પી ૨ ફી” લાંબી હોય છે, પણ તેનો દેખાવ માદા જેટલો સુંદર નથી હોતો. આ માછલીની વિશિષ્ટતા એ છે કે ઉષ્ણતામાનના ગાળાનો માટો ફેરફાર પણ તે સહન કરી શકે છે.

મેક્સિકન-સ્વોર્ડટેઇલ માછલીની મૂળ જાતમાંથી બીજી ઘણી જાતો સંવર્ધિત કરાઈ છે. તેનું મૂળ વતન મેક્સિકોનો અખાત છે. તેનાં પડખાં લીલાં અને ઘટ્ટ લાલ રંગના પટ્ટાવાળાં હોય છે.

નરની પૂંછડી લીલી કે પીળી હોય છે અને તેની ઓર્ડર બ્લેક હોય છે. પુખ્ત માછલીની લંબાઈ ૨ ફી” થી ૩” જેટલી હોય છે.

પ્લેટી કે સૂન ફીશ નામની માછલી છે ટૂંકા કદની, પરંતુ વજનમાં ખૂબ ભારે હોય છે. ભૂખરા રંગની એ આકર્ષક માછલી છે. પડખાના ભાગમાં થોડાં વાદળી રંગનાં ટપકાં હોય છે. નરની લંબાઈ ૧ ફી” અને માદાની લંબાઈ ૨” હોય છે. આ માછલાં માત્ર ૬ થી ૮ અઠવાડિયામાં જ પ્રજનનશક્તિ ધરાવતાં થઈ જાય છે. ૭૫ થી ૮૦° ફે. ઉષ્ણતામાન વચ્ચે તેનો ઉછેર વધુ સારી રીતે થઈ શકે છે.

મોલી નામની માછલી ૩ ફી ઇંચથી ૪ ઇંચ લંબાઈની હોય છે. ફ્લોરિડા તથા મેક્સિકોનો દક્ષિણ વિભાગ એ તેનું મૂળ વતન છે. બ્લેક મોલી ખૂબ જ બ્યૂટિકલ હોય છે. આપણી માણસજાતમાં પણ કાળી છોકરી નમણી ખૂબ હોય છે ને! તેના ઘણા પેટા પ્રકારો છે Sphenops

Mollie, Green-Sal-Fin Mollie, Meek mollie વિ. મુખ્ય છે.

Egglayers ઇંડાં મૂકનારી માછલીનું વર્ગીકરણ ક્રીડિંગ મેચડ પ્રમાણે પણ કરવામાં આવે છે.

તેમાં ઝીબ્રા-ફિશ સૌથી જાણીતી છે. તે પાણીની સપાટી પર સૂઈ રહે છે. તેના શરીર પર ૧૮ જેટલી ઝેરી સૂઝો હોય છે. તે તરવામાં ઝડપી અને કુશળ છે. ૭૫° થી ૭૮° ફે. ઉષ્ણતામાન તેને વધુ અનુકૂળ આવે છે. તદુપરાંત પર્લ-ડેનીયો, ગ્રેસફુલ ફિશ વિ. ૨ ફી” લાંબી હોય છે. તે ઝીબ્રાની કઝીન ગણાય છે. તેના પણ ઘણા પ્રકારો છે. સ્પોટેડ ડેનીઓ, બ્યન્ટ ડેનીઓ વિ.

વળી ચલો-ટેટ્રા, રોઝી બાબ, ટાઈગર બાબ, નીઓન ટેટ્રા વિ. એકવેરિયમમાં અવનવા રંગો ઉમેરતી માછલીઓ છે. તેની આંખથી પૂંછડી સુધી વાદળી લીલા પટ્ટા જોવા મળે છે. બ્લડરેડ લાઈન પણ જોવા મળે છે. ઇંડા મૂકનારનું ત્રીજું જૂથ Bubble-Nest Builders નું છે. નર માછલા માથે ઇંડાની જવાબદારી હોય છે. માદાના ફલીકરણ પછી નર લગલગ તેને મારી નાખે છે.

પેરેડાઈઝ ફિશ-સમથિતોષ્ણ કે સમઘાત પાણીના જથ્થામાંથી આવતી માછલી છે. ચાઈના અને ફોર્મોસામાં એક લાલ અને એક વાદળી એમ આકર્ષક પટ્ટાવાળી માછલી હોય છે.

ભારતના દક્ષિણભાગમાંથી Dwarf Gourami માછલી જોવા મળે છે. તેમાં વળી બ્લુ, પર્લ વિ. રંગો પ્રમાણે પ્રકારો પડે છે. મલાયા તથા સિંગાપોરનાં જળાશયોમાં પણ આ માછલી જોવા મળતી હોય છે.

ન્યુયોર્ક એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝના પ્રમુખ એન્ડ્રીસી મોરીસને “Man Does not Stand Alone” નામના પુસ્તકના “Why Do I Believe in God” નામના પ્રકરણમાં ઘણી મઝાની વાતો અને ઝીણાં અવલોકનો લખ્યાં છે. પ્રોટોપ્લાઝમ કે નાનકડો જીવંત કોષ નરી આંખે જોઈ પણ શકાતો નથી. એ પારદર્શક જોવો પદાર્થ હોય છે. ખૂબીની વાત તો એ છે કે એટલા નાનકડા પદાર્થમાંથી પૃથ્વી પરનું સમગ્ર જીવન પાંગર્યું છે. જીવનની ચેતના તેમાં ક્યાંથી આવી હશે? તેના સિવાય વળી કોઈ ચેતના લાવી શકે તેમ પણ નથી.

નાનકડા પ્રાણીજીવોમાંથી રહેલી અગમ્ય ગૂઢ પ્રેરણા સર્જનહારની અસીમ શક્તિનો આપણને અંદાજ આપે છે.

અમચી ભરીને 'જીવ' હોય ને દુનિયાભરના વ્યવહાર અને વારસાગત સંસ્કારોને ધબકતું રાખે! કોમોસમ દરેક જીવંત કોષમાં માનવ, પ્રાણીઓ વનસ્પતિમાં પણ હોય છે.

સાલમન માછલી ન્યાં જન્મે ત્યાં જ ઈંડાં મૂકવા બચ, વળી નદીઓના સામા પૂરે પાછી ફરે, એ જ માછલીને પોતાની નદી કે ઝરણામાંથી ઉપાડીને બીજી નદી કે ઝરણામાં મૂકીએ તો પણ તે પોતાનાં મૂળ સ્થાને પહોંચી જ જવાની! આ બધી શક્તિ કે અમત્કાર સર્જનહારનો જ ને!

એ જ રીતે ઈલ - Eel નામની સર્પાકાર માછલી પોતાની ઈંડાં મૂકવાની ઉંમરે મીઠા પાણીનાં તળાવ, કે ઝરણાં કે નદીમાંથી સમુદ્રમાં પહોંચી જાય છે અને એટલા સમય પૂરતા તે મીઠા પાણી સાથેથી છૂટાછેડા લઈ લે છે. અને પાછી મીઠા જળમાં પહોંચી જાય છે. યુરોપની ઈલ માછલી અમર્યુડાના ટાપુ પાસે જઈ ને ત્યાં ઈંડાં મૂકે છે. અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામે છે. બચ્યાં પણ ચોમેર પાણી હોવા છતાં માખાપનો જ રસ્તો શોધી કાઢે છે. ન્યાં રહેતાં હોય એ જ નદી કે તળાવમાં પહોંચી જાય છે.

અમેરિકન ઈલ માછલીનું પણ એવું જ છે. ટૂંકમાં દરેક ચોક્કસ સ્થળે ચોક્કસ વંશની ઈલ માછલી જોવા મળશે; છતાં ખૂબીની વાત એ છે કે અમેરિકામાં જે વંશ જોવા મળશે એ યુરોપમાં નહિ જ મળે. અમર્યુડાથી યુરોપ સુધીનું અતિ લાંબું અંતર કાપવાનું હોવાથી યુરોપિયન ઈલ માછલી અમેરિકન ઈલ માછલી કરતાં એક વરસ મોડી પુખ્ત બનતી હોય છે. એ પુખ્ત થાય ત્યારે જ મીઠા પાણીમાં પહોંચે છે.

ભમરીની વાત પણ એટલી જ અફસુત રીતે વર્ણવાઈ છે. ઓસ્ટ્રેલિયાએ ઘઉંના વાવેતરના રક્ષણ માટે ફરતા થોર ઉગાડયા. આ થોર એટલા બધા ફેલાયા કે આખા ઇંગ્લેન્ડના ક્ષેત્રફળને પણ આવરી લે. પરંતુ એ થોર ખાનારા જીવજંતુઓ વધી ગયા. આમ કુદરત કેવી સમતુલા જિલ્લી કરે છે!! ઘઉંના સસલાથી રક્ષણ માટેના પ્રયાસો કેવા પરિણમ્યા? એ જીવને ફેફસાં નહિ શ્વાસ આટે શ્વાસનળી. કદ વધે પરંતુ નળી ન વધે. નહિ તો

ભમરા પણ સિંહ જેવડા થાત! તેથી જ નટ્યૂન, એડિસન આઈન્સ્ટાઈન વિ. એ ઈશ્વરનો ઇન્કાર નથી કર્યો.

જળચર તથા સ્થળચર પ્રાણીઓનું સામાન્ય આયુષ્ય:-જળચર પ્રાણીઓમાં સૌથી વધુ આયુષ્ય ગોદડ ફિશનું ૨૫ વરસ જેટલું હોય છે. જ્યારે ઈલ માછલી ૬ વર્ષનું આયુષ્ય ધરાવે છે. જો કે જમીનનો કદાવર કાચબો ૧૭૭ વરસ તો સામાન્ય રીતે જીવે જ હોય છે. જ્યારે ગોકસરટેલ કાચબો ૧૨૩ વરસ જીવે છે. સરિસૃપોમાં અમેરિકન મગર ૫૬ વરસ જીવે છે, જ્યારે ગાર્ટર-સર્પ ૬ વરસ જીવે છે. ઉભયચરમાં દેડકી ૫ થી ૧૫ વરસ જીવે છે. જીવડાંમાં મકોડા ૯ વરસનું આયુષ્ય ધરાવે છે. જળચરમાં ઝીંગા ૭૦ વરસ વધુમાં વધુ જીવે છે. છીપ અને ગોકળગાય ૧ થી ૧૦ અને ૧ થી ૩૦ વરસ જીવે છે. જળો ૨૭ વર્ષ અને અજશિયા ૧૦ વર્ષ જીવે છે. ટૂંકમાં આયુષ્યનો આધાર પ્રાણીની જાતિ, દેશ, કાળ, મળતાં પોષણ દ્રવ્યો વિ. પર આધાર રાખે છે. પક્ષીઓમાં ચકલી કુળનું કનેરી ૨૪ વરસ, કબૂતર ૩૫ વર્ષ અને પોપટ કુળનો મેકો ૬૪ વરસનું આયુષ્ય ધરાવે છે. બિલાડી સામાન્ય રીતે ૧૦ વરસ જીવે છે. પણ એક બિલાડી ૨૧ વરસ સુધી પણ જીવેલી. જંગલી ભૂંડ ૨૭ વર્ષ, ઉંદર ૩ વર્ષ, કુતરું તથા ગાય સરેરાશ ૨૭ વર્ષ, બળદ ૩૦ વર્ષ, ખિસકોલી ૧૫ વર્ષ, ઘોડા સરેરાશ ૩૦ ૩૦ વરસ અને વધુમાં વધુ ૬૨ વર્ષ જીવતા હોય છે.

અમેરિકન રીંછનું આયુષ્ય ૩૧ વર્ષનું, હાથી ૫૭ વર્ષ, ચિમ્પાઝી વાનર ૩૭ વર્ષ, આમાચીડિયું ૨ વરસનું આયુષ્ય ધરાવતાં હોય છે.

દોડવાની ઝડપ:- સ્થળચર પ્રાણીઓ, જળચર પ્રાણીઓ તથા પક્ષીઓની દોડવા-ઊડવાની ઝડપમાં પણ વિવિધતા હોય છે. તેની સાથે વાહનોની સામાન્ય સ્પીડનું અવલોકન કરીએ તો પૂરો ખ્યાલ આવી શકે છે. દા.ત. એક કલાકમાં હેલિકોપ્ટર વધુમાં વધુ ૧૪૬ માઈલ અને સામાન્ય રીતે ૮૦ માઈલ જીડે છે. ગ્રોપેલર ૩૩૫ માઈલ, જેટ વિમાન ૫૦૦ માઈલ, ઉતારુ સ્ટીમર ૧૫ માઈલ, રેલવે ટ્રેઈન ૪૦ થી ૬૦ માઈલ, મોટર બોટ ૧૦ માઈલ અને વહાણોની સ્પીડ તેના સઢ પર આધાર રાખે છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ સઢવાળાં વહાણો કલાકના ૨૧ માઈલની ઝડપે ચાલતાં હોય છે. આની સામે માણસ ૪ થી ૫ માઈલ જ કાપી શકે છે.

જ્યારે પક્ષીઓમાં કે ઉડ્ડયન કરનારાઓમાં મધમાખી ૧૦ માઈલ, ઘરમાં ઊડતી માખી ૧૯ માઈલથી ૨૦ માઈલ, કાગડો ૪૦, રાજહંસ ૪૦ થી ૫૫ માઈલ, કબૂતર ધીમું અને શાંત દેખાતું હોવા છતાં કાગડા કરતાં દોડી ઝડપ કલાકની ૬૦ માઈલની ધરાવે છે. બતક ૪૦ થી ૭૦, સોનેરી ગરુડ ૧૧૦ માઈલ, ડકહોક ૧૮૦ માઈલની ઝડપે ઊડે છે.

જળચરોમાં સેઈલફિશ ૬૮ માઈલ, ઈલ માછલી ૭ માઈલ, મગર ૨૪ માઈલ, શાર્ક ૨૪ માઈલ, સાલમન ૨૫ માઈલ, સ્વોર્ડ ૬૦ માઈલ અને ઊડતી માછલી ૪૦ માઈલની ઝડપ ધરાવે છે.

સ્થળચરોમાં ગોકળગાય ૧૦ ફીટનું અંતર કાપે છે. ૧ ફીટ કાપતાં ૬ મિનિટ જેવો ખાસ્સો સમય તેને લાગે છે. ફીડી તેનાથી પાંચગણી ૫૦ ફીટની ઝડપ ધરાવે છે. જ્યારે હાથી ૨૫ માઈલ અને સાપ ૩૫ માઈલની ઝડપ ધરાવે છે. ગેન્ડો ૨૮, શિયાળ ૩૦, શાહમૃગ ૩૦, ઊંટ ૨૫, ચીતો ૭૨, હરણ ૫૦, સિંહ ૪૫, સસલું ૪૫, રૈસનો ઘોડો ૪૦ અને રીંછ ૩૫ માઈલની ઝડપવાળા હોય છે.

રાક્ષસી પ્રાણી :- “ પેકિંગ ઇવનિંગ ન્યુઝ ” માં હમણા બૂસ્તરશાસ્ત્ર અને પ્રાચ્ય જીવવિજ્ઞાના બહુકાર ચાર્હનીઝ શ્રી ચેન્નતિંગે પોતાના લેખમાં તિબેટના ખારા પાણીના સરોવરમાં રાક્ષસી પ્રાણીના અસ્તિત્વ વિષે નિદેશ કર્યો હતો. એક ગાયને જમીન પરથી પાણીમાં ઘસડી જતું એ પ્રાણી ઘણા લોકોએ જોયું હતું. બીજે દિવસે તરાપા પરના એક માણસ પર ઓચિંતો છાપો મારીને ઉપાડી ગયું હતું ! સ્કોટલેન્ડમાં જોવા મળતાં લોન્થ નેસને મળતું આ પ્રાણી છે. માથું નાનું, ગરદન લાંબી અને કઠ રાક્ષસી, આ ત્રણ એ પ્રાણીની ખાસિયતો હતી. આ સરોવર તિબેટની નીચાણવાળી ટેકરાળ જમીનમાં છે. તેથી કદાચ બીજાં પણ પ્રાણીઓ તેમાં હશે. કારણ કે ઓછામાં ઓછાં ત્રીશ કરોડ વર્ષ પહેલાં આ સરોવર સમુદ્રનો એક ભાગ હતું. આ સમુદ્ર ટિથીજ તરીકે ઓળખાતો હતો. તેના તળિયામાં સતત પરપોટા થતા રહે છે અને આનુબાનુ ગરમ પાણીના પુષ્કળ ઝરાઓ આવેલા છે તેથી ખારા ઉપરાંત હૂંફાળા એવા આ પાણીમાં ચિત્ર-વિચિત્ર પ્રાણીસૃષ્ટિ વસતી હશે તેવી કલ્પના નકારી શકાય નહિ.

આ રાક્ષસી પ્રાણી આવા વાતાવરણ માટે ખૂબ ટેવાયેલું છે. પાંચ વરસ પહેલાં ૧૯૭૬ની સાલમાં કૌંગોલિક

સંશોધન માટે લ્હાસા પાટનગરથી સાત વ્યક્તિઓની ટીમ નીકળી હતી. ૬ દિવસ ચાલ્યા પછી તેઓએ દરરોજના સો-સવાસો કિલોમીટરના અંતર લેખે ૭૦૦ કિ. મી. નું અંતર કાપ્યા પછી આ સરોવરને કિનારે પહોંચ્યા હતા. આ સરોવર સમુદ્ર સપાટીથી ૪૫૦૦ મીટરની ઊંચાઈએ આવેલું અને લગભગ ૪૫ કિ. મી. જેટલું પહોળું છે. આ સંશોધન આગળ ચાલે તો ઘણી જ અવનવી માહિતી મળી શકે તેમ છે. પરંતુ સરકાર તરફથી અને સત્તાવાળાઓ તરફથી પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ.

અનેસ્ટ હેકલ નામના જર્મનીના પ્રાણીશાસ્ત્રીએ દરિયાઈ પ્રાણીઓના બે ભાગ પાડ્યા છે. એક વિભાગમાં નેકટન કે તરતા પ્રાણીઓ અને બીજા વિભાગમાં બેન્થોસ કે તળિયે રહેનારાં પ્રાણીઓને ગણાવ્યાં છે. જ્યારે પ્લેન્કટન એ વચ્ચેની સૃષ્ટિ જેવું ગણાય. પૂક નામના અમેરીકન વૈજ્ઞાનિકના જણાવ્યા મુજબ સમુદ્રો તથા મહાસાગરોમાં ૩૦૦૦ ફૂટમાં ઊંડાઈએ પણ જીવસૃષ્ટિ છે.

આ પ્રાણી સૃષ્ટિમાં પોગોનોફોરા જેવા નળી આકારના વિચિત્ર જીવો જોવા મળે છે. ખંડીય છાજલીના વિસ્તારમાં તે વધુ જોવા મળે છે. જો કે ઊંડાણવાળા વિસ્તારમાં પણ હોય છે. આ જીવ વધુ હરીફરી શક્તિ નથી. માટે ભાગે એક જ જગ્યાએ પડ્યા રહે છે. તેની શરીર રચનામાં પ્રાથમિક પગોની પણ ઊણપ હોય છે.

સમુદ્ર જીવવિજ્ઞાનની સૌ પ્રથમ શરૂઆત કરવામાં ફિલીપ હેન્નરી ગ્રીસ નામના ઇંગ્લિશ વિજ્ઞાનીનો ફાળો પડેલો છે. તેમને પહેલાં પક્ષીઓમાં રસ હતો પણ તેઓ ૧૯૪૦ માં ખૂબ જ બીમાર પડી ગયા. તેથી હવાફેર કરવા માટે જઈને દરિયાકિનારે વસ્યા અને ઘણો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. આજે પણ લંડનના પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં તેમની સૂચનાઓ લખેલી જોવા મળે છે. બ્રિટને જ મરીન બાયોલોજીક સ્ટેશન સ્થાપ્યું.

લુઈ આગાસિસ નામના સ્વીસ વૈજ્ઞાનિકને માછલીઓમાં ખૂબ રસ હતો. તેઓ પાછળથી હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર બનેલા. સી સાર્ડ મરીન લેબોરેટરીમાં તેઓ નિષ્કળ ગયા. જહોન એન્ડરસન નામના ધનિકે પેનિકિસ ટાપુ પર આ માટે મકાનો અને ૫૦,૦૦૦ ડોલર આપેલા. તેના મૃત્યુ પછી એન્ટન ડોહર્ને કામ સંભાળ્યું.

મત્સ્ય સૃષ્ટિ :- દરિયાઈ પ્રાણીસૃષ્ટિમાં માછલીઓની સૃષ્ટિ અદ્ભુત પ્રકારની છે. માછલીઓની અનેક જાતો

છે. તેના પ્રકાર તથા લંબાઈનો ખ્યાલ નીચે આપેલ છે.

પ્રકાર	લંબાઈ
મોન્ટા	૨૦ ફીટ
બ્લુ માર્લિન	૧૦ ફીટ
સેઈલ ફિશ	૮ ફીટ
ફ્લાઈંગ ફિશ	૬ ઇંચ
સનફિશ	૭ ફીટ
ફરિયાઈ બોનીટો	૨ ફીટ
ડોલફીન	૪ ફીટ
પાઈલોટ ફિશ	૬ ઇંચ
બ્લાઈટ ડીપ્ડ શાર્ક	૭ ફીટ
બ્લુ ફીન ટયુના	૭ ફીટ
બાયન્ટ સ્વીડ	૫૫ ફીટ
સ્પર્મ વ્હેલ	૬૦ ફીટ
મેલાનોસેટસ બેનસોની	૨ ઇંચ
સ્નાઈપ ઈલ	૨ ફીટ

પ્રકાર	લંબાઈ
સ્ટર્નોપ્ટેરીક્ષ ડાયાફાના	૨ ઇંચ
ડિરેડમસ આર્જેન્ટસ	૨ ઇંચ
ઈલ લાપ્સ	૪ ઇંચ
હેચેટ ફિશ	૧ ઇંચ
ફ્લેટફિશ	૧૫ ફીટ
વાઈપર ફિશ	૧૧ ઇંચ
પ્રોન	૪ ઇંચ
લેન્ટર્ન ફિશ	૩ ઇંચ
લેગ્રોટોક્સસ ફ્લેગેરી બાબા	૮ ઇંચ
પ્લેટીબેરીક્ષ ઓપેલેસીન	૩ ઇંચ
ફ્રાટોસ્ટુમીઆસ ગ્યુનિ	૭ ઇંચ
ક્રીઆસ મોડોન નાઈગર	૨ ઇંચ
ઓપીસ્થો પ્રોક્ટસ સોલીટસ	૧ ઇંચ

સૌંદર્ય પક્ષીઓ:- ગુજરાતના પ્રકૃતિપ્રેમી પ્રધુમન કંચનરાય દેસાઈએ “ પરિન્દા-ઈ બોસ્તાં ” નામના પોતાના પુસ્તકમાં સૌંદર્યપક્ષીઓનો પરિચય કરાવ્યો છે. પંખીઓના જીવન વ્યવહારને જાતે જોયા પછી નિરૂપણ કર્યું છે એ મુજબ જગતમાં ૪૧ જેટલી સ્વ-ગીત પંખીઓની જાતો છે. ન્યુગિની ટાપુ અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં આવાં બર્ડ્ઝ ઓફ પેરેડાઇઝ તથા લવ બર્ડ્ઝ વિ. જોવા મળે છે. તેમના દેખાવથી આપણે અને કદાચ સ્ત્રીઓ સૌથી વધુ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જાય છે. તેમનો આકાર અને દીદાર પણ અલગારી હોય છે. કલ્પનાતીત એવું રૂપરંગનું નજરાણું તેમને મળ્યું છે. બોમ્બેમાં રૂપર અને કલકત્તામાં સર ડેવિડ એઝરાએ પક્ષી જીવન માટે ધૂણી ધખાવી છે. એમનાં પીછાંમાંથી ઉત્તમોત્તમ સજવટ થઈ શકે છે. ૧૯૫૦માં એક ફ્રેન્ચ પક્ષી નિષ્ણાતે ટર્કીના પેલેસમાં ઝામીરિયલના મુશ્ટમાં આવાં પીંછા જોઈને તુરત જ ઓળખી બતાવેલાં. આ પક્ષી છે-“ પરિન્દા-બોસ્તાં. ” ઈ. સ. ૧૫૨૨ માં પણ યુરોપે આ પક્ષીઓની નોંધ લીધી છે. ચાઈનાને થોડી જાણ હતી. શાહી અશ્વોની સજવટ આ પીંછાંઓથી જ કરવામાં આવતી હતી.

સુંદર કલગીનું નિર્માણ તેમાંથી જ થાય છે. ૧૮૮૦ થી ૯૦ સુધીના એક દશકામાં પેરીસની ઇંદ્રનગરીમાં આ પીંછાંઓનું ધૂમ વેચાણ થયેલું હતું.

ભારતનો નરદુધરાજ અને આસામનો ભીમરાજ તેમનાં રૂપ, રંગ, નૃત્યો, સુરીલાં ગીતો વિ. બધી જ દૃષ્ટિએ આહ્લાદક છે. ઉડ્ડયન દરમિયાન આ પીંછાં શરીર પર છવાઈ જાય અને જાણે કે કુદરતનું કામણ જ નર્તન કરવા માંડ્યું! બ્લુ બર્ડ ઓફ પેરેડાઇઝ ઊંધું લટકીને સંવનન નૃત્ય કરતું હોય ત્યારે શરીર ફરતાં ભૂરાં પીંછા વીંટળાઈ વળે. આ આહ્લાદક દરેકો હૃદય અને મનમાં કાયમ માટે કોતરાઈ જાય છે.

એપોંડા પક્ષીઓ તો જાણે દરબારી મુજરો ભરાયો હોય તેવા શાહી ઢબે ગોઠવાયેલાં હોય છે. લખનવી કે હૈદરબાદી મુજરા તો શું “ પાકિઝા ” ફિલ્મનો મુજરો પણ ભૂલી જવાય છે.

ઝાડની ડાળી પર બાર પંદર એપોંડા સમૂહ નૃત્ય કરતાં હોય છે. પીંછાં ઉમાં થાય, ગરબન લાંબી થાય, તાલબદ્ધ ડોલનશૈલીની અજમાયશ થાય! આ બધું જોઈને કુદરતના ભેદો ખોલનારા વૈજ્ઞાનિકો પણ અચંબામાં પડી જાય છે.

આ સૌંદર્યપક્ષીઓના વિનાશ દ્વારા જ આપણાં મોટાભાગનાં સૌંદર્યપ્રસાધનો બને છે. આ જ લેખકનો એ વિષેનો લેખ પ્રગટ થઈ ગયો છે. પાવડર, ક્રીમ, અત્તર વિ. દરેક સૌંદર્ય પ્રસાધનોમાં કર્સુરી સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. હકીકતે આપણને અસલાં કર્સુરી મળતી જ

નથી, જે મળે છે તે નકલી જ હોય છે કારણ કે કસ્તૂરીની અવેજીમાં વપરાય તેવી રાસાયણિક સંયોજનોની ૮૦ જેટલી વસ્તુઓ હસ્તી ધરાવે છે. “ કસ્તૂરીની તોલે કાંઈ ન આવે ” તેવું માનનારા છેતરાય છે. કામોત્તેજક પદાર્થો કસ્તૂરીમાંથી બને છે ખરા! કસ્તૂરીની ગ્રંથિમાંથી અહિંસક રીતે કસ્તૂરી મેળવવી ઘણી જ મુશ્કેલ થઈ પડતી હોય છે.

ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ સૌથી મહત્વની કસ્તૂરી હિમાલય પ્રદેશના નર હરણની નાભિમાંથી મળે છે. નેપાળ, તિબેટ, સાઈબિરીયા, મંગોલિયા, કેરિયા, પશ્ચિમ ચીન વિ. નાં નરહરણો પણ કસ્તૂરી આપે છે. માદા હરણની નાભિમાં કસ્તૂરી થતી નથી. કસ્તૂરી તથા તેની સુવાસ એ બંને કસ્તૂરી મૃગનું જાતીય લક્ષણ છે. પ્રજનન કાળે આ હરણ પોતાનો હકૂમત વિસ્તાર નક્કી કરી લે છે. કેટલીક માદા પોતાની માલિકીની, આ બીજી માદાઓ બીજા નરમૃગની એવા લાગ પડી જાય છે! ચિલા ઉપર નિશાની પણ કરી લેવામાં આવે છે!

કસ્તૂરીની ગ્રંથિની મધ્યમાં કુદરતી નાનકડું કાણું હોય છે. તેમાંથી સુગંધ આવતી હોય છે. તેના પરથી જ સરહદ આંકણી થતી હોય છે! આ સુગંધથી વાતાવરણમાં મહેક અને માદકતા છવાઈ જતી હોય છે. આ સુવાસ દીર્ઘજીવી હોય છે. ઇરાનના તૈબ્રીઝ શહેરની જ્યુબેદા મસ્જિદ બાંધતી વખતે એટલે કે નવમી સદીમાં સિમેન્ટ માં કસ્તૂરી ભેળવીને વાપરવામાં આવેલી.

તેથી આજે પણ ત્યાં સુગંધ અનુભવવા મળે છે. સૂર્યનો તાપ ખીલતો જાય તેમ તેમ આ સુગંધની મહેક પણ ખીલતી ઊઘડતી જાય છે. ગરમ હોવાથી ઝલડપ્રેયશન તથા હૃદયનાં દહો માટે ઔષધિની પણ તે કામગીરી બજાવે છે. ખિટનની નેશનલ જ્યોગ્રાફિકલ સોસાએટીના ફેલો સ્વામી પ્રણવાનંદ તેમનાં ખાસ અભ્યાસી છે. નયુ-સકતા, જીર્ણ તાવ, હિસ્ટીરિયા, એપીલેપ્સી ફેફસાં વિ. દર્દ માટે ઉપચારી છે. જાતીય ઉત્તેજના લાવીને કામ પણ પ્રદીપ્તથી કરે તેવો તેમાં ગુણ રહેલો હોય છે.

હિમાલય કસ્તૂરી મૃગની ગ્રંથિમાંથી એથી પાંચ તોલા અને તિબેટનો કસ્તૂરી મૃગ ત્રણ તોલા કસ્તૂરી આપે છે. કસ્તૂરીની બાબતમાં લગભગ બધા જ આર્થિક નિયમોના ભંગ થાય છે. સ્થાનિક ક્ષેત્રોમાં પણ તેની કિંમત વધુ હોય છે. એક તોલા કસ્તૂરીના ભાવ ૧૧૬૬ રૂ. થી ૨૦૦૦

રૂપિયા સુધીના હોય છે. આમ કસ્તૂરીનો ભાવ સોના જેટલો થાયો! પણ સોનાએ કરાવેલા ઝગડા જેટલા કસ્તૂરીએ નથી કરાવ્યા. તેથી તો આચાર્ય શ્રી ચતુરસેન શાસ્ત્રીએ “ સોના ઔર ખૂન ” નવલકથા લખી નાંખી! પચાસ વરસ પહેલાં તો કસ્તૂરીનો ભાવ સોનાથી પણ વધુ હતો. કારણ કે સૌંદર્ય પ્રસાધનો બનાવવા માટે પેઢીઓ તેની મોટા પાયા પર ખરીદી કરે છે. તેથી કસ્તૂરી મૃગનો સંહાર પણ વધે છે. ૧૯૭૨ માં ભારત સરકારે કાયદા દ્વારા કસ્તૂરીની નિકાસ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. નેપાળમાં પણ એવો જ કાયદો છે, છતાં પોલમ પોલમ ચાલતું હશે કે શું? એક મૃગને મારી નાખવાથી દશેક હજારની કસ્તૂરી મળી આવે, વિશ્વમાં એક વરસમાં પોણા લાખ મૃગને મારી નાખવામાં આવે છે. તેમાંથી અડધો લાખ તો બિનપુખ્ત હરણો હોય છે. ભેગી કસ્તૂરી ન આપતી માદાઓ પણ મરી જાય છે! કારણ કે દરથી તે ઓળખી શકાય નહિ. તેઓનાં માંસ ચામડાંનો ઉપયોગ જુદો.

માત્ર મૃગચર્મના સો-સવાસો રૂપિયા મળે છે. ઉપરાંત તેના છટકામાં ડુક્કર, શીહોળી, લાલપાન્ડા વિ. પણ ફસાયઈને મરી જાય. હરણોના વિહાર વિસ્તારમાં એક કિ.મી. જેટલી લાંબી સીધી વાડ બનાવાય છે. તેમાં થોડે થોડે અંતરે છીંડાઓ રખાય છે. અને દરેક છીંડા આગળ છટકું ગોઠવાય છે. અને પછી પકડીને મારી નખાય અને કસ્તૂરીની ગ્રંથિ કાઢી લેવાય છે. આ ગ્રંથિ લખોટા જેવી ૪ સે.મી. ના વ્યાસવાળી વચ્ચે ૦.૮ મી. મી. એટલે કે લગભગ ૩/૪ ઇંચનું છિદ્ર હોય છે. આ સ્વરૂપનો ઘેરો બદામી કે કાળાશ પડતો લોચાદાર ગ્રંથિ પર દબાવ્યે આવવાથી એ છીદ્રમાંથી હાફ-સોલીડ પદાર્થ બહાર આવે છે. તે જ કસ્તૂરી! પહેલાં ખૂબ જ તીવ્ર વાસ આવે છે. પછી ગ્રંથિ સુકાતી જાય તેમ તેમ મીઠી સુગંધ આવવા માંડે છે. હિમાલયના ખેડૂતો આ હરણ પકડવામાં ખૂબ પાવરદા પુરવાર થયા છે. છ છ ખેડૂતોની ટુકડી આ માટે સાથે ફરતી હોય છે.

જો એક હરણ પાંચ તોલા વધુમાં વધુ કસ્તૂરી આપતું હોય તો એક કિલો કસ્તૂરી મેળવવા માટે કેટલી સંખ્યામાં હરણોનો સંહાર કરવો પડે! આફ્રિકા ખંડમાં બિલાડીની જાતનાં સીવેટ નામના પ્રાણીના પેટમાંથી પણ કસ્તૂરી મળતી હોવાનું કહેવાય છે; પણ હકીકતે એ કસ્તૂરી નથી હોતી! સીવેટને ફસાવી ખૂબ જ ઉશ્કેરવામાં આવે પછી પાંચ દશ દિવસે ચીરીને ગ્રંથિમાંથી કસ્તૂરી જેવો પદાર્થ કાઢી ત્યાં

મીઠુ માખણ જેવા લોચાદાર પદાર્થો ભરી દેવામાં આવે છે. તેના જેવું જ શુદ્ધ મૃગ સોનેરી હોય છે. ૮ ફીટ લાંબું અને ૩૦૦ પાઉન્ડના વજનવાળું હોય છે. તે કલાકના ૬૦ માઇલની ઝડપે દોડતું જેવા મળે છે. યુ. એસ. એ. ના ઈશાન ભાગમાં આવેલી મેસેચુસેટ્સ સ્ટેટની યુનિવર્સિટીના ફોરેસ્ટ હિલના વિશ્વવિખ્યાત સર્જન ડૉ. આલોન્ડો જે. રોડમેનને આવા ઘાતકી સંહારી કૃત્યો પ્રત્યે ભારે નફરત છે. તેઓ પોતાના ઓપરેશન કે દવામાં ક્યારેય આવા પ્રાણીજન્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ નથી કરતા, છતાં પાંચેક લાખ જેટલાં સફળ ઓપરેશન કર્યાં છે.

ખડમોર :- આ પક્ષી આપણા મોરતું જ ભતભાઈ પક્ષી છે. તેને લીખનવ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. વિચિત્રતા એ છે કે નર કરતાં માદા કદમાં મોટી હોય છે. આપણા સમાજમાં કન્યાનું કદ મુરતિયા કરતાં મોટું હોય તો ! જોડી ભમે જ નહિ. પણ કુદરતની આ જોડી ભમે છે. માદા ૨૦ ઇંચ જેટલી લાંબી અને નર ૧૮ ઇંચ જેટલી લાંબો હોય છે. પગની લાંબાઈ વધુ લાગે છે. નર લીખ કાળા રંગની ચાર ઇંચ જેટલી લાંબી કલગીવાળો હોય છે. ગળું સફેદ અને માથું, ગરદન તથા છાતી કાળાં હોય છે. પાંખો પર તીરના નિશાન જેવી ડિઝાઈન હોય છે. પૂંછડી સહેજ પીળાશ પડતી હોય છે. ઋતુ પ્રમાણે તે વિહાર કરે છે. આમ તો ભારતમાં બધે જ એ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. ગોદાવરી તટે અને બંગાળમાં તેની ઓલાદ થોડી વિશિષ્ટ જણાઈ આવે છે. દેખાવમાં નાના ઘોરાડ જેવું સુંદર લાગે છે. બહુ ગીચ જંગલ કે બહુ ગીચ ટોળાનું તે વિરોધી હોય છે. તેથી જાંચા ઘાસમાં એ વિશેષ જોવા મળે છે. જમીનથી દસબાર ફીટ જેટલું જ તે જાંચુ જોડી શકે છે. ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબર સુધી તેની સંવનન અને પ્રજનન ઋતુ હોય છે. ઘાસ વચ્ચે ટેકરાળ જમીન એ માટે તે પસંદ કરે છે. ઇંડાં ઘાસિયા-રંગનાં અને ઓલિવ ભૂખરા રંગની હોય છે.

સપ્ત જેવાં પ્રાણી તેનાં ઇંડાંનું ભક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો આ પક્ષી ખૂબ જ આક્રમક બનીને સામનો કરે છે.

પૌલ બેડ્જેલે દોરેલ હાઉબારા બસ્ટાર્ડ પક્ષી એ હકીકતોનો ગ્રેટ-ઇન્ડિયન બસ્ટાર્ડ કે ધુરાણ પક્ષીની ઉપર-છલ્લી રીતે જોઈએ તો માત્ર નાની આવૃત્તિ જ ગણી શકાય. તેનાં માંસ અને પીછાં માટે રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં જતા સહેલાણીઓએ નિર્દય રીતે તેનો સંહાર

કર્યો. કાનૂની રક્ષણ મળેલું હોવા છતાં આ પક્ષીની સંખ્યા દિવસે દિવસે ઘટતી જતી કેમ હશે ? કાનૂનનો અમલ ઢીલોઢીલો કે શિથિલ હશે કે શું ?

શુચ કોહેલીયાહે દોરેલ બહુ જય નામનાં પક્ષીઓની ભારતમાં ૩૦૦૦ જેટા Species છે. તેમાંનાં ઘણીખરી ભતનાં પક્ષીઓ હાનિકરક જીવડાઓનું ભક્ષણ કરતાં હોવાથી ખેતી માટે આશીર્વાદરૂપ બની જાય છે.

સાઈબેરિયન કુંજ :- આ પક્ષીઓની સંખ્યા જગતમાં પોણાચારસોથી વધુ નથી. અસ્તિત્વ ગુમાવી ખેસવાનો આપણો ભય જે કેટલાક વર્ગનાં પક્ષીઓ માટે છે, તેમાંનું આ એક અગત્યનું પક્ષી છે. થોડા સમય પહેલાં રાજસ્થાનના જયપુર શહેરમાં ખાસ હેતુસર વિશ્વ-કુંજ પક્ષી પ્રતિષ્ઠાનના નિષ્ણાત ગણાતા ડૉ. સ્ટીવ ઇ. બેન્ડાઈડે પણ આવો જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો. આ પક્ષી લગભગ પોણાસો વર્ષ જીવે છે. મોટેભાગે આ શાકાહારી વર્ગનાં પક્ષીઓ છે અને પોષણ આપે તેવા મૂળનો વધુ આહાર કરતાં હોય છે. ભયજનક વાતાવરણમાં જો તેઓ એકબાર થયરી જોડે તો પછી ભૂખ્યાં ભૂખ્યાં પણ કલાકો સુધી આકાશમાં જોડ્યા જ કરે છે. કુદરતે કેવી જિજ્ઞાસા તેમનામાં રેડી હશે ! આ પક્ષીઓ એક રીતે રશિયા અમેરિકા જેવી વિરોધી મહાસત્તા વચ્ચે સેતુબંધનું કામ કરે છે. બંને દેશો તેને માટે સંયુક્ત સંશોધન કરી રહ્યા છે. ઝગડતા માણસને બની શકે કે પક્ષી પણ સમાધાનની ભૂમિકાએ લાવી મૂકે ! ૧૯૭૮માં ઈરાનમાં ૮ થી ૧૦ કુંજ જોવા મળેલા. પરંતુ ત્યાં ખુલ્લા વિસ્તારમાં શિકાર વધુ થતો હોવાથી આ પક્ષીઓ ત્યાં ટકી શકે તેવી સાનુકૂળતા નથી.

કાળી ડોકવાળા બગલા :- હિમાલયના દૂરના લઠાખ બાબુના વિસ્તારમાં કાળી ડોકવાળા બગલાની ભતનાં છ યુગલો બીજાં એ પક્ષી સાથે જોડતા જોવા મળેલા. એ ૧૪ પક્ષીઓ સમૂહમાં જોડતાં હતાં. સામાન્ય રીતે આ પક્ષી ભાગ્યે જ જોવા મળતું હોય છે. વિશ્વ વન્યજીવન બ ડોળાની એક ટુકડીએ જાતે જ આ નિરીક્ષણ કરેલું તેથી એ સમાચારની વિશ્વસનીયતા વિષે કોઈ શંકા ઉઠાવી શકાય નહિ.

ઇન્ડિયન પિટ્ટા નામના પક્ષીનું ચિત્ર જહોન ગાઉલ્ડે દોર્યું છે. આ પક્ષીને વાસ્તવમાં વિહાર કરતું જોવું એ એક લહાવો છે. એ રંગીન ખુદી પૂંછડીવાળું પક્ષી છે. જમીન પર ફૂંદાફૂંદ કરતું હોય છે. સૂકાં પાન પરથી જીવાતોને

પકડીને ખાઈ જાય છે. તેને ભેરદાર સ્પષ્ટ અને ડબલ બ્લીસલ WHEET-FEW હોય છે. એ જ કલાકારે હિમાલયન ગોલ્ડફિન્ચનું ચિત્ર પણ આલેખ્યું છે. આ પક્ષી દરેક રીતે આનંદી અને દેખાવડું હોય છે. હિમાલયમાં એ ગીતો લલકારતું ભેવા મળે છે. દેખાવ, વૅઇસ, ટેવ, પીંછાનાં ડ્રેસિંગ વિ. માં સંપૂર્ણ જણાય છે.

ગરુડ:- શિકારી પક્ષીના વર્ણનું આ એક પક્ષી છે. જગતમાં અથે જ તેનો વ્યાપ ભેવા મળે છે. તીસો, મેરખાજ, સાંસાગર, જુમાસ વિ. ૧૪ પ્રકારનાં ગરુડો થાય છે. ઇમ્પીરિયલ ઇગલ કે શાહી જુમાસ પ્રકારનું ગરુડ સૌથી મોટું હોય છે. આમ છતાં સામાન્ય રીતે સમડી કરતાં તેમનું કદ મોટું તો હોય જ છે.

સમગ્ર ભારતમાંથી અદ્દશ્ય થતું જતું ઘુરાણ પક્ષી- Great Indian Bustard ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ઘાસિયા વિસ્તારોમાં ભેવા મળે છે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં સારસ, વન્ય મરઘી, તેતર, બટેર, મેર, પોપટ વિ. ને મુખ્ય ગણાવી શકાય. પ્રાણીઓમાં સિંહ, વાઘ, ધૂડખર, કાળિયાર, દીપડો, ચૌસીંગો, ભેખડી, ડુક્કર વિ. ભેવા મળે છે. વળી ઝરખ, દીપડા, સાબર, નીલગાય, હરણ વિ. ૧૦,૦૦૦ જેટલાં છે.

થોડા દિવસ પહેલાં જ લોસ એન્જેલસના વૈજ્ઞાનિકોએ આર્જેન્ટીનામાંથી ૧૬ ફીટ ઊંચા અને ૭૭ કિલો વજનનાં જગતના સૌથી મોટા પક્ષીનાં અસ્થિપિંજરને શોધી કાઢ્યું છે.

૧૯૮૦ ની ખ્રિષ્ટનની પહેલી ચાર ખાસ ટપાલ ટિકિટો બહાર પડેલી. તેમાં King Fisher, Dipper, Moor-hen, અને Yellow Wagtail ની બહાર પાડેલી. ૧૯૮૦માં ત્યાં વન્ય પક્ષીઓના રક્ષણ માટે પણ કાયદો ઘડાયેલો તેથી ૧૯૮૦માં એ કાયદાની શતાબ્દિની ઉજવણીમાં આઠ પક્ષીઓની સિરીઝવાળી ટિકિટ બહાર પાડવાનું નક્કી થયેલું તેમાંથી આ ચારેય જળપક્ષીઓ છે. કાયદાને લીધે જ આ પક્ષીઓ જળવાઈ શક્યાં અને વૃદ્ધિ પામી શક્યાં. વન્ય પશુ-પ્રાણીનાં નિષ્ણાત વ્યવસાય ચિત્રકારે (મીશેલ વોરેન) તેની પ્રથમવાર જ ડિઝાઇન તૈયાર કરેલી.

કેટલાંક પક્ષીઓ પાંખ હોવા છતાં ઊડી શકતાં નથી. તેમને આપણે નહિ ઊડી શકનારાં પક્ષીઓ કહીશું. તેમાં

શીરીવર્થ નામનું પક્ષી માથા પર નાની કાળી ટોપી જેવું કંઈક પહેરે છે. તે ઘણું જ શરમાળ પક્ષી છે. નર અને માદા પણ બહુ સામું ભેતાં નથી. આજનાં કોલેજીઅન યુવક યુવતીઓ માટે કેવાં સરસ સંદેશ! આ પક્ષી ઘણું ઓછા પ્રમાણમાં ભેવા મળે છે.

દુનિયાનું સૌથી મોટું મનાતું એમુ પક્ષી ઓસ્ટ્રેલિયામાં થાય છે તે સિમેન્ટ પણ પચાવી શકે છે.

ન્યુઝીલેન્ડમાં ભેવા મળતું કીવી પક્ષી એ ઘણું ચાલાક પક્ષી ગણાય છે. એ જ્યારે ચાલે છે ત્યારે વરસતા વરસાદનાં પાણી જેવો અવાજ કરે છે. આ સાંભળીને વરસાદના કાદવિયા કીડા બહાર આવે છે. તુરત જ કીવી તેનું ભક્ષણ કરી જાય છે. કેવું છેતરામણું પક્ષી!

ફ્લેમિંગો કે સુરખાખ જેમ કચ્છના નારાયણ સરોવર પર વધુ ભેવા મળે છે તેમ બ્હાઈટ બિલ નળ સરોવર પર વધુ આવે છે.

શાહમૃગ:- પેન્ગવીન, ગરુડ, બાજ, હમિંગબર્ડ, વાગોળ, કેડી વિ. પક્ષીઓને તેમના જે સ્નાયુઓ પાંખો હલાવતાં હોય છે તે સ્નાયુઓને પકડી રાખવા માટે ખાસ પ્રકારનાં છાતીનાં હાડકાંની જરૂર રહે છે. માણસ, ફ્લેમિંગો, શાહમૃગ, એમુ, શીરીવર્થ, કીવી વિ. ખાસ નહિ ઊડનારાં પક્ષીઓને આ હાડકું સપાટ હોય છે.

માણસ કરતાં તો પક્ષી કદમાં નાનાં જ હોય છે. તેથી શરીરની સપાટી સામે હવાનો વધારો અવરોધ ઊભો થતો હોય છે. તેથી આ હાડકું તેને ટેકો આપે છે. વધુમાં પાંખો પ્રસારી હવાનો વધુ ટેકો મેળવી શકે છે. કદના પ્રમાણમાં પીંછાં, ફેંવાં વિ. વધુ હોય છે. તેથી વજન પણ ઓછું હોય છે. પરિણામે ચાલવામાં ફૂંદવામાં કે થોડું થોડું ઊડવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. શાહમૃગનું ઇંડું સૌથી મોટું હોય છે.

જલચર જીવોમાં હીપોપોટેમસ અને મગર પણ મહત્વનાં પ્રાણી છે. અસં વે. નામના ચિત્રકારે Indian Gharial નું ચિત્ર દોર્યું છે. મગરની ચામડી કિંમતી હોવાથી તેનો ખૂબ જ શિકાર થતો આવ્યો છે. મગરની ત્રણ બતો હોય છે. તેમાંથી એક ઇન્ડિયાના વર્ડ વાઇલ્ડ લાઇફ ફંડની મદદથી મદ્રાસની Crocodile Bank માં મૂકવામાં આવેલી. તેના સંવર્ધન દ્વારા સંખ્યા વધારીને આજે ૨૦૦ જેટલી કરવામાં આવી છે.

પ્રાણી સૃષ્ટિમાં હેક્ટમટ ડીલર નામના કલાકારે સ્નેહીઓપાર્ડનું ચિત્ર દોર્યું છે. મધ્ય એશિયામાં પર્વતીય વિસ્તારો અને ખાસ કરીને હિમાલય પૂરતું જ આ પ્રાણીનું વિતરણ મર્યાદિત છે. આ પ્રાણીની સંખ્યાનો અંદાજ ૨૫૦ થી થોડો વધુ મૂકવામાં આવે છે. તેનાં ફરની કિંમત ઘણી ઊંચી છે તેથી તેનો મોટા પાયા પર સંહાર થતો હોવાથી સંખ્યા ઘટતી જાય છે.

ઝાઈટ-ટાઇગર કે સફેદ વાઘનું ચિત્ર ગુર્ષ કોહે-લેઆહે દોર્યું છે. તેમણે ખુબ જય પક્ષી પણ દોરેલું છે. આ સફેદ વાઘ મહત્વનું પણ જવદલે જ બોવા મળતું પ્રાણી છે. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષ દરમિયાન તેની ૬ જેટલી જ સંખ્યા બોવા મળી અને નોંધાયેલી છે. મધ્ય પ્રદેશમાં રેવા જિલ્લામાં તેની સંખ્યા વધુ હોવાનું મનાય છે. જ્યારે આખા જગતની વાત કરીએ તો પણ એ સંખ્યા માત્ર ૪૦ ની જ છે. આમ આ પ્રાણીનું અસ્તિત્વ ઘણું બધું ભયમાં છે.

તેમનું જન્મસ્થાન આસામનાં જંગલો, એશિયા અને મધ્ય પ્રદેશના અસુક પ્રાંતો છે. ૧૯૫૧ માં રેવાના મહારાજને શિકારમાં ગયા ત્યારે તવ મહિનાનું શ્વેત-વાઘનું બચ્ચું મળેલું. તેનું નામ મોહન રાખવામાં આવેલું. ચાર વરસ પછી ૧૯૫૫માં તેમણે એક વાઘણ પણ પકડી અને તેનું નામ બેગમ રાખ્યું. મોહન અને બેગમને ભેગા રાખીને સંવનન કરાવ્યું. તેમાંથી સોનેરી ઝાંચવાળાં ચાર બચ્ચાં જન્મ્યાં. સૌથી વધારે શ્વેત બચ્ચાંને રાધા નામ અપાયું અને રાધાનો તેના પિતા મોહન સાથે સંલોગ કરાવ્યો તો તેમાંથી સંપૂર્ણ સફેદ એવાં ચાર બચ્ચાં જન્મ્યાં. ૬૩ ની સાલમાં કેન્દ્ર સરકાર અને રેવાના મહારાજ વચ્ચે એક કરાર થયો. તે મુજબ સફેદ વાઘ અને વાઘણની બે બેડી કેન્દ્ર સરકારને સોંપવામાં આવી.

તેનું નામ 'રાજ-રાણી' 'તથા' 'મોહન-સુકેશ' રાખી, દિલ્હીના પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં રાખવામાં આવ્યાં રાજરાણીને અને રેવાના મહેલમાં રાખવામાં આવ્યાં મોહન-સુકેશને અને રાણીએ ત્યાં પ્રાણી-સંગ્રહાલયમાં ૧૮ બચ્ચાંને જન્મ આપ્યો. તેમાં ૧૧ નરવાઘ ૭ માદા વાઘ હતાં. મોહિનીને વોશિંગ્ટનના રાષ્ટ્રીય પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં વેચી દેવામાં આવી. એ જ રીતે ઇંગ્લેન્ડ ના જ બ્રિસ્ટોલના ઝૂમાં લેવાઈ જવાયેલા અંપા અને અમેલીએ દશ બચ્ચાંને જન્મ આપ્યો. કલકત્તા અલીપોર

ઝૂમાં નીલાધર અને માલિનીએ ૭ બચ્ચાંને જન્મ આપ્યો. નીલાધર સોનેરી ઝાંચ ધરાવે છે. જ્યારે માલિની સંપૂર્ણ શ્વેતમાદા છે.

૧૯૭૧ના વરસમાં દિલ્હીમાં રાકેશ પાસેથી વધુ પડતું જાતીય કામ લેવામાં આવ્યું. વધુ પડતાં બચ્ચાંઓને ગર્ભાધાન કરાવવા જતાં તે નયુસક બની ગયો હતો. તેથી નીતા સાથે સંલોગ કરાવવાના પાંચ વખત પ્રયત્નો કર્યા, છતાં પણ નિષ્ફળતા મળી. પરિણામે આટલા સંલોગ પછી પણ નીતાને ગર્ભ રહ્યો જ નહિ! રાકેશ તેને લીધે જ માંદો પડ્યો અને અધુરું આયુષ્ય લોગવીને ૧૦ વરસની ઉંમરે જ મૃત્યુ પામ્યો.

વિશ્વભરનાં વિવિધ ઝૂમાં ૪૦ જેટલા સફેદ વાઘો છે. પીંજરામાં પુરાયેલાં નરવાઘોની પ્રજનન શક્તિ ઘટી રહી છે. તેથી વધુ શ્વેત બચ્ચાંઓ હવે જન્મતાં નથી. તેથી જ શ્વેત વાઘનો વંશવેલો વૃદ્ધિ પામતાં અટકી ગયો છે.

જિરાફ:- જિરાફને એ. એસ. પાર્કએ સોશિયલ એનીમલ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. માણસને નુકસાન ન કરતું એ માત્ર સૌથી ઊંચું જ મમાલ નથી પરંતુ જમીન પરનાં વિશાળકાય એવાં ચાર પ્રાણીઓમાં પણ તેનો સમાવેશ થાય છે.

બીજાં ત્રણમાં હાથી, હિપોપોટેમસ અને ગેન્ડાની ગણતરી થાય છે. જિરાફ શબ્દ અરબી ભાષાનાં Zaraf પરથી ઊતરી આવ્યો છે, જેનો અર્થ સલામતીથી ચાલનારું સુંદર પ્રાણી એવો થાય છે. ઈ.સ. પૂર્વે ૪૬ માં બુલિયસ સીઝરે ઉત્તર-આફ્રિકામાંથી જિરાફ લાવીને રોમમાં ઉતાર્યાં હતાં. ત્યારે રોમનો તેને પ્રૌશણિક પ્રાણી માનતા હતાં. વળી જિરાફની માતા ઊંટ હોય છે અને પિતા લેપાર્ડ હોય છે તેવું મનાતું. ઇબ્ન-અલ. ફરીહ નામના અરેબિયન ભૂગોળવેત્તા પણ જિરાફને માદા ઊંટ અને નર પેન્થરનું સંતાન માને છે. કેન્ટ્રેન્ટિનોપલના રાજા સુલેમાન બીજાના વખતમાં ૧૫૫૬માં એવું મનાતું કે જિરાફનું મૂળ વતન ઉત્તર ભારતમાં છે. બેકે બોવા મળે છે આફ્રિકામાં. અને ત્યાં પણ ખાસ કરીને સહરાના રણની દક્ષિણે વિશેષ બોવા મળે છે. જિરાફ જગતનું સૌથી પ્રાથમિક ઓલાઇનું સ્વરૂપ-Paleotragus હતું જે નાની ગરદનવાળા લાલ હરણને મળતું આવતું હતું. આજે પૂર્વકેંગોનાં અંદરનાં જંગલમાં વસતું Okapi

એ જિરાફનું સૌથી નજીકનું સંબંધી પ્રાણી છે. દક્ષિણ એશિયામાં હિમયુગ વખતે નાની ગરદન અને નાના પગવાળાં જિરાફા હતાં.

સૌપ્રથમવાર ૧૮૩૬માં લંડનના ઝૂ-પાર્કમાં જિરાફને લાવવામાં આવ્યાં. સામાન્ય રીતે ૧૮ ફીટની ઊંચાઈ અને ૧૨૫ જેટલું તેનું વજન હોય છે. ગરદન ૭ ફીટ લાંબી હોય છે. અને તેનું Cervical Vertebraના ટેકાથી રહેલી હોય છે. જીભ ૨૦"ની હોય છે. એ જીભ Prehensive અને અસંખ્ય મોટાં Papillae થી ઢંકાયેલી હોય છે જેનાથી કાંટા ન લાગે તેવી રીતે કાંટાળાં વૃક્ષો- Acacias નાં પાન ખાઈ શકે છે. માથું નાનું હોવા છતાં કવીન્ટલના જેટલું વજન હોય છે. અણીવાળી આંખો સ્પષ્ટ દેખાય છે. લાંબા, સુંદર- Aye-Lashes હોય છે. પોતાનાં લાંબાં ચપટાં નસ-કોરાંને તે બંધ પણ કરી શકે છે. મધ્યમ કદની પૂંછડી Tuffed-Fassel વાળી હોય છે જેનો ઉપયોગ Flyswatter તરીકે કરી શકે. પગનાં હાડકાં અને પગ એટલા બધા લાંબા હોય છે કે ચાર પગ વચ્ચે માણસ સહેલાઈથી ઉભો રહી શકે છે. શીંગડાં ટૂંકા હોય છે હકીકતે તે Protuberanees ની જોડી હોય છે. ચામડી પર ટપકાં અને કપાળ પર ઊપસી આવતું મધ્યનું પ્રોજેક્શન જેવું હોય છે.

Albino નામનું પ્રાણી પણ જિરાફમાં થાય છે. ઉત્તર ટાંગાનીકાના પ્રતિબંધિત વિસ્તારમાંથી બધાથી ૧૦ વરસ સુધી અલગ રહેલું સફેદ નર જિરાફ-Poachers થી સલામત જેવા મળ્યું. કારણ કે તેનો રંગ માઉન્ટ કિલીમાંજરો જેવો સફેદ હતો. સામાન્ય રીતે રતાશ પડતો કે રતુંબડો બદામી રંગ હોય છે અને સફેદ બોર્ડરથી બારીકાઈથી જુદો પડતો હોય છે. ઇંટ કામના Mortar જેવું તે લાગે છે. આ પ્રાણી ચરનાર Grazer નથી પણ Browser છે. લાંબા સમય સુધી પાણી વગર તે ચલાવી શકે છે. ઝીંખા, શાહમૃગ, એન્ટી-લોપ્સ વિ. જેવા જૂથ સાથે તે વિહરે છે ને ઊંડા જંગલમાં દાખલ થતું નથી. કલાકની ૩૨ કિ. મી. ની ઝડપ સામાન્ય ગણાય છે. તે તાલબદ્ધ રીતે ચાલતું હોય છે.

માદા જિરાફ પરંપરામાંથી રીતે કેટલાયે નર જિરાફા પ્રેમ આક્રમણ કરે છે અને માથાં ભટકાવીને લડવા માંડે

છે. બુઢા નરને માદા પોતે જ નકારી કાઢે છે. તેથી તેમણે પવિત્ર જીવન જ જીવવું રહ્યું. ૧૫ મહિના Gestation ચાલે છે. તાબું જન્મેલું બચ્ચું માણસ જેવડું હોય છે. પોતાનાં વડીલો પ્રત્યે આદર બતાવતું પ્રાણી ગણાવી શકાય. ઓસ્ટ્રેલિયાના નેવાશમાં સરકારી ફાર્મ છે. ત્યાં મેરીનો ઘેટાં, શાહમૃગ, વિ. છે. ટાન્ઝાનિયાના નેશનલ પાર્કમાં ઝીંખા, સિંહ, હોય છે. રશિયાના અસ્કાનીયાનોવાન રક્ષિત વનમાં ઝીંખાનાં ટોળાં હોય છે.

સુપેરિયર જિરાફની હાજરીમાં યુવાન નર જિરાફ Lip-curl નહિ બનાવે. આ પ્રાણીને દુશ્મનો બહુ થોડા હોય છે પણ તે લડવું પડે તો લડી લેતું હોય છે. પાછલા મજબૂત પગેથી સિંહને પણ Death-blow મારી શકે છે. ઓટ, સફરજન, કેળાં, ડુંગળી વિ. તેના ખોરાક છે. લાંબી લાકડી પર બાંધેલા ગાજરને ફૂદી ફૂદીને ખાય છે. ક્યારેક નિષ્ક્રિયાવસ્થામાં સુસ્ત થઈને પડ્યાં રહે છે, ત્યારે પણ તેની ગરદન તો ટટાર જ હોય છે. સલામતી માટે નીંદર લેતી વખતે આંખ ખોલ-બંધી થયા કરે છે. નોંધપાત્ર એવું કેઈ બાયોલોજીકલ ફીચર હોય તો તે બ્લડ સર્ક્યુલેશન છે. પોતે જ્યારે પાન ખાવા માટે ગરદન લંબાવે છે ત્યારે નોંધપાત્ર એવું Blood-Column ઊભું થાય છે, જે લગભગ ૨૦ ફીટ જેટલું હોય છે. દર આવેલા હૃદયમાંથી માથા પર લોહી પહોંચાડવા ૩૦૦૦ મિલિમીટર્સનું પમ્પિંગ પ્રેશર હોય છે. એ જ રીતે પાણી પીવા માટે માથું નીચું આવે ત્યારે બ્રેઈન હેમરેજનો ખતરો રહેતો હોય છે. તેના પર આ રીતે તેને કુદરતે જીવ મેળવી આપી છે. હૃદય ૧૧ કિલોનું હોય છે જે દર મિનિટે ૬૦ લિટર બ્લડનું ટ્રાન્સપોર્ટ કરે છે. વળી આ લોહી ખૂબ જ Viscuous હોય છે. રિક્લેક્ટ સ્નાયુઓથી નિયંત્રિત થતી બ્લડ ચેનલ્સ એ આ પ્રાણીની ખાસિયત છે. તેનાથી બ્લડનું ડાયરેક્ટ શોર્ટ સર્કીટ થાય છે. તેનું માંસ ખૂબ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. જે કે ગોરા લોકો ખાતા નથી. ચામડી ૧ ઇંચ જેટલી જાડી હોય છે. ગાડીની લગામના પટ્ટા માટે તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જિરાફને પકડવા માટે લાંબા થાંભલાને છેડે લેધરલૂપ લટકાવીને તેના માથામાં પરોવી દેવાય છે. હળવી પરંતુ ઝડપી લોરીની મદદથી આ કામ કરવાનું રહે છે. પકડવા પછી તેને Tranquilliser થી ઇન્જેક્ટ કરવામાં આવે છે. ત્યાંના લોકો ટેલિગ્રાફના વાયર જમીનથી ૩૦ ફીટ ઊંચા રાખવા માટે કાળજી

રાખતા હોય છે, જેથી જિરાફની ગરદન આવી લાઇન્સ-ને ડિસ્કોકેટ ન કરી શકે.

જિરાફની માફક રીંછની દુનિયા પણ અજબ છે. ચીનનું નર રીંછ પોતાના વતન બહાર પ્રજનન કાર્ય કરતું નથી. કેનકેન નામની જાપાનની માદા રીંછ અને લેનબેન નામના ચીનના નર રીંછને ૭૭-૭૮ના વરસમાં ટોકિયોના ઝૂમાં એક વરસ સાથે રાખ્યાં, છતાં એકપણ બચ્ચાનો જન્મ થયો નહિ.

તેમની મિલનઋતુની સત્તાવાર જાહેરાત પણ કરાયેલી. કેનકેન-લેનબેનનું બીજીયુવન બેવા જાપાનની સવા અગિયાર કરોડની પ્રજા અતિઆતુર છે. રશિયામાં ક્રીઝી-ઝિયામાં એક ભૂખરું રીંછ ઈસ્કકુલ નામના પર્વતીય સરોવર પાસે એડજસ્ટ પણ થઈ ગયું છે.

પ્રાણીસૃષ્ટિની કેટલીક વાતો વિસ્મય પમાડે તેવી હોય છે. મધ્યએશિયાના બગીચામાં ડોર પ્રકારનો નિશાયર ઉંદર ઝાડની ડાળી પર જ બેસતો હોય છે.

દરિયાઈ રાક્ષસ સેફાલોપોડ દેખાવે ઓકટોપસ જેવો હોય છે. વહાણને પણ ડુબાડી દે છે.

રાક્ષસી પાન્ડાનું ચિત્ર વલ્ડે વાઇલ્ડ લાઇફ ફંડ બોમ્બે તરફથી પિકચરકાર્ડ સ્વરૂપે બેગ્ કુહન નામના આર્ટિસ્ટ દ્વારા બતાવાયું છે. ચાઇના અને પૂર્વ તિબેટના પર્વતો પર અને જંગલોમાં વસનાર આ પ્રાણી આંતરરાષ્ટ્રીય વન્ય પ્રાણી ભંડોળનું પ્રતીક છે. વિશ્વની વધુ ચાહના મેળવનારું, ખ્યાત અને જવલ્લેજ બેવા મળતું એ પ્રાણી અન્ય પ્રાણીઓની જેમ પોતાનું જતન સંભાળી કરે છે.

એ જ રીતે નીલગીરી ટેહરનું પિકચરકાર્ડ હેલમટ ડીલરના કોપીરાઇટ WWFથી તૈયાર થયું છે. શિકારીઓ અને ખેલાડીઓના અતિરેકબરો શિકારે તેની સંખ્યામાં ગંભીર ઘટાડો કર્યો છે. પશ્ચિમઘાટ એ તેનું ખાસ નિવાસ-સ્થળ છે. અત્યારે માત્ર ૪૦૦ જેટલાં જ બચેલાં છે. આ જ આર્ટિસ્ટનું Swamp Deer કે બારસિંધાનું પિકચરકાર્ડ પણ બતાવાયું છે. એક વખત મધ્યભારતનાં ઘણા વિસ્તારોમાં ફેલાયેલું તે પ્રાણી હતું. ઉત્તરની નદીઓના તળપ્રદેશોમાં પણ આ પ્રાણી ખૂબ બેવા મળે છે. ખુલ્લા જંગલો તથા કાદવભૂમિમાં તેનો મુખ્ય વસવાટ છે. આજે ૩૦૦૦ જેટલાં બચ્યાં છે.

હંસપક્ષી : - માનસરોવરમાં રાજહંસ હોવા અંગે અત્યારે રુદ્ર મહાલય દેવળ અંગે ચમકેલા દંડી સ્વામીશ્રી

દત્તયોગેશ્વર તીર્થે પોતે ઘણા રાજહંસો ત્યાં બેયાને દાવો કર્યો છે. જ્યારે જાણીતા પદ્મીશાસ્ત્રી ડૉ. સલીમ-અલીએ ત્યાં રાજહંસ હોવાની વાતને રદીઓ આપ્યો છે. સ્વામીજીએ ૧૯૬૧માં પશ્ચિમ તિબેટમાં જઈ કૈલાસ માન-સરોવરની યાત્રા વખતે પ્રદક્ષિણા કરેલી.

તિબેટીઅન ભાષામાં આ હંસોને ‘ગંગબા’ કહેવાય છે. તેની સાથે અન્ય જળચરોમાં ગુંશેરચુંગ, ચકમા, ગલ, હેરત, કાળી ડોકવાળા બગલા વિ. હોય છે. માનસરોવરના હંસો ઓકટોબર નવેમ્બરમાં ભારતની અંદર આવે છે. ૭૯ના નવેમ્બર-ડિસેમ્બરમાં ગોંડલના વેરીતળાવ પર ૬૦ જેટલા હંસો આવેલા તેમાંથી ૬ કાળા અને બાકીના સફેદ રંગના જણાયેલા. ડિસેમ્બરથી એપ્રિલ સુધી પાંચેક મહિના રહીને તેઓ પાછા માનસરોવર ચાલ્યા જાય છે. બચ્ચાના જન્મ તથા ઉછેરનું કામ તો તેઓ તિબેટ અને મધ્ય એશિયામાં જ કરે છે. હંસ કરતાં હંસી વધારે સફેદ હોય છે. માનસરોવરના હંસ શુદ્ધ શાકાહારી હોય છે. કુમળું ઘાસ શેવાળ વિ. ખાઈને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. તેને મારવામાં કે ભક્ષણ કરવામાં તિબેટીઅન લોકો પાપ સમજે છે. શુગોલ્ડી, શુસુપસો, ગોમુલ, ચ્યુગોમ્પા, ડિંગત્સો, સમો અને ટગ નદીનાં મુખ પાસેથી હંસદર્શન થઈ શકે છે. “તિબેટની કૈલાસ માનસરોવર પ્રદક્ષિણા” નામના શ્રી દલાઈ લામાની પ્રસ્તાવનાવાળા સ્વામીજીના પુસ્તકમાં હંસ વિષે તેમણે ઘણી માહિતી આપી છે.

પક્ષીઓની પ્રેરણા અને વાતાવરણ સામે પ્રત્યાઘાત:-

પક્ષીઓની પ્રેરણા તો જુઓ ! પક્ષીઓ જીવડાં પતંગિયાં બધું ખાય છતાં રાજ નામનું પતંગિયું ખરાબ સ્વાદનું હોવાથી પક્ષીઓ તેને મારતાં કે ખાતાં નથી, પરિણામે રાજ બેવા જ દેખાવવાળું ઉમરાજ પતંગિયું બચી જાય છે. ડાંખળા જેવું લાગતું સમી નામનું જીવડું માપ નામનું કરમિયું વિ. પણ એવા જ દેખાવનું હોવાથી બચી જાય છે. વૃક્ષ ઉલ્લંઘક નામનાં જીવડાં કાંટા બેવા દેખાવનાં ઝડ પર બેડાં હોય છે છતાં મરતાં નથી.

સસ્તન પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ સ્થાયી ઉજીતામાન-વાળા જીવો છે. તેમનાં શરીરનું ઉજીતામાન નિયત આંક પર જ રહેતું હોય છે. પણ પ્રાણીનું કદ જેમ નાનું તેમ તેના શરીરમાં ગરમી પેદા થવાનો આંક ઊંચો હોય છે. તે તેના શરીરની સપાટી પરથી વધુ ગરમી ગુમાવે છે.

શરીરના વજનના દર ગ્રામ દીઠ દર કલાકે સક્કરખોદની જાતનું એક પક્ષી જે કદમાં નાનું હોવા છતાં ૦/૬૫ કેલરી ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે.

દીલ્હીના પશુ ચિકિત્સા વિશારદના મત મુજબ ગરમીનાં મોજાં પ્રાણી જગતમાં વિનાશ સર્જે છે.

મરઘીઓ માખીની જેમ ટપોટપ મરવા માંડે છે. ગાય તથા ભેંસ કાં તો ઓછું દૂધ આપવા માંડે અથવા તદ્દન બંધ કરી દે છે. ગરમીના કારણે શરીરમાં વધતા ઉષ્ણતામાનને હાઈપર થાઈરેકસિયા કહે છે. તેનાથી ચરબીદાર પિત્તાશય, મંદબુદ્ધિ વિ. ના રોગો થાય છે. આ ભારતીય સંશોધન છે. જો કે વૈદકીય સંશોધનને બાળકો પર ગરમીનાં મોજાની જે અસર થાય છે તેની ચિંતા વધુ છે.

અમદાવાદમાં કાંકરિયા ઝૂનાં પક્ષીઓ તથા પ્રાણીઓ માટે ઉનાળો અસહ્ય થઈ પડે છે. ગરમીનો પહેલો ભોગ હિમાલયન પક્ષીઓ બને છે. તેથી સતાવાળાઓ તેમની ખાસ સંભાળ રાખે છે. ગ્રોટેક્શન આપી શકે તેવા આખસના પડદાની પણ ત્યાં સગવડ હોય છે. ચોક્કસ સમયના ગાળે ત્યાં પાણીનો છંટકાવ કરીને વાતાવરણને ઠંડું રાખવામાં આવે છે. છતાં ગ્રીષ્મઋતુની મોટા પાયા પર ફેલાઈ જાય છે. હિમાલયના પામ સીવેટ, ચાઈનીઝ ફેરેટ, બેડગર વિ. સુસ્ત થઈને પોતાનાં આશ્રયસ્થાનના ખૂણામાં પડ્યાં રહે છે.

મલાયન હોર્નબીલ અને હિમાલયન ફ્રીઝેન્ટની પણ એવી જ દશા થાય છે. વનરાજ સિંહ પણ ઝેચેન બની જાય છે. સિંહ વાઘ બંનેની ઓડ Enclosures થતી હોવા છતાં ઝેચેની! ૭૮ માં ચાર વરસનું સિંહ બચ્ચુ મોન્ટુ કે જેનો ઉછેર ટોમી કૂતરા સાથે થયો છે એ મોન્ટુ પણ આ જ એન્કલોઝરમાં ઉત્સાહમાં હતો!! એકલવાયો હીપ્પો તો અર્ધો slush માં ઢટાયેલો રહેતો સ્વશની શરીરનાં બહારનાં છિદ્રોમાંથી લાલ પ્રવાહી ઝરતું હતું. સિંહોની સંખ્યા '૭૪-૭૫ માં ૧૮૦ ની હતી, હવે પૂરા ૨૦૦ ની છે.

ઝૂના માનદ સલાહકાર શ્રી રૂબેન ડેવીડ સાહેબના જણાવ્યા મુજબ છેક માર્ચથી જ ઉનાળાની ગરમીનો સામનો કરવાની તૈયારી થવા માંડે છે. આબુબાલુ છાંયડા માટે વેલાઓ અને છોડ ઉગાડવામાં આવે છે.

'૭૭ સપ્ટેમ્બરમાં જે વુડ ફેસિલ્સ નેચરલ હિસ્ટ્રી મ્યુઝિયમને ભેટ અપાયેલા ને ખુલ્લા પ્રદર્શનમાં પણ મુકાયેલાં.

આ જીવાશ્મો ૧૫૦ મિલિયન વરસ જૂના હતા! અને આંધ્રપ્રદેશમાં Yamanpalli તથા ગુજરાતમાં સુરેન્દ્રનગરમાંથી મળેલા હતા. તેના માટે ઘણો ખર્ચ થયેલો. પોર્સેલીન મોડેલ અને પેઈન્ટિંગનો ઉપયોગ જીવાશ્મયુગનું વાતાવરણ સર્જવા માટે થાય છે.

હરતી સંરક્ષણ :- એક બાબુ પ્રાણીઓનો ભયંકર શિકાર અને સંહાર સર્જઈ રહ્યો છે, બીજી બાબુ તેમની ઓલાદો જળવી રાખવાની મથામણો થઈ રહી છે. આપણા ભારતમાં આપણી વન્યસૃષ્ટિ માટે તો આપણે ઘણા અભ્યાસરૂપો તો જોડ્યાં જ છે. પરંતુ ભારતીય હાથીઓની જળવણી માટે ચિંતને તો લંડનમાં ત્યાંના પ્રાણીબાગમાં ર લાખ પાઉન્ડના ખર્ચે હાથીઓને રહેવા માટે ખાસ નવીન પ્રકારનું નિવાસસ્થાન પણ બનાવ્યું છે. શરૂઆતમાં ત્યાં ચાર હાથીઓને રખાયેલા, પછી સંખ્યાને વધારતા ગયા. આ ચાર હાથીમાં એક ભારતની આસામના જંગલની ૧૨ વરસની ઉંમરની લક્ષ્મી નામની હાથીણીને પણ આન્સ મળ્યો હતો. હથુ કેસીન નામના સ્થપતિએ આ પ્રકારના નિવાસસ્થાનની આધુનિક ડિઝાઈન તૈયાર કરી હતી. આ નિવાસની હેઠળના ભાગમાં ખાસ ખંડ રાખવામાં આવેલ છે તેમાંથી ગરમી આપવાની તથા હવા ઉભાસ અને ગરમ પાણી મળી રહે તેવી વિશિષ્ટ ઝોનવાઈ કરવામાં આવેલી છે.

વન સંરક્ષણ :- રશિયન જંગલમાં નમૂનારૂપ વિસ્તારમાં રક્ષિત વનવિસ્તારો ઊભા થયા છે. તેમાં પ્રાણીપાલન, નૈસર્ગિક પ્રક્રિયાઓ અને તેને લગતા નિયમોનો નિયમિત અભ્યાસ થાય છે. તેની માહિતી, પૃથ્થકરણ વિ. લાભપ્રદ બન્યા છે. કુદરતી પ્રક્રિયાના વિકાસની માહિતી તેમ જ આર્થિક વિકાસનું માર્ગદર્શન પણ તેના દ્વારા મળે છે.

નિર્સર્ગની વિપુલ સંપત્તિના યોગ્ય નિયંત્રણ વિના બેકામપણે ઉપયોગ થાય તો ટૂંક સમયમાં આપણે તે ગુમાવી બેસીશું, તેનો દુરુપયોગ ખતરનાક અને બેકામપણે પરિણામો લાવી શકે છે. વળી કુદરતી પ્રક્રિયાઓ બિલકુલ અણધારી અને અનિચ્છનીય દિશામાં વળી જશે તો સમગ્ર જગતમાં ન પુરાય તેવી ખોટ પડશે અને માઠાં-વિપરીત

પરિણામો આવશે. સઘન આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનાં પરિણામોને અગમ દૃષ્ટિથી પારખવાં જોઈએ. તે માટે માનવીથી અસ્પૃશ્ય તેવી નિસર્ગમાં આપણે સૌએ ઓતપ્રોત થવું જ પડશે. નિસર્ગનાં ઉત્ક્રાંતિકારી વિકાસના નિયમોથી પરિચિત થવું અતિ આવશ્યક છે. એટલા માટે જ અનામત રક્ષિત જંગલો આવશ્યક બને છે.

ખ્રિસ્તના વન્યપશુરક્ષા સંડોળના પ્રમુખ ડયુક ઓફ એડીનબર્ગે ન્યુયોર્કમાં વન્યપશુઓની રક્ષાની ઝડપી જરૂર હોવા વિષે અપીલ કરી હતી. તેમણે આફ્રિકામાં હાથીઓ લેઝેનોનની ઓલીવની વનરાઈઓમાં વિહરતાં પક્ષીઓ, ઉત્તર અમેરિકાના આકાશનાં સોનેરી ગરુડો તથા અરબ-સ્તાનના રણનાં ઓરિકસ પ્રાણીઓના અવિચારી સંહાર પ્રત્યે દુઃખ વ્યક્ત કરેલું. ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, વિ. દ્વારા હવા પાણીના ભગાડ-પ્રદૂષણ વિ.નો પણ તેમણે ઉલ્લેખ કરેલો. પશુપંખીની નાબૂદી થતી અટકાવવા માટે એ સંડોળમાં કાળો આપવાની પણ તેમણે અપીલ કરી હતી.

છેલ્લાં ૨૦૦૦ વર્ષમાં પશુપંખીઓની ૧૦૦ જેટલી જાતો તદ્દન નિમૂળ થઈ ગઈ છે. બીજી ૨૫૦ જેટલી જાતો માટે નાબૂદીનો ભય ઝળૂંબી રહ્યો છે.

પશુપંખીને વાચા નથી. નહિતર આપણી સંહાર-હીલાનો પ્રતિકાર કરતાં હોત. આ સૃષ્ટિ શા માટે અવાક હશે? માનવીના ગળા જેવી વિકસિત સ્વરપેટી કે સ્વર-તંતુઓનો તેમનાં શરીરમાં અભાવ હોય છે. ઉપરાંત પ્રતીકો અને ચિહ્નોને ચોક્કસ ધ્વનિ સાથે સાંકળીને યોગ્ય ઉપયોગ કરવા બુદ્ધિ નથી. બાળક ‘મા’ શબ્દના ધ્વનિ સાથે પોતાની માતાને સાંકળતાં શીખે છે. પશુઓ માટે આ ઘણું મહેનતભર્યું કામ છે. પ્રાણીઓને પ્રેરણા Instinct છે. પણ બુદ્ધિ Intelligence તો નથી જ.

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાનો હમણાં એક એવો ચહેવાલ હતો કે લગભગ ૭૬ના ડિસેમ્બરમાં ભારતે બ્રિટિશ એરવેઝ દ્વારા બે હજાર જેટલા પક્ષી મોકલેલાં પરંતુ રસ્તામાં જ એ બધાં મરી ગયાં. એ જ બનાવ પાછો બન્યો. આ વખતે તો વિમાન પણ આપણું જ હતું. કુવૈતમાં પ્લેનની હોલ્ટ વધારાથી અને ગરમીમાં પક્ષીઓ મરી ગયાં. રશિયાના ઠંડા માર્ગેથી એ મોકલાયાં હોત તો આવું ન બનત. આની જવાબદારી કોની ગણાશે? પક્ષીઓને વાચા હોત તો!

આપણા ભારતના દક્ષિણ ભાગમાં કોડાઈકેનાલ નામનો ટેકરાળ વિસ્તાર આવેલો છે. ત્યાં પશુપક્ષી જીવનની વિવિધતા તો છે જ, સાથે વનસ્પતિજીવનમાં પણ વિશિષ્ટતા છે. ત્યાં ટેકરીઓ પર જાંબલી અને ભૂરા રંગનાં કુરુંજ નામના દસબાર વરસે માત્ર એક જ વાર ખીલતાં ફૂલો જોવા મળે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ આપેલી માહિતી અનુસાર પુષ્પો લગભગ ઓગસ્ટમાં પદ્મવિત થતાં હોય છે. ૫,૦૦૦ ફીટના ઢોળાવો પુષ્પાચ્છાદિત થઈ જાય છે. પક્ષીઓના કલરવથી આખો વિસ્તાર ગુંજી ઊઠે છે.

શિવાલિકની પર્વતમાળા:—શિવાલિક પર્વતમાળા પ્રાણી જગતના અભ્યાસ માટે મહત્ત્વ ધરાવે છે. પંજાબ યુનિવર્સિટીના ભૂતત્ત્વ વિભાગે તેનો વિશાળ અભ્યાસ કર્યો છે. અહીંથી ખૂબ જ પ્રાચીન પ્રાણીઓનાં હાડપિંજરો મળી આવ્યાં છે. છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી આ હાડપિંજરોને ખોદી કાઢવાનું કામ ચાલુ છે. ૧૮૩૭માં ડો. ફ્રેડરિક નામના અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકે ખૂબ જ અભ્યાસ કરેલો. “કોલો-સોસથલી એટલાસ” એ તેમનું પ્રદાન છે. અતિ વિશાળ કાચબાનાં અસ્થિ પિંજરોને તેમાં જોડી દેવાયેલાં. માણસ સૂઈ શકે તેવડું કદ હતું. આ કાચબાની ખોલ પણ આજે ત્યાં મોજૂદ છે. શિવાલિકના રાજસી કાચબાઓ આકર્ષણનું કેન્દ્ર હતા. શિવાલિક ટેકરીઓમાંથી ૨૩૦ મિલિમીટર લાંબા ૨૧૫ મિલિમીટર પહોળા અને ૫૫ મિલિમીટર ઊંચા એવા કાચબાઓ ૨૫ થી ૩૦ લાખ વરસો જેટલા જૂના મનાય છે. બીજા અનેક પ્રકારનાં નાનાં પ્રાણીઓનાં હાડપિંજરો પણ હાથ લાગ્યાં છે. ૧૪ ફીટ લાંબા બહાર દેખાતા ફાંતવાળા હાથીઓ, ગેંડા, ભેંસ, હરણ, જિંટ, ઘોડા, વિ. નાં પણ હાડપિંજરો હાથ લાગ્યાં છે.

આ બધાં પ્રાણીઓ ઉત્તર અમેરિકાનાં નિવાસી પ્રાણીઓ હોવાનું મનાય છે. હિમયુગની અસરથી ત્યજાં તર થયું અને આજના ચંદ્રીગઢની આસપાસ વસવાટ કર્યો. ૨૦ લાખ વરસ પહેલાં ત્યાં મોટાં સરોવરો હતાં જેમાં મગરમચ્છ, હીપોપોટેમસ, કાચબા વિ. રહેતાં હતા. આપણી મંદરાચલ સમુદ્રમંથનની કથાને સમર્થન આપનારું એક ચિત્ર કંબોડીઆનાં ગાઢ જંગલોના એક ખંડેરની દીવાલ પર કૌતરાયેલું મળી આવ્યું છે. આ ચિત્ર ૫૦ વાર લાંબું છે! કાચબો ભયંકર નીંદરખોર પ્રાણી છે. ઓકટોબરમાં જમીન ખોદીને સૂઈ જાય તો છક એપ્રિલમાં જાગે! સંવનન ત્રણત્રણ દિવસ સુધી ચાલુ રાખે છે. પછી માદા કબૂતરનાં ઇંડાં જેવડાં ઇંડાં મૂકે.

સુસ્ત હોવા છતાં કાચબી બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. સવારે કાચબો ખૂબ સાવધાની પૂર્વક ચાલે તો સમજવું કે રાત પહેલાં જ વરસાદ પડશે. પ્રાણીઓની પણ ઋતુસંવેદના કેટલી છે! ઘેટું ઝાડીઓમાં મોઢું નાખવા માંડે તો વરસાદની આગાહી કરી શકાય. ખિલાડી ચૂલામાં મોઢું નાખે તો હિમ-વલ પડવાની અને કરોળીઓ વધુ ઝડપથી બળુ કરીને ભરાઈ રહે તો વાવાઝોડાની આગાહીઓ થતી.

કાચબાની ચરણીનો સાબુ તથા કેસ્ટિક સોડા બનાવવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. તેની ચામડી સબવટની વસ્તુ છે. તેની ઓલાદ બળવણી જરૂરી છે. ખાસ કરીને સમુદ્રી કાચબાને બચાવી લેવા માટે વિશ્વ વૈજ્ઞાનિકોએ ઘણાં સંમેલનો ભર્યાં છે. માનવ જોરાકમાં તેના ઉપયોગના હેતુ માટે તેની સંજ્યા વધારવાનો પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે. એ માટે કેટલાય દેશોમાં તેનો ખીડિંગ પ્રોગ્રામ પણ રખાય છે. ઇંડાં મૂકીને સમુદ્રમાં જતા રહે પછી એક વરસ બેવા નથી મળતા. વૈજ્ઞાનિકો તેને ‘લોસ્ટ ઇયર’ કે લુપ્ત વર્ષ કહે છે. ત્યારે તેઓ સમુદ્રમાં ક્યાં જતા રહે છે તે એક રહસ્ય છે.

૧૦૦ બતનાં પક્ષીઓનું સંગીત સંભળાવતું શહેર મોસ્કો :- રશિયાના મોસ્કો શહેરનો ત્રીજો ભાગ ગીચ વનરાજીઓથી છવાયેલો છે અને ત્યાં ૧૦૦ બતનાં પક્ષીઓનાં સંગીતનો કલરવ સાંભળવાનો અબ્બેડ લહાવો મળે છે. સોવિયેટ સરકારે પ્રાણી સૃષ્ટિના વિકાસ માટે પ્રહ્લ્લો, માનવ ઘોંઘાટ, યાંત્રિક અવાજો વિ. ને દૂર કરવાની વરસો પહેલાં કાર્યવાહી કરી છે. જોખમનાં સ્થાનિક સોવિયેટ સાંસ્કૃતિક સદનમાં “સોવિયેટ સંઘમાં વાતાવરણની રક્ષા” વિષેના રસપ્રદ સેમિનારમાં જોખમે નગર વિકાસ ઇન્સ્ટિટ્યુટના ડાયરેક્ટર ડૉ. રશિમ મયૂરે આ માહિતી આપી હતી. મોસ્કોમાં સત્તાવાળાઓએ એવી પદ્ધતિ અપનાવી છે કે પ્રહ્લ્લના પ્રમાણની માહિતી તેમને દર ત્રણ કલાકે મળતી રહે છે. તુરત જ પગલાં લેવાતાં બાય છે. મોસ્કોમાંથી ૪૦૦ ઉદ્યોગોને શહેર બહાર દૂર ખસેડીને પ્રહ્લ્લ અટકાવવાનું નીડર પગલું સરકારે ભર્યું હતું. આ સમારંભમાં

અધ્યક્ષ સ્થાને સોવિયેટ વાઈસ કેન્સલ ડૉ. ક્રુતા તેશા-ખાયેવ હતા. ભારત સરકાર અને ખાસ કરીને ગુજરાત સરકારે નળ સરોવર માટે આવાં નીડર પગલાં લેવાં જોઈએ.

કેનેડાનું વાઈલ્ડ લાઈફ - તેના અડકાળ પર્વત પર વિશિષ્ટ પ્રકારની બકરી બેવા મળે છે. જે રાકી માઉસ ગોટ તરીકે ઓળખાય છે. કુટેની નેશનલ પાર્કમાં જોઈ શકાય છે. ત્યાંના આર્કટિક પ્રદેશો પર હિમશિલા પર ઉર્સ મેરીટીમસ પ્રાણીઓ બેવા મળે છે. સુવૈટુક નેશન પાર્કમાં રખાયાં છે. એ જ રીતે પ્રિન્સ આલ્બર્ટ નેશનલ પાર્કમાં સૌથી મોટાં પક્ષીઓમાંનું એક ગણાતું એવું ફ્રાઉન પેલિકન બેવા મળે છે. પેસિફિક રીમ નેશનલ પાર્કમાં એરિંગ સમુદ્ર તથા પેસિફિક મહાસાગરનાં સોનેરી બદામી રંગનાં દરિયાઈ સિંહ તરીકે ઓળખાતાં સ્ટેલર પ્રાણીઓ રાખવામાં આવ્યાં છે. અલબત્ત તેમનો વિહાર ઘણું કરીને મુક્ત રખાયો છે. બસપર નેશનલ પાર્કમાં લગભગ ૧૦ ક્ષેત્ર લાંબું અને ૧૭૦૦ પાઉન્ડ વજનનું ઉત્તર અમેરિકન રીંછ બેવા મળે છે, જે અહીં ચિઝલી રીંછ તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રાણી-પક્ષીનું પ્રજનન:- જોરાકની પ્રાપ્યતા સાથે પ્રજનનને સીધો સંબંધ છે. ચોમાસામાં ઇંડા મૂકનાર પક્ષી બે એ સ્થળે બે ચોમાસાં હોય તો બે વાર ઇંડાં મૂકે છે. બચ્ચાંને આહાર માટે ચોમાસામાં વધુ જીવાત મળે છે. આપણા દક્ષિણ ભારતમાં બે વાર વર્ષાઋતુ આવતી હોવાથી ત્યાં પક્ષીઓ પણ બે વાર ઇંડાં મૂકે છે. સુરખાબ પક્ષી બે દુષ્કાળ હોય અને જોરાકની અછત હોય તો પ્રજનન કરતું જ નથી! કચ્છના રણમાં પાણી ભરાય ત્યારે જ પ્રજનન કરે છે. પૂરું પાણી વરસાદથી ન ભરાય તો અન્યત્ર જતાં રહે છે. રાજસ્થાનમાં ભરતપુરનું સરોવર તેનું ઉત્તમ દષ્ટાંત છે. સરોવરની અંદરનાં જલચરો પોતે પણ ઓછું પાણી હોય તો પ્રજનન કરતાં નથી. નર અને માદા કાચબાનું સંવનન ત્રણ દિવસ સુધી ચાલુ રહે છે. આ છે પ્રાણી સૃષ્ટિની તથા પશુસૃષ્ટિની વિવિધતા. કેઈનો સંહાર કરવો નહિ તેવી આ લેખનો વાંચક પ્રતિજ્ઞા લે તો લેખકની લેખની મહેનત સાર્થક થઈ ગણાશે— ‘અસ્તુ’

Telegram :
" PANKHATEA "

Phone : 323398
Mulund : 592146

SOTTA & SONS

Wholesale Tea & Coffee Merchants

56, New Barden Lane,
BOMBAY-400 003.

Gram : JAYSHAKTI

Phone : 321117

With Best Compliments From

PANDYA COMPANY

Merchants & Commission Agents.

83-85 Khand Bazar,
BOMBA Y-400 003.

Tele : 354729

*With Best Compliments From***SHREE VARDHAMAN INDUSTRIES**

154/166 BalkriShna Niwas, 1st Floor,
Shop No, 23, 2nd Panjrapole Lane,
BOMBAY-400 004

. . {Gram : U M M I D
Tele. { Phone: 34615 - 34881
 { Resi. : 40426

*With Best Compliments From***PRAKASH****MACHINERY STORES****OIL ENGINES & SPARE PARTS MERCHANTS**

KADIA BUILDING,
RELIEF ROAD, AHMEDABAD-1.

ભૂકંપ

—પ્રા. ચંદ્રકાન્ત એચ. જેવી

‘અકિંચન’

ભૂકંપ એ પૃથ્વીના ઉત્કાળથી જ તેનું સંકળાયેલું એવું ભૌગોલિક અને ભૂસ્તરીય ઘટક રહ્યું છે. સર્જનકાળના શરૂઆતના તબક્કામાં આપણી આ વસુંધરા માતા થરથર કંપ્યા જ કરતી હતી. પૃથ્વીના પેટાળમાં ધરખાચેલો લાવા તેને ધ્રુબવતી જ રાખે છે. કંપન, ડોલન દર વખતે તો મનમોહક ન જ હોય. ધરતીનાં તાંડવ-નૃત્યમાં ખંડોના ખંડો અને પર્વતો સમુદ્રના તળિયે લીન થઈ ગયા છે. એટલાન્ટિક ખંડ આ રીતે જ ગરકાવ થઈ ગયો છે. તેથી જ સમુદ્રની જગાએ હિમાલય જેવા પર્વતનું નિર્માણ, તિબેટનું ઉચકાઈને ધરતીનું છાપરું બની જવું, આવી તો અનેકાનેક ઊથલપાથલો એ ધરતી-કંપની દેન છે.

૬ કરોડ વર્ષ પહેલાં પૃથ્વીનો પોપડો એશિયા ખંડમાં દક્ષિણ બાજુએથી ઉત્તર બાજુ તરફ ગતિશીલ બન્યો. આ પોપડો આજે પણ અસ્થિર હાલતમાં હોવાનું માનવામાં આવે છે. પરિણામે ઉત્તર ભારતમાં અવારનવાર ભૂકંપો થયા કરે છે. અત્યાર સુધી સૂર્યગ્રહણોને તેનો અપજ્જશ મળતો હતો પણ હવે આ વાત રહેતી નથી.

વિનાશક ભૂકંપોની મહત્વની ઘટના વિવાદ જગાવનારી બની રહે છે. આજથી ચારસો વરસ પહેલાં ૧૫૫૬ ના બન્યુઆરી મહિનાની રૂઝ તારીખે ચીનનો સાન્સી પ્રાંત સૌથી વિનાશાત્મક ભૂકંપનો ભોગ બનેલો. પાંચ લાખથી પણ વધુ માણસોની જીવહાનિ થયાનું મનાય છે. ત્યાં ૭૬ જીલ્લાઈમાં ધરતીકંપના પ્રથમ આંચકાએ જ ૮૦ હજાર લોકોને ભરખી લીધાં હતાં. તાંગશાનની ૧૬ લાખની વસ્તીમાંથી એટલી સંખ્યા નાશ પામી. આ વખતે ચાઈનાએ ૧૫૫૬ નો બનહાનિનો સત્તાવાર આંકડો ૮ લાખ ૩૦ હજારનો આપ્યો. ૧૯૨૦ની સાલમાં જ્યારે નાતાલના દિવસો માથે હતા ત્યારે ૧૬ ડિસેમ્બરે કાન્થુ પ્રાંતના ધરતીકંપમાં ૧ લાખ ૮૦ હજાર લોકો મારી ગયાં. ફરી પાછો ત્રણ વરસે ૧૯૨૩માં બરાબર

નાતાલના દિવસે જ ૨૫ ડિસેમ્બરે ત્યાં ધરતીકંપ થવાથી ૭૦ હજાર માણસો મૃત્યુની ગોદમાં હોમાઈ ચૂક્યાં. એ જ વરસે ૧ લી સપ્ટેમ્બરે જાપાનમાં યાકોહામા અને ટોકિયોના ધરતીકંપે ૧ લાખ ૪૦ હજાર લોકોનો ભોગ લીધો હતો.

આ જ લેખકના તા. ૧૪-૫-૭૦ ના નૂતન સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રગટ થયેલ ‘ભૂકંપ’ લેખની માહિતી જાણવા જેવી છે.

અઢાર વરસ પહેલાં ૧૯૬૨નાં એપ્રિલમાં ડેન્વરમાં માનવ સર્જિત ભૂકંપ થયેલો. ૪૦ લાખ ગેલન જેટલું કચરાપ્રવાહી પંપ દ્વારા બે માઈલ ઉંડે ઉતારવામાં આવ્યું અને ધરતીકંપના આંચકા પરિપંગની વધઘટ સાથે નોંધાયા હતા. ઈવાન્સે નામના એન્જિનિયરની રાહબરી હેઠળ આ આયોજન થયેલું હતું. હવે કેટલાક ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ એવો મત ધરાવતા થયા છે કે યંત્રોમાં લુપ્તકિન્ટ ઓઈલનો થતો વપરાશ જ અંદરના ખડકોમાં ધ્રુબરી પેદા કરે છે. તેથી લશ્કરે છેલ્લે એ પરિપંગ જ બંધ કરાવ્યું હતું. આમ છતાં કોઈ ફેર ન પડ્યો. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા અને પરિભ્રમણ ગતિની ક્રિયામાંથી ઉફલવતી શક્તિ જે દબાણ ઊભું કરે છે તેનાથી પૃથ્વીની ખડકાળ સપાટીમાં દબાણ અને તનાવ ઊભાં થાય છે. અને ધરતીકંપને કારણે મળી જાય છે.

આ સદીમાં આપણા મહારાષ્ટ્રના કૌચના પાસે ૧૯૬૭ની ૧૧ ડિસેમ્બરે થયેલા ધરતીકંપે ૧૦૦ માણસોને ભરખી લીધા પછી ૧૨ વરસે ૧૯૭૬માં વહેલી સવારે પોણાચાર વાગે ભૂકંપ થયો. તેનું માપ ૪.૫ હતું જે ઘણું મોટું કહેવાય. આંચકા થોડી સેકન્ડો લાગેલા. સાંગલી શહેર અને મહારાષ્ટ્રના સૌથી મોટા હાઈડ્રોઇલેક્ટ્રિક પ્રોજેક્ટના સ્થળે અને આબુબાબુ ભૂકંપ અનુભવાયેલ અને ભારખે, પૂના તથા દિલ્હીની વેધશાળામાં એ નોંધાયો હતો. ભારતીય ભૂસ્તર સંશોધન વિભાગના વડા ડૉ. એચ. એમ. ચૌધરીએ અહેવાલ આપેલ. તેનાથી જણાશે.

ધરતીકંપને ગતિશીલ બનાવતાં હોવાનો સંશોધનાત્મક બાબતમાં ભારતને પુરાવો મળી રહે છે. જો કે એ સ્થાપિત હકીકત નથી.

૧૯૭૬ની ઓક્ટોબરની રાષ્ટ્રસંઘની બૂસ્તરશાસ્ત્રીય સર્વે ઓફિસમાં ભરાયેલા વિશ્વએન્કના અધિવેશનમાં આ પ્રશ્ન ચર્ચાયો હતો. રોબર્ટ વેસને ધરતીકંપના તંત્ર તથા આગાહી પર પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા. ધરતીકંપની શક્યતાવાળા વિસ્તારોમાં જળાશયો કે બંધો બાંધવામાં સુરક્ષા નથી એટલું તો જરૂર સ્વીકારાયું છે. પરંતુ મુશ્કેલી ત્યાં જ પડે છે. કારણ કે બંધની પાછળનો એક આશય જળધોધ દ્વારા જનરેટર અને ટર્બાઇન ગોઠવીને જળવિદ્યુત મેળવવાનો હોય છે, એવી ભૌગોલિક અનુકૂળતા અને શક્યતા માત્ર પર્વતીય કે ખડકાળ પ્રદેશમાં જ પ્રાપ્ય હોય છે. હવે ત્યાં તો ધરતીકંપનો વ્યાપ હોય છે. ટૂંકમાં ભૂકંપસ્ત્ર પ્રદેશો પણ એ જ છે. મોટી નદીઓની ખીણો પણ તિરાડો અને કરાડો વાળી હોય છે. ભૂમિકંપન, તિરાડની હિલચાલ અને જમીનના તળિયાનો વિનાશ આ ત્રણ નુકસાન કુદરતી ભૂકંપ દ્વારા બંધોને થતાં હોય છે. તિરાડ તેમાં ખતરનાક પુરવાર થાય છે.

પૃથ્વીના પોપડાનું બંધારણ સ્તરરચનાવાળું કે પડોવાળું હોય છે. આ પડો આવી ફાટ આગળ જ ભેગાં થતાં હોય છે. આ ફાટ ઉપર તેથી દબાણ અને તનાવ જોવાં થાય છે. ૧૫ કિ. મી. સપાટીથી છોડ્યા પછીના અંદરના ભાગમાં આ પડો વચ્ચે અવિરતપણે ધીમી હલચલો અને ક્યારેક ગડમથલો કે ઊથલપાથલો થયા કરતી હોય છે. હવે સપાટીથી ૧૫ કી. મી. સુધીનો ભાગ તો સ્થિર જ રહેતો હોય છે. આ અસમાનતાને લીધે જ ફાટમાં સપાટી નજીક અતિભારે દબાણ જીલું થતું હોય છે જે ભૂકંપનું કારણ બને છે. હવે કેટલીક વાર બંધના જળાશયનું પાણી પણ ફાટમાં પહોંચી જતું હોય છે, જેનાથી ધરતીકંપની શક્યતા નકારી નથી શકાતી.

યુ.એસ.એ.ની પ્રસિદ્ધ કોલોરાડો ખીણ પાસે આ અંગે બે પ્રયોગો કરવામાં આવેલા. એક પ્રયોગમાં ડેનવરમાં ૪૦ લાખ ગેલન પાણી ઉપર ભેરું તેમ પંપથી ઉતારવામાં આવેલ અને કૂવાના તળિયે પ્રવાહીનું દબાણ વધતાં જ માનવસર્જિત ભૂકંપ થયો હતો.

ખીલે પ્રયોગ ઈશાન કોલોરાડોમાં કરાયેલ. ત્યાં ચેટ્ટાલિયમના કૂવા છે. તેમાં પાણી નાખવામાં આવ્યું.

ઇવાન્સા નામના એન્જિનિયરનું જ માર્ગદર્શન હતું. આબુ-બાબુ ધરતીકંપને માપવાનાં યંત્રો અગાઉથી જ ગોઠવી દેવાયાં હતાં અને તેમાં આ પ્રયોગથી ભૂકંપ નોંધાયો હતો. પાંચ કે તેથી વધારે રીસ્ટર પર નોંધાયેલા દરેક ભૂકંપ માટે જળાશયની જવાબદારી જ હવે ફિક્સ થઈ છે. ઉપર ભેરું તેમ ભારતમાં કોયનામાં ૬-૫ કદ છે જ્યારે U. S. A. માં હવર ૫-૦, દક્ષિણ આફ્રિકામાં રોડેશિયા-ઝામ્બિયાની સરહદે કરીબા ૫-૮; ગ્રીસમાં કેમાસ્ટ્રા ૬-૩; રિપબ્લિકાચાર્જનાનાં સીંગફ્રેનકીઆન ૬-૧; વિ. બંધો અને તેના પરનાં જળાશયોનું માપ છે.

જો કે ડો. રોબર્ટ વેસીને એ હકીકત સ્વીકારી છે કે જળાશયપ્રેરિત ધરતીકંપનાં કેટલાંક રહસ્યો વૈજ્ઞાનિકો હજી ઉકેલી શક્યા નથી. જળાશય બાંધ્યા પછી કેટલા વર્ષે થાય? બંધના વિસ્તાર અને ભૂકંપના આંચકાનો સંબંધ શું છે? સપાટીથી ૫ કિ.મી. જ ઊંડે કેમ આંચકા લાગે છે? વિ. આવા કેટલાંક વશુઉકેલ રહસ્યો છે. ભૂકંપ માપવા માટેના રિસ્ટર પર વધુમાં વધુ ભયંકર માત્રા ૧૨ના માપની હોય છે, જો કે હજી સુધી ૯ થી વધારે માપનો ભૂકંપ ક્યારેય નોંધાયો નથી. મિસીસીપી પ્રદેશ, સાન ફ્રાન્સિસ્કો વિ. વધુ શક્યતાવાળા ભૂકંપ વિસ્તારો છે. મિસીસીપીમાં ૧૮૧૨માં ૭ મી ફેબ્રુઆરીએ ધરતીકંપ થયો ત્યારે રિસ્ટર માપ શોધાયેલ નહિ. પરંતુ તેના ભૌગોલિક વર્ણન પરથી અત્યારે કહી શકાય કે તે ૭.૩ થી ૭.૫ ની વચ્ચેની માત્રાનો ભૂકંપ હતો. એ જ રીતે ૧૯૦૬ નો સાન-ફ્રાન્સિસ્કોનો ભૂકંપ તેના કરતાં વધુ માત્રાનો એટલે કે ૮.૩ માત્રાનો હતો. અલાસ્કામાં ૧૬ વરસ પહેલાં તેનાથી પણ વધુ એટલે કે ૮.૫ માત્રાનો હતો. અનેક પ્લેટમાં વહેંચાયેલો પૃથ્વીનો પોપડો એક ખીણ કિનારી પર દબાણ કરતી બે પ્લેટોથી ધ્રુજી જાય છે. આવી એક પ્લેટના સામાસામા છેડે હિમાલય પર્વત અને પેસેફિક મહાસાગર ગોઠવાયેલા છે. આમ છતાં તેનું પણ એક રહસ્ય હજી અગમ્ય રહે છે. ત્યાં મિસીસીપી પાસે આવેલા ન્યુમાડિડના વિસ્તારનું અંતર આ પ્લેટથી ઘણું દૂરનું હોવા છતાં ૧૯ મી સદીમાં ત્યાં ભેરદાર ભૂકંપના આંચકા લાગેલા. ભૂકંપના તરંગો સિસ્મોગ્રાફ નામનાં યંત્રો વડે રેકર્ડ કરી શકાય છે. તેના વડે જો તે ભૂગર્ભથી બૂસ્તરીય રચનાનું ચિત્ર ઉપસાવવામાં એક ભતની સુવિધા રહે છે. તેનાથી બાણી શકાયું છે કે એ પ્રદેશના વિસ્તારમાં મોટી તિરાડ તો છે જ, આ તિરાડની

સામસામી બાબુઓ પણ ૩૦૦૦ ફીટ જેટલી ઉપર જીંચકાઈ આવી છે. જનાળામુખી પ્રસ્ફોટનની એ પ્રત્યા-ધાતી પ્રક્રિયા હશે તેમ કલ્પના કરી શકાય. અત્યારે આખા ઉત્તર અમેરિકાખંડનાં પોપડાને પટ ખસી રહ્યો હોવાનું મનાય છે. પરંતુ આ ભૂકંપની આગાહી ચોક્કસ-પણે હજુ સુધી કરી શકાતી નથી. તેથી ન્યુમાડીડના નગરપતિ એક ખાસ ટીશર્ટ પહેરે છે, જેના પર “ન્યુ-માડીડનું અસ્તિત્વ સલામત છે ત્યાં સુધીમાં તેની મુલાકાત લઈ લો” તેવું લખેલું હોય છે !

ધરતીકંપ અને તેની આગાહી તથા જાણકારીના અભ્યાસ માટે જગતનાં ઘણાં રાષ્ટ્રોએ વિવિધ રીતે પ્રયત્નો કર્યાં છે. ચાઇના સરકારે આ માટે ઘણી જહેમત ઉઠાવી છે. ધરતીકંપની સતત શક્યતાવાળા જાપાન માટે તો આ ચિંતાનો વિષય છે. જાપાને પણ લેબોરેટરી અને અભ્યાસ-કેન્દ્રો ઊભાં કર્યાં છે. આજે તો ચાઇનામાં ભૂકંપનું વિવિધ સ્તરીય જ્ઞાન ધરાવનારા મહાન વૈજ્ઞાનિકોનો જખરદસ્ત કાફલો તૈયાર થયો છે. અમેરિકા કરતાં આ બાબતમાં ચાઇના ઘણું જ આગળ નીકળી ગયું છે. ખગોળશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ પણ ત્યાં ભૂકંપનું અધ્યયન થઈ રહ્યું છે. ૩૦૦ જેટલા સિસ્મીક સેન્ટર્સ અને તેને રિપોર્ટ પહેંચાડનારાં ૫૦૦૦ કેન્દ્રો ચાઇનામાં આજે છે. ધૂધળું વાતાવરણ, વાદળછાયું આકાશ, વનસ્પતિનું રંગપરિવર્તન, ધૂળની ડમરીઓનું ચડવું પ્રાણીજગતનાં વિચિત્ર હલન-ચલનો, ઝાડ પરથી વગર પાનખરે પાનનો સોથ વળી જવો વિ. બાબતો ભૂકંપની અગમ નિશાની બની શકે ખરી ! જળાશયોનાં તાપમાન, ક્ષારતા, રંગ વિ. નો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરીને એક બે દિવસ અગાઉથી ભૂકંપની આગાહી ક્યારેક શક્ય બને છે. ચાઇનાના ટિએનશાનના પ્રદેશનાં ૧૧ વર્ષ પહેલાના ધરતીકંપે અગાઉથી જ પ્રાણી, પંખીઓના વર્તનમાં મોટે પાયે ફેરફારો કરી નાખ્યા હતા.

બોક્સમાં વાંદરાઓની ફૂદાફૂદી અને હકાહકી, જંગલી બકરા, શાહમૃગ, સાબર, કાંગારુ વિ.તો આગલા બે પગલાંમાં માથું ખોસી મૂંઝાયેલી મતિએ ઊભાં રહી ગયાં હતાં. બતકો જળાશયમાંથી બહાર નીકળી વિહ્વળ બનીને જમીન પર પાંખો ફફડાવતાં હતાં. આમ છતાં હમણાં ચાર વરસ પહેલાં ૧૯૭૬ માં ૨૮ બુલાઈએ યાંગશાંગ શહેરના ભૂકંપની કોઈ બાબત તેઓ ખુલ્લી પાડી શક્યા નથી. આમ ભૂકંપ આગાહીની પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિનો

હર્ષ માર્યો ગયો. ૧૯૭૫-૭૬ માં ધરતીની સપાટી પર ૨૫ જેટલા ભૂકંપો થયા તેનાથી એ વરસ જ ભૂકંપવરસ કહેવાયેલું.

આપણા એશિયાખંડમાં ધરતીકંપના વિસ્તારની કેટલીક પટ્ટીઓ કે પટ્ટાઓ જ છે. આ પટ્ટાઓ પરના પ્રદેશોને એ સિસ્મીક ઝિડથી બેડી શકાય તો જ આગાહી શક્ય બને. ભારત પૃથ્વીના સિસ્મીક ઝિડ સાથે બેડાયેલું નથી.

ટકી, ચાઇના, જાવા, સુમાત્રા, કારાકોરમ, કાશ્મીર, પાકિસ્તાન, ઈરાન વિ. નો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧૯૭૬ના ફેબ્રુઆરીના ચાઇનાના ભૂકંપ બાદ તુરત જ ગ્વાટે-માલા ટાપુ, ટકી, ઇન્ડોનેશિયા, બાલી વિ. માં ભૂકંપ થયો હતો. એ જાણવા માટે પૃથ્વીના પેટાળનાં ચુંબકીય તોફાનોની નોંધ કરી શકે તેવી સાધન સામગ્રીની ખાસ જરૂર રહે છે. એવું મનાય છે કે ભૂકંપની જે ભૂસ્તર-શાસ્ત્રીય રેખા લયજનક ગણાય છે તેણે જ એશિયાખંડને ભરડો લીધો છે. તેની ગંભીરતાનો ખ્યાલ તો ત્યારે જ આવ્યો કે જ્યારે ૧૯૭૬ની ૨૧ ઓગસ્ટે ફિલિપાઇન્સના કેટાબાટો શહેરમાં સખત ધરતીકંપ થયો. ઓછામાં ઓછા લગભગ ૬ હજાર માણસો મૃત્યુ પામ્યા અને તેનાથી દશગણા લોકો એટલે કે ૬૦ હજાર લોકો એ વિસ્તાર છોડીને હિજરત કરી ગયાં હતાં. તેથી પ્રેસિડેન્ટ શ્રી ફર્ડિનાન્ડ માર્કોસે રાષ્ટ્રીય કટોકટી જાહેર કરેલી. દરિયાના તળથી ભૂકંપ આરંભાયેલો. ત્યાં પાંચ પાંચ અને છ-છ ફીટ ઊંચાં મોઝામાં તોફાનો બગી ઊઠ્યાં હતાં. એ તોફાને કિનારા પાસેની કેટલીયે ઇમારતોનો ખાત્મો બોલાવી દીધો અને ઈમલો પણ તણાઈ ગયો ! નૌકાદળના વડા એડમિરલે આ ભૂકંપને અતિગંભીર ગણાવેલ. મનીલાના ભૂકંપ કેન્દ્રે અહેવાલ બહાર પાડીને જણાવેલ કે પૃથ્વીમાં ઘણે જગ્યાએ તેનું કેન્દ્ર આવેલું છે. ત્યાંના ગામોઓમાં શહેરથી દક્ષિણે પોણાબસો કિલોમીટરના અંતરે જે મનીલાથી ૫૦૦ કિ.મી. જેટલું દૂર છે ત્યાંથી આ ભૂકંપ તરંગોનો પ્રારંભ થયેલો.

ચાઇના અને ફિલિપાઇન્સની માફક ૧૯૫૦ના વરસમાં ભારતની આસામની બ્રહ્મપુત્રા અને સુરમા નદીઓના ખીણપ્રદેશમાં વિનાશકારી ભૂકંપ થયેલો. ત્યારબાદનો બિહારનો રાક્ષસી ધરતીકંપ પણ કાળો કેર વર્તાવી ગયેલો. ભારતના વિવિધ ભૂકંપોનો અહેવાલ આ લેખના લેખકે વર્તમાનપત્રોમાં આપેલ જ હતો.

આપણા એશિયાખંડને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી તેના પૂર્વ ભાગમાં સાર્થબિરિયા અને ચીનના સમગ્ર વિસ્તારને આવરી લેનાર યુરેશિયન પ્લેટ આવેલ છે. અને તેની પૂર્વે પેસિફિક મહાસાગરની પ્લેટ આવેલી છે. જ્યારે દક્ષિણમાં ભારતીય પ્લેટ છે. તેમાંથી પેસિફિક પ્લેટ અને ભારતીય પ્લેટ ધીમે ધીમે યુરેશિયન પ્લેટ તરફ ખસી રહી છે. ભારતીય પ્લેટમાં કલકત્તા પશ્ચ કચારેક ઝડપે ચડી જાય તો ના નહિ. આ લેખ લખાય છે ત્યાં જ ૨૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૦ના રોજ કોચનામાં પાછો ધરતીકંપ થયાના સમાચાર મળે છે. કોમસ ટુ ડેમાંથી સ્પાને રિપ્રિન્ટ કરેલા લેખ મુજબ અમેરિકા અત્યારે આ અભ્યાસમાં ખૂબ જ વ્યસ્ત છે. ૭૨ માર્ચના સ્પાનનાં ૨૬ થી ૩૧ પાના પર તેનો વિગતે અહેવાલ પ્રગટ થયેલો. તે મુજબ ૧૯૬૩ થી ભૂકંપે પોતાનો માર્ગ મિસીસીપી રીવરથી બહાર નાંખ્યો છે. ૧૯૭૦ માં U.S. A. નાં ૧૪ રાજ્યોમાં ૨૩૮ ધરતીકંપો નોંધાયેલા. તેમાં પ્રથમ નંબર કેલિફોર્નિયા રાજ્યનો હતો. ત્યાં ૧૯૭૦ ના વરસમાં ૧૩૦ ભૂકંપો, અલાસ્કામાં ૬૮, મોન્ટાનામાં ૧૬ અને ચોથે નંબરે વોશિંગ્ટન તથા નીવેડા હતાં. એ બંનેમાં ૪-૪ ધરતીકંપો નોંધાયેલા. બેકે બનહાની કંઈ થયેલી ન હતી. કેટલી સાવચેતી રાખી હશે ?

પરંતુ ૧૯૭૧ ની ૬મી ફેબ્રુઆરીની વહેલી સવારે Richter સ્કેલ પર ૬.૬ મેગ્નીટ્યુડ માપ સાથે થયેલા ભૂકંપે કેલિફોર્નિયા અને સાન ફ્રાન્સિસ્કો વિસ્તારને હલ-બલાવી નાખ્યાં હતાં. ૬૪ માણસોની બનહાનિ અને ૧ બિલિયન ડોલરની તારાજ સર્જાઈ હતી. ત્યારે NOAA નેશનલ ઓસેનિક એન્ડ એટમોસ્ફેરિક એડમિનિસ્ટ્રેશનના એડમિનિસ્ટ્રેટર ડૉ. શ્રી રોબર્ટ એમ. બહાઈટ અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જિઓલોજિકલ સર્વે USGS ના ડાયરેક્ટર ડૉ. શ્રી વિલિયમ ટી. પેકોરાએ કહ્યું હતું કે-

“ Although a natural disaster, the San Fernando earth-quake provides lessons for the future ” આ ભૂકંપ શહેરથી ૧૦ માઈલ દૂર આવેલા સાન જેબિયેલ પર્વતોના સપાટીના ભાગ પરથી પેટાળમાં ૬ માઈલની ઊંડાઈએથી શરૂ થયો હતો !

ભાવિ વિનાશમાંથી બચવા ભૂતકાળના ભૂકંપ વિનાશોને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસ કરવામાં આવી રહ્યો છે. વગર જીવહાનિનો પરંતુ ૭.૨ મિલિયન ડોલરનું નુકસાન

કરનાર ૧૯૬૬ ના સાન્ટારોઝા કેલીફોર્નિયાના ભૂકંપનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. ૧૯૬૮ ના લોસ એન્જલસ પાસા-ડેનાનાં ભૂકંપની વિગતોનો પણ એ જ રીતે અભ્યાસ હાથ ધરાયો છે. બહુમાળી મકાનો પરની તેની અસરો અભ્યાસ પાત્ર બની ગઈ છે. મેરીલેન્ડમાં શેકવીલેમાં National Earth-quake Information Centre- ‘NEIC’ ત્રું સંચાલન NOAA ના નેશનલ ઓસન સર્વે દ્વારા થઈ રહ્યું છે.

૧૯૭૦ માં દુનિયાનાં ૮ રાષ્ટ્રોમાં થયેલા ધરતીકંપથી ૭૦,૦૦૦ માણસો મરી ગયાં હતાં. ૧૯૭૦ ની ૩૧ મેના દિવસે પેરુમાં ૫૦ થી ૭૦ હજાર માણસો મૃત્યુ પામેલાં. ટર્કીમાં ૧૦૮૭, ઇરાનમાં ૧૬૧, પેરુ તથા ઇકવાડોરની સરહદ પર ૭૨ અને ભારતમાં ૨૬ મૃત્યુ થયેલા હતા.

૭૪-મે ના ‘ Science To-day ’ મેગેઝિનનાં પાનાં -૧૩ થી ૨૦ ઉપર એ. એસ. આર્થ તથા બ્રિજેશ્વરનાં “ Can we bulid Earth- Quake Proof Structures ” શીર્ષક હેઠળનો લેખ રસપ્રદ માહિતી પૂરી પાડતો હતો. પશ્ચિમ એ માટે વિશ્વાસપાત્ર સિદ્ધાંતક ઉદામળો બોધે એ. ૭૬ ના સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબરના “ Plain Truth ” મેગેઝિનનાં ૧૭ પાના પર ડોનાલ્ડે “ Predication Earth-Quake ” અને ૨૩ પાના પર ડેવિડ પ્રાઇસે “ The Collision of Continents ” લેખ આપીને વિશદ છણાવટ કરેલી તેમાં પ્લેટ ટેકટોનીકસના ખ્યાલની પણ ચર્ચા થયેલી છે.

છેલ્લાં પચીસેક વર્ષથી ખંડોની સપાટી તથા સાગર-તળનાં ભૂભૌતિક પ્રકારના અભ્યાસ દ્વારા પૃથ્વીના પોપડાની પ્રક્રિયાઓનો અભ્યાસ થતો આવ્યો છે. ઉપર્યુક્ત પ્લેટ ટેકટોનીકસ નો સિદ્ધાંત તેની ફલશ્રુતિરૂપે જ ૧૯૬૬-૬૭ માં રજૂ થયેલો. પ્રજ્ઞાંડની ઉત્પત્તિ વખતના વાયુમય જથ્થાઓ તથા ગ્રહો, ઉપગ્રહો, આપણો સૂર્ય એ બધામાં જમણગતિ પેદા કરનારું પરિબળ Magneto Hydro Dynamic Force હતું. આ પ્રક્રિયામાં ભૂકંપ કે પૃથ્વીનું નિર્માણ થયું. તેથી ઘનતા-અંકરનાં પડો-ખૂબજ ઓછી છે. સૌથી પ્રથમ નિર્માયેલું આ પડ અત્યંત પાતળું અને લાવાખડકીનું બનેલું તેનો પ્રભાવ ભૂકંપમાં આવે પણ વર્તાઈ રહ્યો છે કારણ કે ભૂગર્ભમાં જે તરંગો પેદા થાય છે તે તરંગો એક પછી એકબીજાને અને ત્રીજાને એમ કેમવાર આગળના તરંગને પ્રવેગ આપતાં

જાય છે. અને એ રીતે પ્રવેગમાં વધારો થતો જાય છે. ભૂકંપ કેન્દ્રથી દૂર જતાં આ પ્રવેગમાં પરિવર્તન આવતું જાય છે.

જગતમાં કઈ સ્થાનમાં કયા દેશમાં ધરતીકંપ થયો, તેનાથી કેટલી માનવહાનિ, પ્રાણીહાનિ તથા પાયામાલી થઈ તથા તેમાં કઈ બાબતો નોંધપાત્ર હતી તેનું નીચે નીરૂપણ કરેલું છે. તેમાં વીસમી સદીનો સૌથી ભયંકર ભૂકંપ ટોકિયો અને યોકોહામાનો ગણાતો તેનાથી યોકોહામાને પારાવાર નુકશાન થયેલું.

વરસ	પ્રદેશ	હાનિ	અન્યતત્ત્વો	Remarks
૧૭૫૫ ૧૭૨૦	હિરબન દીલ્હી	૫૦૦૦ પ્રાણીઓ	૮ મિનિટમાં ત્રણ આંચકા	દૂરસુધી ઝટકા, ઈટાલી સ્વિસમાં flood. લાલ કિલ્લાને, ફતેહપુરી મસ્જિદને નુકસાન.
૧૭૭૭	કલકત્તા			પ્રચંડ પવનનું તોફાન. ગંગા હૂંગલીમાં હોડીઓ ફૂળી ગઈ.
૧૮૮૬	અલારકા			સમુદ્રનો એક લાગ ૫૦'' ઊંચો ઊપસી આવ્યો.
૧૭૬૨ ૧૮૦૩	બંગાળ યુ. પી.			૮૦ ચો. મા. જમીન સમુદ્રમાં ફૂળી ગઈ. ગંજીબાનની મસ્જિદ તૂટી. કલકત્તા માં તેનો આંચકો
૧૯૦૬	સાન ફ્રાન્સિસ્કો	માત્ર ૭૦૦ માણસ પશુ બેલાખ લોકો ઘરબાર વિનાના,	બેઅબજ રૂપિયાનું નુકસાન.	દીવાલો, સડકો, પાઈપો તૂટી ગયા. અને ૨૦ ફૂટ દૂર ફેંકાઈને પડ્યાં એટલી પહોળી તિરાડો પડી.
૧૮૧૮	કાશ્મીર	૧૦૦૦ માણસો.		
૧૮૧૯	કચ્છ	૧૫૦૦ થી વધુ માણસ		ત્યાર સુધીનો વિશ્વનો સૌથી મોટો ધરતીકંપ
૧૯૩૫	કવેટા	૫૬૦૦૦ મર્યા		સિંધુ નદીનો ફાંટો થોડા સમય મોટે બંધ થયો. દરબાંગા શહેરને નુકસાન.
૧૮૩૩ ૧૯૩૪	બિહાર			
૧૮૩૭	નો ભૂકંપ ભારતમાં થયો. ૩ લાખ મૃત્યુ.			
૧૯૫૦	આસામ			
૧૮૮૫	કાશ્મીર	૩૦૦૦ માણસો		
૧૯૦૫	પંજાબ	૨૦,૦૦૦ માણસો.		
૧૯૫૬	કચ્છ			અડધું અંજાર ખલાસ.
૧૯૬૮	ઈરાન	૮૦૦૦ માણસો		૮૦૦૦ ચો. મા. જમીનનો ધ્વંશ
૧૯૫૭	ઈરાનમાં બે ભૂકંપ	૩૫૦૦		
૧૯૬૦	મોરોક્કો	૧૦૦૦	અર્ધો અબજ રૂપિયાનું નુકસાન	મોરોક્કો બંદરનો વિનાશ.
૧૯૦૮	ઈટાલી	૭૦૦૦૦ મર્યા, ૧ લાખ બાયલ.		૩૭૦ જીલ્લા ખતમ.
૧૯૧૫	બાલી	૩૦,૦૦૦		
૧૮૫૭	પેપલ્સ	૧,૨૦૦૦ - બધા ધરતીકંપથી ૧ લાખ માણસો મર્યા.		
૧૯૨૩	જાપાન	દોઢ લાખ મર્યા		
૧૭૦૩	જાપાન	૨૦ લાખ ઘર વગરનાં થયાં		
૧૯૨૦-૧૯૫૬	આર્જન્ટા	૮ લાખ મર્યા		

બીજું કારણ એ ગણાય છે કે ભૂગર્ભમાં આટલાં વર્ષો પછી પણ સમતુલા સ્થપાણી નથી. અને પરિણામે અવારનવાર તેમાં ગડમથલો થયા કરે છે. અને તેને પરિણામે એ ગડમથલમાંથી સ્તરભંગ ઘેડીકરણ વગેરે ભૌગોલિક પ્રક્રિયાઓ જન્મે છે અને તેમાંથી ધરતીકંપો સર્જાતા હોય છે. સામાન્ય રીતે પૃથ્વીના સ્તરીય રચનાવાળા ખડકોમાં આ પ્રક્રિયા વધુ તીવ્ર બને છે. તેમાં પણ જળકૃત ખડકોના વિસ્તારો વધુ સંવેદનશીલ હોવાથી તેના ઉપર વધુ અસરો નોંધાય છે. હિમાલય પ્રદેશમાં આને કારણે જ ધરતીકંપની શક્યતાઓ વધુ જોવા મળે છે. કારણ કે આજે જ્યાં હિમાલય પર્વત જોવા મળે છે ત્યાં હજારો વર્ષ પહેલાં એક ટેથીજ નામનો એક સમુદ્ર હતો અને તે ભૂમધ્ય સમુદ્રનો એક ભાગ હતો તેથી ત્યાં જળકૃત ખડકો રચાયા અને આજની શિવાલિક પર્વતમાળા ભૂકંપની શક્યતાવાળા વિસ્તારોમાં ગણાવા લાગી છે. ભારતનો હિમાલય, યુરોપનો આલ્પ્સ, આ બધા ઘેડીકરણમાંથી જ ઉદ્ભવેલા છે અને ઘેડીકરણ લાવા પ્રસ્ફોટન અને ભૂકંપ એ બધી ઘનિષ્ઠ સળંગ ધરાવતી ઘટનાઓ છે.

તદુપરાંત લાવાનું પ્રસ્ફોટન એ એક સીધું અને પ્રત્યક્ષ પરિણામ છે જે ભૂકંપો જન્માવે છે. પ્રાચીન સમયમાં અને ખાસ કરીને કેમ્બ્રિયન યુગ ટરસીયરી યુગ, વગેરેમાં લાવા પ્રસ્ફોટન પ્રચંડ માત્રામાં થતું હતું. આપણા દક્ષિણ ભારતના ઉચ્ચ પ્રદેશો ઉપર તો આ લાવા પ્રસ્ફોટન અતિ સામાન્ય થઈ પડેલું અને જાપાનમાં તો એ ઘટના ક્યુબિયામા પર્વતની આસપાસ જાણે કે દૈનિક થઈ પડી હતી. દિવસના અંત સુધીમાં જો લાવારસનું પ્રસ્ફોટન ન થાય કે ધરતીકંપ ન થાય તો જાપાનીઝ ખાળક તેની માતાને ધરતીકંપ કેમ ન થયો? એ પ્રશ્ન ઇન્ટેન્સિટી પૂર્વક પૂછવાનો જ. આ લાવારસ વાતાવરણમાં ગરમી અને પૃથ્વીના દબાણ જેવાં પરિણામોમાંથી ઘૂંટીને લગભગ ૨૦ ગણા વેગથી બહાર આવે છે. પરિણામે આબુખાબુના સેંકડો માઇલના વિસ્તારો આંદોલિત થઈ જાય છે. આ રીતે આંદોલિત થયેલો પૃથ્વીનો ભાગ ધરતીકંપ તરીકે ઓળખાય છે.

બીજું એક કારણ એ ભૂગર્ભમાં ગયેલું પાણી મનાય છે. નદીઓના અને સમુદ્રના તળિયા પરથી તિરાડ વાટે

પાણી ભૂગર્ભમાં ઊતરી અથવા વરસાદનું પાણી એ પણ ભૂગર્ભમાં ઊતરી ઘણી જાડાઈએ પહોંચ્યા પછી એ પાણી ભૂગર્ભની ગરમી અથવા ઉષ્ણતામાનની અસર હેઠળ આવે તો ગરમ થયેલા આ પાણીની બાબ બને છે અને ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પાણી કરતાં પાણીની વરાળ એ ભૂગર્ભમાં અનેકગણી જગ્યા રોકે છે અને આ બાબ જથ્થો તેના છેલ્લા તબક્કામાં જેટલો વિસ્તાર રોકે છે તે વિસ્તાર જળજથ્થાના વિસ્તાર કરતાં ઓછામાં ઓછો ૧૦૦ ગણો અને વધુમાં વધુ ૧૩૦૦ ગણો વિસ્તાર રોકે છે એવો અંદાજ છે. સ્વાભાવિક છે કે આટલા વિશાળ જથ્થાને આ વિસ્તાર ટૂંકો પડે છે. અને એ વિરોધાભાસમાંથી જથ્થો બહાર આવવા પ્રયાસ કરે અને આબુખાબુના પોચા અને પોલાણવાળા ભૂવિસ્તારો પર પ્રતિકૂળ અસરો ઊભી કરે તો પણ ધરતીકંપ સર્જાય છે. દુનિયાની કોલસાની ખાણો, પેટ્રોલિયમના કૂવાઓના વિસ્તારમાં થયેલ પોલાણને કારણે ધરતીકંપો સર્જાય છે.

એક મહત્વનું કારણ એ છે કે દુનિયાના મોટા પર્વતોના પાયા ભૂકંપ સર્જવાનું એક કારણ બની રહે છે. સામાન્ય રીતે ભૂરચનાશાસ્ત્ર એવી માન્યતાને ટેકો આપે છે કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પર્વતની ઊંચાઈ જેટલી હોય છે તેના કરતાં તેનો અંદરનો પાથો લગભગ ૮ ગણો ઊંડો હોય છે. અને ગુરુત્વાકર્ષણ બળના તણાવ પર પણ અસર પડે છે. વૈજ્ઞાનિકોના મત પ્રમાણે કોઈ ખંડીય મેદાનની મધ્યમાં જો ઓળંગેલો લટકાવવામાં આવે તો તેનાથી આ પરિસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. પૃથ્વીના પોપડાના પોચા ભાગો અને કઠણ ભાગો એ જુદી જુદી વિરુદ્ધ દિશામાં ખેંચાવા લાગશે. જ્યારે આકર્ષણ બળ આ ઓળંગાને સીધી દિશામાં લટકાવી રાખવામાં મદદરૂપ બનશે. આ મેદાન પર પર્વત કોઈ આધાર વગર મૂકવામાં આવે તો પણ આ જ પ્રક્રિયા થશે. આ રીતની પરિસ્થિતિને ભૂગોળની લાવામાં સમતુલા કહેવામાં આવે છે. અને પર્વતોના પાયામાં કોઈ ગડમથલ થાય અથવા હિલચાલ થાય તો સમતુલાની આ સ્થિતિને ખલેલ પહોંચે છે. અને તેને વિદ્યેષની પરિસ્થિતિ કહે છે. જેનાથી ભૂ-તરંગો પેદા થાય છે અને ધરતીકંપ સર્જાતા હોય છે. આ સમતુલાની સ્થિતિના ભંગાણ ઉપરાંત બીજી રીતે પણ ધરતીકંપ થાય છે. અને વેજનરે તેની ખંડીય પ્રવહન થિયરીમાં તેની સ્પષ્ટતા કરી છે અને તેમના મત મુજબ અત્યારના તમામ ખંડોની

જગ્યાએ એક જ આદિખંડ હતો. એ આદિખંડનું ભૂખંડ થયું, જેને વિસ્થાપન કહેવામાં આવે છે. એટલે જે સ્થાપન હતું તેમાં વિદ્યેય થયો. અને વિસ્થાપનથી આદિખંડ તૂટી પડ્યો. અને હજી આજે પણ આ ખંડીય પ્રવહન કે વિસ્થાપનની ક્રિયા અટકી નથી કે ખંધ નથી પડી. લગભગ ચાલુ જ છે અને આવું જ્યારે જ્યારે બને છે ત્યારે પણ ભૂકંપો રચાતા હોય છે.

ઈ.સ. ૧૯૦૬ માં સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં જે જબરજસ્ત ધરતીકંપ થયો તેમાંથી, એચ. એફ. રીડ નામના કેલિફોર્નિયન વૈજ્ઞાનિકે એવું તારણ કાઢ્યું કે જબરજસ્ત ધરતીકંપ પાછળ ખડકોનું સ્થાન ફરી જવાથી અથવા મોટા ભૂમિ ભાગો તેમના સ્થાનથી વિચલિત થઈ જતા હોય તો પણ ધરતીકંપ શક્ય બને છે. ઉપરના ધરતીકંપને કારણે તેમાં એક વિશાળ અને ઊંડા કેાતર જેવી જે તિરાડ પડી છે તેને “સાન એન્ડ્રીઆઝ ફ્રેટ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અને તેનો અભ્યાસ કરીને મિ. રીડે ભૂકંપનાં પરિબળને સમજાવવા માટે એક ઇલાસ્ટિક રિબાઉન્ડ નામની થિયરી રચી.

ટૂંકમાં સ્થાનો બે વિચલિત બની જાય અને તેમાં ઉચ્ચતા હોય તો વિશાળ પાયાના જન્મતાં સ્પંદનો પણ ધરતીકંપની સંભાવના ઊભી કરે છે. ૧૯૨૭ માં જાપાનમાં એ વૈજ્ઞાનિકોએ આ વાતને સમર્થન આપ્યું અને તેમણે કહ્યું કે આ ફ્રેટિંગ એ ધરતીકંપના કારણ કરતાં કદાચ તેનું પરિણામ કહી શકાય. ટૂંકમાં એ બંને ગાઠ રીતે સંકળાયેલા છે તેનો ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી.

ધરતીકંપની શક્યતાવાળા વિસ્તારો

થોડાં વર્ષો પહેલાં જગતભરના ભૂકંપ નિષ્ણાતો મળેલા અને તેમાં જાપાન તરફથી જે વૈજ્ઞાનિકોએ ભાગ લીધો તેમનું સામાન્ય તારણ એ હતું કે મોટે ભાગે ન્યુઝીલેન્ડનાં લોકોને ધરતીકંપનો અનુભવ વધુ થયો છે. જ્યારે મોટા ભાગના ઑસ્ટ્રેલિયન અને ઇલિગ્શ લોકોને તેનો અનુભવ થયો નથી; પરંતુ તેથી એમ ન કહી શકાય કે ત્યાં ધરતીકંપ થતા નથી. ધરતીકંપનાં પરિબળો જુદે જુદે સમયે જુદે જુદે સ્થળે અને જુદા જુદા પ્રમાણમાં ઊભાં થતાં હોય છે. અને એ મુજબ જ ધરતીકંપની શક્યતાવાળા વિસ્તારો રચાતા હોય છે. ઉત્તર આફ્રિકા અને અને મધ્યપૂર્વનાં રાષ્ટ્રોમાં આ વધુ શક્યતાને કારણે ભૂતકાળમાં પણ તેમનાં શહેરો કાદવ અને ઈંટોમાંથી

બનાવેલાં હતાં. આમ છતાં ધરતીકંપનો સક્રિય પટ્ટો એ પેસિફિક મહાસાગરની એક સરહદ ગણાવી શકાય. બે કે તેમાં પણ એક પટ્ટો સળંગ તો નથી જ. જ્યારે બીજો અગત્યનો પટ્ટો ઇન્ડોનેશિયા, હિમાલય અને ભૂમધ્યની આસપાસમાંથી નીકળે છે. અને નાના-નાના જવાળામુખી પર્વતો હારખંધ આવેલા છે. અને એટલાન્ટિક મહાસાગરમાં તેનું ઉદાહરણ બેવા મળે છે. આમ છતાં બીજા વિસ્તારો એ એન્ટાર્ટિકા ખંડની આજુબાજુ અને ન્યુઝીલેન્ડની બિલકુલ દક્ષિણેથી શરૂ કરીને ઉપરના ભાગ ઇસ્ટર ટાપુ સુધી એ ફેલાયેલો છે. જ્યારે આનાથી વિરુદ્ધ જગતનો સૌથી મોટો અને સ્થિર કહી શકાય તેવો વિસ્તાર એ પેસિફિક મહાસાગરનું બેઝિન છે. અને ખંડોના આંતરિક ભાગોમાં પણ આવા કેટલાક અવિચળ વિસ્તારો આવેલા છે જેને ભૂગોળની ભાષામાં “સીડ” કહેવામાં આવે છે. કેનેડા, બ્રાઝિલ, બાલ્ટિક, આફ્રિકા, મધ્યએશિયા, અરબસ્તાન, દક્ષિણ ભારત તેમ જ પશ્ચિમ અને મધ્ય ઑસ્ટ્રેલિયામાં એ બેવા મળે છે. અપવાદ રૂપે આ અવિચળ વિસ્તારોમાં આફ્રિકાની ફ્રાટબીલ એ જવાળામુખી પ્રસ્ફોટન અને ધરતીકંપ ઊભા કરે છે.

ન્યુઝીલેન્ડ, જાપાન, કેલિફોર્નિયા એ સૌથી મોટા ધરતીકંપની શક્યતાઓ ધરાવે છે. ન્યુઝીલેન્ડ અને તેની પાસેનું ઉત્તર ઓકલેન્ડ એ પેસિફિક ઓલ્ડરના સક્રિય પટ્ટામાં આવી જાય છે. કામચટકા ટાપુથી જાપાન અને ફિલિપાઈન્સ તથા ત્યાંથી ન્યુગીની સુધી પણ એક ભૂકંપ પટ્ટો બેવા મળે છે. જ્યારે ધરતીકંપના જે શોક લાગે છે તે કેલિફોર્નિયા અને ન્યુઝીલેન્ડના શોક્સ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સરખા હોય છે. એટલે કે બંનેમાં સરખી સંખ્યામાં શોક લાગે છે. પણ કેલિફોર્નિયાના શોક્સ છીછરા હોય છે જ્યારે ન્યુઝીલેન્ડ અને જાપાનના શોક ઊંડા હોય છે.

ધરતીકંપની અસરો

ઈ.સ. ૧૭૫૫ માં લિસ્બનમાં જે ધરતીકંપ થયો તેનાથી મોટા પાયા પર વિનાશ વેરાયો હતો. ત્યારે ૨ લાખ ૪૦ હજારની વસતીમાંથી ૩૦,૦૦૦ લોકો મૃત્યુ પામ્યાં હતાં અને એ દિવસે ચર્ચમાં ધાર્મિક વિધિ માટે મોટા ભાગનાં લોકો ભેગાં થયેલાં તેમને વધુ તુકસાની થઈ. અને લગભગ ૨૦ ફૂટ જેટલા ઊંચા મોજાં સુનામી નામના સમુદ્રમાં ઊછળેલા, માં ઇટાલી ૧૫૮૭નાં ધરતીકંપ પછી

રોખંટ મેલેટ નામનો એક આયલેન્ડનો એન્જિનિયર ત્યાંની મુલાકાતે ગયો. અને ત્યાં તેણે જે પાચમાલી બેઈ તેના પરથી તેણે પાંચ વર્ષ બાદ એ વિનાશ અંગેનું એક આખું પુસ્તક લખી નાખ્યું અને તે પણ જે ભાગમાં હતું. દુકમાં માત્ર વિનાશનો અંદાજ આપવા માટે પુસ્તક જે ભાગમાં પ્રકાશિત કરવું પડ્યું. એ જ રીતે ૧૯૦૬ માં સાનફ્રાન્સિસ્કોનો જે ધરતીકંપ થયો તેનાથી ૨૮ હજાર મકાનો પડી ગયાં અને એ મકાનોની કિંમત ૨૨ કરોડ પાઉન્ડ જેટલી એ જમાનામાં હતી. પાણીના પ્રવાહો બહલી ગયા અને આગની જવાળાઓ પણ લભૂકી ઊઠી અને ૪ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં સંપૂર્ણ ખાના-ખરાબી થઈ.

Grams : OVERHEAD, Bombay.

Telex : JW1 011-4399

JYOTI WIRE INDUSTRIES

Makers of :

Enamelled Wires, D. C. C. Wires. D. P. C. Wires,
A. C. S. R., A. A. C. Conductors, Copper
& Aluminium Wires.

Admn. office & Works

23A, Shah Industrial Estate,
Veera Desai Road,
Andheri west, BOMBAY-58.

Phone : 579026 578932

Sales Office

164, Kika Street, BOMBAY-4.

Phone : 334137

Phone : 366190

DILIP METAL INDUSTRIES

Manufacturers & Dealers Of :

Stainless Steels Utensins, Hospital Wares, Sheet, Patta
& Non Ferrous Metal Merchants.

Shop No. B-23 Sarvodaya Nagar,
Panjarapole Road,
BOMBAY-400 004

બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ

-પ્રા. ચંદ્રકાન્ત એચ. ભેષી

“અકિંચન”

આપણી પૃથ્વી એ સૂર્યમાળાનું એક સંતાન છે. આ પૃથ્વી ચારે બાજુ આકાશથી આવૃત્ત છે. આ અવકાશમાં ઘણું વૈવિધ્ય પ્રવર્તે છે. સૂર્ય એ પરિવારનો પિતા છે. પૃથ્વી એક ગ્રહ અને ચંદ્ર તેનો ઉપગ્રહ છે. ગ્રહો, ઉપગ્રહો, તારાઓ, ઉલ્કાઓ, નિહારિકા વિગેરેનું બ્રહ્માંડ બને છે. નાના પાર્થિવ ગ્રહો અને મોટા સૌરગ્રહોને કેટલાક ઉપગ્રહો છે. ધૂમકેતુ, સૂર્યોન્નત, અગ્નિપિંડ વગેરે પણ તેના જ સભ્યો છે. આપણા તારાવિશ્વમાં સો અગ્રજ જેટલા તારા અને તેટલી જ સંખ્યામાં તારાઓને જન્મ આપવાની ક્ષમતા ધરાવતું નિહારિકા દ્રવ્ય પડેલું છે. આપણા સૂર્યની ગણતરી મંદાકિનીવિશ્વના એક માત્ર તારા તરીકે થાય છે. આ તારાવિશ્વનો ડાયામિટર ૧ લાખ પ્રકાશવર્ષ જેટલો છે. તેના કેન્દ્રીય વિસ્તારમાં ૧૫ હજાર પ્રકાશવર્ષની જાડાઈ છે. આપણો સૂર્ય તેમાં જે સ્થળે આવેલો છે તે જગા પર તેની જાડાઈ અઢી હજાર પ્રકાશવર્ષ જેટલી છે.

બ્રહ્માંડ કે વિશ્વ ઉત્ક્રાંતિના ધૂમધડાકા વાદ Big Bang Theory ના પ્રભેતા ન્યોર્મ જેમોવે આ બાબત પર ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો છે. બીજો વાદ સતત સર્જનવાદ છે. તદુપરાંત હોઈલવાદ, સંકોચન અને સંવેદનશીલ વાદ વગેરે છે.

“વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને જીવનની શરૂઆત” એ શીર્ષક હેઠળ ચર્ચા કરતાં એમ. ડી. વર્મા કહે છે કે તેનો આધાર નૃવંશશાસ્ત્ર તથા પુરાતત્ત્વવિદ્યા પર પડ્યો છે. ઉત્પત્તિ અંગેના સિદ્ધાંતોમાં ત્રણ બાબતો મુખ્ય પ્રગટે છે. ગ્રહો સૂર્યમાંથી સીધેસીધા ઉત્પન્ન થયા છે. એ જ રીતે ગ્રહો સૂર્યના સાથી તારકથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે તેમ જ સૂર્ય તથા અન્ય ગ્રહો વાયુ અને રજ-કણોના બનેલા અતિ વિશાળ વાદળમાંથી ઉદ્ભવેલા છે. ૧૭૫૫ માં જર્મનીના કાન્ટની સિગેયસ થિયરી પરથી ૧૯૬૬માં ફ્રાંસના લાપ્લાસે નિહારિકાવાદ કે અદ્વૈતવાદ થિયરી રજૂ કરી. એ જ રીતે ૧૭૪૬ની ફ્રેન્ચ વિદ્વાન

બફનની કોલિઝન થિયરી પરથી ૧૬૧૬માં બ્રિટનના સર જેમ્સ જીન્સ અને સર હેરોલ્ડ જેફ્રીઝે ભરતીવાદ કે દ્વૈતવાદની થિયરી રજૂ કરી. હજુ પણ ઉત્પત્તિ એ રહસ્ય જ રહે છે. એકમતી સાધી શકાઈ નથી. સ્વીડનના વૈજ્ઞાનિક ઈમેન્યુઅલ સ્વીડનબર્ગ અને ડરહામના અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક થોમસ રાઈટના આ અંગેના અધિતકો પ્રાચીનતમ ગણાવી શકાય.

CEPHEID-સિફીડ તારા સિદ્ધાંત

આ સિદ્ધાંતના રજૂઆતકર્તા ભારતીય વિદ્વાન એ. સી. બેનર્જી હતા. તેમના મત પ્રમાણે તારાવિશ્વમાં સિફીડ નામનો તારો પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ તારાની લાક્ષણિકતા એ છે કે તે પોતાનો પ્રકાશ સતત બદલ્યા કરે છે. વળી તેની જ્વાળાઓમાં પણ અવારનવાર વધઘટ થયા કરે છે તેથી ક્યારેક સંકુચન પામતી તો ક્યારેક પ્રસરણ પામતી જ્વાળાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્વાળાના પ્રસરણ વખતે કોઈ તારો તેની પાસે આવે તો તેના આકર્ષણ બળને લીધે તેની જ્વાળાઓ દૂર ફેંકાઈ જાય છે. આ જ ક્રમમાં ક્યારેક એ જ્વાળાઓ દૂર ફેંકાઈ ગઈ હશે અને તેમાં સમય જતાં ઘનતા પણ આવી હશે તેથી આ સૂર્ય અને સિફીડ તારો જુદા પડ્યા હશે. એક તરફ સૂર્ય અને બીજી તરફ ફીડ સિતારો એવી સ્થિતિનું નિર્માણ થયું. આ સિફીડ તારો એટલો બધો પ્રબળ હતો કે આપણા વિરાટ સૂર્યે પણ પોતાની શક્તિ તથા ગરમી તેમાંથી જ ગ્રહણ કર્યાં. જ્વાળાઓમાંથી બનેલા ઘન પદાર્થોમાંથી ગ્રહો સર્જાયા છે. આ ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફરવા લાગ્યા. આ સિદ્ધાંત પોતાની સમગ્ર સમજૂતી દરમિયાન માત્ર એકાંગી બની જાય છે એટલે કે તે ગ્રહો તથા નક્ષત્રોની સ્થિતિ-ગતિને વધુ સારી રીતે સમજાવે છે. વળી સૂર્યમંડળની ફરતાં આવેલાં નક્ષત્રોની વ્યવસ્થાને પણ સમજાવવામાં સફળ થતો હોવા છતાં ઉત્પત્તિ પર બહુ પ્રકાશ પાડી શકતો નથી.

વિદ્યુતચુંબકીય સિદ્ધાંત

સૂર્યમંડળની ઉત્પત્તિ માટે ડૉ. હાન્સ આલ્ફવેને નામના વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૪૯૨માં આ સિદ્ધાંતની રજૂઆત કરેલી. “પૃથ્વીની માફક સૂર્ય પણ ચુંબકીય ગુણો ધરાવે છે” - એ આ સિદ્ધાંતનું હાર્દ છે. વર્તમાન સૂર્ય કરતાં વધારે ગતિવાળો સૂર્ય વિદ્યુતભાર વગરના અણુઓની બનેલી નિહારિકામાંથી પસાર થયો અને પરિણામે ગુરુત્વાકર્ષણ બળને લીધે તેઓ ગતિશીલ થવા માટે શક્તિમાન બન્યા. આ પ્રકારે અણુઓમાં ઉદ્ભવેલી શક્તિ બહારનાં એક કે વધારે ઇલેક્ટ્રોન્સ લાવવા માટે પૂરતી હતી. આ ક્રિયાને લીધે સૂર્ય પોતાનાં ગ્રહીય અંતરો સુધી વિદ્યુતભાર પામેલા કે આયનીકરણ પામેલા અણુઓના વિશાળ આવરણથી ઘેરાયેલો હોવાની કલ્પના છે. જે અણુઓ બાકી રહ્યા તે ગ્રહોનાં આકર્ષણ બળને લીધે તેમની તરફ ખેંચાય છે. અને તેમાં ઉપર જણાવેલી પ્રક્રિયાનું જ પુનરાવર્તન થતાં ઉપગ્રહોનું નિર્માણ પણ થયું. આમ આ સિદ્ધાંત વિદ્યુતચુંબકીય બળ ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે.

હોયલની થિયરી:- કેમિસ્ટ્રી અને મેથેમેટિકસથી ભરપૂર એવી આ થિયરી ૧૯૩૯ માં રજૂ થઈ હતી. આ થિયરીને આધુનિકતાના રંગવાળી થિયરી કહેવામાં અતિ-શયોક્તિ થતી નથી. કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીના ફ્રેડહોયલ અને લેટલીટીલને આ વિચાર વહેતો મૂકેલો હતો. “Nature of the Universe” નામના પુસ્તકમાં આ થિયરીની છણાવટ કરવામાં આવેલી છે. અન્ય આવા જ સિદ્ધાંતોની તુલનામાં આ સિદ્ધાંતમાં નાવીન્ય અને સરલતા તો જરૂર જોવા મળે જ છે.

તારાના રજેટનો ઉદ્ભવ હોવાથી સત્યતા પારખવામાં થોડી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. સૂર્યના સાથી તારાની રજેટક ક્રિયાને લીધે પાછળ અવશેષરૂપે જે પદાર્થો બચ્યા તેમાંથી આવડા મોટા ગ્રહો અને ઉપગ્રહો તથા અન્ય અવકાશી પદાર્થોનું નિર્માણ કેવી રીતે થયું તે સમજી શકાતું નથી.

એ સાથીતારો H_2 હાઇડ્રોજન ગેસનો બનેલો હતો. આ ગેસનું He હેલિયમમાં રૂપાંતર થવાની રાસાયણિક ક્રિયાથી ઉષ્ણતામાનમાં વધારો થયો. અને ગરમીને લીધે તારાનું કદ પણ વધે છે. અને તેથી પ્રત્યાઘાતો ઊભા થાય છે. તારાના મધ્યભાગમાં પણ ન્યુક્લિયર રિએક્શન થાય છે. આ કેન્દ્રીય રાસાયણિક ક્રિયાને લીધે

તારો ખૂબજ વિસ્તૃત થઈને નબળા થઈ જાય છે. અને તેના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોનું ઘનીભવન થવાથી વાદળો બંધાયો અને તેમાંથી આખરે ગ્રહોની સૃષ્ટિ નિર્માણ થઈ.

લીટલીટનનો દ્વિતારા-યુગ્મતારા સિદ્ધાંત

ચેમ્બરલેન અને મોલ્ટેને સૂર્ય અને ગ્રહો વચ્ચેની કેણીય ગતિને જે કક્ષાએ સમજાવી છે તેના કરતાં આ સિદ્ધાંત વધુ સારી કક્ષાએ સમજાવે છે. આકાશના અનેક જોડિયા તારાની માફક જ આપણે સૂર્ય પણ જોડિયા તારાના સ્વરૂપે જ હતો. તેમાંથી નાના કદનો તારો મોટા કદના તારાની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરતો હતો. કાલાંતરે કોઈ અન્ય મોટા કદનો તારો આ યુગ્મતારાના નાના તારા સાથે અથડાયો તેથી નાના નાના ટુકડામાં પેલા તારાનું વિભાજન થયું. આ ટુકડા જ ઠંડા પડીને ગ્રહો રૂપે નિર્માણ પામ્યા. બાકી મોટો તારો વધ્યો તે આપણો સૂર્ય બન્યો. અહીં સંદેહ એ વાતનો રહે છે કે યુગ્મ તારામાંથી નાના તારાના જ ટુકડા થયા તો મોટા તારાના ટુકડા કેમ ન થયા? આમ આ સિદ્ધાંતને સમર્થન મળતું નથી.

સૂર્ય પાસે તેનો એક સાથી તારક હતો. એક બીજો તારો નજીક આવવાથી બંને તારાઓમાંથી ભરતીની જ્વાળાઓ નીકળી અને એકબીજામાં મળી ગઈ. ત્રીજા તારાના ફર ચાલ્યા ગયા બાદ સૂર્યનો સાથી તારક પણ ત્રીજા તારાના આકર્ષણબળ સામે ઝૂકી પડીને તેને અનુસરવા લાગ્યો. તેથી જે ઉત્પન્ન થયેલી જ્વાળાઓ હતી તેની પટ્ટીની વચમાં સૂર્ય બન્યો. બાકીનો ભાગ તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો. છેવટે ગ્રહોનું તેમાંથી નિર્માણ થયું.

ચેમ્બરલેન અને મુલ્ટેનનો પ્લેટોસિમલ સિદ્ધાંત

આ સિદ્ધાંત એવી સમજૂતી આપે છે કે કોઈ તારો સૂર્ય નજીકથી પસાર થતાં તારાની બાજુએ મોટા વાયુ-જથ્થા બહાર આવ્યા અને સામેની બાજુએ નાના વાયુ-જથ્થા બહાર આવ્યા. એ બંને જથ્થા ઠંડા પડતા ગયા અને એ પ્રક્રિયામાંથી જ ગ્રહોનો જન્મ થયો. છણાવટ વિશદતાથી થતી હોવા છતાં ભરતીવાદના સિદ્ધાંતની ઊણપોને ફર કરવામાં આ થિયરી પણ નિષ્ફળ જાય છે. ટીકા એવી થઈ છે કે Old wine in a new bottle નહિ પરંતુ Wine and bottle both are old. સૂર્ય અવકાશમાં ઘન સ્વરૂપે વિહરી રહ્યો હતો.

તેમાં ક્રમિક રીતે ઉજ્જ્વલામાન વધતાં જ્વાળાઓ પ્રગટ થઈ. આ જ સમયે બીજા મોટા તારાનું તેની નજીક આવવાનું થયું. બંને તારા વચ્ચે અથડામણો થઈ. બાદમાં નજીક આવેલો તારો પણ દૂર ચાલ્યો ગયો. તેણે મૂળ સૂર્યમાંથી કેટલાક ભાગો છૂટા પાડ્યા. એ વિછિન્ન ભાગો જ સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યા. અમુક કેન્દ્રમાં તેમનું એકત્રીકરણ પણ થવા માંડ્યું. અને આખરે તેમાંથી ગ્રહો રચાયા. આ સિદ્ધાંત એવા વિચાર-માં માને છે કે સૂર્ય પહેલેથી જ ઘન અને વિસ્ફોટક દશામાં હતો. તેથી જ પૃથ્વીએ આજનું આ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે, પરંતુ એ બંને વચ્ચે કાર્યકારણનો નિયમ પ્રસ્થાપિત કરવામાં આ થિયરી સફળ થતી નથી. આમ છતાં પૃથ્વીના ભૂતળ કે ભૂગર્ભમાં રહેલા ભાગોનું બંધારણ તેનાથી જરૂર નક્કી થઈ શકે છે. પરંતુ મહત્ત્વની વાત સૂર્ય અને ગ્રહો વચ્ચેની કેાણીય ગતિને પણ સમજાવવામાં આ સિદ્ધાંત કામચાળ નીવડતો નથી. બંને વિદ્વાનો એવું માને છે કે પ્રાચીન નિહારિકામાં આ જ્વાળાઓનો પ્રભાવ વધુ વ્યાપક હશે. જ્યારે બીજો તારો એ નિહારિકા પાસે આવ્યો ત્યારે જ્વાળાઓનો આકાર પણ વિશાળ થઈ ગયો હશે અને આ પ્રમાણે નાના મોટા અનેક વાયુમય જેટ્સ Gaseous jets ઉડ્ડાવીને એ તારા તરફ ખેંચાયા હતા.

આખરે એ બધા નિહારિકાથી જુદા પડી ગયાં. અને એ ગેસિયસ જેટ્સની અંતર્ગત કણો પરસ્પર જોડાવાથી નાના નાના પિંડો—Lumps બન્યા તેને આ વિદ્વાનો દ્વિતારા કહે છે. અને આ રીતે અનેક પ્લેનેટેસિમ્સ જોડાવાથી ગ્રહો બન્યા. વળી ઉપગ્રહો પણ સૂર્યના પદાર્થોના જ ભાગો છે. એ બધા શરૂઆતથી જ ગ્રહોની આકર્ષણ શક્તિના પ્રભાવમાં આવી ગયાં. ગ્રહો પર જે વાયુ, વાદળ વગેરે હતા તે બહાર નીકળી ગયા પરંતુ કેન્દ્રીય આકર્ષણ શક્તિને લીધે એ બધા ગ્રહોની આબુ-બાબુ જોડાયેલા જ રહ્યાં. વળી સૌથી મહત્ત્વની વાત એ છે કે આ સિદ્ધાંત મુજબ જળમંડળ, સ્થળમંડળ અને વાયુ મંડળ એ ત્રણેનું નિર્માણ આ પ્લેનેટેસિમ્સ દ્વારા જ થયેલું છે.

આ સિદ્ધાંતમાં ઘણા નબળાઈ ભરેલા મુદ્દાઓ રહી જવા પામ્યા છે જેનો ઉકેલ મળતો નથી. જેમકે ગ્રહોનાં સ્થાન, કદ, તેમને મળેલા ઉપગ્રહોની સંખ્યા, ગુણધર્મો વગેરેની ચોક્કસ માહિતી મળે છે. તેમ છતાં ગ્રહોનાં

અંતર, ગતિ-વેગ, ઠંડા પડવાની પ્રક્રિયા વગેરે પર કોઈ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો નથી.

તારાઓના પાસે આવવાથી જે પ્રક્રિયા ત્યારે થઈ તેનું પછીથી પુનરાવર્તન કેમ ન થયું? આટલો લાંબો સમયાવધિ પસાર થઈ ગયો હોવા છતાં આ પ્રક્રિયા કેમ ન ઊભી થઈ? એકવાર પણ ન થયેલી આવી પ્રક્રિયા સિદ્ધાંતની સંગીનતાને નબળી કે શંકાસ્પદ બનાવે છે.

જો તેમની માન્યતા મુજબ ગ્રહો હમેશા ઘન દશામાં જ હતા તો પૃથ્વી ક્યારેય તેના ભૂતકાળમાં વાયુમય અવસ્થામાં રહી નહીં હોય તેવો સૂર નીકળે છે. હકીકતે પૃથ્વીએ પોતાના ભૂસ્તરીય ઇતિહાસમાં આવો વાયુમય અવસ્થાનો તબક્કો પસાર કર્યો જ છે. આમ આ થિયરીમાં એક જાતની વિસંગતતા ઊભી થતી જણાય છે.

તારામાંથી જુદા પડેલા ભાગોના કણો પરસ્પર કેવી રીતે સંગઠિત થયા કે જોડાયા તેનાં કારણોની સમજ આખ્યા વગર કે પરિણામે પર પ્રકાશ પાડ્યા વગર જ થિયરી પૂરી થઈ જાય છે. તેથી કણબંધનક્રિયાની શંકા કે જિજ્ઞાસાનું સમાધાન પણ થતું નથી.

હવે દલીલ ખાતર કદાચ આપણે એમ પણ માની લઈએ કે એ કણો ગમે તે રીતે બંધાયા હશે તો પ્રશ્ન એ થાય કે નાના કણો પરસ્પર જોડાવાથી મોટા ગ્રહો બન્યા, વળી તેમાં ઝડપી વેગ પણ પ્રગટ્યો, એ હકીકતના પુરાવા અત્યારે મળે છે. પરંતુ આ વેગ કેવી રીતે પેદા થયો તેની સમજ કે અર્થઘટન નહિ આપી શકવાથી થિયરીની માન્યતા નબળી પડે છે.

નાની નિહારિકામાંથી વિરાટ સૂર્યમંડળની ઉત્પત્તિની આ વિદ્વાનોની સંકલ્પના વાજબીપણાથી અંતર રાખે છે. વિદ્વાનોના મત મુજબ આકાશમાં આવી અનેક ભમતી નિહારિકાઓ Spiral Nebula જેવા મળે છે. તે બધી નિહારિકામાંથી એક નિહારિકામાંથી જ શા અને કયા વિશિષ્ટ કારણોથી સૂર્યમંડળો રચાયાં અને બીજી ભમતી નિહારિકાઓમાંથી કેમ સૂર્યમંડળ ન રચાયાં એ પ્રશ્ન પરત્વે પણ આ સિદ્ધાંતના પ્રભુતાઓ નિરુત્તર અને મૌન રહે છે.

આવા અનેક સમીક્ષાત્મક મુદ્દાઓથી આ થિયરીએ તેની લોકપ્રિયતા ગુમાવી દીધી. એ પછી તો ૧૯૧૯માં

સર જેમ્સ જીએ અને જેકીએ ભરતીવાદની પોતાની થિયરી રજૂ કરી.

કાન્ટની ગેલિયસ થિયરી

પ્રજ્ઞાંડ અને પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અંગેનો સૌ પ્રથમ સિદ્ધાંત જર્મનીની કેનિંગ્સબર્ગ યુનિવર્સિટીના ફિલોસોફીના પ્રોફેસર ઇમેન્યુઅલ કાન્ટે ઈ.સ. ૧૭૫૫ નાં વરસમાં રજૂ કર્યો. આ વિદ્વાન મૂળ તો પ્રશિયા પ્રાંતનો હતો. તેમનો મત એવો છે કે સૂર્ય તથા અન્ય ગ્રહો વગેરે અવકાશમાં કરોડો માઇલોના ઘેરાવામાં વિસ્તરાઈને પડેલા વાયુ રજકણ વાદળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેમના જ શબ્દોમાં Supernaturally Created Pre-modern matters were scattered in the sky. એટલે કે દિવ્યતત્ત્વ નિર્મિત એવા આઘ પદાર્થો અવકાશમાં વેર વિખેર અવસ્થામાં પથરાયેલા હતા. આ વાદળમાં રહેલા વજનવાળાં દ્રવ્યો ધીમે ધીમે તેના કેન્દ્રભાગ તરફ ગતિ કરવા લાગ્યાં. એની જ સમાંતર એવી આ વાયુવાદળની પ્રસારણની ક્રિયા પણ ચાલુ જ હતી.

ઉપર્યુક્ત બંને અસરોને કારણે તેમનાં પરિભ્રમણનો પ્રારંભ થયો. હવે બીજી વાત એ હતી કે વાયુ તથા રજકણોના પરસ્પર આકર્ષણને લીધે એ પદાર્થોના ગોળા અસ્તિત્વમાં આવ્યા. કાલાંતરે તેમની ઠંડા પડવાની પ્રક્રિયાને લાંબે ગ્રહો, ઉપગ્રહો, ઉલકાઓ, ધૂમકેતુ તથા તારકવૃંદો વગેરે પણ સર્જાયા.

આ સિદ્ધાંતમાં વાયુમય વાદળના પરિભ્રમણ માટે રજૂ થયેલાં કારણો ગળે જીતરે તેવાં નથી. તેથી જ થિયરીમાં આગળ વધવું હોય તો પહેલાં તો આ કારણોને અવગણીને કે મહત્ત્વ પ્રદાન ન કરવાનો નિર્ણય લેવો જોઈએ. થિયરીમાં વૈજ્ઞાનિક ઝલકની આભા છે; પરંતુ “Supernatural” ની વાત કર્યા વગર તેઓ રહી શકતાં નથી. આખરે તો ફિલોસોફિકલ માઇન્ડ છે ને! તેથી જ લાખ્લાસે થોડા ફેરફારો કરી તેની સામે નિહારિકાવાદ Nebular Hypothesis મૂકી!

કાન્ટનો સિદ્ધાંત ગતિવિજ્ઞાનના નિયમોને નથી સમજાવી શકતો. જો આવા નાના નાના દ્રવ્યકણો છૂટા છવાયા પથરાયેલા હોય તો તેમના અક્રિયાવાથી કોઈ આસ પ્રત્યાઘાત કે અસર જાણી થાય તેમ માનવું ઘણું

મુશ્કેલ બની જાય છે. હવે આ જ આઉન્ડ પર કાન્ટે પોતાની થિયરીનો મદાર જીભો કર્યો છે.

ગતિવિજ્ઞાનના નિયમો ઉપરાંત તે કોણીય ગતિની પણ વાજબી ઠહી શકાય તેવી વાત રજૂ કરી શક્યા નથી. આમ Angular Velocity ની પણ આ થિયરીમાં ઉપેક્ષા થતી જોવા મળે છે.

આઘ પદાર્થોની અચડાવાની ક્રિયા પરિભ્રમણની પ્રતિક્રિયા જાણી કરનારી હતી તેમ માની લઈએ તો પણ તેના પર કોઈ બાહ્ય પરિણામો કે શક્તિએ કામ કરેલું જ હોવું જોઈએ. કમનસીબે કાન્ટે આવી કોઈ શક્તિ કે બાળત પણ ધ્યાનમાં લીધી નથી કે ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આમ છતાં ઉત્પત્તિ વિષયક પ્રશ્નો તથા થિયરીનો એ હિમાયતી હતો તેની ના પાડી નહિ શકાય. તેથી જ કડક સવાલો કે પ્રતિઘલીલો કે પછી જીલમી જુબાની લઈ શકાય નહિ.

નિહારીકાવાદ-અદ્વૈતવાદ

કાન્ટ પછી લગભગ ૪૦ વરસે એટલે કે ૧૭૯૬ની સાલમાં ફ્રાન્સના મહાન ગણિતશાસ્ત્રી લાખ્લાસે ઉપર્યુક્ત કાન્ટની થિયરીમાં કેટલાક ફેરફારો કરીને એવું જણાવ્યું કે સૂર્ય મૂળ એક નિહારિકાનો ભાગ હતો. આ નિહારિકાને તેમણે Supernatural Created Nebula તરીકે ઓળખાવીને કાન્ટે કરેલા દોષતું પુનરાવર્તન જ કરી નાખ્યું. નિહારિકાની ભ્રમણ ગતિને લીધે ગરમી પ્રગટ થઈ. આ ગરમી બહાર ફેંકાતી ગઈ તેમ તેમ નિહારિકા ઠંડી પડતી ગઈ અને ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ઠંડા પડતા પદાર્થો સંકુચન પામે છે. તે જ ક્રમમાં આ નિહારીકા પણ ક્રમશઃ ઠંડી પડવા લાગી, અને સંકોચાવા પણ લાગી. કેન્દ્રત્યાગી બળને લીધે નિહારિકાનો મધ્યનો એટલે કે અત્યારનો પૃથ્વીનો વિષુવવૃત્તીયભાગ ઊપસીને ફૂલવા લાગ્યો અને તેના વીંટીઓ જેવા આકારના ભાગ છૂટા પડવા લાગ્યા. આ દરેક વીંટી જેવા ભાગની અંદરનો વાયુ ઠંડો પડતાં તેના ગોળા બંધાવા લાગ્યા. એ બધા સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરનારા ગ્રહો બન્યા. વચકા ભાગનો વાયુનો જથ્થો બળતો રહ્યો. તેમાંથી આજના પ્રખર પ્રકાશ અને તાપ આપતા સૂર્યનું નિર્માણ થયું. લગભગ બધા જ ગ્રહોની પરિભ્રમણકક્ષા એક જ સપાટીમાં હોવાથી લાખ્લાસ એ દૃષ્ટિએ અને એટલા પૂરતા સાચા જણાય છે. પણ ગોળ ફરતી વસ્તુના વચકા ભાગની ગતિ વધુ હોય છે

અને દૂરના ભાગની ગતિ ઓછી હોય છે, જ્યારે હકીકતે બધા ગ્રહો કરતાં સૂર્યની ભ્રમણ ઝડપ ઓછી છે તેથી સિદ્ધાંતનું મૂળ તથ્ય જ હણાતું હોય એવું લાગે છે. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અંગેના બધા જ સિદ્ધાંતોમાં આ વાદને વધુ સમર્થન અને અનુમોદન મળે છે. જો કે કાયમી અંજામ તો હજી ન જ આવ્યો ગણાય. એક જ વાયુમય પદાર્થ એટલે કે નિહારિકામાંથી ઉત્પત્તિ થઈ હોવાની વાત તેમાં થતી હોવાથી તેને અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પીઅર સિમોન ડી લાપ્લાસના આ સિદ્ધાંતની દોડસો વરસ સુધી એટલે કે લગભગ ૧૮૪૫ સુધી તો ખૂબ જ બોલબાલા રહી. તેમણે એક જ વસ્તુને કુનેહ અને કાએલિયતથી જુદા જ સ્વરૂપમાં રજૂ કરીને કાન્ટની સામે જે વિરોધનો વંટોળ ઊભો થયેલો તેને શમાવી દીધો. Old wine in a new bottle જેવું થયું.

પોતાના રજૂ કરેલા સમગ્ર સિદ્ધાંતનો કોઈ મુખ્ય સૂર હોય તો આ છે :

“The contraction of any rotative body leads to an increase in its angular velocity.”

નિહારિકાના બહારના ભાગના મુકાબલે આંતરિક ભાગ સહજ રીતે જ થોડો વધુ ગરમ રહેવાનો. પરિણામે ત્યાં ઝડપ પણ ઓછી જ હોય. આ પ્રક્રિયાના આલુ રહેવાને લીધે Ring shaped matters નીકળ્યા જ કરતી હતી. આવી નીકળેલી નવ કડીઓ તે જ આપણા નવ ગ્રહો !

નિહારિકા સમજવાની પણ આવશ્યકતા છે. W.G. Moore એ પોતાની “A Dictionary of Geography” ના ૧૨૩ મા પાના પર આ રીતે રજૂઆત કરી છે.

Nebular Hypothesis :-

The hypothesis which proposes that all the matter of the Solar system was once a nebula, a slowly rotating mass of hot gas, which extended beyond the orbit of the most distant existing planets. This nebula cooled shrank and rotated faster, existing planets having been formed by breaking away from the central mass; It is now represented in its original form by the white hot

central sun of the solar-system. The cooling process caused the earth to form an atmosphere and a molten globe; which then cooled further so that a solid crust was formed, the water-vapour in the atmosphere condensed to form water and this fell as rain and produced the ocean.

ગ્રહોમાં પણ એ જ પ્રક્રિયાનું પુનરાવર્તન થતાં ઉપ-ગ્રહો બન્યા. દરેક ગ્રહ ને ઉપગ્રહની સંખ્યા, તેનાં સ્થાન અને કદ પ્રમાણે જુદી જુદી છે. મૂળ તો જર્મનીનાં કોપરનિકસે જ્યારે એવું બહોર કયું કે અમુક આકાશી પદાર્થમાંથી ગુરુત્વાકર્ષણના બળને લીધે પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ છે ત્યારે લાપ્લાસને તેનો વધુ અભ્યાસ કરવાનું મન થયું.

અને અભ્યાસ પરથી તેમ જ કાન્ટની ગેસિયસ થિયરીના ઊંડા અવલોકન પછી લાપ્લાસ એવા મત ઉપર આવ્યા કે એ આકાશી પદાર્થ માત્ર નિહારિકા જ હોઈ શકે. આમ કોપરનિકસની રજૂઆતને પાથો બનાવી તેમણે જે સ્પષ્ટતાઓ મૂર્કા કે એ નિહારિકા હતી અને આખોયે આકાશી પદાર્થ વાયુમય સ્વરૂપમાં હતો.

“ Philips concise Glossary of Geographical terms ”નાં પાના ૧૦૦ પર જણાવાયું છે કે -

Nebular Hypothesis :- The suggestion that all matter now in the solar system originated as a mass of slowly rotating gas. Nebulosity—the proportion of the sky obscured by clouds.

આ પ્રક્રિયા નવ વખત પુનરાવર્તન પામી અને ગ્રહોને બનતાં લાખો અને કરોડો વર્ષ વીતી ગયાં છે. આના સંદર્ભમાં શ્રી એમ. ડી. વર્મા એવું માને છે કે સૂર્ય-માળા અમુક દ્રવ્યના અણુઓની બનેલી છે. આ અણુઓ એક વખતે અનંત આકાશમાં વાયુસ્વરૂપે હતા. અને વિશાળ અંતરીક્ષમાં એકબીજાથી ઘણા દૂર રહી પોતે સ્થિર રહેતા. અસંખ્ય યુગો પછી તે ઊંમા પ્રસરણથી ઠંડા પડવા લાગ્યા, અને એકબીજાની પાસે પાસે આવી ગયા. અને તેમનામાં ગોળાકાર ફરવાની ગતિ ઊભી થઈ. પરિણામ સ્વરૂપે તે બધા અણુઓનો ગોળા જેવો બહુ જ મોટો અને સ્વયં પ્રકાશિત એવો ખૂબ જ ગરમ ગોળો

બની ગયો. આ અણુઓ જેમ જેમ વધારે લેગા થતા ગયા તેમ તેમ ગતિમાં વધુ ઝડપ આવતી ગઈ. તેને લીધે એ અણુઓમાં મધ્યબિંદુ તરફ ખેંચી જનારી શક્તિ કરતાં તેમનામાં મધ્યબિંદુની આસપાસ ગોળગોળ ફરવાની શક્તિ વધુ વિકસિત થઈ. જ્યારે ગતિ અત્યંત વધી ગઈ ત્યારે તે ગોળાના સૌથી બહારના ભાગમાંથી ગોળગોળ ચક્રો દ્વર ફેંકાતાં ગયાં, પરંતુ જે મૂળ ગોળામાંથી તેઓ ફેંકાયેલા તે મૂળ ગોળામાં રહેલી ચક્કર ફરવાની ગતિ તો તેમનામાં કાયમ જ રહી. દરેક ચક્રમાં જ્યાં જ્યાં બીજા અણુઓનો જથ્થો બાઝ્યો ત્યાં ત્યાં ચક્ર ભાંગી ગયું. અને ચક્કર ફરતાં એ કટકાઓ પણ પોતાના મધ્યબિંદુની આસપાસ ભ્રમરડાની ગતિએ ફરવા લાગ્યા. અને એ જ રીતે પોતાનામાંથી પણ ચક્રો ફેંકવા લાગ્યાં. અને આમ બધા વચ્ચે આવેલા સૌથી મોટો ગોળો તે આપણો સૂર્ય કહેવાયો. અને ચક્રોના કટકાઓ ગ્રહો કહેવાયા. અને તેમનામાં જે ગતિ આવી. એક પોતાની આસપાસ ફરવાની અને બીજી સૂર્યની આસપાસ ફરવાની. ગ્રહોમાંથી પણ જે ચક્રો ફેંકાયાં તે તેમના ઉપગ્રહો બન્યા. એ પૈકી દરેક પદાર્થને ખાસિયત હતી. શનિના ગ્રહને તો આવા આઠ ઉપગ્રહો બન્યા. તેની આસપાસનાં ત્રણ પ્રકાશિત ચક્રરડાં તેના આ ચંદ્રોનાં જ બનેલાં છે. જમા બાબુ જોઈએ તો તેમણે કંપેલી નિહારિકાની બાબતને આજે આટલાં વર્ષે પણ આપણને સમર્થન આપવાનું મન થાય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ ઉત્પત્તિની તેમણે જે પ્રક્રિયા સૂચવેલી છે તે મુજબ આજે પણ બધા ગ્રહોનું બંધારણ Composition અને સંગઠન રચના Organization એકસમાન જ છે. કારણ કે તેમનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ એક જ એટલે કે નિહારિકા હતું.

અત્યારના ઘણાખરા ખગોળશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકારેલી માન્યતા એ લગભગ નિહારિકાવાદનો સુધારો જ છે. બધા ખગોળશાસ્ત્રીઓ એ તો સ્વીકારે જ છે કે કોઈ પ્રાથમિક અવસ્થાના વાયુમાંથી સૂર્ય અને તારાઓ ઉત્પન્ન થયા હશે. ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે તેમનું દ્રવ્ય ઘન બન્યું અને કેન્દ્રની આસપાસ ફરવા લાગ્યું. તેમની અદરનું ઉષ્ણતામાન તથા દળાણ વધતાં તે ખૂબ જ પ્રકાશિત થવા લાગ્યાં. આમાંનાં ઘણાનું દ્રવ્ય તો છૂટું પડી જોડિયા તારા તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને કેટલુંક આપણા ધ્રુવતારાની જેમ ત્રણના જોડકામાં પણ પરિણમ્યું.

પરંતુ કોઈક વાયુપુંજની બાબતમાં એમ પણ

બન્યું કે તે એક જ કેન્દ્રની આસપાસ ધ્રુવતાં તેનો આકાર ધીમે ધીમે ચકતી જેવો બન્યો. ચકતીના વચલા ભાગમાં વધુ દ્રવ્ય રહ્યું. એ ચકતી ગોળ ફરતાં બહારના દ્રવ્યમાં વીંટીઓ જેવા ભાગ પડી ગયા. તેમાં કેટલાક ભાગમાં વધુ તો કેટલાક ભાગમાં ઓછું દ્રવ્ય રહ્યું. આ દ્રવ્યના રજકણો ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે લેગા થવા માંડ્યા અને ગોળાના સ્વરૂપમાં આવ્યા. આ ગોળામાંથી જે મોટા ગોળા હતા તે બધા ગ્રહોના રૂપમાં ફેરવાયા અને નાના ગોળા તેમના ઉપગ્રહો તરીકે તેમની આસપાસ ફરવા લાગ્યા. આટલા ગુણો અને સંગીનતા આ સિદ્ધાંતમાં હોવા છતાં તટસ્થતા અને નિષ્પક્ષતાથી અવલોકન કરીએ તો તેમાં કેટલીક ક્ષતિઓ નબળાઈઓ કે દોષો પણ રહી જવા પામ્યા છે.

દોષ

(૧) વિજ્ઞાનતા નિયમ પ્રમાણે જે ગોળ વર્તુળો બહાર ફેંકાઈ ગયાં તે હકીકતે આજના જેવું ગ્રહોનું સ્વરૂપ પકડી શકે નહિ. વાયુનું ઘનીભવન થવાથી તેના અણુમાં પરિવર્તન પામે છે; અને છતાં આ પ્રકારના અણુઓ શનિની આસપાસ વર્તુળ સ્વરૂપે જેવા મળે છે. એ ઉપગ્રહોના સ્વરૂપે કેમ જેવા નથી મળતા? કારણ કે એ ફેંકાયેલા ભાગો ગ્રહો નથી બની શકતા - તેનું ઉદાહરણ છે. આ કડી-Ring આકારના ભાગો ગ્રહોની દશામાં કેવી રીતે આવ્યા તે જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. કારણ કે ગ્રહો પિંડ જેવા છે. તો આ કડી આકારના વાયુમય જથ્થા પિંડના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન જ કેવી રીતે થઈ શકે?

(૨) નિહારિકાના પરિભ્રમણના કારણે નવ વર્તુળો તેમાંથી બહાર પડ્યાં તેની સંખ્યા નવ જ કેમ? અને વત્તી કે ઓછી કેમ નહિ?

(૩) એક જ પદાર્થ - નિહારિકામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તેથી બંધારણ, રચના વગેરેનું પ્રમાણ સમાન છે. તો પછી બધા ગ્રહોની ગતિ શા માટે જુદી છે? કદ શા કારણે ભિન્નતા બતાવે છે? આ બાબતનું નિરાકરણ લાખાસ પોતે પણ નથી કરી શક્યા. ઉપરાંત ગ્રહોની, ઉપગ્રહોની સંખ્યા અસમાન કેમ છે? શનિને જ ત્રણ પ્રકાશિત ચક્રરડાં ને બીજાને કેમ નહિ?

(૪) નિહારિકામાંથી નીકળતી કડીઓનો ક્રમ કેમ, શા માટે, શા કારણથી બંધ થઈ ગયો? અને ચાલુ કેમ

ન રહ્યો ? પ્રશ્નોની ઝડી વરસે છે. પ્રત્યુત્તરમાં લાખ્લાસ મૌન સેવે છે. જે તાબેદારી જ સૂચવે છે. લાખ્લાસ કારણો જ નથી આપી શકતા. વાસ્તવમાં આ કડીઓ બહાર પડવાનો ક્રમ જળવાઈ રહેવો જ જોઈએ. તેને બંધ પડવાની પ્રક્રિયાને તો ખરેખર આ થિયરી પ્રમાણે અવકાશ જ ન મળવો જોઈએ. અને આવી ૯ ને બદલે હજારો કડી શા માટે બહાર ન નીકળી ? અને આકાશ શા માટે ભરાઈ ન ગયું ?

(૩) લાખ્લાસના સિદ્ધાંત અનુસાર ખરેખર સૂર્યમાં કૌણીયગતિ વધારે હોવી જોઈએ. જ્યારે વાસ્તવમાં સૂર્ય કરતાં થોડો અને નક્ષત્રોને (તેમનાં પરિભ્રમણને લીધે) કૌણીય ગતિ વધુ છે. તો “જેમ પદાર્થ ભારે તેમ તેની કૌણીય ગતિ વધુ” એવો ગતિવિજ્ઞાનના ભૌતિકશાસ્ત્રનો નિયમ લાખ્લાસની આ થિયરીમાં બંધ બેસતો નથી કારણ કે સૂર્યની અક્ષબ્રમણની ગતિસ્થિતિ કૌણીયગતિ બીજા અહોથી ધીમી જોવા મળે છે.

(૪) ભરતીવાદના સિદ્ધાંત પ્રણેતાઓ જેન્સ જીન્સ અને હેરોલ્ડ જેફ્રીઝ એમ બતાવે છે કે- વાયુમય પદાર્થોની પરિભ્રમણ અનિશ્ચિતતા અને અસ્થિરતાને લીધે તેમાંથી છૂટા પડેલા પદાર્થો ટુકડા સ્વરૂપે બહાર આવવા જોઈએ. અને તે વર્તુળ સ્વરૂપે કદાપિ બહાર આવી જ ન શકે ? ઉપરાંત કડીઓ હજુ પણ તેનાથી છૂટી પડવી જોઈએ. પણ કયાં થાય છે ? ઉપરાંત ગુરુ કે શનિ જેવા બીજા મોટા ગ્રહો ન બનતાં નાના ગ્રહો જ બનવા જોઈએ. જ્યારે વાસ્તવમાં બીજા ગ્રહોને મુકાબલે શનિ, ગુરુ વગેરે તો મહાકદો જ આ સિદ્ધાંતને ખોટા પાડે છે; પ્રયાસ પણ આપણે કરવો નથી પડતો.

મોલ્ટેન કહે છે-“આવી છૂટી પડેલ કડી- Ring માંથી ગોળ આકાર-Round ન બને પણ નાના નાના અસમાન એવા અનેક પિંડો Lump બની શકે, ગ્રહો આ રીતે જોઈએ તો અસમાન છે પરંતુ નાના નથી-ગુરુ, શનિ તો ખૂબ જ મોટા છે. તેથી આ સિદ્ધાંતને સમર્થન નથી મળતું.

(૫) લોર્ડ કેલ્વીન કહે છે કે નિહારિકામાંથી નીકળેલ અવશિષ્ટ જથ્થો કે જે વાયુમય ગેસનો ભાગ છે તે ગરમ અવસ્થામાં લાખો વર્ષ સુધી કેવી રીતે રહી શકે ?

(૬) નિહારિકાવાદ સામે ઊંઠતા આવા અનેક પ્રશ્નો મળીને, વિવાદ ઝંઝાવાતને લીધે અમેરિકાના ભૂસ્તરશાસ્ત્રી વિલિયમ હોસ આ સિદ્ધાંતને નિરર્થક ગણે છે. તે તો જલદ લાષા, તીખી તમતી કટારમાં કહે છે. : કે On the contrary જીલટુ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિષેના આપણા જ્ઞાનમાં આ સિદ્ધાંત વિલેપ પાડે છે, બ્રમણા ફેલાવે છે, ગેરરસ્તે દોરે છે.

અને તેથી જ આ થિયરીની આયુષ્ય ૧૫૦ વર્ષની રહી. અને પછી તે દફનાવાઈ ગઈ. હવે માત્ર પરીક્ષાનાં પેપરોમાં જ જીવંત થાય છે.

(૭) પૃથ્વી નિહારિકામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી નિહારિકાનો જ એક અંશ ભાગ છે; તેમ લાખ્લાસનું માનવું છે. જો આમ છે તો નિહારિકાના કયા ગુણધર્મો પૃથ્વી ધરાવે છે ? નિહારિકાની જેમ માત્ર પૃથ્વીનો આંતરિક ભાગ ગરમ છે ખરો-અને તેનું સમર્થન પણ મળે છે. પરંતુ હકીકતે પૃથ્વીના આંતરિક ભાગનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હજુ આપણે સંતોષજનક રીતે મેળવી શક્યા નથી. તેથી ધગધગતી ગરમ અવસ્થા છે તે નિઃશંકપણે અને સર્વસ્વીકૃતપણે સાબિત તો નથી જ કરી શક્યા. અને આ રીતે નિહારિકાનો એક પણ ગુણધર્મ પૃથ્વી કે અન્ય ગ્રહો ધરાવતાં નથી. તો પછી પૃથ્વીને નિહારિકાનો અંશ માની જ કઈ રીતે શકાય ? અને ધારો કે પૃથ્વી નિહારિકાનો જ ભાગ હોય તો તે દૃષ્ટિએ તેનો આંતરિક ભાગ- Core- ગર્ભ ગરમ હોવા ઉપરાંત વાયુમય કે પ્રવાહી દશામાં પણ હોવો જ જોઈએ. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોના મત મુજબ અગાધ ગરમી હોવા છતાં તે ભાગ-ગર્ભ પૂરેા ઘન પણ નથી અને પૂરેા પ્રવાહી પણ નથી. It is in Plastic or Rubber or mean condition. આમ આ સિદ્ધાંત ટીકા વહોરી લે છે.

(૮) બીજું એ કે જો નિહારિકાનો ઉપરનો ભાગ ઠંડો પડતો હોય અને અંદરનો ભાગ પ્રમાણમાં ગરમ હોય તો આખી નિહારિકા સ્વતંત્રપણે કેવી રીતે ફરી શકે ? અને ખરેખર તો તેની ગતિમાં ફેરફાર થવો જ જોઈએ અને ગતિ જુદી જુદી હોવી જોઈએ. પણ વાસ્તવમાં તે એક જ સરખી ગતિમાં ફરે છે. હવે જો તેણે સરખી ગતિ બનાવી ને તે નિહારિકા સંપૂર્ણપણે ઘન જ હોવી જોઈએ. અને ઘન હોય તો જ એકસરખી ગતિ સંભવી શકે. આ ટીકાથી આ સિદ્ધાંત વધુ નબળો

પડે છે. ગઢમાં ગાબડાં પડે અને ધરાશાયી થાય તેમ આ થિયરી પણ ધરાશાયી બનીને અસ્મિતા ગુમાવી બેસે છે. કારણ કે વાસ્તવમાં ઘનને બદલે નિહારિકાને લાખ્લાસે વાયુમય બનાવી અને વળી આગળ જતાં સરખી ગતિની વાત કરી, આમ પોતાના એક જ સિદ્ધાંતમાં તેણે પરસ્પર વિરોધી એવાં વિધાનો કરી દ્વંદ્વવિરોધ સર્જીને જાતે જ સિદ્ધાંતનો વિનાશ વડોયો છે, ટીકાકારોને આમંત્રણ આપ્યું છે, વિરોધીઓને ગઢમાં પ્રવેશવાની પરમિટ પાસ આપ્યો છે. વિરોધાભાસી વલણવાળી થિયરી આંતરિક વિરોધથી જ નબળી પડીને વિરોધીઓ પાસે નમી પડી. જે ડાળ પર બેઠો તેજ કાપી !

(૯) આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વાસ્તવમાં તો ગ્રહો વગેરેની ફરવાની દિશા, વેગ, એક સરખાં-સમાન જ હોવાં જોઈએ, જ્યારે હકીકતે વેગ, દિશામાં અસમાનતા તો છે જ; પણ વધુ વિષમતા તો એ છે કે ઉપગ્રહોથી વિરુદ્ધ દિશામાં ફરે છે. કિલ્લાનો કાંગરો તૂટ્યો, પાયાનો પથ્થર પણ ફૂટ્યો.

(૧૦) લાખ્લાસ કહે છે કે નિહારિકામાંથી બાકી બચેલા અવશેષોનો સૂર્ય બન્યો, હવે જો તેની આ ખોટી વાતને સાચી માની લઈએ તો સૂર્યમાં આપણને ઊપસેલો ભાગ દેખાવો જોઈએ. કારણ કે નિહારિકામાં વચ્ચેનો ભાગ ઊપસેલ જ હતો.

(૧૧) લાખ્લાસે કરેલી ધારણા કે સંકેાચાતી નિહારિકાના વિષુવૃત્તીય વિભાગમાંથી જે વલયઆકારના ભાગો છૂટા પડ્યા અને જેમનું એકીકરણ સંગઠન- organization થવાથી ગ્રહો બન્યા તેનો કંઈ પુરાવો પોતે રજૂ કરી શક્યા નથી.

(૧૨) બ્રમણ કરતી નિહારિકામાંથી આવા કડી આકારનાં વિભાગો છૂટા જો પડ્યા હોય તો તેમનું મોટા ગ્રહોમાં ઘનીભવન થવું શક્ય નથી પરંતુ આવા ભાગા શાનેની આબુખાજુ આવેલા પ્રકાશિત ચક્રરડાના રૂપમાં જ રહેત.

(૧૩) લાખ્લાસના જણાવ્યા મુજબ જો નિહારિકામાંથી ચક્રરડા આકારના ભાગ છૂટા પડ્યા હોય તો સંયુક્ત રીતે બ્રમણ કરતા બધા જ ગ્રહો કરતાં સૂર્ય વધુ ઝડપથી બ્રમણ કરતો હોત. પરંતુ આ પ્રમાણેની સ્થિતિ વાસ્તવમાં જોવા મળતી નથી, અને સૂર્ય લગભગ બધા જ ગ્રહો કરતાં વધુ ધીમે પરિબ્રમણ કરે છે.

બફનની કોલિઝમ થિયરી:- ૧૭૪૬ ના વરસમાં બફન નામના ફ્રેંચ વંશાનિકે એવું પ્રતિપાદિત કરી બતાવ્યું કે કોઈ વિહરતો ધૂમકેતુ સૂર્યના વાયુગોળા સાથે અથડાયો અને તેથી સૂર્યની અંદરના ભાગમાંથી વાયુ-ઓના કેટલાક જથ્થા આસપાસ વેરાયા. ત્યાર પછી ઠંડા પડી અનુક્રમે પ્રવાહી અને ઘનસ્થિતિમાં આવ્યા. આ ઘન દ્રવ્યના જથ્થાઓ તે જ આપણા અત્યારના ગ્રહો. આ થિયરી બફનની કોલિઝમ થિયરી તરીકે ઓળખાઈ. તેમાં જ થોડા ફેરફારો કરીને બ્રિટનના ખગોળશાસ્ત્રી સર જેમ્સ જીન્સ અને સર હેરોલ્ડ જેફ્રીઝે ભરતીવાદની થિયરી રજૂ કરેલી.

પોતાની થિયરીમાં બફન જણાવે છે કે :

“Origin of the planetary system is as the result of collision between the sun and the comet having a long brilliant tail, rushing towards the surface of the sun and lastly it drawn a great burning mass from the sun, which gave birth to the planets.”

એમ કહેવાય છે કે:-

Buffon's Collism theory was brought back to life by the work of American Scientists Chamberlain B. C. and Molten and the famous English scientists Sir James Jens and Sir Harold Jefritz.”

આ થિયરી મુજબ ગ્રહોનો જન્મ પ્રાચીન સૂર્ય અને તારા વચ્ચેની આકર્ષણ શક્તિના તફાવતના પ્રભાવનું પરિણામ છે. વર્તમાન સૂર્યની Prominenses કે જ્વાળાઓના અભ્યાસના આધારે આ સિદ્ધાંત રજૂ થયો છે. જે ભરતીવાદના નામે ઓળખાયો.

ભરતીવાદ-દ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત

Biparential Theory

૧૯૧૯ ના વરસમાં બફનની કોલિઝમ થિયરી પરથી જ વિશ્વવિખ્યાત બનેલા ઇંગ્લેન્ડના ખગોળશાસ્ત્રી સર જેમ્સ તથા સર હેરોલ્ડ જેફ્રીઝે થોડા ફેરફારો સાથે આ સિદ્ધાંતની રજૂઆત કરી તે મુજબ-

કોઈ તારો ફરતો ફરતો આપણા સૂર્યના વાયુમય વાદળ પાસેથી પસાર થયો. ચંદ્રને લીધે અત્યારે જેમ સમુદ્રોમાં ભરતી આવે છે તેમ આ વાયુ વાદળોનો ઘણો

ભાગ સિગાર કે વેલણ આકારે પેલા તારાની પાછળ ખેંચાયો. તારાના દૂર જવાની સાથે વેલણ આકાર પણ ખેંચાતો ગયો અને લાંબો થતો ગયો. અને કાળક્રમે એ ઠંડો પડતાં તેમાંથી ગ્રહો બન્યા. વેલણ આકારનું નિરીક્ષણ કરીએ તો વચ્ચેના ભાગ નડો હોય છે, અને આબુ-આબુના તેના બે છેડા પાતળા તથા અણીવાળા હોય છે. તેથી જ આકારની ગ્રહમાળાની રચનામાં આપણે ગુરુ, શનિ, યુરેનસ જેવા મોટા ગ્રહો ભેંઈ એ છીએ અને તેની બંને બાજુએ ક્રમિક રીતે કદમાં નાના થતા જતા ગ્રહો ભેંઈ એ છીએ. હવે અહીં એક બાબત સાથે સહમત થવાનું મુશ્કેલ બને છે કે વાયુરૂપ છૂટા પડેલા ટુકડાઓ તારાના આદ્યા ગયા પછી ખરેખર તે ગોળ બના જવાને બદલે પ્રસરણ પામી અવકાશમાં તેનાં રજકણો પણ ખોઈ બેસે, તો તેને બદલે ગોળ બન્યા કેવી રીતે હશે ?

એ કે શ્રી એમ. ડી. વર્મા અહીં પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આ વાદની સમાલોચના કરે છે. એક સમયે એક જ્વલિત ગતિવાળો સૂર્ય અવકાશમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં આપણા સૂર્યની પાસે આવી ચઢ્યો. તેના પ્રબળ આકર્ષણની અસર આપણા સૂર્યની સપાટી પર મોટા પાયા પર થઈ. વળી એ ફેરફારમાં વિવિધતા પણ હતી. તેમાં વાયુ અને ઘગઘગતા પ્રવાહોનાં ખૂબ પ્રચંડ મોજાં ઊછળવા માંડ્યાં. આ ચાલુ ફેરફાર વખતે જ પેલો જ્વલિત સૂર્ય દૂર જવા માંડ્યો તેથી આપણા સૂર્યનાં પેલાં મોજાંઓ તેની પાછળ લંબાયાં પણ પેલા જ્વલિત સૂર્યની તીવ્ર ગતિને તે પહોંચી શક્યાં નહિ અને આમ આખરે પરાજિત થયેલા આપણા વર્તમાન સૂર્યનાં પ્રચંડ મોજાંઓ પાછાં આપણા જ સૂર્ય તરફ ખેંચાયાં અને ગુરુત્વાકર્ષણથી તેની આરે તરફ ફરવા લાગ્યાં. તે ફરતાં મોજાંઓ અનેક ભાગોમાં વિચ્છિન્ન થયાં. અને તે પૈકીના એક ભાગમાંથી આપણી પૃથ્વી નિર્માઈ.

આ સિદ્ધાંતની સમાલોચનામાં આપણને કેટલાક નોંધપાત્ર શુભો જોવા મળે છે જેમ કે ગ્રહો, ઉપગ્રહો સિગાર આકારના હોવાની વાત આજે પણ સત્ય સાબિત કરે છે. વળી મોટા ગ્રહો લાંબા સમય સુધી વાયુમય અવસ્થામાં રહેતા હોવાથી તેમના આકારમાં વ્યાપક ફેરફાર થાય છે અને તેથી જ તેમને વધારે ઉપગ્રહો છે. એ બાબતમાં પણ સમર્થન મેળવી જાય છે.

તદુપરાંત ગ્રહોનાં કદ, સ્થાન, તેમના ઉપગ્રહોની સંખ્યા તેમના ગુણ ધર્મો Properties ઠંડાં, ગરમ સ્વરૂપો વગેરે.

ની પણ સાચી માહિતી મળે છે દા.ત. મધ્યમાં રહેલા ગુરુ તથા શનિને સૌથી વધુ ૭ ઉપગ્રહો છે. છેડે આવેલા બુધ તથા પ્લુટોને એક પણ ઉપગ્રહ નથી. તો પૃથ્વી અને ચંદ્રને એકેક ઉપગ્રહ છે. તેનું કારણ એ છે કે મધ્યમાં મોટા ગ્રહોને ભરતી માટે વધુ સમય મળ્યો છે તેથી વધુ ઉપગ્રહો બન્યા છે. તેનાથી ઊલટું કિનારા પરના નાના ગ્રહોને ઓછો સમય મળવાને લીધે ઓછા ઉપગ્રહો છે.

સૂર્યમાંથી નીકળેલ તેજરાશિ બંને છેડે સાંકડી અને મધ્યમાં પહોળી માલૂમ પડે છે. સૂર્યથી સૌથી નજીકનો ગ્રહ બુધ આકારમાં નાનો અને ઠંડો છે. તે જ પ્રમાણે સૌથી દૂરનો ગ્રહ પ્લુટો પણ ઠંડો તથા નાનો છે. છેડા પરથી મધ્યમાં જતાં ગુરુ આકારમાં સૌથી મોટો અને ખૂબ જ ગરમ છે. આ પ્રકારની વિશિષ્ટ રચના આજે પણ તેના સત્યની સાક્ષી બને છે. આમ છતાં ગ્રહોનાં અંતર, ગતિ, ઠંડા પડવાની પ્રક્રિયા વગેરે. વિષે કોઈ ચોક્કસ અને નક્કર માહિતી મળતી નથી. વળી બે તારા અફળાવાથી આ પ્રક્રિયાએ સ્થાન લીધું હોય તો આજ સુધીમાં ઘણી વખત આવી અફળાવાની ક્રિયા થઈ હશે. તો પણ તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે આવી નવા બીજા ગ્રહો બનવાની પ્રક્રિયા કેમ બની નહિ હોય તેનો કોઈ સંતોષજનક ઉત્તર આપણને થિયરીમાંથી મળતો નથી. એ કે “physical Basis of Geomorphology.” નામના પુસ્તકમાં વુલરીજ મોર્ગન કહે છે કે “It is further supposed that the planets under the influence of the attraction of the sun and possibly also of the disturbing star itself, which would give girth to stutelies in limit to the process being reached when the newly born smaller bodies could not fold together under their own gravitation.

પ્રત્યેક ગ્રહમાંથી ઉપગ્રહ બનવાનું ત્યારે બંધ થયું કે જ્યારે ભરતીથી છૂટા પડેલ પદાર્થની ઘન અવસ્થામાં આવતાં નવા કણો એટલા બધા નાના થતા ગયા કે જે પોતાના ક્ષીણ થઈ ગયેલાં કેન્દ્રીય આકર્ષણ શક્તિના બળ પર પોતાનામાં જ સંઘટિત રહી શક્યાં નહિ અને આ રીતે નાના ગ્રહોને ઉપગ્રહો નથી, માત્ર મોટા ગ્રહોને જ ઉપગ્રહો છે.

આ સિદ્ધાંતને સારો આવકાર મળતો હોવા છતાં વિવેચકોના સાબુસામાં સપડાયા વગર ખચી શકતો નથી.

લાક્ષણિક નબળાઈઓ-ક્ષતિદોષો

(૧) એમ કહેવાય છે કે બ્રહ્માંડમાં નક્ષત્રો એક બીજાથી એટલાં બધાં દૂર છે કે જેમસં જીવ-જન અને જેટલીકે તેમના નજીક આવવાની જે કલ્પના કરી છે તે વાસ્તવિકતામાં શક્ય નથી, બલકે સંભવિત પણ નથી.

Not possible and not probable even. The stars are so far-apart that all account between two of their numbers is an extremely rare phenomena.

— Lewin.

(૨) જો તારાની ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિને દીધે સૂર્યમાંથી સિંગાર આકારનો જથ્થો બહાર પડ્યો હોય અને ગ્રહો બન્યા હોય તો તેમની બ્રમણ કક્ષાનો માર્ગ દીર્ઘવર્તુળ હોવો જોઈએ. વાસ્તવમાં તે માર્ગ એકદમ દીર્ઘવર્તુળ જેવા ન મળતાં માત્ર આદિષ્ઠાના વિભાજન વખતે (Pangea) ને કારણે થોડો જ દીર્ઘવર્તુળ થયેલ છે.

(૩) આ મત પ્રમાણે સૂર્યમાંથી જ ગ્રહો બન્યા છે. તો પછી સૂર્યનો કોણીય બ્રમણ વેગ વધુ હોવો જોઈએ. વાસ્તવમાં સૂર્યનો કોણીય બ્રમણવેગ બીજા ગ્રહો અને ઉપગ્રહોના કુલ કોણીય વેગ કરતાં ઘણો ઓછો છે.

(૪) Mathematical Comment:- ગણિતિક ક્ષતિટીકા :- સૂર્યથી સૌથી દૂરનો ગણાતો પ્લુટોગ્રહ ૨૬ અબજ માઈલ દૂર છે. આ અંતર સૂર્યના વ્યાસ (૮,૬૪,૦૦૦ માઈલ) કરતાં ૩૨૦૦ ગણું વધારે છે. ૮૬૪+૩૨= ૨૭,૪૬૮,૦૦,૦૦૦ માઈલ. અમેરિકાનો રસલ નામનો વિદ્વાન જણાવે છે કે ૮,૬૪,૦૦૦ માઈલના વ્યાસવાળા સૂર્યમાંથી ૨૬ અબજ માઈલ લાંબો ભાગ-Brilliant tail નીકળવો અશક્ય જ નહિ, બલકે અસંભવિત છે. તીખી ભાષા-જેટલીકે બે સર ભેગા થયા ને બુદ્ધિને એક બાજુ મૂકીને બીજી બાજુએ થિયરી રચી કાઢી.

(૫) પેરેસ્કી નામનો વિદ્વાન કહે છે કે આ સિદ્ધાંતથી સૂર્ય અને ગ્રહો વચ્ચેનું અંતર સિદ્ધ થતું નથી. ટૂંકમાં સૂર્ય અને ગ્રહો વચ્ચેનું અત્યારનું જે અંતર છે તે આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ખોટું પડે છે. ગતિ વિષયક પણ સંતોષપ્રદ જવાબ નથી. આમ ગતિ અને અંતરની બાબતમાં નિષ્ફળ જતાં ટીકાનો ભોગ બનીને પોતાનું મહત્વ ગુમાવતાં આ સિદ્ધાંત ધરાશાયી-જમીનદોસ્ત બની જાય છે; સિદ્ધાંતનો શતવિનિષાત તેના સર્જકો પણ મૂકે ગ્લાન ચહેરે જ નિહાળે છે.

બીગબેંગ થિયરી. અયંકર વિસ્ફોટ-ધૂમધડાકા થિયરી

બ્યોન્ડ ગેમો નામના વિદ્વાનો આ થિયરીની રજૂઆત કરી છે. તેમના મત મુજબ આપણા વિશ્વબ્રહ્માંડનો જન્મ એક અતિ પ્રચંડ એવા વિસ્ફોટ કે ધૂમધડાકામાંથી થયો છે. આજથી લગભગ પચાસ પંચાવન વર્ષ પહેલાં એડવીન હેબલે “આપણી આકાશગંગાની બહાર પણ બીજા તારક વિશ્વો છે જેમાં અબજો તારાઓ છે” આવી વાત કરીને તેમણે એવો પણ સ્ફોટ કરેલો કે બ્રહ્માંડમાં આવેલી અસંખ્ય આકાશગંગાઓ વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે. એટલે કે બીજા શબ્દોમાં સમસ્ત બ્રહ્માંડ વિસ્તરતું જાય છે. કૂગ્ગાની જેમ ફૂલતા જતા બ્રહ્માંડની સમજ માટે જ આ થિયરી રચાણી હોય તેવું જણાય છે. આપણા અણુબોમ્બ અને હાઈડ્રોજન બોમ્બના ધડાકા જેની પાસે સુરસુરિયાં માત્ર જ લાગે તેવો વિસ્ફોટ કરોડો અને અબજો વર્ષ પહેલાં થયેલો. એ પહેલા કોઈ તારા, ગ્રહ કે નક્ષત્રનું અસ્તિત્વ સુધ્ધાં ન હતું. સમસ્ત બ્રહ્માંડનો પદાર્થ અતિ અલ્પ પ્રકાશ-વર્ષના વિસ્તારમાં સમાઈ જાય તેટલો હતો. ઓછામાં ઓછા અઢી હજાર કરોડ અંશ ફેરનહીટ જેટલું તેનું ઉષ્ણતામાન અત્યારે અંદાજવામાં આવે છે. દબાણની અયંકર પ્રક્રિયા હેઠળ ઇલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનમાં તે રૂપાંતરિત થવા માંડ્યો. ત્યારબાદ વિઘટિત અવશેષો વેરણુ છેરણુ થઈ ગયા. તેમાંથી તારા વિશ્વો તથા આકાશગંગાનું પણ નિર્માણ થયું. જો કે આકાશગંગાના બંધારણને સ્થિર થતાં કલ્પનાતીત સમય લાગ્યો હતો. બ્રહ્માંડના વિસ્તરણને કાલાવધિ ન હોવાનું આ થિયરી જણાવે છે. આયરિશ વૈજ્ઞાનિક અન્સ્ટ વેવિક તેવું નથી માનતા.

આ થિયરી અપૂર્ણતા ભરેલી છે. કેમ કે સાયન્સમાં તેને સ્થાન મળતું હોવા છતાં એ બાબતનો તે ખુલાસો નથી કરી શકતી કે ધડાકા પૂર્વેનો વસ્તુ જથ્થો કે પિંડ Lump કેવો હતો, કેવી રીતે બંધાયો, પછી શું થયું વગેરે પ્રશ્નો અનુત્તરિત રહે છે. આમ છતાં ગેમો એટલું જણાવે છે કે કોઈ મૃતબ્રહ્માંડમાંથી તેનો વસ્તુ જથ્થો નિર્માયો હશે. વળી-

પેટા થિયરીઝ:- આયરીશ સાયન્ટિસ્ટ અન્સ્ટ વેવિક બ્રહ્માંડ વિસ્તરતું જ જશે એવા ગેમોના વિચારનો વિરોધ કરે છે. તેમની થિયરી એવા મતમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે કે:-

તારાઓનું પરસ્પર અંતર ઘટી જવાને પરિણામે તેમના ગુરુવાકર્ષણમાં ઘટાડો થશે અને પછી સ્થિર બ્રહ્માંડ જોવા મળશે. અથવા તો એવું પણ બને કે સંકેત-ચાતું જતું બ્રહ્માંડ પણ ઊભું થાય! પછી પાછો બિગબેંગ થશે અને એ ક્રમ ચાલ્યા કરશે.

હર્મન બોન્ડી ટોમસ ગોલ્ડ અને ફ્રેડ હોર્નલિના પણ આ અંગેના વિચારો છે. આઈન્સ્ટાઈન કહેતા કે પ્રચંડ ગતિશીલ પદાર્થ સંકુચન પામી પામીને છેવટે ચપટો બની જાય છે. જો કે તેની ઝડપ કલ્પનાતીત હોવી જોઈએ. સાપેક્ષવાદમાં આવું ઘણું આવે છે. જો કોઈ ટ્રેઈન સેકન્ડના અલીલાખ કિલોમીટરની ગતિથી વેગ કાપતી આવતી હોય તો પ્લેટફોર્મ પર ઊભેલા માણસને ટ્રેઈનની લંબાઈ અડધી ઘટી ગયેલી દેખાશે. ટૂંકમાં ગતિવૃદ્ધિથી છેલ્લે તારાવિશ્વ સંકેતચાઈને ચપટું બની જશે. પેર-થીન બનવાની વાત પણ તેમનાં મતે અતિશયોક્તિ થતી નથી.

પરંતુ ૧૯૪૮ થી આ બિગબેંગ થિયરી વિવેચકોની કટુ આલોચનાની ઝડપમાં આવી ગઈ છે. તેના વળતા જવાબ રૂપે સ્ટેડી સ્ટેટ થિયરી કે સ્થિર બ્રહ્માંડ ધારણા કેમ્બ્રિજના પ્રોફેસર ફ્રેડ હોર્નલે આપી. “આટલા લાંબા ભૂતકાળમાં બનેલી ઘટનાના પુરાવા ક્યાંથી શોધવા?” એવો જ એમનો સીધો સવાલ છે. તેમના મતે બ્રહ્માંડ-નું ચિત્ર સદા સમાન જ રહેનાર છે. પરંતુ જે નવા તારાઓ જન્મતા જશે તેને આવા સ્થગિત બ્રહ્માંડમાં જગા ફેવી રીતે મળશે તેનો જવાબ ખુદ હોર્નલ પાસે પણ નથી. હોર્નલ તો વળી એવું પણ જણાવે છે કે દર એક કલાકે આપણા જગતની એક ધન માઈલ વિસ્તારની જગામાં એક હાઈડ્રોજન અણુ જન્મ લે છે!!

બિગબેંગ અને સ્થિર બ્રહ્માંડ એ બન્ને થિયરી ગળે ઊતરે તેવી નથી. છતાં તેનો તાગ કાઢવાની મથામણ કેમ્બ્રિજના બીજા પ્રોફેસર માર્ટિન રાઈલ કરી રહ્યા છે ખરા! કંઈક અંશે તેમનો અભિપ્રાય પણ હોર્નલ કરતાં વિરુદ્ધમાં પડે છે. બનાઈ લોવેલ પણ એ જ મતના છે.

Office : 317660

Factory : 2092

Resi : 382298

DELIWALA TEXTILES**JAYANTILAL N. DELIWALA**

74, Warden Road, Beach Candi,

4/2-A. Sky Scraper, 4th Floor, Block No. 2,

Bombay-400 026.

LAXMI TRADERS COMPANY**CLOTH MERCHANTS**

Patwa Chawl, Zaveri Bazar, Ground Floor, Shop No. 6

BOMBAY- 2 BR.

નિષ્કામ ભક્તિ

ધનવાન હોય કે પદાધિકારી રાજા કે રંક, મરણ કોઈને છોડવાનું નથી. મરણનો માર્ગ એક જ છે; પણ મરણ મરણમાં તફાવત છે. જેનું મરણ સમાધિમાં હોય - પ્રભુના ધ્યાનમાં હોય - સંસારના બધા વ્યવસાયો-સંબંધો છૂટી જાય તો સદ્ગતિ થાય છે. પણ સંસાર સંબંધો-ધન-દોલત બધાને વળગી રહે તો સદ્ગતિ ન સંભવે.

નિષ્કામ ભાવથી ભક્તિ કરવામાં આવે તો એ ભાવના ભગવાન સુધી પહોંચી જાય છે અને એ જીવ પરમાત્મપદ પામે છે. જીવન ધન્ય ધન્ય બની જાય છે.

* *

માનવી વિચારે છે કે મારી પાસે ધન નથી. હું બીજાને શું આપું! પણ ધન સિવાય તમારી પાસે અમૂલ્ય ખજાનો છે. તે બીજાને આપો અને જે આપો તે પ્રેમથી આપો. જ્ઞાનનું અમૃત - પ્રેમનો સાગર અને ખુશીનાં ફૂલ તોડીને આપી કિંમત કશી જ બેસતી નથી પછી વિચાર શા માટે! આ દરેક સ્નેહી સંબંધી આપ્તજનોને આપવા માંડો - જેમ જેમ આપશો તેમ તમારી હૃદયની સમૃદ્ધિ વધશે. તે આપતા તમે કૃતાર્થ થશો - લેનાર પણ કૃતાર્થ થશે.

* *

આપવાથી કશું ઘટતું નથી. જે આપો તે અહીં વિના આપો; ગુપ્ત રીતે આપો. ખેડૂત જેમ બીજાને કોઈ ન જુએ તેમ ફાટી દે છે તેથી એકના હજારહજાર કણ થાય છે. જ્ઞાન પણ એ રીતે કરીએ તો આશીર્વાદની વર્ષા થશે.

* *

હું કેણું છું? કયાંથી આવ્યો? કયાં જવાનો? મારું ધ્યેય શું? અહીં આવીને ધ્યેયે પહોંચવા શું કરું? આ બધાનો સતત વિચાર કરો તો જરૂર જરૂર નિષ્કામ ભક્તિ ફળશે જ ફળશે.

સ્ટેપલ પિન્સ. પ્રા. લી.તા
સૌજન્યથી

Off. : 374373/893173/893174
Resi. : 575525/579328/564732

With Best Compliments From

SHAH INDUSTRIAL TRADERS

IRON & STEEL MERCHANTS

Rep. PRAVIN SHAH

176, Ma gezine Street, Darukhana,
Mazgaon, BOMBAY-400 010.

વિકાસને પંથે

આવતી કાલના ઉજ્જવલ ભાવિ માટે....

લોકોમાં બચતની ભાવના કેળવવા માટે સહર્ષ જહેર કરે છે, નીચે મુજબની વિવિધ પ્રકારની ચાર આકર્ષક બચત યોજનાઓ.

- ૧ રીકરીંગ બચત યોજના ૨ માસિક પેન્શન યોજના
૩ રી-ઇન્વેસ્ટમેન્ટ યોજના

‘સમાજને ઉન્નતિને પંથે લઈ જવાનો’ ધ્યેય

નીચેના દરોએ ખાતાંઓ ખોલવામાં આવે છે.

ચાલુ ખાતાં ૧/૨ % * બચત ખાતાં : ૬ % ફિક્સ્ડ ડીપોઝીટ : ૩૩ % થી ૧૧ %.

અનુકૂળ સમય સવારના : ૯-૦૦ થી ૧૧-૩૦ } સોમવારથી શુક્રવાર
બપોરના : ૨-૦૦ થી ૬-૦૦ }
શનિવારે : ૯-૦૦ થી ૧૧-૩૦

વડોંજ કેપીટલ ૨ કરોડથી વધુ

સહરતા અંગે : ડીપોઝીટ ઇન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશને ખાતાં હોલ્ડરોની રૂા. ૩૦,૦૦૦ સુધીની જવાબદારી સ્વીકારેલી છે.

ધિરાણની સવલતો : બેન્ક નિયમો અનુસાર વ્યાજબી દરે શેરહોલ્ડરોને નીચે પ્રમાણે ધિરાણ કરે છે.

(૧) જાત-જમીનો ઉપર (સામાજિક તથા જીવન જરૂરિયાતનાં હેતુ માટે). (૨) સોનાનાં ઘરેણાં તથા ચાંદીની પાટો ઉપર, (૩) વીમાની પોલિસી પર, (૪) માલ ઉપર, (૫) ચેકો તથા બિલો સામે, (૬) બેંકની પ્રી. ડી. રસીદો ઉપર, (૭) હાથર પરચેઝથી અને (૮) હાઇપોથીકેશનથી

* વધુ વિગત માટે રૂબરૂ મળો *

ધી જૈન સહકારી બેંક લિમિટેડ

રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ : હીરબગ, સી. પી. ટેન્ક, મુંબઈ-૪

(સ્થાપના : ૧૯૪૬)

ફોન નં. ૩૮૦૪૦૯

ફોન નં. ૩૫૪૩૭૪

☆

ઓડિટ વર્ગ “અ”

* બી. ઈ. એસ. ટી. વતી ઇલેક્ટ્રીક બિલો સ્વીકારવામાં આવશે.

શ્રી જયંતીલાલ એલ. પરીખ

શ્રી ઉત્તમચંદ એસ. શાહ

ચેરમેન

મે. ડીરેક્ટર

શ્રી હર્ષવદન એન. ચોકસી

શ્રી સુન્દરલાલ એચ. શાહ (B. Com.)

આ. મે. ડીરેક્ટર

મેનેજર

વિશ્વસાહિત્યમાં ઊભી શકે તેવી

સાંપ્રત હિન્દી રચનાઓ

-શ્રી શૈલેશ ટેવાણી

‘નદી કે દ્વીપ’ (૧૯૭૯ નો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મેળવનાર કવિ અરોયની કથા) ‘નદી કે દ્વીપ’ વિશે લખું છું એટલે એમ કહી શકાય નહીં કે હિન્દી સાહિત્ય પાસે આ એક જ વિશ્વસાહિત્યની કક્ષામાં ઊભી રહે તેવી કૃતિ છે. તેમ એમ પણ કહેવાય તેમ નથી કે માત્ર અંગત અભિગ્રહને કારણે આ કૃતિ વિશે લખાય છે તેમ પણ નથી; લખાય છે કૃતિના ભાવ પક્ષે જેણે મને ચોટ આપી. લખાય છે કૃતિના કલાપક્ષે જેણે મને માંજ્યો છે.

‘નદી કે દ્વીપ’ : પ્રેમના નાના મોટા દ્વીપ:

‘નદી કે દ્વીપ’ નવલકથા સ્વયં એક ‘પ્રેમ’ બની જાય છે, પ્રેમ અને પ્રેમને પામવાના સ્વતંત્ર અભિગમ -સ્વતંત્ર રાહની. નવલકથામાં ત્રણ પ્રેમ યુગલો નહીં; યુગ્મો છે, જેમાંનાં બે યુગ્મોને પ્રેમ વિશેષણ માટેની લાયકાત ધરાવતા બતાવાયા છે. એક પાત્ર પોતે જ માનસિક રીતે પોતાને ‘યુગલ’ (એકાકી છતાં) સમજે છે.

રેખા અને ભુવન :

નવલકથાનું હૃદય રેખા છે. એમ કહીએ છીએ તો તુરત જ એ રેખાના ચાહક ભુવનના આપણે પણ ચાહક બની ગયા હોઈએ, નવલકથાનું કેંદ્ર ભુવન પણ છે એમ કહેવાઈ જાય. અને.....ત્યાં જ એ બંનેની સૃષ્ટિને ‘સમજ’-ને માંડવે બિછાવનાર ગોરા આપણા સમગ્રને પકડી બેસે. એ જ આ કૃતિની બાંધણી અને સર્જક પ્રશ્ન. છતાં રેખા અને ભુવન વિશે વિચાર કરીએ-

રેખા - એક આધુનિક વિદુષી સન્નારી. પી. એચ. ડી. સુધી અભ્યાસ અને અભ્યાસની સંસ્કારી દબ-છબ સાથે રૂપ અને ‘રૂપસ્ય ભાષા મંગિમા’ જેવા શુભ ધરાવતી જાજરમાન નારી. એ ‘સ્વ’ ને સમજે છે. પોતાની જાતનું ગૌરવ તે પહેલાં કરે છે, અને સ્વકીય ગૌરવ બીજાના પ્રેમની ઊંચાઈને પામવા એનું જમા પાસું બને છે. લગ્નથી

એ કયાંય પોતાને બાંધી શકે તેમ નથી. એ કશાથી બંધાય તેવું વાચક માની શકે નહિ. અને આમ છતાં પ્રેમમાં સાંગોપાંગ આત્મસમર્પણ એ એનું જ વિજયી કહી શકાય તેવું આલેખન છે. જગતને મુગ્ધભાવે ભોવાની દૃષ્ટિ આટલા અભ્યાસ પછી પણ એની પાસે બચી છે. એની પાસે છે, એક પ્રશ્ન; આધુનિક સાહિત્યનો પ્રશ્ન: અસ્તિ નો, હોવાપણાનો, Being નો. આ બધું શું છે? - એ પ્રશ્ન એની મુગ્ધતા સાથે વેદના છે એ એના સંવિત્તને સતત ઢંઢાળતી વેદનાની આકંઠ સરવાણી એના દુઃખને આગવાં કલેવર બદ્ધે છે. એ ભુવનને પૂછે છે:

“ભુવન, આકારોમાં હમ કયાં ઇતના બંધ જાતે હૈં કિ આત્મા મર જાએ?”—

વળી કથાતે ભુવનને પૂછે છે :

“યહ કયા હૈં? ભુવન? - ખરસો મૈં શ્રીમતી હેમેન્દ્ર કહલાયી, ઉસકા કયા અર્થ હૈં? - અબ અગલે મહીને-સે શ્રીમતી રમેશચંદ્ર કહલાજીંગી; ઉસકા ભી કયા અર્થ હૈં? - કુછ અર્થ તો હોંગે, અપને સે કહતી હૂં પર કયા, યહ નહીં સોચ પાતી. મૈં ઇતના હી સોચ પાતી હૂં કિ મેરે દિયે યહ સમૂચા શ્રીમતીત્વ મિથ્યા હૈં, કિ મૈં તુમહારી હૂં, કેવલ તુમહારી હૂં તુમહારી હી હુઈ હૂં ઔર કિસીકી ભી નહીં.”—

અને એ જ રેખા કહી શકે.

‘લવ મેઇઠ અ જિન્સી આઉટ ઓફ મી.’

ધ્યારને મુઝે ખાનાબદોશ બના દિયા. પોતાના વ્યક્તિત્વને એક અલગ દ્વીપ માનનારી, મહોબ્બતની મહેફિલમાં મદમસ્ત બની શકનારી, તૂટીને ફરીથી સજ્જ થનારી, વ્યક્તિત્વના વિખેરથી સળંગ રોવાપણું ઉપજાવી શકનારી એ સ્ત્રી છે. નહીં કે દ્વીપનું આકર્ષણ રેખા એટલા માટે કે એ કહી શકે છે :

મહારાજ, એ કિ સાજે એલે મમ હૃદયપુર માઝે—
મરણ તલે કેટિ શશિ-સૂર્ય મરે લાજે—
મહારાજ ! એ કિ સાજે—”

કવિવર ટાગોર.

(મહારાજ ! આ કેવા વેશથી મારા હૃદયપુરમાં આવ્યા ?
કેટિ સૂર્ય-ચંદ્ર લન્નિજત થઈને ચરણમાં લોટી રહ્યા છે.
મારો ગર્વ તૂટીને મૂર્છિત પડ્યો છે. મારો દેહ અને
મારું મન વીણાની જેમ બણી રહ્યું છે.) અને એ જ રેખા
કહે છે :

“મૈં તુમહેં પ્યાર કરતી હૂં, પર મેરા સંસ્પર્શ
વિષાક્ટા હૈ.”

ચંદ્ર માધવ દ્વારા રેખા અને ભુવનનો પરિચય થાય
છે. ચંદ્ર અને ભુવન વચ્ચે સત્ય અને તથ્ય વચ્ચેની
ચર્ચા બંધ છે અને આ ક્ષણથી રેખા ભુવનને એના
ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વથી ચાહવા માંડે છે. ભુવનમાં દાક્ષિણ્ય
ભાવની ગહરાઈ છે.

તો વ્યક્તિત્વને ‘લીક’ નહીં થવા દેવાની સ્વકીય
સહજ ટટારપણાની એક છટા છે. એની વિદ્રતા, પ્રેમ
માટેના એના ‘ખયાલ’ અને એની, ઉદારતા. એની સત્ય
માટેની કઠોરતા અને કલા પ્રત્યેનો એનો રુચિર લગાવ.
વિજ્ઞાનના જ્ઞાતા અને કલાના મર્મધારક તરીકેનું એનું
વ્યક્તિત્વ રેખાને આકર્ષનાર એવા મુખ્ય ગુણો છે. એની
આ ભુવનમોહક ભાવના, રેખા જેવી સ્વરૂપવાન અને
સ્વતંત્ર મિજાજની વિદુષી પાસે પ્રેમસભર રીતે કહાવી
શકે છે :

“મૈં પ્રાચીર હૂં;

ઔર મેરે ઉરોજ માનો દુર્ગ

મુઝે તુમને અપની અનુકરખા કા પાત્ર પાયા હૈ.”

એ જ રેખા ભુવન વિષે ગૌરાને કહે છે : “મેરે
કારણ હા. ભુવનકા જહાં તક હો સકે અહિત મૈં નહીં
હોને હૂંગી. ચાહતી હૂં કિ વિશ્વાસ કે સાથ કહ સકૂં
કિ બિલકુલ નહીં હોને હૂંગી. પર ભીતર વહ નિશ્ચય નહીં
પાતી ઔર જૂઠા આશ્વાસન નહીં દેના ચાહતી.”

અને ભુવનને તો કહે છે : ‘હું’ કહેવા નહોતી
માગતી પણ તમે કહેવડાવ્યે જ રહેશો કે ભુવનનું જે
કંઈ સુંદર છે, મૈં જાણું છું તે તમારી સાથે. જે કંઈ
અસુંદર જાણું છું વિવાદમાં.’

ભુવન અને રેખા ચંદ્રમાધવની કબજા ગાંઠતાં નથી.
ચંદ્રના પોતાની તરફ રેખાને આકર્ષવાના પ્રયત્નને અને
ભુવન પર અણુગમે ઉપબવવાના પ્રયત્નોને રેખા ફગાવી
દે છે. છતાં, ચંદ્રનું અપમાન થાય તેમ ઈચ્છતી નથી.
ભુવન અને ચંદ્રની મૈત્રીમાં બાધારૂપ બનતી નથી. ઊલટું
પોતાના માટે ચંદ્રને કશું જ અણુગતું ન લખવા એ
ભુવનને વીનવે છે.

રેખાનું કલેવર સ્પષ્ટ થતું આવે છે. ભુવન અને રેખાની
તુલિયનની સફરમાં તુલિયનનું સૌંદર્ય તેમને ડી. એચ.
લોરેન્સ, કવિવર ટાગોર, વર્ડ્ઝવર્થ અને અન્ય કવિઓ
અને ચિંતકોની કવિતાઓ અને જીવનાભિગમે યથાર્થ
રૂપે જિવાડે છે. બંને ઢગલાખંધ બંગીય ગીતો અને કાવ્ય
પંક્તિઓની એકમેકને ભેટ ધરે છે. બંને જીવનને સમજના
બિછાને બિછાવે છે. અને રેખા પ્રેમના ચરમ ઉત્કર્ષની
સંભોગાવસ્થા, દેહસમર્પણ દ્વારા સમાધિ સુધી પહોંચીને
કરે છે. સંવેદનામાં બળતું-જળતું વ્યક્તિત્વ રેખા બને
છે. ભારતીય નારીની આત્મસમર્પણની ભાવનાનો પુટ
રેખા છે. તો પશ્ચિમની નારીની સ્વતંત્રતાની, રક્તિમ
અભિસારની હસતી રેખા છે. પ્રેમ એકમેકને એક બનાવી
બીજાને સમજવાની દૃષ્ટિ આપી શકે, એટલે ગૌરાને એ
સમજી શકે છે. આયુષ્યની એક અમર ક્ષણે ગૌરાને એ
ભુવનનું દાન કરી દે છે. પોતાના બધા જ અધિકાર એ
જતા કરે છે. આ રેખાના કેટલાક પત્રો નવલકથામાં અને
ભાવકતા ચિત્રમાં ચિર-સ્મરણીય બની રહે તેવા છે. શાથી ?
રેખાની લાગણીના અંધોળથી વેદનામિશ્રિત શબ્દોને
કારણે. વ્યથાના વિધાયક ઉદ્ઘોષને કારણે. જીવનની ક્લ-
શ્રુતિના માપદંડને પામવાની મથામણ રજૂ કરતા હોવાના
કારણે. એનાં વિધાનો જોઈએ તો—

૧. “ન મૈં કુછ માંગૂંગી નહીં, તુમહારે જીવનકી બાધા
નહીં બનૂંગી. ભુવન, ઉલજન ભી નહીં બનૂંગી. સુંદરસે
ડરો મત. કભી મત ડરના. ન ડરકર હી સુંદરસે સુંદર-
તર કી ઔર બઢતે હૈં. લેકિન ભુવન, મુઝે અગર તુમને
પ્યાર કિયા હૈ, તો પ્યાર કરતે રહના. મેરી વહ કુઠાંત,
બુઝી હુઈ આત્મા સનેહકી ગરમાઈ ચાહતી હૈ કિ ફિર
અપના આકાર પા સકે, સુંદર, મુક્ત ઉધ્નોકાંક્ષી.”

૨ “ભુવન, બંને કે પહલે મૈં એક ખાત કહના
ચાહતી હૂં. આઈ એમ કુલકિલક. અબ મૈં મર જાઉં તો
પરમાત્મા કે પ્રતિ ચહ આકોશ લેકર નહીં જાઉંગી કિ

મૈત્રીને કોઈ ભી કુલદિલમેંટ નહીં જાના - કૃતજ્ઞ ભાવ હી લેકર જાઉંઘી - પરમાત્મા કે પ્રતિ ઔર ભુવન, તુમ્હારે પ્રતિ ! ”

૩. એ જ રેખા ગાઈ બેસે છે.

‘તોમાર સુરેર ધારા ઝરે જોથાચ તારિ પારે
દેખેકિ ગો તાસા આમાય દેખેકિ એકટિ ધારે-’

‘તમારા સ્વરની ધારા જ્યાં ઝરે છે ત્યાં એક કિનારે શું મને સ્થાન આપશે ? હું કાનથી ધ્વનિ સાંભળીશ, પ્રાણોમાં ધ્વનિ ભરી લઈશ, એ જ ધ્વનિથી ચિત્ત વીણના તાર વારંવાર બાંધીશ.’

આ એ જ રેખા સોલોમનની પંક્તિ કહીને પ્રતીક્ષાને જ શ્રદ્ધા માને છે. શ્રદ્ધાપૂર્વકની પ્રતીક્ષામાં પ્રેમની ક્ષણો માણે છે. પોતાની આસપાસ દુર્ભાગ્યનું મંડલ ચકરાતું કહે છે. અને પોતાના વિષાક્ત સ્પર્શથી ભુવનને દૂર રહેવાનું કહે છે.

વ્યક્તિત્વના ઉચ્ચ, તેજોદીપ્ત શિખર પર ભલેલી સંવેદનાની કોમળ કળી રેખા ‘શેલી’ની કાવ્યપંક્તિ અને અજ્ઞેયની પ્રિય પંક્તિ દ્વારા પોતાના સમગ્રની સાથે કથાના આશયને અંકુર કરતી કહે છે :

“કઈ હરેભરે ક્ષીપ અવશ્ય હી હોંગે.
વ્યથા કે ગહરે ઔર દૈલે સાગરમેં
નહીં તો થકા, હારા સાગરિક
કભી ઐસે યાત્રા કરતા ન રહ સકતા.

૨. ભુવન : -

ભુવન કથાનો સ્તંભ છે, કથાના ધ્વનિગર્ભના તત્તો-તત્તનું આશ્રયસ્થાન છે, કથાનાં પાત્રોનું લાગણીભીનું, સમજપૂર્ત શિરછત્ર છે. લેખકે ભુવનના પાત્રના આલેખન દ્વારા સમૂચા અજ્ઞેયત્વનો ખ્યાલ આપ્યો છે. નિજ ભાવનાઓનો સર્વતોભદ્ર પ્રકર્ષ આ ભુવનના પાત્ર દ્વારા સધાય છે. ભુવન એક વિજ્ઞાનનો અધ્યાપક, Ph. D. થયેલો પ્રખર અભ્યાસી, સાહિત્યનો મર્મજ્ઞ અને સાહસિક નાયક છે. એનું ઔદાર્ય અને મૈત્રીભાવ સાહિત્ય દ્વારા ખીલ્યાં છે. એનું સ્વમાન અને પ્રતિભા વિજ્ઞાનની તર્કબદ્ધતાથી આકારિત તેજસ્વી વ્યક્તિત્વના સહજ પરિણામરૂપ છે. એનું ગૌરવ, એનો પ્રેમ. અને એનો પ્રેમ અભિજાત છે. એનાં વિધાનો, કહો કે એક એક વિધાન નીતર્યાં નીરની ભાવનાગર્ભ અને બુદ્ધિપ્રભ કાવ્યકંડિકાઓ ન હોય જાણે ?

ચંદ્રમાધવ સાથે તે પરિચયમાં આવે છે, મૈત્રી ખીલે છે. ફૂલે ફાલે છે અને મૈત્રીની કસોટી એક જ પાત્રને ચાહી ખેસવામાં શરૂ થાય છે. પ્રજ્ઞયનો આ આભાસી ત્રિકોણ છે. કારણ કે, ભુવન રેખાને ચાહે છે એથીય ઉત્કટ રેખાનો ભુવન પ્રતિ પ્રેમ છે. ચંદ્રમાધવ રેખાને ચાહે છે, તેની રોમાંચની છીછરી વૃત્તિ કદાચ રેખા જેવી કોઈ ખીણ સ્ત્રીને એ જ વખતે ચાહી બેસે. એટલે રેખા તેના કિલ્મી બહેકાવમાં અટવાતી નથી. એની કેટલીક શક્તિઓની પ્રશંસક મિત્ર માત્ર છે.

ભુવન પહેલી મુલાકાતથી રેખાને આકર્ષે છે. પછી તુલિયનનો પ્રવાસ, કાશ્મીરની દૂર, નૌકુચિયાની વસંત-બહારથી મસ્ત, ટૂંકી સહજીવની - આ બધું ભુવનના વ્યક્તિત્વના કેમશઃ ઉત્થાનક પર્યાવરણ સમું બની રહે છે. ભુવન ક્ષણેક્ષણ સર્જતો રહે છે. જ્યારે રેખા તૂટીતૂટીને પોતાના સ્વકીય લહેબને ‘સ્વ’ને બચાવવા ટુકડાઓનું એકઠા કર્યા કરે છે. ભુવન, દષ્ટિ, સૃષ્ટિ અને મૌઘ્યથી સભર છે. સૃષ્ટિ એનામાં અનુભવી શકાય-પ્રેમની.

વેદનાના અખંડ આવાસમાં એ પ્રેમના પરિમલ સ્પર્શે સમજના પરદાઓ બિછાવે છે. ભુવન નવલકથાનું (ભવન) છે. એના કેન્દ્રવર્તી ભાવનું ‘ભવન’ છે. એની શ્રદ્ધા, ભક્તિ, પ્રેમ, વિચારાનું ભવન છે. રેખા માટે ભુવન ચંદ્રની ભરતી ઓટ સમી બદલતી પ્રેમકળા નથી. ‘શુકતારો’ છે. અમ્લાન, અમત્ય, સ્થિર તેજલ ભુવન રેખાને ચંદ્રમાધવ સાથેની વાતચીતમાં કવિની પેલી યાદગાર પંક્તિ કહે છે.

“ધ પેઈન ઓફ લવિંગ યુ, ઈઝ ઓલમોસ્ટ મોર ધેન આઈ કેન બેર.’

અને છતાં એ મહાન ભાવનાથી મંડિત ઉદ્ગારે છે.

“આપ શાયદ ઠીક કહતી હો. લેકિન માનવતા ન સહી જીવનકી ખાત જખ મૈં કહતા હૂં, તબ અપને જીવનસે બડે એક સચુક્ત, વ્યાપક, સમષ્ટિગત જીવનકી ખાત સોચતા હૂં. ઉસી સે એક હોના ચાહતા હૂં, અગર વહ બહુત બડા પ્રવાહ હૈ, તો ઉસકી ધારાકો બાંહોસે ઘેર લેના ચાહતા હૂં. યા વહ છોટે મુંહ બડી ખાત લગે તો કહૂં ઉસ પર એક પુલ બાંધના ચાહતા હૂં, ચાહે ક્ષણભર કે લિયે.”

ખુદ રેખા એના આ વિચાર પર વારી જાય છે. કહે છે : કિ “પર જીવનકી નદી પર સેતુ બાંધનેકી કલ્પના કર સકના હી ઇતની બડી ખાત હૈ કિ મુઝે ઇચ્છા હોતી હૈ.”

એકમેકને એકરસ કરનાર નવલકથાનું એક સંવાદ-પુખ્ત જોઈએ. ભુવન રેખાને—

“પહચાનતા હું, તુમ્હી વહ સૌંદર્ય હો, નીલાંબરા રાતકા સૌંદર્ય, ઔર તુમ્હારે કેશોમેં અસંખ્ય તારે હેં.

રેખા ભુવનને :

‘ઔર તુમ શુકતારા.’

ભુવન :

‘કયોં ચાંદ નહીં ?’

રેખા : ‘વેન મેં ? (vain) નહીં, ચાંદ ઘટતા બઢતા હે. ઉસકા બહુરૂપીયાપન મુઝે નહીં ચાહિએ. શુક, કેવલ શુક :’

જે કંઈ નીકુચિયા કે તુલિયનમાં બન્યું, ભુવન અને રેખાના પ્રણયનું પાંગરવું, તે ભુવનના નિમ્નલિખિત વિધાનથી પ્રકાશિત થઈ ઊઠે છે. :

“રેખા, જો કુછ હુઆ હે, મુઝે ઉસકા દુઃખ નહીં હે,— પરિતાપ નહીં હે, ઔર જો હુઆ હે, ઉસસે મેરા મતલબ કેવલ અતીત નહીં હે, ભવિષ્ય ભી હે, કારણ ભી, પરિણામ ભી.’ અને ઉમેરે છે. “વહ જો આયેગા—આયેગા યા આયેગી વહ તો મુહાવરા હે—વહ મેરા હે, મેરા વાંછિત હે—ઉસસે મેં લબ્ધિગા નહીં, વહ તુમ મુઝે દેગી. ભૂલના મત—તુમ્હેં ઔર તુમ્હારી દેનકે મેં વરદાન કરકે લેતા હું.”—ભુવનને દુઃખી કયાંના દુઃખથી ભાંગી પડનાર રેખાનો સહારો ભુવન છે. ભુવનને ભુવનથી ભાંગી પડતાં બચાવનાર ભુવન છે. ભુવનને ગોરાથી જોડનાર, ગોરાના ભાવવિશ્વનો વિકાસ કરનાર, ગોરાની શ્રદ્ધાનું ચરમ આશ્રય સ્થાન ભુવન છે. ક્યારેક ગોરાને એ ચંદ્રમાધવના સંદર્ભે લખે છે—

‘ગોરા, કોઈ કિસીકે જીવનકા નિર્દર્શન કરે, ચહ મેં સદાસે ગલત માનતા આયા હું; તુમ જાનતી હો. દિશા નિર્દેશન ભીતરકા આલોક હી કર સકતા હે.’—

રેખાની સ્વાતંત્ર્ય ઝંખતી પ્રકૃતિ એ સમજી શકે છે. એકને મૂકી ભુવનને ચાહનાર, બીજાને પરણી સુખી ન કરી શકનાર, રેખાને ભુવન અંત સુધી પોતાની કરી શક્યો છે. એના મનના પરધામમાં ભુવનનું જ સ્થાન છે, સિંહાસન છે. આ ભુવન મળક-મશકરી કરી જાણે

છે, વિચારનું ત્યારે બારેખમપણું એનામાં નથી. લાગણીની વેવલાશ તો શોધીયે ન જડે, વિચારકની ભારબંધી મુદ્રા એનો ચિરસ્થ ચહેરો નથી. ને એથી એ જ કહી શકે. (ગોરાને)

“તુમ્હારા નામ જુગનૂ હે, ગોરા ભી કોઈ નામ હોતા હે બલા ?”—

અને વળી કહે:

‘નહીં, ગોરા સરસ્વતીકા નામ હે; વહ ઉજલી હોતી હે ઔર ઉજલે કપડે પહનતી હે, તુમ તો (ફિર સહસા દુષ્ટતાસે ભરકર) ‘હાં, હિડિમ્મા હો હિડિમ્મા !’ જેવી મળક કરે છે. પોતાના સાથી વિશે એ હંમેશાં ચૂપ રહે છે. કિશોરી ગોરાને એ અભ્યાસ કરાવતો આવ્યો છે, એ શિક્ષક છે, પછી પ્રેમી છે. પછી ગોરાની શ્રદ્ધાનો દીપક છે. ગોરા એને વિશ્વાસથી પૂછી બેસે છે. ‘તમે કોને ચાહો છો? ક્યારે પરણશો??’ ત્યારે કહી દે છે :

“રાહ ચલતે જિસદિન બેઠે બેઠે જાનૂંગા, મેરે પીછે કોઈ હે ઔર મુડકર નહીં દેખૂંગા ઔર જુક કર અપને ખુલ્લે બાલ મેરી આંખો કે આગે ડાલ દેગી ઉસદિન જાન લૂંગા કી મેરી ખોજ — કિ મેરે લિયે ખોજ સમસ્ત હો ગઈ, ઔર પડાવ આ ગયા..”

એનો એ પડાવ ક્યારે આવે છે એ નવલકથા કહેતી નથી? ભાંગી પડેલો ભુવન યુદ્ધચસ્ત સિંપાઈઓની સેવા કરવા પહોંચેલો ડો. બને છે. અને ભુવન સખત બીમાર પડે છે. ફોજી અસ્પતાલથી એક નર્સનો ફોન રેખા પર આવે છે કે તે ‘હોસ્પિટલ પર આવી મેજર ભુવનને જોઈ જાય.’ અને છેલ્લે ભુવન બધી જ કબૂલાત પણ આપી દે છે. ગોરાને કહે છે :

‘આઈ લવ્ડ હર
વી વેર ટુ હેવ એ આઈલ્ડ
આઈ કિલ્ડ હિમ.’

અને છતાં ગોરા પોતાને ઉત્સર્ગ કરીને પણ ભુવનને બચાવી લેવા ચાહે છે. તેજસ્વી ભુવન, સાચો ભુવન, પ્રેમના મર્મને જાણનાર પ્રેમી ભુવન માટે એ બધું જ આપી દેવા ચાહે છે. જતી વખતે ગોરાને આપેલા પુસ્તકમાં ભુવને લખ્યું છે, રેખાના પરોક્ષ ઉલ્લેખ દ્વારા—

‘પ મેનિફેસ્ટો’

‘એ વુમન હેઝ ગિવન મી રટ્રેન્થ

એન્ડ એ કલુએસ-એડમિટેડ !’

બાણે આખરે એને રેખા વિના, ગૌરા વિના ચલાવી લેતાનું છે. એ વિચારે છે. — “મૂલ્યવાન ઔર સંપૂર્ણ ક્ષણ, ક્યોંકિ પ્રતિક્ષા કે ક્ષણ, વહ પ્રતીક્ષા ચાહે કિતની લંબી હો, કર્મકી વહ અજસ પ્રવાહિની નદીસે લંબી, ભુવન પ્રતીક્ષા કરેગા, જેસે કિ નિસ્સંદેહ, ગૌરા લી-પ્રતીક્ષા કરેગી....ક્યોંકિ પ્રતીક્ષાએ લી અજસ, અનાદ્યન્ત કાલ કી નદી મેં સ્થિર, શિવિત સમય કે દ્રીપ હે.”

ભુવન નખશિખ ભુવન છે. ભુવન ‘ભુવન’ છે જ !

ગૌરા :

‘નદી કે દ્રીપ’ નો પ્રવેત, શાંત, સ્થિર, શ્રદ્ધાપૂર્વક દ્રીપ ગૌરા છે. નવલકથાના મધ્યભાગ સુધી ગૌરા ક્યાંક ક્યાંક પ્રચ્છન્ન ઉદ્ભવ દ્વારા મળે છે. પરંતુ, એના પૂર્ણરૂપે તો કથાના છેલ્લા ભાગોમાં મળે છે. શરૂથી ગૌરા -Deliautely broughted -rarely broughted- નાભુકાર્થથી ઊછરેલી દર્શાવવામાં આવે છે. શ્રીમંત પિતાની એ એકની એક પુત્રી. ‘ભુવનદા’ જેવા પ્રતિભાવાન શિક્ષકની એ એકની એક પ્રતિભાવાન શિષ્યા ગૌરા શાંત, સૌમ્ય, લાગણીશીલ કિશોરી રૂપે ગોચર થાય છે. પહેલાં ભુવન અને ગૌરાના સંવાદો, સ્નેહમય સંવાદોથી કથાચ તે હિચકિઆટ ગિના વ્યક્ત થતા જાય છે. ઋષિ પાસે વિદ્યા શીખી રહેલાં કિશોર કચ પ્રત્યે શરૂથી જેમ દેવયાનીને આકર્ષણ હતું પરંતુ, એ લાવનું પ્રહાયલાવમાં સંક્રમણ કેઈ અલાયદી ક્ષણોમાં થયું, તેમ ગૌરાના ભુવન પ્રતિના પ્રેમમાં બને છે.

ભુવનનાવના બરસાતી ઝોંકાથી સંતુષ્ટ ને છતાં તોફાનની આશંકાથી સહેજ લય પામતી રેખાની નાવ અચાનક ગૌરા પાસે આવે છે. ગૌરાનું આ સરળ, અનાકમક કેામળ અને ગૌરવયુક્ત વ્યક્તિત્વ રેખાને પોતાની આજીવનકથા કહી દેવા પ્રેરે છે. ભુવન પ્રત્યેના અત્યાર સુધીના રેખાના મનોભાવો રેખા વ્યક્ત કરી દે છે. છતાં, ગૌરાના સ્નેહની એના જીવનમાં પડેલા ભુવનના બળકટ સંસ્કારની છાપથી એ અભિભૂત થાય છે. ઊણદું એને એમ લાગ્યા કરે છે કે પોતે તો લગ્નના બંધનમાં બંધાવા સર્જઈ નથી તો શા માટે પોતાના હાથે જ ગૌરા જેવી સુંદર, સ્નેહમયી ભુવનને ભેટ ન ધરવી? રેખા ગૌરાને માટે બધું જ છોડવા તૈયાર થાય છે. બરેબર આ બધું ગૌરાને માટે

કે ભુવનને માટે? એ પોતાના ‘ત્રિભુવનના મહારાજ’ ભુવનના આંધીવસ્ત, અસ્થિર જીવનને સબવા ચાહે છે. રેખાના ગૌરાને કહેવાયેલા સંવાદમાં એક નારી બીજી નારીના સ્નેહનું ગૌરવ કેટલી સહેજ રીતે કરી શકે છે અને બીજાના સુખ દ્વારા, પ્રિયપાત્રના જીવનને કેટલું સભર બનાવી શકે છે, કેટલું સમર્પણ કરી શકે છે એ બધું જ નિતાન્ત રમણીય કલાયોગથી અનુભૂત બને છે.

રેખા કહે છે : ‘ગૌરા આશીર્વાદ ગૌરા-મેરા સ્નેહ-તુમમેં અધિક ધૈર્ય હૈ-તુમ આકાશકી છતકો છૂ સકોગી-ઔર એક એક તારા તુમહારી એક એક સીદી હોગી. જીવનકી ચરમ એકસ્ટસી તુમ જાનો, ગૌરા, ઉસે જાને બિના વ્યક્તિ અધૂરા હૈ.”

—વળી એ પોતાનું દાયિત્વ ગૌરા પર લાદતી નથી. નિરપેક્ષ સ્નેહનું એ વચનદાર, સાત્ત્વિક ઉદાહરણ બનવા માગે છે. એથી કહે છે “તુમહે” શીખ નહીં દે રહી, ગૌરા; હર વ્યક્તિ એક અદ્વિતીય ઇકાઈ હૈ, ઔર હર કોઈ જીવનકા અંતિમ દર્શન અપને જીવન મેં પાતા હૈ. કિસીકી શીખમેં નહીં. પર ફસરોં કે અનુભવ વહ ખાદ હો સકતે હૈ, જિસસે અપને અનુભવકી ભૂમિ ઉવંરા હો....”

ગૌરા ભુવનના દર્દમય સમયને જીવવા માગે છે. ભુવનની વેદનાને હળવી બનાવવા માગે છે. ભુવનની ભારપૂર્ણ ક્ષણો એ સાથેસાથ જીવવાનો હક્ક પોતાનો છે એવું એ માને છે. ભુવનને એ લખે છે : —

“આપ મુઝે લિખિએ — બતાઈયે કી કથા ખાત હૈ. કથા મૈં કિસી કામ નહીં આ સકતી? એકબાર આપને કહા થા — “ગૌરા, અબસે તુમસે બરાબર ખાત કરૂંગા” —અને પછી ઉમેરે છે — કે — બરાબર તો હું કચારેય થઈ ન શકું, પણ આપ બિલકુલ નાની પણ માનતા નથી તો શું મને આપ પૂરો વિશ્વાસ દઈ શકો? એક માણસને એ બાંધવા માગે છે. શ્રદ્ધાના અટૂટ તાંતણે. વિશ્વાસને અટલ વરદાને. વળી એક પત્રમાં એ શિષ્યા આશીર્વાદ પણ માગી બેસે છે.

“ભુવનદા, મુઝે આશીર્વાદ દીજિએ, બલ દીજિએ કિ આપ દર હોં ચાહે પાસ, આપકે સ્નેહસે મંજકર શુદ્ધ હોકર મૈં ચમકતી રહું; અસફલતા ઔર નિરાશા મુઝે કડવા ન બના સકે.”—

ચંદ્ર દ્વારા બીજો પ્રયત્ન ગૌરાને આકર્ષવાનો છે. રેખા પાસે તે નિષ્ફળ ગયો છે. ગૌરાને એ ભોળી માને છે. ભુવનથી વિરુદ્ધ એ ક્યારે થઈ જાય એવા પ્રયત્નો એના પત્રો દ્વારા રહે છે. અને એમ જ લાગ્યા કરે કે ચંદ્રમાધવ સ્ત્રીના હૃદયને ઓળખતો જ નથી! એના વધુને વધુ પ્રયત્નો રેખાને તો ભુવનની ખનાવતા જ રહે છે; ગૌરા પાસે પણ ભુવનનું મહત્ત્વ, પ્રભુત્વ વધતું જ રહે છે. ઊલટું ચંદ્રમાધવને એ પ્રત્યુત્તર પાઠવે છે તો ઉચ્ચ અને સચોટ. સીધો પત્ર :-

“ચંદ્રજી !....તો કહુંગી કે દૌડકા અર્થ હે દેશન કાલ, જખ કિ, શોધકા અર્થ હે દેશ કાલ આપ વિભા-જન ફલ માંગતે હે, મેં (યા કહ હી લેને દીજિએ અપને સમૂએ વર્ગકી ઔરસે હમ) ગુણન - ફલકે - અન્વેષી હેં !-”

આખરે એનું એ પ્રતીકાત્મક વિધાન ટોચનું સત્ય જણાવી જાણે ભુવન વિરુદ્ધના પ્રયત્નો ટાળવાનું ચંદ્રને કહે છે :

“મેં ન કુછ હોકર સખ કુછ કી શોધ મેં હૂં; અહંકાર ઇસ તરફ નહીં હો સકતા, અહંકાર તો સખસે અડા વિભાજક હે.—”

અને એ જ પળે ભુવનને પોતાના જીવનનું સાર્થકય, ચરમ અને પરમ લક્ષ્ય અને સફલતા શામાં છે તે લખે છે : ‘મેરે પાસ લૌટ’, તો કયા મેરી પ્રાર્થના આપકી કિસી ઇચ્છાસે પ્રતિફલ ચલી જાએગી? વૈસા હો, તો કહુંગી, તો આપકી ઇચ્છા હી જયી હો, - અને કેટલો એકાત્મ ભાવ? - ‘મેરી પ્રાર્થના ચહી હો કિ મેરી પ્રાર્થના બી આપકી ઇચ્છા કે અનુકૂલ હો, ઉસકા અનુગતા હો - ગૌરા.’”

જ્યારે રેખાએ રમેશચંદ્ર સાથે ઘર માંડ્યું છે, ત્યારે ભુવન નિતાન્ત એકાકી છે. એ નથી માનતો કે પ્રેમ છલના છે, રેખાનો પ્રેમ એ મૃત્યુજયી માને છે. ગૌરાને એ છોડી ન શકે, ગૌરાને એ નજીક લાવીને હવે એના જીવનને પણ પોતાનો બોજ લાગશે તો? - એવું એ નથી ઇચ્છતો. અને દૂર એ સૈનિક મોરચે હોસ્પિટલમાં બીમાર પડે છે. આધિ અને વ્યાધિના તુમુલ મોરચે હારી હારીને જીવે છે. ભુવન જેની સ્વસ્થતાથી મોહિત રેખા હતી તે સ્વસ્થ ભુવન જીવન સમસ્તમાં આ એક

સમયમાં ખૂબ અસ્વસ્થ છે. ત્યારે ગૌરા એક મોટું આત્મા-સન બને છે :

“સચમૂચ મેરે જીવનકા સખસે ખડા સુખ ચહી હે કિ તુમહેં સુખી દેખ સકું - તુમહારા ત્રણ ઠીક કર સકું. મેરે સ્નેહ શિશુ. મેં તુમહારે હી લિયે જીતી હૂં. કયોંકિ તુમમેં જીતી હૂં....”

આવું છે ગૌરાનું પ્રિય પાત્ર, જાણે ‘સ્નેહશિશુ’ માટેનું સમર્પણ!

આ સમર્પણની કથા તો નથી? એક મેકની સંવેદનાના સરોવર પર પુલ બાંધવાનો આ પ્રયત્ન તો નથી? અજોયે સ્વયં એક જગ્યાએ લખ્યું છે (‘આત્મને પદ’ માં અને ‘વહી’માં પણ) પોતે સંવેદનાને બેડી શકે, સમઘિના તારમાં સમસંવેદનાને બેડી શકે તો ભયો ભયો! આ નવલ આવું જ આ—જ સિદ્ધાંતનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. બળવું, જળવું, અજળવું - તૃટું - ત્રસ્ત, અસ્ત થવું, ફરીથી બળવું, સ્થિર થવું, એક થવું બગી જવું, જીવતા થવું એ આ નવલકથાનું સાધ્ય છે. એટલે માનવજીવનના સૂક્ષ્મ ચંચલનોનો આ વ્યવહાર છે અક્ષરની સાથે ઊંઠો અને બહોળો ઘરોળો કેળવાયા પછી અનુભવને આકાર આપીને વિશાળ જનસમૂહને ગહરાઈ તરફ જીવનના નિશ્ચિત પહલૂ તરફ સર્વ વાસ્તવિકતાના સ્વીકાર સાથે લઈ જવાનો અભિગમ અહીં છે.

ચંદ્રમાધવનું પાત્ર કેવું હશે? તે આ ત્રણ પાત્રોની સાથે સાથે આપણી સમક્ષ પ્રચ્છન્નપણે સ્ફુટ થતું આવ્યું છે. એમ. એ સુધી ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરેલો એ પત્રકારનો વ્યવસાય કરનાર સ્થૂળ રુચિ ધરાવનાર ભાવક અને ચાહક છે. એટલી એની ભૌતિક પરખ. સનસનાટી એને પત્રકાર સહજ હમેશની જરૂરિયાત રહે છે. જીવનની ઊંડાઈ આથી જ કદાચ એની પાસેથી ચાલી જાય છે. રેખાપર એ પોતાનો અધિકાર સાબિત કરવા, સિદ્ધ કરવા મથે છે. તેનો વ્યર્થ પ્રયાસ ગૌરાની નજરમાં ભુવનને હીન ચીતરવા પણ પહોંચે છે. પરંતુ વ્યર્થ જ સાબિત થાય છે. હિરોની આભાસિત ભૂમિકામાં રાચતો ચંદ્ર નવલકથાનું ખલનાયક તરીકેનું પાત્ર બની રહે છે એ કે, ભુવન, રેખા, ગૌરા, કોઈ જ તેને સ્પષ્ટ બકારો આપતા નથી. પરંતુ જીવનના કેટલાક કડવા અને સ્પષ્ટ પ્રત્યુત્તર પત્રોથી ચંદ્ર સમજી ચૂક્યો છે કે તેનું કયાંય કશે કશું જ બિપજવાનું નથી. તેના આદર્શો અને વિચારો ઉપરથી લઢાયેલા, કૃતક છે.

તે કોઈને આકર્ષી શકે તેમ નથી. આથી એક વખત પરણેલા તે અગૃહી રહે છે. પછી ફરીથી ગૃહસ્થ થાય છે. આ બધા કરતાં વધુ એ જીવનમાં કુટસ્થ રહે છે. પ્રશ્નો એ ઊભા કરે છે અને આશ્વાસન એનું બોલે છે. આમ - Anti-hero ની ભૂમિકા નિભાવવા છતાં ઘણી વખત તેની પાસેથી ખલનાયકપણું પણ લસરી ગયું છે. પરંતુ તે રહે તો છે ચંદ્રમાધવ. અને એટલે લેખક જીવન, રેખા કે ગૌરાને એ છે તેના સ્વરૂપે એને સર્જી શક્યા છે.

સમાપન:-

ભારતીય આંચલિક કથાઓના યુગમાં હમણાંના વળતાં પાણી થયાં છે. વિશ્વની નવલકથાઓના પ્રવાહ સાથે ભળીને માત્ર સમકાલીન સમસ્યાઓ સાથે જીવતા સમાજના અદના માણસને નવા જ આકારો અને અભિ-નિવેશથી ચિત્રિત કરવાનું કામ નવલકથાકારોએ ઉપાડ્યું છે. આઈ. એ. રિચાર્ડ્સ, ડી. એચ. લોરેન્સ અને ઇલિ-યટ જેવા સમકાલીન સાહિત્ય મીમાંસકોની સાથે વિશ્વના સંપ્રજોએ સંવેદનાનું ઇષ્ટ માન્યું છે, નવલકથા એક બાજુ વ્યક્તિનું મહત્વ કરતી થઈ છે - એક બાજુ સમષ્ટિનું. એ જ્યારે વ્યક્તિના સાપેક્ષ પ્રતીક દ્વારા સમષ્ટિના સ્વી-કારની કથા આલેખે છે ત્યારે એ કથા વધુ હૃદયગમ બને છે. ‘નદી કે દ્વીપ’ - વ્યક્તિગત જીવનની, વ્યક્તિ-ઓની નવલકથા છે. જેમાં બિંબિત છે સમષ્ટિ સાથે જીવનના કરાર. પરંતુ એ વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યના પૂર્ણ સ્વીકાર પછી સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતીય સાહિત્યના દ્વિતીય તબક્કામાં. ઈ.સ. ૧૯૫૦ પછીના અને તેનાથ તે છેલ્લા ઢાયકાના એટલે કે ૬૦ ના શક્તિશાળી કવિ અને લેખક તરીકે કવિ-લેખક શ્રી સચ્ચિદાનંદ હીરાનંદ વાતચાલત. ‘અજ્ઞેય’ નું નામ પ્રથમ હરોળમાં પ્રથમ મૂકી શકાય તેવું છે. ડૉ. અજ્ઞેય જીવનમાં પરિભ્રમણકાર રહ્યા. જીવનમાં તેણે અનેક વ્યવસાયો કર્યા. સાહિત્યમાં અનેક સ્વરૂપો ઘડ્યાં. ભૌતિક, શારીરિક જૈવિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક, તત્ત્વોની પૃથક્તા નહીં સ્વીકારતા અજ્ઞેય સમજના આ સમસ્ત પાસાંઓને ‘જીવન’ નામના એક શબ્દમાં સમાવી લે છે. એટલે એની કથાઓનો વિષય વિશાળ હોય છે.

જૈવિક અને ભૌતિક પ્રેરણાઓ અને માનવીની મર્યાદાઓનો ભોગ અને યોગને નિર્બંધ રીતે વ્યક્ત થવા જેવામાં તેને વાંધો નથી. સાથે સાથે જીવનનો સર્વથા,

સર્વાંગી સ્વીકાર એનું વજનદાર ગુણનકૂળ છે. એક એક વ્યક્તિનું નિજ સ્વાતંત્ર્ય અને તેના વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ એ એનો સાહિત્યકારે બખવવાના ધર્મમાંનો આગળ પડતો અદા કરાતો ધર્મ છે. જેમ ‘નદી કે દ્વીપ’ નામની કવિતા (સંગ્રહ. ‘હરી ઘાસ પર ક્ષણ મર’) માં કહે છે :

“કિન્તુ હમ હૈ દ્વીપ
હમ ધારા નહીં હૈ.
સ્થિર સમર્પણ હૈ હમારા.
હમ સદાસે દ્વીપ હૈ, સ્રોતસ્વિની કે.
કિન્તુ હમ બહતે નહીં હૈ
કયોં કિ બહના, રેત હોના હૈ.”

એમ જ - બરાબર એમ જ સ્થિર સમર્પણ દરેક પાત્રનું આ કથામાં તેણે દર્શાવ્યું છે. માનવ નિયતિના, માનવ ચથાર્થના, માનવ મર્યાદાના કેન્દ્રીય મુદ્દાઓ અને પ્રશ્નોને સમજવાની અને એ સમજને સહેવાની પ્રક્રિયામાંથી ફલિત થયેલી અહીં દર્શાવાઈ છે. જીવન સમસ્ત પૂર બહારમાં અહીં અંકુરિત થયું છે. છતાં, હિંદી સાહિત્યમાં આ કૃતિ થોડે અશે શકવર્તી બની છે. મારે મન એ પણ આ કૃતિની એક ‘ક્ષમતા’ છે. અને મને ગમે છે કૃતિની નિતાન્ત રમણીય શૈલી. શૈલીને ખુલ્લો દોર આપતા પ્રેમનિબદ્ધ પત્રો. અને પ્રેમમય પત્રો. અને પત્રો દ્વારા વ્યક્ત થતું પાત્રોનું મંથન. એટલે આ કથા શ્રી અજ્ઞેયજી-ની જ એક કવિતા ચરિતાર્થ કરે છે,

‘હર....હર....હર મૈં સેતુ હૂં.

કિંતુ શૂન્યસે શૂન્ય તક કા સતરંગી સેતુ નહીં,
વહ સેતુ

જો માનવ સે માનવ કા હાથ મિલનેસે બનતા હૈ.

જો હૃદય સે હૃદય કે

શ્રમકી શિખા સે શ્રમકી શિખા કે

કલ્પના કે પંખસે કલ્પના કે પંખ કે,

અનુભવ કે સ્તંભસે અનુભવકે સ્તંભ કે

મિલાતા હૈ,

જો માનવ કે એક કરતા હૈ,

સમૂહકા અનુભવ જિસકી મહેરાબે હૈ

ઔર જન-જીવનકી અજસ્ર પ્રવાહમયી નદી

જિસકી નીચે સે બહતી હૈ.”

“ ઉર્વશી ”

કવિ રામધારીસિંહ ‘દિનકર’ ની છઠ્ઠા દાયકાની એક મહત્વની કૃતિ : “ ઉર્વશી ”—

પુરાણપાત્રની વિભાવનાને આધુનિક પાત્રતા ભાવ-વિભાવ-સાથે ચિત્રિત કરતી કૃતિ— ‘ઉર્વશી’ છે. વીર્ય અને ઓજસના કવિ દિનકરજીએ આ કૃતિ પ્રાચીન અને અર્વાચીનના સમન્વયના હેતુથી જાણે કે આપણી સમક્ષ મૂકી છે. ‘ઉર્વશી’નું પાત્ર અને પરિવેશ પ્રાચીન છે. પરંતુ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો અને ક્રોઈડ જેવા મનોવૈજ્ઞાનિકો તેમ જ મહર્ષિ અરવિંદ, રમણ મહર્ષિ અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ વિગેરેની વિજ્ઞાન ચર્ચા, ધર્મનિષ્ઠા, બુદ્ધિ પ્રધાનતા, યોગપ્રધાનતા—તે તેની વિભાવનાઓના પરિપાક રૂપે અહીં સમન્વય સાધે છે.

‘ઉર્વશી’ એ હિંદી સાહિત્યને મહાકાવ્ય રૂપે કવિ દિનકરજીની ભેટ છે. ‘ઉર્વશી’ ના ભાવપક્ષ અને કલા-પક્ષની વિગતે ચર્ચા કરીએ.—

કવિ દિનકરજી કૃત ‘ઉર્વશી’નો વર્ણ્ય વિષય રાજા પુરુરવા અને ઉર્વશીનું પ્રેમાખ્યાન છે. પ્રાચીન હોવા છતાં આ પ્રેમાખ્યાન ભારતીય વાઙ્મયને સુપરિચિત અને સર્વગ્રાહ્ય છે. આખ્યાન તો ભારતીય જનતાની જીવા-દોરીમાં ફૂલ સમાન—તેના ઘડતરમાં સુગંધરૂપે ઘંટાતું આવ્યું છે.

ઉર્વશી કવિતા ઉર્વશી :

દિનકરજી કહે છે, કામ મનુષ્યની સહજ પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ આ સહજતાથી માનવ અને પશુ વચ્ચેનું અંતર ઘટતું, મટતું નથી. માનવનો એ ધર્મ છે કે તે પશુત્વ અથવા પાશવતાથી જીવં તરફ ગતિ કરે અને પોતાની સહજ પ્રવૃત્તિઓ પર માનવ સહજ ઉઠાતીકરણનો પ્રભાવ લાવે. કવિ દિનકરજીને ‘ઉર્વશી’ દ્વારા કહેવાનું છે તે આ :—

“માનવ માટે દેહની સીમા ઓળંગી જઈને અ-કામની સીમામાં, ઉઠાત સીમામાં પ્રવેશ ઇષ્ટતમ છે. આ જ માનવ પ્રવૃત્તિનું સીમાચિહ્ન છે.”

શૃંગારરસના આચાર્યોએ જે ભેદ દર્શાવ્યા છે.

૧. સંયોગ શૃંગાર ૨, વિપ્રલંબ શૃંગાર—સંયોગ શૃંગારને સંલોગ શૃંગાર પણ કહે છે. દિનકરજીએ

‘ઉર્વશી’માં શૃંગારના આ બંને પક્ષોનું સંયોજન દર્શાવ્યું છે.

‘ઉર્વશી’ને મહારાજા પુરુરવા એક રાક્ષસથી ખચાવી લે છે. ઉર્વશી એના શૌર્ય અને રૂપને જોઈને મુગ્ધ થઈ જાય છે. મહારાજા સ્વર્ગલોકથી પાતાની રાજધાની પ્રતિજ્ઞાનપુર આવ્યા આવે છે. ઉર્વશી એના વિયોગથી એટલી વ્યાકુળ થઈ જોઈ છે કે સ્વર્ગનું સઘળું સુખ વૈભવ એને નીરસ અને કષ્ટપ્રદ લાગવા માંડે છે. તો બીજી બાજુ મહારાજા પુરુરવાની પણ એથી ઓછી વેદના નથી. ઉર્વશી કહે છે :

‘સ્વર્ગ સ્વર્ગ મત કહો

સ્વર્ગ મેં સખ, સૌભાગ્ય ભરા હૈ.’

તો વ્યાકુલ પુરુરવાના વિરહી હૃદયથી ચહાં આહ નીકળી પડે છે :

‘મેરે અશ્રુ ઓસ બનકર કલ્પદ્રુમ પર છાયેગે.’ અને—પછી મહારાજા પુરુરવા અને ઉર્વશીનું મિલન થાય છે. મહારાજા પુરુરવા માટે પણ એક નવા જ આનંદ લોકનું ઉદ્ઘાટન થાય છે. પરંતુ એ આ આનંદ ગોપિત રાખે છે. જ્યારે ઉર્વશી આ આનંદને સીમાઓમાં બાંધી શકતી નથી. એ આનંદથી નિર્બંધ અભિવ્યક્તિઓના મંડલમાં પ્રવેશે છે. કેટલાક વિવેચકોના મતે શૃંગારરસના આ આયોજનમાં સ્વાભાવિકતા ઓછી અને ચિંતન વિશેષ છે. એમના મતે કવિ જ્યારે ચિંતનની ભાષા બોલવા માંડ્યા છે ત્યારે સ્વાભાવિકતા સ્વયં નષ્ટ થવા માંડી છે. બિલટું, રાણી ઔશિનરીના ઉદ્ઘારોને તેઓ વધુ પ્રબળ માને છે. ઔશિનરીની વિયોગ વ્યથાની માર્મિકતા એના એની દાસીને અપાયેલા પ્રત્યુત્તરમાં વ્યક્ત થાય છે.

“ પગલી ! કૌન વ્યથા હૈ, જિસકો નારી નહીં સહેગી ? કહતી જા સખ કયા, અગિન કી રેખા કો ચલને દે. જલતા હૈ ચદિ હૃદય અભાગિન કા, ઉસકો જલને દે.”

શૃંગાર સિવાય એમાં વીરરસ, શાંત રસ, ના પ્રસંગો પણ છે. પરંતુ એ અમહત્વપૂર્ણ અથવા વિવેચના ભાવપૂર્ણ છે. ઉર્વશીનું કથાનક અને તેની ઐતિહાસિકતા :

ઉર્વશીનું કથાનક અને તેની ઐતિહાસિકતા :

ભારતીય વાઙ્મયનો ખડુ મોટો ભાગ ઉર્વશી અને પુરુરવાની કથાથી ભર્યો છે. આ કથાના મુખ્ય ચાર

સ્રોત છે. અહીં એમ સમજાય છે કે દિનકરણ એ ચારે સ્રોતોમાંથી કંઈક કંઈક લીધું છે. અને બાકીની કથા સ્વકલ્પિત છે. આ સ્રોત આ રીતે જોઈ શકાય.

૧. વૈદિક સાહિત્ય-
૨. આર્ષ ગ્રંથ-
૩. પૌરાણિક કથાઓ
૪. સંસ્કૃત સાહિત્ય

આ ચાર સ્રોતોમાં દિનકરણની ઉવશીની ઐતિહાસિકતા મળે છે. આ કથાનો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં મળે છે. ઋગ્વેદના મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૬૬ના અઢાર મંત્રોમાં ઉવશી અને પુરુરવાની કથા આલેખાઈ છે.

૧. ઋગ્વેદ અનુસાર પુરુરવા ઐલવંશનો હતો. તેને દેવતા અને ઉવશીને ઋષિકન્યા ઈશાવવામાં આવી છે. અહીંથી સંકેત લઈને દિનકરણ એને પુરુષ અને પ્રકૃતિના રૂપમાં દર્શાવે છે.

૨. ઋગ્વેદની આ કથા શતપથ બ્રાહ્મણમાં આથી પણ વધુ વિસ્તારપૂર્વક આલેખન પામી છે. જેમાં પુરુરવા એક રાજા હતા. અને ઉવશી અપ્સરા હતી. આ બંનેમાં પ્રેમ થવાથી ઉવશીએ રાજા સાથે રહેવા માટે ત્રણ શરતો કરી.

૩. આર્ષગ્રંથોમાં વાલ્મીકિ રામાયણ અને મહાભારત ને પરીગણિત માનવામાં આવે છે. આ બંને મહાકાવ્યોમાં પણ પુરુરવા અને ઉવશીનું આંશિક વર્ણન મળે છે. રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૭ થી ૯૦ સર્ગોમાં પુરુરવાની જન્મકથાનું વર્ણન છે. આ કથા અશ્વમેધ યજ્ઞના મહત્ત્વને બતાવવા માટે રામે લક્ષ્મણ અને ભરતને કહી છે. આ કથા છે : “પૂર્વકાળમાં કર્મ પ્રજાપતિનો એક ધાર્મિક પુત્ર હતો. જેનું નામ ઈલ હતું. એ એક વખત એક સુંદર વનમાં શિકાર કરવા ગયો. ત્યાં તેણે હજારો હરણને માયાં પરંતુ એથી એને સંતોષ ન થયો. પછી મહાસેન ઉત્પન્ન થયેલો તે પ્રદેશમાં ગયો. જ્યાં શંકર ઉમા સાથે સ્ત્રી રૂપ ધારણ કરીને રમણ કરી રહ્યા હતા. ત્યાંનો એવો નિયમ હતો કે જે કોઈ તે પ્રદેશમાં જતું તે સ્ત્રી થઈ જતું. પરિણામ સ્વરૂપ ઈલ પણ સ્ત્રી થઈ ગયો. આ જોઈને તેને અપાર દુઃખ થયું. અને તે ભગવાન શંકરને શરણે આવ્યો. પાર્વતીએ પ્રસન્ન થઈ તેને વરદાન આપ્યું કે તે એક માસ પુરુષ અને એક માસ સ્ત્રી રહે. એમ પણ કહ્યું

કે, તે સ્ત્રી હશે ત્યારે તેને પુરુષત્વનું જ્ઞાન નહીં રહે. સ્ત્રી અવસ્થામાં ઈલનું નામ ઈલા થયું. સોમપુત્ર બુધ તેના પર પ્રાપ્ત થયો. અને એના સંયોગથી પુરુરવાનો જન્મ થયો, ઈલાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને કારણે તેનું નામ ‘ઐલ’ પણ છે.

‘ઉવશી’માં પ્રેમદર્શન :-

‘ઉવશી’ જાણે ટેનીસનની પેલી અમર પંક્તિનું પ્રતીક છે :

“It is better to have loved and lost.
Than never to have loved at all.”

હી. એચ લોરેન્સમાં કામચેતના એની નિર્મૂલ વાસના અગ્નિની સમસ્ત દાહકતા સંહિત છે. સાત કવચ પહેર્યા છતાં પણ નારી પુરુષનાં ચુંબનોથી પુલકિત છે. પુરુષ પોતાનાથી સુરક્ષિત નારીને જોવા આઢે છે. આવી એક માન્યતા દિનકર પાસે છે. ‘રસવન્તી’ સીપી ઔર શંખ વગેરે સંગ્રહોમાં આ વિભાવનાનું ક્રમિક ઉત્થાન જોવા મળે છે. આ દૃષ્ટાંતથી કહી શકાય કે પ્રેમસંબંધી વિચારોમાં દિનકર ફોર્ડના વાસનાત્મક વિચારોથી પ્રભાવિત થઈ ચૂક્યા હતા. કહી શકાય કે ‘ઉવશી’ સુધી પહોંચતામાં દિનકર પાશ્ચાત્ય પ્રેમભીમાંસાઓથી પૂર્ણ રીતે અવગત થઈ ચૂક્યા છે. એની રચનાઓ પર ફ્રાઈડ અને લોરેન્સનો પ્રભાવ ત્યાર બાદ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. હિંદીના એક સુખ્યાત વિદ્વાન ડો. નગેન્દ્રના શબ્દોમાં ‘નર નારીના પ્રેમ દર્શનની શબ્દાવલીમાં રતિ માનવ જીવનની સૌથી પ્રબળ પ્રવૃત્તિ છે અને ઉવશી કાવ્યનો એ જ આધાર છે.’

‘ઉવશી’ની કેટલીક મર્મવિદારક, પ્રેમપૂત, શૃંગારિક અને શ્રેષ્ઠ કાવ્ય સંવાદાત્મક પંક્તિઓ આ રહી :

“કહતે હૈં, ધરતી પર સખ રોગોસે કઠિન પ્રણય હૈ,
લગતા હૈં યહ જિસે, ઉસે ફિર નીંદ નહીં આતી હૈ. દિવસ
રહનમેં, રાત આહ ભરનેમેં કટ જાતી હૈ. મન જોયા-
જોયા, આંખે કુછ ભરી ભરી રહતી હૈ. જીની પુતલીમેં
કોઈ તસ્વીર ખડી રહતી હૈ.”

વળી એક જગ્યાએ એ કહે છે :

“મેં ઈસી ગુરુકી તાપ-તપી મધુમયી
ગંધ પીને આયી.”

નિર્જીવ સ્વર્ગ કે છોડ, ભૂમિકી જવાલા મેં જીને આયી.

પુરુરવાને એક વખત મળ્યા બાદ ઉર્વશી એને ફરીને મળવા માગે છે. આવેગથી ચલિત એ કહે છે :

“યદિ આજ કાન્તકા અંક નહીં પાછોગી
તો શરીરકો છોડ પવનમે નિશ્ચય મિલ જાઓગી.”

દિનકર મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્યોના આધાર પર ઉર્વશીની ભૂમિકામાં લખે છે : “મનોવૈજ્ઞાન જિસ સાધનાકા સંકેત દેને લગા છે, વહ નિષેધ નહીં, સ્વીકૃતિ ઔર સમન્વયકા સંકેત હૈ. વહ સંધર્ષ નહીં; સહજ સ્વચ્છ, પ્રાકૃતિક જીવનકી સાધના હૈ.” અને એટલે દ્વિતીય અંકમાં મહારાણી ઔશિનરીનું વિધાન:-

કૌન કહે ? ચહ પ્રેમ હૃદયકી બહુત બડી ઉલઝન હૈ ?
જો અલભ્ય, જો દૂર ઉસીકો અધિક ચાહતા મન હૈ.
(પૃ. ૩૫)

- શું ન કહી શકાય કે પ્રેમની પીડા પૃથ્વીને સ્વર્ગની અપેક્ષાએ અધિક સુંદર બનાવી દે છે ? અને દેવતા સ્વર્ગને છોડીને એથી જ આ લોકમાં આવતા હશે ? દિનકરના મતે ‘દેહ પ્રેમની જન્મભૂમિ છે, પરંતુ એના વિચરણની ભૂમિ છે અર્વાલીલા રુધિર અને ત્વચા સુધી સીમિત નથી. આ સીમા મનના ગહન, શુદ્ધ લોકો સુધી પ્રસારિત છે. જ્યાં રૂપની લિપિ અરૂપની છબિ આંકચા કરે છે. અને પુરુષ નારીના પ્રત્યક્ષ વિલાસિત મુખમંડલમાં કશુંક અદ્ભુત-અવ્યક્ત જોઈ તેને નમસ્કાર કરે છે.” એટલે પહેલાં તો દિનકરજી પ્રેમભાવનાને રુધિરકી વહિ, રુધિર રાગ, શોષિત કી તીવ્ર ક્ષુધા, શોષિત કી મધુમય આગ તો રક્તકી ઉત્તપ્ત લહર વગેરે શબ્દોમાં તેને વર્ણવે છે.

પહેલાં નારી અને નરની સમસ્ત આદિમ વૃત્તિ-ઓનો ખુલ્લો પ્રસાર અને પછી તેનું સૂક્ષ્મ રૂપાંતર ‘ઉર્વશી’ માં અભિપ્રેત છે. ‘ઉર્વશી’ના પૃ. ૬૩ પરની પંક્તિ જોઈએ—

“પહેલે પ્રેમ સાર્શ હોતા હૈ,
તદનન્તર ચિંતન ભી,
પ્રણય પ્રથમ મિટ્ટી કઠોર હૈ,
તબ વાયવ્ય ગગન ભી,”

પહેલા Physics અને પછી Metaphysicsની આ ક્રમિક અવસ્થા જ દર્શાવાઈ છે. જેમ કે પુરુરવા પણ એક જગ્યા પર કહે છે.

“ગન્ધ કે ઇસ લોક સે બાહર ન જાના ચાહતા હૂં
મેં તુમહારે રક્ત કે કણ મેં સમા કર—

પ્રાર્થના કે ગીત ગાના ચાહતા હૂં.”

(પૃ. ૫૫.)

‘ઉર્વશી’માં દિનકરજીએ ‘Theory of Impact’ ને જેના પ્રતિપાદકોમાં વર્નોલ્લી, ઈ. જે. કેમ્ક, બર્નાર્ડ વેરેન્સન, એચ. એસ. લેંગફ્રીડ આદિ વિદ્વાનોની વિભાવનાઓનો કાવ્યાત્મક વિનિયોગ કર્યો છે. લોરેન્સ જેને ‘મ્યુ-સટીમુલસ’ કહે છે તે સ્પાર્શિક સંવેગોનું મહત્ત્વ પણ અહીં થયું છે. એટલે આ જ ભૂમિની એવણાથી ‘ઉર્વશી’ અહીં આવે છે. આ જ માટીનું સુખ તેને જોઈએ, આ જ ભૂમિની ગંધ એના રોમેરામમાં રસાઈને પ્રેમનો પ્રાંજલ, ચિરજીવંત સ્પર્શ બનવો જોઈએ. ‘ઉર્વશી’ કહે છે :

સ્વર્ગ સ્વપ્ન કા જલ,
સત્યકા સ્પર્શ ખોજતી હૂં મેં,
નહીં કલ્પના કા સુખ,
જીવિત હર્ષ ખોજતી હૂં મેં

(પૃ. ૨૦)

સ્વપ્નની છૌર ઊડે છે તો અહીં ‘ઉર્વશી’ દ્વારા પ્રણયની હેલ ચડે છે તો ઉર્વશી દ્વારા. સ્પર્શનું સુખ સંયોજાય છે ઉર્વશી દ્વારા અને પ્રેમને સામિષથી નિરામિષ, ઐન્દ્રિયથી અતીન્દ્રિય બનાવવાની ચેષ્ટા થાય છે ‘ઉર્વશી’ દ્વારા. ‘ઉર્વશી’નો પ્રેમ કાંઠાઓ તોડીને ધસી જનાર વર્ષા-ઋતુની ગાંડી નહીં જેવો છે અને એ જ સાગરને મળવાની-વિશાળમાં ભળવાની ભાવના સાથે જ ધસે છે ! જ્યારે ઔશિનરી રાણી આર્થનારીનું જીવંત ઉદાહરણ છે. દિનકરજીએ ઔશિનરીના ચિત્રણ દ્વારા જનાનખાનામાં. રાણીવાસમાં મૂક, મ્હાન વેદનાના પુજથી ભરાઈ ગયેલી આજીવન વેદનામય રાણીઓનું ચિત્રણ કર્યું છે. ઔશિનરી એ ચિર આશાનું પ્રતીક છે. કદાચ, શકુતલાના સંસ્કાર એને આડે આવ્યા છે એ માને છે ક્યારેક તો ઉર્વશીના પ્રભયમાં મસ્ત રાજા પોતાની સામે જોશે, ક્યારેક તો એવો દિવસ જિમશે ? જ્યારે રાજા તેને પ્રણય, મધુર આલાપથી નવા-જશે. ક્યારેક તો તે દુર્લભ ‘પ્રેમર પરશે’ પુલકિત થશે અને એટલે જ કદાચ એ ગાય છે :

“પગલી ! કૌન વ્યથા હૈ જિસકો
નારી નહીં સહેગી ?”

ઔશિનરીની વેદના છે.

“સખ કુછ હૈ ઉપલબ્ધ, એક સુખ વહી નહીં મિલતા હૈ.
જિસસે નારી કે અંતરકા માનપદ્મ ખીલતા હૈ.

વહ સુખ જો ઉન્મુક્ત ખરસ પડતા ઉસ અવલોકન સે.
દેખ રહા હો નારી કો જખ નર મધુમત્ત નયન સે.”

નારી હૃદયની ઉત્તુંગ ચટાનને સર કરનારું આ કાવ્ય છે. એક નારી બીજી નારીના હૃદયને સમજી શકે ને? એ દાસી અને ઔશિનરીના સંવાદથી સમજાય છે તો ઔશિનરીનો પતિ માટેનો મહાન ત્યાગ એ એની સૌ સહજ ઔદાર્યની, ઉદાત્ત પ્રેમની કલગીરૂપ ચેષ્ટા છે. આમ, પુરુરવાના પાત્રથી જોઈએ કે ઉર્વશીના પાત્ર નિરૂપણથી જોઈએ; પંક્તિઓના ઘટાટોપથી કે લાગણીના પ્રબળ પ્રવાહથી જોઈએ. ‘ઉર્વશી’ એક અજોડ, અકલ્પ્ય, જનમૂન હિંદી કાવ્ય છે. આ હિંદી મહાકાવ્યની પ્રણય ભાવના પણ પ્રાચીન અને અદ્યતનના સુભગ સમન્વયરૂપ છે. દિનકરજી કહે છે તેમ ઉર્વશી શબ્દનો કૌષલગત અર્થ છે, “ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષા, અપરિમિત વાસના, ઇચ્છા અથવા કામના” જ્યારે દિનકરજી કથિત પુરુરવા પણ દામમાં વિશ્વાસ કરે છે પરંતુ તે કામને સિદ્ધિ નહીં પણ સાધન માને છે. તે આત્મવાદી છે અને ઐદ્રિય સુખને આત્મરતિની સાધના માને છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉર્વશી માટે જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય પ્રકૃતિ છે અને તેના પ્રતિ નિષ્કામ આત્મસમર્પણ જ તેનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. જ્યારે પુરુરવા ઈશ્વરને પરમતત્ત્વ માને છે અને પ્રકૃતિને માધ્યમ બનાવી ઈશ્વર પ્રતિ પૂર્ણ સમર્પણ જ એના જીવનની સિદ્ધિ છે. ટાગોર ઉર્વશીને સ્વયંભૂ કાલાતીત શાશ્વત યૌવના ગણાવે છે. તેણે ઉર્વશીને પૂર્ણરૂપે અમૂર્ત બનાવી દીધી છે.

“યુગ યુગાન્ત રહતે તુમિ શુધુ વિરવેર પ્રેયસી.

હૈ અપૂર્વ શોભના પ્રેયસી.”

જ્યારે કવિ દિનકરજીએ તેને સ્વર્ગની અપ્સરા ખરી પરંતુ પૃથ્વી પિપાસુ અપ્સરા એટલે ધરતીની સઘળી એષણાઓથી ભરેલી પૃથ્વીય નારી ચિત્રિત કરી છે.

‘ઉર્વશી’ નાટક કે મહાકાવ્ય? ઉર્વશી ગીતિ નાટ્ય કે કાવ્ય? ‘ઉર્વશી’ ગદ્ય-પદ્ય દૃશ્ય કાવ્ય? એવા પ્રશ્નો પૂછી શકાય. હિંદી સાહિત્યમાં પુછાયા છે. તેમ જ ‘ઉર્વશી’ માં રસનિરૂપણ, ઉર્વશીમાં પાત્રાલેખન, ઉર્વશીના કલાપદ્યો તેનું પદ્ય, ઉર્વશી પર પશ્ચિમનો પ્રભાવ, દિનકરજીની ચિંતન પ્રધાનતા, ઉર્વશીમાં શૃંગાર નિપરૂણ,

ઉર્વશીની ચિરંજીવિતા-વિષયક બીજા વિવેચનક્ષમ પ્રશ્નો અદ્યવપર્યંત ચર્ચાયા છે, ચર્ચાતા રહેશે. પરંતુ સ્વયં દિનકરજીએ તેને શું કહ્યું છે તે જોઈએ :

દિનકરજીનો મત બહુધા આ કાવ્યને ગીતિનાટ્યને બદલે સંવાદાત્મક પદ્યનાટક કહેવા તરફ છે. તો વળી એમ પણ કહે છે કે તેને કથોપકથન પ્રધાન શ્રાવ્ય કાવ્ય જ કહી શકાય. આથી ‘ઉર્વશી’ને કથોપકથન-પ્રધાન શ્રાવ્ય કાવ્ય કહેવું જ ઉચિત થશે. ‘ઉર્વશી’ રચના પરત્વે એક મુલાકાતમાં દિનકરજીએ કહ્યું છે કે - તેમણે ‘ઉર્વશી’ રચનાનો પ્રારંભ ‘રેડિયો રૂપક’ તરીકે કર્યો હતો. પરંતુ પ્રથમ અંક પૂરો કર્યા પછી તેને લાગ્યું કે રેડિયો રૂપક તરીકે તેને રૂપ નહીં ઈર્ષ શકાય. આથી જ કદાચ તેમણે ‘ઉર્વશી’ને સંવાદ કાવ્યનું રૂપ આપી દીધું અને તેને એમ પણ લાગ્યા કયું છે કે ‘ઉર્વશી’ને અંકબદ્ધ કાવ્ય તરીકે ચોંજ્યા કરતાં ‘સર્ગબદ્ધ’ કાવ્યની ચોંજના કરી હોત તો વધુ સારું થાત. જે હો તો.

‘ઉર્વશી’ સાધુનિક હિંદી સાહિત્યના પ્રણય કાવ્યોમાં પુરાકલ્પન દ્વારા માનવ સમસ્તની મર્યાદાઓને મહાત્વાકાંક્ષી રૂપ આપતું, ઊર્ધ્વગામી, બળકટ ઊર્મિલ ચિરંજીવ માંસલ ભાવાનુભૂતિપૂર્ણ, હૃદય, સફળ મહાકાવ્ય પ્રયોગ-રૂપ કાવ્ય છે. જેમાં દિનકરના પ્રધાન ગુણો ઓજસ, શૌર્ય અને પ્રેમનો ધબકાર સંબળાય છે.

‘ઉર્વશી’ માં પ્રકૃતિ અને પ્રણય.

પુરુરવા.

મૈં તુમ્હારે બાણકા બીંધા હુઆ ખગ,

વક્ષ પર ધર સીસ મરના ચાહતા હૂં.

મૈં તુમ્હારે હાયકા લીલા કમલ હૂં.

પ્રાણ કે સરમેં ઉતરના ચાહતા હૂં.

(પૃ. ૫૮)

સૂત્રધાર.

ખુલી નીલિમા પર વિકીર્ણ તારે યોં દીપ રહે હૈં,
ચમક રહે હોં નીલ ચીર પર બૂટે જ્યોં ચાંદી કે,
આ પ્રશાંત, નિસ્સીમ જલધિમેં જેસે ચરણ ચરણ પર,
નીલ વારિકો ફેડ જ્યોતિ કે દીપ નિકલ આયે હોં.

(પૃ. ૫)

‘સારી દેહ સમેટ નિખિડ આલિંગનમે’ ભરને કે
ગગન ખોલકર બાંહે વિસુધ વસુધા પર ઝુકા હુઆ હે.

(પૃ. ૫)

પુરુરવા ગંધમાદન પર્વતનું વર્ણન કરતાં-

લંબે લંબે ચીડ ગ્રીવ અંબર કી ઓર ઉઠાયે
એક ચરણ પર ખડે તપસ્વીસે હેં ધ્યાન લગાયે.

(પૃ. ૩૬)

“હમક રહી હે કપૂર-ધૂલિ દિગ્વધુઓ! આનન પર,
રજની કે અંગે પર કોઈ અંદન લેપ રહા હે.”

Tel. No. : { 447666
440561

With Best Compliments from

GANGAR OPTICIANS

Empire Mahal, Dadar T. T., Bombay-400 014

Phone : 424116 (Three Lines)
Telex : Gandhi 011-2540
Cable : Songandhi

With Best Compliments from

GANDHISONS

EXPORTERS & IMPORTERS

Gandhi Bulding

232. Samel Street, Bombay-400 003

અખિલ બ્રહ્માંડમાં માનવીનું સ્થાન

—શ્રી ગોવિંદભાઈ વી. પટેલ

પ્રસ્તાવના:

અખિલ બ્રહ્માંડમાં માનવીનું સ્થાન કેવું છે? આ પ્રશ્ન જેટલો સરળ લાગે છે તેટલો સરળ વાસ્તવમાં નથી. આ માટે તો માનવીના ઇતિહાસ તરફ નજર જ નાખવી રહી. ભૂતકાળ તરફ નજર કરીએ તો માનવ જીવન ઘણે અંશે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પર જ આધારિત હતું. શેક્સપિયરના શબ્દોમાં કહીએ તો “પૃથ્વી એક સ્ટેજ છે, સ્ત્રી-પુરુષ એક્ટ્રેસ-એક્ટર છે, માનવજીવન નાટક છે અને કુદરત દિગ્દર્શક છે.” પણ આ બાબતમાં હવે મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે.

આજે માનવી સંપૂર્ણ રીતે કુદરતને આધીન નથી. માણસ કુદરતનો સાવ શુભામ નથી. માનવીમાં બુદ્ધિ અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ છે. આ બાબતમાં તે પ્રાણીથી જુદો પડે છે. તેણે તેની શોધક બુદ્ધિના બળે કુદરતનાં બળો પર કાબૂ મેળવવા મથામણ અને પુરુષાર્થ કર્યો છે. ઘણી બાબતોમાં વિજ્ઞાનની મદદથી તે કુદરતનાં વર્ચસ્વ અને શુભામીમાંથી મુક્ત બન્યો છે અને કુદરતનાં બળોને નાથી તેણે માનવ સેવામાં જોતર્યા છે. માનવજીવન પર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનાં પરિબળોની અસર વર્તાય છે. કેટલીક બાબતોમાં તે કુદરતને આધીન રહીને પોતાનો જીવનક્રમ ગોઠવે છે, તો કેટલીક બાબતોમાં તે કુદરતી પરિબળને પોતાના જીવનને અનુકૂળ પણ બનાવે છે. બીજી બાજુથી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને બદલવા તેમજ તેમાં પરિવર્તન લાવવા પ્રયાસ કરે છે.

કુદરત સર્જિત (પૃથ્વી, સમુદ્ર, વાતાવરણ) પરિબળોમાં અવકાશ યુગના માનવીનું સ્થાન કેવું છે, તે સ્પષ્ટ કરવા માટે ભૂગોળવેત્તાઓ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયા છે. જેમને કુદરતવાદ અને સંભવવાદની છાવણીમાં વહેંચવામાં આવે છે. કુદરતવાદમાં માનનારા ભૂગોળવેત્તાઓ પ્રકૃતિને ટેકો આપી જણાવે છે કે માનવી કુદરતનાં નિયંત્રણથી મુક્ત નથી. જ્યારે સંભવવાદમાં માનનારાઓ ચોક્કસ

રીતે કહે છે કે માનવી પૃથ્વી ઉપર શક્તિશાળી છે અને તે પૃથ્વી ઉપરની શક્યતાઓનો શક્ય તેટલો વધુને વધુ ઉપયોગ કરે છે. આ માટે તેઓ ૨૦મી સદીમાં જે માનવીએ પૃથ્વી ઉપર વિકાસ કર્યો તે અને ચંદ્ર ઉપરની વિરાટ યાત્રાનો સહારો લે છે. આજે કુદરતવાદ અને સંભવવાદની બંને છાવણીઓ એકબીજા પર સખત રીતે પ્રહારો કરે છે અને પોતાના પક્ષને મજબૂત બનાવવા દાવા થતા રહે છે. કુદરતી પરિબળોને આપણે નકારી શકીએ નહીં તો પણ ટૂંકમાં આ અખિલ બ્રહ્માંડમાં માનવીનું સ્થાન એક પછી એક વિજયનાં વિરાટ પગલાં ભરવા માટે સર્જાયું હોય તેમ લાગે છે.

(૨) કુદરતવાદ એટલે શું ?

કુદરતવાદમાં માનવી ઉપર કુદરત કે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની શું અસર વર્તાય છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે માનવીના ખોરાક, રહેઠાણ, પોશાક, ધંધાઓ, ઉત્સવો, રીતરિવાજો, જીવન પદ્ધતિ તથા જીવન પ્રત્યેના સમગ્ર અસિમમમાં ભૌગોલિક પરિબળોની અસર વર્તાય છે. ભૌગોલિક પરિબળોની સરહદમાં જ રહીને માનવી પોતાના જીવનનું ઘડતર કરે છે અને તેમાં જ પોતાની કાર્ય પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર નક્કી કરે છે. માનવ કુદરતનો દાસ છે. માનવી ભૌગોલિક પરિબળોમાં બંદુ જ ઓછું પરિવર્તન લાવી શકે છે. પ્રાચીન સમયથી જ ભૌગોલિક પરિબળોની અસર માનવી ઉપર અને તેની પ્રવૃત્તિ ઉપર રહી છે. આ અસરમાંથી મુક્ત થવા માટે માનવી રાત-દિવસ પ્રયત્નો કરે છે, પણ હજુ તે કુદરતી વાતાવરણમાંથી મુક્ત બન્યો નથી.

કુદરતવાદમાં માનનારા હજી ભૌગોલિક પરિબળોનો વધારે સહારો લઈને પોતાની દલીલો દ્વારા પક્ષને મજબૂત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. આ માટે તેઓ ત્રણ બાબતોનો મુખ્યત્વે સહારો લે છે (૧) ભૂપૃષ્ઠ (૨) આબોહવા અને (૩) ભૌગોલિક સ્થાન. મેદાન તેમ જ પહાડી વિસ્તારમાં વસતા લોકોનાં જીવનમાં તફાવત છે. મેદાનપ્રદેશમાં

ખેતી, વાહનવ્યવહાર, વેપાર-ઉદ્યોગનો વિકાસ સરળ બને, જ્યારે પહાડી વિસ્તારમાં આ માટે કુદરતે અનેક પ્રતિકૂળતાઓ ઊભી કરી છે. ઉત્તમ પ્રકારનું ભૌગોલિક સ્થાન, વિશિષ્ટ જીવનતરાહ નિર્માણ કરવામાં એક મહત્વનું પરિબળ બની રહે છે, જ્યારે પ્રતિકૂળ ભૌગોલિક સ્થાન આર્થિક વિકાસમાં અવરોધ રૂપ નીવડે છે. વિવિધ પ્રકારની આબોહવાને લીધે માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસ પણ સિન્ન સિન્ન થયો છે. દૂરકમાં આ બધાં ઉપરથી એમ કહી શકાય કે ભૌગોલિક પરિબળો જ કુદરતવાદનો મુખ્ય આધારસ્તંભ બની રહે છે.

(૩) પ્રાચીન વિચારસરણી:-

પ્રાચીન સમયના ગ્રીક વિદ્વાનો કુદરતવાદ માટે ટેકા સમાન છે. માનવીનો વાતાવરણ જોડે ગાઢ સંબંધ છે, અને માનવી કુદરતી પરિબળોથી કદાપિ બચી શકતો નથી. વાસ્તવમાં માનવી પ્રાકૃતિક વાતાવરણનો દાસ છે, જે વાતાવરણને અનુકૂળ પોતાનું જીવન બનાવે છે. પ્રાકૃતિક વાતાવરણનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તેનો વિનાશ સર્જાય છે. હિપોક્રેટસે એશિયાના લોગવિલાસી અને આરામદાયક જીવન માટે વાતાવરણને જ જવાબદાર માન્યું છે. પરંતુ યુરોપમાં વાતાવરણ જીવન માટે ઘણું જ કઠિન છે, જ્યાં માનવીને સખત પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

હિરોડોટસે મિસરની સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિને જ જવાબદાર ગણાવી છે. મિસરની ઉપજાઉ માટી, નાઈલ નદીનું પાણી, સ્વચ્છ આકાશ વગેરેએ ત્યાં ઝડપી વિકાસ કરવાની શક્યતા ઊભી કરી. તેવી જ રીતે અરસ્તૂએ પણ એશિયા અને યુરોપના માનવીના માનસિક ગુણોના તફાવત માટે વિભિન્ન પ્રકારનું પ્રાકૃતિક વાતાવરણ કારણ રૂપ જણાવ્યું છે. તેણે તેના 'રાજનીતિ' પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે યુરોપના ઠંડા પ્રદેશના વિસ્તારમાં લોકો ચોક્કસ બહાદુર હોય છે, પરંતુ વિચાર અને નિર્માણ કળાની બાબતમાં નિર્ધન હોય છે. બીજી બાજુ એશિયાવાસીઓ વિચારશીલ અને ચતુર હોય છે, પરંતુ તેમનામાં કામ કરવાની તમન્નાનો અભાવ જોવા મળે છે. થ્યુસિડાઈસે પણ યુનાનની સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે ત્યાંના વાતાવરણને જ જવાબદાર માન્યું છે.

પ્રાચીન સમયનો મહાન ભૂગોળવેત્તા સ્ટ્રેબો રોમન રાજ્યની ચડતી અને પડતી માટે દેશનો આકાર, જિંદગી,

આબોહવા વગેરેને જવાબદાર ગણાવે છે. એરિસ્ટોટલ પણ યુરોપ કરતાં એશિયાના લોકો આગમ્ય અને સંતોષી જીવન જીવનારાં ગણાવે છે. કારણ કે યુરોપમાં પ્રાકૃતિક પરિબળોની અસર વધુ વર્તાય છે. દૂરકમાં પ્રાચીન સમયમાં માનવીના જીવન પર વાતાવરણની અસર પ્રત્યક્ષ વર્તાય છે તે દરેકનું વિષયવસ્તુ છે.

(૪) મધ્યયુગની વિચારસરણી:-

ફ્રેન્ચ ભૂગોળવેત્તા જિન બોડિન જણાવે છે કે ઉત્તર તેમ જ દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશમાં વસતા લોકો હિંમતવાન, ઘાતકી અને સાહસિક હોય છે. એના માટે તેઓ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને જ જવાબદાર માને છે. આનાથી વિરુદ્ધ ઉષ્ણ કટિબંધના પ્રદેશમાં રહેતાં માનવીઓ ધ્રુવ પ્રદેશના માનવી જેવા નહીં, પરંતુ સાહિષ્ણુતા, માનવતા વગેરે જેવાં વિશેષ લક્ષણો જોવા મળે છે.

તેના પછી મોન્ટેસ્ક્યુ પણ લગભગ બોડિન પ્રકારના વિચારને જ ટેકો આપે છે. માનવીના જીવનના ઘડતર માટે તેઓ આબોહવા અને જમીનનો સહારો લે છે. આબોહવા અને જમીન પ્રમાણે માનવી પોતાનું જીવન બનાવે છે. ભારત જેવા ગરમ દેશની આબોહવાવાળા પ્રદેશમાં ગંગા-બ્રહ્મપુત્રા-સતલજના મેદાનની ફળદ્રુપ જમીનમાં વસતા લોકો આગમ્ય, ધર્મપ્રિય, સંતોષી બન્યા છે. કારણ કે દેશની ગરમ આબોહવા માનવીની કાર્ય-શક્તિમાં ઘટાડો કરે છે. નદીઓનાં ફળદ્રુપ કાંપનાં મેદાનમાં ઓછી મહેનતે પાક ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી નવરાશનો સમય પણ વિશેષ રહેતો હોવાથી ભારતવાસીઓ સદીઓથી ધર્મપ્રિય બન્યા છે.

આ રીતે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અનુસાર માનવજીવન ઘડાય છે તેમ આ સમય દરમિયાન દરેક ભૂગોળવેત્તા માનવા તૈયાર છે, પણ તેમની આ બધી માન્યતાઓ અને લક્ષણોનો અભ્યાસ સામાન્ય મણી શકાય. પોતાના કેટલાક અનુભવો ઉપથી તારણો દર્શાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. વળી આ સમયે ઇતિહાસકારો અને રાજ્યશાસ્ત્રીઓ ભૂગોળવેત્તાઓ કરતાં આ પ્રકારની તારણ શક્તિ દર્શાવવામાં વધુ બાગૃત હતા. આ સમય દરમિયાન હજી ભૂગોળનું જ્ઞાન સૈદ્ધાંતિક રીતે બહાર નહોતું આવ્યું, તેમ જ જે જ્ઞાન હતું તે બધું જ વર્ણનાત્મક જ હતું.

આ સમયે ભૂગોળવેત્તાઓના સંશોધનનો માનવ અને કુદરત વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ નહોતો, તેમ છતાં કેટલાકે

આ માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા, જે પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાંથી નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. આવા સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરતાં તેમ જ કુદરતને ટેકો આપતાં કાન્ટ દર્શાવે છે કે નેધરલેન્ડના કિનારે વસતા માનવીની આંખનાં પોપચાં નીચાં ઢળેલાં હોય છે અને તેમને દૂરના અંતરે જોવાનું હોય તો પોતાના મસ્તકને એકદમ ખેંચીને જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ માટે દેશના કિનારા ઉપર ઉત્પન્ન થતી નાની જાવાબદાર છે. ગરમ પ્રદેશમાં વસતા લોકો આનંદી, હોશિયાર સ્વતંત્ર અને પ્રેમાળ છે, માનવી કે પ્રાણી જ્યારે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં સ્થળાંતર કરે છે, ત્યારે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ બદલાય છે, અને તે સાથે તેમના જીવનમાં પણ પરિવર્તન આવવા લાગે છે.

જ્યુન ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને (કુદરત) ટેકો આપતાં જણાવે છે કે માનવજીવનનું ઘડતર પ્રાકૃતિક અને વનસ્પતિ પરિસ્થિતિ અનુસાર થાય છે. પર્વત કે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વસતા માનવી સાહસિક, હિંમતવાન અને હાડમારીમાં જીવનારા હોય છે; એટલું જ નહીં, પરંતુ શારીરિક બાંધો પણ મેદાન પ્રદેશના માનવી કરતાં જુદા હોય છે. ખડતલ શરીર, ફૂલેલી છાતી એ તેમનું મુખ્ય શારીરિક લક્ષણ છે. જ્યારે રણ પ્રદેશમાં વસતા માનવી પણ સખત હાડમારીમાં જીવન પસાર કરે છે. લગભગ પાણી, વનસ્પતિ અને અન્નનો અભાવ હોય છે તેથી પશુપાલનની સાથે કેટલીકવાર લૂંટકાટનો ધંધો કરતા હોય છે. આમ કરવા માટે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ જ જવાબદાર ગણવામાં આવે છે.

(૫) અસરકારક કુદરતવાદના બીજની રોપણી :

પ્રાચીન અને મધ્યયુગના કુદરતવાદના સિદ્ધાંતોને ટેકો આપવા કેટલાક ભૂગોળવેત્તાઓએ પોતાનાં મંતવ્યો દર્શાવ્યાં જેમાં કાર્લ રીટર અને વાન હમ્બોલ્ટ મુખ્ય છે. તેમણે કુદરતવાદનાં નવાં મૂળ નવી માટીમાં રોપ્યાં અને તેના સિદ્ધાંતોને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી મૂક્યાં. રીટરે તેના અભ્યાસમાં માનવ અને પૃથ્વી વચ્ચેના સંબંધને સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. માનવીની પ્રવૃત્તિ પૃથ્વી ઉપર બહુ અસરકારક નથી. કારણ કે માનવી કુદરતી વાતાવરણ નીચે એવો ઢંકાયેલો રહે છે કે તેની અસરમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. હમ્બોલ્ટ પોતાના વિચારોને વૈજ્ઞાનિક તેમ જ ભૌગોલિક વિચારસરણીની રીતે મૂકવાનો પ્રયત્ન

કરે છે. હમ્બોલ્ટ અનુસાર માનવી અને પૃથ્વી વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે, પરંતુ માનવી કુદરતી વાતાવરણ હેઠળથી મુક્ત બની શકતો નથી. પોતાની જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે અમુક હદ સુધી જ કરી શકે છે, અથવા તો કુદરતી પરિસ્થિતિ તેને વધુ વિચાર કરવાની શક્તિથી મુક્ત રાખે છે. કુદરતી પરિસ્થિતિની છત્રછાયા હેઠળ જ માનવી જીવે છે અને પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ડાર્વિને પોતાના સંશોધન દ્વારા હમ્બોલ્ટ અને રીટરના વિચારોને વિશેષ ટેકો આપવા માટે તેને તેના પુસ્તક “જીવોની ઉત્પત્તિ” (Origin of species) માં આ બાબત સાબિત કરી બતાવી. તેના આ સિદ્ધાંત પછી કુદરતવાદમાં માનનારા. એને ટેકો મળ્યો અને ક્રાંતિ જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી. આ સમયે દરેક ભૂગોળવેત્તાએ માનવ ઇચ્છા અને પ્રવૃત્તિનું મહત્વ બતાવ્યું પરંતુ માનવ સમાજનો વિકાસ પ્રાકૃતિક (કુદરતી) વાતાવરણ અનુસાર થાય છે તેને વિશેષ ટેકો આપ્યો.

આ પરિસ્થિતિને ટેકો આપવા હેકલે પરિસ્થિતિ (Ecology) વિજ્ઞાનને લગતી બાબત સ્પષ્ટ કરી. હેકલે કુદરતી વાતાવરણને ટેકો આપી માનવીને ફક્ત એક પ્રાણીના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કર્યો. માનવી પ્રાણી સ્વરૂપે કુદરતી વાતાવરણથી વીંટાળાયેલો છે. આ માટે તે ઇંગ્લેન્ડમાં થતા ગુનાઓ, ખૂન, લગ્ન વગેરે માટે સામાજિક વર્તણૂક જ જવાબદાર છે. તેના વિચાર પ્રમાણે માનવી કોઈ જગ્યાએ મુક્ત નથી. માનવીની દરેક પ્રવૃત્તિને નિયંત્રિત કરવા માટે દરેક જગ્યાએ મોટા પ્રમાણમાં કુદરતી વાતાવરણનો નિયમ હાજર જ હોય છે.

જેવી રીતે ડાર્વિન અને હેકલે માનવ પર કુદરતી વાતાવરણની અસર ઘનિષ્ટ રીત વર્તાય છે, તેવી જ રીતે રટજેલે પોતાનાં પુસ્તકોમાં માનવીને વાતાવરણનું એક બાળક બતાવ્યું છે. આ બાબતને સૈદ્ધાંતિક રીતે સ્પષ્ટ કરવા માટે તેણે માનવી અને વાતાવરણનાં વિભિન્ન અંગો જેવાં કે પર્વત, પહાડ, મેદાન, પૂરનું ક્ષેત્ર, ખીણ પ્રદેશ અને અન્ય પ્રાકૃતિક રચનાઓનો પરસ્પર સંબંધ વિશે અભ્યાસ કર્યો. આ બધી બાબતો પરથી તેણે બતાવ્યું કે માનવ સમાજની રચના તેમ જ સંસ્કૃતિના વિકાસ પાછળ કુદરતી વાતાવરણનો જ હાથ છે.

બકલ પણ કુદરતવાદમાં માનનારાઓમાં મુખ્ય છે, પણ તે સાથે માનવીને પણ ટેકો આપવા તૈયાર છે. આ બાબત તેણે તેના પુસ્તક The History of Civilization In England (1861) માં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે, જે નીચેના વાક્ય પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

“Looking at the history of the world as a whole the tendency has been, Europe to subordinate Nature to man, out of Europe to subordinate man to Nature.”

આ રીતે બકલ કુદરતવાદને ટેકો આપે છે, પરંતુ સાથે સાથે માનવવાદમાં પણ શ્રદ્ધા રાખે છે. માનવ કુદરતી નિયમોને બદલવા પ્રયત્ન કરે છે, કુદરત માનવીની પ્રવૃત્તિમાં વિટંબણાઓ ઉભી કરે છે. જેથી કરીને વિશ્વમાં કેટલાક દેશમાં માનવીએ કુદરત ઉપર અનેક વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, કેટલાક દેશમાં માનવી હજી કુદરતનો દાસ જ રહ્યો છે.

આગળ બકલ જણાવે છે કે પ્રાકૃતિક રચનાની અસર પણ માનવજાતિ, આબોહવા, ખોરાક અને માટી પર પડે છે. એશિયા અને આફ્રિકામાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ એકદમ ક્ષુદ્ર પ્રદેશમાં જ થયો, જ્યારે આ માટે યુરોપમાં ઘણા પ્રયત્નો કરવા પડે છે. વાસ્તવમાં ઓછું જણાશે, પરંતુ આબોહવા અને રોજીને ગાઢ સંબંધ છે. ભારત જેવા દેશમાં જ્યાં ગરમ આબોહવા અને ક્ષુદ્ર જમીનને ગાઢ સંબંધ છે ત્યાં વસતી ગીચ હોવાથી રોજીનું પ્રમાણ નીચું છે, આવકના પ્રમાણમાં માટી વિભિન્નતાથી રાજકીય અને સામાજિક અસરમાં પણ તફાવત સ્પષ્ટ વર્તાય છે.

(૬) ડિમોલિન્સ અને કુદરતવાદ

ડિમોલિન્સ કુદરતવાદને સંપૂર્ણ ટેકો આપનારા છે. તેમણે તો માનવીના દરેક કાર્યમાં કુદરતવાદને જ મહત્વ માન્યું છે. તેમણે કુદરત બેઠે માનવીના સંબંધિત નિયમો પ્રતિપાદન કર્યા અને કહ્યું કે સમાજની રચના કુદરતી વાતાવરણ દ્વારા થાય છે. તેના મતાનુસાર દરેક વર્ગના લોકો અમુક ચોક્કસ પ્રકારના વાતાવરણમાં નિવાસ કરે છે, જેમની કાર્ય પ્રવૃત્તિ તેમજ સમાજના સંગઠન પર અસર વર્તાય છે. તેમની વિચારસરણી, નિવાસ અને અંધશ્રદ્ધા વાતાવરણ અનુસાર જ છે, એથી પણ

વિશેષ સમાજ કે સંસ્થા પણ કુદરતી વાતાવરણની જ ભેટ છે.

વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના સંદર્ભમાં પણ ડિમોલિન્સ મહત્વના બની રહે છે. તેમણે સ્ટેપ પ્રદેશનો અભ્યાસ પ્રથમ કર્યો, જે દલીલ આ મુજબ છે : સ્ટેપ પ્રદેશ પ્રમાણસર વરસાદને લીધે વિશાળ ઘાસનાં મેદાનો બનાવે છે, જ્યાં પશુપાલન પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાની શક્તિ નિર્માણ થાય છે. આનો અર્થ એ છે કે પ્રાણીઓને સ્ટેપ પ્રદેશ પોષી શકે છે, જેમાં ઘોડો મહત્વનું પ્રાણી છે. આજે પણ સ્ટેપ પ્રદેશ ઘોડાનું જન્મ સ્થળ ગણાય છે અને ઉત્તમ પ્રકારનાં પ્રાણીઓની સંભાળ માટેના ઘોડા ત્યાં જ બોવા મળે છે.

આમ ડિમોલિન્સને કુદરતવાદમાં દૃઢ વિશ્વાસ છે, અને તે અંગે તેમની પાસે સચોટ ઉદાહરણો પણ છે. આનો અર્થ એવો થાય કે કુદરતી વાતાવરણ હંમેશાં માનવી કરતાં વધારે પ્રભાવશાળી-અસરકારક છે- અથવા તો “Society is fashioned by Environment” “સમાજનું ઘડતર જ કુદરતી પરિસ્થિતિ દ્વારા જ થયું છે.”

(૭) એલન સેમ્પલ (Ellen Semple)

કુદરતવાદને ટેકો આપનારાઓમાં સૌથી વધુ સમર્થક મિસ એલન સેમ્પલ છે. મિસ સેમ્પલે તેના પુસ્તક “ભૌગોલિક વાતાવરણની અસર” (Influence Of Geographic Environment-1911) એ માનવ ભૂગોળનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. તેમણે કુદરતવાદને જ માનવ ભૂગોળનો પ્રાણ માન્યો છે અને કહ્યું છે કે માનવી તો સંપૂર્ણ રીતે કુદરતી વાતાવરણનો દાસ છે. માનવીની વિચારસરણી, રીત-રિવાજ, રહેઠાણ, પહેરવેશ, ખોરાક, ધર્મ વગેરે તો કુદરત દ્વારા આપવામાં આવેલી ભેટ છે. તેમણે જુદા જુદા પ્રદેશના વાતાવરણની ચર્ચા કરી છે અને તેની માનવ ઉપર કયા પ્રકારની અસર છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમના “Influence of Geographic Environment” ના ગ્રંથની પ્રથમ પંક્તિમાં જ નીચે મુજબ કુદરતવાદને સંપૂર્ણ ટેકો બહેર કર્યો છે, જે નીચેની બાબત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે :

“Man is a product of the earth's surface. This means not merely that he is a child

of the earth, dust of her dust; but that earth has mothered him, fed him, sat him task, directed his thoughts, confronted with difficulties that have Strengthened his body and sharpened his wits. given him his problems of navigation or irrigation, and at the same time whispered hints for their solution. She has entered in to his bone and tissue, into his mind and soul."

માનવ અને રાજ્ય કુદરતી વાતાવરણ દ્વારા જ આધારિત છે. માનવીને કોઈ જ તક મળી નથી, પણ તેણે મેળવેલી તકે પ્રયત્નથી જ કુદરતે નક્કી કરેલી છે. આ પ્રકારની તક આપવા માટે કુદરત દ્વારા નિર્માણ થયેલી જમીન જવાબદાર છે. આથી કુદરતી વાતાવરણની અસર માનવીનાં હાડકાં, નસો, મગજ અને આત્મામાં પણ વર્તાયેલી છે. આથી વિશેષ માનવીને કામ કરવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ કુદરતની ખસિસ જ છે.

મિસ સેમ્પલ માનવીને પૃથ્વીની સપાટી પર ઉત્પન્ન થયા સમાન ગણાવે તે બરાબર પણ માનવીના પગના મસદસના વિકાસમાં પણ તેમને ટેકો આપ્યો છે. પર્વત કે પહાડી વિસ્તારમાં રહેતા માનવીના પગના મસદસ વિકસિત હોય છે, જ્યારે મેદાન પ્રદેશના માનવીની છાતી અને હાથનો વિશેષ વિકાસ થાય છે, કે જે બધું કુદરતની ભેટ સમાન જ ગણી શકાય. માનવી તો ફક્ત પ્લાસ્ટિકનો જરથો છે, કુદરત તેને યોગ્ય પ્રકારનો આકાર આપે છે.

ધાર્મિક બાબતમાં તેમણે બુદ્ધ ધર્મનો દાખલો આપી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બુદ્ધ ધર્મનો જન્મ હિમાલયમાં થયો. બીજા અર્થમાં બુદ્ધ ધર્મનો જન્મ એવા સ્થળે થયો કે જ્યાં એકલતા, ગરમી-ઠંડી અને પર્વતવાળી સ્થિતિ હતી. આ કારણથી જ બુદ્ધ ધર્મમાં 'સ્વર્ગ' કે નિર્વાણ' નો જન્મ થયો અને તેને મહત્વ આપવામાં આવ્યું.

તેના પુસ્તકના દરેક પાના ઉપર માનવ પર "પ્રકૃતિનો વિજય" એના સંદર્ભમાં લખાયું છે. પર્વતો માનવી માટે ભેટ સમાન જ છે. દેશ કે રાજ્યને સરહદની દીવાલ રૂપી રક્ષણ કરી આક્રમણથી બચાવે છે. નદી તળાવ, સરોવર અને સમુદ્ર એ આદિ માનવ માટે અવરોધ રૂપ હતા, પણ હોડી, સ્ટીમરોનો વિકાસ થતાં તે

બધા રાજમાર્ગ સમાન બન્યા. અલેક્સ સમુદ્ર પર વર્ચસ્વ વધતાં અમેરિકા, આફ્રિકા, યુરેશિયા નજીક આવ્યા.

મિસ સેમ્પલ આ રીતે પ્રકૃતિ પર માનવીનો વિજય થયો છે, એમ માનનાર સામે સખત વિરોધ નોંધાવે છે. તેમને છેક સુધી એવી બાબતને ટેકો આપ્યો છે કે કુદરતી વાતાવરણની અસર હંમેશાને માટે માનવી ઉપર રહેવાની જ છે.

(૮) કુદરતવાદનો વિરોધ

વર્તમાન સમયમાં જ્યારે વિજ્ઞાનનો ઘણો વિકાસ થયો છે, ત્યારે બુગોળવેત્તાઓ આજના માનવીને વાતાવરણ કે પ્રકૃતિનો દાસ માનવા તૈયાર ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. હવે કુદરતી વાતાવરણમાં માનનારો વર્ગ પણ ઓછો થવા લાગ્યો છે, કારણ તે સંલવવાદ કે માનવવાદમાં માનનારો વર્ગ વધવા લાગ્યો છે અને અશક્ય કાર્યો પણ થવા લાગ્યાં છે. જેમાંના કેટલાંક કાર્યો પ્રકૃતિ થવા દેતી ન હતી તે હવે થવા લાગ્યાં છે. એટલે જ માનવવાદ હવે કુદરતવાદની વિચારસરણીને ખડિત કરવા લાગ્યો છે, જે નીચેની બાબતો પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

(૧) એવા કેટલાયે દાખલાઓ છે કે એકસરખા વાતાવરણમાં દરેક જગ્યાએ એકસરખો વિકાસ ન થતો હોય. વિષુવૃત્તના પ્રદેશમાં કેટલીયે જાતિઓ છે કે જેમાંથી એક શિકાર કરે છે, કોઈ ફળ એકઠાં કરે છે અને કેટલીક માછલી પકડવાની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલી છે. ટુંડ્ર પ્રદેશમાં રહેતી જાતિઓની પ્રવૃત્તિ એકસરખી નથી. એરિક્સો જેવી જ દરેકની સંસ્કૃતિ નથી, દરેકના વિકાસમાં ઘણું ફરક રહેલો છે. ભારતના સંથાલ પરગણા (પૂર્વ બિહાર) માં રહેનારી સંથાલ અને પહરિયા જાતિઓ એકબીજાથી વિભિન્ન એવા મળે છે. એક ખેતી કરે છે, બીજી લૂંટફાટ તથા પશુપાલનની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલ છે. દક્ષિણ ભારતમાં નિલગિરિ પર્વતમાં રહેતી ટોડા અને કોટા બંનેની પ્રવૃત્તિમાં તફાવત છે. ટોડા જાતિ પશુપાલક છે. જ્યારે કોટા માટીમાંથી વાસણ બનાવે છે. આ રીતે વિશ્વમાં એવા કેટલાંય ઉદાહરણ છે કે એકસરખા વાતાવરણમાં તેમની જીવન-પ્રવૃત્તિમાં તફાવત એવા મળતો હોય.

(૨) કુદરતી વાતાવરણનો વિરોધ કરનાર બીજો વર્ગ એવો છે કે પ્રાકૃતિક શક્તિઓ જ સર્વ શક્તિમાન છે

અને માનવી તેના હાથનું રમકડું છે, તેનો વિરોધ કરનાર છે. તેઓ એમ માને છે કે ધારો કે આ બાબતને સાચી માનીએ તો માનવ સંસ્કૃતિના ગૌરવપૂર્ણ ઇતિહાસને આપણે ખોટો માની બેસીએ. ઠંડા પ્રદેશમાં જ્યાં ખેતી અસંભવ મનાતી તે શક્ય બની છે. શુષ્ક રણ પ્રદેશો પણ નંદનવન બનવા લાગ્યાં છે. હવે તો આકાશના શૂન્ય અને નિરાધાર પ્રાંગણમાં પણ મનુષ્યભિતરીને ચાલવા લાગ્યો છે. આ બધું બતાવે છે કે માનવી હવે કુદરતનો દાસ નથી રહ્યો.

(૩) કુદરતી વાતાવરણનો વિરોધ કરનાર ત્રીજો વર્ગ એવો છે કે મનુષ્યનાં શારીરિક લક્ષણો જેવાં કે રંગ, વાળ, કદ, નાક, કાન, હોઠ, બુદ્ધિ વગેરે કુદરતી વાતાવરણ અનુસાર જ સંપૂર્ણ રીતે નથી. આ પ્રકારના શારીરિક ગુણોમાં માતા-પિતાનાં શારીરિક લક્ષણો મુખ્ય જવાબદાર છે. આના સંદર્ભમાં વિચાર કરીએ તો દક્ષિણ અમેરિકાના એમેઝોન જંગલોમાં માનવી હબરો વર્ષોથી વસે છે. પરંતુ ત્યાંના રહેવાસીઓમાં નિર્ગોળ જાતિના ગુણ બહુ ઓછા જોવા મળે છે.

(૪) કુદરતી વાતાવરણનો વિરોધ કરનાર ચોથો વર્ગ એવો છે કે જે પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં સંપૂર્ણ રીતે વિશ્વાસ રાખવા તૈયાર નથી. આજના કેટલાયે વિદ્વાન માનવસ્વેચ્છા (Freedom of choice and selection) ને કુદરતી વાતાવરણથી પ્રભાવિત થતી માનવા તૈયાર નથી. કિરચાકે આ વિશે નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:-

“Man is not an automation without a will of his own.”

આનો જવાબ એ રીતે આપી શકાય કે માનવીની ઇચ્છા ક્યારે પણ પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ ઉત્પન્ન નથી થતી. મનુષ્યમાં પ્રકૃતિ જ ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને શાંત કરવા માટે પણ પ્રયત્ન કરે છે. જે બાબતો અશક્ય છે તેને શક્ય બનાવવા માટે પ્રકૃતિ માનવીને પ્રેરણા પણ આપે છે. આ રીતે માનવી પ્રકૃતિનો દાસ નથી પણ તેની સહાય બડે પૃથ્વી પર પરિવર્તન લાવનાર પરિબળ છે.

ઉપર મુજબની માહિતી પરથી ચોક્કસ રીતે કહી શકાય કે કુદરતી વાતાવરણ માનવ ઉપર અસર કરે છે, પરંતુ માનવી તેની અસર ઓછી કરી પોતાને અનુકૂળ બનાવે છે. વિશ્વના કેટલાક દેશોમાં ઉત્પન્ન થતા પાક

એ દેશનું જ મૂળ ઉત્પાદન નથી. ઘઉં, ઓલિવ, દ્રાક્ષ કે ભૂમધ્યના પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતાં ફળફળાદિ એ કંઈ ઇટાલી, સ્પેન, પોર્ટુગલની ઉત્પાદિત નથી. બીજા દેશોમાંથી લાવ્યા પછી આ દેશોમાં વધુ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં છે.

ખેત ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં સુધારો થયા પછી પાકના ઉત્પાદનમાં ઉત્પાદન અનેકગણું વધવા પામ્યું છે. અમેરિકામાં ઘઉંનું ઉત્પાદન બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ત્રણ ગણું વધ્યું. હાલમાં આફ્રિકામાં લાઇબેરિયા કરતાં ધાના કેડેડાનું ઉત્પાદન પંદર ગણું વધારે લે છે. લાઇબેરિયામાં આવેલી ફાયરસ્ટોન રબ્બર કંપની દર એકરે રબ્બરનું ઉત્પાદન ૧૦૦૦ પાઉન્ડ જેટલું લે છે, જે નાઇજિરિયા અને આઇવરી કોસ્ટ કરતાં પાંચ ગણું વધારે છે. જાપાન અને ચીન દર એકરે વધુ ચોખા-ડાંગરનું ઉત્પાદન કરવા શક્તિમાન છે.

(૯) માનવાવદની વિચારસરણી

માનવાવદની વિચારસરણી સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે નીચેની ચાર બાબતોને સ્પષ્ટ રીતે સમજવી જરૂરી છે.

(અ) માનવાવદમાં માનનારા બધા જ પ્રાકૃતિક શક્તિને બળવાન માને છે અને વાતાવરણનું મહત્ત્વ પણ વિશેષ છે. પરંતુ તેઓ મનુષ્યના કાર્ય અને શક્તિને રોકે છે એમ કદાપિ કબૂલ થવા તૈયાર નથી. વાતાવરણ ચોક્કસ રીતે માનવપ્રવૃત્તિને રોકે છે પરંતુ કુદરત એક વિશાળ યોજના સમાન છે, જેની ચોક્કસ સીમાઓ પણ છે. તથા તે સીમાઓમાં માનવી એક સ્વતંત્ર અંશ છે. મનુષ્ય આમાં પોતાની ઇચ્છાથી કાર્ય કરે છે. વળી સાથે સાથે માનવાવદમાં માનનાર એમ પણ માને છે કે વિજ્ઞાનની ઉન્નતિની સાથે પ્રાકૃતિક સીમાઓ પણ દૂર થતી જાય છે.

(બ) આધુનિક યુગમાં જ્યારે વૈજ્ઞાનિક વેકાસ ત્વરિત ગતિથી થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિમાં સંશોધન થતું નથી, પરંતુ માનવીને પરિવર્તન કરવાની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અનેક સ્થળો પર વાતાવરણમાં પરિવર્તન લાવીને આર્થિક અર્થતંત્ર બદલી નાખ્યું છે. આજના માનવીએ તેના ઘર પૃથ્વીને કદમાં અંતરમાં નાની ને નાની બનાવવા સતત પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છે.

(ક) મનુષ્ય ટેવ દ્વારા વાતાવરણમાં અનેક પરિવર્તન લાવી શકે છે. મનુષ્ય ટેવવાળું એક પ્રાણી છે. મનુષ્યમાં પ્રથમ ટેવ આવે છે, પછી તે ટેવ પરિવર્તન લાવનારું પરિભળ બને છે. વાતાવરણમાં પરિવર્તનની શરૂઆત થાય છે, તેનાથી મનુષ્યનો વિકાસ થતો જાય છે. પૃથ્વી પર મનુષ્યના માટે દરેક વસ્તુ એવી ટેવનું પરિણામ છે, જે પ્રકૃતિ સત્યો અને તેને અનુકૂળ બુદ્ધિપૂર્વકના પ્રયોગ દ્વારા તે પ્રાપ્ત થાય છે.

(ડ) માનવવાદને ટેકો આપનાર એકતા અને પરિવર્તનના સિદ્ધાંતને ટેકો આપી તેમાં જ પોતાનો સંપૂર્ણ ટેકો બતાવે છે.

આ રીતે માનવવાદ વર્ગ કેટલીક બાબતોમાં કુદરતવાદને ટેકો આપે છે. પરંતુ કુદરત સંપૂર્ણ રીતે માનવીને નિયંત્રિત કરતી નથી. માનવી પણ આ પૃથ્વી પર એક પરિવર્તન લાવનારું પરિભળ છે. પરંતુ આ પરિવર્તન સીમિત છે. તે સીમાને તોડવા હંમેશાં પ્રયત્ન થાય છે. પરંતુ મનુષ્ય કુદરતનો દાસ કે ગુલામ છે એમ કદાપિ માનવા તૈયાર નથી.

(૧૦) માનવવાદનો વિકાસ

વૈજ્ઞાનિક યુગમાં માનવીને પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત થવાની અનેક શક્યતાઓ વધતી જાય છે. માનવીની જલદ પ્રવૃત્તિઓને લીધે આજે વિશ્વના જુદા જુદા વિસ્તારમાં ખેતી, ઉદ્યોગ, વાહનવ્યવહાર, રહેઠાણના વિસ્તાર, વેપાર વગેરેનો વિકાસ થયો છે. આ બધું કરવા માટે કુદરત માનવીને રોકે છે, પરંતુ આ રોકાણને કઈ રીતે ઓળંગવું તે હવે માનવી તેનાથી ટેવાયેલો છે.

માનવવાદનો વિકાસ કરવા માટે હવે તો આ અંગેની રસપ્રદ ચર્ચાઓ કરવા માટે વિશ્વના મહાન ભૂગોળવેત્તાઓ એકઠા થાય છે અને માનવીનો પ્રકૃતિ પર વિજયના સંદર્ભમાં માહિતીઓ અપાતી હોય છે. આવા પ્રકારનો એક સેમિનાર અમેરિકામાં ભરાયો હતો. જેમાં દેશવિદેશના ભૂગોળવેત્તાઓ એકઠા થયા હતા. જેનો વિષય હતો : “Man's Role in Changing the Face of the Earth.” આમાં અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની, જાપાન, સ્વીડન અને ભારતના ભૂગોળવેત્તાઓ મુખ્ય હતા. ઈ. સ. ૧૯૫૫ના વર્ષ દરમિયાન યોજાયેલા આ સેમિનારમાં ૨૦મી સદીમાં માનવીએ શું પરિવર્તન

આણ્યું છે, તેના વિશે મુખ્ય માહિતી આપી હતી. હવે માનવવાદમાં માનનારાની વિચારસરણી બેઠી છે :

ઇંગ્લેન્ડના માર્શના વિચારો બાણીએ તો પ્રાકૃતિક ભૂગોળની અંદર જેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તે બધી જ બાબતોમાં માનવીએ પરિવર્તન કર્યું છે. માનવી આ પૃથ્વી પર કાયમી પરિવર્તન લાવનારું પ્રાણી છે, જે નીચેના વાક્ય પરથી ખ્યાલ આવે છે :

Man was a free agent, working independently of nature. It was not the earth that made man but it was man who made the earth.”

આમ માર્શ કુદરતવાદમાં માનનાર સામે સતત પ્રહાર કરે છે અને તેના વાક્યમાંથી એવો અર્થ સરે છે કે માનવના જન્મ પહેલાં આ પૃથ્વીનું કોઈ જ મહત્ત્વ ન હતું; પરંતુ માનવ જન્મ પછી પ્રવૃત્તિઓને વેગ મળ્યો અને પૃથ્વી સુશોભિત બની, ત્યારે ખરેખર એમ જ લાગે છે કે આ પૃથ્વીને જન્મ જ માનવીએ આપ્યો છે.

રશિયન ભૂગોળવેત્તા એલેક્ઝાંડર ઈવાનોવિચ વોઇકોફ (૧૮૪૨-૧૯૧૪) પણ પ્રાકૃતિક તત્ત્વોમાં માનવી પરિવર્તન કરનારું પ્રાણી છે, આ બાબત સમજાવવા તેણે ભૂતકાળની સિંધુ-ગંગા ઇન્ડિયન, મેસોપોટેમિયા તથા ચીનની સંસ્કૃતિનો સહારો બતાવ્યો છે. શહેરી વસાહતનો વિકાસ પણ માનવીની વિકાસ પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ જ છે, જે નવા શહેરી વિસ્તારો અમેરિકા અને રશિયામાં વિકાસ થવા લાગ્યા છે.

ફ્રેન્ચ નામના ભૂગોળવેત્તાએ માનવવાદના સિદ્ધાંતની છણાવટ બહુ સ્પષ્ટ રીતે કરી છે, જેના વિચારો પ્રભાવશાળી જણાય છે. તેમના મત મુજબ મનુષ્ય પોતે જ એક શક્તિ છે અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ ઘણું જ છે. પૃથ્વી પર પરિવર્તન લાવનારું એક તેજવાન પરિભળ છે. તે જ્યાં ઈચ્છે છે ત્યાં પોતાના વિચાર અનુસાર પરિવર્તન લાવે છે અને પ્રકૃતિની વિનાશકારી શક્તિઓથી થનારા પરિવર્તનને પણ રોકી દે છે. પ્રકૃતિમાં એવી વિપરીત શક્તિ છે જેમાં એક નિર્માણ કરનારી છે તો બીજી વિનાશકારી. મનુષ્ય જ્યારે એક શક્તિને નિર્બળ બનાવે છે ત્યારે બીજી શક્તિ પ્રબળ બને છે. આ રીતે માનવી પ્રકૃતિની શક્તિનો ઉપયોગ પોતાની ઇચ્છાનુસાર કરે છે. માનવી જંગલ કાપીને ખેતીલાયક જમીન બનાવે છે,

જંગલ ઉગાડીને જમીનનું રક્ષણ કરે છે તથા વિનાશક શક્તિનો અંત લાવી દે છે.

અથાગ પરિશ્રમ, સાહસ અને ધૈર્યના કારણે માનવી આજે મહાન શક્તિનું સર્જન કરનાર બન્યો છે. માનવી આ પૃથ્વી પર સંશોધન અને પરિવર્તન કરવાની પૂરતી ક્ષમતા ધરાવે છે. કેટલીક વખત એમ થાય છે કે પ્રકૃતિએ તેને મગજ પોતાની શક્તિઓમાં પ્રયોગ કરવા માટે જ આપ્યું છે. આ રીતે દરેક વસ્તુ, દરેક કલ્પના આજે સંભવિત છે. આ બાબતમાં ફેબરે નીચે મુજબ જણાવ્યું છે :

“કોઈ જગ્યાએ કોઈ આવશ્યકતા નથી, પરંતુ દરેક સ્થાનો પર સંભાવના જ છે; મનુષ્ય આ સંભાવનાઓનો સ્વામી છે અને તેના પ્રયોગો નિર્ણાયક પણ છે; આજે માનવી આબોહવા અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અનુરૂપ નથી.”

વાઈડલ-ડી-લા-બ્લાશે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે પ્રકૃતિ શક્તિશાળી નથી, પરંતુ મનુષ્યમાં પણ મહાન શક્તિ છે. જે જમીન ખેતીને માટે લાયક ન હતી, તે પણ હવે માનવીએ ઉપયોગી બનાવી છે. મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાનુસાર પાક ઉત્પાદન કરે છે. આ ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ માંગની અનુસાર વધે છે. ઘઉંનું ઉત્પાદન ક્ષેત્ર ભૂમધ્ય સમુદ્રનો પ્રદેશ છે, પરંતુ તે આજે ઓસ્ટ્રેલિયા, ઉત્તર યુરોપ, રશિયાના સ્ટેપનું મેદાન વગેરે ઘણાં જ વિકસિત બન્યાં છે. આ બધું એવા માનવીની શક્તિથી થયું છે, જેણે પ્રાકૃતિક વાતાવરણ બદલી નાખ્યું છે.

બ્લાશે અન્ય જગ્યાએ પણ જણાવ્યું છે કે પ્રકૃતિ એક સલાહકારથી વિશેષ નથી. તે મનુષ્યને પ્રયોગ માટે આમંત્રણ આપે છે, અને સાથે સાથે બતાવે છે કે કયા પ્રકારનું પરિવર્તન લાવવાથી સફળતા પ્રાપ્ત થશે. આનાથી પણ વિશેષ કહીએ તો પ્રાકૃતિક વાતાવરણ એ માનવીના સમાજની રચના કે વિકાસ કરતી નથી, પરંતુ તે માટેના વાતાવરણની શરત મૂકે છે. પછી તેના ઉપયોગ શરત પ્રમાણે થાય છે અને શક્યતા પ્રમાણે પરિવર્તન લાવી શકાય છે.

કુદરતી વાતાવરણ માનવીને વિકાસ કરવા માટેનો માર્ગ નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ આ માર્ગ અમુક હદ સુધી જ નહીં થયેલો છે. આમાં કેટલીક બાબતમાં હજી માનવીએ વિશેષ કરવાનું બાકી છે. તેમની દલીલ

એવી છે કે માનવી ધ્રુવ પ્રદેશમાં કંઈ કેળાં કે પાઈનેપલ પકાવી શકતો નથી. છતાં પણ આ માટે માનવીના કેટલાક પ્રયોગો સફળ થયા છે તેમાં બે મત ન હોઈ શકે. રશિયા અને જાપાન જેવા દેશોએ એકદમ નાના વિસ્તારમાં આ પ્રયોગો સફળ કરી બતાવ્યા છે. પરંતુ અહીં એક વાત ચોક્કસ માનવી પડશે કે આમ કરવા જતાં કુદરતી વાતાવરણ તેને નિયંત્રણ ઊભું કરે છે એટલે માનવીનું પરિવર્તન અમુક હદ સુધી જ સીમિત ગણાય.

જન ઝુન્સ પણ તેના પુસ્તક માનવ ભૂગોળ (Human Geography) માં પણ બ્લાશની જેમ જ જણાવે છે :

The powers and the means that man had at his disposal are limited... within certain limits it (Man's activity) can vary its operations and movements, but it can not destroy this natural setting to modify it is often possible but never to eliminate it.”

ઝુન્સ ચોક્કસ રીતે માને છે કે કુદરત માનવી પર નિયંત્રણ રાખે છે. તેમણે જ્યાં આગળ પ્રાકૃતિક અને માનવીય શક્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાં હંમેશાં ચેતવણી આપી છે કે માનવ શક્તિ બહુ જ સીમિત છે. માનવીને કુદરતી શક્તિનો સહારો હંમેશાં લેવો પડે છે, તેમ છતાં પણ માનવી નિષ્ક્રિય નથી. માનવી ચેતનવંત પ્રાણી છે.

એમન પણ બ્લાશની જેમ જ માનવીની પ્રવૃત્તિને જ મહત્વ આપે છે. માનવીની બુદ્ધિનો વિકાસ થતાં ખેતીમાં પરિવર્તન આવ્યું. બટાટા અને મકાઈ બંને પાક એક સમયે યુરોપ ખંડ માટે અજ્ઞાત હતા, પરંતુ બંને પાકનું યુરોપમાં આગમન થતાં યુરોપના અર્થ-તંત્રમાં મોટું પરિવર્તન આવ્યું. જમીનમાં પરિવર્તન આવ્યું નહીં, પરંતુ માનવીએ થોડું વિશેષ વિકસિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, જેના પરિણામે યુરોપ અને પછી આખા વિશ્વના અર્થતંત્રમાં બટાટા અને મકાઈએ પરિવર્તન લાવ્યું.

ઈંગ્લેડના મેરીન ઈઝાબેલે તેના પુસ્તક “Man and His Conquest of Nature” (૧૯૧૨)માં જણાવ્યું છે કે માનવી તેના ભાગ્યશાળી નસીબના પરિણામે માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરી શક્યો છે. કુદરત સાથે માનવી લડતો રહે છે, જ્યારે પ્રાણી અને વનસ્પતિને તો કુદરત

સગવડો આપીને જ સંતોષ અપાવે છે. માનવી કુદરત સામે સંઘર્ષથી મેળવે છે અને પૃથ્વી પર પરિવર્તન લાવે છે. “માનવી પૃથ્વીની પેદાશ મેળવે છે અને પોતાની ઇચ્છાઓને સંતોષે છે.” જેના દ્વારા પરિણામ એ આવ્યું છે કે વિશ્વના જુદા જુદા ભાગોમાં સાંસ્કૃતિક ભૂદર્શ્યો (Cultural Landscape) નિર્માણ થયાં છે.

ઈટાલીના ગીઓવાની નેગરી (૧૯૩૦) માનવીએ પ્રાકૃતિક પરિવર્તન કઈ રીતે મેળવ્યું તેનો દાખલો યુરોપના સંદર્ભમાં દર્શાવે છે. યુરોપનો મોટા ભાગનો વિસ્તાર આજથી ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે બિનઉપયોગી હતો, જે જંગલોથી છવાયેલો હતો. તે જ જંગલ વિસ્તારને સાફ કરી વસાહતો, ઉદ્યોગો, વાહનવ્યવહાર વગેરેનો વિકાસ કર્યો. પ્રાથમિક દશાના માનવીએ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ કરવાથી આ શક્ય બન્યું.

જર્મનીના પોલ નેમ્બર્ગ (૧૯૨૮) ના અનુસાર માનવીના સાંસ્કૃતિક કાર્ય દ્વારા પૃથ્વીની સપાટી પર પરિવર્તન લાવે છે. પરિસ્થિતિની સામે માનવીએ આર્થિક વિકાસ કઈ રીતે કર્યો તેના સંદર્ભમાં તે જર્મનીમાંથી જ ઉદાહરણ મેળવે છે. વીસમી સદી દરમિયાન માનવીએ જર્મનીમાં આના પરિણામ સ્વરૂપે રોડ-રસ્તા, વનસ્પતિનો ઉપયોગ, ખાણમાંથી પ્રાપ્ત થતી ખનિજ સંપત્તિ, પાણી, ઔદ્યોગિક આયોજન અને શહેરી તેમ જ ગ્રામીણ વસાહત નિર્માણ કરી વિકાસ કર્યો.

ગોલ્ડન વિજર નામના ભૂગોળવેત્તાએ પ્રાકૃતિક વાતાવરણ અને માનવ સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં સુંદર વિશ્લેષણ કરીને દર્શાવ્યું છે કે માનવી એક મહાન શક્તિ છે અને તે કુદરત પર વિજય મેળવવાનું પણ બળ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમનું કહેવું છે કે કુદરત માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે સાધનો એકત્રિત કરે છે, વસ્તુઓ આપે છે. કુદરત માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસના મકાન માટે ફક્ત ઇંટ અને ચૂનો આપે છે, યોજના આપતી નથી, યોજના તો માનવીના મગજમાંથી પ્રગટ થતી હોય છે. વાતાવરણ તો માનવીને ફક્ત વસ્તુઓ જ આપે છે, જેમાંથી માનવીએ પસંદગી જ કરવાની હોય છે. માનવ સંસ્કૃતિ જ તે વસ્તુઓના સહારા દ્વારા સુંદર સ્વરૂપ નિર્માણ કરી કલા પ્રદર્શિત કરે છે.

વિજર અનુસાર કુદરતી વાતાવરણ મનુષ્યને બતાવતું નથી પરંતુ મનુષ્ય બાંધે જ પોતાનું નિર્માણ કરે છે

અને તેના માટે તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કુદરતી વાતાવરણનો ઉપયોગ કરે છે. કુદરત માનવ સંસ્કૃતિને પણ જન્મ આપી શકતી નથી, તેમાં વિશેષ પરિવર્તન પણ લાવી શકતી નથી તથા વિનાશ પણ કરી શકતી નથી.

નિકોલસ કુઝ્નગ્ (૧૯૩૩) એ વિમાન દ્વારા લેવામાં આવેલાં સાંસ્કૃતિક બાબતોને બતાવતો ચિત્રસ્વરૂપમાં એટલાસ નિર્માણ કર્યો. આ એટલાસમાં તેને પૃથ્વીની સપાટી પર માનવી દ્વારા આવેલાં પરિવર્તન અને તેના સ્વરૂપે નિર્માણ થયેલાં સાંસ્કૃતિક ભૂદર્શ્યોનો વિકાસ બતાવ્યો. માનવી ભૂમિદર્શ્યોના દરેક વિસ્તારમાં તેને ચોક્કસ રીતે ઘાટ આપીને રહે છે અને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે કુદરતી વાતાવરણમાં પરિવર્તન લાવી રહેવા માટે ટેવાયેલો છે.

એડવિન ફેલ્ડના અનુસાર પૃથ્વીનું પરિવર્તન લાવવામાં માનવી અસરકારક પરિબળ છે. ૧૯૩૫માં પ્રકાશિત આર્ટિકલ અને ચોપડીઓમાં તેણે માનવ પ્રવૃત્તિને વેગવાળી માની પૃથ્વી પર માનવીનું કાર્ય કુદરતનાં પરિબળોમાં પરિવર્તન લાવવામાં મહદરૂપ રહે છે તેમ જણાવ્યું.

(૧૧) કુદરત સાથે માનવીની વર્તણૂક

માનવીએ કુદરતી વાતાવરણને બદલ્યું છે અને આ બંને વચ્ચેના સંબંધનાં નિરીક્ષણો હાલમાં અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્વનાં બનતાં બાકી છે. માનવીએ કુદરત સાથે ગાઢ સંબંધો બાંધીને પૃથ્વીનું સુંદર રીતે ડિઝાઇન કરવામાં આયોજન કર્યું છે. પૃથ્વીનો ઉપયોગ શક્ય તેટલા વધુ ઊંચા દરે (scale) માનવી કરે છે. ૧૭ મી સદીના ઘણા વૈજ્ઞાનિકોએ કુદરતને પુષ્કળ ટેકો આપ્યો છે જે નીચેના વાક્ય પરથી જણાય છે.

“How wonders are Thy works, o Lord !
In wisdom hast Thou made them all.”

ઉપરના વાક્યના વિચારોને કદાચ નિર્બળ માનીએ પણ એ સમયે માનવીએ આજના જેટલો વિકાસ કર્યો ન હતો. પરંતુ તેમ છતાં ત્યારથી આજ સુધી માનવી કુદરત સાથે સંઘર્ષ ખેલતો આવ્યો છે, જેની અસર પૃથ્વી સિવાયના અહ અને ઉપગ્રહ પર પણ પહોંચી છે.

સિયર્સે કુદરત તરફની માનવીની વર્તણૂકના અનેક સિદ્ધાંતો સાબિત કરી બતાવ્યા છે. મેક્સિકોનો ખીણ

પ્રદેશ એવો હતો કે જ્યાં આગળ લાકડાનાં ઘર બનાવવા માટે વૃક્ષોનો અભાવ હતો, પરંતુ માનવીએ તે વિસ્તારમાં વૃક્ષો ઉછેરી ઘર બનાવવા માટે લાકડું ઉત્પન્ન કર્યું. એટલું જ નહીં, પરંતુ પશુપાલનના ઉછેર માટે પશુ ઘાસ ઉગાડ્યું. આ બધું માનવીના કુદરત સામે થયેલા સંઘર્ષમાંથી જ ઉત્પન્ન થવા પામ્યું.

કાર્લ સાવર માનવીને પૃથ્વી પર પરિવર્તન કરનાર એજન્ટ તરીકે વર્ણવે છે. માનવીની પરિવર્તન શક્તિ કુદરત સામે સતત કાર્યશીલ રહી છે. ભૂતકાળની પ્રાકૃતિક અસરમાંથી પસાર થતો થતો માનવી પૃથ્વી ઉપર પોતાને લાયક જગ્યા પસંદ કરી શક્યો છે—સાંસ્કૃતિકા બુમિદશ્યો નિર્માણ કરી શક્યો છે. સંસ્કૃતિકા વિકાસથી એક પસંદગીમાં સંતોષ થતાં તરત જ બીજાની શોધમાં લાગી બાય છે.

(૧૨) રોબર્ટ પ્લેટનો આધુનિક કુદરતવાદ

છેલ્લા દસકામાં કુદરતવાદને ટેકો આપનાર અમેરિકાના રોબર્ટ પ્લેટ છે. જેઓ શિકાગો યુનિવર્સિટીમાં ભૂગોળના પ્રોફેસર છે. રોબર્ટ પ્લેટ ભૂગોળમાં કુદરતવાદને ટેકો આપી તેને સૈદ્ધાંતિક બાબતોથી ટેસ્ટ કરી બતાવે છે. પ્લેટ બતાવે છે કે સ્પેનિશ, ઈટાલી, જર્મન, બ્રિટિશ, ફ્રાન્સિસ વગેરેએ યુરોપ સાથેના વિકસિત સંબંધો શરૂ કર્યા. આ બાબતમાં ઇતિહાસ અને ભૌગોલિક પરિબળો મહત્વનાં અસરકારક હતાં.

આ બધાં પરિબળોની અસર તે સમયે પુષ્કળ અને અવર્ણનીય હતાં, પરંતુ હાલના કરતાં બીજા કેટલાંક પરિબળો પણ તે સમયે હતાં. છતાં કેટલાક પ્રસંગો અને નિર્ણયો ચોક્કસ રીતે લઈ શકાતા નહીં, અને આ પ્રકારની વિચારસરણી પણ અજ્ઞાત હતી.

પ્લેટના અનુસાર હાલનું કુદરતવાદ અંગેનું જ્ઞાન ખોટી ગેરસમજ ઊભું કરનારું છે. કેટલીક વખતે આપણે ભૂતકાળ અને વર્તમાનનું વર્ણન કરવાની આશા રાખીએ છીએ. પણ આ પ્રકારનું ચોક્કસ કરી શકતા નથી અને બદલી પણ શકાતું નથી. ચોક્કસ પ્રકારના ઘણા માનવીઓ દ્વારા લેવાયેલો નિર્ણય માનીએ છીએ, પરંતુ પ્રેક્ટિકલી તે અશક્ય હોય છે. દરેક પ્રકારનું વર્ણન જ અને સિદ્ધાંતની ચકાસણીથી નક્કી થયેલું જ દુનિયામાં જે કંઈ બન્યું છે—બનવાનું છે તેને બતાવે છે.

આના ઉદાહરણ માટે પ્લેટ આર્જેન્ટિનાનો દાખલો લે છે. આ દેશનું ભવિષ્ય હજુ દેખીતી રીતે જ ઘણું

મુશ્કેલીભર્યું છે. આ પ્રકારનો નિર્ણય ભૂતકાળમાં લેવાયેલો હોવાથી ભવિષ્ય માટેનાં સૂચનો કરવામાં મુશ્કેલી સર્જાય છે. આથી એક વખત આપણે ચોક્કસ રીતે માનવું જોઈએ કે આપણી ભવિષ્યની પ્રવૃત્તિ અને જીવન વિશે કોઈ જ નિર્દેશ ન કરી શકીએ. આજનું આખું વિશ્વ જ ભવિષ્યના ફાયદાની સાથે જીવી રહ્યું છે એ મોટામાં મોટી ભૂલ છે. આ ફાયદો કેવો હશે તે તો કુદરત દ્વારા જ નક્કી થયેલો હોય છે.

હજી આ બાબત આગળ ધપાવતાં પ્લેટ કહે છે કે જ્યારે આપણે માનવી જોડે કાર્ય કરીએ છીએ તેનો અર્થ એવો નથી કે આપણે કુદરતી વાતાવરણ જોડે કાર્ય નથી કરતા અને આ બંનેને જ અસર તરીકે જોવાનીએ છીએ. કુદરતી વાતાવરણ જોડે માનવી શૂંચવણભર્યા પ્રશ્નો જોડે જોડાય છે અને સંબંધ જોડે છે. તો પછી.... કુદરતી વાતાવરણ સાથે મુક્ત રીતે પરિવર્તન શક્ય જ નથી બનતું. ધારો કે આપણે કોઈ કારણસર પદ્ધતિ વગરની પસંદગી મુક્ત ઇચ્છા અને મુક્ત કુદરત સાથે કરીએ તો તેનું પરિણામ વિશ્વમાં તુલસાનકારક પસંદગી આવે છે.

(૧૩) ગ્રિફિથ ટેલરની વિચારસરણી

કુદરતી વાતાવરણનો અભ્યાસ કેટલી હદ સુધી પસંદગી પામ્યો છે તે પ્રકારની વિચારસરણી દર્શાવવામાં ગ્રીફિથ ટેલર મોખરે રહ્યા છે, કે જેઓ ભૌગોલિક વિચારસરણી આપવામાં જીવન-દરમ્યાન આગળ પડતું કાર્ય કરી ચૂક્યા છે. તેમને કુદરતી વાતાવરણની અસર નીચે મુજબ સ્પષ્ટ કરી છે :

“I have spent a large part of my life studying the conditions affecting man in the immense areas of empty Canada, the Sahara, empty Australia and empty Antarctica. No Geographer who has his experience could ignore the paramount control exercised by the environment. Granted that all areas are in a primitive state of civilization where Bacon (unlike some of our Geographers) realized: “that we must obey Nature,” my point is that they will remain in much the same stage development for many a decade to come, if not for ever.”

ટેલર જણાવે છે કે વિશાળ પાયા પરનું કુદરતી વાતાવરણ છે જેમાં માનવી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જેમાંથી માનવી કેટલીક વખત ડહાપણભરી પસંદગી કરે છે, તો વળી ક્યારેક મૂર્ખતાભરી પસંદગી કરી, પાછળથી સંઘર્ષ કરી યોગ્ય મેળવે છે.

પરંતુ ‘ડહાપણભરી પસંદગી’ અને ‘મૂર્ખતાભરી પસંદગી’ એ માનવજીવનનો સિદ્ધાંત છે. કુદરતી વાતાવરણ આના વિશે કંઈ જ જાણતું નથી. કુદરતી વાતાવરણમાં તો ફક્ત ‘શક્યતા’ અને ‘અશક્યતા’ ની જે સીમા છે એ તો માનવી દ્વારા જ ખતાવવામાં આવી છે.

માનવી જે કાર્ય કરવા માગે છે તેનો હેતુ કે ધ્યેય સફળતા મેળવવાનો હોય છે. પરંતુ ધ્યેયને પહોંચી ન વળતાં મૂર્ખતા પ્રદર્શિત થાય છે. પણ વારંવાર આમ થવાથી જ તેમાં સફળતા મળતી હોય છે. એટલા માટે જ ટેલર કહે છે કે હેતુનું આયોજન કુદરત દ્વારા થયેલું છે, જો આ હેતુ-ધ્યેયને મેળવવો હોય તો પ્રથમ તેમાં શક્યતાઓ જ દેખાતી હોય છે. પણ નક્કી કરેલું આયોજન જો નિષ્ફળ જાય તો તેને મૂર્ખતાભરી પસંદગી પણ કંઈ રીતે કહી શકાય ?

દેખીતી રીતે જ કુદરત તરફથી જે શક્યતા દેખાય છે તે દરેક જગ્યાએ એક નથી. કેટલાકની માગણી નાની હોય છે, કેટલાક સતત મુશ્કેલીનો સામનો કરે છે, કેટલાક વિશાળ પાયા પર મેળવે છે, તો વળી કેટલાક નિષ્ફળતા મળતાં પાછી પાની કરે છે. કુદરતી વાતાવરણ પરની માનવીની અસર અને તેની વળતરની કિંમત એ માનવીને શક્યતા, જ્ઞાન અને કાર્યશક્તિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્ણય માનવી દ્વારા જ લેવાયેલો હોય છે અને તેની અસર માનવી દ્વારા જ બનેલી હોય છે.

આ બાબતને આગળ ટેલર “થોભો અને જાઓ” (Stop and Go) તરીકે બતાવે છે. કુદરતી વાતાવરણમાં સફળતા મેળવવા માટે ઊભા રહો અર્થાત શક્યતાને કેટલે સુધી મેળવી શકાય તેમ છે તે જાણી લેવું જરૂરી છે. આ સીમામાં માનવીએ પસંદગી કરી લેવી જોઈએ. સફળતા મેળવવા જાઓ અર્થાત ધ્યેયને હાંસલ કરો. કાર્ય કરો, જેમાં સફળતા પ્રાપ્ત થાય પણ ખરી અને ન પણ થાય-પરિણામ શૂન્ય પણ આવે.

આજના માનવીએ ઠંડા ધ્રુવ પ્રદેશના વિસ્તારમાં ચોક્કસ કેળાં ઉત્પન્ન કરી શકવાની પદ્ધતિ શોધી કાઢી

છે, પરંતુ કેળાંને ઉત્પાદન કરવા માટે જે કૃત્રિમ આબોહવા નિર્માણ કરી છે તે ખર્ચની દૃષ્ટિએ આપણા માટે અસહ્ય બની રહે તેમ છે. આ બાબતને ટેકો આપી કુદરતવાદમાં માનનાર ભૂલ કરી બેસે છે. ઐદિથ ટેલરના અનેક અનુભવો દર્શાવે છે કે ઓસ્ટ્રેલિયામાં જે રેલવે અને વસાહતો રણ પ્રદેશમાં નિર્માણ થઈ તે કુદરત સામેના વાતાવરણનું નિવારણ કરવા સમાન જ છે.

કુદરતે દેશમાં કયા પ્રકારનો પ્લાન માનવી માટે બનાવ્યો છે; આબોહવા, ખનિજસંપત્તિ, જમીન, વનસ્પતિ કુદરતે માનવીને ભેટ સ્વરૂપે આપ્યાં છે. આ બધામાંથી કયા વિસ્તારમાં વધુ વિકાસ શક્ય છે તેનું આયોજન માનવીએ કરવાનું છે. માનવવાદમાં ટેકો આપનાર ચોક્કસ રીતે કહી શકે કે દક્ષિણમાં આવેલો એન્ટાર્ટિકના જો કેટલોક ભાગ વિકસાવી શકાય તેમ છે, તો તેનો અર્થ એ કે માનવી જો ઇચ્છે તો ભવિષ્યમાં વધુ તેનો ઉપયોગ કરી શકશે.

(૧૪) શું માનવીએ કુદરત પર વિજય મેળવ્યો છે ?

આજનો માનવી કુદરતી વાતાવરણના ખંધારણમાં જીવે છે એમ દલીલ કરવી તે યોગ્ય નથી. તેનો વૈજ્ઞાનિક, આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ ઝડપી અને ગાઢ થવા પાર્યો છે. માનવીએ રણને હરિયાળાં ખેતરોમાં ફેરવી નાખ્યાં છે. પર્વતમાંથી ટનલો દ્વારા વાહનવ્યવહાર કાઢ્યો છે, જમીનને ફળદ્રુપ બતાવી છે, આથી પણ વધુ વિશાળ હરણફાળ ભરીને ચંદ્ર ઉપર પગ મૂકી શક્યો છે. પરંતુ એક વસ્તુ ધ્યાન રાખવા જેવી છે. કુદરત દ્વારા નક્કી થયેલી કેટલીક બાબતોમાં કોઈ જ પ્રકારનો ફેરફાર લાવી શકાતો નથી. કોઈપણ દેશના અક્ષાંશ-રેખાંશનું સ્થાન ફેરવી શકાતું નથી. અને જો આમ બનતું હોત તો ન્યૂઝીલેન્ડ જેવા દ્વરના દેશો વિશ્વના બહાર નજીક લાવી શકાય.

કેટલીક બાબતોમાં માનવી કુદરતી વાતાવરણને ફેરવવા પ્રયત્ન કરે છે જેને “કુદરત પર વિજય માટેનો પરિશ્રમ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પણ આમ કરવામાં તેને ઘણી નાણાકીય સંપત્તિનું જોખમ ઉઠાવવું પડે છે. આ માટેનાં નાણાં કેટલાક ચોક્કસ પ્રકારના સંજોગોમાં જ વાપરી શકાય છે. કારણ કે પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિનો સામનો આપણે જેટલો ધારીએ તેટલો સરળ નથી હોતો.

એક વખત ટેકનિકલ વિકાસ નહીં થયા પછી તે અમુક પ્રકારનો વિકાસ શક્ય છે કે નહીં તેની સીમા બાંધી શકે છે. ટેકનિકલ વિકાસથી જે પરિવર્તન કુદરતી વાતાવરણમાં લાવી શકાય છે તે નવી સંપત્તિનું સંશોધન કરવાથી માનવ સમાજમાં પરસ્પર રીતે અસરકર્તા બને છે. જ્યારે બીજી બાજુ માનવી સંપત્તિનો નાશ કરે છે અને તેનો ઉપયોગ અમુક સમય સુધી જ કરી શકે છે.

કેટલીક વખત કુદરતી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવાથી દેશનું અર્થતંત્ર સમૃદ્ધ-મજબૂત બને છે ત્યારે આર્થિક વિકાસ કરવામાં કુદરતી વાતાવરણ તેને માટે વિશેષ અવરોધ રૂપ નથી બની શકતું. વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો માનવી કુદરત પર વિજય મેળવી સમસ્યાનું નિવારણ કરે છે અને તેમાંથી જ સમસ્યા ઉપસ્થિત થતાં નવું સંશોધન કરવા માટે પ્રેરાય છે.

કુદરતી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે દેશના અર્થતંત્રમાં પરિવર્તન આવે છે તે મધ્ય-પૂર્વના દેશોના સંદર્ભમાં જોઈએ. અહીં સાઉદી-અરેબિયાના સંદર્ભમાં જ જોઈએ.

સાઉદી અરેબિયાની ટોપોગ્રાફી રણપ્રકારની છે. કાયમી ઝરણું કે નદી અહીં આગળ નથી. રણ પ્રકારની આબોહવામાં સખત ગરમી અને ઝોઝો-ફૂલ ૪ ઇંચ (૧૦૨મી. મી.) વરસાદ પડે છે, રુબલ ખાડીમાં તો ૧૦ વર્ષ સુધી જરા પણ વરસાદ પડ્યો ન હતો. દેશના અંદરના ભાગમાં સરેરાશ ઉષ્ણતામાન ૧૧૨° ફે. રહે છે. પરંતુ ઠરિયા કિનારાના વિસ્તારમાં લેજના કારણે હવામાન ઝોજું ગરમ રહે છે. હીમ અને થીજી જવા જેવું હવામાન ફક્ત અંદરના પ્રદેશમાં શિયાળાની ઋતુમાં જ હોય છે.

આવી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં આ દેશે ભૂતકાળમાં કયા પ્રકારની મુખ્ય ભૂનિકા ભજવી છે? તેના મબલખ ખનિજ તેલના જથ્થાએ તેને દુનિયા ભરના દેશોમાં ધનાઢ્ય દેશ તરીકેનું સ્થાન અપાવ્યું છે. વિશ્વના પૂર્વેગે વધતા જતા ઔદ્યોગીકરણ અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની સાથે સાથે પેટ્રોલિયમની વધતી જતી માંગ વચ્ચે વિકસિત અને વિકાસલક્ષી દેશો વચ્ચે કયો ભાગ ભજવવાનો છે તેનો સાથે ખ્યાલ આ દેશનો ઇતિહાસ વાંચવાથી બન હાલમાં થયેલો વિકાસ જાણવાથી આવી શકે તેમ છે.

શુષ્ક વિસ્તારમાં હોવા છતાં પણ મહંમદ પયગંબરના વિશ્વાસે ધર્મનો વિકાસ થયો અને તે પણ વસતીનું

છૂટછવાયું પ્રમાણ હોવા છતાં શક્ય બન્યું. જે વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ખનીજ તેલ અને પેટ્રોલિયમ પેદાશોનું મહત્વ જગતને સમજાયા પછી, આજે આ દેશ સાઉદી અરેબિયાના નામથી આગળ વધી રહ્યો છે. રણ પ્રકારનું ભૂપૃષ્ઠ, નહીંવત્ વસ્તી, સખત ગરમી, ઝોઝો વરસાદ વગેરે આ દેશની પ્રતિકૂળતાઓ, છતાં પણ દેશના મળતાવડા અને મૈત્રીસભર લોકોના વિશે જેટલું કહીએ તેટલું ઝોજું જ છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૮માં સાઉદી અરેબિયામાં 'અરામકો' (ARAMCO-Arabian American Oil Company) તેલનું સંશોધન કાર્ય હાથ ધર્યું. આ કંપનીએ ધીમે ધીમે વિશાળ અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં નીચે પડેલા તેલના જથ્થાનું સંશોધન પૂર્વના અને ઠરિયા કિનારાના વિસ્તારમાં કર્યું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આ કંપનીએ ૨૪ બિલિયન કરતાં પણ વધુ તેલ દુનિયાના બજારમાં મૂક્યું છે. આમાંથી સાઉદી અરેબિયાને ૭૦ બિલિયન ડોલર કરતાં પણ વધુ કમાણી થઈ છે. અલબત્ત આ આવક જ દેશના વિકાસની મુખ્ય ચાવી બની છે.

આ દેશના રણ વિસ્તારમાં એકાદ વ્યક્તિ કે કુટુંબના માટે જીવન અશક્ય હતું ત્યાં હાલમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં આર્થિક અને સામાજિક વિકાસની શક્યતાઓ જ દેખાય છે. સાઉદી અરેબિયામાં જે કંઈ બન્યું છે તે રણમાંથી જ પ્રાપ્ત થયું છે, અને આની સાથે રાજા ખાલિદ પણ કબૂલ થાય છે. રાજા ખાલિદ અને તેમના ભાઈઓ રણ વિસ્તારમાં જ મોટા થયા છે. વાહનવ્યવહારમાં ઝિંટ, બકરાં, ગધેડાં વગેરેનો ઉપયોગ કરી ભટકતું જીવન ગુજારતાં હતાં પણ આજે આ દેશ ખનિજ તેલ પ્રાપ્ત થતાં સમૃદ્ધ બન્યો છે. આજે દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધુ વ્યક્તિદીઠ રાષ્ટ્રિય આવક ધરાવે છે. આ દેશ ૧૯૭૦થી સૌથી વધુ તેલની નિકાસ કરે છે.

અને દેશમાં હવે આરમો...શિક્ષણના પ્રસારને કારણે ઘણા વિસ્તારમાં તો હવે કુશળ ઓર્થલ ફીલ્ડ વર્કર, પ્લાન્ટ સુપરવાઈઝર અને જેટના પાયલોટ તરીકે કામ કરવા લાગી ગયા છે. હવે તેઓ આધુનિક સુવિધાઓવાળાં મકાનોમાં રહે છે. ટેલિવિઝન જુએ છે અને વારંવાર કારનાં ઉપયોગ કરે છે. તેમનાં બાળકોને પહેલા ધોરણથી છેક યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ સુધી મફત સુવિધાઓ આ દેશમાં પ્રાપ્ત થઈ છે.

મધ્ય પૂર્વમાં આરબ રાજ્યોએ ૧૯૭૩માં ખનિજ તેલનો યુદ્ધના શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કર્યો. ઈઝરાઈલને ટેકો

આપતાં રાષ્ટ્રોને તેલ ન વેચવાની તથા ફર મહિને તેલ ઉત્પાદન ૫ ટકા ઘટાડતાં જઈને વેચાણમાં કાપ મૂકવાની નીતિ ઓપેક રાષ્ટ્રોએ ૧૭મી ઓક્ટોબરે અપનાવી. તેલનો ભાવ પીપ ટીક ૫.૧૭ ડોલર પરથી વધારીને ૧૧.૬૫ ડોલર કર્યો. આ નીતિ ચુકના હથિયાર તરીકે સફળ નીવડી. ઘણાં રાજ્યોએ તેલ મેળવવા ઇઝરાઈલ અંગેની નીતિ બદલી. તેલ ખરીદવા માટે વિશ્વ બજારમાં પડાપડી થઈ. આમે તેલના વેચાણમાંથી ખચી ન શકાય તેટલા પૈસા ભેગા થતા હતા અને ભાવ વધવાથી અઢળક સંપત્તિ ભેગી થવા પામી.

૧૯૭૪માં મુખ્ય આરબ રાષ્ટ્રો પાસે આવા વધારાના પેટ્રો-ડોલર ૬૫ બિલિયન ડોલર હતા. આવડા મોટા વિદેશી ડ્રુડિયામણને કેવી રીતે વાપરવું તે એક પ્રશ્ન છે. ઈરાનની જે માથાદીક આવક ૫૪૦૦ રૂ. હતી તે ખનીજ તેલના ભાવ-વધારા પછી એકદમ વધીને ૬૪૦૦ રૂ. થઈ છે. ઈરાનમાં ૧૯૮૮ સુધીમાં તે ખનીજ તેલમાંથી દેશની આવક ૩૦૦ બિલિયન ડોલર થવાની શક્યતા છે. ઈરાન, આજે ખનિજ તેલમાંથી મળતી અઢળક ધનસંપત્તિનો ઉપયોગ, કુદરતે નિર્માણ કરી આપેલ પ્રતિકૂળતાઓને શક્ય તેટલી દૂર કરીને ખેતીકીય તથા ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધવામાં કરી રહ્યું છે.

સમસ્યાઓ સંશોધનોને વેગ આપે છે. આરબ દેશોએ તેલનો રાજકીય હથિયાર તરીકે સફળ ઉપયોગ કર્યો અને વિશ્વમાં કટોકટી સર્જાઈ. પ્રથમ તેલ મોંઘું થતાં તેના વિકલ્પો શોધવાની મથામણ શરૂ થઈ છે. અને બીજું વિશ્વમાં તેલનો જથ્થો અમર્યાદિત નથી. આવતા ૮૦-૯૦ વર્ષ પછી તેલના ભંડારો ખૂટી જવા આવશે એવો અંદાજ છે. તેથી શક્તિનાં નવાં સાધનો શોધવાની જરૂર છે. આ અંગે અમેરિકાએ ૧૯૭૪ના ફેબ્રુઆરીમાં વિશ્વ શક્તિ પરિષદ (World Energy Conference) બેલાવી હતી. વિકસિત રાષ્ટ્રો શક્તિના નવા વિકલ્પો સોતો શોધવા તથા તે અંગેની ટેકનોલોજી વિકસાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. આ અંગે તેમણે ૧૨ રાષ્ટ્રોનું શક્તિસંકલન જૂથ (Energy Co-ordinating Group) પણ રચ્યું છે.

હવે વિશ્વમાં જ્યારે ઉપર મુજબના પ્રસંગો બનતા રહે છે ત્યારે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે માનવીએ કુદરત પર કયા પ્રકારનો વિજય મેળવ્યો છે, જે નીચે મુજબ અતાવી શકાય.

(અ) શું માનવીએ કુદરત પર વિજય મેળવ્યો છે ?

(બ) કુદરત પર વિજય મેળવવાની ચોક્કસ સીમા કયાં સુધીની સમજવી ?

(ક) કુદરત પર માનવીનો વિજય થયો એમ ક્યારે કહી શકાય તેમ છે ?

(ડ) કુદરત પર માનવીના વિજયનો અંત ક્યારે આવશે ?

ઉપર મુજબના બધા પ્રશ્નોને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તો કુદરત પર માનવીનો વિજય નક્કી કરી શકાય તેમ જ નથી. પણ અહીં એમ કહેવું યોગ્ય લાગશે કે કુદરતી પ્રતિકૂળતાઓ પર માનવી એક પછી એક વિજય હાંસલ કરી રહ્યો છે. પણ કુદરત દ્વારા ઊભી કરવામાં આવેલી પ્રતિકૂળતાઓનું પ્રમાણ કેટલું છે તે સંખ્યામાં જણાવી શકાય તેમ નથી. આ બધી જ બાબતોને માટે એમ જ કહી શકાય કે કુદરતી વાતાવરણને ખાળવા માટે માનવી સતત પ્રયત્નશીલ છે અને ત્યાર પછી જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી કેટલીક વખત પ્રશ્નો નિર્માણ થાય છે. આ નિર્માણ થયેલા પ્રશ્નો જ ઘણી વખત નવી શોધને જન્મ આપે છે.

(૧૫) અમેરિકાની કુદરતી વાતાવરણ પર અસર

જ્યેજાં માર્શે માનવી અને કુદરતી વાતાવરણ સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો ઇ.સ. ૧૮૯૪ માં રજૂ કર્યા. માર્શના સમયથી આજ સુધી અમેરિકામાં વસતીનો વધારો ૫ ઘણો થયો છે. ખેતીમાં યાંત્રીકરણ આવવાથી ખેતીકીય પાકના ઉત્પાદનમાં પણ અનેકગણો વધારો થવા પામ્યો. જમીન વિસ્તારનો વધારો ઓછો થાય છે, તેમ છતાં પણ ઘઉંના ઉત્પાદનમાં ૮ ગણો, મકાઈમાં ૫ ગણો વધારો નોંધાયો છે. દેશમાં ખેતી કામમાં ૧૯૨૦ સુધી ઘોડો જ મહત્વના બળ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતો, પછીથી દેશમાં મોટા પાયા પર યાંત્રીકરણની શરૂઆત થઈ. આજે અમેરિકામાં વિશ્વના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધુ ટ્રેક્ટર-૧૦ લાખ જેટલાં છે. આજથી ૬૦-૭૦ વર્ષ પહેલાં ખેતી કામમાં માનવશ્રમ પૂરતો પ્રાપ્ત થતો ન હતો અને તેથી દેશની કુલ વસતીના ૪૦ % વસતી ખેતીમાં રોકાયેલી હતી. હવે આ ચિત્રમાં મોટા પ્રમાણમાં પરિવર્તન લાવવામાં આવ્યું છે. અમેરિકામાં ઘઉં, કપાસ, મકાઈ, સોયાબીન વગેરેને લણવા કે વીણવા માટે

ખેતરોમાં રાક્ષસી કદનાં કમખાઈનરો દાખલ કરાયાં છે, જેને પરિણામે હાલમાં દેશની કુલ વસતીના ફક્ત ૧ % વસતી જ ખેતી સાથે સંકળાયેલી જોવા મળે છે.

મોટા પાયા પરનું અર્થતંત્રમાં યાંત્રીકરણ આવતાં ઉદ્યોગો, વાહનવ્યવહાર, ખેતી, વેપાર વગેરેમાં ઝડપી પરિવર્તન લાવી શકાયું. છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષથી અમેરિકામાં વ્યવસ્થિત વિકાસની શરૂઆત થઈ, તેમ છતાં વિશ્વમાં અમેરિકાના ખેતીના કુલ ઉત્પાદન જેટલું ઉત્પાદન વિશ્વનો કોઈ પણ દેશ કરી શકતો નથી. વિશ્વનું ઉદ્યોગનું સૌથી મોટું કોર્પોરેશન અમેરિકામાં જનરલ મોટર્સ સ્થાપિત થયું છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ વિશ્વના સૌથી ૧૦ મોટા ઉદ્યોગોમાંના ૭ મોટા ઉદ્યોગો એકલા યુ.એસ.એ. માં જ કેન્દ્રિત થયેલા છે. છેલ્લાં ૪૦ વર્ષના સમય દરમિયાન અમેરિકાએ વિશ્વના ૪૦ % જેટલાં ખનિજો વાપર્યાં છે.

અમેરિકાએ હવા, પાણી, ખોરાક અને જમીનના મહિનીકરણની સમસ્યા છે તેવી કુદરતી પરિસ્થિતિની બાળવણી માટે પણ નોંધપાત્ર પગલાં લીધાં છે. નગર-પાલિકાના ગટરના પાણીને શુદ્ધ કરી તેમાંથી ઉપયોગી પદાર્થો તથા વાપરવા યોગ્ય પાણી મેળવે છે તેવું ઉદાહરણ કેલીફોર્નિયા રાજ્યમાં જોવા મળે છે. અમેરિકાના કેલી-ફોર્નિયા રાજ્યના લેક ટાહો આગળ ગટરના પાણીમાંથી રોજનું ૭૫ લાખ ગેલન શુદ્ધ પીવાલાયક પાણી મેળવી આપતો પ્લાન્ટ નાખવામાં આવ્યો છે. આ પાણી સ્વાદ-રહિત હોવાથી તેને આશરે ૪૫ કિલોમીટર દૂર આવેલ એક બંધ પાછળના સરોવરમાં મોકલી દેવામાં આવે છે. જ્યાં તેનો મત્સ્ય ઉછેર માટે તથા સિંચાઈ માટે સારા ઉપયોગ થાય છે.

અમેરિકાની ટ્યુસિયાના સ્ટેટ યુનિવર્સિટીએ શેરડીના કચરામાંથી પ્રોટીનયુક્ત પશુઆહાર બનાવી શકાય તેવા સફળ પ્રયોગો કર્યા છે. શેરડીના સુકાયેલા ૫ કિલો ફૂયામાંથી ૧ કિલો જેટલું ખાણ બનાવી શકાય છે. આથી શેરડીના ફૂયાના કોહવાટથી હવા-પાણીનો બગાડ અટકાવી શકાય છે. અમેરિકામાં વિશ્વની સૌથી વધુ મોટરગાડીઓ છે. આ મોટરગાડીઓને કચરારૂપે ગમે ત્યાં ફેંકી દેવાને બદલે, કિનારા નજીકના સમુદ્રમાં ડુબાડી દેવામાં આવે છે. આથી એટલો સમુદ્ર વિસ્તાર છીંછરો બને છે. આથી ત્યાં પ્લેન્કટનનો વિકાસ થાય છે અને ત્યાં નાના પાયા પરની મત્સ્ય પ્રવૃત્તિ શક્ય બને છે.

દેશમાં જે વિકાસ થયો છે તે પરથી એમ જણાય છે કે વિશ્વના કોઈ પણ દેશ કરતાં કુદરતી વાતાવરણનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ દેશ કરી શક્યો છે. બીજા અર્થમાં જે કુદરતે માનવીને સંપત્તિ ભેટ સ્વરૂપે આપી છે તેનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ અમેરિકાએ કર્યો છે. ફક્ત સંપત્તિનો જ ઉપયોગ કરી સંતોષ માન્યો નથી, પરંતુ ઉપયોગથી જે વિકાસ થયો અને વિકાસ થવાથી જે સમસ્યાઓ જાણી થઈ તેનો પણ ઉપાય શોધવામાં દેશ મોખરે રહ્યો છે. ટૂંકમાં અમેરિકા માટે તો એમ જ કહી શકાય કે તેનું દરેકે દરેકે વામન પગલું કુદરત પાસેથી કંઈને કંઈ મેળવવાનું હોય છે, જે વિશ્વના દેશોને તેનો ફાયદો પ્રાપ્ત થતો હોય છે.

(૧૬) માનવવાદની સમીક્ષા

જેવી રીતે કુદરતવાદમાં પ્રકૃતિને જ સર્વશક્તિમાન ગણવામાં આવે છે અને માનવી તેનો દાસ માનવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે માનવવાદમાં માનવીને ઘણા શક્તિશાળી માનવામાં આવે છે; તેના સમર્થકો “પ્રકૃતિ પર વિજય” તરીકે ગણાવે છે. બંનેનાં દૃષ્ટિબિંદુ સંપૂર્ણ છે અથવા તો દોષયુક્ત ન ગણાવી શકાય. કુદરતવાદના સૌથી મોટાં સમર્થક કુમારી સેમ્યુઅલને અસંતોષપૂર્વક લખવું પડ્યું કે જ્યાં પ્રકૃતિ તેની કાયમી અસરમાં મૂળી રહે છે ત્યાં જ માનવી “પ્રકૃતિ વિજય” માટે તરખાટ મચાવી રહ્યો છે.

માનવવાદ માટે બીજી મહત્વની બાબત છે કે તેઓ મનુષ્યને શક્તિશાળી માને છે, તેમ છતાં પ્રકૃતિની શક્તિઓની તેઓ અવગણના નથી કરતા. માનવવાદમાં માનનારાના પણ મત એકસરખા જોવા મળતા નથી. તેવી વિચારસરણી નીચે સુજબ છે.

- (અ) પ્રકૃતિ માનવીને વિકાસ માટે સુઅવસર આપે છે.
- (બ) કોઈ કહે છે કે પ્રકૃતિ એક પ્રકારની યોજના સામે રાખે છે.
- (ક) પ્રકૃતિ એક એવા પ્રકારનું કાર્ય જીભું કરે છે જેની સીમાઓ નક્કી હોય છે, જે સીમાઓની અંદર માનવી બંધન હોગવતો નથી.
- (ડ) મનુષ્ય એક મહાન શક્તિ છે અને તેમાં પ્રકૃતિ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ છે.

સ્પેટ નામના ભૂગોળવેત્તાએ ‘સંભવવાદ’નો એક સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. સ્પેટ અનુસાર પ્રાકૃતિક વાતાવરણ મનુષ્યની સામે અનેક સંભાવનાઓ રજૂ કરે છે અને તેમાંથી માનવી પોતાની ભુદ્ધિ-શક્તિ પ્રમાણે પસંદગી કરે છે. આ સંભાવનાઓમાંથી કેટલીક એકદમ સરળ હોવાથી મનુષ્ય તેને ઝડપથી પ્રાપ્ત કરી લે છે, અને એટલા માટે તેને “નજીકની સંભાવનાઓ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. માનવી હંમેશાં તેને સ્વીકારી લે છે અને તેના દ્વારા ઉચ્ચ પ્રકારના વિકાસ તરફ પહોંચે છે. અને ઉચ્ચ વિકાસ તરફ પહોંચતાં વળી બીજી સંભાવનાઓ ઊભી થાય છે. આ રીતે “નજીકની સંભાવનાઓ” પ્રાપ્ત થતાં સહેલાઈથી આગળ વધવાનો વેગ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય બંને મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. માનવી કુદરતી વાતાવરણમાં મોટું પરિવર્તન લાવવા માટે સમર્થ છે, પરંતુ તેને પ્રકૃતિના મુખ્ય નિયમોનું હંમેશાં પાલન કરવું પડે છે. આ પ્રકૃતિના મુખ્ય નિયમોમાં રહીને જ તે પરિવર્તન લાવી શકે છે. પરિવર્તન લાવવા માટે માનવી જ્યારે કાર્ય કરે છે ત્યારે તેને સફળતા પ્રાપ્ત થશે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. સફળતાની સાથે જ નિષ્ફળતા પણ વરેલી છે.

(૧૭) ઉપસંહાર

કુદરત અને માનવી (કુદરતી વાતાવરણ અને માનવી) બંને એકબીજાં ઉપર અસર કરે છે. કુદરતી વાતાવરણ દ્વારા ઊભી થતી અસર મોટા પ્રમાણમાં હતી, પણ હાલમાં તેમાં અનેકગણું પરિવર્તન લાવી શકાયું છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે પૃથ્વી પર માનવનો જન્મ થયો ત્યારે કુદરત (પ્રકૃતિ) તેનું પાલન-પોષણ કરતી. પણ માનવીની શક્તિમાં વિકાસ થતાં તે માતાની ગોદમાંથી છૂટે પડ્યો અને જે પ્રકૃતિનાં બંધનો હતાં તેની અસર ઓછી કરી.

એક સમય એવો હતો કે પૃથ્વીના માપ વિશે પણ માનવીને જ્યારે ખ્યાલ ન હતો, ત્યારે કુદરત જ સર્વ વર્ચસ્વ લોગવતી. સંસ્કૃતિમાં વિકાસ થતાં નજીક નજીકના પ્રદેશોની જાણકારી મેળવી અને આ રીતે એકબીજાની સહાય અને સહકાર દ્વારા કાર્યો થવાની શરૂઆત થઈ. પણ વિશ્વના સમુદ્રો અને મહાસાગરો દેશ દેશ વચ્ચેના સંબંધો વિકસાવવા દીવાલ સમાન હતા. મધ્યયુગ પછી

જળ માર્ગનો વિકાસ થયો. દેશ દેશ વચ્ચેનો વેપાર શરૂ થયો. સમુદ્રની દીવાલને ભેદી જે દેશોને નજીક માનવી લાગ્યો તે એનો મોટો વિજય ગણી શકાય તેમ છે.

કુદરતી વાતાવરણમાં વધુ પરિવર્તન ૧૭મી સદીમાં થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી લાવી શકાયું. નવી નવી શોધો દરેક વખતે કુદરતી વાતાવરણમાં પરિવર્તન લાવનારી હતી. છેલ્લી ત્રણ સદી દરમિયાન કુદરતી વાતાવરણની અસર ઘટાડવા તથા તેમાંથી લાભને લૂંટવા ટેકનોલોજીનો અભૂતપૂર્વ વિકાસ થયો છે.

૧૬ મી સદીથી શરૂ કરી ૧૭૫૦ સુધીમાં વિશ્વમાં થયેલી શોધખોળની સંખ્યા ૧૧૫૮ ની થઈ અને ૧૭૫૧ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં ૮૪૭૦ નવી શોધખોળો થઈ. ૧૬૦૦ પછી નવી શોધખોળોનો દર દર પેઢીએ બમણો થતો રહ્યો છે. છેલ્લા દોઢ સદીમાં સંવહન અને સંચારનો વેગ દસ લાખ ગણો વધ્યો છે. હકીકતો ગોઠવવાની અને વાપરવાની શક્તિ એક લાખ ગણી વધી છે. ૧૯૫૦ માં પૃથ્વી પરનું ઉત્પાદન ૧૦૦૦ અબજ ડોલરનું હતું તે ૧૯૭૦ માં વધીને ૩૦૦૦ અબજ ડોલરનું થયું. આમ છેલ્લાં ૧૫૦ વર્ષમાં માનવીએ વિશ્વમાં ટેકનોલોજીના વિકાસની અદ્ભુત હરણુદ્રાણ નિહાળી છે.

કુદરતી વાતાવરણની અસર ઓછી કરવા ટેલિફોન, રેડિયો, સ્ટીમ એન્જિન, સ્ટીમરો, મોટર, વિમાન, સળમરીન, અણુ-શક્તિ, કોમ્પ્યુટરો, પ્રક્ષેપાસ્ત્રો અને ઉપગ્રહોની શોધ થઈ છે. આ બધા ટેકનોલોજીની આગેકૂચના સીમાસ્તંભો છે. આજે વિશ્વમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ જૂની બની ગઈ છે.

ટેકનોલોજીનો વિકાસ એ ખરાબ વસ્તુ નથી. કુદરતના પંજમાંથી માનવજીવનને સરળ અને સમૃદ્ધ કરવામાં તેનો ફાળો મોટો છે. માનવી ટેકનોલોજીના વિકાસથી કુદરતની અસરને ઓછી કરે છે, પણ તેના અતિ ઝડપી વિકાસે માનવજાત સમક્ષ કેટલાક ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. આ પ્રશ્નો ચાર પ્રકારના છે.

(૧) કુદરતી સાધનોનો બેકામ વપરાશ.

(૨) ઔદ્યોગિક ઉત્સર્ગો (Industrial wastes) ને કારણે પૃથ્વી, હવા, પાણીનું કૃત્રિમ પ્રદૂષણ થઈ રહ્યું છે.

(૩) ટેકનોલોજીના વિકાસથી લશ્કરી ક્ષેત્રે સંહારક-શક્તિ વધતી જાય છે.

(૪) ઘણા બધા અસાધ્ય ગણાતા રોગો ઉપર કાબૂ મેળવાયો છે જેનાથી વિશ્વમાં ખૂબ ઝડપથી વસ્તી વધી રહી છે.

આમ માનવીએ કુદરતી વાતાવરણને બદલી તેની અસરને ઓછી કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે, તેનાથી માનવીને ફાયદો અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાં છે. પણ આમ કરવા જતાં તેમાંથી જ વળી નવા પ્રશ્નોનો જન્મ થાય છે, વળી પાછા તેને મિટાવવાના પ્રયત્નો શરૂ કરવા પડે છે. એટલે છેલ્લે એમ જ કહી શકાય કે માનવી હવે કુદરતનો દાસ નથી રહ્યો, કુદરતે જેતું સર્જન કર્યું છે તેમાંથી લાભ મેળવતાં શીખ્યો છે. આજનો માનવી “બંધન અને મુક્તિ ચક્રમાં” અટવાયા કરે છે. બંધન અને મુક્તિ ચક્રનો કદાપિ અંત ન હોઈ શકે.

With best Compliments From

ECONOMIC INDUSTRIES

43 Kotkar Industrial Estate

Off Are Road.

Goregaon (E)

Bombay-64

શુભેચ્છા પાઠવે છે :—

ફોન નં : ૩૧-૧૬૬૩

□ ટોકરશી ભૂલાભાઈ વીરા □

૨૪૭, વીરા હાઉસ, ડો. કાવસજી હોરમસજી સ્ટ્રીટ, ધોળીતળાવ, સુબર્ધ-૨.

જગતનો મહાન અધ્યાત્મપંથ-રહસ્યવાદ

— ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયબાદા

વિવિધ અર્થ

‘રહસ્યવાદ’ શબ્દ બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થો અને સંદર્ભો સાથે સંકળાયેલો છે. કેટલાક તેને ધર્મ સાથે જોડે છે, તો કેટલાક આધ્યાત્મિકતા સાથે. કોઈ વળી ગૂઢવિદ્યા બદ્ધ કે હિપ્નોટિઝમ સાથે સાંકળે છે તો કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિક સ્થિતિઓ અને બનાવો સાથે જોડે છે. આવી સ્થિતિઓ અને બનાવોને કેટલાક મગજની નખખાઈ અને માનસિક કૃત્રિમતાના પરિણામ રૂપ ગણે છે. તો કોઈ તેને સંતોમાં મિલા મળતી દુર્લભ સભાનતાની સ્થિતિ માને છે. આ રીતે ‘રહસ્યવાદ’નો અર્થ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે કરવામાં આવે છે. તેથી આપણે ‘રહસ્યવાદ’ શબ્દ વિશે પ્રથમ સ્પષ્ટતા મેળવી લઈએ.

અમરકોશ અનુસાર રહસ્ય શબ્દનો અર્થ એકાંત, નિર્જન સ્થાન, ગુહ્ય તથા તે સંબંધી વસ્તુ ‘રહસ્ય’ (રહસિ મવ= રહસ્ય) થાય છે,^૧ આ રીતે ‘રહસ્ય’ નો અર્થ ‘એકાંત સંબંધી વિષય’ એવો થાય. વદ્=વ્યક્તાયાં વાચિ (વ્યક્ત-જાણ) ધાતુથી સંસાર્થક ધ્વજ લાગીને ઉચ્યતે અનેનં દત્તિ શબ્દ: અનુસાર ‘વાદ’ શબ્દ નિબ્પન્ન થાય છે. આ ‘વાદ’ શબ્દ વ્યવહારમાં વિશેષ અર્થમાં રૂઢ બન્યો છે. યુક્તિઓ, પ્રમાણો દ્વારા પ્રસ્થાપિત શાસ્ત્રોના મતને વાદ કહે છે. દા.ત. દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ, વિવર્તવાદ, અભિહિતાન્વયવાદ, સત્યકાર્ય-વાદ, પ્રામાણ્યવાદ વગેરે. આ રીતે જોતાં રહસ્યવાદનો બ્યુત્પત્તિગત અર્થ ‘જેમાં એ વાતનો ઉદ્ભવ છે અને જેને બધા લોકો જાણતા નથી તે મત’ કરી શકાય.^૨

બીજી રીતે જોતાં ‘રહસ્ય’ શબ્દનું મૂળ રહસ્ય પર આધારિત છે અને રહસ્યાને અનુસાર ત્યાગ કરવો અર્થવાળા રહ ધાતુથી, તેની આગળ અસુન પ્રત્યય લાગીને બનેલો કહી શકાય, રહસ્ય નો અર્થ સામાન્ય રીતે વિવિકત, વિજન, ગુહ્ય અને એકાંત થાય છે. આ બધા અર્થોથી ‘ગોપનીયતા’-નો બોધ વધારે થાય છે. ગીતામાં રહસિ સ્થિત: (૬/૧૦) માં રહસિ નો રહસ્ય શબ્દ આનો જ સૂચક છે. ઋગ્વેદ-માં રહસ્યૈર્ વાગ: (૨/૨૬/૧) માં રહસ્ય શબ્દ પણ આ ભાવને જ સૂચિત કરે છે.

‘રહસ્ય’ શબ્દના બીજા અર્થોમાં—ભેદ, મર્મ કે સારતત્ત્વ-ના પર્યાયરૂપે પણ વપરાય છે.^૩ ગીતા ૪/૩ તથા ૪/૧૨ માં રહસ્ય યુક્ત યોગમાર્ગની પ્રાચીનતા, મહત્તા સાથે ગૂઢતા જોવા મળે છે. ગીતાના ગુહ્યાદ્ ગુહ્યતરં (૧૮/૬૩), સર્વ ગુહ્યાતમ્ (૧૮/૬૪), પરમ ગુહ્ય (૧૮/૬૮) માં પણ ગુહ્ય, ગૂઢતાને લગતા શબ્દો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત પણ રહસ્યવાદના બીજા અર્થો બતાવવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્ર શબ્દકોશ ‘રહસ્ય’ નો અર્થ ખેલ, વિનોદ, મજાક, મશ્કરી-નો ભાવસૂચક બતાવે છે.^૪ એવી જ રીતે ‘રહસ્ય’ શબ્દનો અર્થ મૈત્રી, સ્નેહ, પ્રેમ, પારસ્પરિક સખ્યભાવ જેવો પણ કરવામાં આવે છે. આમ ઘણા સૂચિત અર્થો મળે છે. પણ આપણે તો ‘રહસ્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘ગૂઢતત્ત્વ’ ‘ગુહ્ય-ભેદ’ એવો સ્વીકારીએ તે વધુ યોગ્ય બનશે. રહસ્ય શબ્દના આધારે તેનો અર્થ રહસ્તત્ત્વે રમે ગુહ્યે^૫ જેવા પ્રમાણોના આધાર પર ‘તત્ત્વ’ કે ‘સારપદાર્થ’નો બોધ કરાવે છે.

હિન્દી ભાષામાં ‘રહસ્યવાદ’નો પ્રયોગ ઈ.સ. ૧૯૨૭ માં કાવ્યરચના શૈલીના પ્રસંગમાં આચાર્ય મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ સરસ્વતી માસિકમાં (સુકવિ કિંકરના નામે) કર્યો હતો. હિન્દીમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ અંગ્રેજી Mysticism ના પ્રયોગ રૂપે થયો હતો.

મરાઠી ભાષામાં Mysticism ના અર્થ માટે ‘ગૂઢવાદ’ કે ‘ગૂઢશુબ્દ’ જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ જોવા મળે છે.^૬ જ્યારે બંગાળી ભાષામાં ‘મરમિયાવાદ’ જેવો શબ્દ પ્રયોગ વધુ થાય છે.^૭

અંગ્રેજી Mysticism શબ્દ લગભગ ઈ. સ. ૧૬૦૦ પછી જ વપરાયો છે. અંગ્રેજી Mystic શબ્દનાં મૂળ ગ્રીક રહસ્યોમાં રહેલાં છે. રહસ્યવાદી એ કહેવાતો જે આ રહસ્યોમાં શરૂઆત કરતો હતો અને જેના વડે દિવ્ય વસ્તુઓનું શુદ્ધ રહસ્ય મેળવતો હતો તથા અનંતતામાં પુનર્જન્મ પામતો હતો. Mystery શબ્દ ગ્રીક ક્રિયાપદ Muo ઉપરથી આવ્યો છે. જેનો અર્થ ‘હોઠ અથવા આંખો બંધ કરવી તે’ થાય છે. અંગ્રેજી Mystic શબ્દની

ન્યુત્પત્તિ ગ્રીકશબ્દ Myste's (મિસ્ટેસ) કે Mustes દર્શાવાય છે. તેનો અર્થ 'મૃત્યુ અને જીવનના મર્મસંબંધી ચૂંદસાન પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ દીક્ષિત વ્યક્તિ' થતો હતો. એટલે તેને આધારે Mysticism શબ્દ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કોઈ 'ગુપ્તવિદ્યા' કે કોઈ એવી સાધના પદ્ધતિનો જ ઓધ થઈ શકે, જેનો સંબંધ ગુપ્ત કાર્યો સાથે થાય અને તેને લીધે 'રહસ્યમય' પણ કહેવાય. આ ગુપ્તવિદ્યાની વાત આવતાં જ ભારતીય તંત્રવિદ્યા યાદ આવી જાય. તંત્રમાં વર્ણોહિ સર્વ બુદ્ધાનાં રહસ્યં પરમાદ્મુતમ્ જેવાં કથનો જોવા મળે છે.^૯

મંત્ર, તંત્ર, ત્રાટક વગેરે સાથે સંબંધિત બહુ વિદ્યાને પણ અહીં ઘણું મહત્ત્વ અપાય છે. આ વિદ્યાનો આરંભ અહીંથી થયો હતો અને પશ્ચિમમાં આ વિદ્યા Magic નામથી જાણીતી થઈ. આ magic શબ્દનો મૂળ સંબંધ 'મગી' લોકો સાથે છે. આ મગીઓ પ્રાચીન ઇરાનીઓના પુરોહિતો હતા. તેઓ દેવોને પ્રસન્ન કરીને તેના દ્વારા કાર્યો કરી શકતા. એમ મનાતું કે તેઓ ગુપ્ત વાતોને પણ જાણી શકતા.^{૧૦} આ વિદ્યાનું પ્રાચીન કેન્દ્ર મિસર ગણાય છે અને અહીંથી તેનો પ્રવેશ ગ્રીસમાં થયો હતો. મિસરનો જ્ઞાનદેવતા થોટ (Thot) હતો. ગ્રીક લોકોએ તેના હરમીજ (Hermes) ના રૂપે સ્વીકાર કર્યો અને બહુવિદ્યાનો સંરક્ષક બનાવ્યો. આ હરમીજના નામ સાથે સંકળાયેલ શિલાખંડ (Emerald Tablet) મળ્યો છે જેના ઉપર આ વિદ્યાનો સાર લખ્યો છે. વિશ્વસત્તાની એકતા તથા સર્વ જગતના પદાર્થોમાં દેખાતી સંગતિની એકતા, આ બંને એક સરખું જ છે અને ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર ચઢાવ, ઉતારનાં રૂપોમાં જોવા મળે છે. આ રીતે આ બંને કોઈ એક જ ઉદ્દેશની પૂર્તિના સાધનરૂપ ગણી શકાય.^{૧૧} આ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે એ લોકો કોઈ અપૂર્વ સત્તામાં વિશ્વાસ કરતા હતા. પરંતુ રહસ્યવાદ અને બહુ વિદ્યામાં તફાવત છે. કુમારી અંડરહિલ આ બંને વચ્ચે ભેદ દર્શાવે છે. તેના મત મુજબ આ બંને વિદ્યામાં તેના ઉદ્દેશો અને સાધનામાં મોટું અંતર છે. રહસ્યવાદનો સાધક સંકલ્પશક્તિથી શાશ્વત સત્તાની સાથે પ્રેમાત્મક સંબંધ બાંધી પોતાના વ્યક્તિત્વને વિશ્વ-એતનામાં અનુપ્રાણિત કરે છે, જ્યારે બહુવિદ્યાનો સાધક પોતાની સંકલ્પશક્તિને બૌદ્ધિકશક્તિના સહયોગથી કોઈ જ્ઞાનપરક-શક્તિનું જ નિર્માણ કરે છે.

અહીં આપણે બહુ શબ્દની ન્યુત્પત્તિ પણ જોઈ લઈએ- પરશુરામ ચતુર્વેદી જણાવે છે કે આમ તો બહુ શબ્દ ફારસીનો બતાવાય છે પણ તેનું મૂળ સંસ્કૃતના યાતુ શબ્દનું રૂપાંતર માત્ર લાગે છે. તેનાથી યાતુધાન શબ્દ બને છે. તેના ઘણા પ્રયોગ ઋગ્વેદ, અથર્વવેદમાં મળે છે.^{૧૨} આ યાતુ શબ્દ યા પ્રાણે અનુસાર 'ગતિમાન થવું' કે 'પહોંચવું' અર્થવાળા યા યાતુનો લોટ લકાર વાળા પ્રથમ પુરુષના એ. વ. નું રૂપ છે. તેનો શબ્દાર્થ 'તે જાય' અથવા 'તમે જાવ' જેવો થાય છે. આનો પ્રયોગ એ વખતે મંત્રો કે શક્તિઓ પ્રત્યે આદેશના રૂપમાં થતો હશે અને તેનું ક્યેય મોકલનારના કાર્યને પૂરું કરવાનું હશે. આનો હાનિકારક પ્રયોગ કરનારને જ યાતુધાન કે માયાવી પણ કહેવાયો હશે. પરંતુ રહસ્યવાદી અને બહુગર બંને સિન્ન ઓતોમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે. જી.બી. વેટર નોંધે છે, 'બહુવિદ્યાનો સાધક તેના અસ્તિત્વમાં પૂરી આસ્થા રાખે છે અને તેની આત્મશક્તિની સહાય લેવા ઈચ્છે છે, જ્યારે રહસ્યવાદી તેના પરોક્ષ રહેવા છતાં પણ તેના અપરોક્ષ અનુભવ કરવા ઈચ્છે છે. આમ, તે તેની સાથે મળીને પરમાત્મમાં લીન રહેવાનું પક્ષંદ કરે છે.'^{૧૩}

ખ્રિસ્તીધર્મમાં રહસ્યવાદ શબ્દનો ઉપયોગ વિશાળ રીતે ડાયોનિસિયસ અને એરોપિજિટની અસર - જે ઘણીવાર બનાવટી (Pseudo) ડાયોનિસિયસ તરીકે જાણીતી હતી - ના અર્થમાં થતો હતો. તેને ખોટી રીતે સેન્ટોલનો સમકાલીન અને શિષ્ય ગણવામાં આવ્યો હતો. આને લીધે તેના Mystical Theology અને બીજાં લખાણો મધ્યયુગીય ઈશ્વરવાદીઓ દ્વારા આધારભૂત ગણવામાં આવ્યાં હતાં. મધ્યયુગના ઈશ્વરવાદીઓએ Theologia Mystica શબ્દ વાપર્યો હતો જેના દ્વારા તે ચોક્કસ પ્રકારની આંતરદષ્ટિ અને ઈશ્વર વિષેનું જ્ઞાન દર્શાવવા માગતા હતા. મધ્યયુગમાં Contemplation શબ્દ શોધાયો જે સામાન્ય ધાર્મિક સમૂહ માટે નહીં પણ આધ્યાત્મિક અનુભવના વિકસિત સ્વરૂપની દુર્લભતાને દર્શાવવા વપરાતો હતો. Mystical શબ્દ, પછીના મધ્યયુગ સુધી પ્રચારમાં નહોતો આવ્યો, એટલે આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ Mysticism શબ્દ તો ખરેખર આધુનિક જગતનો છે.

રહસ્યવાદ વિશે આટલી વિગતો જાણ્યા પછી તેને વિષે વિવિધ મંતવ્યો, ચિંતન અને અનુભૂતિઓ દ્વારા રહસ્ય-

વાદની વ્યાખ્યાઓ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે જોઈએ.

રહસ્યવાદની વ્યાખ્યાઓ

સૌ પ્રથમ રુડોલ્ફ ઓટ્ટો રહસ્યવાદના એ માર્ગ દર્શાવે છે તે સમજાવે:-

(૧) આંતર નિરીક્ષણનો રહસ્યવાદ. Mysticism Of Introspection અને (૨) ઐક્ય દર્શનનો રહસ્યવાદ. Mysticism Of Unifying vision. આ બંને માર્ગ (૧) આંતરમાર્ગ અને (૨) બાહ્ય માર્ગથી સૂચવી શકાય. આંતરમાર્ગ 'અંદર' તરફ લઈ જાય છે. આંતર-માર્ગમાં 'સ્વ'માં દૂબવાનું છે. અહીં જ અનંત પ્રહનું જોડાય છે. અહીં વ્યક્તિ જગતને નહીં, પોતાને જુએ છે. અંતિમ દર્શન માટે જગતની જરૂર નથી પણ પ્રભુ અને આત્મા જ સત્ય બની રહે છે.^{૧૫} પ્રથમ માર્ગને રહસ્યવાદના પ્રદેશમાંથી લીધેલો પોતાના આત્માનો સિદ્ધાંત છે અને એ રીતે તે ચોક્કસ 'આત્મરહસ્યવાદ' તરફ પહોંચે છે. તે આગળ ગતિ કરે છે ત્યારે એ વધુ જોવા અનુભવો મેળવે છે છતાં તે 'આત્મરહસ્યવાદ' જ રહે છે. બીજા માર્ગને આવી જરૂર નથી. તે જગતને વિવિધ રૂપે જુએ છે અને તેની વિવિધતામાં 'આંતરજ્ઞાન' એક વિશિષ્ટતા-દર્શક પ્રકાર બની રહે છે. આ દર્શન જગતને એકત્ર કરે છે પણ તેથી તેની વાસ્તવિકતાનો તેમાં ઇન્કાર નથી.

મનોવૈજ્ઞાનિક આધારે આપેલી પરિભાષાઓને આપણે ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકીએ.

૧. ચેતનાના રૂપમાં રહસ્યવાદને જોનારા.
૨. સંવેદન તરીકે રહસ્યવાદને સ્વીકારનારા.
૩. અનુભૂતિના સ્વરૂપે રહસ્યવાદને જાણનારા.
૪. મનોવૃત્તિના રૂપે રહસ્યવાદને સમજનારા.

રહસ્યવાદને 'ચેતના'ના રૂપે જોનારાઓમાં પ્રથમ આર. એલ. નોટલશિપ આવે છે. તે લખે છે, 'સાચો રહસ્યવાદ એ વાતનો યોગ થઈ જવો તે છે કે જે કંઈ આપણા અનુભવમાં આવે છે તે વસ્તુતઃ એક અંશ અથવા કેવળ અંશમાત્ર હોય છે. અર્થાત્ પોતાના વાસ્તવિક રૂપમાં તે પોતાથી કોઈ અધિક વસ્તુનું પ્રતીક માત્ર છે.^{૧૬} અહીં આપણને ઇમેન્યુઅલ કાન્ટ યાદ આવી જાય. તે કહે છે

કે આપણે માત્ર બાહ્ય જગતને માનસિક બંધારણ તરીકે જાણીએ છીએ. વસ્તુઓ જેવી છે તે ખરેખર અજ્ઞાત છે.^{૧૭}

ડબલ્યુ. ટી. સ્ટેસ "રહસ્યવાદમાં કોઈ 'અનિર્દિષ્ટ' એકતા'નો યોગ થાય છે" તેમ જણાવે છે.^{૧૮} અહીં એકતાનું સંવેદન 'અંતિમ સત્' તરફ લઈ જાય છે. એ રીતે ચેતનાનો સંબંધ કોઈ પેલેપારના 'એક જ તત્વ' સાથે બંધાય છે. ચેતના આ રીતે જીર્ણીકરણ પામે છે. એનસાઇક્લોપિડિયા ઓફ રિલિજિયનમાં રહસ્યવાદની આ વિશિષ્ટતા બતાવી છે: 'આત્મા પોતાના આંતરિક ઉદ્ધયનમાં વ્યક્ત અને દર્શનો સંબંધ અવ્યક્ત અને અદર્શ સાથે કરાવે છે જે રહસ્યવાદની એક સર્વસંમત વિશેષતા છે.^{૧૯} આવી ચેતનાને વિવિધમ જેમ્સ બૌદ્ધિક ચેતનાથી અલગ પાડતાં રહસ્યવાદ વિશે જણાવે છે: 'આ રહસ્યવાદાત્મક ચેતના એક નિતાંત નવીન પ્રકારની ચેતના છે અને આપણે તેને સાધારણ બૌદ્ધિક ચેતનાથી જુદી દર્શાવી શકીએ. જેમ્સ તેને Sensory intellectual consciousness જેવું નામ પણ આપે છે.^{૨૦} આ બધી વ્યાખ્યાઓમાં આંશિક દર્શનની ઝલક જોવા મળે છે. વાસ્તવમાં રહસ્યવાદમાં માત્ર ચેતના નહીં, 'સંવેદન' પણ હોય છે.

હવે આપણે 'સંવેદન'ને મહત્વ આપની પરિભાષાઓ જોઈએ. ડૉ. ઇંજેએ પોતાના પુસ્તક Mysticism and Religion માં ફ્રેડર (Pfeiderer) ની વ્યાખ્યા આપી છે. તેના મત મુજબ 'રહસ્યવાદ ઈશ્વર સાથે પોતાની એકતાનું સ્પષ્ટ સંવેદન છે, જેને કારણે તેને આપણે તેના સિવાય કંઈ કહી શકતા નથી. કે આ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં કેવળ ધર્મવિષયક એક સંવેદન માત્ર છે. પરંતુ જે વિશિષ્ટ બાબતથી આ ધર્મની અંતર્ગત કોઈ પ્રવૃત્તિ વિશેષનું સ્થાન ગ્રહણ કરે છે તે ઈશ્વરમાં, તેના ઈશ્વરત્વ અનુસાર પોતાના જીવનનું પૂર્ણ સાન્નિધ્ય નિર્દિષ્ટ કરવાનું પણ છે. આ રીતે, આવાં બધાં સાધનો અને માર્ગોથી અલિપ્ત રહીને જે આપણા માટે ઘણું કરીને માધ્યમોનું કામ કરે છે. આ એક પવિત્ર સંવેદનના જીવનમાં પ્રવેશ પણ છે તથા ત્યાં તેના એકાંત અંતરમાં પોતાનું કોઈ ચિર નિવાસસ્થાન બનાવી લેવાનું છે.^{૨૧} આગળ આપણે રહસ્યવાદ વિશે વિચારતાં જોયું હતું કે રહસ્યવાદ શબ્દ આધુનિક છે. મધ્યયુગના ઈશ્વરવાદીઓ Theologia Mystica શબ્દ વાપરતા હતા. મધ્યકાલીન ધર્મશાસ્ત્રના

જાણકારો Mystical Theology ને ‘પ્રયોગાત્મક હઠાપણ’ તરીકે અથવા ‘પ્રેમની તીવ્રતા દ્વારા ઈશ્વરમાં આત્માનું વિસ્તરણ’ તરીકે પ્રયોજતા હતા.^{૨૨}

હિન્દીના વિદ્વાન જયશંકર પ્રસાદ રહસ્યવાદને ‘અદ્વૈત ભાવના પર આધારિત ‘અહ’ કા ‘હદ’ કે સાથ ભાવાત્મક સમન્વય રહસ્યવાદ હૈ ૨૩।’ કહે છે. આઈન્સ્ટાઈન જેવો વૈજ્ઞાનિક પણ આવું સંવેદન અનુભવતાં જણાવે છે, ‘સૌથી સુંદર વસ્તુ કે જે આપણે અનુભવી શકીએ છીએ તે રહસ્યવાદી છે. તે મૂળભૂત લાગણી છે.^{૨૪} તેવી જ રીતે વિશ્વનાથ ગૌડ પોતાના મહાનિબંધ ‘આધુનિક હિન્દી કાવ્ય મેં રહસ્યવાદ’માં જણાવે છે: “અવ્યક્ત અલૌકિક પરોક્ષ સત્તાકી ઓર ભાવ દ્વારા ઉન્મુલ્ક હોના રહસ્યવાદ હૈ, चाहे वह स्थूल-प्रधान शैलीमें हो या सूक्ष्म प्रधान शैलीमें हो।”^{૨૫}

અર્ટાન્ડ રસેલ જેવો બૌદ્ધિક ચિંતક પણ રહસ્યવાદને ‘સંવેદન’ ગણાવતાં લખે છે, “રહસ્યવાદ તત્ત્વતઃ ‘સંવેદન’ ની તે તીવ્રતા અને ગંભીરતા સિવાય કંઈ નથી જે પોતાની વિશ્વાત્મક ભાવના પ્રત્યે અનુભવાય છે.”^{૨૬} આ વ્યાખ્યા દ્વારા ફેડરરના મતને સમર્થન મળે છે. ફેડરર જ્યાં ઈશ્વરના સાંનિધ્યની વાત કરે છે ત્યાં રસેલ માત્ર આસ્થા શબ્દ દ્વારા પ્રગટ કરે છે, જે કે રસેલ રહસ્યવાદને જીવન તરફનું વલણ માને છે, પરંતુ રહસ્યવાદ જીવન તરફનું વલણ નથી તેમ જ તેનું મૂલ્યાંકન તે જે વાત સમજાવે છે તેમ થવું જોઈએ, નહીં કે આપણને તાકિંક રીતે જે વાત તરફ દોરી જાય છે.^{૨૭}

અનુભૂતિ રૂપે જોનારા રહસ્યવાદીઓમાં વિલિયમ જેમ્સને જોઈએ. ‘રહસ્યવાદ એ મનોદશા તરફ સૂચન કરે છે જેમાં અનુભૂતિ અવ્યવહિત બની જાય છે. તબજન્ય આનંદ અતિરેકને કોઈ બીજા પ્રત્યે વ્યક્ત કરી શકાતો નથી.’

‘આપણા હર્ષાતિરેકની અવ્યક્તતા જ રહસ્યવાદવાળી બધી દિશાઓની એક માત્ર વ્યાખ્યા કહી શકાય.’ આ પ્રકારનો હર્ષાતિરેક તે અનુભૂતિમાં પ્રગટ થાય છે જેમાં આપણે માત્ર નિરપેક્ષ સત્તા સાથે જ એકરૂપ થઈ જવાની સાથે તેવી એકરૂપતાનો આભાસ પણ થઈ જાય છે.^{૨૮} એવેલિન અંડરહિલ લખે છે, ‘રહસ્યવાદ સત્ સાથેની એકતાની કળા છે. રહસ્યવાદી એવી વ્યક્તિ છે જેણે થોડા વધારે

અથવા થોડા ઓછા પ્રમાણમાં તે એકતા પ્રાપ્ત કરી છે, અથવા તે(એકતાની કળા)નું લક્ષ્ય રાખે છે અને તેની પ્રાપ્તિમાં માને છે.^{૨૯} તે લામા એનાગરિક ગોવિંદ, વિલિયમ જેમ્સને પુષ્ટિ આપે છે. જેમ્સ હર્ષાતિરેકની વાત કરે છે ત્યાં લામા એવા અનુભવને Intuitive experience આંતરજ્ઞાન અનુભવની સંજ્ઞા આપીને રહી જાય છે. ‘(રહસ્યવાદ) અસીમતા જે કંઈ પણ અસ્તિત્વમાં છે તે સમગ્રની વિશ્વાત્મક એકતાની આંતરજ્ઞાનની અનુભૂતિ છે અને તેની અંતર્ગત સમગ્ર ચેતના (અથવા કહીએ તો) આખું જીવનતરુ સુધમાં આવી જાય છે.^{૩૦} જ્યારે રુડોલ્ફ ઓટ્ટો ‘રહસ્યવાદ સીમિતમાં અસીમને ધારણ કરવા માટે છે’ અને તેને ‘અનંતનો રહસ્યવાદ’ કહે છે.^{૩૧}

રહસ્યવાદને મનોવૃત્તિ રૂપે વ્યક્ત કરનારાઓમાં વોન-હર્ટમેન નોંધે છે, ‘એક જ અ-ચેતનના અનૈચ્છિક પ્રકટીકરણ વડે વિષય (લાગણી, વિચાર, ઇચ્છા) દ્વારા ચેતનની સહરતા.’^{૩૨} તેવી જ રીતે ઇ. કેઈડ ચિત્તની મનોવૃત્તિ વિશેષ ગણાવતાં લખે છે, ‘રહસ્યવાદ આપણા ચિત્તની તે મનોવૃત્તિ વિશેષ છે જેના બનવાથી બધા સંબંધો ઈશ્વર પ્રત્યે આત્માના સંબંધની અંતર્ગત જઈને વિલીન થઈ જાય છે.^{૩૩} પરંતુ, કેઈડ કરતાં રાનડે વધુ સારી વ્યાખ્યા આપે છે. તેના દ્વારા માત્ર ઈશ્વર સાથે જ સંબંધ નહીં, આનંદ પણ અનુભવાય છે. ‘રહસ્યવાદ તે મનોવૃત્તિને સૂચવે છે જેમાં ઈશ્વરનું સ્પષ્ટ, અવ્યવહિત અને પ્રત્યક્ષ આંતરજ્ઞાન થાય છે અને જેમાં આપણને તેનું મૌન આસ્વાદન મળે છે.^{૩૪} હીલર આવી માનસિક અનુભૂતિને અનંતનું સમર્પણ અને સમાધિ ગણાવે છે. ‘રહસ્યવાદમાં મૂળભૂત માનસિક અનુભૂતિ એ જીવનના આવેગનો ઇન્કાર છે, જીવનના થાકનો ઇન્કાર છે. અનંતને સંકોચ વગર સમર્પણ અને જે સમાધિ છે તેની પરાકાષ્ટા છે...રહસ્યવાદ જીવનની નિષ્ક્રિયતા, શાંતતા, વીતરાગી અને ચિંતનશીલ છે.^{૩૫}

એફ. સી. સ્પર્જન રહસ્યવાદને સ્વભાવાવશેષ અને વાતાવરણવિશેષ કહે છે. ‘વાસ્તવમાં રહસ્યવાદ કોઈ ધાર્મિક મત કરતાં એક સ્વભાવ વિશેષ છે અને દાર્શનિક પદ્ધતિ કરતાં એક વાતાવરણ વિશેષ છે.’^{૩૬}

આમ ચારેય પ્રકારો જોતાં તેમાંની પરિભાષાઓ રહસ્યવાદની દાર્શનિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિભાષા માત્ર કહી

શકાય. આમાં માત્ર શાસ્ત્રીયતાનો અંશ છે, વ્યાવહારિકતાનો અંશ નથી. વિશુદ્ધ ચેતનાનું રૂપ આપનારી વ્યાખ્યાઓ માનસિક વૃત્તિઓનાં મૂળસ્ત્રોત સુધી અથવા અંતિમ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનપરક સ્થિતિ સુધી લઈ જઈને કોરું તત્ત્વજ્ઞાન જ આપે છે. ‘સંવેદન’ને મહત્ત્વ આપતી પરિભાષામાં પણ એવો જ દોષ છે. ‘અનુભૂતિ’ની વ્યાખ્યાઓ વ્યાવહારિકતાનો વિચાર કરે છે તો પણ તે વ્યક્તિગત સીમા સુધી લઈ જાય છે અને તેમાંય આંતરિક સંવેદનની જ પ્રધાનતા રહે છે. આમાંથી ચોથા પ્રકારની વ્યાખ્યાઓમાં વ્યાવહારિક રૂપ મળે છે. તેને મનોવૃત્તિ કે સ્વભાવ ગણાવી છે અને તે એકમાત્ર આંતરિક પ્રક્રિયા માત્ર રહેતી નથી. છતાં આ મનોવૃત્તિ પણ માર્ગદર્શકથી વધુ મહત્ત્વની નથી. આ દિશામાં રહસ્યવાદના કોઈ ક્રિયાત્મક પાસા તરફ ઉચિત ધ્યાન આપી શકતા નથી, તેથી એકાંગી વ્યાખ્યા બની જાય છે. એટલે જ કુમારી અંડરહિલ આ દોષો દૂર કરવા રહસ્યવાદની ક્રિયાત્મકતા પણ દર્શાવે છે. “રહસ્યવાદ તથ્યની શોધ વિષયક તે પ્રણાલીનું એક સુનિર્દિષ્ટ રૂપ છે જે ઉત્કૃષ્ટ અને પૂર્ણ જીવન માટે કામમાં લાવવામાં આવે છે અને જેને આપણે અત્યાર સુધી માનવીય ચેતનાની એક સત્તાતન વિશેષતાના રૂપમાં જ મેળવેલ છે.”^{૩૦} એવી જ રીતે પ્રિંગલ પ્રિસ્ટન કહે છે, ‘રહસ્યવાદ માનવીય ચિત્ત દ્વારા કરેલા તે પ્રયાસના સંબંધમાં જેવા મળે છે, જે બધી વસ્તુઓના ઈશ્વરીય સારતત્ત્વ અથવા અંતિમ સત્ત્વને આત્મ-સાત્ કરવા માટે તથા સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તાના પ્રત્યક્ષ સાંનિધ્યનું પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે. આમાંનો પ્રથમ અંશ દાર્શનિક પક્ષનો છે અને બીજો તેના ધાર્મિક અંશ સાથે સંકળાયેલો છે. ઈશ્વર માત્ર એક બાહ્ય વસ્તુ જ ન રહેતાં અનુભૂતિનું રૂપ પણ લે છે.’^{૩૧}

આ બંને વ્યાખ્યા વ્યક્તિની આંતરિક અનુભૂતિની સીમા સુધી મર્યાદિત ન રહેવા દેતાં તેને ક્રિયાત્મક રૂપ આપીને માનવીય જીવનના કોઈ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સુધી લાવી દેવા માગે છે.

રહસ્યવાદની આ ચારેય પ્રકારની પરિભાષાઓ એવા પછી હવે આપણે રહસ્યવાદને ‘સાધન’નું રૂપ આપતી વ્યાખ્યાઓ જોઈએ.

ડબલ્યુ ઇ. હોકિંગ રહસ્યવાદની કાર્યની દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા આપે છે. ‘રહસ્યવાદ ઈશ્વર સાથે વ્યવહાર કરવાનો એક

માર્ગ છે.’^{૩૨} પરંતુ, આ વ્યાખ્યા સીમિત ક્ષેત્ર સુધી જ રહે છે.

મહેન્દ્રનાથ સરકાર રહસ્યવાદને તર્કશૂન્ય માધ્યમ જણાવતાં લખે છે - “રહસ્યવાદ સત્ય અને વાસ્તવિક તથ્ય સુધી પહોંચવાનું એક એવું માધ્યમ છે જેને નિષેધાત્મક રૂપમાં તર્કશૂન્ય કહી શકાય.”^{૩૩}

રહસ્યવાદને માત્ર સાધન રૂપે નહીં પણ જીવન પદ્ધતિ રૂપે જોનારા પણ છે. આપણે જે વ્યાખ્યાઓ જોઈએ.

સ્વ. વાસુદેવ કીર્તિકર જણાવે છે, “રહસ્યવાદ એક આચાર પ્રધાન ‘અનુશાસન’ છે જેનું લક્ષ્ય તે દશાને પ્રાપ્ત કરવાનું છે જેને કોઈ યુરોપીય રહસ્યવાદી અનુસાર ‘મનુષ્યનું ઈશ્વર સાથે મિલન’ અથવા (જેમ કોઈ ભારતીય યોગી કહે છે) પોતાની અંદર આત્માનુભૂતિને ઉપલબ્ધ કરવી કે બ્રહ્મ અથવા વિશ્વાત્માની સાથે એકતાનો અનુભવ કરવો કહેવાય છે....આ તત્ત્વતઃ અને મૂળભૂત રીતે એક વૈજ્ઞાનિક ‘શ્રદ્ધા’ છે અને બધા પ્રકારે વ્યાવહારિક પણ છે.”^{૩૪}

ડૉ. રાધાકૃષ્ણનું રહસ્યવાદને ‘માનવીય પ્રકૃતિનો એક સતત અભ્યાસ સાબિત કરવા માગે છે, જેનું પરિણામ આધ્યાત્મિક તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ છે.’^{૩૫}

“હિન્દુ ધર્મ વધારે જેટલો એક જીવન પદ્ધતિ છે તેટલો તેની કોઈ વિચારધારાને રૂપ આપી શકાય તેમ નથી. જ્યાં વિચારનાર ક્ષેત્રમાં તે ધર્મપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રદાન કરવા તૈયાર રહે છે ત્યાં વ્યવહાર માટે કોઈ કઠોર શાસનની સહિતા પણ નિર્દેશ છે.”^{૩૬}

આ જે વ્યાખ્યાઓ રહસ્યવાદને વધતા ઓછા અંશે ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રો પૂરતી જ સીમિત રાખે છે. આ સંબંધે બીજી જે વ્યાખ્યાઓ જોઈએ જે વધારે સ્પષ્ટ, વ્યાપક અને ઉપયુક્ત મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ લાવતી દેખાય છે.

ચાર્લ્સ ઝેનેટ રહસ્યવાદને જીવનની પદ્ધતિના રૂપમાં જોતાં જણાવે છે, ‘રહસ્યવાદનો અર્થ ક્યારેક વિચાર પ્રધાન રહસ્યવાદ કરવામાં આવે છે અને તેને એક એવો દાર્શનિક મત માની લેવામાં આવે છે જે પરમાત્મ-તત્ત્વની માત્ર એકતા તથા વિલિન્ન જીવાત્માઓ અને સીમિત પદાર્થોનું તેમાં વિલીન થવું જાહેર કરવામાં આવે છે.

માનવીય ચેતનામાં એક મૂળભૂત સહજ તત્ત્વ છે ઝંખના. દરેક માનવી કંઈક ઝંખે છે. આ ઝંખનાનું સાચું સ્વરૂપ જ્યાં સુધી નથી ઓળખાતું ત્યાં સુધી માનવી સંઘર્ષમાં જીવ્યા કરે છે. આ સંઘર્ષ મુખ્યત્વે બે ઝંખનાઓ વચ્ચેનો છે. માનવી 'સ્વ'ને, 'વ્યક્તિગતતા'ને ઝંખે છે અને તેની સાથે તે 'સ્વ'થી મહાન કંઈક હોવાનું અનુભવે છે. માનવી-ને પોતાના 'સ્વ'માંથી (આપણે તેને અહીં પણ કહી શકીએ) છટકીને તેથીયે વધુ 'મહત્' માં ઓગળી જવાની, ઝંખના બળે છે. પરિણામે આ બે વૃત્તિઓ વચ્ચે સંઘર્ષ રહ્યા કરે છે. આટલું વિચાર્યા પછી સહેજે પ્રશ્ન થાય કે માનવી સ્વમાંથી છટકીને વધારે 'મહાન'ની શા માટે કલ્પના કરે છે? શા માટે તેને ઝંખે છે? તેનો પ્રત્યુત્તર પણ સરળ અને સહજ છે. આ ઝંખનાના મૂળમાં એ હકીકત છે કે માણસ કેઈક રીતે એ 'મહાન'નો દિવ્યજીવનનો ભાગીદાર છે, તેનો અંશ છે. આ 'મહાન'ના પર્યાય તરીકે આપણે આત્મા, ઈશ્વર, પરમ-ચૈતન્ય, વૈશ્વિકચેતના, બ્રહ્મ, અંતિમ સત્ એવા શબ્દો આપી શકીએ. માણસ તેનાથી વિખૂટો પડી ગયો હોવાની સહજ-વૃત્તિ અનુભવે છે અને તેથી તેની સાથે એકતા ઇચ્છે છે. એટલે જ માનવી પોતાને અનંતનો યાત્રી, સમયમાં રહેવા છતાં સમયરહિત જગતનો નાગરિક હોવાનું અનુભવે છે. સુરદાસ, મીરાં કે સૂફીઓના વિરહની અનુભૂતિ અને મિલન-ની ઝંખનામાં આ રહસ્ય છુપાયેલું જોઈ શકાય છે. અંગ્રેજી કવિતામાં Romantic કાવ્યોમાં કંઈક અંશે આવો રહસ્યવાદ જોઈ શકાય. આવા રોમેન્ટિક કાવ્યમાં મળતા રહસ્યવાદને આપણે Romantic Mysticism (રંગદર્શી રહસ્યવાદ)થી ઓળખી શકીએ.

આ વિખૂટા હોવાની અનુભૂતિ પરમતત્ત્વ કે ઈશ્વર વિરહની તીવ્ર વેદના બની જાય છે અને ઈશ્વર સાથેનું એકત્વ પરમાનંદ આપનારું 'મિલન' બની જાય છે. એટલે આ પ્રેમ અને અકચનો રહસ્યવાદ માનવની ઈશ્વર તરફની જ શોધ નથી, ઈશ્વરની માનવ પ્રત્યેની શોધ પણ છે. રહસ્ય-વાદી અખૂ મઝીદ લખે છે, 'મેં ૩૦ વર્ષ સુધી ઈશ્વરને શોધ્યો. મને એમ હતું કે હું તેને ઝંખું છું, પણ ના, તે મને પણ ઝંખતો હતો.'

જ્ઞાન અને સમજનો રહસ્યવાદ :-

માનવીના મૂળમાં 'ઝંખના' છે. આ 'ઝંખના' શાની છે તે ન સમજવાથી જેમાંથી આનંદ મળે તેવા દરેક સ્થૂળ

પદાર્થોમાં તે ઝંખનાને પૂર્ણ કરવા મથે છે, પણ નિષ્ફળ જાય છે. કારણ કે આ અનંત, પરમસત્ કે ઈશ્વરની ઝંખના છે. તેને સ્થૂળ કે વિનાશી પદાર્થો દ્વારા કદી પૂરી કરીને સંતોષી શકાય નહીં. માણસ આ ઝંખનાનું મૂળ શોધવા માટે વિશ્વનું રહસ્ય જાણવા મથે છે. આ વિશ્વનું રહસ્ય અલગતામાં, વિભાગોમાં, ખંડોમાં નહીં પરંતુ સમગ્રતામાં મળે છે. આ સમગ્રતામાં વિશ્વને જોવા માટે માનવીનાં જ્ઞાન અને સમજ વિકસિત હોવાં જોઈએ. આ જ્ઞાન એટલે 'આંતર જ્ઞાન' [Intuition]. લેસન જણાવે છે, 'રહસ્યવાદનું સત્ત્વ આંતરજ્ઞાનને પ્રતિપાદન કરે છે, કે જે ચિંતનયોગ્ય બુદ્ધિ પર વિશ્વાસ કરીને, સમજની દુન્યવી શ્રેણીઓની બહાર જાય છે.' ૪૦ આ જ્ઞાનના રહસ્યવાદને આપણે 'ચિંતનાત્મક રહસ્યવાદ' તરીકે પણ ઓળખી શકીએ. ચિંતન દ્વારા વિકસિત બનતી સમજ એ Third eye - ત્રીજું નેત્ર-બની જાય છે. અને તે દષ્ટિ દ્વારા વસ્તુના મૂળ સ્રોતને ખુલ્લી રીતે જોઈ શકાય છે. રહસ્યવાદી યોગી હરનાથ આવા 'સહ-જ્ઞાન' આંતરજ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ આ રીતે આપે છે, 'એક બ્રહ્માંડવ્યાપી આનંદસાગરમાં હું નિમગ્ન થઈ જતો હતો અને ક્યારેક કિનારે આવતો ત્યારે હરેક વસ્તુનું રહસ્ય મારી સામે અનાયાસે પ્રગટ થતું. કોઈ વ્યક્તિ જોઈ તો એનું જીવન છતું થઈ જાય. કોઈ વનસ્પતિ જોઈ તો એના ગુણધર્મ અંતરમાં ઊગવા લાગે. જાણે મારામાં સર્વ કંઈ આવી ગયું હતું અને મારો સર્વમાં પ્રવેશ થઈ ગયો હતો. મારે પોતાને માટે પછી કોઈ પ્રશ્ન ન રહ્યો. કોઈ આશા કે અધિકારનું નામ નિશાન ન રહ્યું. શાંતિ શાંતિ છવાઈ ગઈ.' ૪૧ આવાં જ્ઞાન અને સમજ પ્રાપ્ત થતાં આનંદની અનુભૂતિ તેમ જ સર્વમાં એકતાની ભાવના મુખ્ય બની રહે છે. આ જ્ઞાન અને સમજ વસ્તુઓને નવી ભાતમાં લાવે છે અને વિભાગોને બદલે એકત્રીકરણ કરે છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન્ રહસ્યવાદને 'સમન્વયાત્મક વિચાર' કહે છે. તે વસ્તુઓને નવી ભાતમાં લાવે છે. વિશ્લેષણાત્મક વિચાર તરીકે તેને ખંડોમાં વહેંચવાને બદલે તેઓને એકત્રિત કરે છે. આ રીતે તે અર્થપૂર્ણ સમગ્રતામાં સાંકળે છે. તે સર્જનાત્મક આંતરદર્શનો, મનના ઊંડાણમાં અચેતન વિભાગમાંથી ઉદ્ભવતો અને બહાર આવતો એક પ્રકાર છે. ૪૨

આમ રહસ્યવાદને પ્રાયોગિક હઠાપણ અને જ્ઞાન તરીકે, બૌદ્ધિક આંતરજ્ઞાન કે નિરાકાર ચિંતન તરીકે,

દિવ્યતત્ત્વ કે વસ્તુઓના અંતિમ સત્ત્વે ગ્રહણ કરવા મનના પ્રયત્ન તરીકે, ચિંતાનાત્મક બુદ્ધિ પર આધાર રાખીને, સમજની દુન્યવી શ્રેણીનું પરિવર્તન કરતા આંતરજ્ઞાનના પ્રતિપાદન તરીકે અને વસ્તુઓને વિભાગોમાં વહેંચવાને બદલે તેનું એકીકરણ કરીને, વસ્તુઓને નવી ભાતમાં એકત્ર કરતાં સમન્વયયાત્મક વિચાર તરીકે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આત્મ રહસ્યવાદ: ઈશ્વર રહસ્યવાદ અને પ્રકૃતિ રહસ્યવાદ :-

રહસ્યવાદને આપણે બે પ્રકારોમાં જોઈએ : પ્રેમ અને એકયનો તથા જ્ઞાન અને સમજનો. હવે આપણે જુદા દષ્ટિકોણથી તેને બીજી રીતે વિચારીએ તો તેનાં ત્રણ પાસાં છે : ૧. આત્મ રહસ્યવાદ ૨. ઈશ્વર રહસ્યવાદ ૩. પ્રકૃતિ રહસ્યવાદ. આ ત્રણેયને એકદમ જુદાં પાડી શકાય નહીં. ઘણીવાર તે એકબીજામાં મળી જતા પણુ જોવા મળે છે.

૧. આત્મ-રહસ્યવાદ.

આ પ્રકારના રહસ્યવાદની અનુભૂતિ ‘અદ્વૈત’માં થાય છે. વેદો અને ઉપનિષદોમાં આત્મ-રહસ્યવાદનાં દર્શન થાય છે. જેમકે, ‘ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં’। સર્વં ‘ખલિત્વદં’ બ્રહ્મ। અહં બ્રહ્માસ્મિ। વગેરે. આત્મ રહસ્યવાદમાં, જગતમાં સર્વંત્ર આત્માનાં દર્શન થાય છે અને જગત આત્માનો જ આવિષ્કાર લાગે છે. જગત આત્મામાં અનુભવાય છે. આ વિવિધતામાં ‘એકતા’ની ભાવના અને ‘એક’ માં વિવિધતા અનુભવાય છે. નરસિંહના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે’, કે ઉપનિષદની વાણી ઈકોઽહમ્ બહુસ્યામ્। તથા ઈકં સત્ત્વિપ્રાં બહુધા વદન્તિ’। માં આ આત્મરહસ્યવાદ જોવા મળે છે. શંકરાચાર્યના કેવલાદ્વૈતમાં પણ આ જ રહસ્યવાદ રહ્યો છે. એકહાટ પણુ આવા જ વિચારો ધરાવે છે. શંકર અને એકહાટ માને છે કે આત્મરહસ્યવાદ, ઈશ્વર રહસ્યવાદ સાથે સંકળાયેલો છે. બંને આત્માની ગૂઢતા, અનંતતા, દિવ્યતા પર ભાર મૂકે છે. બંને આત્માને ‘હું’ અને ‘જગત’થી ભિન્ન માને છે અને ‘સ્વ-જ્ઞાન’માં તેના સાક્ષાત્કારને માને છે. બંને આત્માને જાણવામાં અને પરમતત્ત્વ સાથે એકતા પામવામાં માને છે. ૫૦

૨. ઈશ્વર-રહસ્યવાદ

માનવી પરમતત્ત્વને પામવા અંગે છે ત્યારે તે નિર્વિશેષને પામે છે. પરંતુ ઘણીવાર તે તેને મૂર્ત સ્વરૂપે પણ અંગે છે, અને પામે છે. ઈશ્વરરહસ્યવાદના મૂળમાં જીવને અમરત્વ કે જે ઈશ્વર છે ત્યાં પાછા ફરવાનું હોય છે. મનોવૈજ્ઞાનિક જીંગ પણ જણાવે છે; “આત્મા, ઈશ્વર સાથે સંબંધ ધરાવવાની કોઈ શક્યતા ધરાવે જ છે. કંઈક એવું છે જે દિવ્ય તત્ત્વ સાથે સંકળાયેલું છે. જે એમ ન હોય તો બીજા સંબંધો આવી શક્યા ન હોત. આ સંબંધિત વ્યવહારને મનોવૈજ્ઞાનિક અર્થમાં ‘દિવ્ય કલ્પનાનાં મૂળતત્ત્વો’ તરીકે વર્ણવ્યો છે.” ૫૧

આત્મરહસ્યવાદમાં નિરાકારની અનુભૂતિ મુખ્ય છે જ્યારે અહીં સાકારની ભાવના મુખ્ય છે. મીરાં, સુરદાસ, નરસિંહ, તુલસી તથા અનેક સંતો, ભક્તોના જીવનમાં આ સાકાર સ્વરૂપના રહસ્યવાદી અનુભવો જોવા મળે છે. રામ-કૃષ્ણ પરમહંસની કાલીની ‘મા’ તરીકેની પૂજા અને તેની સાથેનો માનવીય વ્યવહાર, અરવિંદ ઘોષને જેલમાં કૃષ્ણનાં દર્શન થવાં, યોગી કૃષ્ણપ્રેમ અને યશોદામાના કૃષ્ણનાં દર્શન વિષેના સાક્ષાત્કારો^{૫૨} આમાં ગણાવી શકાય.

આ રહસ્યવાદમાં પણ વિભિન્ન વિચારસરણીઓ જોવા મળે છે. એક મત પ્રમાણે, અજન્મા આત્મા ઈશ્વરમાં મળી જાય છે. ત્યાં વ્યક્તિત્વ કે બાહ્ય જગત સંપૂર્ણ ઝોગળી જાય છે. બીજા મત પ્રમાણે, જીવ કે આત્મા ઈશ્વરથી સર્જાય છે અને તે સહેલાઈથી વશ કરી શકાય છે, જેથી તે ઈશ્વર બને છે; છતાં તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ છોડતો નથી. તે ‘એકય’ અને ‘પરિવર્તન’ દ્વારા નવું જ અસ્તિત્વ બને છે.

૩. પ્રકૃતિ-રહસ્યવાદ

આત્મા કે ઈશ્વર પ્રકૃતિમાં સર્વંવ્યાપી છે એવી ભાવનામાં આ રહસ્યવાદ રહેલો છે. પ્રકૃતિમાં રહેલું સૌંદર્ય એક દિવ્ય અનુભૂતિ કરાવીને ‘આનંદ’ જન્માવે છે. આ આનંદ સ્થૂળ આનંદ કરતાં સૂક્ષ્મ હોય છે. આ દર્શનમાં પ્રકૃતિ એક સમગ્ર અસ્તિત્વ તરીકે અનુભવાય છે. હિન્દી કવિતામાં છાયાવાદ અને રહસ્યવાદની સીમા એકબીજામાં ભળેલી જોવા મળે છે. નંદદુલારે વાજપેયી છાયાવાદની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે;

‘માનવ અથવા પ્રકૃતિ કે સૂક્ષ્મ કિન્તુ વ્યક્ત સૌંદર્ય’ મેં ક્ષાણ્યાત્મિક છાયા કા માન મેરે વિચાર સે છાયાવાદ કી એક સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા હો सकती है’ । ૫૩

તો શ્રી રામચંદ્ર શુકલ જણાવે છે;

‘છાયાવાદ પ્રકૃતિ મેં માનવ જીવન કા પ્રતિબિંબ દેખતા હૈ, રહસ્યવાદ સમસ્ત સૃષ્ટિ મેં ईश्वरका। ईश्वर अव्यक्त है और मनुष्य व्यक्त है। इसलिये छाया मनुष्य की ही, व्यक्त की ही देखी जा सकती है अव्यक्तकी नहीं। अव्यक्त रहस्य ही रहता है । ૫૪

આ રહસ્યવાદ અંગ્રેજી કવિતામાં પણ જોવા મળે છે. જેમકે વર્ડ્ઝવર્થની પંક્તિઓ :

A motion and the Spirit that impels
All thinking things, all objects of all thought,
And rolls though all things.

અથવા શેલીની આ પંક્તિઓ—

That Light whose smile kindles the Universe,
That beauty in which all things work and move. ૫૫

રહસ્યવાદને હજી વધુ સ્પષ્ટ સમજવા માટે હજી બીજા વિભાગો પાડી શકીએ.

૧. સાધનાત્મક રહસ્યવાદ

૨. કૃતક રહસ્યવાદ (Pseudo mysticism)

૩. પ્રેતાત્મા રહસ્યવાદ.

સાધનાત્મક રહસ્યવાદમાં આપણે વિવિધ શારીરિક અને માનસિક સાધનાઓને ગણાવી શકીએ. હઠયોગ, મનોયોગ, હૃદયયોગ, બિંદુયોગ, જપયોગ, ભક્તિયોગ, કર્મયોગ, તેમ જ તાંત્રિક સાધનાઓની ગુપ્ત ક્રિયાઓ. આ સાધનાઓ દ્વારા સાધકને જે અનુભવો થાય છે તે વિશિષ્ટ અને બૌદ્ધિક રીતે ન સમજી શકાય તેવા હોય છે. આ સાધનાઓની ક્રિયાઓ ભિન્ન હોવા છતાં પણ તે બધાની અંતિમ ઉપલબ્ધિઓ એક જ છે - પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ, મોક્ષ, નિર્વાણ કે બ્રહ્મ સાથેની એકતા. નાથ સંપ્રદાયમાં ગોરખનાં ભજનોમાં, લાખા -લોચણ, ગંગાસતી, કબીરસાહેબ, રવિસાહેબ, લાણુસાહેબ, મીરાં, નરસિંહનાં ભજનો, પદોમાં આ રહસ્યવાદી અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે.

કૃતક રહસ્યવાદ એ આધુનિક કવિતામાંથી નિષ્પન્ન થતાં રહસ્યવાદી વલણોમાં જોવા મળે છે. આવો રહસ્યવાદ કવિની સ્વસ્થ ચિત્તની અવસ્થામાંથી નથી આવતો. કવિઓ ઘણીવાર ગાંભીર્ય, ચરસ, મદ્ય, એલ. એસ. ડી. મારીગુઆના જેવાં માદક દ્રવ્યોના સેવન પછી જે માનસિક સ્થિતિમાં પરિવર્તનો થાય છે તેને કવિતામાં રજૂ કરે છે. આવી કવિતામાં ઘણીવાર અનુ-અર્થતા, વિરોધાભાસ, અસંબંધતા જોવા મળે છે.

જ્યારે રહસ્યવાદની વાત કરીએ છીએ ત્યારે એક વધુ રહસ્યવાદ વિશે કહેવાનું મન થાય છે. આવા રહસ્યવાદને ‘પ્રેતાત્મા રહસ્યવાદ’ કહી શકાય. જે કે ગુજરાતી કવિતામાં આવી કેઈ કવિતાઓ નથી અને હોય તો મારી જાણમાં નથી. છતાં પણ મારા અનુભવમાં આવેલો આ બનાવ જરૂર વિસ્મય પ્રેરે તેવો હોઈને અપ્રસ્તુત લાગે છતાં પણ રજૂ કરું છું.

પરદેશોમાં અને આપણા દેશમાં પ્રેતાત્માને બોલાવવાના ઘણા પ્રયોગો થતા રહ્યા છે. વિદેશોમાં તો તેની સંસ્થાઓ ચાલે છે. થિયેસોફીમાં આ વિદ્યા ઘણી જાણીતી છે. પ્રેતાત્માને બોલાવવાની આ વિદ્યા પ્લેચેટના નામથી પણ ઓળખાય છે. આ પ્લેચેટના પ્રયોગો વખતે જીવાત્મા આવે છે તે એક રહસ્યમય બાબત તો છે જ, પણ કેટલીકવાર આવા આત્માઓ કવિતા પણ આપતા હોય છે ! મારા મિત્ર સાથે કરેલા તા. ૨૦-૨-૭૨ ના રોજ પ્લેચેટના પ્રયોગ વખતે એક આત્માએ નીચેની અંગ્રેજી કવિતા આપી છે :

Light has gone and shadows are stretched
Far upon the woods clouds are
wreathing in gnat's forms
So hast than forgotten thy tryst
With the Lord upon the banks
Of the dark river?
Heart is heavy and soul wants respite
Penury of self makes your limbs powerless
So hast than forgotten thy tryst
With the Lord upon the banks of the
dark river ?

He wants thy fear and fatigue,
Shame and penury,
Will you linger and preserve

What he wants to receive

Upon the banks of the river dark ?

આવી તો તે આત્માએ અમને ઘણી કૃતિઓ આપી છે.

અંતમાં આપણે રહસ્યવાદનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ તારવી શકીએ.

રહસ્યવાદમાં આંતરજ્ઞાન (Intuition) ને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. રહસ્યવાદી અનુભૂતિ અવર્ણનીય હોય છે. તેને બૌદ્ધિક રીતે સમજી શકાય નહીં. તેનો અનુભવ લાગણી સાથે મળતો આવે છે. જો કે તે લાગણીને મળતો હોવા છતાં તે જ્ઞાનની અવસ્થા છે. તે લાંબા સમય સુધી ટકતી નથી. મોટે ભાગે તે ક્ષણિક હોય છે. આ અવસ્થા નિષ્ક્રિય હોય છે. આ અનુભૂતિ કરનાર પોતાની ઇચ્છાથી નહીં પરંતુ કોઈ બીજી શક્તિથી પકડાયેલો હોય એવું અનુભવે છે - આ અનુભવમાં દરેક વસ્તુની એકતાનું સાતત્ય જોવા મળે છે. સર્વ 'એક' માં અને 'એક' સર્વમાં હોય તેવો અનુભવ થાય છે. આ અનુભૂતિમાં સમયનો અભાવ હોય છે.

આ બધી પરિભાષાઓ, વિભાગો દ્વારા રહસ્યવાદ વિશે સંપૂર્ણ માહિતી મળી શકે તેમ નથી. છતાં પણ રહસ્યવાદ વિશે પ્રકાશ પાડે છે અને તેના સ્વરૂપ વિશે કંઈક ખ્યાલ આપે છે.

વિવિધ ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય, મતમાં રહસ્યવાદ. વેદોમાં રહસ્યવાદ.

માનવીને દશ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનથી સંતોષ થયો નથી. તેની ચેતના હજી વધુ ને વધુ જાણવા, નાણવા અને પામવા ઇચ્છતી હતી, ઇચ્છે છે. અને અનંતકાળ સુધી ઇચ્છશે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાતાં સત્ય કરતાં હજી પણ કંઈક વિશેષ રહ્યું હોવાની શ્રદ્ધા માનવીની ચેતનામાં પડી છે અને તેથી જ તેની જિજ્ઞાસા તેને અગમ્ય, અસીમ, અનંત એવા તત્ત્વની શોધમાં ઘસડી ગઈ. જે માનવીઓએ તે પરમતત્ત્વને જાણ્યું, સાક્ષાત્કાર કર્યો તેઓમાંના કેટલાકે તે પરમતત્ત્વ વિશે કહ્યું, ભાષામાં વધુમાં વધુ અભિવ્યક્તિ સાધીને કહી શકાય તે રીતે કહ્યું. છતાં, એ તત્ત્વ વિશે ભાષામાં પૂરેપૂરું વ્યક્ત કરવું સર્વાંશે અશક્ય જણાયું, આપણે આ 'પરમ, અંતિમ સત્ત્વ' સાક્ષાત્કાર કરનારાઓને ઋષિ, મનીષિ,

દંષ્ટા, સંત, પરમહંસ, યોગી, સૂફી અનેક રીતે - તેના સાધના પથને આધારે જોળખીએ છીએ. બ્રહ્માંડ પાછળ ગૂઢ રીતે છુપાયેલી શક્તિ રહસ્યની 'ખોજનું' મૂળ બની રહે છે. ભારતમાં આ પરમ શક્તિની ખોજ પ્રાચીન કાળથી જોવા મળે છે. એ રીતે રહસ્યનાં બીજ આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય વેદોમાં રહેલાં જોવા મળે છે. તેમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરેલા આત્માઓએ સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો તેની અભિવ્યક્તિ છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનું વેદો અને ઋષિઓ વિશે જણાવે છે - 'હિન્દુઓના ધર્મગ્રંથ જે વેદ, તે પૂર્ણતાને પામેલા આત્માઓએ કરેલા સાક્ષાત્કારોની નોંધ રૂપ છે.'^{૫૬}

જે દશ્યતત્ત્વ છે તેની ધારણા, અનુભવ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બને તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેની જિજ્ઞાસા રહે નહીં, પણ જ્યારે એ દશ્ય પદાર્થની સત્તામાં, તેની બહાર અદશ્ય તત્ત્વની અનુભૂતિ થાય ત્યારે રહસ્ય ઊભું થાય છે. પૂર્ણતા પામેલા આત્માઓનો પરમશક્તિનો સ્પર્શ અને તેની અભિવ્યક્તિ રહસ્ય બની રહે છે. આમ, જે વસ્તુ અદશ્ય બનીને અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યારે તે રહસ્યમય બની જાય. વેદિક ધર્મ પણ એવો જ છે. તેમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વર વિશેનું ચિંતન, અનુભવ અને અભિવ્યક્તિમાં રહસ્યવાદ ભર્યો પડ્યો છે. હિન્દુ ધર્મના પાયામાં વહેતો સ્રોત પરમ ચેતના સાથે એકરૂપતા અને પૂર્ણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં વહેતો જોવા મળે છે. એટલે જ તો સિડની સ્પેન્સર "હિન્દુ ધર્મના કેન્દ્રમાં રહસ્યવાદી અનુભવો રહેલા છે" એમ જણાવતાં હિન્દુ ધર્મને રહસ્યવાદી ગણાવે છે.^{૫૭} એવી જ અનુભૂતિ સર ચાર્લ્સ એલિયટને થાય છે. તે કહે છે. "હિન્દુ ધર્મ બીજા ધર્મો કરતાં આત્માના જ્ઞાન અને ઈશ્વરના અનુભવને સ્પર્શે છે." Hinduism appeals to the soul's immediate knowledge and experience of God."^{૫૮}

વેદિક કાળમાં 'પરમતત્ત્વ' ને જાણવાની અને તે વ્યક્તમાં પણ વ્યાપ્ત છે તેવી અનુભૂતિ જોઈ શકાય છે. અદ્વૈતની વિચારણા રહસ્યમય બની જાય છે. એક જ સત્તા સમગ્રનું નિયમન કરે અને એ જ અનેક રૂપોએ વ્યક્ત થાય અને છતાં તેનાથી એ તેનું અસ્તિત્વ અમર્યાદ, પર રહે છે. તેનું સ્વરૂપ ન હોવા છતાં જ્ઞાન અથવા ભાવની સાધના દ્વારા તેનો અનુભવ થઈ શકે છે.

વેદો અને ઉપનિષદોમાં ભાવાત્મક અને બૌદ્ધિક બંને અનુભૂતિઓનાં દંષ્ટાંતો મળે છે. ઋગ્વેદનો પુરુષ, હિરણ્ય-

અર્થ અને નારદીય સૂકત એ પરમતત્ત્વની એકરૂપતા બ્યા-
પકતા અને ગૂઢત્વ દર્શાવે છે. ઋગ્વેદના મંડળ ૧૦/ સૂકત
૧૨૫ માં અમ્ભૃષ્ઠ મહર્ષિની પુત્રી 'વાફ' બ્રહ્મ સાથે પોતાની
એકરૂપતા વર્ણવે છે. તેમાં આધુનિક રહસ્યવાદનો આભાસ
ભેવા મળે છે.^{૫૬}

ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળનું નારદીય સૂકત ૧૦ જ્યારે
આ બ્રહ્માંડ ન હતું ત્યારે જે તત્ત્વ હતું તેનું વર્ણન રહસ્ય-
વાદને પૂરી રીતે વ્યક્ત કરે છે. આપણે આ આખા
સૂકતનું શુદ્ધરાતી ભાષાંતર ભેઈએ :

તે વખતે એટલે મૂળ આરંભ વખતે અસત ન હતું.
અંતરિક્ષ ન હતું તેમ તેની પાર આવેલું આકાશ તે પણ
ન હતું. એવી સ્થિતિમાં કેાણ કેાને માટે છાઈને રહેલું
હતું? કેાના સુખને માટે? અગાધ અને ગહન પાણી તે
વખતે કેાઈ પણ ઠેકાણે હતું શું? (૧)

તે વખતે મૃત્યુ - નાશવંત દશ્ય - સૃષ્ટિ ન હતી.
(બીજે) અમૃત એટલે અવિનાશી નિત્ય પદાર્થ (આ ભેદ)
પણ ન હતો. (તેમ જ) રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ ઓળ-
ખાય તેવું કાંઈ સાધન પણ ન હતું. જે હતું તે એકલું
જ સ્વધાથી એટલે પોતાથી એવું કાંઈક ફરકતું હતું. તેના
કરતાં બીજું અથવા તેનાથી પર એવું કાંઈ જ ન હતું. (૨)

અંધકાર હતો (અને) આરંભમાં એ સર્વ અંધકારથી
બ્યાપ્ત અને ભેદાભેદ રહિત પાણી હતું. આણુ એટલે
સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ આરંભે જ તુચ્છ એવી ખોટી માયા તેથી
આચ્છાદિત હતું—એવું જે (કહેવાય છે) તે મૂળ એક
(બ્રહ્મ) જે તપના મહિમાએ કરીને (પાછળથી બીજે
રૂપે) પ્રકટ થયેલું હતું. (૩)

(એના) મનનું જે રેત એટલે બીજ પ્રથમ નીકળ્યું
તે જ પહેલાં કામ (એટલે સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા અથવા
પ્રવૃત્તિ, શક્તિ) થયું. જ્ઞાતા પુરુષોએ પોતાના હૃદયમાં
પરીક્ષા કરીને પોતાની બુદ્ધિથી નક્કી કરેલું છે કે, આ જ
અસત મધ્યે એટલે મૂળ પરબ્રહ્મમાં સત્નો એટલે વિનાશી
દશ્યસૃષ્ટિનો પ્રથમ સંબંધ છે. (૪)

આ એનાં રશ્મિઓ આડાં પડ્યાં છે. ઉપર પણ
હતાં, નીચે પણ હતાં, તેમાંના કેટલાંક બીજ નાખનારાં

થયાં અને વધીને મોટાં પણ થયાં. એની શક્તિ આ
તરફ બ્યાપ્ત થઈ અને પ્રભાવ પેદી તરફ બ્યાપ્ત થયો. (૫)

સત્નો આ વિસ્તાર શેમાંથી આવ્યો કે ક્યાંથી આવ્યો
તે (આના કરતાં) કેાણ વિસ્તારથી કહી શકે તેમ છે? કેાણ
નિશ્ચયપૂર્વક જાણે છે? દેવો પણ આ સત્ની સૃષ્ટિના
વિસ્તાર પછીના છે, તો તે ત્યાંથી પ્રકટ થઈ તે કેાણ જાણી
શકે? (૬)

સત્નો આ વિસ્તાર જ્યાંથી થયો, અથવા તે નિર્મિત
થયો, અથવા ન થયો, તે પરમ આકાશમાં રહેનાર આ
જગત જે અધ્યક્ષ (હિરણ્યગર્ભ) તે જાણતા હશે અથવા
ન પણ જાણતા હોય. (તે કેાણ કહી શકે?) (૭)

આ 'પરમ અગમ શક્તિ'નો સાક્ષાત્કાર ઋષિના આ
શબ્દોમાં વ્યક્ત થવા છતાં પણ ગૂઢ જ રહે છે. આ
અસીમને ભાષા જેવા સીમિત માધ્યમથી વ્યક્ત થઈ શકે
જ નહીં. એ ઋષિઓ જાણે જ છે કે વાણીનો ત્રીજો ભાગ
ગુહાહિત છે અને મનુષ્ય તે વાણીનો એથો ભાગ, અર્થાંશ
જ વ્યક્ત કરી શકે છે. (ઋ. ૧/૧૬૪/૪૫) આવા આ
'પરમસત્ત'નો સાક્ષાત્કાર કયાં પછી તેને જાણનારા અનેક
સ્વરૂપે વર્ણવે છે. 'एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति । (ઋ.
૧/૧૬૪/૪૬) આવી રહસ્યભરી વાણીનો આપણે વધુ
દૃષ્ટાંતોથી પરિચય મેળવીએ. એકરૂપતા ઝંખતા ઋષિઓ
તે અદ્વૈતભાવ માટે કહે છે,

उत त्वया तन्वा संवदे तत्कादान्वन्तर्वरणे भुवनि । ૧૧

હું ક્યારે આ શરીરથી તેની સ્તુતિ કરીશ અને ક્યારે હું
તે વરણ કરવા યોગ્યના હૃદયની અંદર એકાકાર થઈ
શકીશ?

આ 'પરમ સત્ય'નો પરિચય ઇન્દ્રિયો દ્વારા નથી
થતો. એ શાશ્વત સત્ય માટે જાઈએ નાખના. એટલે જ
તેની અનુભૂતિ માટે આ વાણી અને આખા નકામાં છે.
(ઋ. ૧૦/૭૧/૪). એ સત્યને એવા અંતર્યક્ષુ જાઈએ. એ
'પરમ'ને ઉપાની જ્યોતિ એ જ વિશ્વ-વાણીની માત્ર
અક્ષર સૂચના બની શકે છે (ઋ. ૩/૫૫/૧). અને એ
જ્યોતિ જ રૂપે રૂપે પ્રતિરૂપ પામે છે અને તે રૂપ જોતાં જ
અંતર્યક્ષુ પૂર્ણ થાય છે,

રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂવ તદસ્ય રૂપં પ્રતિ ચક્ષણાય । ૬૨
વળી, વેદમાં માતરા દિવ્યુઃ સત્તવાળી । (ઋ. ૩/૭/૧), ૬૩
માતાના ગર્ભમાં સપ્તવાણીનો પ્રવેશ થયો, જેવી ઘણી
સમસ્યાઓ (ઋ. ૧૦/૫૫/૨), (૧૦/૧૧૭/૧) રહેલી છે,
જેને ‘બ્રહ્મોદ’ કહે છે.

ઋગવેદમાં ઘણા શબ્દો એવા છે જેનો જુદા જુદા
અર્થમાં ઉપયોગ થયો છે. પરિણામે એ અર્થની પાછળ
રહેલું રહસ્ય વધુ છતું થાય છે. વેદમાં ‘ઋત’ શબ્દ
સત્યના પથ માટે વપરાયો છે. સૂર્યને ઋતનું ઉજ્જવળ
સુખ કહ્યું છે. તેમજ ‘ઉષા ઋતના ગર્ભમાં રહે છે’ તેમ
પણ જણાવ્યું છે. તેવો ધીએ શબ્દ ‘અદિતિ’ અનંતના
અર્થમાં અને તેથી જ રહસ્યમય શક્તિના ઉપયોગ માટે
વપરાયો છે. ૬૪

મેકસમૂલર વેદના શબ્દોના અર્થ વિશેની જે રજૂઆત
કરે છે તેમાં માત્ર ઔદિક તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય હોવાથી
શબ્દોના મૂળ અર્થની સમજૂતી મર્યાદિત બની જાય છે.
વેદના શબ્દોને સમજવા માટે ચેતનાનું ઊર્ધ્વીકરણ થવું
જોઈએ, એવી વિકસિત ચેતનામાં જ એ શબ્દોની પાછળ
રહેલા પારગામી અર્થને પામી શકાય. આથી જ શ્રી અરવિંદ
ઘોષ ઋગવેદના દેવતાઓ, દેવીઓ અને શબ્દોની પાછળ
રહેલી શક્તિ સાથે ચેતના દ્વારા ઐક્ય સાધે છે અને તેના
અર્થો આપે છે. આમ છતાં પણ, વેદની વાણી રહસ્યમય
જ રહે છે.

વેદમાં છુપાયેલું જ્ઞાન પ્રતીકો દ્વારા રજૂ થયું છે. આ
પ્રતીકોનો ગૂઢાર્થ ઉકેલી શકીએ તો વેદના રહસ્ય પામવાનાં
દ્વાર ખૂલે. વેદમાં અંગિરસ ઋષિ અગ્નિનું જ સ્વરૂપ છે જે
દિવ્ય સંકલ્પ શક્તિનું પ્રતીક છે, (ઋ. મં. ૬/ સૂ. ૮૩).
તેવી જ રીતે ‘ગો’ શબ્દ જ્યોતિ, જ્ઞાનનાં રશ્મિઓનો
વાચક છે. ઉપાને ‘મવાં નેત્રી’ ગાયોને દોરનારી (ઋ. ૭/
૭૬/૬) કહી છે. ‘ધન્વ’ દિવ્યમાનસ રૂપે વ્યક્ત થાય છે.
જ્યારે ‘સૂર્ય’ પરમ સત્યનો સ્વામી છે. આનંદવાચક દેવ
‘સોમ’ છે. વેદમાં દેવીઓ પણ આવો જ અર્થ ધરાવે
છે. ‘મહી’ કે ‘ભારતી’ વિશાળતામાંથી જાગતી વાદ્શક્તિ
છે. ‘ઈલા’ સત્યની વાદ્શક્તિ છે, જે જીવન કાંતદર્શન
કરાવી આપે છે. સત્યમાંથી પ્રાપ્ત થતી પ્રેરણાની વાચક
‘સરસ્વતી’ તો સહજ જ્ઞાનની શક્તિ ‘સરમા’ છે. ૬૫

દેવોની પ્રાર્થના તથા વિભિન્ન પ્રકારના યજ્ઞોનું વિધાન
વેદોમાં છે. પ્રાકૃતિક વસ્તુઓમાં દૈવી ભાવના વ્યક્ત કરવા
યજ્ઞ કરાતા હશે. કેટલાક આવાં કાર્યોમાં પણ રહસ્યવાદ
જુએ છે, કારણ કે આવા પદાર્થો પ્રત્યેની ભાવનામાં રહસ્યા-
નુભૂતિ રહેલી છે. ડૉ. દાસગુપ્તા અને “ યાગનીય રહસ્યવાદ ”
જેવું નવીન નામ આપે છે. ડૉ. દાસગુપ્તા યજ્ઞની એ મુખ્ય
વિશેષતા દર્શાવે છે. એક, તે ‘અતીન્દ્રિય ગૂઢ શક્તિ’ છે, જે
યજ્ઞમાં રહેલી છે. આ શક્તિ સ્વીકૃત મૂર્તિદેવોને પ્રભાવિત કરી
શકે છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે તે વેદોને સત્યનો
અંતિમ મૂળ સ્ત્રોત માને છે, તથા તેને કાર્યોના અપરિવર્ત-
નીય નિર્દેશક પણ ગણે છે. ૬૬ શ્રી અરવિંદ પણ કહે છે
કે ‘વૈદિક આર્યોની અગ્નિ જેવા દેવો પ્રત્યે પ્રકટ કરેલી
ભાવના વસ્તુતઃ કોઈ એવી આધ્યાત્મિક શક્તિનો જ નિર્દેશ
કરે છે જેને આપણે અત્યંત વ્યાપક અને વિશ્વાત્મક પણ
કહી શકીએ.’ ૬૭ જો કે આ રીતે રહસ્યવાદી અનુભૂતિ
થતી અને જીવનમાં પરિવર્તન લાવીને વિશ્વાત્મક સત્તા
તરફ પ્રેરતી હોય તો આવી ભાવના સ્વીકારવામાં વાંધો
નથી. ડૉ. દાસગુપ્તાનું મંતવ્ય, રહસ્યવાદને સીમાની બહાર
લઈ જઈ શકે એટલો વ્યાપક બનાવી દે છે. આપણે તેને
રહસ્યવાદની ભાવનાના પ્રારંભિક રૂપમાં જ સ્વીકારી શકીએ.

પ્રકૃતિના રહસ્યમય જ્ઞાનને બાણનારા લોકો પોતાની
સાધનાને પ્રકૃતિ અને ગૂઢવાણીમાં વ્યક્ત કરતા. ગ્રીસમાં
ઓરફિયસ અને ઇલ્યુઝિનિયન સાધના માર્ગો, મિસર અને
કાલ્ડિયામાં ધર્મગુરુઓની ગૂઢવિદ્યા અને મંત્રવિદ્યાનું સ્વરૂપ,
ઈરાનનો માર્ગી સંપ્રદાય જે રીતે રહસ્યજ્ઞાનને બાણનારા
હતા તેવી જ રીતે ભારતમાં ઋષિઓ હતા. તેઓએ માનવ
ચેતનાની પાછળ રહેલા અગમ્ય તત્ત્વરૂપ આત્માને બાણ્યો
અને વિશ્વની પાછળ એક સત્ત્વો અનુભવ કર્યો. આ અનુ-
ભૂતિનો ગેરઉપયોગ ન થાય તે માટે તેને સાંકેતિક રીતે
રજૂ કર્યો.

વેદમાં રહસ્ય છુપાયેલું છે એ વાત એ વખતના
ઋષિઓ બાણ્યતા હતા. વેદના શબ્દોના ખરા અર્થ દખ્તાને
જ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય લોકોથી એ મંત્રો પોતાના
રહસ્યને જોપવે છે. વામદેવ ઋષિ આવા શબ્દોને નિષ્ઠા
વર્ચાસિ ‘ગૂઢ શબ્દો’ કહે છે. દીર્ઘતમસ ઋષિ કહે છે;
‘જે માણસ એ પરમતત્ત્વને નથી બાણ્યતો તેને ઋચા શા
ઉપયોગની?’ (ઋ. ૧/૧૬૪/૩૬)

વેદમાં રહસ્યની આવી રૂપ શબ્દો તપાસતાં એમાં રહેલો રહસ્યવાદ સ્ફુટ થાય છે. આપણે ‘ઋત’ અને ‘અદિતિ’ શબ્દો જોયા. શ્રી અરવિંદ ઋતને ‘સત્ય’ના અર્થમાં ગણાવે છે તે વધુ સુચોગ્ય લાગે છે. ‘અગ્નિ’ ને “હૃદયમાં જાગૃત થયેલી સંકલ્પશક્તિ”—કતુર્ હૃદિ કલ્પો છે. તેવી જ રીતે સરસ્વતી-ને ‘સત્યવાણીની પ્રેરક’ તથા ‘સુમતિને જાગૃત કરનારી’ કે વિચારની વિપુલ સંપત્તિવાળી’ કહી સંબોધે છે ત્યારે ત્યાં સ્થૂળ નદીની વાત તો નથી જ. ‘ધૃત’નો અર્થ ધી અને જ્યોતિ બંને થાય છે. ધી ને ધૃતાર્ચીમ્ ‘પ્રકાશમય વિચાર’થી સંબોધી છે. ‘અશ્વ’ સંકલ્પશક્તિનું પ્રતીક છે. ગો અગ્રામ અશ્વ પેશસમ્ (૨/૧/૧૬) ‘જ્ઞાન જ્યોતિની ગાયો’ જેમાં આગળ ચાલતી હોય તેવી શક્તિ’ એવો અર્થ જ યોગ્ય બને છે. સંતાનોની પ્રાર્થના કરતા ઋષિઓનો ‘અપત્ય’ માનવચેતનામાં આધ્યાત્મિક નવજન્મનું પ્રતીક છે. એટલે જ ઋષિઓ અગ્નિને ‘આપણો પુત્ર’ કહે છે ને! તેવી જ રીતે ‘સપ્તનદી’ કે ‘સપ્તયજુર્વી’ બળવાન પ્રવાહોનો ઉલ્લેખ છે એ જળસ્રોતોને ‘ઋતસા’ (સત્યના જાણનારા) કહ્યા છે. પરાશર ઋષિ કહે છે કે વિરાટ પ્રાણ ‘જલના સદન’-માં છે. ત્યારે સપ્તનદીનો સંદર્ભ સ્થૂળ નથી થતો. વૃત્ર, વૃત્રો, વલ, પશુ, હસ્યુ અને તેમના રાજાઓનાં નામો દ્વારા સત્યનો વિરોધ કરનારી શક્તિઓનો જ ઉલ્લેખ છે.^{૧૮}

ચાર વેદોમાંથી ઋગ્વેદમાં જેટલો રહસ્યવાદ ભર્યો છે તેટલો અન્ય વેદોમાં નથી જોવા મળતો. સામવેદ તો તેના ૭૫ મંત્રો સિવાય સંપૂર્ણ ઋગ્વેદમાં સમાઈ જાય છે.^{૧૯} યજુર્વેદ મનના સ્વરૂપને સમજે છે અને તેની ગૂઢ શક્તિઓને બાંહે છે.

યજ્ઞાગ્રતો દૂરમુપૈતિ દૈવં તદુ સુતસ્ય તથૈવેતિ ।
દૂરજ્ઞમ જ્યોતિષાં જ્યોતિરેકં તન્મે મનઃ શિવ સંકલ્પમસ્તુ ।
(યજુ. ૩૪/૧)

મનુષ્યના અંતરમાં એક દિવ્ય ચેતનામય મન છે. કાં તો જાગૃત કે નિદ્રાવસ્થામાં એ હર હર કરતું રહે છે. આ મન જ સ્વજ્યોતિઓમાં શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ છે. એ મન શુભ સંકલ્પ થાઓ.

યત્ પ્રજ્ઞાનમ્ભુત ચેતો ધૃતિશ્ચ
યજ્ઞયોતિરન્તરમૃતં પ્રજાસુ ।

(યજુ. ૩૪/૩)^{૨૦}

એ મન પ્રજ્ઞાન ચેતના અને ધૃતિ છે, એ જ સૌના અંતરમાં જ્યોતિરૂપ વિલસે છે.

યજુર્વેદના શિવસંકલ્પ મંત્રમાં માનવીની બ્રહ્મજિજ્ઞાસા, તેની સાથે ઐક્યની ઝંખના, રહસ્યભરી ગતિને મૂર્તિ સ્વરૂપ આપે છે. અમૂર્તની એ અલિખ્યક્તિમાં રહસ્ય છુપાયેલું છે.

ઋગ્વેદમાં એક જ તત્ત્વ, હિરણ્યગર્ભ કે પદ્મપતિ ઉત્પન્ન થવાની અને તેમાંથી ભૂમિ અને આકાશ ધારણ કરવાની વાત છે. (ઋ. ૧૦/૨૧૨/૧). વેદમાં ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ, સુવર્ણ, યમ, માતરિશ્વાન વગેરે વિલિન્ન દેવતા પણ એકનાં જ સ્વરૂપો છે. (ઋ. ૧/૧૬૪/૪૬). તથા એક જ તત્ત્વ હાથ, પગ, આંખ, મસ્તકવાળો પુરુષ છે. પૃથ્વીથી પણ તે દશ આંગળ વધીને સ્થિત રહ્યો છે. (ઋ. ૧૦/૬૦/૧). જે કંઈ છે કે થશે તે બધું પુરુષ જ છે. (ઋ. ૧૦/૬૦/૨). તેવી જ રીતે શુકલ યજુર્વેદની વાજસનેયી સંહિતા પણ અનેક દેવતત્ત્વમાં આ એક તત્ત્વનો નિર્દેશ કરે છે. (વા. સં. ૩૨/૧)

આ એકતત્ત્વની માન્યતા અથર્વવેદમાં પણ પ્રવાહરૂપે આવી છે. સ્કંભ સૂક્ત (કાંડ ૧૦/સૂક્ત ૭)માં અને ઉચ્છિષ્ટ (૧૧/૧૬) સૂક્તોમાં તેનું વર્ણન છે. તે પૂર્ણકામ, યુવા, ધીર, સ્વયંભૂ અને અમૃત છે. આત્મસ્વરૂપ જાણવાથી મૃત્યુમાંથી છૂટી શકાય છે.

અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયંભૂ રસેન તૃપ્તો કુતશ્ચનોનઃ ।
ત્વમેવ વિદ્વાન ન વિભાયમૃત્યોઆત્માનં ધીરમર્જરં યુવાનમ્ ॥૭૨

આપું વિશ્વ તેનું જ ઉચ્છિષ્ટ કે અંશ છે;

ઉચ્છિષ્ટં નામ રૂપં ચોચ્છિષ્ટં લોક આહિતઃ ।
ઉચ્છિષ્ટં હિન્દ્રિયાગ્નિશ્ચ ત્રિશ્વમન્તઃ સમાહિતમ્ ॥ ૭૩

અમૃત અને મૃત્યુ આ મનુષ્યમાં છે. તેની નાડીએ નાડીએ મહાસમુદ્ર ઊછળે છે, કંપે છે;

યત્રામૃતં ચ મૃત્યુશ્ચ પુરુષેષિ સમાહતે ।
સમુદ્રો यस્યે નાડયઃ પુરુષેષિ સમાહિતાઃ ॥૭૪

અહીં મહાસમુદ્રની અનુભૂતિ ગૂઢ બની જાય છે. તેવી જ રીતે આપણી સમક્ષ જે પ્રત્યક્ષ છે તેનો અંત નથી. આપણામાં રહેલો પ્રકાશ, રસ અપરિભેય છે, જે શુદ્ધામાં નિહિત છે;

આવિ : સન્નિહિતં ગુહા । ૭૫

અને એ રહસ્ય વિશે જાણવા ઋષિઓ આતુર રહ્યા છે;

अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन् माययाहितम् । ૭૬

જે રહસ્યપૂર્વક તરી રહ્યું છે તેવિશ્વસલિલના પદ્મ વિશે જાણવા ઇચ્છું છું. સૃષ્ટિના સૌંદર્ય અને રહસ્ય વિશે અથર્વ-વેદના મંત્રો અદ્ભુત છે તે માટે ૧૩મા કાંડનું સૂક્ત જુઓ. અથર્વવેદ માનવની સ્તુતિ કરે છે અને માનવ તથા પરમતત્ત્વ સાથેના સંબંધ જોડવા વિશ્વદેવતા ચિન્મયરૂપે માનવીમાં વસી રહ્યો હોવાનું જણાવે છે.

ઉપનિષદો :

વેદોના રહસ્યવાદમાં પરમ તત્ત્વ વિશેની વિચારણા અને અનુભૂતિ મળે છે. તે ઉપનિષદોમાં વધુ સ્પષ્ટ બનીને ઉપસી આવે છે. માનવચેતના એ પરમતત્ત્વને જાંખે છે અને તેની સાથે ઐક્ય સાધવા મથે છે. આમ અદ્વૈતની ભાવનામાં રહસ્ય જોઈ શકાય છે. એ ‘પરમતત્ત્વ’ને નિરાકાર, બ્રહ્મ, આત્મા વગેરે અનેક નામોથી તેનો ઉલ્લેખ થયો છે. છાંદોગ્યોપનિષદમાં મધુવિદ્યા (અધ્યા. ૩/૫. ૨૪૩)માં રહસ્યવાદની પ્રતીતિ થાય છે. તેની જ રીતે શાંડિલ્યવિદ્યામાં પણ બ્રહ્મને સર્વવ્યાપક બતાવતાં આત્માને નાનામાં નાનો અને સર્વથી મોટો ગણાવતાં તેનું સ્થાન હૃદયમાં દર્શાવ્યું છે (૩/૩/૧-૫. ૩૦૩).^{૭૭} તેમ જ સામોપાસના, પ્રાણોપાસના અને અગ્નિવિદ્યામાં અતીન્દ્રિયગ્રાહ્યને ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બનાવવા પ્રયત્ન છે.

શ્રી પ્રેમનારાયણ શુકલ જણાવે છે, ‘અગ્નિવિદ્યા, મધુવિદ્યા સામોપાસના, પ્રાણોપાસના વગેરે દ્વારા તે અતીન્દ્રિયને ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બનાવવાની ચેષ્ટા માનવ જીવનની સર્વથી તીવ્ર અભિલાષા રહી છે. એટલે બ્રહ્મની નિરાકારતા ખંડિત થવા દ્વિધા વગર જ તેમાં સાકારતા સ્થાપિત કરવાની ચેષ્ટા રહસ્યભાવનાનું મૂળ છે.’^{૭૮}

આ રહસ્યપૂર્ણ બ્રહ્મને જાણવા ભક્ત યુદ્ધિ અને રાગાત્મક ભાવના દ્વારા બ્રહ્મકથ ઇચ્છે છે, એટલે તેની સાધના એ વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. ૧. પોતામાં ૨. પોતાની બહાર. આ રીતે આંતરિક અને બાહ્ય સાધના સ્વરૂપોમાં પોતાને પૂર્ણ બનવું અને પૂર્ણમાં પોતાનો વિલય કરવો પડે છે. પ્રક્રિયા સિન્ન હોવા છતાં સાધ્ય એક જ છે. આ

સાધના અનાદિકાળથી ચાલી આવી છે. અને જ્યારે તે અભિવ્યક્તિ પામે છે ત્યારે રહસ્યવાદ આવી જાય છે.^{૭૯}

ઉપનિષદોની વાણી એટલે રહસ્યની વાણી. બ્રહ્મ પોતે જ રહસ્યમય રહ્યું છે—અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતમ્ વિજ્ઞાન-તમ્ ।^{૮૦} જે એમ માને છે કે અમે જાણ્યું છે તે એને જાણતા નથી અને પોતે જાણ્યું છે એની જેને ખબર નથી તેણે જ જાણ્યું છે.

ઉપનિષદોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે અને તેની પહેલાં શાનું અસ્તિત્વ હતું તેની વિચારણા જોવા મળે છે. ઉપનિષદના આ મનીષિઓને જે અનુભૂતિ મળી છે તેમાં વિરોધાભાસ જણાય છતાં ‘પરમતત્ત્વ’ વિશે, તેને પામી શક્યા વિશે અને એ એક જ તત્ત્વ અનેકરૂપે વ્યક્ત થઈ રહ્યું છે તે અંગે શંકા નથી. આપણે આ ઉત્પત્તિ પહેલાંની જે વિચારણા છે તે જોઈએ. આમાં રહસ્યવાદ રહેલો જોઈ શકાય છે.

असद्वा इदमग्र आसीत् । आ पહેલાં અસત જ હતું.^{૮૧}

સદેવ સોમયેદમગ્ર આસીત । હે સૌમ્ય ! આ બધું પહેલાં સદ્ જ હતું. તો, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ‘સર્વ મૃત્યુથી આચ્છાદિત હતું તેમ જણાવે છે, નૈવેદ્ય કિંચનાગ્ર આસૌ ન્મૃત્યુ નૈવેદ્યમાવૃતમાસીત ।^{૮૨}

મૈત્ર્યુપનિષદ આ સર્વ એકલા તમોગુણથી ઢંકાયેલું જણાવે છે.^{૮૩} જ્યારે ઐતરેય ઉપનિષદ પહેલાં આ જગતને એક માત્ર આત્મા રૂપે ગણાવે છે.^{૮૪}

બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર હૃદયમાં થાય છે એવું તૈતિરીય ઉપનિષદમાં જણાવતાં કહ્યું છે—‘સ ય ષ્વોર્હદય આકાશ ! તસ્મિન્નયં પુરુષો મનોમયઃ । અમૃતો હિરણ્મયઃ ।^{૮૫} આ હૃદયમાં જે આકાશ છે તેમાં આ વિશુદ્ધ પ્રકાશ સ્વરૂપ મનોમય પુરુષ (પરમેશ્વર) રહે છે એ ‘પરમતત્ત્વ’ રહસ્યમય હોઈને આનંદ સ્વરૂપ છે,

यद्वैतसुकृतम् रसो वै सः ।^{૮૬}

તે જે પ્રસિદ્ધ સુકૃત (અસત) છે તે નિશ્ચય રસ જ છે. આ રસને પામીને પુરુષ આનંદયુક્ત થઈ જાય છે.

આમ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને તેનો વ્યક્તિની ચેતના સાથેનો સંબંધ સ્થાપિત થાય છે. પ્રવેતાશ્વર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે,

અખોરળીયાન્મહતો મહીયાન્માત્મા ગુહ્યાયાં નિહિતોઽસ્ય જન્તોઃ। ૮૭

એ આહુથી પણ આહુ અને મહાનથી મહાન આત્મા આ છવના અંતઃકરણમાં સ્થિત છે.

આ પ્રકાશિત બ્રહ્મ વિશે કંઈ અને મુંઝક ઉપનિષદો જણાવે છે,

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि, तमेव भान्तमनुभान्ति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति। ૮૮

ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશિત થતો નથી. ચન્દ્ર કે તારા પ્રકાશતા નથી, કે નથી વીજળી ચમકતી. તો આ અગ્નિ તો ક્યાંથી જ પ્રકાશિત થઈ શકે? આ બધાં તેનાં પ્રકાશિત થવાથી પ્રકાશવાન થાય છે. તેના તેજથી જ આ બધું પ્રકાશિત છે.

ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે સવિતાને પ્રાર્થવામાં આવે છે, (શ્વેતા. ઉપ. ૨,૩), તેવી જ રીતે પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે કટોપનિષદ જણાવે છે કે ‘બુદ્ધિમાન સાધકે વાણી વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનમાં, મનને બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિને મહત્ત્વમાં અને મહત્ત્વનો પરમાત્મામાં લય કરવો’ એમ કહે છે. (કઠ, ૧,૩). અહીં વાણી, મન, બુદ્ધિ, મહત્ત્વ વગેરે બધાં જ સૂક્ષ્મ, અગમ તરવો છે. વળી પ્રાણાત્મામાં સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત થાય છે ત્યાં સર્વ દેવતા રહેલા છે. આ એ જ બ્રહ્મ છે (કઠ, ૨,૧,૬) અને સંસારનું ઊર્ધ્વ અશ્વત્થ-નું રૂપક રહસ્યપૂર્ણ છે. (કઠ, ૨,૩,૧) ૮૯

મુંઝકોપનિષદ અગ્નિહોત્રીને ઇન્દ્ર પાસે પહોંચાડવાની વાત કરે છે, ત્યાં તે સાધના ગૂઢાર્થ ધરાવે છે. આ અગ્નિ-હોત્રીની સાત જિહ્વાઓ ગણાવી છે ‘અગ્નિહોત્રીની આહૂતિ-ઓ સૂર્યનાં કિરણ બનીને જ્યાં દેવતાઓનો એક માત્ર સ્વામી ઇન્દ્ર રહે છે ત્યાં પહોંચાડી દે છે.’ ૯૦

ઈશ ઉપનિષદના ઋષિની અનુભૂતિ એ પરમતત્ત્વ સાથે પૂર્ણ એકતા સાધે છે અને ઈશાવાસ્યમિદમ્ સર્વમ્ ગાઈ ઊઠે છે. તે કહે છે; ‘સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માનું મૂળ જ્યોતિર્મય રૂપ સૂર્યમંડળ રૂપ પાત્રથી ઢંકાયેલું છે.’ આ કિરણો દૂર કરવા પ્રાર્થના કરે છે, આદિત્ય મંડળમાં રહેલો જે આ પુરુષ છે તે હું જ છું.’ ૯૧ માં એ પરમાત્મા સાથે ઐક્ય અને અભિન્નતા અનુભવે છે.

ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ અને જગત, આત્મા અને પરમાત્મા-નું ચિંતન જોવા મળે છે. વૈદિક કાળ કરતાં અહીં આત્માના પરમાત્મા સાથેના અદ્વૈતની સાધના જોવા મળે છે. એ અદ્વૈતને પ્રાપ્ત થયેલાઓના અનુભવો જ્યારે વ્યક્ત થાય છે ત્યારે તે ગૂઢ બની રહે છે. અહીં રામચન્દ્ર શુકલનું મંતવ્ય સરખાવવા જેવું છે. એ કહે છે, ‘ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ અને જગત, આત્મા અને પરમાત્માના સંબંધમાં કેટલાય મતો છે. તે કાવ્યચંથો નથી. તેમાં અહીં તહીં જે જે કાવ્યનું રૂપ મળે છે, તે કર્મકાંડ, દાર્શનિક ચિંતન, સાંપ્રદાયિક ગુપ્તસાધના, મંત્ર, તંત્ર, જાદુ જેવી ઘણી બાબતોમાં વીંટળાયેલું છે.’ ૯૨ રામચન્દ્ર શુકલ ઉપનિષદોમાં જે રહસ્ય છે તેને બીજી ઘણી બાબતો સાથે ભેળવી આપે છે. પરંતુ ઉપનિષદમાં વિવિધ સાધનાઓ હોવા છતાં પણ તેનું અંતિમ સ્થાન પરમાત્મા-બ્રહ્મ સાથે અદ્વૈત સાધવું તે છે. અને એની પ્રાપ્તિ પછી તેની અભિવ્યક્તિ ગૂઢ બની જાય છે. વળી ઉપરની વાતમાં શ્રી રામચન્દ્ર ઉપનિષદમાં શુદ્ધ કાવ્ય શોધવાની વાતને જ વધુ મહત્ત્વ આપે છે. આત્મામાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર એ જ ઉપનિષદોનું રહસ્ય છે. સી. એફ. એન્ડ્રુઝ હિન્દુ ધર્મના હાર્ડ સુધી જાંડા બિતરે છે ત્યારે તેઓ બોલી ઊઠે છે :

‘Then I went in to the heart of India, I found the whole emphasis to be laid on the realisation of God within the Soul.’ ૯૩

પુરાણો વૈદિક સાહિત્ય અને ઉપનિષદોના જ્ઞાનને સરળ રીતે રજૂ કરવા દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવે છે. પુરાણો એ રીતે દૃષ્ટાંતોની સાથે ઇતિહાસને પણ રજૂ કરે છે. જો કે તેમાં કેટલીક વાતો શુદ્ધ ઇતિહાસ નથી પણ ઇતિહાસના અવશેષો જરૂર તેમાં પડ્યા છે. વેદ, ઉપનિષદની કથાઓને રજૂ કરતાં દૃષ્ટાંતોમાં પણ રહસ્યવાદ જોઈ શકાય છે. વેદોમાં ગૂઢ રીતે સંકળાયેલા જ્ઞાનને ઉપનિષદમાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે મૂકવામાં આવ્યું છે અને ત્યાર પછી તેમાંથી જ વધુ જાંડાણમરી સાધનાઓ જેવી કે યોગ, ભક્તિ, જ્ઞાનયોગ, તંત્ર વગેરે વિકસિત થયાં છે. આ સાધનાઓ આટલી બધી ચોક્કસ હોવા છતાં તેમાં પણ ‘પરમતત્ત્વ’ અને સાધનાનાં સૂક્ષ્મ સોપાનોમાં રહસ્યવાદ રહેલો છે.

શૈવધર્મ

શૈવધર્મનાં મૂળ ઋગ્વેદના રુદ્રની પૂજા સુધી પહોંચેલાં જોવા મળે છે. શૈવપૂજા વિશે મોહિં-જે-હડો તથા હરપ્પાના

અવશેષો નક્કર વિગતો આપે છે. ઈ.સ. ૩૮૧નો એક શિલાલેખ મથુરાના સંગ્રહસ્થાનમાં પડેલા શૈવસ્તંભ ઉપર કેાતરેલો છે. તેમાં જે શિવલિંગોની પ્રતિષ્ઠા કર્યાની નોંધ છે. ૬૪ કનિષ્ક (ઈ.સ. ૭૮ થી ૧૨૩) ના સિલ્લા ઉપર ચતુર્ભૂજ શિવમૂર્તિ કેાતરેલી છે. ઈ.સ. પૂર્વ પહેલી શતાબ્દીના ભીટા તથા ગુડીમલ્લમનાં શિવલિંગો વિશે માહિતી મળે છે. કેડેફિસ બીબે (ઈ.સ. ૪૫ થી ૭૮) પોતાના સિલ્લા ઉપર પોતાને માહેશ્વર કહે છે. ૬૫ આમ જાણી શકાય છે કે શિવ-પૂજા ઈ.સ. પૂર્વથી પ્રચલિત હતી.

ગુજરાતના રુદ્રદામ, રુદ્રસિંહ વગેરે ક્ષત્રપ રાજાઓનાં નામમાં ‘રુદ્ર’ શબ્દ આવે છે, તેથી તે રુદ્રના ઉપાસકો હોવાનો સંભવ છે. વલ્લભી રાજાઓ (ઈ.સ. ૫૦૬ થી ૭૬૬) નો મોટો ભાગ માહેશ્વર હતો. ૬૬ ઈ.સ. ૧૦ થી ૧૪ માં સૈકા સુધી ગુજરાતમાં શૈવ પાશુપત ધર્મનો ઘણો પ્રચાર હતો તેવું સોલંકી વંશના પુષ્કળ લેખો ઉપરથી જણાય છે. સોમનાથમાં પાશુપત મતનો એક મોટો મંદિર હતો. આમ પરમશૈવ રુદ્રદામ (ઈ.સ. ૧૩૦-૧૫૦) તથા તેના જૂનાગઢના લેખ (E.P. India VIII p.p. 39-40) ઉપરથી કહી શકાય કે ગુજરાતમાં શૈવ સંપ્રદાય એ શતકમાં પ્રવેશ્યો હશે. શૈવધર્મ પાછળથી પાશુપત, શૈવ, કારુક સિદ્ધાંત અને કાપાલિક એવા ચાર સંપ્રદાયમાં વિભક્ત થયો હતો. આઠમાથી તેરમા શતક સુધીમાં આમાંથી નવીન સંપ્રદાયો પણ વધ્યા.

હવે આપણે ટૂંકમાં શૈવ સિદ્ધાંત જોઈએ. શૈવ સિદ્ધાંત દ્વૈતવાદી છે. તેમાં ૩૬ તત્ત્વો સ્વીકારવામાં આવે છે. કેટલાક ૬૬ તત્ત્વો જણાવે છે. આ ૩૬ તત્ત્વો માયામાંથી નીકળે છે. આ શૈવ સિદ્ધાંતમાં જાતિ પશુ અને પાશુ એ ત્રણ પદાર્થો સ્વીકારાયા છે. પાશુના ત્રણ લેહ પડે છે : માયા, આણુજ અને કર્મ. માયાના લેહ લેહ છે : શુદ્ધમાયા, અશુદ્ધમાયા. પશુના ત્રણ લેહ છે : વિજ્ઞાનાકલ, પ્રલયાકલ અને સકલ. આમાં વિજ્ઞાનાકલનો સંબંધ શુદ્ધ માયા સાથે છે. આ જીવો ઈશ્વર કેાટિના છે. તેના મહેશ્વર સદાશિવ, બિન્દુ અને નાદ એવા ચાર લેહ છે. બિન્દુ અને નાદ, શિવ અને શક્તિ કહેવાય છે. પ્રલયાકલ જીવો પણ નિર્જીવ છે. સકલ જીવોમાં બ્રહ્મથી માંડીને હલકા જીવો સુધી સકલ જીવો આવી જાય છે. ૯૦

પતિ-શિવને, પશુ અને જગત બંનેમાં વ્યાપક માનવામાં આવે છે. પાશુ અને પશુથી પર, પતિ અને શક્તિ છે. શક્તિ ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક છે. શક્તિથી પતિ અભિન્ન છે. પતિ શિવ સમ્યક્દાનંદ છે. એ પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક નથી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે રુદ્ર નથી, માત્ર બ્રહ્મતત્ત્વ છે. ૯૦ પાશુથી મુક્ત થવા શિવના અનુગ્રહની જરૂર છે અને તેને માટે ગુરુની જરૂર છે. ગુરુને શિવના અવતાર ગણવામાં આવે છે. ૯૧ અહીં શિવ અને શક્તિ વિશે તથા જીવ અને જગતની વિચારધારામાં રહસ્યવાદી પ્રક્રિયા સમાયેલી જોઈ શકાય છે. પરમશિવ સાથે એકરૂપ થવાની આ ધારામાં ‘સાધનાત્મક રહસ્યવાદ’ આવેલો છે.

હવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં શિવભક્તિ જોવા મળે છે તે જોઈએ. સૌ પ્રથમ ગુજરાતના સંસ્કૃત કવિઓની નોંધ લઈએ. હાલારના શંકરલાલ માહેશ્વરે (સં. ૧૮૬૬-૧૯૭૩) સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી જણાવે છે કે ‘ખરેખર શૈવધર્મની અસર કહેવાય એવું જૂનું ગુજરાતી સાહિત્ય મને તો વિરલ જણાય છે.’ ૧૦૦

ગુજરાતી કવિઓમાં શૈવધર્મની અસર નીચે આવેલા કવિઓમાં ભાલણ (વિ.સં. ૧૪૬૫-૧૫૭૦) ‘શિવલીલડી-સંવાદ’ ગુજરાતીમાં પ્રથમ શિવપ્રેરક કાવ્ય ગણાવી શકાય. જોકે ભાલણ રામભક્ત હતા એ જાણીતું છે. ૧૦૧ નાકર (સં. -૧૬૦૬-૧૬૮૬) નું ‘શિવ વિવાહ’ મુરારિ (સં. ૧૬૭૫) શિવપુરાણ પરથી ઈશ્વર વિવાહ રચે છે, તો પ્રેમાનંદનો સમકાલીન રત્નચંદ મહિમ્ન સ્તોત્રનું ભાષાંતર કરે છે. વાસાવડના કાળિદાસે (સં. ૧૭૭૦-૮૦) ઈશ્વરવિવાહ તેમજ શિવાનંદ કવિ (સં. ૧૮૦૦) શિવ સ્તુતિનાં પદો લખે છે. કુતિયાણાના હરિદાસ (સં. ૧૮૩૦) ઈશ્વરવિવાહ રચે છે. જૂનાગઢના દીવાન રણછોડજી (સં. ૧૮૨૪-૧૯૬૭) પ્રજાભાષામાં શિવ રહસ્યનું ભાષાંતર તથા શિવગીતા ગુજરાતીમાં લખે છે.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ કહી શકાય કે ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં શિવભક્તિની અસરો ઘણી ઓછી જોવા મળે છે.

શાક્ટ સંપ્રદાય

શાક્ટ સંપ્રદાયનાં મૂળ શૈવધર્મ અને ત્યાંથી ઋગ્વેદના રુદ્ર સુધી સંકળાયેલાં જોવા મળે છે. આમ છતાં શક્તિની

ઉપાસના આર્યોની નથી. આર્યેતર પ્રજાની છે. તંત્રમત પ્રાદ્યક્ષો દ્વારા શકદેશમાંથી આવ્યો હોવાનું શ્રી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી નોંધે છે.^{૧૦૨}

ઋગ્વેદનો રુદ્ર અથર્વવેદમાં 'પશુપતિ' બને છે. તેની સંખ્યા ૧૦ની થાય છે અને 'મહાદેવ' નામ ધારણ કરે છે.^{૧૦૩} પ્રથમ વખત કૃષ્ણ અને શુકલ યજુર્વેદનાં બે સૂકતો 'અચ્ચમકહોમ' અને 'શતરુદ્રીય' છે. અહીં 'અચ્ચમક હોમ' માં સ્ત્રી દેવતા 'અમ્બિકા' નો ઉલ્લેખ છે. જે રુદ્રની બહેન છે.^{૧૦૪} હિમાલયમાં રહેનારી કોઈ આર્યેતર જાતિ આ દેવને પૂજતી હતી અને આર્યાએ તેને સ્વીકારી.^{૧૦૫} વૈદિક કાળમાં કયાંય સ્ત્રીદેવતા વિશેનો સ્વતંત્ર, વિશિષ્ટ પૂજનો ઉલ્લેખ નથી.

ઉત્તરવૈદિક શૈવધર્મમાં 'લિંગપૂજ' અસ્તિત્વમાં આવે છે. યજુર્વેદમાં રુદ્ર સાથે સ્ત્રી દેવતાનો ઉલ્લેખ છે. તે પરથી સ્વતંત્ર રૂપે શક્તિ તરીકે સ્વીકારાય છે.^{૧૦૬} 'લિંગપૂજ' જન-નેન્દ્રિયની પૂજના અર્થમાં જ થતી હતી.^{૧૦૭} લિંગપૂજ આર્યેતર સાધના છે. પ્રાચીન બેબિલોન, મિસર, જાપાન, ગ્રીસ, થ્રેસી, અસિરિયા, અરબ, ઈરાન, મેસેપોમિટિયા, ઈજીપ્ત સમુદ્ર કાંઠો વગેરેમાં લિંગપૂજ પ્રચલિત હતી અને પશ્ચિમ એશિયા તેનું મુખ્ય કેન્દ્ર ગણાતું.^{૧૦૮} આર્યો ભારતમાં સિંધુતટે આવ્યા (ઈ.સ. પૂ. ૨૫૦૦) અને પછી અનાર્થ સાથે મિશ્રણ થતાં અનાર્યોની આ સાધના પોતામાં આત્મસાત્ કરી અને સાધનાનો દૈષ્ટિકાણુ સમૂજગો પરિવર્તિત કરી નાખ્યો તથા લિંગપૂજને નિર્ગુણનું પ્રતીક બનાવી રીધું.^{૧૦૯} સિંધુતટમાં મોહેન્-જો-દારોમાંથી મળેલો પુરુષ દેવતા તથા તેની સાથે ઉપાસનાદેવીનો સંબંધ આપણા આર્યના રુદ્ર અને તેની બહેન અમ્બિકાનો સંબંધ પરસ્પર સ્ત્રી સાધના રુદ્રપત્નીના રૂપમાં સ્ત્રીની ઉપાસના સ્વતંત્ર શક્તિ તરીકે થઈ જે પાછળથી શાક્ત અથવા તાંત્રિકમત તરીકે વિકસિત બની.^{૧૧૦}

ગુજરાતમાં શાક્ત સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ ઘણું પ્રાચીન છે. ખુદની પહેલાંનો ઇતિહાસ આપણી પાસે સંપૂર્ણ નથી. છતાં, કૃષ્ણ સૌરાષ્ટ્રમાં દ્વારકાના ઓખામંડળમાં નિવાસ કર્યો ત્યારથી આ શૈવ અને શાક્ત સંપ્રદાય આ ભૂમિમાં પ્રવેશ્યો હોવાનું અનુમાન નર્મદાચંકર મહેતા કરે છે.^{૧૧૧}

શૈવો અને શાક્તોના સિદ્ધાંતોમાં ફેર જણાતો નથી. શિવ અને શક્તિ અવિનાશી સંબંધથી જોડાયેલાં પ્રકાશ

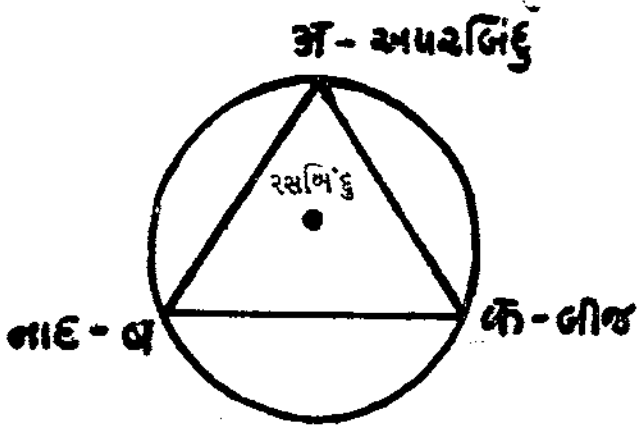
અને વિમર્શરૂપ તત્ત્વો છે. જ્યારે પ્રકાશ કે જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે ત્યારે ઉપાસક શૈવ કહેવાય. વિમર્શ કે ક્રિયાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે ત્યારે તે શાક્ત કહેવાય. બંને ૩૬ તત્ત્વોને સ્વીકારે છે. અધિકારભેદની અવસ્થા સરખી છે. અદ્વૈતભાવ સરખો છે. તંત્રમાર્ગ અને યોગચર્ચા પણ સરખાં છે. શિવ ઉપદેશક અને શક્તિ શિષ્યા બને છે ત્યારે તંત્રશાસ્ત્ર આગમનું રૂપ લે છે. શક્તિ ઉપદેશક અને શિવ શિષ્ય બને છે ત્યારે તંત્રશાસ્ત્ર નિગમનું રૂપ લે છે. શૈવો અને શાક્તો કૈવલ્યમોક્ષને માનતા નથી.

સૌરાષ્ટ્રમાં અશોક પછી મહાક્ષત્રપ ચસ્તનું રાજ્ય થયું ત્યારથી શૈવ, શાક્તમતની પ્રબળ અસર આ ભૂમિમાં આવી હોય એવું લાગે છે. સ્ટોબેઈઓસ (Stobaios) બરદેસાનીસ (Bardesan) ના લખાણને આધારે જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ઘણાં મંદિરો ગુફામાં હોય છે. તેણે એક પર્વતની ગુફામાં અર્ધનારી-ધરની દશથી બાર વેંતની મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ લખાણથી સાબિત થાય છે કે પશ્ચિમ હિન્દના પ્રદેશમાં શિવ-શક્તિની ઉપાસના ઈ.સ. પહેલી-બીજી સદીમાં વ્યાપક હતી. શિરોહી રાજ્યના તાબામાં પિંડવારા રેલવે સ્ટેશન પાસે નાના ડુંગરના ગઢ ઉપર 'ખીમેલ' માતાનું મંદિર છે. 'ખીમેલ' શબ્દ 'ક્ષેમાર્થ' નો અપભ્રંશ છે. ત્યાં ઈ.સ. ૬૨૫નો શિલાલેખ છે જેમાં 'ક્ષેમાર્થ'નું મંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેવી જ રીતે ઈ.સ. ૭૪૬ માં વલ્લભીપુર પડયું ત્યારે લીલાદિત્ય રાજાની રાણી અંબાલવાનીની યાત્રાએ ગયાં હતાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. ગુજરાતનાં શાક્તપીઠોમાં મુખ્ય અંબિકાપીઠ આરાસુરમાં, કાલીપીઠ પાવાગઢ તથા ગિરનારમાં છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસક્ષેત્ર, પિંડતારકક્ષેત્ર, કૌલગિરિપીઠ અત્યારે તે કોયલા નામે, પ્રસિદ્ધ હરસિદ્ધિ દેવી પોત્તખંડર પાસે, કચ્છમાં આશાપુરી, ભૂજથી થોડે દૂર રુદ્રાણી, ઓખામંડળના બેટમાં અભયમાતાનું પીઠ, આરંભડામાં લૂણી માતા, દ્વારકામાં રુકિમણી, ચન્દ્રભાગા અને બદ્રકાલી પીઠ, કાલાવડમાં શીતળામાતા, હળવદમાં સુંદરી પીઠ, પાટણવાવના ડુંગરમાં ખત્રીઓની કુળદેવી માતૃમાતા, ભાવનગર પાસે ખોડિયાર, આયુમાં અંબિકાપીઠ, નર્મદાક્ષેત્રે અનસૂયાક્ષેત્ર અને ચૂંવાળમાં બહુચરાણ છે.

પોરબંદર પુરાતત્ત્વ મંડળના અમારા પ્રવાસ દરમિયાન અમે જૂનાગઢ જિલ્લાના દિવાસા ગામે શાક્તોનું પથ્થરમાં

કૌતરેલું ચક્ર જોયું હતું. પથ્થરના ચાર ખૂણે કૂતરો, બળદ, શિયાળ, બકરાનાં મુખ છે અને વચ્ચે ચોત્રિ તથા ચક્ર કૌતરેલાં છે. અહીં ખોદે તેમ જ જૈન અવશેષોની સાથે શૈવ અવશેષો પણ જોવા મળ્યા છે. ૧૧૨ આમ શાકત સંપ્રદાયની અસર ઘણા વખતથી અને આજે પણ રામદેવપીરના પાટમાં, શિવ-શક્તિના પાટમાં આ સંપ્રદાયના અવશેષો કંઈક જુદી રીતે જળવાઈ રહ્યા છે. ૧૧૩

આપણે શાકતોની વિદ્યા વિશે ટૂંકમાં જોઈશું. શાકતો, શક્તિને મુખ્ય અને આદિ ગણે છે. આ શક્તિ ચિન્મય અને આનંદસ્વરૂપ છે અને તે મધ્ય આનંદધન ચેતનામાંથી ત્રણ રેખાઓ પ્રકટ થાય છે. મધ્યકેન્દ્રને પરમિંદુ કહે છે. તેમાંથી ત્રણ નાનાં બિંદુઓ પ્રકટે છે. આ ત્રણ બિંદુઓ જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છાશક્તિનાં ત્રણ અપરબિંદુઓ છે. ચિદાકાશમાં આ ત્રણે બિંદુને જોડતો સમિંદુ ત્રિકોણ પ્રકટ થાય છે. આની આકૃતિ દોરીએ તો નીચે મુજબ યંત્ર અને છે.

આ યંત્રમાં પરમિંદુને શૂન્યની સંજ્ઞા આપી છે. આ શૂન્યબિંદુ મહાકાલીની કલાવડે અહંભાવથી છૂટું પડી કંઈકે પોતાનું સ્વરૂપ કળી શકે તેવા ભગતા ભાવવાળું થાય ત્યારે સમિંદુ-વર્તુળ બને છે. આ સમિંદુ-વર્તુળ કાર્યબિંદુ ગણાય છે અને તેને 'કાલી' સંજ્ઞા આપી છે. તેનું બીજું નામ 'આદ્યા' કે 'વિદ્યારાણી' છે. કાર્યબિંદુમાંથી ત્રણ પરિણામો પ્રગટ થાય છે: ૧. અપરમિંદુ. ૨. નાદ. ૩. બીજ. આમાં અપરમિંદુ ચૈતન્યમય, નાદ જડાજડ અને બીજ જડ છે. અપરમિંદુનું બીજું નામ શબ્દબ્રહ્મ છે. હિપરના ચિત્રમાં જોઈએ તો 'અ' ને અપરમિંદુ, 'બ' ને નાદ અને 'ક' ને બીજ કહીએ તો એ ત્રણેનો પરસ્પર

સંબંધ છે અને શક્તિનું પ્રસરણ રેખા વડે થાય છે. આ ત્રણે રેખાવડે ઉત્પન્ન થતા ત્રિકોણને 'ત્રિપુરબીજ' કહે છે. તેમાં 'અબ' માં રૌદ્રીશક્તિ અને રુદ્ર પુરુષ, 'બક' માં જ્યૈષ્ઠાશક્તિ અને બ્રહ્માપુરુષ તથા 'અઅ' માં વામાશક્તિ અને વિષ્ણુપુરુષ એવાં જોડકાં થાય છે. જોકે આ વસ્તુ વિચાર રૂપક માત્ર છે. પહેલાં જોડકામાં જ્ઞાન શક્તિનું પ્રાધાન્ય, સંહારકર્મ અગ્નિજ્યોતિ અને તમો ગુણ, બીજા જોડકામાં ઇચ્છાશક્તિનું પ્રાધાન્ય, ઉત્પત્તિકર્મ, સોમ જ્યોતિ અને રજોગુણ, ત્રીજા જોડકામાં ક્રિયાશક્તિનું પ્રાધાન્ય, પાલન કર્મ, સૂર્યજ્યોતિ અને સત્ત્વગુણ.

આ રીતે કાર્યબિંદુમાંથી ત્રણ અવાન્તર શક્તિઓનો તથા પુરુષોનો આવિર્ભાવ, ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ ત્રણ પ્રકારની પ્રકાશક જ્યોતિઓ અને ત્રણ પ્રકારના ગુણો વ્યકત થાય છે. એ ત્રણ ત્રણ વસ્તુઓ પર એક જ પરમિંદુ છે જે 'ત્રિપુરામ્બા' કહેવાય છે. આથી આ યંત્ર શક્તિનું પરમ રહસ્ય સૂચક ગણાય છે. ૧૧૪ કોણને સંસ્કૃતમાં ચોત્રિ કહે છે. પણ આ શક્તિબીજ પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક નથી. આ શક્તિતત્ત્વના બીજમાંથી પ્રણય કે શિવતત્ત્વાત્મક નાદના ક્ષોભ વડે 'અંકારાદિ વણો વગેરે સચેતન પ્રાણી રચે છે. આ રચનાની શક્તિ પ્રાણીમાં અંતર્ગત હોય છે. તેને કુંડલિની કહે છે.

શાકત સંપ્રદાયની આ વિચારસરણીમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય તથા પરમ શક્તિ વિશે જે ખ્યાલ જોવા મળે છે તે અને તેની અનુભૂતિ-આ બધું ગૂઢ બની જાય છે. આ ક્રિયાઓ પણ ખૂબ ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે. એટલે ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયેલા આ સંપ્રદાયની અસરો લોકોના સામાજિક, ઔચકારિક અને માનસિકક્ષેત્રો પર પડી છે અને એક નવું સંસ્કૃતિનું રૂપ લીધું છે. આ સંસ્કારો આ સંપ્રદાયમાં થયેલા તથા પંથ જેવા બીજા વામમાર્ગી સાધુઓ કે રામદેવપીરના પાટને અનુસરતા ભકતો, સાધકોમાં પડ્યા અને તેનાં ભજનોની ગૂઢ વાણીમાં આ બધાં ગુપ્ત તત્ત્વો કંઈક ભિતરી આવ્યાં છે. ગુજરાતીનાં, તેમાંયે ખાસ તો સૌરાષ્ટ્રનાં ભજનોમાં જે આવી રહસ્યમય વાણી છે તે આવા જ કોઈ પરમતત્ત્વની પ્રતીક બનીને આવી છે. આ સંપ્રદાયની અસરો ગુજરાતના માતાજીના ગરબાઓ, ગરબીઓ તથા રાસમાં શક્તિના ગુણગાન રૂપે અવતરી

છે. શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા આવા શક્તિના ઉપાસક કવિઓમાં નાથલવાન (ઈ.સ. ૧૬૮૧-૧૮૦૦), વલ્લભ ધોળા (ઈ.સ. ૧૬૪૦-૧૭૫૧) કવિ બાલ (ઈ.સ. ૧૮૫૮-૧૮૬૮) વગેરે નોંધે છે. ૧૧૫ બીજા ધર્મ કે રામદેવપીર કે મોટાપંથના ભાણેા હુવાણેા, માર્કેન્ડેય ઋષિ, સરવણ જેવા ભક્તોની ભક્તિ-રચનાઓમાં આ સંપ્રદાયની વધતી ઓછી અસરો જોવા મળે છે. આ સાધનાને પણ 'સાધના-ત્મક-રહસ્યવાદ' ગણાવીશું તો અસ્થાને નથી.

જૈન ધર્મ

ભારતીય યોગ અને બૌદ્ધધર્મમાં સાધનાની ઘણી રીતો જોવા મળે છે. આમાં યોગ અને બૌદ્ધધર્મમાં તંત્રમાર્ગ પ્રવેશેલો જોવા મળે છે. જૈનધર્મ ઈશ્વરવાદી નથી પણ તીર્થંકરવાદી છે. જૈનધર્મમાં મુખ્ય અહિંસાને સ્થાન આપીને એક શુદ્ધ આચરણવાળો ધર્મ બનાવ્યો છે. છતાં જૈનયતિઓ તાંત્રિક ઉપાસનાઓ કરતા હતા. જૈન શાસનમાં આ શક્તિની તાંત્રિક ભક્તિ અને ઉપાસના આવ્યાં છે.

જૈન શાસનમાં તીર્થંકરને લગતા ધ્યાન યોગનું વિધાન છે. તે ધ્યાનના મુખ્ય બે વિભાગ છે. ૧. ધર્મધ્યાન. ૨ શુક્લધ્યાન. તેમાં ધર્મધ્યાનના વળી ચાર વિભાગો પડે છે. ૧. પિંડસ્થ ૨. પદસ્થ ૩. રૂપસ્થ ૪. રૂપવર્જિત. ધ્યાનનું આલંબન પિંડમાં હોય તેને પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે. પિંડસ્થ ધ્યાનમાં પોતાના આત્માને અને સતત ધ્યાન કરનારને મંત્ર મંડળની હલકી શક્તિઓ, શાકિની આદિ ક્ષુદ્ર યોગિનીઓ બાધ કરી શકતી નથી. તેમજ હિંસ્ર સ્વભાવનાં પ્રાણીઓ તેની નજીક આવીને જીભાં હોય તો સ્તંભિત થઈ જીભાં રહે છે. ૧૧૬ પદસ્થ વર્ણના ધ્યાનમાં હિન્દુ યોગના નટચક્ર વેદની પદ્ધતિ પ્રમાણે બહુમથી દેવતાનું ચિંતન હોય છે. આ રીતે અહંત દેવ સાથે એકીભાવ અનુભવી શકાય છે. ૧૧૭

બૌદ્ધધર્મ

વેદો અને ઉપનિષદોમાં અદ્વૈત વિચારસરણી તથા તેની રહસ્યભાવના ભેદ. આને લીધે જ તત્ત્વચિંતનમાં નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસનાનો વિકાસ થયો. પણ વેદ અને વેદાંતમાં સાથેસાથ સગુણ ઉપાસનાયે છે. સામાન્ય લોકો માટે નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના અને સમજણ ઘણી કઠણ બની રહે. તેથી સગુણોપાસના અનિવાર્ય બની. એટલે જ

દરેક દર્શનના ચિંતનને સ્વીકારવાની સાથે ભક્તિયુક્ત સગુણોપાસનાનો સ્વીકાર થયો છે. સગુણોપાસના કે શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ, રામ, કૃષ્ણ વગેરેને સ્વીકારીને ભાંકતમાર્ગ ચાલુ રાખ્યો. તેની સાથે નિર્ગુણ ઉપાસના-જ્ઞાનમાર્ગ-પણ વહેતો રહ્યો. નિર્ગુણ ઉપાસનામાં દાર્શનિક મતમતાંતર રહ્યા છે. વૈદિકધર્મમાં કર્મકાંડ વધતાં તેની જગ્યાએ બૌદ્ધ ધર્મનો વિકાસ અને પ્રભાવ વધ્યાં. બૌદ્ધધર્મ પણ શંકરાચાર્ય દ્વારા (સં. ૮૪૫) ઉચ્છેદ પામ્યો અને વૈદિકધર્મ પુનર્જીવિત બન્યો.

બૌદ્ધધર્મમાં સ્ત્રીને દીક્ષા અપાતાં તેના અનુયાયીઓમાં લાંબે ગાળે વિકૃતિઓ આવી. વજ્રયાની શાખા આ બીજત્સતામાં ખૂંચી ગઈ. તાંત્રિકો, કાપાલિકો, કોલના સંપર્કથી વિરુદ્ધ ઈશ્વરની કલ્પના પણ કરી લીધી. વજ્રયાનમતમાં વામાચાર ચરમ કક્ષાએ પહોંચ્યો. તે બિહારથી માંડી આસામ સુધી ફેલાયો અને એ બધા 'સિદ્ધ' કહેવાતા. આ ૮૪ સિદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે. સિદ્ધોનું અસ્તિત્વ ઈ. સ. ની ૭મી સદીમાં મળે છે. ૬૫ (સં. ૭૦૫)ના આશ્રિત બાણબટ્ટની 'કાદમ્બરી' ના નાયકને એક સિદ્ધાયતનમાં મહાપ્રવેતાનું દર્શન થાય છે. બાણના '૬૫ ચરિત'માં ચમત્કારપૂર્ણ સિદ્ધ માટે ભૈરવાચાર્યનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. રાજશેખરે 'કર્પૂર મંજરી'માં ભૈરવાનંદ નામના સિદ્ધનો સમાવેશ કર્યો છે. વિનયતોષ ભટ્ટાચાર્યે સિદ્ધોમાં પ્રાચીન ગણાતા સરોજવજ્રનો સમય સં. ૬૯૦ માન્યો છે. વિક્રમની ૧૦મી સદીમાં સિદ્ધો ચરમકક્ષાએ પહોંચે છે. બિહારના નાલંદા અને વિક્રમશીલા વિદ્યાપીઠો તેનાં મુખ્ય સ્થાનો હતાં. બખત્યાર ખિલજીએ આ સ્થાનોનો નાશ કર્યો ત્યારે તે છૂટા છવાયા થઈ ગયા. મોટાભાગના ભોટ વગેરે અન્ય દેશોમાં ચાલ્યા ગયા. ૧૧૮

બૌદ્ધધર્મના બે ફાંટા પડે છે. હીનયાન અને મહાયાન. એમાં મહાયાન શાખામાં અમીતાભ બુદ્ધની ઉપાસના શરૂ થાય છે. તેની સાથે જ રહસ્યવાદની પણ શરૂઆત થાય છે. બૌદ્ધધર્મમાં મહાયાન શાખા તાંત્રિક છે. પ્રાચીન મહાયાન-માંથી મંત્રયાન, વજ્રયાન, સહજયાન અને કાલચક્રયાન પંથો ઉદ્ભવ્યા. શ્રી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી મંત્રયાન પછી વજ્રયાન અને ત્યારબાદ કાલચક્રયાન થયાનું માને છે. સહજયાન લગભગ સમકાલીન છે.

ઔદ્ધર્મમાં તાંત્રિક ક્રિયાઓ હોવાથી રહસ્યવાદ છે પણ કાવ્યાત્મક કોટિએ પહોંચ્યો નથી. જે છે તે વ્યવહારિક સાધના અને આંતરિક સૂક્ષ્મ તત્વોના નિર્દેશ માટે વપરાય છે, અથવા સાંકેતિક બનીને ગૂઢ બની ગયો છે. આપણે તેની સાધના ટૂંકમાં બોધીએ.

ઔદ્ધના તાંત્રિકમતમાં પાંચધ્યાની બુદ્ધ અને તેની શક્તિઓની સાથે બોધિસત્ત્વની ભાવના કરવામાં આવી છે. વજ્રયાનમાં ‘મહાસુખવાદ’ પ્રચલિત થયો. સહજયાનીઓના મતે સહજાવસ્થાની પ્રાપ્તિ જ પૂર્ણ સિદ્ધ છે. નિર્વાણ એટલે જ “મહાસુખ”, “મહામુદ્રા-સાક્ષાત્કાર.” નિર્વાણ એ પ્રત્યેકનો નિજ સ્વભાવ છે. સ્વભાવથી જ બધાં કર્મો થાય છે એવી સમજણ તે જ ‘જ્ઞાનમુદ્રા’. આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા એક માત્ર ઉપાય ગુરુ ઉપદેશ છે. ‘મહાસુખ’ની પ્રાપ્તિ ઉબ્બીષકમલમાં થાય છે. ત્યાં પહોંચવા સાધના દ્વારા ‘ખિંદુ-સિદ્ધિ’ મેળવવી પડે છે.

સહજયાની ગણ વામશક્તિને ‘લલના’ અને દક્ષિણ-શક્તિને ‘રસના’થી ઓળખે છે. તે બે વચ્ચે અવરુદ્ધ રહે છે તે ‘અવધૂતી’ ‘પ્રજ્ઞા’ અને ‘ઉપાય’ના આલિંગનથી મધ્યમાર્ગ ખૂલી જાય છે. લલના અને રસના અવધૂતિનાં જ અશુદ્ધ રૂપો છે. વિશુદ્ધ ‘અવધૂતી’ ને જ ‘ડોમ્બી’ કહે છે.

તંત્રમાં જે સ્થાન શિવ અને શક્તિનું તે જ સ્થાન ઔદ્ધસાહિત્યમાં ‘શૂન્યતા’ અને ‘કરુણા’નું મિલન કે વજ્ર સાથે કમલના સંઘટનનું છે. તંત્રના મધ્યમાં આ મિલન સમજાવવા બે ત્રિકોણ-ઉબ્બી અને અધોમુખ-હોય છે. આ પટકોણના કેન્દ્રમાં ખિંદુસ્થાન છે. સહજયાની પણ મહામુદ્રાને ‘એવમ્’ના આકારમાં વર્ણવે છે. તેની ભાષામાં ‘એ’ એટલે માતા કે ચન્દ્ર તથા ‘વ’ એટલે રતાધિપતિ સૂર્ય અને ખિંદુ બન્નેનું મધ્યસ્થાન છે. ‘એ’ અને ‘વ’ના સંયોગ ચન્દ્ર-સૂર્યનો સંયોગ છે. અનાહત અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અક્ષરમાલોનો વાચક ખિંદુ છે.^{૧૧૬}

નિર્વાણના ત્રણ અવયવ નક્કી કર્યા છે; શૂન્ય, વિજ્ઞાન અને નિર્વાણના સુખને સહવાસુ સુખ સમાન વર્ણવ્યું છે. શક્તિઓ સહિત દેવતાઓના ‘યુગનદ્ર’ સ્વરૂપ ભાવના ચાલી અને સહવાસની નમ્રમૂર્તિઓવાળી અનેક અશ્લીલ મુદ્રાઓ બનવા લાગી, જે

કયાંક હજી પણ મળે છે.^{૧૨૦} જાંચ-નીચ વર્ણની સ્ત્રીઓ સાથે મધપાન અને અનેક પ્રકારનાં બીભત્સ વિધાનો સાધનાનાં અંગો ગણાતાં. સિદ્ધિ માટે સ્ત્રીનું સેવન આવશ્યક મનાતું. સ્ત્રીને શક્તિ, યેગિની કે મહામુદ્રા કહેતા હતા. [સાંકેતિક ભાષામાં દેહની નાડીઓને ‘યેગિની’થી ઓળખે છે.] પતંજલિની જેમ સાધનામાં સમાધિને ચરમ લક્ષ્ય માનતા.

સિદ્ધ, લોકો ઉપર પોતાના મત પ્રસાર માટે સંસ્કૃત રચનાની સાથે અપભ્રંશ-દેવ ભાષા-દ્વારા પણ ઉપદેશ કરતા. બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા નું સંપાદન શ્રી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી તથા શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયન દ્વારા થયું છે. ‘દોહાકોષ’નું પણ શ્રી રાહુલ તથા પ્રબોધચન્દ્ર બાગચીએ સંપાદન કર્યું છે. આપણે તેના કેટલાક અંશો બોધીએ.

‘સરહ’ અથવા ‘સરેજવજી’ સિદ્ધોમાં પ્રાચીન ગણાય છે. તે કહે છે;

પંડિત સજલ સત્ત વક્ષાણહ । દેહહ વુદ્ધ વસંત ન જાણહ ॥
અમણાગમણ તેન વસંડિઅ । તોવિ પિ લજ્જ મણહ હું પંડિઅ ।
બ્રહ્મણેંહિ મ સ્થાનન્તહિં મેવ । પવહ પંડિઅઉ પચ્ચવેવ ।
મટ્ટિ પાણિ દસ લહ પકુન્તમ્ । ધરહી બહસી અમ્મિ હુણન્ત ॥
(દો. કો. ૧)

જ્યાં પવન સંચરતો નથી અને સૂર્ય, ચન્દ્રનો પ્રવેશ નથી ત્યાં મનને વિશ્રામ કરવા દેવો બોધીએ.

જેહિ મણ પવણ ન સંચરહ । રવિ સસિ ણાહિ પવેસ ।
તહિ બહ ચિત્ત વિસામ કરુ । સરહેં કહિઅ ઉપસ ॥
(દો. કો. ૪૯)

દક્ષિણમાર્ગ એટલે વક્રમાર્ગ. વામમાર્ગ એટલે સરળમાર્ગ આ માર્ગે જવાનું જણાવતાં કહે છે;

ઉજુરે ઉજુ હાંદિ માલેહુરે બંક ।
નિઅહિ વોહિ મા જાહુ રે લંક ॥

તેમને માટે શક્તિનું સરળક્રતુ-ઉજુ માર્ગે સંચરણ એ જ ઉદ્દેશ. સુષુમ્ણામાં વાયુ વહે ત્યારે સરળ માર્ગ સિદ્ધ થાય છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય (ઇડા-પિંગલા) નાડીનો સમન્વય થતાં મધ્યમાર્ગ ખૂલી જાય છે. અને સાધક મહાસુખની સહજ અવસ્થાને પામે છે.

ચન્દ સુજ્જ ઘસિ ઘાલઈ ઘોટ્ટઈ

સો આણુતર પથ પઞ્ચઠઈ ॥ (દો. કો. ૧૫)

અદ્ધ ઉદ્ધ માગ બરેં પહસરેઈ । ચન્દ સુજ્જ વેહ પહિહરઈ ।
વંચિનઈ કાલહુ તળ અગઈ । વે વિઆર સમરસ કરઈ ॥

(દો. કો. ૫૭)

અદ્વૈત તત્ત્વ અને તેની અનુભૂતિથી આ સિદ્ધો અજ્ઞાન ન હતા. આ તત્ત્વ સ્વચરાચર વ્યાપ્ત છે તેમ તેઓ બાણુતા હતા.

एक करू मा वेणिण करू । मा कुरू विणिण विसेस ।
एकके रंगे रजिआ तिहुअण सअलाअस ॥
आइ ण अन्त ण मज्झतहिं । णउ भव णउ निव्वाण ॥
एहु सो परम महामुख णउ पर णउ अप्पाण ॥
अग्गे, पच्छे दस दिसे । जं जं जोअमि सावि ॥
एव्वे तु दीठन्तडी णाह न पुच्छमि कोपि ॥

(દો. કો. ૫૦, ૫૧, ૫૨)

સિદ્ધો પોતાની સાધનાને પ્રતીકો દ્વારા રજૂ કરે છે. આંતરસાધના હોઈને તેને સૂચિત કરવા આવાં પ્રતીકો વપરાયાં છે તે રહસ્યવાદી બની બચ છે. ઊલટી વાણી દ્વારા પણ રહસ્યને પ્રગટાવ્યું છે;

बद्धो ध वइ दस दिसाहि । मुकोणिचल द्वाभ ।
एमइ करहा पोकख संहि । विवरिअ महु पडिहाअ ॥
आग्गे आच्छ वाहिरे आच्छअ । पइ देक्खअ पडवेसी पुच्छअ ॥
(दो. को. २६/६७)

સિદ્ધ તાન્તીયાની અટપટીવાણી પણ રહસ્યપૂર્ણ છે. જુઓ,

रंग संसार बाडहिल जाअ । दुहिल दुघ कि बेटे समाअ ।
बलद विआह गविया वाँझे । पिटा दुहिले एतिना साँझे ।
जोसो बुझी सो धनी बुधी । जो जो चोर सोइ साथी ।
निते निते पिआला पिहे अमजूझआ । ढंढपाजे गीत बिरले बुझउ ।
(बौ. गा. दु.)

સિદ્ધ લૂંચ્યા (સં. ૮૩૦) સાધનાને ગૂઢ રાખવા માટે પ્રતીકો ચોંટાળે કહે છે,

काआ तरुवर पंच विडाल चंचल चीए पइठो काल ।
दिद करिअ महासुह परिमाण । लूइ भणई शुह पुच्छिअ जाण ।
(बौ. दो. गा.)

કાયાફી તરુમાં પાંચ બિડાલ-ખૌદ શાસ્ત્રોમાં પાંચ પ્રતિબદ્ધ આળસ, હિંસા, કામ, વિચિકિત્સા અને મોહ રહે છે. આ પાંચ વિકારોની સંખ્યા નિર્ગુણધારના સંતો તથા હિન્દીના સૂદ્ધ કવિઓ પણ લીધી છે.

સિદ્ધ વિરુપા (સં. ૬૦૦) વારુણી પ્રેરિત અંતર્સાધના વિશે કહે છે કે સહજ રીતે સ્થિર કરીને વારુણીને સાધી લે તો તું અજર-અમર થઈ જઈશ.

सहजे थिर करी वारुणी साध । जे अजरामर हाइदिद कोध ॥

બિંદુ સિદ્ધિ વગર શૂન્યાવસ્થા મળતી નથી. અચંચળ બિંદુને જ ‘સંવૃત્તિભોધિચિત્ત’ કહે છે. ‘વારુણી’ શબ્દ તેનો જ વાચક છે.

કાન્હાયા (સં. ૬૦૦ ઉપર) પણ ઈડા-પિંગલા ને ગંગા-જમનાનાં પ્રતીકો દ્વારા યોગની ક્રિયાઓ જ વર્ણવે છે;

गंगा जमुना मँझरे बहई नाई ।

तहि बुडिल मातंगि पाइला लींले पार करेई । (बौ. दो. गा.)

તેવી જ રીતે,

काआ नावडी खेंटी मन करीआअ ॥ सतगुरु वअणे घर पतिआल ।
(बौ. दो. गा.)

શરીર નૌકા, મન, કેવટ અને ગુરુનાં વચનોને ધારણ કરવા કહ્યું છે.

સહજ્યાન મતમાં યૌગિક અને તાંત્રિક ક્રિયાઓને લીધે નાડી, ષટચક્ર, અનાહત નાદ, બિંદુ, વગેરે તત્ત્વોની આંતરિક, સૂક્ષ્મ ગતિવિધિઓનું આલંબન બેવા મળે છે. કાન્હાયા કહે છે:

नाडी शक्ति दिअ धरिअ खदें । अनहइ डमर बाजइ नादे ।
कान्ह कपाली जोगी पइठि अचारे । देह-नअरी बिचरइ एकारे ॥
(बौ. दो. गा.)

ખૌદ સાધનામાં સાધનાત્મક રહસ્યવાદ બેવા મળે છે, પણ કાવ્યગત અને સૌંદર્યલક્ષી રહસ્ય બેવા મળતું નથી. રહસ્યાત્મક કાવ્યોમાં ભાવાત્મકતા હોવી જોઈએ. બહુ જૂજ ગીત મળે છે કે જેમાં ભાવયુક્ત અંશે જોઈ શકાય. સરહ-પાનું એક ગીત છે:

ऊंचा ऊंचा परबत तहँ बसइ सचरी वाली ।
मोरनी पिचिछ पहिरि सबरी गीवत गूजरी माला ।

ઉમન સવરી પાગલ સવરી માકર ગુલી ગહાડા ।
 તુહારિ ખિઅ ધરણી સહઅ સુન્દરી ।
 ણાણા તરુવર મૌલિલ રે ગઅળત લાગેલી ડાલી ।
 એકલિ સવરી એ વન હિંડઈ, કર્ણ કુંડલ વજ્રધારી ।
 તિઅ ધાડ રાટ પડિલા, સવસે મહાસુઅ સેજઈ છાઈલી ।
 સવરો ભુજંગ ગઈ રામણિ દારી, પેક્ષ રાતિ પોહાઈલી ।
 હિંચ તાંબોલા મહાસુહે કાપુર સ્વાઈ ।
 સુન નિરામણિ કળે લહઆ મહાસુહે રાતિ પોહાઈ ।

શબરી જિંઆ પર્વત ઉપર પ્રિયતમની પ્રતીક્ષામાં વ્યાકુળ છે. તેનો પ્રિયતમ શબર અને તેણે સુખશય્યા પર ‘મહાસુખ’ મેળવ્યું. શબરીએ હૃદય-તાંબુલમાં મહાસુખકપૂર રાખીને તેનું આનંદથી સેવન કર્યું.

અહીં આ પ્રેમ-ગીતમાં શૃંગારની સાથે યોગની આંતરિક ક્રિયાઓ વર્ણવી છે. જ્યાં રહસ્યવાદ રહ્યો છે.

જીવ બિંદુસ્થાન પર મહાસુદ્રાનાં દર્શન કરીને નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે. મન સ્થિર થાય છે અને વાયુ પરકેષ બિંદુ કે અનાહત અક્ષરમાં બંધાયેલ જાય છે. આ વાયુની નિશ્ચલતા જ સહજ્યાન મતની ‘સાધ્યભાષા’માં શબરીના પતન રૂપે ઉદ્ભવેલાયેલી છે. મન-વાયુની સ્થિરતાથી વિષયો નિવૃત્ત થતાં શબર અથવા વજ્રધર મેરુ-શૃંગ પર મહાસુખીમાં નિવાસ કરે છે.

નિર્વાણ અથવા શૂન્યનો આ ખ્યાલ દેશની મધ્યકાલીન સાધના પર મોટો પ્રભાવ પાડે છે અને કબીરે પોતાનો નિર્ગુણ માર્ગ અપનાવ્યો ત્યારે બધા સંત કવિઓએ પણ આ રહસ્યમાર્ગની સાધનાને સ્વીકારી. ‘શૂન્ય’નો ખ્યાલ વૈદિક કાળથી પ્રવાહિત થતો ઉપનિષદકાળ અને બૌદ્ધમત અને ત્યાર પછી નાથપંથ તથા મધ્યયુગના સંત કવિઓમાં વહેતો જ રહ્યો છે. ક્ષિતિમોહનસેન આ અંગે અવલોકે છે^{૧૨૧} કે શૂન્યતત્ત્વના વિચારણા જે વૈદિક કાળમાં થઈ હતી (ઋ. ૧૦/૨૯/૧-૨) તે ઉપનિષદકાળમાં પણ વિકસિત રહી. (જુઓ, ૨વેતા. ઉપ. ૪/૧; તૈત્તી. ઉપ. ૨/૭; ધ્રુ. ઉપ. ૪/૪/૨૫ મુંડક ઉપ. ૧/૧/૬; કઠ ઉપ. ૧/૦/૧૪) આ શૂન્યતત્ત્વનો કેમિક વિકાસ બૌદ્ધધર્મમાં પણ ચાલુ રહ્યો છે. નાગાર્જુનની ‘શૂન્ય’ની વ્યાખ્યા પરથી જોઈ શકાય છે કે તે કેવળ ‘નકારવાચક’ નથી.

સર્વેચ યુજ્યતે તસ્ય શૂન્યતા યસ્ય યુજ્યતે ।
 સર્વે ન યુજ્યતે તસ્ય શૂન્યં યસ્ય ન યુજ્યતે ।

(નાગાર્જુન, માધ્યમિક પ્રકરણ : ૨૪)

વજ્રધાનના અદ્યવજે પણ કહ્યું છે કે ‘શૂન્યતા’ એ જ ‘વજ્ર’ છે;

ન સન્ નાસન્ ન સદસન્ યાવ્યુનુભવાત્મકમ્ ।

(ગા. ઓ. સી.)

બૌદ્ધ સિદ્ધોની આ સાધના ૧૨મી સદી સુધી બરાબર રહી પણ પછી તેમાં શુદ્ધ સાધનાને લીધે અશ્લીલ વિકૃતિઓ આવતાં આમાંથી કેટલાક અનુયાયીઓ અલગ થઈ ગયા અને ‘નાથપંથ’ સ્થાપીને પોતાનો પંથ ચલાવ્યો.

ઝેન સંપ્રદાય

ડૉ. સુઝુકીએ ઝેન સંપ્રદાય અને ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયની તુલના તેના ગ્રંથ *Mysticism Christian and Buddhist* માં કરી છે. તે બૌદ્ધધર્મના નિર્વાણ અને ‘તથતા’ જેવા વિષયોના પ્રશ્નો ચર્ચે છે. ‘તથતા’ વિશે કહે છે, “બૌદ્ધ દર્શન એટલા માટે ‘તથતા’ શૂન્યતાનું દર્શન કહેવાય છે કે તે વિશુદ્ધ વર્તમાનથી જ આરંભ કરે છે. તેમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો ભેદ રહેતો નથી, તેમ છતાં તે માત્ર અભાવની સ્થિતિ પણ નથી. ૧૨૨

ઝેન સંપ્રદાય આમ તો મહાયાની બૌદ્ધધર્મની ઉપશાખા છે. ઝેન સંપ્રદાયમાં એક વિશેષ ધારણાની વાત કરવામાં આવી છે, જેને ‘સતોરી’ના નામથી ઓળખે છે. સતોરી શબ્દ ‘ઓધિ’ અથવા ‘અનુહરસમ્યક્સંઓધિ’નું જ બીજું નામ છે. ડૉ. સુઝુકીએ સતોરીની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવ્યું છે કે, ‘એ કેઈ વસ્તુના સ્વરૂપને આંતર જ્ઞાન દ્વારા તેના અંતસ્તલ સુધી પહોંચીને તેને જોવાનું છે. આ કારણથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની બીજી રીતો કરતાં આ રીતો સાવ જુદી છે. વાસ્તવમાં તેના અર્થ એટલો કે તે નવા સંસારને ખુલ્લો કરી દે છે, જે આપણી દ્વૈત અને પ્રજ્ઞાત્મક પ્રાકૃત્યને કારણે અત્યાર સુધી અજ્ઞાત રહ્યું છે....તેનો સંબંધ જીવનની સમગ્રતા સાથે છે. કારણ કે ઝેનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની કેઈ કાંતિ નહીં પણ પુનર્મૂલ્યાંકન પણ લાવવાનું છે. ૧૨૩

આપણે 'સતોરી'ની મુખ્ય વિશેષતા જોઈએ. તેથી તેનો રહસ્યવાદ સાથેનો સંબંધ જોઈ શકાશે.

૧. તે અબૌદ્ધિક, અનિર્વાચનીય હોય છે.

૨. આંતરદષ્ટિ, જેના દ્વારા પદાર્થ વિશેષને જાણવા સાથે તેની વસ્તુસ્થિતિનો પરિચય મળે છે.

૩. જ્ઞાનની પ્રામાણિકતા, કે જે જેના અંતિમ અને પૂર્ણ દશામાં જ સંભવ છે.

૪. એવી સ્વીકૃતિ સૂચક મનોવૃત્તિ બને છે કે જેથી કશો સંશય નથી રહેતો.

૫. જે અનુભવ આપણને થાય છે તેવો અનુભવ બીજાને પણ થઈ શકે છે.

૬. આ અનુભૂતિમાં જ્ઞાન વ્યક્તિગત નહીં પણ સાર્વ-ભૌમ હોય છે.

૭. અચેતનની અનુભૂતિ થાય છે, જેને આપણે નિર્વિશેષ કહીએ છીએ.

૮. આ અનુભૂતિ આકસ્મિક રીતે થતી હોય છે.^{૧૨૪}

નાથસંપ્રદાય

આપણે આગળ જોયું તેમ બૌદ્ધધર્મની વજ્રયાન શાખામાંથી જ 'નાથ સંપ્રદાય' અલગ થયો.^{૧૨૫} શ્રી મ. મ. હર-પ્રસાદ શાસ્ત્રી પણ ગોરખને વજ્રયાની બૌદ્ધ માને છે.^{૧૨૬} ગોરખનાથે પતંજલિના ઈશ્વરપ્રાપ્તિના લક્ષ્ય સાથે હઠયોગનો પ્રચાર કર્યો. નાથ સંપ્રદાયમાં વજ્રયાનની બીજાંસ વિધિઓ ફર કરી. તેમ છતાં તેની જગ્યાએ શિવ-શક્તિની ભાવનાએ (શિવશક્તિ સંગમ તંત્ર) શંગાર જોવા મળે છે.

ગોરખનાથના સમય વિશે વિવિધ મતો છે. રાહુલ સાંકૃત્યાયન તેને વિ. સં. ૧૦ મી સદીમાં માને છે. પરંતુ તે વિધાનને શ્રી રામચન્દ્ર શુક્લ સ્વીકારતા નથી.^{૧૨૭} સંત જ્ઞાન-દેવ (સં. ૧૩૫૮) પોતાને ગોરખની શિષ્ય પરંપરામાં માને છે. તે આ પ્રમાણે ક્રમ આપે છે. આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્ર-નાથ, ગોરખનાથ, ગૈનીનાથ, નિવૃત્તિનાથ, અને જ્ઞાનેશ્વર. મહારાષ્ટ્ર પરંપરા પૃથ્વીરાજ પછી ગોરખનો સમય સ્વીકારે છે. નાથ પરંપરામાં જલધરનાથ મત્સ્યેન્દ્રનાથના શુરુ ગણાય

છે. લોટ ગ્રંથોમાં પણ જલધરને આદિનાથ કહ્યા છે રામ-ચન્દ્ર શુક્લ પૃથ્વીરાજ પછીના સમયમાં ગોરખ થઈ ગયા તે માન્ય રાખે છે. સ્વ. પં. અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય હરિ-ઓધ પણ ગોરખને ૧૨મી સદીમાં બતાવે છે.^{૧૨૮} સ્વ. પીતાંબર બડવાલ પણ એ જ સમય સ્વીકારે છે.^{૧૨૯} શ્રી હજારી-પ્રસાદ દિવેદી ૧૦મી સદીમાં ગોરખ થઈ ગયાનું જણાવે છે.^{૧૩૦}

સિદ્ધમતની જેમ નાથની સંખ્યા પણ ૮૪ મનાય છે. લોકબોલીમાં ગિરનાર 'નવનાથ અને ચોરાસી સિદ્ધ' એસણું' ગણાય છે. નાથમતના આ પ્રવર્તકોમાં નાગાર્જુનને 'ગોરખ સિદ્ધાંત સંગ્રહ' પ્રથમ ગણે છે. નાગાર્જુન (સં. ૭૦૨) પ્રસિદ્ધ રસાયણવિદ્ હતા.

ગોરખે હઠયોગ સ્વીકાર્યો તે વખતે સિંધ અને મુલતાન-માં મહમદ ગઝની પહેલાં મુસલમાનો આવ્યા હતા અને એમાં કેટલાક સૂફી પણ હતા. તેમણે આ યોગીઓ પાસેથી યોગક્રિયાઓ શીખી હતી. નાથપંથમાં જે જે સિદ્ધોની ગણના થાય છે તેમાંથી મોટા ભાગના નીચલા થરમાંથી આવતા હતા. એ રીતે નાથમત શિક્ષિતો કરતાં નીચલા વર્ણમાં વધુ ફેલાયો હતો.^{૧૩૧}

નાથ સંપ્રદાયમાં હઠયોગ અને તેની ગૂઢ સાધનાથી રહસ્યલયો પડ્યો છે પરંતુ આ રહસ્યવાદ સાધનાને અનુ-લક્ષીને જ છે. કાવ્યમાં જે રહસ્યભાવ હોવો જોઈએ તે જોવા મળતો નથી. રામચન્દ્ર શુક્લ જણાવે છે, 'જીવનની સ્વાભાવિક અનુભૂતિઓ અને દશાઓ સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નથી. તેથી (તેની રચનાઓ) શુદ્ધ સાહિત્યની અંતર્ગત નથી આવતી.^{૧૩૨}

હવે ગોરખનાથના યોગ વિશે જોઈએ. તેમણે હઠયોગ પ્રબોધ્યો છે. 'સિદ્ધસિદ્ધાંત પદ્ધતિ'માં 'હ'નો અર્થ સૂર્ય અને 'ઠ'નો અર્થ ચન્દ્ર દર્શાવ્યો છે. સૂર્ય-ચન્દ્રનો યોગ એટલે જ હઠયોગ. બીજા અર્થ પ્રમાણે ઇડા નાડી સૂર્ય અને પિંગલા ચન્દ્ર છે.^{૧૩૩} ઇડા અને પિંગલાનો અવરોધ કરીને પ્રાણને સુષુમ્ણા માર્ગે પ્રવાહિત કરવો તેને જ હઠયોગ કહે છે. આમ હઠ શબ્દમાં રહસ્ય છુપાયેલું છે,^{૧૩૪}

તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કુંડલિની એક શક્તિ છે જે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્ત છે. આ શક્તિ જ પ્રલદારને

અવરોધીને સૂતેલી છે.^{૧૩૫} શરીરમાં છ ચક્રો માનવામાં આવ્યાં છે. કરોડકરજી ન્યાં પાયુ અને ઉપસ્થ અડે છે ત્યાં એક સ્વયંભૂ લિંગ છે. આ લિંગ ત્રિકોણચક્રમાં આવેલું છે. આને અગ્નિચક્ર કહે છે. આ અગ્નિચક્રસ્થિત લિંગને સોડાત્રણ વલયોમાં વીંટળાઈને કુંડલિની આવેલી છે. તેની ઉપર ચાર દલનું કમળ છે જેને મૂલાધાર ચક્ર કહે છે. નાભિ પાસે સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર છે જે પદ્મલ કમળ આકારનું છે. તેની ઉપર મણિપુર ચક્ર છે જે દશદલ કમળ જેવું છે. તેની ઉપર હૃદય પાસે અનાહતચક્ર છે જે દ્વાદશ કમળ આકારનું છે. તેની ઉપર કંઠ પાસે સોળદલ કમળ જેવું વિશુદ્ધાખ્ય-ચક્ર છે. તેની ઉપર બ્રૂમધ્ય આજ્ઞાચક્ર છે જે દ્વિદલ યુક્ત છે. પદ્યકોનો ભેદ કર્યા પછી શૂન્યચક્ર આવે છે. અહીં જીવાત્માને પહોંચાડવો એ જ યોગનું ચરમ લક્ષ્ય. તેની સહસ્રદલ કમળની કલ્પના કરવામાં આવી છે, તેથી તેને સહસ્રાર કહે છે. શૂન્યચક્ર એ જ ગગનમંડપ પણ કહેવાય છે. તેને કૈલાસ પણ કહે છે. (શિવસંહિતા : ૫, ૧૫૧, ૨)

નાડીશુદ્ધિ માટે પદ્મકમ્ - ધોતિ, ખસ્તી, નેતિ, ત્રાટક, નૌલિ, કપાલભાતિ - છે. નાડીશુદ્ધિથી બિંદુ સ્થિર થાય છે. પ્રાણ અને મન અચંચળ થાય છે. કુંડલિની સહસ્રારમાં સ્થિત શિવ સાથે એકરૂપ બને છે. આ ક્રિયા માટે વજ્રોલી મુદ્રાનો અભ્યાસ પણ થાય છે, જેમાં પુરુષ સ્ત્રીના રજને અને સ્ત્રી પુરુષના શુક્રને આકર્ષી ઊર્ધ્વમુખ કરે છે.^{૧૩૬}

હાથી નાડી ઇડા છે અને જમણી પિંગલા. બંને વચ્ચે સુષુમ્ણા નાડી છે. આમાંથી જ કુંડલિની શક્તિ પ્રવાહિત થાય છે. સુષુમ્ણાની અંદર પણ વજ્રા, ચિત્રિણી, અને બ્રહ્મનાડી છે જે કુંડલિનીનો મૂળ માર્ગ છે. કુંડલિની ઊર્ધ્વગમન કરે છે ત્યારે તેમાંથી જે રક્ષાટ થાય છે તેને 'નાદ' કહે છે. નાદમાંથી 'પ્રકાશ' થાય છે. અને એ પ્રકાશ જ પ્રકટ રૂપ મહાબિંદુ છે. આ બિંદુ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે - ઇચ્છા જ્ઞાન અને ક્રિયા. યોગીઓ તેને અનુક્રમે સૂર્ય, ચન્દ્ર અને અગ્નિથી ઓળખે છે. આ 'નાદ' અને 'બિંદુ' બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે. એનો જ પ્રકાશ જ્યારે વ્યક્તિમાં થાય ત્યારે તેને નાદબિંદુ કહે છે. કુંડલિની ઊર્ધ્વ બનતાં વિવિધ નાદ સંભળાય છે. મન વધુ વિશુદ્ધ થતાં આત્મા સ્થિર થઈ જાય છે અને ઉદ્ધુદ્ધ કુંડલિની પદ્યકો ભેદતી સહસ્રાર ચક્રમાં શિવ સાથે મળે છે.

ગોરક્ષનાથે કહ્યું છે કે જે વ્યક્તિ છ ચક્ર, ૧૬ આધાર, બે લક્ષ્ય અને વ્યોમ પંચક નથી બાણતો તેને સિદ્ધિ મળતી નથી. ૧૬ આધાર એ બાહ્ય લક્ષ્ય છે. પદ્યકો એ આંતર લક્ષ્ય છે. જ્યોતિ રૂપ આકાશમાં અનુક્રમે પ્રકાશ, તત્ત્વાકાશ અને સૂર્યાકાશ છે. એમ પાંચ આકાશ છે.^{૧૩૭}

આમ આસનો, મુદ્રાઓ, પ્રાણાયામો, ધ્યાનો અને સમાધિનો જખ્ખર આડંબર છે, છતાં સિદ્ધાસન જેવું આસન નથી, ખેચરી જેવી મુદ્રા નથી, કેવળ સમાન પ્રાણાયામ નથી ને નાદ સમાન સમાધિ નથી.^{૧૩૮} સમાધિના પર્યાય શબ્દો જ ઉન્મની, શૂન્ય, અમનસ્ક, અદ્વૈત વગેરે છે. (હં-૪/૩-૪). આમ નાથસંપ્રદાયનો યોગ બેઈએ તો તેમાં અનેક તત્ત્વોનો ગૂઢાર્થ સમાયેલો છે. બધાં જ તત્ત્વ સૂક્ષ્મ અને આંતરિક હોઈને સાધનામાં રહસ્યવાદ જન્માવે છે.

નાથમતમાં આંતરિક સાધના પર વધુ ભેર છે. જેમકે સંધ્યા પૂજા માટે સુષુમ્ણા નાડીની સંધ્યા જ સાચી પૂજા ગણાય છે.

સુષુમ્ણા સંધિતઃ સા સંધ્યા સંધિરુચ્યતે ।

એવી જ રીતે હૃદયમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે,

દશ્યતે પ્રતિબિમ્બેન આત્મરૂપં સુનિશ્ચિતમ્ ।

નાદ અને બિંદુ આ સાધનામાં કેન્દ્રસ્થાને રહ્યાં છે;

નાથાંશો નાદો નાદાંશઃ પ્રાણઃ શક્ત્યંશો બિન્દુઃ
બિન્દોરંશઃ શરીરમ્ । (ગોરક્ષ લિદ્ધાંત સંગ્રહ)

ઈશ્વર વાણીથી પર છે એવી અનુભૂતિ અહીં બેઈ શકાય છે;

શિવં ન જાનામિ કથંવરામિ । શિવં ચ કથંવદામિ ॥

મૂર્ત જગતમાં અમૂર્ત તત્ત્વનો સ્પર્શ પામ્યા પછી જ યોગીમાં ચરમ આનંદ જન્મે છે. વિકારો (અજન)માં નિરંજન શિવ પ્રાપ્ત કરવા એ જ આ યોગનું લક્ષ્ય રહ્યું છે :

અંજન માંહિ નિરંજન મેટયા
તિલમુલ્લ મેટયા તેલં ।

મૂરતિ માંહિ અમૂરતિ પરસ્યા
મયા નિરંતર ચેલં ॥ ૧૩૯

(ગોરક્ષલવાની: ૨૧૭)

તેવી જ રીતે—

આત્મા મધે પ્રમાતમા જ્યૌં જલ મધે ચન્દ્રા ।

(ગો. વા. ૧૨૪)

નાથયોગમાં શિવ-શક્તિનું મિલન અને તેનો આનંદ ચરમ સીમા છે. આ આનંદ રહસ્યની ઉત્કૃષ્ટતા સાધે છે. આ શિવ અને શક્તિ દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. શિવ-શક્તિની આ ભાવનામાં આગમ તંત્રની અસર સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે;

શક્તિ રૂપી રજ આછે સિવ રૂપી વ્યંદ ।

(ગો. વા. પૃ. ૧૦૦)

પોતાની આગવી ભાષા-સંધ્યાભાષામાં વિવિધ અનુભૂતિઓ અને સિદ્ધિની સફળતાને આ રીતે વર્ણવી છે;

ગગન મંડલમે અંધાકૂઆ તહાં અમ્રતકા વાસા ।

સુગરા હોય સો મરિ મરિ પીવૈ નિગુત જાય પિયાસા ॥

(ગો. વા. ૨૩)

અહીં ‘ગગનમંડળ’ દ્વારા શૂન્યચક્રનો નિર્દેશ કર્યો છે. તો ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણાનું સ્થાન આ રીતે સમજાવ્યું છે;

અવધૂં હા મારગ ચન્દ્રમણિજૈ પ્યંગુલા મારગ માનં ।

સુષુમ્ણા મારગ વાંળી બોલિય ત્રિય મૂલ અસ્થાનં ॥

(ગો. વા. ૯૪)

કુંડલિની ઊર્ધ્વગતિ પ્રાપ્ત કરતાં અનાહતનાદ સંભળાય છે. આ નાદ રહસ્યમય છે. તેના વિવિધ પ્રકારો છે;

અનહત્ય શબ્દ વાજતા રહૈ સિધ સંકેત શ્રીગોરવ કહૈ ।

(ગો. વા. ૧૦૬)

અને આ અનહત શબ્દ એટલે ‘સોહ’નો નિરંતર જથ. એ ગગનમંડળમાં થાય છે. ષડ્યક્રોનો ભેદ પ્રાણાયમ દ્વારા કર્યો પછી જ ‘સોહ’ નો સાક્ષાત્કાર થાય છે;

વાઈ ગાજૈ વાઈ વાજૈ ધુનિ કરૈ ।

વાઈ ષટ્ચક્ર વેઘૈ, અરઘૈ ઉરઘૈ મધિ ફિરૈ ।

સોહ વાઈ હંસા રૂપી પ્યંડૈ પ્યંડૈ વહૈ ।

વાઈ કે પ્રસાદિ વ્યંદ ગુરુમુષ રહૈ ॥ (ગો. વા. પૃ. ૯૯)

પિંડ અને પ્રહ્લાંડમાં વ્યાપ્ત પરમ ચેતનાનું સંપૂર્ણ પ્રગટીકરણ થયા પછી એ પરમતત્ત્વ ઉપનિષદોની ભાષામાં

કહો તો અણુથી પણ નાનું અને મહાનથી પણ મહાન બની રહે છે;

ચીંટી કેરા નેત્રમે ગજ્યેન્દ્ર સમાઈલા ।

ગાવડીકે મુષમે વાધલા વિવાઈલા ॥ (ગો. વા. પૃ. ૧૨૯)

આંતરિક અનુભૂતિઓ રહસ્યમય જ રહેવાની. ચંદ્ર વગરની ચાંદની કે પ્રકાશનો ઊછળતો સાગર સાધકને ત્યાં જોવા મળે છે. (રામકૃષ્ણ પરમહંસને પણ આવી જ અનુભૂતિ થયેલી)

નીહર ઝરણૈ અમીરસ પીવળાં ષટ્તલ વેઘ્યા જાઈ ।

ચન્દ વિહૂળાં ચાંદિળાં તહાં દેહ્યા શ્રી ગોરવરાઈ ॥

આમ બૌદ્ધની જેમ જ નાથ સંપ્રદાયની સાધના રહસ્યપૂર્ણ છે. તેનું ધ્યેય જ નિર્ગુણતત્ત્વ છે, તેથી તે રહસ્યપ્રધાન હોય એ સ્વાભાવિક છે. બંને સંપ્રદાયમાં સાધ્ય-સાધન ગૂઢ હોવાથી, બંનેના યોગીઓએ વ્યાપક રહસ્યભાવનાનો પ્રસાર સાધનક્ષેત્રે કર્યો. આ અંગે વિશ્વનાથ ગૌડ યોગ્ય રીતે નોંધે છે; ‘રહસ્યપ્રવૃત્તિની પરંપરામાં આગળ ચાલતાં કબીર, નાનક, દાદુ, મલ્લકનાસ વગેરે નિર્ગુણોપાસક સંત તથા કુતબન, મઝઝન, જાયસી વગેરે પ્રેમબ્યાનકારક કવિ થયા જે હિન્દી સાહિત્યની રહસ્યવાદી કાવ્યધારામાં મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. કાવ્યના ક્ષેત્રે રહસ્યવાદની ધારા ભાવવાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ કાર્ય સર્વ પ્રથમ કબીર દ્વારા જ થયું. ૧૪૦

સૂફી કવિઓ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અદ્વૈતવિચારણા અને તેના પર આધારિત રહસ્યભાવનાની સરિતા સતત વહેતી રહી છે. બૌદ્ધમતમાં વજ્રયાત્રી સિદ્ધો અને નાથપંથીઓ તેને સાધનામાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપે છે. ૧૨મી સદી પછી જ-મેઝી પરિસ્થિતિને લીધે સાધના ક્ષેત્રમાં ‘નિર્ગુણપંથ’ ઉમેરાય છે અને કબીર તેને નક્કર ભૂમિકા આપે છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ કબીરમાં પણ એ પ્રાચીન અદ્વૈતવાદ અને રહસ્યભાવના હતાં. પ્રેમતત્ત્વને લીધે હિન્દી કવિતામાં રહસ્યવાદી સૃષ્ટિ નિર્માણ થઈ.

ઈસ્લામના ઉદય પછી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અરબ અને ફારસ વગેરે મધ્યપૂર્વ દેશોમાં પહોંચ્યું હતું. ત્યાંના સૂફી

કહેવાતા ઘણા પંજાબ અને સિંધમાં આવ્યા હતા અને નાથપંથીઓ, તાંત્રિક, રસાયણવિદોના સંપર્કમાં આવતાં હોયોગની ક્રિયાઓ શીખ્યા હતા. એ સમય ભારતમાં જીવનનીયના લેહલાવ દૂર કરી માનવઐક્યની જરૂર હતી. ગોરખ તથા કબીર દ્વારા આ કાર્ય થયું. બહારથી આવનારા સૂફીઓ અહીં આવતાં તેના પ્રેમતત્ત્વે પણ માનવ માનવ વચ્ચે એકતા સ્થાપવામાં અનુકૂળતા કરી આપી.

ભારતમાં ૧૫મી સદીથી ૧૭મી સદી સુધી સંયુક્ત અને નિર્ગુણના નામે ભક્તિકાવ્યની બે સમાંતર ધારાઓ ચાલતી રહી. આ નિર્ગુણધારા બે શાખામાં વિભક્ત થઈ : એક જ્ઞાનાશ્રયી શાખા અને બીજી સૂફીઓની શુદ્ધ પ્રેમમાર્ગ શાખા. ૧૪૧

સૂફી સાધનામાં બુદ્ધિ કરતાં હૃદયની ભાવના વધુ મહત્ત્વની બની જાય છે. એટલે જ તેમાં પ્રેમનું સ્થાન છે. સૂફીઓ અલૌકિક પ્રેમને માને છે અને અલ્લાહને માશૂક ગણે છે. તેમની ગણતરી મુજબ ઈશકના બે પ્રકાર છે. ૧. ઈશકે મજાઝી માનવ પ્રેમ છે. ૨. ઈશકે હકીકી એ ઈશકે મજાઝીના પડદામાં છુપાયેલો છે. ૧૪૨ આ રીતે જોઈએ તો સૂફીઓ નિર્માણસાધનામાં ઉત્કટ પ્રેમને લાવ્યા. તેઓ દરેક માનવી માટે ઈશ્વર તરફ લઈ જતારા પ્રેમમાર્ગને સાધનાનો માર્ગ બનાવવા ઇચ્છતા હતા. આ પ્રેમમાં વિરહની વ્યાકુળતા હોય છે અને એ પ્રેમ પીડાની જે વ્યંજના છે તે વિશ્વવ્યાપી બને છે. અને પ્રેમનું સ્વરૂપ પારલૌકિક બની જાય છે. આપણા સૂફીઓએ પ્રેમકથાઓ લીધી તે હિન્દુઓમાં પ્રચલિત હતી. આથી તેમની વિચારસરણી હિન્દુઓ માટે પણ સરળ બની રહી.

સૂફી સાધનામાં પ્રેમતત્ત્વ છે. આથી તેમાં વાસ્તવિકતા અને પ્રેમની અનુભૂતિનું દર્શન છે. “ સાચો ભાવનાત્મક અને અંગીભૂત રહસ્યવાદ આ જ છે ” એમ શ્રી વિશ્વનાથ ગૌડ જણાવતાં હિન્દી કવિઓની તુલના કરતાં લખે છે કે ‘ તેની તુલનામાં આધુનિક કવિઓનો રહસ્યવાદ કાલ્પનિક અને મિથ્યા છે, કારણ કે તેની રહસ્યાનુભૂતિનો આધાર કલ્પના છે, અનુભવ નહીં. ’ ૧૪૩

સૂફી પરંપરામાં કુતબન, મંઝન, જાયસી, ઉસમાન, શેખ નબી, કાસિમ શાક, નૂરમહમ્મદ વગેરે થઈ ગયા. કુતબન (સં. ૧૫૫૦) એ ‘ મૃગાવતી ’ લખ્યું જેમાં રહસ્યવાદી

આભાસનાં દર્શન થાય છે. મંઝનની પણ ‘ મધુમાલતી ’ નામની ખંડિત કૃતિ મળે છે જેમાં આધ્યાત્મિક પ્રેમભાવનાની વ્યંજના માટે પ્રકૃતિનાં ઘણાં દર્શોને મંઝન આવરી લે છે. ઉપયુક્ત સૂફી સંતોમાં મલિક મહમ્મદ જાયસી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. સૂફી પરંપરામાં તેને પ્રતિનિધિ ગણીને આપણે તેના રહસ્યવાદને જોઈએ.

જાયસીએ પોતાના પ્રબંધ કાવ્ય ‘ પદાવત ’ની રચના મસનવી પદ્ધતિએ કરી છે. તેમાં જાયસીનું કૌમળ હૃદય તથા આધ્યાત્મિક ગૂઢતા લયોં છે. ચિતોડ નરેશ રત્નસેન સિંહલની રાજકુમારી પદાવતીના પ્રેમમાં પડતાં તેને મેળવવા જોગી બની નીકળી પડે છે. અનેક મુશ્કેલીઓ બેઠતાં તેને પ્રાપ્ત કરે છે તેનું વર્ણન તેમાં છે. ઉત્તરાર્ધમાં પદાવતીને મેળવવાના અલ્લાહીનના પ્રયત્નો તથા તેનાં દુઃખોનાં પરિણામોનું વર્ણન છે. આ કથામાં કવિનો ઉદ્દેશ રત્નસેન રૂપી આત્માને પદાવતી રૂપી ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આ રીતે ઈશ્વરની પ્રિયતમા અને સુંદરતા દ્વારા સાધના કરી છે.

જાયસીમાં અર્પિત તત્ત્વ પર આધારિત રહસ્યવાદ રહેલો છે. તેમાં વ્યાકુળતા અને વિહ્વળતા છે. જાયસી રહસ્યમય સત્તાનો આભાસ મર્મસ્પર્શી સંકેતો દ્વારા આપે છે;

जेहि दिन दसन जोति निरमई । बहुते जोति जोति ओहि भई ।
रविससि नखत दिपाहिं ओहि जोति । रतनपदारथ मानिक मोती ॥

* * *

विंगला कुमुद देखि ससि-रेखा । भई तहं ओप जहाँ जोई देखा ।
पावा रूप रूप जस चाहा । ससि मुख सहु हरपन होइ रहा ॥
नयन नो देखा कैवल भा, निरमल नीर समीर ।

हंसत जो देखा हंसभा दसन जाति नग हीर ॥ ૧૪૪

(જાયસી ગ્રંથાવલી, પૃ. ૨૬)

જાયસી પ્રકૃતિની સુંદરતા દ્વારા આત્મા-પરમાત્માનો સંબંધ જોડવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રકૃતિનાં વિવિધ રૂપો અને ક્રિયા વ્યવહારોમાં એ પરમતત્ત્વનો આભાસ કરાવે છે. અહીં વનરાઈના વર્ણન દ્વારા અસીમ સત્તાની આનંદમયી છાયાનો જ આધ્યાત્મિક સંકેત છે. ૧૪૫

घन अमराई लागु चहुपासा । उग भूमि हुत लागि अकासा ॥

* * *

પથિક જો પહુંચે સહિ ધામૂ । દૂલ વિસરે સુલ હોઈ વિસરામૂ ।
જેહ વહ પાઝ હાંટ અનૂપા । ફિરિ નહીં આઈ અહૈં યહ ધૂપા ॥
(જાયસી ઓરે ઉનકા કાવ્ય, પૃ. ૧૮૦)

સૂફી સાધનામાં વિરહની માર્મિક વ્યંજના મુખ્ય હોય છે. પરમ પ્રિયતમ સાથે મિલનની વ્યાકુળતા નીચેના ચિત્રમાં અગ્નિ, પવન અને આખી સૃષ્ટિ પ્રિયતમના વિરહમાં વ્યાકુળ દર્શાવી છે;

વિરહકી આગિ સૂર જટિ કૌપા । રાતિહિં દિવસ જરૈ ઓહિ તાપા ।
ઔ સબ નલત તરાઈં જરહીં । દૂટહીં લૂક ધરતીમહં પરહીં ॥
(જા. ઓરે ઉનકા કા પૃ. ૧૮૪)

તો આ પંક્તિમાં પારલૌલિક સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે;

સો દિલ્લી અલ નિબહુર વેસુ । કોહિ પૂછહું, કો કહે સંદેસુ ।
જો કોઝ જાઈ તહાં કર હોઈ । જો આવે કિલ્લુ જામ ન સોઈ ॥
(જા. ગ્રં. પૃ. ૨૩૪)

કબીર

વિ.સં. ૧૨ મી સદી પછી દેશમાં મુસલમાન રાજ્ય સ્થપાયું. મુસલમાનોએ હિન્દુ મંદિરો તોડ્યાં. પ્રભુ લાલાર હતી એટલે મૂર્તિપૂજા માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ન હતી. સમાજમાં પણ હારેલા હિન્દુ અને વિજયી મુસલમાનો વચ્ચે એકતા સ્થાપવાની જરૂર હતી. એ વખતે નામદેવ (સં. ૧૩૨૮-૧૪૦૮) મહારાષ્ટ્રમાં આવે છે. તે હિન્દુ મુસલમાનો માટે સામાન્ય ભક્તિમાર્ગ દર્શાવે છે. નામદેવ અંતે નાથપંથ સ્વીકારે છે અને તેમાંથી ‘નિર્ગુણપંથ’ બહાર આવે છે, આમ છતાં કબીરને જ નિર્દિષ્ટ પંથ-પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે. ૧૪૯૯ કબીર (સં. ૧૪૫૬-૧૫૭૫) પ્રભુની નાડી પારખે છે અને નિર્ગુણપંથનો નવો માર્ગ પ્રવાહિત કરે છે. અગાઉ આપણે જોયું કે નાથપંથીઓએ બૌદ્ધોના બીભત્સ વામાચારનો ત્યાગ કરીને લોકોમાં શુદ્ધ ભાવના વિસ્તારવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેમ છતાં, બૌદ્ધોની રહસ્યભાવના નાથપંથીઓએ જીવિત રાખી હતી. તેથી જ ઉત્તર ભારતમાં નિરાકાર નિરંજનની ઉપાસનાનો પ્રસાર થયો. કાળક્રમે સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પરિવર્તનો આવતાં નાથપંથીઓનો માર્ગ ‘નિર્ગુણપંથ’માં પરિવર્તિત થયેલો જોવા મળે છે. કબીરના આ માર્ગમાં પણ રહસ્યવાદનો વિકાસ ચાલુ જ રહ્યો હતો.

નાથપંથીઓના યોગ અને આંતરિક સાધનોને લીધે સામાન્ય જનતાને આકર્ષે નહીં તે સ્વાભાવિક છે. તેથી વિદ્વાનો, પંડિતો વગેરે નિરાકાર ઉપાસના કરતાં સાકાર ઉપાસનાને સ્વીકારતા રહ્યા, આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે મહમદ ગઝની પહેલાં પંજાબ અને સિંધમાં સૂફીઓ વસ્યા હતા. તેઓએ યોગીઓ પાસેથી ક્રિયાઓ શીખી હતી. ૧૪૭ આથી કબીર માટે બધા લોકોને રુચે એવી એક ભૂમિકા બંધાઈ અને પરિણામે નિર્ગુણપંથ શરૂ કર્યો. આ પંથમાં કબીરે વેદાંતનો અદ્વૈતવાદ, નાથપંથનો યોગ, સૂફીઓનો પ્રેમમાર્ગ, વૈષ્ણવોની અહિંસા અને શરણાગતિ વગેરે બધાં તત્ત્વોનો સુંદર સમન્વય સાધ્યો. કબીર પછી દાદ, નાનક, ધર્મદાસ, પલદ, રૈદાસ, દરિયા સાહેબ, મલૂકદાસ, સુંદરદાસ વગેરે અનેક સંતો આ પરંપરામાં થયા. તેમાંના કેટલાકના સિદ્ધાંતો અલગ હોવા છતાં પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તેઓમાં કોઈ ભેદ ન હતો. સંતપરંપરાએ સમાજ પર પોતાની અસર ચાલુ રાખી અને એ બધામાં રહસ્યવાદી વિચારસરણી પણ ચાલુ જ રહી. એકે નિર્ગુણધારને સ્વીકારતા હોવા છતાં પણ કબીરે લોકોને આકર્ષવા ભક્તિને મહત્ત્વ આપ્યું અને પોતાના ઇષ્ટદેવની સંજ્ઞા ‘રામ’ રાખી. આમ છતાં આ રામ દશરથના પુત્ર ન હતા એવી સ્પષ્ટતા પણ કબીરે કરી છે;

દશરથ સુત તિહું લોક બલ્લાના । રામનામકા મરમ હૈ આના । ૧૪૮

અથવા—

જો યા દેહી રહિત હૈ, સો હૈ રમિતા રામ । ૧૪૯

‘કબીર ક્યારેક એકેશ્વરવાદ તરફ ઢળે છે તો ક્યારેક અદ્વૈતવાદ તરફ ઢળે છે, ક્યારેક સગુણને ભજે છે તો ક્યારેક તે નિર્ગુણને ભજે છે. અસલમાં એમનો કોઈ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત નથી;’ આપું જે કેટલાક કહે છે તે યોગ્ય નથી. વસ્તુતઃ કબીરનો એકેશ્વરવાદ, મુસલમાની ધર્મમાં સ્વીકૃત છે એવો કહી ન હતો. કબીરે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એ બ્રહ્મ વ્યાપક છે, એક ભાવે વ્યાપ્ત છે. ૧૫૦

નાથપંથના યોગને કબીર સ્થાન આપે છે તેથી જ તેની રચનામાં ચક્રો, ઇંડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, સુરતિ-નિરતિ, નાડી, કુંડલિની, સહજ, શૂન્ય, અનાહતનાદ વગેરેનાં વર્ણનો આવે છે. કબીરે તેનો ઉપયોગ અટપટી વાણીમાં યે કર્યો છે. દુર્બોધ રૂપકો પણ તેની રચનામાં જોવા મળે છે.

કબીર શૂન્યચક્રનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તેમાંથી
અમૃત ઝરે છે અને સુધુમણી તેનો રસ પીવે છે,

અવધૂ ગગન મંડલ ઘર કિજૈ ।

અમૃત ઝરૈ સદા સુખ ઉપજૈ વંકનાલિ રસ પીવૈ ॥ ૧૫૧

સૂર્ય અને ચન્દ્રનાડી એક કરીને ઘટમાં પરમતત્ત્વનું
દર્શન થયું એ અંગે કહે છે,

સૂર સમાણા ચન્દમેં દેહું કિયા ધર ઈક,
મનકા ચયંતા તબ મયા કહૂ પૂરવિલા લેખ ।
ઘર માંહે ઔઘટ લહ્યા, ઔઘટ માંહે ઘાટ,
કહિ કબીર પરચા મયા, દિઘાઈ વાટ । ૧૫૨

અનાહત નાદને પણ કબીર સાંભળતા રહ્યા છે.

અનહદ બાજૈ નીઝર ઝરૈ ઉપજૈ બ્રહ્મગિયાન ।
અવિગતિ અંતરિ પ્રગટૈ લાગે પ્રેમ ધિયાન ॥ ૧૫૩

અથવા—

ઇંસ ઘટ અંતર અનહદ ગરજૈ, ઇંસીમેં ઉકત કૂહારા ૧૫૪
કબીરનું અદ્વૈતતત્ત્વ સગુણ અને નિર્ગુણથી પણ પર અને
સર્વવ્યાપક છે; અગમ અને અગાધ છે.

ધ્યાન ધર દેખિયા નૈન-બિન પેખિયા

અગમ અગાધ સખ કહત ગાઈ ૧૫૫

કે—

બાહરા-લીતરા એક આકાસવત

ધરિયામેં અધર ભરપૂર લાગી ૧૫૬

અને—

પાણી હી તૈં હિમ મયા હિમ હો ગયા વિલાઈ ।
જો કુલ થા સાઈ મયા અવ કહુ કહ્યા ન જાઈ ॥ ૧૫૭

સમાધિ અવસ્થામાં મન રહસ્યપૂર્ણ પ્રકાશ બુદ્ધિ છે;

મન લાગા ઉનમત્ત સૌં ગગન પહૂંચા જાઈ ।
દેઘ્યા ચન્દ બિહૂંનાં ચાંદિનાં તહૌં અલખ નિરંજન રાઈ । ૧૫૮

કબીરની બિલટીવાણીમાં પણ રહસ્ય ભરેલું છે,

સૈમદર લાગિ આગિ નદીયાં જલ કાઢિલા મૈં ।
દેઘિ કબીરા જાની મંછી રુવાં ચઢિ ગઈ ॥ ૧૫૯

તેવી જ રીતે ભક્તિરૂપી વેલ માટે કહ્યું છે;

એ ગુનવન્તી બેલરી, તબગુન બરનિ ન બથ,
જહં કાટે તહં હરિયરી, સીંચે તે કુમ્હિલાય. ૧૬૦

તો ઉખાણા પ્રકારની કબીરવાણી રહસ્યવાદનાં બિંડા પાણી
પિવરાવે છે;

આકાસે મુલિ ઔંધા કૈંઆ પાતાલે પળિઆરી ।
તાકા પાણીકો હંસા પીવે બિરલા આદિ બિચારી ॥ ૧૬૦

કબીરના રહસ્યવાદની વિશિષ્ટતા તો એ રહી છે કે તેણે
નિર્ગુણ સાથે પ્રેમ કર્યો છે. આ પ્રેમતત્ત્વ તેને સૂક્ષ્મ
પાસેથી મળ્યું છે, એટલે કબીરના પ્રેમમાં વિવિધ ભાવો
બેવા મળે છે. કયાંક માતા-પુત્ર રૂપે તો કયાંક પ્રિયતમના
રૂપે સાધના કરી છે. તેમાંયે વિરહની વ્યાકુળતા અને તેની
ગહન અનુભૂતિમાં કબીરનો મધુરભાવ બેવા મળે છે. આ
પ્રેમ, રહસ્યવાદમાં કાવ્યાત્મકતા પૂરી પાડે છે. પ્રિયતમ
રામ સાથેની કબીરની પ્રીતિ બુદ્ધિ,

જવ તાહિ જાંન ન દેહું રામ પિયારે । જ્યૂં ભાવૈ ત્યૂં હાહ હમારે ।
બહુત દિનની કે બિહુરે હરિ પાપ । માગ બંદે ધરિ બેઠે આપ ॥ ૧૬૨

પ્રિયતમ ઘેર આવતાં કબીરમાં છુપાયેલી પ્રિયતમા આનંદ,
વિલોર બની બેઠે છે,

દુલહિનિ ગાવહુ મંગલ ચાર । હમરે ઘર આપ હો રાજારામ ભરતાર ।
તન રતિ કરિ મૈં મનરતિ કરિ હૌં પંચ તત્ત્વ બરાતી ।
રામદેવ મારે પાહુંને આપ મૈં જોબન મદ માતી ॥ ૧૬૩

પ્રિયતમને નિહાળતાં જ પોતે પ્રિયતમના રંગે રંગાઈ
બાથ છે, તેમાં ઈશ્વર સાથેની અભિન્નતા કેટલી ગાઢ છે તે
દેખાય છે,

લાલી મેરે લાલકી જિત દેખો તિત લાલ
લાલી દેખન મૈં ગઈ મૈં ભી હો ગઈ લાલ. ૧૬૪

—પરંતુ રામની આ પ્રિયતમ તરીકેની ઉપાસનામાં પણ
યોગનું રહસ્ય સમાયેલું છે. આ ઉપાસના આંતરસાધના
બની બાથ છે અને ગૂઢ પ્રતીક રૂપે અભિવ્યક્તિ પામે છે,

ષટ્તલ કમલ નિવારિયા ચહું કૌં ફેરિ મિલાઈ રે ।
અષ્ટકમલદલ મીતરૌં તહાં શ્રી રંગ કલિ ચરાઈ રે ॥ ૧૬૫

સૌથી સરળ માર્ગ સાધનાનો હોય તો ઈશ્વરની માતા તરીકેની સાધના કરવી. અહીં રામકૃષ્ણ પરમહંસ ચાહ આવી જાય છે. કબીર પણ ઈશ્વરને માતારૂપે પૂજે છે;

हरि जननी मैं बालक तोरा काहे न अवगुण बकसहु मेरा ।
सुत अपराध करै दिन कैंते, जननी कै चित रहैं न तेते ॥
कर महि केस करै जो धाता, तउ न हेत उतारै माता ।
कहै कबीर एक बुद्धि बिचारी, बालक दुखी दुखी महतारी ॥ १९९

કબીરની રચનાઓમાં વિરહ ભર્યો ભાવ ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ સ્તરોની અનુભૂતિઓ પ્રકટ કરી શકે છે. અગમ તત્ત્વ સાથે વિવિધ સંબંધોની રહસ્યમય અનુભૂતિઓ તેમાં પ્રકટે છે. એમાંયે અદ્વૈતની અનુભૂતિ રહસ્યવાદનો મૂળ સ્રોત છે. કબીર આવી અનુભૂતિ વર્ણવે છે,

मैं सबनी औरनि मैं हूँ सब, मेरी बिलगी बिलगी बिलगाई ।
कोई कहौ अवीर कोई कहौ राम राई हो ॥ १९०

સર્વત્ર ઈશ્વર નિહાળતાં ગાઈ જાઉં છું,

खालिक खलक, खलकमें खालिक सबघट रह्या समार्ई । १९८
सूक्ष्मवादने क्षીપ्रे कबीरमां निर्गुण राम प्रत्ये असीम प्रेम छे. तेनी विरहवेदना तो गुण्यो,

जियरा मेरा दिरे रे उहास
राम भिन निकली न जहाँ सास
अजडूँ कौन आस, १९६

કે—

तलई भिन जालम भौर जिया
दिन नहीं येन रात नहि निहया, १७०

પ્રિયતમની રાહ જોતાં આંખો રાતી થઈ ગઈ છે અને લોકો સમજે છે કે આંખો ડુઝે છે !

अंघड़ियाँ प्रेम कसाइया लौंग जाणै दुषडियाँ ।
सौई लपणै कारणे रोई रोई रतडियाँ ॥ १७१

પ્રિયને મળવા આતુર પ્રિયતમાની વ્યાકુળતા અને રચનાની પાછળ રહેલી રહસ્યભાવના કાવ્યને માર્મિક બનાવી દે છે;

अभ भौडि ले यहु ननद के भीर अपने देसा
धन पंचन भिदि लूटी छूँ, संग संग आदि विदेसा

આ ગહનતરવની કથા અકથ્ય છે,

કહે કબીર યહ અકથ કથા હે કહતાં કહી ન જઈ, ૧૭૨

શરીરને આદરનું પ્રતીક બનાવી કહ્યું છે—

झीनी झीनी बीनी चदरिया ।
काहे कै तागा काहे कै भरती कौन तारसे बीनी चदरिया ॥ १७३

આવાં જ બીજાં રૂપકો પણ જોવા મળે છે જે અધ્યાત્મિક હોઈને રહસ્યવાદનું રૂપ ધરે છે,

बगुली नीर बीटालिया सायर चढ़या कलंक ।
और पैखेरू पी गए हूँस न वोव चंच ॥ १७४

બગલી, માયા, સંસાર સાગર અને હંસ શાની લોકો માટે વપરાયાં છે.

કબીરમાં રહેલી રહસ્યવાદની ધારા સ્વાભાવિક લાગે છે. તેમાંયે વિરહની મર્મપૂર્ણ રજૂઆત અને પ્રતીકો તથા જિલટી વાણીમાં વ્યક્ત થતો ગૂઢાર્થ રહસ્યવાદને જાળવી રાખે છે. શ્રી વિશ્વનાથ ગૌડ યોગ્ય રીતે જણાવે છે: ‘જો ઉપરનાં સંપૂર્ણ ચિત્રો પર એક સાથે વિચાર કરીએ તો રહસ્ય-ભાવનાનું એક અત્યંત સુંદર અને સંપૂર્ણ ચિત્ર સામે આવે છે. ઘટપટમાં વ્યાપ્ત નિર્ગુણતરવની ઝલક સર્વત્ર દેખાવી, તેની સાધનામાં યોગમાર્ગનું નિતાંત રહસ્યપૂર્ણ હોવું અને અતીન્દ્રિય પ્રતિ મનમાં અસાધારણ પ્રીતિ અને ઉત્કટ વિરહાનુભૂતિ વગેરે બધું મળીને જે રહસ્યવાદનું સ્વરૂપ રજૂ થાય છે તે અતિ રમણીય અને સહજ છે. હિન્દી કાવ્યક્ષેત્રમાં તેની પ્રથમ અવતારણાનું શ્રેય કબીરને જાય છે. ૧૭૫

રાધાસ્વામી મત

રાધાસ્વામી મતને ‘સંતમત’ પણ કહે છે. રાધાસ્વામી મતમાં ‘પરમતત્ત્વ’ નો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે. આ મતનું રહસ્ય-(ભેદ) સૌ પ્રથમ કબીર પોતાની વાણીમાં ક્યાંક ગુપ્ત રીતે તો ક્યાંક ઈશ્વારાથી સમજાવે છે. જેમકે કબીર કહે છે,

कबीर धारा अगमकी, सतगुरु दई लखाय ।
उलट ताहिं सुमिरन करौ, स्वामी संग मिलाय ॥ १७६

(અગમ લોકમાંથી જે ધાર ઊતરી આવી તે સત્ગુરુએ ઓળખાવી છે તેને તમે ઉલટાવીને (અર્થાત્ રાધા કરીને) તેને સ્વામી સાથે મિલાવીને તેનું સ્મરણ કરો. (અર્થાત્ રાધાસ્વામી નામનું સ્મરણ કરો.)

જે ધારા ચૈતન્યની પિંડમાં ઊતરી આવી તે ‘ધારા’ ને ઉલટાવીને મૂળ સ્થાન સુધી પહોંચાડવાની છે, આ ધારાને ઉલટાવો એટલે રાધા થાય. ‘રાધા’ નામ ‘આદિ સુરત’ અથવા ‘આદિ ધન’ નું છે, જ્યારે ‘સ્વામી’ નામ કુલમાલિક એટલે કે ‘આદિ શબ્દ’ નું છે. કુલ રચનાને પ્રથમ પ્રકટ કરનાર આદિતત્ત્વ ‘શબ્દ’ છે અને એ જ કુલરચના કર્તા છે. ૧૭૭ રાધાસ્વામી મતની ધારાને ઉલટાવવાની અને પરમ ચૈતન્યમાં પહોંચાડવાની સાધનાને ‘સુરત-શબ્દ યોગ’ કહે છે. ‘સુરત’ એટલે જીવ, આત્મા.

રાધા એ ચૈતન્યની ધારાનું નામ છે જે ‘અનામીપુરુષ’ સ્વામીથી સૌ પ્રથમ ઉદ્ભવી. એ જ ‘આદિ સુરત’ છે. ‘સ્વામી’ નામ એ કુલમાલિકનું છે જે અકથ્ય, અપાર, અનંત, અગાધ અને અનામ છે. તેનાં ચરણોમાંથી ધારા અથવા ધૂન પ્રગટ થઈ. ‘આદિધારા’ જે આદિ સુરત છે તે સમગ્ર રચનાની કર્તા હોવાથી સમગ્ર રચનાની માતા છે અને સ્વામી એટલે ‘આદિ શબ્દ’ સમગ્ર રચનાના પિતા છે. જ્યારે આ ધારા ઊલટીને ‘સ્વામી’ એટલે શબ્દ તરફ વળે છે ત્યારે તે ધારાનું નામ ‘રાધા’ અથવા આશક એટલે પ્રેમી લક્ષ્મી છે, અને શબ્દ એટલે ‘સ્વામી’ પ્રીતમ અથવા માશૂક છે. જ્યાં સુધી આ ધારા ચાલુ છે ત્યાં સુધી તે અને શબ્દ સિન્ન સમજવામાં આવે છે પરંતુ ધારા શબ્દ(સ્વામી)માં સમાઈ જાય ત્યારે જ એકરૂપ થઈ જાય છે અને જુદા-પણું રહેતું નથી.

રાધાસ્વામી મતમાં દેહને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચીને સમજણ આપવામાં આવી છે. ૧. પિંડદેશ ૨. પ્રહ્લાંડ દેશ અને ૩. નિર્મલ ચૈતન્ય દેશ. યોગનાં છ ચક્રોને આ મતમાં સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ સાધનામાં આ મત સીધા છઠ્ઠાચક્રથી શરૂઆત કરે છે. યોગનાં છ ચક્રો પિંડદેશમાં છે. આ પંથમાં કુલ ૧૮ ચક્રો માનવામાં આવ્યાં છે. પિંડ, પ્રહ્લાંડ અને નિર્મલ ચૈતન્ય દેશનાં અનુક્રમે છ ચક્ર, છ કમલ અને છ પદ્મ છે. આ ચોક્કસ અનુભવના આધારે,

નિશ્ચિત થયેલાં સ્થાનોને આધારે ‘રચના’ની સ્થિતિ સમજાવવામાં આવે છે.

જે ધારા સૌ પ્રથમ પ્રગટ થઈ અને અમુક હદ સુધી ઊતરીને સ્થિર થઈ ત્યાં તેણે મંડપ બાંધી રચના કરી તે સ્થાનનું નામ ‘અગમ લોક’ છે. જે ધારા ત્યાં સ્થિર થઈ તે ધારાનું નામ ‘અગમ પુરુષ’ છે. ત્યાંથી નીચે ઊતરીને ધારાએ મંડળ બાંધીને રચના કરી તે સ્થાન ‘અલખ લોક’ અને તે ધારા અટકી તેનું નામ ‘અલખ પુરુષ’ છે. ત્યાંથી ધારા નીચે ઊતરીને મંડળની રચના કરી તેનું નામ ‘સત્લોક’ અને તે ધારા ‘સત્પુરુષ’ છે. અહીં સુધી નિર્મળ ચૈતન્યની રચના થઈ. ૧૭૮

સત્લોકથી નીચે જે ધારા ‘કાલ’ અને માયા’ની પ્રગટ થઈ. સત્લોક નીચે એક સ્થાન રચવામાં આવ્યું જે દયાળ દેશનું ‘દ્વાર’ છે. તેની નીચે ‘મહાસુન્ન’નું મોટું મેદાન છે. તેની નીચે ત્રણ સ્થાન રચાયાં. નીચેના સ્થાનને ‘સહસ્રદલ કમળ’ કહે છે. તેનાથી સત્ત્વ, રજ, તમની ત્રણ ધારો (જેને ગુણ કહે છે અને પ્રદ્ધા, વિષ્ણુ, મહાદેવ પણ કહે છે) તે ઉદ્ભવી અને તેણે નીચેના ‘પિંડદેશ’ની રચના કરી. ૧૭૯

રાધાસ્વામી મતમાં ‘સુરત’ ને ‘શબ્દ’ ને સહારે ‘જુજિત’થી, અભ્યાસ દ્વારા જીંચે ચડાવવાની છે. સુરત એક પછી એક સ્થાન પસાર કરતી નિર્મળ ચૈતન્ય દેશમાં પહોંચે છે. આ મતમાં સત્ગુરુનો મહિમા ખૂબ છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને આ સાધના સરળતાથી થઈ શકે છે અને જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિ ‘પરમતત્ત્વ’ને પામી શકે છે. આ સંત પરંપરામાં કબીર, તુલસી સાહેબ, ગુરુ નાનક, દાદુ, તુલસીદાસ, નાલાજી, સ્વામી હરિદાસ, સૂરદાસ, રૈદાસ, અને સુસલ માનોમાં શમ્સ તખ્તેજ, મૌલવી રૂમ, હાફિજ, સરમદ, મુજદિદ, અલિફ સાની થઈ ગયા છે. ૧૮૦

એક વાત અહીં ખાસ નોંધવી જોઈએ કે ‘સંતમત’ એક સાવ જુદી જ અનુભૂતિનો માર્ગ છે. સુરત-શબ્દ યોગથી સુરત જીંચે ચડે છે ત્યારે જે અનુભવો થાય છે તે અત્યંત ગૂઢ અને રહસ્યમય છે. સુરત-શબ્દયોગની જુજિત સંત સત્ગુરુ પાસેથી મેળવીને અભ્યાસ થાય છે. આપણા વિદ્વાનો સંતોની વાણી-ભજનોના જે અર્થઘટનો કર્યા છે, કરી

રહ્યા છે તેમાં ઘણી મર્યાદાઓ રહી જવા પામી છે. સંત-મતના અભ્યાસ વગર આ સતોની વાણી વિશેની સમજણ અધૂરી અને અનર્થપૂર્ણ રહેશે. છેલ્લાં લગભગ સાતસો વર્ષથી અસ્તિત્વમાં આવેલી આ સંતપરંપરા એક અદ્ભુત, સરળ, સ્પષ્ટ અને નક્કર માર્ગ ‘પરમતત્ત્વ’ને પહોંચવાનો ચીધો છે.

ખાઉલપંથ

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે બંગાળમાં રહસ્યવાદ માટે ‘મરમીવાદ’ જેવો શબ્દ યોજાય છે. ખાઉલપંથના સાધકો આવા સાચા ‘મરમી’ છે.

સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોરે ૧૬ ડિસેમ્બર ૧૯૨૫માં ભારતની જનતાના તત્ત્વજ્ઞાનની વાત કરી હતી, અને બંગાળના અભણ તેમ જ નીચલા થરના ખાઉલ લોકોનાં જ્ઞાનમાં રહેલાં તત્ત્વચિંતન અને અભીપ્સાને સ્પષ્ટ કર્યાં હતાં. ઋષિઓની અંતઃપ્રજ્ઞા દ્વારા સાક્ષાત્કાર પામેલા અનુભવો ખાઉલ જાનોમાં સહજ, જીવનપોષક લોકવાણીમાં અભિવ્યક્ત પામ્યાં છે. નીચલા થરના લોકોમાં રહેલી આ ધારા ભારતીય સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખનારું વિશિષ્ટ પરિબળ બન્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની આ વિશિષ્ટ ધારાને બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ. એક, વિદ્વંસોગ્ય; બીજી લોકોગ્ય. એક શાસ્ત્રધારા, બીજી અનભૌસાચ્યધારા. બીજી ધારા અંતઃકરણની અનુભૂતિ ઉપર ઊભી છે. બહારથી તે વિભિન્નપંથો, સંપ્રદાયોમાં વહેંચાઈ ગઈ હોવા છતાં સમન્વયકારી બની રહી છે. આ ધારાનું સાહિત્ય ઘણું છે. થોડું પ્રગટ થયું છે, ઘણું અપ્રગટ પડ્યું છે.

આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેને ‘બંગલાર સાધના’ પુસ્તિકામાં ખાઉલ વિશે જણાવ્યું છે કે તેઓએ અપૂર્વ માનવીય ભાવ અને રસ ખીલવ્યાં છે. પ્રાણની માફક તે સધળા ભારતથી સુજાત હોય છે અને તેની અગાધ અપરતાનું રહસ્ય સહજ છે. ૧૮૧

સાધનાક્ષેત્રમાં બંગાળના ઉત્તરના આર્યો અને દક્ષિણના દ્રાવિડોની સંસ્કૃતિ મિલન પામી છે. તેથી તેનાં કળા, સંગીત, સાહિત્ય એમ બધામાં ઉદારતા જોવા મળે છે. આ રીતે બંગાળનું ‘પ્રાણતત્ત્વ’ એ વિશિષ્ટ તત્ત્વ બની જાય છે. પ્રાણનો ધર્મ પ્રેમ. એટલે ‘પ્રેમ’ તેમનું પ્રાણ-

વસ્તુ બને એમાં શી નવાઈ ? બંગાળના લોકહૃદયની વિશાળતા એટલે પ્રેમસાધના. આ પ્રેમસાધના મુખ્યત્વે મહાપ્રભુ ચૈતન્ય, વિદ્યાપતિ અને ખાઉલ સાધકોએ પ્રવર્તાવી છે.

ખાઉલજાનોમાં બે ધારા છે. ૧. સહજભાવની ધારા આ ધારા રૂપમાં અરૂપ સંધાનની ધારા ગણાવી શકાય. તેમાં અભિવ્યક્તિ મુક્ત ભાવે અને સહજ રીતે થાય છે. સ્વીન્ડ્રનાથ તેમ જ ક્ષિતિમોહને સંગ્રહેલાં ગીતોમાં આ ભાવ જોવા મળે છે. ૨. ક્રિયા. આ ધારામાં ગુપ્ત સાધનાની પ્રક્રિયા છે. તે સાંકેતિક રહસ્યની બનેલી હોઈને ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે. આ સાધનાને ટૂંકમાં જોઈએ.

દેહ, કાયાને તેઓ કેન્દ્રમાં રાખે છે, પણ દેહ લોગાત્મક નથી. માનવદેહ મંદિર છે. તેમાં દેવતાનો વાસ છે, આ દેવતા મનુષ્યની અંતરતમ સત્તા છે, અનંત આનંદનો આધાર દેહ છે. પૂર્ણાનંદ રૂપ ચિત્ત-સત્તા આ દેહમાં છે. આ આત્માને માનવરૂપ આપીને તેને ‘મનેર-માનુષ’, ‘અધર માનુષ’, ‘રસેરમાનુષ’, ‘ભાવેરમાનુષ’, ‘સોનાર માનુષ’-એમ વિભિન્ન રૂપે સંબોધે છે. આ અંતર-તમ સત્તાની ઉપલબ્ધિ કરવી અને સાથે સાથે આપ બૂલી ચેતના વિહીન એકાત્મકતા ઉપલબ્ધ કરવી એ એમની સાધનાનું લક્ષ્ય છે. પોતાના દેહમાં જ એ આત્મા રહ્યો છે, પણ મનેરમાનુષની ઉપલબ્ધિના અભાવે તે સમજતો નથી. પોતાના સ્વરૂપમાં જ તેની ઉપલબ્ધિ કરવાની વ્યાકુળતા, બાવરાપણું-ખાઉલભાવ-અને તે અંગે કાયાના ભિન્ન ભિન્ન દશાનાં ચક્રો વગેરેની જાણકારી એ એમની સાધવાની વાત છે. ૧૮૨

પુરુષ અને પ્રકૃતિના મિલન દ્વારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રકૃતિના સમયવિશેષને ‘અમાવસ્યા’ કહે છે. આનંદાનુભૂતિ રૂપ સત્તા ‘પૂર્ણિમા’ છે. કામ અને પ્રેમના મિલનને અમાવસ્યામાં થતો પૂર્ણિમાનો યોગ કહે છે. ગુરુ સ્વામી છે અને અંતરતમ ચિત્ત-સત્તા પણ છે. દેહના સાત સ્તર ઉપર એમની રિથિતિ છે. એ સત્તાનું મૂળ સ્વરૂપ અવર્ણનીય, અતુલ છે. એનો પરિચય વેદ કે શાસ્ત્રોમાં ન મળે.

દેહમાં રહેલો આત્મા દ્વિલ પદ્મ રૂપે છે. તેનું રૂપ જ્યોતિર્મય છે. દ્વિલમાં સહજ ‘સુરાગ’ રૂપે વ્યાપ્ત છે. અનુરાગથી અંતરમાં ડૂબકી માર્યે અંતરતમ પરમ સત્ય

મળે છે. આમ દેહ એ રૂપ છે અને દેહમાં આત્મા સ્વરૂપ છે. ૧૮૩ આટલું જાણ્યા પછી બાહ્યભાવની વિશેષતા દ્વંકમાં નીચે મુજબ ગણાવી શકાય.

૧. તેમનો ધર્મ વેદથી બહિર્ભૂત ગણાય છે. ૨. ગુરુવાદ તેમનું મહત્ત્વનું અંગ. ૩. 'પિંડે સો બ્રહ્માંડે'માં પૂર્ણ માન્યતા. ૪. એમની બોજ 'મનેર માનુષ'ની છે. ૫. રૂપ-માંથી સ્વરૂપમાં જવું એ સાધના છે.

સતોની વાણીને મરમી રીતે છ વિભાગમાં વહેંચી શકાય: જગરણ, ઉપદેશ, તત્ત્વ, સાધના, પરિચય અને પ્રેમ.

બાહ્યગાનોમાં સહજ તત્ત્વ-પ્રેમની જે વાતો ગૂંથાઈ છે તેમાં અતજ ગૂંથાનો સ્પર્શ થાય છે. જેમકે,

નિશીથે જાઈઓના કૂલ અને રે લોમરા !

નિશીથે જાઈઓના કૂલ અને

....

નવ દરવાજા કઈ રે બન્ધ, લઈઓ કલેરિ ગંધ. ૧૮૪

(અલ્યા લમરા, માઝમ રાતે કૂલના વનોમાં જજે ને !.... લ્યા લમરા, નવે દરવાજા બંધ કરીને કૂલની ગંધ લેજે) અહીં લમરાનું પ્રતીક તથા 'નવ દરવાજા' સાધનાત્મક રહસ્યને સૂચવે છે.

એક બીજા ગાનમાં અસીમની મસ્તી ભિલરાઈ જાય છે; ત્યારે આત્મરહસ્યવાદનો રણકો સંભળાય છે;

આમિ મજે છિ મને !

ના, જાનિ મન મજલો કિશે

આનન્દે કિ મરણે !!

(મનમાં નિમજ્જિત થઈ ગયો છું. ખબર નથી શાને લઈને મન મગ્ન થયું, આનન્દે કે મરણે ?)

ઈશ્વરની મર્મસ્પર્શી વાણી કોણ સમજી શકે? એ 'પરાવાક'ને ન સમજવાથી જ બધા દ્રન્દ છે ને! એ મર્મવાણી કેવી હશે? શબ્દોથી ન કથી શકાય એવી, રહસ્યમય માત્ર અનુભવી શકાય,

કે બોજે તોર મરમ ભાષા,

ઓરા બોજે અર્થકૂલ. ૧૮૫

(તારી મર્મસ્પર્શી વાણીને કોણ સમજવાનું છે? એ તેજ માત્ર અર્થ અને રૂળને જાણે.)

હૃદયમાં ભાવો જન્મે છે ત્યારે તેની અનુભૂતિ અકથ્ય હોઈને રહસ્યમય બની જાય છે. છતાં વાણીમાં આમ નીતરી રહે છે;

હૃદય કમલ ચલતે છે કૂટે કત જુગ ધરિ,
તાતે તુમિ ઓ બાંધા, ચામિ ઓ બાંધા,
ઉપાય કિ કરિ !!

કૂટે કૂટે કૂટે કમલ, કૂટાર ન હય શેષ,
એઈ કમલેર જે-એક મધુ, રસ જે નાર વિશેષ. ૧૮૬

(હૃદય કમળ કેટલાય યુગોથી કૂટી રહ્યું છે....કમળ કૂટી જ રહ્યું છે, કૂટી જ રહ્યું છે! એનો અંત નથી. આ કમળમાં જે એક મધ છે તેનો રસ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે.) બાહ્યપંથમાં પ્રેમસાધના છે. એટલે જ જીવનમાં જે પ્રેમ છે તે બીજા કશામાં નથી. જે જીવતાં જ મરી જાય એ જ આ પ્રેમ પામી શકે. ચંડીદાસ કહે છે;

માનુષ જારા જીવન્તે મરા

સેઈ સે માનુષાર

(જેઓ જીવતા મરેલા હોય એ જ માનવનો સાર છે.)

આમ બાહ્યગાનોમાં અનેક સ્થળે રહસ્યવાદ જોવા મળે છે. તેની ગુપ્ત ક્રિયામાં 'સાધનાત્મક રહસ્યવાદ' છે તો અનુભૂતિમાં 'પ્રેમનો, આત્માનો રહસ્યવાદ' છે. બાહ્યો ચંડીદાસને આદિ બાહ્ય ગણે છે. રામપ્રસાદ અન્ય રીતે બાહ્યતત્ત્વસંપન્ન કવિ છે.

ટાંગોરના જીવન અને કવિતામાં આ બાહ્યતત્ત્વ વધુ-થેલું જોવા મળે છે.

ભેજે મોર ઘરેર ચાખિ નિચે જાખિ કે આમારે
ઓ બન્ધુ આમાર. ૧૮૭

(હે મારા બંધુ, તું કોણ છે જે મારા ઘરની ચાવી ભાંગીને મને લઈ જવા આવ્યો છે?)

અહીં કવિ કોઈ પરમતત્ત્વને ઝંખે છે ત્યારે તેના 'ઘર'ની ચાવી કોણ ભાંગી નાખે છે? એવો પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારે

ગૂઢ અનુભૂતિની લાગણી વ્યક્ત થતી જોઈ શકાય છે.
તેવી જ રીતે—

દીર્ઘકાળની યાત્રા મારી બહુ દૂરના પથમાં
પહેલા બહાર પડ્યો તો પહેલા પ્રકાશ કેરા રથમાં. ૧૮૮

કવિની પોતાની યાત્રા અને ઈશ્વરને શોધવાની ઝંખના અહીં વ્યક્ત થઈ છે. કવિનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ પહેલાં પ્રકાશના રથમાં થાય છે. અહીં અંતિમ તત્ત્વ ‘પ્રકાશ’ના પ્રતીકથી સૂચવાયું છે. અથવા પ્રાણી માત્ર પ્રકાશનાં સંતાનો છે એવું સૂચવાય છે. ઉપનિષદની વાણી ‘અમૃતસ્ય પુત્રા’ યાદ આવી જાય છે અને ઋષિઓની પ્રાર્થના ‘આવિરાવિર્મયેધિ’ (પ્રકાશ, તું મારી આગળ પ્રગટ થા) કવિના ચિત્તમાં ઝિલાઈ છે જે રહસ્યાત્મક કાવ્યબાનીમાં રજૂઆત પામે છે. રાજનાથ શર્મા જણાવે છે કે ટાગોર ઉપર એખરકોમ્બે, પ્લેક અને પિટ્સ જેવા કવિઓની અસર થઈ છે અને તેના પરથી ‘ગીતાંજલિ’ રચી છે. ૧૮૯ પરંતુ આ સાચું લાગતું નથી. ટાગોર ઉપર બાઉલ અને ઉપનિષદોની દાર્શનિકતાની અસર થણી મોટી દેખાય છે.

પરમને પામવાનો તલસાટ, વેદના જ્યારે શબ્દમાં ઊતરી આવે છે ત્યારે ગૂઢતત્ત્વનો સ્પર્શ આવી જ જાય છે,

મુજમિલન માટ તું યુગ યુગ વીત્યા સદા રહ્યો છે આવી,
ગુપ્ત પણે હૃદયે આવી તવ હૃત ગયો બોલાવી. ૧૯૦

અહીં ‘હૃત’ અને ‘ગુપ્ત’ પ્રક્રિયામાં રહસ્યાત્મક લાગણી છે.

કવિ ચેતના પરમને પામવા તલસે છે અને પાર્થિવ પદાર્થોમાં પણ એને નિહાળે છે, ત્યારે કવિની ચેતના ઋષિ-ઓની ઊંચાઈને પ્રાપ્ત કરતી લાગે છે;

સાંભળશે કે નહીં સાંભળો કદીય એનાં પગલાં ?
તે આવે, આવે, આવે;

તે આવે, સદાય આવે! ૧૯૧

બાઉલની અસરો ગુજરાતી લઘુન સાહિત્યમાં જોઈ શકાય છે. ગુજરાતીમાં પણ લોકહૃદયની સરવાણીનાં બે સ્વરૂપો છે. ૧. સાક્ષર લક્ષ્યકવિઓ : જેમાં નરસિંહ મહેતાથી દયારામ સુધીના કવિઓ. નરસિંહ, અખો, મીરાં, ધીરો, લોખે, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, નીરાંત, પ્રીતમ અને દયારામ

ગણ્યાની શકાય. ૨. નિરક્ષર લઘુનિક સંતોની ધારા : તેમાં કળીર, રવિ, ભાણુ, ખીમ, લાખા-લોચણુ, ત્રિકમ, જીવણુ, હોથી વગેરે. આધુનિક ગુજરાતી કવિઓમાં બાઉલ પંથની અસરો અને રહસ્યવાદી અભિવ્યક્તિ મકરન્દ દવે જેવા કેાઈક કવિમાં જોવા મળે.

તાઓ ધર્મ

તાઓ ધર્મનો આરંભ ચીનમાં ઈ. સ. પૂર્વે છઠી સદીમાં માનવામાં આવે છે. તાઓ ધર્મનો ગ્રંથ લાઓત્ઝે એ લખ્યો હતો એમ મનાય છે. ‘તાઓ’ શબ્દ ઘણો મહત્ત્વનો છે. તેનો અર્થ ‘માર્ગ’ થાય છે. આ માર્ગ કોઈ વ્યક્તિનો જીવનમાર્ગ કે વિશ્વસંચાલનનો સાર્વભૌમ નિયમ છે તે સ્પષ્ટ નથી. આમ છતાં, ‘તાઓ’ શબ્દમાં વેદાંતનો પ્રભુ, બુદ્ધનો નિર્વાણ અને દાર્શનિકોની નિરપેક્ષ સત્તા જેવા અર્થો પર્યાય બની રહે છે. એ રીતે ‘તાઓ’ને અવ્યક્ત અને શૂન્ય પણ કહી શકાય. લાઓત્ઝે કહે છે, “આ કોઈ એવી સત્તાનું નામ છે જેને આપણે સમજી શકતા નથી. જે પૂર્ણ છે અને પૃથ્વી તથા સ્વર્ગની પહેલાં પણ અસ્તિત્વમાં હતી. એ નિઃશબ્દ અને નિરાકાર છે અને આ જ એકમાત્ર એવી વસ્તુ છે જે નથી નષ્ટ થતી કે નથી પરિવર્તન પામતી, કે નથી તેમાં કોઈ વિકાર આવતો. આ સર્વવ્યાપક છે અને બધાની માતા કહી શકાય. હું તેનું નામ નથી જાણતો પણ તેને માત્ર ‘તાઓ’ કહું છું. મારે તેને બીજું કોઈ નામ આપવું પડે તો ‘મહાન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકું.” મનુષ્ય પૃથ્વીના નિયમો દ્વારા અને સ્વર્ગ તાઓ દ્વારા સંચાલિત થાય છે. ૧૯૨ તાઓમાર્ગીઓનું ધ્યેય પ્રાણશક્તિ ટકાવી રાખીને દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરવાનું પણ હોય છે. આ માટે પ્રાણાયામ જેવી ક્રિયાઓ શોધાઈ હતી. વીયંને શરીરમાં ફરતું રાખવાની રીતો, અમર થવા જડીબુટ્ટીઓની શોધ પણ ચાલી હતી. આ બધું આપણા યોગમાર્ગને મળતું આવે છે. ૧૯૩

તાઓધર્મનાં વચનો જોતાં તેમાં રહસ્યવાદ પૂરેપૂરો સમાયેલો જોવા મળે છે. વચનોમાં વિરોધાભાસી કથનો અને શબ્દાર્થની સાથે ગૂઢાર્થ રહસ્યને સ્ફૂટ કરે છે. દા. ત. પ્રથમ પ્રકરણમાં જ સત્ અને અસત્ વિશે લખ્યું છે;

‘એ બંને વચ્ચે જે સમાન છે તેને રહસ્ય, રહસ્યોનું રહસ્ય, સર્વ આશ્ચર્યોનું દ્વાર કહે છે. ૧૯૪

તેવી જ રીતે—

ખીણુની દેવતા કદી મરતી નથી. આ રહસ્યમય નારીનો ઉદ્દેશ છે. ૧૬૫માં પસ રહસ્યવાદી વાણીને પામવા માટે વાણીથી પર આવેલા તત્ત્વનાં અનુભૂતિ જરૂરી બની રહે છે. આગળ જતાં એ પરમતત્ત્વ વિશે કહે છે;'

‘એનો ઉદય પ્રકાશમાન નથી અને એનો અસ્ત અધ-કારમય નથી. ન વર્ણવી શકાય એવી અસંખ્ય શાખાઓમાં વિસ્તરીને એ પાછો શૂન્યમાં મળી જાય છે; ૧૬૬

‘તાઓ’-માર્ગ જ રહસ્ય છે, તેનો ઉદ્દેશ આ રીતે કર્યો છે:

માર્ગ ગુપ્ત અને માર્ગહીન છે. ખરેખર

માર્ગ ધીરી શકે છે માટે જ પૂર્ણ કરી શકે છે. ૧૬૭

આમ, તાઓ ધર્મ આખો જ રહસ્યમય અનુભૂતિની ખીણ બની રહે છે. તાઓની અનુભૂતિ બ્રહ્મ, આત્મા, નિર્વાણની અનુભૂતિ સાથે સરખાવી શકાય. આચાર્યશ્રી રજનીશે તાઓ ધર્મને પોતાની રીતે વધુ વિશાળ અને જાડ તથા કંઈક અનુભૂતિનો રણકો સંભળાતો હોય તેવી રીતનું અર્થઘટન કરી આપ્યું છે. ૧૬૮

પ્રાચીન ‘હર્મીય સમાજ’માં રહસ્યવાદ

ગ્રીક લોકોએ મિસરના જ્ઞાન દેવતા થોટ (Thot)ને હર્મીજ (Hermes)ના રૂપે સ્વીકાર કર્યો અને તેને જાદુ-વિદ્યાનો સંરક્ષક બનાવ્યો. આ હર્મીજના નામ સાથે સંબંધિત એક શિલાલેખ મળ્યો છે જેમાં આ વિદ્યાનું સારતત્ત્વ લખ્યું છે. તેમાં સ્વીકારેલી ‘સત્તાની એકતા’ રહસ્યવાદની વિશ્વાત્મક એકતાથી ભિન્ન પડતી નથી. અહીં અનુમાન કરી શકાય કે એ લોકોને તે વિદ્યાએ ઘણા સાથ આપ્યો હશે, એટલે અંશે તેનો સંપર્ક રહસ્યવાદ સાથે જોડી શકાય.

હર્મીજના અનુયાયીઓ ‘હર્મીય સમાજ’ (Hermetic Communities)ના લોકો હતા. કહેવાય છે કે આ મનુષ્યો પોતાનાં કાર્યો અને વાણીમાં પૂર્ણ સામ્ય રાખનારા પ્રથમ માનવો હતા. તે માટે પ્રાણ પણ આપતા. તેઓનું ક્યેય હતું સમગ્ર માનવસમાજ સાથે પ્રેમ અને પવિત્ર જીવન. એવું અનુમાન પણ કરાયું છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ અને કુરાને શરીફમાં

જે એકેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત છે તે આ હર્મીય લોકો દ્વારા જ આવ્યો છે. ૧૬૯

પ્રાચીન મિસરવાસીઓમાં પણ રહસ્યવાદનો કંઈક અંશ જોવા મળે છે. મિસરના પિરામિડ તેનું ઉદાહરણ છે. એ લોકો રાજાને દેવ સમાન ગણતા. તેમનો શ્રેષ્ઠ દેવ ‘રે’ હતો. રેના જેવી જ ભક્તિ તેઓ રાજા તરફ રાખતા. તેમની માન્યતા હતી કે કોઈ પોતામાં રહેલા ઈશ્વર, વલાવને પ્રાપ્ત કરી શકે તો તેનું મિલન ઈશ્વર સાથે થઈ શકે. જીવાત્માને ઈશ્વરીય જ્યોતિ ‘રે’ના નિકટતમ આત્મીય ગણતા. આ ‘રે’ સૂર્યના રૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે તેથી પોતાના ધર્મને ‘પ્રથમ કિરણનો ધર્મ’થી ઓળખતા. ખીજી માન્યતા એવી ધરાવતા હતા કે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સંયોગથી માનવીનો જન્મ થયો છે. સ્વર્ગને નૂત (Nut)નામની માતા અને પૃથ્વીને જેબ (Jeb)નામના પિતા રૂપે સ્વીકારતા. તેઓ માનતા કે આ બંને પ્રકારની શક્તિઓ આપણામાં છે—આ સ્વર્ગીય માતા અને પિતાના તથા બધાના ‘શાસક’ અને ‘નિયામક’ના જ્યાલો પાછળથી ચઢી અને ખ્રિસ્તીઓએ અપનાવ્યા. ૨૦૦

આ રીતે ઈશ્વરને આત્મીય ગણવાની વિચારધારા પ્રબળ બની જેની ગણના રહસ્યવાદની વિશેષતાઓમાં કરવામાં આવે છે.

પ્રાચીન ધર્મોમાં, સુમેર બાતિના લોકો પણ હતા જે મિસરીઓની જેમ દેવતાને માનવી કરતાં વધારે મહાન ગણતા. દેવતાઓ અદૃશ્ય રહેતા અને વિશ્વનું સંચાલન કરતા. દેવો ‘અમર’ ગણાતા. અહીં દેવોના અમરત્વ, અદૃશ્ય અને સંચાલક તરીકેના વિચારમાં રહસ્યવાદની છાંટ દેખાય છે. આ રહસ્યવાદને આપણે ‘ઈશ્વર-રહસ્યવાદ’માં મૂકી શકીએ.

ગ્રીક લોકોના ધર્મને તો ‘રહસ્યમય ધર્મો’ (Mystery Religions)ની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. તેઓ માનતા કે દીક્ષિત બન્યા પછી ઈશ્વરને મેળવી શકાય છે. આ દીક્ષામાં કેટલીક પ્રતીકાત્મક વિધિઓ હતી. તેનો પ્રભાવ વ્યક્તિમાં રહસ્યાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરીને પુનર્જન્મ આપવા સુધીનો માનવામાં આવતો. ૨૦૧ તેનો ઈશ્વર ડાયોનિસિયસ હતો. તે જીવન-મૃત્યુનો સ્વામી ગણાતો, તેની સાથે મિલન થતાં

એક વિચિત્ર ‘આધ્યાત્મિક ઉન્માદ’ થઈ જતો. એ વખતે તેઓ આનંદથી નાચી ઊઠતા. આ સ્થિતિને તેઓ ‘પુનર્જન્મ-નો આરંભ’ ગણતા. ૨૦૨

જરથુષ્ટ્રધર્મ

જરથુષ્ટ્ર પ્રાચીન ઈરાનના નિવાસી હતા. તેણે આખા માનવ સમાજ માટે સમાનતાનો આદર્શ આપ્યો. અને પોતાના ધર્મને આચારપ્રધાન રૂપ આપ્યું. તેના મત મુજબ મનુષ્યે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ સ્થાપવા માટે ઈશ્વરના સહાયક બનવું જોઈએ. આ માટે સંન્યાસની જરૂર નથી. મનુષ્યે મૃત્યુ સુધી અનિષ્ટોની વિરુદ્ધ કાર્ય કરતાં રહેવું જોઈએ. માનવીને કેવળ એક વાતનો જ સંતોષ હોવો જોઈએ કે હું પૃથ્વી પર સદાચારનું રાજ્ય સ્થાપવા ઈશ્વરને સહાયક બનું. ૨૦૩ જરથુષ્ટ્રે ઈશ્વરની અમૂર્તતાનો ખ્યાલ આપ્યો. ઈશ્વરનો સ્પર્શ કરી શકાતો નથી, સૂંઘી કે જોઈ શકાતો નથી કે તેની વાણી સાંભળી શકાતી નથી. પણ તે એકમાત્ર સ્વામી ‘અહુરમઝદ’એ જ પોતાની પ્રજાથી બધા પદાર્થોની રચના કરી છે અને આપણે તેને તેનાં કાર્યોથી જ જાણી શકીએ છીએ. ૨૦૪ જરથુષ્ટ્રે ધર્મના અમૂર્ત ઈશ્વરના ખ્યાલમાં ઉપનિષદોનો ‘આત્મ રહસ્યવાદ’ જોઈ શકાય છે.

યહૂદીધર્મ

હઝરત ઈબ્રાહીમની જાતિના લોકો બહુ દેવવાદી અને મૂર્તિપૂજક હતા. હઝરત ઈબ્રાહીમ સૌ પ્રથમ અનેક મૂર્તિઓનું ખંડન કરીને એક દેવવાદને સ્થાન આપ્યું. આ હઝરત ઈબ્રાહીમના વંશજ યહૂદી લોકો છે, જેણે મૂર્તિખંડન અને એકદેવવાદનો પ્રચાર કર્યો. આ ધર્મમાં પરમાત્મા જીત્યે સમ્રાટ કે શાસકનો આદર્શ હતો. વળી, આ ધર્મ પયગંબરવાદી હોઈને તેમાં રહસ્યભાવના ઓછી હતી. તે પરમાત્મા સાથે ઐક્ય સાધવામાં નહોતો માનતો. આથી જ યહૂદીધર્મના રહસ્યવાદને પ્રો. સ્કોલેમ Throne mystics ‘સિંહાસનપરક રહસ્યવાદ’ જેવું નામ આપતાં જણાવે છે - ‘તેનો આદર્શ ‘એઝકીલ’માં વર્ણવાયેલા સિંહાસનસ્થ ઈશ્વરની આકૃતિના સ્વરૂપનું માત્ર દર્શન કરવું કહી શકાય’ ૨૦૫ ‘કબાલી’ ધર્મગ્રંથ ‘જોહેર’ ને વાંચતાં જાણવા મળે છે કે યહૂદી રહસ્યવાદની ઘણી વાતોને શુભ રાખવામાં આવતી

હતી. આ ઉપરથી કહી શકીએ કે યહૂદી રહસ્યવાદ આંતર-મુખી કરતાં બહિર્મુખી વધારે છે. પરશુરામ ચતુર્વેદી જણાવે છે તેમ, “યહૂદી ધર્મમાં વિશ્વાત્મક સત્તાનું સ્વરૂપ રહસ્યાત્મક હોવા છતાં તે પોતાના પૂર્ણ અને સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વમાં જોવા મળે છે અને અનેક પ્રકારની રહસ્યમયી અલૌકિક શક્તિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં, તે વધુપડતી કોઈ શક્તિશાળી નિયંતાના રૂપમાં શાસન કરતી કહી છે” ૨૦૬

ખ્રિસ્તી ધર્મ

ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચારક ઈશુ ખ્રિસ્ત વિશે એમ કહેવાય છે કે તેમણે વાસ્તવમાં બે પ્રકારના ઉપદેશો આપ્યા હતા. તેમાં પ્રથમનો ઉપદેશ સાધારણ ખ્રિસ્તીજીવન માટે તથા બીજા દ્વારા ખ્રિસ્તી રહસ્યવાદના આદર્શને વ્યક્ત કર્યો હતો. પ્રથમ રૂપનો પ્રચાર તેના અનુયાયી સેંટ પોલનાં પ્રવચનો દ્વારા થયો અને બીજા સ્વરૂપનો પ્રચાર સેંટ જેમ્સના અનુયાયીઓના ઉપદેશમાં જોવા મળે છે. સેંટ જહોનના સંદેશ (St. John's Gospels) જે બાઈબલ (New Testament)નું એક મહત્વનું અંગ છે. તેમાં ખ્રિસ્તી રહસ્યવાદ વિશે માહિતી મળે છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે :

પોતાની આત્મશુદ્ધિ દ્વારા હૃદયને વિશુદ્ધ અને નિર્મળ બનાવી તેમાં આદર્શ ઈશુ ખ્રિસ્તી પ્રત્યે અગાધ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ સ્થાપ્યો અને તેના માધ્યમ દ્વારા ઈશ્વરીય પ્રેમની ઉપલબ્ધિ થતાં તેમાં પોતાને એટલા તન્મય કરી દો કે, તમને પોતાનું પણ જ્ઞાન ન રહે. આ રીતે એક સંપૂર્ણ નવીન દૃષ્ટિકોણ પ્રાપ્ત થતાં તે અનુસાર આચરણ કરતાં કેમશ : પોતાના લક્ષ્ય તરફ પહોંચ્યા અને પરમેશ્વરના શાશ્વત સાંનિધ્યના સુખને અંતે પ્રાપ્ત કરે. ૨૦૭

ખ્રિસ્તી રહસ્યવાદમાં આધ્યાત્મિક સાધનાઓની કેટલીક ક્રમિક અવસ્થાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી એકનો પરિચય ૧૪ સદીના સંત રીચર્ડ રોલ એ The Gospel of Mystic Christમાં કરે છે. ૨૦૮ પ્રથમ અવસ્થા રૂપાંતર (Conversion)ની છે. અહીં સાધકને ઈશુ તરફ અનુરાગી બનાવે છે. બીજી અવસ્થા આત્મશુદ્ધિ (Purgation) છે. ત્રીજી અવસ્થામાં સ્વર્ગીય મંદિરના પરદા ખૂલે છે અને તેનું દર્શન થતાં હીતરમાં પ્રેમાગ્નિ (Fire of Love)

જાગી ઊઠે છે. આ ચોથી અવસ્થા થઈ. પાંચમી અવસ્થામાં માધુર્ય (Sweetness)નો અનુભવ થાય છે. અને છઠ્ઠી અવસ્થા ઉદાસનાં ગીત (Jubilant-song)ની સંગીતમયતાથી આત્મવિભોર બની જવાય છે.

ઉપર્યુક્ત અવસ્થા ઈશુને થઈ હશે એમ માની શકાય નહીં. એમ કહેવાય છે કે ખ્રિસ્તી રહસ્યવાદ ઈશુ પછી અસ્તિત્વમાં આવી છે. ઈશુના શબ્દો 'I and my Father are one, He who has seen me has seen the Father' અને 'I am in the Father and the Father in me' જેવાં ઉચ્ચારણો સેન્ટ જોહન દ્વારા કલ્પિત ઈશુનાં માનવામાં આવે છે. આથી કેટલાક આ રહસ્યવાદને સેન્ટ જોહનથી શરૂ થયેલો માનવામાં આવે છે. કારણ કે સેન્ટ જોહનના વાક્ય I live yet no I but Christ liveth in meમાં તે જોઈ શકાય છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે

પરમતત્ત્વ અને વિશ્વને એક માનવામાં આવ્યાં છે જ્યારે ઇસ્લામ, યહૂદી અને ખ્રિસ્તીધર્મમાં તેમ નથી. તેમાં ઈશ્વરને વ્યક્તિત્વ અપાતું હોવાથી તેમાં રહસ્યવાદની પૂરી ક્ષમતા નથી.

આમ વિશ્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ધર્મ તથા સાધનામાં એક યા બીજા પ્રકારે રહસ્યવાદી અનુભવો જોવા મળે છે. એ રીતે રહસ્યવાદ જગતનો મહાન અધ્યાત્મ પંથ બની રહે છે. અહીં ભારત તેમ જ વિશ્વના ધર્મો, પંથો, સંપ્રદાય મતો વગેરેમાં જે રહસ્ય તત્ત્વ રહેલું છે તે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ મૂળભૂત રહસ્ય તો અનુભવપરક હોવાથી શબ્દબદ્ધ કદી પણ ન થઈ શકે. ચેતનાની અંતિમ સ્થિતિ 'પરમતત્ત્વ'ની ગૂઢતા, વ્યાપકતા, ચૈતન્યતા, અને સમ્યક્દાનંદ જેવી રહસ્યપૂર્ણ 'સ્થિતિ'નો આથી કંઈક ખ્યાલ આવી શકે.

પાદટીપ

- ૧ અમરકોશ; કાण्ड २, वर्ग ८, श्लोक; २२, २३
- ૨ આધુનિક હિન્દી કાવ્યમે' રહસ્યવાદ: ડૉ. વિશ્વનાથ ગૌડ પૃ. ૭૧.
- ૩ ભગવદ્ગોમંડળ: પૃ. ૭૫૫૩/ભાગ, ૮
- ૪ મહારાષ્ટ્ર શબ્દકોશ-ભાગ ૬. પૃ. ૨૫૯૮.
- ૫ મેક્ઝિની કોશ. (રહસ્યવાદ: પરશુરામ ચતુર્વેદી, પૃ. ૩ ઉપર નિર્દેશિત)
- ૬ મરાઠી સાહિત્યાંતીલ મધુરાભક્તિ-ડૉ. પ્રહલાદ નરહર જોશી, પૃ. ૧૦૦-૧.
- ૭ વેદાંત અને સૂરી દર્શન-રમા ચૌધરી, પૃ. ૧૪૬, ૧૬૪-૫.
- ૮ Comparative Religion - A. C. Bonquet, p. 286
- ૯ શ્રી ગુહ્ય સમાજ તન્ત્રમ્ : પૃ. ૧૧૬
- ૧૦ How the great Religions began - Joseph Gear, p p. 122-3
- ૧૧ રહસ્યવાદ: પરશુરામ ચતુર્વેદી, પૃ. ૪ ઉપર નિર્દેશિત: Eliphas Levi: The History of Magic, p. 79
- ૧૨ અથર્વવેદ: ૬-૩૨-૨-૭-૭૦-૨; ઋગવેદ: ૧-૩૬-૧૦, ૮૭-૩, ૭, ૧૦

- ૧૩ The Prayer assumes that the volitional elements rests with the God, but with the operator in magic'-Magic and Religion: by, G. B. Vetter, p. 157.
- ૧૪ Mysticism-F. C. Hapold; P. 36
- ૧૫ Mysticism East and West: Rudolf Otto, p 59. Translated by Bertha L. Bracey and Richenda C. Pane.
- ૧૬ 'Mysticism is the consciousness that everything that we experience is an element and only an element in fact i.e., that in being what it is, it is symbolic of something more.'-Quoted in 'Mysticism and Religion by - Dr. W. R Inge, p 25
- ૧૭ Quoted in 'Mysticism' - by F. C. Hapold, p. 30
- ૧૮ The Teaching of the Mystics.' by Walter T. Stace, p. 238
- ૧૯ 'It is one of the axioms of mysticism that there is a correspondence between the

- microcosm and macrocosm, the seen and the unseen worlds.' - Encyclopaedia of Religion.
- २० The Teaching of the mystics: W. T. Stace, P. 12.
- २१ Mysticism is the immediate feeling of the unity of the self with God, it is nothing, therefore, but the fundamental feeling of the religion, the religious life as its very heart and centre. But what makes the mystical special tendency inside religion is the endeavour to fix the immediateness of the life in God as such, as abstract from all intervening helps and channels whatever and find a permanent abode in the abstract inwordness of a life pious feeling.' Quoted at q. 25. of 'Mysticism and Religion' by Dr. W. R. Inge.
- २२ Quoted in 'Mysticism' - F. C. Hapold, p. 37
- २३ काव्यकला तथा अन्य निबंध-रहस्यवादः पृ. ३९
- २४ Eastern Religion and Western Thought - by S. Radhakrishnan, p. 61
- २५ आधुनिक हिन्दी काव्यमें रहस्यवादः पृ. १०८
- २६ 'Mysticism is, in essence, little more than a certain intensity and depth of feeling in regard to what is believed about the universe.' - Mysticism and Logic; by Burtrand Russel, p. 3
- २७ Exploring Mysticism - Frist Staal, p. 59
- २८ The Varieties of Religious Experience - William James, p. 379, 429.
- २९ Quoted in 'Mysticism' - F. C. Hapold p. 38
- ३० 'The intuitive Experience of the infinity and the all embracing oneness of all that is of all consciousness of all life or however we may call it.' Foundation of Tibaten mysticism; of Lama Anagarika Govind, p. 77 Varieties of religious experiences, P. 38
- ३१ Mystism East and West - Rudolf Otto, P. 95
- ३२ Mysticism East and west - Rudolf Otto, P. 37
- ३३ Quoted in 'Mysticism and Religion.' Dr. W. R. Inge, P. 25
- ३४ Mysticism in Maharashtra - Ranade, P. 1 (Preface)
- ३५ Quoted in 'Eastern Religion and Western Thought' - P. 66
- ३६ Mysticism is, in Truth, a temper rather than a doctrine, an atmosphere rather than a system of philosophy - Quoted in 'Mysticism in Bhagvad Gita - Dr. M. N. Sorear. P. V (Preface)
- ३७ 'Mysticism is seen to be highly specialised form of that search for reality, for hightened and completed life, which we have found to be constant characteristic of human consciousness' - Mysticism, Underhill, p. 93
- ३८ 'Mysticism appears in connection with endeavour of the human mind to grasp the divine essence or the ultimate reality of things, and to enjoy the blessedness of actual communion with the highest. The first is the philosophical side of mysticism, the second its religious side, God ceases to be an object and becomes an experience.' - Quoted in 'Mysticism in Religion', W.R. Inge, p. 25
- ३९ 'Mysticism is a way of dealing with God' - The meaning of God in Human Experience. p. 355
- ४० 'Mystic is an approach to Truth and Reality, which can be negatively indicated as non-logical.' - Mysticism in Bhagvad Gita. p. I, preface.
- ४१ It (mysticism) is a moral discipline having for its object the acquisition of a condition

- in directing, as a European mystic puts it. The union with man with God or (as an Indian yogin might say) a self realization, within oneself, or one's identity with Brahma, the universal self...Mysticism is, in essence, at foundation, a scientific faith and it is entirely practical in its character.'—Studies in Vedanta, p.p. 150-160.
- ૪૨ 'Discipline of human nature leading to a realization of spiritual'—Counter Attack from the East.—C.E.M. Joad, p. 149.
- ૪૩ Hinduism more a way of life than a form of thought which it gives absolute liberty in the world of thought it enjoins a strict code of practices,—The Hindu View of Life : p. 77.
- ૪૪ 'By mysticism is sometime meant speculative mysticism a metaphysical doctrine which proclaims the abstract unity of the Godhead and the obliteration in it of the particularity of individual souls and finite objects. With this doctrine we are not concerned, but with mysticism as a way of life, in which conspicuous element is the immediate experience of God.'—Philosophical study of Mysticism.—Bennet C. p. 7.
- ૪૫ 'Mysticism is not an intellectual theory, it is fundamentally an active, formative, creative, elevating and ennobling principle of life...Mysticism means a spiritual grasp of the aims and problems of life in a much more real and ultimate manner than is possible to mere reason. A developing life of mysticism means a gradual ascent in the scale of spiritual values, experience and spiritual ideas. As such, it is many-sided in its development and as rich and complete as life itself. Regarded from this point of view, mysticism is the basis of all religions—particularly of religion as it appears in the lives of truly religious men'—p. IX, preface. (see, રહસ્યવાદ : પરશુરામ ચતુર્વેદી, પૃ. ૨૩)
- ૪૬ રહસ્યવાદ : પરશુરામ ચતુર્વેદી, પૃ. ૨૬
- ૪૭ 'The essence of mysticism is the assertion of an intuition which transcends the temporal categories of the understanding relying on speculative reason.'—Mysticism : F. C. Hapold, p. 37.
૪૮. યોગી હરનાથના સાન્નિધ્યમાં—મકરન્દ દવે, પૃ. ૩૦
- ૪૯ Mysticism : F. C. Hapold, p. 37
- ૫૦ Quoted in 'Mysticism'—Hapold, p. 44.
- ૫૧ Mysticism—F. C. Hapold, p. 50
- ૫૨ Yogi Krishnaprem : by Dilipkumar Roy, p. 45
- ૫૩ માધુરી, અગસ્ટ ૧૯૨૯ : 'આધુનિક કવિતામે' છાયાવાદ'
- ૫૪ હિન્દી સાહિત્ય, ૨૦વીં શતાબ્દી ।
- ૫૫ Quoted in 'Mysticism'—F.C. Hapold, p. 43
- ૫૬ હિન્દુ જીવન દર્શન : ડૉ. રાધાકૃષ્ણન : પૃ. ૧૨
- ૫૭ Mysticism in world Religion : Sidney Spencer; p. 18
- ૫૮ Hinduism and Buddhism : Sir Charles Eliot, 4 vol.
- ૫૯ આધુનિક હિન્દીકાવ્યમે' રહસ્યવાદ : ડૉ. વિશ્વનાથ ગૌડ; પૃ. ૩
- ૬૦ ઋગ્વેદ. મંડળ; ૧૦, સૂક્ત : ૧૨૬. આ સૂક્તનો અનુવાદ શ્રી તિલકના 'ગીતા રહસ્ય' પૃ. ૨૫૪/૨૫૫ ઉપરથી લીધો છે.
- ૬૧ ઋગ્વેદ સંહિતા : મૈકસમુલર, भा. ૧ પૃ. ૧૪૮
- ૬૨ એજન, પૃ-૪૦૬
- ૬૩ એજન, પૃ. ૨૧૬

૬૪ ધર્મની ઉત્પત્તિ ઓર ઉસકા વિકાસ : મૅક્સમૂલર પૃ. ૧૬૭

૬૫ વેદરહસ્ય : અંબાલાલ પુરાણી, પૃ. ૧૦

૬૬ Hindu Mysticism : Dr. S.N. Dasgupta, p. 18

૬૭ જુઓ - રહસ્યવાદ : પરશુરામ ચતુર્વેદી, પૃ. ૧૩૫

૬૮ જુઓ - શ્રી અરવિંદના Hymns to the Mystic fireનો ઉપોદ્ધાત.

૬૯ ધર્મની ઉત્પત્તિ ઓર ઉસકા વિકાસ : પૃ. ૧૦૩

૭૦ શુક્લયજુર્વેદ : સંપા. વાસુદેવ લક્ષ્મણ પાણિકર. પૃ. ૨૬૦

૭૧ એજન, પૃ. ૫૬૦

૭૨ Atharva Veda Sanhita : Dr. Max Lindenau, p. 236

૭૩ એજન, પૃ. ૨૫૬

૭૪ એજન, પૃ. ૨૩૦

૭૫ એજન, પૃ. ૨૩૨

૭૬ એજન, પૃ. ૨૩૬

૭૭ છાંદોગ્યોપનિષદ

૭૮ હિન્દી સાહિત્યમે વિવિધ વાદ : ડૉ. પ્રેમનારાયણ શુક્લ

૭૯ સાહિત્યિક ત્રિબંધ : શ્રી રાજનાથ શર્મા, પૃ. ૪૨૭

૮૦ કેન ઉપનિષદ : ૨, ૩

૮૧ તૈતિરીય ઉપનિષદ : ૨, ૭, ૧

૮૨ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : ૧, ૨, ૧

૮૩ મૈત્રેયી ઉપનિષદ :

૮૪ એતરેય ઉપનિષદ : ૧, ૧, ૨૭.

૮૫ તૈતિરીય ઉપનિષદ : ૨, ૬, ૧.

૮૬ એજન; ૭, ૨.

૮૭ શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદ : ૩, ૨૦

૮૮ શ્વેતા. ઉપ. ૬, ૪/૪૪ ઉપ. ૨, ૨, ૧૫/મુ'ડક ઉપ. ૨/૨/૧૦

૮૯ કઠોપનિષદ : ૧, ૩/૨, ૧, ૬/૨, ૩, ૧.

૯૦ મુ'ડકોપનિષદ : ૧, ૨, ૪.

૯૧ ઇશ અને કેન ઉપનિષદ : ૧૫, ૧૬.

૯૨ હિન્દી સાહિત્યકા ઇતિહાસ : રામચન્દ્ર શુક્લ, પૃ. ૬૨૨, ૬૨૩.

૯૩ What I owe to Christ : p. 155 (Quoted in 'Mysticism in World Religion, p. 18)

૯૪ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, પૃ. ૪૫

૯૫ એજન, પૃ. ૪૭

૯૬ એજન, પૃ. ૧૫૦

૯૭ એજન, પૃ. ૧૧૪/૧૧૫.

૯૮ Theism in Mediaval India : p. 362 માં કરેલો સિદ્ધાંત વેપિકામાંથી. [શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. પૃ. ૧૧૫ ઉપર નિર્દેશિત]

૯૯ સિદ્ધાંત દીપિકા : ઓગસ્ટ, ૧૯૧૦, પૃ. ૭૦ : [શૈવ ધર્મ. સંક્ષિ. ઇતિ. પૃ. ૧૧૬ ઉપર મોંઘ]

૧૦૦ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : પૃ. ૧૬૪

૧૦૧ એજન, પૃ. ૧૬૪

૧૦૨ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઓર સાધના : ૨. ડૉ. ગોપીનાથ કવિરાજ, પૃ. ૨૫૩-૨૫૪ માં શ્રી એમ. એમ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો સંદર્ભ : A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscript in the Government collection under the care of the Asiatic Society of Bengal. M.M. Hariprasad Shastri. M.A. C.I.E. F.A.S.B. Vol. I. Buddhist manuscript, p.p. IX 99; 1917

૧૦૩ શૈવમત : ડૉ. ચતુર્વંશી, પૃ. ૯, ૧૦.

૧૦૪ એજન, પૃ. ૧૪

૧૦૫ એજન, પૃ. ૧૪

૧૦૬ એજન, પૃ. ૨૩

૧૦૭ એજન, પૃ. ૨૫

૧૦૮ એજન, પૃ. ૨૬, ૨૭, ૨૮

૧૦૯ એજન, પૃ. ૩૨

૧૧૦ એજન, પૃ. ૩૨, ૩૩

- ૧૧૧ શાકત સંપ્રદાય : નર્મદાશંકર મહેતા, પૃ. ૧૬૯, ૧૭૦
- ૧૧૨ જુઓ લેખ : 'મારા પ્રવાસની વાનગી-૨' : નરોત્તમ પલાણી : 'વિદ્યાપીઠ' મે-જૂન ' ૭૪
- ૧૧૩ જુઓ લેખ : 'શિવ-શક્તિ ઉપાસના અને પાટપૂજા' : રાજેન્દ્રસિંહ રાયબાદા. ઊર્મિનવરચના; ઓક્ટો-નવે. '૭૩.
- ૧૧૪ શાકત સંપ્રદાય, પૃ. ૭૪, ૭૫, ૭૬
- ૧૧૫ એજન, પૃ. ૧૧૨, ૧૨૮.
- ૧૧૬ જુઓ, હેમચન્દ્ર કૃત યોગશાસ્ત્ર, સત્તમપ્રકાશ, શ્લો. ૨૭, ૨૮ / અષ્ટમપ્રકાશ-૨
- ૧૧૭ શાકત સંપ્રદાય, ૧૬૬, ૧૭૦
- ૧૧૮ હિન્દી સાહિત્યકા ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧
- ૧૧૯ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર સાધના; ૨ : પૃ. ૨૬૫
- ૧૨૦ Tantra : Philip Rawson, plate No. 41, 42, 62, 63
- ૧૨૧ મધ્યયુગની સાધના ધારા : ક્ષિતિમોહન સેન. અનુ : જયંતીલાલ આચાર્ય. પૃ. ૮૮
- ૧૨૨ Mysticism Christian and Buddhist : D.T. Suzuki, p. 69
- ૧૨૩ Essays in Zen Buddhism : D.T. Suzuki, p. 228.
- ૧૨૪ Ibid, p.p. 28, 34.
- ૧૨૫ Gorakhanath and Kanfata Yogis : Briggs.
- ૧૨૬ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર સાધના : ૨. પૃ. ૨૫૪
- ૧૨૭ હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ, પૃ. ૧૭, ૧૮.
- ૧૨૮ હિન્દી ભાષા ઔર અસકે સાહિત્યકા વિકાસ; પૃ ૧૭૫, ૧૭૬
- ૧૨૯ હિન્દી કાવ્યમેં યોગ પ્રવાહ : કાશી નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, માગ, ૧૧, સં. ૪
- ૧૩૦ નાથસંપ્રદાય : હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી: પૃ. ૧૦૬
- ૧૩૧ 'The system of mystic culture introduced by Gorakhanath is not seem to have widely through the educated classes.'—Gopinath Kaviraj and Za (Sarswati Bhavan studies)
- ૧૩૨ હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ, પૃ. ૨૨
- ૧૩૩ હઠયોગ પ્રદીપિકા (૩-૧૫)
- ૧૩૪ નાથ સંપ્રદાય, પૃ. ૧૨૭
- ૧૩૫ ગોરક્ષ શતક (૧૪૮)
- ૧૩૬ સિદ્ધ સિદ્ધાંત સંગ્રહ : સંપા. ગોપીનાથ કવિરાજ, ૨, ૧૭-૧૮
- ૧૩૭ એજન, ગોરક્ષપદ્ધતિ; અનુ. મહીધર શર્મા, પૃ. ૧૨, ૧૪.
- ૧૩૮ હઠયોગ (૧-૪૫)
- ૧૩૯ ગોરક્ષવાની : સંપા. પીતામ્બર દત્ત વડશ્વાલ.
- ૧૪૦ આધુનિક હિન્દી કાવ્યમેં રહસ્યવાદ : પૃ. ૧૬
- ૧૪૧ હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ પૃ. ૭૨, ૭૩
- ૧૪૨ સૂત્રીમત : ડૉ. છોટુભાઈ નાથક. પૃ. ૧૬, ૧૭
- ૧૪૩ આધુનિક હિન્દી કાવ્યમેં રહસ્યવાદ; પૃ. ૨૬
- ૧૪૪ જાયસી ગ્રંથાવલી. પં. રામચન્દ્ર શુક્લ
- ૧૪૫ જાયસી ઔર ડનકા કાવ્ય; પ્રો. શ્યામ મિશ્ર.
- ૧૪૬ હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ, પૃ. ૭૨
- ૧૪૭ એજન, પૃ. ૧૮
- ૧૪૮ કવીરગ્રંથાવલી: સં. શ્રી શ્યામસુન્દરદાસ, પૃ. ૩૩.
- ૧૪૯ એજન, ૨૪૩
- ૧૫૦ કબીર : હજારીપ્રસાદ ત્રિવેદી. અનુ. કિશનસિંહ ચાવડા, પૃ. ૧૫૨.
- ૧૫૧ કવીર ગ્રંથાવલી, પૃ. ૧૧૦
- ૧૫૨ એજન, પૃ. ૧૩
- ૧૫૩ એજન, પૃ. ૧૬
- ૧૫૪ કબીર, પૃ. ૨૮૫
- ૧૫૫ એજન, પૃ. ૩૦૪
- ૧૫૬ એજન, પૃ. ૩૦૫
- ૧૫૭ કવીર ગ્રંથાવલી. પૃ. ૧૩
- ૧૫૮ એજન, પૃ. ૧૩
- ૧૫૯ એજન, પૃ. ૧૨
- ૧૬૦ કબીર, પૃ. ૩૭૪

- ૧૬૧ કબીર ગ્રંથાવલી, પૃ. ૧૬
- ૧૬૨ એજન, પૃ. ૮૭
- ૧૬૩ એજન, પૃ. ૮૭
- ૧૬૪ કબીર, પૃ. ૪૨૫
- ૧૬૫ કબીર ગ્રંથાવલી, પૃ. ૮૮
- ૧૬૬ એજન, પૃ. ૧૨૩
- ૧૬૭ એજન, પૃ. ૧૦૫
- ૧૬૮ એજન, પૃ. ૩૪
- ૧૬૯ કબીર, પૃ. ૪૧૭
- ૧૭૦ એજન, પૃ. ૩૬૬
- ૧૭૧ કબીર ગ્રંથાવલી, પૃ. ૫૮.
- ૧૭૨ કબીર : પૃ. ૩૭૬
- ૧૭૩ કબીર ગ્રંથાવલી; પૃ. ૫૮.
- ૧૭૪ એજન, પૃ. ૩૫
- ૧૭૫ આધુનિક હિન્દી કાવ્યમે' રહસ્યવાદ, પૃ. ૨૩
- ૧૭૬ અનુરાગ સાગર રહસ્ય : અનુવાદ : જશભાઈ પટેલ.
પૃ. ૧ (ઈ. ૧૯૭૩)
- ૧૭૭ રાધાસ્વામી મત સંદેશ : પૃ. ૭
- ૧૭૮ એજન, પૃ. ૬
- ૧૭૯ એજન, પૃ. ૧૨
- ૧૮૦ સાર વચન રાધાસ્વામી નસર યાની વાર્તિક, ભાગ-૧,
પૃ. ૪૮
- ૧૮૧ ગુજરાતના સંતકવિઓ અને બાઉક્ષપંથ : જયંતીલાલ
આચાર્ય, પૃ. ૬
- ૧૮૨ એજન, પૃ. ૧૦, ૧૧
- ૧૮૩ એજન, પૃ. ૧૧
- ૧૮૪ એજન, પૃ. ૧૭૬
- ૧૮૫ એજન, પૃ. ૨૦૨
- ૧૮૬ એજન, પૃ. ૨૨૦
- ૧૮૭ એજન, પૃ. ૨૩૧
- ૧૮૮ ગીતાંજલિ અને બીજાં કાવ્યો : રવીન્દ્રનાથ ટાગોર :
અનુ. નગીનપારેખ, પૃ. ૧૦
- ૧૮૯ સાહિત્યિક નિવંધ : રાજનાથ શર્મા પૃ. ૪૩૪
- ૧૯૦ ગીતાંજલિ અને બીજાં કાવ્યો, પૃ. ૨૬
- ૧૯૧ એજન, પૃ. ૪૬
- ૧૯૨ Quoted in 'Metaphysics of Mysticism' : Go-
vindachrya, p. 315
- ૧૯૩ તાઓ-તે-ચિંગ : લાઓત્સુ : અનુ. નગીનદાસ પારેખ,
પ્રસ્તા. પૃ. ૮
- ૧૯૪ એજન, પૃ. ૧
- ૧૯૫ એજન, પૃ. ૭
- ૧૯૬ એજન, પૃ. ૧૭
- ૧૯૭ એજન, પૃ. ૫૫
- ૧૯૮ તાઓ ઉપનિષદ : ભગવાન શ્રીરજનીશ ।
- ૧૯૯ The Gospel of Hermes : Duncan Greenles,
p.p.XXI-XXIII.
- ૨૦૦ Ibid, p.p. XXI-XXIII
- ૨૦૧ Ancient Religions : Dr. Term, p. 172
- ૨૦૨ Ibid, p. 176-6
- ૨૦૩ The Gospel of Zarathustra, p.p.L/XXXIX-
XC : D-Greenles.
- ૨૦૪ How the great Religions began—Joseph,
Gear, p. 138
- ૨૦૫ Major Trends in Jewish Mysticism : G.G.
Scholem, p. 33
- ૨૦૬ રહસ્યવાદ, પૃ. ૧૪૭
- ૨૦૭ એજન, પૃ. ૧૪૮
- ૨૦૮ The Gospel of Mystic Christ; Duncan
Greenles. p.p. CXX/CXXI

ગ્રંથ સૂચિ

- ૧ આધુનિક હિન્દી કાવ્યમે' રહસ્યવાદ: વિશ્વનાથ ગૌડ, વારાણસી, ૧૯૬૧
૨. અમર કોશ
૩. ભગવદ્ ગોમંડળ, ભાગ ૮, ઈ. ૧૯૫૪
૪. મહારાષ્ટ્ર શબ્દકોશ
૫. મેદિની કોશ
૬. મરાઠી સાહિત્યાંતીક મધુરા ભક્તિ: ડૉ. પ્રહ્લાદ નરહર જોશી, પૂણે: ૧૯૫૦
૭. વેદાંત ઓ સૂફી દર્શન: રમા ચૌધરી, કલકત્તા: ૧૯૫૪
- ૮ Comparative Religion: A.C. Bonquet: Pelican Series; 1953
- ૯ શ્રી ગુહા સમાજ તંત્રમ્ । (આયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝ નં. ૫૩)
- ૧૦ How Great Religions Began: Gear J. (Key Book, 1948)
- ૧૧ The History of Magic: Levi Elphas: New York, 1948
- ૧૨ અથર્વવેદ
- ૧૩ Magic and Religion: Vetter G.B. New York, 1958
- ૧૪ Mysticism: F.C. Hapold: Penguin Book, England: 1971-1973
- ૧૫ Mysticism in Religion: W.R. Inge; New York
- ૧૬ Teaching of the Mystics--W.T. Stace; Mentore, 1990
- ૧૭ કાવ્ય ઓર કલા તથા અન્ય નિબંધ: 'પ્રસાદ' જયશંકર, પ્રયાગ, ૧૯૫૭
- ૧૮ Eastern Religions and Western Thought: Dr. S. Radhakrishnan, Oxford Uni. Press; (II Edion)
- ૧૯ Varieties of Religious Experiences: William James: Longmans, 1929
- ૨૦ Mysticism East and West: Rudolf Otto: Collier Book, New York, 1951
- ૨૧ An Introduction To Tibetan Misticism: Lama Govind Anagarika: Rider Company; London, 1959
- ૨૨ Mysticism in Maharashtra: R.D. Ranade; Poona, 1933
- ૨૩ Mysticism in Bhagavad Gita: M.N. Sorear; Calcutta, 1944
- ૨૪ Mysticism: E. Underhill: New York, 1955
- ૨૫ The Hindu View of Life: Dr. S. Radhakrishnan; Allen & Unwin, 1931
- ૨૬ Studies in Vedant: Kirtkar V.J. Bombay, 1924
- ૨૭ Philosophical Study of Mysticism: Bennet C. Oxford, 1931
- ૨૮ રહસ્યવાદ: પરશુરામ ચતુર્વેદી; પટના, ૧૯૬૩
- ૨૯ યોગી હરનાથના સાન્નિધ્યમાં: મકરન્દ દેવે, મુંબઈ, ૧૯૭૪
- ૩૦ Yogi Knishnaprem: Dilipkumar Roy: Bhartiya Vidya Bhavan Bombay; 1968
- ૩૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા: ગોરખપુર.
- ૩૨ Mysticism and Logic: Burtrand Russell: Allen & Unwin, (10th Impresion)
- ૩૩ Exploring Mysticism:--Frist Staal; Penguin Books, 1975

- ३४ हिंदू जीवन दर्शन : डॉ. राधाकृष्णन् : नवज्वन प्रकाशन मंदिर, अमदावाद, १९५७
- ३५ Mysticism in world Religion : Sidney Spencer; Penguin Books, U.S A. 1963
- ३६ Hinduism and Buddhism : Sir Charles Eliot, Vol. 4. London, 1921-35
- ३७ ऋग्वेदसंहिता भाग १-मैक्समूलर
- ३८ वेदरस्य : अंभादास पुराणी : पथिक प्रकाशन, ठमरुड; १९६१
- ३९ धर्मकी उत्पत्ति और विकास - मैक्समूलर : आदर्श हिन्दी पुस्तकालय, इलाहाबाद, १९६८
- ४० शुक्ल यजुर्वेद : संपा० वासुदेव लक्ष्मण पणिकर,
- ४१ Atharva Veda Sanhita : Dr. Max Lindendu.
- ४२ हिन्दी साहित्यमें विविध वाद : डॉ. प्रेमनारायण शुक्ल
- ४३ साहित्यिक निबंध : श्री राजनाथ शर्मा
- ४४ छांदोग्योपनिषद : गीता प्रेस, गोरखपुर
- ४५ तैत्तिरीय उपनिषद : सस्तुं साहित्य, अमदावाद.
- ४६ ऋग्वेदोपनिषद " "
- ४७ ऐतरेय उपनिषद " "
- ४८ श्वेताश्वतर उपनिषद " "
- ४९ मैत्रेयी उपनिषद - -
- ५० केन उपनिषद सस्तुं साहित्य, अमदावाद
- ५१ मुंडकोपनिषद " "
- ५२ छंश अने केन उपनिषद " "
- ५३ हिन्दी साहित्यका इतिहास; रामचन्द्र शुक्ल : नागरी प्रचारिणी सभा, काशी : सं. २०२२
- ५४ भारतीय संस्कृति और साधना; डॉ. गोपीनाथ कविराज : बिहार राष्ट्रभाषा परिषद, १९६४
- ५५ Tantra : Philip Rawson : Vikas Publishing House, Bombay. 1973
- ५६ मध्य युगनी साधना धारा : क्षितिमोहन सेन : अनुवाद जयंती आचार्य, गुजरात विद्यासभा, अमदावाद; १९५६
- ५७ Gorakhanath and Kanfata Yogis : Briggs : Calcutta. 1938
- ५८ हिन्दी काव्यमें योग प्रवाह : काशी नागरी प्रचारिणी पत्रिका, भाग ११/सं. ४
- ५९ नाथ सम्प्रदाय : हजारी प्रसाद द्विवेदी : नैवेद्य निकेतन; वाराणसी, (द्वितीय संस्करण)
- ६० हठयोग प्रदीपिका : पाणिनी ओफिस, इलाहाबाद १९१५
- ६१ गोरक्ष शतक
- ६२ सिद्धसिद्धांत संग्रह : संपा० गोपीनाथ कविराज : सरस्वती भवन, टेकस्ट नं. १८ काशी : १९२५
- ६३ गोरक्ष पद्धति : (पं. महीधर शर्मा के भाषानुवाद सहित) बम्बई, सं. १९९०
- ६४ गोरखबानी : संपा० डॉ. पीतांबर दत्त बडुवाल : हिन्दी साहित्यसम्मेलन द्वारा प्रकाशित, प्रयाग वि. १९९९
- ६५ कबीर ग्रंथावली : संपा० श्यामसुन्दर दास; काशी नागरी प्रचारिणी सभा, १९२८
- ६६ कबीर : हजारी प्रसाद द्विवेदी : अनु. किशनसिंह आवडा : रवाणी प्रकाशनगृह, अमदावाद, १९७३
- ६७ सङ्कीर्णत : डॉ. छोटुभाई नायक : गुजरात विद्यासभा, अमदावाद : १९५६
- ६८ जायसी ग्रंथावली : पं. रामचन्द्र शुक्ल : काशी; १९२४
- ६९ जायसी और उनका काव्य : प्रो. श्याममिश्र : अशोक प्रकाशन, दिल्ली, १९६६
- ७० मीरा माधुरी : वजरत्न दास ।
- ७१ सूर सागर—नागरी प्रचारिणी सभा ।
- ७२ रामभक्तिमें रसिक सम्प्रदाय : डॉ. भगवतीप्रसाद सिंह ।
- ७३ The Gospel of Hermes : Duncan Greenless : Adyar : 1949
- ७४ Ancient Religions : Dr. Term : New York : 1950

- ૭૫ The Gospel of Zarathustra : Duncan Greenless : Adyar.
- ૭૬ Hindu Mysticism : Dr. S.N. Dasgupta : Chicago : 1927
- ૭૭ Mysticism Christian and Buddhist : D.T. Suzuki : 1957
- ૭૮ Essays in Zen Buddhism : D.T Suzuki : Rider & Co. London. 1926
- ૭૯ Metaphisique of Mysticism : Govindacharya : Mysore. 1923
- ૮૦ તાઓ-તે-ચિંગ : લાઓટ્ઝુ : અનુ. નગીનદાસ પારેખ : સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી, ૧૯૭૧
- ૮૧ તાઓ ઉપનિષદ : ભગવાનશ્રી રજનીશ, સ્વપ્ન : ૩ રજનીશ આશ્રમ, પૂણે ।
- ૮૨ Major Trends in Jewish Mysticism : G.G. Scholem, London. 1913
- ૮૩ The Gospel of Mystic Christ : Duncan Greenless : Adyar. 1951

- ૮૪ હેમચન્દ્રકૃત યોગશાસ્ત્ર ।
- ૮૫ શાક્ત સંપ્રદાય : નર્મદાશંકર મહેતા : કાર્ખંસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ : ૧૯૧૩
- ૮૬ શૈવમત : ડૉ. ચદુવંશી : બિહાર રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ, પટના : ૧૯૫૫
- ૮૭ વિદ્યાપીઠ (દ્વિમાસિક) : અમદાવાદ : મે-જૂન '૭૪
- ૮૮ ઊર્મિનવચરચતા : રાજકોટ : ઓકટો-નવે. '૭૩ (માસિક)-
- ૮૯ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી : કાર્ખંસ ગુજ. સભા, મુંબઈ. ૧૯૩૬
- ૯૦ The Ism in Mediaval India :
- ૯૧ ગુજરાતના સંત કવિઓ અને બાહ્યલપંથ : જ્યંતીલાલ આચાર્ય : કાર્ખંસ ગુજ. સભા, મુંબઈ ૧૯૭૩
- ૯૨ ગીતાંજલિ અને બીજાં કાવ્યો : રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : અનુ. નગીનદાસ પારેખ, બાલગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૭૧

એકઠા કરેલા ધનનો સહઉપયોગ કરવાનો સાચો
અને સારો માર્ગ એ છે કે શક્ય એટલો બીજાના
કલ્યાણ અર્થે તેનો ઉપયોગ કરવો. આમ કરવાથી
જીવન વધારે ઉન્નત અને વિકાસવાળું થાય છે.

પ્રથમજીભાઈ આહીર

જીનાગઢના

સૌજન્યથી

Phone : Gram : HAPPY
 Office : 3051/3057
 Resi : M. R. Shah 4133
 Umedbhai 3541 Telex :
 Kherajbhai 2395 0193 224 Happy
 Uttambhai 2057

With Best Compliments From

SHAH RATANSHI KHIMJI & CO.

Turmeric, Seeds, Grain, Sugar, Oilcake
 General Merchants & Commission Agents
 Post Box No. 17, 35, Mahavirnagar,
 SANGLI : 416 416 (Maharashtra)

Phone : Call on 3057 Tele : ARKEYCORP
 Our Associated Concerns

M/S. R. K CORPORATION

General Merchants & Commission Agent
 21 A, "Utkarsh" Mahavirnagar,
 SANGLI : 416 416 (Maharashtra)

Phone : Office : 4257 Tele : RATNAJYOT
 Call on : 3051

SHAH MADHUKAR KALYANJI & CO.

General Merchants & Commission Agent
 Post Box No. 17, 35 A, Mahavirnagar
 SANGLI : 416 416 (Maharashtra)

SHARAD ELECTRICALS.

Dealers in:

- ✱ Wires & Cables.
- ✱ Tubes & Lamps.
- ✱ H. T. & L. T. Materials.
- ✱ Fluorcent Fixtures.
- ✱ Carbon Brushes,

Tanaji Chowk, Ganapati Peth,
 SANGLI : 416 416 (Maharashtra)
 Phone { Office : 2572
 Res. : 4133/3541

Gram : ELENCO, BOMBAY.
 Please note change in our
 Telex Code : 011 4119 EHVIT IN
 Phones : NEW PHONE NOS :
 Office : 234027-234195-231362
 Works : 592064/591730/592078
 Godown: 339205

With Best Compliments from

Electro Metal Industries,
 Bajaj Bhavan, 12th Floor
 Nariman Point, Bombay 400 021

Manufacturers of

All kinds of Accessories suitable for AAC, ACSR
 from Mole to Moose Conductor, Groundwire
 Accessories, Aluminium Busbar Clamps and
 Connectors, L. T. & E. H. V. Line Hardware
 fittings upto 400 kV for Single and Double
 Suspension and Tension Strings and Sub-Station
 Clamps and Connectors and EMI 100 Ton
 Hydraulic Compressors and Die Sets.

AND

Electro Engineering Products
 77, Haribhakti Colony Extn.,
 Old Padra Road, Baroda 390 007

Manufacturers of

Galvanised Iron Pins and L. T. Straps for 11
 kV, 22 kV, 33 kV and 44 kV.

SOLE SELLING AGENT

Electron Engineering Corporation
 Bajaj Bhavan, 12th Floor,
 Nariman Point, Bombay 400 621

**“THE GREATEST TEMPLE ON EARTH IS BUILT WHERE MAN
WORKS HARDEST FOR THE BENEFIT OF MANKIND”**

-NEHRU

On our part, we too perform the duty enjoined by our own nature and this is the secret behind our success. A Nation's strength ultimately consists in what it can do on its own and not what it can borrow from others. Long since, to develop products for Import substitution has been the motto of LATHIAS and our consistency in this respect has been proved year after year by being successively Awarded National Awards; first for Rubber Blankets, for Textiles, then for Evaset Rubber Sleeves for Textiles, Suction Press Rolls for Paper Industry and Mercury Cells for Caustic Soda Plants.

Come...join hands with us and we will be very happy to tackle your problems with our technical knowledge. Remember, if it is made in Rubber, we can make it in India!

LATHIA RUBBER MFG. CO. P. LTD.,

SAKINAKA, KURLA-ANDHERI RD.,

BOMBAY - 400 072

Telex : 011-2430

Gram : UCANRELY

Phones : 551925, 551926

રા જ યો ગ

—બ્રહ્માકુમારી અંદ્રિકાબેન

રાજર્ષિઓની ભૂમિ ભારતને નામે, સર્વ દેશ અને કાળના સાધકોના નામે, આ વિદ્યાલયના તમામ નિસ્વાર્થ સેવાધારી રાજયોગી આપ્તજનોના નામે તથા યોગીઓના પિતા પરમાત્માને નામે આ લેખના નિમિત્તથી મનુષ્ય પદથી દેવપદ તરફ, અપૂર્ણતાથી સંપૂર્ણતા તરફ તમે પ્રધાન નારકીય સૃષ્ટિથી સ્વર્ગીય સતો પ્રધાન સૃષ્ટિ તરફ, જીવનબંધ અવસ્થાથી મુક્ત અને જીવનમુક્ત અવસ્થા તરફ દોરી જતા રાજયોગના રાજમાર્ગ દ્વારા જીવનના સર્વોચ્ચ લક્ષ્યે પહોંચવા માટે સર્વ કોઈને આહ્વાન કરું છું. ઈશ્વર નિર્દિષ્ટ રાજયોગના માર્ગ પર મોખરે ચાલનાર—પિતાશ્રી બ્રહ્મા અને અનુસરણ કરતા હજારો બ્રહ્માવત્સોના અનુભવને આધારે, આ માર્ગ પર વટાવી શકાતાં પ્રગતિનાં સોપાનરૂપ સિમાચિહ્નો દર્શાવવા અહીં પ્રયત્ન થયો છે.

સર્વ ધર્મના આત્માઓનો ઈશ્વર એક જ હોઈ, તેણે શિખવાડેલો રાજયોગ જે મનુષ્યને આત્માના ધર્મમાં સ્થિત કરે છે, પણ સાર્વભૌમ જ છે. માનવ માત્ર આ યોગનો ઈશ્વરીય જન્મસિદ્ધ અધિકારી છે. એમાં કશું જ ગોપનીય કે રહસ્યમય નથી. મનુષ્ય માત્ર માટે પરમ ઉપકારક અને પરમ આવશ્યક એવી આ વિદ્યાનો તો વિશ્વવ્યાપી પ્રસાર થવો જોઈએ. ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ધારણ કર્યા સિવાય અથવા તેનો અનુભવ કર્યા સિવાય કોઈ પણ માણસ સાચા અર્થમાં ધાર્મિક અથવા આધ્યાત્મિક કહેવાતો નથી. આત્મા તથા પરમાત્માનું અસ્તિત્વ હોય તો તે જાણમાં આવવું જોઈએ. જ્ઞાન અથવા સિદ્ધાંતોની સત્યતાનો આધાર છે અનુભવ. ઈશ્વરીય જ્ઞાન એ માર્ગપ્રદર્શના કરતો પ્રકાશ છે; તો રાજયોગ લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાના માર્ગ પર ગતિ કરવાનું બળ છે. જ્ઞાન તલવાર છે; યોગ તેની તીક્ષ્ણતા છે.

રાજયોગ ઇન્દ્રિયાતીત સત્યો (ઈશ્વરીય જ્ઞાન)નું જ્ઞાન (અનુભવ) થવા માટેનો રસ્તો ખુલ્લો કરે છે. બુદ્ધિના નિષ્કાપૂર્વકના પ્રયત્નથી જો કોઈ એક વ્યક્તિ (પ્રજાપિતા બ્રહ્મા-પિતાશ્રી) અથવા અનેક વ્યક્તિઓ

(બ્રહ્માકુમારી અને બ્રહ્માકુમારો) રાજયોગને આધારે ઈશ્વરીય જ્ઞાનની સત્યતાનો અનુભવ કરી શકતી હોય તો બીજા નિષ્ઠાવાન અગણિત લોકો માટે આ અનુભવ અસંખ્યવાર શક્ય બનવો જોઈએ. ઈશ્વરીય જ્ઞાનની અનુભૂતિ સમાન રીતે પ્રાપ્ત કરવાનું વિધિપુરઃસરનું વિજ્ઞાન-તે છે રાજયોગ.

યોગ માત્રમાં સારું કે ખરાબ નિષ્ફળતાવાની સંભાવના રહેલી છે. જો સર્વશક્તિમાન યોગીશ્વર પિતા પરમાત્મા આત્માઓને રાજયોગ શિખવાડે તો તે યોગની શક્તિ ૧૦૦ % સતોપ્રધાન વિકર્મોજીત, અખંડ સુખ શાંતિ પૂર્ણ દેવી સૃષ્ટિનું નવનિર્માણ કરી શકે તેમાં શી નવાઈ? વિશ્વ નવનિર્માણનો આધાર છે આત્માઓનું નવનિર્માણ (Rejuvenation of Self). ઈશ્વર પ્રદત્ત રાજયોગ દ્વારા આપણે આત્માઓ સંપૂર્ણ પાવન બની જઈએ અને વિકર્મોનાં બીજોને બાળીને તથા ચૂકતે કરીને વિકર્મોત્તીત અવસ્થાને પામીએ તો કર્મનો કયો કાયદો, ઈશ્વરીય ન્યાયનો કયો નિયમ આ વિશ્વમાં આપણા માટે દુઃખ અને અશાંતિનું કારણ રહેવા દેશે? વિશ્વની પ્રકૃતિ (બાહ્ય પ્રકૃતિ) તો આત્માની (આંતરિક) પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે. રાજયોગ દ્વારા આત્માઓનું સતો-પ્રધાન બનવું સમસ્ત વિશ્વને સતોપ્રધાન બનવાનું કારણ બનશે. મહાવિનાશ કાલિંગ સમયમાં ઈશ્વરનું અવતરણ થતું હોવાની ઘણાખરા ધર્મોની માન્યતા માત્ર યોગાનુયોગ કેમ હોઈ શકે! વર્તમાન વિશ્વ એ કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યું હોઈ નવા વિશ્વના નિર્માણ માટે પિતા પરમાત્મા અવતરિત થઈ ઈશ્વરીય જ્ઞાન અને રાજયોગ દ્વારા આત્માઓનું નવનિર્માણ કરી અને કરાવી રહ્યા છે.

જ્ઞાનની કોઈ પણ શાખાના સિદ્ધાંતોના આકલન અને મૂલ્યાંકન માટે અધ્યયન કરવું પડે છે. લાયકાત કેળવવી પડે છે. પ્રયોગો કરી જોવા પડે છે. વિદ્યાની દરેક શાખાની આગવી પદ્ધતિ હોય છે તેને અનુસરવું પડે છે. પરમ સફળરૂપ-પરમ શિક્ષક-ઈશ્વરે સ્થાપન કરેલી

આ વિદ્યાલયની પણ રાજયોગના અભ્યાસ માટે ચોક્કસ પદ્ધતિ છે જ. સમસ્ત જીવન પ્રયોગનું ક્ષેત્ર છે. વિકર્મોત્તીત, ક્ષિસ્તા તુલ્ય, પાવન સ્થિતિ આ અભ્યાસનું આખરી પરિણામ છે. સાધારણ મનુષ્યમાંથી સર્વગુણ સંપન્ન, ૧૬ કળાપૂર્ણ, સંપૂર્ણ નિર્વિકારી, અહિંસા પરમોદય, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ બનવા સુધી દોરી જતા માર્ગનાં સિમાચિહ્નો ભેતા જઈશું.

રાજયોગના સ્થંભ અને યોગીની દિનચર્યા:-

(૧) **બ્રહ્મચર્ય:-** મન, વચન અને કર્મનું અખંડ બ્રહ્મચર્યનું પાલન યોગી માટે અનિવાર્ય. કામરૂપી વિષથી કોઈ પણ રીતે, કોઈ પણ કક્ષાએ, કોઈ પણ સમયે પ્રભાવિત ન થવાય તેની કડક સાવધાની જરૂરી. આત્મભાન અને ઈશ્વર સ્મૃતિનો અભ્યાસી કામ રૂપી વિષ, કે જે અભ્યાસીને ફરજિયાતપણે દેહભાન અને દેહના આકર્ષણમાં ખેંચી લાવે છે. તેનું પાન શી રીતે કરી શકે? યોગ અને ભોગ આત્યંતિક વિરોધી બાબતો છે. મગજમાં સંગ્રહાયેલું ઓજસ શરીરનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ છે. આત્માને પ્રબળ રીતે પ્રકાશિત થવા માટે તે અતિ મહત્ત્વનું સાધન બને છે. અબ્રહ્મચર્ય તથા કામના પ્રબળ આવેગથી આ ઓજસનો નાશ થાય છે. આમ થવાથી લાંબા સમયના યોગાભ્યાસીની પણ આધ્યાત્મિકતા હણાઈ જાય છે. આંતરિક ભ્રમ ખોઈ ખેસે છે.

(૨) **આહારશુદ્ધિ:-** તમસ્ અને રજસ ગુણ ધરાવતો આહાર ત્યાજ્ય છે. પવિત્રતા અને બ્રહ્મચર્ય-યુક્ત જીવન ગાળતી વ્યક્તિઓથી બનાવેલું ભોજન જ યશ પ્રસાદીના રૂપમાં સ્વીકારી શકાય. આહારનો એક માત્ર હેતુ છે અને તે જીવન ટકાવવાનો, નહીં કે સ્વાદ માણવાનો.

(૩) **સત્સંગ:-** સત્ તો કેવળ ઈશ્વર છે. ઈશ્વરીય જ્ઞાન અને ગુણોના સંગમાં નિત્ય રહેવું. ચલચિત્રો, વ્યસનો, નવલકથાઓ, ખરાબ સોબત અને સર્વકાંઈ, જે મનુષ્યની આધ્યાત્મિક નિષ્ઠાને નીચે ઉતારી પાડે છે, તેનો સર્વથા ત્યાગ તે પણ સત્સંગનો જ ભાગ છે.

(૪) **પવિત્રતા:-** તન, મન અને ધનની પવિત્રતા બળવવા પ્રત્યે તકેદારી રાખવી જોઈએ. મન, વાણી અને કર્મ વિકારોથી બ્રહ્મ ન થાય અને વાણી આદિ

કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા કોઈના દુઃખના કારણ રૂપ ન બનાવ તે ભેદનું જોઈએ.

(૫) **દિનચર્યા:-** આદર્શ, નિયમિત, ચુસ્ત સમય-પાલનભરી દિનચર્યાનો આગ્રહ. બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને, રાત્રે નિદ્રાધીન થતાં પૂર્વે, સવારે ઈશ્વરીય સેવા કેન્દ્રમાં જઈને તથા નાસ્તા કે અપોરના કે રાત્રીના ભોજન ટાણે રાજયોગનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કાર્ય વ્યવહાર સમયે મનની અવસ્થાનું નિરીક્ષણ કરવું, હરેક પ્રસંગે ઉપરામચિત્ત તથા સંતુષ્ટ રહેવું તથા દિવસના હરેક કલાકમાં ૫-૬ મિનિટ યોગનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

રાજયોગીની માનસિક ભૂમિકા:-

વિદ્યાર્થી સહજ નિરભિમાનીપણું, સરળતા, તીવ્ર જ્ઞાન-પિપાસા, અંતર્મુખી બની જ્ઞાન અને યોગની ગહનતામાં ઊતરવાની લગન, પૂર્વગ્રહ તથા સંકુચિત દષ્ટિકોણ છોડવાની તૈયારી. હૃદયની સન્ન્યાઈ અને સદ્દર્શ, ઈશ્વરીય ધારણાઓ અને યોગી જીવનની મર્યાદાઓને અનુકૂળ થવાનો ઉત્સાહ વગેરે આવશ્યક ગુણો છે. વિકારી જીવનમાં સુખ નથી, પરમાત્મા અને તેમના દ્વારા થતી પ્રાપ્તિ, શાંતિ અને પવિત્રતા આત્માનો સ્વધર્મ છે; ઈશ્વરના કલ્યાણકારીપણામાં વિશ્વાસ, નિયતિમાં નિશ્ચય, સન્નિષ્ઠ પુરુષાર્થનું પરિણામ શુભ જ એ વાતમાં નિશ્ચય, સમર્પણમયતાની ભાવના અર્થાત્ હું દ્રસ્ટી છું એવો ભાવ વગેરે વાતોની ધારણા તથા નિશ્ચય જેટલા પ્રબળ તેટલી રાજયોગના માર્ગ પર પ્રગતિ ઝડપી.

રાજયોગ અને ઈશ્વરીય જ્ઞાનને અલેદ્ય સંબંધ:-

યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવા માટેના દ્વાર સમા ઈશ્વરીય જ્ઞાનનું દત્તચિત્તે શ્રવણ અતિ આવશ્યક છે. આથી જ પરમાત્માએ જ્ઞાનનાં ત્રણ રૂપો પર ભેર દીધું છે. “પોતાને ઓળખો, પોતાના બાપને ઓળખો તથા સૃષ્ટિ ચક્રના આદિ, મધ્ય અને અંતને જાણો.” આટલું જાણીશો તો બાકી કાંઈ જાણવાનું રહેશે નહીં. પતંજલિએ જેને પુરુષ વિશેષ તથા ઈશ્વર કહેલ છે તથા જેમને બ્રહ્મા આદિના પણ ગુરુ માનેલ છે તે કેવી રીતે આ સૃષ્ટિ પર અવતરિત થઈને જ્ઞાન અને યોગનું શિક્ષણ આપે છે, એ રહસ્ય સમજવાથી મનુષ્ય કલેશનાં કારણોને, અને બીજું જે કાંઈ જાણવા યોગ્ય છે તે બધું જાણી લે છે. હું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો છું, ક્યારે આવ્યો, ક્યાં જવાનો;

પરમાત્મા સાથે મારે શું સંબંધ છે, તેના દ્વારા મને મુક્તિ અને જીવન મુક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે; વગેરે તથ્યોને જાણવું એ જ તો જ્ઞાન છે. પરમ પિતા આ સૃષ્ટિ પર અવતરિત થાય અને આપણે ઓળખીએ પણ નહીં. તેઓ જ્ઞાન અને યોગનું શિક્ષણ આપી રહ્યા હોય અને આપણે તે માટે ભટકતા હોઈએ. કલિયુગનો અંત અને સત્યયુગ આવી રહ્યો હોય, આપણી સામે એક મહા વિપ્લવ (વિનાશ) થવાનો હોય, તેનાથી પણ આપણે અનભિજ્ઞ હોઈએ. એવે સમયે આપણું કર્તવ્ય શું હોઈ શકે તે પણ આપણે ન જાણતા હોઈએ તો એ બધું ન જાણવાથી કેટલો ગેરલાભ? શિવ પિતાએ આ બાબતો વિષે જે જ્ઞાન આપ્યું છે તે કેટલું અદ્ભુત, સત્ય તથા કલ્યાણકારી છે! વાસ્તવમાં પરમાત્મા જ સૃષ્ટિ પર અવતરિત થઈ અગમ નિગમનો ભેદ સમજાવે તથા જ્ઞાનમુરલી દ્વારા માનવ ચિત્તને આત્મિન્દ્રિય સુખનો અનુભવ કરાવે છે. એ સુખ અતિ ઉત્તમ છે, જેમાં મનની બધી કાળાશ ધોવાઈ જાય છે. કલ્યાણકારી પિતા પરમાત્મા જ કાળના ચક્રથી પર હોઈને આદિ, મધ્ય, અંતનું ત્રણે કાળનું જ્ઞાન ધરાવતા જ્ઞાન સાગર હોઈ શકે. પતંજલિએ પણ ઈશ્વરને એવા (અર્થાત્ જેના જ્ઞાનને કાળ ક્યારેય પરિ-છિન્ન નથી કરી શકતો) માનેલા છે. તેઓ જ સર્વાંગીણ જ્ઞાન આપી અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિઓને કાળમાં લેવાનો તથા પોતાના સ્વરૂપની યાદમાં સ્થિર થવાનો સાચો રસ્તો બતાવી શકે અને ત્યારે જ મનુષ્યનો પુરુષાર્થ ઠીક રીતે ચાલે છે. તેઓ જ સદા 'કૈવલ્ય સ્વરૂપ, સદા મુક્ત હોઈને મુક્તિ જીવન મુક્તિ દાતા હોઈ શકે.'

રાજયોગ વ્યાખ્યા:-

પોતાને આત્મા સમજીને પરમાત્માની સ્મૃતિમાં સ્થિર થવું - આત્મા પરમાત્મા સાથે મન બુદ્ધિનો તાર બેડી મિલન મનાવે - આત્મા પરમાત્મા સાથે અવ્યભિચારી સ્નેહ-સંબંધ બાધે તેને રાજયોગ કહેવાય. સ્વયંનો અને પ્રભુનો પરિચય મેળવી ઈશ્વરીય સ્મૃતિમાં સ્થિરતા પણ યોગ છે. પ્રભુના પ્યારમાં એકાગ્રતા અથવા લગ્નમાં મગ્ન થવું એય યોગ છે. પરમાત્મા પ્રતિ અર્પણમયતા અને તન્મયતા એ જ યોગ છે. મન, વચન, કર્મને ઈશ્વરીય સંબંધને અનુરૂપ બનાવવાં, એનું નામ છે યોગ, પરમ પિતા પરમાત્માના શ્રેષ્ઠ મત પર ચાલવું તે પણ યોગ જ છે. રાજયોગ શબ્દ શા માટે?

(૧) આત્મા અને પરમાત્માનું મિલન જ સર્વશ્રેષ્ઠ મિલન છે, રાજ શબ્દ શ્રેષ્ઠતા સૂચક છે (૨) ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અર્થે કરવામાં આવતા યોગોનો (ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થતાં) જ્યાં અંત થાય છે, ત્યાં (અવતરિત થઈ આવી મળેલ ઈશ્વર, મનુષ્યો પોતાની સાથે સંબંધ બેડી, જ્ઞાન, ગુણ, પવિત્રતા, શક્તિ અને ઈશ્વર સ્થાપિત સ્વર્ગીય રાજ્યમાં અનેક જન્મોના પ્રારબ્ધરૂપી - ઈશ્વરીય વારસો પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે રાજયોગ શિખવાડતા હોઈ) ઈશ્વર પ્રદત્ત રાજયોગ શરૂ થાય છે. ઈશ્વર નિર્દિષ્ટ શ્રેષ્ઠ યોગ હોઈને પણ રાજયોગ. (૩) આ યોગથી મનના તથા કર્મેન્દ્રિયોના રાજ થવાય છે. માટે રાજયોગ. (૪) લવિષ્યના સતોપ્રધાન વિશ્વનું રાજ્ય-ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે માટે રાજયોગ કહેવાય (૫) ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં રહી જનકની જેમ રાજકારોબાર કરતાં છતાં યોગી જીવન જીતી શકાય છે માટે પણ રાજયોગ કહેવાય. આ એક જ યોગનાં અન્ય અનેક નામો છે. ૧. ઈશ્વરીય જ્ઞાન પર આધારિત હોઈ-જ્ઞાનયોગ; ૨. મન બુદ્ધિ દ્વારા અભ્યાસ કરાતો હોવાથી બુદ્ધિયોગ, ૩. ઈશ્વરને પોતાની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવી તેમના મત અનુસારનાં કર્મો કરતા રહેતા હોવાથી-કર્મયોગ ૪. વિકારી વૃત્તિઓ તથા વિકારી કર્મોનો ત્યાગ કરાતો હોવાથી સન્યાસ યોગ ૫. યોગી પોતાને ટ્રસ્ટી સમજી ઈશ્વરીય કર્તવ્યનો નિમિત્ત (Instrument) માની સર્વ ચિંતાઓ બચ વગેરે છોડી 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' બને છે માટે 'સમત્વ યોગ', ૬. આ યોગ ઈશ્વર પ્રત્યે અવ્યભિચારી પ્રેમ તથા સમર્પણમયતા પર આધારિત હોઈ (ભજ-શરણાગતિ)-ભક્તિયોગ, ૭. ઈશ્વરમાં લવલીન અવસ્થા પ્રતિ સ્વાભાવિક રીતે જ દોરી જતો હોઈ-સમાધિ યોગ જેવાં નામો છે.

રાજયોગના પાયામાં પરમાત્મા પ્રત્યે ઉત્કટ પ્રેમ:-

પરમ પિતા પરમાત્મા સાથે આત્માઓની સહેલાઈથી પ્રીત બેડાઈ જાય તેનાં કારણો સ્વાભાવિક છે (૧) એ અતિ કલ્યાણકારી પ્રેમાળ બાળ છે (૨) એની સ્મૃતિમાં રહેવાથી આનંદ શાંતિ અને શીતળતાનો અનુભવ થાય છે (૩) પરમ લક્ષ્ય-વિષ્ણુપદની-દેવપદની પ્રાપ્તિ કરાવતું જ્ઞાન અને યોગ શીખવનારા નિસ્વાર્થ શિક્ષક છે (૪) દ્વી ડોક્ટરનું સાન્નિધ્ય અંખે તેમ વિકારોના રોગમાંથી મુક્ત થવા પરમાત્મા સિવાય આત્મા કેાનું સાન્નિધ્ય અંખે? (૫) એમનું અશરીરી અપરિવર્તનશીલ જ્યોતિ રૂપ તથા ગુણોનું

સૌદમ્ય આત્માઓનાં મનબુદ્ધિને આકર્ષે છે. (૬) જ્ઞાનથી, દુન્યવી સુખની વસ્તુઓની ક્ષણભંગુરતા તથા મનુષ્યોની અપૂર્ણતાનો ખ્યાલ આવી જતાં, અવિનાશી સુખ તથા પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો સ્રોત પરમાત્મા જ જણાય છે (૭) પ્રેમને ખાતર પ્રેમ.

રાજયોગના વિશેષ અભ્યાસમાં બેસવાની તૈયારી :-

રાજયોગમાં આત્મા પરમાત્મા સાથે અશરીરી અવસ્થામાં મન બુદ્ધિથી મિલન માણે છે. એટલે યોગના જે પ્રકારે વાણીમાં, વ્યક્ત ભાવમાં કે કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયાશીલતામાં (શરીર પરત્વે સલાનતામાં) ખેંચી લાવે તે રાજયોગના ભાગ રૂપ હોઈ શકે નહીં. હઠયોગ તો નહીં જ નહીં. એના અભ્યાસીઓનું લક્ષ્ય છે લાંબું, નિરોગી જીવન. એમ તો ઓકતું વૃક્ષ ૩૦૦૦-૪૦૦૦ વર્ષથી પણ વધુ જીવે, પરંતુ આખરે તો તે એક વૃક્ષ જ રહે છે! નહોઈ ધોઈ ને શારીરિક રીતે સ્વચ્છ અને સ્વસ્થ થઈ ને તથા માનસિક રીતે યોગ માટે ઉત્સાહિત થઈ ને યોગમાં બેસવું જોઈએ. સુખપૂર્વક સ્થિરતાથી બેસાય એવા આસનમાં બેસવું. સીધા બેસવાથી આળસ તથા તંદ્રા આવશે નહીં. શરૂઆતના અભ્યાસ માટે એકાંત સહાયક છે. ધૂપસળી વાતાવરણને આહ્લાદક સુગંધીવાળું તથા શુદ્ધ કરવા માટે વાપરી શકાય. ઢીલાં તથા સફેદ વસ્ત્રો શારીરિક તથા માનસિક દૃષ્ટિએ વધુ અનુકૂળ ગણાય. પરમધામની સ્મૃતિ માટે લાલ પ્રકાશ સહાયક છે, પરંતુ અનિવાર્ય નથી. યોગ દરમિયાન ઈશ્વરીય જ્ઞાન પર આધારિત ગીતો અથવા જ્ઞાનખંડના ઉચ્ચારણની ટેપ બુદ્ધિની બહિર્મુખતા રોકી રાખવા માટે શરૂઆતના અભ્યાસીઓ માટે મદદરૂપ બને છે. પરંતુ આખરે તો આ બધા સ્થૂળ આધારોથી પર જવાનું છે. સ્વાભાવિક રીતે આંખો ખુલ્લી રાખીને યોગાભ્યાસ કરવાનો છે.

રાજયોગમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનાં સોપાન રૂપ અવસ્થાઓ :-

(૧) મંથન (Initiation) સત્ય સુરૂપ, સરળ અને આધ્યાત્મિક જીવન પ્રત્યે વળવાને પ્રોત્સાહન આપતું ઈશ્વરીય જ્ઞાનનું શ્રવણ એને (અભ્યાસીને) આનંદ આપે છે. આત્મકલ્યાણની દૃષ્ટિએ ઈશ્વરીય જ્ઞાનનાં બધાં પાસાંઓની ઉપયોગિતા પર તે મંથન કરે છે. વળી પોતાનામાં પડેલી પ્રત્યક્ષ કે સુષુપ્ત શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ તથા સત્યોનો આદર સર્વ ધર્મોએ કરેલો છે તેને સમજાવી તે સમર્થન અને વેગ આપતાં જ્ઞાન અને યોગથી

તે પ્રોત્સાહિત થાય છે. વળી ઉત્તરોત્તર મન, વાણી અને કર્મની એકતા સ્થપાતાં આંતરદ્વારો શમતાં જાય છે. તથા તેનું જીવન તાણુમુક્ત બનતું જતું જોઈ યોગના પરિણામનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળવા માંડે છે. એટલે હવે તે ઈશ્વરીય જ્ઞાન તથા રાજયોગને ગૃહીત સત્યો તરીકે સ્વીકારી તેનો જીવનમાં પ્રયોગ કરી જોતાં, પરિણામો સફળતા દર્શક જણાતાં તેને રાજયોગના સમગ્ર બોધમાં નિશ્ચય બેસવા માંડે છે. નિશ્ચય બુદ્ધિ વિજયતે, એ ન્યાયે તેનો બળવત્તર બનેલો નિશ્ચય વધુ સફળતા તરફ તેને દોરી જાય છે. હવે મન, બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મક તથા શુદ્ધ બનતાં પહેલાં જે કેટલીક વાતોને તે નહોતો સમજી શકતો તે બધી હવે સ્પષ્ટ સમજવા માંડે છે. મિથ્યા જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું અંધારું ઉલ્લેચાઈ જાય છે તેની બુદ્ધિમાં ઈશ્વરીય જ્ઞાન તથા યોગનો પ્રકાશ ઝળહળી રહે છે. દમ્યાન અનુભવી બહેન-ભાઈ પાસે વ્યક્તિગત માર્ગ. દર્શન મેળવી તે પોતાના લક્ષ્ય (પરમાત્મા શિવને બનાવીને) તથા તેમના દેશ (પરમધામ) ના યથાર્થ જ્ઞાન સાથે (તથા વિષય કે પદાર્થોમાં આસક્તિ દુઃખનું કારણ છે તેનું તીવ્રપણે ભાન થવાથી) પ્રત્યાહાર (વિષયોથી મનને હટાવવું), ધારણા (મનને પરમધામ કે બ્રહ્મલોકમાં ટકાવવું) અને ધ્યાન (જ્યોતિર્બિંદુ પરમ પિતા સદ્ગુરુ પરમાત્મા પર એકાગ્ર કરવું) ના અભ્યાસનો પ્રયત્ન કરે છે. લગન પૂર્વક બેસી પરમાત્માની (યાદમાં) સ્મૃતિમાં સ્થિર થવાના પ્રયત્નમાં પૂર્વેના દેહભાનના સંસ્કાર તથા ચંચળ વૃત્તિઓ વિદન નાખે છે. આ અવસ્થા સજન (પરિચયને આધારે પરમાત્મા સાથે સંગાઈ) તથા લગની-વાળી (લગ્ન અવસ્થા) અવસ્થા કહી શકાય. પતંજલિએ આને વ્યુત્થાન અવસ્થા કહી છે.

(૨) મનન અવસ્થા :- ધ્યાનની અવસ્થા (Meditation) :- યોગ શબ્દનો સામાન્ય પરીભાષામાં મન-બુદ્ધિને કોઈ પણ વસ્તુ, વિષય કે વ્યક્તિમાં લગાડી તેની અનુભૂતિ કરવી અથવા તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું, એવો અર્થ થાય છે. જ્યારે આપણે આપણી અનુભવ-શક્તિ (મન) ને આપણી આંતર ઈન્દ્રિય (મગજમાં આવેલી ખરી ઈન્દ્રિય) સાથે જોડીએ (આંતર ઈન્દ્રિય, બહિર ઈન્દ્રિય તરફથી આવતા સંવેદનોના સંદેશા ઝીલી આપણી અનુભવશક્તિ સમક્ષ રાખે છે) છીએ ત્યારે આપણને બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. સામાન્ય જીવનમાં આપણે મુખ્યત્વે બાહ્ય પદાર્થો, વિષયો તથા વ્યક્તિઓના

સંપર્કમાં આવવાને ટેવાયા હોવાથી આપણે આપણા મન-બુદ્ધિને બહિર્મુખી બનાવવાના અભ્યાસી છીએ તેને કારણે તેમને આંતરમુખી બનાવી ઇન્દ્રિયોમાંથી પાછાં વાળી આવ્યા, પરમાત્મા જેવી ગૂઢ (Abstract) સત્તા પર એકાગ્ર કરવાના પ્રયત્નમાં થોડી મુશ્કેલી અનુભવાય છે. પરંતુ આત્મા અને પરમાત્મા વિષેના સત્ય ઇશ્વરીય જ્ઞાનને આધારે ચિંતન મનન કરવું સરળ થઈ પડે છે. જેમકે એ પોતે પોતાને વિષે વિચારે છે કે આંખો દ્વારા જોનાર સાચો દૃષ્ટા હું - આત્મા આંખોથી ખરેખર અલગ છું. કાન દ્વારા સાંભળનાર સાચો શ્રોતા હું - આત્મા કાનથી અલગ છું. અનેક ઇન્દ્રિયો ધરાવતું શરીર તો મારું માધ્યમ છે. ઇન્દ્રિયો તો મારાં સાધનો (Instruments) છે. તેમનો તો ઉપયોગ કરનાર માલિક હું - આત્મા ચતુર્ય છું. હું અતિ સુષ્કા, ન્યોતિખિંદુ રૂપ, આત્મા ભૂમધ્યે મસ્તકમાં નિવાસ કરું છું. આ બધું મનન ચિંતન કરનાર પણ હું આત્મા જ છું. શાંતિ, પવિત્રતા, પ્રેમ, આનંદ વગેરે મારા જ અનાદિ ગુણો છે. વગેરે....વગેરે... એ જ પ્રમાણે પરમાત્માના નામ, રૂપ, ગુણ, ધામ, કર્તવ્ય, સંબંધના જ્ઞાનને આધારે મનન ચિંતન કરતાં કરતાં યોગાભ્યાસી મનનના અર્થ સ્વરૂપમાં ટકી જવા પ્રયત્ન કરે છે, તેના ગૂઢ ભાવમાં અટકવા માંડે છે. યોગની આ બીજી અવસ્થા વધારે જાંચી છે, તે મનનાવસ્થા (Meditation) છે. પતંજલિએ તેને 'સમાધિ પ્રારંભ' અવસ્થા કહી છે. આ અવસ્થામાં આત્મા અપૂર્વ શાંતિ, દિવ્ય આનંદનો અનુભવ તથા દિવ્ય પ્રકાશનો અનુભવ કરે છે.

(૩) રુદ્ધરુદાન તથા (૪) મગ્નાવસ્થા:- ચિત્તેકાગ્રતા-(Concentration):-દિવસેદિવસે યોગાભ્યાસ વધતાં તથા બ્રહ્મચર્ય, આહાર શુદ્ધિ, અંગ શુદ્ધિ, વ્યવહાર અને આચાર સંબંધે નિયમ પાલન કરતાં તે મનની એવી અવસ્થાએ પહોંચે છે કે જેમાં યોગાભ્યાસમાં બેસતાં થોડાક જ પ્રયત્નથી પ્રભુસ્મૃતિમાં સરી જાય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાગણોથી પર બ્રહ્મલોકમાં મન-બુદ્ધિથી પહોંચી જાય છે, અને મનની આંખો દ્વારા લાલ પ્રકાશિત બ્રહ્મતત્ત્વમાં- પોનાના પ્રાણપ્યારા ન્યોતિખિંદુ શિવબાબા (શિવપિતા)ને દિવ્ય પ્રકાશ, શક્તિ, શાંતિ, સુખ, પ્રેમનાં સ્પંદનો ફેલાવતા જુએ છે. આ વાતાવરણમાં આત્મા ઉક્ત સ્પંદનોમાં નાહી રહે છે. (૩) અને ઉત્કટ પ્રેમપૂર્વક પિતા પરમાત્મા સાથે મનોમન વાર્તાલાપ

કરે છે જેમકે “ઓહ, હું પણ અશરીરી ન્યોતિખિંદુ છું. બાબા, મારા અને તમારા રૂપમાં કેટલું સામ્ય છે? પરંતુ તમે મારા પરમ પ્રિય પિતા, ગુરુ તથા શિક્ષક છો. તમારી સાથે મારો સંબંધ જોડાયો તે માટે હું ખરેખર કેટલો ભાગ્યશાળી છું! હવે બાબા હું તો તમારો જ બની ગયો છું. તમારા એકેએક આદેશોને અક્ષરશઃ જીવનમાં ઉતારીશ. હું મહાન યોગી તથા પવિત્ર આત્મા બનીશ. અને વિશ્વના તમામ આત્માઓને તારા ગુણોનું જ્ઞાન કરીશ. મારે માટે તારી જેવી ઉમેદ છે તેવો હું બની બતાવીશ. આને આત્માની પરમાત્મા સાથે વાતચીતની અવસ્થા રુદ્ધરુદાન કહેવાય છે. આત્મા પ્રેમવિભોર બની જાય છે તથા દિલની વાતો દિલખરને કરી હળવો બની જાય છે. પરમાત્માને રૂબરૂ મળીને વાતચીત કયાંની પરિતૃપ્તિ તે અનુભવે છે. (૪) આ તબક્કે પરમાત્મા સાથે યોગીને એટલી બધી આત્મીયતા બંધાઈ જાય છે કે હવે તેને પરમાત્માની સ્મૃતિ માટે જ્ઞાનનું વધારે મનન કરવું પડતું નથી. જ્ઞાનમય જીવનની ધારણા થઈ હોવાથી સરળતાથી આત્મનિષ્ઠ તથા પરમાત્માની સ્મૃતિમાં સ્થિર થઈ જાય છે. તે વિશેષ રૂપે યોગાભ્યાસમાં બેસે કે તરત જ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સમાહિત મનવાળો થઈ જાય છે. મન-બુદ્ધિ વશ થયાં હોઈને તેની પ્રજ્ઞા પ્રભુ પર ટકી જાય છે અને અનુભૂતિનો રસ લેવા માંડે છે. પરમાત્માના શાંતિ, પવિત્રતા, પ્રેમ જેવા ગુણોના સંસ્પર્શમાં આનંદ નિમગ્ન થઈ જાય છે, તેને લાઈટ અને માઈટ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કૃતાર્થ અને સૌભાગ્યશાળી અવસ્થામાં જ મસ્ત બની રહેવું તે ઇચ્છે છે. આ અવસ્થાના વારંવાર અભ્યાસથી ખરાબ સંસ્કારો શિથિલ થઈ છૂટતા જાય છે તથા ઇશ્વરીય ગુણો પ્રવેશવા માંડે છે. માનસિક નિર્મળતા પ્રાપ્ત થતાં જ ઇશ્વરીય પ્રેરણાઓ સમજવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ અવસ્થામાં ઘણા દિવ્ય અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે અને સતોપ્રધાનતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ અવસ્થા મગ્નાવસ્થા યા ચિત્તેકાગ્રતાની છે. પતંજલી એને એકાગ્ર અવસ્થા કહે છે.

(૫) ખિંદુરૂપ અવસ્થા:- (Realisation) ઉપરોક્ત અવસ્થાનો અભ્યાસ કરતા રહેવાથી આગળ ઉપર સ્વાભાવિક હર્ષ અને શાંતિવાળી એકરસ સ્થિતિ જળવાઈ રહે છે. હવે તેની મનોભૂમિકા એવી બની જાય છે કે તે જ્યારે વિશેષ યોગમાં બેસે ત્યારે ચિત્તેકાગ્રતાની

અથવા મગ્નાવસ્થાથી પણ આગળ વધી સૂક્ષ્માતિ સૂક્ષ્મ જ્યોતિષિંદુ રૂપ પરમાત્માની જ અતૂટ, અમિશ્રિત અવ્યક્તિયારી સ્મૃતિ અને અવ્યક્ત અનુભૂતિમાં એવો તન્મય થઈ જાય છે કે તેને બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન રહેતું નથી, કોઈ પણ સંકલ્પ વિકલ્પનાં વિધનો આવી શકતાં નથી. તે પોતે એક લાઈટનો ગોળો બની જાય છે તથા ઈશ્વરીય પ્રકાશ અને શક્તિ તેના પર ઊતરી ઊતરીને તેના માધ્યમ દ્વારા સમસ્ત વિશ્વમાં વિકીર્ણ બનીને દિવ્યતા સ્થાપન કરે છે. પરંતુ તેને હું લાઈટ અને માઈટનો પુંજ છું એવું જ્ઞાન પણ ત્યારે જ થાય છે જ્યારે તે એ સ્થિતિમાંથી જરાક નીચે આવે છે. આ અવસ્થામાં એક એવો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે જેને યોગાગ્નિ કહેવામાં આવે છે. તેનાથી જન્મ જન્માંતરનાં વિકર્મો ભસ્મ થઈ જાય છે. બંધનોના ટુકડે ટુકડા થઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં એ ઊંડે ઊંડે અજ્ઞાતપણે એવું અનુભવે છે કે જે કોઈ મેળવવાનું હતું તે મેળવી લીધું, જે કોઈ બાંધવાનું હતું તે બાંધી લીધું, હવે કંઈ બાકી નથી. આમાં શરીરભાન (Body consciousness) બિલકુલ વીસરાઈ જાય છે. આને પતંજલિએ ‘નિરોધ અવસ્થા’ અથવા ‘અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ નામ આપ્યું છે. પતંજલિના રાજયોગથી ઘણા લોકો પરિચિત હોવાની સંભાવના હોવાથી, સાથે સાથે પતંજલિએ ઠગાંવેલાં, ચિત્તની અવસ્થાનાં નામોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમ છતાં આ બંને (પતંજલિકૃત અને શિવ ભગવાન કૃત) યોગોને સમાન ગણી લેવાની કોઈ જૂલ ન કરે. દા.ત. પતંજલિના યોગમાં પરમાત્માનું સ્થાન ખૂબ જ ગૌણ છે. જ્યારે ઈશ્વરીય રાજયોગમાં પરમાત્મા જ ઉદ્દગમ, કેન્દ્રબિંદુ, પ્રેરણાશ્રય હોઈ અનિવાર્ય મહત્વ ધરાવે છે.

વ્યક્ત અને અવ્યક્તનો ભેદ, અવ્યક્ત અવસ્થાનાં લક્ષણો:-

વ્યક્ત અર્થાત્ જે કોઈ (ઇન્દ્રિયોને) પ્રત્યક્ષ છે તે - દા.ત. આ લોકની ભાષા, વસ્તુઓ, ઇન્દ્રિયો શરીરો તથા વ્યક્ત વસ્તુઓ તરફ આકર્ષિત મનની અવસ્થા વગેરે. અવ્યક્ત અર્થાત્ (ઇન્દ્રિયોને) અપ્રત્યક્ષ - દા.ત. મનોભાવની ભાષા, આત્મા પરમાત્મા જવી ઇન્દ્રિયાતીત સત્તાઓ, ગૂઢ લાગણીઓ, આત્માના ગુણો, સૂક્ષ્મ લોકનું પ્રકાશમય શરીર તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયોના વ્યક્ત આકર્ષણોથી ઉપરામ આધ્યાત્મિક અવસ્થા -

અવ્યક્ત અવસ્થા ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અવસ્થા છે. નિષ્કાર્પક બેસવાના સમય ઉપરાંત પણ આ અવસ્થા બનેલી રહી શકે છે, જેમાં યોગી પોતાને સ્થૂળ શરીરમાં હોવા છતાં સૂક્ષ્મ અથવા પ્રકાશમય હલકા શરીરમાં હોવાનું અનુભવે છે. જાણે વ્યક્ત દેશનું આકર્ષણ બળ એને ખેંચી શકતું નથી. આ અવસ્થામાં વ્યક્ત દેશના પદાર્થો, વ્યક્ત ભાવો, વ્યક્ત મનોદશાવાળા આત્માઓ તથા દેહના સર્વ પ્રકારનાં આકર્ષણોથી યોગી લેથ માત્ર પ્રભાવિત થતો નથી. તે સદા ઉપરામ અને બધી પરિસ્થિતિમાં એકરસ રહે છે. પોતાને વ્યક્ત દેશમાં ઈશ્વરીય સંદેશ આપવા આવી પહોંચેલો ખુદાઈ ફિરસ્તો અનુભવે છે. બીજાને પણ તેવી ભાસના જરૂર આવે છે. તે પોતાને સંપૂર્ણ બદલાયેલો પાવન અને આનંદમય અનુભવે છે. પોતાના સાથીઓ માટે તેના મનમાં અકારણ મૈત્રી, સ્નેહ અને કરુણા છલકાય છે. તે પોતાનામાં પ્રચંડ મનોબળ અને અથાક જુસ્સો અનુભવે છે, તે અતીન્દ્રિય સુખના ખૂલામાં ખૂંદે છે. આ નિર્મળ અને અરીસા જેવી અવસ્થામાં તે બીજાના મનોભાવનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ ઝીલી શકે છે.

પિતાશ્રી બ્રહ્માની કર્મોત્તીત અવસ્થાના ઉદાહરણ સાથે કર્મોત્તીત અવસ્થાનાં લક્ષણોની સમજૂતી :-

કર્મભોગને કર્મયોગમાં પરિવર્તન કરી અખંડ યોગી જીવન વિતાવતાં, સર્વ ગુણોથી સંપન્ન બની ઈશ્વરીય મત અનુસાર પોતાનાં મન, તન, ધન, સમય, સંકલ્પ અને સર્વ કોઈ સદા સ્વાહા કરતાં રહી મનુષ્ય જાતિની સર્વોત્તમ સેવા દ્વારા અર્જિત શ્રેષ્ઠ પ્રારબ્ધથી સંપન્ન થઈ, જન્મજન્માંતરનાં વિકર્મોનાં બંધનો તથા વિકર્મો સંસ્કારનાં બીજોને આજીવન પ્રજ્વલિત કરેલા યોગાગ્નિમાં ભસ્મસાત્ કરી રાજયોગી યોગમાર્ગના અંતિમ સીનાચિહ્ન સમી કર્મોત્તીત અવસ્થામાં આવી જીલે છે. આ અવસ્થાનાં લક્ષણો વિષે પિતાશ્રી :- બ્રહ્માબાબાની એ અવસ્થાનું ઉદાહરણ લઈ સમજીશું.

(૧) નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિલબ્ધા, અર્થાત્ આત્મા સંપૂર્ણ નિર્જાનંત અને નિરંતર સ્મૃતિસ્વરૂપ (પરમાત્મા સમાન) અવસ્થાવાળો બને છે. સતોપ્રધાનતાના તેજથી આત્મા વૃદ્ધ શરીરમાં પણ હીરાની માફક ચમકી રહે છે.

(૨) કૃતકૃત્યતા, ધન્યતા અને જીવન સાફલ્યના અતીન્દ્રિય સુખનું આકંઠ પાન કરે છે. કર્મોત્તીત આત્મા મનસા પણ દંડ પામતો નથી.

(૩) સમસ્ત રાજયોગી જીવનમાં ઈશ્વરીય સેવામાં અત્યંત વ્યસ્ત રહેનાર આત્મા કર્મોત્તીત અવસ્થા આવતાં સાકાર દેહમાં પોતાને કરવાનું પોતાનું કાર્ય પૂરું થયું જાણીને પોતાને વિશેષ રૂપમાં સમેટવા માંડે છે. સંપર્ક સંબંધમાં તેમને કશું આકર્ષી શકતું નથી. સદા ન્યારા ન્યારા સદા પરમધામમાં શિવપિતાના સાન્નિધ્યમાં જોવાયેલા, સેકંડમાં વાણીમાં તો બીજી જ સેકંડે વાણીથી પર.

(૪) શ્રીમત (ઈશ્વરીય મત)નું મૂર્તિમંત રૂપ. તેમનાં મન-બુદ્ધિ કેવળ શુદ્ધ શ્રીમત અનુસાર જ પ્રેરિત થતાં જટિલ પ્રશ્નોનું ક્ષણભરમાં યોગ્ય સમાધાન કરી દેતાં.

(૫) કર્મોત્તીત અવસ્થામાં અપવિત્રતાની ૧૦૦% અવિદ્યા થઈ જાય છે. કર્મોત્તીત આત્મા નિર્મળતાના અવતાર સમી ભાસે છે. તેમની પાવન વૃત્તિ તથા પિતૃવત્ પાવન દૃષ્ટિથી વાયુમંડળ તરંગિત થતું. તેમના સાન્નિધ્યમાં સૌ કોઈ તન, મન અને ઇન્દ્રિયોની શીતળતાનો અનુભવ કરતું.

(૬) કર્મોત્તીત અવસ્થામાં પ્રકૃતિ દાસી બની જાય છે; અંત સમય સુધી અલ્પઆરામ, અત્યંત અલ્પ (ત્રણ કલાકની) છતાં સાવધાન યોગનિદ્રા અને સ્વલ્પ આહાર છતાં તેમના વૃદ્ધ શરીરમાં અદ્ભુત ઉત્સાહ અને શક્તિ પ્રકટ થતાં. બીમારી એમની દિનચર્યા અથવા માનસિક અવસ્થાને સહેજે પણ વિક્ષિપ્ત કરી શકતી નહીં. પ્રકૃતિ બિચારી આ મહાયોગી સામે નમી પડી હતી.

(૭) કર્મોત્તીત આત્માને પોતાના લવિષ્યની ઝાંખી થાય છે. અંતિમ દિવસોમાં તેઓ ક્યારેક ઉચ્ચારતા “ મૈં કલ જા કર છોટાસા શ્રીકૃષ્ણ બનૂંગા ” અને સાચે જ તેમનો આત્મા Rejuvenate થયો હોય એવું લાગતું—જાણે વૃદ્ધ બ્રહ્માતનમાં બાળક શ્રીકૃષ્ણના આત્માનો આવિર્ભાવ !

(૮) કર્મોત્તીત આત્મા મૃત્યુ પર વિજય મેળવે છે. અંતિમ ક્ષણોમાં વ્યાકુળ બાળકોએ પૂછ્યું, “બાબા આપને શું થાય છે?” ઉત્તર : મૈં શિવબાબા (પરમ પિતા શિવ પરમાત્મા) કે પાસ જા રહા હૂં. અને વાક્ય પૂરું કરતાંની સાથે જ દેહોત્સર્ગ કર્યો. કેવો યોગી ! મૃત્યુ પણ તેના યોગમાં ભંગ પાડી શક્યું નહીં. અંતિમ સંકલ્પમાં બીજું કશું નહીં; પરંતુ ઈશ્વર પાસે પહોંચી જવાની તાલાવેલી ! મૃત્યુની તો તેમને ભાસના જ ન હતી. સામાન્ય પુરુષથી

કર્મોત્તીત યોગી બનવા સુધી દોરી જતો આ યોગ જ અરેખર સહજ સમાધિનું રૂપ લે છે. તથા તે, સમાધિ માટે અત્યંત પ્રખ્યાત બનેલા પતંજલિના રાજયોગ સાથે કયાં સુધી સમાન છે તથા કઈ રીતે તે તેના કરતાં ઉત્તમ છે તે સમજવા માટે તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા આગળ ઉપર જોઈશું.

શિવ ભગવાન કૃત રાજયોગ (સહજ સમાધિ) તથા પાતંજલ રાજયોગનો સ્ટીક તુલનાત્મક અભ્યાસ :-

આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિમાંથી જન્મતાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ અથવા કષ્ટોનો એકી સાથે સ્થાયી અંત સમાધિ દ્વારા જ કરી શકાય છે. કારણ કે સમાધિ દ્વારા જ મનુષ્યની સ્થિતિ, દૃષ્ટિ અને વૃત્તિ એવી નિર્વિકાર, નિર્વિકલ્પ અને દિવ્ય થઈ જાય છે કે તેનાથી વિકર્મ થતાં બંધ થઈ જાય છે. અને પૂર્ણ સમાધિના પ્રભાવથી મનુષ્યના પૂર્વ કાળનાં વિકર્મ પણ ભસ્મ થઈ જાય છે. તેથી જ્યારે દરેક મનુષ્ય પોતાના દુઃખનો અંત લાવવા માગે છે, તો એ પ્રશ્ન ઊઠવો સ્વાભાવિક છે કે સમાધિ શું છે અને તે સ્થિતિને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

સમાધિ શું છે ?

મનને આ દેહ અને દેહના સંબંધિત આ જગતથી તથા તેની દરેક પ્રકારની સ્મૃતિથી અથવા તેના આભાસ-માંથી કાઢીને આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિત કરતાં એક માત્ર જ્યોતિ સ્વરૂપ પરમાત્માના સ્વરૂપના રસાસ્વાદમાં મગ્ન, તલ્લીન, તન્મય, તદ્રૂપ અથવા તદાકાર કરવું એ જ સમાધિ છે. આ એક એવી મધુર, શક્તિશાળી અને બાળવલ્લભાન અવસ્થા છે કે જેના અનુભવ સામે સંસારનાં સર્વ સુખોનો સંગઠિત ભંડાર પણ ત્યજવાલાયક છે. તેના પ્રભાવ સ્વરૂપ મનુષ્ય સ્વયંને શરીરથી ન્યારો, હલકો, પ્રકાશમય, અવ્યક્ત, અચક, નિર્વિકાર, નિર્વિકલ્પ અને ઈશ્વરીય ગુણોથી સુકૃત અનુભવ કરે છે તથા ત્રણમિલનનું અનોખું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. તેની આ સ્થિતિનો પ્રભાવ તેના દેહ ઉપર, પોતાના વાતાવરણ ઉપર, પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો પર તથા આસપાસના જીવ પ્રાણીઓ પર એવો પડે છે કે તેમાં પણ સતોશુણ્ય પવિત્રતા અને શાંતિનો ઉદ્રેક થાય છે.

સહજ સમાધિ શું છે ?

ઘણુંખડું એમ માનવામાં આવે છે કે સમાધિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવી અત્યંત દુષ્કર છે. મનને ચંચળ,

પાપી અથવા નીચ કહીને લોકો તેને કોઈને કોઈ રીતે દબાવવાની કેશિશ કરે છે, જેના પરિણામ સ્વરૂપ મનુષ્યને કોઈ માનસિક ગ્રંથિઓ (Complexes) અથવા માનસિક રોગ થાય છે. અથવા તે વિશેષ ધમપછાડા કરવા લાગે છે. આવાં પરિણામ જોઈ નિરાશ થઈ ઘણા લોકો સમાધિની ઇચ્છા અને આશા જ છોડી દે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં પતંજલિ વગેરે દ્વારા બતાવવામાં આવેલી સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિની સરખામણીમાં સ્વયં પરમાત્મા દ્વારા બતાવવામાં આવેલી સમાધિ ઘણી જ સહજ છે. માટે તેને સહજ સમાધિ કહેવામાં આવી છે. તે સમાધિ માટે ન તો પ્રાણાયામની જરૂર છે, ન તો કોઈ વિશેષ આસનની, ન તો મનને બાંધવાની કે ન તો તેને દબાવવાની. આ એક એવી સમાધિ છે કે એક આસન પર બેઠા રહ્યા સિવાય ભલે ને મનુષ્ય ચાલતો રહે; તો પણ તેનું મન અવિચળ પોતાના સ્થાન પર સ્થિત થઈ શકે છે. ભલે એણે ધરતી પર શરીર માટે કોઈ આસન ન જમાવ્યું હોય તો પણ તે બુદ્ધિનું આસન પરમધામમાં જમાવી શકે છે. તે અહીં ધરતી પર બેઠો હોવા છતાં મન દ્વારા પરમધામ તરફ પ્રયાણ કરી શકે છે. અને પોતાની પધારી-માં સૂતેલો હોવા છતાં તે જાગૃત (Awakened) અને ઊઠેલો (Arisen) હોઈ શકે છે. અને ઊઠીને બેઠેલો હોવા છતાં ભાવત્મક રીતે (Emotionally) પોતાના પિતાની મધુર ગોદમાં આનંદથી સૂઈ (Lying relaxed) શકે છે.

પ્રાણાયામનું શું કહેવું? તેના પ્રાણ તેના પ્રિયતમ પ્રભુની સેવાથે જ ચાલતા રહે છે તે છતાં તેનું મન પ્રભુના પ્રેમમાં સ્થિર રહી શકે છે. અને પ્રાણ સ્થિર હોવા છતાં તેના મનમાં પ્રભુની ચાદ ચાલતી હોય છે. મનને રોકવા માટે અથવા કોઈ વિશેષ પ્રકારે મનન માટે તેને પ્રાણના પૂરક-કુંભક-રેચક (Breathing in, holding, breathing out) કરવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ તેના શ્વાસ પ્રશ્વાસમાં તે પરમ પ્રિયનો પ્યાર વહેતો હોય છે. તેને આંખો પણ બંધ કરવાની આવશ્યકતા નથી કારણ કે તે સર્વને ઈશ્વરીય સંબંધથી જુએ છે. અને જો તે ઇચ્છે તો જોવા છતાં પણ નથી જોતો. તેને મનના દમનની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે તે અમનમાં હોય છે. તેને દબાવવાની આવશ્યકતા નથી કારણ કે તે અચળ નથી પરંતુ પ્રભુના સ્નેહના રસમાં ડૂબેલું હોય છે.

આ સમાધિ એવી હોય છે કે જેને માટે કોઈ કુટિરની જરૂર નથી કારણ કે આત્મા અગાઉથી જ બ્રૂકુટિ રૂપી કુટિરમાં છે. તેને માટે હઠની આવશ્યકતા નથી કારણ કે આત્મા યોગમાં છે. તે રૂઠ્યો નથી. મિલનનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. તે શોધમાં નથી, તેણે પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. તેમાં સંન્યાસની પણ આવશ્યકતા નથી કારણ કે તેમાં ઈશ્વરનો સમ (સંગ) હોવાથી આત્મા સ્વયંને ન્યાસી (Trustee) સમજે છે. આ હરતાં, ફરતાં, ઊઠતાં, બેસતાં, કર્મ કરતાં હોવા છતાં શક્ય એવી સમાધિ છે, જેમાં દેહ હોવા છતાં દેહ રહિત, સંસારને જોવા છતાં સંસારથી ઉપરામ, પ્રભુથી દૂર હોવા છતાં તેમની સાથે હોવાનો અનુભવ કરી શકાય છે.

સહજ સમાધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

આ સહજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાની રીતનું નામ ‘સહજ રાજયોગ’ છે આ રાજયોગ પતંજલિએ નિર્દેશેલા રાજયોગ કરતાં સિન્ન છે અને અતિ સહજ છે. પરંતુ લોકોએ પતંજલિના યોગ વિશે સાંભળ્યું છે. તેથી તેના દ્વારા બતાવવામાં આવેલી પ્રણાલીનો ઉલ્લેખ કરતાં સહજ યોગ અને સહજ સમાધિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પતંજલિએ યોગની પરિભાષા કરતાં તેને ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ : કહ્યો છે- તેણે પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ ગણાવી છે. તે વૃત્તિઓ આ પ્રમાણે છે. (૧) સત્ય જ્ઞાનથી યુક્ત વૃત્તિ, જેને પતંજલિએ ‘પ્રમાણ’ નામ આપ્યું છે. (૨) મિથ્યા જ્ઞાનથી યુક્ત વૃત્તિ, જેને તેણે ‘વિપર્યય’ માની છે. (૩) મનના વ્યર્થ સંકલ્પ વિકલ્પ-વાળી અવસ્થા જેને તેણે ‘વિકલ્પ’ નામ આપ્યું છે. (૪) સંકલ્પ શૂન્ય, વિકલ્પ શૂન્ય અથવા અભાવના જ્ઞાનની પ્રતીતિવાળી અવસ્થા જેને તેણે ‘નિદ્રા’ કહી છે. અને (૫) ‘સ્મૃતિ’ જે અતીતના અનુભવ સંબંધી છે. પતંજલિએ આ બધાના નિરોધનું નામ યોગ તરીકે સ્વીકાર્યું છે. તેમના નિરોધ માટે તેણે મનને કયાંક ને કયાંક બાંધવાનો અભ્યાસ કરવા માટે કહ્યું છે. તે અભ્યાસને જ લોકો કઠિન માને છે. કારણ કે મનના દમન દ્વારા વૃત્તિને શૂન્ય કરવી ઘણી જ શુષ્ક, દુઃસાધ્ય અને પ્રતિક્રિયાકારી છે. હવે પરમ પિતા પરમાત્માએ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાને બદલે તેમના દ્વારા તેમનાં દિવ્યીકરણનો માર્ગ પ્રશસ્ત કર્યો છે. જે નીચે મુજબ છે.

* જુઓ પરિશિષ્ટ-૧ મૂળભૂત વૃત્તિઓ અને તેનું માર્ગાન્તરીકરણ.

પહેલાં આપણે આત્મા અને પરમાત્માનું સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. તેનાથી આપણી પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે વૃત્તિ થઈ જાય છે. (મિથ્યા જ્ઞાન યુક્ત વૃત્તિ) તથા ‘નિદ્રા’ (સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત વૃત્તિ)નો સ્વતઃ અને સહજ નિરોધ થઈ જાય છે. માટે યોગની પ્રારંભિક સીડી સત્ય જ્ઞાનનું મનન અથવા સ્મરણ છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણ યુક્ત- (knowledge based) સ્મૃતિ (Consciousness) થી ‘વિકલ્પ’ (મનની સંકલ્પ વિકલ્પવાળી અવસ્થા)નો સ્વતઃ અંત આવે છે. કારણ કે મન એક વખતે એક જ વૃત્તિ ધારણ કરી શકે છે. પરંતુ પ્રમાણ-યુક્ત સ્મૃતિ જ સમાધિ નથી. પરંતુ તેમાં સ્થિતિ-સ્થિરતા (Stabilisation)નું જ નામ સમાધિ છે. તે સ્થિતિમાં પ્રમાણ તથા સ્મૃતિરૂપી વૃત્તિઓનો પણ પ્રત્યક્ષ રૂપથી અંત તથા સૂક્ષ્મ ભાવ થઈ જાય છે.

પતંજલિએ તો મનની વૃત્તિઓને પાંચ જ પ્રકારની માની છે પરંતુ આજકાલના મનોવૈજ્ઞાનિકો મુજબ ચિત્તની સોળ મૌલિક વૃત્તિઓ અથવા પ્રવૃત્તિઓ છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ-૧) તેમનો પણ આપણે નિરોધ અથવા દમન કરવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ આપણે તેમને જાતે જ દિવ્ય બતાવવા માટે પ્રયોગ કરી શકીએ છીએ. તે માટે આપણે તેમનું માર્ગાંતરીકરણ અથવા શુદ્ધીકરણ જ કરીએ છીએ.

યોગ શું છે? :-

આગળ કહેવામાં આવ્યું કે પતંજલિએ સમાધિની પ્રાપ્તિ માટે યોગ રૂપી સાધન બતાવ્યું છે અને યોગને તેણે ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધ દ્વારા થનારી સમાધિનું એક ફળ ‘વિવેક ખ્યાતિ’ અર્થાત્ આત્માનું દેહથી ન્યારા થવું બતાવ્યું છે. એટલે દેહથી ન્યારા થવા માટે ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાનું કહે છે. પરંતુ પરમ પિતા પરમાત્મા સ્વયંને દેહથી ન્યારા નિશ્ચય કરવા અર્થાત્ આત્મા-નિશ્ચય કરવાથી જ ચિત્તની વૃત્તિઓનું શુદ્ધીકરણ બતાવે છે. આ રીતે એમણે મન રૂપી ઉચ્છ્રંખલ હવાઈ ઘોડાને સહજ રીતે ઠાળૂમાં રાખવાની લગામ આપણા હાથમાં આપી દીધી છે. મન સંકલ્પ તો કરે જ છે. તેને રોકવાને બદલે વાળવાનું સાધન સહજ છે. તેથી પરમ પિતા પરમાત્માએ દેહ અભિમાનના ખતરનાક રમકડાને છોડી, દેહી-અભિમાનનું સુખદ રમકડું અપનાવવા રૂપે સહજ ઉપાય બતાવ્યો છે. સ્વયંને આત્મા નિશ્ચય કરવાથી અને યોગનો

અર્થ ‘ચિત્તવૃત્તિ નિરોધઃ’ માનવાને બદલે પરમાત્મા સાથે મનનો સંબંધ બેડવો. એવું માની લેવાથી મનની વૃત્તિઓ સ્વયં જ શુદ્ધ અને શાંત થઈ જાય છે. આ રીતે ‘વિવેક ખ્યાતિ’ જેને પતંજલિએ યોગ સાધના અથવા સમાધિનું એક અત્યંત પાછળનું ફળ બતાવ્યું છે, તે પરમાત્મા દ્વારા બતાવવામાં આવેલા યોગનો તો આદિ અથવા આરંભ જ છે. સહજ સમાધિ આ પ્રમાણે સહજ રાજયોગ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખસ, તેના માટે આ ગ્રેમ પૂર્વક વેગવંતી નિબા અથવા ચેતનાની (Consciousness) સીડી છે, જેનાં ચાર સોપાન છે. (i) હું આત્મા છું....શરીરથી ન્યારો છું.... (ii) જ્યેતિ ખિંદુ છું.... (iii) પરમ અવ્યક્ત પરમ ધામનો વાસી છું. (iv) માર્ટર સર્વ શક્તિમાન, શાંતિ સ્વરૂપ, અને આનંદ-સ્વરૂપ છું. તેમાં સ્થિર થવું (સ્થૈર્ય) જ સહજ સમાધિ છે.

સમાધિના સાધન રૂપ યોગનાં અંગ :

પતંજલિએ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સુધી પહોંચવા માટે યોગનાં કુલ આઠ અંગ આ રીતે બતાવ્યાં છે:- (૧) યમ (૨) નિયમ (૩) આસન (૪) પ્રાણાયામ (૫) પ્રત્યાહાર (૬) ધારણા (૭) ધ્યાન અને (૮) સમાધિ. હવે આપણે જોઈશું કે યોગ દ્વારા સ્વરૂપ સ્થિતિ અથવા સ્વરૂપ-સ્થિતિ દ્વારા યોગ પ્રાપ્ત કરવા માટે અથવા સહજ સમાધિ માટે એમનો કયાં સુધી અને કયા રૂપમાં પ્રયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે.

૧. યમ ૨. નિયમ:-પતંજલિએ અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી) અપરિગ્રહ (સંગ્રહ ન કરવો) આ પાંચને યમ કહ્યાં છે. તેણે તેમને યોગ માટે આવશ્યક માન્યાં છે. આ પાંચ યમ સિવાય પતંજલિએ પાંચ નિયમો પણ બતાવ્યા છે. જેમાં શૌચ, તપ, સતોષ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર પ્રણિધાન કરવાની આજ્ઞા આપી છે. તેમણે (પરમાત્માએ) પણ તન, મન, ધન અને વસ્ત્ર અથવા મન, વચન, કર્મ અથવા આહાર વિહાર; વ્યવહાર અને વિચારની પવિત્રતા પર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે. પરંતુ પતંજલિએ સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર પ્રણિધાનને એટલું મહત્ત્વ નથી આપ્યું જેટલું પરમપિતા પરમાત્માએ નિત્ય જ્ઞાન ધ્યાન (સ્વાધ્યાય) અને ઈશ્વર પ્રણિધાન (ઈશ્વર શરણાગતિ)નું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. પતંજલિએ સમાધિ માટે મનને સ્થિર કરવાના અનેક વૈકલ્પિક (Alternative) સાધન બતાવ્યાં છે; તેમાંથી એક સાધન

ઈશ્વર શરણાગતિ અથવા પ્રભુનો સહારો લેવાનો છે. પરંતુ પરમપિતા પરમાત્માએ તો કહ્યું છે કે યોગનો અર્થ જ “પરમાત્મા સાથે મનને જોડવું” છે. અને તેમણે મનને પરમાત્મા સ્વરૂપમાં સ્થિર કરવાનું જ સાધન બતાવ્યું છે. તેના વિના તો સહજ સમાધિ તથા ચિત્તશુદ્ધિ થઈ જ શકતી નથી.

૩. આસન:- પતંજલિએ; શરીરને કોઈ પણ સુખ પૂર્વકની સ્થિતિમાં સ્થિત કરવું - એને આસન કહ્યું છે. પરંતુ આ પરિભાષા અનુસાર કોઈ વૃદ્ધ, રોગી અથવા દુર્બળ વ્યક્તિ યોગાભ્યાસ ન કરી શકે. તેની વિરુદ્ધ પરમાત્માએ શરીરને કોઈ વિશેષ મુદ્દામાં સ્થિર કરવાને બદલે મનને સ્થિર મુદ્દા (Mood) તથા યોગ્ય સ્થાન (પરમધામ) પર સ્થિત કરવા માટે કહ્યું છે. તેમણે બતાવ્યું છે કે બુદ્ધિને પોતાના સ્વરૂપની સીટ (seat) પર સેટ (set) કરવું એ વાસ્તવિક આસન છે. અને આત્માને તેની સ્થિતિમાં સ્થિત કરવો એ જ સમાધિ માટે ઉત્તમ આસન છે. તેમણે આપણને શરીરની મુદ્રાઓ શિખવાડ્યાં નથી. શરીર તો મનને આધીન છે. મનને સ્થિર કરતાં શરીર સ્વતઃ જ સ્થિર થઈ જાય છે. પરમાત્માએ તો મનને આત્મા-નિશ્ચયનું આસન આપ્યું છે. આ આસન અડગ અને અચળ-અડોલ રહેવું જોઈએ. શરીર પ્રત્યે ધ્યાન આપવાને બદલે શરીરથી ધ્યાન દૂર કરવાનું છે તેથી ઈશ્વરીય નિર્દેશ એ છે કે સહજ સમાધિ માટે તો જે રીતે કોઈ સહજ બેસી શકે, તે રીતે જ બેસીને શરીરથી અલગ થઈ જાય; શરીરને છોડી દે; તેને તે ભૂલી જાય.

૪. પ્રાણાયામ:- પતંજલિએ ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ અથવા યોગ માટે પ્રાણાયામને પણ સાધન તરીકે અપનાવવા માટે પણ કહ્યું છે^૧ પરંતુ પરમપિતા પરમાત્માએ સહજ સમાધિ માટે જે સહજ રાજયોગ શિખવાડ્યો છે તેને માટે પ્રાણાયામની કોઈ આવશ્યકતા નથી. આપણે બધા બાણીએ છીએ કે મનુષ્યના વિચાર અથવા સંવેગ (Emotion) નો પ્રભાવ તેના પ્રાણ ઉપર પડે જ છે. જ્યારે કોઈ કોધાન્વિત થાય છે ત્યારે તેની સ્વાસની ગતિ તીવ્ર થઈ જાય છે. શ્વાસનો માણસની મનો-સ્થિતિ સાથે સંબંધ હોવાના કારણે જ આક્રોશ પર વિજય પ્રાપ્ત કરનારી વ્યક્તિને ઘણું કરીને આપણે એ કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે- “હવે હું સુખનો શ્વાસ

લઈશ” અને કોઈ વ્યક્તિથી હેરાન થયેલ માણસને એ કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે- “આ તો મને ચેનથી શ્વાસ પણ લેવા દેતો નથી.” અને જે વ્યક્તિ પોતાની હિંમત હારી જાય છે તેના માટે ઘણું કરીને એમ કહેવામાં આવે છે કે- “તે તો શ્વાસ તોડી રહ્યો છે.” અથવા તો “તેનો તો શ્વાસ નીકળી રહ્યો છે.” આ પ્રકારે કોઈ વિકટ સમસ્યાથી પાર જિતવો પછી ઘણું કરીને માણસ કહેતો હોય છે, “હવે મારા શ્વાસમાં શ્વાસ આવ્યો છે” અને તે તંગ કરનારી વ્યક્તિ વિષે કહેતો હોય છે કે “તેણે મારા નાકમાં દમ લાવી દીધો છે.” અને જો કોઈ સમાચાર સાંભળ્યા પછી કોઈ વ્યક્તિ હતાશ થઈ જાય તો તે કહે છે કે- “આ વાતને સાંભળી મારો તો શ્વાસ જ થ’ભી ગયો.” તેથી પરમ પિતા પરમાત્મા કહે છે કે આપ જ્યારે આપના મનને સંતુલિત શાંત અને સ્થિર અવસ્થામાં લઈ જશો તો જેવી રીતે આપની શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ક્રિયા થવી જોઈએ તે સહજ જ થશે. આપણે બધા બાણીએ છીએ કે આ ક્રિયા એક સ્વાભાવિક ક્રિયા છે. એ જરૂરી છે કે આપણે ભાવનાઓને વ્યવસ્થિત કરી શ્વાસને સ્વતઃ જ ચાલવા દઈએ. પ્રાણ જે એક ભૌતિક પદાર્થ છે તે તરફ ધ્યાન આપવાને બદલે પ્રાણથી પણ પ્યારા પરમાત્મા પર, પ્રાણનાથ પર અથવા પ્રાણેશ્વર પર ધ્યાન આપવું જોઈએ એ જ યોગ છે તે જ સહજ સમાધિનું સહજ સાધન છે.

૫. પ્રત્યાહાર:- ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી અલગ કરવી એ જ પ્રત્યાહાર છે. તેના માટે કેટલાક સાધક ઘર-બાર છોડીને કયાંય જંગલમાં એક નિર્જન તથા અવાજ વિનાના સ્થાન પર જઈને બેસે છે તથા પોતાનાં શ્વેત્રોને બંધ કરી દે છે. બીજા કેટલાક લોકો કાનમાં આંગળી નાખે છે અને મન દ્વારા પોતાના શરીરની અંદર કંઈક ઘંટારવ, શંખધ્વનિ વગેરે સાંભળવાની કોશિશ કરે છે. પરંતુ પરમપિતા પરમાત્માએ અમને એ સમજાવ્યું છે કે ન કેવળ કર્મેન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી અલગ કરવાની છે પરંતુ સ્વયંને અર્થાત્ આત્માને કર્મેન્દ્રિયોના સંઘાત (સમૂહ), શરીરથી અલગ (withdraw) કરવી. તે સાચા અર્થમાં ‘પ્રત્યાહાર’ છે અને આ પ્રત્યાહારની યુક્તિ છે. સ્વયંને દેહ ન માનતાં જ્યોતિષિંદુ આત્મા માનવો. તેનાથી અભ્યાસી વિદેહ-અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે; જેના કૃણ સ્વરૂપે તે સાંભળવા છતાં નથી સાંભળતો અને જોવા છતાં નથી જોતો પણ સ્વયંને આંખોથી

૧ (ક) યોગ સમાધિ, ૩૪; (ખ) યોગ સાધના ૨૬, ૪૬, ૪૮

ન્યારો અને પ્યારો અનુભવ કરે છે. આખરે પ્રત્યાહારનો ભાવ તો એ જ છે કે—(૧) પ્રકૃતિના પદાર્થોના સંપર્કમાં આવવા છતાં આપણે ચાખ્યાને ન ભૂલીએ અને (૨) આપણે પ્રકૃતિના પદાર્થો પ્રત્યે આકર્ષાઈએ નહીં અને તેમના પ્રભાવને ગ્રહણ ન કરીએ તેથી સાચા અર્થમાં તો આ આપણા પોતાના જ મનના દૃષ્ટિકોણ (Outlook) પર તથા આપણાં મૂલ્યો (Values) પર અવલંબે છે. આપણે આ કળિયુગી સંસાર ને તમોપ્રધાન નિઃસાર પતિત, નર્કમય આસુરી અને વિનાશોન્મુખ (Nearing destruction) માનતા હોઈએ તો સ્વાભાવિક રૂપથી આપણા મનમાં તેના પ્રત્યે કોઈ લગાવ આકર્ષણ અથવા આસક્તિ નહીં રહે પરંતુ આપણામાં ઉપરામભાવ તથા એક પ્રકારનો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થશે. વળી જો આપણી સામે કોઈ જિંદગી લક્ષ્ય હોય તો તેના માટે આપણું સર્વસ્વ ન્યોમ્છાવર કરવા માટે પણ તૈયાર થઈ જઈશું અર્થાત્ આપણામાં ત્યાગભાવ આવી જશે. તો જ્યાં વૈરાગ્ય અને ત્યાગથી મનુષ્ય લક્ષ્ય માટે તપસ્યા અને સેવા કરતો હોય ત્યાં તેના માટે પ્રત્યાહાર-ઐદ્રિય વિષયોનો ત્યાગ સહજ રૂપે થઈ જાય છે. તેને આંખો અથવા કાન બંધ કરવાની આવશ્યકતા નથી હોતી કારણ કે તેને માટે તે પદાર્થ દ્રિક્ષા પડી જાય છે. જો તે આંખોથી જોતો હોય છે તો તે કલ્યાણની દૃષ્ટિથી જોલે છે તો પણ સેવાના ભાવથી. સાંભળે છે તો પણ કેવળ તે જ વાત જે લક્ષ્ય તરફ લઈ જાય અને પછી તે પોતાને પ્રભુ તરફ વાળીને સ્વયંને આ શરીરથી સમેટી લે છે.

૬. ધારણા અને ધ્યાન:- પતંજલિના મત અનુસાર મનને દેશ વિદેશમાં બાંધવું એ ધારણા છે અને તે દેશ વિશેષમાં એક જ ધ્યેય પર મનની પ્રવાહધારા અથવા તેની એકતાનતા ધ્યાન કહેવાય છે. આજે લોકો પોતાના મનમાં કોઈ દેશ નિર્ધારિત કરીને તેમાં કોઈ વસ્તુ અથવા કોઈ વ્યક્તિ પર મનને એકાગ્ર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અથવા તેઓ કોઈ સ્થૂળ વસ્તુ અથવા પ્રતિમા પર પોતાનું મન સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ બાસ્તવમાં પરમધામ રૂપી દેશમાં જ્યોતિર્ભિન્દુ પરમાત્મા પર મનને એકાગ્ર કરવાથી સહજ સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બીજી કોઈ પણ રીતે નહીં. તેનાં નીચે સુજબ મુખ્ય કારણો છે :-

(૧) મનુષ્યનું મન સ્વાભાવિક રીતે તેના પર જ એકાગ્ર થાય કે જેનાથી (ક) સ્નેહ હોય (ખ) સંબંધ

હોય (ગ) જે તેને સહયોગ અને સહારો આપે (ઘ) જે સુંદર વિચિત્ર અને અદ્ભુત હોય (ચ) તેના કેટલાય દિવ્ય ગુણો હોય જે આપણને સારા લાગતા હોય (જ) જેમાં મનને એવો રસ મળે કે તે મુગ્ધ થઈ જાય-ત્યાંથી દૂર થવાની ઇચ્છા જ ન કરે. આ બધી વિશેષતાઓ તો કેવળ એક પરમાત્મામાં જ છે કારણ કે તે જ એક છે કે જેના સૌંદર્યની કલા કદી ઓછી થતી નથી, જેને જોનાર પણ સ્વયં સુંદર બની જાય છે, જેનાં કાર્ય પણ સુંદર હોય છે અને ગુણ પણ અદ્ભુત. જેની સાથે જ આત્માના સર્વ સંબંધ પણ છે. જે મન મોહક પણ છે અને મનના મીત પણ; સહાયક પણ છે અને સખા પણ છે. તેને બદલે મનને મીણબત્તીની જ્યોત. નાકના ટેરવે, વક્ષસ્થળ અથવા કોઈ પ્રતિમા પર એકાગ્ર કરવાની કોશિશ કરતી એ એક નીરસ રીતે મનને જબરદસ્તીથી એવા સ્થાન પર બાંધવાની ક્રિયા કરવા બરાબર છે કે જેની ઉપરોક્ત બધી જ વિશેષતાઓ નથી. વળી આ તો પ્રકૃતિનું અભિમાન છે. આત્માભિમાન નહીં.

(૨) આજે લોકો ઘણું કરીને મન એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે સ્વયં પણ એક નથી. તે અનેકમાંથી નિર્માણ પામેલ છે. તે પરિણામી છે અને પરિવર્તનશીલ છે. કૃષ્ણ, રામ, વિષ્ણુ, બુદ્ધ, કાર્તિક - આ બધાનાં શરીર એક વિશેષ આયુષ્યવાળાં અને એક વિશેષ જાતિ, વર્ણ, લિંગ, વેશ અને દેશવાળાં છે અને તેમણે જે શરીરને ધારણ કર્યું છે તે પણ અસંખ્ય પરમાણુઓનો સમૂહ છે. તેથી તેમના પર મનને સ્થિર કરવું તે પોતાના દેહના અભિમાનને છોડીને અન્ય દેહધારીઓને યાદ કરવા બરાબર છે. તેથી મનુષ્યનું અર્ધચેતન મન (Subconscious mind) સહજ રીતે તેનામાં એકાગ્ર થવામાં વિઘ્ન રૂપ બને છે. તેને બદલે જ્યોતિર્ભિન્દુ ગુણોના સિંધુકલેશ અને કર્મના બંધનથી ન્યારા, આપત્-કાળમાં સર્વના એક માત્ર સહારા પરમાત્મા પર જ મનને એકાગ્ર કરવાની યુક્તિ યોગ્ય હોવાથી સહજ છે અને તેમાં પરમાત્માનું આ જ્યોતિર્ભિન્દુ સ્વરૂપ જ ન સ્ત્રીલિંગ છે ન પુલ્લિંગ છે પરંતુ જ્યોતિર્લિંગ છે. તે બાળક નથી, યુવાન નથી, વૃદ્ધ નથી પરંતુ તેનામાં ત્રણેના સંસ્કાર એકી સાથે છે. અને તે સ્વયં અકાલ છે. આ સંસારનો કોઈ પણ દેશ અને વેશ તેના દેશ અને વેશ નથી. પરંતુ તે સર્વ દેશ અને વેશવાળા મનનો એક માત્ર મિત્ર છે.

(૩) મનને એક દેશવિશેષ પર અથવા એક ધ્યેય વિશેષ પર સ્થિત કરવાની જે વાત છે તે આ સંસારના કોઈ સ્થાન, વ્યક્તિ અથવા પદાર્થ પર મનને એકાગ્ર કરવાથી કેવી રીતે પૂરી થઈ શકે? આ સંસારની ન તો કોઈ વસ્તુ અચળ છે ન અપરિવર્તનશીલ છે. ન તો અહીંનું કોઈ સ્થાન સદા સ્થિર છે. વાસ્તવમાં આ આખો સંસાર જ ગતિશીલ છે, અહીંનો દરેક પરમાણુ ગતિશીલ છે અને પરિભ્રમી છે. તેથી અહીંની કોઈ પણ વસ્તુ અથવા તેના માનસિક પ્રતિબિંબ ઉપર મનને સ્થિર કરવાની કોશિશ કરવી એ એક પ્રકારે વિનાશીને અવિનાશી માનવા બરાબર છે. તથા અસ્થિરને સ્થિર માનવા જેવું છે. આ તો કૃત્રિમતા (Artificiality) છે અને મનોબ્રમ (Make-belief) અથવા વિપર્યય (False belief) છે. તેને બદલે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓથી પર પાંચ તરવોથી બનેલા જગતથી પણ પાર, જ્યાં ન હલનચલન છે, ન પરિવર્તન છે, ન ગતિ ન વાણી, ન વિચાર છે. તે નિર્જન અને પવિત્ર દેશમાં જ્યાં બ્રહ્મ જ બ્રહ્મ છે ત્યાં મનને લઈ જઈ જ્યોતિર્બિંદુ પરમાત્મા પર એકાગ્ર કરવું એ જ વસ્તુનિષ્ઠ ધ્યાન અને ધારણા છે. જે સૂક્ષ્મ છે અને અવ્યક્ત છે, તે બ્રહ્મલોક રૂપી દેશવિશેષમાં જ્યોતિર્બિંદુ પુરુષવિશેષ પરમાત્મામાં મનને સ્થિર કરવું એ જ સ્થિર આધારની પ્રાપ્તિ છે. કારણકે તે જ સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ છે. પરમાણુનો પણ જે સૂક્ષ્મ ભાગ ઈલેક્ટ્રોન (Electron) પ્રોટોન (Proton) વગેરે છે તેનાથી પણ વધુ આધિક સૂક્ષ્મ તે પરમાત્મા એક છે અને અવિભાજ્ય (Indivisible) છે. માટે તે કેન્દ્ર પર કેન્દ્રીકરણ (Concentration) અથવા તે એક પર એકાગ્રતા જ વાસ્તવિક એકાગ્રતા છે. નહીં તો અનેક પરમાણુઓ દ્વારા બનેલી કોઈપણ વ્યક્તિ અથવા પદાર્થ પર એકાગ્રતા અર્થ વૈપરિન્ય (Contradiction in terms) છે. જે સ્થિર જ નથી તેવા દેશ અથવા ધ્યેય પર મનને ટેકવવું એક પ્રકારે ડોલતા લાડુ પર મન ટેકવવાની કોશિશ કરવા બરાબર છે. અથવા શરદની એક ચંચળ માખી પર મનને સ્થિર કરવાના પ્રયત્ન બરાબર છે. અથવા ક્ષણ ક્ષણમાં ભગ્ન થનારી ક્ષણભંશુર વસ્તુને સ્થિર વસ્તુ માનીને તેનો આધાર લેવા જેવું થયું. અસ્થિર આસન પર બેસીને સ્થિર થવાના પ્રયત્ન સમાન છે. આ અપ્રાપ્યને પ્રાપ્ત કરવાની નિરર્થક ચેષ્ટા છે.

નિષ્કર્ષ:- આ પ્રકારે સ્પષ્ટ છે કે મનના મીત પરમાત્મામાં જ મનને સ્થિર કરવું એ જ સહજ સમાધિ.

ની સહજ તરફીય છે. જો મનને એ ધૂન લાગી જાય તો પછી તેને સ્થિર કરવા માટે કોઈ કઠિન પરિશ્રમની આવશ્યકતા નથી; પરંતુ એ તો સ્વતઃ જ તે પ્રિયમાં વસી જાય છે. કારણ કે તેને ત્યાં જ વિશ્રામ મળી જાય છે. ત્યાં જ તેને સર્વોત્કૃષ્ટ આનંદરસ મળે છે, ત્યાંથી તો તે નાસી જવા પણ ઇચ્છતું નથી. એક વખત એક ક્ષણના અંશ માત્ર સમય માટે પણ તે પોતાના જીવનની કોઈ સૌભાગ્યશાળી ક્ષણમાં તે સહજ સમાધિનો રસાસ્વાદ કરી લે છે તો પછી દુનિયાના બધા લોકો, પ્રકૃતિનાં બધાં તત્ત્વો અને જીવનની બધી સમસ્યાઓ પણ તેને તે આકર્ષણથી રોકી શકતાં નથી. આવાં સહજ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ જ વાસ્તવમાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિને સદાને માટે સમાપ્ત કરનારાં છે. કારણ કે જેવી રીતે સૂર્યનાં કિરણ એક બિંદુને કેન્દ્રીભૂત થઈ તે વસ્તુને બાળી મૂકે છે તેવી જ રીતે આધિ અને વ્યાધિના બીજને જે સંસ્કાર અને વિકર્મોના રૂપમાં સ્વયં આત્મામાં રહેલા છે તે પણ પરમાત્માનો પ્રકાશ કેન્દ્રીભૂત થવાથી આત્મા તેમનાથી સુક્ત થઈ જાય છે.

આ હા.....હા.....એ અવસ્થાનું શું કહેવું! જાણે પ્રકાશના કુવારામાં, શાંતિના ઝરણામાં શક્તિની આતશો-માં આત્મા એકચિત્ત થઈ નાહી રહ્યો હોય અને તેનાં પ્રેમ કદયાણુ, સંતોષ-શાંતિના તરંગો વહી વહીને ચારે દિશામાં વિશ્વ તરફ લળકતી અને લપેટતી ખુશી અને શક્તિ, પવિત્રતા અને શાંતિ, પ્રેમ અને ક્રાંતિને ઉછાળતો ચાલી જઈ રહ્યો છે. આ સહજ સમાધિ પતંજલિ દ્વારા બતાવવામાં આવેલી અનેક પ્રકારની સમાધિઓથી ભિન્ન છે.

આ સહજ સમાધિ સંકલ્પ સહિત પણ છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ સંકલ્પ છે તો પણ તેમાં ઈશ્વરીયતા જ છે, આસુરીયતા નથી. તે નિર્વિકલ્પ પણ છે કારણ કે તેમાં દ્વિધા નથી, મૂંઝવણ નથી. આ સમાધિ સળીજ પણ છે કારણ કે તેમાં બીજરૂપી પરમાત્માની જ સ્મૃતિ છે. અને તે નિર્બીજ પણ છે કારણ કે તેમાં અશુદ્ધ સંકલ્પોનાં બીજ સુધ્યાં નથી.

પરિશિષ્ટ-૧

મનોવૈજ્ઞાનિકો અનુસાર સોળ વૃત્તિઓ અને તેનું માગાંતરીકરણ:-

આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિકોના મત પ્રમાણે ચિત્તની નીચે સુજબની સોળ મૌલિક વૃત્તિઓ અથવા પ્રવૃત્તિઓ છે.

સહજ સમાધિની પ્રાપ્તિ માટે આ વૃત્તિઓનું કોઈપ્રકારે દમન કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ તેમના માર્ગાંતરીકરણથી ચિત્તની એવી ભૂમિકા થઈ જાય છે કે જેનાથી તે સહજ સ્વરૂપ સ્થિત થઈ શકે છે. અહીં તે વૃત્તિનો તથા તેમના માર્ગાંતરીકરણનો અત્યંત સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરીશું.

૧. જિજ્ઞાસા અને કુતૂહલ વૃત્તિ (Instinct of learning or curiosity):- આ વૃત્તિને આપણે સંસારમાં હરવા ફરવાનો શોખ તથા વ્યર્થ વાતોને જાણવાની ટેવ અથવા શોખ (Hobby) થી દૂર કરી આત્મા પરમાત્મા પરમધામ, સૃષ્ટિ ચક્ર, કર્મની ગતિ, ભૂત ભવિષ્ય વગેરે જાણવામાં વાળી શકીએ છીએ.

૨. સંગ્રહ વૃત્તિ (Instinct of Acquisition):- આ વૃત્તિને આપણે સંસારના પદાર્થોને લોભ અને મોહવશ અધિકાધિક એકઠા કરવાને બદલે અધિકાધિક જ્ઞાનરત્ન, દિવ્યગુણ અને યોગ બળના સંચયમાં પ્રયોજી શકીએ છીએ.

૩. આહાર અન્વેષણ વૃત્તિ (Instinct for searching for food):- આને આપણે ભાતભાતના સ્વાદિષ્ટ આહારમાં ભટકાવવાને બદલે મનનો આહાર મનન, ખુદિનો આહાર શુદ્ધ વિચાર, લોક સેવાથી યોજના તથા સત્યાસત્યનો નિષ્કૃષ્ટ અને આત્માનો આહાર શાંતિ, શક્તિ અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં જોડી દઈએ.

૪. ભુગુપ્સા વૃત્તિ (Instinct of hate or repulsion):- આને આપણે લોકોને ઘૃણા કરવાને બદલે અથવા કોઈની ખૂરાઈ કરવાને બદલે સ્વયંને તામસિક આહાર વિહાર અને બ્યવહારથી દૂર કરી ખરાબ સોબતથી બચી, ખરાબ અધ્યયનને છોડવા વગેરેને માટે પ્રયોજી શકીએ છીએ.

૫. સ્વરક્ષણ વૃત્તિ (Instinct of flight or escape):- આનો પ્રયોગ સંકેચ, લોકલાજના રૂપની આસુરી મર્યાદાઓથી બચવા માટે કરી શકીએ.

૬. રચના અને નવનિર્માણ વૃત્તિ (Instinct of Construction):- આ વૃત્તિનો નવી સત્યગી સૃષ્ટિની રચનાના કાર્યમાં સહયોગી બનવા માટે અથવા પોતાના જીવનના નવનિર્માણ માટે (મરજીવા બનવા માટે) પ્રયોગ કરી

શકાય છે તથા એ દ્વારા રચનાત્મક આનંદ અને સુજન સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અને આ રીતે હાનિકારક વિષયસુખની વૃત્તિથી છૂટી શકાય છે.

૭. આક્રમણની વૃત્તિ (Instinct of fight) દેશ, જાતિ, ધર્મ વગેરેના નામે આક્રમણ કે લડાઈની આ વૃત્તિનું માર્ગાંતરીકરણ વિકારો લડવા, ખૂરાઈઓ સામે સંઘર્ષ કરવાની વૃત્તિમાં કરી શકાય.

૮. સામાજિક અથવા યૂથવૃત્તિ (Social instinct) આને મનુષ્ય સત્સંગમાં સામેલ થવા અથવા દેવી પરિવારનું સંગઠનમાં હળીમળીને આલવા માટે પ્રયોગ કરી પોતાનું એકલવાયાપણું (Feeling of loneliness) દૂર કરી શકે છે અથવા તે સમગ્ર મનુષ્ય જાતિને પરમાત્માની જ સંતતિ માનીને પોતાને આ વિશ્વ સમાજનું અંગ માની શકે છે.

૯. આત્મપ્રકાશન અથવા અહમ્મલાવ (Instinct of self Assertions or elation) : આ વૃત્તિને આપણે શુદ્ધ નશાના રૂપમાં જેમ કે આપણે સર્વશક્તિમાન બાપના સંતાન માસ્ટર સર્વશક્તિમાન, માસ્ટર નોલેજકુંડ હામોના મુખ્ય એક્ટર, માસ્ટર ક્રિએટર છીએ એવા જ્ઞાન માટે પ્રયોજી શકીએ છીએ. વળી ઈશ્વરીય સેવાકાર્ય અથવા સત્કાર્યમાં તેનો પ્રયોગ કરી પોતાની યોગ્યતાઓ અભિવ્યક્તિ અથવા શુદ્ધ રૂપમાં આત્મપ્રકાશન કરી શકાય છે.

૧૦. અનુવર્તન અથવા અધીનતા વૃત્તિ:- (Instinct of self surrender or submission) આને આપણે સ્વયંથી મોટેરા પાસે કંઈક ન શીખવા માન આપી ઝુકવામાં. તથા પરમાત્મા પ્રત્યે સમર્પણમયતાનો ભાવ કેળવી નિશ્ચિંત બનવામાં તથા તેમના માર્ગદર્શન અનુસાર જીવન બનાવવામાં વાળી શકીએ છીએ.

૧૧. હાસ્યવૃત્તિ અથવા ખેલકૂદની વૃત્તિ :- (Instinct of play, laughter or amusement) આનો પ્રયોગ કરતાં, આપણે સૃષ્ટિને એક નાટક માનીને સદા હર્ષિત રહી શકીએ છીએ. આપણે દરેક કર્મને નાટકનો એક પાર્ટ માનતાં ખેલને અનુકૂળ તેને સહજ રીતે કરી શકીએ છીએ. અને કઠિનમાં કઠિન પરિસ્થિતિને પણ પાર કરી શકીએ છીએ.

૧૨. સહાનુભૂતિ વૃત્તિ : (Instinct of Compassion or Fellow-feeling) આ વૃત્તિને આપણે સર્વ વિકારી

અથવા દુઃખી આત્માઓને માયાના પંજમાંથી છોડાવવા, અપકારીઓ ઉપર પણ ઉપકાર કરવા તથા સ્વયંમાં દયાભાવ (Compassion) ભરવામાં પ્રયોગ કરી શકીએ છીએ.

૧૩. અનુકરણ વૃત્તિ (Instinct of follow or imitate) : - આ વૃત્તિનો પ્રયોગ આપણે દેવતાઓના ગુણ સ્વયંમાં લાવવા અથવા મહારથીઓ કે મહાત્મા સમાન પોતાનું જીવન બનાવવામાં જોડી શકીએ છીએ.

૧૪. કામવૃત્તિ (Instinct of pairing) આને આપણે પ્રભુપ્યારના રૂપમાં પણ એવી રીતે પ્રયોજી શકીએ છીએ જેમ મીશંએ ગિરિધર પ્રત્યે ક્યું અથવા સૂરી લોકો પરમાત્માને પોતાની સજની માનીને પ્રયોજે છે. આ ભાવને આપણે આ વિચારથી પણ માર્ગોતરિત કરી શકીએ છીએ કે આ કળિયુગમાં તો સર્વ નરનારી મર્યાદાવાળાં છે. આપણે તો ફક્ત તેમને જ યુગલરૂપમાં વરીશું જે સર્વગુણ સંપન્ન, દેવી સ્વભાવના શ્રી લક્ષ્મી અથવા શ્રી નારાયણ જેવા હશે. આ રીતે આ શુદ્ધ વૃત્તિ દ્વારા આપણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં પોતાને દેવી બનાવી શકીએ છીએ.

૧૫. સંતતિ સંરક્ષણ વૃત્તિ (Instinct of loving and looking after children) : - આ વૃત્તિને આપણે ઈશ્વરીય જ્ઞાન દ્વારા મનુષ્યાત્માઓને વસોના રૂપમાં નવું જીવન આપવામાં જોડી શકીએ છીએ અથવા શ્રીરામ અથવા શ્રીકૃષ્ણ જેવા જ સંતતિ પ્રાપ્ત કરવાના વ્રતરૂપમાં અપનાવીને સ્વયંને મહાન બનાવવામાં જોડી શકીએ છીએ.

૧૬. દૈન્ય વૃત્તિ (Instinct of appeal or pray) આનો પ્રયોગ મનુષ્ય સ્વયંમાં નમ્રતાનો ગુણ વિકસાવવા બીજને માન આપવા તથા પોતાના ઉપર એક સર્વ સમર્થ પરમાત્માના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ કરવામાં યોજી શકે છે.

આ રીતે વૃત્તિઓનું માર્ગોતરીકરણ સહજ સમાધિ દ્વારા સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

પરિશિષ્ટ-૨

સહજ સમાધિ અને બીજી સમાધિઓ વચ્ચે તફાવત : -

પતંજલિએ તેમના યોગદર્શનમાં સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત - બે પ્રકારની સમાધિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

બીજી તેમણે આધાર ભેદથી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે જે નીચે મુજબ છે : -

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના ચાર પ્રકારો :-

(અ) કોઈ સ્થૂળ આધાર લઈ પ્રાપ્ત થતી સમાધિ :-
દા. ત. :- શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ વગેરેની મૂર્તિ પર આંખોને સ્થિર કરી હાથ દ્વારા અર્ચના કરતાં ચિત્તને તેમાં તન્મય કરવાથી મનની જે કાંઈ સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે તે આ સમાધિના અંતર્ગત છે. તેમાં કોઈ પણ સ્થૂળ વસ્તુ અથવા પાંચ ભૂતોમાંથી કોઈ પણ સ્થૂળ તત્ત્વ પર ઈન્દ્રિયો દ્વારા મનને સ્થિર કરવાની કોશિશ કરવામાં આવે છે તેને પતંજલિએ 'વિતર્ક' સમાધિ કહી છે.

ઉપરની બાબત પર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ છે કે પરમપિતા પરમાત્માએ યોગની જે પરિભાષા કરી છે તે અનુસાર તેને યોગ ન કહી શકાય; કારણ કે યોગનો અર્થ મનને પરમાત્મામાં સ્થિર કરતાં આત્માનો સંબંધ પરમાત્મા સાથે જોડવો એ છે. જ્યારે પ્રતિમા તત્ત્વ વગેરે તો પ્રકૃતિનાં જ વિભિન્ન રૂપ છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે રામ, કૃષ્ણ વગેરે જેમની પ્રતિમા પર મનને એકાગ્ર કરી શકાય છે, તેમાં ભાવ પરમાત્માનો જ હોય છે તો પણ આપણે તેને યોગ ન કહી શકીએ. કારણ કે આ તો સ્વયં પતંજલિની પરિભાષા અનુસાર શરીરધારી હોવાથી કલેશ અને કર્મવિપાકથી રહિત તથા બ્રહ્મા આદિના પણ ગુરુ, કાળથી અવિચ્છિન્ન પુરુષવિશેષ નથી તેથી આ દેવતાઓમાં પરમાત્માનો ભાવ રાખવો અથવા પાર્થિવ પ્રતિમાને જ પરમાત્મા માની લેવા એ તો સ્વયં પતંજલિની ભાષામાં વિપર્યય અથવા વિકલ્પ વૃત્તિને ધારણ કરવા બરાબર છે, જેનો તો સ્વયં પતંજલિએ પણ વિરોધ કરવાનું કહ્યું છે તેને તો પરમાત્માએ તત્ત્વ સાથેના યોગની સંજ્ઞા આપી છે એ રાજયોગ નથી.

(બ) સવિચાર સમાધિ :- જો કોઈ મનુષ્ય કોઈ પાર્થિવ આધાર લેવાને બદલે સૂક્ષ્મ રસ, રૂપ, ગંધ, શબ્દ વગેરે ભાવાત્મક વિચારના માધ્યમથી મનમાં એકાગ્રતા લાવે છે તેને સવિચાર સમાધિ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેનો આધાર વિચાર છે. ઉદાહરણ તરીકે જો કોઈ મનુષ્ય પોતાના મનમાં વૈકુંઠનો વિચાર કરી તેમાં શ્રીકૃષ્ણને બંસી વગાડતા જુએ છે અને વિચાર દ્વારા ત્યાં સુંદર સુંદર ફૂલ અને ફળ જુએ છે અને

તેમની સુગંધ લે છે અને આ રીતે તે સૂક્ષ્મ દ્રશ્યમાં સ્થિર કરી લે છે તો તેની સમાધિને વિચાર અનુગત સમાધિ કહી શકાય.

હવે આ વિષયમાં વિચારવાની વાત એ છે કે એમાં પણ રસ, રૂપ, ગંધ, શબ્દ વગેરે પ્રકૃતિનાં સૂક્ષ્મ રૂપાંતર છે. તેથી તે પણ પ્રકૃતિ તત્ત્વનું જ ભાન છે. તેમાં પ્રકૃતિ પુરુષનું અલગપણ નથી. ન તો સ્વરૂપ સ્થિતિ છે.

(ક) આનંદ અનુગત સમાધિ:- આ તે સમાધિ છે જેમાં મનુષ્ય જ્ઞાનનું મનન કરતાં કરતાં આનંદનો અનુભવ કરે છે. પ્રકૃતિના સ્થૂળ ભાવથી મનને દૂર કરી લે છે.

પતંજલિએ આનંદની સાથે સાથે પ્રેમ, શક્તિ અને પ્રભુમિલનનો ઉલ્લેખ એમાં નથી કર્યો. તેથી તેના સિવાય આનંદ અપૂર્ણ આનંદ છે. યથાર્થ આનંદ તો જ્ઞાન સહિત, સંબંધ સહિત, પ્રેમ સહિત, પરમાત્મા સાથે ભાવાત્મક મિલન દ્વારા જ થાય છે. તેમાં મનુષ્ય સ્વયંને ખિંદુરૂપ અનુભવે છે, કે જે અવર્ણનીય છે. એવું લાગે છે કે પતંજલિએ આનંદ અનુગત સમાધિનું વર્ણન કર્યું છે તે પરમાત્માથી યુક્ત થવાના ફળ સ્વરૂપ મળતો આનંદ નથી. પરંતુ પતંજલિ એનો પણ વિરોધ કરવાનું કહે છે. તેઓ તો તેનો પણ વૈરાગ્ય કરવાનું કહે છે. જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ આનંદ કેવળ વિષય વિકારોથી દૂર કરનારો અને જ્ઞાન મંથનમાંથી જ પ્રાપ્ત થનારો આનંદ છે.

(ડ) અસ્મિતાનુગત સમાધિ :- આ તે સમાધિ છે જેમાં કેવળ પોતાના જ મનનો શુદ્ધ ભાવ રહી જાય છે અને સર્વ પદાર્થ વ્યક્તિઓ વગેરેનું ભાન રહેતું નથી. પતંજલિએ આ સમાધિને પણ પાછળ છોડી દઈને અસંપ્રજાત સમાધિ માટે પુરુષાર્થ કરવા કહ્યું છે.

૨. અસંપ્રજાત સમાધિ:- અસંપ્રજાત સમાધિનો અર્થ છે બીજા કશાનું ભાન ન રહેવું. મન જેનું ધ્યાન કરી રહ્યું હોય કેવળ તેની સાથે તદ્રૂપ થઈ જવું. પોતાના પણ શુદ્ધ અહંકારનું પણ અનાસ્તિત્વ થવું. પતંજલિ તેને ચિત્તનું શૂન્ય થઈ જવું માને છે. (Nilness)

પતંજલિએ આ પ્રકારની સમાધિમાં પરમાત્માને અનિવાર્ય સ્થાન આપ્યું નથી. તે આ સમાધિનો ઉલ્લેખ કરતાં તેને ‘આત્માનું પરમાત્મામાં તન્મય થવું’-એવું

નથી માનતા પરંતુ કોઈ પણ વિષય લઈ તેમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું અને તેમાં મનને ખોઈ નાખવું એવી અવસ્થાને સમાધિ માને છે. તેની વિરુદ્ધ પરમ પિતા પરમાત્મા પવિત્રતાનું પાલન કરતાં, દિવ્ય ગુણો ધારણ કરતાં, પરમાત્માનું શરણ લેતાં પ્રેમવિહાર થઈ, લગન પૂર્વક, મનને તેમાં સમાહિત કરી દેવું તેને જ સહજ સમાધિ નામ આપ્યું છે. તે સમાધિ શૂન્ય સમાધિ નથી પરંતુ તેમાં તો સંસારનો સૌથી ભંચો અનુભવ, સૌથી શ્રેષ્ઠ રસ અને સૌથી મોટી પ્રાપ્તિ સમાયેલી છે, જે આ સિદ્ધાંત પર આધારિત છે :

યુક્તિ—→ જગૃતિ

↓

સ્મૃતિ—→ સ્થિતિ

↓

વૃત્તિ—→ કૃતિ

↓

મુક્તિ

(જેવી સ્મૃતિ તેવી સ્થિતિ)

(જેવી વૃત્તિ તેવી કૃતિ)

(જેવી કૃતિ તેવી મુક્તિ)

Phone { Office : 359732
Resi. : 380940
,, : 389847

SEVANTILAL JASWANTLAL & CO.

Manufacturers & Dealers in

“ARROW” Brand Stainless Steel Utensils

50, J. M. Compound, 3rd Bhoiwada,

Swami Narayan Building,

BOMBAY 400 002.

કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય....

કલાકે કલાકે કર્મ બપાય.....

શરીરમાં વર્તતા દ્રવ્યો-રોગો જેમ ઔષધ દ્વારા દૂર થાય છે તેમ આત્મામાં વર્તતા ભાવરોગો તપની આરાધના દ્વારા દૂર થાય છે.

નાના મોટા સૌ કોઈ તપ-પદના સંસ્કાર પાડી શકે તે માટે તપના અનેક પ્રકારો પૈકી એક એક કલાકના અભિચ્છના તપ દ્વારા જીવનને શુદ્ધ વિશુદ્ધ બનાવી શકાય છે.

તપ વિના તાપ નહિ...

તાપ વિના શુદ્ધિ નહિ...

શુદ્ધિ વિના સિદ્ધિ નહિ...

Phones { Shop : 355214
Resi : 358620

ALLWIN STORES

FOR QUALITY DRY FRUITS

423, Sardar V. P. Road, Prarthana Samaj, Bombay-4.

વર્ધમાન સેવા કેન્દ્ર

૬૮, ગુલાલ વાડી, (કીકા રડ્રીટ), ઉજે માળે, મુ'બઈ-૪

પૂજ્ય શ્રમણ ભગવંતોના પાવન સત્સંગથી અમે દાતાઓની ભાવનામાં નિમિત્ત બનવા અને દુઃખીઓનાં દુઃખમાં સહભાગી થવાના નિર્માળ અને નિર્વ્યાજ સદ્ભાવનાથી “ વર્ધમાન સેવા કેન્દ્ર ” નામની સંસ્થા શરૂ કરી છે.

કેન્દ્રના ઉદ્દેશ

(૧) નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શિક્ષણનો પ્રચાર (૨) સુમંગળ સંસ્કારી સાહિત્યનું પ્રકાશન (૩) માનવસેવા અને સહત કાર્યો (૪) વ્યસનમુક્તિ પ્રચાર (૫) જીવદયા

જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ શિબિર સ્થાયી નિધિ

કેન્દ્રના પ્રથમ ઉદ્દેશને સાકાર કરવા રબ્બોના દિવસોમાં એક સપ્તાહથી માંડીને ત્રણ સપ્તાહ સુધીની સાનુકૂળ સ્થળે જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ શિબિર યોજાવી. જન્મે જૈન હોવા છતાં જૈન ધર્મ અને જૈનાચારથી તદ્દન અજાણ કે અલ્પ પરિચિત એવા શાળા-કોલેજમાં ભણતા યુવાનોને આ શિબિરમાં વિના મૂલ્યે પ્રવેશ આપવો. આ શિબિરાર્થીઓની શિબિર દરમ્યાન મૈત્રીભાવ અને સાધર્મિક ભક્તિ ભાવથી સંભાળ રાખવી.

સુમંગળ પ્રકાશન નિધિ

આ નિધિનો ઉદ્દેશ બાળકથી માંડી વયોવૃદ્ધ સુધી સૌ કોઈનું જીવન વધુ મંગલમય અને સાત્ત્વિક બને તે માટે સત્યમ્ શિવમ્ અને સુંદરમ્ની ભાવનાથી લખાયેલું વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાનું છે.

કાર્યક્રમ

૧ : કેન્દ્રની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની ટૂંકી માહિતી આપવા તેમજ સદ્વિચાર અને સદાચારનો નિયમિત પ્રચાર કરવા “ વર્ધમાન જૈન ” નામનું પાક્ષિક પત્ર ચલાવવું.

૧ : આ મુખ્યપત્ર લવાજમ વિના તેમજ જાહેરાત વિના ચલાવવું.

૨ : જૈન જ્યોતિર્ધરોનાં સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર પ્રકટ કરવાં.

૩ : જૈન સંસ્કૃતિ, જૈન ઇતિહાસ અને જૈન કલાનો પ્રાથમિક પરિચય આપતી પુસ્તિકાઓ વિવિધ ભાષામાં પ્રકટ કરવી.

૪ : સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ, ટ્રસ્ટો, પાઠશાળાઓ, જિનાલયો, તીર્થો વગેરેની સંકલિત માહિતીઓ ભેગી કરી સંદર્ભ ગ્રંથો પ્રકટ કરવા.

સુસંસ્કાર નિર્માણ નિધિ

આ નિધિનો હેતુ આપણી નૈતિક ધાર્મિક પાઠશાળાઓ, સ્વાધ્યાય મંડળો તેમજ સામાયિક મંડળો વગેરે જીવનના દાત્રી સંસ્થાઓને સુસંસ્કાર નિર્માણ માટે વધુ ઉપયોગી બનાવવા જરૂરી રોકડ રકમ અને અન્ય સામગ્રી વગેરેનો સહકાર આપવો અને ધાર્મિક શિક્ષણ અને ધર્મ સંસ્કાર માટે માંગે તેને માર્ગદર્શન આપવાનો છે. આ ઉપરાંત સંકટસહાયનિધિ અને સર્વસાધારણનિધિ અંગેનું સુરેખચિત્ર આયોજનમાં છે.

કાર્યક્રમ

૧. જરૂરિયાતવાળી પાઠશાળાઓને પાઠ્યપુસ્તકો તેમજ સંસ્કારપોષક પુસ્તકો આપવાં.

૨. બાળકો અને યુવાનો ધર્મના અભ્યાસમાં અને આરાધનામાં રસ લેતા થાય તે માટે તેમની ગુણવત્તા પ્રમાણે પરિતોષિકા અને પ્રમાણપત્રો આપવા પ્રભાવના કરવી.

૩. આર્થિક રીતે નબળી પાઠશાળાઓને આર્થિક સહકાર આપીને પગભર કરવી. સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન.

શ્રી કુમારપાળ વિ. શાહના સૌજન્યથી

Phone { 353658
361344

With Best Compliments from

CHANDAN STEEL

BHUPATRY V. SHAH & R. R. PATEL

- ✱ All Kinds of
- ✱ Mild Steel,
- ✱ Alloy Steel
- ✱ Heavy Forging
- ✱ Profile Cut.

23, 6th Kumbharwada, BOMBAY-400 004

Phone { Offi. 366982
Resi. 387190

Resi : 366394 Estd. 1956 Office : 363651

With Best Compliments From

BAHUBALI

METAL CORPORATION

Manufacturers & Dealers in :

Stainless Steel & Brass Wares Utensils
20, 2nd B h o i w a d a,
German Silver Building,
Bhuleshwar, BOMBAY-400 002

SARVODAYA

METAL CORPORATION

Manufacturers of :

Stainless Steel Utensils

43 D, Sarvodaya Nagar,
Panjrapole Lane,
Chandubhai Doshi BOMBAY 400 004

With Best Compliments from

R. CHIMANLAL & CO.

Manufacturers & Dealers in :

Stainless Steel Utensils

Specialists in :

KETTLE & LOTA

Bhagirathi Bhuvan,
14, 1st Panjarapole Lane,
Bombay 400 004

SHAH INDUSTRIES

Manufacturers of :

Chemical Pharmaceutical Tanks & Vessels
of Stainless Steel & Pressed Parts, Fabrication etc.

C/7, Shantingar Industrial Estate,
Balaram Patil Cross Road,
Bhayndar (East),
(Dist-Thana).

Phone : 356974

KAHAN METRL WORKS

Mfgs. & Merchants of

'Kahan' Brand
Stainless Steel
Utensils

G-88, Sarvodaya Nagar, Panjarapale Rd.,
BOMBAY-400 004.

Phone { Office : 368239
Resi : 353200

With Best Compliments From

KANTILAL BABULAL & CO,

Manufacturers & Dealers in

Stainless Steel Utensils & Spoons

15, Bada Mandir,
Gaushala, 3rd Bhoiwada,
BOMBAY-400 002.

Gram : GAUSHALA

Phone : offi. 363429-361131

Resi : 826685

With Best Compliments from

J. K. SHAH

JAGJIVANDAS & CO.

Manufacturers, Exporters, Importers,
Stainless Steel, Utensils, Cutlery & Hospitalwares
15, Bada Mandir, Gaushala, 3rd Bhoiwada, BOMBAY-400 002. (India)

Phone : 363657

Tel. : 363264

Resi. : 298925

*With Best Compliments From***M. JAGJIVANDAS & CO.****Manufacturers & Pioneers in**

Stainless Steel Spoonware

41-D, Sarvodaya Nagar, Panjarapole Road,
BOMBAY-4.

*With Best Compliments From***M. CHAMPAKLAL & CO.****Mfgs. & Dealers in**

"ALANKAR" Brand Stainless Steel Utensils

C-33, Sarvodaya Nagar,
Panjarapole Road,
BOMBAY-400 004

શુભેચ્છાઓ સાથે....

કવોલીટી કન્સ્ટ્રક્શન કું. ગવર્નમેન્ટ કોન્ટ્રેક્ટર્સ
વિક્રમ કેમીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (વાપી.)
કિવક બીલ્ડર્સ (મુંબઈ), બીલ્ડર્સ એન્ડ કોન્ટ્રેક્ટર્સ.
સવિતા ઓર્ગેનીક કેમીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (સેલ્વાસ)
જેલ્સુલ્સ મેડીકેપ્સ પ્રાઇવેટ લીમીટેડ (કુર્લા, સાકીનાકા-મુંબઈ)
ગૌતમ બીલ્ડર્સ-પ્રોપર્ટી ઓનર્સ એન્ડ ડેવલપર્સ (મુંબઈ)

હેડ ઓફીસ :

૧૩૦, શહીદ ભગતસીંગ રોડ, અપીજય હાઉસ,
૩જે માળે, ફોર્ટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૩.

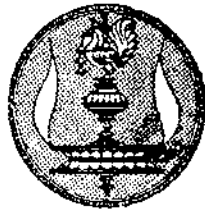
ઓફીસ ટે. નં. ૨૪૨૬૨૪-૨૪૨૬૬૭-૨૪૪૭૨૬
વાપી ફેક્ટરી ટે. નં. ૬૧૯ (શેજરાત રોડ)
સેલ્વાસ ફેક્ટરી ટે. નં. ૩૯૦

ચિનુભાઈ છગનલાલ શાહ
દીલીપભાઈ ખીમચંદ શાહ

રેસીડેન્સ, ૪૮૨૩૮૦-૪૭૫૦૩૫

રેસીડેન્સ, ૪૭૩૬૫૭-૪૭૫૩૬૮

૧૯૬, ગુજરાત સોસાયટી, સવિતા ટેરેસ,
સાયન (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૨.

SIMANDHAR METAL INDUSTRIES

Manufacturers & Dealers in

'Simandhar' Brand Stainless Steel Utensils

11, J. M. Compound,
Vithaldas House, Bada Mandir,
3rd Bhoiwada, Bombay-400 002.

Tel. No. : 364302

RATILAL KANTILAL & CO.

Mfgs. of :

Stainless Steel Utensils

21, 2nd Bhoiwada,
1st Floor, BOMBAY-2.

Phone : 362611

SUPARSH METAL INDUSTRIES

Mfgs. & Dealers in :

Stainless Steel Utensils

50, J. M. Comp., Swami Narayan Bldg.,
3rd Bhoiwada, Bombay-400 002

શુભેચ્છા પાઠવે છે.....

મે. કહાન મેલ્સ કોર્પોરેશન

(સ્ટેનલેસ સ્ટીલના વેપારી)

૧૧૧/૧૧૨ જવજુજી મહારાજ ચાલ

૧ લે માળે રૂમ નં. ૨૪

૩મે બોઈવાડા - ગૌશાળા પાસે

BOMBAY-2

Gram : "BHAVNASHIL"

Resi : 380788

Phone { 318164
252277

L. AMRATLAL & CO.

SILK MERCHANT

203 Jawaher Galli
Swadeshi Mkt.

Kalbadevi Road, Bombay-2

વિશ્વ સાહિત્યમાં ઊભી શકે તેવી સાંપ્રત ગુજરાતી નવલકથાઓ

- શ્રી નટવરલાલ રાયચુરા

વિશ્વ સાહિત્યના વિશાળ ફલકમાં ગુજરાતી નવલકથા એક અત્યંત નાના ટપકા સમાન જ હોય. અને તેમાં પણ આધુનિક નવલકથાને જ ધ્યાનમાં લઈએ તો વિષય-ફલક મર્યાદિત જ રહે.

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ મુખ્ય મનીષીઓ ચન્દ્રકાંત બક્ષી, રઘુવીર ચૌધરી તથા સુરેશ બેળીની એક એક નવલકથાનો આપણે વિષય પરત્વે અભ્યાસ કરશું.

શ્રી ચન્દ્રકાંત બક્ષીની પ્રતિનિધિરૂપ નવલકથા ‘આકાર’ ૧૯૬૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ.

મનુષ્ય એ સંજોગોની નરી વાસ્તવિકતાથી વિશેષ કંઈ જ નથી એ ‘આકાર’ દ્વારા બક્ષી સિદ્ધ કરે છે. ‘આકાર’નું મુખ્ય પાત્ર યશ ન. શાહ વર્તમાન મનુષ્યના પ્રતીક તરીકે આવે છે. ‘આકાર’ દ્વારા ગુજરાતી નવલકથા શુદ્ધ કલાની ક્ષિતિએ ભણી આગળ વધે છે તેમ કહીએ તો ખોટું નથી. ‘આકાર’માં વ્યક્તિ પર પરિસ્થિતિનું પ્રભુત્વ સિદ્ધ થાય છે. યશ બક્ષીનો ખરેખરો નાયક બની રહે છે. સંબંધોની જાળમાં યશ સામાન્ય જીવન માટેની તૃષ્ણા ગુમાવી બેઠો છે.

લાગણીહીન જીવન એ યશ માટે સ્વાભાવિક બની ગયું છે. આશ્ચર્ય, વિસ્મય અને અઘાત-પ્રત્યાઘાતથી તે પર થઈ ગયો છે. દીપ, રેખા, રાની, બુલબુલ અને સરના સાથેના સંબંધોમાં એ સતત વિરતિ, થાક અને નિર્વેદનો અનુભવ કરે છે. યશને પોતાનું અસ્તિત્વ બોજ સમાન લાગે છે. સક્રિય જિંદગી માટેની તેની એવણા વધતી જાય છે. તેની સ્વસ્થતામાં પણ વ્યથાનો ભાસ થાય છે. કશું ન બની શકવાને કારણે માત્ર આકારરૂપે તે રહે છે. વિચારોથી અંકુશમાં રાખી શકાય તેવી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાં એ માનતો હોવા છતાં દુન્યવી નજરે તે માયાવી અને બદચ્છન જ રહે છે. યશના હોવાપણાની વેદના એ આજના મનુષ્યની વેદના છે. સમગ્ર જીવન તેને માટે

પ્રયોગરૂપ બની રહે છે. યશનો પુરુષાર્થ અંતે તો અવસ્થામાં જ પરિણમે છે. બુલબુલની વિદાય અને સરનાને પરણી શકવાની અસમર્થતા દ્વારા એ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ સંબંધોને અંતે મનુષ્ય એકલો જ છે. દરેક અનુભવ એ પોતાની એકલતાનો કોસ પોતાની જાતે જ ઊંચકવાનો હોય છે. યશ સતત પણે પણે મૃત્યુ પામતો રહ્યો છે અને સમયની સૂક્ષ્મ સપાટી પર સરકતો રહ્યો છે. ખદબધા કર્યો છે. તેના જીવવાથી કે ન જીવવાથી કશો ફરક પડતો નથી. ‘આકાર’માં હર્ષનું પાત્ર નેાંધપાત્ર બની રહે છે. પ્રાં. હર્ષની એક ઉક્તિ સમગ્ર નવલકથાના નિર્ચોડ સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. “સત્યને સમજવા માટે બુદ્ધિ બહુ જરૂરી સાધન છે. અને એ એક સત્ય બહુ જલદી સ્પષ્ટ કરી આપે છે. આ દુનિયામાં માણસની વેદના જ એક જીવંત સક્રિય વસ્તુ છે. એ વેદના કર્મ કે ધર્મ ગમે તે હોય, દુનિયા એનાથી ચાલે છે અને એ રીતે આપણી દુનિયા કરુણ જ હોઈ શકે.”

આખરે તો મનુષ્યના સુખપ્રાપ્તિના સર્વ પ્રયત્નો એ શીશીમાં તડકો ભરવાની રમત જ બની રહે છે તે ‘આકાર’નું સમાપન છે.

“અમૃતા” (રઘુવીર ચૌધરી)

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની ૧૯૬૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ અમૃતા નવલકથા એ પ્રણયત્રિકોણની એક સુવાચ્ય કથા છે. પરંતુ એ ત્રિકોણ માત્ર ત્રિકોણ ન બની રહેતા અનેક સંભાવનાઓ સર્જે છે. અમૃતા એ હૃદયની વ્યથા છે તો અનિકેતની કથા છે. ઉદયન ફેંકાયેલો માણસ છે. અનિકેત પણ ફેંકાયેલો છે પણ તેને તેની સમજ છે. ઉદયન એટલે વર્તમાન. ભૂતકાળમાં એને રસ નથી. પ્રેમ અને અમૃતા એને મન એક મોહક અવાસ્તવિકતા છે. તે માને છે કે પ્રેમ એ એક આકર્ષક પ્રક્રિયા છે અને તે મનુષ્યના નિયંત્રણની બહાર છે અને અમૃતાને તે એવું મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

અનિકેત ગત અને અનાગતના સહારે જીવતો વૈજ્ઞાનિક છે. એને મન અમૃતા જોટલે પ્રવાહ, અવિભાજ્ય શાશ્વતીની દ્રષ્ટા. ઉદયન અન્ય કરતાં પોતાને વધારે જુએ છે જ્યારે અનિકેત પોતાના કરતાં અન્યને વધારે જુએ છે. ઉદયન અસ્તિત્વના કેન્દ્રમાં ઊભીને જગતને જુએ છે જ્યારે અનિકેત અસ્તિત્વના પરિઘમાં ઊભો રહી જગતને માણે છે. ઉદયનના વ્યક્તિત્વમાં અશ્રદ્ધા, સ્વાર્થ, વિદ્રોહ, અસ્વીકાર, લાલસા, આવેગ, આખાબોલાપણું, ક્રોધ, નિષાલસતા, વાસના, શંકા અને ઇર્ષ્યા જેવા મળે છે. જ્યારે અનિકેતના વ્યક્તિત્વમાં સ્વીકૃતિ, અસંદિગ્ધતા અને તાટસ્થપૂર્ણ ધીરજ જેવા મળે છે.

અમૃતા એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિમિત્ત માત્ર લાગે છે. પરંતુ હકીકતમાં ડોક્ટર અમૃતા એક સુંદર, વિદુષી અને રુચિશીલ નારી છે.

અમૃતા ઉદયન અને અનિકેત ત્રણે જૈદિક રીતે પોતપોતાનાં મંતવ્યોમાં દૃઢ હોવા છતાં સમગ્ર નવલકથાના પ્રવાહને અંતે ત્રણે બદલાઈ જાય છે એ દ્વારા વ્યક્તિ કરતાં સમષ્ટિ મહાન છે એ સિદ્ધ થાય છે. માણસ ફેંકાયેલ છે. પસંદગી, સ્વાતંત્ર્ય, અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું આદિ અસ્તિત્વવાદની પરિભાષા આપણી નવલકથામાં ધ્યાન ખેંચે એ રીતે “અમૃતા” દ્વારા જ પ્રવેશી છે. અમૃતા સ્વતંત્રતાની શૂન્યતાનો અનુભવ કરે છે પણ એનો ઉકેલ સમર્પણમાં જ શોધે છે. ઉદયન અસ્તિત્વની ઝેરી મથામણ અને નિર્થકતાને અંતે પણ સમષ્ટિ બુદ્ધિમાં જ સમાધાન મેળવે છે. અનિકેત પણ થોડી રસિક બાંધછોડ કરવામાં વાંધો નથી જોતો. ઉદયન અને અમૃતાનો વિજય હોવા છતાં ખરેખર તે બન્નેની હાર છે. અમૃતા બુદ્ધિની ભૂમિકાએ અન્યથી વિરુદ્ધ નથી. અમૃતા અનિકેત વિશે મુગ્ધ છે. આ મુગ્ધતાનું જ્ઞાન કરાવવું એ જ ઉદયન માટે જીવનમંત્ર બની રહે છે. ઉદયન ચાહે છે કે અમૃતા બાળ્ય રહે, સમજે અને વિકાસ પામે. અમૃતાને આવું જ્ઞાન કરાવવામાં ઉદયન ઘણું ગુમાવે છે. ઉદયન નિષાલસ છે તે અનિકેત વિરુદ્ધ અમૃતાને ઉદયન કરતાં અનિકેત વધુ ગમે છે કારણ કે ઉદયન તે ખુલ્લો છે. તેના વિશે મોઝકને અવકાશ જ નથી જ્યારે અનિકેત તેના મોઝકને ટકાવી રાખી શકે તેમ છે.

અનિકેત વૈજ્ઞાનિક હોવા છતાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ પ્રેમતત્ત્વ સમજવા સમજાવવા માગે છે. એને

અમૃતામાં નહીં પરંતુ પ્રેમમાં રસ છે. અમૃતા વિશે તે “ભંચો અભિપ્રાય” જરૂર ધરાવે છે. અંતે તે ગમે તેટલા અસ્વીકાર છતાં તે અમૃતાને ચાહે છે. અનિકેતના પોતાને વારવાના કે રોકવાના પ્રયત્નો છતાં તેની ભાષા બધું ખુલ્લું કરી દે છે. એ ત્યાગ કે ઉપકાર જેવી વૃત્તિઓ પણ નથી સેવતો. સંવેદના અનુભવથી અને આદર્શોને ટકાવી રાખવા મથવું એ બે ધ્રુવો વચ્ચે અનિકેતનું વ્યક્તિત્વ ભવ્ય રીતે રઘુવીર ઉપસાવી શક્યા છે. ભાવક ઉદયન સાથે જે નિકટતા અનુભવે છે તે અનિકેત સાથે શક્ય નથી લાગતી. અમૃતાનો સ્પર્શ અનિકેતને સતાવે છે. અમૃતા તેને મન સ્વપ્ન છે. મરીચિકા નહીં. અમૃતા વિનાની જિંદગી મારું ભવિષ્ય બનવું જોઈ એ તેમ માનતો અનિકેત પ્રેમ બનવા ઇચ્છે છે. અનિકેતનું અંતિમ ધ્યેય તે સત્યની પૂર્ણ પ્રાપ્તિનું છે. તે અમૃતાને સ્મરણમાંથી પણ દૂર રાખવા મથે છે પણ તે સંભવ નથી. ઉદયનની બીમારી વખતે અનિકેત અમૃતાથી દૂર રહી એમ સમજે છે કે પોતે choiceless awareness area માં પ્રવેશી શક્યો છે.

અમૃતા આ રીતે વિચારે છે: પ્રેમ, પ્રેમની પ્રતીતિ પછી વરણી અને બાદમાં મુક્તિ તે પણ કર્તવ્યપ્રબુદ્ધ છે. તે માને છે કે બાળ્ય વિનાનું સમર્પણ નિર્થક છે. અમૃતાના ચરિત્રનું ચરમબિન્દુ તેની આત્મનિર્ભરતા છે, પરંતુ આત્માની સ્વતંત્રતા રક્ષવા જતાં તેની કરુણતા વધે છે. ઉદયન તે તેને સ્વતંત્ર જ રાખે છે. પણ અમૃતા માટે વરણી દુષ્કર બને છે. બદલાઈ જવાની અને ન બદલાઈ જવાની દ્વિધામાં અંત લાગી અમૃતા લટકે છે. ભારતીય સમાજમાં ઉદયન અને અનિકેત જેટલા સ્વતંત્ર છે તેટલી અમૃતા નથી. આત્મવંચનાના પાયા પર ઊભેલા સમાજના પ્રતિનિધિઓ-ઉદયન અને અનિકેત ગમે તેટલા બુદ્ધિશાળી હોય તે પણ અમૃતાને એક સુંદર નારીરૂપે જ જુએ છે. અમૃતા કહે છે તેમ ઉદયનના ઉમળકા અને અનિકેતની સ્વસ્થતામાં જે ઉપસ્થિતિ હોય છે તે તેણીના નારીરૂપનું પરિણામ હોય છે. અમૃતા સ્વાતંત્ર્ય અંખતી હોય છે; છતાં અનિકેત પાસે નાની બની જાય છે. સ્વાતંત્ર્યની સૌંદર્ય અને મુગ્ધતા પાસે હાર સ્પષ્ટ રૂપે બહાર આવે છે. અમૃતા એક ક્ષણે કહી જાય છે કે પોતે અનિકેતને ચાહે છે ને અનિકેતને જ ચાહે છે. એ સ્વાતંત્ર્ય નહીં પણ સ્નેહનો વિજય છે. પણ અનિકેતના સ્નેહમાં સ્વાતંત્ર્ય સમાવિષ્ટ છે. સમગ્રને પામવું શક્ય નથી એમ માની

અમૃતા વિરમે છે. પ્રેમીમાંથી પ્રેમ બની અમૃતા લબ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે.

નવલકથાના અંત ભાગમાં અનિકેતનો એકરાર મહત્વનો છે. તે કહે છે : “ મને આનંદ છે કે હું એને બચાવી શક્યો છું કારણ કે એના પ્રેમની મને પ્રતીતિ થઈ છે. ” ઉદયનનો એકરાર પણ આવો જ લબ્ય છે. “ હું એકરાર કરું છું કે હું મારા સમયને જીવ્યો છું એ બાબત મને કશો અસંતોષ નથી કારણ કે હું અસંતોષને જીવ્યો છું. હું મારા યુગથી કદી વિખૂટો પડ્યો નથી. એણે મને સંપૂર્ણ સાથ આપ્યો છે. ”

નવલકથાનો અંત પણ કલાત્મક છે.

“ ત્રણ કૂટ પહોળા ખાટલાની બે બાજુએ સામસામે પરંતુ દષ્ટિશૂન્ય હોય તેમ અનિકેત અને અમૃતા ઊભાં હતાં. એમની વચ્ચે જે અવકાશ હતો તેની વચ્ચે એક જિંદગી શબ્દ બનીને પડી હતી. ”

“ છિન્નપત્ર ” (શ્રી સુરેશજોષી)

સૌ કોઈ પોતપોતાનામાં થોડું થોડું રહસ્ય ધૂંટવું હોય છે. એની એંધાણી મળે છે. કોઈની આંખોમાં તો કોઈના સ્પર્શમાં. કોઈકવાર બે વ્યક્તિનાં રહસ્ય એક જ કેન્દ્રમાંથી વિસ્તરતા વર્તુળ જેવા જણાય છે. ”

સંબંધ અને વેદનાને સુખ્યત્વે નિરૂપતી શ્રી સુરેશ જોષીની ૧૯૬૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘ છિન્નપત્ર ’ નવલકથામાં માનુષીક પ્રેમ બધાં જ પાર્થિવ અને વ્યક્તિગત પરીક્ષણો સંકલિત થઈ આલેખાય છે. અજય, માલા અને લીલાની વ્યક્તિગત અને સંવેદનશીલ ભૂમિકા પર ઊઠતાં વિવિધ વલયોની શબ્દોમાં રચાયેલી સૃષ્ટિ અદ્ભુત છે. અજયના સંદર્ભમાં વેદનાનો પર્ચાય બની રહેલ માનવીય પ્રેમનું મેટાફિઝિક્સ છે. આ પ્રેમને કોઈ પરિમાણ કે ભૌતિક પ્રાપ્તિ નથી પણ તે એક જાગૃત હરપળે સંવેદાતી પ્રક્રિયા છે જે મૃત્યુ બાદ પણ વિસ્તરે છે. ચેતના જેને રાત દિવસ અનુભવે તેવી એક અનંત અવસ્થા છે. અજયનો સંદર્ભ પામતા તે વેદના શબ્દોમાં લાવસંકુલનું સ્વરૂપ પ્રગટાવે છે. શબ્દ સંયોજનો અને કદપન પ્રતીકના નવા સંદર્ભો વડે પ્રેમતત્ત્વની ગહન વાત શી રીતે થઈ શકે તેનો “ છિન્નપત્ર ” એક સબળ નમૂનો છે.

“ છિન્નપત્ર ” માં સામાજિક સંબંધોનું માળખું ફગાવી દેવામાં આવ્યું છે. સમગ્ર સૃષ્ટિની ભૌતિકતાને ઓગળતી

રાખી સુરેશ જોષી એ શબ્દોને સહારે એક આંતરિક વાસ્તવની પ્રતીતિ કરાવતું એક નવું વિશ્વ રચ્યું છે. અજય, માલા અને લીલા કોઈ સાંસારિક સંબંધોને ઓગળાવતા નથી છતાં સૌએ એકમેકની રહસ્યમયતાને પિછાણી છે. પ્રેમ, સમર્પણ અને સ્વાર્પણ માગે છે તે અજય માલા જેવી વ્યક્તિઓની બાબતમાં સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નોનું ઉદ્ભવસ્થાન બની રહે છે. અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કરીને વ્યાપી શકાય એ સિદ્ધિ માલાની દષ્ટિએ વ્યર્થ છે. તિરસ્કૃત છે. અજયનો પુરુષાર્થ ‘ હું ’ ને વિસ્તારીને પામી શકાતી વ્યાપ્તી માટેનો છે. લીલા માલાની સંનિધિમાં નારી સ્વરૂપની એક અન્ય બાબુ રજૂ કરે છે; પરંતુ તે અજયના પૌરુષને પડકારતી નથી. લીલા ખુદ એક પૂર્ણ રહસ્ય બની રહે છે. આ રીતે સંબંધોની બધી આ મર્મસભર ઘટનાઓને અંતે તો એક જીવંત પ્રક્રિયાનો જ પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષણોને લીલા સહજતાથી અને બોજ વગર માણી શકે છે. સારથ્ય એનો સ્વભાવ છે. જ્યારે માલા એક આચ્છાદન છે. ગૂઢતા એનો સ્વભાવ છે. અજય માલાની મર્મકાયા પ્રગટાવવા મથે છે. પણ માલાને તે માટે મમત્ત્વ નથી. માલાના અજય સાથેના સંબંધો આત્મઘાતક છે. એવું થવું તેમાં અજયનો પરાભવ હોવા છતાં વૈદ્યની વેદનાને ગાઈ શકે છે. ઈર્ષાથી કશું ભડકાવતો નથી. માલા આંસુથી સ્વચ્છ અને નિર્મળ બને તે અજય માટે આકર્ષણ બની રહે છે. અજયની આ ચૈતસિક સૃષ્ટિના ઉઘાડમાં જ માલા અને લીલા તેમ જ કૃતિનાં અન્ય એકમે ખુલ્લાં રહે છે. અજય પોતાની શૂન્યતાનો અને વેદનાનો યોગ ક્યાંય સ્થાપી શકતો નથી. વેદનાને એ વિખેરી પણ શકતો નથી. અજય સતત તેને અનુભવે છે. આ વિચ્છેદ જ તેની જીવનાનુભૂતિ બની રહે છે. અહીં મિલન પણ સ્થૂળ સ્થળવિષયક નથી. દૂરતા પણ ભૌગોલિક જ નથી. પ્રેમ લેખલ જ નથી, પણ ‘ કશુંક ’ છે. વાસ્તવિક દુનિયાની બધી જ સંવેદનાઓ અજયની કરી દેવામાં આવી છે. વ્યક્તિઓ પણ અહીં પોતપોતાનાં મૂલ્યાંકનો અને સમજ મુજબની એકમેકની છબિ લઈ અહીં રજળે છે. એ પ્રતિકૃતિઓ વચ્ચેનો સંઘર્ષ પણ ખૂબ સંવાદી રીતે આલેખાયો છે. નવલકથા વિશે શ્રી રઘુવીર ઔધરી યથાર્થ લખે છે :

“ અજયનું વિશ્વ અને માલાનું વિશ્વ, અજયનો અજય અને માલાનો અજય, માલાની માલા અને

અજયની માલા એ સર્વતુ સાચુજ્ય ‘છિન્નપત્ર’માં થયું છે.”

“છિન્નપત્ર” અનુભૂતિમાંથી ઉત્થાન પામતી પ્રેમ-વિભાવના અને એની મીમાંસાનું કલાસ્વરૂપ છે. “છિન્ન-પત્ર”માં સુરેશ જોષીએ અમૂર્તને ફ્રેકસમાં રાખી મૂર્તને હવારૂપ થવા દઈ અદ્ભુત સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે.

માલાની એક અત્યંત કરુણ ક્ષણ દ્વારા કૃતિનું સમાપન થાય છે. આંધળી ઓરડીમાં અજયની હાજરીમાં અશોકના હાથે માલાના શરીરને લોગવાતું બતાવી સુરેશ જોષીએ યાતનાની પરાકાષ્ઠા આલેખી છે. માલા અજયના સ્મરણથી ભાવવિભોર હતી તે સમયે આવો સ્થૂળ હાસ અને પરાભવ કરુણ છે. ત્યાર પછીના શબ્દો નોંધપાત્ર છે.

“My love, you yield to absences, I will not return” આ રીતે “છિન્નપત્ર”નું સમાપન કલાત્મક અને જીવંત બની રહે છે.

“પ્રેમાનુભવમાં તથા પ્રકૃતિ કે સંસાર સાથેના તમામ સંનિકર્ષોમાં જે કંઈ પણ વધારે પરગામી ગોચર થાય ત્યારે તેને પકડીને શબ્દમાં મૂર્ત કરનારી સર્ગશક્તિ અજય-માં નોંધપાત્ર છે. અનુભૂતિની પાર જનારી એની મેધામાંથી જ અહીં માનુષિક પ્રેમનું એક મૌલિક સ્વરૂપ સ્ફૂર્યું છે. સુરેશભાઈએ એને સુંદરમાં રૂપાંતરીને ભાષામાં બાંધી આપ્યું છે.”—સુમન શાહ.

માલાનાં સઘળાં રહસ્યની માયા, એની મર્મકાયાની ઓળખ એ અજય માટે જીવન બની ગયું છે. માલા પોતાને માટે મમત્વ ધરાવતી થાય, તેની વ્યક્તિમતા પૂરેપૂરી પ્રગટે, એ પોતાને ઓળખે એવી આશાએ અજય જીવે છે; પરંતુ એ જ્યારે પોતાના પ્રેમનું સ્વરૂપ જાણવા માંગે છે ત્યારે અહમ્ની ભૂમિકા પર અજય માલાનું વિશ્વ ભારે બનવા લાગે છે. લીલાની જેમ અજય અને માલા અહંકારને નષ્ટ નથી કરી શકતાં. અજય પ્રેમની અસીમતા જાતના વિગલનમાં જીએ છે અને માલા પતિથી એવી અપેક્ષા રાખે છે. માલા માટે અજયનો પ્રેમ બંધન રૂપ નથી બનતો. અન્ય ચીલાચાહુ પ્રેમકથાઓથી અહીં “છિન્નપત્ર” નું પ્રેમવિશ્વ અને તેની મીમાંસા અલગ પડે છે. અજયનો પ્રણયભિગમ જાતના વિલોપનથી કે આહુતિથી ચરિતાર્થ નથી થતો. એ જણાવે છે તેમ

“આપણને કોઈ નિઃશેષ થઈ જવા દેતું નથી. અહીં તો સૌને અંશેનો અપ હોય છે.” સુરેશ જોષીએ “છિન્ન-પત્ર” માં અસ્તિત્વ મૂલક વર્તુળમાં ઘૂંટાતા રહેતા માનવીય પ્રેમની મર્યાદા ચીંધવાની સાથે એમાંથી નિષ્પન્ન થતી કરુણતા સ્પષ્ટ કરી છે.

થોડી વેદના, થોડું શૂન્ય આપણને આ સંસારમાં સાચા બનાવવા જરૂરી છે એવી સમજ છે અજયની. વ્યાપ્તી શક્ય હોવા છતાં એને જીવવાની હામ એનામાં નથી. માલા સાથેના યોગને તે આ રીતે વર્ણવે છે :

“રેસ્ટોરામાં બેઠો બેઠો હું સમુદ્રને ક્ષિતિજની લેગી થતી રેખાઓને બેઠું છું. બેગા થવું હોય તો આમ અદ્વાદ રીતે વિસ્તરી જવું પડે ને માલા, વિસ્તાર એટલે દૂરતા. એથી જ તો આપણે ભડકી બીડીએ છીએ. હાથથી હાથ છૂટે! પડે, રસ્તાનો વળાંક આવે, દષ્ટિ પણ પાછી વળે ત્યારે હૃદય કેવું ગભરાઈ જાય છે?” અજય કહે છે આપણે જીવવા શકતાં નથી. આ બધાનાં અનિવાર્યપણે પરિણામરૂપે વિચ્છેદજન્ય વિષાદ જ અજયનો સ્થાયી ભાવ છે. વેદનાને સમાડવાની અને વિષાદને ગાવાની અજયમાં હામ છે. ક્ષણેક્ષણે નવીન સૃષ્ટિનું સર્જન એ અજયના જીવનની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

માલા અલેદ દૂરતામાં લપેટાયેલ છે. એની અભિ-વ્યક્તિ અશ્રુમય મૌન જ છે. ભલે અજયને એમાં કશાકની અભિવ્યક્તિ ન વરતાતી હોય; છતાં એ જ પ્રેમાભિવ્યક્તિ છે. પોતાના અહંકારની ગરમીમાં પ્રેમ પ્રાકટચની સુગંધતાને યોગાતી માલા અટકાવી શકી નથી. એના વ્યક્તિત્વમાં મિશ્ર અંશે છે : અહંકાર, નિશ્ચય, હઠ, અને બાલિશ ચંચલતા. એ આત્મરત છે અને લાપરવાહ પણ છે. અજયનાં નિવેદનોથી કે લીલાની શિખામણોથી પણ માલાનું પુખ્ત બીલતું નથી. એના જીવનમાં પડેલી જડતા, બેહોશી તેની વેદનાને નવું પરિમાણ આપે છે. માલાની વેદનાથી તે આધુનિક માનવ-સ્થિતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેને સભરતાથી સુરેશ જોષીએ રજૂ કર્યું છે. પ્રેમમીમાંસા “છિન્નપત્ર”માં મૃત્યુનો તંતુ ચથાર્થ સાચવીને વ્યક્ત થાય છે અને તેથી મીમાંસાને બિંદાણ પ્રાપ્ત થયું છે. અજયને મન મૃત્યુ બધું એકાકાર કરી નાખનારી ઘટના છે તેથી જ તેના ભય છે. અજય સર્જક હોઈ સંસારની બધી માયાઓથી તે લુપ્ત છે. મરણભય અને માયા વચ્ચે સંકલન સ્થાપ-

વાની તેની ઉમેદ છે. માલાનો સહયોગ તે આ બાબતમાં મળે છે. આ રીતે મૃત્યુ તેમના સ્નેહને વળ ચડાવે છે. વેદનાની પૂજા અનુભૂતિના કૃણસ્વરૂપે અજય માલા સાથે મરણ ભોગવવા મળે છે. પ્રેમવિકટતામાંથી જન્મેલ આ સ્વાભાવિક મુસુખા “છિન્નપત્ર”માં ગૃંથાયેલ એક બળવાન સુંદર રેખા છે.

“જે આ ક્ષણે આંસુ બનવા જેટલું નિકટ આવે છે તે જ બીજી ક્ષણે દૂરતું નક્ષત્ર બનીને ચમકે છે.” અજયની આ ઉક્તિમાં માનુષ્યીક પ્રેમની સ્થિતિ અને આદર્શ ભેદ વણાયું છે. આખરે તો “છિન્નપત્ર”માં માનુષ્યીક પ્રેમનું ગૌરવ જ ગવાયું છે. અજયના નિર્ભીંત પ્રેમભાવની અને માલાના કેન્દ્રસ્થ પ્રેમમર્મની રજૂઆતોમાં બળવત્તા છતાં નબળાઈ, શિખરો ચૂમતી ગરવાઈ છતાં ખાઈના અધકારમાં ચૂપ એવી માણસાઈનાં દર્શન થાય છે. અને તેથી રચના સાહિત્યકૃતિની કક્ષાએ રહે છે. આધુનિક સંદર્ભમાં થયેલી આ પ્રેમમીમાંસા “સરસ્વતીચંદ્ર” પછીનું લાંબા ગાળે મળેલું એ વિશેનું સર્જનાત્મક ચિંતન પણ છે.” —સુમન શાહ.

With Best Compliments From

NAPRO INDUSTRIES

Chitalsar Manpada, S. V. Road,
Thana- 400 607
Tel : No. 502485

Head Office
509, Marine Chamber,
11, New Marine Lines
Bombay-400 020

Phone { 361344
353658

VISHAL ENTERPRISE

ALL KINDS OF

- ✻ Mild Steei
- ✻ Alloy Steel
- ✻ Heavy Forging
- ✻ Profile Cut.
- ✻ Ball Bearing

23, 6th Kumbharwada, BOMBAY-400 004

Grams : PENMASTER

Phone { 314101
292860

With Best Compliments From

THE BEST FOUNTAIN PEN DEPOT

Sole Distributors

PALTO, MHATRE WRITER & HOMER PENS.

79, Devkaran Mansion,
Princess Street,
BOMBAY-400 002

H. B. VORA & CO.
AVINASH & CO.

Semi Stockists :

Mafatlal Fabrics

338, Gauraj Gally, M. J. Market,
BOMBAY-400 002

Phone : 314864, 253834. 290573, Resi. : 816649
Gram : IMPEXCHEM

K. A. VORA

IMPEX CHEMICAL
CORPORATION

24, Vitthaladas Road, S. G. Marg,
P. B. No. 2399, BOMBAY-400 002

ઈશ્વર સંબંધી વિશ્વના ચિંતકોનાં વિવિધ મંતવ્યો

-પ્રો. કે. બી. માંકડ

પ્રારંભિક

જ્યારથી મનુષ્ય આ વિશ્વની અદ્ભુત ઘટનાઓથી આશ્ચર્ય અને અહોભાવની લાગણી અનુભવવા લાગ્યો, ત્યારથી આ જગતનું રહસ્ય શું હશે અને આવાં વિશ્વનો રચનાર કોણ હશે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા તેના વિચારવંત મગજમાં પ્રગટ-અપ્રગટ રીતે થવા લાગી. આ જિજ્ઞાસા જ બધાં ચિંતનો અને સંશોધનોનું મૂળ ગણાયું છે. આ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે? તેનો સર્જક કોણ હશે? આવા આવા પ્રશ્નો સહુકથી ચિંતકના મનમાં અને મસ્તકમાં ઘોળાવા લાગ્યા. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ઈ.સ. પૂર્વની છઠી શતાબ્દીમાં આ સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાના શક્ય બૌદ્ધિક ઉકેલે કાંઈક વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અને આ જ સમય દરમિયાન વિશ્વના મહાન યુગપ્રવર્તકો કે જ્યોતિર્ધરો અને પયગંબરોએ માનવ-વિશ્વમાં જન્મ લઈને દિવ્યતાથી વિશ્વને વિભૂષિત કર્યું.

ઈશ્વરનાં અસ્તિત્વના ખ્યાલ સંબંધી ઘણા સિદ્ધાંતો છે. આમાંના કેટલાક સિદ્ધાંતો નિરીશ્વરવાદી વલણથી પ્રેરાયેલા પણ છે. તેવા ચિંતકોની દૃષ્ટિએ, ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાના પાયામાં ભય, આપણા જ અંતરની ઇચ્છાનું મૂર્તિકરણ, અતૃપ્ત કે વિકૃત જાતીય વૃત્તિ, ધર્મશુરુપ્રથા, રાજ્યની સત્તા ટકાવી રાખવાની ચાલ, સામાજિક અન્યાય, સ્વપ્ને કે સંમોહન ઇત્યાદિ પરિબળો રહેલાં છે. તેઓ એમ પણ માને છે કે કેટલીક વાર મનુષ્ય જીવનના કોઈ અયોગ્ય કે અવિશ્વસનીય પાસાને લીધે પણ વ્યક્તિ ઈશ્વરમાં માનવા લાગે છે. આવી બધી તાર્કિક દલીલો દ્વારા તેઓ ઈશ્વર વિષયક શ્રદ્ધાની હાંસી ઉડાવે છે; પરંતુ આનો યોગ્ય ઉત્તર એ જ આપી શકાય કે કોઈપણ માન્યતાની યથાર્થતા તેની ઐતિહાસિક વિગતો પરથી નક્કી ન થઈ શકે. કારણ કે, તો પછી બગોળ-શાસ્ત્ર અને રસાયણ શાસ્ત્ર જેવાં શાસ્ત્રોનું મૂળ પણ અવૈજ્ઞાનિક માન્યતામાં રહેલું હતું એમ જણાશે. તેથી અહીં આ નિબંધમાં આપણે આવાં નિરીશ્વરવાદી મંતવ્યોને

ધ્યાનમાં લેશું નહિ; એટલું જ નહિ, પણ ઈશ્વર વિશે વિધાયક દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવનાર મહાનુભાવોની બાબતમાં પણ ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી છઠી શતાબ્દીની પહેલાંના સમય ગાળામાં પ્રવર્તતાં મંતવ્યોને લક્ષમાં લેતા નથી.

આથી ઊલટું એ પણ ખરું છે કે જેમ કેટલાક ધર્મપુરુષો માને છે તેમ, ઈશ્વર અંગેની માન્યતાનું મૂળ દેવી અંતઃસ્કુરણ કે પ્રાચીન આદિમાનવની સ્કુરણમાં પણ ન ગણાવી શકાય. કોઈ પણ અંતઃસ્કુરણને ‘દેવી’ ગણાવતાં પહેલાં ઈશ્વરમાં અથવા કોઈ પણ દેવની સંકલ્પનામાં શ્રદ્ધા હોવી અનિવાર્ય છે. “તાર્ત્વિક ઈશ્વરવાદીઓ કહે છે કે ઈશ્વર સંબંધી માન્યતા મનુષ્યની એક એવી નૈસર્ગિક-સાહજિક ધર્મશક્તિમાં રહેલી છે કે જે નૈતિક અને કલાવિષયક સૂઝ જેટલી જ મૂળભૂત, સ્વતંત્ર અને વિશ્વસનીય છે. કેન્ટની જ્ઞાનમીમાંસા પણ આપણને કોઈ અવા જ તારણ તરફ લઈ જાય છે.” (ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્ર અંગેનો અંગ્રેજી મહાસંદર્ભ અંથ)

જેમ પ્રાણવાયુ વગર માણસ જીવી ન શકે, તેમ ધર્મ વગર મનુષ્ય જીવી શકતો નથી. અલબત્ત આ ધર્મ અંગેના ખ્યાલમાં મતૈકચ પ્રવર્તતું ન પણ હોય; પરંતુ ઈશ્વર જેવી પરમ શક્તિમાં શ્રદ્ધા એ ધર્મમાં મુખ્ય હોય છે. હવે, ઈશ્વર સંબંધી આ ખ્યાલનું સ્વરૂપ વિશ્વના સિન્ન સિન્ન દેશોમાં કેવું રહ્યું તેનો સંક્ષિપ્ત ખ્યાલ હવે આપણે પ્રાપ્ત કરીશું.

પ્રાચીન ગ્રીક ચિંતકોનાં મંતવ્ય.

ભારતના ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક સાહિત્યનું મૂળ જેવી રીતે વેદમાં રહેલું છે, તેવી રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતનનું મૂળ પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં રહેલું છે. ઈ.સ. પૂર્વે છઠી શતાબ્દી વિશ્વના કેટલાક દેશો માટે જેમ સૂક્ષ્મ તાર્ત્વિક કે નૈતિક ચિંતનની બગૃતિનો કાળ સાબિત થયેલ છે તેમ ગ્રીસ દેશમાં પણ આ સમય યુગ પ્રવર્તક મહાન તત્ત્વચિંતકોનો પ્રાગટ્ય કાળ હતો. અલબત્ત સિન્ન સિન્ન ગ્રીક ચિંતકોમાં ઈશ્વર વિશેનો શું

ખ્યાલ હતો તેનો નિર્દેશ કરતાં પહેલાં એ સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે કે ગ્રીક પ્રજા કુદરત સાથે તાદાત્મ્ય કેળવવામાં માનતી હતી, અને તેથી જ ગ્રીક પ્રજા મૂળભૂત રીતે અંતઃમુખ નહોતી પણ બહિર્મુખ વધારે હતી. વળી, તેમનો દૃષ્ટિકોણ એક પ્રકારનો વૈજ્ઞાનિક ઢાંચો ધરાવતો હતો. સર્વપ્રથમ રાજાશાહી અને પછી ઉમરાવશાહીની રાજ્યપ્રથામાંથી પસાર થયા પછી ગ્રીક પ્રજામાં લોકશાહી વિચારસરણીનો ઉદય થયો અને નવનગૃતિનો જાણે એક જુવાળ આવ્યો; પરંપરાગત કે રૂઢિગત વિચારસરણી અંગે ચિંતાત્મક કે ટીકાત્મક વલણ પણ દેખાવા લાગ્યું.

થેલીઝ:- પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતનના ઇતિહાસમાં, થેલીઝ એ આદિ તત્ત્વજ્ઞ મનાય છે. આ ચિંતક સૃષ્ટિના મૂળભૂત દ્રવ્ય તરીકે પાણીને ગણાવે છે. એરિસ્ટોટલ જેવા વિદ્વાન થેલીઝનાં ચિંતનમાં ઈશ્વરવાદ જુએ છે, કારણ કે થેલીઝનું એક મંતવ્ય એવું કે દેવોથી બધું સભર છે. લોહચુંબકમાં જેમ લોખંડને ચલાવમાન કરવાની શક્તિ છે, તેમ ઈશ્વરમાં જગતને ગતિશીલ બનાવવાની શક્તિ છે. તે પછી એનેકઝીમેન્ડરે સૃષ્ટિના અંતિમ તત્ત્વ તરીકે “અસીમ તત્ત્વ”નો એક અમૂર્ત ખ્યાલ રજૂ કર્યો હતો. એ કે આપણે ઈશ્વરના સામાન્ય ખ્યાલ સાથે આ ખ્યાલને સરખાવી ન શકીએ.

પાયથેગોરસ :- આ મહાન ગણિતજ્ઞ તત્ત્વજ્ઞનાં ચિંતન પર ઓફિક સંપ્રદાયની પ્રબળ અસર હતી. પાયથેગોરસનું નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ અને તે સંબંધી બીજી માન્યતાઓને લક્ષમાં લઈએ તો આપણને ખાતરી થાય કે તેઓ ઈશ્વરમાં માનતા હતા. શરીર એ તો આત્માની જેલ છે એમ તે માનતા હતા. આપણું શરીર એ ઈશ્વર તરફથી સોંપવામાં આવેલ અનામત છે. તદુપરાંત ‘એકમ’ને જાણવાની તેમની બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા ઈશ્વરવાદને ઉંબરે આવીને ઊભી રહે છે એમ કહી શકાય.

આ સિવાય, ભારતીય તરીકે આપણને જેમાં રસ પડે તેવી બીજી વાત એ છે કે પાયથેગોરિયન સંપ્રદાય ઉપર જેની અસર વર્તાય છે તે ઓફિક ધર્મ-સંપ્રદાય પ્રમાણે, ધર્મનું અંતિમ ધ્યેય તો માનવ આત્માને જન્મ-મરણના અનિવાર્ય લાગતા ચક્રમાંથી મુક્તિ અથવા મોક્ષ અપાવવાનું જ છે. આ શક્ય બનાવવા માટે ઓફિક ધર્મના ઉપાસ્ય દેવ ડાયોનિસસ હતા, જ્યારે પાયથેગોરિયન માટે ઉપાસ્ય દેવ એપોલો હતા. “Demeter” નામથી જાણીતી દેવીની પણ આરાધના થતી હતી.

હેરકલાયટઝ હેરકલાયટઝ:- અગ્નિને સૃષ્ટિના મૂળભૂત તત્ત્વ તરીકે ગણાવતા હતા અને જગત સતત પરિવર્તનશીલ છે એમ તેઓ માનતા હતા. સંઘર્ષ જ બધી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ અને અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય છે. અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી એ મુખ્ય તત્ત્વો છે. હેરકલાયટઝના મત પ્રમાણે, દેવો અને મનુષ્યો વચ્ચે કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ નથી. ઊર્ધ્વ-ગમનને અનુસરનારા દેવો છે, અને અધઃપતન અથવા અવગમનને પાંચે જનારા મનુષ્ય બને છે. પરસ્પર વિરોધી બાબતોના સમન્વય બાબતનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે, ‘ઈશ્વર’નો ઉલ્લેખ કરે છે, અને કહે છે કે રાત્રી અને દિવસ, શુદ્ધ અને શાંતિ એ બધાં ઈશ્વરનાં જ રૂપો છે. શુદ્ધ અગ્નિને માટે તેઓ ‘ઝીયસ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે અને તે દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઈશ્વર કોઈ માનવીય આકાર ધરાવનાર તત્ત્વ છે એવું આપણને લાગે છે. લોકો ઘણુંબધું, ઈશ્વર એ નિરાકાર, એક અને અદ્વિતીય તત્ત્વ છે, જે આ જગતથી પર છે એવી માન્યતા હેરકલાયટઝ વિશેષ ધરાવે છે. મૂર્તિપૂજના તેઓ વિરોધી હતા. બધું જ ઈશ્વરમય છે એવો સર્વેશ્વરવાદ પણ તેમનાં સૂત્રોમાં જોવા મળે છે,

ઝેનોફોનિઝ:- બધા જ માણસો અને બધા જ દેવોથી શ્રેષ્ઠ, સર્વોચ્ચ એવો ઈશ્વર છે એમ આ ચિંતક માને છે. અને આવું તત્ત્વ એક જ હોઈ શકે. હોમર કવિના બહુદેવવાદની તેઓ આકરી ટીકા કરે છે.

પાર્મેનિડઝ:- હેરકલાયટઝથી તદ્દન વિરુદ્ધ મંતવ્ય ધરાવનાર આ પ્રતિભાશાળી ગ્રીક ચિંતકની દૃષ્ટિએ, જગત અપરિવર્તનશીલ છે. સત્ તત્ત્વ અનાદિ અને શાશ્વત છે. સત્ તત્ત્વ અંગેનું તેમનું વર્ણન ઉપનિષદોપદિષ્ટ બ્રહ્મ તત્ત્વનાં વર્ણન જેવું છે. હા. ત. સત્ તત્ત્વ અહીં પણ નથી તેમ ત્યાં પણ નથી; તે દ્રવ પણ નથી તેમ નજીક પણ નથી.

પાર્મેનિડઝને ખરેખર ભૌતિકવાદી ગણવા કે વિજ્ઞાનવાદી એ બાબતમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. પરંતુ મહદંશે સત્ તત્ત્વને તેઓ પ્રત્યયરૂપ અથવા અમૂર્ત ગણાવે છે. આમ, નિર્ગુણ તત્ત્વનો ખ્યાલ છે.

એમ્પેડોકલીઝ:- પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર મુખ્ય તત્ત્વોના રજકણોનાં મિશ્રણ રૂપ ગોળાકાર તત્ત્વમાં

જ્યારે પ્રેમનું સામ્રાજ્ય પૂર્ણપણે પ્રવર્તતું હોય છે ત્યારે એવી પરિસ્થિતિને તેઓ પરમ શાંતિની અને અદ્ભુત સુખની, એવી ઈશ્વર સ્વરૂપ તરીકે વર્ણવે છે.

સોક્રેટિસ :- કોઈ પણ જે દેશના ચિંતકોની તુલના કરવી એ સંપૂર્ણ રીતે, કેટલીકવાર યોગ્ય ગણાતું નથી; પરંતુ અમુક બાબતમાં જે સામ્ય દેખાય છે તે “Great minds think alike” અથવા મહાન પુરુષો સમાન રીતે વિચારતા હોય છે એ ઉક્તિને યથાર્થ પુરવાર કરે છે. ભારતમાં, ગૌતમબુદ્ધે મનુષ્યોનાં હુઃખ દૂર કેમ થાય એ પ્રશ્નને જ પ્રાણપ્રશ્ન ગણ્યો અને આત્મા શું છે? જગત નશ્વર છે કે શાશ્વત? જેવા તત્ત્વવિજ્ઞાનના પ્રશ્નો- (Metaphysical Questions) ની ચર્ચા અનાવશ્યક ગણી હતી, આવા પ્રશ્નો તેમને બિનઉપયોગી લાગ્યા હતા. સોક્રેટિસે પણ તત્ત્વવિજ્ઞાનને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા મુખ્યત્વે હાથ ધરી નહોતી અને તેમનું મુખ્ય ધ્યેય સદ્ગુણ શું છે તેનું જ્ઞાન લોકોને આપીને, તેમને સદ્ગુણી બનાવવાનું જ હતું. તેમની શિક્ષણપદ્ધતિ અને ચિંતન-પદ્ધતિ પણ નિરાળાં હતાં. કોઈ દાર્શનિક સંપ્રદાય જોલો કરવાનો તેમણે કદી પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. નીતિવિષયક પ્રશ્નો જ તેઓ ચર્ચા માટે પસંદ કરતા હતા. “તું તારી બાતને જ જાણજા” -Knowthyself એ જ સાચો જીવનમંત્ર છે.

આમ છતાં સોક્રેટિસ જ્યારે એવો નિર્દેશ કરે છે કે આત્માને તદ્દન વિશુદ્ધ બનાવીને તેને દૈવી દુનિયામાં લઈ જવા માટે તત્ત્વચિંતકો જ શક્તિમાન છે, ત્યારે આપણને જરૂર એમ લાગે છે કે ધાર્મિક બાબતો અંગે તેઓ તેમના પૂર્વજો સાથે સંમત થયા હતા. કોઈ દૈવી શાસન છે અને તે સમગ્ર વિશ્વનું રક્ષણ કરે છે એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી જ. સોક્રેટિસને “આંતરિક અવાજ” અવારનવાર આવતો હતો, અને આપણે બાણીએ છીએ તેમને મૃત્યુદંડની સજા થઈ તે વખતે બીજા આક્ષેપોની સાથે એ આક્ષેપ પણ હતો કે સોક્રેટિસ પરંપરાગત ગ્રીક દેવોની સત્તાનો અનાદર કરે છે.

સોક્રેટિસ રહસ્યવાદી હતા, સત્યની શોધમાં તલલીન થઈ જનારા હતા. તેઓ કેટલીકવાર સમાધિમાં લીન થઈ જતા હતા. સોક્રેટિસના જૂઠ્ઠા સર્વતોમુખી તત્ત્વદર્શનના સિદ્ધાંતો પર સીધી કે આડકતરી રીતે આધાર રાખનારા

જે સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેમાંથી સિનિક સંપ્રદાય અનુસાર ઈશ્વર એક જ છે અને તેને કેવળ સદ્ગુણથી પ્રસન્ન કરી શકાય છે. અનેક દેવોની માન્યતા સાથે સંકળાયેલા ધર્મ નિર્થક છે, ખોટો છે. હાયોજિનિસે પયગંબરો પ્રાર્થનાઓ ઇત્યાદિની કડક ટીકા કરી હતી.

પ્લેટો:-પાશ્ચાત્ય જગતના સહુથી પ્રથમ વ્યવસ્થિત તત્ત્વજ્ઞ તરીકે જેની ગણના થાય છે તે પ્લેટો સોક્રેટિસના શિષ્ય હતા. જગતના મૂળભૂત તથા અંતિમ સત્ તત્ત્વો તરીકે તેમણે “Ideas” અથવા રૂપતત્ત્વોનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો. આ રૂપતત્ત્વો અથવા વિચારતત્ત્વો અમૂર્ત એવાં બુદ્ધિ-ગમ્ય તત્ત્વો છે એ તેમનું મુખ્ય દાર્શનિક મંતવ્ય છે. આમ છતાં, સ્ટેઇસ લખે છે તેમ, પ્લેટોએ લખેલા સંવાદોમાં વિશ્વના સર્જક અને સંરક્ષક તરીકે અવારનવાર ઈશ્વરનો ખ્યાલ પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. આમ, નિર્ગુણ તેમજ સગુણ સત્તત્ત્વોનો ખ્યાલ પણ તેમાં મળી રહે છે. પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે પ્લેટો દ્વૈતવાદમાં માનતા હતા. પ્લેટો વિજ્ઞાનવાદી છે અને એકતત્ત્વવાદી જ છે. જો કે એ સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે કે પ્લેટોના દર્શનમાં, ઈશ્વર અથવા Demiurge એ વિશ્વનો સર્જક નથી, પણ ઘડવૈયો અથવા નિષ્ણાત નિર્માતા કે આયોજક છે. કારણ કે શૂન્યમાંથી તે વિશ્વની રચના કરતો નથી, પરંતુ જે પહેલેથી જ અસ્તિત્વમાં છે એવા ભૌતિક દ્રવ્ય (Matter) માંથી જ સૃષ્ટિ રચે છે. વિચારતત્ત્વો (Ideas) ના વિશ્વને અનુલક્ષીને જ આ ઈશ્વર જગતનું ઘડતર કરે છે. આમાં સર્જકના ખ્યાલ કરતાં આયોજક તરીકેનો ખ્યાલ વિશેષ છે.

વિશ્વ નિર્માણના આ વિસ્તૃત ચિતારમાં પ્લેટો વિશ્વાત્મા અથવા World-Soul નો ખ્યાલ પણ રજૂ કરે છે. આ વિશ્વાત્મા વિચારતત્ત્વોના જગત અને ભૌતિક પદાર્થોના જગત વચ્ચેનું તત્ત્વ છે. વિશ્વ-પ્રણેતા ઈશ્વર અનાદિ એવા પદાર્થો પર સત્ તત્ત્વોને સ્થાપે છે. ઈશ્વર સ્વયં ગતિપ્રેરક છે અને તેની પોતાની કાર્યશીલતા માટે બીજું કોઈ કારણ પ્રેરકબળ તરીકે હોતું નથી. વિશ્વાત્મા ઉપરાંત, ઈશ્વર આત્માઓનું, દેવતાઓનું તેમજ ગ્રહોનું પણ સર્જન કરે છે. ઈશ્વર વ્યક્તિ સ્વરૂપે ન હોવા છતાં, વિશ્વનાં બધાં જ ઐત્યોનું તે મૂળ છે. અનિષ્ટને માટે ઈશ્વર જવાબદાર નથી.

એરિસ્ટોટલ:—પ્લેટો આદર્શવાદી હતા, એક દૃષ્ટા હતા; તો એરિસ્ટોટલ વૈજ્ઞાનિક માનસ ધરાવતા હતા. એરિસ્ટોટલ પણ માનવ-આત્માના બુદ્ધ્યાત્મક પાસાને જ મહત્વનું ગણે છે. પ્રત્યેક પદાર્થ રૂપ અને દ્રવ્યનું મિશ્રણ છે અને આ સાપેક્ષ શ્રેણીના સર્વોચ્ચ સ્થાને, નિરપેક્ષ ઈશ્વર “Pure Form” તરીકે છે. આ ઈશ્વર સ્વયં નિશ્ચલ અને શાશ્વત હોવા છતાં જગતને ક્રિયામાણ અને ગતિશીલ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આમ, “Unmoved Mover” અથવા અવિચલ ચાલક તરીકેનો ઈશ્વર અંગેનો તેમનો ખ્યાલ પ્રખ્યાત છે. અંતિમ કારણ અથવા Final Cause એ ધ્યેય તરીકે કામ કરે છે અને ઈશ્વર રૂપી આ અંતિમ તત્ત્વ પ્રતિ બધી જ ગતિ અને પરિવર્તનો આકર્ષાય છે. ઈશ્વર સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ, પ્રયોજનનું પણ પ્રયોજન અને વિશ્વની વિકાસ ક્રિયાના કેન્દ્રમાં છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ, સંત પોલ, સંત ઓગસ્ટાઈન

સાક્ષાત્ ઈશ્વર સ્વરૂપ અથવા ઈશ્વરના અવતાર તરીકે આરાધ્ય અને પૂજનીય ગણાતા ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશો અને પ્રવચનોમાંથી પ્રેમાળ પિતા તરીકેનો ઈશ્વરનો હૃદયંગમ ખ્યાલ આપણી સમક્ષ ઉપરિચિત થયો છે. અને આ બાબતમાં મહાદેવી ધર્મનો ‘કડક ન્યાયાધીશ’ તરીકેનો ખ્યાલ પાછળ રહી જાય છે અને જગતને ઈશ્વર અંગેનાં મંતવ્યની એક તાજગીભરી હવા મળે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ઈશ્વર સર્વસ્વ છે અને બધાં મનુષ્યો એક જ ઈશ્વરનાં સંતાન છે. તેથી માનવ માત્રની સેવા એ ઈશ્વરની જ પૂજા-અર્ચના છે એ સત્ય જગતને સાચી દિશા દર્શાવનાર દીવાદાંડી રૂપ છે.

પ્રાચીન યુગની પૂર્ણાહુતિ સામાન્ય રીતે ઈ.સ. ૫૨૬ ની આસપાસનો સમય ગણાય છે. અને જેને મધ્યયુગનો ધાર્મિક-તાર્ત્વિક પ્રવાહ કહેવામાં આવે છે, તેનાં મંડાણ થાય છે. ખ્રિસ્તી નવા ધર્મની વધારે વિગતમાં ઊતરવું આ જગ્યાએ અનપેક્ષિત હોવાથી, તેના કેટલાક તબક્કાઓ—જેમકે ‘પેટ્રિસ્ટિક પીરિયડ’ ‘ધી એપોલોજિસ્ટિક પીરિયડ’, ‘ધી ગ્નોસ્ટીકસ’ ઇત્યાદિનો નિર્દેશ જ કરી લઈએ.

સેન્ટ પોલનાં લખાણોમાં પ્રારંભની ખ્રિસ્તી યુસ્ત ધર્મ-મીમાંસાનાં આપણને દર્શાવેલાં થાય છે. ખ્રિસ્તી ઈશ્વર

મીમાંસાને રીતસર રજૂ કરનારા તેઓ પ્રથમ હતા. ઈશ્વરનાં સામર્થ્ય અને પ્રજ્ઞાની સાથે ઈસુ ખ્રિસ્તીનાં સામર્થ્ય અને શાણપણને સમકક્ષ ગણવામાં આવેલ છે; આને ‘The Logos’થી વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. અને Logos નો આ ખ્યાલ એવો છે કે તે એક શુદ્ધ તાર્ત્વિક નિષ્પત્તિ નથી, પણ એક વ્યક્તિ છે અને પિતાસ્વરૂપ ઈશ્વરનો તે પુત્ર છે.

બીજા એક દૃષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે બધાં જ સર્જનોનું આદિકારણ બૌદ્ધિક હોવું જોઈએ. અને ઈશ્વરમાં વિદ્યમાન એવું આ બુદ્ધિતત્ત્વ-Logos-જ વિશ્વમાં દેખાતી સંવાદિતા અને વ્યવસ્થા માટે જવાબદાર છે. બધાં જ પરિવર્તનો અને ક્રિયાઓનું શાશ્વત ઉદ્ગમ સ્થાન એક ઈશ્વર જ છે. કેટલીક વાર Logosને બીજી કક્ષાના ઈશ્વર તરીકે અથવા ઈશ્વરના સહવર્તી તરીકે ગણવામાં આવે છે. ઈશ્વરમાંથી જ બધી વસ્તુઓ અને વ્યક્તિત્વ ઉદ્ભવ પામે છે. સર્જન એ ઈશ્વરના દિવ્ય પ્રેમની અભિવ્યક્તિ છે. સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય અને મનુષ્યના પતનનો ખ્યાલ પણ આ વિચારસરણીમાં રહેલો છે.

ઈશ્વરે તો માનવ આત્માઓનું સર્જન એવી રીતે કર્યું છે કે તેઓ જ્ઞાન અને વિવેકબુદ્ધિથી ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વચ્ચેના ભેદને પારખવાની શક્તિ ધરાવે છે, અને બંનેમાંથી પસંદગી કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય પણ તેઓને છે. કેટલાક આત્માઓ ઈશ્વરનો અનાદર કરીને શારીરિક સુખને જ પ્રાપ્ત કરવા મથે છે અને શયતાની રાહ પકડે છે. આવા પાપાત્માઓનું પતન થાય છે અને સજા તરીકે નિમ્ન કોટિનું જીવન તેમને સાંપડે છે.

આવી માનવજાતને ઈશ્વરપુત્ર ઈસુ ખ્રિસ્ત જ બચાવે છે. ઈશ્વર, ઈસુ અને મનુષ્ય એ ત્રણ અગત્યના ખ્યાલો આ પ્રકારના સંપ્રદાયમાં છે; પરંતુ પાછળથી ત્રિમૂર્તિનો ખ્યાલ દૃઢ થયો અને આ ત્રણેય તરવો એક જ ઈશ્વરીય તત્ત્વમાં છે એમ મનાયું.

સંત ઓગસ્ટાઈનને આ પૂર્વભૂમિકામાં જોઈએ, તો તેમને નવ્ય પ્લેટોવાદી ખરી રીતે કહી શકાય નહિ. તેમના સિદ્ધાંતનો કેન્દ્રવર્તી ખ્યાલ ત્રિમૂર્તિ Trinityનો છે. શ્રદ્ધા ઈશ્વરને શોધે છે, પ્રજ્ઞા તેને પામે છે. અને પ્રજ્ઞા પણ ઈશ્વરને શોધે છે અને પ્રાપ્ત કરે છે. થોમસ એક્વિનાસ શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ વચ્ચેના આ પ્રકારના

સંબંધને સ્વીકારતા નથી. ત્રિમૂર્તિ સ્વરૂપ ઈશ્વરને થોમસ એ શ્રદ્ધાનો વિષય ગણે છે. સંત ઓગસ્ટાઇનની ધર્મ-મીમાંસા પ્રમાણે ઈશ્વર એ શાશ્વત, પરમ, સર્વશક્તિમાન, સર્વશ્રેષ્ઠ સર્વદ્રષ્ટા સ્વરૂપ છે. તે સંપૂર્ણ સુક્ષ્મ છે, તે પૂર્ણ પવિત્ર છે. ઈશ્વર જે કંઈ સંકલ્પ કરે છે તે બીજા કોઈની-લોગોસની-દરમ્યાનગીરી વગર જ સિદ્ધ કરે છે. ઈશ્વરે શૂન્યમાંથી સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે. ઈશ્વરનું સર્જન એ અવિસ્ત સળંગ સર્જન છે, અતૂટ ક્રિયા છે. ઈશ્વર આ મત પ્રમાણે, ભૌતિક દ્રવ્યને પણ સર્જે છે. ઈશ્વરની પૂર્ણતામાંથી જ તેનું અસ્તિત્વ ફલિત થઈ જાય છે એમ સંત ઓગસ્ટાઇન માનતા હતા.

ફ્રાન્સિસ બેકન

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શનમાં આધુનિક યુગની લાક્ષણિકતા-ઓમાં ચિંતાનાત્મક પ્રભુત્વ, પરંપરાગત અને અધિકારી વર્ગ નિર્દોષ જે કંઈ હોય તેની સામે ક્રાંતિ, વિચાર, લાગણી અને કાર્યમાં સ્વાતંત્ર્યની માંગ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. સર્વ પ્રકારનાં બંધનોને ફગાવી દેવાની વૃત્તિ અહીં દેખા દે છે. ધર્મ અને નીતિમત્તાની બાબતમાં પણ શ્રદ્ધા કે માન્યતાની ધૂંસરી ફગાવી દઈને પોતાના સ્વતંત્ર મત અને બુદ્ધિથી પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવાની લગન પ્રવર્તતી હતી. આધુનિક યુગની હવા સૂંઘતો માણસ ઈશ્વર અને પોતાની વચ્ચે કોઈને રહેવા દેવા કે સહન કરવા માગતો નથી. ટૂંકામાં શ્રદ્ધા નહિ પણ તર્ક એ જ જાણે કે સાચું સાધન બની રહ્યો. સ્વતંત્ર બુદ્ધિ અને સ્વતંત્ર અનુભવ એ જ અગત્યનાં મનાયાં. ડેકાર્ટ, સ્પિનોઝા લાઇબનિઝ ઇત્યાદિ જે બુદ્ધિવાદીઓ હતા, તે બેકન, હોબ્સ, લોક, બકંડી અને હ્યૂમ અનુભવવાદીઓ હતા.

બેકનનો મુખ્ય ફાળો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પૂરી પાડવાની બાબતમાં છે. ઍરિસ્ટોટલના તર્કશાસ્ત્રમાં કે પ્લેટોના બુદ્ધિવાદમાં તેમને વજૂદ ન લાગ્યું. એક નવી જ દૃષ્ટિ, નવી જ પદ્ધતિ અને નવું જ વિજ્ઞાન આપવાની એને તમન્ના હતી. ગ્રીક પરમાણુવાદી ડિમોક્રિટસના જેવું તત્ત્વદર્શન આપવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા હોય એવું પણ લાગે છે. પાછળથી પ્યુરીટનોએ સ્થાપેલી રોયલ સોસાયટીએ બેકનનો મત પરિપુષ્ટ કર્યો કે ઈશ્વરનાં સર્જનની અબાયબીઓને કેવળ વિજ્ઞાન જ ખુલ્લી કરી શકે તેમ છે.

ડેકાર્ટ

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનના પિતા તરીકે જે ગણાયા છે તે ફ્રાન્સના બુદ્ધિવાદી ચિંતક ડેકાર્ટને માનવપ્રજામાં, બુદ્ધિતત્ત્વમાં અપ્રતિમ વિશ્વાસ હતો. પોતાની વિશિષ્ટ શંકા-પદ્ધતિ અને ગણિતિક પદ્ધતિથી સર્વપ્રથમ તેમણે આત્માઓનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું. તે પછી ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની વિચારસરણીમાં પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો આપીને તેમણે ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટે બૌદ્ધિક સાબિતી આપવા પ્રયત્ન કર્યો. ડેકાર્ટની દૃષ્ટિએ, મન અને શરીર એ પરસ્પરથી સ્વતંત્ર એવાં મૂળભૂત દ્રવ્યો છે; પરંતુ આ બંને સાપેક્ષ દ્રવ્યો છે. ઈશ્વર જ એક સાચું નિરપેક્ષ દ્રવ્ય છે. ઈશ્વર સર્વથી પર, સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર, પૂર્ણ પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ અને તદ્દન નિરપેક્ષ તથા પૂર્ણ છે. આપણા મનમાં ઈશ્વરનો જે ખ્યાલ છે તે પૂર્ણ એવા સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરનો ખ્યાલ છે. અને પૂર્ણ અંગેના આવા વિચારનો સર્જક ઈશ્વર જ હોઈ શકે, બીજા કોઈ અપૂર્ણ વ્યક્તિ નહિ. કારણ કે જે અપૂર્ણ હોય તે કદી પણ પૂર્ણનો ખ્યાલ જન્માવી શકે નહિ. તેથી સાબિત થાય છે કે “ઈશ્વર છે.”

પાશ્ચિમાત્ય તત્ત્વદર્શનમાં પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટે વિવિધ સાબિતીઓ અપાયેલ છે. ડેકાર્ટ પણ એમ માનતા હતા કે ઈશ્વરની પૂર્ણતામાં જ એનું અસ્તિત્વ સાબિત થઈ જાય છે. વળી, આવો ઈશ્વર કે જે સૃષ્ટિના કારણરૂપ છે તે એક અને અદ્વિતીય જ હોઈ શકે; કારણ કે જે ઘણાં કારણો હોય, તે તે બધાં અપૂર્ણ અને અન્યની અપેક્ષા રાખનારાં જ હોય. તેથી સૃષ્ટિનાં આદિ કારણ રૂપ ઈશ્વર સ્વયંભૂ છે, સ્વયં પર્યાપ્ત જ છે.

ઈશ્વર ન હોત, તે આપણે જ અત્યારે જે કંઈ છીએ તેવું આપણું અસ્તિત્વ સંભવી શકત નહિ.

ઈશ્વરનો ખ્યાલ જન્મજાત છે. ઈશ્વર સર્વદ્રષ્ટા છે. સર્વનિયંતા છે અને બધાં જ ઇષ્ટ અને શ્રેયોનું તે મૂળ છે. ઈશ્વર અશરીરી કે અમૂર્ત છે અને બુદ્ધિ તેમ જ સંકલ્પ ધરાવતો હોવા છતાં મનુષ્યથી તો વિશિષ્ટ છે. ઈશ્વર જગતથી પર છે. આમ પર-ઈશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત આમાં રહેલો છે.

સ્પિનોઝા

દુનિયાનો ઇતિહાસ એવા ઘણા દાખલાઓ નોંધે છે કે જેમાં અમુક પરંપરામૂલક કે ચીલાચાલુ ઘરેડથી બુદ્ધો

પડનાર મહાપુરુષ સાચા અર્થમાં ધાર્મિક અને નીતિમાન હોવા છતાં, તેના પર નાસ્તિકતાનો આક્ષેપ મૂકી તેને પરેશાન કરવામાં આવતો હોય છે. સ્પિનોઝાની બાબતમાં પણ આમ જ બન્યું હતું. ઈશ્વર પ્રત્યેના સાચા પ્રેમમાં પ્રમત્ત એવા આ નિર્લોભી, નીડર અને સત્યવક્તા ધર્મ-ગુરુઓની આંખમાં કણાંની જેમ ખૂંચવા લાગ્યો. કારણ કે સ્પિનોઝાએ મહત્ત્વમાંથી કહ્યું કે વિશ્વનું સત્ તત્ત્વ અથવા આદિકારણ રૂપ મૂળભૂત ‘દ્રવ્ય’ એક જ હોવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે ‘દ્રવ્ય’ નિર્ગુણ જ હોવું જોઈએ. ‘Every determination is Negation’ અથવા ઉપાધિમાત્ર ઈશ્વરતત્ત્વનો નિષેધ જ છે એ તેમનું પ્રખ્યાત સૂત્ર હતું. ઈશ્વરને કોઈ વિશેષણથી નવાળું કે ઓળખાવી શકાય નહિ. તેમ ઈશ્વરને સૃષ્ટિરચના માટે કોઈ પ્રયોજન પણ ન હોઈ શકે. કારણ કે તો પછી આ ધ્યેય કે પ્રયોજન મુખ્ય બની જાય, અને તેટલે અંશે ઈશ્વરની સર્વતોમુખી સત્તા પર નિયંત્રણ આવ્યું કહેવાય.

ઈશ્વર અને જગત વચ્ચેના સંબંધ બાબતમાં ઈશ્વરનું પરત્વ Transcendence અને અપરત્વ અથવા અંતર્યામી-પણું એવા બે મત છે. સ્પિનોઝા ડેકાર્ટથી આ બાબતમાં બુદ્ધિ પડે છે અને માને છે કે ઈશ્વર જગતથી પર નથી, પરંતુ અંતર્ગત તત્ત્વ છે. ઈશ્વરમાં જગત રહેલું છે, અને જગતમાં ઈશ્વર વ્યાપ્ત છે. આને સર્વેશ્વરવાદ કહે છે. આણુએ આણુમાં ઈશ્વર વસી રહ્યો છે.

ઈશ્વર અનંત ગુણધર્મોવાળો છે. આ બાબત ખૂબ અચોક્કસ બની છે. કારણ કે એક બાબુથી સ્પિનોઝાની તત્ત્વમીમાંસા અથવા દ્રવ્યમીમાંસા એમ પ્રતિપાદન કરે છે, દ્રવ્ય નિર્ગુણ જ હોય અને ઈશ્વર એ જ ‘દ્રવ્ય’ છે. તો પછી તેને ગુણનું આરોપણ ન થઈ શકે. બીજી બાબુ સ્પિનોઝાની ધર્મમીમાંસા કહે છે કે ઈશ્વર અનંત અને અમર્યાદ ગુણવાળો છે, પરંતુ તેમાંથી બે જ ગુણધર્મો-વિચાર અને વ્યાપકતાને માણસ જાણી શકે છે. આ ચર્ચાનો સંક્ષિપ્ત નિષ્કર્ષ આપીએ તો, અમર્યાદ ગુણધર્મો છે એમ કહેવું એ નિર્ગુણ હોવાના ખ્યાલથી વિરુદ્ધની વાત નથી.

ઈશ્વર એક છે, આદ્યતીય છે, શાશ્વત છે, અનંત છે, સર્વવ્યાપી અને સ્વયંભૂ છે. મન અને શરીર એ એક જ દ્રવ્યના બે પાસાં છે અથવા એક જ ઈશ્વરની બે બાબુઓ છે. આમ સ્પિનોઝાની ઈશ્વરમીમાંસામાં સમાંતરવાદ પણ જોવા મળે છે.

મૈલબ્રાન્સે

સંત ઓગસ્ટાઈનના સિદ્ધાંતો જેમાં લોકપ્રિય હતા એવા એક સંઘના તેઓ સભ્ય હતા. તેમના મત પ્રમાણે, બૌદ્ધિક પ્રત્યયો ઈશ્વરમાં રહેલા છે અને ઈશ્વર એ ફક્ત આધ્યાત્મિક ગુણધર્મો જ ધરાવનાર ચેતનશીલ પરમ આત્મા છે. આપણને સર્વવસ્તુઓનાં ઈશ્વરમાં દર્શન થાય છે, તે બૌદ્ધિક વ્યાપકતા ધરાવનાર ઈશ્વરમાં નહિ, પરંતુ બુદ્ધિશીલ ઈશ્વરમાં દર્શન થાય છે. આટલે સુધીનો તેનો મત ગણીએ તો વિદ્વાનોએ તેને ‘Christian Spinoza’ કહ્યા તે યોગ્ય ગણાત, પરંતુ આટલેથી ન અટકતાં તેઓ કહે છે કે “પોતે સર્વેશ્વરી સૃષ્ટિનો ઈશ્વર જો સંહાર કર્યો હોત અને જો અત્યારે મારા મન પર ઈશ્વર જે રીતે અસર કરે છે તે આલુ રાખી હોત, તો અત્યારે હું જે જે પદાર્થોને જોઉં છું તે તે જોઈ શકત.” આમ એક પ્રકારનો વિજ્ઞાનવાદી સર્વેશ્વરવાદ અહીં છે.

પારકલ : -

આ મહાપુરુષ ડેકાર્ટના દ્વૈતવાદને - કે જેમાં પ્રકૃતિ અંગેનો યાત્રિક ખ્યાલ છે તેને - સ્વીકારે છે. પરંતુ અંતિમ તત્ત્વોનું જ્ઞાન મનુષ્યની બુદ્ધિ માટે અગમ્ય છે એમ માને છે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કે આત્માનું અમરત્વ આપણે સાબિત કરી શકીએ નહિ. તાત્ત્વિક સાબિતીઓ કદાચ સત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ ઈશ્વર પ્રત્યે આપણને લઈ જાય પરંતુ પ્રેમસ્વરૂપ ઈશ્વર- God of Love ની અનુભૂતિ ન જ કરાવી શકે. તર્ક શંકામાં પરિસમાપ્ત થાય છે. જ્યારે ધર્મમાં, ધાર્મિક લાગણીમાં આપણને ઈશ્વરની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ થાય છે અને પરમ શાંતિનો અનુભવ થાય છે. “The heart has its reasons, which reason does not know” અર્થાત્, તર્કશક્તિને ખબર ન હોય એવી ધારણાઓ કે સંકલ્પનાઓ હૃદય પાસે છે. આમ, પારકલની અપરોક્ષાનુભૂતિમાં (Mysticism)માં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય છે, મસ્તકના કરતાં હૃદયની સર્વોપરીતા છે.

લાયબનિઝ

સર્વચૈતન્યવાદમાં માનનાર આ તત્ત્વજ્ઞ ઈશ્વરને સર્વથી શ્રેષ્ઠ “ચીદણુ” (Monad) તરીકે ગણે છે. વસ્તુ માત્રમાં ચૈતન્યનો અંશ છે. કોઈપણ પદાર્થ તદ્દન જડ નથી. પથ્થરમાં ચીદણુ અથવા આધ્યાત્મિક પરમાણુ “spiritual atom” સુષુપ્ત અવસ્થામાં હોય છે, વનસ્પતિ કે વૃક્ષમાં તે અર્ધસુષુપ્ત અવસ્થામાં હોય છે, પ્રાણીઓમાં ચીદણુ

અર્થજાગૃત અવસ્થામાં હોય છે. જ્યારે મનુષ્યમાં તે તદ્દન જાગૃત અવસ્થામાં હોય છે. મહાપુરુષમાં પૂર્ણ જાગૃત અવસ્થામાં ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. આને લીધે જ પથ્થર આપણને તદ્દન જડ પદાર્થ લાગે છે, જ્યારે મનુષ્ય સચેતન આત્મા લાગે છે.

ડોક્ટર્ટના અનુયાયીઓએ “ પ્રસંગવાદ ” રજૂ કરીને એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે આમ તો આત્મા અને શરીર પરસ્પરથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે, પરંતુ જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ પડે છે ત્યારે ત્યારે ઇશ્વર દરમ્યાનગીરી કરીને મન-શરીર સંબંધને દુરસ્ત કરીને બંને વચ્ચે સંવાદિતા અથવા સુમેળ સાધે છે. આ વિચારની હાંસી ઉડાવતાં લાયબનિઝ કહે છે કે ઇશ્વર એવો અણુધડ ઘડિયાળી નથી કે જેણે અવારનવાર મન અને શરીર રૂપી ઘડિયાળને ઠીક કરવા દરમ્યાનગીરી કરવી પડે. ઇશ્વરે સૃષ્ટિનું સર્જન કરતી વખતે પહેલેથી જ આત્મા અને શરીર વચ્ચે સંવાદિતા કે સામંજસ્ય સ્થાપેલ છે.

લાયબનિઝની દૃષ્ટિએ, આ વિશ્વ સુંદરમાં સુંદર અને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વિશ્વ છે. અને આવાં સુયોજિત, સંવાદિત વિશ્વનો રચનાર મહાબુદ્ધિમાન ઇશ્વર છે. આ સંવાદિતાને તેઓ કેટલીકવાર ઓરકેસ્ટ્રા અથવા સમૂહવાદસંગીતની ઉપમા પણ આપતા હતા.

તેમણે રજૂ કરેલો પર્યાપ્ત કારણનો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંત ઇશ્વરની રચનાઓના સંબંધમાં પણ ઉપયોગી છે.

જ્યોર્જ બર્કલી

આ આઈરિશ ધર્મશુરુને એમ લાગ્યું કે જગતમાં લોકોને ઇશ્વરની બાબતમાં જે અશ્રદ્ધા અથવા જે નાસ્તિકતા દેખાય છે તેનું ખરું કારણ ભૌતિક તત્ત્વમાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવી તેમની માન્યતામાં રહેલું છે. ભૌતિકવાદમાં શ્રદ્ધા એ ઇશ્વરમાં અશ્રદ્ધાનું ખરું કારણ છે. તેથી જો તેઓ એટલું સાબિત કરી શકે કે ચેતન આત્માઓના અસ્તિત્વથી સ્વતંત્ર એવું કોઈ પણ અસ્તિત્વ પદાર્થોને છે જ નહિ, તો પછી લોકોને ચેતનશીલ આત્માઓનું અને ઇશ્વરનું મહત્ત્વ સમજાય. આ કાર્ય તેમણે હાથમાં લીધું.

તેઓ જે ચિંતકની જ્ઞાનમીમાંસામાં શ્રદ્ધા રાખતા હતા તે અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાની લોકને તે કેન્દ્રમાં રાખે છે.

લોક અનુભવવાદી હતા અને તેમની એક વિશિષ્ટ માન્યતા એ પણ હતી કે આપણને જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું શક્ય છે તે ફક્ત આપણા આત્માઓ અને તેના વિચારોનું જ્ઞાન જ છે. ભૌતિક પદાર્થનું જ્ઞાન શક્ય જ નથી. બર્કલીએ આ જ વસ્તુને મૂળ આધાર તરીકે લઈને એવી તર્કયુક્ત રજૂઆત કરી કે જો આપણા મનમાં રહેલા વિચારોને જ આપણે જાણી શકતા હોઈએ તો પછી ફલિત થાય છે કે ફક્ત આપણા “ Ideas ”નું જ અસ્તિત્વ છે અને ભૌતિક પદાર્થ છે જ નહિ; કારણ કે તેમના મત પ્રમાણે, “ હોવું એટલે જ્ઞાન થવું અથવા અનુભવમાં આવવું. ”

આમ ભૌતિક જગતનું નાસ્તિત્વ સિદ્ધ કરીને તેમણે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું. કારણ કે આ માનસિક પ્રત્યયોની ઉત્પત્તિ માટે ઇશ્વર જ સમર્થ છે. બર્કલીના સિદ્ધાંત દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ અથવા વ્યક્તિલક્ષી વિજ્ઞાનવાદ પણ કહેવાય છે.

હ્યુસન

આયલેન્ડના ઉત્તરના પરગણામાં જન્મેલ આ નીતિ-મીમાંસક “ નૈતિક ઇન્દ્રિય ” અંગેના તેમના વિશિષ્ટ મત માટે જાણીતા છે. જેમ આંખ, કાન, નાક વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા બિન્ન બિન્ન પદાર્થો અને તેના વિષયોનું જ્ઞાન આપણને થાય છે તેવી રીતે ક્યું નીતિમય છે, ક્યું અનીતિમય છે તેની સૂઝ માટે ઇશ્વરે આપણને એક જાતની નૈતિક ઇન્દ્રિય (Moral Sense) બક્ષિસમાં આપી છે. અલબત્ત શેફ્ટસબરીએ તે અગાઉ નૈતિક ઇન્દ્રિયનો સિદ્ધાંત આપેલો હતો, પણ હ્યુસને તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપ્યું એમ ગણાય છે.

ઇમેન્યુઅલ કેન્ટ (Kant)

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં પોતાની સર્વતોમુખી પ્રતિભાથી વિશ્વને આંજી દેનાર આ શાંત અને પ્રમાણમાં એકાંત જીવન જીવનાર પ્રેક્ટિસર કેન્ટ પ્રકાશડ દાર્શનિક તરીકે વિખ્યાત છે. જે કોઈ અલ્યાસ વિષયને તેઓ સ્પર્શ્યા તે સર્વમાં તેમનું મૌલિક અને તીવ્ર બુદ્ધિમતા દર્શક પ્રદાન હોય જ. ઇશ્વરનું મહત્ત્વ વિશ્વના નૈતિક સંચાલક તરીકે (as Moral Governor) સવિશેષ છે એવું તેઓ માનતા હતા, અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વ બાબત જે કંઈ તર્કપ્રધાન સાબિતીઓ અપાઈ ચૂકી હતી તે

સીધી કે આડકતરી રીતે ઈશ્વરને જાણે કે સ્વીકારી લેતા હોય તેવું પણ લાગે છે અને તેથી તે અપૂરતી છે એવું તેમનું મંતવ્ય હતું.

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટે જો કોઈ સચોટ સાબિતી હોય તો નૈતિક દૃષ્ટિએ છે. આપણે શા માટે નીતિમાન બનવું જોઈએ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે તો જ આપી શકીએ કે જો આપણે આત્માની અમરતા અથવા જીવના પુનર્જન્મને એક ગૃહીત માન્યતા (Postulate) તરીકે સ્વીકારી લઈએ. આ જીવનમાં આપણે કરેલાં કર્મોનો હિસાબ રહે જ છે, આપણા આ દેહના મૃત્યુ સાથે આપણે સર્જેલાં મૂલ્યો મૃત્યુ પામતાં નથી, પણ જળવાઈ રહે છે, અને છેવટે સદ્ગુણીને સુખ અને દુર્ગુણીને દંડ એ ન્યાય મળે જ છે. અને આ રીતે જગતનું નૈતિક સંચાલન અને વ્યવસ્થા કરનાર ઈશ્વર જેવો તટસ્થ, નિષ્પક્ષ, સર્વદ્રષ્ટા અને સર્વજ્ઞતા ન્યાયાધીશ કે નિયામક હોવો જ જોઈએ અને છે એમ કેન્ટની નીતિમીમાંસા ફલિત કરે છે.

બિશપ બટલર

ધર્મ વિશેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં બટલરનું સ્થાન કાયમી અગત્યનું ગણાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, સદ્ગુણ એ મનુષ્યને સહજ અને સ્વાભાવિક છે, જ્યારે દુર્ગુણ એ આપણી પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ છે. પરંતુ ઈશ્વરવાદનો તેમણે જઠાતોડ જવાબ આપ્યો છે. માનવ આત્માના મૂળભૂત રીતે ચિંતનાત્મક છે. સુખવાદનો તે વિરોધ કરે છે. આપણી ફરજો વિવિધ છે અને ફક્ત ઈશ્વર જ, સર્વદ્રષ્ટા હોવાથી, ઉપયોગિતા-બિનઉપયોગિતા વિશેનો અંતિમ નિર્ણય કરી શકે છે.

જોનાથન એડવર્ડ્ઝ

આ ચિંતકનાં ઘણાંખરાં લખાણોમાં “કાલ્વિનીઝમ” નામની ખ્રિસ્તી વિચારસરણીનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર-ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા અને અગમ્યતા દેખાય છે. પરંતુ પાછળથી લખાયેલાં લખાણોમાં લોકના અનુભવવાદની છાંટ દેખાય છે. ધાર્મિક અનુભવના ભાવનાત્મક પાયાને તે મહત્ત્વનું ગણાવે છે. એડવર્ડ્ઝનું એ માનવું હતું કે ધર્મમાં અનુભવવાદનું સમર્થન કરવું એ અપરોક્ષાનુભૂતિને સમર્થન આપવા બરાબર છે. અનુભવવાદની આ બાબતમાં માગણી એ છે કે આપણે જે કંઈ બોલીએ છીએ તેનો આપણને

અનુભવ છે અને તે દૃષ્ટિએ જો આપણે ઈશ્વરની વાત કરી શકતા હોઈએ તો તે એક જાતનો ઈશ્વરનો અપરોક્ષ અનુભવ જ સૂચવે છે. બે સદીઓ પછી લખાયેલ વિલિયમ જેમ્સના “વિવિધ ધાર્મિક અનુભવ” નામના પુસ્તકનું આ વિચારો જાણે કે આગાહી રૂપ સૂચન કરે છે.

ડેવિડ હ્યુમ

અનુભવવાદને હિંમતપૂર્વક તેના અંતિમ નિષ્કર્ષ સુધી લઈ જનાર આ સ્કોટિશ તત્ત્વજ્ઞાની “સ્પષ્ટ સંવેદનાત્મક અનુભવ” Impressionsની એરણ ઉપર બધી વસ્તુને ટીપે છે. મન, આત્મા, મૂળભૂત તત્ત્વ કે દ્રવ્ય આ બધી વસ્તુઓની સંકલ્પનાની તે કડક આલોચના કરે છે. તત્ત્વમીમાંસા અને બૌદ્ધિક ધર્મશાસ્ત્રને તે મિથ્યા પ્રલાપ કે વાહિયાત જેવા ગણે છે. જ્ઞાનમાત્ર સંવેદનમાંથી જ જન્મે છે. જીવાત્મા અંગેનો ખ્યાલ જો કોઈ પણ જાતના પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિય અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ ન હોય તો તે ખ્યાલ યથાર્થ કહી શકાય નહિ.

હેગલ

પાશ્ચિમાત્મ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં જબરદસ્ત અસર જન્માવનાર આ જર્મન તત્ત્વજ્ઞાની કેટલાક તત્ત્વરૂપી વિચારો જગતને આપી ગયા છે. હેગલ બધા જ ધર્મોનો વિરોધ કરતા નથી; પરંતુ ખ્રિસ્તીધર્મને માનવપ્રજ્ઞા અને પ્રતિભાની સાથે ખૂબ જ અસંગત માને છે. હેગલ એક એવા બુદ્ધિપ્રધાન ધર્મની કલ્પના કરે છે કે જેનાથી નીતિમત્તાની ઉચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનું શક્ય બનશે. ઈશ્વર અને વિશ્વ વચ્ચે દ્વેત ન જોતાં ઈશ્વર એ જ વિશ્વ છે એમ તેઓ માનતા હતા. જે સત્ તત્ત્વ છે, પરમ તત્ત્વ છે તેને વિભાજિત કરી બતાવવું અયોગ્ય છે.

હેગલ ઈશ્વરને “the Idea” કહે છે, અને આત્મા અથવા મન દ્વારા આ વિચાર અથવા ‘Idea’ ચરિતાર્થ થાય છે. ઈશ્વર એ વિશ્વનું જીવંત અને સક્રિય કારણરૂપ તત્ત્વ છે, ઈશ્વર કુદરત અને ઇતિહાસમાં, અને એ રીતે વિશ્વમાં ચોતાની જાતને પ્રગટ કરે છે. આ સમગ્ર ઉત્કાન્ત તાર્કિક છે, સમયાનુવર્તી (Temporal) નથી. આમ છતાં, ઈશ્વર વિશ્વસર્જનમાં નિમગ્ન થઈ જતો નથી, તેમ વિશ્વ પણ ઈશ્વરમાં જોવાઈ જતું નથી. વિશ્વ વગર ઈશ્વર ‘ઈશ્વર’ નથી રહી શકતો. તેમ જગત પણ ઈશ્વર વગર શક્ય નથી. વિશ્વનું જે કંઈ સત્ય કે સત્તા

છે તે ઈશ્વરને કારણે જ છે. પરમ સત્ એ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ છે અને પ્રજ્ઞા અથવા બુદ્ધિતત્ત્વ એ જ પરમ સત્ છે. ઈશ્વર અને જગત અંગેના હેગલના મતમાં કેટલાક Pantheism જુએ છે તો બીજા કેટલાક “બધું ઈશ્વરમાં છે” એનો Pantheism જુએ છે.

બેડલી

આ અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞ સ્વભાવે એકાંતપ્રિય અને આરોગ્યની બાબતમાં નબળા હતા. સમગ્ર જીવન તેમણે તાત્ત્વિક ચિંતન અને લેખનકાર્યમાં જ ગાળ્યું કહેવાય. હેગલથી પ્રભાવિત થયા. આત્મસાક્ષાત્કારને લગતો એક સિદ્ધાંત તેમણે રજૂ કર્યો. તેમાં પણ હેગલની છાંટ દેખાય છે. રાજ્ય કે સમાજની સ્વભાવવાળા સભ્યપદમાં જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે—એકાઠી સ્વ-વિકાસમાં નહિ. “મારું સ્થાન અને મારું કર્તવ્ય” એ એમનું પ્રખ્યાત સૂત્ર.

આભાસ અને સત્ય વચ્ચે ભેદ પાડે છે ત્યારે ભારતીય વેદાંતની ઘણી નજીક આવતા લાગે. પરમ સત્ય કે ઈશ્વરનું જ્ઞાન વસ્તુતઃ મનુષ્યને માટે અપ્રાપ્ય છે, પરમ તત્ત્વનો ધાર્મિક કે રહસ્યવાદી તેઓ કાયમ રાખે છે ઈશ્વર સગુણ અથવા વ્યક્તિ હોવો જ જોઈએ એવું તે સ્પષ્ટ કહેતા નથી. માનવ સંકલ્પ અને ઈશ્વરીય સંકલ્પ વચ્ચેના બેઠકા સંબંધમાં, માણસ ઈશ્વરને વ્યક્તિત્વ અર્પી શકે છે. God and Absolute અથવા ઈશ્વર અને નિરપેક્ષ તત્ત્વ બુદ્ધિ છે. શંકરાચાર્ય અને બેડલી બંને આવી રીતે, બ્રહ્મને ઈશ્વરથી ભિન્ન ગણે છે.

બોસાંકે

ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મેલ બનાંડ બોસાંકેએ લેખન કાર્યમાં જ સંપૂર્ણ રત રહેવા માટે એકસરફડતું શિક્ષણ-કાર્ય ત્યજ્યું. હેગલની ખૂબ જ અસર તેમના દર્શનમાં દેખાય છે. અલબત્ત વ્યક્તિને તે, અલબત્ત, “abstract universal” ને બદલે concrete universal તરીકે ગણે છે. ઈશ્વર અંગેનો ખ્યાલ લગભગ બેડલી જેવો જ હતો.

ફેરનર

અર્વાચીન વિજ્ઞાન અને ધર્મમીમાંસા ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે જે સંપૂર્ણ અંતર ગણે છે તેનાથી ફેરનર

ત્રાસી બધ છે અને બંને વચ્ચે એવી રીતે તાદાત્મ્ય પુરવાર કરવા મથે છે કે મનુષ્યમાં જેમ આત્મા અને શરીર છે તેમ ઈશ્વર અને જગત છે. આ સમગ્ર ભૌતિક જગત એ શરીર છે એનો અંતર્નિહિત આત્મા ઈશ્વર છે. જેમ આપણા સમગ્ર શરીરમાં આત્માની ચેતનશીલતા પ્રસરેલી છે તેમ આખું જગત કે જે ઈશ્વરનું શરીર છે તેનાથી—ઈશ્વરથી—વ્યાપ્ત છે. આમાં સર્વેશ્વરવાદ જ નહિ પરંતુ સર્વચેતન્યવાદ પણ દેખાય છે. સ્થૂળ ભૌતિક તત્ત્વના પાયા વગરનું કંઈ પણ નથી, તેમ આત્મતત્ત્વ વગરનું પણ કંઈ જ નથી.

ફોર્ડ

‘અજ્ઞાત મન’ના સિદ્ધાંત માટે ખાસ જાણીતા આ મનોવૈજ્ઞાનિકની દ્રષ્ટિએ ધર્મ એ માનવજાતની એક સાર્વાત્રિક વિકૃતિ છે. માણસ જ્યારે પોતાની બાળસુલભ જડ માન્યતાને છૂતી શકશે ત્યારે ધર્મરૂપી બ્રમ લાંગી-તૂટી જશે. ઈશ્વર એ મનુષ્યનાં સર્જન સિવાય બીજું કશું નથી. કુદરતના પ્રકોપથી બચવા માટે માણસ જેમ રક્ષણ આહે અને બાળક જેમ પિતાનું છત્ર શોધે તેના જેવો ઈશ્વરનો ખ્યાલ તે ગણે છે.

વ્યક્તિલક્ષી આદર્શવાદીઓ

ઈશ્વરવાદ ઈશ્વરનાં સગુણ લક્ષણને મહત્ત્વ આપે છે. ઈશ્વર વિશ્વાતીત નથી, પરંતુ મનુષ્યોની આપત્તિ અને સંવેગો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એફ. સી. એસ. શીલર, પ્રો. હોવિસોન, પ્રો. રેશડોલ, બેલફોર આદિ ચિંતકો ઈશ્વરને વ્યક્તિત્વપૂર્ણ લેખે છે. શુભ અને અશુભના સંઘર્ષમાં અંતે શુભનો વિજય થાય છે. ઈશ્વરમાં ચેતન્ય, વ્યક્તિત્વ, બુદ્ધિ જેવા ગુણો છે, એમ શીલર પણ માને છે. તે કહે છે કે જો ઈશ્વર સર્વસામર્થ્ય ધરાવતો હોય તો જગતમાં પરિવર્તન, વિકાસ કે પતનને કશું સ્થાન ન હોય. આમ ઈશ્વરને એક પરિમિત તત્ત્વ તરીકે, બાણે કે, તે માને છે. પ્રો. હોવિસન માને છે કે માનવ-આત્મા સાથેનો ઈશ્વરનો સંબંધ ગુપ્ત અને પરોક્ષ છે, અને તેથી જ ઈશ્વરની પૂર્ણતાને બાધ આવતો નથી. રેશડોલ ઈશ્વરને સર્વ વ્યક્તિઓની વિભિન્ન ચેતનાઓને એકમ કરનાર ચેતના તરીકે ગણે છે, અને ઈશ્વરનો વ્યક્તિલક્ષી ખ્યાલ રજૂ કરે છે. ઈશ્વર નિરપેક્ષ તત્ત્વથી ભિન્ન છે. બેલફોર માને છે કે ઈશ્વર વ્યક્તિત્વપૂર્ણ

હોવો જ જોઈએ કારણ કે તો જ આપણી સહુની ધાર્મિક ચેતના સંતોષ પામે. ઈશ્વરમાં અતિ-વ્યક્તિત્વ રહેલ છે. અને તે દૃષ્ટિએ તે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ છે.

વિલિયમ જેમ્સ

“ધાર્મિક અનુભવનાં વિવિધ સ્વરૂપો” એ પુસ્તકના લેખક ઉપયોગિતાવાદી જેમ્સ એમ માને છે કે ઈશ્વરવાદ જ આપણા ભાવાત્મક પાસાંને સંતોષી શકે તેમ છે. ઈશ્વર એ વિશ્વનો એક અંશ છે, મહાન મિત્ર અને મદદગાર છે, સચેત છે, વ્યક્તિ છે. ઈશ્વર પરિમિત છે એ ખ્યાલને દાદ આપતાં જેમ્સ કહે છે કે ઈશ્વર શુભ-તત્ત્વવાળો છે પણ સર્વશક્તિમાન નથી. શ્રદ્ધા પોતે જ એવી વસ્તુ છે કે જે શ્રદ્ધેયનાં અસ્તિત્વને વધારે સત્ય ઠેરવે છે.

ભારતીય દર્શનો અને દાર્શનિકો

સમગ્ર વિશ્વની તપોભૂમિ અને આધ્યાત્મિક ભૂમિ સમાન ગણાતા ભારતમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટે તર્ક રજૂ કરનારા ચિંતકો જેમ થઈ ગયા છે તેમ તર્કન ભૌતિક-વાદી અને નિરીશ્વરવાદી દૃષ્ટિબિંદુ વ્યક્ત કરનાર સ્વતંત્ર વિચારકો પણ થઈ ગયા છે. આ બંને અંતિમ છેડાઓની વચ્ચેનો માર્ગ કહી શકાય તેવો મત ધરાવનારમાં ઈશ્વર વિશે મૌન સેવનાર ગૌતમ બુદ્ધ તેમ જ ઈશ્વર સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી તેવું કહેનાર સાંખ્યમતવાદીઓ આવી બાય છે તેમ કહી શકાય; પરંતુ મહદંશે એમ કહી શકાય કે ઈશ્વરના સ્વરૂપની બાબતમાં મતૈકચ ન હોવા છતાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વની બાબતમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નહોતું.

સાંખ્યદર્શન:—અતિ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાતા કપિલ મુનિ રચિત આ સાંખ્યદર્શન દ્વૈતવાદી ગણાય છે. અંતિમ સત્ તત્ત્વો તરીકે આ દર્શન પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવાં બે તત્ત્વો ગણાવે છે. આ બે તત્ત્વોમાંથી પુરુષ ચેતનશીલ છે, જ્યારે પ્રકૃતિ જડ છે. છતાં પુરુષ નિષ્ક્રિય છે, ફક્ત દ્રષ્ટાસ્વરૂપ છે, જ્યારે પ્રકૃતિ સક્રિય છે. આ દર્શન વિશ્વનો વિકાસકેમ આ બે તત્ત્વોના સંયોજન દ્વારા જ સમજાવે છે અને તેમાં ઈશ્વર જેવા તત્ત્વની આવશ્યકતા જોતું નથી. તેથી સાંખ્ય દર્શન નિરીશ્વરવાદી ગણાય છે, જો કે મૂળ સાંખ્ય ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનતું હતું એવો મત પણ પ્રવર્તે છે.

* યોગદર્શન

યોગ દર્શનને ‘સૈશ્વર સાંખ્ય’ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે સાંખ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન + ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા અહીં દેખાય છે. સાંખ્યનું મનોવિજ્ઞાન તથા અન્ય મંતવ્યોને જ યોગદર્શન સ્વીકારે છે અને તે ઉપરાંત ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પણ તે વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય ગણે છે. અહીં આપણે પતંજલિના યોગદર્શનની વાત કરી રહ્યા છીએ.

યોગદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ પતંજલિના મત પ્રમાણે ઈશ્વર સર્વોચ્ચ છે, અને સર્વ જીવાત્માઓમાં પરમાત્મા સમાન છે. તથા આ ઈશ્વર બધી જ અપૂર્ણતાઓથી પર છે. ઈશ્વર અવિનાશી અને સર્વવ્યાપી છે. બધા જીવો વધતે ઓછે અંશે કલેશયુક્ત હોય છે. અજ્ઞાન, અહંતા, ઇચ્છા, દ્વેષ અને મૃત્યુના ભયથી પીડાતા હોય છે. સારાં નરસાં કર્મોના તેઓ (જીવાત્માઓ) કર્તા હોય છે અને તે તે કર્મોના (વિપાકના) ભોક્તા હોય છે. મુક્તાત્માઓ આ બધી વિટંબનાઓથી કદાચ મુક્ત હોય છે. પણ કાયમ માટે મુક્ત હોતા નથી. ફક્ત ઈશ્વર અને ઈશ્વર જ આ બધા કલેશોથી કાયમને માટે મુક્ત છે.

ઈશ્વર વિશ્વનો સર્વશ્રેષ્ઠ નિયામક છે. સર્વ સત્તાધીશ છે; અનંત ઐશ્વર્ય અને અનંત જ્ઞાન તે ધરાવે છે. તે સર્વજ્ઞાતા અને સર્વશક્તિમાન પણ છે. યોગસાધના દ્વારા પરમતત્ત્વના સાક્ષાત્કારમાં ઈશ્વરની કૃપા જ સહાય કરે છે.

ન્યાય વૈશેષિક દર્શન

ન્યાય દર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ છે, જ્યારે વૈશેષિક દર્શન કણ્વાદ મુનિએ રચેલ છે. જેમ પાશ્ચિમાત્ય દર્શનમાં ડેકાર્ટ નામના કૈન્ય તત્ત્વજ્ઞાનીએ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટે બૌદ્ધિક સાબિતીઓ આપી છે, તેમ ન્યાયદર્શને પણ સૈકાઓ પહેલાં ઈશ્વરને માટે સાબિતીઓ આપેલ છે. આમાંની એક સાબિતી એ છે કે જગત એક કાર્ય છે અથવા પરિણામ છે અને બીજા બધાં પરિણામોની જેમ તેનું પણ કારણ તરીકે, નિમિત્ત કારણ તરીકે, બુદ્ધિશીલ કર્તા હોવો જોઈએ અને તે ઈશ્વર છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ સૃષ્ટિનાં ન્યાયયુક્ત સંચાલન માટે ઈશ્વર નૈતિક નિયામક તરીકે છે. વળી નૈયાયિક ઉદ્યન ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબિત કરતી વખતે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ નથી એમ પુરવાર કરવા માટે કોઈ સાબિતી જ નથી એ હકીકતનો પૂરો લાભ

ઠીકાવે છે, 'કુસુમાંજલિ' નામના પુસ્તકમાં એક આખા પ્રકરણમાં તેઓ જણાવે છે ઈશ્વર નથી એવું કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી.

ઈશ્વરને પરમાત્મા તરીકે વર્ણવીને આત્માથી જુદો પાડે છે. ઈશ્વર સર્વવ્યાપી અને અવિનાશી છે. ઈશ્વર ઇચ્છા અને સંકલ્પ કરી શકે છે, પરંતુ જીવાત્માની જેમ તેને હર્ષ શોક નથી, અયોગ્ય ઇચ્છા કે તિરસ્કારથી તે તે રહિત જ છે.

ઈશ્વર પરમાણુઓના વ્યવસ્થીકરણમાંથી રૂઢિ વિશ્વત્ત્વ સર્જન જ કરતો નથી, પરંતુ તેનું રક્ષણ પણ કરે છે અને સંહાર કરીને પુનઃનિર્માણ કરે છે. ગ્રાફિસર હિરિયન્ના લખે છે તેમ, ન્યાય દર્શન વ્યક્તિત્વવાળા ઈશ્વરમાં (Personal God) માને છે કે નહિ તે કહેવું કઠિન છે. જો કે એટલું કહી શકાય કે જેટલે અંશે સ્વેચ્છાનું તેના પર આરોપણ કર્યું છે, તેટલે અંશે વ્યક્તિત્વને તદ્દન નામંજૂર રાખ્યું નથી. એ પણ નોંધપાત્ર છે કે વેદમાં કહ્યું છે માટે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને માની લેવાને બદલે બુદ્ધિથી, તર્કથી તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન થયો છે.

પૂર્વમીમાંસા અને વેદાંતદર્શન

વેદના કર્મકાંડ પર આધાર રાખનાર અને તેનું સ્પષ્ટીકરણકરનાર પૂર્વમીમાંસા દર્શનની વિશિષ્ટતા એ છે કે વેદને જેમ કેટલાક લોકો ઈશ્વરચિત માને છે એમ તે માનતું નથી. જૈમિનિ મુનિ પ્રસ્થાપિત આ આસ્તિક દર્શન વેદના પ્રામાણ્ય સાથે સીધો જ સંબંધ ધરાવે છે અને યજ્ઞયાગ પાછળનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવે છે. મનુષ્ય આ જન્મમાં જે યજ્ઞ કે ધાર્મિક વિધિઓ કરે છે તેનામાં 'અપૂર્વ' નામની એક એવી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે કે તેને આધારે અથવા તેના બળથી મૃત્યુ પછી બીજા જન્મમાં તે કૃણ લોગવી શકે છે, પરંતુ આ માટે ઈશ્વરની આવશ્યકતા નથી.

મીમાંસા દર્શન જગતનો કોઈ સર્જનહાર છે એવા સિદ્ધાંતમાં માનતું નથી. વેદને જ તે અબાધિત સત્ય તરીકે મહત્ત્વ આપે છે. આ ઉપરથી મીમાંસા દર્શનને નાસ્તિક દર્શન અથવા નિરીશ્વરવાદી દર્શન તરીકે ગણાવે છે. પરંતુ મેકસમૂલર જેવા વિદ્વાન ભાષ્યકાર જણાવે છે કે જે દર્શન વેદના પ્રામાણ્યમાં નિશંક શ્રદ્ધા રાખે છે

તે દર્શન વેદની ઈશ્વર સંબંધી માન્યતાનો નિષેધ કરે એ બનવા ભોગ નથી. આ દૃષ્ટિએ, મીમાંસાનું કહેવું માત્ર એટલું જ છે કે જો ઈશ્વરને સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે સ્વીકારી લઈએ તો તેવા ઈશ્વર પર ક્રૂરતા, પક્ષપાત વગેરે દોષોનું આરોપણ કરવું પડે. પણ કર્તા તરીકે ઈશ્વરને ન ગણવો એ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને ન સ્વીકારવા બરાબર નથી; પરંતુ આ મુદ્દો જ ચર્ચાસ્પદ છે. કારણ કે પ્રારંભના પૂર્વ-મીમાંસકો ઈશ્વર અંગે મૌન સેવે છે. અને પાછળના મીમાંસકો ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ સ્વીકારતા નથી. અને બીજી સાબિતીઓ આપતા નથી. તે બતાવે છે કે તેમનામાં વૈદિક શ્રદ્ધા હજી જીવંત છે. લિન્ન લિન્ન યજ્ઞોના લિન્ન લિન્ન દેવતાઓ, અલબત્ત, તેઓ ગણાવે છે એ ખરું. અને તે ઉપરથી બહુતત્ત્વવાદ અથવા અનેકેશ્વરવાદમાં મીમાંસા દર્શન માને છે એમ પણ કહી શકાય. આમ, વેદને વધુ પડતું મહત્ત્વ પ્રદાન કરવા જતાં, મીમાંસા દર્શન ઈશ્વરનું સ્થાન સદિગ્ધ અથવા અસ્પષ્ટ બનાવી દે છે.

આથી ઊલટું વેદાંત દર્શન વેદની વિચારધારાને ઊંડાણપૂર્વક ખેડીને ઈશ્વરમાં વધારે ને વધારે શ્રદ્ધા રાખવા પ્રેરે છે.

આદ્ય શંકરાચાર્ય

સમગ્ર વિશ્વના મહાન જ્યોતિર્ધારીને પાછળ રાખી દે તેવી તીવ્ર અને તેજસ્વી મેધા ધરાવનાર આ વિરલ વિભૂતિએ પ્રસ્થાનત્રયીને પોતાના મતનું સમર્થન કરાવનાર શાસ્ત્રો તરીકે પુરવાર કરીને પોતાના પ્રસિદ્ધ કેવલાદ્વૈતનો સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો. રૂઢિ પ્રહ્મ જ સત્ય છે અને જગતમાં જેની સત્તા આપણે માની લીધી છે તે બધા પદાર્થો તેના વિવર્તો જ છે, આભાસ છે. જીવ અને પ્રહ્મ વચ્ચે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય છે, બંને એક જ છે. આ પ્રહ્મતત્ત્વને તેમણે નિર્ગુણ, નિરાકાર તત્ત્વ તરીકે ગણાવ્યું અને તે પ્રહ્મની જ અબાધિત સત્તાને માન્ય કરી. આમ શંકરાચાર્યે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મને જ વિશ્વના અંતિમ સત્ તત્ત્વને સ્વીકાર્યું અને માયાવાદનો સિદ્ધાંત રજૂ કરીને જગતના પદાર્થોની વ્યાવહારિક સત્તા સાબિત કરી.

આ રીતે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતાં શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે ઈશ્વરનો ખ્યાલ બે રીતે થઈ શકે છે :
-જો આપણે સામાન્ય, વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુથી ઈશ્વરને જોઈએ તો તેવા ઈશ્વર તેવા જગતનો સર્જક, સંરક્ષક

અને સંહારક છે. આવા જ્યાલ એ સગુણ ઈશ્વરનો જ્યાલ છે. અને તે અરાધ્ય દેવ બની જાય છે.

પરંતુ જગતનું અસ્તિત્વ આપણાં અજ્ઞાનને લીધે જ ટકે છે. અને તેથી જગતને સત્ય માનો ત્યાં સુધી જ સગુણ ઈશ્વરની માન્યતા સાચી છે. સર્જકપણું એ ઈશ્વરનું તટસ્થ લક્ષણ, આકર્ષિક લક્ષણ છે, સ્વરૂપ નથી. રંગભૂમિ પર આવીને રાજનું પાત્ર ભજવી જનાર ભરવાડના છોકરાને નાટક ચાલે ત્યાં સુધી જ આપણે રાજા તરીકે ગણીએ છીએ પરંતુ તે છોકરાને બુદ્ધી રીતે પણ, અસલ સ્વરૂપમાં જોઈ શું; તેવી જ રીતે, ઈશ્વરને પણ પારમાર્થિક સત્તા તરીકે પણ આપણે જાણી શકીએ. અને આવા વિશ્વ-નિરપેક્ષ ઈશ્વરને શંકર, પરબ્રહ્મ અથવા સર્વોચ્ચ ઈશ્વર કહે છે. અને આવી જ રીતે આપણે ઈશ્વર-પરત્વવાદ અને સર્વેશ્વરવાદને સાંકળી શકીએ. શંકરાચાર્યની દૃષ્ટિએ, સગુણ ઈશ્વરનો જ્યાલ એ નિમ્ન કક્ષાનો જ્યાલ છે અને આપણું અજ્ઞાન સૂચવે છે. આમ છતાં સામાન્ય માનવીની ભક્તિ-ભૂખ સંતોષાય તેવાં સુંદર સ્તોત્રો શંકરાચાર્યે લખ્યાં છે. કારણ કે આધ્યાત્મિક વિકાસના તબક્કામાં સગુણ ઈશ્વરનો મૂર્તિ પૂજનો જ્યાલ પણ પ્રારંભમાં, ઉપયોગી તો છે જ.

રામાનુજાચાર્ય

વિશિષ્ટાદ્વૈતનો સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરનાર રામાનુજાચાર્ય સગુણ ઈશ્વરના જ્યાલને સ્વીકારે છે. બ્રહ્મમાં ચિત્ત અને અચિત્ત બંને તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રકૃતિને આ ચિત્તક ઈશ્વરનો એક અંશ જ ગણે છે. જગત અસત નથી અને જગતની ઉત્પત્તિ એ ઈશ્વરનું વાસ્તવિક સર્જન છે. સર્જિત વિશ્વ એ બ્રહ્મના જેટલું જ સત્ય છે. અલબત્ત, નાનાવિધ પદાર્થોમાં એક જ બ્રહ્મ વસે છે, અને તેમનું અસ્તિત્વ બ્રહ્મ પર જ આધાર રાખે છે. રામાનુજની દૃષ્ટિએ ‘માયા’ શબ્દ અહંભુત પદાર્થોનાં સર્જનની શક્તિનો દ્યોતક છે. અને કેટલીકવાર માયા શબ્દ પ્રકૃતિ સૂચવે છે.

રામાનુજ એમ માને છે કે ઈશ્વરથી સ્વતંત્ર અથવા ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈ પણ તત્વની સત્તા નથી; પરંતુ આ એક ઈશ્વરમાં અનેક સમાઈ જાય છે, કારણ કે ચિત્ત અને અચિત્ત બંને તેનાં પાસાં છે. સત્, ચિત્ત અને આનંદના ગુણો બ્રહ્મનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવે છે. ઈશ્વર પૂર્ણ છે અને સ્વ આધારિત અથવા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે.

બ્રહ્મની એકતા ભેદરહિત નથી. ત્રણ પ્રકારના ભેદ વેદાંતીઓ સામાન્ય રીતે ગણાવે છે :— વિભતીય ભેદ, સભતીય ભેદ અને સ્વગત ભેદ. ઈશ્વરની બાબતમાં સ્વગત ભેદ તો છે જ, કારણ કે ચેતનશીલ દ્રવ્યો (ચિત્ત) અને અચેતન દ્રવ્યો (અચિત્ત)નો ભેદ તેમાં પારખી શકાય છે.

ઈશ્વરમાં અનંત ગુણો છે. તેમાં સર્વજ્ઞતા, સર્વ-વ્યાપકતા, દયા વગેરે મુખ્ય છે. ઈશ્વર એ આત્મા છે અને જગત તેમ જ જગતના પદાર્થો ઈશ્વરનાં શરીર રૂપ છે, જેમ આત્મા શરીર પર નિયંત્રણ રાખે છે, તેમ ઈશ્વર ભૌતિક તત્ત્વ અને આત્માઓને નિયંત્રણમાં રાખે છે. તેમનું સંચાલન કરે છે. રામાનુજનો ઈશ્વર અંગેનો જ્યાલ ઈશ્વરવાદ તરીકે ગણાય છે. તાત્પર્ય કે ઈશ્વર જગતથી પર પણ છે તેમ અંતર્યામી પણ છે અને સંકલ્પ ધરાવનાર એક વ્યક્તિ સ્વરૂપે છે, જેને આપણે પ્રાર્થી શકીએ, પૂજી શકીએ છીએ. ઈશ્વરની કૃપાથી જ મોક્ષ મળે છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત પરબ્રહ્મને વાસુદેવ કહે છે અને તેઓ તેના ચાર વ્યૂહ-વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રલુપ્ત અને અનિરુદ્ધ એવા ચાર વ્યૂહને માને છે.

અન્ય મત :— શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો શુદ્ધાદ્વૈત મત પરબ્રહ્મને વિષ્ણુ કહે છે અને કૃષ્ણાવતારને પ્રધાનકહે પૂજ્ય માને છે. મધ્વાચાર્યનો મત નારાયણ અથવા વિષ્ણુના પૂજનનો સ્થાપક છે, જ્યારે નિમ્બાર્ક-મત એ પુરુષોત્તમવાદી વૈષ્ણવમત છે. મધ્વાચાર્યના મત પ્રમાણે સન્નિહાનંદ પરમાત્મા આ જગતનું મૂલ કારણ છે અને તે અંતર્યામી રૂપે સર્વ વસ્તુમાં રહે છે. “તે સુખમાત્રનો ઉપભોગ કરે છે, દુઃખનો તેને સ્પર્શ નથી. પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચેનો ભેદ જીવની મોક્ષાવસ્થામાં પણ બંધ થતો નથી. મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ પરમાત્માના ચિહ્નો પોતાનાં શરીર ઉપર અંકિત કરવાં જોઈએ. નામકરણ, ભજન તથા અંકન એ ત્રણ સેવાનાં અંગો છે.” (હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લે. ન. દે મહેતા)

બૌદ્ધદર્શન

આ દર્શન જેમના નામ સાથે સંકળાયેલું છે તે મહાન યુગપ્રવર્તક ગૌતમ બુદ્ધ એવું મંતવ્ય ધરાવતા હતા કે દુનિયામાં સર્વત્ર જો દુઃખ જ પ્રવર્તતું હોય તો આ દુઃખનું કારણ શોધીને માનવ જાતને તેમાંથી મુક્તિ કેમ મળે એ જ મુખ્ય સમસ્યા ગણાય. તેથી

ઘૌતમખુદે તત્ત્વવિજ્ઞાનને લગતા સામાન્ય પ્રશ્નોને નિરર્થક ગણ્યા હતા અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગે સંપૂર્ણ મૌન સેવ્યું હતું.

ઈસ્લામ ધર્મ

આ મહાન ધર્મના પ્રચારક હજરત મહમ્મદ પયગંબર સાહેબના ઉપદેશ પ્રમાણે એક માત્ર ઈશ્વર અલ્લાહ જ છે. બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી. આમ, ઈસ્લામ ધર્મ એકેશ્વરવાદમાં માને છે. અલ્લાહ સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞ, સર્વદ્રષ્ટા છે. તેણે જ સર્વનું સર્જન કર્યું છે, તે અનાદિ અને અનંત છે. છતાં આ ધર્મ પ્રમાણે અલ્લાહ નિરાકાર છે. મૂર્તિપૂજનો નિષેધ છે.

જૈન દર્શન

આ દર્શનનું નામ સાંલજતાં જ પરમ ત્યાગી, અહિંસાના અવતાર સમા મહાવીર સ્વામીનું ચિત્ર નજર સમક્ષ ખડું થાય છે. આ દર્શનના ઈશ્વર અંગેના મત બાબતમાં ઘણી બધી ગેરસમજણ પ્રવર્તે છે. પરમ આદરણીય મહા મુનિ પૂજ્ય યશોદેવસૂરિ મહારાજે લખ્યું છે તે પ્રમાણે, જૈનો જગત્ કર્તા તરીકે ઈશ્વરને માનતા નથી, એટલે સ્પષ્ટાંતરે માનતા નથી, પણ દ્રવ્ય તરીકે તે માને જ છે.

જરથોસ્તીધર્મ

મહાન ધર્મપ્રવર્તક અષો જરથુષ્ટ્રે આ ધર્મને સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત રૂપે રજૂ કર્યો. પ્રોફેસર દાવરસાહેબ યોગ્ય રીતે લખે છે કે “ધર્મના ઇતિહાસમાં જરથોસ્તી-ધર્મનો ફાળો બહુ જ સંગીન અને અવિસ્મરણીય છે.” આ ધર્મમાં એકેશ્વરવાદ ચોક્કસ શબ્દોમાં વર્ણવાયેલો છે. “અહુરમઝદે જ સકળ સૃષ્ટિ પેદા કરી છે. સૃષ્ટિના આરંભથી જ તેણે બે શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરી- એક ભલાઈની શક્તિ (સ્પેન્ટો મૈન્યુ) અને બીજી બૂરાઈની શક્તિ (અંથ મૈન્યુ).” પ્રભુપરાયણતા એ આ ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ઈશ્વરને પહોંચવાનો દ્વંકામાં દ્વંકો માર્ગ ભક્તિનો છે.

શીખધર્મ

આ ધર્મના આદ્યસ્થાપક ગુરુ નાનક હતા. આ ધર્મ એક જ ઈશ્વરમાં અથવા એકેશ્વરવાદમાં માને છે. ઈશ્વર

નિરાકાર છે. ઈશ્વર નિત્ય છે, શુદ્ધ છે, બુદ્ધ છે; તેમ જ તે પવિત્ર અને ખૂબ જ પ્રેમાળ છે. ઈશ્વર અનાદિ છે, અનંત છે, સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે. આ ધર્મમાં ઈશ્વરનું નામ સ્મરણ “વાહગુરુ” (જેનો અર્થ પરમાત્મ્ય ગુરુ થાય છે) તરીકે થાય છે.

તાઓ ધર્મ, શિન્તોધર્મ ઇત્યાદિ

મહાત્મા લાઓ ત્સે જેના સ્થાપક છે તે તાઓ ધર્મ પ્રમાણે વિશ્વનું સર્વોચ્ચ તત્ત્વ ‘તાઓ’ છે, જે નિર્ગુણ છે, ગૂઢ છે. જાપાનના શિન્તો ધર્મમાં સૂર્યદેવી અથવા અમતેરસુને સર્વશ્રેષ્ઠ ઈશ્વર તરીકે ગણવામાં આવે છે. જ્યારે ચીનનો કેન્ફ્યુશસ ધર્મ પ્રવૃત્તિ પ્રધાન હોવાથી નાગરિકતા અને નીતિમત્તાને વધારે મહત્ત્વ આપે છે.

અર્વાચીન ભારતના કેટલાક મહાપુરુષોના મત

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, માનવમાત્રનાં હુન્નો સમજીને “ઈશ્વરને માનવમાં શોધો” એવો ઉપદેશ આપતા હતા. આ સિદ્ધ પુરુષે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો અને સ્વામી વિવેકાનંદજીને પણ કાલીમાતાનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં એ સુવિદિત છે. સ્વામી વિવેકાનંદ પણ ભારતના ગરીબોનાં આંસુ લૂછીને જીવનને ધન્ય બનાવવાનું કહેતા અને દરિદ્રનારાયણને લજવાનું કહેતા હતા. ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ એવા રામકૃષ્ણ પરમહંસના ઉપદેશનું તેમણે સંપૂર્ણપણે પાલન કર્યું હતું. બધાં કામો ઈશ્વર વડે જ થાય છે. આ શરીર ઘટ્ટ અંધારું છે, ઈશ્વર તેમાં હીવો છે.

મહર્ષિ અરવિંદનું મંતવ્ય એવું હતું કે દૈવી સત્ તત્ત્વ અથવા સમ્યક્દાનંદ વૈયક્તિક પણ છે અને અવૈયક્તિક પણ છે. ઈશ્વરને તેઓ સ્થળકાળથી પર એવો આત્મા, કુદરતનો સ્વામી અથવા બ્રહ્મ તરીકે ગણે છે. શ્રી અરવિંદ એક જ સત્તાનાં સ્વરૂપો તરીકે માનવ વિશ્વ અને ઈશ્વરને ગણે છે. ઈશ્વર સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞાતા છે. મહાત્મા ગાંધીને ઈશ્વરમાં જીવંત શ્રદ્ધા હતી. સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે એમ માનતા હતા. સર્વધર્મસમભાવની ભાવના કેળવવા માટે તેઓ ખૂબ જ આગ્રહી હતા. ગાંધીજી પણ નીતિશુદ્ધ જીવન અને નિઃસ્વાર્થ માનવસેવામાં ઈશ્વરનાં દર્શન કરવાનું સૂચવતા હતા.

With Best Compliments From

J. R. KOTHARI

**UNITED AUTOMOBILES
KOTHARI INVESTMENT CRPN.
KARTIK TRADING CORPON.
KRIPA SALES AGENCY**

ફોન નં. : ૩૫૮૧૧૯

શુભેચ્છા પાઠવે છે.....

જે. આર. કોઠારી

યુનાઈટેડ ઓટોમોબાઈલ્સ

૪૩૧ લેમીંગ્ટન રોડ.

મુંબઈ-૪

Tele : 227539

M/S. KUNDALIA BROTHERS

Ismail Bulding, 1st Floor
33, Pathak Wadi, Lohar Chawl,
BOMBAY-400 002

Dealers in :

Industrial & Laboratory Chemicals
Solvents & Acids
Stains & Culture Medias
Hospital Requisites

Phone Resi : 895992

Shop : 384020

JAIN JEWELLERY MART

Prop. Bhagilal C. Shah

જૈન જવેલરી માર્ટ

દરેક જાતના મેતીના દાગીનાઓ વેચનાર
તથા પરોવનાર

3rd Bhoiwada

28, Mota Mandir Lane, Bhuleshwar
BOMBAY-400 002.

શુભેચ્છા પાઠવે છે.....

ફોન નં. : ૫૦૨૧૮૫

બાબુલાલ સોમચંદ શાહ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.....

એમશન્સ કેમીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

જય સારંગ સોસાયટી

નિવેદીયા રોડ

2nd Floor મલાડ (ઈસ્ટ)

Bombay-64

૬ હેમરમૂતિ મુલુન્ડ (વેસ્ટ)

Bombay

Grams : 'CENPRODUCT'

Office : 321808

327236

Resi : 471448

With Best Compliments From

CENTRAL DYES PRODUCTS PRIVATE LTD.

COALTAR DYES MANUFACTURERS

Factory :

Ruvapari road,
BHAVNAGAR,
(Saurashtra)

Phone : 4157

Office :

6, Indu Chambers,
349/53, Samuel Street,
BOMBAY-400 003

SHASHIKANT ZAVERI

Phone 314494/250210

DILIPKUMAR & CO.

Dealers in :

Laboratory Glassware - Chemicals
& Pharmaceuticals

455, Kalbadevi Rd., Chikhali House, 1st Floor, BOMBAY-400 002

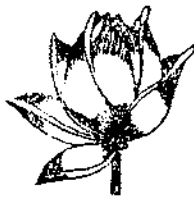

Gram : COLORSTONE

Phone : 334403

J. CHANDRAVADAN & CO.

Stockists : A. C. C. Refractories & Cement

53, C. P. Tank Road,
BOMBAY-4.

Phone : 322756

Gram : "NAITIK"

M/S NANALAL SHANTILAL

Mfgs & Dealers in

Stainless Steel Wares

65, Marwadi Bazar,
BOMBAY-400 002.

શ્રીમદ્ ભાગવત

(ભગવાનની વાહમયી પ્રતિમા)

—પ્રો० હીરાબહેન ચતવાણી

‘ભાગવત’ સમાધિભાષા છે. પરમહંસોની એ અગમ વાણી છે. મહાકવિમનીષીની પરિણત પ્રજ્ઞાનો પરિપાક છે. એને સમજવા માટે આપણી લૌકિક દષ્ટિને દૂર કરી, અલૌકિક દષ્ટિ ધારણ કરવી પડશે. એકમૂલ્ય કરવા સામાન્ય લેખિની નિષ્ફળ નીવડશે. ‘ભાગવત’નો એક એક શબ્દ મહા અર્થસંભાર લઈને આવે છે. એનાં રૂપકોની ભાષા અતિ રહસ્યાત્મક છે. એને જો સામાન્ય અર્થમાં ઘટાવીએ તો મહાકવિમનીષી વ્યાસજીને અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમના દિવ્યચરિત્રને અન્યાય થઈ જાય. એને સ્થૂળ દષ્ટિએ જોતાં સર્વત્ર ભૌતિક લીલા જ દેખાશે. અને એટલે જ કૃષ્ણની દિવ્યલીલા આલેખવા આપણી દષ્ટિને દિવ્યલીલાના સાગરમાં ઝબોળીએ.

મહામનીષી કવિવર વ્યાસજીની વાણીનું મૂલ્ય કરવું એ ‘પ્રાંશુલમ્યે ફલે લોભાદુદ્બાહુઃ ઇવ વામનઃ’ જેવું કઠિન કાર્ય થશે. છતાં મૂક કરોતિ વાચાલં પદ્મગું લઙ્ગય યતે ગિરિમ્ । વળી ભગવાનની ભવ્ય કૃપા મને સાથ આપશે જ એમ દૃઢ રીતે માની આ કાર્યને હું હાથમાં લઉં છું. મારી આ ધૃષ્ટતા તો છે જ, કારણ આ અનધિકૃતા ચેષ્ટા છે. છતાં ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ દુર્ગતિં ગચ્છતિ તાત । વળી ભગવદોક્તિ સાથે જ છે. કાર્ય કઠિન છતાં હેતુભાવના વિશુદ્ધ છે, એટલે નિર્ભય છું. મારા આ કાર્યમાં ક્ષતિ દેખાય તો વિદ્વત્ વાચકવર્ગ શુદ્ધ ભાવનાને આવકારી, ક્ષતિ સામે આંખમીંઆમણું કરે, એટલું જ નહીં; મારા પ્રયત્નને આવકારે એવી અભીપ્સા.

વ્યાસજીએ એક સ્થળે કહ્યું છે;

‘યદિહાસ્તિ તન્માન્યત્ર, યન્નહાસ્તિ ન કુત્રચિત્ । (જે અહીં છે તે કયાંય નથી, જે અહીં નથી તે કયાંય નથી.) ‘ભાગવત’ પરિપૂર્ણ ગ્રંથ છે. કલાદષ્ટિએ આ ગ્રંથને મૂલવીએ તો આ કથન જેટલું સાચું છે તેટલું

જ ખીજ અનેક રીતે સાચું છે. વ્યાસજીની આ કૃતિનું ફક્ત કલાદષ્ટિએ જ મૂલ્યાંકન કરવાનું નથી. આ કૃતિ કલાદષ્ટિએ સભર અને સંપૂર્ણ છે જેની કોઈ ના પાડી શકે તેમ નથી. પરંતુ એની અંદર રહેલાં-છુપાયેલાં-આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પણ એટલાં જ રહસ્યાન્વિત અને સભર છે. ‘ભાગવત’ને હજાર વાર વાંચો, નવું નવું મળશે.

‘નવનવોન્મેષશાલિની પ્રતિમા કવિતા’ । કવિતાની આ વ્યાખ્યા ‘ભાગવત’ સંપૂર્ણ પાર પાડશે. ‘ભાગવત’-ને જે બાબુથી નિહાળો, કોઈ નવું જ દર્શન. એમાં સામાન્યતા છે જ નહીં.

‘ભાગવત’માં કૃષ્ણની દિવ્યલીલા છે. એ દિવ્ય-લીલામાં તન્મય થવાનો અધિકાર જોઈએ. એ અધિકાર સર્વજનપ્રાપ્ય નથી. ‘ભાગવત’ કહેનારે અને સાંભળનારે ભગવાનમય બની જવું જોઈએ. ‘ભાગવત’ શ્રી ભગવાનની વાણીરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા છે. ‘ભાગવત’નું આલેખન કરતાં વ્યાસજી એવા આનંદમય બની ગયા કે એને દુન્યવી ભાન રહ્યું નહિ. વક્તા શુકદેવ પણ એટલા જ અંતરંગ બની ગયા. ને પેલો પરીક્ષિત તો મોક્ષનો સંપૂર્ણ અધિકારી બની ગયો. ‘ભાગવત’ના આલેખનમાં રૂબેલા વ્યાસજી ભગવાનમય થઈ ગયા. કહેનાર તો ભગવાનમય હતો જ, સાંભળનાર પણ કૃષ્ણમય બની ગયા. આમ ‘ભાગવત’નો સર્જક કૃષ્ણ કહેવાયો. સાંભળનાર કૃષ્ણમય બનતાં કૃષ્ણ જ બન્યો. કથા પણ કૃષ્ણની. સર્વેની દષ્ટિ કૃષ્ણમય બની ગઈ. ભાગવતની કથામાં સર્વત્ર કૃષ્ણ જ દેખાય છે. ગોપીઓને સર્વત્ર કૃષ્ણ જ દેખાય છે. એમાં ભગવાનની શ્રીમુખવાણી પ્રત્યક્ષ થાય છે ને? ને ત્યાં જ સર્વ રહસ્યો પ્રકટ થાય છે.

ભગવાનની દિવ્યવાણીની પ્રતિમારૂપ ‘શ્રીમદ્ ભાગવત’-નાં કેટલાંક રહસ્યોને ઉકેલવા યત્ન કરીએ. સનકાદિ

અધિકુમારોએ વિવિધ પ્રકારનાં પાપોનેા ઉદ્ભવ કરી, એના નિવારણ માટે સરળ માર્ગ બતાવ્યો છે. “પાપીમાં પાપી મનુષ્ય પણ ‘શ્રીમદ્ ભાગવત’ સપ્તાહયજ્ઞથી પવિત્ર થાય છે.” ‘સપ્તાહ’ શબ્દમાં પણ રહસ્ય છે. પરીક્ષિતને સાત દિવસમાં નાગ કરડવાનો છે ને તેથી એનું મૃત્યુ થવાનું છે. પરીક્ષિત જાગ્રત બને છે તે મોક્ષ માટે તત્પર બની, ભાગવતની કથા સાંભળે છે. પરીક્ષિત એટલે મનુષ્ય માત્ર. તેને સાત દિવસમાંથી કેઈ એક દિવસ મૃત્યુરૂપી તક્ષકનાગ કરડવાનો જ છે. સાત દિવસમાંથી કેઈ એક દિવસ મૃત્યુ આવવાનું જ છે. તો, મનુષ્યે ગાફેલ ન રહેતાં તૈયારી કરવી જોઈએ. તેણે મોક્ષના અધિકારી થવાની પાત્રતા કેળવવી જોઈએ. આ પાત્રતા કેળવવી કેમ? ઉત્તર હાજર છે—ભાગવતકથા સાંભળીને. ફરી બુદ્ધિવાદીઓ પ્રશ્ન કરશે. ભાગવતકથા સાંભળીને કેટલાનો ઉદ્ધાર થયો? જવાબ છે—‘ભાગવત’ ને ફક્ત ‘હરિ હરિ’ કહી સાંભળવાનું નથી. ‘હરિ હરિ’ કહેવાથી નહીં પણ ‘હરિ હરિ’ થવાથી—હરિમય થવાથી ભાગવતમય બની શકાય છે. હરિમય બનવાથી મોક્ષના અધિકારી બનાશે. ‘ભાગવત’ પ્રેમશાસ્ત્ર છે—દિવ્ય પ્રેમ-શાસ્ત્ર છે. ‘ભાગવત’ની દિવ્યલીલાનું રમરણ, મનન અને આચરણ મનુષ્યને મોક્ષનો અધિકારી બનાવશે જ. ‘પિવેમ દિવ્યલીલામૃતમ્’! ‘ભાગવત’ને દિવ્યલીલામૃત કહ્યું છે તે જરાય ખોટું નથી.

આમ ‘સપ્તાહયજ્ઞ’ શબ્દમાં ઊંડો આધ્યાત્મિક અર્થ છે. ‘ભાગવત’માં સપ્તાહનો યજ્ઞ કરવાનો છે. સપ્તાહ એટલે અઠવાડિયાના સાત દિવસ. એ સાત દિવસ ફરી ફરી પાછા આવ્યા કરે જ. સાત દિવસ એટલે જીવનના બધા દિવસો. આ દિવ્યલીલામાં જ ડૂબકી મારવાની છે. ‘ભાગવત’ જ્ઞાનયજ્ઞ કહેવાય છે. સાચું જ્ઞાન એટલે?

સાચું જ્ઞાન મનુષ્યને સુક્ષિતને માર્ગે લઈ જાય તે. ભગવાને શ્રી ગીતાજીમાં કહ્યું છે—‘ન જ્ઞાનેન સદશમ્ પવિત્રમ્ ઇહ વિચિતે’ (‘આ જગતમાં જ્ઞાન જેવું બીજું કંઈ પવિત્ર નથી.’) આ જ્ઞાન તે સામાન્ય જ્ઞાન કે પુસ્તકિયું જ્ઞાન નહીં. જીવનને અજવાળનારું જ્ઞાન, પરિપૂર્ણ જ્ઞાન, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન. ‘જે જ્ઞાનથી આંખ આડે રહેલાં અંધકારનાં પડળો દૂર થઈ, પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય તે સાચું જ્ઞાન.’ જ્ઞાનની આ વ્યાખ્યા સાચી છે. ‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમય’!ની ઊંડી પ્રાર્થના એ જ સાચું જ્ઞાન. ‘સપ્તાહ-યજ્ઞ’ શબ્દ આવેા ઊંડો અર્થ વ્યક્ત કરે છે. ‘ભાગ-

વત’નું શ્રદ્ધાપૂર્વક, પ્રેમપૂર્વક શ્રવણ, વાંચન અને મનન આપણને ખરું જ્ઞાન આપે છે ને દિવ્ય પ્રકાશ તરફ લઈ જાય છે.

એકવાર નૈમિષારણ્યમાં શૌનકજીએ સૂતજીને કહ્યું, “આજ સુધી બહુ કથાઓ સાંભળી, હવે કથાઓ સાંભળવી નથી. કથાનું સારતત્ત્વ સંભળાવો. ‘કથાસારં મમ કર્ણ રસાયનમ્.’ એવી કથા સંભળાવો કે જેથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે દૃઢ ભક્તિ થાય. ‘ભાગવત’ સર્વ કથાનું સારતત્ત્વ છે. અર્ક છે. આ કથાને પ્રેમથી સાંભળ્યા પછી જીવનનો સર્વ અર્ક પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જીવન આનંદમય બની જાય છે. આંતરિક સંપત્તિના સર્વ ખજાનાનાં સર્વ તાળાંની બધી ચાવીઓ હાથમાં આવી જાય છે. જગતનાં બીજાં દ્રવ્યો પ્રાપ્ત કરવાની એવળા રહેતી જ નથી. સર્વ દ્રવ્યથી ભરપૂર બનનો મળ્યા પછી મુઠ્ઠીભર પૈસામાં કેાણ હાથ ધાલે? જગતમાં કશું મેળવવા જેવું પછી લાગશે જ નહીં. પરમાત્મામય બની ગયા પછી મેળવવાનું રહે જ શું?

કહેવાય છે કે કથા સાંભળ્યા બાદ પરીક્ષિતને લેવા વિમાન આવેલું. આપણો પ્રશ્ન છે કે આ વાત સાચી? જે વાત સાચી હોય તો આપણને લેવા વિમાન આવશે? તો પછી અત્યાર સુધી કેાઈને લેવા વિમાન કેમ ન આવ્યું? કમળો હોય તેની દૃષ્ટિ શુદ્ધ ક્યાંથી હોય? આપણે રહ્યા બુદ્ધિવાદી! (બુદ્ધિશાળી તો નહિ જ!) બધું તર્કથી તપાસવું જોઈએ. જ્યાં તર્ક ત્યાં શંકા. શંકા એટલે અશ્રદ્ધા. અશ્રદ્ધા એટલે સંશયવાદિતા. સંશયવાદીનો નાશ જ હોય. “સંશયાત્મા વિનશ્યતિ.” વિમાન ક્યારેક આવ્યું જ હશે પણ શંકાથી અંજલેલી આંખે જોયું કેાણે હોય? વળી ન આવ્યું હોય તો વાંક આપણો જ. સામાન્ય જગતમાં પણ વિમાનમાં બેસવા માટે પૂરા પૈસા જોઈએને? તો આ તો દિવ્ય વિમાન છે. ત્યાં પાત્રતા જોઈએ. હજી સુધી કેાઈ વિમાન દેખાયું કેમ નહિ? એ ત્રીજા પ્રશ્નનો જવાબ છે. ક્યાંય એવું પાત્ર દેખાય છે જેને વિમાનમાં બેસવાની પાત્રતા મળે? વિમાનમાં અમુક સંખ્યા બેસી શકે. એટલી સંખ્યામાંથી એક પણ ન મળે એ પહેલાં વિમાન ઊડે ક્યાંથી? આ દિવ્ય વિમાનની ટિકિટ ખરીદવા સંખ્યા જૂજ છે. અથવા છે જ નહિ. આજે તો રથૂળ વિમાને સૂક્ષ્મ વિમાન તરફ આંખ માંડવાની વાત જ ક્યાં સાંભળવા દીધી છે? ક્યાંથી વિમાન આવે? એકવાર પાત્રતા કેળવો. વિમાન આવશે જ.

‘અદ્વાવાન લભતે જ્ઞાનમ્’ ।

‘ઋર્ધ્વાહુવિરોમ્યહમ્ મા કશ્ચિત્ શ્રુણોતિ મામ્’ ।

વ્યાસજીએ ઠીક જ કહ્યું છે, “હું ઊંચા હાથ કરીને ખૂંસ પાડું છું પણ મને કોઈ સાંભળતું નથી.” વ્યાસજીએ ભલે આ કથન ‘મહાભારત’માં રજૂ કર્યું હોય પણ ‘ભાગવત’ માટે પણ એટલું જ સાચું છે. ખરા કવિની વાણી સનાતન હોય. એ કોઈ એક કાળની મર્યાદામાં બંધાય જ નહિ. એમાં વળી વ્યાસજી તો મહામનીષી. એમની વાણીમાં તો કેટલું તથ્ય હશે! આજે ‘ભાગવત’ ને ખરા અર્થમાં સાંભળે છે દોણ? ઉત્તર છે આપણી પાસે?

‘ભાગવત’માં અન્નમિલનની કથા આવે છે. અન્ન-મિલે કૃષ્ણ એકવાર અને એ પણ ભૂલથી નારાજાતું નામ ઉચ્ચાર્યું ને એનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. આજનો બુદ્ધિવાદી માનવ પ્રશ્ન પૂછશે. કમાલ છે ને! જિંદગીમાં એક જ વાર ભગવાનનું (ખરેખર તો પોતાના પુત્રનું) નામસ્મરણ કરનાર તરી જતો હશે? ને ઘણા જિંદગી આખી પ્રભુ નામસ્મરણ કરે તો પણ કેમ તરતા નથી? બુદ્ધિવાદીને ગળે અન્નમિલનવાળી વાત નહીં ઊતરે. જવાબ પાસે જ છે. મનોવિજ્ઞાન પણ પડખે રહેશે. માનવીનું મન પાપ કરવા જલદી પ્રેરાય છે. અધમ વૃત્તિનું આકર્ષણ માનવીને વધુ છે, કારણ કે તે માર્ગે જવું સહેલું છે. અર્જુને પણ ભગવાનને આ જ પ્રશ્ન પૂછેલો : “ભગવાન, મનુષ્ય ન ઈચ્છતો હોવા છતાં જાણે કોઈ પાપ કરાવતું હોય તેમ તે કોનાથી પ્રેરાઈ પાપ કરે છે?” ભગવાને આનો સરસ જવાબ આપ્યો છે. મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આવી અધમ પ્રેરણાનું મૂળ એનું આંતરમન sub-conscious mind છે. આંતરમન પર પડેલા પાપના સંસ્કારોને જ્યાં સુધી દૂર ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી મનુષ્ય આવી અધમ વૃત્તિથી દૂર થઈ શકતો નથી. નવધાભક્તિ દ્વારા આ આંતરમન પર કેવી અસર થાય છે, તેનો અભ્યાસ આધુનિક મનો-વૈજ્ઞાનિકોએ કર્યો છે, જેનું પરિણામ અકલ્પ્ય અને આશ્ચર્ય-જનક નીવડ્યું. અન્નમિલે એકવાર નામસ્મરણ કર્યું ને એના આંતરમન પર ભક્તિની અસરની શરૂઆત થઈ. સાચી ભક્તિ તો પછી શરૂ થાય છે. એકાદવાર ભૂલથી પણ પરમાત્માનું નામસ્મરણ થઈ જાય તો ત્યાંથી ભક્તિની શરૂઆત માનવી, ને ત્યાંથી ઉદ્ધારનાં મંડાણ ગણવાં. ઉદ્ધારનો અર્થ મોક્ષ લેવાનો નથી. ઉદ્ધાર એટલે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું પ્રથમ સોપાન. અન્નમિલનો આ

રીતે ઉદ્ધાર થયો એમ સ્વીકારવામાં તર્કવાદીઓને હવે કશો વાંધો છે ખરો?

અન્નમિલનની કથાનું બીજું રહસ્ય પણ તારવી શકાય. અન્નમિલ પ્રાણજી હોતો છતાં ભયંકર પાપી હોતો. પ્રાણજી જે પ્રજાત્વના સંસ્કાર ભૂલી, પ્રજાથી દૂર રહે તો એનું પ્રાણજીત્વ રહે જ નહીં. જ્ઞાતિવાદને વોરાભાઈના નાડાની જેમ પકડી રાખનારા અહંભાવીઓને અહીં ઘણું ઘણું શીખવાનું, સમજવાનું અને ઉતારવાનું છે. ‘ભાગવત’ની વિચારસરણી કેટલી ભવ્ય અને આધુનિક છે તે અહીં સમજાશે.

‘ભાગવત’માં કહ્યું છે, ‘પરમાત્મા અતિ કરુણાશીલ છે. તે પાપીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.’ આપણને આ વાત ગળે ઊતરતી નથી. વિરોધીઓને-દુશ્મનને કઈ રીતે ચાહી શકાય? સાદી ભાષામાં અહીં સમજાવી નહીં શકાય કે ભગવાનનો સ્વભાવ જ એવો છે. તર્કવાદીઓને ગળે ઊતરે એવી વાત કહેવી જ રહી. મનુષ્ય સ્વભાવમાં દ્રેષની લાગણી સ્વાભાવિક રીતે જ જેવામાં આવે છે “હું તમને ચાહું છું.” એમ કહેનાર પણ અંદરથી તો ઘણું કરીને દ્રેષ જ કરતો હોય છે. એક વ્યક્તિ પાસે મૂલ્યવાન વસ્તુ હોય તો હું ક્યારે વસાવું એમ બીજાને થશે. આવા દ્રેષને કારણે તે પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરાય છે. આમ ભક્તને દ્રેષ કરવાથી માનવીને ભક્ત બનવાની પ્રેરણા મળે છે ને એ રીતે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માર્ગે વળે છે.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સર્વોત્તમ છે પણ એવી ઉચ્ચ અવસ્થા બધા પ્રાપ્ત ન કરી શકે. એટલે ભાગવતકારે શ્રેષ્ઠ માર્ગ બતાવ્યો. ‘વેરભાવથી મનુષ્ય જેવો ભક્ત બને છે તેવો ભક્તિયોગથી બનતો નથી.’ વેરભાવથી સતત ભગવાનને યાદ કરતાં ભગવાનમય બની જાય. મનોવિજ્ઞાન પણ અહીં ના પાડશે નહીં.

ખરી વિરક્તિ ભગવદ્ભિમુખ જ કરે. વિરક્તિનો અર્થ શો? આજ તો ‘વૈરાગી’નો અર્થ થાય છે. ‘તોબડિયા મોઢાવળો’ (!) ખરેખર તો વિરક્તિ એટલે જેનામાંથી રંજ-દુઃખ-નિરાશા ચાલી ગયાં છે, તેવો. વિરક્ત ‘દિવેલિયા’ જેવો ન હોય. તે તો પૂર્ણ આનંદી હોય. પરમાત્માનો ભક્ત આનંદમય જ હોય. પ્રહ્લાદ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં આનંદમય છે. આપણને એ ઉપદેશ આપે છે. સાધના મનુષ્યને શુષ્ક, કઠોર, અહંકારી તુંડમિજાળ બનાવે તો તે સાધના નથી પણ ડોળ છે. પ્રહ્લાદ ખરો ભક્ત હતો.

પિતાની અનેક વિચિત્રતા, આબુઆબુના વર્તુળનું લય'કર વર્તન છતાં એને કોઈ તરફ દ્રેષ નહીં. સાચા ભક્તમાં પ્રેમ—સમાન પ્રેમની ભાવના જોઈએ. 'સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી.'

પિતાનું પોતા તરફનું વર્તન અતિ ઘાતકી હોવા છતાં પ્રદ્વાદ એનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે ને પિતા પાપમાંથી પાછા વળી પવિત્ર બને એવી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે. પ્રદ્વાદ બાળક છે છતાં તેનામાં ઊંચા પ્રકારની ભાવના છે ને તેણે ને ભાવના ખરા અર્થમાં કેળવી છે. Child is the father of man એ અંગ્રેજી કહેવતને ભાગવત-કારે, પ્રદ્વાદના પાત્ર દ્વારા ચરિતાર્થ કરી છે.

'દશમસ્કંધ'નાં રહસ્યો અતિ ગહન છે. ત્યાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં આપણે પ્રભુના દિવ્ય પ્રેમામૃતના સરોવરમાં ડૂબકી મારી જગતનું વિષ દૂર કરીએ. જો આમ નહીં કરવામાં આવે તો વિષની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થશે ને એ વિષ વટવૃક્ષમાં પરિણમશે ને એની ઝેરી ડાળીઓ ચોતરફ ફેલાવશે.

ભગવાન કૃષ્ણ અને ગોપીઓની દિવ્યલીલા સમજના ગોપીઓને ઓળખવી જ પડશે. આ જેવી તંબી વાત નથી. તેને ઓળખવા તો આત્માના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારવી પડશે. જો બરાબર ડૂબકી મારી તો ઠીક છે નહીંતર ગોથું જ ખવાઈ જાય. ગોપિ: સતત મક્તિરસં પિબન્તિ તે ગોપય: । સતત ભક્તિરસનું પાન કરે તે ગોપીઓ. ગોપી થવું સહેલું નથી. ભાગવતકથા બોલે છે: ગોપીઓ કૃષ્ણની પાછળ જ હતા. ગોપી એટલે સ્ત્રી નહિ. પ્રભુના પરમ આનંદમાં ડૂબેલો ભક્ત પુરુષ પણ ગોપી બની શકે. ખરા ભક્તોએ પોતાની જાતને ગોપી તરીકે નવા-જવામાં ગૌરવ માન્યું છે. નરસિંહ, દયારામ 'પ્રેમસખી' વગેરે પોતાને ગોપી ગણવામાં ગૌરવ માને છે. જો ગોપીનો અર્થ સ્ત્રી હોત તો ઉપરના પુરુષભક્તો ગૌરવ માનત ખરા? આમ ગોપી અતિ ભવ્ય પાત્ર છે. ગોપી બનવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ નિચોવવું જોઈએ. ગોપીએ પોતાનાં બાળકો, પતિ, ધન, વગેરે છોડી કૃષ્ણનું જ શરણ લીધું. સર્વભાવેન ભારત'વાળી ભગવદ્દોષ્ટિ પૂર્ણપણે સ્વીકારી અને આથી જ ભગવાને એક સ્થળે 'ભાગવત'માં કહ્યું છે. "મને ગોપી જેટલું કોઈ પ્રિય નથી, મારી જાત પણ નહીં." હોય જ ને! જે પરમાત્મા ખાતર બધું છોડે તે પરમાત્માને અતિ પ્રિય હોય એમાં નવાઈ નથી.

માનવ પણ પ્રેમનો ઉત્તર પ્રેમથી આપે, તો પરમાત્મા તો આપે એમાં નવાઈ શી?

ગોપીકૃષ્ણના દિવ્ય વિહારને શૃંગારલીલા માનનારાઓએ દિવ્યાત્મા અને પરમાત્માનું લય'કર અપમાન કર્યું છે ને મહાકવિ વ્યાસજીને પણ ઉતારી પાડ્યા છે. ગોપી-કૃષ્ણના વિહારને સ્થૂળ રીતે જોવાની અનધિકૃતા ચેષ્ટા કરીને, ખરેખર તો, એ અજ્ઞાનીઓએ પોતાની અંતર-દષ્ટિ ગુમાવી છે. ગોપીકૃષ્ણ વિહાર એટલે જીવ અને શિવનું આનંદમય રમણ-સાયુજ્ય.

'રાસલીલા'નો અર્થ પણ વિકૃત રીતે ઘટાડ્યો છે. ભગવાન કૃષ્ણે ગોપીઓ સાથે રજનીના સમયે રાસ રચ્યો. એમાં રથૂગલીલા જોનારાઓએ કૃષ્ણના દિવ્ય ચરિત્રને ઝાંખું પાડવાની અધમચેષ્ટા સિવાય ક્યું છે શું? અને બીજું કરી શકે પણ શું? કૃષ્ણની દિવ્યલીલાને ઝાંખી પાડવા કોણ સમર્થ છે? આ 'રાસલીલા' એ કાંઈ આજની 'ભવાઈ' કે 'ઢાલીલીલા' નહોતી. 'રાસલીલા'માં પ્રવેશ મેળવવા, શરૂઆતમાં તો, નારદજી પણ પાત્ર નહોતા. એની દષ્ટિ બરાબર થઈ પછી એને પ્રવેશ મળ્યો એના તર્કવાદીઓને ખબર નહીં હોય. આ 'રાસલીલા' એકાંતમાં નહોતી થઈ. છડેચોક અને મહર્ષિઓ, સંતો, પરમહંસોની હાજરીમાં રાસ રમાયેલો. આ સંતો 'લેભાશુ બાવા નહોતા—આત્મામાં રમણ કરનારા હતા. જો આ રાસ સ્ત્રી-પુરુષની શૃંગાર-લીલા હોત તો સંતો, મહર્ષિઓ પરમહંસોની હાજરીમાં ન રમાત. વળી આ રાસ પૂર્ણિમાની અજવાળી રાતે રમાયેલો. વ્યભિચાર છડેચોક ન હોય. અજવાળામાં પણ ન હોય. પૂનમનું અજવાળું આંતરિક પૂર્ણ પ્રકાશનું ઘોતક છે. રાસમાં એક ગોપી અને એક કૃષ્ણ હતાં. આ જ બતાવે છે કે કૃષ્ણમાં દિવ્યતા હતી, જેણે બધી ગોપીઓને પોતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. તર્કવાદીયુગ ચમત્કાર-ને ન માને તો એમ કહી શકાય કે એક એક ગોપીને લાગ્યું કે કૃષ્ણ પોતાની સાથે જ છે. દિવ્યપ્રેમ વિના અને દિવ્યતા વિના આવું સાયુજ્ય અનુભવવું અશક્ય છે. રાસ વખતે બધા ઋષિઓ વિદેહી થઈ ગયા, એ જ બતાવે છે કે આ રાસ અતિ ઉત્કૃષ્ટ દિવ્યકક્ષાનો હતો. શંકા છે કોઈને હવે? હજી શંકા હોય તો જવાબ છે કે એ અધમકક્ષાની લીલા હોત તો આજ સુધી એનું પાન થતું ન હોત. ઉચ્ચાત્માઓ એની પ્રશંસા ન કરતા.

હોત. એ ક્ષર લીલા નથી—અક્ષરલીલા છે. અક્ષરલીલા જ ટકે. ક્ષરનો તો નાશ જ હોય.

‘ગોપી વસ્ત્રાહરણ’ પ્રસંગમાં તો તર્કવાદીઓની સ્થૂળ દષ્ટિએ માળ મૂકી છે. જમુનાને કાંઠડે સ્નાન કરતી ગોપીઓનાં વસ્ત્રો કૃષ્ણે હરી લીધાં. ‘કૃષ્ણ કેવો અધમ!’ એમ કહેનારા અધમાધમોનો દુનિયામાં તોટો નથી. ‘વસ્ત્રાહરણ’નું રહસ્ય સમજવા માટે તો મરજીવા બની, દરિયામાં ફૂદવું પડે. વસ્ત્રાહરણ એટલે વાસનાનું હરણ. ભગવાને ગોપીઓની વાસનાનું હરણ કર્યું. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં વાસના છે ત્યાં સુધી મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ શક્ય નથી. પરમાત્મા વાસના લઈ લે તો એનો ઉદ્ધાર થાય. વિચાર કરો.—કૃષ્ણે ગોપીઓનાં વસ્ત્રો (વાસના) લઈ લીધાં એમાં ‘ગોટું’ કર્યું પણ શું? પણ મનુષ્યને વાસનાની ગાંઠ છોડવી ગમતી નથી. એટલે આવા જ અથો કરે ને!

‘વસ્ત્રાહરણ’વાળા પ્રસંગને બીજી રીતે પણ ઘટાવી શકાય. વસ્ત્રાહરણ એટલે વસ્ત્રોનું હરણ એમ લઈએ તો ભગવાને ગોપીઓની રહીસહી લબ્ધ માત્ર પણ લઈ લીધી. પરમાત્મા પાસે જતાં કર્યું છુપાવવાનું ન હોય. પરમાત્મા પાસે સ્ત્રી-પુરુષ ભેદ નથી—ભેદ રહેવો ન જોઈએ. ત્યાં કરશે દુન્યવી ભાવ ન રહેવો જોઈએ. સંપૂર્ણ પરમાત્માની દષ્ટિ. કર્યું ભાન નહીં. જો આમ હોય તો લબ્ધ પણ શાની રહે? પરમાત્માથી કર્યું ગુપ્ત કે અભણ છે ખરું? જો સંપૂર્ણ પરમાત્મામય દષ્ટિ હોય તો તેને કરશે ભાવ રહે જ નહીં. લબ્ધમાં પણ દુન્યવીપણું તો ખરું જ. કેટલી દિવ્યતા છે વસ્ત્રાહરણના પ્રસંગમાં! આપણે ગોપી બની શકતા નથી ને થવાના નથી એની ઈર્ષામાં જ આવા અથો નહીં લીધા હોય ને?

કૃષ્ણ ગોપીધેલો એટલે અંતે તો સ્ત્રીધેલો છે એમ કહી કૃષ્ણની દિવ્યતાને ઝાંખી પાડવાની અતિ અધમ ચેષ્ટા ઘણાએ કરી છે. જો કૃષ્ણ સ્ત્રીધેલો હોત (હા ગોપીધેલો હતો) તો ભરરાત્રે એકલી આવેલી ગોપીઓને ઉપદેશ ન આપત કે “સ્ત્રીઓનો ખરો ધર્મ તો પતિ-પ્રતમાં અને બાળકોની સેવામાં છે. સ્ત્રીનો ઈશ્વર પતિ જ.” રાત્રે તેની પાસે આવેલી ગોપીઓને કૃષ્ણ પાછી કાઢે છે, કૃષ્ણનો આ ઉપદેશ સર્વોત્તમ ઉપદેશ છે. ગોપીઓ પાછી ન ગઈ અને યોગ્ય ઉત્તર લાગતાં પ્રભુએ એને સ્વીકારી. ગોપીઓ દિવ્ય હતી. એનો જવાબ પણ એટલો

જ દિવ્ય હતો. આ સંવાદ સાંભળનારનાં પણ રૂંવાડાં ભલાં થઈ જાય છે. ગોપીઓ કહે છે, “હે કૃષ્ણ! હે નાથ! તમારા વિના અમે અનાથ છીએ. અમારે બીજું કોઈ સગું છે જ નહિ. અમને સર્વત્ર તમે જ દેખાઓ છો. અમે તમારાથી અળગી કેમ કહીએ? અમારો સ્વીકાર કરો.” કેટલું તાદાત્મ્ય છે! ને એ સાંભળી પ્રભુ ગળ-ગળા થઈ જાય છે. ઘડીભર એ દિવ્યાત્માઓની દિવ્ય રજ તળે આપણે આળોટીએ છીએ. (જો કે ફરી પાછાં એના એ!)

કૃષ્ણ ગોપીઓનાં વસ્ત્રો ખેંચે છે. એની સામે ભુદ્ધિ-વાદીઓને પૂરેપૂરો વાંધો છે! તર્કવાદીઓની દલીલ છે કે કૃષ્ણનું આપું વર્તન ગેરવાજબી છે. એનો જવાબ હાજર છે. મહાન માણસનું વર્તન માપવા આપણે સ્થૂળ ગજ સાંકડો જ પડશે. કૃષ્ણની લીલાને સમજવા આપણી દષ્ટિ સાંકડી જ પડશે. વધુ સાંકડી બનાવશું તો દષ્ટિ જ ગુમાવશું—માટે સાવધાન! કૃષ્ણ જો આછકલો શૃંગારી યુવાન હોત તો આજસુધી એની કથા જળવાત જ નહિ. એટલું જ નહિ; એનું જાહેરમાં પારાયણ થાત નહિ અને પવિત્ર ન મનાત. કલાદષ્ટિએ ગમે તેટલી ઉત્તમ કૃતિ હોય પરંતુ તેમાં અશ્લીલતા હોય તો એ યુગોયુગો સુધી ટકે જ નહીં. સાહિત્યમાં પણ અશ્લીલ અને અશ્લીલતાનો ભેદ છે એ ભૂલવાનું નથી. આજસુધી ‘ભાગવત’ની કથા દિવ્ય મનાતી આવી છે ને હજીપણ એટલી જ દિવ્ય મનાય છે. એ કથારસનું પાન કરવા સંતો, મનીષીઓ, વિદ્વાનો આતુર છે એ જ એની સર્વોત્કૃષ્ટતા અને દિવ્યતા સિદ્ધ કરે છે ને દિવ્યપિતા કૃષ્ણના પાત્રનું સાચું મૂલ્ય કરે છે.

ગોપી-કૃષ્ણને અધમ કહેનારાઓને અંતિમ જવાબ આપીએ કે આ લીલા અધમ હોત તો એમ ન કહેવાત કે “घन्याः ते ब्रजनार्यः यासाम् पादरेणु अपि पवित्रा”। હલકી લીલા હોય ત્યાંથી પવિત્ર માણસો દૂર ભાગે. ‘રાસ-લીલા’ જ્યાં થયેલી એ ધૂળના કણ માટે આજે પણ માનવ ભટકે છે ને એની આબુબાબુ આળોટે છે. આ શું બતાવે છે? જરા વિચારીએ તો ખરા!

કૃષ્ણની ટીકા કરનારા પણ ગોપીઓની સાત્ત્વિકતાને નકારી શકશે જ નહિ. જો ગોપીઓની વિશુદ્ધિને એ સ્વીકારે તો એ ગોપીઓ જેની સાથે સાચુજ્ય પામી છે એ કૃષ્ણ કેટલો અને કેવો પવિત્ર હશે એ વિચારવું જ

પડશે. કૃષ્ણની દિવ્યતાને સ્વીકારી એનું આહવાન કરવું જ પડશે. ઉદ્ધવ ગોપીઓ પાસે જઈ આશ્વાસન આપે છે, “ગોપીઓ! કૃષ્ણનો વિરહ ન અનુભવજો. ભગવાન તમને સતત યાદ કરે છે.” ગોપીઓએ શો જવાબ આપ્યો ખબર છે? ગોપીઓ કહે છે. “ઉદ્ધવ અમને પ્રભુનો વિરહ લાગતો જ નથી. તારે મન ભગવાન અમુક સ્થળે છે. અમારે મન ભગવાન સર્વત્ર છે. અમને એ બધે જ દેખાય છે.” કેવી પરમાત્મામય દષ્ટિ! છે કયાંય સ્થૂળતાનું નામનિશાન પણ? અહીં તો છે ચિદાકાશમાં સર્વત્ર રમતા, ચૈતન્યમય નિરાકાર નિરંજનની સતત ને અખંડ આરાધના. ઉદ્ધવ ભોંડો પડી ગયો. કમાલ છે. આની ભક્તિ! હું હાથ જોંયા કરી કરીને ચીસ પાડું છું કે તર્કવાદીઓ! હવે સ્વીકારશો કે નહિ કે આ દિવ્ય-રમણલીલા છે. સ્થૂળ શૃંગારએષ્ટા નહિ. તમે સ્વીકારો કે નહીં એ તમારી મુનસફી પર આધારિત છે. તમારી વાસના, તમારી જડબુદ્ધિનો અહંકાર કદાચ હંજુ સ્વીકારવા નહીં દે પરંતુ ધ્યાન રાખવાનું છે કે આપણી વાસનાની અંધિયો જ્યાં સુધી નહીં છૂટે ત્યાં સુધી ઉદ્ધાર નથી.

કૃષ્ણનું ગોપીઓની પાછળ પડી માખણ ચોરવું, માખણ મિસરી ખાવાં—આ બધામાં ગર્ભિત રહસ્યો છે. કૃષ્ણ માખણ જેવો કોમળ અને મિસરી જેવો મધુર હોતો. ખોરાક પરથી માણસનું મૂલ્ય કરી શકાય જેનો સહુએ સ્વીકાર કરવો રહ્યો. ભેળ ખાનારાને માખણ આપો જોઈએ? એટલે ભેળ ખાનારા આપણે ભેળસેળ કરનારા થઈ ગયા. તે ભેળસેળ ત્યાં સુધી કરી કે કૃષ્ણના દિવ્યયાત્રમાં પણ ભેળસેળ દેખાઈ! ‘કમળો હોય તે પીળું જ દેખે ને!’

માખણ ચોરનારો ચોર ગોપીઓનાં અતિ વિશુદ્ધ હૃદયો ચોરી, પોતાનામાં ગોપીઓનું સાચુજ્વલ સાધતો એમ સમજવું હવે અઘરું નહીં લાગે. અને એટલે જ તો ગોપી, ‘મહી દ્યો’ ને બદલે ‘માધવ દ્યો’ બોલી જાય ને! માથા પર મહી રાખનારી ગોપીઓએ માથા પરની સ્થૂળતા—જગતની સ્થૂળતા છોડી મસ્તકમાં પ્રભુને પધરાવ્યો. જે મસ્તકમાં પ્રભુને પધરાવે તે પ્રભુમય જ બની જાય. એને જગતનું ભાન રહે જ કયાંથી? અને પછી બીજા ભાનની જરૂર પણ શી છે! જોઈતું તું તે મળી ગયું. અંતે તો સર્વત્ર પ્રવૃત્તિનો હેતુ તો આનંદપ્રાપ્તિ જ છે ને! પરમાનંદની પ્રાપ્તિ આ રીતે

થતી હોય તો સ્થૂળ આનંદ પાછળ શા માટે ફાંફાં મારવાં? સંક્ષેપમાં ‘ભાગવત’ દિવ્ય લીલાઅંશ છે. એ દિવ્ય પ્રેમામૃતનું પાન કરાવે છે. એનું વાંચન, શ્રવણ, મનન, અધ્યયન, રટણ, રમણ, આચરણ અતિ આવશ્યક છે. સાતે સાત દિવસ એટલે કે હંમેશા એનું યથાયોગ્ય રીતે પાન કરવામાં આવે તો મનુષ્યનું આધ્યાત્મિક કલ્યાણ અવશ્ય છે ને આત્યંતિક આત્મિક પ્રગતિ પૂરેપૂરી શક્ય છે. મનુષ્ય બીજું કશું કદાચ ન વાંચે ને ફક્ત ‘ભાગવત’નું પ્રેમપૂર્વક અંદર અવગાહન કરીને વાંચન, મનન, ચિંતન, શ્રવણ કરે તો એનો મોક્ષ અવશ્ય છે. એની વાસનાની અંધિયો છૂટશે એ પણ ચોક્કસ. સાત દિવસમાંનો એક દિવસ તો ખરો જ ને? અરે! ખૂબ શ્રદ્ધા, ભક્તિ, પ્રેમ અને નિષ્ઠાપૂર્વક કરે તો સાત દિવસની ગણતરીમાં જ પૂર્ણ પ્રગતિ શક્ય છે. ડાકુઓ પણ પળ વારમાં સંત થતા ભાળ્યા નથી? પણ આપણને અંધિયો છોડવી ગમે છે જ ક્યાં! આપણે તો અંધિયો બાંધવી જ છે. શ્રી સુંદરમ્ ઠીક જ કહે છે;

‘આમળી જ આમળી
અલેદ ગાંઠ પાડતો,
કસી કસી જ બાંધતો
એક પે અનેક ગાંઠ.’

મનુષ્ય ગાંઠો વધાર્યા જ કરે છે. એને છોડવી ગમતી જ નથી. ભાગવત દેવતાને પ્રાર્થના કરીએ કે આપણી બધી અંધિયોનું ઉચ્છેદન કરી, આપણા માટે મોક્ષનો—શાશ્વત શાંતિનો માર્ગ ખુલ્લો કરે.

WITH BEST COMPLIMENTS

FROM

A WELL WISHER

ભક્ત અને ભગવાન

ભક્તનો ભાવ ભક્તિ મહીં નીતરે
ચીતરે હૃદયમાં ચિત્ર હરિનું
રટણ રમણામહીં મસ્ત ને વ્યસ્ત રહી
પરસ્તી પ્રભુની લીધી છે પિછાણી
જગત સૌંદર્યને પ્રેમથી નિરખે
પીરસે એ પ્રભુની પ્રસાદી
પ્રમાદી અને ના શુદ્ધ સત્કાર્યમાં
આંખ મીંચી પરબ્રહ્મ પેખે.
સકલ છે ઇશમાં, ઇશ સર્વત્ર છે
ઇશનું સર્વ કંઈ, ઇશ સર્વ-સ્વ છે
ઇશ સંચાલિત આ બધી સૃષ્ટિ છે
દષ્ટિ કરુણામયી સત્ ચિદાનંદ છે.

છે શું તહમારું ?

છે શું તહમારું ?
કહો શું અમારું !
નથી કંઈ કો'નું,
છે-હરિનું હરિનું —
જગત સંજયું એણે
નયનરમ્ય સુંદર,
સુંવાળું સુશોભિત
અને પારદર્શક—
ઝીણી આંખે બેશે,
તો-ફરજની ફરજ છે.
સફરની સફર છે,
સરસ ને સ—રસ છે.
હમિનરતો—હમિ....નસ્ત ?

નરહરિભાઈ ઝાઝા
ડિ. કોમ. આઈ. એમ. સી. એસ. ટી. સી; કાવિદ્
ભગતવાડી, સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

Gram : INTIMATE

Phone : 4586

With Best Compliments From

“ Whenever you need a perfect service you can always trust us.”
Our service units are at your service to give you maximum satisfaction.

MICOSALES
&
SERVICE

Authorised Distributors :-

MEHTA INDUSTRIAL CORPORATION,
DANAPITH
BHAVNAGAR - 364 001

Phones { Shop : 264893
Resi. : 268703
Fact : 392492

JYOTI ICE-CREAM MFG. CO.

KULFI ❄️ SHRIKHAND ❄️ ICE-CREAM
Etc. Etc.

Factory :

32/A, Suryodaya Mills Compound,
136, Tardeo Rd., BOMBAY-400 034

Estd. 1927

Phones : { Shop : 264893
Resi. : 268703

MOHANLAL BECHARDAS MEHTA

**CATERERS & WHOLESALE MILK
MERCHANT**

— Specialist for —

SHRIKHAND, DUDHPAK & BASUNDI.
68, Mint Road, Fort, BOMBAY - 1 (BR).

Phone { Office : 337971
Resi : 486201

Prakash Shah/Jayesh Shah

PRAKASH
INDUSTRIAL SERVICE

Specialist in

❄️ All Type Of
❄️ Screws, Nuts And
❄️ Hardware Merchants

38, Bibijan Street,
1st Floor,
Bombay-400 003.

Gram : " JEPIPINE "

With Best Compliments From

JIVRAJ P. PATEL

J. P. & SONS
TIMBER MERCHANTS

Office : 39 Bombay Timber Market, Reay Road,
BOMBAY-400 010

Phone : 371356

Sales Depot : Lakdi Bunder, Darukhana,
BOMBAY-400 010

Phone : 371643

Telephones :
 Office : 315293
 Factory : 671206-675289
 Residence : 445788-441724

Gram :
 " GHATLIA " Kalbadev
 Bombay-2

D. P. GHATLIA

PARTNER :

Ghatlia Textile Engraving Works
 Ghatlia Reeds Mfg. Works
 Naresh Ameeta Dye-Chem Industries
 Naresh Ameeta Electroplaters
 Director :
 Ghatlia Bros Pvt. Ltd.

OFFICE :

Gold Mohar,
 2nd Floor,
 174, Princess Street,
 BOMBAY 400 002.

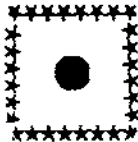
Office : 323810
 Resi : 471474

METRO DYES

SHAH DOSHI & CO.

309, Yogeshwar, 135/139, Kazi Sayed Street,
 BOMBAY-400 003

L/3071, 2nd Floor, Surat Textile Market,
 Surat.395002 T. 26724

Gram : 'VANDEVIRAM'

Phone : 39611

A. MANICKCHAND BETHALA & CO.

Importers And Exporters
 Diamonds And Precious Stones
 Govt. Approved Valuer

7, Veerappan Street,
 MADRAS - 600 001

PLASTICIZERS

Di Octyl Phthalate

Di Iso Decyl Phthalate (DIDP)

Di Butyl Phthalate (DBP)

Di Methyl Phthalate (DMP)

INDOFLEX

* Butyl Octyl Phthalate (BOP)

* Di Octyl Adipate (DOA)

* Di Octyl Sebacate (DOS)

* Di Ethyl Phthalate (FEP)

* BEZOFLEX

Manufactured and Marketed by

INDO - NIPPON CHEMICAL COMPANY LIMITED

Maker Bhavan No. 2, 18, New Marine Lines, Bombay - 400 020

Telex : 11-2081-INCC-IN * Grams : PLASTCIZER * Phone : 251723

Phone : 328032

Resi : 353865

SHANTILAL & CO.

“ STEEL YARD HOUSE ”

Sant Tukaram Road,
3rd Floor, Room No. 28,
Iron Market, BOMBAY-9

Phone : 310729

Gram : FULSUNDRI

Tele Add : "VIRPUTRA"

Tele : { office 326636
Resi 815183
" 811917*With Best Compliments from***SHREE CENTRAL SILK MILLS**753-Sir Vithaldas Gally,
Mulji Jetha Market,
BOMBAY-2. (B R).**MOTILAL DAHYABHAI JHAVERI**Jewellers & Bullion Commission Agents &
Cloth Merchants97,-99, Zaveri Bazar,
BOMBAY 400 002.Phones { Offi. : 395166
375235
Resi. : 472160**BHARATKUMAR INDRASEN**

DEALERS IN :

- ✿ Iron & Steel
- ✿ Profile Cuttings
- ✿ Rounds Up to 24"

Poona Branch
417, Shivaji Nagar,
Poona-411 005New Darukhana, Plot No. 14,
Mazgaon, Bombay-400 010.

Phones { Office : 335508
 „ : 335985
 Resi. : 374254

MANSUKHLAL & CO.

DECOR ECON

Builders, Building Maintenance Contractors
 Interior Decorators & Furnishers

58, 1st Carpenter Street,
 BOMBAY-400 004

Phones { Fact. 595594
 Resi. 503186

OSWAL INDUSTRIES

Manufacturers of :

Blow Moulded H. D. P. Carboys & Jerry Cans

12, Unique Industrial Estate, opp. Jerry Talkies,
 MULUND (WEST). BOMBAY-400 080.

Gram : "ASH OK "

Phones { Factory : 155/209/1891/521
 Resi : 210/1312/897

ASHOK

OIL CAKE INDUSTRIES

Bankers : UNION BANK OF INDIA

MANUFACTURER & EXPORTER

Rajkot Highway Road, P. O. Box No. 36
 Junagadh-362 001

લોકગીતોનાં વહેતાં નીર

અને

સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી

સો. સ્વાતિબેન તુષાર દીવાનજી

લોકસાહિત્ય શું છે ?

સાહિત્યનો જન્મ ક્યારે થયો હશે, તે વિશે કશું જ નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી. એટલું તો ખરું જ કે સાહિત્યનાં બધાં રૂપોની ખિલવણી થઈ એ પહેલાં લોકસાહિત્યનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. લોકઢેયામાં સંઘરાયેલી અનેક પ્રકારની ભિન્ન-ભિન્ન જેવી કે માતા-પુત્રની, ભાઈ-બહેનની, પતિ-પત્ની, ભક્તની, આનંદ કે અશ્રુઓની; મિલન કે વિરહની દર્દભરી વાતો ઘૂંટાતા ઘૂંટાતા અમૃતરૂપે બાહ્ય સ્વરૂપમાં કુદરતી રીતે જે પ્રગટ થયું એ લોકસાહિત્ય.

આ ‘લોક’ શબ્દ પણ ક્યાંથી આવ્યો હશે ? ઋગ્વેદમાં ‘દેહિલોકમ’માં ‘લોક’ શબ્દનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. અથર્વવેદ અને ઋગ્વેદમાં પાર્થિવ અને દિવ્ય એ બંને સંદર્ભમાં ‘લોક’, શબ્દની અભિવ્યક્તિ થઈ છે. પરંતુ ‘બ્રાહ્મણ-અથ’, બૃહદ્દારણ્યક ‘ઉપનિષદ્’ અને ‘વાજસનેદી-સંહિતા’માં એવા કેઈ અલગ સ્વરૂપમાં ઉદભૂત થયેલો જોવા મળતો નથી.

આર્યોના આગમનથી આર્ય અને અનાર્ય જેવી બે વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ થયો. એના ફળસ્વરૂપે ‘વેદ’ અને ‘વેદેતર’ જેવી સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા દર્શાવતા શબ્દ-પ્રયોગો શરૂ થયા. એમાં બીજો સાહજિક શબ્દાર્થ ઉદ્ભવ્યો. જેમાં ‘લોક’નો બીજો અર્થ વેદ વિરોધી અર્થાત્ વેદેતર થયો. વેદ અને ‘લોક’ની ભિન્નતા આ રીતે પ્રગટ થઈ. પરંતુ આજે ‘લોક’ વેદેતર સંસ્કૃતિના સંકુચિત શબ્દાર્થને સ્થાને ઊર્ધ્વસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એની ભાવના વૈદિક અને અવૈદિક બંને વર્ગોની સાથે સહજરૂપે સ્પર્શવા લાગી છે. એની પાસે એના પોતાના શબ્દ, ભાષા અને લોકશાસ્ત્ર શૈલી છે. જીવનનાં બધાં જ ઉપકરણો સાથે એનું પોતાનું સાહજિક-સામૂહિક વ્યક્તિત્વ છે. વસ્તુતઃ જેને સંસ્કૃતિની સંજ્ઞા અર્પવામાં આવી છે તે ‘લોક’થી ભિન્ન

નથી. ‘લોક’નું મહત્ત્વ સર્વાકાલીન છે. ગીતાના ‘અતોસ્મિ લોકે વેદેષ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ’માં લોકશાસ્ત્ર અને લૌકિક આચારોની મહત્તા સ્પષ્ટતઃ સ્વીકાર્ય છે.

આ ઉપરથી કહી શકાય કે વેદથી જે ભિન્ન છે, એ બધી જ વાતોને લૌકિક કક્ષામાં મૂકી શકાય. જેમ કે રામાયણ, શાંકુતલ, અને ભારતી, માઘ, ભવભૂતિની રચનાઓ વેદથી ભિન્ન છે અને એટલે જ એ લૌકિક કક્ષામાં પ્રવેશે છે.

લોકસાહિત્યનો પારિભાષિક શબ્દ :-

‘લોકસાહિત્ય’ એ શબ્દ અંગ્રેજી ‘Folk Literature’ શબ્દ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. સંવત ૧૮૪૬માં એક અંગ્રેજ પુરાતત્ત્વવિદ્ વિલિયમ જહોન થોમસને ‘ફોકલોર’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો. એ પહેલાં ‘Popular Antiquities’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો હતો. એનો અર્થ લોકપ્રિય અથવા ‘લોકવ્યાપ્ત પુરાતત્ત્વ’ થતો હતો. હવે તો આખું વિશ્વ ‘Folklore’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

૧૯૦૫માં અમદાવાદમાં યોજાયેલી પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ કહ્યું : ‘લોકગીતનો ઉપકાળ તે સાહિત્યનો ઉપકાળ છે. વસ્તુતઃ સાહિત્યનો ઉદ્ભવ લોકગીતમાંથી જ થયો છે. દરેક પ્રજાનું સાહિત્ય પ્રથમ ગાથા અથવા ભજનોના રૂપમાં આવિર્ભાવ પામ્યું છે.

“કવિત્વ અને સંગીતના અંશ માનવ આત્મામાં વસેલા છે. માનવીનાં હૃદયની વાંછનાઓ, આત્માની અભિ-ભાષાઓ આ બંનેના આશ્રયે વ્યક્ત થાય છે. જે રીતે વાતાવરણમાં નિવસતું બાળ્ય આપણી આમડીને શિશિર મસૂણ કરે છે તેમ આ બંને આપણા જીવનને કરે છે.

“વાદ્ય, ગવૈયા, રંગભૂમિ વગેરે વિનોદસામગ્રીથી પોતાનો થાક ઉતારવા, વખત ગાળવા, આનંદ મેળવવા જેઓ ભાગ્યશાળી નથી એવા ગામડીઆ, ભિખારીઓ, અને શિક્ષણવિમુખ સ્ત્રીપુરુષો પોતાના હૃદયમાં વસતા ભાવો સંગીત દ્વારા પ્રકટ કરે છે. આવી નિર્દોષ ગમ્મતમાં તેઓ પોતાના સંજોગો, પોતાની તવારીખ, પોતાની ખાસિયતો વગેરેની રૂપરેખાઓ આલેખે છે.

“આ નિર્દોષ ગમ્મતમાં ઉત્પન્ન થયેલું સાહિત્ય તે દેશ જ સાહિત્ય કહી શકીએ...”

ડૉ. પૂનમ દર્ધયા કહે છે : “આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય આપણા પૂર્વજો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ અમૂલ્ય નિધિ છે. આ સાહિત્ય સંપત્તિના માલિક કોઈ પ્રાન્ત અથવા રાષ્ટ્ર નથી. પરંતુ દરેક માનવ આ સંપત્તિનો ભાગીદાર છે. આ પ્રમાણે વિશ્વભરનું સાહિત્ય આપણને એ રીતે મળે છે. એક એવું સાહિત્ય જેને વિકસિત સમાજે જન્મ આપ્યો અને બીજું એ જેની સૃષ્ટિ લોકજીવનથી થઈ. જે સાહિત્યની સૃષ્ટિ લોકજીવનથી થઈ એ જ સાહિત્ય લોક સાહિત્ય કહેવાયું. ગ્રામ્યજીવનથી ઓતપ્રોત લોક-કથાઓ અને વાતાઓમાં તત્કાલીન તથા ભૂતકાલીન માનવ મનોદશાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.”

મેસવર્ડ દીચના મતે સરળ પ્રકૃતિના લોકોના રીત-રિવાજ, માન્યતા, પરંપરા, રૂઢિ, વાતો, બહુઈચમત્કારો, કહેવતો, ગીતો વગેરેથી ભૌતિક બંધનો ઉપરાંત ઊર્મિ-જન્ય એકવાક્યતાથી વ્યક્તિની, જાતિની વિશિષ્ટતા લોકસાહિત્યમાં ઊપસી આવે છે. એમના મતે એક વ્યક્તિની મૌલિક કૃતિને કાળક્રમે લોકો અપનાવી લે છે. મનોરંજન માટે પુનરુચ્ચારણ થયા કરે ત્યારે અમુક વર્ગ કે જાતિની કૃતિ બને છે.

આપણે દીચના શબ્દોમાં જ જોઈએ : “Folklore is the generic term to designate the customs, beliefs, traditions, tales, magical practices, proverbs, songs etc; in short the accumulated knowledge of a homogeneous unsophisticated people tied together not only by common-physical bonds, but also by emotional ones which cover their every expression, giving it unity and individual distinction. All aspects of folklore, probably originally the

product of individuals are taken by the folk and put through constant variation and repetition become a group product.”

મેસવર્ડ દીચ જેમ ‘પુનરુચ્ચારણ’ને મહત્ત્વ આપે છે એમ સ્વ. મેઘાણી ‘પુનરુચ્ચારણ’ની સાથે સાથે એના સ્વરૂપમાં થતા અનેક ફેરફાર તરફ પણ આપણું ધ્યાન દોરે છે.

“કોઈ પણ ગીત રચાયા પછી તરત જ લોકગીત નથી બની જતું, ખરી રીતે તો એ એની રચનાની શરૂઆત સમજવી. એને અનેક લોકો પોતાની રસનાની સરાણ પર ચડાવી ખાડાખડિયા કાઢી કાઢી નાખે, વાર-વાર પોતાના કંઠનો રંદો મારી પ્રત્યેક પંક્તિ દીસી કરી કાઢે, અનેક રસિકો એના ઊર્મિપ્રવાહમાં પડીને પોતાના તરફથી પણ અડેક કડી ઉમેરતા જાય, બંધ-બેસતા શબ્દો ન હોય તેને ફેરવતા જાય, એમ છેવટે ઘણાં વર્ષો પછી જ એનો અંતિમ ઘાટ નક્કી થાય : એ લોકગીતોની રચનાનો નિયમ છે. સાચું લોકગીત કોઈ એક જ કવિની માલિકીનું નહિ પણ જનસમસ્તનું ઉત્પન્ન કરેલ ધન છે. આ સંગ્રહનાં ગીતોમાં પણ એ લોકગીતોનું કોઈ ચિરંજીવી તત્ત્વ હશે તો તેનું છેલ્લું સ્વરૂપ કંઈક વર્ષો પછી જ નક્કી થશે, અને એ એ લોકગીત જ નહિ હોય તો પુસ્તકોમાં જ પડયું રહેશે.”

સ્વ. મેઘાણીએ લગભગ ૭૭૦ જેટલાં લોકગીતો બનાવ્યા છે. એમાં ‘રઢિયાળી રાત’ના ચાર ભાગ; ‘ચુંદડી’ના એ ભાગ; ‘ઋતુગીતો’, ‘હાલરડાં’, ‘સોરડી સંતવાણી’ ‘સોરડી ગીતકથાઓ’ વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.

લોકગીતોનો સંગ્રહ કરવો એ સહજ કાર્ય ન હતું. કાંટાળો પંથ હતો. પણ સ્વ. મેઘાણી માટે એ સહજ કાર્ય બની ગયું હોય તો એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું જ નથી. એના કારણમાં જણાવી શકાય એમની સરળ સહજ, ગ્રામ્ય રીતભાત. એમની કાઠિયાવાડી વાણી અને પહેરવેશ એવા હતા કે કોઈ પણ નીચલા થરનાં સ્ત્રી કે પુરુષે એમની પાસે સંકોચ અનુભવ્યો નથી.

સ્વ. મેઘાણીએ ગુજરાતી લોકગીતોનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે. (૧) દાંપત્યજીવન (૨) કુટુંબસંસાર (૩) ઇતિહાસ (૪) રમકડાં (૫) ખાજગીતો-હાલરડાં (૬) કાનગોળી (૭) રાસગીતો (૮) વિનોદગીતો (૯) નવરાત્રીનાં

જોડકણાં (૧૦) કથાગીતો (૧૧) સંસારચિત્રો (૧૨)
ઋતુગીતો (૧૩) કળેડાનાં ગીતો (૧૪) દિવર-લોભઈનાં
ગીતો (૧૫) પ્રેમનાં ગીતો (૧૬) મુસલમાની રાસડા (૧૭)
રમત-રાસડા અને (૧૮) જ્ઞાનગીતો.

(૧) દામ્પત્યજીવન:- સાગરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા
વિષ-અમૃત અને વલોવાતાં મહીડામાંથી પ્રાપ્ત થતા
માખણ સાથે સ્વ. મેઘાણી નારી-હૃદયને સરખાવે છે.
સ્ત્રીઓનાં હેયાને, એનાં સુખદુઃખ, આશા-નિરાશાને
મેઘાણી આસાનીથી પિછાની શક્યા છે. જેટલા જેટલા
મનોભાવો નારીહૃદયે અનુભવ્યા હશે એ બધા જ
ગીતોરૂપે પ્રાપ્ય બન્યા છે. સ્વ. મેઘાણી કહે છે તેમ
નિખાલસતાના એ દિવસો હતા, ફાલ કરતાં આવડતો ન
હતો. આપોઆપ કૂટી નીકળેલાં ઝરણાં જેવા સ્વરો
હતા - ગીતો હતા.

દામ્પત્યજીવનનાં અનેક રૂપોનું વર્ણન સ્વ. મેઘાણી
કરે છે. ભરથારે પત્ની સાથે લીધેલાં રિસામણાં, મેણાં
માર્યાં હોય, અખોલડા આઢ્યાં હોય, એ વાતનું દંપતી
જીવનમાં મહત્ત્વ ઓછું ન હતું. એની બધી હુદ્ડતા
કવિતામાં ઊતરતાં જ મહાન બની ગઈ એવી
સ્વ. મેઘાણીની માન્યતા સાથે આપણે પણ સંમત થઈ
શકીએ.

દામ્પત્યજીવનની કઠુણ ઘટના તો ત્યારે ઉપસ્થિત થાય
છે જ્યારે બાર-બાર વરસની પરદેશની ચાકરી બાદ
દીકરો ઘરે આવે છે. પણ પાતળી પરમાર શોધી જતી
નથી. મા કેટલા બધા મનામણાં કરે છે : હમણાં દળીને
આવશે. ખાંડવા ગઈ છે : વગેરે. પણ પાતળી પરમાર
ન જડી.

માડી ! બાર બાર વરસે આવીયો,
માડી ! નો દીડી પાતળી પરમાર' રે જાડેજી મા !
મોહુમાં દીવો શગ બળે રે.

દીકરા ! હેઠો બેસીને હથિયાર છોડ્ય રે કલૈયા, કુંવર !
પાણી ભરીને હમણાં આવશે રે.

માડી ! કૂવાને વાળ્યું જોઈ વળ્યો રે,
માડી ! નો દીડી પાતળી પરમાર' રે જાડેજી મા !
મોહુમાં દીવો શગ બળે રે.

દીકરા ! હેઠો બેસીને હથિયાર છોડ્ય રે કલૈયા કુંવર !
દળણાં દળીને હમણાં આવશે રે.

માડી ! ઘંટીયું ને રથડાં જોઈ વળ્યો રે
માડી ! નો દીડી પાતળી પરમાર' રે જાડેજી મા !
મોહુમાં દીવો શગ બળે રે.

દીકરા ! હેઠો બેસીને હથિયાર છોડ્ય રે કલૈયા કુંવર !
ધાન ખાંડીને હમણાં આવશે રે.

માડી ! ખારણિયા ખારણિયા જોઈ વળ્યો રે
માડી ! નો દીડી પાતળી પરમાર' રે જાડેજી મા !
મોહુમાં દીવો શગ બળે રે

દીકરા ! હેઠો બેસીને હથિયાર છોડ્ય રે કલૈયા કુંવર !
ધોણું ધોઈ ને હમણાં આવશે રે.

માડી ! નદીયું ને નેરાં બધાં જોઈ વળ્યો રે
માડી ! નો દીડી પાતળી પરમાર' રે જાડેજી મા !
મોહુમાં દીવો શગ બળે રે.

એના બચકામાં કોરી ખાંધણી રે,
એની ખાંધણી દેખીને બાવો થાઉં રે ગોઝારણ મા !
મોહુમાં આંખો મોડીયો રે.

એના બચકામાં કોરી ટીલડી રે,
એની ટીલડી તાણીને તરસૂળ તાણું રે ગોઝારણ મા !
મોહુમાં આંખો મોડીયો રે.

આ 'કોરી ખાંધણી' અને 'કોરી ટીલડી'ના
મર્મને રસિક સાહિત્યજ્ઞની અદાથી સ્વ. શ્રી મેઘાણી
કેવા સમજાવે છે ! તેઓ લખે છે : 'પાતળી પરમાર'-
ના બચકામાં શું હતું ? કાગળની કટકીયે નહોતી, પણ
કાગળોનાં પાનાં ને પાનાં પણ કદી ન દાખવી શકે
તેવો પ્રેમ દાખવનારી 'કોરી ટીલડી' અને 'કોરી
ઓઢણી' હતી. લોકગીતની રચનારીએ માત્ર 'કોરી'
શબ્દમાં જ આ બાર વર્ષો સુધી ધારણ કરેલા શણગાર
રહિત શિયળવ્રતનું ને એ વિયોગવેદનાનું માપ
બતાવ્યું."

સ્વ. મેઘાણી લોકગીતોનું વિવેચન કરતાં એની
ચોગ્ય ભૂમિકા રજૂ કરે છે. રંગદર્શી છટાથી લોકજીવનના
મનોભાવને તાદ્દશ કરે છે. અને 'નો દીડી પાતળી
પરમાર' રે 'નું' ગીત વહેતું મૂકે છે કે 'વહુએ
વગોળ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ'ની કઠુણ વહાવે છે.
લોકસાહિત્ય દ્વારા માનવહૃદયને સ્પર્શવાની મેઘાણીની
આગવી શક્તિ હતી. તેથી આવાં ગીતોનું એમનું વિવેચન
બધું જ સમસંવેદનશીલ અને હૃદયસ્પર્શી બન્યું છે.

એથી જ કદાચ ‘કોરી ખાંધણી’ અને ‘કોરી ટીલડી’નું રહસ્ય જ્યારે તેઓ સમજાવે ત્યારે વાચકની આંખો અશ્રુભીની બન્યા વિના રહેતી નથી.

આજ લોકગીતની સાથેસાથ ચાલતું મેવાસનું સંઘરાયેલું લોકગીત પણ સરખાવવાનું મન થઈ જાય જાય છે. ઉપરના લોકગીતમાં સાસુ દયાહીન જણાય છે. જ્યારે આ લોકગીતમાં સાસુના હાથ વડુંને મારી નાખતાં ધૂન્યા હશે ખરા. દિવાળીના દિવસો – દીકરો ઘરે નહિ ત્યારે વડું પોતાનું શિયળ સાચવી ન શકે એ બીકે કરેલું અપકૃત્ય છે. જુઓ આ લોકગીત

માડી ! ખારે ખારે વરસોની ચાકેરી,
હું તો નાનો પછણીને જ્યો 'તો ચાકેરી
હું તો તેરે વરસે ઘેર આઈવો રે
ભર રે જોખન મારી ગોરાણી !

માડી ! તમે મા'લોને વોવવારુ કાં જ્યાં હશે ?
એના જવાબમાં સાસુ ઢળણાં ઢળતાં હશે, વાસીદાં કરતા હશે, પાણી ભરતાં હશે, રોટલા ઘડતા હશે એવા આપે છે. પણ દીકરાને પત્ની ક્યાય ન જડતાં છેવટે સાસુ સાચું કહી દે છે :

દીકરા ! દશરા દિવાળીના દાડેલા
દીકરા ! સવલોકે મારી પાઈડા બોકડા
દીકરા ! મેં મારી ઘરુણીની નારો રે, ભરે જોખન.
દીકરા ! ચૂલેરે માથેલાં ફદફદે
દીકરા ! ગોખલે આંખેડી ચગચગે !
દીકરા ! સીકેલે ચોટલો ફલફલે !
દીકરા મેં મારી ઘરુણીની નારો રે. ભરે જોખન.
માડી ! ઈનાં મા-બાપને શું ઉત્તર દેશું ?

જેટલી કરુણતા ‘કોરી ખાંધણી’ ને ‘કોરી ટીલડી’ જોઈ પતિ સંસાર ત્યજી દેવા માગે છે અને માને ‘ગોઝારણુ’ કહે છે એમાં સમાયેલી છે. જેટલી મેવાસના લોકગીતમાં નથી. દીકરો માનાં કારસ્તાન બાણે છે ત્યારે એને એટલું જ થાય છે કે એનાં મા-બાપને શું જવાબ દેશું ? એથી કોઈ વિશેષ પત્ની માટેનો ભાવ જણાતો નથી.

સ્વ. મેઘાણી જણાવે છે તેમ સોરઠી લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીજાતિએ મોટો ફાળો આપ્યો છે. એવું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે વરસાદના અભાવે ચાતુર્માસ બાદ

કરતાં મોટે ભાગે પુરુષોને પરદેશ રહેવાનું. સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠીઓ, આહિરો ને ક્ષત્રિયોની વસતી. દૂર દૂરનાં રજવાડાંની લશ્કરી ચાકરીનાં તેડાં આવી પહોંચે. ઘરેઘરે ‘વેરણુ ચાકરી’નો ફફડાટ હોય. એનાં ગીતોથી સોરઠી સાહિત્ય અશ્રુભીનું બન્યું છે. એ અશ્રુગીતોને સ્વ. મેઘાણીએ ઝીલી લીધાં છે. ફક્ત નીચ વર્ણના જ નહિ પણ ઉચ્ચવર્ગનાને પણ એચિંતું નીકળી જવું પડે. અને તેથી જ આ કહેવત બની ગઈ હશે :

“નાની શી નાર ને નાકમાં મોતી
વાલમ વિદેશ ને વાટડી જોતી
ઉડાડતી કાગ અને ગણતી’તી દા’ડા
એ રે એ’ધાણીએ નાગરવાડા.”

વિપ્રલંબના સૂરો:-

ખારવા, ક્ષત્રિયો, વણિકો ને બ્રાહ્મણો તમામના બનેલા સમગ્ર લોકસમૂહ ઉપર આ નારીની વિજેગણુ દશાએ તેમનાં ગીતોમાં વિપ્રલંબનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે.

“વા વાયાને વાદળ ભિમટ્યાં
મધદરિયે કુલેરો વા’ણુ મોરલી વાગે છે.
આ હાલાર શે’રના હાથીડા
કાંઈ આવ્યા અમારે દેશ મોરલી વાગે છે.
છેલ છોગાળા હોય તો મૂલવે
ડોલરિયો દરિયાપાર મોરલી વાગે છે.

પણ દરિયાપારના એ ‘ડોલરિયા’ને કોઈ કાગળ પહોંચાડી શકાય તેમ નથી એટલે પ્રિયતમા કહે છે :

“કુંજલડી રે સંદેશો અમારો, જઈને વાલમને કે’જો જ રે,
પ્રીતિ-કાંઠા અમ પંખીડાં, પ્રીતમ સાગર વિષુ સૂના જ રે,

એવી લાંબી વિરહ-દશાને અંતે પુનર્મિલનના તો કોઈક જ ગીતો છે :

“ચારણુ ઘેરે આયો રે મુંજો ચારણુ ઘેરે આયો.
લીલુડા નેસવાળો રે મુંજો ચારણુ ઘેરે આયો.”

અથવા એવા વિપ્રલંબના અંતે ઉત્કટ શૃંગાર ગવાયો છે :

“થંભ ઘડકે ઘર હસે, જોલણુ લાગી ખાટ,
સો સજણાં ભલ આવીયા, જેની જોતાં વાટ.”

વિનોદગીતો:-

કેઈક વિધિવૈષમ્યને કારણે આવી પડેલી લાંબી વિરહકથાને વિનોદાત્મક ચિતાર પણ ક્યાંક ક્યાંક આપવામાં આવ્યો છે.

“મેંદી તે વાવી માળવે, એનો રંગ ગિયો ગુજરાત
મેંદી રંગ લાગ્યો રે.
નાનો દિયરીઓ લાડકો કાંઈ લાગ્યો મેંદીના છોડ
મેંદી રંગ લાગ્યો રે

વાટી ઘૂંટીને ભર્યા વાટકા, ભાભી રંગો તમારા હાથ-મેંદી
હાથ રંગીને દેરી શું રે કરું, એનો એનારો પરદેશ-મેંદી

શશુગાર કેને દેખાડવા સજે ? પરદેશ ગયેલા પિયુને સંદેશ કહેવડાવે છે. જૂઠેજૂઠાં બહાનાં જણાવે છે : ‘તારી બહેન પરણે છે, ઘેર આવ. તારી મા મરે છે ઘરે આવ.’ તે છતાંય પિયુ નથી આવતો. ત્યારે છેલ્લો રામબાણ ઉપાય અજમાવે છે :

“તારી માનેતીની ભીડી આંખ માટે ઘેર આવ !”
તો તરત જ

“હાલો સિપાહીઓ ને ભાઈબંધીઓ
હવે હલકેબાંધો રે હથિયાર. મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

પણ એ જ ગુજર મેંદીગીતના રાજસ્થાની પાઠમાં પત્ની ઘરે આવેલા પિયુનો જે કાન પકડે છે તેમાં વિનોદના છન્નવેશમાં કેટલી બધી કરુણતા છે !

(“ચ્યાર ટકારી થાંરી નોકરી
લાલ મોંઢકી મ્હારી રાત
નેહેકી કર લ્યો રાજન ચાકરી
સાંઝ પડ્યાં ઘર આવ.”)

હાલરડાં અને બાળગીતો:-

‘હાલરડાં અને બાળગીતો’ તથા ‘વાત્સલ્યના સૂરો’ નો વિષય એક જ છે. બાળકની રમતિયાળ મુગ્ધ કલ્પનાના ઉદ્વચનને તેના માવતરનું; લગ્નગીતો, દામ્પત્યજીવનના ગીતો કરતાં પણ વધુ બાળગીતો-વાત્સલ્યનાં ગીતોમાં સ્વ. મેઘાણી પૂરેપૂરા ખીલ્યા છે. માના બધા જ ભાવોનું આલેખન કરતા બચ છે ત્યારે એક મોટા લોકસાહિત્યકાર કરતાં પણ અધિક માતૃવાત્સલ્યથી વધુ રંગાયેલા લાગે છે. દિલમાં રહેલો એક કેમળ ખૂણે બાળે કે

બરછટ હોઠની બહાર સૂરો દ્વારા વહેવા મથે છે. એ એક મજબૂત કિલ્લા જેવી વાણી છે, જેનો એક કાંગરો પણ ખેસવી શકાય તેમ નથી.

પ્રભુનું માતાના દેહમાં બાળક મૂકવું, વિશ્વકર્માએ સુતારની કલ્પનામાં પારણું મૂકવું - અને સરસ્વતીએ કવિના કંઠમાં હાલરડું મૂકવું એ ત્રણે હકીકતોને સ્વ. મેઘાણી ‘ધંધરી સુજનકલાનો’ મોટો વિજય ગણાવે છે. સ્વ. મેઘાણીને અભિપ્રેત છે એ પ્રમાણે બાળક-પારણું અને હાલરડું ત્રણે એકમેક સાથે એવાં સંકળાયેલાં છે કે એમાંથી એક પણ વસ્તુ તમે કાઢી નાખો તો આખી કૃતિ ખંડિત થઈ જાય.

ધંધુનું અસ્તિત્વ રદ કરવા માટે રાબા હેરાદો પ્રબલમાં નવાં જન્મતાં બાળકોને મારી નાખવાની આજ્ઞા આપેલી. જે રીતે મામા કંસે દેવકીજીનાં બધાં બાળકોને મારી નાંખવાનો આદેશ આપેલો તેમ. બાળક મોટેથી રડે છે ત્યારે માતા મેરી ગાય છે :

“My sweet little baby, what means thou to cry ?”

આની બેડાબેડ બેસી શકે તેવું હાલરડું સ્વ. મેઘાણીએ આ રીતે આપ્યું છે :

“રામા ! રામા ! રે બાળક !
બારણે બેડું છે હાઉ
બારણે બેડું છે હાઉ.”

પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્યના બાળ-સૂરો કેવા સમાન વહેતા આવે છે તે પણ મેઘાણીએ દર્શાવ્યું છે.

“સૂઈ જા વીર સૂઈ જા !
લાડકડા વીર સૂઈ જા !
તને રામજી રમાડે
વીર ! સૂઈ જા !
તને સીતાજી સુવરાવે
વીર ! સૂઈ જા !

પશ્ચિમના હાલરડામાં પણ આ જાતના સૂરો છે.

(“Hush ! my dear, lie still and slumber
Holy Angels guard thy bed
Heavenly blessing without number
Gently falling on thy head !)

આપણાં લોક-હાલરડાંમાં સ્વપ્નાની કલ્પના બહુ ખીલેલી નથી. એક જ એવું ગીત સ્વ. મેઘાણીને મળી આવે છે :

“નીંદરડી તું આવે જો આવે જો !
મારા બચુભાઈને સારુ લાવે જો....નીંદરડી.
તું બહામ મિસરી લાવે જો....નીંદરડી.
તું પેંડા પતાસાં લાવે જો....નીંદરડી.”

અંગ્રેજ કવિ યુજીન ક્રીલ્ડે આ કલ્પનાને વધુ સુરેખ બનાવી છે :

“The rock-a-by, Lady from Hush-a bystreet
Comes stealing : comes creeping :”

આવી પરી સૂતેલા બાળકના હાથમાં કૂલો મૂકી જતી હોય, ઢાલક વાગતાં હોય, ગુલામ બાળુ હોય, બંદૂક રણુશીંગાં ફૂંકાતા અવાજ હોય એવી કલ્પના ગાઈ છે.

આપણાં હાલરડાંમાં શૌર્ય-સૂરો માત્ર કૃષ્ણના જીવનમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. કાળી નાગ-દમનમાં કે કંસવધના ધ્વનિઓમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે :

“ડોશી એમ કરીને મેણું બોલીઆ રે લોલ
તારા બાપનાં હતાં તે વેર વાળને રે લોલ
માડી અમને તે વાત કરી આલને રે લોલ,
બાપુ મામાને ઘેરે મળવા રે લોલ,
સાંકડી શેરીમાં મામો સામા મળ્યા રે લોલ,
ભાણેજ દેખીને મામો સંતાઈ ગીયા રે લોલ,
સંતા સંતામા મામા મુરખા રે લોલ,
આપણે મામો ભાણેજ બેચ મળીએ રે લોલ,
હૈયું ભીંસીને મામો ભાણેજ બહુ મળ્યા રે લોલ,
તારાં બાપનાં હતાં તે વેર વળી ગીઆં રે લોલ.”

અથવા તો

“મા મને હાઉલું દેખાડય
મા મને હાઉલું દેખાડય
હાઉ છે લંકા લખેશરી !

માડી મને નવ બાણીશ નાનકો;
કાલે મોટેરો થઈશ
કાલે મોટેરો થઈશ
વેરી મારીશ આપણા !”

કે પછી—

“પાતાળે જઈને કાન હાં હાં હાં
નાથ્યો કાળી નાગ;
વારિને વરમાંડ ડોલ્યાં
મેવાડો મસ્તાન
ભાઈ ! ભાઈ ! મેવાડો મસ્તાન !
ઓળોળોળો હાલ્ય હાલુડા હાલ્ય !
હાંલો વાલો રે બાળ કરસન કાળો
હરિને હીંચકો વાલો !”

એટલેથી જ શૌર્યસના હાલરડાં શમી જાય છે.

“Their bows would be bended, their,
blades would be red,
Ere the step of a foeman draws near,
to thy bed.

એ સાદા સ્વરો છતાં પણ સ્વ. મેઘાણી જણાવે છે તેમ ‘વીર ધ્વનિઓ લગકે છે.’

ઐતિહાસિક વાર્તા પ્રમાણે ઋતુધ્વજ રાજાની રાણી મદાલસાને વૈરાગ્ય આવી ગયેલો. એટલે પોતાના બાળકને ઝુલાવતી વખતે પણ મદાલસા જગતની નશ્વરતા ને આત્માની અમરતાના હાલરડાં ગાયાં :

“ત્વમસિ તાત શુદ્ધ બુદ્ધ નિરંજન
ભવમાયાવર્જિત જ્ઞાતા
મવસ્વપ્નં ય મોહનિદ્રા ત્યજ
મદાલસાહ સુતં માતા !
ન તે શરીરં ન ચાસ્ય ત્વમસિ
કિં સેદિપિત્ત્વં સુલધામ !
વિમલ વિજ્ઞાનવિશ્વેશ્વર વ્યાપક
સત્યબ્રહ્મ ત્વમસિ જ્ઞાતા
પ્રાહ મદાલસાડલર્ક સુતં પ્રતિ
શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ વરમાતા !

આ પ્રકારના હાલરડાની અસર એ થઈ કે રાણીનાં બધાં બાળકો યુવાસ્થામાં પહોંચતાં જ વૈરાગ્ય તરફ ઢળી ગયાં. ભગવાં પહેરી જતાં રહ્યાં. છેલ્લે સાતમા રાજકુવર વખતે જ્યારે રાણી આ જ હાલરડું ગાવા જાય છે ત્યારે રાજા વિનંતી કરી ગાવાની ના કહી છે.

આમ જ્યારે હાલરડાંની અસરનું દૃષ્ટાંત આપી સ્વ. મેઘાણી સમજાવે છે ત્યારે ગીજી બાજુ કહે છે કે હાલરડાંમાં ઊંડા અર્થો ન હોય તો પણ ચાલે : કૃત ‘તાલ-બદ્ધ સૂરો’ની જરૂર હોય છે. જેમકે :

“ હાલાં હાલાં કરતા 'તા
સ'તોકરા મામા રમતા 'તા....”

બાળકને ચાલતા શીખવતી વખતે :

“ પા પા પગલી!
મામાની ડગલી !”

એમ ગાતી વખતે એક જ સૂર હોય છે એ રીતે
બાળક ચાલતાં શીખે છે. જલદી ચાલતાં શીખે તે માટે :

“ ડગમગ ! ડગમગ ! ડગલાં ભરતાં
હરજી મંદિર આવ્યા....”

શેરીમાં રમતી બાળાઓ માટે કેમજ કલ્પના લોક-
ગીતમાં છે.

“ ધુંબડી સૈયરમાં રમે.
ધુંબડી કાજળની કેર
ધુંબડી આંબાની છાંય.
ધુંબડી સૈયરમાં રમે.”

બાળગીતો સમજાવવા માટે સ્વ. મેઘાણીએ અંગ્રેજી અને મરાઠી બાળગીતોનો ઉપયોગ કર્યો છે. એમાં એમનો હેતુ એક જ છે અને તે એ કે આખા વિશ્વમાં રહેલું માતૃવાત્સલ્ય અને તે પણ સરખા જ હાવ-ભાવ મનોદશાથી વ્યાપ્ત રહેલું માતાનું બાળક માટેનું વાત્સલ્ય કેવું એક સરખું વ્યાપ્ત હોય છે તેનો નિદેશ કરવાનો. શિવાજીનું હાલરડું એ મહારાષ્ટ્રી કવિ જોવિંદે મરાઠીમાં ગાયું છે. એનો અનુવાદ જ્યારે સ્વ. મેઘાણી કરે છે ત્યારે અંગ્રેજીના અનુવાદ જેટલી જ સહજતાથી કરે છે. અંગ્રેજી અને મરાઠી ભાષા પરનું એમનું પ્રભુત્વ ગુજરાતી ભાષા જેટલું જ સહજ ઉપલબ્ધ હોય એમ એમનું ભાષાંતર વાંચતા લાગે છે. તેમણે પોતે પણ સ્વહસ્તે હાલરડાં લખીને ગુજરાતી હાલરડાંને સાહિત્યમાં માતબર બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. શિષ્ટ સાહિત્યમાં હાલરડાંનું સર્જન જોવા ન મળતાં સ્વ. મેઘાણીએ અફસોસ વ્યક્ત કર્યો છે. અને હવે પરાણે મારી ધમકાવીને પારણામાં સુવાડતી માતાને બાળકે કે લોકગીતમાંથી સૂચન કરતા હોય એવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી :

“ બાળકડું નવ મારીએ રે
પારણાનો રખેવાળ મારા વા'લા”

સાંસારિક વાસના લોગવતાં સ્ત્રી-પુરુષોને બાળક માટે વાત્સલ્ય ભાવ કેળવવાનું અને બાળકને બોબરૂપ ન ગણતાં :

“ તમે મારાં દેવનાં હીધેલ છે
તમે મારાં માગી લીધેલ છે
આવ્યાં ત્યારે અમર થઈને રા !”

એવી ઉચ્ચભાવના કેળવવાનું સમજાવે છે.

સોરઠી ગીતકથાઓ:- ની તેર કથાઓ લોકોમાં જે રીતે પ્રચલિત હતી તે રીતે કથા દુહાની શરૂઆતમાં સ્વ. મેઘાણીએ આપી. એ પછી દુહા અને તેની સાથે સાથે તેનો અર્થ વગેરે આપ્યાં અને એને સાહિત્યિક રીતે લંબાવવાથી મેઘાણી દૂર જ રહ્યા છે. એમાં એમનો એક જ આશય હતો કે કાવ્યરસિકો ને અલ્યાસીઓ દુહા સાથે ગાઢ સંપર્ક ધરાવે. એમાં લેખક ઉખલગીરી ના કરે તો જ વાંચકો દુહાઓની કવિતાનાં અને દુહામાં રહેલાં મૂલ્યોને પારખી શકે. એમનો એ શુભ આશય અહીં સફળ પણ બન્યો છે.

શ્રી પુષ્કરભાઈ અંદરવારકર કહે છે : “.... સોરઠી ગીતકથાઓ”માંની તેર કથાઓ લોક કથાઓ Ballads શી ભાસે છે. પણ આ લોકગીતકથાઓ પશ્ચિમના Ballads કરતાં જુદી પડે છે. પશ્ચિમની Ballads માં સળંગ સૂત્ર-પણું જોવા મળે છે. અહીં દોહાને વાહન-medium of expression તરીકે સ્વીકારેલ હોવાથી અને તે પદ સ્વરૂપ ની નાબુકતાને કારણે તેમાં વિશેષ ભાવ sentiments (?) મુકાય છે, ગવાય છે અને આથી કોઈ કથાના ભાવને, ઉરસ વેદનાને માત્ર ગાવામાં કે કથવામાં આવે છે, પણ આખા પ્રસંગને નહીં. પ્રસંગના કેટકેટલાય બરડવા, અને સાંધાઓ કદખી લેવાના હોય છે. આને કારણે જો પ્રચલિત ખ્યાત કે બાણીનું વસ્તુ તેમાં ન લેવાયું હોય તો આવી લોકકથા સમજાતી પણ નથી. મેઘાણીભાઈએ ‘પરકમ્મા’-માં પૃ. ૨૮ પર ‘સજણાં’નાં ટાંચણ આપ્યાં છે. તે સજણાંના નથી, પણ ચૂડાવિજેગણનાં છે. ચૂડવિજેગણની છક્કડિયા દોહામાં લોકકથા-Ballad-છે. પણ મેઘાણી-ભાઈને એ આખી કથાના દોહાઓ નહીં સાંપડતાં આ મુશ્કેલી નડી. આજે ચૂડવિજેગણની સળંગ કથા કેટલેક અંશે પ્રાપ્ત બની છે. પરંતુ તેના ત્રણસો જેટલા છક્કડિયા કે દોહિયા દોહા મળે ત્યારે જ તે કથા પૂર્ણરૂપે મળી કહેવાય.

“ આ સંગ્રહનું સંપાદન થયું છે. લોકગીત-કથાઓનો આ સંગ્રહ થયો છે પણ સંશોધન થયું હોય તેવું લાગતું નથી. સ્વ. મેઘાણીએ ‘સોન-હલામણુ’ની કથા માટે સ્થળ અંગેની ચોકસાઈ કરવી જોઈએ. તે પૂરી કરી હોય તેવું લાગતું નથી. ‘સોરઠી ગીત કથાઓના’ના પૃ. ૧૫ પર પાદટીપમાં બીજા પાઠ આપીને સમજૂતી આપી છે. “વીસાવડાની પાસે રતનાકર (દરિયો) છે જ નહિ.” વીસાવડાથી ત્રણથી ચાર ફાળોંગના અંતરે દરિયો છે, તે હકીકતનો બાણકાર સાહેબી હું છું. વળી તે દોહાના બે પાઠ ઉપરાંત ત્રીજો પણ પાઠ મળે છે જે આ પ્રમાણે છે :

‘વીસલપરને વાખ, અમે વાહુ વસ્યા નેં,

નત ગનાનવાવમાં ના’ત, સેવા કરત સિદ્ધનાથની !

આ બધી તો ગૌણ શક્તિઓ છે. પણ હલામણુ જેઠવાના મૃત્યુ અંગે જે હકીકત આપી છે, તે કોઈ ‘વાર્તાકારની રસલક્ષી દષ્ટિએ ઉપજાવી કાઢેલ છે. હલામણુનું મૃત્યુ થયું સોનની સાથે પરણીને દશ વર્ષ રાજગાદી ભોગવ્યા પછી જ. આ હકીકતની સાહેબી પોરબંદર રાજ્યની ડિરેક્ટરી પૂરે છે અને આજે જેઠવા કુળના રજપૂતો કચ્છમાં છે તેમની પાસેથી પણ આ અંગે વિશેષ હકીકતો અને હલામણુ જેઠવાના જીવન પ્રસંગો સાંપડે છે.....”

સોરઠી ગીતકથાઓની પ્રસ્તાવના ‘પહાડોની ગોદમાં’ સ્વ. મેઘાણી પોતાને પહાડનું બાળક ગણાવી આ ગીત-કથાઓના સંપાદન માટે પોતે કરેલા પરિશ્રમનો ખ્યાલ આપે છે. સ્ત્રી-પુરુષના ઉન્નત પ્રેમની અને ત્યાગ-ભોગની આ કથાઓમાં પહાડની ખુલ્લી ને તેમાંથી વહેતાં ઝરણાંના નીરની સુલાયમતા છે. સોન-હલામણુ, મેહ-બિજળી ને શેણી-વિજળીની લોકોના કંઠમાં ને રાવણહથાના તાર પર જીવતી કથાઓનો લેખકે અહીં પરિચય આપ્યો છે. આ કથાઓમાં તસ્વરતું મધ્યકાલીન જીવન, ખાસ કરીને ઉત્કટ પ્રેમ ને સમર્પણ ભાવનાથી રસાયેલું જીવન ત્યાંની પહાડી પ્રજાની આસિયતો પ્રગટ કરી આપે છે. આ પ્રજા અલગ હશે પણ અસંસ્કારી તો નથી લાગતી. એ ભલે પાટી પરના અક્ષર ઉકેલી નહિ શકતી હોય, હૃદયના ભાવો તો બરોબર વાંચી શકે છે. ને કથા પણ સંકોચ વગર પોતાની ભાવનાઓને પ્રગટ કરી તેને માટે ખુવારી વહોરવા તત્પર રહે છે. આ કથાઓમાં આવતી નારીનું રૂપ ભવિતવ્ય છે.

સ્વ. મેઘાણીને વાર્તાની સાંકળરૂપ દુહાઓ મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડી હતી. સારા દુહાગીરો એ સમયમાં

રહ્યા ન હતા. બીજા દુહામાંથી તફાવેલાં ચરણો તેમને પ્રાપ્ત થતાં. શબ્દોના માપ કે પંક્તિનાં પ્રમાણ જળવાતાં ન હોય. ટ્રેનની મુસાફરીમાં કોઈ બેઠક કે ચારણ કે પછી ગોવાળ રાત વિતાવવા સોરઠા ગાતા હોય. ને મેઘાણી દૂર બેઠા નોટમાં ટપકાવતા જાય. ગાનારાનું ધ્યાન જતાં અટકી જાય. એટલે સ્વ. મેઘાણી એમની પાસે જઈ એમનો ભય દૂર કરે તોય ઠેકડી માની બહીતો બહીતો ગાય ત્યારે કેટલાય શબ્દોને ભૂલી જાય.

કોઈ સમાચાર આપે એ ઉપરથી જ સ્વ. મેઘાણી દુહા માટે ગામેગામ ફરતા. એ માટે સ્વ. મેઘાણી પોતાને ‘ઉનાળે તરસે તલબતા હરણ’ સાથે સરખાવે છે. જ્યાં ઘણાં બધા દુહાઓ મેળવવાની તેમણે આશા રાખી હોય ત્યાં સુદૃઢ દુહા પ્રાપ્ત ન થતા. મેઘાણી થોડું ગાય ત્યારે પેલી વ્યક્તિને થોડું ઘણું યાદ આવે. અને તેમાંથી વિકૃત દુહાની જગ્યાએ મૂળ શુદ્ધ દોહો સ્વ. મેઘાણીને મળી જતો. એમાં પણ કેટલો બધો આનંદ સમાયેલો છે, તેનો દાખલો સ્વ. મેઘાણીએ આપ્યો છે.

“ સૌ રોતો સંસાર સૌ સૌને સ્વારથે;

ભૂત રુવે ભેંકાર લોચનીએ લોહી ઝરે !

આ છે માંગડા ભૂતની કથાનો દોહો. પણ તે વિકૃત હોવાથી અર્થહીન ને ભાવહીન છે. એની ભૂલ આ રીતે સુધારી છે :

“ સૌ રોતો સંસાર, (એને) પાંપણીએ પાણી પડે.
(પણ) ભૂત રુવે ભેંકાર (એને) લોચનીએ લોહી ઝરે !

આમ દોહામાં અર્થની સંગતિ આવતી. મેઘાણીના જણાવ્યા પ્રમાણે એ બધી સ્વચ્છતા, સુહોલતા અને અસલ સ્વરૂપની નમણાઈ આણવાનું કામ સખૂરી, ઉઘમ માગી લે છે.

પહેલા ભાગમાં પ્રેમની કરુણતામાં સમાપ્તિ જોઈ શકાય છે. એમાં દરેક જાતનાં પાત્રો છે. આહિર, ચારણ, કાઠી, હાટી, ભરવાડ, રખારી વગેરે જાતિઓ છે. પ્રેમને સર્વસ્વ માને છે. એ જ એમનો ધર્મ. સતીત્વ જવાનો, બ્રૂટ થવાનો એમને ડર નથી. સ્વ. મેઘાણી કહે છે : ‘શાસ્ત્રભૂચું સતીત્વ નહિ, સ્વતંત્ર લાગણી.’ પહાડી ગોપજાતિઓનાં જીવનોમાં આ માત્ર એક ‘ઠોકિયું’ છે. કેવા કેવા ભાવો એ સોરઠવાસીઓમાં હતા એ જણાવવાનું કુતૂહલ સ્વ. મેઘાણીને હતું. એમનું ધ્યેય તો ‘દુહા સાહિત્યનો ઝોક ગામડિયા જીવનનાં મર્મોને લક્ષ્યવેધી

વાક્યોથી આંટવાનો જ છે. એ રીતે મર્મ પામવાનો હેતુ સ્વ. મેઘાણીએ સાધ્ય કર્યો છે.

રસધાર વગેરે નવલિકાઓને સ્વ. મેઘાણીએ જે રીતે ખીલવી છે એ રીત અહીં જોવા નહિ મળે. લોકોમાં જે રીતે કથા પ્રચલિત હતી તે રીતે કથા હુહાની શરૂઆતમાં સ્વ. મેઘાણીએ આપી છે. એ પછી હુહા અને સાથે સાથે એનો અર્થ વગેરે આપ્યાં છે. એને સાહિત્યિક રીતે લાંબાવવાથી સ્વ. મેઘાણી દૂર જ રહ્યા છે. એમાં એમનો આશય હુહાના અભ્યાસીઓ તેનો ગાઢ સંપર્ક ધરાવે અને એનાં મૂલ્યોને પારખી શકે એ શુભ આશય એમનો અહીં સિદ્ધ થયેલો જોવા મળે છે.

આપણે પણ એ ૧૩ કથાઓનો દ્રુકમાં રસ માણીએ. સોન-હલામણુ:-ખરડાના મોરાણુ ગામમાં મૂળુ રાદિયો નામના રજપૂતને સોન નામની દીકરી હતી. એ કવિતાઓ રચતી. અને જે પુરુષ સમસ્યા ઉકેલે તેને પરણવાનું નક્કી કરે છે. જેઠવારાજ શિયાળુ ગમાર હતો. તેથી તે પોતાના ભત્રીજાને સમસ્યા ઉકેલવાનું સોંપે છે. સોનલ ખુશ થઈ ધૂમલી નગર આવે છે પણ દાસી મારફતે તેને ખબર પડે છે એ તો રાજવાનો ભત્રીજો હલામણુ સમસ્યા ઉકેલે છે. સોન-હલામણુ વચ્ચે પ્રીત થઈ. શિયાળુ હલામણુને દેશવટો આપે છે. હલામણુ કોઈને ત્યાં પહોંચે છે. સોન તેને શોધતાં શોધતાં સિંધ આવે છે. હાખાના મેળમાં જોયે હીંચકતાં હલામણુ મૃત્યુ પામે છે. અને સોન તેની સાથે બળી મરે છે.

એ સોનનું વર્ણન વર્ણવતા હુહાથી શરૂઆત થાય છે. એ સૌંદર્ય કેવું છે ?

“કોળ્યાં આંખો ઢળી પડે, નીચી નમતી ડાળ પાકલ કરી રંજ લ્યે, (એવી) સોનલ સુંદરનાર. પગમાં ઠણકે કાંખીયું, હિયે હલકે હાર. ગાળેલ હેમની ગૂજરી, (એવી) સોનલ સુંદરનાર કાઠીઆણી કેડ પાતળી, હલકતી માથે હેલ્ય ખરડાહુંદી બજારમાં ઢળકતી જાણ્યું ઢલ્ય.

જ્યારે હલામણુ માટે કહે છે :

“નવરો દીનોનાથ (તે દી) હરખે ઘડ્યો હલામણો પૂતળું બેસાયું પાટ બહોતેરસે ખરડા ઘણી. માતીડાંની માળ હિયે હલામણુ તણે, કંકુવરણી કાય જુવાની તારી જેઠવા !”

જેવી સોન તેવો જ હલામણુ જેઠવો ‘સુભણુ’, એ હલામણુના હોઠ કેવા ? તો કહે છે :

“હલામણુને હોઠ, પરોવેલ પરવાળાં નવરો દીનોનાથ (તે દી) હરખે ઘડ્યો હલામણો.”

છેલ્લી પંક્તિ હુહામાં અનુપ્રાસને હિસાબે બંધ બેસતી નથી એમ સ્વ. મેઘાણીએ પાઠટીપમાં નોંધ્યું છે. સાચી પંક્તિ શુભ થાય છે જ્યારે હલામણુને દેશવટો મળે છે અને તેને સિંધની બજારમાં ભેલેલો જોઈ ત્યાંની રાજ-કુંવરીને તેની દાસી કહે છે :

“આંગળીએ ચોગઠ વળે, નહિ વેઢા કે વળ : બાઈ ! આપણી બજારમાં દીઠો માધવો નળ. એક તો ઈંદર રાણીઓ, ખીજો માધવ જાણ. ત્રીજો હલામણુ જેઠવો વેણું ઘણી વખાણ.”

એ પછીનાં બે પ્રકરણો ‘મેહ-બિજળી’ અને ‘શેણી-વિજળુંદ’ માં રૂપની પ્રશસ્તિ જોવા મળતી નથી. ‘સોન-હલામણુ’ ‘મેહ-બિજળી’ અને ‘શેણી-વિજળુંદ’ એ ત્રણેની કથાને સમાંતરે જોઈ એ તો દ્રુત ‘મેહ-બિજળી’-માં મેહ બિજળીને તરછોડે છે, બાકીની બે કથાઓના પ્રેમીઓ અન્ય વ્યક્તિ કે કુદરતને આધીન બની જુદા પડે છે. શેણી વિજળુંદ’માં બંને પ્રેમી-પાત્રોનો અંત ‘સોન-હલામણુ’ જેવો કરુણ આવે છે.

‘રાણો-કુંવર’માં કુંવર કેવી હોઈ શકે એનો ઉલ્લેખ રાણાના ઉદ્ગારો પરથી મળે છે.

“કુંવર કાળી નાગણી સંકેલી નખમાં સમાય, (એનું) કરડયું ડગ નો ચાતરે કુંવર ચાબડય કેવાય”

કુંવરની ચાલ કેવી છે :

“બાળે ખીજની હાલ્ય હલબલતો ડગલાં ભરે. હંસલા જેવી હાલ્ય હોય કોટાળી કુંવરની બાળે ખીજના વાળ, ઓડચથી-બિચારિયા, મોટો ચોસરિયાળ, કડચથી હેઠો કુંવરને બાળે ખીજ આંખ, ચુંચીયું ને ખુંચીયું. મૃગના જેવી આંખ, હોય કોટાળી કુંવરણી.”

‘મારુ-ઢોલા’માં બંનેનાં મા-બાપ એમનાં જન્મતાં જ વિવાહ કરી નાખે છે. વખત જતાં બંનેનાં મા-બાપ મરી જાય છે, ઢોલાને વિવાહની જાણ ન હતી. સગા-સંબંધીઓએ બતાવેલ છોકરી સાથે લગ્ન કરે છે. પણ

મારુ મોટી થતાં તે ઢાલાની રાહ જુએ છે. ઢાલો ન આવતાં વટેમાર્ગીઓ સાથે સંદેશો કહેવડાવે છે. એ પ્રવાસીઓ ઢાલા પાસે મારુના રૂપની પ્રશંસા કરે છે.

“મારુ એસી પાતળી, જેસી રાણ ખજૂર;
થોડા બોલી ઘણુચળી, (તેને) કેમ વિસારી ફર!
મારુ એસી પાતળી, બોબો ધાન ન ખાય;
ઉછાળી આલે ચડે, સંકેલી નખમાં સમાય.
મારુ એસી પાતળી, જેસી ખાંડારી ધાર;
ચાલતાં પગ લડથડે, (તો) કટકા થાય દો-ચાર
ચંદનરી મારુ ઘડી, (તેને) છોડો રહિયો પાસ
(તે) છોડારો આંદો ઘડ્યો, ચોડ્યો લઈ આકાશ.”

આમ તેર જેટલાં પ્રકરણ. દુહાઓમાંથી ચાર સ્ત્રી પાત્રોનાં સૌંદર્ય વર્ણનના દુહાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પુરુષ-પાત્રોમાં એક ‘સોન-હલામણ’માંથી હલામણના નામે સૌંદર્યલક્ષી દુહાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. બધી જ વાર્તાઓનું તારતમ્ય એક જ નીકળે છે. પ્રેમ અને વિરહને અંતે મૃત્યુને શરણે જવું.

‘કમો-વિકોઈ’ અને ‘પીઠાત-વેજલ’ની લોકકથાઓમાં વિકોઈ જે રીતે સ્વપ્નામાં ‘કાળ ઝાલ’ને ઝાંખે છે એ જ રીતે વેજ પછી પીઠાતની વીરતા પર વારી જઈ ‘વાહ પીઠાત’ એવું ભર નિદ્રામાં બોલે છે. અને બંનેના પતિ કમો અને લોજો બંનેને કાઢી મૂકે છે. અહીં સુધી સમાંતર કથા છે. પણ પછી વિકોઈ પૂરેપૂરી પતિવ્રતા નીકળે છે અને કાળઝાલને ત્યાં જઈને પણ બંને ભાઈ-બહેનની જેમ રહે છે જ્યારે વેજનું વિકરાળ સ્ત્રીસ્વરૂપ બેવા મળે છે. છંછેડાયેલી વેજ પીઠાતને ત્યાં ઘર માંડે છે.

કમાને પસ્તાવો થાય છે અને મિત્રને ગામ આવે છે ત્યારે—

“વિકોઈ વહે ઉતાવળી, નદીએ બોળાં નીર,
ચાળો લગાડ્યો છીપરે, વિકોઈ ધોઈ ગઈ ચીર,
નહિ સાબુનો સંઘરો! નહિ નીર તમારે નેસ,
કમા મેલે લૂગડે વળી નીકળ્યો વદેશ!
નહિ સાબુનો સંઘરો નહિ નદીયુંમાં નીર
કમો મેલે લૂગડે, બાણું ભમતો ફકીર.

ચનિહારીને કમો જવાબ આપે છે :

“સાબુનો સંઘરો ઘણો, નીર ઘણા અમ નેસ
બિજાં કેને દેખાડીએ (મારી) વિકોઈ ગઈ વદેશ”

કાળઝાલની માફી કમો માગે છે. ત્યારે કાળઝાલ બેતને આશ્ચર્યના આનંદમાં નાખી દેવા કમો શુભરી ગયાના સમાચારના આઘાત આપી પછી એને હાજરકરી દેવાના વિચારે વિકોઈને કહે છે. પણ વિકોઈ ખરેખર એ આઘાતે મરી ગઈ.

જ્યારે ‘પીઠાત-વેજલ’માં એથી અર્થ જુદો આવે છે. વેજલ-પીઠાત ધરસંસાર ચલાવતા બેઈ લોજો વધારે વહેમી બને છે. પીઠાતને મારી નાખવા બચ છે. વેજની ઉદારતાએ લોજો ખૂન કરવાને બદલે પીઠાતનો મિત્ર બની જાય છે. અને પોતપોતાના કુટુંબ સાથે જાત્રાએ જવા નીકળે છે ત્યારે રસ્તામાં પીઠાતની ઘોડી પરસેવે ભીંજાઈ જાય છે. પાસે લોજો બેઠો છે. પીઠાત પરના નિર્ભાગ પ્રેમે લોજો પોતાની પછેડીથી ઘોડીનો પરસેવો લૂછે છે. વેલડીમાંથી વેજ આ બેઈ રહી છે. અને પોતાના વેરની તૃપ્તિ અનુભવે છે. પીઠાતની વીરતાના તાપથી લોજો જેવા ભડવીરો પણ રાંક બની જાય છે. એવું તેને લાગ્યું અને મેણું મારે છે :

“વાઢે દળ વેરી તણુ, જાતાને વળતાં જાય,
કરમ તાહરો કાય પાણુ ફાટે પીડીયા!”

લોજોને આ વેજ સ્પર્શી જાય છે ને પીઠાતની સાથે લડવા તૈયાર થાય છે. બંને મરી જાય છે. સ્ત્રીની કડવાશ કેવું રૂપ ધારણ કરે છે એ આ વાર્તાનો અંત બતાવે છે.

‘મેહ-બિજળી’માં મેહ અને બિજળી બંને વચ્ચે પ્રેમ ગાઢ હતો. પણ રજપૂત અને ચારણનો સંબંધ ભાઈ-બહેનનો ગણાય એવી સમાજની માન્યતાએ તેમને એક ન થવા દીધાં. કુમાર પોતાના અંતઃકરણને કચરીને આવાસમાં બેસી ગયો. બિજળીએ તેની ખૂબ રાહ બેઈ. થાકીને તે ધૂમલી ગઈ અને અનેક કાલાવાલા કરે છે.

“આલ પરે આવી બિજળી, ચારણ બૂખી છે.
બહિં કિસે હું જેઠવા, મત મૂંઝાયલ મેં!
વાડી માથે વાઢળાં, મોહું માથે મેહ,
દુઃખની દાઝેલ દેહ, લોંઠાં પડીએ ભાણુના!

પાઠ્ટીપમાં મેઘાણીએ આની જગ્યાએ વપરાતા બીજા બે દુહાઓ આપ્યા છે.

“વાડી માથે વાઢળાં મેડી માથે મે
બિલી અરદાસાં કરું એક હોંકારો દે!”

બીજો એક આવો સોરઠો છે.

“ઊજળી હાલી હવારણે માથે મંડાણો મેઢ
વાલ્યમ વરસને ! અંગ પલાળે ઊજળી.”

નિરાશ થયેલી ઊજળીને મેઢ એને સમજાવે છે. અનાજ
લરી આપવાનું કહે છે. અનાજ ન ભેઈએ તો રાજા
રાવળને પરણવાનું કહે છે. અને ચારણ કન્યા ઊકળી
ઊઠે છે. હતાશાનું ડુદન આણુ રહે છે. અંતે ન સહેવાથી
શાપ દઈ દે છે :

“કળ કળ કરશે કાગ, ધૂમલીનો ધૂમટ જશે.
લાગે વધતી આગ, રાણા ! તારા રાજમાં
જળના ડેડા જેઢ, દળાણું થકાં ડસે
(પણ) વશીઅરનાં વેડેલ જીવે નકે દી જેઠવા !”

‘સૂરનો હેમીઓ’માં પણ ત્રેયસી પણ ઊજળીની
જેમ પોતાના પ્રિયતમ હેમિઆને વીનવે છે. અંતે થાકીને
ઊજળીની જેમ શાપ આપવાને બદલે આત્મસમર્પણ
કરે છે.

આ લોકવાર્તા કેટલી સાચી છે તે સ્વ. મેઘાણીને
પણ જણાયું ન હતું. કેટલાક ગાનારા કહે છે કે હેમિઓ
નામનો આહિર કુળનો જુવાન પોતાની સાચી પ્રિયતમાને
ત્યજી એના મા-બાપની આજ્ઞા મુજબ બીજે પરણી ગયો.
તેથી એની પ્રિયતમાએ કરેલા આકેદના આ દુહા છે.
જ્યારે કોઈ કહે છે તેમ હેમિઓ સાત ગાલોળ નામે
ગામના આહિર સૂરભેડાનો દીકરો હતો. એનું સગપણ
પોતાની સુમદેકુઈની દીકરી કલાંની સાથે થયું હતું. પણ
એનો સાચો પ્રેમ તો તડભીંગરોડ નામે ગામના
આહિર દેવાત પોપટની પુત્રી સોમલ પર હતો. હેમીઓ
કલાંની સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડે છે. કોઈ ગુસ્સે થઈ
લત્રીજાને જમવામાં ઝેર આપે છે. મરતો હેમીઓ પ્રિયતમા
સોમલને જોવા જાય છે. સોમલને તેડવા દ્રુત જાય છે
પણ સોમલ આવે તે પહેલાં હેમીઓ મરણ પામે છે. એ
વાતને આધાર આપતા બે-ત્રણ દુહા મેઘાણીને પ્રાપ્ત થયા
છે પણ તે કથા કે કવિતાની દૃષ્ટિએ નિર્થક હોવાનું
મેઘાણી જણાવે છે. એ દુહા પણ મેઘાણીએ નોંધ્યા છે.

“દરવાણી દરખોલ ! દરવાજા કાંઈ વળ્યો
સૂતી સોમલ ને જગાડ ! હાલકે લોળે હેમીઓ.
સાત ગાલોળેથી સાબરો, પંડયો આવ્યો પરદેશ
સામે મળ્યો સવારમાં વીરા વધામણા દૈશ

અબૂધ ને અબાણુ પાડોશીને પૂછ્યું નહિ
કુંઈએ દીધું ફરાળ, હાલકલોળે હેમીઓ,
સોમલ કે’ સંસારમાં, ફેરા નવ ફરી,
કલેજે ઘા કરી, હાથુંથી ગ્યો હેમીઓ.”

પ્રેમિકાની જાત કઈ હતી, ખરું નામ શું હતું તે વિશે
પણ અનેક મતમતાંતર છે. કોઈ કહે છે કે પ્રેમિકા જાતની
કણબણ હતી તો કોઈ એને બ્રાહ્મણ કહે છે. ને નામ
લખમાંદે બતાવે છે. પણ મેઘાણીએ આપેલા દોહા
ઉપરથી એટલો નિષ્કંચ લઈ શકાય કે ત્યાગ કરી જતા
રહેલા પિયુને પ્રેમિકા લગ્ન માટે વીનવે છે. બીમાર પડે
છે. લોકલાજ આડે આવવાથી પ્રેમી પાસે આવતો નથી.
બીજો લગ્ન કરે છે. પ્રેમિકા એકલ જીવન સ્વીકારે છે. એ
બંને વચ્ચે ઉદ્ભવેલા વિયોગ પછીના આ દોહા છે. એમાંય
આ દોહો ખૂબ સુંદર રીતે સરસ રૂપક આપીને કહેવાયો
છે. બીજા સામાન્ય પદાર્થો સાથે સરખામણી કરતા દોહા
કરતાંય આ વધુ સુંદર આપણા મનોભાવને, કલ્પનાસૃષ્ટિને
સ્પર્શી જાય એવો દોહો છે.

“જિંચુ આભ ચડી કરણાય મનકુંજાં જેમ,
લોં મંડળ ભમી, હંસ ન ભાળું હેમીઓ !”

મેઘાણીએ એનો અર્થ આ રીતે કયો છે : “મારું મન
કુંજ પક્ષીની માફક આકાશે ચડીને આકેદ કરે છે. આખા
ભૂમિમંડળ પર મારી આંખ ભમી વળી. પણ મારો
હેમીઆ રૂપી હંસ નથી દેખાતો.” પ્રિયતમની હંસ
સાથેની સરખામણી અહીં પ્રથમવાર જ પ્રાપ્ત થાય છે.
જે સૂગ ચડવાને બદલે મનભાવન બને છે. પ્રિયતમાને
વિવાહ સદાયને માટે તૂટ્યાની ભણ થાય છે અને એ
હતાશા દર્શાવતી દુહાપંક્તિઓ માતીસેર જેવી મેઘાણીએ
પ્રાપ્ત કરેલ છે.

“કેશરીઆ કરેલ, વાધા વેત્રાવેલ રિયા.
પીઠ્યાળે પંડયે, હાથુંથી ગીયો હેમીઓ.
ગર પાકી ગુંદીએ, વનફળ વેડયાં ને,
આટકતે આળે, સાઘળુ રિયાં સૂરના !....
રાતુંને રંગે, ભમતી હું ફૂવા ભરું
નેણાને નીરે, સાચર છલિયા સૂરના !”

છેલ્લે આત્મસમર્પણના સૂરો....

“ભગવા પે’ર ને ભેખ, દુનિયાને કાંઈ દેખાડીયે,
આતમ અમણું એક, સંન્યાસી થ્યું સૂરના !

રૂપાની રેણુ, માદળીએ મઢાવીએ,
સોનાની સાંકળીએ, હાથે ખાંધુ હેમીએ !

પણ ના, ના, કદાચ હેમીએ ફરી ખોવાઈ જાય.
માદળિયું પડી જાય તો.

“ગર ખાંધી ગોતે ફરે, બોળાવશું બીયાં,
(એનાં) ત્રેફાવું ત્રાજવડાં, (મારા) હેયા વચાળે હેમીએ

કયાં બિજળીની અંતિમ શાપવાણી અને કયાં
આ નિર્મળ પ્રિયનું લહું વાંચછતી સામીપ્ય વાણી !

જ્યારે ‘ખાનરો’માં ત્રીજી નારીની મનઃપરિસ્થિતિ
એવા મળે છે. પ્રિયતમ બીજે લગ્ન કરી લેતાં;

“કોઈ વખુટલ વા’ણુ સંઘ આરો સૂઝે નહિ,
મધદરિયે મેરાણુ ! ખારે ખૂડયાં ખાનરા !
જાણું હત તું જીરા, મારગ તડ મેલે કરે.
(તો) અવડી પ્રીત આહિર ! ખાંધત ને અમે ખાનરા !
ખબરે બેસાય નહિ, ઘરમાં ઘરું ન થાય.
મન મસાણે જાય, બળવા સારુ ખાનરા !
ગર સળગી ગજબ થિયો, સળગ્યાં સાતે વન,
લાખું બાળ્યાં લાકડાં, બધું ભરીને ખાનરા !”

છેલ્લે પ્રિયતમ હોવા છતાંય વિધવા જેવી પરિસ્થિતિ
સ્વીકારી લે છે :

“હતું તે હારા વિયાં, નવો ન થિયે નેહ;
(આ તો) ભવોનાં ભવ શેહ બામણ્ય રાંડી ખાનરા !”

‘મારૂં-ઢોલા’ની લોકકથા આમ તો બધી જ રીતે જુદી
પડે છે. પણ આ બધાની સાથે એનું સામીપ્ય હોય તો
તે એટલું જ કે મા-બાપે નક્કી કરેલા વિવાહ મારૂંને યાદ
છે. ઢોલો બૂલી જાય છે. બીજાની સાથે પરણી જાય છે.
અહીં વિજેગણ સંદેશ કહેવડાવે છે ત્યારે ઉપરની કથાઓ
સાથે સામીપ્ય ધરાવે છે. પણ અંત બધા કરતા નિરાળો
છે. ઢોલાને જૂની વાત યાદ આવતાં મારૂં સાથે લગ્ન કરે છે.
આમ અંત સુખદ છે. બીજી બધી કથાઓનો અંત કરુ-
ણાન્ત છે. એના અંતમાં મેઘાણી કહે છે : “સોરઠી ગીત
કથાઓમાં સુખી અંતવાળી આ એક જ છે. એનો અંત
શૃંગાર તરફ ઢળે છે. અંદરનું કાવ્ય પણ મારવાડી
ઢબના ઢોલાઓનું છે. સોરઠી સોરઠાઓનું નથી. કથાનું
વાતાવરણ તદ્દત સોરઠી નથી. આખી જ રચના કોઈ એક
જ હાથની ને તે પણ કોઈ રાજઆશ્રિત મારવાડી ચારણની

હોવા સંભવ છે. લોકસમૂહના હાર્દમાંથી પ્રગટ થએલ
આ કૃતિ નથી. ”

મારૂં સુસાફરો સાથે સંદેશો કહેવડાવે છે :

“પંથી ! એક સંદેશો, ઢોલાને પહુંચાવ,
જેબન-ફળિયું મેરિયું, ભમર ન ખેઠો આય.

“પંથી’ની જગ્યાએ ‘પંખી’ હોઈ શકે એવું મેઘાણી
માને છે. પણ મારૂં સંદેશો તો વટેમાર્ગીઓ સાથે મોકલે
છે એટલે ‘પંથી’ શબ્દ અયોગ્ય સ્થાને તો નથી જ એવું
મને લાગે છે.

‘નાગ-નાગમદે’માં નાગને બબરમાં પ્રથમ વખતે
જોતાં ઘી ઢોળાય છે.

“ઘોળ્યાં જાવ રે ઘી, આયુનાં, ઉતારનાં !
ધન્ય વારો ધન્ય દી ! નીરખ્યો વાળા નાગને,”

નાગમદે દેવળમાં મળવાનું વચન નાગવાળાને આપે
છે. નાગમ-દે મોડી પડે છે. નાગમ-દે નહીં આવે માની નાગ
વાળો પેટમાં કટાર તાંખી આપઘાત કરે છે. પગથી
માથા સુધી ફાળિયું એટલે હતું. નાગમ-દેને થાય છે
નાગ ઢોંગ કરે છે.

“સૂતો સોડચ કરે, પોઢરી પછેડીએ;
બોલાવ્યો ન બોલે, નીંભર કાં થયો નાગડો !”

નાગને સાપ સાથે સરખાવતાં નાગમદે કહે છે :

“નીકળ વાલા નાગ ! રાફડ કાં રંધાઈ રિયો !
(માથે) મોરલીયું ના માર, (તોય) નીંભર કાં થયો નાગડો !

મનની કીધી મોરલી, તનના કીધા ત્રાગ;
જેવા જનમની જોગણી નીકળ ખારો નાગ !
વગાડ છત્રીશ રાગ, કાંધે જંતરડું કરી;
નીકળ ખારો નાગ ! વેશ જેવા વાદળ તણો.

નાગમ-દેને શંકા જાય છે શું નાગ ફરી ખેઠો હશે ?

“નવકુળ માયલો નાગ ફણ્ય માંડી પાછો ફરે;
જાય લાગ્યો જળ સાપ નોળી વાટે નાગડો ?”

પ્રભાતના અજળવાળામાં સાચા બનાવની નાગમ-દેને
ખબર પડે છે. ત્યારે કહે છે :

“તમે પાણી અમે પાણ્ય, આઠે પો’રે અટકતાં;
નેહની ટાઢાળ્ય; વરવું વાળા નાગને

સવારે સૌ કોય, મોકાણે આવે મલક;
(પણ) સત્ય ન રાવે કોય, નાંધુ વણની નાગડા!
અગર ચંદણના રૂખડાં, ચોકમાં ખડકું રહે!
હું કારણ નાગડો મુવો, (હવે)ખળશું અમે એ.”

‘ખીમરા-લોડણ’ની કથાવસ્તુ આખી જુદી છે. એથી એ લાંબાણે જોવાનું ગમશે. રાવલ ગામે રાવલીઆ આહીરોના મુખીને ત્યાં ખીમરા નામે જુવાન દીકરો હતો. એક દિવસ ખંભાતથી ઊતરેલો એક સંઘ દ્રારિકા જતાં રાવલને પાદરે રોકાય છે. આ સંઘની સાથે સંઘપાલની એક લોડણ નામે પુત્રી હતી. કન્યા જુવાન હોવા છતાંય ભક્તિ અને વૈરાગ્યમાં તલ્લીન છે, રૂપાળી છતાં પુરુષભત પ્રત્યે નફરત છે. ન પરણવાના સોગન લીધા છે. આવી લોડણને જોવાનું મન આહિરાણીઓને થયું. ભાભીઓના નાના લાડકા દિયરને પણ મન થયું. પણ લોડણ તો કોઈ પુરુષને મળતી નથી. એને શી રીતે લઈ જવો? દિયર હજુ ૧૮-૨૦ વર્ષનો છે. કિશોરી મુખમુદ્રા છે. મૂછનો દોરો હજુ ફૂટ્યો નથી. ભાભીઓ મશ્કરી કરે છે. “અમારા પોશાક પહેરીને, નણું બનીને આવવું છે?” લોળો નિર્દોષ દિયર હા કહે છે. સ્ત્રીનો વેશ પહેર્યો. કોઈનેય ખ્યાલ ન આવે. ને તેઓ યાત્રાળુઓને મળવા ગયા.

નદીની સામે કાંઠે કન્યા લોડણ તંબુમાં બેઠીબેઠી આ જૂથને નદીનું પટ ઊતરતું જોઈ રહી છે. ખીજ બધી સ્ત્રીઓ વચ્ચે જાંચા કરી પાણી વચ્ચે પગ દેતી ચાલે છે. ત્યારે એક તરુણી પાણીમાં પગ પલાળવાને બહોળે છલાંગો મારીને આખો પાણી-પટ ફૂટી રહી છે. એ છલાંગ પણ મદાંઈભરી. જોતાંની સાથે જ લોડણનું વૈરાગ્યમય શરીર નવીન ઊર્મિને ભાવ અનુભવે છે.

આહિરાણીઓ તંબુમાં આવી. રિવાજ મુજબ મહેમાન લોડણ બધી બેનો સાથે બાથ ભરીને મળી. છેવટે નણુંદ વેશે આવેલ દિયર ખીમરાને ભેટે છે. ને એને જુદો જ અનુભવ થાય છે. લોડણ એ નાની નણુદી પર આખો વખત હેત ઢાળતી રહે છે.

આહિરાણીઓ પાછી ગામ ભણી ચાલી. નદીનો પટ ઊતરતાં તેઓને લોડણ જોઈ રહી. આ વખતે નણુંદ ફાળ ભરીને નદી નથી ફૂટતી. એના પગ પૂરા ઠરતા નથી. પગ લથડિયાં લે છે. લોડણે ભેદ પારખ્યો. એ સ્ત્રી નહિ પુરુષ. ખીમરા લોડણના પ્રેમમાં બાન ભૂલી ગયો છે.

રાતે ખંને મળે છે. ખીજે દિવસે સંઘે પડાવ ઉપાડ્યો ત્યારે ખીમરા લોડણને ન જવા સમજાવે છે. આ પહેલી જ કથા એવી છે, જેમાં પુરુષ સ્ત્રી પાછળ રડ્યો હોય. લોડણ આઠ દિવસમાં પાછા આવી જવાનું વચન આપે છે. ખીમરા ઝરી ઝરીને મર્યો. આઠ દિવસે લોડણ પાછી આવી ત્યારે નવો પોળિયો ખીમરાનો જોયો.

“ખીમરા! મોટી ખોડ, માણસને મરવા તણી, લાગે લાખ કરોડ, ઈ જેવી એ કોયને! સિંદોર ચડાવે સગાં, દીવો ને નાળિયેર હોય. (પણ)લોડણને ચડાવેલોય, (તારી) ખાંભી માથે ખીમરા! ખંભાતથી હાલી ખીમરા! નાવા ગોમતી ગઈ. અધૂરા લખ્યા’તા આંકડા, રાવલ અધવચ રહી.”

‘શેણી-વીજણુંદ’ની આ આખી કથા ખોટી હોવાનું છાપામાં ચર્ચાસ્પદ બન્યું છે. ચારણો ‘શેણી-આઈ’ કરીને પૂજે છે. અને તેને વીજણુંદ સાથે પ્રેમ હતો. એ ખોટું હોવાનું એના વંશજો ગણાવે છે.

શેણીના બાપની શરત પૂરી કરતાં એક દિવસનો ફેર પડી બચ છે. સમયની અવધિ પૂરી થતાં વિજણુંદ ન આવ્યો ત્યારે શેણી કહે છે :

“વરસ વળ્યાં વાદળ વળ્યાં, ધરતી લીલાણી;
(એક) વિજણુંદને કારણે શેણી સુકાણી.”

હિમાલય તરફ જતી શેણી રસ્તામાં પણ વીજણુંદ મળે એવી આશા રાખે છે. તે વખતની પરવશ સ્થિતિ શેણી અનુભવે છે :

“ચાલું તો ચુંકું નીકળે, ધોડયે લાજ મરું;
વીજણુંદ વાગડ ઊતર્યો, ભીલી પોત્યું કરું.”

હિમાલયમાં વીજણુંદનું પૂતળું બનાવી શેણી લગ્ન કરે છે. અને એ સાથે જ એનાં ગાત્રો ગળવા માંડે છે. ત્યારે વીજણુંદ ખૂંસો પાડતો આવી પહોંચે છે. અને શેણીને પાછા ફરવા સમજાવે છે.

“વળ વળ વેદાની! (તું) પાંગળી હો તોય પાળશું
કાંધે કાવડ કરી (તને) જાત્રા બધી જુવારશું.”
ત્યારે શેણી કહે છે :

“વળું તો રહું વાંઝણી મુવાં ન પામું આગ,
આલુકો અવતાર વણ સાડ્યો વિજણુંદા!”

ગળીયું અરધું ગાત્ર અરધામાં અરધું રીયું,
હવે મસળતા હાથ, વીંળણુંદ પાછા વળો ?”

આ છેલ્લી પંક્તિ કંઈક ખરાબર લાગતી નથી. સ્વ
મેઘાણીના ક્યાન બહાર પણ રહ્યું હોય એમ લાગે છે.

એ વચ્ચેનો આટલો બધો પ્રેમ-વીંળણુંદ ખાતર
હેમાળો ગાળતી શેણીના મોઢામાં આ શબ્દો શોભતા
નથી. ‘હાથ ઘસતા-પસતા પાછા વળો’ પાછા વળવાનું
પ્રિયતમને સમજાવે પણ અહીં જાણે વીંળણુંદની ઉપેક્ષા
થતી હોય એ રીતે કહેવાયું છે. સ્વ. મેઘાણીએ પાઠવીપમાં
નોંધ્યું છે :

“શેણીએ એને કહ્યું કે “જા ભરૂં ભડકાવતો રહેજે.”
એ મુજબ વીંળણુંદ ભરવાડનો માંગણ થયો. આ હકીકત
પણ મને ખોટી લાગે છે. શેણી કંઈ ખિનચેલી વિચો-
ગિણી સ્ત્રી ન હતી કે જેથી એવી શાપવાણી ઉચ્ચારે.
ગમે તેમ પણ શેણી ગર્ભ અને વીંળણુંદ :

“ભુજે બાધાં ભાત, પેટ ભરી પામરજી,
શેણી જેવો સાથ, વીંળણુંદ મેલી વળ્યો.”

સ્વ. મેઘાણીએ પાઠાન્તર આ રીતે આપ્યું છે :

“શેણી જેવો સાથ, વળાવી વીંળણુંદ વળ્યો.
ભૂખ્યાં ખાવા ભાત, પાંજર પેટ ભરી.”

‘રાણક-રા’ખેંગાર’ની કથા ખૂબ જાણીતી છે.
એના દોહા ઉચ્ચ સાહિત્યિક કક્ષાના છે. રા’ખેંગાર અને
રાણક લગ્ન કરે છે. સુખ ભોગવે છે. પણ સિદ્ધરાજ
સાથેની લડાઈમાં રા’ખેંગાર માર્યો જાય છે. રાણકને
પરાણે લઈ જાય છે. ત્યારે પ્રકૃતિને દોષ દેતી રાણક
ગાય છે :

“તરવરિયા તોખાર ! હૈયું ન ફાટયું હંસલા.
મરતાં રા’ખેંગાર, ગામતરાં ગુજરાતનાં.”

મોરને કહે છે :

“કાં ટોકે ગરજ છે મોર ! ગોખે ગરવાને ચઠ,
કાપી કાળજ કોર, પીંજર દાઝ્યો પાણીએ.”

અહીં ‘ગરવો’ એટલે ‘ગીરનાર’ પણ મેઘાણીએ એનો
અર્થ રાણકના રાજમહેલના ‘ઉપર કેટ’ને કહ્યો છે.

વડને કહે છે :

“વડ વાવડી તણા ! (તું) નીધણીઆ, નીલો રિયો !
મરતો રા’ખેંગાર, સૂકી સાલ નથ્યો !

ચંપાને કહે છે :

“ચંપા તું કાં મોરિયો ? થડ મેલું અંગાર !
(તારો) માણીતલ માર્યો ગિયો, ખાંતીલો ખેંગાર,

છેલ્લે ગિરનારને કહે છે :-

“જાંચો ગઠ ગિરનાર, વાદળસું વાતું કરે;
મરતાં રા’ખેંગાર, રંડાપો રાણકદેવીને.
ગોઝારા ગરનાર ! વળામણ વેરીને કિયો !
મરતાં રા’ખેંગાર ખરેડી ખાંગો નવ થિયો !”

અસલ દોહો પ્રાચીન ભાષામાં આ પ્રમાણે છે :

“તંઈ તડૂઆ ગિરનાર ! કાડૂં મણિ મસડુ ધરિઉ !
મારીતાં ખેંગાર, એકક સિહડુ ન દાલિઉ !”

સિદ્ધરાજ રાણકનાં ખંને બાળકોને મારી નાખવા જાય
છે ત્યારે માણેરો દીકરો માને પોકારે છે. ત્યારે રાણક
અચળ રહી કહે છે :

“માણેરા, મ રોય ! મ કર આંખયું રાતીયું !
લાગે કુળમાં બાય, મરતાં મા ન સંભારીએ.
આવરદા આવી રહી જૂના સામું જોય !
માણેરા ! મરવા તણી, ખેંગારના ! ખમત્યું નોય.”

રાણક સતી થતાં સિદ્ધરાજને શાપ આપે છે :

“વારૂ શે’ર વઢવાણ, ભાગેળે ભોગાવો વહે :
ભોગવતો ખેંગાર, (હવે) ભોગવ ભોગાવા ધણી !”

સોરઠી સંતવાણી:-

સોરઠી ‘સંતવાણી’ એ સ્વ મેઘાણીનું છેલ્લું
પુસ્તક. સંતવાણીનો પ્રવેશક તૈયાર થઈને આવે અને
એનું પ્રૂફ જોવા પામે એ પહેલાં જ સ્વ. મેઘાણી આ
દુનિયા છોડીને જતા રહ્યા. એ ભાવિના એંધાણરૂપે હોય
કે ગમે તેમ પણ સ્વ. મેઘાણીએ નવાં કાવ્યો લખવાનું
છોડી દીધું હતું. અને સંતોની ભજનવાણી તરફ એમનું
ચિત્ત ઢળતું જતું હતું. એમાંથી સર્જાયું ‘સોરઠી
સંતવાણી.’

આમાં એમણે પ્રત્યેક વિભાગના પ્રધાનસૂરને પકડવાના ઉદ્દેશથી આ પ્રમાણે વિભાગીકરણ કર્યું છે : (૧) ઘણી અને ધરતી (૨) ભક્તિનો માર્ગ (૩) નવધા ભક્તિ (૪) સતગુરુ (૫) માનવ-અવતાર (૬) પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, આ પહેલા વિભાગના પ્રકારો છે.

પ્રવેશકમાં સ્વ. મેઘાણીએ લાણસાહેબ, ખીમસાહેબ, રવિસાહેબ, મોરારસાહેબ, સંત હોથી, ત્રિકમસાહેબ, દાસી જીવણ વગેરે સંતોનો પરિચય આપણને કરાવ્યો છે.

‘વાગે લડાકા ભારી ભજનના
‘વાગે લડાકા ભારી રે...હોજી
‘બાર બીજના ઘણીને સમરુ’
‘નકળક નેજધારી
‘ભજનના વાગે લડાકા ભારી રે....હોજી.’

એમાં આવતા ‘બાર બીજના ઘણી’ કોણ? એવો પ્રશ્ન આપણને જિઠ્ઠા વગર ન રહે. એને સ્વ. મેઘાણીએ બીજની ચંદ્રલેખા શિવને મસ્તકે હોવાથી નાથ સંપ્રદાયના મૂળપુરુષ તરીકે શિવજી-આદિનાથને કહ્યા છે. લોકવાણીના અંતિમ પરિપાકરૂપે આ ભજનવાણીને સ્વ. મેઘાણીએ ઉલ્લેખ્યા છે. લોકસાહિત્યને તેમણે એક મોટા વટવૃક્ષ સાથે સરખાવ્યું છે, જેમાં ડાળ-પાંદડાં તરીકે દ્રુતકા, ઉખાણાં, ત્રતોને ગણ્યાં છે. પણ ફળો તો ભજનવાણી એવું સ્વ. મેઘાણીને માન્ય છે. અંતિમ દિવસોમાં તેઓ સંસારથી અલિપ્ત અને પ્રભુમય બની ગયા હશે, એનો આ ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે.

ઉપનિષદ અને ગીતામાં કહેલા વચનને તે લોકસંતે કઈ રીતે ગાયું તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ઉપનિષદમાં ‘યતો વાચો નિવર્તન્તે’ કહેવાયું છે. અને ભજનમાં જિલાયું :

‘ઘણી! તારો પાર ન પાયો’

ગીતામાં કહ્યું છે : ‘ઋષિમૂલ મધઃ શાલઃ’ લોકસંતે ગાયું :

‘જમી’ આસમાન આવે મૂળ વિષુ રોખ્યાં હો....જી
‘થંભ વિષુ આલ ઠેરાવ્યો,
‘એ વારી! વારી! વારી!’

સ્વ. મેઘાણી પ્રવેશકમાં ધર્મના ઊંડાણમાં ઊતરીને અર્થસભર રીતે આપણને સમજાવે છે. કુંડલિની,

અગ્નિ-ચક્ર, મૂલાધાર ચક્ર, સ્વાધિષ્ઠાન-ચક્ર, મણિપુરચક્ર, અનાહતચક્ર, શૂન્યચક્ર, કોને કહે તે વિગતે સમજાવ્યું છે.

આમ સ્વ. મેઘાણીએ ગુજરાતી સાહિત્યનાં બધાં ક્ષેત્રો એકસાથે ખેડ્યાં છે. લોકસાહિત્યના સંશોધનમાં જ એમની વિવેચન શક્તિ, એમનાં સ્વરચિત કાવ્યો, વાર્તા-કલા, સંશોધન બધાંતું એમાં જ સમાપન થઈ જાય છે. એને અલગ અલગ રૂપે જોવા જતાં આપણે વધુને વધુ ગૂંચવાતા જઈએ એવી એમની કલા. સહેજે આપણને પ્રશ્ન થાય કે એ લોકકલાના સંશોધક હતા કે વાર્તાકાર હતા? લોકગીતોના વિવેચનકાર હતા કે પછી કાવ્યકલાના આગવા નિષ્ણાત હતા? એ અલગ સ્વરૂપે આપણે એમને સમજવા પ્રયત્ન કરીશું તો વ્યર્થ જશે. કદાચ એમનામાં દરિયાર્ધ પાણી જેવી સમૃદ્ધ, શક્તિસંપન્નતા હતી. જેમાં બધું જ સમાઈ જાય છે. અલગ સ્વરૂપ રહેતું નથી. જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ભેગાં થઈ એક સ્વરૂપે આપણી નજર સમક્ષ આવે છે અને તે એક ‘લોકસાહિત્યકાર’

સમયનાં વહેણ વહ્યા કરે છે પણ સ્વ. મેઘાણી ભૂલ્યા ભૂલાય એવા નથી.

Phone { Office : 316902
Resi. : 523831

K. CHANDULAL & CO.

COMMISSION AGENTS

15/17, Matka Galli, Diwan Building,
1st Floor, Room No. 9, Vithalwadi,
BOMBAY-400 002

ટે. નં. ૩૧૭૫૩૮

રેસી. ૫૨૩૮૩૧

□ મોદી એન્ડ કું. □

— ફ્રેન્સી કલોથ મર્ચન્ટસ —

૨૬૯, ગાંધી ગલી, સ્વદેશી મારકેટ, કાલ્યાદેવી રોડ, ૧૬.૨
મુંબઈ-૨.

Gram : "METROCYCLE "

Phone : 314031 - 314032

With Best Compliments From

METRO CYCLE CO.

Special Scheme for Bicycles to Industrial Workers and Bank Employers

421 Kalbadevi
BOMBAY-400 002

Phone : Office : 327408-328713

Resi. 472460-485 465

JEWELERS & GOVT. AUTHORISED VALUERS

HIRALAL M. MUNI

77, Sheikh Memon St. 2nd Flr. Zaveri Bazar,
BOMBAY-400 002

Resi : ' TARLIKA ' 216, Sir Bhalchandra Road,
Matunga, BOMBAY-400 019.

Gram : " SHOEHEEL "

Phones { Office : 374080
Resi. : 441705

J. D. MEHTA & CO.

Exporters of Firwood, Bhelwood, Pinewood, Teakwood,
Doors, Windows & Shoe Heels Wood.

31, Bombay Timber Market Ltd.,
Signal Hill Avenue, Reay Road,
B O M B A Y - 4 0 0 0 1 0

Phone { Office : 388804
Resi. : 43125

Phone : 692176

With Best Compliments From

KANADA & CO

ENGINEERS, CONTRACTORS &
FABRICATORS

553/6 Opp. Padshah's Pole, 1st Floor,
Tilak Marg, Ahmedabad-380 001

With Best Compliments From

ARUN PLASTICS

74-A, Govt. Kandivli Industrial Estate
M. G. Road, Kandivli (West). Bombay.40

Phone : 339471-344814-345356 Res. : 818801
Telex : 011 3892 MUDS IN, Cable : REACTOR

Tele. Offi : 322906
Resi : 472923
C/o : 475202

ASHAPURA MINICHEM INDUSTRIES
AMBICA MINICHEM INDUSTRIES
AMIPURA MINERALS & CHEMICALS (p) LTD

AMAR TRADING CO.

129/131 Kazi Sayed Street, Bombay 400 003
Factory & Mines at Bhavnagar & Bhuj

General Merchants & Mill
Gin Stores Suppliers.
Specialist for Petroleum Conern

10, Sarang Street, BOMBAY-400 003
Chimanlal H. Shah * Deepak Shah * Ashok Shah

Phone { Office : 329448
Resi. : 474618

Phones { Off. : 365095, 38 04 25
Resi. : 383865 (K)
„ : 813636 (R)

SHAH CHIMANAL
JAGJIVAN & CO.

GRAM : "SPOTLESS" TELEX : 11 5910 KANT IN

BETELNUT MERCHANTS & COMMISSION
AGENTS

KANTILAL CHHOTALAL

74/76. Kazi Syed Street, Khand Bazar,
BOMBAY-3.

DIAMOND MERCHANTS

B/3 Hermes House,
33/35, M. Parmanand Marg.
BOMBAY 400 004 (India)

ફોન નં. : ૩૪૪૪૪૪ - ૪૭૪૩૭૧

‘જીવ્યાં કરતાં જોયું સહુ’

ક્રાંતિભાઈ

પટણી

દુર

(સ્થાપક : સ્વ. શ્રી ક્રાંતિભાઈ પટણી)

(ઈન્ટરનેશનલ દુર આર્ગેનાઈઝર)

૭, ચકલા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૩ (INDIA)

卐

★ નાઝ હોટલ ★

પરા બજાર, રાજકોટ.

○ સવારના દરરોજ ગરમા ગરમ જલેબી

ગાંઠિયા તેમજ પૂરી-શાક

○ મદ્રાસી વાનગીઓ, રોષે, પરોઠા શાક

(બપોરના ૧૨ થી રાત્રીના ૧૦)

○ ટેસ્ટકુલ્લ લેબ. બટેટાપૂરી, બ્રેડ ચટણી,

(દરરોજ સાંજના ૪ થી ૧૦)

(રવિવારે હોટલ બંધ રહેશે.)

✱

Phone { O. : 26338
R. : 28335ફોન { O. : ૨૬૩૩૮
R. : ૨૮૩૩૫

DAMJI CHHAGANLAL & SONS

MFG. JEWELLERS

Shroff Bazar, RAJKOT.

દામજી છગનલાલ એન્ડ સન્સ

સોના, ચાંદીના હાગીના બનાવનાર અને
વેચનાર.

શરાફ બજાર, રાજકોટ.

પરણી ગયા છો ?

તમે વેપારી છો ?

તો તમારા સુખી ગૃહ નિર્માણ માટે તેમજ તમારા
ધંધાના વિકાસ અર્થે

—: મળો :—

□ બિઝનેસ ફાઇનેન્સ કોર્પોરેશન □

૨૬૨/૬૪, કાલબાદેવી રોડ, પહેલે માળે, વિક્રમવાડી સામે,

મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨

ફોન : ૩૧૭૫૦૪

—: શાખાઓ :—

વડોદરા — સુરત — મદુરાઈ

મેટર, લોરી, ટી. વી. રેફ્રીજર, રેડીઓ, એરકન્ડીશનર,
વગેરે હાથર પરચેઈઝ સીસ્ટમથી આપવામાં આવે છે.

— વધુ વિગત માટે, રંગબેરંગી પુસ્તિકા માટે લખો —

અંગ્રેજી, મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષામાં મળે છે.

શ. ૩/-ની પોસ્ટની ટિકિટ મોકલો.

Gram : VAHANVATI
 Telex : 011-2643 JMC IN
 011-6242 USHA IN

Tel : 231829/231931

With Best Compliments from

Jamnadas Madhavji & Co.

Exporters of : Oilseeds, Castor Oils, Oilcakes, All kinds of extractions, Basmati Rice, Walnuts, Spices, Vegetables, Fresh Fruits and Other Agriculture Product

Importers of : Edible Oils, Pulses & Dates

TANNA HOUSE
 11-A Nathalal Parekh Marg
 BOMBAY-400 039

Telgram : "MANIBALA "

Phone : 355422

M/S. NANAVATI & COMPANY PRIVATE LIMITED

Leading Indian Importers & Stockists Of :

Dyeing, Bleaching & Industrial Chemicals, Sulphurs,
 Dyes For Textiles

Registered Office :

"Nanavati Mahalaya " 18, Horni Mody Street,
 Fort, BOMBAY-400 023

— જોડો પદો — સાધના પ્રેમ ભાવનારા સૌજન્યથી

With Best Compliments From

U. C. SOMPURA

Contractor

Vadigam Society
RANIP
AHMEDABAD.

શ્રી દેવલુકના પ્રયાસને હાર્દિક શુભેચ્છા

**મહુવા દાઠા તાલુકા મજૂર કારીગર
સહકારી મંડળી**

મહુવા
(જિ. ભાવનગર)

સ્થાપના : તા. ૨૨-૫-૫૪
નોંધણી નંબર : P/૩૯૨ ★ સભ્ય સંખ્યા : ૬૧

આર. સી. સી. કુવાનાં કામ, પ્લાનના
મકાનોનું બાંધકામ, બીલ્ડીંગ
અને રોડનું કામકાજ કરનાર

નંદલાલ ડી. પંડયા
મંત્રી

દેવરાજ જોશિદ
પ્રમુખ

Resi : 37917

Phone : Office : 34490

With Best Compliments From

K. J. Joshi

112, MINT STREET.
MADRAS-600 001

શ્રી માતાજીનું શિક્ષણદર્શન

પ્રા. મોતીભાઈ. એમ. પટેલ

ભૂમિકા:-

ઈ. સ. ૧૯૧૪થી શ્રીઅરવિંદની આધ્યાત્મિક સાધનામાં જોડાયેલાં શ્રીમાતાજીએ હંમેશાં શ્રીઅરવિંદના આધ્યાત્મિક વિચારોને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. શ્રીમાતાજીએ જ કહ્યું છે કે ‘જીવનમાં મારે માત્ર એક જ લક્ષ્ય રહેલું છે. અને તે શ્રીઅરવિંદના મહાદર્શનને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવું.’^૧ તે જ રીતે શ્રીઅરવિંદ કહે છે : ‘શ્રી માતાજીના અને મારા માર્ગની વચ્ચે કોઈ ફેર નથી. અમારા બન્નેનો માર્ગ એક જ છે. અને હંમેશા તે એક જ રહેલો છે. એ માર્ગ તે અતિમનસના પરિવર્તન પ્રત્યે તથા પ્રભુના દિવ્ય સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે લઈ જનારો માર્ગ છે. માત્ર છેવટે જતાં નહીં પણ છેક આરંભથી જ અમારા માર્ગ એક રહેલા છે.’^૨ તે જ રીતે શ્રીમાતાજી કહે છે : ‘તેમના વિના મારે કોઈ અસ્તિત્વ નથી. મારા વિના તેમનો આવિર્ભાવ નથી.’^૩ આમ માતાજી અને અરવિંદ અસ્તિત્વ અને આવિર્ભાવનાં પ્રતીક છે એટલું જ નહીં બન્ને એક જ છે કહેતાં માતાજીના શબ્દોમાં જોઈએ તો ‘શ્રીઅરવિંદ અને હું એક જ ચેતના છીએ. એક જ વ્યક્તિ છીએ.’^૪ બન્નેની ચેતનામાં પણ એકરૂપતા છે. એવું જણાવતા શ્રીઅરવિંદ કહે છે : ‘શ્રી માતાજીની ચેતના અને મારી ચેતના એ બન્ને એક જ છે. એક જ દિવ્ય ચેતના રૂપે છે. કારણ કે જગતની લીલા માટે એની જરૂર છે. પણ માતાજીના જ્ઞાન વિના, તેમની શક્તિ વિના, તેમની ચેતના વિના કંઈ પણ કરી શકાય તેમ નથી. જો કોઈને સાચેસાચ શ્રીમાતાજીની ચેતનાનો અનુભવ થતો હોય તો તેણે જાણવું જોઈએ કે એ ચેતનાની પાછળ હું જિહ્વા છું અને જો કોઈને મારી અનુભૂતિ થતી હોય તો જાણવું કે તેમની પાછળ શ્રીમાતાજી છે.’^૫ આમ શ્રી માતાજીનો ધવલ પ્રકાશ અને શ્રીઅરવિંદનો આછો વાદળી પ્રકાશ એકબીજાના પૂરક છે.

૧, ૨, ૩, ૪, ૫, :- શ્રી અરવિંદ અને માતાજી ‘પોતાના વિષે’ ભાગ-૨, પૃષ્ઠ ૧૮ થી ૨૫. અરવિંદ સોસાયટી-પ્રાન્ચ અમદાવાદ-૧.

આપણને આટલા સંદર્ભો પરથી સમજાય છે કે શ્રી-માતાજી અને શ્રીઅરવિંદનું દર્શન એકસરખું છે. એટલે શ્રીમાતાજીના શૈક્ષણિક વિચારોનું ચિંતન કરીએ ત્યારે શ્રીઅરવિંદના વિચારો તેમાં સમાયેલા જ છે એમ સમજવું. આમ ગણીએ તો શ્રીઅરવિંદના મહાન દર્શનને પૃથ્વી પર મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપનાર શ્રીમાતાજી જ છે.

કોઈ પણ ચિંતક કે કેળવણીકારનું શિક્ષણદર્શન તેના જીવનદર્શન સાથે સંકળાયેલું હોય છે. આપણે શ્રીમાતાજીનું જીવનદર્શન જોઈશું.

શ્રીમાતાજીનું જીવનદર્શન :-

શ્રીમાતાજીએ પોતાની જાતને જાણવી અને તેના ઉપર કાળૂ મેળવવો એને જીવનનું વિજ્ઞાન કહ્યું છે. તેમાંથી જ શ્રીમાતાજીના જીવનદર્શનની ઝાંખી થાય છે.

પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી એ જીવનનું ધ્યેય હોવું જ જોઈએ. ધ્યેય વિનાનું જીવન હંમેશાં દયનીય જીવન છે. દરેકને પોતાનું ધ્યેય તો હોવું જ જોઈએ. શ્રીમાતાજી માને છે : ‘તમારા ધ્યેયની ગુણવત્તા પર જ તમારા જીવનની ગુણવત્તા આધારિત છે. તેથી તમારું ધ્યેય જિંચું અને વિશાળ, ઉદાર અને નિઃસ્વાર્થ હોવું જોઈએ. આમ થશે તો તમારું જીવન તમારા માટે અને સૌના માટે મોંઘેરું બની રહેશે. પરંતુ તમારો ગમે તે આદર્શ હોય, જ્યાં સુધી તમે તમારી જાતમાં પૂર્ણતાની અનુભૂતિ ન કરી હોય ત્યાં સુધી તેને તમે મૂર્ત કરી શકો નહીં.’^૬

આમ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી એ જીવનનું પ્રથમ ધ્યેય છે. આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે પોતાની જાતને, પોતાના અસ્તિત્વ અંગે તેમ જ તેને લગતી પ્રવૃત્તિઓ અંગે સલામ બનાવવી જોઈએ. પણ આ એક ખતીલો અભ્યાસ છે કે જે ઘણું સાતત્ય અને નિષ્ઠા માગી

૧. Sri Aurobindo and The Mother on Education-Sri A. I. C. E. Pondicherry - 1960-p. 63 to 66.

લે છે. કેમ કે માનવ સ્વભાવની અને તેમાંથી ખાસ કરીને મનનું-પોતે જે કંઈ વિચારતા હોઈએ, અનુભવતા હોઈએ, કહેતા હોઈએ કે કરતા હોઈએ - તેની તાત્કાલિક તરફેણમાં ખુલાસા કરવાનું વલણ હોય છે. આ વલણમાંથી નીકળીને જાતને તૈયાર કરવી જોઈએ તો જ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ. વળી આપણે પૂર્ણતા માટે પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે આપણા અસ્તિત્વની તેમ જ તેનાં સાધનોની પૂર્ણતા અંગે પણ ખૂબ કાળજી લેવી જોઈએ.

આ પૂર્ણતાના ધ્યેયને ચતુર્વિધ તાલીમ દ્વારા અનુભવી શકાય.

૧. આપણા પરમ અસ્તિત્વની અનુભૂતિ થવી.
૨. આપણે આંતરખેત્રમાં માનસિક વિકાસની અવગણના ન કરી શકીએ.
૩. ચારિત્રનો વિકાસ અને
૪. સક્ષમ શરીરનું ઘડતર.....

જેમ જેમ આપણે પૂર્ણતા પ્રતિ-કે જે આપણું ધ્યેય છે-અગ્રેસર થઈશું તેમ તેમ આપણે અનુભવી શકીશું કે આપણે જે સત્યની ઝાંખી કરવા ઈચ્છીએ છીએ યા સત્યને ઝાંખીએ છીએ તેનાં પણ ચાર મહત્ત્વનાં પાસાં શ્રીમાતાજીએ ખતાવ્યાં છે. તે છે :

૧. પ્રેમ. ૨. જ્ઞાન. ૩. શક્તિ. ૪. સૌંદર્ય.

સત્યની આ ચાર લાક્ષણિકતાઓ સ્વયં આપણા અસ્તિત્વમાં વ્યક્ત થવા લાગશે અને તેનીચેનાં માધ્યમો દ્વારા :

૧. પરાપ્રકૃતિ યા સર્વપ્રકૃતિ દ્વારા શુદ્ધ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ.
૨. મન દ્વારા જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ.
૩. અજ્ઞેયશક્તિ અને સામર્થ્ય દ્વારા જીવનજોમ યા શક્તિની અભિવ્યક્તિ.
૪. શરીર દ્વારા સંપૂર્ણ સૌંદર્ય અને સંપૂર્ણ સંવાદિતાની અભિવ્યક્તિ.

શ્રીમાતાજીના જીવનદર્શનની આ ચતુર્વિધ યોજના એકબીજા સાથે સંપૂર્ણ રીતે સંકળાયેલી છે. શ્રીમાતાજી જે પૂર્ણતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરીને અતિમનસનો સાક્ષાત્કાર ઈચ્છે છે તે તમામ આ ચતુર્વિધ યોજનામાં સમાયેલાં છે.

શ્રીમાતાજી તેને 'ચાર તપસ્યાઓ' કહે છે. આ ચાર તપસ્યાઓ અથવા સાધનામાં જ શ્રીમાતાજીના જીવનદર્શનનું સમગ્ર તત્ત્વ સમાયેલું છે.

૧. પ્રેમની તપસ્યા. Tapasya of Love.
૨. જ્ઞાનની તપસ્યા. Tapasya of knowledge.
૩. શક્તિની તપસ્યા. Tapasya of power.
૪. સૌંદર્યની તપસ્યા. Tapasya of Beauty.

શ્રીમાતાજી માને છે કે, આ ચાર જાતની તપસ્યામાંથી ચાર પ્રકારની મુક્તિ મળશે. એ મુક્તિઓ આપણને થયેલા સાક્ષાત્કારનાં મૂર્ત સ્વરૂપો જેવી હશે. જેમ કે :

-આપણને પ્રેમની તપસ્યાથી લાગણીઓની મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તેની સાથે સાથે જ, અતિમનસની એકતાનો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થતાં તેના પરિણામ રૂપે આપણને દુઃખ માત્રમાંથી પણ મુક્તિ મળશે.

-આપણને જ્ઞાનની તપસ્યાથી મનની મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે. મનની મુક્તિ એટલે કે અજ્ઞાનમાંથી મળેલી મુક્તિ. આપણામાં પ્રકાશનું મન કિંવા જ્ઞાનમય ચેતના સ્થાપિત કરી આપશે. અને એ ચેતના શબ્દના સર્જક સ્વરૂપે વ્યક્ત થશે.

-આપણને શક્તિની તપસ્યાથી પ્રાણની મુક્તિ મળે છે. પ્રાણની મુક્તિ એટલે કે કામનામાંથી મળેલી મુક્તિ. વ્યક્તિના સંકલ્પમાં એક નવી શક્તિ લાવી આપે છે કે જે દ્વારા તમને પરમાત્માના દિવ્ય સંકલ્પ સાથે સંપૂર્ણ રીતે અને અજ્ઞાત રીતે તાદાત્મ્ય પામવાની શક્તિ મળી આવે છે અને તેમાંથી તમને શાંતિ અને સ્વસ્થતા તેમ જ તેના પરિણામ રૂપે મળી આવતી શક્તિ પણ મળી આવે છે.

-છેવટે સૌંદર્યની તપસ્યા દ્વારા શરીરની મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે જે બધી સિદ્ધિઓના શિખર જેવી હોય છે. આ મુક્તિ એટલે કે સ્થૂણ જગતના કાર્યકારણના નિયમમાંથી મુક્તિ. હવે તમને તમારી જાત ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. હવે તમે તમારી પાસે અવચેતના તથા અર્ધચેતનામાંથી આવતાં પ્રેરણા દ્વારા કામ કરાવતી તેમ જ સામાન્ય જીવનની ઘરેડમાં તમને પૂરી રાખતી પ્રકૃતિના નિયમોના દાસ નથી રહેતા.

૧. Sri Aurobindo and the Mother on Education - Sri A. I. C. E., Pondicherry-1960-p103 to 108

આમ શ્રીમાતાજીના જીવન દર્શનનો પાયો પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી એ છે. શ્રીઅરવિંદના મતે પણ પૂર્ણ અને અખંડ ચેતનાની પ્રાપ્તિ જ સમસ્ત વિકાસશીલ પ્રાણીઓનું એક માત્ર લક્ષ્ય છે. શ્રીમાતાજી અને શ્રીઅરવિંદના જીવનદર્શનની પૂર્ણતા અને સર્વાંગતા એ જ વિશેષતા છે.

શ્રીમાતાજીનું શિક્ષણદર્શન :-

શ્રીમાતાજીએ પોતાના શિક્ષણદર્શનમાં કેળવણીની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ રચ્ય કરી છે. તેમાંયે તેમણે આજીવન કેળવણી અને મા-બાપો દ્વારા આપવાની બાળ-કેળવણી પર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે.^૧

૧. શિક્ષણ એક આજીવન પ્રક્રિયા છે :- માનવનું શિક્ષણ તેના જન્મથી શરૂ થઈને તેના સમગ્ર જીવન દરમિયાન સતત ચાલુ રહેવું જોઈએ. એટલું જ નહીં ખરેખર તો શિક્ષણને મહત્તમ ફળદાયી બનાવવું હોય તો તેનો પ્રારંભ માણસના જન્મ પહેલાંથી કરવો જોઈએ. એટલે કે શિક્ષણ ગર્ભાધાનથી શરૂ કરીને મૃત્યુપર્યંતની પ્રક્રિયા છે, એવું શ્રીમાતાજીનું દર્શન છે. આજે જ્યારે સમગ્ર વિશ્વમાં આજીવનશિક્ષણ અને અધ્યયનશીલ સમાજની સંકલ્પના જોર પકડી રહી છે ત્યારે માતાજીનું આ આજીવનશિક્ષણની પ્રક્રિયાનું દર્શન કેટલું નવીનતમ ગણાય.

૨. માતા બાળકની પહેલી શિક્ષિકા છે :- ઉપર્યુકત આજીવનશિક્ષણની સંકલ્પનાને મૂર્તિમંત કરવા માટે શ્રીમાતાજી માને છે કે : માતાને જ તેના સુધાર માટે શિક્ષિત કરવી જોઈએ એટલે કે, માતાને સૌ પ્રથમ શિક્ષિત કરવી ઘટે. તો જ શિક્ષિત માતા દ્વારા બાળક શિક્ષિત કરી શકાય. બાળક જન્મથી માતા પર ઘણો આધારિત હોય છે. તેથી માતાએ બાળકની કેળવણી માટે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. માતાના પક્ષેથી બાળકને આવી કેળવણી મળવી જોઈએ:-

૧. જુઓ શ્રીમાતાજી 'ચાર તપસ્યા અને ચાર મુક્તિ' શ્રી અરવિંદ આશ્રમ પોંડેચેરી, ૧૯૭૨. પૃ. ૪૫ થી ૪૬. સુધી

2. Sri Aurbindo and the Mother on Education Sri A. I. C. E. Pondicherry - 1960 p 69 to 72.

૦ બાળકના વિચારો સુંદર અને પવિત્ર છે કે કેમ ?

૦ તેની સંવેદના ઉમદા અને સુંદર છે કે કેમ ?

• તેનું ભૌતિક પર્યાવરણ સંવાદી અને સારું છે કે કેમ ?

આ ત્રણ બાબતની માતાએ ખાસ કાળજી લેવી જોઈએ. શ્રીમાતાજીનું માનવું છે કે 'માબાપો બાળકોને આપવાની ખરી કેળવણી વિશે બહુ ઓછું વિચારે છે. તેઓ તો બાળકને અવતારમાં-તેની ભૌતિક આવશ્યકતાઓ સંતોષવામાં જ ઇતિશ્રી માની લે છે. તેઓ બાળકને નિશાળે લઈ જઈ શિક્ષકને તેની માનસિક કેળવણી માટે સોંપણી કરી દે છે !' આમ માબાપો જાણે કે, કેળવણીની જવાબદારીમાંથી છટકે છે પરંતુ ખરી અને સાચી કેળવણી તો માતા જ આપી શકે છે. વળી ઘણાં ઓછાં મા-બાપો જાણે છે કે પોતાનાં બાળકોને દાખલારૂપ થવા માટે પોતાની જાતને શિક્ષિત કરવી જોઈએ, પોતાની જાતને ઓળખવી જોઈએ. માબાપનું ઉદ્દાહરણ જ બાળકને અસરકારક શિક્ષણ આપી શકે. માત્ર ઉપદેશથી અસરકારક શિક્ષણ સિદ્ધ થતું નથી. સંનિષ્ઠા, પ્રમાણિકતા, સરળતા, હિંમત, નિષ્કામભાવ, નિઃસ્વાર્થતા, ધૈર્ય, સાહિષ્ણુતા, ખંત, શાંતિ અને સ્વનિયંત્રણ જેવા વ્યક્તિત્વવિકાસના ગુણો સુંદર ભાષણોથી નહીં પરંતુ પોતાના જીવન વ્યવહારના ઉદાહરણ દ્વારા જ સરળ રીતે શીખવી શકાય.

૩. ઉચ્ચ આદર્શ અને ઉચ્ચ જીવનવ્યવહાર :- બાળકને શિક્ષિત કરવા માબાપોના આદર્શો જાંચા હોવા જોઈએ. વળી એ આદર્શો સાથે મેળ ખાતો તેમનો જીવન વ્યવહાર હોવો જોઈએ. વળી બાળકો સાથેના વ્યવહાર અંગે શ્રીમાતાજી કહે છે : 'જો તમે તમારા બાળકો પાસે માન-વિનયની આશા રાખતા હો તો તમારા માટે તમે માન રાખો અને પ્રત્યેક ક્ષણે તમે માનને યોગ્ય બનો. કયાંય ધીરજ ન ગુમાવો. બાળકો કંઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેમને મૂર્ખાઈ ભરેલી રીતે જવાબ ન આપો.'^૧

૪. બાળકને ઠપકો ન આપવો :- ચોક્કસ હેતુસર અને અનિવાર્ય હોય તો જુદી વાત છે-નહીંતર મા-બાપોએ બાળકને ક્યારેય ઠપકો ન આપવો જોઈએ. વળી માબાપો જે દોષ કરતા હોય તે દોષ માટે બાળકને

૧ Sri Aurbindo and the Mother on education, Sri A.I.C.E. Pondicherry-1960-p. 69 to 72.

કપડો ન જ આપવો. બાળકો ખૂબ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષક હોય છે. તેઓ તમારી નબળાઈ શોધી કાઢશે અને કોઈ પણ જાતની એટલે કે માબાપોએ પોતાની નબળાઈઓનું સ્ખલન ન થાય તેની તકેદારી રાખવી જોઈએ.

૫. બાળકોને નીડર બનાવો:- બાળકો ભૂલ કરે તો ખુશો કે તેઓ તરત નિખાલસતાથી કબૂલ કરે. કબૂલ કરે તે પછી તેને પ્રેમથી સમજાવો કે તે તેનું પુનરાવર્તન ન કરે. એટલેકે બાળક ભૂલ તો કરે જ પણ તેની નિખાલસ કબૂલાત અને પુનઃ ન કરવાની સમજાવટ માટેનું પર્યાવરણ માબાપે તૈયાર કરવું જોઈએ. ભૂલ માટે સજાને બદલે પ્રેમ અને હૂંફ દ્વારા તેને પુનઃ ભૂલથી બચાવી શકાય. એ ત્યારે જ બને કે, બાળક અને માબાપ વચ્ચે બીકનો વ્યવહાર ન હોય. બીક એ કેળવણી માટે અનર્થવાળો રસ્તો છે. બીક ઢાંગીપણાના કૃત્રિમ વ્યવહારને જન્માવે છે. એટલે બીકને બદલે પ્રેમના વ્યવહારથી બાળકને નીડર બનાવવો જોઈએ. સ્પષ્ટદર્શી, મજબૂત અને છતાં સહૃદય, વ્યવહારુ જ્ઞાન-વાળો પ્રેમ જ બાળકને અસરકારક શિક્ષણ પૂરું પાડે છે અને તો જ બાળકમાં નીડરતાનો ગુણ ખીલે છે.

૬. બ્રહ્મચર્ય અને સત્ત્વપ્રકૃતિની વૃદ્ધિ:- શ્રી અરવિંદ આર્યસંસ્કૃતિનાં બે મહત્ત્વના તત્ત્વોને શિક્ષણના પાયામાં સ્થાન આપવાની વાત કરે છે. તેઓ માને છે કે ‘આજની શિક્ષણની પડતીનું મોટું કારણ શિક્ષણના પાયામાં બ્રહ્મચર્યને બદલે માહિતીને સ્થાન મળ્યું છે તે છે’ માહિતી તો સીમાડા રચે છે. જ્યારે સ્મૃતિ, નિર્ણય કલ્પના, ઇન્દ્રિયદર્શન અને તર્ક જેવી શક્તિઓના વિકાસ માટે બ્રહ્મચર્ય જ તેનો સ્ત્રોત છે. બ્રહ્મચર્ય વડે શારીરિક શક્તિ આધ્યાત્મિકતા તરફ આરોહણ કરે છે.

બીજું મહત્ત્વનું તત્ત્વ તે સત્ત્વપ્રકૃતિની વૃદ્ધિ છે. માનવ-સ્વરૂપ પ્રકૃતિનાં સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એમ ત્રણ તત્ત્વોથી ઘડાયેલું છે. જેમાં તમસ જડતા, મંદતા અને અજ્ઞાનપણાનું, રજસ શિસ્તરહિત પ્રવૃત્તિ, રાગ, આસક્તિ, પૂર્વગ્રહ અને ખોટા જવાબોનું, જ્યારે સત્ત્વ પ્રકાશ, શાંતિ અને જ્ઞાનનું તત્ત્વ છે. શિક્ષકનું કાર્ય એ છે કે વિદ્યાર્થીમાં રહેલ તમસને દૂર કરી, રજસને અંકુશમાં લઈ, સત્ત્વને જાગૃત કરવું.

૭. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની તાલીમ:- બાળકના આરંભના શિક્ષણમાં ઇન્દ્રિયશિક્ષણ ખૂબ જ અગત્યનું છે. આંખ,

કાન, નાક, ત્વચ્છા, જીભ અને મન જ્ઞાનનાં દ્વાર છે. શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે કે આ છ સાધનોનો સાચો ઉપયોગ બાળકને શીખવે.

૮. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ:- આંતરરાષ્ટ્રીયતાના પ્રખર સમર્થક હોવા છતાં શ્રીઅરવિંદ અને શ્રીમાતાજી રાષ્ટ્રીયશિક્ષણના પણ હિમાયતી છે. તેમને મન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે પરદેશી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની અવહેલના કરવી એવો હરખિજ નથી. યુરોપની માર્કસ ભારત પણ અન્ય દેશોના નવા વિચારો અને નવા જ્ઞાનને અપનાવી શકે છે; પરંતુ એ વિચારો અને જ્ઞાનને આપણા દેશનાં જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, રાષ્ટ્રીય ભાવના અને સમાજિક વિચારો સાથે એકરૂપ કરવા પડશે. વ્યક્તિ અતીતનું સંતાન, વર્તમાનનો રક્ષક અને ભાવિનો નિર્માતા છે. આથી શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીયતાની સાથે સાથે ભૂત, ભાવિનું અને વર્તમાનનું પણ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આમ સંકુચિત રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નહીં પણ વિશાળ અર્થમાં રાષ્ટ્રના આત્મા અને ચેતના સાથે સંકળાયેલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિમાયત કરી છે.

૯. આંતરરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના:- ઈ.સ. ૧૯૪૩માં અરવિંદ આશ્રમનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી ૩૨ વિદ્યાર્થીઓની શરૂ કરેલી શાળા આજે તો આંતર-રાષ્ટ્રીય શિક્ષણકેન્દ્ર સમી બની ગઈ છે. આજે તો અરવિંદ આશ્રમમાં હજારો સાધકો-આબાલવૃદ્ધ-દેશ કે પરદેશની સીમાઓ વિના જીવનભરની કેળવણી પ્રાપ્ત કરી રહ્યાં છે. જ્યાં ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય બંને શિક્ષણની સુવિધા છે. આ કેન્દ્રમાં બધા પ્રકારના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે. આ જ્ઞાન આશ્રમના પર્યાવરણમાંથી જ સૌ મેળવે છે.

હવે વિશ્વઐક્ય અને ‘વસુધૈવકુટુંબકમ્’ની ભાવનાને મૂર્તિમંત કરતું વિશ્વનગર ‘ઓરોવિલ’ અરવિંદ આશ્રમ-થી છએક માઈલ દૂર આકાર લઈ રહ્યું છે. આ આંતર-રાષ્ટ્રીય નગરનો પાયો ૧૯૬૮ના ૨૮મી ફેબ્રુઆરીએ એટલે આજથી ૬૨ વર્ષ પૂર્વે નખાયો છે. આ નગરના સ્થપતિ તરીકે ક્રાંસના વિશ્વવિખ્યાત સ્થપતિ શ્રી રાંજે આંડે છે. શ્રીમાતાજીએ આ વિશ્વનગરમાં પોતાની કલ્પનાનું પર્યાવરણ ઊભું કરવાનું શમણું સેવ્યું છે, ‘આ સ્થળમાં બાળકો પોતાના આત્મા સાથેનો સંબંધ ગુમાવ્યા વિના મોટાં થતાં રહેશે અને એક સર્વાંગ સુંદર એવો વિકાસ પામતાં રહેશે. અહીં કેળવણી પરીક્ષાઓ પસાર કરવા

માટે તેમ જ પ્રમાણપત્રો અને નોકરી મેળવવા માટે નહીં પરંતુ માનવીની અત્યારની શક્તિઓને વધુ સમૃદ્ધ કરવા માટે, તેમનામાંથી નવી શક્તિઓ બહાર લાવવા માટે અપાતી રહેશે....ઓરોવિલ એ એક અનંત કેળવણીનું, અખંડ પ્રગતિનું અને કદી વૃદ્ધ ન થતા યૌવનનું સ્થાન બનશે.^૧ આમ સમગ્ર માનવજાતિની દ્વિવ્ય અભીપ્સાના પ્રતીકરૂપ આ વિશ્વનગરમાં ‘અતિમશાળા’નું (લાસ્ટ-સ્કૂલ) સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ સ્થાપત્ય પણ તૈયાર થઈ રહ્યું છે. જ્યારે તેનું સંપૂર્ણ કાર્ય પૂરું થશે ત્યારે પૃથ્વી પરનું એ એક વિશ્વનગર હશે. તેના કાર્યમાં યુનેસ્કો પણ સારો રસ લઈ રહ્યું છે. તેમાં એક વિશ્વ યુનિવર્સિટીનું કેન્દ્ર પણ સ્થપાશે.

શ્રીમાતાજીનું ઘણું વર્ષોનું શમણું ત્યારે સાકાર થશે. તેમણે આવું શમણું સેવ્યું હતું : ‘પૃથ્વી ઉપર કયાંક એવું એક સ્થળ હોવું જોઈએ કે જેના ઉપર કોઈપણ રાષ્ટ્ર પોતાની માલિકીનો દાવો ન કરે. એવા સ્થાનમાં જગતના નાગરિક તરીકે મુક્ત રીતે રહે. પોતાના ઉપર માત્ર એક જ સત્તાની આજ્ઞા સ્વીકારે અને તે સત્તા તે પરમ સત્યની જ સત્તા હોય.’^૨ આ સ્વપ્નની સિદ્ધિ ઓરો-વિલના કાર્યથી પૂર્ણ થશે. ઓરોવિલમાં કશું જ ફરજિયાત નહીં હોય. તે ભૂત અને ભવિષ્યનો સેતુ બનશે.

શ્રીઅરવિંદ અને શ્રીમાતાજીના શિક્ષણદર્શનના આટલાં તત્વો જ્યાં પછી તેમની શિક્ષણની સંકલ્પના જોઈએ.

શ્રીમાતાજીની શિક્ષણની સંકલ્પના:

શ્રીમાતાજીના જીવનદર્શન અનુસારનું જ તેમનું શિક્ષણદર્શન અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી શિક્ષણની સંકલ્પના છે. પૂર્ણતાના જીવન ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અતિમનસના સાક્ષાત્કાર દ્વારા થઈ શકે. આ અતિમનસના સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે લઈ જાય એવી કેળવણીનું અનુશીલન કરવા માટે શ્રીમાતાજીએ પૂર્ણ કેળવણીની સંકલ્પનાનાં ચાર સોપાનો રજૂ કર્યાં છે. આપણે અગાઉ જોયું તેમ શ્રીમાતાજીએ જે ચાર તપસ્વ બતાવ્યાં છે તે પ્રેમ-જ્ઞાન, શક્તિ અને સૌંદર્ય -જીવનદર્શન રજૂ કરે છે. એ જીવનદર્શન પર જ ઘડા-

૧. જુઓ શ્રીઅરવિંદ આશ્રમ અને ઓરોવિલ-પરિચય પુસ્તિકા- શ્રીઅરવિંદ કેન્દ્ર, અમદાવાદ.

૨. શ્રીઅરવિંદ અને શ્રીમાતાજી : ભાવિસમાજ, શ્રીઅરવિંદ સોસાયટી (પ્રાંથ) અમદાવાદ-૬.

યેલી તેમની શિક્ષણની સંકલ્પના છે, જેનાં મુખ્ય ચાર પાસાં નીચે મુજબ છે:-

(૧) શારીરિક શિક્ષણ (૨) જીવનજોમનું શિક્ષણ (૩) માનસિક વિકાસનું શિક્ષણ અને (૪) આત્મિક-આધ્યાત્મિક વિકાસનું શિક્ષણ. આમ જોઈએ તો માનવની ચાર મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ એમાં સમાઈ છે. બીજી રીતે કહીએ તો સૌંદર્ય, શક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રેમની ચારે તપસ્યાઓમાંથી જ આ સંકલ્પના સહજ રીતે પ્રગટ થઈ છે. સામાન્ય રીતે કેળવણીનાં ચાર પાસાં* વ્યક્તિની બુદ્ધિ સાથે ક્રમશઃ વિકસતાં રહે છે આનો અર્થ એવો નથી કે એક પાસું પૂરું વિકસી રહે તે પછી બીજું વિકસવું શરૂ થાય. ખરેખર તો આ વિકાસ એકબીજા પાસાંને પૂરક બનીને જીવનના અંત સુધી ચાલુ રહે છે. આપણે આ ચારે પાસાંની ચર્ચા કરીએ.

૧. શારીરિક શિક્ષણ:

સૌંદર્યની તપસ્યા આપણને શરીરના તપતા ભાગે કર્મમાંની મુક્તિ પ્રત્યે લઈ જશે. એક સુંદર આકારવાળું સંવાદમય અંગવિન્યાસવાળું, સૂક્ષ્મ ચપલ ગતિવાળું, બળવાન, પ્રવૃત્તિવાળું તથા આરોગ્ય તેમ જ અવધવોની ક્રિયાઓમાં રોગ વગેરે સામે વિરોધ કરવાની શક્તિવાળું એવું એક શરીર તૈયાર કરવું એ આ તપસ્યાનો પાયાનો કાર્યક્રમ રહેશે.

માનવ ચેતનાના વિસ્તારમાં (ક્ષેત્રમાં) શારીરિકતા પદ્ધતિ, શિસ્ત અને પ્રવિધિ દ્વારા નિયંત્રિત કરી શકાય છે. એ બાબત ન ભૂલવી જોઈએ કે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો એકબીજા સાથે સુસંકલિત છે.

શરીરનું શિક્ષણ જન્મ સાથે શરૂ કરી દેવું જોઈએ અને આજીવન ચાલુ રહેવું જોઈએ. એ ક્યારેય વધુ પડતું વહેલું કે વધુ પડતું મોડું હોઈ શકે નહીં. આમ શારીરિક શિક્ષણ એ પણ માનવજીવનની આજીવન પ્રક્રિયા છે. શારીરિક શિક્ષણનાં ત્રણ મુખ્ય પાસાં છે.

૧. કાર્ય કરવા માટે પોતાપર કાબૂ સ્વશિસ્ત.

૨. શરીરના બધા જ ભાગો અને વ્યાપારોનો સંપૂર્ણ અને પદ્ધતિસર વિકાસ. સુસંવાદી સર્વાંગી વિકાસ.

* કેટલાક પાંચ પાસાંઓ ગણે છે. જેઓ આત્મિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસના શિક્ષણને અલગ પાડે છે.

૩. ખામી કે વિકૃતિ જો હોય તો તેની સુધારણા.

એમ કહી શકાય કે બાળકને જીવનમાં પ્રથમ દિવસથી કહો કે જીવનના પ્રથમ કલાકથી ખોરાક, ઊંઘ અને ઉત્સર્ગ બાબતે શારીરિક શિક્ષણના કાર્યક્રમનો પ્રથમ ભાગ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. જીવનના પ્રારંભથી જ બાળક જો આ અંગે સારી ટેવો કેળવશે તો જીવન દરમિયાનની ઘણી મુશ્કેલીઓમાંથી બચી જશે.

શારીરિક શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા માટે તેનો પ્રારંભ માનવશરીર તેના બંધારણ અને કાર્યના જ્ઞાન પર આધારિત કરવો જોઈએ. બાળક જેમ મોટું થતું જાય તેમ તે પોતાના શરીરના અવયવોનાં કાર્યો નિરખતું થતું જોઈએ, જેથી તે તેના પર નિયંત્રણ ધરાવી શકે અને કંઈ અસંવાદિતા હોય તો દૂર કરી શકે.

વળી તમે જો ઇચ્છતા હો કે તમારાં બાળકોનો યોગ્ય વિકાસ થાય તો તેને જે ખોરાક ખાવો ગમતો નથી તે ભાવવા માટે ફરજ ન પાડો.

શરીરને પોતાને શું જરૂરી કે બિનજરૂરી છે તે તેની અંતઃપ્રેરણા પર છોડી દો. બાળકને નાનપણથી જ એ જણાવવાની જરૂર છે કે, શરીરને શક્તિ અને આરોગ્ય આપવા માટે ખોરાક લેવો જોઈએ, નહીં કે સ્વાદ માણવા. વળી બાળકની વય અને પ્રવૃત્તિ અનુસાર તેને ખોરાક આપવો જોઈએ. તેના ખોરાકમાં એ બધાં રસાયણો અને ગતિશીલ તત્વો સમાવિષ્ટ કરવાં જોઈએ કે જે તેના શરીરના બધા ભાગોનો સમતુલિત વિકાસ કરવા માટે આવશ્યક હોય.

બાળકને સ્વચ્છતા અને આરોગ્યપ્રદ ટેવો પાડવી જોઈએ. તેને એ સમજાવવું જોઈએ કે માંદા પડવું એ દોષ છે. એ કંઈ સહુણુ કે સમર્પણુ નથી. બાળકોના શિક્ષણના સામાન્ય કાર્યક્રમમાં દુનિયાભરની દવાઓની જાણકારીને બદલે રમતો અને મેદાની રમતોને સારું સ્થાન આપવું જોઈએ. અનિવાર્ય સંજોગોમાં જ દવા લેવી જોઈએ.

બાળકોને પૂરતી-તેની વયાનુસાર ઊંઘ મળવી જોઈએ. તેને આરામના ભોગે ઘરકામ ન કરાવવું જોઈએ.

બહુ નાની ઉંમરથી બાળકને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ અને સમતુલ્ય માટે આદર રાખતાં શીખવવું જોઈએ.

શારીરિક શિક્ષણ દ્વારા બાળકને સૌંદર્યલક્ષી બનાવવો જોઈએ. પરંતુ આ સૌંદર્યપ્રેમ બીજાને રીઝવવા કે કીર્તિ મેળવવા નહીં પરંતુ પોતાના માટે. સૌંદર્ય એ શારીરિક જીવનને સિદ્ધ કરવાનો આદર્શ છે.

શારીરિક શિક્ષણ જીવનનો ભૌતિક પાયો છે. એક સાધન છે. સમસ્ત કાર્યકલાપોનું માધ્યમ છે, જે શિસ્ત નીતિમત્તા અને ચારિત્ર્ય જેવા ગુણોનો પાયો રચે છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં શારીરિક શિક્ષણની પૂરતી સગવડ કરેલી છે. શ્રીમાતાજીની દોરવણી નીચે આ માટેની સુંદર યોજના તૈયાર થયેલી છે. આ યોજનામાં શારીરિક વિકાસ, અંગકસરતો, રમત-ગમતો (દેશી-પરદેશી), ખુલ્લી હવાની રમતો, જલબ્યાયામ, વગેરેનો સમાવેશ કરેલ છે. આમ શ્રીમાતાજીની શિક્ષણ સંકલ્પનામાં શારીરિક શિક્ષણની સુંદર યોજના છે.

૨. જીવનજોમનું શિક્ષણ :-

આપણે અગાઉ જોયું હતું તેમ પ્રાણની તપસ્યા યા શક્તિની તપસ્યા દ્વારા જીવનજોમનું શિક્ષણ આપી શકાય છે. પ્રાણની તપસ્યા એટલે સંવેદનાનું તપસ, શક્તિની તપસ્યા, પ્રાણનો મુખ્ય ખોરાક જ સંવેદનો છે. તેને સંવેદનો ન મળે તો તે ઊંઘી જાય છે, શિથિલ અને જડ થઈ જાય છે.

પ્રાણને આપણે કેળવવાનો છે. તેને વધુ સંસ્કારી બનાવવાનો છે. વધુ સંવેદનશીલ, વધુ સૂક્ષ્મ, વધુ જ્ઞાનદાર એ શબ્દના ઉત્તમ અર્થમાં-બનાવવાનો છે. ખરું જોતાં પ્રાણ કેળવાયેલો નથી હોતો. ત્યારે તે જેમ કુદરતી રીતે જ અસંસ્કારી અહં પ્રધાન અને વિકૃત હોય છે. એવી જ રીતે જ્યારે કેળવાય છે, પ્રકાશ પામે છે ત્યારે તે એટલો જ ઉમદા, વીર અને નિઃસ્વાર્થી બની શકે છે. આથી બધા કેળવણી પ્રકારમાં જીવનજોમનું શિક્ષણ ખૂબ જ મહત્વનું અને અનિવાર્ય છે. છતાં આને ભાગ્યે જ સ્પર્શવામાં અને સમજવામાં આવે છે. કારણ કે આ વિષયને સ્પર્શતી કંઈ બાબતો છે તે અંગે માનવમાં અનેક ગૂંચવણો છે. બીજું આ સાહસ સફળતાને વરે એ ખૂબ અઘરું છે. સિવાય કે પ્રયોજકમાં સહનશક્તિ અને અસીમ ધીરજ હોય.

ખરેખર માનવ પ્રકૃતિમાં જીવનજોમ યા પ્રાણશક્તિ એ નિરંકુશ જીલમગાર છે. આમ છતાં તે પોતાનામાં

શક્તિ, ઊર્જા, હિસાહ અને અસરકારક ગતિશક્તિ ધરાવે છે. આ એવી શક્તિ છે કે જે કશાથી સંતોષાતી નથી, અને તેની માંગને કોઈ મર્યાદા નથી.

ખરેખર દુનિયામાં જીવનનું ધ્યેય અંગત સુખ મેળવવાનું નથી પરંતુ સત્યભાન તરફ વ્યક્તિનું પ્રગતિ-લક્ષી બાજરણ છે. આથી જીવનભ્રમની કેળવણી બાળ-કેળવણીમાં અને તેટલી વહેલી શરૂ કરી દેવી જોઈએ. બાળક પોતાના બોધ અવયવોનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કરી શકે તે પહેલાં તેને આ કેળવણી મળવી જોઈએ. આથી બાળક ઘણી ખરાબ આદતોથી દૂર રહી શકશે.

જીવનભ્રમના શિક્ષણને બે મુખ્ય પાસાં છે. બન્ને ધ્યેય અને પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ જુદાં છે; છતાં બન્ને પૂરતાં મહત્વનાં છે : પહેલું છે બોધ અવયવોનો અને તેના ઉપયોગનો વિકાસ અને બીજું છે : પોતાનાં ચારિત્ર્ય અંગે સજાગ રહેવું તથા ધીમે ધીમે તેના પર કાબૂ મેળવવો અને છેવટે તેમાં પરિવર્તન લાવવું.

બોધ અવયવોના વિકાસ માટે સૌંદર્યભાવનાની ખિલવણી, જે સુંદર અને સંવાદી છે, જે સાદું, તંદુરસ્ત અને પવિત્ર છે, તેને પસંદ કરવાની ક્ષમતા વિકસાવવી જોઈએ. કેમ કે જેમ શારીરિક તંદુરસ્તી હોય છે તેમ માનસિક તંદુરસ્તી પણ હોય છે. જેમ શરીર અને તેના હલનચલનને સૌંદર્ય હોય છે તેમ સંવેદનાનાં પણ સૌંદર્ય અને સંવાદિતા હોય છે. બાળક જેમ જેમ ક્ષમતા અને સમજની રીતે વિકસતું જાય તેમ તેમ કેળવણીના માધ્યમ દ્વારા વિકસાવવું ઘટે. વળી કુદરતમાં કે માનવ સર્જનમાં જે કંઈ સુંદર-ઉદાત્ત અને તંદુરસ્ત હોય તેનું બાળકને રસદર્શન કરાવવું જોઈએ.

બીજી વાત છે ચારિત્ર્યની. પોતાનામાં થતાં પરિવર્તનો અંગે સજાગ થવું તેની અને પોતે જે કરે છે તેની, પોતે તેમ શા માટે કરે છે તેની નોંધ લેવી એ આ દિશાનું પ્રસ્થાનબિંદુ છે. ચારિત્ર્યનિર્માણ અંગે એક વખતે મજબૂત નિષ્ઠા લેવાઈ જાય તે પછી સખતાર્થથી અને ધીરજથી આગળ વધવા સિવાય બીજું કશું કરવાનું રહેતું નથી. દરેકને પોતાના ચારિત્ર્યનું જ્ઞાન મેળવવું ઘટે. ત્યારબાદ પોતાના ચારિત્ર્યવ્યાપાર પર પૂર્ણ સ્વામીત્વ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. આ પ્રયત્નોનો આધાર આદર્શના મૂલ્ય પર છે અને આદર્શને માનસિક શિક્ષણ સાથે સંબંધ છે.

૩. માનસિક વિકાસનું શિક્ષણ :

આપણે મનની તપસ્યાની વાત અગાઉ જોઈ. એ છે વાણીનો સંયમ. આપણા વિચારકો અમુક જૂજ અપવાદ સિવાય, વાણીના સ્વચ્છંદ ઉપયોગની સામે કેવળ મૌનની જ હિમાયત કરે છે. પરંતુ વાણીનો લય કરવા કરતાં તેના પર કાબૂ મેળવવો એમાં એક વધુ મહાન તપસ્યા રહેલી છે.

બધી કેળવણીમાં મનની કેળવણી ખૂબ જ બાણીતી અને હંમેશાં પ્રયોજાતી કેળવણી છે. સામાન્ય રીતે કેળવણીનું એક સાધન માનસિક શિક્ષણ ગણાય છે. પરંતુ મનની ખરી કેળવણી કે જે માનવને ઉચ્ચતર જીવન માટે તૈયાર કરે છે તેનાં પાંચ પાસાં છે. સામાન્યતઃ આ પાસાં એક પછી એક આવે છે. પણ કેટલીક અપવાદ-રૂપ વ્યક્તિમાં તેઓ વૈકલ્પિક રીતે, સમાન્તર રીતે પણ આવે છે. આ રહ્યાં એ પાંચ પાસાં.

૧. એકાગ્ર શક્તિના વિકાસ દ્વારા ધ્યાનની ક્ષમતા વધારવી.
૨. વિસ્તાર, ગ્રંથિ અને સમૃદ્ધિ શક્તિઓનો વિકાસ.
૩. કેન્દ્રીય વિચાર કે ઉચ્ચ આદર્શ કે અતિ તેજસ્વી વિચારની આસપાસ વિચારોનું સંગઠન થવું કે જે જીવનમાં માર્ગદર્શક નીવડે.
૪. વિચાર પર નિયંત્રણ. અયોગ્ય વિચારોને ઠેલી શકવા અને ઇચ્છિત વિચારોને અભિવ્યક્ત થવા દેવા.
૫. અસ્તિત્વની ઉચ્ચતર કક્ષાએથી આવતી અભિપ્રેરણાનો વધુ ને વધુ સ્વીકાર. તેની ક્ષમતા માટે માનસિક શાંતિ અને પૂર્ણ શાંતિનો વિકાસ કરવો.

બાળકનું મન તો પતંગિયા જેવું ચંચળ છે. આમ છતાં તેનામાં ચોંટી રહેવાની ક્ષમતા રહેલી છે. કેમ કે બાળકમાં જ્યારે રસ પેદા કરે ત્યારે તે સારા પ્રમાણમાં ધ્યાન ચોંટાડી શકે છે.

માનસિક વિકાસ માટે ધ્યાન અને એકાગ્રતામાં નિરીક્ષણ, નોંધ લેવાની ચોકસાઈ અને વફાદાર સ્મૃતિ ઉમેરી લેવી જોઈએ. બાળકને કોઈપણ બનાવનું કેમ અને શા માટે ? સમજાવવાનું કદી ન ટાળવું જોઈએ. તમે જો જવાબ ન આપી શકો તો જે જવાબ આપી

શકે તેવી વ્યક્તિ સૂચવે, તેવાં પુસ્તકો સૂચવે. વળી બાળકના સહજ પ્રશ્નોનો બુદ્ધિપૂર્વક અને સ્પષ્ટ જવાબ આપે, જેથી તાંદુરસ્ત વિજ્ઞાસા બળી શકે.

બાળકની અર્થઘટણ શક્તિ વિકસાવવા માટે અનેક વિષયો શીખવવાને બદલે એક જ વિષયને પહોંચવાના વિવિધ અભિગમ બતાવવા જોઈએ કે જેથી બાળક વ્યવહારિક રીતે સમજે કે એક બૌદ્ધિક સમસ્યાને હલ કરવાના ઘણા રસ્તા હોય છે.

આમ માનસિક વિકાસ એ પણ અતિમનસ તરફ જવાનો મહત્વનો રસ્તો છે.

૪. આત્મિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેનું શિક્ષણ :

સર્વ તપશ્ચાઓમાં સૌથી વિશેષ કઠિન તપસ્યા તે લાજણી અને ભ્રિંની તપસ્યા છે. પ્રેમની તપસ્યા છે. આ વિશ્વનું સર્જન કરનારી શક્તિ તો ચેતના છે. પરંતુ વિશ્વનું ઉદ્ધારક તત્ત્વ તો પ્રેમ છે. આ પ્રેમની તપસ્યા દ્વારા જ આપણે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ કરી શકીએ છીએ. તે દ્વારા જ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

શ્રીમાતાજી અને શ્રી અરવિંદના મત અનુસાર આંતરિક શિસ્ત દ્વારા જ નૈતિક ગુણો આવી શકે છે. માનવે પોતાની નૈતિક કેળવણી પોતે જ મેળવવી હોય તો એનો એક જ રસ્તો એ છે કે એણે સાચી ભાવનાઓ, સર્વોચ્ચ સંસ્કારો, શ્રેષ્ઠ માનસિક-ભાવાત્મક અને શારીરિક આદતો પોતામાં ભરી દરવી જોઈએ. નાનાં બાળકો પર પ્રેમથી શિસ્ત લાવી શકે. તેમના હૃદય અને સ્વભાવને જીતીને જ એ કરી શકાય.

નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ માત્ર ભાષણો કે વિષયો દ્વારા ન આપી શકાય. તે તો પર્યાવરણ દ્વારા જ આપી શકાય. અન તેના પાંચે છોકરથી શરૂ કરીને શાળા સુધી વિસ્તરવો જોઈએ.

આ ચાર શિક્ષણની સંકલ્પના ઉપરાંત-કશું જ શીખવી શકાતું નથી. જેના મનનો વિકાસ કરવાનો હોય તેની

અનુમતિ લેવી જોઈએ. પાસેથી અને વર્તમાનથી શરૂઆત કરી દૂર અને ભવિષ્ય તરફ જવું તથા વિષયોનો એકી-સાથે અને એક પછી એક અભ્યાસ - જેવા શિક્ષણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો આપ્યા છે.

નિષ્કર્ષ :

આટલી ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, શ્રીમાતાજીના શિક્ષણ દર્શનનો પાયો આધ્યાત્મિક છે. શરીર વિકાસથી શરૂ કરીને આધ્યાત્મિક વિકાસ સુધી તેમનું શિક્ષણ દર્શન વિસ્તરેલું છે. તેમની કેળવણીની સંકલ્પના પૂર્ણયોગ અને અતિમનસથી રંગાયેલી છે.

અંતે શ્રીમાતાજી આજની કેળવણીમાં સચ્ચાઈનો અભાવ છે તે તરફ ધ્યાન દોરતાં કહે છે : ‘આજની કેળવણીની ખેદજનક નિષ્ફળતા છે દિલમાં સચ્ચાઈનો અભાવ. કેમ કે બિનસચ્ચાઈ વિનાશ પ્રત્યે દોરી બાય છે.’^૧

એ જ રીતે આજની કેળવણી પર કયા કયા ભ્રમો અને ભ્રાંતિઓ સવાર થયેલાં છે? એમાંથી કઈ રીતે બચી શકીએ? એવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં શ્રીમાતાજીએ કહ્યું છે :

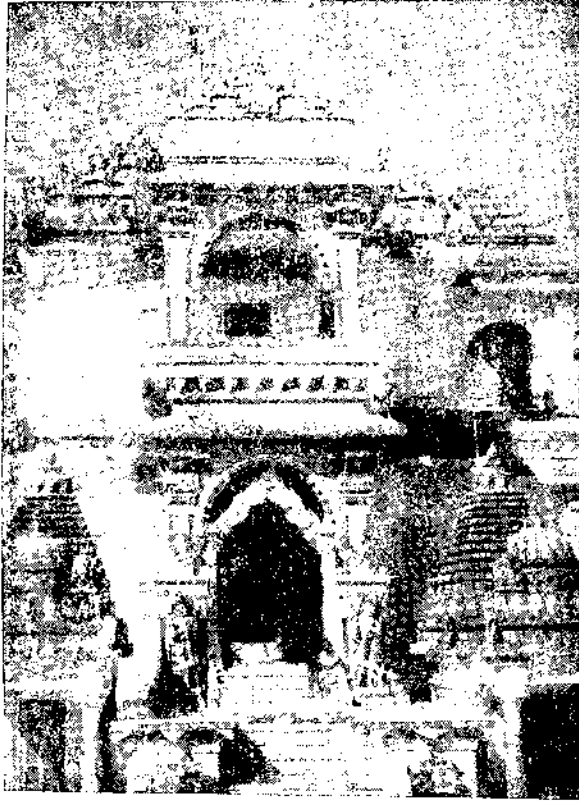
‘(અ) સફળતા, કારકિર્દી અને પૈસો આ વસ્તુઓને જે લગભગ સંપૂર્ણ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તે.’

‘(બ) આત્માની સાથે સંપર્ક સાધવો જોઈએ તથા માણસના સ્વરૂપના સત્યની વૃદ્ધિ અને આવિર્ભાવ થવો જોઈએ. આ વસ્તુઓનું જે પરમ મહત્ત્વ છે તેના ઉપર ભાર મૂકો.’

આ દ્વારા આજની કેળવણીની ખામીઓ બતાવાય છે. જે આજની કેળવણી પાસ-નાપાસ, નોકરી માટે તૈયારી અને પૈસા માટે જ છે-એવો ભ્રમ છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. તેને બદલે કેળવણી દ્વારા આત્માનો સંપર્ક સાધવો જોઈએ-સત્યનો આવિર્ભાવ થવો જોઈએ અને તો જ પૂર્ણતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરી શકાય.

૧. શ્રી અરવિંદ અને શ્રીમાતાજી : ‘ભારતદેશ’, શ્રી અરવિંદ સોસાયટી, અમદાવાદ.

કચ્છના જાણીતા - કાચી ૧૨૧૬ -

With best Compliments From

C. B. SOMPURA

Temple ARCHITECT

3 Pathik Society,
Behind S. P. Colony
Naranpura,
AHMEDABAD-380013

Phone { Office : 353658
361344
Resi. : 576980

With Best Compliments From

**KANCHAN
STEELLOYS**

Mild Steel,
Tool & Alloy Steel
Dealers

Tulsi Nivas, Block No. 14,
Dadabhoy X Road No. 3,
VILE PARLE (WEST)
BOMBAY - 400 056

Sales Office :
23 6th Kumbharwada, Bombay-400 004
Rep. : KIRTI DOSHI
D. D. DOSHI

With Best Compliments From

Universal Diamonds.

GITA-A, 5TH FLOOR,
PANDITA RAMABAI ROAD,
BOMBAY-400 007

છેલ્લાં સો વરસનું જગતસાહિત્ય

— મી નરોત્તમ પલાણી

છેલ્લાં સો વરસના જગતસાહિત્યમાં વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સૌ પ્રથમ એક વસ્તુ ઊઠીને આંખે વળગે છે તે છે વિશ્વયુદ્ધ, એને અનુષંગે થયેલી વિજ્ઞાનની શોધખોળ તથા તેથી પરિવર્તન પામેલું જનજીવન અને એનો પડઘો ઝીલતું સાહિત્ય. જગતની સત્તાવાર ગણાતી બે હજાર ભાષાઓમાં આ સમય દરમિયાન પરિવર્તન આવ્યું છે અને જાણે કે હજુ હમણાં જ માનવ-સંસ્કૃતિની આંખ ખુલી છે! જગતસાહિત્ય હજુ તો નવજાત શિશુ છે!

વીસમી સદીની શરુઆતનાં પ્રથમ વર્ષે જ મહારાણી વિક્ટોરિયાનું મૃત્યુ થયું. આપણે ત્યાં ભારતમાં બંગલંગ, મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના અને ૧૯૧૩માં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને નોબેલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો કે બીજે જ વર્ષે ૧૯૧૪માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ઘોષણા થઈ. મેસોપોટામિયામાંથી અંગ્રેજ સેનાની પીછેહઠ થઈ, રશિયામાં ક્રાન્તિ અને ઝારપતન, અમેરિકા જર્મનીની વિરુદ્ધ અને નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોનો આરંભ થયો. ૧૯૩૯માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ તો ખુદીથી જ ખેલાયું. જગત આખામાં બાહુબળ વ્યર્થ સિદ્ધ થયું. બુદ્ધિ અને તેને સહારે યંત્ર-વિદ્યા માનવીનો નાશ કરવામાં સફળ થઈ, પરંપરાથી ચાલી આવેલી માન્યતાઓ તૂટી અને એક વિરાટ તાકાત સાથે જગતસાહિત્યે ડોકિયું ઠાઢયું. જાણે કે માનવી હવે ખુલ્લો પડી ગયો અને સાચા અર્થમાં સાહિત્ય એનું પ્રતિબિંબ ઝીલવા લાગ્યું. છેલ્લાં સો વરસમાંય છેલ્લા પચાસ વર્ષનું સાહિત્ય સંખ્યા અને ગુણવત્તા-બન્નેની નજરે એટલું વિશાળ છે કે એની માત્ર કલ્પના જ કરી, આપણે રશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા અને યુરોપની પ્રતિનિધિ ભાષાઓના મુખ્ય મુખ્ય સાહિત્યની નોંધમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા સમજીશું.

રશિયન સાહિત્ય

ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળની એક શાખા તે ભારત-ઈરાની શાખા અને બીજી શાખા તે બાલ્ટી-સ્લાવી

શાખા. આ બાલ્ટી-સ્લાવી શાખામાંથી અગિયારમી-બારમી સદીમાં રશિયન ભાષાનો જન્મ થયો. રશિયન સાહિત્યનો સૌથી પ્રાચીન મનાતો ગ્રંથ ‘ઇન્સ્ક્રિક્શન’ અગિયારમી સદીના અંતમાં લખાયેલો મનાય છે. તેના લેખક પ્રિન્સ વ્હાદિમિર મોનોમેચ છે. આ ગ્રંથમાં બાળકો માટેની નીતિકથાઓ અને વહેવારુ સલાહ સૂચનાઓ છે. બે કે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર ગ્રંથ નેસ્તોર નામના એક કીવ સાધુએ લખેલો ભજનોનો સંગ્રહ ‘ધ કેનિકલ ઓફ નેસ્તોર’ છે. આ ગ્રંથમાં રનેહશૌર્યના આનંદદાયક પ્રસંગો, યુદ્ધ વર્ણન અને સૂર્ય આદિ દેવતાઓનાં ભજનો છે. આ જ પરંપરામાં ઈ.સ.ની સોળમી સદીમાં ‘ધ એપોસ્ટલ’ નામનું સંતપુરુષોના જીવનચરિત્ર વિષયક પુસ્તક આવે છે. સત્તરમી સદીમાં મહાન પિટરે રશિયાનું પશ્ચિમીકરણ કર્યું અને ગણિત જેવાં શાસ્ત્રોની સાથે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પણ નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ. ઓગણીસમી સદીની શરુઆતમાં નિકોલસ કરમઝીન નામના લેખકે ટૂંકી વાર્તાઓ લખી અને કવિનાટ્યલેખક ઈવાન ક્રિલોવે, પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ જેવી બોધપૂર્ણ પ્રાણીકથાઓ લખી. વીસમી સદીના સાહિત્ય માટે ભૂમિકાનું સર્જન કર્યું. આ સંધિકાળે જગત સાહિત્યમાં પણ નોંધપાત્ર બનેલો રશિયન કવિ પુશ્કિન રાષ્ટ્રશાયર તરીકે સાહિત્યનાં અનેક ક્ષેત્રને ઉજાળી રહ્યો. પુશ્કિનનો સાહિત્યિક વારસદાર સમો કવિ લર્મોન્તોય અને રશિયાના મહાન લેખકો જેના ‘ઓવરકોટ’ માંથી નીકળ્યા છે તે નિકોલાઈ વાસિલિવિચ, ગોર્ગોલ, મહાન નવલકથાકાર તુર્ગનેવ, રશિયન સાહિત્યના ઉન્નત શિખરો સર કરનાર ટોસ્તો-યેવ્સ્કી અને માત્ર રશિયાના નહિ પરંતુ છેલ્લા સો વરસના સમગ્ર જગતસાહિત્યને પ્રેરણા અપનાર મહાત્મા લિયો તોલ્સ્ટોય—આ સમયના સર્વોત્તમ પ્રતિભા ધરાવનાર રશિયન સાહિત્યકારો છે.

જેનાથી વીસમીસદીના સાહિત્યનો આરંભ મનાય છે તે મહાન સાહિત્યકાર એન્તન ચેખોવ અને મેક્સિમ

ગોષ્ઠી છે. રશિયન સાહિત્ય દ્વારા આખા રશિયાનો કાયાપલટો કરવામાં આ બંને લેખકોનો ફાળો હોવાનું મનાય છે. અને તે પછી નવોયુગ શરૂ થયો. આ સમયની બહુમતી કવિત્રિપુટી તે બ્લોક, એસેનિન અને માયકોન્સ્કી છે. બ્લોક દ્વારા પ્રતીકવાદી કવિતાની શરૂઆત થઈ, તેના પ્રેમગીતો રશિયન યૌવનને હૈયે વસ્યાં. તે કાન્તિનો કવિ લેખાયો. એસેનિન ગ્રામરાજ્યનું સ્વપ્ન રજૂ કરતો આદર્શ કવિ છે. તેણે ખેતરોમાં ખીલતી સવાર અને પડતી સાંજનાં રહસ્યમય મિત્રો પોતાની કવિતામાં આખ્યાં અને માયકોન્સ્કી આવી રહેલા ‘સોવિયેત સાહિત્ય’ નો પિતા ગણાય છે. માયકોન્સ્કીએ કહ્યું: “કશું નથી મારો દેહ, સિવાય કે સર્વોંગે ધબકતું હૃદય”

આ સર્વોંગે ધબકતું હૃદય લઈને મહાન સોવિયેત કવિ પાસ્તરનાક આવ્યા. ‘ડો. જિવાગો’ નામની તેની નવલકથાને નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થયું અને સમગ્ર વિશ્વમાં ખળભળાટ મચી ગયો! રશિયાની આંતરિક સ્થિતિને નિરુપતું અને સ્વતંત્રતાનું મુક્ત હવા ઝંખતું સાહિત્ય સર્જવા માંડ્યું. માત્ર અઢાર જ વર્ષની ઉંમરે પોતાની વાર્તાઓમાં આંતર-વિશ્વહની ભયાનકતા નિરુપતા શોલોખોવ આવ્યા અને રશિયન સંસ્કૃતિ કાન્તિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. ૧૯૨૧માં સામ્યવાદીઓનો વિજય થયો અને તત્કાળ પૂરતી આંતરિક સ્થિતિ થાળે પડી, શોલોખોવ સ્તાલિન તરફી બન્યા, સાહિત્યમાં પણ અંધિયાર વાતાવરણ શરૂ થયું. લગભગ બધા જ સાહિત્યકારો સામ્યવાદી નેળ નીચે ચૂપ બન્યા, અપવાદ તરીકે નવલકથાકાર પાસ્તરનાક અને કવિયિત્રી આખ્માતોવા સ્વસ્થ રહ્યાં. ૧૯૫૩માં સ્તાલિનનું મૃત્યુ થયું અને લગભગ કેદી અવસ્થામાં જીવતા સાહિત્યકારો મુક્ત થયા. ‘ધ થો’ નામની— પોતાની નવલકથામાં તેના લેખક ઇહરેનબર્ગ સ્તાલિન યુગને પ્રતીકાત્મક રીતે નિરૂપે છે અને ખેલાઈ ગયેલાં બે બે યુદ્ધથી રશિયન પ્રજાએ શું શું ગુમાવ્યું તેની દર્દનાક કથા આપે છે. બરફ પીગળવાની ક્રિયાને રશિયન ભાષામાં ‘થો’ કહે છે, ઇહરેનબર્ગે જણાવ્યું કે સ્તાલિનના મૃત્યુથી રશિયામાં બમેલો બરફ પીગળી રહ્યો છે! ‘ધ થો’ બહાર પડતાં જ સ્તાલિન તરફી સાહિત્યકારોએ તેની ઉપર આકરા પ્રહારો કરવા માંડ્યા; પરંતુ ઝડપથી પરિવર્તન પામી રહેલી સામાજિક સ્થિતિએ સૌને બીજી રીતે સ્તબ્ધ કરી દીધા.

. સ્તાલિનયુગ દરમિયાન શુભ રીતે લખાયેલાં પુસ્તકો

હવે પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં અને એક નવો જ ઉબસ સાહિત્યક્ષેત્રે ફેલાયો. આ સમયના બે નોંધપાત્ર કવિઓ તે યુરોપીય કલાનો ચાહક એવતુશેન્કો અને શુદ્ધ કાવ્ય-કલાનો ઉદ્દગાતા કવિ વોઝનેસેન્સ્કી. આ બંને કવિઓએ યુવાનપેદીને ઉત્તેજ મૂકે એવા સાહિત્યનું સર્જન કર્યું અને રશિયા ઉપરાંત બહારની દુનિયાના પ્રકાશને પણ આમંત્રણ આપી પોતાની ક્ષિતિજ વિસ્તારી. રશિયાની રાજકીય સ્થિતિ હજી પણ કંઈ સારી ન હતી, એક યા બીજી છાવણીમાં લગભગ બધાને પ્રતિબદ્ધ રહેવું પડતું હતું અને ‘વન ડે ઇન ધ લાઇફ ઓફ ઇવાન દેનિ-સોવિચ’ નામની પોતાની લઘુ નોવેલ લઈને એલેક-ઝાન્ડર સોલ્જેનિત્સિનનો પ્રવેશ થયો. ચારે બાજુ ખળ-ભળાટ મચી ગયો અને રાજસત્તાએ લેખકની નીડરતાને પડકારી. સોલ્જેનિત્સિનને રશિયા છોડવું પડ્યું; પરંતુ માત્ર બે જ દિવસમાં જેની એક લાખ નકલ અપી ગઈ તે ‘વન ડે’ રશિયામાં હજી પૂરો થયો નથી! આજે પણ રશિયન સાહિત્યને પ્રગટ થવા માટે સંપૂર્ણ મુક્ત વાતાવરણ નથી; પરંતુ એની પ્રક્રિયા ગર્ભમાં ઉછરી રહેલા શિશુ જેવી છે. જે દેશે કૂરમાં કૂર માણસોને જન્મ આપ્યો તે દેશ જ આવતી કાલે મહાન અને ઉદાત્ત ચરિત માણસોની લેટ જગતને ધરશે. રશિયા હવે પછીના જગતનું પથદર્શક હશે.

આફ્રિકન સાહિત્ય

‘અંધારિયા ખંડ’ તરીકે બહુમતી આફ્રિકા ભાષા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ઘણો પ્રાચીન છે. હાલ જે છેલ્લી શોધખોળો થઈ રહી છે તે મુજબ આફ્રિકાની રચામ સંસ્કૃતિ એના પ્રાચીનકાળમાં ઘણી આગળ વધેલી હતી. વિશિષ્ટ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અને આબોહવાને કારણે કંઈક જુદી ભાતનો માનવ વહેવાર આફ્રિકામાં છે; પરંતુ એને એની પોતાની અલગ એવી સંસ્કૃતિની જરૂર છે. આફ્રિકા પ્રમાણમાં ઘણો મોટો ખંડ અને વિવિધ ભાતની અનેક ભાષાઓનું ત્યાં અસ્તિત્વ. વળી ગાઢ જંગલ અને દૂર દૂરના વસવાટને કારણે બહુ પ્રકાશમાં નહિ આવેલી સંસ્કૃતિને કારણે આજ સુધી તેને સંસ્કૃતિ વિહીન ખંડ ગણવામાં આવેલ છે. લગભગ બધા જ સુધરેલા દેશની આ મર્યાદા છે કે તેનો વહેવાર ‘અંગ્રેજી’ મારફત જ ચાલે છે. જે દેશની પ્રજા અંગ્રેજી ન બોલતી હોય કે જેનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં ન લખાયું હોય તેને પછાત માનવામાં આવે છે! આફ્રિકન સાહિત્ય વિશે પણ આમ જ

થયું છે, તેના મોટા ભાગનું સાહિત્ય લોકસાહિત્ય છે અને બહુ જ ઓછું અંગ્રેજીમાં મળે છે. આ કારણે સમગ્ર આફ્રિકન સાહિત્ય ઊંચું, ઓછું અને નજીકના ભૂતકાળમાં લખાયેલું છે એમ માનવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં આફ્રિકન સાહિત્ય ઘણી લાંબી પરંપરા ધરાવે છે, ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓને એનું પોતાનું વિપુલ કંઠસ્થ સાહિત્ય છે. જોકે એ ભાષાના પરિચય વિના એના ભીતરી અમૃતને પામવું અશક્ય છે.

અભ્યાસની સુગમતા ખાતર આફ્રિકન સાહિત્યને આપણે ત્રણ વર્ગમાં નિહાળી શકીએ : (૧) નીચો સાહિત્ય (૨) દક્ષિણ આફ્રિકન સાહિત્ય અને (૩) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી સર્જાવા માંડેલ અર્વાચીન સાહિત્ય. નીચો સાહિત્યનો પ્રાચીન તબક્કો લોકસાહિત્યમાં છે, જેમાં જન્મ સમયના, લગ્ન સમયના, મૃત્યુ વિષયક અને પ્રાસંગિક ગીતોનો તથા ઓડ પ્રકારના લાંબા ગીતોનો સમાવેશ થાય છે. આ સાહિત્ય વંશપરંપરાગત ઉતરી આવેલું કંઠસ્થ સાહિત્ય છે. એક સર્વે મુજબ વિવિધ પ્રકારની છસો (૬૦૦) જેટલી બોલીઓમાં આ સાહિત્ય મળે છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી નીચો યુવાનો યુનિવર્સિટીની કેળવણી લેવા લાગ્યા છે અને એમનું સાહિત્ય અંગ્રેજી તેમ જ આફ્રિકન એમ બંને ભાષામાં સર્જાવા માંડ્યું છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ દક્ષિણ આફ્રિકા વધુ ભાગ્યશાળી છે, પરદેશી જાતિઓની હેરફેર પણ પ્રમાણમાં અહીં વધુ રહી છે અને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સાહિત્ય-સર્જન થયું છે.

આફ્રિકન સાહિત્યની અર્વાચીન ધારા યુરોપીય યુનિવર્સિટીની કેળવણી પામેલ પ્રથમ કવિ સેંગોરથી ૧૯૨૮માં શરૂ થાય છે. સેંગોરની કવિતામાં નીચો જાતિના બધા જ તત્વોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. જોકે પશ્ચિમી દેશોએ પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ તરફ આ કવિ અંધ નથી. તેણે પોતાના 'લક્ષ્મણ' કાવ્યમાં પશ્ચિમને બિરદાવેલ છે. સેંગોરના સમકાલીન અને ઘણી નાની વયે એક વિમાની દુર્ઘટનામાં મૃત્યુ પામેલા કવિ બિરાગો દિયોય પ્રેમ-કવિતાના ગાયક તરીકે નોંધપાત્ર બનેલા છે. ૧૯૫૦ પછી નાયજિરિયન કવિ એસાદેજે અને ઘાનાનો કવિ બ્લૂ આફ્રિકન સાહિત્યમાં નૂતન પ્રકાશ અને તાજગી લાવે છે. આ સમયથી નીચોતત્વ બાણે વિસરાવા માંડે છે અને જગત આખાને સ્પર્શી ગયેલો નૂતન પવન આફ્રિકન સાહિત્ય-કારોને પણ ડોલાવે છે. વોલ સોલિન્કા નામનો કવિ સ્વાતંત્ર્યને બિરદાવે છે. આફ્રિકન પ્રબળ થઈ રહેલા

અન્યાયનો વેદનાભર્યો નિર્દેશ પણ તેની કવિતામાં થાય છે. આ સમયમાં આફ્રિકન સાહિત્યની પ્રથમ નવલકથા 'ધ પામ વાઇન ડિન્કાડ' લખાય છે. તેના લેખક આમોસા દુટુઓલા અતિ વાસ્તવવાદી નવલકથાકાર છે. નૈતિકમૂલ્યોનાં સ્થાપન સાથે ભયંકર કલ્પનાઓવાળી તેમની નવલ-કથાઓ અનેક રીતે નોંધપાત્ર બની છે. 'ઇકુરુ' નામની નવલકથાથી બાણીતા બનેલ સ્ત્રી નવલકથાકાર ફ્લોરા-વાપા પણ ઉદ્ભવનિય છે.

અર્વાચીન ધારાનું દક્ષિણ આફ્રિકન સાહિત્ય આજે જગતભરમાં નોંધપાત્ર બની રહેલ છે. પ્રમાણમાં ઘણા લાંબા સમયથી આ પ્રદેશને યુરોપ સાથે સંબંધ રહ્યો છે એને પરિણામે શિક્ષણ અને સાહિત્યની સૃષ્ટિ વધારે આગળ પડતી રહી છે. દ.આફ્રિકાનો સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર કવિ રોય કેમ્પબેલ છે. પ્રખ્યાત કેન્ય લેખક બોહલેરની કૃતિઓનું સંપૂર્ણ પદ્ય ભાષાંતર કરનાર તરીકે પણ તેમની કીર્તિ છે, જે કે કેન્ય પ્રતીકવાદી કવિતાને આફ્રિકામાં લાવનાર કવિ તરીકે વાઇક લાઉનું નામ મોખરે છે. વિજ્ઞાનની આગેકૂચથી પરંપરાગત પ્રાચીન માન્યતાઓ તૂટી છે અને પોતે કયાં ભૂલ આધી તેનું ચિંતન સાંપ્રત સમાજના સર્જકોમાં નજરે ચડે છે. આંતરખેત્ર તરફ વળેલા આવા કવિઓમાં સિડની ક્રાઉડસ નોંધપાત્ર છે. કાળાગોરાની સમસ્યા પણ હવે છૂટથી સાહિત્યમાં ચર્ચાતી થઈ છે. ઘણા ગોરા લેખકોએ પણ સમભાવથી દ.આફ્રિકાનું જીવન પોતાની કૃતિઓમાં ચીતરવા માંડ્યું છે. આજે દ.આફ્રિકન સર્જકોમાં સ્વદેશભિમાનની ભાવના વધી રહી છે, જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો ઉપર તેમની નજર મંડાણી છે અને યુરોપીય સાહિત્યથી મુક્ત રહી પોતાનું આગવું સાહિત્ય સર્જવા પાછળ પુરુષાર્થ આરંભાયો છે, જોકે અંગ્રેજોનું સાંસ્કૃતિક વર્ચસ્વ હજી તેમના પરથી દૂર થયું નથી.

અમેરિકન સાહિત્ય

દૂંકા ભૂતકાળમાં પણ જગતના એક પ્રમુખ સાહિત્ય તરીકે અમેરિકન સાહિત્યે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. યુરોપ અને અમેરિકા બંનેમાં સાહિત્યની ભાષા અંગ્રેજી છે. આથી ઘણીવાર શંકા ઊભી થાય છે કે કયું સાહિત્ય અંગ્રેજી સાહિત્ય છે? એટલું સ્પષ્ટ છે કે અમેરિકન સાહિત્યે સંખ્યા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ જગતસાહિત્યનો ખોળો છલકાવી દીધો છે.

અમેરિકા એટલે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પાંગરેલું સાહિત્ય છેલ્લાં સવાસો વર્ષની કારકીર્દિ ધરાવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ધાર્મિક કારણોસર યુરોપમાં રહેતા અમુક ખ્રિસ્તી પ્રબળનો દેશપલટો કરીને અમેરિકામાં આવ્યા અને ગાઢ જંગલોથી આવછાદિત અમેરિકાના વિશાળ જૂલાગમાં રહેઠાણ અને આજીવિકાના પ્રશ્નોનો સામનો કરવામાં ગૂંથાયા. અમેરિકન સાહિત્યનો પ્રથમ વસાહતીયુગ આ સમયના સંઘર્ષોથી ભરેલો છે. શરૂઆતનું સાહિત્ય ધાર્મિક માન્યતાઓના ચોકઠામાં બંધ થયેલું જણાય છે; પરંતુ સમયના પરિવર્તન સાથે તેણે ધાર્મિક વળગણ છોડી માનવજાતિના સનાતન પ્રશ્નોની ચર્ચા હાથ ધરી છે. આ નિમિત્તે જે સાહિત્યનું સર્જન થયું તે વિશ્વવ્યાપક બનેલું છે. આમ જુઓ તો શરૂઆતનું સાહિત્ય ઈંગ્લેંડથી પરાધીન પણ છે, પરંતુ ૧૭૭૬ થી ‘સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું’ પ્રસિદ્ધ થતાં અમેરિકન સાહિત્યે પોતાનું અનોખું વ્યક્તિત્વ ધારણ કર્યું છે. વસાહતી યુગના મોટા ભાગના કવિઓ ઈંગ્લેંડ અને ધાર્મિક પ્રતિબંધતામાં રચતા જણાય છે, આમાં એડવર્ડ ટેઇલર મધ્યકાલીન પરંપરાની ધાર્મિક કવિતા લખતો હોવા છતાં પ્રતીકાત્મક કવિતાને કારણે નોંધપાત્ર બનેલો છે. આપણા મધ્યકાલીન કવિ અખાની માફક ટંકશાળાનું પ્રતીક વાપરીને તે જીવશિવનું તત્ત્વદર્શન સમજાવવા બેસે છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ વખતે જ ‘સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું’ માં જે ગદ્ય વપરાયેલું છે, તે પરંપરાથી એકદમ નવું અને નૂતન યુગના આહ્વાહન સમું છે. સમયની દૃષ્ટિએ એડગર એલન પો સ્વાતંત્ર્યયુગના પ્રથમ મહાન સાહિત્યકાર તરીકે જગતસાહિત્યમાં પોતાનું નામ કાઢે છે. એકે પોની ખ્યાતિ મૃત્યુ પછી ફેલાણી અને તે પણ ફ્રેન્ચ કવિતા પરની તેની અસરને કારણે. પો પહેલાં ‘અમેરિકાના ગોલ્ડસ્મિથ’ તરીકે જાણીતો વોશિંગ્ટન અરવિંગ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામેલો સાહિત્યકાર છે. અમેરિકાનો વસવાટ નવો હતો તેથી તેને પરંપરા પ્રાપ્ત દંતકથા કે લોકકથાનો વારસો પ્રાપ્ત નથી. આ કારણે અરવિંગની લોકકથા જેવી વાર્તાઓએ અમેરિકન સાહિત્યમાં ઘણું જીંચું સ્થાન મેળવ્યું છે.

આ પછી કવિતા, ટૂંકી વાર્તા અને વિવેચન ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન કરનાર એડગર એલન પો છે.—‘ધ રેવન’ જેવા કાવ્યમાં રહસ્યમય વાતાવરણ ઊભું કરનાર કવિ તરીકે પો જગત સાહિત્યનો પ્રેરક બન્યો છે. આ જ

પ્રમાણે ‘વિલિયમ વિલ્સન’ નામની તેની ટૂંકી વાર્તાઓ સાઈકોલોજિકલ કાઉન્ટરપાર્ટ જેવા એક જ માનવીનાં બે પાત્રોથી નોંધપાત્ર બનેલી છે. વિવેચન ક્ષેત્રે પણ ‘ધ ફિલોસોફી ઓફ કોમ્પોઝિશન’ જેવા તેના નિબંધ સાહિત્યની સાચી સૂઝ પ્રગટ કરનારા બન્યા છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ અને પો જેવા સાહિત્યસ્વામીના પ્રદાનથી ઊભી થયેલી નવી શક્યતા ઉપર એમર્સન અને મહાત્મા થોરો જેવા મહાન સાહિત્યકારો આવે છે. અને અમેરિકન સાહિત્ય જગતસાહિત્યના સર્વોચ્ચ સાહિત્યની હરોળમાં પોતાનું સ્થાન જમાવે છે એમર્સન પાઠરી હતો; પરંતુ સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓમાં અવિશ્વાસ આવતાં તેણે રાજીનામું આપ્યું અને જીવનના બાકીનાં વર્ષો સાહિત્ય સર્જનમાં ગાળ્યાં. એમર્સનનું સ્થાન એક દિશાસૂચન કરનાર પ્રભાવશાળી નિબંધકાર તરીકેનું છે. તેણે સર્જનાત્મક સાહિત્યનું સર્જન બહુ નથી કર્યું પણ તે એના ત્રણ લેખોથી અમેરિકન સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર બનેલો છે. તે માને છે કે મનુષ્ય અને વિશ્વ વચ્ચે એક ન સમજાય તેવી સંવાદિતા છે. દરેક ઘટના સંવાદાત્મક જ હોય છે. એમર્સનના આવા વિચારોએ તત્કાલીન સારો એવો પ્રભાવ પાડેલો એના અનુસંધાનમાં જ હેન્રી ડેવિડ થોરો આવે છે. થોરો સ્વાભાવથી ધૂની પ્રકૃતિનો હતો, તેણે વોલ્ડન નામના સરોવરને કિનારે એકાંત જીવન ગાળી એ અનુભવેલું ‘વોલ્ડન’ નામથી ગદ્ય નિરુપણ કરેલું છે. આ ‘વોલ્ડન’ અમેરિકન ગદ્યનો એક વિશિષ્ટ નમૂનો ગણાય છે.

ઓગણીસમી સદીના અંતમાં ‘હકલબરી ફિન’થી જાણીતો માર્ક ટ્વેઇન, નવલકથાકાર હેન્રી જેઈમ્સ અને ઝિક્કમન અને ડિકિન્સ જેવા કવિઓ થયા. વીસમી સદીની શરૂઆત અને સ્ટ હેમિંગ્વે જેવા નવલકથાકારોને હાથે તેજસ્વી રીતે થઈ. ‘ધ એલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી’ નામની તેની નવલકથાને નોબેલ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું. ધ્યેય પ્રાપ્ત થાય તોય જીવન હેતુ શૂન્ય છે અથવા ઝૂઝવું તેમાં જ સાચી જિંદગી છે એવાં દર્શનમાં રચતી આ નવલકથા જગતની એક બેનમૂન કથા ગણાય છે. વિલિયમ ફૅકનર પણ આ સમયનો એક વિશિષ્ટ નવલકથાકાર છે. તેણે એક કદપી કાઢેલા પ્રદેશની કથાઓ આપી અને નોબેલ પારિતોષિકનો વિજેતા બન્યો. લૂઈસ, બ્રોન, સ્ટાઈનબેક, ફેરલ અને બ્રોન ડોસ પાસેસે પોતા પોતાની રીતે પણ સત્ત્વશીલ સાહિત્ય આપ્યું અને

સાહિત્ય રચનાના બાહ્ય આકાર પરત્વે પણ પ્રયોગખેરી આદરી, જે કે પ્રયોગવાદી છતાં આ દરેક સર્જન શિષ્ટ હતું. અમેરિકાની વધતી જતી સમૃદ્ધિની સામે વાસ્તવવાદી સાહિત્યે જોર પકડ્યું હતું. યુજિન ઓનીલે નાટ્યક્ષેત્રે કામ કરી રંગભૂમિના અનેક પ્રયોગ કર્યા, કલામય નાટકોના સર્જક તરીકે યુજિનને નોબેલ પારિતોષિક પણ મળ્યું. તેણે નાટકોમાં રાજકીય પ્રશ્નોની માંડણી કરી તેમ જ અમેરિકન સાહિત્યમાં એન્સડની પરંપરાનું સર્જન પણ કર્યું.

આ સમયમાં અમેરિકન સાહિત્યે સૌથી વધુ હિન્મેશ કવિતાક્ષેત્રે બતાવ્યો. કાલ્ સેન્ડબર્ગ, રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ જેવા કવિઓએ કવિતાને ઉચ્ચ શિખરો પર મૂકી. સેન્ડબર્ગ અતિશય લોકપ્રિય કવિ હતો. તેણે શિકાગોને ‘જગત આખાનું કતલખાનું’ કહી શહેરીકરણનો રદિયો આપ્યો. રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ એક આધ્યાત્મિક કવિ તરીકે મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેનાં કાવ્યો વિનોદ ભર્યાં અને સાવ સહજ રીતે જીવનનાં રહસ્યો રજૂ કરતાં હોય છે. વીસમી-સદીના સૌથી નોંધપાત્ર કવિ તરીકે ફ્રોસ્ટની ખ્યાતિ છે.

આ પછી અમેરિકામાં તદ્દન નવી કવિતાની શરૂઆત થાય છે જેમાં એઝરા પાઉન્ડ મુખ્ય છે. ઘણા વિવેચકોના મત મુજબ પાઉન્ડ મહત્વના કવિ કરતાં એણે કવિતાના વિવેચનમાં જે નાવીન્ય દાખવ્યું તેને લીધે છે. પાઉન્ડ પછી નાના મોટા અનેક કવિઓ આજે કવિતા લખે છે અને ઝડપથી બદલાઈ રહેલા જમાનાને દષ્ટિ સમક્ષ રાખી, નવા નવા પ્રયોગોને અપનાવતા મનુષ્ય જીવનનું સત્ય વિચારી રહેલા નજરે આવે છે. સાંપ્રતના છેલ્લા દાયકામાં અમેરિકન સાહિત્યકાર કોઈ જાંડા વિચારમાં દૂબેલો જણાય છે. રાષ્ટ્ર તરીકે અતિ શક્તિશાળી બનેલું અમેરિકા વિશ્વના પછાત દેશોને મદદ કરી શકશે કે એની શક્તિ આડી ફંટાઈને મનુષ્ય બાતનો સર્વનાશ નોતરશે? આ દ્વિધામાં સર્જક પણ મૂકાયેલો છે. આપણે આશા રાખીએ કે એમની સલાહ વિધેયાત્મક જ હશે અને વિશ્વના એક સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રને શોભે તેવી શાંતિ અને સમજૂતીભર્યા એખલાસપૂર્ણ સાહિત્યસર્જનથી તેઓ જગતને સુખ-શાંતિનો શીળો સ્પર્શ કરાવી શકશે.

છેલ્લાં સો વરસના જગતસાહિત્યનું સમગ્ર દર્શન કરતાં એમ જણાય છે કે મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર વિકાસાન્નમુખ છે અને પ્રકૃતિની આંતરિક સુસંવાદિતા સાથે એક તાર

બની નજીકના ભવિષ્યમાં સ્વર્ગને પૃથ્વી ઉપર ઉતારશે. શ્રી અરવિંદ જેવા મહાન તત્ત્વદંડા યોગી ભવિષ્યના સાહિત્ય પ્રતિ એવી આશા વ્યક્ત કરે છે કે લાવિ પ્રભ માટેનું સાહિત્ય દિવ્યસાહિત્ય હશે અને મનુષ્ય જીવનમાં જ પરમ સાત્ત્વિક મુદ્દાના સ્પર્શને સાકાર બનાવશે.

જગતના દરેક રાષ્ટ્રનું સાહિત્ય આવું હો એવી હૃદયપૂર્વકની પ્રાર્થના સાથે.

—નરોત્તમ પલાણી.

નોંધ—અંગ્રેજી સાહિત્ય વિશે સ્વતંત્ર લેખ હોવાથી તેનો સમાવેશ અહીં કર્યો નથી.

ગ્રંથ પ્રકાશનને હાર્દિક શુભેચ્છાઓ

વિક્રમભાઈ સી. શાહ

:- મુ'બઈ :-

મીઠાભાઈ હીરાચંદ શાહ

:- મુ'બઈ :-

With Best Compliments from

DURA-TEX LABORATORIES PVT. LTD.,

Bombay Mutual Chambers,
19/21, Ambalal Doshi Marg.
4th Floor, Room No. 43.
Fort, BOMBAY-400 023.

Gram : AEPESON
"SEWREEIRON "

Phone : 394482

AMRITLAL POPATLAL
&
SONS,

Iron & Steel Merchants

Darukhana, Mazgaon,
BOMBAY No. 400 010

Gram : COBANSALI
Telex : 6088

Phone : 352668-69

With Best Compliments From

**M/S. DINESH K. BHANSALI
&
BHANSALI & CO.**

Exporters & Importers of Diamonds
640-646, Panchratna
Mama Parmanand Marg,
BOMBAY-400 004

સંસ્કૃત સાહિત્યનું મહત્વ

પ્રો. જયોત્સનાબેન બી. ત્રેશ્વર

સાહિત્ય સમાજ જીવનનું દૃષ્ય છે - આ વિધાન આભાસી પ્રતિબિંબની જેમ જનમાનસ પર અંકિત થતું આવ્યું છે. પંચતંત્ર હિતોપદેશની પશુપ્રાણી કથાઓ કે કેન્ટરબરીની વાર્તાઓ અથવા તો ઇસપની નીતિકથાઓ જેવી સુબોધ વાર્તાઓથી બાલમાનસ ઘડાતું આવ્યું છે. કથાસરિતસાગર કે જૃહત્કથાની સમાજકથા કે ઇતિહાસ પુરાણાદિની ધર્મકથાઓ અગર તો બ્રાહ્મણ ગ્રંથની કથાઓ કે ઉપનિષદોની આખ્યાન કથાઓ કોઈપણ પાસાંથી જોઈએ તો માનવમનનું ઘડતર સાહિત્યને આધીન જ રહ્યું છે. એમ કહી શકાય કે વિવિધ પ્રકારોમાં અનેક પૃષ્ઠોમાં અંકાયેલ સાહિત્યમાંથી જ માનવને સમ અથવા તો સવલ્લ થવાનો રસ્તો મળ્યો છે. શબ્દ, અર્થ અને રસ ત્રણ પગલામાં સાહિત્યે વિશ્વના ખૂણાના માનવીને આવરી લીધો છે.

અદનામાં અદના માનવીથી તે પરમોન્નત ચરિતને શબ્દદેહ આપનાર સાહિત્ય અવશ્યમેવ જગતને મહત્વનું છે જે મહાનતા જ સાહિત્યની ખરી જવાબદારી છે. કોઈ પણ સાહિત્યની મહત્તા તેની સઘનતા અને સમાજના સુસંચાલન વિશેની તેની મહત્તમ અસર પર જ નક્કી કરી શકાય. તે માટે કૃતિની કાયા મેદસ્વી હોવી જરૂરી નથી. કે કૃતિની વયોવૃદ્ધતા પણ અગત્યની નથી.

આમ છતાં સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશે તો કદાચ સમયનું માપદંડ મહત્વનું ગણવામાં આવે તો પણ તે પોતાનું સ્થાન આગવું અને ઊંચું રાખી શકે તે નિઃશંક છે. કારણ સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય રાષ્ટ્રનું જ માત્ર નહીં વિશ્વનું અમૂલ્ય ધન છે. શ્રેષ્ઠ ગૌરવ અને પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ તે અનુપમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અપૌરુષેયતાના રૂપે ઉદ્ભવ પામ્યું છે. મુખપાઠ અને ઉચ્ચારણની આબેહૂબ આકર્ષકતા સંસ્કૃત સાહિત્યનાં મૂળભૂત સાધન છે. સંસારમાં સોનેરી અને મેલીમસ બંને બાજુઓ અસ્તિત્વમાં છે. જે બંને ચિત્રોને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોઈ શકાય છે. ઇતિહાસોદ્ભવની દૃષ્ટિએ વિચારીએ ત્યારે પણ સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રાચીન સાહિત્ય તરીકે સ્વીકારવું પડે.

સંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે સાથે માનવ પોતાની રાગાત્મક અનુભૂતિઓ, ચિત્રની ઊર્મિઓ, લાવ અને પોતાની આબુબાગુથી પ્રાપ્ત થયેલ જીવ અને જગતના દર્શનની સંવેદનાઓને લયબદ્ધ વૃત્તના સાધન દ્વારા રજૂ કરતો આવ્યો છે ત્યારથી એટલે કે વેદકાળના ઉદ્ભવથી સંસ્કૃત સાહિત્યે પોતાનું ચોક્કસ અસ્તિત્વ સ્થાપિત કર્યું છે.

આ નો મદ્રા કતવો યન્તુ વિશ્વતઃ।

(ઋ. ૧-૮૯-૧)

અક્ષેઃ મા દીવ્યઃ... (ઋ. ૧૦-૩૪-૧૩)

અથવા.

તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ। (યજુર્વેદ)

જેવા નીતિવિષયક મંત્રો....

કે પછી ઉષા સૂકતો જેવાં રંગસભર વર્ણનો નદી-વિશ્વામિત્ર, યમ-યમી, સરમા-પણિ જેવાં સૂકતો દ્વારા ઋગ્વેદની ભાષા પ્રાસાદિકતા વહેતી રહી છે. વિચારોની સુપ્રવાહિતા, સુચારુ અર્થાભિવ્યક્તિ અસંકારોની મોહક યોજના અને રંગીન ચિત્રાવલી દ્વારા ઋગ્વેદમાં જે સૌંદર્ય ભભરાયું છે તે ઋગ્વેદને બાઈબલની જેમ શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપે છે.

યજ્ઞક્રિયાઓ સુવ્યવસ્થિતરૂપે પરિપૂર્ણ થાય તે માટે યજુર્વેદનું સંકલન થયું છે.

ગદ્યાત્મકો યજુઃ-એ વિધાન બતાવે છે કે આ સમયથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગદ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. શુદ્ધમંત્રથી યુક્ત શુદ્ધ યજુર્વેદ શુદ્ધ અને સુવ્યવસ્થિત મંત્રવિધાન રજૂ કરે છે. તો મંત્ર અને બ્રાહ્મણોથી મિશ્રિત કૃષ્ણ યજુર્વેદ વ્યવસ્થિત કાર્યપદ્ધતિ રજૂ કરે છે. ધર્મના ઇતિહાસ માટે યજુર્વેદ અત્યંત મહત્વનો ગ્રંથ છે. યજુર્વેદનાં અધ્યયન સિવાય વેદની વિચારધારા સમજવી સરળ પડતી નથી.

ધ્વનિ અને તેની અસર-ધસારો અને વિદ્યુતનું સૈધાન્તિક જ્ઞાન સામવેદ આપે છે એમ કહી શકાય. મંત્રોના ઉદાત્તાદિ સ્વરોનું સમાયોજન અને તેની પ્રકૃતિ પરની અસરની વૈજ્ઞાનિક વિચારણા પછી આવેલ સામગાન વૈજ્ઞાનિક સંગીત વિધાનો આવેદ બક્ષે છે. જે જે દેવો માટે જે જે મંત્રોચ્ચાર થતા હોય તે મંત્રના અધિષ્ઠાતા દેવતાનો સ્વભાવ ઓળખીને ઉચ્ચારવામાં આવતા અક્ષરોની ધારી અસર થતી. વેદાનાં સોમવેદોર્ધ્વ એ કૃષ્ણ કથન સામવેદને ભગવત વિભૂતિ ગણાવે છે. અને સામવેદનું ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મહત્ત્વ સ્થાપિત કરે છે. મંત્ર સંગ્રહની દૃષ્ટિએ સામવેદ અલબત્ત અગત્યનો ગ્રંથ નથી. પરંતુ એક તો દેવસ્તુતિ માટે જરૂરી ઊર્મિસભર ભાવના અહીં ગવાઈ છે તો બીજું ભારતીય સંગીતનો પાયો તે આ સામવેદ છે તેથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ સામવેદની ઋણી છે.

અથર્વવેદની ગણના વેદોમાં થતી નહોતી; તેવું ‘વેદત્રયી’ કે ‘આન્વીશ્લોકો-ત્રયીવાર્તા’ જેવા શબ્દો સૂચવે છે. તેનાં કારણમાં અથર્વવેદમાં મારણ, મોહન, બાહુ, શાપ ઇ. વિષયોપર કથન કરવામાં આવ્યું છે; છતાં ઋગ્વેદ ઉચ્ચ સ્તરના સમાજનો વેદ છે તો અથર્વવેદ સામાન્ય જનતાનો વેદ છે. એ વાતને નજર સમક્ષ રાખતાં પોતાના સમાજને નજર સમક્ષ રાખીને અથર્વવેદ પોતાના વિષય પરત્વે વક્રાદાર છે; એ રીતે એને મૂલવવા એઈએ. વળી અથર્વવેદ રસનો વેદ છે. ઔષધ-શાસ્ત્રનાં ઘણાં ઉપયોગી વિધાનો અહીં ઉપલબ્ધ છે. કેટલીક જડીબુટ્ટીઓનો પણ એમાં ઉલ્લેખ છે; ગૃહનિર્માણ અને ખેતીયોજના વિશે પણ આ વેદમાં મંત્રો છે. આમ લોકવ્યવહારનો આ વેદ સંસ્કૃતિના પ્રચલન માટે ઓછો મહત્ત્વનો નથી.

સંહિતાઓ પછી બ્રાહ્મણગ્રંથોનો સમય આવે છે. કર્મકાંડ સંબંધી વિભિન્ન પ્રશ્નોપર તત્કાલીન વિદ્વાનોના વિચારો આ ગ્રંથોમાં સંકલિત છે, એ રીતે આ સાહિત્ય મહત્ત્વનું છે. સામાન્ય માનવ કર્મવાદપરક ન રહેતાં કર્મકાંડપરક રહ્યો છે. યજ્ઞયાગથી અહિક તેમ જ પારલોકિક સુખ તરફ યુગનો અભિગમ રહ્યો છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કથાઓ દ્વારા જનસુગમ બ્રહ્મમાર્ગની કેડી દર્શાવવામાં આવી છે તો સાથે સાથે યજ્ઞોની વૈજ્ઞાનિક તેમ જ બુદ્ધિગમ્ય મીમાંસા પણ આ ગ્રંથોમાંથી મળે છે. શેષક આખ્યાનો દ્વારા લોકો ન કંટાળે એ રીતે અર્થ-

વાદનું વર્ણન આપી લોકોને કલ્યાણ તરફ દોરવાની પદ્ધતિને કારણે આ વેદ આકર્ષક બન્યો છે. ભારતવર્ષના ધાર્મિક વિકાસનું અને આર્યસંસ્કૃતિના ચિરકાલિનપણાનું રહસ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આ ગ્રંથોનું ઘણું મહત્ત્વ ગણાયું છે. બ્રાહ્મણગ્રંથો ગદ્યમાં જ લખાયેલા છે. (અલબત્ત કયાંક કયાંક પદ્યો છે પણ તે મૌલિક નથી-ઋગ્વેદાદિમાંથી ઉદ્દ્યુત કરેલ છે.) આ ગદ્યમાં જ પાછળથી વિકાસ પામેલ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ગદ્યબીજ છે. આથી ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ આ ગ્રંથોનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. વળી કેટલાક નૈતિક વિચારો જે બ્રાહ્મણોમાં રજૂ કર્યા છે જેવા કે:-

અમેધ્યો વૈ પુરુષઃ યદ્ અનૃતં વદતિ... (શતપથ. ૩/૧/૩/૧૮) કહી સત્યવાણીનું મહત્ત્વ સ્થાપ્યું છે; તો.... અતિથિસેવા જેવા ભારતીય આદર્શ વિશે....

યદા વા અતિથિં પરિવેષિષ્યત્પાપીન इव वै
સ तर्हि भवति । (ઐતરેય બ્રા. ૧/૧૭)

જેવાં વિધાનો રજૂ કર્યા છે.

વળી સ્ત્રીઓને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં ગૌરવ બક્ષવામાં આવ્યું છે. અપત્નીકને યજ્ઞનો અધિકાર નહોતો એવું બ્રાહ્મણોમાં કથન છે.

બ્રાહ્મણો પછીથી રચાયેલ આરણ્યક ગ્રંથો યજ્ઞનાં આધ્યાત્મિક મહત્ત્વને સમજાવનાર દાર્શનિક ગ્રંથો છે. ડો. આપ્ટે એમ કહે છે કે આરણ્યકો એવાં લખાણોનો સમૂહ છે, જે કર્મકાંડમાંથી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની તારવણી કરી યજ્ઞનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય સમજાવે છે.

વેદના અંતિમ ભાગસમા ઉપનિષદો વેદના સારરૂપ ગણાયાં છે. જ્ઞાનીનું સતત સાંનિધ્ય સેવીને, બુદ્ધિગત શંકાઓનું નિમૂર્તન કરીને, શ્રદ્ધાના ઉદયથી જીવનનો બીજાથી જુદા બનીને, જીવવાનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદે રજૂ કરેલ છે. ઇશ, કેન, કઠ, પ્રશ્નાદિ...મુખ્ય મુખ્ય ઉપનિષદોનાં આખ્યાનો ઉપનિષદ સાહિત્ય સુગમશિક્ષા પદ્ધતિ છે અને આ ઉદાહરણો ઉપનિષદ સાહિત્યનું મહત્ત્વ દર્શાવવા માટે પૂરતાં છે. આરુણિની નિષા કે ઉપસ્તિની આચાર દ્વિલસૂત્રી કે પછી નચિકેતાની શ્રદ્ધા-નમ્રતા યુક્ત બુદ્ધિનું તાટસ્થ્ય અને મૃત્યુનાં નિબંધ અભયપણાની સ્થાપના ઇ. દૃષ્ટાન્તો દ્વારા ઉપનિષદે જીવનનાં પરમ રહસ્યો ઉકેલીને આપણી સમક્ષ મૂકી દીધાં છે.

શ્રીમદ્ ભગવત્ ગીતા સર્વઉપનિષદોનો સાર ગણાય છે. મન કૃષ્ણ અને બુદ્ધિના અર્જુનતત્ત્વને સ્થાપીને ગીતાએ ખીણમાં બેઠલ માનવીને પણ ગૌરીશિખર સુધી પહોંચવાની સરલતમ કેડી દર્શાવી છે. વળી ગીતાએ વ્યક્તિનું માનસ સમજી-વિચારીને તેને પરમતત્ત્વ સુધી પહોંચવાનો રસ્તો લીધો છે તે પણ જગતમાં ઓછો મહત્ત્વનો નથી. માનવમન જ્યાં સુધી આંદોલિત ન થાય અને બુદ્ધિ જ્યાં સુધી આ ધ્રુવોની ન અનુભવે ત્યાં સુધી સર્વ ઉપદેશ નકામો નથી એવી માનસશાસ્ત્રીય વિચાર-સરણી અપનાવી અર્જુન વિષાદયોગ જેવડી મોટી પ્રસ્તાવનાથી ગીતાએ બ્રહ્મ કેડીનાં મંડાણ કર્યાં છે. ગીતાના સમગ્ર અધ્યાયોમાં કર્મ-ભક્તિ-જ્ઞાનનો ત્રિવેણીસંગમ કરી માનવની લાગણી અને બુદ્ધિના સંઘર્ષનું ઝીણવટ ભર્યું પૃથક્કરણ કરીને સમભાવપૂર્વક બુદ્ધિને શ્રદ્ધાનાં બળપર તૈયાર કરી છે તે તો ગીતાની અમૂતપૂર્વ પ્રશ્નાદિ છે. ગીતાનું પઠનપાઠન દુનિયાના મોટાભાગના દેશોમાં આજે ય ભાવપૂર્વક થાય છે એ ગીતાની માનવમન સાથેની આત્મિયતાનું પરિણામ છે. નહીંતર કયાં વિશ્વ-ધર્મ પરિષદ જેવા ઉચ્ચ પુસ્તક પ્રદર્શનમાં ગીતાગ્રંથનું ભારતીય પ્રતિનિધિત્વ અને કયાં હિપ્પીઓના અખાડામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉચ્ચારતાં ગીતાવચનો! ગીતા જ્ઞાનીનો એ ખોરાક છે અને શ્રદ્ધાના બળે ભજતા અજ્ઞાનીઓનું પણ વિટામીન છે. સામાન્યમાં સામાન્ય વ્યક્તિ પણ પોતાના ચિત્રનો અજંબો દૂર કરીને નિર્વેદ ભૂમિની પરમ શાંતિ પામી શકે છે એવું પ્રોત્સાહક આશ્વાસન અને એ માટેનો સરલતમ માર્ગ ગીતા જ આપી શકે એમ એના અધ્યયનથી સમજી શકાય છે.

આમ કેઈ પણ જાતની બૌદ્ધિક સિદ્ધિઓ કવિ કલ્પનાથી સિદ્ધ થતી હોય તે જ ચિત્ર ચિરકાલિન બની શકે....એ રીતે વૈદિક સાહિત્ય, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યક કે ઉપનિષદોથી સર્વત્યાગી વ્યક્તિ નિર્ભય બની મૃત્યુ પર્યન્ત આનન્દાનુભૂતિ મેળવી શકે એવો નાચિકૈતિકધર્મ વેદકાળે સ્થાપ્યો અને તેના અનુગામી પથે ઉભાઓ એ જ એની મહાનતા છે.

વેદકાળ પછીનાં સાહિત્યે જે નવો વળાંક લીધો તે પુરાણાદિમાં પરિણમ્યો. ઇતિહાસને અતિરંજિત કરીને ઉદ્ભવેલ પુરાણ સાહિત્ય વૈદિકધર્મને જ પ્રતિપાદિત કરે છે છતાં તે કેવળ આ ક્ષેત્ર પૂરતાં જ મર્યાદિત નથી. ઇતિહાસ અને ભૂગોળની માહિતી માટે પુરાણો મહત્ત્વનાં

છે. પુરાતત્ત્વવિદો પુરાણના ઋણી છે. પુરાણોનું નિર્માણ ખાસ કરીને એવા લોકો માટે થયું છે જેમને વેદ ભણવાનો અધિકાર નહોતો. અર્થાત્ વેદનાં કાકિન્ધને ઉકેલવા અક્ષમ વ્યક્તિઓ માટે પુરાણો રચાયાં. આમ પુરાણો સરલમાર્ગી હતાં. તેનું સર્જન સૂતો-બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ એક જાતિ એ કર્યું.

આજે ઉપલબ્ધ પુરાણોમાં લગભગ ૧૮ પુરાણો છે. પરંપરા પ્રમાણે તેમને જુદા જુદા દેવતાઓ સાથે સાંકળવા માં આવ્યાં છે; જેમાં વિષ્ણુભક્તિ વિશે વિષ્ણુ, નારદ, ભાગવત, ગરુડ, પદ્મ, વરાહ પુરાણ છે. બ્રહ્માજી સાથે સંકળાયેલ પુરાણોમાં-બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મવૈવર્ત, માર્કન્ડેય, ભવિષ્ય, વામન અને બ્રહ્મપુરાણ ગણાય છે. શિવભક્તિ સંબંધિત મત્સ્ય, કૂર્મ, લિંગ, શિવ, સ્કંદ અને અગ્નિ-પુરાણની ગણના થાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ સરખા ભાવથી પૂજાતા એ દર્શાવવા દરેકનાં પુરાણો સરખાં છે. એવું સિદ્ધ કરવા ખાતર જ છે. (બાકી બ્રહ્મપુરાણને બ્રહ્મા સાથે સંબંધ હોવા છતાં તેમાં સૂર્યભગવાનની ભક્તિનું પણ વર્ણન છે જ. તો ગણેશ, શ્રીકૃષ્ણ ઇ. ની ભક્તિ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં પણ છે.)

પુરાણોમાં ભક્તિતત્ત્વ ઉપરાંત વાસ્તુકલા, તીર્થ વર્ણન, રાજવંશાવલિ, જૈન, બૌદ્ધ દર્શનો વિશે પણ માહિતી છે. ભાગવતપુરાણ વિષયોની વિવિધતા, ભાષાની મહત્તા અને ભાવબાહુલ્યને કારણે ‘વિદ્યાવંતા માગવતે પરીક્ષા ॥ એ રીતે ઓળખાવાયું છે.

પુરાણો ખાસ કરીને આસ્તિક મતનું સમર્થન કરે છે કારણ કે પુરાણો બહુદેવત્વમાં માને છે તેવું તેમના વિષયવસ્તુ પરથી દ્રશ્ય થાય છે. વળી પુરાણોએ પાછળના સંસ્કૃત કવિઓને કથાઓ પૂરી પાડી છે એ દૃષ્ટિએ પણ એનું સવિશેષ મહત્ત્વ છે. શાકુન્તલ પદ્મ પુરાણની કથાનું ખીજ પામ્યું છે. તો રતનાકરનું હરવિજય-સંઘ વધ-પણ મત્સ્યપુરાણપર આધારિત છે.

હિન્દુધર્મ અને અને અવતારવાદ અવિના ભાવરૂપે જાણે કે બેડાયેલ છે. પુરાણોમાં અવતારવાદની ભીંત છે. આ આધારશીલા ભારતીય સમાજ માટે અત્યંત સત્ય હકીકત તરીકે પ્રવર્તમાન છે. આમ ભારતીય ઇતિહાસ, ધર્મ અને સામાજિક સ્થિતિમાં અભ્યાસ માટે પુરાણોનું અધ્યયન અત્યાવશ્યક છે.

વૈદિક સંસ્કૃત ભાષામાં સૂત્રકાળ સુધી સાહિત્ય રચાતું રહ્યું પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણાદિથી એટલી પરિકૃત બનતી ગઈ કે લોકોને સાહિત્યમાંથી મળતો નિર્લેખ આનંદ શોધવામાં તકલીફ લાગવા માંડી. એ વખતે લગભગ ઈ. પૂ.-૫૦૦ દરમિયાન રામાયણ-મહાભારતનો લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો. અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલ આ-રામાયણ-બૃહદ્દરચના ત્યાર પછીના મોટા-ભાગના સંસ્કૃત કવિઓને સુલભ વસ્તુ પ્રાપ્ત બની ગઈ. વિકાસશીલ શૈલીની આ રચના જનસામાન્યને આકર્ષી ગઈ. ભારતીય સંસ્કૃતિના આચારપક્ષપર રામાયણનો ખૂબ જ વ્યાપક પ્રભાવ દેખાય છે. મહેલોથી તે પર્ણકુટી સુધી; સુદ્ધના મેદાનોથી તે અહલ્યોદ્ધાર જેવી કરુણા સુધી. પશુ-પક્ષીની નિખાલસ ભક્તિ સેવાથી માંડી ઉદાત્ત ચરિત પુરુષોત્તમ રામચંદ્રજીના જીવન આદર્શ સુધીની સંવેદનાઓ અહીં સંકલિત થઈ છે. રામાયણમાં મનુષ્યને લૌકિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અંગે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. આચાર એ જ માનવજીવનનો સર્વોત્તમ ગુણ છે તથા કર્તવ્યનિષ્ઠાથી મનુષ્યને ગૌરવ મળે છે એ રામાયણનો મધ્યવર્તી વિચાર છે. આજે પણ પવિત્ર અને આદર્શ રાજ્ય માટે ‘રામરાજ્ય’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. તે સામાન્ય જનને રામાદિવત્ આવદિતવ્યમ્ ન રાવણાદિત્-એ આદર્શ પણ રામાયણ પૂરો પાડે છે.

કવિજગત આજપર્યન્ત રામાયણનું ઋણી છે-મોટા ભાગના કવિઓને કથાનાં બીજ તો ઠીક, મોટાભાગનું કલે-વર રામાયણે પૂરું પાડ્યું છે. ભાસનાં પ્રતિમા અમિષેક નાટક ભવભૂતિનું ‘ઉત્તરરામચરિતમ્’ મહાવીર ચરિતમ્, કાલીદાસનું રघुवंशम्, અભિનંદનું રામચરિતમ્, ધનંજયનું રાઘવ પાંડવિય, ક્ષેમેન્દ્રનું ‘રામાયણમંજરી’ કે વનમાલા ભવાલકર જેવા આધુનિકોનું ‘રામવનગમનમ્’ સહુને રામાયણે કથાની કાયા આપી છે.

રામાયણનાં પાત્રોમાં પણ એ શક્તિ છે કે કેટલાક કવિઓએ માત્ર એનાં એક પાત્રને ચરિત્ર બનાવી કથા-નિર્માણ કર્યું છે. દા.ત. હનુમન્નાટકમ્-

ટૂંકમાં રામાયણ સંસ્કૃત કવિઓનું પ્રેરણાસ્ત્રોત રહ્યું છે. નૈતિક જીવનને તથા રાષ્ટ્રીય આદર્શને સ્પષ્ટ કરનાર આ એક રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય છે તેમાં શંકા નથી.

મહાભારત અલંકૃત શૈલીનું રાષ્ટ્રીય ચેતનનું કાવ્ય છે. ગ્રીક સાહિત્યના ઇલિયડ અને ઓડીસી કરતાં પણ

જીવનદર્શન, પ્રકૃતિકથા અને માનસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો આ પ્રેરકગ્રંથ છે. મહાભારતને પંચમવેદ ગણવામાં આવેલ છે. મહાભારત અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર-ત્રિગુણી-વૃત્તિ ધરાવે છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ તેને ‘Epic within an Epic’ કહીને જ તેની મહાનતા સ્થાપિત કરી છે. આ ગ્રંથ પંચતંત્રની જેમ કેવળ કલ્પિત કથાઓથી જ યુક્ત નથી કે સ્મૃતિઓની જેમ કેવળ ધાર્મિક ચર્ચા જ કરતો નથી. મહાભારત તો પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસપર આધારિત અમુકાળ કૃતિ છે. મહાભારત જ્ઞાનમાં, સાનમાં વૈવિધ્યમાં, કવિતામાં, રસમાં અને કથાની વિશેષતામાં જગતનો અદ્વિતીય ગ્રંથ ગણી શકાય. મહાભારતનાં આ વૈવિધ્ય સભર ફલકને કારણે તો મહાભારત વિશે ઘણી ઉક્તિઓ છે જેવી કે:-

यज्ञ भारते तन्न भारते ।

(જે મહાભારતમાં નથી તે હિન્દુસ્તાનમાં ક્યાંય નથી.)

તો. એકે ઉક્તિ એવી પણ છે કે :-

धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र, यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

આમ આ ગ્રંથ સારસ્વત જગતને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપી વિવિધ ફળ આપનારું કલ્પવૃક્ષ છે. મહા-ભારતનાં અધ્યયન વિના કોઈપણ ભારતીય પૂર્ણ બની શકે નહીં.

રામાયણની જેમ મહાભારત પણ પાછળના સંસ્કૃત કવિઓનું પ્રેરક રહ્યું છે. ભાસે મહાભારતની કથાપરથી કર્ણભાર, જીરુભંગ, હૃતવાક્ય, હૃતઘટોત્કચ મધ્યમ-વ્યાયોગ, પંચરાત્ર જેવાં નાટકો લખ્યાં. ભારવિનું કિરાત માઘનું શિશુપાલ, ભદ્ર નારાયણનું વેણીસંહાર ઇ....તો છે, ઉપરાન્ત દેવ પ્રમસુરિનું પાંડવચરિત, વામન ભદ્ર-બાણનું નલાભ્યુદય ઇ. મહાકાવ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

આમ રામાયણ અને મહાભારત આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના બે પ્રોત્તમ પ્રતિનિધિ ગ્રંથો છે. આ બંને આદિકાવ્યો વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાના સંકેતમણ કાળમાં રચાયાં તેથી આપણું સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન તથા તેનો વિકાસ આ ગ્રંથોમાં જોઈ શકાય છે.

ડૉ. એસ કે. કે.એ. રામાયણ-મહાભારતને મહત્ત્વ આપતાં લખ્યું છે કે-

There is no need, therefore, to throw back the origin of the Kavya literature in the far of Vedic hymns.

સંસ્કૃત કાવ્યની પૃષ્ઠભૂમિ તરીકે રામાયણ-મહાભારત કે ભાગવતાદિ પુરાણોનું મહત્ત્વ છે જ. એથી એમ કહી શકાય કે સદીઓ પસાર થઈ જશે છતાં રામાયણ અને મહાભારતમાંથી ભારતીય સમાજ નિરંતર પ્રેરણા મેળવતો રહેશે તે સુસ્પષ્ટ છે. રામાયણ-મહાભારતનું મહત્ત્વ માત્ર એ જ નથી કે જથ્થાબંધ ગ્રંથોનું ગુજરાત તેણે ચલાવ્યું છે. આ ગ્રંથોમાં સન્નિધેય પાત્રચરિત્ર સમાજના એવડા મોટા વર્ગને આવરીને બેઠેલી છે. વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે કણ્વ જેવું પિતૃસંવેદન અનુભવાતું હોય કે 'આરાધનાય હોકસ્ય મુચ્ચતો જાનકી નાસ્તિ મે વ્યથા'—જેવી રામવૃત્તિ કોઈપણ નિષ્ઠાવાન સત્તાધીશ અનુભવે.

રામાયણ અને મહાભારત પછી મહાકાવ્યનું શાસ્ત્રીય માળખાં સાથે પ્રચલન થવાની શરૂઆત થઈ. આ કાવ્યો અલબત્ત કાવ્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ નોંધનીય કાવ્યો છે જ હા.ત. કુમારસંભવથી રૂપ નગણ્ય છે, તપ જ સત્ય છે. એમ વિચારેનું સૌન્દર્ય સ્થાપિત કરવાનો કવિનો પ્રયાસ ભાવક જીવી જવાની પદ્ધતિ જરૂર જ બતાવે; આમ છતાં રામાયણ-મહાભારત જેવડી તો તેની દોડ નથી જ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકાવ્ય પછીના ગીતિકાવ્ય પ્રકારમાં મેઘદૂત અને ગીતગોવિન્દને ગણી શકાય. કારણ કે આ નૂતન પ્રકારમાં કાં તો રંગીન રૂપમાં ભૂગોળ બતાવી છે કે લોકચિત્રની ભાવનાને પૂર્ણ નિખાલસતાથી મોકળી મૂકી દીધી છે.

ધનપતિ કુબેરના શાપથી નિર્વાસિત બનેલ એક વિરહી યક્ષની મનોવ્યથાનું માર્મિક વર્ણન આ કથાનો સૂર છે; પરંતુ રામગિરિથી અલકા સુધીનો મેઘમાર્ગ આપણને ડગલે ને પગલે આ કવિચિત્રાવલિ બોવા બળે કે રાકી રાખે છે. મેઘદૂત સંસ્કૃત સાહિત્યનો અત્યંત જાનવલ્યમાન પ્રદીપ છે.

ગીતગોવિન્દ જેવાં ગીતિ કાવ્યોએ પણ વિશ્વમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું મહત્ત્વ વધાર્યું છે. કથાતત્ત્વની ઈન્તેન્સિટી સિવાય માત્ર લય અને મધુર-કેમલ ભાવોને આ ગ્રામરૂપકમાં અનુભવી શકાય છે. આ સંગીત નાટકની અષ્ટપદીઓ આજે પણ જે રંગમંચ લજવે છે તેની

આખરુ નાટ્ય જગતમાં ઊંચી આંકવામાં આવે છે. તેની કેમલકાન્ત પદાવલિથી પ્રભાવિત થયેલ ડો. કીથ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે—ગીતગોવિન્દમાં ધ્વનિ અને અર્થને સંયોજવાની એવી તો સુદૃઢ કલા છે કે ભારતીય અલંકાર-શાસ્ત્રના લેખકોની તુલનામાં કયાંય ઓછા ઉતરતાં સંવેદનશીલ અમારા કાન પણ એને આસ્વાદવા સ્થિર થઈ જાય છે. વિશ્વના ઊર્મિસાહિત્યમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાન મેળવીને ગીતગોવિન્દ સંસ્કૃત સાહિત્યનું મહત્ત્વ વધારે છે.

લૌકિક ગદ્યનાં મંડાણ બૃહદ્ કથાથી થયાં જેનો મૂળ માત્ર ભાગ અપ્રાપ્ય જ છે છતાં સોમદેવની કથાસરિસાગર કે ક્ષેમેન્દ્રની બૃહત્કથામંજરીમાં બૃહત્કથામાંથી સંચલિત કરેલ કથાઓ સંક્ષિપ્ત અંશ મળે છે. આ પ્રકારની કથાઓ વ્યક્તિના નૈતિક જીવન ઘડતરમાં મહત્ત્વની બની છે. આ ટૂંકી વાર્તાઓ લોકપ્રિય પણ ઘણી જ બની છે. વેતાલપંચવિંશતિકા કે સિંહાસન દ્વાવિંશતિકા તો લોકવાર્તારૂપે ખૂણે ખૂણે પ્રસરી ગઈ છે. ઘણી ભાષાઓમાં તે અનુદિત પણ થઈ છે. હિતોપદેશના પણ વિદેશી-દેશી ભાષાઓમાં અનુવાદ બોવા મળે છે, જે સૂચવે છે કે આ લઘુકથાપ્રકાર લોકોમાં ઝડપથી પ્રસરીને લોકજીવનને અન્યની અપેક્ષાએ વધારે ઝડપથી સુસંસ્કૃત કર્યું છે. અને એ જ એનું મહત્ત્વ છે. આ સિવાય સુભન્ધુ, બાણ અને દંડી સંસ્કૃત ગદ્યના પુરસ્કર્તાઓ ગણાય, જેમણે ગદ્યને ભાષાસૌખ્ય, પદલાલિત્ય, શ્લેષચાતુર્ય અને કલાના વૈચિત્ર્યથી ભરી દીધું. જે વૈભવથી સંસ્કૃત સાહિત્ય અદ્ભુત શોભા ધારણ કરે છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ વધારવામાં એક અગત્યનાં સાધન તરીકે રૂપક પ્રકારને ગણી શકાય.

દુઃખાર્તાના શ્રમાર્તાનાં શોકાર્તાનાં તપસ્વિનામ્ ।
વિનોદજનનં લોકે નાટ્યમેતદ્ મવિષ્યતિ ॥

આવી સુદૃઢ ભાવના સાથે જિનનરુચિના જનસમૂહને એક જ સ્થળેથી આનંદ આપવાની શક્તિ ધરાવનાર આ પ્રયોગે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

ઈ.સ.ની લગભગ ૧ સદી દરમિયાન અપૂર્ણ એવાં પણ સંસ્કૃત નાટકો પ્રાપ્ત થયાં છે. વેદકાળ પાસેથી (સંવાદસૂકતો દ્વારા) કે વીરગાથા પાસેથી કે પ્રકૃતિની ઉન્માથી પ્રેરાઈને આવેલ સંસ્કૃત નાટક ઉત્કૃષ્ટ અભિજન ધરાવતું આવ્યું છે. અલબત્ત રંગમંચની સુવિધા—વેશ—

ભૂષાનાં સાધનો ઈ.ની સગવડ માગતું આ રૂપક રાજ્યા-શ્રયી બનવાને કારણે તે ઝગમગાટ સમૃદ્ધિ ધરાવતું હતું. અને સાહિત્યના બીજા પ્રકારોની સરખામણીમાં વધારે ઝડપથી આગળ વધ્યું.

ભારતનાં તેર નાટકો, અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ, મુદ્રા-રાક્ષસ, વેણીસંહાર જેવાં નાટકો કે મૃચ્છકટિક જેવાં પ્રહસનો કે પછી રતનાવલિ જેવી નાટિકાઓ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉલ્લેખનીય છે.

ભાસનાં નાટકો લખવવાં સુલભ છે. દા.ત. પ્રતિમા નાટક આજે જે રંગમંચ પર લખવવું અઘરું પડે તેમ નથી. તો કાલિદાસનાં નાટકો પાસે વિશ્વવ્યાપી અસર છે. દામ્પત્ય જીવનનો કઠોર-મંગલ સિદ્ધાન્ત તેમણે સ્થાપ્યો છે. માત્ર ઈન્દ્રિયનાં આકર્ષણથી દામ્પત્ય જીવન ચિરસ્થાયી ન બને, વિરહના તાપમાં તપીને વ્યક્તિ પરસ્પરને અનુકૂળ બની પૂર્ણ સામંજસ્ય પામે ત્યારે જ સ્થિર દામ્પત્યલાવ પ્રાપ્ત થાય. સ્ત્રી પુરુષના નવાં કામ સંબંધમાં જીવનની ઇતિશ્રી નથી. તે તો જીવન પર શાપ નોતરી બેસવા જેવું છે. સ્થિર અને સંવાદી દામ્પત્યલાવ તો પરસ્પર એક બીજાની અનુકૂળતાઓ સમજ-વિચારી અને જીવી જવામાં છે. શાકુન્તલના અદ્ભુત વસ્તુસંકલનમાં કવિએ અનેક તથ્યો ગૂંથ્યાં છે, જેને કારણે આ કૃતિ યુગે યુગે નવીન રીતે મૂલવાયા કરશે શાકુન્તલ ચિરનવીન છે અને વિશ્વ સાહિત્યનું અમૂલ્ય ધન છે. આજ કારણે મોનીયર વિલિયમ્સે કાલિદાસને ભારતનો શેક્સપીઅર ગણાવ્યો છે.

અને ગેટે મહાશયે શાકુન્તલનો અનુવાદ વાંચી, નાચી ભીડીને કહ્યું છે કે :

વાસંતી, વનરાઈ અને શારદી કૂળ એક સાથે હોય કે પૃથ્વી અને સ્વર્ગ ન્યાં મળતાં હોય એવી જો કોઈ ભૂમિ હોય તો તે અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ જ છે. અને તે સર્વ સંમત હકીકત બનશે.

ઉત્તરસામયરિતનો કડુણાભાવ પથ્થરને ચ રડાવવાની અને લોહનાં હેયાંને દળી નાખવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. જો સાતમા અંકમાં ગર્ભનાટક પછી રામની મૂર્છા અને સીતાનું ત્યાં જવું એ પ્રસંગ સાથે યત્નિકા પતન ન પામ્યું હોત તો આ નાટક ધારી અસર ઉપજાવી શકત; પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ આનંદપર્યવસાયીપણામાં મળે છે એ રીતે જોતાં શ્રીસનાં નાટકોની જેમ સંસ્કૃત નાટકો દુઃખમાં પરિણત ન થઈ શકે.

મૃચ્છકટિક શુદ્ધક જેવા ઉત્કાન્ત દર્શી લેખકની કલા છે તેથી તેણે મધ્યમવર્ગને કથામાં વણી લીધેલ છે. વળી પ્રણય અને રાજનીતિ એ છેવાડા જેવા પ્રશ્નોનું જે સામંજસ્ય સાકયું છે તે અદ્ભુત છે, જેની નાટકમાં ખાસ અગત્ય છે. આ બધાં જ કરતાં મૃચ્છકટિકની પાત્રસૃષ્ટિ સહુની દાદ માગી લે તેવી છે. આનાં પ્રત્યેક પાત્રોનું જીવંત વ્યક્તિત્વ છે. દીનોતું કલ્પવૃક્ષ ચારુદત્ત છે, અપદ્મા શ્રી વસન્તસેના છે તો શેક્સપીઅર ઇયાગોથી ચે ચડી બંધ તેવો ખલનાયક શકાર વિશ્વની કોઈપણ કૃતિમાં ન જડે તેવો ખલનાયક છે. વીટ, ચેટ, વસન્ત સેનાની માતા જેવાં નાનાં નાનાં પાત્રો જે નાટકનો કિંચિત્ અંશ જ રોકે છે અને છતાં ભાવનાના મતપર લાંબી અસર મૂકી બંધ છે.

આ બધા ઉપરાંત સંસ્કૃત રંગમંચ પાસે રંગમંચનું જે વિજ્ઞાન હતું- (વિવિધ આકૃતિઓમાં રંગભૂમિ, પૂર્વરંગ ઇ....ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર) તથા જીવનમંગલનો ઉદ્દેશ્ય હતો. ભૌતિકતાથી જે ન સાધી શકે તે સહુ તત્ત્વ તપથી સિદ્ધ કરવાનો જે અભિગમ હતો તેણે વિદ્યત્ જગતને તેના તરફ આકર્ષવાનું કાર્ય જરૂર જ કર્યું છે.

આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય અલબત્ત હજી પ્રચાર બાહુલ્યને પામ્યું નથી; છતાં શ્રી બી. કે. ભટ્ટાચાર્ય, શ્રી. ગોપાલશાસ્ત્રી, દર્શન કેસરી, શ્રી મથુરાપ્રસાદ દ્વીક્ષિત ઇ.નાં નાટકો કાલિદાસનાં નાટક પરથી આવ્યાં હોય તેવું સ્પષ્ટ વસ્તાય છે; પરંતુ પંડિતા ક્ષમા રાવ જેવાં નાટકકારોની કૃતિ રાષ્ટ્રીય પ્રેમને પણ વ્યક્ત કરે છે. આ ઉપરાંત નારીબગરણ નાટક કે જવાહરલાલ નહેરુ વિજય નાટક માં તુષિદના વીરના વાણીનો વીર બનાવી બુદ્ધિનો વીરસ વહાવવાનો પ્રયાસ થયો છે.

અઘાપિ ભલે સંસ્કૃત નાટક નાટ્યકાવ્ય ગણાતું હોય પણ સાહિત્ય જગતમાં તેનું મહત્ત્વ વધારનાર ગેટેવૃત્તિ પૂરતી નથી ?

સંસ્કૃત સાહિત્ય માત્ર વાદ્યમયતા લાલિત્ય માટે જ બાણીતું નથી; અપિતુ સંસ્કૃત સાહિત્ય તેના વેવિધ્ય ભર્યા વ્યાપને માટે બાણીતું છે. ગણિતક્ષેત્રે વરાહમિહિર, ખગોળ ક્ષેત્રે આચાર્ય ભાસ્કર આર્યભટ્ટનું શૂન્ય સંજ્ઞન-સંસ્કૃત જગતને મળ્યાં તો ચરક સંહિતા, સુશ્રુત સંહિતા વૈદ્યકીય સાહિત્યનાં ઉત્તમ સર્જન છે. રસાયણ અને

ભૌતિક વિજ્ઞાન વિશે પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સર્જન થયું છે. પુષ્પક વિમાનની કલ્પના સદીઓ જૂની જ નથી થી? અને કણાદ ઋષિએ કરેલી અણુચર્ચા આજના યુગના શસ્ત્રના ઇતિહાસમાં મહત્વની છે. પતંજલિ લોક-શાસ્ત્ર નિષ્ણાત હતા. અગ્નિ પુરાણ, બૃહત્સંહિતા ઇ. માં વૃક્ષાર્થુવેદ રૂપે ખોટની, જુઓલોજીની ચર્ચા મળે છે. આ ઉપરાંત પાકશાસ્ત્ર, યુદ્ધવિદ્યા, વાસ્તુશિલ્પ, સ્થાપત્ય, સ્વર્ણકારત્વ, વણાટ, ઇન્દ્રબલ, સૂચિકલા વગેરે વૈવિધ્ય ભર્યા વિષયો પર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગ્રંથનિર્માણ થયું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય બહુ જ વિશાળ છે અને પોતાના પ્રત્યેક પ્રકારમાં સઘન તત્ત્વ ધરાવે છે તેથી વિન્ટરનિટ્રઝ એવું કહે છે કે સાહિત્ય શબ્દ પોતાના વ્યાપક અર્થમાં જે કંઈ સૂચવી શકે તે બધું જ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે. ધાર્મિક અને ધર્મનિરપેક્ષ રચનાઓ દ્વારા ભાવ-કલા-વિજ્ઞાન-સર્વ કંઈ આ સાહિત્યમાં ભરેલું છે. આટલા હીર્ષકાળ સુધી આવડા ખોટા વિશાળ જન-સમૂહને પ્રેરિત કરનાર સાહિત્ય સંસ્કૃત સિવાય બીજું કોઈ ન હોઈ શકે.

Gram : MANISHMART Phone { Off. : 330827
Res. : 381507

MANISH METAL MART

Stockist & Dealers in :
Non-Ferrous Metals & Semi Finished Products

155, Kika St., Gulaewadi,
BOMBAY-400 004

Gram : APSARA

Phone : 276

With Best Compliments From

Apsara Agencies

GUJARI CHOWK,
BALAGHAT 481-001 M. P.

Resi : 473248

Office : { 323622
328887

VADILAL M. SHAH

Vadilal Shah & Company
Mohanlal Manibhai Desai
Vinay Steel Agency
Stockists : IRON & STEEL

M-1, Steel Centre,
Ahmedabad Street,
Iron Market,
BOMBAY-400 009

શ્રી અરવિંદની નજરે વિશ્વ ઐક્ય

—પ્રા. મોતીભાઈ મ. પટેલ

જીવન અને કવન

ભારત જ નહીં વિશ્વના આધ્યાત્મિક આકાશમાં શ્રી અરવિંદ એક ચળકતા સિતારા સમા છે. તેમનો જન્મ ૧૮૭૨ની ૧૫મી ઓગસ્ટે થયો હતો. ૧૫મી ઓગસ્ટ આપણી આઝાદીનો પણ જન્મદિન. અલબત્ત ૧૯૪૭થી; પરંતુ દેશની આઝાદીની જન્મ જયંતીમાં જ મહર્ષિ અરવિંદની જન્મજયંતી આવી જાય છે.

સાત વર્ષની નાની ઉંમરે નાનકડો ‘ઓરો’ (અરવિંદ) ઇંગ્લેન્ડ લાવવા જાય....ચૌદ વર્ષના ઇંગ્લેન્ડના વસવાટ દરમિયાન પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થી તરીકે આઈ.સી. એસ. થઈને ભારત આવે...તે જમાનામાં આઈ.સી. એસ. થનાર માટે બ્રિટિશ સરકારની નોકરી લોભામણી ગણાતી....પણ જેમનો જીવ સરકારી નોકર થવાનો ન હતો તેવા શ્રી અરવિંદે થોડેસવારીની પરીક્ષામાં નાપાસ થઈને સંતોષ માણ્યો.

ભારતમાં આવીને અંગ્રેજીના પ્રોફેસર, કોલેજમાં ઉપાચાર્ય અને આચાર્યના હોદ્દાઓ દ્વારા અધ્યયન-અધ્યાપનનું કાર્ય કર્યું. વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડના મહદંતીશની ફરજ પણ બજાવી, પરંતુ ૧૯૦૫ની બંગલગ ચળવળે આ યુવાનને હચમચાવી મૂક્યો. ક્રાન્તિકારી આત્મા વડોદરા છોડી કલકત્તા ગયો....વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, સાપ્તાહિકો દ્વારા અંગ્રેજ સલ્તનત સામે તીખા લેખો અગ્નિકલમે લખ્યા....સરકાર શેં સહન કરે? કારાવાસમાં મોકલ્યા. પણ કારાવાસે તો ક્રાન્તિકારી અરવિંદને મહર્ષિ અરવિંદ થવા તરફ પ્રેર્યો....જેલનિવાસ દરમિયાનના ચિંતને ઈશ્વરની અનુભૂતિ થઈ....ક્રાન્તિકારી આત્મા આધ્યાત્મિકતા તરફ વળ્યો....સરકારનું વોરંટ પાછળ જ હતું....જેલમાંથી છૂટ્યા કે તરત જ તે વેળાના ફ્રેન્ચ સંસ્થાન પોંડિચેરીમાં શુભવાસ કર્યો. સાધના આરંભી. આઠ સાધુઓથી શરૂ થયેલો ‘અરવિંદ આશ્રમ’ આજે તો અઢારસોથી વધુ સાધકોથી સાધનામાં રૂબેરૂ છે. ફ્રેન્ચ સન્નારી ‘મીરા રીચાર્ડ-’ જે પાછળથી ‘માતાજી’ ના વહાલસોયા નામથી સંબોધિત થયાં - તેઓ જોડાયાં.

સાધનામાં બંનેનો માર્ગ એક જ હતો. ૧૯૨૩માં તો શ્રી અરવિંદની સાધના સિદ્ધિના શિખરે પહોંચી. ૧૯૫૦ના ડિસેમ્બરની ૨ જી તારીખે શ્રી અરવિંદે પોતાનો સ્થૂલ દેહ ત્યાગીને સૂક્ષ્મદેહે શ્રી માતાજીમાં પ્રવેશ કરીને આધ્યાત્મિક ચેતનાનું કાર્ય શરૂ કર્યું.

આમ રાજકીય ક્રાન્તિકારી બનવાને બદલે આધ્યાત્મિક યોગી બનવાનું મહા ભગીરથ કાર્ય શ્રી અરવિંદે કર્યું. પોતાની અનુભૂતિના આધારે જે સાહિત્ય તેમણે અર્પ્યું છે, તે ભારતવર્ષમાં જ નહીં સમગ્ર વિશ્વમાં અપૂર્વ ભંડાર સમાન છે. તેમણે અનેક ગ્રંથો અને લેખો લખ્યા છે, તેમાંના મહત્વના આ રહ્યા....

- ધી લાઇફ ડિવાઇન
- ધી હ્યુમન સાઇકલ
- એસેઝ ઓન ગીતા
- સિન્થેસીસ ઓફ યોગ
- ઓન એન્યુકેશન
- એ સિરેટમ ઓફ નેશનલ એન્યુકેશન
- ધી મેસેજ એન્ડ મિશન ફોર ઇન્ડિયન કલ્ચર
- ધી ઇઇઝ ઓફ ઇન્ડિયા
- ધી સિક્રેટ ઓફ ધી વેદ
- ધી આઈ ડિયર ઓફ હ્યુમન યુનિટી.

જીવનદર્શનમાં વિશ્વઐક્ય....

શ્રી અરવિંદના મતે પૂર્ણ અને અખંડ ચેતનાની પ્રાપ્તિ જ સમસ્ત વિકાસશીલ પ્રાણીઓનું એક માત્ર લક્ષ્ય છે.

શ્રીઅરવિંદના સ્વતંત્ર, મોલિક અનુભૂતિ પર આધારત જીવનદર્શનની મુખ્ય વિશેષતાઓ :

પૂર્વ અને પશ્ચિમના દર્શનનો પૂર્ણ સમન્વય છે. અનુભવ અને બુદ્ધિના પાયા પર એમના દાર્શનિક વિચારોનું નિર્મોલ્ય થયું છે. પૂર્ણતા તથા સર્વોચ્ચતા તેમની વિશેષતાઓ છે.

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, યોગ અને ભોગ, આત્મા અને સર્વભૂતોને એમણે પરસ્પર વિરોધી ન માનતાં વિકાસની

પ્રારંભિક અને અંતિમ સ્થિતિ માન્યાં છે. ઇશ્વરમાં જગત અને જગતમાં ઇશ્વરને ઓળખવો એ જ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે, સાચી ઉપલબ્ધિ છે. અરવિંદના મતે બ્રહ્મ નિર્ગુણ પણ છે, સગુણ પણ છે, એક પણ છે અને અનેક પણ; સ્થિર પણ છે, કાન્તિશીલ પણ; સૃષ્ટા, પાલનકર્તા અને હણનાર પણ છે. સંસારમાં છે અને સંસારથી પર પણ છે. તે છે અને સ્વયં જ વિભિન્ન સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. અરવિંદે સંસારને માયા અથવા મિથ્યા નહીં પરંતુ બ્રહ્મની જ એક લીલા માની છે. વિશ્વ એક અસીમ ચેતનશક્તિની વિવિધ ગતિનું પરિણામ છે. જે રીતે બાળક પોતાના આનંદ માટે ઘર બનાવે છે—બગાડે છે, કવિ સ્વતઃ સુખ માટે રચના કરે છે, એ જ પ્રકારે પરમપુરુષ આનંદ માટે વિશ્વનિર્માણ કરે છે.

અરવિંદ મહાન આદર્શવાદી હોવા છતાં યથાર્થવાદી હતા. પાપ, દુઃખ અને કષ્ટના અસ્તિત્વનો તેઓ અસ્વીકાર કરતા નથી. વાસ્તવમાં એ આપણી બાહ્ય ચેતનાના સીમિત ક્ષેત્રનો અસ્થાયી અનુભવ માત્ર છે; તથા સ્વભાવ પર પણ અધારિત છે. એક જ વસ્તુ એકમાં સુખ અને બીજામાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા દેશ-કાળના પરિવર્તનથી પણ એમાં અંતર દેખાય છે. યોગિક ક્રિયાઓ અને સંયમ દ્વારા એ અનુભવોને પરિવર્તિત કરી શકાય છે. પાપ અને પુણ્ય મનુષ્યની નૈતિક સીમાઓમાં સીમિત છે. અસીમ શક્તિ આ બંનેથી પર છે.

શ્રીઅરવિંદના પૂર્ણયોગનો દાર્શનિક આધાર બધા પ્રકારનાં દંદ અને માયાવાદનું સમૂહાં ઉચ્છેદન છે. વિશ્વની દૃષ્ટિથી જે આરોહણ છે તે વ્યક્તિમાં યોગ છે. પૂર્ણ-યોગનો ઉદ્દેશ પૃથ્વી પર દિવ્ય જીવનની સ્થાપના છે. દિવ્યજીવનમાં અહંકારની સીમિત સત્તાને કોઈ સ્થાન નથી. દિવ્ય પ્રાણી ન કેવળ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિના આધાર પર, પણ અન્ય જીવોના પ્રત્યક્ષ અને પૂર્ણ જ્ઞાનના આધાર પર કાર્ય કરે છે. દિવ્ય સમાજમાં વ્યક્તિ, વ્યક્તિમાં સમાજ, સમાજમાં તથા વ્યક્તિ અને સમાજમાં પરસ્પર વિભિન્નતા હોવા છતાં પણ એક સહજ સહનરીલતા અને સહયોગ હશે કેમકે બધા પોતાને એ એક અસીમ સત્તાના કાર્યસાધનના નિમિત્ત માત્ર માનશે.

દૂંકમાં અરવિંદના જીવનદર્શનનું લક્ષ્ય સર્વોગ જીવન છે, જેમાં તન, મન, પ્રાણ બધાનો સંતોષ અને

વિકાસ સમાયેલો છે; પરંતુ આધ્યાત્મની આડમાં પલાયન-વાદનો આશ્રય ન લેતાં એમણે યોગ અને ભોગનો ઉત્કૃષ્ટ સમન્વય કર્યો છે, આદર્શવાદ અને યથાર્થવાદનો સમન્વય કર્યો છે તથા વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદમાં સંતુલિત સ્થાપિત કર્યું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં અરવિંદ એક વિશ્વરાજ્યના સમર્થક છે. જેમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજ અને રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતા અને વિકાસમાં ઔચિત્ય હોય; પરંતુ માનવજાતિમાં એક સ્થાયી એકતાની સ્થાપના માનવ સ્વભાવના પરિવર્તન દ્વારા જ સંભવિત છે, તથા માનવજાતિના ઉજ્જવળ ભવિષ્યમાં અરવિંદને પૂર્ણ આસ્થા છે.

આધ્યાત્મિક વિશ્વસમાજની સ્થાપના....

અરવિંદ આધ્યાત્મિક વિશ્વસમાજની સ્થાપનાના હિમાયતી છે. આવો આધ્યાત્મિક સમાજ પોતાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ જમતનાં ત્રણ સત્યોથી કરશે અને એ સત્યોને જીવનમાં સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે. એ ત્રણ સત્યો તે પ્રભુ, સ્વતંત્રતા અને એકતા વિશ્વની સારીય પ્રકૃતિ, આ ત્રણ સત્યોને તેમનાથી બિલકાં તરવો દ્વારા છુપાવવાનો જાણે એક પ્રયાસ ન હોય તેવું લાગે છે. તેથી આ સત્યો સામાન્ય માનવજાતિ માટે ખાલી શબ્દો જેવાં, માત્ર સ્વપ્ન જેવાં જ છે. આ ત્રણે તરવો—પ્રભુ, સ્વતંત્રતા, એકતા—મૂળે તો એક જ વસ્તુ છે. તમને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા કે એકતા એ શું છે તે તમે સમજી શકવાના નથી, એવું અરવિંદનું માનવું છે.

પરંતુ જે માણસ વિશ્વના સર્વ માનવોમાં પ્રભુ નિહાળે છે તે તો સર્વ માનવોમાં રહેલા પ્રભુની સેવા પણ બહુજ પ્રેમપૂર્વક મોકળા મને કરવા લાગશે. એટલે કે આવો માનવ માત્ર પોતાની એકલાની જ સ્વતંત્રતા માટે નહીં, પણ પ્રાણીમાત્રની સ્વતંત્રતા માટે પ્રયત્ન કરશે, તે માત્ર પોતાની પૂર્ણતાની જ નહીં, પરંતુ સર્વ કોઈની પૂર્ણતા માટેની સાધના કરશે. આવી વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ જ્યારે વિશાળમાં વિશાળ વિશ્વરૂપ બનેલું જણાશે ત્યારે જ તે પૂર્ણ બન્યું છે એમ તે અનુભવશે. પોતાનું જીવન તેને જ્યારે વિશ્વરૂપ જીવન સાથે એકરૂપ બન્યું છે એમ તે અનુભવશે, પોતાનું જીવન તેને જ્યારે વિશ્વરૂપ જીવન સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલું જણાશે ત્યારે જ તેને પોતાના જીવનની પૂર્ણતા લાગેલી જણાશે. આવી વ્યક્તિ માત્ર પોતાને ખાતર યા તો રાજ્ય કે

પછી સમાજને ખાતર જીવન નહીં ગાળે, પોતાના વ્યક્તિગત અહંકાર કે પછી સામુદાયિક અહંકારને ખાતર જ તે નહીં જીવે, એ વ્યક્તિ તો આ અહંકારથી પણ એક ઘણી મહાન એવી વસ્તુને ખાતર, પોતામાં રહેલા પ્રભુને ખાતર, વિશ્વમાં વસેલા પરમાત્માને ખાતર જીવન જીવતી હશે.

શ્રીઅરવિંદ વિશ્વઐક્યના પ્રતીક રૂપ આધ્યાત્મિક સમાજનું અવતરણ પૃથ્વી પર કરવા ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે: “ક્રમે ક્રમે વર્ધમાન એવી વિશ્વવ્યાપી સંવાદિતાનું આગમન સાધવું એ આપણો સામાન્ય ઉદ્દેશ છે.”

આ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાનું સાધન આ પૃથ્વી પરનું એ છે કે; સર્વમાં એકરૂપે રહેલી આંતરદિવ્યતાને સર્વ-મનુષ્યોમાં જાગૃતિ દ્વારા તથા સૌ કોઈ વડે તેના આવિર્ભાવ દ્વારા માનવજાતિની એકતાને સિદ્ધ કરવી. બીજા શબ્દોમાં-આપણા સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુના સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરીને એકતાનું સર્જન કરવું એ વિશ્વસમાજ રચનાનું સોપાન છે.

વિશ્વનગરનું એક સ્વપ્ન:

પૃથ્વી ઉપર કયાંક એક એવું સ્થળ હોવું જોઈ એ કે, જેના ઉપર કોઈ પણ નાટ્ય પોતાની માલિકીનો દાવો ન કરે. એવા સ્થાનમાં જગતના સર્વ શુભ ભાવનાવાળા, સાચી અભીપ્સાવાળા માણસો જગતના નાગરિક તરીકે મુક્ત રીતે રહે. પોતાના ઉપર તેઓ માત્ર એક જ સત્તાની આજ્ઞા સ્વીકારે અને એ સત્તા તે પરમ સત્યની જ સત્તા હોય. એ એક શાન્તિનું સ્થળ હશે, સુમેળ અને સંવાદનું સ્થળ હશે. માણસમાં રહેલી સર્વ લઘાયક વૃત્તિઓનો ઉપયોગ ત્યાં માણસનાં દુઃખો અને આપત્તિઓ જીતવા માટે, માનવની પોતાની દુર્બળતા અને અજ્ઞાનને જીતવા માટે, માનવની મર્યાદાઓ અને અશક્તિઓ પર વિજય મેળવવાને માટે જ કરવામાં આવશે. આ સ્થળે માનવની ઇચ્છાઓ અને કામનાઓના સંતોષ, સ્થૂલ આનંદોપભોગો અને આમોદ-પ્રમોદ એ વસ્તુઓને નહિ પણ આત્માની જરૂરિયાતોને, પ્રગતિ માટેની આતુરતાને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવશે. આ સ્થળમાં બાળકો પોતાના આત્મા સાથેનો સંબંધ ગુમાવ્યા વિના મોટા થતાં રહેશે અને એક સર્વોગ એવો વિકાસ પામતાં રહેશે. ત્યાં કેળવણી પરીક્ષાઓ પસાર કરવા માટે તેમ જ પ્રમાણપત્રો અને નોકરીઓ મેળવવા માટે નહીં પરંતુ માણસની અત્યારની

શક્તિઓને વધુ સમૃદ્ધ કરવા માટે, તેમનામાંની નવી શક્તિઓને બહાર લાવવા માટે અપાતી રહેશે. આ જગ્યામાં ઇલકાઓ અને હોદાઓને બદલે માણસોને સેવા અને સંગઠન કરવાની તકો મેળવી આપવામાં આવશે. દરેક વ્યક્તિને તેના શરીરની જરૂરિયાતો એકસરખી રીતે પૂરી પાડવામાં આવશે. આ સ્થળે જેમની પાસે વધુ ઉચ્ચ પ્રકારની બૌદ્ધિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ હશે તેઓ એ શક્તિઓનો ઉપયોગ જીવનમાં વધુ આનંદો અને સત્તા મેળવવા માટે નહિ કરે પણ તેવા લોકો પોતાના ઉપર વધુ મોટી ફરજો અને વધુ જવાબદારીઓ ધારણ કરશે. એ સ્થળે કળાનું સૌંદર્ય, તેનાં ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, સાહિત્ય આદિ સર્વ પ્રકારનાં રૂપોમાં સૌ કોઈને એકસમાન રીતે સુલભ બનશે. હરેક વ્યક્તિને આ કલાઓમાંથી મળતો આનંદ માણવાની તક રહેશે. એ આનંદ માણવામાં જો કોઈ મર્યાદા હશે તો તે માણસની પોતાની શક્તિઓની જ મર્યાદા હશે, માણસ પોતાની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિને કારણે કળાના આનંદથી વંચિત નહીં રહે. કારણ કે આ આદર્શ સ્થાનમાં પૈસાનું સ્થાન સર્વોપરી નહીં હોય. માણસની પાસેની સ્થૂલ સંપત્તિ કે સામાજિક દરજ્જા કરતાં તેનું પોતાનું જે વ્યક્તિત્વ હશે તેને અહીં વધુ મહત્ત્વનું ગણવામાં આવશે. આ સ્થળે માણસો કામ કરશે તે જીવનનિર્વાહ મેળવવા માટે નહીં પણ પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવા માટે કરશે, પોતાની શક્તિઓને તથા શક્યતાઓને ખીલવવા માટે કરશે, અને સાથે સાથે કામ દ્વારા તેઓ આખા સમૂહની સેવા કરતા રહેશે. એક કામના બદલામાં સમૂહ દરેક વ્યક્તિને તેના નિર્વાહનાં સાધનો પૂરાં પાડશે. તેને કામ કરવા માટેનું ક્ષેત્ર પૂરું પાડશે. અર્થાત્ એ સ્થળે માનવના સંબંધોના પાયામાં સામાન્ય રીતે જે હરીફાઈ અને સંઘર્ષનાં તત્વો રહેલાં હોય છે તે ચાલી જઈને સહકાર વૃત્તિ વધુ, સારું કાર્ય કરવાની વૃત્તિ કામ કરશે. બધા સંબંધો સાચા બ્રાતૃત્વના સંબંધો બની રહેશે.

આવું દૈવી સ્વર્ગ સમું વિશ્વનગર પૃથ્વી પર ઉતારવાનું શમણું શ્રી અરવિંદે સેચું હતું જે નજીકના ભવિષ્યમાં સાકાર પણ થઈ જશે.

વિશ્વઐક્યનું પ્રતીક આંતરરાષ્ટ્રિય નગર ઓરોવિલ:

ઈ.સ. ૧૯૪૩માં શ્રી અરવિંદે અરવિંદ આશ્રમનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવા સારુ એક શાળા ડર વિલાથીથી શરૂ કરી જેમાં આજે તો દર વર્ષે ૧૦૦થી વધુ

વધુ બાળકો પ્રવેશ મેળવે છે. આજે આ શાળા આંતર-રાષ્ટ્રિય કેન્દ્રમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. આ આંતરરાષ્ટ્રિય શિક્ષણ કેન્દ્રમાં ભવનો અને ખેલકૂદ માટેનાં કોડાંગણોનો વિસ્તાર પણ ખૂબ મોટો છે. અહીં ભાષાઓ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, મનોવિજ્ઞાન, ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન, સામાજિક વિષયો, ગણિત અને વિજ્ઞાન આદિ વિષયોનું શિક્ષણ અપાય છે. આધુનિક સુવિધાઓથી સજ્જ પ્રયોગશાળા પણ છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની રુચિ અનુસાર વિષયોનું અધ્યયન કરી શકે છે. અનેક ભાષાઓ શીખવાની પણ સગવડ છે. બધા જ વિષયોના શિક્ષણમાં સૈદ્ધાંતિક અને વ્યાવહારિક એમ બંને પાસાં હોય છે. અભ્યાસ-તર વિષયોમાં ફોટોગ્રાફી, ચિત્રકામ, નકશીકામ, સીવણ અને ઘણી બધી હસ્તકલાઓના શિક્ષણની વ્યવસ્થા છે. સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો નું પણ સુંદર આયોજન થાય છે. દેશ-વિદેશના અનેક વિદ્વાનો, નેતાઓ, કલાકારોને પણ આ શિક્ષણ કેન્દ્રમાં નિમંત્રીને તેમનાં વ્યાખ્યાનો, કલા-પ્રદર્શનો દ્વારા લાભ લેવાય છે. આમ સાચા અર્થમાં તે વિશ્વકેન્દ્ર બન્યું છે.

આ શિક્ષણ કેન્દ્રમાં વાર્ષિક પરીક્ષાઓને બદલે માસિક પરીક્ષાઓ લેવાય છે. આ માસિક કસોટીઓ અને શિક્ષકના અહેવાલના આધારે વિદ્યાર્થીને આગલા વર્ષમાં મોકલવામાં આવે છે. અહીં શિક્ષણનું માધ્યમ વિદ્યાર્થીની માતૃભાષા છે. શારીરિક શિક્ષણમાં રમતગમતની સાથે જિમ્નાસ્ટિક અને અન્ય વ્યાયામ પર ભાર મુકાય છે. બધા જ પ્રકારના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ‘આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે.’ અહીંના પર્યાવરણમાંથી જ બાળક તે પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈપણ દેશ-ધર્મના વિદ્યાર્થીને અહીં પ્રવેશ મળે છે. શિક્ષણ નિઃશુલ્ક છે. વિદ્યાર્થીનું પોતાનું અર્થવાલીએ ભોગવવાનું હોય છે. આમ આંતરરાષ્ટ્રિય શિક્ષણ કેન્દ્રના ૨૫ વર્ષના પ્રયોગ પછી શ્રીઅરવિંદનું શમણું સાકાર કરતું વિશ્વનગર ઓરોવિલ અરવિંદઆશ્રમ પોંડિચેરીથી છ માઈલ દૂર તૈયાર થઈ રહ્યું છે.

અને ૧૯૬૮ના ૨૮ મી ફેબ્રુઆરીએ આ વિશ્વનગરનો પાયો નાંખાઈ ગયો છે. આ નગરના આર્થિક-સ્થપતિ-પણ ક્રાન્સના વિખ્યાત સ્થપતિ શ્રી-રોજે આંજે છે, શ્રી માતાજીએ આ વિશ્વનગર ઓરોવિલનાં વંદન અર્પતા કહ્યું છે :

“શુભેચ્છા ધરાવતા સર્વ મનુષ્યોને....

આમંત્રણ છે સર્વ કોઈને કે જેમને પ્રગતિની તૃપ્તિ છે.... અને જે એક વધુ ઉચ્ચ અને વધુ સાચા જીવન માટે અભીપ્સા ધરાવે છે.”

આમ ઓરોવિલ વિશ્વમાનવોને આમંત્રે છે. પ્રગતિની તૃપ્તિ જેનામાં છે તેમને તે બોલાવે છે.

ઓરોવિલનો મુદ્રાલેખ પણ બેવા જેવો છે :

“-૧. ઓરોવિલ કોઈપણ એક વ્યક્તિનું નથી. ઓરોવિલ સારીયે માનવજાતનું છે.

પરંતુ ઓરોવિલમાં નિવાસ કરવા માટે માણસે સ્વેચ્છાપૂર્વક દિવ્ય ચેતનાના સેવક બનવું જોઈએ.

-૨. ઓરોવિલ એ એક અતંત કેળવણીનું, અખંડ પ્રગતિનું અને કદી વૃદ્ધ ન થતા ચૌવનનું સ્થાન બનશે.

-૩. ઓરોવિલ ભૂત અને ભવિષ્યની વચ્ચેનો પુલ બનવા ઇચ્છે છે. બાહ્યની તેમ જ આભ્યંતરની (અંદરની) થયેલી સૌ શોધખોળોનો લાભ લઈને ઓરોવિલ હિંમતપૂર્વક ભાવિનાં સાક્ષાત્કારો માટે ઠેક ભરશે.

-૪. ઓરોવિલ એ એક સઘન માનવ એકતાને જીવંત દેહ આપવા માટે ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સંશોધન માટેનું સ્થળ બનશે.”

આમ જોતાં ઓરોવિલ વિશ્વઐક્યનું મહાન સંગમ-તીર્થ બનશે અને શ્રીઅરવિંદનું સ્વપ્ન પૃથ્વી પર સાકાર થશે એમાં લવલેશ શંકા નથી.

ઓરોવિલના મધ્યભાગમાં શ્રીમાતાજીના પ્રતીકરૂપે ‘માતૃમંદિર’ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તેની આબુ-બાબુ ચાર વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) રહેવાનાં મકાનો (૨) ઔદ્યોગિક વિભાગ. (૩) ખેતીવાડી વિભાગ (૪) સાંસ્કૃતિક વિભાગ. આમ ચાર વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે ચાર વિભાગ પાડ્યા છે. વળી સૌથી ધ્યાન ખેંચે તેવું ઓરોવિલમાં ‘અંતિમશાળા’નું (લાસ્ટ સ્કૂલ) મહાન બંધાઈ રહ્યું છે જે સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ પ્રતીક હશે. આમ સમગ્ર માનવજાતિની દિવ્ય અભિ-પ્સાના પ્રતીકરૂપ ઓરોવિલનું રચનાકાર્ય ધીમા પણ મજ્જમ પગલે આગળ વધી રહ્યું છે.

શ્રીમાતાજી ઓરોવિલ વિષે સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે :

“ઓરોવિલ એક સ્વાશ્રયી નગર બનશે.

એમાં રહેનાર સૌ કોઈ તેના જીવનમાં અને વિકાસમાં ભાગ લેશે. આ ભાગ લેવાનું કાર્ય શાન્ત રીતે કે સક્રિય રીતે થશે.

એમાં કર તરીકે કર રહેશે નહીં; પરંતુ દરેક જણ સામૂહિક કલ્યાણ માટે કામ દ્વારા કે વસ્તુઓ કે પૈસા આપીને ફાળો આપશે.

ઉદ્યોગો જેવા વિભાગો કે જે સક્રિય રીતે ભાગ લેતા હશે તે પોતાની આવકનો ભાગ નગરના વિકાસ માટે આપશે. અથવા તો તેઓ નગરવાસીઓને માટે ઉપયોગી હોય તેવી કોઈ વસ્તુ (ખોરાક જેવી) બનાવતા હશે તો તે વસ્તુ તેઓ નગરને આપશે. આ નગર પોતાના નાગરિકોને અન્ન પૂરું પાડવાની જવાબદારી રાખે છે. કોઈ નિયમો કે કાયદાઓ બનાવવામાં આવ્યા નથી. નગરની પાછળ રહેલું સત્ય જેમ ઉપર આવતું જશે અને ક્રમે

ક્રમે આકાર લેતું જશે તેમ તેમ વસ્તુઓ ઘાટ લેશે. અમે અગાઉથી કશી કલ્પના બાંધતા નથી.”

આમ સ્વયં આકાર લેતું આ નગર વિશ્વનું પ્રેરણાસ્થાન બનશે. ઓરોવિલમાં કશું જ ફરજિયાત નહીં હોય, સૌ પોતાના આત્મસંયમથી કાર્યરત હશે.

નિષ્કર્ષ :

શ્રીઅરવિંદે પોતાની સાધનાથી વિશ્વઐક્ય માટેની મનોભૂમિકા જિલી કરી. તેમણે અરવિંદઆશ્રમ દ્વારા પોતાના સ્વપ્નને આકાર કયું. તેમણે વિશ્વઐક્ય માટેનું વિશ્વનગર પૃથ્વી પર જ આકાર લે તે માટે મહેશ્વર સેવી. શ્રીમાતાજીએ તેમના આ કાર્યને વધુ ગતિ આપી. આજે સદેહે શ્રીઅરવિંદ અને શ્રીમાતાજી બંને નથી. છતાં સૂક્ષ્મદેહે બંને ઓરોવિલ દ્વારા પોતાનું કાર્ય આગળ વધારી રહ્યાં છે. આપણે આપણી આજ પેઢીમાં ઓરોવિલનાં દર્શન કરીને પૃથ્વી પરનું શાન્તિનું, વિશ્વઐક્યતાનું, સ્વર્ગનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જોઈએ એ જ અભીપ્સા.....

With Best Compliments From

M/S. HIRALAL & CO.

174 D. N. Road
BOMBAY-1

★ મા બાપને ભૂલશે નહીં ★

ભૂલો ભલે ખીલુ બધું, માબાપને ભૂલશે નહિ,
અગણિત છે ઉપકાર એના, એને વીસરશે નહિ,
અસલ વેઠી વેદના, ત્યારે દીકું તન મુખકું;
એ પૂનિત જનનાં કાળજી; પથરે છૂંદશે નહિ.
કાઠી મુખેથી કોળીયે, મોંમાં દઈ મોટા કર્યા;
અમૃત તણા દેનાર સામે ઝેર ઉઠાળશે નહિ.
ખૂબ લડાવ્યાં લાડ તમને, કાડ સૌ પૂરાં કર્યા;
એ કોડના પૂરનારના, કોડ પૂરવા ભૂલશે નહિ.
લાખો કમાતા હો ભલે, (પણ) મા બાપ જનાં ના કર્યા;
એ લાખ નહિ પણ રાખ છે, એ માનવું ભૂલશે નહિ.
સંતાનથી સેવા ચાહો, (તો) સંતાન છો સેવા કરો;
જેવું કરો તેવું ભરો, એ ભાવના ભૂલશે નહિ.
ભીને સૂઈ પોતે અને, સૂકે સુવાડચા આપને;
એની અમીમય આંખને, ભૂલીને ભીંજવશે નહિ.
પુષ્પો બિજાવ્યાં પ્રેમથી, જેણે તમારા રાહ પર;
એ રાહચરના રાહ પર, કંટક કદી બનશે નહિ.
ધન ખરચતાં મળશે બધું, (પણ) માત પિતા મળશે નહિ;
એના પુનિત ચરણો તણી, (કદી) ચાહના ભૂલશે નહિ.

કુ

સ્વ. શ્રી નગીનદાસ ડુંગરશી શાહ

પરિવાર ના

સૌજન્યથી

બડપોદરા-(બિ-સાબરકાંઠા)

જીવનઘડતરનાં પુસ્તકોની

એક અનેાખી યોજના

જીવનઘડતર માટે ઉપયોગી થાય
તેવા પ્રેરક પુસ્તિકાઓના સેટની યોજના
રજૂ કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.
શ્રી ઓચ્છવલાલ ગોરધનદાસ શાહ
ટાઈલ્સવાળા જીવનઘડતર અથાવલીમાં
નીચેની પાંચ પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થશે.

(૧) જીવનમાં સફળતા મેળવવી છે ?

કિંમત રૂ. ૦-૫૦

લેખક મુકુન્દ પી. શાહ

(૨) જીવનમાં આગળ વધવું છે ?

કિંમત રૂ. ૧-૫૦

લેખક મુકુન્દ પી. શાહ

(૩) જીવનમાં સુખી થવું છે ?

કિંમત રૂ. ૨-૫૦

લેખક મુકુન્દ પી. શાહ

(૪) જીવનઘડતર

લેખક સ્વ. ચાંપરીભાઈ વિ. ઉદેશી

સંપાદક : મુકુન્દ પી. શાહ

કિંમત રૂ. ૨-૫૦

(૫) જીવનમાં ગદય

લેખક : સ્વ. ચાંપરીભાઈ વિ. ઉદેશી

સંપાદક : મુકુન્દ પી. શાહ

કિંમત રૂ. ૨-૫૦

સેટની કિંમત રૂ. ૧૧-૫૦ થાય છે પણ

આગોતરા ગ્રાહક થનાર પાસેથી રૂ. ૧૦-૦૦

(પોસ્ટેજ ફ્રી) સ્વીકારશે. પુસ્તકો જેમ જેમ પ્રગટ
થશે તેમ તેમ મોકલાશે.

કુસુમ પ્રકાશન

નવચેતન, ૬૧ એ, નારાયણનગર, પો. પાલડી,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

ઓચ્છવલાલ ગોરધનદાસ ટાઈલ્સવાળા

ખાલીઆ - ચાર રસ્તા

અમદાવાદના સૌજન્યથી

શ્રી માણીભદ્રવીર જૈન તીર્થ-આગલોડ

ઉપર ગુજરાત-મહેસાણા જિલ્લામાં વિજયપુર તાલુકામાં આગલોડ ગામની બહાર એક નાની ટેકરી ઉપર શ્રી માણીભદ્રવીરનું પ્રાચીન સ્થળ આવેલું છે-શાસ્ત્રો મુજબ શ્રી માણીભદ્રવીરનાં ત્રણ સ્થાનો છે. ઉત્તરેનમાં મસ્તક પૂજ્ય છે- આગલોડમાં ધડ (પીંડી) પૂજ્ય છે અને મગરવાડામાં પગ પૂજ્ય છે. શ્રી માણીભદ્રવીર જૈન શાસનના સમકિતધારી, પ્રત્યક્ષ દેવ છે અને શ્રદ્ધા-પૂર્વક તેમની ભક્તિ કરવાથી દરેકની મનવાંછિત ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય છે

વિ. સંવત ૨૦૨૧ માં પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીજી મહારાજ સાહેબના પટ્ટાભિષેક વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ પ. પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના પદ પ્રભાવક પ્રથમ પદધર શાંતમૂર્તિ પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય ભુવન સૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના શિષ્યરત્ન યોગ સાધના અનુભવી ધ્યાનયોગી પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી આનંદધન વિજયજી મહારાજ સાહેબ ઇડરગઢ તીર્થ ઉપર ધ્યાન સાધના કરતા હતા - તે અરસામાં આગલોડ જૈન સંઘના ભાઈઓ ઇડર જઈને મહારાજ સાહેબને આગલોડ પધારવાનું આમંત્રણ આપ્યું. પૂ. મહારાજસાહેબ સંઘની વિનંતીને માન આપીને આગલોડ પધાર્યા અને શ્રી માણીભદ્રવીર સ્થાને નાનકડી જૂની ધર્મશાળા હતી તેમાં રોકાઈને ધ્યાન-યોગ સાધના કરવા લાગ્યા. તેમના રોકાણ દરમિયાન તેમને લાગ્યું કે આ પ્રત્યક્ષ અને સમકિતધારી દેવની જૈન શાસ્ત્રો અનુસાર ભક્તિ-સેવા કરવામાં આવે તો લોકો સુખી-નિરોગી રહે અને જૈન શાસનનો જય જયકાર થાય. આથી આ સ્થળે સુંદર ધર્મશાળા, ભોજનશાળા વિ. બનાવવા માટે શ્રી સંઘને આદેશ આપ્યો-તેમની આજ્ઞા મુજબ સંઘના ભાઈઓ ભેગા થઈને ત્યાં નવીન ધર્મશાળા બનાવી છે-ભોજનશાળા ચાલે છે- આગલોડ ગામમાં બે સુંદર શિખરબંધી દેરાસર આવેલાં છે-ટેલિફોનની (નં. ૩૪) સગવડ છે. અને વિજયપુર તથા હિંમતનગરથી આવવા માટે પાકી સડક છે-આગલોડ ગામ સાબરમતીના કિનારે-જિંચાઈ ઉપર આવેલું ગીરીનગર જેવું છે- આ તીર્થે દર્શન કરવા અવશ્ય પધારવા જેવું છે-

સુખંધુ ટ્રેડર્સના સૌજન્યથી

૧૨૩, શયદા માર્ગ, મુંબઈ-૯
ડોંગરી

ફોન : ૩૩૩૭૫૮-૩૩૫૮૧૧

॥ ૐ હોં શ્રી ઘંટાકરણ મહાવીરાય નમઃ ॥

ટે. નં. ૩૨૬૬૫૦

ગાંધી જગજીવન ગોવીંદજી

ગાંધી ભોગીલાલ જગજીવન

૨૦૦, કાઝી સૈયદ સ્ટ્રીટ, કાર્તિક બિલ્ડીંગ -મુંબઈ-૩

:- દુકાન :-

ફોન નં. ૩૩૪૭૧૩

ગાંધી પ્રદર્શ

કોટરી, ગ્લાસવેર, ઈનામલવેર અને
પ્રેઝન્ટેશન આર્ટીકલના વેપારી

તથા

ગવર્નમેન્ટ રેલ્વે કોન્ટ્રાક્ટર

૬૨, વી. પી. રોડ, (સી. પી. ટેન્ક)

મુંબઈ-૪.

:- ફેક્ટરી :-

ફોન નં. ૩૩૨૫૭૨

મોડર્ન ટેક્સટાઇલ એન્જનીયરીંગ વર્ક્સ

૧૬૪, વી ત્રંબક પરશુરામ સ્ટ્રીટ

ગોલપીઠા, (કુંભારવાડા)

મુંબઈ-૪.

જે. જી. ગાંધી

બટન, રીલ, ચેઈનના વેપારી, મુંબઈ-૩

Tel. : 329302

With Best Compliments From

NATIONAL PLASTIC INDUSTRIES

NATIONAL SALES AGENCIES

40, MIRCHI GALLI, OPP. JUMMA MASJID, BOMBAY-400 002.

વિશ્વ સારસ્વત: રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

પ્રા. મોતીભાઈ મ. પટેલ

જીવન અને કવન:

આજનું વિશ્વ ભારતને ત્રણ વિભૂતિઓ દ્વારા યોગ્ય છે. રવીન્દ્રનાથ, ગાંધીજી અને સ્વામી વિવેકાનંદ.

ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદ્ભાતા તરીકે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની પ્રતિભા ઋષિકુળની પરંપરાની યાદ આપી જાય છે. તેઓ 'સંસ્કૃતિના ચિંતક અને પુરુષાર્થના પ્રતિનિધિ હતા. ગાંધીજીએ તેમને 'ભારતીય સંસ્કૃતિના અભય રક્ષક' કહ્યા છે.

વિશ્વસારસ્વતોની હશેખમાં એસનાર ટાગોરની તાત્ત્વિક વિચારધારામાં પ્રકૃતિવાદ અને આદર્શવાદની એ સ્પષ્ટ અને સુરેખ સરિતા ગંગા-જમનાની જેમ વહેતી દેખાય છે.

રવીન્દ્રનાથ ઉત્તમ સાહિત્યકાર, કેળવણીકાર, સંગીતકાર, ચિત્રકાર, ચિંતનશીલ અને નવસર્જક હતા.

ટાગોરનો જન્મ ૧૮૬૧ના મેની ૭મી તારીએ કલકત્તાના મશહૂર ઠાકુર પરિવારમાં થયો હતો. ઠાકુર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના તેઓ છેલ્લા અને ચૌદમા પુત્ર હતા. તેમનું બાળપણ નોકરોના હાથ નીચે કડક પહેરા નીચે વીત્યું. તેઓ બાળપણથી જ પ્રકૃતિના રસિયા હતા. ચીલાચાલુ શાળાઓનું ગંદું અને અશૃંગ્લિક વાતાવરણ તેમને પકડી રાખી શક્યું નહીં. પરિણામે શાળાને તિલાંજલિ આપી. ઘર પર અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પરદેશમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ગયા; પરંતુ ત્યાંએ તેમનો મુક્ત જીવ ઠરીકામ ન થયો. આખરે પોતાની સિયાલદાની જમીન પર ખેતીવાડી કામ સંભાળ્યું. અહીં તેમણે પ્રકૃતિને નજીકથી ચાહી....વનમાં ભટક્યા....સરિતા સાથે સંગીતના તાલ મિલાવ્યા. કૃષક અને મજદૂર લોકોના જીવનની સાદાર્થ અને પરિશ્રમથી પ્રભાવિત થયા. આ વાતાવરણે તેમને પ્રખર પ્રકૃતિવાદી બનાવી દીધા. ઘર, શાળા, કોલેજોના બાંધેયાર વાતાવરણમાં.... જડ પિંજરામાં ન પુરાનાર મુક્ત આત્મા અહીં સ્વતંત્રપણે વિહર્યો. અહીં તેમણે અનેક કાવ્યરચનાઓ કરી. તેમની રચનાઓમાં શેતાને હસાવાનો, પાપીને ધર્માત્મા બનાવવાનો અને

આજસુને કર્મી બનાવવાનો બાકુ છે. સિયાલદાની જમીન પર તેમણે જિંદગીનાં સોનેરી સત્તર વર્ષ ગાળ્યાં. આ સત્તર વર્ષમાં જ પ્રકૃતિએ તેમનું ઘડતર કર્યું. સર્જક બનાવ્યા. આ સત્તર વર્ષ દરમિયાન તેમણે મૃણાલિનીદેવી સાથે પ્રજુતામાં પગલાં માંડ્યાં. પરંતુ વિધિએ તેમને ભારે આંચકો આપ્યો. તેમનાં પત્ની અને એક બાળકીનું અકાળે અવસાન થયું. તેમના એક પુત્ર રવીન્દ્રનાથ જ રહ્યા. આ આઘાતે કવિને હૃદયમચાવી મૂક્યા. કવિહૃદય ઘાયલ બન્યું; પરંતુ દુઃખના આ ભારે આઘાતના મનોમંથનમાંથી જ તેમના આત્મામાં પરમ આનંદની લહરી ઊઠી. અલૌકિક શાન્તિને તેમણે અનુભવ કર્યો. ત્યાર પછીની તેમની સાધના સાહિત્યની રચનાઓમાં અને શાંતિનિકેતનના ઉછેરમાં ઊર્ધ્વ બની. પોતાના બાળપણના શાળાના કડવા અનુભવોમાંથી જ બોધ લઈને બાળકોને નૈસર્ગિક અને મુક્ત પર્યાવરણ મળે તે માટે શાન્તિનિકેતનને વિકસાવ્યું.

ટાગોર ગાંધીજીના પરમ મિત્ર હતા. બંને એકબીજાનો સહારો હતા. કોઈ પરદેશી ભારતના પ્રવાસે આવે તો શાંતિનિકેતનની મુલાકાત લે જ. ગાંધીજી તો કહેતા. 'શાંતિનિકેતન એ જ ભારત છે.' ગાંધીજીએ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા ત્યારે ગુરુદેવની ૭૦ મી. જન્મજયંતી ઊજવાતી હતી છતાં તે બધા કાર્યક્રમ રદ કરીને યરવડા જેલમાં દોડી ગયા હતા.

૧૯૧૩માં ટાગોરના ગીતસંગ્રહ 'ગીતાંજલિ'ને વિશ્વવિખ્યાત નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું. ભારતીય તરીકે તેઓ આ પ્રથમ માન પામનાર વ્યક્તિ હતા. સરકારે તેમને સરનો ખિતાબ પણ આપ્યો. પરંતુ દેશની સ્વતંત્રતાને જ ઉચ્ચ સ્થાને ગણનાર ટાગોરે ૧૯૧૬ ના જલિયાંનવાલા બાગના હત્યાકાંડ વખતે સરકારને ખિતાબ સપ્રેમ પાછો મોકલી આપ્યો.

૧૯૪૦માં તેમના આત્મીય મિત્ર દીનબંધુ ઓર્ડુનું મૃત્યુ થયું. મિત્ર વિયોગના આઘાતે કવિવરને લયકર આંચકો આપ્યો....તેઓનું શરીર નબળું પડતું ગયું.

૧૯૪૧ની ૧૪ એપ્રિલે તેઓ ઠીક ઠીક બીમારીમાં પટકાયા; છતાં આ વર્ષે એમનો ૮૧ મો જન્મદિન ઉજવાયો. ૩૦ બુદ્ધિએ એમનું ઓપરેશન કરાવવામાં આવ્યું. પરંતુ સફળતા ન મળી. ૭ ઓગસ્ટ ૧૯૪૧-ના રોજ રવીન્દ્રનાથનો નશ્વર દેહ વિસર્જિત થયો. કવિનો કેમળ આત્મા પરલોક ગયો. કવિનું મૃત્યુ મરી ગયું....કવિ અમર થઈ ગયા. કવિ તેમની સાહિત્યરચનાઓ, કલા-કૃતિઓ, શાંતિનિકેતન અને જનગણમન રાષ્ટ્રગીતથી આજે પણ જીવતા છે. નીચેની પંક્તિઓ કવિના જીવનનો સંદેશ સાર્થ રજૂ કરે છે:

‘હે લેઈવે મોર કાર્ય?’ કહે સાન્ધ્ય રવિ,
શુનિયા જગત રહે નિરુત્તર હવિ.
માહિર પ્રદીપ છિલે, સે કહિલા “સ્વામી,
આમાર જેટલૂ સાધ્ય કોરિવો તા આમિ.”

‘ઉપાડી કેણ લેશે કાર્ય મારું?’ પૂછે રવિ સંધ્યા
ટાણે સુણી પ્રશ્ન રહે જગ નિરુત્તર.
માટીનો દીવડો નાનો કહે: “પ્રભુ! મારાથી હશે જે
સાધ્ય, કરીશ તે નક્કી હું.”

રવીન્દ્રનાથે સાહિત્યનાં તમામ ક્ષેત્રો પર હાથ અજમાવ્યો છે. કાવ્ય, નાટક, નવલિકા, નવલકથા, વિવેચન, નિબંધ આદિ તમામ સાહિત્યપ્રકાર તેમણે એડ્યા છે. ગીતાંજલી, કાળુકીવાલા, પંખીની શાળા તેમની પ્રખ્યાત કૃતિઓ છે. ચાર દીવાલો વચ્ચે બંધિયાર કેળવણી અને શિક્ષકની સોટીથી ડરીને બાળપણમાં તેઓ શાળાને બહારે ઝરણાંના કલનાદ કરતા પાણીમાં પગ બોળીને કલાકો સુધી કિનારા પર બેસી રહેતા. ‘પાંજરાનું પંખી રહેતું’, સોનાના પીંજરામાંના કાવ્યમાં તેમણે પોતાના બાળપણના ભાવ સારી રીતે પ્રગટ કર્યા છે. ‘દીઠી મેં સાંતાલની નારી.’ કૃતિમાં મજદૂર નારીનું લાવણ્ય એમણે સુંદર શબ્દોમાં રજૂ કર્યું છે. તેમની પ્રેરણામૂર્તિ પ્રકૃતિ જ રહી છે. પ્રકૃતિને તેમણે મહાન શિક્ષક, માતા અને મિત્ર ગણી છે.

અંગ્રેજીમાંથી બંગાળીમાં ભાષાંતર પણ તેમણે કર્યું છે. બાળોપયોગી સાહિત્ય પણ લખ્યું છે. ૩૦૦ ઉપર પોતાનાં ગીતોને પોતે જ સ્વર આપ્યો છે. સંગીત આપ્યું છે. સંગીત, ચિત્રકાર અને અભિનયના પણ તેઓ અચ્છા તજજ્ઞ હતા. પ્રૌઢ વયે પણ તેઓ નાટકમાં કિતરતા, રમતગમતમાં પણ બાળકો સાથે જોડાતા. બંગાળી જેવી

બોલચાલની ભાષાને તેમણે સાહિત્યની ભાષા બનાવી દીધી. આમ બહુશ્રુત પ્રતિભા ધરાવનાર ટાગોરનું જીવન પણ વિવિધ અનુભવોથી ભરેલું છે.

જીવનદર્શન અને શિક્ષણદર્શન :

કવિએ શિક્ષણદર્શન માટે કેઈ આગવું પુસ્તક લખ્યું નથી. તેમની સંસ્થા શાંતિનિકેતન અને તેમના લેખો....તેમની રચનાઓમાંથી તેમનું જીવનદર્શન અને શિક્ષણદર્શન પ્રગટ થાય છે.

કવિનું જીવનદર્શન અને શિક્ષણદર્શન સામ્યતાથી ભરેલું છે. કવિના જીવનદર્શનમાં સમન્વયની ભાવના (સમ્યક્ દર્શન) પ્રગટ થાય છે. તેમના જીવનદર્શનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનો, શરીર અને આત્માનો, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનો, ઐહિક અને ઈશ્વરપ્રેમનો, સૌન્દર્ય અને સત્ય અનુશીલનનો, વ્યક્તિ અને સમાજનો, સ્વદેશપ્રેમ અને વિશ્વપ્રેમનો, પરંપરા પ્રત્યે આદર છતાં પ્રયોગની સ્વતંત્રતાનો અદ્ભુત સમન્વય જોવા મળે છે. આવાં પરસ્પર વિરોધી જણાતાં તત્ત્વોમાં પણ તેઓ સમન્વય જુએ છે. “વિરોધી શક્તિઓની વચ્ચે સમન્વય-સંબંધ-સ્થાપવો એનું નામ જ સૃષ્ટિ છે, અને આ સમન્વયમાં જ સત્યનું મૂળ તરવ છે.” સત્યની શોધ એ એમના જીવનદર્શનનું લક્ષણ છે.

કવિ અદ્વૈતભાવના હિમાયતી હતા. તેમની આધ્યાત્મિકતા અદ્વૈતભાવની હતી. તેઓ બ્રહ્મ અને જગત, આત્મા અને પરમાત્મા, પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે એકરૂપતા જુએ છે. તેઓ વિભિન્નતામાં એકતા, આત્મામાં પરમાત્મા, આત્મજ્ઞાનમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જુએ છે આ જ અદ્વૈતભાવથી ભરેલી આધ્યાત્મિકતાનું પ્રતીક તેમની શાંતિનિકેતન સંસ્થા છે. જેમાં સાહિત્ય, સંગીત, આ શિલ્પ ચિત્ર અને ચિંતનમાં પણ એકરૂપતા જોવા મળે છે.

ટાગોર વિશ્વઐક્યની દૃષ્ટિએ કહે છે : “આપણે બધા એક જ ઘરની પર જન્મેલા, એક જ માટીમાંથી બનેલા, એક જ આલોકથી આલોકિત થયેલા છીએ. એટલે બાહ્યરૂપથી ભલે ગમે તેટલી સિન્નતા અને ભેદ દેખાય પણ સૌ એક જ એવા બ્રહ્મના અંશ છીએ.” એટલે જ પુરુષ દેવે શાંતિનિકેતનના પ્રતીકમાં ‘વિશ્વ એક માળો છે.’ એવું સુવાક્ય મૂક્યું છે.

તેઓનું જીવનદર્શન છે તેવું જ શિક્ષણદર્શન છે. બાળકને બાળક જ રહેવા દેવાની હિમાયત કરતાં તેઓ

કહે છે, “જો બાળકોને બાળક તરીકે જ રહેવા દેવામાં આવે અને તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષવામાં આવે તો બાળકોને પ્રશ્ન સાવ સરળ બની જાય. મુશ્કેલી તો ત્યારે જ ઊભી થાય જ્યારે એમને સરસતા પશુઓની પેઠે તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે.”

ગુરુદેવ શિક્ષણ માટે ઉત્તમ પર્યાવરણને મહત્વનું લેખે છે. તેથી તો શાંતિનિકેતનમાં તેમણે એવું વાતાવરણ સર્જ્યું હતું કે, ત્યાં રહીને અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીના જીવન ઉપર તેની ઊંડી અસર રહેતી. તે શાંતિનિકેતનના મુક્ત વાતાવરણની સુવાસ લઈને જતો. શાંતિનિકેતનના દરેક વિદ્યાર્થી સંસ્થા સાથે આત્મીયતા અનુભવતો. તેનું હૃદય આનંદથી ગાઈ ઊઠતું.

“આમાદેર શાંતિનિકેતન ।
આમાદેર સવ હતે આપન ।”

સંસ્થાના આવા આત્મીય વાતાવરણનું કારણ ગુરુદેવ પોતે હતા. એક અંગ્રેજ લેખક અનેસ્ટ રેઝ લખે છે : “તેમના મહાન વ્યક્તિત્વની છાપ શાળાના સમગ્ર વાતાવરણ ઉપર દેખાય છે; તથા પોતાના દિવ્ય અને ઉદાત્ત ચરિત્ર દ્વારા તેઓ સંસ્થાની પ્રત્યેક વ્યક્તિને પ્રેરણા આપે છે.” આમ ગુરુદેવ પર્યાવરણને શિક્ષણમાં મહત્વનું ગણતા.

ગુરુદેવ પ્રકૃતિને ઉત્તમ શિક્ષક માનતા હતા. તેઓ માનતા કે : “શીખવા માટે પ્રકૃતિની ગોઠ અપેક્ષિત છે. જ્યાં બાળક જીવનની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ સ્વયં શોધે. પોતાની મુશ્કેલીઓનું સમાધાન પોતે શોધે, જીવન વિતાવવાને બદલે જીવન જીવતાં શીખે. ત્યાં તે ફૂલ, પાન, વૃક્ષ, છોડ, લતા, ગુલાબ સાથે મિત્રતા બાંધે, આકાશની નિહારિકામાં ખોવાઈ જાય, તારાની ગણતરી કરે, ચંદ્રમાની કળા અને ઋતુ અનુસાર રાત્રિવિસના વધઘટની ભૂગોળ શીખે, પક્ષીઓની સાથે ગીત ગાય, ભમરાઓ સાથે નાચે, નદીનાળાંનું સંગીત સુણે અને વિશ્વ અસ્તિત્વની સાથે એકચની પરાકાષ્ટા સુધી પહોંચે.”

વર્તમાન કેળવણી પર ગુરુદેવ પ્રહાર કરતાં કહે છે : “કેળવણીની આપણી સંસ્થાઓ પશ્ચિમની સંસ્થાઓનું અંધ અને નિર્જીવ અનુકરણ છે.”

વળી સાદા જીવન અને ઉચ્ચ વિચારની હિમાયત કરતાં તેઓ કહે છે : “સાદું જીવન તો સંપૂર્ણતાનું

એક ચિહ્ન છે. સંપૂર્ણતાના ચિહ્ન રૂપ સાદાઈ પશ્ચિમે પણ કોઈક દિવસ અવશ્ય શીખવી પડશે.”

કેળવણીની વ્યાખ્યા આપતાં ગુરુદેવ કહે છે : “કેળવણી એટલે જો પરમસત્ય શોધવામાં મનને મદદરૂપ થવું, જે આપણને કાળના અંધનોમાંથી મુક્ત કરે અને દ્રવ્યનો નહીં પણ આંતર પ્રકાશનો, શક્તિનો નહીં પણ પ્રેમનો ખજાનો અપાવે તથા સત્યને અસલ સ્વરૂપે છતું કરે.”

‘સ્વાતંત્ર્ય એ જ શિક્ષણનું કથેય છે’....એમ કહેનાર ગુરુદેવે સારસ્વતોની વિશ્વહરોળમાં પોતાના જીવન-કવનથી સ્થાન મેળવ્યું.

નિબંધ :

અંતે ગુરુદેવને વિશ્વસારસ્વતોની પહેલી હરોળના સારસ્વત ગણી શકીએ. તેમણે જીવનના અંત સુધી સર્જનનું કાર્ય કર્યું. તેઓને વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોમાંથી કોઈ ભારતીયને ન મળ્યું હોય તેવું માન મળ્યું. દુનિયાના લગભગ બધા દેશોનો તેમણે પ્રવાસ ખેડ્યો. તેઓ પોતાની રચનાઓ અને સંસ્થા-સર્જનથી અમર સારસ્વત બની ગયા.

With Best Compliments From

AMRATLAL V. JASANI

“ Amrat ”

Near Phulekhab Press

Rajkot

Phones :

Office : 255779, 255746.

Works : 583131, 583132.

Grams : "BUTTONS "

Telex : A/B-NEKPO-011-5880.

NATIONAL PLASTIC INDUSTRIES.

Manufacturers & top exporters of over two hundred items such as storage drums with lid upto 90 litres, shopping bags, flower pots, buckets, barrels and carboys upto 30 litres capacity for acid and chemical packaging and ball pens better for use and compliments. And also plastic chairs for hotels, canteens, restuarants, gardens etc.,

5, Rewa Chambers,
New Marine Lines,
BOMBAY-400 020

With Best Compliments From

ANDHRA REROLLING WORKS

4-3-336 Residency Road
HYDERABAD
(A. P.)

Office { 330881
346909

Fact. { 591544
Resi { 471652

With Best Compliments from

SAURASHTRA CLEARING AGENCY

CHUNILAL & CO. (T & M) PVT. LTD.

Tusharbhai K. Jani
Nav-Rattna, 2nd Floor,
69 P. D, Mellow Road,
BOMBAY-400 009

મહા ચમત્કારિક શ્રી માણિભદ્રવીર

અનાદિ કાળથી સંસારચક્ર ચાલે છે. ઘણા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં જે આત્માઓ પોતાને ઓળખી સત્પુરુષાર્થ કરી ક્ષેપ સાધે છે તે આત્માઓ જ પ્રશંસનીય અને ધન્યવાદ બને છે અને કાળક્રમે મોક્ષમાં જાય છે—મોક્ષમાં અનંતા આત્માઓ ગયા છે અને જશે તેમાંથી શ્રી માણિભદ્રવીર પણ એક છે—

હાલમાં શ્રી માણિભદ્રવીર ચોસઠમાં વ્યંતર ઇન્દ્ર દેવ છે. તેઓ અવધિજ્ઞાન યુક્ત ઘણા કાળથી પોતાનું દેવાયુ ભોગવે છે અને શુભ કામોમાં નિરંતર ઉઘમી અને ઋદ્ધિ સિદ્ધિ યુક્ત છે.

શ્રી માણિભદ્ર વીરનો સંક્ષીપ્તમાં ઇતિહાસ.

હાલના મધ્યપ્રદેશમાં ઉજ્જૈન નામના શહેરમાં શ્રી માણેકશા શેઠનો જન્મ થયેલો. તેમના પિતાનું નામ ધર્મપ્રિયશા અને માતાનું નામ જિનપ્રિયા હતું—તેઓ ઓસવાલ જાતિના હતા. નાનપણમાં પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી હતી. મોટા થતાં પિતાનો વહીવટ સંભાળી લીધો અને દયા ભાવના લીધે લોકપ્રિય થયા હતા. તેઓ તપાગચ્છના ચુસ્ત અનુયાયી હતા. એકદા લુલ્લા ગચ્છના આચાર્ય ઉજ્જૈનીમાં પધાર્યા અને પ્રતિમા પૂજા નહીં કરવી એમ ઉપદેશ આપ્યો. તેઓએ તપાગચ્છ મૂર્તિપૂજક શ્રાવકધર્મ છોડીને લોકામતી બન્યા.

આ વાત તેમના માતૃશ્રીના જાણવામાં આવી ત્યારે તે ખૂબ દુઃખી થયા અને તેમને અભિગ્રહ કર્યો કે “ત્યારે મારો પુત્ર પ્રથમની માફક દેવદર્શન કરવા જાય અને તપાગચ્છના નિયમ પ્રમાણે વર્તે ત્યારે જ મારે ઘી ખાવું” આ વાત માણેકશાના જાણવામાં આવી—તેમણે નક્કી કર્યું કે મારા મનનું સમાધાન કેઈ સદ્ગુરુ કરશે ત્યારે જ હું મારો મત છોડીશ. થોડા સમય પછી તપાગચ્છાધિપતિ હેમવિમલસૂરી આચાર્ય મહારાજ ત્યાં પધાર્યા. તેમના દર્શનથી અને ઉપદેશથી માણેકશાની શંકાનું નિવારણ થયું અને મહાસુદ પના દિવસે સમકિત મૂલ ખારે મતો ઉચ્ચાર્યા અને હંમેશાં અષ્ટ પ્રકારી જિનપૂજા કરવા લાગ્યા. અને સુપાત્રની ખૂબખૂબ ઉત્સાહથી ભક્તિ કરવા લાગ્યા.

માણેકશાને એક વખત વ્યાપારાર્થે આગ્રા જવાનું થયું. પૂ. જન આચાર્ય મહારાજ હેમવિમલસૂરિજી ચાતુર્માસ માટે પધારેલા. આ સાંભળીને માણેકશાએ ત્યાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું અને બધો જ વ્યાપાર અને કામકાજ પોતાના મુનીમાને સોંપી દીધું—વ્યાખ્યાનમાં શત્રુજય મહાત્મ્ય સાંભળીને ત્યાં જવાનું નક્કી કર્યું અને ચોમાસું પૂર્ણ થતાં ગુરુદેવની આજ્ઞા લઈને શત્રુજયનાં દર્શન માટે નીકળ્યા. મનમાં એક જ ઉત્કંઠા કે શત્રુજય ગિરિના દર્શન કરી જીવન ધન્ય બનાવું—ચાલતાં ચાલતાં પાલનપુર નજીક મગરવાડા ગામની ખાબુમાં એક જંગલમાં આવ્યા. ત્યાં ડાકુઓની ટોળી હતી. ડાકુઓએ તેમને લૂંટવા માટે ઊભા રાખવા ખૂંસો પાડી પણ માણેકશાનું ચિત્ત નવકારમંત્રમાં અને ધ્યેય શત્રુજય હતો.

(અનુસંધાન સામા પાના ઉપર)

-ડાકુઓ એકદમ તૂટી પડ્યા અને તલવારથી તેમના શરીરના ત્રણ ભાગ કાપ્યા. શુભ ચિંતનના લીધે તેઓ મૃત્યુ પામીને માણીભદ્રદેવ ચોસઠમા ઇન્દ્ર તરીકે દેવ થયા. એ પ્રમાણે માણેકશા શેઠ શુભ ધ્યાનથી મૃત્યુ પામી દેવગતિ પામ્યા અને એક ભવ પછી દેવગતિથી પાછા મનુષ્યગતિમાં આવી શુદ્ધ આરિત્ર પાળી, કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જશે.

આ બાબુ માણેકશા લોકામતી ધર્મ છોડીને પાછા તપાગચ્છમાં ગયા તે બાણીને કહવામતીના આચાર્યના હેયામાં પૂ. આચાર્ય હેમવિમલસૂરિ પ્રત્યે તેમણે લેરવદેવની સાધના કરીને આજ્ઞા કરી કે હેમવિમલસૂરિ સહિત બધા જ સાધુઓને ચિત્તભ્રમિત કરીને ભટકતા કરી દો. લેરવદેવ પણ મંત્ર શક્તિથી બંધાયેલા હોઈ દરેક સાધુઓને હેરાન કરવા લાગ્યા. આ ઉપદ્રવના નાશ માટે પૂ. આચાર્ય મહારાજ યોગમાં બેઠા-તેમને જણાયું કે ગુજરાતમાં પ્રવેશ થતાં ઉપદ્રવ મટી જશે - તેઓએ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરતાં પાલનપુર પાસે મગરવાડા ગામે કાઉસગ્ગ ધ્યાને રહી અઠમ તપની આરાધના કરી. આ તપની પ્રભાવનાથી શ્રી માણીભદ્રદેવનું આસન ચલાયમાન થયું. તેમણે અવધિજ્ઞાનથી જાણ્યું કે પોતાના ગુરુ ઉપર ઉપદ્રવ થાય છે. જે ગુરુના ઉપદેશથી પોતે ઇન્દ્રની રિદ્ધિ સિદ્ધિ પામ્યા તે ગુરુનું રક્ષણ કરવું જોઈએ એમ સમજી મદદે આવ્યા અને લેરવદેવ ઉપદ્રવ કરતા હતા તેમને ઉપદ્રવ બંધ કરવા આજ્ઞા કરી પણ લેરવો મંત્રબળે બંધાયેલા હોઈ ઉપદ્રવ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. આથી લેરવો જોડે યુદ્ધ કરીને તેમને વશ કર્યા અને ઉપદ્રવ બંધ કરાવ્યો. પછી ત્યાં પગની પિંડીની સ્થાપના આચાર્ય મહારાજના હસ્તે કરાવી અને દેવ-ગુરુની રક્ષા કરવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. ત્યારબાદ પૂ. આચાર્ય શાંતિ સોમસૂરિજી મહારાજસાહેબે ૧૨૧ ઉપવાસ કરીને શ્રી માણીભદ્રવીરને પ્રત્યક્ષ કર્યા અને તેમની આજ્ઞાનુસાર મગરવાડાથી એક પિંડી લઈ આગલોડ ગામની બહાર હાલ જ્યાં મંદિર છે ત્યાં સ્થાપન કર્યું. ત્યારથી તે સ્થળ તેમના સ્થાનક તરીકે પૂજાય છે. ઉજ્જૈનમાં મસ્તક પૂજાય છે.

માણીભદ્રવીર તીર્થે આસો શુદ્ધ પના રોજ મહાપૂજન (હોમ) થાય છે કારણ કે શત્રુજયની યાત્રાએ જવાની પ્રતિજ્ઞા આસો શુદ્ધ પ ના દિવસે લીધી હતી.

શ્રી માણીભદ્રવીરની ભક્તિ પૂજા અને જાપથી અનેક લોકો સંકટોમાંથી બચી જાય છે. રોગ શોક, દુઃખ દારિદ્ર ટળે છે. ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય છે.

શ્રી માણીભદ્રદેવ નિયમા સમકિતધારી દેવ છે. માટે જૈન ધર્મનું વિધિયુક્ત પાલન કરનારના દુઃખો ટાળવા માટે સંપુર્ણ રીતે સહાયક થાય છે

ૐ. શાન્તિ-શાન્તિ-શાન્તિ

સુબંધુ ટ્રેડર્સના

સૌજન્યથી

ફોન : ૩૩૩૭૫૮ ૩૩૫૮૧૧

૧૨૩, શયદા માર્ગ, ટોંગરી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૯

ગુજરાતનાં વિશ્વવ્યાપી મૂલ્યોને પ્રચારતું અને ગુજરાતી
સમાજોની અખિલાઈને ખુલ્લું ગુજરાતમાં સાકાર
કરવા મથતું સમવાયી સંગઠન

અંખિલ ભારત ગુજરાતી સમાજ

૨૬ જાન્યુઆરી [૧૯૮૧ સુધી સમાજના નિમ્ન સૂચિત સભ્ય બનનારને સ્થાપક સભ્યનો
દરજો આપવામાં આવશે અને તેના જીવનની માહિતી પુસ્તિકા રૂપે પ્રકાશિત
થશે અને આ સભ્યોને સંસ્થાનાં પ્રત્યેક પ્રકાશનો વિનામૂલ્ય પ્રાપ્ત થશે.

આજે જ સભ્ય બનેા

- ૧) રૂા. ૧૦૦૧) એકી સાથે કે એથી વધુ આપનાર વ્યક્તિ સંસ્થાના પેટ્રન ગણાશે.
- ૨) રૂા. ૧૫૦૧) કે એથી વધુ એકી સાથે આપનાર સભાસદને યુગલ પેટ્રન ગણવામાં આવશે.
- ૩) રૂા. ૫૦૧) કે તેથી વધુ એકી સાથે આપનાર વ્યક્તિને આજીવન સભ્ય ગણવામાં આવશે.
- ૪) રૂા. ૭૫૧) કે તેથી વધુ એકી સાથે આપનાર સભ્યને યુગલ-આજીવન સભ્ય ગણવામાં આવશે.
- ૫) રૂા. ૨૫૧) કે તેથી વધુ એકી સાથે આપનાર સભ્યને આજીવન સંસ્થાગત સભ્ય ગણવામાં આવશે.
- ૬) રૂા. ૧૦૧) એકી સાથે આપનાર વ્યક્તિને ત્રિવાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનો દરજો આપવામાં આવશે.
- ૭) રૂા. ૨૫) એકી સાથે આપનાર સંસ્થાને વાર્ષિક સભાસદ ગણવામાં આવશે.
સભાસદ બનવા સંપર્ક સાધો-પત્ર વ્યવહાર કરો

ગુજરાત ભવન

ઉધાગ્રામ

આસાનસોલ (પ. બંગાળ)

નવીનભાઈ વ્યાસ

પ્રમુખ

અંખિલ ભારત ગુજરાતી સમાજ

ફોન નં. { ૩૮૬૬૨૮
૮૧૬૧૧૧

રમેશચંદ્ર ચંદુલાલ એન્ડ બ્રધર્સ

(ડાયમન્ટ મરચન્ટ એન્ડ મેન્યુફેક્ચર્સ)
પ/A ગોકુળ નિવાસ, ૧/લે માળે
મુંબઈ-૭

ફોન નં. : ૨૮૯૨૧

શ્રીપાળકુમાર ચંદુલાલ શાહ

૬/ ૧૪૧૨ થોલાશેરી
મહીધરપુરા.
સુરત

ફોન નં. : ૫૩૯૬

ભીખાભાઈ નરસીદાસ માલદાર

કુમુદવાડી
ભાવનગર

ભદ્રેશ્વર વસહી તીર્થને વંદના

કચ્છમાં આવેલ પ્રાચીન ભદ્રેશ્વર જૈન તીર્થનાં મંદિરોની રચના આખું ઉપરનાં મંદિરો જેવી જ કુશળતાભરી છે. સંખ્યા-બંધ દેરીઓનાં અનેક શિખરોથી શોભતું આ વિશાળ અને સુંદર તીર્થ છે. જિનાલયની ચારે બાજુ ધર્મશાળા અને ડાબી બાજુ ઉપાશ્રય છે.

આ પ્રાચીન જિનાલયની અહ્મત શાંતિ અને પવિત્ર વાતાવરણ યાત્રિકોને ભક્તિભાવ અને આધ્યાત્મિક વિચારણા પ્રેરે છે.

લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ જેટલાં આ પુરાતન તીર્થતું દેવવિમાન સમાન ગગનચુંબી ભવ્ય જિનમંદિર યાત્રાળુઓને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. આ તીર્થતું વાતાવરણ અને હવામાન આરોગ્યપ્રદ અને આહ્લાદક છે. આ તીર્થના ૨૫૦૦ વર્ષના અરસામાં કેટલીયે ચડતી-પડતી આવી. દાનવીરો અને જૈન અગ્રેસરોની તીર્થસેવા અને કર્તવ્યનિષ્ઠાથી લગભગ નવ વખત આ તીર્થનો જિર્ણોદ્ધાર થયો છે.

With Best Compliments From

Naranji Shamji & Co.

COTTION MERCHANTS

21, Keshavji Naik Road,

BOMBAY-400 009

Phone : 323622—328887

Resi. : 473248

With Best Compliments From

MOHANLAL MANIBHAI DESAI

VINAY STEEL AGENCY

VADILAL SHAH & COMPANY

M-1, Steel Centre, Ahmedabad Street, Iron Market,
BOMBAY-400 009

&
ASSOCIATES

JYOTI STEEL TRADERS

Steel Chambers, Broach Street,
BOMBAY-400 009.
Phone . 320799

SHAH & VORA

Ahmedabad Street, Iron Market
BOMBAY-400 009
Phone : 343957

RAM ENGINEERING WORKS

7, Mira Village Road, MIRA-401 104
Phone : 663412

Gram : ROSSYBUGGET

Phones { 385160
367994
369240

With Best Compliments From

M/S. RASIKLAL & CO.
&
M/S. MUKESH BROS. EXPS.

Exporters & Importers of Diamonds
Mehta Bhavan, 3rd Floor,
311, Charni Road,
BOMBAY-400 004

સરસ્વતી પુત્રો

ચંદ બારોટ અને સંત સુરદાસ વિષે એક અધ્યયન

—શ્રી કેશુભાઈ બારોટ

“ મહાકવિ ચંદ બારોટ ”

પૃથ્વીરાજ રાસાનો એક દુહો છે:-

એકાદશમે પંચદહ, વિક્રમ શાહ અનંદ
તિહિ પરજય હરનકો, લો પૃથ્વીરાજ નરેન્દ્ર

સં. ૧૧૧૫માં શત્રુની કીર્તિને હરનાર મહાપ્રતાપી ભારતવર્ષના છેલ્લા હિન્દુ સમ્રાટ મહારાજ પૃથ્વીરાજનો જન્મ અજમેરમાં સોમેશ્વર ચૌહાણને ત્યાં થયો.

અને તે જ દિવસે લાહોરમાં ચૌહાણ કુળના જગત ગોત્રના વેણુભાટને ત્યાં જગદંબાનો વરદાય મહાકવિ ચંદ પણ જન્મ્યા.

ચંદનો જન્મ તો લાહોરમાં થયો, પણ પાલનપોષણ અજમેરમાં થયું.

ભાટ અથવા બારોટમાં અનેક શાખા છે. કંકાળી ભાટ, મારવાડી ભાટ, કનોજીઆ ભાટ, મુસલમાન ભાટ, લખ-લાણી ભાટ, સીંધવા ભાટ, વળોયા ભાટ, કુંટગરીઆ ભાટ, સોરઠીઆ ભાટ, અમદાવાદી ભાટ અને એની કટાર પણ નવ લેખાય છે. સુંદર કટારી, અમર કટારી, દુર્ગા કટારી કમલ કટારી, કમર કટારી, શ્યામ કટારી, શ્રી કટારી, બ્રહ્મ કટારી, રુદ્ર કટારી-આ દાખલા પુરાણોમાંથી મળે છે.

સત્સંગમાં ચંડીપાસે લવંગ અને વળાંસ ભાટ, શેષ-પાસે ભીમસી ભાટ, ત્રેતાયુગમાં બળીપાસે પીંગળ ભાટ, રાજ રામ પાસે રંપાળ બારોટ અથવા જનકભાટ, દ્વાપરમાં પાંડવો પાસે સંજયભાટ, કરણ પાસે ભીમક ભાટ, કળિયુગમાં વિક્રમ પાસે વૈતાલભાટ, અકબર પાસે હાજરજવાળી ગંગભાટ અને જેના એક જ કવિતથી અકબરે ભારત-વર્ષમાંથી ગૌવધ બંધ કરાવેલ તેવા નરહર ભાટ, સિદ્ધરાજ પાસે ચંચલ ભાટ, લાખા કુલાણી પાસે હંસભાટ, રાજ સોજ પાસે વિદ્યામલ ભાટ, જગદેવ પરમાર પાસે કંકામણ-

ભાટ એમ પૃથ્વીરાજ પાસે મહાકવિ અને અનન્ય દેશભક્ત ચંદ બારોટ હતા.

ચંદ અને પૃથ્વીરાજ બેય હેડીના, ભાઈબંધી બંધાણી પણ ઓળખોળ બની બંધ એવી ! બેય બોળિયા સોંસરવો એક જ આત્મા રમે છે.

ચંદ પેથલની તો ઘણી લાંબી વાત છે. પણ થોડાક પ્રસંગ તપાસીએ. ચંદે ગુરુ ગુરુપ્રસાદ પાસે વિદ્યા મેળવ્યા પછી જલંધરી અથવા જલયા દેવીના ઉપાસક બન્યા. તેણે જગદંબાની સ્તુતિ કરી

હંદ ભુંજળી

નમુ આદિ અનાદિ તુંહી ભવાની
તુંહી ભોગમાયા તુંહી બાકબાની
તું ધર્મ આકાશ વિભુ પ્રસારે
તુંહી મોહમાયા વિષે શૂલ ધારે

આવી ૩૫ કડીની સ્તુતિ કરતાં (સ્થળ સંકેતને કારણે આખી લખી નથી)

દુહો

કરી વિનતિ બંદીજન, સન્મુખ રહ્યો સુબન
પ્રગટ અંબિકા મુખ કહ્યો. માગ ચંદ વરદાન.

ચંદ કે “ મા ! બીજું તો શું માગું ? પૃથ્વીરાજ જેવો ઘણી બેઠો છે. ”

હંદ નાગણી

સિદ્ધિ દે સિદ્ધિ દે અષ્ટ નવ નિદ્ધિ દે
વૃંશમે વૃદ્ધિ દે બાકબાની
હૃદયમે જ્ઞાન દે ચિત્તમે ક્યાન દે
અભય વરદાન દે શંભુરાની
દુઃખ કો દૂર કર સુખ ભરપુર કર
આશ સંપુર કર દાસ બાની

સન્ન્યસ સો હિત દે કુટુંબમે પ્રીત દે
જંગમે જીત દે શ્રી ભવાની

તે પછી શ્રેષ્ઠ વખતમાં અણહિલપુરના ભોળા ભીમ-
દેવ સાથેના યુદ્ધમાં સોમેશ્વર કામ આવી ગયા. રાજની
જવાબદારી પૃથ્વીરાજ ઉપર આવી પડી.

તે અરસામાં મહાના મીરાપીરે એક લાખ એંશી
હજાર પીરોને લઈ અજમેર ઉપર ચડાઈ કરી. બચંકર
યુદ્ધ મચ્યું. છેલ્લે એય પક્ષના એકાને મેદાનમાં ઉતારવા
તેમાં જેના એકાની જીત થાય તે પક્ષ જીત્યો ગણાય,
તેવો ઠરાવ થયો. મીરાપીર તરફથી ઉજબક પીર નામનો
એકો મેદાનમાં આવ્યો ચંદ કે, ઉજબક પીર નામનો
એકો કેવો હતો ?

છંદ પદ્ધતી

શુભ શેખખત ઉજબક નામ. મીરા પ્રધાન પુનિ યુદ્ધ ધામ
ચાલીસ દુન જીન પીઠ લાલ ચાલીસ દુન ઉર કંઠ માલ
પચાસ દુન પહેરે કવચ, પચાસ દુન ઉર કંઠ માલ
ચકમાર પંચ મણકો ઉદ્ધાર, હજારતીર જિહ્વિ ભાથમાર
કબાન પકડ ઉજબક પીર દો કોષ પેન ચૂકત તીર
દો કોષપેન પુનિ તીર માર, સર લગત બાન પાષણહાર
ખટ લોગ જોગ મહિષા અહાર સુની પ્રાકમ અહિ ગર્ભગાર.

છ છ પાડા ખાનાર “દુન” એટલે એ મણ, ૮૦
મણની લાલ બાંધનાર અને ૧૦૦ મણનું બખતર લીઝ-
નાર યોદ્ધા સામે પૃથ્વીરાજનો ચામુંડ નામનો યોદ્ધો ઊઠ્યો
ચંદ કે, ચામુંડ પણ કેવો હતો :-

છાપય

પીવે દૂધ મણ પાંચ, શેર પેંતીસે સકર
અન ખાય તવ તાકડી, ઔર ખડો ઈક બકર
કાળકુટ મચ શેર, સવામણ ઘૂતસુ પોષણ
કસ્તુરી ઈક શેર, શેર દો કેશર ચોખણ
મણ ચાર દધિ મહિષ ઈક આસવ ઈક મટકી ભરે
સવાપોર દિ’ ચડચે શિરામણી ચામુંડ કરે.

જોગમાયાની દયાથી ચામુંડ ઉજબક પીર સામે જીત્યો.
અંતે પીરો સાથેના મામલામાં ચંદ વચ્ચે પડ્યા.
જવાબ પીર સાથે સમાધાન થયું. જવાબ પીરે કહ્યું :

“આ ધરતી માથે પીરોના લોહી છંટાણા છે. માટે
તમે અજમેર છોડી દિલ્હી જાવ. દિલ્હીનું રાજ પૃથ્વી-
રાજને મળશે.”

પીરનાં વચન સાચાં પડ્યાં. દિલ્હીના અનંગપાળ
તુવરને દીકરો નહિ હોવાથી દીકરીના દીકરા પૃથ્વીરાજને
ખોળે લીધા. પેથલ અને ચંદ દિલ્હી આવ્યા.

પછી તે ભારતવર્ષમાં પૃથ્વીરાજની હાકડાક વાગે છે.
અણહિલપુરના ભોળાભીમને હરાવી આબુગઢના જેતસી
પરમારની પુત્રી ઇચ્છનકુમારીને પરણ્યા.

ચંદને પણ બે વાર પરણ્યા. પહેલીવાર કમલા
અથવા મેવા સાથે, બીજીવાર ગોરી અથવા રાજેરા સાથે.
પોતાની બહેન પૃથ્વાને ચિતોડના વીર સમરસિંહ સાથે
પરણ્યા.

કવિ ચંદ માત્ર કવિ ન’તા. શૂરા સામંત પણ હતા. રણ-
સંગ્રામમાં પૃથ્વીરાજ સાથે હરોડમાં રહેતા.

એકવાર પૃથ્વીરાજના ફરમાનથી ચંદે સૈન્ય લઈ નાગોર
ઉપર હલ્લો કર્યો. વચ્ચમાં ભોળાભીમના સૈન્ય સાથે ભેટો
થાતાં આ વીર કવિએ એકલે હાથે વિજય મેળવ્યો.

દુહો

હરદ ચઢ સુખમાં મઢે લિયે પ્રમલ દલ સાથ,
ભીમ ભૂપ બલ મથનકો જાન ચંદ કવિનાથ.

હવે તો પૃથ્વીરાજની કીર્તિના ચારે કોર ડંકા દેવાઈ
ગયા છે. પૃથ્વીરાજની વીરતાની વાતું સાંભળી સમુદ્રશિખર
નામના શહેરના રાજા વિજયકુમારની પદમાવતી નામની
કુંવરી વારી ગઈ પણ જિગરથી એણે પોપટની ડોકે ચિટ્ટી
બાંધી પૃથ્વીરાજને મોકલી.

પૃથ્વીરાજ આઠ હજારનું સૈન્ય લઈ પદમાને લેવા
ચડ્યો. પાછાં વળતાં શાહબુદ્દીને અચાનક હલ્લો કર્યો,
શાહબુદ્દીને હાથે પણ વરસાદના કારણે પૃથ્વીરાજના ઘાયલ
સૈનિકો રસ્તો ભૂલ્યા તે મહોબા અથવા ખુદેલખંડ જઈ
ચડ્યા. જ્યાં પાદરના બગીચામાં ઊતરવા જતાં માળીએ
વાંધો લીધો તેથી સૈનિકોએ માળીને માર્યો. આ રાવ
ખુદેલના રાજા ચંદલ પરમાર પાસે ગઈ. ચંદલ પરમારે
પૃથ્વીરાજના સૈનિકને માર્યા. આ બધું પૃથ્વીરાજને થતાં
તેણે ખુદેલ ઉપર હલ્લો કર્યો.

ખુદેલના ચંદલ પરમારના બે યોદ્ધા જે રિસાઈને
કનોજ જતા રહ્યા છે, તેના સિવાય પૃથ્વીરાજ સામે
ટકકર જિલાય તેમ નથી. તેથી જગનસાટ કનોજ આવ્યા
અને અલ્હ અને ઉદલને સમજાવ્યા :

દુહો

શ્યામ સાંકળે ધર રહે, રહે અવર ધર સોય
સો રાણી હિર તો લિયો, દુખ રજપૂત ન હોય.

જગનભાટની સમજાવટથી અલહ-ઉલ્લ પુ'દેલ આવ્યા.
સામસામા યુદ્ધના મોરચા મંડાણા. તરઘાયા ઢોલની થપાટું
ત્રણ ત્રણ ગામના તરલેટા ટપી ગયું, શરણાઈમાં સિંધુડો
ફૂંકાણો, આ યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં ચંદ લખે છે :

અંદ ભુજંગી

ઈતે શૂર નાવે કરે દાન ધ્યાને, ઉતે અપ્સરા અંગ મંજત તાન
ઈતે ટોપ ટંકાર શિરં ઉતંગ, ઉતે અપ્સરા કંચુકી પહેરી અંગે
ઈતે શૂર મોજા બનાવત આપે. ઉતે અપ્સરા નેપૂરં પહેરી પાયે
ઈતે શૂર રાગંબધે તાય તેંગ, ઉતે અપ્સરા ચરનીયા પહેરી અંગ
ઈતે પાધ પેચં સમારત સૂરં, ઉતે શિશ કૂલ ગુહાવત પૂરં
ઈતે શૂરમાં પાધમે ઝલમ ડારે, ઉતે ઝુંડ રંભા સુ માગં સમારે
ઈતે શૂર સરવે ખરે ખગ મંજે, ઉતે અપ્સરા અંગનં નેન અંગે
ઈતે શૂર ઢાલં બહી બંધ ડારે, ઉતે અપ્સરા શ્રવણ નાટક ધારે
ઈતે શૂર ફસ દાનં હથેસુ કીએ, ઉતે અપ્સરા હથ મેંદી સુદીએ
ઈતે શૂર કર કેહરી નખ લીને ઉતે અપ્સરા કંકનં પાન કીને
ઈતે શૂર ખરછી લિએરે અન્યારી, ઉતે અપ્સરા હાથ વરમાલ ધારી
ઈતે શૂર તુલસીનકી માલ નાઈ ઉતે અપ્સરા માલ મોતી બનાઈ
ઈતે શૂર કરખાન કખાન નાઈ, ઉતે અપ્સરા ચમકી નેનં નચાઈ
ઈતે તેગ સાવંત ધીરેન લીએ ઉતે અપ્સરા સાજ વિમાન કિયે
કહે કવિ ચંદ નિરખીસ સોહ, બરને સુમાને પરી સૂર દોહ
ચંદ કે' છે,

આ બાબુ પૃથ્વીરાજના યોદ્ધા નાહીને દાન ધ્યાન કરે
છે. સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ શૂરાને વરવા અંગ સાફ કરે છે.
આબાબુ યોદ્ધા ટોપ બખતર સજે છે અને સ્વર્ગમાં
અપ્સરાઓ કંચુકી પહેરે છે.

આવા લયંકર યુદ્ધની તૈયારી વખતે અલહ અને
ઉલ્લને બખતર લીડતા એઈ તેની માતા કહે છે :

પદરી

દેવલ કહે સુન સુત દોહ, લોન હલાલ કરો તુમ દોહ,
આવંદ આગળ શિશકો દીજે, નરલે રાજ સ્વર્ગકો લીજે.

જ્યારે આ યુદ્ધમાં મહા કાળબાળ યોદ્ધા અલહ-ઉલ્લ ભારથે
મંડાણા અને ઢાળાંઢળા કરી નાખ્યા ત્યારે પૃથ્વીરાજના
કાકા કન્હ ચહવાન કૈમાસ અને અલહન પદિયારે ઉલ્લને

સપાટામાં લઈ ધડ માથું જુદા કરી નાખ્યા પણ ઘડે
પૃથ્વીરાજના એક હજાર યોદ્ધાને ધારા તીર્થ ઉતાર્યા,
ઉલ્લની અફસુત મર્દાનગી ઉપર ચંદ વારી ગ્યા-વાહ....
ઉલ્લ....વાહ....ઉલ્લ....

દુહો

તિતુ મિલકે મારીઓ, રણ જસરાજ કુમાર,
મારે ભડ પૃથ્વીરાજકે, શિર બિન એક હજાર.

આ યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજ પણ ધાયલ દેહે મુડદાના ઢગલા
ઉપર પડયા છે. ગ્રીધણી આંખો કાઢવા આવી છે પણ
પૃથ્વીરાજનો સામંત સંજમરાય ધાયલ દેહે પડયો છે.
તેનાથી આ દશ્યજેવાયુ નહિ તેથી પોતાના દેહમાંથી માંસનો
લોચો કાપી ગ્રીધણીને માર્યો તેથી ગ્રીધણી માંસનો લોચો
લઈ ભડી ગઈ.

દુહો

ગ્રીધન કો પલ બ્રખદિયો, નૃપકે નેન બચાય.
દેહ હસંત વૈકુંઠકો પહોંચ્યા સંજમ રાય.

પછીથી કન્હ, ચંદ વગેરે આવી ગ્યા, પૃથ્વીરાજને બચાવી
લીધા. પુ'દેલ ઉપર જીત મેળવી પૃથ્વીરાજ દિલ્હી આવ્યા.
આ અરસામાં શાહબુદ્દીનના અનેક હલ્લા પૃથ્વીરાજે
ખાળ્યા છે. વિજયના કેદમાં ચક્રચૂર પૃથ્વીરાજે ચંડપુંડરિક
નામના સામંતની ભંભેરણીથી પોતાની જમણી આંધ
જેવા ચામુંડરાયના હાથમાં લોઢાની બેડી જડી દીધી !
તેથી ચામુંડે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ હાથમાં હવે લોઢાનું
હથિયાર નહિ ઝાડું !

ખીજે બનાવ પણ એવો ખેદજનક બન્યો છે.

એકવાર પૃથ્વીરાજની ગેરહાજરીમાં કૈમાસ રાણી-
વાસમાં જઈ ચડયો જ્યાં પેથલની પાસવાન ઠણીટકીનો
ભેટો થયો.

નારીના નયનબાણે કંઈક ભડવીરોને વીંધી નાખ્યા
છે. એમાં કૈમાસનું શું ગળું ?

“કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્જા”

કૈમાસને શ્યામ ધર્મ કે પૃથ્વીરાજનો લય બેમાંથી
એકેય ન રોકી શક્યા.

અચાનક પૃથ્વીરાજ મહેલે આવ્યા. આ દશ્યજેતાં તો
ક્રોધમાં ધોમચક બની તીરતું સંધાન કરી ચોટાડયું

કૈમાસના ખોપરામાં ! કજીટકી બીકની મારી ભાગી છૂટી.
ગઈ કનોજ જયચંદના દરબારમાં. ચંદ અફસોસ કરે
છે. આ વખતે પણ પેથલે કેવો થોડો ખોયો !

છાપય

જિહ્વિ કૈમાસ સામંત, ખોદી ખુટવ ધન કાઢ્યો
જિહ્વિ કૈમાસ સામંત, રાજ ચહવાને ચઢ્યો
જિહ્વિ કૈમાસ સામંત, પર પરિહાર મુર સ્થળ
જિહ્વિ કૈમાસ સામંત, મલેચ્છ બાંધ્યો બળ સબળ
ચહ ઐર જોર ચહવાનનૃપ, તુરક હિન્દુ ડરપત ડરહ
વારાહ વાઘ વારાહ બીચ, સુવશ વાસ જંગલ ધરહ
અને આમ પૃથ્વીરાજની ચામુંડ અને કૈમાસ રૂપી પાંખો
તૂટી પડી. આવા ઉપરા ઉપરી ઘા વાગવાથી પૃથ્વીરાજ સાવ
ભાંગી પડ્યા છે, એની ગમગીની ટાળવા સામંતો પાણીપત
લઈ ગયા, જ્યાં દુર્ગોકેદાર નામના ભાટે ચંદ સાથે વિદ્યા-
વિવાહ માગ્યો અને કહ્યું : “એક વર્ષના બાળકને
બોલાવી દો.”

ચંદ કે “અહીં એક વર્ષના બાળકને ક્યાંથી કાઢવું ?”
તેથી ઘોડાની પૂજા કરી એટલે ઘોડાના મોઢામાંથી પૃથ્વી-
રાજના આશીર્વાદનો દુહો નીકળ્યો :

દુહો

જિહ્વિ સારથ સજ પંથો, રાખ્યો ઝભ ઉતરાય
જિહ્વિ રાખ્યો પ્રહલ્લાદસો, કર રાખ્યો પૃથ્વીરાજ.

* * * * *

ઈ વખતે કનોજમાં શું બન્યું ઈ તપાસીએ.

કનોજમાં જયચંદે રાજસૂય યજ્ઞ સાથે પોતાની
પુત્રી સંયુક્તાનો સ્વયંવર રચ્યો છે પણ સંયુક્તા
પૃથ્વીરાજને વરવાનું પણ લઈ બેઠી છે. આ વાતની જાણ
પૃથ્વીરાજને થઈ. પણ સીધો હલ્લો નહિ કરતાં છળ-
કપટથી હરણ કરવાનું નક્કી થયું. લાવલશકર સાથે ચંદને
કનોજ જવું અને પાણીનો ચંબુ ઉપાડનાર તરીકે પૃથ્વી-
રાજ સાથે જાય.

સંતલસ પ્રમાણે ચંદનો મેલીકાર આવે કનોજ
જયચંદના દરબારમાં. જયચંદે ચંદના સારા આદર કર્યો.

ચંદે જયચંદને આશીર્વાદ આપતાં છંદ ઉપાડ્યો.
છંદની ત્રેવીસ લીંટી સાંભળતાં તો જયચંદને મોજના
હિલોળા આવ્યા છંદ ઉપર. પણ છેલ્લી લીંટીમાં ચંદે
દાટ વાળી નાખ્યો.

ભૂજંગી

“ઈતે વંશ છતીસ આયે હંકારે. તિહાં એક ચહવાન
પૃથ્વીરાજ ટારે”
જયચંદની મગરૂખી ઉપર ઘણા ઘા પડી ગયા. એનાથી
બોલાઈ ગયું :

દુહો

રતન ખુંદ બરસે નૃપતિ, હય, ગજ, હેમસુ હંદ,
લગે ન ખુંદ માગન તન, શિર સો છત દરિદ્ર.

ચંદની નજર આખાય સભાખંડ ઉપર ફરી વળી ને
દરવાજા ઉપર અટકી, જ્યાં સોનાની પ્રતિમા બેલી છે,
ચંદે પૂછ્યું “આ કોણ ?” જયચંદ કે “તમારા રાજા
પૃથ્વીરાજ છે. અમારા દરવાજી થઈને બેલા છે ! ચંદના
રૂંવાડાં ઠરડાઈ ગયાં. એણે પ્રતિમા સામા હાથ લંબાવીને
કહ્યું :—

છાપય

જબ જન્મ્યો પૃથ્વીરાજ, માતકો નૂર ગમાયો
જબ જન્મ્યો પૃથ્વીરાજ, પેટ પથર ન આયો
જબ જન્મ્યો પૃથ્વીરાજ, સુતા કુલ હોત બે સારી
જબ જન્મ્યો પૃથ્વીરાજ, હુવા સબ હંસા ચારી

પૃથ્વીરાજ રાજ સંભર ધની સુકવિ “ચંદ” સચ્યો ચવે
જયચંદ રાજ કનોજકો, દરવાજ હો કૈસે રહે.

કહેવાય છે કે ચંદના ઠપકાથી પૃથ્વીરાજની સોનાની
પ્રતિમા પીગળી ગઈતી અને જ્યારે ચંદે પૃથ્વીરાજની
બેહદ તારીફ કરી ત્યારે જયચંદે પૂછ્યું, “આટલા
સુગંધધારી રાજામાં કોઈ પૃથ્વીરાજ જેવો ખરો ?” ચંદ
કે “ના, કોઈ નથી !”

છાપય

ઈસો રાજ પૃથ્વીરાજ, જિસો ગોકલ મેં કાનહ
ઈસો રાજ પૃથ્વીરાજ, જિસો હથર ભીમકહ
ઈસો રાજ પૃથ્વીરાજ, જિસો અહંકારી રાવન
ઈસો રાજ પૃથ્વીરાજ, જિસો રામ રાવન સતાવન

બરસ તીસ સહ આગરો. લછન બતીસ સંજુત તન
ઈમં જપે “ચંદ” વરદાય વર પૃથ્વીરાજ ઉતિ હાર ઈન
“ઈસો” શબ્દ બોલતી વખતે ચંદે પોતાનો હાથ કાન
તરફ કર્યો કારણ કે પાછળ પૃથ્વીરાજ પાણીનો ચંબુ

લઈને ઊભા છે તેથી જ્યયંદને ચંબુવાળા ઉપર વહેમ ગ્યો, શંકાનું સમાધાન કરવા સભામાં કણોટકીને બોલાવી કારણ કે કણોટકી દુનિયામાં એક પૃથ્વીરાજને જ પુરુષ પ્રમાણતી, અને પરજ કરતી. કણોટકીએ સભામાં પ્રવેશતાં પૃથ્વીરાજને જોઈ માથે ઓઢવું! પણ ચંદ આખી વાતને પામી ગ્યા. હમણા ગજબ થાહે! કણોટકીને ઇશારાથી સમજાવી દીધી.

જ્યયંદે માથે ઓઢવાનું કારણ પૂછતાં કણોટકીએ સુંદર ઉત્તર વાળ્યો :—

“મહારાજ! માથે ઓઢવાનું કારણ એટલું જ છે કે કવિ ચંદ પૃથ્વીરાજના પરમ મિત્ર છે, વળી તેને માથે પૃથ્વીરાજની પાઘ છે!”

આટલી વાત બની ત્યાં સંયુક્તા હાથમાં વરમાળ ધારી સભાખંડમાં દાખલ થઈ. પૃથ્વીરાજ આંખ્યાની તેને બાણ થઈ ગઈ છે.

પૃથ્વીરાજે સંયુક્તાનું હરણ કયું અને કળ પાંગળો જ્યયંદ તેની પાછળ ચડ્યો. એક પછી એક ચોદા જ્યયંદનો મારગ રોકે છે, અને પૃથ્વીરાજ દિલ્હી તરફ આગળ વધે છે.

જ્યારે પૃથ્વીરાજનો આતતાઈ નામનો ચોદો જ્યયંદનો મારગ રોકીને ઊભો ત્યારે કેહર કંઠીર પરમાર એક હજાર શંખધર ચોદા લઈ મોરચે મંડાણો.

કેહર કંઠીર જ્યયંદની મદદે આવ્યો ત્યારે ત્યાગીના વેશમાં હતો. તેનું કારણ જણાવતાં ચંદે લખ્યું છે, “કેહર કંઠીર પરમારોમાં મુખ્ય હતો અને આ પૃથ્વી પરમારોની છે.

“પૃથ્વી પતિ પરમાર, પૃથ્વી પરમારા તણી”

કવિ અને બ્રાહ્મણોને તો બધા દાન આપે છે પણ પરમારોએ પૃથ્વી એક ચક્રવે કરી ક્ષત્રિયોને પણ દાનમાં દીધી છે!

છાપ્પ

ઈંદ્ર દિલ્હી તુંવરા, રઈ પટ્ટણ આઊરા
ઈંદ્ર સંતીર ચહવાન, ઈંદ્ર કનવજ રાઠોરા
પતિહાર મુર દેશ, સમા ભટ્ટી સિંધુ તટ
ઈંદ્ર સોરઠ યાદવા, ઈંદ્ર દખિન સુ ભાગ પટ
આસન કચ્છ દીની ધરા. ભાટ પૂરબ ભાવરી
બની ગ્યો નૃપ ખાંડી ધરા, ગિરિજા પતિ માલાગ્રહી

આતતાઈ પડતા જ્યયંદનું સૈન્ય આગળ વધ્યું. હાહાકાર મચી ગ્યો, તેથી કોધમાં બંભાળ બની કંઈ ચહવાન બખતર ભીડે છે પણ તે પહેલાં તો કંઈનો ઘોડાનો રખેવાળ સધન બાબકચો, મામલો મચી ગ્યો. ચંદે રાસામાં લખ્યું છે, મરતી વેળા સધન ભારે રૂંડો લાગ્યો તો :

છાપ્પ

હય કરત ભય લોમ, લોમ હય પેન પલટચો
પય કટત કર લયો, કરહ સખ સેન સમદયો.
કર કટત શિર લયો, શિરહ તન તન હઈ તૂટચો
શિર તૂટત ધર લયો, ધરહુ સન્મુખ હઈ ફટચો.
ધર ફટત ફટત કવિ “ચંદ” કે, રોમ રોમ લગે લરન
સુર અસુર નાદ જય જય કરે, ધન્ય સધન મરન.

ઘોડો કપાતા સધન ધરતી ઉપર આવીને લડ્યો, પગ કપાતા હાથ લડવા લાગ્યા; હાથ કપાતાં માથું ઊડી ઊડી દુશ્મનને વાગે છે. માથું તૂટવાથી ધડ લડે છે, ધડ ફાટતાં રૂંવાડાં ઊડી ઊડી દુશ્મનને ખૂંચે છે.

જ્યારે કંઈ ચહવાન વીરગતિને પામ્યા ત્યારે અલ્હન પઢિયારે માથું ઉતારી પૃથ્વીરાજને આપ્યું અને કહ્યું;

“મહારાજ! આ માથાને હેઠું નહિ મૂકો ત્યાં સુધી મારું ધડ લડશે.”

પણ સંયોગતાને પાણી પાતી વખતે પૃથ્વીરાજને માથું હેઠું મૂકવું પડ્યું અને અલ્હન પઢિયારનું ધડ પડ્યું. !

પૃથ્વીરાજ દિલ્હી તો પહોંચી ગયા પણ ત્યારે હાહલીરાય રામ પુરોહિત અને ચંદ ખારોટ જ બાકી હતા !

* * *

હવે તો પૃથ્વીરાજ વિલાસમાં ગળાખૂડ છે, ભત ભતના આસવ અને આમિષોના ભક્ષથી એવા લંપટ બની ગયા છે કે રાત દી રાણીવાસ છોડતા નથી !

“ધણી વિનાનાં ઢોર સૂતાં” પ્રબળું કેઈ ધણી ધોરી નથી. લુચ્ચા અને લક્ષ્મી માણસોના ત્રાસથી પ્રબળ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ગઈ છે પણ ફરિયાદ કરવી કેને ?”

પૃથ્વીરાજને સમજાવા હાહલીરાય રાણીવાસમાં આવે છે પણ સંયોગતાની ઢાસીએ ઘોર અપમાન કયું. આ

અપમાનનો ખદલો લેવા હાહુલીરાય સીધો ગિઝની ઊપડી ગયો. ચંદની સમજવટ નકામી ગઈ.

ચંદે આ વાતની જાણ ચિતોડ સમરસિંહને કરી. સમરસિંહ આવી આઠ આઠ દિવસથી દિલ્હીને પાદર પડ્યા છે પણ મુલાકાત થાતી નથી !

એક ઉપાય સૂઝ્યો. એક ચિઠ્ઠી લખી મીથુની ગોળીમાં લપેટી પોપટની ડોકે બાંધી પૃથ્વીરાજને મોકલી.

પૃથ્વીરાજ અને સંયોગતા જ્યાં જળકોડા કરે છે ત્યાં પોપટ આવતા તેની ડોકેથી પૃથ્વીરાજે ચિઠ્ઠી વાંચી એમાં ચંદે લખ્યું હતું :

“ તું પર ગોરી રતિય તા ઘર ગોરી તકય. ”

“ તું ગોરી એટલે સંયોગતા સાથે કીડા કરે છે. પણ ગોરી એટલે શાહબુદ્દીન તારા ઘર સામે તાકીને બેઠો છે ! ”

વળી સમરસિંહ આખ્યાની વાત પણ જણાવી છે.

પૃથ્વીરાજ મોહનિદ્રામાંથી જાગી ગયા. શરાબ અને સુંદરીનો નશો ઊતરી ગયો સડેડાટ....

એણે રાણીવાસ છોડી દીધો. નગારે ઘા ફઈ સમરજી સામેયું કર્યું.

આજે બારબાર મહિને પ્રજાએ રાજાના દર્શન કર્યા એટલે ઉલ્લાસમાં એવા જોરથી નગારા વગાડ્યા કે દરબાર ચોકની મોટી શિલા ઊથલી પડી અને વીરભદ્રનામનો મહાગણ જાગી ગયો એણે પૃથ્વીરાજને શ્રાપ દીધો.

વીરભદ્રનું પ્રગટ થવું અને તેનું ભવિષ્ય કથન કવિ ચંદે “ પૃથ્વીરાજ રાસા ”માં પદ્યધરી છંદમાં લખ્યું છે.

પદ્યધરી

રંગ રાગ બાગન થક્યં, ઘન ઘોર શોર પ્રગટ્યં
સુની અલખ વીર સ જગ્યં, શિર પલટ ઉધિયં પગગ્યં
લંબી અસી ગજ સજ્જ્યં, પચાસ ચોડિય ગજગ્યં.
દેશ ગજ સુ ફલ પરમાન્યં. તિહિ ગુફા ખુલ્લી અમાન્યં
રુદાક્ષ મુદ્રા ધાર્યં, મુખ શંભુ શંભુ ઉચ્ચાર્યં
કર ખડગ અપ્પર રાખ્યં, મુખ શંભુ શંભુ લાખ્યં
પૃથ્વીરાજ કીન પ્રણામ્યં, બોલ્યો ન બીર સ તામ્યં,
તહાં દેખ રાવલે સમરસી છંડ્યો ન આસન રઘુખંસી.
પૂછત ચંદ સુ બતિયં, કહો હોનહાર સ કથિયં.

યહ હોનહાર સ હોય હે, દિલ્હી ન સ્થિરતા સોય હે.
પુન મલેચ્છ દલ બલજોર હે, અર શહર દિલ્હી તોર હે.
પૃથ્વીરાજ બુદ્ધ ન જીત હે. રણ સમર રાવલ બીત હે
આમુંડરાય ગુરુ રામહી કટ પર હી ભારથ કામહી.
પૃથ્વીરાજ બંધ હી પાયરી. ખટ માસ વિપત વિહાવહી.
નૃપ શાહ ચંદ રૂ તીનયં, રહે એક ઠોર સુ લીનયં.
ગોરી સુ દિલ્હી આનયં, પુનિ બરત હિન્દુસ્તાનયં
તિહિ દુર્ગ દેવલ ભાજ્યં, અતિ અનરથ સ સાજ્યં
બરતેસ વરસા દોયસે, તા પીછ ચકતા આવશે
હિન્દવાન દંડ ભરાવહી, નૃપ ધર ધરહિ ધિય બ્યાવહી.
દખનાદ સુ દલ આવહી, તિહિ તખત દિલ્હી ન પાવહી
તા પીછે ટોપી આવહી, બહુ ઈલમ કલમ ચલાવહી.
નારી સુ રાજ બજ્જસી, હિન્દુ તુરક સખ ભજ્જસી.
ઇહી વખત દિલ્હી આવહી. નૃપ ધરહી સુખ પાવહી
વહ ધર્મરાજ જમાવહી, પ્રતિપાલ ન્યાય કરાવહી.
જબ ન્યાય બંધન છૂટસી, તખ આવ પેટા કુટશી,
મિલિ બલક કાખુલ થક્યં. તીજો સ ભૂપવ ભક્યં.
વિશ્વંશ દિલ્હી પાટ્યં, રહિ બરસ ખટ પરનાટ્યં.
શિશેદ દિલ્હી આવહી. શિર રાણુ છત્ર ધરાવહી.
પેંતીસ બરસ પ્રમાનહી. લોગવે હિન્દુસ્તાન હી.
અજમેર પીર સ જગહી. પુનિ તખત દિલ્હી મંગહી.
તુંવર દિલ્હી ઘેરહી. પુનિ આણુ દિલ્હી ફેરહી,
રાઠોડ દિલ્હી આવહી. ફિર ધર્મરાજ ચલાવહી.

ચંદે રાસામાં લખ્યું છે. વીરભદ્રનાં વચન સાંભળી પૃથ્વીરાજ ખિન્ન થઈ ગયા તેથી વીરભદ્રે સમજાવ્યું, જેનું ચંદે ત્રોટક છંદમાં વર્ણન કર્યું છે :-

ટુહો

વીરભદ્ર કે વચન સુન, લગ્યો સોમ ચહુવાન
મહાવીર દહ ગ્યાન કેા, બોલ્યો તખ બલવાન.

છંદ તોટક

નૃપ સોમન કિજીએ કાહુનકો, લુગતે જનભગ્ય સુખ દુઃખકો.
વસુધા કિનકે ઘર નાહી રહી, પુનિ કેતીકવાર ઉથલ ગઈ
નૃપ વેનનકી ન ભઈ ધરની, કર વાસ વિશંભરહી કરની
સુરરાજ જેસે ન હુઈ ઉનકી, ધર નાહી રહી હરનાકંસકી
બલકી ન હુઈ જિન જગ્ય કિયે, તિન વામન બાંધ પાતાલ દિયે
ધરની ધરની ભઈ માનનકી, ચિર વાસ કરે ન રહી ઉનકી
ત્રિપુરાજ વિસંભ બલંધર સે, ઉનકે ઘર હુસે ગઈ નિકસે
પૃથ્વીરાજવતાર ભઈ હરકે, ચિર નાહી રહી ઉનહી ધરકે

હુજરાજ ખડેન હુઈ ઉનકી, ફિર માત ચલાઈ ખામનકી હંઠરામ ફરસ્સ ઈકીસ કરી, વસુધા ન રહી ઉથલપરી પત મોર બંધો શિર રાવન કે, જિન ધ્યાન કિયો હે શિદ્ધાશિવકે તીનસુ તજી પ્રીત ખરી વિસહી. રઘુનાથ લહી અપની સુકહી પ્રણુ તિનહી લોક ઉપાવન કે, રઘુરામ તિસે ન હુઈ ઉનકી હુરબોધન બોધ ખડે જખરે, તીનસુ અર્જુન સંગ્રામ ભરે કલ ભારથ ક્ષેત્ર અઢાર કટે, ઉનકે ધરહુસે ગઈ વિધુટે રન ખેત મરંત લરંત અતિ. તિનકો બલ ભક્ષ કરે ધરતી રન ખેત બિચાર લરે જખહી, રન વટ્ટકો નીર રહે તખહી

દુહો

વીરભદ્ર કરી એ કથા બેઠ ગયો ઈહી ઠાન
ફેર શિદ્ધા શિર પર ધરી, લગ્યો હેત શિવ ધ્યાન

આ ધરતી કોઈની થઈ નથી અને થવાની નથી. જે કાળે જે બનવાનું છે તેમાં કોઈ મિથ્યા કરી શકતું નથી. માટે હે રાજા શોક કરવો નકામો છે.

આ બાબુ હાહુલીરાય ગિઝની પહોંચ્યો. “ધર કૂટચ ધર જાય.” શાહબુદીનને સમજાવ્યો. “દિલ્હી અત્યારે આંકડે મધ અને માખીયું વિનાનું છે!” શૂરા સામતો મરી પરવાયા છે, પૃથ્વીરાજ સંયોગતામાં આસક્ત છે. માટે મોકો છે.”

આ તકનો લાભ લઈ શાહબુદીન આઠમી વાર દિલ્હી ઉપર ચડ્યો; પણ હવે તેનો સામનો કરવા ત્રણ જ બાકી હતા, પૃથ્વીરાજ, સમરસિંહ અને ચામુંડરાય!

કવિ ચંદ બેગમાયાનાં દર્શન કરવા જતાં કુદરતી મંદિરનાં દ્વાર બંધ થઈ જતાં તેણે “પૃથ્વીરાજ રાસા” નામના ગ્રંથનો આરંભ કર્યો.

વધ્યા ઘટયા માણસોને લઈ પૃથ્વીરાજ શાહબુદીનની સામે આવ્યો, ચામુંડરાયે લાલા વગરતું થાયું બાણ ચડાવી—હાહુલીરાયને ઢાળી દીધો અને પોતે પડ્યો.

પૃથ્વીરાજે શાહબુદીનને નોંધીને તીર છોડ્યું પણ નકામું ગયું. ફાંતમાં વાગીને પાછું પડ્યું. કારણ કે હવે બેમ હણાઈ ગયું છે!

દુહો

દિન પલટયો પલટી ઘડી, પલટી હથ કમાન
પેથલ એહી પારખો, દિન પલટયો ચહુવાન.

વીર સમરસિંહ પણ કામ આવી ગયા. પૃથ્વીરાજ પકડાઈ ગયા, જેણે શાહબુદીનને સાત સાત વાર છોડ્યો તે તે શાહબુદીને પૃથ્વીરાજને એકવાર પણ ન છોડ્યા! ગિઝની લઈ જઈ કાચ વડે આંખો ફોડાવી નાખી

બરોબરજો મહિને ૨૪૦૦ પાનાનો અને ૬૬ અધ્યાય નો “પૃથ્વીરાજ રાસા” નામનો ગ્રંથ તૈયાર થયે. ત્યાં રે દેવીનાં દ્વાર ખૂલ્યાં. ચંદ મુક્ત થયા પણ દિલ્હીમાં બેદાન મેદાન થઈ ગયું છે.

ચંદ ગિઝની આવ્યા. ગોરીને ખુશ કરી પૃથ્વીરાજને મળવાની રજા માગી.

અંધ પૃથ્વીરાજ જ્યાં કેદમાં છે. સો મણુ લોઢાનો તોક ડોકમાં પડ્યો છે. ચંદે જોતાં જ પડકાર્યો, “ભલે પૃથુ!”

અવાજ ઓળખતાં તો પૃથ્વીરાજ સો મણુના તોક સાથે બેઠા થઈ ગયા! ગોરીને જાણ થાતા પચાસ મણુનો બીજો તોક નાખવા હુકમ થયો. પૃથ્વીરાજ કે આવવા લો “મારે સો લેજા પચાસ!”

દુહો

વેળા વટ મે જગ હસે, દોખીન પુરે આશા
ચડપ દાડા કાંધ પર, મારે સો લેજા પચાસ

ચંદને પસ્તાવો થયો “આ તો બિલકું દુઃખ વધાયું” અને એક યુક્તિ સૂઝી. ગોરીને સમજાવ્યા.

“મારા રાજા અંધ છે પણ શબ્દવેધી બાણ મારી જાણે છે અને લોઢાના સો સો મણુના સાત સાત તવા વીધી નાખે છે.”

“સૌના લવિખ્ય બુલાવે છે” ગોરીને આ તમાસો જોવાની ઇચ્છા થઈ.

તવા ગોડવાણા. તમાસો જોવા ગોરી મહેલની અટારીએ બેઠા. અંધ પૃથ્વીરાજને મેદાનમાં લાવ્યા. એની જ કમાન હાથમાં દીધી. તીરતું સંધાન કર્યું. શાહબુદીને તવામાં કાંકરી મારી કહ્યું “શાબાશ પેથલ” અને ચંદે સાવધાન કરતાં કહ્યું :

છાપય

ઈહિ બાણ ચહુવાન, રામ રાવણુ ઉથપો
ઈહિ બાણ ચહુવાન, કરણ શિર અરજણુ કરપે

ઈહિ બાણ ચહુવાન, શંકર ત્રિપુરાસુર સંઘ્યો
ઈહિ બાણ ચહુવાન, બ્રમર લછમન કર વેઘ્યો

સો બાણ આજતો કર ચઢ્યો, “ચંદ” બિરદ સમ્યો ચવે
ચહુવાન રાન સંભર ધની, મત સૂકે મોટે તવે,
સાંભળતાં પૃથ્વીરાજ વીરરસમાં થર થર થર કંપે છે.
પાંજરે પૂરેલો તોય સાવજને ?

ચંદ કે “શાખાશ પૃથુ જોજો હો ચુકાય નહિ.”

હુહો

ચાર વંશ ચોવીસ ગજ, અંશુલ અષ્ટ પ્રમાન
ઇતે પર સુલતાન હે. મત ચૂકે ચહુવાન !

જો જો બેયની અનુમાન શક્તિ ! ચંદના બોલે બોલે તીર
ભંચુ થ્યુ અને ચોંટાડ્યુ શાહબુદ્દીનના બોપરામાં કઠકઠ
કરતું !

“યા અલ્લાહ !” કે’તા શાહબુદ્દીન આંચો હેઠો,
દેકારો બોલી ગ્યો.

અગાઉના સંકેત પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ અને ચંદ સામ-
સામી તલવારો ઝીંકી વીરગતિને પામ્યા.

જોજો ભાઈબંધી. એક જ દિવસે જન્મ્યા અને એક
જ દિવસે મર્યા. ઘડી પલનુંય છેડું નહિ !

પૃથ્વીરાજના કુંવર રેણુસિંહતો યુદ્ધમાં જ કામ આવી
ગ્યા’તા પણ ચંદ તેની પાછળ, સુર, સુંદર, સુખત, જલ્દહ,
બલિભદ્ર, બલ્હ, કેહરી, વીરચંદ, અવધૂત અને ગુણરાજ
એમ દશ દીકરા અને રાજબાઈ નામે એક દીકરી પાછળ
મૂકી ગ્યા’તા.

પૃથ્વીરાજ રાસાના છેલ્લો ભાગ જલ્દે પૂરો કર્યો’તો,
જલ્દને પૃથાબાઈ દાયમનાં ચિતોડ લઈ ગ્યા’તા.
પૃથાબાઈ પણ સમરસિંહની પાછળ સતી થ્યા.

* * *

સંત શિરોમણિ સૂરદાસ

સૂર સૂર તુલસી શશિ, ઉડુગણ કેશવદાસ
અન્ય કવિ બધોત સમ, જહં તહ કરત પ્રકાશ-૧
ઉત્તમ પદ કવિ ગંગકે, ઉપમાકો બલવીર
કેશવ અર્થ ગંભીરતા, સૂર તીનુ ગુન ધીર-૨
કવિતા કરતા તીન હે, તુલસી, કેશવ સૂર
કવિતા ખેતી ઇન હુની, શીલ બિનત મંજૂર-૩

તરવ સત્વ સૂરા કહી, તુલસી કહી અનુકી.
બચી ખુશી કબીરા કહી, ચૌર કહી સબ જૂઠી-૪
ચંદ છંદ પદ સૂર કે, કવિતા કેશવદાસ
ચોપાઈ તુલસીદાસકી, હુહા બિહારીદાસ-૫
જનક વિદેહી નાનકાડ ઉદ્ધવ સૂર શરીર
વાલ્મિક તુલસી ભયે, શુકદેવ ભયે કબીર-૬

મહાત્મા સૂરદાસજીની ગણના વજ્રભાષાના આઠ કવીશ્વરો-
માં છે તે આઠમા સૂરદાસ, કુંભનદાસ, પરમાનંદદાસ, કૃષ્ણ-
દાસ છીત સ્વામી, ગોવિંદસ્વામી, ચત્રભુજદાસ અને નંદદાસ
તેમાં ચાર પ્રથમના મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્યના સેવક
અને બાકીના ચાર વિકુંભનાથના સેવક હતા.

આ “અષ્ટ છાપ” કવિઓમાં સૂરદાસજીનું સ્થાન
મોખરે છે.

સૂરદાસના ગુરુ તો વલ્લભાચાર્ય પણ તેને ‘અષ્ટ
છાપ’માં વિકુંભનાથે સ્થાન આપ્યું

શ્રી બાળુ રાધાકૃષ્ણદાસે ખેમરાજ કૃષ્ણદાસના છાપ-
ખાનામાં સૂરકૃત “સૂર સાગર” નામનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ
કર્યો છે તેમાં સૂરદાસજીનું જીવન ચરિત્ર લખ્યું છે, તેમાં
સૂરદાસનો જન્મ સં. ૧૫૪૦ એટલે ઈ. સ. ૧૪૮૪માં
થયાનું જણાવેલ છે. તેઓશ્રીનો ગોલોકવાસ સં. ૧૬૨૦
માં થયાનું લખ્યું છે એટલે તેઓએ ૮૦ વર્ષની આયુષ્ય
ભોગવી તેમાં ૬૭ વર્ષની ઉંમરે તેણે “સૂર સારાવલી”
ગ્રંથ લખ્યો.

પણ અન્ય લેખકોએ સૂરદાસના જન્મ સંવતમાં
થોડો ગોટાળો બિલો કર્યો છે. દા.ત. “શિવસિંહ સરોજ”
માં સૂરદાસનો જન્મ. સં. ૧૬૪૦માં લખેલ છે. “કવિ
કીર્તિકલાનિધિ”માં પણ તેમ જ છે, “બ્રહ્મભટ્ટ
વંશનો ઇતિહાસ”માં સં. ૧૫૪૦ છે. “બ્રહ્મભટ્ટ
પતાકા”માં સિકમાં તેઓનો જન્મ સં. ૧૫૬૨ જણાવેલ
છે તો ‘ચરિત્ર ચંદ્રિકા’ વળી સં. ૧૬૪૦ અને સં. ૧૭૧૬
લખ્યું છે. બાળુ ભારતેન્દુ હરિચંદ્ર સૂરદાસનો જન્મ ૧૫૪૦
લખે છે.

એટલે આમ જુદા જુદા લેખકોએ ચોક્કસ બાબત
જણ્યા વિના તેમના જન્મ સંવતમાં નિરર્થક ગોટાળો
બિલો કર્યો છે પણ પહેલા મત પ્રમાણે સૂરદાસજીનો જન્મ
સં. ૧૫૪૦માં થયાનું વાજળી લાગે છે. કારણ કે સૂર-
દાસ, તુલસીદાસ, કેશવદાસ, મીરાંબાઈ વગેરે સમકાલીન
હતાં.

અકબરે એકવાર સૂરદાસજીને આગરા તેડાવેલ અને અકબરનો જન્મ સં. ૧૫૪૨માં છે.

વળી એકવાર અકબરના ગવૈયા તાનસેને સૂરદાસજીને એક દુહો લખી મોકલ્યો :

દુહો

કિધો સૂરકો સર લગ્યો, કિધો સૂરકી પીર
કિધો સૂરકો પદ લગ્યો. તન,મન ધૂનત શરીર

તેના જવાબમાં સૂરદાસજીએ તાનસેનને લખ્યું,

દુહો

ખિધના થહ જિય જાનીએ, શેષહી દિયે ન કાન
ધરા મેરુ સમ ડોલતી, તાનસેનકે તાન.

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તેઓ સમકાલીન હતા.

આવો જ ભ્રમ સૂરદાસજીની અંધતા વિષે છે.

“રામ રસિકાવલી”ના કર્તા રઘુરાજે સૂરદાસને જન્મથી જ નેત્રહીન કહ્યા છે “જન્મ દિતે નેન વિહીના” અને જે કાંઈ વર્ણન લખતા તે તેની દિવ્ય દૃષ્ટિથી લખતા તેમ માને છે. અને આવો જ મત “ભક્ત વિનોદ” ના મિયાસિંહનો છે પણ “ભક્તમાળ”ના કર્તા નાભાજીનો મત છે કે સૂરદાસજી નામ મદન મોહન હતું અને તે કોઈ યુવતી ઉપર આસક્ત થાતા, તે યુવતી મારફતે નેત્રો ફેાડાવી નાખ્યાં ત્યારથી તે અંધ થયા.

આવો જ વિભ્રમ તેમની જાતિ માટે છે. “ચરિત્ર ચંદ્રિકા” ના કર્તાએ તેને બ્રાહ્મણ લખ્યા છે અને તેજું નામ ખિલ્લમંગળ હતું અને તે ચિંતામણિ નામની ગણિકા ઉપર આસક્ત હતા.

આ માટે એક એવો મત પ્રવેતે છે કે સૂરદાસજીના વખતમાં અન્ય બે સૂરદાસ ભક્ત થયા. તેમાં એકનું નામ મદનમોહન હતું. સામાન્ય રીતે જે આંખે અંધ હોય તેને સૂરદાસ કહેવાનો લોકોમાં રિવાજ પડી ગયો છે.

સામાન્ય રીતે અંધકર્તા જે જાતિના હોય તે જાતિ તરફ લઈ જવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો હોય અને એકની વાત બીજા સાથે ભળતે નામે જોડી દેતા હોય. આવું કાં તો અણસમજથી થતું હોય અને કાં ઈર્ષાવશ ઈરાદા પૂર્વક ગોટાળો ઊભો કરવા પ્રયાસ કરતા હોય છે.

આવો જ ભ્રમ તુલસીદાસજી માટે પણ ઊભો કર્યો છે. દા.ત. રાજા પ્રતાપસિંહ “ભક્ત કલ્પદ્રુમ” માં તુલસીદાસજીને કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ લખે છે પણ “શિવસરોજ” માં બેની માધવદાસે સરીયુ બ્રાહ્મણ લખ્યા છે. અને તે જ બરાબર છે.

પણ ખરેખર તો કોઈ મહાપુરુષનો પૂર્વનો ખરો ઇતિહાસ બાણ્યા વિના અડસટે લખવું જોઈએ નહિ અને એકાદ લેખક પણ આવું કરી એસે તો પાછળના લેખકો ચાલુ ચીલે ઉત્તરોત્તર આવો ભ્રમ ઊભો કરવાના જ.

સૂરદાસજી માટે પણ આવો ભ્રમ ઊભો કરવા પ્રયત્ન થયો છે પણ સૂરદાસજીએ પોતે જ નિજવંશનું વર્ણન પોતાના જ શબ્દોમાં “સાહિત્ય લહરી” (૬૪-કુટ) નામના ગ્રંથમાં પાના ૧૦૭ છંદાવલી નં. ૧૧૦માં કવિવર્ણન કરેલ છે તેનાથી સાબિત થાય છે કે તેઓ શ્રી બ્રહ્મરાવ અથવા બ્રહ્મભટ જાતિના હતા તેમાં લેશ પણ શંકા નથી. આ રહ્યાં તે પદ.

પદ

પરથમહી પૃથુ ચાગતે લો પ્રગટ અહભુત રૂપ
બ્રહ્મરાવ ખિચારી બ્રહ્મા નામ રાખી અનુપ
પાનપય દેવી દિયો, શિવ આદિ સુર સુખપાય.
કહ્યો દુર્ગા પુત્ર તેરો ભયો અતિ સુખદાય.
પારી પાપન સુરનકે પિતુકે સહિત અચ્યુતિકીન
તાસુ વંશ પ્રસિદ્ધમે લો ચંદ આહુ નવીન
ભૂપ પૃથ્વીરાજ દિહો તીન હે જવાલા દેશ
તનય તાકે ચારુ કીન પ્રથમ આપ નરેશ
હસરે ગુણચંદ તા સુત શીલચંદ્ર સ્વરૂપ
વીરચંદ પ્રતાપ પુરન ભયો અહભુત રૂપ
રત્નભોર હમીર ભૂપતિ સંગસુખ અપદાન
તાસુ વંશ અનુપ લો હરચંદ અતિ વિખ્યાત
આગ્રા રહી ગોપાચલમે રહેતા સુત બીર
પુત્ર જન્મ સાત તાકે મહા ભટ્ટ ગંભીર
કૃતચંદ ઉદારચંદ જુ રૂપચંદ સુભાઈ
બુદ્ધિચંદ પ્રકાશ ચોથો ચંદ્ર લો સુખદાઈ
દેવચંદ પ્રબોધ ષષ્ઠમચંદ તાકો નામ
ભયો સપ્તમ નામ સૂરજચંદ મંદ નિકામ
સો સચર કહી સાહ સો સખ ગયે વિધિ કે લોક.
રહ્યો સૂરજચંદ દ્રગને હિત ભરખર શોક.
પરો રૂપ પોકાર કાહુ સુનીના સંસાર

સાતવે દીન આયે યદુપતિ કિયો આપ ઉદાર
દિવ્ય ચક્ષુ દે કરી શિશુ સુતુ માગ બરજો ચાર્ધ
હો કહી પ્રભુભક્તિ ચાહત શત્રુ નાશ સુભાર્ધ
હસરોના રૂપ દેખો દેખી રાધા શ્યામ
સુનત કરુના સિંધુ ભાળી એવમસ્તુ સુ ધામ
પ્રબલ દરિજન વિપ્રકુલતે શત્રુ બહે નાશ
અખિલ બુદ્ધિ બિચાર વિદ્યામાન માને સાસ
નામ રાખે હે સૂરજદાસ સૂર શ્યામ.
મોહિમનસા અહે બ્રજકી બચી સુખ ચિત થાય
શ્રી ગોસાર્ધ કરી મેરી આઠ મધ્યે છાપ
વિપ્ર પૃથુ કે યાગડો હો ભાવ ભુર નિકામ
“સૂર” હે નંદનંદ બુકો કિયો મોલ ગુલામ

ભાવાર્થ (શ્રી નરસિંહદાસ ભાણુભાઈ બ્રહ્મમદ્દના “સૂર પ્રકાશ” પાના નં. ૧૯થી ૨૩ના આધારે)

પ્રથમ એક પૃથુ (વિશાળ) યજ્ઞથી એક મહાન અદ્ભુત રૂપ (પુરુષ) ઉત્પન્ન થયો. બ્રહ્માણ્યે વિચાર પૂર્વક તેનું બ્રહ્મરૂપ નામ રાખ્યું. દેવીએ દુગ્ધાપાન કરાવ્યું ત્યારે શિવાદિત્ત દેવોએ પ્રસન્ન થઈ ને કહ્યું કે હે દુર્ગે ! તારો પુત્ર અતિ શ્રેષ્ઠ થયો છે. દેવીએ તેને દેવોના ચરણમાં ઇંડવત્ પ્રણામ કરાવ્યા. તેમણે દેવોની સ્તુતિ કરી આશિર્વાદ મેળવ્યા તે મહાપુરુષના વંશમાં ચંદ વરદાય ઉત્પન્ન થયા કે જેને પૃથ્વીરાજ ચહુવાને જવાળા દેશ (હાલ પંજાબમાં આવેલ જલંધર) બક્ષિસ કર્યો હતો.

એક આવા જ ભાવનું કવિત કવિ ગંગનું પણ છે.

કવિત

પ્રથમ વિધાતાને પ્રગટ ભયે બંદીજન
પુનિ પૃથુ યજ્ઞતે, આભા સરસાત હે
માનો સુત શૌનકન, સુનત પુરાન રહે
ચશકો બખાને અતિ, સુખ બર સાત હે
ચંદ ચહુવાનકો કેદાર ગોરી શાહ બુકે
ગંગ અકબર કે, બખાને ગુન ગાત હે
જનત આવ દેવ, નિગમ પુરાન જાને
આદર બ્રહ્મમદ્દકા, જગમે વિખ્યાત હે

તે જગપ્રસિદ્ધ કવિ ચંદના ચાર પુત્રો “પૃથ્વીરાજ રાસા” માં દશ પુત્રો લખ્યા છે જેવાકે સુર, સુંદર, સુજન, જલહ, બલહ, ખલિનદ્ર, કેહરી, વીરચંદ, અવધૂત અને ગુણરાજ. આ ગુણરાજને જ ગુણચંદ કહ્યા હોય તેવું બને. ગુણ-

ચંદના શીલચંદ્રનામે પુત્ર થયા કે જે શીલચંદ્ર રણરથો-રના મહારાજા હમીરદેવના રાજકવિ તથા મુખ્ય અમાત્ય પદપર બિરાજતા તેના વંશમાં હરિચંદ્ર થયા. તેણે આગરા આવી ગોપાચલ (બાલિયરનો પ્રાચીન કિલ્લો) માં નિવાસ કર્યો. તેના પુત્ર રામચંદ્ર ગાનવિદ્યામાં અતિ કુશળ હતા. તે મહાન હરિભક્ત હોવાથી સાધુ સમાજમાં બાબા રામદાસજીના લાડીલા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. જે આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયા તેમજ આઈને અકબરીમાં પણ તે નામથી જ સ્થાન પામ્યા. તેણે લાંબો સમય ગોપાચલમાં નિવાસ કર્યો હતો. તેને સાત પુત્રો થયા- કૃષ્ણચંદ્ર-ઉદારચંદ્ર-રૂપચંદ્ર-બુદ્ધિચંદ્ર-દેવચંદ્ર-પ્રભોધચંદ્ર અને સાતમા સૂરજચંદ્ર તે સાત પૈકીના છ લડાઈનાં વીરગતિ પામ્યા (સૂરદાસજી પદમાં લખે છે) અને હું સાતમેઃ અંધ-મંતિમંદ-નકામો સૂરજચંદ્ર રહી ગયો. એક દિવસ કૂવામાં પડી ગયો જેમાં મારી પોકાર કોઈએ સાંભળી નહીં. સાતમે દિવસે યદુપતિ શ્રીકૃષ્ણે મને બહાર કાઢ્યો. નેત્ર જોલી દીધા અને કહ્યું કે “હે પુત્ર ! જે ઇચ્છા હોય તે વરદાન માગી લે” મેં વિનંતી કરી, હે પ્રભો ! આપની ભક્તિ અને શત્રુનો નાશ ઇચ્છું છું અને આપનું સ્વરૂપ જોયા. પછી અન્યનું રૂપ ન દેખું !

તે સાંભળી કરુણા સિંધુપ્રભુએ “એવમસ્તુ” કહ્યું અને કહ્યું કે “દક્ષિણના પ્રબળ વિપ્રકુળથી તારા શત્રુનો નાશ થશે અને તારી બુદ્ધિ તથા વિદ્યા અચળ રહેશે” એમ કહી મારું નામ “સૂરશ્યામ” રાખી પાછલી રાત્રિમા અંતરધ્યાન થઈ ગયા. તેથી સૂરદાસે કહ્યો કહ્યો છે.

કહે

બાંધ છોડાવત જાત હો, નિર્બલ જનત મોહિ
હિરદેસે જબ જઈએ મરદ બદો ગો તોહિ

સૂરદાસજી ઉપરના પદમાં લખે છે, “તે પછી હું ત્રજમાં જઈ ને વસ્યો અને શ્રીગોસાર્ધજી વિઠ્ઠલનાથે મારી અષ્ટ છાપમાં સ્થાપના કરી”

“હું પૃથુ યજ્ઞનનો વિપ્ર” એટલે પૃથુરાજના યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પુરુષના વંશનો છું અને નંદનંદનનો ખરીદેલો દાસ છું.”

ઉપરના પદથી સિદ્ધ થાય છે કે સૂરદાસજી જાતિના બ્રહ્મભટ્ટ અને બાલ્યકાળથી નેત્રહીન હતા. હિન્દી ભાષાના

મહાન આચાર્ય ચંદ બારોટના ઉજ્જવળ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ પોતાનાં ઉજ્જવળ કાવ્યકિરણો સમગ્ર આર્યવર્તમાં ફેલાવી ગયા.

સૂરદાસજીના સ્વ-રચિત ગ્રંથોથી જ તે બ્રહ્મભટ્ટ હોવાનું સાબિત થાય છે, તેમાં લેશ પણ શંકા ન હોવા છતાં કેટલાંક ભાષા અભિજ્ઞનો પોતાની અજ્ઞાનતાને લઈ કે પછી ઈર્ષાને વશ થઈ પણ એ સૂરદાસને બ્રહ્મભટ્ટ કહેવામાં સંકેતિયાતા હોય તો તેના નિવારણ માટે ઉપરના પદ્ધતિ વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરીશું.

પદની પ્રથમ છ તુકમાં બ્રહ્મભટ્ટોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે. રચનાની શરૂઆતમાં દેવતાઓએ એક પૃથુ (વિશાળ) યજ્ઞ કર્યો જેમાંથી એક અદ્ભુતરૂપ પુરુષ પ્રગટ થયો કે જેનું નામ બ્રહ્માજીએ વિચાર પૂર્વક બ્રહ્મરાવ રાખ્યું. બ્રહ્મરાવ એ જે શબ્દનો બનેલો છે અર્થાત્ બ્રહ્મ અને રાવ મળી બ્રહ્મરાવ થયો. હિન્દી ભાષામાં ભટ્ટને રાવ, રાય, કવિ, જગા ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રહ્મરાવ અને બ્રહ્મભટ્ટ એ એકજ અર્થનાં સૂચક છે. ત્રીજી તુકમાં “પાનપય દેવી દિયો” અર્થાત્ આદ્યશક્તિએ પોતાનાં સ્તનથી દુગ્ધાપાન કરાવ્યું (ધવરાવ્યો) તે મહાન બાળકને જગદંબાએ પુત્રવત્ અંકમાં ધારણ કરી જન્મદાતા જનનીની પેઠે સ્નેહ અને વાત્સલ્યપૂર્ણ ભાવથી ધવરાવ્યો. આના પુરાવામાં આર્યો-વર્તના ધુરંધર વિદ્વાનોના મત આ નીચે દર્શાવ્યા છે.

“વિશ્વપુરાણ” અંશ-૧ અધ્યાય-૧૩ માં એવી એક કથા છે કે પિતામહ જેના દેવતા છે એવા પૃથુ-રાજાના યજ્ઞમાં એક વાર સોમરસ પાન કરવાને દિવસે “સૂતિ” (સોમ રસ કાઢવાનું સ્થાન) માંથી મહા બુદ્ધિશાળી “સૂત” ઉત્પન્ન થયો અને તે જ દિવસે મહા યજ્ઞમાંથી પ્રાપ્ત એવો માગધ જન્મ્યો. મુનિવરોએ સૂત-માગધને : કહ્યું “પ્રતાપવાન વેનરાજાના પુત્ર પૃથુનાં વખાણ કરો. શુણ્ણ પ્રમાણે સ્તોત્ર ગાવા એ કર્મ તમારે યોગ્ય છે તે તમને પ્રાપ્ત થાઓ.”

“હિન્દુધર્મ વર્ણવ્યવસ્થા” નામક એક મહા મંડળ ઉત્તર આર્યવર્તમાં સ્થાપન થયું જેમાં સનાતન ધર્મના મહાન સ્થંભરૂપ ભારતવર્ષના અનેક શાસ્ત્ર વિશારદ વિદ્વાનો તેમના સભાસદ છે. તેમની સંમતિથી મંડળના મંત્રીએ “બ્રાહ્મણ નિર્ણય” નામક એક મહદ્દ ગ્રંથ છપાવ્યો છે. જેમાં ૩૨૪ પ્રકારના બ્રાહ્મણોની મીમાંસા-લેહ-ભાવ

વગેરે અનેક શાસ્ત્રો તથા ભારત અને યુરોપાદિ દેશોના પ્રાચીન અર્વાચીન વિદ્વાનોના તથા સરકારી રિપોર્ટના આધારે દાખલા-પુરાવા સહિતે સ્ફુટ કરેલ છે અને તેને આધારે હાલમાં બુદ્ધિજીવંત ઇત્યાદિ પ્રાંતોના ન્યાયાલયોમાં ધાર્મિક તકરારોના ફેંસલા સુધ્ધાં અપાવા છે તે ગ્રંથમાં બ્રહ્મભટ્ટ જાતિની ઉત્પત્તિ માટે જે લખવામાં આવ્યું છે તેમાંથી એકાદ ફકરો આ નીચે ટાંકી બતાવવામાં આવે છે.

ઉક્ત ગ્રંથના પાના ૪૩૫ પેરા-૧ માં ગ્રંથકર્તાએ યુરોપિયન વિદ્વાન મી. સી. એચ. વિલ્કિન્સ કુક બી. એ. એ અંગ્રેજીમાં નીચે મુજબ પુરાવો આપ્યો છે.

Once upon a time Brahma performed a sacrifice when two men appeared and stood before sacrificial fire. When Mahakali saw that they were dying of thirst, she gave them suck from her breasts and named them Magadha and Suta. The Magadha Brahmin settled in the east and the Bhatt Brahmins are their descendants.

ભાવાર્થ:- એક સમય બ્રહ્માજીએ યજ્ઞ કર્યો તેમાંથી બે પુરુષ પ્રગટ થયા અને વેદી સન્મુખ બિભા રહ્યા. તેને જોઈ મહાકાળીએ પોતાના સ્તનથી દૂધ પાચું (ધવરાવ્યા) અને તેનું નામ માગધ અને સૂત રાખ્યું. માગધ બ્રાહ્મણ પૂર્વમાં વસી ગયા અને ભાટ બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મભટ્ટ) તેનાં સંતાન છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ દૈવીશક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર કવિપુરુષના વંશમાં પાછળથી મહાકવિ ચંદ બારોટ (વરદાય) પ્રસિદ્ધ ભાષાકાવ્યવિશારદ થયા અને તેના જ સુપ્રસિદ્ધ કુળમાં શ્રીમાન સૂરદાસનો જન્મ થયો એ વાત નિર્દિવાદ સિદ્ધ થાય છે અને તેને સિદ્ધ કરવા ઉપરનાં પ્રમાણો પૂરતાં છે, અને એક સરદાર કવિએ પણ સૂરદાસજીને ચંદના વંશના જ કહ્યા છે.

સૂરદાસજીનું જન્મસ્થાન દિલ્હી પાસે સીંહી ગામ માનવામાં આવે છે. પછીથી તેઓ આગ્રા અને મથુરા વચ્ચે ગોઘાટમાં બિરાજતા પણ તેનો ગોલોકવાસ ગોકુળમાં થયો.

લોકોની માન્યતા એવી છે કે તેઓ ઉદ્ધવના અવતાર હતા. તેઓશ્રીએ એકાદ લાખ પદોની રચના કરી છે અને તેના પાંચ ગ્રંથો - જેવા કે (૧) સૂરસાગર

(૨) સૂર સારાવલિ (૩) સાહિત્ય લહરી (દષ્ટકૃટ) (૪) નળ હમયંતિ (૫) ખ્યાહલો, પ્રસિદ્ધ થયા છે તેઓ ફારસીમાં પણ લખતા.

કવિ ગંગ સૂરદાસની પ્રસંશા કરતાં લખે છે :-
પદ ન પ્રબંધ સુરજ આગર બાંધ્યો જન સેતુ ભવસાગર
બિનું પ્રયાસ કલિ કાલ મંજારા, તેહિ પ્રસાદ ઉતરત ભવપારા
અને રીવા નરેશ રઘુરાજસિંહજીએ લખ્યું છે :-

કવિતા

મતિરાય બૃષણ, બિહારી નીલકંઠ ગંગ
ઝેની શંભુ તોષ ચિંતામણિ કાલિદાસકી
ઠાકર નેવાજ સેનાપતિ શુકદેવ દેવ
પજન ધનાનંદ સુધન શ્યામ દાસકી
સુંદર મોરારી બોધા શ્રીપતિઓ દયાનિધિ
યુગલ કવિંદ ત્યાં ગોવિંદ કેશોદાસકી
બને “રઘુરાજ” આર કવિન અનુદી યુક્તિ
મોહિ લગી જૂઠી જાની, જૂઠી સૂરદાસકી

Gram : “BESTSELLER” Phone : 3266665

છોટાલાલ જમનાદાસ શાહ

JHAVERI
BROTHERS

DIRECT IMPORTERS & STOCKISTS OF
CRUCIBLES

20/26, Tawa Lane, AbduI Rehman St.,
BOMBAY-3.

ફોન : ૪૮૨૭૩૩

ગ્રામ : સેન્ડલકીંગ

લાખો લોકોની મનપસંદ

“મેનકા” “આરાધના”

“ચંદન”

અગરબત્તી

પૂજા માટે સર્વશ્રેષ્ઠ.

—: નિર્માતા :—

બી. જી. શાહ એન્ડ કું.

પો. બો. ૬૮૦૦

સાયન (ઈસ્ટ) મુંબઈ-૪૦૦૦૨૨

સિદ્ધયોગ-મહાયોગ-કુંડલિનીયોગ

-ડૉ. જી. પી. અમીન

યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન વાચામ્
મલં શરીરસ્ય ચ વૈદ્યકેન
યોગાકરોક્તં પ્રવરં મુનીના
પતંજલિ પ્રાજ્ઞલિરા નતોડસ્મિ॥

જેમણે યોગ દ્વારા ચિત્તના રોગો દૂર કર્યા, વ્યાકરણ-થી વાણીના દોષ દૂર કર્યા અને ચરક સંહિતાના નિર્માણ દ્વારા શરીરના રોગો દૂર કર્યા તે મુનિશ્રેષ્ઠ પતંજલિને અંજલિપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું.

॥ “અયં તું પરમો ધર્મો યદ્યોગેનાત્મદર્શનમ્” ॥

યોગ વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો આજ પરમ ધર્મ છે.

॥ મવતાપેન તત્તાનાં યોગો હિ પરમૌષધમ્ ॥

“સંસારરૂપ તાપ વડે તપેલાને યોગ જ પરમ ઔષધ રૂપ છે.”

૧. યોગવિદ્યા.

યોગવિદ્યાનાં મોટાભાગનાં રહસ્યો ગુરુગમ્ય હોવાને કારણે યોગ પ્રક્રિયાઓ, યોગાચાર. અને સમગ્ર યોગ-સ્વરૂપ વિશે બહુ બહુ જાણી જાણી પ્રવર્તે છે. વળી આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં દરેક બાબતને વૈજ્ઞાનિક સાધનોની સરાણ પર ચઢાવીને તેને કસી બેવાની અગત્ય સૌને લાગે છે. વિજ્ઞાનની કસોટી વડે જે પરિપૂર્ત બન્યું તે શાસ્ત્રીય અને પ્રમાણભૂત અને શ્રદ્ધા વડે જે સ્વીકારાયું તે ભ્રામક અને ગુનવાણી એવી સામાન્ય લોકસમજ છે. જે યોગ-વિદ્યાને પતંજલિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઘેરંડ મુનિ, મુનિસ્વાત્મા-રામજી, યોગોપનિષદકારો, પુરાણોના રચયિતાઓ, તાંત્રિકો, નાથયોગીઓ, સિદ્ધો અને સંતોએ પરિપૂર્ણ કરી અને તેના સુદૃઢ રૂપે વિશ્વમાં એક શક્તિશીલ સંસ્કૃતિ-પરંપરા સ્થાપી, જે યોગ વિદ્યાએ માનવના શરીર અને મનને જ પ્રયોગશાળા બનાવી, ચોક્કસ પરિણામો રજૂ કર્યાં તેને અર્વાચીન પ્રયોગશાળાના ચોક્કામાં ગોઠવવાનું થોડુંક વિષમ છે. જે યોગીજનોએ નાડીઓ અને પ્રાણને શોધ્યાં, ચક્રોદ્ધનનો કાર્યક્રમ આપ્યો, સપાદલક્ષ ધારણાઓ શોધી,

વૈજ્ઞાનિક આસનો અને પ્રાણાયામના પ્રકારો શોધ્યાં અને તેમના સ્વરૂપ નક્કી કરી આપ્યાં, યોગાચારની સફળતા માટે યમનિયમની ગતિવાતે નક્કી કરી આપી, પ્રત્યાહાર દ્વારા ચિત્તની સ્થિરતા શીખવી, ધ્યાન અને સમાધિની અવસ્થાઓનાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પૃથક્કરણો કર્યાં; બંધો મુદ્રાઓ, કલાઓ, નાદાનુસંધાન, ખિંદુધ્યાન, જપ, પ્રપત્તિ, નિષ્કામ-ભાવ, સમર્પણ વગેરે દ્વારા પરમતત્ત્વ સુધીની ત્વરિત ગતિ માટેની રીતો નક્કી કરી આપી, કુંડલિને શક્તિની ઓળખી કાઢી અને એના ઉત્થાનની વિધિ શોધી કાઢી, દષ્ટાઓએ કેવા પ્રબળ પ્રયોગો કર્યા હશે. અને કેવા વિશાળ પાયા પર માનવજીવનને પ્રયોગશાળા બનાવીને આ પરમ વિદ્યાનો વારસો આપ્યો હશે તે સમજવું કઠિન છે. આપણે માટે તો યુગોથી વહી રહેલી એ ગંગા નદીના પવિત્ર જળનું આચમન કરી આંતરબાહ્ય શુચિમય થવું તે જ શ્રેય-સ્કર છે. ૨

૨. યોગનું નામ વિદ્યાન.

યોગપાનપ્રાણયોરૈક્યં સ્વરજોરેતસોસ્તથા।

સુયોચિન્દ્રમસોર્યોગો જર્વત્તમપરમાત્મનોઃ ॥ ૬૮ ॥

—યોગેશિશોપનિદ. અ. ૧.

પ્રાણ અને અપાનની એકતા, ગુહ્ય દેશમાં રહેલા રક્તાવર્ણની શક્તિ અને તાલુ દેશમાં રહેલા શુક્રવર્ણની શક્તિનું મિલન અને નાભિચક્રમાં રહેલ સૂર્ય અને બ્રહ્મ-રૂપમાં રહેલ ચન્દ્ર એ બેનો સંયોગ અને જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું એકરૂપ થવું તે જ યોગ કહેવાય છે.

દેવી ભાગવતમાંથી પણ આની પુષ્ટિ મળે છે. એમાં કહ્યું છે કે—

ન યોગો નભસઃ પૃથ્થે ન ભૂમૌ ન રસાતલે।

અકયં જીવાત્મનોરાહુર્યોગં યોગવિશારદઃ ॥

યોગ સ્વર્ગમાં નથી, પૃથ્વી પર નથી; તેમ જ પાતાળ-માં પણ નથી. જેઓ યોગને જાણે છે તેઓ કહે છે કે જીવાત્મા ને પરમાત્માની એકતાનું સાધન એ જ યોગ છે.

સાધારણ રીતે યોગ શબ્દનો અર્થ સંયોગ થાય છે. દૃશ્ય જગતના વિવિધ નામ રૂપોનું સંયોગીકરણ અથવા એકમાં તમામનો લય, એનું નામ યોગ. આ બધાં વિવિધ નામ રૂપ ચિત્તમાંથી સ્ફુરે છે અથવા વિવિધ નામ -રૂપનું પ્રાપ્તિસ્થાન મન અથવા ચિત્ત છે એટલે મન અથવા ચિત્તની વૃત્તિના નિરોધથી યોગ સાધ્ય થાય છે. માટે મહર્ષિ પતંજલિ મુનિએ કહ્યું છે કે, યોગશ્ચિત્તવૃત્તિ નિરોધઃ ।

૩. ચિત્તવૃત્તિ નિરોધની અનિવાર્યતા:-

ચિત્તવૃત્તિ નિરોધના અનેક ફાયદા છે. વરાળ વેર-વિખેર હોત તો એનાથી કશું જ કાર્ય થઈ શકે નહિ. પણ એ જ વરાળને ભેગી કરવામાં આવે તો એના વડે મોટાં મોટાં એન્જિનો, તોતિંગ કારખાનાંઓ, આગ-બોટો, આગગાડીઓ, હવાઈ-જહાઝો વગેરે સહેલાઈથી ચલાવી શકાય. આપણું મન વરાળ જેવું છે. એ વેરવિખેર હોય તો એનાથી કશુંજ નક્કર પરિણામ આવી શકે નહિ પણ જો મનને એક જ બિંદુ પર શરીરના કેઈ એકાદ ચક્ર પર, ઇંદ્રદેવતા સ્વરૂપમાં, ગુરુ-મૂર્તિમાં, અજપાજપમાં, નાદ બ્રહ્માં, બ્રહ્મ ચિંતનમાં, કે નિદિધ્યાનાસનમાં, એકાગ્ર કરવામાં આવે તો જગત તેને ચમત્કાર કહે છે તેવાં અલૌકિક કાર્યો સહજ રીતે શક્ય બને છે.

સૂર્યનાં કિરણો વેરવિખેર હોય તો એનાથી બહુ બહુ તો ઠંડી ભીડી શકે પણ એનાથી અગ્નિ પ્રગટી શકે નહિ. અગ્નિ પ્રગટાવવો હોય તો વચ્ચે બિલોરી કાચ રાખવો પડે; એ કાચ પર કિરણો એકઠાં થઈને, નીચે રાખેલ રૂના પૂમડામાં કે કાળના ટુકડામાં અગ્નિ પ્રગટાવે છે, તે અનેક-નો અનુભવ છે. તે જ રીતે મંત્ર, મનન, યોગ વગેરે રૂપી કાચ દ્વારા ચિત્તની વેરવિખેર વૃત્તિઓને એકાગ્ર કરવાથી અસાધારણ પરિણામો પ્રગટે છે, એ સિદ્ધયોગી મહાયુરુષોના જીવન-પ્રસંગો દ્વારા જાણી શકાય છે.

સૂતરના તાતણા વેરવિખેર પડ્યા હોય તો, ચકલી એને સહેલાઈથી ઉપાડીને પોતાના માળામાં ગોઠવી દે છે પણ એ જ વેરવિખેર રૂના સૂતરના તાતણાઓને આપણે ભેગા કરીએ અને એમાંથી મજબૂત દોરડું બનાવીએ તો ભલાભલા હાથીને પણ ઝાડ સાથે બાંધીને ઝુલાવી શકાય. હાલ આપણાં મનરૂપી મશીનના વિવિધ સ્કૂ, વિવિધ સ્થળે કેઈ કેટાંમાં, કેઈ ઓફિસમાં કેઈ અંગત રાગ-

દ્વેષમાં, કેઈ રાજકારણમાં, કેઈ પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગોમાં, કેઈ કુટુંબપ્રેમમાં, કેઈ ઘર, ગામના ઝગડાઓમાં, કેઈ સિનેમા આદિ, બાહ્ય દૃશ્યોમાં, કેઈ બાધ-પેય રસાસ્વાદ સામગ્રીમાં આદિ વેરવિખેર પડ્યા છે. આ બધાં ને અમુક ચોક્કસ સમય સુધી એક સ્થળે એકઠા કરવામાં - એકસૂત્ર કરવામાં આવે તો મનરૂપી મશીનની શક્તિ, હાલના કરતાં અનંતગણી અવુલવાય. માટે વ્યવહાર અને પરમાર્થ પ્રસંગમાં સર્વોચ્ચ સાદૃશ્ય સિદ્ધ કરવા માટે યોગ, ધ્યાન, જપ કે મનની એકાગ્રતાનો કેઈ નક્કર માર્ગ અનિવાર્ય છે.

૪. યોગના પ્રકાર:-

(૧) મંત્રયોગ (૨) હઠયોગ (૩) લયયોગ અને (૪) રાજયોગ એમ યોગના મુખ્ય ચાર પ્રકાર મનાય છે.

(૧) મંત્રયોગ:-

મન્ત્રજપાન્મનોલયો મંત્રયોગઃ ।

ગુરુપ્રબોધિત મંત્ર અથવા ઇંદ્રદેવતું નામસ્મરણ અથવા જ્ઞ-પ્રણવાદિના મંત્રનો જપ કરતાં કરતાં મનો-લય થાય છે; તેને 'મંત્રયોગ' કહે છે.

(૨) હઠયોગ:-

હકારઃ કીર્તિતઃ સૂર્યઘટકારશ્ચંદ્ર ઉચ્ચતે ।

સૂર્યાચંદ્રમસૌર્યોગાત્ હઠયોગો નિગદ્યતે ॥
(સિદ્ધસિદ્ધાંત પદ્ધતિ)

સૂર્ય (પિંગલા) નાડીને હકાર, અને ચંદ્ર (ઇડા) નાડીને છકાર કહે છે. આ સૂર્ય અને ચંદ્ર (અર્થાત્ પિંગલા અને ઇડા) નાડીઓમાં સંકેતિત બે પ્રાણ-પ્રવાહોના મિલનને હઠયોગ કહે છે. પ્રાણવાયુ અને અપાન-વાયુના સંયોગને પણ હઠયોગ કહે છે.

(૩) લયયોગ:-

મનપૃથ્વાસનિશ્વાસઃ પ્રધ્વસ્તવિપયગ્રહ ।

નિર્ચ્વેષ્ટો નિર્વિકારશ્ચ લયો જયતિ યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥
-હઠયોગ પ્રદીપિકા ઉપદે. ૬.

શ્વાસ-પ્રશ્વાસની સંધિ જે અવસ્થામાં શ્વાસ-પ્રશ્વાસ વિદ્વીન થઈ જાય, ઇન્દ્રિયો નિર્વિષયી બની જાય, ચિત્ર નિર્વિકલ્પ થઈ જાય તે લય યોગ છે.

(૪) રાજયોગ:-

કુમ્ભપ્રાણરોધાન્તે કુર્યાચ્ચિત્તં નિરાશ્રયમ્ ।

પવમઘ્યાસયોગેન રાજયોગયદં વ્રજેત ॥ ૭૭ ॥

-હઠયોગ પ્ર. ઉપદે. ૨.

કુંભક-યોગથી પ્રાણ-નિરોધ દ્વારા ચિત્તને નિરાશ્રય કરવું. એને રાજયોગ કહે છે.

૫. સિદ્ધયોગ-મહાયોગ-કુંડલિની યોગ:-

મૂળમાં તો ઉપર્યુક્ત ચારે પ્રકાર, એક જ યોગની આંતર ભૂમિકાઓ છે, સિદ્ધયોગમાં આ ચારેય પ્રકારનો સમાવેશ થઈ જાય છે એટલે તો એને મહાયોગ કહે છે. આને જ કુંડલિની યોગ કહે છે.

મન્ત્રો લયો હર્ષ રાજયોગોઽન્ત મૂમિકા કર્માત્ ।

एक एव चतुर्धाऽयं महायोगोह भिधीयते ॥

કુંડલિનીયોગ સર્વ યોગમાં શ્રેષ્ઠ યોગ છે, અથવા સર્વયોગનો સમન્વય છે એટલું જ નહિ પણ સરળમાં સરળ સર્વપ્રકારના જોખમથી મુક્ત છે. એટલે એને સદ્જ-યોગ, સિદ્ધયોગ, ગુરુકૃપા યોગ, પુરાતન યોગ, સનાતન ગુપ્ત યોગ, અલેદ-અદ્વૈત ભક્તિ યોગ, હંસયોગ, પંચ મહાભૂત લયયોગ, રાજગુહ્યયોગ, જીવ શિવૈક્ય યોગ વગેરે અનેક ગુરુ પરંપરાગત નામોથી નવાજ્યો છે.

૬ કુંડલિની જાગૃતિ-કરણ :-

ગુરુકૃપાથી, ઇષ્ટ કૃપાથી શાસ્ત્રકૃપાથી, બ્રહ્મ-વિચારથી, અજપાજપથી, નિયમિત યોગાભ્યાસથી તાલયુક્ત ગતિમાં મોટેથી વૈદિક મંત્રોચ્ચાર કરવાથી, ગુરુભાવ કે ભગવદ્ ભાવના અતિરેકથી, (અર્થાત્ ગુરુભક્તિ કે ઇષ્ટ ભક્તિના આવેગથી) ભાવાવેશથી. પ્રેમના અતિરેકથી યા કોઈ-પૂર્વના નિષ્કામ પુણ્ય-પુજથી કુંડલિની શક્તિ જાગૃત થાય છે.

૭ ગુરુકૃપા:-

આ ગુરુ-ગ્રામી વિષય છે. એટલે આ માર્ગમાં 'ગુરુ કૃપાહિ કેવલમ્' સૌ કોઈએ સ્વીકારવું રહ્યું; માટે તો શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદે કહ્યું છે કે:-

यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

-શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદ ।

દેવના જેવી જ ગુરુમાં પણ અનન્ય ભક્તિ રાખવી. આપણાં શાસ્ત્રોએ મુક્ત કરે ગુરુ-મહિમા ગાયો છે.

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुदेवो महेश्वरः ।

गुरु साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ।

અને આનંદબિન્દુ ઉપનિષદે ગુરુવંદના કરતાં ગાયું છે કે:-
મો; પૂજ્યા ગુરુચરણાઃ, મદવિદ્યાવિમેષ્ઠારઃ સન્તુલો વંદનાનિમમ ।
ગુપ્તપ્રસાદેન શાશ્વતં બ્રહ્મસુખં અનુભવામિ ।
इदानीमहं सर्वस्मायकांतरः । मम संदेहाः भ्रमाश्च ध्वंस्ताः ।
-આનંદબિન્દુ ઉપનિ.

હે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ !

આપ મારી અવિદ્યાનો નાશ કરનાર છો. હું આપને વારંવાર વંદન કરું છું. આપની કૃપાથી જ હું બ્રહ્મ-નંદનો અનુભવ કરી રહ્યો છું. હવે હું સંપૂર્ણ નિર્ભય છું. મારા બધા સંદેહ દૂર થયા છે. અને બ્રાહ્મિ નાશ પામી છે.

એટલે કુંડલિની યોગ ગુરુ-સમર્પણનો (Unconditional surrender) અને અભીપ્સા (Aspiration) નો વિષય છે. માત્ર સમર્પણથી-શરણાગતિથી કલ્પનાલીન પરિણામો પ્રગટે છે. એનો જીવંત દાખલો પશ્ચિમના દેશોમાં વિશ્વના ખ્યાતનામ વૈજ્ઞાનિકોએ નજરે નિહાળ્યો. લગભગ પાંચેક વર્ષ પહેલાં બિલિટ્ટી બ્રેઝીલેના નામનો એક ઝેક કિસાન, લગભગ દરેક મિનિટ સુધી ગુરુત્વાકર્ષણથી પર થઈને, જમીનથી ચાર ફૂટ ઊંચો ઊડવા લાગ્યો, સેંકડો વૈજ્ઞાનિકોની હાજરીમાં આ પ્રયોગ થયો. અને વૈજ્ઞાનિકો આશ્ચર્યમુગ્ધ થયા. પેલા અગ્રુવ કિસાનને આનું રહસ્ય પૂછ્યું તો એણે કહ્યું કે 'સમર્પણ ભાવ' પ્રયોગ. પહેલાં હું સંપૂર્ણ સમર્પણ ભાવ કરું છું. પ્રાર્થના કરું છું કે "હે પ્રભુ તારા હાથમાં મારી જાતને સોંપું છું. હું મારી તાકાતથી જમીન પર નથી ઊડી શકતો પણ તારી તાકાતથી જ ઉપર ઊડું છું...." શરણાગતિથી અબાધિત ગણાતા ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમથી પર જઈ શકાય છે, તો વ્યવહારિક નિયમો તો ત્યાં કંઈ નહિ. માટે ગુરુ કૃપા હિ કેવલમ્ । એ સૂત્ર અનન્ય ભાવે પકડી રાખવું.

૮. ગુરુકૃપા સુક્તિદાતા:-

પૂર્વ જન્મમાં નિષ્કામ ભાવે કરેલાં પુણ્ય કર્મોના પરિપાકરૂપે યાતો. અંતઃકરણમાં જાગેલી Volcanic

Urge ને કારણે, કેઈ સિદ્ધ શક્તિપાતદાતા ગુરુ મળી જાય અને તેઓની કૃપાવૃષ્ટિથી (સ્પર્શ, સંકલ્પ, શબ્દ યા દૃષ્ટ દ્વારા) કુંડલિની શક્તિ ક્રિયાવતી થઈ જાય. તો સાધકના જન્મ જન્માંતરનું દળદર ફરી ગયું એમ સમજવું. અલ્પભક્ત આવા ગુરુ દુર્લભ છે; મળે તો ઓળખવા મુશ્કેલ છે, ઓળખાય તો ઠેક સુધી શ્રદ્ધા-ભક્તિ ટકવી દુષ્કર છે. માટે જેને આવા ગુરુ મળ્યા છે એમનામાં શ્રદ્ધા-ભક્તિ દૃઢ અપરોક્ષ થઈ છે, એમણે આ જીવનને ધન્ય ધન્ય ગણવું જોઈએ. ઈશ્વરકૃપા, અંતઃકરણ કૃપા, શાસ્ત્ર કૃપા-અને ગુરુકૃપા આ ચાર કૃપાઓ ભેગી થાય ત્યારે ગુરુ દ્વારા શક્તિપાત દીક્ષાની કૃપા થાય છે. કારણ શક્તિપાતથી કુંડલિની મોક્ષ મેળવી આપે છે જ.-સર્વોત્તમ અધિકારી હોય તો તરત જ, આ જન્મમાં જ નહિતર જન્માંતરે, પણ એકવાર જાગૃત થયેલી શક્તિ સાધકને મોક્ષ અપાવ્યા સિવાય જાંપતી નથી. એવી ગુરુ પરંપરા અનુશ્રુતિ છે કે ક્રિયાવતી કુંડલિની શક્તિ આ જન્મમાં અથવા વધુમાં વધુ ત્રણ જન્મમાં મુક્તિ મેળવી આપે છે. માટે કુંડલિની યોગમાં સમર્થ ગુરુ દ્વારા શક્તિપાત દીક્ષા અત્યંત મહત્વની ગણાવી છે.

દીક્ષૈવ મોચયત્યદ્ધર્મ શૈવ ધામં નયત્પતિ ।

દીક્ષામુક્તિ અપાવે છે. અને શૈવધામમાં-શાશ્વત કલ્યાણમાં સ્થિર કરે છે માટે ગુરુકૃપા મુક્તિદાતા.

૬. કુંડલિની ક્રિયાવતી. (વિવિધ કોષોમાં)

આમ તો કુંડલિની સ્થૂળશરીર, સૂક્ષ્મ શરીર, કારણ શરીર-આ ત્રણે શરીર-પ્રદેશોમાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ અસર પહોંચાડે છે. પણ મુખ્ય અસર અમુક કોષમાં જ હોય છે. એવું જોવા મળે છે.

કુંડલિની શક્તિ અન્નમય કોષમાં કામ કરતી હોય છે. ત્યારે યોગશાસ્ત્રમાં જણાવેલાં વિવિધ આસનો આપોઆપ થાય છે. અને એ દ્વારા સાધકની શારીરિક શુદ્ધિ થઈ જાય છે. ગમે તેવું સ્થૂળ શરીર હોય તો પણ ગુરુકૃપાથી ઉદ્બોધિત કુંડલિની શક્તિ જ્યારે ક્રિયાવતી થાય છે અને પ્રધાનપણે અન્નમયકોષમાં સમાઈ જાય છે ત્યારે વિવિધ પ્રકારનાં કલ્પનામાં ન આવે તેવાં, સામાન્ય સંજોગોમાં અશક્ય એવાં અનેક આશ્ચર્યકારક આસનો સહજ રીતે થાય છે. અંદરની કુંડલિની શક્તિ પ્રાણ-શક્તિનો વેગ એવી રીતે ક્રિયા કરે છે કે શરીરમાં જ્યાં

મળદોષ, કચરો એકઠો થયો હોય છે, ત્યાં ત્યાં આસનોના એ પ્રકારના વિશિષ્ટ વળાંકો દ્વારા, આપોઆપ શુદ્ધી-કરણ થાય છે. આસનો કલાકો સુધી ચાલે અને ગમે તેવા દુષ્કર હોય તો સાધકને સહેજ પણ થાક લાગતો નથી. એટલું જ નહિ પણ આ ક્રિયાઓ દ્વારા શરીરમાં રહેલા વર્ષો જૂના અસાધ્ય રોગ પણ નિમૂળ થઈ જાય છે, એ આ માર્ગની અદ્વૈતિક વિશિષ્ટતા છે.

કુંડલિની શક્તિ પ્રાણમય કોષમાં કામ કરે તો વિવિધ પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર પ્રાણાયામો થાય છે. જેને પ્રાણાયામનું પ્રાથમિક જ્ઞાન નથી, એવાને અનેકવિધ પ્રાણાયામ થયેલા નિહાળાય છે.

જો શક્તિ મનોમય કોષમાં કામ કરે તો મન નિરવ શાંતિમાં ડૂબી જાય છે. શાંતિના અગાધ મહાસાગરના તળિયે જઈને સાધક સૂઈ ગયો હોય. એવો અનુભવ થાય છે.

શક્તિ વિજ્ઞાનમય કોષમાં કાર્ય કરે ત્યારે સાધકને આધ્યાત્મિક વિદ્યાનાં દેવી સ્ફુરણો થાય છે. ગૂઢ રહસ્યોનો ઉકેલ આપોઆપ મળે છે. દેવ-દેવીઓના મંત્રો મળે છે. અને જ Intuition knowledge-પ્રજ્ઞાજ્ઞાન-કે ઋતંભરા જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આ અતિમનસ અવસ્થા છે કે જ્યાંથી માનવભૂતિ માટે પરમ કલ્યાણકારી સંદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગવિદ્યાનાં ગૂઢરહસ્યો અને આપણી આધ્યાત્મિક વિદ્યાના પાયાના સિદ્ધાંતો, વેદ-વેદાંત આદિ શ્રુતિ ઐત્યો કે રામાયણ-મહાભારત કે ભાગવત આદિ પુરાણઐત્યો, જ્યોતિષવિદ્યા કે જ્યોતિષવિદ્યાનાં મૂળ સમીકરણો આ પ્રજ્ઞા-પારમિતાનું પરિણામ છે. આઈન્સ્ટાઈન જેવા નિરપેક્ષ વિશ્વવિખ્યાત આધુનિક-વિજ્ઞાનિક સહર્ષ કબૂત્રે છે કે પોતાને પ્રાપ્ત શાશ્વત સમીકરણો Basic Equations, અતિ મનસની આ અવસ્થાની ફળશ્રુતિ છે.

શક્તિ આનંદમય કોષમાં કામ કરે છે ત્યારે શરીરના અણુપરમાણુમાં અહોતુક આનંદ ઊભરાય છે.

કોષોની જેમ, ચક્રલેહન વખતે સાધકને દિવ્ય સ્પર્શ દિવાદર્શન, દિવાનાહ, દિવ્યસુગંધ, દિવ્યરસની અથવા એમાંથી એકાદની અનુભૂતિ થાય છે.

આ ગુરુકૃપાનો અને સ્વાનુભવનો વિષય છે. એટલે આનું શબ્દોમાં કથન હંમેશા અપૂર્ણ જ રહ્યું છે.

૧૦. કુંડલિની ઉત્થાનનો અણુસાર:-

ઘંટી આકારે શરીરનું ધૂમવું, વીજળીના જેવો આંચકો અનુભવવો, કરોડરજનમાં કંપન, શરીરમાં ઝણઝણાટી, અકારણ અશ્રુપાત, હાસ્ય, સ્વેદન. ચિત્રવિચિત્ર અવાજ, જોરથી પ્રણવ અને અન્ય મંત્રોનું ગુંજન ઇષ્ટદેવ-દેવીના સ્તોત્રોનું મોટેથી સ્તવન, નાડી શુદ્ધીકરણ વળતે ઝાડા, થાચ, ગરમી વધી જાય, તાવ આવે, શરીર ઠડું પડી જાય, ફેફસાંમાંથી કફ નીકળે, બગાસાં આવતાં આંખ લાલ થવી, ભૂખ-તરસ મટી જવા અથવા અતિ ભૂખ લાગવી, માથું ભારે લાગવું, કીકીનું ગોળાકારે ફરવું, શરીરના વિવિધ ભાગોમાં એકાએક ખેંચાણ અનુભવવું, કરોડરજનમાં કીકીઓ ચટકા મારતી હોય તેવું અનુભવવું, દેવ-દેવીના યા ગુરુદેવનાં દર્શન વગેરે અનેક પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર અનુભવો કુંડલિની જાગૃતિનાં ચિહ્નો છે.

૧૧. કુંડલિની દ્વારા સર્વ તત્ત્વ અનુભૂતિ:-

કુંડલિની સર્વ તત્ત્વોને પ્રગટ કરવા શક્તિમાન છે. શરીરમાં ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા દિવ્ય સુગંધનો અનુભવ કરાવી પૃથ્વી તત્ત્વને પ્રગટ કરે છે; મોંમાં ગળ્યો ગળ્યો મધ જેવો, ઘી જેવો, દૂધ જેવો, શેરડી જેવો રસ, આપોઆપ પ્રગટ કરે છે. શરીરમાં જ્યાં ત્યાં દાહ પ્રગટ કરીને અગ્નિ તત્ત્વને પ્રગટ કરે છે. સંમુખ સૂર્યને પ્રગટ કરીને સૂર્ય તત્ત્વ શરીરમાં જ્યાં ત્યાં શીતળતાને પ્રગટાવીને ચન્દ્ર-તત્ત્વ, જ્યાં ત્યાં વિદ્યુત પ્રવાહને પ્રગટ કરીને હાથ-પગના અંગૂઠાઓમાં પવન ફેંકાઈને વાયુ તત્ત્વને પ્રગટ કરે છે. કર્ણેન્દ્રિયમાં સીટી જેવા, સીઈઈ જેવા શિંગ જેવા, શંખ જેવા, બંસીનાદ જેવા, મેઘગર્જના જેવા, નોખત જેવા, ઘંટડીના રણકાર જેવા ટન્ ટન્ ટન્ અવાજ જેવા નાદોને પ્રગટ કરીને આકાશ તત્ત્વને પ્રગટ કરે છે; આ રીતે કુંડલિની પંચ મહાભૂત તત્ત્વ પ્રગટ કરે છે, નાભિમાંથી ઊઠેલા કાનમાં તાલબદ્ધ સંભળાતા 'સોહ' તાલધ્વનિ પ્રગટ કરીને ત્રણ તત્ત્વ પ્રગટ કરે છે. પીઠમાં મેરુદંડમાં ધક્કા-ધ્વનિને પ્રગટ કરીને પ્રાણ તત્ત્વ પ્રગટ કરે છે. મૂલાધાર, સહસ્રાધાર વગેરે ચક્રોમાં ઘર્ષર અવાજ પ્રગટ થઈને ચક્રોનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. ચક્રતત્ત્વનું પ્રાગટ્ય કરે છે. ઊભા મેરુદંડમાં.-

(૧) કીકીની હાર ચાલતી હોય તેમ જણાઈને શક્તિનું પ્રાગટ્ય થાય છે.

(૨) મૂલાધારમાંથી સૂર્યાકારે કુટિલગતિમાં ચાલતી ચાલતી વાયુરૂપી શક્તિ, ઊર્ધ્વગમન કરીને માથામાં ચઢતી જઈને શક્તિનું દિગ્દર્શન થાય છે.

(૩) મૂલાધારમાંથી વાયુ-વિદ્યુતશક્તિ નીકળીને ઉપરના મેરુદંડના મૃણાલતંતુ જેવા તારમાં વહન કરતી, વેધ કરતી પક્ષાગતિ-લિક્ષ્ટ ગતિએ ગરદન પર વિશુદ્ધ ચક્રે આવીને માથામાં-ખોપરીમાં સીધા ઉપર ચઢીને શિખા પાસે વાયુસ્પર્શ કરતી જણાઈને પાંચે ચક્રોનો વેધ કરતી શક્તિનું દિગ્દર્શન થાય છે. વેધ થાય છે.

(૪) વાનરની જેમ મૂલાધારથી અનાહત અને અનાહતથી સહસ્રઘાટમાં ફૂદકો મારીને છ ચક્રોનો વેધ કરતી શક્તિનું દિગ્દર્શન થાય છે; મહાવેધ થાય છે. શિવ-શક્તિ મિલન થાય છે. આ પ્રમાણે કુંડલિની શક્તિ વિવિધ તત્ત્વોનું પ્રગટીકરણ કરી સરિતા સાગરમાં સમાય તેમ, શિવમાં સમાય છે.

૧૨. ચક્રોનું તાત્પર્ય:-

યોગના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખિત ચક્રોનું હાલના નાડી-વિજ્ઞાન Anatomy પ્રમાણે, નીચે પ્રમાણેના નામથી સાધારણ રીતે જાણી શકાય.

૧. મૂલાધાર ચક્ર (મરુદંડપદ્મ) - Pelvic plexus.
૨. સ્વાધિષ્ઠાન ,, (પટલ પદ્મ) - Hypogastrics ,,
૩. મણિપુર ,, (દશલ પદ્મ) - Epigastric ,,
૪. અનાહત ,, (દ્વાદશલ પદ્મ) - Cardial ,,
૫. વશુદ્ધ ,, (ષોડશલ પદ્મ) - Carotid ,,
૬. આઘા ,, (દ્વિલ પદ્મ) - Medulla oblongata
૭. સહસ્રધાર ,, (સહસ્રલ પદ્મ) - Brain.

૧૩. પદ્ય-પાંખડીનું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય—

પદ્યપાંખડી(દલ)નો અર્થ એવો નથી કે ત્યાં કમળની પાંખડીઓ કે પાંદડીઓ આવેલી છે. પરંતુ 'દલ'નો અર્થ ગુચ્છ, ગૂંચળું કે જૂંમણું એવો થાય છે. પાંચ-દસ કેળાંનું એક જૂંમણું (ગુચ્છ) બને છે તેને દલ કહે છે. દા.ત. ચતુર્દલ પદ્મ(મૂલાધાર ચક્ર)ના દલનો અર્થ એ છે કે એ સ્થળેથી ચાર નાડીઓ ગુચ્છ બનાવીને શરીરમાં પ્રસરે છે એને કારણે જ અંગ્રેજીમાં Plexus શબ્દ વપરાયો છે.

૧૪. અનુભવ અંગી:-

વિવિધ સાધકોને સ્વ-સંસ્કાર અનુસાર વિવિધ વિવિધ અનુભવો થાય છે. કોઈને પ્રકાશ-પુંજો, તેજવલયો, આકાશ મંડળ, ટમટમ થતાં તારકવૃન્દો, દેવ-મંદિરો, દેવ-દેવીઓનાં દિવ્ય સ્વરૂપો, ગુફાઓ, ગરણાઓ, પહાડ-પર્વતો, ગિરિકંઠરાઓ, વિવિધ વર્ણ અને આકારનાં શિવ-લિંગો, સર્પકૃણાઓ, વિવિધ લોકો, સિદ્ધ મહાત્માઓ, અને સંતો, સાધકનું સૂક્ષ્મ શરીર, ગુરુ પાદુકાઓ, ફૂલહારો પુષ્પરાશિ, શ્રીકૃણ, ઘંટ, ચંદન, આદિ પૂજન-અર્ચન સામગ્રી, ભવ્ય દીપાવલી, યજ્ઞ-કુંડ, નાનાં બાળકો, ગૌ-ઘણુ વાછરડા, હાથી, અશ્વ, આદિ પ્રાણીઓ, જવારા તથા વિવિધ વનરાજી તથા વૃક્ષ-ઝુંડ અને ગીચ જંગલો, નાતું (સર-સવના દાણા જેવું) શ્વેત, કૃષ્ણ, રક્ત કે નીલ તેજ-, બિંદુનાં દર્શન વગેરે અલૌકિક અનુભવો થાય છે.

ગુરુકૃપાથી ઘણા સાધકોને આમાંના કોઈ ને કોઈ અનુભવ વહેલા મોડા થતા હોય છે. સદ્ગુરુ કૃપાથી ઈશ્વરની અસીમ કૃપાથી આ શરીરને આમાંના કેટલાંક અનુભવ થયેલા છે. સદ્ગુરુદેવ તથા વિવિધ સંતમહાત્મા, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, વિષ્ણુ ભગવાન, હનુમાનજી, ગણપતિ-દાદા, શંભુ ભોજાનાથ, ગાયત્રીમાતા, અંબાજી માતા વગેરે દેવદેવીઓનાં દર્શન વખતે અભિવ્યક્ત થતું અનુપમ સૌન્દર્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવું અશક્ય છે. માનસપૂર્ણ વખતે પ્રગટ થતા સદ્ગુરુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, મા ભગવતીદેવી વગેરેનાં ચરણનું સૌન્દર્ય જ એવું અલૌકિક અને આહ્લાદક હોય છે કે એનો એકવાર આસ્વાદ કરનાર સાધકને દુનિયાના સ્થૂલ પદાર્થોનું સૌન્દર્ય એકદમ ક્ષિપ્ત, નિસ્તેજ અને નિર્મોલ્ય લાગે. વિવિધ તેજ-વલય મધ્યે, નીલ કે શ્વેત વર્ણના, અંગુષ્ઠ પ્રમાણથી આરંભી મોટા પર્વત જેવા મહાન વિવિધ તેજધારાઓ કે દુગ્ધ ધારાઓ વડે અભિષેક થતાં અનેકાનેક શિવલિંગોનાં અનુપમ દર્શન, સદ્ગુરુકૃપાએ અવારનવાર થાય છે. એની ચમક! એની મોહકતા.....! એની સૌન્દર્ય પ્રભા.....! એની આકર્ષકતા.....! અરેખર કલ્પનાતીત.....! “સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્” જ કહેવું પડે. અને ગુરુ કૃપા હિ કેવલમ્ ॥ માનવું પડે.

૧૫. આગમચેતી :-

છોડ નાનો હોય ત્યાં સુધી રક્ષણની જરૂર પડે; આસપાસ વાડ કરવી પડે; પાણી પ્રકાશ પૂરતો આપવો પડે.

તે રીતે નવોદિત સાધકે, શક્તિપાત દીક્ષા બાદ, સાધક અવસ્થામાં કેટલીક સાવધાની રાખવી અનિવાર્ય છે. જેવી રીતે ઉચ્ચ ક્ષણની સુશીલ સંસ્કારી ગર્ભવતી, ગર્ભનું જનન કરે છે, તે રીતે નવોદિત સાધકે, ગુરુએ વાવેલ આ બીજનું જતન કરી એમાંથી દેવી જ્ઞાનવૃક્ષ પ્રગટાવવાનું હોય છે. એટલે નિમ્ન ઉલ્લેખિત સાવધાની અનિવાર્ય છે.

(૧) અખંડ ગુરુભક્તિ:-

શ્રદ્ધાવાન લભતે સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

માટે ગુરુભક્તિ અખંડ અને અનન્ય રહેવી જોઈએ, સ્વપ્નમાં પણ સંદેહ ઊઠવો ન જોઈએ. એ માટે ગુરુબંધુ-બહેનોનો, ગુરુપ્રબોધક ગ્રંથોનો સત્સંગ રાખવો જોઈએ, વિભતીય વ્યક્તિ પરમાણુનો પરછાયો પણ નહિ પડવો જોઈએ.

(૨) વિચાર-વ્યવહાર શુદ્ધિ:-

આહાર-વિહારના શુદ્ધીકરણ પર દીક્ષિત સાધકની પ્રગતિનો આધાર છે. આહારના સ્થૂલ અંશમાંથી અન્ન-મયકોષ, સ્થૂલશરીર બંધાય છે અને એના સૂક્ષ્મ અંશમાંથી મનને પોષણ મળે છે. આ માર્ગ દેહ, પ્રાણ અને મનના શુદ્ધીકરણનો માર્ગ છે. આહાર-વિહાર દ્વારા વિભતીય તત્ત્વો શરીરમાં પ્રવેશીને પ્રાણને અને મનને દૂષિત કરતાં હોય છે. એટલે હિત, મિત, અને શુચિ આહાર હોવો જોઈએ. માંસકસરનો અને પવિત્ર-શુદ્ધ સાત્ત્વિક, શક્ય હોય તો પેય ખોરાક હિતાવહ છે. વિચારશુદ્ધિ, વાણીશુદ્ધિ અને વ્યવહારશુદ્ધિ આ ત્રણ વિશુદ્ધિ હોય તો પ્રગતિ રોકેટ ગતિએ થાય.

(૩) યમ-નિયમ પાલન (બ્રહ્મચર્ય):-

સર્વત્ર બ્રહ્મા દર્શન એ સાચું બ્રહ્મચર્ય-પાલન. જ્યાં દ્વૈત દેખાયું ત્યાં બ્રહ્મચર્યનું ખંડન થયું: આ સૂક્ષ્મ અર્થ થયો પણ સ્થૂલ રીતે રેતસનું સર્વ રીતે રક્ષણ એ બ્રહ્મચર્ય મરણ બિંદુ પાતેન જીવન બિંદુ ધારણમ્ । વીર્યના પાતથી મરણ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને એના સંરક્ષણથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, યાવત્બિંદુ સ્થિરો દેહે તાવત્કાલમયં કુતઃ । દેહમાં જ્યાં સુધી શુક સ્થિર રહે છે, ત્યાં સુધી મરણનો ભય ક્યાંથી ?.....

ચિંતૈશ્ચલતિ યસ્યાંગે ચિત્તં તસ્તૈવ ચંચલમ્ ॥

જે પુરુષનું ઇન્દ્રિય દ્વારા વીર્ય ચલાયમાન રહે છે, તે પુરુષનું ચિત્ત પણ સર્વદા ચલાયમાન જ રહે છે.

चले विंदौ चले चिते चले वायौ च सर्वदा ।
जायते म्रियते लोकः सत्यं सत्यमिदं वचः ॥

વીર્ય ચલાયમાન થયે, ચિત્ત ચલાયમાન થશે અને પ્રાણવાયુ ચલાયમાન થયે લોક જન્મમરણરૂપ બંધનને પ્રાપ્ત થયા જ કરે છે, એ સિદ્ધાંત કેવળ સત્ય છે.

असिद्धं तं जिवानी यान्नरम् ब्रह्मचारिणम् ।
जरामरणं संकीर्णं सर्वं क्लेषसमा श्रयम् ॥

વીર્યનો ક્ષય કરનાર અબ્રહ્મચારીને અસિદ્ધ જન્મ-મરણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી સાધકે શક્ય હોય ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવું. અન્નમાં રસ, રસમાંથી રક્ત, રક્તમાંથી રેતસવીર્ય અને રેતસમાંથી ઓજસ બને છે. આ ઓજસનું સુખ્ય સ્થાન સહસ્ત્રધાર ચક્ર છે. ત્યાંથી એ પ્રભાવી મંડલને તેજસ્વી-પ્રકાશિત કરે છે. ઓજસમાં અજબની આકર્ષણ શક્તિ છે. એ સ્વ અને સમષ્ટિના પ્રાણ અને મનને આકર્ષી શકે છે. એટલે ઓજસ્વી સાધક ધ્યાન માટે બેસે છે ત્યારે મૂલાધારસ્ય કુંડલિની શક્તિ, ઓજસથી આકર્ષાઈને, સત્વરે સહસ્ત્રધારસ્ય થાય છે. ઉપરાંત ઓજસથી મન, પ્રાણ અને શરીર પુષ્ટ થવાથી, આ સાધક કુંડલિની જાગૃતિના તમામ પ્રત્યાઘાતોને સહે-

લાઈથી પચાવી શકે છે, જ્યારે ઓજસહીન સાધક અનેક મુશ્કેલીઓનો ભોગ બને છે, આ ઓજસ દ્વારા જ ગુરુ-શિષ્યમાં શક્તિ સંકેમિત કરે છે. એટલે તમામ શક્તિપાતદાતા ગુરુઓ મહાઅંશે સાચા બ્રહ્મચારી-સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન કરનારા રહેવાના.

૧૬. વાફ-સંયમ:-

જીભ અને જનનેન્દ્રિયનો સીધો સંબંધ છે; બંનેનો સંયમ અને સફળપયોગ માનવને મુક્તિ અપાવે છે. અને હુરુપયોગ આલોક અને પરલોક બંનેને બચાડે છે; બીજી ઇન્દ્રિયો બેની સંખ્યામાં છે (દા.ત. આંખ બે, કાન બે, નરકોરાં બે, હાથ બે, પગ બે, વગેરે) અને કાર્ય એક જ કરે છે. (દા.ત. આંખ બેવાનું, કાન સાંભળવાનું) જ્યારે જીભ કે જનનેન્દ્રિય એકી સંખ્યામાં છે અને કાર્ય બે કરે છે. (દા.ત. જીભ રસાસ્વાદનું તથા વાણીનું કાર્ય કરે છે.) બેમાંથી એકેમાં અસ્થિ નથી એટલે બંને વચ્ચે બહુ સાર્ય છે અને સીધો સંબંધ છે; એને જીભે એ જગ જીભે. સાધકે પોતાના અનુભવો પણ ગમે તેની આગળ કહેવાનો નિષેધ છે. એમાંથી ઉદ્ભવતું સૂક્ષ્મ અહં અથવા Superiority Complex ગુરુચરિત્ર પતન કરે છે. માત્ર ગુરુ આગળ કે જિજ્ઞાસુ ગુરુ-બંધુ. બહેન આગળ માર્ગદર્શન માટે કે પ્રોત્સાહન અર્થે સાધારણ અણસાર કરવાની છૂટ છે....એમાં ગુરુઆજ્ઞા હોય તો વાંધો નહિ.

गायत्री शक्तोना सतत आग्रहने
मान आपीने तैवार करवामा आवेली

પરી છાપ

गायत्रीजती

गायत्री मातानी पूज माटे उत्तम छे.

शुद्ध भोगराना अत्तरना समन्वयथी
भनावेली होवाथी अग्रजतीनी दुनियामां
परी छाप गायत्रीजती शिरमेर जनी छे.

એમ. એમ. ખંભાતવાળા

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧નું ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પાદન.

ટે. નં. : ૩૨૨૨૫૩

રાજહંસ ઘરઘંટી

- ૧ રાજહંસ ઘંટીમાં ઘઉં નાખવા માટેનું વાસણ તથા લોટ કાઢવા માટેનું વાસણ બન્ને સ્ટેનલેસસ્ટીલમાં આવશે.
- ૨ પત્થર એમરી હોવાથી ટંકાવવા પડતા નથી.
- ૩ લોટ ગરમ નહીં થવાથી પૌષ્ટિક તત્વો જળવાઈ રહે છે.
- ૪ યાંત્રિક રચના સરળ હોવાથી કોઈ મુશ્કેલી પડતી નથી.
- ૫ એક વર્ષની ગેરંટી.
- ૬ સનમાઈકા ફૂલ કેબીનેટ હોવાથી જીવજંતુ થતા નથી.

કોઈપણ મેઈકની ઘંટી રીઝનેબલ ગ્રાજ લઈ રીપેર કરી આપશું.

શે. રૂમ :— સવારના ૧૧-૩૦ થી સાંજના ૭-૦૦ સુધી

સંપર્ક સાધો :—લક્ષ્મીચંદ શાહ

મેન્યુ : સીકસ પ્રધર્સ (ઇન્ડીયા)

એલ ભગત ઘડીયાળીની ઉપર

૮૨/૮૬ અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૩

ફોન { ૪૪૭૮/૩૮૧૭
૬૬૫૩/૪૪૮૧

મખલખ પાક માટે વરતેજના ડિકેક (તેલ સહીત શીંગણોળનું)
ખાતર વાપરો અને જમીનને કસરહિત થતી બચાવો,

—: ઉત્પાદકો :—

ભાવનગર કેમીકલ વર્કસ (૧૯૪૬) લિમિટેડ

વરતેજ (જિ. ભાવનગર)

—: અન્ય ઉત્પાદનો :—

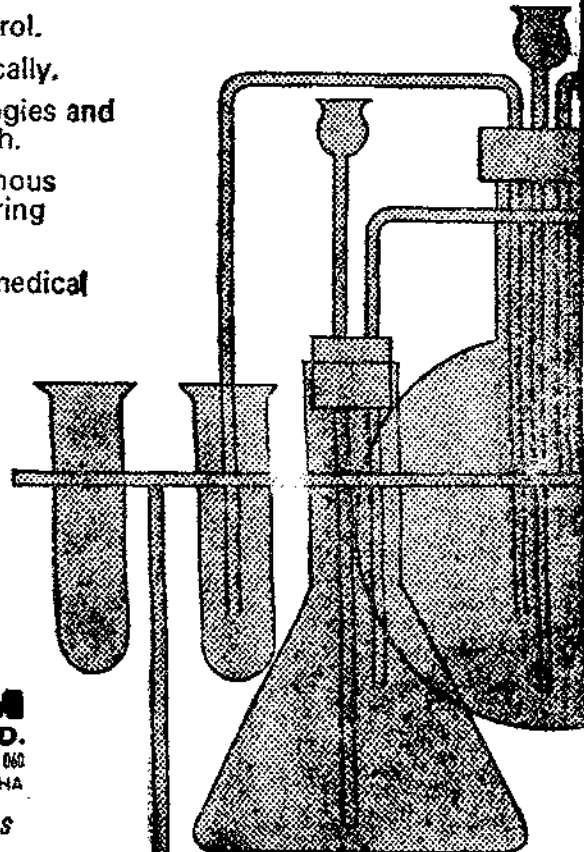
રસોઈ માટે સર્વે શ્રેષ્ઠ “કાંટા છાપ”
રિક્ષાઈન્ડ શીંગતેલ, ટિંકયર્સ, યુ. ડી. કોલન વિગેરે.

UNICHEM

in the
service of
national &
international
health

- * Providing the best medicines & health products, through rigid quality control.
- * Supplying them economically.
- * Developing new technologies and engaging in basic research.
- * Relying mainly on indigenous resources and manufacturing many basic chemicals.
- * Promoting nutrition and medical education.

UNICHEM
LABORATORIES LTD.
K. V. ROAD, JOGESHWARI, BOMBAY 400 060
BOMBAY • GHAZIABAD • ROHA

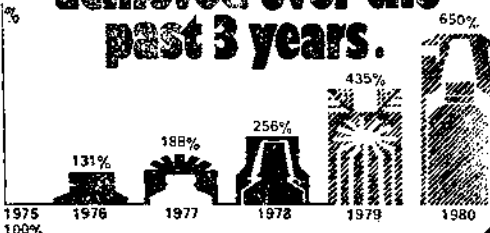
A TRUSTED NAME IN PHARMACEUTICALS

J. BROTHERS

What gives Patel Extrusion Group (PEG) confidence to project 650% growth over 5 years?

It's the 256% growth achieved over the past 3 years.

Year	Growth (%)
1975	100%
1976	131%
1977	188%
1978	256%
1979	435%
1980	650%

Chief architects of PEG's success

- Ever-growing strength of our customers
- Customer-oriented marketing philosophy and policy right from our inception in 1957
- Our 22 years of experience and expertise in extrusion field
- Geographical situation of our four plants and the largest installed capacity in Asia

Consistent efforts produce quality goods at economical prices

- Industrial research & development as the pivotal activity to produce more at lesser cost
- Vigilant quality control system

Partners of progress

- Harmonious employee-management relationship

PEG Manufacturing Activities

Impact extruded products

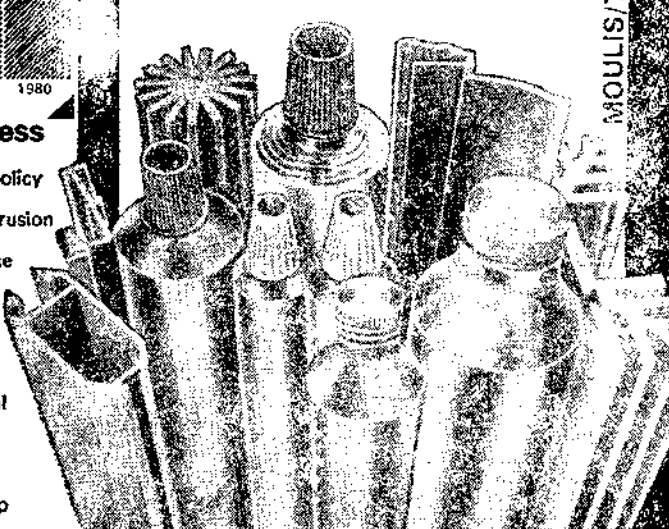
- ALUMINIUM COLLAPSIBLE TUBES to pack tooth pastes, shaving creams, rubber solutions, adhesives, cosmetic creams, pharmaceutical ointments, mosquito repellent creams, veterinary creams, deodorants etc.
- ALUMINIUM RIGID CANS for electronics and electrical housings, fumigant tablets, agarbatti and pharmaceutical tablets, capsules etc.
- ALUMINIUM BOTTLES AND AEROSOLS for pesticides, shaving creams, perfumes, sandalwood oil etc.

Forward Extruded products

- Aluminium sections and profiles for architectural structures, bus bodies, electronics accessories, elevators, furniture, radio handles, rail coach windows and doors, suit cases and brief cases and such other numerous uses.

PEG'S further diversification programme

PEG is now collaborating with Government of Gujarat to establish in joint sector the largest ever aluminium foil project in India to be located at Ankleshwar. Further diversification in the field of metal anodising, copper extrusion and other forms of metal conversion is also envisaged.

MOULIS/79

Patel Extrusion Group (PEG)

EXTRUSION PROCESSES PVT. LTD. • IMPACT CONTAINERS PVT. LTD.
 PATEL ALUMINIUM PVT. LTD. • LANS METALS PVT. LTD. • BARODA GENERAL INDUSTRIES.
 Patel Varika, Western Express Highway, Goregaon (East) BOMBAY-400 063

પુરાણોમાંથી જાણવા જેવું

—શ્રી કેશુભાઈ ખારૈટ

ભારતીય જ્ઞાન, કલા, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, શિલ્પકળા, ખગોળ-ભૂગોળ અને સમાજ-વ્યવસ્થા આ બધાનો આધાર આપણા વેદો-ઉપવેદો, ઉપનિષદો અને પુરાણો છે. આજના વિદ્વાનોને પણ ઘણીવાર તેનો આધાર લેવો પડે છે. આવા સંજોગોમાં પુરાણો તરફ આટલી ઉદાસીનતા બરાબર તો ન જ ગણાય ને? પુરાણોએ આજ સુધી ભારતીય પ્રજાને ધર્માભિમુખ અને ધર્માવલંબી રાખી છે. વળી વેદાંત અને યોગનાં જીંડાં ધરાતલને નહિ સ્પર્શી શકનાર જનતા પુરાણો દ્વારા ઈશ્વરશક્તિ અને ભગવદ્દર્શનો અનુભવ કરી શકે. આ રીતે વૈદિક ધર્મને ટકાવી રાખવામાં સૌથી વધારે ભાગ પુરાણોએ ભજવ્યો છે. અને તેને કારણે જ સમાજ વ્યવસ્થા જળવાઈ રહી છે.

પુરાણોમાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય પુરાણ શ્રીમદ્ ભાગવત છે તે ભાગવતકથાના ભાવને ભારતના ગામડે ગામડે લોકોએ ઘણા ભાવથી ઝીલ્યો છે. અને કૃષ્ણ કથામૃતનું પાન કરી કૃતકૃત્ય થયા છે. શુકદેવજી, દત્તાત્રેય, ઋષભદેવ અને કપિલમુનિ જેવાનાં ચરિત્રો સાંભળી લોકોએ પ્રેરણા મેળવી છે. તેમ જ પરમહંસો અંબરિષ, પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ, સુધન્વા અને ગોપીજનોનાં ચરિત્રોએ અનેકોને ભક્તિમાર્ગે દોર્યા છે. પ્રથમ તો ચાર વેદો. પણ આ વેદોનો બધાને અધિકાર નહિ હોવાથી પાછળથી પુરાણો રચાયાં.

આ પુરાણોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને લયની કથાઓ; રાજ્યો અને ઋષિઓનાં ચરિત્રો તેમ જ તેની વંશાવલી પેઢીનામાં પણ પુરાણોમાંથી મળે એ રીતે તે વહીવટના ચોપડાનું કામ પણ પુરાણોએ કર્યું છે. અને એ રીતે પુરાણો ઇતિહાસ છે. અને તે રીતે ખારૈટોના ચોપડા પણ ઇતિહાસ છે.

પુરાણોના કર્તા સુતજ્ઞાતિના હોવાથી તેમાં ધર્મનું સ્વરૂપ વધારે જોવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. આ સિવાય પુરાણોમાં પહાડો, સમુદ્રો, નગરો, યજ્ઞો, નક્ષત્રો, તારાઓ અને સમસ્ત બ્રહ્માંડનું વર્ણન વગેરે દ્વારા ખગોળ, ભૂગોળનું કામ પણ પુરાણોએ કર્યું છે. આમ છતાં ઘણા વિદ્વાનોનો

મત છે કે પુરાણો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ નથી! વાત ખરી છે. રામદાસ ગૌડના મત પ્રમાણે જોઈએ તો—

“ભારતનો ઇતિહાસ એટલો પ્રાચીન છે કે આદિથી આજ સુધીનો જો ટૂંકો ઇતિહાસ લખીએ, ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષ માટે ફક્ત એક-એક પાનું લખીએ તો પણ એક કરોડ છન્નું લાખ છચાશી હજાર ચારસો એકતાળીશ પાનાં થાય. એક હજાર પાનાંનું એક પુસ્તક થાય અને તેમ કરતાં યોગ્યતા હજાર છસો મોટાં પુસ્તક થાય. જો કોઈ માણસ એક મિનિટમાં એક પાનું વાંચે અને એક દિવસમાં પાંચ કલાક વાંચે, આ રીતે એક માસમાં પચીસ દિવસ વાંચે તો બધાં પુસ્તકો વાંચવામાં ૨૧૭ વર્ષ લાગે! આવા સંજોગોમાં પુરાણો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ કયાંથી હોય!”

અને હાલના ઇતિહાસો પણ સંપૂર્ણ અને અક્ષરશઃ સાચા છે તેવો કોણ દાવો કરી શકે તેમ છે! ઇતિહાસ-કારોએ પણ એકબીજાના મતનું ખંડન મંડન કયાં નથી કર્યું? જ્યાં સુધી એક ઇતિહાસકારની શોધ પાછળ બીજા ઇતિહાસકારે શોધ નથી કરી ત્યાં સુધી જ પહેલી શોધ ખરી! કોઈ પણ ઇતિહાસ નામાવલી સિવાય નક્કર હકીકત પૂરી પાડી શકે નહિ. સરવાળે તે પણ કલ્પના અને અનુમાનોના આધારે રચાય છે. એ ઘણા ઇતિહાસો જોયા પણ કયાંય બધા એકમત નથી તો આટલા જૂના પુરાણો સર્વોંશે સત્ય જ હોય તેમ કેમ કહેવાય! હા, તે ભલે સત્ય હોય, અર્ધસત્ય હોય કે કાલ્પનિક હોય, ગમે તે હોય પણ તેણે આજ સુધી સમાજવ્યવસ્થા બળભવમાં અને જનતાને સન્માર્ગે વાળવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. તેનાથી માણસના મન ઉપર ધર્મનાં બંધન રહ્યાં છે. અને તે બંધનો માણસ જલદી તોડી શકતો નથી.

સામાન્ય રીતે માણસ પર ત્રણ પ્રકારનાં બંધનો રહેલાં છે.

- (૧) રાજ્યના કાયદાનાં બંધન.
- (૨) સામાજિક પ્રતિબંધાનું બંધન અને
- (૩) ધર્મનું બંધન.

જો આ ત્રણ બંધને ના હોત તો માનવી ક્યારેનાય નિરંકુશ બની ગયો હો. અને તેનાથી સમાજની શું સ્થિતિ થાય તે કલ્પવુ મુશ્કેલ છે.

કોઈ એક કથાકારને એક ગૃહસ્થે સવાલ કર્યો : 'મહારાજ, તમારા જેવા વિદ્વાન પાંડિતો, કવિઓ, સંતો જગતને કથા કીર્તન અને કવિતાઓથી સન્માર્ગે વાળવા આટલા આટલી કૌશિલ કરે છે. છતાં સમાજનાં દૂષણો કેમ દૂર થતાં નથી !' કથાકારે જવાબ આપ્યો : 'ભાઈ, અમારા જેવા ઘણા વિદ્વાનો સમાજ વ્યવસ્થા બાળવવા વેદો અને પુરાણોનો આશરો લઈ કૌશિલ કરીએ છીએ. છતાં જગતની આ સ્થિતિ છે ! જો આ સમાજ સુધારક વર્ગ ન હોત અને ધર્મનાં બંધનો ના હોત તો આજે સમાજની શું સ્થિતિ હોત !'

આજે સમાજમાં ધર્મશાસ્ત્રો અને પુરાણો તરફ ઘણી ઉદાસીનતા સેવાય છે. પરિણામ આવે એવું ખરું !

મેં આ લેખમાં પુરાણોમાંથી અવતરણો લીધાં છે, તેમાં મને જે વસ્તુ જેટલે અંશે મળી છે તેટલી લીધી છે. આ બધી બાબતો સાચા સ્વરૂપમાં મેળવવા મેં બનતી કૌશિલ કરી છે છતાં જો કયાંય ક્ષતિઓ લાગે તો વિદ્વાન મિત્રો મને દરગુજર કરશો.

૨૦૮ શક્તિઓનાં નામ:-

૧ મનોમય ૨ પરમદેવી ૩ વાગદેવી ૪ સરસ્વતી ૫ સાવિત્રી ૬ ત્રિપુરા ૭ ભીમા ૮ તારા ૯ ત્રિલોક્ય સુંદરી ૧૦ સાકંભરી ૧૧ જગતમાતા ૧૨ સ્વરાત્રી. ૧૩ પુરસુંદરી ૧૪ કામાખ્યા ૧૫ કમલાક્ષી ૧૬ ધાત્રી ૧૭ ત્રિપુરતાપિની ૧૮ જ્યા ૧૯ જ્યંતી ૨૦ શિવદા ૨૧ જલેશી ૨૨ ચર્ણપ્રિયા ૨૩ જગતવક્રતા ૨૪ ત્રિનેત્રા ૨૫ શંખીની ૨૬ અપરાજિતા ૨૭ મહીસદની ૨૮ શુભા ૨૯ નંદા ૩૦ સ્વધા ૩૧ સ્વાહા ૩૨ શિવાનન ૩૩ વિદ્યુતજ્વલા ૩૪ ત્રિરક્તા ૩૫ કોટરાક્ષી ૩૬ શિખીરવા ૩૭ ત્રિપદા ૩૮ સર્વમંગલા ૩૯ મયૂરવદના ૪૦ સિદ્ધિ ૪૧ બુદ્ધિ ૪૨ સીની ૪૩ હુંકારા ૪૪ તાલકેશી ૪૫ સતી ૪૬ સુંદરી ૪૭ સર્વાસ્થા ૪૮ મહાનિદ્રા ૪૯ નારાયણી ૫૦ ગુરુત્પતિ ૫૧ પદ્માવતી. ૫૨ સુકેશી ૫૩ સ્વમુખી ૫૪ ક્ષમાવતી ૫૫ પદ્માસ ૫૬ સ્વમુખી ૫૭ પદ્મવક્રતા ૫૮ ષડાનન ૫૯ ત્રિવર્ગદલદા ૬૦ માયા ૬૧ રક્ષોન્ધી ૬૨

પદ્માસિની ૬૩ પ્રાણપેસી ૬૪ વિદ્યેસી ૬૫ સ્તંભિની ૬૬ ખલા ૬૭ માતૃકા ૬૮ વર્ણરૂપા ૬૯ અક્ષરોધારની ૭૦ ગુહા ૭૧ અજ્યા ૭૨ મોહની ૭૩ શ્યામા ૭૪ જ્યરૂપા ૭૫ બલોત્કરા ૭૬ વારાહી ૭૭ વૈષ્ણવી ૭૮ ભુમ્બા ૭૯ વારતાલી ૮૦ દૈતતાપિની ૮૧ ક્ષેમકરી ૮૨ સિદ્ધિકરી ૮૩ બહુમાયા ૮૪ સુરેશ્વરી ૮૫ છીનમૂર્ધા ૮૬ છીનકેશી ૮૭ દાનવેન્દ્રી ૮૮ અનાક્ષા ૮૯ મોક્ષલક્ષ્મી ૯૦ જુલીણી ૯૧ બગલામુખી ૯૨ અશ્વારૂઢા ૯૩ નારસિંહી ૯૪ ગણેશ્વરી ૯૫ સિદ્ધેશ્વરી ૯૬ વિષ્ણુશક્તિ ૯૭ દુર્ગા ૯૮ ચામુંડા ૯૯ સખવાહન ૧૦૦ જ્વાળામુખી ૧૦૧ કરાલી ૧૦૨ ચીપટા ૧૦૩ ખેચરેશ્વરી ૧૦૪ ગબ્બરક્ષા ૧૦૫ દૈતવ્યાન્ધી ૧૦૬ વિધાવૃજ ૧૦૭ નિવાસિની ૧૦૮ યોગેસી ૧૦૯ વિશાલાક્ષી ૧૧૦ ત્રિપુરભૈરવી ૧૧૧ માતંગી ૧૧૨ કરાલાક્ષી ૧૧૩ ગબ્બરક્ષા ૧૧૪ મહેશ્વરી ૧૧૫ પાર્વતી ૧૧૬ કમલા ૧૧૭ લક્ષ્મી ૧૧૮ સ્વેતાચમનીલા ૧૧૯ કાત્યાયની ૧૨૦ શંખસરવા ૧૨૧ દુર્ધરી ૧૨૨ સિંહવાહની ૧૨૩ નારાયણી ૧૨૪ ઈશ્વરી ૧૨૫ ચંડી ૧૨૬ દેવસુંદરી ૧૨૭ ઘંટા ૧૨૮ વિરૂપાસિની ૧૨૯ કર્ણકુબળ ૧૩૦ ઘટસ્તની ૧૩૧ નવદુર્ગા ૧૩૨ હુધાદેવી ૧૩૩ તૃષાદેવી ૧૩૪ લબદેવી ૧૩૫ ત્રિશક્તિ ૧૩૬ કુમારી ૧૩૭ ઈચ્છાશક્તિ ૧૩૮ અંબિકા ૧૩૯ ઉમાદેવી ૧૪૦ ગૌરી ૧૪૧ સર્વેશ્વરી ૧૪૨ રક્તદંતિકા ૧૪૩ ચૈતન્યશક્તિ ૧૪૪ શ્રી મહાલક્ષ્મી. ૧૪૫ શિવાત્મિકા ૧૪૬ મહામાયા ૧૪૭ કમળા ૧૪૮ દશવક્રુન ૧૪૯ દશભુજ ૧૫૦ દશપાદ ૧૫૧ વિશાલની ૧૫૨ કૌશિકી ૧૫૩ મૃતદેવી ૧૫૪ જરાદેવી ૧૫૫ ધાત્રી ૧૫૬ પરા ૧૫૭ માહેન્દ્રી ૧૫૮ શિવદુતી ૧૫૯ વ્યોમેશ્વરી ૧૬૦ દીપેશ્વરી ૧૬૧ નાગેશ્વરી ૧૬૨ જ્યા ૧૬૩ વિજ્યા ૧૬૪ વૈજ્યંતી ૧૬૫ સુરેશા ૧૬૬ વિષ્ણુમાયા ૧૬૭ ચેતના ૧૬૮ બુદ્ધિ ૧૬૯ નિદ્રા ૧૭૦ છાયા ૧૭૧ તૃષ્ણા ૧૭૨ શાંતિ ૧૭૩ જાતિ ૧૭૪ લજ્યા ૧૭૫ શ્રદ્ધાદેવી ૧૭૬ કાંતિ ૧૭૭ કૃતિ ૧૭૮ વૃત્તિ ૧૭૯ સ્મૃતિ ૧૮૦ તુષ્ટિ ૧૮૧ પુષ્ટિ ૧૮૨ જ્ઞાંતિ ૧૮૩ માયા ૧૮૪ નંદમદી ૧૮૫ કાલ્યાદ્રી ૧૮૬ ત્રિપુરા ૧૮૭ કલાણી ૧૮૮ રોહિણી ૧૮૯ કાલિ ૧૯૦ અંડિકા ૧૯૧ શાંભવી ૧૯૨ સુભદ્રા ૧૯૩ જગનેત્રા ૧૯૪ સિંહમુખી ૧૯૫ ગુધા ૧૯૬ સીયા ૧૯૭ મહેશ્વરી ૧૯૮ ઉપદેવી ૧૯૯ હયગ્રીવા ૨૦૦ કાલરાત્રિ ૨૦૧ નિશાચરી ૨૦૨ નિશા ૨૦૩ કંકાલી ૨૦૪ સેન્દ્રી ૨૦૫ ચિત્કારા ૨૦૬ સરલા ૨૦૮ સ્થૂલકેશી.

૯ અંદી :-

૧ નંદા ૨ રક્તદંતિકા ૩ શાકંભરી ૪ દુર્ગા ૫ ભીમા
૬ બ્રામરી ૭ કાલિકા ૮ શિવદુતિકા ૯ ઐન્દ્રી.

૧૧૨ દેવીઓ :-

૧ આદ્યશક્તિ ૨ કાલિકા ૩ આમુંડા ૪ ભવાની ૫ અંબાજી ૬ બહુચરા ૭ ખોડિયાર ૮ મેલડી ૯ રવેચી
૧૦ ભદ્રકાળી ૧૧ ચાચરવાડી ૧૨ વેસર્ધ ૧૩ બ્રહ્માણી
૧૪ હડકસા ૧૫ હિંગળાજ ૧૬ હબરી ૧૭ બુટ ૧૮ હરચંદા ૧૯ શિહોરી ૨૦ ગાંગેચી ૨૧ ઉમૈયા ૨૨ ગાયત્રી
૨૩ ચરુડી ૨૪ મોગલ ૨૫ ગેલ ૨૬ સોનલ ૨૭ નાગલ
૨૮ ધુમાવતી ૨૯ રાજલ ૩૦ ત્રિપુરી ૩૧ કાગલ ૩૨ જુમા
૩૩ આવડ ૩૪ જોગડ ૩૫ તોગડ ૩૬ ચાંચર્ધ ૩૭ હોલબાર્ધ ૩૮ વીજબાર્ધ ૩૯ કામબાર્ધ ૪૦ મહાસરસ્વતી
૪૧ મહાલક્ષ્મી ૪૨ કમલાદેવી ૪૩ આઈનેહડી ૪૪ માતંગી ૪૫ રૂકંદામાતા ૪૬ સધી ૪૭ લાલબાર્ધ ૪૮ કૂલબાર્ધ ૪૯ પોમબાર્ધ ૫૦ પાનબાર્ધ ૫૧ રાંગળી ૫૨ શિકૌતર ૫૩ રેપળી ૫૪ રેવતી ૫૫ તોતળી ૫૬ પીઠડ
૫૭ વમળા ૫૮ વિજ્યા ૫૯ વરવડી ૬૦ ભુવનેશ્વરી ૬૧ જોગણી ૬૨ જીવણી ૬૩ હાંસી ૬૪ ઘાંસી ૬૫ જોંટવાળી
૬૬ સંતોષી ૬૭ મોમાય ૬૮ માત્રી ૬૯ ચામડી ૭૦ વિહોત ૭૧ સીંધણી ૭૨ આશાપુરા ૭૩ સિદ્ધેશ્વરી ૭૪ ચેહરબાર્ધ ૭૫ શીતળા ૭૬ આઈરામબાર્ધ ૭૭ ચિતબાર્ધ
૭૮ જોતબાર્ધ ૭૯ નાગબાર્ધ ૮૦ જાનબાર્ધ ૮૧ ચારબાર્ધ ૮૨ દીપાજોગણી ૮૩ જાલુબાર્ધ ૮૪ વણ્ણારી ૮૫ ઝાંપડી
૮૬ મહિષાસુરી ૮૭ ભૈરવી ૮૮ છીનમસ્તા ૮૯ બગલામુખી
૯૦ તારા ૯૧ સુબર્ધમાતા ૯૨ વાઘેશ્વરી ૯૩ મહેશ્વરી
૯૪ ઐન્દ્રી ૯૫ શિવદુતિ ૯૬ રક્તદંતા ૯૭ દુર્ગાદેવી ૯૮ કનકાર્ધ ૯૯ શતાક્ષી ૧૦૦ સાકંભરી ૧૦૧ દુર્ગાદેવી
૧૦૨ ભીમાદેવી ૧૦૩ બ્રામરી ૧૦૪ નંદાદેવી ૧૦૫ યોગેશ્વરી ૧૦૬ રાંદલ (રન્નાદે) ૧૦૭ હરિસિદ્ધિ ૧૦૮ બાળાંભડી ૧૦૯ જ્વાળામુખી ૧૧૦ કરણજી ૧૧૧ વરુડી
૧૧૨ ભુવનેશ્વરી.

૯ દુર્ગા :-

૧ શૈલપુત્રી ૨ બ્રહ્મચારિણી ૩ ચંદ્રવંટા ૪ કુસ્માંડા
૫ સ્કંદમાતા ૬ કાત્યાયની ૭ કાલરાત્રિ ૮ મહાગૌરી
૯ સિદ્ધિદાત્રી.

શક્તિનાં ૨૮ આયુધો :-

૧ અક્ષયમાલા ૨ કમલ ૩ બાણ ૪ તલવાર ૫ કુલીસ
૬ ગદા ૭ ચક્ર ૮ ત્રિશૂલ ૯ પરશુ ૧૦ શંખ ૧૧ ઘંટા
૧૨ પ્રાસ ૧૩ શક્તિ ૧૪ દંડ ૧૫ ચર્મ ૧૬ ચાંપ ૧૭
પાનપત્ર ૧૮ ખડ્ગ ૧૯ તોમર ૨૦ મુશળ ૨૧ શૂળ
૨૨ ભુશંડી ૨૩ પરિધ ૨૪ કામુક ૨૫ હળ ૨૬ પાત્ર
૨૭ સાંગ ૨૮ લાગલ.

૨૩ શક્તિનાં વાહન :-

૧ સરસ્વતી-મોર ૨ લક્ષ્મી-ધ્રુવડ ૩ શિકૌતર-વહાણુ
૪ મેલડી-બકરો ૫ રાંગળી-કાચળો ૬ શીતળા-ગધેડો
૭ મુમૈય-જોંટ ૮ વિહોત-વરુ ૯ કમળા-કમળ ૧૦ બગલા-
મુખી-બગલો ૧૧ મહેશ્વરી-આખલો ૧૨ ઐન્દ્રી-ઐરાવત
૧૩ વાઘેશ્વરી-વાઘ ૧૪ કાલિકા-પાડો ૧૫ આદ્યશક્તિ-
હંસ ૧૬ આમુંડા-સિંહ ૧૭ ભવાની-મગર ૧૮ હડકસા-
ફૂતરો ૧૯ બહુચરા-ફૂકડો ૨૦ અંબાજી-વાઘ ૨૧ પાર્વતી-
નંદી ૨૨ ખોડિયાર-રોઝ ૨૩ ગેલ-ઘેટો.

૧૫૮ પ્રાચીન-અર્વાચીન તીર્થો :-

૧ અમરનાથ ૨ ગંગોત્રી ૩ કેદારનાથ ૪ બદ્રીનાથ
૫ ઉત્તરાકાશી ૬ ગૌમુખી ૭ જોશીમઠ ૮ હરદ્વાર ૯ ન્ધિ-
કેશ ૧૦ કનખલ ૧૧ દક્ષેશ્વર ૧૨ સપ્તધારા ૧૩ ગૌમુખી
૧૪ જોશીમઠ ૧૫ હરદ્વાર ૧૬ કાંગડા ૧૭ વૈજનાથ ૧૮
જ્વાળામુખી ૧૯ કુરુક્ષેત્ર ૨૦ સાત નદીઓ (જેમાં
૧ સરસ્વતી ૨ વૈતરણી ૩ અપગા ૪ મધુચ્ચવા ૫ કૌશિક
૬ દેવદ્રતી ૭ હિરણ્યવતી.) ૨૧ પૃથુક ૨૨ વ્રજમંડળનાં
(જેમાં ૧ મધુવન ૨ કુમુદવન ૩ કામ્પકવન તીર્થો
૪ બહુલવન ૫ ભદ્રવન ૬ ખદીરવન ૭ શ્રવન ૮ મહાવન
૯ બિલ્વવન ૧૦ લોહજંઘાવન ૧૧ ભાંડારવન
૧૨ વૃંદાવન.) ૨૩ મથુરા ૨૪ ગોકુલ ૨૫ મહાવન
૨૬ બળદેવ ૨૭ નંદગાવ ૨૮ ખરસાના ૨૯ ગોવર્ધન
૩૦ નૈમિષારણ્ય ૩૧ કાન્ધકુળ ૩૨ પ્રયાગ ૩૩ ચિત્રકૂટ
૩૪ અધમર્ષણ ૩૫ કાશી ૩૬ અયોધ્યા ૩૭ ગૌરખપુર
૩૮ મગપર ૩૯ બ્રુંબીની ૪૦ શ્રાવસ્તી ૪૧ વરાહક્ષેત્ર

૪૨ જમૈયા ૪૩ દેવીપાટન ૪૪ પટણા ૪૫ રાજગૃહી
 ૪૬ નાલંદા ૪૭ પાવાપુરી ૪૮ ગુણાદવા ૪૯ નાથનગર
 ૫૦ મિથિલાપુરી ૫૧ ગયા પર બોધગયા ૫૩ બૈજનાથ
 ૫૪ વાસુકીનાથ ૫૫ સમેતશિખરજી ૫૬ કલકત્તા ૫૭
 આદિકાલિ ૫૮ કાલિમંદિર ૫૯ દક્ષિણેશ્વર ૬૦ બેલુરમઠ
 ૬૧ જૈનમંદિર ૬૨ ગંગાસાગર ૬૩ નવદ્રીપ-ધામ ૬૪
 કામરૂપ ૬૫ કામાક્ષી મંદિર ૬૬ ભુવનેશ્વર ૬૭ ઉદયગિરિ
 ૬૮ કૌણ્ટક ૬૯ દત્તિકા ૭૦ ખંડોબા ૭૧ ઉજ્જૈન ૭૨
 અંધારણ ૭૩ નર્મદા ૭૪ નાસિક ત્ર્યંબક ૭૫ રાયગઢ ૭૬
 કોપરગાંવ ૭૭ શિરડી ૭૮ ભીમશંકર ૭૯ મહાબળેશ્વર
 ૮૦ પંઢરપુર ૮૧ તુળજાપુર ૭૨ અકલકોટ ૮૩ બદામી
 ૮૪ ધૃષ્ટેશ્વર ૮૫ અજંતા ૮૬ હમ્પી ૮૭ ગોકર્ણ ૮૮
 બેલુર ૮૯ શૃંગેરી ૯૦ મેલચીદંબમ્ ૯૧ ગુરુવાયુર ૯૨
 શ્રીરંગપટ્ટનમ્ ૯૩ શ્રવણ બેલગોલ ૯૪ મલ્લિકાર્જુન ૯૫
 સિંહચલમ્ ૯૬ ભદ્રાચલન ૯૭ તિરૂપત્તુર ૯૮ પક્ષીતીર્થ
 ૯૯ મહાબલીપુરમ્ ૧૦૦ મદુરાનીકમ્ ૧૦૧ તિરૂપતિ
 બાલાજી ૧૦૨ કાલહસ્તી ૧૦૩ તિરૂવણ્ણમલ્લે ૧૦૪ રમણા-
 શ્રમ ૧૦૫ પોંડિચેરી ૧૦૬ કાંચી ૧૦૭ શિવકાંચી ૧૦૮
 વિશ્નુકાંચી ૧૦૯ ચિદમ્બર ૧૧૦ કુંભકોણમ ૧૧૧ તાંજોર
 ૧૧૨ શ્રીરંગધામ ૧૧૩ રામેશ્વર ૧૧૪ મધુરા ૧૧૫ કન્યા-
 કુમારી ૧૧૬ વિવેકાનંદ સ્મારક શિલા ૧૧૭ જનાર્દન
 ૧૧૮ આબુ ૧૧૯ આરાસુર ૧૨૦ સિદ્ધપુર ૧૨૧ હાટકેશ્વર
 ૧૨૨ બહુચરાજી ૧૨૩ ગઢડા સ્વામી ૧૨૪ શેત્રુંજી ૧૨૫
 તલાબ ૧૨૬ દ્વારકા ૧૨૭ બેટદ્વારકા ૧૨૮ સુદામાપુરી
 ૧૨૯ સોમનાથ ૧૩૦ જૂનાગઢ ૧૩૧ ભદ્રકાળી ૧૩૨ શામ-
 બાજી ૧૩૩ ખેડબ્રહ્મા ૧૩૪ ડાકોર ૧૩૫ ગુપ્તપ્રયાગ
 ૧૩૬ તુલસીશ્યામ ૧૩૭ પંઢરપુર ૧૩૮ વીરપુર ૧૩૯
 સતાધાર ૧૪૦ કનકાર્થ ૧૪૧ અક્ષર મંદિર ૧૪૨ હરિ-
 સિદ્ધિ ૧૪૩ ચોટીલા ૧૪૪ માટેલ ૧૪૫ ગળધરા
 (ધારી) ૧૪૬ કાળાવડ (શીતળા) ૧૪૭ પરબ (વાવડી)
 ૧૪૮ શિહોર (ખોડીઆર) ૧૫૦ તારંગાજી ૧૫૧ સોનગઢ
 ૧૫૨ અંબર ૧૫૩ નારાયણ સરોવર - કોટેશ્વર ૧૫૪
 નાકોડા-પાર્શ્વનાથ ૧૫૫ રાણપુર ૧૫૬ કેશરિયાજી
 ૧૫૭ એકલિંગજી ૧૫૮ ચિતોડગઢ.

૬૪ કલા :-

૧ ઇતિહાસ ૨ આગમ ૩ કાવ્ય ૪ અલંકાર ૫ નાટક
 ૬ ગાયન ૭ કવિત્વ ૮ કામશાસ્ત્ર ૯ ધૃત ૧૦ દેશભાષા
 ૧૧ લિપિજ્ઞાન ૧૨ લિપિકર્મ ૧૩ વાંચન ૧૪ ગણક
 ૧૫ વ્યાકરણ ૧૬ સ્વર શાસ્ત્ર ૧૭ શાકુન ૧૮ સામુદ્રિક

૧૯ રત્નશાસ્ત્ર ૨૦ ગજ, રથ, અશ્વકૌશલ ૨૧ મલ્લશાસ્ત્ર
 ૨૨ સુપકર્મ ૨૩ ભુરૂહદોય ૨૪ ગંધવાદ ૨૫ ધાતુવાદ
 ૨૬ રસ સંબંધી ૨૭ બિલવાદ ૨૮ અગ્નિસંસ્તમ્બ
 ૨૯ જલસંસ્તમ્બ ૩૦ વાયુ સંસ્તમ્બ ૩૧ વયસંસ્તમ્બ
 ૩૨ વશીકરણ ૩૩ આકર્ષણ ૩૪ મોહની ૩૫ ત્રિદ્રેષણ
 ૩૬ ઉચ્ચાટન ૩૭ મારણ ૩૮ કાલવચન ૩૯ પરકાય પ્રવેશ
 ૪૦ પાદુકા સિદ્ધિ ૪૧ વાક્સિદ્ધિ ૪૨ ગુટિકાસિદ્ધિ
 ૪૩ ઇન્દ્રજાલિક ૪૪ અંજન ૪૫ પરદેષિવચન ૪૬ સ્વરવચન
 ૪૭ મણિમંત્ર ૪૮ ઔષધાદિક ૪૯ ચૌરકર્મ ૫૦ ચિત્રક્રિયા
 ૫૧ લોહક્રિયા પર અશ્મક્રિયા ૫૩ મૃતિક્રિયા ૫૪ દારૂ
 ક્રિયા ૫૫ વેણુક્રિયા ૫૬ ચર્મક્રિયા ૫૭ અંબરક્રિયા
 ૫૮ અદરથ ક્રિયા કરબા ૫૯ દંતીકરણ ૬૦ મૃગીયાવિધિ
 ૬૧ વાણિજ્ય ૬૨ પશુપાલ્ય ૬૩ કૃષિ ૬૪ આસવકર્મ
 ૬૫ લાવકુકુટ ૬૬ મેષાદિ યુદ્ધ કારક કૌશલ્ય ૬૭ કૌરકર્મ.

૧૪ વિદ્યા :-

૧ ભણતર ૨ નટ ૩ તોરીંગ ૪ વેદ વિદ્યા ૫ ઝવેરી
 ૬ જળતરણ ૭ ડાપણ ૮ ગારડી ૯ નાડી ૧૦ શૃંગાર
 ૧૧ તસ્કર ૧૨ ગણિકાલેહ ૧૩ પગપારખ ૧૪ ભક્તિરસ

રામાનંદી સાધુના ચાર સંપ્રદાય :-

૧ રામાનંદ ૨ વિષ્ણુશ્યામ ૩ નિંબાદિત્ય
 ૪ માધવાચાર્ય

પર દારા

૧ અનંતાનંદ ૨ અલખરામ ૩ સુખાનંદ ૪ નરહરિ
 ૫ ભાવાનંદ ૬ કીલ ૭ અગ્રીજી ૮ પીપા ૯ ખોળા ૧૦ જંગમ
 ૧૧ સુરસુરાનંદ ૧૨ ત્યાગી ૧૩ કીરમ ૧૪ થંભણ ૧૫ દેવાકર
 ૧૬ નભાનંદ ૧૭ ગોકુલ ૧૮ વિહલ ૧૯ નાલા ૨૦ ટીલા
 ૨૧ શોભુરામ ૨૨ રાઘવચેતન ૨૩ નામા ૨૪ પરશુરામ
 ૨૫ નામદેવ ૨૬ કળીર ૨૭ કુવા ૨૮ દેવમોરારી ૨૯ ટુકુરામ
 ૩૦ ભડંગી ૩૧ ચેતનસ્વામી ૩૨ નાગાજી ૩૩ આત્મારામ
 ૩૪ નિત્યાનંદ ૩૫ યોગાનંદ ૩૬ ઘમંડી સ્વામી ૩૭ મુલક-
 દાસજી ૩૮ ભગવતનારાયણ ૩૯ રામરંગી ૪૦ પૂણૈરાગી
 ૪૧ ગોવિંદ સ્વામી ૪૨ રામરાવલ ૪૩ રાધાવલ્લભ
 ૪૪ હનુમાન ૪૫ લાલતુરંગી ૪૬ ચતુરભુજ ૪૭ કર્મચંદ
 ૪૮ કાલુનયન ૪૯ વનખંડી ૫૦ રામરમાણી ૫૧ માધવ-
 સ્વામી ૫૨ તનતુલસી.

૧૪ લોક :-

૧ પાતાલ ૨ રસાતલ ૩ મહાતલ ૪ તલાતલ
૫ સુતલ ૬ વિતલ ૭ અતલ ૮ ભૂલોક (મૃત્યુલોક)
૯ ભૂવરલોક ૧૦ સુરલોક ૧૧ મહાલોક ૧૨ જનલોક
૧૩ તપલોક ૧૪ સત્યલોક

બ્રહ્માંડ વર્ણન :- (છપ્પય)

અમર મેર આધાર, મેર ધરા આધારે
ધરા શેષ આધાર, શેષ કોરંભ આધારે
કોરંભ જળ આધાર, જળ અનિલ આધારે
અનિલ શક્તિ આધાર, શક્તિ કિરતાર સધારે
કિરતાર સદા નિરધારહી, લખતંગ વાતુ મૂલ હે,
એટલા થોડા અવનિતણા, કવત લેઈ “પિંગલ” કહે.

આકાશના ચાર સ્થાન :-

૧ ઉદિયાચલ ૨ મેરુ ૩ ત્રિકુટ ૪ હિમાલય

પૃથ્વીનું આપ :-

છપ્પય :- ૭ કરોડ સમુદ્ર ૫ કરોડ પરવત રૂંધી
૮ કરોડ અંશવત ૨ કરોડ ખારે ખધી

(૨) અલે કરોડ અંધાર, (૨) અલે પાંખીયા સંમળી
૧૩ કરોડ તરોવરા ૧૧ કરોડ માનવ અપીં
તેનુ સ્થાવર વચન થળી કરી લત વિના કરણ લહે,
૫૦ કરોડ પૃથ્વી તણું કવિત શ્વામ “પિંગલ” કહે.

૪ પ્રલય :-

૧ નિત્ય પ્રલય ૨ નિમિત્ત પ્રલય ૩ પ્રાકૃતપ્રલય
૪ આત્માકિ પ્રલય.

૪ યુગ :-

(૧) સત યુગ	વર્ષ	૧૭૨૮૦૦૦
(૨) ત્રેતા યુગ	”	૧૨૯૬૦૦૦
(૩) દ્વાપર યુગ	”	૮૬૪૦૦૦
(૪) કલિયુગ	”	૪૩૨૦૦૦

૧૪ યુગ (બ્રહ્માના) :-

૧ અધિયુગ ૨ ગોવિંદયુગ ૩ બુધયુગ ૪ રામયુગ ૫
ધુબળયુગ ૬ મન્વંતરયુગ ૭ કળેસયુગ ૮ અસિકમયુગ

૯ ધમધમાકારયુગ ૧૦ વામનયુગ ૧૧ અસોહમયુગ ૧૨
વિરોધયુગ ૧૩ અધોઙ્ગ ૧૪ હરિયસયુગ.

૧૦ દિગપાળો :-

૧ ઐરાવત ૨ પુંડરિક ૩ વામન ૪ કમલ ૫ અંજન ૬
પુષ્પદંત ૭ સર્વભોમ ૮ સુપ્રતિક ૯ અંબુ ૧૦ કુરંભ.

૧૪ મનુ :-

૧ સ્વયંભૂ ૨ સ્વારોચીષ ૩ ઉત્તમ ૪ તામસ ૫ રૈવત ૬
આક્ષસ ૭ વૈવસ્વત ૮ સાવર્ણ. ૯ બ્રહ્મસાવર્ણ ૧૦ દક્ષસાવર્ણ
૧૧ ધર્મસાવર્ણ ૧૨ રુદ્રસાવર્ણ ૧૩ દેવસાવર્ણ ૧૪ ઇન્દ્ર-
સાવર્ણ

૧૧ રુદ્ર :-

૧ મન્યુ ૨ મનુ ૩ મહિનસ ૪ મહાન ૫ શિવ ૬ કૃતધ્વજ
૭ રેઉચરેત ૮ લવ ૯ કલો ૧૦ વામદેવ ૧૧ કૃતવૃત

૧૨ મેઘ :-

૧ તલક ૨ કંબલ ૩ સતરાયુજ ૪ હિમચાલ ૫ મહેન્દ્ર
૬ વૃજકુષ્ઠ ૭ નંદસાલી ૮ વિશ્વપ્રદ ૯ સુબુદ્ધિ ૧૦ કર-
કાટપુ ૧૧ ખાસુરી ૧૨ શ્રીયંવ.

૧૨ સૂર્ય :-

૧ વિસ્વાન ૨ અર્ધમા ૩ પુસા ૪ ત્વષ્ટા ૫ સરિતા ૬ ભગ
૭ ધાતા ૮ વિધાતા ૯ વરુણ ૧૦ મિત્ર ૧૧ સુકુ ૧૨ ઉરુકમ

૮ વસુ :-

૧ દ્રોણ ૨ પ્રાણ ૩ ધ્રુવ ૪ અર્ક ૫ અગ્નિ ૬ હાસ ૭ વસુ
૮ વિભા.

અથવા

૧ અપા ૨ ધ્રુવ ૩ સોમ ૪ ધરા ૫ અનિલ ૬ અનલ ૭
પ્રત્યુષ ૮ પ્રભાસ.

૪૯ વાયુ :-

૧ સમીર ૨ મરુત ૩ વાયુ ૪ પવન ૫ વા ૬ વાત્ ૭
ગંધવાહ ૮ ગંધ્રવાહ ૯ સ્વસન્ ૧૦ સન્નાગતિ ૧૧ અપસન્
૧૨ મારુત ૧૩ સમીરણ ૧૪ જગતપ્રાણ ૧૫ આસુગ ૧૬
જવન ૧૭ મૃગવારણ ૧૮ પવમાન ૧૯ મહાબલ ૨૦ વરેણ

૨૧ ત્રપકન ૨૨ નીલ ૨૩ અનિલ ૨૪ અહીવલલ ૨૫ સાસન
૨૬ જલરિપુ ૨૭ અંચલ ૨૮ પ્રભજન ૨૯ અધોવાયુ ૩૦
કર્મવાયુ.

[કુલ ૪૬ વાયુમાંથી ૩૦ મળી શક્યા છે.]

૨૪ ઈશ્વરના અવતાર:-

અવતાર	જન્મભૂમિ
૧ મત્સ્ય	પુષ્પભદ્રા
૨ કમ્બુપ	પુષ્પભદ્રા સમુદ્ર
૩ વરાહ	હરિદ્વાર
૪ નૃસિંહ	પંજાબ (મુલતાન)
૫ વામન	પ્રયાગ
૬ પરશુરામ	યમુનિયા ગ્રામ
૭ રામ	અયોધ્યા
૮ કૃષ્ણ	મથુરા
૯ બુદ્ધ	ગયા (કિટક)
૧૦ કલ્કી	સમ્બલગ્રામ, મુરાદાબાદ
૧૧ વ્યાસ	—
૧૨ પૃથુ	અયોધ્યા
૧૩ હરિ	ત્રિકુટાચલ
૧૪ હંસ	બ્રહ્મલોક
૧૫ મન્વંતર	બિહાર
૧૬ યજ્ઞકેરુકુરુમ	બદ્રી
૧૭ ધ્રુવ વરદેન	બિહાર
૧૮ હયગ્રીવ	કામરૂપ
૧૯ ઋષભદેવ	અયોધ્યા
૨૦ ધનવંતરી	સમુદ્ર
૨૧ નરનારાયણ	બદ્રિકાશ્રમ
૨૨ દત્તાત્રેય	ચિત્રકૂટ
૨૩ કપિલદેવ	વિન્ધ્યાચલ સમીપ
૨૪ સનકાદિક	બ્રહ્મલોક

છાન્દ્ય (૨૪ અવતારો)

જય જય મીન^૧ વરાહ^૨ કમ્બ^૩ નરહરિ^૪ બલિન્વામન^૫
પરશુરામ^૬ રઘુવીર^૭ કૃષ્ણ^૮ કિરતી જગપાવન બુદ્ધ^૯
કલ્કી^{૧૦} વ્યાસ^{૧૧} પૃથુ^{૧૨} હરિ^{૧૩} હંસ^{૧૪} મન્વંતર^{૧૫}
યજ્ઞ^{૧૬} ઋષભ^{૧૭} હયગ્રીવ^{૧૮} ધ્રુવવરદેન^{૧૯} ધનવંતર^{૨૦}
દત્ત^{૨૧} કપિલદેવ^{૨૨} બદ્રીપતિ^{૨૩} સનકાદિક^{૨૪} કરુણા કરો
ચોવીસ રૂપ લીલ રુચિર, ‘ અગ્રદાસ ’ ઉર પદ ધરો.

૪ જાતિ:-

૧ લક્ષ્મણ ૨ હનુમાન ૩ હૈરવ ૪ કાર્તિકસ્વામી

[કોઈ વળી ૪ જાતિમાં ગોરખનું નામ ઉમેરે છે.]

૧૦ પ્રદાનાં પુત્રો:-

૧ મરિચી ૨ અત્રિ ૩ અંગિરા ૪ પુલસ્ત ૫ પુલહ
૬ કૃતુ ૭ ભૃગુ ૮ વશિષ્ઠ ૯ દક્ષ ૧૦ નારદ

૪ વેદ:-

૧ ઋગવેદ ૨ સામવેદ ૩ અથર્વવેદ ૪ યજુર્વેદ

૪ ઉપવેદ:-

૧ આયુર્વેદ - મંત્ર જંત્ર તંત્ર વૈદિક

૨ ધનુર્વેદ - બાણવિદ્યા

૩ ગાંધર્વવેદ - સંગીત વિદ્યા

૪ શિલ્પકર્મવેદ - સુતાર, કડિયા માટે વિશ્વકર્મ વિદ્યા

૬ વેદાંગ:-

૧ શિક્ષા ૨ કલ્પ ૩ વ્યાકરણ ૪ નિરૂક્ત ૫ છંદ ૬
જ્યોતિષ

૧૦ મુખ્ય ઉપનિષદ:-

૧ ઇશાવાસ્ય ૨ કેન ૩ કઠ ૪ મૂંડક ૫ માંડુકીય ૬
છાંદોગ્ય ૭ મૃહ્નારણ્યક ૮ તેતિરીય ૯ ઐતરેય ૧૦ પ્રશ્ન

[કુલ ૧૦૦ ઉપનિષદો છે તેમાં મુખ્ય ૧૦ છે.]

૬ શાસ્ત્ર:-

૧ સાંખ્ય ૨ શાક ૩ કુશ ૪ કૌન ૫ પુષ્કર ૬ શાલ્મી.

૬ ઉપશાસ્ત્ર:-

૧ જ્યોતિષ ૨ વૈદિક ૩ કોક ૪ મંત્ર ૫ નીતિ ૬
ધર્મ.

૧૮ પુરાણો:-

પુરાણનું નામ	શ્લોક	સંખ્યા
૧ બ્રહ્મ પુરાણ		૧૦૦૦
૨ વલ્મી પુરાણ		૫૫૦૦૦
૩ વિષ્ણુ પુરાણ		૨૫૦૦૦
૪ શિવ પુરાણ		૨૪૦૦૦

૫ લિંગ પુરાણ	૧૧૦૦૦
૬ ગરુડ પુરાણ	૧૬૦૦૦
૭ નારદ પુરાણ	૨૫૦૦૦
૮ ભાગવત પુરાણ	૧૮૦૦૦
૯ અગ્નિ પુરાણ	૧૫૦૦૦
૧૦ રકંઠ પુરાણ	૮૧૧૦૦
૧૧ ભવિષ્ય પુરાણ	૧૪૫૦૦
૧૨ બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણ	૧૮૦૦૦
૧૩ માર્કંડેય પુરાણ	૬૦૦૦
૧૪ વામન પુરાણ	૧૦૦૦૦
૧૫ વરાહ પુરાણ	૨૪૦૦૦
૧૬ મત્સ્ય પુરાણ	૧૪૦૦૦
૧૭ કૂર્મ પુરાણ	૧૭૦૦૦
૧૮ બ્રહ્માંડ પુરાણ	૧૨૦૦૦

૨૭ ઉપ-પુરાણો:-

૧ દેવી પુરાણ (ભાગવત) ૨ વાયુ પુરાણ ૧ સનત કુમાર ૨ નૃસિંહ ૩ બૃહદનારદીય ૪ શિવધર્માત્મ ૫ દુર્વાસય ૬ કપિલ ૭ માનવ ૮ ઉવનસ ૯ વરુણ ૧૦ આદિત્ય ૧૧ કાલિકા ૧૨ સામ્ય ૧૩ નંદીકેશ્વર ૧૪ સૌર ૧૫ પરાશર ૧૬ માહેશ્વર ૧૭ વસિષ્ઠ ૧૮ ભાર્ગવ ૧૯ આદિ ૨૦ મુદ્ગલ ૨૧ કલ્કિ ૨૨ દેવી ૨૩ મહાભારત ૨૪ બૃહદ્ધર્મોત્તર ૨૫ પરાનંદ ૨૬ પશુપતિ ૨૭ હરિવંશ.

૧૨ જ્યોતિર્લિંગ:-

૧ સોમનાથ ૨ મલ્લિકાર્જુન મહાદેવ ૩ ઝંકારનાથ ૪ મહાકાલ ૫ વૈદ્યનાથ ૬ ભીમશંકર ૭ રામેશ્વર ૮ નાગનાથ ૯ ત્ર્યંબકેશ્વર ૧૦ ધુરમેશ્વર ૧૧ કાશી વિશ્વનાથ ૧૨ કેદારનાથ.

૩ ઝંકારનાથ અથવા અમલેશ્વરથી ઓળખાય છે ધર્મના ૪ પગ:-

૧ વિદ્યા ૨ જ્ઞાન ૩ સત્ય ૪ તપ

૬ ખંડ:-

૧ ઇલાવૃત ૨ કેતુમાલ ૩ રમ્યક ૪ હિરણ્યમય ૫ કુરુખંડ (ભારત) ૬ ભદ્રાશ્વ ૭ હરિવર્ષ ૮ કીપુરુષ ૯ અજનાભખંડ.

૭ ક્રીપ :-

૧ જંબુ ૨ પ્લક્ષ ૩ સાલ્મલી ૪ કૃસ ૫ કૌચ ૬ શાક ૭ પુષ્કર ક્રીપ.

૭ સમુદ્રો

૧ ક્ષરોદ ૨ ઇક્ષ્વરોદ ૩ સુધોદ ૪ ધૃતોદ ૫ ધીરોદ ૬ દ્વિધિરોદ ૭ હુધોદ

અથવા

૧ ક્ષીરોદ ૨ લવણોદ ૩ ઇક્ષ્વરોદ ૪ સુરોદ ૫ દ્વિધિ-મંડોદ ૬ સ્વાહુદ ૭ ધૃતોદ.

૮ પુરીઓ :-

૧ કૈલાસપુરી ૨ ચમપુરી ૩ વરુણપુરી ૪ ઇન્દ્રપુરી ૫ ગાંધર્વપુરી ૬ અગ્નિપુરી ૭ દેવપુરી ૮ પરીઓપુરી.

૯ પરીઓ :-

૧ લાલપરી ૨ કૂલપરી ૩ હરલપરી ૪ પ્રેમપરી ૫ બુદ્ધિસાગર ૬ જ્યેષ્ઠવતી ૭ કમળાપરી ૮ હુશનપરી ૯ પોખરાજપરી.

૮ સિદ્ધિ :-

૧ અણિમા ૨ મહિમા ૩ ગરિમા ૪ લલિમા ૫ પ્રાપ્તિ ૬ પ્રકામ ૭ વશીકરણ ૮ ઇશિતા

૯ નિધિ :-

૧ મહાયજ્ઞ ૨ પદ્મ ૩ ઠશ્યપ ૪ મકર ૫ મુકુંદ ૬ શંખ ૭ ખર્વ ૮ નીલ ૯ કુંદ.

૧૪ રત્નો :-

૧ ચંદ્ર ૨ લક્ષ્મી ૩ સુર ૪ ઉચ્ચેશ્વર ૫ કૌસ્તુભ-મણિ ૬ પારીજાત [જાડ] ૭ કામદુર્ગા ગાય ૮ ધનવંતરી વૈદ્ય ૯ ઐરાવત હાથી ૧૦ પંચજન્ય શંખ ૧૧ સારંગ ધનુષ્ય ૧૨ ઝેર ૧૩ રંભા નામની અપ્સરા ૧૪ અમૃત.

૪ ખાણિ :-

૧ ઉદ્દભિજ ૨ ઇંડજ ૩ જરાયુ ૪ રવેદજ

કાશ્યપની ૧૩ સ્ત્રીઓ :-

૧ અદિતિ ૨ દિતિ ૩ દનુ ૪ કબ્દા ૫ અરિષ્ટા ૬ સુરસા ૭ ઇલા ૮ મુનિ ૯ કોધવંશી ૧૦ તામ્રા ૧૧ સુરભી ૧૨ સરસા ૧૩ તીમી.

કુહો :- દાનવ માનવ દેવતા સ્થાવર જંગમ સ્થૂળ
કાશ્યપ કુળથી આવતર્યા માનવનું એ મૂળ.

૧૮ વરણુ -

૧ કાળા લોકો-ઈન્ડિયા	૧૦ વેતિયા-ચાતાળ
૨ ગોરા લોકો-ઈંગ્લેન્ડ	૧૧ એકટાંગીયા લોકો
૩ સીદી-રૂકાકેશ (આફ્રિકા)	૧૨ પહાડીલોકો-મોટાનાકવાળા
૪ હાથસી-આફ્રિકન	૧૩ શ્યામલોકો
૫ ચીની-ચીનદેશ	૧૪ તુર્કીલોકો-તુર્કસ્તાન
૬ બ્રહ્મીલોકો-બ્રહ્મદેશ	૧૫ પારસીલોક
૭ બંગાળી-બંગાળ	૧૬ મલેશિયન-મલેશિયા
૮ મદ્રાસી-મદ્રાસ	૧૭ કોકેશિયન
૯ ભીલ-આદિવાસી	૧૮ સુપડકના-લાંબા કાનવાળા

૧૯ ટોપી :-

૧ બ્રિટિશ ૨ અમેરિકન ૩ જરમન ૪ ફ્રાંસ ૫
ઓસ્ટ્રેલીઆ ૬ તુર્કી ૭ કાબુલી ૮ બુલકનો દેશ ૯ જાપાની
૧૦ બેલજીઅમ ૧૧ રોમ ૧૨ ઈરાની ૧૩ ચીની ૧૪ ઈંગ્લેન્ડ
૧૫ મદ્રાસી ૧૬ આફ્રિકાની ૧૭ સિંહાલી ૧૮ રશિયની
૧૯ ગાંધી ટોપી.

૧૨ રાશિ :-

૧ મેષ ૨ વૃષભ ૩ મિથુન ૪ કર્ક ૫ સિંહ ૬ કન્યા
૭ તુલા ૮ વૃશ્ચિક ૯ ધન ૧૦ મકર ૧૧ કુંભ ૧૨ મીન
૯ ગ્રહ :-

૧ સૂર્ય ૨ ચંદ્ર ૩ મંગળ ૪ બુધ ૫ શુક્ર ૬ શુક્ર
૭ શનિ ૮ રાહુ ૯ કેતુ.

૨૭ નક્ષત્ર :-

૧ અશ્વિની ૨ ભરણી ૩ કૃતિકા ૪ રોહિણી ૫
મૃગશીર્ષ ૬ આર્દ્રા ૭ પુનર્વસુ ૮ પુષ્ય ૯ અશ્વલેષા ૧૦
મઘા ૧૧ પૂર્વાશ્લેષા ૧૨ ઉત્તરાશ્લેષા ૧૩ હસ્ત ૧૪
ચિત્રા ૧૫ સ્વાતિ ૧૬ વિશાખા ૧૭ અનુરાધા ૧૮ જ્યેષ્ઠા
૧૯ મૂળા ૨૦ પૂર્વાષાઢા ૨૧ ઉત્તરાષાઢા ૨૨ શ્રવણ ૨૩
ધનિષ્ઠા ૨૪ સપ્તમી ૨૫ પૂર્વાભાદ્રપદા ૨૬ ઉત્તરાભાદ્રપદા
૨૭ રેવતી.

૭ ઋષિ (સપ્તઋષિ)

૧ કશ્યપ ૨ ભરદ્વાજ ૩ વસિષ્ઠ ૪ વિશ્વામિત્ર ૫
અંગિરા ૬ ગૌતમ ૭ અત્રિ.

૭ ગોત્ર (૧૦૧) પેઢી :-

છપ્પથ :- પિતા પક્ષ ચોવીસ, ૨૪ વીસ, ૨૦ માતાકે કરીએ
સોડશ, ૧૬ સ્ત્રીઆ પ્રમાણ દ્વાદશ, ૧૨ પુત્ર કે લીએ
એકાદશ, ૧૧ કુલ બેન માતૃદશ, ૧૦ કુવા કે લેખે
અષ્ટકુલ બેન માતૃ વેદ સ્મૃતિ પર ભાષે
એક ગતિ એક હી તત્ત્વવેત્તા હરિજન કહી
ભક્ત હોત બે બેશમે સપ્ત ગોત્ર તારે સહી

૪ ધામ :-

૧ દારકા ૨ બદ્રીનારાયણ ૩ જગન્નાથ ૪ રામેશ્વર

૨૪ ગુરુ (દત્તાત્રેયના)

૧ પૃથ્વી ૨ વાયુ ૩ આકાશ ૪ પાણી ૫ અગ્નિ
૬ ચંદ્ર ૭ સૂર્ય ૮ હોલો ૯ અજગર ૧૦ સમુદ્ર ૧૧
પતંગિયું ૧૨ ભમરો ૧૩ મધમાખ ૧૪ સ્ત્રી ૧૫ પારાધિ
૧૬ હરણી ૧૭ માછલાં ૧૮ વૈશ્યા ૧૯ ટિટોડી ૨૦ બાળક
૨૧ કન્યા ૨૨ બાણ ઘડનાર કારીગર ૨૩ સર્પ ૨૪
કરોળિઓ.

૧૬ સતી :-

૧ બ્રહ્માવતી ૨ ચંદનબાળા ૩ ભગવતી ૪ રાજમતી
૫ મૃગાવતી ૬ કૌપદી ૭ કૌશલ્યા ૮ સુલસા ૯ સીતા
૧૦ સુલદ્રા ૧૧ કુંતા ૧૨ શીલવતી ૧૩ દમયંતી ૧૪
પુષ્પચુલા ૧૫ પ્રભાવતી ૧૬ પદ્માવતી.

૯ નંદ :-

૧ મહાનંદ ૨ ઉપનંદ ૩ સિંહાનંદ ૪ બડેનંદ ૫
ધરાનંદ ૬ ધ્રુવનંદ ૭ કનકાનંદ ૮ પરમાનંદ ૯ સુખાનંદ

૪ પીઠ (શંકરાચાર્યની સ્થાપેલ)

૧ બદ્રીક્ષેત્ર ૨ દારકાપુરી ૩ જગન્નાથ ૪ કાંચીનો
શ્રંગેરી મઠ.

ધર્મના ૮ આર્ગ :-

૧ યજ્ઞ ૨ અભ્યાસ ૩ દાન ૪ તપ ૫ સત્ય ૬ ધૃતિ
૭ ક્ષમા ૮ નિર્લોભીપણું

૧૦ દિશાઓ :-

૧ પૂર્વ ૨ પશ્ચિમ ૩ ઉત્તર ૪ દક્ષિણ ૫ ઈશાન ૬
અગ્નિ ૭ નૈઋત્ય ૮ વાયવ્ય ૯ આકાશ ૧૦ પાતાળ

૬ પ્રકારનાં રત્નો :-

૧ નીલમ ૨ માણેક ૩ ગોમેદ ૪ પ્રવાલ ૫ લસણિયા
૬ હીરા ૭ મોતી ૮ પોખરાજ ૯ પન્ના

૬ પ્રકારનાં મોતી :-

૧ વેશી ૨ છીપી ૩ સુકરી ૪ કરી ૫ દરી ૬ રૂની.
૨૮ નર્ક :-

૧ તામીશ્ર ૨ અધતામીશ્ર ૩ રૌરવ ૪ મહારૌરવ
૫ કુંલીપાક ૬ કાલસૂત્ર ૭ અસિપત્રવત ૮ સુકરમુખ
૯ અંધકૂપ ૧૦ કૃમિભોજન ૧૧ સદંસ ૧૨ તત્પસુરમી
૧૩ વૃજકંટક ૧૪ સાલમલી ૧૫ વૈતરણી ૧૬ પુથોદ ૧૭
પ્રાણરોધ ૧૮ વીસસન ૧૯ લાલભક્ષ ૨૦ સારમેયાદન
૨૧ અવિચિદ્રવાન ૨૨ ક્ષારકર્મ ૨૩ રક્ષોગણુ ભોજન
૨૪ શૂલપરોત ૨૫ દંદસૂક ૨૬ અપટ નિરોધ ૨૭ પરીયા-
વર્તન ૨૮ શયીમુખ.

૬ રસ :-

૧ શૃંગાર ૨ કરુણ ૩ બીભત્સ ૪ રૌદ્ર ૫ શાંત
૬ વીરરસ ૭ હાસ્ય ૮ અદ્ભુત ૯ ભયાનક.

નવધાભક્તિ :-

૧ શ્રવણ ૨ કીરતન ૩ પૂજન ૪ પાદસેવન ૫ દાસત્વ
૬ વંદન ૭ આત્મનિવેદન ૮ સખ્યભાવ ૯ રમરણ.

૩૬ રાગ રાગણી :-

૧ રાગ હિંદોલ-રાગણી : ૧ રામકળી ૨ દેશાખ ૩ લલિત
૪ બિલાવલ ૫ પટમંજરી.

૨ રાગ ભૈરવ-રાગણી : ૧ ભૈરવી ૨ વેરાડી ૩ મધુ-
માધવી ૪ સિંધવી ૫ બંગાલી

૩ રાગ મેઘમલાર-રાગણી : ૧ ટંકલ ૨ ભુપાલી ૩ દેશાકરી
૪ મલ્હારી ૫ ગુર્જરી.

૪ રાગ શ્રી.-રાગણી : ૧ મોલવાસરી ૨ આશાવરી
૩ ધનાક્ષરી ૪ સુવસંતા ૫ માળવી.

૫ દીપક રાગ-રાગણી ૧ દેશી ૨ કેદારી ૩ નટ ૪
કર્ણાટકી ૫ કામોદી.

૩ ગુણ :-

૧ સત્ત્વ ૨ રજ ૩ તમ.

૫ તત્ત્વ રૂપ પ્રકૃતિ :-

૧ તત્ત્વ આકાશ - પ્રકૃતિ : ૧ કામ ૨ ક્રોધ ૩ શોક ૪ મોહ
૫ માયા

૨ તત્ત્વ વાયુ - પ્રકૃતિ : ૧ ચલન ૨ વલન ૩ ધાવન
૪ અંકુચન ૫ પરચારન

૩ તત્ત્વ તેજ - પ્રકૃતિ : ૧ ક્રુધા ૨ તૃષ્ણા ૩ આળસ
૪ નિદ્રા ૫ કાંતિ

૪ તત્ત્વ જળ - પ્રકૃતિ : ૧ શુક્ર ૨ ક્ષોષિત ૩ લાળ
૪ સ્વેદ ૫ મૂત્ર

૫ તત્ત્વ પૃથ્વી - પ્રકૃતિ : ૧ અસ્થિ ૨ માંસ ૩ ત્વચા
૪ નાડી ૫ રોમ

૬ નાથ :-

૧ ગોરખનાથ ૨ મચ્છંદરનાથ ૩ સુરતીનાથ ૪ મંગળ-
નાથ ૫ ચટપટનાથ ૬ અંબાનાથ ૭ ધંધુનાથ ૮ ગોપી-
નાથ ૯ નેમીનાથ અને બલધરનાથ

૧૦ નામીસાધુ :-

૧ ગિરિ ૨ પરી ૩ ભારતી ૪ જતી ૫ વન ૬
આરણ્ય ૭ સરસ્વતી ૮ ભોગ ૯ સાગર ૧૦ પર્વત

૪ પ્રકારની સ્ત્રી :-

૧ પદ્મિણી ૨ ચિત્રણી ૩ હસ્તિની ૪ શંખણી

૪૮ મુખ્ય નદીઓ :-

૧ ગંગા ૨ ચંદ્રવેશા ૩ તામ્રવણી ૪ અવકોટા ૫
કૃતમાલા ૬ વૈદ્યાચી ૭ કાવેરી ૮ વેણી ૯ પચસ્વિની
૧૦ સર્કરાવની ૧૧ તુંગભદ્રા ૧૨ કૃષ્ણા ૧૩ વેણ્યા ૧૪
ભીમરથી ૧૫ ગોદાવરી ૧૬ નિવીધ્યા ૧૭ પચોણી ૧૮
તાપી ૧૯ રેવા ૨૦ સુરસ ૨૧ નર્મદા ૨૨ ચર્મણવંતી ૨૩
સિંધુ ૨૪ સરસ્વતી ૨૫ મહી ૨૬ વેદસ્મૃતિ ૨૭ ઋષિકેશ્વ્યા
૨૮ ત્રીસમા ૨૯ કૌશીકી ૩૦ મંદાકીની ૩૧ યમુના ૩૨
દશદ્રતી ૩૩ ગોમતી ૩૪ સરયુ ૩૫ રોધસ્વની ૩૬
સત્યવતી ૩૭ સુષોમા ૩૮ સતદ્રુ ૩૯ ચંદ્રભાગા ૪૦
મરુદ્રવૃથા ૪૧ વીતરના ૪૨ અસીકીની ૪૩ વિશ્વા ૪૪
મહા ૪૫ સાભરવતી ૪૬ નર્મદા ૪૭ પંચમગંગા ૪૮
ભદ્રાવતી ૪૯ શેતલગંગા

૩૬ મુખ્ય પર્વતો :-

૧ મલય ૨ મંગલપ્રસ્થ ૩ મેનાક ૪ ચિત્રકૂટ ૫
ઋષભ ૬ કુટક ૭ કૌલક ૮ સદ્માદ્રી ૯ દેવગિરિ ૧૦

ઋષભૂક ૧૧ શેલ ૧૨ વેંકટ ૧૩ મહેન્દ્ર ૧૪ વારીધારી
૧૫ વિંધ્યાચલ ૧૬ શક્તિમાન ૧૭ રૂક્ષગિરિ ૧૮ પારી-
યામ ૧૯ દ્રોણગિરિ ૨૦ ચિત્રકૂટ ૨૧ ગૌવર્ધન ૨૨
રેવતાચળ (ગિરનાર) ૨૩ કંકુ ૨૪ નીલગિરિ ૨૫ ગોકામુખ
૨૬ ઇન્દ્રકાલ ૨૭ કામગિરિ ૨૮ આબુ ૨૯ હિમાચલ ૩૦
શેત્રુંજે ૩૧ માખણિયો ૩૨ ગોપ ૩૩ મદાવો ૩૪ પાવા-
ગઢ ૩૫ બરડો ૩૬ કોયલો.

૪ આશ્રમો :-

૧ બ્રહ્મચર્ય ૨ ગૃહસ્થ ૩ વાનપ્રસ્થ ૪ સંન્યાસ

૪ પ્રકારની વાણી

૧ પરા ૨ પશ્યતી ૩ મધ્યમા ૪ વૈખરી

૪ પ્રકારનું સૈન્ય :-

૧ હંચકળ ૨ ગજકળ ૩ રથકળ ૪ પાચકળ

૧૧ મહાધર્મો :-

૧ હિન્દુ ૨ જૈન ૩ બોધ ૪ શીખ ૫ જરથોસ્ત ૬
કોન્ફ્યુશિયસ ૭ તાઓ ૮ ખ્રિસ્તી ૯ ચહૂદી ૧૦ ઇસ્લામ
૧૧ શિન્તો.

૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય :-

૧ કાન ૨ ત્વચા ૩ આંખ ૪ જીભ ૫ નાક

૨૪ તીર્થંકરો :-

	પિતાનું નામ	ગામ	કવિનું નામ	જન્મ ઈ.સ.	જાતિ
૧ ઋષભદેવ	નાલીરાજ	વનિતાનગરી	૧ ચંદ બારોટ	૧૧૮૩	બ્રહ્મભટ
૨ અજિત	જીતશત્રુ	શંખર	૨ કબીર	૧૧૫૫	જુલાહા
૩ સંભવનાથ	જીતારી	સાવસીનગરી	૩ સુરદાસ	૧૫૪૦	બ્રહ્મભટ કે બ્રાહ્મણ ?
૪ અભિનંદનસ્વામી	સંખર	અયોધ્યા	૪ તુલસીદાસ	૧૫૮૬	સદીયુ પારીણ બ્રાહ્મણ
૫ સુમતિનાથ	મેઘ	અયોધ્યા	૫ કેશવદાસ	૧૬૧૨	સનાદ્ય બ્રાહ્મણ
૬ પદ્મનાભસ્વામી	શ્રીવર	કૌસાંબીનગરી	૬ ભૂષણ	૧૬૭૦	કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ
૭ પાર્શ્વનાથ	પ્રતિષ્ઠ	કાશીનગરી	૭ મતિરામ	૧૬૭૪	અથવા કનોજીભાટ
૮ ચંદ્રપ્રભસ્વામી	મહાસેન	ચંદ્રપુરી	૮ દેવદત્ત	૧૭૩૦	કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ
૯ સુવિધિનાથ સ્વામી	સુગ્રીવ	કાકડીપુર	૯ હરિશ્ચંદ્ર	૧૬૦૭	કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ
૧૦ શીતલનાથ સ્વામી	દંડરથ	ભદ્રીલપુર			અગ્રવાલ વૈશ્ય
૧૧ શ્રેયાંસનાથ સ્વામી	વિશ્વ	સિંહપુર			
૧૨ વાસુપૂજ્ય સ્વામી	વસુમન્ય	ચંપાપુરી			
૧૩ વિમલનાથ	કૃતવર્મા	કમલપુર			

૧૪ અનંતનાથ સ્વામી	સિંહસેન	અયોધ્યા
૧૫ ધર્મનાથ સ્વામી	પીતભાનુ	રતનપુરી
૧૬ શાંતિનાથ સ્વામી	વિશ્વસેન	ગજપુર
૧૭ કુંથુનાથ સ્વામી	સુર	ગજપુર
૧૮ અમરનાથ સ્વામી	સુદર્શન	ગજપુર
૧૯ મલ્લીનાથ સ્વામી	કુંતી	મથુરા
૨૦ મુનિસુવ્રત સ્વામી	સુમંત્ર	રાજગૃહી
૨૧ નેમિનાથ	સમુદ્રવિજય	સોરીપુર
૨૨ નેમિનાથ સ્વામી	વિજય	મથુરા
૨૩ પાર્શ્વનાથ સ્વામી	અસર્વસેન	વારાણસી
૨૪ વીર વર્ધમાન	સિદ્ધાર્થ	કુંડીગ્રામ
(મહાવીર સ્વામી)		

૩૧ ધનુષ

૧ શિવ ધનુષ-પિનાક ૨ વિષ્ણુ ધનુષ-સારંગ ૩
અર્જુન ધનુષ-ગાંડીવ ૦૧ ઇન્દ્રધનુષ.

૩૧ વજ્ર :-

૧ સુદર્શન ચક્ર ૨ ઇન્દ્રનું વજ્ર ૩ હનુમાન અને
૦૧ ભીમનું અધુન અંગ

૩૧ મદ

૧ પાટો ૨ સુવર ૩ સર્પ ૦૧ સિંહ

૬ કવિ રત્નો :-

કવિનું નામ	જન્મ ઈ.સ.	જાતિ
૧ ચંદ બારોટ	૧૧૮૩	બ્રહ્મભટ
૨ કબીર	૧૧૫૫	જુલાહા
૩ સુરદાસ	૧૫૪૦	બ્રહ્મભટ કે બ્રાહ્મણ ?
૪ તુલસીદાસ	૧૫૮૬	સદીયુ પારીણ બ્રાહ્મણ
૫ કેશવદાસ	૧૬૧૨	સનાદ્ય બ્રાહ્મણ
૬ ભૂષણ	૧૬૭૦	કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ
		અથવા કનોજીભાટ
૭ મતિરામ	૧૬૭૪	કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ
૮ દેવદત્ત	૧૭૩૦	કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ
૯ હરિશ્ચંદ્ર	૧૬૦૭	અગ્રવાલ વૈશ્ય

૩ કાળ :-

૧ ભૂત ૨ ભવિષ્ય ૩ વર્તમાન

૬ કુળ નાગ :-

૧ કાળીનાગ ૨ તીખસનાગ ૩ સરસોતીનાગ ૪ ધનંજય ૫ કમળનાગ (ફલનાગ) ૬ અસર્વનાગ ૭ શંખનાગ ૮ કેરકોટનાગ (ગઢિયો) ૯ ધનમાટનાગ.

અથવા

૧ કુલીકનાગ ૨ મહાશંગનાગ ૩ પ્રવેતનાગ ૪ શંખ-મૂડનાગ ૫ કંબલનાગ ૬ અસ્પતરનાગ ૭ દેવદત્તનાગ ૮ વાસુનાગ ૯ તક્ષકનાગ

આ નાગકુળ વિષે એક છાપય :-

તદિએ ને તંબોળ અલે નાગ અડદીએ
ત્રીએ નાગ તેલિયો ગણીએ ચાર ગડગડીએ
પાંચમો ધમણ પદુ છકો હે રાજણરો
સાતમો શીતલ સાખ આઠમો હે કંકરો
નવમો રાઈકુળ નાગ કુંડલ સ્વરૂપ કાશ્યપરો
“અલરાજ” કવિત એચરે રૂપ નવકુળ નાગરો.

૬ કટારી ભાટ :-

૧ કમલ કટારી ૨ શ્યામ કટારી ૩ સુંદર કટારી ૪ રૂદ્ર કટારી ૫ શ્રી કટારી ૬ અમર કટારી ૭ દુર્ગા કટારી ૮ કમર કટારી ૯ બ્રહ્મ કટારી.

૬ દર્શન :-

૧ જોગી ૨ જંગમ ૩ રૂદ્રીર ૪ સંન્યાસ ૫ જૈન ૬ બ્રાહ્મણ.

૧૬ શૃંગાર :-

૧ અંગસૂચિ ૨ મજ્જન ૩ વસ્ત્ર ૪ મહાવડ ૫ કેશ ૬ માંગયા ૭ સિંહર ૮ ઠોડીપશીલ ૯ ચાંદલો ૧૦ અરગળ ૧૧ ભૂષણ ૧૨ મુખરાગ ૧૩ દંતરાગ ૧૪ ઓષ્ટરાગ ૧૫ કાજળ ૧૬ સુગંધ

૩૬ પ્રકારના વાજિત્ર :-

છાપય

મંડુલ ૧ બીનર ૨ વાજ ૩ અનોપ ૪ તંબુ ૫ ઉપગર ૬ બર ૭ બસુ ૮ સુરદ ૯ પિનાક ૧૦ કુમાપચ ૧૧ પુંગ ૧૨ સુરગહ ૧૩ બંસી ૧૪ પરિગ્રહ ૧૫ બાંસ ૧૬ કાનુટક ૧૭ તાલ ૧૮ સુપિંગી ૧૯ તુર ૨૦ લેર ૨૧ શહનાઈ ૨૨ પાવર ૨૩ રનસંગર ૨૪ હર ૨૫ સીંગર ૨૬

કરનાર ૨૭ પનવર ૨૮ આનકર ૨૯ મુરજ ૩૦ રૂફ ૩૧ સુડાક ૩૨ ડમરૂ ૩૩ સજે જલતરંગ ૩૪ ઝાંઝ ૩૫ મંજીર ૩૬ મિલી પડસત્રીસ વાજિત્ર બજે.

૩૬ પ્રકારનાં હથિયાર :-

છાપય

ચક્ર ૧ શુલ ૨ ધનુષ ૩ વજ્ર ૪ બાન ૫ કેવાન ૬ તુફંગર ૭ ફરસુ ૮ કટારહ ૯ છરા ૧૦ શેલ ૧૧ ખેટક ૧૨ ગદા ૧૩ સુંગ્રહ ૧૪ તોમર ૧૫ પાશ ૧૬ લુશ ૧૭ બાંક ૧૮ બંજર ૧૯ જંબુર ૨૦ લઠ ૨૧ જંતર ૨૨ સુઅંકુશ ૨૩ ભાલ ૨૪ હલહર ૨૫ મુશલ ૨૬ ખગર ૨૭ ખર ૨૮ બઠ ૨૯ જંગલ ૩૦ જરહ ૩૧ ગુપ્તી ૩૨ ગુરજ ૩૩ દાઝો ૩૪ પટ્ટા ૩૫ પિસતોલ ૩૬ લિય આયુધ પટાંગ પટ પીસજીન નીતપાલ સેના મલીય.

૬ નાડી :-

૧ સ્નાયુ ૨ હિંસા ૩ ધમની ૪ ધારિણી ૫ ધરા ૬ તંતુકી ૭ વાયુકી ૮ સ્થિર ૯ જીવજા.

૬ શાખાના ભાટ :-

૧ લખલાણી ભાટ ૨ કનોજીયા ભાટ ૩ સિંધવા ભાટ ૪ વળોયા ભાટ ૫ કુંટગરીયા ભાટ ૬ સોરઠીયા ભાટ ૭ અમદાવાદી ભાટ ૮ માધવીઆ ભાટ ૯ પાંખડીયા ભાટ

૬ આતતાયી :-

૧ આગ લગાડનાર ૨ ઝેર દેનાર ૩ જમીન પચાવી પાડનાર ૪ સ્ત્રીનું હરણ કરી જનાર ૫ ચોરી કરનાર ૬ મારવા આવનાર

રાજનીતિના ૪ પાયા :-

૧ શામ ૨ દામ ૩ ભેદ ૪ દંડ.

૧૨ બાણાવળી :-

૧ પ્રથમ બાણાવળી રામ જેણે સાયર બાંધ્યો.
૨ બીજા બાણાવળી લક્ષ્મણ જેણે ઇન્દ્રજીત જીત્યો.
૩ ત્રીજા બાણાવળી શંકર ત્રિપુરાસુર દેત વધ્યો.
૪ ચોથા બાણાવળી અર્જુન જેણે ધરાખંડ વખાણ્યો.
૫ પાંચમા બાણાવળી ઘટોત્કચ.
૬ છઠ્ઠા બાણાવળી અભેમન્યુ ગઢ ચકાવો જીત્યો.

૭ સાતમો બાણાવળી ભરત જેણે હનવો ધરણ પછાડ્યો
 ૮ આઠમો બાણાવળી લવ જેણે યુદ્ધ રામસે કીધો
 ૯ નવમો બાણાવળી કુશ જેણે બંધન છોડાવ્યો
 ૧૦ દસમો બાણાવળી કરણ જેણે બાણ ગંગા કહાડ્યો
 ૧૧ અગિયારમો બાણાવળી સુધન્વા જેણે અર્જુન
 રથ હટાડ્યો
 ૧૨ બારમો બાણાવળી ભીષ્મ યુદ્ધ પરસુરામસે જીતા
 કવિત ભેદ “પિંગલ” કહે બાર બાણાવળી એણી
 પેર ગયા.

૩૬ રાજવંશો :—

૧ ઇક્ષ્વાકુ ૨ ઇન્દુ (સોમ) ૩ અહીલોત ૪ યદુ ૫ તુવર
 ૬ રાઠોડ ૭ કુશવાહા ૮ પરમાર ૯ ચૌહાણ ૧૦ ચાલુક
 ૧૧ પડિઆર ૧૨ ચાવડા ૧૩ ટાંક ૧૪ જુટ (ઝાટ)
 ૧૫ હન અથવા હુણ ૧૬ કાઠી ૧૭ બલ્લા ૧૮ ઝાલા ૧૯
 જેઠવા ૨૦ કામરી ૨૧ સરવૈયા ૨૨ સિલાર ૨૩ ડાભી ૨૪
 ગોંડ ૨૫ ડોડા અથવા ડોડ ૨૬ ગેહરવાલ ૨૭ બડગુજર
 ૨૮ સેંગર ૨૯ સિકરવાલ ૩૦ ખેસ ૩૧ ડાહિયા ૩૨
 ભેડિયા ૩૩ મોહિલ ૩૪ નિકુમ્પ ૩૫ રાજપાલિ ૩૬
 હાહિમા

તેમજ હુલ અને ડારિયા બે કુળ વધુ છે.

૧૬ સંસ્કારો :—

૧ ગર્ભધાન ૨ યુસવાન ૩ સીમંત ૪ જાતકર્મ ૫
 નામકરણ ૬ નિષ્ક્રમણ ૭ અન્નપ્રાશન ૮ ચૌલ ૯ ઉપનયન
 ૧૦ શૌકીય ૧૧ શાક કવર ૧૨ વ્રાતિક ૧૩ ઓપનીષદ
 ૧૪ કેશાંત ૧૫ સમાવર્ત ૧૬ વિવાહ

૧૦ પ્રકારના બ્રાહ્મણો :—

૧ દેવ ૨ મુનિ ૩ દ્વિજ ૪ રાજ ૫ વૈશ્ય ૬ શૂદ્ર
 ૭ બિહારક ૮ કુતધ્ન ૯ મ્લેચ્છ ૧૦ ચાંડાલ

૫ દેવ (પંચદેવ) :—

૧ બ્રહ્મા ૨ વિષ્ણુ ૩ મહેશ ૪ શારદા ૫ ગણેશ

૬ રક્ષ :—

૧ ખાડું ૨ ખાટું ૩ મીઠું (ગળ્યું) ૪ તીખું ૫
 કડવું ૬ તૂડું

૬ રિપુ :—

૧ કામ ૨ ક્રોધ ૩ મદ ૪ મોહ ૫ લોભ ૬ મત્સર

૫ વિષય :

૧ શબ્દ ૨ સ્પર્શ ૩ રૂપ ૪ રસ ૫ ગંધ

૬ ઋતુ :—

૧ વસંત ૨ ગ્રીષ્મ ૩ વર્ષા ૪ શરદ ૫ હેમંત ૬
 શિશિર

અર્જુનનાં ૨૦ નામ :—

૧ ધનંજય ૨ વિજય ૩ શ્રવેતવાહ ૪ કિરીટી ૫
 જિજ્ઞુ ૬ અર્જુન ૭ વિભત્સુ ૮ સવ્યસાચી ૯ કાલ્યુન
 ૧૦ કૃષ્ણ ૧૧ કૃષ્ણસખા ૧૨ નર ૧૩ ગુડાકેશ ૧૪ વાસવી
 ૧૫ સંગીતવેતા ૧૬ વિશ્વજેતા ૧૭ કૌંતેય ૧૮ ગાંડીવ-
 ધર ૧૯ કપિધ્વજ ૨૦ અલૈકારી

વિષ્ણુનાં ૨૧ નામ :—

૧ સ્વયંભુ ૨ ઋષિકેશ ૩ પુંડરીકાક્ષ ૪ અચ્યુત ૫
 સારંગપાણી ૬ વિશ્વકર્મેન ૭ જનાર્દન ૮ ઉપેન્દ્ર ૯ ઇન્દ્રા-
 વરજ ૧૦ ચક્રપાણિ ૧૧ પદ્મનાભ ૧૨ મધુરિપુ ૧૩ ત્રિવિ-
 ક્રમ ૧૪ શારિ ૧૫ ગોવિંદ ૧૬ અધોક્ષજ ૧૭ શ્રીપતિ
 ૧૮ કેટલારી ૧૯ ચત્રભુજ ૨૦ વિષ્ણુ ૨૧ વિદ્યુ.

૪ પ્રકારનાં અનાજ :—

૧ શીંગ ૨ સરાડી ૩ ઠૂંડું ૪ પોપટો

૭ ધાન્ય :—

૧ જવ ૨ ઘઉં ૩ તલ ૪ કાંગ ૫ અડદ ૬ મગ ૭
 ભાત ૮ બાજરી

૭ ધાતુ :—

૧ સોતું ૨ રૂપું ૩ તાંબુ ૪ સીસું ૫ કલઈ ૬ પારો
 ૭ લોહું

ભારતનાં ૧૮ રાજ્યો :—

૧ આસામ ૨ આંધ્રપ્રદેશ ૩ ઉત્તરપ્રદેશ ૪ ઓરિસા
 ૫ કેરલ ૬ ગુજરાત ૭ કાશ્મીર ૮ તામીલનાડુ ૯ નાગા-
 લેન્ડ ૧૦ મધ્યપ્રદેશ ૧૧ મહારાષ્ટ્ર ૧૨ મૈસુર ૧૩ પશ્ચિમ-
 બંગાળ ૧૪ પંજાબ ૧૫ બિહાર ૧૬ રાજસ્થાન ૧૭ હરિ-
 યાણા ૧૮ હિમાચલ પ્રદેશ.

૧૬ ભારતીય ભાષા :-

૧ આસામી ૨ બંગાળી ૩ ગઢવાલી ૪ ગુજરાતી
૫ હિન્દી ૬ કાશ્મીરી ૭ મૈથિલી ૮ મરાઠી ૯ મુલ્તાની
૧૦ નેપાળી ૧૧ ઉડિયા ૧૨ પંજાબી ૧૩ રાજસ્થાની
૧૪ સૌરાષ્ટ્રી ૧૫ સિંધી ૧૬ ઉર્દૂ

શ્રી મહાપ્રભુજીની ૮૪ બેઠકો :-

૧ શ્રી ગોકુલ ૨ શ્રી ગોકુલ (બડી બેઠક) ૩ શ્રી ગોકુલ
૪ વૃંદાવન ૫ મથુરા ૬ મધુવન ૭ કુમુદવન ૮ રાધા-
કૃષ્ણ કુંડ ૯ માનસીગંગા ૧૦ માનસીગંગા ૧૧ પરાસોલી ૧૨
આન્યેર ૧૩ ગોવિંદ કુંડ ૧૪ શ્રી ગિરિરાજ ૧૫
કામવન ૧૬ ગહેર ૧૭ પ્રેમસરોવર ૧૮ સંકેતવન ૧૯ નંદુગામ
૨૦ કૌકિલાવન ૨૧ કરલા ૨૨ ચીરઘાટ ૨૩ માનસરોવર
૨૪ સોરમઘાટ ૨૫ ચિત્રકૂટ ૨૬ અયોધ્યા ૨૭ નૈમિષારણ્ય
૨૮ કાશી ૨૯ કાશી ૩૦ શ્રી હરિહર ૩૧ જનકપુર ૩૨
ગંગાસાગર ૩૩ અંપારણ્ય ૩૪ જગદીશ ૩૫ ભીમરથી ૩૬
નાથિક ૩૭ પનાનૃસિંહ ૩૮ લક્ષ્મણ બાલાજી ૩૯ શ્રી
રંગજી ૪૦ વિષ્ણુકાંચી ૪૧ રામેશ્વર ૪૨ મલયાચલ ૪૩
લોહગઢ ૪૪ તામ્રપરણી ૪૫ કૃષ્ણાનદી ૪૬ પંપાસરોવર
૪૭ પદ્મનાભજી ૪૮ જનાર્દન ૪૯ વિદ્યાનગર ૫૦ ત્રિલોકા
ભાનજી ૫૧ તોતાચી પર્વત પર કર્દમસેનજી ૫૩ સુરત
૫૪ ભરૂચ ૫૫ મોરબી ૫૬ જામનગર ૫૭ ખંભાલીઆ
૫૮ પીંડતારક ૫૯ મૂખ ગોમતી ૬૦ દ્વારકા ૬૧ ગોપી-
તળાવ ૬૨ શંખોદ્ધાર ૬૩ નારાયણ સરોવર ૬૪ જુનાગઢ
૬૫ પ્રભાસ પાટણ ૬૬ માધુપુર (ઘેડ) ૬૭ ગુપ્ત પ્રયાગ
૬૮ તગડી ૬૯ નરોડા ૭૦ ગોધરા ૭૧ ખેરાળુ ૭૨ સિદ્ધ-
પુર ૭૩ ઉજ્જૈન ૭૪ પુષ્કરરાયજી ૭૫ કુરુક્ષેત્ર ૭૬ હરદ્વાર
૭૭ બદ્રિકાશ્રમ ૭૮ કેદારનાથ ૭૯ વ્યાસાશ્રમ ૮૦ હિમાચલ
૮૧ વ્યાસગંગા ૮૨ રુદ્રાચલ ૮૩ ચરણ ઘાટ ૮૪ અડેલ.

શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીની ૨૮ બેઠકો

૧ શ્રી ગોકુલ ૨ શ્રી ગોકુલ ૩ વૃંદાવન ૪ રાધા-
કૃષ્ણ કુંડ ૫ અંદ્ર સરોવર ૬ અંદ્રસરોવર ૭ ગોપાલપુર
૮ કામવન ૯ પ્રેમસરોવર ૧૦ સંકેતવન ૧૧ રીઠોરા
૧૨ કરહલા ૧૩ કોટવન ૧૪ ચીરઘાટ ૧૫ વચ્છવન ૧૬
બેલવન ૧૭ ચરણઘાટ ૧૮ અડેલ ૧૯ ગોહદેશ ૨૦ સોર-
મજી ૨૧ ગોધરા ૨૨ અલીજી ૨૩ અસારવા ૨૪ ખંભાત
૨૫ જામનગર ૨૬ ગંગાગઢ ૨૭ દ્વારકા ૨૮ દ્વારકા

શ્રી ગોકુલનાથની ૧૨ બેઠકો :-

૧ ગોકુલ ૨ વૃંદાવન ૩ રાધાકૃષ્ણકુંડ ૪ અંદ્રસરોવર
૫ ગોપાલપુર ૬ કામવન ૭ કરહલા ૮ પરાસોલી ૯
સોરમજી ૧૦ અડેલ ૧૧ કાશ્મીર ૧૨ ગોધરા

શ્રી ગિરધર મહારાજની ૩ બેઠકો:

૧ ગોકુલ ૨ ગોપાલપુર ૩ કામવન

શ્રી. હરિરાય મહારાજની ૭ બેઠકો:

૧ ગોકુલ ૨ શ્રીનાથજી ૩ ખીમનોર ૪ જોસલમીર
૫ ડાકોર ૬ સાવલી ૭ જંબુસર

શ્રી. દામોદરદાસની ૨ બેઠકો:

૧ ગોકુલ ૨ વૃંદાવન

શ્રી. રઘુનાથજી મહારાજની ૧ બેઠક

૧ ગોકુલ.

અષ્ટસખા (વૃજભાષાના ૮ કવિઓ)

૧ સુરદાસ ૨ કૃષ્ણદાસ ૩ પરમાનંદદાસ ૪ કુંભનદાસ ૫
ચત્રભુજનદાસ ૬ નંદદાસ ૭ છીતસ્વામી ૮ ગોવિંદસ્વામી.

શ્રી શિવજીના ૭ ગુણો:

૧ વિચિત્રાનંદ ૨ બ્રંગી ૩ નંદી ૪ વીરભદ્ર ૫ શિવાનંદ
૬ મણિભદ્ર ૭ દેષકેતુ

૮ દિગ્ગજો અને તેની સ્ત્રીઓ:-

૧ ઐરાવત ૨ પુંડરિક ૩ વામન ૪ કુમુદ ૫ અંજન ૬
પુષ્પદંત ૭ સાર્વભૌમ ૮ સુપ્રતીક

— તેની સ્ત્રીઓ —

૧ અબ્રમું ૨ કપિવા ૩ પિંગલા ૪ અનુપમા ૫ તામ્ર-
કરણી ૬ શુભદંતિકા ૭ વામના ૮ અંજના

નાથ સંપ્રદાયનાં ૬ સ્થાનો:

૧ ગિરનાર ગોરખમઢીની દૂક અને ગોરખ ધૂણો
૨ ગિરનાર તળેટીમાં શ્રીનાથજીનો દલીયો અથવા દલસ્થાન
૩ પોરબંદર પાસે આડહર ગામે ગોરખનાથની જગ્યા
૪ માધુપુર (ઘેડ) પાસે બણસારા ગામ
૫ સરસ્વતી નદી કાંઠે ગોરખમઢી
૬ સપેરાવાદીનાથનું ગામ કતકપર

નાથ સંપ્રદાયના ૧૨ પંથ:

૧ હેતુ ૨ પાવ ૩ આર્ષ ૪ પાગલ ૫ પંખ ૬ રાવળ
૭ જોપાલ ૮ ચોલી ૯ ધવજ ૧૦ કંથડ ૧૧ ગમ ૧૨
ખન.

સૌરાષ્ટ્રનાં ૫ રત્નો :

૧ નદી ૨ નારી ૩ તુરંગ (અશ્વ) ૪ સોમનાથ ૫ હરિ
દર્શન (દ્વારકા)

૧૦ યમ :

કહીએ અહિંસા^૧ સત્યમુનિ^૨ અસ્તેય^૩ અરુ બ્રહ્મચર્ય^૪ હે
ધૃતિ^૫ ક્ષમા^૬ દયા^૭ રૂ આજ્ઞ^૮ મિતાહાર^૯ રૂ શૌચ^{૧૦} હે.

૧૦ નિયમ :

તપ^૧ સંતોષ^૨ આસ્તિક્ય^૩ લીજે, દાન^૪ રૂ પૂજન^૫ કથા^૬ સુની જે
લજ્જા^૭ બપ^૮ રૂ મૌન^૯ રહાવે હોમ^{૧૦} સહિત દશ નિયમ કહાવે.

૮ યોગ:—

યમ નિયમ આસન ઔર પ્રાણાયમ પ્રત્યાહાર હે
ધારણા ધ્યાન સમાધિ સો યહ અષ્ટ યોગ પ્રકાર હે.

૮૪ આસન:—

૧ સમયાદાસન ૨ નાગરાસન ૩ ત્રિવિક્રમાસન ૪ વ્યોમ-
પાદાસન ૫ રમરચક્રાસન ૬ અવતારિતાસન ૭ સૌમ્યાસન
૮ જુલિતાસન ૯ ચેષ્ટિતાસન ૧૦ વેણુવિદારિતાસન ૧૧
ભુમ્મકાસન ૧૨ સ્કંદનાસન ૧૩ કોણિકાસન ૧૪ સ્મૃત્પટાસન
૧૫ કર્કટાસન ૧૬ પદ્માસન ૧૭ ભૂપ પદાસન ૧૮ બંધુ-
રિતાસન ૧૯ ક્ષિપ્યાસન નાગપાસન ૨૦ સંયમાસન
૨૧ કૌર્મકાસન ૨૨ પરિપત્તાસન ૨૩ સુખપદાસન ૨૪
વિતર્કિતાસન ૨૫ મર્કટાસન ૨૬ કુર્પરાસન ૨૭ હરિ
વિક્રમાસન ૨૮ કીર્તિબંધાસન ૨૯ ધેનુકાસન ૩૦ ઐલાસન
૩૧ પુરુષારીતાસન ૩૨ વિપરીત બંધાસન ૩૩ બ્રામરા-
સન ૩૪ ઉત્કલિતાસન ૩૫ સ્કંધાસન ૩૬ એકપદાસન
૩૭ સન્મુખાસન ૩૮ ગરુડાસન ૩૯ જાનુયુગ્માસન ૪૦
કંઠપાદાસન ૪૧ વીરાસન ૪૨ ચક્રાસન ૪૩ દંડાસન ૪૪
પાદપ્રસારિતાસન ૪૫ પાદમુખાસન ૪૬ ગોકરણાસન
૪૭ જનનશાપિતાસન ૪૮ મુખપૃષ્ઠાસન ૪૯ ઠરપાદ
બદ્ધાસન ૫૦ ઘરંટાસન ૫૧ લંબાસન ૫૨ દ્વીપાસન ૫૩

છત્રાસન ૫૪ મદાસન ૫૫ યોનિસંક્રંટાસન ૫૬ મુદ્રાસન
૫૭ અધોમુખાસન ૫૮ ગાત્રાસન ૫૯ કમલાસન ૬૦
હિંડોલાસન ૬૧ અધરચુંબનાસન ૬૨ ચંચલાસન ૬૩
પર્થ્વાસન ૬૪ વિકટાસન ૬૫ મુક્તાસન ૬૬ મયૂરાસન
૬૭ કપોતાસન ૬૮ મૃગાસન ૬૯ હંસાસન ૭૦ ગભાસન
૭૧ આસ્વાસન ૭૨ ચક્રવાકાસન ૭૩ સારસાસન ૭૪
ઉદ્રાસન ૭૫ શ્વાનાસન ૭૬ માંજરાસન ૭૭ નકુલાસન
૭૮ કેકિલાસન ૭૯ ભદ્રાસન ૮૦ ઐશ્વાસન ૮૧ ગર્દભા-
સન ૮૨ સૈરભાસન ૮૩ શુકાસન ૮૪ સુખાસન

૪ પ્રકારના પુરુષ:—

૧ શશક ૨ મૃગ ૩ વૃષભ ૪ અશ્વ

૪ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ:—

૧ ખેચર ૨ વનચર ૩ ભૂચર ૪ જળચર

૪ પ્રકારની વૃત્તિ:—

૧ કૌશિકી ૨ ભારતી ૩ આરભટી ૪ સાર્વિકી

૬ પ્રકારના કણુભી:—

૧ લેઉવા ૨ કડવા ૩ આંજણા ૪ મુમના ૫ ભીલા
૬ કાછીઆ

૯ નાત (વાણિયા):—

૧ અગ્રવાલ ૨ ગુજર ૩ સૌરઠીઆ ૪ પટણી ૫ કપોળ
૬ મોઢ ૭ ભીલુડીઆ ૮ ઓશવાળ

૩૧ પાડા ચારણો:—

૧ નરા. જેની શાખા ૮૪ છે
૨ ચારોડા જેની શાખા ૪૪ છે
૩ અવસુરા જેની શાખા ૫૫ છે
૪ અધો પાડો તુંબેલ જેની શાખા ૧૨ છે.

જૂનાગઢનાં ૧૬ નામ:—

૧ ઠરણકુંજ ૨ મણિપુર ૩ ચંદ્રકેતુપુર ૪ રૈવતપુર ૫
પુરાતનપુર ૬ દુર્ગ ૭ જીર્ણદુર્ગ ૮ જીર્ણગઢ ૯ ગિરિ-
નગર ૧૦ નગર ૧૧ પૂર્વનગર ૧૨ જીર્ણ પ્રકાર ૧૩
ચવનગઢ ૧૪ જૂનાગઢ ૧૫ મુજફરાબાદ ૧૬ ગિરિમરૂર

૫ હિન્દવા પીર :

૧ પાબુજી ૨ હડબુજી ૩ રામદેવજી ૪ ગોગાજી ૫ જસલપીર

૧૦૮ દેવી પીઠો :

૧ કાશીમાં વિશાલાક્ષી ૨ નૈમિષારણ્યમાં લિંગધારણી ૩ ત્રયાગમાં લલિતા ૪ ગંધમાદનમાં કામુકી ૫ દક્ષિણ ઉત્તરમાનસમાં કુમુદા ૬ નૈવેદ્યકમા ૭ ગેમતમાં ગેમતી ૮ મંદરાચળમાં કામાચારિણી ૯ ચૈત્રરથમાં મંદોતકટા ૧૦ હસ્તીનાપુરમાં જયંતિ ૧૧ કાન્યકુબ્જમાં ગૌરી ૧૨ એકામમાં કીર્તિમતી ૧૩ વિશ્વક્ષેત્રમાં વિશ્વેશ્વરી ૧૪ મલયાલયમાં રંભા ૧૫ પુષ્કરમાં પુરુહુતા ૧૬ કેદારમાં સન્માર્ગદાયિની ૧૭ હિમાલયમાં મંદા ૧૮ ગોકર્ણમાં ભદ્રકર્ણિકા ૧૯ સ્થાનેશ્વરમાં ભવાની ૨૦ બીલીપત્રમાં બિલ્વપત્રિકા ૨૧ શ્રી શૈલમાં માધવી ૨૨ ભદ્રેશ્વરમાં ભદ્રા ૨૩ વરાહશૈલમાં જયા ૨૪ કમલાલયમાં કમલા ૨૫ રુદ્ર-કોટિમાં રુદ્રાણી ૨૬ કાલંજરમાં કાલિ ૨૭ શાલગ્રામમાં મહાદેવી ૨૮ શિવલિંગમાં જલપ્રિયા ૨૯ મહાલિંગમાં કપિલા ૩૦ મૌકોટમાં સુકેશ્વરી ૩૧ માયાપુરીમાં કુમારી ૩૨ સંતાનમાં લલિતાબિકા ૩૩ ગયામાં મંગલા ૩૪ પુરુષાતમાં વિમલા ૩૫ સહસ્રાક્ષમાં ઉત્પલાક્ષી ૩૬ હિરણ્યાક્ષમાં મહોત્પલ ૩૭ વિપાસામાં અમોઘાક્ષી ૩૮ પુંડવર્ધનમાં પાડલા ૩૯ સુપાશ્વરમાં નારાયણી ૪૦ ત્રિકુટમાં રુદ્ર સુંદરી ૪૧ વિપુલામાં વિપુલા ૪૨ મલયાલયમાં કલ્યાણી ૪૩ સહ્યાદ્રિમાં એકવીરા ૪૪ હરિશ્ચંદ્રમાં ચંદ્રિકા ૪૫ રામતીર્થમાં રમણા ૪૬ યમુનામાં મૃગાવતી ૪૭ કોટતીર્થમાં કોટવી ૪૮ માધવવનમાં સુગંધા ૪૯ ગોદા-વરીમાં ત્રિસંધ્યા ૫૦ ગંગાદ્વારમાં રતિપ્રિયા ૫૧ શિવ-કુંડમાં શુભાનંદા પર દેવીકાતટમાં નંદિની ૫૩ દ્વારકામાં રૂક્મણી ૫૪ વૃંદાવનમાં રાધા ૫૫ મથુરામાં દેવકી ૫૬ પાતાળમાં પરમેશ્વરી ૫૭ ચિત્રકૂટમાં સીતા ૫૮ વિંધ્યા-ચળમાં વિંધ્યાવસીની ૫૯ કરવીરમાં મહાલક્ષ્મી ૬૦ નાયકમાં ઉમાદેવી ૬૧ વૈદનાથમાં આરોગ્યા ૬૨ મહા-કાળમાં માહેશ્વરી ૬૩ કૃષ્ણતીર્થમાં અલયા ૬૪ વિંધ્ય-પર્વતમાં નિતંબા ૬૫ માંડવ્યમાં માંડવી ૬૬ માહેશ્વરી-પુરમાં સ્વાહા ૬૭ છલગંડમાં પ્રચંડા ૬૮ અમરકંઠક-માં ચંડિકા ૬૯ સોમેશ્વરમાં વરાહોહા ૭૦ પ્રભાસમાં પુષ્કરાતી ૭૧ સરસ્વતીમાં દેવમાતા ૭૨ સમુદ્ર કિનારે પારાવરા ૭૩ કાર્તિકીમાં અતિશાંકરી ૭૪ ઉત્પલ્લી પતંક-

માં લોહા ૭૫ પૌઠાસંગમાં સુભદ્રા ૭૬ સિદ્ધવનમાં લક્ષ્મીમાતા ૭૭ ભરત આશ્રમમાં અનંગા ૭૮ બલધરમાં વિશ્વમુખી ૭૯ કિષ્કંધ પર્વતમાં તારા ૮૦ દેવદાસવનમાં પુષ્ટી ૮૧ કારમીરમાં મેઘા ૮૨ હિમાચલમાં લીમા ૮૩ વિશ્વેશ્વરમાં તુષ્ટી ૮૪ કપાલમોચનમાં શુદ્ધિ ૮૫ કાયા-વરોહજીમાં માતા ૮૬ શંખોદ્ધારમાં ધરા ૮૭ પિંડારકમાં ધત્તી ૮૮ ચંદ્રલાગામાં કલા ૮૯ અછોદમાં શિવધારણી ૯૦ વેણુમાં અમૃતા ૯૧ બદ્રીમાં ઉર્વશી ૯૨ ઉત્તરકુટમાં આષઘી ૯૩ કુશદ્રોપમાં કુશદકા ૯૪ હેમકુટમાં અન્નતથી ૯૫ કુમુદમાં સત્યવાદિની ૯૬ અશ્વસ્થાસા વંદનીયા ૯૭ કુબેરસ્થાનમાં નિધિ ૯૮ વેદમુખમાં ગાયત્રી ૯૯ શિવ પાસે પાર્વતી ૯૯ દેવલોકમાં ઇન્દ્રાણી ૧૦૦ બ્રહ્મામુખમાં સર-સ્વતી ૧૦૧ સૂર્યમંડળમાં પ્રભા ૧૦૨ માતૃગણમાં વૈશ્વે-ણી ૧૦૩ સતીઓમાં અરૂંધતી ૧૦૪ સ્ત્રીઓમાં તિલો-ત્તમા ૧૦૫ ચિત્તમાં બ્રહ્મકલા ૧૦૫ સર્વ પ્રાણીઓમાં શક્તિ ૧૦૬ મહાલયમાં મહાભાગ ૧૦૭ પયોક્ષણમાં પિંગલેશ્વરી ૧૦૮ કૃતશોચમાં શિંહીકા

શ્રી. સ્વામીનારાયણનાં ૮ ધામ:-

૧ અમદાવાદ ૨ ભુજ ૩ છપૈયા ૪ ગઢડા (સ્વામી) ૫ જૂનાગઢ ૬ ધોલેરા ૭ મૂળી ૮ વડતાલ

૮ ગોત્ર :-

૧ જમદગ્નિ - ૭ પરવર ૫ ગૌતમ - ૧૦ પરવર
૨ વશિષ્ઠ - ૪ પરવર ૬ ભરદ્વાજ - ૫ પરવર
૩ અત્રિ - ૫ પરવર ૭ કશ્યપ - ૫ પરવર
૪ વિશ્વામિત્ર - ૫ પરવર ૮ અગત્ય - ૩ પરવર

૮૪ પ્રકારના બ્રાહ્મણો :-

૧ ઉદ્વિચ્ચ ૨ પ્રાચ્ય ૩ ગૌડ ૪ દ્રાવીડ ૫ કનોજીયા ૬ મૈથિલ ૭ પંચગૌડ ૮ સારસ્વત ૯ ગુર્જર ૧૦ સરવ-રીયા ૧૧ મહારાષ્ટ્રી ૧૨ તૈલંગી ૧૩ પંચદ્રાવીડ ૧૪ કન્નડ ૧૫ વિંધ્યારા ૧૬ ગરાળા ૧૭ સૌરઠીયા ૧૮ સીંધવા ૧૯ મરાઠા ૨૦ ડુંગરપરા ૨૧ અનાવડા ૨૨ કર્ણાટકી ૨૩ બુંદેલખંડી ૨૪ મૈથસુરી ૨૫ કરાડા ૨૬ કોકણી ૨૭ ચીત્યાવત ૨૮ દેવરૂપે ૨૯ સીધુવૈ ૩૦ મદલ ૩૧ ભોજક ૩૨ સનાદ્ય ૩૩ ચોળા ૩૪ ટોળકીયા ૩૫ સિદ્ધપુરા ૩૬ ગાલાવાડી ૩૭ ગોલવાડી ૩૮ ખરેડ ૩૯ ગઢીયા ૪૦ શિહોરા ૪૧ ગુજરાતી ૪૨ ખેડાવડ ૪૩ વાલમ ૪૪ વડનગરા ૪૫ પ્રશોરા ૪૬ વિસળનગરા ૪૭ સાઠોદરા ૪૮

કૃષ્ણેરા ૪૯ ચિત્રોરા ૫૦ ગિરનારા ૫૧ સાચોરા ૫૨
મોઠ ત્રિવેદી ૫૩ ચાતુર્વેદી ૫૪ આજ્ઞાહુષ્ણ ૫૫ તાંદુલળ
૫૬ ધનેજા ૫૭ જેઠી ૫૮ મેતવાર (શ્રીગોડ) ૫૯ મામવી
(શ્રીગોડ) ૬૦ શ્રીમાળી (સામક) ૬૧ અન્નુવેદી ૬૨
ઉનેવાળ ૬૩ મેવાડા ૬૪ વળાદરા ૬૫ હરસોલા ૬૬
ઝાલોરા ૬૭ ભાગવ ૬૮ નાદોરા ૬૯ મોતાળા ૭૦ સોમ-
પરા ૭૧ ગુળી ૭૨ કંઠોળીયા ૭૩ અધ્યાઙ ૭૪ નંદ-
વાજા ૭૫ પુષ્કરણા ૭૬ મોતીગોર ૭૭ સર્પગોર ૭૮
મોટીનાત ૭૯ મધ્યમનાત ૮૦ રાજગોર ૮૧ કપટા ૮૨
સીંધારા ૮૩ વિધ્યાવરા ૮૪ આયરાગોર. આ ઉપરાંત
બરડાઈ રખારીગોર સીંહદરા વટલેલ વગેરે ઘણી જાતો છે.

૧૦ પ્રકારનાં દાન:-

૧ અનુકંપા ૨ ગુપ્તદાન ૩ અભયદાન ૪ લજ્જાદાન
૫ કારુણ્યદાન ૬ ગર્વદાન ૭ અહમ્યદાન ૮ ધર્મદાન
૯ કાહીત્યદાન ૧૦ કીર્તિદાન

૧૦ પ્રકારના મંદ:-

૧ જાતિમંદ ૨ લાભમંદ ૩ કુળમંદ ૪ ઐશ્વર્યમંદ
૫ બલમંદ ૬ રૂપમંદ ૭ તપમંદ ૮ શ્રુતિમંદ ૯ અકલ-
મંદ ૧૦ દૌલતમંદ

૧૦ પ્રકારના ધર્મ:-

૧ ખેતી ધર્મ ૨ મુક્તિધર્મ ૩ અજવત ૪ માર્ગવ
૫ લાઘવ ૬ સત્યતા ૭ સંયમ ૮ તપ ૯ જ્ઞાન ૧૦ પ્રહા-
ચર્ય.

૫ પ્રકારનાં જ્ઞાન:-

૧ મતિજ્ઞાન ૨ શ્રુતિજ્ઞાન ૩ અવધિજ્ઞાન ૪ મન-
પર્યવ જ્ઞાન ૫ કેવલજ્ઞાન.

જ્ઞાનીનાં દસ લક્ષણો:-

૧ અક્રોધ ૨ વૈરાગ્ય ૩ જિતેન્દ્રી ૪ ક્ષમા ૫ દયા
૬ પ્રિયભાષી ૭ નિર્દોષીતા ૮ દાન ૯ નિર્ભયતા ૧૦
શોકરહિત.

૬ પ્રકારનાં તપ:-

૧ પ્રહતતપ ૨ શારીરિક તપ ૩ ભિક્ષાચારીતપ ૪ રસ
પરિત્યાગ તપ ૫ હાયકલેશ તપ ૬ મતસલીનતા તપ.

૪ પ્રકારનું વૃદ્ધત્વ:-

૧ જ્ઞાનવૃદ્ધ ૨ સ્થાનવૃદ્ધ ૩ જાતિવૃદ્ધ ૪ વયોવૃદ્ધ
શ્રી. કૃષ્ણનાં ૧૦૮ નામ:-

૧ ગુરુ ૨ ગોપેન્દ્ર ૩ દયાનિધિ ૪ કેશવ ૫ કમલાનાથ
૬ કૃપાળ ૭ કમલનયન ૮ કરુણાસાગર ૯ કર્ણ ૧૦ હરે
૧૧ ગોપાળ ૧૨ ગોપીજનવલ્લભ ૧૩ ગિરધારી ૧૪
ગોપીનાથ ૧૫ ગોવિંદ ૧૬ ગોકુલેશ ૧૭ ગરુડધ્વજ ૧૮
ગોવર્ધનધારી ૧૯ વૃજયંદ ૨૦ ગોકુળચંદ ૨૧ ગદાધર
૨૨ જોમતીપ્રિય ૨૩ રમેશ ૨૪ નારાયણ ૨૫ નૃસિંહ
૨૬ નિરંજન ૨૭ નિરાકાર ૨૮ નરેશ ૨૯ નરકાન્તક ૩૦
નરવીર ૩૧ નરોત્તમ ૩૨ નંદલાલ ૩૩ નરરૂપ ૩૪ જગન્નાથ
૩૫ જળસાપ ૩૬ જનાર્દન ૩૭ જ્યોતિરૂપ ૩૮ જગભૂપ
૩૯ ચક્રધર ૪૦ ચશોદાનંદ ૪૧ જગજીવન ૪૨ જગનેશ
૪૩ શ્રી યમુનાવલ્લભ ૪૪ જગવંદન ૪૫ જગદીશ્વર ૪૬
જમુનેશ ૪૭ ચક્રપાણિ ૪૮ ચતુર્ભૂજ ૪૯ અચ્યુત ૫૦ ચિંદા-
નંદ ૫૧ શુભકંદ ૫૨ ચતુરબાહુ ૫૩ ચાલુરમર્દન ૫૪ શ્રીધર
૫૫ પરમાનંદ ૫૬ દયાસિંધુ ૫૭ દામોદર ૫૮ દીનપતિ ૫૯
દીનાનાથ ૬૦ દયાળ ૬૧ દીનબંધુ ૬૨ પ્રભુ ૬૩ દેવકીનંદન
૬૪ નરપતિ ૬૫ સુરપતિપાળ ૬૬ શ્રીપતિ ૬૭ પદ્માપતિ ૬૮
રાધાપતિ ૬૯ કમલાપતિ ૭૦ ભવેશ ૭૧ હર્ષિજપતિ ૭૨
રૂક્ષમણિપતિ ૭૩ સાગરમુક્તાપતિ ૭૪ ઋષિકેશ ૭૫ પદ્માભ
૭૬ પરષોત્તમ ૭૭ પરિબ્રહ્મ ૭૮ પરમપુરુષ ૭૯ પરમેશ
૮૦ પુષ્કરાક્ષ ૮૧ પરમાક્ષ ૮૨ પરમપ્રભુ ૮૩ મધુસૂદન
૮૪ મથુરેશ ૮૫ ધરણીધર ૮૬ અવનિધર ૮૭ ભૂધર ૮૮
વસુમતિધર ૮૯ મહિધારી ૯૦ કૌસ્તુભધર ૯૧ પીતામ્બરધર
૯૨ બંસીધર ૯૩ કુંજવિહારી ૯૪ માધવ ૯૫ મૂરમર્દન
૯૬ મતવિક્રમ ૯૭ સુખધામ ૯૮ મુકુન્દ ૯૯ મેઘવર્ણ
૧૦૦ મહાબાહુ ૧૦૧ જદુપતિ ૧૦૨ સુંદર શ્યામ ૧૦૩
રામચંદ્ર પ્રભુ ૧૦૪ દશરથનંદન ૧૦૫ દયાસિંધુ ૧૦૬
ભગવંત પાહીમાં પાહીમાં પાહીમાં ૧૦૭ પુરણાનંદ ૧૦૮
અનંત

૮૪ પ્રકારના વાણિયા:-

કવિકે નાત મળી છે ઘણી વડી નાત ૧ સરમાળી તણી
૨ ઓસવાળ ૩ પ્રગટા ૪ પુરવાળ ગુજર ૫ ડીડુ ૬
દેશાવાળ ૭ બડાઈતા ૮ અતખેડર ૯ કથરડા ૧૦ કાછલા
૧૧ કપોળ ૧૨ નાહર ૧૩ નાગર ૧૪ નાણાવાળ ૧૫ પ્રાડ
૧૬ લાડ ૧૭ લાડલા ૧૮ સીમાળ ૧૯ હાલર ૨૦ હરસોડા

૨૧ હુમડા ૨૨ સીંગળ ૨૩ જાળોલા ૨૪ જગડા ૨૫
ઢાંકણિયા ૨૬ લાડિયા ૨૭ ભુંગડા ૨૮ બંભાણુ ૨૯ ગોભુવા
૩૦ અડાળ ૩૧ જાગતા ૩૨ કેરીઆ ૩૩ મોઢ ૩૪
માંડળિયા ૩૫ કીયા ૩૬ પયર ૩૭ પૌકર ૩૮ જંબુસરા
૩૯ સોડવાળ ૪૦ જેવહરા ૪૧ મડા ૪૨ હડા ૪૩ મંડેરા
૪૪ અતવાળ ૪૫ વાલમીક ૪૬ બાળનેસ ૪૭ સમાવાળ
૪૮ અસતા ૪૯ અતીત ૫૦ નેહીઆ ૫૧ માધવ પર
પ્રમેજા ૫૩ પોરવાળ ૫૪ સોરઠિયા ૫૫ અગ્રવાળ ૫૬
બાબરીયા ૫૭ અણુધારા ૫૮ વાટ ૫૯ અબ્ટવંતી ૬૦
અબ્ટવંકા ૬૧ પદ્માવતી ૬૨ ગોમતિયા ૬૩ નાધોરા ૬૪
નરા ૬૫ તીરોટિયા ૬૬ સખાસરા ૬૭ બાઈરાજી ૬૮
રાણા ૬૯ જૂંજસમાઈ ૭૦ કેરટા ૭૧ નકેરટા ૭૨ વાળ
૭૩ ગળ ૭૪ સોની ૭૫ સધમિયાળ ૭૬ રાજસખા ૭૭
લોઢિયાસખા ૭૮ આધારાતા ૭૯ નગણે ૮૦ રેખનાત
૮૧ વાગડ ૮૨ વાયડા ૮૩ વિશેક ૮૪ સંધીવાણિયા

૨૮ વ્યાસ થયા તેનાં નામ :-

૧ સત્યયુગ વિષે વેદ ઉત્પન્ન થયા	
૨ દ્વાપરમાં વ્યાસના કાર્યકરનાર પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ	
૩ ઉસના વ્યાસ	૧૩ અતિરથ થયા
૪ જૃહસ્પતિ થયા	૧૪ ધર્મી થયા
૫ સવિતા થયા	૧૫ અરુણ થયા
૬ સૃત્યુ થયા	૧૬ ધનંજય થયા
૭ મધવા	૧૭ મેધાતી
૮ વશિષ્ઠ	૧૮ વૃત્તીથ થયા
૯ સારસ્વત	૧૯ અત્રિથયા
૧૦ ત્રિધામા	૨૦ ઉત્તમૌજ
૧૧ ત્રિવુસ થયા	૨૧ ગૌતમ થયા
૧૨ ભારદ્વાજ	૨૨ હર્યાત થયા

૨૩ વેન થયા ૨૪ વજ્ર થયા ૨૫ ઝણુ ખિંડુ થયા
૨૬ ભાર્ગવ થયા ૨૭ બાતુકણુ થયા ૨૮ વૃણુ દેપાયન થયા

ગાંધીજીનાં ૧૧ મહાવ્રતો

૧ અહિંસા ૨ સત્ય ૩ અસ્તેય ૪ બ્રહ્મચર્ય ૫ અસં-
ગ્રહ ૬ શરીરશ્રમ ૭ અસ્વાદ ૮ સર્વત્ર લયવર્જન ૯
સર્વધર્મ સમાનત્વ ૧૦ સ્વદેશી ૧૧ સ્પર્શ ભાવના આ
એકાદશ સેવોજી નમ્રત્વે વ્રત નિશ્ચયે.

૮ ભૈરવ :-

૧ કાલભૈરવ ૨ મહાકાલ ભૈરવ ૩ કન્ઝભૈરવ ૪ અસી-
તાંગ ભૈરવ ૫ બટુક ભૈરવ ૬ બીધણુ ભૈરવ ૭ સંહાર
ભૈરવ ૮ આનંદ ભૈરવ

૪ પ્રકારની મુકિત :-

૧ સાયુજ્ય હરિમે જો મિલે પાસ વસે સામિખ્ય ૨
હરિ મમ દૈવત ૩ સારથી હરિલોક સાલોકથ

૫ પ્રકારના મહાયજ્ઞો :-

- ૧ વેદનું અધ્યયન એ બ્રહ્મચર્ય છે.
- ૨ પિતૃઓનું તર્પણ તે પિતૃચર્ય છે.
- ૩ હોમ કરવો તે દેવચર્ય છે.
- ૪ બલિ વિશ્વદેવ કરવો તે ભૂતચર્ય છે.
- ૫ અતિથિનું પૂજન કરવું તે મનુષ્ય ચર્ય છે.

૫ હિંસાનાં સ્થાનો :-

૧ ચૂલો ૨ ઘંટી ૩ ખાંડણી ૪ સાવરણી ૫ પાણીયાડું

૮ પ્રકારના વિવાહ :-

૧ બ્રહ્મ ૨ દૈવ ૩ આર્ષ ૪ પ્રાણપત્ય ૫ આસુર
૬ ગાંધર્વ ૭ રાક્ષસ ૮ અધમ

૧૮ જાતના વહેવાર (કર્મકાંડનાં કારણ)

૧ દેણુ ન આપવું ૨ ગિરો મૂકવું ૩ વગર માલિકી-
ની વસ્તુ વેચવી ૪ ભાગીદારીમાં વેપાર કરવો ૫ આપેલું
દાન પાછું ખૂંટવું ૬ ઠરાવેલ વેતન ન આપવું ૭ કરેલો
કરાર તોડવો ૮ ખરીદી-વેચાણમાં કબ્જો કરવો ૯ ઢોરના
માલિક અને ખેતર માલિક વચ્ચે તકરાર થવો. ૧૦ સીમ
ઝડવો ૧૧ ગાળા ગાળી અને મારપીટ કરવી ૧૨ ચોરી
કરવી ૧૩ બાળજનનાઈ કરવી ૧૪ પરસ્ત્રી-સંગ કરવો
૧૫ સ્ત્રી પુરુષના ધર્મમાં વિઘ્ન કરવું ૧૬ મિલકત વહેં-
ચણી ૧૭ કોઈના ધર્મને હાનિ કરવી ૧૮ જુગારમાં હાર-
જીતના દાવ

૧૦૧ રાગ :-

૧ અડાણા ૨ અલ્હયા બિલાવલ ૩ અહીર ભૈરવ ૪
આંશાવરી ૫ આનંદ ભૈરવ ૬ આનંદ ભૈરવ ૭ કામોદ
૮ કાફી ૯ કાલીંગડા ૧૦ કેદાર ૧૧ ખમાજ ૧૨ ખંખા-
વતી ૧૩ ગુજરી તોડી ૧૪ ગૌડમદહાર ૧૫ ગૌડસારંગ
૧૬ અંક કૌંસ ૧૭ અંપાકલી ૧૮ છાયાનટ ૧૯ જેજેવન્તી
૨૦ જોગીઆ ૨૧ જૌનપુરી ૨૨ જંગલા ૨૩ જીંઝોટી
૨૪ ઝીલક (ભૈરવ થાટ) ૨૫ તીલક કામોદ ૨૬ તિલંગ

૨૭ તોડી ૨૮ દરબારી કાન્હડા ૨૯ દુર્ગા (બિલાવલ
થાટ) ૩૦ દેવગંધાર ૩૧ દેશકાર ૩૨ દેશ ૩૩ દેશી ૩૪
ધનાશ્રી. ૩૫ ધાની. ૩૬ નટ ૩૭ નટ મદહાર ૩૮ નાયકી-
કાન્હરા. ૩૯ પટ બિહાગ ૪૦ પહાડી ૪૧ પટ મંજરી
કાફીથાટ ૪૨ પીલુ ૪૩ પૂવી ૪૪ પૂરિયા ૪૫ પૂયા ધનાશ્રી.
૪૬ પંચમ ૪૭ પટદીપક. ૪૮ પ્રભાત ૪૯ વસન્ત ૫૦
બહાર ૫૧ બરવા ૫૨ બાગેશ્રી ૫૩ બિલાસખાની તોડી
૫૪ બિલાવલ ૫૫ બિહાગ ૫૬ બિહાગડા ૫૭ બ્રિન્દા-
બની સારંગ પટ ભટિયાર ૫૯ ભવાની ૬૦ ભીમ પલાસી
૬૧ ભુપાલી ૬૨ ભૈરવ ૬૩ ભૈરવી ૬૪ મધુવન્તી ૬૫
મારવા ૬૬ મારુ બિહાગ ૬૭ માંડ ૬૮ માલકૌસ ૬૯
માલગુંજી ૭૦ મિયાંકી સારંગ ૭૧ મિયાંમદહાર ૭૨ મેઘ
મદહાર ૭૩ યમન ૭૪ રાજેશ્વરી ૭૫ રાજેશ્વરી ૭૬ રામ-
કલી. ૭૭ લલિત ૭૮ શ્યામ કલ્યાણ. ૭૯ કેદાર ૮૦
શુદ્ધ કલ્યાણ ૮૧ શુદ્ધ સારંગ. ૮૨ શંકરા ૮૩ શ્રીકલ્યાણ
૮૪ શ્રી. ૮૫ સાજગિરિ ૮૬ સાજન ૮૭ સાવની કલ્યાણ
૮૮ સાંભકા ૮૯ સિંધુભરવ ૯૦ સિંકુરા ૯૧ સુરમદહાર
૯૨ સોરઠ ૯૩ સોહની ૯૪ હમીર ૯૫ હિંડોલ ૯૬ હેમ
કલ્યાણ ૯૭ હંસ કંકણી ૯૮ હંસધ્વનિ ૯૯ હંસમંજરી
૧૦૦ ત્રીલક (આશાવરી થાટ) ૧૦૧ મીરાં મદહાર

With Best Compliments From

ARUN SHAH & CO.

12 Kailas Kiran No. 2
Tialk Road,
Ghatkopar
Bombay-400 077

Gram : ELKAY

Phones : { 440935
441893

With Best Compliments from

THE STERLING GROUP

Sunrise Center, Opp. Drive-in-Cinema
Ahmedabad-380 054

The Foremost Group For

Ultra-Modern Housing Projects
(Apartments, Raw Houses, Bungalows) and
Commercial Offices-cum-Shopping Centers in
AHMEDABAD.

Phone : 361164

With Best Compliments From

PRAMOD TEXTILE INDUSTRIES

59/61, Sant Sena Maharaj Marg,
BOMBAY-400 004

With Best Compliments From

M/S. LEO (MOTORS) SYNDICATE

Automobile Spare Parts Specialists

811, Princep Street
CALCUTTA-13

LONG RUNS SHORT DRINKS

SPACO - DELLORTO
CARBURETTORS

FACTORY : Spaco Carburettors (India) Ltd.
P. B. No. 13, Chinchwad,
PUNE - 411 019.

REGD. OFFICE : Spaco Carburettors (India) Ltd.
901, Prasad Chambers,
Opera House,
BOMBAY - 400 004

Telex : 011 2097 ISPL IN
Cable : BILCASTER, BOMBAY

Phones { 294717
294593

INDUSTRIAL AND STRUCTURALS PRIVATE LTD. INTERNATIONAL DIVISION

(A) EXPORTERS OF :

1. Fabrics : Cotton, pure silk, mulberry, tussar etc.
Man-made (Synthetics - velvet - grey) solid colour
and printed.
2. Readymade Garments : For Gents, Ladies & Children
3. Made-ups, as required from any of these fabrics,
particularly velvet patch.

(B) MANUFACTURERS & EXPORTERS OF :

Continuous Billet Casting Machine, Thermocouple tips
and various other engineering items.

Maker Bhavan No. 2, 5th Floor,
New Marine Lines,
BOMBAY-400 020

INDUSTRIAL WAXES

Manufacturer of Paraffin,
Table & Processed Wax.

FACTORY :

Tel : 827271
B-8 G. I. D. C.
Industrial Estate
Naroda
Ahmedabad-382 330

OFFICE :

Tel : 26281
" Pushpak " 3rd Floor.
Khanpur,
Ahmedabad-380 001

OILCHEM CORPORATION

Dealers in Petroleum
and Petrochemicals &
Lubricants.

OFFICE :

Tel : 26281
" Pushpak " 3rd Floor
Khanpur
Ahmedabad-380 001

Resi. { 474401 R. L. SHAH
474402 H. P. SHETH

H. RASIKLAL & CO.

SHAH & SHETH

NOBLE STEEL TRADERS

Iron Merchant

Tel. : 338617
346635

M. I. Giriraj
73, Sant Tukaram Road,
Carnac Bunder,
BOMBAY-400 009

**NAVJIVAN
STEEL
TRADERS**

Tel. : 322870

10, Baroda Street,
Carnac Bunder
BOMBAY-400 009

વિશ્વ અને વિશ્વંભર

—શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ સાં. પાઠક

‘કથા સુણી સુણી ફૂટ્યા કાન, તો ય ન આંચું’
પ્રહ્મજ્ઞાન’ એમ કહેતાં ભક્તકવિ અખાએ, પ્રહ્મજ્ઞાનની
દુર્લભતા દર્શાવી. જેના ઉપલક્ષ્યમાં ‘एकेन विज्ञातेन
सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ એમ ઉપનિષદ-ઋષિ કહેતા
હોય તે પ્રહ્મતત્ત્વ જ્ઞાન કે ઓળખના વિષય જ નથી.
એમાં તો અનુભૂતિ જ અપ લાગે. અહં બ્રહ્માસ્મિની
પ્રતીતિ થાય, તો જ પ્રહ્માનંદ લાધે. આવી આવી
એકત્વની વાત કરતા અદ્વૈત વેદાન્તીને માટે તો
‘વિશ્વ અને વિશ્વંભર’ એવી અલગ અલગ કલ્પના પણ,
અસ્થાને છે. ‘तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः।
એમ કહીને, અદ્વૈતનું પ્રસ્થાપન કરનાર માટે તો દ્વૈતની
કલ્પના શક્ય જ નથી.

આમ હોવા છતાં, આવી અદ્વૈતાનુભૂતિ સર્વજન-
સુલભ નથી, એ સ્પષ્ટ ખ્યાલ પણ તેમનો છે તેથી,
“अद्वैत ना समञ्च शके, तेने માટે દ્વૈત, દ્વૈત વિચારે
વિનયથી, તે સમજે અદ્વૈત.”—વગેરે કહેવાનું તેમને ઠીક
લાગ્યું. ‘દ્વૈત દ્વારા જ પરમ અદ્વૈતનો આસ્વાદ માણવાની
તેમણે વાત કરી અને એ રીતે, રાજમાર્ગે ગતિ કરવાનું
બહુજનસમાજ માટે સૂચવાયું. શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યે પણ—

कदाचिद् व्यवहारे तु द्वैतं यद्यपि पश्यति
ब्रह्मात्म व्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात्।
किन्तु पश्यति मिथैव दिग्मोहेन्दु विभागवत्॥

એમ કહે છે. (વ્યવહારમાં દ્વૈતને જોવા છતાં, સર્વત્ર
ચૈતન્ય પ્રાપ્ત હોવાથી, જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માથી ભિન્ન
પદાર્થને જોતો નથી. જેમ દિશાના મોહથી-ભ્રમથી
વિપરીત દેખાય કે એક જ ચંદ્રના બે ચંદ્ર દેખાય, તેમ
જ્ઞાની થયા પછી જગતની પ્રતીતિ થાય છે.) આચાર્યે
આ કથનમાં સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે કે વ્યવહારભાવે ભલે
લેદનો સ્વીકાર થાય, વિશ્વ અને વિશ્વંભરની ભિન્નતા
વરતાય તો પણ પરમાર્થતઃ તો एकमेवाद्वितीयम् એ જ
સત્ય છે.

આ પરમાત્મ તત્ત્વ, પરમ સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મ, અગમ્ય
હોઈને, અને તેનું નિશુષ્ણત્વ હોઈને તેની વાત કરવાનું

તો ઉપનિષદોને પણ ફાંચું નથી. ‘नेति नेति’ કહીને,
તેમણે પણ અટકી જવું પડ્યું છે. આચાર્યશ્રી રજનીશ-
જીએ પણ, The unknown can not be defined
એમ કહ્યું છે. અને ‘नेति नेति कही निगम पुकारा’ એમ
ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ નોંધ પણ કરી. શ્રી પ્રિયકાન્ત
મણિયારે, “निहाये नेहने छे ना, तेनुं रे चित्र होरवुं”
એમ કહ્યું અને અજ્ઞાતની પણ ઉપાસના માટે ઇચ્છા કરી.
તુલસીદાસજીએ પણ ‘व्यापक परमानन्दा’ એવા ઇશ્વરની
ઉપાસના-ભક્તિ આવકારી. આ બધી અનુભવોક્તિઓથી
એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, નિશુષ્ણ-નિરાકારના આસ્વાદ
માટે સગુણ સાકાર તો આશંબન છે. એ એક જ પરમ-
તત્ત્વ, રમણ માટે સાકારત્વ ધારણ કરે છે. સ एकाकी
न रमते। અને તેથી જ एकोऽहं बहुस्याम् પ્રજાણેય
એવી ઇચ્છા કરી, સગુણ-સાકારત્વ સ્વીકાર્યું. અને વિશ્વ
રૂપે વિલસી રહ્યો. આવું આર્ષદર્શન કરતા ઋષિએ
‘सर्वं खलु इदं ब्रह्म’ એમ કહ્યું. Jesus પણ Under
every stone is the Lord એમ કહે છે. અને શ્રી
રજનીશજી પણ એવા જ સંદર્ભમાં Everywhere
is the Divine એમ કહે છે. જે એક જ સત્-તત્ત્વ
સર્વના મૂળમાં હોતું, તે જ આ વિશ્વરૂપે વિલસી રહ્યું
છે. એમ માનતા ઋષિએ सदैव सौम्य इदमग्रजामीद् एक-
मेवाद्वितीयम्। એમ કહ્યું. વિશ્વ તો વિશ્વંભરનું જ રૂપ
છે, તેનો જ પ્રગટભાવ છે, પુરુષશ્રેષ્ઠ પરમેશ્વર તો કવિ
છે અને પ્રકૃતિ તેની કવિતા છે. કવિતા જેમ કવિનો
પ્રગટ-ભાવ છે, તેમ; અને કવિ જેમ કવિતારૂપે અવ-
તરીને, પોતે તેનો આસ્વાદ લે છે, તેમ; આ પરમ કવિ
પણ પોતાના વિશ્વકાવ્યનો આસ્વાદ અનુભવે છે. પોતે
જ પોતાને અલગ કરીને વિવેચકની તટસ્થ વૃત્તિથી
માણે છે; અલપ્ત જ્યોતિર્મય જ રહે છે. શ્રી બાલ-
મુકુન્દ દેવેએ તેમના ‘परिक्रमा’ કાવ્યસંગ્રહની ‘वाट
वणी ना, ना पेटाये, पोते परगट थाय. नहीं मेश,
नहीं भोगरे, केवल तेजल काय’—એ પંક્તિઓમાં તે જ
પરમતત્ત્વની ઓળખ આપી છે કે જે કવિ છે, સર્જક
છે, ગીતામાં આ મૂળ સર્જક તત્ત્વની વાત કરતાં— अहं

સર્વસ્ય પ્રમવઃ મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે । વગેરે કહેવાયું છે. પોતે જ, સર્જન કરીને, સર્જનમાં પ્રવેશ્યો. (તદેવાનુ પ્રાવિશત્ ।) અણુ અણુમાં સ્વસત્તા ધરાવતા (एको देवो सर्व भूतेषु गूढः साक्षी चेता केवला निर्गुणश्च) આ વિશ્વેશ્વરના પરમ વ્યાપકત્વને અનુભવતાં -

‘આસપાસ, આકાશમાં, અંતરમાં આવાસ,
ધાસ આસની પાસ પણ વિશ્વપતિનો વાસ’

એમ કહેવાયું. વિશ્વને વ્યાપીને રહેલા તેના જ નિરૂપણની દૃષ્ટિએ ગીતાએ વિશ્વરૂપદર્શન (અધ્યાય-૧૧) કરાવ્યું. વેદના પુરુષસૂકતો (ઋગ્વેદ-૧૦-૬૦) પણ સહસ્રશીર્ષઃ પુરુષઃ । વગેરે કહીને ત્રિકાલ સત્તા ધરાવતા આ વિરાટ વિશ્વંભરનો જ અણુસાર આપ્યો છે. એટલે એ રીતે જોઈએ તો વિશ્વને વિશ્વંભરથી અલગ ઓળખવું શક્ય જ નથી. વિશ્વંભર જ વિશ્વરૂપે માયા દ્વારા સાકાર થયો છે અને તેથી યતો વાચો નિવર્તન્તે! એ વચન વિશ્વંભર માટે જેટલું સાચું તેટલું જ કદાચ વિશ્વ માટે સાચું લાગે. વિશ્વના વિસ્તારનો વિચાર પણ વામણો લાગે છે, કલ્પનાઓ કુંઠિત લાગે છે અને ઈન્દ્રિયો અલ્પતા અનુભવે છે.

भूः पादौ यस्य नामिः विषद् असुरनिलः चन्द्रसूर्यौः च नेत्रे कर्णावाशा शिरो द्यौः मुखमपि दहनो यस्य वास्तेयमग्निः । अन्तःस्थ यस्य विश्वं सुरनरखगगो भोमिगन्धर्वदैत्यैः चित्रं रं रम्यते तं त्रिभूवन पुरुषं विष्णुमीशं नमामि॥

એ સ્તુતિ શ્લોકના ઉદ્દેશતાએ ગીતાના અર્જુન જેવી જ સ્તુતિ ખુદિ દાખવી છે. શુકલ યજુર્વેદ માધ્યંદિન સંહિતા ૩૧-૧૬માં પરમાત્મામાં બધા લોક અવસ્થિત છે; એમ કહ્યું છે. અને ત્યાં જ ૩૨-૮માં પરમાત્મા સમગ્ર પ્રજામાં ઓતપ્રોત છે એમ કહ્યું છે. પ્રસિદ્ધ એવા ઈશા વાસ્યૌપનિષદ (યજુર્વેદ-અધ્યાય ૪૦) ૧-૧માં ईशावा स्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् । એ કથન દ્વારા પરમ ઈશ્વરની જ સર્વત્ર સ્થિતિ સૂચવી છે. હમમે તુમમે લૂહગ લૂમ્મમે રોમ રોમમે હૈં મગવાન

એવી પણ અનુભવોક્તિ છે. ગોપીઓ માટે તો

हरिरेव जगद् जगदेव हरिः ।

हरितो जगतो नहि भिन्न तनुः॥ એજ અનુભૂતિ હતી. અને પરમાર્થતો વિચારે શુદ્ધતન્મધુરત્વદૃષ્ટાન્તાત્ । નશ્વર મપિ નરદેહ પરમાત્માકારતાં યાતિ ॥ એમ અનુભવતા ચિન્ત-કે ગોળ અને તેના ગળપણની અભિન્નતાની જેમ જ વિશ્વ અને વિશ્વંભરનું તાદાત્મ્ય અનુભવ્યું છે. આ બધા

જ દૃષ્ટા-સ્તોતાઓએ વિશ્વમાં વિશ્વંભરને જોવાનો અને વિશ્વંભરમાં વિશ્વ સમાયાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આથી બંનેનો અલગ વિચાર જ શક્ય નથી.

- પ્રા. શ્રી. વાસુદેવ પાઠક

“વિશ્વના વિચારથી તો વિશ્વંભર વેગળો;
વિશ્વને જ વિશ્વંભર દેવ ગણી સંચરો.”

એવી પંક્તિઓમાં વિશ્વમાં જ વિશ્વંભરને જોવાની વાત કરે છે.

मानुष मातङ्ग, महिषाश्वसूक रादिष्वनुस्यूतम् ।
यः पश्यति जगदीशं, स एव भुङ्क्ते अद्वयानन्दम् ॥

એ શ્લોકમાં કે ગીતાના શુનિં ચૈવ શ્વપાકે ઈશ્વરના સ્વરૂપનું એકત્વ જોતા પડિતના અનુભવોમાં સર્જન અને સર્જકનો અલેદ જ અપેક્ષિત છે. કાવ્યમાં કવિનાં કે સર્જનમાં સર્જનનાં દર્શન થાય તે જ ભરાબર છે. ‘શુ’ વાંચો છો ?’ એવો પ્રશ્ન પૂછતાં, કોઈ ‘કાલિદાસ વાંચું છું’ એમ કહે ત્યારે તેના જે ભાવ હોય તે જ ભાવ અનુભવવાનું આ પંક્તિઓમાં સૂચન છે. તાદાત્મ્ય સાધીને જ, તેને જાણી-માણી શકાય.

દાર્શનિક દૃષ્ટિએ આચાર્ય શંકર (દક્ષિણા મૂર્તિ સ્તોત્ર-૧) વિશ્વં દર્પણ દશ્યમાન નગરી । એમ કહીને વિશ્વને માત્ર પ્રતિબિંબવત્ બતાવે કે ક્યારેક, રજ્જુ પરના સર્પ જેવું બ્રામક સૂચવે, તો પણ તેમણે જ વિશ્વં પશ્યસિ (કાર્ય કારણતયા સ્વ સ્વામિ સમ્બન્ધતઃ ।) એમ કહીને ‘વિશ્વ’ નામનું કાંઈક જોવાય છે, અનુભવાય છે, એમ આ જ સ્તોત્રમાં (દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્ર-૮) કહ્યું છે અને તેની સત્તા સ્પષ્ટતથા સ્વીકારી છે. શ્રી રામાનુજાચાર્ય જેવા તો વિશ્વને મૂર્ત જ માને છે. તેમને તે ક્યારેય બ્રામક લાગ્યું નથી. આચાર્ય શંકરને પણ વિશ્વની વ્યાવહારિક સત્તા તો સ્વીકારવી જ પડે છે. પરમતત્ત્વના સાકાર સ્વરૂપ રૂપે; આ વિશ્વને કોઈ નકારી શક્યું નથી, તે જેવું દેખાય છે તેવું જ સત્ય છે. શ્રી. અરવિંદે વિશ્વને ‘કમે કમે પ્રગતિશીલ એવો એક મહાન પરાત્પર અને જ્યોતિર્મય વાસ્તવિકતાનો આવિર્ભાવ’ કહ્યું છે. (The life devine- નો અનુવાદ-અનુવાદક, અંબાલાલ પુરાણી, પ્રથમાવૃત્તિ-૧૯૭૧ પ્રકરણ-૬ ‘દિવ્યજીવન’-આરંભે) તેમના મતે આ વિશ્વમાં અનંતાનંત સાપેક્ષતાઓ છે; સંયોગો છે, ક્ષેત્ર છે. અર્થાત્ વિશ્વ સહેતુક છે. આ વિશ્વ અસ્તિત્વ તો પોતાને વિષે સંપૂર્ણ સમાનતાવાળું છે; પોતાના પર

સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ ધરાવનાર છે. પરમ અસ્તિત્વ જ પોતે દેશ્ય વિશ્વ સ્વરૂપે વિલસે છે, (અનેક રૂપ રૂપાય-વિષ્ણુ સહસ્રનામ સ્તોત્રે) અને પોતે તેમાં તિરોહિત થાય છે. પોતાને એ રૂપમાં સાકાર કરે છે અને વ્યક્તિમાં અભિ-વ્યક્ત કરે છે. ઇન્દ્રો માયામિ: પુરુરૂપ ઈયતે । એમ કહેનાર ઋષિ પરમતત્ત્વ રૂપે ઇન્દ્રને કલ્પીને સ્વમાયાથી જ તેને વૈવિધ્ય પામનાર કહે છે. સંભવામ્યાત્મમાયયા એવું ગીતાકારનું વચન પણ આ જ અર્થમાં છે. અંતર્હિત સત્તાનું આ તો જ્યોતિર્મય પ્રગટન છે. એ પૃથ્વી, જલ આદિ સ્થળ રૂપે કે જ્યોતિર્મય ઉષસ રૂપે હોય; દિવ્ય વરુણ કે ઇન્દ્ર સ્વરૂપે હોય; કે નારદીય સૂક્તમાં જે મૂળ કારણની કવિ શોધ કરે છે તે સત્-અસત્ની ય પારનું (ક્ષર-અક્ષરથી પર ઉત્તમ: પુરુષ: તુ અન્ય:-ગીતા) એવું કોઈ સ્વરૂપ હોય પણ એ બધું જ અકલ્પ્ય પરમતત્ત્વનો જ આવિર્ભાવ છે.

નિત્ય નૂતનતા અને પ્રતિપળ પરિવર્તનો, એ જ, આ પરમતત્ત્વનો વિલાસ છે. વિરોધો, વૈવિધ્ય અને વૈચિત્ર્ય એટલે જ વિશ્વ અને તેથી જ, વિશ્વ રમણીય લાગે છે. આ વૈચિત્ર્યને કારણે જ, જગતનું સંપૂર્ણ અને યથાર્થ દર્શન શક્ય બનતું નથી, જ્ઞાનેન્દ્રિયોની મર્યાદાઓ તેમાં બાધક નીવડે છે. નેત્ર અમુક જ રીતે અને અમુક જ મર્યાદામાં જોઈ શકે. કાન પણ પોતાની મર્યાદાના ક્ષેત્રનું જ સાંભળી શકે અને એવું જ અન્ય ઇન્દ્રિયો-નું પણ છે. ઇન્દ્રિયાધ્યક્ષ ‘મન’ પણ મર્યાદાઓ અનુભવે છે અને તેથી જ યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । જેવાં વચનો ઉચ્ચારાયાં છે. ત્રીજા ભાગનો જલવિસ્તાર ધરાવતા આ ધરાતલનાં જળચર જીવો, સેન્દ્રિય પદાર્થો, વનસ્પતિઓ વગેરેની વિવિધતાઓ જ અપાર છે. કેવળ મત્સ્યસૃષ્ટિના જ ચારેક લાખથી વધુ પ્રકારો કલ્પાયા છે. ઇન્દ્રિયો ક્યારેય આ વ્યાપનો પાર પામી શકે તેમ નથી. બ્રહ્માંડમાં આવાં તો કેંક વિશ્વોનો વિસ્તાર છે અને પ્રત્યેક વિશ્વ પણ આવા જ વૈવિધ્યવાળું? નથી કયાંય આદિનો અણુસાર કે નથી તેના વ્યાપનો ચોક્કસ અંદાજ. આ અતિ વિશાળ બ્રહ્માંડમાં આપણું આ વિશ્વ તો સ્વલ્પ માત્ર જ ભાસે છે. તસ્માદ્વા. ઇતસ્માદ્ આત્મન: આકાશ: સંભૂત: આકાશાદ્ વાયુ:; વાયો: અગ્ને: આપ:; અદ્ભ્ય: પૃથ્વી...જાયન્તે । એમ કહીને ઋષિએ આપણા આ વિશ્વના ઉદ્ભવ-વિકાસનો સંબંધ જોડવા ચત્ન કર્યો છે. અતિ સૂક્ષ્મ પરમાત્મ તત્ત્વમાંથી કેમકે: સ્થૂળ જગતના

વૈવિધ્ય પર્યંતનો અને તેના તે જ પરમાત્મતત્ત્વમાં વિલિનીકરણ પર્યંતનો સગડ મેળવવાનો આ ચત્ન છે. રૂપાત્મક જગતની પછીના વિસ્તાર પરત્વે આદિ જીવ-સૃષ્ટિ શોધવા કે આદિ માનવની ભાષા શોધવા માનવી ચત્નો કરતો જ રહે અને તેમાં સફળ પણ થાય. તોય, આવાં પરિવર્તનો સજાતા અકલ્પ્ય પરિબળ રૂપે વિશ્વંભરની સત્તાનો એકરાર તો તેણે કરવો જ રહ્યો. પાણી શી રીતે બન્યું તે સમજાવવા માનવી H₂O (જે ભાગ હાઈડ્રોજન અને એક ભાગ ઓક્સીજન મળવાથી પાણી બને) એમ કહે, (જોકે, ઉપનિષદે તો વાયોરગ્નિ: અને તે પછી અગ્ને: આપ: - વાયુમાંથી અગ્નિ અને અગ્નિમાંથી પાણી-એવો અતિસૂક્ષ્મ પરિવર્તન કેમ સૂચવ્યો છે.) તો પણ એ જ વાયુમાંનો એક (હાઈડ્રોજન) શામક છે અને બીજો (ઓક્સિજન) ઉત્તેજક છે.

આ ઉત્તેજક (દાહક) અને શામક મળીને ‘દ્રવત્વ-વાળું’ ઓલવનાર - પાણી’ કેમ બને, તેનો તાગ મળી શક્યો નથી. વિશ્વના જીવંત શરીરોને પ્રવૃત્ત જોઈને, એટલું અનુમાન કરાયું કે, તેમાંના ‘જીવ’ તત્ત્વને લીધે આ બધાં જ ચૈતન્ય અનુભવે છે અને પ્રવૃત્તિ કરે છે. પણ તે ‘જીવ’ શું છે? કેવો છે? તેના આકાર, રંગ રૂપ વગેરે કેવાં છે? તે તાગ આજેય મળ્યો નથી: (કઠોપનિષદ- અહગુઢમાત્રં પુરુષ તરીકે જીવને કલ્પે છે) અને આથી જ, જ્યાં તર્ક, કલ્પના, બધું જ અટકી બાય છે. (યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ), ત્યાં, તે અકલ્પ્ય તત્ત્વનો વિશ્વના સંચાલક અનંત પરિબળ તરીકે એકરાર કરવો જ પડે છે. સર્વત્ર, સર્વકાળમાં; અને છતાંય, સ્થળ-કાળથી પર, રહીને આ વિશ્વંભર (તત્ત્વ) એક જ રૂપે વિલસે છે. બધી જ દેશ્ય વસ્તુઓ પાછળ તે ઉપસ્થિત છે, (વ્યાપ્ય ત્રિશ્વમ). બધું જ તેનાથી ઉદ્ભવ્યું છે. (યત: પ્રવૃત્તિ: પ્રસૂતા પુરાણી-ગીતા-૧૫) તે પોતે સ્વયંભૂ છે. પોતાના આવિર્ભાવોથી પર છે. આવિર્ભૂત રૂપોમાં પોતે જ પોતાની આગળ સ્વ-પ્રકાશે પ્રકાશે છે. (બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે) પોતાની જે માયાથી (યન્માયા વશવર્તી ત્રિશ્વમસ્તિલમ-તુલસીદાસજી રામચરિત માનસમાં) તે વૈવિધ્ય સજાતો તેમાં જે હુપાયેલો રહે છે; તે માયાના જ (ઈશ્વરીય શક્તિના જ) સહારે વિશ્વંભરનો અનુભવાનંદ શક્ય છે. તેનો (વિશ્વંભરનો) અનુગ્રહ જ જીવને માટે પુષ્ટિ છે. (પોષણં તદનુગ્રહ: વલ્લભાચાર્યજી). આ વિશ્વંભરની

ભક્તિથી માનવી નિશ્ચિંત બને છે. તેની જ કૃપા પામતો ભક્ત સતત અનુભવે છે કે કાચિન્તા મમ જીવને; હરિરસૌ વિશ્વંમરઃ ગીયતે। આવી અનુભૂતિ થવાનું કારણ ઈશ્વરે પોતે જ આપેલું વચન છે.

અનન્યા ચિન્તયન્તો માં યે જના પર્યુપાસતે।
તેષાં નિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

પોતાનાં જ સંતાનો(આત્મજ)નું યોગક્ષેમ કરવામાં જ વિશ્વંમર એ, ગીતા નામની પણ કૃતાર્થતા છે. સૌ સંતાનોને સાચવનાર આ વિશ્વંભર જ ખ્રિસ્તી લોકોનો પરમ પિતા છે. અવસ્તામાં ઈશ્વરનું એક નામ ‘કૃધાદ-રસ’ છે. જ્યાં કેઈ દુઃખ પોકારે ત્યાં તેને પહોંચી વળવા શક્તિમાન, તે ‘કૃધાદ-રસ’ છે. આ ઈશ્વરની સૌના પોષણની પ્રવૃત્તિને લીધે જ તેનું વિશ્વંભરત્વ છે. પ્રા. વાસુદેવ પાઠકે-‘ક્રીડીને કણ અને હાથીને મણ દેતો એવી વિશ્વંભરની લીલા; નાનાં કે મોટાં, ને સારાં કે ખોટાં ને સાચવે ન મૂકે એ વીલાં’-એ પંક્તિઓમાં પરમ પિતાનું વિશ્વંભરત્વ જ વ્યક્ત કર્યું છે.

વિશ્વં વિમર્તિ સઃ વિશ્વંમરઃ એ અર્થમાં વિશ્વને ધારણ કરનાર સમગ્રતા આધાર રૂપે પણ તેનું વિશ્વંભરત્વ છે. અથર્વવેદ ૭-૧૬-૩ માં.

પ્રજાપતિર્જનયતિ પ્રજાં ઇમા ધાતા દધાતુ સુમનસ્યમાનઃ।
સંજાનાનાઃ સંમનસઃ સયોનયઃ મયિ પુષ્ટં પુષ્પપતિર્દધાતુ॥

એ શબ્દો દ્વારા ઋષિ વિશ્વંભરને સર્જક, ધાતા, સર્જનમાં જ રહેનાર અને પુષ્ટિ પ્રદાતા તરીકે વર્ણવે છે. કદાચ આથી જ વિશ્વંભર દેવને દીનવન્ધુ અને દીનાનાથ જેવાં સંબોધનો—મહાભારતમાં છે. તેનાં આવાં વિશેષણોને ખ્યાલમાં રાખીને જ માતા કુન્તાએ—‘દુઃખમેવ ભવેચ્છશ્વત્ તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો।’ એવું વરદાન માગ્યું.

કોઈકવાર વિશ્વંભર પણ શિક્ષા કરે એવું જોવા મળે છે. કવિ દલપતરામ આનો સરસ જવાબ આપે છે—તેમણે કહ્યું. ‘કારણ વિષુ નવ કોપે વડા જો કોપે તો કદ્યાણુ; સૌ રસકસ રાણે છવતા; આ તપી ધરાના ભાણુ.’ સૂર્ય તપીને જેમ ધરતીના રસકસ બળવે છે તેમ પાલક

પરમેશ્વર પણ કોપ કરતા લાગે ત્યારે કદ્યાણુ કરવા કે સાચા રાહે ચઢાવવા જ કોપ કરે છે.

પરમ ઉપકારક અને સુહૃદઃ સર્વભૂતાનામ્ હોઈને આ વિશ્વંભરને જ સૌ કોઈ રમરે છે. સાયણાચાર્યે તસ્માત્ સર્વેરપિ પરમેશ્વર एव ह्ययते। એમ નોંધ્યું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ-૩-૨-૩-૧૨માં પણ ઋગ્વેદીઓ એક જ સત્તાની (પરમ પિતા-વિશ્વંભરની) ઉપાસના વિવિધ મંત્રોમાં કરે છે; એમ કહ્યું છે. ઋગ્વેદના ૬-૩૬-૪માં સમસ્ત લોકના સ્વામી તરીકે વિશ્વંભર પરમાત્માને દર્શાવ્યા છે. અને ૧-૧૬૪-૪૬માં ઋગ્વેદના ઋષિએ તે એક જ પરમાત્માને વિવિધ નામે ઓળખવામાં આવે છે એમ કહ્યું છે. ઋગ્વેદના જ ૧૦-૧૧૪-૫ માં, કાન્તદંષ્ટા (ઋષિ કવિ) અનેક નામે પરમાત્માની કલ્પના કરે છે એમ નિર્દેશ છે. આનો અર્થ એ થયો કે ‘હિન્દુઓનો ઈશ્વર’ (બ્રહ્મ-સગુણ બ્રહ્મ-વિશ્વંભર) જ, ‘જૈનોનો અરિહંત’, ‘બૌદ્ધોનો બુદ્ધ’, ‘તાઓ ધર્મનો તાઓ (પરમતત્ત્વ)’, ચણ્ડીઓનો ‘ચહોવાહ’ ખ્રિસ્તી ધર્મનો ‘God’, પારસી(જરથોસ્તી)ઓનો ‘અહુરમઝદ’, ઇસ્લામ ધર્મીઓનો ‘અલ્લાહ’ કે શીખ ધર્મીઓનો ‘સતનામ’ છે.

અનન્ત નામ અને રૂપે ઓળખાતા અને અનુભવાતા આ પરમ અને એકમાત્ર પરમ પિતાને ઓળખતા ભક્ત, કવિ નરસિંહ મહેતાએ

‘અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ,
જૂજવે રૂપ અનન્ત ભાસે.’

એમ ગાયું છે અને અન્ય સ્તુતિકારે—

યં શૈવા સમુપાસતે શિવ इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो,
बौद्धा बुद्ध इति प्रमाण पटवः कर्तति नैयायिकाः।
अहंन इत्यथ जैन शासनरताः कर्मेति मीमांसकाः
सोऽयं नो विदधातु वाञ्छित-फलं त्रैलोक्य नाथो हरिः॥

એમ વિવિધ સંપ્રદાય અને વિચારધારાઓમાં વિશ્વંભરની અપાતી ઓળખનો અણસાર આપી; પોતાની ઇચ્છા-પ્રાર્થના વ્યક્ત કરી છે. ત્રૈલોક્ય નાથઃ શબ્દ દ્વારા વિશ્વ અને વિશ્વંભરનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરતા આ ભકતે ઈશ્વરના વિશ્વં-ભરત્વની અપેક્ષા એ જ પોતાની કામના-તૃપ્તિ વાંછી છે.....

Cable : UNIVERSAL

Telephone : 4689

UNIVERSAL TEXTILE BOBBIN CO.

Manufacturers and Exporters of Pirns

P. O. Box 56

BHAVNAGAR (India)

We are the oldest organised manufacturers of wooden pirns and bobbins in India, we specialize in Auto Weft pirns for various makes of looms. Our production capacity is 3,60,000 pirns per month. Our products meet with the international standards and are already in use in 25 countries of the world.

We solicit your valued enquiries for pirns and bobbins for speed and ring frames.

Export Division at :

16-D, Everest,

Tardeo Main Road,

BOMBAY-400 034 (India)

Cable : JYOTRADING

Telephone : 395456

Gram : MAHAMANTRA

Office : 361344 353658

Seles Office : 379399 379377

Resi. : 576980 562204

INTERNATIONAL GROUP OF STEEL

24, Reti Bunder, Lakdi Bunder,
Darukhana, Mazagaon,
BOMBAY-400 010

MILD STEEL,
TOOL & ALLOY STEEL
DEALERS

Andheri Branch :

5, Moon Light Apartment,
Mahakali Caves Road,
Chakala, Andheri (East)
BOMBAY- 400 093

Phone : 565913

Baroda Branch :

Iron Market,
Madan Japa Road,
Old Lakkad Pitha,
Baroda-1

Phone : 51989

Members :

The Bomday Iron Merchant's Association

Steel Chambers

Phones : { 397707
Offi. 370364
377318
Res. 474680

With Best Compliments From

AMRITLAL D. KOTHARI

IRON & STEEL MERCHANTS

DARUKHANA
BOMBAY-400 010

Telex : 011-6188 NITI
Cable : NITSARAD

Phone no. : 292396
295639

With Best Compliments from

S. V. ENTERPRISES

EXPORTERS IMPORTERS
Manufacturers Representative

203 Sharda Chambers,
15, New Marinelines
Bombay-400 020

ભારતના ગ્રંથાલયશાસ્ત્રના ભીષ્મપિતામહ

ડૉ. રંગનાથન

—શ્રી જયકૃષ્ણ અદેવયુ

પૂર્વભૂમિકા

ભારતમાં જ નહિ પરંતુ પરદેશનો પણ ગ્રંથાલય-શાસ્ત્રનો ખડોળો અનુભવ ધરાવનાર, ઝીણવટભર્યો તેમ જ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી અભ્યાસ કરનાર, વર્ગીકરણ તથા સૂચીકરણની દુનિયામાં પ્રચલિત જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો વિગતવાર પૃથ્થકરણ પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરી હાલની તુટિવાળી પદ્ધતિઓને બદલે સમગ્ર વિશ્વમાં દરેક કક્ષાના ગ્રંથાલયોને ઉપયોગી ને અનુકૂળ નીવડે તેવી પદ્ધતિઓ રજૂ કરનાર, દેશમાં નહિ પણ સમગ્ર વિશ્વમાં ગ્રંથાલય ક્ષેત્રે અનોખું પ્રદાન કરી આગવી સિદ્ધિ ને બહુમાન મેળવનાર ડૉ.શિયાલી રામામૃત રંગનાથનનો જન્મ તામિલનાડુ રાજ્યના તાંજેર જિલ્લામાં શિયાલી ગામે ૧૮૬૨ની ૯મી ઓગસ્ટે થયો હતો. માતાનું નામ સીતાલક્ષ્મી અને પિતાનું નામ રામામૃત આચર. ૧૯૦૭માં એમણે પ્રથમ લગ્ન રુક્મણીદેવી સાથે કર્યું હતું પણ ૧૯૨૮માં તેમનું અવસાન થવાથી ૧૯૨૯માં તેમણે બીજું લગ્ન શારદાદેવી સાથે કર્યું હતું. તેમને ડી. આર. ચેંગેશ્વર નામનો પુત્ર છે જે હાલમાં બેંગ્લોરમાં એચ.એમ.ટી.માં એન્જિનીયર છે.

કારકિર્દી

એમની કારકિર્દીનો આરંભ મદ્રાસમાં સરકારી કોલેજમાં ૧૯૧૭થી થયેલો. ગણિતના લેક્ચરર તરીકે થયો હતો. ૧૯૧૭ થી ૧૯૨૪ સુધી તેમણે મદદનીશ પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરીને, ૧૯૨૪માં મદ્રાસ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના પ્રથમ ગ્રંથપાલ થયા. તેમની અદ્વિતીય કામગીરી ધ્યાનમાં લઈને ગ્રંથાલય શાસ્ત્રનો વધુ ને ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા તેમને ઇંગ્લેંડ મોકલવામાં આવ્યા જ્યાં તેમણે વિવિધ પ્રકારનાં ૧૭૦થી વધુ ગ્રંથાલયોની મુલાકાત લીધી. કાર્યપદ્ધતિનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો, અવલોકન કર્યું, તુટિઓની નોંધ કરી, તેમ જ અનુભવ મેળવીને ગ્રંથાલયશાસ્ત્રની ઉચ્ચ ડિગ્રી મેળવી ભારતમાં પાછા આવ્યા.

કામગીરી

ભારતમાં આવીને ૧૯૨૫ થી ૧૯૪૪ સુધી મદ્રાસ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં અનોખી કામગીરી કરી ગ્રંથાલય ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું. ત્યારબાદ ૧૯૪૫ થી ૧૯૪૭ સુધી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં નોંધપાત્ર સેવાઓ આપી અને ત્યારબાદ ભારતના પાટનગર દિલ્હીમાં દિલ્હી યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૫ સુધી સેવાઓ આપી તેમ જ દેશમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થાય તે રીતે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો. ત્યારબાદ ૧૯૫૭ થી ૧૯૫૯ સુધી વિક્રમ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય ઉત્તરબંગાળમાં ગ્રંથાલય શાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરીને પોતાના જ્ઞાન, અનુભવનો લાભ આપ્યો.

પ્રદાન

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશને દેશભરમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કરવા તથા યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયનો વિકાસ કરવા ગ્રંથાલય સમિતિ નીમી હતી તેના તેઓ પ્રમુખ હતા. તેમનો ફાળો ઘણો નોંધપાત્ર હતો તેમજ ૧૯૫૬માં સેમિનાર ઓફ વર્કશોપ ઇન યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરીઝ (વર્કશોપ)ના પ્રમુખ તરીકે અનોખી કામગીરી કરી નોંધપાત્ર ફાળો ગ્રંથાલય ક્ષેત્રે આપ્યો. દેશના અમુક રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય ધારો અમલમાં છે તે તેમનું પ્રદાન છે.

ત્યાગને અમલ

જીવનભરની કમાણી તેમણે ગ્રંથાલય શાસ્ત્રના વિકાસ માટે દેશના ચરણે સોંપી દીધી ને પત્નીની સ્મૃતિ તથા કાયમી ચાદ રહે તે હેતુથી ભારતમાં સૌ પ્રથમ “શારદા રંગનાથન ચેર ઇન લાઇબ્રેરી સાયન્સ”ની મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં સ્થાપના કરી.

ગ્રંથાલયશાસ્ત્રના શિક્ષણની શરૂઆત

ભારતભરમાં ગ્રંથાલયશાસ્ત્રના શિક્ષણ માટેની સૌ પ્રથમ શરૂઆત કરવાનો વંશ પણ તેમને જાય છે. તેમણે

૧૯૩૧માં મદ્રાસમાં સૌ પ્રથમ ગ્રંથાલયશાસ્ત્રશાળા શરૂ કરીને ગ્રંથાલયશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ કરવાની ભારતીયોને સુવિધા પૂરી પાડી. આ માટે દેશ તેમનો ઋણી છે. પોતે ગ્રંથાલયશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપ્યું તેમ જ આ ક્ષેત્રે અનોખું અને નોંધપાત્ર પ્રદાન કરી શકે ને દેશ ભરમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થાય ને તેને વેગ મળે તે માટે સેવાભાવી કાર્યકરો ને શિક્ષકો અનેક તૈયાર કર્યા.

ગ્રંથાલયશાસ્ત્રના શિક્ષણને વેગ મળે તે હેતુથી તેમણે ગ્રંથાલયશાસ્ત્રને લગતાં ૫૦ થી વધુ પુસ્તકો લખ્યાં છે, જે આજે પણ ભારતની દરેક યુનિવર્સિટીઓએ જેમાં ગ્રંથાલયશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમ ચાલે છે તેમાં પ્રમાણભૂત પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે સ્વીકાર્યા છે તથા ગ્રંથાલયશાસ્ત્રના જુદા જુદા વિષયોના અટપટા પ્રશ્નો, ચૂંચવણો દૂર કરવા ૧૮૦૦ થી વધારે સંશોધનાત્મક લેખો લખીને જે તે પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આમ ગ્રંથાલયશાસ્ત્રના અનેક અટપટા વિષયો પર અભ્યાસ સંપૂર્ણ પુસ્તકો તથા લેખો લખનાર તેઓ પ્રથમ ભારતીય હતા. તેમણે ભારતભરમાં ઠેર ઠેર ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કર્યો, ગ્રંથાલયશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપ્યું એટલું જ નહિ પણ બ્રિટન, અમેરિકા કેનેડા તથા જાપાનમાં પણ વ્યાખ્યાનો આપીને આ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો.

દેશ તેમ જ પરદેશની સંસ્થાઓમાં કામગીરી

“ફેડરેશન ઓફ ઇન્ટરનેશનલ ડોક્યુમેન્ટાલિસ્ટ”ના તેઓ સભ્ય હતા તેમ જ બ્રિટિશ લાઇબ્રેરી એસોસિએશનના પણ માનદ ઉપપ્રમુખ હતા. એફ. આર્ચ. ડી. ના વર્ગીકરણના સંશોધન અંગની સમિતિના પ્રમુખ તથા ઇન્ટરનેશનલ કમિટી ઓફ લાઇબ્રેરી એક્સપર્ટ ઓફ ધી યુનાઈટેડ નેશન્સ” અને યુનેસ્કોની ઇન્ટરનેશનલ બિબ્લી-ઓગ્રાફિકલ કમિટી”ના પણ સભ્ય હતા. ભારતની “ધ ઇન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ ઇન્ટર્સ્ટી-યુટ”ની સમિતિના પણ પ્રમુખ હતા. ભારત સરકારે નીમ્લે ગ્રંથાલય સમિતિના પણ પ્રમુખ હતા તેમ જ “ઇન્સ્ટીટ્યુટ” તથા “નેશનલ લાઇબ્રેરીના સભ્ય હતા. આ સિવાય ભારતની તથા પરદેશની અનેક સંસ્થાઓ સાથે એક યા બીજી કક્ષામાં તેઓ સંકળાયેલા હતા ને ગ્રંથાલયશાસ્ત્રની ઉન્નતિ માટે પોતાનો ફાળો આપતા રહ્યા હતા.

મનમાં વિચાર-ઝંખના

જીવનનાં છેલ્લાં સોળથી વધુ વર્ષોથી તેઓ પથારીવશ હોવા છતાં ભારતમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો દરેક રાજ્યમાં વિકાસ થાય તે માટે તથા ગ્રંથાલયશાસ્ત્રના અનેક અટપટા પ્રશ્નો ને તેમના ઉકેલ માટે તેઓ સદાય ચિંતન, મનન ને માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા હતા.

ગ્રંથાલયશાસ્ત્રમાં અનોખું પ્રદાન

ગ્રંથાલયશાસ્ત્રમાં દુનિયાભરની પ્રચલિત વર્ગીકરણ તથા સૂચીકરણની પદ્ધતિઓનો કલાત્મક, પૃથ્થકરણીય તથા ઝીણવટ ભર્યો તેમ જ તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા પછી તેમને એમાંની એકપણ પદ્ધતિ સર્વાંગસંપૂર્ણ ન જણાતાં જાતે જ પોતાના અભ્યાસ ને અનુભવના નિર્ણય રૂપે અથાગ પરિશ્રમ કરીને ૧૯૩૩માં એમણે “કેલન ક્લાસીફિકેશન-” દ્વિબિંદુ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ રજૂ કરી ને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું અને દેશભરમાં એમણે ગ્રંથાલયશાસ્ત્રમાં તેમ જ ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના ઉત્કર્ષ કાળે પાયાનું કામ કર્યું. આને પરિણામે આ ક્ષેત્રમાં આધારસ્થંભ તરીકે એમની ગણના થઈ.

ગ્રંથાલયની સ્થાપના ને ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત

ભારતની જનતા પુસ્તકપ્રેમી થાય, દેશના ગામડે ગામડે ગ્રંથાલયો સ્થપાય એ એમની મહેનજા હતી. આ માટે એમણે જીવનભર સંનિષ્ઠ ને પરિશ્રમી પ્રયાસો કર્યા હતા. ભારતમાં સૌ પ્રથમ પુસ્તકાલયો એમણે દક્ષિણ ભારતમાં શરૂ કરાવ્યા હતા. આજે દેશભરમાં જે ગ્રંથાલયો છે, ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ છે તે સ્થાપનાનો યશ તેમને ફાળે જાય છે ને તે બદલ દેશ તેમનું ઋણી છે.

ઇચ્છુકને માર્ગદર્શન

કેવળ ભારતમાં જ નહિ પણ પરદેશમાંથી પણ રૂબરૂ કે પત્ર દ્વારા અનેક વ્યક્તિઓએ તેમ જ સંસ્થાઓએ તેમની પાસેથી અવારનવાર માર્ગદર્શન મેળવ્યું છે. પોતે પથારીવશ હોવા છતાં સૂતાં સૂતાં પત્રોના જવાબો તેઓ લખાવતા હતા તથા આ વિષયના પ્રશ્નોની ચર્ચાવેચારણા કેવી રીતે કરતા ને તેનો ઉકેલ કેવી રીતે હલ કરતા હતા તે મેં ૧૯૭૦માં બેંગલોર ખાતે ડી. આર. ડી. સી. ના સેમિનારમાં હાજરી આપી હતી ત્યારે રૂબરૂ બેસું ત્યારે મનોમન એ મહાન વિભૂતિને વંદન કરીને

દીર્ઘાયુ માટે પ્રાર્થના કરી હતી. એમની સ્મરણશક્તિ કેટલી તીવ્ર હતી તેનો અનુભવ પણ ત્યારે જ થયેલો. અમદાવાદમાં શેઠ એમ. જે. પુસ્તકાલયની જયંતી પ્રસંગે તેઓ આવ્યા હતા ત્યારે જે ચર્ચાવિચારણા થઈ હતી તે યાદ કરીને તે દિવસોમાં જે મિત્રો તેમને મળ્યા હતા તેમને પણ યાદ કરીને પ્રસંગો કહી સંભળાવ્યા હતા.

લેખનકાર્ય

એમણે લખેલાં ૫૦થી વધુ પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો અંથાલયશાસ્ત્રમાં આધારસ્તંભ સમાન છે. વળી ૧૦૦૦થી વધુ સંશોધનાત્મક લેખો લખ્યા છે.

૧. લાઇબ્રેરી મેન્યુઅલ-Library Manual
૨. ફાઇવ લોઝ ઇન લાઇબ્રેરી સાયન્સ-5 Laws in Library Science.
૩. કોલન ક્લાસીફિકેશન-Colon Classification
૪. ક્લાસીફાઇડ કેટલોગ કોડ-Classified Catalogue Code.
૫. બુક સિલેક્શન-Book Selection.
૬. લાઇબ્રેરી એડમિનીસ્ટ્રેશન-Library Administration.
૭. રેફરન્સ સર્વિસ-Reference Service.
૮. ડોક્યુમેન્ટેશન-Documentation.
- ૯ એલીમેન્ટસ ઓફ લાઇબ્રેરી ક્લાસીફિકેશન-Elements of Library Classification.

સાચા કર્મચોગી

સાચા અર્થમાં તેઓ એક કર્મચોગી હતા. છેવટે એમણે ૧૯૬૨માં ઇન્ડિયન સ્ટેટિસ્ટીકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના ઉપક્રમે ભેંગલોરમાં “ડોક્યુમેન્ટેશન રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ સેન્ટર”ની સ્થાપના કરી હતી અને તેની સ્થાપનાથી માંડીને જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી વડા તરીકે તથા તે પછી માનદ્ પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ શક્ય હતું ત્યાં સુધી આપી હતી. આ સંસ્થાએ તેમના સંપાદન હેઠળ “લાઇબ્રેરી સાયન્સ વિથ એ સ્ટેન્ટ ટુ ડોક્યુમેન્ટેશન” નામનું સામયિક પણ શરૂ કરેલ છે.

જીવન

તેમનું જીવન સાદાઈભર્યું હતું પણ તેઓ ઘણા ઉદાર હતા. તેઓ જ્ઞાનનો કુવારો હતા, તેમ આજે પણ તેમના શિષ્યો કહે છે. અંથાલયશાસ્ત્રના નિષ્ણાત શિક્ષક હોવા ઉપરાંત જે કાર્ય હાથમાં લેતા તે અધૂરું છોડતા નહિ તથા તે સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવીને જ પતા હતા.

બહુમાન

તેમના જ્ઞાન, અનુભવ તથા અંથાલય ક્ષેત્રનું પ્રદાન જોઈને અમેરિકામાં તેમને ડિ.લીટ.ની માનદ્ પદવી મળી હતી તેમ જ ભારત સરકારે પણ તેમનું બહુમાન કરીને પદ્મશ્રીનો ઇલકાળ આપ્યો હતો. ૮૧ વર્ષે તેમનું અવસાન ૧૯૭૩માં થયું હતું.

ભારતની આવી મહાન વિભૂતિને વંદન કરીને એમનાં અધૂરાં કાર્યો પૂરાં કરવા ઈશ્વર આપણને શક્તિ અપે એ જ અભ્યર્થના.

With Best Compliments From

DALAL SELLING AGENCY CO.,

BOMBAY

Resi : { 474872
475095
Gram : COLDROLLED

Phones : { 394646
372784
377028

With Best Compliments From

SHRI PRANLAL VADALIA
SHRI VINODBHAI VADALIA

INDIAN STEEL CORPORATION

4th Lane, Darukhana,
Reay Road, BOMBAY-400 010

SHAH VALLABHADAS GORDHANDAS & CO.

Fire Wood Merchant & Commission Agent.

SHREE KOTIYARK TRADING CO.

Fire Wood Merchant & Commission Agent.

SHREENATH COAL DEPOT

Coal & Coke Merchant & Commission Agent.

SHAH TRADERS

Coal & Coke Merchant & Commission Agent.

OFFICE : Te. P. P. 67162

Opp : Nilkanth Mahadav
Asarwa Chakala,
Ahmedabad-16

RESI : Te : 65998

40, Nalkunj Society
Behind : New Civil Hospital
Camp Road
Ahmedabad-4

Off. 255334
Tel. Shop 255869
Resi. 575395

With Best Compliments From

ARTEX SYNTHETICS

Authorised Stockists :

M/s. SADHANA TEXTILE MILLS PVT. LTD. BOMBAY
M/s. NEW LAXMI FABRICS, SURAT
M/s. ZENITH SILK MILLS, SURAT

Office : 23, 1st Old Hanuman X Lane, Narayan Niwas,
1st Floor, Kalbadevi, Bombay-400 002

જગતસાહિત્યનો શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય સમ્રાટ કવિ

સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિખ્યાત કવિ કાલિદાસ

અને

તેમનાં બે મહાકાવ્યો

—શ્રી જે. સી. જોશી

(૧) કાલિદાસનું જીવન

નિખિલકવિયકચૂડામણિ, કવિકુલકુમુદકલાધર તથા આર્યગીર્વાણગિરાના લલામરૂપ મહાકવિ-કુલશુરુ કાલિદાસના જીવન, સમય તથા તેમના ગ્રંથો વિષે સંસ્કૃત સાહિત્યના વિદ્વાનોએ અનેક સંશોધનો અને ચર્ચા-વિચારણા કરી છે. છતાં પણ કવિના જીવન, કવન અને સમય વિષે વિવિધ મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. કમલાગ્યે આપણને મહાકવિના વિષે કોઈ સંપૂર્ણ આધાર માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. વિદ્વાનોએ તેમના (કવિના) ગ્રંથોમાંથી આછી પાતળી માહિતી મેળવી છે. તે આધારે તેમના જીવન વિષે સત્ય માહિતી તારવવાની રહે છે. જોકે માત્ર કાલિદાસના જ જીવન વિષે જ આમ બન્યું છે તેમ નહીં; પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અસંખ્ય કવિઓ જેવાકે ભાસ, અશ્વઘોષ, માઘ, અમરુ, ભર્તૃહરિ, અને અન્ય સંસ્કૃત નાટ્યકારો વિષે પણ ભાગ્યે જ આધારભૂત માહિતી મળે છે. આ કારણે મેકડોનલ જેવા પશ્ચિમના વિદ્વાન જણાવે છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઇતિહાસ એ નબળી કડી છે. આનું યોગ્ય કારણ એ હશે કે કાલિદાસના સમયની પ્રણાલિકા અથવા તેમની નમ્રતા એ કવિના જીવનની માહિતીના અભાવનું કારણ હશે, ઉપરાંત ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ માનવજીવન ક્ષણભંગુર અતાવી મોક્ષપ્રાપ્તિ એ મુખ્ય ધ્યેય જણાય છે. આ સંજોગોમાં કોઈપણ કવિ કે નાટ્યકારને પોતાની અમરકીર્તિનો ખ્યાલ જ ક્યાંથી આવે? પરિણામે અતિ નમ્રતામાં સરી પડી તાત્કાલિક સાહિત્યના વિદ્વાનોએ ભાગ્યે જ પોતાનો પરિચય સુવ્યવસ્થિત રીતે આપ્યો છે. કાલિદાસ પણ આ વિચારસરણીમાંથી મુક્ત નથી, જેમકે તે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે—

“પ્રથિતયશસાં ભાસકવિપુત્ર-સૌગિલ્લકાદીનાં પ્રબન્ધાન તિકમ્ય વર્તમાન કવેઃ કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયાં કથં પરિષદો બહુમાનઃ”

અર્થાત્ : ‘સુપ્રસિદ્ધ યશવાળા ભાસ, કવિપુત્ર, સૌમિલ્લક વગેરેની રચનાઓને બાબુએ રાખી, વર્તમાન કવિ કાલિદાસની આ કૃતિને જોવાને માટે કઈ રીતે પરિષદમાં બહુમાન થયું?’ આ ઉપરાંત પોતાના રઘુવંશ નામના મહાકાવ્યમાં પણ કવિ અતિ વિનમ્ર બન્યા છે જેમકે :

“કવ સૂર્યપ્રભવો વંશઃકવ ચાલ્યવિષયા મતિઃ ।

તિતીર્ણુર્દુસ્તરં મોહાદુરુપેનાસિ સાગરમ્ ॥

રઘુ ૧/૨

અર્થાત્ : “સૂર્યથી ઉદ્ભવેલ વંશ કયાં? અને થોડા વિષયોનું ગ્રહણ કરનારી એવી મારી બુદ્ધિ કયાં? (કારણ કે) હું અજ્ઞાનને લીધે નાનકડા તરાપાથી હુર્ગમ એવા સાગરને તરવાની ઇચ્છા રાખુ છું.”

“મન્દઃ કવિયશઃ પ્રાર્થી ગમિષ્યામ્યુમહાસ્યતામ્ ।

પ્રાંશુલભ્યે ફલે લોભાદુદા હુરિવ વામનઃ ॥

રઘુ ૧/૩

અર્થાત્ : ‘મંદબુદ્ધિવાન હોવા છતાં કવિયશની ઇચ્છાવાળો હું જિંયા માણસથી મેળવી શકાય તેવા ક્ષણે લોભવશ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા, વામનની જેમ મશ્કરીને પાત્ર બનીશ.’

અથવા કૃત વામદ્વારે વંશેડસ્મિન્પૂર્વસુરિ મિઃ ।

મળૌ વજ્રસમુત્કર્ણે સૂત્રસ્યેવાસ્તિ મે ગતિઃ ॥

રઘુ ૧/૪

અર્થાત્ : ‘અથવા પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓએ જેમનું વર્ણન કર્યું છે એવા આ સૂર્યવંશમાં, વજ્રથી વીંધેલ મણિમાં સૂત્રની જેમ મારી ગતિ છે.’

“તદ્ગુણૈઃ કર્ણમામત્ય ચાપલાય પ્રચોદિતઃ ॥ રધુ ૧/૯

અર્થાત્ : ‘ તે(રધુવંશી રાજા)ઓના ગુણોને કાનથી સાંભળીને, અંચળતાથી પ્રેરાઈને રધુઓના વંશને વર્ણવું છું. ’

આમ, કવિની અતિ નમ્રતા સિદ્ધ થાય છે.

સંસ્કૃતના આપણા ઉત્તમ કવિ કાલિદાસના જીવન વિષે આપણને કાંઈ આધારભૂત માહિતી નથી તે શોચનીય છે. અલબત્ત દંતકથામાં કાલિદાસ વિષે અનેક કાલ્પનિક વાતો પ્રચલિત છે. એક દંતકથા મુજબ, કાલિદાસ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો ને તેને એક ગાડાવાળાએ દત્તક લીધો હતો. કાશીની વિક્રાન રાજકુંવરી તેના સૌંદર્યથી અંબઈને તેને પરણવા તૈયાર થઈ; પણ તેને ખબર પડી કે કાલિદાસ તો અલણુ હતો તેથી તે ગુસ્સે થઈ ગઈ. કાલિદાસે તેને વીનવી ત્યારે તેણે તેને વિદ્યા ને ડહાપણ મેળવવા માટે કાલિમાતાને પ્રસન્ન કરવા કહ્યું. તેથી કાલિદાસે કાલિને ખુશ કરવા ઉગ્ર તપ આદર્યું. આના પ્રતાપે તેના પર કાલિ પ્રસન્ન થઈ; તેને જ્ઞાન અને કાવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થયાં; ને તે મહાન લેખક થયો. કાલિ માતાની કૃપાથી ભક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેથી તે હિસાબે તેણે કાલિદાસ નામ ધારણ કર્યું. જ્યારે તે પાછો ફર્યો ત્યારે રાજકુંવરીએ તેને પૂછ્યું :

અસ્તિ કશ્ચિદ્ વાગ્વિશેષ :

આના જવાબમાં કાલિદાસે.

(૧) અસ્તિ શબ્દ ઉપરથી કવિએ—

“અસ્ત્યુત્તરસ્યાં વિદિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ
નગાધિરાજ : ।

પૂર્વાપરૌ તોયનીધિ વગાહ્ય સ્થિતઃ

પૃથિવ્યા ઇવ માનદણ્ડઃ ॥ ૧ ॥

આમ કુમારસંભવની તેમણે રચના કરી.

(૨) ત્યાર પછી કશ્ચિદ્ શબ્દ લઈ તેમણે મેઘદૂતનો પ્રારંભ કર્યો જેમ કે :-

કશ્ચિત્કાન્તા વિરહગુરનાત્રા સ્વાધિકારાત્પ્રમત્તઃ ।

શાપેનસ્તંભમિતમહિમા વર્ષમોઘ્યેણ શ્રાતઃ ॥

યયશ્ચક્રે જનકતનયા સ્નાનપુખ્યોદકેષુ

સ્નિગ્ધચ્છાયાતરુષુ વસતિ રામગિયશ્ચિમેષુ ॥

મેઘદૂત ૧/૧

(૩) તેમ જ કવિએ વાગ્ વિશેષ શબ્દ લઈ રધુવંશનો પ્રારંભ કર્યો. જેમ કે.

વાગર્થાશ્વિવ સંપૃક્તૌ વાગર્થપ્રતિપત્તયે ।

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥

રધુવંશ ૧/૧

આમ કાલિદાસના ઉપરના જવાબોથી રાજકુંવરીને અતિ આશ્ચર્ય થયું. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે આ બધો પ્રતાપ રાજકુંવરીને કારણે થયેલો હોઈ કાલિદાસ તે રાજકુંવરીને ગુરુ તરીકે માનતા હતા. આ કારણથી રાજકુંવરીએ ગુસ્સે થઈ કવિને શ્રાપ આપ્યો કે જે સ્ત્રીને તે આહશે તે જ સ્ત્રી કવિનું ખૂન કરશે.

એકવાર કાલિદાસ પોતાના મિત્ર સિંહલદ્વીપના રાજા કુમારદાસને મળવા ગયા. અને તે એક ગણિકાને ત્યાં જિત્યાં. આ સમયે કુમારદાસે એક શ્લોકની પાદપૂર્તિ માટે મોટું ધનનામ બહાર કર્યું. શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિ આ પ્રમાણે હતી.

કમલે કમલોત્પત્તિઃ શ્રૂયતે ન તુ દદ્યતે ।

હવે કાલિદાસે નીચે પ્રમાણે પાદપૂર્તિ કરી.

વાલે તવ મુક્તાશ્મોજાત્કથામિન્દી વરદ્વયમ્ ॥

આ પાદપૂર્તિ ગણિકાએ કવિ પાસેથી બાણી અને દરબારમાં જઈ ચરણપૂર્તિ કરી. તેથી ગણિકાને મોટું ધનનામ મળ્યું. પરંતુ રાજાએ જ્યારે આ વાત બાણી ત્યારે ગણિકાને દરબારમાં બોલાવી સાચી વાત બાણી. હવે ગણિકા કવિ ઉપર ગુસ્સે ભરાઈ અને તેણે કવિનું ખૂન કરાવ્યું. કવિના મૃત્યુસમાચાર બાણી કુમારદાસ ગુસ્સે થયા અને ગણિકાને દેહાંતકંડની સજા કરી. કુમારદાસે પોતાના મિત્ર કાલિદાસનો વિધિપૂર્વક અગ્નિ-સંસ્કાર કર્યો.

દંતકથા બીજી

કવિ બદલાલે તેના ભોજપ્રબંધ નામના ગ્રંથમાં ઘણી રસિક કથાઓ કાલિદાસ વિષે આપી છે. એક દંતકથા એ પ્રમાણેની છે કે—

એકવાર કાલિદાસ અને દંડીન વચ્ચે શ્રેષ્ઠ કવિ કોણ? તે બાબતમાં ઝઘડો પડ્યો. આ સમયે સાક્ષાત્ દેવી સરસ્વતી આગ્યાં અને જણાવ્યું કે—

કવિર્દંડી કવિર્દંડી કવિર્દંડીન સંશયઃ ।

પરિણામે કાલિદાસે કોધે ભરાઈને સરસ્વતીને 'પૂછ્યું' કે--

“અહં કઃ ? હું કેાણ ?” ત્યારે સરસ્વતીએ કહ્યું--

“ત્વમેવાહં ન સંશયઃ ! તું તો મારું સ્વરૂપ જ છે, એમાં શંકા નથી.”

બન્ને કવિઓનો સમય જોઈશું તો જણાશે કે આ દંતકથા આધાર વગરની છે. કારણકે કાલિદાસનો સમય ઈ. સ. ૪૭૦ની આસપાસ છે. જ્યારે દંડીન ઈ. સ.ની ૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા છે. એટલે પ્રસ્તુત દંત-કથામાં ઐતિહાસિક તથ્યનો અભાવ છે.

દંતકથા ત્રીજી :-

એમ કહેવાય છે કે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ મિત્રો હતા. ભવભૂતિએ પોતાનું નાટક “ઉત્તરરામચરિત” લખ્યું અને કાલિદાસને તેના ગુણદોષ માટે બતાવ્યું. આ સમયે કાલિદાસ શેતરંજ રમતા હતા. કવિએ ભવભૂતિનું નાટક સાંભળી સૂચવ્યું કે નાટકના પ્રથમ અંકના ૨૭મા શ્લોકમાં “અવિદિત ગતયામા રાત્રિરેવં વ્યરંસીત્ છે. તો રાત્રિરેવં ના સ્થાને રાત્રિણ્વ કરો. પરિણામે અર્થ સુંદર જણાશે.

પરંતુ અહીં દંતકથામાં તથ્ય જણાતું નથી. કારણકે કાલિદાસ ભવભૂતિ કરતાં વધુ આગળ એટલે કે બસો - ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયા છે. જ્યારે ભવભૂતિનો સમય આશરે આઠમા સૈકાનો છે.

દંતકથા ચોથી :-

એક દિવસ સરસ્વતી દડાથી રમતાં હતાં. અને દંડીએ સરસ્વતીને જોયાં. તેથી દંડીએ માતા સરસ્વતીનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું :-

एकोऽपि त्रय इव भाति कंदुकोऽयम् ।
कान्तायाः करतलरागरक्तः रक्तः ।
भूमौ तश्चरणनवां शुगौर गौरः ।
स्वस्थः सन्नयन मरीचिं नीलनीलः ॥

અર્થાત્ : “ આ દડો એક છે. છતાં પણ બાણે કે ત્રણ દડા હોય એમ લાગે છે. તે જ્યારે પ્રિયતમાની હથેળીમાં હોય છે ત્યારે અત્યંત લાલ રંગનો જણાય છે, પૃથ્વી ઉપર પડે છે ત્યારે તે સ્ત્રીનાં ચરણના નખની ગૌર

કાંતિથી અતિ ગૌર રંગનો દશ્યમાન થાય છે. અને આકાશમાં બિછળે છે ત્યારે તે સ્ત્રીનાં નેત્રની શ્યામ કાંતિથી અતિ શ્યામવર્ણનો લાગે છે.”

હવે ભવભૂતિએ દેવી સરસ્વતીનું વર્ણન નીચે મુજબ કર્યું. જેમ કે--

विदितं ननु कंदुक ते हृदयं ।
प्रमदाघर संगम लुब्ध इव ॥
वनिता कर ताम रसाभिहतः
पतितः पतितः पुनरुपतसि ॥

અર્થાત્ :- “હે કંદુક ? મેં તારું હૃદય જાણ્યું. તું બાણે કે સ્ત્રીના અંધરનું પાન કરવા માટે લલચાયો હોય તેમ સ્ત્રીના હસ્તપ્રહારથી અનેકશઃ નીચે પડીને પણ પાછો ઊંચો બિછળે છે.

આ પછી કાલિદાસે વર્ણન કર્યું :-

यशोधरांकारघरो हि कंदुकः
करेण रोषादभिहन्यते मुहुः ।
इतीव नेत्राकृति भीतमत्पलम् ।
स्त्रियः प्रसादाय पपात पादयोः ॥

અર્થાત્ : ‘ પયોધરના આકાર સમાન જેવો આ દડો છે. તેને સરસ્વતી દેવી વારંવાર હાથથી પ્રહાર કરે છે. તે સમયે તેના મસ્તક ઉપરથી એક કમળ તેના પગમાં પડ્યું, તે બાણે કે નેત્રનો આકાર જોઈને ભયભીત થયું હોય અને સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરવાને માટે દેવીના ચરણ-માં પડ્યું હોય એમ લાગે છે.

આ દંતકથા ઉપરથી વિચારતાં એમ લાગે છે કે ત્રણે કવિઓને એક જ સમયમાં થઈ ગયા હોય તે બતાવવા પ્રસ્તુત દંતકથા કોઈએ રચી કાઢી છે. બાકી આપણે આગળ જોયું તેમ ત્રણે કવિઓ જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા સ્થળે થયા છે.

કવિનું જન્મસ્થળ

આ દંતકથાઓ ઉપરથી આપણે કાલિદાસના જન્મ-સ્થળનો નિર્ણય કે તેમના જીવનની સત્ય માહિતી મેળવી શકતા નથી. કારણ કે બધી જ કથાઓમાં સત્ય ઘણે દૂર રહે છે; પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનો કવિના જન્મસ્થળ વિષે એટલું સ્પષ્ટ કરે છે કે -

૧. કદાચ કવિ ઉજ્જયિનીના વતની હશે. આ માટે મેઘદૂતમાં કરેલું ઉજ્જયિની નગરીનું વર્ણન ઘણું સુંદર છે. અને તેમાં કવિનો પોતાના વતન પ્રત્યેનો ઉમંગલો જણાઈ આવે છે.

૨. જ્યારે ખીજ એક વિદ્વાનના મત મુજબ કવિ કાશ્મીરના વતની હશે કારણ કે કવિ કાશ્મીરમાં જગતા કેશર-પુષ્પનું સર્વોત્તમ વર્ણન કરે છે.

૩. બંગાળીઓ માને છે કે કાલિદાસ મુર્શિદાબાદના ગણસિંગ નામના ગામના વતની હતા. વળી બંગાળીઓની એવી પણ દલીલ છે કે, “દાસ” શબ્દ વધુ બંગાળમાં નામ પાછળ લગાડવામાં આવે છે. જેમ કે ચંડીદાસ, દુર્ગાદાસ વગેરે. ‘કાલિદાસ’ શબ્દમાં પણ ‘દાસ’ પાછળ આવે છે તેથી તે બંગાળના છે.

૪. લંકાના લોકો કાલિદાસને સિંહલદ્વીપનો વતની માને છે.

આમ કવિના જન્મસ્થળ વિષે અનેક મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. આપણે કવિના ગ્રંથોમાં અવલોકન કરીશું તો એટલું જરૂર સ્પષ્ટ થશે કે કાલિદાસ ઉજ્જયિનીના વિક્રમાદિત્ય રાજાના સંબંધમાં હતા. કારણકે કવિ તેમના ‘વિક્રમાર્જુનીયમ્’ નાટકમાં રાજા અને પોતાના આશ્રય આપનારા વિક્રમ રાજાનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. અથવા ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો વિક્રમ શબ્દનો પ્રયોગ કરી વિક્રમરાજાની મહત્તા દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત કવિ મેઘદૂત કાવ્યમાં ઉજ્જયિની નગરી, આ નગરીના ભવ્ય પ્રાસાદો અને શિખા નદીનું વર્ણન કરે છે. આ ઉપરાંત વિશ્વવિખ્યાત એવા ભગવાન મહાકાલના મંદિરનું પણ વર્ણન કરે છે. મેઘદૂતમાં યક્ષ તેના સંદેશવાહક વાદળને વીનવે છે કે “હે મેઘ ! તારો રસ્તો લાંબો છે તો પણ તું ઉજ્જયિનીના મહેલોની અટારીના પરિચયથી વિમુગ્ધ ના બનીશ. જેમકે :-

વક્ત્ર પન્થા યદપિ ભવતઃ પ્રસ્થિતસ્યોત્તરાશાં
સૌધાત્સર્ગ પ્રણય વિમુગ્ધો મા સ્મ મૂઢ્ઢજચિન્ત્યાઃ

પૂર્વમેઘ-૨૭

આમ કાલિદાસનો ઉજ્જયિની તરફનો પ્રણય સ્પષ્ટ થાય છે.

આ ઉપરાંત કાલિદાસ વિક્રમાદિત્યના દરબારમાંના નવ રત્નોમાં સ્થાન ધરાવતા હતા તેમ જણાય છે. કારણકે જ્યોતિર્વિદ્યાભરણના નીચેના શ્લોકમાં નવરત્નોમાં કાલિદાસનો નામોદલેખ મળે છે; જેમકે :-

“ધન્વન્તરિ ક્ષપણકામરસિંહ શંકુ
વેતાલમદ્ર ઘટકર્પર કાલિદાસ ।
ચ્યાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સભાયાં
રત્નાનિ વૈ વરલચ્ચિન્નવ વિક્રમસ્ય ॥

અર્થાત્ : ‘ધન્વન્તરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલ ભદ્ર, ઘટકર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરલચ્ચિ રાજા વિક્રમની સભામાં નવ રત્નો હતાં.’

એવું જણાય છે કે વરાહમિહિર ઈ.સ. ૫મી સદીમાં થયા હતા. એટલે એક મહત્વની વસ્તુ આપણું એ ધ્યાન ખેંચે છે કે ગમે તેમ તો પણ ઉપરના જે તે પંડિતો કોઈ એક જ સમયમાં થયા નથી. છતાં આ બધી ચર્ચા પછી આપણે એક નિષ્કર્ષ ઉપર જરૂર આવીએ કે કાલિદાસે ઉજ્જયિનીને પોતાની કર્મભૂમિ જરૂર બનાવી હશે. અને તે રાજા વિક્રમાદિત્યના એક પ્રશંસક અને ભારે માનવંતા મિત્ર હશે. કવિને વિક્રમના દરબારમાં અભૂતપૂર્વ માન મળ્યું હશે જેથી તેમણે વિક્રમાર્જુનીય નાટકમાં લખી પોતાના આશ્રયદાતાની કીર્તિ સોળે કળાએ ખીલવી અને રાજા વિક્રમને અમર બનાવ્યો છે.

૨. કાલિદાસના ગ્રંથો :-

વર્તમાન સમયમાં અસંખ્ય ગ્રંથો કાલિદાસના નામે રચો કાઢવામાં આવે છે. અથવા કવિના નામ સાથે જોડવામાં આવે છે. આવા અસંખ્ય ગ્રંથો હાલ વિદ્યમાન છે. પરંતુ નીચેના ગ્રંથો કવિની રચનાઓ મનાય છે. જેમ કે

૧ કુમારસંભવ

૨ રઘુવંશ. આ બંને મહાકાવ્યો છે. જ્યારે

૧ માલવિકાગ્નિમિત્રમ્

૨ વિક્રમાર્જુનીયમ્ અને

૩ અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્. એ ત્રણે નાટકો છે.

૧ મેઘદૂત એ હિમ્વિકાવ્ય છે. જ્યારે

૨ ઋતુસંહારને પ્રકૃતિનું કાવ્ય ગણાવી શકાય. આપણે ક્રમશઃ કાલિદાસના ગ્રંથોની ચર્ચા નીચે સુજા કરીશું :-

૧ કુમારસંભવ :-

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પંચમહાકાવ્યો અતિ વિખ્યાત છે. અને તેમાં કુમારસંભવ અને રઘુવંશ એ બંને પંચ-મહાકાવ્યોમાં ઉત્તમ સ્થાન પામ્યાં છે. કુમારસંભવ અને રઘુવંશ બંને કાવ્યોના વિષયો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના છે. છતાં કાવ્યત્વ તો બંનેમાં સોળે કલાએ ખીલે છે. કુમાર-સંભવ એ ૧૭ સર્ગોનું મહાકાવ્ય છે. અને તેમાં શિવ અને પાર્વતીના જીવનચરિત્રની ગાથા વર્ણવવામાં આવી છે. આ કાવ્ય દ્વારા કવિ ત્યાગ અને ભોગનું પરિણામ દર્શાવી અનુપમ સંદેશો આપણને આપી બાય છે. સમગ્ર કાવ્યના કથાનકની સર્ગબદ્ધ ચર્ચા નીચે મુજબ કરી શકાય.

સર્ગ પહેલો :- મહાકવિ કાલિદાસ કુમારસંભવનો આરંભ નગાધિરાજ હિમાલયના વર્ણનથી કરે છે. કવિ કહે છે કે ઉત્તર દિશામાં આવેલો આ દેવતાઓનો આત્મા નગાધિરાજ પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાગરોમાં પ્રવેશ કરીને પૃથ્વીના માપદંડો ભોલો છે. આ હિમાલય અનેક સિદ્ધો, મુનિઓનું પ્રેરણાસ્થાન, અસંખ્ય ધાતુઓના ખજાનારૂપ, અસંખ્ય અપ્સરાઓનું વિલાસસ્થાન છે, સરલ વૃક્ષોના ક્ષીરની સુગંધથી યુક્ત આ નગાધિરાજ પ્રજાપતિની કૃપાથી જ શેલાધિપત્યને પાત્રી યજ્ઞના ભાગનો અધિકારી બન્યો છે. આ હિમાલય મેરુનો સખા છે, અને પિતૃઓની માનસકન્યા મેના સાથે તેણે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યાં છે. યોગ્ય સમયે જ હિમાલય અને મેનાને મેનાકે નામે પુત્ર થયો. અને દક્ષકન્યા સતીએ પણ પુત્રીરત્ન તરીકે હિમાલયને ત્યાં જન્મ લીધો અને તે “પાર્વતી” એ નામે ઓળખાયાં. એકવાર સ્વેચ્છાએ જમણ કરતાં નારદમુનિએ હિમાલયની પાસે પાર્વતીને જોઈને તેનું ભવિષ્ય ભાખ્યું કે તેણી ભગવાન શિવની અર્ધાંગિની બનશે. ધીમે ધીમે પુત્રી પાર્વતી પોતાના પિતા હિમાલયને ત્યાં મોટી થવા લાગી. શિવ હિમાલયના શિખર ઉપર તપ કરતા હતા, ત્યારે સતીએ દક્ષને ત્યાં અગ્નિ પ્રવેશ કર્યો. વળી શિવ હિમગિરિ પર તપ કરતા ત્યારે હિમાલયે પાર્વતીને તેની બે સખીઓ સાથે ભગવાન શિવની પૂજા કરવાનો આદેશ આપ્યો અને પિતાની આજ્ઞાથી પાર્વતીએ પણ શિવની નિયમપૂર્વક દરરોજ પૂજા કરવા જવાનું શરૂ કર્યું.

સર્ગ બીજો :- બીજી તરફ સ્વર્ગમાં તારકાસુર રાક્ષસે બ્રહ્માના વરદાનથી પોતાનાં બધાં અને શક્તિથી દેવોને ત્રાસ આપવા માંડ્યો. પરિણામે ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વરુણ, કુબેર

યમ, આદિત્યો, મરુતો, રુદ્રો વગેરે દીનવદને દુઃખી થઈ બ્રહ્મદેવ પાસે ગયા. અને સઘળા દેવોએ તેમને વંદન કરી ભગવાન બ્રહ્મદેવની સ્તુતિ કરી. સ્તુતિ સાંભળી પ્રજાપતિ પ્રસન્ન થયા અને દેવોનું સ્વાગત કરી આગમનનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે સહસ્ર નેત્ર વાળા ઇન્દ્રે બંને હાથ જોડીને કમલાસન ઉપર શોભતા બ્રહ્મદેવને જણાવ્યું કે આપના વરદાનથી અપ્રતિમ બળવાન બનેલો તારકાસુર દેવોને ધૂમકેતુની જેમ ભારે ત્રાસ આપે છે. અને સઘળા દેવો તેના ભયથી ડરી જઈને સતત તેની આરાધના કરે છે. છતાં ત્રણે ભુવનોને તે ખીડે છે. તેણે નન્દનવનમાં વૃક્ષોના નાશ કર્યો છે. રૂપમાં અપ્રતિમ એવી દેવબાલાઓનાં અપહરણ કર્યાં છે. મેરુ પર્વતનાં શિખરો ભેદીને પોતાના આલયે ક્ષીકાશૈલની રચના કરી છે. દેવોના વિમાનના માર્ગોમાં અડચણો નાખી છે. દેવોની આહુતિઓને પોતે માયાવી શક્તિથી ભક્ષણ કરે છે. ઇન્દ્રના અશ્વ ઉચ્ચૈશ્વસનું અપહરણ કરી ઇન્દ્રનો ગુનો કર્યો છે. આ બધા ગુના તેણે કર્યા હોવાથી દેવોએ તેના નાશનો ઉપાય શોધવા બ્રહ્માને વિનંતી કરી. બધી વાત સાંભળીને બ્રહ્માએ દેવોને જણાવ્યું કે તે જરૂર તારકાસુરના વધનો ઉપાય કરશે. પરંતુ તેઓએ આ માટે થોડી ધીરજ રાખવી પડશે. ઉપરાંત બ્રહ્માએ જણાવ્યું કે હિમાલય ઉપર પાર્વતી શિવની સેવા કરે છે. તેથી શિવની આરાધનામાં તદ્દલીન બનેલી પાર્વતી તરફ શંકરનું મન આકૃષ્ટ થાય તેવા પ્રયાસો દેવોએ કરવા. આનું કારણ એ છે કે શિવ-પાર્વતીથી જન્મેલ પુત્ર જ દેવોનો સેનાપતિ બની શકે. અને તે જ તારકાસુરનો વધ કરશે. આ સંદેશ સાંભળી દેવો સ્વર્ગ ગયા અને બ્રહ્માજી અદૃશ્ય થઈ ગયા. બ્રહ્માએ નિર્દિષ્ટ કરેલા કાર્ય માટે હવે ઇન્દ્રે કામદેવને યાદ કર્યો અને કામદેવ તરત જ ઇન્દ્ર સામે હાજર થયો.

સર્ગ ત્રીજો :- ઇન્દ્રની હબરે આંખો એક જ ક્ષણે કામદેવના ઉપર પડી અને કામદેવે ઇન્દ્રની સલામાં અતિ નમ્ર ભાવે ઇન્દ્રને પોતાને યાદ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. કામદેવે બડાઈ ભારતાં જણાવ્યું કે તે પિનાક ધનુષ્યને ધારણ કરનાર ભગવાન શિવના ધૈર્યને પણ ભંગ કરવાને શક્તિમાન છે. પરિણામે ઇન્દ્રે તેની આ સ્વ-પ્રશંસાને હસતે મુખે વધાવતાં જણાવ્યું કે તારા મિત્ર વસંતને સાથે લઈ સમાધિપરાયણ બનેલા શિવને પાર્વતી પ્રતિ આકૃષ્ટ કરવા હિમાલય પર જા. કામદેવે ઇન્દ્રની આજ્ઞા મસ્તકે ચડાવી પોતાની પત્ની રતિને લઈને તે હિમાલયમાં

તપ કરતા શિવના સ્થાહવાશ્રમ નામના સ્થાને આવ્યો. આ સમયે કામદેવના મિત્ર વસંતે પણ દેવોના કાર્યમાં મદદ કરી. હિમાલય પર અકાળે વસંતનો ઉદ્ભવ થયો. વસંતનું માદક વાતાવરણ ચોમેર પ્રસર્યું. પરિણામે પશુ-પક્ષીઓ અને કિન્નરોમાં પણ પ્રભુચલાવનાનો આવિષ્કાર થયો. ચેતન અને અચેતન એવી પ્રકૃતિ પ્રેમમાં મગ્ન બની. અપ્સરાઓનાં મધુર ગાન શરૂ થયાં. અને શિવના ગણોમાં પણ ચાંચલ્ય જાગૃત થયું. નંદીના ઇશારાથી તુરત જ વન શાંત બન્યું. નમેરન કુંજમાં કામદેવે હવે ગુપ્ત રીતે પ્રવેશ કર્યો. શિવને જોઈ કામદેવનાં ગાત્રો કંપવા લાગ્યાં, અને હાથમાંથી શર અને ચાપ સરી ગયાનું લાન પણ તેને ન રહ્યું. આ સમયે જ બરાબર ધ્યાનસ્થ શિવની સેવા કરવા માટે પર્વતરાજની પુત્રી પાર્વતીનું આગમન થયું. વસંતનાં પુષ્પોનાં આભરણોથી અલંકૃત બનેલી, રક્તવસ્ત્રોને ધારણ કરેલી પ્રફુલ્લ પોયણી જેવી પાર્વતીને જોઈને ધ્યાનસ્થ શિવની સમક્ષ બરાબર કામદેવના ચિત્તમાં ચૈતન્ય પ્રગટ્યું. જ્યારે પાર્વતી શિવ સમક્ષ આવ્યા ત્યારે શિવ સમાધિમાંથી જાગૃત થયા. હવે પાર્વતીએ પોતાના હાથે ચૂંટેલ વસંતનાં પુષ્પોનો અર્ધ શિવને અર્પણ કરી પ્રણામ કર્યો. ભગવાન શિવે પાર્વતીને જણાવ્યું કે, ‘તું અન્ય સ્ત્રીથી ન સેવાયેલા પતિને પ્રાપ્ત કરે.’ આ સમયે લાગ જોઈને કામદેવે પોતાના ધનુષ્ય ઉપર સંમોહન નામના અમોઘ શરનું સંધાન કર્યું. પાર્વતીએ શિવને કમળના બીજની માળા અર્પણ કરી. શિવનું ધૈર્ય કંઈક હ્રાપ્ત થતાં તેમની દૃષ્ટિ પાર્વતીના પાઠા બિંબ જેવા અધરોષ ઉપર પડી. અને પર્વતપુત્રી પાર્વતી પણ બાલકદંબ સમાન અંગો દ્વારા રતિભાવને પ્રગટ કરીને ઊભી રહી. હવે ભગવાન શિવે પોતાની ઇન્દ્રિયોની વિકૃતિને રોકીને આત્મકારણ શોધવા દિશાઓના છેડા સુધી દૃષ્ટિ નાખી. અને તપોભંગ કરનાર કામદેવને જોતાં જ પોતાના ત્રીજા નેત્રમાંથી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. દેવો શિવને કંઈક વિનંતી કરે તે પહેલાં જ ત્રીજા નેત્રના અગ્નિએ કામદેવને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો. અને રતિ ત્યાં મૂર્છા પામી. પોતાના ગણો સહિત ભગવાન શિવ ત્યાંથી અંતર્ધાન થયા. લયલીત તેમ જ અતિ લજ્જાચક્રાન્ત બનેલી એવી પાર્વતીને હિમાલય પોતાના બે હાથે ઊંચકીને, બે હંતશૂળમાં ભરાવેલી કમલિનીને લઈ જતા ઔરાવત હાથીની પેઠે પોતાના મહેલે લઈ ગયો.

સૂર્ગી યોથો:- શિવ દ્વારા કામદેવ ભસ્મીભૂત થયો. અને પરિણામે રતિને વૈધવ્ય મળ્યું. જ્યારે તેણે પોતાના

પતિના મૃત્યુના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તે બેલાન થઈ ગઈ. ચૈતન્ય આવ્યું ત્યારે તેણે હૃદયથી અત્યંત કઠોર રુદ્ધન કર્યું. તે પોતાને કઠોર હૃદયવાળી માનવા લાગી, કારણ કે પોતાના પતિ સાથે તેનું મૃત્યુ ન થયું. તે પોતાના પતિના મિત્ર વસંતને વિલાપ કરતી, ચિતા બનાવી પોતાને અગ્નિદાહ આપવા વીનવવા લાગી. વસંતે રતિના કહ્યા મુજબ કર્યું ત્યારે આકાશવાણી દ્વારા રતિએ જાણ્યું કે એકવાર ભગવાન બ્રહ્માદેવ પોતાની પુત્રી તરફ કામાતુર બન્યા હતા ત્યારે બ્રહ્માએ વિકારનો નિગ્રહ કરીને કામદેવને શાપ આપ્યો કે તેને શિવ ભસ્મ કરશે, તેથી તે આ દશાને પામ્યો. પછી ધર્મએ બ્રહ્માને વિનંતી કરતાં બ્રહ્માએ શ્રાપનો ઇલાજ બતાવ્યો કે જ્યારે પાર્વતી સ્વ-તપશ્ચર્યાથી શિવને સ્વપ્રવણ બનાવશે ત્યારે શિવ પાર્વતી સાથે લગ્ન કરશે. આ પછી શિવ પોતાના દેહ પરત્વે ફરીથી કામને પ્રયોજશે. રતિએ આ કારણથી પોતાનો દેહ ટકાવી રાખ્યો. શ્રાપ સાંભળીને રતિ ઉપર જણાવ્યા મુજબના સમયની રાહ જોવા લાગી.

સૂર્ગી પ મો:- પાર્વતીના સમક્ષ જ કામદેવનું દહન થયું તેથી પાર્વતીએ વિચાર્યું કે શિવનું સ્વરૂપ સાધ્ય નથી. આમ વિચારી કઠોર તપ વડે સૌંદર્યને સફળ બનાવવાની અભિલાષા કરી. માતા મેનાએ પાર્વતીનું કઠોર તપ જોઈને તેને નિવારવા સમજાવી; પરંતુ પાર્વતી ડગ્યાં નહિ. પિતાની રજા લઈ ઉમાએ મયૂરવાળા ગૌરી-શિખર ઉપર તપ કરવાનો આરંભ કર્યો. હવે ઋષિ-મુનિઓ પાર્વતીના દર્શને આવવા લાગ્યા; પરંતુ તેણી ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્તિ ન થતાં પ્રસન્નવદને પંચાગ્નિ સળગાવી શ્રીભક્તમાં તપ કરવા લાગી. આહારમાં સૂકાં પણી ત્યજીને તે હવે અપણાં બન્યાં. શિવ આખરે તપથી પ્રસન્ન બની બ્રહ્માચારીનો વેશ લઈ પાર્વતી પાસે ગૌરી-શિખર ઉપર આવ્યા. પાર્વતીને તપનું કારણ પૂછ્યું અને પાર્વતીની પરીક્ષા કરવા શિવની નિંદા કરી. પાર્વતીએ શિવ તરફ અડગ રહી બ્રહ્માચારીને યોગ્ય જવાબો આપ્યા. ભગવાન શિવે પાર્વતીનો પોતાના તરફનો અનન્ય ભાવ જાણી પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું ત્યારે જેના સ્તનો ઉપરથી વલ્કલ ખસી ગયું છે તેવી પાર્વતી ચાલવા લાગી અને ભગવાન શિવે તેના તરફ હાસ્ય કરતાં પાર્વતીને પકડી લીધી. ધ્રુવરી અનુભવતી અને પરસેવાથી ભીના શરીરવાળી પાર્વતી, સ્તનામાં આવતી પર્વતની અડચણથી વ્યાકુળ બનેલી નદીની જેમ તે જઈ પણ ન

શકી અને ઊભી પણ ન રહી શકી અને શિવે કહ્યું કે આજથી હું તારા તપથી ખરીદાયેલો દાસ છું. આમ કઠોર તપથી પાર્વતીની અભિલાષા સફળ બની,

સર્ગ ૬ ક્રો:- પાર્વતી શિવને હિમાલયની રજા લેવાનું સૂચવે છે. શિવ તેથી સપ્તર્ષિઓ અને અરુન્ધતીને હિમાલયના નિવાસસ્થાને મોકલે છે. હિમાલયના ઔષધિપ્રસ્થ નગરમાં સપ્તર્ષિઓ જ્યારે આવે છે ત્યારે હિમાલય તેમનું ભાવલીનું સ્વાગત કરે છે. તે પછી તેમને આશ્મનનું કારણ પૂછે છે. સપ્તર્ષિઓના પ્રસ્તાવને જાણી હિમાલય પ્રસન્ન બની પોતાની પત્ની મેનાને પૂછે છે. મેનાની સંમતિ લઈ સપ્તર્ષિઓની દરખાસ્ત હિમાલયે સ્વીકારી. આ વાત તેણે પાર્વતીને જણાવતાં કહ્યું, હે પુત્રી! તું વિશ્વના આત્મા એવા શંકર માટે ભિક્ષારૂપ નક્કી થયેલી છું. આખરે શિવ પાર્વતીના વિવાહની તિથિ સપ્તર્ષિઓએ નક્કી કરી પોતાના સ્થાને ચાલતા થયા. શિવે આ વાત જાણી, સપ્તર્ષિઓ પાસેથી જાણી આનંદ પામ્યા. પરંતુ પાર્વતીને પરણવામાં ઉત્સાહી મનવાળા, પશુના પતિ શિવ પણ લગ્નની તિથિના આગળના દિવસે મહામુશકેલીએ પસાર કરવા લાગ્યા.

સર્ગ ૭ મો અને ૮ મો:- હવે શિવ અને પાર્વતીનાં વિધિપૂર્વક લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. કવિએ ત્યાર પછી મેનાની હર્ષ અને વિષાદની સ્થિતિનું આલેખન સુંદર રીતે કર્યું છે. વિવાહવિધિ, અથિતિઓ અને શિવ પાર્વતીની વિદાય કવિ નિરૂપે છે. આઠમા સર્ગમાં પરિણીત યુગલ અનુપમ અને ઉપભોગક્ષમ એવા ગન્ધમાદન પર્વત પર આવે છે અને વર્ષોપર્યંત તેઓ અહીં દાંપત્યસુખ ભોગવે છે.

સર્ગ ૯ થી ૧૩ સુધી:- હવે અગ્નિએ કપોતનું સ્વરૂપ લીધું અને શિવના સંભોગગૃહમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. પરિણામે શિવ તેના ઉપર રોષે ભરાયા. અગ્નિએ પોતાનું સ્વરૂપ જ્યારે ધારણ કર્યું, ત્યારે શિવને અગ્નિનો ખ્યાલ આવ્યો. પિનાકપાણિ પાસે અગ્નિ પ્રાર્થના કરી ક્ષમા માગવા લાગ્યો. તેમ જ તારકાસુરથી ત્રાસી જઈ શિવ ભગવાન પાસે રક્ષણ માંગ્યું. શિવ પ્રસન્ન થયા અને પોતાનું સંભોગના વિદ્યેપથી દ્રવિત થયેલું વીર્ય (તેજ) અગ્નિમાં મૂક્યું; પરંતુ અગ્નિથી શિવનું તેજ સહન ન થયું અને પરિણામે તેણે

તે ગંગામાં ફેંક્યું. આખરે કૃતિકાઓએ તે વીર્યને ધારણ કર્યું અને પરિણામે રકંઠનો જન્મ થયો. કૃતિકાઓએ જન્મ આપ્યો હોવાથી રકંઠનું બીજું નામ કાર્તિકેય રાખવામાં આવ્યું. કુમાર કાર્તિકેયને ધીમે ધીમે ઉછેરવામાં આવ્યા. યુવાન બનતાં તેમણે દેવોના સેનાપતિનું પદ સ્વીકાર્યું.

સર્ગ ૧૪ થી ૧૭ :- ૧૪ માં સર્ગમાં કવિ તારકાસુરની ભયંકર તથા વિશાળ સેનાનું વર્ણન કરે છે. ત્યાર પછી અભિમાની તારકને શરણે થવાની ચેતવણી આપવામાં આવે છે. તારક તેને ન ગણતાં યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય છે. આખરે દેવો અને અસુરોનું યુદ્ધ થયું અને તેમાં તારકનો વધ કરવામાં આવ્યો. દેવોએ કાર્તિકેય ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

૨. રઘુવંશ:-

રઘુવંશ એ કાલિદાસનું બીજું મહાકાવ્ય છે. પ્રસ્તુત કાવ્યનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે કવિએ રઘુવંશનું નામકરણ તેના નાયકનાનામ ઉપરથી કર્યું છે.

આ કાવ્યના ૧૯ સર્ગ છે અને તેમાં રઘુવંશના કિંવા સૂર્યવંશના ૨૯ રાજાઓનું વર્ણન અને તેમનાં પરાક્રમેનું આલેખન થયું છે.

સર્ગ ૧ લો :- કાવ્યારંભે વિશ્વના માતાપિતા પાર્વતી અતે પરમેશ્વરને કવિ વંદે છે. અને કાલિદાસ, સૂર્યવંશના રાજાઓનું વર્ણન કરવામાં પોતે અતિ સામાન્ય અને અસમર્થ છે તેમ જણાવે છે. કવિ કહે છે કે મહાકવિ બનવા જતાં હું મશ્કરીને પાત્ર ઠરીશ. પરંતુ સૂર્યવંશ વિશે તેમની આગળના કવિઓએ ઘણું બધું વર્ણવ્યું છે તેથી કવિ કહે છે કે તેમનું કામ અહીં સરળ થયું છે. આમ તે અતિ વિનમ્ર બને છે. કવિ કહે છે કે રઘુવંશના રાજાઓના ઉત્તમ અને મહાન ગુણોએ જ તેમને આ મહાન પરાક્રમી રાજાઓનાં ચરિત્રવર્ણન કરવાની પ્રેરણા આપી છે. રઘુવંશ અથવા સૂર્યવંશમાં સૂર્યનો પુત્ર વૈવસ્વત મનુ આ વંશનો પ્રથમ રાજા હોતો અને તેના વંશમાં દિલીપ નામે અતિ પ્રતાપી રાજા થયો. દિલીપની રાણીનું નામ સુદક્ષિણા. બન્ને રાજા રાણીને સંતાતિ ન હોવાથી સંતાન

મેળવવાની અભિલાષાથી કેઈ અનુષ્ઠાન કરવાની ઇચ્છાથી દિલીપ પોતાના રાજ્યની ધુરા પ્રધાનોને આપી સુદક્ષિણા સાથે રથમાં બેસી પોતાના કુલગુરુ વસિષ્ઠના આશ્રમે આવે છે. આશ્રમમાં બંનેનું યથોચિત સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. હવે દિલીપ તેમ જ સુદક્ષિણા પોતાના ગુરુ વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીને વંદન કરે છે. ગુરુ બંનેને ક્ષેમ-કુશળ પૂછે છે. દિલીપ સંતતિતા અભાવનું દુઃખ વ્યક્ત કરતાં ગુરુને પિતૃઋણમાંથી મુક્ત કરવા વિનંતી કરે છે. તેથી ગુરુ વસિષ્ઠ ધ્યાન ધરી દિલીપને સંતાનપ્રાપ્તિમાં કઈ ખામી છે તે જુએ છે. વસિષ્ઠ દિલીપને કહે છે કે “પહેલાં તમે એકવાર ઇન્દ્રને મળીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર પાછા ફરતા હતા ત્યારે માર્ગમાં કલ્પવૃક્ષની છાયામાં કામધેનુ વિશ્રામ કરતી હતી. તમે આ સમયે ઋતુસ્નાતા સુદક્ષિણાના વિચારમાં પરાયણ હતા, અને ઘરે જવાની ઉતાવળમાં કામધેનુની પ્રદક્ષિણા ન કરી. પરિણામે કામધેનુએ તમને શ્રાપ આપ્યો છે કે, હે રાજા! તું મારી અવગણના કરી અનાદર કરે છે તેથી મારી (સંતતિ) નંદિનીની સેવા કર્યા વગર તને સંતતિ પ્રાપ્ત થશે નહિ.” વસિષ્ઠના આશ્રમમાં જ નંદિની ગાય છે તેથી તે દિલીપ અને સુદક્ષિણાને તેની સેવા કરવાનું જણાવે છે. આ સમયે નંદિની જંગલમાંથી પાછી ફરી હોય છે. ઋષિ ગાયની સેવાનો વિધિ રાજાને દર્શાવે છે અને પુત્રપ્રાપ્તિના આશીર્વાદ આપે છે. રાજા અને રાણી બંને પર્ણ-શાળામાં ઢાંની પથારી ઉપર સૂઈને રાત્રિ પસાર કરે છે.

સર્ગ ળીજો :- સવાર પડતાં દિલીપ અને સુદક્ષિણા બંને ગોસેવા માટે તત્પર બને છે. પ્રથમ સુદક્ષિણા નંદિનીનું પૂજન કરે છે અને ત્યાર પછી તેને વનમાં જવા માટે છોડવામાં આવે છે. હવે રાજા અને રાણી બંને ગાયની પાછળ પાછળ ચાલે છે. ત્યાર પછી થોડું અંતર કાપતાં દિલીપરાજા યત્ની અને નોકરોને આશ્રમમાં જવા રજા આપે છે. રાજા ગાયની સેવા કરે છે. તે ગાયને ખડતા કેળિયા ખવડાવે છે, પંપાળે છે અને માખીઓથી સાચવે છે. ગાય ચાલે ત્યારે રાજા ચાલે છે. બીજી રહે ત્યારે બીજો રહે છે અને પાણી પીવાની ઇચ્છા ગાય કરે ત્યારે પોતે પણ પાણી પીવે છે. સાંજે રાજા આશ્રમમાં પાછો આવે છે ત્યારે સુદક્ષિણા ગાયની ગંધાક્ષતથી પૂજા કરે છે અને પ્રદક્ષિણા કરી તેને વંદન કરે છે. દિલીપ અને સુદક્ષિણા બંને વસિષ્ઠને વંદે છે. રાત્રે ગાયને દોહ્યા પછી જ્યારે

તે ઊંઘી જાય તે પછી બંને નિદ્રાધીન થાય છે. રાજા દિલીપ આમ છાયાની જેમ ગાયને અનુસરે છે. આ રીતે રાજાની ગોસેવાના એકવીસ દિવસ સંપૂર્ણ થયા. બાવીસમા દિવસે નંદિની રાજાની ભાવનાની કસોટી કરવા ઇચ્છે છે. નંદિની જંગલમાં હિમાલયની ગુફામાં પ્રવેશે છે. ત્યારે રાજા પ્રકૃતિની શોભા જોવામાં તલ્લીન બન્યો હોય છે. એકાએક સિંહ ત્રાડ નાખી નંદિની ઉપર હુમલો કરે છે. રાજા આ દશ્ય જોઈ તરત જ પોતાનું ધનુષ્ય સંભાળે છે; પરંતુ જ્યાં તે ભાથામાંથી બાણ કાઢવા જાય છે ત્યાં એની આંગળીઓ બાણને ચોંટી જતાં તે સ્તબ્ધ બની જાય છે. પ્રચંડ ક્રોધથી રાજા સમસમી ઊઠે છે. હવે પેલો સિંહ દિલીપ રાજાને મનુષ્યવાણીમાં કહે છે : ‘હે રાજા! તારા પરિશ્રમથી બસ. તારું શસ્ત્ર અહીં વૃથા છે. હું ભગવાન શિવનો અનુચર છું અને કુંભોદર મારું નામ છે. પાર્વતીના વાહન નિકુંબનો હું મિત્ર છું. એક વખત, તારી સામે રહેલા અને શિવે જેને પુત્રસમાન ગણેલ તથા પાર્વતીએ પાણીથી સિંચન કરીને ઉછેરેલા એવા આ દેવદારુના વૃક્ષની છાલ કેઈ જંગલી હાથીએ પોતાના ગંડસ્થળના ઘર્ષણથી ઉખેડી નાખી. ત્યારથી મને અહિં દેવદારુના વૃક્ષના રક્ષણાથે નીમવામાં આવ્યો છે. (જોળે આવેલા) અનાયાસે સામા આવી જાય તે પ્રાણીઓથી મારે નિર્વાહ ચલાવવો એવો મને ભગવાન શિવે આદેશ આપ્યો છે. તેથી આ ગાયનું હું આજે જ ભોજન કરીશ. તું ગાયને બચાવવાને શક્તિમાન નથી.’ રાજાએ સિંહને કહ્યું કે ભગવાન શિવ સદા મહાન છે. છતાં મારા ગુરુ વસિષ્ઠના મારી સમક્ષ જ (નાશ પામતા એવા) આ ગાયરૂપી ધનનો વિનાશ હું શી રીતે જોઈ શકું? તમે મારા શરીરનું ભક્ષણ કરીને આ ગાયને છોડી દો. હવે સિંહને એક ગાય માટે એકચક્રી રાજ્ય, સત્તા, યુવાની તથા સુંદર શરીરનો ત્યાગ કરવા બનેલા રાજાને જોઈને હસવું આવે છે. સિંહ થોડા માટે ઘણાનું અલિહાન ન આપવાની દિલીપરાજાને શિખામણ આપે છે. આમ છતાં પણ રાજા પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહે છે અને પોતાનું ભક્ષણ કરી ગાયને છોડી મૂકી પોતાના યશરૂપી શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તે સિંહને વીનવે છે. રાજાની વિનંતી સિંહ આખરે સ્વીકારે છે. દિલીપરાજા પોતાનું શરીર સિંહને સોંપવા તયાર થાય છે અને જ્યારે તે સિંહના આક્રમણની રાહ જુએ છે ત્યારે રાજા ઉપર આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય છે. આ સમયે સિંહ અદશ્ય થાય છે. રાજાએ ‘હે વત્સ બીલો થા,’ એમ

અમૃત સમાન વાણી સાંભળી અને પોતાની સમક્ષ ગાય જોઈ. પોતાના તરફની દયાથી ગાય રાજ ઉપર પ્રસન્ન થઈ. ગાયે રાજને તેના જેવા પરાક્રમી પુત્ર થવાના મંગલ આશીર્વાદ આપ્યા. પછી બંને આશ્રમે પાછાં ફર્યાં. દિલીપ રાજાએ ગુરુ વસિષ્ઠને બધી માહિતી સંભળાવી. ગુરુની આજ્ઞા મળતાં રાજા ગાયની સૂચના અનુસાર તેના દૂધનો પ્રસાદ લે છે. બીજે દિવસે પ્રભાતે દિલીપ અને સુદક્ષિણા વ્રતનાં પારણાં કરે છે. તેઓ યજ્ઞના અગ્નિની, વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીની તથા વાછરડા સહિત નંદિની ગાયને પ્રદક્ષિણા કરી પોતાના નગરમાં આવે છે અને રાજા દિલીપ ફરીથી રાજ્ય કારભાર સંભાળે છે. હવે સમય પસાર થતાં રાણી સુદક્ષિણા સગર્ભા બને છે.

સર્ગ ત્રીજો :- આ સર્ગના પ્રારંભમાં આપણને જણાય છે કે સુદક્ષિણા આપનસત્વા બની છે. થોડા સમયમાં તે એક પુત્રને જન્મ આપે છે. પરિણામે સર્વ સ્થળે રાજ્યમાં આનંદ ફેલાય છે. પુત્રનું નામ ‘રઘુ’ રાખવામાં આવ્યું. ધીરે ધીરે રઘુ બાળપણ પસાર કરી યુવાનીમાં પ્રવેશ્યો. તેના ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. તે પછી તેને શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ થયો. થોડા સમયમાં રઘુએ ચારેય વિદ્યાઓમાં નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. તે પિતા પાસેથી શસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યો. ત્યાર પછી રઘુનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. રઘુને દિલીપે યુવરાજપદે સ્થાપ્યો. દિલીપે ૯૯ અશ્વ-મેઘ યજ્ઞના અશ્વના રક્ષણની કામગીરી રઘુને સોંપીને સો મો યજ્ઞ શરૂ કર્યો. ઇન્દ્રે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે ચોરીછૂપીથી યજ્ઞના અશ્વને તે ચોરી ગયો. પરિણામે રઘુને ભારે અચરજ થયું. અકસ્માત્ રઘુને નંદિની ગાયનાં દર્શન થયાં. ગાયના અંગમાંથી ટપકતાં પવિત્ર જળને પોતાનાં નેત્રોએ લગાડતાં રઘુને દિવ્યદષ્ટિ સાંપડી. તેણે આ સમયે પૂર્વદિશા તરફ પ્રયાણ કરતા ઇન્દ્રને જોયો. રઘુએ ઇન્દ્રને ચોરીનો માર્ગ છોડી અશ્વ પાછો આપી દેવા વિનંતી કરી; પરંતુ ઇન્દ્રએ તેમ કરવાની ના પાડી. ત્યારે રઘુએ શસ્ત્ર ઉપાડવાનું ઇન્દ્રને જણાવ્યું. ઇન્દ્ર અને રઘુનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. રઘુએ ઇન્દ્રના વજ્રપ્રહારો સહન કર્યાં. આખરે રઘુના અપ્રતિમ બળને જોઈ ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થયો અને યજ્ઞના અશ્વ સિવાય જામે તે વસ્તુ આપવાની તૈયારી જણાવી. ઇન્દ્રના વચન પ્રમાણે રઘુએ દિલીપ માટે ઇન્દ્ર પાસેથી યજ્ઞની સમાપ્તિ થયા વગર જ યજ્ઞનું ફળ

મેળવ્યું. ઇન્દ્ર રઘુને વરદાન આપે છે. વરદાન મેળવી રઘુ યજ્ઞમંડપમાં પાછો આવ્યો. સઘળી વાત જાણી દિલીપ રઘુને અભિનંદન આપે છે. આખરે દિલીપ રાજા રાજ્યની ધુરા રઘુને સોંપી સુદક્ષિણા સાથે વનગમન કરે છે.

સર્ગ ચોથો :- રઘુએ રાજ્યધુરા સંભાળી અને તેણે સુંદર રાજ્યવ્યવસ્થા કરી. પરિણામે રઘુની પ્રતિભાથી પ્રસન્ન બનેલી પ્રજા ધીરેધીરે દિલીપને બૂલવા લાગી. જેમ સૂર્યનો પ્રખર તાપ ચોતરફ ફેલાય તેમ રઘુનો પ્રભાવ સર્વદિશા-ઓમાં ફેલાયો. રઘુની “રાજ” એ પદવી હવે સાર્થક થઈ. શરદઋતુનો આરંભ થતાં રઘુએ દ્વિગ્વિજય કરવા માટે પોતાની ચતુર્ગિણી સેના સાથે વિજયકૂચ શરૂ કરી. સૌ પ્રથમ તેણે પૂર્વ દિશામાં આવેલા સુદ્ધ અને વંગ દેશોને જીત્યા. અને ગંગાના પ્રવાહમાં પોતાનો વિજય-સ્તંભ સ્થાપ્યો. કપિશા નદી પાર કરીને તેણે કલિંગ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી. અને કલિંગના રાજાને હરાવ્યો. કલિંગ-નરેશ પાસેથી કર લઈને તેણે મુક્ત કર્યો. ત્યાર પછી તે દક્ષિણદિશા પ્રતિ આગળ વધ્યો. દક્ષિણમાં પાંડવ રાજા-ઓએ રઘુની આજ્ઞા સ્વીકારી, અને તામ્રપર્ણા નદીના મુખ પાસેથી મેળવેલાં મોતીઓ રઘુને ભેટ આપ્યાં. દક્ષિણના મલય અને દર્દુર નામના પર્વતોનો ઉપભોગ કરી તેણે સદ્માદ્રિ પર્વતને ઝોળાંગ્યો અને કૌંકણ (અપરાન્ત) તથા કેરલના મહારાજાઓને હાર આપી. તે પછી પારસિક રાજાઓને હરાવવા રઘુએ સ્થળ માર્ગે વિજયયાત્રા આરંભી. રઘુ અને પારસિકોનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. રઘુએ લાંબી દાહીવાળા યવનોનાં માથાં કાપીને ધરતીને ઢાકી દીધી. બાકી જીવતા રહેલા યવનો પોતાના શિરસ્ત્રાણ ઉતારી રઘુને શરણે આવી નમી પડ્યા. હવે રઘુએ ઉત્તર દિશાનો માર્ગ લીધો. હૂણ અને કાંબોજ રાજાઓને તેણે ભારે શિકસ્ત આપી અશ્વો અને સુવર્ણની અમૂલ્ય ભેટ મેળવી. ત્યાર પછી તેણે હિમાલય પર્વત ઉપર આવેલા ઉત્સવ-સંકેત વગેરે પર્વતાળ જણુરાજ્યોના રાજાઓ સાથે ભારે યુદ્ધ કર્યું અને વિજય મેળવ્યો. અહીંથી પાછા ફરીને તેણે લૌહિત્યા નદી ઝોળાંગી. રઘુનો પ્રતાપ સહન કરવાને પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશનો રાજા અશ્વઞ્જામાન બન્યો. આસામ-નો (કામરૂપ) રાજા હાથીઓની ભેટ આપી રઘુને ચરણે પડ્યો. સમગ્ર સ્થળે વિજય મેળવી રઘુ પોતાના

રાજ્યમાં આવ્યો અને તેણે વિશ્વજિત યજ્ઞ આરંભ્યો. આ યજ્ઞમાં રઘુએ પોતાનું સર્વસ્વ દાનમાં આપી દીધું. અને યજ્ઞ સમાપ્તિ પછી તેણે પોતાની સેવા માટે આવેલા વિજિત રાજાઓને તેમના ઘરે જવાની અનુમતિ આપી.

સર્ગ પાંચમો :- રઘુએ વિશ્વજિત યજ્ઞ કરી પોતાનું સર્વસ્વ દાનમાં આપી દીધું. તે પછી તરત જ વરતન્ટુ ઋષિને કૌતસ નામનો શિષ્ય વિદ્યાસમાપ્તિ કરી ગુરુદક્ષિણા માટે ધન મેળવવાની અભિક્ષાપાથી રઘુના દરબારમાં આવ્યો. રઘુએ પોતાની ગરીબાઈના કારણે માટીનાં વાસણોમાં અર્ધ્યની સામગ્રી લઈ તેનું પૂજન કર્યું અને આસન આપી તેના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. રઘુએ આગમનનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે કૌતસે જણાવ્યું કે તમારા રાજ્યમાં પ્રભુ સુખી છે અને મને એક બાબતનો અક્ષોસ છે કે હું થોડો મોટો અહીં આવ્યો છું. આપે આપનું સઘળું દ્રવ્ય દાનમાં આપી દીધું છે. તેથી હવે મારે ગુરુદક્ષિણા માટે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા બીજા સ્થળે જવું પડશે. આ સાંભળી રઘુએ કૌતસને પૂછ્યું કે ગુરુદક્ષિણામાં તમારે કેટલું દ્રવ્ય આપવાનું છે? આ સમયે કૌતસે જણાવ્યું કે ગુરુ પાસેથી મેં તમામ વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ગુરુને દક્ષિણા લેવા માટે વિનંતી કરી. પરંતુ પ્રસન્ન બનેલા ગુરુએ કશું લેવાની ના પાડી; પરંતુ જ્યારે ગુરુને દક્ષિણા લેવા મેં વારંવાર વીનવ્યા ત્યારે તેમણે ગુરુસે થઈને જણાવ્યું : “મારી પાસેથી તું ચૌદ વિદ્યાઓ શીખ્યો છે તો ગુરુદક્ષિણામાં ચૌદ કરોડ સુવર્ણની મુદ્રાઓ આપ.” આમ ગુરુને આપવાની દક્ષિણા પરિપૂર્ણ રીતે લેવા યાચક તરીકે આપની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે આપનાં આ મૃત્તિકાનાં વાસણો પરથી આપની સ્થિતિ મારા મનમાં સ્પષ્ટ થઈ છે. તેથી હવે ગુરુદક્ષિણાની વ્યવસ્થા માટે હું બીજા સ્થળે જઈશ. તમામ વિગત સાંભળી ખૂબ વિચારી રઘુએ કૌતસને પોતાને ત્યાં બે-ત્રણ દિવસ રહેવાનું જણાવ્યું. રઘુએ ધનાપ્રપ્તિ માટે કુબેર પર ચડાઈ કરવાનું વિચાર્યું; પરંતુ રઘુએ શસ્ત્રસજ્જ બની બીજા દિવસના પ્રભાતે કુબેર પર આક્રમણ કરવાના ઇરાદાથી રાત્રે જ તે સ્થળમાં સૂતો. પરંતુ રઘુ કુબેર ઉપર આક્રમણ કરે તે અગાઉ જ રાત્રે કુબેરે આકાશમાંથી સુવર્ણની વર્ષા કરી. અને રઘુના બધા જ ભંડારો સુવર્ણની મુદ્રાઓથી છલકાવી દીધા. અને રઘુએ પરિણામે સઘળું દ્રવ્ય કૌતસને પ્રેમથી આપ્યું. કૌતસે રઘુને

તેના જેવો જ પુત્ર થવાના આશીર્વાદ આપ્યા અને તે ત્યાંથી રવાના થયો. કૌતસના આશીર્વાદ મુજબ રઘુને ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો. તેનું નામ ‘અજ’ પાડવામાં આવ્યું. અજ ધીરે ધીરે મોટો થવા લાગ્યો. યુવાન બનતાં તેણે ગુરુ પાસેથી બધી વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો. એક દિવસ વિદ્વત્ દેશના રાજા ભોળે અજના ઉપર સંદેશો મોકલી પોતાની બહેન ઇન્દુમતીના સ્વયંવરમાં હાજરી આપવાનું આમંત્રણ પાઠવ્યું. તે પ્રમાણે અજે સ્વયંવરમાં ઉપસ્થિત રહેવા વિદ્વત્ દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં તે નર્મદા-કિનારે આવ્યો અને સેના સહિત ત્યાં પડાવ નાખ્યો. આ સમયે નર્મદાના જળમાં સ્નાન કરી એક જંગલી હાથી બહાર આવ્યો. આ હાથીના લમણામાંથી મદ્દ ઝરતો હતો. મદ્દની દુર્ગંધથી અજની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સઘળા ભય અનુભવવા લાગ્યા. સઘળી પરિસ્થિતિ પાત્રી જઈને અજે તેના ગંડસ્થળને બાણથી ભેદ્યું. હાથીએ પરિણામે પોતાનો દેહ છોડ્યો; પરંતુ હાથીના શરીરનું એક દિવ્ય પુરુષમાં રૂપાન્તર થઈ ગયું. આ દિવ્ય પુરુષ તે પ્રિયંવદ નામે રાજકુમાર હતો અને તેના પિતાનું નામ “ગંધર્વરાજ પ્રિયંવદશન” હતું. મતંગ નામના ઋષિએ એકવાર પ્રિયંવદને હાથી બનવાનો શ્રાપ આપ્યો હતો. પરિણામે તે હાથીની યોનિમાં જન્મ્યો. પાછળથી ઋષિ મતંગે દયા લાવી તેના શ્રાપને હળવો બનાવ્યો અને તેને જણાવ્યું કે ઈશ્વાકુ વંશનો કુમાર ‘અજ’ તારો ઉદ્ધાર કરશે. પ્રિયંવદે પોતાની બધી વાત અજને વર્ણવી “સંમોહન” નામનું શસ્ત્ર અજને આપ્યું. અને તેણે સ્વર્ગમાં વિદાય લીધી, જ્યારે અજે વિદ્વત્દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. અજરાજાનું ભોજરાજાએ પોતાની નગરીમાં સારું સ્વાગત કર્યું, અને યોગ્ય ઉતારો રહેવા માટે આપ્યો. રાત્રે અજ ઇન્દુમતીના વિચારમાં જ નિદ્રાધીન થયો અને સવારે બંદીજનોએ અજનું સ્તુતિગાન આરંભ્યું ત્યારે તે જાગૃત થયો. અજે પ્રાતઃ કર્મ પૂર્ણ કરીને આખરે તે સ્વયંવરની સભામાં ગયો.

સર્ગ છઠ્ઠો :- રાજા અજે સ્વયંવરમંડપમાં યોગ્ય સ્થાન લીધું. આ સમયે અનેક રાજાઓ ભારે દમામ સાથે સ્વયંવરમાં ઉપસ્થિત થયા ત્યારે ચાર મનુષ્ય વડે જિંચકાતી પાલખીમાં બેસીને ઇન્દુમતીએ સ્વયંવરની સભામાં પ્રવેશ કર્યો. બધા રાજાઓ ચકિત બની ગયા અને ઇન્દુમતીને

મેળવવા માટે તેમણે યોગ્ય શૃંગારિક ચેષ્ટાઓ કરવા માંડી. હવે બધા રાજાઓનાં આચરણ અને કુળ વિષે જાણનારી ઠાસી સુનન્દા ઇન્દુમતીને એક પછી એક બધા રાજાઓ પાસે લઈ ગઈ અને તેમનું ઓળખાણ આપવા લાગી. ધીરે ધીરે ઇન્દુમતી મગધ, અંગ, અવન્તી, અનૂપ, શરસેન, પાંડ્ય વગેરે દેશના મહારાજાઓને જોઈને આગળ વધવા લાગી. મનગમતા પતિને મેળવવાને ઇચ્છતી એવી ઇન્દુમતી જે જે રાજાઓને છોડીને આગળ વધતી હતી ત્યારે તે સ્વયંવરમાં તે તે રાજાઓ વિવર્ણુ ભાવને પામતા હતા. (જાંખા પડી જતા હતા.) આખરે તે રઘુપુત્ર અજ પાસે જીભી. અજ તે સમયે ખરેખર સર્વાંગ સુંદર જણાતો હતો. કવિ કહે છે કે ‘શુ’ ખીલેલા આચરાજોને છોડીને ભમરાઓની હાર અન્ય સ્થળે જાય છે?’ રત્નનો સુવર્ણ સાથે સમાગમ થાઓ’ એવી ઇચ્છા કવિ પ્રગટ કરે છે. આ સમયે જ ઇન્દુમતીએ અજના ગળામાં વરમાળાનું આરોપણ કર્યું. તેથી સ્વયંવરમાં હાજર રહેલા લોકોને આનંદ થયો. પણ સ્વયંવર મંડપમાં આવેલા રાજાઓ નિરાશાને વધી.

સર્ગ ૭ મો :- સ્વયંવર મંડપમાં રાજકુમારી ઇન્દુમતીએ અજના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી ત્યારે આમંત્રિત રાજાઓ નિસ્તેજ બન્યા અને અજની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાનાં રાજ્યો પ્રતિ પ્રસ્થાન કર્યું. અજ અને ઇન્દુમતી લોજરાજા સાથે નગરમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે નવદંપતીને જોવા નગરના લોકો જીમટ્યા. આખરે અજ અને ઇન્દુમતીના વિવાહની વિધિ પૂર્ણ થઈ. વિદલ્ભના રાજા લોજે ઇન્દુમતીને શક્તિ મુજબ દહેજ આપી અને તેમને વળાવ્યા. પરંતુ કેટલાક ઈર્ષ્યાળુ રાજાઓ માર્ગમાં અજ સાથે યુદ્ધની ઇચ્છાથી અજની રાહ જોતા જીભા હતા. અયોધ્યા તરફ જતાં અજને માર્ગમાં ઈર્ષ્યાળુ રાજાઓએ પડકાર્યો ત્યારે સૌ પ્રથમ અજે ઇન્દુમતીનું રક્ષણકાર્ય વિશ્વાસુ મંત્રીઓને સોંપ્યું અને પછી તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. અજ અને પેલા રાજાઓ સાથે ભારે તુમુલ યુદ્ધ થયું. રાજાઓને અજે પરાસ્ત કર્યા અને આખરે તે આગળ વધ્યો. આ બધા સમાચાર રઘુને અગાઉથી મળતાં તેણે વિજેતા અજનું સન્માન કર્યું.

સર્ગ ૮ મો :- રઘુએ અજનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. હવે અજે એક યુવરાજ તરીકે રાજ્યની ધુરા પોતાના હાથમાં લીધી. જ્યારે રઘુએ જાણ્યું કે હવે અજે એક રાજા તરીકે

ખરાબર પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે ત્યારે રઘુકુળની પરંપરા મુજબ રઘુએ માયામમતાનો ત્યાગ કર્યો અને વનમાં જવાની તૈયારી કરી; પરંતુ જ્યારે રઘુએ અજનું અશ્રુપૂર્ણ મુખ જોયું અને પુત્રને વનમાં ન જવાનો આગ્રહ કરતો જોયો ત્યારે રઘુએ વનમાં જવાનું મુલતવી રાખ્યું; પરંતુ નગરની બહાર તેણે સન્ધસ્ત જીવન જીવવાનું શરૂ કર્યું. અંતે રઘુએ યોગસમાધિથી શરીરનો ત્યાગ કર્યો. અજે પોતાના પિતાની અંતિમ વિધિ કરી અને યોગ્ય સમયે તેનો પિતા પ્રત્યેનો શોક ઓછો થયો. બીજી તરફ તેણે પૃથ્વીનું પાલન ખરાબર રીતે કરવા માંડ્યું. સૂર્ય સમાન કાન્તિવાળા એક પુત્રને ઇન્દુમતીએ જન્મ આપ્યો. એક દિવસ રાજા અજ ઇન્દુમતી સાથે નગર બહારના ઉપવનમાં વિહાર કરવા ગયા. આ સમયે નારદ-મુનિ દક્ષિણસાગરના કિનારે આવેલા ગોકર્ણક્ષેત્રમાં શિવ-ભગવાનની સમક્ષ સ્તુતિ કરવા અને વીણાનું વાદન કરવા માટે આકાશમાર્ગેથી પસાર થતા હતા. અચાનક જ નારદની વીણાની ઉપર લટકાવેલી પુષ્પોની માળા ઇન્દુમતી પર પડી, અને પરિણામે તેનું મૃત્યુ થયું. જ્યાં સુખ, આનંદ-નું સામ્રાજ્ય હતું ત્યાં શોકનું આગમન થયું. અજ આ વજ્રપાતને સહન કરવા અશક્તિમાન બન્યો. તેને એકાએક મૂર્છા આવી ગઈ. થોડા વખત પછી લાનમાં આવ્યો અને સઘળી પરિસ્થિતિ જાણી પ્રિયાનો વિલાપ કરવા લાગ્યો. કવિ કાલિદાસે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સુંદર અને અમર કહી શકાય તેવો અજવિલાપ રચ્યો છે. અત્યંત વિલાપ પછી ઇન્દુમતીનો અશ્નિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. કુલશુરુ વસિષ્ઠે સમાધિ ચઢાવી અજના દુઃખનું કારણ શોધ્યું. વસિષ્ઠે અજ પાસે પોતાના એક શિષ્યને મોકલ્યો. આ શિષ્ય અજરાજા પાસે જઈ અજને કહેવા લાગ્યો : “હે રાજા! શુરુ વસિષ્ઠ તમારા દુઃખનું કારણ જાણે છે. પરંતુ તેમણે યજ્ઞની દીક્ષા લીધી છે અને યજ્ઞમાં તે જોડા છે તેથી સ્વયં તે અહીં આવી શક્યા નથી. જે ઇન્દુમતીનો તમે શોક કરો છો તે તેના પૂર્વજન્મમાં “હરિણી” નામની દેવાંગના હતી. આ સમયે “તૃણખિંદુ” નામના ઋષિએ ભારે તપશ્ચર્યા આરંભી, ઇન્દ્રને તેનો ડર લાગતાં તપમાં વિદ્વન કરવા હરિણીને મોકલી. હરિણીએ પોતાની મોહક ચેષ્ટાથી ઋષિના તપનો ભંગ કર્યો; તેથી ક્રોધિત બની તૃણખિંદુએ હરિણીને પૃથ્વી ઉપર ઓતરીકે અવતરવાનો શ્રાપ આપ્યો. દેવાંગનાએ ઋષિની ક્ષમા માગી ત્યારે ઋષિએ તેને સ્વર્ગનાં કૂંડોનાં દર્શન ન થાય ત્યાં

સુધી જ પૃથ્વી ઉપર રહેવાની અવધિ દર્શાવી. આ હરિણી જ પૃથ્વી ઉપર કેળકૌશિક રાજાઓના વંશમાં જન્મી અને તેણી (ઇન્દુમતી) તમારી રાણી બની હતી. તેથી હે રાજા ! હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો. જે જન્મેલા છે તેમનું મૃત્યુ નક્કી જ છે અને મરણ એ માણસોનો સ્વભાવ છે. શિષ્યના આ પ્રકારના ઉપદેશથી અજને થોડી રાહત થઈ. તેનું હૃદય તૂટી પડ્યું હતું. આ સમયે કુમાર દશરથ હજી બાળપણ પસાર કરતો હતો. તેથી અનિચ્છાએ આઠ વર્ષ સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું અને અંતે અજને પોતાનો પુત્ર દશરથ હવે કવચ ધારણ કરવાને યોગ્ય છે એમ થયું ત્યારે પુત્રને રાજ્યગાદી સોંપી અને પોતે ગંગાસરયૂના સંગમ ઉપર અનશન કરી મૃત્યુને શરણ થયા.

સર્ગ ૮ મો :- અજનું મૃત્યુ થયા પછી દશરથ રાજાએ રાજ્યગાદી સંભાળી. પોતાના પૂર્વજોની પરંપરા મુજબ જ તેણે શાસન પદ્ધતિ શરૂ કરી, પોતાના શત્રુઓને પરાસ્ત કરી તેણે મંડળમાં અનુપમ સ્થાન મેળવ્યું. ત્યાર પછી દશરથે મગધ, કોસલ, કૈકેય વિગેરે દેશોની રાજકુવરીઓ સાથે લગ્ન કર્યું. દશરથે અનેક યજ્ઞો કર્યાં. કોઈકવાર યુદ્ધમાં તે ઇન્દ્રની મદદે સ્વર્ગમાં જતો. એક વખત વસંતઋતુમાં દશરથ રાજાને મૃગયા-વિહાર કરવાનું મન થતાં પ્રધાનોની સંમતિ લઈ જંગલમાં ગયો. જંગલમાં તેણે અસંખ્ય જંગલી પ્રાણીઓનો શિકાર કર્યો. પરંતુ સાંજ પડી જતાં રાત્રિ તેણે જંગલમાં વિતાવી. બીજે દિવસે સવારે તે શિકાર કરવા ઉપડ્યો. અને તમસા નદીના કિનારે આવ્યો. નદીના પાણીમાં ઘડો ભરવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો. આ અવાજને હાથીની ગર્જના માની દશરથે બાણ માર્યું. “અરે પિતા ?” એવી કારમી ચીસ સાંભળીને રાજા અવાજની દિશામાં દોડ્યો. એવામાં તેણે એક ઋષિકુમારને બાણથી વિધાયેલો જોયો. સમગ્ર દશ્ય જોઈ દશરથરાજાને અસાધારણ દુઃખ થયું. આખરે ઋષિકુમારની સૂચના મુજબ તેના અંધ માતાપિતા પાસે તે ઋષિકુમારને લઈ ગયો અને અજણતા બનેલા આ કડુષ કૃત્ય બદલ માફી માગી. પુત્રના મરવાના સમાચાર જાણી અંધ માતાપિતાને ભારે દુઃખ થયું અને વિલાપ કરતાં તેમણે પોતાનાં અશ્રુઓનું જળ હાથમાં લઈ દશરથને શ્રાપ આપ્યો કે, “તું પણ તારી વૃદ્ધાવસ્થામાં આ પ્રમાણે જ પુત્રના વિરહથી મૃત્યુ પામીશ.” આ પછી મુનિએ દશરથને ચિતા તૈયાર

કરવા કહ્યું. તેઓએ ચિતામાં દેહત્યાગ કર્યો. મુનિની આજ્ઞાથી સઘળી વિધિ પતાવી દશરથ રાજા નગરમાં આવ્યો.

સર્ગ ૧૦ મો :- દશરથ રાજાએ ઘણાં વર્ષો રાજ્ય કર્યું; પરંતુ આ સમયમાં તેમને પુત્ર થયો નહિ. ઋષ્યશૃંગ અને અન્ય ઋષિઓએ દશરથ રાજા પાસે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો. બીજી તરફ સ્વર્ગમાં દેવોએ રાવણના ત્રાસથી કંટાળી ભગવાન વિષ્ણુ સમક્ષ જઈ સ્તુતિ કરી અને રાવણના ત્રાસનું વર્ણન તેઓએ કર્યું. ભગવાન વિષ્ણુએ દેવોને સાન્ત્વન આપતાં જણાવ્યું કે તે દશરથરાજાને ત્યાં અવતરશે અને ભવિષ્યમાં રાવણનો વધ કરશે. બીજી તરફ જ્યારે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિનો સમય થયો ત્યારે યજ્ઞકુંડમાં એક પુરુષ હાથમાં ક્ષીરથી પૂર્ણ થયેલું સુવર્ણપાત્ર ધારણ કરતો જણાયો. પછી ક્ષીર ભરેલું પાત્ર દશરથે સ્વીકાર્યું અને તેણે પોતાની ત્રણે રાણીઓને ક્ષીર આપી. પરિણામે બધી રાણીઓ એક જ સમયે આપન્નસત્વા બની, થોડા સમયમાં કૌશલ્યાથી શામ, કૈકેયીથી ભરત, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન નામના પુત્રો અવતર્યા. પૃથ્વી ઉપર આનંદ મંગળ છવાયો અને વસુધરા સમૃદ્ધિથી ભરપૂર બની. દિશાઓ પ્રસન્ન બની. ચારે તરફ મંગળ ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. કમશઃ પુત્રો ધીમે ધીમે મોટા થવા લાગ્યા. તેમનામાં વિદ્યા સાથે વિનય પણ જણાયો. રાજા દશરથને પોતાના પુત્રોના ગુણોના કારણે આનંદ થયો.

સર્ગ ૧૧ મો :- વિશ્વામિત્ર ઋષિ વનમાં યજ્ઞો કરતા હતા; પરંતુ રાક્ષસો તેમાં વિક્રો નાખતા. પરિણામે તે દશરથ રાજા પાસે આવ્યા અને રામની રક્ષણ કરવા માટે માગણી કરી. ખૂબ વિચારી દશરથે રામ-લક્ષ્મણ બન્નેને વિશ્વામિત્ર સાથે વનમાં જવા વિદાય કર્યાં. ઋષિ વિશ્વામિત્રે ‘બલા’ અને ‘અતિબલા’ નામની વિદ્યાઓ રામલક્ષ્મણને શીખવી. તેથી માર્ગમાં બન્નેને કોઈ વિધન આવ્યું નહિ ભયાનક વનમાં વિશ્વામિત્રે તાડકાના અપ્રતિમ ત્રાસ અને ભયની વાત રામલક્ષ્મણને કરી. બન્ને ભાઈઓએ ધનુષ્ય ઉપર શરસંધાન કરતાં જ તાડકા રાક્ષસી ભારે વેગથી રામ-લક્ષ્મણ પાસે આવી; પરંતુ રામે છોડેલું બાણ તાડકાને વાળ્યું અને આખરે તે મૃત્યુ પામી. મુનિ પ્રસન્ન

બન્યા. તેમણે રામ-લક્ષ્મણને દિવ્ય અશ્ત્રો આપ્યાં. ત્યાર પછી ત્રણે જણા આશ્રમમાં આવ્યા. રામ-લક્ષ્મણે યજ્ઞની અને આશ્રમની રક્ષા કરવા માંડી. એક વખતે યજ્ઞની વેદી રુધિરખિન્દુથી અપવિત્ર થઈ. આ સમયે રામે આકાશમાં હુમલો કરતી રાક્ષસસેના ઉપર બાણવર્ષા કરી. રામે વાયવ્યાશ્રથી રાક્ષસોના સેનાપતિ તાડકાના પુત્ર મારીઅનો વધ કર્યો. સુખાહુ નામના રાક્ષસને ‘હુરપ્ર’ નામના અશ્ત્રથી નાશ કર્યો. અંતે બધાં અમંગળ તરવો નાશ પામતાં ઋષિઓએ નિવિંદને યજ્ઞ પૂરો કર્યો. આ પછી મિથિલાના રાજા જનકે વિશ્વામિત્ર અને રામલક્ષ્મણને સીતાના સ્વયંવરમાં હાજર રહેવાનું આમંત્રણ પાઠવ્યું. તેથી તેઓ સ્વયંવરમાં ગયા. માર્ગમાં રામના ચરણ-સ્પર્શથી પથ્થર બનેલી અહલ્યાનો ઉદ્ધાર રામે કર્યો. સ્વયંવરમાં જનકરાજાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “જે રાજકુમાર શિવધનુષ્યનો ભંગ કરશે તેને પોતાની પુત્રી સીતા આપશે.” વિશ્વામિત્રે જનકરાજાને શ્રીરામને ધનુષ્ય બતાવવા વિનંતી કરી. ધનુષ્ય જોઈ રામે વિશ્વામિત્રના આગ્રહને માન આપી ધનુષ્ય પર શરસંધાન કરી પશુછ ચડાવી. પશુછ ખેંચવાથી ઘોર અવાજ થયો. જોતજોતામાં તો ધનુષ્યના ટુકડા થઈ ગયા. આ સમયે જનકરાજાએ રામને અભિનંદન આપ્યાં અને સીતાનું વાગ્દાન રામ સાથે કર્યું. સાથે એક દૂતને આ સમાચાર દશરથરાજાને આપવા મોકલ્યો. દશરથરાજા આનંદ પામી પુત્રનાં લગ્ન માટે મિથિલા આવ્યા. રામ-સીતાનાં લગ્ન સાથે લક્ષ્મણ-ઊર્મિલા ભરત-માણડવી અને શત્રુઘ્ન-શ્રુતકીર્તિનું, આમ ત્રણ લગ્નો કરવામાં આવ્યાં. પુત્રોને પરણાવી દશરથરાજા અયોધ્યા તરફ નીકળ્યા ત્યારે માર્ગમાં અપશુકનો થવા લાગ્યાં. આનું કારણ વસિષ્ઠ મુનિને પૂછ્યું. વસિષ્ઠે જણાવ્યું કે ‘આનું પરિણામ સારું જ આવશે.’ આ સમયે ક્ષાત્ર-તેજને વરેલા, યજ્ઞોપવીતવાળા, ધનુષ્યને ધારણ કરીને પરશુરામને સૌએ જોયા. રામને જોઈને પરશુરામે ક્રોધથી કહ્યું કે ‘શિવના ધનુષ્યનો તો ભંગ કર્યો છે તેથી હું તારા ઉપર ક્રોધે ભરાયો છું. જો તું મારા આ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવશે તો હું તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરીશ; પરંતુ જો તું કાયર હોય તો મારી પાસે અભયદાનની યાચના કર.’ થોડીક વારમાં જ રામે તેમ કહ્યું અને પરશુરામને જણાવ્યું, ‘તમે મારો તિસ્કાર કર્યો છે છતાં આપ બ્રાહ્મણ છો તેથી હું તમારા ઉપર પ્રહાર કરી શકતો નથી. તમે જ તેથી કહો કે આ બાણથી તમારી

ગતિનો નાશ કરું કે તમે જે તપ કરી સ્વર્ગ મેળવ્યું છે તેનો નાશ કરું?’

પરશુરામે રામને જણાવ્યું કે “તમારા વૈષ્ણવ તેજને નિહાળવા માટે જ મેં આ પ્રમાણે કર્યું છે. હવે તમે મારી ગતિને બચાવી મારા સ્વર્ગલોકને નષ્ટ કરો.” પરશુ-રામની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી રામે તેમની ક્ષમા માગી. પરશુ-રામ અદશ્ય થયા અને દશરથરાજાએ પુત્રો અને પુત્ર-વધૂઓ સાથે પોતાની અયોધ્યા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.

સર્ગ ૧૨ મો :- દશરથ વૃદ્ધ થયા. અને તેથી તેમણે પોતાના સંપૂર્ણ રાજ્યનું સંચાલન રામને આપી દેવા વિચાર્યું. સૌને દશરથરાજાનો વિચાર ગમ્યો; પરંતુ તેમની રાણી કૈકેયીને આ યોગ્ય લાગ્યું નહિ. કૈકેયીએ અગાઉ દશરથ પાસેથી મેળવેલાં બે વરદાન માગ્યાં. એક વરદાનથી રામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ અને બીજા વરદાનથી ભરતને રાજ્યગાદી મળે તેમ જણાવ્યું. પિતાની આ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા રામે વનવાસ સ્વીકાર્યો. અગાઉ મળેલા શ્રાપના કારણે દશરથ પુત્રના વિયોગમાં મરણ પામ્યા. તે સમયે ભરત મોસાળમાં હતા. ભરતને સમાચાર મળતાં તે અયોધ્યા આવ્યા અને સઘળી વિગત જાણી માતા કૈકેયી ઉપર ક્રોધે ભરાયા.

રાજ્યગાદીનો અનાદર કરી તે રામને શોધતા ચિત્ર-કૂટ નામના સ્થળે આવ્યા. અહીં રામને તે મળ્યા અને તેમણે પિતાના મૃત્યુ-સમાચાર જણાવ્યા. ઉપરાંત રામને અયોધ્યા આવી ગાદી સંભાળવા વીતવ્યા. રામે તેમ ન કહ્યું, તેથી રામની પાટુકા લઈ ભરત અયોધ્યા પાછા ફર્યા. અયોધ્યાની બહાર નન્દીગ્રામમાં રામના એક રાજ્યસ્થાનક તરીકે રહી અયોધ્યાનગરીનું સંચાલન કરવા લાગ્યા. જ્યારે રામ જંગલમાં હતા ત્યારે એકવાર ઇન્દ્રનો પુત્ર જયંત કાગડાનું રૂપ ધારી, તેણે પોતાની ચાંચ વડે સીતાની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. આ સમયે રામે ‘કાશ’ વનરૂપિની સળી લઈ એના ઉપર ફેંકી. પરિણામે તેની એક આંખ ફૂટી ગઈ. આ પછી રામે દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં વિરાઠ નામના રાક્ષસનો વધ કર્યો. અગસ્ત્ય ઋષિની આજ્ઞાથી રામે પંચવટીમાં વસવાનું પસંદ કર્યું. એકવાર રાવણની બહેન શૂર્પણખા પંચવટી-માં રામ પાસે આવી. શૂર્પણખાએ રામની હાજરીમાં

રામ પ્રત્યે પોતાનો અનુરાગ દર્શાવી લગ્ન કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. રામે તેને પોતે પરિણીત છે તેમ જણાવી લક્ષ્મણ પાસે જવા કહ્યું. તેથી તેણે લક્ષ્મણ પાસે જઈ ઉપર મુજબ પ્રસ્તાવ મૂક્યો. પરંતુ લક્ષ્મણે તેનો અનાદર કર્યો, તેથી તે રામ પાસે આવી. સીતાના વ્યંગ્યલયો હાસ્યથી ને અત્યંત ક્રોધે ભરાઈ. આ સમયે લક્ષ્મણે તલવારથી તેનાં નાકકાન કાપી નાખ્યાં. પંચવટીમાં ક્રોધે ભરાયેલી તેણી જનસ્થાનમાં આવી અને ખરદૂષણ વગેરે રાક્ષસોને રામ ઉપર ચડાઈ કરવા ઉશ્કેર્યા. પરિણામે રાક્ષસો અને રામ વચ્ચે લયનક યુદ્ધ થયું. ખરદૂષણ, ત્રિશિરા વગેરે. રાક્ષસોના નેતાઓ સાથે અસંખ્ય રાક્ષસોનો નાશ કર્યો. હવે શૂર્પણખાએ લંકામાં જઈ રાવણને આ સમાચાર આપ્યા. રાવણે મૃગનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા મારીચ નામના રાક્ષસને જણાવ્યું. મારીચે તેમ કયું અને રાવણે રામ-લક્ષ્મણને છેતરી સીતાનું હરણ કર્યું. માર્ગમાં સીતાને છોડાવવા જનાર જટાયુનો પણ રાવણે વધ કર્યો. રામ અને લક્ષ્મણ સીતાને શોધતા શોધતા જ્યારે જટાયુ પાસે આવ્યા ત્યારે જટાયુએ બધી માહિતી સીતા વિષે આપી અને તેણે પોતાના પ્રાણ છોડ્યા. રામલક્ષ્મણે તેનો અશિ-સ્કાર કરી માર્ગમાં આગળ કલન્ધ નામના રાક્ષસનો વધ કર્યો. જંગલમાં વાનરરાજ સુગ્રીવ સાથે રામે મૈત્રી આંધી. રામે વાલીનો વધ કર્યો અને સુગ્રીવનો કિષ્કિન્ધાની ગાદી પર રાજ્યાભિષેક કર્યો. સુગ્રીવે હનુમાન, અંગદ વગેરે પોતાના અંગત યોદ્ધાઓને સીતાની તપાસ કરવા ચોતરફ મોકલ્યા. જટાયુના મોટાભાઈ સંપતિ દ્વારા એવી માહિતી હનુમાનને મળી કે સીતા લંકામાં છે. તેથી તે લંકામાં ગયા અને સીતાને મળ્યા. રામની વીંટી તેમને બતાવી રામનો સંદેશો સીતાને કહ્યો. જરૂરી માહિતી મેળવી હનુમાને લંકાનું દહન કર્યું, અને રાવણના પુત્ર અક્ષકુમારનો વધ કર્યો. હનુમાન ત્યાંથી રામ પાસે આવ્યા. રામે તમામ માહિતી હનુમાન પાસેથી મેળવી લંકા ઉપર ચડાઈ કરી. સમુદ્રતટે રાવણના ભાઈ વિભીષણ નામના રાક્ષસનો રામને ભેટો થયો. રામે તેને લંકાનું રાજ્ય આપવાનું વચન આપી જરૂરી મદદ માગી. રામે સાગર ઉપર વાનરોની મદદથી પુલ બનાવ્યો અને સાગર ઓળંગી સૈન્ય સહિત રામ લંકા પાસે આવ્યા. તેમણે લંકાને ઘેરી. આખરે રામ અને રાવણ વચ્ચે લયનકર યુદ્ધ શરૂ થયું. યુદ્ધમાં લક્ષ્મણ મૂર્છિત થયા; પરંતુ આ સમયે હનુમાને સંજીવનીથી લક્ષ્મણને જાગ્રત કર્યા, ફરીથી યુદ્ધ શરૂ થયું. લક્ષ્મણે મેઘનાદ નામના રાક્ષસનો વધ

કર્યો. આખરી યુદ્ધ રામ અને રાવણનું લયનક નીવડ્યું. રામ જમીન ઉપર રથ વગર રાવણની સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. તેથી ઇન્દ્રે રામના માટે એક સુંદર રથ મોકલ્યો. આખરે રાવણનો વધ કરી રામ વિજયી બન્યા. લંકામાં અગ્નિપરીક્ષાથી વિશુદ્ધ બનેલી સીતાનો રામે સ્વીકાર કર્યો. રામ, પોતાના મિત્ર વિભીષણને લંકાની ગાદી સોંપી, સુગ્રીવ, લક્ષ્મણ, હનુમાન વગેરે સાથે એવોધ્યા આવવા માટે પુષ્પક વિમાનમાં રવાના થયા.

સર્ગ ૧૩ મો :- રામનું પુષ્પક વિમાન લંકાથી ઊપડી એવોધ્યા નગરી તરફ ઝડપથી આવવા લાગ્યું, માર્ગમાં રામે સીતાને સમુદ્ર બતાવ્યો. સમુદ્ર ઉપરનો પુલ બતાવી, રામે સાગરમાંથી જણાતા કીણ, પરવાનાં, સર્પો વગેરે સીતાને બતાવ્યાં. રામે જનસ્થાન નામની જગ્યા સીતાને બતાવી કે જ્યાં તેમને સીતાનું એક નૂપુર મળ્યું હતું તેમ કહ્યું. પુષ્પક વિમાન ધીરે ધીરે માલ્યવાન પર્વત પાસે આવ્યું. રામે સીતાને કહ્યું કે જ્યારે તે તેમની શોધ કરતા અહીં આવ્યા ત્યારે વર્ષાઋતુનો આરંભ થઈ ગયો હતો. આ સમયે પોતે સીતાના વિયોગમાં પુષ્કળ વિલાપ કર્યો હતો તેમ સીતાને જણાવ્યું. ફરીથી પંચવટીના દર્શન કરીને રામ આનંદિત બને છે. અહીંથી આગળ વધીને શ્રીરામ સીતાજીને અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ બતાવતાં કહે છે કે અગસ્ત્યે નહુષરાજને થોડીક ક્ષણોમાં જ સ્વર્ગમાંથી શ્રાપ આપીને સાપ બનાવ્યો હતો. વળી તે શાતકર્ણિ વિષે જણાવે છે કે તે પંચાક્ષરમાં સ્વરૂપવાન પાંચ અક્ષરો સાથે વિહાર કરતા હતા. આગળ વધતાં રામ પંચાક્ષિ તપ કરતા સુતીક્ષ્ણ અને યજ્ઞના કુંડમાં પોતાના શરીરનું આહુતિથી બલિદાન આપનાર શરભંગ મુનિના આશ્રમે સીતાજીને બતાવે છે. તે સીતાજીને ચિત્રકૂટ પર્વત અને તેની પાસે વહેતી મન્દાકિની નદી બતાવે છે. રામ સીતાજીને સુબ્રહ્મ નામનું તમાલવૃક્ષ બતાવે છે કે જે વૃક્ષનું સુરલિવાળું પાન તેણે સીતાજીના કાનમાં ખોસ્યું હતું. આ પછી અત્રિઋષિનો આશ્રમ બતાવે છે કે જ્યાં અનસૂયાએ સ્વર્ગગંગાને વહેવડાવી હતી. આ પછી સીતાજીને રામશ્યામ નામનો સુરમ્ય વડ બતાવે છે. રામનું વિમાન ધીરે ધીરે પ્રયાગ પાસે આવે છે. રામ ત્યારે ગંગા-અમુનાના સંગમનું વર્ણન કરે છે. આ પછી નિષાદ-રાજ ગુહનું ગામ આવે છે કે, જ્યાં રામે મુગટ પરના

મણિને દૂર કરીને જંગલમાં જતી વખતે જટા બાંધી હતી. આ પછી સરયુ નદી (કે જેને રામ પોતાની માતા ગણાવે છે તે) આવતાં સીતાજીને બતાવે છે. હવે સરયુ નદી પસાર થઈ જતાં, ભરત માર્ગમાં કુલશુકુ વસિષ્ઠને લઈને અમાત્યો સાથે શ્રીરામના માર્ગમાં સ્વાગત કરવા માટે આવતો જણાયો. શ્રીરામ પુષ્પક વિમાનને નીચે ઉતારીને સૌથી પ્રથમ વિમાનમાંથી આવીને વસિષ્ઠને ભાવભીના વંદન કરે છે. ત્યાર પછી ભરતને હૃદયના ઉમળકા સાથે ભેટે છે. તેમ જ બધા મંત્રીઓને કુશળ સમાચાર પૂછે છે. રામ પોતાની સાથે આવેલા સુગ્રીવ વિભીષણ, હનુમાન વગેરેનો પરિચય આપે છે. ભરત વંદન કરતા લક્ષ્મણને ઉઠાડીને આલિંગન આપે છે. સીતાજી સૌને નમસ્કાર કરે છે. હવે બધાં નગરની બહાર શત્રુદેવે બતાવેલા તંબુઓમાં આરામ કરે છે.

સર્ગ ૧૪ મો :- રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા અયોધ્યાની બહાર આવેલા ઉપવનમાં રહેતા કૌશલ્યા અને સુમિત્રા બંને માતાઓને મળે છે. હવે રામનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે છે. તે મંત્રીઓ, વાનરો, રાક્ષસો અને અન્ય સલાહકારો સાથે રાજધાનીમાં પ્રવેશે છે. આ પ્રસંગે લક્ષ્મણ અને શત્રુદેવ રામને ચમ્પર ઢાળતા હતા જ્યારે ભરતે છત્ર પકડ્યું હતું. શ્રીરામ મહેલમાં જઈ માતા કૈકેયીને મળે છે અને સાંત્વનના યોગ્ય શબ્દો તે કહે છે ઉત્સવની સમાપ્તિ થતાં સૌ પોતા પોતાનાં સ્થળે જાય છે અને શ્રીરામ પુષ્પક વિમાનને કુબેરને ત્યાં પાછું મોકલાવે છે. વખત જતાં સીતા સગભાં બને છે અને તેમની ઇચ્છા ફરીથી એકવાર ભાગીરથી નદીના કિનારે આવેલાં તપોવનોમાં ફરવા જવાની થાય છે. આ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાનું રામ સીતાજીને વચન આપે છે. આ સમયે ભદ્ર નામનો એક હૂત આવે છે. તે રામને રાવણના ઘરે રહી આવેલ સીતા માટેના લોકાપવાદની જાણ કરે છે. રામ આ સાંભળીને કંપી ઊઠે છે. હવે તેમને માટે બે જ માર્ગ હતા. (૧) તે પોતાને લાગેલા કલંકની ઉપેક્ષા કરે અથવા તો (૨) નિર્દોષ પત્નીનો ત્યાગ કરે.

અંતે તે સીતાત્યાગનો નિર્ણય કઠોર હૃદયે લે છે. ભાગીરથીના કિનારે આવેલાં તપોવનો બતાવવાના બહાના હેઠળ લક્ષ્મણ શ્રીરામની આજ્ઞા અનુસાર સીતાને રથમાં

એસાડી અરણ્યમાં લઈ જાય છે. લક્ષ્મણ સીતાને રામની આજ્ઞા કહે છે. સીતા રામે કરેલા પોતાના ત્યાગને કારણે ઉપરની વાત સાંભળીને મૂર્છિત બની જાય છે; પરંતુ લક્ષ્મણ તેમને ભાનમાં લાવે છે. આ સમયે તે લક્ષ્મણની સાથે રામને સંદેશો પાઠવે છે કે, “ હે લક્ષ્મણ, મારા વચનથી તમે તમારા રાજાને કહેજો કે તમારી સમક્ષ અગ્નિ પ્રવેશ કરીને શુદ્ધ સાબિત થયેલી પત્નીનો આ પ્રમાણે ત્યાગ કરવો તે તમારા જેવી કુળવાન અને શીલવાન વ્યક્તિને યોગ્ય છે ? હું હવે નિરાધાર એવી આ અવસ્થામાં કેવી રીતે જીવીશ ? મારા ઉદરમાં રહેલું તમારું તેજ મારે ન સાચવવાનું હોત તો હું જરૂર મારા જીવનનો અંત આણત; પરંતુ હવે પ્રસૂતિ થતાં સુધી મારે આ જીવન ટકાવવું જ પડશે. તે પછી હું તપ કરીને આ દેહને પાડીશ. બીજા જન્મમાં પણ આપ જ મારા સ્વામી બનો, પરંતુ ફરીથી આવો વિયોગ ન થઓ. ”

સંદેશ લઈ લક્ષ્મણ અયોધ્યાના પંથે પડ્યા ત્યારે જંગલમાં એકાકી સીતાએ પોતાને નિરાધાર માની ચોધાર આંસુએ શ્રાવણ-ભાદરવો વહાવ્યાં. સીતાનું કડુણ આકંઠ સાંભળી વાલ્મીકિ ઋષિ ત્યાં આવ્યા અને સીતાને આશ્વાસન આપ્યું.

ત્યાર પછી તેને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા. સીતાએ વહકલ વસ્ત્રો ધારણ કરી આશ્રમમાં પવિત્ર જીવન વિતાવવા માંડ્યું. બીજી તરફ લક્ષ્મણ જ્યારે રામને અયોધ્યા આવી સીતાનો સંદેશો આપે છે ત્યારે તે સાંભળીને રામ પણ અશ્રુઓ વહાવે છે. ખરેખર લોકવાયકાથી ડરીને રામે સીતાને પોતાના મહેલમાંથી કાઢી મૂક્યાં હતાં; પરંતુ હૃદયમાંથી નહિ જ. શ્રીરામ સીતાત્યાગનું હુંખ મહાસુરકેલીએ સહન કરતાં કરતાં અયોધ્યાનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા; પરંતુ તેમણે બીજું લગ્ન કર્યું નહિ. અયોધ્યામાં રામે સીતાની સુવર્ણની પ્રતિમા પોતાની પાસે રાખીને અનેક યજ્ઞો કર્યા અને અસંખ્ય વસ્તુઓ દાનમાં આપી.

સર્ગ ૧૫ મો :- કેટલાક ઋષિઓ લવણ નામનો રાક્ષસ ત્રાસ આપતો હોવાથી રામ પાસે મદદ માંગવા આવે છે. તેથી રામ શત્રુદેવને મોકલે છે. તે મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમે માર્ગમાં રોકાય છે. એ રાત્રે સીતાજી બે બેડિયા બાળકો-

ને જન્મ આપે છે. હવે શત્રુઘ્ન લવણ રાક્ષસનો વધ કરે છે અને યમુનાના કિનારે મથુરા નગરી બનાવે છે. વાલ્મીકિના આશ્રમમાં સીતાજીના બન્ને પુત્રો લવ અને કુશને સારી રીતે ઉછેરવામાં આવે છે અને યોગ્ય તાલીમ તેમને આપવામાં આવે છે. વાલ્મીકિ તેમને રામાયણ કાવ્ય શીખવે છે. શત્રુઘ્ન અયોધ્યા આવે છે પણ તે લવકુશના સમાચાર રામને આપતા નથી. એક દિવસ શ્રીરામને ખબર પડે છે કે શત્રુઘ્ન શંખૂક તપ કરે છે. તેથી અનેક આપત્તિઓ જાણી થઈ છે. આમ થવાથી શ્રીરામ તેનો વધ કરે છે. તે પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ તે કરે છે. યજ્ઞમાં અનેક ઋષિઓ, મુનિઓ આવે છે. તેમાં વાલ્મીકિ પણ પોતાના શિષ્યો સાથે આવ્યા છે, લવ અને કુશ ઉત્તમ ગ્રંથ રામાયણનું પોતાના મથુર કંઠથી અનુપમ ગાન કરે છે. તેથી બધા લોકો આશ્ચર્ય પામે છે. આ સમયે લવ અને કુશ રામના જ પુત્રો છે એમ જાહેર કરવામાં આવે છે. અને મહર્ષિ વાલ્મીકિ શ્રીરામને સીતાનો પુનઃ સ્વીકાર કરવા જણાવે છે. “જો લોકોને કાંઈ કહેવાનું ના હોય તો” રામ સીતાજીનો સ્વીકાર કરવા તૈયારી બતાવે છે. સીતાજી પૃથ્વીમાતાને પોતાનામાં સમાવી લેવા વીનવે છે. ધરતીમાતા સીતાજીની વાતનો સ્વીકાર કરે છે. હવે રામ સદાને માટે સીતાજીને શુભાવે છે.

સસય જતાં રામને હવે પોતાનો અંતકાળ નજીક લાગે છે. તે રાજ્યની વહેંચણી કરી બાઈઓ, પુત્રો અને ભત્રીજાઓને સમગ્ર રાજ્ય સોંપી દે છે. સૌ પ્રથમ લક્ષ્મણનું મૃત્યુ થાય છે. અને તે પછી રામ સ્વર્ગે જાય છે.

સર્ગ ૧૬ મો :- દક્ષિણ દિશાનું આધિપત્ય કુશને મળે છે. કુશ તેની કુશાવતી નામની રાજધાનીમાં રહીને રાજ્યનું સફળ સંચાલન કરે છે. શ્રી રામના સ્વર્ગે ગયા પછી અયોધ્યા નગરીએ પડતીના પડછાયા અનુભવ્યા. જ્યારે એકવાર કુશ પોતાના શયનખંડમાં સૂતો હતો ત્યારે તેણે એક અતિ સ્વરૂપવાન રમણી જોઈ. આ રમણી તે અયોધ્યાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી હતી. રમણીએ કુશની સમક્ષ રામના વખતની સમૃદ્ધિનું અને વર્તમાન સમયમાં બનેલી પોતાની દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું. તેણે અગાઉની જાહોજલાલી પાછી આપવા કુશને વિનંતી કરી. તેથી કુશ પોતાની

નગરી કુશાવતી છોડી રાજપરિવાર સાથે અયોધ્યા આવી દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો. કુશ હવે અયોધ્યાને પુનઃ સોળે કલાએ સંભવવા સઘળા કુશળ શિલ્પીઓ અને કળાકારોના સમૂહને આજ્ઞા કરે છે. અને પરિણામે અયોધ્યા ફરીથી એકવાર નવા શણગારોથી શોભી ઊઠે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુનું આગમન થતાં કુશ સરયૂ નદીમાં જળ-કીડા કરે છે. જળકીડાના સમય દરમિયાન કુશનું દિવ્ય કડું નદીમાં સરી પડે છે. આ કડું અગસ્ત્ય મુનિએ લવ અને કુશને એક લેટ તરીકે આપ્યું હતું. કડાની શોધ-ખોળ કરવા છતાં તે ન મળ્યું. આખરે જણાયું કે તેને એક કુમુદ નામનો નાગ લઈ ગયો છે. પરિણામે કુશ તેના ઉપર ગુસ્સે થઈ ગરુડાસેનો પ્રયોગ કરે છે. ગરુડાસ્રથી બચીત બની કુમુદનાગ પોતાની બહેન કુમુદવતી સાથે નદીમાંથી બહાર આવે છે. તે સમયે તે કુશને કહે છે કે માત્ર ઉત્સુકતા ખાતર જ કુમુદવતીએ આ કડું લીધું હતું. તે કુશને પાછું આપે છે. સાથે સાથે કુમુદનાગ પોતાની ભગિની કુમુદવતીને સ્વીકારવા કુશને વીનવે છે. અંતે કુશ કુમુદવતી સાથે લગ્ન કરે છે.

સર્ગ ૧૭ મો :- હવે કુશને કુમુદવતીથી પુત્ર જન્મે છે. તેનું નામ “અતિથિ” રાખવામાં આવે છે. કુશ બધી વિદ્યાઓ તેને શીખવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યાર પછી રાજકુમારીઓ સાથે તેનું લગ્ન કરવામાં આવે છે. એક વખત દુર્જય નામના રાક્ષસ સાથેના યુદ્ધમાં ઇન્દ્રને મદદ કરવા ગયેલ કુશ દુર્જયનો વધ કરે છે; પરંતુ દુર્જય પણ મરતાં મરતાં કુશને મારી નાખે છે. આમ થવાથી કુમુદવતી કુશ પાછળ સતી થાય છે. હવે કુશના પ્રધાનો અતિથિનો રાજગાદીએ અભિષેક કરે છે. આમ અતિથિ અયોધ્યાનો રાજા બને છે. તે મનુના નિયમો મુજબ ન્યાય-પુરઃસર રીતે અયોધ્યાનું રાજ્ય શાંતિથી ચલાવે છે. પરિણામે નગરીની જાહોજલાલી અને સમૃદ્ધિ ખૂબ વધે છે.

સર્ગ ૧૮ મો :- અતિથિ નિષધ દેશના નૃપતિ અર્થ-પતિની પુત્રી સાથે લગ્ન કરે છે. અને તેને એક પુત્ર થાય છે. તેનું નામ નિષધ રાખવામાં આવે છે. નિષધ યુવાન બનતાં અતિથિ રાજ્યગાદી તેને સોંપી સ્વર્ગે જાય છે. અતિથિ પછી

નળ, નલ, પુંડરિક, ક્ષેમધન્વા, દેવાનિક, અહિનગુ, પારિયાત્ર, શીલ, ઉન્નાલ, વજનાલ, શંખણ, વ્યુષિતાશ્વ, વિશ્વસહ, હરિણનાલ, કૌશલ્ય, બહિષ્ઠ પુત્ર, પુષ્પ, ધ્રુવસંધિ અને સુદર્શન એમ કુલ વીસ રાજાઓ થાય છે. ધ્રુવસંધિને સિંહ કાઢી ખાય છે એ વખતે સુદર્શન નામનો તેનો પુત્ર માત્ર છ વર્ષનો હોય છે. પ્રધાનો તેને રાજ્યગાદીએ બેસાડે છે. સુવાન બનતાં તેનું લગ્ન કરવામાં આવે છે.

સર્ગ ૧૬ મો :- સુદર્શનને અગ્નિવર્ણ નામનો પુત્ર થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં સુદર્શન પોતાના પુત્રને ગાદી સોંપી નૈમિષારણ્યમાં જાય છે. સુદર્શનને તમામ શત્રુઓનો નાશ કર્યો હતો અને અત્યંત વિપુલ સમૃદ્ધિ હોવાથી અગ્નિવર્ણને હવે કશું જ કરવાનું ન હતું. અગ્નિવર્ણે સૌ પ્રથમ તો રાજ્યવહીવટમાં થોડો સમય ધ્યાન આપ્યું. આ પછી તે વિલાસી અને મોજુલો બની ગયો. હવે રાજ્યનો ભાર પોતાના પ્રધાનો પર નાખી તે વિષયોપભોગ કરવા લાગ્યો. રાત-દિવસ અંતઃપુરમાં જ રાણીઓ સાથે વિહાર કરતો હતો. પ્રજાની તેને કશી ચિંતા ન હતી. જ્યારે રાજના ઘણા દિવસો સુધી દર્શન ન થયાં ત્યારે અયોધ્યાની પ્રજા અત્યંત દુઃખી બની ગઈ. તે દુરાગ્રહી અને લંપટ રાજાએ મંત્રીઓના અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ પ્રજાને પોતાનાં દર્શન માટે પોતાનો એક પગ અંતઃપુરની બારીમાંથી બહાર કાઢ્યો. અગ્નિવર્ણ કલાનો ભારે શોખીન હતો. નર્તકીઓ જ્યારે નૃત્ય કરતી ત્યારે તે સ્વયં મૃદંગ વગાડતો. નર્તકીઓની ભૂલ થતાં તેમને તે ભૂલ દર્શાવતો. આમ તે ઉત્તમ કોટીનો કલાકાર હતો. ભારે ભોગવિલાસોથી જ્યારે તેને તૃપ્તિ ન થઈ ત્યારે તેની નજર વારાંગનાઓ અને દાસીઓ પર આખરે પડી. આખરે અત્યંત સ્ત્રીસંગ અને સુરાપાનના કારણે તેનું શરીર રોગિષ્ઠ બન્યું. વૈદ્યોએ તેના રોગ વિષે તેને ચેતવણીઓ આપી; છતાં તેણે ખરાબ વ્યસનોનો ત્યાગ ન કર્યો. સમય જતાં તેને ક્ષય રોગ થયો અને અત્યંત કષ્ટપૂર્વક મૃત્યુને તે ભેટ્યો. તેની ગર્ભિણી રાણીને પ્રધાનોએ આ સમયે સિંહાસન પર બેસાડી.

કાલિદાસના રઘુવંશના ૧૬મા સર્ગનો આમ એકાંક એક અંત આવે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં અગ્નિવર્ણ પછી બીજા આઠ રાજાઓ રાજ્ય કરે છે તેમ જણાવ્યું છે.

એવું જણાય છે કે કવિની આ અંતિમ રચના હોઈ મરણના કારણે ‘રઘુવંશ’ને સમાપ્ત ન કરી શક્યા હોય. કેટલાક એવો અભિપ્રાય આપે છે કે સર્ગ અઢાર અને યોગણીસ કાલિદાસે લખ્યા નથી. આ ઉપરાંત કેટલાક એમ માને છે કે રઘુવંશના ૨૬ સર્ગો હતા; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં આપણી પાસે આ મતમતાંતરેના સમર્થન માટે કોઈ પુરાવા નથી. તેથી સર્ગની સંખ્યા વિષે આપણે કશું જ કહી શકીએ નહિ.

કુમારસંભવ મહાકાવ્યની સમીક્ષા :-

સમગ્ર મહાકાવ્યનો અભ્યાસ કરતાં લાગે છે કે સાચે જ કુમારસંભવ એ કાલિદાસનું અનુપમ કાવ્ય છે અને તેમાં કાવ્યનાં લગભગ બધાં જ તત્ત્વો જેવાં કે રસ, ગુણ, અલંકાર, રીતિ, ધ્વનિ સુંદર રીતે વિકસ્યાં છે. દૂંકમાં કહીએ તો લગભગ અલંકારશાસ્ત્રના કેટલાક આલંકારિકોએ જે મહાકાવ્યનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે તે તમામ લક્ષણો પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વિદ્યમાન છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યના ૧૭ સર્ગો છે અને તેમાં જગતના માતાપિતા, પાર્વતી અને પરમેશ્વરના જીવનની કથા બોવા મળે છે. જે કે આ મહાકાવ્યના સર્ગોની સંખ્યા પરત્વે હજી વિદ્વાનોમાં વાદવિવાદ પ્રવર્તે છે.

ડૉ. કીથ જેવા વિદ્વાનો આ કાવ્યના સાત સર્ગોને કવિ કાલિદાસે રચ્યા છે એમ માને છે.

જ્યારે જીવાનન્દ નામના વિદ્વાને ૬ થી ૧૭ સર્ગ સુધી ટીકા લખી છે. શ્રી જીવાનન્દના મતે કુમારસંભવ શબ્દના સંભવનો અર્થ જન્મ અથવા મહિમા છે. કાવ્યમાં કાલિદાસે શિવ-પાર્વતીના સંભોગશૃંગારનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી એમ દાંતકથા છે કે પાર્વતીએ કાલિદાસને શ્રાપ આપ્યો. ગમે તે હો પરંતુ આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે સંભોગશૃંગારના વધુ પડતા વર્ણનથી કવિના કાવ્યની ટીકા થઈ હશે. પરિણામે કાલિદાસ હતાશ થયા હશે. વળી કાવ્યનું શીર્ષક ઘણું જ સૂચક છે. સંભવનો અર્થ આપણે શક્યતા કરી શકીએ. કાવ્યમાં કુમારની (કાર્તિકેયની) શક્યતા છે તે આપણને કાવ્ય વાંચતાં જ જણાય છે. કાલિદાસ વ્યંજનાનો કવિ હોઈ તે વ્યંજનામાં ઘણું બધું કહી જાય છે. તેથી કાવ્યના શીર્ષક ઉપરથી આપણે તેના આઠ સર્ગો છે એમ કહીશું.

કાવ્યનો આરંભ હિમાલયના વર્ણનથી થાય છે. તે પછી સુવાન પાર્વતીનાં અંગાંગોતુ અનુપમ વર્ણન કવિએ કર્યું છે, દેવોની તારકાસુર દ્વારા થતી પીડાનો પ્રસંગ, આ પરિસ્થિતિમાંથી ઊગરવા દેવોતું બ્રહ્મા પાસે જવું અને તારકાસુરના ત્રાસતું વર્ણન, તારકાસુરના નાશનો ઉપાય, ઇન્દ્ર અને કામદેવનો સંવાદ, એકાએક ઉદ્ભવેલ વસંતનું વર્ણન, શિવની સમાધિ અને મદનદહન, રતિ-વિલાપ, પાર્વતીનું તપ અને શિવનું પ્રસન્ન થવું તથા શિવનો લગ્ન માટેનો પ્રસ્તાવ, શિવપાર્વતીના વિવાહનું વર્ણન અને તેમનો વિહાર તથા સંભોગશૃંગારના વર્ણનનો પ્રસંગ વગેરે જોતાં તે બધા મહાકાવ્યને સફળ બનાવે છે. આ બધા પ્રસંગોમાં કવિએ તેમની મૌલિકતાના બળે ફેરફારો કર્યા છે અને પરિણામે કાવ્ય આનંદપ્રદ બન્યું છે. કાવ્યમાં કેટલેક સ્થળે ચમત્કારો Supernatural elements પણ દેશ્યમાન થાય છે જે કાવ્યને વધુ આકર્ષક બનાવે છે.

કાવ્યનાં વર્ણનો સાચે જ અનુપમ છે. કેટલાંક વર્ણનો ગંભીર પણ બન્યાં છે.

ઉદાહરણ તરીકે ત્રીજા સર્ગમાં શિવનું સમાધિનું વર્ણન. અહીં શાંતરસ કવિએ વિકસાવ્યો છે. વર્ણન ગંભીર હોવા છતાં સહૃદયોને આકર્ષે તેવું જરૂર છે. આવા પ્રકારનું ગંભીર વર્ણન ચોથા સર્ગમાં રતિવિલાપનું છે. શિવે કામદેવને ભસ્મ કરી નાખ્યો. પરિણામે રતિ મૂઝા પામી. જ્યારે તે ભાનમાં આવી ત્યારે તેને નવવૈધવ્યનો અનુભવ થયો. પુરુષ આકારની ભસ્મ જોઈ ઘડીભર રતિને પોતાનો પતિ જીવતો હોવાનો ભાસ થયો. પણ જ્યારે તેણે પૂરેપૂરી વાસ્તવિકતા અનુભવી ત્યારે ફરીથી વિહ્વળ બની, તે ભૂમિ ઉપર ઢળી પડી અને હૈયાફાટ રુદન કરવા લાગી. પોતાના પતિના મિત્ર વસંતને પોતાના માટે ચિતા રચવા વિનંતી કરી. આ સમયે આકાશવાણી દ્વારા રતિને બખર પડી કે કામદેવે બ્રહ્માને આવેગવાળા બનાવ્યા હતા. પરિણામે બ્રહ્મા પોતાની પુત્રી પ્રત્યે કામાવિષ્ટ બનેલા. તે પછી સઘળી સ્થિતિ તેમણે બાણી કામદેવને શ્રાપ આપ્યો. તેથી કામદેવની આ દશા બની. પરંતુ ધર્મે બ્રહ્માને શ્રાપના ઇલાજ માટે વિનંતી કરી અને તેથી બ્રહ્માએ કહ્યું કે પાર્વતી જ્યારે તેમના તપથી શિવને પ્રસન્ન કરી પરણશે ત્યારે શિવ પોતાના દેહમાં પુનઃ કામને પ્રયોજશે. માટે રતિએ પોતાનો દેહ ટકાવી રાખવો.

પરિણામે નિસ્તેજ ચંદ્રલેખા જેવી રતિ તે સમયની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી. કવિ અહીં રતિના દુઃખનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે :-

અથ મદનવધૂરૂપ પ્લવાન્તં વ્યસનક્રુશા પરિપાલયાં વમૂવ
શશિન ઇવ દિવાતનસ્ય લેખા કિરણ ચરિત્રય ધૂસરા
પ્રદોષમ્ ॥ ૪૫૬

સાચે જ રતિવિલાપમાં કરુણરસ કવિ કાલિદાસે સોળે કલાએ ખીલવ્યો છે.

કવિ કેવળ ગંભીર વર્ણનો જ કાવ્યમાં આલેખતા નથી. કાવ્યના આરંભમાં આવતું હિમાલયનું વર્ણન, ત્રીજા સર્ગમાં આવતું માદક વસંતનું વર્ણન અને પાર્વતીના રૂપરાશિનું વર્ણન જોતાં તે બધામાં પ્રસન્નતા જરૂર જોવા મળે છે. પ્રથમ સર્ગમાંના હિમાલયના વર્ણનને વાંચીને અસંખ્ય પંડિતોએ કાલિદાસ પર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેચ્યાં છે. પ્રો. મેકડોનલ્ડ તો કહે છે કે :-

“વર્ણન એ કુમારસંભવ કાવ્યનું પ્રધાન લક્ષણ છે.”
કવિ કાલિદાસ પણ શૈલાધિરાજ હિમાદ્રિના જેવા જ લવ્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મનોરમ વર્ણનથી પ્રસ્તુત કાવ્યનો આરંભ કરે છે. કવિ હિમાલય માટે કહે છે કે :-

અસ્તુતરસ્યાં વિશિ દેવતાત્મા
હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।
પૂર્વાપરૌ તૌયનિધીવગાદ્ય
સ્થિતઃ પૃથિવ્યા ઇવ માનદળઃ ॥

પ્રસ્તુત કાવ્યના કથા પ્રસંગનું મનોરમ અધિષ્ઠાન એવો આ ઉત્તરદિશામાં આવેલો દેવતાત્મા નગાધિરાજ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આવેલા મહાસાગરો પર્વત પ્રચરીને બાણે કે પૃથ્વીને માપવાના પ્રયત્ન દંડ જેવો ઊભો છે. આવો નગાધિરાજ અત્યંત ઉપકારી અને ઉદાર પણ છે. જ્યારે વસૂદેવી પૃથ્વીને રાજ પૃથુએ અતિ પ્રયત્નથી ફલપ્રવણ બનાવી ત્યારે વસુધરાના આદેશ મુજબ બધા પર્વતોએ આ હિમાલયને વાછરડું કહી દોહન કાર્યમાં ચતુર એવા મેરુ પર્વત પાસે દોહન કાર્ય કરાવ્યું હતું, પરિણામે પૃથ્વીમાંથી અનેક રત્નો અને ઔષધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. હિમાલય સાચે જ અનંત રત્નોતું ઉદ્ભવ-સ્થાન છે. તેનાં શિખરો હિમાચ્છાદિત હોવા છતાં તેની કોઈ દિવસ નિંદા થતી નથી. જેમ ચંદ્રમાની અંદર કલંક છે પરંતુ તે એનાં કિરણોમાં ઢંકાઈ જાય છે તેમ

હિમાદ્રિનું પણ તેવું જ છે, કેાઈ વ્યક્તિમાં અનેક ગુણો હોય તો તેનો એકાદ દોષ એના ગુણોના સમુદાયમાં ઢંકાઈ જાય છે ને? હિમાલયનાં ઉત્તુંગ શિખરો ઉપરની અનુપમ ધાતુસંપત્તિ તેમની લાલિમા આકાશમાં રેલાવી રહી છે. અને ત્યાં અકાળે સંધ્યાનું દશ્ય ઊભું થાય છે. સંધ્યાની જમણા થતાં અપ્સરાઓ શૃંગાર પ્રસાધન કરવામાં ઉતાવળી અને છે. આમ વિવિધ ધાતુઓનો રંગ વાદળોના ભિન્ન ભિન્ન આકારના ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ ને અનેરી શોભા ઉપસ્થિત કરે છે. ખરેખર આનાં પરિણામે અપ્સરાઓ પણ પોતાનાં વિલાસ આભૂષણો ધારણ કરવા તત્પર અને છે. અહીં સિંહો અને વિદ્યાધરો વાદળોની છાયાનું સેવન કરે છે; પરંતુ કેટલીકવાર આ વાદળો શિખરો પર સંતાકૂકડી રમે છે અને ધૂપ છાંવ પ્રસરાવે છે. તો કેટલીકવાર વાદળોની વૃષ્ટિથી સિંહો વ્યાકુળ અને છે અને તેઓ સૂર્યના પ્રકાશવાળાં શિખરો પર આશ્રય કરે છે. હાથીઓ, સિંહો અને કિરાતો પણ અહીં વાસ કરે છે. મૃગરાજો અહીં હાથીઓનો શિકાર કરે છે ત્યારે વારણોનો રુધિરપ્રવાહ તો હિમપ્રવાહમાં જળી જઈ કચાંચ વહી જાય છે. સિંહોના નપરન્દ્રમાંથી વેરાઈ પડેલાં અમૂલ્ય મોતીઓનો સમૂહ શિકારી એવા કિરાતોને મૃગ-રાજોના માર્ગોનું સૂચન કરે છે. જેમ જંગલી હાથીઓ મૃગેન્દ્રો અને કિરાતોની આ હિમાલય પરાક્રમ ભૂમિ છે તેમ તે સુરસુંદરીઓની શૃંગારભૂમિ પણ છે. હિમાલય ઉપરનાં ભોજપત્રનાં વૃક્ષોની છાલ અને ધાતુરસ વિદ્યાધર કન્યાઓને મહનપત્ર લખવામાં ઉપયોગી સાધન સામગ્રી થઈ પડે છે. ઉચ્ચ સ્વરે મધુર ગીતો ગાતા કિન્નરોને હિમાદ્રિની ગુફાઓમાંથી વાતા પવનથીવેણુ વૃક્ષોનાં છિદ્રોને ભરી દઈને જાણે કે આ નગાધિરાજ તાલ આપતો હોય તેમ જણાય છે. અહીં હાથીઓને ગંડસ્થળમાં ચળ ઊપડે છે ત્યારે તે ચળ શમાવવા આ મત્તંગરાજો દેવદારુ વૃક્ષો સાથે તેમનાં ગંડસ્થળો ઘસે છે. પરિણામે વૃક્ષોની છાલ જખડી જતાં હ્રદ્ય તેમાંથી વહેવા માંડે છે અને પર્વત-રાજનાં સઘળાં શિખરો હ્રવની સુવાસથી સુરભિત અને છે. રાત્રિએ પ્રકાશ પાથરતી હિમાલયની વનસ્પતિઓ પણ અહીં વિદ્યમાન છે. આ વનસ્પતિઓ ગુફાઓના અંદરના ભાગમાં તેજ માટે પાથરીને વનેચરીઓ સાથે સુચીકીડાની મજાનો આસ્વાદ માણતાં વનવાસીઓને ખરેખર તેલ વગર પ્રકાશ આપનાર દીવાઓની ગરજ સારે છે. અહીં ખરદ્ધી છવાયેલા માર્ગો ઉપર થઈને કિન્નર સ્ત્રીઓ પસાર થાય છે ત્યારે તેમના પગની

આંગળીઓ અને પાનીઓ ખરદ્ધ ઉપર પડતાં અસહ્ય વેદના થાય છે; છતાં તેઓ તેમના પુષ્ટ પરોધરો અને સ્થૂળ નિત્યોને કારણે મન્દગતિએ ચાલે છે. આવો હિમાલય પોતાની ગુફાઓમાં જાણે કે દિવસથી શંકાયમાન બનીને શરણે આવેલા અંધકારનું તે સૂર્યનાં રક્ષણ કરે છે. જેઓ ખરેખર મહાન છે તેઓ શરણે આવેલી નાનીમોટી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પણ આત્મીયતા બતાવે છે. હિમાલય પર્વતોનો રાજા છે. તેના તટ પ્રદેશ પર ઘૂમતી ચમરી ગાયો, ચન્દ્રકિરણ જેવા સ્વેતવર્ણી પુષ્પકેશરૂપી ચામરો-થી સતત હિમાલયને ત્રીંજણો નાળે છે અને વાયુ ઢાળે છે. આ રીતે એક રાજાધિરાજને શોભે તેવાં નિસર્ગદત્ત ચામરોને લીધે પર્વતરાજ હિમાલયનું ગિરિરાજત્વ સિદ્ધ થાય છે. અસંખ્ય વાદળો અહીં દશ્યમાન થાય છે. હિમા-દ્રિની ગુફાઓમાં વસતા કિન્નર યુગલો જ્યારે પોતાની સ્વરૂપવાન પ્રિયાઓનાં અધો-વસ્ત્રોનું અપહરણ કરે છે ત્યારે લજ્જાયમાન અનેલી કિન્નર કામિનીઓ માટે પેલાં વાદળો પડદાનું કામ કરી આપે છે. ગંગાનાં જળકણ્ઠોથી શીતળ બનેલો પવન દેવદારુ વૃક્ષોને હલાવી સુરભિત બનાવે છે, મોરનાં પીછાંને છૂટા પાડે છે તેથી મંદગતિએ વાતો જણાય છે અને તે જ પવન પશુઓનો શિકાર કરી થાકી ગયેલા કિરાતોનો શ્રમ હળવો કરવામાં અનુપમ કાર્ય કરે છે. હિમાદ્રિનાં ઉત્તુંગ શિખરો પર આવેલાં સરોવરનાં કમળો સપ્તર્ષિઓ પૂજા માટે ચૂટે છે અને ચૂંટતા બાકી રહેલાં કમળોને નીચે રહેલા સૂર્ય પોતાનાં ભેદર્વાગામી કિરણો દ્વારા ખીંચવે છે. દેવોનો પ્રિય નગાધિરાજ યજ્ઞસામગ્રીઓ જેવી કે સોમવલ્લી, પલાશ, પહિર આદિ વસ્તુઓનું પ્રભવસ્થાન છે. તથા પૃથ્વીને ધારણ કરવાનું સામઘર્ષ તેનામાં હોવાથી હિમાલયને પ્રજાપતિએ યજ્ઞ-ભાગનો અધિકારી બનાવ્યો છે. મેરન જેવા મહાન પર્વત-નો તે મિત્ર છે અને કુલધર્મની મર્યાદાઓનો તે જાણકાર છે. કુળધારણની ઇચ્છાથી જ રૂપ, ગુણ, શીલથી પોતાને ખરાખર અનુરૂપ એવી અને મુનિઓ દ્વારા પણ માન આપવાને લાયક, પિતૃકન્યા મેના સાથે આવા હિમાલયે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું હતું. સમય જતાં કાળક્રમે મૈનાક નામે પુત્ર અને પૂર્વજન્મની દક્ષકન્યા સતી પુત્રી તરીકે હિમાલયને મળ્યાં હતાં.

સમગ્ર વર્ણન જોતાં જણાય છે કે હિમાલય અહીં એક જડ પર્વત તરીકે નહિ પરંતુ દેવતાત્મા તરીકે, ઉત્તમ, કલ્યાણવંતા ગુણોવાળો, અને મહાકાવ્યના કથાના એક

ચેતન પાત્ર તરીકે કવિની કલમે આલેખાયેલો છે. કાલિદાસની વ્યંજનાનો પ્રભાવ કાવ્યમાં જણાય છે. અહીં માનવભાવો અને પ્રકૃતિનો અનુપમ સમન્વય થયો છે. પ્રસ્તુત વર્ણન સાથે જ ભારવિ, માધનાં પ્રકૃતિ વર્ણન જેવું ગીય, અતિદીર્ઘ તેમ જ પાંડિત્યના આડંબર નીચે રાચતું નથી. કવિનો વર્ણન કરવાનો આશય સ્પષ્ટરૂપે જ જણાઈ આવે છે.

ઉપરોક્ત વર્ણન બેતાં જણાય છે કે કવિ હિમાલયનું હૂબહૂ વર્ણન કરે છે. કવિએ પ્રથમ સર્ગમાં પાર્વતીની બાલ્યાવસ્થાનું અને યૌવનાસ્થાનું પણ આ પ્રકારે સચોટ વર્ણન કર્યું છે. વળી સમગ્ર વર્ણન વૈદભી શૈલીમાં જણાય છે. વર્ણનમાં ક્યાંયે કિલબટતા નથી. યોગ્ય અર્થને અનુરૂપ શબ્દોની પસંદગી સાથે જ પ્રશસ્ત્ય છે.

કુમારસંભવમાં દેવી અને આસુરી પાત્રો બેવા મળે છે. ભગવાન શિવ એક વિશ્વના કલ્યાણકર્તા અને દેવી હોવા છતાં માનવભાવોમાં રાચતા જણાય છે, હિમાલય એક પર્વત સ્વરૂપે જડ કવિએ નિરૂપ્યો નથી, તે એક આદર્શ કન્યાનો વ્યવહારુ ગૃહસ્થી પિતા જણાય છે. પાર્વતીના પિતા તરીકે તે પોતાની બધી જ ફરજો પૂર્ણ કરે છે. તેની પત્ની મેના પણ હિમાલય જેવી જ ફરજ અદા કરનારી ગૃહિણી છે.

કાવ્યમાં મુખ્ય પાત્રો શિવ અને પાર્વતી છે. ઇન્દ્ર, કામદેવ, હિમાલય, મેના, દેવા વગેરે ગૌણપાત્રો છે. ગૌણ પાત્રો મહાકાવ્યમાં ગૌણ પ્રસંગોના આલેખન સમયે મહત્વની કામગીરી બજાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ત્રીજા સર્ગમાં ઇન્દ્ર અને કામદેવનો સંવાદ. કેવળ ચંત્રવત્ કાર્ય કરનાર ગૌણ પાત્રો આ કાવ્યમાં જણાતાં નથી. દરેક પાત્રોમાં તેમનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે. અને યોગ્ય તક મળતાં તે ઊપસી આવે છે.

ઉદાહરણ તરીકે સર્ગ ત્રીજામાં મિથ્યાભિમાની કામદેવ ઇન્દ્ર સાથે જ્યારે વાતચીત કરે છે ત્યારે તેની વધુ પડતી આત્મશક્તિ બહાર આવે છે. જેમ કે :—

તવ પ્રસાદાત્ક્રુસુમા યુથોઽપિ સહાયમેકં મધુમેવ લબ્ધા ।
કુર્યાં હરન્યાપિ પિનાકપાણો ગ્રૈયંચ્યુતેં કેમમ ધન્વિનોઽયે ॥
કુમાર. ૩/૧૦

આમ કામદેવ પોતાની શક્તિની મિથ્યા બડાઈ મારે છે. છતાં શિવનું ધ્યાન અલિત કરવા માટે તેની હિંમતને ધન્ય છે.

શિવ અને પાર્વતી એ વિશ્વના માતાપિતા છે. બંનેનું પાત્રાલેખન કરવામાં કવિને સફળતા મળી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શિવની મહાન પ્રતિષ્ઠા છે. અહીં પણ તે દેવોના ત્રાસને દૂર કરવા પાર્વતીની બરાબર પરીક્ષા (બ્રહ્મચારીના સ્વરૂપે) કરી તેણી સાથે તે લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે. આ ઉપરાંત શિવ પણ જણાવે છે કે ધર્મથી બ્રહ્મ નહિ થયેલી યોગાદિ ક્રિયાઓનું મૂળ કારણ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ જ છે. જેમ કે :

ક્રિયાણાં સ્વલુ ધર્મ્યાણાં સત્પત્ન્યો મૂલકારણમ્ ॥ ૬/૧૩

શિવનું માથું લઈને સમન્વિષ્ટો હિમાલય અને મેના પાસે બંધ છે. બધા ઋષિઓ શિવના વખાણ કરે છે અને અંતે શિવનું માથું નાખે છે. જેમ કે :—

ઉમા વધૂર્ભવાન્દાતા યાચિતાર इमे वयम् ।

वरः शंभुरलं ल्येष त्वत्कुलाद भूतये विधिः ॥ ૬/૧૨

આ પ્રસ્તુત વાર્તાલાપ પાર્વતી સાંભળતી હતી. તેણી અત્યંત શરમાઈ ગઈ. કવિ કહે છે કે :

एवंवादिनि देवर्षो पार्श्वे पितुरघोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ૬/૧૪

અર્થાત દેવર્ષિ (અંગિરસ) આ પ્રમાણે બોલ્યા ત્યારે પાર્વતી પિતા સમક્ષ (લગ્નબંધી) નીચું મુખ રાખી કોડા કરવાનાં કમળપત્રોને ગણવા લાગી. (એટલે કે પાર્વતી, લગ્નબંધી કમળપત્રની ગણતરીના બહાના હેઠળ પોતાના હૃદયને છાનો રાખવા લાગી.) આમ પાર્વતીનું લગ્નબંધમાન વ્યક્તિત્વ છતુ થાય છે. કાવ્યમાં ગૌણ છતાં વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચતો કુમાર નાર્તિકેય ને ના (શિવના વીર્યથી જન્મેલ) કુમાર નાર્તિકેય સર્ગ ૧૪ માં તારકા-સુરનો વધ કરવા સેના સહિત પ્રયાણ ને છે. કવિએ તેનું અત્યંત વીરરસની અકૃતિશાળું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. જેમ કે :—

रणोत्सुकेनाश्वक शत्रुनुना सगं प्रयुक्तैस्त्रिदशैर्जिगीषुणा ।
महासुरं तारकसंज्ञकं द्वयं प्रपद्य हन्तुं समनहयत द्रुतम् ॥
स दुर्निवारं मनसोऽपि त्रेणिनं जयाश्रयः संनयनं पदसहन् ।
विजित्वरं नाम तदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधराऽध्यरोहत् ॥

આમ ગૌણ પાત્રો પણ તેજસ્વી અને સામેની વ્યક્તિ પર પ્રભાવશાળી જણાય છે. ટૂંકમાં આ કાવ્યના નાયક શિવ છે અને તે ધીર પ્રશાંત કોટિના છે. ભગવાન શિવ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એક દેવતા તરીકે અતિ વિખ્યાત છે. આ પૂજાતા દેવ કાલિદાસની લેખિનીથી કેવળ દેવ રહ્યા નથી, પરંતુ તેમનામાં માનવીય ગુણો નજર પડે છે. કવિ કાલિદાસ ભગવાન શિવને કાવ્યના આરંભના સર્ગોમાં યોગી તરીકે નિરૂપે છે, જ્યારે આઠમા નવમા સર્ગમાં ભોગી તરીકે આલેખ્યા છે. આમ તેમની ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાઓ છે. પાર્વતીના વ્યક્તિત્વની ખૂબી વ્યક્તિની કલમમાં રહેલી છે. પાર્વતીના પાત્ર દ્વારા કાલિદાસ પોતાની પ્રભુચલાવના વ્યક્ત કરે છે. સર્ગ ત્રીજામાં પ્રકુલ અને માદક વસંતઋતુના સામ્રાજ્યમાં વસંતના શણગાર સજી પર્વતપુત્રી કામારિ ભગવાન શિવની સેવા કરવા આવે છે. ધ્યાનસ્થ શિવનો તપોભંગ થયો અને પાર્વતીના સૌંદર્યનું નેત્રો દ્વારા પાન કરીને શિવને સાચી પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થયું અને આત્મ-સંયમી એવા મહાદેવે કામને ભસ્મીભૂત કર્યો. આમ શિવ-પાર્વતીનું પ્રથમ મિલન થયું. પોતાના રૂપની નિંદા કરી પાર્વતી ગૌરીશિખર પર તપ કરવા લાગી. વસ્ત્રા-ભૂષણોનો તેણીએ ત્યાગ કર્યો હતો. તેણી જટાધારિણી જણાતી હતી અને ચંદ્રલેખા જેવી આંખી લાગતી હતી. પાર્વતીની ઇચ્છાઓ તપશ્ચર્યાના તાપમાં બળી વિશુદ્ધ અને ઊર્ધ્વગામી બની હતી. ભગવાન શિવ સ્વયં બ્રહ્માચારી વેશે આવી પાર્વતીની પરીક્ષા કરી અને પોતે કબૂલ્યું કે:

“અથ પ્રમૃત્ય વનતાડમ તવાસ્મિ દ્વારા:” ૫/૮૬

(“હે નમણું અંગોવાળી, આજથી તારો, તપથી ખરીદાયેલો દાસ છું.”)

આમ નાયક નાયિકાનું બીજું મિલન થયું. આ મિલન સાથે જ અમર બન્યું. કુમારસંભવના ૬, ૭, ૮, ૯ વર્ગે સર્ગોમાં શિવ અને પાર્વતીના ગૃહસ્થાશ્રમનું વર્ણન કવિએ નિરૂપ્યું છે.

આ કાવ્યમાં બીજું ગૌણપાત્ર ઇન્દ્ર કે જે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સર્ગ ત્રીજામાં તે એક અતિ કુશળ અને ધારેલું કાર્ય પાર પાડવા માટે એક મુત્સદ્દી વ્યક્તિ તરીકે આપણી સમક્ષ ખડો થાય છે. તેણે બ્રહ્મા પાસેથી જાણ્યું છે કે તારકાસુરનો વધ કુમાર કાર્તિકેય દ્વારા શક્ય છે. અને તે માટે શિવ જો પાર્વતી સાથે લગ્ન કરે તો જ તેમના દ્વારા કુમારની શક્યતા હતી. આ કામ તેણે સંપૂર્ણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ અને ચતુરાઈથી કામદેવ તેમ જ વસંત દ્વારા પાર પાડ્યું. ઇન્દ્રે તેના દરબારમાં કામ-દેવની અમોઘ શક્તિનાં અને તેનાં કદી નિષ્ફળ નહિ

જનારાં પુખ્તબાણોની પ્રશંસા કરી અને કામદેવે પોતાની અપ્રતિમ શક્તિનાં મિથ્યા બળુગાં માર્યાં : આ સમયની ઇન્દ્રની વાફપટુતા સાથે જ પ્રશસ્ય છે. તે કહે છે કે, “હે કામદેવ, તું તો મારું અમોઘ (કદી નિષ્ફળ નહિ જનાર) અસ્ત્ર છે. તારી શક્તિથી હું સંપૂર્ણ પરિચિત છું. તેથી તને આ કાર્ય પૂર્ણ કરવા કહું છું. શિવ-પાર્વતીના લગ્ન દ્વારા જન્મેલ કુમાર જ તારકાસુર કે જે વિશ્વની આપત્તિ સમાન છે તેનો નાશ કરશે. આ કાર્ય ત્રણેય લોકોના બલા માટે અને દેવોના કલ્યાણ માટે છે. માટે જ અને દેવકાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવ.” ઇન્દ્ર કામ-દેવને વિદાય કરવાના સમયે તેની પીઠ ધાબડે છે અને તેને અતિ ઉત્સાહી બનાવે છે.

કુમારસંભવમાંથી જો કામદેવનું પાત્ર દૂર કરવામાં આવે તો સમગ્ર કાવ્ય નીરસતામાં સરી પડે. શૃંગારનો દેવ કામદેવ કુમારસંભવમાં ગૌણ છતાં અતિ મહત્વનું પાત્ર છે. તે એક વફાદાર સેવક તરીકે સર્ગ ત્રીજામાં રજૂ થાય છે. તે સમગ્ર વિશ્વના કલ્યાણાર્થે પોતાની આહુતિ આપનાર એક ધન્ય પાત્ર છે. શિવ પાર્વતીની સાથે પરણે તો જ કામદેવ કામ આવી શકે તેમ છે. ઇન્દ્ર આ પરિસ્થિતિ જાણે છે. તેથી જ કાલિદાસ કહે છે કે:-

“તસ્મિન્મધોનસ્તિ દશાન્વિ હાય સહસ્રમઘ્નાં યુગપત્યાપત । ૩/૧

(દેવોને છોડીને ઇન્દ્રની અસંખ્ય આંખો એકાએક અથવા એકી સાથે તેના -કામદેવ- પર પડી.)

ઇન્દ્રે કામદેવની પ્રશંસા કરી. પરિણામે કામદેવે પોતાની શક્તિની બડાઈ મારી. ઇન્દ્ર તેને શિવ પાર્વતી પ્રત્યે આકર્ષાય તેવી યોજના કરવાનું સૂચવે છે. કામદેવ તેની પત્ની રતિ અને મિત્ર વસંત સાથે શિવના તપોવનમાં જાય છે. વસંતઋતુ કસમયે પૂર બહારમાં ખીલી છે. સમાધિસ્થ શિવને નિહાળી કામદેવ થોડો નિરાશ બને છે. પણ સંપૂર્ણ શણગારયુક્ત પાર્વતીના આગમને તેની નિરાશાનું આશામાં પરિવર્તન થાય છે. પાર્વતી શિવની પૂજા કરે છે ત્યારે કામદેવ વૃક્ષની ડાળમાં બેસીને સંમોહન નામનું બાણ સાંધે છે. જ્યારે પાર્વતી કમળના બીજોની માળા શિવને અર્પણ કરે છે ત્યારે સંમોહ બાણના સંધાનની અસરથી શિવ પોતે અગર્ય એવો રતિલાવ અનુભવે છે. શિવ પાર્વતી પ્રતિ સતૃષ્ણ નજર માંડે છે. લગ્નજયમાન બનેલી પાર્વતી પોતાનું મુખ ફેરવીને એક

બાળુ ઊભી રહે છે. પોતાના તપોભંગનું કારણ જાણી શિવ ક્રોધાવિષ્ટ બની આખરે પોતાના ત્રીજા નેત્રના અગ્નિ દ્વારા ક્ષણવારમાં કામદેવને ભસ્માવશેષ કરે છે.

આમ વિવિધ પાત્રો તેમની પ્રકૃતિ કિંવા સ્વભાવ મુજબ અતિ મહત્વનું કાર્ય કરતાં જણાય છે. દરેકે દરેક પાત્રની વિશિષ્ટતા છે. દેવી પાત્રો છતાં કવિએ માનવીય ભાવોનું તેમનામાં આરોપણ કરી તેમની પાત્રનિરૂપણની કૌશલ્યતાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. એકંદરે બધાં પાત્રો સફળ કાર્ય કરનારાં નીવડ્યાં છે.

કવિ લિન્ન લિન્ન રસોને આશ્રયે કાવ્યને વધુ રસિક બનાવે છે. શૃંગાર, વીર, શાન્ત, કરુણ, અદ્ભુત અને રૌદ્ર રસોનું નિરૂપણ આ મહાકાવ્યમાં પ્રસંગપુરઃસર થયું છે. પ્રથમ સર્ગમાં હિમાલયના વર્ણનમાં, ત્રીજા સર્ગમાં ધ્યાનસ્થ શિવના વર્ણનમાં અને પાંચમા સર્ગમાં પાર્વતીના તપનાં વર્ણનો અનુપમ રીતે કાલિદાસે શાન્ત રસમાં આલેખ્યાં છે.

પ્રથમ સર્ગમાં હિમાલયના વર્ણનમાં કવિએ હિમાલય પર રહેતા દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ આલેખી છે. સમગ્ર વાતાવરણ અહીં શાન્ત છે, અને માનવમનને તે અતિ અનુકૂળ લાગે છે. કવિ કેઈપણ વસ્તુને અહીં બાકી રાખતા નથી. પશુ, પક્ષીઓ કે પ્રાણીઓ સઘળાં તન્મય બન્યાં છે. ત્રીજા સર્ગમાં નિરૂપાયેલ સમાધિસ્થ શંકરનું વર્ણન સાચે જ સંક્ષિપ્ત છતાં ચીરકાલીન અસર મૂકી જાય છે. ભગવાન શિવે આ પ્રસંગે પ્રસન્ન યોગમુદ્રા ધારણ કરી છે. કાલિદાસ શંકરના વ્યાગ્રચર્મથી શરૂ કરી અંતે અક્ષર સાક્ષાત્કાર સુધીના બધા વિષયોને સમાવ્યા છે. કવિનું અગાધ યોગશાસ્ત્રનું પાંડિત્ય આ ચિત્રમાં નજરે તરી આવે છે. પાંચમા સર્ગમાં પાર્વતી માતાની આજ્ઞા લઈ તપ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. તેણી કઠોર તપશ્ચર્યા અત્યંત મયૂરોવાળા ગૌરી શિખર પર કરે છે. આનું કારણ? કાલિદાસ પાંચમા સર્ગના પ્રારંભમાં જ આ કાર્યનું કારણ જણાવે છે. પાર્વતી પોતાના સૌંદર્યથી શિવને પોતાનો ભર્તા બનાવવા માંગતી હતી. પણ તેણીનું સૌંદર્ય નિષ્ફળતાને વધુ તેથી પોતાના સૌંદર્યને સફળ બનાવવા માટે કઠોર તપશ્ચર્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તપની શરૂઆતમાં તેણે વ્રત, હોમ, સમાધિ જેવા સાદા પ્રયોગો દ્વારા તપ આરંભ્યું. અને પછીથી અતિ ઘોર તપ કર્યું. તેના તપની

બખર વનમાં સર્વત્ર ફેલાઈ. અનેક ઋષિઓ તેનાં દર્શને આવવા લાગ્યા. તપના પ્રભાવથી જંગલનાં હિંસક અને અરસપરસ શત્રુભાવવાળાં પશુપક્ષીઓ પોતાનો નૈસર્ગિક સ્વભાવ ભૂલી ગયાં, અને અહિંસક બન્યાં. સમગ્ર તપ આમ પાવનકારી બન્યું. આ હતી પાર્વતીના તપની પરમ સિદ્ધિ. સમગ્ર વર્ણનને અભ્યાસ કરતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ જણાય છે કે પાર્વતી પાંચ સર્ગ સુધીમાં પિતૃગૃહનું સુખી જીવન અને જંગલનું કષ્ટકારક તપોમય જીવન એમ લિન્ન પ્રકારનું જીવન જીવે છે. તેણી જેટલી શરીરથી નાબુક અને સૌંદર્યવાન છે, તેટલી જ તપોમય જીવનમાં કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સહનશીલ છે. આમ એક રીતે જે પાર્વતી સુખમાં દિવસો પસાર કરે છે તે જ પાર્વતી સાદું અને કઠોર જીવન પણ જીવી બાંહે છે. અંતે તેણીના તપનું ધાયુ પરિણામ અવશ્ય આપણે પાંચમા સર્ગમાં અનુભવીએ છીએ જ. સમગ્ર વર્ણન વાંચકોના મન પર ધારી અસર ઉપજાવનારું બન્યું છે. પ્રસ્તુત વર્ણન સુદૃઢ છતાં નિરસતામાં સરી પડતું નથી. કવિ પોતાનું પાંડિત્ય અહીં છતું થવા દેતા નથી.

કુમારસંભવ કાવ્યમાં શૃંગારરસ લિન્ન-લિન્ન પ્રસંગો-એ જણાય છે. વિપ્રલંભશૃંગાર કરતાં સંભોગશૃંગાર પર કવિ વધુ ભાર આપતા જણાય છે. સાચે જ આ કાવ્યમાં શૃંગારરસ તેની સોળે કલાએ વિકસ્યો છે. નાયક અને નાયિકાના ચિરહ અને મિલનમાં આ રસ જણાય છે. સંભોગશૃંગારનું વર્ણન સર્ગ ૩, સર્ગ ૫, સર્ગ ૭, સર્ગ ૮ અને સર્ગ ૯ માં જણાય છે. જ્યારે વિપ્રલંભ શૃંગારનું વર્ણન સર્ગ ૬ના અંત ભાગમાં કવિએ નિરૂપ્યું છે.

સર્ગ ત્રીજામાં પાર્વતી ધ્યાનસ્થ શિવની પૂજા કરવા હિમાલય પર આવે છે. તે સમયે શિવની સમાધિ પૂર્ણ થતાં નંદીને શંકરની પાર્વતીના પ્રવેશની અનુમતિ મળે છે. પરિણામે પાર્વતી શિવને પ્રણામ કરી (સ્વહસ્તલૂત) [પાર્વતીની સખીઓના હાથ વડે ચૂંટાયેલા] પુષ્પોનો સમૂહ શિવચરણે સમર્પિત કરે છે. શિવ આ સમયે સારો વર મળે તેમ તેણીને આશીર્વાદ આપે છે. આ સમયે જ કામદેવ ઉમાની સમક્ષ આ બાણ છોડવાની અનુપમ તક છે એમ વિચારી શિવને લક્ષ્ય બનાવી વારંવાર ધનુષ્યની પળછ પર હાથ ફેરવતો હતો. એવામાં પાર્વતીએ મંદાકિનીના કામળીજની માળા શિવના કંઠમાં પહેરાવી. અને શિવે તેણીની ભક્તિભાવથી તે માળા સ્વીકારી. તરત જ

કામદેવે સંમોહન નામનું અમોઘ બાણ ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું. પરિણામે શિવનું ધૈર્ય ડગી ગયું. સમાધિ ભંગ થઈ અને મનમાં રતિભાવ જાગૃત થયો. શિવે અભિલાષાપૂર્વક પાર્વતીના રાતા રંગના ઓઠ પર પોતાનાં નયનો ફેરવ્યાં અને પાર્વતીએ પણ રોમાંચયુક્ત અંગો દ્વારા પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કર્યો. તેણીએ ભગવાન શિવ તરફ ન જોતાં પોતે ધરતી પર નજર નાખી એક તરફ સહેજ ફરીને ઊભી રહી. અંતે શિવને કામના બાણથી થયેલા ધૈર્યચ્યુતિ જણાઈ. તેનું કારણ શોધવા ચોક્કસ નજર નાખી. કામદેવને તેમણે વૃક્ષ ઉપર જોયો અને તે સમયે જ તેમનો કોપ ભબ્બકી ઊઠ્યો અને કામદેવને પોતાના ત્રીજા નેત્રના અગ્નિથી ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો. જેમકે:

“ક્રોધં પ્રભો સંહર સંહરેતિ યાવાદિગરઃ સ્વૈ મરુતોં ચરન્તિ ।
તાવત્સ વહ્નિર્ભવનેત્રજન્મા ભસ્માવશેષં મદનં ચકાર” ૩/૭૨

અચાનક બનેલા આ પ્રકારના બનાવથી રતિ એક ક્ષણવાર મૂછાં પામી અને બીજી તરફ સ્ત્રી સાંનિધ્ય ત્યજવા માટે ભગવાન શિવ પણ પોતાના ગણો સાથે અંતર્ધાન થયા.

ઉપરોક્ત વર્ણનનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે કવિ અહીં શૃંગાર અને રૌદ્ર રસનું નિરૂપણ કરે છે. સમગ્ર વર્ણન સંક્ષિપ્ત છતાં સચોટ હોઈ નિરસતાનો અનુભવ વાચકવર્ગને કરવો પડતો નથી. કવિ સમગ્ર શૃંગાર રસના વર્ણનમાં અજબનું ઔચિત્ય જાળવે છે. રસભંગ થાય તે માટે એકપણ શબ્દ નિરર્થક રીતે યોજતા નથી. સાથે જ કાલિદાસ એક રસસિદ્ધ કવિ જણાય છે. આ કાવ્યમાં શૃંગાર રસ મુખ્ય બન્યો છે જ્યારે લિંગ લિન્ન પ્રસંગોએ અન્ય રસોને પણ કવિએ અવકાશ આપ્યો છે.

કવિ રતિવિલાપમાં (સર્ગ ૪) કરુણરસ યોગે છે જે તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે અને વાચકોને પણ શોકમય બનાવી દે છે. સમગ્ર સર્ગ કરુણરસથી ઘેરાયેલો છે. જ્યારે આકાશવાણી થાય છે ત્યારે અદ્ભુતરસ વહે છે. અંતિમ શ્લોકમાં પાછું કરુણરસનું પુનરાવર્તન થાય છે. જેમ કે :

“તદિદં પરિરક્ષ શોભને ભવિતવ્યપ્રિયસંગમં વપુઃ ।
રવિપીતજલા તપાત્યયે પુનરોશ્વયે હિ યુજ્યતે નદી” ૪/૪૪
અર્થાત્:— ‘હે શોભને? તેટલા માટે તને ભવિષ્યમાં થનાર સ્વામીના સંગવાળું આ (તારું) શરીરનું રક્ષણ કર. (સતી થઈશ મા)

એ જ રીતે સૂર્ય પાન કરેલા જળવાળી નદી, વર્ષા ઋતુમાં ફરી પ્રવાહ સાથે મળે છે જ. (તેમ તું તારા સ્વામી સાથે મળીશ જેથી શરીરનું રક્ષણ કર.)

“અથ મદનવધૂરૂપ પ્લવાન્તં

વ્યસનકૃશા પરિપાલયાં વમ્ભવ ।

શશિન ઇવ દિવાતનસ્ય લેખા

કિરણ પરિક્ષય ધ્વસરા પ્રદોષમ્ ॥” ૪/૪૬

અર્થાત્:— ‘ત્યાર પછી દુઃખથી કૃશ થયેલી કામદેવની સ્ત્રી રતિ, દુઃખના અંતને જેમ, કિરણના નાશથી ભૂખરી થયેલી દિવસના ચંદ્રની રેખા રાત્રિની રાહ જુએ તેમ દુઃખના અંતની રાહ જોતી હતી.’

કવિ યુદ્ધનાં વર્ણનોમાં રૌદ્રરસનું આલેખન કરે છે. મોટાભાગે સર્ગ ૧૬ તથા સર્ગ ૧૭માં પ્રસ્તુત વર્ણન નજરે પડે છે. દેવો અને દૈત્યોનો સંગ્રામ થાય છે. કાર્તિકેય તારકાસુરના વધ માટે સેના સાથે પ્રયાણ કરે છે. બન્ને સર્ગોમાં રૌદ્રરસનું વર્ણન રોચક બન્યું છે. યુદ્ધ સર્ગ ૧૫ના અંતિમ શ્લોકમાં જ યુદ્ધની ભયંકરતાનો ખ્યાલ આપણને થાય છે. જેમ કે:—

“સંગ્રામં પ્રલયાય સંનિપતતો વેલામતિક્રામતો ।

શૂન્દારાસુર સૈન્ય સાગરયુગ સ્વાશેષ દિગ્વ્યાપિનઃ ॥

કાલાતિથ્ય મુજો વમ્ભવ વ્રહ્મવઃ કોલાહલ કોષણઃ ।

શૈલોત્તાલ તદી વિઘટ્ટનપદુ બ્રહ્માંડ કુક્ષિંભરિઃ ॥”

૧૫/૫૩૦

અહીં આપણને દેવો અને અસુરોનું યુદ્ધ મહાભારતના કૌરવ-પાંડવોના યુદ્ધની યાદ અપાવી બાય તેવું છે. મરુ કે મારી નાખું તે ધ્યેય સાથે બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ યુદ્ધના મેદાન પર ઉપસ્થિત થયા છે. તેઓ યુદ્ધ કરતાં ભયંકર શસ્ત્રાસોનો પ્રયોગ કરે છે. પરિણામે અસંખ્ય સૈનિકો બંને પક્ષના હણાય છે. લોહીની નદીઓ વહેવા માંડે છે. અસંખ્ય કાયર યોદ્ધાઓની ભયચીસો અને ઘવાયેલા યોદ્ધાઓની વેદનાની ચીસો વાતાવરણને ભયંકર બનાવે છે. આકાશમાં માંસાહારી પક્ષીઓ આનંદમાં વિહરે છે. અસંખ્ય ઘોડા, હાથી વગેરે કપાયેલાં અત્રત્ર જણાય છે. આમ કરાલ વર્ણન યુદ્ધનું કવિએ કરેલું છે.

કવિની શૈલી સમગ્ર કાવ્યમાં મોટાભાગે વૈદલી જણાય છે. સરળ પ્રાસાદિક ભાષામાં કવિ લિન્ન લિન્ન પ્રસંગોનું આલેખન કરે છે. ભારવિ કે માધની જેમ

કવિનું કાવ્ય પ્રચંડ પાંદડીયતામાં સરી પડતું નથી. ભાવને અનુરૂપ ભાવાની યોજના કવિ દ્વારા થઈ છે.

વૈદલી શૈલીનાં મોટાભાગનાં લક્ષણો અહીં જણાય છે. શ્રેય, પ્રસાદ, સમતા, માધુર્ય વગેરે ૧૦ ગુણોવાળી, મધુર વર્ણોવાળી લલિત રચના વૈદલી રીતિમાં હોય છે. ઘણા જ અલ્પ સમાસો નજરે પડે છે. કાલિદાસની વૈદલી શૈલીમાં (આ કાવ્યમાં) ખાસ કરીને પ્રસાદ તથા માધુર્ય ગુણો સ્પષ્ટ તરી આવે છે. કવિને ભાષા વશ હોય તેમ જણાય છે. ટૂંકમાં કવિનું ભાષા પરનું પ્રભુત્વ અરેખ્ય પ્રશસ્ય છે. કવિ ગોળગોળ વાત કે દીર્ઘ ઉક્તિઓમાં પોતાનું કથયિત્વ રજૂ કરતા નથી. કવિને શબ્દો શોધવાનો શ્રમ કરવો પડતો નથી, પણ શબ્દો તેમની કલમમાં કુદરતી રીતે જ આવે છે. આ ઉપરાંત થોડામાં વધુ કહી દેવાની કળા આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કવિને આ વ્યંજનાશક્તિએ અનન્ય કીર્તિ અપાવી છે. તેમનાં વાક્યોમાં ભારોભાર અર્થ હોય છે. એક વિદ્વાન વિવેચકે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ વિષે કહ્યું છે કે :-

“કાલિદાસ વ્યંજનાથી સૂચન કરે છે, જ્યારે ભવભૂતિ અભિધાથી દીર્ઘવર્ણન કરે છે.” આ ઉક્તિ તદ્દન સાચી છે. કુમારસંભવમાં ૩૭ સર્ગના ૭૩માં શ્લોકમાં કવિ સુંદર વ્યંજનાશક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. શિવથી કામદેવ બળીને ભસ્મ કરાયો. આ સમય બતાવ વખતે તેની પત્ની રતિ અને મિત્ર વસંત હાજર હતાં. જ્યારે કામદેવ ભસ્મીભૂત થયો ત્યારે થોડા સમય માટે રતિએ મૂર્છાનો અનુભવ કર્યો. રતિ પોતે કામદેવ જેવા ભયંકર પ્રસંગથી તો અજાત જ હતી. પોતાને આવા દુઃખદ પ્રસંગનો અનુભવ કરવો પડશે તેમ જ્યાં જ ન હતો. આમ આ અસહ્ય દુઃખ આવતાં તેણીની સમગ્ર ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર થંભી ગયો. તેણી બેભાન બની ગઈ. કાલિદાસ જણાવે છે કે :-

“અજ્ઞાતમર્ત્યવ્યસના મુહૂર્ત કૃતોપકારેવ રતિર્વમ્ભૂવ । ૩/૭૩

અર્થાત્ :- “તેણીની મૂર્છાએ સ્વામીનો નાશ ન બાજીતી એવી રતિ પર બાજે કે ક્ષણભર ઉપકાર કર્યો.” આ રીતે મૂર્છાએ બાજે કે તેના પર તાત્કાલિક ઉપકાર કર્યો. કવિ આ ઉપરાંત શબ્દચિત્રો આપવાના અતિ શોળીન જણાય છે, તેમાં કવિની અદ્ભુત પ્રતિભાનું અત્યંત દર્શન થાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે સર્ગ પહેલાનું હિમાલય પર્વતનું દશ્ય, સર્ગ ત્રીજામાં ધ્યાનસ્થ શિવનું દશ્ય તથા કામદેવનું પ્રસંગચિત્ર, પાંચમા સર્ગમાં કઠોર તપ કરતી પર્વતરાજની પુત્રી પાર્વતીનું ચિત્ર, સર્ગ ૭માં શિવના વર-ઘોડાનું અને તેમને નિહાળવા ઉત્સુક બનેલી નગરનારીઓનું અનુપમ દશ્ય, સર્ગ ૮ નું શિવ પાર્વતીની રતિ-કીડાનું દશ્ય અને સર્ગ ૧૭ મા તારકાસુર તથા કુમાર કાર્તિકેયના વર્ણનનું ચિત્ર વગેરે ચિત્રો અરેખ્ય આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. આ ચિત્રો ઉત્તમ શબ્દચિત્રોના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના છે.

સમગ્ર કાવ્યમાં કવિ કાલિદાસ શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારો યોગ્ય છે. કવિની અલંકારસમૃદ્ધિ પણ તેમની કવ્યના જેટલી જ રસવાળી અને વિવિધતાઓથી પૂર્ણ છે. શબ્દાલંકારો કરતાં અર્થાલંકારોની સંખ્યા ઘણી છે. ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, અર્થાન્તરન્યાસ સ્વભાવોક્તિ, વ્યતિરેક, પ્રતિવસ્તૂપમા, અતિશયોક્તિ વિકાવના, સમાસોક્તિ, તુલ્યયોગિતા, દીપક, કાવ્યલિંગ વગેરે અર્થાલંકારો કુમારસંભવમાં જણાય છે. કવિ તેમની ઉપમાઓ માટે પ્રસિદ્ધ બન્યા છે. એક વિદ્વાને તો કવિની ઉપમા કરતાં તેમનાં અર્થાન્તરન્યાસ વધુ ચર્ચિયાતા દર્શાવ્યા છે. જોકે તેમના અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારોનાં ઉદાહરણોમાં કવિનો પોતાનો અનુભવ વ્યક્ત થયો હોય તેમ જણાય છે.

કવિએ આ કાવ્યમાં ભિન્નભિન્ન છંદોનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમ કે ઉપજતિ, માલિની, વસંતતિલકા, અનુપ્તુપ, પુષ્પિતાગ્રા, વંશસ્થ, હરિણી વગેરે. કાલિદાસનું વિવિધ છંદો પરનું પ્રભુત્વ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કવિના ઇન્દ્રવજ્ર છંદને એક પશ્ચિમના પંડિતે હોમરના હેકઝામિટર કરતાં વધુ ઉચ્ચ કક્ષાનો ગણાવ્યો છે. કવિના મંદાકાન્તા છંદ માટે વિદ્વાનોને ભારે આકર્ષણ છે. કારણકે તેમના મંદાકાન્તા છંદ માટે એમ કહેવાયું છે કે :

સુવશા કાલિદાસસ્ય મન્દાકાન્તા પ્રવલભતિ ।
સદશ્વદમકસ્યેવ કામ્બોજતુરંગામ્ના ॥

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કવિએ કાવ્યમાં યોગ્યતા છંદો સંપૂર્ણ રીતે નિયમ મુજબના છે. દરેક સર્ગના અંતે છંદનું પરિવર્તન થાય છે. વળી પ્રસંગને અનુકૂળ કે અનુરૂપ વિવિધ છંદોનું સર્જન કાલિદાસ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે રતિવિલાપ સર્ગ ૪માં કવિએ

વિયોગિનીવૃત્તની યોજના કરી છે. કવિના કેટલાક છંદો તે સાથે જ સંગીત નિબંધન કરે તેવા છે. પરિણામે સહૃદય વાચક આનંદનો અનુભવ કરે છે. સમગ્ર કાવ્ય એક સફળ કૃતિ છે અને સંસ્કૃત મહાકાવ્યનાં તમામ લક્ષણો તેમાં દેશ્યમાન થાય છે. કુમારસંભવ કાવ્યનો અભ્યાસ કરી મહાન કવિ શ્રી ટાગોર કહે છે કે :-

“કાલિદાસે અનાદ્યુત પ્રેમના એ ઉન્મત્ત સૌંદર્યની ઉપેક્ષા કરી નથી. તેમણે તેને તરુણ લાવણ્યના ઉજ્જવળ રંગે જ ચીતર્યો છે; પરંતુ આ અતિ ઉજ્જવળતામાં જ તેમણે પોતાના કાવ્યને સમાપ્ત કર્યું નથી. જે પ્રશાન્ત વિરલવર્ણી પ્રેમ તરફ તેઓ પોતાના કાવ્યને પહોંચાડે છે, તે જ તેમના કાવ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. મહાભારતમાં સફળ પ્રવૃત્તિનો જેમ મહાપ્રસ્થાનમાં અંત આવ્યો છે, તેમ જ કુમારસંભવના સમસ્ત પ્રેમનો જોશ મંગળ મિલનમાં જ શમી જાય છે.” આ ભાવનાને અભિવ્યક્ત કરવામાં જ અનાયાસે કવિની મૌલિક સૌંદર્યની ભાવના સ્પષ્ટ થાય છે.

અંતતો ગત્વા કુમારસંભવ મહાકાવ્ય સાચી રીતે જ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પંચ મહાકાવ્યોમાં સ્થાન પામ્યું છે, તે જ તેની સફળતાની નિશાની છે. પ્રસ્તુત કાવ્ય કાળાન્તરો વીતવા છતાં અમર રહેશે.

રઘુવંશ મહાકાવ્યની સમીક્ષા:-

મહાકવિ કાલિદાસનું આ રઘુવંશ મહાકાવ્ય ખરેખર વિશ્વમાં અતિ પસંદિને વરેલું છે. કુમારસંભવમાં આપણને એક નાયક શિવ જણાય છે. તેનાથી જુદી રીતે રઘુવંશમાં અનેક નાયકો કાવ્યમાં જોવા મળે છે. આ કાવ્યમાં રામના સૂર્યવંશના રાજાઓનાં પરાક્રમેની ગાથા અને ભવ્યતા કવિ વડે વર્ણવાઈ છે. રઘુવંશના આરંભના રાજાઓ જોવા કે દિલીપ, રઘુ, અજ, દશરથ, રામ વિગેરેના રાજ્યકાળની મુક્ત પ્રશંસા અહીં કરવામાં આવી છે. સમગ્ર કાવ્ય ૧૯ સર્ગોમાં રચાયું છે અને પ્રથમના ૧૪ સર્ગોમાં રઘુવંશના પ્રથમના પાંચ રાજવીઓનું વર્ણન અતિ લંબાણથી મળે છે. કંઈક અંશે આ બધા રાજાઓમાં રાજાના પાત્રને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. છેલ્લો રાજા અગ્નિવર્ણ વિષયી અને લંપટ તરીકે વર્ણવાયો છે.

કાલિદાસે રઘુવંશના મંગળશ્લોકમાં ભગવાન શિવ અને પાર્વતીની સ્તુતિ કરી છે. અને તે પછી કવિ પોતાની

કાવ્ય કરવાની શક્તિનો નમ્ર પરિચય આપે છે. તે કહે છે કે:-

કવ સૂર્યપ્રભવો વંશઃ કવ ચારુપવિષયા મતિઃ ।

તિત્તિર્ષુર્દુસ્તરં મોહાદુરુપેનાસ્મિ સાગરમ્ ॥ રઘુ. ૧/૨

અર્થાત્ - “સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ વંશ કયાં? અને અલ્પવિષયોનું શ્રદ્ધ કરનારી મારી બુદ્ધિ કયાં? (કારણ કે) અજ્ઞાનને લીધે હું લઘુ હોડીથી દુર્ગમ સાગરને પાર કરવા ઇચ્છું.”

મન્દઃ કવિયશઃ પ્રાર્થી ગમિષ્યામ્યુપહાસ્યતામ્ ।

પ્રાંગુલમ્બે ફલે લેખાયુદાહુરિવ વામનઃ ॥ રઘુ. ૧/૨

અર્થાત્ :- “મંદબુદ્ધિવાન હોવા છતાં કવિયશની અભિલાષાવાળો હું ઊંચા માણસથી મેળવી શકાય તેવા ક્ષણે લોભથી મેળવવા ઇચ્છતા વામનની જેમ મશ્કરીને પાત્ર કરીશ.”

અથવા કૃતવાચકારે વંશેડસ્મિન્પૂર્વસુરિભિઃ ।

મળૌ વજ્રસમુત્કીર્ણે સૂત્રસ્યેવાસ્તિ મે ગતિઃ ॥ રઘુ. ૧/૪

અર્થાત્ :- “અથવા પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓએ જેમનું વર્ણન કર્યું છે એવા આ સૂર્યવંશમાં વળથી વીધેલ મણિમાં સૂત્રની જેમ, મારી ગતિ છે.”

આમ કવિ અતિ નમ્રતામાં પોતાની કાવ્ય રચવાની શક્તિનો પરિચય આપે છે. રઘુવંશના રાજાઓના ઉત્તમ ગુણોનું વર્ણન કરતાં કવિ જણાવે છે કે આ ગુણોએ જ મને આ મહાન રાજાઓનાં ચરિત્રનાં વર્ણન કરવાની પ્રેરણા આપી છે. જેમકે :

રઘુનામન્વયં વક્ષ્યે તમુવાચિભવેડપિ સન્ ।

તદ્ગુણૈઃ કર્ણમાગત્ય ચાપલાય પ્રયોદિતઃ ॥ રઘુ. ૧/૮

સમગ્ર કાવ્યની પ્રેરણાના સ્થાન તરીકે કાલિદાસે મહાન કવિ વાલ્મીકિ અને તેનાં રામાયણને રાખ્યાં છે.* અહીં આદિકવિ અને કાલિદાસ બંને મહાન છે. કારણકે બંને સારસ્વતો શ્રીરામના સૂર્યવંશનું અતિ દીર્ઘતામાં વર્ણન કરે છે. રઘુવંશની કેાઇપણ વસ્તુ અહીં ગેરહાજર

* મલ્લનાથ તેમની રઘુ પરની ટીકામાં પૂર્વસુરિભિઃ માટે સમજાવે છે કે પૂર્વે સુરિભિઃ વાલ્મીકાદિભિઃ । કૃતવાચકારે કૃત રામાયણાદિ પ્રબંધરૂપા વા વાક્ સૈવ દ્વાર પ્રવેશો યસ્ય । તસ્મિન્ ।

માલૂમ પડતી નથી. ટૂંકમાં સમગ્ર કાવ્ય રઘુવંશનાં લિન્ન લિન્ન પાસાંઓનો પરિચય આપે છે.

રઘુવંશ મહાકાવ્યનું કથાનક જોતાં જણાય છે કે તે ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક છે. તે કપોલકલ્પિત નથી. આપણે ઉપર જોયું તેમ રઘુવંશની રચનામાં રામાયણ અને કવિ વાલ્મીકિનો ફાળો ઓછો નથી. કુમારસંભવમાં આપણને જ્યારે સમગ્ર કથાનકમાં એક જ નાયક શિવ અને એક જ નાયિકા પાર્વતી દશ્યમાન થાય છે ત્યારે કાલિદાસથી રઘુવંશમાં ૨૯ રાજાઓનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવ્યું છે. પરિણામે કાવ્યના સર્ગો એકબીજાથી બરાબર જોડાયેલા કે સંકળાયેલા ન લાગે તેમ દહેશત રહે છે. આ સાથે કાર્યની એકતા ન આવે એમ ભય રહે છે. જ્યારે કુમારસંભવમાં Unity of action or purpose (કાર્યની કે હેતુની એકતા) જરૂર આવે છે. વળી કવિનું ધ્યેય વધુ તો શ્રીરામની કથા પર છે. તેમની ઇચ્છા રામ અને સીતાની કથા વર્ણવવાની છે. રામસીતાની કથા રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં બરાબર મધ્યમાં આવે છે. આરંભમાં દિલીપ - રઘુ વગેરે રાજાઓનું જીવનચરિત્ર અતિ લંબાણમાં વર્ણવાયું છે જ્યારે અંતમાં છેક અશ્વિ-વર્ણનું ચરિત્ર રામકથા પછી ઘણા સમયે આવે છે. કવિએ શ્રી રામની કથા સર્ગ ૬ થી સર્ગ ૧૬ સુધી રચી છે. આ રીતે શ્રીરામના ચરિત્રમાં સારી એવી સંખ્યામાં સર્ગ રોકાયેલા છે. દરેક સર્ગોનો અભ્યાસ કરતાં માલૂમ પડે છે કે લિન્ન લિન્ન પ્રસંગો કથાવસ્તુથી ભરપૂર પ્રત્યેક સર્ગોમાં છે. પરંતુ કવિની કથા રચવાની ખૂબી એમ છે કે બધા જ સર્ગોને સુંદર રીતે દરેક પ્રસંગોથી સાંકળી લીધા છે. પરિણામે કોઈપણ સર્ગ અલગ કથાવસ્તુની દૃષ્ટિથી જણાતો નથી. ટૂંકમાં કવિએ રઘુવંશના રાજાઓના જીવનના આદર્શવાળા પ્રસંગો સમગ્ર કાવ્યમાં નિરૂપ્યા છે. તેથી રઘુવંશ એક આદર્શ કાવ્ય કહી શકાય. આ કાવ્યમાં આપણી નજરે સ્પષ્ટ તરી આવતા મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો નીચે મુજબ છે :

- (૧) દિલીપ અને સિંહનો સંવાદ સર્ગ-૨.
- (૨) રઘુ અને ઇન્દ્રનું યુદ્ધ સર્ગ-૩.
- (૩) રઘુ અને કૌતસનું મિલન સર્ગ-૫.
- (૪) ઇન્દુમતી સ્વયંવર સર્ગ-૬
- (૫) અજવિલાપ અને વસિષ્ઠ ઋષિનો સંદેશ સર્ગ-૮

(૬) વસંતવર્ણન અને દશરથના શ્રાપનો પ્રસંગ. સર્ગ-૯

(૭) દેવો વડે કરાયેલ વિષ્ણુની પ્રાર્થના. સર્ગ-૧૦

(૮) રામ અને પરશુરામનો સંવાદ, સીતા વિષે લોકોમાં ફેલાયેલ અફવા, સીતાનો ત્યાગ અને સીતાનો રામને સંદેશ, રામ અને તેના પુત્રોનું મિલન, સીતાનું પૃથ્વીમાં સમાઈ જવું, કુશને સ્વપ્નમાં અયોધ્યાના અદિ-દેવતાનું દર્શન વગેરે.

આમ વિવિધ પ્રસંગો કુદરતી રીતે કવિની કલમ વડે ચોળ્યા છે. ક્યાંયે નિરસતાનો અનુભવ વાચકને કરવો પડતો નથી. દિલીપ અને સિંહનો પ્રસંગ, રઘુ અને ઇન્દ્રનું યુદ્ધ, ઇન્દુમતીનો સ્વયંવર, રાજા અજનો વિલાપ દશરથની મૃગયાનું વર્ણન, રામ-રાવણનું યુદ્ધવર્ણન, સીતા ત્યાગ વગેરે કવિના શાંત, સ્વસ્થ અને પાકટ કવિત્વનાં ફળ છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગોમાં જીવનનું સમગ્ર ઉદાત્ત સૌંદર્ય પ્રગટ થાય છે. કાલિદાસે આ સઘળા પ્રસંગોની રચના વખતે વસ્તુવર્ણન અને પ્રકૃતિ વર્ણનોને એકસમાન મહત્ત્વ આપ્યું છે. કાવ્યનો આરંભ લગ્ય છે તેમ કાવ્યનો અંત કુદરતી જણાય છે. કાવ્યમાં કવિની કલ્પના અતિ ઉચ્ચગામી બની છે. વિવિધ પ્રકારનાં દશરથો આપણાં મનચક્ષુ સમક્ષ ચલચિત્રની જેમ એક પછી એક ક્રમશઃ પસાર થાય છે. ત્યારે તેમનાં કલ્પનાનાં સૌંદર્યથી વાચકને મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે. કવિ અહીં કાવ્ય લખવા બેઠા છે. ઇતિહાસનું આલેખન કરવા બેઠા નથી. તેથી સૂર્ય-વંશના રાજાઓના જીવનના અમુક પ્રસંગો કાલિદાસે પોતાની આગવી પ્રતિભાના બળે રજૂ કર્યા છે. વળી રઘુવંશની કથા બુદ્ધા-બુદ્ધા ગ્રંથોમાં કંઈક અંશે મળતી આવતી હોય તેમ લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે વાયુપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે. દિલીપ અને રઘુ વચ્ચે બીજા ૧૯ રાજાઓનું ચરિત્ર વર્ણવાયેલું વાયુપુરાણમાં મળે છે, રઘુવંશનો અભ્યાસ કરતાં જે જે રાજાઓ દિલીપ અને રઘુ સિવાય વર્ણવાયા છે તે બધા જ વાયુપુરાણમાં છે. પદ્મપુરાણમાં દિલીપથી માંડીને દશરથ સુધીના રાજાઓનાં જે વર્ણનો છે તે કાલિદાસના રઘુવંશ સાથે સમાનતા ધરાવતા હોય તેમ લાગે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન વિન્ટરનિટ્રઝ માને છે કે કાલિદાસે રઘુ વંશની રચના કરતી વેળાએ પદ્મપુરાણની મદદ લીધી હોવી જોઈએ. પદ્મપુરાણના ઉત્તરાખંડમાં દિલીપની

અપુત્ર અવસ્થા, તેનું ગોસેવાનું વ્રત, રઘુના જન્મનો પ્રસંગ, દિલીપે કરેલ અશ્વમેધ યજ્ઞ વગેરે પ્રસંગો મળે છે. સ્મિથ વગેરે પશ્ચિમના વિક્ષાનોત્તુ માનવું છે કે વિષ્ણુપુરાણ, વાયુપુરાણ, પદ્મપુરાણ, આદિ કેટલાંક પુરાણો ઈ.સ. પૂર્વેનાં છે. તેથી આ પુરાણો રઘુવંશની રચના માટે ગ્રેરણાના સ્રોત બન્યા હોય એમ શક્યતા છે. વળી વાલ્મીકિ - રામાયણ અને રઘુવંશના કેટલાંક સમાન પ્રસંગોના નિરૂપણમાં અતિસામ્ય અને વૈષમ્ય જણાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે રઘુવંશનો ૧૩ મો સર્ગ જે રામાયણના ચુદ્ધકાંડના (૧૨૩ મા સર્ગ) પર સંપૂર્ણ આધાર રાખે છે. વળી રઘુવંશનો ચૌદમો અને પંદરમો સર્ગ પણ મોટાભાગે વાલ્મીકિના રામાયણને જ અનુસરે છે. રઘુવંશ અને રામાયણમાં અમુક સ્થળે તફાવત જણાય છે. રઘુવંશી રાજાઓની નામાવલિ બંને ગ્રંથોમાં જુદી જુદી માલૂમ પડે છે. રામાયણના બાલકાંડ (૭૦-૭૮ થી ૪૩) મુજબ અંશુમાનનો પુત્ર દિલીપ, દિલીપનો ભગીરથ, ભગીરથનો પુત્ર કકુત્સ્થ અને કકુત્સ્થનો રઘુ પુત્ર થયો તેમ કવિ વાલ્મીકિ વર્ણવે છે. રઘુ અને અજ વચ્ચે બીજા ૧૩ રાજાઓ અહીં દર્શાવ્યા છે. જ્યારે રઘુવંશમાં તો દિલીપનો પુત્ર જ રઘુ વર્ણવ્યો છે. રામાયણમાં વાલ્મીકિએ જણાવ્યું છે કે રાવણથી ત્રાસેલા દેવો પ્રથમ બ્રહ્મા પાસે, તે પછી વિષ્ણુ પાસે બંધ છે. ત્યારે કાલિદાસ રઘુવંશમાં કહે છે કે દેવો બધા સીધા જ ભગવાન વિષ્ણુ પાસે ગયા અને પોતાના ત્રાસની વાત વિષ્ણુને કરી. વાલ્મીકિ જે ઘટનાઓને અતિ વિસ્તારથી વર્ણવે છે તે ઘટનાઓને કાલિદાસ ટૂંકમાં રજૂ કરે છે.

ઉદાહરણ તરીકે સીતાની અગ્નિપરીક્ષાનો પ્રસંગ. કાલિદાસે તો તે માત્ર એક જ શબ્દમાં નિરૂપ્યો છે. એમ કે: જાત વેદો વિશુદ્ધામ (૧૧-૧૦૪). રામાયણમાં શ્રવણને દશરથનું બાણ વાગતાં તરત જ તે મરણાધીન બને છે. પછી દશરથ રાજા શ્રવણના માતાપિતાને તેની પાસે લઈ આવે છે. જ્યારે કાલિદાસે શ્રવણ તેનાં માતાપિતા સમક્ષ પ્રાણત્યાગ કરે છે એમ બતાવ્યું છે. ઇન્દ્રનો પુત્ર જયંત કાગડાનું સ્વરૂપ લઈ પંચવટીમાં બંધ છે. આ પ્રસંગ વાલ્મીકિ અને કાલિદાસ તેમની પોતાની રીતે રજૂ કરે છે. બંને ગ્રંથોમાં વિરાધને ભૂમિદાહ આપવાનું કારણ પણ ભિન્ન ભિન્ન રીતે આપવામાં આવ્યું છે. ગમે તેમ હો પણ કાલિદાસ સૌથી વધુ વાલ્મીકિની નજીક છે. સમગ્ર કથાનકને બેતાં જણાય છે કે રઘુવંશના હમા

સર્ગ પછીની ઘટનાઓ વાલ્મીકિના રામાયણ પર આધારિત છે. આ માટે શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે કાલિદાસ વાલ્મીકિનો અતિ ભારે પ્રશંસક હતો. તે કહે છે કે—

વૃત્તં રામસ્ય વાલ્મીકેઃ કૃતિસ્તૌ કિંનરસ્વનૌ ।
કિં તચ્ચેન મનો હતુમલ્લં સ્યાતાં ન શહણ્વતામ ॥

(રઘુવંશ ૧૫-૬૪).

આ અનેક નાયક મહાકાવ્યની પાત્રસૃષ્ટિ વૈવિધ્યભરી છે. દરેક પાત્રોનો સ્વભાવ, લાગણી, આદર્શ, પરાક્રમો જુદી જુદી બાતનાં છે. પ્રસંગ મુજબ પાત્રો ગૌણ અને પ્રધાન બને છે. તેથી એક નાયક મુખ્ય પાત્ર અહીં જણાતું નથી. અહીં ઋષિઓ, તેમના શિષ્યો, રાજાઓ, તેમના પ્રધાનો, દાસદાસીઓ, પશુ-પક્ષીઓ, રાક્ષસો વગેરેનો પાત્રસૃષ્ટિમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

સૂર્યવંશમાં રાજા દિલીપ અને તેની પત્ની સુદક્ષિણા એ બંને સાચે જ અતિ વિખ્યાત દંપતી છે. રાજા પ્રજાપાલનમાં અતિ બાગૃત છે, જ્યારે સુદક્ષિણા તેને અનુસરે છે. વળી દિલીપરાજાને તેના કુલગુરુ વસિષ્ઠ તરફ પણ ઉચ્ચ આદરની લાગણી છે. જ્યારે તે અપુત્ર હોય છે ત્યારે ગુરુ વસિષ્ઠ જ સમાધિ ચઢાવી તેનું કારણ અને ઇલાજ શોધી રાજાને જણાવે છે. દિલીપરાજા ગોસેવા માટે અતિ બાળીતા છે. તે પોતાના સ્વાત્માના લોભે પણ પૃથ્વીનું એકચક્રી શાસન જતું કરી નન્દિની ગાયની રક્ષા કરવા આતુર છે. આ ગાય તેની પરીક્ષા કરે છે અને તેમાં તે જરૂર સફળ નીવડે છે અને તેણી રાજાને પ્રસન્ન થઈ વરદાન માગવાનું કહે છે. ત્યારે વંશના પ્રવર્તક (વંશસ્વ કતરિમ્) અનંત કીર્તિવંતો પુત્ર માર્ગે છે. આમ તેણે પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય બનાવ્યો છે.

રાજા દિલીપ પ્રજાપરાયણ અને ન્યાયી રાજા છે. પુત્ર રઘુને સુવરાજપદે નિયુક્ત કરી તે નવાણું યજ્ઞો પૂર્ણ કરે છે. અને પોતાના પુત્રના પ્રતાપથી પ્રભાવશાળી બનેલા ઇન્દ્ર પાસેથી સોમયજ્ઞનું ફળ મેળવે છે. સર્ગ ત્રીજામાં તે વાનપ્રસ્થ બને છે. રઘુવંશના પ્રારંભના પ્રથમ ત્રણ સર્ગોમાં દિલીપના ચરિત્રનો વિસ્તાર થયો છે. પ્રથમ સર્ગના ૧૨ થી ૩૦ શ્લોકોમાં તેના વ્યક્તિત્વનું તથા એક શ્રેષ્ઠ રાજા તરીકેની તેની ભવ્ય પ્રતિભાનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે, તેનું વક્ષસ્થળ, વિશાળ ખજા, જાંચા શાલવૃક્ષના જેવો ઉન્નત દેહ, લાંબા

હાથ વગેરેને કારણે તેના શરીરની આકૃતિ અતિ પ્રતિભાવંતી બની છે. એક ક્ષત્રિય રાજાને શોભે તેવો જ તેનો દેહ છે, બાજુ કે પરાક્રમની સાક્ષાત્ મૂર્તિ. તેની આકૃતિને અનુરૂપ પ્રજા, પ્રજાને અનુરૂપ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન. શાસ્ત્રને અનુસાર કર્મ અને કર્મને અનુરૂપ ફળ મેળવવાની તેની આવડત હતી. તેનામાં એક ઉત્તમ રાજવીમાં આવશ્યક હોય તેવા ભયંકર અને રમ્ય કિંવા અનુપમ એમ બન્ને પ્રકારના ગુણો દૃશ્યમાન થતા હતા. તેના તરફ સૌ આદરથી જોતા. અનેક વ્યક્તિઓને તે આશ્રય આપતો. તેની પ્રજા પરંપરા મુજબ રચાયેલી આચાર પદ્ધતિને અનુસરતી હતી. તેની વિરુદ્ધ જવાની કોઈનામાં હિમ્મત ન હતી. તે પ્રજાના કલ્યાણાર્થે જ કર ગ્રહણ કરતો. તેની બુદ્ધિ શાસ્ત્રોમાં અકુદિત હતી અને સતત સજ્જ રહેલાં તેનાં શસ્ત્રોને કારણે તેનાં બધાં કાર્યો સિદ્ધિને વરતાં હતાં. ભાગ્યે જ તે સૈન્યનો ઉપયોગ કરતો. તે એટલો બધો ગંભીર હતો કે પોતાની આકૃતિ અથવા ચેષ્ટાઓથી રાજ્યનાં રહસ્યોને પ્રગટ થવા દેતો નહીં, તેની મંત્રણાઓ સદા ગુપ્ત જ રહેતી. તે નિર્ભય બની સ્વ-જાતની રક્ષા કરતો. તે સ્વસ્થ બની ધર્મને સેવતો. લોભી બન્યા વગર સંપત્તિને સ્વીકારતો અને આસક્તિ વગરનો થઈને જગતનાં સુખો અથવા ભોગોને માણતો. સર્વ બાબતોનું જ્ઞાન હોવા છતાં તે ઘણું કરીને મૌન રહેતો. તેમ જ શક્તિવાન હોવા છતાં ક્ષમાશીલ રહેતો. પોતે એક મોટો દાતા બની આત્મસ્લાધાથી દૂર રહેતો. તે વિષયાતુર ન હતો છતાં પણ બહુશ્રુત અને ધર્મમાં રત બનેલો આ રાજા ઘડપણનું આગમન તેના જીવનમાં થાય તે અગાઉ જ જ્ઞાનવૃદ્ધ બની રહ્યો હતો. પ્રજાને વિનય શીખવી અને રક્ષા કરીને પ્રજાનો એક સાથો પ્રજાપાલક પિતા બન્યો હતો. શુનેગારો પાસેથી જ તે દંડ લેતો. પુત્ર-પ્રાપ્તિની અભિલાષાથી જ તેણે લગ્ન કર્યાં હતાં. આ રીતે તેના અર્થ અને કામ બંને ધર્મ જ બન્યા હતા. જ્યારે તે યજ્ઞ કરતો ત્યારે ઇન્દ્ર વૃષ્ટિ કરતો. આ રીતે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો આપ-લેનો વ્યવહાર તેના સમયમાં ચાલતો હતો. તેના રાજ્ય સમય દરમિયાન કોઈ પણ ચોરી થતી નહીં. ‘ચોરી’ શબ્દ માત્ર વાર્તાલાપમાં જ વપરાતો. સભ્ય દુશ્મન રાજાનું તે સન્માન કરતો જ્યારે દગાખોર અને દંભી દુષ્ટોને તે દૂરથી જ ત્યજી દેતો. સમસ્ત ભૂમંડળનું એક નગરના રાજા તરીકે રાજ્યતંત્ર સર્વ રીતે ચલાવ્યું. અસંખ્ય રાણીઓ તેના અંતઃપુરમાં હતી. પરંતુ તેને વધુ પ્રીતિ તો ત્રણ જ રાણીઓ પર

હતી. અને તે (૧) સુદક્ષિણા, (૨) રાજ્યલક્ષ્મી તથા (૩) વસુધા. આમ દિલીપ રઘુવંશનો એક ઉમદા, ધીરોદત્ત ગુણવાળો રાજા માલૂમ પડે છે.

દિલીપ પછી તેનો પુત્ર રઘુ રાજ્યની ધુરા સંભાળે છે. દિલીપે રઘુને દરેક પ્રકારના સંસ્કારો આપ્યા હતા. રઘુ યુવાન થતાં દિલીપ રાજાએ તેનાં લગ્ન કર્યાં અને પોતાની રાજ્યગાદી આપી. રઘુ ભારે તેજસ્વી હતો. અને જ્યારે તેનો જન્મ થયો ત્યારે તેના તેજથી પ્રસૂતિખંડના નિશાપ્રદીપો ઝાંખા પડી ગયા હતા. લોકપાલોનો તે એક અંશ હતો. દેવતાઓનો તે એક પ્રસાદ હતો. આમ તેનામાં દેવી અંશો હતા. રઘુના જન્મ સમયે માત્ર દિલીપના જ મહેલમાં નહીં પણ દેવલોકમાંયે મંગળ વાદ્યો વાગ્યાં હતાં અને અપ્સરાઓએ નૃત્ય કર્યું હતું. રઘુ તેના માતાપિતાને અતિ વહાલો લાગતો. ‘મારો પુત્ર વિદ્યાનો અંત જુએ અને શત્રુઓનો પણ અંત જુએ’ એ અભિલાષાથી દિલીપે તેનું નામ ‘રઘુ’ રાખ્યું હતું. બાળપણમાં રઘુના બધા સંસ્કાર વસિષ્ઠ ઋષિએ કર્યા હતા. તેના ચૂડાકર્મના સંસ્કાર પછી તેનો વિદ્યાભ્યાસ શરૂ થયો હતો. દિલીપે તેના શારીરિક અને માનસિક વિકાસની કાળજી રાખી હતી. ઉપનયન સંસ્કાર પછી તે ગુરુના આશ્રમે ગયો અને પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિથી સર્વશાસ્ત્રોમાં તે પારંગત બન્યો. પ્રસૂતધન્વાના સફળ બાણ એવા યૌવને તેને અદ્ભુત અંગસૌન્દર્ય અપ્યું હતું છતાં તે ગાંભીર્યને ત્યજતો નહીં. દિલીપે તેને યજ્ઞના અશ્વનું રક્ષણ કરવા નીરવે. નન્દિનીના જળથી તેણે પોતાનાં નેત્રો ધોઈ નાખ્યાં. તે પછી તેના પ્રભાવથી અશ્વનો ચોર ઇન્દ્ર છે એમ તેને જણાયું. તેણે ઇન્દ્રને પડકારી યુદ્ધ કર્યું. તેણે ભયંકર યુદ્ધ ઇન્દ્ર સાથે કર્યું. વજ્રના પ્રહારથી તે મૂર્ચ્છિત પણ થયેલો. પરંતુ બીજી ક્ષણે જિદી તે લડવા લાગ્યો. ઇન્દ્ર રઘુનું આવું પરાક્રમ જોઈ તેના પર ખુશ થયો. અને રઘુને વરદાન માગવા કહ્યું. રઘુએ જણાવ્યું કે જો તમે યજ્ઞનો અશ્વ આપવા રાજી ન હો તો વિધિ પ્રમાણે જ સમાપ્ત થયેલા મારા પિતાના યજ્ઞનું સંપૂર્ણ ફળ તેમને મળે. આ બધાં પરાક્રમોથી દિલીપ રાજા રઘુને અભિનંદન આપે છે અને રાજ્યગાદી સોંપી દિલીપ વાનપ્રસ્થ થાય છે. રઘુએ રાજ્યગાદી આપ્યા પછી સમસ્ત દેશમાં દિગ્વિજય કરે છે. તેણે કદાપિ પોતાની પ્રજા પર બુદ્ધિ કંઈ નહિ. તે ધર્મવિજયી જ રહ્યો. તેણે વિશ્વ-જિતયજ્ઞ કરી પોતાની પાસેની સઘળી સંપત્તિ દાનમાં

આપી દીધી અને અકિંચન બની દિવસો પસાર કરતો હતો. તેણે વરતંતુના શિષ્ય કૌતસને ગુરુદક્ષિણા માટે (પોતે ગરીબ હોવાથી) કુબેરના પર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી. ત્યારે રાત્રિમાં જ કુબેરે લયથી પોતાની પાસેનો સઘળો અખૂટ ખજાનો તેના ઘનભંડારોમાં ભરી દીધો. રઘુએ કૌતસને દક્ષિણા આપી અને કૌતસના આશીર્વાદથી રઘુને અજ નામનો પુત્ર થયો. અજને ગાદી સોંપી તે યોગ તરફ વળ્યો. આમ રઘુ પોતાના પિતા દિલીપને જ અનુસર્યો. પર્વત, સમુદ્ર, પાતાળ અને આકાશ એમ ચોતરફ તેનો યશ ફેલાયો.

રઘુ પછી અજરાજએ પોતાના પિતાનું રાજ્ય સંભાળ્યું. મહાકવિ કાલિદાસે મહાન બળવાન રાજા અજના જીવનનાં ત્રણ પાસાં તે :-

૧ - એક ઉત્તમ યોદ્ધા તરીકે

૨ - ઉત્તમ રાજા અને

૩ - અતિ પ્રેમાળ અને લાગણીશીલ પતિ તરીકે નિરૂપ્યાં છે.

સર્ગ પાંચમાં અજ એક બળવાન યોદ્ધા તરીકે આલેખ્યો છે. મંત્રંગા ઋષિના શ્રાપથી હાથી બનેલો ગન્ધર્વકુમાર પ્રિયવંદનો તે શ્રાપ દૂર કરે છે. ઉપરોક્ત હાથી જ્યારે અજરાજ વિદર્ભરાજના આમંત્રણથી ઇન્દુમતીના સ્વયંવરમાં જાય છે ત્યારે માર્ગમાં સેના સહિત પડાવ નાખે છે ત્યારે અજરાજના સૈન્યને ભારે મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે. અજ જ્યારે આ સમાચાર સાંભળે છે ત્યારે તેના ગંડકથળમાં બાણ મારે છે ત્યારે હાથીનું સ્વરૂપ દૂર થઈ ઉપરોક્ત ગન્ધર્વકુમાર તેના અસલ સ્વરૂપને પામે છે. પ્રત્યુપકાર કરવા ગન્ધર્વકુમાર પ્રિયવંદ અજને ‘સંમોહનાસ્ત્ર’ ભેટ રૂપે આપે છે. ભેટ આપેલ સંમોહનાસ્ત્રનો ઉપયોગ અજરાજ ઇન્દુમતીને વરી પોતાની રાજ્યધાની તરફ પાછો ફરે છે ત્યારે ઇર્ષ્યાળુ રાજાઓ સાથે માર્ગમાં યુદ્ધ વખતે કરે છે. આ પ્રસંગે અજનું પરાક્રમ અને તેના વીરતા જેવા ઉચ્ચ ગુણો પ્રગટ થાય છે. આઠમા સર્ગમાં અજ ગાદીએ આવતાં નીતિવિશારદ સચિવોની સાથે ચર્ચા વિચારણા કરે છે. અને જે પ્રદેશો જિતાયા નથી તે પ્રદેશો જીતવાની તે તૈયારી કરે છે.

અજ એક ઉત્તમ કોટીનો ન્યાયી અને પ્રજાપાલક રાજા છે. તે પ્રજાની ફરિયાદો સાંભળે છે. અને ન્યાયા-

સન પર બેસી તેનો નિકાલ કરે છે. પોતાના શત્રુઓના છૂપા ઇરાદાઓને તે ધૂળમાં મેળવી દે છે. પોતાના રાજ્યની સરહદની પાસેના રાજાઓને તેણે પ્રભુશક્તિ દ્વારા પરાજય આપ્યો હતો. પોતાની રાજ્યનીતિ ઘડતી વેળાએ તે સંધિ, વિગ્રહ વગેરે છ ગુણોને ધ્યાનમાં લેતો. ધારેલા કાર્યની સિદ્ધિ સાંપડે નહિ ત્યાં સુધી તે શાંત રીતે બેસતો નહીં. આમ તે એક સફળ અને ન્યાયી રાજા હતો.

રાજા અજ અતિ પ્રેમાળ અને લાગણીશીલ રાજવી છે. વિદર્ભ નરેશ પોતાની બહેન ઇન્દુમતીના સ્વયંવર માટે અજને આમંત્રણ મોકલ્યું હતું. તેથી તે સ્વયંવરમાં જાય છે. સ્વયંવરમાં સ્વરૂપવાન રાજવી અજનું મુખ જોઈને ઇન્દુમતીનું મુખ પ્રકુલ્લિત બની જાય છે. તેણી લજ્જાથી કશું બોલતી નથી, પરંતુ પોતાના શરીરમાં ઉદ્ભવેલ રોમાંચથી પોતાનો અનુરાગ અજ પ્રત્યે વ્યક્ત કરે છે. સ્વયંવરમાં અજને ઇન્દુમતી વરમાળા અર્પે છે. ઇન્દુમતી અને અજનું જોડું જોઈને નગરના લોકોને આનંદ થાય છે. તેઓ વારંવાર બોલે છે કે, ‘સાચે જ મેઘમુક્ત ચંદ્રમા સાચે કૌમુદીનું મિલન થયું’ અને ‘ગંગા પોતાના મનને અનુરૂપ સાગરમાં ભળી ગઈ.’ આમ ઇન્દુમતીની પસંદગીમાં તેઓ સંમતિ આપે છે.

રાજા રઘુનાં મૃત્યુ પછી ઇન્દુમતી દશરથને જન્મ આપે છે. અજરાજ હવે ઋષિઋણ, દેવઋણ અને પિતૃઋણ-માંથી મુક્તિ અનુભવે છે. નગરના ઉદ્યાનમાં રાજા અજ ઇન્દુમતી સાથે વિહાર કરે છે. નારદની વીણા પરથી દૈવી પુષ્પોની માળા ઇન્દુમતીની છાતી પર પડતાં, જ્યારે તેણીનું મૃત્યુ થાય છે ત્યારે અજનું હૃદય હયમયી બિંદુ છે. તે અતિ શોકાતુર બની પ્રિયા માટે વિલાપ કરે છે. તેના વિલાપથી સરોવરતટનાં પક્ષીઓ પણ આકંઠ કરે છે. અજરાજને પ્રિયાનો વિરહ સાલે છે. પોતે હવે તેણીની ગેરહાજરીમાં અસહાય છે તેમ કલ્પાંત કરે છે. તે કહે છે કે તને કોમળ મૃદુ પુષ્પેની શેયા પણ ખૂંચતી હતી તો આ પ્રચંડ અગ્નિને તારું આ મૃદુ શરીર કેવી રીતે સહન કરી શકશે? ઇન્દુમતીના મૃત્યુથી બધે શોક પ્રસરે છે. ગીત, નૃત્ય, ઉત્સવ, આનંદ વગેરે બંધ પડ્યાં છે. ઋતુઓ ઉત્સવ વગરની બની છે. અલંકારો નિષ્પ્રયોજન બન્યા છે. અજને માટે ઇન્દુમતી ગૃહિણી, સચિવ, સખી અને લલિતકળાઓમાં પ્રિય શિષ્યા હતી. ફર મૃત્યુએ ઇન્દુમતી છીનવી લીધી. આ મૃત્યુએ બાણે

કે રાજા અજનું સર્વસ્વ હરી લીધું. રાજા અજ અત્યંત વૈભવ હોવા છતાં તેનો આ શોક પ્રસંગે ઉપયોગ કરતો નથી. આમ તે પોતાના સુખ લાવે છે. જ્યારે આમ અજ કદુષ્ણ કલ્પાત કરતો હતો ત્યારે વૃદ્ધો પણ જાણે કે પોતાની શાખાઓમાંથી જરૂરતા રસરૂપી આંસુઓ વહાવતાં હતાં? ઉપવનમાં જ ઇન્દુમતીની આંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવામાં આવે છે. રાત્રિના અવસાને નિઃસ્તેજ અનેક નૃપાત જેવો અજ પોતાના નગરમાં આવે છે. તે નગરમાં આવી વસિષ્ઠનો સાંત્વન-સંદેશો સાંભળે છે. ઇન્દુમતીના આગમના અવતારની કથા અજરાજને ઉપરોક્ત સંદેશમાંથી સાંપડે છે. અને આ અકરમાતનું કારણ પણ તેના જાણવામાં આવે છે. પણ અજના મન પર પ્રસ્તુત સંદેશાની ધારી અસર થતી નથી. આઠ વર્ષ પછી અજ મૃત્યુ પામે છે. સ્વર્ગમાં જઈ તે પોતાની મૃત પત્ની ઇન્દુમતીને મળે છે.

આમ એકંદરે જોતાં રાજા અજના જીવનનાં ત્રણે પાસાંઓ ખરેખર સિન્ન સિન્ન વાતાવરણ ખડું કરી જાય છે.

અજરાજને પુત્ર દશરથ અજના મૃત્યુ પછી ગાદીએ આવે છે. તે ઇન્દ્રને પણ સ્વર્ગમાં યુદ્ધ વંજાએ મદદે જાય છે. દશરથ રાજા વસંતઋતુમાં અતિ ભોગો ભોગવે છે. રાજા મૃગયાનો એક અન્યો શોખીન છે. તેનું ધારેલું નિશાન કદી નિષ્ફળ જતું નથી. શ્રવણકુમારને તે જળા કરતી વખત બાણ મારે છે જે તેના પ્રાણ હરી લે છે. દશરથરાજને શ્રવણના માતાપિતા આપ આપે છે. તેથી તે ખિન્ન બની જાય છે. દશરથરાજને પુત્ર ન હોવાથી ભારે વિમાસણ છે. તે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરી અગ્નિદેવને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસેથી પવિત્ર અન્ન મેળવે છે. ભગવાન વિષ્ણુ આ અન્નમાં પ્રવેશ્યા છે તેથી તેની ત્રણે રાણીઓ આ અન્નનો ઉપયોગ કરતાં રામ, ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નને જન્મ આપે છે. ન્યાયી રાજા દશરથ પુત્રોનું ખૂબ જ કાળજીથી જતન કરે છે. વિશ્વામિત્ર યુવાન પુત્રોની (જંગલમાં આશ્રમનું તેમ જ યજ્ઞનું રાક્ષસોથી રક્ષણ કરવા) દશરથ રાજા પાસે માગણી કરે છે. અનિચ્છાએ દશરથ રાજા રામ અને લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્રની સાથે જવા અનુમતિ આપે છે. આમ પ્રજાપાલક રાજા પોતાના પુત્રોના ભોગે પણ પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે.

આદર્શ રાજા દશરથ એક લાગણીશીલ રાજવી છે. કાશલ્યા સુમિત્રા અને કૈકેયી આ ત્રણે રાણીઓમાંથી

કૈકેયીને, તે ખૂબ જ ચાહે છે. યુદ્ધમાં પણ કૈકેયીને પોતાની સાથે લઈ જાય છે. યુદ્ધમાં કૈકેયી દશરથને મદદ કરે છે, તેથી મનગમતાં વરદાન માગવાનું પણ તેણીને કહે છે. દશરથ જ્યારે વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે તેની ઇચ્છા રામને ગાદી આપવાની હોય છે. આ સમયે કૈકેયી રાજા પાસે બે વરદાન માગીને રામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ અને ભરતને રાજ્યગાદી આપવાની વાત કરે છે. પરિણામે દશરથ રાજા ભારે આઘાત અનુભવે છે અને રામનું વનગમન થતાં પુત્રના વિરહથી તેમનું મૃત્યુ થાય છે. આમ અતિ લાગણીશીલ એવો રાજા દશરથ છે.

વિષ્ણુના સાક્ષાત્ અવતાર જેવા રામ કૌશલ્યાના ખોળે અવતરે છે. ભૂમિનો અસહ્ય ભાર દૂર કરવા રામ પૃથ્વી પર મનુષ્ય રૂપે આવે છે. રામ એક આદર્શ તેમ જ ન્યાયી, સીતાના આદર્શ પતિ અને એક અતિ લાગણીશીલ પ્રેમી તરીકે રામ સમગ્ર કાવ્યમાં અનન્ય રીતે જુદા તરી આવે છે.

મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામ સાથે જ એક ન્યાયી અને પ્રજાપાલક રાજા હતા. બાળપણમાં જ તેમણે વિશ્વામિત્ર પાસેથી અસ્ત્રશસ્ત્રોની વિદ્યા મેળવી હતી. તે એક અતિ પરાક્રમી તેમ જ વીરરાજાના પુત્ર હતા. વિશ્વામિત્ર સાથે વનમાં જઈ માયાવી રાક્ષસોને મારી તેમના યજ્ઞનું રક્ષણ કરે છે. તે પિતાનું વચન પાળવા જંગલમાં ૧૪ વર્ષ રહે છે અને ભરતનો અતિ આગ્રહ છતાં તે અયોધ્યા પાછા વળતા નથી. મુર્ખાવના તે એક પરમવિશ્વાસુ મિત્ર છે. હનુમાનની મદદથી લંકા પર ચડાઈ કરી રાવણનો વધ કરે છે. અને અતિ પરાક્રમ સાથે સીતાને પાછી મેળવે છે. રામ અતિ ઔદાર્યની મૂર્તિ છે. વિલીપણને જ લંકાનું રાજ્ય આપે છે. અને પુષ્પક વિમાનમાં પત્ની સીતા અને ભાઈ લક્ષ્મણ તેમ જ આય યોદ્ધાઓ સાથે અયોધ્યા પાછા ફરે છે. તેમનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે છે. નગરમાં જ્યારે તે સીતાના ચારિત્ર્યનો લોકાપવાદ સાંભળે છે ત્યારે પ્રજાના સંતોષકારક ન્યાયી રાજા રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે. લક્ષ્મણને તે વાદ્મીકિના આશ્રમે તેણીને મૂકી આવવા વીનવે છે, લવણ નામનો રાક્ષસ મુનિઓને ખૂબ પીડતો હોવાથી શત્રુઘ્નને તેનો વધ કરવા સેના સાથે રવાના કરે છે. વળી શંખૂક નામનો શૂદ્ર મુનિ તપ કરતો હોવાથી તેનો વધ રામ કરે છે. અને તે પછી રામ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે. આ યજ્ઞમાં જ્યારે વાદ્મીકિ લવ-કુશ સાથે અયોધ્યામાં આવે

છે ત્યારે રામને તેમના પુત્રોનો પરિચય થાય છે. રામ સીતાને માટે જણાવે છે કે જો તેણી પોતાની પવિત્રતા લોકોમાં બતાવે તો જ તેણીનો સ્વીકાર કરી શકાય. પરિણામે સીતા પોતાની પવિત્રતા બતાવવા ઘરતીમાં સમાઈ જાય છે. રામ અને લક્ષ્મણનું બંનેનું મૃત્યુ થોડા વખતમાં જ થાય છે. આમ એક આદર્શ ન્યાયી અને પ્રબળ કલ્યાણમાં તત્પર એવા રામ સફળ રાજવી હતા.

રઘુવંશમાં રામકથાના મુખ્ય નાયક રામ એક સાચા તથા લાગણીશીલ પ્રેમી છે. તે એકપત્નીવ્રત પાળે છે અને રાજ્યમાં અનાચાર કે બ્રૂટાચાર ના વધે તે માટે અતિ બળુત છે. જનકરાજના આમંત્રણથી રામ વિશ્વામિત્ર સાથે મિથિલા જઈ શિવ-ધનુષ્યનો લંગ કરે છે અને સીતાને વરે છે. માર્ગમાં તે નિર્ભય છે છતાં પરશુ-રામનો ગર્વ પણ તે ઉતારી નાખે છે. આમ તે વીર હૈયાવાળા છતાં કૌભાજ કિંવા મૃદુલ હૃદયના છે. સીતાનો વિરહ તે ક્ષણવાર પણ સહન કરવા શક્તિમાન નથી. સીતાની શોધ માટે તે વિલાપ કરતા પર્વતો, જંગલો નદીઓ વગેરે સ્થળે બ્રમણ કરે છે અને આખરે જટાશુ દ્વારા સીતાનું હરણ કરનાર રાવણ છે તેમ સમાચાર મેળવે છે. માર્ગમાં સીતાનું નૂપુર, વસ્ત્રો વગેરે નિશાનીઓ અને સાધનો મળતાં તે કરુણ આકેન્દ્ર કરે છે. આખરે તે સમુદ્ર પર સેતુ રચી લંકામાં જઈ રાવણનો અને તેની મહાન રાક્ષસ સેનાનો વધ કરે છે. સીતાની તે લંકામાં અગ્નિ-પરીક્ષા પણ કરે છે. પણ જ્યારે તે અયોધ્યા આવી સીતાના ચારિત્ર્ય વિષે નિંદા સાંભળે છે ત્યારે કરુણ હૃદયે તેણીનો ત્યાગ કરે છે. આમ રામના નસીબમાં ફરીથી પ્રિયાનો વિરહ સાંપડે છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે સીતાની સુવર્ણમૂર્તિ રચી યજ્ઞ પૂર્ણ કરે છે. આમ રામ એક કારુણ્યમૂર્તિ તરીકે જણાય છે.

સમગ્ર કાવ્યમાં દિલીપ, રઘુ, અજ, દશરથ અને રામ એ આદર્શ રાજવીઓ તરીકે આપણી નજરે તરી આવે છે. રઘુવંશમાં ગૌણપાત્રો તે ભરત, લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન, હનુમાન, કુશ વગેરે છે. અતિમ રાજા અગ્નિવર્ણ અતિ વિદ્વાસી છે. ભોગવિદ્વાસોનો તે ભારે શોખીન છે. આ કારણે જ તેને ક્ષય થતાં તે મરણાધીન બને છે.

સ્ત્રી પાત્રોમાં સુદક્ષિણા, ઇન્દુમતી, સીતા વગેરે ગૌણ પાત્રો છે. સુદક્ષિણા એ દિલીપની એક આદર્શ પત્ની અને પતિવ્રતા રાણી છે. દિલીપ જ્યારે ગોસેવા કરે છે ત્યારે

તે અતિ મહત્વનો પોતાનો ફાળો આપે છે. નન્દિની ગાયના વરદાનથી તેણીને રઘુ નામનો પુત્ર અવતરે છે. જેમ સુદક્ષિણા એક આદર્શ રાણી છે તેમ ઇન્દુમતી પણ અજરાજની આદર્શ અને પતિભક્તિ પરાયણ રાણી છે. તે સ્વયંવરમાં જ પોતાની રૂપશ્રીથી સ્વયંવરના સ્વર્ગી રાજાઓને આકર્ષે છે. પણ લિન્ન લિન્ન રાજાઓ પાસેથી પસાર થઈ આખરે અજરાજના ગળામાં વરમાળા અર્પણ કરે છે. તે પોતાના પતિ અજ સાથે નગરના ઉદ્યાનમાં નિર્ભય રીતે વિહરે છે. દશરથરાજની ત્રણ રાણીઓ કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકયી પણ આદર્શ અને પતિ-પરાયણ સ્ત્રી પાત્રો છે. પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરતાં અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે દશરથ રાજાને તે પવિત્ર અન્ન આપે છે. આ અન્ન દશરથરાજ પોતાની ત્રણ રાણીઓમાં વહેંચી દે છે. તેથી કૌશલ્યા રામને, કૈકયી, ભરતને અને સુમિત્રા લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નને જન્મ આપે છે. આ સર્વ માતાઓ તેમના ચાર પુત્રોને સંપૂર્ણ કાળજીથી ઉછેરે છે. કૈકયી દશરથ રાજાની અતિ વહાલી રાણી છે, જે પોતાને મળેલા વરદાનથી ભરતને રાજ્યગાદી અને રામને વનવાસ અપાવે છે.

બધાં સ્ત્રીપાત્રોમાં સીતા આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તે એક આદર્શ પતિપરાયણ અને પતિવ્રતા રાણી, રાજા રામની છે. પતિનાં દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી રહેવામાં તે માને છે. રામ વનમાં જતાં શ્રીરામની સાથે તેણી પણ જાય છે. વનમાં રામને માયાવી મૃગ મારી લાવવાનું કહે છે. રામ તેમ કરે છે ત્યારે રાવણ સંન્યાસી રૂપે પંચવટીમાં આવી સીતાનું હરણ કરે છે. રાવણને તે તેમ કરવાની ના પાડે છે. રામ વગર તે ક્ષણવાર પણ જીવી શકે તેમ નથી. હનુમાનજી જ્યારે સીતાને મળે છે ત્યારે તેણી રામ પર સંદેશો પાઠવે છે કે શ્રીરામે એક માસમાં રાક્ષસરાજ રાવણનો વધ કરી પોતાને છોડાવવી. અન્યથા તે અગ્નિમાં પડી મૃત્યુ પામશે. લંકામાં અશોકવાટિકામાં રાક્ષસીઓનો તે અતિ ત્રાસ સહન કરે છે. છતાં તે રામ વગર અન્યને પતિ તરીકે સ્વીકારવા તત્પર નથી. શ્રીરામ વગર તેણીનું જીવન શૂન્ય છે તેમ તેની અંગત માન્યતા છે. રામ રાવણનો વધ કરી જ્યારે સીતાને લંકામાં મળે છે ત્યારે તે રામને ખાતરી કરાવવા પોતાની અગ્નિપરીક્ષા કરાવે છે અને તેમાંથી તે હેમખેમ બહાર આવે છે. અયોધ્યામાં જ્યારે તેણીના ચારિત્ર્ય વિષે લોકોમાં અફવા ફેલાય છે ત્યારે રામ તેનો ત્યાગ કરે છે. લક્ષ્મણ તેણીને

વાલ્મીકિના આશ્રમમાં મૂકી આવે છે, ત્યારે રામની આ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા સાંભળી તે કડુણ આકન્દ કરે છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિ સીતાને સાંત્વન આપે છે. તેણી લક્ષ્મણ દ્વારા શ્રીરામને જણાવે છે કે તમે આ નિર્ણય એક રાજા તરીકે લીધો છે અને મને, હું પવિત્ર હોવા છતાં અન્યાય કર્યો છે. તમારા તેજને મેં ધારણ કર્યું છે, તેથી જ હું પ્રાણત્યાગ કરતી નથી. છતાં આપણા વારંવાર જન્મ-જન્માન્તરમાં પણ વિરહ ન થાય. તમો જ મારા દરેક જન્મે પતિ થાવ.

તેણી એક આદર્શ માતા છે. વાલ્મીકિના આશ્રમે તે પોતાના લવ-કુશ બંને પુત્રોને ભારે કાળજીથી ઉછેરે છે. અંતમાં જ્યારે તે અયોધ્યામાં આવે છે ત્યારે રામ લોકો સમક્ષ તેણીને પોતાની પવિત્રતા બતાવવા કહે છે. આથી આખરે તે ઘરણીમાં સમાઈ જાય છે.

આમ બધાં સ્ત્રીપાત્રોમાં સીતાનું પાત્ર એક કાડુણ્ય-મૂર્તિ જણાય છે.

રઘુવંશમાં કવિએ શૃંગાર, વીર, શાન્ત, રૌદ્ર, અહ્ભુત, લયાનક, વીર વગેરે રસોનું આલેખન કર્યું છે. આમ દરેક સર્ગમાં શુદ્ધ ભુદા રસોનો સમન્વય થયો છે. દિલીપ રાજા અને સિંહના સંવાદમાં સર્ગ બીજામાં વીરરસનું આલેખન કર્યું છે. સર્ગ ત્રીજામાં ફરીથી ઇન્દ્ર અને રઘુના યુદ્ધ સમયે વીરરસનું પુનરાવર્તન થયું છે. સર્ગ ૪માં રઘુ સમસ્ત ભારતને જીતવા નીકળ્યો છે ત્યારે પણ વીરરસ જણાય છે. સર્ગ ૫ માં રઘુ કૌતસની દક્ષિણના દ્રવ્ય માટે કુબેર પર ચઢાઈ કરે છે ત્યારે વીરરસની નિષ્પત્તિ થાય છે. સર્ગ ૫ માં રઘુનો પુત્ર અજ વિદલ નગર તરફ જાય છે ત્યારે માર્ગમાં અજ વન્ય હાથીનો વધ કરે છે. આમ વીરરસ કવિ વારંવાર આલેખે છે. સર્ગ ૭ માં ઇન્દુમતીના લગ્ન પછી નિરાશ બનેલા રાજાઓને અજ હરાવે છે. આ સમયે અજ રાજાની જીતમાં વીરરસના દર્શન વાચકને થાય છે. સર્ગ ૧૨ માં રામરાવણના યુદ્ધમાં પણ કાલિદાસ પ્રસ્તુત રસ નિરૂપે છે. સર્ગ ૧૫ માં લવણ નામના રાક્ષસ સાથે શત્રુધનનું યુદ્ધ થાય છે. આ પ્રસંગે પણ એક વીરરસનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. સર્ગ ૧૭ માં કુશનો પુત્ર અતિથિ અને દુર્જય રાક્ષસ યુદ્ધે ચડે છે. આ રીતે વીરરસ ફરીથી સ્થાન લે છે.

શૃંગારરસ કરતાં કાવ્યમાં વીરરસ વધુ નજરે પડે છે. ઇન્દુમતીના સ્વયંવર વેળાએ કવિ શૃંગારરસનું નિરૂપણ કરે છે. ઇન્દુમતીના મૃત્યુ સમયે (સર્ગ ૮) અજરાજ વિલાપ કરે છે ત્યારે કડુણરસ કવિ ચોંટાળે છે. ઇન્દુમતીની ગેરહાજરીમાં અજ વિરહ અનુભવે છે ત્યારે વિપ્રલંભ શૃંગારના દર્શન વાચકને તે પ્રસંગે થાય છે. સર્ગ ૯ માં શ્રવણનું મૃત્યુ થતાં તેના માતાપિતા કલ્પાંત કરે છે ત્યારે કડુણરસનું આલેખન થયું છે. સર્ગ ૧૨ માં ફરીથી પુત્રના વિયોગે દશરથ પ્રાણ છોડે છે ત્યારે અયોધ્યામાં શોકનું મોઝું ફરી વળે છે ત્યારે આ રસ જણાય છે. સીતાની શોધ આ સર્ગમાં જ રામ જ્યારે વનમાં કરે છે ત્યારે રામ સીતા વિરહે કડુણ આકન્દ કરે છે જે વિપ્રલંભ શૃંગારનું ઉદાહરણ સ્પષ્ટ બની જાય છે. રામ રાવણના યુદ્ધ પ્રસંગે વીરરસનું આલેખન થયું છે. સર્ગ ૧૪ માં શ્રીરામ સીતાના ચારિત્ર્ય વિષે લોકોમાં શંકા પેદા થતાં તેણીનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે અને સીતા રામને વાલ્મીકિના આશ્રમેથી સંદેશો લક્ષ્મણ દ્વારા પાઠવે છે ત્યારે આ જ સર્ગમાં ભારે કડુણરસનું વાતાવરણ છવાઈ જાય છે. વળી સર્ગ ૮ માં ઇન્દુમતીનું મૃત્યુ થતાં કુળશુરુ વસિષ્ઠ સાંત્વનનો સંદેશો અજ પર પાઠવે છે જેમાં શાન્ત રસનું દર્શન થાય છે. સર્ગ ૫ માં અજ ઇન્દુમતીના સ્વયંવરમાં જતાં જતાં એક વન્ય હાથીનો વધ કરે છે તે સમયે એક ગાંધર્વ એકાએક જણાય છે. જે પ્રિયંવદ નામે છે. અને તેને મતંગ ઋષિએ શ્રાપ આપ્યો હતો. આ સમયે અહ્ભુત રસનું આલેખન કવિએ કર્યું છે. સર્ગ ૧૪ માં અહ્ભુત રસનું ફરીથી આગમન દશરથ પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરે છે ત્યારે થાય છે. સર્ગ ૧૨ માં શ્રીરામ-રાવણના યુદ્ધ સમયે આ રસ અનેકશઃ સ્થાન પામે છે.

આ બધાં વિવિધ રસોનાં વર્ણનો સાથે જ સચોટ અને સંક્ષિપ્ત જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે વનમાં શ્રીરામના વિલાપ વખતે વાચકોને કવિ કાલિદાસ કડુણ રસમાં તલ્લીન કરી દે છે. આમ તે બધાં વર્ણનો ભારે અસરકારક બને છે. સાથે જ કવિ રસનિષ્પત્તિ કરાવવામાં એક કુશળ કલાકાર છે. અસરકારક રસાલેખનથી વાચકોને નીરસતાનો અનુભવ કરવો પડતો નથી. વળી કવિ ભારવિ, માધ કે શ્રીહર્ષ જેવા દીર્ઘ અને નિર્થક લંબાણ કરવામાં માનતા નથી. કવિનાં વર્ણનોમાં માધ કે જગન્નાથના જેવું પાંડિત્ય નજરે પડતું નથી. આ બધાં વર્ણનોને આલેખતી વેળાએ કવિ સરળ એવો પ્રસાદ

શુષ્ક અને વૈદલી રીતિનો ઉપયોગ કરે છે. સમગ્ર કાવ્યમાં વીરરસ મુખ્ય છે. જ્યારે શૃંગારને અહીં ગૌણ સ્થાન મળ્યું છે.

કવિ વૈદલી રીતિમાં મોટાભાગે સમગ્ર કાવ્યની રચના કરે છે. કાવ્યની ભાષા સરળ, ભાવને અનુરૂપ અને સ્પષ્ટ જણાય છે. તેનું કારણ કવિ લખાણયુક્ત ઉક્તિઓ, દીર્ઘ સમાસો, અતિ અપ્રચલિત શબ્દો કે સમાસોને તે કાવ્યમાં યોજતા નથી. કવિની શબ્દ પ્રસંગી અનુપમ છે, જે લખાણના સંદર્ભને હાનિ પહોંચાડતી નથી. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર જેવા કવિ કહે છે કે-“કાલિદાસની વાણીમાં એક ભતની ઘૂટેલી રોનક છે.” ભારવિ, માધ કે જગન્નાથની જેમ કવિની ઇચ્છા કાવ્યમાં પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરવાની નથી. પરિણામે કાવ્ય સહૃદય વાચકો માટે ઉપલોગક્ષમ બન્યું છે.

કાલિદાસની કાવ્યકલામાં વ્યંજના અવશ્ય હાજર રહે છે. થોડા શબ્દોમાં કવિ ધ્વન્યાર્થ દ્વારા ઘણું બધું કહી બધ છે. તેમનાં વાક્યો આમ અર્થઘનવાળાં હોય છે. કાલિદાસ વ્યંજનાનો કવિ છે. સર્ગ ૮ માં અજવિલાપ કરતાં ઇન્દુમતીને કહે છે કે-

અલકામરણે કથં નુ તત્ત્વ નેખ્યામિ નિવાપમાત્મ્યતામ્
રજુ. ૮/૬૨

અજ કહે છે કે, “તેં અશોકવૃક્ષના દોહક પૂર્ણ કર્યા છે. તેનાથી ફૂલો ખીલશે. આ ફૂલો વડે તારી વેણીને શોભાવવાની હતી. પરંતુ અરેરે! તારું મૃત્યુ થયું. તે ફૂલોની માળાને હું કેવી રીતે નિવાપાંજલિની માળા બનાવીશ?” અહીં અજને થતો પ્રિયાના મૃત્યુનો શોક કવિએ સચોટ રીતે સૂચવ્યો છે.

ડૉ. રાઈડર મુજબ, “અદ્ભુત રસાસ્વાદ એ કાલિદાસીય શૈલીની અંતિમ અસર છે.” કાલિદાસ રસોનો સમ્રાટ છે. આ માટે શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાયે સાચું જ જણાવ્યું છે કે, “કાલિદાસ રસસિદ્ધ કવિરાજ છે.” કવિ શૃંગાર, અને કરુણ બન્ને રસોનું નિરૂપણ તેમની કોઈ આગવી વિશિષ્ટતાથી કરે છે. આ બંને રસોને અનુલક્ષીને શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કાલિદાસ વિષે કહે છે કે તે શૃંગારના અને વિરતિના પણ કવિ છે. શૃંગાર, વીર, શાન્ત, કરુણ, અદ્ભુત વગેરે રસો તેમની કલમે કાવ્યના વાતાવરણ મુજબ આલેખાય છે.

કવિ પ્રકૃતિનાં વર્ણન કરવામાં એક કુશળ કલાકાર છે. કવિને મન પ્રકૃતિ એ જડ નથી, પણ ધબકતી અને ચેતનવંતી માનવજીવન સાથે સંકળાયેલી છે. આ પ્રકારનું વાતાવરણ સર્ગ ખીજમાં દિલીપ રાજા જંગલમાં જ્યારે ઝોસેવા કરવા નંદિનીની પાછળ બધ છે, ત્યારે જણાય છે. સર્ગ ૮ માં પક્ષીઓને અજના વિલાપમાં દુઃખી બનતાં કવિએ જણાવ્યાં છે. અશોકવૃક્ષ ફૂલરૂપી અણુઓ સારી ઇન્દુમતીના મૃત્યુનો શોક કરતું દર્શાવ્યું છે. સર્ગ ૧૪ માં સીતા વનમાં વિલાપ કરે છે ત્યારે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો પર થતી ભારે અસર બતાવી છે.

કવિ શબ્દ અને અર્થના અલંકારો કાવ્યમાં રચે છે, શબ્દાલંકારોનો પ્રયોગ ઘણો જ અદ્ય છે.

ઉદાહરણ તરીકે રઘુવંશના ૯ મા સર્ગમાં યમક અને અનુપ્રાસનો ઉપયોગ જણાય છે. વિખ્યાત એવા અર્થાલંકારો કવિ કાવ્યમાં નિરૂપે છે. જેમ કે ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, અર્થાન્તર, ન્યાસ, દષ્ટાન્ત, કાવ્યલિંગ, દીપક, તુલ્યયોગિતા, સ્મરણ, બ્રાન્તિમાન, વિભાવના, વિશેષોક્તિ, સ્વાભાવોક્તિ, પર્ચોયોક્તિ, પરિસંખ્યા વગેરે. આ બધા અલંકારોમાં કવિને ઉપમાનો ભારે શોખ છે. જ્યારે પોતાની જિંદગીના સુખદુઃખના અનુભવમાંથી અર્થાન્તર-ન્યાસ જેવો અલંકાર જન્મ્યો છે. કવિના કેટલાક અર્થાન્તર-ન્યાસો સમાજમાં ચલણી નાણાં જેવા બન્યા છે. અન્ય અલંકારો કવિની કલમ વડે નૈસર્ગિક રીતે જ સર્જાય છે. આ માટે કવિને કૃત્રિમતાનો આશરો લેવો પડતો નથી. કાવ્યના રસ, પ્રસંગ અને વાતાવરણ મુજબ તે અલંકારો યોજે છે. કવિના એક પ્રશંસકે તો કહ્યું છે કે-“ઉપમા કાલિદાસસ્ય.” અને આ ઉક્તિ ખરેખર સાચી છે.

કવિએ રઘુવંશમાં આશરે ૨૦ જેટલા છંદોનો પ્રયોગ કર્યો છે. કવિ ઉપદેશ કે સ્તુતિના પ્રસંગે અનુષ્ટુપ જેવો સાદો છંદ નિરૂપે છે. અજવિલાપ જેવા કરુણ પ્રસંગો વિયોગિની છંદમાં જણાય છે. વળી દરેક સર્ગમાં એક જ છંદ આરંભથી અંત સુધી રહે છે. ઉપખતિ જેવો અનુપમ છંદ સર્ગ ખીજમાં કવિ રચે છે. સર્ગ ત્રીજામાં વંશસ્થવૃત્ત છે. આમ દરેક સર્ગમાં ભિન્ન ભિન્ન છંદો છે. સર્ગાન્તે છંદનું પરિવર્તન થાય છે. કવિનું છંદ-શાસ્ત્ર પરનું પ્રભુત્વ પ્રશસ્ત છે. કવિએ પોતાના છંદ-

શાસ્ત્રના પાંડિત્યનો પરચો તો રઘુવંશના નવમા સર્ગમાં
લિન્ન લિન્ન છંદો રચીને બતાવ્યો છે.

અંતતોગત્વા સમગ્ર કાવ્યનો અભ્યાસ કરતાં જણાય
છે કે કવિ લિન્ન લિન્ન નાયકો(રઘુવંશના)નાં જીવન-
ચરિત્રો, તેમનાં પરાક્રમ, સંસ્કાર, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, તેમની
ધાર્મિક માન્યતાઓ, તેમનો સમાજ વિગેરે વિષે વર્ણવી
કવિ આપણા જાન્ય ભૂતકાળની સ્મૃતિ તાજી કરાવે છે.
વળી રઘુવંશ કાવ્ય સંસ્કૃત પંચ મહાકાવ્યોમાં સ્થાન
પામ્યું છે તે જ તેની સિદ્ધિ દર્શાવે છે. સંસ્કૃત અલંકાર-
શાસ્ત્રના નિયમો મુજબ જ આ કાવ્ય રચાયું છે જે
કાળાન્તરો સુધી અજર અમર રહેશે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે.....

**આંબલા વિ. કા. સેવા સહ.
મંડળી લી.**

આંબલા (તાલુકો સિહોર)

સ્થાપના તા. ૨૩-૧-૭૩ નોંધણી નંબર ૧૧૬

શેરસંડોળ ૫૩૬૧૦ સહય સંખ્યા :

અનામત ફંડ ૨૨૩૨૮-૬૫ ખેડૂત ૨૨૦

જિન ખેડૂત ૨૪

જીવાભાઈ વસ્તાભાઈ-પ્રમુખ

મણીશંકર પ્રેમજીભાઈ-મંત્રી

વ્ય. ક. સભ્યો

કાન્તિલાલ વિશ્વનાથ મહેતા

અજીતશંકર નારશંકર

લીમા રાણા

ભીમાભાઈ પ્રેમજીભાઈ

માન્ય સુધરેલ ખાતર, બિયારણ, જંતુનાશક દવા,

સરકાર માન્ય કાપડ વગેરેનું કામકાજ મંડળી કરે છે.

With Best Compliments from

BOLE BROTHERS

A House For Everything In
Medicine & Surgery

49, S. Gandhi Marg. (Princess Street)

BOMBAY-400 002.

Drugs, Medicines, Surgical and Veterinary Instruments,
Hospital Furniture, Science Apparatuses, etc.

Post Box No. 2072

Telephone : 31 03 16

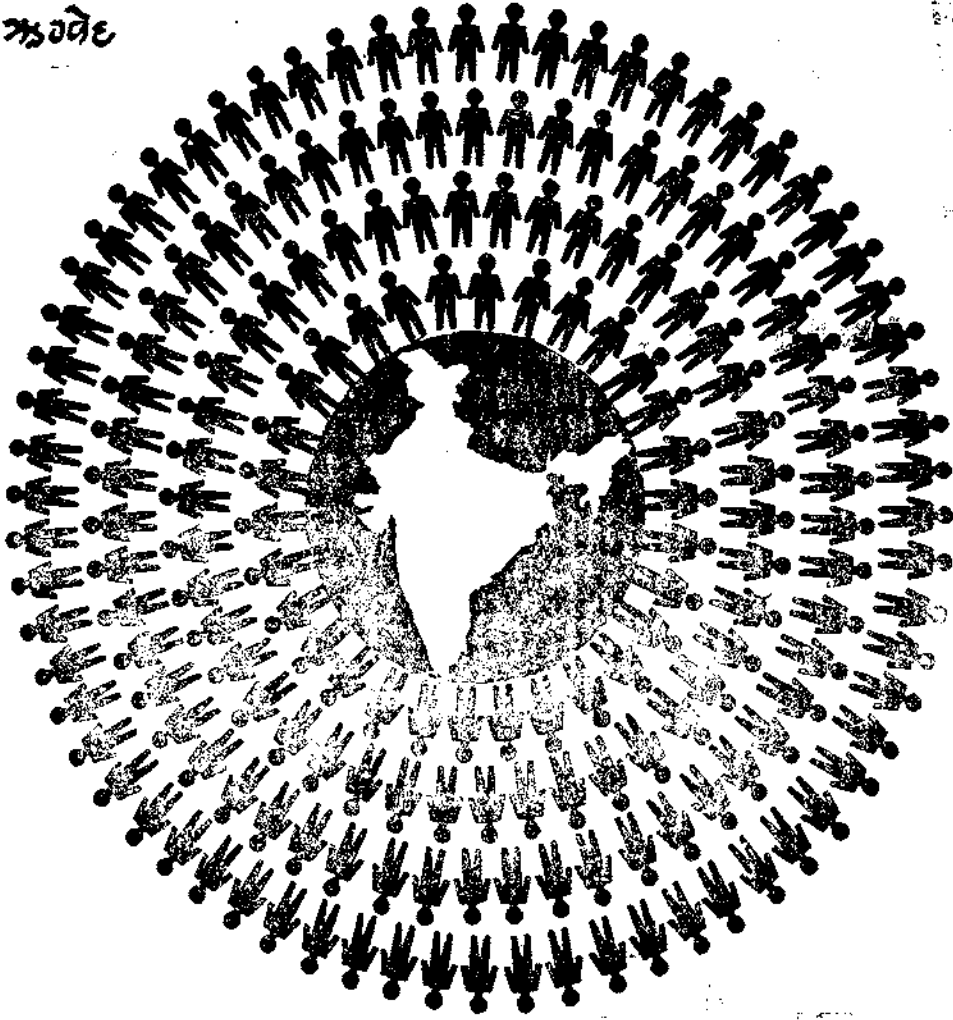
Telegram : BOLEBROS

BOMBAY-400 002

હંમેશાં સદ્માર્ગે ચલસરીએ /
 પરસ્પર વફાદાર રહીએ /
 એકબીજાના ધાતક ન બનીએ /
 દિસા ન આવરીએ /
 બીજાના દષ્ટિબિંદુને સમજીએ /
 અને સંગઠિત બનીએ ॥

અગ્રવેદ

**આપણે ઓ
 ભારતીય છીએ**

દુનિયાની સાત વ્યક્તિઓમાં
 એક ભારતીય છે.
 વિભિન્ન જાતિઓમાં વહેંચાયેલ છતાં
 આપણે એક પ્રજા છીએ.
 ભારતીય હોવાનું આપણને ગૌરવ છે.

માહિતી-ગુપ્ત

કો-ઓપરેટીવ બેંક ઓફ અમદાવાદ લિમિટેડ.

સ્થાપના : તા. ૧૦-૧૧-૬૮

મુખ્ય શાખા

‘આબાદ બેંક હાઉસ’
૩૨૩/૩૨૫, નરશી નાથા સ્ટ્રીટ,
મુખ્ય. ૪૦૦ ૦૦૬

ટે. નં. ૩૩૧૨૧૬, ૩૪૮૮૦૬
ટેલેફોન નંબર : ૦૧૧-૪૮૮૫

શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પી. અમીન
ચેરમેન

હેડ ઓફીસ.

‘આબાદ બેંક ચેમ્બર્સ’
રીલીફ રોડ,
અમદાવાદ. ૩૮૦૦૦૧.

ટે. નં. ૩૮૧૧૪૧-૪૨-૪૩
ટેલેફોન નંબર : ૦૧૨-૪૪૫

શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ કે. શાહ.
મેને. ડીરેક્ટર.

ઓડીટ વર્ગ ‘એ’

ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ રૂ. ૬૦.૭૭ લાખ
રીઝર્વ તથા અન્ય ફંડ રૂ. ૮૨.૮૪ લાખ
થાપણો રૂ. ૧૨૭૦.૪૦ લાખ

ધિરાણો રૂ. ૭૭૪.૭૮ લાખ

કામકાજનું ભંડોળ રૂ. ૧૬૦૬.૩૦ લાખ
ખાતેદારો. ૬૫,૮૭૭
સલાસદો. ૫૩૩૬.

વિવિધ ડીપોઝીટ યોજનાઓ તથા ડીપોઝીટ પર વ્યાજના દરો માટે રૂબરૂ સંપર્ક સાધવા વિનંતી છે.
વ્યક્તિગત રૂ. ૩૦,૦૦૦/- સુધીની બેંકમાં મુકેલી ડીપોઝીટ ઈન્સ્યુન્સ
કોર્પોરેશન દ્વારા વિમાથી સુરક્ષિત હોઈ સંપૂર્ણ સલામત છે.
બહેર ટ્રસ્ટની થાપણો સ્વીકારમાં આવે છે.

જાન્યૂઆરી

- (૧) રીલીફરોડ મેઈન જાન્ય (૨) બોમ્બે જાન્ય (૩) સ્ટેશન જાન્ય (૪) નવા વાડજ જાન્ય (૫) રખિયાલ જાન્ય
(૬) બાપુનગર જાન્ય (૭) રાયપુર જાન્ય (૮) પાલડી જાન્ય (૯) ગાંધીરોડ જાન્ય (૧૦) આશ્રમરોડ જાન્ય (૧૧) સર-
દાર પટેલ કોલોની જાન્ય (૧૨) નરોડા રોડ જાન્ય (૧૩) નવરંગપુરા જાન્ય (લેડીઝ) (૧૪) અમરાઈવાડી જાન્ય
(૧૫) મોખાઈલ જાન્ય

પી. એસ. નવલખા.

જનરલ મેનેજર.

જેઓ રાગદ્વેષને જીતી મુક્તિ પામ્યા છે તેવા
જિનેશ્વરોએ ઉપદેશો આપ્યા છે એક પ્રાચીન ધર્મ

જૈન ધર્મ

પ્રો. રમણલાલ ચી. શાહ

જગતના વિવિધ ધર્મોમાં જૈન ધર્મ એક પ્રાચીન ધર્મ છે. એના કેટલાક સિદ્ધાંતોનું સામ્ય જગતના બીજા કેટલાક ધર્મોના સિદ્ધાંતો સાથે જોવા મળે છે; પરંતુ જૈન ધર્મ સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને બીજા ધર્મો કરતાં એની પોતાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ છે.

જૈન ધર્મ માને છે કે જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યોનો બનેલો સંસાર અનાદિ છે અને અનંત છે. જીવો અર્થાત્ આત્માઓ અનંતાનંત છે. આત્મા અનાદિ અને અવિનાશી છે. આત્મા સંસારના બંધનોમાંથી સર્વથા મુક્ત થઈ શુદ્ધ સ્વરૂપ પામી શકે છે. મુક્તિ પામ્યા પછી આત્માને ફરી સંસારના પરિભ્રમણમાં પાછા આવવાનું રહેતું નથી જ્યાં સુધી આત્મા મુક્તિ પામતો નથી ત્યાં સુધી એ ચોર્યાશી લાખ પ્રકારની જીવ્યોનિમાં પોતાનાં કર્મ અનુસાર દેહ ધારણ કર્યા કરે છે અને પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. જૈન ધર્મ પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મમાં માને છે. જન્મ-જન્માંતરની ગતિ આત્માને પોતાનાં કર્મનાં ફળ અનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મા કર્મનો કર્તા છે, આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે અને આત્મા રાગદ્વેષને જીતી મુક્તિનો અધિકારી બની શકે છે.

જૈન શબ્દ ‘જિન’ શબ્દ ઉપરથી આવેલો છે. જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, જેઓ રાગદ્વેષને જીતી મુક્તિ પામ્યા છે તે જિન. જિને અર્થાત્ જિનેશ્વરોએ ઉપદેશો આપ્યા છે તે જિન ધર્મ - જૈન ધર્મ.

ચોવીસ તીર્થંકર

‘તીર્થંકર’ શબ્દ જૈનોનો પારિભાષિક શબ્દ છે. જે તારે તે ‘તીર્થ’ અને જે ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવે તે તીર્થંકર. સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર જીતવા જીવતાઓ માટે તીર્થ એટલે કે ઘાટની જે રચના કરે તે તીર્થંકર. જે મહાન આત્માઓ ‘જિન’ બનીને આ ભગીરથ કાર્ય કરે છે તેઓ

જિનેશ્વર અથવા તીર્થંકર ભગવંત કહેવાય છે. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચતુર્વિધ સમુદાય પણ જંગમ તીર્થ તરીકે ઓળખાય છે. તીર્થંકરો આ જંગમ તીર્થની પણ સ્થાપના કરે છે માટે પણ તેઓ તીર્થંકર કહેવાય છે. નિશ્ચિત કાળમર્યાદામાં આવા ચોવીસ તીર્થંકર થાય છે. સંસાર અનાદિ અને અનંત છે, એટલે જૂતકાળમાં એવા ચોવીસ તીર્થંકરો અનંત વાર થઈ ગયા છે અને ભવિષ્યમાં પણ અનંત વાર થશે. છેલ્લા એટલે કે વર્તમાન સમયના ચોવીસ તીર્થંકરોમાં પહેલા ઋષભદેવ (આદિનાથ) અને છેલ્લા મહાવીરસ્વામી છે.

આગમગ્રંથો

જૈન ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરસ્વામીએ આપેલો ઉપદેશ એમના ગણધરોએ દ્વાદશાંગીમાં એટલે કે બાર અંગમાં ગૂંથી લીધો છે. આ બાર અંગોમાં લોકાલોક, પરદ્રવ્ય, નવ તત્ત્વ, સાધુસાધ્વીઓના આચાર, ગૃહસ્થોનો ધર્મ, કર્મસિદ્ધાંત, પાપપુણ્યનાં ફળ વગેરેનું તથા તેને અનુરૂપ કથાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ બાર અંગોમાંથી દષ્ટિવાદ નામનું બારમું અંગ હુપ્ત થઈ ગયેલું છે. બાકીનાં અગિયાર અંગો ઉપલબ્ધ છે અને તે અગમ-ગ્રંથ તરીકે ઓળખાય છે. અગિયાર અંગ ઉપરના બાર ઉપાંગ, દસ પ્રકીર્ણક, છ છેદસૂત્ર, ચાર મૂલસૂત્ર અને ચૈત્યસૂત્ર એમ મળીને કુલ ૪૫ આગમગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે અને તે બધાની ભાષા અર્ધમાનવી છે. આગમગ્રંથો ઉપર વિવેચન કરતા વિવિધ પ્રકારના ગ્રંથોની રચના પૂર્વજાતિએ કરેલી છે. જૈન શાસ્ત્રોના તમામ ગ્રંથોના ગણિતારૂપે, દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ અને કથાનુયોગ એમ ત્રણ ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

લોકાલોક અને કાળચક્ર

જૈન ધર્મના અમુક ગ્રંથોમાં સમગ્ર સૃષ્ટિનું, લોક-અલોકનું ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. જૈન

ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે કેડે હાથ ઢઈ ઊભેલા પુરુષની આકૃતિ જેવી ચૌદ રાજલોકની આખી સૃષ્ટિ બનેલી છે, જે દશે દિશામાં અબજો માઈલથી પણ વધુ, બલકે અસંખ્યાત યોજનોની બનેલી છે. તેમાં નીચેના ભાગમાં નરક અને ઉપરના ભાગમાં દેવલોક છે તથા નાલિના સ્થાને મનુષ્યક્ષેત્ર છે. આ મનુષ્યક્ષેત્ર અઢી દ્વીપમાં આવેલું છે. એ અઢી દ્વીપમાં એક દ્વીપ તે જંબુદ્વીપ, જે એક લાખ યોજનોનો છે. એ જંબુદ્વીપમાં આપણી પૃથ્વી આવેલી છે. (જેન ધર્મ માને છે કે આ પૃથ્વીની બહાર પણ માણસો વસે છે.) ચૌદ રાજલોકના સૌથી ઉપરના ભાગમાં આવેલા પ્રદેશને લોકાન્ત અથવા સિદ્ધક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે, જ્યાં સિદ્ધાત્માઓ, મુક્તાત્માઓ બિરાજે છે. ચૌદ રાજલોકની બહારનો પ્રદેશ અલોક કહેવાય છે જે અનંત છે અને અવકાશ સિવાય બીજું કશું ત્યાં નથી.

સમયને માટે જૈન ધર્મમાં કાળચક્રની કલ્પના કરવામાં આવી છે. સમય એટલે કે કાળ, ચક્રની જેમ ગતિ કરે છે. કાળચક્રના બે વિભાગ છે : ૧. અવસર્પિણી, અને ૨. ઉત્સર્પિણી. તે દરેકમાં છ છ આરા હોય છે. અવસર્પિણીમાં ઉત્તરોત્તર સુખમાંથી દુઃખનો ખરાબ સમય આવતો જાય છે અને ઉત્સર્પિણીમાં ઉત્તરોત્તર દુઃખમાંથી સુખનો ચડિયાતો સમય આવતો જાય છે. એક કાળચક્રનો સમય વીસ કોડકોડ સાગરોપમ જેટલો હોય છે. ‘સાગરોપમ’ શબ્દ પારિભાષિક છે. અત્યારે અવસર્પિણીનો પાંચમો આરો ચાલી રહ્યો છે. પ્રત્યેક અવસર્પિણીમાં અને પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણીમાં ચોવીસ ચોવીસ તીર્થંકરો થાય છે.

નવ તત્ત્વ

આત્માને કમોના ભંધ કેવી રીતે થાય છે, જીવ સંસારમાં કેવી રીતે પરિભ્રમણ કરે છે અને કર્મનો ક્ષય કરી આત્મા કેવી રીતે મુક્તિ પામે છે ઇત્યાદિની વિચારણા જૈન શાસ્ત્રોમાં ખૂબ વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. એ સમજવા માટે નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ અને કાર્ય સમજવું જરૂરી છે. આ નવ તત્ત્વો છે (૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આસ્ત્રવ, (૬) ભંધ, (૭) સંવર, (૮) નિર્જરા અને (૯) મોક્ષ. એનો સંક્ષેપમાં પરિચય નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) જીવ : ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં કહ્યું છે કે જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે અર્થાત્ ચેતના છે. જ્ઞાન અને દર્શન રૂપી ઉપયોગ જેનામાં હોય, સુખદુઃખ કે અનુકૂળતા

પ્રતિકૂળતાની અનુભૂતિ જેનામાં હોય, સ્વ અને પરતું જ્ઞાન જેનામાં હોય તે જીવ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિય, બળ, આયુષ્ય અને શ્વાસોચ્છવાસ એ ચાર લક્ષણથી જીવ ઓળખી શકાય છે. જીવો અનંત છે અને પ્રત્યેક જીવ સ્વતંત્ર છે. સત્ત્વ, ભૂત, પ્રાણી, આત્મા, ચેતના વગેરે શબ્દો જીવ માટે વપરાય છે.

જીવોના બે પ્રકાર છે — મુક્ત અને સંસારી. જે જીવો સર્વથા કર્મક્ષય કરી કર્મરહિત થયા હોય, પૂર્ણ જ્ઞાન, પૂર્ણ દર્શન, અનંત વીર્ય અને અનંત સુખ એ ચાર ગુણોથી યુક્ત હોય અને જે જન્મમરણના પરિભ્રમણમાંથી સદાને માટે મુક્ત થઈ સિદ્ધાત્મા બન્યા હોય તે મુક્ત જીવો. જે જીવો કર્મભંધનને કારણે દેહ ધારણ કરી જન્મમરણરૂપી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા રહે છે તે સંસારી અથવા બદ્ધ જીવો છે. સંસારી જીવોની ચાર પ્રકારની ગતિ હોય છે — મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવતા અને નારક. જીવો જ્યાં સુધી મુક્ત થતા નથી ત્યાં સુધી પોતાનાં કર્મો પ્રમાણે આ ગતિઓમાં જન્મ ધારણ કરે છે. આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મૃત્યુ પામે છે અને ફરી નવો જન્મ ધારણ કરે છે અને એ પ્રમાણે સંસારમાં સતત પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.

જીવોના બે પ્રકાર છે — સ્થાવર અને ત્રસ. જે જીવો પોતાની મેળે ગતિ કરી શકતા નથી તે સ્થાવર કહેવાય છે. જે જીવો હાલીચાલી શકે છે તે ત્રસ જીવો કહેવાય છે. માટી, પાણી, અગ્નિ, પવન અને વનસ્પતિમાં રહેલા જીવો સ્થાવર કહેવાય છે. સ્થાવર જીવોને માત્ર એક જ ઇન્દ્રિય હોય છે અને તે સ્પર્શેન્દ્રિય. ત્રસ જીવોમાં કૃમિ, અર્ણાસયાં વગેરેને સ્પર્શ અને રસ એ બે ઇન્દ્રિયો, કીડી, માંકડ વગેરેને સ્પર્શ, રસ અને દ્રાણ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો, માખી, મચ્છર, વીંછી વગેરેને સ્પર્શ, રસ, દ્રાણ અને ચક્ષુ એ ચાર ઇન્દ્રિયો અને ગાય, બકરી, પોપટ, માણસ વગેરેને સ્પર્શ, રસ, દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રવણ એ પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય છે. પંચેન્દ્રિય જીવોને મન પણ હોય છે એટલે તે સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે. જીવોના ભેદપ્રભેદ અને કાર્ય વિશે બહુ વિગતે વિચારણા જન શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે.

(૨) અજીવ : જેમાં ચેતના નથી, જેમાં સુખદુઃખની અનુભૂતિ નથી તે અજીવ કહેવાય છે. અજીવના પાંચ પ્રકાર છે : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ

અને પુદ્ગલ. એમાં પુદ્ગલ મૂર્ત તત્ત્વ છે અર્થાત્ રૂપી તત્ત્વ છે અને બાકીના ચાર અમૂર્ત અથવા અરૂપી તત્ત્વ છે. જેમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ ન હોય અને જે આંખ વડે જોઈ ન શકાય તે અરૂપી તત્ત્વ છે. ધર્માસ્તિકાય એ ગતિસહાયક તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વ વિના જીવ કે જડ વસ્તુને ગતિ સાંપડી ન શકે. અધર્માસ્તિકાય જીવ કે જડ વસ્તુને સ્થિર થવામાં સહાયક તત્ત્વ છે. આકાશ એટલે કે અવકાશ અર્થાત્ બાકી જગ્યા તે લોક અને અલોકમાં વ્યાપ્ત છે. જ્યાં જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને પુદ્ગલ છે ત્યાં સુધી લોક છે. તેની બહારનો પ્રદેશ અલોક છે. અને તે અનંત છે. અણુના સમૂહને પુદ્ગલ કહેવામાં આવે છે. સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અણુ તે પરમાણુ. તેને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ હોય છે, પરંતુ આપણે તેને જોઈ શકતા નથી. અનંત પરમાણુઓનો આ લોક બનેલો છે. જીવ અને પુદ્ગલમાં પરિવર્તન આણુનાર, નવી વસ્તુને જીવ કરનાર તત્ત્વ તે કાલ છે. જીવ અને આ પાંચ પ્રકારના અજીવ એમ મળીને કુલ ષડ્દ્રવ્યો છે જેની આ સમસ્ત સૃષ્ટિ બનેલી છે.

(૩) પુણ્ય : જે તત્ત્વ આત્માને શુભ તરફ લઈ જાય છે તે પુણ્ય. મન, વચન અને કાયાથી જે શુભ કર્મો બંધાય છે તે પુણ્ય. દાન, શીલ, તપ, શુભ ભાવ ઇત્યાદિથી પુણ્ય બંધાય છે. માણુદને ઉત્તમ કુળ, આરોગ્ય, રૂપ, સંપત્તિ, કીર્તિ, સારો પરિવાર, શુભ સંયોગો, દીર્ઘાયુષ્ય વગેરે પુણ્યના પરિણામે સાંપડે છે.

(૪) પાપ : જે તત્ત્વ આત્માને અશુભ તરફ લઈ જાય છે તે પાપ. મન, વચન અને કાયાથી જે અશુભ કર્મો બંધાય છે તે પાપ. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહ, કષાયો વગેરેથી પાપ બંધાય છે. પાપને પરિણામે જીવને વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે.

(૫) આસ્રવ : પુણ્ય કે પાપરૂપી કર્મોનો આત્માની સાથે સંબંધ થવાનાં નિમિત્તો અથવા કારણોને આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. મન, વચન અને શરીરના શુભ કે અશુભ વ્યાપારોથી કર્મનાં પુદ્ગલો જે દારથી આત્મામાં એવાઈ આવે છે તે દારનું નામ આસ્રવ.

(૬) બંધ : કર્મનાં પુદ્ગલોનો આત્મા સાથે સંબંધ થવો તે બંધ. દ્રવ્ય અને પાણીનો જેવો યોગ થાય છે તેવો યોગ કર્મનાં પુદ્ગલો અને આત્માનો થાય છે.

(૭) સંવર : આસ્રવનો નિરોધ એટલે સંવર. જે નિમિત્તોથી કર્મો બંધાય છે તે નિમિત્તોને શોકવાં તેનું નામ સંવર.

(૮) નિર્જરા : પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મોનો ક્ષય થવાની પ્રક્રિયા તે નિર્જરા. એ બે રીતે થાય છે : (૧) બંધાયેલાં કર્મો પરિપક્વ થઈ ભોગવાય છે અને એ રીતે કર્મક્ષય થાય છે; અથવા (૨) કર્મો ભોગવવાનાં આવે તે પહેલાં તપ વગેરે વડે તેનો ક્ષય કરી શકાય છે.

(૯) મોક્ષ : સર્વ કર્મોનો આત્યંતિક ક્ષય થવો તે મોક્ષ. કર્મ બંધનોમાંથી સર્વથા મુક્ત થવાથી જીવ દેહ છોડીને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પામે છે, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ એ જીવનું લક્ષ્ય હોય છે અને સર્વથા કર્મક્ષય થતાં ઊર્ધ્વગમન કરવું તે આત્માનો સ્વભાવ છે. આત્મા ઊર્ધ્વગમન કરી ચૌદ રાજલોકના અગ્રસાગની ઉપર, સિદ્ધશિલાની ઉપર બિરાજમાન થાય છે કે જ્યાંથી એને જન્મમરણના ચક્રમાં ફરીથી આવવાનું રહેતું નથી.

કર્મસિદ્ધાંત

સંસારમાં વિવિધ અને વિચિત્ર ઘટનાઓ પ્રતિક્ષણ બન્યા કરે છે. એકનો જન્મ રાજમહેશ્વરમાં થાય છે અને એકનો જન્મ ગરીબની ઝૂંપડીમાં થાય છે. આવી અસંખ્ય પ્રકારની ઘટનાઓ બન્યા કરે છે ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે શું આ ઘટનાઓ પાછળ કોઈ નિયમ નહીં હોય ? જૈન ધર્મ સમજાવે છે કે બધી ઘટનાઓ પાછળ નિયમ રહેલો છે અને તે કર્મનો.

જૈન ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે આ વિશ્વમાં વિવિધ પ્રકારનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓની તત્ત્વ હેન્દ્રો આકૃષ્ટ કરે છે. એમાંનાં એક પ્રકારનાં પુદ્ગલ-પરમાણુઓને કાર્મણુ વર્ગણનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જીવાત્માઓ પ્રતિક્ષણ બળતાં કે બંધમાં, મન, વચન અને કાયાના યોગ અને અધ્યવસાયથી જે જે શુભઅશુભ કર્મો કરે છે તે તે પ્રમાણે કાર્મણુ વર્ગણનાં પુદ્ગલ-પરમાણુઓને પોતાના આત્મા પ્રતિ આકર્ષે છે. કર્મો ઉદયમાં આવી જ્યારે ભોગવાય છે ત્યારે આત્માને ચોંટેલાં તે પુદ્ગલ-પરમાણુઓ ખરી પડે છે. આત્મા જ્યારે એક દેહ છોડી બીજો દેહ ધારણ કરે છે ત્યારે બાકીના પુદ્ગલ-પરમાણુઓને સાથે લઈ જાય છે. આમ, ત્યાં કર્મો બંધાવાની અને જૂનાં કર્મોનો ક્ષય થવાની પ્રક્રિયા નરંતર

જન્મજન્મમાંતર સુધી ચાલ્યા જ કરે છે અને સંપૂર્ણ કર્મક્ષય થાય છે ત્યારે આત્મા મુક્તિ પામે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ પછી આત્માને ફરી દેહ ધારણ કરવાનું રહેતું નથી.

કર્મ આઠ પ્રકારનાં છે : (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર (૮) અંતરાય. આમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ધાતી કર્મ તરીકે ઓળખાય છે કારણ કે એ કર્મો આત્માનો વિશેષપણે ધાત કરે છે. વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર અધાતી કર્મ છે. ધાતી કર્મો અશુભ અને ભારે હોય છે. અધાતી કર્મ શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારનાં હોય છે. જે કર્મ જ્ઞાનનું આવરણ કરે છે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ. વસ્તુનો ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા સામાન્ય ઓધ થવો તે દર્શન. જે કર્મ દર્શનનું આવરણ કરે તે દર્શનાવરણીય કર્મ. જે કર્મ આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવે તે વેદનીય કર્મ. જે કર્મ જીવને મોહચસ્ત બનાવી એની વિવેકબુદ્ધિને બ્રષ્ટ કરે તે મોહનીય કર્મ. જે કર્મને કારણે આત્માને અમુક સમયમર્યાદા સુધી એક શરીરમાં રહેવું પડે તે આયુષ્ય કર્મ. જે કર્મને લીધે આત્માને સારું કે ખરાબ શરીર, રૂપ, આકૃતિ સ્વર, યશ, અપયશ ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે તે નામ કર્મ. જે કર્મને કારણે જીવને ઉચ્ચ કે નીચ કુળ કે ગોત્ર પ્રાપ્ત થાય છે તે ગોત્ર કર્મ. જે કર્મને લીધે ભોગ-ઉપભોગમાં કે આત્માની અન્ય લાભ કે શક્તિમાં વિઘ્ન આવે છે તે અંતરાય કર્મ. આ દરેક કર્મના પેટાપ્રકારો અને તેના સ્વરૂપની ખૂબ ઝીણવટભરી વિચારણા જન શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે.

બીજામાંથી ઘાસ, છોડ કે વૃક્ષ થતાં જુદી જુદી વનસ્પતિને જેમ જુદો જુદો સમય લાગે છે તેમ જુદાં જુદાં કર્મોને ઉદયમાં આવતાં બંધ અનુસાર જુદો જુદો સમય લાગે છે. જેમ એક બીજામાંથી એક કરતાં વધારે દાણા થાય છે તેમ બાંધેલું શુભ કે અશુભ કર્મ વિપાકે ઘણું બધું ભોગવવાનું આવે છે.

શુભ કર્મથી પુણ્યોપાર્જન થાય છે અને અશુભ કર્મથી પાપ બંધાય છે. પુણ્યના ઉદયે ઐહિક સુખ મળે છે અને પાપના ઉદયે દુઃખ અનુભવાય છે. પુણ્ય કે પાપના ઉદયે સુખ કે દુઃખ અનુભવતાં ફરી પાછાં કર્મો બંધાય છે, જે શુભ કે અશુભ હોય છે અને જે વડે ફરી પુણ્ય કે પાપ બંધાય છે. આ રીતે પુણ્યાનુબંધી

પુણ્ય, પુણ્યાનુબંધી પાપ, પાપાનુબંધી પુણ્ય અને પાપાનુબંધી પાપ એમ ચાર પ્રકારે કર્મબંધની પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. કર્મ બાંધતી વખતે તેમાં જીવ કેટલો રસ લે છે, કેટલો આવેગ ધરાવે છે, તે વખતે એના મનના અધ્યવસાયો કેવા છે એના ઉપર એ કર્મ હળવું બંધાય છે કે ભારે તેનો આધાર રહે છે. તપ, સંયમ અને શુભભાવથી પૂર્વે બાંધેલા ભારે કર્મનો ક્ષય કરી શકાય છે અથવા તેને ઉપશાંત કરી શકાય છે. કેટલાંક કર્મો એવાં ચીકણાં બંધાતાં હોય છે કે જે ઉદયમાં આવતાં ભોગવ્યા વિના છૂટકો જ થતો નથી. એવાં કર્મોને નિકાચિત કર્મ કહેવામાં આવે છે. કર્મ બાંધતી વખતે આત્મા સ્વતંત્ર છે, પરંતુ ભોગવતી વખતે પરાધીન બને છે. એટલા માટે જૈન કર્મસિદ્ધાંત તે પ્રારબ્ધવાદ નથી, પરંતુ પુરુષાર્થવાદ છે. સતત બ્રહ્મત ઉચ્ચતમ આત્મા જ પ્રબળ પુરુષાર્થથી ઓછામાં ઓછાં કર્મો બાંધે છે, બાંધેલાં કર્મોનો તપ, સંયમ, શુભભાવ વગેરે વડે ક્ષય કરે છે અથવા એને હળવાં બનાવી ભોગવી લે છે અને મોક્ષમાર્ગ તરફ વેગથી ગતિ કરે છે.

મોક્ષમાર્ગ

મોક્ષમાર્ગનો પાયો છે સમ્યક્ત્વ. સમ્યક્ત્વ (સમક્રિત) પારિભાષિક શબ્દ છે અને તેનો અર્થ તથા તેનું સ્વરૂપ જૈનશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યાં છે. સમ્યક્ત્વનો સાદો અર્થ છે સારાપણું, સાચાપણું. સમ્યક્ત્વ એટલે આત્માની સુંદરતા. મોક્ષરૂપી વૃક્ષનું મૂળ તે સમ્યક્ત્વ. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ અનિવાર્ય છે. અતંત સમયથી સંસારમાં દિશાશૂન્ય પરિભ્રમણ કરનાર જીવાત્માને આ ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ થતાં મોક્ષમાર્ગની દિશા પ્રાપ્ત થાય છે. સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ આત્માના જ મૂળ ગુણો છે અને એ ગુણોનો ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ગુણો પરસ્પર સંબદ્ધ છે અને એમાંથી કોઈ પણ એકનો વિકાસ અધૂરો હોય ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક સાધના પરિપૂર્ણ થતી નથી. સમ્યક્દર્શન વિના સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; સમ્યક્જ્ઞાન વિના સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સમ્યક્ચારિત્ર વિના સકલ કર્મોનો નાશ થઈ શકતો નથી અને સકલ કર્મોનો નાશ કર્યા વિના મોક્ષની —પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

સમ્યક્દર્શન એટલે દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાં સાચી શ્રદ્ધા અને સાચી રુચિ. સમ્યક્દર્શન એટલે જીવાદિ તત્ત્વોને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં સમજવાં અને તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી. સમ્યક્દર્શન એટલે આત્મદર્શન. એટલા માટે જ સમ્યક્દર્શન જીવો નિઃશંક અને નિર્ભય હોય છે.

જ્ઞાન એ ચેતનાનું લક્ષણ છે. જ્ઞાન વડે જ આત્મા પદાર્થને જાણે છે. જ્ઞાન વડે જ આત્મા પોતાનું હિત કે અહિત શામાં રહેલું છે તે જાણી શકે છે. જ્ઞાન વડે આત્મા પાપકાર્યોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે અને શુભ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જ્ઞાન વડે આત્મા વિશુદ્ધ થાય છે અને દર્શનમાં દઢ થાય છે. જ્ઞાન વડે આત્મા પોતાને જાણી શકે છે અને જે પોતાને જાણે છે તે સર્વ જગતને જાણે છે.

જૈન ધર્મમાં જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે : (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃ પર્યાવજ્ઞાન, અને (૫) કેવળજ્ઞાન. મન અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ દ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાન. શબ્દ દ્વારા અથવા સંકેત દ્વારા જે જ્ઞાન થાય એટલે કે શાસ્ત્રાભ્યાસથી કે ગુરુ પાસેથી જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન. અમુક અવધિમાં રહેલા રૂપી પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકનારું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન. બીજાના મનના પર્યાયોને પ્રત્યક્ષ કરી શકનારું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાવ (મનઃપર્યાય) જ્ઞાન. લોકલોકનાં રૂપી-અરૂપી સર્વ દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના સર્વ પર્યાયોનું જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન. આ જ્ઞાન સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે. ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થાય ત્યારે જ જીવને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, જેને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને તે જ ભવમાં આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાં સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

મોક્ષ માટે સમ્યક્જ્ઞાનની સાથે સમ્યક્ચારિત્રની આવશ્યકતા છે. ક્રિયાવિહીન જ્ઞાન વ્યર્થ છે અને અજ્ઞાનીઓની ક્રિયા વ્યર્થ છે. સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના સુયોગ વિના મોક્ષપ્રાપ્તિ અશક્ય છે. તપ, ત્યાગ, સંયમ અને શીલરૂપી ચારિત્રનું પાલન કરવા માટે જૈન ધર્મમાં સાધુઓ અને ગૃહસ્થોના આચાર બહુ જ વિગતે બતાવ્યા છે. સાધુઓએ સંપૂર્ણ ત્યાગરૂપી સર્વવિરતિ ચારિત્રનું અને ગૃહસ્થોએ આંશિક ત્યાગરૂપી દેશવિરતિ ચારિત્રનું પાલન કરવાનું હોય છે.

પાંચ મહાવ્રતો

સમ્યક્ચારિત્ર માટે પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન સૌથી મહત્ત્વનું છે. એ પાંચ મહાવ્રતો તે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિચ્છેદ.

(૧) અહિંસા : જૈન ધર્મ પ્રમાણે આત્મતત્ત્વની દૃષ્ટિએ બધા જીવો સમાન છે. દરેક જીવને જીવવું ગમે છે, મરવું ગમતું નથી. માટે કોઈપણ જીવનો વધ કરવો એ મોટું પાપ છે. આત્મામાં જ્યારે પ્રમાદ આદિ વિરોધી ગુણો અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપી કષાયો પ્રબળ બને છે ત્યારે માણસના મનમાં દુર્ભાવનાઓ જાગે છે અને માણસ હિંસા કરવા પ્રેરાય છે. હિંસા સુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે : દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા. બીજા માટે કશુંક અશુભ ચિંતવવું ત્યાંથી માંડીને બીજાના જીવનનો અંત આણવો ત્યાં સુધી હિંસાની અનેકાવેધ ભૂમિકાઓ હોય છે. જે હિંસાનું સ્થૂલ રૂપે આચરણ થાય છે તે દ્રવ્યહિંસા. બીજાની હત્યા કરવાનો કે બીજાને દુઃખ આપવાનો મનમાં ભાવ જાગે તે ભાવહિંસા. ક્યારેક આ બે પ્રકારની હિંસામાંથી કોઈક એક તો ક્યારેક બંને સાથે પ્રવર્તે છે.

એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોથી સમસ્ત સંસાર ભરેલો છે. કેટલાક જીવો એટલા સૂક્ષ્મ છે કે હાથપગ હલાવતાં કે આંખનું મટકું મારતાં મૃત્યુ પામે છે. એટલે જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી દ્રવ્યહિંસામાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થવું અશક્ય છે. એટલા માટે જે હિંસા પ્રમાદથી થાય છે તેનું પાપ વધારે હામે છે. માટે જ જૈન ધર્મમાં માંસાહારનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. વગી દિવસ કરતાં રાત્રે સ્થૂલ તથા વિશેષતઃ સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસાની વધારે શક્યતા રહેલી હોવાથી જૈન ધર્મમાં રાત્રિભોજનનો પણ નિષેધ કરવામાં આવેલો છે.

પાંચ મહાવ્રતોમાં અહિંસા સૌથી મોટું વ્રત છે. એટલા માટે અહિંસાને પરમ ધર્મ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

(૨) સત્ય : સત્યના આધારે જ જગત ટકી રહ્યું છે. વ્યવહાર અને ધર્મના પયામાં સત્ય રહેલું છે માટે સત્ય વચન બોલવું જોઈએ, અસત્યવચન એ એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ હિંસા છે, માટે તે પાપ છે. સત્ય પણ પ્રિય થાય એ રીતે બોલવું જોઈએ, કારણ કે અપ્રિય સત્યવચનમાં

પણ સૂક્ષ્મ હિંસા રહેલી છે. સત્યવચનથી અન્ય જીવની હિંસા થવાનો સંભવ હોય તેવે પ્રસંગે સત્ય ન ઉચ્ચારતાં મૌન ધારણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, હાસ્ય વગેરેમાંથી કેટલીક વાર અસત્ય જન્મે છે, માટે એ બધી વૃત્તિઓ પર સંયમ રાખવો જોઈએ કે જેથી અજ્ઞાનતાં પણ અસત્યનું ઉચ્ચારણ ન થઈ જાય. બુદ્ધિ અને સંયમપૂર્વક એવું વચન બોલવું જોઈએ કે જે પોતાને માટે કે અન્યને માટે પીડાજનક કે અહિતકર ન હોય.

(૩) અસ્તેય : અસ્તેય અથવા અચૈર્થ્ય એટલે કે જે વસ્તુ પોતાની ન હોય કે બીજાએ પોતાને આપી ન હોય તેવી વસ્તુ તેના માલિકની રજા વગર ગ્રહણ ન કરવી જોઈએ. બીજાની ચીજવસ્તુ ચોરી લેવી એ તો પાપ છે, પરંતુ બીજા કોઈની ન હોય એવી રસ્તામાં પડેલી કોઈ પણ વસ્તુ લેવી એ પણ પાપ છે. જે વસ્તુ પોતાને બિધિ-પૂર્વક આપવામાં આવી ન હોય એ વસ્તુ સાધુને ન ખપે. જંગલમાં જમીન પર પડેલાં ફળફૂલ કે દાંત ખોતરવા માટેની સળી સુધ્ધાં કોઈ ચીજ સાધુએ ન લેવી જોઈએ. ભિક્ષામાં પણ પોતાની જરૂરિયાત કરતાં વધારે વસ્તુ લેવી એ પણ આ વ્રતના ભંગ બરાબર છે.

(૪) બ્રહ્મચર્ય : અબ્રહ્મચર્યમાં જીવહિંસા રહેલી છે એટલું જ નહીં, આત્મોન્નતિમાં તે બાધક છે. ઇન્દ્રિય-સુખ ક્ષણિક હોય છે અને પરિણામે ગ્લાનિ તથા પરિતાપ જન્માવનાર છે. ઇન્દ્રિયોના સુખલોગની લાલસામાંથી ઘણા અનર્થો જન્મે છે અને અશુભ કર્મો બંધાય છે. બ્રહ્મચર્ય શારીરિક આરોગ્યમાં તેમ જ આધ્યાત્મિક સાધનામાં ઉપકારક છે. આ વ્રત પાળવું ઘણું જ કઠિન છે. મન, વચન, અને કાયાથી એવું શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ પાલન થઈ શકે એ માટે શાસ્ત્રોમાં સાધુઓના અને ગૃહસ્થોના આચાર વિગતે બતાવવામાં આવ્યા છે. આ વ્રતના પાલન માટે આપેલા નવ નિયમો, બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ અથવા શીલની નવ વાડ તરીકે ઓળખાય છે.

ભગવાન મહાવીરના સમય પૂર્વે આ મહાવ્રતનો સમાવેશ અહિંસા અને અપરિગ્રહમાં થઈ જતો હતો. પરંતુ લોકોના શિથિલ થતા જતા જીવનને લક્ષમાં લઈ ભગવાન મહાવીરે બ્રહ્મચર્યને બ્રહ્મ વ્રત તરીકે ગણાવી એના ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો.

(૫) અપરિગ્રહ : ધન, ધાન્ય, જમીન, ઘરખાર ઇત્યાદિ લોગોપલોગની ચીજવસ્તુઓ રાખવાની અને એના ઉપર માલિકીનો ભાવ ધરાવવાની લાલસા મનુષ્યને સહજ છે. પરંતુ એ બધા પરિગ્રહમાં એક પ્રકારની મૂર્છા છે અને પરિગ્રહ અનર્થોનું મૂળ છે. માટે સાધુઓએ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અર્થાત્ ચીજવસ્તુઓ માટે ઇચ્છા, આકાંક્ષા, તૃષ્ણા અને મમત્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે આસક્તિમાં જ પરિગ્રહનું પાપ રહેલું છે. ચીજવસ્તુઓનો અનાવશ્યક સંગ્રહ કે પરિગ્રહ સામાજિક અપરાધ છે અને અશાંતિનું મૂળ છે. માટે ગૃહસ્થે પણ પોતાની ચીજવસ્તુઓ મર્યાદિત પ્રમાણમાં રાખવી જોઈએ.

ગૃહસ્થનાં વ્રતો

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતોનું સાધુઓ જેટલું કઠિન, પાલન કરી શકે તેટલું કઠિન પાલન ગૃહસ્થો કરી શકે નહીં એટલા માટે ગૃહસ્થધર્મને લક્ષમાં રાખી એ મહાવ્રતોના પાલનમાં ગૃહસ્થો માટે થોડીક છૂટ મૂકવામાં આવી છે. ગૃહસ્થે પાળવાનાં એ પાંચ વ્રતો અણુવ્રત તરીકે ઓળખાય છે. એ પાંચ અણુવ્રતો ઉપરાંત ગૃહસ્થે ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો એમ બધાં મળી બાર વ્રતોનું પાલન કરવાનું હોય છે. ગુણુવ્રતો આ પ્રમાણે છે : (૧) દિગ્પરિમાણુવ્રત — વેપાર, વ્યવહાર ઇત્યાદિ માટે પ્રવાસ કરવાનો હોય તો બુઢી બુઢી દિશામાં કેટલી હદ સુધી જવું તેની મર્યાદા બાંધી લેવી. (૨) લોગોપલોગ પરિમાણુવ્રત — ધન, ધાન્ય, ઘર, જમીન, ખેતર, પશુ, નોકર, ચીજવસ્તુઓ ઇત્યાદિ લોગ અને ઉપલોગની વસ્તુના ઉપયોગનું પ્રમાણ નક્કી કરી લેવું. (૩) અનર્થદંડવિસ્મણુવ્રત — કોઈને શસ્ત્રો લેટ આપવાં, ગ્રાણીઓ લડાવવાં ઇત્યાદિ કાર્યો કે જેમાં સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ હિંસા રહેલી હોય તેવાં અનાવશ્યક કાર્યો ન કરવાં. શિક્ષાવ્રતો આ પ્રમાણે છે : (૧) સામાયિકવ્રત : શુદ્ધ થઈને ૪૮ મિનિટના નિશ્ચિત સમય માટે એક આસન પર બેસીને, સર્વ પાપ-ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી તથા ઇન્દ્રિયો અને મનનસંયમમાં રાખી પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં કે સ્વાધ્યાય કરતાં કરતાં શુદ્ધ સમાધિભાવમાં પ્રવેશવાનું આ વ્રત છે. સામાયિક કરનાર ગૃહસ્થ એટલો સમય સાધુ સમાન ગણાય છે. (૨) દેશાવગાસિકવ્રત — અન્ય વ્રતોમાં જે મર્યાદાઓ

ખાંધી હોય તેમાં પણ જ્યાં જ્યાં અસંયમ જણાતો હોય ત્યાં ત્યાં સંયમમાં રહેવા માટે એ મર્યાદાઓ કમે કમે ઓછી કરતાં જવું એ માટે આ વ્રત છે. (૩) પૌષ્ઠવ્રત — આ વ્રત પ્રમાણે પર્વના દિવસે ગૃહસ્થના બધા વ્યવહારોનો ત્યાગ કરી, મન, વચન અને કાયાને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પરોવી, આખા દિવસ માટે સાધુ જેવું જીવન અંગીકાર કરવાનું હોય છે. (૪) અતિથિસંવિભાગવ્રત — સાધુ, સાધવી અને અન્ય સંયમીઓને અન્ન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પરમ ભક્તિથી દાન આપવું એ આ વ્રત.

સાધુઓ અને ગૃહસ્થોએ પોતાનાં વ્રતનું પાલન મન, વચન અને કાયાથી કરવાનું હોય છે. વળી કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એ રીતે પણ આ વ્રત પાળવાનું હોય છે.

સાધુ અને ગૃહસ્થોએ રોજ રોજ પોતાનાથી થયેલાં પાપોની આલોચના કરી ક્ષમા માગવાની હોય છે. આ પ્રકારની ક્રિયાને પ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે. ક્ષમા માગવા માટે ‘મિચ્છામિ દુઃકડમ્’ (મિચ્છામે દુઃકૃતમ્) શબ્દ જૈનોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

તપ અને સંયમની આરાધના માટે જૈનોનું સૌથી મોટું પર્વ તે પર્થુષણ પર્વ છે. એ પર્વને અંતે જૈનો વર્ષ દરમિયાન થયેલા અપરાધો માટે પરસ્પર ક્ષમા આપે છે અને ક્ષમા માગે છે. એટલા માટે પર્થુષણ પર્વ ક્ષમાપનાના પર્વ તરીકે જાણીતું છે.

દરેક જૈને દાન, શીક્ષ, તપ અને ભાવ એ ચારની આરાધના કરવી જોઈએ. અને અન્ય જીવો પ્રત્યે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓને જીવનમાં ઉતારવી જોઈએ.

સમિતિ, ગુપ્તિ ઇત્યાદિ

સર્વવિરાતિ ચારિત્રનું પાલન કરનાર સાધુઓએ પંચ-મહાવ્રતોના પાલન ઉપરાંત પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, આવીસ પરીસહ, બાર ભાવના, દસ યતિધર્મ ઇત્યાદિનું પાલન કરવું આવશ્યક છે.

પાંચ સમિતિ આ પ્રમાણે છે : (૧) ઈર્ષાસમિતિ — ભૂમિ ઉપર જોઈને સંયમપૂર્વક ચાલવાની ક્રિયા કરવી. (૨) ભાષાસમિતિ — પાપરહિત ભાષા બોલવી (૩) એષ-

ણાસમિતિ — આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર ઇત્યાદિ દોષરહિત અને નિર્દોષ છે કે નહીં તે વિશે ગવેષણા કરી તે ગ્રહણ કરવાં. (૪) આદાનભંડમત્તનિક્ષેપણાસમિતિ — આસન વગેરે ગ્રહણ કરતી વખતે અથવા તેનો ત્યાગ કરતી વખતે સંયમપૂર્વક તે ક્રિયા કરવી. (૫) અગ્નિચરિત્રાસમિતિ — પોતાનાં મળ-મૂત્રાદિક મૂકતી વખતે તે ક્રિયા સંયમપૂર્વક કરવી. આ ક્રિયાઓ સંયમપૂર્વક એવી રીતે કરવી જોઈએ કે જેથી સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ હિંસા ન થાય.

મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ એ ત્રણ ગુપ્તિ છે. ગુપ્તિ એટલે ગોપન કરવું, વશ રાખવું, સંયમમાં રાખવું. સાધુઓએ પોતાનાં મન, વચન અને કાયાને પૂર્ણપણે સંયમમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કર્મની નિર્જરા થાય એટલા માટે સાધુઓએ જે કોઈ પ્રકારનાં દુઃખ, કષ્ટ આવી પડે તે સહજભાવે સહન કરી લેવાં તેને પરીસહ—ચરીસહ કહેવામાં આવે છે. ક્રુધા, તૃષ્ણા, ટાઢ, તડકો, શરીરે પરસેવો કે મેલથી દુર્ગંધ થાય, કોઈ રોગ થાય, સરખી પથારી ન હોય, કોઈ તિરસ્કારયુક્ત વચન બોલે, કોઈ અતિશય પ્રશંસા કરે, કોઈ શરીર પર પ્રહાર કરી બાથ, મચ્છર, ડાંસ વગેરે કરડે ઇત્યાદિ બાવીસ પ્રકારના પરીસહ સહજભાવે સહન કરી લેવા જોઈએ. જેવે વખતે સાધારણ માણસોના મનમાં ક્રોધ; આક્રોશ; ઈર્ષ્યા, રાગ, દ્રેષ ઇત્યાદિ પ્રકારના દુર્ભાવ જન્મે તેવે વખતે સાધુએ સમતાભાવ ધારણ કરવો જોઈએ, જેથી ચારત્રાલભના પાતે દંઢ રહી શક.

બાર ભાવના અને યતિધર્મ

જેઆ મુક્તિપદના સુખની ઇચ્છા કરે છે તેમણે હૃદયમાં વૈરાગ્યના ભાવને ધારણ કરવાનો અને તેને દંઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અશુભ વિચારોને દૂર કરી ચિત્તમાં શુભ વિચારોને સ્થિર કરવા માટે, આત્મ-હિતના વિષયમાં ચિત્તને દંઢ કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ બાર પ્રકારની ભાવનાઓનું નિત્ય મનન-ચિંતન કરવા માટે જણાવ્યું છે. એ બાર ભાવનાઓ નીચે સુજળ છે :

(૧) અનિત્યભાવના — શરીર, ધન, વૈભવ કુટુંબ, પરિવાર વગેરે સર્વ અનિત્ય, વિનાશી છે માત્ર આત્મા જ અવિનાશી છે. (૨) અશરણભાવના — વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ, મૃત્યુ આગળ જીવ હાથાર થઈ જાય છે. મરણ સમયે જીવને શરણ રાખનાર સંસારમાં કોઈ નથી. (૩) સંસાર-

ભાવના — અનાદિ કાળથી જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. પરંતુ એ સંસાર પોતાનો નથી. (૪) એકત્વભાવના — જીવ સંસારમાં એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે. પોતે કરેલાં કર્મ પોતે એકલાએ જ ભોગવવાનાં છે. (૫) અન્યત્વભાવના — સ્વજનો, ધનવૈભવ ઇત્યાદિ પોતાનાથી અન્ય છે. કોઈ કોઈનું નથી. અંતે તો દેહ પણ પોતાનો રહેવાનો નથી. (૬) અશુચિભાવના — લોહી, માંસ, અસ્થિ વગેરેથી બનેલું શરીર અશુચિનું સ્થાન છે. (૭) આસ્વભાવના — ઇન્દ્રિયોના વિષયોના ભોગોપભોગ દ્વારા તથા રાગદ્વેષ, અજ્ઞાન ઇત્યાદિ દ્વારા આત્મા કર્મમાં નિરંતર બંધાયો કરે છે. (૮) સંવરભાવના — જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થઈ ત્યાં બંધાતાં કર્મો અટકાવી શકાય છે. (૯) નિર્જરાભાવના — પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મોનો જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ વગેરે દ્વારા ક્ષય કરી શકાય છે. (૧૦) લોકસ્વરૂપભાવના — જગતના પદાર્થોનો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ એવો ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ જગત શાશ્વત છે અને વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ જગત નાશવંત છે. (૧૧) બોધિદુર્લભભાવના — જગતના પદાર્થોને તેના સત્ય સ્વરૂપે ઓળખવાનું જ્ઞાન દુર્લભ છે. સંસારમાં આત્માને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. (૧૨) ધર્મભાવના અથવા ધર્મદુર્લભભાવના — આ અનિત્ય અને અસાર સંસારમાં ધર્મનું શરણ મળવું દુર્લભ છે અને ધર્મના સાચા ઉપદેશક ગુરુનો સમાગમ થવો દુર્લભ છે.

આ પ્રમાણે બાર ભાવનાઓનું દિવસરાત ચિંતન કરવાથી જીવનો ઐહિક પદાર્થો પ્રત્યેનો મોહ ક્રમે ક્રમે ઓછો થાય છે, સંયમ અને વૈરાગ્યનાં મન દૃઢ થાય છે, આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમવા લાગે છે અને મોક્ષમાર્ગ તરફ વેગથી ગતિ કરવા લાગે છે.

આ બાર ભાવનાઓના મન-ચિંતન સત્તે ચારિત્રના પાલન અને વિકાસ માટે દસ પ્રકારનાં ધર્મ પામવાનો હોય છે. સાધુઓએ એ સર્વોપેષ પાળવાનો હોય છે. માટે એને શ્રમણધર્મ કે યતિધર્મ પણ કહેવામાં આવે છે, જે આ પ્રમાણે છે: (૧) ક્ષમા, (૨) મર્દવ, (૩) આર્દ્ર, (૪) ત્યાગ, (૫) સંયમ, (૬) તપ, (૭) સત્ય, (૮) શૌચ, (૯) અક્રિયતા, (૧૦) બ્રહ્મચર્ય.

ગુણસ્થાન

સંપૂર્ણ કર્મક્ષય કરીને આત્મા મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ એ પદ પ્રાપ્ત કરવું એ સહેલી વાત

નથી. કેટલાક મહાન જીવાત્માઓ મોક્ષપદ પામવા માટે જાંચે ચડતા હોય છે, પરંતુ પ્રમાદ તથા પૂર્વનાં કર્મોના ઉદયને કારણે ફરી નીચે પડતા હોય છે. સામાન્ય જીવાત્માઓ તો અમુક ભૂમિકા સુધી જ આગળ વધી શકતા હોય છે અને ફરી પાછા ત્યાંથી નીચે પડતા હોય છે. નીચામાં નીચી સપાટીથી મોક્ષપદ સુધીના માર્ગમાં, આધ્યાત્મિક વિકાસની દૃષ્ટિએ આત્મા કયાં સુધી પહોંચ્યો છે એ દર્શાવવા માટે જુદી જુદી ભૂમિકાઓનો ક્રમ શાસ્ત્રકારોએ બતાવ્યો છે જે ગુણસ્થાન અથવા ગુણશ્રેણી તરીકે ઓળખાય છે. જીવાત્માને ધર્મમાં રસ, રુચિ, શ્રદ્ધા છે કે નહીં, અને છે તો કેવાં છે, એણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું છે કે નહીં, એણે મોહનીય કર્મોનો ક્ષય અથવા ઉપશમ કર્યો છે કે નહીં, એ બાકીનાં ઘાતી કર્મોનો ક્ષય ક્યારે કરે છે અને છેવટે અઘાતી કર્મોનો પણ ક્ષય ક્યારે કરે છે ઇત્યાદિ ઉપર એની ભૂમિકાનો આધાર રહે છે. ગુણસ્થાન ચૌદ છે અને તે આ પ્રમાણે છે:

(૧) મિથ્યાત્વ — જીવની આ નીચામાં નીચી ભૂમિકા છે. આ ગુણસ્થાનકે વર્તતા જીવને આત્મા, ધર્મ કે પ્રભુની વાણીમાં રસ, રુચિ કે શ્રદ્ધા હોતાં નથી. જે જીવોના મિથ્યાત્વને આદિ કે અંત નથી અને જે જીવો ક્યારેય મોક્ષ પામવાના નથી તે જીવો ‘અલબ્ય’ તરીકે ઓળખાય છે. જે જીવો મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી મોક્ષ પામવાના છે તે જીવો ‘લબ્ય’ તરીકે ઓળખાય છે. (૨) સાસ્વાદન — સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા પછી ગુણશ્રેણીએ ઉપર ચઢેલો જીવ કોઈદિ તીવ્ર કષાયોનો ઉદય થતાં પાછો પડેલો ગુણસ્થાનકે આવી પડે છે ત્યારે આ બીજા ગુણસ્થાનકે ક્ષણ વાર અટકે છે તત્પરુ ચના કંઈક આસ્વાદવાળી આ ભૂમિકા છે. એટલા માટે એને સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે. આ ગુણસ્થાન ક્ષણમાત્રનું છે. સમ્યક્ત્વથી પડનાર જીવ માટે આ ગુણસ્થાન છે, ચડતી વખતે જીવ પહેલાં ગુણસ્થાનથી સીધો ત્રીજા ગુણસ્થાને ચડે છે. (૩) નિશ્ચ — મિથ્યાત્વમાંથી નીકળી જાંચે ચડતો જીવ સમ્યગ્દર્શન પામતાં પહેલાં મનોમંથનવાળી, મિથ્યાત્વ અને સમ્યગ્દર્શનના મિશ્રરૂપ ભૂમિકા પામે છે તે આ ગુણસ્થાન. (૪) અવિરતિસમ્યગ્દૃષ્ટિ — સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થતાં આત્મા આ ગુણસ્થાન પામે છે. આ ગુણસ્થાનથી જ આત્મવિકાસની મુખ્ય ભૂમિકા શરૂ થાય છે. અહીં વર્તતો જીવ સાચી આધ્યાત્મિક શાંતિ અનુભવે છે અને આત્મકલ્યાણ માટે યથાશક્તિ પ્રવૃત્ત

થાય છે. અલબત્ત, વિરતિ એટલે ત્યાગ-વૈરાગ્ય શું છે તે જાણતો હોવા છતાં પૂર્વના પ્રબળ સંસ્કારો અને કર્મના ઉદયને કારણે પૂર્ણપણે તે આચરણમાં મૂકી શકતો નથી માટે તે અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. (૫) દેશવિરતિ-સમ્યગ્દષ્ટિ — આ ગુણસ્થાને રહેલો જીવ સમ્યગ્દષ્ટિપૂર્વક વ્રત વગેરે નિયમોનું અંશતઃ પાલન કરી શકે છે માટે તે દેશવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. (૬) પ્રમત્તસંયત — ત્યાગવૈરાગ્યમાં દૃઢ બનેલો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મહાવ્રતોરૂપી સર્વવિરતિ ધારણ કરે છે, પરંતુ ક્યારેક કર્તવ્યમાં તેનાથી પ્રમાદ થઈ જાય છે માટે એને પ્રમત્તસંયત કહેવામાં આવે છે. (૭) અપ્રમત્તસંયત — પ્રમાદમુક્ત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવનું આ ગુણસ્થાન છે, પરંતુ પ્રમાદમુક્ત અવસ્થામાં સતત સ્થિર રહેવું અત્યંત કઠિન હોવાથી ઘણા જીવો પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત અવસ્થા વચ્ચે — છૂટા અને સાતમા ગુણસ્થાન વચ્ચે ઝોલાં ખાતા રહે છે. (૮) અપૂર્વકરણ — કરણ એટલે ક્રિયા અથવા અધ્યવસાય. આ ગુણસ્થાનમાં ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉપશમ અથવા ક્ષય કરવાનો અપૂર્વ અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ઉપશમ’ અને ‘ક્ષય’ પારિભાષિક શબ્દો છે. ઉપર રાખ ઢાંકવાથી અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે, પરંતુ હોલવાતો નથી તેવી ક્રિયા તે ઉપશમ. અગ્નિ ઉપર પાણી નાખવાથી તે સદંતર હોલવાઈ જાય છે તેવી ક્રિયા તે ક્ષય. આ ગુણસ્થાને ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષયકશ્રેણી એમ બે શ્રેણી પડે છે. ઉપશમશ્રેણી માંડતો જીવ ક્રમે ક્રમે અગિયારમાં ગુણસ્થાન સુધી પહોંચે છે. ક્ષયકશ્રેણી માંડતો જીવ નવમા અને દશમા ગુણસ્થાને થઈ સીધો બારમા ગુણસ્થાને પહોંચે છે. અગિયારમા ગુણસ્થાનને તે સ્પર્શતો નથી. (૯) અનિવૃત્તિબાદર (અનિવૃત્તિકરણ) — મોહનીય કર્મના બાકી રહેલા અશોનો પણ અહીં ઉપશમ કે ક્ષય થાય છે અને આત્મા વધારે વિશુદ્ધ બને છે. (૧૦) સૂક્ષ્મ-સંપરાય — સંપરાય એટલે કષાય. મોહનીય કર્મ ઉપશાન્ત અથવા ક્ષીણ થવા જાય છે ત્યારે રાગનો—લોભ-કષાયનો સૂક્ષ્મ અંશ બાકી રહી જાય છે. તેવી સ્થિતિ આ ગુણસ્થાનમાં હોય છે. (૧૧) ઉપશાન્તમોહ — મોહનીય કર્મની બાકી રહેલી પ્રકૃતિઓ અહીં શાંત થાય છે, જેમણે ઉપશમશ્રેણી માંડી છે એવા આત્માઓ માટે જ આ ગુણસ્થાન છે. (૧૨) ક્ષીણમોહ — આ ગુણસ્થાને વર્તેલો જીવ મોહનીય કર્મની બધી જ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે. અહીંથી જ જીવ અંતમુહૂર્ત જેટલા સમયમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવે છે. (૧૩) સયોગી કેવળી — આ ગુણસ્થાનકે

વર્તેલો જીવ ચારે ઘનઘાતી કર્મો (જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય)નો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ આ સ્થાનમાં હજી જીવને ચાર અઘાતી કર્મો ભોગવવાનાં બાકી હોય છે એટલે કે એને હજી મન, વચન અને કાયાના યોગ બાકી હોય એથી તે સયોગી કેવળી કહેવાય છે. (૧૪) અયોગી કેવળી — આ ગુણસ્થાને જીવ ચાર અઘાતી કર્મોનો પણ ક્ષય કરી મુક્તિ અથવા મોક્ષપદને પામે છે. અહીં જીવ યોગરહિત થાય છે અને કેવળજ્ઞાનસહિત હોય છે એટલે તે અયોગી કેવળી કહેવાય છે.

ગુણસ્થાનના કર્મની સાથે ચિત્તમાં રહેલી ધ્યાનની પ્રક્રિયા પણ સંલગ્ન છે. ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે: આર્ત, રોદ્ર, ધર્મ અને શુકલ. એમાંનાં પ્રથમ બે અશુભ ધ્યાન છે અને માટે વળ્યાં છે. એ પ્રવર્તતાં હોય છે ત્યાં સુધી આત્મા છૂટા ગુણસ્થાનથી ઉપર જઈ શકતો નથી. ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાન શુભધ્યાન છે. તે આત્માને ઉચ્ચતર ગુણસ્થાને લઈ જાય છે અને છેવટે કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

અનેકાંતવાદ

અનેકાંતવાદ એ જૈન ધર્મનો એક મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત છે. કોઈ પણ વસ્તુના અનેક અંત એટલે કે ગુણધર્મ હોય છે. વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મને, ગુણને, અંતને પૂરી રીતે તપાસી તેમાંથી સમગ્રપણે સત્ય તારવવું જોઈએ. કોઈ પણ વિષય, વિચાર, વસ્તુ, પરિસ્થિતિ ઇત્યાદિને વધુમાં વધુ દૃષ્ટિકોણથી, વધુમાં વધુ વિગતોથી અને વધુમાં વધુ ઊંડાણથી તપાસવાં અને તેમાં દેખાતાં પરસ્પર વિરોધી એવાં તત્ત્વોનો સમન્વય કરીને તેમાંથી સત્ય તારવવું તે અનેકાંતવાદ. સત્ય એક છે, પરંતુ તેનાં સ્વરૂપ અનંત હોઈ શકે છે. એ સ્વરૂપોનું જુદી જુદી અપેક્ષાએ દર્શન કરવું તે અનેકાંતવાદ.

અનેકાંતવાદ માટેનો પારિભાષિક શબ્દ છે સ્યાદાદ. સ્યાત્ એટલે કથંચિત્ એટલે કે કેટલુંક જાણવા મળ્યું છે, પરંતુ ઘણું જાણવાનું બાકી છે. અનેકાંતવાદ સિદ્ધાંત છે અને એ સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકવાની રીતિ, પદ્ધતિ કે શૈલી તે સ્યાદાદ છે. એને માટે સમજવા અંધહસ્તી-ન્યાયનું ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે. સાત આંધળા માણસોએ પોતાની હથેળી વડે સ્પર્શ કરી હાથીનો આકાર જાણવાનો

પ્રયત્ન કર્યો એથી કોઈકને હાથી સૂપડા જેવો લાગ્યો, કોઈકને થાંભલા જેવો, કોઈકને દોરડા જેવો લાગ્યો ઇત્યાદિ. પરંતુ મહાવતે તેઓને હાથ વડે સ્પર્શ કરાવીને હાથીના આખા આકારનો ખ્યાલ આપ્યો. હાથીના ખંડ-દર્શનને બદલે એનું અખંડદર્શન કરાવનાર મહાવતે તે સ્વાદ્વાદના અથવા અનેકાંતવાદના સ્થાને છે.

અનેકાંતવાદ એટલે વિચારમાં પણ અહિંસા, કારણ કે અનેકાંતવાદ એટલે વિરોધ પક્ષનાં મંત્રીઓની આદર-પૂર્વક વિચારણા કરવી અને પોતાના પક્ષનાં મંત્રીઓની પણ પ્રામાણિકપણે માધ્યસ્થલાવે, સત્યની જિજ્ઞાસાથી આલોચના કરવી અને મિથ્યાભિમાનનો ત્યાગ કરી, પોતાની બૂલ હોય તે સુધારવી તથા ઉદારતા અને વિવેક-બુદ્ધિથી ઉત્તમ તત્ત્વોનો સમન્વય કરવો. એટલા માટે ભગવાન મહાવીરે અનેકાંતવાદને ચારિત્રવિકાસના સાધન તરીકે પણ અપનાવ્યો.

અનેકાંતવાદને જીવનમાં ઉતારવાથી રાગદ્વેષ ઘટે છે, વિસંવાદ દૂર થાય છે, કડેશ ઓછો થાય છે, સમભાવ જન્મે છે, મિત્રતા વિકસે છે અને સંવાદ તથા શાંતિ સ્થપાય છે. આથી જ કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વમાં સમાધાન, શાંતિ અને સંવાદ સ્થાપવા માટે અનેકાંતવાદ ઉત્તમ ક્ષણો આપી શકે એમ છે.

નમસ્કાર મહામંત્ર

નમસ્કાર મહામંત્ર સમસ્ત જૈનોનો પ્રાર્થનારૂપ મુખ્ય મંત્ર છે. એને માટે ‘નવકારમંત્ર’ શબ્દ રૂઢ થયેલો છે. ધર્મસંસ્કારી દરેક જૈન કુટુંબમાં નાના બાળકને ધર્મનો સૌથી પહેલો પાઠ નવકારમંત્રનો શીખવવામાં આવે છે. નવકારમંત્ર નીચે પ્રમાણે છે :

નમો અરિહંતાયું
નમો સિદ્ધાણું
નમો આચરિયાણું
નમો ઉવજાયાણું
નમો લોએ સંવસાહુણું
એસો પંચ નમુકારો
સંવ પાવપ્પણાસણો
મંગલાણું ચ સંવેસિ
પદમં હવઈ મંગલં.

નવકારમંત્રનાં નવ પદ છે. તેમાં પ્રથમ પાંચ પદમાં આધ્યાત્મિક જીવનમાં મોક્ષપદ સુધી પહોંચી ગયેલા અથવા પહોંચવા માટે પ્રવૃત્ત થયેલા પાંચ પ્રકારના મહાન આત્માઓને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. એ પાંચ તે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. આ પાંચને ‘પંચ પરમેષ્ઠિ’ કહેવામાં આવે છે. છેલ્લા ચાર પદમાં નવકારમંત્રનો મહિમા બતાવવામાં આવ્યો છે કે આ પાંચ નમસ્કાર સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલ છે.

રાગ અને દ્વેષ રૂપી અરિને જે હણે છે અને છેવટે જે મુક્તિ પામે છે એવા સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને સર્વ-કાલના તથા સર્વક્ષેત્રના જિનેશ્વર ભગવંતે તે અરિહંત. જે મહાન આત્માઓ કર્મબંધનોમાંથી સર્વથા મુક્ત થઈને મોક્ષપદને પામ્યા છે તે સિદ્ધ ભગવંત. દેહધારી જીવન-મુક્ત આત્મા તે અરિહંત અને દેહમુક્ત આત્મા તે સિદ્ધાત્મા. જેઓ પોતે પાંચ મહાવ્રતોનું, આચારનું, સંયમપૂર્વક પાલન કરે છે અને બીજાઓ પાસે આચારનું પાલન કરાવે છે તે આચાર્ય. જેઓ મુનિવરોને શ્રુતજ્ઞાન-નું અધ્યયન કરાવે છે તે ઉપાધ્યાય. જેઓ ગૃહસ્થાવસ્થા-નો ત્યાગ કરી, પાંચ મહાવ્રતો ધારણ કરી સમ્યક્-જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરે છે તે સાધુ.

જૈનોમાં કોઈ પણ શુભ કાર્યના આરંભ વખતે, દુઃખ કે સંકટ આવી પડે ત્યારે, સૂતાં કે બેઠાં, માણસની અંતિમ ઘડીએ એમ જુદે જુદે વખતે હમિશાં નવકાર-મંત્રનો જાપ કરવામાં આવે છે. આ મંત્રનો એકાગ્રતાથી નિયમિત જાપ કરનાર મોક્ષપદનો અધિકારી બને છે.

જૈન ધર્મના મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો અને વિષયોનો અહીં સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. જૈન ધર્મના ગ્રંથોમાં આ અને બીજા ઘણા બધા વિષયોની ગહન, સૂક્ષ્મ, શાસ્ત્રીય, તર્કબદ્ધ અને ઝીણવટભરી વિચારણા કરવામાં આવી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રે પણ જૈન વિદ્વાનો અને સાધુકવિઓએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી અને અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં પુષ્કળ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. અચારના ચુસ્ત અને ઠઠક પાલન દ્વારા જૈન સાધુસાધ્વીઓએ ભગવાન મહાવીરના સમયથી ચાલી આવતી શ્રમણપરંપરાને અખંડિત જાળવી રાખી છે.

જૈન ધર્મ કોઈ એક જ્ઞાતિ કે સંપ્રદાયનો ધર્મ નથી. એમાં રાષ્ટ્ર, જાતિ કે વર્ણનો કોઈ લેદલાવ નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણના મહાન પુરુષો જૈન ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાયાના પુષ્કળ અતિહાસિક દષ્ટાંતો મળે છે. જૈન ધર્મે જીવનની પ્રત્યેક પ્રકારની પરિસ્થિતિનો સૂક્ષ્મતમ વિચાર કર્યો છે અને ગમે તેવી પરિસ્થિતિવાળા માણસને માટે પણ આત્મોન્નતિનો રાહ દર્શાવ્યો છે. (વાડીલાલ ડગલી સંપાદિત પરિચય પુસ્તિકામાંથી સાબાર)

હાર્દિક શુભેચ્છા સાથે—

એક્ષપોર્ટ પોશાકો માટે સહુનું પ્રિય વત્સાલય

મહેન્દ્રકુમાર ઉત્તમચંદ શાહ

દિવાનપરા રોડ

ભાવનગર

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

અમરગઢ વિ. કા. સેવા સહ. મંડળી

સુ : અમરગઢ.

(તાલુકો શિહોર)

રજ.નં. ૧૨૧

તા. ૨૨-૫-૧૯૩૭

સભ્ય સંખ્યા-૬૫

શેર ભંડોળ- ૩૨૨૭૦

ખેડૂત સભ્ય-૮૯

અનામત ભંડોળ-૧૩૦૧૭.૯૦

ખીન ખેડૂત-૬

લીખાભાઈ હામાભાઈ મણીશંકર પ્રેમજીભાઈ

પ્રમુખ

મંત્રી

વ્ય. ક. સભ્યો :—

બાદવભાઈ પ્રેમજીભાઈ બળવંતસિંહ દેવીસિંહ

નથુભાઈ જોડાભાઈ ભગવાનભાઈ પ્રેમજીભાઈ

રવજીભાઈ લીખાભાઈ લીમજીભાઈ ગણેશભાઈ

PROCESSORS OF ALL KINDS OF TEXTILES OF CHOICED
COLOURS, STYLES AND DESIGNS
CALICO DYEING & PRINTING MILLS LTD.

Industrial Estates,
41 E Dr. Ambedkar Road,
P. O. Box No. 6003,
Lalbaug, Bombay 400 012.

For

SYNTHETIC FABRICS - BLEACHED - DYED - PRINTED
AND FINISHED
FOR TEXTILE MANUFACTURERS AND MERCHANTS.

Polyester-Nylon-Acrylic and Blended Suitings, Shirtings
Series and Dress Materials are now processed by us to the
Same high standards of perfection as Cotton Fabrics.

LEADERS IN PROCESSING SINCE 1942.

Telephone Nos. 442561-62-63.

Telex : 011-4663

Gram : DYEPRINT.

Gram :
NEOPLAST

Phone : office : 1952 Rasi 6408
Godown : 3136, Factory 7116

NEO PLASTIC INDUSTRIES
SHRP PLASTIC INDUSTRIES
YOGI PLASTIC INDUSTRIES

Nari Road Kumbharwada
BHAVNAGAR - 364006

NARMADA SYNTHETIC CORPORATION

Manufacturers of Hdpe & opp Woven socks & Fabrics

Factory & office

204 Ankleshwar Rajpipla Road
Near National Highway No. 8 (Crossing)
ANKLESHWAR 239300
Dist : Broach, Gujarat

M/S BAKUL CHANDRA BROS.

8/14 Abdul Rehman Street
Fazal Mansion, Ist Floor, Room No. 2
Bombay 400003

Phone :- office 320619 Resi 810499-823750

Manufacturers specialist in :

H. D. P. E. Monofilament Ropes, Twine &
H. D. P. E./P. P. Woven Socks & Fabrics.

બધા પાક માટે

તીકમ છાપ એમોફોસ

(રજી. નં. ૧૬૪૦૩૫)

NPK

ધી ગુજરાત ફર્ટીલાઇઝર્સ

નવાગામ (શિહોર) જમનાવડ (ધોરાજી)

W | ૧૦ % ના | ૫ % ફો. | ૫ % પો. |
S ફોસ્ફોરસ સલ્ફેટ ૩૦ % અને પુરક તત્વો

તીકમ છાપ એમોફોસ મિશ્રજાતર
વધુ ઉપજ, ઉત્તમ ગુણવત્તા, ખેડૂતોનો સાથો સાથી

ટેલીફોન નં. ઓફીસ : ૩૮૪૦૧૪

રહેઠાણ : ૪૪૫૩૩૭

રીલાયન્સ હાર્ડવેર એજન્સી

વાયર નેઇલ્સ, ગેલ્વે. વાયર, એનીલ્ડ વાયર,
એચ. બી. વાયર, બોલ્ટ નટ, બોક્સ સ્ક્રેવીંગ,
કોલતાર અને હાર્ડવેરના વહેપારી.

રીલીફ રોડ, કડીયા કુર્છ,

અ મ દા વા ૬-૧

શુ ટી ગ- રા ટી ગ

ડ્રેસ મટીરીયલ્સ તેમજ
આકર્ષક નયનરમ્ય રંગોમાં

સા ડી ઓ

મિલ માન્ય વિક્રેતા : —

ફોન નં. ૫૮૨૯

M. M. SHAH

શા. મનહરલાલ મગનલાલ

હેરીસ રોડ- સ્ટેઈટ બેન્ક સામે

ભાવનગર

Pin - ૩૬૪૦૦૧

તાર : વેનીલા સ્થાપના : ૧૯૩૨ ફોન : ૩૭૫૮

શુભેચ્છા પાઠવે છે

બી. ટી. શાહ એન્ડ કું.

(સરદાર કાર્બોનીક ગેસ કું. લી. ના કાર્બોનીક ગેસના એજન્ટ)

હેડ એડ્રિસ :- દાણાપીઠ, ભાવનગર.

બ્રાન્ચો :- ગોંડલ, બોટાદ વિગેરે.

સ્વ. શ્રી ત્રીભોવનદાસ મોનદાસ ભૂતા (રાણુલાવાળા)

સરદાર કું. ના સોડાવોટર્સ હેન્ડ મશીનો, તથા ગ્યાસ ભરેલા સીલીન્ડરો તથા અંડાછાપ સોડાવોટરની ખાલી ખાટલીઓ રખરરીંગ-ઓપનર્સ, બુથ એસેન્સ, કલરસેકરીન વિગેરે જથ્થાબંધ બ્યાજ બીલાવે અમારે ત્યાંથી મળશે.

— મળો યા લખો —

સરદાર ગેસ હંમેશા વાપરવાનો આશ્રય રાખો.

સ્વ. ભરતકુમાર પૂનમચંદ

જન્મ તા. ૮-૫-૫૮

સ્વર્ગવાસ તા. ૮-૫-૭૫

(ચેત્ર વદ બારસ)

જૈન ધર્મના ઉચ્ચતમ સંસ્કારો, દેવદર્શન અને ગુરુભક્તિ, આશ્રાંકિતપણું, શાંત અને મિલનસાર સ્વભાવ અને સૌ પરત્વે વિનમ્રતાની લાગણી બતાવી કુટુંબમાં સ્નેહ અને મમતા ઊભી કરી આ ક્ષત્રી દુનિયામાંથી ભરતકુમારે નાની વયમાં વિદાય લીધી.

શ્રી પૂનમચંદલાઈ દોશીએ તેમના સુપુત્રની પુણ્ય સ્મૃતિમાં વતન મોખડકામાં સાધુ સાધ્વીઓને જાતરવા માટે અઘતન ધર્મશાળા ઊભી કરવામાં દાનની શરૂઆત કરી. ઉપરાંત પાલી-તાણા શત્રુંજય ઉપર આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરાવી. (૨૦૩૨માં મહા શુદ્ધ પાંચમને દિવસે)

ભરત કલોથ સ્ટોર્સ

૩૩-૩૫ કોલાબા રોડ, ૩/૭ પાસ્તાગલીની સામે

Bombay-5

વિશદ વિશ્વને પોષનારું પ્રેરકતત્ત્વ :

માનવજીવનમાં ધર્મનું મહત્ત્વ

—પ્રા. મનુભાઈ બી. શાહ

માનવજાતિના વિકાસના ઇતિહાસના અવલોકન પરથી જણાશે કે કોઈપણ યુગમાં કે કોઈ પણ દેશમાં માનવીને ધર્મ વિના વધુ સમય સુધી ચાલી શક્યું નથી. કેમકે જીવન અને ધર્મ એ તો પરસ્પર જોડાયેલાં અવિભક્ત અને અવિચ્છિન્ન તત્ત્વો છે. મનુષ્યમાંથી ધર્મનું તત્ત્વ હર્ષ લેવામાં આવે તો આપોઆપ ‘આહારનિદ્રામયમૈથુન’-વાળો પશુ જ બની જાય. ધર્મના પ્રાણવ્ય, પ્રભુત્વ અને માર્ગદર્શન નીચે જ આજનો માનવી ‘માનવ’ બની શકે છે. આથી તે ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે પણ માનવી સ્વભાવથી જ ધર્મપ્રિય પ્રાણી છે. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર ડબ્લ્યુ. એન. વીચના મતે મુજબ ‘માનવીને માટે કોઈ પણ યુગે ધર્મના સથવારા સિવાય વધારે વખત સુધી ચલાવી લેવાનું અશક્ય બન્યું છે’ એ ન્યાયે સાચ્યવાદી ક્રાંતિ પછી ધર્મનો ખડિબકાર અને ઉપહાસ કરનાર એ જ રશિયાને ૧૯૪૩માં સ્ટાલીનના નેતૃત્વ નીચે રશિયામાં ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરવાની ફરજ પડી છે. આમ ધર્મ એ ખરેખર માનવ માત્રને માટે સ્વાભાવિક અને આવશ્યક છે એ સાચું છે.

માનવવિકાસની કથા ઉત્કાન્તિના સિદ્ધાંત ઉપર આધારિત છે; અને ધર્મ પણ એ હકીકતનો વિરોધ કરતો નથી. ધર્મ પોતે પણ ક્રમિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં માને છે. જેમ પથ્થરયુગના પશુકક્ષાના માનવીએ અર્વાચીન યુગમાં સુસંસ્કૃત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે તેમ ધર્મ પણ સૂચવે છે કે માનવી જે તેના વિકાસગામી પ્રયાસો ચાલુ રાખે તો જરૂર પોતાના જીવનને ઉન્નત બનાવી શકે છે; અને તેનો સર્વોચ્ચ વિકાસ એ આધ્યાત્મિક વિકાસ હશે. આ માટે અલબત્ત તેને નીતિમય, સદાચારભર્યું અને ધાર્મિક જીવન જીવવું પડશે; તો જ તે આધ્યાત્મિકતાનાં સર્વોચ્ચ શિખરો ઉપર પહોંચવા સમર્થ બનશે. મહર્ષિ અરવિંદને પણ શ્રદ્ધા હતી કે જે ધર્મ માનવને પશુ-માંથી માનવ બનાવે છે એ જ ધર્મ તેને માનવમાંથી

દિવ્ય માનવ બનાવશે. ધર્મ જ માનવીને વૈમનસ્ય, જડતા અને અંધતા, દારિદ્ર્ય ને વહેમ, સ્વાર્થપરાયણતા ને સંકુચિતતાના કલુષિત માર્ગોમાંથી ઉઠાવી હર્ષ સાચું અને ઉદાત્ત જીવન જીવવાની સૂઝ આપે છે; પ્રેરણા આપે છે.

વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ધર્મ એ જીવનનો પ્રાણ અને પાયો છે. કોઈ પણ માનવી ધર્મ વગર જીવી શકે નહિ; કેમકે ધર્મ જ તેને જીવવાની શક્તિ પૂરી પાડે છે. માનવીના જીવનમાં સુખ, શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને સર્વાંગી વિકાસ (પૂર્ણતા) ધર્મ દ્વારા જ શક્ય બને છે. કદાચ આ જ કારણસર આપણા સમાજના વ્યવસ્થાપકો અને વિચારકોએ માનવીના ચાર પુરુષાર્થો(ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ)માં ‘ધર્મ’ને સૌ પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. આ જ કારણસર મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે, “કોઈ માણસ ધર્મ વગર જીવી શકતો નથી.....કેટલાક બુદ્ધિના અસિમાનમાં કહે છે કે અમારે ધર્મની જરૂર નથી તો તેમની એ વાત ‘હું’ આસ લઉં છું’ પણ મારે નાક નથી’ તેના જેવી થઈ. જગતના નાસ્તિકો પણ કોઈ ને કોઈ નૈતિક સિદ્ધાંતનો તો જરૂર સ્વીકાર કરે છે જ.”

‘ધર્મ’ને કેટલાક લોકો બાહ્ય વિધિવિધાનો, કર્મ-કાંડો, પૂજા, પ્રાર્થના કે યાત્રા, વ્રત, તપ કે જપ માને છે; પરંતુ એ તો માત્ર આચારધર્મ છે. ધર્મ એ કોઈ શરીર ઉપર ધારણ કરેલું વસ્ત્ર કે અલંકાર નથી કે મન ચાહે ત્યારે ફર કરી શકાય. પરંતુ ધર્મ એ તો માનવ જીવન સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલું અને તાણાવાણાની જેમ ખૂંચાઈ ગયેલું અવિશ્લેષ્ય તત્ત્વ છે. અતઃ તેથી જ એ મનુષ્યની પોતાની જાતને અને જગતને એળખવાની શક્તિ છે. ધર્મ જીવનમાં બહારથી અને અંદરથી ઊપજતા કલેશો, સંઘર્ષો અને વિગ્રહમૂલક પરિસ્થિતિઓને દૂર કરી સુમેળ અને સંવાદિતા લાવે છે. જીવનમાં ‘સત્યમ્, શિવમ્ અને સુન્દરમ્’ની પ્રતિષ્ઠા આજીવાર જો કોઈ તત્ત્વ

હોય તો તે ધર્મ જ છે. આ જ મતને અનુમોદન આપતાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન પણ કહે છે કે, “ધર્મ એ મનુષ્યમાત્રમાં જન્મથી જ ડાચેલી વસ્તુ છે. તે મનુષ્યના જન્મસિદ્ધ સ્વભાવનું જ એક અને અવિભાજ્ય અંગ છે.....ધર્મ દેશકાળ અનુસાર વિવિધ રૂપો ધારણ કરશે ખરો; પણ મનુષ્ય આજે જેવો છે તેવો રહેશે ત્યાં સુધી ‘ધર્મ’ જગતમાં કાયમ રહેવાનો જ છે, તેનો નાશ કદી થવાનો નથી. માનવવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ધર્મનાં જે પ્રાચીનતમ સ્વરૂપો જોવામાં આવ્યાં છે તે ધર્મના આ અવિચળપણાંનો પુરાવો આપે છે.” આ જ તત્વ-ચિંતક વધુમાં જણાવે છે કે, “પછાતમાં પછાત પ્રજાઓનાં હૃદયોમાં સ્ફુરણાઓ અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિની અસ્પષ્ટ અંખનાઓ હોય છે. તેનું રૂપ ભલે અતિશય વિકૃત હોય પણ તેની હસ્તીનો અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી.”

અર્વાચીન યુગનો માનવી આજે માનવસમુદાય વચ્ચે રહેતો અને હરતોફરતો હોવા છતાં તે કેાણ જાણે એકલતા, અટૂલાપણું, અને એચેની અનુભવી રહ્યો છે. તેને ચોમેર ભય, અશાંતિ, અવિશ્વાસ, ખિન સલામતી અને સંઘર્ષભરી પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે. આ સર્વે વિનાશકારી તત્વોએ માનવને ચોમેરથી ઘેરી લીધો છે; તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું એક માત્ર જો સાધન હોય તો તે ધર્મ જ છે. માનવીના હૃદયની અને જીવનની એકલતા માત્ર ધર્મ જ દૂર કરી તેને સાચી દુનિયા કે ઉખા આપી શકશે; એમ વિના સંકોચે કહી શકાય. ધર્મનું અવલંબન અને આચરણ ખરેખર તેને જગતના સર્વ કલેશો અને દોષોમાંથી મુક્તિ અપાવી અપૂર્વ આનંદનો સ્વાતુલ્ય કરાવશે; અને એ આનંદ, એ સુખ અને એ શાંતિસાચે જ અવલુનીય હશે.

આજના સ્પુટનિકયુગમાં આપણે જગતમાં જોઈએ. માનવ-માનવ વચ્ચેનો ધિક્કાર, એકબીજાની ઉપેક્ષા અને બીજાને ભોગે ચેનકેન પ્રકારેણ પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિની તીવ્ર ભાવના નજરે પડે છે. આથી નિત્ય અને સતત વિગ્રહમૂલક કે સંઘર્ષજન્ય પરિસ્થિતિમાંથી ઊગરવાનો એકમાત્ર રાહ છે ધર્મનું પાલન. પ્રત્યેક ધર્મ સ્વધર્મ- (ફરજના રૂપમાં)ના પાલન પરત્વે તથા ‘માનવસેવા’ ઉપર ભાર મૂકે છે. પ્રેમ, સેવા, દયા, ક્ષમા, કરુણા, અહિંસા જેવાં ઉચ્ચતમ માનવમૂલ્યોને- નીતિનાં ધોરણોને ઉપદેશો છે, તેનું જો યથાર્થપણે પાલન અને આચરણ

કરવામાં આવશે તો ન માત્ર માનવજીવન સુખી, સમૃદ્ધ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રેરક બની રહેશે પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં ‘શાંતિ’ અને ‘અંધુત્વ’ની ભાવનાનાં સ્વપ્નો અવશ્ય સાકાર બનશે, એ વાત નિશ્ચિત છે.

આમ, ધર્મ જ એક એવું તત્વ છે, જેના પૂર્ણતા પાલનથી વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વનું કલ્યાણ શક્ય બનશે. અનેકવિધ ગુણોથી યુક્ત ધર્મભાવના જ માનવનું યથાર્થપણે સંરક્ષણ કરી શકશે તેમજ તેને દિવ્ય અને મંગલમય માર્ગે પ્રયાણ કરાવી શકશે. ભગવદ્ગીતાકાર યોગ્ય જ કહે છે કે, ‘ધર્મ જ ખરેખર જીવનના વિજયની યોગ્ય આવી છે.’ ધર્મવિહોણું માનવ-જીવન કેટલું પાંગળું, કેટલું શિથિલ, કેટલું નિર્મોલ્ય અને સંઘર્ષમય હશે તેની તો માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી! આથી એમ કહી શકાય કે આજની આ માત્ર ભૌતિક-વાદી અને યંત્રવાદી સંસ્કૃતિને જો કોઈ માર્ગદર્શન આપી શકે તેમ હોય તથા સંસ્કૃતિનાં આંતરિક મૂલ્યોને જાળવી શકે તેમ હોય તો તે માત્ર ધર્મ છે; એ હકીકત પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ સ્વીકારીને હવે માનતા થયા છે કે ‘ધર્મ-ભાવના જ સંસ્કૃતિનો પ્રાણ અને પાયો છે.’

વ્યક્તિગત જીવનની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે છે કે, માનવી જેમ સમાજમાં જ અને સમાજ દ્વારા જ પોતાનો વિકાસ સાધી શકે છે તેમ ધર્મનાં અવલંબન અને આચરણ સિવાય પણ તેની વિકાસયાત્રા થઈ જાય છે. ધર્મપ્રિયતાએ જ માનવીને સંસ્કારી બનાવ્યો છે. માનવીનું શારીરિક અસ્તિત્વ જેમ અન્ન-હવા-પાણી સિવાય અશક્ય છે તેમ જીવન જીવવા અને તેને વિકસાવવા ધર્મ પણ અનિવાર્ય છે. ધર્મ એ આત્માની ભૂખ, ખોરાક અને જિજ્ઞાસા એમ સર્વસ્વ છે. સાચી રીતે જોઈએ તો ખોરાક કરતાં પણ માનવીને ધર્મની વધારે આવશ્યકતા છે; કેમ કે એ ધર્મવૃત્તિ જ તેને અન્નજીવી પશુઓથી અલગ પાડી શકે છે. એટલું જ નહીં પણ રામ કે રહીમ, ખુદ કે મહાવીર અથવા જિસસ કે ગાંધી જેવા મહામાનવ થવાની તેને શક્તિ આપે છે.

ઈતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે, કે માનવી જ્યારે પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં જંગલી અવસ્થામાં હતો અને રખડુ જીવન ગાળતો ત્યારે પણ તે ઉષા, સંધ્યા, અરુણ, વરુણ, સાપ, વૃક્ષ, વેલ જેવાં અનેકાનેક પ્રાકૃતિક તત્વોના

ભયથી કે આદરથી પૂજા-આરાધના કરી ધર્મ પાળતો હતો અને અર્વાચીનયુગમાં પણ એ માનવીએ ધર્મનું અવલંબન ત્યજી દીધું નથી. પોતપોતાના ધાર્મિક પંથો કે સંપ્રદાયોની ધાર્મિક માન્યતાઓને સ્વીકારે છે. ધર્મે માનવીના કલુષિત બની ગયેલા જીવનને પુનઃ હથુલું-ભથુલું ને નવપલ્લવિત કથું છે. ધર્મે જ આજ લગી જગતનાં દુઃખો, યાતનાઓ અને વેરઝેરથી અંધકારમય બની ગયેલા તથા નાસીપાસ થયેલા માનવીના ભાવિ જીવનમાં સથવારો પૂરા પાડી તેના જીવનને પ્રકાશમય કરેલું છે. સંભવ છે કે, કદીક ધર્મને નામે અનેક વહેમો, જડતા, પાખંડ, કર્મકાંડની જડતા કે શુષ્કતાનાં સ્વરૂપો પોષાયાં હશે પરંતુ તે તો ધર્મના સ્વરૂપની સાચી સમજના અભાવે બન્યું છે; એમ કહી શકાય. ધર્મ જ્યાં સુધી સ્વેચ્છાએ પાળેલો જીવનમંત્ર રહ્યો છે, જીવન જીવવાનો માર્ગ મનાયો છે, ત્યાં સુધી તે ધર્મ માનવીના વ્યક્તિગત જીવનને ઉન્નત, સંસ્કારી અને દિવ્યતાના પંથે પ્રયાણ કરાવનાર મંગલકારી જ બન્યો છે. અને, જ્યારે જ્યારે એ સ્વાથી તથા લંપટ ધર્મશુરુઓએ ગેરરસ્તે દોરેલો પંથ બન્યો છે; ભુદ્ધિ કે વાદવિવાદનો વિષય બન્યો છે; રૂઢિગત કે પ્રણાલિકાગત બની જડતા ને ધર્મો-ધતા ધારણ કરી છે કે પછી માનવી પર લાદેલો બાહ્ય બુલ્લમ બન્યો છે ત્યારે ત્યારે તેણે અશાંતિ ને અવ્યવસ્થા, યુદ્ધો ને લડાઈઓ, દુઃખો અને યાતનાઓ જ વારસામાં આપ્યાં છે. ધર્મ જ માનવીને સાચો માનવી, સાચો નાગરિક અને સાચો હિતચિંતક બનાવશે. ધર્મના અભ્યાસથી જ તે પોતાની સંકુચિત મનોદશામાંથી બહાર નીકળી ઉદાર અને વિશ્વવ્યાપી દૃષ્ટિ અપનાવશે તેમ જ સમગ્ર માનવજાત પ્રત્યેની બંધુત્વ ભાવના તેનામાં વિકસશે.

ધર્મનો શબ્દાર્થ જ સૂચવે છે કે, “ ધર્મો ધારયતિ પ્રજાઃ ” અર્થાત્ ધર્મ પ્રજાજીવનને ટકાવી સંભાળનાર એક અપૂર્વ બળ છે. સમાજની રૂઢિઓ, પ્રણાલિકાઓ, નીતિનિયમો વગેરે ધર્મને કારણે જ ટકે છે. સમાજનાં નૈતિક ધોરણોની આધારશિલા ધર્મ જ છે. ધર્મના પાલનને કારણે જ સમાજમાં રહેતો માનવસમુદાય અનીતિ કે અન્યાય આચરતાં, બ્રહ્માચાર કે સ્વેચ્છાચાર આચરતાં અચકાય છે; તેથી જ સમાજજીવન વ્યવસ્થિત, અવરોધ વગરનું અને સ્વાસ્થ્યપ્રેરક બની શકે છે. ધાર્મિક નીતિ-નિયમો વગર, સફવર્તન અને સદાચારના સિદ્ધાંતોના પાલન વગર સમાજવ્યવસ્થા અચૂકપણે ખોરવાઈ જ જવાની. આથી ધર્મ જ સમાજજીવનની કરેડરજી છે. ચીન કે રશિયા

એવા સામ્યવાદી દેશોમાં પણ, ભલે ત્યાં ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવાનું નકહેવામાં આવતું હોય, તેમ છતાં ધર્મની જેમ જ ત્યાં બાળપણથી જ વ્યક્તિને સામ્યવાદના લૌકિક (દુન્યવી) ધર્મ પ્રત્યે આસ્થા કે શ્રદ્ધા કેળવવાનું સહજ-પણે શીખવવામાં આવે છે. આથી એટલું તો અચૂક કહી શકાય કે કોઈ સમાજ કે સંગઠન ને વ્યવસ્થિત માનવ સમુદાય ધર્મ વિના ટકી શકે નહીં; કેમ કે ધર્મ જ સમાજનું પોષક અને સંચાલક બળ છે.

જે દેશ, રાજ્ય, રાષ્ટ્ર કે સામ્રાજ્યમાં નીતિ-નિયમો, જીવનની સાદગી અને સ્વાવલંબીપણાનો અભાવ હોય છે; તે દેશ કે રાષ્ટ્ર કદાપિ ટકી શકતું નથી. જે રાષ્ટ્રની પ્રજા અત્યંત સમૃદ્ધિથી પ્રેરાઈને મોજશોખ, ભોગવિલાસ અને ઇન્દ્રિયસુખો પાછળ દોડે છે; નૈતિક મૂલ્યોને વીસરી જઈ કેવળ ભૌતિક સુખો ભોગવતી થઈ જાય છે તેનું પતન પણ નિશ્ચિત જ હોય છે, કેમ કે વિકાસિતામાં રૂબેલી પ્રજા પહેલાંની તાકાત અને તાજગી ગુમાવે છે અને સ્વરક્ષણ પણ કરી શકતી નથી; પરિણામે તેની આ આંતરિક નબળાઈનો ગેરલાભ ઉઠાવી બાહ્ય સત્તા તેના ઉપર આક્રમણ કરી તેને આધીનસ્થ બનાવી દે છે, અને તેનો વિનાશ અણધાર્યો ને અણચિંતવ્યો આવી પડે છે. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર વીલ ડુરાં સાચું જ કહે છે કે “ રાષ્ટ્રો જન્મે છે જીવનની સાદાઈ અને સંઘર્ષ-માંથી અને મૃત્યુ (પતન) પામે છે એશઆરામી તથા પ્રમાદી થઈને.” કોઈ પણ રાષ્ટ્રને ટકવું હોય તો એક જ માર્ગ છે કે કેવળ ભૌતિક વિકાસ તરફ આજેકૂચ ન કરતાં તેણે પોતાની પ્રજાની આંતરિક નૈતિક તાકાત વધારવી જોઈએ. અગણિત અને અપૂર્વ શક્તિશાળી લશ્કર, શસ્ત્રો અને વિનાશક વૈજ્ઞાનિક શોધો કોઈ પણ રાષ્ટ્રને બચાવી શકશે તેના કરતાંયે વધુ તો તે દેશને બચાવવામાં પ્રજાની આંતરિક તાકાત મદદ કરશે. રાષ્ટ્રના પ્રજાજીવનનો અપૂર્વ ઉત્સાહ, ધગશ, જોમ, અને જુસ્સો જ ગમે તેવી શક્તિશાળી સત્તા સામે નીડરતા પૂર્વક ઝિલા રહેવાની હામ પૂરશે. એ જોમ, જુસ્સો કે આંતરિક તાકાત પ્રજા સમસ્તના હૃદયમાં આત્મશ્રદ્ધા, નીડરતા અને નૈતિક બળનો આવિષ્કાર કરીને જ આવે. આ કાર્ય ધર્મ જ કરી શકે. ખરેખર રાષ્ટ્રને એ રીતે જોતાં પોષનારું, સંચાલિત કરનારું, અને વિજય પ્રેરનારું જો કોઈ બળ હોય તો તે ધર્મ જ છે.

સાચા ધર્મના અભ્યાસ, સ્વીકૃતિ અને પાલનથી જ માનવજાત અસ્તિત્વ ધરાવી શકશે, ધર્મથી પતન પામેલી માનવજાત નીતિ, પ્રમાણિકતા, સદાચાર, સફવર્તન અને ઉદારતા ભૂલશે, અને તેનામાં અનીતિ, અપ્રમાણિકતા અને ફેવેરિયાચારી વર્તન માઝા મૂકશે; તેનું પરિણામ ‘સર્વનાશ’ જ હોઈ શકે. પરસ્પરનાં વેરઝેર, વૈમનસ્ય, ધિક્કાર અને ઘણાની લાગણીઓ અંધનો તોડીને વહેતી થતાં સર્વત્ર ભય, ત્રાસ, જુલમ, અત્યાચાર ફેલાશે અને પરિણામે વિગ્રહમય પરિસ્થિતિ સર્જાતાં વિશ્વનો સર્વનાશ નોતરશે. આ પરિસ્થિતિમાંથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય માનવજાત સ્વધર્મનું યથાર્થપણે પાલન કરે, આચરણ કરે તે જ છે. ધર્મનું સંકુચિત અર્થમાં નહીં પણ વ્યાપક અર્થમાં સક્રિય બની વ્યવહારમાં પાલન કરવું એ જ માત્ર જીવવાનો માર્ગ છે; કેમ કે તેથી જ તો જગતમાં ધિક્કાર ને તિરસ્કારને બદલે પ્રેમ, અવિશ્વાસ, આશંકા ને બદલે વિશ્વાસ અને નિખાલસતા, અનીતિ અને અન્યાયને બદલે ન્યાય ને નીતિમય વાતાવરણ જગતમાં સર્જાશે. સમગ્ર વિશ્વની પ્રજા પણ એ વાતાવરણથી પ્રેરાઈને પરસ્પર સ્નેહની ઉખા ને હુંફ અનુભવશે. માનવી માનવીથી ન ડરતાં, બિનસલામતી ન અનુભવતાં અને માનસિક અશાંતિ તથા પરિતાપ સહન ન કરતાં એક નિર્દોષ અને એખલાસભર વિશ્વનું નિર્માણ થશે. એવા વિશ્વમાં ‘વિશ્વશાંતિ’, ‘વિશ્વ બંધુત્વ’ અને ‘વિશ્વકથ’ની ભાવના આપોઆપ શક્ય બની સાકાર બનશે. પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવે, કે અર્વાચીન યુગમાં ઉપસ્થિત થયેલી આવી વિગ્રહમૂલક (યુદ્ધજન્ય) પરિસ્થિતિમાં આવું વાતાવરણ ક્યારે અને કેવી રીતે સર્જાશે? પહેલાં માનવી, માનવીને ક્યારેય નહોતો ઝોળખી શક્યો તેટલો આજે ઝોળખતો થયો છે. એક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિની ભાવનાઓ, લાગણીઓ, ભૂમિઓ અને એધણાઓને આજે કેટલી સરળતાથી ઝોળખી શકે છે? પરિણામે, એક રાષ્ટ્રની ‘આક્રમક મહત્વાકાંક્ષાઓને’ કે શાંતિમય સહઅસ્તિત્વની ઝંખનાઓને’ આખાદ રીતે બીજું રાષ્ટ્ર સમજી શકે છે. સત્તા, લાલસા, ભૂમિભૂખ કે વિસ્તારવાદી નીતિને અખત્યાર કરનારાં રાષ્ટ્રો આજે જગતમાં કેટલાં ઝડપથી ખુલ્લાં પડી બંધ છે? અને એટલે જ તો આજે એક માનવી બીજા પ્રત્યે વધુ આદર આપતો અથવા તેના વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે સન્માનની કંઈક લાગણી અનુભવતો થયો છે. એ જ હકીકત પેલું વાતાવરણ સર્જવામાં ફળી-

ભૂત થશે; એમ આજે તો લાગે છે. અને એ વાતાવરણમાં ‘આપસમે’ વૈર ન રાખના’ શીખવનાર ધર્મ પ્રાણ પૂરશે, તો કશું જ અસાધ્ય નથી.

આમ, ધર્મ જ સમગ્ર વિશ્વને પોષનારું અને સંચાલન કરનારું તત્ત્વ છે; એ સિવાય તો નીતિના મજબૂત પાયા વિહોણી વિશ્વની ઇમારતનું ભાવિ કેવું અંધકારમય હશે?

આગળ આપણે જોયું તેમ, ધર્મ એ વ્યક્તિના વિકાસનું પ્રધાન સાધન છે; કેમકે પ્રત્યેક વ્યક્તિને દુનિયામાં ભય અને સતત વિગ્રહવાળી પરિસ્થિતિમાં જીવવું પડે છે. એક બાજુએ આંતરિક રીતે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માયા અને મત્સર (અભિમાન) જેવા આંતરિક શત્રુઓ છે; બીજી બાજુએ સતત સંઘર્ષમય અને યુદ્ધજન્ય પરિસ્થિતિ ઊભેલી છે. આ ભયગ્રસ્ત પરિસ્થિતિમાં એને જીતવાનું છે તેથી જ તો કહી શકાય કે, ‘ભય જીતવો એનું જ નામ ધર્મ.’ આમ જીવનના આંતરયુદ્ધમાં ધર્મ એ માત્ર આવશ્યક જ નહીં બલકે અનિવાર્ય બની રહે છે. માનસશાસ્ત્રીઓ, ધર્મવેત્તાઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ દર્શાવે છે કે, માનવના મનમાં-આંતરમાં અને જીવનમાં સતત જે વિગ્રહ ચાલે છે તેનું કારણ તેની ઇન્દ્રિયજનિત વાસનાઓ અને ઇચ્છાઓ જ છે, જે તેને કેવળ ભૌતિક સુખ, મોજશોખ અને લોગવિલાસ તરફ ઉગ્રપણે પ્રેરે છે; અને પરિણામે તે ‘માલિક’ બનવાને બદલે તેમનો ‘ગુલામ’ બની બંધ છે. આથી સાચી વિવેકબુદ્ધિ ગુમાવી બેસતાં દયા, સ્નેહ, સદાચાર અને માનવસહજ ગુણો તરફ ઉપેક્ષા કેળવતો થઈ બંધ છે. તેના આંતરજીવનમાં આ રીતે શુભ અને અશુભ વૃત્તિઓ અથડાઈને સંઘર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે; ત્યારે “ધર્મ જ તેને વિજય અપાવે છે.” ઉચ્ચશક્તિમાં અર્થાત્ દૈવી શક્તિમાં રહેલી તેની શ્રદ્ધા જ તેને માટે આત્મબળ બની રહેશે. પરિણામે એ આવશે કે તેનામાં સારાસારની વિવેકદષ્ટિ આવતાં તે શુભ વૃત્તિઓને ગ્રહણ કરશે અને એ રીતે તેનું રક્ષણ થશે. મહાત્મા ગાંધીજી યોગ્ય જ કહે છે કે, “પ્રાર્થના એ મારું ઘણું જ અગત્યનું બળ છે; અને રામ (સર્વોચ્ચ શુભ શક્તિ) સર્વ વસ્તુમાં વિજયકર્તા છે; અશક્યને શક્ય તથા સાધ્ય કરનાર છે..... પ્રાર્થનાએ મને ઉગાર્યો છે, મરતો બચાવ્યો છે. અને પ્રાર્થનાના બળ વિના હું (‘દુનિયાનાં દુઃખ ભોઈ; દુઃખી

થઈને) ગાંડો થઈ ગયો હોત.” ગીતાકાર પણ કહે છે, ‘યતોર્ધ્વમસ્તતો જયઃ।’ એ ગમે તેમ હોય પણ ધર્મ જ માનવીને રામ કે રહીમ, ઇશુ કે ગાંધી, અર્જુન કે યુધિષ્ઠિર, સોક્રેટિસ કે વિવેકાનંદ બનીને જીવનસંઘર્ષમાં વિજયી બનવાની પ્રેરણા અર્પે છે.

આમ ધર્મ એ માનવના આંતરિક તેમજ બાહ્ય જીવનના સતત સંપ્રાપ્તિમાં વિજયકારક બળ પૂરું પાડે છે. ધર્મમાં અડગ શ્રદ્ધાવાળો માણસ અંદરથી અને બહારની બધી જ પરિસ્થિતિઓમાંથી જન્મતી આપત્તિઓને જીતી શકે છે. ધર્મ દ્વારા વ્યક્તિમાં, જાતિમાં કે રાષ્ટ્રમાં એક પ્રકારનું આત્મબળ કે આત્મવિશ્વાસ આવે છે; જે તેને સિદ્ધિઓ તરફ દોરી શકે છે.

શ્રી પ્રતાપરાય અનોપચંદ મહેતા

ઉપધ્યાન એટલે

દેહ અને આત્માની અશુદ્ધિઓને નિર્મળ કરવાનો અમૃત-પૂર્ણ પ્રયોગ - આ પ્રયોગમાં આપને મળેલી સફળતાને અમારા લાખ લાખ અભિનંદન

શારદા સાઈકલ સ્ટોર્સ

હાઈકોર્ટ રોડ-ભાવનગર-ટે. નં. ૫૬૬૮

ફોન : ૨૫૮૩૩

વાડીગામ : ૩૮૩૬૮૬

નારણપુરા : ૮૬૭૭૨૧

અમદાવાદમાં પગ મૂકતાં જ, એકવાર મુલાકાત લઈને અનુભવ કરી જુઓ—

ગરમાગરમ

ગાં

ગાં ઠી યા

યા

અને

મસ્ત તળેલાં

મ

મ ર યાં

યાં

શ્રી વજેશંકર કુલશંકર દેરાસરી

મહારાજની હોટલ

ધીકાંટા રોડ : અમદાવાદ

With Best Compliments from

THE BALAJI & MAHARANI FLOUR MILLS

Praprietor

CHHAGANLAL KHIMJI & CO. LTD.

Manufacturers of :

Maida * Sooji * Rawa * Resultant Atta * Wholemeal Atta * Bran and Special quality of gram flour.

Mulund Mills

Nandanvan Ind. Estate
Lal Bahadur Shastri Marg
Mulund - Bomabay 80
400080

Regd. Office & Mills

300, Mulund Azad Road
Bombay - 4
400004

Telegram - LANGIANI

Trade Marks - Flower Rani

Telephones : 363184/354626/356030 (Bomday)
596063 (Mulund)

Phone : Office : 865129

Factory : 692916

Residence - 662753

**ALWAYS INSIST ON 'MUKESH' PRODUCTS
MUKESH FOR QUALITY GOODS
LESS PROFIT MORE BUSINESS
IS OUR MOTTO**

MUKESH STOVE INDUSTRIES

Our Sister Concerns :-

MUKESH PRODUCTS.

MUKESH BURNER MFG. CO.

HARSHAD PRODUCTS.

MANUFACTURERS Of Stoves, Blow Lamps, Lanterns, Burners & Spare - Parts.

Factory : Plot No. 4, Udyog Nagar,

S. V. Road, Goregaon (W)

Bombay - 400 062

Office : 131/130 Babula Tank Road,

Opp. J. J. Hospital Gate 9

Bombay - 400 009

With Best Compliments From

HIRALAL L. SHAH

**70 PODAR CHAMBERS.
109 SYED BRELVI STREET**

**- Fort -
BHAVNAGR-1**

With Best Compliments From

**Office : 3583
Resi : 3766**

**SHAH JASVANTRAI JAYANTILAL
& CO.**

**Merchant & Commission Agent
Danapith, BHAVNAGAR-364001 (Gujarat)**

શાહ જસવંતરાય જયંતિલાલની કું

**મરચન્ટ એન્ડ કમીશન એજન્ટ,
દાણાપીઠ ભાવનગર (ગુજરાત)**

Phone :

**O : 4916
R. : 8080**

With Best Compliments From

**GHANSHYAM
TEXTILE MFG. CO.**

**Manufacturers & Dealers in :
ALL KINDS OF SHUTTLE TONGUES**

**Chitra Ind. Estate
G. I. D. C. C-1 Type, Shed No. 276.
Chitra - BHAVNAGAR 364004**

Gram : RESIDUE
Bombay - 19

Phone : Resi. : 471211
Office : 441356

HINDUSTAN METAL.

Dealers in :-
Non - Ferrous Metal Ashes
Drosses Etc.

13. Brocdway Shopping Centre
DADAR T. T.
Bombay - 400014

SWAN WEAVES THE MAGIC SPELL

Dramatic designs in
Pure Polyester Shirtings,
Hypnotic charm of
Pure polyester Sarees.
Imaginative prints.
Irresistible colours.
What a beautiful spell to fall under !

SWAN MILLS LIMITED

NIRMAL-18 Floor, Nariman Point,
Bombay 400021

વિશ્વમાં થિયોસોફિકલ સોસાયટીનો પ્રાદુર્ભાવ, તેનું કાર્ય અને કાર્યકરો

સંકલનકાર - ડૉ. એન. આર. દાણી

થિયોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૭૫માં ન્યૂયૉર્ક શહેરમાં થઈ હતી. આ સોસાયટીના આઠ સ્થાપકો બે હતા. એક રશિયન બાનુ મેડમ હેલેવેટ્સ્કી અને બીજા રિટાચર્ડ લશ્કરી અમલદાર કર્નલ હેન્ની સ્ટીલ ઓલ્કોટ હતા. દરેક ધર્મનો પયગામ લાવનાર પયગમ્બર તેમની હયાતીમાં જેવી મુશ્કેલીઓ અને હાહમારીઓ અનુભવે છે તેવી જ મુશ્કેલીઓનો સામનો આ બે નેતાઓને કરવો પડ્યો હતો. થિયોસોફીનું શિક્ષણ જ્યારે આપવામાં આવ્યું ત્યારે તે સામે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં પુષ્કળ વિરોધ થયો હતો. આવો સખત વિરોધ હોવા છતાં સારા પ્રમાણમાં જિજ્ઞાસુ લોકો થિયોસોફિકલ શિક્ષણમાં સમાયેલી ઊંડી ફિલસૂફી બહુવા સોસાયટીમાં જોડાયા અને સોસાયટીના શિક્ષણનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા તથા તેમના નેતાઓનાં પ્રવચનો સાંભળવા લાગ્યા. ટૂંક સમયમાં આ સોસાયટીનો બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચાર થયો. થિયોસોફિકલ સોસાયટીના ત્રણ ઉદ્દેશો (Objects) છે.

૧. જ્ઞાતિ, જાતિ, પંથ, જાત, રંગ, દેશ કે ધર્મના ભેદ અને ગુદાઈ ન ગણતાં જગતના બધા લોકો માટે વિશ્વ-બંધુત્વ કેન્દ્ર સ્થાપવું.

૨. બધા ધર્મો, ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન વગેરેના અભ્યાસની સરખામણી કરવી. આ પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવું, કારણકે વિશ્વબંધુત્વ વધારવું એ અગત્યનું છે.

૩. કુદરતના નહિ અપનાયેલા નિયમોની શોધ કરવી તથા મનુષ્ય જાતિમાં ગુપ્ત રહેલી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને ખીલવવી.

થિયોસોફીનું શિક્ષણ ઉચ્ચ આદર્શો રજૂ કરીને દરેકને પોતાપોતાની રીત પ્રમાણે તેને અમલમાં મૂકવાની છૂટ આપે છે. વિચારની સ્વતંત્રતા માટે આ સોસાયટી અજોડ છે. તેમાં કોઈ બંધન નથી અને તેના પ્લેટફોર્મ

ઉપરથી દરેક વિચારો પ્રગટ થઈ શકે છે. ખોટી ટીકા અને અસહ્યતા માટે આ પ્લેટફોર્મ બંધ છે. થિયોસોફી એ જુદો ધર્મ નથી. આ બ્રહ્મવિદ્યાની સાધનામાં કોઈ ધર્મગુરુ કે ધર્મગ્રંથ પણ નથી. જેમ સૂર્યના કિરણમાં સપ્તરંગો હોય છે તેમ બધા ધર્મો મળીને એક સત્યાર્થનું સફેદ કિરણ બને છે. પોતાના ધર્મનો અભ્યાસ અને પછી બીજા ધર્મોનો અભ્યાસ કરી જે કાંઈ શુભ હોય તે ગ્રહણ કરવું. ધર્મના કલહો ઓછા કરીને એકતાના ભાવ તરફ આગળ વધવું. આ સોસાયટીમાં જોડાયા પછી પોતાના ધર્મનું શિક્ષણ વધારે સારી રીતે સમજાય છે, અને દિવ્યજીવન ધર્મની ફિલ્મોની જડતા વિનાનું જીવવાને પ્રેરણા મળે છે. હિંદુ ધર્મની પ્રસ્થાનમણિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રો. તેવી જ રીતે ત્રણ અજોડ પુસ્તકો (૧) At the Feet of the Master ગુરુચરણે (૨) Light on the Path, માર્ગદર્શિની અને (૩) The voice of Silence અનાહતનાદ થિયોસોફીના પ્રસ્થાનમણિ છે.

જે મનુષ્યો ઠાડ, માસ અને કેફી વસ્તુઓ લેતા હોય છે તેઓ પણ સહજ રીતે આવો આહાર અને વ્યસનો લે છે, કારણકે ગુપ્ત વિદ્યાના અભ્યાસથી કુદરતમાં અને પોતાની શક્તિઓ ખીલવવા માટે આ જીવન પદ્ધતિ અવરોધક છે તેવી તેમને ખાતરી થાય છે.

થિયોસોફિકલ સોસાયટી પોતાનું ૧૦૩ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ૧૦૪મા વર્ષમાં વિશ્વને આગળ વધવામાં ફાળો આપી પ્રવેશી છે. દરેક ધર્મની ગુપ્ત બાબત (Esoteric teachings) સમજાવી પોતાના ધર્મ તરફ વધુ માન અને વફાદારીથી વર્તવાનું જગતને અને તેના સભ્યોને સમજાવ્યું છે. વિદ્રતાભયાં ભાષણો તેમજ પ્રેરણાત્મક (Inspiring) સાહિત્યથી જગતમાં ધાર્મિક બાબતો સોસાયટીએ પેદા કરી છે. હિંદુસ્તાનમાં બાળસગ્ન અને સ્ત્રી-કેળવણી માટે લડત કરીને નવું જીવન

સોસાયટીએ રેડયુ' છે. હરિજન ઉદ્ધાર અને સ્વદેશી ચળવળની પહેલ પણ સોસાયટીએ કરી હતી. હિંદમાં પહેલવહેલું 'ઉદ્યોગત્વ' પ્રદર્શન ખોલનાર સોસાયટીના પ્રથમ પ્રમુખ કર્નલ આલ્ફ્રેડ હતા. નિશાળોમાં ધર્મની કેળવણીની શરૂઆત તેમણે કરાવી હતી. બનારસ સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ તથા બીજી શાળાઓ માટે ધર્મનાં પુસ્તકો તેમણે લખ્યાં હતાં, જે કાર્ય બધાએ વધાવી લીધું હતું. હેમરૂલ લીગ તથા નેશનલ કોંગ્રેસની સ્થાપના પણ થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ કરી હતી. મહાસભાનો (Indian National Congress) જન્મ પણ આ સોસાયટીના લીધે થયો હતો. તેના સ્થાપક હુમ થિયોસોફિસ્ટ હતા. હિંદમાં સ્વરાજ્યનો મંત્ર શિખવાડનાર ડૉ. એની બેસન્ટ એક સાચાં થિયોસોફિસ્ટ હતાં. સોસાયટીના બધા જ પ્રમુખોએ ભૂતકાળના અને વર્તમાનકાળના કેળવણી, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કળા, સંસ્કાર, ધર્મ અને ફિલસૂફી માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે.

થિયોસોફિકલ સોસાયટીના આદર્શો ઉચ્ચ છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટેના શ્રેષ્ઠ માર્ગનું દર્શન પણ આ સોસાયટી દ્વારા થાય છે. તેમ છતાં તેના ૧૦૩ વર્ષના જીવનકાળ પછી પણ આપણને પ્રશ્ન થાય છે કે સામાન્ય લોકોને આ શિક્ષણ તરફ સૂગ અને અભાવ શા માટે છે? ઉચ્ચ ભાવના, દિવ્ય જીવન સમજીને જીવનમાં ઉતારવું એ કામ મુશ્કેલ છે. પ્રવચનો સાંભળવાં તથા ક્રિયાકાંડોમાં ભાગ લેવો એ સરળ છે પણ દિવ્ય જીવન જીવવું એ અતિ દુષ્કર છે. આ માટે શોખ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વર પ્રભુધાન અને આપણી ટેવો, આસિયતો, વિચારો અને લાગણીઓમાં આમૂલ પરિવર્તન ન થાય ત્યાં સુધી આ શિક્ષણનો લાભ આપણને મળતો નથી. આવું જીવન જીવવા સખત પરિશ્રમ અત્યાવશ્યક છે. જ્યારે આધુનિક સમયમાં સામાન્ય મનુષ્યો Easy life જીવન સહેલી રીતે જિવાય તેમ ઈચ્છતા હોય છે. દુનિયાના મોજ-શોખમાં પડેલા સાધારણ જીવોની આવા દિવ્ય જીવન માટે તૈયારી હોતી નથી અને તેથી થિયોસોફી તરફ તેમને અણગમો રહે છે. ધર્મ માટે વહેમો, ઝનૂની વિચારોની પકડ અને બીજા ધર્મોનું અજ્ઞાન પણ થિયોસોફીના સ્વીકાર માટે અવરોધક છે. થિયોસોફીનું શિક્ષણ ધર્મને નામે આવતા વહેમો અને ઝનૂનો તોડે છે.

આ બ્રહ્મવિદ્યાની સમ્યાઈ તથા ઉપયોગીપણા માટે નીચેની ત્રણ બાબતો વિચારવી.

(૧) આ શિક્ષણથી આગળ ન સમજી શક્યા હોઈએ એવી બાબતોનો મનમાનતો ખુલાસો મળે છે.

(૨) બુદ્ધિશાળી અને જ્ઞાની મનુષ્યોમાં પણ એનો ફેલાવો થાય છે.

(૩) આ શિક્ષણનો લાભ લઈ તે પ્રમાણે જેઓ જીવન ગુજારે છે તેઓ પ્રતીકરણમાં ઘણા ઝડપથી આગળ વધે છે અને બીજાઓને મદદરૂપ થાય છે.

આ સોસાયટીની સ્થાપનાની પ્રેરણા કરનાર મહાપુરુષો છે. આ મહાપુરુષો પોતાના વિનયી બળથી અને આશીર્વાદથી સોસાયટીને જીવંત રાખે છે. જેથી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ દરેક વ્યક્તિ દિવ્યજીવન જીવવા ભાગ્યશાળી થાય છે અને બ્રાહ્મી સ્થિતિને પામે છે.

થિયોસોફિકલ સોસાયટીનું મહત્વ

વિશ્વમાં ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૭૫નો દિવસ ખૂબ જ મહત્વનો છે. કારણ કે આધુનિક સમયમાં સમગ્ર વિશ્વમાં માન્ય એવી આ સંસ્થાનો જન્મ થયો અને આ સંસ્થાના આશ્રયે અનેક થિયોસોફિસ્ટો દિવ્ય જીવન જીવી ગયા અને જીવે છે. ગીતામાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે બીજા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં અર્જુનને કહ્યું કે :

“एषा ब्राह्मी स्थिति पार्थ नैनां प्राप्य विमुच्यति ।
स्थित्वा स्वयन्त कालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति” ॥

આવી બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર સાધક જીવનમાં આનંદમાં આવી રીતે જીવે છે.

‘देवता अमे अहोनिश तुज रसाणुंवे,
विश्वे जेलीअे अण्ड रडी प्रहान् प्रहान्’

આવી બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં રહીને સંસારમાં બધા વ્યવહારો ચલાવે છે અને એવી રીતે કે ‘Harmony in human relationship’ સર્વ મનુષ્યો સાથે સુસંવાદિત જીવન જીવે છે. અનેક ધર્મના મનુષ્યો આ સોસાયટીના સભ્યો છે અને બધા જ બંધુત્વાવધી જીવે છે. અને તેમની પ્રાર્થના તે સર્વધર્મ પ્રાર્થના છે. સોસાયટીના પ્રમુખો અને કાર્યવાહકોએ જગતના હિત માટે

અનેક ક્ષેત્રોમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે અને આગેવાની લીધી છે.

કોંગ્રેસની પહેલી બેઠક મિ. હુમ નામના થિયોસોફિસ્ટની આગેવાની નીચે મળી હતી અને ત્યારથી સ્વરાજ્યનાં બીજાં રોપાયાં હતાં. આ બીજાના પરિપાકરૂપે આપણને સ્વાતંત્ર્યપ્રક્ષુન્ સ્વાતંત્ર્યફળ ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ના રોજ પ્રાપ્ત થયું છે.

સોસાયટીના પ્રમુખો શિક્ષણ આપે છે કે દરેક માનવી-એ કઈ રીતે જીવવું અને દરેકે વ્યક્તિગત સુધારો કરીને જગતને New way of Living શીખવ્યું. આવા દિવ્ય જીવનમાં ત્રણ સત્યો છે.

(૧) બ્રાતૃભાવ - Brotherhood of Man-દરેકમાં એક જ પ્રભુનો અંશ છે, એક જ જીવન વહી રહ્યું છે. આ વ્યવહારુ વિશ્વબંધુત્વની આજે જગતને જરૂર છે. આ મહાન સત્ય થિયોસોફી સમજાવે છે.

(૨) સત્ય એ છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે પ્રભુની એક ચોક્કસ યોજના છે. There is definite divine plan. આ યોજના અનુસાર સર્વ થઈ રહ્યું છે. પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે કે અભ્યાસ કરીને કુદરતના કાયદા જાણવા અને તેને માન આપીને સહકારથી જીવવું. આવી રીતે યોજનાને આગળ વધારવી એ આપણી પ્રત્યેકની ફરજ છે. પ્રભુની યોજના યંત્રવત્ નથી અને અર્થ વગરનું કોઈ કાર્ય થતું નથી. સૈકાઓ સુધીની મહાન યોજના કરીને જ એને અમલમાં સુકાય છે. જે બી રોપાય તેનાં ફળ એક સદી પછી માલૂમ પડે છે. ઈ. સ. ૧૨૭૫માં સંસ્કૃતિની ખિલવણી Renaissance restoration of culture આવ્યું. લોર્ડ ક્રાઈસ્ટનાં શિક્ષણો બધાં જ લુલાઈ ગયાં હતાં. અને અર્ચના પાદરીઓનું રાજ્ય પ્રબળ હતું. આ અધિકારના સમયમાં સુધારાની જરૂર હતી. ઈ.સ. ૧૩૭૫માં રોઝી કુશિયન ચળવળથી આ સંસ્કૃતિને વેગ મળ્યો. ઈ.સ. ૧૪૭૫માં પહેલ-વહેલાં પુસ્તકો છાપવાની શરૂઆત થઈ અને બાઈબલ જેવાં પુસ્તકો છપાતાં લોકોને જ્ઞાન મળ્યું. ઈ.સ. ૧૫૭૫માં ફ્રાન્સીસ બેકને સાયન્સ-વિજ્ઞાનની શરૂઆત પશ્ચિમની દુનિયામાં કરી. આના પરિણામે Reformation વિપ્લવ આવ્યો. ઈ.સ. ૧૬૭૫માં છૂપી સોસાયટીઓ (ફ્રી મેસન્જી જેવી) સ્થપાઈ અને પ્રભને રાજકીય સ્વતંત્રતા મળી. ઈ. સ. ૧૭૭૫માં લોકોને

પોતાના હક્કો જોઈતા હતા. ફ્રાન્સ અને અમેરિકામાં revolutions વિપ્લવો થયા. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં પ્રગતીકરણમાં આગળ વધવા એ Democracy of occultism ને વેગ આપવા થિયોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના થઈ. ઈ.સ. ૧૯૭૫માં થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ શતાબ્દી પૂર્ણ કરી અને જગતમાં શાંતિનો સૂર પ્રસરવા માંડ્યો. આ માટે વિશ્વ રાષ્ટ્રસંઘ (U.N.O.) સક્રિય રીતે કાર્ય કરતો થયો છે. અને ઘણા વિશ્વ-હોતી સુલેહશાંતિથી પતાવટ કરી.

ત્રીજા મહાન સત્યની આજે જગતને જરૂર છે. દરેક માનવીએ પોતાનું જીવન સમૂહનું બદલી નાખવાનું છે. Spiritual regeneration of mankind થવું જોઈએ. દરેક થિયોસોફિસ્ટે તબુ જીવન જીવીને એક સુંદર આધ્યાત્મિક પ્રણાલિકા બનવું અતિ આવશ્યક છે.

(આ ઉપરાંત થિયોસોફી અને ધી થિયોસોફિકલ સોસાયટી વિષે અમદાવાદથી શ્રી કેશવલાલ જાનીએ પણ બે પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરેલી છે.)

આ રહ્યાં થિયોસોફિકલ પ્રવૃત્તિના અગ્રેસરો

(૧) ડૉ. એની બેસન્ટ

આ જગતમાં અસાધારણ કાર્ય કરનાર અને દૈવી યોજનામાં પોતાનું તન, મન, ધન અને સર્વસ્વ અર્પણ કરનારા વિરલ આત્માઓમાંના એક ડૉ. એની બેસન્ટ હતાં. તેમને બેસન્ટ મૈયા, વસંતમૈયા, એની બેસન્ટ, માજી કે અમ્માના વહાલભર્યા નામથી થિયોસોફિસ્ટો પિછાણતા હતા. તેમનો જન્મ ૧લી ઓક્ટોબર ૧૮૭૫માં થયો હતો. એમના જન્મને અત્યારે ૧૩૨ વર્ષ થયાં છે. એમના ગુણો અપણે જીવનમાં ઉતારીને કૃતાર્થ થઈએ. એમની જિંદગીની મહત્તા અને સેવાનું મૂલ્ય મોટા પુસ્તકમાં ઉતારવું એ પણ મુશ્કેલ છે. પરંતુ આપણે બાજ-પણથી તેમના જીવનકાર્યનું વિહંગાવલોકન કરીએ. જેમ સંગીતકાર જ માત્ર સાચા સંગીતની પ્રશંસા કરી શકે અથવા ચિત્રકળા જાણનાર જ શ્રેષ્ઠ ચિત્રકળાના ચિત્રની સુંદરતા માપી શકે તેમ જેનામાં મહત્તા, વિશાળતા, ઉદારતા અને વિશ્વદ્રષ્ટિ બીલી હોય તે જ મનુષ્ય ડૉ. બેસન્ટ જેવા વિરલ જીવોને સમજી શકે અને યોગ્ય અંજલિ આપી શકે.

સામાન્ય રીતે મહાન નર અને નારી પોતાના દેશ, ધર્મ, ન્યાત, કેળવણી કે રાજ્યકારણમાં જ સમાજ સુધારાની સેવા કરી જાય છે. પરંતુ બેસન્ટે તો કુલ મનુષ્ય-જાતની સેવાના દરેક ક્ષેત્રમાં અંપલાવ્યું હતું.

એમના પિતા અગ્રેજ અને માતા આયરિશ હતાં. તેમના સમયમાં ધર્મમાં અંધશ્રદ્ધા પ્રચલિત હતી. અને આવાં વાતાવરણમાં તેઓ જીંધ્યાં હતાં. વીસ વર્ષની ઉંમરે જૂના વિચારના પાદરી એસન્ટ સાથે એમનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો હતો. ધર્મના નામે ચાલતા ઢાંગ તરફ ડો. એસન્ટને અભાવ હતો. સત્યની શોધ માટે તેમનું જીવન તલસી રહ્યું હતું. પોતાની દીકરીની ભયંકર માંદગીથી એમના મનમાં અનેક શંકાઓ, મૂંઝવણો અને પ્રશ્નો જીભાં થયાં હતાં. પોતાના નિર્દોષ બાળકને શા પાપને લીધે એટલું બધું દુઃખ સહેવું પડ્યું હશે? શું આ ઈશ્વરનો અન્યાય નહોતો? — આવા વિચારોનું યુદ્ધ તેમની માનસસૃષ્ટિમાં ચાલતું હતું. આંધળી શ્રદ્ધા ડગી અને અને છેવટે એ નારિતક બન્યાં. દેવળમાં જવાતું બંધ કર્યું અને પાદરીઓ માટે એમને માન રહ્યું નહિ. એમના પાદરી પતિને આ વિચારો રુચ્યા નહિ અને તેમને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યાં હતાં. પરંતુ બાળકોનો કબજો પિતાએ રાખ્યો. તેઓ ખૂબ દુઃખી થયાં અને સત્યની શોધ માટે બહાર પડ્યાં. પુષ્કળ દુઃખ પોતે માણ્યું પણ અનેક દુઃખીઓનાં દુઃખમાં રાહત આપનારા રાહબર પણ બન્યાં. સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં જંપલાવ્યું. લડતના પ્રથમ તબક્કામાં દલિત જૂંપડાવાસીઓને બધી જ રીતે સહાય કરી. એ જમાનામાં સ્ત્રીઓ અનેક સુવાવડોથી દુઃખી થતી, તેમને માટે સંતતિ નિયમન (Birth control) માટે જ્ઞાન આપનાર ચોપાનિયાં છપાવ્યાં. આ માટે તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી.

ચાલ્સ' બ્રેડલોએ ગરીબ નિરાધારોને અન્યાય અને અને જીલ્લોમાંથી બચાવવા Free thought -સ્વતંત્ર વિચારની ચળવળને આગળ ધપાવવા આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો. જ્યારે તે એકવાર નિરાશ થયા હતાં, ત્યારે તેમને અદૃશ્યમાંથી કાન પર અવાજ પડ્યો કે, ' સત્ય બજાવવાને માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તું તૈયાર છો ? '

‘ હા, હું તૈયાર છું, પ્રભુ ’ એવો પ્રત્યુત્તર તેમણે તુરત જ આપ્યો.

થોડાક દિવસ પછી મેડમ બ્લેવેલ્સ્કીના હાથે લખાયેલું પુસ્તક “ સિકેટ ડોક્ટ્રીન ”—ગુપ્તજ્ઞાન તેમને આવલોકન માટે આપવામાં આવ્યું, આ પુસ્તક વાંચતા તેમણે અનુભવ્યું કે જે તેઓ સત્ય શોધી રહ્યાં હતાં તે સર્વ એ દિશામાંથી મળી શકે તેમ છે. ઈ.સ. ૧૮૮૬માં તેઓ થિયોસોફિકલ

સોસાયટીમાં જોડાયાં અને મેડમ બ્લેવેલ્સ્કીના હાથે ખૂબ ઘડાયાં. સને ૧૯૦૭માં આ સોસાયટીનાં પ્રમુખ તરીકે નિમાયાં. તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩માં તેમણે પોતાનો સ્થૂળ દેહ છોડ્યો ત્યાં સુધી આ પ્રમુખનું સ્થાન તેમણે શોભાવ્યું હતું.

ભારતમાં પ્રથમ પગ મૂકતાં તેમણે જોયું કે હિંદના મહત્વના ધર્મોની કેળવણી, સંસ્કૃતિ જે દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ ગણાવાં જોઈએ તેને બદલે હિંદના લોકો પશ્ચિમની નકલ કરીને જડવાદમાં ઘસડાઈ જતાં હતાં. સર્વ ધર્મોનો પોતે અભ્યાસ કર્યો અને બધાના ધર્મોમાં જાગૃતિ લાવ્યાં. ખ્રિસ્ત, જરથોસ્તી, હિંદુ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, શીખ વગેરે ધર્મોમાં માનનારાઓને પોતાના ધર્મમાં રહેલું સાચું રહસ્ય સમજાવ્યું, અને પોતાના ધર્મ માટે ગર્વ અનુભવી પોતાના પયંગબરના શિક્ષણ પ્રમાણે જીવન ઘડવા તથા ખ્રિસ્તી પાદરીઓના શિક્ષણથી દોરવાઈને નહિ વટલાઈ જવા સમજાવ્યા. સાચો થિયોસોફિકલ, સારો હિંદુ, સારો જન, સારો પારસી, સારો ક્રિશ્ચિયન તથા સારો મુસલમાન વગેરે બને છે.

હિંદની લગ્યતા સમજાવી તેઓએ બાળલગ્નો પણ અટકાવ્યાં. સ્ત્રીઓમાં નવી જાગૃતિ જાવી તેમના હક્કો તેમને મળે તે માટે તેમણે તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો. સ્ત્રીઓને રાંધણકળા, સીવણકામ, ચિત્રકળા, સંગીત, આરોગ્યના નિયમો, ખોરાકમાં રહેલાં તત્ત્વો તથા વિટામિનોનું જ્ઞાન, ઘરવૈદ્ય, ફર્ટિ એઈડ, હિસાબ રાખવાની આવડત તથા શારીરિક કેળવણી વગેરેનો સમાવેશ તેમના શિક્ષણમાં હોવો જોઈએ તેવું ભારપૂર્વક સમજાવતાં.

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૧૫ માં તેમના ગુરુદેવ તરફથી સૂચના થઈ કે રાજકીય બાબતોમાં રસ લેવો અને હિંદના સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ શરૂ કરવી. ઈ.સ. ૧૯૪૭ ના ઓગસ્ટની ૧૫ તારીખે હિંદ દેશ સ્વતંત્ર થયો. આ નોંધવા લાયક બનાવ હિંદુસ્તાન માટે છે. પોતે પોતાનું સર્વસ્વ ભારત-માતાને ચરણે ધરી દીધું.

તેઓ કોંગ્રેસમાં જોડાયાં, તેના પ્રમુખ બન્યાં, હોમરૂલની ચળવળ ચલાવી, ‘ કેમનવેલ્થ અને ન્યુ ઇન્ડિયા ’ પત્રો દ્વારા હિંમતથી પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા. આ ચળવળ માટે ડો. જ્યોર્જ એરન્ડેલ અને. મિ. બી. પી. વાડિયા સાથે નજરકેદ પણ થયાં હતાં. ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળ સામે તેમણે ભારે

જુએશ ઉઠાવી હતી. હિંદ અને બ્રિટનની એકતામાં તેઓ માનતા હતા. એમણે ઘડેલું Commonwealth of India નામનું બિલ બ્રિટનની આમસલાએ પસાર કર્યું હતું. અને તેને જો હિંદવાસીઓએ ટેકો આપ્યો હોત તો સ્વતંત્રતા માટે પાછળથી જે હુલ્લડો થયાં, લોહી રેડાયાં અને દેશના ભાગલા પડ્યા તે બધા વગર ભારતને સ્વતંત્રતા મળી હોત.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેમનો ફાળો ઘણો મોટો હતો. લંડનના કવીન્સ હોલમાં સુંદર અને બુસ્સાપૂર્ણ, વિદ્વાતપૂર્ણ ભાષણો આપતા ત્યારે સભાખંડ પૂરેપૂરો ભરાઈ જતો હતો. દરેક ભાષણની વ્યક્તિદીઠ એક ગીની લેતાં, તે બધો પૈસો કેળવણીના કાર્યમાં વાપરતાં હતાં. તેમણે અનેક સ્કૂલો અને કોલેજો કાઢી હતી, જેમાં ધર્મનું શિક્ષણ અપાતું હતું. તેમણે બનારસમાં સ્થાપેલી સેન્દ્રલ હિન્દુ કોલેજ પાછળથી હિન્દુ યુનિવર્સિટી થઈ, અને સહર્ષ પંડિત મદનમોહન માલવિયાને પોતાની સંસ્થા સોંપી દીધી હતી. એમણે અનેક થિયોસોફિકલ શાળાઓ પણ સ્થાપી હતી.

તેમના મત પ્રમાણે દરેક બાળક સશક્ત શરીર અને મનનથી તેનામાં રહેલી છૂપી શક્તિ બહાર કાઢવી એ જ ખરી કેળવણી, નહીં કે તેના મગજમાં જે ગમે તે ભરવું. દરેક હિંદી યુવાન દેશનો સારો નાગરિક બને, હિંદના સંસ્કાર સમજે, આત્મશ્રદ્ધા અને ગૌરવવાળો થઈ પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહે એ જ સાચી કેળવણી છે. તેમના હાથ નીચે શિક્ષણ પામતા વિદ્યાર્થીઓ તથા કાર્યકરો તેમને ‘અમા’, ‘માજી’ ના વહાલબધાં નામથી બોલાવતા હતા. તેમણે મનુષ્યો ઘડ્યા.

તેઓ એક મહાન લેખક હતાં. તેમનાં પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં, લેખો, લગભગ ૩૦૦ પુસ્તકો, પુસ્તિકાઓ લખીને આપણે માટે અખૂટ ખજાનો મૂકી ગયાં છે. તેમણે આપેલ પ્રકાશ આપણને જન્મોજન્મ આવા અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી રોશનીના માર્ગ ઉપર લાવવા માટે તેમ જ મન અને આત્માનો ખોરાક પૂરો પાડવા માટે અતિશય ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે.

તેઓ એક સુંદર વક્તા પણ હતાં. તેમને સાંભળવા એ ભાગ્યશાળીના નસીબમાં હતું. શ્રોતાઓ કહેતા ‘બેસન્ટમાતા ભાષણ આપે ત્યારે બાણે નાયગરાનો ધોધ વહેતો હોય એમ શબ્દો નીકળતા હતા. તેમની વાણી

પવિત્ર ગંગાની માફક માણસોને ઉચ્ચ જીવનમાં લઈ જઈને પાવન કરતી અને એ વાણીનું પાલન કરીને, જીવનમાં ઉતારીએ તો જીવનપલટો થયા વિના ન રહે. એમના આગળ બેસવું તે પ્રભુના મકાનમાં બેઠા હોઈએ અથવા ગિરનાર, હિમાલય જેવા પવિત્ર પહાડો ઉપર હોઈએ એવી શુદ્ધ અને પવિત્ર લાગણી અનુભવાતી હતી. તેઓ એક મહાન યોગિની અને આત્મજ્ઞાની હતાં. અને તેથી રાજકીય, વૈજ્ઞાનિક અને બીજી અનેક બાબતોમાં એમણે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તે સાચું પડ્યું હતું. બેસન્ટ માતા એટલે કૃષ્ણની ખંસરી, મોરલીધરની મોરલી અને સરસ્વતીની વીણા હતાં. એમના દેહાવસાન સમયે અશ્રુ-ભીની આંખોએ સરોજિની નાયડુએ અંજલી આપી હતી કે ‘Dr. Besant was a combination of Parvati, Laxmi and Saraswati. Parvati for Laxmi for love and Saraswati in wisdom.’

કર્મયોગિની એની બેસન્ટને આપણા અંતરના અનેક વંદન હો.

(૨) કર્નલ હેન્ની સ્ટીલ ઓલકોટ-

તેમનો જન્મ ઓગસ્ટ ૧૮૩૨માં ન્યુજર્સીમાં ઇંગ્લિશ પ્યુરીટન કુટુંબમાં થયો હતો. એમનું કુટુંબ ઘણા લાંબા સમયથી યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં વસતું હતું. ખેતીવાડી વ્યવસાયમાં તેઓશ્રી પ્રવીણ બન્યા. તે પછી ગ્રીક ગવર્નમેન્ટે એથેન્સની યુનિવર્સિટીમાં એમને Chair of Agriculture માટે પસંદ કર્યા હતા. પરંતુ એમણે આ પસંદગી સ્વીકારી નહોતી. વોશિંગ્ટનમાં Director of Agricultural Bureau તરીકે પસંદ થયા હતા. પરંતુ આ ઓફર પણ તેમણે સ્વીકારી નહોતી. તેઓશ્રી ખેતીવાડીના વિષયના નિષ્ણાત હતા અને તેમનાં આ વિષયનાં ઘણાં લખાણો પેપરોમાં છપાયાં હતાં. આ વિષયોનાં તેમણે બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. અમેરિકાના સિવિલ વોર (યુદ્ધ)માં તેઓશ્રી લશ્કરમાં જોડાયા હતા અને કર્નલ તરીકે સેવાઓ આપી હતી. લશ્કરનાં કેટલાંક ખાતાંઓમાં ખૂબ જ લુચ્ચાઈ અને ચોરીઓ થતી હતી, તે કર્નલ ઓલકોટે તેમની નેતૃત્વ-શક્તિ તથા દેશસેવાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને અટકાવી હતી. આ દરમિયાન એક ખરાબ ગુનેગારને સિંગસિંગની જેલમાં દશ વર્ષની સખત કેદની સજા કરી હતી. અમેરિકન સરકારે આ માટે પ્રશંસાનો તાર મોકલ્યો હતો. એમણે પોતાની સેવાથી સરકારને લડાઈ જીતવા જેટલો

જ ફાયદો કરી આપ્યો હતો. લઠાઈમાંથી નિવૃત્ત થઈને પોતે વકીલાતના ધંધામાં જોડાયા હતા.

અમેરિકાની એડી કાર્મમાં ગુજરાતીઓ તરફના સંદેશા મેળવવાના જે અખતરા થયા હતા ત્યાંની માહિતી કર્નલ ઓલકોટે છાપાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરાવી હતી. તેમનું લખાણ એટલું રસિક હતું કે તે ન્યૂઝપેપર (છાપું) એક ડોલરની કિંમતે વેચાતું હતું. અમેરિકામાં તેમનો મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી સાથે મેળાપ થયો હતો. બંનેએ સાથે મળીને ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૭૫ માં થિયોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના ન્યૂયોર્ક શહેરમાં કરી હતી. આ બંને સ્થાપકોને સોસાયટીના બાલ્યકાળમાં ખૂબ જ સુરક્ષેલીઓ પડી હતી. છતાં બંનેએ ખંત, વફાદારી, શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહથી સોસાયટીનું તેના બાલ્યકાળમાં પાલન કર્યું હતું.

૧૮૭૫ થી ૧૯૦૭ સુધી તેઓશ્રી સોસાયટીના પ્રથમ પ્રમુખ થયા હતા અને ૧૯૦૭માં તેમનું નિધન થયું. પ્રમુખ થયા પછી તેઓશ્રી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં જરથોસ્તી ધર્મ ઉપર ખૂબ મનનીય ભાષણ કર્યું હતું. જાપાનમાં અને સિલોનમાં બુદ્ધ ધર્મ માટેના તેમનાં મંદિરોના ઝબડા મટાડ્યા હતા અને બંને પક્ષોને એક કર્યા હતા. એમણે અથાગ મહેનત કરીને બુદ્ધધર્મની સાચી સેવા કરી હતી. હરિજનો માટે તેમણે નિશાળો સ્થાપી હતી.

થિયોસોફિકલ સોસાયટીના પહેલા પ્રમુખ તરીકે તેમણે જગતભરમાં નવી નવી શાખાઓ માટે ટર્ક યાટ્સેરો આપ્યા હતા.

ડૉ. એની બેસન્ટ જેઓ પાછળથી થિયોસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ થયાં હતાં તેમણે એકવાર કર્નલને કહ્યું હતું કે ‘હેન્ની, હું ધારું છું કે જો સોસાયટીને કામ પડે તો તમે તમારો જમણો હાથ પણ કાપી આપો ખરા?’ કર્નલે જવાબ આપ્યો હતો કે ‘આખો હાથ તો શું પરંતુ સોસાયટીના લાભ માટે મારા શરીરના ટુકડે ટુકડા કરવા હું તૈયાર છું.’

કર્નલ ઓલકોટમાં માંદાને સાજા કરવાની શક્તિ (Healing power) હતી. કેટલાંયે મનુષ્યોનાં ખૂબ વિકટ દુઃખો, જે કદી સાજા ન થાય એવો ડોક્ટરોનો અભિપ્રાય હતો, તેઓશ્રીએ માથે હાથ ફેરવીને સાજાં કરી નાખ્યાં હતાં.

ઈ.સ. ૧૮૮૨ માં કર્નલ ઓલકોટ અને બ્લેવેટ્સ્કીએ સાથે રહીને ‘અડ્યાર’ માં, જે જગતની થિયોસોફિકલ પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે, બંગલાઓ સાથે વિશાળ જમીનની ખરીદી કરી હતી. અત્યારે તે સ્થળ ઉપર વિશ્વનું થિયોસોફિકલ કેન્દ્ર વિસ્તરેલું છે. જગતની શ્રેષ્ઠ લાઇબ્રેરી આધુનિક સમયમાં અડ્યારમાં છે. ઈ.સ. ૧૮૮૬-માં આ લાઇબ્રેરીના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે ઓલકોટે જગતના બધા ધર્મગુરુઓને આમંત્રણ આપ્યું હતું.

મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીએ જગતને થિયોસોફી (બ્રહ્મજ્ઞાન) આપી અને કર્નલ ઓલકોટે થિયોસોફિકલ સોસાયટી દ્વારા આ જ્ઞાનનો જગતભરમાં ફેલાવો કર્યો. આ શિક્ષણમાં મુખ્ય શિક્ષણ એ હતું કે સાચા થિયોસોફિસ્ટે વફાદારીથી સેવા કરવી અને પોતાની ખામીઓ અને બીજાઓ માટેના પૂર્વગ્રહો (Prejudices) બાજુ પર મૂકીને થિયોસોફિકલ સોસાયટીની ખરા હૃદયથી સેવા કરવી. થિયોસોફિકલ સોસાયટી જગતભરમાં બ્રાતૃભાવ, એકતાભાવ, પ્રેમ, સુલેહ અને શાંતિનો પથગામ ફેલાવવામાં અગત્યનો ફાળો આપે છે.

૧૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭માં તેમણે પોતાનો સ્થૂળ દેહ છોડ્યો હતો, જે આજ દિન સુધી ‘અડ્યાર ડે’ તરીકે ઊજવાય છે. તન, મન, ધન, સર્વે તેમણે સોસાયટીને ચરણે અર્પણ કર્યાં હતાં. એમણે જે થિયોસોફીનાં બીજ વાળ્યાં હતાં તેમાંથી આજે સુંદર વૃક્ષો અને પુષ્પો ખીલ્યાં છે. અને સોસાયટીના ૧૦૪મા વર્ષના જીવનમાં આપણે બ્રહ્મવિચારનાં સુમધુર ફળોનો આસ્વાદ લેવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ. એમના જેવી સેવા બજાવવા લાયક થઈએ.

(૩) મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી —

વિશ્વ કલ્યાણાર્થે વિકાસની દિવ્ય યોજનાને અમલી કરતાં સિદ્ધસંઘના આ સ્વયંસિદ્ધા, સમર્પિત સેવિકા અને દિવ્ય પ્રકાશદાત્રી રશિયન રાજવંશી મહિલા હેલેના પેટ્રોવના બ્લેવેટ્સ્કીએ ઈ.સ. ૧૮૭૫ માં ન્યૂયોર્કમાં થિયોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરી અવનિને આત્મજ્ઞાન-થિયોસોફીના અજવાળે અજવાળી.

ઓગણીસમી સદીમાં અંધશ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાના અંધકારમાં અટવાતી માનવજાતિને બ્રહ્મવિદ્યાના આધુનિક સ્વરૂપ થિયોસોફીનો પ્રકાશ ધરી થિયોસોફિકલ સોસાયટીના પ્રથમ જ્યોતિર્ધર બન્યાં.

તેઓશ્રીએ ૧૮૩૧ ની ૧૨મી ઓગસ્ટે રશિયામાં દેહ ધારણ કર્યો. ઈ.સ. ૧૮૪૬માં મેન્ટેનાના યુદ્ધમાં સ્વયંસેવિકા બની ઘાયલ સૈનિકોની સેવા કરી. ઇજિપ્તમાં ગૃહવિદ્યાના પાઠ શીખી ચમત્કાર શક્તિ ખીલવી. ૧૮૫૧માં તેમને પોતાના ગુરુ મોર્ચનું પ્રથમ દર્શન થયું. ઈ.સ. ૧૮૬૭ થી ૭૦ સુધી તિબેટમાં રહી ગૃહવિદ્યાની સાધના કરી. પોતાના ગુરુના આદેશથી તેમણે થિયોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના ન્યુયોર્કમાં કરી અને પૌર્વાત્યજ્ઞાનનો પશ્ચિમની પ્રજાને પરિચય કરાવ્યો. ઈ.સ. ૧૮૭૬માં તેઓશ્રી મુંબઈ આવ્યાં અને ભારતમાં થિયોસોફિકલ સોસાયટીનું કાર્ય આરંભ્યું. The Theosophist માસિક શરૂ કર્યું. ૧૮૮૨માં મદ્રાસ પાસે અડ્યારમાં સોસાયટીના વડા મથકની સ્થાપના કરી. શરીર અનેક રોગોથી પીડાતું હતું તેમ છતાં તેઓશ્રી બ્રહ્મવિદ્યાના અદ્ભુત ગ્રંથોના પ્રકાશનનાં નિમિત્ત બન્યાં. અનેક આશ્લેષો સહીને પણ જીવનના અંત સુધી મહાપુરુષોના જ્ઞાનને જગતને ચરણે ધર્યું અને કાર્યનો સંગીન પાયો નાખ્યો.

તેઓશ્રીએ (૧) વિજ્ઞાન અને ધર્મનાં જડવાદી વલણો પર પ્રહાર કરતું પુસ્તક Isis Unveiled લખ્યું. (૨) વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિનો આરંભ, મનુષ્યની ઉત્પત્તિ, પૂર્વકલ્પો અને મન્વંતરોનું વર્ણન કરતાં પુસ્તકો The Secret Doctrine ના બે મહાગ્રંથો આપ્યા. (૩) Practical Occultism માં સિદ્ધ પંથનાં સાધનોની આચારસંહિતા દર્શાવી. (૪) The Voice of the Silence રહસ્યવાદના ક્ષેત્રમાં તેમની અમૂલી ભેટ છે. (૫) The Key to Theosophy માં તેઓશ્રીએ બ્રહ્મવિદ્યાનાં રહસ્યોનો પરિચય કરાવ્યો.

તેઓશ્રીનો દેહવિલય ઈ.સ. ૧૮૯૧ની આઠમી મેના રોજ થયો હતો. આ દિવસને થિયોસોફિકલો “પ્રવેત-પદ્માષ્ટમી દિન” તરીકે ઊજવે છે.

(૪) એન. શ્રીરામ

રાજજીએ જેમને The wisest among us કહી બિરદાવ્યા છે એવા શ્રી એન. શ્રીરામ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના પાંચમા પ્રમુખ હતા.

તેઓશ્રીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૬માં દક્ષિણ ભારતના તાંજેર પાસે થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી નીલકંઠ શાસ્ત્રી સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત, ભાવુક થિયોસોફિકલ હતા. ઈ.સ.

૧૯૦૮માં શ્રીરામ સોસાયટીના સભ્ય બન્યા. તેમણે ગણિત-શાસ્ત્ર સાથે સ્નાતકની ઉપાધિ મેળવી. થિયોસોફિકલ સોસાયટીના કાર્યમાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું. સોસાયટી સંચાલિત શાળાઓમાં શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું. પત્રકાર તરીકે અલ્લાહાબાદના ‘ધ લીડર’, ‘ડો, બેસન્ટ સંપાદિત ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ અને ‘ધ કોમન વેલ’ માં મદદનીશ તરીકે કાર્ય કર્યું. ડૉ. એરુન્ડેલના ‘કોન્સેન્સ’ના સહતંત્રી તરીકે અને ૧૯૫૩-૭૩ સુધી ‘ધ થિયોસોફિકલ’ના તંત્રી તરીકે કામ કર્યું.

ડૉ. બેસન્ટના ખાનગી મંત્રી તરીકે, થિયોસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે ઈ.સ. ૧૯૫૩ થી ૧૯૭૩ સુધી સુકાન સંભાળ્યું છે. દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં તેઓશ્રીએ અનેક પ્રવાસ ખેડી થિયોસોફીનો સંદેશ આપ્યો છે. તેઓશ્રીનાં પ્રવચનો અને લખાણમાં ઊંડું ચિંતન, શબ્દોનો યથાર્થ ઉપયોગ, અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓની વૈજ્ઞાનિક સમજ, સૌમ્ય અને નમ્ર છતાં સ્પષ્ટ સત્યની રબૂઆત પ્રભાવશાળી બન્યાં છે.

ઈ.સ. ૧૯૭૩ની આઠમી એપ્રિલના દિવસે તેઓશ્રીએ દેહ છોડ્યો.

(૫) શ્રીમતી રુકિમણીદેવી,

“આપણા સાંસ્કૃતિક વારસામાં જે કાંઈ ઉત્તમ અને ઉમદા છે તેના શ્રીમતી રુકિમણીદેવી પ્રતિનિધિ છે.”

—રાષ્ટ્રપતિ આકીરહુસેન—૧૯૬૮

ભાવ, રાગ અને તાલમાં અભિવ્યક્ત થતી નૃત્યકળાને તેના હીન પતિત સ્થાનેથી ઉદ્ધારી ગૌરવસ્થાને પ્રતિસ્થાપિત કરનાર શ્રીમતી રુકિમણીદેવી ભારતના કલાક્ષેત્રે કલા-સ્વામિનીનું બિરુદ પામ્યાં છે. નૃત્ય એ મનુષ્યની અંદર રહેલી હીનવૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરનાર મદિરા નથી પણ મનુષ્યમાં રહેલી ઉમદા વૃત્તિઓ માટે સંજીવની છે. નૃત્ય એ પૂજા છે. ભક્તની ભગવાન માટે આરત છે—આરતી છે. સૌંદર્ય અને કલા એ બ્રહ્મવિદ્યાની અભિવ્યક્તિ છે. એ તરફ શ્રીમતી રુકિમણીદેવીએ જગતનું ધ્યાન દોર્યું.

“શ્રીમતી રુકિમણીદેવીની નૃત્યકળામાં કેટલીક ક્ષણો એવી આવે છે કે જ્યારે મર્મ પ્રકાશનું કાર્ય માત્ર હસ્ત, ચરણ કે ઉભય દ્વારા નથી થતું, પરંતુ એમની સમગ્ર

દેહલતા એક ‘ગુજનમય તાર’ બની રહે છે અને નૃત્યની સુરાવલિને ગતિની સંવાદિતામાં ફેરવી નાખે છે.”

—કલાવિવેચક ડૉ. કઝિન્સ

શ્રીમતી રુકિમણીદેવીનો જન્મ ઇ.સ. ૧૯૦૪ની ફેબ્રુઆરીની ૨૯ મી તારીખે મહુરામાં થયો હતો. ૧૯૨૦માં ડૉ. એરુન્ડેલ સાથે તેમનું લગ્ન થયું. તેઓ ૧૯૨૬માં ઓસ્ટ્રેલિયામાં રશિયન નૃત્યસ્વામિની શ્રીમતી આન્ના પાવલોવાના પરિચયમાં આવ્યાં અને તેમણે સંગીત અને નૃત્યકલાને જીવન સમર્પિત કર્યું. ભરત નાટ્યકલાનું શિક્ષણ તેમણે શ્રી મીનાક્ષી સુન્દરમ પાસેથી લીધું અને કલાક્ષેત્રની સ્થાપના કરી.

તેઓશ્રીએ દેશવિદેશમાં ભરતનાટ્ય રજૂ કરી નૃત્યકલાનું ગૌરવ વધાર્યું. તેઓશ્રી રાજ્યસભાના સભ્ય બન્યાં. પ્રાણીઓ પ્રત્યેની અનુકંપાથી પ્રેરાઈ તેમણે પ્રાણીઓ પ્રત્યેની કરતા નિવારણ બિલ રજૂ કર્યું. તેઓશ્રીને ૧૯૫૬માં પદ્મભૂષણનો ખિતાબ અને ૧૯૬૮માં પ્રાણી-મિત્રનો એવોર્ડ મળ્યો. તેમની કલાસાધના, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને કલા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યેની અનુકંપા તેઓશ્રીના આત્મ-સૌંદર્યનું દ્યોતક છે.

“The only power that can build a bridge between centuries is this wonderful thread of love that weaves life into great garment of protection and warmth.”

—Smt. Rukmini Devi

(૬) બિશપ લેડબીટર

પોતાની ઇંદ્રિયાતીત શક્તિથી સૃષ્ટિના સર્જનના અણુકલ્પા અદશ્ય ભેદો અને મૃત્યુના પડદા પાછળનાં અદ્ભુત રહસ્યોનું વિશદ માહિતી આપતું અનુપમ સાહિત્ય સર્જનાર અને ગૂઢવિદ્યા પારંગત બિશપ લેડબીટરનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૪૭ની ફેબ્રુઆરીની ૧૭ મી તારીખે ઇંગ્લેન્ડમાં થયો હતો.

તેઓ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના નિઃસ્વાર્થ સેવક અને આદર્શ શિક્ષક હતા. ગેરસમજ અને વિરોધના વંદોળ વચ્ચે પણ તેઓ ચારિત્ર્યઘડતર, આધ્યાત્મિક જીવન સાધના અને ગુરુદેવના કાર્યમાં રમ્યાપમ્યા રહેતા હતા. જેને પરિણામે વિરોધીઓથી સ્વબચાવ માટે તેમની પાસે સમય જ ન રહેતો.

ઈ.સ. ૧૮૮૩માં તેઓ થિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં દાખલ થયા. તેમને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીનો પરિચય થયો અને બિશપપણું છોડીને તેઓ ભારત આવ્યા. તેમણે કપરી સાધના કરી, કુંડલિની જાગૃત કરી, સૂક્ષ્મ ભુવનો ઉપર સભાનપણે તેઓ કાર્ય કરતા થયા.

તેઓશ્રી બોદ્ધ ધર્મના અનુયાયી થયા અને શ્રીલંકામાં શાળાની સ્થાપના કરી. તેઓશ્રી ૧૩ વર્ષના જિનરાજ-દાસને ઇંગ્લેંડ લઈ ગયા.

લંડનમાં લોજના મંત્રી થયા અને ડૉ. એની બેસન્ટના પરિચયમાં આવ્યા. અડચારમાં તેમણે ૧૪ વર્ષના કૃષ્ણમૂર્તિના પાછલા જન્મો જોયા અને તેમના શિક્ષણનું કામ હાથ ધર્યું.

ઘણા દેશોનો પ્રવાસ કરી થિયોસોફી, કેળવણી, લિંગ-રત કેથોલિક ચર્ચ અને કે-ડ્રી મેસચીની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૩૪ના માર્ચની પહેલી તારીખે તેમણે સ્થૂળ દેહ છોડ્યો.

(૭) શ્રી દામોદર કેશવ માવળંકર

અમદાવાદમાં થિયોસોફિકલ સોસાયટીની લોજની સ્થાપના પણ નહોતી થઈ ત્યારે માવળંકર કુટુંબના ત્રણ સભ્યો થિયોસોફિકલ સોસાયટીના સભાસદ બન્યા હતા. થિયોસોફિકલ સોસાયટીના સ્થાપકો મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી અને કર્નલ બ્રાલ્કોટ ઇ.સ. ૧૮૭૯માં મુંબઈ આવીને વરલી તરફના ‘કોઝ નેસ્ટ’ મકાનમાં રહેતા હતા અને થિયો-સોફિકલ સોસાયટીના પ્રસારનું કામ આરંભ્યું હતું.

થિયોસોફી અને થિયોસોફિકલ સોસાયટી વિષે જાણવા અને ચર્ચા કરવા અમદાવાદના શ્રી કેશવ માવળંકર અને તેમના ભાઈ આવ્યા હતા. તેઓ સોસાયટીના સભ્ય બન્યા. તેમની સાથે તેમના યુવાન પુત્ર દામોદર માવળંકર હતા. મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીએ દામોદરને બે મહાત્માઓની છબી બતાવી. તેમાંથી એક મહાત્માને તેઓશ્રીએ પોતાના ગુરુ તરીકે જોળખ્યા. તેમણે પોતાના પિતાશ્રી અને કાકાશ્રીને કહ્યું, “હું જ્યારે ખૂબ માંદો હતો ત્યારે આ મહાત્માએ મારા શરીર પર હાથ ફેરવ્યો હતો અને મને માંદગીમાંથી બચાવી લઈ જીવતદાન આપ્યું હતું.... ત્યારથી હું એમને મારા ગુરુ માનું છું.” એમ કહી

તેમણે મહાત્માની છબીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, અને તેઓ પણ સોસાયટીના સભાસદ બન્યા. (૩ ઓગસ્ટ ૧૮૭૬)

ત્યારથી શ્રી દામોદરે પોતાનું જીવન મહાત્માઓને ચરણે ધરી દીધું. તેઓ મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી અને કર્નલ ઓલ્કોટ સાથે રહેવા લાગ્યા અને તેમના કામમાં મદદ કરવા લાગ્યા.

૧૮૮૨-૮૩ માં સોસાયટીનું વડું મથક મદ્રાસ પાસે અડચારમાં સ્થપાયું અને બંને સ્થાપકો સાથે શ્રી દામોદર પણ અડચાર રહેવા ગયા. તેઓશ્રીએ પોતાના કુટુંબની મિલકતમાં પોતાનો જે કાંઈ ભાગ હતો તે જતો કર્યો.

તેઓશ્રી પોતાના ગુરુદેવ પાસેથી થિયોસોફીનું શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યા. તેમના ગુરુને તેઓ 'જોઈ શકતા પણ બીજું કોઈ જોઈ શકતું નહિ. તેઓ રાતે પોતાના સ્થૂળ શરીરમાંથી સમજપૂર્વક બહાર નીકળતા અને અંતરીક્ષ ભૂમિકાએ વિચરતા શીખ્યા હતા. સૂક્ષ્મ ભૂમિકાએ તેઓ જ્ઞાન મેળવવા અને જીવવા શક્તિમાન બન્યા હતા.

શ્રી દામોદર, કર્નલ ઓલ્કોટ સાથે ઉત્તર ભારતના પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. લાહોરમાં તેઓ એક તંબુમાં ઊતર્યાં. ત્યાં હિમાલયવાસી તેમના ગુરુએ ત્રણ રાત સુધી તેમને દર્શન આપ્યાં અને તેમની સાથે કેટલીક વિચારણા કરી. લાહોરથી તેઓ કાશ્મીર ગયા. એક સવારે દામોદર પોતાના ઝોરડામાં જણાયા નહિ. ઓલ્કોટ સાહેબે તેમની ઘણી તપાસ કરી. અંતે તેમણે અડચાર મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીને તાર કરીને દામોદરના બેપત્તા થયાનું જણાવ્યું. મેડમે તારથી જવાબ આપ્યો. “શ્રી દામોદર માવળંકર પોતાના ગુરુના આશ્રમે ગયા છે અને તે પોતાની મેળે આવી જશે. તેમની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ તેમના બિજાતાને કોઈને અડવા ન દેશો.”

બેત્રણ દિવસે શ્રી માવળંકર આવ્યા ત્યારે તેઓ બહુ બદલાયેલા હતા. પછી શ્રી માવળંકર ‘થિયોસોફી’ માસિકમાં લેખો લખવા માંડ્યા. તેમનું શરીર નબળું હતું છતાં તેઓ ખૂબ કામ કરતા. તેમને ક્ષય લાગુ પડ્યો. તેમના ગુરુએ તેમને તિબેટ બોલાવ્યા. તેઓ ૧૮૮૩-૮૪માં તિબેટ ગયા અને પોતાના ગુરુના આન્નિધ્યમાં જ રહેવા લાગ્યા.

શ્રી માવળંકર હિમાલયની કાતિલ ઠંડી કેવી રીતે સહી શકશે એ અંગે તેમના મિત્રોને ચિંતા થતી હતી ત્યાં કર્નલ ઓલ્કોટ ઉપર તેમના ગુરુદેવ તરફથી સમાચાર મળ્યા કે શ્રી માવળંકર એ સ્થળે સહીસલામત પહોંચી ગયા છે.

શ્રી દામોદર માવળંકર પોતે ગુરુના આશ્રમે છે એવા સમાચાર ૧૯૧૦-૧૨ સુધી સોસાયટીના થોડાક આગેવાન સહયો દ્વારા મળતા રહ્યા. ત્યાર પછી તેમના કશા સમાચાર નથી.

(૮) શ્રી જહોન બી. એસ. કોટ્સ.

થિયોસોફિકલ સોસાયટીના અત્યાર સુધીના બધા પ્રમુખો કરતાં યુવાન વયે શ્રી જહોન કોટ્સ ઈ.સ. ૧૯૭૩ માં પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા. તેઓશ્રી ૧૯૩૨માં થિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં જોડાયા. નાનપણથી જ તેઓ થિયોસોફિકલ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલ હતા. તેઓશ્રી ડૉ. એરુન્ડેલની જેમ ઉત્સાહી, મિલનસાર, હસમુખા, પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વવાળા અને સૂક્ષ્મ વિનોદવૃત્તિ ધરાવનારા છે. તેઓશ્રી થિયોસોફિકલ સોસાયટીના ઈંગ્લિશ સેક્શનના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે, યુરોપિયન ફેડરેશનના મંત્રી અને પ્રમુખ તરીકે અને યુવાન થિયોસોફિસ્ટોના ફેડરેશનના પ્રમુખ તરીકે રહી ચૂક્યા છે. તેઓશ્રી થિયોસોફિકલ ઓર્ડર ઓફ સર્વિસ દ્વારા ગરીબી, અજ્ઞાન અને દુઃખ નિવારણના કાર્યને પ્રાધાન્ય આપે છે.

તેઓશ્રીએ જુદા જુદા દેશોમાં પ્રવાસ કરી પ્રવચનો આપ્યાં છે. ફ્રેંચ, જર્મન અને સ્પેનિશ ભાષાઓમાં પણ તેઓશ્રી પ્રવચનો આપે છે.

(૯) શ્રી સી. જિનરાજદાસ.

સુદ્ધિસૌંદર્યના પરમ ચાહક, વિવિધ કળાઓના મમાંગુ વિવેચક, આંતરપ્રજાતિમુખ. રહસ્યમાળી, પરમ માનવપ્રેમી, ભક્તકવિ અને આદર્શ સ્વપ્રદેષ્ટા, અનેક ભાષાવિદ્, થિયોસોફિકલ સોસાયટીના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવક્તા અને સિદ્ધહસ્ત લેખક, રસમાર્ગના પરમ ઉપાસક સી. જિનરાજદાસ થિયોસોફિકલ જગતમાં રાખજીના હુલામણા નામે ઓળખાય છે.

તેઓશ્રીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૭૫ ના ડિસેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે શ્રીલંકામાં થયો હતો. પૂર્વજન્મના ઋણાનુ-

ખંધે તેમણે ૧૩ વર્ષની ઉંમરે દરિયામાં ઝંપલાવીને બિશપ લેડબીટર સાથે લંડન પ્રયાણ કર્યું અને ત્યાં તેમને મેડમ હેલેવેડસ્કીનો મેળાપ થયો. ઈ.સ. ૧૯૦૦ માં કેમ્બ્રિજમાંથી સંસ્કૃત તથા ભાષાશાસ્ત્ર સાથે એમ. એ. થયા. શ્રીલંકાની આનંદ કોલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ થયા. થિયોસોફિકલ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાખ્યાતા તરીકે દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં અનેકવાર પ્રવચન પ્રવાસો ખેડ્યા. તેઓશ્રી અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટાલિયન, સ્પેનિશ, પોર્ચુગીઝ, અને સ્કેન્ડીનેવીઅન ભાષાઓમાં પ્રવચન આપી શકતા. લેટિન, ગ્રીક, સંસ્કૃત અને પાલિ ભાષાઓના તેઓશ્રી પાંડિત હતા.

થિયોસોફી ઉપરાંત શિક્ષણ, તત્ત્વચિંતન, વિજ્ઞાનના વિષયોના જિંડા અભ્યાસી હતા. પ્લેટો, રસ્કિન, વેગ્નર એમના માનીતા લેખકો હતા. હેન્ડલ અને બિથોવનની સિમ્ફનીઓના તેઓ આહક હતા. ઈ.સ. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૩ સુધી થિયોસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે તેઓશ્રીએ કાર્યભાર સંભાળ્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૯૫૩ના જૂનની ૧૮ મી તારીખે તેઓશ્રીએ દેહત્યાગ કર્યો.

તેઓશ્રીનું વ્યક્તિત્વ પ્રસાંગભીર હતું. તેમનાં ભાષણો અને લખાણોમાં જિંડું માનવદર્શન, ગહન તત્ત્વચિંતન, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ, કલા અને સૌંદર્યોપાસના અને સત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોના સાક્ષાત્કારની પ્રતીતિ વર્તાય છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના તેઓશ્રી આજીવન ઉપાસક હતા.

(૧૦) ડૉ. એરુન્ડેલ :

અરબલિત ઉત્સાહ, ઉત્તમ વિનોદશીલતા ને રાજવી ભવ્યતાના ત્રિવેણીસંગમ સમુદ્ધાં આકર્ષક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા ડૉ. એરુન્ડેલ અમ્મ્હા કેળવણીકાર અને યુવાન પેઢીના પ્રેરણામૂર્તિ હતા.

તેઓશ્રીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૭૮ ના ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે ઇંગ્લેન્ડમાં થયો હતો. તેમણે એમ. એ. એલ. એલ. બી.ની ઉપાધિ મેળવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૨ માં તેમણે શ્રીમતી એની એસન્ટને જોયાં, સાંભળ્યાં અને તેમનાં ચરણોમાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. તેઓશ્રી ૧૯૦૩ માં ભારત આવ્યા અને ૧૯૧૩

સુધી બનારસ સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજનું સુકાન સંભળ્યું. કેળવણી ક્ષેત્રે નવતર પ્રયોગો કરી યુવક પ્રવૃત્તિનાં બીજ વાવ્યાં. તેઓશ્રી ડૉ. એસન્ટની હોમરુલ લીગમાં જોડાયા અને તેમની સાથે સરકારે ડૉ. એરુન્ડેલને નજરકેદ કર્યો. તેમણે મદ્રાસની નેશનલ યુનિવર્સિટીના પ્રિન્સિપાલ તરીકે અને શિક્ષકોની ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે કામ કર્યું. તેઓ ઇન્દોરના કેળવણી પ્રધાન બન્યા અને શિક્ષણ યોજનાઓ ઘડી. ઈ.સ. ૧૯૨૦માં શ્રીમતી રુકિમણિદેવી સાથે તેમનું લગ્ન થયું.

ઈ.સ. ૧૯૩૩ માં તેઓ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના ત્રીજા પ્રમુખ ચૂંટાયા. તેઓશ્રીએ યુરોપ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝિલેન્ડ, જાપાનનો પ્રવાસ કર્યો. Conscience સાપ્તાહિક દ્વારા તેઓશ્રીએ પોતાની રાજકીય વિચારધારા નીડરતાથી રજૂ કરી.

થિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં યુવાનોની તાલીમ માટે યૂથ-લોજની પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યા. જ્ઞાન અને પ્રેરણાનો ધોધ વહેવડાવતી પત્રિકાઓ, પોતાની અનુભૂતિમાંથી લખાયેલાં યોગનાં પુસ્તકો તથા શિક્ષણ વિષયક પુસ્તકોથી તેમણે નામના મેળવી.

મેડમ મોન્ટેસરીને તેમણે અડચાર બોલાવી ભારતમાં તેમને પ્રથમ શિક્ષણવર્ગ ગોઠવ્યો.

(૧૧) શ્રી જી.કૃષ્ણમૂર્તિ

‘મનુષ્યને એનાં ખંધનો અને પિંજરામાંથી મુક્ત કરવાનો હું એક જ મહત્વનું કાર્ય કરવા માગું છું’

—શ્રી જી. કૃષ્ણમૂર્તિ

જેની દ્વારા જગદ્ગુરુ જગતને નવો સંદેશ આપશે એવી હિંમતભરી રજૂઆત ડૉ. એની એસન્ટે કરી તે શ્રી જિહ્વ કૃષ્ણમૂર્તિનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૯૫ ના મે માસની ૧૧ મી તારીખે દક્ષિણ ભારતના મદનપલ્લીમાં થયો હતો. તેમના માતાપિતાના તેઓ આઠમા સંતાન હતા. તેમના પિતા એક થિયોસોફિકલ હતા. અને ઈ.સ. ૧૯૦૫ માં તેઓ અડચાર રહેવા આવ્યા. કૃષ્ણમૂર્તિ અને તેમના ભાઈ નિત્યાનંદ તરફ બિશપ લેડબીટરનું ધ્યાન ગયું. પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી કૃષ્ણમૂર્તિના પાછલા જન્મો જોયા અને તેમણે કૃષ્ણમૂર્તિની ભાવિ શક્યતાઓ તરફ શ્રીમતી એની એસન્ટનું ધ્યાન દોર્યું. એની એસન્ટે આ બંને

બાળકોને હતક લીધાં અને તેમની સારસંભાળ અને શિક્ષણનો પ્રબંધ કર્યો. ૧૯૦૬ માં 'At the Feet of the Master' પુસ્તિકા Abeyone ના નામે પ્રગટ થઈ. કૃષ્ણમૂર્તિને તેમના ગુરુ દ્વારા સૂક્ષ્મ દેહે મળેલા જ્ઞાનની નોંધમાંથી તૈયાર થયેલી એ પુસ્તિકા મુમુક્ષુ માટે ઉપયોગી થઈ પડી.

કૃષ્ણમૂર્તિ અને નિત્યાનંદને પાછા મેળવવા એમના પિતાશ્રીએ એની એસન્ટ ઉપર કેસ કર્યો. તેમાં એની એસન્ટ અંતે જીત્યાં. એ દરમિયાન બંને ભાઈઓનો શિક્ષણનો પ્રબંધ ઇંગ્લેન્ડમાં કરવામાં આવ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૧૧ માં The Order of the Star in the East ની સ્થાપના થઈ, અને તેના અધ્યક્ષસ્થાને કૃષ્ણમૂર્તિની ઘોષણા કરવામાં આવી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન કૃષ્ણમૂર્તિએ રેડક્રોસમાં જોડાઈ ધાયલોની સેવા કરી.

હોલેન્ડના એક અમીરે ૫૦૦૦ એકરના અર્ડ નામના કિલ્લાવાળી જગીર કૃષ્ણમૂર્તિને ભેટ ધરી. આ સ્થળે કૃષ્ણમૂર્તિએ પોતાનો આધ્યાત્મિક સંદેશ તેમના શિક્ષણ શિબિરોમાં આપ્યો. જે ત્રણ હજાર લોકો આ જગીરમાં રહેતાં અને શિબિરોમાં કૃષ્ણમૂર્તિના શિક્ષણને ઝીલતાં. વળી ઓસ્ટ્રેલિયાના સિડનીમાં તેમના સંદેશ માટે એમ્પ્લી થિયેટર અને પ્રોડક્ટિંગ સ્ટેશનો સ્થપાયાં. Herald of the Star in the East માસિકનું તેઓશ્રીએ તંત્રીપદ સંભાળ્યું. શ્રીમતી એસન્ટે પોતાની જબરદસ્ત વ્યવસ્થા શક્તિથી જગતભરમાં જગદ્ગુરુના સ્વાગતની અજોડ તૈયારીઓ કરી.

ઈ.સ. ૧૯૨૫માં ધિયોસોફિકલ સોસાયટીના સુવર્ણ જયંતી મહાસંમેલનમાં અડધારના વિખ્યાત વડ નીચે કૃષ્ણમૂર્તિએ સંદેશ આપ્યો ત્યારે શ્રોતાગણને કોઈ અહ્ભુત અનુભવ થયો.

પરંતુ કૃષ્ણમૂર્તિએ એમના માટે જે તૈયારીઓ કરવામાં આવતી એનાથી અકળાઈને ઈ.સ. ૧૯૨૬ માં તારક સંઘને વિખેરી નાખ્યો. હોલેન્ડનો અર્ડ કિલ્લો તેના માલિકને પાછો સુપ્રત કર્યો અને સિડનીના પ્રોડક્ટિંગ સ્ટેશન ઉપરથી પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લીધો. જગતમાં જેને લાખો માણસો પૂજતા હોય તે આ બધાં માન અને આટલી મોટી મિલકતનો ત્યાગ કરે એ નાનીસૂની

વાત ન ગણાય! તેઓશ્રીએ ઘોષણા કરી, 'સત્ય એ તો ચીલા વગરનો પ્રદેશ છે. કોઈ પણ માર્ગ, ધર્મ કે પંથ દ્વારા તમે એને પામી શકો નહિ....હું' અનુયાયીઓ માગતો નથી. જે પણ તમે કોઈને અનુસરો છો તે પણ તમે સત્યથી વેગળા થઈ જાઓ છો.'

એમના જીવનનું ચલચિત્ર ઉતારવા માટે અમેરિકાની એક ફિલ્મ કંપનીએ એક વર્ષ માટે તમને અડવાડિયે ૧૦,૦૦૦ ડોલર આપવાની ઓફર કરી જેનો તેમણે અસ્વીકાર કર્યો.

કેલિફોર્નિયામાં તેમના નિવાસ દરમિયાન તેઓશ્રીએ પોતાના અલગ વ્યક્તિત્વને કે 'મહાસિંધુમાં નિમજ્જન થઈ જતું' અનુભવ્યું. આ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ દરમિયાન તેઓશ્રીએ દિવસોના દિવસો સુધી અકથ્ય શારીરિક વેદના અનુભવી. અને તેમના જીવનનું આમૂલ પરિવર્તન થયું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી તેઓશ્રીએ પોતાનું જીવનકાર્ય નવેસરથી આરંભ્યું. યુરોપ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ભારતમાં તેઓ વર્ષે વર્ષે પ્રવચન પ્રવાસ ખેડે છે. દુનિયાના અગ્રગણ્ય ચિંતકો, વિજ્ઞાનીઓ સમાજસુધારકો, રાજકારણીઓ અને ધર્મધુરંધરો તેમની અંગત મુલાકાત લઈ તેમની સાથે જીવનના પ્રસંગો અંગે સંવાદ કરે છે. તેઓશ્રી ચર્ચાસલાઓ અને પ્રવચનોમાં માનવીની મુક્તિની અને જીવનના આમૂલ પરિવર્તનની સીધી અને ચોટદાર રજૂઆત કરે છે. કૃષ્ણમૂર્તિ ફાઉન્ડેશન તરફથી ઋષિવેદી અને રાજઘાટમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓ ચાલે છે.

દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ તેઓશ્રી વારાણસી, મદ્રાસ, ઋષિવેદી અને મુંબઈ પધારશે ૧૯૭૭ ના જન્મ-આરીના પાછલા પખવાડિયામાં મુંબઈમાં તેઓશ્રીની સભાઓ યોજાશે.

શ્રીમતી રાધા બર્નિયર

ધિયોસોફિકલ સોસાયટીના પાંચમા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ શ્રી. એન. શ્રીરામની પુત્રી શ્રીમતી રાધા બર્નિયરનો જન્મ ૧૯૨૩ માં થયો હતો. તેમણે માધ્યમિક શિક્ષણ ધિયોસોફિકલ શાળામાં લીધેલું અને આગ્રા યુનિવર્સિટીના બી. એ. થયાં. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના તેઓશ્રી સંસ્કૃત વિષય સાથે એમ. એ. થયેલાં છે.

તેમણે ૧૯૩૮ થી ૧૯૪૪ સુધી ભરતનાટ્યમની તાલીમ કલાક્ષેત્રમાં લીધી અને ભારતના જુદાં જુદાં શહેરોમાં તથા પરદેશમાં પણ પોતાના નૃત્યપ્રયોગો આપેલા. તેઓશ્રી ભરતનાટ્યમના પ્રથમ પંક્તિના નૃત્યકાર છે.

૧૯૩૫માં તેઓ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના સભ્ય બન્યાં. તેમણે અડચાર અને વારાણસીની યૂથ લોજના પ્રમુખ તરીકે તથા અડચાર લોજ અને મદ્રાસ થિયોસોફિકલ ફેડરેશનના પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કર્યું. તેઓશ્રી અડચાર લાઇબ્રેરી અનેરિસર્ચ સેન્ટરના નિયામક છે અને લાઇબ્રેરીના સંશોધન અને પ્રકાશન ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

૧૯૬૦થી તેઓ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના ઇન્ડિયન સેક્શનના મહામંત્રી છે. તેમણે ભારતનાં જુદાં જુદાં શહેરો ઉપરાંત ઇંગ્લેંડ, યુરોપ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા

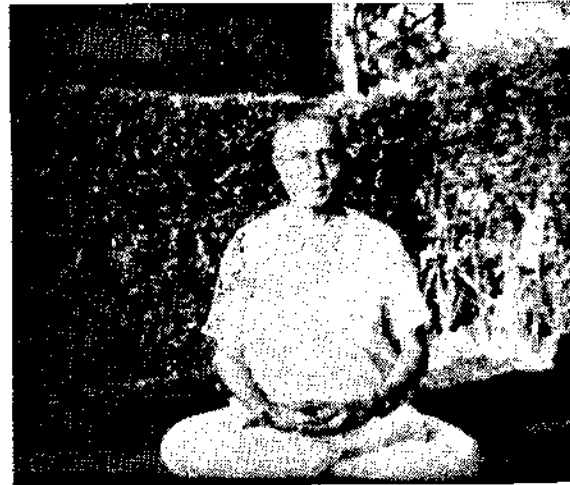
અને પૂર્વ આફ્રિકાના દેશોમાં પ્રવચન પ્રવાસો ખેડેલા છે. ‘ધ થિયોસોફિકલ’ અને ‘બીબી’ સામયિકોમાં તેમણે સંખ્યાબંધ લેખો લખ્યા છે.

૧૯૭૬માં તેઓશ્રીએ ભરૂચ, વડોદરા, અને અમદાવાદની મુલાકાત લીધી હતી. અને ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે તેઓશ્રીએ અમદાવાદમાં Annie Besant and Theosophy ઉપર પ્રવચન આપ્યું ત્યારે તેઓશ્રીની શૈલી, અંગ્રેજી ભાષા પરતું પ્રભુત્વ તથા પ્રભાવશાળી વક્તૃત્વની સુંદર છાપ પાડી હતી.

ગુજરાત થિયોસોફિકલ ફેડરેશનના વડોદરાની સંસ્કાર નગરીમાં ભરાતા પપમા અધિવેશનમાં તેઓ પ્રમુખ તરીકે સાંપડ્યાં છે તે સૌ કોઈને ગૌરવાસ્પદ છે.

જીવન શિલ્પ

અમરચંદ માવજી શાહ
બીબીપુર (કર્ણાટક)

મુંબઈ સમાચાર સાપ્તાહિક તા. ૧૬-૧૧-૮૦ની આવૃત્તિમાં ‘જીવન શિલ્પ’ની કોલમમાં ‘નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ’નું લખાણ વાંચી મારા જીવનની ‘નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ’ જે સૌ કોઈને પ્રેરણાત્મક થશે એ હેતુથી રજૂ કરું છું.

સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીપુર પાસે પચ્છેગામના નાના છતાં રળિયામણા ગામમાં સને ૧૯૦૬માં મારો જન્મ. બાલ્યવય અને પ્રાથમિક કેળવણીની શરૂઆત ૧૩મા વરસે સને ૧૯૨૧માં પાલિતાણા ગુરુકુળમાં.

અનુસંધાન સામે પાને

વિદ્યાઅભ્યાસ સાત ગુજરાતી, ૩ અંગ્રેજી. સિદ્ધક્ષેત્રની છાયામાં સન્મિત્ર મુની કપૂરવિજયજી મહારાજનો સત્સમાગમ અને આત્મજ્ઞાન-ધ્યાન તરફની રુચિનું બીજ વવાયું, રમતગમતને બદલે વાંચન મનન-ચિંતન તરફ પ્રવાહ શરૂ થયો. નિવૃત્તિમાં આ રીતે ધર્મપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. સને ૧૯૨૫થી ૧૯૨૮ સુધી ધંધાની ધૂંસરીએ પલોટાવામાં અનેક નોકરીઓ કરી અને એક દૂધવાળા ગવલીની પેઢીમાં મહેતાજી તરીકે ઠરીઠામ થયો. ત્યાં એક લેંસને કતલખાને જતી જાણી અંતરમાં વેદના થઈ અને તેના બચાવ માટે લાગણી પૂર્વક પ્રયાસ કર્યો અને લેંસને અભયદાન મળવાથી અંતરમાં અનેરો આનંદ છવાયો. મુંબઈની શ્રી જીવદયા મંડળીને પગથિયે તા. ૧૩-૬-૧૯૨૮ના ચડચો. ૧૯૪૨ સુધીમાં સેકડો લેંસો ગાયો આદિ જીવોનાં અભયદાનનું નિમિત્ત બન્યો. સને ૧૯૩૦થી આ વિષયના લેખો-કાવ્યો લખવાની શરૂઆત થઈ. મુંબઈ સમાચાર, સાંજવર્તમાન તથા સામયિકો જીવદયા, ગોશાસ આદિમાં પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. એક તરફ નોકરી બીજી તરફ ગૃહસંસાર. ૧૦ ફૂટની રૂમમાં નિવાસ અને લેખો કાવ્યો રાતના ઉબગરા કરી નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. આમાં અનેક અનુભવો થયા તે ‘અભયદાનના અનુભવો’ ની બુક પ્રગટ થઈ. ‘પરમાર્થ’ માસિકમાં પણ પ્રગટ થયેલ છે. સને ૧૯૪૦માં જીવદયા મંડળીમાં જીવદયા માસિકના પબ્લીસિટી મેનેજર તરીકે જોડાયો. આ પ્રવૃત્તિમાં પરિવર્તન આવ્યું. જીવદયાનાં વારી-સિંચનથી નવપલ્લવિત થયેલ બગીચામાં અધ્યાત્મયોગનાં બીજને વિકસિત કરવા ત્રિજ્ઞાસા પ્રગટી અને ‘શ્રીમદ્દની જીવનયાત્રા’ પ્રાપ્ત થતાં પ્રેરણામૂર્તિનો અક્ષરદેહી સમાગમ થતાં પરિવર્તન આવ્યું. ‘આત્મ મંથન’ પ્રગટ્યું. ગદ્યપદ્યનાં જરણાં વહેવા લાગ્યાં. સને ૧૯૪૨ના વિશ્વયુદ્ધની આગ હિંદના કિનારે પહોંચતાં અમો બન્ને પચ્છેગામ આવ્યાં ને ભાવનગર પાંજરાપોળમાં મેનેજર તરીકે ‘મૂંગી દુનિયા’ની સેવા પ્રાપ્ત થઈ. સાથે ત્યાં પ્રકાશિત થતા ‘જૈન’ આત્માનંદ પ્રકાશ, જૈનધર્મપ્રકાશ આદિમાં આત્મમંથનનાં ગદ્યપદ્ય લખાણોને પ્રકાશિત કરવાનો યોગ થયો. પાંજરાપોળની પ્રવૃત્તિ સાથે મૂંગી દુનિયાની સેવા અને આદર્શ પાંજરાપોળ બનાવવાની ભાવનાને મૂર્ત કરી. મુંબઈના અનુભવને પ્રેરિતકલ કર્યો. ભાવનગર રાજ્યના ગીર ગોસંવર્ધન મંડળમાં માનદ મંત્રી તરીકે જે વરસ સેવા આપી. નોકરી પગાર તો જીવન નિર્વાહ પૂરતું જ લેવું. અમો જે જણા જ હતાં. અમારે કંઈ જંગલ વળગી નહોતી એટલે આ બધી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો સદ્ ઉપયોગ થઈ શકતો હતો.

સને ૧૯૫૪માં તાલધ્વજ તીર્થ તળાજમાં મુનીમ તરીકેની સેવા સ્વીકારી ત્યાં ‘ઈંટયજ્ઞ’ શરૂ કરી આખા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની મહાન પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. ચંદનની સુવાસ દેવગુરુ ધર્મનું સાંનિધ્ય અને તેમાં યોગ આધ્યાત્મની સાધના તો ચાલુ જ હતી. ‘અમર સાધના’ બુક પ્રકાશિત થઈ. ધ્યાન સ્વાધ્યાય, વાંચન, લેખન કાર્ય વગેરે પ્રવૃત્તિ તે સાથે અવિરત ચાલુ રહી સને ૧૯૭૬ સુધી આ તીર્થમાં બધાં જ કાર્યો સંપૂર્ણ થયાં અને મારી ઉંમર ૭૧ મું વર્ષ શરૂ થયું. ૫૮મા વર્ષેથી. હાઈ. બી. પી. સ્કુલ, છાતીનું દબાણ વગેરે શરૂ થઈ ગયા હતા. છતાં પ્રવૃત્તિ અવિરત ચાલુ જ હતી. સં. ૨૦૦૫ની વૈશાખ સુદ ૧૩ની ભવ્ય પ્રતિષ્ઠા પછી મારી તથા અ.સૌ. સૌભાગ્યની તબિયત નરમ થઈ ગઈ. કોણ કોને સંભાળે-સાચવે? કણાટકમાં મારું સમસ્ત કુંઠુંમ રહે. અમો અમારા જીવન ધ્યેયને સાચવવા ત્યાં રહેતા હતા. મારા લઘુબંધુ દલીચંદભાઈ જે ખૂબ લાગણીવાન અને પ્રેમાળ કુટુંબી તેઓ આવી અમો બંનેને બીજાપુર લઈ આવ્યા. તદ્દન નિવૃત્તિમાં કારણ કે ચાલવાની તકલીફ, છાતીનાં દબાણ. સુરવિલામાં શાંતિથી જીવીએ છીએ. નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિરૂપે બાળ બગીચો ૧૪ વર્ષેથી ૩ માસ સુધીમાં બાળકોની ફૂલવાડી. પુત્રો પુત્રવધૂઓ સૌ દાદામોટીબાને સાચવે છે. અમો બાળકો સાથે હીલ્લોળ કરતા અજ્ઞાતવાસ ક્ષેત્ર-સન્ધ્યાસમાં અમારી અમરસાધના ચાલુ રાખીને શેષ જીવન આનંદને સંતોષપૂર્વક વ્યતીત કરીએ છીએ ઝૂં શાંતિ:

શ્રી જુનાગઢ વિભાગીય નાગરિક સહકારી બેંક લી.

૨૭. ૧૧૨૭. તા. ૧૧-૧-૫૫
મહાત્મા ગાંધી રોડ, વણુઝારી ચોક, જુનાગઢ

* શુભ શરૂઆત તા. ૨૧-૮-૧૯૭૮ *

હેડ ઓફિસ : જવાહર રોડ, જુનાગઢ ફોન નં ૧૭૭

[૧] આન્ય એગ્રિકલ્ચર કંપસ — જુનાગઢ

[૨] "એમ. જી. રોડ-વણુઝારી ચોક જુનાગઢ

આન્યના કામકાજનો સમય

સોમવારથી શુક્રવાર બપોરે ૯-૩૦
થી ૧૨-૩૦

મહિલાવિભાગ — સોમવારથી શુક્રવાર
બપોરે ૩થી ૬-૦૦

શનિવાર ૯-૩૦થી ૧૧-૦૦

મહિલાવિભાગ — શનિવાર ૧૧-૦૦થી
૧૨-૩૦

થાપણુના દર

બાંધી મુદત ફીક્સ ડીપોઝીટ [સગીરના ખાતાઓ ખુલે છે]

(૧) ૧૫ દિવસથી ૪૫ દિવસ ૪ ૧/૨ %	(૫) ૬ માસથી ૧૨ માસની અંદર ૭%
(૨) ૪૬ દિવસ થી ૯૦ દિવસ ૫%	(૬) ૧ વર્ષથી ૩ વર્ષની અંદર ૮%
(૩) ૯૧ દિવસથી ૬ માસની અંદર ૬%	(૭) ૩ વર્ષથી ૫ વર્ષની અંદર ૯ ૧/૨%
(૪) ૬ માસથી ૬ માસની અંદર ૬ ૧/૨%	(૮) ૫ વર્ષ અને તેની ઉપર ૧૧%

સેવિંગ્સ અને સ્પે. સેવિંગ્સ ૫ ૧૨% (રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના આદેશને આધીન)

રીકટિંગ ડીપોઝીટ ૨૪ માસ ૬% } રીકટિંગ વ્યાજ અંદાજે
૩૬ માસ ૧૦% }
૬૦ માસ ૧૧% }

નાગરિક ફેશ સટીફિકેટ (રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના આદેશને આધિન)

રૂા ૩૩ - ૦૦ના ૬૧ માસના અંતે રૂા. ૬૦ - ૦૦ મળશે

રૂા ૫૫ - ૦૦ના ૬૧ માસના અંતે રૂા. ૧૦૦ - ૦૦ મળશે

(રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના આદેશને આધિન)

સમય અને વ્યાજ રહેશે

વધુ વિગત માટે રૂપરૂ મળે

પ્રાણુલાલ જીવરાજ વ્યાસ

પ્રમુખ

જી. વિ. ના. સ. બેંક લિ.

એચ. એ. પટેલ (માધુકીયા)

આન્ય મેનેજર

એમ. જી. રોડ આન્ય

એસ. ટી. ભટ્ટ

મેનેજર/સેક્રેટરી

જુનાગઢ વિ. ના. સ. બેંક લિ.

સ્વામી સહજનંદનો વિશ્વસંદેશ

(ભગવાન સ્વામિનારાયણ દ્વિશતાબ્દી : ૧૯૮૧)

-શ્રી હરિલાલ એમ. ગોહેલ

માનવજીવનના ઉત્થાનમાં ધર્મનું સ્થાન અનન્ય છે. માનવપ્રાણી જ્યારે સામાજિક જીવન જીવવા લાગ્યું અને માનવ ખરા અર્થમાં માનવી બન્યો ત્યારથી જ તેને ધર્મે આશ્રય આપ્યો છે. આમ માનવસમાજ અને માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ધર્મનો ફાળો મહત્વનો છે. ધર્મનો પ્રભાવ પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી જ માનવી પર રહેતો આવ્યો છે. એમાં કોઈ શંકા નથી. વિશ્વના વિદ્યાતક તત્ત્વો પ્રદેશવાદ, જાતિવાદ, કૌમવાદ, વગેરેમાં પણ ધર્મનો સમાવેશ કરી શકાય છતાં પણ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ। મુજબ ધર્મે અનીતિ, હિંસા, ભટ્ટાચાર વગેરે અધઃપતનથી માનવીનું રક્ષણ પણ કર્યું છે. અને ધર્મના પ્રભાવ નીચે મહાન સમ્રાજ્યો અને સંસ્કૃતિનો પાયો નાખાયો છે. આમ ધર્મ તે માનવી માટેનું સનાતન રસાયણ છે.

ધર્મનું સામ્રાજ્ય આદિમ કાળથી ચાલ્યું આવે છે. છતાં તેમાં છેલ્લા સૈકાથી ઓટ આવવા માંડી છે. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી અસ્તિત્વવાદની જે હવા પેદા થયેલી તેને કારણે ધર્મ અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનું ઉન્મૂલન થવા લાગ્યું. નીત્સે જેવાએ તો “ભગવાન મરી ગયો છે” કહી તેનો ખરખરો પણ કરી નાખ્યો. આવા સમયમાં પણ ભારત અને વિશ્વના અન્ય દેશોમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય વિકાસ સાધતો ગયો. આપણને આશ્ચર્ય થાય કે વિશ્વ અત્યારે ધર્મનાશને માર્ગે ગતિ કરી રહ્યું છે. છતાં આ ધર્મ વિકાસ કેમ પામે છે? તેનું પણ કારણ છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી સહજનંદ સ્વામીનું જીવન અને તેના સિદ્ધાંતો.

પોતાના વતન છપૈયા (ઉ. પ્ર.)થી સેંકડો કિ. મી. દૂર સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ફક્ત અઠાર વર્ષની ઉંમરે સંપ્રદાયમાં માનભર્યું સ્થાન પામ્યા અને બે વર્ષ બાદ વીસ વર્ષની ઉંમરે સંપ્રદાયનું સર્વોચ્ચ સ્થાન, આચાર્યપદ પામ્યા તે તેમની શક્તિ, દક્ષતા અને જ્ઞાનનું દ્યોતક છે. સહજનંદ સ્વામીના ધર્મપ્રવેશ પહેલાં ઉદ્ભવ સંપ્રદાય નામે પ્રચલિત ધર્મ હિન્દુ ધર્મનો માત્ર નાનકડો સંપ્રદાય જ હતો. પણ

સહજનંદ સ્વામીએ, તેને અઘતન વિશાળ ધર્મ બનવાનો પાયો નાખ્યો અને તેમની હયાતીમાં જ ત્યારના પ્રચલિત સંપ્રદાયમાં સર્વોપરી સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા.

ઈસુની અઠારમી સદીના અંતમાં હિન્દુધર્મ નાના નાના અનેક સંપ્રદાયોમાં વિભક્ત હતો અને આ નાના સંપ્રદાયો પણ એકબીજાની હરીફાઈ કરવા અને પોતાના તરફ આમ જનતાને આકર્ષવા માટે અનેક અટપટા આચાર-ક્રિયાકાંડમાં ફૂળ્યા હતા ત્યારે ઉત્તર પ્રદેશના સંત રામાનંદસ્વામી શુજરાતમાં પોતાના નાના સંત-મંડળ સાથે ઉદ્ભવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. આચાર-વિચારની સ્વચ્છતાને કારણે આ સંપ્રદાયે લોક-ચાહતા મેળવવા માંડી હતી. તેમનો આશ્રમ માંગરોલ બંદરથી ૧૦ કિ.મી. દૂર લોજ ગામમાં હતો. સવંત ૧૮૫૬ શ્રાવણ વદિ ૬ ને દિવસે રામાનંદ સ્વામીની અનુપસ્થિતિમાં શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ લોજના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો.

શ્રીસહજનંદનો જન્મ અયોધ્યાથી ૨૨ કિ.મી. દૂર છપૈયા ગામે હરિપ્રસાદ પાંડે અને પ્રેમવતી પ્રાદાણ દંપતી-ને ત્યાં બીજા પુત્ર તરીકે સવંત ૧૮૩૭ના ચત્ર સુદ ૬ ને દિવસે થયો. તેમનું જન્મનું નામ ઘનશ્યામ હતું. માતા-પિતાના અક્ષરવાસ પછી માત્ર અગિયાર વર્ષની વયે ઘનશ્યામ સવંત ૧૮૪૯ ના અષાઠ સુદિ દશમને દિવસે ગૃહત્યાગ કરે છે અને નીલકંઠ નામ ધારણ કરે છે. બાળવયમાં જ ઉત્તર ભારત, પૂર્વભારત અને દક્ષિણ ભારતની પદયાત્રા કરે છે અને સાત વર્ષ સુધી જુદાં જુદાં તીર્થસ્થાનોમાં યોગીઓ-જ્ઞાનીઓ ગુરુઓના સંપર્ક-માં રહીને જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે. નીલ-કંઠના જીવન ઘડતરમાં અને ઈશ્વરનિષ્ઠામાં આ ગાળો મહત્વનો બની રહે છે. જુદા જુદા ધર્મસંપ્રદાયનો અભ્યાસ તેમને સ્વામિનારાયણ ધર્મની સ્થાપના અને ઘડતરમાં ઉપકારક નીવડે છે. આ ગાળા દરમિયાન જ

તેમને સમગ્ર હિન્દુસ્તાનનો અને તેની અવનતિનો ખ્યાલ આવે છે, અને તેમાં સબડતાં લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ શકે તેવા સિદ્ધાંતો પોતાના મનમાં આકાર ધારણ કરે છે. આ સાત વર્ષના પરિભ્રમણનો અંત આવે છે લોજ ગામે. પોતાના આશ્રમમાં રામાનંદસ્વામી હાજર નથી. તેઓ તો કન્છ દેશના પ્રવાસે ગયા છે. પણ આશ્રમની જવાબદારી તેમના શિષ્ય શ્રી મુક્તાનંદને શિરે છે. શ્રી નીલકંઠ મુક્તાનંદસ્વામીને મળે છે અને ત્યાં તેમના આગ્રહથી રોકાય છે.

આશ્રમમાં રહેવા છતાં તેમનું મન સતત રામાનંદને અંખતું હતું અને જલદી આવવા પર લાખ્યો. પણ રામાનંદસ્વામીનું અને નીલકંઠનું મિલન થયું જૂનાગઢ પાસેના પીપલાણા ગામે. જ્યારે રામાનંદસ્વામી પીપલાણા આવ્યા ત્યારે તેમણે મુક્તાનંદસ્વામી અને નીલકંઠને તેડાવ્યા અને ત્યાં સંવત ૧૮૫૭ના કારતક સુદિ અગિયારસે ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની મહાદીક્ષા આપી અને સહજનંદ અને નારાયણમુનિ એવાં બે નામ પાડ્યાં. ત્યારથી સહજનંદસ્વામી રામાનંદસ્વામી સાથે રહેવા લાગ્યા. એક વર્ષના સહવાસમાં રામાનંદસ્વામી પોતાના અનુગામીની શક્તિ ઉપર વારી ગયા અને તેના મંડળમાં સહજનંદથી મોટી ઉંમરના અને સંપ્રદાયમાં ઘણા સમય પહેલાં દાખલ થયેલા ઘણા સાધુઓ હોવા છતાં સંવત ૧૮૫૮ના કારતક સુદિ ૧૧ ના દિવસે જેતપુર મુકામે ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના આચાર્યપદે શુરુ રામાનંદે સ્થાપ્યા.

રામાનંદસ્વામીએ નાના છોકરડાને આચાર્યપદે સ્થાપ્યો તેથી મુક્તાનંદ જેવા મોટી ઉંમર સાધુઓને મનદુઃખ થયું હોય એમ જણાય છે પણ સહજનંદસ્વામીએ થોડા સમયમાં જ તેમના મનનું સમાધાન કરી દીધું અને તેઓ પણ તેમને અનન્ય ગુરુભક્તિથી પૂજવા લાગ્યા એટલું જ નહિ પણ કઠોરમાં કઠોર આજ્ઞાઓ અને સંપ્રદાયના દરેક કાર્યો હસતે મુખે સ્વીકારી કૃતકૃત્યતા અનુભવી.

રામાનંદ સ્વામીએ સહજનંદ સ્વામીને આચાર્યપદે સ્થાપ્યા પછી એક માસ બાદ અક્ષરધામમાં ગયા ત્યારે સંપ્રદાયની તમામ જવાબદારી યુવાન સહજનંદ ઉપર આવી પડી. આ જવાબદારી કોઈ નાનીસૂની નહોતી. પોતાનાથી મોટી ઉંમરના અને કેટલાક તો વૃદ્ધાવસ્થાને આરે આવી ગયેલા સાધુઓને નવેસરથી વ્રતનિયમ

આદિથી પરિશુદ્ધ કરી એક ધાર્મિક શિસ્ત લાવવી અને એ પણ પ્રેમથી તેમના પ્રેમને વશ કરીને અને એ કામ સહજનંદ સ્વામીએ ઘણી જ કુશળતાથી પાર પાડ્યું. માત્ર થોડાએક અપવાદ સિવાય બધા સાધુઓ પ્રેમથી તેમની છત્રછાયામાં આવી ગયા.

શ્રી સ્વામીનારાયણ ધર્મ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયને નામે પ્રચલિત છે અને તે હિન્દુ ધર્મનો જ એક ફાંટો છે. વિશ્વના પ્રાચીનતમ ધર્મોમાં હિન્દુ ધર્મનું સ્થાન છે. ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ સુધીમાં આર્યોના આગમન સાથે વેદધર્મનો પાયો નાખાયો જે પાછળથી આર્યાવર્તના સીમાડા ઓળંગી સમગ્ર હિન્દુસ્તાન અને બહાર પણ ફેલાયો અને હિન્દુ ધર્મ તરીકે ઓળખાયો. હિન્દુ ધર્મની એક વિશેષતા છે કે યુગે યુગે તેમાં સુધારા-વધારા થતા રહ્યા છતાં મૂળ કલેવર એનું એ જ રહ્યું અને જુદા થયેલ સંપ્રદાય થોડા સમય વિકાસ પામી ફાલીફૂલી અને કાળની ગતીમાં વિલીન થઈ ગયા. વૈષ્ણવ, શૈવ, શક્તિ વગેરે સંપ્રદાયો પણ હિન્દુધર્મના પેટા સંપ્રદાયો જ છે.

હિન્દુધર્મના મોટા સંપ્રદાયો પૈકી વૈષ્ણવ ધર્મ સારાથે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે. મૂળ વિષ્ણુપૂજક અને ત્યાર બાદ વિષ્ણુના સાતમા અવતાર તરીકે ગણાતા શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં રૂપેલ આ સંપ્રદાય આબાલવૃદ્ધ સૌને એક સરખી રીતે આકર્ષી શક્યો છે. અને તેનું કારણ છે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું ચરિત્ર. શ્રી કૃષ્ણનું બાલચરિત્ર બાળકો, સ્ત્રીઓ અને મુઘો માટે છે જ્યારે તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન દુનિયાના મહાન તત્ત્વજ્ઞોને પણ આકર્ષી રહ્યું છે. પણ સમયના વહેણમાં જ્યારે જ્યારે તેમાં વ્યર્થ કર્મકાંડ કે આચારની અશુદ્ધિ વ્યાપક બની ત્યારે ત્યારે તેમનું નવા સંપ્રદાયને નામે નવસંસ્કરણ થયું. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય પણ એ પ્રમાણે અસ્તિત્વમાં આવેલ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ઇષ્ટદેવ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ છે. અને તેમાં કૃષ્ણપૂજનનું મોટું મહાત્મ્ય છે. એટલે જ આ સંપ્રદાયમાં શ્રી કૃષ્ણનાં જુદાં જુદાં રૂપોની મૂર્તિઓની પૂજા કરવામાં આવે છે. સહજનંદ સ્વામીએ પોતાના હસ્તે આ મૂર્તિઓનો પ્રતિષ્ઠા ઉત્સવ કરેલ પણ તાત્વિક દષ્ટિએ સહજનંદ ઉપર રામાનુજાચાર્યની અસર છે. રામાનુજાચાર્યના વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતને સહજનંદ સ્વામીએ સ્વીકારેલ છે. અને એ રીતે ભક્તિ પ્રણાલી ઊભી કરી છે.

અને એ નોંધવું જોઈએ કે કોઈ પણ ધર્મની સ્થાપના એ સમયની માંગ છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના વિકાસમાં સમયની માંગનું પરિણામ મહત્વનું છે. ઇસુની અઠારમી સદીમાં રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતનું અધઃપતન થઈ ચૂક્યું હતું અને પ્રજા આમાંથી બહાર આવવા મથી રહી હતી. એવું કોઈ રાજ્યશાસન ન હતું કે જેના રાજ્યશાસનમાં પ્રજા નિરાંતનો દમ લઈ શકે. સામાજિક રૂઢિ અને રિવાજ ત્રાસદાયક હતાં. સમાજના નીચલા વર્ગના લોકો પશુથી પણ બદતર જીવન જીવતાં હતાં. સતીપ્રથા અને દીકરીને દૂધ પીતી કરવાનો રિવાજ વગેરેએ ધર્મનું સ્થાન ધારણ કર્યું હતું. ચોરી, લૂંટફાટ વગેરે-કાઠી કોળી વગેરેનો વ્યવસાય ગણાતો હતો. ધર્મની વાત તો કરવા જેવી જ નહોતી. વામપંથી, વૈરાગી, અને શક્તિપંથી વગેરે બળ અને માયાવી પ્રચાર વડે પ્રજાને કનડતા-કચડતા હતા અને વૈષ્ણવધર્મ વિલાસિતા અને રંગરાગમાં રમમાણ હતો. આમ જનતા શાંતિ ઝંખી રહી હતી. સમયની માંગે સદાચારી પુરુષનું આગમન સાર્થક કર્યું. સ્વામી સહજનંદની આચાર શુદ્ધિ, વ્યસનમુક્તિ, ઔર્ધ્વવૃત્તિનો ત્યાગ અને નીતિપરાયણ સદાચારી જીવનની હાકલે ગુજરાત કાઠિયાવાડનો નીચલો વર્ગ ઊઠો થયો.

સંપ્રદાયમાં પ્રવેશ પછી લગભગ અઠ્યાવીસ વર્ષ સુધી સ્વામી સહજનંદ ધર્મપ્રવર્તક તરીકે કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા. વર્ષના આઠ માસ સતત પરિભ્રમણમાં ગાળતા અને ચોમાસાના ચાર માસ એક સ્થાને રહી સંપ્રદાયનું ગઠબંધન કરતા. આ આઠ માસના પરિભ્રમણનો ગાળો તેમની સમાજ સેવાનો ગાળો છે. ગામડે-ગામડે કચડાયેલા ગરીબ નીચલા વર્ગના લોકોને ત્યાં જવું અને તેમની સાથે સાહજિકતાથી ભળી ધર્મ અને સદાચારનો હૃદયમાં સોંસરો ઊતરી બાંધ તેવો ઉપદેશ આપી અનન્ય ભક્ત બનાવવો એ સહજનંદ સ્વામી સિવાય કોઈ ધર્મપ્રવર્તકોએ કર્યું હશે. નહીંતર વેરાભાઈ જેવો ચોર અને લૂંટારાનો સરદાર એક દાંતણ કાપ્યા પછી તેના માલિકને શોધી તેમની માફી માગે ખરો? આ અઠ્યાવીસ વર્ષના ગાળાનો અહેવાલ તેમના અવસાન બાદ ધર્મધુરંધર આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિહારીલાલજી મહારાજ અને કવિ શ્રી દલપતરામના પ્રયાસથી લખાયેલ ‘હરિલીલામૃત’ માં મળે છે. તો લગવાને જે તે સ્થાને સમા ભરી આપેલો

ઉપદેશ જિંદગીનાં શેષ દશ વર્ષનો ‘વચનામૃત’ નામે મળે છે. આ વચનામૃતો ગુજરાતી સાહિત્યનું અમૂલ્ય ધન છે. તેમાં તત્કાલીન ભાષાને તે જ સ્વરૂપે લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી છે. પણ વચનામૃતોનું ભાષાશાસ્ત્ર કરતાંય સાંપ્રદાયિક મહત્વ વિશેષ છે. તેમાં સહજનંદ સ્વામીએ સંપ્રદાયનું તાત્વિક સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે. અને તે માટે આપેલાં દૃષ્ટાંતો તેમના જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસ અને અગાધ જ્ઞાનની સાક્ષી પૂરે છે. પણ સંપ્રદાયના બંધારણ અને સિદ્ધાંતને સમજવા માટે તો આપણે સહજનંદ સ્વામીએ લખેલ શિક્ષાપત્રી પાસે જવું અનિવાર્ય છે.

શ્રી સહજનંદસ્વામીએ સંવત ૧૮૮૨ ના મહાસુદ પંચમીના દિવસે શિક્ષાપત્રી લખી પણ સંપ્રદાયનું ઘડતર તો શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે તે પૂર્વે જ કરવામાં આવેલું. શિક્ષાપત્રી પત્ર રૂપે ૨૧૨ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં લખાયેલ છે પણ ત્યારબાદ સંસ્કૃત ન લખનાર વર્ગ માટે નિત્યાનંદ સ્વામીએ તેની ગુજરાતી ટીકા લખી છે. કુલ ૨૧૨ શ્લોકોમાંથી ૧૦ શ્લોક પ્રાસ્તાવિકના અને ૧૦ શ્લોક ઉપસંહારના બાદ કરતાં ૧૯૨ શ્લોક સંપ્રદાયની નીતિ-રીતિ અને આચાર પ્રણાલીના છે. સંપ્રદાયની આ આચાર સંહિતામાં આપેલા નીતિ-નિયમોમાં કેટલાક સ્વચ્છતાને લગતા નિયમો તો સાવ પાયાના છે. છતાં પણ તેને ધાર્મિક ઓપ આપવાની જરૂર એટલા માટે પડી કે એ સમયમાં આવા સ્વચ્છતાના નિયમોની પણ બાજુ નહોતી. બીજું એમનો અનુયાયી વર્ગ બહુધા સમાજના નીચલા વર્ગનો હતો અને તેને સુધારી સંસ્કારી સરસંગી બનાવવા માટે આવા નિયમોની જરૂર તે સમયમાં આવશ્યક જ નહિ અનિવાર્ય પણ હતી.

શિક્ષાપત્રીમાં સૌથી પહેલી આજ્ઞા છે અહિંસાની. શ્લોક ૧૧, ૧૨ ૧૩ માં હિંસાનિષેધની આજ્ઞા ફરમાવતાં કહે છે કે: ‘ઝીણાં એવાં જૂ, માંકડ, ચાચડ આદિ જીવ તેમની પણ હિંસા કચારેય ન કરવી’ (૧૧) અને ‘દેવતા ને પિતૃ તેને યજ્ઞને અર્થે પણ બકરાં, મૃગલાં, સસલાં, માછલાં આદિ જીવની હિંસા ન કરવી’ (૧૨) અને ‘સ્ત્રી, ધન અને રાજ્ય તેની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ કોઈ મનુષ્યની હિંસા તો કોઈ પ્રકારે કચારેય પણ ન કરવી’ (૧૩) ઉપરની ત્રણ આજ્ઞા પૈકી માત્ર છેલ્લી આજ્ઞાનું જ એ સંપૂર્ણ પાલન થાય તો દુનિયામાંથી યુદ્ધ કાયમને માટે વિદાય લે અત્યારે સમાજમાં જે લૂંટફાટ,

ખૂન અને ધીંગાણાના જે બનાવો બને છે તે કાયમને માટે શમી જાય અને આ આજ્ઞાઓ સહજનંદસ્વામીએ માત્ર લખવા ખાતર જ નથી લખી, તેનો ચુસ્તપણે અમલ પણ કર્યો છે. આગળ ઉદ્દેશ્ય કર્યો તે ભક્ત વેરાભાઈ સહજનંદસ્વામીની અનન્ય ભક્તિને કારણે સાધુ બન્યા પણ એક વખત ધીંગાણું થતાં તેમનું જ્ઞાતવ્ય ગળકી ભઠ્યું અને સાધુત્વ વીસરાઈ ગયું. તેઓ તલવાર લઈને દોડ્યા પણ સાધુ હોવાને કારણે હૃદયમાં અહિંસાનું રટણ હોવાથી પાર કરી શક્યા નહીં. આ બાબતની જાણ સહજનંદસ્વામીને થતાં હથિયાર સ્પર્શને કારણે તેમનાં ભગવાં ઉતરાવી નાખ્યાં. એવું બીજું દષ્ટાંત છે જોબન પગીતું. માણસને ચીલડાંની માફક ચીરી નાખનાર ઘાડપાડું જોબનપગી બધું ત્યજી સત્સંગમાં દાખલ થાય છે. આવા માણસને સત્સંગનો રંગ લગાડવો એ ખરા અર્થમાં ગંધેડાને ગાય કરવા ખરોખર છે.

અહિંસાની બાબતમાં સહજનંદ સ્વામી પૂર્વે થઈ ગયેલા ધર્મચાર્યો પૈકી મહાવીર સ્વામી પછી બીજું સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે માત્ર અહિંસાનો ઉપદેશ જ નથી કર્યો, તેનો કડક અમલ પણ કર્યો છે. તે વખતમાં જે યજ્ઞ થતા તે બહુધા હિંસાચુક્ત થતા, તેને સ્થાને સહજનંદ સ્વામીએ અહિંસક યજ્ઞોનો પ્રારંભ કર્યો તેમજ તેમના અનુયાયીઓમાં દેવ-દેવીને બલિ ચડાવવાની જે પ્રથા હતી તે સદંતર બંધ કરી દીધી. તદ ઉપરાંત કાઠી અને રજ-પૂતોમાં કન્યાઓને જન્મતાં વેંત જ દૂધપીતી કરવાનો દુષ્ટ રિવાજ હતો. સ્વામી સહજનંદે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ કરી કુટુંબહત્યા, બાળહત્યા અને અબળાહત્યા કરનારો આ રિવાજ નિર્મૂળ કર્યો, સાથે સાથે ગુજરાતમાં એછા પ્રચલિત એવી સતીપ્રથાને પણ નામશેષ કરી નાખી. આમ સહજનંદ સ્વામીએ કુરિવાજોની નાબૂદીને ધર્મ સાથે જોડી સમાજ સુધારક તરીકે પણ પાયાનું કાર્ય કર્યું.

સહજનંદ સ્વામીએ બીજું અગત્યનું કાર્ય કર્યું વ્યસનમુક્તિનું. તે સમયમાં દારૂ, ગાંજો, અફીણ, તમાકુ વગેરેની બધી નીચલા વર્ગમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં ફેલાયેલી હતી. આ દુર્વ્યસનો એટલાં વ્યાપક પ્રમાણમાં હતાં કે જે સામાન્ય ઉપદેશથી હટાવવાં મુશ્કેલ હતાં, પણ સહજનંદ સ્વામીએ શિક્ષાપત્રીના ૧૮મા શ્લોકમાં આજ્ઞા કરાવી કે “....વ્યભિચાર ન કરવો અને જુગટું આદિ જે વ્યસનો તેનો ત્યાગ કરવો અને ભાંગ, મદર, માજમ

ગાંજો એ આદિ જે કેફ કરનારી વસ્તુ તે ખાવી નહિ અને પીવી પણ નહિ.” આમ સંપત્તિ, સ્વાસ્થ્ય અને સફલિતચારનો નાશ કરનારી ઉપરની વસ્તુઓથી સત્સંગીઓને અળગા કર્યા. પરિણામે સત્સંગી અનુયાયીઓ આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બન્યા. તે સત્સંગી કોઈ દેવાદાર ન બને, આવક જવકના બંને છેડા સરખા રહે તે માટે શ્લોક ૧૪૫માં આજ્ઞા કરાવી કે “....પોતાની ઉપજનું જે દ્રવ્ય તેને અનુસારે નિરંતર ખર્ચ કરવો પણ તે ઉપરાંત ન કરવો અને જે ઉપજ કરતા વધારે ખર્ચ કરે છે તેને મોટું દુઃખ થાય છે” તથા શ્લોક નં. ૧૪૬માં “.....પોતાના વ્યવહાર કાશને વિષે જેટલા ધનની ઉપજ હોય તથા જેટલો ખર્ચ હોય તે બેયને સંભારીને નિત્ય પ્રત્યે રૂડા અક્ષરે કરીને પોતે જેવું નામું લખવું” જેથી સત્સંગીઓ ધીમે ધીમે સંપત્તિ પણ બનાવવા લાગ્યા અને તેથી આર્થિક કારણોને લીધે બનતા ઝઘડા, અશાંતિ વગેરેનું પ્રમાણ ઘણું જ મર્યાદિત બની ગયું.

આંતરબાહ્ય આચારશુદ્ધિ એ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું પ્રધાન અંગ છે. સહજનંદસ્વામીને આગળ જોયું તેમ વિવિધ સંપ્રદાયનો સારો એવો અનુભવ હતો અને તેઓ સમજતા હતા કે અનાચાર અને વિલાસના કીડાને કોઈ પણ ધર્મના વૃક્ષને કોરી ખાતાં ઝાઝો સમય લાગતો નથી. વૈષ્ણવ ધર્મના અન્ય સંપ્રદાયો અને ધર્મચાર્યો જ્યારે ખુદ કૃષ્ણ બનીને ગોપીઓ સાથે રંગરાગ જોલતા હતા ત્યારે સહજનંદ સ્વામીએ કડક આચાર નિયમનથી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો પાયો નાખ્યો. સત્સંગના અગ્રણી સાધુઓને તો ત્યારે જ પ્રતીતિ થઈ ગઈ હતી જ્યારે સહજનંદ સ્વામીએ દીઝા નહોતી લીધી ત્યારે લોજમાં સ્ત્રી-પુરુષોની ભેગી સભા થતી તેનો વિરોધ કરી અલગ-અલગ સમા ભરવાનો પ્રારંભ કરેલો. સહજનંદસ્વામીએ આચારશુદ્ધિ સંપૂર્ણ જળવાય તે માટે શિક્ષાપત્રીમાં પણ આચાર્ય, ત્યાગી અને ગૃહસ્થી માટે જુદા જુદા કડક નિયમન દાખલ કરેલ છે. શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક નં. ૧૫૬ થી ૧૮૫ સુધી કુલ ૨૭ શ્લોકોમાં આ અંગે કડક આદેશ આપેલ છે શ્લોક નં. ૧૭૭માં “અને દેવતાની પ્રતિમા વિના બીજી જે સ્ત્રીની પ્રતિમા-ચિત્રની અથવા કાષ્ટાદિકની હોય તેનો સ્પર્શ ન કરવો અને જાણીને તો તે પ્રતિમાને જોવી પણ નહીં” એવી પ્રહાર્યારીને આજ્ઞા છે. ભવિષ્યમાં પણ સત્સંગમાં

આ દ્વષણ ન ફેલાય તે માટે તેમણે ઘણી તકેદારી રાખી છે. સ્ત્રી-પુરુષોનાં અલગ મંદિરોની વ્યવસ્થા કરી તેમણે આ દિશામાં પહેલું કદમ ભર્યું છે. આચાર્ય અને સાધુ બ્રહ્મચારીઓએ સ્ત્રીઓ સાથે સંભાષણ ન કરવું તેમજ તેમને ઉપદેશ પણ આપવો નહીં અને કદાચ તેવી જરૂર પડે તો આડો પડો રાખી ધર્મને લગતો સહયોગ આપવો. સ્ત્રીઓની જ્યાં અવરજવર હોય તેવે સ્થાનકે સ્નાન દિક જેવી ક્રિયા કરવામાં પણ નિષેધ ફરમાવવામાં આવેલ છે. પરિણામે સ્ત્રીપુરુષને મળવાના પ્રસંગો ઓછા બને. આવા જ નિયમો ગૃહસ્થી અને વિધવાના પણ છે. ગૃહસ્થોએ પત્ની સિવાય કોઈ પણ અન્ય સ્ત્રી સાથે આપત્કાલને બાદ કરતાં કચારેય એકાંતમાં રહેવું નહીં. વિધવા માટે સંપ્રદાયમાં માનભર્યું સ્થાન છે. છતાં ‘વિધવાકું સ્પર્શત માંહ’ એવા આદેશ દ્વારા વિધવાનું એમણે બીજી રીતે પણ રક્ષણ જ કર્યું છે. વિધવાઓ સ્વાભાવિક જ નીતિપરાયણ અને પવિત્ર બને એ માટે તેમણે કડક આદેશો આપેલ છે....” વિધવા સ્ત્રીએ તેમણે પોતાના સમીપ સંબંધી વિનાના જે પુરુષ તે થકી કોઈ પણ વિધા ન ભણવી અને વ્રતઉપવાસે કરીને વારંવાર પોતાના દેહતું દમન કરવું” તથા, “...તેમણે એક વાર આહાર કરવો અને પૃથ્વીને વિષે સૂવું અને મૈથુનાસક્ત એવાં જે પશુપક્ષી આદિક જીવ-પ્રાણી માત્ર તેમને કચારેય બાણીને એવા નહીં એમ શિક્ષાપત્રીના શ્લોક નં. ૧૬૬ અને ૧૬૮માં આજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આચાર શુદ્ધિની સાથે બીજો ખ્યાલ સ્વચ્છતાનો પણ રાખવામાં આવે છે. પ્રાતઃ વહેલાં ઊઠીને સ્નાનાદિક ક્રિયા પતાવી શરીરની સાથે મનને પણ સ્વચ્છ અને એકાગ્ર રાખવા માટે પાઠ-પૂજાની વ્યવસ્થા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં છે. આરોગ્ય માટે ઉત્તમ આહાર અને સ્વચ્છતા માટે શિક્ષાપત્રીના ૩૦મા શ્લોકમાં જણાવે છે કે “...ગાળ્યા વિનાનું જે જળ તથા દૂધ તે ન પીવું અને જે જળને વિષે ઝીણા જીવ ઘણાક હોય તે જળે કરીને સ્નાનાદિક ક્રિયા ન કરવી” તથા શ્લોક ૩૨માં “લોક અને શાસ્ત્ર તેમણે મળભૂત કરવાને અર્થે વન્યાં એવા સ્થાનક જે જીર્ણ દેવાલય તથા નદી તળાવના આરા તથા માર્ગ તથા વાવેલું ખેતર, વૃક્ષની છાયા તથા ફૂલવાડી, બગીચા એ આદિક જે સ્થાનક તેમને વિષે કચારેય પણ મળભૂત ન કરવું તથા થૂંકવું પણ નહિ.” આમ માત્ર આ જ નિયમનું જ ને સંપૂર્ણ પાલન કરવામાં આવે તો રોગ-ચાળાને દેશવટો મળી જાય.

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં છૂતાછૂતાનાં બંધનો ઘણાં જ કડક હતાં. નરસિંહ મહેતા પછી જો કોઈએ આ બંધનોને પડકાર ફેંક્યો હોય તો તે સહનનંદસ્વામીએ. ત્યારે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાને સીધી રીતે તોડવી એ યોગ્ય તેમ જ હિતાવહ પણ નહોતું. સહનનંદ સ્વામીએ તે માટે કુનેહપૂર્વક વચ્ચો માર્ગ કાઢ્યો અને આ બંધનો ઢીલાં કરવામાં સારું એવું કાર્ય કર્યું. તેમણે સંપ્રદાયમાં હરિજનો તથા વિધર્મી ગણાતા પારસી, ખોળા અને મુસલમાનોને પણ સ્થાન આપ્યું અને આ રીતે સમાજ માં પછાત અને અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિઓનો ઉદ્ધાર પણ તેમને હાથે થયો. અલબત્ત સહનનંદ સ્વામીના દેહોત્સર્ગ પછી આ ભાવનાનો અમલ સંપ્રદાયમાં બહુ અસરકારક થઈ શક્યો નથી, છતાં સૈદ્ધાંતિક રીતે તો બધા આ બાબતને સ્વીકારે જ છે. સહનનંદસ્વામીએ ‘વટલાવું નહીં કે કોઈને વટલાવવું નહીં’ એમ આદેશ આપી બધાને પોતપોતાની મર્યાદામાં રાખ્યા ને સત્સંગમાં પ્રવેશ આપ્યો હતો પણ પાછળથી એમાં બહુ સારું કાર્ય થયું હોય એમ જણાતું નથી.

એ સમયમાં સમાજમાં નીચલા વર્ગમાં વહેમ, અંધ-શ્રદ્ધા અને મંત્રતંત્રનું પ્રાબલ્ય ઘણું હતું. આગળ જોયું તેમ તેમણે દેવ-દેવીને અપાતા હિસાચુકત બલિ તો બંધ કરાવ્યા જ; સાથે સાથે મંત્રતંત્રનો પણ ઘણો વિરોધ કર્યો. શિક્ષાપત્રો શ્લોક નં. ૨૭માં કહ્યું છે કે “...ચોર, પાપી, વ્યસની, પાખંડી, કામી, તથા કિમિયા આદિક ક્રિયાએ કરીને જનોને ઠગનારો એ છ પ્રકારના જે મનુષ્ય તેમને સંગ ન કરવો” આમાં આપણે ભૂવાઓનો પણ સમાવેશ કરી શકીએ....સત્સંગીઓને મંત્રતંત્રના વહેમથી ઉગારવા માટે એક પત્ર લખ્યો તેમાં લખ્યું કે, “....અને જો મંત્રજંત્ર કોઈ ઉપર કોઈના આલતા હોય તો ઘણાક શત્રુ જેની ઉપર હોય એવા મોટા મોટા જે રાજાઓ તે જીવતા શી રીતે રહે! અને જો તે મંત્રે જ કરીને સિદ્ધ થતી હોય તો લાખો રૂપિયા ખર્ચીને રાજાઓ લશ્કર રાખે છે તથા આયુધ લામચી રાખે છે એવડું ખર્ચ શા માટે કરે! એક બારે મંત્રશાસ્ત્રી રાખે ને મંત્ર જંત્રની સિદ્ધિને કરીને સર્વ પ્રતિપક્ષને મારી નખાવે (સહનનંદસ્વામી પૃ. ૪૬) આમ સત્સંગમાંથી વહેમ, મંત્રતંત્ર, ભૂવા વગેરેનો ભય નાબૂદ કર્યો.

અત્યાર સુધી આપણે સહનનંદસ્વામીના ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્યોની સંક્ષિપ્તમાં ચર્ચા કરી પણ સહનનંદ

સ્વામી એ સમયના ગુજરાત-કાઠિયાવાડ તથા કચ્છના 'સકલ-પુરુષ' હતા. તેમણે જોયું કે પોતે જિલ્લો કરેલ સંપ્રદાય જો સમયના વહેણમાં અડીખમ જિલ્લો રાખવો હોય તો કલાનો પણ ઉપયોગ કરી કાયમી સ્વરૂપ આપવું જોઈએ અને તે માટે તેમણે પ્રથમ કાર્ય સાહિત્યલેખન તરફ કયું. સંપ્રદાયમાં પ્રેમાનંદ, મુક્તાનંદ, બ્રહ્માનંદ, દેવાનંદ જેવા ઉચ્ચ સર્જકશક્તિ ધરાવનાર કવિઓ અને લેખકો હતા. તેમની પાસે ઉચ્ચ સંસ્કારી અને નીતિપરાયણ સાહિત્યનું સર્જન કરાવ્યું, જે અત્યારે પણ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે. ઉપરના સદ્ગુરુનાં પદો અને ભજનો ગુજરાતી સાહિત્યનું અમૂલ્ય ધન છે. લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેમનાં પદ નરસિંહ-મીરાં પછી મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં તરત ધ્યાન ખેંચે એટલાં સત્વશીલ બન્યાં છે. આ પદો આજે યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસક્રમમાં પણ દાખલ થયાં છે.

ધર્મામૃત, નિષ્કામશુદ્ધિ, સત્સંગી જીવન વગેરે પુસ્તકોમાં સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકોમાં સાહિત્યિક ગુણવત્તા કરતાં ધાર્મિક તત્ત્વ વધારે હોવાથી સાહિત્યના જગતમાં તેમનું સ્થાન ઓછું છે, પણ વચનામૃતનું સ્થાન અનન્ય છે. વચનામૃતો એ ગુજરાતી ગદ્યનો આદર્શ છે. સહજનંદસ્વામીના શેષ ૧૦ વર્ષના ઉપદેશનો સંગ્રહ છે. સહજનંદસ્વામીએ જે તે સ્થળે ઉપદેશ આપેલો તેનો સંગ્રહ તેના શિષ્યો પૈકી શ્રી મુક્તાનંદસ્વામી, શ્રી નિત્યાનંદસ્વામી, શ્રી ગોપાળાનંદસ્વામી અને શ્રી શુકાનંદસ્વામીએ કરેલ છે. આ સંગ્રહમાં કુલ ૨૭૩ વચનામૃતો છે. તેમની ભાષા સચોટ, સંક્ષિપ્ત અને બોલચાલની ભાષા જેવી અસરકારક છે, જે તત્કાલીન ભાષા સમજવા માટે ઉપયોગી છે.

સાહિત્યની સાથે સાથે ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત છે સંગીતની. સહજનંદસ્વામીના ત્યાગીઓમાં પ્રેમાનંદસ્વામી, બ્રહ્માનંદસ્વામી, દેવાનંદસ્વામી ઉત્તમ ગવૈયા હતા. આ સદ્ગુરુઓ જાતે જ પદકીર્તનો રચી પોતે ગાઈ સંભળાવતા. આ ગાન સાંભળી સહજનંદસ્વામી ખુશ થતા જ; પણ સાથે સાથે હરિભક્તો આનંદ સમાધિમાં લીન બની જતા અને એ ગીતો સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત બની આગવું સ્થાન પામ્યાં. ગીત સંગીતની સાથે સાથે સંપ્રદાયનો ફેલાવો કરવા માટે ઠેકઠેકાણે શિખરબંધ મંદિરો અને હરિમંદિરો બાંધ્યાં. આ મંદિરો બાંધવામાં પાસે એક પૈસો ન હોવા છતાં પણ સત્સંગીઓ ઉપર વિશ્વાસ

મૂકી અને જાત મહેનત કરીને સહજનંદસ્વામી અને સદ્ગુરુઓએ કાર્ય કર્યું. અમદાવાદ, વડતાલ, અને ગદડામાં શિખરબંધ મંદિરો બનાં કર્યાં. તેમાં મૂર્તિઓ પધરાવી હરિમંદિરોમાં છત્રી પધરાવી. અને સત્સંગીઓને સવાર-સાંજ દર્શન કરવા જવાની આજ્ઞા કરી. શિખરબંધ મંદિરોની કલાત્મક કળા જીડીને આંખે વળગે તેવી છે. ભવ્ય મંદિરોએ સંપ્રદાયના વિકાસમાં ખૂબ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

આમ ધર્મપ્રવર્તકમાં ભાગ્યેજ જોવા મળતું સંગીત-કલાનું જ્ઞાન સહજનંદસ્વામીને અન્ય ધર્મીયાર્થો કરતાં અલગ પાડે છે. સહજનંદસ્વામી લોકહૃદયના અચ્છ શાતા હતા. તેમણે ધાર્મિક બાબતની સાથે સાથે અનેક બાબતો સાંકળી લીધી, જે ધર્મના વિકાસ માટે મહત્વનું પરિણામ બની. આમ તો બધા ધર્મોના સિદ્ધાંતો સારા હોય છે પણ સહજનંદસ્વામીએ આ બધા નિયમો માત્ર નિયમો તરીકે જ ન રહેવા દેતાં જીવનમાં ઉતાયો અને પરિણામે આ સંપ્રદાય છેલ્લા દોઢસો વર્ષમાં સ્થપાયેલ છે જે હિન્દુધર્મનો છેલ્લો સંપ્રદાય છે.

ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને કચ્છના થોડા વિસ્તારથી શરૂ થયેલ આ સંપ્રદાય જોતજોતામાં સારાંચે હિન્દુ-સ્તાનમાં ફેલાઈ જાય છે. અને દેશપરદેશમાં પણ સારો આદર સત્કાર પામે છે. આ બધાના મૂળમાં છે સહજનંદસ્વામીની નિષ્ઠા અને કુશળતા. નાનાથા ઝરણા જેવો ઉદ્ભવ સંપ્રદાય તેમના દેહોત્સર્ગ દરમિયાન જ ગુજરાત ભરમાં ગણનાપાત્ર સંપ્રદાય બની શક્યો હતો. રામાનંદસ્વામીએ ભવિષ્ય ભાખેલું કે 'હું તો હુગડુગી વગાડવા-વાળો છું. સાચો નટ તો હવે આવશે' એ નટે રામાનંદસ્વામીનું બોલેલું. સાર્થક કયું અને સર્વત ૧૮૮૬ ના જેઠ વદિ ૧૦ ને દિવસે ગઢપુરમાં જ્યારે દેહોત્સર્ગ થયો ત્યારે ભગવાન તરીકે સર્વત્ર જાહેર થઈ ગયા હતા. વિશ્વમાં કદાચ વિરલ કહેવાય તેવી ઘટના છે, કે કેઈ પણ ધર્મપ્રવર્તક કે હાલ ભગવાન તરીકે પૂજાતી વ્યક્તિ તેના જીવન કાળ દરમિયાન જ ભગવાન તરીકે ભક્તોના હૃદયમાં સ્થાપિત થઈ હોય. માત્ર ત્રીસ વર્ષના સંપ્રદાય શાસનમાં એમણે ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાં ભક્તોની પરંપરા જાલી કરેલી જે તેમની આજ્ઞા થતાં પોતાનું શિર પણ ધરી દેતાં અચકાય નહીં. પછાત ગણતી કોમોમાં તેમણે જે નવભૂતિ અને સંસ્કારનું સિંચન કર્યું તે તેમના 'ભગવાન' તરીકેના અવતારને સાર્થક કરે છે.

40 કરતાં વધુ વર્ષોના અનુભવી પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશનગૃહનાં
શાળા, કોલેજ, બોર્ડ કે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં
સફળતાનાં વરદાન રૂપ

★ પાઠ્યપુસ્તકો

* સહાયક પુસ્તકો (પ્રશ્નોત્તર રૂપે)

* શૈક્ષણિક મોડર્ન મેગેઝિનો

વિદ્યાર્થી મિત્રો !

ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક અને તજજ્ઞ લેખકોની અનુભવી
કલમે આલેખાયેલ ઉચ્ચ અભ્યાસ કક્ષાની સામગ્રી પીરસતાં
સામાન્ય કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ અને તેજસ્વી
વિદ્યાર્થીઓને તેમના અભ્યાસપથમાં અનુપમ માર્ગદર્શન
આપતાં—

અમારાં પ્રકાશનો આજે જ વસાવો !

સફળતા માટે સૌ નિશ્ચિંત બનો !!

સી.જમનાદાસની કંપની

શૈક્ષણિક પુસ્તકોનું પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશનગૃહ

વીકાંટા કોસિંગ પાસે, સિલ્કી રોડ, અમદાવાદ: ૩૮૦૦૦૧.

જમનાદાસ સન્સ

શૈક્ષણિક સામગ્રીનું પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશનગૃહ

૨૦, સેલ્ફ શોપિંગ સેન્ટર, ન્યૂ પી.ઓ. પાસે, અમદાવાદ: ૩૮૦૦૦૧

સાર.જમનાદાસની કંપની

શૈક્ષણિક પુસ્તકોનું પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશનગૃહ

૧૫૩૪-એ, ખાજાપુર, અમદાવાદ: ૩૮૦૦૦૧. ફોન: ૩૮૮૭૫૬

શુભેચ્છા પાડવે છે

કુટુંબ પરિવાર

શાહ હર્ષદરાય તલકચંદ

(કાપડના વેપારી) આંબા ચોક, ભાવનગર

શાહ દેવેન્દ્રકુમાર જયસુખલાલ

(રંગાટી કાપડના વેપારી)

આસ્ટોડીયા, રંગાટી બજાર, અમદાવાદ

શાહ કેતનકુમાર શશીકાન્ત

(કસુંબાના સ્પેશ્યાલીસ્ટ) આંબાચોક, ભાવનગર

કેતનકુમાર મહેશકુમાર

આસ્ટોડીયા, રંગાટી બજાર, અમદાવાદ

ધનવંતરાય વસંતરાય

આસ્ટોડીયા-અમદાવાદ

RAMON-DEMM
India's chosen one
OE and replacement
gears

Leading manufacturers of automotive vehicles,
use the gears they know they can rely upon—gears
made by Ramon & Demm. Because Ramon & Demm
have what it takes to make the finest gears going—

*Super Materials *Precise Design *Micron Accuracy

Backed by a nation-wide network of expert
after-sales service which provide you with all the
technical advice and expertise you need.

Ramon & Demm Ltd.

Ramon House, 169, Backbay Reclamation
Churchgate, Bombay 400 020 (India)

Tel: 222320 Grams Ramongroup Telax: 011-2661 Ramn In

Works: S.V. Road, Thane 400 607 Maharashtra

Tel: 592483, 4 Grams Ramongroup Telax: 011-2382 Ramn In

Ramon-Demm Gears — engine to wheel, the R.D. Drive.

JAINONS RD 889

From :—

લાધાવાલા હોઝિયરી ફેક્ટરી
૪૪૯, કાંકરિયા રોડ
અમદાવાદ

With Best Compliments From

MISTRY R. R. BROTHERS

Latest Design Furniture Makers

શ્રી રામજીભાઈ મિસ્ત્રી

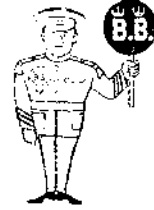
Diwanpara Road, Bhavnagar-2364001 Phone : 5631

Factory : Bhilwada Chowk, Near Ajay Cinema

ફોન નં. ૭૪૮૮/૨૫૮૫૦

‘ઓકે’ શીનાઈલ, મીલકોન્હાઈટ પરફ્યુમ્ડ
ક્લીનર્સ ડી-ઓડોર સ્પ્રે.

‘પીકોક’ ટાઈલ્સ કલ્લીનર (એસીડીક લીકવીડ)
બેલતેલ, વારનીશ, ટરપેન્ટાઈન

—: નિર્માતા :—

ખી. ખી. કેમીકલ વર્કસ

ખી. ખી. હાઉસ

૧૭, સફુરુનગર, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૩

Tel. C/o. 3205 58

With Best Compliments From

ANNAPURNA METALS

109, Kansara Chawl,
Kalbadevi Road,
Bombay-400 002

જગતનું હૃદય-કાશી

—શ્રી ગોસ્વામી મોહનપુરી

કાશી કાશ્વી ચ માયાસ્વા ત્વયોધ્યા દ્વાચત્યપિ।
મથુરાવન્તિકા ચેતાઃ સાતપુત્રોઽન્ત્ર મોક્ષદાઃ॥

ગુણા ધરાવનાર સંસારની મહાનગરી છે. હિન્દુ પ્રજાએ કાશીનો આવો મહિમા ગાયો છે :—

કાશી, કાંચી, માયાખ્યા (કનખલ-હરિદ્વાર) અયોધ્યા દ્વારકા, મથુરા અને અવન્તિકા - ઉજ્જૈન આ સાત પુરી નગરીઓ ભારતવર્ષમાં મોક્ષ આપનારી છે. આ સાત મોક્ષપુરીઓમાં ખાસ કરીને મુખ્ય અને પ્રથમ પુરી તો કાશી હોવાની માન્યતા સર્વમાન્ય થયેલી જણાય છે. જેનું પ્રથમ કારણ તો પુરાણ વાક્ય કાશ્યા હિ મરણાન્ મુક્તિઃ પ્રમાણ મુજબ કાશી નામક પુરીમાં કોઈ પણ કેવો પણ જીવાત્મા હોય તો પણ તેનું મૃત્યુ જો કાશી પુરીમાં થાય તો તે સદા મોક્ષપદને પામે છે.

ઉપર્યુક્ત પુરાણવાક્ય પ્રમાણ પર અપાર આસ્થા ધરાવનાર મોક્ષાર્થીજન કંઈ વર્ષોથી દેશના ખૂણે ખૂણેથી દેહોત્સર્ગાર્થે કાશી પુરીમાં આવે છે. કેટલાક લોકો તો વર્ષો સુધી મૃત્યુની રાહ જોતા કાશી પુરીમાં જ નિત્ય નિવાસ કરતા રહે છે. ઘણી વખત વર્ષો સુધી મૃત્યુ આગળ ઠેલાતાં પણ તેઓ કાશી બહાર પગ મૂકતા નથી. એક કથા આવી પણ છે કે ઇચ્છત વસ્તુ પ્રાપ્તિ માટે કાશીમાં જઈ સ્વદેહે કરવત મુકાવી મૃત્યુ પામતા. આવું એક બનાવટી તામ્રપત્ર પણ પ્રાપ્ત છે. આમ કાશીનું મરણ પૌરાણિક કથાઓથી ભરપૂર છે. કાશી મરણ અંગે આવી કથા છે કે આ કાશીપુરી આઘ પુરુષ અજન્મા ભગવાન શંકરના ત્રિશૂલ ઉપર તે વસેલી હોઈ તેનો સૃષ્ટિના પ્રલય-કલ્પકાલમાં પણ નાશ થતો નથી. વળી અહીં દેહત્યાગ થવાના સમયે સ્વયં ભગવાન શિવજી મરણોન્મુખ પ્રાણીને તારકમન્ત્રનો ઉપદેશ આપે છે અને આ ઉપદેશથી પ્રાણી-જીવને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેમનાં સામે સ્વસ્વરૂપમાં બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રકાશમાન થાય છે. શ્રુતિ વાક્ય પણ સર્વ બંધન છૂટી જતાં મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થવાનું જણાવે છે. આ વાક્ય મુજબ જ્યારે સર્વ બંધન છૂટી જાય અને બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ જ આ કાશી-કાશ્ય=પ્રકાશ આપનારી યથા નામા તથા

આ કાશી પુરી પૃથ્વી ઉપર જ હોવા છતાં પણ તેનો પૃથ્વી સાથેનો સંબંધ નથી. એટલું જ નહીં, તે જ પૃથ્વી ઉપર જણાય છે તે પૃથ્વી આકાશ, પાતાળ અને પૃથ્વી આ ત્રણ લોકથી પણ જુદા જ પ્રકારે છે. વળી આ કાશી પુરી સ્વર્ગોદિ લોકથી નીચેના ભાગે હોવા છતાં પણ એ સ્વર્ગોદિ લોકથી વધારેમાં વધારે પ્રતિષ્ઠિત હોઈ ઉચ્ચ-તર છે તેમ જ જગતની તમામ સીમાઓની મધ્યમાં જ હોવા છતાં પણ તે સર્વ જગતનાં બંધનો કાપનારી, મોક્ષપદ આપનારી હોઈ સદા ત્રિલોકને પાવન કરનારી માતૃ ભવાની ભગવતી ભગીરથી ગંગાના તટ પર તે સદા સુશોભિત તથા દેવતાઓ અને ઋષિ મુનિઓથી સુસેવિત રહેલ છે. જે કાશી પુરી ત્રિપુરાની ભગવાન પિનાકપાણી વિશ્વનાથ સદાશિવની રાજ્યનગરી છે અને તે સંપૂર્ણ જગત નષ્ટ થતાં પણ બચાવનારી છે.

કાશી પૌરાણિક-ભૌગોલિક

આ પૌરાણિક કાશી પુરી પૂર્વ-પશ્ચિમ અડી યોજન -દશ ગાઉ લાંબી અને ઉત્તર-દક્ષિણ અડી યોજન-એ ગાઉ પહોળાઈના વિસ્તારમાં છે. ભગવાન શિવજી તેનો વિસ્તાર વરણા નામક નદીથી શુક નામક નદી સુધી અને ત્યાંથી અસિ નામક નદી સુધી અને તેમનાથી ઉત્તર અવને ચન્દ્રેશ્વર અને દક્ષિણમાં શંકુર્ણે ઝંકારેશ્વર સુધીનો બતાવે છે. પૌરાણિક માન્યતા મુજબ આ કાશી પુરીના જુદા જુદા પ્રાસંગિક ૧૨. જેટલાં નામો છે, જેમકે :

કાશી-નામ.

‘કાશી’ કાશ્ય= દિવ્યપ્રકાશ પરથી આવેલું છે, તેમ જ -‘વારાણસી’ વરણા અને અસિ નામક બે નદી-ઓના સંગમ સ્થાને વસવાટ પામેલું હોઈ વરણા - અસિ - વારાણસી છે. આ ઉપરાંત અવિમુક્તા, મુક્તિદેવ,

આનંદકાનન, કાશિકા, શ્રી શિવપુરી, ત્રિપુરારિ, વિશ્વનાથ પુરી, રાજનગરી, રુદ્રવાસ, તપઃસ્થલી, અને મહાસમશાન આદિ છે. આ બધાં નામોમાં મુખ્ય કાશી અને વારાણસી તેમ જ અત્યારે પ્રચલિત બનારસ આ ત્રણ નામો જ મુખ્ય છે, જૂનામાં જૂના ગણવાતાં વાયુ પુરાણમાં વારણસી એ જ કાશી આવી નોંધ થયેલ છે.

કાશી ઉત્પત્તિ.

કાશીની ઉત્પત્તિ વિશે પૌરાણિક માન્યતા આવી છે કે આદિકાલમાં ચન્દ્રવંશીય રાજા નહુષના પ્રપૌત્ર કાશ નામના મહા સમર્થ પુરુષે પોતાની રાજ્યધાની વરણા અને અસિ નદીઓના સંગમ ઉપર સ્થાપી, રાજ્ય નગરીનું નામ પોતાના ‘કાશ’ નામ ઉપરથી ‘કાશી’ આપ્યું. કાશસ્ય કાશયો રાષ્ટ્રઃ (વાયુ. પુ. ચન્દ્રવંશ કીર્તનમ્) આ વંશમાં જ આયુર્વેદાચાર્ય અને ભગવાનની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરનાર કાશીરાજ ધનવન્તરી થયા....

ભગવાન ધનવન્તરીએ આ કાશી પુરીને સર્વ રોગમુક્ત કરી, અહીં સર્વ રોગમુક્તિમાં મોક્ષપદના દર્શન થાય છે. ભગવાન ધનવન્તરી પછી તેમના પૌત્ર દિવોદાસ વારાણસી - કાશીપુરીનો રાજા થયો.

દિવોદાસ इति ख्यातो वाराणस्यधिपोऽभवत् ॥

ઉપર્યુક્ત પૌરાણિક માન્યતા મુજબ ભગવાન ધનવન્તરી-એ આ નગરીને રોગમુક્ત કરી સમૃદ્ધિવાન બનાવી; આથી કાશી વસવા લાયક ક્ષેત્ર મનાયું. નગરી રોગ મુક્ત હોવાના કારણે રાજા મહારાજાઓ તથા મોટા મોટા ધર્મગુરુઓ અહીં આવી વસવા લાગ્યા, કાશીનું મહાત્મ્ય ભગવાન શંકરના સાલગવામાં પણ આપ્યું. તેમણે નિકુંજ નામના પોતાના ગણને મોકલી કાશીને સ્થૂળ વૈભવ ઉભળી નાખ્યો ત્યારે કાશીપુરીમાં ચન્દ્રવંશી રાજાઓની પરંપરામાં દિવોદાસ નામનો મહા સમર્થ હતો, તેણે પોતાની પિતૃભૂમિ ઉપર પોતાની રાજ્યધાની પુનઃ સ્થાપિત કરવાનો સંકલ્પ કરી બ્રહ્માજીની તપશ્ચર્યા આદરી. બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા અને ફરી આ નગરીને ત્રિલોકના તાપથી મુક્ત કરી, માત્ર માનવ વસવાટ માટે જ નહીં કરી, ત્યારે ત્યાં વસવાટ પામેલ દેવો દૂર થયા અને ભગવાન શિવજીનો પરિવાર પણ મૂળ સ્થાને કૈલાસવાસી બન્યો. ભગવાન શંકરે અહીંથી વિદાય લીધી તે હકીકત દિવો-

દાસને ન રુચી, આથી તેણે એક શિવ વિગ્રહની સ્થાપના કરી. કહેવાયું છે કે દિવોદાસની ભક્તિથી શિવજીનો વિશ્વનાથ સ્વરૂપે અહીં નિત્ય વાસ થયો અને કાશી શૈવમાર્ગીઓમાં અવિમુક્ત નગરી તથા નિત્યપુરી તરીકે મહિમાભર્યું સ્થાન પામી.

કાશી-ઐતિહાસિક

કાશીને લગતી શૈવ ધર્મની આખ્યાયિકા છે, તેમ બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની પણ આખ્યાયિકાઓ છે. પુરાણોના કથનાનુસાર કાશી આઘ વૈષ્ણવ તીર્થ છે. અહીં એટલું તો ખરું કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાશી ભારતવર્ષની અતિ-પ્રાચીન નગરી છે. કાશીનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં બેવા મળે છે : ‘આપ इव काशिना समृभीताः’ (૭-૧૦૪-૮) ‘મધવન કાશિરિત્તે’ (૩-૩૦-૫) અથર્વવેદમાં પણ ઉલ્લેખ છે. તે શતપથ બ્રાહ્મણ મંડલમાં પણ અનેક ઉલ્લેખો મળે છે. આ બધા ઉપરથી સહેજે અનુમાન થઈ શકે કે કાશી-વારાણસી ઈ. સ. પૂર્વેની જ્યાતનામ નગરી છે. છેલ્લાં બે હજાર વર્ષના તે અનેક ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક ઉલ્લેખો આપણને મળે છે. પુરાણોએ તો કાશી નગરીનો મહિમા ઘણા જ વિસ્તારથી ગાયેલો છે, જેમાં બ્રહ્માના નિવાસસ્થાન તરીકે કપાલમોચન તીર્થ, વિષ્ણુના નિવાસસ્થાન તરીકે મણિકર્ણિકા ઘાટમાં શ્રી ચક્રપુષ્કરણી તીર્થ અને ભગવાન શંકરના નિવાસસ્થાન તરીકે તે કાશી જગત પ્રખ્યાત છે. સમય જતાં અહીં ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરનાં પવિત્ર સ્થાનો પણ ઉભાં થયાં. આમ કાશી ભારતવર્ષના તમામે તમામ ધર્મોને પોતાની ગોદમાં લઈને બેઠેલી મહાન ધર્મનગરી છે.

કાશી એના ઘાટ અને દેવાલયોને કારણે એક તીર્થધામ તો વિદ્યાલયોના કારણે એક વિદ્યાધામ હોઈને દેશપર-દેશના વિદ્વાનોમાં પણ જ્યાતનામ બનેલી છે. દરેક ધર્મ-સંપ્રદાયોનાં સ્થાન અહીં છે, તેમ જ તેને લગતાં દેવસ્થાનો પણ છે. આ કારણે ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વ અને ધર્મશાસ્ત્રના વિદ્વાનો કાશીમાં આકર્ષાયેલ છે. ધર્મશ્રદ્ધાવાન લોકો માટે તો કાશી એક પવિત્ર મોક્ષનગરી અને મહાન યાત્રાધામ છે. ખાસ તો કાશીનું મહત્ત્વ એની વચ્ચેથી વહેતી ગંગાના કારણે તેમ જ ગંગા નદીના કિનારે કિનારે નીચે મુજબના ઘાટો ઊભા થયા છે અને જુદા જુદા ધર્મનાં સ્થાનો તેમ જ વિદ્યાલયો છે તેને કારણે છે.

કાશી-અર્વાચીન

આ કાશી, વારાણસી - બનારસ પણ કહેવાય છે. અહીં જવા માટે ઉત્તર રેલવેની એક શાખા મુગલસરાઈથી સહરાનપુર જાય છે, જ્યારે પૂર્વ-ઉત્તર રેલવેની પણ એક લાઇન કાશી જાય છે. ઉત્તર રેલવે લાઇનમાં મુગલસરાઈ સ્ટેશન પર ગાડી બદલવી પડે છે. રેલવે સ્ટેશન પર ઊતરતાં જ કાશીના ઘાટ શરૂ થાય છે. કાશીમાં કુલ ૫૦ થી ૬૦ જેટલા ઘાટ, ૬૦-જેટલા શિવલિંગો ૧૨-આદિત્યો, ૬૦-વિનાયક ગણપતિ, ૮-ભૈરવ, ૬-દુર્ગા, ૧૩-નૃસિંહ, ૧૬-કેશવ વગેરે મંદિરો અને મૂર્તિઓ આવેલાં છે. કેટલાંક મંદિર અને મૂર્તિઓ હુપ્તપ્રાય છે. વિશેષ કાશીમાં તેા ગલીએ ગલીમાં અને ઘર ઘરમાં મંદિરો છે. અર્વાચીન કાશી શહેરની સુવિધા ધરાવે છે અને અભ્યાસક્રમ માટે પ્રખ્યાત છે. આજે કાશીમાં વિદેશીઓની સંખ્યા પણ જોવા મળે છે. યાત્રા ઉપરાંત કાશી અભ્યાસનું મોટું ક્ષેત્ર છે. લિન્ન લિન્ન રથજે અને કાળે યોજતા મેળાઓને કારણે પણ કાશી પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે.

કાશીના ઘાટ.

કાશીના અનેક ઘાટ છે, જેમાં મુખ્યમાં તેા પાંચ જ ઘાટ ગણવાય છે. ૧ : વરણાસંગમ ઘાટ, ૨ : પંચગંગા ઘાટ, ૩ : મણિકર્ણિકા ઘાટ ૪ : દશાશ્વમેધ ઘાટ, અને ૫ : અસિ સંગમ ઘાટ.

૧ : વરણાસંગમ ઘાટ.

વરણાવત્ નામક પર્વત પરથી નીકળતી વરણા નદી કાશીપુરીની પશ્ચિમે જ્યાં વરણાગંગા સંગમ પામે છે, ત્યાં આ વરણાસંગમ ઘાટ આવેલ છે. અહીં ભાદરવા શુક્લ પક્ષની ૧૨ ના રાજ વરણાસંગમ ઘાટ ઉપર મહા-વારુણી પર્વનો મેળો યોજાય છે.

વરણા સંગમ પામતાં પહેલાં વરણા નદીના કિનારા ઉપર વલ્લિષ્ઠેશ્વર તેમજ ઋતીશ્વર નામક શિવમંદિરો આવેલાં છે. ઘાટની સીડી ઉપરના ભાગે ભગવાન આદિ કેશવનું મંદિર છે. અહીં દીવાલને અડકીને કેશ્વાદિત્ય શિવ, તેની બાજુમાં હરિહરેશ્વર શિવ મંદિર છે. અહીંથી થોડે દૂર વેદેશ્વર, નક્ષત્રેશ્વર તથા પ્રવેતદિપેશ્વર શિવ મંદિરો છે. આ વરણા સંગમ ઘાટ રેલવે સ્ટેશનથી માત્ર દોઢેક માર્ગલના અંતરે છે.

આ વરણાસંગમ ઘાટથી પંચગંગા ઘાટ વચ્ચે કેટલાક નાના નાના ઘાટ આવે છે, જેમાં રાજઘાટ, પ્રહલાદ ઘાટ, ત્રિલોચન ઘાટ, મહેતા ઘાટ, ગાય ઘાટ, લાલ ઘાટ, શીતલા ઘાટ, રાજમંદિર ઘાટ, બ્રહ્મા ઘાટ અને દુર્ગા ઘાટ છે.

રાજઘાટ. આ ઘાટ કાશી સ્ટેશન પાસે જ છે. અહીં ગંગાજી ઉપર માલવીય નામક રેલવે પુલ અને તેની બાજુમાં જ યોગી વીરનું મંદિર છે. રાજઘાટ અને પ્રહલાદ ઘાટ વચ્ચે ગંગાતટ ઉપર સ્વદીનેશ્વર તથા વરદ-વિનાયક ગણપતિ છે.

પ્રહલાદ ઘાટ. રાજઘાટ નજદીક જ છે અહીં પ્રહલાદેશ્વર નામક શિવનું મંદિર છે, અહીંથી નજદીકમાં જ ત્રિલોચન ઘાટ, મધ્યમાં બૃહુકેશવ મંદિર છે તેમ જ પ્રચંડ વિનાયક-ગણપતિ છે.

ત્રિલોચન ઘાટ. આ ત્રિવિષ્ટપ તીર્થ છે. અક્ષય તૃતીયાના દિવસે મેળો યોજાય છે. અહીં ત્રિલોચન શિવ મંદિર તથા મંગલાકાર અરુણાદિત્યનું મંદિર પણ છે. એક નાના મંદિરમાં વારાણસી દેવી તથા ઉદંડ-મુણ્ડ વિનાયક-ગણપતિ છે. ત્રિલોચન મંદિર બહારના ભાગે આદિ મહાદેવનું શિવ મંદિર છે. તેની પાસે જ મોદક-પ્રિય વિનાયક - ગણપતિ છે. અહીં પાર્વતીશ્વર નામક લિંગ અને તેની પાસે સંહાર ભૈરવ છે.

મહેતા ઘાટ. આ ઘાટ ઉપર નરનારાયણનું મંદિર છે, અહીં પાપ પૂર્ણિમાના દિવસે મેળો યોજાય છે. સ્નાન કરવાનો મહિમા છે.

ગાય ઘાટ. આ ગોપ્રેક્ષ તીર્થ છે, ઘાટની બાજુમાં જ ગોપ્રેશ્વર શિવનું મંદિર છે, તેમાં નિમોલિકા ગૌરીની મૂર્તિ છે.

લાલ ઘાટ. આ ઘાટ ઉપર હનુમાન મંદિર છે. તથા ગોપગોવિંદજીની મૂર્તિઓ છે.

શીતલા ઘાટ. શીતલા દેવીનું મંદિર છે.

રાજમંદિર ઘાટ. અહીં હનુમાન મંદિરમાં લક્ષ્મી-નૃસિંહ મૂર્તિ છે.

બ્રહ્મા ઘાટ. ઘાટ ઉપર બ્રહ્મેશ્વર શિવ મંદિર, થોડે દૂર દત્તાત્રેય ભગવાનનું મંદિર છે.

દુર્ગા ઘાટ. ઘાટ ઉપર જ નૃસિંહ ભગવાનની મૂર્તિ છે અને એક મકાનમાં પ્રહાર્યારિણી દુર્ગાજીની શ્યામમૂર્તિ છે. આગળ ઉપર જરા દૂર શ્રી રામજી મંદિર છે. દરેક સ્થળે સાધુસંતો અને યાત્રાળુનાં દર્શન થાય છે.

૨ : પંચગંગા ઘાટ.

કહેવાય છે કે અહીં યમુના, સરસ્વતી, કિરણ અને ધૂતપાપા નામક નદીઓ ગુપ્ત રૂપમાં શ્રી ગંગાજીમાં મળે છે. આથી આ ઘાટનું નામ પંચગંગા રહેલ છે. અહીં નિષ્ણુકાંચી તીર્થ તથા બિન્દુ તીર્થ છે. ઘાટ ઉપર ઘણાં મંદિરો છે, જેમાં એક બિન્દુ માધવનું મંદિર છે. અહીં અગ્નિબિન્દુ નામક પ્રાહ્મણને ભગવાન નારાયણશ્રીએ વરદાન આપ્યું અને અહીં રહ્યા આથી તેનું નામ બિન્દુ માધવ પડેલું છે. અહીં પાસે જ પંચગંગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. અહીં પુરાતન બિન્દુમાધવનું મંદિર ઔરંગઝેબ તરફથી તોડાવી જે તે સ્થાને મસ્જિદ બનાવી દેવામાં આવેલ છે. આ મસ્જિદના પાછળના ભાગે શ્રી દ્વારકાધીશ તથા રાધા-કૃષ્ણનું મંદિર છે. ગંગાઘાટ ઉપર કાર્તિકી સ્નાનની મહત્તા છે.

આ પંચગંગા ઘાટથી મુખ્ય ૩: મણિકર્ણિકા ઘાટ વચ્ચે કેટલાક નાના નાના ઘાટ આવેલ છે જેમાં લક્ષ્મણ-બાલાઘાટ, રામઘાટ, અગ્નિશ્વર ઘાટ, ભોસલા ઘાટ, ગંગા મહલ ઘાટ, સંકઠા ઘાટ અને સિંધિયા ઘાટ છે.

લક્ષ્મણ-બાલાઘાટ. આ ઘાટ પર લક્ષ્મણ-બાલાજી અથવા વ્યંકટેશ ભગવાનનું મંદિર છે. બાબુમાં જ ગર્ભસ્તીશ્વર શિવ મંદિર તેની બાબુમાં એક મકાનમાં મંગલાગૌરી-દેવીશ્વરની મૂર્તિ છે. અહીં મ્યુઝિયમ તથા મિત્ર વિનાયક-ગણપતિ છે.

રામઘાટ. અહીં રામનવમીના દિવસે સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય છે, જે રામતીર્થ કહેવાય છે. ઘાટ ઉપર કાલ વિનાયક-ગણપતિ તેમ જ થોડે દૂર આનંદ ભૈરવ મંદિર છે.

ભોસલા ઘાટ. આ ઘાટ ઉપર લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર, નાગેશ્વર શિવ મંદિર તથા નાગેશ વિનાયક-ગણપતિ છે. આ ઘાટ નાગપુરના ભોસલે રાજવંશ તરફથી બંધાવાયેલ છે.

ગંગા મહલ ઘાટ. ઘાટ ઉપર ગંગાજીનું મંદિર તથા હનુમાનજીની બે મૂર્તિઓ છે.

સંકઠા ઘાટ. અહીં યમેશ્વર તથા યમાદિત્ય નામક બે મંદિરો તેમ જ સંકઠા દેવીનું મંદિર છે. બહારના ભાગે કૃષ્ણેશ્વર અને યજ્ઞવલ્ક્યેશ્વર તેમજ હરિચન્દ્રેશ્વર નામક શિવમંદિરો છે. થોડે દૂર પર વસિષ્ઠેશ્વર, વામ-દેવેશ્વર તથા અરુંધતી દેવીનું એક મંદિરમાં છે. આ મંદિરના દ્વાર પાસે જ ચિન્તામણિ નામક વિનાયક-ગણપતિની મૂર્તિ છે. થોડે દૂર સેના વિનાયક ગણપતિ તેમજ વિદ્યાવાસિની દેવીનું મંદિર છે.

સિંધિયા ઘાટ. આ ઘાટ ઉપર આત્મવીરેશ્વર શિવ મંદિર તથા એક મંદિરમાં દુર્ગાજી, મંગલેશ્વર મહાદેવ તથા મંગલ વિનાયક-ગણપતિ તથા અન્ય દેવતાની મૂર્તિઓ છે. ગલીમાં બૃહસ્પતીશ્વર, પાર્વતીશ્વર તેમ જ બાબુનાં એક મંદિરમાં સિદ્ધેશ્વર તથા સિદ્ધેશ્વરી દેવી, કલિયુગેશ્વર અને ચન્દ્રેશ્વર નામક શિવાલયો છે. બાબુમાં જ ચન્દ્રકૂંપ છે. અહીં પ્રહાર્યુરીમાં વિદેશ્વર મહાદેવ છે. આ ઘાટ ગ્વાલિયર-સિંધિયા નરેશ તરફથી બનાવાયેલ છે.

૩ : મણિકર્ણિકા ઘાટ.

આ ઘાટ પુરાણકથા મુજબ ચક્ર પુષ્કરણી તીર્થ છે. આ તીર્થમાં ભગવાન શિવજીનું મણિમય કર્ણકુંડલ પડી ગયું હોવાના કારણે પૌરાણિક કથા મુજબ મણિકર્ણિકા ઘાટ છે. તો તેને વીરતીર્થ પણ કહે છે, જે અહીં ઘાટ ઉપર વીરેશ્વર શિવનું મંદિર છે. આ કુંડ ચારે તરફથી બાંધવામાં આવેલ છે. બાબુમાં જ એક ભૈરવ કુંડ છે, જેનું પાણી દર આઠેક દિવસે બાહી કરવામાં આવે અને ફરી પાછું આપમેળે નિર્મળ બને છે. બાબુમાં તારકેશ્વર શિવમંદિર છે. આખા કાશીનાં મણિકર્ણિકાનો મહિમા મહાન છે.

આ મણિકર્ણિકા ઘાટથી મુખ્ય ૪: દશાશ્વમેધ ઘાટ વચ્ચે નાના નાના ઘાટ આવેલ છે જેમાં:- ચિત્તા ઘાટ, રમશાન ઘાટ, રાજરાજેશ્વર ઘાટ, લલિતા ઘાટ, મીર ઘાટ, માનમંદિર ઘાટ છે.

ચિત્તા ઘાટ. રમશાન ઘાટ અને મણિકર્ણિકા ઘાટની દક્ષિણ-પશ્ચિમે આ કાશીપુરીના રમશાનનો ઘાટ છે. આ ઘાટ રહસ્યમય મનાય છે.

રાજરાજેશ્વર ઘાટ. આ ઘાટ ઉપર લલિતા દેવીનું મંદિર બાબુમાં લલિતાતીર્થ છે. લલિતા મંદિરમાં કાશી દેવીની મૂર્તિ છે તેમ જ ગંગાકેશવ, ગંગાદિત્ય, મોક્ષેશ્વર

અને કુરુણેશ્વરનાં લિંગ છે. આ ઘાટ ઉપર ચીની મંદિરો શૈલીનાં નેપાલી શિવમંદિરો છે તેમ જ એક નેપાલી યાત્રીઓ માટેની ધર્મશાળા છે. અશ્વિન કૃષ્ણ દ્વિતીયાના રાજ મેળો યોજાય છે.

લલિતા ઘાટ. ઘાટ ઉપર જ રાજરાજેશ્વરી દેવીનું મંદિર છે.

મીર ઘાટ. ઘાટ ઉપર જ એક ધર્મકૂપ તથા વિશાલ તીર્થ છે. બાબુમાં વિશ્વબાહુ દેવીનું મંદિર છે, મંદિરમાં દિવોદાસેશ્વર શિવનું લિંગ છે. કૂપની દક્ષિણે ધર્મેશ્વર શિવમંદિર, તેની બાબુમાં વિશાલાક્ષી નામક પાર્વતી મંદિર છે. ઘાટની પાસે જ આશા વિનાયક-ગણપતિ તથા હનુમાનજીની મૂર્તિઓ છે. પાસેના મકાનમાં વૃદ્ધાદિત્ય તથા એક ગલીમાં આનંદ લૈરવની મૂર્તિ છે.

માન મંદિર ઘાટ. અહીં દાહલેશ્વર, રામેશ્વર, સોમેશ્વર, લક્ષ્મીનારાયણ અને વારાહિ દેવીનાં મંદિરો છે. તેમ જ સ્થૂલ વિનાયક-ગણપતિની મૂર્તિ છે. તેમ જ જયપુર રાજા માનસિંહજીએ બંધાવેલ શ્રી માનમંદિર પણ અહીં જ છે. આ મંદિરમાં છત ઉપરના ભાગે એમની બનાવેલી વેધશાળા છે, જેમાં નક્ષત્રો, ગ્રહો વગેરેના નિરક્ષણ કરવા માટેના સાત યંત્રો છે, જે આજે જીર્ણ દશામાં છે.

૪: દશાશ્વમેઘ ઘાટ.

કાશીના અનેક ઘાટ જેમાં આ ઘાટ ખૂબ જ પ્રખ્યાત ગણાવાય છે. કહેવાય છે કે બ્રહ્માજીએ અહીં દશ અશ્વમેઘ યજ્ઞ કર્યા હતા. ઘાટ ઉપર દશાશ્વમેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. બાબુના એક મંદિરમાં ગંગા, સરસ્વતી, યમુના બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ તથા નૃસિંહજીની મૂર્તિઓ છે. ઘાટની ઉત્તરે શૂલટંકેશ્વર શિવમંદિર છે. તેમાં અભય વિનાયક-ગણપતિ છે. ઘાટ પરનાં બીજાં મંદિરોમાં પ્રયાગેશ્વર તથા પ્રયાગ માધવ તથા આદિવારાહેશ્વરનાં મંદિરો છે જ્યેષ્ઠ શુકલ ૧૦ ગંગા દહશેરાના રોજ ઘાટ પર સ્નાન કરવાનો મહિમા છે. ઘાટથી થોડેક જ દૂર બાલમુકુંદ મંદિર તેમ જ બાબુમાં બ્રહ્માશ્વર તથા સિદ્ધતુષ્ટ વિનાયક-ગણપતિ છે.

આ દશાશ્વમેઘ ઘાટથી અસિઘાટ વચ્ચે કેટલાક નાના નાના ઘાટ આવેલા છે જેમાં : રાણા મહેલ ઘાટ, ચૌસઠી ઘાટ, નારદ ઘાટ, માનસરોવર ઘાટ, ક્ષેમેશ્વર

ઘાટ, ચૌકી ઘાટ, કેદાર ઘાટ, લલીઘાટ, સ્મશાન ઘાટ, હનુમાન ઘાટ, શિવાલા ઘાટ, વૃક્ષરાજ ઘાટ, જનકી ઘાટ તુલસી ઘાટ, અને પ્રખ્યાત અસિસંગમ ઘાટ.

રાણા મહેલ ઘાટ. દશાશ્વમેઘ ઘાટ પછી અહલ્યા-બાઈ ઘાટ, તેમ જ મુન્શી ઘાટ પછી આ ઘાટ આવે છે. અહીં વકતુડ-વિનાયક ગણપતિની મૂર્તિ છે.

ચોસઠી ઘાટ. આ ઘાટ પર ચોસઠ યોગિનિઓની મૂર્તિ છે. બાબુમાં એક મંડપમાં ભદ્રકાલિની મૂર્તિ છે. ઘાટથી થોડે દૂર પુષ્પ દન્તેશ્વર, ગરુડેશ્વર તથા પાતાલેશ્વર શિવનાં મંદિરો છે. પુષ્પદન્તેશ્વર મંદિરમાં એક દન્ત વિનાયક-ગણપતિની મૂર્તિ છે. અહીંથી પાંડેઘાટ, સર્વેશ્વર ઘાટ તથા રાજઘાટ આવેલા છે.

નારદ ઘાટ. ઘાટ ઉપર નારદેશ્વર શિવનું મંદિર છે.

માનસરોવર ઘાટ. ઘાટ ઉપર માનસરોવર કુંડ, પાસે હંસેશ્વર નામક શિવ મંદિર, થોડે દૂર રુકમાંગદેશ્વર શિવ તથા ચિત્રગ્રીવા દેવીનું મંદિર છે.

ક્ષેમેશ્વર ઘાટ. ઘાટ ઉપર ક્ષેમેશ્વર શિવનું મંદિર છે. “લેખકની પરંપરા આ ઘાટ પરના મહંતની શિષ્ય પરંપરામાં છે,” આ ઘાટના શિષ્યોએ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ક્ષેમેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી તે જ હાલનું પોરબંદર પાસેનું બીમેશ્વર છે.

ચૌકી ઘાટ. અહીં ઓટલા ઉપર કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.

કેદાર ઘાટ. ઘાટ ઉપર એક ગૌરીકુંડ છે. બાબુમાં કેદારેશ્વર શિવમંદિર. મંદિરમાં પાર્વતી, કાર્તિક સ્વામી, ગણપતિ, દણ્ડપાણી લૈરવ અને કેટલીક મૂર્તિઓ છે. કેદારેશ્વર મંદિર બહાર નીલકંઠેશ્વર મંદિર તેમ જ સંગમેશ્વર શિવ છે. બાબુમાં લક્ષ્મીનારાયણ તથા મીનાક્ષી દેવીનું મંદિર છે. થોડે દૂર તિલ્લાન્ડેશ્વર શિવનું મંદિર છે.

લલી ઘાટ. અહીં ઘાટ ઉપર ચિન્તામણિ વિનાયક ગણપતિ છે.

સ્મશાન ઘાટ. અહીં પહેલાં મુઝદાં બાળવામાં આવતાં. સ્મશાનમાં શિવ મંદિર છે. આ ઘાટનું જ બીબું નામ હરિશ્ચન્દ્ર ઘાટ છે. અહીં મહારાજ હરિશ્ચન્દ્ર ચંડાલના કામમાં સ્મશાનમાં કર ઉધરાવતા.

હનુમાન ઘાટ. હનુમાનજીની મૂર્તિ અને બાબુમાં રુડુ ભેરવ છે. આગળ ઉપર એક દણ્ડી ઘાટ આવે છે,

શિવાલા ઘાટ. અહીં સ્વપ્નેશ્વર શિવલિંગ અને સ્વપ્નેશ્વરી દેવી છે. તેની દક્ષિણે હયગ્રીવ કુંડ તથા હયગ્રીવ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે.

વૃક્ષરાજ ઘાટ. અહીં ત્રણ જૈન મંદિરો ઘણું રમણીય છે.

બાનકી ઘાટ. રામ, લક્ષ્મણ અને બાનકી આદિનાં ચાર મંદિરો છે.

તુલસી ઘાટ. આ ઘાટ ઉપર ગંગાસાગર કુંડ છે. આ ઘાટ પર ગોસ્વામી તુલસીદાસજી ઘણો સમય રહ્યા છે. અંતિમ વિ. સં. ૧૬૮૦ માં તેમનો પાર્થિવ દેહ પણ અહીં છૂટ્યો છે. અહીં તેમના દ્વારા સ્થાપિત હનુમાનજીની મૂર્તિ છે. તેમ જ તેમની ચરણપાદુકા તથા અન્ય સ્મારક સુરક્ષિત રહેલ છે. તુલસી ઘાટથી થોડે દૂર લોલાક કુંડ, તેમાં લોલાકિત્ય અને લોલેશ્વર શિવની મૂર્તિઓ છે. બાબુમાં અમરેશ્વર અને પરેશ્વરેશ્વર શિવ મંદિરો છે. બાબુમાં અર્ક વિનાયક-ગણપતિની મૂર્તિ છે.
૫ : અસિ સંગમ ઘાટ.

આ ઘાટ કાચો છે. અહીં અસિ નામક નદી ગંગાજીને મળે છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ અસિ મંગલે તીર જે સમયરિત માનસ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે તે આ સ્થળ છે. આ ઘાટ ઉપર સુંદર જૈન મંદિરો છે. આ હરિદ્વાર તીર્થ કહેવાય છે. કાર્તિક કૃષ્ણ ૬ ના રોજ સ્નાન કરવાનો મહિમા છે. દશાશ્વમેઘ ઘાટ અહીંથી ૨ માઈલ થાય છે.

કાશીના ઉપરોક્ત પાંચ ઘાટ ઉપરાંત કાશીમાં બીજાં અનેક દેવસ્થાનો આવેલાં છે, જેમાં ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પંજાબ કેસરી રણજિતસિંહજીએ બંધાવેલ વિશ્વનાથજી મંદિર, બાબુમાં જ્ઞાનવાપી અને દક્ષિણ ભારતની પ્રથા મુજબનો વિશાળકાય નંદિ આવેલો છે. અક્ષય વટ જ્યાં શનેશ્વરનું પ્રખ્યાત મંદિર આવેલું છે. અન્નપૂર્ણામાતા મંદિર જ્યાં આઘ શંકરાચાર્યની પ્રથમ બેઠક મનાય છે. વિશાળકાય વારાહ સ્વરૂપ તથા એવા જ વિશાળકાય હુંદીરાજ ગણેશ મુખ્ય છે. કાશીમાં ૬૦ જેટલાં ગણેશ મંદિરો છે. કાશીમાં ગણેશનો મહિમા સૌથી વિશેષ જણાય છે. એક માન્યતા મુજબ કાશીનો આદિ દેવ ગણેશ છે. ગણેશ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ઉભય પ્રકારની સમૃદ્ધિ

આપે છે. આ કારણે શ્રીમતો અને વૈરાગીયો બન્નેના માટે ગણેશ મહાન દેવ છે.

બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપરાંત કાશી જન ધર્મનું પણ મહાન તીર્થ મનાય છે. એક માન્યતા મુજબ સાતમા તીર્થ કર સુપાર્શ્વનાથજી અને ત્રેવીસ તીર્થ કર પાર્શ્વનાથજીનાં જન્મસ્થાનો અહીં છે. હાલ કાશીમાં વિશાલ ચૈત્યાલયો અને અનેક નાનાં મોટાં જૈન મંદિરો અને જૈન ધર્મનું પ્રખ્યાત ‘સ્વાદ્વાદ વિદ્યાલય’ અહીં આવેલ છે. ભગવાન શ્રી બુદ્ધ અહીં વિદ્યાભ્યાસાર્થે આવેલા, આવી આખ્યાયિકા મળે છે. બુદ્ધધર્મનું પ્રખ્યાત સ્થળ સારનાથ અહીંથી નજદીકમાં જ છે. આમ બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ આ ત્રણેય મહાન ધર્મોનાં સંખ્યાબંધ દેવસ્થાનોથી કાશી જગતનું ધબકતું હૃદય મનાય છે.

આધુનિક સમયમાં પણ કાશી વિશ્વ હિન્દુ વિદ્યાલયને કારણે જગત પ્રખ્યાત બનેલ છે. પંડિત મદનમોહન માલવિયાજી કાશીના અર્વાચીન સમયના મહાન ઋષિ મનાયા છે. સ્વામી દયાનંદ અને ઘણા અંગ્રેજ વિદ્વાનોને પણ કાશી આકર્ષી શક્યું છે. તો યુગલ કિશોર બિરલાજીએ વિશ્વનાથનું એક વિશાળ મંદિર કાશીને અર્પણ કરેલ છે. આ ઉપરાંત કાશી વિશ્વવિદ્યાલય, કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભા, ભારત ધર્મ મહામંડળ, સરસ્વતી ભુવન નામનું પુસ્તકાલય વગેરે કાશીનાં મોટાં આકર્ષણો છે. હજારોની સંખ્યામાં દરરોજ યાત્રાળુઓ અહીં આવ-જા કરતા હોવાના કારણે કાશીની સ્વચ્છતાનો પ્રશ્ન પણ આજે વિચારણીય બન્યો છે. જો કે છેલ્લા સમયમાં કાશી નગરપાલિકાએ આ દિશામાં ઉત્તમ કામગીરી બજાવી છે અને યાત્રાળુઓની સતત ભીડ હોવા છતાં પણ કાશી વ્યવસ્થિત બની રહ્યું છે. હજારો ગૃહઉદ્યોગો અને રસાયણનાં કારખાનાં પણ કાશીમાં આવ્યાં છે.

ગંગા જેવી મહાન પવિત્ર નદી, સતત વહેતો પ્રવાહ એના કિનારા ઉપર બિલા થયેલા વૃક્ષાગ્રાદિત ઘાટો; શૈવ, શાકતો, વૈષ્ણવ અને જૈન, બૌદ્ધના અનેક ધર્મગુરુઓ તથા સાધુ અને સંતોથી રંગબેરંગી બનેલા કાશીના કિનારા મંદિરોનાં હજારો શિખરો તેની ઉપર સતત ફડફડતી ધ્વજાઓ અને ભાવભૂખ્યા ધર્મશ્રદ્ધાળુ ભારતીય નરનારીઓથી સતત ગુંજતી કાશીની બજારો કાશીને એક મહાન ધર્મક્ષેત્ર અને સાક્ષાત્ શૈવભૂમિ અને પરમ પવિત્ર મહામૂલ્યવાન મોક્ષદાર સ્થાપિત કરે છે. અહીંથી જ શાન્તિ અને આધ્યાત્મિકતાના સૂર આખા ભારતમાં

ફેલાયા છે. ભારત જગતનું હૃદય છે તો કાશી ભારતનું હૃદય છે. અખંડ શાસ્ત્રાર્થ અને તેનાથી પ્રગટેલી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સરિતાઓ પણ કાશીમાંથી જ પ્રગટી છે. હજારો ધર્મગુરુઓની શાસ્ત્રાર્થની પવિત્ર ભૂમિ પણ આ કાશી નગરી જ છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં તો કાશીનો ફાળો અબેડ છે, અહાર પુરાણોમાંથી દશ પુરાણો તો કાશીમાં રચાયાં છે, ચાર વેદમાંથી ત્રણ વેદ કાશીમાં જ રચાયા છે. પાર્શ્વનાથની નિર્ગૂણધારાનો જન્મ કાશીમાં થયો, બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રથમ ચક્ર કાશીમાંથી ચાલુ થયું, ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરાંત આયુર્વેદ જેવા ચિકિત્સા શાસ્ત્રનો જન્મ પણ કાશીમાં જ થયો, આવાંચીન સમયમાં રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારનો

અંક કાશીએ ઉઠાવ્યો. ‘મત મારો ગો સર્વકા ધર્મ હૈ’ સૂત્ર પોકારી ગોવધનો પ્રશ્ન સૌ પ્રથમ કાશીમાંથી ઊઠ્યો, અને ભારતવર્ષની આઝાદીનો પ્રથમ ઠરાવ પણ કાશીમાંથી જ થયો. આમ કાશી નિત્ય નૌતમ નગરી છે. જગતનું હૃદય છે.

કાશી-સંકીર્તન.

બીજું કંઈ નહિ તોય ‘કાશી’ ‘કાશી’ ‘કાશી’ એમ જપવાથી પણ માણસને મુક્તિ મળી શકે છે. આવો છે કાશીનો મહિમા.

બાંધવ બેલડીની કરુણ જીવનકથા

શ્રી તલકચંદ મોતીચંદ પાલડીના રહીશ. તેમનાં ધર્મપત્નીનું નામ જમકબેન. તેમને વસંતભાઈ અને બલવંતભાઈ લાડકવાયાં પુત્રરત્નો. પાલીતાણા જૈન ગુરુકુળમાં બન્ને ભાઈઓએ અભ્યાસ કર્યો, બન્ને પહેલેથી બુદ્ધિશાળી અને મહેનતુ. અભ્યાસ પૂરો કરીને ભાઈ વસંતભાઈ બેંગલોર ગયા. ત્યાં સાયકલની દુકાન શરૂ કરી. અહીં મુંબઈમાં બલવંતભાઈએ ‘એ ટુ ઝેડ રપેક્સ’ (ઇન્ડિયા) શરૂ કરી. ભાઈ વસંતભાઈ પણ મુંબઈ આવી ગયા. કામધંધો ખૂબ જ ખીલ્યો. પણ દુકાન વીફરી. ભાઈ વસંતભાઈ ઓગણચાળીશ વર્ષની ભર યુવાન વયે પુષ્પશૈયામાં કાયમને માટે પોલી ગયા. ભાઈશ્રી બલવંતભાઈની જવાબદારી વધી ગઈ. તેમણે ધીરજ અને હિંમતથી કામ ચાલુ રાખ્યું. પેલીને ટૂંક સમયમાં જ ઉચ્ચત્તાને શિખરે મૂકી દીધી. પણ કર્મની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે. પિતાએ જે ઉમરે આ ફાની દુનિયા છોડી એ જ ઉમરે

વસંતભાઈ ગયા અને એજ ભર યુવાન વયે શ્રી બલવંતભાઈ પણ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. તેમના કુટુંબ તરફથી ભાઈ બલવંતભાઈની સ્મૃતિમાં સોનગઢમાં સુંદર ઉપાશ્રય બંધાવી મહાજનને લેટ ધર્યા. પ્રતિષ્ઠા, પૂજા, સ્નાત્ર, સ્વામીવાત્સલ્ય. એવા અનેક પ્રસંગોએ ધનને છૂટે હાથે તાપર્યું. સેવાપ્રેમીભાશ્રી દલીચંદ પરશોત્તમની પ્રેરણા આ બાંધવબેલડીને મળી હતી. માતાના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી બન્ને રત્નો ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા રહી તન મન ધનથી સેવા કરતા હતા. શ્રી ગોવાલિયા જૈન દેરાસરના સેક્રેટરી તરીકે શ્રી બલવંતભાઈએ આપેલી સેવા અમૂલ્ય હતી. ગુરુકુળના સંસ્કારો અને માતુશ્રી જમકબેનની ધાર્મિક ભાવનાએ બન્ને ભાઈઓમાં યૌવનના ઉંબરે પહોંચતાં પહેલાં અમી સિંચન કર્યું હતું. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, સાધર્મિક સેવા સંઘ જેવી અનેકવિધ સંસ્થાઓ સાથે સક્રિય જોડાયેલા હતા. કુદરત પલટો લે છે ત્યારે માનવી લાચાર બની જાય છે. ધીકતો ધંધો ચલાવનાર કુટુંબના સંચાલક અચાનક આલ્યા જાય ત્યારે કેવી કરુણતા સર્જાય! પુત્ર પુત્રીઓ અને માતાને વિલાપ કરતા મૂકી ગયાં વસંતભાઈના ધર્મપત્ની રસિલા હવે તો ધર્મમાં ચિત્ત જોડી આત્મશાંતિમાં સમય ગાળે છે. પરમાત્મા આ બાંધવબેલડીના પવિત્ર આત્માને ચિરઃશાંતિ આપે એજ અભ્યર્ચના.

H. O. : 324156

Tel : 861673
865346

With Best Compliments from

M I L A N T E A

Wholesale & Retail
T E A
Merchants

SHAH NARSHI PATRAMAL & CO.

113-115, New Chinch Bunder,
BOMBAY - 400 009

સનાતન ધર્મ

-પ્રા. જનાર્દન જ. દવે

કલિકાલ સર્વશ આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના ત્રિષ્ટિ પુરુષ શલાકા લક્ષણ નામના પ્રખ્યાત ચરિત્રાત્મક કાવ્યમાં મિત્રપ્રકાર ત્રયમ ત્રણ પ્રકારના મિત્રોની એક દષ્ટાંતકથા પ્રયોજી છે. એક જૈન મુનિવર એક માર્ગ ભૂલેલી યુવતીને આ દષ્ટાંત સંભળાવે છે.

ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠ નામના નગરમાં જિતશત્રુ નામના એક રાજવી હતા, આ રાજવીના એક અતિ વિશ્વાસુ પુરોહિતજી હતા. પુરોહિતજીનું નામ સોમદત્ત, આ સોમદત્તજી રાજના મિત્ર સમાન જ હતા, સોમદત્ત પુરોહિતજીને ત્રણ મિત્રો હતા. પહેલા મિત્રનું નામ સહમિત્ર. આ સહમિત્ર પુરોહિતજીની સાથે ને સાથે જ રહે. ખાવામાં, પીવામાં, પહેરવામાં, ઓઢવામાં, હરવા કરવામાં કાયમ સહમિત્ર તો પુરોહિતજી સાથે જ હોય.

પુરોહિત સોમદત્તજીના બીજા મિત્રનું નામ પર્વમિત્ર, આ પર્વમિત્ર ક્યારેક ઉત્સવ હોય ત્યારે પુરોહિતજીને ત્યાં લોજનાદિ સત્કાર પામતા હતા. પુરોહિતજી આ પર્વમિત્રને ત્યાં પર્વમિત્ર પુરોહિતજીને ત્યાં યજ્ઞોપવીત, લગ્નાદિ ઉત્સવોમાં એકમેકને ઘેર સાથે જાય અને પરસ્પરનું સ્વાગત કરે.

પુરોહિતજીના એક ત્રીજા મિત્ર હતા તેનું નામ પ્રણામ મિત્ર. આ પ્રણામમિત્ર કંઈ આગળ બતાવેલા જેવા પુરોહિતજીના પરમઘ્ન મિત્ર ન હતા. માત્ર જ્યારે જ્યારે રસ્તામાં એકબીજાને મળે ત્યારે પ્રણામ, નમસ્કારાદિનો જ માત્ર વ્યવહાર હોતો.

રાજના કોઈ એ કાન લાલેયો અને રાજએ નક્કી કર્યું કે બીજા દિવસની સવાર પડે એટલે પુરોહિતજીને શૂળીએ ચડાવી દેવા અને તેમનું બધું ધન જપ્ત કરી લેવું. રાજના આ નિર્ણયની પુરોહિતજીને પણ જાણ થઈ ગઈ. પુરોહિતે વિચાર્યું, 'રાતની રાતમાં આ રાજનું રાજ્ય છોડી દઈ કોઈ અન્ય રાજના રાજ્યમાં ચાલ્યા

જઈએ તો આપણા પર આવેલી વિપત્તિ ટળે.' પણ આ રાજના રાજ્યને છોડીને અન્ય રાજ્યમાં સલામત જવા માટે કોઈ સથવારો તો જોઈએ ને? એટલે પુરોહિતજીને પોતાના પ્રથમ મિત્ર સહમિત્ર યાદ આવ્યા. સહમિત્રને પોતાની વિપત્તિની વાત કરી. સહમિત્ર કહે, 'આપણી મૈત્રી તો રાજ તમારા પર પ્રસન્ન હતા એટલે હતી. સળગી ગયેલા જીતને પોતાના ઘરમાં કેાણુ રાખે? માટે હવે આપણે મિત્રો નથી. હું તમને મદદ કરવા તૈયાર નથી. તમે અન્ય રાજ્યમાં એકલા જાઓ, હું તો અહીં જ રહીશ.'

જેની સાથે નિત્ય પ્રીતિ કરી તેવા પહેરવા-ઓઢવામાં, ખાવા-પીવામાં, પ્રતિદિન પ્રતિરાત સાથે રહેનારા, સહમિત્રનો જવાબ સાંભળી પુરોહિતજી ખિન્ન બની ગયા. પણ રાત્રિ ઉતાવળમાં પસાર થતી હતી; પ્રયત્નો કરવાના હતા, એટલે પુરોહિતજી હવે બીજા પર્વમિત્રને મળવા ગયા. પર્વમિત્ર હોંશભર્યો સામે મળવા આવ્યો, ઘરમાં આદરપૂર્વક લઈ ગયો. પણ જ્યાં પુરોહિતજીએ રાજ પોતાના પર રાષ્ટ્રે બરાચા છે અને સવાર પડે પોતાને દેહાંતદંડ મળવાનો છે એવી વાત કરી અને 'મારી સાથે તમે અન્ય રાજ્યમાં મને સથવારો આપવા આવો, એવી વિનંતી કરી ત્યાં પેલો પર્વમિત્ર કહે, 'તમારી સાથે મારાથી શી રીતે આવી શકાય? મારી પત્ની, મારા પુત્રો આ બધાનું શું થાય? હા હું તમને નગરના પાદર સુધી ચોક્કસ વળાવવા આવું.' પુરોહિતજી શો ઉત્તર આપે? બિચારા નિરાશ થઈ ને ઉભા થઈ ગયા, 'જે જે ખાસ મિત્રો હતા તેમણે તો હાથ ખાંખેરી નાખ્યા, હવે મને કેાણુ મદદ કરશે?' એટલામાં યાદ આવ્યું. હજી એક ત્રીજો મિત્ર છે. પણ પુરોહિતજી વિચારે છે કે આ મિત્ર સાથે મારે માત્ર રસ્તામાં મળે ત્યારે પ્રણામ, નમસ્કાર વગેરેનો માત્ર નામ માત્રનો ઔપચારિક વ્યવહાર જ છે, તેમને મેં કદી મારા ઘેર બોલાવ્યા નથી, કદી સારો સત્કાર કર્યો નથી, જેને મેં સારી રીતે સત્કારેલા

એવા જે મિત્રોએ પણ જ્યાં મને મદદ ન કરી
તો આ તો પ્રણામમિત્ર, તે મને શી મદદ કરશે? પણ
લાવને જાઉં તો ખરો. 'એમ મનમાં વિચારતાં પુરોહિતજી
જ્યારે પ્રણામમિત્રને મળીને પોતાની વિપત્તિની વાત કરે
છે ત્યારે પ્રણામ મિત્ર કહે છે, 'અરે મિત્ર! એમાં તમારે
મને વળી વિનંતી કરવાની હોય? મારો ધર્મ છે કે મારે
આપની સાથે આવવું જ જોઈએ. આપ રાજના કોધથી
જરા પણ ડરશો નહિ. હું તમારી સાથે અન્ય રાજ્યમાં
ચોક્કસ આવીશ.' એમ કહી પ્રણામમિત્ર પુરોહિતજી
સાથે ગયો.

પેલા જૈન મુનિવર પોતાની પાસે આવેલી યુવતીને
કહે છે: 'આ ત્રણ મિત્રની વાત તેં સાંભળી?' રાજ
એટલે કાળ, પુરોહિત એટલે જીવ. જીવ અને માત્રનેત્રણ મિત્ર
છે, પહેલો મિત્ર તે શરીર, શરીર જીવની સાથે કેટલો લાંબો
સમય રહે છે. જીવ તેના સુખનો જ વિચાર કરે. ખાવામાં
પીવામાં, બધાં દુન્યવી સુખોમાં સાથે રહેતાડું શરીર
જ્યારે જીવને આ લોક છોડીને પરલોકમાં જવાનું થાય
ત્યારે સાથ આપતું નથી. શરીર જીવને કહે છે તું એકલો
જા, હું તો અહીં જ રહીશ. પુરોહિતજીના બીજા મિત્ર
તે પર્વમિત્ર. આપણા સૌના પર્વમિત્રો એટલે આપણાં
સગાં સંબંધીઓ, આ બધાં પણ પરલોકમાં આપણી
સાથે આવતા નથી. માત્ર નગરની બહાર સ્મશાન સુધી
વળાવવા આવે છે.

જીવાત્માનો ત્રીજો મિત્ર છે ધર્મ. આ ધર્મ સનાતન
મિત્ર છે. જ્યાં જીવને શરીર દગો દે છે, સગાં સંબંધીઓ
પણ સાથ આપતાં નથી ત્યારે ધર્મ કહે છે. 'હું તમારી
સાથે આવીશ.' પરલોકમાં, પછીના જન્મમાં માત્ર આપણે
ભૂતેયુગે આચરેલો પ્રણામમિત્ર જેવો ધર્મ જ આપણી
સાથે આવે છે એટલે સનાતન ધર્મ જ માત્ર આપણો
મિત્ર છે.

આ સનાતન ધર્મ એટલે શું તે આપણે જોઈએ.
ધર્મનિરૂપણ કરતા ધણા જુદા જુદા વૈદિક, જૈન, બૌદ્ધ,
અને અન્ય ધર્મના ગ્રંથોમાં પણ ધર્મ: સનાતન: આ
સનાતન ધર્મ છે એવું અથવા એવા અર્થનું વિધાન જોવા
મળે છે.

મહાભારતના સાર રૂપ 'ભારત સાવિત્રી' નામના
એક નાનકડા પણ રોજ પાઠ કરવા જેવા સ્તોત્રમાં
કહ્યું છે:—

ન જાતુ કામાન્ન મયાન્ન મયાદ્
ધર્મં ત્યજેત્ જીવિતસ્યાપિ દ્વેતો: ।

કોઈ પણ કામનાની પૂર્તિને માટે, કોઈ પણ લોભથી
અથવા કોઈ ભયથી પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો. અરે!
જીવન જાય તો ભલે પણ ધર્મ ન છોડવો. ધર્મ નિત્ય
છે, તેનાં સુખાદિ પ્રયોજનો નિત્ય નથી, જીવ નિત્ય છે.
શરીરાદિ તો અનિત્ય જ છે ને!

વળી ભગવાન વેદવ્યાસ લખે છે:— ધર્મના આચરણ
વડે જ અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધર્મ
વડે બધું જ મળતું હોય તો ધર્મનો ત્યાગ શા માટે
કરો છો?

પણ આ વળી ધર્મ એટલે શું? હિન્દુ ધર્મ, જૈન
ધર્મ, બૌદ્ધધર્મ? કયો ધર્મ? અહીં આપણે આવા કોઈ
વિશિષ્ટ સંપ્રદાયની વાત કરવાના નથી પણ સૌને માન્ય
એવા સનાતન ધર્મની જ માત્ર ચર્ચા કરવાના છીએ. જેને
પોતાના સમગ્ર જીવનમાં ધારણ કરવામાં આવે તે ધર્મ.
ધર્મ જ્યાં જ્યાં જીવવા માટે છે. ધર્મના કલાક જુદા
અને વ્યવહારના કલાક જુદા એવું હોઈ શકે નહિ.
જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહાર સાથે ધર્મ વણાયેલો રહે છે,
પ્રત્યેક ક્રિયા ધર્મશીલ છે કે નહિ તે તપાસવાનું છે.
સવારના અર્ધોપોષ્ણ કલાક ધર્મનો અને બાકીના સાડી
ત્રેવીસ કલાક વ્યવહારના, જેમાં ધર્મને બાદ કરી નાખવાનો
એવું કોઈ શાસ્ત્રને માન્ય નથી. માત્ર દેરાસરમાં જવું,
મંદિરમાં જવું, સામયિક કરવી, ઓળી કરવી, કે પથુંપણ
કરવાં અથવા નવરાત્રિ પાળવી એટલો જ ધર્મ નથી,
અર્ધો કલાક દેરાસરમાં કે હવેલીમાં જવાથી બાકીના
સમયમાં મનફાવતું વર્તન કરવાનું લાયકસન્ન મળી
જતું નથી, ધર્મ સમગ્ર રાત્રિદિવસનો, ધર્મ સમગ્ર
જીવનનો ઝીણવટભર્યો વ્યવહાર છે.

પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે તો પછી ધર્મ અને અધર્મ
શું તે શી રીતે જાણવા?

મનુ મહારાજે મનુસ્મૃતિમાં ધર્મને જાણવાનાં
વૈદિકો માટે ચાર પ્રમાણો દર્શાવતાં કહ્યું,

વેદ, સ્મૃતિઓ, સદાચાર અને આત્માને પ્રસન્નતા
અર્પનાર અર્થાત્ આત્મવિધાની પ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત યર્થ

વર્તન આ ચાર ધર્મનાં પરમ પ્રમાણ છે, અહીં જેનો ઔદ્ધો, કે ઈસ્લામના મિત્રો વેદને બદલે કે સ્મૃતિને બદલે આચારાંગ સૂત્રો અથવા ધર્મપદ કે કુરાન, બાઈબલ ઇત્યાદિ પોતાના ધર્મગ્રંથોના નામ મૂકી શકે. આ બધાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં કેટલાક ધર્મો સાર્વવર્ણિક એટલે સર્વ વર્ણનાં, સર્વ પ્રજાએ પાળવા યોગ્ય બતાવ્યા છે. આ સાર્વવર્ણિક અર્થાત્ સર્વ પ્રજાએ પાળવાના ધર્મો જીવનમાં અનિવાર્ય છે, તેનું પરિપાલન ફરજિયાત છે. આ કર્તવ્યોનું પાલન ન કરવાથી દોષ લાગે મહાભારતના દ્રોણપર્વમાં ભગવાન વેદવ્યાસ લખે છે તે પ્રમાણે

“ત્યજ્યને ધર્મને સેવે અર્થને જ મનુષ્ય જે;
આ જન્મે બ્રહ્મ તે થાયે બગડે પરલોક ને”

જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિકો માને છે કે મૃત્યુ કોઈને મારતું નથી, મનુષ્યનાં પાપો જ તેને મારે છે.

“પોતાને સૌ પ્રાણી પોતે જ મારે
ના સંહારે મૃત્યુ લઈ દંડ કોને”

પોતાનાં કર્તવ્યો પ્રત્યે સાવધ રહેવું એ પહેલો સનાતન ધર્મ છે. મહાભારતકાર કહે છે. :

“પ્રમાદને જ હું મૃત્યુ કહું છું અને ધર્મ પ્રત્યેની નિત્ય તત્પરતા એ જ અમરત્વ છે એમ પણ હું કહું છું.”

ભગવાન મહાવીર પણ પોતાના શિષ્યો પ્રત્યે બોલ્યા છે કે, સતત સાવધાન રહી અપ્રમત્ત ભાવે જ તમારે રહેવું જોઈએ. ક્યારે કઈ ક્ષણે પ્રમાદ તમારું અધઃપતન કરશે તે તમે જાણતા નથી.”

હવે આપણે સનાતન ધર્મ જે પ્રત્યેક માનવે સાવધાન રહીને આચરવાના છે તે કયા કયા છે તે શ્રીમદ્ ભાગવતના શબ્દોના અર્થમાં જોઈએ તો સૌથી પ્રથમ સત્યને સનાતન ધર્મ બતાવ્યો છે. સત્યનું પાલન પરમ ધર્મ છે એવો સૌ શાસ્ત્રોનો એક મત છે. દયા, તપશ્ચર્યા, સહન-શીલતા, વાસના, ત્યાગ, ઇદ્રિયોનું દમન, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય ત્યાગ, સ્વાધ્યાય, સરલતા, સંતોષ, સમદષ્ટિ, સેવાપરાયણતા, આમ્ય સુખોમાંથી ધીમે ધીમે નિવૃત્ત થવું, મૌન અને આત્મચિંતન આ બધા એવા નિયમો છે જે જીવનમાં સુખ અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ માટે અત્યંત સાવધ રહીને પાળવા જોઈએ.

સત્ય પછી તપશ્ચર્યાને ધર્મ બતાવ્યો. તપ ત્રણ પ્રકારનાં છે. દેવ, દિવજ, ગુરુ, પ્રાણ વગેરેનો સત્કાર, પવિત્રતા (શારીરિક) આ બધી તપશ્ચર્યા છે. કોઈને ઉદ્ધેગ થાય તેવું વાક્ય બોલવું. સત્ય અને હિતકર વચન મધુર રીતે બોલવું. આ વાણીની તપશ્ચર્યા છે. મનની નિર્મળતા, સૌમ્યતા, આત્મસંયમ આ બધું મનનું તપ છે.

પવિત્રતા પણ ધર્મ છે. શરીર, વાણી અને મનની પવિત્રતા એ અનિવાર્ય છે. ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરવાં એ તિતિક્ષા છે. વાસનાત્યાગ એ શમ છે. બાહ્ય-વૃત્તિનું દમન એ દમ છે. અહિંસા પણ ત્રણે પ્રકારની છે. આ અહિંસા પણ ધર્મ છે. ભગવાન બુદ્ધે અવૈરને સનાતન ધર્મ બતાવતાં કહ્યું છે :

“ન વૈર શમતું વૈર, કદીયે કોઈનું બરે,
અવૈરે જ શમે વૈર, આ છે ધર્મ સનાતન.”

બ્રહ્મચર્ય, સ્વાધ્યાય, સંતોષ, સરલતા આ બધા સનાતન ધર્મોની વ્યાખ્યા કરવાની શી જરૂર છે ? આ બધી દૈવી સંપત્તિ જ સદ્ધર્મ નથી, પણ ક્યારેક દેશ અને કાળને અનુરૂપ ધર્મો પણ શાસ્ત્રો બતાવે છે. દાન અમુક સમયે કરવામાં આવે તો વિશિષ્ટ રીતે ધર્મ બને છે. દા.ત. જૈનમત પ્રમાણે દીક્ષા લેતાં પહેલાંનું વર્ષીદાન એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ. મકરસંક્રાંતિના દિવસે આપવામાં આવતું દાન પણ કાલની દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. પુત્ર, પૌત્રના જન્મના સમાચાર મળતાં આપવામાં આવતું દાન પણ એવું જ વરિષ્ઠ ગણાય છે.

બીજા દેશોમાં નહિ પણ ભારતમાં જૈન, બૌદ્ધ, અને વૈદિક દર્શનોએ આત્મવિમર્શને પરમધર્મ માન્યો છે. પરંતુ આત્મવિમર્શ માટે જે ચિત્તશુદ્ધિ આવશ્યક છે તે પણ શાસ્ત્રો બતાવે છે.

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાભાવ વડે, અનાયાસ જે કંઈ પણ મળી આવે તેનાથી સંતોષ માનીને તથા સર્વ ઇદ્રિયોના સંયમથી પરમાત્મા અત્યંત શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય છે.

પોતાનું ચૈતન્ય પ્રાણીમાત્રમાં છે, એમ માનીને પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન કરતાં મૈત્રીભાવથી જીવન જીવવું એ પણ સનાતન ધર્મ છે.

ધર્મનું સર્વસ્વ સાંભળો અને અનુસરો, આ ધર્મનું સર્વસ્વ એ છે કે પોતાને જે વર્તન પ્રતિદૂષ લાગે તેવું

વર્તન કોઈની તરફ ન દાખવવું. મનુષ્ય બધાં પ્રાણીઓ, પક્ષીઓમાં સર્વોત્તમ અને સર્વોપરી છે અને આ સૌ પ્રાણીઓ-પક્ષીઓ મનુષ્યોના ભોગ માટે છે એવો ખ્યાલ પશ્ચિમમાં હશે, પૂર્વમાં અને વિશેષતઃ ભારતમાં તો નથી જ.

આ દેશમાં સનાતન ધર્મ તો એ વાત શીખવે છે કે આપણું ચેતન જ સર્વત્ર છે. પ્રાણીઓ, પક્ષીઓમાં પણ મારું જ ચેતન છે. એટલે પ્રજાપરાધ કોઈનો નથી પણ મારો જ અનાદર હું કરી રહ્યો છું. શ્રી કપિલ ભગવાન દેવહૂતિને કહે છે :

“હે માતા! મનથી બહુ આદરપૂર્વક સૌ પ્રાણીઓને પ્રણામ કરો, કારણ કે પરમાત્મા પોતે જ જીવ કલા રૂપે આ બધા પ્રાણીઓમાં વિલસી રહ્યા છે.” વૈદિક ધર્મમાં, પૂજા પાઠમાં સંકલ્પ કરતી વખતે તેથી જ બોલવામાં આવે છે સર્વન્તિમ અવિરોધેન પૂજાકર્મ સમારમે

“હું સર્વના અ-વિરોધ ભાવે આ પૂજન કર્મ સમાચરું છું.”

પરંતુ સાથોસાથ આપણા દેશમાં એક બીજી સરસ વાત એ છે કે અહીં માત્ર ઉન્નત વિચારોને ધર્મ માનવામાં આવ્યો નથી. ઊંચો શુભ આચાર જ સાચો ધર્મ છે. ધર્મ એ માત્ર પાઠ કરવાનો વિષય નથી કે વ્યાખ્યાનનો વિષય નથી, પણ ક્રિયાવાન ધર્મ આપણી સાચી સાધના છે. દુર્ભાગ્યે છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોથી આપણો દેશ ભૂતકાળની ભવ્ય સંસ્કૃતિની વાતો કરતો રહ્યો પણ ક્રિયામાં આપણે શીલ શુભાવી બેઠા છીએ. એટલે આપણા દેશમાં જેટલી વાતો કરવામાં આવે છે તેના સોમાં ભાગનું પણ આચરણ કરવામાં આવતું નથી. આ એક ભયંકર વાત છે. મહાભારતમાં એવી વાત છે કે આચાર પ્રમત્તો ધર્મઃ ધર્મ આચારમાંથી પ્રગટે છે. આચાર વિનાના ઉન્નત વિચારોની કોઈ કિંમત નથી.

Gram : PREMYSLAV

Phone : 315227/315218

Res. : 818977/813927

M/S. SURENDRA TULSIDAS

Navi Gally. M. J. Market
Bombay-2

WholeSale Dealers :-
The Mafatlal Group of Mills

ગુજરાત રાજ્યમાં સહકારી ધોરણે ધિરાણ કરતી અને શિક્ષણ બેંક તરીકે
રિઝર્વ બેંકની સ્વીકૃતિ પામેલી સર્વોચ્ચ બેંકીંગ સંસ્થા.

ધી ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ બેંક લિમિટેડ.

સહકાર ભવન, રિલીફરોડ, પો. બો. નં. ૩૦૨, અમદાવાદ.

ટેલિ. નં. ૩૮૧૬૭૦-૭૧-૭૨ તાર :- એપેક્સ બેંક.

૩૮૨૫૮૮, ૩૮૩૮૩૦. ટેલેક્ષ. :- એએમ. ૨૫૩

પ્રગતિ દર્શક આંકડાઓ. ૩૦-૬-૮૦

ભરપાઈ થયેલ શેરભાંડોળ	રૂ. ૫.૫૮ કરોડ
રિઝર્વ અને અન્ય ભાંડોળ	રૂ. ૧૫.૩૩ કરોડ
ધાપણો	રૂ. ૧૩૯.૦૮ કરોડ
કાર્યભાંડોળ	રૂ. ૨૦૯.૧૬ કરોડ

જશવંતલાલ સૌ. શાહ
ચેરમેન.

મોતીભાઈ ગો. જોષી
વાઇસ-ચેરમેન.

મહેન્દ્રભાઈ મી. વ્યાસ
જનરલ મેનેજર.

સેઈફ ડિપોઝીટ વોલ્ટની અદ્યતન સુવિધા સાથે બધા જ
પ્રકારની બેંકીંગ સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

Gram : "CARBOLLYOS" Phone : 329242
Bombay-Chinchbunder. 337772

With Best Compliments From

**FRIENDS
ENGINEERING
CORPORATION**

210, Sant Tukaram Road,
Iron Mkt., Bombay-400 009

Manufactures of :-

Bright Steel Bars, Commercial,
Free Cutting & Alloy Special Steels

Registered Contractors, Suppliers to Railway
Defence & Govt. Departments

HARENDRA K. GOSALIA

Factory : Motibaug, opp. R. K. Studio,
Chembur, Bombay-400 071
Phone : 521276

Everything Under One Roof
Everything You Need For
Your Home And Family You Get It

'CHANDARANAS'

And At Fair Price Too,
More Things For Better Living
Under One Roof
First in Airconditioned Shopping

CHANDARANA BROTHERS

Estd : 1935
Hampankatta, Mangalore.

(Largest Textile-cum-Department Stores of South)

વિશ્વના રંગ રેખાના મહાન કલાકારો

પ્રા. બિપિનચંદ્ર. ર. ત્રિવેદી. (M.A.)

શ્રી શંકરભાઈ એસ. પટેલ (A.M.)

માનવીના મનની અભિવ્યક્તિ કરવા માટે જુદાં જુદાં માધ્યમો છે, તેમાંનું એક માધ્યમ એટલે કલા. કલાનાં પણ બે પ્રકાર પડે છે. દા.ત. ફોટોગ્રાફી, હસ્તકલા વગેરે ઉપયોગી કલા ગણાય છે. પરંતુ ચિત્ર, શિલ્પ, નૃત્ય-નાટક વગેરે લલિત કલા ગણાય છે, કલાકારના હૃદયમાં જન્મતી સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર સંવેદનાથી કલાકારની અનુભૂતિ કલાકૃતિ રૂપે વ્યક્ત થાય છે. અહીં આવા કેટલાક કલાકારોનો પરિચય આપેલ છે.

આ લેખમાં કલાકારોનો પરિચય પુનરુત્થાન કાળથી આપ્યો છે, કેમકે ઈ.સ. ૧૪૫૩માં કોન્સ્ટેન્ટિનો-પલનું પતન થતાં તુર્કોએ તે જીતી લીધું. આથી ત્યાંના ગ્રીક પંડિતો, શિલ્પીઓ કલાકારો પોતાના ગ્રીક ગ્રંથો અને કલા ભંડારો લઈને યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં નાસી છૂટ્યા અને તેમનો પ્રચાર કર્યો. ચિત્રકળા પણ તેમાંથી બાકાત નહોતી.

(અહીં આપેલ વિશ્વના મહાન ચિત્રકારોનો પરિચય કલાના વિદ્યાર્થી-શિક્ષકો અને જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી થશે. ભારતના મહાન કલાકારો વિશે આપણે થોડુંઘણું જાણીએ છીએ, એટલે અહીં તેમના વિશે વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કેટલાક મહાન કલાકારોનાં ચિત્રો વિશ્વ અસ્મિતા ગ્રંથ-૧ માં આપેલાં છે, જે જોઈ લેવા બલામણુ છે.)

જીઓટો

તેરમી સદીનો પ્રખ્યાત કલાકાર હતો, જેણે વાસ્તવ-દર્શી કલા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો. તેણે ટેમ્પરારંગ દ્વારા ઈટાલીમાં ભીંતચિત્રો અને રંગીન પથ્થરની કપચી-મોઝેક-માં પણ પ્રશંસાપાત્ર કાર્ય કર્યું.

ફ્રા એન્જેલિકો (૧૩૮૭-૧૪૫૫)

તેમની 'કારોનેશન ઓફ ધિ વર્જિન' કૃતિ જાણીતી

છે. રેખા અને રંગનું સુંદર આયોજન કરનાર આ કલાકારે ઇશુને લગતાં ચિત્રો તૈયાર કર્યાં.

સાન્ડ્રો બોતિચેલો (૧૪૪૪-૧૫૧૦)

'ધિ બર્થ ઓફ વિનસ' કૃતિ પ્રખ્યાત છે.

લિઓનાર્દો-દ-વિન્ચી (ઈ.સ. ૧૪૫૨ થી ૧૫૧૯)

લિઓનાર્દો મહાન ચિત્રકાર હોવા ઉપરાંત શિલ્પી, સ્થપતિ અને હાસ્યકાર અને સંગીતજ્ઞ હતો, તેથી તેની ગણના માનવકૃતિહાસમાં 'અતિપ્રભાવક પ્રતિભા' તરીકે થાય તેમાં શી નવાઈ? કારણ કે તે કવિ, સંગીત સર્જક, તત્ત્વજ્ઞ, વિજ્ઞાની, ઈજનેર અને શોધક પણ હતો. એક જ વ્યક્તિમાં કેટકેટલા ગુણોનો સરવાળો થયો છે? પોતાની યુવાવસ્થામાં એ સુંદર અને સશક્ત બાંધાનો હતો

ને કેટલીયે પ્રવૃત્તિઓમાં રચ્યો પચ્યો રહેતો. ફ્રાન્સના રાજા ફ્રાન્સિસે (પહેલો) વિન્ચીને પોતાના રાજ્યમાં રહેવા આગ્રહ કરેલો જ્યાં એને ખૂબ માન મળતું. પ્રારંભમાં તેમની ચિત્રકળા ધાર્મિક રંગે રંગાયેલી હતી, તેમનું વિખ્યાત ચિત્ર 'The Last Supper' 'છેલ્લું આહુ' નોંધપાત્ર છે. તેમાં ઇસુ ખ્રિસ્ત અને તેમના શિષ્યોના મનોભાવોનું આલેખન થયેલું છે. તેમાં ભલે ઝીણવટ ભર્યું આલેખન ન હોય તો પણ સમગ્ર ચિત્રની રચનામાં સમતુલા જળવાઈ રહી છે તેથી ચિત્રમાં આલેખાયેલો પ્રસંગ આપણી આંખો સામે જ બનતો હોય તેટલો ખૂબીભર્યો લાગે છે. 'અંતિમ ભોજન'માં બેઠેલાં બધાં માણસો જુદા જુદા અભિનયમાં ચિત્રિત થયા છે તો પણ ચિત્ર પ્રેક્ષકની નજર તો ઇશુ પ્રત્યે જ ખેંચાઈ જવાની! ભાવોની પુનરાવૃત્તિ ન થાય તે રીતે અનેક માનવ આકૃતિની હાજરી ચિત્રમાં બેઠે શકાય છે.

લિઓનાર્દો વ્યક્તિચિત્રોનાં આલેખનમાં ખૂબ કુશળ હતો, તેવી જ રીતે માનવ સ્વભાવનો પણ મહાન પારખુ હતો, અને તેથી જ તેના હાથે 'મોનાલીસા' નામના અબેડ ચિત્રનું સર્જન થયું હતું ને? મોનાલીસા, ફ્લોરેન્સના ગાયોકોન્ડેની પત્ની હતી પણ લિઓનાર્દો માટે તો આદર્શના નમૂના રૂપ હતી. ચાર ચાર વર્ષની મહેનતને અંતે જ્યારે 'મોનાલીસા' ચિત્ર તૈયાર થયું ત્યારે વિવેચકો માટે તો આ ચિત્ર ચર્ચાના એક વિષયરૂપ બની ગયું. બિચારી મોનાલીસા! પોતાના અહિંસા પરથી ચિત્ર સંપૂર્ણ થાય તે પહેલાં તો પ્રથમ સુવાવડમાં જ મરણ પામી. ખરેખર લિઓનાર્દોની સિદ્ધિ અને ખ્યાતિ માટે આ એક જ ચિત્ર પૂરતું થઈ પડે, કારણ કે "મોનાલીસા" ના મુખ ઉપર જે સ્મિત ફરકે છે તે સમજાય તેવું નથી. મોનાલીસાના મોં પર અકથ્ય ભાવો છે અને તે બધે હમણાં બોલી બહારે તેમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કુદરતે સર્જિત વ્યક્તિની આબેહૂબ નકલ કેટલી હદ સુધી થઈ શકે તેનો સુંદર નમૂનો એટલે 'મોનાલીસા' જેનું લાવણ્ય ચિત્રપ્રેક્ષકને મુગ્ધ કરીને વિચારમાં પાડી દે છે.

ઈ.સ. ૧૫૧૬માં ૬૭ વર્ષની વયે જ્યારે લિઓનાર્દો મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે પોતાના સ્ટુડિયોમાં આ ચિત્રને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રખાવ્યું હતું, ને વસિયતનામામાં આ ચિત્ર પોતાના આશ્રયદાતા ફ્રાન્સિસ (૧) ને અર્પણ

કર્યું જે આજે પેરિસ (ફ્રાન્સ)ના શાહી ચિત્રસંગ્રહમાં છે. મોનાલીસા વિશ્વનું ઉત્તમોત્તમ ચિત્ર મનાય છે.

આલ્બ્રેખ્ટ ડયુરર (૧૪૭૧-૧૫૨૮)

સોની કુટુંબમાં જન્મેલા ડયુરરનો કમ કુલ ૧૮ ભાઈ ભાંડુઓમાં ત્રીજો હતો. નાનપણમાં શાળા અભ્યાસની તક મળી, જે તે વખતના કારીગર વર્ગમાં જવલે જ મળતી. મોટપણે કુટુંબની પરંપરાગત કારીગરીમાં પાવરધો થયો પણ તેની પોતાની ઇચ્છા તો ચિત્રકાર બનવાની હતી, બેકે તે જમાનામાં ચિત્રકારને, કારીગર જેટલું જ માન (!) મળતું. છેવટે તેના પિતાએ પડોશી ચિત્રકાર માઈકેલ-વોલ્ગેસુટને ત્યાં ચિત્રકામ શીખવા મૂક્યો તે વખતે તેમણે એક ઇતિહાસને ચિત્રાંકિત કરવાનું કામ સંભાળ્યું, તેથી આલ્બ્રેખ્ટને પણ પ્રસંગચિત્રોને આલેખવાનો અનુભવ મળ્યો; આ ઉપરાંત વૂડકટની કેતરણી શીખવાનો લાભ પણ મળ્યો. આ પછી તે કોલમાર-આલ્સેસ અને બાલનો પ્રવાસ ખેડી આવ્યો. ૧૪૯૪માં પરંપરાગત રીતે લગ્ન પછી તે ઇટાલી જઈને વેનિસમાં રહ્યો. અહીં કલાકારોને ખૂબ જ માન મળતું તે તેને ખૂબજ પસંદ પડ્યું. ડયુરરના માનવપાત્રોના ચિત્રણમાં પણ ઇટાલિયન અભિગમનું તેનું જ્ઞાન જોવા મળે છે. થોડા સમય પછી ઇટાલીથી પાછા આવીને 'ધ એપોક્રિ-લિપ્સ' નામક વૂડકટની પ્રસિદ્ધ ચિત્રમાળાનું સર્જન બાઈબલના અંતિમ પુસ્તકના આધારે કર્યું. બેકે પોતાના વતનમાં પાછા ફરેલા ડયુરરને માનવપાત્રોનું આલેખન ખૂબ જ ગમતું; ઇટાલીમાં તે અંગેની સમજ વધુ ઘૂંટાઈ હતી. કલાનો મર્મ અને કૌશલ્ય બાણીને આવેલા આ કલાકારને માનવદેહના અભ્યાસની મોટી મુશ્કેલી એ પડવા લાગી કે અહીં માનવદેહના અભ્યાસની સગવડની મોટી જાણ હતી, કેમકે અહીં ચિત્રકામ વેળાએ માનવપાત્રોને નક્કર રીતે સામે બેસાડવાનું તો શક્ય નહોતું પરંતુ મૃત માનવદેહના છેદનની સગવડ પણ નહોતી! પરંતુ ડયુરર મહત્વાકાંક્ષી હતો. વૂડકટમાં અને પતરાં પર એન્ગ્રેવિંગમાં તેની પીંછીની કળા ઊતરવા લાગી, તે એટલે સુધી કે ફક્ત શ્યામ રેખાઓની એકરંગી છાપોમાં પણ પ્રકાશ અને છાયા, ગગડતા વાદળો અને ઝબકારા લેતી વીજળીથી માંડીને માનવદેહમાં સર્વ અંગી-ભંગી એણે જીવંત કરી બતાવ્યાં. પ્રાગમાં સચવાયેલું સુંદર ચિત્ર 'ધ ક્રીસ્ટ ઓફ ધ રોઝ ગાલેન્ડ' તેણે ઈ.સ. ૧૪૯૫માં વેનિસમાં રહેતા જર્મન વેપારીઓનાં ચિત્રો

દોરવાની તક મળી ત્યારે તૈયાર કર્યું. આ બીજી યાત્રા. એથી પાછો ફર્યો ત્યારે ડયુરર માત્ર ચિત્રકામનો જ નહિ બલકે લેટિન ભાષા, ગણિત, ભૂમિતિ વગેરેનો અભ્યાસ વધારીને સ્વદેશ પાછો આવ્યો. ઈ.સ. ૧૫૧૨માં મેક્સિ-મિલિયનના દરબારમાં રાજવી ચિત્રકાર તરીકે નિમાયો, બેકે વિચિત્રતા તો એ છે કે ડયુરરને વૂડકટ અને એન્ગ્રે વિંગ કરતાં પૂર્ણરંગી ચિત્રો-ચિત્રકામ વધુ ગમતું છતાં વૂડકટ અને એન્ગ્રેવિંગનું કાર્ય જ વધુ થયું છે, તે એટલી હદ સુધી કે ઉચ્ચ કલાકાર તરીકેની પ્રતિભાને આજે પણ જર્મનીમાં કોઈ આંખી શક્યું નથી. ઈ.સ. ૧૫૨૮માં અવસાન પામેલા ડયુરરે યુરોપના નવજાતિકાળનાં સંવેદનો, અટ્ટલા જર્મનીમાં એકલે હાથે બીધ્યાં એ પ્રયત્ન તો ખરેખર વિરલ છે.

માઈકલ એન્જેલો (ઈ.સ. ૧૪૭૫-૧૫૬૪)

માઈકલ એન્જેલો યુરોપના પુનરુત્થાન સમયનો ઇટાલિયન કલાકાર હતો. શિલ્પકળા પર ૨૮ વર્ષ સુધી હથોટી જમાવી હતી તે ઉપરાંત પોતે કવિ હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાનાં ચિત્રોમાં ભાવાત્મક રજૂઆત થતી, વળી સ્થપતિ અને ખગોળશાસ્ત્રો પણ હતો. આમ વિવિધ ક્ષેત્રની તેની જ્ઞાન-સમૃદ્ધિનાં કારણે આ કલા-કારની ગણના મહાન બુદ્ધિશાળીમાં જ થાય ને ?

માઈકલને જન્મ ઇટાલીમાં ફ્લોરેન્સના કેપ્રેસી મુકામે ૬-૩-૧૪૭૫ ના રોજ થયેલો. પિતા તેને વેપારી બનાવવા ઇચ્છતા પણ તેમની આ ઇચ્છાને ધક્કો લગાવીને ૧૩મે વર્ષે તો કલાક્ષેત્રે ગુરુ ધિરલાન્ડિયાએ તેને પોતાના કરતાં જાણેરા ગણ્યો, કેવી હશે તેની કલાસાધના ?

માઈકલે જ્યારે પહેલું શિલ્પ તૈયાર કરેલું ત્યારે ફ્લોરેન્સનો શાસક હતો લોરેન્ઝો દે મેડિચી. તેમણે માઈકલને પોતાના રાજમહેલમાં કામ સોંપી આશ્રય આપ્યો, પરંતુ આ ખુશનસીબી લાંબો સમય ન ચાલી કારણ કે લોરેન્ઝોનું અવસાન થતાં તેનો આશરો ચાલ્યો ગયો. આ વખતે પોતાની ઉંમર ફક્ત ૧૭ વર્ષની હતી, પોતાને પડેલો આ ફટકો સહન કરી લઈ તેણે ‘કામ-દેવ’નું શિલ્પ તૈયાર કર્યું; પરંતુ કુટુંબીજનોની સલાહથી પ્રેરાઈને આ શિલ્પને ભોંયમાં ભંડારી દેવામાં આવ્યું અને પછી તેનું પ્રાચીન ગ્રીક પ્રતિમા તરીકે વેચાણ કરવામાં આવ્યું. આ છેતરપિંડી હતી જેની બહુ ખરીદ-નાર કાર્ડિનલને થઈ પણ તેણે તો માઈકલની કલા પ્રતિભાને

પારખી, આથી ૧૪૯૬માં ધર્મગુરુ દ્વારા તેને રોમ બોલાવવામાં આવ્યો. તે પછી ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં તેણે સંગેમરમરનું શિલ્પ ‘પાએટા’નું સર્જન કર્યું, જેની ગણના વિશ્વભરનાં શ્રેષ્ઠતમ કલાકારોમાં થાય છે. પરંપરા-ગત માન્યતાને તોડીને માતા મેરી જેવી સદા પવિત્ર ને નિર્મળ સ્ત્રી વૃદ્ધ ન હોઈ શકે એમ વિચારીને ચિત્ર યુવાન તથા શોકાત્ મેરીને તેમના બોળામાં વધસ્તંભ પરથી ઉતારેલા ઇસુખ્રિસ્તને મૂક્યા છે. ન્યૂયૉર્કમાં જ્યારે વિશ્વ-મેળો ભરાયો ત્યારે તેને અમેરિકા મોકલવામાં આવ્યું તે વખતે એક કરોડ ડોલરનો વીમો અને સલામતીની અતિશય વ્યવસ્થા કરાઈ, બે કે પછી પોપ પોલ ૬ દ્વારા આજ્ઞા થઈ કે હવે આ શિલ્પને વેટિકન બહાર કદી કાઢવામાં નહીં આવે. આજથી છએક વર્ષ પહેલાં કોઈ ઉન્નત મગજવાળા ગાંડિયાએ આ પ્રતિમાને હથોડાના ઘાથી થોડી ખંડિત કરી નાખેલી, પરંતુ પછીથી એની મરામત કરી મજબૂત કાચ વડે ઢાંકી દેવાઈ છે. માઈકલે ફક્ત આ એક જ કૃતિ પર ‘પોતાનું’ નામ કેાતરેલું છે.

ઉપરોક્ત ‘પાએટા’નું સર્જન કરીને માઈકલ જ્યારે સ્વદેશ પાછો ફર્યો ત્યારે તેને ‘શિલ્પી શ્રેષ્ઠ’નું બિરુદ મળી ચૂક્યું હતું.

આ વખતે ફ્લોરેન્સમાં એક નકામી આરસ-શિલા પડી રહેલી. માઈકલની નજરે તે ચડી ને તેણે પોતાનો હાથ અજમાવ્યો; તેમાંથી છ મીટર જેટલું જાંચું શિલ્પ-પુરુષની અદ્ભુત પ્રતિમા-જેમાં પુરુષ દેહનો આદર્શ છતો થાય છે તે ‘ડેવિડ’નું શિલ્પ એવું તો અદ્ભુત છે કે તે સંપૂર્ણપણે નિર્વજ્રપણે અકિત હોવા છતાં દર્શકને આંચકો આપતું નથી. આ શિલ્પે તેની આબરૂમાં ચાર ચાંદ લગાવી દીધા. ૧૫૦૮માં વેટિકનમાં પોપના અંગત દેવળ સિસ્ટાઇન ચેપલમાં તેને ચિત્રકામ અપાયું. દેવળની છત અને દીવાલો માઈકલે બાંધબલના પ્રસંગોનાં આકર્ષક ચિત્રોથી મઢી દીધી. ભાવ અને રંગરૂપની દૃષ્ટિએ આવા ઉત્કૃષ્ટ ભીંતચિત્રોનું દેવળની છત પર સર્જન કરવા તેને ૧૦-૧૦ વર્ષ સુધી પાલખ પર ચત્તા સૂઈને કામ કરવું પડતું! કેટલી ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા ગણાય? ખરી કરુણતા તો ત્યાં છે કે પોતાનું આ ક્ષેત્ર ન હોવા છતાં આ કામ તેને જ સોંપી ધર્મગુરુઓએ એની પાસે કરાવ્યું કારણ કે એના ઇર્વાળ પ્રતિરૂપી પ્રામાણ્ય પોપના કાન ભંભેર્યોતા. બે કે ઉત્તમ રીતે આ કામ પૂરું કરવાં છતાં એની ટીકા કરવામાં આવી ત્યારે આ સ્વમાની કલાકાર

વતનમાં પાછો ફર્યો. ઈ.સ. ૧૫૩૪માં નવા પોપે એને આગ્રહલેર સિસ્ટાઈન ચેપલનું ચિત્રકામ સોંપ્યું. આ ચેપલની પૂર્વ દિશાએ આખીય ભીંત રોકી લેતું ‘ધ લાસ્ટ જર્નમેન્ટ’ - ‘અંતિમ ન્યાય’ નામનું માઈકલનું અમર સર્જન છે, જેમાં ખીચોખીચ પાત્રો અને બાઈ-બલમાં આવેલી અનેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ૧૫૩૬ થી ૧૫૪૧ સુધીની જિંદગી તેણે આ ચિત્ર પર ખર્ચી. આ ચિત્રખંડોના ‘સિબીલ’ ‘આદમનો જન્મ’ વગેરે પણ જાણીતાં છે. ૧૫૪૫માં તેણે જુલિયન સમાધિનું કામ પૂરું કર્યું. પછી પોપે રોમના વિશાળ ચર્ચ સેન્ટ પીટર્સને પૂર્ણ કરવા મુખ્ય સ્થપતિ તરીકે નિમણૂક કરી, જો કે આ કાર્ય પૂરું થાય તે પહેલાં આ મહાન કલાકાર ૧૫૬૪ માં મૃત્યુ પામ્યો.

ફ્લોરેન્સમાં સેન્ટ લોરેન્સના ચર્ચમાં દિવસ-રાત ઉપાસકોના નામક ચાર મૂર્તિઓ માઈકલ એન્જેલોએ તૈયાર કરી છે. તેમાં રાત્રિની પ્રતિમા — ‘મેડિસી ચેપલ’ પણ અદ્વિતીય અને અવર્ણનીય ગણાય છે. માઈકલ એન્જેલો આરસની કેતરણીમાં એટલો બધો પ્રવીણ હતો કે તે પાંદડાની ઝીણી ઝીણી નસોને પણ બારીકાઈથી શિલ્પમાં ઉતારી શકતો. વિવિધ જ્ઞાન-સંપન્ન આ કલાકારની કાવ્યકૃતિઓની ગણના પણ ઇટાલિયન કાવ્યરત્નોમાં થાય છે. માઈકલે તૈલ રંગોમાં ચિત્રકાર્ય કરેલું છે. જોકે તેનાં ચિત્રો જુઓ કે શિલ્પો જુઓ તેમાંથી માનવ દેહનો એન્જેલોએ કરેલો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ નજરે તરી આવે છે. ચિત્રકળામાં છાયા-પ્રકાશનું પણ સફળતા પૂર્વક આયોજન કરનાર આ શિલ્પી-સ્થપતિ ને ચિત્રકારની ત્રિમુખી પ્રતિભા ધરાવતો માઈકલ ડુનિયાના કડવા અનુભવો, હરીફાની કનડગતને કડવાશથી પોતાના પર અસર થવા દીધા સિવાય કઈ રીત આગળ વધી શકાય એના જવાબત ઉદાહરણ સમાન છે.

ટીશિયન- (ઈ.સ. ૧૪૭૭-૧૫૭૬)

ઈ.સ. ૧૪૫૩માં કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ (ઈસ્ટબૂલ) તુર્કોના હાથમાં ગયું જેથી ત્યાંના ગ્રીક કલાકારો, વિદ્વાનો, સાહિત્યકારો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વગેરે ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા ને કેટલાક ઇટાલીમાં આવ્યા ને વેનિસ, ફ્લોરેન્સ વગેરે સ્થળોએ વસ્યા ને જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જાગૃતિ આણી તે પુનરુત્થાનકાળના એક કલાકાર તરીકે ટીશિયનની ગણના થાય છે.

ટીશિયને તેની પોતાની મૌલિક રંગપદ્ધતિ અમલી બનાવી. તેના રંગો ખૂબ આકર્ષક રહેતા, વળી તેણે અંત સુધી જાળવી રાખેલી રંગપદ્ધતિમાં તે કેન્વાસ ઉપર પ્રારંભમાં રંગનાં આછાં ટપકાંઓ ઉપસાવીને હળવે હળવે રંગના પડને ઘટ્ટ બનાવતો, આથી ચિત્રોમાં છાયા પ્રકાશ લાવવાની સગવડ ઉત્પન્ન થતી. પશ્ચાદ્દભૂને ઘેરા રંગે રંગી માત્ર વ્યક્તિત્વને મહત્ત્વ આપીને તેના ઉઠાવ લાવવામાં તે વિખ્યાત હતો.

તેનાં વ્યક્તિચિત્રો ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. દષ્ટાંત તરીકે ‘ડચ્ઝ ઓફ નોરફોલ્ક’ તથા ‘ઈસાબેલાઓફ પોર્ટુગલ’ ને ગણાવી શકાય, વળી ‘વિનસ એન્ડ ધ ફ્લ્યુટ પ્લેયર’ પણ તેનું જાણીતું ચિત્ર છે.

ચિત્રકલાના ક્ષેત્રે પુનરુત્થાનની કેડીએ પગ મૂકવામાં ટીશિયનને અગ્રેસર ગણાવી શકાય.

રાફેલ (રફાએલ) (ઈ.સ. ૧૪૮૩-૧૫૨૦)

રાફેલ, યુરોપના કલાના પુનર્જાગરણનો મહાન પ્રતિનિધિ હતો. તે માઈકલ અને લિયોનાર્દોની બરોબરીમાં જિતરે તેવો ચિત્રકાર હતો, જો કે તેના પિતા પણ અમ્મણ કલાકાર હતા એટલે પુત્રને પણ પ્રેરણા અને વારસો મળી જ રહેને? સોળ-સત્તર વર્ષની વયે તો સિદ્ધિ-પ્રસિદ્ધિને વરેલા રાફેલનાં ચિત્રો વખણાયાં. જનતા તેને ‘દેવી ચિતારા’ તરીકે ઓળખતી પણ આ મહાન ચિત્રકારને તેનું અભિમાન નહોતું.

રાફેલના સમય સુધીના ચિત્રકારો ફક્ત પરંપરાગત રીતે આગળ ધપતા હતા, માત્ર ધાર્મિક વિષયોનાં ચિત્રોનું જ સર્જન કરતા હતા પણ આ ચીલો બદલવાનું શ્રેય રાફેલના ફાળે જાય છે.

‘સ્ફૂલ ઓફ એથેન્સ’ નામનું ચિત્ર જ્યારે રાફેલે પોપ જુલિયસને બતાવ્યું ત્યારે તેઓ આનંદવિભોર બની ગયા અને વેટિકન પેલેસની ભીંતો પર અન્ય વિખ્યાત કલાકારોનાં ચિત્રો દોરેલાં હતાં, તેમને રદ કરાવી બધે જ રાફેલનાં ચિત્રો દોરાવ્યાં. આ જ રીતે તેણે વેટિકન મહેલમાં પણ અનુપમ ચિત્રો તૈયાર કરેલાં છે તો શાન્તામેરીયાના ચેપલમાં રાફેલનાં ચિત્રો તેની શક્તિ અને કીર્તિનાં પ્રતીક સમા છે. આમાં રાફેલે વડા પોપની કચેરીને પોતાનું કલાકેન્દ્ર બનાવ્યું, જો કે તે ચિત્રકાર ઉપરાંત સ્થપતિ પણ હતો.

રાફેલની સફળતાનું કારણ તેની ચિત્તાકર્ષક રંગ યોજના કે રંગો ઉપરનું પોતાનું સ્વામિત્વ તથા પાત્રસં-યોજનમાં ત્રિકોણ અને સિમેટ્રિકલ બેલેન્સનું પ્રભુત્વ હતું. તેનાં ચિત્રોની વિશેષતા એ હતી કે તેના ચિત્રોમાં માનવ આકૃતિઓ અને સ્નાયુઓનો તંદુરસ્તીભર્યો ઉઠાવ થતો. પોતાનાં પાત્રોનું સર્જન, સ્તિગ્ધતા, સુહાસ અને મીઠાશ ભર્યું થતું, વળી તે સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિઓનો જાડો નિરીક્ષક હતો. આથી તેનાં સ્ત્રી પાત્રો લાવણ્યસભર બનતાં. આ ગુણો તેના ‘મેડોના’ નામક ચિત્રમાં જોઈ શકાય છે. ખરેખર, રાફેલને મન સ્ત્રી એ સૌંદર્યની મૂર્તિ હતી અને આ ભાવ તે ચિત્રમાં ઉતારતો.

૩૭ વર્ષની નાની ઉંમરે રાફેલની જીવનલીલા પૂરી થઈ, પરંતુ ઉત્તમ અને વિપુલ સર્જનથી તે સદૈવ જીવંત જ છે.

હાન્સ હોલબિન (ઈ.સ. ૧૪૯૭-૧૫૪૩)

હાન્સ હોલબિનની ‘ઇરેસ્મસ’ કૃતિ જાણીતી છે.

પિટર બ્રુગેલ (ઈ.સ. ૧૫૨૦-૧૫૬૮)

ઉત્તર યુરોપની ચિત્ર પદ્ધતિમાં બ્રુગેલ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. બ્રુગેલે એ વાત પર ભાર મૂક્યો છે કે ચિત્રના સર્જન વખતે ઉફ્ફલવેલા અને ચિત્રકારે અનુભવેલા ભાવો પ્રેક્ષકના હૃદયને સ્પર્શતા હોવા જોઈએ.

જેમ કોઈ કુશળ નવલકથાકાર નવલકથા લખતાં પહેલાં સ્વાનુભવ મેળવીને વાસ્તવિકતાના નિરૂપણથી લોકપ્રિય અને તેવું જ બ્રુગેલનું ચિત્રનો વિષય મેળવવા થયું હતું. ચિત્રોનો વિષય મેળવવા શ્રમિકો અને ખેતરના ખેડૂતોનું જીવન પોતે અનુભવતો ને ચિત્રમાં આલેખતો એટલે લોકોને પોતાની જ લાગણી અને જીવનનું દર્શન બ્રુગેલનાં ચિત્રોમાં થતું. આમ સમાજ અને લોકજીવનનો સંપર્ક બ્રુગેલને ઘણો ઉપયોગી થયો.

‘વેડિંગ ફીસ્ટ’ ‘લગ્નની મહેફિલ’, ‘પીબન્ટ ડાન્સ’ ‘કૃષિકારોનું નૃત્ય’ તથા ‘ધિ સ્લોટર ઓફ ધિ ઈનો-સન્ડ્રસ’ વગેરે ચિત્રો તે ઘણાં વિખ્યાત છે. કુદરત, માનવ-પ્રકૃતિ અને માનવવૃત્તિના સ્પષ્ટ નિરૂપણ માટે બ્રુગેલ મહાન પ્રેરણા દાયક છે.

એલગ્રેકો (અલગ્રિકો) (ઈ.સ. ૧૫૪૧/૪૮-૫૬૧૪)

ગ્રીક કલાકાર એલ ગ્રેકોની જન્મતારીખ ચોક્કસપણે જાણવા મળતી નથી. છતાં ઈસુના સોળમા સૈકાના મધ્ય

ભાગમાં થયો હતો તેમ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી. આ ગ્રીક કલાકાર ડોમેનિકોસ થિયોટોકોલેસ એલગ્રેકોનો જન્મ કીટના ટાપુમાં થયો હતો. તે થોડોક સમય વેનિસમાં રહ્યો - ઈટાલીમાં ક્યો. અહીં કેટલાંક ચિત્રો દોર્યાં ને વળી સ્પેનના ટોલેડો ગામમાં આવી પહોંચ્યો. ‘ઈસુના વધસ્તંભ’ નું ચિત્ર વિશ્વવિખ્યાત છે.

એલગ્રેકોએ ટોલેડોના ચર્ચની દીવાલો પર અદ્ભુત રંગ સંયોજનવાળાં ભગવાન ઈસુનાં જે ચિત્રો દોર્યાં છે તેવાં ચિત્રો અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવા મળે! વેનિસમાં ટીશિયન પાસેથી ગ્રેકોએ તાલીમ લીધી હશે તેમ માનવામાં આવે છે. જોકે તેણે પસંદ કરેલાં પ્રતીકો, રંગો વગેરેને કારણે તેની કલા ઇટાલિયન શૈલીને બદલે આઈઝેન્ટાઈન શૈલીની સમીપ જોવા મળે છે.

ટોલેડોમાં રહીને બી‘તો-છત-કાચ અને કંવાસ પર અસંખ્ય ચિત્રો દોરીને ધનાઢય બનેલા ગ્રેકોએ ડોના જેરોનિમા નામક સ્ત્રી સાથે ઘરસંસાર શરૂ કર્યો, જ્યાં ૭૩મા વર્ષે તેનું મૃત્યુ થતાં તેનો પુત્ર મેન્યુઅલ તેના શબને સાન ટોકથું આટોમાં દફનાવવા લાગ્યો. અહીં એલગ્રેકોની કબરની સાળ કોઈને રહી નથી.

ટોલેડોના દેવળના ‘સ્પોઈલેશન’ ‘વર્જિન ઓફ ધ ગુડ મિલક’ વગેરે ચિત્રો પ્રસિદ્ધ છે. ‘બ્યૂ ઓફ ટોલેડો’ ‘ઈસુના વધસ્તંભ’નું ચિત્ર પણ જાણીતું છે. અલગ્રેકોનાં ચિત્રો તેના સમય કરતાં અત્યારે વધુ પ્રસિદ્ધિ ધરાવે છે.

પિટર પોલ રૂબેન્સ (ઈ.સ. ૧૫૭૭-૧૬૪૦)

યુરોપના - ફ્લેન્ડર્સના ચિત્રકાર રૂબેન્સ આકર્ષક રંગ પૂરણી માટે વિશ્વવિખ્યાત થયા હતા, તેમના પુરોગામી-ઓ કરતાં પણ રંગોના વૈવિધ્ય તથા તેમના તેજસ્વા-પણાને લીધે અલગ તરી આવે છે. વાનડિક અને વાન હોએક તેમના વિશાળ શિષ્યવૃંદ પૈકીના હતા. રૂબેન્સ માનવપ્રકૃતિ અને રુચિના અમ્મશ જ્ઞાતા હતા જેનું પ્રતિ-બિંબ તેમનાં ચિત્રોમાં પણ દેખાય છે. સમાજ અને કુદરતના સાતત્યભર્યા નિરીક્ષણથી તે બંનેનાં લગભગ બધાં જ તત્ત્વોનું પીછીની મદદથી તેમણે સર્જન કર્યું છે. તેમના માનવ ચિત્રો સ્નાયુબદ્ધ અને સરાવદાર બનતાં. ‘ડિસેન્ટ ફ્રોમ ધિ હાસ’, ‘જન્મેન્ટ ઓફ પેરિસ’, ‘રિટર્ન ઓફ ડાયેના’ જેવાં ચિત્રો ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિને વધો છે.

એન્ટની વાન ડાઈક (ઈ.સ. ૧૫૯૯-૧૬૪૧).

એન્ટની વાન ડાઈકની કલાકૃતિ 'ધિ ચિલ્ડ્રન ઓફ ચાલ્સ-૧' જાણીતી છે.

ડિયેગોવેલાસ્કવેઝ (વેલા કિવઝ) (ઈ.સ.

૧૫૯૯-૧૬૬૦)

સેવિલામાં જન્મેલા આ પોર્ટુગીઝ કલાકાર તેમના સમયમાં વ્યક્તિચિત્રો-પોર્ટ્રેટની કલામાં સર્વોત્તમ હતા એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. તેમણે કરેલાં સ્પેનીશ રાજકુટુંબના સભ્યોનાં ચિત્રોને આના દષ્ટાંત તરીકે લઈ શકાય, તેમનું જીવન રાજવી ક્ષિતિપના દરબારમાં વીત્યું હતું.

વેલાસ્કવેઝને ઇટાલીમાં જઈ ત્યાંના કલાનિરીક્ષણની તક મળી હતી. જૂની અને નવી પ્રણાલિઓનો ચિત્રમાં સુમેળ, વ્યક્તિચિત્રોમાં માનવીય હાવભાવનું સુંદર આલેખન, ઇટાલિના પ્રવાસથી રંગપદ્ધતિમાં સાધ્ય અને લી સરળતા વગેરે તેમની કળાનાં ધોતક છે. તેમની કૃતિઓમાં 'વિનસ અને કયુપિડ', 'ઇન્ફન્ટા મારિયા ટેરેસા' વગેરે કૃતિને ગણાવી શકાય.

ડિયેગોવેલાસ્કવેઝ ડસિલ્વાએ ચિત્રકળાની અકાદમી શરૂ કરાવી, જેનું સુંદર પરિણામ એ આપ્યું કે કેટલાયે પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોએ પોતાની કલાકૃતિમાં સ્પેનના લોક-જીવન અને સંવેદનાને સ્થાન આપ્યું.

રેમ્બ્રાન્ટ (રેમ્બ્રાં) ઈ.સ. ૧૬૦૬-૧૬૬૯)

રેમ્બ્રાન્ટ બરોડકાળનો મહાન ડચ કલા સ્ત્રામી ગણાય છે. તેનો જન્મ હોલેન્ડના લાઇડન નગરમાં ૮ માર્ચ ૧૬૦૬માં થયો હતો. ખાસ વધુ અભ્યાસ નહીં હોવા છતાં ચિત્રશોખને લીધે તેના પિતાએ જેકળવાન ત્વાનેનબર્ગ પાસે ત્રણ વર્ષ અને પીટર લાસ્ટમન પાસે અધુન વર્ષ રહીને તેણે કલાની સાધના કરી હતી.

ઈ.સ. ૧૬૩૧માં આમસ્ટરડામ જઈ સાસ્ત્રિકા સાથે લગ્નપ્રથિથી જોડાયો. તેની મદદથી આર્થિક રીતે મોટી મદદ મળી અને ત્યાં જ રહ્યો. તે પછીના વર્ષે ત્યાંના ડોક્ટરોના કહેવાથી 'શરીર રચનાના પાઠ'નું ચિત્ર દોર્યું જે એકી અવાજે વખણાયું. તે પછી ઇસુના જીવન-પ્રસંગો પર હાથ અજમાવ્યો.

૧૬૪૧માં 'નાઇટ વોચ' નામનું ચિત્ર ત્યાંના સિવિક ગાર્ડ માટે બનાવ્યું. પરંતુ ઈ.સ. ૧૬૪૨ થી છાયા-પ્રકાશ-નો ઉપયોગ તેનાં ચિત્રોમાં વધવા લાગ્યો તેનું એક કારણ એ છે કે તેની પત્ની સાસ્ત્રિકા, ટીટસ નામના પુત્રને મૂકી મરણ પામી હતી. છાયા-પ્રકાશ હવે તેને મન સહ-અસહનાં પ્રતીક બની રહ્યાં. આ પછી તેણે હેન્ડ્રીક-સ્ટોફેલ્સ નામની નોકરડી સાથે પ્રભુતામાં પગલાં માર્યાં પરંતુ પોતાની ઉડાઉ પ્રકૃતિથી ૧૬૭૫માં પોતાનું વિશાળ મકાન, તેમાં રહેલો બહુમૂલ્ય કલાસંગ્રહ હરરાજમાં વેચવા પડ્યાં. એકે તેની કલાસાધના તો એવી ને એવી ઉજ્જવળને અખંડ રહી હતી. એન્ટોનિયો રફેશ નામના કલાપ્રેમી સદ્ગૃહસ્થને ઈ.સ. ૧૬૫૪થી ૬૦ના ગાળામાં 'હોમર', 'મહાન સિકંદર' 'એરિસ્ટોટલ' દોરી આપ્યાં, એ કે આ પછી તેનો વિશ્વપ્રસિદ્ધ કલાકૃતિઓ સર્જવાનો ક્રમ ચાલુ રહ્યો.

રેમ્બ્રાન્ટને માનવ-આકૃતિઓની સારી ફાવટ હતી, વળી તેને મન માનવચિત્રોમાં સચોટ ભાવનિરૂપણ અને લાક્ષણિકતા જિતરે એ જ મહત્ત્વનું હતું - ખાકીનું તે ગૌણ ગણતો, તેનાં ચિત્રોને લોકપ્રિયતા વરી કારણ કે તે લોકજીવનમાંથી પોતાનાં ચિત્રોના વિષયોને ચૂંટી લેતો. તેનાં ચિત્રોમાં છાયા-પ્રકાશ પદ્ધતિના પોર્ટ્રેટ મુખ્ય છે. ચિત્રના વિષયને મહત્ત્વ આપવા બુદ્ધા બુદ્ધા દૃષ્ટિકોણથી તેમની રજૂઆત કરી અને છાયા-પ્રકાશ વચ્ચે વિરોધા-ભાસ કર્યો. ચિત્રની લાક્ષણિકતાઓ રજૂ કરવા - મુખ્ય ભાગ વ્યક્ત કરવા તેનું ઝીણવટ ભર્યું આલેખન છોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સમય મળ્યે તે પોતાની તસવીરો પણ આલેખી લેતો. પોતે પોતાની જ તસવીરો આલેખી હોય તેવી સંખ્યાના વિક્રમને હજી સુધી કોઈએ વટાવ્યો નથી !

રેમ્બ્રાન્ટની કળામાં સંવેદન ને શક્તિ, સાદાઈ અને ભાવની અભિવ્યક્તિ સચોટ રહી છે.

તેની મુખ્ય કૃતિઓમાં 'એડમિરલ્સ વાઇફ', 'મેન વિથ ગોલ્ડન હેલમેટ', 'ઈસુ', 'લેસન ઇન એનેટોમી', 'રાતના ચોકીદારો, ગણાવી શકાય.

ચિત્રોનો વિષય ધાર્મિક હોય છતાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનની રજૂઆત કરતાં તેનાં વ્યક્તિચિત્રો લોકો માટે આદર્શરૂપ બની રહ્યાં. સ્ટોફેલ્સ અને ટીટસના અવસાન

પછી આઘાત સહન કરતાં કરતાં તે ઈ.સ. ૧૬૬૬ માં અવસાન પામ્યો.

જોન વર્મિયર (ઈ.સ. ૧૬૩૨-૧૬૭૫)

‘વર્મિયર ઓફ ડેલ્ફટ’ તરીકે ઓળખાતો હોલેન્ડનો આ કલાકાર નદી-ઝરણાં ને ઉપવન જેવાં પ્રકૃતિનાં ચિત્રોમાં ખૂબજ દક્ષ ગણાતો. તેવી જ રીતે માનવ-જીવનનાં ચિત્રો માનવીના અંતર-ભાવો ચિત્રોમાં ઉતારી શકવાની કળાને લીધે ઉત્તમ ગણાયો. વર્મિયરનાં ચિત્રો કાવ્ય રૂપે વહેતાં હોય તેમ લાગે છે, કેમ કે પોતાના પુરોગામી કરતાં ધાર્મિક ચિત્રોની સંખ્યા ઓછી ગણાય તો પણ આ ચિત્રોમાં ધર્મ, શાંતિ અને શાશ્વત આનંદની પ્રત્યક્ષ સરવાણી વહે છે. આ કલાકારના ૩/૪ ભાગનાં ચિત્રો આજે પણ મહારવની આર્ટ ગેલેરીની શોભા રૂપે મોજૂદ છે.

પોતાના સમકાલીન કલાકારો કરતાં રંગ પસંદગી, ચિત્ર સંયોજન વગેરે બાબતમાં તે ઘણો આગળ હતો.

‘ગોવાલ્ફ’, ‘હારગૂથનાર’, ‘સોનારણ’, ‘પનિહારી’ વગેરે ચિત્રો સમાજ કે લોકજીવનના આધારે તૈયાર કરેલાં છે. ‘ગર્લ વિથ ફ્લૂટ’ પણ જાણીતું છે.

ઝાં વોતો. (ઈ.સ. ૧૬૮૪-૧૭૨૧)

ઝાં વોતોની ‘એમ્બાર્કેશન ફોર સિથેરા’ જાણીતી કૃતિ છે.

વિલિયમ હોગાર્થ-(ઈ.સ. ૧૬૯૭-૧૭૬૪)

જે સમયમાં ધનિકો પોર્ટ્રેઈટની મનમાની કિંમત ચૂકવતા-અને પોર્ટ્રેઈટ ધીકતો ધંધો ગણાતો તેવા સમયમાં વ્યક્તિના મનોભાવનો પારખુ હોગાર્થ આ મનોભાવોને ચિત્રમાં આલેખતો. તેણે વ્યક્તિચિત્રોના ફંડાળામાં પુરાઈ રહેવાને બદલે વાસ્તવિકતાભર્યા ઇંગ્લેન્ડના મધ્યમ વર્ગને સ્ફુટ કરતાં ચિત્રો દોર્યાં. ‘ધ રેક્સ પ્રોગ્રેસ’ પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે.

સર જોશુઆ રેનોલ્ડ્ઝ (ઈ.સ. ૧૭૨૩-૯૨)

રેનોલ્ડ્ઝનો જન્મ ડેવનશાયરમાં પ્લિમ્થટન અલ્ડર્ફ મુકામે ઈ.સ. ૧૭૨૩ માં થયેલો. તે જ્યારે પારીસની મુલાકાતે ગયો તે વખતે રાજા જ્યોર્જ ત્રીજાએ રૉયલ એકેડેમી ઓફ આર્ટ્સની સ્થાપના અંગે યોજના તૈયાર કરી. સંચાલકોએ રેનોલ્ડ્ઝને પહેલા પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યા,

જો કે શરૂઆતમાં તો તેઓ તૈયાર થયા નહીં પરંતુ ૩૦ જેટલા ચિત્રકારોએ જ્યારે ખૂબ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે આ પદ સ્વીકાર્યું. તેઓ પોતે જ કાગેલ કલાકાર હતા તે એટલે સુધી કે વેટિકનનાં ભીંતચિત્રોની નકલો પણ કરી હતી. જોકે તેમના વિશે એમ કહેવાય છે કે તેઓ ચિત્રકાર કરતાં તેના અભ્યાસી વધુ હતા. તેમણે ધનિકોના માનસને અને શોખને ધ્યાનમાં રાખીને કેટલાંક ચિત્રો તેમના માટે તૈયાર કર્યાં. તેની શૈલીમાં વેનિશિયન શૈલીની છાંટ હતી પરંતુ રચનાશક્તિ અપૂર્ણ હતી, વળી સમગ્ર કૃતિઓમાં સૌંદર્ય જળવાયું નહોતું. તેની કલામાં ટિશિયન અને રુએન્સની રંગયોજના, રક્ષાયેલનું રેખાંકન, માર્કલ એન્જેલોની ભવ્ય રચનાત્મક શક્તિ, રેમ્બ્રાન્ટની છાયા-પ્રકાશનું મિશ્રણ હતું.

સર જોશુઆએ આ એકેડેમી તથા તેની કલાશાળાના વહીવટમાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો, તેમનાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં ચિત્રો જાણીતાં છે.

ટોમસ ગેઇન્સબરો (થોમસ ગિન્સબર્ગ)

(ઈ.સ. ૧૭૨૭ થી ૧૭૮૮)

વેનિશિયન અસર ધરાવતો ગિન્સબર્ગ ઇટાલિયન કલાનો આશ્રય હતો, તેની ખૂબી એ હતી કે તે માનવ-પાત્રના મુખ પરના નાબુક ભાવોને ચિત્રમાં દર્શાવી શકતો. પાત્રની આબુખાગુ જાણે હવાનું કુદરતી વાતાવરણ હોય તેવો પ્રેક્ષકને અનુભવ થાય છે એટલું જ નહીં એક પ્રકારની હળવાશનો પણ અનુભવ થાય છે. તસવીરમાં ભૂરો રંગ વાપરવામાં આ દક્ષ કલાકારનું ‘બેથુબાય’ ચિત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ફ્રાંસિસ્કો દ ગોયા (ઈ.સ. ૧૭૪૬-૧૮૨૮)

સ્પેનને ચિત્રકળાના ક્ષેત્ર કીર્તિ અપાવનાર કલાકાર ગોયાનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ માડ્રિડમાં ‘પ્રાડો’ના સંગ્રહ-સ્થાનમાં છે. તેણે રોમમાં ચિત્રકળા શીખી અને ત્યાં જ વિવિધ શૈલીનાં ચિત્રો દોરીને કીર્તિ કમાયો. આ પછી તેણે પોતાની સાધના માડ્રિડમાં ચાલુ રાખી.

ગોયાની કૃતિઓ ‘ડિઝાસ્ટર્સ ઓફ ધિ વોર’, ‘લા માન્’ ચિત્રો પ્રસિદ્ધ છે.

સર હેન્ની રેખર્ન (ઈ.સ. ૧૭૫૬-૧૮૨૩)

રેનોલ્ડ્ઝના આગ્રહથી તેમણે કલાનો અભ્યાસ કરવા ઇટાલીમાં જો વર્ષનો વસવાટ કર્યો, તે સિવાય જીવનનો

આફ્રીનો ભાગ સ્ટોકહોલ્મ - એડિનબરોમાં ગાળ્યો. ઈ.સ. ૧૮૧૫માં તેમને રોયલ એકેડેમીમાં પણ સ્થાન મળ્યું.

જોસેફ ટર્નર (ઈ.સ. ૧૭૭૫-૧૮૫૧)

ટર્નર પોતે કુદરતના અઠંગ ઉપાસક હતા. કુદરતના વાતાવરણને નીરખવાની; તેમાંથી આનંદ લૂંટવાની ટેવ - અને પછી ચિત્રોની રજૂઆત થતી તેથી ચિત્રો આભેડૂખ અને તેમાં શી નવાઈ? પ્રકાશ અને પારદર્શક છાયા તેમનાં ચિત્રોની એક પ્રકારની લાક્ષણિકતા ગણાવી શકાય.

‘ધિ સ્લેવ શિપ એટ ડૉન’ અને ‘વર્ષો, વરાળ અને વેગ’ પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ છે.

ટર્નરને પ્રણાલીની બહુ તમા નહોતી કેમ કે અલગેકે સિવાય આકાશના ચિત્રોલેખનમાં તેના સિવાય બીજું કોઈ નામ આપી શકાય તેમ નથી. ટર્નરનાં ચિત્રો એટલે વિશાળતાનાં પ્રતિનિધિ....

જોન કોન્સ્ટેબલ (ઈ.સ. ૧૭૭૬-૧૮૩૭)

લેન્ડસ્કેપ પેઇન્ટિંગનો પ્રારંભ કરી યુરોપની ચિત્રકળામાં વિખ્યાત બનનાર જોન કોન્સ્ટેબલે અનેક સર્જનો કર્યાં છે. તેનાં ચિત્રોમાં ખુદની સૂક્ષ્મ જીવન દૃષ્ટિ જોવા મળે છે. પ્રકૃતિનું અગાધ જીંડાણ અને સૌંદર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પ્રકાશ અને વાતાવરણનો આભેડૂખ ખ્યાલ, પ્રકાશની ગરમી અને છાયાની ઠંડીનો અનુભવ પ્રેક્ષકને થઈ શકે છે. વરસાદ અને વાવાઝોડાં, પવનની ગતિ, મકાનો ને ખેતરો - આમ આશ્ચર્ય વિસ્તાર અને કુદરત પર ચિત્ર વિષયનો ઝોક વધુ છે.

સર એડવિન લેન્ડસિઅર (ઈ.સ. ૧૮૦૨-૧૮૭૩)

આ લોકાભિમુખ ચિત્રકારના વિષયો તદ્દન નિરાળા હતા. ઓગણત્રીસમા વર્ષે તો તેને (શાહી કલા અકાદમીના સભ્યપદ) રોયલ એકેડેમીશિઅનનું માન પ્રાપ્ત થયું.

વિક્ટોરિયન યુગમાં, એડવિન લેન્ડસિઅર રાણીનો ખાસ માનીતો અને જનપ્રિય મુખ્ય કલાકાર હતા. તે સારો એન્ગ્રેવર પણ હતા. તેનાં માતા-પિતા પણ અચ્છા કલાકાર હતાં. કલાનો આ વારસો તેના બંને ભાઈઓ આર્લ્સ તથા ટોમસને પણ મળ્યો. પાંચમા વર્ષે તો ચિત્રો દોરવાનું શરૂ કર્યું ને નાનપણથી જ વિવિધ પ્રાણીઓની લાક્ષણિકતાઓથી માહિતગાર બની ગયો. ૧૩ વર્ષની

વયથી જ તેની પ્રતિભાને વેગ મળ્યો. તેણે માનવપાત્રોના પૂરક અંગ તરીકે નહીં પણ સ્વતંત્રપણે પ્રાણીચિત્રણ કરીને પ્રાણીઓના વ્યક્તિત્વને પ્રકાશમાં આણ્યું. ઈ.સ. ૧૮૫૦ માં મહારાણીએ એને ‘સર’નું ઉપનામપદ આપ્યું.

તેનાં ચિત્રોમાં ‘ઇમ્પ્ર્યુડન્સ એન્ડ ડિગ્નિટી’ (ઉદ્વેગ અને ગૌરવ), ‘મોનાર્ક ઓફ ધ ગ્લેન’ (‘બીણોનો બાદશાહ’) ‘હાઈ લાઈફ એન્ડ લો લાઈફ’, ‘ચીફ મોર્નર’, બાણીતાં છે. આ ઉપરાંત તે શિલ્પકામ પણ સુંદર રીતે બાણીતો. લંડનના પ્રખ્યાત ટ્રફાલ્ગર સ્ક્વેરમાં નેલ્સનના સ્મારક સ્તંભની નીચે ચાર બાજુએ ચાર સિંહો મૂકવા તેણે છ વર્ષ સુધી કામ કર્યું, આ સિંહો એટલા સુંદર છે કે તેનાથી તે વિશ્વવિખ્યાત બન્યો. વળી તે બંને હાથે, એક સાથે જુદાં જુદાં ચિત્રો તૈયાર કરી શકતો.

ઈ.સ. ૧૮૬૮માં રેલવે અકસ્માતમાં કપાળમાં તેને ગંભીર રીતે વાગ્યું, તેની સ્મૃતિ શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઈ ને એ રીતે તારીખ ૧-૧૦-૧૮૭૩ ના રોજ તેનું અવસાન થયું.

મેનેટ (ઈ.સ. ૧૮૩૨-૧૮૮૩)

પ્રભાવાત્મકવાદનો મુખ્ય ચિત્રકાર મેનેટ-ટેક્નિકને મહત્ત્વ આપવામાં માનતો, મેનેટનું રંગવિજ્ઞાન સારું હતું, તેથી તેને નૈસર્ગિક રંગયોજનામાં સફળતા મળી.

ગુસ્તાવ્ડે દોરે (ઈ.સ. ૧૮૩૨-૧૮૮૩)

ગુસ્તાવ્ડે દોરેનો જન્મ સ્ટ્રોસબર્ગમાં એક ઇજનેર પિતાને ત્યાં થયેલો. છ વર્ષની વયથી જ એનામાં કલાકાર તરીકેનાં લક્ષણો દેખાવા લાગ્યાં. પંદરેક વર્ષની ઉંમરે તેનાં માતા-પિતા સાથે તેને પારીસમાં આવવાનું થયું. ત્યાં તેણે પત્ર-પ્રકાશક મેસર્સ ઓલર એન્ડ ફિલિપોનની ઓફિસમાં પોતાના સ્કેચ બતાવ્યા. ફિલિપોએ વ્યંગ-ચિત્રો કરવા ગણુ વર્ષ પોતાની પાસે રાખ્યો. પોતાના પિતાનાં મૃત્યુ અને ૧૮૪૮ની ફ્રાંસ ક્રાંતિથી તેની કલમને વેગ મળ્યો.

અંધચિત્રો-તૈલચિત્રો-લાકડાના ખેલોકો પર તેનો સુંદર કાબૂ હતો.

ઈટાલિયન ભાષામાં મહાકવિ દાન્ટેએ ‘ઇન્ફર્નો’ (નર્કયાત્રા) કાવ્ય રૂપે બહાર પાડી હતી પરંતુ દોરેએ

તેને ચિત્રસૃષ્ટિ દ્વારા રજૂ કરી, યુરોપના અનેક લોકો જે દાન્ટેના કાવ્યને ન વાંચી શક્યા તેમણે કવિના કાવ્યને, દોરેનાં ચિત્રોની મદદથી આબેહૂબ માણ્યું. કાવ્યની ચિત્રરૂપે અભિવ્યક્તિના સુંદર બનાવો લાગ્યે જ જડે!

દોરેને, ફ્રાન્સનું સર્વશ્રેષ્ઠ સન્માન ‘કોસ ઓફ ધ લીજિયન ઓફ ઓનર’- ‘કીર્તિસેનાનો કોસ’ મળ્યો હતો. આ પછી પહેલીથી ઓગણીસમી સદી સુધીનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ ‘ઇતિહાસના આલેખો’ નામે બહાર પાડ્યો. તેણે દોરેલા લોકડાના પ્લોકો ભેગા કરવાથી એક દેવળ બાંધી શકાય! કેટલી ઝડપ? એટલે એની કમાણી પણ ગજબની હતી. આ ફ્રેંચ કલાકારનું ઇંગ્લેન્ડમાં ઘણું માન હતું. ત્યાં તેનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ૧૮૬૮માં ભરાયું, સફળ થયું ને ૮૦૦ પાઉન્ડમાં ‘જંગલી મૂર્તિપૂજા ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિજય’ ચિત્રનું કામ સોંપાયું ને તૈયાર થયું. સાથે સાથે અન્ય ચિત્રોનું પ્રદર્શન પણ લંડનમાં ભરાયું. તેની સફળતાથી પ્રેરાઈને તેણે ત્યાં ‘દોરે ચિત્રાલય’ ખોલ્યું. તેણે પહેલી જ વખત કોસ ઉઠાવતા ઇસુનું ચિત્ર દોયું ને લંડનને ઘેરું કર્યું, ૬૦૦૦ પાઉન્ડમાં આ ચિત્ર વેચાયું, અનેક ધર્મચિત્રો તૈયાર કર્યાં, રાણી વિક્ટોરિયા તથા રાજકુટુંબ સાથે પણ સારો સંબંધ હતો. શિલ્પકાર્યની લગની લાગવાથી ‘Time Cutting the Thread of life’- ‘જીવનની દોરી કાપતો કાળ’ નામક મોટું સમૂહશિલ્પ તૈયાર કર્યું. પરંતુ ૧૮૮૧માં તેની માતાનું અવસાન થતાં તેના મન પર પ્રચંડ આઘાત પડ્યો. પોતે અપરિણીત રહેલો, પ્રેરણા આપનાર હવે કોઈ રહ્યું નહીં ને ૧૮૮૩માં તે આ પ્રતિભાવાન કલાકારે પણ આંખો બીડી દીધી. ખૂબીની વાત તો એ છે કે ચિત્રો બગે તેણે કાંઈ પણ રીતસરની તાલીમ લીધી નહોતી! તે જન્મજાત કલાકાર હતો!

જેમ્સ મેકનિલ ંહીસલર (ઇ.સ. ૧૮૩૪-૧૯૦૩)

યુરોપની કલાથી આકર્ષાઈને ઇંગ્લેન્ડમાં કાયમી વસવાટ કરનાર કલાકાર ંહીસલર મૂળ તો અમેરિકન ચિત્રકાર હતા. ‘કળા ખાતર કળા’ના હિમાયતી આ કલાકારે પોતાનાં ચિત્રોમાં રંગરેખાને અદ્ભુત સંગમ સર્જ્યો હતો. તેઓ પોતાનાં ચિત્રોમાં ઘેરી રેખાઓને બદલે રૂપેરી રે કલરનો ઉપયોગ કરતા.

તેમનું ‘બ્રાઈટ ગર્લ’ (૧૮૬૨) ‘અને સાઉથેમ્પ્ટન બોટર’ ચિત્રોએ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી છે.

પોલસેઝાં (ઇ.સ. ૧૮૩૯-૧૯૦૬)

ભૌમિતિકવાદ અને સ્વચ્છંદતાનાપિતા પોલ સેઝાંની વિચારસરણીમાંથી આધુનિક ચિત્રકારોએ ઘણી મોટી પ્રેરણા મેળવેલી છે. તેથી આ ફ્રેંચ ચિત્રકાર અર્વાચીન ચિત્રકળાનો પિતા ગણાય છે.

સેઝાંની દષ્ટિ તો સમગ્ર વિશ્વને પદાર્થ કે વસ્તુ રૂપે જોવાની હતી. આથી તેમણે ચિત્રની વાર્તાકથન પદ્ધતિ અને પરંપરાગત અભ્યાસનો ત્યાગ કર્યો સેઝાંની ઇચ્છા વસ્તુ વિષયને રંગની દુનિયામાં જટિલતા અને પરિવર્તન પામ્યા વિનાની દુનિયામાં, છે તેવું સ્વરૂપ જોવું હતું- અને તેના માટે સેઝાંએ ખોજ આદરી. સેઝાં મુખ્ય વિષય કે motif ને પોતાના ચિત્ર માટે પસંદ કરીને તેની તીવ્રતાનો ભંગ ન થાય તેમ યથાવત્ રહેવા દઈને, મુખ્ય વિચારને દશ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો અને તે રીતે તેણે ભૌમિતિકતાનું સમર્થન કરીને પદાર્થના મૂળબંધારણના મહત્ત્વમાં વૃદ્ધિ કરી. પરંતુ તેમ કરવા છતાં સેઝાં ભૌમિતિક જડતાથી બચી શક્યો છે કારણ કે “રંગના એક ક્ષેત્રનો બીજા રંગના ક્ષેત્ર સાથે સુમેળ સાધવો ને તે દ્વારા સમગ્ર ચિત્રમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની એકતા પ્રસ્થાપિત કરવી.”

સેઝાંએ રંગ-રેખાના વિશિષ્ટ સુમેળયુક્ત આયોજનમાં સ્થિરતા-સ્થાયિત્વ અને પદાર્થના ભૌતિક બંધારણની શોધની પદ્ધતિની ભેટ આપી. ‘માળી’ ‘લઈ સ્ટોક’ મુખ્ય કૃતિ છે.

રેનોઈર (ઇ.સ. ૧૮૪૧-૧૯૧૯)

રેનોઈર તથા મોનેટ તૈયાર કરેલી રંગ-યોજનાની વિશેષતા એ હતી કે તેઓ બે શુદ્ધ રંગોનાં ટપકાં નજીક નજીક મૂકીને ગીબ રંગનો આભાસ ઊભો કરતા.

મોનેટ, ડેગાસ, મોનેટ અને રેનોઈર પ્રભાવાત્મકવાદના મુખ્ય ચિત્રકારો મનાય છે.

પોલ ગોગાં (ઇ.સ. ૧૮૪૮-૧૯૦૩)

પોતે વાન ગોગનો પ્રશંસક અને મિત્ર હતો. બંને પર બપાનીઝ કળાનો પ્રભાવ હતો.

બેંકની નોકરી કરતાં કરતાં ચિત્રકામ તરફ પ્રબળ આકર્ષણ થયું ને ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો તે માટે નોકરી છોડી ને ફ્રાંસ બહાર નીકળી પડ્યો. યુરોપની સંસ્કૃતિથી

ફર રહેવાના હેતુથી પ્રિન્ટ અને પેસિફિકમાં આવેલા તાહિતી ટાપુમાં છેવટ સુધીનું જીવન પૂરું કર્યું એટલે સ્વાભાવિક રીતે ગોગાના ચિત્રોમાં તાહિતી ટાપુઓની મનુષ્યાકૃતિઓનું, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનું સરસ-સુંદર આલેખન કરતાં ચિત્રો ને લોકજીવનને જોઈ શકાય છે, તથા ચિત્રોના રંગોમાં ભલક અને તાજગી જોવા મળે છે.

અસ્તિત્વવાદનું નિરૂપણ કરવાની શક્તિ, ગહન વિષયોનું પણ સરળતાથી આલેખન, જૂનાં-નવાં પ્રતીકોનો સમન્વય વગેરે સાધ્ય ગુણોને લીધે ગોગા પોતાને સંયોજક તરીકે ગણાવાતો અને પોતાની શૈલીને ‘સંયોજન શૈલી’ કહેતો. ‘Never more’ તેમનું વિખ્યાત ચિત્ર છે.

આધુનિક કળાના પુરોગામી પૈકી એક એવો આ કલાકાર તાહિતી ટાપુઓમાં સ્થિર થયો, દારુણ દુઃખ ને નિર્ધન સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામ્યો, તો પણ યુરોપના ચિત્રકારોમાં લોક જીવનને ધબકતું રાખનારા કલાકાર તરીકે વિખ્યાત બની ગયો.

વોસિલી કેન્ડિન્સ્કી (ઈ.સ. ૧૮૬૬-૧૯૪૪)

આ રશિયન કલાકાર આમ તો અર્થશાસ્ત્રી અને કાંચદાશાસ્ત્રી હતો પણ કલાની તીવ્ર ધગશના કારણે આ બધાનો ત્યાગ કરી કલાના રસ્તે આગળ વધ્યો. ‘બ્લ્યુ રાઈડર’ સંઘ સ્થાપ્યો, ચિત્રોમાંથી વિષયોને દેશવટો આપ્યો છતાં મનોરમ્ય શૈલી જાળવી. કેન્ડિન્સ્કીની માફક જ બીજો એક ડચ કલાકાર પીએટ મોન્ડ્રિયન અમૂર્તવાદ, ગૂઢવાદી કલામાં માનતા. કેન્ડિન્સ્કી તો ટચબના શુદ્ધ રંગોનો ઉપયોગ કરતો કારણ કે રંગોને પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ હોય છે તેમ પોતાની માન્યતા હતી.

કલોડ મોને (ઈ.સ. ૧૮૪૦-૧૯૨૬)

ફ્રાન્સમાં જન્મેલા આ ક્રાંતિકારી કલાકારે યથાર્થ નિરૂપણનો વિરોધ કરીને ‘પ્રભાવાત્મકવાદ’ - Impressionism નો પ્રારંભ કરેલો. કલોડ મોનેએ પ્રકૃતિને સુંદર અને સચોટ રીતે ઝડપી શકવાની શક્તિ કેળવી હતી, આથી સૃષ્ટિચિત્રો મોટી સંખ્યામાં તૈયાર કરી શક્યો.

તેણે રંગ, પ્રકાશ અને વાતાવરણના આભાસને વધારે મહત્વ આપેલું. પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરવા તેણે પોતાની કૃતિઓમાં ગતિશીલતા અને દૃશ્યો ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અભિવ્યક્તિ માટે રંગભારની

વહેંચણી કરી અને શેષમાં રંગનાં ચમકતાં ટપકાંઓનું સર્જન કર્યું. તેની ‘આબ્સોર્પ્શન ઓફ લાઈટ સેઈન’ બાણીતી કૃતિ છે.

વિન્સેન્ટ વાન ગોગ (ઈ.સ. ૧૮૫૩-૧૮૯૦)

સેઝાના સમકાલીન ચિત્રકાર વાન ગોગનો જન્મ ડચ પાદરીને ત્યાં થયો હતો, આર્થિક મુશ્કેલી અને પરાવર્તી જીવને આ કલાકારની સર્વ મોકળાશને નાશ કર્યો, એટલે અંતરની મનોવેદનાને ચિત્રો રૂપે વ્યક્ત કરી, શ્રમજીવીઓ, દલિતો અને ખેડૂતોનાં જીવનને ચિત્રોમાં વાચા આપી. તેઓ અભિવ્યક્તિવાદ - Expressionism ના પુરસ્કર્તા ગણાય છે. શુદ્ધ રંગોની જાળવણી કરવા છતાં વાન ગોગના ચિત્રોનાં રેખાઓ અને રંગમાં જે ભાવુકતા અને આવેગનાં દર્શન થાય છે તેવું અન્યત્ર નહીં થાય. પોતાની લાગણીઓ અને ઊર્મિઓને સર્જનાત્મક કલાના ભાર-વાસ્તવદર્શન નીચે કચડવી ન જોઈએ, તેમણે ચિત્રોમાં ટચૂબમાંથી જ સીધા રંગોનો પ્રયોગ કરેલો છે. વાન ગોગ પીંછીના બડા કટોકથી રંગ કામ કરતા. ભલકતા અને બડા રંગ થપેડાથી થતું ચિત્રકાર્ય એ તેમની નવી પ્રણાલી હતી.

આજે જેમનાં ચિત્રો વિશ્વનું અમૂલ્ય ધન ગણાય છે તે વાન ગોગ પોતાના જીવનકાળમાં એક પણ ચિત્રનું વેચાણ કરી શક્યા નહોતા!

‘સાયપ્રસનાં વૃક્ષો’, ‘પીળી ખુરશી’, ‘સન ફ્લાવર્સ’ વગેરે તેમનાં બાણીતાં ચિત્રો છે.

શિક્ષક, પાદરી ને ધર્મપ્રચારકમાં મળેલી નિરાશા, બહેર વિરોધ, આર્થિક સંકટામણ, તીવ્ર અસંતોષ - અસમતોલ અને દુઃખપૂર્ણ જીવન - આ બધાં તો ઠીક! લોકો તેને સમજી શક્યા નહીં અને વાન ગોગની ગણતરી ગાંડામાં કરી!

પરંતુ વાન ગોગે જીવનના છેલ્લા દાયકામાં કલા-સાધનાનો જે નિષ્ણોડ આપ્યો તેના પરિણામે કદર થઈ અને પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન મળ્યું - પરંતુ તે તેના મૃત્યુ બાદ...ખાકી આવી પરિસ્થિતિ અસહ્ય બનતાં આ સત્ય-નિષ્ઠ કલાકારે ૩૭ વર્ષની ઉંમરે પિસ્તોલ વડે આત્મ-હત્યા કરીને કરુણ જીવનમાંથી છુટકારો મેળવી લીધો. પણ તોયે ૮૪૦ તૈલચિત્રો, ૮૫૦ સામાન્ય રંગનાં ચિત્રોને

અસંખ્ય સ્કેચ — શૈલી, વિષયવૈવિધ્ય ઠાઠ માગી લે તેવાં છે.

હેન્રી માતિસ (ઈ.સ. ૧૮૬૯-૧૯૫૪)

હેન્રી માતિસ વ્યવસાયે તો વકીલ હતા પરંતુ તેમના હૃદયમાં ચિત્રકળા માટે અખૂટ પ્રેમ હતો. એટલે ૨૨ મા વર્ષે વકીલાત છોડી ચિત્રકાર બનવાની તૈયારી કરવા ગુસ્તાવ મોરોનો સંપર્ક સાધ્યો.

અભિવ્યક્તિ શોધતા આ કલાકારે તો એટલે સુધી કહી દીધું કે ‘યથાર્થ નિરૂપણ તે સત્ય નથી.’ આમ તેમણે વાસ્તવિકતા કરતાં સંવેદનશીલતાને વધુ મહત્વ આપ્યું.

પ્રભાવાત્મકવાદીઓની હળવાશ, આપદ્ય કે મધુરતા સામે પોતે ઘનતા પર ભાર મૂક્યો.

Fauvism - વન્યવાદના પ્રણેતા માતિસે પોતાની વિચારસરણીવાળું શિષ્યમંડળ પણ તૈયાર કર્યું.

માતિસના રંગોની લાક્ષણિકતા, સંવાદિતતા અને તેજસ્વિતાને ગણવાય છે. ‘માદામ માતિસ’ ‘ધી ડેઝર્ટ’, ‘ધિ રેડ સ્ટુડિયો’ વગેરે ખૂબ જાણીતાં છે.

પ્રાક

ઈ.સ. ૧૯૦૮માં પ્રાકનાં ચિત્રપ્રદર્શન વખતે કલા-વિવેચક વોકસેલે પોતાના છાપા ‘ગિલ્ડ બ્લા’માં માતિસ અંગે ‘ક્યુબિસ્ટ’ શબ્દ વાપરેલો અને પ્રાકનાં ચિત્રોને ઘનતાવાદી વિકૃતિ’ (ક્યુબિસ્ટ બિઝારેટી) તરીકે ઓળખાવેલ.

જે કે પ્રાક, પિકાસો, ફર્ડિનાન્ડ લેગર વગેરેએ તેમના માટે વપરાયેલો શબ્દ ‘ક્યુબિસ્ટ’ સ્વીકારી લીધો. ૧૯૧૦ થી પ્રાકે કુદરતી દશ્યોને બદલે સ્ટીલ લાઈફ તથા માનવાકૃતિઓ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો, તેમાં માનવીના રૂપને ખંડિત, ભૌમિતિક આકારમાં વહેંચવામાં આવતું.

પિયે મોન્ડ્રિયા - Piet mondrian

આ કલાકારનાં ચિત્રોનું ભૌમિતિક, સાવાત્મકતાનું પ્રદાન એ દર્શાવી જાય છે કે નૂતન રચનાત્મક કળા આપણને ખરી માનવતા અને નૂતન સૌંદર્યની સમૃદ્ધિ તરફ દોરી જાય છે. તેઓ સામાન્ય પરંપરાગત પદાર્થના

નિરૂપણને બદલે પોતાની શુદ્ધતમ લાવનાઓને પૂરેપૂરી અભિવ્યક્તિ આપવામાં માનતા.

પોપ કલી (ઈ.સ. ૧૮૭૯-૧૯૪૦)

પોપ કલીનો જન્મ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં થયો હતો. તેને સંગીત અને વાચોલ્લિનનો પણ શોખ હતો. તેમનાં ચિત્રોમાં પણ કાવ્યમયતા અને જે સમજ જોવા મળે છે તે બીજા કલાકારોનાં ચિત્રોમાં લાગ્યે જ મળે. ‘પેકા-ગોબ્લિકલ સ્કેચબુક’ અને ‘ઓન મોડર્ન આર્ટ’ નામના બે ગ્રંથો વિખ્યાત છે, વળી તેમણે ૮૦ હજાર જેટલી કલાકૃતિઓ તૈયાર કરી હતી.

પાબ્લો પિકાસો (ઈ.સ. ૧૮૮૧-૧૯૭૩)

વીસમી સદીના સૌથી પ્રસિદ્ધ કલાકાર તરીકે પાબ્લો સદાય જીવંત રહેશે. સ્પેઈનના માલાગાના એક ચિત્ર શિક્ષકને ત્યાં તેનો જન્મ : ‘ધિ ઓલ્ડ કપલ’ નામનું તેનું ચિત્ર જે મેલાગા મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે તે તેની ૧૦ વર્ષની ઉંમરે દોરાયેલું ! બાર્સિલોનાની અકાદમીમાં તેણે ચિત્રકળાનો અભ્યાસ તો કર્યો, તો પણ પોતાની વિશિષ્ટ રીતે વિકાસ ચાલુ રાખ્યો, ઈ.સ. ૧૯૦૦માં તો તે પ્રકાશમાં આવી ગયો ! તે જ વર્ષે પારીસની સુલ્લાકાત લીધી ને ચિત્રો વેચ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૦૧ માં યુવાકલા - ‘આર્ટ ઝોવા’ નામનું સામયિક શરૂ કરી ઢગલાબંધ આલેખનો શરૂ કર્યો.

તેણે ચિત્રોમાં કુદરતને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં દોરવાને બદલે ભૂમિતિના આકારોમાં રૂપાંતર કરી જોવાની દૃષ્ટિનો વિકાસ કર્યો. પિકાસોનાં ચિત્રોમાં આકારો એકબીજાની અંદર આચ્છાદિત થતા કે એકબીજાની અંદર પેસી જતા. પિકાસોની આ પોતીકી કહી શકાય તેવી શૈલી હતી.

પિકાસો, વાનગ્રિસ, પ્રાક અને ફર્ડિનાન્ડ લેગર વગેરે માટે ‘ક્યુબિસ્ટ’ - ઘનતાવાદી શબ્દ તેમની ચિત્રશૈલી માટે વપરાતો. ઈ.સ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૪ સુધીમાં ચિત્ર કલાના આલેખન-સૌંદર્ય વગેરેને અનુલક્ષીને ‘ક્યુ-બિઝમ’ - ઘનતાવાદના પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે. જે કે પિકાસોનાં ચિત્રોને જોવા-સમજવા દૃષ્ટિ ભેદાયે. આપણી ચિત્રો જોવાની પરંપરાગત દૃષ્ટિ અને પિકાસોની રબૂ-આતની દૃષ્ટિમાં મોટો તફાવત છે. ક્યારેક તો એનું ચિત્ર વસ્તુ પ્રતીકાત્મક - અવ્યવસ્થિત કે ઢૂંબઢૂં ન લાગે પણ પિકાસોની દૃષ્ટિ તો આપણી દૃષ્ટિને આંચકો આપીને

જોનારની ચિત્તની અનુભૂતિ તથા સંક્ષોભના ભાવો જગાડવાની હતી. આથી જ તેની કૃતિઓમાં વિકૃતિ જોવા મળશે પણ વિષયહીનતા જોવા નહીં મળે, તે પ્રતીકવાદ અને અસંપ્રજ્ઞાત મનોવેગ અને સ્થાનવ્યવસ્થા વગેરે જોવા મળે. પિકાસોએ ભલે સતત નવા પ્રયોગો ચાલુ રાખ્યા છતાં તેણે પોતાની વિશેષતાનું પણ જતન કર્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૧૪માં ઘનવાદ : પછી રૈખિકાય ઘનવાદ : પછી વાસ્તવિક પેન્સિલ કાર્ય : માનવાકૃતિની વિકૃતિ ને દીર્ઘીકરણ : બંનેનું મિશ્રણ-નૂતન પ્રશિષ્ટ શૈલી : મોટા કદની ઘનવાદી કૃતિઓ અને વર્ણાકવાળો વિકસિત ઘનવાદ : અધિવાસ્તવવાદ : પુન : શિલ્પપર : સપાટ દ્વિપરિમાણ ચિત્રાલેખન પદ્ધતિ-આમ તે પોતાના તબક્કાઓ બદલતો જ રહ્યો.

લિથોગ્રાફી - એન્ગ્રેવિંગ - પોટરી-પોર્ટ્રેટ શિલ્પમાં એની સુંદર સૂઝ હતી. તેમનાં વિખ્યાત, શિલ્પોમાં 'ધ જેસ્ટર', 'ધ ગ્લાસ ઓફ એબસિનથ', 'બુલ્ડેસ હેડ એન્ડ કોક', 'ધ મેન વિથ એ લેન્થ', 'ધ ગોટ' વગેરે ગણાય છે. આકૃતિઓનું વિલાજન અને પુન : સંયોજન કરી તેણે યુદ્ધનાં સુંદર ચિત્રોનું સર્જન કર્યું. રેખાં પછી પ્રિન્ટ સર્જકોમાં ગોયા અને પિકાસોનો જ ક્રમ આવે. વળી એક જ ચિત્રમાં ત્રણ-ચાર શૈલી સંયોજન, પરસ્પર વિરોધી રીતોનો ઉમેરો કે શૈલી પરિવર્તન તેને સહજ સાધ્ય હતાં. કદાચ એની કલા આંખને ખુશ નહિ કરે પણ નવી દૃષ્ટિ જરૂર આપશે.

પોતાના દીર્ઘ જીવન દરમ્યાન ૩૦૦ જેટલાં શિલ્પ, એકાદ લાખ એચિંગ્સ, ૧૩ થી ૧૪ હજાર ચિત્રો ને અંથો માટે ૩૪ હજાર ચિત્રોના માતખર સર્જન ઉપરાંત કેઈને ખ્યાલ ન આવે તેટલું વધારાનું સર્જન પણ તેણે કર્યું હતું; કારણ કે શરમાળ ઉપરાંત તે ઉદાર પણ હતો.

'કંગાલ લોજન', 'વિદ્વષક કુટુંબ અને વાનર', 'આવીન્યાંની સુંદરીઓ', 'કેરિયાનો હત્યાકાંડ' જેવી કૃતિઓ તો જાણીતી છે. 'ગર્નિકા' કૃતિ તો અતિ ચર્ચિત અને જગવિખ્યાત છે. 'ધ ચાનેલ હાઉસ' માં યુદ્ધ ભયાનકતાનો ચિતાર છે. 'યુદ્ધ' અને 'શાંતિ' પણ જાણીતાં છે. કબૂતરનું લીથો પણ જાણીતું છે. પિકાસો

નકામી ગણાતી વસ્તુઓમાંથી પણ અર્થભર્યું સંયોજન કરી શકતો. આકૃતિમાં છુપાયેલા સૌંદર્યને જોવા શીખવું હોય તો પિકાસોની ચિત્રસૃષ્ટિને નીરખવી જ રહી. એ કહેતો કે 'નવી શોધ કરતાં ડરવું ન જોઈએ.' પોતાના શબ્દોને વળગી રહેતાર આ સતત પ્રયોગશીલ કલાકાર પિકાસોએ ભવિષ્યની પેઢીને એક નવી દૃષ્ટિ આપી છે.

ટોમસ હાટ ઍન્ટન (ઈ.સ. ૧૮૬૦-૧૯૭૫)

અમૂર્તકળાની આંધી લામ યદ્યર્થ રંગી, યથાર્થ વાદની ચિત્રકળાના સંનિષ્ઠ કલાકાર ઍન્ટનનો અમેરિકાની કલાસંસ્થાએ ભલે મહાન કલાકાર તરીકે ગણના નથી કરી તો પણ ત્યાંના લોકહૃદય પર તેનું સ્થાન અમર છે.

શરૂઆતમાં 'ક્યુબિઝમ' અને પછીથી 'સિન્કોનિઝમ' ચિત્રશૈલીના તેઓ અનુસંગી બન્યા. પોતે જે ભીંતચિત્રો દોરવા ધારતા હતા તેમને માટે તેણે ઈ.સ. ૧૯૧૬થી ૧૯૨૪ સુધી અમેરિકાના ઇલિહાસનો અભ્યાસ તથા તે પછી ઈ.સ. ૧૯૩૧ સુધી પ્રવાસ કર્યો. આથી તેમને ત્યાંના લોકજીવનમાં વિશેષ રસ પડ્યો. તેમણે ખાણ કામકારો, કૃષિકારો અને ખેડૂતો જેવા શ્રમજીવીઓની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ આલેખતાં ચિત્રો કર્યાં.

અબ્દુર્રહમાન ચુધતાઈ (ઈ.સ. ૧૯૦૦-૧૯૭૫)

મોગલ કાળમાં દિલ્હી-આગ્રામાં અગત્યનું સ્થાપત્ય સર્જનારા સ્થપતિઓ પૈકી ઉસ્તાદ અહમદનાં, ચુધતાઈ વંશજ થતા હતા. તેમણે કલકત્તામાં અવનીન્દ્રનાથ પાસે કલાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો, પછી લાહોરમાં રહીને લગભગ દોઢ દાયકા સુધી મેથે સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં કલાશિક્ષણ આપ્યું. પણ સરકાર તંત્રમાં પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ થઈ શકે તેમ નહીં લાગવાથી પોતાની સ્વતંત્ર કલા સાધના શરૂ કરી જે મોગલ અને ઇરાની શૈલીની યાદ અપાવે છે.

એમની આગવી શૈલીનાં ચિત્રોને જોવાથી વર્તમાન જીવનની દોડધામને વીસરી જવાય ને પ્રેક્ષક શાંતસ્વસ્થ સ્થિતિમાં ખોવાઈને કેઈ અનેરી કદપનાભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને સૌંદર્યદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. એમની રેખાઓમાં વહન-વેગ ને નિર્મળતા અજોડ છે. તેમનાં ચિત્રોમાં ભાવો ઘણા ચોક્કસ, સ્વચ્છ અને મધુરતાભરી રંગશુદ્ધિવાળા હોય છે.

મિત્રો! ગાલીબના કવન માટે તેમણે કરેલાં ચિત્રોએ તેમને ઈ.સ. ૧૯૨૮માં આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ અપાવી. કવિ ઇકબાલના તેઓ ખાસ મિત્ર હતા. એટલે તેમના માટે રંગીન, એકરંગી ચિત્રોને એથિંગ કરી આપેલ. જીવનના છેલ્લાં વર્ષોમાં ઉમર ખટ્યાનના રૂબાઈયતો માટે ચિત્રો તૈયાર કરતા હતા.

તેમની પાસે મુગલ-કાગઝા અને ઈરાની શેઢીનાં લઘુચિત્રો તથા ચૌદમી સદ્દા અને તે પછીનાં જાબનાપાત્ર હસ્તલિખિત ગ્રંથ લગ્નહ, ફરહામી લિપિલેખનના ઉત્તમ નમૂનાઓનો સંગ્રહ હતો. લાહોરમાં તેમણે 'પાકિસ્તાન આર્ટ કાઉન્સિલ' સ્થાપી, પાકિસ્તાન, ભારત, ઇટાલી, અમેરિકા તથા લંડનની રાયલ એકેડમીમાં તેમનાં ચિત્રો

પ્રદર્શિત થયાં હતાં. ચિત્રો અંગે તેમના ગ્રંથો (મુરક્કા -એ સુઘતાઈ', 'સુઘતાઈઝ પેઇન્ટિંગ્સ', 'અમલે સુઘતાઈ', 'સુઘતાઈઝ ઇન્ડિયન પેઇન્ટિંગ્સ' વગેરે) બાણીતાં છે. હેગના 'પીસ પેલેસ' માં પણ તેમની રચનાઓ સંગૃહીત છે.

બાન્યુઆરી ૧૯૭૫માં તેમનું અવસાન થયું.

[અવનીન્દ્રનાથ અને ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોર, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, દેવીપ્રસાદ રાય ચૌધરી, એમ. એફ. હુસેન, યજ્ઞેશ્વર શુક્લ, બેદ્રે, યામિની રાય, હલદર, અમૃતા શેરગિલ, હંબર વગેરે પણ ચિત્રજગતના માનીતા સિતારાઓ છે, પરંતુ આપણે તેમનાથી શાંત હોવાથી અહીં પશ્ચિમના કલાકારો પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.]

પરતેજ પ્રોડક્ટ્સ ના ઉત્પાદનો

ગોરી સાબુ

ગોરી પેકેટ

ગોરી પેકેટ

ગોરી પેકેટ

ગોરી પેકેટ

ગોરી પેકેટ

ગોરી પેકેટ

પાલીતાણા શહેરની શોભારૂપ

કેસરિયાળનગર

જૈનોના મહાન તીર્થધામ શ્રી શત્રુઙ્ગ તીર્થની યાત્રાએ આવનાર યાત્રાળુઓ શત્રુઙ્ગની તળેટીમાં શોભતા કેસરિયાળ નગરથી લાગ્યે જ અપરિચિત હશે ?

પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજય અમૃત સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસરની પેઢીએ વિ. સં. ૨૦૨૩ માં નિવૃત્તિ નિવાસની સામેની જગ્યા ખરીદીને ફક્ત ત્રણ વર્ષ જેટલા દૂંકા ગાળામાં ધર્મશાળા, જ્ઞાનશાળા, ભોજનશાળાની સાથે મહાન ઐતિહાસિક દેવ વિમાન જેવા શ્રી કેસરિયાળ વીર પરંપરા પ્રાસાદનું નિર્માણ કરેલ છે. આ મંદિરની અનેક વિશેષતાઓ પૈકી શ્રી સુધર્મ સ્વામી મહારાજશ્રીથી લઈને આચાર્યશ્રી વિજય નેમીસૂરિજી મહારાજ સુધીના ૭૪ આચાર્ય મહારાજ આદિ ગુરુ મહારાજોની મૂર્તિ પધરાવવાની છે. એ છે અનેક ભવ્ય જિનખિંઓથી અને યક્ષ-યક્ષિણીઓની મૂર્તિઓથી શોભતું આ કેસરિયાળ મંદિર શત્રુઙ્ગમાં આવતા હજારો યાત્રિકો માટે મહાન આકર્ષણરૂપ છે.

આ પેઢી દ્વારા શત્રુઙ્ગ ગિરિરાજ ઉપર પહેલા હટે વિશાળ જગ્યા લેવામાં આવે છે, તેમાં કીર્તિસ્થંભ તથા સુધોષા ઘંટ નિર્માણની યોજના છે. લાવિકોએ લાલ લેવા વિનંતી છે.

પૂજ્ય આ. મહારાજ શ્રી વિજય મેરુપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂજ્ય આ. મહારાજ શ્રી વિજય દેવસૂરિજી મહારાજ, આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી. મ. આ. શ્રી વિશાળસેનસૂરિજી મ., આ. શ્રી સદ્ગુણ સૂરિજી મ., મુનિશ્રી કુંદકુંદવિજયજી ગણિ, મુનિશ્રી જ્ઞાનવિજયજી મહારાજ, મુનિશ્રી ધર્મધ્વજ વિજયજી મ. આદિ આ કાર્ય માટે પ્રેરણા આપી રહ્યા છે.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પૂ. આ. શ્રી વિજય ધર્મધુરંધર સૂરીશ્વરજી મહારાજના જીવન કવનને વર્ણવતો સ્મારક ગ્રંથ દૂંક સમયમાં પ્રગટ થઈ રહ્યો છે.

કેસરિયાળ નગરનાં કાર્યો માટે તથા લાલ લેવા માટે પેઢીના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી

વરાળીયા ઠાકરશીભાઈ છગનભાઈ

હરહરવાળા બિલ્ડીંગ ૩ જે માળે
ગોળપીઠા-મુંબઈ-૪ નો સંપર્ક સાધવો

Cable : PEARLSHINE
Telex : 11 4679 PERL IN

Phone : 343688/337890

With Best Compliments From

PLASTI PIGMENTS PVT. LTD.

Manufacturers of :

Synthetic Pearl Essence Benzoyl Peroxide,
M. E. K. Peroxide, Other Organic Peroxides,
Rubber Chemicals.

Regd. Office : 401, Sai Chambers, 365-367, Narsi Natha Street, Bombay-400 009

Gram : HAPPY

Phone : 51

SHAH RATANSHI KHIMJI & CO.

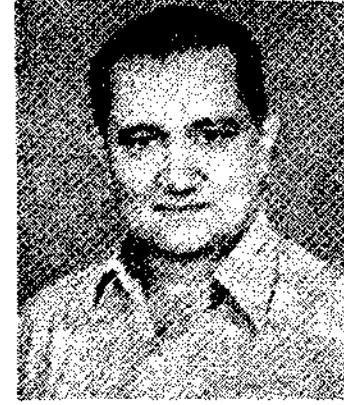
P. B. No. 17, 35 Vabharbhag
Sangli 416416
(Maharashtra)

શ્રી કાન્તિલાલ પાલચંદ પારેખ

પાલિતાણા યશોવિજય જૈન ગુરુકુળના ગૌરવશાળી રત્ન ગણાતા શ્રી કાન્તિભાઈ મૂળ ઝાલાવાડના પાટડીના વતની છે. રંગુનમાં એક્સપોર્ટ ઇમ્પોર્ટનું સારું કામકાજ હતું. બર્માની રાજકીય પરિસ્થિતિ પલટાતાં રંગુન ખાતેનો વ્યવસાય સમેટી લીધો. જૈન ગુરુકુળ પાલિતાણામાં તેમણે મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કરી તેઓ વધુ અભ્યાસાર્થે મુંબઈની મશહૂર સીડનહામ કોલેજમાં જોડાયા. કોલેજમાં તેમના આ વર્ષોની કારકિર્દી ઘણી જ તેજસ્વી હતી. પ્રતિવર્ષે જિંયા નંબરે પાસ થઈ બી. કેમનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી સી. એ. થવાની તીવ્ર ઉત્કંઠાને લઈને મુંબઈની બાણીતી પેટી મેસર્સ છોગલમલ એન્ડ કું. માં જોડાયા જ્યાં તેમણે પેટીનો પૂર્ણ વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો અને ઇચ્છિત ક્ષેત્રે ઘણું જ જ્ઞાનસંપાદન કર્યું. ૧૯૫૬ માં તેમના સહાધ્યાયી શ્રી મોહનલાલ જૈનના સહકાર સાથે બાગીદારીમાં મેસર્સ જૈન પારેખ એન્ડ કું. ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટસ પેટીની શરૂઆત કરી. પિસ્તાલીસ વર્ષની વયે તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. હાલમાં ઘણી વ્યાપારી પેટીઓના ઇન્કમટેક્સ અને સેલેક્ટેડ સના સલાહકાર તરીકે સારી એવી સેવા આપી રહ્યા છે. ઘણી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ધર્મનુરાગ અને સેવાભાવનાથી એમનું જીવન સુરભિત છે. જૈન સમાજ તેઓ માટે ગૌરવ લઈ શકે છે. તેમની વિનમ્રતા એમના પ્રત્યે ભારે મોડું બહુમાન ઉપજાવે તેવી છે.

શ્રી બાબુલાલ વચ્છરાજ મહેતા

સાવરકુંડલા પાસે વંડાના વતની શ્રી બાબુભાઈ શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ પાલિતાણામાં એસ. એસ. સી. સુધી અભ્યાસ કરી, મુંબઈની પોદાર કોલેજમાંથી બી. કેમ. થયા. એમનો જન્મ તા. ૨૭-૨-૧૯૩૦. તેઓશ્રી સમાજના અગ્રણી કાર્યકર છે અને ખાસ કરીને મલાડની વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. શ્રી મલાડ શ્રવેતામ્બર મૂર્તિ-પૂજક જૈન સંઘના મંત્રી તરીકે, શ્રી મલાડ જૈન યુવક મંડળના પ્રમુખ તરીકે અને એ જ સંસ્થા દ્વારા સંચાલિત મેડિકલ રીલીફ સેન્ટરની સંભાળેલી જવાબદારી એ સામાજિક ક્ષેત્રે એમનું મહત્વપૂર્ણ પ્રદાન છે. મલાડ જીમખાના લિ. ના મંત્રી તરીકે તેઓ હાલ સેવા આપે છે. વ્યવસાયે આયાત-નિકાસ અને ઇન્ડેન્ટિંગનું કામકાજ છે અને એમની વ્યાવસાયિક સૂઝને કારણે બોલ ઇન્ડિયા પ્લારિટક ઝેંગલ્સ મેન્યુફેક્ચરર્સ એસોસિએશને સલાહકાર તરીકે એમની નિમણૂક કરી છે. આવા સેવાભાવી અને અંતરસૂઝ ધરાવતા તેમ જ ઉદારદિલ મહાનુભાવ ભાઈ શ્રી બાબુભાઈ સેવાનો દ્રીપ જળહળતો રાખે ને જીવન ધન્ય ધન્ય બતાવે એજ અભ્યર્થના.

વિશ્વની નવીજૂની અજાયબીઓ

- શ્રી છોટાલાલ માનસીંગ કામદાર

પ્રાચીન કાળનાં જગતની સાત અજાયબીઓ

૧ ઇજિપ્તના પિરામિડ :-

પ્રાચીન કાળમાં કોઈ મૃત્યુ પામેલા રાજાના સ્મરણાર્થે ઇજિપ્તમાં તે બાંધવામાં આવતા હતા. ઈ.સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ સુધીમાં લગભગ ૪૦ પિરામિડ બાંધવામાં આવ્યા હતા. ફેરોની ઉત્તરે આવેલ ગિઝેહનો પિરામિડનો સમૂહ સૌથી વધારે જાણીતો છે. 'એઓટસ' નો પિરામિડ ખૂબ પ્રખ્યાત છે.

તેના પાયાની રેખા મૂળમાં તો ૭૬૫ ફૂટ લાંબી હતી. તેની સરેરાશ ઊંચાઈ ૪૮૧ ફૂટ ૪ ઇંચ હતી. (સેન્ટ પોલના દેવળની ઊંચાઈ ૩૬૫ ફૂટ છે.) આજે દરેક બાજુ ૭૭૫ ફૂટ ૪ ઇંચ રહી છે. અને તેની ઊંચાઈ ૪૫૧ ફૂટ રહી છે. તેનું વજન ૭૦,૦૦,૦૦૦ ટન ગણવામાં આવે છે. તેમાંથી લગભગ ૪૦,૦૦,૦૦૦ ધન ફૂટ સામાન અત્યાર સુધીમાં ગુમ થયો છે. આ આંકડામાં વધારેમાં વધારે ભૂલ એક ઇંચથી વધારે ક્યાંયે નથી.

દરેક પિરામિડ એક જ દેહ માટેની કબર છે. પ્રાચીન ઇજિપ્તનો ધર્મ ખીજા અનેક ભૂતકાળના તથા વર્તમાન કાળના ધર્મોની માફક મૃત્યુ પછીના જીવનમાં માનતો હતો. ૬૦૦૦ વર્ષો પૂર્વેના ઇજિપ્તના લોકોની માન્યતા મુજબ આવું જીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે શરીરને સાચવી રાખવાની જરૂર હતી. તેને અંગે શરીરને સુંદર બનાવીને સાચવી રાખવાના વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ્ય થયો. રાજાઓ તથા રાણીઓ જેવી મહાન વ્યક્તિઓનાં શરીરો સાથે તેમને ખીજા દુનિયામાં ઉપયોગી થાય તે દ્રષ્ટિથી બધાં વાસણો તથા સાધનો પિરામિડની વચમાં એક નાના ઓરડામાં મૂકવામાં આવતાં હતાં.

પ્રાચીન ગ્રીક ઇતિહાસકાર હેરોડોટસના જણાવવા મુજબ પિરામિડ બાંધવા માટે એક લાખ માણસોને

આ સાત અજાયબીઓ પૈકી અત્યારે તો આમ પિરામિડ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

વીસ વર્ષ સુધી રોકવામાં આવ્યા હતા. આ માણસો ગુલામ હોવાની લાંબા વખત તુધી ચાલી આવતી માન્યતા હવે દૂર થઈ છે. વર્ષનાં ચાલુ મહિના નાઈલ નદીમાં ખૂબ પૂર આવતું હતું. મુશ્કેલી, તંગી તથા નિષ્ક્રિયતાના આ સમયમાં ખેડૂતોને આ કામમાં રોકવામાં આવતા હતા. રાજ્યના ખર્ચે તેમને મકાન ખોરાક તથા કપડાં મળતાં હતાં.

તેમને સારી રીતે રાખવામાં આવતા હતા. પિરામિડની બહારની બાજુ પરથી મળી આવતા એક શિલાલેખ ઉપર આ લોકોને અપાતા ખોરાક તથા થયેલા ખર્ચની હેરોડોટસની નોંધ મળી આવી છે. કુંગળી, લસણ તથા મૂળા તેમનો મુખ્ય ખોરાક હતો. કુલ ખર્ચ ૧૬૦૦ ચાંદીના ટેલન્ટ. એક લાખથી વધારે ડોલર ગણવામાં આવે છે.

બે બ્રિટિશ વિદ્વાનો ટેઈલર અને સ્મિથે મોટામાં મોટા પિરામિડનું ઝીણવટથી માપ લીધું છે. અને તેમના કહેવા પ્રમાણે આપણે તજજ્ઞો જોઈએ છીએ તેના કરતાં તેમાં ઘણું વધારે છે. તેમના કહેવા મુજબ પિરામિડની એક બાજુની લંબાઈને વર્ષના દિવસોની સંખ્યાથી ભાગીએ તો આપણને લંબાઈનું માપ (આં. યુનિટ) મળે છે. તેને બે કરવાના ગુણવંશથી પૃથ્વીની ધરીની લંબાઈ આવે છે. ચિખોપના પિરામિડની ઊંચાઈ સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચેના અંતરને બરાબર દત લાખમાં ભાગ છે.

મહાન પિરામિડમાં વાપરવામાં આવેલા બાંધવાના પથ્થરના મોટા ભાગનું સરેરાશ વજન ૨૬ ટન છે. પણ કેટલાકનું વજન ૧૬ ટન અથવા તેથી પણ વધારે થાય છે.

આ પ્રાચીન ગગનચુંબી મકાનો સાથે આધુનિક મકાનો, સરખામણીમાં કેવા ? ખુસ્કર પુસ્તો-લંબાઈ ૧, ૧૮૦ ફૂટ ઊંચાઈ ૭૨૭ ફૂટ - પાયાની બાડાઈ ૬૬૦ ફૂટ, કડિયા કામ ૪૨, ૫૦, ૩૩૦ ધન ફૂટ (પિરામિડનું કેલિફોર્નિયા) માં ૫૪,૦૦,૦૦૦ ધન-વારનું કામ છે. - મહાનફૂલી પુસ્તો - લંબાઈ ૪,૩૦૦

ફૂટ, બિંચાઈ ૫૫૦ ફૂટ, પાયાની જાડાઈ ૫૦૦ ફૂટમાં ૧,૦૨,૦૦,૦૦૦ ઘન ફૂટ (પિરામિડ કરતાં ત્રણ ગણું) નું કામ છે.

(૨) રાજા મોસોલસની વિરાટ કબર

મોસોલસ પર્શિયન પ્રાંત કેરિયા(હાલ દક્ષિણ તુર્કસ્તાન)નો રાજા હતો. ઇ.સ. પૂર્વે ચોથી સદીના મધ્ય ભાગમાં તે આ વિસ્તારનો મહા પ્રતાપી અને પરાક્રમી રાજા હતો. તેણે રહોડાજ પથ જીતી લીધું હતું. ઇ.સ. પૂર્વે ૩૫૫ માં મોસોલસનું અવસાન થયું ત્યારે તેની પત્ની આર્ટિમિસિયાએ પતિની યાદમાં સ્મારક બાંધાવવાનું નક્કી કર્યું. જેથી દેશની પ્રજા સમક્ષ બહાદુર અને શાણા રાજપુરુષની પ્રતિમા પ્રેરણાસ્ત્રોત નીવડે.

આ માટે રાણીએ કલાના કેન્દ્રસમા ગ્રીસ ભરના સ્થપતિઓ તથા શિલ્પકારોને બોલાવી ખર્ચની પરવા કર્યા વિના દુનિયાભરને સ્તબ્ધ કરી મૂકે એવું અને મહાન રાજવીની સ્મૃતિને ઉચિત સ્મારક રચવા હુકમ કર્યો. રાણી આ સ્મારકને પૂર્ણ સ્વરૂપમાં જોઈ શકી નહિ. કારણ કે બાંધકામની શરૂઆત બાદ બે વર્ષે તે અવસાન પામી. પરંતુ ઇતિહાસકારોના જણાવવા મુજબ કલાકારોએ પોતાની ખ્યાતિ તથા કુશળતાના પ્રતીક રૂપ ઉપાડેલ આ વિકટ કાર્ય પૂરું પાડ્યું અને રાણીની ઇચ્છા મુજબ એનમૂન સ્મારક તૈયાર કર્યું.

આ ભગીરથ કાર્ય પાછળ પાચથિયસ અને સેટીટસ જેવી નામાંકિત વ્યક્તિઓ મંડી પડી. તે સમયના ચાર શ્રેષ્ઠ કલાકારો બ્રાયાલીઝો, ટિમોથિયસ, લિઓચારીસ તથા સ્કાપાલ - એ સ્મારકની ચાર દીવાલો તૈયાર કરી. સ્મારકના સ્થળ તરીકે રાણીએ દેશના પાટનગર હેલિકાર્નેસસનો મધ્ય ભાગ પસંદ કર્યો. કારણ કે તેને ખાતરી હતી કે આવું મોખરાનું સ્થળ સ્વાભાવિક રીતે - નાગરિકો તથા પ્રવાસીઓની નજરે પડ્યા વિના રહે નહિ. પર્શિયાના પર્વત સંગેમરમરથી બાંધેલ આ કબર ગ્રીક સિદ્ધાંત મુજબ આયોનિક શૈલીથી બાંધેલી હતી. ૧૬૫ ફૂટ બિંચી ૧૨૮ ફૂટ લાંબી તથા ૧૦૮ ફૂટ પહોળી આ ઈમારત માઈલો દૂરથી જોઈ શકાતી હતી. કોલમોની વચ્ચે તથા થાંભલા પર અસંખ્ય પ્રતિમાઓ હતી. દીવાલના ઉપલા ભાગમાં ચિત્રકામ કે શિલ્પકામના પટા (પેનલ) હતા. આ પેનલ પર ટકોરા મારતાં લયબદ્ધ અવાજ નીકળતો હતો. થાંભલા પર પિરામિડ આકારનું છાપડું હતું જેની

ટોચ પર ચાર મહાકાય ઘોડા જોડેલો રથ હતો. રથમાં આશરે દશ ફૂટ બિંચી જે પ્રતિમા હતી, જેમાંથી એક મોસોલસની અને બીજી આકૃતિ પતિ સાથે સ્વર્ગે સંચરતી આર્ટિમિસિયાની સંરક્ષણ દેવી એથેનીની હોવા સંભવ છે.

આ વિરાટ કબર લગભગ પંદરમી સદી સુધી સલામત રહી હતી. ૧૪૦૨માં જેરુસાલેમના ધર્મયુદ્ધે ચડેલા નાઈટ ઉમરાવોએ હાલ બોડમ તરીકે જાણીતા થયેલા હેલિકાર્નેસસ દૂરતો કોટ બાંધવાનું નક્કી કર્યું, પરંતુ તેમણે નવા પથરો બોદવાની તસ્દી લેવાના બદલે કબરની ચારસ-શિલાઓ જ ઉપાડી લીધી. ૧૪૭૨ સુધીમાં તે સ્મારકની હાલત તૂટી ભાંગવાની અણી પર હતી. પચાસેક વર્ષ બાદ સુલતાન સુલેમાને ઉમરાવો પર ભારે હુમલો કરવાની તૈયારી રૂપે કિલ્લો મજબૂત અને વિસ્તૃત બનાવવા હુકમ કર્યો ત્યારે ૧૫૫૨ માં તેનો સંપૂર્ણ વિનાશ થયો.

એક બીજા અહેવાલ અનુસાર હેલિકાર્નેસસ ખાતેનું પીટરનું દેવળ બાંધવા આ કબરના પથરોને ઉખેડી નાખવામાં આવ્યા. એમ કરવા જતાં આ વિખ્યાત કામ કયે સ્થળે થયું હતું તે દર્શાવવા માટે માત્ર કોતરેલી શિલાઓ જ બાકી રહી હતી.

હાલ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહાયેલા સ્મારકના ભગ્ન અવશેષોમાં કોલમની કોતરેલી ટોચ, મોસોલસની પ્રતિમા અને સિંહ અન્ય પ્રાણીઓ તથા રથ સ્પર્ધાનાં દર્શોવાળી પેનલો છે.

કબરના અવશેષો ભલે મોસોલસની સ્મૃતિ જીવંત રાખવા શક્તિમાન ન હોય; પરંતુ મોસોલસ પરથી અંગ્રેજીમાં વિખ્યાત માનવીના સ્મારક માટે મોસોલિસમાં શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે.

(૩) બેબિલોનના હેંગિંગ ગાર્ડન્સ.

મીડિયા જેવા હરિયાળીથી હયાં ભર્યા પાર્વતીય પ્રદેશના રાજા સાઈઠારસિસની પુત્રી એમિટીસને બેબિલોન જેવા સૂકા સાસરામાં અબણ્યું ન લાગે અને ઓછું ન આવે એ માટે બેબિલોનના રાજા નેબુચાડ નેજરે પોતાના મહેલની નજીક કૃત્રિમ પર્વતો રચી, તે પર તમામ પ્રકારની વનરાજી રોપાવી હતી. બેબિલોનના રજા પ્રદેશની હવામાં ‘હેંગિંગ ગાર્ડન’ તરીકે ઓળખાયેલા આ રજાદ્રીપ સમા બગીચાઓએ તે સમયમાં સનસનાટી ફેલાવી હશે જ એમાં કોઈ શક નથી.

બેબિલોન બગદાદથી આશરે ૫૦ માઇલ દૂર યુક્રેટિસ નદીને કિનારે આવેલું હતું. હાલમાં આ શહેરના અવશેષો જ બેબા મળે છે, પરંતુ એક સમયે બેબિલોન, જેનો અર્થ થાય છે, પ્રભુદ્વાર-ની ગણના વિશ્વની મહાન નગરી-ઓમાં થતી હતી.

નેબુચાડ નેઝરે ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૪ થી ૫૬૧ સુધી ૪૪ વર્ષ બેબિલોન પર રાજ્ય કર્યું હતું. તેના રાજ્ય અમલ દરમિયાન તેણે બેબિલોનને 'પરીનગરી' સમી બનાવી હતી. પ્રાચીન લેખકો જણાવે છે કે શહેરનો કેટલો સિંહ અને ડુંગરનાં ચિત્રોથી અંકિત હતો. કેટલા ઉત્તરના ભાગમાં ઈસ્ટર ગેટ હતો. જ્યાંથી નીકળતાં સરઘસો વિશાળ મહેલ નજીક થઈ માંડુક દેવળ તરફ જતાં. માર્ગમાં બાઈબલનાં સુપ્રસિદ્ધ 'ટાવર ઓફ બેબલ'ની ઇમારત હતી. પરંતુ આ બધાને ટપી બચ એવી અબળબળી બેબિલોનના હે'ગિંગ ગાર્ડનની હતી. ગ્રીક ઇતિહાસકાર ડાયોડોરસ અને સ્ટ્રેબોએ આ લગ્ય બગીચાઓનું રસપ્રદ વર્ણન કર્યું છે.

ચાર એકર જમીન પર ચારસાકારે પથરાયેલા આ બગીચાઓ ૫૭ ફૂટ ઊંચાઈ પર બાંધવામાં આવ્યા હતા, જે શાખિદક રીતે ઝૂલતા બગીચાઓ નહિ પરંતુ બાલકની બગીચા કહી શકાય. બગીચાની ટોચ પર બાંધેલા જળા-શયમાં 'એકવાડકટ' દ્વારા યુક્રેટિસ નદીમાંથી પાણી લાવી ઠંલવાતું હતું, જેથી જંગી વૃક્ષો, ફૂલગાડ તથા હરિયાળીને વર્ષભર પાણી પાઈ શકાય. ઉપરાંત દરેક ઝરખા પર વિવિધ આકારનાં સરોવરો, ધોધ-કુવારા તથા સ્નાનાગાર પણ હતાં. આ બગીચાઓમાં કાળી દ્રાક્ષ, ઓલિવ, તડખૂચ, ખજૂર વગેરે ફળોનો પાક એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં થઈ જતો કે ગુલામોને આ ફળોની લહાણ કર્યા પછી પણ લતા-મંડપો ફળ-ફૂલોથી લચેલાં રહેતાં.

ઈ.સ. ૩૩ થી ૧૦૦ની સાલમાં ચહૂદી લેખક સ્ટ્રે-વિયસ જોસેફે આ બગીચાનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે આ બગીચા સેચીરામીએ તૈયાર કરાવ્યા હતા. ઇંત-કથાઓમાં ઉલ્લેખાયેલી સેચીરામીસ દેવી શક્તિ ધરાવતી સ્ત્રી હતી. તે બેબિલોનની નહિ પણ એસિરિયાની રાણી હતી. દેખીતી રીતે બગીચાને નેબુચાડ નેઝરે તૈયાર કરાવ્યા હોવાથી સેચીરામીસ નેબુચાડ નેઝરની પત્ની માટે પણ એમિટીસની નજીકની સંબંધી હોવાની શક્યતા રહે છે. તેણે બગીચાની રચનામાં ઊંડો રસ લીધો હોય તેમ લાગે છે.

બાદ વર્ષો સુધી બેબિલોન વિસ્મરણમાં ઢબુરાયેલું રહ્યું. ૧૮૯૯ માં જર્મન પુરાતત્ત્વવિદ રોબર્ટ કોલ્ડેવે બેબિલોનનું ખોદકામ શરૂ કર્યું. ત્યારે પુરાણા અહેવાલ અનુસારના બાંધકામના અવશેષો જેવા કે મહેલની દીવાલો, ઊંડા ફૂવા વગેરે મળી આવ્યા હતા.

(૪) ઓલિમ્પિયામાં જ્યુપિટરનું પૂતળું

રોમન લોકોના મુખ્ય દેવ જ્યુપિટરનું આ પૂતળું મહાન શિલ્પી ફિડિયસે ઈ.સ. પૂર્વે લગભગ ૪૫૦ માં તૈયાર કર્યું હતું. તે ૪૦ ફૂટ ઊંચું હતું. આ પૂતળું અત્યારે નાશ પામ્યું છે.

(૫) ડાયના દેવીનું મંદિર

ઇટાલીની યુદ્ધ, શિકાર તથા ચંદ્રની પૌરાણિક દેવીનું આ મંદિર ઇકુસેસ ખાતે આવેલું હતું. આ દેવીનાં ગ્રીસ દેશમાં ઘણાં મંદિરો હતાં. આ બધાં જૂનાં મંદિરો લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં છે. પણ એ બધાંમાં આ મંદિર અત્યંત લગ્ય અને સુંદર હતું. આ મંદિરો અધિષ્ઠિત દેવી ડાયનાને અર્પણ કરેલાં હોવાથી તેના અસંખ્ય ભકતોએ આણેલી અગણિત સંપત્તિ આ મુખ્ય મંદિરની ખાસ વિશિષ્ટતારૂપ થઈ પડી. તેથી આ મુખ્ય મંદિર કેવળ પૂજનનું એક દેવળ ન રહેતાં પ્રાચીન સમયમાં બેંક બની ગઈ એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ઈ.સ. ૩૨૬ માં ગોથ લોકોએ તેનો નાશ કર્યો.

(૬) ર્હોડઝનું રાક્ષસી પૂતળું

ર્હોડઝ બંદરના પ્રવેશ દ્વારમાં મહાપ્રતાપી સૂર્ય દેવ હેલિયોસ(એપોલો)ની પ્રતિમાનું પ્રતિષ્ઠાપન એવી રીતે થયેલું હતું કે પ્રત્યેક જહાજને પ્રવેશદ્વારના બે છેડે રૂપ ફૂટના ઊંચા આરસના પેડેસ્ટલ પર ઊભી કરેલી પ્રતિમાના બે પગ વચ્ચેથી જ પસાર થવું પડે. ર્હોડઝના નગર દેવતા સૂર્યની એટલી આજુ હતી.

૧૨૦ ફૂટ ઊંચી અને ૩૦૦ ટન વજનની આ કાંસાની પ્રતિમા તે સમયમાં સૌથી ઊંચી હતી. એટલું જ નહિ પણ તે માનવ શક્તિનું સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ રજૂ કરતી હતી. આ પ્રચંડ મૂર્તિના પ્રતિષ્ઠાપન પાછળ એક રસિક ઇતિહાસ છે.

મહાન સિકંદરના અનુગામી ટોલેમી પહેલાએ મેસિડોનિયા પર ચડાઈ કરી ત્યારે નાનકડા ટાપુ રહોડોએ શસ્ત્રાસ્ત્રો તથા સૈનિકોની અવરજવર માટે પોતાનાં વ્યાપારી જહાજો આપી મદદ કરી હતી. આથી મેસિડોનિયાના રાજા એન્ટીગોનસે રહોડોને પાંચ લઘુવવાનો નિર્ણય કર્યો અને પોતાના પુત્ર ડેમેટ્રીઅસને ૪૦,૦૦૦ માણસો સાથે રહોડોને સજા કરવા મોકલ્યો.

રહોડોવાસીઓ સૈનિકો માટે પણ વ્યાપારી પ્રજા હતી. પરંતુ ગ્રીક હોવાના નાતે રમત ગમત અને ક્રીડાત્સવનું લોહી તેમની નસોમાં વહેતું હતું. એક વર્ષ સુધી ડેમેટ્રીઅસે શહેરને ઘેરા દાવ્યો અને શહેરની દીવાલો પર આક્રમણ શરૂ કર્યું. પરંતુ તેમાં કારી ફાવી નહિ. પ્રજા ભૂખમરો અને રોગમાં સપડાઈ હોઈને ધીમે ધીમે હિંમત ગુમાવી રહી હતી. તે જ સમયે ટોલેમી રહોડોની મદદે આવી પહોંચ્યો. ડેમેટ્રીઅસ અને તેનું સૈન્ય છિન્ન ભિન્ન થઈ લાગી ગયું અને પાછળ ટન બંધ શસ્ત્રાસ્ત્રોની યુદ્ધ સામગ્રી છોડતું ગયું.

આ વિજયની ઉજવણી રૂપે રહોડોવાસીઓએ દુરમનની યુદ્ધ સામગ્રીમાંથી વિશ્વને દિગ્મૂઢ કરે એવી શહેરના રક્ષણહાર સૂર્ય દેવતાની પ્રતિમા ઊભી કરવાનું નક્કી કર્યું અને એરિસ નામના શિલ્પીને આ કામ સોંપ્યું. ઈ.સ. પૂર્વે ૨૯૧ માં તેણે મૂર્તિની પ્રથમ રૂપરેખા તૈયાર કરી અને બાર વર્ષ બાદ તે સમયના લગભગ સાડા બાર લાખ ડોલરના ખર્ચે સમગ્ર યોજના પૂર્ણ કરી. આ પ્રતિમાના અંગૂઠાને પણ બાથમાં સમાવી ન શકાય એટલો તે વિરાટ હતો.

પરંતુ આ પ્રચંડકાય પ્રતિમાનું લવિષ્ય અદ્વ્યજીવી નીવડયું. ૫૬ વર્ષ બાદ થયેલા ધરતીકંપમાં પ્રતિમા જમીનદોસ્ત થઈ. તેને ઊભી કરવાના તમામ પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડતાં બીજા વર્ષે જેમની તેમ પડી રહી. બાદ ૬૬૭ માં આરબોએ રહોડો જીત્યું ત્યારે તેમણે પ્રતિમાના જીર્ણોદ્ધારને એક ચઢૂદી ભાંગાર વિકેતાને વેચી દીધો. કહેવાય છે કે તે ભાંગાર લાદીને લઈ જવા વેપારીને ૬૦૦ ઊંટોની જરૂર પડી હતી.

(૭) એલેક્ઝાંડ્રિયાની ફેરોસ દીવાદાંડી.

પ્રાચીન વિશ્વમાં વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનું પરમ ધામ ટોલેમીઓનું અઘતન પાટનગર તેમજ એન્યની અને

કિલ્યોપેટ્રાનું પ્રણયધામ એવા ઈજીપ્તના એલેક્ઝાંડ્રિયાની તે સમયની કોઈ પણ મોટી ઇમારત વિશ્વની અબજબી ગણાય.

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલા એલેક્ઝાંડ્રિયાના બારામાં માંડ એક માઈલના અંતરે આવેલા ફેરોસ ટાપુ પર બંધાયેલ દીવાદાંડી પુરાતન કાળની મહાન ટેકનિકલ સિદ્ધિ હતી. દિવસ દરમિયાન ધૂમ્રસેર તથા ઇમારતના પ્રવેત ચક્રચક્રતા સંગેમરમરને કારણે દૂર દૂરથી જોવાળી શકાતી અને રાત્રે ટોચ પર સળગતી મશાલની ઝમમગતી જ્વાળાના કારણે આ ઇમારત નાવિકોને ભયજનક ખડકો સામે ચેતવણી અને માર્ગદર્શન આપતી. દરિયાઈ સપાટીથી આશરે ૫૬૦ ફૂટ ઊંચી ઇમારત તે સમયનો ઊંચામાં ઊંચો મિનારો હતો. ફેરોસ ટાપુ પરનો આ પ્રવેત મિનારો તળભૂમિ સાથે લાંબી કેડી દ્વારા જોડાયેલો હતો.

તે જમાનામાં એટલી ઊંચી કોઈ દીવાદાંડી નહોતી જોખરું; પણ પૂરાં જ હજાર વર્ષો બાદ હજી આજે પણ એટલી ઊંચી કોઈ દીવાદાંડી સર્જાઈ નથી. એને લોકો અશિસ્તંભ, પ્રકાશસ્તંભ કે જ્યોતસ્તંભ કહેતા. એ દીવાદાંડી એકદમ ગોળાકારે બંધાઈ નહોતી પણ છ ખૂણવાળી હતી અને નીચેથી પહોળી એવી જો ઇમારત ઉપર જતાં સાંકડી થતી હતી. એના કુલ અગિયાર માળ હતા. એ અગિયાર માળની બરાબર વચમાં એક વિશાળ અને મજબૂત પથ્થરનો સ્તંભ હતો જે ઠેઠ ઉપર જતો હતો.

અગિયારમા માળ પછીનો ઉપરનો ભાગ એકદમ ગોળાકાર હતો અને વચમાં જે થાંભલો હતો તેમાંથી જ એક ડુંગડુગી ઘાટની એવી પોલી બેઠક તૈયાર કરી હતી. જેમાં અગ્નિ રહેતો હતો તેમાં જે અગ્નિ પ્રગટતો તે એટલો પ્રકાશ આપતો કે સો માઈલ દૂરનાં વહાણો પણ એને જોઈ શકતાં હતાં. ઠેઠ ટોચ પરના માળ ઉપર એક વિશાળ અને કરામતી કાય હતો. એ કાયની રચના ખિલોરી કાય જેવી હતી. એ કાય એટલો તો મોટો હતો કે એકવાર તેને નીચે ઉતારવામાં આવ્યો તે પછી કોઈ તેને ઉપર ચડાવી શક્યું જ નહિ. એ ભૂલ ત્યાર પછી સેંકડો વર્ષો એક આરબ રાજાએ કરી હતી. કહેવાય છે કે દીવાદાંડીના સ્થપતિ સોસ્ટ્રાટને મિનારાના પાયા માટે જુદા જુદા પદાર્થો દરિયામાં નાખી તેના ટકાઉપણા માટે ચકાસણી કરી હતી. દરિયાના પાણીથી ખવાઈ ન જાય અને પ્રતિકાર કરી શકે એવા પદાર્થની શોધના

પરિણામે પાયા તરીકે તેણે કાચના બ્લોક વાપર્યા હતા. ઉપરાંત દરિયાના મોઝના ઉછળાટ સામે રક્ષણ માટે ઇમારતની આરસ-શિલાઓને પીગળેલા સીસા વડે જોડવામાં આવી હતી.

સામાન્યપણે આવી અજોડ ઇમારત પર રાબતે અંજલિ અર્પણ કરતો લેખ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. પણ સોસ્ટ્રાટસે એક ચતુરાઈ વાપરી હતી. દરિયાની ઘસારા શક્તિનો તેણે પોતાની તરફેણમાં ઉપયોગ કર્યો. તેણે પોતાના નામનો શિલાલેખ કંડારી ઉપર સિમેન્ટનું પડ ક્યું જેના પર રાબતે અંજલિ અર્પણ કરતો લેખ પ્રગટ કર્યો હતો. સમય જતાં દરિયાનાં મોઝથી ઉપરનું સિમેન્ટનું પડ ધોવાઈ ગયું.

જગતની આ પ્રથમ દીવાદાંડીના બાંધકામ પાછળ કરુણ કહાણી છુપાયેલ છે - સોસ્ટ્રાટસ એથેન્સની એક રૂપવતી યુવતીના પ્રેમમાં હતો. યુવતી લગ્ન વિધિ માટે માતૃપિતા સાથે દરિયામાર્ગે ઇજીપ્ત આવતી હતી ત્યારે ઘેરા અધારમાં તેની નૌકા ખડક સાથે અથડાઈ તૂટી અને ડૂબી ગઈ.

આ દારુણ વિષાદને અભિવ્યક્તિ આપવા તથા ડૂબતી નૌકાને બચાવવા તેના મિયત તથા ગુરુ ડેનોક્રેટસે તેને પ્રવેત ટાવર બાંધવા સૂચન કર્યું, જેની ટોચ પરના દીવા દ્વારા દરિયાના પાણીમાં છુપાયેલા લયજનક ખડકોથી સાવચેત રહી શકાય. ટોલેમીએ આ કાર્યમાં રસ લઈ ખર્ચથી ડરી ન જવા હેયાધારણ આપી તથા સ્વપ્નને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવા સોસ્ટ્રાટસને પ્રોત્સાહિત કર્યો.

પુરાણના ઇતિહાસકારોના જણાવ્યા મુજબ દીવાદાંડીની ટોચ પરની જવાળાઓને પારદર્શક પથ્થરના અરીસા ગોઠવી અનેકગણી કરવામાં આવી હતી. ઈ.સ. ની સાતમી સદીમાં ઇજિપ્તને આરબોએ જીતી લીધું ત્યારે આ ટાવર નીચે છુપાયેલા ખજાના અંગેની કંતકથાઓ તેમણે સાંભળી હતી. ઉપરનો માળ તોડી પાડ્યા પછી તેમને ભૂલતું જ્ઞાન થયું. પરંતુ ઇમારતને કરેલું નુકસાન તેઓ દુસ્ત કરી શક્યા નહિ. ૧૩૭૫માં થયેલા ધરતીકંપે તેને સંપૂર્ણપણે જમીનદોસ્ત કરી.

જે કે આ દીવાદાંડીની શરૂઆત ટોલેમીએ કરી હતી પણ તે પૂરી કરાવી રાજા ફિલાડેલ્ફસે. છતાં પુત્ર એ અમર

કૃતિનો બધો ચશ પિતાને આપવા માગતો હતો. તેણે તબતીમાં લખાવ્યું કે-

મિસરના રાજા ટોલેમીએ લગ્ન અને અમર દીવાદાંડી બંધાવેના માર્ગદર્શન માટે તૈયાર કરાવી અને લોકોની ભલાઈ માટે છૂટી મૂકી.

મધ્યયુગની સાત અબ્દયખીએ!

(૧) રોમનું કોલોઝિયમ

શહેનશાહ વેસ્પેરિયને તે શરૂ કર્યું અને ઈ.સ. ૮૨ માં શહેનશાહ ડોમિશિયને તે પૂરું કર્યું. પ્રાચીન રોમનો લગ્ન અવશેષ. લગ્ન આર માળવાળી અંડાકૃતિમાં લગ્ન લગ ૫૦,૦૦૦ પ્રેક્ષકોનો સમાવેશ થતો હતો.

(૨) રોમનાં મુડદાં દાટવાનાં લોંચરાં

આગલા ખ્રિસ્તીઓની તે કબર હતી. રોમમાં આવેલાં લોંચરાં શહેરના દરવાજાની બહાર આવેલાં છે અને જમીનની નીચે રરથી ૬૫ ફૂટ ઊંડાં છે. તેનો વિસ્તાર લગભગ ૬૦૦ એકરમાં છે અને પહેલી પાંચ સદીમાં તે બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આવાં બીજાં લોંચરાં નેપલ્સ સાઇરેક્યુઝ પેરિ(સ) તથા અલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં હતાં. ૧૯૫૬ માં ચોથી સદીનું એક લોંચરું રોમમાં શોધી કાઢવામાં આવ્યું હતું.

(૩) ચીનની મહાન દીવાલ

ખગોળશાસ્ત્રીઓનું એવું માનવું છે કે ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં બાંધવામાં આવેલ આ દીવાલ જ પૃથ્વી પર એવી વસ્તુ છે કે જેને મનુષ્યો ચંદ્ર પરથી જોઈ શકે. એક વૈજ્ઞાનિકે ૧૭૬૦માં એવું અનુમાન કર્યું હતું કે આ દીવાલને પૃથ્વીની વચ્ચે જનારી ભૂમધ્ય રેખા પર લાવવામાં આવે તો તે પૃથ્વીને આઠ ફૂટ ઊંચી અને ત્રણ ફૂટ પહોળી દીવાલથી લપેટી શકે. આ દીવાલ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ૧૧૪૫ માઈલ લાંબી છે. જો તેની બધી બાજુઓ પણ સામેલ કરવામાં આવે તો તે ૨૫૦૦ માઈલ લાંબી ધારવામાં આવે છે.

ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ તથા વેલ્સનાં જેટલાં મકાનો છે તે બધાંમાં વપરાયેલ ઇંટ અને પથ્થર કરતાં પણ આ દીવાલના ચણતરમાં વધુ ઇંટ અને પથ્થર વપરાયાં છે. એને તોડીપાડીને વિષુદ્ધિ આસપાસ ફરી

ચણવામાં આવે તો તે આઠ ફૂટ ઊંચી અને ત્રણ ફૂટ પહોળી હોય-આ દીવાલનો નકશો ચીનના સમ્રાટ શિન હુઆંગે બનાવ્યો હતો. પોતાનું રાજ્ય ઉત્તરમાં રહેવા-વાળા મંગોલ ઘોડેસ્વાર છીનવી લેશે એવા ભવિષ્યકથનને અંગે જેને ઝોળંગી કોઈ ચીનમાં પ્રવેશ ન કરી શકે એવી દીવાલ બનાવવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. દીવાલ ૨૦થી ૩૦ ફૂટ ઊંચી છે. વચ્ચે વચ્ચે તેને ચોરસ મિનારા છે. અને દરેક મિનારામાં ૧૦૦ સૈનિકો રક્ષણ માટે રહી શકે તેવી ગોઠવણ છે. આવા મિનારાની સંખ્યા હજારોની છે. ઉપરના ભાગે દીવાલની પહોળાઈ ૧૦ થી ૧૩ ફૂટની છે. આ દીવાલ બનાવવામાં તેણે દેશના ખૂણે ખૂણાના માણસો પાસેથી કામ લેવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં વિદ્યાર્થીઓથી માંડીને ચોરાનો સમાવેશ થતો હતો. કામ કરવાની ના પાડતાં મજૂરોને ઘસડીને દીવાલ નજીક લઈ જઈ તેમાં જીવતા ચણી લેવામાં આવતા હતા. બીમાર પડતા મજૂરોને ખાડામાં ફેંકી દેવામાં આવતા હતા.

મનુષ્યના અધાગ પરિશ્રમ અને અત્યાચારના પ્રતીક રૂપ આ દીવાલ જે ઉદ્દેશથી બનાવવામાં આવી હતી તે ઉદ્દેશ પૂરો થયો આ દીવાલે ૧૪૦૦ વર્ષ સુધી આક્રમણ-કારીઓને ચીનમાં આવતા રોક્યા હતા. આખરે ૧૩ મી સદીમાં આખા એશિયાને ધ્રુવવતાર ચંગીઝખાંએ દીવાલ ઝોળંગીને ચીનમાં પ્રવેશ કર્યો.

૧૬૬૪માં મંચુ લોકોએ ત્રીસ વર્ષના ઘેરા બાદ ચીનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે આ દીવાલ અલબત્ત એક જમાનામાં મોતનું કારણ બની પણ પછી તેણે સેંકડો વર્ષો સુધી ચીનનું રક્ષણ કર્યું.

આજની દીવાલ પૂરેપૂરી ચીનની બનાવેલ નથી, ઈ.સ. ૧૩૮૦ અને ૧૬૪૪ વચ્ચે આ દીવાલનું સમારકામ થયું છે. આમ છતાં એક માણસની મહત્વાકાંક્ષાના મૂર્તસ્વરૂપ સમી એ દીવાલ આજે અડીઅમ ઊભી છે. જો કે કેટલીક ભાગોને ધરાશયી થયેલ છે.

૧૯૩૭માં જાપાની આક્રમણ સામે આ દીવાલનો રક્ષણ તરીકે ઉપયોગ થયો હતો. અને જાપાનીઓએ બાંબમારાથી અને તોપમારાથી તેનો કેટલોક ભાગ જમીનદોસ્ત બનાવી દીધો હતો. હવે આ જમાનામાં સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ તેનું કંઈ મહત્ત્વ નથી. તેમ છતાં એક ઐતિહાસિક ઇમારત તરીકે અને એક અન્યથા તરીકે તેનું મહત્ત્વ છે.

(૪) ઇંગ્લેન્ડનો પથ્થરનો જાદુઈ મિનારો.

(૫) પીસાનો ઢળતો ટાવર-

ઈટલીના ફ્લોરેન્સ શહેરથી જીનિવા જઈ એ ત્યારે રસ્તામાં આ મિનારો આવે છે. આ ટાવરનો શિલા-રોપણવિધિ તા. ૧૦ એપ્રિલ ૧૧૭૪માં થયો હતો. આને લગતી નોંધ આ ટાવરના પ્રવેશદ્વાર પરની તકતીમાં છે. આ ટાવરનું વજન ૧૪ હજાર ટન જેટલું અંદાજવામાં આવે છે. એની ઊંચાઈ ૧૭૯ ફૂટ છે અને એનો વ્યાસ ઊંચાઈના ૧/૩ ભાગ જેટલો છે. એનો પાયો સાંકડો છે. અને પાયામાં ગોળાકારે પથ્થરો ગોઠવેલા છે. આ પાયો ટાવરના વ્યાસ કરતાં વધુ મોટો નથી. આ ટાવરના મધ્ય ભાગથી આ ટાવરના છેક ઉપલા ઝડખા સુધી ગણતાં ટાવરનો ઢોળાવ લગભગ ૧૭ ફૂટ છે. આ આખું બાંધકામ મોટાભાગે આરસના પથ્થરનું છે. આ ટાવર આજે આટલાં બધાં વર્ષોથી ટકી રહ્યો છે તેના કારણોમાં નીચે જે જમીન પર એ બાંધવામાં આવ્યો છે તે જમીનને કારણભૂત લેખની ઘટે.

આ ટાવરનું બાંધકામ બોનેનો પિસાનો નામના એક ઇટાલિયન વૈજ્ઞાનિકે આરંભ્યું હતું. એણે એ પણ સમજી લીધું હતું કે આ જમીનનો ઉપલો થર જેટલો મજબૂત રહેશે તેટલો ઊંડાઈનો થર રહેશે નહિ. ઊંડે જતાં જમીનમાં લેજ અને નદીના ઠાંપના થરો રહેવાના. ટાવર નદીને કીનારે આવેલું છે. આથી એણે આ ટાવરનો પાયો ખૂબ ઊંડો ન ખોદતાં માત્ર નવ ફૂટ જ ઊંડો નાખ્યો પણ એની ગણતરીમાં એક ક્ષતિ રહી ગઈ. ઉપરના ભારે વજનનું ઢબાણ આવે ત્યારે પાયા સાંકડતા આખાય વજનને પાયાની ફરતેની જમીન સહન કરી શકે એટલી મજબૂત છે કે કેમ તે નક્કી કરવાનું રહી ગયું. પણ ગણતરીમાં આ ભૂલ કરીએ કે નહિ પણ એટલું ચોક્કસ ફક્ત થાય છે કે ઉપરની જમીન એટલી બધી મજબૂત છે કે આ આખાય ટાવરને આટલા લાંબા કાળ સુધી ટકાવી રહેલ છે. ૧૧૭૩ ની સાલમાં શરૂ થયેલ આ ટાવરનું બાંધકામ ૧૧૮૫માં સાડાત્રણ મજલા સુધી પહોંચ્યું. ત્યાં અચાનક બોનેનો પિસાનો ગુજરી ગયો અને બાંધકામ મોકૂફ રહ્યું. મોકૂફ રાખવા માટે એમ અટકળ કરવામાં આવે છે કે આ બાંધકામ બેસતું જતું હતું એથી એ બંધ રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ આમાં રહી

ગયેલ ક્ષતિ આ ઇજનેરને ભારે ખ્યાતિ આપવામાં કારણ-
બૂત બની એમ કહી શકાય.

મોફ્રે રહેલું આ બાંધકામ ફરીથી સને ૧૨૭૫માં
આગળ ધપાવવામાં આવ્યું અને ગિયોવની ડિસિમેન
નામના એક વિખ્યાત ઇજનેરને આ કામ સોંપવામાં
આવ્યું. એણે ૧૨૭૫ થી ૧૨૮૪ સુધી આ કામ ચાલુ રાખ્યું.
અને આ ટાવર પર બીજા વધુ સાઠાત્રણ મજલાનું કામ
પૂરું કર્યું.

જે બાજુ ઢળેલી હતી તેની ઊલટી દિશામાં ભારે
વજનદાર પથ્થરો ગોઠવીને આ ઢાળાવને સમતોલ બના-
વવાના પ્રયાસો એણે નવ વરસ સુધી ચાલુ રાખ્યા પરંતુ
અંતે તેને એ છોડી દેવા પડ્યા. એ પછી આ બાંધકામ
આગળ ધપાવી ને પૂરું કરવામાં આવ્યું.

આ ટાવર કેટલો ઢળેલો છે એનું માપ ચૌદમી
સદીના મધ્ય ભાગમાં કાઢવામાં આવતાં એમ માલૂમ પડ્યું
કે ટાવર ૪ ફૂટ ૧૦ ઇંચ જેટલો ઢળેલો હતો. એ પછી
સોળમી સદીની અધવચમાં પુનઃ માપ કાઢવામાં આવતાં
આમાં વધારો થઈને આ ટાવર ૧૨ ફૂટ ઢળેલો જણાયો.
સને ૧૮૨૬ની સાલમાં આમાં એથી પણ વધુ ઢાળ જણાયો.
અને એ ૧૫ ફૂટ ઢળેલો માલૂમ પડ્યો. એ પછી દર
વરસે એ વધુ ને વધુ ઢળતો રહ્યો છે અને આજે લગભગ
૧૭ ફૂટ ઢળેલો છે. (દરવરસે એક મિલીમિટર ઢળે છે
એવો અંદાજ છે) જો કે ઢળવાનું એનું માપ હંમેશ
સરખું રહે છે એવું પણ નથી. એ પછી સને ૧૯૧૧માં
આ ટાવરનું માપ નિયમિત રીતે દર જૂન મહિનામાં
લેવાનો કમ અમલમાં આવ્યો.

હવે ઉત્તરોત્તર આ ઢળવાનું ચાલુ રહ્યાથી આ અંગે
ચિંતા ભળી છે. કેટલાકનું મતભ્ય એવું છે કે આ ઢળતા
ટાવરને હવે સીધો કરવાની જરૂર છે. નહિતર કદાચ આ
આલમની અભયબી નષ્ટ થઈ જશે. બીજું મતભ્ય એવું
છે કે એને કંઈપણ કર્યા વગર એમ ને એમ રહેવા દેવો
ધટે. સાથોસાથ એવા સવાલો પણ ઊઠ્યા છે કે પહેલેથી
જ એને ઢળતો રાખવામાં આવ્યો છે કે કોઈ ક્ષતિના
પરિણામે એ ઢળી ગયો છે? આ ઢળી રહેલા ટાવરનાં
કારણોમાં કોઈ રહસ્ય રહેલું છે કે? હાઇડ્રોલિક જેક
જેવું સાધન વાપરી એને સીધો કરી શકાય કે નહિ?
આ સંબંધમાં ઇટાલિની સરકાર પર ચીન, રશિયા, બ્રિટન

અને અમેરિકામાંથી જુદાં જુદાં અનેક સૂચનો આવ્યાં છે.
રશિયનોએ આ માટેની સલાહ આપવા એક સમિતિ
પણ નિયુક્ત કરી છે.

પરિણામે હવે સર્વ પ્રથમ તો આ ટાવરની આબુ-
બાબુની જમીનનો અભ્યાસ કરવા નિષ્ણાત જૂસ્તર શાસ્ત્રી
એનું એક પંચ નીમવામાં આવ્યું છે. આ પંચમાં ઇટાલી
ઉપરાંતના અન્ય રાષ્ટ્રોના નિષ્ણાતોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ મિનારો ફરીથી બાંધવામાં કરોડો રૂપિયાનો
ખર્ચ થાય એટલું જ નહિ, પણ તે ઢળતો હોવાના
કારણે વિશ્વભરના પ્રવાસીઓ તેને જોવા આવે છે તેનાથી
જે વિપુલ આવક થાય છે તે પણ બંધ થઈ જાય, એટલે
એમ થવા દેવામાં આવનાર નથી.

(૬) નાન્કિંગનો ચીનાઈ માટીનો ટાવર

(૭) કોન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં સંત સોફિયાની કબર-

મૂળમાં તો આ કોન્સ્ટાન્ટિનોપલનું ખ્રિસ્તી દેવળ
હતું. અત્યારે બિઝેન્ટાઈન કળાનું સંગ્રહસ્થાન છે. બિઝે-
ન્ટાઈન સ્થાપત્યનો અપ્રતિમ નમૂનો ગણવામાં આવે છે.
આગલાં દેવળો જે અગ્નિથી નાશ પામ્યાં હતાં તે સ્થાનો
પર કોન્સ્ટન્ટાઈન બીજાએ ૩૬૦માં અને થિઓડોસિયસ
બીજાએ ૪૫૫માં બાંધાવ્યા હતા. રોમન શહેનશાહ
જસ્ટિનિયને ટ્રેલસના એન્થીમિયસ તથા મિલેટસના ઇસિડો-
રસની ડિઝાઈન મુજબ અત્યારનું અગ્નિ ન લાગે તેવું
બાંધકામ કરવામાં આવ્યું છે. ૧૪૫૩માં તુર્કસ્તાનના
સુલતાન મહમ્મદ બીજાએ તે જીતી લઈને દેવળને
મસ્જિદમાં ફેરવી નાખ્યું.

શુભેચ્છા સાથે.....

પ્રેસાઈડેન્ટ
ઈન્ડસ્ટ્રીઝ

જંતુનાશક દવાઓના ઉત્પાદક

ફોન: ૫૭૮૬ - ગંગાજળીયા તાલુકા - ભાવનગર.

Phone : 8728

With Best Compliments From

Best Cotton yarn Sizers.

M/S. JAI MANGAL SIZING WORKS197. Teli Pada, Agra Road,
Bhiwandi (Thane)**M/S. RAJTILAK SIZING WORKS**409, Gauri Pada, Thana Road,
Bhiwandi (Thane)Phone { 8525
7255

Honesty is our best policy

*With Best Compliments from***R. R. DOSHI****THE ADITYA TEXTILE INDUSTRIES PVT. LTD.**1st Shriniketan
Marine Line Cross Road No. 2
14 M. Karve Road
Bombay-400 020

Gram : NIRMALSU

Phones : 323350
348470

With Best Compliments From

NAGINDAS & BROS

GUM MERCHANTS

Dealers & Sorters of
All Kinds of GUM
Importers & Exporters

Shri Nagindas Kamalshi Doshi

Gram : GUMKARAYA

Phones : { Office : 323350
Fact : 393865

GENRAL SALES CORPORATION

Dealers in :-

All Kinds of GUM, Dyes, Chemicals
Sizing Materials & Dry Fruits

67 Essaji Street, Old Bardan Lane
Bombay-400 003

With Best Compliments From

INTERNATIONAL TUBE TRADING CORPORATION

98 Nagdevi Street
Bombay-3

Phone : 3280/3309

Gram : FORWARD

With best Compliments From

K. P. SHAH & CO.

(Shipping Agents)
Station Road,
Jamnagar.

(Branches at Veraval, Kandla & Bhavnagar)

Gram : MEWAWALA

Phones { Shop : 23861
Office: 26461
Resi. : 26714

With Best Compliments From

BHIMANDAS GULABRAI

Wholesale Kirana & General Merchant

Banjari Road, RAIPUR (M. P.)

भीमनदास गुलाबराय

If you confer a benefit, never remember it.

If you receive one, never forget it.

-CHILAN.

BHARDWAJ HARAGOVINDAS THAKAR

BOMBAY

વિશ્વ-ઓલિમ્પિકમાં ભારત

- પ્રા. કરુણાશંકર મ. ભેષી

ઓલિમ્પિકની મૂળ શરૂઆત ગ્રીસ દેશના ઓલિમ્પિકા નામના સ્થળે ઈ.સ. પૂ. ૭૭૬ જુલાઈમાં થયેલી.

અદ્યતન ઓલિમ્પિક મહોત્સવ જગતના સૌથી વધુ દેશોને સમાવતો રમતોને ઉત્સવ છે. ભાગ લેનાર દરેક દેશોના શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓ, પોતાની ક્ષાયાતુ કૌશલ્ય, ગતિ, ચપળતા, શક્તિ, પરિશ્રમ, ભવ્યતા, યુક્તિ-પ્રયુક્તિ વગેરેનું સુંદર અને વિરાટ પ્રદર્શન અહીં રજૂ કરે છે. હવે તો આ સમારંભ કરોડો રૂપિયાની આવક-બાવક કરતો, લાંબી તૈયારી માગી લેતો અને સુંદર-વ્યવસ્થિત યોજના દ્વારા જ પાર પાડી શકાય તેવો બની ગયો છે. હવે તો ઘણા નાના-મોટાં વિકાસ-સોપાનો તેના સમગ્ર સંચાલનમાં જોવા મળે છે.

ઓલિમ્પિકમાં વિજેતાપદ મેળવવું એ ખેલાડીઓ માટે ઉત્તમ ઉપલબ્ધિ મનાય છે. એટલું જ નહીં, વિજેતા-પદ મેળવનાર ખેલાડીનો દેશ પણ આ અંગે ખૂબ જ ગૌરવ લે છે. ફક્ત આ સમારોહમાં જો ખેલાડી હરીફ તરીકે ભાગ લે તેનું પણ તેના દેશ તરફથી તેને બહુમાન મળ્યું મનાય છે. પ્રેક્ષક તરીકે ઓલિમ્પિકનો સીધો લહાવો અનુભવવો એ રમતરસિકોની દુનિયામાં ઘણી લાભપ્રદ બાબત લેખાય છે. ઓલિમ્પિકની વ્યવસ્થામાં નાની-મોટી કોઈ પણ જવાબદારી લઈ પાર પાડવાથી એ વ્યક્તિનો મોલો આ કારણે વધી જાય છે.

આપણે ભારત દેશ પચાસ કરતાં ય વધુ વર્ષોથી ઓલિમ્પિકમાં ભાગ લે છે. આપણે માટે સૌથી વધુ ગૌરવની વાત એ છે કે આપણે હોકીની રમતમાં નવ વખત ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શક્યા છીએ. આ સિવાય ઓલિમ્પિકમાં ભારતની સ્થિતિ ખૂબ જ નબળી જ જોવા મળી છે.

આધ્યાત્મિક ચિંતન-મનનમાં, નીતિ અને ડહાપણમાં, સમગ્ર વિશ્વમાં મોખરાની હરોળમાં રહેનાર આપણો દેશ ભારત, ઓલિમ્પિકમાં કેમ ભવ્ય કે વિરાટ દેખાવ કરી

શકતો નથી? એ આપણને સૌને ખાસ મહત્વનો પ્રશ્ન લાગે છે.

ઉપરના એક અગત્યના પ્રશ્નમાંથી અનેક પેટા-પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. શું આપણે દેશ લગભગ બારે માસ ગરમ આબોહવાવાળો હોવાથી આપણે કાયમ સુસ્તીમાં રહીએ છીએ? ભારતનાં બાળકો-યુવકોમાં અને બાલિકા-યુવતી-ઓમાં ઉચ્ચ કક્ષાના ખેલાડીઓ બનવાનાં પ્રાથમિક લક્ષણો હોતાં નથી? આપણી સરેરાશ ગરીબી અને અર્ધભૂખી હાલત શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓના દુકાળની કારણભૂત બાબત હશે? આપણું ગંદું રાજકારણ ઓલિમ્પિકમાંથી આપણી પીછેહઠું કારણ ખરું? આપણા ખેલાડીઓમાં રમત દરમિયાન સહકારનો અભાવ ખરો? શ્રેષ્ઠ પ્રશિક્ષકોની ખોટ ખરી? આપણી દેશી રમતોને ઓલિમ્પિક-માંની રમતો કરતાં આપણે વધુ રમીએ છીએ? ક્રિકેટ જેવી ગેર-ઓલિમ્પિક રમત તરફનો વધુ પડતો રનેહ આપણે ઓલિમ્પિક રમતો પ્રત્યે લઈ જઈ શકીએ? ભારતીય લોકોની ખેલફૂલ પ્રત્યે સૂગ વધુ છે? શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓને યોગ્ય પ્રોત્સાહન અને પૂરતી સગવડ મળે છે ખરી? સ્ત્રીઓ પુરુષો જેટલી સ્વતંત્ર રીતે રમી શકે છે? આપણા ખેલાડીઓ શરીર અને કાર્યક્ષમતામાં કયાશ ધરાવનાર છે? ખેલાડીઓની અશિસ્ત આપણી પછાતતાનું કારણ ખરી? આત્મવિશ્વાસની ઊણપ ખેલાડી-ઓમાં છે? વૈજ્ઞાનિક સાધન-સંપન્નતામાં અછત ખરી? આ અને આવા અનેક નાના-મોટા પ્રશ્નો ઓલિમ્પિકમાં ભારતના સાથ નિસ્ત સ્થાન અંગે આપણે વિચારવા રહ્યા અને શક્ય તેટલા તાત્કાલિક ઉપાયો આ અંગે શોધવા રહ્યા.

હવે આપણે ઉપરના પ્રશ્નોને એક પછી એક લઈ તેનો યોગ્ય સારો ઉકેલ વિચારીએ.

ગરમ આબોહવા આળસ લાવે અને ઠંડી આબોહવા ફૂર્તિ આપે એ પ્રચલિત સત્ય છે જ. ભારતના મોટા ભાગના પ્રદેશોમાં લગભગ બારેમાસ ગરમીનું પ્રમાણ

વધારે રહે છે. આથી ભારતના ઠંડા પ્રદેશોમાં ખેલકૂદનાં કેન્દ્રો સ્થાપી ઉચ્ચ કક્ષાના ખેલાડીઓને સઘન રીતે તેમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

ભારતનાં કિશોર-કિશોરીઓ વિશ્વના અન્ય દેશોનાં કિશોર-કિશોરીઓની સરખામણીમાં ઊંચાઈ, શક્તિ, ગતિ, બુદ્ધિ વગેરેમાં ખાસ કંઈ ઓછા ઊતરે એવાં નથી, ફક્ત જરૂર છે તેમને ખેલકૂદને યોગ્ય સંજોગો કે પર્યાવરણ મળવાની. આ જ ભારતના આબાલવૃદ્ધ સૌએ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે ઘણું-ઘણું કરી બતાવેલું અને તેના ફળ રૂપે મોટી અગ્રેજ સદ્ગતનતને અહીંથી જવું પડેલું; તો ખેલકૂદમાં ઓલિમ્પિક કક્ષાએ વિજેતા બનવું પણ આ જ પ્રજાને માટે શક્ય ખરું.

ભારતીય પ્રજાની સરેરાશ ગરીબી અને તેથી અર્ધ-ભૂખી એવી આપણી હાલત શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓની અછતનું એક ખૂબ જ અગત્યનું કારણ છે. આનો ઉપાય એમ દર્શાવી શકાય કે જેમ ભારતમાં ચૌદ વર્ષની ઉંમર સુધીના માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ છે તેવી જ રીતે અમુક ઉંમર સુધીના પ્રજાજનોને પૂરતું પોષણ મળી રહે એવી વ્યવસ્થા આપણી સરકારે કરવી જોઈએ. વળી નાન-પણથી જ કોઈ કિશોરમાં અમુક ખાસ ઓલિમ્પિક રમતની કુશળતા દેખાય તો તેની ગરીબી તેમાં વિઘ્નરૂપ ન બને માટે તેના યોગ્ય ઉછેર અને ખેલકૂદને યોગ્ય તાલીમની સઘળી વ્યવસ્થા સરકારે સંભાળી લેવી જોઈએ. ગરીબી એ વ્યક્તિના ખેલકૂદના વિકાસને રૂંધતી બાબત ન રહે તો આપણને જરૂર ઉત્તમ ખેલાડીઓ મળે. આ અઘરી બાબત જરૂર છે પણ અશક્ય તો નથી જ.

ભારતમાં ખેલકૂદને રકાસે રહેવા દેવામાં આપણા ગંદા રાજકારણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. ખેલકૂદનો સ્વતંત્ર તેમ જ સારો વિકાસ જરૂર થાય જ. શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓની પસંદગી, ઉત્તમ પ્રશિક્ષકોની નિમણૂક, ખેલકૂદ કેન્દ્રોની સ્થાપના અને વ્યવસ્થા, અન્ય દેશો સાથે વિવિધ ઓલિમ્પિકમાં રમાતી રમતોના મૈત્રી-મુકાબલા વગેરેમાં ગંદું રાજકારણ ઘણો સડો લાવે છે અને તેના ભોગે આપણી રમતોનું ધોરણ ઠથળે છે. અણસમજીત ખેલાડીઓ પણ પેલા રાજકારણીઓના દોરબંધ દોરાઈ પોતાનો સાચો માર્ગ - સુંદર અને શ્રેષ્ઠ રમત - વિજયનો માર્ગ ચૂકી હાર કે નિષ્ફળતા પામે છે. આથી ખેલકૂદના ક્ષેત્રને કાવાદાવાના રાજકારણથી સંપૂર્ણ મુક્ત રાખવામાં આવે તો આપણું ખેલકૂદ-ભાવિ જરૂર ઉજ્જવળ બને.

વૈયક્તિક સિવાયની સર્વ રમતોમાં ભાગ લેનાર સહુ ખેલાડીઓનો એકમેક સાથેનો સહકાર એ વિજય માટેનું અનિવાર્ય અંગ છે. આવી ખેલકૂદમાં ખેલાડીએ પોતાના ખોટા અહમ્મને ન પોષતા, પોતાના એકલાની જ પ્રખ્યાતિ વિષે ન વિચારતાં સમગ્ર ટુકડીને સંપૂર્ણ સહકાર આપી દેશનું ગૌરવ, પોતાની ટુકડીનું ગૌરવ અને એ દ્વારા પોતાનું માન વધારવું જોઈએ.

અન્ય દેશોની જેમ, આપણા દેશમાં લગભગ અધી રમતોમાં નિષ્ણાત પ્રશિક્ષકોની ખેંચને પહોંચી વળવાના પ્રયત્નો આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં કરવા જોઈએ. શ્રેષ્ઠ પ્રશિક્ષકો જ શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓ સર્જી શકે એ વાત આપણે ન ભૂલવી જોઈએ. શ્રેષ્ઠ પ્રશિક્ષકો વગર આપણા ખેલાડીઓની ગાઢ મહેનત ઘાંચીના બળાની જેમ પ્રગતિશૂન્ય જોવા મળે.

આપણે આપણી દેશી રમતો રમીએ એની તો જરાય ના ન પડાય; પરંતુ ઓલિમ્પિકમાંની રમતોમાં વારંવાર ભાગ લેવો જ હોય તો લીધેલ ભાગ સાર્થક થાય આ કારણસર કેટલીકવાર દેશી રમતો પ્રત્યે ઓછું અને ઓલિમ્પિકમાંની રમતો પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત છે કે દેશી રમતો અંગેની સૌથી ઊંચી કુશળતા વિદેશોમાં કે રમત-વિશ્વમાં આપણને ખાસ પ્રતિષ્ઠા નહીં અપાવે; જ્યારે ઓલિમ્પિક રમતોમાંની થોડીક સિદ્ધિ પણ રમતની દુનિયામાં આપણું નામ રોશન કરે.

આગળ આપણે ઉલ્લેખી ગયા કે આપણો દેશ ગરીબ દેશ છે. છતાં આ ગરીબ દેશને અગ્રેજોનો ચેપ ક્રિકેટ જેવી ખર્યાળ અને ગેર-ઓલિમ્પિક રમત રમવામાં એવો લાગ્યો છે કે આપણા રાષ્ટ્રપતિથી માંડીને સામાન્ય પ્રજાજનને સીધા નહીં તો આડકતરા ક્રિકેટના સંસર્ગમાં રહેવું પડે છે. ક્રિકેટ પ્રત્યેનો ગાઢ પ્રેમ ઘટાડીને કે સાવ છોડીને આપણે ઓલિમ્પિકમાંની હોકી જેવી (જેણે છત્રીસ વર્ષ નામના ટકાવી રાખેલી) રમતોનો રસ કેળવવો જોઈએ. અને જો આમ કરીએ તો નજીકતા ભવિષ્યમાં જ તેનું સારું પરિણામ જોવા પામીએ.

આપણે ભારતીય લોકો ખેલકૂદ પ્રત્યે થોડી વધુ સૂઝ ધરાવીએ છીએ, તેથી જ આપણે તેમાં ખાસ નામના નથી કાઢી શકતા. વેપારમાં જેમ રસ લઈ આપણી પ્રજાએ સમગ્ર વિશ્વમાં પાવરધાપણું દર્શાવ્યું છે, આવો ઊંડો રસ

જો ખેલકૂદમાં લેતા થઇએ તો ભારતને ખેલકૂદ ક્ષેત્રે પણ જરૂર નામના મળે જ. માનવ મહાવરાથી મહાન અને છે એ કહેવત ખેલકૂદ અંગે પણ આપણે જરૂર સાકાર બેઠ શકીએ.

આપણા દેશની ગરીબી જેમ એક વ્યક્તિને ખેલ-કૂદ ક્ષેત્રે આગળ વધવામાં રોકે એમ એ જ ગરીબી દેશના સમગ્ર આયોજનમાં ખેલકૂદ માટે મોટું ભંડોળ ફાળવી ન શકે અને આને જ કારણે ખેલકૂદનાં મેદાનો, સાધનો, ખેલાડીઓને પ્રોત્સાહન અને સગવડ, વગેરે બધી જ બાબતોમાં અટકાવ તરીકે ગરીબી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, દા.ત. ૫૦ ખેલાડીઓની સંખ્યાને ઓલિમ્પિકમાં ભાગ લેવા માટે જવા દેવાતે ભારત જેવા દેશને આર્થિક રીતે ભારે પડી જાય તેવી બાબત ગણાય. વળી જેમ આવી વસ્તુમાં કરકસર વધુ આવતી જાય તેમ તેના પ્રત્યેનો ઉત્સાહ ઘટતો જાય એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે. અમેરિકા, રશિયા જેવા સમૃદ્ધ દેશોની સરખામણીમાં આથી જ સગવડો અને પ્રોત્સાહનની બાબતમાં આપણે ખેલાડીઓને કદી પૂરતો સંતોષ ન આપી શકીએ. આમ છતાં શક્ય તેટલો ઉચ્ચ કક્ષાના કેટલાક ખેલાડીઓને સંતોષ અપાય તો તેનો બદલો ભારતને ઓલિમ્પિકમાં ગૌરવ રૂપે જોવા મળે ખરો.

આપણા દેશની સંસ્કૃતિ અને સામાજિક પરિસ્થિતિ-એ સ્ત્રીઓને હજી ખેલકૂદનાં ક્ષેત્રોમાં પુરુષ-સમાવડી થઈ પ્રવેશવા દીધી નથી. સ્ત્રીઓને હજી લગભગ આપણે ઘરની ચાર દીવાલોમાં બંધીયાર, અને બાળ-ઉછેરમાં જ રોકાયેલ રાખી છે. સ્ત્રી ખેલકૂદમાં આગળ પડતો ભાગ લે તે તેનાં સગાંરનેહી પણ બહુ આવકારશે નહીં, એટલું જ નહીં પણ કદાચ કોઈ સ્ત્રી ખેલકૂદ અંગે વિકાસ સાધી ખેલાડીને જ પરણે તેનાથી તે પોતે જ જાણે પોતાના કાર્યને પૂર્ણ માની ખેલકૂદમાંથી સંન્યાસ લેશે અને તેનો ખેલકૂદ શોખીન પતિ પણ અંતરથી તો આ વાતને ચોક્કસ આવકારશે. આવા અનેક નાના-મોટા મુદ્દાઓને લીધે હજી સુધી કોઈપણ ભારતીય સ્ત્રીએ ઓલિમ્પિકમાં વિજેતાનું સ્થાન લીધાનું જાણમાં આવ્યું નથી.

આપણા ખેલાડીઓનાં શરીર અને કાર્યક્ષમતા અન્ય ખેલાડીઓની સરખામણીમાં જરાય પાછાં પડે તેવાં નથી. ફક્ત આપણે શરીર અને કાર્યક્ષમતા માટે જરા બારી-

કાઈથી તૈયારી કરી લેવી બેઠીએ. જે ખેલાડીને જે રમત માટે તૈયાર થવાનું છે તેને યોગ્ય તેવું શરીર અને તેની કાર્યક્ષમતા તેણે અને તેના પ્રશિક્ષકે યોગ્ય રીતે કેળવવાં જ રહ્યાં અને તેમાં જ તેમની બંનેની તેમ જ આપણા દેશની સફળતાનો આધાર રહેલો છે. ઓલિમ્પિકની તૈયારી માટે ચાર ચાર વર્ષનો લાંબો ગાળો મળતો હોવાથી મજમ મનોરથથી તેને અચૂક પહોંચી શકે છે.

ખેલાડીમાં જેટલી અગત્યતા ખેલદિલીની છે, લગભગ એટલી જ અગત્યતા કે અનિવાર્યતા શિસ્તની પણ છે. શિસ્તના અભાવે ખેલાડી પોતાની મહેનત, પોતાના પ્રશિક્ષકનું માર્ગદર્શન અને તેના રાષ્ટ્રે કરેલ તેની પાછળનો આર્થિક વ્યય, નકામા બતાવી દે છે. જ્યાં ઓલિમ્પિક હોય ત્યાં ઘણું ખેલાડીને આંજી નાખે, જેરરસ્તે દોરે, ભાન લુલાવે તેવું હોય છે. શિસ્તબદ્ધ ખેલાડી ઓલિમ્પિકમાંના પોતાના મૂળ ધ્યેયને જ વળગી રહે છે, જ્યારે શિસ્ત-રહિત ખેલાડી ખોટી લાલચોમાં ફસાઈ નિષ્ફળતાનો ભોગ બને છે. પોતાના મેનેજર કે પ્રશિક્ષકથી ઉપરવટ જઈ તે લપસણા માર્ગે વળે છે અને તેથી જ હાર પામે છે. આપણા ઘણા ખેલાડી મોજશોખથી આવા અંબઈ અશિસ્ત આચરી પોતાને, પોતાની ટુકડીને તેમ જ પોતાના દેશને હુકસાન પહોંચાડે છે. આથી જ ખેલાડીઓની શિસ્ત એ વિજેતાપદ માટે ખૂબ જ અગત્યતા ધરાવે છે. ભારતના ખેલાડીઓમાં જેમ શિસ્ત વધુ તેમ તે વિજેતા-પદની વધુ નજીક આવી શકશે.

શિસ્તના જેવો જ અને ખૂબ મહત્વનો મુદ્દો આપણા ખેલાડીઓ માટે આત્મવિશ્વાસનો કદી શકાય. ઘણા લાંબા સમયની સમગ્ર જાતની તૈયારી પછી પણ જો ખેલાડીમાં આત્મવિશ્વાસનો અભાવ જોવા મળે તો સમજી લેવાનું કે તેને નિષ્ફળતા મળવાની જ. કોઈપણ જાતની પરીક્ષામાં જેમ આત્મવિશ્વાસે વ્યક્તિ તેને પાર થઈ જાય તેમ ઓલિમ્પિક સ્પર્ધામાં આત્મવિશ્વાસ જેનો ખૂબ દઢ હોય તેવી વ્યક્તિ ધાયું પરિણામ લાવી વિજયમાળા વરે છે. આત્મવિશ્વાસ એ ખોટી ગુરુતાવ્રંથિ કે વધુ પડતી બડાશ નથી. આત્મવિશ્વાસ એ ફક્ત પોતે મહાવરા વખતે જે આંકને પહોંચી શક્યા તેટલાને કે તેનાથી જરા વધુ આગળ પહોંચવાની ગુરુચાવી છે. આત્મવિશ્વાસ વગરના કેટલાય ખેલાડીઓ મેં એવા જોયા છે જે મહાવરા દરમિયાન વારંવાર પહોંચી કે ઓળંગી ચૂકેલા આંકને ખાસ હરીફાઈના દિવસે જ પહોંચી શકતા નથી. એટલે તેમની

હાલત દશેરાને દિવસે ખેસી ગયેલા થોડા જેવી થાય છે. આપણા કેટલાક ખેલાડી, સામે અમુક જૂના ઓલિમ્પિક ખેલાડીને કે જૂની વિજયી ટુકડીને જોઈને, સામા હરીફની સાધન-સંપન્નતા, પહેરવેશ, જિંચાઈ શરીર-સૌખ્ય, સ્પર્ધા પહેલાંની આગવી તૈયારી, તેમનાં ગવાતાં ગુણગાન વગેરે કારણોથી અંતર્જા જઈ, પોતાનામાંની શ્રદ્ધા ગુમાવી ખેસે છે અને તેના પરિણામે પોતાનું મૂળ પોત પ્રકાશિત કરી શકતા નથી. તેમની ડગી ગયેલી શ્રદ્ધાને, અર્જુનને કૃષ્ણે ગીતાનો સંદેશ આપી ફરીથી લડવા તૈયાર કરેલા તેવો કેઈ અમૂલ્ય માર્ગદર્શક ન મળતાં, તેમનું કયું-કારણું ધૂળમાં મળી જાય છે. ખેલાડીઓ આત્મવિશ્વાસ કે અચ્છ શ્રદ્ધા ધરાવતા હોય તો ભારત જરૂર ઓલિમ્પિકમાં પોતાનું નામ રોશન કરી શકે.

વૈજ્ઞાનિક સાધન-સમૃદ્ધિનો અભાવ એ આમ તો આપણી ગરીબીમાંથી જ ફલિત થતું કારણ છે; છતાં ઘણી વખત આની પાછળ આપણા ખેલ અધિકારીઓ અને ખેલાડીઓનું અજ્ઞાન પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એ તો બહુ સ્પષ્ટ છે કે એક જ સરખી કુશળતા અને શક્તિ ધરાવનાર એ ખેલાડીમાંથી જો એક પાસે રમતને અનુરૂપ વૈજ્ઞાનિક સાધન કે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન હોય તો આને કારણે તે અન્ય ખેલાડી કરતાં આગળ જ રહે. બળ જોડે કળ મળતાં સોનામાં મુગંધ ભળ્યા બરાબર થાય.

એશિયાઈ ખેલકૂદમાં જે ભારતીય ખેલાડી વિજેતા બને અથવા ઓલિમ્પિકનાં લાયકાતી-ધેરાણુ-(કૉલિફાઈંગ સ્ટાન્ડર્ડ) ને પાર કરે યા પાર કરવાની સાવ નજીક હોય તેવા ઉચ્ચતર ખેલાડીઓને ઓલિમ્પિકમાં ઉચ્ચતમ સ્થાને આવે તેવી સઘન તાલીમ અને સંપૂર્ણ સગવડ આપણે આપવી જોઈએ. ઓલિમ્પિક જેમ જેમ સમયની દૃષ્ટિએ નજીક આવતી જાય તેમ તેમ આ ખેલાડીઓનાં યોગ્ય પરીક્ષણો કરી તેઓ પ્રગતિ પામતાં પામતાં લાયકાતી-ધેરાણુને સારી રીતે પાર કરી ઓલિમ્પિક આંકની સાવ નજીક આવે છે કે તેને પહોંચે છે તે જોઈ આવા કેટલાક ખેલાડીઓ તરફ જ ખાસ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી ઓલિમ્પિકમાં આવા ખેલાડી વિજેતા-પદ ન મેળવે ત્યાં સુધી ખેલાડીએ, તેના પ્રશિક્ષકે અને સરકારે ખૂબ કાળજી રાખવી જોઈએ.

સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો આગળ ઉલ્લેખ્યાં તેવાં અને તે સિવાયનાં અનેક નાનાં-મોટાં કારણો વિષે ખૂબ જ

સજાગ બની, તે અંગેનાં ઘટતાં પગલાં લઈ વ્યવસ્થિત આયોજન કરી, ભારત અન્ય કેટલાક દેશોની જેમ અવશ્ય ઓલિમ્પિકમાં ઘણા વિજય-પદકો મેળવી શકે. ખેલકૂદનું ક્ષેત્ર હવે તો એટલું વિશાળ બન્યું છે કે તેમાં અવનવાં સંશોધન કરવાની વ્યવસ્થા પણ ભારતે ઊભી કરવી જોઈ એ ખેલકૂદના વિદ્યા-વાચસ્પતિ (Ph.D.) સુધીના શિક્ષણ-પરીક્ષણ અને સંશોધનની ભારતમાં એક આગવી શ્રેણી ઊભી કરવી જોઈ એ. હાકતરી વિદ્યામાં જેમ શરીરનાં આંગળેવાં અંગોના ખાસ નિષ્ણાત હાકતરો કેળવાય છે, તેવી રીતે ખેલકૂદના ક્ષેત્રમાં ઓલિમ્પિકમાં રમતી પ્રત્યેક રમતના નિષ્ણાતો આપણા દેશમાં ધીમે ધીમે ઉપલબ્ધ હોવા જોઈએ. આવા પ્રત્યેક રમતોના શ્રેષ્ઠ નિષ્ણાતો કે રાહબરોને થોડા સમય માટે પરદેશથી અહીં આમંત્રીને આપણા રાહબરો કે ખેલાડીઓ તૈયાર કરવા જોઈએ. અથવા તો વિશ્વના આવા શ્રેષ્ઠ રમત-શિક્ષક પાસે તે તે રમતના પ્રશિક્ષકો તેમ જ ખેલાડીઓને કેળવવા પરદેશ મોકલવા જોઈએ. વળી યોગ અને પ્રાણાયામ અંગેનું આપણું પ્રાચીન જ્ઞાન કે સિદ્ધિ ખેલકૂદના ક્ષેત્રમાં શક્ય હોય તો ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. ભારતીય લોકો અવકાશ સંશોધન જેવી છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક શાખામાં પણ દુનિયાના અન્ય દેશોની બરાબરી કરી શકતા હોય તો ખેલકૂદ જેવા ક્ષેત્રમાં તે અચૂક વિશ્વવિજેતાપદકો મેળવી શકે એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે. ભારતની વધુ પડતી વસ્તી ગામોમાં રહેતી હોવાથી તેમ જ ગ્રામલોકો શહેરીજનો કરતાં શારીરિક રીતે સમૃદ્ધ હોવાથી આવા લોકોને ખેલકૂદનો યોગ્ય રસ કેળવી તેઓને ખેલકૂદની વૈજ્ઞાનિક તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. રશિયામાં આવાં ખમીર ધરાવતા યુવક-યુવતીઓને ખાસ કેળવણી આપીને તેમના ખેલકૂદના આંકના પ્રગતિના આલેખને આધારે, તેઓ ભવિષ્યમાં આવનાર ઓલિમ્પિક રમતમાં સફળ નીવડે તેમ છે કે નહીં, એ ચકાસી દીર્ઘદૃષ્ટિમયું કાર્ય અમલમાં મુકાય છે અને આપણે જાણીએ છીએ કે રશિયા ઓલિમ્પિકમાં ઘણા ચંદ્રકો જીતી જાય છે. ઈરાનમાં વળી એવી પ્રથા છે કે ઓલિમ્પિકમાં નામના મેળવનાર ખેલાડીની આર્થિક ચિંતા રાજ્યસરકાર પોતાના માથે લઈ લે છે. આપણે પણ રશિયા અને ઈરાન જેવાં રાષ્ટ્રોની જેમ ઓલિમ્પિકમાં ભાગ લેનાર કે વિજેતા બનનાર સાથે આવો સુવર્તાવ રાખી શકીએ. વળી હોકી જેવી રમત કે જેમાં આપણે પાછું પહેલાંનું સ્થાન મેળવવામાં અન્ય રમતો

કરતાં, જે ઓછી મહેનત કે ઓછા ખર્ચ કરવો પડે એમ હોય તો, ઓલિમ્પિકમાં વિજેતા બનવા માટે, આ રમત તરફ ખાસ વિશેષ ધ્યાન આપવું રહ્યું. આવી જ બીજી રમત ઓલિમ્પિકમાંની કુસ્તીની રમત છે. વળી એમાં લાગ લેતા આપણા કુસ્તી-વીરોનાં એક પછી એક પ્રગતિ સોપાનો સર કરતી ઘટના, આપણા વિજયની આશાને વધુ દઢ બનાવે છે, અને કદાચ નજીકની ઓલિમ્પિક સ્પર્ધામાં આ સાકાર થતું આપણે જોઈ શકીશું. છેલ્લે એટલું જ જણાવવાનું કે આપણા સમાજમાં ખેલખેલાડી અને તે સાથે સંકળાયેલ સર્વ બાબતો અંગે ખૂબ રસ જાગૃત કરી, ૬૦ કરોડથી વધુ વસ્તી ધરાવનાર આપણે ઓલિમ્પિકમાં અચૂક થોડાક વિજેતાઓ મેળવી જ શકીએ. હવે પછી ભારતનું નામ ઓલિમ્પિકના વિજયપદકો મેળવતા દેશોની નામાવલીમાં હોવું જ જોઈ એ અને ઉપર દર્શાવ્યા તેવા સર્વ મુદ્દા અંગે સક્રિય ગાઢ પગલાં લઈ ભવિષ્યમાં આવનાર પ્રત્યેક ઓલિમ્પિક સમારોહમાં વધુમાં વધુ વિજયપદકો મેળવનાર ગણ્યા-ગાંઠ્યા દેશોમાંના એક દેશ તરીકે ભારત હોય જ, એ આપણે સૌએ સલાનતાથી, તન, મન અને ધનથી અમલમાં મૂકવું રહ્યું. પરમ-કૃપાળુ પરમાત્મા પણ ઓલિમ્પિકમાંના આપણા સુંદર દેખાવ અને ગૌરવભર્યા સ્થાન અંગે આપણા પર આશીર્વાદ વરસાવશે એવી દઢ શ્રદ્ધા રાખીએ.

Phone { Off. : 342786
Resi : 388164

SURYAKANT SHAH & CO.

Yarn Merchants & Commission Agents

41/45, Nakhoda Street,
1st Floor.
BOMBAY-400 003

With Best Compliments From

VENILAL'S EXPORT HOUSE PRIVATE LIMITED.,

Jai Hind Estate, Bhuleshwar,
Bombay-400 002.

Leading Exporters of Sarees & Fabrics.

Government Recognised Eligible
Export House :

Honoured by Government of India
For * National Award of Trophy *

AWARD WINNERS

Maharashtra State.

Central Silk Board, Bombay.

Silk & Rayon Textiles Export Promo-
tion Council, Bombay

Handloom Export Promotion Council,
Madras for the year-1971-72, 1974-75,
1976-77.

Phone : 316408 Telex : Cable :
314040 11-4692 Vepl In- Puresaree

SISTER CONCERNS

Veety's Exports, Jai Hind Estate,
Bhuleshwar, Bombay-400 002.

Venilal's Associates., Jai Hind state,
Bhuleshwar, Bombay-400 002

Venilal's Saree Emporium, Jai Hind
Estate, Bhuleshwar, Bombay-400 002

BRANCH OFFICES

42-Avondale Road, Spark Hill, Birmingham-11
(U. K.)

Phone : 021/777/9824.

46-48, Rendall Road, Leicester LE4 6LE (U. K.)

Phone : 0533/666/998.

Gram : Vijay Group Paral,
Bombay-400 033

Phone : 376734

With Best Compliments from

VIJAY FABRICATING CORPORATION

Manufacturers of Copper Wire Braidings, Ropes

WIREX METAL WORKS

Fiberglass insulated copper wire cables
& Asbestos insulated copper wire cables

19 C, D. P. Wadi. Opp. Kapeswar Temple, Ghorapdeo Rd. BOMBAY-33

Manufacturers of Tin Containers,
Fibreglass Covered Copper Wires Cable,
Asbestos Covered Copper Wires Cable,
Copper Wire Braidings and Ropes.

Telegraphic Add : " PARKERIA "
Jharia, Ahmedabad

With Best Compliments From

D. PARKERIA & CO.

Coal Merchants & Commission Agents,

Post Box No. 30,
P. O. Jharia. 828111,
(DHANBAD)

Phones { Office : Jharia-60197
Resi. : Dhanbad-3269 & 3284

-: Branches :-

Calcutta, Bombay, Ahmedabad,
Hyderabad, Ratlam, Junnardeo (M. P.),
& Surendranagar.

CHEMICALS (IMPORTERS & EXPORTERS)

AMRITLAL & COMPANY LTD.

Rang Udyan :-
Sitladevi Temple Road,
Mahim, BOMBAY 490 016

Sales Office Address :-
Amritlal & Company Ltd.
11, Spratt Road,
Ballard Estate, BOMBAY-400 016

Dealers in Dyes and Chemicals, Selling Agents
for Sojuzchim export, U. S. S. R. for Dyes,
Intermediates & Chemicals and General Indentors
with Business Contacts all over the World.

A L S O

A Recognized Eligible Export House Exporting Dyes, Chemicals, Engineering
Goods, Processed Foods etc., all over the world.

Phone No. H. O. 453251

Gram : RASIK

Sales Office : 269501

Telex : 011 3254

વિશ્વઅસ્મિતાના સર્જનને હાદિકાં:શુભેચ્છા

આત્મસાધનાનું નવનીત

હું ન જૈન છું, ન બૌદ્ધ, ન વૈષ્ણવ, ન શિવ, ન
હિન્દુ ન મુસલમાન. હું તો વીતરાગ પરમાત્માને શોધ-
વાના માર્ગે વિચારવાળો એક માનવી છું. યાત્રાળુ છું.
આજે સૌ શાંતિની ચાહના કરે છે પરંતુ શાંતિની
શોધ સૌથી પહેલાં પોતાના મનમાં જ થવી જોઈએ.

— વલ્લભવાણી

છેડા જવેલરી માર્ટ

એરકન્ડીશન શોરૂમ

૪૦-૪૨ ધનજી સ્ટ્રીટ

મુંબઈ-૩

ટે નં. ૩૨૧૬૯૫-૩૩૮૫૩૦

છેડા ઓપ્ટીકલ માર્ટ

એરકન્ડીશન શોરૂમ

૩૯-૪૧ ધનજી સ્ટ્રીટ

મુંબઈ-૩

ટે નં. ૩૨૮૪૩૪

મે. ચંપકલાલ એન. શાહ
મે. હસમુખલાલ એન્ડ કું.
મે. એમ. નગીનદાસ

કાલ્યાદેવીરોડ

સ્વદેશી મારકીટ

૮૨ કૃષ્ણાગલી

મુંબઈ

ટેરેલીન શૂટિંગ શટિંગના વેપારી

મહાજન મીલના સેલીંગ એજન્ટ

મે. શાહ ટેક્સટાઈલ

શૂટિંગ શટિંગના વેપારી

કે. નવજીવન સોસાયટી, બીલ્ડિંગ નં ૧૩

બ્લોક નં. ૧૭, પાંચમે માળે, લેમીન્ટન રોડ,

મુંબઈ ૮

મોડકેપ્

રિટેલ શોરૂમ શૂટિંગ શટિંગ

કે. ૧૦, મેતા ભુવન. ૩૧૧ આર. એમ. દેવ માર્ગ

ન્યુ ચરની રોડ

હિંદુબ કોલેજ પાસે, મુંબઈ

દક્ષિણ ભારતનો પ્રવાસ અને પ્રાચીન સ્થાપત્યો

— શ્રી અમરચંદ આવજી શાહ (પછેગામવાળા)

ભારતદેશ-આર્યભૂમિ-તેની ભવ્ય સંસ્કૃતિ. તેનું યોગ, અધ્યાત્મનું અજબ વિજ્ઞાન - ભૂતકાળની આપણી યશોગાથા. રજૂ કરતાં અનેક સ્થાપત્યો અનેક કળા-કારીગરી યુક્ત સ્મારકો, અનેક પ્રાચીન પ્રતોથી. ભારત દેશનું ગૌરવ, તેની જાહોજલાલી, તેના ઉચ્ચ આદર્શો આપણને ગૌરવ ઉપજાવે છે.

પશ્ચિમાત્ય દેશોએ જે વિજ્ઞાન દ્વારા પ્રગતિ સાધીને સિદ્ધિઓ મેળવી છે. તેમાં પૌર્વાત્ય - સાહિત્ય - કળા - કારીગરી અને સૂક્ષ્મબુદ્ધિ અને અંતરઆત્મજ્ઞાનનો આપણે વારસો નિમિત્ત રૂપે છે. કુદરત સર્જિત સૌંદર્ય અને માનવ સર્જિત કળા-કારીગરીથી ભારતદેશ, વિશ્વમાં એક આદર્શરૂપ ગણાયો.

દક્ષિણભારતના કર્ણાટક પ્રદેશમાં મારે ૬૬ વર્ષની ઉંમરે પ્રવાસ કરવાની તક મળી. તબિયતની અનુકૂળતા નહિ છતાં આ સાહસ ખેડવા માટે મનને મજબૂત બનાવ્યું.

તા. ૮-૧૨-૭૪ ના તળાજથી શ્રી બકુભાઈ સાથે મોટરમાં ભાવનગર આવી તા ૯-૧૨-૭૪ ના વિમાનમાં મુંબઈ આવી તા-૧૧-૧૨-૭૪ નાં બીજાપુરમાં હું તથા મારા પત્ની આવી. બીજાપુર શહેર પ્રાચીન સ્થાપત્યો અને કલા કારીગરીનાં સ્મારકોથી દેશ વિદેશના યાત્રિકોનું ટૂરિસ્ટ સેન્ટર છે.

‘જોળશુરમજ’ એ વિશ્વની અજાયબીનો એક મહાન નમુનો છે. લગભગ ૫૦૦ વર્ષ અગાઉ તે વખતના અદીલ-શાહ આદશાહના સમયમાં આ સ્મારક બંધાયેલ છે. તેના સાત મજલા છે. તેની ખૂબી એ છે કે સાતમા માળની ગેલેરીમાં એક છેડેથી તદ્દન ધીમેથી આપણે બાલ્કીએ તો સામે લગભગ ૧૫૦ ફૂટ દૂરની દીવાલમાં તેનો પડઘો પડે અને સાંભળી શકે. આપણે એક તાળી પાડીએ તો એક સાથે સેંકડો પડતી જણાય, એવી વિજ્ઞાન યુક્ત કરામત અજાયબી ભરેલી છે. લાગે છે કે ટેલિફોન ને ટેલિવિઝનની શોધોમાં વિદેશી યાત્રિકોએ આ આપણા વિજ્ઞાનમાંથી પ્રેરણા મેળવી હશે.

આ સિવાય પ્રાચીન કિલ્લાઓ જુમામસ્જિદ તાસવા-વડી જમજમ તોપ બારાકવન એવી ઘણી સ્મૃતિઓ પ્રાચીન ખડી છે. તા-૩૧-૧-૭૫ નાં અમો બીજાપુરથી ૬૦ માઈલ દૂર મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના સાંગલી શહેરમાં અને ત્યાંથી ૨૨ માઈલ દૂર કુંભોજતીર્થની યાત્રાએ ગયેલ-તેની તળેટીમાં જૈન ધર્મશાળાઓ પ્રવેતાંબર-જૈન તથા દિગંબર જૈનની ભવ્ય-બનેલી છે. તેમાં લોજનશાળા, જ્ઞાનમંદિર તથા દિગંબર બોર્ડિંગ, બાહુબલીજીની મૂર્તિ વગેરે સુંદર બનાવેલા છે ગિરિરાજ ઉપર, ડોળીમાં ચડયા. તળાજની ટેકરી જેવડી ટેકરી છે. ઉપર પ્રાચીન દિગંબરના મંદિરો - બોર્ડિયર જેવાં છે. જ્યારે પ્રવેતાંબર શ્રી જિન વલ્લભ પાર્શ્વનાથનું મંદિર ૧૦૫ વર્ષ પહેલાં ભવ્ય બન્યું છે. ત્યારથી કુંભોજતીર્થ પ્રખ્યાત થયું છે.

તા ૨૮-૨-૭૫ નાં અમો હુબલી ગયેલ ત્યાંથી બેંગ્લોર ગયેલ. બેંગ્લોરથી ૪૦ માઈલ દૂર ‘નંદીહીલ’ દરિયાની સપાટીથી ૫૦૦૦ ફીટ ઊંચી હીલ છે. તેની ઉપર જવા માટે પાકો મોટરરસ્તો છે. ઉપર નંદીનું મંદિર છે, ટૂરિસ્ટ સેન્ટર છે. નૈસર્ગિક સૌંદર્ય નીરખી આનંદ થયો. સૌ જાનનાં જાનૈયા જાનડીઓ સમક્ષ વનરાજી વચ્ચે વચ્ચે બેસીને ૧ કલાક ‘સુબોધસાહિત્ય’ ઉપર પ્રવચન આપી આનંદ કરાવ્યો હતો.

બેંગ્લોરમાં ટીપુ સુલતાનના સમયનો ‘લાલબાગ’ બગીચો જોયો તે સિવાય બીજી કોઈ પ્રાચીનતા જોવામાં આવી નથી. કેંગ્રેસનું અધિવેશન પણ આ લાલ-બાગમાં એક વખત મળેલ હતું તેટલો વિશાળ બાગ ભવ્ય છે.

તા ૬-૩-૭૫ નાં મોટરમાં મૈસુર ગયા. મૈસુર એટલે મૈસુરરાજ્યની જાહોજલાલી ભરી રાજધાનીનું શહેર. તેના મહેલોશહેર વચ્ચે તેની જાહજલાલીનાં દર્શન કરાવી રહ્યા છે. પરંતુ અત્યારે જાણે સૂનમૂન ખડા છે. તેના દરવાજા બંધ છે. મેં લખેલાં કાવ્યની પંક્તિ યાદ આવી ગઈ કે—

મહારાજ્યો તણા રાજન, રોળાતા રાનમાં દીઠા;
પરિવર્તન તણા પદ્ય, ઉઘાડી આંખથી દીઠા.

મૈસુરથી ૧૪ માર્ચલ દૂર 'વૃંદાવનગાર્ડન' હેમ જે કાવેરીનદી ઉપર બાંધેલો જે રાજ્યના વખતની બાંધણી સુંદર છે. તેનો બગીચો ઇલેક્ટ્રિક શો અજબ છે. 'બૂ ગાર્ડન' પ્રાણી સંગ્રહાલય, પાંજરાપોળ, ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ શોરૂમ જેમાં કલા કારીગરીની વસ્તુઓ વેચાય છે.

મૈસુર ચામુંડી હિલની છાંયામાં વસેલું છે. ચામુંડી હિલ ઉપર ગયા. ચામુંડી માતનું ભવ્ય પ્રાચીન મંદિર છે. ઉપર જવા મોટર રસ્તો છે. મૈસુરથી-૧૨ માર્ચલ દૂર 'એમકલી હલ્લી જે કપિલા નદીને કનારે આવેલું છે. જે ભૂતકાળમાં મહાન નગરી હતી. અત્યારે ત્યાં ખેતરો ને વાડીઓ છે. નાનકડું ગામડું છે. ત્યાં પ્રાચીન દિગંબર જૈન મંદિર છે. આવાં પ્રાચીન દિગંબર મંદિરો દક્ષિણ દેશમાં પુષ્કળ છે પરંતુ, જૈન ધર્મીઓ 'લિંગાયત' ધર્મી શ્રી બસ્વેશ્વરા રાજના સમયમાં, થઈ ગયા. એટલે આ બધા મંદિરો-ખંદર જેવાં બની ગયાં અને પુરાતત્ત્વ ખાતાઓમાં પ્રાચીન સ્થાપત્યોમાં ફેરવાઈ ગયાં લાગે છે.

તા ૧૮-૩-૭૫ નાં મૈસુરથી ૫૫ માર્ચલ દૂર-દક્ષિણ ભારતનું વલ્ડફ્રેમસ જૈન તીર્થ શ્રાવણુબેલગોલા ગયા. આ ભવ્ય ટેકરીના અને તેની ઉપર, અડગ એકાગ્ર ધ્યાન દશામાં ઉભેલા શ્રી બાહુબલીજીની ઊભી મૂર્તિ ૫૭ ફૂટની, વિંધ્યગિરિ ઉપર દેખાય છે; બાણે ગગન સાથે ધ્યાનમાં મગ્ન છે.

ત્યાં નીચે ધર્મશાળાઓ, જૈન મંદિરો બધું પ્રાચીન અને જોવા લાયક છે. ચંદ્રગિરિ ને વિંધ્યગિરિ એમ બે ટેકરીઓ ઉપર પ્રાચીન સ્થાપત્યો છે. ચંદ્રગિરિ ઉપર ભદ્રબાદુસ્વામીની ગુફા-ચંદ્રગુપ્ત વસહી. પાર્શ્વનાથ વસહી-રત્નકલી વસ્તાક્ષર વગેરે જોવા લાયક છે; પરંતુ અમો બહુ તાપ થઈ જવાથી જઈ શક્યા નથી તેની પાછળ જીનનાથપુર-શાંતી-નાથવસહી - પાર્શ્વનાથ વસહી છે.

વિંધ્યગિરિ ઉપર બાહુબલીજી ત્યાગ દસ્તાંભ સાત મંદિરો ગામમાં ભંડાર વસહી - ૨૪ તીર્થંકર મંદિર - દિગંબર જૈન ધર્મશાળા મઠ - નવરત્ન પ્રતિમા, પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર સ્થાપત્યમાં કેાતરેલું છે. આદીશ્વર સહસ્રકોટી અક્ષત-વસહિ સોનગઢવાળા શ્રી કાનજીસ્વામી ચાત્રિકાલય. વગેરે પ્રાચીન જૈનધર્મની ઝાંખી કરાવે છે. આ તીર્થનો વહીવટ શ્રી દિગંબર જૈન યુગરાર્થ ઇન્સ્ટીટ્યુશન મેનેજીંગ કમિટી શ્રમણ બેલગોલા કરે છે. ચાત્રિકો પાસેથી ૦-૫૦ પચાસ પૈસા ટેકસ લે છે. આ ટેકરી ૪૭૦ ફીટ

ઊંચી છે. તેની ઉપર જવાનાં ટેકરીમાં કેાતરેલાં પગથિયાં છે. હું ડોળીમાં ખુરસીનેતરની (આરામચેર) ને ૪ જણા ઉપાડે ને એક જણ ટેકો આપવા સાથે રહે. રૂા. ૧૨ તેની મજૂરી બાંધેલી છે. ૪૭ ફૂટની ઊંચાઈની ધ્યાનસ્થ ગોમદેશ્વર બાહુબલીજીની પ્રતિમાનાં દર્શન કર્યાં. તેમની ચક્ષુ સાથે તેમની કીકીઓ સાથે કીકીઓ મેળવી ઘડીલર એકાગ્રતા કરતાં આલ્હાદ થયો.

આ મૂર્તિ એક જ પથ્થરમાં તે વખતના રાજા ચામુંડરાયે સને ૯૮૩ માં ભરાવી છે. ટેકરી ઉપર જવાનાં પગથિયાં-૬૪૪ છે. તળેટીમાં એક મોટો કુંડ સુંદર છે. આ મૂર્તિ કેાતરનારનું નામ એક લાઈએ 'અરિષ્ટનેમી' જણાવ્યું છે.

મૈસુરથી ૧૦ માર્ચલ દૂર - ટીપુસુલતાનની રાજધાનીનાં સ્થાપત્યો શ્રી રંગપટ્ટનમાં છે તે જોવા ગયા. તેમાં ટીપુ-સુલતાનને જેલમાં રાખેલ તે જગ્યા લોંબરામાં છે. સને ૧૭૯૩ નો જૂનો મોટો પ્રાચીન રથ છે તેમાં કૃષ્ણવાળાં પદ્માવતીદેવીની મૂર્તિ લાગે છે ત્યાંના મંદિરો પ્રાચીન - રંગનાથ મંદિર ગરુડની મૂર્તિ - શેષનાગ મંદિર - નારાયણ મંદિર - નરસીંગલક્ષ્મી મંદિર - સૂર્યનારાયણ મંદિર, સત્ય-નારાયણ મંદિર, લક્ષ્મીદેવી મંદિર - ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાના તીરુપતિબાલાજી રંગનાથસ્વામી તથા શ્રી વિષ્ણુભગવાનનું મંદિર, મોટા શેષનાગ ઉપર પોદેશા ભવ્ય છે તે જોવાની પ્રવેશ ફી ૦-૨૫ પચીસ પૈસા છે.

ટીપુ સુલતાનની કબર જોઈ. તેની ઉપર તા ૩-૫-૧૭૯૬ ની સાલ લખેલી છે. તેના પિતા હૈદરઅલી - તેની દાદામા - ફાતિયા બેગમની તેની સાથે કબર છે. બહાર તેના કુંડુંબીઓની કબર છે. કાળા સંગેમરમરની કબર છે. ત્યાંથી કાવેરીનદીનો સંગમ જોવા ગયા. ત્યાંથી જીસસ-ક્રીસ્ટનું ચર્ચ વગેરે જોયેલા હતાં.

શ્રમણબેલગોલાથી અમો હાસન આવ્યા. ડીસ્ટ્રિક્ટનું શહેર છે. અમારા સબંધી પછેગામવાળાને ત્યાં અમારી ભાણેજને ઘેર ઊતર્યાં. ત્યાંથી પ્રાચીન સ્થાપત્યો જોવા માટે ગયા. ચારે તરફ ટેકરીઓ વચ્ચે Halebid હલેબિડ નાં ઐતિહાસિક મંદિરો સને ૧૧૨૧ માં વિષ્ણુવર્ધનના સમયનાં જોયાં. બે બુદ્ધ ગર્ભગૃહ - નવરંગહોલ - નંદી મંદિર - શંકરભગવાનનું મંદિર - દેવીનું પ્રાચીન મંદિર - ત્રણ મંદિર અંદર બહાર પથ્થરમાં અજબ કળા

કારીગરી એક હજાર વર્ષની અહીં જોવા માટે દેશ વિદેશના ટૂરીસ્ટો આવે છે. અને તેના ફોટાઓ લઈ જાય છે.

જૈન ટેમ્પલ પાર્શ્વનાથ - આદીશ્વર - શાંતિનાથનું તેમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ૧૪ ફૂટ ઊંચી છે. તેના થાંભલા આરસના કળા કારીગરીના નમૂના છે. તે આરસમાં આપણું પ્રતિબિંબ દેખાય તેવા ઘસેલા છે. પ્રાચીન નૃત્યની કળા કારીગરીની મૂર્તિઓ આ બધું નિરીક્ષણ પૂર્વક જોતાં દિવસો જોઈએ. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ હજાર વર્ષ પહેલાંની જાણે આ સ્થાપત્યોમાં જીવંત કેતરેલી દેખાય છે. પાર્શ્વનાથ ટેમ્પલ, ૮૪૦ વર્ષ જૂનું છે.

હલેબીડથી Bellur બેલુર ૧૦ માઈલ છે. ત્યાંનું મંદિર વર્લ્ડફેમસ છે અને કેશવ ટેમ્પલ - સને ૧૧૧૭ નું છે. વિજયવર્ધનના સમયમાં બંધાયેલું છે. તે મંદિરની ફરતી પ્રાચીન ધર્મશાળા મોટી છે. અનકેશ્વરસ્વામી મંદિર ૮૫૮ વર્ષ જૂનું છે તેમાં ૪૮ થાંભલા જુદી જુદી પ્રાચીન કળા કારીગરીના આબેહૂબ નમૂના છે. ૪૨ પૂતળીઓ પીતળનો મોટો નાગ-૬૪૪ હાથી નાના કેતરેલા એક થાંભલો ૫૧૮ વર્ષ પહેલાં ફરતો હતો. ચંદ્રમુખીની જ્યાની - વિજયાની, વગેરે મૂર્તિઓ દ્વારપાલ - મંદિર એક જ પથ્થરમાં ગભારાનું દર્શન. વગેરે સિવાય તે વખના કેતરેલા સાચકલ-ટાયર ડિઝાઇન - મોટર ટાયર ડિઝાઇન - કડના કંદોરાની ડિઝાઇન - નેકલેસ, બંગડીઓની ડિઝાઇનો - થાંભલામાં કેતરેલી છે. તેની ઉપરથી જાણે આપણે આપણી કળા કારીગરી પ્રદર્શિત કરી રહ્યા છીએ. એક મોટો ચંપલ પથ્થરમાં કેતરેલ છે. હજાર વર્ષ પહેલાં આપણને કળા કારીગરી દ્વારા આ વસ્તુઓ વારસામાં મળેલી છે.

પૂર્વ પુરુષોએ ભારતીય સંસ્કૃતિ સાચવવા જે આવો મહાન પુરુષાર્થ કર્યો છે, કળાકારોએ પોતાની આત્મ-ભાવના રેડી છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. આ રીતે આર્ય-સંસ્કૃતિને અમર કરી ગયા છે. ત્યાંથી અમે હાસન આવી. ટીપટુર ગયા. ત્યાંથી સીમોગા આવ્યા, સીમોગાથી તા ૨૨-૩-૭૫ નાં અમે ૬૦ માઈલ દૂર Jogfalls જોગફોલ્સ હીલ ઉપર, પાણીનો ધોધ, તથા, મૈસુરસ્ટેટનું પાવર મથક જોવા ગયા. ત્યાં રાત રહ્યા. ત્યાં ટૂરીસ્ટ માટે - રૂમો મળે છે રૂ. ૧૦ લાડું છે. ત્યાં લાયન્સ ક્લબ. ઇન્કવાયપરી ઓફિસ છે. સુંદર નૈસર્ગિક

સૌંદર્યથી ભરપૂર આ હીલ છે. પાણીની તંગી હોવાથી ફક્ત વચ્ચેનો એક જ ધોધ ચાલુ હતો. સરાવતી નદીમાંથી ૬૭૦ ફૂટ ઊંચેથી ધોધનું પાણી ખીણમાં પડે છે. ત્યાંથી મહાત્મા ગાંધી પાવર હાઉસ, ખીણમાં ૧૬૨૬ ફીટ ઊંડું છે. ૬૩૨ સ્ટેપ છે, ૮ મશીન ટ્રિટન અમેરિકાનાં છે. અંદર ઊતરવા માટે લિફ્ટ જેવી ટ્રાલી છે. લય લાગે તેવી ઊંડી ખીણમાં ઊતરીને પાવર હાઉસ જોયું. જે વડે આપણું મૈસુર સ્ટેટ ઇલેક્ટ્રીકથી જળહળે છે. આ ઉદ્ઘાટન તા ૨૭-૧૨-૪૭ માં મહાત્મા ગાંધીજીએ કર્યું છે.

સીમોગાથી અમે બેંગ્લોરી ગયા ત્યાંથી ગુલબર્ગો ગયા, ત્યાંથી તા ૨૬-૩-૭૫ નાં અમે બીજાપુર- ૧ માસનો પ્રવાસ કરીને આવી ગયા છીએ. દક્ષિણ ભારતમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ભંડાર છે તે જોવા માટે સમય, શક્તિ અને સંપત્તિની જરૂર રહે છે.

આર્યસંસ્કૃતિનો વિશ્વમાં પ્રકાશ થાય, આપણી લોકશાહી દ્વારા તેનો વિકાસ થાય તેવી ભૂંચ ભાવના.

અમરચંદ માવજી શાહ-તળાના.

Phone : 293990
251257

With Best Compliments From

ROOP MILAN

Specialists in Silks & Wedding
Sarees

97 A, Maharshi Karve Road,
(Queen's Road)
BOMBAY-400 020

રેસીડન્સ :- ટેલીફોન : ૫૧૮/૧૨૩૭
 પ્રમુખ - ૨૧૪
 મેનેજિંગ ડીરેક્ટર - ૧૧૬૫
 મેનેજર - ૧૨૩૮

ધી સુરેન્દ્રનગર પીપલ્સ કોઓપરેટીવ બેન્ક લી.,

જૈન દેરાસર પાસે, સુરેન્દ્રનગર.
 શાખા :- સ્ટેશન રોડ, જોરાવરનગર.

— : : પ્રગતિનાં સોપાન : : —

સલાસદ સંખ્યા ૮૦૦૦ થાપણો ૨,૩૭,૦૦,૦૦૦
 શેર કેપીટલ ૧૭૦૦૦૦૦ ધિરાણ : ૧,૭૧,૦૦,૦૦૦
 રિઝર્વ ફંડ ૧૫,૭૨,૦૦૦ ઓડિટ વર્ગ : અ

બેન્કની સેવાઓ :-

તા. ૧-૬-૭૬થી ડીપોઝીટ ઈન્સ્યુરન્સ સ્કીમ નીચે
 બેન્કની દરેક પ્રકારની રા. ૨૦,૦૦૦ - સુધીની
 થાપણો સુરક્ષિત અનેલ છે.

૧૦ વર્ષની બાંધી મુદત માટે થાપણ મૂકનાર માટે
 આકર્ષણ ભેટ યોજના.

ફીક્સડ ડીપોઝીટ પર વ્યાજ દર ત્રણ માસે.
 ડોર ટુ ડોર રીકરીંગ ડીપોઝીટ્સ કલેકશન.
 વ્યાપાર - ઉદ્યોગ ને દરેક પ્રકારની ધિરાણ સુવિધા.
 પ્લેજ ધિરાણ માટે ગોડાઉન સવલત.

સોના ચાંદીના દાગીના સામે ધિરાણ.

હાઉસીંગ લોન્સ.

સેઈફ ડીપોઝીટ લોકર્સની સુવિધા.

બેન્ક ચેરાટેબલ ટ્રસ્ટોની થાપણ સ્વીકારી શકે છે.

ચંદુલાલ સુખલાલ મહેતા

પ્રમુખ,

અમૃતલાલ કેશવજી શાહ.

ઉપ-પ્રમુખ :

ચંદુલાલ ત્રિલોચનદાસ કોઠારી

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર,

જે. એચ. પારેખ

મેનેજર.

પ્રસંગ અનેક....

પણ પસંદગી એક જ !!!

જૈન આદર્શ દુગ્ધાલય

અગત્યની નોંધ : અમારા ગ્રાહકોને વિનંતી કે
 અમારી “જૈન આઈસ્ક્રીમ”ની બનાવટો
 ખરીદતા પહેલાં અમારા નામ, એડ્રેસ, ફોન તથા
 ટ્રેડમાર્કની ખાતરી કરશો.

સિસ્ટર કન્સર્ન :

જૈન આઈસ્ક્રીમ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ પ્રા. લી.

૭૮/૮૦, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, ખેંક ઓફ મદુરાની સામે,
 ફોર્ટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૧૦૦૧. ફોન : ૨૬૩૫૧૦-૨૬૭૧૦૦

બાટકોપર. નિર્મલકુંજ, દુકાન નં. ૭, યુકો ખેંક સામે,
 મહાત્મા ગાંધી રોડ, આઘડભાઈ લેન,
 ઘાટકોપર (ઈસ્ટ). ફોન : ૫૨૭૯૨૩

મુલુંડ. રૂપલ દુગ્ધાલય ૧૩ શીવગંગા એપાર્ટમેન્ટસ,
 ઝવેર રોડ, મુલુંડ (વેસ્ટ). ફોન : ૫૦૩૭૮૮

મલાડ. ૬, પ્રગતિ શોપીંગ સેન્ટર,
 ડૉ. સૂચક હોસ્પિટલની બાજુમાં, મંચુભાઈ રોડ,
 મલાડ (ઈસ્ટ), ફોન : ૬૯૬૬૬૭

વિલેપારા. સીમલા ડેરી : ૬-આનંદભુવન, ૪૫, બબજ રોડ,
 વીલેપારા (વેસ્ટ). ફોન ૫૬૧૩૭૩, ૫૬૭૪૪૬

સી.પી.ટંક. વસંત સ્ટોર્સ, ૧૬૨-સી. પી. ટંક રોડ,
 કોઠારી હોસ્પિટલની સામે, ફોન : ૩૫૭૨૫૮

卐

સત્યનો વિજય છે જ્યાં નીતિ છે ત્યાં નારાયણ ભગવાનનો વાસ છે.

મનુભાઈ રજનીકાન્ત શ્રોફ

તથા

શ્રી સાંઈબાબા આંગડીયા સર્વીસ

* શિક્ષના નિયમો : (૧) ૧ વર્ષ ૧૨ ટકા (૨) ૨ વર્ષ ૧૫ ટકા (૩) રૂ. ૧૦૦૦ થી વધુ શિક્ષ ઉપર દર માસે વ્યાજ આપવામાં આવશે. (૪) શુભલક્ષ્મી સર્ટીફિકેટ યોજનામાં ફક્ત ૬૦ માસમાં બમણી રકમ મેળવે. (વચ્ચે વ્યાજ મળશે નહીં).

* એક વર્ષમાં ૧૨૨૫ ઇનામ તથા પાંચ વર્ષમાં કુલ ૬૧૨૫ ઇનામ આપવામાં આવશે. જંગી ઇનામો દર વર્ષે રૂ. ૭૫૦૦૦ના તેવા પાંચ વર્ષ સુધીમાં ૫ ડ્રો માં કુલ રૂ. ૩,૭૫,૦૦૦ ના ઇનામો મળશે.

* અમારી ડોઈ પણ શાખામાં રૂ. ૧૦૦ શ્રી સાંઈબાબા લેટ થાપણ યોજનામાં પાંચ વર્ષ માટે જમા કરાવી રોકડ ઇનામો મેળવવા ભાગ્યવંત બને.

કુલ પાંચ ડ્રો રાખવામાં આવેલ ડોઈ લેટ મેળવવાની પાંચ ભાગ્યશાળી તક ઝડપી લો. કદાચ લેટ ન મળે તો પણ આપને રૂ. ૧૦૦/ને બદલે રૂ. ૧૬૦/- એકસો સારું તો પાંચ વર્ષને અંતે પાછા મળશે જ.

વધુ વિગત માટે અમારી નજીકની ઓફિસમાં રૂબરૂ મળો.

હેડ ઓફિસ : રીલીફરોડ, પત્થરકુવા.

અમદાવાદ રે. નં. ૨૪૩૪૬/૨૬૮૫૮

વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર

જ્ઞાન { ઓફિસ : ૪૫૫
રહેઠાણ પ્રમુખ : ૨૦૩
રહેઠાણ મેનેજર : ૨૬૯
ઓઈસ મીલ : ૨૮૪

શ્રી મહુવા તાલુકા સહકારી

ખરીદ વેચાણ સંઘ લી., મહુવા.

મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર)

તાર : “ સંઘ ” રજીસ્ટર્ડ નં. ૧૫૫૮ તા. ૨૬-૧૦-૫૬
દેશની કાયાપલટ કરવાના કામમાં આર્થિક અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે જે સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

તા. ૩૦-૬-૧૯૭૯

ભરાયેલ શેર ભંડોળ : રૂ. ૨,૫૩,૮૫૦

અનામત ભંડોળ : રૂ. ૨,૫૪,૬૨૮

તા. ૩૦-૬-૧૯૭૯

૧૧૦૯ વ્યક્તિ સભ્ય સંખ્યા

૧૧૬ મંડળીસભ્ય સંખ્યા

વિશ્વની અસ્મિતા સંદર્ભગ્રંથના આયોજનને

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી જવાહર કો. ઓ હાઉસીંગ સોસાયટી લી.

મહુવા (જિ. ભાવનગર)

આ સોસાયટીએ મધ્યમવર્ગીય કુટુંબોને કાયમી વસવાટ માટે પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરી બાવન મકાનો ધી ગુજરાત હાઉસીંગ કોર્પોરેશન સોસાયટીની લોન લઈ સસ્તે દરે બાંધવામાં આવેલ છે.

શ્રી પ્રાણજીવનભાઈ ખુસા, શ્રી રમણીકભાઈ ચીત્તલીયા, શ્રી શાનુભાઈ મોદી, શ્રી વિનયચંદ ગીરધરલાલ તથા શ્રી ગણેશભાઈ ડોડીયા આ આયોજનના સૂત્રધારો રહ્યાં છે.

✽

Resi : 444058

Phone : 360577/363440

*With Best Compliments From***M/S. RAINBOW AGENCIES**377, Old Khadia Gate,
AHMEDABAD

Contact for :—

Plywood, Laminated Sheets, Fevicoal
Hard Board, Chair Seats, Metal Sheets*With Best Compliments from***STEELCAST BHAVNAGAR PRIVATE LTD.**

Manufacturers of :

Steel and Alloy Steel Castings

Ruvapuri Road,
Bhavnagar 064 001
Gujarat StateGram : STEELCAST
Telex : 0162-207
Phone : 5225 (4 Lines)

શ્રી. મહુવા જીથ ખે. વિ. વિ. કા. સહકારી
મંડળી લી.

વાસીતળાવ, ગેઈટ, મહુવા

રજી નં. ૨૦૦૩. સ્થાપના તા. ૧૬-૪-૫૮

વ્યવસ્થાપક કમીટી.

- (૧) શ્રી. મહમદઅલી માસુમઅલી વાડીયા- પ્રમુખશ્રી
- (૨) શ્રી જીતેન્દ્રરાય બાબુલાલ શાહ સભ્યશ્રી
- (૩) શ્રી નગીનદાસ હરજીવનદાસ મહેતા ,,
- (૪) શ્રી ગુણવંતરાય બાબુલાલ મહેતા ,,
- (૫) શ્રી ભાસ્કરરાવ ભાનુશંકર ઠાકર ,,
- (૬) શ્રી મગનલાલ દુર્લભજી પંડ્યા ,,
- (૭) શ્રી બટુકરાય ભીખાલાલ જાની ,,
- (૮) શ્રી છોટાલાલ નરસીદાસ જસાણી-મેનેજરશ્રી.

મંડળીની કાર્યવાહી તથા વિગત

મંડળીનું શેરભંડોળ : રૂ. ૧૨૪૦૧૦/- ધીરાણુ : રૂ. ૨૫૩૭૦૩/-
અનામત ભંડોળ : રૂ. ૧૦૫૧૫૦/- દુ. સુ. લેાન : રૂ. ૨૨૩૬૮૦/-
અન્ય ફંડો રૂ. ૨૫૪૬૭/-

રાસાયણીક ખાતરનું વેચાણ રૂ. ૨૩૧૮૧૧૫/૦૦ જે. દવા
વેચાણ રૂ. ૪૯૫૩૨૧૦૦ બીયારણો વેચાણ રૂ. ૧૦૯૮૩૩/-
સીમેન્ટ રૂ. ૧૪૦૨૬૨/-

આ મંડળી તેમના સભ્યોને તથા તાલુકાના
ખેડુતોને જંતુનાશક દવા, ખાતરો, બીયારણો,
સીમેન્ટ તથા જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓના વેચાણ-
ની કામગીરી મોટા પ્રમાણમાં કરે છે.

આ મંડળી તરફથી સભ્યોને ૧૨ ટકા ડીવીડન્ડ
તથા સભાસદ બોનસમાં સ્ટીલનો સેટ ૧ આપવામાં
આવેલ છે.

—: ખેતીવાડી ઉત્પન્ન બજાર સમિતી, ઇડર :—

ખેડુતભાઈઓને તેમનો માલ વેચવાનું શ્રેષ્ઠ અને
સુરક્ષિત સ્થાન માકેટ યાર્ડ જ છે. કારણ કે :—

૧. ખુલ્લી હરાજમાં હરીફાઈ થવાથી માલના સારા ભાવ
જાપજો છે.
૨. છેવટના ભાવોની માહિતી મળી રહેવાથી ભાવોમાં છેત-
રાવાનો સંભવ રહેતો નથી.
૩. સમિતીના સ્ટાફની હાજરીમાં લાયસન્સદાર તોલાટો
દ્વારા માલનો સાચો તોલ થાય છે.
૪. માલનાં નાણાં તુર્ત જ રોકડાં મળે છે.
૫. ગેરકાયદેસર લાગા કપાતા નથી.
૬. માલ ન વેચાયો હોય તો યાર્ડમાં વિનામૂલ્યે તે સંગ્રહી
શકાય છે.
૭. યાર્ડની અનેકવિધ સુવિધાઓનો લાભ મળે છે.
૮. ઓકટોય ભરવી પડતી નથી.
૯. વેચાણમાં તકરારને અવકાશ નહિવત્ છે. સમિતી તરફથી
તેની ન્યાયી પતાવટ કરવામાં આવે છે.
૧૦. તેલીબીયાં તથા અનાજ માટે ઇડર તાલુકા સહકારી
ખરીદ-વેચાણ સંઘ અને કપાસ માટે કોટન કોર્પોરેશન
હરાજમાં ભાગ લેતા હોવાથી ખેડુતોને સારા ભાવ
જાપજો છે.
૧૧. વેપારીઓને બજારભાવે ચોખ્ખો અને પૂરતો માલ મળે છે.

બહેરભાઈ હીરાભાઈ પટેલ.

સભાપતિ

અમીચંદભાઈ બહેચરભાઈ પટેલ.

ઉપસભાપતિ

જે. કે. રાવલ.

મંત્રા

ખાદી ગ્રામોદ્યોગ કમિશન પ્રમાણિત-ગ્રામ નિર્માણ સમાજ, મહુવા સંચાલિત

ખાદી ગ્રામોદ્યોગ ભંડાર

મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર)

- * આ સંસ્થા ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગના ઉત્પાદન વેચાણ દ્વારા સેંકડો કુટુંબોને રોજ પૂરી પાડે છે.
- * ખાદીકામ ઘરખેઠા અને બીજાં કામ સંભાળતા થાય છે. એ ઘણું જ માનભર કામ છે. તેમાં શીલરક્ષા, ગૃહરક્ષા,
અને માતૃ પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે.
- * જ્યાં સુધી ભારતના સોળ વર્ષથી ઉપરના દરેક તંદુરસ્ત સ્ત્રી પુરુષને માટે પોતાના ખેતરમાં, ઝૂંપડામાં કે કારખાના-
માં પૂર્ણ રોજ આપવાનો કોઈ ઉપાય ન મળી શકે ત્યાં સુધી લાખો ગ્રામ વાસીઓને માટે ખાદી ગ્રામોદ્યોગ
એ જ એકમાત્ર યોજના હોઈ શકે.

હસમુખરાય મહેતા
મેનેજર

ઈપ્રાહીમ કલાણીયા
પ્રમુખ

મંત્રીઓ { ડોલરભાઈ વસાવડા
રણસેનભાઈ ડી. ઉપારેલ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

કોઠારી છોટાલાલ માણીલાલ

કાન્તિલાલ વી. ચાલ. રૂમ નં. ૯

દેવચંદ નગર મલાડ. Bombay 64

કોઠારી રેડીઓ સ્ટોર્સ

મલ્ટીમીટર, નેગર ટોન્ગ ટેસ્ટરના

રીપેરીંગના સ્પેશ્યાલીસ્ટ

ઇલેક્ટ્રોનીક્સ સ્પેર્સ

૧૫/બી શામરાવ વિઠલ માર્ગ

લેમીંગ્ટન રોડ મુંબઈ ૭

વિનસ કેમીકલ્સ

૪૨ / બાલુગેતુ રોડ મુંબઈ-૨

કેમીકલ્સ એન્ડ સર્જિકલના વેપારી.

ફોન { ઘર - ૬૬૫૦૩૦
ઓફિસ - ૬૬૪૬૮૪

આપના રહેઠાણના પ્રશ્નોમાં

અનુભવી પ્રામાણિક માર્ગદર્શક

પશ્ચિમના ઉપનગરોનું વિશ્વાસપાત્ર નામ

સોમનાથ એસ્ટેટ એજન્ટ્સ

ભરૂચા રોડ ચોક

દહીસર (પૂર્વ)

મુંબઈ ૪૦૦૦૬૮

જી

પો. બો. નં. ૫૨૭ ફોન :- ૨૩૨૧૧ તાર : વીકટરી

હાર્દિક શુભેચ્છાઓ સાથે

ધી બોમ્બે ગેરેજ (રાજકોટ)

પ્રા. લી.

માલવિયા રોડ, રાજકોટ-૨ (૩૬૦૦૦૨)

ઓથોરાઈઝડ ડીલર્સ :-

પ્રીમીયર પબ્લિનીકાર - પ્રીમીયર ટ્રક્સ - પરકીન્સ પી ૬ -

તેમજ પી ૪ ડીઝલ એન્જનો - મોપાર - પાલ તેમજ પી

૬ સુપર પાર્ટ્સ - ભારત પેટ્રોલીયમ કોર્પોરેશન તેમજ

ગવર્નમેન્ટ એપ્રુવડ બોડી બીલ્ડીંગ - રીપેરીંગ વર્કશોપ

મહુવા સેન્ટ્રલ કન્ઝ્યુમર્સ કો-ઓપરેટીવ
સ્ટોર્સ લી.

નાગરિક બેન્ક પાસે,

મહુવા ૩૬૪૨૬૦

ગુજરાત રાજ્ય (ભારત)

રજી સ્ટ્રેશન નં. ૧૧૮૨

સ્થાપના તા. ૨૫-૧-૭૮

બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સના નામ :-

શ્રી. રમણીકભાઈ અમીદાસ ચિત્તલીયા.

પ્રમુખ

શ્રી. વાલજીભાઈ દેવજીભાઈ કુકડીયા.

ઉપપ્રમુખ

મહેશચંદ્ર જયાશંકર ત્રિવેદી.

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર શ્રી

ભારતમાં શ્રી સમ્મેતશિખરજી-શ્રી પાવાપુરીજી-પંજળ-કાશ્મીર
સહિત

જૈન યાત્રા પ્રવાસ

(યાત્રા સ્થળોનો ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક પરિચય)

(૧) આકોલા:-

શ્રી અંતરીક્ષજી જવા માટેનું આકોલા રેલવે સ્ટેશન છે. રેલવે સ્ટેશનથી એક માઈલ દૂર આકોલા શહેર આવ્યું છે. અહીં બજારમાં મૂળનાયક શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું દુર્ગમટખંધી દેરાસર છે. અત્રે ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા પણ છે. આકોલા ખાસ કરીને રૂના વેપારનું મુખ્ય મથક છે.

અંતરીક્ષજી:-

આકોલાથી ૬૫ કિલોમીટર દૂર શ્રી અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથજી તીર્થ આવેલું છે. આ તીર્થ શીરપુર-શ્રીપુરના નામે પણ ઓળખાય છે. આ તીર્થની સ્થાપના તેરમી શતાબ્દીમાં મલધારી શ્રી અભયદેવસૂરિના હાથે થયેલી છે. પહેલાંનું મંદિર જીર્ણ થતાં પૂજ્ય શ્રી ભાવવિજયજી મ. સાહેબને સ્વપ્ન આવતાં સંઘને ઉપદેશીને નૂતન મંદિર બંધાવી સં. ૧૭૧૫ના ચૈત્ર સુદ ૯ ને રવિવારે ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનું કહેવાય છે. ભોંયરામાં ભવ્ય, દર્શનીય, ચમત્કારિક અને અર્ધપક્ષાસન આકારે જમીનથી અધ્ધર શ્રીઅંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે. ગોઠી યાત્રાળુઓને પ્રતિમાજી અધ્ધર હોવાની ખાતરી કરાવવા માટે દીવા મૂકીને અંગલૂછણા પ્રભુજીની નીચેથી બહાર કાઢીને પ્રત્યક્ષ બતાવે છે. અહીં રવેતાંબર અને દિગંબર જૈનોને પૂજા કરવાના ત્રણ ત્રણ કલાકના વારા છે. બાળમાં શ્રી વિઘ્નહર પાર્શ્વનાથજીનું શિખરખંધી દેરાસર આવેલું છે, જ્યાં પૂજા ગમે તે સમયે થઈ શકે છે. આ સ્થળનો ઇતિહાસ ચમત્કારિક અને જાણવા જેવો છે.

એક સમયે લંકાપતિ રાજા રાવણ વિમાન માર્ગે માલી અને સુમાલી વિદ્યાધરો સાથે પ્રવાસ કરી રહ્યા

હતા અને તેઓ હંમેશા ભોજનના સમય પૂર્વે પ્રભુ પૂજનો નિયમ અચૂક રીતે પાળતા હતા. તેઓ પ્રભુની પ્રતિમા સાથે લેવાનું બૂલી ગયા તે વખતે વિદ્યાધરોએ વિદ્યાના બળથી શુદ્ધ વેળુની પ્રતિમા બનાવીને રાજાને પોતાના નિયમપાલનમાં સહાય કરી હતી. પ્રભુપૂજનના કાર્ય પછી ભોજન પતાવીને નજીકના સરોવરમાં આ વેળુના પ્રતિમાજી પધરાવી દેવામાં આવ્યાં. અહીંના અધિષ્ઠાયક દેવે આ પ્રતિમાજી અખંડિત રાખ્યાં. કેટલાક સમય પછી કોઠના રોગથી પીડાતા એવા શ્રીપાળ રાજા આ સરોવરનાં પાણીથી સ્નાન કરીને રોગ રહિત થયા. રાજા-રાણીએ આશ્રય પામીને પ્રાર્થના કરી કે, જે દેવ આમાં હોય તે પ્રગટ થાય. રાણીએ સ્વપ્નમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિમાજી જોયાં. વધુમાં દૈવી અવાજ સંભળાયો કે આ પ્રતિમાજી બહાર કાઢીને ગાડામાં પધરાવી કાચા સૂતરના તાંતણે ખેંચીને તમારા નગર તરફ લઈ જાવ. કોઈએ શંકા કર્યા વગર, પાછું વાળીને જોવું નહિ. આ પ્રમાણે કરવામાં રાજાને શંકા થતાં પાછું વાળીને જોવું અને પ્રતિમાજી અધ્ધર રહી જતાં ગાડું આગળ નીકળી ગયું. આ સ્થળે રાજાએ ગામ વસાવી ભવ્ય દેરાધર બંધાવીને તેમાં આ પ્રતિમાજી પધારાવ્યાં. પહેલાં પનિહારી ખેડું લઈને નીચેથી પસાર થઈ શકે તેટલા અધ્ધર પ્રતિમાજી હતાં, પણ કાળે કરીને હાલમાં નીચેથી કપડું પસાર કરી શકાય તેટલાં જ પ્રતિમાજી અધ્ધર છે.

(૨) દૂર્ગ:-

અહીં સ્ટેશનથી વીસ-પચીસ મિનિટના અંતરે આપણું દેરાસર આવેલ છે. અહીંથી થોડા માઈલ દૂર ભીલાર્ધ સ્ટીલનું કારખાનું આવેલું છે.

(૩) હાવરા (કલકત્તા):-

કલકત્તા એ હુગલી નદીને કિનારે આવેલું અંગાળ રાજ્યનું પાટનગર છે. એક વખત તેની ગણના ભારતના

મોટામાં મોટા શહેર તરીકે થતી હતી. એ આંતરરાષ્ટ્રીય વિમાની મથક છે. કલકત્તા તેના સમૃદ્ધ વેપાર અને ઉદ્યોગના ધામ તરીકે પ્રખ્યાત છે. કલકત્તા બંદરેથી મુખ્યત્વે ચા અને શણની નિકાસ થાય છે. અહીં જોવાલાયક સ્થળોમાં હાવરાખિજ, વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ, મ્યુઝિયમ, જિયોલોજિકલ તેમજ બોટેનિકલ ગાર્ડન, કાલી મંદિર વગેરે છે. અહીં ઠાકાની સાડી, મુર્શિદાબાદની પ્રિન્ટેડ સાડી, પાનેતર તેમજ બાંધણી વગેરે સાડીઓ સારી મળે છે.

અહીં મુખ્યત્વે છ દેરાસરો આવેલાં છે.

(૧) તુલાપટ્ટીમાં એ માળતું શિખરબંધી વિશાળ ભવ્ય જિનાલય છે. તેમાં નીચે શ્રી શાંતિનાથ અને ઉપર શ્રી આદિનાથ ભગવાન આરસની છત્રીમાં બિરાજમાન છે.

(૨) ધરમતલ્લામાં શ્રી આદિનાથ ભગવાનનું આરસની ધૂમટીવાળું સુંદર જિનાલય આવેલું છે.

(૩) કેનિંગ સ્ટ્રીટમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીનું ગગનચુંબી દેરાસર આવેલું છે. શ્રી ગુજરાતી જૈન પ્રવેતાંબર તપગચ્છ સંઘનું એ દેરાસર કળામય અને ભવ્ય છે. શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાન ઉપરાંત શ્રી આદિનાથ અને શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની મનોહર પ્રતિમાઓ છે.

(૪) શ્યામ બજાર-માણેકતલ્લામાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુ સ્વામીનું દેરાસર આવેલું છે.

(૫) શ્યામ બજારમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીનું પંચાયતી દેરાસર આવેલ છે. કાર્તિક પૂર્ણિમાનો અતિ ભવ્ય વરઘોડો અહીં જ ઊતરે છે.

(૬) શેઠ રાય બદ્રીદાસજી બાબુનું શ્રી શીતલનાથ ભગવાનનું ભવ્ય દેરાસર અહીં આવેલ છે. આ મંદિર બંગાળનું સૌંદર્ય ગણાય છે. મંદિરની મીનાકારી, રચના સ્થાપત્ય, વિશાળ ચોક, પૂતળીઓ, ફરસબંધી તળાવ, લીલી લીલી વાડી અને વિદ્યુતનો પ્રકાશ જોઈને તેજના અંબાર સમા આ દેરાસરને સ્વર્ગનું દેરાસર કહેવાનું મન થાય તેવું અનુપમ અને ખેતમૂન છે. દેશ-પરદેશના મુસાફરો આ દેરાસર જોવા આવે છે. ભારતના ઐતિહાસિક જોવાલાયક સ્થળોમાં આ મંદિરની ગણતરી થાય છે એટલે ભારત સરકારે પોસ્ટની ટિકિટમાં તેનો ફોટો છાપી બહાર પાડેલ છે.

અત્રે ભારતના જૈનોમાં અજોડ ગણાતો કારતક સુદ પૂનમનો વરઘોડો તુલાપટ્ટીના શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના દેરાસરેથી સવારે નીકળી બુઢા બુઢા રાજમાર્ગે ઉપરથી પસાર થઈ સાંજે બાબુના બગીચામાં પહોંચે છે. આ વરઘોડાની ઇન્દ્રધન્ય એટલી જંગી હોય છે કે રસ્તામાં દ્રામના તાર કપાતા જાય. ઇન્દ્રધન્ય પસાર થતી જાય, અને તાર જોડાતા જાય જેથી ધન નમે નહીં એ આ વરઘોડાની ખાસ વિશેષતા છે. ત્રીજે દિવસે કારતક વદ ર ના રોજ તેટલા જ ઠાઠમાઠથી વરઘોડો તુલાપટ્ટીના દેરાસરે પાછો ફરી ઊતરે છે.

(૪) અજીમગંજ:-

ગંગા નદીને કિનારે વસેલ ધનકુળેરોના આ વૈભવશાળી નગરમાં ૧૦ દેરાસરો આવેલ છે. સ્ટેશનની નજીક જ રા. બા. બુદ્ધિસિંહજી દુધેડિયાની મોટી ધર્મશાળા છે. અહીંનાં કેટલાંક દેરાસરોમાં સ્ફટિક, પત્તા, નીલમ, માણેક કસોટી વિગેરેની મૂર્તિઓ દર્શનીય છે.

(૧) બજારમાં શ્રી નેમીનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં સ્ફટિકની મૂર્તિઓ છે.

(૨) શ્રી બુદ્ધિસિંહજીએ બંધાવેલું શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર છે.

(૩) શ્રી સુમતિનાથ ભગવાનનું દેરાસર શ્રી સીતાપચંદજી નાહરે બંધાવેલું છે.

(૪) શ્રી પદ્મપ્રભસ્વામીનું દેરાસર છે.

(૫) શ્રી દુધેડિયાજીએ બંધાવેલું ધાતુ-બિંબનું ઘર દેરાસર છે.

(૬) શ્રી હરખચંદજી ગુલેસ્જીએ બંધાવેલું શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું દેરાસર છે. તેમાં સ્ફટિકનાં બિંબો, તારામંડળ, નીલમ અને કસોટીનાં બિંબો અદ્ભુત તથા પ્રભાવશાળી અને દર્શનીય છે.

(૭) બાબુ શ્રી ધનપતસિંહજીએ બંધાવેલું શ્રી સંભવનથ ભગવાનનું દેરાસર વિશાળ અને રમણીય છે. ત્રણે માળમાં મનોહર બિંબો છે. આમાં સ્ફટિક, નીલમ અને રજતનાં બિંબો છે. અષ્ટાપદ તથા સમ્મેતશિખર પહાડની રચનાઓ છે. દીવાલ પર લેખો અને દાદાજીની છત્રી પણ છે.

(૮) ધર્મશાળાના પાછળના ભાગમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું દેરાસર છે.

(૯) શ્રી ગોડીજી પાર્શ્વનાથજીનું ઘર દેરાસર છે.

(૧૦) શહેર બહાર રામબાગ નામના બગીચામાં શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથજીનું દેરાસર છે. બાળુ નિર્મળકુમાર-સિંહજી નવલાખાજીનું સંગ્રહસ્થાન પોતાના બગીચામાં છે, તે દર્શનીય છે.

જિયાગંજ-બાલુચર:-

અજીમગંજથી ગંગા નદીને સામે કિનારે હોડકાંમાં બેસી અત્રે જવાય છે. મોટા મોટા શ્રીમંત જાગીરદારો અહીં વસે છે. અહીં ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય, લોજનશાળા અને વર્ધમાન તપ ખાતું આવેલ છે. અહીંયાં ૪ જૈન દેરાસરો વિદ્યમાન છે. મહારાજ બહાદુરસિંહની કોઠીમાં શ્રી કેસરિયાજી ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. ઓસવાલ પટ્ટીમાં કુલ ૩ દેરાસરો આવેલાં છે, જેમાં શ્રી સંભવનાથ ભગવાનનું, શ્રી વિમલનાથ ભગવાનનું તથા શ્રી આદિનાથ ભગવાનનું દેરાસર છે. થોડે દૂર દાદાવાડી આવેલ છે.

મહિમાપુર -

જિયાગંજથી લગભગ ૩ માઈલ અને કટગોલાથી લગભગ અડધો માઈલ દૂર મહિમાપુર આવેલું છે. અહીં બંગાળના બેતાજ માદશાહ શ્રી જગત શેઠે બંધાવેલ પથ્થરનું શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું લઘ્ય કલામય દેરાસર છે. હીરા, પન્ના, નીલમ, માણેક અને કસોટીના પથ્થરની મૂર્તિઓનાં દર્શન કરીને સૌ કોઈ આશ્ચર્યમુગ્ધ બને છે. આ જિનાલય જૈનોની જાહોજલાલી અને ધર્મશ્રદ્ધાના પ્રતીક રૂપે આજે પણ આપણા હૃદયને હચમચાવે છે.

કટગોલા:-

બાલુચરથી ૩ માઈલ દૂર કટગોલામાં બે માઈલના વિસ્તારવાળા ઉદ્યાનમાં શ્રી મહેતાજી કુંવરબાની પ્રેરણાથી તેમના પુત્ર બાળુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ બંધાવેલું શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું ત્રણ શિખરોવાળું લઘ્ય જિનાલય સ્ક્રટિકની પ્રતિમાઓ, નીલમની પાદુકાઓ અને સુવર્ણ-ખિંબ સાથે શોભી રહ્યું છે. બગીચામાં છત્રીમાં શ્રી જિન-દત્તસૂર અને શ્રી જિનકુશળસૂરિની પાદુકાઓ છે.

(૫) ભાગલપુર:-

ભાગલપુર ગંગા નદીને કિનારે વસેલું શહેર છે. તે ઈસ્ટર્ન રેલવેનું મોટું જંકશન છે. અહીં સુભગંજ

લક્ષ્મીમાં બાળુ ધનપતિસિંહજીએ બંધાવેલી બગીચાવાળી વિશાળ જૈન ધર્મશાળાના આગળના ભાગમાં શ્રી વાસુ-પૂજ્ય ભગવાનનું શિખરબંધી જિનાલય છે, અને બાળુની ધર્મશાળા પણ છે. અહીં કસોટીના શ્યામવર્ણ પથ્થરમાં કેરેલી શ્રી મદિલનાથજી તથા શ્રી નેમિનાથજી ભગવાનની પ્રાચીન ચરણ-પાદુકાઓ છે. મંદિરની બહાર છત્રીમાં શ્રી નેમિનાથની આ જન્મભૂમિ છે ભગવાન મહાવીરે અહીં છ ચાતુર્માસ કર્યા હતા. સતી સીતાનો જન્મ આ નગરમાં થયો હતો. અહીં રેશમના કીડા ઉછેરવાની એક હોસ્પિ-ટલ છે. અહીંના રેશમી અબોટિયાં, છાયલ તથા શેતરંજીઓ વખણાય છે. શહેરની સામે ચંપાપુરી અને નાથનગર બેઠાયેલાં છે.

ચંપાપુરી:-

“શૂળી સિંહાસન થાયરે, રાજાદિક પ્રણમે પાયરે :
થઈ સુભદ્રા નારી રે, ઉઘાડયાં ચંપા બાર રે”

ઉપરોક્ત કડીઓને યાદ કરતાં ભાગલપુરથી ત્રણ માઈલ દૂર અને નાથનગરથી કુલ એક જ માઈલને છેટે આવેલ આ પવિત્ર ભૂમિની યાદ અવતાં હૃદયમાં એક અનેરો આનંદ ઊભરાઈ આવતાંની સાથે શ્રીવાસુપૂજ્ય સ્વામીના ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વોણ-મોક્ષની એ ચંપાપુરી નગરીને કોટી કોટી વંદન હોજો.

રાજા કુણિકે ગંગા કિનારે જૂની ચંપાપુરી વસાવી હતી. ભાગલપુર, નાથનગર અને ચંપાપુરી એકબીજા સાથે સંકળાયેલા ચંપાપુરીના જ ભાગો દેખાય છે. ભાગલપુરથી ચંપાપુરી જવા માટે રિક્ષા વિગેરે સાધનો મળી શકે છે. સડક પાકી બાંધેલી છે.

અહીં વિશાળ મેદાનમાં શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામીનાં મનોહર શિખરબંધી બે દેરાસરો છે. પ્રતિમાજી સંપ્રતિ રાજાની બનાવેલી છે. લોંચરામાં પણ પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને શિલાલેખો છે. દેરાસરની બાજુમાંથી વાસુપૂજ્ય ભગ-વાનનાં પાંચે કલ્યાણકોની સ્થાપના રૂપે ચરણપાદુકાઓ છે. દેરાસરની નજીકમાં ત્રણ ધર્મશાળાઓ છે. શ્રી મહાવીર પ્રભુએ ત્રીજું અને બારમું એમ બે ચાતુર્માસ અહીં કરી આ ધરતીને પાવન કરેલ છે. સુદર્શન શેઠ, મહારાજા શ્રીપાળ, સુવર્ણકાર કુમારનંદી, ચંદનબાળા તેમ જ કુબેર સમા ભક્ત, શ્રાવક કામદેવ જેવા પવિત્ર આત્માઓની આ જન્મભૂમિ છે. શ્રી ગૌતમ સ્વામીના શિષ્યો શાલ, મહા-

શાલ જેવા મહાત્માઓનું આ કેવલ્યધામ છે. સુત કેવલી શ્રી સ્વયંસૂમરિજીએ શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રની રચના અહીં કરી હતી. સુદર્શન શેઠની શૂળીનું સિંહાસન અહીં જ બનેલ છે. તથા શિયળના પ્રભાવથી સૂતરના તાંતણે ચારણી બાંધીને ફૂવામાંથી પાણી કાઢીને સતી સુભદ્રાએ શહેરના ત્રણ દરવાજા ઉઘાડેલા. આવા અમત્કારિક બનાવો માટે તો આ ભૂમિ બાણીતી છે.

નાથનગર:-

ભાગલપુરથી બે માઈલ દૂર અને ચંપાપુરીથી એક માઈલ દૂર આ સ્થળ આવેલું છે. અહીંના કૌટીલ્યજી બગીચામાં બાળુ સુખરાયજીએ બંધાવેલું શ્રી વાસુપૂજ્ય ભગવાનનું કાચની મિનાકારીથી સુશોભન થયેલ સુંદર દેરાસર રમણીય લાગે છે. બાળુમાં ઉપાશ્રય અને બાળુનો બંગલો આવેલ છે.

(૬) ગીરડીહ:-

ઈસ્ટર્ન રેલવે પરનું ગીરડીહ કોલસા અને અખરખની ખાણોનું મથક છે. શ્રી સમ્મેત શિખરજી જવા માટે પાર્શ્વનાથ, ધનબાદ, હજારીબાગ તથા ગીરડીહ સ્ટેશનથી જઈ શકાય છે, જેમાં ગીરડીહ સ્ટેશન વધારે અનુકૂળ છે. અહીં નાગફળાવાળા લંછનધારી સાતમા તીર્થંકર શ્રી સુપાર્શ્વનાથનું દેરાસર તથા બાળુમાં સુંદર ધર્મશાળા છે. મધુવન અહીંથી ૧૮ માઈલના અંતરે છે. બસ તથા ટેક્સીઓની સગવડ છે.

નકલુવાલિકા:-

ગીરડીહ સ્ટેશનથી મધુવન જતાં રસ્તામાં ૧૦ માઈલના અંતરે આ સ્થળ આવેલ છે. ખરાકડ નામનું ગામ બાળુમાં હોવાથી આ નદી બ્રાકર નદી તરીકે ઓળખાય છે. નદીને કાંઠે નાની સુંદર ધર્મશાળા છે. અને તેની પાછળના ભાગમાં શ્રી વીરભગવાનનું લઘ્ય અને અલૌકિક દેરાસર આજે ૨૫૦૦ વર્ષ પછી પણ આપણા હૃદયમાં પવિત્રતાનું વાતાવરણ પેદા કરે છે. શું આ તીર્થની નિર્મળતા છે! વૈશાખ સુદ ૧૦ના દિવસે અહીં વીરપ્રભુને કેવળજ્ઞાન થયું હતું અને વીરપ્રભુએ પ્રથમ દેશના પણ આ સ્થળે જ આપી હતી.

મધુવન:-

કુદરતે જાણે સૌંદર્યની ગોઠવણી આ સ્થળે જ કરી હોય તેવા નૈસર્ગિક સૌંદર્યથી ભરપૂર દેવાલયોની હાર-

માળાથી સુશોભિત અને કુદરતી કળાઓથી છવાયેલું આ મધુવન શ્રી સમ્મેતશિખરજીની તળેટી છે. ધર્મશાળાના પ્રવેશ આગળ તીર્થરક્ષક લોમિયાજીનું મંદિર આવેલું છે જે ખૂબ અમત્કારિક અને પ્રભાવિક છે. જેનાં દર્શન અવશ્ય યાત્રાએ જતાં અને આવતાં કરવા ભૂલવું નહીં.

મધુવનમાં શ્રી હરકોર શેઠાણી તથા બાળુ ધનપત સિંહજીની બનાવેલી બે શ્વેતાંબર ધર્મશાળા અને લોજન-શાળા છે. દિગંબર, તેરાપંથી; વીસપંથી, વગેરેની ધર્મ-શાળા તથા શ્વેતાંબરોનાં ૧૦ જિનાલયો છે.

(૧) શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથ - જગતશેઠનું બંધાવેલું દેરાસર, આરસની દીવાલો પર તીર્થના નકશા તેમજ કમાનો પર ચાંદીના પતરામાં વિવિધરંગી વેલખુટાઓ ચોંલે છે. (૨) શામળિયાજી (૩) જશરૂપજી નવલખાનું શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું દહેરું (૪) ભેરુદાનજીનું શ્રી પાર્શ્વનાથ (૫) કાનપુર વાળાનું શ્રી પાર્શ્વનાથ (૬) શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ (૭) શ્રી ચિંતામણિજી (૮) શ્રી સુપાર્શ્વનાથજી (૯) શ્રી શુભસ્વામીજી (૧૦) શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ. આ ઉપરાંત ૨૪ જિનની પાદુકાઓ, દાદાજીનાં પગલાં ને ગોખલામાં સ્ફટિક ખિંબ પણ છે. ધર્મશાળાની બહાર પાછળની બાજુ ડાબા હાથે દાદાજીની છત્રી તેમજ થોડે દૂર જિન પગલાંની દહેરી છે. રથયાત્રાનો વરઘોડો ત્યાં જઈ ચોલે છે. તેમ જ ગામ બહાર શ્રી સુધર્માસ્વામીનું દેરાસર આવેલું છે.

સમ્મેતશિખરજી :-

“સમ્મેતશિખર વંદુ જિન વીશ,
અષ્ટાપદ વંદુ ચોવીશ.”

આ ઉલ્લાસથી બોલતા આપણી નજર સમક્ષ એક મહાન શાશ્વત ભૂમિ હૃદયપટ પર કોતરાઈ બંધ છે.

મધુવનથી એક ફ્લોંગ દૂર શ્રી સમ્મેતશિખરજીનો પવિત્ર પહાડ શરૂ થાય છે. આ શિખરજી પહાડ સમ્રાટ અકબરે કરમુક્ત કરી સંવત ૧૬૪૯માં જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયજીને અર્પણ કર્યો હતો. વળી અહમદશાહે ઈ.સ. ૧૭૫૨માં મધુવન કોઠી, જયપારિયા નાળુ, જલહરી કુંડ, પારસનાથ તળેટી વચ્ચેનો ૩૦૧ વીઘાવાળો આ પહાડ જગતશેઠ મહેતાખરાયને ભેટ આપ્યો હતો. પહાડની ઊંચાઈ ૪૪૮૮ ફૂટની છે. આ પહાડ ૧૮ માઈલનો છે.

જેમાં ૬ માઈલ ચઢતાં, ૬ માઈલ ઉપર ફરતાં અને ૬ માઈલ નીચે ઊતરતાં થાય છે. પહાડ ઝાડી અને કાચા સ્તાઓનો છે. અહીં ડોળીઓની વ્યવસ્થા છે. પહાડ ચઢતાં ખેટરી, ગરમ શાલ, લાકડી સાથે રાખવાં જરૂરી છે.

ખૂબ વહેલી સવારે ગિરિરાજની યાત્રા શરૂ કરવાની હોય છે. ભોમિયાળનાં દર્શન કરીને આગળ જતાં ગિરિરાજનું ચઢાણ શરૂ થાય છે. ઉપર ચઢતાં એ માઈલે ગાંધર્વનાથ આવે છે જ્યાં નાની ધર્મશાળા છે. અહીં ગરમ પાણીની સગવડ રખાય છે. યાત્રાએથી પાછા ફરતાં અહીં ભાતુ આપવામાં આવે છે, આગળ વધતાં એ માર્ગ આવે છે. ડાબા હાથ તરફનો માર્ગ જળમંદિરે અને શ્રી ગણધર ગૌતમસ્વામીની દેરી તરફ જાય છે. જમણા હાથનો રસ્તો ડાક બંગલા થઈને શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ટૂંક તરફ જાય છે. શરૂઆતમાં જળમંદિર તરફ જવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો અને પાછા ફરવા માટે ડાક બંગલાવાળો માર્ગ લેવો તે વધુ અનુકૂળ છે. જળમંદિર માર્ગે અડધા માઈલે સીતાનાથ આવે છે. ઉપર ૩૧ સ્થાનોની યાત્રા છે, જેમાં ૩૦ સ્થાનોમાં તીર્થંકરોની ચરણપાદુકાની દેરીઓ છે. યોગણીસમી ટૂંકે જળમંદિરમાં શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું ભવ્ય અને દર્શનીય દેરાસર છે, નહાવાની, પૂજા-સેવાની સગવડ છે.

યાત્રા-દર્શનની શરૂઆત શ્રી ગૌતમસ્વામીજીની ટૂંકથી થાય છે જેની ટૂંકોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે. (૧) શ્રી ગૌતમસ્વામી (૨) શ્રી કુંથુનાથ (૩) શાશ્વતા શ્રી રૂપભનાથ (૪) શ્રી ચંદ્રાનન (૫) શ્રી નેમીનાથ (૬) શ્રી અરનાથ (૭) શ્રી મલ્લનાથ (૮) શ્રી શ્રેયાંસનાથ (૯) શ્રી સુવિધિનાથ (૧૦) શ્રી પદ્મપ્રભ (૧૧) શ્રી મુનિ-સુવ્રતસ્વામી (૧૨) શ્રી ચંદ્રપ્રભુ સ્વામી. આ ટૂંક ઊંચી ટેકરી પર આવેલી છે, અને તના ચઢાવ કઠિન છે. ઉપર ચઢતાં એમ લાગે છે, કે જાણે ગગનમાં વિચરી રહ્યા છીએ. અહીંથી પહાડની તમામ રેનક નજરે પડે છે. (૧૩) શ્રી આન્નાથ (૧૪) શ્રી અનંતનાથ (૧૫) શ્રી સંભવનાથ (૧૬) શ્રી શીતળનાથ (૧૭) શ્રી વાસુપૂજ્ય (૧૮) શ્રી અમિનંદન (૧૯) થોડું નીચે ઊતરતાં દેવ વિમાન જેવા જળમંદિરનાં દર્શન થાય છે, તેને શામળિયા પાર્શ્વનાથનું દેરાસર કહેવામાં આવે છે. (૨૦) શ્રી શુભ ગણધર (૨૧) શ્રી ધર્મનાથ (૨૨) શાશ્વતા શ્રી વારિષેષુ (૨૩) શાશ્વતા શ્રી વર્ધમાન સ્વામી (૨૪) શ્રી સુમતિ-

નાથ (૨૫) શ્રી શાંતિનાથ (૨૬) શ્રી મહાવીર સ્વામી (૨૭) શ્રી સુપાર્શ્વનાથ (૨૮) શ્રી વિમલનાથ (૨૯) શ્રી અજિતનાથ (૩૦) શ્રી નેમીનાથ (૩૧) શ્રી પાર્શ્વનાથજીની જે સૌથી ઊંચી ટૂંક છે અને મેઘાડંબર ટૂંક પણ કહેવામાં આવે છે. જળમંદિરથી દોઢ માઈલના અંતરે આવેલી છે. આવાં સુંદરતાવાળા પવિત્ર સ્થળમાં વિહાર કરતા યાત્રિકને પોતાનું જીવન જાણે સફળ થયું ન હોય તેવું અંતર્ગત અનુભવાય છે. યાત્રાળુ જાણે એથા આરાના સુવર્ણ કાળમાં ઘડીભર સુગંધ થઈ જાય છે. ધન્ય છે, આવી પવિત્ર ભૂમિને કે જ્યાં યાત્રાળુઓ પોતાની જાતને ધન્ય માને છે.

આ પર્વત અનેક ઔષધિઓ જેવી મોતી, હરડે, ઘોળી મુસળી, વત્સનાગ, વરાધના પાંદડાં, આમળાં, વગેરેનું જન્મસ્થાન છે. હાથી, સિંહ, વાઘ, સાબર, રીંછ, ગેંડા, વગેરે પ્રાણીઓ આજે પણ વસે છે. જો કે તેઓએ કોઈ યાત્રિકને હેરાન કર્યા નથી. લીલી વનસ્પતિઓથી ભરચક શિખરજીનો પહાડ તથા ટેકરીઓ ભરેલા છે પણ એરકંડિશનની ઠંડક આપે છે. કેસરિયાદાદાની જેમ અહીં પણ જૈનેતર કોમ 'પારસદાદા'ને ભાવથી નમે છે. પોષ દશમીએ અહીં મેળો ભરાય છે.

ખરેખર! આ પવિત્ર ભૂમિનાં દર્શનથી આપણું હૈયું નાચી ઊઠે છે. ધન્ય છે એ પરમતારક વીશ વીશ તીર્થંકર પ્રભુની નિર્વાણભૂમિને! ધન્ય છે એ ગિરિરાજને જ્યાં અસંખ્ય લાવિક આત્માઓ યાત્રાએ આવી, સ્પર્શના કરી, આત્માને નિર્મળ બનાવી તીર્થંકરોએ અધિભા માર્ગે પ્રયાણ કરવાની પ્રેરણા મેળવે છે.

(૭) જમોઈ:-

જમોઈ સ્ટેશનથી બસમાં આશરે ૨૪ મ ઇલ દૂર લચ્છવાડ યાત્રાએ જવાય છે.

લચ્છવાડ:-

લિચ્છવી રાજાઓના નામ ઉપરથી લચ્છવાડ નામે પંકાયેલું આ ગામ ક્ષત્રિયકુળથી ૩ માઈલ દૂર છે પ્રભુ મહાવીરનું એ જન્મ સ્થળ છે. અહીં શ્રી મહાવીર પ્રભુનું દેરાસર અને બાળુમાં ધર્મશાળા છે. દેરાસરની નજીક જીર્ણ હાલતમાં એક મોટું મકાન જોવા મળે છે. આ મકાન શ્રી સિદ્ધાર્થ રાજાનું ભવન હતું એમ કહેવાય છે. પ્રભુએ

આ જ ભૂમિમાં દીક્ષા લીધેલી. પોતાની પુત્રી પ્રિયદર્શના તથા જમાઈ જમાલીને પણ અહીં જ દીક્ષા આપેલી, અહીંથી ૪ માઈલ દૂર આવેલ પ્રાદ્યુષ કુંડ ગામે ઋષભ-દત્ત અને દેવાનંદ માતાને પ્રભુએ દીક્ષા આપેલી. કુંડેઘાટ પહાડની નીચે કુમારિપ નામનું ગામ છે, ત્યાં પ્રભુને પહેલો ગોવાળિયાનો ઉપસર્ગ થયો હતો. આ ગામ ક્ષત્રિયકુંડના નામે પણ ઓળખાય છે,

ક્ષત્રિયકુંડ:-

લઘ્વવાડ ધર્મશાળાથી ૩ માઈલને અંતરે સીધો માર્ગ કાપતાં એક જ સાંકડી નદીના પાંચ પટ વટાવ્યા બાદ ક્ષત્રિયકુંડ ડુંગરની તળેટી આવે છે. અહીં શ્રી વીર-પ્રભુના જન્મ અને દીક્ષા કલ્યાણક્રમાં બે દેરાસરો છે. ૩ કિ. મી. ચડ્યા પછી શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાનનું વિશાળ કળામય દેરાસર આવેલું છે. આ પ્રદેશ સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી ભરપૂર છે. આ પહાડ ઉપર ‘જ્ઞાન ખંડવન’ વિશાળ વન છે. આ વનમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ દીક્ષા લીધેલી. મહાવીરસ્વામી ભગવાનના ચ્યવન, જન્મ અને દીક્ષા કલ્યાણક્રમાં આ પ્રસિદ્ધ ભૂમિ છે. આવું પવિત્ર, રમણીય, શીતળ અને શાંત સ્થળ આત્માને કલ્યાણના માર્ગે શુકલધ્યાને ચઢાવી પરમ પદને અપાવે તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય ખરું? અહીં મૂળ નાયકની પ્રતિમા પરનો સંવત ૧૫૭૯ નો લેખ સરળતાથી વાંચી શકાય છે.

નવાદા:-

નવાદા રેલ્વે સ્ટેશનથી બેસી જમ્મુઈ સ્ટેશને આવી લઘ્વવાડ ક્ષત્રિયકુંડ જવાય છે. ગુણિયાળની પવિત્ર ભૂમિ અહીંથી બે માઈલ દૂર છે.

ગુણિયાળ:-

નવાદા સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર બિહારની સડકે ઘટાદાર વૃક્ષોની હારમાળામાં જંગલમાં મંગલસમું ગુણિયાળ તીર્થ છે આ ગુણશીલ વનોદ્યાન નામનું વિખ્યાત સ્થાન હતું, કે જ્યાં વીર પ્રભુના ચૌદ ચાતુર્માસ થયેલા. આ ચાતુર્માસ દરમિયાન ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીના મંગલ હસ્તે સેંકડો લોકોએ શ્રમણ ધર્મ અને શ્રાવક ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. સરોવરની વચ્ચે સુંદર જિનમંદિર છે, કે જ્યાં શ્રી મહાવીર સ્વામીની મનોહર મૂર્તિ છે. આ જિન મંદિરની બહાર ચારે ખૂણાની છત્રીઓમાં ભગવાનની પાદુકાઓ છે.

આ પવિત્ર ભૂમિમાં જ શ્રી ગૌતમ સ્વામીજીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું અને તેઓ નિર્વાણ પણ અહીં જ પામેલા. અહીંથી પાવાપુરી ૧૨ માઈલ છે.

(૮) શ્રી પાવાપુરી:-

આપણા ચોવીશમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીની આ નિર્વાણભૂમિ છે. ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે જ્યારે ભગવાનને પોતાનો અંતિમ કાળ પાસે આવતો લાગ્યો, ત્યારે આ પાવાપુરી નગરીમાં હસ્તિપાળ રાજાની વેધ-શાળામાં તેઓ ચાતુર્માસ હતા; અને આવે વખતે લોકો મરણથી હતાશ ન થાય એ ખાતર સોળ પ્રહરની દેશનામાં ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ નાં અધ્યયનો ભગવાને અહીં જ ઉચ્ચાર્યા હતાં. ચરમ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી આસો વદ અમાસના અહીં નિર્વાણ પામ્યા હતા. જે સ્થળે પ્રભુના દેહને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો, ત્યાં ચિતા શાંત થઈ જતાં, એ પુનિત રાખ જનતાએ શ્રદ્ધાથી ઉપાડ્યે રાખી અને ત્યાંની માટી પણ લોકો ખોતરી ખોતરીને ઉપાડી જતાં ત્યાં એક મોટો ખાડો પડી ગયો, ત્યાં હાલના જલમંદિરનું નિર્માણ થયું.

જલમંદિરમાં આરસનું, નંદીવર્ધને ખંધાવેલ પ્રભુની પાદુકાનું ભવ્ય વિશાળ મંદિર છે. આજુબાજુ સરોવરમાં ઊભેલાં કમળપુષ્પો એમાં શોભાવૃદ્ધિ કરે છે. આરસનું સુંદર કામ અને સ્થાપત્ય યુક્તિ પૂર્વકની રચના સાથે કળાકૃતિનાં મોહક દર્શન એ સર્વેનો અહીં સમન્વય સધાયો છે. બહારના ભાગમાં ક્ષેત્રપાળ, પ્રાદ્યી, સુંદરી અને સોળ દેવીઓનો પટ તથા શ્રી કુશળસૂરિજી મહારાજની પાદુકા છે.

અહીં દર વર્ષે દિવાળીના દિવસે વીર પ્રભુના નિર્વાણ સમયે ખુદીના લાડુ ઉછામણી બોલીને ચઢાવાય છે. દિવાળીના દિવસે ઘણા મોટા સમૂહમાં યાત્રિકો રાત્રે જાપ, ધ્યાન અને ભક્તિ કરીને પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે. રસ્તા ઉપરથી મંદિરમાં જવા માટે સુંદર પુલ બાંધેલો છે. આ મંગલકારી પ્રસંગે સ્પેશ્યલ ટ્રેઈનો સિવાય પણ આજુ-બાજુનાં સ્થળોએથી ઘણાં લોકો - યાત્રાળુઓ આવે છે. અસલમાં તો પાવાપુરીનું પ્રાચીન નામ અપાપાપુરી હતું. કાળક્રમે એનું નામ પાવાપુરી થયું. હાલમાં પાવા અને પુરી એમ બે અલગ ગામો અસ્તિત્વમાં છે. આપણું તીર્થધામ પુરીમાં છે.

ગામમાં મોટી ધર્મશાળા તથા બે માળનું શ્રી મહાવીર પ્રભુનું દેરાસર છે. દેરાસરમાં ચારે ખૂણે પાદુકા, દિકપાળ-ભૈરવ અને શાસનદેવની મૂર્તિઓ છે. પૂજા કરવાની બધી સગવડ છે. શ્રી મહેતાબ કુંવરીએ ખંધાવેલ શ્રી વીર પ્રભુનું જિનાલય અને શ્રી સંભવચરણનું અષ્ટકોણ દેરાસર આવેલ છે. પૂજા કરવાની બધી સગવડ છે. અડધા માઈલના અંતરે આરસનું સમોવસરણવાળું સુંદર ચૌમુખીનું દેરાસર છે, જ્યાં ઊતરવાની અને પૂજા કરવાની સગવડ છે. મુખ્ય ધર્મશાળા, નહાર બાળુજીની, સિંધીજીની દિગંબર વગેરેની એમ કુલ પાંચ ધર્મશાળાઓ છે, પણ દિવાળીમાં યાત્રાળુઓની તંબુમાં સગવડ કરવામાં આવે છે તેમ છતાં આ સમયે યાત્રાળુઓને થોડી અગવડ ભોગવવી પડે છે. યાત્રિકો માટેની વ્યવસ્થાની કામગીરી શ્રી મહાવીર મંડળ ભક્તિભાવથી સારી રીતે કરે છે.

પ્રભુને કેવળજ્ઞાન પ્રગટયા પછી ઇંદ્રોએ રચેલ સમોવસરણમાં બિરાજી ત્રિપદી રૂપી વાણી પ્રગટ કરી, ગણધરોએ દ્વાદશાંગી રચી, ગણધરોને પ્રતિબોધ્યા, લગ્નચવી મલ્લિક રાજાઓએ ઉત્સવ ઊજવી, દીપકો પ્રગટાવ્યા, રાજૂ શાળામાં છઠ્ઠી તપશ્વર્યામાં પંચાવન અધ્યયન, પાપવિપાકનાં પંચાવન અધ્યયન, પુણ્યવિપાકનાં છત્રીસ અધ્યયન, પ્રશ્ન વ્યાકરણના, અને પ્રધાન નામે મુખ્ય અધ્યયન કર્યાં. તે સમયે આસન કંપતાં પ્રભુનો ભોક્ષ સમય જાણી ઇંદ્રોએ પધારી નિર્વાણ સમય ઊજવ્યો, વર્તમાન શાસનપતિ ચરમ તીર્થંકર પ્રભુ મહાવીરની નિર્વાણ કલ્યાણક ભૂમિને હજારો વાર વંદના.

નાલંદા:-

પાવાપુરીથી કુંડલપુર જતાં રસ્તામાં આ પવિત્ર ભૂમિ આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં વિદ્વાનોની ભૂમિ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા આ વિસ્તારને સમૃદ્ધ કરવાના યશ મુખ્ય તો બૌદ્ધ સાધુઓને ફાળે જાય છે. સાહિત્યરસિક લોકોએ અહીં આવેલ પ્રાચીન કાળની બૌદ્ધોની નાલંદા વિદ્યાપીઠની મુલાકાત લેવા જેવી છે. આ વિદ્યાપીઠની સામે જ યોદ્ધાકામ કરતાં મળેલી ચીજોનું મ્યુઝિયમ આવેલ છે.

આ ભૂમિમાં શ્રી મહાવીર પ્રભુના ૧૪ ચાતુર્માસ થયા હતા. તેથી આ નગરીનું માહત્ત્ય વધી જાય છે.

કુંડલપુર:-

વડગામ નામે પણ ઓળખાતું કુંડલપુર શ્રી વીરપ્રભુના ગણધરો શ્રી ઇંદ્રમૂર્તિ મૌતમ, શ્રી અગ્નિભૂતિ અને

શ્રી વાયુભૂતિ નામના ત્રણે ભાઈઓની જન્મભૂમિ છે. પ્રાચીન કાળમાં અત્રે ૧૬ દેરાસરો હતાં. શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમાજી ધર્મશાળામાં આવેલ જિનાલયમાં બિરાજમાન છે. રંગમંડપની સામે નંદી-શ્વરદ્વીપની રચના કરેલી છે. કૂવા તજીક આવેલ એક સુંદર નાની છત્રી તળે દાદાજીનાં પગલાં છે.

(૯) રાજગૃહી:-

આ ભૂમિનો ઇતિહાસ યાદવોના પ્રતિસ્પર્ધી જરા-સંઘથી શરૂ થાય છે અને મગધ દેશના અનેક રાજાઓના સુવર્ણ યુગના સમયની સ્મૃતિઓથી તાજે થાય છે. ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધે ધર્મચક્રો અહીં પ્રવર્તાવ્યાં હતાં. જૈન સાહિત્યમાં જેમનાં નામે સુવર્ણીકૃત થયેલાં છે અને જેમને આજનું જગત હજી પણ સંભારે છે એવી મહાન વિભૂતિઓ શ્રેણિક, કૌણિક, મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત, કૌશલ્ય, અશોક, પુષ્પમિત્ર, અગ્નિમિત્ર, સમુદ્રગુપ્ત, વિક્રમાદિત્ય, કુમારગુપ્ત, અભયકુમાર, જમ્બુસ્વામી, ધન્નાજી, શાલિભદ્ર, મેઘકુમાર, મેતાર્યમુનિ, અર્ધમુત્તામુનિ, શર્યંભસૂરિ, અને છેલ્લે પૂણિઆ શ્રાવકને શી રીતે ભુલાય? શાલિભદ્રની અષ્ટ સમૃદ્ધિ છતાં ધન્નાની ટકોરથી મહાવીર પ્રભુને ચરણે જઈ દીક્ષા લીધી. બુદ્ધધન મંત્રીશ્વર અભયકુમારે અહીં દીક્ષા લીધેલી. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને કેવળજ્ઞાન આ રથળે પ્રાપ્ત થયેલું. શાલિભદ્રજીએ ચરિત્ર લઈને ધબધબતી શિલા ઉપર અસરણ કરી આત્મકલ્યાણ સાધેલું. શ્રી વ્રજસ્વામીજી મહારાજે અહીં અણચણ કરેલું. પ્રભવ ચોર પણ અહીં જ પ્રતિબોધ પામી દીક્ષિત થયા હતા. આવા અનેક મહાન આત્માઓ આ રાજગૃહીનાં રત્નો હતાં.

વીસમા તીર્થંકર શ્રી મુનિસુવત સ્વામીનો જન્મ આ પવિત્ર તીર્થભૂમિમાં થયેલો. એમના ચવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ કુલ ૪ કલ્યાણકો અહીં થયાં હતાં તેમ જ મહાવીર પ્રભુના ૧૧ ગણધરો અહીં નિર્વાણ પામ્યા હતા.

અહીંનું રમ્ય વાતાવરણ મનને લલચાવે એવું છે. યાત્રાળુઓ માંટે સુંદર ધર્મશાળા છે. એની બાજુમાં બગ્ચા અને સુંદર કારીગરીવાળું શ્રી મુનિસુવતસ્વામીજીનું જિનાલય છે. અહીં શ્વેતાંબર દિગંબર, સનાતન ધર્મશાળાઓ તથા બાળુ નહારજીનો ખંગલો યાત્રાળુઓને ઊતરવા માટે છે. શ્વેતાંબર ધર્મશાળામાં ભોજનશાળા છે. મુખ્ય

જિનાલયથી દોઢ માઈલ દૂર પુનિત કલ્યાણકોના પાંચ પહાડો (૧) વિપુલગિરિ (૨) રત્નગિરિ (૩) ઉદયગિરિ (૪) સુવર્ણગિરિ (૫) વૈભવગિરિની જાત્રા થાય છે. ખાધા પર્વતો કુદરતી સૌંદર્યથી ભરપૂર છે. પહેલા અને પાંચમા પર્વતની નીચે ગરમ પાણીના કુંડો આવેલા છે. અહીંથી ન્હાઈ-ધોઈને પ્રભુપૂજા થઈ શકે છે. પાંચ પર્વતોની જાત્રા કરીને પાછા ફરતી વખતે શ્રીસંઘ તરફથી ભાતું અપાય છે. મુખ્ય જિનાલયથી દોઢ માઈલ દૂર ટાંગા દ્વારા અથવા આલીને તળેટીએ જવાય છે.

(૧) વિપુલગિરિ:-

રાજગૃહી પાસેનો આ પ્રથમ પહાડ છે. અહીં શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીજીનું દેરાસર તથા શ્રી વીરપ્રભુ શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામીએ અને શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની ચરણ-પાદુકાની દેરીઓ આવેલી છે. આ પર્વત વાંકોચૂકો હોવાથી ચઢવામાં થોડો કઠિન છે.

(૨) રત્નગિરિ:-

પૂર્વકાળના અનેક જિનાલયોમાંથી હાલ ફક્ત એક જ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું જિનાલય છે. તેમજ શ્રી શાંતિનાથ, શ્રી પાર્શ્વનાથ, શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી અને શ્રી નેમીનાથજીની ચરણપાદુકાઓ આવેલી છે.

(૩) ઉદયગિરિ:-

આ પહાડ રત્નગિરિથી દોઢ કિલોમીટર દૂર છે. અહીં શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથનું દેરાસર છે. આબુખાબુ ચરણ-પાદુકાની દેરીઓ છે. એક જૂનું દેરાસર ખંડેરના રૂપમાં ખડું છે. આ પર્વત ચઢવામાં થોડો કઠિન ગણાય.

(૪) સુવર્ણગિરિ:-

આ પહાડ ઉદયગિરિની નજીક છે. પહાડનો ચઢાવ લાંબો છતાં સરળ છે. આશરે ૩ કિ.મી. નું અંતર છે. અહીંથી આદીશ્વર પ્રભુનું દેરાસર છે. તળેટીમાં ગરમ પાણીના કુંડ છે, ઊતરતાં માર્ગમાં મણિયાર મઠ અને શનિ ગુફા આવે છે.

(૫) વૈભવગિરિ:-

આ પર્વત બે માર્ગોથી ચઢાય છે. એક સોન ગુફા તરફથી અને બીજો બ્રહ્મકુંડ પાસેથી. પહેલો માર્ગ કઠણ છે. પણ રસ્તો સારો છે. બીજો માર્ગ સરળ છે. પહાડની

પાછળ રાબા શ્રેણિકોનો ભંડાર અને રોહિણિયા ચોરની ગુફા છે. સરસ્વતીજીની ખંડિત પરંતુ ભવ્ય અને સુંદર મૂર્તિ છે. ખોદકામમાંથી મળી આવેલ આ મૂર્તિઓમાંથી મુખ્યત્વે તો પ્રભુ મહાવીર માતા સાથે સૂતેલા તે છે.

આ પર્વત ઉપર શ્રી શાંતિનાથજીનું શિખરખંધી દેરાસર છે, અને શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીજીનું દેરાસર પણ છે. શ્રી ઋષભદેવ, શ્રી શાંતિનાથ, શ્રી નેમિનાથ અને શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ અહીં આવેલી છે. શ્રી ધન્નાજી અને શાલિભદ્રજીએ માસ ખમણ કરીને જે દેવગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે મૂર્તિનાં દર્શન અહીં થાય છે. શ્રી વીરપ્રભુના ૧૧ ગણધરો આ પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા. તળેટીમાં ૧૩ ગરમ પાણીના કુંડો છે જેમાં સ્નાન કરી ઉપર પૂજા કરવા જવાય છે.

જોવા લાયક સ્થળો: નંદમણિયારની વાવ, વીર પોશાલ, જરાસંધનો કિલ્લો, શ્રેણિકોનો ભંડાર, રોહિણિયા ચોરની ગુફા, પાલી લિપિનો લેખ છે. અહીં એક દિગંબર મંદિર પણ છે.

(૧૦) વારાણસી (બનારસ):-

આ નગરી પ્રાચીન છે. સાતમા તીર્થંકર શ્રી સુપાર્શ્વનાથજી અને ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથજીના ચાર ચાર કલ્યાણક થયાં છે. હાલમાં કુલ ૮ દેરાસરો છે.

શહેરના મુખ્ય ભાગ ઠહેરી બજારમાં શ્રી કેસરિયાજી અંગ્રેજી કોઠીમાં શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું, સુતતોલામાં શ્રી ગોડીજી પાર્શ્વનાથજીનું, નયાધાર ઉપર શ્રી પાર્શ્વનાથજી, શ્રી આદિનાથ તથા શ્રી સુપાર્શ્વનાથનાં દેરાસરો છે. રામવાટ ઉપર શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથજી, બાલાજીકા ફરસમાં શ્રી આદિનાથજી અને શ્રી યશોવિજયજી જેન પાઠશાળાના મકાનના ચોથે મજલે શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું દેરાસર છે. તેમાં સફેદ વિશાળ ત્રણ મૂર્તિઓ છે. પાંચમે મજલે શ્રી સુધર્માસ્વામી, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તથા શ્રી યશોવિજયજી મહારાજની દેરીઓ વગેરે આવેલાં છે. ઝવેરીના ઘર દેરાસરમાં સુંદર સફેદ હીરાની શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છે જે ખાસ દર્શનીય છે.

જોવા લાયક સ્થળો:- બનારસ ભારતના હિંદુઓનું મહાન યાત્રાધામ છે. અહીંનું શ્રી કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર સારનાથ કે જે બૌદ્ધ ધર્મનું મુખ્ય મંદિર છે, બનારસ

સુનિવર્સિટી જેમાં જૈન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસનો અભ્યાસક્રમ વિભાગ આવેલો છે. મ્યુઝિયમ, મોતીચંદ રાજનો બાગ, જ્ઞાન વાવ, મણિકર્ણિકા ઘાટ, હરિશ્ચંદ્રઘાટ, દશ અશ્વમેધઘાટ, તુલસી માનસ મંદિર વગેરે અહીંનાં ખાસ જોવા લાયક સ્થળો છે. અશોક સ્તંભ અને કૌતરેલા શિલાલેખ પણ જોવા મળે છે.

ભારત માતાનું મંદિર, ગંગા નદીના ઘાટો, હિંદુ મંદિરો, માધવરાવનો ડાયરો, નેપાળી મંદિર, ઠઠેરી બજારમાં જરી કામ કાપડની બજારો આવેલી છે. બનારસી સાડીઓ, કાપડ, લાકડાનાં રંગભેરંગી રમકડાં, તાંબા-પિત્તળના નકશીવાળા અને આકર્ષક વાસણો વખણાય છે. વળી રિક્ષાવાળા, ગાડીવાળા, કે રસ્તે જતા આવતા દલાલોનો સાથ હોય તો તેમનું પણ કમિશન ચઢે છે કે જેથી છેતરાવાની પૂરી શક્યતા છે. માટે ખૂબ સાવચેતીથી ખરીદ કરવું.

સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલના વિસ્તારમાં ૪ તીર્થંકર પર-માત્માઓનાં ૧૬ કલ્યાણકો થયેલાં છે, જે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ચંદ્રપુરી:-

બનારસથી આ તીર્થ ૧૪ માઈલ દૂર આવેલું છે. અહીં શ્રી ચંદ્રપ્રભુસ્વામીજીનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ ચાર કલ્યાણકો થયેલાં છે. શ્રી ચંદ્રપ્રભુ-સ્વામીનું સુંદર દેરાસર છે. બાજુમાં ચરણપાદુકાની દેરી છે. સારી સગવડવાળી ધર્મશાળા પણ છે.

આસપાસ ઘણાં ખંડેરા તથા ટીંબા છે, જેથી સાખિત થાય છે કે ઘણાં વર્ષો પહેલાં આ એક મોટું નગર હોતું જોઈએ.

(૨) સિંહપુરી:-

બનારસથી સાત માઈલ દૂર આવેલ આ તીર્થમાં શ્રી શ્રેયાંસનાથ પ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ ચાર કલ્યાણકો થયેલાં છે. અહીં શ્રી શ્રેયાંસ-નાથનું સુંદર દેરાસર છે. તેમજ સંભવ ચરણ મંદિર અને ચાર ખૂણે ચરણપાદુકા દેરીઓ આવેલી છે. બોદ્ધાનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન સારનાથ અહીંથી ઘણું નજીક છે.

(૩) લેલુપુર:-

આ તીર્થ બનારસથી એ માઈલ દૂર છે. અહીં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન

એમ ૪ કલ્યાણકો થયાં છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું દેરાસર છે. દાદાજીની છત્રી અને કલ્યાણક પાદુકાની દેરી પણ છે. અહીંથી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં દર્શન કરતાં કમઠવાળો પ્રસંગ જરૂર યાદ આવે છે. સેવા-પૂજા કરવા માટેની અને સારી સગવડતાવાળી વિશાળ ધર્મશાળા છે. આ તીર્થસ્થાનનો અડધો ભાગ પ્રવેતાંબરોના કબજામાં અને અડધો ભાગ દિગંબરોના કબજામાં છે.

(૪) ભદૈની:-

લેલુપુરથી અડધા માઈલના અંતરે અહીં શ્રી સુપાર્શ્વ-નાથ પ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ ૪ કલ્યાણકો થયેલાં છે. વચ્ચરાજ ઘાટપર નદીની સપાટી-થી ૨૫૦ ફૂટ ઊંચે ભદૈની મહોલ્લામાં શ્રી સુપાર્શ્વનાથજીનું દેરાસર આવેલું છે. બાજુમાં આરસની છતમાં કલ્યાણકોની પાદુકા છે. અહીંથી નદીની બંને તરફ આવેલા ઘાટનો દેખાવ સુંદર અને રમણીય લાગે છે. બાજુમાં દિગંબર જૈન દેરાસર છે.

સારનાથ:-

આ બોદ્ધોનું પ્રસિદ્ધ તેમજ પવિત્ર સ્થાન છે. ત્યાં અશોકના ધર્મચક્રવાળો સ્તંભ, પ્રાચીન વિહારનાં ખંડેરા, ૬૦ ફૂટ ઊંચા અને ૩૦૦ ફૂટના ઘેરાવાવાળો ધર્મચક્રસ્તૂપ, બોદ્ધ મંદિર સંગ્રહસ્થાન, વગેરે જોવાલાયક છે.

(૧૧) અયોધ્યા :-

બધી કલ્યાણક ભૂમિમાં આ તીર્થ પવિત્ર ગણાય છે, કારણ કે અહીં પાંચ તીર્થંકરોના ૧૬ કલ્યાણક થયાં છે, જેમાં તીર્થપતિ યુગ પ્રવર્તક પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભ-દેવ પ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, અને દીક્ષા કલ્યાણકો થયેલ છે. શ્રી અજિતનાથ પ્રભુ, શ્રી અભિનંદન સ્વામી; શ્રી સુમતિનાથ પ્રભુ અને શ્રી અનંતનાથ ભગવાન એ ચારેય તીર્થંકર પરમાત્માઓનાં (ચાર કલ્યાણકો) ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ કુલ ઓગણીસ કલ્યાણકો અહીં થયેલાં છે. સ્ટેશનથી એક માઈલ દૂર સરયૂ નદીના કિનારે કટારા મહોલ્લામાં ગઢની અંદર શ્રી અજિત-નાથનું સમૌવસરણનું દેરાસર નૂતન આરસનું ઓગ-ણીસ કલ્યાણકનું દેરાસર આવેલ છે, અહીં સેવા-પૂજાની સારી વ્યવસ્થા છે. સુંદર સગવડતાવાળી ધર્મશાળા છે. દિગંબર દેરાસરમાં બાહુબલજીની ભૂલી પ્રતિમા સુંદર છે.

ભરત મહારાજની આ પાટનગરી હતી. સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્ર તેમજ શ્રી રામચંદ્રજીથી પણ આ નગરી

પ્રખ્યાત થયેલી છે. અહીં હિન્દુ મંદિરો હજારોની સંખ્યામાં છે.

સીતાજીનો ધ્વજકુંડ, અગ્નિ પ્રવેશકુંડ, રામચંદ્રજીની પાદુકા, હનુમાનગાદી, કનક ભુવન, રત્ન સિંહાસન સીતાજીનું રસોઈ ઘર વગેરે, અહીંનાં જોવા લાયક સ્થળો ગણાય છે.

રત્નપુરી:-

અયોધ્યાથી આશરે ૧૪ માઈલ દૂર અને સોહાવલ સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ દૂર નવરોઈ ગામ છે, તે રત્નપુરી તરીકે ઓળખાય છે. શ્રી ધર્મનાથ ભગવાનનાં રચન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એ ચારે કલ્યાણકૃતિની આ પવિત્ર ભૂમિ છે. અહીં નજીકમાં જ ધર્મશાળા છે. અને તેની વચ્ચે ત્રણ પગથાર પર મૂળનાયક શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથજીનું દેરાસર છે. તેમજ અહીં શ્રી આદિનાથ, ભગવાનનું દેરાસર આવેલ છે, તેના ચાર ખૂણે શ્રી મહાવીર-સ્વામીની પાદુકાની દેરીઓ છે.

આવાં પ્રાચીન અને અલૌકિક તીર્થો આપણા હૃદયને અપૂર્વ શાંતિ અર્પી મનને ઉલ્લાસિત કરે છે.

(૧૨) લખનૌ :-

અસફ-ઉદ્-દૌલા જ્યારે ફૈઝાબાદની ગાદી પર આવ્યો ત્યારે ‘લખમણ કિલ્લા’ નામના ગામને જોતજોતામાં એક મોટા નગરમાં ફેરવ્યું, તે નગર તે જ આજનું લખનૌ.

સ્ટેશનથી એક માઈલ દૂર ગોમતી નદીને કિનારે લખનૌની ચૂડી ગલીમાં શ્રી શાંતિનાથજી, શ્રી પદ્મપ્રભ, શ્રી આદીશ્વરજી અને બીજાં બે ઘર દેરાસરો છે. ખરહન ટોલામાં શ્રી આદીશ્વરજી તેમજ ઘર દેરાસર છે. સોની ટોલામાં શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું દેરાસર છે. કૂલવાલી ગલીમાં શ્રી સીમંધર સ્વામી, શ્રી વાસુપૂજ્ય શ્રી, શાંતિનાથ અને ગુરુ મંદિર વગેરે આવેલાં છે. કેટલાંક દેરાસરોમાં સ્કલ્ટિકનાં પ્રતિમાજી છે. અહીં દાદાવાડીયાં ઊતરવા માટેની સગવડ છે. દાદાવાડીમાં પાંચ દેરાસરો છે. અહીં સેવા-પૂજાની સગવડતા છે. અહીંના કેસર બાગમાં મથુરાના કંઠાલી ટીલામાંથી નીકળેલ પ્રાચીન ભવ્ય જિન પ્રતિમાઓ દર્શનીય છે. વિવિધ આયાંગ પટે, દેરાસરાનાં તોરણો વગેરે મળી ઘણી ચીજો છે. ભગવાન મહાવીરદેવના ગર્ભા-

પહરણ અને આમલકી કીડાના પથ્થર પર આવેલોનાં દર્શ્યો બહુ જ સુંદર છે.

અહીં જોવાલાયક સ્થળોમાં છોટા-બડા ઇમામબરા, અબ્બાસ ઘર, ભુલભુલેયા તથા મ્યુઝિયમ છે. અહીંનું ભરતકામ અને કોતરણીવાળું કાપડ વખણાય છે. અહીં અત્તર અને રમકડાં પણ સારાં મળે છે.

કાનપુર:-

સ્ટેશનથી એક માઈલ દૂર મહેશ્વરી મહોલ્લામાં બાબુ રઘુનાથ પ્રસાદજીએ બંધાવેલું શ્રી ધર્મનાથ ભગવાનનું ‘શિશાકા મંદિર’ નામક ખ્યાતિને વરેલ મીનાકારી અને કલામય દેરાસર ઝાકઝમાળ છે. આ દેરાસરની કમાનો, છત, થાંભલાઓ તથા મીનાકારી કમાનો અજોડ નમૂનો છે. દીવાલોમાં તીર્થ સ્થળો, યોગ આસનો અને નારકીનાં ડુંખોના તાદશ ચીતારો હૃદયને હલાવી મૂકે છે. અહીં પૂજા વગેરેની સગવડતા સારી છે. મારવાડી, ગુજરાતી, કચ્છી ભાઈઓની વસ્તી સારી છે. અહીંય, ગુજરાતી સમાજે સંઘ ભવન બંધાવેલ છે જ્યાં ઊતરવાની સગવડતા સારી છે. આ દેરાસરની બાબુમાં કાચથી મઢેલાં પ્રાચીન કળાનાં દર્શ્યોનું સંગ્રહ-સ્થાન, શિલાલેખો પ્રાચીન ગૌરવનો ખ્યાલ આપે છે.

કાનપુર ગંગા નદીને કિનારે આવેલું છે. ગરમ કાપડ, ખાંડ, કાંસુ તથા ચામડાની ચીજો વગેરે મોટા ઉદ્યોગોનું મથક છે. સ્ટેશન ઉપર બે ધર્મશાળા છે.

કાનપુરથી અલ્હાબાદ જતાં ભરવારી સ્ટેશનથી દસ ગાઉ દૂર કૌશાંબી નગરી આવેલી છે, કે જે શ્રી પદ્મપ્રભ ભગવાનનાં જન્મ, દીક્ષા, તેમજ કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકૃતિની ભૂમિ તરીકે જાણીતી છે. શ્રીપાળ રાજાની કથાના ધ્વલ શેઠ અને ચંદનબાળાના બાકાતનું પારણું આ પવિત્ર ભૂમિના બનેલા પ્રસંગો છે. આજે ત્યાં કંઈ નથી.

(૧૩) મેરઠ :-

મેરઠ શહેરમાં આપણું એક મંદિર છે, તેમાં શ્રી સુમતિનાથ ભગવાન બિરાજે છે. તે સિવાય દિગંબરોનાં ચાર દેરાસરો પણ દર્શનીય છે. બજારમાં મહેશ્વરનું મંદિર, સૂરજકુંડ વગેરે પણ જોવા લાયક છે.

હસ્તિનાપુર:-

મહાભારતકાળના પ્રચંડ ગુરુકુળનો મહિમા ધરાવતું આ પ્રાચીન સ્થળ મેરઠથી ૨૨ માઈલ દૂર અફાટ જંગલની

વચ્ચે આવેલું છે. આ ભૂમિમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન, શ્રી કુંથુનાથ ભગવાન, તથા શ્રી અરનાથ ભગવાનનાં ચવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ દરેકનાં ચાર મળી બાર કલ્યાણકૃતિ થયાં છે. આ ભૂમિ પર પગ મૂકતાં જ આપણા મનમાં ઈતિહાસની અનેક સ્મૃતિઓ તાણ થાય છે. શ્રી શ્રેયાંસકુમારે એક વર્ષના ઉપવાસી શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનને વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે અહીં જ ઈશ્વર-સથી પારણું કરાવ્યું હતું, અને જગતમાં ‘અક્ષય-તૃતીયા’ નામનું પર્વ પ્રવર્ત્યું હતું. હાલમાં પણ વર્ષીતપ કરનારા ઘણા તપસ્વીઓ પારણા માટે અહીં આવે છે. યોગણીસમા તીર્થંકર શ્રી મલ્લિનાથજી આ નગરમાં સમવસયા હતા અને તેમણે જ રાજ્યોને પ્રતિયોધ પમાડી જૈનધર્મી બતાવ્યા હતા. વીશમા તીર્થંકર શ્રી મુનિસુવત સ્વામીએ આ ભૂમિમાં વિચરીને ગંગાવતી તથા કાર્તિકેય શેઠને સંયમનો માર્ગ ગ્રહણ કરાવ્યો હતો. ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ તથા ચૌવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીએ પણ આ ભૂમિની સ્પર્શના કરી હતી. આ સિવાય પરશુરામ, પાંડવ આદિ બીજા પણ અનેક પુરુષોની સ્મૃતિ આ નગર સાથે જોડાયેલી છે.

અત્રે વિશાળ ગઢની અંદર વિશાળ નૂતન શિલ્પબદ્ધ શ્રી શાંતિનાથજીનું દેરાસર છે. સાથે વિશાળ સગવડતાવાળી ધર્મશાળા છે. અત્રે એક દિગંબર મંદિર છે. એક માઈલ દૂર શ્રી શાંતિનાથ, શ્રી કુંથુનાથ, શ્રી અરનાથની ચરણપાદુકાની દેરીઓ છે. અહીં જૈન છાત્રાલયમાં પણ ઔમુખજીનું દેરાસર છે.

(૧૪) અંબાલા:-

અંબાલા સિટીથી અડધો માઈલ દૂર અંબાલા શહેર છે. અહીં જૈનોની ૬૦૦ની વસ્તી છે. અહીં લાવકોંડા મહોલ્લામાં શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું મંદિર છે. અહીં ઘણી જ સંસ્થાઓ છે. આત્મારામ જૈન ભવન; આત્મારામ જૈન હાઈસ્કૂલ, આત્મારામ જૈન ગર્લ્સ સ્કૂલ, વાચનાલય તથા જૈન સભા તથા કોલેજ તથા ધર્મશાળા શ્રી આત્મારામ મહારાજ સાહેબના નામ સાથે જોડાયેલ છે.

(૧૫) જલંધર:-

અહીં એક સુંદર દેરાસર આવેલું છે. અહીંથી ખસ દ્વારા હોશિયારપુર અને લુધિયાના જઈ શકાય છે.

હોશિયારપુર:-

હોશિયારપુર સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર હોશિયારપુર ગામ આવેલ છે. શીશમહેલ બજારમાં શિખરખંધી બે દેરાસર આવેલ છે. મૂળનાયક ભગવાન શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામીનું દેરાસર છે, જેના ધુમટનો બધો ભાગ અમૃતસરના શીખોના સુવર્ણ મંદિર માફક સંવત ૧૬૪૮ માં અહીંના સ્વ. લાલ ગુજરમલજીએ લાખોના ખર્ચે સોનાનાં પતરાંથી મઢાવેલ છે. આથી દેરાસર સુવર્ણ મંદિરના નામે યોગબાધ છે. આની પાસે સંવત ૧૯૫૦માં શ્રી-સંઘે મૂળ નાયક શ્રી પાર્શ્વનાથનું દેરાસર બંધાવેલ છે. આ મંદિર ડર ફૂટ ભંયું અને ડર ફૂટ પહોળું છે. અહીંયાં ધર્મશાળા તથા સમાધિમંદિર પણ છે.

લુધિયાના:-

લુધિયાના રેલવે સ્ટેશનથી અડધો માઈલ દૂર લુધિયાના શહેર આવેલ છે. દાલબજારમાં શ્રીસંઘે બંધાવેલ દેરાસરની નજીકમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરખંધી દેરાસર સં. ૧૯૫૦માં બંધાવેલ છે. ચોડા બજારમાં શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું દેરાસર છે.

(૧૬) જમ્મુતાવી:-

ઘણાં વર્ષો પૂર્વે કાશ્મીરની ઘાટીઓમાં આવેલ સૌંદર્યનું કુદરતે કરેલ આ સ્થળમાં એક ઘર દેરાસર તો હતું, પરંતુ સંવત ૨૦૩૧ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ ને રોજ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજી મહારાજની નિશ્રામાં શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાનનું એક સુંદર જિનાલય આ સ્થાને સાકાર પામ્યું. બ્રિટિશરોના સમયમાં કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાની શિયાળામાં જમ્મુમાં રાખવામાં આવતી હતી,

શ્રીનગર :-

કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાનીનું આ શહેર છે. જેલમ નદીને કિનારે દરિયાથી ૧૫૬૦ મીટરની ઉંચાઈએ આવેલું પ્રકૃતિ સૌંદર્યથી ભરપૂર અને આહ્લાદક હવામાનનો અનુભવ આપતું, જેવા કરતાં અનુભવવા જેવું આ શહેર છે. અહીંયાં ફરી ફરીને કાશ્મીરની ખીણનું પ્રકૃતિ સૌંદર્ય માણવા જેવું છે, ‘અનંત બાગ’માં ગંધકના પાણીનાં ઝરા છે. જગતના કોઈ પણ ભાગમાં ન થાય એટલાં મીઠાશવાળાં ફળો જેવાંકે- દાડમ, દ્રાક્ષ, પીચ, સફરજન વગેરે અહીંની પેદાશ છે. લાકડાનું નકરીકામ, ધાતુકામ,

રેશમ, અને રેશમી કાપડ, ગરમ શાલ અને ગાલીચા જેવા હસ્ત ઉદ્યોગો અહીંયાં ખીલેલા છે.

પહેલગામ:-

એક વખત ભરવાડોના ગામ તરીકે ઓળખાતું આ ગામ શ્રીનગરથી ૯૬ કિ.મી. દૂર છે. શ્રીનગરથી પહેલગામ આવતાં કોઈ અદ્ભુત અને રોમાંચક વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે. કેસરનાં ખેતરોમાંથી પસાર થતો રસ્તો, બરફા-ચ્છાદિત પર્વતો, કૂલોથી વધુ રમણીય લાગતો રસ્તો આપણાં મનને પ્રકુલિત કરે છે. ‘જેવી’તી કંદરા જેવી’તી કોતરો, રોતાં ઝરણાંની આંખ દહોવી હતી.’ પાણીના ધોધનો આવતો રણુકાર પહેલગામ નજીક આવી રહ્યું છે, તેની નિશાની આપે છે. પહેલગામમાં રમત-ગમતો માટે સુંદર ક્લબ પણ આવેલી છે.

ટાંગામાર્ગ:-

અહીંયાં એક ટૂરિસ્ટ બંગલો આવેલો છે જ્યાં રસોઇ માટેની પણ સગવડતા છે. શ્રીનગરથી ગુલમર્ગ જતાં રસ્તામાં ટાંગામાર્ગ આવેલ છે. ચોખાનાં ખેતરોમાંથી પસાર થતાં અને ‘ચોપલાર’નાં ઝાડોથી શોભાયમાન મકાનો ટાંગામાર્ગની શોભા છે.

ખિલનમાર્ગ:-

ગુલમર્ગથી આશરે ૪૦ મિનિટને રસ્તે જંગલી કૂલોથી ઘેરાયેલું ખિલનમાર્ગ આવેલું છે. વુલર અને ખીજાં સરોવરોનાં નિર્મળ પાણી અને ઘણા ઘણા સંદેશો જાણે કહેતાં ન હોય તેવી પર્વતોની ટોચોની વાતો સાંભળવા જેવી છે.

ગુલમર્ગ:-

મે ની ૧૫ મી થી ઓક્ટોબરની ૧૫ મી એ ગુલમર્ગની ઉનાળુ સીઝન કહેવાય છે કે જે સમયમાં પહેલો ‘સ્નોફોલ’ થઈ ચૂક્યો હોય છે. ટાંગામાર્ગથી ગુલમર્ગ માર્ગે જતાં પાઇનનાં સુંદર ઝાડો નજરે ચડે છે. ગુલમર્ગની ખીણ દેવદાર અને પાઇનનાં જંગલોથી ભરપૂર છે. પર્વતોને સ્પર્શીને આવતી ગુલાબી હવા મીઠી લાગે છે. ગુલમર્ગ દુનિયાના કુદરતી ગોદક-કેસ માટે જાણીતું છે. ‘તારી જો હાક સુણી કોઈના આવે તો તું એકલો જાને રે.’

કવિની એ પંક્તિ આપણને યાદ આવે છે. અને એમ જ થાય છે કે આ કુદરતી સૌંદર્યનું પાન કરતાં કોઈ એકાંતી આનંદ અનુભવી લઈ, પવનના મીઠા કલરવની સાથે ગાતાં ગાતાં પવન સાથે અહિંસાનો સંદેશો જગતને મોકલતા રહીએ.

નહેરુ પાર્ક:-

અહીંયાં નજીકમાં આવેલ નહેરુ પાર્ક તથા ખીજા બાગો જેવા જેવા છે.

અરમેશાહી:-

શ્રીનગરથી ૯ કિ.મી. દૂર જહાંગીરના સ્વપ્નને પૂર્ણ કરી શાહજહાંએ સુંદર અને નાજુક બાગ અહીં બનાવેલ છે. અહીંથી વહેતા સુંદર ઝરણાંના પાણીમાં કુદરતી દવાઓની અસર હોય તેવું કહેવાય છે.

નિશાત બાગ:-

સને ૧૯૩૪માં નૂરજહાંના ભાઈએ બંધાવેલ અવનવાં કૂલોથી શણગારાયેલો આ બાગ જેવા જેવો છે.

શાલીમાર બાગ:-

મોગલ શહેનશાહ જહાંગીરે પોતાની પત્ની નૂરજહાં સાથેના સ્વેચ્છાવિહાર માટે એક અતિ સુંદર બાગની રચના કરી હતી. તે આ શાલીમાર બાગ.

(૧૭) અમૃતસર:-

અમૃતસર પંજાબનું સરહદી શહેર છે. પાકિસ્તાનની સીમા અહીંથી એકદમ નજીક છે. અહીંથી પાકિસ્તાન રેલવે દ્વારા જઈ શકાય છે. અહીંયાં શ્રી અરનાય પ્રભુનું દેરાસર છે. વળી અહીંયાં ઉપાશ્રય પણ છે. હવેલીવાળા લગ્નામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન લાઇબ્રેરી આવેલી છે. ગામની બહાર શ્રી દાદાવાડીમાં દેરાસર આવેલ છે.

અહીં સરોવરની મધ્યમાં આવેલ શીખોનું સુવર્ણ-મંદિર જેવા જેવું છે. સૂર્યનાં કિરણો પડતાં ઉપરના ભાગે મઢલાં સોનેરી પતરાં ઝળહળી ઊઠે છે. જ્યારે રાત્રે ચાંદનીમાં આખોય દેખાવ મનને શીતળતા અર્પે છે. મંદિરમાં ગ્રંથ સાહેબનું બહુમાન કરાય છે. શીખ કોમમાં ધર્મ માટે પ્રાણ પાથરવાની ધગશ એ ગ્રંથ સાહેબના લખાણને આભારી છે.

સ્વતંત્રતાની લડત માટે પોતાના જીવન ન્યોછાવર કરનારની ધાતકીપણે કલેઆમ અંગ્રેજોએ કરેલી તેનો તાદેશ ચિતાર અહીં આવેલ જલિયાનવાલા બાગમાં જોવાથી મળે છે. જનરલ ડાયરે વર્ષાવેલ ગોળીઓની નિશાની આજે પણ આ બાગમાં મૌજૂદ છે. અહીં આવેલ 'ક'પતી બાગ'માં કલબતું મકાન, વૃક્ષોની શોભા અને ખીજાં હવા ખાવાનાં સ્થાનો છે. દરવાજા બહાર એક વૃક્ષ હેઠળ ઠંડા પાણીની કૂઈ છે, જેમાં ખારે માસ ઠંડું પાણી રહે છે.

(૧૮) નવી દિલ્હી:--

પાંડવોના સમયમાં દિલ્હીનું નામ 'ધંદ્રપ્રસ્થ' હતું. ૧૮૫૭ પછી તે અંગ્રેજ સરકારની રાજધાનીનું શહેર બન્યું. ૧૯૪૮ માં ભારત સ્વતંત્ર બન્યું.

દિલ્હી એ સ્વતંત્ર ભારતનું પાટનગરનું શહેર છે. ભારત સરકારનાં વિવિધ મુખ્ય ખાતાંઓના સંચાલન માટેની મુખ્ય કચેરીઓ અહીં આવેલી છે. વિવિધ દેશોનાં એલચી ખાતાંઓ પણ અહીં આવેલાં છે. અહીંયાં બસની સગવડ સારી છે.

ચાંદની ચોક આગળ કિનારી બજારમાં નવધરા મોહલ્લામાં શ્રી સુમતિનાથજીનું મોટું દેરાસર, મેઠા ઉપર શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું, સાથે સ્ફટિક વગેરે રત્નોની પ્રતિમાજીનું દેરાસર છે, ચેલુપુરી મોહલ્લામાં શિવાલી ગલીના નાકે શ્રી સંભવનાથજીનું, ચિરાખાનામાં શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજીનું, જેમાં લીલાં રત્નની શ્રી મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિ દર્શનીય છે. અનાર ગલીમાં હજારીમલજીનું બુદ્ધાં બુદ્ધાં રત્નોની પ્રતિમાજીવાળું ઘર દેરાસર, ૩૫ બજારમાં પંજાબી ભાઈઓએ બંધાવેલ નૂતન જન દેરાસર, કુતુબ-મિનાર જતાં રસ્તામાં એક દૂર ચોગઠી મસ્જિદ નજીક દાદાવાડીમાં આવેલ શ્રી અરિષ્ટમીનું દેરાસર, દાદાવાડીમાં શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું દેરાસર આવેલ છે. કિનારી બજાર, ભોજપુર અને વઢવાડામાં ત્રણ જૈન ધર્મશાળાઓ છે. અહીં નાના કદમાં આબેહૂબ રીતે શેત્રુંજય પહાડની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. અહીં ધર્મશાળા પણ વિશાળ છે. અહીં આત્મવલ્લભ જૈન ભુવન પણ આવેલું છે.

જોવાલાયક સ્થળોમાં કુતુબમિનાર, રાષ્ટ્રપતિ ભવન, પાર્લામેન્ટ હાઉસ, મોગલ ગાર્ડન, સચિવાલય, રેડીઓ ઘર, બિરલાહાઉસ, બિરલામંદિર, જંતર મંતર, જૂની દિલ્હીમાં લાલ કિલ્લો, બુરખા મસ્જિદ, મકબરો, રાજઘાટ, શાંતિ

ઘાટ, વિજયઘાટ જેવાં ઘણાં સ્થળો આવેલાં છે. અહીં આરસ-લાકડાની કારીગરીની ચીજો સારી મળે છે. ગુજરાતીઓ માટે ગુજરાતી સમાજમાં ઊતરવાની તથા જમવાની સારી સગવડતા છે.

(૧૯) આગ્રા કેન્ટ:--

મોગલ સલ્તનતનાં વૈભવ અને જહોજલાલીનાં સ્મરણો સાચવતા આ સ્થળે પોતાની પત્ની સુમતાજીની યાદમાં શહેનશાહ શાહજહાંએ બંધાવેલ દુનિયાભરમાં કારીગરીમાં અણુમોલ અને અજાયબ ગણાતો તાજમહાલ અહીં આવેલો છે. ખીજાં જોવાલાયક સ્થળોમાં લાલ કિલ્લો, દીવાને ખાસ, દીવાને આમ, વગેરે મુસ્લિમ સ્થાપત્યની અનેક ઇમારતો જોવાલાયક છે. આપણી સરકારના પ્રયત્નનાં ફળરૂપ જોવાલાયક દયાળ બાગ અને વિદ્યામંદિર પણ અહીં છે.

રોશન મહોલ્લામાં શ્રાવક માનસિંહે બંધાવેલ શ્રી હરિસૂરિજીની નિશામાં સંવત ૧૬૨૬માં પ્રતિષ્ઠા થયેલ શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજીનું મોટું સગવડતાવાળું દેરાસર છે, જેમાં શ્રી શીતળનાથ ભગવાનની શ્યામ પ્રતિમાજી ચમત્કારિક, ભવ્ય અને દર્શનીય છે. બાબુમાં સગવડતાવાળી જૈન ધર્મશાળા પણ છે.

નાની મંડીમાં શ્રી સીમંધરસ્વામી, શ્રી સુવિધિનાથ, શ્રી શાંતિનાથ, શ્રી નેમનાથ, શ્રી વાસુપૂજ્ય, શ્રી કેસરિયાનાથજી, શ્રી અંદ્રપ્રભુ, શ્રી પાર્શ્વનાથજી, શ્રીમહાવીરસ્વામી, મોતીકટરામાં શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું એમ શહેરમાં આઠ જૈન પ્રવેતાંબર દેરાસરો અને શ્રી વિજયધર્મ લક્ષ્મીજ્ઞાન મંદિર છે. પરમ શ્રાવિકા ચંપાબાઈની ઉચ્ચ તપસ્યાના પ્રભાવથી અકબર બાદશાહ પ્રભાવિત થયા. શ્રી હીરસૂરિજી મહારાજને માન સહિત બોલાવી, પ્રતિબોધ પામી અમારી પડહ બળવ્યો અને તામ્રપત્ર લેખો લખાવ્યા એવી પવિત્ર આ ભૂમિ છે. અહીંયાં આરસ, લાકડા, ઘાતુકામ, નકશી-કામ, શેતરંજી, ગાલીચા વગેરેની ખરીદી બેચાર સ્થળોની સુલાકાત લઈને જ કરવી એનો ખ્યાલ રાખવો.

શૌર્યપુરી:--

બાવીશમા રાજુલપતિ શ્રી નેમનાથપ્રભુની વ્યવન, તેમજ જન્મ કલ્યાણક સૂચિત આ પ્રાચીન નગરી આગ્રાથી ૪૭ માઈલ દૂર અફાટ જંગલમાં છે. આગ્રાથી ટુંડલા જંકશન થઈ શિકોહાબાદ ઊતરી ત્યાંથી ૧૩ માઈલ ગાડીમાં કે પગે ચાલતાં જવું અનુકૂળ છે. મુખ્યત્વે આગ્રાથી બસ

દ્વારા યાત્રાગુઓ અહીં આવે છે. એક વખતની સમૃદ્ધિ-શાળી અને મહાન આ પ્રાચીન નગરી આજે નિર્જન અને વેરાન છે. અહીં શ્રી હીરવિજયસૂરિજી સંઘ સાથે યાત્રાર્થે પધાર્યા ત્યારે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. સં. ૧૬૬૨ શ્રી હીરવિજયસૂરિજીના પ્રશિષ્ય પં. જયવિજયજી આ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા ત્યારે અહીં સાત દેરાસરો હતાં. તેઓ કહે છે :

શ્રી જિનવર પ્રાસાદ સાત પૂજી બહુ ભગતઈ
જન્મભૂમિ પ્રભુ નેમિની પ્રભુમી બહુ ભગતઈ

પરંતુ આજે તો અહીં પાંચ દેરાસરો છે. તેમાં ચાર ખાલી પડ્યાં છે અને એકમાં જ પ્રતિમાજી છે જેમાં શ્રી નેમનાથ ભગવાન ખિરાજમાન છે. સંવત ૧૬૬૦માં ગ્વાલિયર નિવાસી શેઠ નથમલજી ગુલેચ્છાએ અહીં ખાલી-શાન દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે. કલકત્તાવાળા શેઠ હનુમાનસિંહ લક્ષ્મીચંદની નવી ધર્મશાળા છે.

(૨૦) ચૌમુલા:-

ચૌમુલા રેલવે સ્ટેશનથી ૬ માઈલે અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુની સાતકૃષ્ણાવાળી ભારતભરમાં અદ્વિતીય ૧૧૦૦ વર્ષની પ્રાચીન નીલવર્ણની ૧૪ ફૂટ ઊંચી ચમત્કારિક પ્રતિમાજી છે.

(૨૧) સુરત:-

અંગ્રેજો ભારતમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે તેમના વ્યાપાર માટેના મથક તરીકે સૌ પ્રથમ કોઠી સુરતમાં નાખી અને એ શહેરની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી ગઈ. તાપી નદીનાં નિર્મળ વહેણે પણ સુરત શહેરને ભેટી ભેટીને પસાર થતાં જાય છે. આવા સુરતને કોઈ એ સોનાની મૂરત કહી છે, તેમાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી. ભારતનાં આર્ટ-સિલ્ક કાપડ ઉદ્યોગનું તેમ જ તાંબાના પોલિએસ્ટર વગેરેનાં કાપડોનું ઉત્પાદન કરતું આ મોટું શહેર છે. એટલા જ માટે તેને ભારતનું જાપાન કહેવાય છે. હીરા અને ઝવેરાત-નો તેમજ જરીનો મોટો ઉદ્યોગ અહીં જ ખીલ્યો છે. આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે અહીંના માણસો બુદ્ધિમાન તેમજ મહેનતુ છે. અહીંયાં આપણા જૈનોની વસ્તી ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં છે.

ઉપર જોયું તેમ આ એક અતિ પ્રાચીન શહેર છે. અહીં શ્રી જૈન દેરાસરોની સંખ્યા ૫૦ ઉપર છે.

આપણાં દેરાસરો તથા ઉપાશ્રયોમાં મુકાતા જરી ભરેલાં છોડો, સારામાં સારાં અહીંયાં બને છે. અહીં ત્રણ મોટી ધર્મ-

શાળાઓ આવેલી છે જેમાં (૧) ધર્મશાળા રેલવેસ્ટેશન સામે છે. જેમાં આપણું દેરાસર પણ છે (૨) ગોપીપુરામાં સુભાષ ચોકમાં શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદભાઈએ બંધાવેલી છે. (૩) ગોપીપુરા ખપાટિયા ચકલો જીવનવિલાસમાં શ્રી ભુરિયા-ભાઈ જીવનચંદની ધર્મશાળા છે.

અહીં શ્રી વર્ધમાન જૈન તામ્રપત્ર આગમ મંદિર મુખ્ય છે. પૂ.આ. શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે તામ્રપત્ર ઉપર આગમો લખાવી અહીં રખાવેલ છે. બાબુમાં ગુરુમંદિર છે, જેમાં શ્રી સાગરાનંદસૂરિજી મ.સા.ની મૂર્તિ ખિરાજમાન છે. ગોપીપુરા નાણાવટ-કતારગામ અને લાઈન્સનાં સુંદર દેરાસરો આવેલાં છે. કતારગામે દર કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ શત્રુજયનો પટ બંધાય છે અને સુરતના દરેક જૈનો અહીં દર્શનાર્થે આવી, શત્રુજયની યાત્રાનો લાભ લે છે. નજીકમાં આવેલ રાંદેર ગામમાં પણ દેરાસરો આવેલ છે. અહીંની નવી ચોપાટી જોવાલાયક છે. તેમજ આર્ટ-સિલ્ક મારકેટ ઉપર આવેલી ફરતી હોટલ પણ જોવા જેવી છે. સુરતની ધારી વખણાય છે. અહીં શહેરમાં ફરવા માટે બસ તેમજ રિક્ષાની સગવડતા છે.

(શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જૈનભક્તિ મંડળ-મુંબઈની એક પ્રસિદ્ધ થયેલી નોંધમાંથી સાભાર)

ફોન : ૪૪૦

T. Address : HARMON

With Best Compliments From

હરીલાલ મોનદાસ એન્ડ સન્સ

કમીશન એજન્ટ એન્ડ એકસ્પોર્ટર્સ

એન્ડ

ઓઈલ મીલર

મહુવા

(સૌરાષ્ટ્ર)

MANILAL MOHANLAL PAREKH

Licenced Clearing Agent
Clearing, Forwarding and Warehousing Agent.

Godown
66 Motisha Lane, (Love Lane)
Magaon, (Byculla)
Bombay-10

Office : 328532
97 Kagi Sayed Street
Amar Chamber 2nd Floor
Bombay-3

A good deed is one that brings a Smile of joy to the face of another
--Prophet Mohammad (A. H.)

દાંતની સુરક્ષા અને મજબૂતાર્થ માટે.

મીઝાન ટુથ પાવડર

વાપરવાનો આગ્રહ રાખો

— ઉત્પાદક —

હાદીદ પ્રોડક્ટ્સ

બંદરરોડ-મહુવા

ધી તારાપુર કો. ઓપ. અર્થન બેન્ક લી.

બેન્ક બિલ્ડીંગ, તારાપુર ૩૮૮ ૧૮૦

સ્થાપના ૧૯૩૦ ઓડિટ વર્ગ અ

અધિકૃત શેર ભંડોળ : ૩,૦૦,૦૦૦/-

ભરાયેલ શેરભંડોળ : રૂ. ૨,૫૮,૦૦૦/-

થાપણો : રૂ. ૫૭,૦૦,૦૦૦/-

રિઝર્વ ફંડ : રૂ. ૨,૭૪,૦૦૦/-

અન્ય ફંડ : રૂ. ૪,૫૪,૦૦૦/-

* ૪૮ વર્ષથી ગામની અવિરત સેવામાં ગામની સૌ પ્રથમ સહકારી સંસ્થા

* સેક્રેટરિયેટ લોકસર્ની સગવડ

* થાપણો ઉપર આકર્ષક વ્યાજના દર

* આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના લોકોને નિયમ મુજબ ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

* તમામ પ્રકારના બેન્કિંગ કામકાજ માટે રૂબરૂ સંપર્ક સાધો.

છોટાભાઈ ર. પટેલ

ચેરમેન

ભુપેન્દ્રકુમાર પુ. પટેલ

મેનેજર

કાંટાઓમાં સર્વોત્તમ

ત્રણ વાંદરા છાપ

કાંટા

અને

કાઉન્ટર બેલેન્સ

વાપરો

ઉત્પાદકો

ગાંધી સ્કેફલિ મેન્યુ. કું.

ગાંધીચોક સાવરકુંડલા

પ્રાન્ચીઝ

રતલામ

હૈદરાબાદ

અજમેર

ભગવતી કીમ સેન્ટર

આઝાદ ચોક

સાવરકુંડલા

દરેક બતના નિકલ તથા

કામ પોલીશના સ્પેશ્યાલીસ્ટ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

ધી પાલ શુપ કો-ઓ. કોટન સેલ. સોસાયટી લીમીટેડ,

જહાંગીરપુરા જીન રાંદેર તા. ચોયાંશી, જીલ્લો સુરત

સ્થાપના તા. ૫-૮-૧૯૨૪ નોંધણી નંબર, ૪૪૬૨,

શેર ભંડોળ રૂ. ૧,૩૪૯૦૦/૦૦

અનામત ભંડોળ રૂ. ૬૬૭૭૬/૮૮

સભાસદ સંખ્યા ૨૬૩૫

અન્ય ફંડો : રૂ. ૩૦૫૧૭૬/૪૨

મંડળીના સભાસદોએ પકવેલો કપાસ એક જથ્થે કરી સારી રીતે પિલાવી પ્રેસ કરી એકીકરણ પદ્ધતિથી તેમાંથી નીપજતા ૩ કપાસીઆંતું વેચાણ કરી આપવા તથા સારી બતતું શુદ્ધ ખી રસાયણિક ખાતર તેમજ જંતુનાશક દવા મેળવી સભાસદોને ઈન્ડેન્ટ પદ્ધતિથી વહેંચણી કરી પૂરી પાડે છે.

ખુશાલભાઈ મકનભાઈ પટેલ

સેક્રેટરી

શંકરભાઈ રતનજી પટેલ

મેનેજર

છોટાભાઈ કે. પટેલ.

પ્રમુખ

નવરતન ચૂર્ણ

(ખીજેરા ચૂર્ણ)

આ અસુતપૂર્વ ઔષધ “આયુર્વેદની સાત અમૂલ્ય જડી-બુટ્ટીઓ” અને આયુર્વેદના ક્ષેત્રનો અમારો “૬૨ વર્ષનો બહોળો અનુભવ” અને “નિપુણતા”ના “નવરતન”નો સમન્વય છે.

જનતા જનાર્દનના આરોગ્યની રક્ષા માટે આ અમૂલ્ય ઔષધ મૂકતાં અમો આનંદથી લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આ ચૂર્ણનું નિત્ય સેવન જૂનો કે નવો ગેસ તથા ધોરાક-નું પાચન ન થવું, અજીર્ણ, જમ્યા પછી પેટ ભારે લાગવું, મંદાગ્નિ, મુખમાં મોળા આવવી, ખોટા ઝોડકાર, લીવર કે આંતરડાની કમજોરી જેવી ખામી દૂર કરી આપના આરોગ્યનું રક્ષણ કરે છે. મુખવાસ તરીકે ભોજન પછી તથા ફળો પર છાંટી ખાઈ શકાય છે.

નિર્માતા

કાઠીયાવાડી બાલામૃત સોગઠી ડીપો

આંખાચોક, ભાવનગર-૩૬૪ ૦૦૧

Gram : SITFURN

Phone : 172 / 230

Res : 173

✽ With Best Compliments from ✽

SAURASHTRA STEEL INDUSTRIES LTD.

G. I. D. C. Industrial Estate.

LIMBDI-363421.

Regd. Off. : Regent Chambers, 2nd Floor,
208, Ceremonial Boulevard, Nariman Point,

Phone : 234136
234172

BOMBAY-400 021

Gram : SILFURN

ફોન એક્સિસ : ૩૯૩૩

ઘર : ૫૪૫૬

ઉત્તમ કવોલીટીનું પ્રતીક

સુગંધ જે સુખને સાકાર કરે છે, સુખદ સ્મૃતિઓને જે સજીવ કરે છે.

શુભમહોરી ગંધ એની, સુખ સમી લાગે.

પડી પાછલી તે યાદ બધી હરણા થઈને નાચે

ધૂપસળા ઉભરાતી અહર્નિશ મન એમાં રાચે.

એ જ આપની લાડલી અગરબત્તી

એવોન

નિર્માતા :- શશી ઈન્ડસ્ટ્રીઝ દરબારી કોઠાર સામે

શેલારયા રોડ-ભાવનગર ૧

Reduce Your Manufacturing Cost By
Using Our
Superior Quality

ROBIN BRAND & INDIA BRAND

Cotton Healds, Steel Reeds, Wire Healds,
All Metal Reeds and Heald Frames
Exporters, Importers and Largest Stockists of :

Genuine Standard Make of Textile
Machinery, Stores, Accesories &
Lubricants

MEHTA PARIKH & COMPANY PRIVATE LIMITED

46-47, Bombay Samachar Street, Fort,
Bombay-400 023.

Registered Office :

Kapasia Bazar, Ahmedabad-380 002.

Grams : Robin Brand

Phones :

Bombay : 254954, 250312, 254990

Residence : 356932, 358019

Ahmedabad : 381520, 381581, 382684

Residence : 411794, 411340

House of Repute and Service For Over
51 Years

Distributors and Stockists of :

**THE NEW INDIA INDUSTRIES
LTD.,
BARODA.**

V. M. INDUSTRIES

Govt. Regd. Manufacturers & Dealers of
'BALDIWALA' Brand Beam Scales &
Counter Machines.

SUPPLIERS FOR :

- Gujarat ◦ Rajasthan ◦ U. P. ◦ M. P. ◦ Punjab
- Hariyana ◦ Himachal ◦ Jammu/Kashmir
- Assam ◦ Mahaashtra ◦ Andhra ◦ Tamilnadu
- Kerala ◦ Delhi

River Bank,
SAVAR-KUNDLA
(Gujarat) 364515

Specialst : Counter Machine 2 kg. 10 kg.
15 kg. 20 kg, 25 kg, 50 kg.

ફોન નં. ૪૮૬

નટવરલાલ વી. મથુરાદાસ

ચાંદીના દાગીનાના વેપારી

શરાફ ખંભર
મહુવા
(જિ. ભાવનગર)

With Best Compliments From

ELECTRO METAL INDUSTRIES

Bazaz Bhavan

12 th. Floor
226, Nariman Point
BOMBAY-400 021

दुकान : १५७

घर : १३६

With Best Compliments From

THADHAMAL SHALUMAL

थ धा म ल शालू म ल

अनाज और किराना के व्यापारी

बालाघाट (म. प्र.)

Phone No. H.O. 453251 Sales off : 269501
Grams. RASIK : Telex : 011-6714

Chemicals (Importers & Exporters)

AMRITLAL CHEMAUX LIMITED

Rang Udyan
Sitladevi Temple Road
Mahim
Bombay 400 016

Sales office Address :

AMRITLAL CHEMAUX LIMITED

11, Sprott Road,
Ballard Estate,
Bombay 400 038

Dealers in Dyes and Chemicals, Selling Agents
For Sojuzchimexport, U. S. S. R. For Dyes, Inter-
mediates and Chemicals & General Indentors With
Business

Contacts all over the World-
Also

A Recognised Eligible Export House Exporting
Dyes, Chemicals, Engineering goods, Processed
Foods etc.

all over the World.

Cable : PREMPARAG

Phone : 262934
268625
260980
268795

Telex : 11-5372

With Best Compliments From

KESHAVLAL TALKCHAND & CO. KAYTEE CORPORATION

(Govt. Recognised Export Houses)

India House, Opp : G. P. O.
P. O. Box No. 1472
Bombay - 400 001.

Leading Exporters of Cotton Textiles,
Yarns, Cotton Hosiery, Knitted Garments
and Handlooms

Branches : Madras, Ahmedabad, Coim-
batore, Ichal Karanji

Winners of Fifteen Top Export Awards

F O R

Textiles — Yarns — T-Shirts —
Knitwear — Handlooms

With Best Compliments From

ASIAN ENGINEERING WORKS.

Manufacturers of :
Utensils & Dairy Equipments

Ahmedabad Office :

Phone { Factory : 887213
Resi : 445763

Gujarat Audyogik Vasahat
Vyapari Mahamandal,
Shed No 211, 212, 213, 214,
Odhav, Ahmedabad
Pin-382410

Bombay Office :

Phone { Office : 357567
Resi : 473832

96 Kika Street,
142, Panjrapole Lane
Bombay-4

Tel : 344195/339156

શા કલ્યાણીય ડુંગરશીની કું.

કુમકુમ ટી સેન્ટર

પ્રોપ્રાયટર : કલ્યાણીય ડુંગરશી સાયલા

દરેક જાતની ચહાના છૂટક તથા જથ્થાબંધ વેપારી.

૨૭૩/૭૭, અનંત દીપ ચેમ્બર્સ, નરસી નાથા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૮.

THE METTUR CHEMICAL AND INDUSTRIAL CORPORATION LIMITED

METTUR DAM

Manufacturers :

Chloroform, Carbon Tetrachloride, Methylene
Chloride, Methyl Chloride Gas, Stable
Bleaching Powder Etc.

FOR

Always Co-operative Service
Contact

Associated Chemical Syndicate
For Maharashtra and Gujarat

ASSOCIATED CHEMICAL SYNDICATE

Office : 2A, Maker Bhavan No. 2,
18, New Marine Lines,
Bombay-400 020.

Tele : 256061-254421

Phones : O/3343 3860, R/3946

Gram : EMINENCE

Phones : O 273858 271497 R/571815

Gram : EMINENCE

THE BOMBAY SHUTTLE MFG. CO.

Manufacturers of :

ALL TYPES OF SHUTTLES

* Factory
9 F, Ruvapari Road.
BHAVNAGAR- 1

* Office :
21, Dalal Street,, Fort,
BOMBAY-1

Best Compliments From

**MEHSANA DISTRICT
COOPERATIVE MILK
PRODUCERS UNION LTD.**
Mehsana

Dudhsagar means :

- * Milk For the Masses on Co-operative basis.
- * Manufacturer of whole Milk Powder, Skim Milk Powder & Baby Food by Spray Dried Process under I. S. I. Specifications.
- * Manufacturer of Table Butter and Ghee as Per Agmark Std.
- * The Only Co-operative Enterprise With the Membership of 1,50,000 Farmers of Mehsana District.
- * Provides Input Facilities Such as : Balanced Cattle Feed, Veterinary Services and Cross Breeding.

Gram : "STONESLAB"

Phones : 332231-32-33

**THE TANDUR & SHAHABAD
STONE CO.**

Opp. Round Temple, Sardar V.
Patel Road, Bombay 400 004.

Stockists for

A. C. C. Portland Cement,
A. C. C. Silvicrete White Cement,
A. C. C. SPECIAL PRODUCTS :-
Accoset-50, Accoset Super
Firecrete, Firecrete Super,
'Firecrete 'Superex' 'Calundum' &
Accocid
Acidproof Bricks and Fire Bricks,
Ston Acid Acid-Proof Stoneslabs,
Glazed Tiles, Kotah, Tandur & Shahabad
Stones and Other Building Materials.

ફોન આફિસ : ૩૪૦૧/૪૬૫૯

ધર : ૩૭૯૭

શાન્તીલાલ ખાલુભાઈની કું.

મરચન્ટ એન્ડ કમીશન એજન્ટ

દાણાપીઠ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧.

ધર ૨ નં. ૪૧૮૮

૨ નં. ૬૧૨૮૪

સોમનાથ સ્ટીલ રોલીંગ મીલ

ઉદ્યોગનગર-ચિત્રા

૨ નં. ૪૮૫૭

શાહ મહેતા એન્ડ કું.

કુંભાર વાડા

ભાવનગર

પર્યુષણ પર્વમાં ભાદરવા શુદ્ધ ૨ ને ગુરુવારનો દિવસ એ ભગવાનના નિશાળગચ્છાનો દિવસ છે. અને તે દિવસે નોટ-છોકા, પેન્સીલો વગેરે વહેંચવાની આપણે ત્યાં પ્રથા-રિવાજ છે. તેને યાદ રાખીને તે અંગે અગાઉથી સારી રીતે વ્યવસ્થા કરવા સેવાભાવી ભાઈઓને નમ્ર વિનંતી છે.

Gram : KAMDAR

Phone : 21818

AMRITLAL A. KAMDAR

PEN SPECIALIST

Also Dealers in

Pens & Spares

23, Errabalu Chetty Street,

Madras - 1.

N. B. Pens Sold and Serviced Repairs to Pens
With Original Parts a Speciality.

NATWARLAL SHAMADAS & CO.

94, Nagindas Master Road,

Fort, Bombay-400023.

Gram "Mangcoke"

Phone :- 274221

274265

274349

Coal & Coke Merchants

(Supply From : Pench, Chanda, Korea, Rewa,
Bengal, Bihar, and Singareni Collieries)

Branches Representrives

Calcutta, New Delhi, Nagpur, Madras,

Ahmedabad, Bangalore, Hyderabad,

Jharia, Surat, Hatkalangda

and Mauendragarh

: Associates :

SMP Private Ltd. — For Agro-Chemical &
Textile Auxiliary &
Detergents

Industrial Traders — For industrial Coal &
Coke

Farmico Pvt. Ltd. — Agro-Chemical

Sumangal Chemicals — Pesticides

- * “પ્રભુ સર્વ સ્થળે છે, સર્વ વસ્તુઓમાં છે. અને જો તે સંતાયેલો છે, એનું કારણ એ છે કે આપણે એને શોધવાની તકલીફ લેતા નથી.”
- * “પ્રભુનો આશ્રય લેતાં સઘળી મુશ્કેલીઓ ભિકલી જાય છે કારણ કે આપણને આશ્રય આપવા એ જીજ્ઞાસો નિરંતર પ્રમૂર્ણક જુલવી જ હોય છે.”
- * “પ્રભુનાં ચરણોમાં અંતઃકરણ પૂર્વક સમર્પણ કરવું એમાં જ આપણા નવાં માનુષી કલેશોમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ રહેલો છે. પ્રભુ પ્રત્યે વળો, ભગવદ્ભિમુખ થાઓ, તમારા સર્વે કલેશો હુપ્ત થઈ જશે.”

— શ્રી માતાજી

Gram : O MJUMSAHA

Phone : 3939

સી. પી. વ્યાસ એન્ડ સન્સ

F/2 B, Ruvapari Road,

ભાવનગર

સેમીરોટરી તથા હાર્ડકોપીક ટેસ્ટ પ્રેસર પંપના ઉત્પાદક

With Best Compliments From

**SOUTHERN ELECTRIC
CORPORATION**

Electrical Engineers, Contractors &
Distributors

E. S. Patanwala Cross Marg,
Reay Road,
B O M B A Y — 400033.

Phones : 376095-377804-378238-371499
Telex : 11-3533-SEC-IN

Distributors of :

Siemens India Ltd.,
The Indian Cable Co. Ltd.
Mahindra Electro-Chemical Products.,
Delton Sales Pvt. Ltd.

BRANCHES :

Bangalore * Coimbatore * Cochin.

Associated Cos.

CONTRAL EQUIPMENTS PVT. LTD.
STANDARD CABLES PVT. LTD.

Bangalore.

Tel. : 325191

M/S. SARABHAI NEMCHAND

55, Kazi Sayed Street,
BOMBAY-400 003

Processors and Manufacturer of :
Multi-Purpose Gums.

—: Associates :—

T. No. : 319483

**M/S. VIKAS EMBROIDERS
& PRINTERS.**

Specialist in Embroidery and
Printing of All types of Saris.

495/497 Kalbadevi Road,
Opp. Edward Cinema,
BOMBAY-400 002.

Phone : 5026

PHILIPS

રેડિયો, ટ્રાન્ઝીસ્ટર્સ અને મ્યુઝીક સીસ્ટમ
 ટ્યુબલાઈટ-લેમ્પસ અને ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ,
 કોમર્શીયલ અને પબ્લીક ફીટીંગ્ઝ.
 ઓરીએન્ટ ટેબલ તથા સ્ટીલિંગ ફ્રેન
 ડીલક્ષ અને સમર કીંગ

પારસ ટ્રસ્ટ

ફિલિપ્સ તથા ઓરીએન્ટના ઓથોરાઈઝ્ડ ડીલર
 મહાત્મા ગાંધી રોડ-ભાવનગર
 ક્વોલિટી સર્વિસ

Tele. Add. "TRUST" Tele. No. 388095

**M/S. ANUBHAI CHIMANLAL
 & BROS.**

Cloth Merchant,
 303/3, Panch Kuva,
 A H M E D A B A D - 2.

Dealers in :

Latest High Class Bld. & Col. Poplins
 OF
 Ahmedabad Advance Mills of Ahmedabad
 and
 Rohit Mills of Ahmedabad.

Fact. : 310016
 Office : 481475
 Resi : 482996

With Best Compliments From

LION TULSIDAS R. GANATRA

Special Executive Magistrate

Chairman : Blood Collection
 Lions Clubs International. Dist. 323-A
 Past President : Lions Club of Matunga
 A-12. Bharat, Plot No. 170/191, Sion East,
 BOMBAY-400 022.

For Their Tomorrow Do it today

Grams : " Mintmoney "

Phones { Office : 358184
357509
Resi. : 368956

INDRAVADAN R. SHAH

C/o. Excel Bioscope

9, Tinwala Building,
Tribhuvan Road
Bombay 400 004

Residence :

401, Hormuzd Apartments.
131, August Kranti Marg,
Bombay 400 036.

Phone : 27455 Fac
32292 Resi

NEW ATLAS ENG. WORKS

Manufacturers :

Hard Crome Solid Silinder Blocks,
&
Hard Crome Liner. Specialist,
According to I. S. I. Trade Mank.

9 D Bhaktinagar
Industrial
Estate
RAJKOT 360002

Phone : 475410
Resi : 474456

Phone : 335362
Off. 331286

Impex Trading (India) Corporation

**BHAGYODAY TRADING CO.
SONI BROTHERS**

Indenters—Importers—Exporters

109, 1st Pathan Street.
4th Kumbharwada Lane.
Bombay 400 004.

M. N. Soni

Phones : 24895/23474
1146, Pankore Naka,
Ahmedabad 380 001.

શુમેઝા સહિત

નેમીચન્દ સરાવગી ઇન્ડ કમ્પની

લાડીયા ચાર રસ્તા
અમદાવાદ

આડત વ કપડેકે વ્યોપારી

With best Compliments From

ELITE CHEMICALS

Manufacturers of Fine Chemicals

Office :

Shree Maniprasad
Kalubha Road,
BHAVNAGAR 364 002

Phone : 6409

Factory :

94/5, Chitra Industrial Estate,
Chitra,
BHAVNAGAR 364 004

Phone : 7774

Phone : 323810

With Best Compliments From

Messers

SHAH DOSHI & COMPANY

135/39 Kazi Sayed Street

309 "yogeshwar "

BOMBAY 400 003

Textile & Auxiliaries Dyes, Chemicals

Office : 311023 (4 Lines)

Resi. : 574853 L. A. Pandya

572545 { P. A. Pandya Tel. Add.
K. A. Pandya "CHEMDRUGS "

AMRUTLAL BHURABHAI & CO.

Direct Importers of :

Industrial, Laboratory, Photographic,
Pharmaceutical Chemicals & Drugs.

ANAND BHUVAN,

Princess Street,
BOMBAY 400 002

PRABHAT WOOD WORKS

Manufacturers of :

Wooden Furniture & Window, Doors

Devla Gate, Lati Bazar,
SAVAR-KUNDLA-364 515

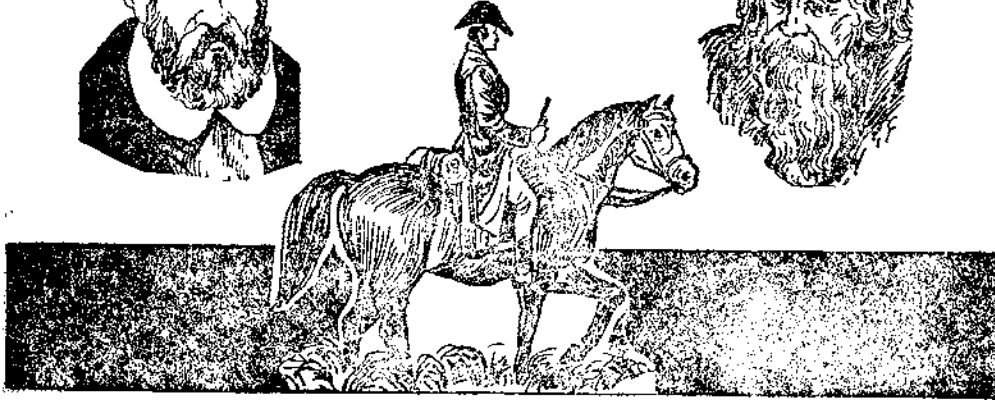
વિશ્વવિખ્યાત વિભૂતિઓ

- નેમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ

ગ્રંથ છઠ્ઠો

કવિઓ-લેખકો

“વિશ્વવિખ્યાત વિભૂતિઓ” ગ્રંથ શ્રેણીમાંના પાંચ ગ્રંથોનો સેતુ સળંગ માહિતી-રૂપે વિશ્વની અસ્મિતા ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં આવરી લેવાયેલ છે. વિશ્વવિખ્યાત વિભૂતિઓ ગ્રંથ શ્રેણીનો છઠ્ઠો ભાગ (કવિઓ-લેખકો) અત્રે લેવાયેલ છે.

વિશ્વવિખ્યાત વિભૂતિઓ

(કવિઓ-લેખકો)

- શ્રી રમણીકલાલ જયચંદ દલાલ

એડવીન આર્લિંગ્ટન રોબીન્સન

(૧૮૬૬-૧૯૩૫)

અસ્વાભાવિક ઓછાબોલા અને અસામાન્ય રીતે અતડા કવિ, એટલા બધા શરમાળ કે સામાન્ય વાર્તાવિનોદમાં પણ એમને પીણાની જરૂર પડે. એવા એડવીન આર્લિંગ્ટન રોબીન્સને સમકાલીન મૂલ્યોને પડકાર કર્યો અને એમના જમાનાના કેઈ પણ કવિ કરતાં વધારે કટુતાથી વિજયના ચાલુ મૂલ્ય અંગે પ્રશ્ન કર્યો. યુવાનીમાં પણ રોબીન્સનને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે એને કપરા વિશ્વમાં કપરા આદેશો વચ્ચે જીવવાનું છે. ઈ.સ. ૧૮૬૯ ના ડિસેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે એમનો જન્મ. જન્મસ્થાન મેઈનમાં હેડ ટાવર્ડ. પરંતુ એ એક વર્ષના થયા ન થયા ત્યાં તો એમનું કુટુંબ ચારેક હજારની વસ્તીવાળા નજીકના ઉદ્યોગનગર ગાડીનર રહેવા આદ્યું ગયું. ગાડીનર એમના કાવ્યનું ‘ટિલબરી ટાઉન’ : સત્તાવીસ વર્ષની વય સુધી રોબીન્સન ગાડીનરમાં રહ્યા. ગાડીનરમાં જ એમને ઓછામાં ઓછું એકલવાયું લાગતું અને વધારેમાં વધારે એ નિરાંત અનુભવતા. એમના પિતા એક વહાણના સુતાર હતા. રોબીન્સનની જુવાનીમાં એમણે એક પરચૂરણ વસ્તુલંકાર ખરીદ્યો. અને પછી તો એ શ્રીમંત જમીનદાર બન્યા. માલધારી થયા, કાઉન્સિલના સભ્ય થયા ને બેન્કના ડિરેક્ટર પણ બન્યા. એમને બે મોટા ભાઈઓ હતા. ડીને ડોક્ટર થવા માટે અભ્યાસ કર્યો. હરમન વ્યાપારી બનવા માગતો હતો. એડવીન સૌથી નાનો પુત્ર. સૌથી વધારે શાન્ત, કલાકો સુધી એ વિચાર વિમૂઢ બની જતા. શત્રુ વિશ્વનો એમને ડર લાગતો. કેઈની પણ સાથે હરીફાઈમાં જોતરવા એ ઈન્કાર કરતા. બાલક તરીકે પણ એમના કિલમાં ઠસી ગયું હતું કે એ જીવનમાં કદી એ આપમેળે પોતાનો માર્ગ કરી શકશે નહિ. પાંચ વર્ષની વયે એ કવિતા વાંચતા થયા. અગિયારમા વર્ષે એમણે કવિતા લખવાનો આરંભ કર્યો. એ વીસ વર્ષના થયા ત્યાર પહેલાં

તો એમના પિતાની તબિયત કથળી. બહે દરરોજ એમને મૃત્યુના ભણકારા વાગી રહ્યા. હોંશિયાર ડીને ડોક્ટરનો ધંધો છોડી દીધો હતો. ન્યૂરેલજીઆ માટે વધારે પડતું મારફીન લેવાથી એ બંધાણી બની ગયા. યુવતવયના થયાના ટૂંક સમયમાં જ રોબીન્સનને પોતાના અસુખી કાદપનિક એકલવાયા જીવનનો અણસાર આવી ગયો હતો. પોતાને નિષ્ફળતાના પ્રતીક લેખતા અને નિષ્ફલ સાથીઓ સાથે ક્યાં કરતા. ‘સાચી હકીકત એવી છે કે હું બાવીસ વર્ષ સુધી ગાડીનરમાં રહ્યો છું. અને આલંકારિક ભાષામાં કહીએ તો વાડામાંથી છૂટ્યો છું. એકાંતવાસ મનુષ્યના વ્યક્તિગત વિચારોને મોટું સ્વરૂપ આપવા પ્રેરે છે. નિષ્ફલતા સાથેની એની હમદહીને તીવ્ર બનાવે છે. સમગ્ર નૈસર્ગિક યોજના પ્રતિ મનુષ્યમાં એ વહેમ ઉત્પન્ન કરે છે અને અદૃશ્ય શક્તિઓ માર્ગદર્શન વિહોણી સૃષ્ટિનું દેવયોગી પરિણામ છે કે સૃષ્ટિ પોતે છે તે અંગે તેનામાં આશ્ચર્ય પ્રેરે છે.

ઈ.સ. ૧૮૯૧ ના અંત ભાગમાં રોબીન્સને હાર્વર્ડમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. લેખક થવાનો એણે નિર્ણય કરી દીધો હતો. એટલે એમણે હાર્વર્ડ માસિકમાં ખારેક કાવ્યો રજૂ કર્યાં. એમાંનાં ઘણાંનો પાછળથી કાવ્ય સંગ્રહોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એ બધાં સાભાર પરત થયાં : બે વર્ષ પછી રોબીન્સનને વિદ્યાલય છોડી દેવું પડ્યું. મિલો બંધ પડતી હતી, બેંકોએ કામકાજ બંધ કર્યું હતું. સ્થાપિત પેઢીઓ દેવાળું કૂંકતી હતી. ચાળીસ લાખ માનવીઓ બેકાર બન્યા હતા. કોકસીતું બેકારોનું સૈન્ય વોશિંગ્ટન ફૂચ કરી ગયું હતું. રોબીન્સનનું કિસ્મત પણ આપત્તિઓથી ઘેરાઈ ગયું હતું. એમના પિતાનું અવસાન થયું હતું. ડીન કરુણ ભંગાર હતા, એમને ચિત્તભ્રમ થઈ ગયો હતો. હરમન અકળાયેલો વ્યાપારી હતો. ખોટી રીતે નાણાં રોકી બેઠો હતો. મધપાનથી નિષ્ફળ શમણાંમાં સાન્તવન લેવા

પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. પોતાને જ નિર્વાહનો ભાર ઉપાડવો પડ્યો એનો એડવીનને ખ્યાલ આવ્યો. વ્યાપારની દુનિયા માટે તો પોતે સાવ નકામા હતા એનો એમને ખ્યાલ હતો. એટલે એમણે પોતાની વણકસાયેલી કલમ ફ્રાન્કેન કોપીની 'કોન્ટેસ' વાર્તાઓ પેઠે વિનમ્ર, વિસ્મૃત ને અજ્ઞાન માનવીઓ અંગે નવલિકાઓ લખવા અજમાવી. પરંતુ સોનેટો વચ્ચે આવી. ઉત્તર જીવનમાં એમણે નાટકો લખવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ કાવ્ય સિવાય કયાંય નજર ખૂંપે એવું જણાયું નહિ.

નાનપણમાં જ કોઈ ચેપ લાગવાથી એમના કાનનાં નાનાં હાડકાં નાશ પામ્યાં હતાં. રોબીન્સનને પોતાની શ્રવણ શક્તિ શુભાવવાનો પણ ભય લાગ્યો હતો. એમની નખળી આંખોની પણ એમને ચિંતા હતી. આશ્રિતની કલ્પનાથી એમનો ભય વધી ગયો હતો. એમણે પોતાના એક મિત્રને આ ગાળામાં લખ્યું હતું, 'ચોવીસ વર્ષના યુવાનને ધાનના એક એક કોળિયા માટે અને વાપરવાની પાઈએ પાઈ માટે માતા પર આધાર રાખવો પડે એ કેટલું હીણું છે એનો તને ખ્યાલ આવશે જ.' 'મને વિશ્વનો ભય લાગે છે' એમ એમણે કળૂલાત ઠરી હતી. એમના ગદ્ય લેખો આકરી ટીકા સાથે પરત થયા. એક અબજુયા ત્રૈમાસિકે પુરસ્કાર વિના એમનું એક કાવ્ય 'ધ હાઉસ ઓન ધ હિલ' ટેકરી પરનું ઘર, સ્વીકાર્યું. બીજું એક કાવ્ય બીબા એક માસિકમાં છપાયું. એણે પુરસ્કારમાં બાર મહિના માસિક મફત મોકલવા માંડ્યું. એમનું પહેલું વ્યવસાયી પ્રકાશન ઈ.સ. ૧૮૬૫ માં થયું. 'લિપીનકોટસ' મેગેઝીને 'પો' અંગેની એક સોનેટ પ્રગટ કરી. એમને સાત ડોલર પુરસ્કાર આપ્યો ત્યારે રોબીન્સનની વય છવીસ વર્ષની હતી.

ઈ.સ. ૧૮૬૬ માં રોબીન્સને સો પાનાંની એક હસ્તપ્રત તૈયાર કરી. 'ધ ટોરેન્ટ એન્ડ ધ નાઇટ બિફોર': 'પ્રલય અને તે પહેલાંની રાત્રિ' એનું શીર્ષક રાખ્યું. આશાભર્યા દિલે એમણે પ્રકાશક પ્રતિ રવાના કરી. બે વાર એ પરત થઈ. છેવટે એમના એક કાકા રીવરસાઈડ પ્રેસ સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા. એમણે આવન ડોલરમાં ખાનગી રીતે કાચા બાઇન્ડિંગની ૩૧૨ નકલ છાપી આપી. એ અંથમાં વિચિત્ર અને કંઈક આત્મસન્માનતાથી 'અર્પણ' છાપવામાં આવ્યું હતું, 'આ પાનાં મેં એકઠાં કર્યાં છે: તે ફાડનાર કોઈ

પણ નર, નારી કે વિવેચકને. આઝા પ્રત્યાઘાતો તો પડ્યા નહિ પરંતુ કેટલીક સમીક્ષાઓ લેખકને વધારે વિસ્તૃત વાચકગણ સમક્ષ જવા પ્રેત્સાહન આપવા પૂરતી હતી. રીચર્ડ જી. બેન્ડર: આઈબરી પ્રકાશકે નજીવી રકમમાં એની બીજી આવૃત્તિ છાપવા દરખાસ્ત મૂકી. થોડાંક કાવ્યો પડતાં મૂકવામાં આવ્યાં. થોડાંક નવાં કાવ્યો ઉમેરવામાં આવ્યાં. હાવર્ડના એક મિત્રે નાણાં ધીર્યાં. ને 'ધ ચિલ્ડ્રન ઓફ ધ નાઇટ': રાત્રિનાં બાળકો, ઈ.સ. ૧૮૬૭ માં પ્રગટ થઈ. એમાં રોબીન્સનની સ્પષ્ટ રેખાંકિત તસવીરો હતી.

અચાનક રોબીન્સનને ગાડીનરમાં રહેવું ભારે થઈ પડ્યું. એની નિદ્રા હણાઈ ગઈ. એ કામ કરી શકતા નહિ, વાતાવરણ પણ એ સહન કરી શકતા નહિ. ઈ.સ. ૧૮૬૭ માં એમણે હરમનનાં પત્ની પોતાની બાલીને કહ્યું, 'હું ચાળીસ વર્ષ પણ નહિ જીવી શકું. મારે જે કરવાનું છે તે મારે કપાટાખંધ પૂરું કરવું જોઈએ.' પોતાના પિતાની મિલકતમાંના પોતાના ભાગના થોડાક ડોલર ઉપજાવી એ ન્યૂયોર્ક પહોંચ્યા. એક સમકાલીને એમનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે, 'એકવડી ટટ્ટાર આકૃતિ, રેખાએ રેખાએ ઉછેર ખાનદાની, કુલીનતા ટપકતી.' ઉછેર ને કુળ એકદમ કોઈની નજરે ન પડે પરંતુ ઉપસેલા હાડકાંવાળું એક વિદ્વાનનું રમૂજી વદન અવશ્ય ધ્યાન ખેંચતું. વિશાળ ભાલપ્રદેશમાં હવે કરચલીઓ પડવા માંડી હતી. મુખ નાનું ને બિડાયેલું રહેતું. તંગ પરિસ્થિતિ અને કુતૂહલથી શાંત સળગતાં કિરમજી નયનો સંકુચિત ચશમાંમાં ઢાંક્યાં રહેતાં નહિ. રોબીન્સનનાં ન્યૂયોર્કમાં બનેલા સાથી, વાતોડિયા પણ સુંદર પરિવ્રજીત માનવી પર રચાયેલું એક લાખુ કાવ્ય, 'કેપ્ટન હેગ' સ્કીબનરે પરત કર્યું. રોબીન્સને એ હસ્તપ્રતને સ્મૃતિ મેકનાડને મોકલી. ત્યાં ઘણો સમય એ પડી રહી પરંતુ છેવટે પ્રકાશન માટે સ્વીકારાઈ. અવળે હાથે કયાંક મુકાઈ ગઈ, ખોવાઈ ગઈ. છેવટે એક બોસ્ટનના વેશ્યાગારમાંથી મળી આવી. કોઈ પ્રકાશન કર્મચારી એને ત્યાં બૂલી આવ્યો હતો. દરમિયાન પેલીની માલિકી બદલાઈ ગઈ. નવા માલિકે 'કેપ્ટન હેગ' પ્રગટ કરવા ઇન્કાર કર્યો. છેવટે એ મિત્રોએ નાણાં ધીર્યાં અને ત્રીજો અંથ પ્રગટ થયો, ત્યારે રોબીન્સનની વય ૩૩ વર્ષની હતી. આજ સુધીમાં કાવ્ય લેખનમાં રોબીન્સનની કાવ્ય કમાણી પો ની પેલી સોનેટના સાત ડોલરની જ હતી. માસિકો મીઠાં ફૂંજતાં. સાંત્વનાભર્યાં

નાનકડાં ભિન્નિગીતો છાપતાં. એમનાં ત્રીજા ભાવોથી જિભરાતાં કાવ્યો પ્રતિ નજર સુધમાં કરતાં નહિ. ન્યૂયોર્કમાં એક પછી એક આવાસ બદલતા રહ્યા. એક એકથી ઊતરતી કક્ષાના વાસમાં રહેવા જવું પડ્યું. એમણે મધ્યકાલમાં જઈ મધ્યપાનથી સાંત્વન મેળવવા માંડ્યું. ંહીસ્ક્રી સાથે મફત નાર્તો મળે તેથી ચલાવી લેવા માંડ્યું. વધુ શ્રીમંત મિત્રોનાં આમંત્રણોને એ અસ્વીકાર કરતા કારણ કે પાસે પહેરવાનાં સારાં કપડાં નહોતાં. છેવટે હતાશ થઈ એમણે નોકરી સ્વીકારી લીધી. કલાકના વીસ સેન્ટ, દશ કલાકની નોકરી. ન્યૂયોર્કના આડમાર્ગે નોકરીનું સ્થળ હતું. હજી માર્ગ બંધાઈ રહ્યો હતો. રોબીન્સને સામગ્રીની નોંધ રાખવાની હતી. ભૂગર્ભમાં કામ કરવાનું હતું, નરકાગારમાં વસવાનું હતું.

નવ મહિના પછી રસ્તો બંધવાનું કામ પૂરું થયું, રોબીન્સન ફરી બેકાર બન્યા. આકરા શિયાળાનો સામનો કરવાનો આવ્યો. એક અકસ્માતમાંથી એ ચમત્કારિક રીતે બચી ગયા. પ્રેસીડન્ટ થિયોડોર રૂઝવેલ્ટના એક નાના પુત્રના હાથમાં રોબીન્સનની ચીફડન ઓફ ધ નાઇટ કૃતિ આવી ચડી. એણે એ કૃતિ એના પિતાને મોકલી આપી. રૂઝવેલ્ટ રાજકીય લડવૈયા હતા. પ્રમુખ હોવા છતાંય એમને સાહિત્ય પ્રતિ આકર્ષણ હતું. રોબીન્સનનાં કાવ્યો વાંચી એ પ્રભાવિત થયા. એ કાવ્યો એમના દિલને રપશીં ગયાં, એમણે કવિને શોધી કાઢ્યા. પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી એમને મોન્ટ્રીઅલ કે મેક્સિકોમાં ઇરીગેશન ઓફિસર બનાવવા વિચાર્યું. પરંતુ એમને લાગ્યું કે અમેરિકામાં એમના કવિઓની દેશમાં જ જરૂર છે. ઇસ્વીસન ૧૯૦૫ના જૂન મહિનામાં ન્યૂયોર્ક કર્ટમ હાઉસમાં રોબીન્સનને સ્પેશ્યલ એજન્ટ નીમ્યા. ત્યારે એ જગ્યાનો બાદશાહી પગાર હતો, વાર્ષિક બે હજાર ડોલર. રૂઝવેલ્ટે એમને કહ્યું, “આપ સમજી લ્યો કે આપ કાવ્યોનો પ્રથમ વિચાર કરશો એમ હું ઇચ્છું છું. નોકરીનું કામ જોણ ગણુશો. રોબીન્સનને પોતાનું જોરવ થતું જણાયું. જે કાવ્યો હજી સુધી એ લાવી શક્યા નહોતા તે માટે હવે એમને તક મળી. હવે એ ગંદા વસવાટમાંથી કાંઈક સારા વાસમાં રહેતા હતા. એમણે એક મિત્રને લખ્યું : “હવે હું એકી સાથે બે બેડી બૂટ પણ વસાવી શક્યો છું.” રૂઝવેલ્ટે રોબીન્સનને કેવળ નિર્વાહનું સાધન જ જીલું કરી આપ્યું નહોતું પરંતુ ‘આઉટલુક’માં કદર કરતો એક લેખ લખી વિસ્તૃત વાચકવર્ગ પણ જીલો કરી આપ્યો હતો.

ચાર વર્ષ પછી રોબીન્સન ચાળીસ વર્ષના થયા ત્યારે રૂઝવેલ્ટ અધ્યક્ષપદે નહોતા. હાઈટ હાઉસમાં રહેતા પણ નહોતા. એટલે એમને પોતાનો હોલો ગુમાવવો પડ્યો. પછી તો, એમનો ગ્રંથ ‘ટાઉન કાઉન ધ રિવર’-‘નદી કિનારે શહેર’ની સાવધાનીભરી સમીક્ષાઓ થઈ. કવિની અણુઘડતા પ્રચ્છન્નતા ને વિપરીતતા પરત્વે શંકાઓ દાખવતાં પ્રશંસા થઈ, એકલવાયા ને એકલા પડી ગયેલા રોબીન્સને પુનઃ મધ્યપાન શરૂ કર્યું ને તે પણ ભારે પ્રમાણમાં. એમના સ્વૈરવિહારી મિત્રોના વર્તુળ પાસેથી નાણાં પણ લેવા માંડ્યાં. વળી પાછો એમનો પુનરુદ્ધાર કરનાર સાંપડ્યો. હાર્મોન હેગર્ડને એમની પ્રથમ જીવનકથા લખી. એમને મેકડોવેલ કોલોનીમાં લઈ આવ્યા. સર્જનાત્મક કલાકારોનું એ વિશ્રામધામ હતું. અહીં એમને આદરમાન મળ્યાં. વય વધતી જતી અને પૂજકો પણ મળ્યા. ત્યાં એ ગ્રીષ્મમાં રહેતા. શિયાળો ન્યૂયોર્કમાં ને બોસ્ટનમાં વિતાવતા. હવે કાવ્યપ્રવાહ છૂટથી વહેવા લાગ્યો ને કાવ્યોના ગ્રંથો પણ પ્રગટ થવા લાગ્યા. ‘ધ મેન અગેઇનસ્ટ ધ સ્કાય’ ‘ગગનગામી માનવી’ એ જ શીર્ષક વાળા કાવ્યના નામે ગ્રંથ જોળાયા. એ કાવ્યને ઘણાંએ એમનું અતિ મહત્વનું વક્તવ્ય લખ્યું છે. ‘ધ થ્રી ટવેન્સ’ ત્રણ વિશ્રામસ્થાનો, ત્રણ ગ્રંથ થાય એવા કથારૂપ કાવ્યોનો ગ્રંથ. એમાં આર્થરની દંતકથાઓ અજબ રીતે ચૂંથી લેવામાં આવી. મસ્લીન, લાઉન્સેલોટ, બેટ્રીસ્ટ્રામ, એવન્સ હાર્વેસ્ટ, એવનનો પરિપાક, રોમન, બાયોલો. ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં રોબીન્સનનાં ‘કલેક્ટેડ પોએમ્સ’ સંગૃહીત કાવ્યોને પુલ્કર પ્રાઈઝ મળ્યું. ફરીથી એ વાર સૌ કોઈ લાલસા રાખે એવું આ પારિતોષિક એમને મળ્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૪ માં ‘ધી મેન હુ ડાઈડ ટવાઈસ’ : એ વાર મૃત્યુ પામેલ માનવી માટે, અને ઈ.સ. ૧૯૨૭ માં ‘ટ્રીસ્ટામ’ વહેંચી. કોઈ ‘બુક કલબ’ કાવ્યગ્રંથ વહેંચ્યો હોય એવો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. નાણાકીય રાહતફંડના ટૂંકા ગાળા પછી ચિંતાઓ જિભરાઈ. રોબીન્સને ‘ટ્રીસ્ટામ’ પછી ‘ડાયોનિસસ ઇન, ડાઉટ’ ‘શંકાશીલ ડાયોનિસસ’ અને ‘કેવેન્ડિશ હાઉસ’ કેવેન્ડરનું ઘર પ્રગટ કર્યો. ‘ધ ગ્લોરી ઓફ ધ નાઇટિંગેલ’ : ‘કોયલની કલા’, ‘મેથિયાસ એટ ધ ડોર’, બારણે મેથિયાસ, ને ‘ટેલીફર’ પણ પ્રગટ કર્યો. રોબીન્સન સાઠ વર્ષના થયા ત્યારે એમનાં લખાણ અતિ લાંબાં ને ખાસ શ્રમ કરી લખાવા માંડ્યાં. ભૂતકાળથી લખ

પામેલા અને લવિષ્યથી ડરતા રોબીન્સને પોતાનાં લખાણોનો વિસ્તાર વધાર્યો. દર વર્ષે એક ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. સાત વર્ષ સુધી, એમના મૃત્યુના છેલ્લા મહિનામાં પણ દરેક વર્ષે એમણે એક એક ગ્રંથની યોજના કરી અને કાવ્યકથા બહાર પાડી. પરંતુ એમાં અસ્તવ્યસ્તતા અને થકાવટ ચોખ્ખાં દેખાઈ આવ્યાં. ‘અમરંત્ર’ જેવા કેટલાક ગ્રંથો વિસ્તૃત ઓધાર સમોવડા જણાયા. નિકોડમસ જેવા બીજા રોબીન્સનનાં પાત્રો ભૂતકાળની ઠેકડી ઉડાવતાં, બખડતાં, વાતોડિયા, પડછંદા પાડતા પ્રેતથી ભરપૂર છે. કેટલાંક રૂપક કથાઓ જેવાં લાગે છે. પરંતુ રોબીન્સન પોતાના ઓવાયેલા પડછાયા પ્રત્યે હમદર્દી દાખવે છે, કે એમના પ્રતિ વ્યંગમાં જોલે છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમણે પોતાનાં પાત્રોને યાદગાર નામ આપ્યાં છે. પરંતુ માલકમ કાઉલી કહે છે એ પ્રમાણે કેટલીક વાર એ તેને આકાર આપવાનું વીસરી ગયા છે.

એમના ઉત્તર જીવનમાં એમણે મિત્રો સાથે લળવા માંડ્યું હતું. પરંતુ એમણે ઘણાખરા પુરુષો અને તમામ સ્ત્રીઓ પ્રતિનો અવિશ્વાસ ગુમાવ્યો નહોતો. એ કદી પરણ્યા નહોતા અને કદી પ્રેમમાં પડ્યા નહોતા. જ્યારે અતિ મોહક નૃત્યાંગના ઇસાડોરાએ એમના પર પ્રભાવ પાથરવા પ્રયાસ કર્યો ત્યારે મધ્યાનની મહેફિલમાંનાં એનાં નખરાંથી એ અંબયા નહોતા. સાઠ વર્ષની વયે તેઓ કદી નહોતા એવા એકલવાયા બની ગયા હતા. એ લાગ્યે જ પોતાના ઘર બહાર નીકળતા. એમના છેલ્લા શિયાળા ખૂબ જ દુઃખપૂર્ણ હતા. ૬૬ મે વર્ષે એ ખૂબ જ નબળા પડી ગયા. એમના સ્વાદુપિંડમાં સોજો આવી ગયો હતો. દયાજનક સ્થિતિમાં એમને ન્યુયોર્ક હોસ્પિટલમાં આણવામાં આવ્યા. ત્યાં ચિકિત્સા દરમિયાન જણાયું કે સફળ શસ્ત્રક્રિયા કરવી મુશ્કેલ છે. ઈ.સ. ૧૯૬૫ ના એપ્રિલથી ૬ ટૂં તારીખે એમનું ન્યુયોર્ક હોસ્પિટલમાં જ અવસાન થયું.

એમના અવસાન પછી રહી રહીને પણ અંજલિઓનો વરસાદ દેખીતી રીતે જ વરસવા માંડ્યો. એમના એક જ ઘાટીના માનસ માટે, એમની સ્થિર એકાગ્રતા અને પોતાની કીર્તિને એમણે જે ગૌરવથી વધાવી તે માટે રોબીન્સનની ખાસ પ્રશંસા કરવામાં આવી. એવો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો કે રોબીન્સનના ગંભીર અને નિરાશાવાદી વલણને સ્વીકારી જ એ વિસ્તૃત પ્રેક્ષકગણ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોતા.

કેવળ ટ્રીસ્ટ્રામના પ્રકાશન વખતે ઓતાજનોએ મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. પરંતુ નિરાશાવાદના દોષારોપણનો રોબીન્સન હંમેશા વિરોધ કરતા. એનાથી એ ધ્રુજ ઊઠેલા. એ કહેતા, “આ વિશ્વ કોઈ કેદખાનું નથી, એ તો એક પ્રકારનું આધ્યાત્મિક ‘કિંગડમ’ છે. ત્યાં લાગો લયલીત બાળકો ઈશ્વરને ઓળખવા પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે; પરંતુ ઈશ્વરને શોધવાનાં એમનાં રમકડાં ખોટાં છે.” એમનો મુખ્ય મુદ્દો નિરાશાવાદ નહોતો પણ એકાન્ત હતો. એમનું હૈયું શમણાં ગુમાવી બેઠેલા તમામ મધ્યમીઓ પ્રતિ દોડી જતું: નિષ્ફળતાના ભ્રમમાં ફસાયેલા પ્રતિ હમદર્દી દાખવતું. કારણકે એવા લોકો સાથે એ પોતાની જાતને સરખાવી શકતા. એમણે વિચિત્ર પણ ઓળખાઈ શકે એવી અમેરિકન આકૃતિઓની હારમાળા સર્જી છે. રીચર્ડ કોરી, ચાલતાં એ ચમકતો, એની નાડી ફરફરતી પરંતુ એ શાંત ગ્રીષ્મની રાત્રિએ એ પોતાને ઘરે ગયો ને લમણમાં જોળી મારી દીધી. મીનીવર ચીવી, ઘણો મોઝો જન્મ્યો, ભૂતકાળનો પ્રેમી, જે નહોતું એ માટે એ નિઃશ્વાસ નાખતો, ખાંસી ખાતો ત્યારે કિસ્મતને એનું આરોપણ કરતો અને દાડ દીવ્યે રાખતો. બીવીક ફ્રીન્ઝર, શ્રીમંતાઈનો લંગાર, પેટ ભરવા જ્યાં ત્યાં હાથ લંબાવતો, પુરાણી બૂલ જેટલો પરિચિત અને પશ્ચાત્તાપ જેવો નકામો. ફરનાડો નેશ : ત્રાસ પામેલો આત્મા, માથે મુકુટ ધરાવતા પહેલાં એ જોઈ બેઠો. મિસ્ટર ફેલ્ડ, કુટાયેલો પણ સ્વાર્થ સાધવા બીજાની મહેરબાની મેળવતો, વૃદ્ધ લંગાર શહેરના જ્યોત્સનામય રાજમાર્ગ ઉપર પોતાનો કુંભ ઊંચો લઈ રખડતો.

ઘણા મિત્રોએ જોલેલાં : ઘણાં વર્ષો રહ્યાં ખુલ્લાં :
કરી દે અંધ આવીને અનલયા આદમીઓ જેવા.’

રોબીન્સનનાં પાત્રોમાં ન્યુ ઈંગ્લેંડની બુદ્ધિના ચમકાર નજરે પડે છે. હમદર્દી ને વ્યંગની ભાવના દષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ વક રમૂજ સાચા પ્રેમથી દૂર હોતો નથી. કુમાશભરી વિષણુ રીતે રોબીન્સન યુગ અને મૂલ્યની દુકાનદારી કસોટી સામે વાંધો ઉઠાવે છે. પરંતુ સમૃદ્ધિ સાથે પ્રગટ થતાં બ્રષ્ટાચાર અને પોતાના દેશબંધુઓ પ્રતિ માનવીઓની કૂરતા વિરુદ્ધ એ રોષથી પુકારી બેઠે છે.

કહો ને મને, પ્રભુજી ! કહો ! પ્રભુજી ! કહો ને ક્યાં સુધી ?
કોસ પર ઈસુને, કહો, દંઇશું કણસવા ક્યાં સુધી ?

રોબીન્સન નવીન સજવટ કરનાર માનવી નહોતો. નવા નવા કસબ સજવાનો એને શોખ નહોતો. પ્રણાલીગત કાવ્યના માળખાને એ વિસ્તારવા માગતા નહોતા. જૂનાં સ્વરૂપોમાં એ ખાસ કરીને નવું જોમ પૂરતા. સોનેટની રેખાઓને એમણે તીવ્ર બનાવી હતી. ‘આકર્ષક બેલડ’, કે ‘વિલેનિલે’ જેવાં પાતળાં ફ્રેન્ચ સ્વરૂપોમાં એમણે જોમ અને સામગ્રી ભર્યાં. એમણે હળવી કાવ્યશૈલી અતિશય વિસંવાદી ગંભીરતાથી વાપરી, પ્રાવર્ડની કૃત્રિમ હાવભાવવાળી પદ્ધતિને બુદ્ધો જ વળાંક આપ્યો અને તોછડી રીતે સજેલી કૃતિઓને કાવ્યકથાઓ અને નાનકડાં કરુણાન્ત નાટકોમાં પલટી નાખી એમણે સચોટ સ્વરૂપ ધરાવતી કવિતાને અમેરિકામાં કાવ્ય કદી પામ્યાં ન હોય એવો તીવ્રતર ઓપ આપ્યો. રોબીન્સનમાં જો વૈભવ દૃષ્ટિગોચર થતો ન હોય, એમના વાર્તાલાપો કંઈક વધારે પડતા તેજસ્વી જણાતા હોય, અને એટલી ભાષા જરા વધારે પડતી તેજસ્વી હોય, અને એમની ભાષા જરા વધારે પડતી સાહિત્યિક લાગતી હોય તો પણ એમનો શોખ ચોક્કસ અને રણકો ચોખલીઓ છે. પ્રણાલિગત છંદોને એ ચાહતા અને એને ઉચ્ચસ્તર પર મૂકવા દબાવેલા સૂત્રાત્મક વાક્યખંડો વાપરી કાવ્યને તાજગી અર્પતા. એમની સૌમ્યતા દુઃખમાંથી પ્રગટી હતી અને એમની તીખી લાક્ષણિકતા ત્રાસદાયક મુશ્કેલીઓનું પરિણામ હતું. એમના જમાનાના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ જ એમણે ભૌતિકવાદને નકારી કાઢ્યો. એનું અસ્તિત્વ જ ન્યાયપુરઃસર નથી એમ નિર્ણય આપ્યો. એમના સમકાલીનોના આત્મસમજના મન્તવ્યો પ્રતિ પીઠ ફેરવી રોબીન્સને નિબંધતાનો ધબ્બગરો કર્યો અને કચરાચેલા, તિરસ્કારાચેલા અને ફેંકી દેવાચેલા માનવીઓના વકીલ બની પરાજયમાંથી કટુ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

શ્રી રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ

(૧૮૭૪-૧૯૬૩)

ન્યુ ઇંગ્લેન્ડનો અતિ અધિકૃત અર્થઘટન કરનાર રોબર્ટ ફ્રોસ્ટનો જન્મ સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં ઇ.સ.ન ૧૮૭૪ની માર્ચ ૨૬ મી તારીખે થયો. એમના ગ્રંથો ‘નોર્થ ઓફ ઓસ્ટન’ ‘ઓસ્ટનની ઉત્તરે’, ‘માઉન્ટન ઇન્ટરવલ’-‘ગિરિરાજનો મધ્યાન્તર’, ‘એક્રવર રેઈન્જ’-‘હૂરનો વિસ્તાર’ ‘ન્યુ હેમ્પશાયરઃ નવું હેમ્પશાયર’,

‘સ્ટીપલ બુશઃ શૂંગી વૃક્ષ’, નાં શીર્ષકોમાં સ્થાનિક રણકો અને પ્રાકૃતિક રચના એકદમ સ્પષ્ટ છે. અને કવિનો દૂર પશ્ચિમમાં જન્મ એ તો કોઈ ભૌગોલિક અકસ્માત જ હતો. એમના માતાપિતા ગ્રામ્ય શાળાનાં શિક્ષક-શિક્ષિકા હતાં. પૂર્વમાં જન્મ્યાં હતાં. એમનાં પૂર્વજો પૂર્વમાં આઠ પેઢીથી રહેતા આવ્યાં હતાં. એમનાં માતા મૂળ સ્કોટિશ નૌકાવિહારી ઓકની કુટુંબનાં હતાં. એમના પિતાના પૂર્વજો ઇંગ્લેન્ડથી આવ્યા હતા. વિલિયમ પ્રેસ્કોટ ફ્રોસ્ટ સ્વાભાવિક રીતે જ ‘નોન કન્ફર્મિસ્ટ. એમણે શિક્ષણકાર્ય છોડી દીધું. રિપબ્લિકન ન્યુ ઇંગ્લેન્ડમાં બળવો પોકાર્યો. કેલિફોર્નિયા રહેવા ગયા. ત્યાં એ સાનફ્રાન્સિસ્કો ખુલેટીના તાંત્રી બન્યા. એ એક કદર લોકશાહી વર્તમાનપત્ર હતું. ‘કોપર રેડ’ તરીકે એમની દક્ષિણ પ્રતિ સંપૂર્ણ હમદદી હતી. એમના પુત્રનો જન્મ થયો એ પહેલાં દશ વર્ષથી આન્તર વિગ્રહ પૂરો થઈ ગયો હતો છતાં એમણે પોતાના પુત્રનું નામ પાડ્યું ‘રોબર્ટ લી ફ્રોસ્ટ. વિલિયમ ફ્રોસ્ટ સ્થાનિક રાજકારણમાં પડ્યા, પરંતુ એમના શરીરે કામ આપ્યું નહિ. જીવનનો ત્રીજો દશકોય પૂરો નહોતો કર્યો ત્યાં એ ક્ષયના લોગ બન્યા. અને એમનાં વિધવા પોતાના પુત્રને દાદાજી ફ્રોસ્ટ સાથે રહેવા લોરેન્સ, મેસી. ન્યુએટસ લઈ આવ્યા. ત્યારે રોબર્ટ દશ વર્ષના હતા.

એમનાં માતાએ શિક્ષણકાર્ય પુનઃ આરંભ્યું. રોબિંદુ ધરકામ, ખેતીકામ ને વિવિધ અન્ય કામો કરતાં કરતાં રોબર્ટ શાળામાં જવા માંડ્યું. કેલીફોર્નિયામાં કોઈ પ્રકારનો રીતસરનો અભ્યાસ કરી શકાયો નહોતો. હવે વિદ્યાલયને પગથારે ચઢ્યા તો ખરા, પરંતુ એ કહે છે એમ, : ‘શ્રેણી વિહોણી જિલ્લા શાળામાં મેં ગાળેલું દોઢ વર્ષ અને લોરેન્સ હાઇસ્કૂલમાં ગાળેલાં ચાર વર્ષ એ મારા શિક્ષણનાં હાર્દ હતાં.’ ૧૨ મે વર્ષે એ થોડી ખેતમજૂરી કરી લેતા કે મોચીની દુકાને બેસી જતા. ૧૬ વર્ષે એમણે લોરેન્સ ટેક્સટાઇલ મિલમાં બોબીન વેગન ચલાવવા માંડ્યો. ૧૮ મે વર્ષે એમણે ‘ડાયનેમા’ ચલાવવા માંડ્યા ને કાંતવાનાં યંત્રો ધરના કાર્બન પેન્સિલ દીપકો સંભાળ્યા.

૧૭ મે વર્ષે એ કોર્ટમાઉથ ગયા. પરંતુ ત્રણ જ મહિનામાં એ ગામ છોડી દીધું. એમને અકળામણ થઈ. પાઠ્ય પુસ્તકોથી એમને પોતાને તાલીમ નહિ મળે એ વાતની એમને

ખાતરી થઈ ગઈ. એક સત્ર એમણે પોતાની માતાની જગ્યાએ શિક્ષણકાર્ય કર્યું. શોખ ખાતર જેતીમાં પણ અપહાન્યું. શિક્ષકપિયરનું વાચન કરવાનો અખતરો કર્યો. પરંતુ એમનું વાચન પ્રેક્ષકગણ ઉપર છાપ પાડી શક્યું નહિ એટલે એ પ્રયાસ એમણે છોડી દીધો. ૧૯ મા વર્ષે એમણે પત્રકારત્વમાં ચંચુપાત કર્યો. 'લોરેન્સ સેન્ટિનલ' ના રિપોર્ટર બન્યા. 'અમેરિકન'માં જોડાયા. તંત્રીનું પાનું અવારનવાર લખતા થયા. જોપજીવન અંગે ફકરાઓ લખવા માંડ્યા. પાછળથી એમાંથી એમની કવિતા પ્રગટી. ૨૧મા વર્ષે પોતાની હાઇસ્કૂલની સહાધ્યાયી ગ્રેયસી સાથે લગ્ન કર્યાં, એલિનોર બ્લૅઈટ. અસામાન્ય સોહામણી છોકરી. પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરવાનો નિર્ધાર કરી રોબર્ટે હાવર્ડમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. એમને વિલિયમ જેઈમ્સના માર્ગદર્શન નીચે અભ્યાસ કરવો હતો પરંતુ એ મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીના અભ્યાસક્રમ માટે એ લાયક ન નીવડ્યા. છતાં એમણે અભ્યાસક્રમ પાકો કરવા પુરુષાર્થ આદર્યો પરંતુ એ વર્ષમાં જ એમને લાગ્યું કે એ પ્રયાસ નકામો હતો ને એમણે માંડી વાળ્યું.

પછીનાં પાંચ વર્ષ રોબર્ટે જેતીકામ કર્યું. પછી ન્યૂ હેમ્પશાયરમાં ડેરીના પિકરટન અકાદમીમાં થોડુંક શિક્ષણકાર્ય સંભાળ્યું. વધતા જતા કુટુંબના નિર્વાહ માટે આવશ્યક બન્યું હતું. એલિનોર ફ્રોસ્ટ ઇ.સ. ૧૯૩૮ માં અવસાન પામી. ત્યાં સુધીમાં રોબર્ટેને એલિનોરથી છ બાળકો થયાં હતાં. ઇ.સ. ૧૯૫૫ માં એ જ હયાત હતાં. ૨૭ મે વર્ષે એમણે પ્લીમથમાં ન્યૂ હેમ્પશાયર રાજ્યની નોર્મલ સ્કૂલમાં મનોવિજ્ઞાન શીખવવા માંડ્યું. સાથે સાથે એ આયરિશ નાટ્યકારો જે. એમ. સીંજ ને જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શાનાં નાટકોનો અભ્યાસ આદર્યો. શિક્ષણકાર્ય જ એમનો વ્યવસાય બનવા નિર્માયું હોય એમ લાગ્યું.

દરમિયાન એમણે કાવ્યોમાં રાચવા માંડ્યું હતું. ૧૫ વર્ષની વયના ય નહોતા થયા ત્યારે એમણે પોતાનું પ્રથમ કાવ્ય લખ્યું હતું. એક ગ્રંથમાં એમને એટલો બધો રસ પડ્યો કે એમાંથી કાવ્ય રકુરી ઊઠ્યું. એ ગ્રંથ હતો પ્રેસ-કોર્ટનો 'કોન્વેસ્ટ ઓફ મેક્સિકો' : 'મેક્સિકોનો વિજય' એમાંથી મોટો રાસડો રચાયો. એ લોરેન્સ હાઈસ્કૂલ બુલેટીનમાં છપાયો. ૧૯ વર્ષની વયે એમનું પ્રથમ વ્યવસાયી

કાવ્ય, 'ધ ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' માં પ્રગટ થયું. એમને પંદર ટોલર મળ્યા. કેવળ કાવ્ય પર જ નિર્વાહ ચાલી શકશે એવી એમણે આશા રાખી હોત તો એ હતાશ થયા હોત : જો કે બ્રમ નિરસન ના થયું હોત. એ એમની કલ્પનાઓમાં રાચતા રહે એ યોગ્ય જ હતું. પછીની સ્વીકૃતિએ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે કાવ્યોથી એમનો જીવનનિર્વાહ ચાલી શક્યો. પછીનાં ચૌદ વર્ષોમાં 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' એમનાં છ વધારે કાવ્યો પ્રગટ કર્યાં. ચાલુ બીબાંઠાળ ભાવનાઓમાં લખાયાં ન હોય પરંતુ શાંત ને કદાચ શુષ્ક એવા ગ્રામ્ય પ્રદેશની ઝાંખી કરાવતાં હોય છતાં એનો સાચો રંગ પ્રગટ કરતાં હોય એવાં કાવ્યોમાં બીબાં માસિકોએ રસ દાખવ્યો નહિ. 'માય બટરફ્લાય : મારું પતંગિયું'ના પ્રકાશન પછી વીસ વર્ષે એમનો પહેલો કાવ્યગ્રંથ પ્રગટ થયો. અને તે પણ ઇંગ્લેન્ડમાં. વિવિધ અન્ય કારણોસર એ ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા. જેતીકામમાં નિષ્ફળ જવાથી એમણે પોતાનાં જેતરો વેચી માર્યાં હતાં. ખડકોને જેડીને જડ ધરતીમાંથી જીવનનિર્વાહ કરવામાં એ થાકી ગયા હતા. શિક્ષણકાર્ય એટલું બધું સફળ થયું હતું કે પોતે એમાં જ પરોવાઈ જશે એવો એમને ભય લાગ્યો હતો. 'વિચારવું ને લખવું' એ મારી પ્રકૃતિમાં છે કે નહિ? એનો એમણે નિષ્કર્ષ લેવાનો હતો. ફ્રોસ્ટ કુટુંબે ગ્રામ્ય બર્મિંગહામશાયરમાં કામચલાઉ વાસ રાખ્યો. શ્રીમતી ફ્રોસ્ટે 'છાપરા'માં રહેવાની ઇચ્છા જાહેર કરી હતી, તેથી એવો નિષ્કર્ષ લેવો પડ્યો હતો. ફ્રોસ્ટે ફરી એકવાર જેતીકામ પર હાથ અજમાવ્યો. પરંતુ એમના એ પડોશી કવિ નીકળી પડ્યા. પછી તો રૂપર્ટ બ્રુક ને એડવર્ડ થોમસ જેવા બીબાં લેખકોને પણ એ મળ્યા, એડવર્ડ થોમસ તો ફ્રોસ્ટથી એટલા તો પ્રભાવિત થયા કે એમણે પોતાનો પ્રથમ કાવ્યગ્રંથ ફ્રોસ્ટને-એક અમેરિકન કવિને અર્પણ કર્યો.

ઈ.સ. ૧૯૧૩ ની એક સંધ્યા, ફ્રોસ્ટ પોતાનાં કાવ્યો ઉથલાવી રહ્યા હતા. એમાંના ઘણાંખરાં વણછપાયેલાં હતાં. એમના હાથમાં વીસ વર્ષનો પરિપાક હતો. ડબલ્યુ ઇ. હેનરીનાં કાવ્યોના હંમેશા પ્રશંસક રહ્યા હતા. એટલે હેનરીના પ્રકાશકને પોતાનાં કાવ્યો મોકલવા એમણે અચાનક નિષ્કર્ષ લઈ લીધો. એ સાવ અજણપણ હતું, છતાં એક નાનકડી પુસ્તિકાનો તો તુરત જ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. 'માય લોસ્ટ યુથ, મારું ખોવાયેલું યૌવન', લેંગ-

ફેલોના એ કાવ્યનું અનુકરણ કરી એમણે પોતાની પુસ્તિકાનું નામ આપ્યું, ‘કિશોરની ઇચ્છા.’ એ પુસ્તિકા પ્રગટ થઈ ત્યારે ફોર્સ્ટ ૩૮ વર્ષના હતા.

સમીક્ષકોને ફોર્સ્ટનાં સીધાં સાદાં ઊર્મિંગીતો ગમતાં. એમના સરલ શબ્દો અને ઊંડું નિરીક્ષણ એમને આકર્ષતાં. સામાન્ય રીતે વીસરાઈ ગયેલા વિચારોને અવિસ્મરણીય વાક્યખંડોમાં યોજવાની ફોર્સ્ટની પદ્ધતિ પર તેઓ ટીકા કરતા. એક વર્ષ પછી ફોર્સ્ટનાં કાવ્યોનો ખીજો સંગ્રહ બહાર પડ્યો એણે એમને જ્યાંતિ અપાવી. આટલાંન્ટિકની બન્ને બાજુના ટીકાકારોએ ‘નોર્થ ઓફ ઓસ્ટન’ને અર્વાચીન રસિક કાવ્યકથાઓ લેખી. એ સરલ મનોવૈજ્ઞાનિક હતી. એમણે એમની સાદી ભાષાના ઉપયોગનાં ખૂબ ખૂબ વખાણ કર્યાં. પ્રણાલિકાગત કાવ્ય અભિવ્યક્તિને બકારો આપવાની પદ્ધતિને બિરદાવી અને ખાસ કરીને તો સ્થાનિક વિષયને ઉચ્ચ રણકો આપવાની એમની રીત એમને ખૂબ પસંદ પડી. છતાં એમાંથી અછરતા વ્યાખ્યાન જેવો સૂર ઊઠતો. માર્ક વોન ડોરેને ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે ફોર્સ્ટે પોતાનાં કાવ્યોમાં પ્રણાલિકાગત સૂર જે રીતે ફાખવ્યો છે એ જ એમની આગવી રીત છે. ગમે તેમ પણ એમનાં કાવ્યો વાંચનાની કક્ષાએ પહોંચી જાય છે. એમના સંવાદો જુઓ કે એમનાં ઊર્મિંગીતો ઉકેલો એમનાં કાવ્યો જાણે લોકો વાતો કરતાં હોય એવાં લાગે છે, જે મનુષ્ય રોબર્ટ ફોર્સ્ટના નામ નીચે વાત કરે છે એ દૂંઠા અવકાશમાં ઘણું ઘણું કહી નાખવાની રીત જાણે છે. ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં અને બીજાં સ્થળોએ ઘણાં નરનારીઓએ રોબર્ટ ફોર્સ્ટને સાંભળ્યા છે તે થોડા શબ્દોમાં મોટું સત્ય કહી નાખવા ટેવાઈ ગયા છે. સામાન્ય વાંચનાનો સંભાર જે ફાખવે એના કરતાં એ થોડું કહી જાય છે.

‘ધ નોર્થ ઓફ ઓસ્ટન’ને બીજું શીર્ષક ‘લોકોનો ગ્રંથ’ આપવામાં આવ્યું છે. જે લોકોની એ વાતો કરે છે એમની પાર્શ્વભૂમિકાઓ પણ એટલી જ એમવંતી ને જીવંત બનાવવામાં આવી છે. ફોર્સ્ટ પથરની દીવાલ, ખાલી ગ્રંપડું, ઘંટી કે ભુલાઈ ગયેલો લાકડાનો ઢગલો : આદિ વિષયોને નાટકીય રીતે રજૂ કરે છે.

ઠરી ગઈ છે કરલ ભૂમિ: બનતી ગરમી આપવા
દહોવાણુ ધીમે બાળીને: ધૂસડીન પ્રબળવા.

રોબર્ટ ફોર્સ્ટ ગંભીર નાટકોની શ્રેણીની પણ રચના કરે છે. એમાંનાં ઘણાંખરાં મોટે ભાગે એકાંકી છે. એકલવાયાં જીવન, કાતિલ મુશ્કેલીઓ અને તીખી રમૂજો, ઓસરતાં એતીપ્રેમ અને ઊભરાતા ઉદ્યોગવાદ વચ્ચે ભીંસાતા પ્રદેશો-માંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એનું એમણે આલેખન કર્યું છે. ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના એમના સાથી કવિ એટલીન આર્લિંગ્ટન રોબીન્સન પેઠે સર્વત્ર છૂપી છૂપી લપાતી પણ નજરે ચડતી આત્મપ્રેમ અને મહત્વાકાંક્ષી ભાવનાને ફોર્સ્ટ નિહાળે છે. પરંતુ રોબીન્સનથી બુદ્ધા પડી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ઝાડી ઝાંખરાં ને જંગલોના રૂઝ દેતાં શાણપણમાં માને છે. જૂના જમાનાના તરછોડાયેલા અથવા ઉપેક્ષિત લોકો ઘણાં જ ગરીબ છે છતાં સફલતા પ્રાપ્ત કરવામાં પણ સ્વમાનનો અતિ આગ્રહ સેવે છે. તેવા લોકો માટે રોબીન્સન પેઠે રોબર્ટ ફોર્સ્ટ પણ લોકોના ઓછાબોલા પણ સૂક્ષ્મ પ્રેમને આવકારે છે.

‘નોર્થ ઓફ ઓસ્ટન’માં લોકોનું સામાન્ય છે. ‘હોમ બરિઅલ’ કાવ્યમાં વિચિત્ર અને પરિચિત વસ્તુસ્થિતિ અસાધારણ અસર ઉપજાવી જાય છે. એની વાતો રોજિંદી વાતો છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ અસામાન્ય છે. શબ્દો સામાન્ય છે. અનુભવો અસામાન્ય છે. મનુષ્યનાં પગરખાં પગના કીચડના ડાઘા પણ એટલું બધું મહત્વ ધારણ કરી જાય છે કે તે હકીકતથી ભરપૂર હોવાથી ભયજનક બની જાય છે. ‘ધ વિય ઓફ ગોડ’ એક પ્રેતકથા છે. એનું ઘરગથ્થુ પણ એક આશ્ચર્ય છે. હત્યા કરવામાં આવી છે એવા માનવીનાં હાડકાં માળિયાનાં પગથિયાં ચઢે છે અને બડ બડાટ ને ભયની મિશ્રણ જેવી પોતાની વાત કહી જાય છે. ‘ધ કોટ’ અંતિમ પ્રશ્નોનું એક બીજું ઉદાહરણ છે. પ્રહસન ને લગભગ કરુણાન્તિકા જેવું છે. એમાં એક કારણ જેવો પ્રસંગ પાયાના ગંભીર મંતવ્યની વાત છતી કરી જાય છે. ‘ધ ફિયર’ એક મુક્ત ભાવનાપ્રધાન વસ્તુ છે. તંગ પરિસ્થિતિ અને પ્રતિપરાકાષ્ઠાની ઉત્કટ સિદ્ધિ છે. ‘ધ હાઉસકીપર’ કાવ્યમાં જ નહિ પણ કેવળ એક વાર્તા જ છે. જે એક સાંસારિક નાટક છે. એમાં ચાર પાત્રો સંડોવાયેલ છે. એમાંનું એક કેન્દ્રવર્તી પાત્ર અસામાન્ય છે. એ પોતાના દિલ દાખવતી નથી અને પૂરેપૂરો સાક્ષાત્કાર પામે છે. છતાં એ પ્રગટ પણ થતી નથી. ‘એ હેટ્રેડ કોલર્સ’ ‘ધ માઉન્ટન’ અને ‘એ સ્વીટ ટુ સર્વન્દસ’ એકલતા વિષે જેઠું

કહેવાય એટલું કહી જાય છે. કારુણ્ય ને અર્ધ-દયાજનક રમૂજ વચ્ચે વિચિત્ર સમતુલાની વાત કરે છે. ‘મેનિંગલ વોલ’ એક ધૂની માણસની એકોક્તિ છે. ગ્રામ્ય આત્મ-સંભાષણ છે. જે વિરોધી કહેવતો વચ્ચેની ઉપહાસજનક વિચારણા છે.

‘દીવાલને ચાહતું નથી એવું એમાં કાંઈક છે.’ અને

‘સારી વાડો સારા પાડોશીઓ નિપજાવે છે.’ ‘ધ ડેથ ઓફ ધ ટાયડ મેન’ અર્વાચીન સાહિત્યમાં એક અતિ હૃદયસ્પર્શી કાવ્ય છે. એ ધીમા સાદે કહેવાયું છે. આ કાવ્ય સાંભળી શકાતું નથી એટલું કાને પડી જાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૫ ના આરંભમાં ફ્રોસ્ટ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પાછા ફર્યા ત્યારે તો એ મશહૂર માનવા બની ગયા હતા. એક અજાણ્યા લેખક તરીકે એમણે પોતાની માતૃભૂમિ છોડી હતી તેને હવે અમેરિકન કાવ્યમાં નૂતન યુગ પ્રવર્તક તરીકે પાછાં વળતાં વધાવી લેવાતા જોઈ એમને આશ્ચર્ય થયું. ટીકાકારો એમના નામે અંદરોઅંદર ઝઘડી મરતા. આંદોલનો એમના નામે ઊભાં થતાં. હવે એઝરા પાઉન્ડે લંડનમાં તેમની મૈત્રી સાધી હતી, અને પ્રોત્સાહન પણ આપ્યું હતું. એ હવે એમને ‘ઇમેજિસ્ટ’ બનાવવામાં નિષ્ફળ ગયા. પછીના પ્રશંસકો પણ એમને પુરાતનવાદી, માન્યતાવાદી, કે વાસ્તવવાદી યા ગ્રામ્યવાદી ઠરાવવાના પ્રયત્નોમાં ઝાઝા સફળ થયા નહિ. એમણે એક પત્રમાં લખ્યું છે: “મને કોઈ વર્ગમાં મૂકવો જ હોય તો મને ઉપલક્ષણ અલંકાર વાપરનાર લેખકો. ‘સાઈનેકડોકિસ્ટ’ કરણ કે હું કાવ્યમાં ‘સાઈનેકડોક’ ઉપલક્ષણને પસંદ કરું છું અથવા દ્વારા સમગ્રને દાખવવાનો પ્રયત્ન કરું છું.”

આ રમતિયાળ નિવેદન જ ફ્રોસ્ટની પદ્ધતિની સાચી ચાવી છે. ઘણું બધું કહ્યા વિના જ એ બધાનું જ સૂચન કરી દે છે. સૂચનો માટેની પ્રકૃતિદત્ત વિશિષ્ટ માનસિક શક્તિ દ્વારા ફ્રોસ્ટ દરરોજની વિલાસી લાપાને એક નવા જ પ્રકારનો આકાર આપે છે. વાસ્તવવાદ પર આધાર રાખવા પ્રેરણા એમણે લખ્યું છે, “વાસ્તવવાદીઓ એ પ્રકારના છે. એક પ્રકાર એવો છે કે બટાકો સાચો છે એ દાખવવા પોતાના બટાકા સાથે ઘણો બધો કચરો આપે છે. જ્યારે બીજો પ્રકાર સાદા બટાકાથી જ સંતોષ માને છે. મને બીજા પ્રકારના થવું ગમે છે. કલા જીવન માટે કંઈક કરતી હોય

તો તેની સફાઈ માટે જ કરે છે એવું મારું માનવું છે. એને એ સાફસૂફ કરી ઘટતો આકાર આપે છે.” આ એમની આગવી ખાસિયત છે. ગંભીર ઉપહાસમાં એ વૈભવ માણે છે અને રહસ્યમયતાની રમતમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. એક બીજા પત્રમાં એમણે શબ્દની શક્તિનો વિસ્તાર કર્યો છે અને કસબને પ્રેતકસબમાં પલટાવવાનો બહુ પાથર્યો છે. “કેટલીકવાર મને મારા શબ્દોના અર્થ માટે પૂરેપૂરી શંકા હોય છે અને હું મારી જાતને તેમના સ્થાન માટે પ્રશ્ન કરું છું.” શબ્દો કાંઈક કરે, અંતિમ ચેતવણી અને રજુહાઈમાં જેમ એ કર્મ રૂપ બની ન જાય ત્યાં સુધી શબ્દો શૂન્ય જ છે. કદાચ એથી યે ખરાબ છે. ‘પોકર’ માં જેમ પત્તાં ખુદલાં કરી દઈએ છીએ એવા એ સાફ ને સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ. એમના અંગે બીજું કાંઈ જ કહેવાનું બાકી રહેવું ન જોઈએ. સાહિત્યની મારી બચાખ્યા આ પ્રમાણે રહે: ‘શબ્દો જે કર્મ બની ચૂક્યા છે.’ જેમ કીડસનાં પાત્રોએ એમનાં કાવ્યોની સાચી ઓળખ આપી છે તેમ ફ્રોસ્ટનાં અપ્રગટ પાત્રો પણ એમના જીવનનો કોઈ નવો જ ઓપ આપે એવાં છે.

ફ્રોસ્ટની વિચારસરણીની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ગુણવત્તા એમની ધરતીનો દેખાવ: લેન્ડસ્કેપ છે અને એ ધરતીનો દેખાવ એમના વદન પર નજરે પડે છે. સ્થાનિક શિલાખંડ-માંથી કેાતરી કાઢ્યાં હોય એમ એમનાં અંગો ઘાટીલાં છે અને એમનાં નયનો આછાં નીલવર્ણાં ને રમૂજ ન હોત તો એનો પ્રભાવ ઠંડો પડી જાત. એમના વદન પર હળવી રમૂજ હાસ્યરેખા ફરક્યા કરે છે અને એમનો નીચલો અધર કેઈ મધુમદ્ધિકાએ ડાબ માયો હોય એવો જણાય છે. એમનું વદન એક કટુર વિદ્વાનનું વદન હતું, દબાઈ ન શકે એવા કવિના વદનને પણ હવે દબાવી દેતું. ઉત્તર-જીવનમાં એમના કાવ્યસંગ્રહમાં ‘કલેક્ટેડ પોએમ્સ’ નામના ગ્રંથમાંની પ્રસ્તાવનામાં એમણે એ ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો છે. ‘વિદ્વાનો ને કલાકારોને એકઠા કરવામાં આવે તો તેઓ એકબીજાથી કેવા પ્રકારની ભિન્નતા દાખવે છે એ કોયડો ઉકેલતાં અકળાય છે. બન્ને જ્ઞાન માટે પરિશ્રમ ઉઠાવે છે. પરંતુ એ જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે એ પદ્ધતિમાં જ બન્નેમાં મહત્વનો ફરક વરતાય છે. વિદ્વાનો તર્કપ્રસારિત રેખાઓ પર સજ્ઞાન સંપૂર્ણતાથી પોતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. કવિઓ પોતાના તોરપૂર્વક અને ગ્રંથોમાં જે ગ્રંથ બહાર

નજરે પડે તેવી રીતે મેળવે છે. એ કોઈ એક વાતને જાણી જોઈને વળગી રહેતાં નથી. પરંતુ ખેતરે ધૂમતાં જેમ અંખરાં વળગે એમ પોતાની બાતને વળગવા દે છે.

અમેરિકા આવ્યા પછી તુરત જ ફોર્સ્ટે એક લાક્ષણિક કાર્ય કયું. એમણે એક ખેતર ખરીદ્યું. ખેતરો ખરીદવાની એમની જાણીતી નિર્બળતા સતત ચાલુ રહેવા પામી છે. પ્રથમ એમણે જે ખેતર ખરીદ્યું તે ન્યૂ હેમ્પશાયરમાં ક્રાન્કોનિયા બહાર એક ઢાળાવવાળી ટેકરી પર હતું. પછી દક્ષિણ શાફ્ટસબરી, કોન્કાર્ડ કોર્નસ અને રિપ્ટન વર્થોનામાં ખરીદ્યાં. પરંતુ એ ખેતીમાં કમાણી કરી શક્યા નહિ. એટલે એ વ્યાખ્યાનો કરવા લાગ્યા. સંસ્કૃતિને ખેતીની સહાયક બનવા દીધી. સતત વહેતા પ્રવાહવાળા તેજસ્વી વાર્તાકાર તરીકે એમણે પ્રેક્ષકોને મોહિની લગાડી. એમણે કવિતાઓ ગાઈ અને એ કાવ્યો પ્રેક્ષકોના ઘણા સંગ્રહોમાં અને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા. એ વિદ્યાલયમાં પણ આંટો મારી આવ્યા. એક વિદ્વાન કે એક શિક્ષક તરીકે નહિ પરંતુ સ્થાનિક કવિ તરીકે. વિદ્યાપીઠના વર્તુળમાં એક કાવ્ય પ્રસારક તરીકે. આળીસ વર્ષની વય પછી એમણે પોતાનો સમય વિવિધ વિદ્યાલયોમાં ગાળવા માંડ્યો. ખાસ કરીને કોર્ટમાઉથ, મિશીગન અને મુખ્યત્વે આમહર્સ્ટમાં તેઓ પોતીકા બની ગયા.

‘નોથ ઓફ ઓસ્ટન’ : ‘ઓસ્ટનની ઉત્તરે’ પછી જે ગ્રંથો પ્રગટ થયા તેમાં એમનાં કાવ્યોમાં વાર્તા કહેવાની અને ગીતની વધારે શક્તિ નજરે પડી. એમાં પ્રસંગોપાત્ત ટેકડી પણ નજરે પડે છે. પરંતુ એની ધૂન વિચારપૂર્ણ, અનુભવથી કસાયેલી અને ભાવનામાં તાજગીભરી રહેતી. દબાયેલા સપાટ રણકામાં અને કંઈક કટાક્ષમય વળાંકમાં જ ફોર્સ્ટની ખૂબી હતી. કેટલીક વાર એમનાં કાવ્યો વાર્તાવિનોદ કરતાં જે ગીતો ગાતા. ‘માઉન્ટન ઈન્ટરવલ : ગિરિ મધ્યાંતર’ ઈ.સ. ૧૯૧૬ માં પ્રગટ થયો. એના પુષ્ટ સંવાદો અને સૂચક નિવેદનોથી એણે અગાઉની કથાઓનું જેમ જાળવી રાખ્યું. ‘બ્લેન્ક વર્સ’ની આવી એકાંકિતઓ ‘એન ઓલ્ડ મેન્સ વિન્ટર નાઇટ’-એક વૃદ્ધની શિયાળુ રાત્રિ અને ‘અર્ચીઝ’ ‘બૂર્જવૃક્ષ’ માં નજરે પડે છે. એ ખાસ પ્રવાહી છે. ઉત્કટ ને ઊંડાણભર્યાં ઊર્મિગીતોના નવીન સ્વર નજરે પડે છે. ‘ફાયર એન્ડ આઈસ : અસિ અને બરફ’ સંક્ષેપની શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે. સૂત્રાત્મક રીતે આલેખેલી ગંભીર કદવના છે.

“કોઈ કહે છે અગ્નિની જ્યોતે જમીન જલી જશે કોઈ કહે છે હિમની શિલા નીચે એ ઠરી જશે : પરંતુ કામનાનો જે આસ્વાદ જીભે લાગતો : તેથી મને અગ્નિપ્રલય દિલમાં વધારે ફાવતો : કિન્તુ વિનાશ લખ્યો થવા જે વાર જે નક્કી હશે, ધિક્કારનો પરચો મને પૂરો થયો છે જીવનમાં : હિમ પ્રેરેલો વિનાશ મહાન છે તેથી કહું : એ પૂરતું છે એમ કહું તો માનજે સાચું તમે”

જીવનના મધ્યગાળામાં રોબર્ટ ફોર્સ્ટ ઠીક ઠીક માનપાન પામ્યા. નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ આર્ટ્સ તરફથી એમને સુવર્ણચન્દ્રક ને માનપત્ર મળ્યાં. જાહેર સભાઓમાં, શાળાઓમાં ને ગ્રંથમંડળોમાં એમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. બાર કરતાં પણ વધારે વિદ્યાર્થીને વિદ્યાપીઠો તરફથી માનદ્ પદવીઓ એનાયત કરવામાં આવી. ચાર ચાર વખત પુલિટ્ઝર પારિતોષિક મળ્યાં. ન્યૂ હેમ્પશાયર તરફથી ઈ.સ. ૧૯૨૪માં, ‘કલેક્ટેડ પોએમ્સ : સંગૃહીત કાવ્યો’ માટે, ઈ.સ. ૧૯૩૭ માં ‘એ વિડનેસ ટ્રી : વૃક્ષ સાક્ષી’ માટે ઈ.સ. ૧૯૪૩ માં એમને સન્માનવામાં આવ્યા. આમ અત્યંત સન્માન પામનાર રોબર્ટ ફોર્સ્ટ એકલા જ કવિ છે પરંતુ આવાં માનસન્માનથી એ માનવીના કાર્યક્રમમાં કશો જ ફરક પડ્યો નહિ. એમના પ્રથમ ગ્રંથમાં પ્રથમ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓમાં કંઈક પયગંબરી નાદ કાને પડે છે.

‘મહારા વિષે કંઈ ફરક પડશે નહિ’

એ વાત સૌએ જાણતા :

કિન્તુ વિદ્યાન પૂરી રીતે સાચું જ છે,

એ વાત સૌમાં એકલો હું જાણતો.’

આમ પ્રશંસાનાં પુખ્તોનો વરસાદ અતિશય હતો છતાં ક્યાંક ક્યાંક વિરોધ સૂરો પણ કાને પડતા. એમના વિરોધકોને એમ લાગતું કે એમણે આત્મવિશ્વાસ ધરાવતા ઘરઘડયા તત્ત્વજ્ઞાનીની અગાઉની પ્રયત્નહીન રમતિયાળ અગાઉની છાપનું બલિદાન આપ્યું હતું. વર્તમાન પ્રશ્નોને એ ટાળતા એ વાત પણ એમના કેટલાક પ્રશંસકોને ગમતી નહોતી. જ્યારે જ્યારે એ વર્તમાન પ્રશ્નોનો સ્પર્શ કરતા ત્યારે કદર રૂઢિચુસ્ત માનવી તરીકે બોલતા એ હકીકત પણ તેમને પસંદ નહોતી. ‘એ કન્સિડરેબલ સ્પોટ’ ‘ધ્યાન ખેંચતું ટપકું’ માં

નીચેની પંક્તિઓ તમામ સમાજ કલ્યાણનાં કાર્યો પ્રતિનો એમનો શેષ અભિવ્યક્ત કરતી ટાંકવામાં આવતી.

‘આજની દુનિયા સમૂહગત પ્રેમ માંહિ તણાય છે.
મારા દિલે તેની કુમાશ જ ઠાંઈ એ અદકી નથી.’

‘યુવાન હતો ત્યારે કદીયે મેં ‘રેડિકલ’—ઉદામવાદી બનવાનું વિચાર્યું નહોતું. ત્યારે મને લાય હતો કે એમ કરવા જતાં હું વૃદ્ધવયે વધુ રૂઢિચુસ્ત બની જઈશ.’ ચીઢ ચઢાવે એવી એક આ અડિયલ વૃત્તિ હતી. “એમની પોતાની જ સ્થાનિક બૌદ્ધિક તેજસ્વિતાએ એમના માનસનો કબજો લીધો છતાં એ એમની ઊર્મિંગીતો લખવાની નૈસર્ગિક શક્તિને સ્પર્શી શક્યો નહિ. ઉદામ ને કલ્પનાતીત જીવનને બદલે એમની હમદર્દી તૂફાનમાં સલામત એવા અસ્તિત્વ તરફ ધીમે-ધીમે આપોઆપ ઢળતી ગઈ.” ‘એચીવમેન્ટ ઇન અમેરિકન પોએટ્રી: અમેરિકન કાવ્યોમાં પ્રાપ્તિ’ નામના પોતાના ગ્રંથમાં લુઈ બોગને લખ્યું છે, “સાદામાં સાદા ગુણો માટે એ આશ્રય રાખતા. એકદમ ગળે ઊતરી બાય એવા વિચારો જ રજૂ કરતા. ફ્રેસ્ટની અંતિમ ભૂમિકા: ‘અડદિયા પથ્થર જેવા નિરવિધ શાણપણના પ્રેરણામૂર્તિ’ સંગ્રાહક તરીકેની એમની ખ્યાતિ લગભગ બધાને જ સ્વીકાર્ય બની છે. કવિ બને પછી એ વાત સ્વીકારે છે. એ પોતાનાં મંતવ્યોને એવી તો સજ્જડ રીતે વળગી રહેતા આવ્યા છે કે એના પરિણામે હવે એમની દષ્ટિ લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ છે.’ રેન્ડાલજેરેલના ‘પોએટ્રી એન્ડ ધ એઈજ’—‘કાવ્ય ને યુગ’ નામના ગ્રંથમાં આ ફરિયાદના પડછંદ પડ્યા છે. ‘આ કવિ હવે ઘણો ખરા સમય પીઢ રાજનીતિજ્ઞ બની ગયા છે. પાકટ શાણપણ ને લોખંડી ધૂન હવે તેમને વરેલાં છે. કેટલીક વાર આ જાહેર વ્યક્તિ, આ સરકારી ભૂમિકા: જે કાવ્યો લખાવે છે તે કવિ બનેલખતા નથી. પરિણામે આપણને સ્વાશ્રયથી કસાયેલાં માનવીના રાજકીય પ્રવેશકો જેવા મળે છે. એમાં સ્ફટિક તત્ત્વજ્ઞાન ને તારીખ-બારની ઠકામશકરી જેવા મળે છે. આપણને એક રાજપુરુષની પોતાની સલામતતા જેવા મળે છે. કલ્પના ને હમદર્દીનું અજબ મિશ્રણ તજરે પડે છે. ભાવના અને ધૂનની એક ઉત્કટ સમતુલા રચાય છે. ને સંઘાટાણે ગાયો ઘેર આવે ત્યાં સુધીનું ઘરગથ્થુ શાણપણ મળી જાય છે.’ આમ કહેતા હોવાં છતાં જેરેલ ‘બીજા’ ફ્રેસ્ટ ને અંજલિ આપે છે અને એમનું કાર્ય અમર રહેવા સર્જાયું છે એમ છડે.

ચોક જાહેર કરે છે. જેરેલ કહે છે : ‘સામાન્ય માનવીની કૃતિઓ અંગે અન્ય કોઈ કવિએ આવું સુંદર આલેખન કયું નથી. ઘણાં ઘણાં કાવ્યોમાં આપણને સાચા માનવીઓ જેવા મળે છે. એમની સાચી વાણી સાંભળવા પામીએ છીએ. એમના સાચા વિચારો અને સાચી ભાવનાઓ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ને આ બધું એ એટલી બધી માર્મિકતા ને સચોટતા, સંજ્ઞાબંધ પ્રાચીન અધૂરાં નિવેદનો ને સંયમ તજરે પડે છે કે વાચકને એમ નથી લાગતું કે પોતે ગ્રંથ વાંચે છે પરંતુ એને એમ લાગે છે કે જાણે પોતે વિશ્વવિહાર કરી રહ્યો છે અને એ વિશ્વ પોતાને ખાતેમાં મહત્વની લાગતી હોય એવી વસ્તુ ધરાવે છે. વિશ્વમાં ને મનુષ્યમાં જેવા મળતી ગંભીરતા ને લયંકરતા અને વસ્તુઓનો અસ્પૃશ્ય વિષાદ-બધાંને જ આ કાવ્યોમાં ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે, છતાં કુમાશ, પ્રેમ અને ઉદ્દાસને જેટલો ન્યાય આપ્યો છે તેનાથી એ ન્યાય વધારે નથી.

જેમ જેમ વય વધતી જાય છે તેમ તેમ કવિઓની ગાવાની ઉત્કંઠા ઓસરતી જાય છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ ફ્રેસ્ટ માટે એ પરિસ્થિતિ સાવ ઊલટી હતી. એમના પાંચમા ને છઠ્ઠા દસકામાં કાવ્યોમાં ઊર્મિલ જેમ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. ‘વિસ્તારની ઊણપ સુખ ઉત્કટતાથી પૂરે છે.’ ‘તારલા જેવું કશુંક પસંદ કરો’, ‘કલોઝડ ફોર ગુડ, કલ્યાણ માટે બંધાયેલું’ ‘ધ ગિફ્ટ આઉટરાઇટ: સીધી લેટ’, જેવાં કાવ્યો ઓછામાં ઓછું ધ્યાન ખેંચનારાં છતાં પ્રભાવિત કરતાં દેશભક્તિ પૂર્ણ કાવ્યો આજ સુધીમાં લખાયાં જાણ્યાં નથી. ‘ડિરેક્ટિવ’ અને ‘કમ ઇન’ જેવાં બીજાં ખારેક કાવ્યો દેખીતી રીતે અછડતાં જણાય છતાં એ એટલી બધી નવીનતાઓથી છલકાય છે કે પ્રત્યેક વાચન તે અર્થનાં નવાં નવાં સ્તર રજૂ કરે છે. ‘કમ ઇન’ ટૂંકામાં ટૂંકું જે અતિ, અદ્યતન કાવ્ય છે,

‘વનવાટની ધારે જઈ હું આવીઓ :

ટહુકી જ કેયલ : સાંભળો, થંભો જરા :

બહાર ઝળહળા તણા ઉત્તસ જો તજરે પડે

અંતર મહિ અંધકાર છે એ જાણજો.

‘વન વાટમાં પણ અંધકાર ઘણો ઊંડો

પાંખની છલના થકી એ પંખીને ડારી રહ્યો :

તોયે કદી એ હવે હજી ગાઈ શકે :

તો રાત્રિએ ટહુકાર મિટ બનાવજો

પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યનું છેલ્લું કિરણ
અંધકાર વિષે વિલીન થઈ ગયું
તોયે પ્રકાશી એ રહ્યું કોયલ તણા ટહુકારમાં
ગાયું મધુરું ગીત એના મહલમાં રણકારમાં
અંધારવેરી દૂરની સ્થંભાવલિ,
કોયલ તણા એ ગીતથી રણકી ઊઠી :
શોકે ભરેલા અંધકારે આવજો :
જાણે નિમંત્રણ સૂર ત્યાં ગાજી રહ્યો.
પણ ના, હું તો ગયો તો તારલાની શોધમાં,
નહિ આવું નહિ આવું, તારા હીણા અંધારમાં
મળતાં નિમંત્રણ છો ભલે : મેં નિષ્ક્રિય લીધો નથી.
જ્યાં હું ગયો કદીયે નથી : જાવું નથી,

રોબર્ટ ફ્રાંસની ૮૦ મી વર્ષગાંઠે એફ્રિસેવર્ડ અંથ પ્રગટ થયો એમાં કવિએ જાતે પસંદ કરેલાં પોતાનાં માનીતાં કાવ્યો હતાં. એક મહત્વની નોંધવાલાયક વાત એ છે કે આ અંથમાં માત્ર થોડીક જ અંધારી એકોક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ફ્રાંસે પોતાનું કડક વલણ છોડ્યું નહોતું. ‘પ્રોવાર્ડ’ અને ‘ધ લવલી શેલ બી ચુઅર્સ’ કાવ્યોનો એમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. કાવ્યમાં વિચારસરણી પલટાઈ હતી. ‘એક કાવ્ય એકથી એક નિશ્ચિત વસ્તુ નથી એમ કહીએ તો ચાલે’ ફ્રાંસે એક પત્રમાં લખ્યું છે, ‘અન્યાયની ભાવના, વતનની માંદગી, પ્રણયની માંદગી, ઇત્યાદિ, ગળામાં ડચૂરો ભરાય એમ ઊગે છે. આરંભમાં વિચાર હોતો નથી. કાલિલ અગમ્યતામાં વિચાર ધૂમરાતો હોય છે પછી એનો વિચાર પ્રગટે છે. વિચારસરણી રચાય છે. પૂર્ણ માનસની અંદર અન્ય સામગ્રી જોડે હેતુવિહોણો એ અસ્તવ્યસ્ત દશામાં પડેલો હોય છે, તેથી જ ઘણીવાર એનું પરિણામ શૂન્યમાં જ આવે છે. કારણ કે ત્યારે અનુભવથી માનસ સંપૂર્ણ ભરાયેલું હોતું નથી. ત્યારે કદાચ એ ભારે લાગણી પણ હોય છતાં એને આકાર અપાય એવું એમાં કશું જ જડતું ન હોય, છેવટે માનસ વિચાર પકડે છે અને વિચાર શબ્દો શોધી કાઢે છે.

ઈ. એ. રોબિન્સનનાં ‘કિંગ જેડપર’ નામની એમની મરણોત્તર પ્રગટ થયેલી કૃતિની પ્રસ્તાવનામાં ફ્રાંસે કહ્યું છે કે ‘શૈલી એ મનુષ્ય નથી પરંતુ મનુષ્ય પોતાને જે

રીતે કહે છે એવી એની શૈલી હોય છે. બાહ્ય ગંભીરતા હોય તો અંતર પ્રદેશમાં રમૂજ હોય જ. જે બાહ્યકાર રમૂજનો હોય તો અંતરગત ગંભીરતા નજરે પડવી જ જોઈએ.’ રોબિન્સનને ખાસ અંજલિ આપતાં એ કહે છે કે વાક્યો ફ્રાંસના વર્તનનું સંપૂર્ણ વર્ણન છે. એમની શૈલી એટલી બધી માર્મિક છે, એટલી લોકલોગ્ય અને એટલી ઉત્કટ છે કે પોતાના વિરોધી ભાવે આપોઆપ અપનાવી લે છે. અવલોકાયેલી હકીકતને અચાનક ગગનગામી કલ્પનાથી રંગી નાખે છે. અથવા તો એ સમન્વય નથી પણ ત્રિકલ્પ છે, એક પ્રકારની બૌદ્ધિક પ્રતિષ્ઠા છે : એમાં હકીકત કલ્પના બની જાય છે અને કલ્પના હકીકત કરતાં વધારે નિર્ણાયક જણાય છે. આંતરિક ગંભીરતા અને બાહ્ય રમૂજ સતત પોતાનાં મધ્યબિંદુ બદલતાં રહે છે. ગહનતા ને નાદાનીના પલટા અનુભવાય છે ને એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ફ્રાંસનું સઘળું મનતોચ એમની સરલ કલ્પનાઓ પેઠે જ ગંભીર ગૂઢાચોથી ભરપૂર છે. અને એમનું રમતિયાળપણું ગહનમાં પણ ગહન વિચારણા બની જાય છે.

ફ્રાંસે હંમેશા કાવ્યને પોતાની જાતે જ બોલવા દે છે. એક કરતાં વધારે અર્થઘટન કરી શકાતાં હોય ત્યારે તો ખાસ, નવી ટીકા કરનાર વિષાદપૂર્ણ વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ વાપરે છે તેવી ફાંલી વિદ્વત્તા ફ્રાંસે ધિક્કારતા. તેથી એ ભાગ્યે જ ખુલાસો કરે છે. ‘કલેક્ટેડ પોએમ્સ’ ‘સંગૃહીત કાવ્યો’ માં ફ્રાંસે પ્રસ્તાવનામાં આવો નિર્દેશ કર્યો છે કે વિચારધારાની અગમ્ય કીડા પ્રત્યેનું એમનું આકર્ષણ, આશ્ચર્યનું તત્ત્વ, કાવ્યનું જીવન છે. એમણે લખ્યું છે કે ‘એક કાવ્ય ઉદ્ભાસથી આરંભાય છે અને શાશ્વત્વમાં પરિણમે છે. આ પરિણામે એવું છે કે જે અગાઉથી પરખાતું નથી પરંતુ ધૂનની પહેલી કક્ષાથી નિશ્ચિત છે.

ફ્રાંસની લોકપ્રિયતાનું કારણ શોધવું સુરકેલ નથી. પ્રાથમિક કાવ્ય શબ્દકોષ અંગે જે વાચકો કશું જ જાણતા નથી અને એમની યોગ્યતા-અયોગ્યતાથી અજાત છે તે રોબર્ટ ફ્રાંસના આભારી છે. એ મોહવિવશ થયા છે. સાથે સાથે એમને પડકારવામાં પણ આવ્યા છે. કંઈક નવું શીખ્યા છે તેથી એ ખુશ છે. અત્યાર સુધી તેઓ બધું જ જાણું જૂનું અનુભવી રહ્યા હતા. કંઈક યાદ રાખવાનો પ્રારંભિક ઉદ્ભાસ પોતે જાણતા હતા તેવું જાણતા નહોતા. કાવ્યે અગાઉ કદીયે વધારે સંપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો નહોતો.

ઈ.સ. ૧૯૬૧ માં પ્રેસિડન્ટ જહોન કેનેડી સાથે 'ઉદ્ઘાટન સમારંભમાં મંચ ઉપર પ્રથમ ફોરે આસન લીધું' ત્યારે આ ઉદ્ઘાસ વિભાજન પ્રથમ નજરે પડ્યું હતું. પ્રમુખે પોતાના પદગ્રહણ વિધિ અંગેના સોગંદ લીધા તે પહેલાં હવે ૮૭ વર્ષની વયે પહોંચેલા ફોરે 'ધ ગિફ્ટ આઉટરાઈટ' નું વાચન કર્યું. અમેરિકામાં કોઈ પણ કવિને આવું સન્માન પ્રાપ્ત થયું હોય તો ફોરે પહેલા જ હતા.

ફોરેનો છેલ્લો ગ્રંથ 'ઇન ધી કિલચરિંગ' માં રમૂજ ને ભાવવિભોરતા, નાદાની ને ગંભીરતા, અસામાન્ય સચોટતા નજરે પડે છે. એમના ૭૯ મે વર્ષે એ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો. થોડાક મહિના પછી ફોરેને હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા અને છેલ્લા હૃદયરોગના આક્રમણના એ ઈ.સ. ૧૯૬૩ની જાન્યુઆરીની ૧૯ મી તારીખે ભોગ બન્યા.

એઝરા પાઉન્ડ

એઝરા લુઇસ પાઉન્ડની કથા મુખ્યત્વે પિછાનભૂલની કથા છે. એ જૂલ એમની પોતાની જ હતી અને એ ખૂબ જ કડુણ બીના હતી. કારણ કે પાઉન્ડ નિઃશંક કવિ હતા છતાં પોતે નિષ્ણાત રાજકારણીય પ્રચારક છે એમ પોતાની જાતને મનાવ્યું. અને એક પ્રચારક તરીકે એમણે પોતાની જાતને એક કલાકાર તરીકે પ્રગટ કરી, એટલું જ નહિ પરંતુ એ પ્રથમ વાતોડિયાપણામાં સરી પડ્યા, પછી રખડપટ્ટીએ ચઢ્યા અને છેવટે પોતાના જ દેશના દ્રોહી બન્યા.

એમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૫ની ઓક્ટોબરની ૩૦ મી તારીખે થયો. જન્મસ્થાન હેઇસે, ઇંડારો. કુટુંબ મૂળ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડનું. પાઉન્ડનાં માતા હેનરી વર્ડ્ઝવર્થ લોન્ગફોર્ડનાં દૂરનાં સગાં થાય. એમના પિતા એક સરકારી કર્મચારી. એક પ્રકારના અગ્રેસર હેઇલીમાં એમણે પહેલું 'પાકું' મકાન બંધાવ્યું. બાલકને જાલ્યકાળમાં પેન્સિલ્વેનિયા લઈ જવામાં આવેલો. એનો ઉછેર પૂર્વનો અકાળે વાચનવેલો. પંદર વર્ષની વયે એણે પેન્સિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત બહારનું સમાંતર સાહિત્ય વાંચવા માંડ્યો. સોળ વર્ષની વયે એ ખાસ વિદ્યાર્થી તરીકે નોંધાયા. ને અસંગ વિષયો ટાળ્યા. અઢારમે વર્ષે એ ઉપરના સાલ્ય ન્યૂયૉર્કમાં હેરિલ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા અને વીસ

વર્ષ ગ્રેજ્યુએટ થયા. રોમાંચક ભાષા અને સાહિત્યના ફેલો નિમાયા. પછી શિક્ષક તરીકે વ્યવસાયલક્ષી કામ કરવા લાગ્યા. પેન્સિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટી જાણે શિક્ષકની કારકિર્દી જીવન ભર અંગીકાર કરવાના હોય એમ જોડાયા. એકવીસમે વર્ષે એમણે એમ. એ. ની ઉપાધિ મેળવી. સ્પેનિશ નાટ્યકાર લોપ દે વેગા ઉપર મહાનિર્ણય લખવા ફ્રાન્સ, સ્પેઇન ને ઇટાલીમાં એક વર્ષ સંશોધનકાર્ય પાછળ ગાળ્યું. ઈ.સ. ૧૯૦૭ ના અંતમાં પાછા ફરતાં, ઇડિયાનામાં કોર્ફ્ઝવિલેમાં વાળાશ કોલેજમાં એમને પ્રાધ્યાપક થવા આમંત્રણ મળ્યું. કોર્ફ્ઝવિલે પશ્ચિમનું એથેન્સ લેખાતું હતું. પાઉન્ડ વ્યંગમાં એને યાદ કરે છે. 'એ ગામ સાહિત્યિક પ્રણાલિકા ધરાવતું'. ખેતહરના લેખક લ્યુ વોલેઇસનું આ ગામમાં અવસાન થયું હતું. ચાર મહિના પછી એમને ત્યાંથી રૂબરૂ આપવામાં આવી. પ્રણાલિકાભંગ, સ્વૈરવિહારીપણા અને બીજી ઘણી ભેદી ગેરવર્તણૂક માટે એમના પર દોષારોપણ કરવામાં આવ્યું. 'લેટિન ક્વાર્ટર' નમૂનના પોતે હતા તે સિવાયના બધાં જ દોષારોપણોનો પ્રતિકાર કરવામાં આવ્યો હતો ને તે માન્ય પણ રખાયો હતો.

આજન્મ ઉપદેશકે પરંતુ નિષ્ફળ શિક્ષક પાઉન્ડ યુરોપે જીવડ્યા. પોતે શીખવા ઠરતાં પોતાના સાથી અમેરિકનોને શીખવવાનો દૃઢ નિર્ધાર હતો. ગામડાંમાં જોવાઈ ગયેલા અને વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠેલા કલાકારો ત્યાં દેશપારી ભોગવી રહ્યા હતા. એ ગિબ્રાલ્ટર ઊંતર્યા, ખીરસામાં ફક્ત ૮૦ ડોલર હતા. કરકસરથી રહેવા લાગ્યા. કેટલોક સમય તો એના વ્યાજમાંથી નિભાવ્યું. પછી એ ઇંટલી ગયા. ત્યાં ઈ.સ. ૧૯૦૮ માં વેનીસમાં પોતાની પહેલી કૃતિ 'એ લ્યુએ સ્પેન્ટી' પ્રગટ કરી. એ એક નાનકડી પુસ્તિકા હતી. પોતાના વાચનના વિશિષ્ટરંગી સંસ્મરણોનો એમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો : 'જાણે અરીસાના ટુકડાનો ઢગલો.' થોડા મહિના પછી પાઉન્ડે લંડનમાં નિવાસ કર્યો. યુવાન લેખકોના અતિ પ્રતિષ્ઠિત પ્રગતિશીલ મંડળમાં દાખલ થયા. એની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લેવા માંડ્યો. અને ચીનાઈ અને જાપાની કાવ્યોના 'ફ્રેન્ડોસા' સંગ્રહના બિન-અધિકૃત સાહિત્યિક સંપાદક નિમાયા. રૂપમે વર્ષે એમણે બીજા બે નાનકડા કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ કર્યા. 'પરસોની' અને 'એકઝલેશન્સ'. ૨૭ મું વર્ષ બેમ્પ્ટાં બેસતાંમાં તો એમના સાત કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હતા.

‘કેન્ઝોની’ ને ‘રીપોર્ટર’ નો એમાં સમાવેશ થતો. રફમે વર્ષે એમણે ડોરોથી શેક્સપિયર સાથે લગ્ન કર્યું. એનાથી એમને એક પુત્ર થયો.

પાઉન્ડનાં આરંભનાં કાવ્યોમાં પ્રાચીન ફ્રેન્ચ અને અર્વાચીન ઇંગ્લિશ અસરોનો સમન્વય જણાય છે. એમનાં મહત્વનાં કાવ્યોમાં પ્રાંતીય કવિઓ ને મધ્યકાલીન લેખકોની છાયા પ્રાઉનિંગનાં કાવ્યો સાથે મિશ્ર થયેલી જણાય છે. વિલિમ્સ મોરિસ, સ્વિન્ઝનર્, લાયોનેલ જહોનસન અને અન્ય પહેલાંના કવિઓની અસર પણ નજરે પડે છે. ઘણી વાર આ છાયા સમન્વયની નહિ પણ વિરોધાભાસની ગરજ સારે છે, તાજગી ને વિષાદ વિકલ્પે વર્ણીય છે. ‘એલ્ડ્રઝ : રાસડા’ ‘સેસ્ટીના’ અને ફ્રેન્ચ કાવ્યોનાં અન્ય સ્વરૂપો લોકવાણીમાંના પોતાના આત્મવિશ્વાસ સાથે ભળીને પ્રગટ થાય છે.

‘આવો ગીતો પ્યારાં અમારાં, પૂર્ણતાની વાતમાં,’

શક્ય છે કે આપણે સૌ અણુગમાને પામીએ. ને તૂકાની રમઝટવાળી પંક્તિઓ :

‘કોઠસ’ ફૂલની પાંદડી અમકાવતા

વાયુ વસંત વાય છે.

પાઉન્ડ યુવાન બંડખોરનો વેષ ભજવી રહ્યા હતા. ‘ગિરિશૃંગો પર હું મારા સ્વતંત્ર દોસ્તોને મળું છું’ થઇ એઠેલા ધનિકોને એ ધિક્કારતા. સંપૂર્ણ દોઢ ડાહ્યાઓની પેઢી. આમ તો એ વોલ્ટ વિર્મેનને તુચ્છકારતા છતાં ‘લીબ્ઝ ઓફ ગ્રાસ’ના લેખક તરીકે તુમાખી વિનાના પુખ્તવયમાં આવેલા બાલક સાથે હાથ મિલાવવા એ તૈયાર હતા. “નવું અરણ્ય તમે ભાંગ્યું” એ કહેતા “હવે જ કોતર-કામ કરવાનો સમય આવ્યો છે” અને પાઉન્ડે બહુ આંખે ચઢે નહિ એવું પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધું હતું. અંગ્રેજો પર એમની પહેલી છાપ પડી હતી, એ બહુ સારી તો ન હતી. એમની વીશીના મધ્યકાલમાં ચિગ્ગાર, નિબંધકાર, નવલકથાકાર વિન્ડહામ લુઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘એ અપ્રિય-કર રીતે તંગ, કંટાળાપૂર્વક મથતા, ડોલના, રતાશ પડતા તપખીરિયા અમેરિકન હતા. પાણીના પ્યાલામાં તેલના બિન્દુ સમાન હતા, હું માનું છું કે એમને બધાં સાથે

ભળવા ઇચ્છા નથી ને ત્યાં જ ખરી મુશ્કેલી છે. એમને તો કેવળ છાપ પાડવી છે.’

અને એ કથેયમાં એ સફળ થયા. પાઉન્ડ ગુમાન ને પાંડિત્ય ઇતકથા રૂપ બની ગયા. કલાનાં નવાં પ્રદર્શનો પર એ ભાંગ્યા ને જલદ સ્વરે વ્યાખ્યાન આપતા, ‘અંગ્રેજ વોર્ટિસીસ્ટના મુખપત્ર’ ‘બ્લાસ્ટ’ સ્થાપવામાં મદદરૂપ બન્યા. શિકાગોમાં તાજેતરમાં જ વ્યવસ્થિત થયેલા ‘પોયેટ્રી’ નામના માસિકના એ યુરોપિયન પ્રતિનિધિ નિમાયા. લુઈના કહેવા પ્રમાણે ‘એમની આગળ પડતી રાત્રી દાદી ડંખીલી, અડગ ને બંડખોર સ્વરૂપે આગળ વધતી ગઈ.’ એ શિષ્યોને આકર્ષતા ને ઉવેખતા. એમનાં ઉચ્ચારણો કડક હતાં પરંતુ કદી કેવળ વિનાશક નહોતાં: એમનાં વિવેચનોમાંથી એ કોઈએ લાલ ઉઠાવ્યો હોય તો એ ટેકસેસ ઇલિયટ, ઇલિયટ પાઉન્ડની સૂચનાથી પોતાનો ‘ધ ઇસ્ટ લેન્ડ’ ગ્રંથ કદમાં અર્ધો કરી નાખ્યો. એટલું જ નહિ પણ એક વધુ સારા કારીગર તરીકે એમને અર્પણ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૨૮ માં પ્રગટ થયેલ ‘સિલેક્ટેડ પોએમ્સ’માં પ્રસ્તાવનામાં પાઉન્ડ વિષે લખતાં ઇલિયટ કહે છે કે પ્રાંતીય ગાયકો અને નવમા દશકાના અંગ્રેજ કવિઓની વિવિધ અસરને લીધે પાઉન્ડની કવિતા અર્ધ છૂટક અર્ધ શૃંગારિક ઉચ્ચારણો વાળી થઈ છે. આ બધી જ અસરો સારી હતી. કાવ્યને વ્યાખ્યાન તરીકે મહત્વ પર ભાર મૂકવા એકઠી મળી હતી અને આગ્રહ રાખતી હતી. જ્યારે વધારે પ્રાચીન અભ્યાસ દ્વારા પાઉન્ડ કાવ્યનું ગીત તરીકે મહત્વ સમજતા થયા હતા....’ ભૂતકાળને પુનઃ સંજીવન કરવાનો પાઉન્ડનો દાવો મૌલિક છે એવું ઇલિયટ માનતા ‘જ્યારે જ્યારે એ પ્રાચીન વિષય છેડે છે ત્યારે ત્યારે ખાસ કરીને ચેતન તત્ત્વને અલગ વીણી કાઢે છે. જ્યારે જ્યારે સમ-કાલીનોની વાત કરે છે, કેટલીકવાર એ આકસ્મિક વસ્તુઓ જ નોંધે છે.’ છતાં પાઉન્ડે પછી પોતાના સમકાલીનોમાં વધારે ને વધારે રસ લેવા માંડ્યો અને તેથી એના પ્રત્યાધાતો પણ ઘણા પડ્યા. આ જરાક મોટા કવિ ઇલિયટનું ઋણ કેવળ સામાન્ય હતું પણ ખાસ પ્રકારનું હતું. ઇલિયટનું ‘પોર્ટ્રેટ ઓફ એ લેડી’ અને ‘પ્રોફેટ’ નો લલકારની પાઉન્ડના ‘પ્રોફેટ હ્યુન ફ્રેમી’ અને ‘વિલા-નેલી’ માં થાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૪ માં પાઉન્ડે સમકાલીન કાવ્યોના રોમાંચકતા અતિરેક સામે ફરિયાદ ઉઠાવનાર કવિઓની એક નાની

મંડળી એકઠી કરી, એમનું ઘોષણાપત્ર તૈયાર કર્યું, અને એ મંડળીને નામ પણ આપ્યું. એમને 'ઈમેજિસ્ટ : કલ્પનાવાદીઓ', કહ્યા. કારણકે તેઓ કલ્પનામૂર્તિના પોતાના જ મહત્વ પર ભાર મૂકતા હતા અને રોમાંચકોની છલબલથી દૂર રહેતા. એમને જુદા તારવી કાઢે એવા નામની પણ જરૂર હતી. આ 'ઈમેજિસ્ટ' નો હેતુ.

(૧) સામાન્ય યોદ્ધાની ભાષા વાપરવાનો હતો. કેવળ શૃંગારિક શબ્દ વાપરવાને બદલે ચોક્કસ શબ્દ વપરાતો હતો.

(૨) કડક છંદોબદ્ધતાના તાલને અનુસરવાને બદલે આરોહ અવરોહ પ્રમાણે લયની રચના કરવાનો હતો. નવી ધૂનો દાખવતો નવો લય સર્જવાનો હતો. 'પ્રણાલિકાગત સ્વરૂપોનાં કાવ્ય રચવાને બદલે સ્વતંત્ર રીતે કાવ્યની રચના કરવાથી કવિનું વ્યક્તિત્વ વધારે સારી રીતે આવિર્ભાવ પામે છે એવું અમે માનીએ છીએ.'

(૩) સચોટ, સ્પષ્ટ હોય એવાં કાવ્યોનું નિર્માણ કરવાનો હતો. અચોક્કસતાનું લાંછન કાવ્યને કદી લાગવું જોઈ એ નહિ, એમ તેમનું માનવું હતું. 'આ મૂળતરવો બધી જ સારી કવિતાનાં; બધા જ સારા સાહિત્યનાં આવશ્યક લક્ષણો હતાં. છતાં સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કરતા આ નિવેદને ઘણો રોષ ઉત્પન્ન કર્યો. ઘણી દલીલો કરવામાં આવી. ખાસ કરીને રણ ચહેલી એમી લોવલે આ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના અંગત વિવાદો માટે ઝુજેશ ઉઠાવી ત્યારે વધુ દૃષ્ટિગોચર થયો. મંડળનો ખોટી રીતે લાભ ઉઠાવવાનો એ પ્રયાસ કરે છે એવો પાઉન્ડે આરોપ મૂક્યો. એ કેવળ નામથી દોરવાઈ ગઈ છે : મૂળ તરવનો લંગ કરે છે અને કલ્પનામૂર્તિને એટલી તો જડ બનાવી દે છે કે એ સાવ નિર્જીવ વસ્તુનો ચિતાર જણાય છે. એમી લોવલે 'એમિજિસ્ટ' નામે પોતાનો એક પક્ષ ઊભો કર્યો હતો તેથી પાઉન્ડ એ મંડળમાંથી છૂટા થયા. એની વાતોના ષળાંકને વખોડી કાઢ્યો. 'ધ લિટલ રિવ્યુ' ના ઈંગ્લિશ તંત્રી થયા. પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં સંડોવાયા, વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થતાં એમણે લંડન છોડ્યું ને પેરિસ જઈ રહ્યા.

પેરિસમાં રહે રહે પણ પાઉન્ડ પોતાના સથીઓને પોતાની સર્જનશક્તિથી અને વિપરીત બંડખોર વૃત્તિથી

ઉત્તેજનાને ઉશ્કેરતા રહ્યા. વિદ્રતાનો દર્શન પણ એટલો વધી ગયો કે કવિને વિદ્યાડંબરી બનાવી મૂકશે એવો ભય લાગ્યો. સાથે સાથે એમણે એક નવીન અને તીખી શૈલીનો વિકાસ સાધ્યો. એની દબ વાર્તાલાપની હતી પણ ધૂન કટાક્ષમય હતી. પાઉન્ડ પાંત્રીસ વર્ષના થયા ત્યારે 'ધ મેલ્વિન મોએરલી' પ્રગટ થઈ. એમાં એ નિખાલસ દિલે તેજસ્વી કટાક્ષ અને ચાલાક ધૂણાથી અર્વાચીન જગતનો સામનો કરે છે. આ કાવ્ય કસબના ગુણોની શ્રેણી, હેતુપૂર્ણ બરછટતાથી કર્કશ લાગતા મધુર ફકરાઓ, ખેસૂરાં સંસ્મરણોથી અંતરાયો દાખવતું ને અવળે ચીલે દોરી જતા વિલાસી ઇશારાનો મહાપ્રવાહ રજૂ કરે છે. ઇલિયટ એને સંવેદનશીલતાનો સીધો દસ્તાવેજ લખે છે. ચોક્કસ સમયે ચોક્કસ સ્થળે, ચોક્કસ માનવીના અનુભવનો નિચોડ છે. સાથે સાથે એ શકવતી દસ્તાવેજ પણ છે. એ સાચું કડુણાંત ને હાસ્યરસિક દાસ્તાન છે. આનોંદડના ઘસાઈ ગયેલા વાક્યખંડ : જીવનની વિવેચનાની ભાવના રજૂ કરે છે.'

પાઉન્ડની તૂટક છતાં મહત્વાકાંક્ષી એકાંતિઓની શ્રેણી 'કેન્ટોઝ' અંગે વિવેચકોમાં જેટલો મતભેદ પડ્યો છે એટલો પાઉન્ડની અગાઉની કવિકૃતિથી પડ્યો નથી. પચ્ચીસ વર્ષ સુધી તે જેમ જેમ છૂટક છૂટક પ્રગટ થતી રહી તેમ તેમ વિવેચકોની એક શાખા એમની સિદ્ધિની ટોચ વધાવતી રહી : અખૂટ મહાકાવ્ય તરીકે બિરદાવતી રહી જ્યારે બીજી વિવેચક મંડળી એમની ધૂની ને અલગારી ખુદ્દિનો અસંગતતાની ઊંડી ખીણમાં વિનિષાત નીરખી રહી. પાઉન્ડના મુખ્ય ગ્રંથમાં સો પ્રકરણ કાવાનો નિર્ધાર હતો. ઈ.સ. ૧૯૨૫માં પ્રથમ તેર પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં હતાં, બીજાં પછીનાં વીસ વર્ષમાં પ્રગટ થયાં. દશ પિઝાનકેન્ટોઝ રચાતાં આંકડો ચોરાસી પર પહોંચ્યો. ઈ.સ. ૧૯૪૫માં પાઉન્ડને પિઝામાં બંદીવાસ આપવામાં આવ્યો હતો ત્યારે રચાયાં હતાં તેથી એને 'પિઝાન કેન્ટોઝ' નામ આપવામાં આવ્યું હતું. ઘણાં વાચકોએ આમાંનો મોટોભાગ વાંચ્યો, તે એવા નિર્જીવ પર આવ્યા કે આમાંનો મોટો ભાગ ગર્ભિત ભાષામાં લખવામાં આવ્યો છે અને એનો સાર પામવાનો કવિને માર્ગ નથી. આ તેઓની જોકે ભૂલ હતી છતાં તેઓ તદ્દત ખોટા પણ નહોતા. આ કાયડો ઝડપથી સમજી શકાય તેવો નથી એ વાત સાચી પરંતુ છતાં એ સ્પષ્ટ તો છે જ : એમને સમજવા માટે વાચકને શબ્દકોષનાં

થોથાં ઉચ્છવાવવાં પડે એ સ્વાભાવિક છે. પારકી ભાષાના શબ્દકોષ પણ મેળવવા પડે. સાંસ્કૃતિક ને ઐતિહાસિક ગ્રંથો ભેઈ જવા પડે. પાઉન્ડના સમકાલીનો અંગેની ભુલા-ચેલી અફવાઓની પણ તેમને જાણકારી મેળવવી પડે. અને એમના અવ્યવસ્થિત અને ખિલકુલ ખાનગી સંબંધો સાથેના રમળપાટ પણ સમજવા પડે. ખડું ખડું તો કેન્ટોઝ પ્રતિના પ્રત્યાઘાત બુદ્ધિશાળી અને દુઃખદ રીતે ધીમા છે. તાત્કાલિક ભાવનાસભર નથી. ‘લોહીમાં એની સુવાસ ઊતરે તે માટે એક વિદ્યાર્થીએ એનું છ વાર અધ્યયન કરવું પડે.’ એક પ્રશંસક કવિ રિચર્ડ એબરહાટ્ ‘લખ્યું’ છે ‘પાઉન્ડની પરાણે આંખી શકાતી ભાષાની અભિવ્યક્તિની લાક્ષણિકતા, એમનો વિવિધ ભાષાઓનો ઉપયોગ અથવા વિવિધ ભાષાની વાતો આદિથી વાચક ધીમે ધીમે ટેવાઈ જાય છે. એબરહાટ્ આ વાત જરાપણ રમૂજની કામના ધરાવ્યા સિવાય સૌમ્ય રીતે કરે છે.

વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવો વિદ્વાન જ પાઉન્ડનાં અસામાન્ય કથાનકો, અણુધાર્યા ઉદ્ગારો, ખંધી સ્વગતોક્તિઓ, છૂપી મજાકો, પ્રતિકાઓ, શાપ, લેલી સર્વાનામો, અસ્વીકૃતતાના છબરડા અને અવારનવાર નજરે પડતી પ્રશસ્તિઓ આદિ સમજી શકે. છતાં પાઉન્ડ હંમેશા ભારપૂર્વક જણાવતા કે કેન્ટોઝની યોજના ખિલકુલ સાદી છે. એ કહેતા કે એ તો માનવ પ્રહસન વિવિધ સ્તર વિસ્તારમાં લખી રહ્યા છે. એમણે એક ચોક્કસ યોજનાથી આરંભ કર્યો હતો. ગ્રંથ માટે ભાગે સામાન્ય પ્રકારનો થવાનો હતો. પરંતુ જેમ જેમ કેન્ટોઝની સંજ્યા વધતી ગઈ તેમ તેમ સંજ્યા વધારે ને વધારે વિવિધરંગી બનતી ગઈ. લોકતંત્ર સ્વરૂપના મૂડીવાદ પર પાઉન્ડ લગભગ હિસ્ટરીયા જેવી ચીઠથી આક્રમણ કરે છે. અર્ધ મહાકાવ્યની રૂપરેખા ગ્રીક દંતકથાઓના ઢગલામાં અદશ્ય થાય છે. ચીનાઈ સુભાષિતો, આકરા દરની વ્યાજખોરી પ્રત્યેનો પૂર્વગ્રહ, ને એ પૂર્વગ્રહ પકડતાં આખીય યોજના બગાડી નાખે છે. આરંભમાં પાઉન્ડે વાચકને એન ઇસાવ્યું કે એ ગ્રંથ બેરાનું સ્થાપત્ય ધારણ કરશે. જેમ જેમ ગ્રંથ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ પાઉન્ડ એને ડાન્ટેની કૃતિ સાથે સરખાવવા લલચાયા. ગ્રીક પુનરુત્થાન અને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અંગેના ફકરાઓ જાણે ‘ઈન્ફર્નો’ : નરક છે. નાણાં અને શરાફીનો પાપી ઇતિહાસ ‘પરગેટરીઓ’ છે અને વાતાવરણ અતુ-

સારનો અંત જે હજી લખાયો નહોતો એ કદાચ ‘સ્વર્ગ’ : નો ચિતાર આપે.

વિવેચકોને એકબીજાથી દૂર દૂર ધકેલી મૂકવામાં ખીજું કોઈ કાવ્ય આટલી સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયું નથી. ‘આપણી સંસ્કૃતિના વાસ જેવા કિનારા પરથી નજરે પડતી દુનિયાના અબેડ ઇતિહાસ જેવું કેન્ટોઝનું લખાણ છે.’ ફ્રાંસ મેરોક્સે ‘આ કાવ્યો’ અંગે લખ્યું છે. એડવર્ડ ફિટ્ઝારલ્ડ કહે છે, ‘આ કાવ્યોમાં વણકેલી ગૂંચવણનું ઘેડું ધુમ્મસ છવાઈ રહે છે.’

પાઉન્ડના પોતાના વિરોધાભાસી ઉદ્દેશો : ખાસ કરીને સાદી ભાષાને કાવ્યાત્મક વાક્યાતુરીમાં લેખવી દેવાની એની શક્તિઓ સમકાલીનોની શૈલી પર ભારે અસર કરે છે. વિલિયમ બર્લર પિટ્સ જેવા ખ્યાતનામ કવિએ પણ પોતાની આરંભનાં ભૂમિંગીતો જેવા મંત્રાચારને સ્થાને પાઉન્ડની લોકબોલી જેવી ભાષા સ્વીકારી છે. છતાં પિટ્સ પાઉન્ડને બતિવિહોણો અમેરિકન પ્રાધ્યાપક જ લેખે છે. ‘એમનામાં પોતાના બુસ્સા ઉપરાંત ભાવના સિવાય એક જ અઠકડ વલણ હતું.’ આકાર કરતાં શૈલીને વધારે મહત્વ આપનાર એ તેજસ્વી લેખક છે એ શૈલી સતત અંતરણ્યો વેઠતી રહે છે, તૂટતી રહે છે : પૂર્વગ્રહ, રાત્રિસ્વપ્ન અને અછડતી ગૂંચવણથી સદા વળાંક લીધા કરે છે.

ને આ ગૂંચવણ પાઉન્ડના પ્રશંસકોને હેરાન કરી મૂકે છે. છતાં તેમની સીધી વાતોને નવા ધર્મપુસ્તક તરીકે સ્વીકારે છે. પાઉન્ડે ધર્મગ્રંથોના વિવરણ માટે એઈએ ટેટલી સામગ્રી તેમને પૂરી પાડી છે. એમની કવિતા અને એક ખિલોન (લેટેસ્ટાચેન્ટ) અંગેની નાટિકા ઉત્તરત પાઉન્ડે લગભગ પંદર ગ્રંથોમાં ભાષાંતર કર્યાં છે. એ નાંના ખૂબ જ લાક્ષણિક ‘ધ રિપરિટ ઓફ રોમેન્સ’ ‘ધ એબીસી. ઓફ રીડિંગ’, ‘પવનેસ એન્ડ ડીવિઝન્સ’ ‘મેઈક ઇટ ન્યૂ’ : માં એ વિસ્તાર પામેલ છે, ઇન્સ્ટિગેશન્સ. વિનમ્ર નિમંત્રણો, ‘પોલાઇટ એસેઈઝ’ અને ‘સોશિયલ કેડિટ’નો સમાવેશ થાય છે. ‘એન ઇનપેક્ટ’ આ બધા જ પ્રણાલિકાગત રોમાંચક પ્રત્યાઘાતો સામે બંડ પોકારે છે.

ઈ.સ. ૧૯૨૪માં પાઉન્ડ ફ્રાંસ છોડી ઇટલી ગયા. રેપેલ્લામાં સ્થાયી થયા. રેપેલ્લે ઇટાલિયન રિવિયેરનો સૂર્યતાપે ગળ-

હળતો ખૂણો છે. ઈ.સ. ૧૯૩૬માં એ ત્યાંથી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ટૂંકા પ્રવાસે ઊપડ્યા. ત્યાં ફાસીવાદની પ્રશંસા કરી અને સુસોલિની તથા જેક્સનની માનીતી સરખામણી કરી કડવાશભર્યો વિવાદ ઊભો કરવામાં સફળ થયા. એમને ખ્યાલ કરનાર મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયા. એમણે ફલીલ કરી કે પોતાના દેશનો લાંબા સમયનો વિરહ પાઉંડને સાલે છે. વળી એમના રોજિંદા પ્રેક્ષકોનો અહીં અભાવ છે. આ હદપારીની ભાવના એમનામાં એકલતાની ભાવના ભરી દે છે તેથી એમની કડવાશભરી ને અવળે ચીલે દોરવાઈ ગયેલી બુદ્ધિ, એમના કવચતના સપાટા અને બેજવાબદાર નાકલીટી અને ડગલાસ સોશિયલ કેડિટ પદ્ધતિનો છિવરો ઉપયોગ આદિનું એ પરિણામ છે, એમ એમણે ખ્યાલ કર્યો. પરંતુ એમ સહાચરૂપ થવું ઘણું જ અસૂરું હતું. પચાસ વર્ષની વય પછી પાઉંડને ટીકાઓ કદી ગમતી નહિ. એ ટીકાથી પર બની ગયા હતા.

ઈટલી પાછા ફર્યા પછી એમનું ફાસીવાદનું અનુભવન વધારે આગળ પડતું ને પ્રવૃત્તિમય બન્યું. ઈ.સ. ૧૯૪૧ ના બન્યુઆરીમાં પાઉંડે રોમના શોર્ટ વેઈન પરથી આકાશવાણી પ્રચાર શરૂ કર્યો. એમણે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પર આક્રમણ માંડ્યું અને અમેરિકન પદ્ધતિ પર પ્રહારો કરવા માંડ્યા. એમણે રુઝવેટને ઉતારી પાડ્યા. લોકતંત્ર પર આક્રમણ કર્યું. સેમીટિકલ વિરુદ્ધ હિલચાલ ઉપાડી. આ બધાંના પછી પ્રગટ થયેલા કેન્ટોઝમાં પડઘા પડ્યા. શત્રુને અઠવાડિયામાં બે વાર સહાય ને રાહત આપી અને પોતાની જ આત્મબુદ્ધિ વિરુદ્ધ ફાસિવાદી અફસરોને સલાહસૂચન આપવા માંડી. આમ પ્રેરણા પામેલો ‘ઈન્ફેન્ટ ટેરિબલ’ પ્રજાનો દ્રોહી બન્યો. ઈ.સ. ૧૯૪૫ ના મે મહિનામાં એમને કેદ પકડવામાં આવ્યા. એમના પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. એમને વોશિંગ્ટન લઈ જવામાં આવ્યા. પરંતુ પાઉંડ મુશ્કેલી ને શક્ય મૃત્યુદંડમાંથી છટકી ગયા. ચાર મનેવૈજ્ઞાનિકોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે એમનું માનસ વિકૃત થઈ ગયું છે. ઈ.સ. ૧૯૪૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૪ મી તારીખે કોર્ટમાં સુનાવણી થયા બાદ પાઉંડને ગાંડા માનવી તરીકે એલિઝાબેથ હોસ્પિટલમાં ખસેડાયા.

ત્રણ વર્ષ પછી ૬૩ વર્ષના આ વૃદ્ધને હદપારીને રાજ્ય-દ્રોહનો મુકદ્દમા મુલતવી રાખવામાં આવ્યા છે એવા અપ-

રાધીઓને રાખવાના સ્થળે એમને એમના પિઝાન કેન્ટોઝ માટે એક હબરનું ડોલરનું બોલીનબેન પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું. આ પારિતોષિકે રોષભર્યો વિવાદ ઊભો કર્યો અને એ પારિતોષિકે કોંગ્રેસના પુસ્તકાલયના ફેલોઝ તરફથી આપવામાં આવ્યું છે એ જાણવામાં આવ્યું ત્યારે એક વાત સ્પષ્ટ થઈ કે એમાં સરકારની અર્ધસંમતિ હતી. આ ફેલોઝમાંના મંતવ્યો સાથે એ મળતા જતા નહોતા. પાઉંડના રાજકારણ સાથે એમને કશી જ લેવાદેવા નથી એમ તેઓ સાફ શબ્દોમાં જણાવતા. એમને તો કેવળ એમનાં કાવ્યો સાથે જ નિરુબત હતી. આ વિવાદ મહિનાઓ સુધી ચાલ્યો. ‘સ્વરૂપ’ ને ‘વસ્તુ’ અંગેના જૂના વિવાદમાં દેશભરના કવિઓએ બંને પક્ષે ભાગ લીધો પરંતુ બોલિનબેન ફાઉન્ડેશન એન્ડ મેલને સ્થાપેલું હતું એટલે એમનું મહાન મેલન ઉદ્યોગગૃહ એમની પડખે હતું. ફોર્મડના એક વખતના શિષ્ય કાર્લ જંગ પણ એ પક્ષમાં હતા. બોલિનબેન જંગના સ્વિસ નિવાસનું પણ નામ હતું.

રાજકારણીય અર્થશાસ્ત્રી તરીકે પાઉંડ રૂઢિચુસ્ત, બિન અસરકારક અને કંઈક વિચિત્ર હતા. વ્યક્તિ તરીકે ચીઢિયા અવારનવાર અસમતોલ જણાતા આ ઘેલા સિદ્ધાંતવાદીને ઉતારી પાડવા સહેલા હતા પરંતુ એક કવિ તરીકેનું એમનું મહત્ત્વ ઓછું અંકાય તેમ નથી. નવા લેખકોના એ નાયક હતા અને નવાં નવાં સ્વરૂપો રજૂ કરવામાં અગ્રણી હતા. જ્યાં જ્યાં આત્મસંતોષ જણાતો ત્યાં ત્યાં એ વિરોધ કરતા અને બીજાઓ તે અપનાવી લેતા. કેટલીક વાર તેઓ વધારે પ્રવાહી નીવડતા. જો કે પાઉંડ કરતાં એમાં જોમ ઓછું જણાતું.

પાઉંડના ઘણા વિવેચકો ભારપૂર્વક કહેતા કે એમના આરંભમાં જ અંત સમાઈ જતો. એમની અહંભાવી પ્રકૃતિમાં જ એમની પછીની ઘેલછાતું મૂળ હતું. એમના ઓછામાં ઓછા પૂજક વિવેચકો પણ વિષાદપૂર્ણ રીતે એ આરંભના બંડખોરને યાદ કરતા. પોતાના દેશના કલાકારો જે ગુલામી માનસ ધરાવતા, સૌંદર્યના પૂજારીઓ ભૂખે મરતા ને પ્રણાલિકાઓથી જકડાયેલા હતા તેમને પાઉંડે યુવાનીમાં કરેલું ઉદ્દ્યોગન યાદ આવતું.

‘તૂફાન મેં વેડી લીધું’:
હદપારીને ડારી લીધી!

સંયોગો વિચારતાં આ ડંકાસ જેટલી પોલી હતી એટલી જ કરુણ દયાજનક હતી. બાર બાર વર્ષ પાઉંડને એવન્ટ એલિઝાબેથ હોસ્પિટલમાં ગાળવા પડ્યાં. પાઉંડ મુકરદમો ચલાવી શકે તેમ નથી અને એમણે આકાશવાણી પરથી કરેલાં પ્રવચનો ઘેલછાને આરે ઊભેલા આદમીનાં હતાં એવાં કારણો આપી એમની સામેનો રાજદ્રોહનો ખટલો માંડી વાળવામાં આવ્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૮માં પાઉંડ ઇટલી પાછા ફર્યા ત્યારે એમણે કહ્યું કે ‘કહેવાતા સ્વતંત્રતાના પ્રદેશમાંથી છુટકારો મેળવતાં મન આનંદ થાય છે : યુનાઇટેડ સ્ટેઈટ્સ ગાંડાઓનું એક વિશ્રામ સ્થાન જ છે.’

ડી. એસ. ઇલિયટ

જીવનના છઠ્ઠા દશકામાં નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા. ઘણા કઠિન ગ્રંથોના ને ચોપાનિયાંઓના લેખક. અતિ કઠિન પાંડિત્યપૂર્ણ નિબંધકાર, અને પોતાના જમાનાના હઠીલા ગંભીર કવિ ને પ્રહસનો લખતા થયેલા નાટ્ય લેખક. આટલું જ આશ્ચર્ય પ્રેરક છે ત્યાં વધારે ચમત્કારી હકીકત તો એ છે કે પોતાનાં કાવ્યો પેઠે ઘણા જ ગુપ્ત ને પ્રચ્છન્ન, આ નાટકો ખૂબ જ સફળ મનોરંજક નીવડ્યાં : આટલાંટિકની બન્ને બાજુના દેશોમાં ખૂબ લોકપ્રિય ને સર્વસામાન્ય નીવડ્યાં.

એમનું પૂરું નામ થોમસ સ્ટીન્સ ઇલિયટ. ઈ.સ. ૧૮૮૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે એમનો જન્મ. જન્મસ્થાન સેન્ટ લુઈ, મિસુરી. છ સંતાનોમાં સૌથી નાનાં. એમના પિતાનું કુટુંબ પ્યુરિટન ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ-ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના ધર્મચુસ્ત માનવીઓ. એમના પિતામહ બોસ્ટનથી આવેલા. વોશિંગ્ટન યુનિવર્સિટી સ્થાપેલી. સેન્ટ લુઈમાં પહેલું યુનિવર્સિટીનું ચર્ચ પશુ એમણે જ શરૂ કરેલું. આંતર-યુદ્ધ પહેલાં ભાગેડું ગુલામો માટે ભૂગર્ભ રેલવે હોવી બંધ એવો આશ્રય રાખનારામાંના એક. ઇલિયટનાં માતા નાગરિક અગ્રણી, સુધારક ને કવિ. સેવેનાચેલા ઉપર એમણે એક નાટ્યાત્મક કાવ્ય પણ રચેલું. એમની આ નૈસર્ગિક બક્ષિસ એમના બુદ્ધિશાળી દીકરામાં પણ ઊતરી. શાળાના અભ્યાસ માટે એમને ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ પાછા મોકલવામાં આવ્યા. મિલ્ટન એકેડેમી અને હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં એમણે હાજરી આપી. ઈ.સ. ૧૯૦૬ માં એ બી. એ. થયા. પછીને વર્ષે એ. એમ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. પરદેશ ઊપડી યુવાન ઇલિયટ

સોર્બોન અને મર્ટન કોલેજ, ઓક્સફોર્ડમાં અભ્યાસ કર્યો. શાળાના શિક્ષક થયા. એમની શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દી એમને પસંદ નહોતી. છતાં ચાર વર્ષ લાંબાઈ. પછી એ બેંકમાં જોડાયા. આઠ વર્ષ ત્યાં કારકુની કરી. ૨૭ મે વર્ષે એમણે વિવિધન હે સાથે લગ્ન કર્યાં. વિવિધન હે નૃત્ય વૃંદની ભક્ત. ઇલિયટ લંડનની એક પ્રકાશન સંસ્થામાં નોકરી મેળવી. જતે દિવસે પૂર્ણ ભાગીદાર પણ બન્યા. ઈ.સ. ૧૯૨૭ માં પાછા બ્રિટિશ પ્રબંધન બન્યા. કેટલાક ગુલામો માંગતું તો એ જવાબ દેતા : ‘હું અહીં છું મારો નિર્વાહ અહીં ચલાવું છું. મારા મિત્રો અહીં પારકી ધરતી દબાવી બેસનાર તરીકે મને ઓળખાવું પસંદ નથી. કાલે હું પૂરેપૂરી જવાબદારી પણ ઉઠાવું.’ એમણે પશુ ઘોષણા કરી કે પોતે એંગ્લો કેથોલિક ધર્મના છે. રાજકારણમાં ‘રેયલિસ્ટ’ છે ને સાહિત્યમાં પ્રાચીન વાદી : ‘કલાસીસિસ્ટ’ છે.

એ કવિ અજબ પ્રકારના પ્રાચીનતાવાદી હતા. એ આરંભનાં લખાણોમાં રોમાંચક પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ નહોતો; પરંતુ એમની કૃતિ રોમાંચક પ્રયોગકર્તાની લેખ પડ્યો; ૧૯ મે વર્ષે ઇલિયટે ઊર્મિંગીતો લખવા માંડ્યાં હતાં. જમાનાની સ્વીકૃત શૈલીમાં એ લખતા. પરંતુ હાર્વર્ડમાં સ્નાતક થતાં પહેલાં ફ્રેન્ચ પ્રતીકવાદીઓ એમની નજર ચઢ્યા. ઈ.સ. ૧૯૧૦ માં ઇલિયટ ૨૨ વર્ષના થયા. હાર્વર્ડ એડવોકેટે એમનું કાવ્ય છાપ્યું ‘ધુમરસ્ક’ ‘આફ્ટર લાઈફ’ નું વધારાનું પ્રયોજન લેખાયું. બીજું ‘સ્ક્વીન નામનું કાવ્ય વેરલેઈ ને બોડલેઈરનો રણકો લઈ આવ્યું ‘પ્રુટરોક’ના લેખક ઇલિયટનાં એમાં સ્પષ્ટ એવાં વસ્તુઓ એની અંતિમ પંક્તિઓ હતી :

‘ને ઝિંદગી : પડી તાલ ને પાળિયાં ઊગ્યાં
સુસ્ત, ચોખલિયું છતાં પણ શાન્ત છે :
વાટ જોતી એ ઊભી તૈયાર થઈ,
સંપૂર્ણતાના એ રૂડા પગથાર પર.’

વર્ષો વીતી ગયાં. પોતાના પર પડેલો પ્રભાવ ઇલિ સ્વીકાર્યો છે. આર્થર સાયમનની ‘સિમ્બોલિસ્ટ મુવમેન્ટ લિટરેચર : સાહિત્યમાં પ્રતીકવાદ ઝુંબેશ’નો ઉલ્લેખ ઇલિયટે લખ્યું છે : ‘એમનો ગ્રંથ મેં ઈ.સ. ૧૯૦૮ વાંચ્યો ન હોત તો કદાચ મેં લાફેઈ ને રિમ્બાન્ડનાં

ન સાંભળ્યાં હોત. વેરલેઈન વાંચવાનો મેં આરંભ ન કર્યો હોત. અને વેરલેઈન વાંચ્યો ન હોત તો કોરબિયર વિષે મેં સાંભળ્યું ન હોત. આમ સાર્ધમનના ગ્રંથે મારા જીવન-ક્રમ ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો છે. છતાં વિદ્યાલયમાં હતા ત્યારે પણ કવિ ઇલિયટ પોતાના આદર્શો પાસેથી જે શીખ્યા હતા તેનું કેવળ પુનરાવર્તન જ કરતા નહોતા. કેન્થ પ્રતીકવાદી-ઓની વસ્તુલક્ષી ભાવનાઓમાં ઇલિયટે એ પ્રેરનાર સંઘર્ષમય સંજ્ઞાઓની પોતાની ભાષુકારી ઉમેરી. અને ભાવનાઓની અભિવ્યક્તિમાં મનોવૈજ્ઞાનિક પૃથ્થક્કરણ ઉમેર્યું છે. વધારે ને વધારે અધ્યાહાર બનતી ગઈ એવી પ્રકૃતિથી એમણે પોતાના યુગમાં ધીમે પગલે પ્રવેશતાં ભ્રમનિરસનને વાચ્યા આપી છે. ડાયડનના ‘ધ સેક્યુલર માસ્ક’ ‘સાંપ્રદાયિક મ્હોરુ’-માંથી એ પોતાનું માનીતું અવતરણ ટાંકે છે :

‘આખો સમય : આખા ય એ ગાળા વિષે
સ્થાપી હતી તારી નજર શિકાર પર ;
સંઘર્ષ ત્હારા કાંઈએ ફલવા નહિ :
જૂઠા બધા એ નીવડ્યા પ્રેમીજનો :
સારું થયું : એ સમય પણ વીતી ગયો :
આવી ગઈ પણ નવીનતા આરંભવા.’

ઇલિયટ હજી શૈલી સાથે મથામણ કરી રહ્યા હતા. ચાલુ શૈલી અર્ધ વિદ્યતાલરી, ને અર્ધ લોકલોચ્ય હતી. ૨૧ મે વર્ષે એમણે પોતાના પહેલા જ મહત્વના કાવ્યનો આરંભ કર્યો. ‘ધ લોંગ સોંગ યોફ જે. આલ્ફ્રેડ પ્રુફોક.’ આલ્ફ્રેડ પ્રુફોકનું મહાકાવ્ય’ પ્રતીકવાદીઓએ વિચારેને ભાવના-ઓનાં પલટાવવાની અને અવલોકનને મનોદશામાં મૂકવાની પદ્ધતિ દાખવી હતી. ‘ખાડેલેઈએ કલ્પનાના સમગ્ર નવા જથ્થા માટે ચાવી એના હાથમાં સોંપી હતી. ‘કેવળ સામાન્ય જીવનની કલ્પનામાં જ નહિ’ ઇલિયટે વર્ષો પછી લખ્યું, ‘મહાનગરના દૂષિત જીવનનો કેવળ કલ્પનાથી જ ઉપયોગ કરીને નહિ પરંતુ એવી કલ્પનાને પ્રથમ કક્ષાની ગહનતામાં ઊંચે લઈ જવામાં....એ જેવી છે તેવી રજૂ કરવામાં છતાં એ છે એના કરતાં ઘણું વધારે દાખવી બધ એવી રીતે રજૂ કરવામાં....ખોડલેઈએ અન્ય માનવીઓ માટે અભિવ્યક્તિ ને રજૂઆતની પદ્ધતિ સરજી હતી.

મહાનગરના ગંદા જીવનની કલ્પના-છબીનો પહેલો જ વાર પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો હતો : જે હકીકત હતી

એના કરતાં કાંઈક વધારે દાખવવાનો પ્રયાસ હતો. ઇલિયટે પ્રસ્તાવનામાં ડાન્ટેનું અવરણ ટાંક્યું હતું. પરંતુ વાચક ‘ધ ડિવાઈન કોમેડી’થી પરિચિત હોય અથવા તો એ ઇટાલિયન ભાષા વાંચી શકતો હોય તે સિવાય પોતાનો પ્રુફોક ડાન્ટેના ગાઈડો દ મોન્ટીફેલ્ટ્રોનો પડછંદ પાડતા હતા એવું સૂચન કરી ઇલિયટ એમને ચાવી દાખવી રહ્યા હતા, એવું એ ભાગ્યે જ સમજી શકે. એ કહે છે : ‘મારો તમને એટલો જવાબ છે કે જે મરી વાર્તા પુનઃ પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવશે તો આ જ્યોત કદી ફરકશે નહિ. પરંતુ મ્હોં જે સાંભળ્યું છે કે આ ઊંડાણમાંથી કદી કોઈ જીવતું પાછું ફર્યું નથી, તે સાચું હોય તોજરાય ગેરસમજ થવાની શંકા રાખ્યા વિના હું તમને જવાબ આપું છું. પ્રુફોક નર્કમાં નથી. પરંતુ એ પણ અવોચીન વિશ્વ માટે જે નરક સજા છે તે અનિર્ણીત પરિસ્થિતિના ઊંડાણમાં તે ભ્રમનિરસનના પંથે પગી રહ્યો છે અને વાંઝણી સમાજની પાર્શ્વભૂમિ પર નજરે પડતા સડાનું સંકેતચિત્ર રજૂ કરે છે. ઊંડાણની ક્ષણે પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી, અતિ શક્તિશાળી કલ્પનાઓ સિવાય અન્ય વાતો બાકાત રાખી ઇલિયટ થાકેલા, અયુક્ત છતાં સ્વયંસંપૂર્ણ ઉપલકિયું જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિના બોલ દ્વારા થાકેલા વિશ્વનો ચિતાર આપે છે. આકર્ષક પ્રણયગીતને જે. આલ્ફ્રેડ પ્રુફોકની ધંધાદારી સહી વચ્ચેના એના વિરોધાભાસ દ્વારા એનું શીર્ષક જ એનું સ્વરૂપ કહી આપે છે. વિસંવાદી શીર્ષકથી જ સૂચવેલો સંઘર્ષ આરંભની કાવ્યકડીથી જ છતો થાય છે :

‘સારાય ગગનપટમાં સંઘ્યા છવાઈ બધે,
ત્યારે પ્રયાણ કરીએ હું ને તમે જ ત્યાંયે.’

પછી તુરત જ અણધાર્યો આઘાત પ્રત્યક્ષ થાય છે. બીમાર જગતની કટોકટીભરી પરિસ્થિતિનું સંભારણું બધે અણધાર્યો પ્રતિકોપ : એવી ઉપમા વાપરવામાં આવી છે :

‘ઓપરેશન ટેબલ પર ઘેનની દવાથી મૂર્છિત પડેલો દર્દી.’

કાવ્ય એની અંતર્ગત વક્રોક્તિ પર ભાર મૂકતું આગળ વધે છે. અર્ધ વેરાન શેરીઓ, એક રાતવાસો કરવાની સસ્તી હોટેલમાં બેચેન રાત્રિ ગાળવા જઈ રહેલાં બખડતા ફફડતા માનવીઓ અને ઘૂળઘોયાં રેસ્ટોરાં વગેરેથી ભરપૂર ગંદી

દુનિયામાં વાચકને દોરી જતી તરંગી પથ્થુ તર્કબદ્ધ કલ્પનાઓમાં એથી જલ્દી છે.

કપટી હૃદયના હેતુથી કંટાળતી દલીલો સમી :
દિગ્મૂઠ કરે પ્રશ્નો પૂછી એવી હતી એ શેરીઓ.

ખારીના કાચને ઘસાતા પીળા ધુમ્મસમાંથી પસાર થતા અને માર્કલ એન્જેલોની વાતો કરતી મહિલાઓ જ્યાં આવજા કરી રહી છે એવા ખંડમાં આવી ચઢતા વકતા પાસે એ પ્રશ્નો ઉત્તર નથી. ત્યાં એ નજીવી વાતો અને ઊંડાણવાળા પ્રશ્નોમાં એવાઈ જાય છે. મહાન ભાવનાઓ અને એનું માપ કરવામાં આવતી નિષ્ફળતાથી એ સલામ છે. પ્રતિબંધિત, કવેળા વૃદ્ધ બની ગયેલો યુવાન, જીવનનો દ્રષ્ટા પથુ ભાગીદાર નહિ : ‘મેં’ મારા જીવનને કોડીના ચમચાથી માપી લીધું છે. પુદ્ગોલ પોતાની આબુ-આબુની ભાવનાઓથી સંપૂર્ણ સજાગ છે. પરંતુ એમને આવકારવા એ પોતાની જાતને તૈયાર કરી શકતા નથી.

‘પ્રહ્લાંડને હરકત કરું : એ જિગર છે ?
પછી કલ્પનાઓ હું કરું ?
શી રીતે આરંભવું ?

પુદ્ગોલ ઉડાઉ વાતો કરીને જ જીવી શકે એમ છે. પ્રેમના આમંત્રણને એ ઇન્કારે છે. જીવનને એ પડકાર રૂપ છે. ભૂતકાળને સજીવન કરવા જેવું છે. છડેચોક કરેલા કાર્યથી પીછેહઠ કરી : કદાચ એ કરવાની પોતાની અશક્તિ છે. એવો ભય લાગવાથી પુદ્ગોલ ઇચ્છે છે કે પોતે માનવ કરતાં કાંઈક ઓછું હોત તો સારું થાત.

‘ખંને ચ પંજા હોત ખરછટ : તોય એ સારું
મૌન સાગરથી સપાટી ખુંદતો ધૂમું.’

એફ. એ. મેથીસન નિર્દેશ કરે છે એમ શીર્ષકની ઠેકડી સ્પષ્ટ થાય છે. ‘પોતાને કોઈ સાંભળશે નહિ એમ એ જાણતા હોવાથી સ્વયં પોતાની જાત સાથેની જ ચર્ચા ‘પુદ્ગોલ એકાંકિત દ્વારા કરે છે. એ કદી ગીતને ગણવાતું નથી એ વ્યંગભરી પરિસ્થિતિ એને પ્રજ્વલિત કહેવામાં પર્વાન્ત થાય છે. ‘ઇન્કનો’માંથી કંડારેલા શિલાલેખનું સંપૂર્ણ મહત્ત્વ હવે છતું થાય છે. કારણકે એ શિલાલેખ પુદ્ગોલના એકાંતના ખંધ વર્તુલને પકડમાં લે છે. પ્રત્યેક

કાવ્યકડી અનિશ્ચિત માનવીનો પરાજય સ્પષ્ટ કરે છે. એ માત્ર પોતાના સ્વપ્નિત જીવનમાં જ સલામત છે. કડુષ માટે અત્યંત ઘમંડી છે. આ જગતમાં જીવતા કરી પાછા ફરવા અતિ ઊંડાણમાં ડૂબેલા છે.

‘પુદ્ગોલ ને અન્ય અવલોકનો’માં સંગ્રહાયેલાં આરંભનાં ઘણાંખરાં કાવ્યોનાં શીર્ષક કાવ્યની ઘાટીનાં જ છે. રણકો વ્યંગાત્મક છે. કસબ વિષમ છે. પ્રણાદિકાગત ઉચ્ચ પ્રકારની વાક્યછટા હેતુપૂર્ણ રીતે સાફ હોય એવા ઉચ્ચારણ સાથે જેટલી સંકળાયેલી છે તેટલી વિરોધાભાસી નથી. ખદુ જ સંઘર્ષમય છે. કુલીનતા મિથ્યાઈખરી બની જાય છે, અને દેખાવ વાસ્તવિકતા સાથે અટવાઈ જાય છે. અધ્યાત્મવાદી કવિઓ પર લખેલા એક નિબંધમાં ઇલિયટ લખ્યું છે, ‘આપણી સંસ્કૃતિ અતિ વિવિધતા અને ગૂંચવણ આવરી લે છે. અને આ વિવિધતા અને જટિલતા સુધારક ભાવનાત્મકતા પર અસર કરે છે તેથી વિવિધ ને જટિલ પરિણામો ઉદ્ભવે જ : કવિએ તો વધારે વ્યાપક, વધારે સાંકેતિક, વધારે પરોક્ષ બનવું જોઈએ, પરિણામે ભાષામાં પરાણે પોતાનો અર્થ ઉતારે ! આ વાક્યો એમના વિવેચકોના ઉત્તરમાં લખાયાં નહોતાં. છતાં ઇલિયટ જાણીબૂઝીને અસ્પષ્ટ છે અને વાચકને દિગ્મૂઠ રસ લે છે એવા વિવેચકોના કથનનો કંઈક અંશે જવાબ તો છે જ. અસ્તિત્વનાં સાન્ત-વનભર્યાં તત્ત્વોમાં રસ લેવાને બદલે પ્રકૃતિમાં જ કુરૂપ અને વિદારક તત્ત્વો છે એની પોતાને ખોડલીવર પેઠે મોહિની લાગી હતી એવો તેમના પર આક્ષેપ થશે એવું તેમણે ધાર્યું જ હતું. ‘સેકેડ વૂડ’ : ‘પવિત્ર જંગલ’માં એ લખે છે : ‘એક કલાકાર ભયંકર, ગંદા અને કલુષિત તત્ત્વોનો વિચાર કરે એ આવશ્યક છે. સૌંદર્યની શોધની પ્રેરણાનું એ નકારાત્મક પાસું છે.’ ‘ધ યુસ ઓફ પોએટ્રી : કાવ્યનો ઉપયોગ-માં આ જ નિવેદનનો એમણે વિસ્તાર કર્યો છે. ‘સૌંદર્ય’-વંતી દુનિયા સાથે પ્રસંગ પાડવાનો આવે એ એક કવિ માટે ખાસ લાભદાયક નથી પરંતુ સૌંદર્ય ને કુરૂપતા : એ ખંનેની ભીતરમાં એવું : કંટાળો, ભય અને કીર્તિની આંકણી કરવી એ વધારે આવશ્યક છે.’

ઇલિયટ જ્યારે ૩૪ વર્ષના થયા અને ‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ : મરુભૂમિ’ પ્રગટ કરી ત્યારે આ ‘કંટાળો, ભય અને યશ’ નું તેમણે વધારે વિશ્લેષણ કર્યું, મધુર ને ખેસૂરાનો સમન્વય

સાધવા પ્રયાસ કર્યો. ‘કુદ્દોક’ અને ‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ’ વચ્ચેના ગાળામાં લખાયેલાં કાવ્યો પ્રતિવાદીઓના વ્યંગ અને ૧૭ મી સદીના અધ્યાત્મવાદી કવિઓની રમૂજનું મિશ્રણ દાખવે છે. વ્યંગાત્મક વલણ કદાચ અપનાવવામાં આવેલું હશે છતાં એ ધૂન સાચી ને સહૃદય છે. આત્મીય ભાવના ને આત્મવચ્ચતા દૂર રાખતા અને દેખીતી રીતે અતડા લાગતા ઇલિયટ ઉચ્છૃંખલતા ને કુટિલતાને કટુ તીક્ષ્ણતા સાથે ઠંડી ઘૂણાથી ભેતા. ‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ’માં ઇલિયટ આગળ વધ્યા. એમણે ‘સ્મરણ, શક્તિ ને કામના’ નું પોતાની લાક્ષણિકતામાં મિશ્રણ કર્યું. અંગ્રેજી કવિતા માટે એ સાવ નવું જ હતું. કાવ્ય એક અજબ સમન્વય છે એમાં લોકખોદી અને ચંચળ સમાગમો સાથે ભયંકર ને વિચિત્ર વાતો ભેળવી ચિંતનપ્રધાન સંદર્ભોનું ભેડાણ કરે છે ને કક્ષતા ઉપજાવે છે.

‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ’માં જ્યાં ત્યાં મુશ્કેલીઓ ચમકી ઊઠે છે. એનું સમાધાન સાધતાં વિવિધ અર્થઘટનો કરવામાં આવે છે. વિવેચકોની એક શાખાને કુશળતાથી ગોઠવાયેલાં અવતરણોથી એક નાનકડું મહાકાવ્ય બની જતું જણાય છે. વિવેચકોની બીજી શાખાને એમાં ઇતકથાનો લાંબો પુનરુજ્જમ જણાય છે જ્યારે વિવેચકની ત્રીજી શાખા એને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શ્રદ્ધાનું પ્રતીક લેખે છે. વળી ચોથી શાખા ને વધુ લોકપ્રિય વિવેચકોની મંડળી એને વેરાન વિચ્છિન્ન સામાજિક સડાનું એક આબેહૂબ ચિત્ર લેખે છે. એમાં એમને વર્તનનો જાણીતો, દષ્ટિની વેરાનતા અને નૈતિક મૂલ્યોનું દેવાળું જણાય છે. હંમીંગ્વેએ ‘ધ સન ઓલ્ડો રાઈઝીસ’ લખી જે કાર્ય ગદ્યમાં કર્યું છે એ જ કાવ્ય ઇલિયટ ‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ’ દ્વારા કાવ્યમાં પાર પાડ્યું છે. ખોવાયેલી પેઢીનું ઘોષણાપત્ર બની રહ્યું છે. બુદ્ધિશાળી યુવાન વર્ગ ને અકાળે વિકાસ પામેલા પ્રૌઢજનોએ એને બાઈબલ તરીકે વધાવી લીધું. પોતાના સાથીઓને સંબોધતા અંગ્રેજ કવિ લુઈ મેકનિસે ઘોષણા કરી છે કે, ‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ’ એક એવા પ્રકારનું કાર્ય છે જેણે આપણો કાવ્યનો ખ્યાલ પલટી નાખ્યો છે. જીવનનો ખ્યાલ પણ બદલી નાખ્યો છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી. ૧૮ વર્ષની વયે ગમે તેવી અજ્ઞાન દશામાં પણ આપણે અગાઉની પેઢીઓ કરતાં મરુભૂમિ વિષે વધારે માહિતગાર છીએ એ શક્ય છે. કોઈ પણ પુખ્ત વયના માનવીને જેટલું જ્ઞાન હોય તે કરતાં

આપણામાં વધારે છે....એક વાત નક્કી છે કે ‘મરુભૂમિ’નું એવું તો સચોટ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જે મરુખ્યોને એના વિષે સલામ જ્ઞાન નથી એને પણ પ્રથમ દષ્ટિપાતે જ સઘળો ખ્યાલ આવી જાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પછીની હર મુલાકાતે એટલું જ વાસ્તવિક : કદાચ વધારે વાસ્તવિક દર્શન કરી શકે છે. એક મહાકવિનું આ જ મોટું પરાક્રમ છે.

‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ’ના અર્થઘટનમાં વિવેચકો ઘણી ઘણી રીતે જુદા પડ્યા છે છતાં ઘણા ખરા એક વાત તો કબૂલ કરે છે જ કે બીબાં કાવ્યોની પેઠે આ કાવ્યમાં પણ ઇલિયટનું મૂળ કથાવસ્તુ સમકાલીન વિશ્વ પ્રતિ ઘૂણા ને મરુખ્ય માટે નિરાશા જ હતું. સમગ્ર વાતાવરણ ઉકરડા જેવું ગૂંગળાવતું ઉજ્જડ છે. શૃંગાર તત્ત્વે એમને આરંભ કાળથી જ અકળાવી મૂક્યા હતા. અગાઉ ફ્રેન્ચમાં લખેલાં એમનાં બે કાવ્યો : ‘ડાન્સ લે રેસ્ટોરાં’ ને ‘લ્યુને દ મીયેલ’ એ સામાન્ય વાચકને એમાં દાખવેલા જાતીય શક્તિ પ્રતિનાં તિરસ્કારયુક્ત ને ઘૂણાજનક વલણથી અકળાવી મૂકેલો. ‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ’ અને એની પછીની કૃતિઓમાં ઇલિયટે જાતીયતાને ખૂબ જ કંટાળાજનક લેખી છે. અને એની સતત ચાલુ રહેતી માગણીથી દુઃખી થઈ અકુદરતી ઘૂણાથી એનાથી દૂર થઈ ગયા છે. જ્યાં ત્યાં એમણે જીવનમાં મૃત્યુને સ્પષ્ટ કર્યું છે. અનાવૃષ્ટિવાળા લાંબા વિસ્તારનો એમણે પ્રવાસ ખેડ્યો અને સંસ્કૃતિની કાંકરીઓ જુદી તારવી કાઢી છે. જૂનાં છાપાં અને કાટ ખાઈ ગયેલાં યંત્રો, જરીપુરાણાં દીવાનખાનાં અને ગંદી ગલીઓ, મૃત્યુ પામેલાં માનવીનાં હાડકાં પણ અવાઈ જાય એવા ઉંદરિયા માગો, શંકારપદ નિવાસસ્થાનો અને સુવર્ણનૌકામાં જ્યાં એકવાર મહારાણી વિહાર કરતી હતી એવી પણ આજે તેલ ને ગમ-મિશ્રિત જલસમૂહવાળી સરિતાઓ વગેરે સ્થળોએ એ ઘૂમ્યા છે. ભંગાર સંસ્કૃતિઓના ભંગાર જમાનાને આલેખવા ઇલિયટે પોતાનાં કાવ્યોનું સાતત્ય ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ જવા દીધું છે અને પ્રત્યેક વિચારના પ્રવાહના સાહિત્યનો બીજો ટુકડો ભેળવ્યો છે. એમાં કાવ્યો અકળાવનાર ડુંગરાળ પ્રદેશ જેવાં છે. અવતરણ ચિહ્ન સિવાય અવતરણના ઢગલા છે. વળી ઇલિયટ વિવિધ સ્થળોથી ચમત્કારિક અવતરણો, વાકચળાંડો ને તૂટક કદપનાઓ ખડકી દે છે એ વાત પણ સાચી છે. ‘ધ એઈનીડ’ ‘હેનરી જેઈમ્સ’ મેરીડીથની એક

‘સોનેટ’, એડવર્ડ ફિટ્ઝરલ્ડનું જીવનચરિત્ર, એડમંડ સ્પેન્સર ને શેરલોક હોમ્સની જીવનકથા, કેનન ડોઈલના એ ‘ડિટેક્ટિવ’ માટે ઇલિયટને ભારે માન હતું. કેવલડેન્ટો, ડાન્ટે, શેક્સપિયર, એલિઝાબેથ યુગના બીજા નાટ્યકારો, જેસી વેસ્ટનની કૃતિ ‘ડ્રીમ રિશ્યુઅલ ટુ રોમેન્સ’- વિધિથી રોમાન્સ સુધી, ‘ઈંગ્લેન્ડના સંગીત નાટકો, ફ્રેન્સની કૃતિ ‘ધ ગોલ્ડન બાવ’ : ઇકલેબ્રિયારસ થિયોડોર ફ્રેન્સિસના ભાઈનો ભાવનાત્મક રાસનો વળાંક લેતો પડછંદ, પરંપરાગત બાળગીત...ઈત્યાદિ થોડાક ઉલ્લેખ અહીં કર્યો છે. છતાં આ ઇલિયટ ટાંકેલાં અવતરણો જે ફકરાઓમાં કરવામાં આવ્યાં છે તેની સૂચકતા અવશ્ય વધારે છે. એડમંડ વિલ્સન લખે છે, ‘એમને જ્યાં ઓછામાં ઓછા સૌલિક નીવડવાની આશા રાખીએ ત્યાં ઇલિયટ સચોટતા પૂર્વક ખૂબ જ અસરકારક નીવડે છે : પોતાને જે કહેવાનું છે એનો ભાવાર્થ વાચકને પહોંચાડવામાં એ સફળ થયા છે. ભલે જ્યાં ત્યાં એમની વિદ્વત્તા ખડકાઈ હોય : કે રહસ્યમય ઇશારા નજરે પડતા હોય....ભલે આપણે એમનું લખાણ સમજીએ કે ન સમજીએ છતાં એ પોતાના મહાન પુરોગામીઓના લેખને....અરે! એમના શબ્દો સુધ્ધાંને નવું જ સંગીત ને નવો જ અર્થ બક્ષવાને સમર્થ થયા છે. ઇલિયટ પોતે આગ્રહપૂર્વક સમર્થન કરે છે કે કવિની ભાવનાશીલતાની શ્રેષ્ઠ કસોટી એ કેવી રીતે અન્યનું સાહિત્ય અપનાવે છે એમાં રહેલી છે. શિખાઉ કવિઓ ઘડાયેલા કવિઓનું અનુકરણ કરે છે : ચોરી પણ કરે છે. ખરાબ કવિઓ જે તફાવે છે તે બગાડી મૂકે છે. સારા કવિઓ જે અપનાવે છે તેને અદકેરું સ્વરૂપ આપે છે : કંઈ નહિ તો કંઈક નવીન કંઈક અનોખું તો કરી બતાવે છે જ.

‘ધ હોલો મેન’ : ‘પોલાં માનવી’ ‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ’ વેરાનતા ઉપર ભાર મૂકે છે : એમાં વધારે વેરાન પરિસ્થિતિ દષ્ટિગોચર થાય છે. એ યુગનો અંત દર્શાવે છે. કદી લખાયેલાં નિરાશાજનક કાવ્યોમાંથી એકાદમાં ઇલિયટ આપણી દષ્ટિ થાકેલા વિશ્વ પર સ્થાપે છે. ‘ઘાટ વિનાનો આકાર-ચંગ વિનાની છાયા, જડ બની ગયેલું જોમ ને ગતિ વિનાના ઇશારા,’ માનવો : ઘાસથી ભરેલી આકૃતિઓ, મરતા તારકોની ખીણની ડુંગરાળ જમીનમાં એકઠાં મળે છે, એ ખાલી છે. એમનામાં દષ્ટિ નથી. કોઈ પણ પ્રકારના વિચાર વિના તેઓ એકઠાં મળે છે. એમના શુષ્ક સ્વર અર્થવિહોળું બબડે છે.

શિલાખંડોની પ્રતિમાઓ એને મૃત્યુના શમણાના રાજ્યમાં કવિ રહસ્યના વિવિધ સ્તરમાં ધૂમે છે. અહીં માનવો સારી રીતે મરી પણ શકતાં નથી. પરંપરાગત બાળગીત દ્વારા એ પોતાનો કંઠગો અંત આણે છે. અને કોઈ બીજા જ રણકારથી પૂરું કરે છે. એક બાલકની રમત સંપૂર્ણ નિષ્ફળતાના વ્યંગાત્મક દ્રશ્યગીતમાં પરિણમે છે.

‘ને આમ દુનિયાનો અનોખો અંત તો આવી જશે, ને આમ દુનિયાનો અનોખો અંત તો આવી જશે; ને આમ દુનિયાનો અનોખો અંત તો આવી જશે : ના, ના, ધડાકો નહિ : ત્યાં બબડાટ કેવળ ત્યાં હશે.

‘પોલાં માનવી’ પછી ઇલિયટની કવિતાનો રણકો ઘેરો બન્યો છે. એની પહોળાઈનો વિસ્તાર વધ્યો છે. ‘મેગીને પ્રવાસ,’ ‘જની’ ઓફ ધ મેગી’, ‘એ સોંગ ફોર સીમીઓન : સીમીઓનનું ગીત’ ને ‘એશ વેડનસડે : રાખોડી બુધવાર’ આ કાવ્યો બુદ્ધિશાળી આત્માનું નવા પરિવેષમાં નવી જ દિશામાં પ્રયાણ સૂચવે છે. ‘એશ વેડનસડે’ ઇલિયટની છેલ્લી ત્રીશીનું અતિ પ્રભાવશાળી કાવ્ય છે. પ્રથમ દષ્ટિપાતે એ ભક્તિકાવ્ય સમન્વય જેવું લાગે છે. ‘ધ બુક ઓફ કોમન પ્રેયર’ ધાર્મિક વિધિ અને લેટિન પ્રાર્થનાની એમાં છાયા છે. ઇલિયટના ખૂબ જ ઘેરા પ્રશંસક હેલન ગાર્ડનર શંકા કરે છે કે વાક્યખંડોનો આ જમેલો એમના થોડાક વાચકો સિવાય અન્યને પૂરો સંતોષ આપવા પોતાનું યોગ્ય કર્તવ્ય બજાવી શક્યું હોય. વાચકોની બહુમતી એમને ઉત્તેજક કાવ્યો લેખતી હોય એવું મને લાગે છે. એમને એ સાચી રીતે પ્રાર્થનામાં તલલીન કરી શકી નથી : પૂજમાં પણ એમનું ધ્યાન પરોવી શકતી નથી; પરંતુ એ કવિતા પ્રણાલિકાગત ધાર્મિક વાક્યચરચનાની કરામત સૂચવી બચ છે. બીજી બાજુ કેટલાક એવા પણ વાચકો છે જે ‘એશ વેડનસડે’ને મહાન કાવ્ય લેખે છે. હતાશામાં આરંભાય એ આશામાં ઉદય પામે છે ને ત્યાગમય શાન્તિમાં પરિણમે છે. ઇલિયટની ધાર્મિકતાએ એમની દષ્ટિ ને એમનાં કાવ્યોને મર્યાદિત કર્યાં છે એવું માનનારને જવાબ આપતાં એડવિન હુર લખે છે : ‘ચર્ચ, એક એવું સ્થાન છે જ્યાં કોઈ પણ વ્યક્તિ ચેતન સૃષ્ટિ સામે એકાગ્રતા સાધે છે એટલું જ નહિ પણ મૃતાત્માઓ સાથે પણ સમન્વય સાધે છે એટલે ચર્ચના સભ્ય થવું એ ઇલિયટના જીવન અંગેના દષ્ટિબિંદુ

અને એમના કવિ તરીકેના વિકાસ સાથે સંપૂર્ણ રીતે બંધ બેસતું છે. ‘એશ વેડનેસડે’ એમનું ખૂબ જ ગતિશીલ કાવ્ય છે. કદાચ સૌથી શ્રેષ્ઠ પણ લેખી શકાય.

પરંતુ એમનાથી જુદા પડનારની સંખ્યા પણ વધતી જ રહી. ઈલિયટના અનુયાયીઓએ એમની અર્ધ-વાર્તારૂપ, અર્ધ ભૂમિકાવ્યરૂપ નૈસર્ગિક શક્તિ સ્વીકારી પરંતુ વિચારથી તર્કબદ્ધ પરંપરાને બદલે એમના અગમ્ય સંબંધોથી ઉદ્ભવતી કલ્પનાઓ અને અબણ્યા સાહિત્યના સંદર્ભમાં, દૂર દૂરના તત્વજ્ઞાનના આધારે અને છ-સાત ભાષાઓના જ્ઞાનની કુદલક હકીકતોમાંથી ઉદ્ભવતી એમની ભાવનાઓથી એમના ઘણાખરા વાચકો અટવાઈ જતા. એ સ્પષ્ટ હકીકત હતી કે આ કાવ્યો ઘણા થોડા માટે જ લખાયેલાં હતાં. પરંતુ એ અલ્પ સંખ્યા માટે તો એ એમના દિલને ઉત્તેજક હતાં અને એમની કલ્પનાને ચગાવતાં પણ હતાં.

ઈલિયટમાં કેટલાક અણુધાર્યા ફેરફાર થવા ચાલુ રહ્યા. એ નાટ્યકાર તરીકે આગળ આવ્યા. એમણે ઉત્તેજક નિબંધો લખ્યા. પુસ્તકોની સમીક્ષાઓ લખવા માંડી. એમણે ‘આલ્ડ પોએન્સ બુક ઓફ પ્રેક્ટિકલ કેટ્રસ’ લખી. બિલાડીના પ્રત્યેક પ્રેમીને એ ગમી જાય એવી છે. ‘ધ રોક’ એક છટાદાર બાહર જલસા તરીકે ભજવાય એવું ભલકાદાર નાટક છે. ‘મર્ડર ઇન ધ કેથેડ્રલ’: ‘મંદિરમાં ખૂન.’ શહીદીનાં તત્વોનો ચિતાર આપે છે. ખાનગી ને સાહિત્યિક વાતો છેડી એમાં સીધું કામ સાદી એકતાથી ને પ્રવાહી જ નહિ પણ ચોટદાર ભાષામાં લેવામાં આવ્યું છે. કેઈ ચોક્કસ પ્રકારને વળગી રહેવાનો ઈલિયટ સાફ ઇન્કાર કરતા.

કાવ્યોમાં તેમ જ દેખાવમાં ઈલિયટ કવિનો નમૂનેદાર ખ્યાલ આપે એના કરતાં પ્રજ્વાલિકાગત શરાફ જેવા લાગતા છ કૂટ બોંચા, નિસ્તેજ બાજ જેવી છટા, જરાક વળવા લાગ્યા હતા છતાં સાઠ વર્ષ થતાં થતાંમાં એમનું તપસ્વી વદન જરાક ફિક્કું જણાવા લાગ્યું. એમના સુંદર કેળવાયેલા સ્વરે એમનાં ઘણાં કાવ્યો ગંભીર અને યથાયોગ્ય ભૂમિદાહ વખતના વાતાવરણનો ચેપ લાગ્યો હોય એવી રીતે એમણે ‘રેફ્રક’ કરાવેલાં છે. એમના જીવનનો ચિતાર આપતા ટી. એસ. મેથ્યુસે એમને એક શરમાળ માનવી તરીકે વર્ણવ્યા છે. એ શરમાળ માનવીએ બાહ્ય જગતના અણુધડ અણુ-અણુટનો શરમાળ બચાવ કર્યો છે. જ્યારે એ કેઈ વાત

ધ્યાનથી સાંભળતા હોય છે, કેઈની સાથે વાતચીત કરતા હોય છે ત્યારે એમનું વદન માયાળુ, પરંતુ એ એ તમને સારી રીતે ઓળખતી હોય ત્યાં એટલી સભ્ય ન હોય તો પોતે જે કહેવા માગતી હોય તેના કરતાં ઘણું વધારે દેખીતી રીતે કહી શકે એવી હોય એવી મોટી વયની અવિવાહિતા નારી જેવું સૌમ્ય અને વિનોદી લાગશે એડવર્ડ લિયર પેઠે ઈલિયટે પોતે પણ પોતાનું ચિત્ર દોર્યું છે :

ઈલિયટને મળવું : એ કેવું અણુગમતું !

કારકુનનાં અંગો ને ગમગીન બલાંટ ?

મોહું પણ કેવું અક્કડ !

ને એમની વાતો ! —

‘એ’ ‘કદાચ’ ‘ને’ ‘પણ’ થકી સંકળાયેલી સુંદર રીતે સચોટમાં જકડાયેલી....

આ રમતિયાળ શૈલીમાં એમણે પચાસ વર્ષની વયે લખવા માંડ્યું. એમના ભક્તજનોને દશ વર્ષ પછી જે રમૂજ આવેગ દુનિયાને અકિત કરી નાખશે એવો ખ્યાલ પણ નહોતો. એ તો આવાં રમૂજ ટીખળને નજીવાં ગણી તેના પર ધ્યાન આપતા જ નહિ, એને ક્ષન્તવ્ય ગણતા. માનવદેહોના ગંભીર ચિકિત્સક અને અજોડ ચારિત્ર્ય સર્જક લેખાતા. ઈલિયટથી અન્ય શક્તિઓ આમ ઉલ્લેખવામાં ન્યાયી નહોતા છતાં તણાતી એકલવાયી અને મોટે ભાગે જ્ઞાનતંતુની નખળાઈથી પીડાતી વ્યક્તિઓનું નાટકીય આલેખન કરવાની તેમની શક્તિઓ બિરદાવવામાં તેઓ સાચા છે. એવી વ્યક્તિઓને ઈલિયટ સંવદનશીલતાનાં પ્રતીક બનાવે છે. એમનાં અવિસ્મરણીય પાત્રોમાં મૂલ્યવાન, કેઈ વાતનો નિર્ણય ન લઈ શકતો અને કશું જ કરી ન શકે એવો ટુક્રોક મુખ્ય છે : એનાથી વિપરીત અશ્લીલ ને વિષયાસક્ત સ્ત્રી પણ એટલું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. એમના શ્રી એપોલી-નેકસનું હાસ્ય જ્યાં હોય ત્યાં રણુકી બેઠે છે. એમનો લંપટ, ગંદો ‘વેઈટર’, મોહિત થયેલો અમેરિકન વ્યાપારી પ્રવાસી; શિકાગો સિમીટેવિયેમી ભંગાર ઘરમાં રહેતો વૃદ્ધ, ઘરદલાલનો કારકુન જેના માટે વિશ્વાસ ઇડફડના કરોડા-ચિપતિની રેશમી ટોપી પેઠે બરાબર બંધ બેસતી આવે છે; કંટાળા ને જ્ઞાનતંતુની નખળાઈથી પીડાતી બાઈ; આપો-આપ પ્રેમવિહોળું શિયળભંગ વેઠનાર શ્રેકેલ ટાઈ પિસ્ટ.... ઇત્યાદિ પાત્રોનો સમાવેશ થાય છે. ચારિત્ર્ય ઘડતી ઈલિયટની

પદ્ધતિ હજી થિયેટરમાં ઉકેલ પામી નહોતી. પરંતુ રંગમંચ નિકટ તો અવશ્ય જઈ રહી હતી. ઇલિયટ પોતાનાં હળવાં પ્રહસનોનું સર્જન કરે તે પહેલાં ઇલિયટ પોતાનાં અતિ પ્રૌઢ કાવ્યો રચવાના હતા.

ઇલિયટ પચાસ વર્ષના થયા ત્યારે ‘ફોર ક્વાર્ટેટ્સ’નો પ્રથમ ફાલ પ્રગટ થયો હતો. આ ક્વાર્ટેટનો અંતિમ વિભાગ એમણે ‘લિટલ ગિડિંગ’ સાથે પૂરો કર્યો. એને ઘણાએ વીસમી સદીનું શ્રેષ્ઠ પૂર્ણકાવ્ય ગણ્યું છે. જેમ બિથોવને પોતાના છેલ્લા ‘ક્વાર્ટેટ’માં સંગીતની પાર જવા પ્રયાસ કર્યો છે એમ ઇલિયટે આ કાવ્ય દ્વારા કવિતા પાર જવા પ્રયાસ આપ્યો છે. ‘ફોર ક્વાર્ટેટ્સ’માં ઇલિયટે સમય અને સમયરિક્તાના અર્થઘટનનો પ્રશ્ન ખેડ્યો છે. વર્તમાનની ભાવના ને કાવ્યની ભાવનાની છણાવટ કરી છે. ઉલ્લેખો દ્વરના પરંતુ ‘ધ વેઇસ્ટ લેન્ડ’ જેટલા જટિલ નથી. કુશળતાથી ગૂંથેલાં પુનરાવર્તન ઇલિયટની અગાઉની કૃતિમાં ફક્ત કામચલાઉ રણકાવેલું સંગીત અહીં પૂરું પાડે છે. એમાં યોજનાઓની અંદર યોજનાઓ છે અને ચાર વિભાગીય સમન્વય તરીકે આકૃતિઓ પરસ્પર કુશળતાથી ગૂંથાયેલી છે. ચાર ઋતુઓમાં ચાર પ્રતીકોનું મિશ્રણ, મંદગતિ લયવિહોણી એકાંકિતઓ અને ઝડપી લયવાળાં બિમ્બિતોનું કુશળ વિકલ્પ ગુંથન એમાં નજરે પડે છે. અસ્તિત્વના મધ્યબિંદુ સ્થિર બિંદુ અને રોજિંદા જીવનની પલટાતી દુનિયા વચ્ચેના વિરોધા-ભાસની શ્રેણી દ્વારા ઇલિયટ, એમણે ‘ટ્રિડેશન અને ઇન્ડિ-વિડ્યુઅલ ટેલન્ટ’માં એમણે પોતે જ કહ્યું છે એમ, ભૂત-કાળની વીતી ગયેલી પરિસ્થિતિ જ નહિ પરંતુ એના વર્તમાનનો ખ્યાલ પણ દાખવતી ઐતિહાસિક ભાવનામાં બિંડા બિતરે છે. આ પ્રદેશમાં જ આત્મા પોતાને શોધી કાઢે એમ છે: પ્રણય સ્થિર ને સમયવિહોણો રહે છે. એનું અસ્તિત્વ પામવામાં અપૂર્ણ છે એટલે તેનાથી પ્રણય જુદો પડે છે. વર્તમાન સમય અને ભૂતકાળની કાવ્યકડી વ્યવહાર વિનિમયની મુશ્કેલી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જે વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચેનાં વીસ વર્ષ એળે ગયાં તે વિષે કારીગર ઇલિયટ ફરિયાદ કરે છે.

‘શબ્દો તણા ઉપયોગ શીખવા હું મથું:
પ્રત્યેક ચત્તે સંપૂર્ણ નવ આરંભ છે.
નિષ્ફળ જવાનો એવ બિન્ન પ્રકાર છે.

શબ્દને સારો સમજવાનું શીખ્યો છે માનવી:
વસ્તુ વિષે એને કશું કહેવું નથી:
કહેવા નથી એ માગતો કંઈકે જરા.
તેથી જ સાહસ માત્ર નવ આરંભ છે.
અબોલ પરનું એ જ આક્રમણ છે સદા.
એ સામગ્રી : સદા સડતી : અતિ ગંદી;
ભાવનાના દોષપૂર્ણ સંભારમાં
ભાવનાનાં અનિયંત્રિત પૂર એ.

ઈ.સ. ૧૯૪૭માં ઇલિયટનાં પત્નીનું અવસાન થયું... ઇલિયટ દશ વર્ષ વિધુર રહ્યા. પછી પોતાની મંત્રી વેલેરી ફ્લેચર સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું. ઇ.સ. ૧૯૪૮માં ૬૦ વર્ષની વયે એમને બે મોટાં સન્માન પ્રાપ્ત થયાં હતાં. ‘બ્રિટિશ ઓર્ડર ઓફ મેરીટ’ અને અર્વાચીન કવિતામાં મશાલધારી અગ્રણી તરીકે સેવા આપનાર તરીકે નોબેલ પ્રાઈઝ : પારિ-તોષિક. જીવનના આ ગૌરવવાંતા ઉજાસમાં ઇલિયટ નિવૃત્ત થઈ શક્યા હોત. પરંતુ ૬૨મા વર્ષે એમણે એક પ્રહસન લેખક તરીકે બધાને ચમકાવી મૂક્યા. હજીયે એ ‘કલાસી-સિસ્ટ, પ્રાચીનતાવાદી હતા. ‘ધ ફેમિલી રિયુનિયનમાં’, યુવિનિ-ડિઝને સજ્જ કરી એમણે ગ્રીક હવા ભાળી કરી. પછી ‘કોકટેઇલ પાર્ટી’ માટે રીયુવીવીઝના ‘એક્સડ્રીસ’ ને લઈ આવ્યા.

‘ધ કોકટેઇલ પાર્ટી’ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને ઇંગ્લેન્ડ બંને દેશોમાં મહાન સફળતાને વધું. એમાં રમૂજ ને કાવ્યશક્તિનું મિશ્રણ છે. કટાક્ષલેખક પણ છે અને અગાઉ-નો નાસ્તિક હવે ઈશ્વરની શોધમાં પડ્યો છે. બાલિશ સમાજના થોડાક સભ્યોનાં જીવન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી ઇલિયટ પ્રથમ અંકનાં ત્રણ રમૂજ પાત્રોને અકલ્પ્ય રીતે પવિત્ર ત્રિપુટીમાં પલટી નાખી એ પોતાના પ્રેક્ષકોને દિગ્મૂઢ બનાવી દે છે. અને કથાવસ્તુને પ્રેક્ષકોને-શ્રોતાજનોને પવિત્ર કે કૂરતામાં બાળી આનંદ આપનાર લાગે એવો વળાંક આપી એનો અંત આણે છે. ત્રણ વર્ષ પછી ‘ધ કેન્ડિડ-નિશ્ચલ કલાક’—આનગી કારકુન’ રજૂ થયું. એના પર પણ ગ્રીક નાટકની છાયા હતી. મધ્યસ્થ પ્રસંગ આયોજનમાં ભજવાય છે. પરંતુ ઇલિયટે એને બૌદ્ધિક ફાસમાં પલટી નાખ્યું છે. કંઈક અંશે યુરિપિડીસ અને કંઈક અંશે ગિલ્બર્ટ અને સુલીવાન: બાલકો : પિજાનની ભુલભુલામણી, ને વૃદ્ધ આયા પડદો પડતી વખતે બધું જ સમુસૂતર કરી

નામે છે. પરિસ્થિતિના વક્ર વિનોદ અને મામિક હાજર-જવાબી વચ્ચે ઇલિયટ પિતા અને પુત્ર વચ્ચેના સંબંધની ચકાસણી કરવા અથવા ઇંધર ને માનવી વચ્ચેના સંબંધ સ્પષ્ટ કરવા એક પ્રવાહી કાવ્યકડી મૂકી દે છે; અને પ્રેમ, એકલતા અને ઇલિયટની રોજિંદી પુનરાવર્તી વાસ્તવિકતાની પ્રકૃતિ તેજસ્વી કલ્પનાઓ રોકાય છે. નવી આપણા યુગની આગળ પડતા દર્દ! કેવળ નિપુણતાથી જ નહિ પણ મોટાઈથી પ્રાપ્ત કરેલા મહત્ત્વ માટેના આગ્રહને ઇલિયટ સ્પર્શી જાય છે. વિજય પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઝંખના પાત્રોને પોતાને જેવા ન થવું હોય તેવા થવા પ્રેરે છે. શક્તિશાળી શાહુકાર કુંભકાર થવાનું શમણું સેવે છે અને તેમનો ખાનગી મંત્રી હતાશ વાજિત્રવાદક છે. બંનેને એક પાઠ શીખવવાનો છે: ‘જીવન પર તમે તમારો પ્રભાવ નહિ પાડી શકો તો જીવન તમને જે સ્થિતિમાં મૂકશે એ સ્થિતિમાં તમારે જીવવું પડશે.’

૬૫ વર્ષની ઉંમરે ઇલિયટ અતિ ચર્ચાયેલા કવિ અને એ જમાનાના વિવેચક પણ લેખાતા. બારેક મોટા ગ્રંથોમાં એમના ગદ્ય ને પદ્યની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકોનાં લખાણોની યાદી એતાં એમના વિષે રટપ ઝીણવટભર્યા અભ્યાસલેખો નજરે પડ્યા છે. એમાં મહાનિબંધો ને મામિકોમાં આવેલા લેખોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. માલકમ કાઉલી ટીકા કરે છે કે, ‘ઇલિયટનાં કાવ્યોનાં હળવાં સર્જનો કેટલીકવાર એમનાં વિવરણ અને સ્પષ્ટીકરણોના ગંજમાં ઢંકાઈ જાય છે.’ બધા જ અંદાજે કાંઈ અતુકૂળ હોતા નથી બલકે ઇલિયટ તો ઘણા વિવાદોનું કેન્દ્રબિંદુ હતા. રાજકીય રૂઢિચુસ્તતા અને સાહિત્યિક ચીકાશ માટે એમના પર ખૂબ જ કઠોર આક્રમણો થયાં છે. હોરસેલ રોપ રોબિન્સ કૃત ‘ડી. એસ. ઇલિયટ મીથ’ માં ઇલિયટ પર એ માનવતા વિહોણા છે, લોકતંત્રવાદના વિરોધી છે, અર્ધ જાતિવાદી, ફાસીઝમ તરફ ઢળતા, ચોક્કસ રીતે સીમાઈટ વિરોધી, સર્વવ્યાપી પુખ્ત માતાધિકારના વિરોધી, થોડાક માનીતા માનવીઓ પૂરતું જ ઉચ્ચ શિક્ષણ મર્યાદિત રાખવું બેઈએ એવી હિમાયત કરનાર, ધર્મ સંસ્કાર ન પામ્યાં હોય એવાં બાળકોની અવગણના કરવામાં માનનાર, પ્રગતિથી ભય પામનાર, અસ્થાને પડેલા જીવ, વિશ્વને ધિક્કારનાર, પુનરુત્થાનની પ્રક્રિયાથી કંટાળનાર, જન્મ સંલોભ, મૃત્યુથી કંટાળેલા કવિ....ટુંકામાં બહુ બહુ તો સામાજિક પ્રશ્નો

સ્વીકારનાર, ધર્મમાં રૂઢિચુસ્ત, રાજકારણમાં પ્રત્યાઘાતી માનવી લખે છે. ‘ધ ડિસ્ટ્રક્ટિવ એલીમેન્ટ: વિનાશક તત્ત્વમાં સ્ટીવન સ્પેન્ડર લખે છે: ‘ઇલિયટ વિષે એક અતિ આશ્ચર્યજનક વાત તો એ છે કે એમનાં જેવો કવિ પોતાની જાત સિવાય અન્ય લોકોના અસ્તિત્વ પ્રતિ આંખ આડા કાન કરતો જણાય છે. આક્રમક કેથોલિકવાદ અને ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ અંગેના અભિપ્રાયની વધારે ટીકા કરતાં સ્પેન્ડર આવું લખે છે. હોરર્સ સ્ટ્રેગરી એમના ઊંડા રાષ્ટ્રવાદ ને આત્મસંપૂર્ણતા વિષે લખે છે કે ઇલિયટ આ ભય પ્રતિ તણાઈ રહ્યા છે. આ ભય કદાચ આખરે એમનાં કાવ્યના મૂલ્યને ઢાંકી દેશે અને ઇલિયટના વિશ્વયુદ્ધ પછીની આવનાઓના પ્રતીક તરીકે એમની કારકિર્દીના અંતે છોડી દેશે.’

પરંતુ એ આવના અંગે કદી પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો નથી. ઇલિયટની પદ્ધતિ જ એવી હતી કે ઊંડા અભ્યાસ વિના એમના લખાણોનો ભેદ પામી શકાય નહિ; પરંતુ એમનું અસામાન્ય સંક્ષેપ, ઢીલા તર્કબદ્ધ પરંતુ પરસ્પર ગૂંથાયેલા વિચારો અને તેની અસરોનો સંબંધ, ચંચળતા ને ગંભીરતાનું મિશ્રણ, અભ્યાસી વાચકને ખૂબ જ સૂચક રીતે એમની ભાષાની વક્રતા ઉપયોગી નીવડે છે. થિયેટરમાં એમણે કાવ્ય પંક્તિઓનું જોમ દાખવ્યું છે; સામાન્ય અને ઉચ્ચતમ વસ્તુનો સમન્વય સાધ્યો છે તે કાવ્યનું સમગ્ર સ્વરૂપ પલટી નાખ્યું છે. એમના જમાનાના કોઈ કવિએ સમગ્ર સંસ્કૃતિનો વધારે વેધક ને ચામડી-ઉતાર ચિતાર આપ્યો નથી.

‘ને વાયુ વળી કહેશે :

આ રહ્યો ઇંધર ભૂલ્યા લોકો :

ડામર તણો આ માર્ગ; ગોલ્ડના ખોટા દડા :

એ એકલું સ્મરણ રહ્યું બાકી જગતના ચોકમાં.

ઇલિયટ લખે છે : કાવ્ય આપણને વિશ્વની તાજગી દાખવે છે. એનો કોઈ નવીન અંશ પ્રગટ કરે છે. આપણે ભાગ્યે જ અનુભવતા હોઈએ એવી ઊંડી અનામી ભાવનાઓનું અવારનવાર વધારે જાણકારી બક્ષે છે. એમની પલટાતી શૈલીએ કેવળ એમના કસબને જ નહિ પરંતુ એમના વિચારોને ય વખારે ચંચળ બનાવ્યા છે. એ વાચકને નવું જ અત્યાર સુધી જોયેલું નહિ એવું ભવ્ય દર્શન કરાવે છે. ઇલિયટ જેમને લાગણીહીન લાગ્યો હોય હમદર્દી

વિહોણો લાગ્યો હોય, લાવવિસ્તારમાં મર્યાદિત જણાયો હોય એમને માટે કાંઈક કહેવા જેવું છે. પરંતુ 'કર્તા' તરીકેના એમના મહત્ત્વમાં તો કોઈ જ શંકા નથી. વ્યક્તિગત સલામતા પ્રતિનું ઈલિયટનું આરંભનું વલણ અને માનવના દિલ પ્રત્યેનું પછીનું વલણ, તાજી દૃશ્ય શ્રાવ્ય કલ્પનાઓમાં કેન્દ્રિત થયેલા એમના રહસ્યવાદે લેખકો ને વાચકો આગળ પડકાર ફેંક્યા છે અને એમના ઋણી બનાવ્યા છે. એમની આબેહૂબ ને મૌલિક આકૃતિઓ, એમની ખાનગી વિટંબણાઓ અને વધારે ખાનગી દર્શનો, એમના ઢીલા લય અને અછરતી શૈલીએ એમને ચીકણા વિદ્વાનોના માનીતા બનાવ્યા હશે : મંડળોને ટુકડીઓની ફેશનેબલ પ્રતિમા કે શિકાર ગણ્યા હશે, પરંતુ એમના કાર્યનો સમગ્ર પ્રભાવે લાખાના સ્તરને નિઃશક ઊંચું આણ્યું છે, શબ્દકોષ વિસ્તાર્યો છે અને સમ-કાલીન કવિતાનો ઝોક પલટી નાખ્યો છે.

યુજિન ઓનિલ

તારીખ ૩ ડિસેમ્બર ૧૯૫૩. અમેરિકાનો શ્રેષ્ઠ નાટ્યકાર. લેખક તરીકે નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર, ત્રણ ત્રણ વાર પુલિટ્ઝર પારિતોષિક મેળવનાર. યુજિન ઓનિલને ખુલ્લા કફનમાં ભૂમિદાહ દેવામાં આવ્યો. માત્ર ત્રણ જ વ્યક્તિઓ એમને શોકાંજલિ આપવા સમાધિસ્થાન આગળ હાજર હતી. એમનાં પત્ની, ડૉક્ટર અને પરિચારિકા. અવસાન પામનારની અંતિમ ઇચ્છા હતી કે કોઈપણ જાતની વિધિ કરવી નહિ. સમાધિસ્થાન આગળ કોઈ જ પ્રાર્થના કરવામાં આવી નહિ. મંત્રોચ્ચાર થયા નહિ. યુજિન ઓનિલના મૃતદેહને ભૂમિદાહ દેવામાં આવ્યો ત્યારે એકપણ શબ્દ ઉચ્ચારવામાં આવ્યો નહિ.

યુજિન ગ્લેડસ્ટન ઓનીલ. જન્મ તારીખ ૧૬ ઓક્ટોબર ૧૮૮૮. ન્યૂયોર્ક શહેરમાં એક કૌટુંબિક હોટેલમાં ત્રીજે માળે પાછલા ખંડમાં. જેઈમ્સ ઓનીલના એ બીજા પુત્ર. 'કાઉન્ટ ઓફ મોન્ટી ક્રિસ્ટા'નો મશહૂર નાયક જેઈમ્સ ઓનિલ લાખોના માનીતા હતા. એમનાં માતા એના કિવનીઅલ ઓનીલ. જન્મ પછી પહેલાં સાત વર્ષ યુજિન ઓનિલે એમના પિતાની પથંટક મંડળી સાથે પ્રવાસમાં ગાળ્યાં. ૮ મે વર્ષે એમને રોમન કેથોલિક બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં મૂકવામાં આવ્યા પછી જ એમની નિયમિત તાલીમનો આરંભ થયો. ૧૩ મું વર્ષ બેઠું ત્યારે એ કનેક્ટીકટમાં

સ્ટેન્ફર્ડમાં ગ્રેડસ એકેડેમીમાં વિદ્યાર્થી તરીકે જોડાયા. લાંબા ગાળા સુધી એ કુટુંબનો સાથ પામી શક્યા નહિ. શાળાની રજાઓનો સમય પણ એમને એકલા જ ગાળવો પડ્યો. ૧૮ મે વર્ષે એમણે પ્રિન્સ્ટનમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. ત્યાં એ એકાદ વર્ષથી પણ ઓછું રહ્યા. રોષનો પારો અચાનક ઊંચો ચઢી જતાં એમણે શાળાના શિક્ષકની બારીમાં મદિરાની બાટલી ફેંકી. પરિણામે એમને યુનિવર્સિટીમાંથી વિદાય કરવામાં આવ્યા. ફેંકાયેલી બાટલી સાથે એમનું રાબેતા મુજબનું બહુતર પૂરું થયું.

૧૯ મે વર્ષે યુજિને અનિશ્ચિત રખડપટ્ટીનો લાંબી શ્રેણીનો આરંભ કર્યો. ન્યૂયોર્ક ટપાલ કચેરીમાંથી એમણે પોતાની નોકરી છોડી દીધી. હોન્ડુઆસમાં સુવર્ણની શોધમાં નીકળી પડ્યા, જંગલોમાં ધૂમ્યા. ઉષ્ણતામાનના તાવમાં પટકાયા, વતન પાછા ફર્યા. અમેરિકાથી પાછા ફરી એમણે કેથલીન જેન્કીન્સ સાથે લગ્ન કર્યું. એમને યુજિન નામે એક પુત્ર થયો, યુજિન જૂનિયર. પિતાની નાટક મંડળીમાં એમને મદદનીશ રંગમંચ વ્યવસ્થાપકની નોકરી આપવામાં આવી. પરંતુ એ સાંસારિક રીતે આ રંગભૂમિની પ્રણાલિકા સાથે બંધબેસતા થઈ શક્યા નહિ. સામાન્ય ખલાસી તરીકે એ પ્રવાસે જતા જહાજ પર ચઢી ગયા. બુઈનોસ એરિસમાં ઊતર્યા, ત્યાં ખલાસી તરીકે જ રહ્યા. દક્ષિણ અમેરિકાથી આફ્રિકા અને પાછા એમ એક વર્ષ સુધી આવન-બાવન કરી. છેવટે એ ન્યૂયોર્ક પાછા ફર્યા. લાંબી જ્યાંતમાં જોડાયા. એ મિજલસ ન્યૂ ઓરલિયન્સમાં પૂરી થઈ. એમના પિતા ત્યાં પોતાની કલા દાખવી રહ્યા હતા. અહીં યુજિન એક અભિનેતા બન્યા. પરંતુ ફક્ત ચાર જ મહિના એમણે એ કામ કર્યું. ત્યાંથી ઉત્તરાપથ ઊપડી ગયા. ન્યૂ લંડન ટેલિગ્રાફના પત્રકાર તરીકે બખરપત્રી તરીકે નોકરીએ લાગ્યા. પત્રકાર તરીકે વળી ચાર મહિના કાઢ્યા. સમાચાર એકઠા કરવાનું કામ એમને ગમ્યું નહિ. એક સ્થળે ભરાઈ રહેવાથી એમની તબિયત કથળતી હતી એવો એમણે દાવો કર્યો. શારીરિક તપાસ કરાવી, ક્ષયતાં એંધાણ વરતાયાં. એમને કનેક્ટિકટ સેનેટોરિયમમાં મોકલી આપવામાં આવ્યા.

કનેક્ટિકટમાં વોલિંગફર્ડ ખાતે એમણે પાંચ મહિના ગાળ્યા. ત્યાં ઓનિલના આરંભના જીવનના અવ્યવસ્થિત ટુકડા પ્રકાશમાં આવ્યા. એમના કહેવા પ્રમાણે. 'હવે

એમનું મગજ સ્થિર થવા માંડ્યું. વીતી ગયેલાં વર્ષોના એક પછી અનુભવો ખડકાતા ગયા હતા ને એક ક્ષણનો ય વિચાર કરવા એમને કુરસદ મળી નહોતી. એ બધાં વર્ષોના પ્રત્યાઘાતો એમણે પચાવ્યા. એનું મૂલ્યાંકન કર્યું, એમણે વાંચન પણ આરંભ્યું. ખાસ કરીને એ નાટકો વાંચતા. એમના કહેવા પ્રમાણે સ્પ્રિન્ડબર્ગે પહેલી જ વાર એમને અર્વાચીન નાટક કેવું હોઈ શકે એનો ખ્યાલ આપ્યો. રંગભૂમિ માટે લખવા એમને પ્રેરણા મળી. ઓનિલની તબિયત પણ હવે સુધરી. જેવા એમને છૂટા કરવામાં આવ્યા કે તુરત જ એ કામે લાગ્યા. એમણે અગિયાર એકાંકીઓ લખી કાઢ્યાં, એમાંનાં ઘણાંખરાંમાં સ્વિડિશ નાટ્યકારની ગંભીર છાયા હતી. બે લાંબાં નાટકો રચ્યાં. પોતે જે લખ્યું હતું તે રંગભૂમિ પર રજૂ કરી શકાય એવું નહોતું એવું સમજવા એમને એ પુનઃ વાંચી જવાની જરૂર પડી નહિ. ઓછાં ધૂંધળાં એવાં છ એકાંકીઓ સિવાય એમણે ખાકીનાં બધાં જ નાટકો ફાડી નાખ્યાં. આ છ નાટકો એમના પિતાએ એમને અંથકારે છપાવી આપ્યાં. એનું શીર્ષક રાખ્યું ‘થર્સ્ટ એન્ડ અધર પ્લેઝ : તૃષા ને ખીજ એકાંકી.’ ત્યારે એ ૨૬ વર્ષના હતા. પોતાની ઊછળતી શક્તિએને યોગ્ય ચીલે ચઢાવવાની આવડત હવે પોતાના રખડુ દીકરામાં આવી ગઈ છે એમ ખાતરી થવાથી એમના પિતાએ એમને હારવડમાં જ્યોર્જ પિયર્સ એકર્સ નાટ્ય સંઘમાં એક વર્ષ તાલીમ લેવા માટે ગોઠવી આપ્યા.

૨૮ મે વર્ષે થેલીમાં ‘સ્કિપ્ટ’ નો થોકડો ભરી એ પ્રિન્સટાઉન ગયા અને પોતાનું પહેલું નાટક રંગમંચ પર રજૂ કર્યું, ‘બાઉન્ડ ઇસ્ટ ફોર કાર્ડિફ : કાર્ડિફને પંથે.’ ડક્કાના એક કોઠારિયામાં તાજી જ ઊભી કરાયેલી એક ચાહુ પ્રકારની નાટક મંડળીએ એ રજૂ કર્યું. આ સાહસ તો એટલું તો સફળ થયું કે ડક્કાની આ રંગભૂમિ ન્યૂયૉર્કના ગ્રીનાવેચ ગામમાં પહોંચી ગઈ. અને ‘પ્રોવિન્સાઉન પ્લેયર્સ’ તરીકે વિખ્યાત થઈ. ઈ.સ. ૧૯૧૭ થી ૧૯૨૦ ના ત્રણ વર્ષના ગાળામાં આ નાટ્ય મંડળીએ ઓનિલનાં દશેક એકાંકીઓ ભજવ્યાં. એ બધાં જ સાગરની પાર્શ્વભૂમિમાં રચાયેલાં હતાં. એમાંના ત્રણ ‘હી : તે’ ‘ધ મૂન ઓફ ડેરિબીઝ : ડેરીબીઝનો ચંદ્ર’ અને ‘ધ લોંગ વોયેજ હોમ : વતનની લાંબી સફર’ : ‘ધ સ્માર્ટ સેટ’ માં છપાયાં. એમનું પહેલું મોટું નાટક ‘બિયોન્ડ ધ હોરાઈઝન : ક્ષિતિજને

પેલે પાર’ : ઈ.સ. ૧૯૨૦ માં રજૂ થયું. એની શતાબ્દી ઊજવાઈ અને એને પુલિટઝર પારિતોષિક મળ્યું.

આરંભનાં એમનાં નાટકો જરા બરછટ લાગે છે છતાં તેઓ મનોરંજન માટે ચીવટ રાખી થોકસાઈથી તૈયાર કરવામાં આવ્યાં નથી. એ સુંદર અને સરળ જણાતાં નથી. ઉગ્ર ને કુરૂપ એવી વસ્તુઓમાં એ સૌંદર્ય શોધતા અંધ-કારમાં ફાંફાં મારે છે. કેટલીક વાર એ મિથ્યાઈખરી ખની જાય છે. કેટલીક વાર એ ભયંકર લાગે છે છતાં એ કદીયે નજીવાં નથી. ઓનિલ વિશ્વનાં દુઃખ ને વર્તમાન અનિદ્રથી એનો વિચાર કરતાં, સુગાળવા નહોતા બન્યા. એમના નાયકોનાં કિસ્મત નિશ્ચિત હોય છે. એક વિવેચક ઓનિલના નાયકોને ‘હોન્ટેડ હિરોઝ : ત્રાસ પામેલા નાયકો’ કહે છે. એ નાયકો દેવતાઓથી ત્રાસ નથી પામતા. પરંતુ દેવતાઓ નથી તેથી ત્રાસ અનુભવે છે. નિરાધાર હોવાથી ઓછા કરુણ નથી. ‘આના કિસ્ટી’માં કરુણતા સાફ આગળ તરી આવે છે. ઈ.સ. ૧૯૨૨ માં એને પુલિટઝર પ્રાઈઝ મળ્યું છે. ઈ.સ. ૧૯૨૮ માં ‘ધ સ્ટ્રેઈન્જ ઇન્ટરલ્યુડ : વિચિત્ર પ્રવેશક’ આ નાટકે એમને ત્રીજીવાર રાષ્ટ્રીય સન્માન અપાવ્યું. બે વર્ષ પછી જ્યારે ખીજ અમેરિકન સિંકલેર લુઈને નોબેલ ઇનામ મળ્યું ત્યારે અર્ધ વિનમ્ર, અર્ધ વ્યંગાત્મક પ્રવચનમાં લુઈએ પોતાના શ્રોતાઓને ચમકાવી મૂક્યા : સખળ ને સ્પષ્ટ ચાલબાજની મિથ્યા દુનિયામાંથી ભપકાની દુનિયામાં : ભય ને મહાનતાની દુનિયામાં છેલ્લાં દશ બાર વર્ષમાં બિલકુલ પલટી નાખવા સિવાય જેણે ખીજું કશું જ વધારે કર્યું નથી એવા યુજિન ઓનિલને આપે આ પારિતોષિક માટે પસંદ કર્યા હતા ત્યારે તમને યાદ દેવાની ખાસ જરૂર હતી કે એમણે ઉપહાસ કરતાં ય ઘણું વધારે કામ કર્યું છે : એક વિદ્વાનના અભ્યાસમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઈ શકે એવું જીવન હોઈ શકે છે એમ એમણે જીવનને બોધ્યું નથી. પરંતુ એમણે જીવનની ભયંકર, ભવ્ય અને ઘણીવાર વંટોળિયા જેવું : ધરતીકંપ કે દાવાનળ જેવું જીવનને નિહાળ્યું છે.’

હા, ઓનિલ દાવાનળમાં જ રાચતા હતા. એમાં જ એમણે ઝંપલાવ્યું. પોતાની આવેશમય ઉગ્રતા રંગમંચની ધારથી પેલે પાર પહોંચાડતા એમણે નાટ્યકલાના તમામ કાનૂનોનો ભંગ કર્યો હતો. ‘ધ એમ્પરર બેન્સ’ નાટકમાં લાંબાં પ્રવચનો માટે પ્રતિબંધ છે, એ નિયમનો ભંગ કરે

છે. આખું નાટક જ બાણે એકોક્તિ બની ગયું છે. અર્વાચીન વાસ્તવવાદથી પ્રાચીન કલ્પનાશીલતા પ્રતિ નાટકનો એક વાળી એમણે સ્થાપિત પ્રણાલિકા પલટી નાખી સ્થાપિત નિયમનો ભંગ કર્યો છે. ‘ધ હેયરી એઈપ’ કલ્પનાતીત વસ્તુને અભિવ્યક્તિ રૂપ પ્રતીકત્વમાં ફેરવી નાખે છે. ‘ધ ગ્રેઈટ ગાર્ડ બ્રાઉન’ દેખીતા સુખી વ્યવસાયી માનવીના વિચ્છિન્ન મનનો ચિતાર રજૂ કરે છે. પ્રક્રિયાના બેવડા અર્થ ઉપર આર મૂકે છે અને મહોરાના ઉપયોગથી નિષ્ફલતાનાં છૂપાં પ્રતીકો બુલ્બાં કરે છે. ફ્રેડરિક સી પેકાર્ડ જૂનિયર લખે છે : ‘નાટકનો પાયાનો મુદ્દો એટલો જ છે કે પોતાનાં નથી એવાં સ્વરૂપો ધારણ કરવા વિશ્વ માનવીને ફરજ પાડે છે અને પોતાનાં સાચાં સ્વરૂપ છુપાવવા એ મહોરા પહેરીને ફરે છે. પોટાં વહનને : એ જેવા માનવીઓ બન્યા છે એવા ઘાટ આપવામાં આવ્યા છે. ‘લેઝારસ લાફડ’ લેઝારસ હરથો : ની તંગ પરિસ્થિતિને ભજનના સૂરની મિલાવટથી વધારે ઉચ્ચ બનાવવામાં આવી છે. ‘સ્ટ્રેઈન્જ ઇન્ટરવ્યુઃ સ્વગતોક્તિ’ઓ પુનઃ ચાલુ કરી છે. એમ કરી અંતરના વિચારોને સત્ય સ્વરૂપે જે અકલ્પ્ય શક્તિ આપી છે, રંગ-ભૂમિની ઘસાઈ ગયેલી જૂની પ્રથા ગણી જેને તરછોડવામાં આવી હતી તે દિલની વાતો દાખવનાર શક્તિશાળી સાધન તરીકે પુનઃ અંગીકાર કરવામાં આવી છે. ‘મોનિંગ બિકમ્સ ઇલેક્ટ્રા’ એ રંગભૂમિની સાધન સામગ્રીનો અંગ વાળી દીધો છે. પ્રણાલિકાગત ઐક્ય : સંગઠન : ને બાબુએ મૂકી રંગ-ભૂમિની સમયમર્યાદાની પ્રણાલિકાનો પણ ભંગ કરી એ પણ પાંચ કલાક ચાલતું. વચ્ચે નાસ્તા માટે ‘ઇન્ટરવલ’ પાડવો પડતો. ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સના ઇ.સ. ૧૯૩૧ ના બન્યુઆરીની ૧ લી તારીખના અંકમાં સમીક્ષા કરતાં બ્રુક્સ એટકિન્સન લખે છે : ‘ઓલિમ્પિક્સની નીલગગનની છાયાથી ગ્રીક કરુણાન્ત નાટકના ઠંડા વૈભવોને સમકાલીન જીવનના ઝંઝાવાતી સ્વરૂપ સુધી લાવી દેવામાં આવ્યા છે. આપણા કાલવિય નાટકમાંથી એ કમળ પેઠે ખીલી નીકળ્યું છે. કળણના શ્યામળા કીચડ-માંથી પોચાણું પ્રકુલ્લી ઊઠ્યું છે.’ જહોન મેનસન બ્રાઉને એને ‘રંગભૂમિને જિંયામાં જિંયા સ્તરે લાવી મૂકે એવી સિદ્ધિ તરીકે બિરદાવ્યું છે. અને ‘યુજિન ઓનીલનાં નવ નાટકો’ની પ્રસ્તાવનામાં જોસેફ વુડ ક્ય ટીકા કરતાં લખે છે : ‘એક વાર ફરીથી આપણને એક મહાન નાટક મળ્યું છે : એનો અર્થ ઓડિયસ, હેલેટ અને મેકબેથ જેવો જ

થયો : માનવજીવો જ્યારે મહાન ભાવનાઓની પકડમાં હોય છે ત્યારે મહાન ને ભયંકર પ્રાણીઓ બની જાય છે અને એમનું દર્શન આપણને જકડી લે છે એટલું જ પણ એકદમ ભયંકર ને સફાઈ કરતું જણાય છે.

ઓનીલના જીવનનું સ્વરૂપ પણ એનાં નાટકોના સ્વરૂપ પેઠે ઝડપથી બદલાતું ચાલ્યું. અનેક ધૂનોમાં એ કામ કરતા. અનેક સ્થળો અજમાવી જોતા. પરંતુ એક જ કામ કરીકામ બેસવાનું એમને શક્ય લાગ્યું નહિ. પ્રથમ એમણે ન્યુ ઇંગ્લેન્ડમાં કામ કર્યું પછી એ બરમ્યુડા ગયા. ત્યાંથી ફ્રાન્સ ઊપડયા જ્યોર્જિયાના સાગર કિનારે આવેલા ટાપુઓની પણ સુલાકાત લીધી. સાનફ્રાન્સિસ્કો, ન્યુયોર્ક ને કેપ ગાર્ડથી સાગર પાર કરી તેઓ હાઉસ પણ ગયા. એમનું પહેલું લગ્ન ત્રણ વર્ષે ટક્યું. ત્રીસમે વર્ષે એ એગિસ બોલ્ટન સાથે પરણ્યા. એનાથી એમને બે સંતાનો થયાં : પુત્ર શાને, પુત્રી ઉના. ઇ.સ. ૧૯૨૯માં એનાથી એમણે છૂટાછેડા લીધા. ૪૨ મે વર્ષે એમણે કાલોટા મોન્ટેરી સાથે ત્રીજું લગ્ન કર્યું. કાલોટા એક સુંદર અભિનેત્રી હતી. એમણે ‘એટર્નલ ઓફ પહેસર્સ’ સેલ્ફ ડિસ્પેન્સ’ની યોજના આરંભી. એ નવ નાટકોની પરસ્પર સંબંધ ધરાવતી એક શ્રેણી હતી. ઇ.સ. ૧૯૭૫ થી ૧૯૭૨ સુધીના અમેરિકાના કૌટુંબિક જીવનનો ઉદય ને અસ્ત એમાં ચૂંથી લેવામાં આવ્યો હતો. એમ એ અમેરિકન કુટુંબનું મહાકાવ્ય બની ગઈ હતી. દેખીતી રીતે યુજિન ઓનીલ સંપૂર્ણ નિરામય થઈ ગયા હોય એમ લાગતું હતું, છતાં સૂર્યની ગરમીથી એ શામળા પડ્યા હતા. કેશકલાપ હજીયે ઘટ્ટ રહ્યો હતો છતાં પગિયાં દેખાવા માંડ્યાં હતાં. એમની ઘટ્ટ જમરો આગળ નમી રહી હતી. મુખ ચંચળ હતું. કપોલ પ્રદેશ નાટકીય હતો. વિચારપૂર્ણ નયનો વિચારમાલામાંથી અચાનક ભભૂકી ઊઠતાં.

પિસ્તાળીસમે વર્ષે ઓનીલે પોતાના પ્રશંસકોને ‘આહ! વિલ્ડરનેસ! : અહો : જંગલ!’ આપી આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા. એ પુખ્તવયનું ભાવનાશીલ પ્રહસન હતું. એ લોકપ્રિય બન્યું. સફલતા વધ્યું. અત્યાર સુધી ઓનીલ ‘વર્તમાન ખીમારી’ : સફલતાની ભૌતિક કલ્પના કથા : જોઈ ઘૂણા ધરાવતા થઈ ગયેલા પ્રેક્ષકોએ એને વધાવ્યું, ‘આહ! વિલ્ડરનેસ’ ના લગભગ ત્રણસો પ્રયોગો થયા. ઘણા પીછે-હઠ, તુરંજકાર અને મુશ્કેલીઓમાંથી ‘આહ! વિલ્ડરનેસ!’

ઓનીલને પાર ઉતાર્યા. ‘ઓલ ધ ગોડઝ ચિલ્ડ્રન ગોટ વિંગ્સ’થી જાતિ જાતિ વચ્ચે તોફાનો થશે એમ અધિકારીઓને લાગવાથી એ વિવાદાસ્પદ બન્યું. ડિઝાર્મર અંડર ધ એલ્બ્સ’ની એની ખુદ્દી અનીતિ માટે એની એટલી તો ઝાટકણી કાઢવામાં આવી કે ન્યુયોર્ક થિયેટર જેણે એની રજૂઆત કરી હતી તેને એ એલ નાખવા બંધ કરવાની ફરજ પડી. મોસ્ટનમાં એ નાટક બતાવવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. લોસ એન્જલસમાં થોડાક પ્રયોગો થયા બાદ અનૈતિક મનોરંજનમાં ભાગ લેજવવા બદલ પોલીસે તમામ કલાકારોની ધરપકડ કરી.

ઈ.સ. ૧૯૩૬નું પારિતોષિક ફિલિસ્ટીન્સને ઠપકા રૂપ અને નાટ્યકારને અણધારી અંજલિ રૂપે આવ્યું. છ વર્ષ પહેલાં સિંકલેર લુઇએ કરેલા નિવેદનને યાદ રાખી યુજિન ઓનિલે પણ એમની એટલી જ ઝાટકણી કાઢી. ‘આશ્રેષ્ઠ સન્માન,’ એમણે લખ્યું, ‘વધારે સંતોષ તો એથી આપી જાય છે કે મને અંતરના ઊંડાણમાં એમ લાગે છે કે મારી આ કૃતિ એકલીનું જ સન્માન કરવામાં નથી આવતું; પરંતુ અમેરિકાના મારા બધા જ સમકાલીન નાટ્યકારોનું સન્માન કરવામાં આવે છે. આ નોબેલ ઇનામ લાવિ અમેરિકન રંગભૂમિના આગમનનું પ્રતીક છે. કારણ કે મારાં આ નાટકો સમય ને સંયોગોના અભાવે, વિશ્વયુદ્ધ પછી અમેરિકન નાટ્યકારોએ કરેલા કાર્યનું જ અતિ મશહૂર થયેલાં ઉદાહરણો છે.’ ઓનિલ પોતાનું સ્થાન સમજતા હતા. શા સિવાય અન્ય સમકાલીન નાટ્યકારો કરતાં એમનાં નાટકો વધારે રજૂઆત પામતાં હતાં એટલું જ નહિ પણ શા ના અપવાદ સિવાય અને શેક્સપિયરનાં નાટકો સિવાય યુજિન ઓનિલ અંગ્રેજી ભાષાનો સૌથી વધારે વંચાતો નાટ્યકાર હોતો.

અચાનક ઓનિલ પોતાના સમયની બલિહારી અને પોતાની શક્તિઓ ખોઈ બેઠા. શારીરિક રીતે અને સર્જનાત્મક રીતે એમણે કથળવા માંડ્યું. એમની પ્રતિની ગહન જિંદગીએ જ જાણે એમના પતનને વધારે ઘેરું બનાવ્યું. ‘ઊંઝ વિધાઉટ એન્ડઃ અન્તવિહોણા દિવસો’: નિષ્ફળ ગયું. ‘ધ આઈસમેન કમેથ’ પછી બાર વર્ષે આ કાતિલ નિષ્ફળતાથી ઓનિલને ઈ.સ. ૧૯૪૬માં પુનઃ રંગભૂમિ પર આણ્યા. જે નાટ્યકારે દશ લાખ ડોલર બનાવ્યા હતા એ

૫૦ મે વર્ષે બીમાર ને દુઃખી માનવી બની રહ્યા. ‘મૂન ફોર ધ મિશિગોટન’નો શહેર બહાર અખતરો કરવામાં આવ્યો એ પણ નિષ્ફળ ગયો. એમના કૌટુંબિક જીવનના પણ ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. હાસ્ય કલાકાર ચાલીંગ એબ્લીન સાથે પોતાની દીકરી બિના પરણી ગઈ એ વાત યુજિન ઓનિલ કદી વીસરી શક્યા નહોતા. એમણે એને કદી ક્ષમા કરી નહોતી. એમના નાના પુત્ર શાનેને કેદી પદાર્થોના અતિશય પીણાથી સમવાયતંત્રના ‘કલીનિક’માં રાખવો પડ્યો હતો. એમનો મોટો દીકરો શિક્ષક હતો, તેજસ્વી ગ્રીક વિદ્વાન હતો. ઈ.સ. ૧૯૫૦ માં એણે આપઘાત કર્યો. ઓનિલનું પોતાનું શરીર હાડપિંજરની કુરૂપતાએ પહોંચ્યું, એમનાં નયનો શ્યામ બાકેરાં બની ગયાં. એમના વદન પરની ચામડી હાડકાં પર કડક તનાવ અનુભવી રહી. ૫૬ મે વર્ષે માંસપેશીના દુઃખાવાથી લેખનકાર્ય અશક્ય બન્યું. થોડા સમય પછી તો એ કલમ પકડવા પણ અશક્તિમાન નીવડ્યા. હોસ્પિટલમાં રહેવાથી પણ કશો જ ફાયદો થયો નહિ. ધીમે ધીમે બધી જ શક્તિઓનો નાશ થતો જણાયો, હાથને આંકડી આવવા માંડી. પક્ષઘાત ને અક્ષડતા-પારકિન્સન્સ જેવો રોગ લાગુ પડ્યો, ચિકિત્સામાં રકતવાહિનીઓ સંકોચાતી જણાઈ. એમણે પોતાનાં લખાણ લખાવવા પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ પોતે જાતે જ લખી રચના કરવા એ એવા તો ટેવાયેલા હતા કે બીજી રીતે એ રચના કરી શકે એ શક્ય ન જણાયું. વીસ વર્ષ પહેલાં આરંભેલી શ્રેણી માટે એમણે ઘણું ઘણું લખ્યું હતું. એ બધાંનો એમણે નાશ કર્યો. માત્ર આત્મકથાત્મક ‘લોંગ ડેયઝ’, ‘જની’ ઇન ટુ નાઈટ’ રહેવા દીધું. પોતાના મરણ પછી પરચીસ વર્ષ વાંતી ન જાય ત્યાં સુધી લખવડું નહિ એવી નોંધ મૂકી. એ દર્દના કેદી બની રહ્યા. દશ વર્ષે આ આકરી દશા લોગવવી પડી. છેવટે સંપૂર્ણ અશક્ત બની ગયા. ખાંસીના ત્રિદોષમાં સપડાયા. ઈ.સ. ૧૯૫૩ ના ૩ ડિસેમ્બરે ૬૫ વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયું.

ખાસ પ્રશંસક નહિ એવી શોકાંજલિમાં ટાઈમે કબૂલ રાખ્યું કે ‘ઓનિલ પહેલાં યુનાઇટેડ સ્ટેઈર્સ પાસે રંગભૂમિ હતી: ઓનિલ પછી એને નાટક મળ્યું.—ગ્રીક કુરુણાન્ત નાટક એ કિસ્મતની કરુણતા છે. મનુષ્યનું કિસ્મત એની ઇચ્છાશક્તિમાં જ પુરાયેલું છે. મનુષ્યનું કિસ્મત એની ગ્રહદશા પર આધાર રાખે છે. શેક્સપિયરનાં કરુણાન્ત

નાટકો ચારિત્ર્યની કરુણતા દાખવે છે, દુઃખ ને મૃત્યુ દ્વારા ઓક અને શેક્સપિયરના કરુણાન્ત નાટકોના નાયકો ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરતા ને મુક્તિ મેળવતા. ઓનિલનાં પ્રેક્ષકો ઈશ્વર, ઇચ્છાશક્તિ ને કિસ્મતમાં એટલો બધો અતિ વિશ્વાસ ધરાવતા કે સપાટ પૃથ્વી પરથી પણ તેમનો ઇતબાર ઊઠી જતો. પોતાના જમાનાને આધીન રહી ઓનીલે વ્યક્તિગત મનોવિજ્ઞાન દાખવતાં કરુણાન્ત નાટકો લખ્યાં. મનુષ્યનું કિસ્મત એના પોતાના જ મૂળમાં ને આજુએ આજુમાં તાત્વિક રૂપે છુપાયેલું છે.’ સયોગોના શિકાર તરીકે ‘ધ ગ્રેટ ગોડ બ્રાઉન’ નો નાયક ઘોષણા કરે છે : ‘મનુષ્ય જન્મથી જ ભંગાર હોય છે. સુધારણા કરતાં કરતાં એ જીવે છે. ઈશ્વરની કૃપા એનો ગુંદર છે.’ ‘મોર્નિંગ બિકમ્સ ઇલેક્ટ્રા’માં ઓનિલ ઓક દંતકથાનો પરાકાષ્ઠાની પ્રણાલિકાનો ભંગ કરી અને મુખ્ય પાત્રો પાસે ઉદ્ગારો કઢાવી : ‘મને દંડ દેવા કેઈ જ હયાત નથી. મારે જાતે જ મારી જાતને સજા કરવી પડશે’ એમ કહેવારાવી મચડી નાખી.

ઓનિલ જ્યારે નિષ્ફળ ગયો ત્યારે એ ભયંકર રીતે નિષ્ફળ ગયો; પરંતુ એમની નિષ્ફળતા હેતુના અતિરેકથી હતી. કલ્પનાની ગરીબાઈને લીધે નહોતી. કેટલીક વાર એ શૃંગ પરથી નીચે ઊથલી પડતા પરંતુ એ છેક શૃંગો સર કરી શકાય એવાં નથી એમ એ કદી સ્વીકારતા નહિ. કોઇપણ હિસાબે એ ચર્ચાઈ ગયેલા રાજમાર્ગો પર વિહાર કરવાને બદલે ગિરિશૃંગના એકાન્તમાં જ મરવાનું પસંદ કરતા. પ્રાચીન દેવતાનું અવસાન અને ટકી રહેલી પ્રાચીન ધાર્મિક પ્રેરણાને કોઈ નવો વિકલ્પ શોધી આપવાની નિજાનની અને જૈતિકવાદની નિષ્ફળતા સાથે જ એમને મુખ્યત્વે નિરખત હતી. મૃત્યુમાં જીવનનો અર્થ શોધવામાં અને એના લાયમાં સાન્ત્વન શોધવામાં જ એમને રસ હતો.’ એમનાં બહુવિધ પાત્રોવાળાં નાટકો માનવની રસવિભોરતા, તંગદિલી અને એમનાં લાયસ્થાનો જ પ્રત્યક્ષ કરતા. કારણકે જહોન મેસન બ્રાઉને લખ્યું છે એમ ‘એમનાં પાત્રો કેવળ એકબીજા સાથે જ સંઘર્ષમાં નહોતાં, પોતાના કિસ્મતનું નિર્માણ કરનાર શક્તિઓ સામે પણ એ રણે ચઢ્યાં હતાં. અને એ શક્તિઓ પણ એમનાં પ્રતિ બેપરવા નહોતી. મૃત્યુ અને પોતાનું જીવન ઘડતી શક્તિઓ વચ્ચેની આ સાંકળ જ એમનાં નિર્બલમાં નિર્બલ નાટકમાં એક પ્રકારનું ગૌરવ દાખવતી અને એમાં જ એમને ભારે રસ હતો.

એક નાટ્યકાર તરીકે ઓનિલનું અંતિમ મૂલ્યાંકન કરવાનો સમય હજી પાક્યો નથી. ઓનિલ ઉત્તેજક, નવીન સંબંધ કરનાર, સ્થાપિત પ્રણાલિકાઓનો ભંગ કરનાર, નવી પ્રણાલિકાઓ આપનાર હતા એ હકીકત સ્પષ્ટ છે. જીવંત રંગભૂમિ પર એમનાં નાટકો રજૂઆત પામવાની શક્તિઓ ધરાવે છે કે કેમ કે એ નક્કી કરી શકાય તેમ નથી છતાં અત્યારે એમાંનાં ઘણાં નાટકોમાંથી થોડાં-ખાસ કરીને ટૂંકાં નાટકો વેરાચેલી નાટ્યમંડળીઓ ભજવે છે જ શેક્સપિયર અને શો પેટે એમનાં મોટાં નાટકો ભજવાતાં નથી, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. પરંતુ ઓનિલના લખાણની ગુણવત્તા એમની કથાવસ્તુઓનું આકર્ષણ અને એમનાં પાત્રોનો પ્રભાવ આજે પણ વિવાદાસ્પદ છે. છતાં એમના પ્રભાવનું મહત્ત્વ નકારી શકાય એવું નથી જ.

વિલિયમ ફૉકનર

ડી. એસ. ઇલિયટની પેઠે વિલિયમ ફૉકનરે જાણે અબાણ્યે પણ પોતાના અતિરેકથી પરાજિત થયેલી, પોતાની અપરાધની ભાવનાથી હતાશ થયેલી, અને પોતાના જ અહં-કારથી ને દંભથી વિનાશ પામેલી, કોહવાઈ રહેલી, મૃત્યુની વાટ ભેટી, અરે! તેના પ્રતિ મીટ માંડી રહેલી દુનિયા પ્રતિ આકર્ષાયા છે. અને ઇલિયટ પેઠે જ પોતાના જમાનાના નિરાશાવાદી છતાં શક્તિશાળી સાહિત્ય માટે નોબેલ પારિ-તોષિક એમણે પણ મેળવ્યું છે. છતાં ઇલિયટથી જુદા પડી, જેણે પોતાને ઊંછેર્યો છે એવી શુષ્ક ધરતીને વળગી રહ્યા, પોતાની વેરાન ભૂમિને-સાઉથ લેન્ડને બેઠવાનું પસંદ કર્યું અને પોતાના સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય નાસ્તિકત્વનો કદી ઇન્કાર કર્યો નહિ.

ઈ.સ. ૧૮૬૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૫ મી તારીખે એમનો જન્મ. ચાર ભાઈઓમાં સૌથી મોટા. મિસિસિપીમાં ન્યૂ આલબની એમનું જન્મસ્થાન. હજી તો એ બાલ્યકાળમાં જ હતા ત્યાં પ્રતિષ્ઠાના એક પ્રસંગમાં એમના પિતાની ગોળીબારથી હત્યા કરવામાં આવી. એમના દાદા પણ એ ગોળીબારના પ્રસંગમાં સંડોવાયા. એટલે એમનાં માતાએ નજીકના ઓર્ફ્સડ યુનિવર્સિટી નગરમાં પોતાના કુટુંબને લઈ સ્થાનફેર કરવાનું મુનાસખ ધાર્યું. ગોળીબારનો તો એમનો કૌટુંબિક ઇતિહાસ હતો. વિલિયમના પિતામહ વિલિયમ કુથબર્ટ ફૉકનર અતિ અવાસ્તવિક જીવન જીવ્યા.

હતા. ચૌદ વર્ષની વયે એ ઘેરથી ભાગી ગયા હતા. મેક્સિકન યુદ્ધમાં સિપાહી તરીકે નામ નોંધાવ્યું હતું. કેપ્ટન થઈ પાછા ફર્યા હતા પછી કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને પોતાની માલિકાથી સાથે લગ્ન કર્યું. આંતરયુદ્ધ વખતે સ્વયંસેવક દળ બિલું કર્યું. અને યુદ્ધના અન્તે ધરખમ વડીલાત જમાવી. ચાલીસ વર્ષની વયે મશહૂર થયા. એક શરાફ સાથે ભાગીદારીમાં રેઈલરોડ ખાંડ્યો. પાંચમા દશકામાં લેખક બન્યા. ‘ધ વ્હાઈટ રોઝ ઓફ મેન્ફીઝ’ સારું બન્યું. ‘અંકલ ટોમ્સ કેબિન’ના જવાબમાં એમણે ‘ધ લિટલ બ્રીક ચર્ચ’ લખ્યું. રાજ્યની ધારાસભામાં ચૂંટાયા. એમના ભાગીદાર સાથે ઝઘડો થવાથી એમની કારકિર્દીનો અંત આવ્યો, એ ભાગીદાર ખરીદી લેવાયો ત્યારે એ એમને ધિક્કારવા લાગ્યો. એમને માર્ગમાં આંતરી એમની હત્યા કરી. એ કર્નલ તરીકે ઓળખાતા. વિલિયમના આલ્વકાળમાં એ પૂનસ્થાને હતા. ફ્રેંકનરની નવલકથાઓમાં એ કર્નલ સોટોરિસ તરીકે એ ખૂબ ઝળક્યા છે. નવલિકાઓમાં પણ સ્થાન પામ્યા છે.

કર્નલના સમયથી કુટુંબ સારી સ્થિતિમાં હતું. પુત્રનો જન્મ થયો ત્યારે વિલિયમના પિતા કૌટુંબિક રેલવેના સંચાલક હતા. સામાન્ય જણાતા વર્તમાનથી જૂટવા એ ઊગતો કિશોર રંગીન ભૂતકાળનાં શમણામાં રાચતો. વર્ગનો ખંડ એનાથી સહન થતો નહિ. કદી હાઈસ્કૂલ પાર કરી શક્યા નહિ. એમના વાચનનો નહોતો કોઈ માર્ગદર્શક કે નહોતું એ વ્યવસ્થિત. એ ઘણું ઘણું વાંચતા, ફીડસની નિર્માણ રોમાંચકતાથી ફ્લોબર્ટની ગંદી વાસ્તવિકતા સુધી એ અંપલાવતા. વીસ વર્ષ તો થયાં નહોતાં ત્યાં કાવ્યરચના પર હાથ અજમાવ્યો. પરંતુ જ્યારે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ઝૂમવા લાગ્યું ત્યારે એમણે વિમાની બનવાનાં શમણાં સેવ્યાં. યુનાઈટેડ સ્ટેઈટ્સના લશ્કરી વિમાની થવા એમણે ઇન્કાર કર્યો. ‘યાંકીઓ’ એમના પર દમ મારે એ એમને પસંદ નહોતું. વીસમે વર્ષે એ બ્રિટિશ હવાઈદળમાં ભેડાઈ ગયા. ફ્રાન્સના યુદ્ધમાં એ ઘવાયા એવી અફવા ઊડી હતી પરંતુ ખરેખર એ ઘવાયા નહોતા. બલકે એ તો હજી યુદ્ધની તાલીમ લઈ રહ્યા હતા. યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે ‘આર્મિસ્ટિસ ડે’ ની ઉજવણીમાં એ ઘાયલ થયા હતા.

ઓકસફર્ડ પાછા ફર્યા પછી પરચૂરણ ધંધા કરી એમણે જીવનનિર્વાહ કરવા માંડ્યો. એ ઘર રંગતા, છાપરાં ચાળતા.

સુતારી કામ કરતા. દરમિયાન ખેડૂતો, હળખેડુઓ, નિત્રો અને સ્થાનિક ગરબીદાસો પાસેથી સંખ્યાબંધ ટુચકાઓ ને વાર્તાઓથી એમની કલ્પનાને સતેજ કરી. સામાન્ય શિક્ષણ લેવા એમણે ફરી એક અખતરો કર્યો. ઓક્સફર્ડમાં મિસિસિપી યુનિવર્સિટીમાં જવા લાગ્યા. પરંતુ ગણિત ને અંગ્રેજીમાં નાપાસ થયા. બીજું વર્ષ પણ પૂરું કર્યા વિના એમણે અભ્યાસ છોડી દીધો. સ્ટાર્ક યંગ મિસિસિપીના એક લેખક યુનિવર્સિટીના એક અધ્યાપક હતા. ફ્રેંકનર ન્યૂયોર્કમાં ફાવશે એવું એમણે સૂચન કર્યું. એટલે એ ઉત્તરમાં ગયા. પરંતુ ત્યાં એમને કશું જ પ્રાપ્ત થયું નહિ. એ યંગ સાથે રહ્યા. પોતાના નિર્વાહ માટે ગ્રીક રેસ્ટોરાંમાં રકાબીઓ ધોઈ અને ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોરમાંથી કેટલાક ગ્રંથો વેચી અઠવાડિયે થોડાક ડોલર કમાઈ લેવા માંડ્યા. આમ એ પ્રકાશન વિશ્વમાં નોકરી મેળવવા સફળ થયા. છ મહિના લગભગ ભૂખમરો વેઠ્યા પછી પોતાને વતનમાં પોસ્ટ માસ્ટરની નોકરી મળે એમ છે એમ ફ્રેંકનરને માહિતી મળી. એટલે એ ઓક્સફર્ડ પાછા ફર્યા. જેને યાદ છે તે ભારપૂર્વક જણાવે છે કે એ ખરાબમાં ખરાબ પોસ્ટ-માસ્ટર હતા. કદી નોકરી પર સમયસર હાજર થતા નહિ. ટપાલ છૂટી પાડવામાં, હિસાબી કામમાં, ફાઈલિંગમાં એ ભારે ધૂની હતા. ઘરાકોની સગવડ ધ્યાનમાં રાખ્યા સિવાય એ પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે ઓફિસ ખોલતા ને બંધ કરતા. જ્યારે ઉપરી-અધિકારીઓ પાસે એમના વિરુદ્ધ ફરિયાદોનો ઢગલો થયો ત્યારે એમણે રાજીનામું આપ્યું. ‘એ પૈસાના માનવીના હુકમો હવે મારે પાળવા નહિ પડે એ સારું જ થયું’ એ કહેતા.

એ વર્ષ ખેતી, માછીમારી ને શિકારમાં ગાળ્યા પછી એમને થયું કે વતન બહાર નીકળી જવું સારું. ૨૭ મે વર્ષે એમણે યુરોપ જવાનો નિર્ણય લીધો. એ ન્યૂ ઓરલિયન્સમાં પહોંચ્યા ત્યાં એમને શેરવુડ અંન્ડરસન મળી ગયા. એમની નવલિકાઓ એમને ગમી ગઈ. આમ એ પહેલી જ વાર લેખકોના સંપર્કમાં આવ્યા. પેરિસની લેફ્ટ બેકના લહેરી જુવાનોની સંગતિ માણવાને બદલે એ ન્યૂ ઓરલિયન્સના ફ્રેંચ વિભાગમાં સાહિત્યરસિકનો સાથ એમણે સ્વીકાર્યો. એ મંડળના મુખપત્ર ‘ધ ડબલ ડીલર’માં એમણે લખવા માંડ્યું. શહેરના અગ્રણી વર્તમાનપત્રમાં પણ લેખો આપવા માંડ્યા. એમણે જે નવલકથાઓ પણ લખી કાઢી. ‘મોસ્કવીટોઝ : મચ્છર :’ સમાજ પર હળવો કટાક્ષ.

અને ‘સોલ્જર્સ’ પે : સૈનિકનો પગાર :’ કુરૂપ બની ગયેલો થોડો વતન પાછો ફરે છે તેનો કારભાર હેવાલ. ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સે નિષ્ફળતા ને વ્યંગના વાતાવરણમાં સંસ્કૃતિનાં બંધ ન બેસતાં તસ્વોત્તુ વસ્તુલક્ષી આલેખન છે, એમ જાહેર કયું. એ નવલકથામાં નથી નાયક કે નથી નાયકનાં પરાક્રમો. એમાંની એક પણ નવલકથા સફળ થઈ નહિ. ફ્રાંકનરે થોડીક નવલિકાઓ વેચી પરંતુ લેખક તરીકે જીવનનિર્વાહ ચાલી શકે એવી ફ્રાંકનરને ઓછી આશા પડી.

આ જ ગાળામાં ફ્રાંકનર પોતાની વિરાટ યોજના વિચારી રહ્યા. એમની પછીની તમામ કારવાઈઓમાં આવરી લેવામાં આવનાર હતી ‘સાટોરીસ’, અને ‘સાઉન્ડ એન્ડ ફ્યુરી.’ એમણે પોતાનો આગવો અજોડ પ્રવૃત્તિપ્રદેશ નક્કી કરી લીધો ને એ માટે સંપૂર્ણ યોજના પણ ઘડી કાઢી. એમણે એક કાલ્પનિક પ્રદેશની રેખા દોરી. ‘યોકનાપતોફા’ યોકોના નદીનું મૂળ હિન્દી નામ. એકવાર એ પ્રદેશ લીલોતરીથી ભરપૂર હતો, અત્યારે એ ખિલકુલ નિરુપયોગી બની ગયો હતો. એનાં મહાલયો ભંગાર દશામાં હતાં. બધી મિલકત અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી. કપાસનાં ખેતરો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં. ખેતરો સૂમસામ પડ્યાં હતાં. શહેરો બ્રષ્ટાચારી થઈ ગયાં હતાં. કળણો જંગલો અને ‘યુનિયન’ ની હીનદશા દાખવતી વેરાન દશા જ્યાં ત્યાં નજરે પડતી હતી. ‘ધ સાઉન્ડ એન્ડ ધ ફ્યુરી : અવાજનો રોષ’ અત્યારે સામાન્ય રીતે ફ્રાંકનરની એ સર્વોત્તમ કૃતિ મનાય છે. તેણે વિવેચકોને અનેક કારણોસર અકળાવી મૂક્યા. એની પદ્ધતિ અને સામગ્રી જોઈ તેઓ ચોંકી ઊઠ્યા. એમાં સડી ગયેલા ચીલાચાલુ કૃત્રિન અમીરવર્તુ વર્ણન હતું. જે લોકોને ગ્રંથ ગમતો નહોતો એમને એનું શીર્ષક શેક્સ-પિયરના બાકીના અવતરણની યાદ આપી ગયું. : ‘જીવન એક મૂરખે કહેલી વાર્તા છે. એનો કાંઈ અર્થ નથી.’ એ લોકો કેવળ શીર્ષકથી જ નહિ પણ ફ્રાંકનરની પદ્ધતિથી પણ અવળે ચીલે ચઢી ગયા. ‘ધ સાઉન્ડ એન્ડ ધ ફ્યુરી’ એમની પહેલી જ એવી કૃતિ હતી જેણે વાર્તા કહેવાની ચીલાચાલુ પદ્ધતિનો ભંગ કર્યો હતો. સામાન્ય રીતે સચવાતી પ્રસંગોની પરંપરા ફ્રાંકનરે સાચવી નહોતી. એક કુટુંબનું લયંકર વિલાજન દાખવવા એમણે પ્રસંગોની ભેળસેળ કરી હતી. જોઈ-સના ‘સભાનતાના પ્રવાહ’ પેઠે એમણે અંતર્ગત એકાંકિતઓથી પાત્રોને ધારદાર

બનાવ્યાં હતાં. અને અંતિમ વિનાશના પ્રતીક જેવા મૂર્ખ બેન્જા કોમસન્ના માનસ જેવો સમયને પણ કલ્પ્યો હતો. ઘણાને આ પદ્ધતિમાં બાણીબૂઝીને અસ્પષ્ટતા રાખી હોય એવું લાગ્યું. એમ ટીકા કરવામાં આવી કે ફ્રાંકનરને વિપરીત કમે વાંચવો જોઈએ. એમને ફરીવાર વાંચ્યા સિવાય વાંચ્યા એમ કહી શકાય એમ જ નથી. સાથે સાથે અતિશય અકળાયેલા વિવેચકોએ એટલી વાત તો કબૂલ કરી છે કે એમની પદ્ધતિની ગુણવત્તા, એમનાં લખાણની ભૂખકો મારવાની શક્તિ, અને એમની ટક્કરતું જોમ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે. અગાઉના કોઈ પણ ગ્રંથ કરતાં અને પછીના ગ્રંથો કરતાં ઘણી વધારે રીતે ‘અવાજ અને રોષ’ અર્ધ જાગ્રત માનસમાં ઊંડી રૂબકી મારે છે. વધારામાં નિર્દોષતા અને ચારિત્ર્યજ્ઞાન બેન્જાના કિસ્સામાં બને છે તેમ થેલજામાં પરિણમે એવાં આશાવિહોણી વાટ જોવામાં ખોવાઈ ગયેલાં બાલ્યનાં સંસ્મરણો અને આરંભનાં કૌટુંબિક વહાલની સલામતી માટેની પ્રોઢતાની ઉત્કંઠાનું ચમત્કારી અને અગાઉ કદી જોવા ન મળ્યું હોય એવું દર્શન કરાવે છે.

ફ્રાંકનરને કોઈ પણ રીતે લોકપ્રિય કહી શકાય નહિ. છતાંય લોકો ફ્રાંકનર અંગે વાતો કરતા થયા હતા અને એમના મેલા બહુ અને ભૂતાવળથેયો સરહદી પ્રદેશના બિહારમણા સૌંદર્યની ચર્ચા કરવા પ્રેરાઈ રહ્યા હતા. પરંતુ એ જે કાંઈ લખતા એ બધામાં મૃત્યુ અને અવનતિની સ્પષ્ટ વાતો આવતી. વિનાશની શ્યામળી લવ્યતાને એમની કૃતિ ખિરદાવતી એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ લેખાય. એ નિર્દેશ કરે છે કે જમીન ને જમીનદારી શાપિત છે. એણે ગુલામીની પ્રથાનો ગેરલાભ ઊઠાવ્યો છે. પુર્નવસવાટના બહાને નાણાંના જોરે પેદા થતાં અનિષ્ટો એમણે ખિરદાવ્યાં છે. અને ધૈર્ય ને પ્રતિષ્ઠા ખેંચેલા અમીરાઈના અવરોધોને લાડ લડાવીને જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેને માટે એ જવાબદાર છે. એક દઢાચહી બંડખોર, પુર્નઘટન કે સમન્વય સાધી ન શકાય એવા ફ્રાંકનર એના પરાજયનો ચિતાર આપવામાં જરા પણ પાછી પાની કરતા નથી. ‘આ સમગ્ર પ્રદેશ સળંગ દક્ષિણપથ શાપિત છે.’ ફ્રાંકનરની લાંબામાં લાંબી અને અતિ મુશ્કેલ નવલિકા ‘ધ ગેર : રીંછ’માં યુવાન મેક કેસલિન પુકારે છે : ‘અમે એમાં જન્મ્યા છીએ, એનું ધાવણ ધાવ્યા છીએ : ગોરા ને કાળા : તમામ એ શાપ નીચે દબાયેલા છે.’

‘અવાજ ને રોષ’ જે સાલમાં પ્રગટ થઈ એ જ વર્ષમાં બત્રીસમે વર્ષે ફેકનરે ઈસ્ટેલી ઓલડહામ ફેકલીન સાથે લગ્ન કર્યો. અગાઉના લગ્નથી એ એ સંતાનોની માતા હતી. એમનું એક બાળક બાળપણમાં જ હરિશરણ થયું પરંતુ એક પુત્રી જીલ, પોતે ગૌરવ લઈ શકે એવી વ્યક્તિ-ઓમાંની એક જિહરી ગઈ. એમની પછીની નવલકથા, ‘એઝ આઈ લે ડાઈંગ : મારી મૃત્યુશૈલ્યા પર’ માટે પણ ફેકનર ગૌરવ લઈ શકે એમ હતું. યુનિવર્સિટીના વીજળી-ધરમાં જ્યારે ફેકનર ફેલસા ઉલેચતા હતા ત્યારે એ લખાઈ હતી. એ કહે છે કે બગીચાકામની હાથગાડી ધકેલતાં ધકેલતાં એમણે એના ઘણાખરા ભાગ લખ્યો હોતો. આ ગ્રંથમાં એક ગરીબ ગોરા કુટુંબ - બન્ડેન - ની કથા છે. ખાસ કરીને એડી બન્ડેનના અવસાનની વાત છે. એડી એક પહાડી સન્નારી છે. જેફરસનમાં આવેલી સ્મશાનભૂમિએ પહોંચાડવાની પણ એના કુટુંબને મુશ્કેલી છે. એનું માંસ સડવા માંડે છે. ગીધ ખેંચાઈ આવે છે. એક પુત્ર ગાંડો થઈ જાય છે. એનો પતિ બોખા રહોમાં નવું ચોકડું નખાવવાની અને પોતાની પત્નીની સમાધિ ખોદવા જે બાઈએ એને પાવડા વાપરવા આપ્યા હતા તેની સાથે પરણી જવાની ભાંજગડમાં પડ્યો છે. આ આખીય કથાવસ્તુ ઘૂણાસ્પદ છે પરંતુ ફેકનર આ ગંદી વાત દ્વારા પણ એવી તો સરસ સૂઝ અને એની અંદર જિતરવા એવું તો એમ આપે છે અને એવાં તો હળવાં કાવ્યો મૂકે છે કે એ પછાત વર્ગોનું મહાકાવ્ય બની જાય છે કથાના અંતભાગમાં એક પાત્ર તમામ પ્રકારની માનવ નિર્બંજતાઓની રજૂઆત કરે છે તેથી આપણને જાણે ફેકનર પોતાના જ સંપ્રદાયનો ખ્યાલ આપતા હોય એવું લાગે છે ‘પવન પડી ગયો છે. અવાજ સંભળાતો નથી. કોઈ વાદક નથી. કોઈ તાર ઝળહળતા નથી. કંટાળેલા ઇશાના, કંટાળેલી પકડ, બૂનાં કર્તવ્યોના પડછંદ, સૂર્યાસ્ત સરયે આપણે રોષ લયું’ વલણ ધારણ કરીએ છીએ : પૂતળીઓના મૃત ઇશારા દાખવીએ છીએ.’ એમાં આપણું જીવન કેવી રીતે ઉલ્લાસ માણી શકે? ઇલિયટના કાવ્યનું જાણે ગદ્ય પ્રતિકાવ્ય ન બોલતું હોય! ‘ધ હોલો મેન : પોલાં મનુષ્યો’ વચ્ચે એનો વૃક્ષાની લાંબી એ હાર વચ્ચેનો નિસ્તેજ રસ્તો અને ભૌતિક થાક :

આકૃતિવિહોણા આકાર : રંગવિહોણી છાયા :
થીજી ગયેલું એમ ને ગતિ વિના ઇશારા :....

ચાદ રાખો અમને : દિલ ચ્હાય એ કહી તો :
ખોવાયેલા ને આકળા આત્મા તરીકે નહિ :
પોલા મનુષ્ય પેઠે :
ઠાંસી ભરેલા માનવી પેઠે તેમ પિછાનો.

ત્રીશીની અધવયમાં સફલ ને ગંભીર નવલકથાકાર બનવાનો ફેકનરે દૃઢ નિર્ધાર કર્યો. એમણે ‘સેંકચ્યુઅરી’ લખ્યું. ‘સસ્તી વસ્તુ’, એમણે પોતે જ અભિપ્રાય આપ્યો. ‘કેવળ પૈસા કમાવા માટે જ તૈયાર કરેલું’. એની કથાવસ્તુ આઘાતજનક છે : પામી ન શકાય એવી ગણી શકાય. એનાં દશ્યો સતત હિંસક. એની કારવાઈ પાશવી રીતે વાસ્તવિક : એના ઘણાખરા પ્રસંગો વેશ્યાગૃહમાં બને છે. મુખ્ય પાત્રોમાં એક નપુંસક પતિત માનવી : હત્યારો પણ ખરો અને એક કોલેજકન્યા. વિચિત્ર બળાત્કાર પછી મગજની સમતુલા ગુમાવી બેસે છે. કથાવસ્તુ ઉપરાંત કેટલાક ફકરાઓ એવા છે જે કલ્પનાને હયમથાવી જાય છે. એવી પણ ક્ષણો આવે છે, માની ન શકાય એવી વાતો શક્ય બને છે અને રાત્રિભાર વાસ્તવિકતા બની જાય છે. કેટલાક વિવેચકોએ ‘સેંકચ્યુઅરી’ને ‘અંધરોષ’ વિષે કોઈ પુરાણકથા : કલ્પનાકથા લખી નાખી છે એમ કહ્યું. ખીજ વિવેચકોએ એમાં બળાત્કાર અને ફેકનરના દક્ષિણપથનો વિનિષાત પ્રતીકરૂપે નિહાળ્યો. ઘણા લોકોએ એમાં આવતા જાતીયતાના ઊભરા અને ભાવનાશીલતા માટે વાંચ્યું. સેન્સરો એના પર તૂટી પડ્યા. અને એ જગી વ્યાપારી સફલતા નીવડ્યું ત્યાં સુધી લોકો એની વાતો કરતા જ રહ્યા. પરંતુ એ બધા સાથે હોડ બકવા હોલિવુડ તૈયાર થયું. એમણે એ પડદા માટે વાર્તા લખવા રોકી લીધા. ‘ધ સ્ટોરી ઓફ ટેમ્પલ ડેઈક’ નામે એ પાતળા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ. પછી હોલિવુડે ચિત્રપટો તૈયાર કરવા ફેકનર પાસે બીજી વાર્તાઓ પણ લખાવી. જ્યારે જ્યારે ફેકનરને નાણાંની જરૂર પડતી ત્યારે એ હોલિવુડ આંટો મારી આવતા. નિર્વાહ માટે નાણાં કમાવાની ચિંતામાંથી તેઓ ક્યારના થ મુક્ત બની ગયા હતા. ‘સ્ક્રિપ્ટ’ લખવાના કામમાં પણ પોતે પોસ્ટ માસ્તર હતા ને જેવા અપ્તરંગી હતા તેવા જ ફિલ્મક્ષેત્રે પણ રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે સ્ટુડિયોમાં બેસી વાર્તા તૈયાર કરવાને બદલે એમને ઘેર બેસી વાર્તા તૈયાર કરવાની રજા મળી. અને જ્યારે ફિગરશંક એમણે ભાડે રાખેલા નિવાસસ્થાને એમની ભાળ મેળવી શક્યા નહિ ત્યારે એમને માહિતી મળી કે ફેકનરે

એમની મંજૂરીનો અક્ષરશઃ અર્થ કયો હતો ને પોતાને વતન મિસિસિપી પહોંચી ગયા હતા.

કાલ્પનિક છતાં સંપૂર્ણ વિશ્વ સર્જવાની એમની ધૂનમાં ફ્રાંકનરે યોકનાપતૌફની પુરાણકથાને વિસ્તારવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખ્યો. અને અમેરિકામાં લાગ્યે જ લખાયું હોય એવું જંગલી, મહાન દુર્ઘટનાઓભર્યું અને ખૂબ જ દર્દનાક નવલ તૈયાર કર્યું. ‘લાઈટ ઇન ઓગસ્ટ : પાનખરમાં પ્રકાશ’ સહેલા સમાજની એ ફ્રાંકનરે કરેલી આકરી ચિકિત્સા હતી. એમાં એવડું કથાનક છે. એ એક ગર્ભવતી પહાડી કન્યાની કથા છે. જન્મનાર બાળકના પિતાને એ શોધવા પગે ચાલતી નીકળી પડે છે. જાતીયતાના આવેગથી ઘેલી બનેલી એક વૃદ્ધ દાસીની એ એક કલંકિત કથા પણ છે. એ નિર્ગોષ મદદ કરતી રહે છે અને પોતાના અણગમતા એ કાળાગોરાના મિશ્ર સંતાનની આખરે એ હત્યા કરે છે. સાથે સાથે એ પણ એનો વિનાશ કરે છે. ‘એન્સાલોમ’ એન્સાલોમ !’ એક નિર્દય મહત્ત્વકાંક્ષા, શિયળભંગ, સૂચક નિવિદ્ધ સંલોગ અને વિનાશને આરે બેસેલો વંશવેલો આદિ આલેખતી નવલકથા છે. જુદાં જુદાં પાત્રોએ જુદે જુદે સ્થળે છૂટક છૂટક રીતે આ વાર્તા કહી છે. ને આખું માળખું પાછળથી સમજાય એવાં આડકતરાં વિધાનોથી ભરપૂર છે છતાં એમાં ફ્રાંકનરની આવશ્યકતા શબ્દરચના, માનવગૈરવ માટેની એમની ભાવના અને એમની આગવી ચોક્કસ પ્રકારની નિર્ગોષ પ્રતિની ધૃણા અને સ્ત્રીઓની અવગણના દષ્ટિગોચર થાય છે. ‘ધ અનએક્સિવેટકઃ વણજીતાયેલો’ માં ફ્રાંકનરની આગવી કથાવસ્તુનું એક બીજું દર્શન છે. એ પણ કૌટુંબિક વાર્તા છે. બહોળી સંખ્યામાં વંચતાં વર્તમાનપત્રો માટે અસહ્ય લખાયેલી ટૂંકી વાર્તાઓની આ શ્રેણીમાં ફ્રાંકનરના તુમાળી પિતામહનું પરિવર્તન કરી એમને સારટોરીસ જાતિના અગ્રણી તરીકે આલેખવામાં આવ્યા છે. ‘ધ વાઇલ્ડ પાર્સ : જંગલી તાડવૃક્ષો’માં બે બિલકુલ અસંબંધ વાર્તાઓ છાપવામાં આવી છે. કેઈપણ કારણ સિવાય બન્ને વાર્તાઓનાં પ્રકરણો એક પછી એક મૂકવામાં આવ્યાં છે. ગૂંચવણ અને વિરોધાભાસથી વાચકને કદાચ વધારે બાણકારી પ્રતિ પ્રેરવાનો શક્ય હેતુ હશે એમાંની બીજી વાર્તા ‘ધ ઓલ્ડ મેન : વૃદ્ધ માનવી’ તરીકે અલગ પણ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. એને ઓછા મહત્ત્વની વાર્તા તરીકે ગણવામાં આવી છે છતાં હકીકતમાં એ વધારે

અગત્યનો અર્ધભાગ છે. એ એક સળ પામેલા માનવીની વાર્તા છે. જેલમાં પાછા જવા માટે એ પોતાના મુક્ત જીવનનો લોગ આપે છે. એને લાગે છે કે એ જેલમાં જશે તો ઔરાં એને પગવશે નહિ. ‘ધ હેમલેટ’ એક કુરૂપ પ્રહસન છે. એ એક અદમ્ય આક્રમકોના ખાઉધરા કુટુંબની મલિન વાર્તા છે. ફ્લેમ સ્લોપ્સ નામના એક લુચ્ચા અને અકથનીય વ્યક્તિની આગેવાની નીચે એક કામ પર ગુજરતા ત્રાસની એ કથા છે. ‘પોતે શું કરવાનો છે એ ફ્લેમ સ્લોપ્સ પોતાને પણ કહેતો નથી....અધકારમાં પોતે એકલો પથારીમાં પડી રહ્યો હોય તો પણ ‘રેકવીયમ ફોર એ નન : મૃત સાધવી માટે પ્રાર્થના :’ ‘સેક્ર્યુઅરી : શાન્તિ-ધામ’ પછીની એ કરુણ કથા છે. એની અશક્ય કથાવસ્તુ અને જૂના પૂર્વગ્રહોનું સ્પષ્ટ પ્રદર્શન કંટાળો આપે છે. ‘ઈન્ડ્રક્ટર ઇન ધ ડસ્ટ : ધૂળમાં પ્રવેશનાર :’માં વીરતા સાથે પશુતાનું મિશ્રણ છે. વચ્ચે વચ્ચે આવતી એકોક્તિઓ ફ્રાંકનરની ખાસ માનીતી ખાસિયત છે. એના ઘેરા જંગલોના એ નિષ્ણાત છે. એ એક નિર્ગોષ વાત છે. એના પર ખૂનનો ખોટો આરોપ મૂકવામાં આવેલો હોય છે. અને બે કિશોરો : એક ગોરા ને એક કાળો : એક વૃદ્ધ અવિવાહિતા મહિલાની મદદથી એને ગુનેગાર તરીકે ઝડપાઈ જતાં બચાવે છે. મશહૂર ને ઘણી સંગ્રહાયેલી ત્રાસ વાર્તા ‘એ રોઝ ફોર એમિલી : એમિલી માટે ગુલાબ’, ‘એક આસ્ત્રા’ અને ‘ધેટ ઇવનિંગ સન : પેલો સૂરજ’ ઇત્યાદિ વાર્તાઓ યોક-નપટૌફ શ્રેણીને વિસ્તારે છે. એમાંની સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ ‘ધીઝ થર્ટીન : આ તેર’ અને ડોક્ટર માટીનો અને બીજી વાર્તાઓમાં પણ સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ સંગ્રહાયેલી છે.

‘ધ પોટેન્શલ ફ્રાંકનર : સ્થળાંતરી ફ્રાંકનર :’ની કુશળ પ્રશંસાભરી પ્રસ્તાવનામાં માલ્કમ હાઉસી લખે છે તેમ : ‘આ બધાં એક જ પ્રકારનાં આલેખન છે. આ પ્રકારમાં જ ફ્રાંકનરની સાચી પ્રાપ્તિ છે. કેટલાક છાપેલા ગ્રંથોમાં જે નોંધવામાં આવી છે એ એટલી આકર્ષક નથી. ‘ધ એક્ઝીસ્ટન્સ : અસ્તિત્વ’ એમની કૃતિઓનું એક પાસું સ્પષ્ટ કરવામાં સહાયમૂત બને છે. પ્રત્યેક નવલકથા, પ્રત્યેક ટૂંકી, લાંબી વાર્તા આમ સ્પષ્ટ દાખવે છે તેના કરતાં વધુ દાખવતી હોય એવું જણાય છે. એનું કથાવસ્તુ પણ હોય એના કરતાં વધારે લાગે છે. એમની બધી જ જુદી જુદી કૃતિઓ એક જ બીજીમાંથી ખોદી કાઢેલા આરસના શિલાખંડો છે.

મૂળ ખડકના એ ગુણદોષો એ દાખવે છે.' 'વિલિયમ ફ્રાંકનર : એક ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ' માં ઇસ્વીંગ હાવે' આ વિરાટ સ્વરૂપને ઘીઝ પણ ખાસ જુદા પડતા નહિ એવા દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકે છે. 'ફ્રાંકનરના ગ્રંથોમાં મોટે ભાગે નજરે પડતી સ્વરૂપની નીતિમત્તા ઉપરાંત એનું મુદ્દાનું મૂળમાં કારીગરની ચોજના, પત્રકારની દૃષ્ટિ કરતાં ઓછી નજરે પડે છે. ફ્રાંકનરની કૃતિઓ પોતાની પાસેના સામગ્રીના કાબૂ નીચે રહેવાને બદલે એને આધીન થઈ વર્તે છે : જાણે સમગ્ર વસ્તુ લોકોના અનુભવમાંથી મળતી નથી પરંતુ એમના દિલમાં તાજગીભરી શાહી દમામમાંથી પડી હોય એમ લાગે છે. એમને રચના કરવાની ઓછી જરૂર પડે છે : વાટ જોઈ રહેલી વસ્તુને માત્ર બોલાવવાની જ બાકી હોય છે.'

પચાસમે વર્ષે તે ફ્રાંકનર રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ થઈ ચૂક્યા હતા. સ્થાપિત થઈ ચૂકેલા લેખક, લેખકોની સંગતથી દૂર રહેનાર, સાહિત્યિક સંમેલનો પ્રતિ અણુગમો દાખવનાર. વિવેચનથી એ છેડાતા નહિ પરંતુ નૂતન વિવેચક મંડળીથી એ અંધારી પડતા નહિ. આ વિવેચકો એમની નવલકથાઓ પરથી બોધવાતાં રચતા. અને પ્રત્યેક સ્થાનિક નાની નવલિકામાં સર્વવ્યાપી દંતકથાઓ નિહાળતા. નાનકડો, પાતળો ને કસાયેલો માનવી, ગ્રામવાસીનું જીહાવલું મુખ ને જુગારીની ચંચલ દૃષ્ટિ ધરાવતા ફ્રાંકનર કલા ને સ્વરૂપના તમામ પૂર્વ જ્યાલોને ઇન્કારતા છતાં એ માટે એમની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. 'હું તે એક ખેડૂત છું' સરલ ભાવે તેઓ કહેતા 'કેટલીક વાર વાર્તાઓ લખી કાઢું છું.' એક લેખકને મળે એવું શ્રેષ્ઠ પારિતોષિક પોતાને મળ્યું છે એવું એમણે એક ખેડૂત તરીકે જ બહુ ઠંડું ઇ.સ. ૧૯૪૬ નવેમ્બરમાં તે પોતાના એકાદ ખેતરમાં ખાતર નાખતા હતા ત્યારે એમનાં પત્ની એમને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું છે એ જાણ આપરા આવ્યાં હતાં.

સ્ટોકહોમમાં આ પારિતોષિક પ્રદાન વિધિ વખતે ફ્રાંકનરે જે પ્રવચન કયું એથી સૌ કોઈને આશ્ચર્ય થયું હતું. એના નિરાળાપણા માટે નહિ પરંતુ એના ગૌરવ, વિનમ્રતા અને સહયુજોની પ્રશંસા જોઈને થયું હતું! વ્યવહારમાં આ બધું ફ્રાંકનરમાં હશે એવું કાગ્યે જ લેખવામાં આવતું. એમણે 'જૂનાં સર્વવ્યાપી સત્યોની વાતો કરી.

એના સિવાય કોઈ પણ વાર્તા અદ્યપણવી અને નાશવંત છે એમ તેમણે જાહેર કયું.' આ બધી વાતો પોતે પુનઃ શીખશે ત્યારે એ જાણે પોતે માનવો વચ્ચે જીવે છે અને માનવોનો અંત નિહાળે છે એવી નજરે એ લખશે....હું માનું છું કે મનુષ્ય કેવળ ટકશે, સહન કરશે એટલું જ નહિ પણ પોતે પણ ચઢિયાતા નીવડશે. એ અમર છે : સર્વ પ્રાણીઓમાં જો કે નહિ એવો અવાજ એની પાસે છે માટે નહિ પરંતુ એની પાસે આત્મા છે, દયા, બલિદાન અને સહનશીલતાની એનામાં ભાવના છે તે માટે. એક કવિ લેખકનું કર્તવ્ય છે કે એણે આ બધી વાતો લખવી. મનુષ્યના હૃદયને પ્રકુલિત કરી, અને ધૈર્ય, પ્રતિષ્ઠા, આશા, ગૌરવ, દયા, સહભાવ ને બલિદાન આદિ ભૂતકાળની ગૌરવની બધી જ વાતો યાદ અપાવવી.

ફ્રાંકનરનું સ્ટોકહોમનું પ્રવચન ચોમેરથી વધાવી લેવામાં આવ્યું. ફ્રાંકનરના ગમાના ઊંડા અને ગમગીનીના અંધ-કારથી ભરપૂર જંગલમાં વાચકોએ જે કદી ઊઠતી સાંભળી નહોતી એવી નિશ્ચિત ભાવનાની નોંધ અને જાંલીરતાનો રણકો સાંભળવા મળ્યો. ફ્રાંકનર : બહુગર કે શુભામ ? નામક વિશ્લેષણમાં એકીથ હેમિલ્ટન ટીકા કરે છે. 'પોતાના પ્રવચનમાં ફ્રાંકનરે કહ્યું કે મનુષ્યોને શું સાડું છે, શું મહાન છે, શું ટકી જાય એવું છે એ યાદ આપીને જ નહિ પરંતુ એ તરફના એમના સંઘર્ષમાં શક્તિના સ્તંભ બનીને પોતાનાં હૈયાં મજબૂત કરી બધું સહન કરી શકે એમાં સહાયભૂત થવાનું પ્રત્યેક લેખકનું કર્તવ્ય અને અધિકાર છે. પોતાના ગ્રંથોમાં ફ્રાંકનર આપણને માનવને લગતી તમામ વસ્તુઓની નિરૂપયોગિતા અને મનુષ્યના સર્વ સંઘર્ષોનો ચોક્કસ પરાજય જ કેવળ દાખવી જાય છે; પરંતુ જ્યારે એમણે પારિતોષિક ગ્રંથ કયું ત્યારે એ પ્રવચનમાં એનોખી કુલીનતા અને ઊંડું સત્ય એના શબ્દો દાખાવે છે જાણે પોતાના જે ગ્રંથ માટે એમને પારિતોષિક મળ્યું છે તેને પોતે જ નાલાયક જાહેર કરતા ન હોય.' સાથે સાથે કુમારી હેમિલ્ટને જાહેર કયું છે કે લેખક તરીકે ફ્રાંકનરને મળેલી ખાસ બક્ષિસ 'અને એ એક મહાન બક્ષિસ છે. એ કોઈ પણ વસ્તુને જીવંત કરી શકે છે : ભલે પછી સામાન્ય ને નિર્જીવ યા નજીવી હોય. જે કોઈ વસ્તુ એ હાથમાં લે છે એને એ શ્રેષ્ઠ ઓપ આપે છે. પ્રલય, પૂર, આગ, તૂટાન ટીકાઓના તમામ પ્રકારના મુદ્દાઓથી એ વાચકને સાવ દૂર

ધસડી જાય છે. અંથમાં જે વ્યક્તિની વાત હોય તેના પોતાના અનુભવથી સ્વતંત્ર રીતે જાણે એ પોતાનો આગવો જ અનુભવ હોય એમ વાચકને લાગે છે. તે દાખવવાની એમની ખાસ બક્ષિસ તેજસ્વી રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. પુસ્તકના નાયકને તે કેવળ સ્થાનિક એપ આપવા જ આલેખવામાં આવ્યો હોય છે. પાત્ર પ્રતિની હમદદી કે તેની સૂઝ આવશ્યક છે એવી ભાવના પણ જણાતી નથી. પરંતુ જાણે વાચક પોતે જ એ અંતરાલ પરિસ્થિતિ બચ કે પાશ્ચાત્તાપ અનુભવી રહ્યો હોય એવું લાગે છે.

અંતરાલ પરિસ્થિતિ, ભય અને કંઈક ઓછા પ્રમાણમાં પશ્ચાત્તાપ ફ્રાકનરે કડક રીતે ગૂંથેલા સડાના હેવાલની આરપાર ધૂસી જાય છે. વણાટ બરછટ છે, સામગ્રીનું સ્વરૂપ અસમતલ છે છતાં ફ્રાકનરનો પ્રકૃતિવાદ બોડલેઇઝની પિશાચ-લીલા અને દોસ્તોવસ્કીની અપરાધ દુઃખની-ભાવના સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે; પરંતુ ફ્રેન્ચ કવિ અને રશિયન નવલકથાકારને અકળાવી રહી છે એ સુક્તિ અંખનાતું ફ્રાકનરમાં નામોનિશાન જણાતું નથી. ધર્મનું સાતત્ય જાળવવાની લાલસા બાબુએ મૂકી ફ્રાકનર પ્રતિકોપ દ્વારા સમૃદ્ધ બને છે. કેટલીકવાર એમના અંથની સમગ્ર સામગ્રી એક બંડ જેવી લાગે છે: જાણે જાનિરસન પામેલો દક્ષિણપથનો વાસી ભયદાયી અને એટલી જ બનાવટી ભયાવહતા ભરેલી ‘ધ વ્હાઈટ રોઝ એન્ડ મેન્ડ્રીઝ’ મેન્ડ્રીઝનું ગુલાબફૂલ અને પછી એક પછી એક પ્રગટ થયેલી એપડીઓના પોતાના પિતામહની બનાવટી સુંદરતાનો જાણે જવાબ આપી રહ્યો છે એવું લાગે છે.

નોબેલ પ્રાઇઝના સ્વીકાર પછી ચાર વર્ષે ફ્રાકનરે એક ‘એ ફ્રેમલ’ ટૂંકી બોધકથા પ્રગટ કરી. ચોકનાપટોફા શ્રેણીના વર્તુલથી એ સાવ જુદા જ પ્રકારની હતી, એ પોતાનું સૌથી મહત્વાકાંક્ષી સર્જન છે એવું લોકોને એમણે લાન થવા દીધું. જે લોકો ફ્રાકનરની વિશ્લેષિત કથા વિસ્તારની પદ્ધતિ પારખવી મુશ્કેલ ગણતા હતા તેમણે પણ એના મહત્વનો સ્વીકાર કર્યો. એક લેખકે જે કરુણા, દયા ને આશા વ્યક્ત કરવા પોતાનું ધર્મકર્તવ્ય માનવું જોઈએ એ હકીકત ફ્રાકનરે આ નીતિકથામાં રજૂ કરી છે. આ કૃતિમાં અર્વાચીન ભાવનાતું નવું સ્વરૂપ એવા મળે છે. કાર્ટસ્ટ જેવા એક લશ્કરી અધિકારીનો દુનિયાનો ઉદ્ધાર કરવાનો એ

પ્રયાસ છે. એક વિવેચકે અનુરૂપતાનાં વખાણ કર્યું. ખીજાએ એ કૃતિને ‘યુદ્ધ ને શાંતિ’ સાથે સરખાવી. ત્રીજાએ કહ્યું કે ફ્રાકનરે કદી ન કલ્પ્યાં હોય એવાં શક્તિશાળી દર્શ્યો એમાં છે એવું જાહેર કર્યું; પરંતુ મોટા ભાગના વિવેચકોએ એ કૃતિ બ્રહ્મવિદ્યાની દૃષ્ટિએ અંધકારમય લાગી એમાં એમને અટપટા અને કેટલીકવાર પરસ્પર વિરોધાભાસી વ્યાખ્યાનો જણાયાં. એ અંથ એમને દુબ્ધર અને મુશ્કેલ જણાયા. એમની તમામ શક્તિઓ માટે એમ લાગ્યું કે ‘એ ફ્રેમલ’ બનાવતાં નવલકથાને બદલે પ્રતીકોનો જમલો બની ગયું છે : ફ્રાકનર પોતાની શક્તિઓ કરતાં પણ આગળ વધી ગયા છે.

કેટલાક એમ પણ કહે છે કે ફ્રાકનર નવલકથાકાર નથી, પરસ્પર કુશળતાથી ગૂંથી લીધેલી નવલિકાઓને આકાર આપનાર છે અને પોતાની લાંબી કથાઓમાં રસ જાળવી રાખવા વાચકને ગલગલિયાં થાય એવી સુક્તિઓ કરવી પડે છે જેથી વાચક આખોય અંથ અંત સુધી વાંચવા પ્રેરાય. જાતીયતા પ્રતિની અસામાન્ય સૂઝ ફ્રાકનર ધરાવે છે એવું પણ વિવેચકો કહે છે. એમાં મહિલાઓ પ્રતિનો ચિકિત્સા-પૂર્વકનો એમનો ધિક્કાર નજરે પડે છે. કૌટુંબિક સંબંધો સિવાય એ પ્રેમને સ્વીકારવામાં નિષ્ફળ જાય છે. વાસ્તવત્વ પર વધારે પડતો ઝેડ દાખવવા માટે વિવેચકોએ એમને ઠપકો આપ્યો છે. શબ્દોનો ધોધ એ ખાળી શકતા નથી અને એ ધોધમારનો જ્યારે અંત આવે છે ત્યારે પોતે અને વાચક જાણે પાંગળા ને શ્વાસ ચડી ગયો હોય એવા જણાય છે. ‘ધ ઍર રીવરસ’માં એક વાક્ય બરસો લીટીનું છે. કેટલાક ફ્રાકનરને પ્રાદેશિક લેખક ગણી ઠાઠે છે. એ પોતાના પૂર્વગ્રહોને આધીન છે અને પોતાના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાં જ વિહરવામાં એમને ચેન પડે છે અને એમાં પણ ગંદા, વંકાયેલા ને ભયાવહ પ્રસંગો પ્રસંગો એટલી બધી વાર નજરે પડે છે કે એમનું જોમ તૂટી જાય છે અને આવશ્યક કરુણાન્ત લાવવાને બદલે ભયનું વાતાવરણ ખડું થઈ જાય છે.

પરંતુ જ્યારે ફ્રાકનર પોતાની શ્રેષ્ઠ શક્તિઓ દાખવે છે ત્યારે એમના ગાળાનો કોઈ લેખક એમને આંખી શકતો નથી, એ સીધી પ્રક્રિયાવાળી નવલકથાને પૃથ્થકરણીય નવલ-કથા સાથે સાંકળી લે છે. પો પેઠે ભય, વિચિત્રતાઓ ને પ્રેતાત્મક અનિબંધોમાં ફ્રાકનર મેલવિલ પેઠે હેતુની ગૂઢતા

હમેરે છે. એમના બધા જ બળાત્કાર કરતા, મૂર્ખ, ખૂની, જિલ્લા માનસવાળા અને સ્વચ્છ માનવતાના પ્રત્યેક શુદ્ધ ખ્યાલનો ભંગ કરનાર વ્યક્તિઓ પણ જુગુપ્સિત છતાં સ્વીકૃતપણે માનવતા દાખવી જાય છે. ફ્રાંકનર પોતાની રંગ-ભૂમિ પર જે એલિઝાબેથ યુગની હત્યાઓ વેરે છે, વાચક નાખુશ અવલોકનકાર બની રહે છે. આત્મઘાત, ભાઈભાઈની હત્યાઓ, આંખમીંચામણાં અને સંજ્યાબંધ દગાફટકા વાંચતાં વાચક વાજ આવી જાય છે. આ બધા ત્રાસ બનાવટી છે એમ પોતાની જાતને મનાવવા પ્રયત્નશીલ બને છે; છતાં એ લયલીત હોય એ લયની એને મોહિની લાગે છે અને છેવટે આ હિંસાઓ, અત્યાચારો બનતા રહે છે; પરંતુ પરાજયના વાતાવરણમાં અને લયાવહ સમયે એવું બને જ એવી એને ખાતરી થાય છે. આક્રમક અને કેટલીકવાર ઘેલછાના ઓળા નીચે ફ્રાંકનરની દુનિયા ભાગ્યે જ આકર્ષક લાગે છે; છતાં એ પણ એક દુનિયા છે એમાં શંકા નથી અને એ ફ્રાંકનરની આગવી છે એમાં પણ કોઈ પ્રશ્ન નથી.

હૃદયરોગના આક્રમણથી ૬૪ વર્ષની વયે ફ્રાંકનરનું અવસાન થયું. ઈ.સ. ૧૯૬૨ના જુલાઈની છઠ્ઠી તારીખે. ત્યારે પ્રમુખ કેનેડીએ તોળોની ગર્જનાથી વધાવી લેખકને અંજલિ આપી : ‘હેનરી જેમ્સ પછી અમેરિકન સાહિત્યના એમમાં વધારો કરતું આવું વિરાટ અને કાયમી પ્રદાન અન્ય કોઈ લેખકે કર્યું નથી.’ આ મૂલ્યાંકન જેમને પસંદ ન પડ્યું એ લોકો ફ્રાંકનરનાં અન્તરાયોવાળાં કથાનકો, લાંબાં લાંબાં વાક્યો અને એટલા ગદ્યની વધારે પડતી ક્લિષ્ટતા માટે જિહાવોહ કરતા જ રહ્યા. જે લોકો એમને સમકાલીન નવલકથાકારોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ લેખે છે, એમની શક્તિઓમાં વધારો થતો જ રહ્યો છે એવી ઘોષણા કરે છે અને એમની છેલ્લી કૃતિ પ્રતિ અંશુલિનિર્દેશ કરે છે. ‘ધ રીવર્સ’ લૂંટ : ફ્રાંકનરની સ્પષ્ટતા અને પ્રહસનની ઉચ્ચ ભાવનાનો પુરાવો છે. એમના અવસાન પછી સુધારા વધારા કરવામાં આવેલી ફ્રાંકનરની ટીકાઓનો વિસ્તાર અતિશય વધ્યો છે અને ‘વિલિયમ ફ્રાંકનર : ધ ચૌકનાપતૌફ કન્દ્રી’ નામના કલીનથ બ્રુક્સના ગ્રંથમાં પુનર્મૂલ્યાંકનનો ગજબ સંભાર નજરે પડે છે.

ફ્રાંકનરને પોતાને વિસ્તૃત વિવેચન રૂપી પૃથક્કરણની ઈચ્છા નહોતી. એ લખવામાં એટલા બધા ગૂંથાયેલા

હતા કે વિવેચકો સાથે તલવારબાજી કરવાની એમને કુરસદ જ નહોતી. ‘લેખકની એક જ જવાબદારી છે અને તે પોતાની કલા પ્રતિ’ એમણે કહ્યું છે, ‘બધું જ સંયોગો, પ્રતિષ્ઠા, શુભાન, સહ્યતા, સલામતી, સુખ પ્રમાણે બન્યા કરે છે. લેખક પોતાની માતાને લૂંટવા ઇચ્છતો હશે તો પણ એ અચકાશે નહિ. ‘ઓક ઓન એ પ્રીશિયન અર્થ’ વૃદ્ધ મહિલાઓની ગમે તેટલી સંજ્યાને પહોંચી વળે તેમ છે.’

આવી બધી ધમાલ વચ્ચે પણ ફ્રાંકનર હંમેશાં શાન્ત, વિવેકી દક્ષિણાપથના સજ્જન હતા. દંભને એ ધિક્કારતા અને કાવ્યને ચાહતા. ‘રાઈટર્સ એટ વર્ક’ તેની એક કબૂલાતમાં એમણે કબૂલ કર્યું હતું : ‘હું એક નિષ્ફલ કવિ છું. કદાચ એમ બનતું હશે કે પ્રત્યેક નવલકથાકારને પ્રથમ કાવ્ય લખવા દિલ થતું હશે. પછી એને લાગે કે પોતાને કવિતા લખતાં ફાવતું નથી એટલે એ નવલિકાઓ લખવા માંડે : કાવ્ય પછી નવલિકાઓની માંગ વધારે રહે છે. નવલિકા લખવામાં લેખક નિષ્ફળ જાય ત્યારે જ લેખક નવલકથા પર હાથ અજમાવે છે. ફ્રાંકનરે આડંબરી મારતો અને અધ્યાત્મશાળી હતા : એ જે કવિઓ વાંચ્યા હતા. છતાં એમને રોમાંચક કવિઓ : કોમ્પીઅન, જહોનસન, હેરિક, ક્રીડ્સ, શેલી જેવા કવિઓ અતિપ્રિય હતા.

‘કલાકારનો આદર્શ ગતિ રોકવાનો હોવો જોઈએ’, એ ભારપૂર્વક કહેતા. ‘ગતિ એ જ જીવન છે. એને બનાવટી સાધનોથી રોકવું જ રહ્યું. એને એક લક્ષ્યાંકે સ્થિર રાખવું ઘટે.’ નિષ્ફળતાથી એ ડરતા નહિ ‘નેશનલ બુક એવોર્ડ’ની વિધિ વખતે એમણે નિર્ણયાત્મક રીતે કહી દીધું હતું : ‘નિષ્ફળતા પણ મૂલ્યવાન ને પ્રશંસાપાત્ર છે, પણ એ નિષ્ફળતા પણ સુંદર હોવી જોઈએ : એ શમણાં પણ સુંદર હોવાં જોઈએ : ભલે એ અપ્રાપ્ય હોય છતાં એ હંમેશાં મૂલ્યવાન છે : એમાં જ સંપૂર્ણતા ભરી પડી છે.’

અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે

અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે, વીસમી સદીના સાહિત્યના મુખ્ય વિરોધાભાસ. ખોવાયેલી પેઢી વતી બોલનાર. બેજવાબદારી એમનો ધર્મ. આક્રમ સાથે દોસ્તી. મૃત્યુ માટે પૂર્વગ્રહ. અમેરિકન લેખન કલામાં એમણે નવપ્રાણ રેડ્યા. ઈ.સ. ૧૮૯૯ ના જુલાઈની ૨૧ મી તારીખે એમનો જન્મ. ઓક

પાર્ક એમનું જન્મસ્થાન. આમ તો શિક્ષાગોત્રું પરું ઇંદી-નોઈસ. અર્નેસ્ટ મીલર હેમિંગ્વે એમનું પૂરું નામ. એમના પિતા ડોક્ટર, રમતવીર પણ ખરા. એમનો દીકરો દશ વર્ષનો થયો ત્યારે એમણે એના હાથમાં બંદૂક પકડાવી દીધેલી. મોટા માણસો વાપરે એવી. એમનાં માતા ભગતાં સંગીતકાર.

એમનો શાળાનો અભ્યાસ અણધાર્યો ઉંચ ને ટૂંકો હતો. પંદરમે વર્ષે એ ઘરમાંથી ભાગી ગયા. ઈ.સ. ૧૯૧૭ માં માધ્યમિક શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરવા પાછા ફર્યા. કાન્સાસ શહેરમાં વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરવા ગયા. અઠાર વર્ષની વય થતાં થતાંમાં તો એ ટ્રાન્સ જોડવા. ‘એમ્બ્યુલન્સ યુનિટ’ માં જોડાયા. ઇટાલિયન પાયદળમાં એમની બદલી કરવામાં આવી. જીવલેણ ઘાયલ થયા. બસો જેટલી બોમ્બની કરચો એમના પગમાં રહી ગઈ, જે જીવન-ભર અંદર જ રહી. ‘ગ્રોસે દ ગુઈરા’ અને મેડાગલીઆ દા આર્ગેન્ટો અલ વેલોર મિલિટરીનાં પારિતોષિકો મળ્યાં. ઘેર પાછા વળ્યા. હેડલે રિચર્ડસન જેઠે લગ્ન કર્યા. ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની સાલમાં ફરીથી પત્રકારત્વમાં જોડાવ્યા. આ વખતે એમણે ટોરેન્ટોમાં કામ કર્યું. પરંતુ કામે અઢત્તો યુદ્ધ અથ્થ જેમ દૂર દૂરથી યુદ્ધની ગંધ પારખે એમ હેમિંગ્વેને કેપ્ટનોની ગર્જનાઓ ને હોકારા પડકારા સંભળાવા લાગ્યા. એશિયા માયનરની રણગર્જનાઓ એમને કાને પડી. શાંતિ એમનાથી સહેવાઈ નહિ એમ તો ન કહીએ પણ શાંતિનો એમને કંટાળો આવ્યો. એ નજીકના પૂર્વના રણમેદાન પર ગયા. વર્તમાનપત્રના રખડું પત્રકાર તરીકે ગ્રીસ તૂર્કી યુદ્ધની જંગલિયતનો હેવાલ મોકલવા માંડ્યો. ત્રાસની એમને મોહિની લાગી. પીછેઠઠ કરતાં ગ્રીકો એમનાં ખચચરોના પગ ભાંગી નાખતા અને ખાખોચિયામાં એમને તણાવી દેતા એ ચિતાર એમનો કોઈ વાચક વીસરી શક્યો નથી.

હજી વીશીની શરૂઆત હતી. એ પેરિસ આવ્યા. પોતાની માતૃભૂમિ યુનાઇટેડ સ્ટેઈટ્સમાં રહેવું ને લખવું જેમને ઉચ્કેરાટભર્યું ને અચાંખ લાગ્યું હતું એવા દેશ છોડી આવેલાના જૂથમાં એ જોડાયા. ગર્દૂડ સ્ટેઈન, એઝરા પાઉન્ડ ને શેરવુડ એન્ડરસન દૃઢ પ્રયોગશીલ લેખકોના અગ્રણી હતા. યુવાન હેમિંગ્વે આ ત્રણે પ્રતિ આકર્ષાયા. વધારે ગર્દૂડ સ્ટેઈન ને શેરવુડ એન્ડરસનથી અંજાયા. એન્ડરસને વસ્તુ

વિના વાર્તા લખવાની શક્યતા શીખવી. વાક્યાતુર્ય સ્પષ્ટ ને ભાવોદ્રેકપૂર્ણ બોલ બોલતાં શીખવ્યું. ગર્દૂડ સ્ટેઈને એમને ભાષાના બધા જ શણગાર ને વર્ણનોનો ત્યાગ કરવા જણાવ્યું. એક એક બોલ કાચું હોય એવી ભાષા લખવા પર ધ્યાન પડેવવા હાકલ કરી. ‘ટીકા,’ એ કહેતા, ‘સાહિત્ય નથી.’ વર્તમાનપત્ર માટે લખવાની અનેક પદ્ધતિઓ એમણે શીખી લીધી હતી. ‘ડેથ ઇન ધ આસ્ટરનૂન : બપોરે મોત’માં એમણે પાછળથી લખ્યું છે : ‘શું બન્યું એ તમે મને કહ્યું અને કોઈ પણ હેવાલમાં ચોક્કસ પ્રકારની ભાવના રેઠે છે એવી સમયસરતાના તત્ત્વની સહાયથી તમે ભાવના દાખવી પરંતુ ખરી વાત તો ગતિ અને હકીકતની પરંપરા, જે ભાવના ઘટે છે અને જે એક વર્ષ, દશ વર્ષ ને નસીબ હોય ને તમે બરાબર આલેખી હોય તો હંમેશા માટે કાયમ રહે છે એ હું શીખ્યો નહોતો, અને એ શીખવા માટે હું આકાશપાતાળ એક કરી રહ્યો હતો.’

આ ગાળામાં હેમિંગ્વે એક વિચિત્ર વ્યક્તિ હતા. સૌંદર્યપ્રેમીમાં કસરતખાજ, છ ફૂટ ઊંચો, સ્કિર જેવું મસ્તક, અથ્થ જેવું વક્ષસ્થળ, ખંડમાં એ પ્રવેશતા ત્યારે લાગતું કે કુસ્તીજંગ જીતવા કોઈ પહેલવાન મંચ પર ઉપસ્થિત થાય છે. એ હકીકતમાં પણ મુકકાબાજ હતા જ. એ મુકકાબાજ કરતાં એટલું જ નહિ પણ મુકકાબાજ શીખવતા. એમનું ખાસ લક્ષણ પ્રતિપક્ષીનાં જડખા પર હાથથી મુકકા લગાવવાનું હતું, એમ ફોર્ડ મેડોકસ ફોર્ડ કહે છે. ચોવીસમા વર્ષે એમણે પત્રકાર થવાને બદલે લેખક થવાનું નક્કી કર્યું. ને પહેલો ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. કોઈ અબણ્યા છાપખાનાએ નાનકડી પુસ્તિકા તરીકે એને પ્રગટ કર્યો. અંદર શું છે એ સાદી રીતે સાદા શીર્ષકથી જ જાહેર કર્યું : ‘ત્રણ વાર્તાઓ ને દશ કાવ્યો.’ એક વર્ષ પછી હેમિંગ્વેએ બીજો ગ્રંથ બહાર પાડ્યો, ‘ઇન અવર ટાઈમ : અમારા જમાનામાં.’ એક હળવા પ્રકારનું શીર્ષક. કાં તો લેખક વિનમ્ર છે અથવા મૂળાક્ષરો પ્રજ્ઞાવિકાબદ્ધ છે. આ સૂત્રસંગ્રહ જેવો ગ્રંથ હતો. એમાં હેમિંગ્વેને ગમતાં યુદ્ધ પછીનાં રમણચિત્રો છે. એ એમને અતિશય પ્રિય હતાં એવા જ ગ્રંથરથ કર્યા છે. જૂનું શીર્ષક મૂળાક્ષરોમાં છાપ્યું છે. ઈ.સ. ૧૯૨૪ માં એ ન્યૂયોર્કમાં પ્રગટ થયો. આ ગ્રંથથી એટલું પ્રતીત થયું કે એક મૌલિક, શક્તિશાળી પણ શિખાઈ લેખક પ્રકાશમાં આવ્યો છે. હજી એને પોતાની કલાનો ખ્યાલ નથી છતાં એ

પોતાની જાતમાં અતિ વિશ્વાસ ધરાવે છે. ‘આપણા જમાનામાં એક નવવકથા જેવો ગ્રંથ લાગે છે એમાં પ્રકરણો છે, શીર્ષકો છે, પાત્રોનું સંકલિત જૂથ છે. ખરું પૂછો તો એ નવલિકા સંગ્રહ જ છે. અગાઉના ગ્રંથનાં થોડાંક શબ્દ-ચિત્રો એમાં દાખલ કરેલાં છે. પરંતુ એક પ્રકારની એકતા સ્થપાય છે. સૂત્રો જુદા ટાઈપમાં છાપેલાં હોવાથી વાર્તાઓ પરની ટીકા જેવાં લાગે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ બન્ને પ્રકારનાં લખાણ વિરોધાભાસી લાગે છે. ટૂંકાં શબ્દચિત્રો હિંસા જગતનાં લાગે છે : યુદ્ધ જગત અને અન્ય પ્રકારના અણુધાર્યા મૃત્યુનું જગત દેખાય છે. જ્યારે વાર્તાઓ દેખીતી રીતે જ આત્મકથાત્મક છે. એ શાન્તિમય જગતની વાર્તાઓ છે. જ્યારે ‘નીક’ (અનેસ્ટ) અને તેના ડોક્ટર પિતા સાથે માછલી પકડવા કે શિકાર કરવા જતા અને હેમિંગ્વે કિશોર અવસ્થામાંથી પુખ્તવયના બનવા મથી રહ્યા હતા ત્યારના એ આદર્શ દિવસોનાં મુખ્યત્વે સ્મરણચિત્રો છે; પરંતુ આ વાર્તાઓ પણ એક હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે કે યુદ્ધ પહેલાંની ગમગીની ભરેલી દુનિયામાં સાચી શાન્તિ નથી. પરચીસમે વર્ષે તો હેમિંગ્વેને લયંકરતાની મોહિની લાગી ચૂકી હતી : લય અને મોટી કરુણતાઓથી નહિ પરંતુ પ્રકૃતિની હૃદય-શૂન્યતા અને રોજબરોજ અવારનવાર બનતી કૂર ઘટનાઓનું એ પરિણામ હતું. ‘ટોરેન્સ ઓફ સ્પ્રિંગ : વસંતના વાયરા’માં ઠગાર્થ અને અવારનવાર બનતા કિન્નાપોરીના પ્રસંગોની કથાવસ્તુ ચાલુ રાખવામાં આવી છે. શેરવુડ એન્ડરસનને અંજલિ સમાન હતું : એના પ્રતિકાવ્ય સમોવડું પણ ગણી શકાય. છતાં વિડબના કાવ્ય તરીકે પણ નિષ્ફળ લેખાય. ‘ધ સન ઓલ્ડસો રાઈઝિસ :’ સૂર્ય પણ ઊગે છે : માં હેમિંગ્વેએ એન્ડરસનનો ઇન્કાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ એની સાથે એન્ડરસનની જાતીય-વાસનાથી ભરપૂર સામાજિક રહસ્યવાદનો પણ ઇન્કાર કર્યો અને જોવાયેલી પેઢીનો આરાધ્યદેવ બની ગયો. એ પેઢી યુદ્ધ પછી યુદ્ધમાં શ્રદ્ધા ધરાવી શકતી નહોતી, અને શાન્તિ જેમાં એ ભાગ લઈ શકતી નહોતી એમ બમણી રીતે જોવાયેલી હતી.

હેમિંગ્વેની અણુધારી લોકપ્રિયતાનું કારણ એનું વલણ અને એની શૈલી : એમ બે કારણો હતાં. આ બન્ને ચ કારણો એમના રોષથી, એમણે શ્રદ્ધા ગુમાવવાથી એમણે મુકર કરેલાં ધોરણોના ઇન્કારથી અને તેમની બધી જ આશાઓ નિરાશાઓમાં પલટાઈ જવાથી પ્રગટ થઈ.

હેમિંગ્વેએ કેવળ હજારો યુવાનોની જામમુક્ત દશા જ વ્યક્ત કરી છે. આ કડવાશ સુખદુઃખ પ્રત્યેની સમદૃષ્ટિમાં છુપાયેલી હતી પરંતુ પોતાનાં મૂલ્યાંકનો સ્થાપવા વર્તમાન પેઢી પૂરતી સમતોલ દૃષ્ટિ રાખે એવી નહોતી. લંગાર જગતનાં નરનારીઓને બદલે અને ખાસ કરીને ‘ધ સન ઓલ્ડસો રાઈઝિસ :’ સૂર્ય પણ વળી પાછો ઊગે છે ના ક્ષતિપૂર્ણ વ્યવસ્થાવાળા અને અંગવિચ્છેદ સહન કરી ચૂકેલા સ્વૈરવિહારીઓને બદલે એ એક ભાવના પરથી બીજી ભાવના પર ફેંકા મારવા લાગી. એમનાં ધ્રુવરૂપી અનુભવતાં જ્ઞાન-તંતુઓ હિંસાની આરાધના કરવા લાગ્યાં, એ ઘેલાં અંગીત ને તીવ્ર મહિરાની માગણી કરવા લાગ્યાં. પ્રેમવિહોણા નિર્બંધ રતિકીડાના ધમાલિયા ઉત્સવો ઊજવવા લાગ્યા અને જાતીય બૂખ વિહોણા પ્રેમમાં આશારહિત ઘૂમવા લાગ્યા. એમના નાયકો વૃષભમદકો, શિકારીઓ, કુસ્તીબાજો ને આદિવાસી-ઓ હતા. એમનું સાદું જોમ જ વીસમી સદીની સંસ્કૃતિની નિર્બલતાના પ્રતિકાર માટે યોગ્ય લાગતું. હેમિંગ્વે એમનો સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત પ્રણેતા કથાનાયક હતો. એ પોતાના સાથી દેશભક્તોની હુલાયેલી ભાવનાઓ ને વેલછા, એમના રોષ અને નિષ્ફળતા પ્રતિ સમભાવ દાખવતા; એટલું જ નહિ પણ એમનાથી આગળ વધી જતા. એ કેવળ લેખક જ નહોતા; ચોદા પણ હતા. શારીરિક એમના પ્રદર્શનમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા અને એમાં ગૌરવ માનતા, આદિવાસી સમોવડા હતા. એમનાં લખાણ અને એમનું જીવન એક જ ટુકડાનું બનેલું હતું. એમણે નવી ભાષા શોધી કાઢી-સીધી, સાદી ને સચોટ. કેટલીક વાર વહેમ પડી જાય એટલી બધી સરલ. તમામ શબ્દગારના અતિરેક વિહોણી. એના રણકા શુષ્ક ને સપાટ હતા પરંતુ એની સડોવણી : સૂચિતાથી ઉત્તેજક હતા. એમના સંવાદો વાર્તાલાપ જેવા કલાવહેણા ને પોચા હતા છતાં તે કોઈ પણ પ્રકારના લેદાવહાણા ચોક્કસ હતા ને મોટે ભાગે સહન ન થઈ શકે એવા સચોટ હતા. સાક્ષાત્કાર ને ઇન્કારના આ બેવડા પ્રકારથી દેવાળિયા સમાજના સાક્ષાત્કારથી અને એ સમાજનો નહિ પરંતુ એમના સ્વીકૃત શબ્દોના ઇન્કારથી હોમિંગ્વેએ લોકપ્રિયતા વા પ્રચલિત ફેશન સર્જી અને એક સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. એમણે સામાજિક ક્રાન્તિ સર્જી. એના સામાજિક પ્રત્યાધાતો આજેય સાલે છે. એમની પદ્ધતિનું કેવળ લેખકોએ જ અનુકરણ કર્યું એટલું જ નહિ પણ પોતે કદી વાંચતા નથી એવી ડફાસ

મારતા લોકોએ પણ અપનાવ્યું. એમનાં કડક નિવેદનો અતિ ઉકળાટભર્યાં કથાનકોની ફેશન ચાલુ કરી. આકસ્મિક દર્દ અને બિન જવાબદાર આનંદનો, સ્વીકારના બીમાર પશુતા અને વક્ર ભાવનાશીલતાના વિચિત્ર મિશ્રણ પર રચાયેલા ગ્રંથોના પડઘા પડ્યા. ૨૭ મે વર્ષે હેમિંગ્વેએ નવા પ્રકારના સાહિત્ય માટે ગુરુચાવી શોધી કાઢી હતી. કહેવાય છે કે અર્ધા યુવાન લેખકોએ એમનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો જ્યારે અર્ધા લેખકોએ એનું અનુકરણ કરવા ઇન્કાર કર્યો.

એ પેરિસમાં રહેતા. ખરફ પર ધૂમવા ટાયરોલ જતા અને વૃષભમર્દન - બુલફાઇટ માટે સ્પેઇન જાવડતા. હેમિંગ્વે એ જમાનાની કેટલીક ગ્રેન્ડ નવલિકાઓ લખી રહ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૨૭ માં એમને પહેલા લગ્નથી છૂટાછેડા લેવા પડ્યા. એમણે પોલીસ ક્રીકર સાથે લગ્ન કર્યું. એમને બીજા લગ્નથી એ પુત્રો થયા. એ સુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પાછા ફર્યા. વળી બીજો નવલિકાસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. 'મેન વિથાઉટ વિમેન : નારીવિહોણા નર.' કેવેસ્ટ રહેવા ગયા પછી હેમિંગ્વે નિષ્ણાત માછીમાર બન્યા. થાકના અણસારને કચાંચ દૂર ફેંકી દીધો. એમનો ઘા હજી એમને પીડા કરતા હતા. પરંતુ સતત કામ અને થાક લાગે ત્યાં સુધીની રમતગમતથી એ પીડાને ફચાંચ બુલાવી દીધી. ઈ.સ. ૧૯૨૮ માં એમણે 'એ ફેરવેલ ટુ આર્મ્સ : શસ્ત્રોને છેલ્લાં પ્રણામ' પૂરી કરી. એ એમની સામાન્ય રીતે ગ્રેન્ડ નવલકથા લેખાય છે. 'ઇન અવર ટાઇમ : આપણા જમાનામાં,' 'ફેરવેલ ટુ આર્મ્સ : એ પાનામાં રજૂ કરવામાં આવી હતી; પરંતુ એ ઘણી જ નાનકડી નવલિકાની ટૂંકી કથાવસ્તુને યુદ્ધને ઉતારી પાડતી અને પ્રેમનો પુરસ્કાર કરતી બળે વિપરીત પ્રસંગો સાથે ગૂંથી લેતી નવલકથામાં વિસ્તારવામાં આવી; અને નવલિકાનો મલિન અન્ત, નવલિકાનો વિષાદમય છતાં ઊર્ધ્વગામી કરુણ કથામાં પ્રગટ થયો. કોરપોરેટરોની ભયંકર પીછેહઠ પછી નાયકને એકલા છોડી દેવાનો પ્રસંગ યુદ્ધ અને શાંતિની મોસ્કોની પીછેહઠ સાથે સરખાવી શકાય એવો છે. એમાં લેખકની ગંદવાડ, ગુફાણાં અને પ્રપંચો-દાવપેચ પ્રતિની ધૂણા પ્રગટ થાય છે, એ બધું યુદ્ધ ચાલુ રાખવા આવશ્યક લેખાય છે. ગામનાં સ્પષ્ટ નામો, રાજમાર્ગોના સંજ્ઞાકો ઇત્યાદિ આગળ કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, ધૈર્ય જેવા શબ્દો અશ્લીલ લેખાતા. વિનાશ જેનું નિમોણ છે એવા પ્રેમના સમાન પ્રશ્ન

વિરુદ્ધ અમાનુષી ત્રાસની તમામ વિગતો પરાજયના કકળાટમાં છુપાઈ જતી. કેટલાક વિવેચકો જેને 'મૃત્યુનો સિદ્ધાંત' કહે છે એ આકાર લે છે. હેમિંગ્વેની પછીની લગભગ બધી જ કૃતિઓમાં એ નિશ્ચિત વિચાર બની જાય છે. એમના પછીના ગ્રંથોનો તો એ મુખ્ય પ્રસંગ છે. 'ડેથ ઇન ધ આફ્ટરનૂન : બપોરે મોત' એમાં વૃષભમર્દન : એ ખાસ એના ઉત્તમ પ્રકારનું લખાયેલ કતલનું સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, હેમિંગ્વે કોઈપણ પ્રકારનું જોખમ ખેડવા હંમેશાં અધીરા બનતા. સંકટ વધાવવાનો એમને શોખ હતો એટલે જ એમણે વૃષભમર્દન બનવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એમનામાં આવશ્યક છટા નહોતી. પ્રેરણાત્મક કસબ નહોતો. એટલે એ સ્વીકૃત 'મેટાડોર'ની કક્ષા પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ છતાં આમ એ શિખાઉ જ રહ્યા છતાં એમની અગાઉની ઇબ્સો ઉપરાંત વધારે પાંસળીઓ ભાંગવાના પ્રસંગો ઉમેરી શક્યા. વૃષભમર્દન માટેના વર્તુલમાં દાખવવી પડતી ગણતરીબાજ ચાલાકીઓ એમણે નોંધી, એ જોવામાં પેદા થતો તનાવ પણ એમણે દાખવ્યો. 'ડેથ ઇન ધ આફ્ટરનૂન : બપોરે મોત'માં લેખન વિષે અન્ય ભળતી વિગતો પણ છે. એ વિકલ્પે રમૂજ અને ઉરકેરાટપ્રેરક છે. મોટે ભાગે એમાં જગત ઉદ્ધારને માટે ધૂણાનાં છાંટણા દેખાય છે. 'વિનર ટેઇક નથિંગ : જીતનાર કોઈ ન પામે.' અને 'ગ્રીન હિલ્સ ઓફ આફ્રિકા : આફ્રિકાનાં નીલવણાં ગિરિશૃંગો'માં વૃષભમર્દનના ઉલ્લાસને સ્થાને શિકારના રોમાંચ જોવા મળે છે. 'ટુ હેવ ને હેવ નોટ 'પાસે હોવું ન હોવું' માં મૃત્યુ અને વિસર્જનની વસ્તુગૂંથણી કરવામાં આવી છે.

'ટુ હેવ ને હેવ નોટ' ફીવેસ્ટમાં અને અનુબાનુના પ્રદેશમાં બનતી કથા છે. એમાં મૃત્યુએ જરા જુદા પ્રકારનો આકાર લીધો છે. હવે હેમિંગ્વેને યોગજ્ઞયાળીસ વર્ષ થયાં હતાં. સ્પેઇનના પ્રજાતંત્રની પડતીએ વિશ્વમાં ઘેરા પ્રત્યાઘાતો પાડ્યા હતા. હેમિંગ્વે સ્વાભાવિક રીતે જ ફ્રાન્સિસ્ટ વિરોધી હતા. 'જગત ઉદ્ધારકો' સાથે પૂરા દિલથી હાથ મિલાવવા એ તૈયાર નહોતા. પરંતુ એમને હેરી મોરગન : ઠગાયેલા દાણચોરને સડતા સમાજ સામે વીર નાયક તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો એ અણધારી રીતે અને કોઈપણ જાતના તાર્કિક હેતુ સિવાય મૃત્યુની અણી પર ઊભેલો એકથ-

નો સમર્થક બની જાય છે, મોરગનનો અર્ધ અભણ બકવાદ લેખકનો મુદ્રાલેખ બની ગયો છે, ‘હવે કોઈ માનવી એકલો નથી.’ સર્વવ્યાપી સામાજિક કોયડાનો સ્વીકાર હેમિંગ્વે માટે એક નવી વાત હતી. પરંતુ એને બહુ અજમાયશી રીતે વાપરવા જવાના પ્રયાસમાં ‘હુ હેવ એન્ડ હેવ નોટ’ ને ટુકડા થયેલા ગ્રંથને બહુ જ અસુરી રીતે બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો.

‘ફિક્શ કોલમ’ એક નાટક છે. હેમિંગ્વેની નવલકથાઓ જેટલું જ વાંચવામાં સરલ છે. ‘ફિક્શ કોલમ-પાંચમી કતાર’ માં મૃત્યુ અને પુનરુદ્ધારની આછેરી આશાનું મિશ્રણ છે; કમનસીબ પ્રેમ અથવા પ્રેમ પ્રકરણને ફરીથી એકવાર યુદ્ધની ઘેલછાઓ સાથે અથડામણમાં ઉતારવામાં આવ્યું છે પરંતુ આ સંઘર્ષમાં નાયકના દિલમાં ખૂનરેણનો પણ કાંઈક અર્થ છે એવું ઠસાવવા ઈ.સ. ૧૯૩૮માં નાટકમાં બીજો વિભાગ ઉમેરવામાં આવ્યો. ‘ફિક્શ કોલમ એન્ડ ધ ફર્સ્ટ ફ્રાન્ટિયર ટોરીઝ’-‘પાંચમી કતાર અને પ્રથમ ઓગણપચાસ વાર્તાઓ.’ એ જમાનાનાં અતિ મશહૂર લખાણો એમાં સામેલ કરવામાં આવ્યાં. વાર્તાસંગ્રહોમાં વારંવાર પ્રગટ કરી શકાય એવી એ વાર્તાઓ હતી. હોલીવુડના ફિલ્મ નિર્માતાઓ ચીપાશિયાવેડાને ઠંડા પાડે એવી નક્કર હતી. હજીયે હેમિંગ્વે મૃત્યુની ભાવના ને ગંધમાં જ રચ્યાપચ્યા રહ્યા હતા. પરંતુ ‘સ્નોઝ ઓફ કિલીમાંઝારોઃ કિલીમાંઝારોની હિમવર્ષા’, ‘ધ શોર્ટ હેપી લાઈફ ઓફ ફ્રાન્સીસ મેકોમ્બરઃ ફ્રાન્સીસ મેકોમ્બરનું ટૂંકું સુખી જીવન’, ‘ધ ક્લીલર્સઃ હત્યારાઓ’, ‘ફિક્ષી ગ્રાન્ડઃ પચાસ લવ્ય-તાઓ’, ‘ધ અનડિફાઈન્ડઃ અપરાજિત’ જેવી વાર્તાઓએ વધારે તંગદિલી અને અટલ શ્રદ્ધા પ્રેરી. આમાંની બધી જ પાઠ્યપુસ્તકોમાં દાખલ કરવામાં આવી. અને ખાસ કરીને તો ‘હિલ્સ લાઈફ ંહાઈટ એલિફન્ટસઃ ધોળાં હાથી જેવાં ગિરિશગો’ અને ‘એ કલીન વેલ લાઈટેડ પ્લેઈસઃ ચોક્કીથી પ્રકાશભરી જગા’ જેવી બે ઉચ્ચ પ્રકારની કલાકૃતિઓ લેખાઈ.

ખેતાણીસમે વર્ષે હેમિંગ્વેએ પોતાની મોટામાં મોટી અને ઘણા પ્રશંસકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે અતિ મહત્વની નવલકથા પ્રગટ કરી. ‘ફોર હુમ ધ બેલ ટાઉસઃ કેને માટે ઘંટારવ થાય છે?’ પોતાના દિલમાં મૃત્યુ અંગે જે પુરાણી

ગાંઠ વળી ગઈ હતી અને જીવન વિષે તાબા જ પ્રાપ્ત થયેલા નિશ્ચિત વિધાન વચ્ચે સમન્વય સાધે એવી કથાવસ્તુ હેમિંગ્વે શોધી રહ્યા હતા. એ એમને સ્પેઈનમાં મળી. સ્પેઈનના લોયલિસ્ટ અને ફાસીવાદીઓના સંઘર્ષમાંથી જડી. એનું નૈતિક સ્વરૂપ સમજાવવા માત્રવસ્તુત્રતા ઉપરનો એક પ્રહાર પોતે માનતા હતા તેવી વિગતો એમણે દાખલ કરી અને જહોન ડોનના ધર્મોપદેશની ભાવના પોતે સ્વીકારતા હોય એવી વૃત્તિ પ્રગટ કરી. ‘કોઈ મનુષ્ય પોતે સંપૂર્ણ નથી. પ્રત્યેક માનવી દેશનો એક અંશ છે, મુખ્ય વસ્તુનો અંશ છે. એક મધમાખ દરિયામાં ધોવાઈ જાય અને યુરોપને એની જોટ પડે, તમારી કે તમારા મિત્રની એવી દશા હોય અને કોઈપણ વ્યક્તિનું મૃત્યુ મને જોટ રૂપ લાગતું હોય કાણુ કે હું મનુષ્ય જાતિઓમાંનો એક છું. માટે કેને માટે ઘંટારવ થાય છે એ જાણવા કોઈને મોકલશો નહિ. એ ઘંટારવ તમારા પોતાને માટે જ છે એમ માનજો.’ કોઈ પણ સ્થળે સ્વતંત્રતા ઝૂંટવાઈ જાય એ સર્વત્ર સ્વતંત્રતા ઝૂંટવાઈ ગયા બરાબર છે એવા ડોનના મનતોવનું સમર્થન કરવા હેમિંગ્વે બહાર પડ્યા. આનો મુખ્ય રણકો ‘ઓલ્ડ મેન એટ ધ બ્રિજઃ પુલ ઉપર ઊભેલો વૃદ્ધ માનવી’ માં ત્રણ પાનામાં આલેખવામાં આવ્યો છે. પરંતુ હેમિંગ્વે હવે મૃત્યુ પ્રતિ અવિરક્ત ભાવે જોતા નહોતા. વૈદ્યકીય ઝીણવટથી પણ નિહાળતા નહોતા. અગાઉ એમનું વલણ ક્રીડસના ‘મેની એ ટાઈમ આઈ એમ ઈન લવ વિથ ઈઝ-કુલ ડેથઃ’ ઘણીયે વાર મને સરલ મૃત્યુ પ્રતિ પ્રેમ જાણે છે’ની ભાવનાથી સાવ વિરુદ્ધ હતા. જીવનને જોખમમાં મૂકે એવી પ્રત્યેક વસ્તુ પરઃ ખાસ કરીને ગાહસિક મૃત્યુ થા અર્થવિહોણા મૃત્યુ પ્રતિ હંમશા આકર્ષાતા. હવે એમને જીવન અને મૃત્યુ બન્નેમાં હેતુ જણાયો. એમને એક ‘કારણ’ મળી ગયું. ‘ઓન નેટિવ ગ્રાઉન્ડઃ દેશની ધરતી પર’માં આદ્યેડ કેઝિન લખે છે તેમ સ્પેઈનનું યુદ્ધ જેવો મહાકાવ્ય રૂપ ધૈર્ય અને હમદર્દીનો અભ્યાસ હતો એવો સ્પેનિશ લોકોનો અભ્યાસ નહોતો જે આદ્યશવાદ અવળા ક્રમમાં ઠરી જતો, જે એટલો બધો ડંખીકા અને આત્મ-વંચના જેવો હતો એ હવે બેશરમ ઊર્મિગીત જેવો બન્યો. અને એણે હવે રોબર્ટ જોર્ડન અને મારીઆનો પ્રેમ, પીલરની મજબૂતાઈ, ગોરીલાઓનું ધૈર્ય ને ભક્તિભાવ, સ્પેનિશ ભાષાની સમૃદ્ધિ ને રમૂજ, આદિને બંધુભાવના

એક ગીતમાં આવરી લીધા.' પહેલી જ વાર હેમિંગ્વે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની વાતો કરવા લાગ્યા. માનવ માટે આશા કરતાં પણ વધારે હતી એવી માન્યતામાં ભાગ લેવા માંડ્યા. એમને ખંધુભાવનાં દર્શન થયાં હતાં.

પરંતુ ખંધુભાવની આ ભાવના અને બલિદાનનો આનંદ લોયલિસ્ટના પરાજય સાથે એસરી ગઈ. આઠ વર્ષ પછી 'એકોસ ધ રિવર એન્ડ ઈન ટુ ધ ટ્રીઝ : સરિતાની પેલે પાર ને વૃક્ષોની વચ્ચે' પ્રગટ કરી ત્યારે એ ભાવના સાવ લુપ્ત થઈ ગઈ. જે ગ્રંથ માટે ઘણી ઘણી આશાઓ રાખવામાં આવી હતી, રાત્રિઓથાર સમોવડો એકની એક વાતોનો શંભુમેળો બની ગઈ. એમાં 'એ ફેરવેલ ટુ આર્સ : શસ્ત્રોને સલામ'નો સૈનિક નપુંસક તો નહિ પણ વૃદ્ધ ને ખીમાર નજરે પડ્યો અને 'ફેર હુમ ધ ગેલ ટોલ્સ : ઘંટારવ કેને માટે'ની વિદેશી પૂતળી જેવી મારીઆ વાતોડિયણ યુવાન ગુનેગાર જેવી દેખાઈ. એથી થે વધારે ખરાબ વસ્તુ એ હતી કે એમની ખ્યાતનામ શૈલી જૂની વાતોની હવે પુનરુક્તિ કરી નીચા સ્તરે ઊતરી ગઈ. એમની વર્ણનાત્મક નૈસર્ગિક શક્તિ નર્ગિસના ફૂલ જેવા મિઠ્ઠાભિમાની ગૂંચ-વાડામાં પરિણમી. અને આ સમગ્ર કારવાઈ વાચકને પોતે જેમ પચીસ વર્ષ પહેલાં શેરવુડ એન્ડરસનની પ્રતિચ્છાયા પાડી હતી તેમ હવે રમૂજ વિહોણી પોતાની જ પ્રતિચ્છાયા હેમિંગ્વે પાડી રહ્યા છે એવા નિષ્ણંદ પર આવવા વાચકને પ્રેરી રહ્યા. એનું શીર્ષક પણ વિસર્જનની પ્રસ્તાવના રૂપ હતું. મૃત્યુની વાટ જોતા કથામાંના સેનાપતિને બદલે ખરેખર મૃત્યુની વાટ જોઈ રહેલા જનરલે : સ્ટોનવોલ જેક્સને : ઉચ્ચ-રેલા મુદ્રાલેખ સમોવડું થઈ પડ્યું.

હેમિંગ્વે ૫૪ વર્ષના થયા ત્યારે 'ધ ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી : વૃદ્ધ માનવી ને સમુદ્ર' પ્રગટ થઈ. એમાં પણ ઝંઝૂમતા મૃત્યુની કથા આલેખાઈ છે. એ એક ટૂંકી નવલકથા છે. એમાં મનુષ્યનો કિસ્મત સાથેનો સંઘર્ષ પુનઃ દાખવવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે અસ્તિત્વનાં પરિબળો અને વિનાશનાં પરિબળો વચ્ચેના ભયંકર સંઘર્ષની ભાવના સ્થાપિત કરે છે. વૃદ્ધ માનવી એટલે નિસ્તેજ કેપ્ટન અહાબ એ મોખી ડિક જેવા વિરાટ બુદ્ધિના સ્તરવાળા માનવી સાથે એકલે હાથે લાંબો જંગ ખેલે છે. બન્નેને વિચિત્ર રીતે એક-બીજાની પડખે ગોઠવવામાં આવ્યા છે. સરખી શક્તિ, અને

સરખી બુદ્ધિ વચ્ચેનો સંગ્રામ હેમિંગ્વેના કોઈ પણ સમકાલીન ભાગે આંખી શક્યા હોય એવું કડુણ ગૌરવ અપાવી બાય છે. વૃદ્ધ માનવી એકોક્તિ રબૂ કરે છે : 'હવે જ આપણે સાથે થયા છીએ. આપણામાંથી કોઈનેય સહાય કરે એવું કોઈ નથી....માછલી ! હું તને ચાહું છું, તારો ઘણો જ આદર કરું છું. તું મારા ભાઈ જેવી છે....તું મારી તું મારી હત્યા કરે છે? એ માછલી ! હા, પણ તને મારી હત્યા કરવાનો અધિકાર છે. તારા કરતાં વધારે મહાન વધારે સુંદર ! વધારે શાન્ત ને વધારે કુલીન કોઈ વસ્તુ જોઈ નથી. આવ ભાઈ ! મારી હત્યા કર. કોણ કેને મારે છે એની મને પરવા નથી.' માછલીની હત્યા સાથે તંગ પરિસ્થિતિનો અંત આવતો નથી. કારણ કે એ વૃદ્ધ માનવીનું ટાપુમાં આપત્તિજનક પુનરાગમન નવાં રહસ્ય ઊભાં કરે છે. એક નાનકડી કથાવસ્તુ : માછલી અને માછીમાર વચ્ચેનો સંઘર્ષ લાગે છે છતાં હેમિંગ્વે પોતાની અન્ય લંબાણ કૃતિઓ કરતાં વધારે ઉત્તેજના પ્રેરે છે અને શક્તિશાળી પ્રતીક સર્જે છે. ઈ.સ. ૧૯૫૩ માં 'ધ ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી'ને પુલિટ્ઝર પ્રાઈઝ મળ્યું ત્યારે હેમિંગ્વેના પ્રશંસકો ને આશ્ચર્ય થયું નહોતું. પરંતુ એવો બડબડાટ થયો હતો કે એ પારિતોષિક વીસ વર્ષ પહેલાં અપાવું જોઈતું હતું. પછીને વર્ષે હેમિંગ્વેને નોબેલ પારિતોષિક અપવામાં આવ્યું. 'શૈલી સ્થાપનાર નિષ્ણાત તરીકે' આસ કરીને 'ધ ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી'માં લેખક પોતાની હત્યા કરી એસે તે પહેલાં અધિકારીઓ એમને સન્માની લેવા માગતા હતા એવી અફવા પણ ફેલાઈ હતી.

ઈ.સ. ૧૯૫૪ માં રેડિયો સમાચારમાં એમના અવ-સાનની ખબર ચમકી. હેમિંગ્વે અને તેમનાં પત્ની આફ્રિકાની સફરે ગયાં હતાં અને એમને લઈ જતા નાનકડા વિમાનનો ભંગાર નાઈલ નદીના મૂળ આગળ નજરે પડેલો. વર્તમાન પત્રોએ લાંબી લાંબી અંજલિઓ આપી. 'હેમિંગ્વે પર જોખમ', 'હેમિંગ્વેએ આનંદથી મૃત્યુને વધાવ્યું' ઇત્યાદિ શીર્ષકો નીચે સંપાદકીય મૃત્યુનોંધો લખાઈ કરોડો લોકો જેમણે હેમિંગ્વેની વાતોએ વાંચી નહોતી એમને કહેવામાં આવ્યું કે મૃત્યુ તો હેમિંગ્વેનું નૈસર્ગિક કથાવસ્તુ હતું : એમનું અંગત ને કલાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન હતું. અસ્તિત્વની ધાર પર અંતિમ ભાવનાઓ નિકટથી અનુભવવાનું એ હંમેશાં ઇચ્છી રહ્યા હતા. સવારનાં છાપાં ફેરીઆઓના હાથમાં

આવ્યા ત્યારે માહિતી મળી કે હેમિંગ્વે હયાત હતા એટલું જ નહિ પણ એ વાર મૃત્યુના મુખમાંથી ઊગરી ગયા હતા. એમના વિમાનનાં ઉતરાણ કરવાનાં સાધનોના ભુક્કા થઈ ગયા હતા; પરંતુ હેમિંગ્વે અને તેમનાં પત્ની વિમાનના ભંગારમાંથી બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં. એક મોટરલોએ એમને ઊંચકી લીધાં હતાં. એમને શોધવા નીકળેલા વિમાનમાં ચઢાવી દેવામાં આવ્યાં હતાં. એમને બચાવીલેવા ગયેલું વિમાન જ્યારે ખડક સાથે અથડાયું ને એમાં આવ લાગી ત્યારે હેમિંગ્વેએ પાછલું બારણું ઉઘાડી નાખ્યું અને હેમિંગ્વે અને એમનાં પત્ની બીજી વાર બચી ગયાં. ફરીથી પ્રવાસ ચાલુ કરતાં હેમિંગ્વેએ કહ્યું : ‘મારું ધન્ય ભાગ્ય!!!! હજી એ સાજી સમી છે! ને પોતાના ઇતિહાસમાં એક બીજો લાક્ષણિક પ્રસંગ ઉમેર્યો.

હેમિંગ્વે જે કાંઈ લખતા એમાં હંમેશા વિવાદ ઊભો થતો. જહોન કે. એમ. મેક કાફેરી સંપાદિત : ‘અને’સ્ટ હેમિંગ્વે : વ્યક્તિ અને તેની કૃતિઓ : અને’સ્ટ હેમિંગ્વે ધ મેન એન્ડ હીઝ વર્ક’માં આવી કેટલીક વિગતો પ્રગટ કરવામાં આવી છે. પરંતુ એમના પાછોત્તરના ગ્રંથો માટે વિવેચકો વિવાદ કરતા જ રહ્યા ત્યારે લેખક પોતાનાં ચોથાં પત્ની મેરી વેલ્શ જોડે નિરાંતે ક્યુબામાં વાસ કરી રહ્યા હતા. મેરી વેલ્શ યુદ્ધ બખરપત્રી તરીકે કામ કરતાં હતાં અને ઈ.સ. ૧૯૪૦ માં પોતાની બીજી પત્નીથી છૂટાછેડા લીધા પછી હેમિંગ્વેએ એક લેખિકા માર્થા ગેલહોર્ન જોડે લગ્ન કર્યું હતું. પણ તેની સાથે પણ એમણે છૂટાછેડા લીધા હતા. અવળે ચીલ્ડે ચઢી ગયેલા વિવેચકો અંદર દલીલો કરતા જ રહ્યા. પોતાની ભાવના પર અનંત નિયંત્રણ રાખવાથી હેમિંગ્વેની શક્તિઓ પ્રગટ થતી હતી કે એના ગવની અસામાન્ય સુઘટતામાંથી પ્રગટ થતી હતી તે અંગે નિર્ણય લઈ શકતા નહોતા. સામાન્ય શબ્દપ્રયોગો કે બાણીતા વાક્યબંધોને એ નવું જ મહત્વ આપતા. એ બહુ વિવરણ કરવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો. એક અંગ્રેજ નવલકથાકાર ફ્રેડ મેડોકસ ફ્રેડે આડકતરી રીતે એનું વર્ણન કર્યું છે. ફ્રેડે લખ્યું છે, ‘કોઈ ઝરણામાંથી કાંકરા તાબ વીણી લાવવામાં આવ્યા હોય એમ હેમિંગ્વેના શબ્દો તેમને ખૂંચે

છે. પ્રત્યેક કાંકરો પોતપોતાને સ્થાને જડાઈ રહે છે ને ચમકે છે, ‘જીવંત ભાષાની આ એક અસામાન્ય ભાવના છે કે હેમિંગ્વે શબ્દોને એકબીજા સામે ધરે છે : એ શબ્દો ઉપલક અને પાશની છે. હેતુપૂર્વક રંગવિહોણા એ સાદા છે છતાં આમ તદ્દન સામાન્ય હોવા છતાં ઉત્તેજનાપૂર્ણ છે. એમાં શબ્દો સાથે સાથે મૂકવાની લેખકની કુશળતા સિદ્ધ થાય છે. અહીં શેલી જ એ માનવનું સાચું સ્વરૂપ દાખવે છે. ‘સખત’ ‘સાફ’ સાંકડી પકડવાળો, પૌરુષપૂર્ણ એમનાં વિશેષણો પણ સુયોગ્ય રીતે આક્રમણકાર પણ ખરા, મુકાયેલા કુસ્તીબાજ ને ચોક્કસ છે.

વિવેચકોએ હેમિંગ્વેને પન્થવામાં બાકી રાખી નથી. એમની આંતરડી કકળી જોડે એટલે સુધી તેમને પરેશાન કર્યા છે. એમણે ખિબઈ ને જવાબો પણ આપ્યા છે. આ લાગણીપ્રધાન લેખકે વિચિત્ર વર્તન પણ દાખવ્યું છે. દંડો રમનાર અમણ ગામડિયા પેઠે વાતો કરી છે. હેમિંગ્વેની આ એક દેખીતી નિષ્ફલતા હતી. પ્રેરણાશીલ અને શિસ્તબદ્ધ બુદ્ધિ ધરાવતા હોવા છતાં એ ન સમજાય એવી દીનતાથી બુદ્ધિશાળીઓનો ઉપહાસ કરવાનું ચૂકતા નહિ. પોતાના ગ્રંથોમાં એ નિર્ભળ ને કાયર વ્યક્તિઓનું આલેખન કરતા પોતા માનવીઓ તરીકે એમને ઉતારી પાડતા. પરંતુ શાથી એ નિર્ભળ ને કાયર બન્યા એની ચકાસણી કરવાની એ પીડા કરતા નહિ. સંપૂર્ણ આ સામાન્ય રીતે સન્માન્ય એવાં નારી પાત્રો સર્જવામાં એ નિષ્ફલ ગયા છે એ એમની બીજી મર્યાદા છે. લેડી એશલી જેવાં અસ્થિર પડતી દશામાં મુકાયેલાં અને કૃત્યની પુરાણ પીલર જેવાં થોડાંક અંતિમ પાત્રો સિવાય એમની નાયિકાઓ : મારીઆ ફેથેરેન, ડોરોથી, રેમાટા ઇત્યાદિમાં શ્રદ્ધા મૂકવી અગત્ય બની જાય છે સિવાય કે એ મહિલાનું પાત્ર વીર્યવન ને સામાન્ય રીતે હિંસક નાયકની પૂર્તિ રૂપે મૂકવામાં આવ્યું હોય. એમનાં મહિલા પાત્રો કાં તો તેજનયના નિદોષ નારીઓ છે. અતિ મદિરાપાન કરતી બ્રૂ નારીઓ છે. પરંતુ એ બધાં જ શાંત ને વિનમ્ર છે. યુવાનના શમણામાં નારી સ્વરૂપે પ્રત્યાઘાત પાડી જાય એવાં ચંચળ ને સરલ પાત્રો છે. કોઈ પણ મુશ્કેલ વાત : અરે! માનવ સંબંધોમાં વર્તાતી સામાન્ય આય-લેની ભાવનાની પણ એમની પાસે આશા રાખી શકાય એમ નથી. લાગીદારી કરી હોય એવો તો કોઈ પુરાવો જ નજરે ચઢતો નથી. ‘મેન વિધાઉટ વિમેન :

નારી વિહોણા નર' શીર્ષકમાં હેમિંગ્વેએ દાખવ્યું છે તેમ પુરુષો ખરેખર પુરુષો સાથે જ લાગીદારી કરતા જણાય છે. વિવેચકોએ મુખ્યત્વે તો હેમિંગ્વેની વિચારોની અદ્યતા અને એમના મૃત્યુના અડગ પ્રતીક વિરુદ્ધ વાંધો ઉઠાવ્યો છે. હત્યારા ને હત્યા પામનાર વચ્ચે એ રહસ્યમય એકચ સાધવા મથે છે. વૃષભ અને મેટેડોર, મનુષ્ય ને માટીને કોઈ વિધિ-સરના મૃત્યુ પ્રેમમાં : અન્તની વિભોરતામાં સાંકળી લેવા માગે છે.

છતાં મૃત્યુ ખાતર મૃત્યુ સાથે એમને કાંઈ જ લેવા દેવા નથી એવું હેમિંગ્વે વારંવાર આગ્રહપૂર્વક કહે છે. એમના કહેવા પ્રમાણે હત્યા, હત્યા કરવાથી જે મૃત્યુ આવે છે તેવા સાથે એક બંડની ભાવના છે. 'વાચક હેમિંગ્વેના ગદ્યના ઝડપી પ્રવાહમાં તણાય છે. ગૂંગળાતી વાફ્છટા, આંતરતી ભાવનાઓ સરિતા વચ્ચે ઊભેલા ખડક પેઠે પ્રવાહને વધારે જલદ બનાવે છે. જોવામાં, સ્પર્શવામાં કે ભાવનામાં આવતી અને જોવાઈ જતી વસ્તુઓ ઉપર આટલું ઉચ્ચ લક્ષ્યબિંદુ ભાગ્યે જ બીજે જોવા મળે છે. વીતી જતા વખત અને એની ગંભીર નિર્દયતા પર અન્ય કોઈએ ભાગ્યે જ વધારે ભાર મૂક્યો છે. અમેરિકન લખાણોમાં કદીયે આવી કડવાશ અને તેજસ્વીતાનાં માની ન શકાય એવી સફળતાઓ, શારીરિક રસવિભોરતા, બૌદ્ધિક ઉન્માદ, આઘાતજનક હિંસા અને અન્તે એમ ભાગ્યે જ બીજે જોવા મળે છે.

હેમિંગ્વેનું મૃત્યુ પણ આંચકો આવે એવું હોવું જોઈએ એ સ્વાભાવિક જ હતું. વિશ્વને અતિમ ફટકો લગાવી બાય એ નૈસર્ગિક જ હતું. 'હાઈપરટેન્શન' અને 'હિપાટીસીસ'ની પીડાથી એમણે થોડો સમય મીનેસોટા, રોચેસ્ટરમાં મેયો ક્લિનિકમાં ગાળ્યો. ઈ.સ. ૧૯૬૧ ના જુલાઈની બીજી તારીખે ઈડારોમાં પોતાના કેટશમ ખાતેના નિવાસસ્થાને કેટલાક કહે છે તેમ જે મનુષ્યે પોતાની બુદ્ધિ કરતાં પોતાની કુનેહથી વધારે લખ્યું છે એવા મનુષ્યે જે બારની નળી પોતાના મ્હોમાં મૂકી પોતાની જોપરી ઉઠાવી મૂકી.

થોમસ વુલ્ફ

થોમસ વુલ્ફ, રાક્ષસી આવશ્યકતાનો સંક્ષેપ. અમર્યાદ અતિરેકનો સારભાગ. અમેરિકન જીવનનો પ્રચંડ અવકાશ ને શક્તિ. એની કથાશ ને વૈભવ. એની અમાપ સફલતાઓ

અને ગજબ નિષ્ફલતાઓ. વિરાટ અમેરિકન નાયકની પ્રતિકૃતિ તરીકે અપી શકે એવો માનવી. ઘટ્ટ-શ્યામ કેશ-કલાપ. અંગાર ઝરતાં નયનો. સાડા છ ફૂટનો પૌલ બનિયન. પ્રત્યેક વસ્તુ રાક્ષસી કદમાં રચનાર કારીગર. આલોચનાના આછા મર્મરને પણ તક આપનાર. સમયના વહેણથી અક-જાયેલો અને એકલતા અને જોવાઈ જવાની ભાવનાથી ભયભીત થયેલો. ૩૮ વર્ષની વયે પહોંચતા તો હરિશરણ થનાર આ લેખકની ચાર નવલકથાઓની તોલે આવે એવું વ્હીટમેન સિવાય અન્ય કોઈએ પણ વિચાર્યું હોય એવું જણાતું નથી. અતિ ફાવેલી ને વણસેલી જીવનલાલસા. એકી સાથે અને હરેક કક્ષાએ જીવનમાં અનુભવાયેલું બધું જ એમાં આવી બાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૦૦ ના ઓક્ટોબરની ૩ જી તારીખે એમનો જન્મ. ઉત્તર કેરોલીના એમનું જન્મસ્થાન. થોમસ ફ્લેટન વુલ્ફ એમનું પૂરું નામ. એમના પિતા સલાટ; પરંતુ સાહિત્ય માટે એમને ખૂબ જ આદર. મોટે સાદે કાવ્યો વાંચે. વુલ્ફનું બાલ્ય શેક્સપિયરની એકોક્તિઓ અને ગ્રેની 'એલિજ'ના વાફ્છટાભર્યા લયથી છવાયેલું હતું. સાથે સાથે દુઃખનો સંભાર પણ એટલો જ ઘેરો હતો. એમનાં માતા છાત્રો માટે ભોજનનો પ્રબંધ કરતાં થયાં. ટોમ એમનું સાતમું સંતાન. સૌથી છ વર્ષે નાના. એટલે હળવામાં હળવાં બધાં જ કામ કરવાનું એમને જ માથે. સહેજ મોટાં થતા એ છાપાં વેચનાર ફેરિયા તરીકે : સંદેશવાહક તરીકે થોડાંક નાણાં કમાઈ લેતા થયા. નિથોના વાસમાં જઈ રિસાયેલા નોકરને એ પકડી લાવતા. ભોજનશાળા માટે ઢોલ પીટતા. ટોમ પંદર વર્ષના થયા ત્યારે એમના કુટુંબે એમને ઉત્તર કેરોલીના યુનિવર્સિટીમાં મોકલવા પ્રબંધ કર્યો. ત્યાં એ વિદ્યાલયના મુખપત્રના તંત્રી બન્યા. ફોલેજ મેગેઝીનનું પણ સંપાદન કરવા લાગ્યા. એમને કાં તો વફીલ કે કાં તો પત્રકાર થવું હતું. વિદ્યાલયનાં છેલ્લાં બે વર્ષોમાં એમણે ઘણાં એકાંકીઓ લખી કાઢ્યાં છતાં એમને કદી એમ લાગેલું નહિ કે પોતે ધંધાદારી લેખક બની શકશે. એમનું એક નાટક 'ધ રિટર્ન ઓફ બક જેવીન : એક પહાડી બહારવટિયાની કરુણકથા' એમણે સત્તર વર્ષની વયે લખેલું. એ એમના વિદ્યાલયમાં જ લખવાયું અને એમણે પોતે એમાં નાયક તરીકેની ભૂમિકા સંભાળી એટલું જ નહિ પણ 'કેરોલીના ફ્રેક પ્લેયઝ : કેરોલીનાનાં લોક

નાટકો' માં પ્રસિદ્ધ પણ થયું. અદારમે વર્ષે એ વર્જિની-આમાં ન્યૂ પોર્ટ ન્યુઝ ખાતે ગોદી કામદાર બન્યા. ખરેખર કારીગર થા મજૂર નહિ પરંતુ 'ચેકર' ચકાસનાર તરીકે કામ કરતાં. કાળે ને નાટકો લખવાના વિચારો એમના દિલમાં ઊભરાતા જ રહ્યા. ઈ.સ. ૧૯૨૦માં એ પોતાના વિદ્યાલયમાંથી સ્નાતક થયા. પછી એ હારવર્ડ ગયા. ત્યાં થોડાં જ વર્ષ પહેલાં યુજિન ઓનિલ કામ કરી ગયા હતા એ પ્રાધ્યાપક જ્યોર્જ પિયર્સની '૪૭ કાર્યાલય'ના સભ્ય બન્યા.

લેખનકાર્ય વુલ્ફ માટે સરલ હતું : ઘણું જ સરલ હતું : શબ્દોનો ધોધ વહેતો : છૂટથી આયોઆપ અથાક રીતે ભયંકર ધસારો કરતો. બધું લાંબા સમયથી અંતરાઈ રહેલો પ્રવાહ છૂટે એમ, અણુધાર્યો પૂરપ્રવાહ ધસી આવે એમ. વ્યવસ્થિત વહેવામાંથી એકાબૂ બની ઊભરાઈ બચ. વીસમે વર્ષે જે સરિતા એને પૂરપ્રવાહમાં ખેંચી જવાની હતી એ અસ્થિર ભાગ દેવા માંડી. પરંતુ એણે ઊભરાવા તો માંડ્યું જ હતું. નવાં નવાં નાટકો લખાયાં, વખણાયાં પણ ખરાં. છતાં હંમેશાં ઇન્કાર વેઠતાં રહ્યાં. દરેક જણ વુલ્ફનાં નાટકોથી પ્રભાવિત થતું પરંતુ કોઈ એને ભજવવા તૈયાર થતું નહિ. એમનું એક નાટક મહિનાઓ સુધી રાખી મૂકવામાં આવ્યું અને 'દિલગીરી સાથે પરત' કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે લખ્યું છે, 'હું ધીરજ કેળવી રહ્યો છું અને અનાવરણ વિધિની કવાયત કરવા પણ ખિલકુલ તૈયાર છું ખાકી અત્યારે જે મને કોઈ પણ વાત સાલતી હોય તો તે એ છે કે હું ત્રેવીસ વર્ષનો થયો છું એનું મને લાગ છે : અત્યારે સુવર્ણ વસંતના દિવસો છે. ધોવનમાં જે અમરતાની ભાવના હોય છે એ મારા દિલ પર સવાર થયેલી છે. હું યુવાન છું. હું કદી મરવાનો નથી. હું મરી શકું છું એવું મને કહેશે નહિ. હું ત્રીસ વર્ષનો થાઉં ત્યાં સુધી વાટ જુઓ. પછી કદાચ હું તમારી વાત માનીશ.'

અનાવરણ વિધિની કવાયતો માટે ચૈત્ર ધારણ ન કરી શકવાથી વુલ્ફે અભ્યાસ આગળ વધાર્યો ને હારવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં એમ. એ. થયા. અને ચોવીસમે વર્ષે ન્યૂયોર્ક યુનિવર્સિટીની વોશિંગ્ટન સ્કવેર કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે નોકરી પણ મેળવી. એ સંપૂર્ણ શિક્ષક બની રહ્યા. પોતાની નિમણૂકને એ નોકરી લેખતા અને નાટ્યલેખક થવાનો

એમણે દૃઢ નિર્ધાર કર્યો. ઇંગ્લિશ ડિપાર્ટમેન્ટના અધ્યક્ષ હોમર વોટને નિખાલસતાથી એમણે લખી દીધું : 'આપને કહી દેવું ખિલકુલ યથાર્થ લેખાશે કે મને નાટકમાં જ રસ છે અને કોઈક દિવસ હું સફળતાપૂર્વક રંગમંચ માટે નાટકો લખી શકીશ. અને એ સિવાય બીજું કંઈ જ નહિ કરું એવી મને આશા છે.' વુલ્ફને પોતાના સંયોગોની હંસાથી-ઓની પરવા નહોતી. 'ઓફ ટાઈમ એન્ડ ઓફ રિવર'માં 'શાળાઓ માટે ઉપયોગી સંસ્કૃતિ' એ શીર્ષક નીચેના વિભાગમાં એમના વિષે કટાક્ષયુક્ત નિંદાલેખો લખ્યા. એમણે શિક્ષક તરીકે ન્યૂયોર્કમાં છ વર્ષ ગાળ્યાં. છતાં ઘણા ખરો એમનો સમય વર્ગ બહાર જ વ્યતીત થતો.

એક વર્ષ એ પરદેશ પર્યટને ગયા ત્યારે નવલકથા જેવું કાંઈક લખવાનો એમણે વિચાર કર્યો હતો. શિક્ષકાકાર્ય પુનઃ ચાલુ કરવાની એમને દુરજ પડવાથી એ પાછા ફર્યા. વળી પાછા ભાગી ગયા. ઈ.સ. ૧૯૨૬ના અંતસાગમાં એ લંડન પહોંચ્યા. એકલા ને પરદેશમાં બેઠાં બેઠાં એમણે પોતાનો ગ્રંથ લખવાનો આરંભ કર્યો. બહો વર્ષ પછી એ ન્યૂયોર્ક પાછા ફર્યા. આગો દિવસ શિક્ષકાકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવા લાગ્યા. પણ આખી રાત લખતા રહ્યા. આખરે એમણે ગ્રંથ પૂરો કર્યો. પોતાની અર્ધ નિત્યનોંધ 'સ્ટોરી ઓફ એ નોવેલ'માં ઇકરાર કરતાં એમણે લખ્યું : 'એ ગ્રંથ મને જગોની પેઠે વળગ્યો હતો. એક રીતે એમણે પોતે જ પોતાનો આકાર ગ્રહણ કર્યો એમ મને લાગે છે. પ્રત્યેક યુવાન પેઠે જે લેખકો મને ગમતા તેમની વચ્ચે નીચે હું આવેલો જ હતો. એ જમાનાના એક મુખ્ય લેખક હતા : જેઈમ્સ જેઈમ્સ, એમનો મહાદૂર ગ્રંથ, 'યુલીસિસ' હું જે ગ્રંથ લખી રહ્યો હતો એના પર એનો ઘણા પ્રભાવ પડ્યો હતો. એમના પોતાના જ ગ્રંથની ભારે અસર પડી હતી એમ મને લાગે છે છતાં મારા શક્તિશાળા એમ અને અગ્નિએ રમત રમી અને એ ગયા પર પ્રભાવ પાડ્યો. જેઈમ્સની પેઠે જ જે વસ્તુઓ હું બણતો હતો તેના વિષે જ મેં લખ્યું. બાલ્યકાળમાં જે નિકટના જીવન ને અતુલવ મને સ્પર્શી ગયો હતો તેના જ મેં ઉપયોગ કર્યો. જેઈમ્સ પેઠે મને કોઈ સાહિત્યિક અતુલવ નહોતો. અગાઉ મેં એકકેય પ્રકાશન કર્યું નહોતું. લેખકો, પ્રકાશકો, ગ્રંથો અને એ આખું જ દૂર દૂરનું કલ્પનાતીત જગત હું જ્યારે બાળક હતો ને આ વિશ્વ જેવું મને લાગતું એવું જ બધું

ઘણું ખરું અવાસ્તવિક રોમાંચકતા જેવું હતું. છતાં મારો અંથ એમાં મેં આલેખેલાં પાત્રો, મેં સર્જેલા વિશ્વના રંગો ને આબોહવા એ બધાંએ મને પકડમાં લીધો હતો. જેનું કદી એક પણ પ્રકાશન થયું નહોતું છતાં જેને વિશ્વાસ હતો કે એ તો સૌ સારાં વાનાં જ થશે એવી શ્રદ્ધાથી લખ્યા કરતા બુધ્ધિવાના એમથી હું લખતો જ ગયો : લખતો જ ગયો.'

એ કદાચ ન શકાય એવો વિરટ અંથ હતો. એમાં ત્રણ લાખ પચાસ હજાર બોલ લખાયા હતા. 'અરે! જોવાયો' એવું શિર્ષક હતું. એ લેખનકાર્ય દરમિયાન વુલ્ફને રંગમંચના રચયિતા કલાકાર એલીન ગર્ન સ્ટેઈન તરફથી સતત પ્રોત્સાહન મળ્યાં કયું હતું. પ્રકાશન માટે સામગ્રીને આકાર આપવાના કસોટીકાળની મુશ્કેલ પ્રક્રિયા દરમિયાન સ્કીનબર્નરના તેથી મંકસવેલ પરકિન્સે એમને સાથ આપ્યો હતો. આ બંને વુલ્ફના અંગત મિત્રો હતા. એમના આ ગુણુ ગાતો, એમને ઘાયલ કરતો, એમને ચાહતો. એમના વિના એમને ઘડી ચે ચાલતું નહિ. અને એમના સહવાસથી એ પોતાના અર્ધ ગુમાની ને અર્ધ અભિમાની સ્વભાવથી બચી જતો. અંતે આ અંથ, 'વતન પર મીટ માંડો, હે દેવદૂત!' 'લૂક હોમવર્ડ એઈન્જલ!' એમના ઓગણત્રીસમા વર્ષ પછી થોડા દિવસે પ્રગટ થયો. એમાં એમણે પોતાની જાતને ખુલ્લી કરી છે એવો વુલ્ફને ભય હતો. આપણા બધા જ માટે અનામી શરમજનક બીના છે એવી અતિ નસરવડપે છપાયેલાં પાનાંની ભયંકરતા દિન પ્રતિદિન નજીક ને નજીક આવતી ગઈ. અને જ્યારે ઘણા-ખરા વિવેચકોએ એ અંથને આશ્ચર્યજનક વિશાલતાથી વધાવી લીધો ત્યારે જ એમણે નિરાંતનો દમ ખેંચ્યો. પરંતુ એમના વતનમાંથી જે અત્યાચારી કોલાહલ ઊઠ્યો એ માટે એ બિલકુલ તૈયાર નહોતા. એ અંથ રંગમંચ પરથી વજોડી કાઢવામાં આવ્યો છે અને શેરીઓના ખૂણામાંથી નિંદાનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે એવું જ્યારે એમણે સાંભળ્યું ત્યારે એમને ખૂબ જ લાગી આવ્યું. 'અપમાન-જનક ને ગાળો દેતા સંજ્યાબંધ નનામા પત્રો મને મળ્યા. જીવનભરની એક પરિચિત મહિલાએ મને લખ્યું, 'કાયદે-સર રીતે કામ ચલાવવાની પ્રક્રિયા ક્યાં સિવાય જ દંડ દેવાના કાનૂનની તો મને ખબર નથી; છતાં જો લોકોનું ટોળું તમારા અતિશય વધી ગયેલા નિર્જીવ દેહને જાહેર

ચોક્કમાં ઘસડી બાય તો એમને રોકવા હું કાંઈ જ કરીશ નહિ.' વુલ્ફનું સ્પષ્ટ સૂચન હતું કે એમનો અંથ કેવળ કાલ્પનિક વાર્તા જ છે. કોઈ જીવંત માનવીની છબી એમણે આલેખી જ નથી. એવો કોઈ સવાલ જ નથી છતાં 'વતન પર મીટ માંડો દેવદૂત' વુલ્ફની અન્ય નવલકથાઓ પેઠે મોટે ભાગે આત્મકથા સ્વરૂપની જ છે. એ કબૂલ કરે છે, 'આપણા જીવનની સર્વ ક્ષણોનો આપણે સરવાળો જ છીએ આપણામાં જે કાંઈ છે તે તેમનામાં પણ છે. એથી આપણે ભાગી શકીએ નહિ. એ વાત છુપાવી શકીએ નહિ. જો લેખકે પોતાનો અંથ રચવામાં જીવનની માટીનો ઉપયોગ કયો હોય તો બધા જ માનવીએ કરવું જોઈએ એવું જ કામ એમણે કયું છે : કાંઈ જ એમ ક્યાં રોકાઈ શકતું નથી....જીવનસન કહે છે તેમ એક અંથ લખવા મનુષ્ય અધુનું પુસ્તકાલય ફેંદી વળશે. તેવી જ રીતે એક નવલકથાકાર પોતાની નવલકથાનું એક પાત્ર ઘડવા પોતાના ગામના અર્ધ માનવીઓને ચકાસી જશે.

સફલતાથી આનંદ મળવો તો ક્યાં રહ્યો પરંતુ એથી વુલ્ફને ઘણી હેરાનગતિ વેઠવી પડી. વિવેચકો એમની પાસે શી ધારણા રાખશે એ અંગેની એમની વિમાસણ વધી ગઈ. એમના લવિષ્યના અંથ અંગે એ ચિંતામાં પડી ગયા. એમના બીજા અંથ પછીનો અંથ, એના પછીનો અંથ.... એના પછીનો....પ્રકાશન પછી છ મહિને એમનો અંથ એટલો તો સારો ચાલ્યો કે એમણે ન્યૂયોર્ક યુનિવર્સિટીના શિક્ષક-કાર્યમાંથી રાજીનામું આપી દીધું. ગુજેનહીમ ફેલોશિપનું પારિતોષિક મળવાથી એ ફરીથી વિદેશયાત્રાએ ઊપડ્યા. પેરીસમાં એમને વતનની ખૂબ જ યાદ આવી ગઈ અને સ્મરણશક્તિ ને કામનાના અતિશય પ્રયાસથી એમના જીવનની સમગ્ર પ્રગતિની રૂપરેખા પુનઃ સરજીને વિસ્તૃત બનાવી. પુનઃ ભૂતકાળ એમની આગળ ખડો થયો. તુફાની હિંસાના એક પ્રકારની ગર્ભિત શિરમોર સમોવડી નિયુલેખાથી લદાયેલો એ કહે છે કે, 'ખીજો અંથ ખરેખર, લખાયો નહોતો. એ અંથ એને લખ્યો હતો.' એવું નામ પાડવાનું હતું. 'ઓક્ટોબર ફેર-પાનખરનો મેજો.' પરંતુ આકેમણકારી સંસ્મરણો ધોધમાર આગળ વધતા પ્રચંડ પૂર પેઠે એને આગળ ધકેલી ગયાં. અને છેવટે ના છૂટકે આપણું પડ્યું શીર્ષક 'સમય ને સરિતા.' આરંભમાં તો નહોતો આકાર કે નહોતું બંધારણ. પરિણામે નવલકથા લખશે એવું પણ એમને કલ્પનાતીત

સ્વાગેલું. વુલ્ફ સાચા હતા. એ એક અતિ વિકસિત અનન્ત લાંબી કથાના સ્વરૂપમાં પરિણમી. ‘અમેરિકામાં રાત્રિ ને અંધકાર વિષે મેં લખ્યું. દશ હજાર નાનાં ગામડાંમાં નિદ્રાવશ વ્યક્તિઓનાં વઢનનું આલેખન કર્યું. નિદ્રાની ભરતીનો ખ્યાલ આપ્યો. અંધકારમાં સરિતાઓ કાયમ કેવી રીતે વહ્યા કરતી એ દાખવ્યું. દશ હજાર માઈલ લાંબા સમુદ્ર કિનારા પર અથડાતા ભરતીના તરંગોના અવાજે મેં નોંધ્યા. વળી ચંદ્રને પ્રકાશ અરણ્ય પર કેવી રીતે છવાઈ જતો અને બિલાડીનાં ઠંડા નયનોમાં ચમકતી પીળાશ કેવી રીતે પ્રેરી તેનું વર્ણન કર્યું. રહેં મૃત્યુ અને નિદ્રા વિષે લખ્યું. અને આપણે જેને શહેર કહીએ છીએ એ જીવનના કથારૂપ ખડક વિષે લખ્યું. ઓક્ટોબર, રાત્રિ દરમ્યાન ગડગડાટ કરતી ટ્રેઈનો, વહાણો અને સવારે નજરે પડતાં સ્ટેશનો, ખંદર પરના માનવીઓ અને નૌકાઓનો વ્યવહાર પણ મેં આલેખ્યો.’

ઈ.સ. ૧૯૩૧ માં વુલ્ફ અમેરિકા પાછા વળ્યા. ત્યારે પણ એ જીવનની વિશાળ વાનગીઓ જ નહિ પરંતુ વિનાશ પામતી નાની નાની વિગતો ઝડપતા જ રહ્યા. મનુષ્યના માનસ-પટ પર વારંવાર ચમકી જતા પ્રકાશનાં કિરણોની નાની નાની ઝાપટો નોંધી. એકાદ વાર સાંભળેલો અવાજ, દીઠેલું ને અદૃશ્ય થયેલું વઢન, સૂર્યકિરણ આવ્યું ને ગયું એ માર્ગ, ડાળ પર ફડફડાટ કરતાં પર્ણો, પથ્થર, પાંદડું, બારણું કશું જ બાકી ન રાખ્યું. દક્ષિણ ધ્રુવલિનના આસીરિયનોનાં વાસમાં ભોંયવિનાના ફ્લેટમાં બેઠાં બેઠાં વુલ્ફે પોતાના નાયક, વિશાળ પેટીઓમાં ચોપડા અડકતા યુજિન વેન્ટના જીવનનાં પાને પાનાં અડક્યાં. છતાં એ ગ્રંથનો અંત આણી શક્યા નહિ. પરકીન્સ કોઈક વાર કોઈ પ્રસંગમાં કાપડૂપ કરવાનું સૂચવતા. વુલ્ફે કતવ્ય સમજી એમની વાત કળૂલ રાખતા. પરંતુ ધ્રુવલિન પાછા ફરતાં એમને કોઈ મહત્ત્વના ફકરાનો વિચાર આવી જતો અને એ કાગળમાં ત્યાં સુધીમાં તો કાપડૂપ કરેલા ભાગ કરતાં એવડો વધી જતો.

પરકીન્સની સહાયની એ વારંવાર કાપડૂપ કરતા. છતાં દશ લાખેક શબ્દોનો એમનો ગ્રંથ સામાન્ય નવલકથા કરતાં સરાસરી બાર ગણો લાંબો જણાતો અને ટોલ્સ્ટોયના ‘યુદ્ધ ને શાંતિ’ કરતાં બમણા કદનો તો રહેતો જ. વર્જિનિયામાં રાત્રે રેલવે ટ્રેઈનના પ્રવાસના વર્ણન સાથે પોતાની નવલ-

કથાનો આરંભ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ જે પ્રાવેશિક પ્રકરણ લખાવાનું હતું એના જ એક લાખ શબ્દો થઈ ગયા. આખો એક ગ્રંથ બની ગયો અને છેવટે એને પડતો મૂકવો પડ્યો. ‘આ હિંસક કતલથી મારા પ્રાણ કંપી ઊઠ્યા’ વુલ્ફે લખ્યું છે ‘રહારું દિલ લાગ્યું હતું એવા કેટલા બધા સોહામણા વિચારોની આવી કારમી કતલથી મારો આત્મા સંકોડાઈ ગયો; પરંતુ એમ કયા વિના છૂટકો જ નહોતો. અને અમે એ કાપડૂપ આખરે કાયમ રાખી, પચાસ હજાર શબ્દો આવરી લેતાં પ્રકરણોને દશ-પંદર હજાર શબ્દોમાં બનાવી દેવામાં આવ્યાં. અને આ નાહટકાની આવશ્યકતાનો આખરે સ્વીકાર કરી મેં મારી આગવી નિર્દયતા વહોરી લીધી. ને એક બે વખત તો મારો સંપાદક મંજૂર કરવા રાજી ન હોય એવી કાપડૂપ પણ કરી નાખી. ગ્રંથનો અંત નજીક ભાસ્યો ત્યારે પણ વુલ્ફે એને પ્રકાશકને સુપ્રત કરવા રાજી નહોતા. હજી એ એમાં વિગતોની વિગતો અડકવી હતી. જીવનનો પોતાના પ્રસંગના વણાટમાં પૂરો પૂર પ્રવાહ ઠાલવી નાખવાની એમની ઇચ્છા હતી. હંમેશાં કંઈ વધારે લખવાનું રહી જાય છે એમ જ એમને લાગ્યા કરતું. એ કહેવાની એમને ખાસ આવશ્યકતા જણાયા જ કરતી. પટારામાં પૂરેલાં હજારો પાનામાં કંઈક ઉમેરણ કરવાનું તો રહી જ જતું. એકવાર વુલ્ફે શિક્ષણો ગયા હતા. એમની ગેર-હાજરીનો લાભ લઈ સંપાદકે લેખકની ગેરહાજરીમાં ગ્રંથનું સંપાદન કરતાં કાપડૂપ કરવાની તકનો લાભ ન ઉઠાવ્યો હોત તો એ ગ્રંથ કદી પ્રગટ જ ન થયો હોત. પરકીન્સે હસ્તપ્રત છાપવા મોકલી આપી. વુલ્ફે કહ્યું, ‘હજી નારે એની પાછળ છ મહિના વધારે કામ કરવું છે’ ત્યારે પરકીન્સે સાફ સુણાવી દીધું: ‘તમે ફ્લોબર્ટ જેવા સંપૂર્ણ-તાના શોખીન નથી.’ ફ્લોબર્ટ તો સતત સુવારા વધારા કર્યા જ કરતા. એમનું કામ તો એમના ગ્રંથો લખવાનું છે. છેવટે વુલ્ફે પ્રૂફમાં પોતાના સુધારાવધારા કરી સંતાપ માણ્યો. છ વર્ષ સુધી પોતાની યુજન ઘાન્ટની આ કથા સતત લખ્યા પછી ઈ.સ. ૧૯૩૫ના માર્ચ મહિનામાં ‘સમય ને સરિતા’ પ્રગટ થઈ.

એને કેવો આવકાર મળશે એનો એમને વસવસો હતો. ‘મેં મારી જાતને એક કથાજનક મૂર્ખ તરીકે વિનાશક રજૂ કર્યો છે એમ મને લાગ્યું. બધા મારામાં ખુદ જ

નથી. મારો પ્રથમ અંથ કેવળ બુદ્ધિનો એકાદ અમકારો જ હતો એવું મારા વિવેચકોને લાગેલું એનું સંપૂર્ણ વેર વાળવા આ પહેલી ને છેલ્લી વાર પ્રયાસ કર્યો છે એમ જણાવ્યું. 'વુલ્ફ ગામડું' છોડી પેરિસમાં રહેવા આવ્યા. એ જ દિવસે અમેરિકામાં એમનો અંથ પ્રગટ થયો. આટલું મોટું કદ વધાર્યો પછી અને બહાદુરીનો ડોળ કર્યો પછી પણ વુલ્ફ અતિ લાજણીપ્રધાન કલાકાર હતા. 'મારી સ્થિતિ ખરાબ નથી' એમના વિષે ઊંડી સૂઝ ધરાવનાર એમના પર પ્રથમ ખર્ચ ઘણી રીતે સ્થાયી પ્રભાવ પાડનાર શિક્ષકને એમણે લખ્યું, 'મને લોકો દંભી ને અભિમાની લેજે છે એ હકીકત હોવા છતાં પેટ પૂરતું ખાવાનું પણ નહોતું એવી સ્થિતિમાં હું જન્મ્યો હતો એને માટે એ યોગ્ય ચિત્રણ છે.' પોતાની ઊંચાઈની ખરાબરી કરી શકે એવું એમણે લખ્યું. એ ખરાબરી કરવા એમણે ગર્જનાઓ કરી. એ ખરાબરી કરવા એમણે ખાધું પીધું, 'હંચી ગુલીવર' નામના વિવેચન અંથમાં પામેલા હેન્સકેટ જહોનસને લખ્યું છે. પોતાના વતન આશેવિલેને વુલ્ફે 'આલ્ટામોન્ટ' કાલ્પનિક નામ આપ્યું હતું. એ આલ્ટામોન્ટના લીલીપુટવાસીઓ માટે તે પોતે નિર્બલ ગુલીવર હતા. એમનાં નાનકડાં કટાક્ષખાણ ધાતું નિશાન તાકી શક્યાં હતાં અને પોતાનું ઝેર ઠાલવી શક્યાં હતાં. પ્રથમ અંથ પેટે ગન્ટ શ્રેણીમાં આ બીજો અંથ પણ સફળ નીવડ્યો હતો. એવી એમને ખાતરી થઈ ત્યાં સુધી એમનું દિલ એ વાત માનવા તૈયાર નહોતું. પછીના અંથોમાં મનુષ્યનું નામ અને દેખાવ બદલી નાખી એમણે યુજિન ગન્ટનાં દેખીતાં આત્મકથાત્મક તત્વો નિવારવા પ્રયાસ કર્યો.

પછીના બે અંથો પણ લેખકના જીવનની વાર્તા જ આગળ દેખાવે છે : આ ચારેય અંથો હકીકતમાં એક જ અંથ છે : એક પ્રચંડ આત્મકથા. વુલ્ફે હવે પોતાના નાવકનું નામ જર્જીય વેબર આપ્યું છે. દીવાના દેવદૂતનું મોરું ધારણ કરેલા યુવાન રાક્ષસને બદલે : આ ગન્ટનું વર્ણન છે : વેબર વિના અધિકારે ઘૂસી ગયેલો માનવી છે. મજબૂત ને ભારે સ્કંધવાળો, ગજબ લાંબા હાથવાળો, પાતળા પગવાળો...જરા વળી ગયેલો...આગળ ઝૂમી આવતા ભારે મસ્તકવાળો...ટૂંકી પાતળી ગરદન માટે અતિશય ભારરૂપ... વાંદરા જેવો દેખાવ. છોકરાઓ એને 'સાધુ' કહે. પરંતુ આ જૂપો વેષ એથી આગળ વધતો નથી. સંપૂર્ણ રીતે

અસરકારક નથી. આવી તરંગી વિકૃતતા સિવાય વેબર ઘેન્ટ જ રહે છે જાણે જરા ખરછટ લાગતા વુલ્ફ પોતે જ.

'ધ વેબ એન્ડ ધ રોક' અને 'યુ કાન્ટ ગો હોમ એગેઈન' આ બંને નવલકથાઓ એમના અવસાન બાદ પ્રગટ થઈ છે. ગેન્ટ વેબર વુલ્ફનું પાત્ર વય ને અનુલવધી કોઈ પણ મનુષ્ય જેટલો પલટાય એટલું પલટાય છે. એ દયાજનક, વિપરીત ને કેટલીક વાર પાદરી જેવો પણ જણાય છે. છતાં પોતાની નિર્બલતાઓનો એને હંમેશાં ખ્યાલ છે. પોતાના મૂળ ઘાલી બેઠેલા રોષ, ગજબના વિરોધાભાસો, સ્વમબદ્ધ સાથે પોતાના માટેની સમતોલ દયાનું એ હંમેશાં પૃથક્કરણ કરતા રહે છે. પોતાની ભત કરતાં હંમેશાં એ કાંઈક વધારે છે. એ અમેરિકન કલાકાર થવા જ નિર્માયેલા નથી પરંતુ અમેરિકાનું પોતાનું જ પ્રતીક છે. મતાગ્રહી ને વિરોધાભાસી. છટકખારી શોધવા જે પ્રેરણા મેળવવા યુરોપ પ્રતિ દષ્ટિપાત કરતા, છતાં સાથે સાથે ભૂતકાળને ઇન્કારતા. પોતાના સિવાય અન્ય તમામ વારસાનો ત્યાગ કરતા. એમના અગાઉ થઈ ગયેલા ઇમરસન અને વિટમેન પેટે પુકારતા : 'આ જ ભૂમિના અગ્રેડ ને એકલ પદાર્થમાંથી અને આપણા જીવનમાંથી આપણે આપણા જીવનની શક્તિ શોધવાની છે : આપણા બોલને વાચા આપવાની છે, આપણી કલામાં પ્રાણ પૂરવાના છે.'

પોતાના ભૂખ્યા હૈયાની કામના પ્રમાણે અથવા એની નિકટ પહોંચે એવો ય આકાર આપવા, અમેરિકામાં કરોડો સ્વરૂપો, જંગલી હિંસા અને એના ઊછળતા જીવનની ઊંડી ગૂંચવણો આલેખવા વુલ્ફને સમય જ મળ્યો નથી. મહિસપાનના એકાદ પ્રચંડ હુમલા પછી કળ વળતાં એ ઈ.સ. ૧૯૩૮ના જુલાઈ મહિનામાં બીમાર પડી ગયા. ત્રિદોષના આક્રમણમાંથી બચ્યા. પણ વળતી દશામાં બીજી ગૂંચવણો ઊભી થતાં તીવ્ર મગજના ચેપ માટે શસ્ત્રક્રિયા કરાવતાં બાલિટમેરની જહોન્સ હોપકીન્સ હોસ્પિટલમાં ઈ.સ. ૧૯૩૮ ના સપ્ટેમ્બરની પંદરમી તારીખે એમનું અવસાન થયું. એમની આકાંક્ષામી વર્ષગાંઠને હજી પંદર દિવસની વાર હતી. આશેવિલેમાં જ એમને ભૂમિદાહ દેવામાં આવ્યો. 'વેબ એન્ડ ધ રોક' ના થોડાક બોલ એમની સમાધિ પર આલેખવામાં આવ્યા. 'મૃત્યુએ એમના ખ્યારા પુત્રને દયા, પ્રેમ અને કરુણાથી સ્પર્શ કર્યો છે અને એમના અવસાન પર પ્રતિષ્ઠાની મહોર મારી છે.'

વુદ્ધના દોષો એટલા બધા સ્પષ્ટ હતા કે વિવેચકોને એમને બહલાવવાનું જૂઠું જ સરવ બની જતું. આ દોષો એમની અતિશયતાનું એક અંગ છે : એમના અવ્યવસ્થિત થનગનાટ ને ભયંકર શક્તિનો એક ભાગ છે. એ એમને આકાર આપવા દેતા જ નહિ. તત્ત્વજ્ઞાન ને ભાવનાની ગૂંથવણ, સામાજિક સભાનતા અને એ વિષે કંઈ કરી છૂટવાની નિષ્ફળતા એમને જાપવા દેતાં નહિ. બરનાર્ડ દે વોટો લખે છે : ‘નવલકથા જે સા પ્રેમાંથી ઉદ્ભવે છે એ મનેવૈજ્ઞાનિક સંપત્તિ પર વુદ્ધ કાળુ મેળવી શક્યા નથી કે કલ્પનાકથા લખવાનો કસળ કેળવી શક્યા નથી. પોતાની બાતને ઉચ્ચતમ કક્ષાએ સાક્ષાત્કાર કરવાના એમના દંઢ નિર્ધાર માટે અને મહાનતાથી કંઈ પણ ઓછી વાતથી સંતોષ ન માણવાની તમન્ના માટે આપણે વુદ્ધનો જરૂર આદર કરી શકીએ; પરંતુ નવલકથા લેખનમાં કોઈ પણ વિભૂતિ ગમે તેટલી ઉપયોગી હોય છતાં એટલું જ પૂરતું નથી.’ ‘એમની સમગ્ર કારવાઈ એક જોમવંતી પ્રક્રિયા છે.’ બીજી રીતે હમદર્દ પ્રશંસા પામેલા હેન્સદર્ડ જહોનસને લખ્યું છે : ‘એક એક શબ્દ પાડતી વખતે પૃથ્વી અને મનુષ્યના અમત્કાર વિષે કોઈ પણ માનવીએ કહ્યું છે એના કરતાં એ વધારે કડી છૂટવા મથતા હતા. ઊંડી સૂઝનો અનુભવ એ શબ્દોમાં ઉતારવા માગતા હતા. અને વધારે વિપરીત અને અફલુત વાત તો એ હતી કે સંપૂર્ણ સમજ ધરાવતાં પહેલાં માનવી નીવડવા એ મથી રહ્યા હતા. છતાં કોઈ પણ સર્જનમાં વુદ્ધ સફળ થયા હોય તો એ ભયંકર પ્રયાસનો ઇતિહાસ જ છે.’ ‘વેબ એન્ડ ધ રોક’ની અંગ્રેજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં જે બી. પ્રિસ્ટલી ઘણા ખરા અન્ય વિવેચકોથી જુદા પડે છે અને દાવો કરે છે કે વુદ્ધના ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથ અતિશય વિવિધતાભર્યો અને અતિશય મોટા કદનો છે એટલું જ નહિ પણ તિર્ણવાત્મક સ્વરૂપે શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે. છતાં પ્રિસ્ટલીને પણ એ યોલ ઉમરવાની ફરજ પડી છે કે, ‘દશેક કંઈક છે : આપણે એને શોધી શકીએ તો’ એવું જાણે લંબાણથી બહોર કરતા હોય એમ સાનની અસ્પષ્ટ ને નકામી જાંલીરતાની લાંબી કેડીઓમાં લાંબી સંધ્યાના અંતે અટવાતા વિદ્યાલયની પેઠે વુદ્ધ રસ માણતા જણાય છે.’

દોષો હોવા છતાં વુદ્ધ મહાન છે એમ કહેવું પૂરતું નથી. અતિશયોક્તિઓ, ઉગ્ર એકોક્તિઓ અને અતિ વિસ્તૃત

તોડફોડ ઇત્યાદિને માનવીનાં સંકલિત ને અવિચ્છેદ અંશ તરીકે જ સ્વીકારવાં જોઈએ. સમાન સંક્ષેપ કે તોછડાં સૂત્રાત્મક વાક્યો વુદ્ધ માટે નહોતાં. વુદ્ધ લંબાણમાં વૈભવ માણતા. પોતાની બાતને લંબાવવા એમને વિરાટ વિસ્તારની જરૂર રહેતી, ‘સમય ને સરિતા’-‘ઓફ ટાઇમ એન્ડ ધ રિવર’માં ‘યુ કાન્ટ ગો હોમ અગેઇન’વાળા આખો દિવસ ચાલતા સમારંભના વર્ણનમાં ચાળીસ હજાર શબ્દો વપરાયા છે. અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે એવો ટૂંકન પ્રવાસનો એક જ પ્રસંગ આખરે ઝીણા ટાઇપવાળાં સાઠ પાનામાં સમાવવામાં આવ્યો છે. વાક્યો અને શબ્દાણુના વચ્ચેનો ભેદ પારખવાની વુદ્ધમાં શક્તિ નહોતી વાક્યાનુયં બક-વાદમાં સરી જતું. એમની અંગત ને સામાન્ય ઈર્ષ્યા, એમની મિશ્ર અદેખાઈ ને શ્રીમંત વ્યવહારદક્ષ માનવીઓ : ખાસ કરીને યહૂદીઓ, ખ્રિસ્તી વર્ગ અને મુક્ત ઠાકોરા પ્રત્યેની ઘૃણા, પ્રાઉસ્ટ પેઠે ઉપરછટ્ટી પરંતુ પ્રાઉસ્ટની ચમત્કારની બહુઈ શક્તિ વિહોણી સંપૂર્ણ પુનરુક્તિની વાહિયાત વૃત્તિ ઇત્યાદિના ભેદ વુદ્ધ તારવી શકતા નહોતા. છતાં ય યોગ્ય તુલના કરવામાં આવે તો વુદ્ધની આ ઊણપો ક્ષુદ્રલક્ષ ક્ષતિઓ જ લેખાય. વુદ્ધની મોટી સિદ્ધિઓ અને અખૂટ જોમ આગળ એ ઠરી જ વિસાતમાં નથી. માત્ર રેગ્રેલે અને જોઇસમાં જ ઝડપી શબ્દોનો ઘોઘ વહે છે : વાણીનો વધારે ઉલ્લાસમયો ઉપયોગ વર્તાય છે, આશાવાદનો વૈભવ દેખાય છે. રહસ્યમય પણ ઉમદા સારભાગ, જન્મભૂમિની વંદના નજરે પડે છે. અનામી ભય અને ઊર્ધ્વગતિ કરતાં મંતવ્યોમાં રાચતો દેશ : પાશવી, ખાલી, નગ્ન, વેરાન, ક્ષયદાતા કુરૂપતા છતાં આટલા બધા મનોરમ સૌંદર્યને રસવિભોર કરી મૂકતો દેશ એમની જીમને અવાક બનાવી દે છે : એને માટે સુયોગ્ય ભાષા હજી સર્જાઈ નથી. મનુષ્યને અર્ધ કડવાશભર્યું, અર્ધ પ્રશંસાયુક્ત સંમેધન કરતાં પોતાનો પ્રેમ સ્પષ્ટ કરતાં એ લખે છે : ‘હું માતું છું કે આપણે અહીં અમેરિકામાં ખોવઈ ગયા છીએ. પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે આપણે પાછા ઠેકાણે આવીશું. અને આ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને મંતવ્યના રેચક સ્વરૂપે મારામાં પ્રસરી ગઈ છે અને હું આપણા બધા માટે વિચાર કરું છું. કેવળ આપણી આશા માટે જ નહિ; પરંતુ અમેરિકામાં અમર ચેતનવંતા શમણા માટે હું શ્રદ્ધા ધરાવું છું. અમેરિકામાં આપણે આપણા માટે જેવું જીવન ઘડ્યું છે અને

જે જીવને આપણને ઘડ્યા છે : જે આકારો આપણે ઊભા કર્યા છે, જે મંડળો વિકસી રહ્યાં છે, જે મધપૂડો સરખાયો છે એ પ્રકૃતિથી જ આત્મવિનાશક હતા અને તેનો નાશ થવો જ જોઈતો હતો....થવો જ જોઈએ....હું માનું છું કે આપણે અમેરિકાની સાચી શોધ કરવાની છે. આપણા જોમની સાચી સિદ્ધિ : આપણાં લોકોની, આપણી શક્તિશાળી અમર ભૂમિની સાચી સાર્થકતા હજી આવવાની છે.

વુલ્ફે સંપૂર્ણતા માટે પુષ્કળ મહેનત કરી : પોતાની જાતને ખૂબ ખૂબ ખેંચી. પરંતુ સંપૂર્ણતા ભાગ્યે જ એમનો આદર્શ હતો. સમય અને અવકાશને આંખી જવાની એમની ઉત્કટ કામના નિષ્ફળ થવા જ સંજોગ હતી. પરંતુ વુલ્ફના દક્ષિણપથના વાસી સાથીદાર અને ઘણી રીતે એમનાથી ઊલટા વિચારો ધરાવનાર વિલિયમ ફોકનર કહે છે : ‘વુલ્ફ નિષ્ફળતાનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે કારણ કે એણે ઘણું ઘણું કહેવાનો આકરામાં આકરો પ્રયાસ કર્યો છે. શૈલી, સંગતતા, ચોક્કસાઈના બધા જ નીતિનિયમો ફગાવી દેવા એ તૈયાર હતા. મનુષ્યના હૈયાના તમામ અનુભવો બાંહેધર ચાકે ચઢાવવા એ પ્રયત્નશીલ હતા.’ વુલ્ફને પોતાની અસંયમિત ભૂખનો ખ્યાલ હતો. માનવ અનુભવના સમગ્ર સંભારને પચાવી નાખવાની ઘેલી તાલાવેલી એમને લાગી હતી એ વાત એ સમજતા હતા.’ પરંતુ સાથે સાથે વુલ્ફ એ વાત પણ જાણતા કે ‘એકવાર આ વાતે મારા દિલમાં ધર કયું’ છે. મારી ખુદ્દિ એની વિરુદ્ધ બલે ગમે તેટલી સચોટતાથી કામ કરી રહી હોય છતાંય તેને મારા દિલમાંથી ઉખેડી બહાર ફેંકી દેવા દલીલો કરવાનું મારે માટે શક્ય નથી. એને મારામાંથી દૂર કરવાનો એક જ માર્ગ છે, એને કાઢતાં કાઢતાં જીવી જાણવું.’

‘જગતમાં કાંઈ પણ થવાને બદલે હું કવિ થવાનું પસંદ કરીશ.’ એ પુકારી પુકારીને કહેતા ‘હેઈથર ! કવિ થવા માટે હું શું શું ન્યોચાવર નહિ કરું ?’ એમના અવસાન પછી બે અંથો પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. ‘ધ ફેર્થસ ઓફ એ નેશન : રાષ્ટ્રનું દર્શન.’ એમાં વુલ્ફના કાવ્યાત્મક ફકરાઓનો સંગ્રહ છે. ‘એ સ્ટોન, એ લીફ, એ ડોર : પથ્થર, પાંદડું ને પ્રવેશદ્વાર :’ એમાં એમના ગદ્યને કાવ્ય સ્વરૂપ અપાયું છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે વુલ્ફ ગદ્ય કાવ્યો લખતા એટલું જ નહિ પણ વુલ્ફ એક કવિ હતા છતાં પોતે

ગદ્ય માધ્યમનો ઉપયોગ કરતા. પોતે પ્રજ્ઞાલિકાગત સ્વરૂપને મહત્ત્વ આપતા અને પોતાની ઢગલાબંધ પંક્તિઓ પોતે આદર કરે છે એવી ઉચ્ચ કક્ષાની કલાત્મકતા પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે એમ માનવા ઇન્કાર કરતા તેથી પોતે કવિ નહોતા એવો એમનો ખ્યાલ ભૂલભરેલો છે; છતાં રસવિભોર જીવનના ધબકાર, ભાવનાની ભરતીનો ચઢઉતાર, અને સમયસરિતાનો સતત વહેતો પ્રવાહ વુલ્ફની લયમય ને ખૂબ જ આરોહ અવરોહ દાખવતી પંક્તિઓમાં જોવા મળે છે. કોઈ પણ ગદ્યવિભાગમાં નહિ અને કાવ્યના થોડાક સમૂહમાં જ તાકીદની ઘેરી ભાવના અભિવ્યક્ત કરવામાં આવી છે. અસુખી યૌવન અને એમની અતૃપ્ત વાસનાઓ, પ્રેમાળ માયા, અણુધાર્યો ત્રાસ, ને માનવજીવનની રખડપટ્ટી ઇત્યાદિ પણ એણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ગદ્યની ટેવથી આછેરી છુપાયેલી રીતે ‘લૂક હોમ વર્ડ : વતન પ્રતિ મીટ માંડો’ના પ્રાસ્તાવિક ફકરામાં શુદ્ધ કાવ્ય સ્ફુરી આવતું જણાય છે.

‘કોણે પિછાડ્યો છે પૂરો નિજ બન્ધુને, એ તો કહો;
કોણે નિહાળ્યું છે પિતાના હૃદયને, એ તો કહો;
કોણે બન્ધનમાં પુરાયેલો નથી, એ તો કહો;
કોણે અબાડ્યો એકલો ભમતો નથી, એ તો કહો.’
નુકસાનનો ભંગાર !

દીસે ખોવાયેલો એ તો ચમકતા તારલા વચ્ચે,
જટિલ જાળાં વિષે,
અતિ થાકેલ ને નિસ્તેજ અંગારા પર;
મૂંગા મૂંગા સંભારીએ
વિખ્યાત ને વીસરાયેલી ભાષા !
કહો ક્યાં શોધીએ એને ?
ખોવાયેલા શેરી તણો સ્વર્ગે જતા છેડે ?
શિલાતલે ? નીલ પાંદડે ? કે અણુદીક દ્વારે ?
ક્યાં શોધીએ ? ક્યારે મળે ?
ખોવાયેલો !

વાયુપીડા પ્રેત શો, કહો ને ! પુનઃ ક્યારે મળે ?

એટલો જ છટાદાર, એટલી જ કાવ્યાત્મક નૈસર્ગિક પ્રેરણાવાળો ‘યુ કાન્ટ ગો હોમ અગેઈન : એ વતનની વાટે તમે પાછા વળી શકશો નહિ’નો અંતભાગ પણ છે. એ અંથનો અંત ઘેંટના તેથી ફોકસહોલ એડવર્ડ (વુલ્ફનો મેક્સવેલ પરકીન્સ) પર લખાયેલો લાંબો પત્ર છે. એ

આનંદમગ્ન સ્મૃતિ જગાડી બાંધ છે. એમાં પુલ્કના અકાળ અવસાનનો અનિષ્ટ અણસાર છે. ખાઈખલ ખોલ જેવા એના બોલ છે. એ કેવળ લવિષ્યવાણી જ નથી પરંતુ આપણા યુગની સુંદર શબ્દરચના વાળી દિલ મચાવી નાખતી સ્થાનિક કવિતા છે.

કહી ગયું છે કોઈક મુજને રાત્રિએ,
વર્ષાન્તની દીપાવલી જલતી હતી એવી પળે;
કોઈક બોલ્યું રાત્રિએ :
'તું મરીશ' પણ ક્યાં ? - એ વાત હું જાણું નહિ.
ઓળખેલી આ ભૂમિને છોડવી !
આવી મળેલી જિંદગીને રાજવી !!
કેવુંકે મોટું દાન મળવાનું હશે !
કેવીકે મોટી જિંદગી જીવી જશે !!
ચાહ્યાં હતાં એવાં બધાં એ મિત્ર ગણીને છોડ્યાં ?
કેવાંકે મીઠાં સ્નેહનાં વર્ષણ હશે ?
વતન કરતાં એ વધુ માયા ભરી ભૂમિ ક્યાં હશે ?
ધરતી થકી મોટી ધરા ક્યાં સાંપડે ?
આ પૃથ્વીના સ્તંભો જડ્યા છે જે પરે,
જ્યાં વિશ્વનું દિલ દોડતું જઈને ઠરે !
વાયુ ઊઠે : સરિતા થ વહેવા માંડશે.'

પુલ્કની બ્યાપક શૈલીથી અનોખી રીતે આ કાવ્યપંક્તિઓ એટલું તો સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પામી છે, એટલો પુરાતન એનો આકાર છે કે એના સ્પષ્ટ અને ચાહુ લય શૃંખલાઓથી મુક્ત એવા સ્વતંત્ર એમનાં દર્શન કરાવે છે. મૃત્યુજયી દીર્ઘ-દ્રષ્ટા, સંપૂર્ણ ને સંતુષ્ટ કવિને એ ખિરદાવે છે.

આન્દ્રે માલો

ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર રાજપુરુષ. આવન વર્ષની વય. ડાબેરી ક્રાન્તિકારીમાંથી જન્મેરી પ્રત્યાઘાતી બન્યો. યુનાઈટેડ સ્ટે-ઈટ્સ પહોંચ્યા, ઘોષણા કરી : 'રાજકારણ માનવજાતિના વિનાશની ધમકી આપે છે. કેવળ કલા જ એમનો સમન્વય સાધી શકશે. આ વાતને એમણે પોતાના વિદ્રુત્તાપૂર્ણ મહાગ્રંથ 'ધ વોઈસીસ ઓફ સાયલન્સ : શાન્તિના સ્વર'માં વિસ્તારથી કહી છે. આ ગ્રંથ દીવાલ-વિહોણા સંગ્રહસ્થાન જેવો છે. સંપૂર્ણ ગણાતા બધા જ એકમોનો નાશ થયો. કેવળ કલાનો એક સંપૂર્ણ એકમ અવિનાશી છે. માલો

બહેર કરે છે કે, 'માનવતાના એક અંશ તરીકે, આધ્યાત્મિક વાસ્તવિકતા તરીકે કલા જ અર્વાચીન ધર્મ છે. પ્રત્યેક સ્વોત્તમ કૃતિ, ગભિંત રીતે કે ખુલ્લી રીતે, કિસ્મતનાં અંધ બળો પર માનવ વિજયની કથા કરી બાંધે છે. વિશ્વ પર માનવ છટાનો પ્રભાવ પાડવાનો બહુ કરનાર આશા-જનક એકાંતમાંથી ઉદ્ભવ પામતી શક્તિ એટલે કલાકારનો બોલ. અને ભૂતકાળની પ્રાચીન મહાકલાઓમાંથી આજે જે ટકી રહ્યું છે એ જ વિદાય લઈ ગયેલી સંસ્કૃતિઓનો કદી ન ભૂંસાય એવો બોલ છે. આ ટકી રહેલું સત્ત્વ પણ ઈશ્વરના સાંનિધ્યમાં પહોંચાડનાર અમર બોલ તો નથી જ. મૃત્યુના અથાક ઓળા એને વીંટાયેલા રહે છે જ. છતાં આપણી નજરે તમામ સંસ્કૃતિઓની કલા એક જ સામાન્ય તત્ત્વ ધરાવે છે : કિસ્મતવાદ સામે એ એક અનોખું સંરક્ષણ છે.

આન્દ્રે માલોના પોતાના કિસ્મતવાદ સામેના બચાવે વિવિધ સ્વરૂપો દાખવ્યાં છે. અને વિવિધ પ્રકારનાં જીવન જીવવા એમને ફરજ પાડી છે. એમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૦૧ ના નવેમ્બરની પાંચમી તારીખે. પેરિસમાં એમના પિતા શ્રીમંત સરકારી નોકર હતા. પોતાના દીકરાને અસામાન્ય દૂરગામી શિક્ષણ મળે એવું એ ઇચ્છતા. લીસી કેન્ટોરસેટમાં પ્રાચીન સાહિત્ય પર પ્રભુત્વ મેળવ્યા પછી આન્દ્રે પૌર્વાત્ય ભાષાઓને લગતી પેરિસની શાળામાં દાખલ થયા. ત્યાં એમણે સંસ્કૃત ને ચિનાઈ ભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું. પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રનો પણ પૂરો અભ્યાસ કર્યો. વીસ વર્ષની વયે એમણે ગદ્યકાવ્યોની એક નાનકડી પુસ્તિકા પ્રગટ કરી. ફ્રેન્ચ ગોલ્ડરિમથ સાથે લગ્ન કર્યું. જર્મન નાણાવટીની એ દીકરી. ત્રેવીસમે વર્ષે એ એમના પિતા પાસે હિન્દી ચીન ગયા. ત્યાં પુરાતત્ત્વ સંશોધનમાં અંપલાવ્યું. પ્રાચીન પ્રદેશો એ ખૂંદી વળ્યા. મંદિરોના ખંડિયેરોમાં એ ઘૂમી વળ્યા. દટાઈ ગયેલાં બૌદ્ધ શિલ્પોની શોધ ચલાવી. આમ એક વર્ષ સંશોધન કાર્યમાં વીત્યું. ત્યાં ભૂતકાળમાં એમનો રસ ઓસરવા માંડ્યો. એમણે વર્તમાનમાં રસ લેવા માંડ્યો. ખાસ કરીને ત્યાંના વસાહતી લોકોમાં ફરી એમની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવવા માંડ્યો. આન્ડામાઈટ ક્રાન્તિમાં એમણે અંપલાવ્યું. સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝૂમતા આનામ સંઘમાં જોડાયા. ચીનની સરહદ ઓળંગી માલોએ પોતાની રાજકીય પ્રવૃત્તિ વિસ્તારી. ઈ.સ. ૧૯૨૫ ના રાષ્ટ્રીય મુક્તિ આંદોલન-

માં એમણે ભાગ લીધો. સુન ચાત સેને સ્થાપેલી ક્વો-મીન્ટેંગના એસોશિયેટ સેક્રેટરી જનરલ બન્યા. ખાર માણસોની સમિતિમાં ચાંગ કાઈ શેક એમની સાથે સામેલ હતા. કેન્ટનના બળવામાં એમણે સક્રિય ભાગ લીધો અને ક્વોમીન્ટેંગ અને સામ્યવાદી પક્ષનું સંગઠન સાધવામાં સફલ થયા. એમની વક્તૃત્વશક્તિ અને એમના ઉત્સાહને વધાવી લેવામાં આવ્યા. એમને પ્રચારકાર્યના કમિશનર નીમવામાં આવ્યા. ક્વાન્ટુંગ અને ક્વાંગલ પ્રાંતોમાં એમણે કામ કર્યું. છઠ્ઠીસ વર્ષની વયે તો એ સંપૂર્ણ ક્રાંતિકારી બની ગયા.

હિન્દી ચીન, શાંગહાઈ અને હોંગકોંગમાં એમણે જે પરિસ્થિતિ જોઈ અને જે સંકટો સહન કર્યાં એનો સળગતો ચિતાર એમની પ્રથમ ત્રણ નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે. સત્તા માટેની સંઘર્ષમય માગણીઓ અને પ્રવૃત્તિઓથી આ ત્રણેય ગ્રંથો ધમધમે છે. ‘૫ કેન્ટરસ’ : વિજેતાઓ’ માલોં અઠ્યાવીસ વર્ષની વયના હતા ત્યારે પ્રગટ થઈ. એના નાયક ચીનમાં સોવિયેટ પ્રતિનિધિ હતા. ઈ.સ. ૧૯૨૫ માં હોંગ-કોંગમાં સામાન્ય હડતાલ પડી એના એ વ્યવસ્થાપક અને મુખ્ય પ્રચારક છે. ટ્રાટસ્કીએ આ ગ્રંથને ‘કાન્તિની રોમાંચક કથા’ તરીકે બિરદાવ્યો છે. પરંતુ માલોં ભારપૂર્વક જણાવે છે કે એકલી સમૂહ પ્રવૃત્તિના પર જ નહિ પણ સમૂહ પ્રવૃત્તિ અને વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિ બંને પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એક વર્ષ પછી ‘ધ રોયલ વે : શાહી માર્ગ :’ પ્રગટ થઈ. એમાં કંઓડિયાની પુરાતત્ત્વ સમૃદ્ધિની પાશ્વર્ભૂમિ જોવા મળે છે; પરંતુ એનો મુખ્ય હેતુ તો મનુષ્યના એકાંત અંગેના માલોંના વિચારો જ રજૂ કરવાનો છે. મનુષ્ય મૃત્યુ પર વિજય મેળવી શકતો નથી પરંતુ પોતાના તમામ સાહસિક જોમથી એનો પ્રતિકાર કરવાનો, પડકાર ફેંકવાનો એનો દૃઢ નિર્ધાર તો પ્રગટ કરે છે જ.

ત્રીજી નવલકથા ‘મેન્સ ફ્રેઈટ : મનુષ્યનું કિસ્મત’ આ ગ્રંથે માલોંને આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ અપાવી. એને ઉચ્ચ કેટિની કલાકૃતિ તરીકે વધાવી લેવામાં આવી. એને ગોંગકેટ પારિતોષિક મળ્યું. પ્રત્યેક જીવંત ભાષામાં એનું ભાષાંતર થયું છે. હેમિંગ્વેની પેઠે માલોં પણ મૃત્યુ ને હિંસાને જ લક્ષ્યમાં રાખી કામ કરે છે. પરંતુ એ અમેરિકન નવલકથા-

કારથી જુદા પડતા માલોં પ્રત્યેક કાર્યમાં મજબૂત ને વીસરી ન શકાય એવો હેતુ નિહાળે છે. આ ગ્રંથમાં લેખક સંડોવાયેલા હતા એવા એક બીજા ઐતિહાસિક પ્રસંગનો આબેહૂબ ચિતાર છે. પીપલ્સ પાર્ટીના સામ્યવાદી સભ્યો, ક્વોમિન્ટેંગ અને જનરલ ચાંગ કાઈ શેકના સૈન્ય વચ્ચેના સંઘર્ષની એ કથા છે. એમાં શાંગહાઈની કટોકટીનું ઝીણવટભર્યું વર્ણન છે. ઈ.સ. ૧૯૨૭ના એ જે દિવસો. સ્ટ્રાટક લખાણવાળી આ કૃતિ અંગે લખતાં ફિલિપ હેન્ડરસન કહે છે. દોસ્તોઈસ્કી અને ગોડીનાં લખાણો ખાદ કરીએ તો કદાચ બીજો એવો એક પણ ગ્રંથ દુઃખની કેવળ નગ્ન ઉગ્રતા દાખવતા આ ગ્રંથ સાથે સરખાવાય એવો મળશે નહિ. જ્યોફે સ્ટોનના કહેવા પ્રમાણે આ ગ્રંથ ઝઝૂમતા વિનાશની ઝાંખી કરાવે છે. માલોં પોતાનાં સામ્યવાદી અને મૂડીવાદી પાત્રોને ચોખ્ખા સ્વરૂપમાં એકબીજા સામે મૂકવા માગતા નથી, એ પરસ્પર વિરોધી છે એ વાત સાચી છે; પરંતુ તેઓ પોતાના ચારિત્રના ગુણદોષોથી વિરોધી નથી બન્યા; પરંતુ તેઓ જુદી જુદી પ્રણાલિકાઓમાં ઊછર્યા છે અને તે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ જ એમને એકબીજા સામે અથડાવી મારે છે. માલોંનાં પાત્રો કેવળ પોતાના વાતાવરણની પેદાશ નથી. વિરોધી લક્ષ્યાંક માટે ઉગ્રતાથી ઝઘડતાં નથી. પરંતુ તેઓ એક વિચારસરણીનાં ઉપાસકો છે. વ્યવહાર વિનિમય સામેના અંતરાયો અને કૂરતાનો એમાં સ્વીકાર છે. વર્તમાન ક્ષણનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લેવાનો એમાં દૃઢ નિર્ધાર છે. કોઈક અનિર્ણીત પણ મહાન ભાવિ માટે ત્રાસ એકલતા ને બલિદાન વધાવી લેવાની ભાવના છે. વધારામાં માલોં વાચકમાં શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે કે વર્તમાન ઘડી જ નિષ્ફાળાત્મક ઘડી છે અને સમગ્ર માનવજાતનું ભાવિ કેટલાક યુદ્ધખોર સિદ્ધાંત પ્રણેતાઓના હાથમાં તોળાઈ રહ્યું છે.

જ્યારે ચાંગ કાઈ શેક અને ‘થર્ડ ઇન્ટરનેશનલ’ વચ્ચે ભંગાણ પડ્યું અને ઈ.સ. ૧૯૨૭માં સામ્યવાદીઓનો પ્રતિકાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે માલોં યુરોપ પાછા ફર્યા. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિહીન તો ન જ રહ્યા. ત્રીશીની ફાસિસ્ટ વિરોધી ચળવળના એ એક સુકાની બન્યા. યુરોપના ભૂગર્ભ કામદારોનાં લક્ષ્યાંક પાર પાડવાના કામમાં એ પરોવાઈ ગયા. વિશ્વભરની આમજનતાની પડખે રહ્યા. ‘ડેઝ ઓફ રેથ : આક્રોશના દિવસો’ માં ‘ફાસીઝમ’ ના પ્રશ્નોને એમણે નાટ્ય દેહ આપ્યો. ‘મેન્સ ફ્રેઈટ : મનુષ્યના ભાવિ’ કરતાં

આ કૃતિને ભારે ઉલ્લાસથી વધાવી દેવામાં આવી. કેસનર એનું મુખ્ય પાત્ર છે. જરમન ભૂગર્ભવાસીઓનો એ નેતા છે. સામાન્યવાદીઓનાં નામોની યાદી ઉતારેલો એક કાગળ એ સુપ્રત કરતા નથી તેથી એને નવનવ દિવસ સુધી અંધારી કોટડીમાં પૂરી રાખવામાં આવે છે. સાચો કેસનર પોતાનું જોખમી કાર્ય શરૂ કરી શકે અથવા આગળ વધારી શકે તે હેતુથી એક બીજો સામાન્યવાદી જોડું કેસનર નામ ધારણ કરી શરૂ કરે આવે છે ત્યારે જ એને છોડવામાં આવે છે. સામાજિક સુધારણા માટેની માલોની ધગશ કેવળ છાપેલાં પાનાંમાં જ પર્યાપ્ત થતી નહોતી. નાઝીવાદના તમામ પ્રકારો સામે આમ જનતાની વિરાટ સભાઓમાં એ આકરા પ્રહારો કરતાં. મુસોલિનીના ‘કાલા ખદન’ ના સાહસની આમડી જીતરડી નાખતા. એમિસીનિયામાં કરેલા પાશવી આક્રમણ સામે લયંકર વાંધો ઉઠાવતા એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃતિના મૂલ્યો માટે તેમણે લેખકોનું એક આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ ઊભું કર્યું હતું.

ઇ.સ. ૧૯૩૬માં માલો ફરીથી ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાવાયા. જ્યારે જનરલ ફ્રાન્કોએ પોતાને સ્પેઇનના સર-મુખત્યાર તરીકે જાહેર કર્યા ત્યારે માલો ‘લોયલિસ્ટ’ના પક્ષમાં લડ્યા. વિમાન માર્ગે એ સીધા મેડ્રીડ પહોંચ્યા. એક વિમાની ટુકડી ઊભી કરી. અને પ્રમાણમાં પોતે બિન અનુભવી વિમાની હતા છતાં ફ્રાન્કો પ્રદેશોમાં પ્રતિનિધિ તરીકે કરવા પાંસઠ વખત ઊડ્યા. બે વાર એ ઘાયલ થયા. સ્પેઇનના પાટનગર પર થનાર આક્રમણને એ થંભાવી શક્યા. ‘લોયલિસ્ટો’ની તરફેણમાં પ્રચાર કરવા અને એમનું લક્ષ્યાંક પાર પાડવા ફ્રાન્સ અને યુનાઇટેડ સ્ટેઈસનો પ્રવાસ કર્યો. સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહના પહેલા તબક્કામાં એમણે લીધેલો ભાગ નિષ્ફુરતાથી પણ હેતુલક્ષી રૂપે ‘મેન્સ હોપ : મનુષ્ય આશા’માં આલેખવામાં આવ્યો છે. ‘ધ પાર્ટીઝન રિવ્યુ’ માં એફ. ડબલ્યુ ડયુપી લખે છે, ‘શેરીઓના યુદ્ધની આગવી લયંકરતા અને ‘રિપબ્લિકન આર્મી’નો સાચો નાયક શસ્ત્ર-સજ્જ શ્રમજીવી વર્ગના પરમાનંદ ખૂબ જ ચોક્કસાઈથી અને ઊર્મિસભર શક્તિથી વર્ણવે છે.’ પરંતુ માલો અડગ રીતે એકપક્ષીય નથી બનતા. પોતે જે પક્ષની પડખે છે એના પ્રતિ પણ નહિ. ડયુપી આગળ ચાલતાં કહે છે, ‘ઘણા ખરા લેખકોની પેઠે એ બંને છાવણીમાં પગ રાખે છે. ક્રાંતિ રિશ્તર નથી. એમાં ભરતી ને ચોટ આવ્યા જ કરે છે....

અને બુદ્ધિશાળી વર્ગ બંને વર્ગો વચ્ચે ઝૂકતો હોય છે; તે ભૌતિક રીતે મધ્યમ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નિહાળે છે : અને આક્રમણને પીછેહઠના લય પ્રમાણે મજૂર વર્ગ પ્રતિ ઢળે છે. પરંતુ માલોની કારકિર્દી અન્ય લેખકો કરતાં વધારે સન્નિ-ષ્ટતાથી યુરોપિયન બુદ્ધિશાળી વર્ગની તબક્કાવાસી કટોકટીનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.’

માલો આ પલટાઓ અને દેખાવોનાં પ્રતિબિંબ પાડતા જ રહ્યા. એ સ્ટેલિન ને ટ્રાટ્સ્કીનો વિરોધે તરફેણ કરતા. માર્ક્સવાદીઓના વિજયોને ખિરદાવતાં લખાણો પરથી એ એના પરાજયના મહાકાવ્ય પ્રતિ વળ્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધના આરંભમાં એમણે પોતાનું નામ ટેન્ક સૈનિકોમાં નોંધાવ્યું. કેદ પકડાયા, ભાગી છૂટ્યા અને ભૂગર્ભમાં ગયેલા મેકિવઝના સભ્ય તરીકે કિચાશીલ રહ્યા. જ્યારે યુદ્ધનો અંત આવ્યો ત્યારે માલો અંતિમ જમણેરી સરકારમાં જોડાયા, અને સરમુખત્યાર ચાર્લ્સ દે ગોલ્ડના ટેકેદાર બની પોતાના મિત્રોને તેમજ એમના તમામ અનુયાયીઓને આઘાત આપ્યો. એક વખતના ક્રાન્તિકારી તમામ યુદ્ધોને ધિક્કારનાર આજે યુદ્ધખોર બન્યા છે એવું તેમના પર દોષારોપણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે માલોએ એટલો જ જવાબ આપ્યો : ‘દુનિયા પલટાઈ છે : હું નથી પલટાયો.’ તેથી દગોલો એમને સંસ્કારમંત્રા નીમ્યા.

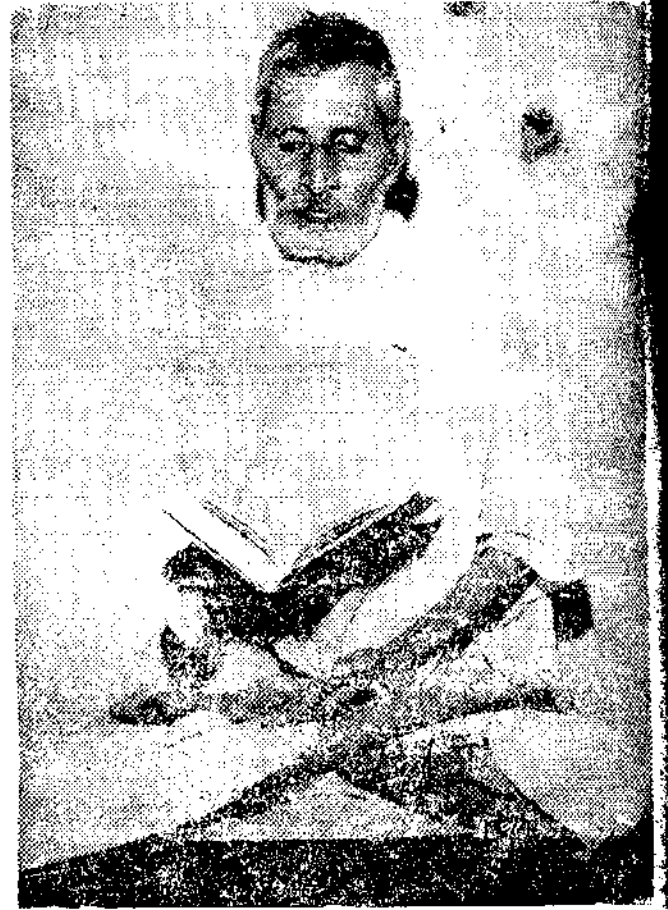
ભૌતિક માનવીમાં કશો જ ફેરફાર નજરે પડતો નહોતો. પચાસમે વર્ષે પણ એમનાં નીલવર્ણીં નયનો એટલી જ તીવ્રતાથી ચમકતાં. એમનો કેશકલાપ શ્યામ જ હતા. અને નિરાંતે બેઠા હોય ત્યારે એમનું મુખ વધારેમાં વધારે ભિડાયેલું રહેતું. એમના ઉત્સાહની તીવ્રતા અને એમનાં સાહસોના વિસ્તારે એમને કોમળ જ રાખ્યા હતા. એમનો ઠંઠો પ્રભાવ ચીનમાંથી લાધેલા જ્ઞાનતાંત્રીઓના દળાણે વધારે તીવ્રતા દાખવતો. એમનું જોમ અને વાતોડિયાપણું જરાય ઘટ્યાં નહિ. જેનેટ ફ્લેનરે એમને વિલક્ષણ પગપાળા પ્રવાસ કરનાર વાતોડિયા તરીકે વર્ણવ્યા છે. એ ચાલે છે એમ એમના મગજમાંથી શબ્દો ને વિચારો ઊત્તરાય છે અને પૂર્વતેવારી વિહોણા સર્જન રૂપે એમના મુખમાંથી બહાર સારે છે. જાણે એમણે હજી લખ્યા નથી એવા ગ્રંથોનાં લાંબાં અવતરણો ન હોય એમ વરસે છે અને વિચારના વેગની ગતિથી વહેવા માંડે છે. કેટલીક વાર તો કાન ઝડપી શકે એના કરતાં પણ એની ઝડપ વધારે હોય છે. એમની અતિરેકમરી

સ્મરણશક્તિ એ આમતેમ આંટા મારે છે તેમ તેમ એમને અતુસરે છે અને હવામાં સ્મરણોની મહેફિલ જગાવે છે. ઇતિહાસ, કલા અને મનુષ્યના જોખમી કિસ્મતની....એ ક્ષણે જેની જરૂર જણાય એની વાતો એ કરે છે.

ફલોરા ગોલ્ડસ્મીટર સાથેનું એમનું દાંપત્ય છૂટાછેડામાં પરિણમ્યું પછી એમણે એક લેખિકા જેનેટ કલોટીસ જોડે લગ્ન કર્યું. એ એક રેલવે અકસ્માતમાં મરી ગઈ પરંતુ માલોને એ પુત્રો આપતી ગઈ. એ વર્ષ પછી ઈ.સ. ૧૯૪૮ માં માલો મેરી મેડલેઈમ માલો : એમના સાવકા ભાઈની વિધવા સાથે પરણ્યા. જેનેટ ફલોર કહે છે એમ બંધુના સાહસિક વારસા તરીકે એમને સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. રેલેન્ડ માલોને ગેસ્ટાપો પકડી ગઈ ત્યારે કદાચ પોતે પાછો ન ફરે તો પોતાની પત્ની આન્દ્રે માલોને એ સોંપતા ગયા હતા. એમને કયાં લઈ જવાશે એનો અંદાજ કાઢી શકાય એમ નહોતો. રેલેન્ડ કેદીઓની છાવણીમાં જ અવસાન પામ્યા. અને બીજા સાવકા ભાઈ કલોડ માલો પણ વિરોધી હિલચાલનો ભોગ બન્યા. ત્રણ લડવૈયામાંથી કેવળ આન્દ્રે એકલા જ બચવા પામ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૫૩ માં માલોએ ઘણા જેને વધુ ટકે એવું નહિ છતાં ઘણું જ ઉત્તેજક એવું પુસ્તક ‘ધ વોઈસિસ ઓફ સાયલન્સ : શાંતિના સૂર’ પ્રગટ કર્યું. અગાઉના રણ-ક્ષેત્રનું અવલોકન દાખવતા ‘ધ સાયકોલોજી ઓફ આર્ટ : કલાનું મનોવિજ્ઞાન’ પરથી માલોએ મનુષ્ય અને તેની કલાત્મક અભિવ્યક્તિનો ચિત્ર ઇતિહાસ આલેખ્યો. ડોર્ડોનની ગુફાઓના પાષાણયુગની માનવકૃતિઓથી માંડી અર્વાચીન યુગના કદબી ન શકાય એવાં હવાઈ જહાજો સુધી : ઇન્જિનિયરના અવયવની કામગીરી દાખવતી ‘મમી’ની પેટીઓથી માંડી કેટલીકવાર ન કળી શકાય એવાં પિકાસોનાં રંગચિત્રો સુધીની કલાત્મકતા એમણે દાખવી. માલોના અર્થઘટન પ્રમાણે તમામ કલા ક્રાંતિ છે : વિનાશ સામેનો વાંધો છે. મૃત્યુ અને માનવની કરુણ મર્ત્યતા સામે ખંડખોર વૃત્તિ છે. જે કાંઈ કલાકાર આલેખે છે, રંગે છે, શિલ્પમાં મઢે છે, જીભું કરે છે અને એક યા બીજી રીતે સતત સર્જન કરતો રહે છે એ કેવળ પ્રતીક નથી પરંતુ સમયના શત્રુત્વને પડકારવા યોજાયેલી નક્કર છબી છે. ‘આપણે નિષ્કૃષ્ણ જઈએ જ શા માટે?’ કાવ્યાત્મક રીતે જ નહિ પણ રસવિહોર

બની માલો પુકારે છે. ‘યુગ યુગાન્તરથી આવતા અવાજ સાંભળવામાં આપણે શા માટે નિષ્કૃષ્ણ જઈએ? તૂકાન સમુદ્રના કીચમાં ઉદ્ભવતા પડકારને ઝીલવામાં મહાન કલાકારોએ આપણા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી છે. એના પ્રભાવને આ ચીલે ચઢાવનાર રણકાને સાંભળવામાં, અને ફલોરેન્સ સમાધિઓ પર માઈકલ એન્જેલોએ લટકાવેલા રૂપેરી ઘંટનાદના પડછંદ પારખવામાં આપણે શા માટે નિષ્કૃષ્ણ જઈએ? સાગરમાં વિલીન થઈ ગયેલાં મહાનગરોમાંથી ઊઠતો ગૂંગળાઈ ગૂંગળાતો ઘંટારવ પણ એવો જ ઘંટનાદ છે. એને કેવીસરીએ? કલા સ્વરૂપ આપે છે ત્યારે સ્વરૂપ બદલે છે કલા આકાર આપે છે : ફરીથી આલેખે છે અને જાળ રાખે છે. માલો કહે છે, કલાની વાર્તા એ માનવની વાર્તા પણ છે જ.

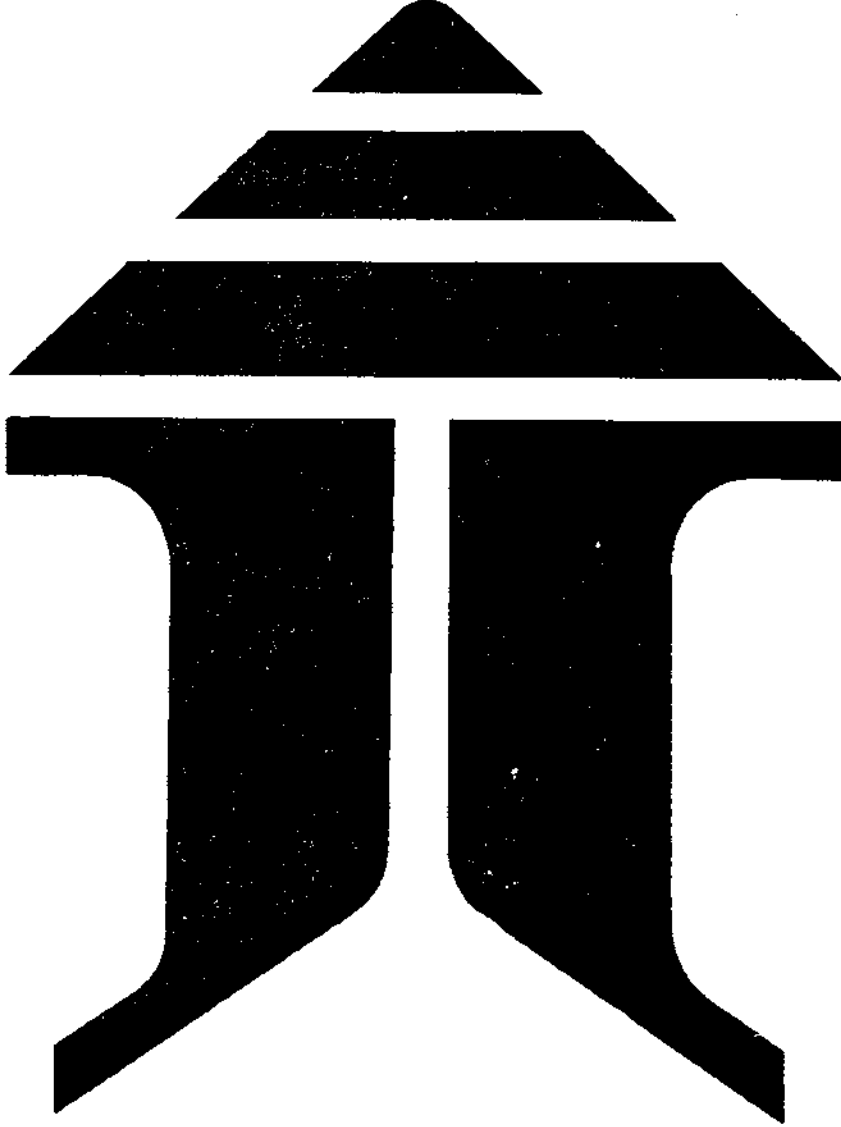

શ્રી પ્ર. માળીલાલ ગાંધી

સરડોઈ

(દિગમ્બર જૈનધર્મના પાયાનાં મૂલ્યોને સમજી જીવનમાં ઉતારવા જેઓ સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.)

કાળવીખીડ હાઉસીંગ યોજના

પ્રયોજક અને માલિક :

પાલીતાણા સુગર મીલ્સ પ્રા. લીમીટેડ

(લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રીઅલ એસ્ટેટ ડીલિંગ યુનીટ)

૨૫૬૦, હાયમંડ ચોક, “પારસમણી” ભાવનગર

સ્વ. કપિલાબેન જયંતિલાલ શાહ

સ્વ. કપિલાબેનનો જન્મ સાયરકાંઠાના મોડાસા ગામમાં એક આચાર્યના ઘરે થયો હતો. પિતાનો અમૂલ્ય વારસો લક્ષ્મીનો નહિ પણ જ્ઞાન, સંસ્કાર અને ચારિત્ર્યનો હતો. શિક્ષણ મેટ્રીક સુધીનું પણ જીવનની કઠોર વિદ્યાપીઠમાં એમનો અનુભવ વિશાળ હતો. એમના પગલે પતિના ઘરમાં સમૃદ્ધિ આવી. બહેનને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થયો. તે અમનચમન રહેવા માટે નહિ પરંતુ સમાજસેવાના સાધન તરીકે વાપરવા પૂરતો જ હતો. બીજી શ્રીમંત મહિલાઓની પેઢે પોતે મોટા સમારંભો, નાટકો અને ક્લબોમાં ફરી શક્યા હોત પરંતુ એમણે પોતાનો સમય, શક્તિ અને સંપત્તિ અનેક મૂંઝવણો અને વિઠાણાઓ વચ્ચે રહી મૂક્યા હતાં કરતી કમનસીબ બહેનોની આપવીતી સમજવામાં, તેમને માર્ગદર્શન અને મદદ કરવામાં વાપર્યો. વિદ્યાર્થીએ એમને સંતાન ન આપ્યાં, સારું જ થયું, એમનું વાતસલ્યભર્યું હૃદય પ્રેમ અને કડુણાથી જીભરાતું રહ્યું, 'છલકાતું' રહ્યું. એમનાં સંતાનો સેંકડો હતાં. શહેરમાં સંભાળી લઈ, શીખવી, કેળવી સંસારમાં મૂકી એમની દીકરીઓ અનેક હતી. પણ સાયરકાંઠા તો એમની કર્મભૂમિ હતી, ત્યાંના સેંકડો બલકે હજારો આદિવાસીઓ એમને માતા ગણતા. પોતાના પાત સાથે ગામેગામ, શેરીએ શેરીએ અને ઘર ઘર ફરી એમણે દુઃખીઓને-ભૂખે મરતાંને અનાજ આપ્યું, વસ્ત્રો આપ્યાં, નિશાળો માટે ફંડકાળા ભેગા કર્યા, બીજાઓનો પરિવાર ચાર પાંચ કે સાત આઠ જણનો હોય છે. આ બહેનનો પરિવાર સેંકડો હજારોનો હતો.

સઘળા પ્રવૃત્તિઓમાં ઘર કે પતિ પ્રત્યે લેશમાત્ર દુર્લક્ષ કર્યું નહિ. નાનામાં નાની બાબતમાં પતિની કાળજી રાખતાં. સત્સંગનો એમને ભારે શોખ. ડોંગરે મહારાજનાં પ્રવચનો કદી ચૂકતા નહિ. એમના શબ્દો ટાંકી લેતાં, તે ઉપર ચિંતન મનન કરતાં, તેને જીવનમાં ઉતારતાં. તેથી જ એમનું જીવન પ્રેમ, જનસેવા અને માનવતાથી સભર હતું. અત્યંત સમૃદ્ધ હતું.

ઈશ્વરની ગતિ અકળ છે. જેમની જરૂર અહીં અત્યંત છે તે એને પણ પ્યારા હોય છે. આ બહેનને પણ તેડું આવ્યું અને હસતે મોઢે સર્જનકારને જીવન સમર્પણ કર્યું. એ બહેન તો જીવન ધન્ય કરી ગયાં. ખોટ ગરીબોને જ રહી, પણ એમનો આત્મા બીજા અનેકાને જનસેવાનાં કાર્યોમાં પ્રેરણા આપતો રહેશે.

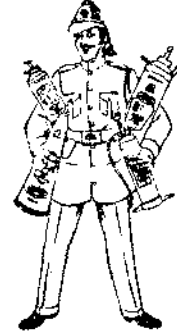
SAVE NATION'S LIFE, PROPERTY & PRODUCTION
BY

FIRE EXTINGUISHERS & ALLIED REQUISITES

FASTER
THAN FIRE

FIGHT
WITH FIRE

TASTED &
APPROVED BY
NATIONAL
TEST HOUSE
ALIPORE,
CALCUTTA &
BOMBAY.

APPROVED BY
THE TARIFF
ADVISORY
COMMITTEE.
BOMBAY.

MANUFACTURED BY

SWASTIK INDUSTRIAL CORPORATION

(FIRE PROTECTION AND SAFETY ENGINEERS)

HEAD OFFICE:
B 26-27-28, VITHALWADI
INDUSTRIAL ESTATE,
P. B. NO. 73
BHAVNAGAR-364 001 (GUJARAT)
GRAM: "FIREMASTER"
OFF. : 7007
PHONE: FAC. : 5051

BRANCH OFFICE:
140, VALLABH BAUG LANE,
6, KRISHNA KUNJ,
GHATKOPAR,
BOMBAY-400 077
PHONE: 674 919
675 922

Grams : PARAMITE

Phone :
313833
256861
294607

RAICHAND & SONS

Samarath Electricals

Dealers in Siemens Electrical Equipment &
Wires & Flexibles.

5-7, Picket Cross Road, Lohar Chawl,

Bombay- 400 002.

કમલ્યુ. એચ. ઓડીન

પાંત્રીસ વર્ષના થયા ત્યાં સુધી વીસ્ટન હુ ઓડીન એક તૂકાની તરવ હતું. આટલાંટિકના બન્ને કિનારે એની ભારે અસર હતી. ‘અર્વાચીન કવિવરોનું પ્રદાન’ એ આખાય અંથનું જ્યારે ‘ઓડિન ને પછી’ આપવામાં આવ્યું ત્યારે એમનાં કાવ્યો પરાવર્તન બિન્દુ અને સીમાસ્તંભ તરીકે સ્વીકારાયાં. એનું પેટા શીર્ષક પણ એટલું જ મહત્વનું હતું : ‘કાવ્યની મુક્તિ.’

ઓડીનનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૦૭ ના ફેબ્રુઆરીની એક-વીસમી તારીખે. જન્મસ્થાન યોક. જન્મભૂમિ ઇંગ્લેન્ડ. નિવૃત્ત ઓફિસરનો દીકરો. પ્રેશામ સ્કૂલમાં એ ભણ્યા. એ શાળા હોલમાં આવેલી. પછી ઓક્સફર્ડની કાઇસ્ટચર્ચ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. ત્રેવીસ વર્ષની વયથી અડાવીસ વર્ષની વય સુધી મેલબર્નની એક શાળામાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. એમના આરંભના ગીત ‘ઓડ : હુ માય પ્યુપિલ્સ : મારા વિદ્યાર્થીઓને !’ નામના એમના કાવ્યમાં એમના અનુભવના પડછંદ પડ્યા. પછીને વર્ષે એમણે એક ‘ફિલ્મ યુનિટ’-ચિત્રપટ સંસ્થામાં કામ કર્યું. ત્રીસમે વર્ષે એમને ‘કિંગ્ઝ પોએટ્રી મેડલ : રાજાનો કાવ્યના માટેનો સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. એક અંગ્રેજી માસિકનો આખાય અંકે એમની કૃતિઓ જ પ્રગટ કરી. એ સ્પેઇન ગયા. સ્પેનિશ કાન્તિના ગાળામાં ‘લોયલિસ્ટ’ પક્ષમાં રહી ‘એગ્યુ-લન્સ’ હંકારી. એ વર્ષ પછી એમણે એરિકા માન સાથે લગ્ન કર્યું. થોમસ માનની એ દીકરી. પછી અમેરિકા આવ્યા. પ્રથમ ઓળખપત્રે કઢાવ્યા. ઈ.સ. ૧૯૪૬માં એ એ યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સના પાક્કા નાગરિક બન્યા. આ ગાળા દરમિયાન ઓડીને કાવ્યોના ચાર ગ્રંથ, ત્રણ નાટકો, એક નવલિકા સંગ્રહ અને એ પ્રવાસ ગ્રંથો તથા ત્રણ કાવ્ય સંગ્રહના લેખક બની ચૂક્યા હતા.

ઓડીનનાં આરંભનાં કાવ્યોમાં એની ચોંટાવનારી ચતુરાઈ અને આત્મવિભાજિત તત્ત્વજ્ઞાન તરી આવે છે. કવિ ‘જૂની ટોળીને ઉતારી પાડવામાં નિર્દય છે : અટોળીએ વિશ્વને કુરુણને મિથ્યાડંબરી બનાવી છે છતાં એ સામે પક્ષે જઈ એસવા પોતાની જાતને સમજાવી શક્યા નથી. યુદ્ધમાં જેમના પર દમ મારવામાં આવ્યો છે ને શાન્તિમાં જેને ચૂસણીતિના ભોગ બનાવવામાં આવ્યા છે એમના વિષે

એમણે બોલ નાખ્યા. છતાં એમાંના એક પણ એ નહોતા. હા, એમને માટે અગમ્ય હમદર્દી ધરાવતા ખરા દિલથી એમને પડખે ઊભા રહેતા. એમની સાથે સંપૂર્ણ સહભાગી થવામાં અંતરાય રૂપ એમનાં કાવ્યોમાં પુરાયેલી ભાવના છે. કોઈને પણ વહેમ જાય એવી એ કડક અને ખાનગી છે. ‘ઓડીન પોતાને માટે ને પોતાના થોડાક મિત્રો માટે લખે છે, એવું એમના પર દોષારોપણ કરવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે હકીકતમાં એ એમને સાકાર કરના અને બીજાને અન્તર્ગત વિચારસરણી અને અસ્થર નિર્ણયો કેવા હોય એનો કોઈ માર્ગ શોધી કાઢવા એ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા.

ઓડીન ત્રીસ વર્ષના હતા ત્યારે એમણે ‘આ ટાપુ ઉપર’-‘ઓન ધિસ આઇલેન્ડ’ લખ્યું. એમાં સામાજિક ભાવનાનાં દર્શન થાય છે. ત્રણ વર્ષ પછી એમણે ‘અનધર ટાઇમ : બીજો સમય’ લખ્યું. એમના શબ્દોએ સાદાઈ પકડી એમના બોલ સચોટ ને સીધા બન્યા. રોજિંદા જીવનની અશ્લીલતાઓ અને પ્રસંગોપાત્ત દેખાતી હપોતિરેકતાનો મેળ સાધવા ઓડીન સામાન્ય વાક્યોને અને ઉચ્ચ પ્રકારની કુલીન અભિવ્યક્તિને પાસે પાસે મૂકે છે. હળવા છદો વાપરે છે. લોકગીતોના તાલનો ઉપયોગ કરે છે. રાસ અને ગ્રામ્ય છંદો વધારે વાપરે છે અને એ રીતે વિજ્ઞાનનાં અદ્યતન સંશોધનો અને પુરાતત્ત્વમાં પુરાતન રોમાંચક શમણોનો વિરોધ સ્પષ્ટ કરે છે. એક વાર ઘડીક ઓડીન ચોખલિયો વિદ્વાન જણાય છે અને બીજી બાજુ પ્રબલો માનવી દેખાય છે અને એ રીતે ગૌરવ ને તૂકાનનો સંઘર્ષ દાખવે છે. ઓડીનનાં દ્વિમુખી વ્યવહારનાં ઊંડાણ સમજતાં વાચક ઘણી વાર ગૂંચવાઈ જાય છે. એને એમ લાગે કે કવિ મજાક ઉડાવે છે : ઠેકડી કરે છે. ‘કાનૂન તો છે સૂર્ય : એવું વહે છે માળીઓ’ નામના કાવ્યમાં એ લખે છે :

‘કાનૂન, વદે કાઝી, નિહાળી નાકની નીચે,

સ્પષ્ટ ને ગંભીર વાણી, બોલશે :

કાનૂન, મેં પહેલાં કહ્યું છે આપને,

કાનૂન, હું ફરીથી વિવેચન તો કરું :

કાનૂન એ કાનૂન છે.’

પરંતુ જેમ જેમ આપણે પાનાં ઉથલાવતાં જઈએ છીએ તેમ આપણને અતિશય કુમાશ અને સ્પષ્ટ ભાવાત્મકતાની જાંખી થાય છે. પ્રાકૃતિક રીતે જ જે ઊર્મિગીતનો કવિ હોય એ જ આવું પ્રણયગીત લખી શકે :

નિદ્રાભયુ મસ્તક ઢાળી દે, સખે !
 દગાબાજીભયા મુજ હાથ પર માનવ બની :
 જવરની પીડાઓ સુમય સાથે વહી જશે :
 વિચારવંતા બાલના વ્યક્તિત્વ શા સૌંદર્યને
 સમાધિ તણી દ્વણિક ના દાખવે.
 ‘મર્ત્યને અપરાધી માનવ હો ભલે,
 જંપી જવા દેજે ઊગે સૂરજ : સુધી :’
 સૌંદર્યનેા સંભાર એ મહારા મને.

પુરાતન રાસમાં સંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ દાખવતો અર્વાચીન કવિ કદાચ ઓડીન એકલો જ હશે. સ્ટીવન સ્પેન્ડર સાથે ઓડીન ઇંગ્લેન્ડમાં નિકટના પરિચયમાં આવ્યા હતા. એ ફરિયાદ કરે છે, ‘ઓડીન કેટલીક વાર વધારે પડતી સામગ્રી લાદે છે.’ પણ વળી પાછું તુરત જ ઉમેરે છે. ‘છતાં એની કૃતિમાં એવું જોમ છે : સ્ફટિક ઉત્પત્તિ છે કે એમના સમકાલીનો અંબર્ષ બાય છે’ પોતાની ત્રીશીના મધ્યમાં ઓડીને ‘ધ ડબલ મેન : દ્વિદલ માનવી’ અને ‘ફોર ધ ટાઈમ બીઈંગ : વર્તમાન ઘડી માટે :’ નામક એ ત્રણે પ્રગટ કર્યા. અને પોતાની પેઢીના એ અતિશય વિવાદી અને આગાહી ન કરી શકાય એવા કવિ કેમ લેખાય છે એ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે એમનું ‘ધ ડબલ મેન’ કાવ્ય સત્તરસો લીટીનું કાવ્ય છે. એમાં ઓડીન વૈવિધ્યપૂર્ણ માનવીની વાત કરે છે. સમકાલીન કવિઓમાં અતિ પ્રયોગ-શીલ કવિ તરીકે ઓડીન આ કાવ્યમાં પ્રકાશથી વધાવી લેવામાં આવ્યો. પોપની શાળામાં એસી જનાર તરીકે એને અભિનંદન આપવામાં આવ્યા. ‘ફોર ધ ટાઈમ બીઈંગ’માં એ ખંડકાવ્યો છે. ‘ધ સી એન્ડ ધ મિસ્સ’માં સમુદ્ર ને ઇર્ષણ : શેક્સપિયરના ‘ધ ટેન્પેસ્ટ’ તૂકાન પર તાજગી ભરી સવિસ્તાર ટીકા કરેલ છે. અને એમનું શીર્ષક કાવ્ય ‘ક્રીસમસ કેન્ટેટા’માં પ્રાચીન અભિવ્યક્તિ અને આમ્ય ઓલી જોવા મળે છે. એ એક આનંદપ્રદ ને ઊંડો વિરોધા-ભાસ છે. અહીં અને બીજે એ વાત સ્પષ્ટ હતી કે ઓડીને એક વિરલ વસ્તુ સાધ્ય કરી હતી. હજવાં કાવ્ય અને વકતૃત્વ તેમ જ ઊંચા જોમ ને ઊંચી ગંભીરતા વચ્ચેનાં અંતરાયો તોડી નાખ્યા હતા.

ઇલિયટની પેઠે ઓડીનનાં આરંભનાં કાવ્યો પણ પ્રતિ-રોપમાં, ઉપહાસયુક્ત કડવાશથી, સાહસી અને ઉદાસીન :

જ્ઞાનતાંતુના અમાપ દબાણ નીચે ઝૂમતી આફ્રિકા ઓળા નીચે લખાયેલાં છે. જેમ જેમ એ પ્રોઠ બનતા ગયા તેમ તેમ ઓડીને પોતાના જમાનાની લઘુકારયુક્ત વિચારસરણીનું પૃથક્કરણ કર્યું એટલું જ નહિ પણ ત્રાસ સામેનો પોતાનો અત્યાચાર, પોકળ વાતોનો વિરોધ ને કલ્યાણભાવના વિહોણા સૌંદર્ય પ્રતિના વહેમની પણ ચકાસણી કરી. એમનો નિરાશા-વાદી અંગત પુકાર ધાયલ માનવતાના ચિત્કારથી ભરપૂર હતો. ચાળીસ વર્ષની વય થતાં થતાંમાં ઓડીનનાં કાવ્યોનો વિકાસ ને વિસ્તાર વધ્યો. એમાં હમદરી પણ આવી. ‘ઓડિન એન્ડ આફ્ટર’માં ફ્રાન્સીસ રકાર્ડ કહે છે તે પ્રમાણે ‘અર્વાચીન મનોવિજ્ઞાન ને સામાજિક સૂચો માટે એક સફાર્ધર બની રહ્યું.’ ઇલિયટ ભૂતકાળમાં ડૂબી ગયા છે ત્યારે ઓડીન અતિ સ્થાનિક નીવડ્યા છે. પરંતુ એમની દષ્ટિ ભાવિ પર મંડાતી જણાય છે. એમનાં કાવ્યોમાં અસંખ્ય વિષયોના ખ્યાલો તરવરે છે. છતાં એ સૂચક બનાવવામાં શક્તિશાળી નીવડ્યાં છે અને કેટલીક વાર કર્કગાડ, ફોઈલ, હેનરી જેઈમ્સ, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, થીસ્ટ, રિલ્કે, આઈન્સ્ટાઈન અને એડવર્ડ લિયર જેવા વિચારકોના આવશ્યક ખ્યાલો દાખવી બાય છે. આ બધાથી જરા પણ દબાયા સિવાય એમણે બધાને સંબોધન કર્યું છે.

ઇલિયટ સાથે ઓડીનની સરખામણી આવશ્યક બની બાય છે. ‘ધ વેઈસ્ટ લેન્ડ : વેરાન પ્રદેશ યા ફોર ક્વાર્ટેલ્સ : ચાર કડીઓ’ ની તોલે આવે એવી કૃતિઓ ઓડીને લખી નથી છતાં ઇલિયટ પછી સૌથી વધારે અસર કરી ગયા હોય એવા કવિ તરીકે ઓડીનને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. એમ જણાય છે કે હકીકતમાં ભૌગોલિક તથા કાવ્યાત્મક ન્યાય તોલવામાં આવ્યો છે. ઓડીન ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મ્યા હતા છતાં એ યુનાઈટેડ સ્ટેઈસમાં સ્થાયી થયા જ્યારે ઇલિયટ મીસુરીમાં જન્મ્યા હતા છતાં એમણે પોતાનો અમેરિકન જન્માધિકાર બ્રિટિશ નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે છોડી દીધો હતો. વળી ઇલિયટ પેઠે ઓડીને પણ માનવ સ્વભાવ પ્રતિ ધૂણા દાખવતાં દાખવતાં રહસ્યવાદ પ્રતિ પ્રગટિ કરી છે સંસ્કૃતિના અવિશ્વાસથી ધાકી એના માટે ધાર્મિક આશા અપનાવી છે. ‘ધ એઈજ ઓફ એંગ્ગાયટી : ચિંતાયુગ’માં એ યુગનું એમણે નામ પાડ્યું છે. આ વિષાદભરી બોધવાર્તા ઈ.સ. ૧૯૪૮ માં પુલિટ્ઝર પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું છે. ‘ધ એઈજ ઓફ એંગ્ગાયટી’ ઓડીનના ગુણો

આગવું પ્રદર્શન છે. ઈ.સ. ૧૯૪૦ ના એક ખાસ પ્રકારના વ્યંગમાં કહીએ તો એ છે કે એંગ્લો સેકસન યુગમાં પહોંચી જાય છે અને ‘બીવોફ’ ની ત્રેવડા પુનરાવર્તનવાળી સખ્તાઈ ની એના પર વિષમ અસર પડે છે. પરિણામે એટલું સચોટ છે કે એક મૃત્યુનૃત્ય જેવું નૈતિક નાટક રચાય છે અને એની અસંગતતા ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહી જાય છે. ઓડીન પછીના નાટક ‘પરગેટરી’માં ક્ષણિક ભ્રમ ને બખડાટનું મિશ્રણ કરે છે. આ શહેરી દબદબાભરી પ્રાસંગિકતામાં ન્યૂયોર્કના મહિરાગૃહમાં ચાર માણસો મનુષ્યની પાત વય દુઃખની સાત કલાઓ આલેખે છે. તેઓ રમણોની કીચડવાળી ભૂમિમાંથી ભ્રમના રણમાં આગળ વધે છે અને ખોવાયેલા નાવક માટે — અદૃશ્ય ઈશ્વર — માટે વિલાપ કરે છે ને નિષ્ફળતા અનુભવે છે. એમાં કેવળ અન્ય જીવન અને અન્ય મૂલ્યોની આછેરી આશાની જ ઝાંખી થાય છે બીજા વિભાગના આરંભમાં આ રણકો મુખરિત બને છે :

જૂઓ બાળક પારણામાં નિરાધાર પડી રહ્યું :
છતાં સદાચારી છતાં શમણાં મહી ભય પામતું :
એનું નથી કાંઈ જ્ઞાન પણ બાણતું એ કરી શકે
વચ્ચે જાંહેરી બીણ છે : અપરાધ સામે પાર છે.
ગમે તે હો, ગમે ને કારણે કહો,
પ્રતિબંધ છે કૂદીને જવા : પ્રતિબંધથી લલચાય છે,
ભૂસકો મૂકે છે : ન્યાય એનો થાય છે.
માનવજીવો, તૂટવા કુટુંબ ને પરાધીન : લગી જાય છે.

મધ્ય આળીસમાં પહોંચતાં પહોંચતાં તો ઓડીન લેખક, સંપ્રાદક અને સંપાદક બની ચૂક્યા હતા. કાવ્ય-ગ્રંથો, નાટકો ને નિબંધોના અનેક ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા હતા. એમને વિવિધલક્ષી લેખક તરીકે તો સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા છતાં એમની મનોરંજક સંગવડ, એના તરંગી સ્વભાવ, ગંભીર સંગીત ને દીવાનખંડના કેલાહલી સંગીતનું મિશ્રણ ઇત્યાદિ માટે વિવિધ સૂરા ઊઠતા હતા. પોતાની જ શક્તિના એ ભોગ બન્યા હતા. એમના પ્રશંસકોની પ્રશંસાના પ્રત્યાઘાત રૂપે એક કવિજન્યના એ નિશાન બન્યા હતા. એમણે એમના દોષો શોધવાનું કાર્ય માથે લીધું હતું. ‘ન્યૂ બ્રિટિશ પોએટ્રીસ’ નામના ગ્રંથમાં યુવાન ‘આવાં ગાર્ડીસ્ટસ’ ના પ્રતિનિધિ તરીકે કેનેથ રેકસરોથે લખ્યું છે : ‘ભૂતકાળમાં નજર આવીએ તો આજે એમ લાગે છે કે ઓડીન વર્તુલ

સાહિત્યના મંડળને બદલે વ્યાપારી સહકારી મંડળી જેવું હતું. માફસંવાદીઓ પ્રત્યેની એમની હમદર્દી કદીયે બરાબર જાતની તો નહોતી જ. પણ તે પણ હવે અદૃશ્ય થઈ છે અને હવે એ પોતાની ખાસ પૌરાણિક કથાઓ, બહિર શાળાના વિદ્યાર્થી, ઉપવનવિહાર, ગ્રામ્ય નિવાસ, આદિ લગભગ વીસરી ગયા છે. એટલું જ નહિ પણ શ્રી જિરાદક હર્ડ સાથે કેટલીક વાર બી. બી. સી. વૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞાપના કરવાનું પણ એમણે બાબુએ મૂક્યું છે. ખાસ અમેરિકન હોલીવુડથી કંટાળેલી ધર્મભાવનાના પ્રતિનિધિ બની ગયા છે. બીજા બાબુ એટલા જ કડક છતાં ઓછા કિન્નાખોર મુક્તદાતા અસરે લઘુમતીની કવિતા સર્જવાનું એમમ પ્રેરતી બુદ્ધિવાદી નવું મિથ્યાગિમાન તોડી પાડ્યું હતું. યુવાન લેખકો માટે એ પદવિન્યાસ, લય અને કાવ્ય કદપત્તાને વિશાળ ખતાવી શક્યા હતા. કાવ્યો વાંચતી પ્રજાનો વિસ્તાર તો એમણે ચોક્કસ વધાર્યો જ હતો.

આ સ્વતંત્રતા માટે ભાગે ઓડીનની પોતાની વિરોધાભાસી વર્તણૂકને જ આભારી હતી. જાંચો, ઘાસ જેવા પીળચટ્ટા કેશકલાપવાળો ને આછાં ભૂરાં નયનો ધરાવતો ઓડીન સંકીર્ણ ‘પક’ જેવા લાગતા. અને આ ‘પક’ ના જેવો સ્વભાવ જ એમના શુભેચ્છકોને ચિંતા ઉપજાવતો. એમના કેટલાકને એમના એકાન્ત અને હાઠધેરનાં કનડગત કરતાં ચિત્રો ઉપરાંત એમનામાં ગંભીરતાની પણ જિણપ છે એમ એમના ટીકાકારો માનતા તેની સાથે સંમત થવા પ્રેરાતા. પરંતુ ઓડીને એમના લયને નાબૂદ કરવા કોઈ પણ બાતનું પગલું લેયું નથી જિલહું એમણે અર્થ રમૂજ રીતે ઘોષણા કરી છે કે પૂરતા લેખકો કલાની પાયાની બાંધિશ-તાની કદર કરી શકતા નથી. કોઈ પણ વસ્તુમાં શ્રદ્ધા રાખવી અને સાથે સાથે એની ઠેકડી ઉડાવવી એ બંને વાત શક્ય છે, એવું લોકો સમજી શકતા નથી.’ આથી એક એવી ફરિયાદ જિભી થવા પામી છે કે ઓડીનનાં કેટલાંક અતિ સહૃદય કાવ્યોમાંના કેટલાક ઉલ્લેખો પણ ‘એક વ્યક્તિ પ્રેમમાં છે. એનો પુરાવો પ્રણયકાવ્ય કરતાં કોઈ વધારે હોઈ શકે નહિ’ એ માન્યતાનો પુરાવો ન પણ લેખી શકાય.

ઓડીન ક્યારે જાંડી વેદના અનુભવીને અને ડડ્ડી ફીટસના કથન મુજબ પોતાની રમૂજ અમકતી ઓપ વિનાની

અભિવ્યક્તિ માત્ર દાખવતા હોય છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમની બૌદ્ધિક મજાક, નૈસર્ગિક કરુણા એમની બિન જવાબદારી અને એમની વિનમ્રતા સાથે સાથે જોવા મળે છે. લય, અર્થલય, શબ્દાનુપ્રાસ, વિસંવાદ અને સ્થગિતતા વગેરેમાં એવું કશું જ નથી જે એ ન કરી શકે. એ એવા તો ઉત્તમ કસબી છે, વાક્યખંડની રમતમાં એટલો તો રસ લે છે કે વાતોડિયાપણામાં સરી જતી પ્રવાહિતા અને વાતોડિયાપણું વાક્યાતુરીમાં પલટાઈ જતું હોય છે. તેની વચ્ચે ભેદરેખા દોરવી અશક્ય છે. ભાવનાતું પાતળું સ્તર કે વિષયના નજીવા સ્વરૂપને વાચક પાસે વિચાર કે આકાર અંગે ઓછો અભિપ્રાય માગે; પરંતુ સામાન્ય માનવી અંગે રોબિંદા પ્રસંગોમાં રાચવા પ્રેરાય એવી કલા એમણે સંપૂર્ણ રીતે સાધી છે.

એમની પછીની કૃતિઓમાં, ખાસ કરીને ‘નોન્સ’નાં કેટલાંક કાવ્યોમાં તેમ જ ‘અનધર ટાઇમ’ની કેટલીક પદ્યકૃતિઓમાં અગાઉની પ્રખ્યાત કૃતિઓમાં જ દેખાતા આંજી નાખતા ઝળકાટ જેવી માનવ ભાવોદ્રેક અને વિનમ્રતા નજરે પડે છે. હવે અવલોકનનું પ્રમાણ વધારે છે : કલ્પના ઓછી છે : જાંડી ભાવના વધારે છે. પોતાની પાસે જે છે તે તેમને ગમે છે છતાં એમને વધારે જોઈએ છે એ વાતની તેમને ખાતરી છે એવા અનિશ્ચિત માનવી પ્રત્યે ધૂણા દાખવવાને બદલે ઓડીન કરુણા દાખવે છે. એમની કલ્પનાઓ અગાઉની પેઠે જ ઘણીવાર ઠંડી અને અતિ અનિષ્ટ સૂચક લાગે છે. કેઈકે એમના દહેશતભર્યા બડબડાટની વાત કરી છે. પરંતુ એમની પાસે સંશોધનવૃત્તિ કેવળ પ્રદર્શન માટે નથી અને એમનું અસામાન્ય પાંડિત્ય સમૃદ્ધ સામગ્રી પ્રદર્શિત કરવા લોકોને દેખાડવા રજૂ થતું નથી, પરંતુ વિનિમય ઘેરો બતાવવા વપરાય છે. ‘ઇન મેમરી ઓફ ડબલ્યુ. બી. યીટ્સ’ જેવી અન્ય કવિને આપેલી અંજલિ કદી વાક્યછટામાં અટવાઈ જતી નથી. પરંતુ જે વ્યક્તિએ આપત્તિના ઓળામાં માનવ નિષ્ફલતાનાં ગુણગાન કર્યું, તેની સાથેનો આ દુનિયાની ગંદી પરિસ્થિતિનો વિરોધાભાસ દાખવે છે :

બૌદ્ધિક બેઇજજતી.

પ્રત્યેક માનવ વદનમાં અંકાર રહે છે.

ને કરુણાના સાગરે તાળાં દેવાય છે :

પ્રત્યેક દષ્ટિમાં ઠરી બાય છે.

ઓડીન વિમુખતાથી હતાશામાં અને મૃત્યુ સંપ્રદાયમાં ફાંફાં મારતી ને વિભાજિત શ્રદ્ધામાં સરે છે. એમની પ્રગતિ ‘સાગર ઘાંટ’ જેવી અધકારભરી ને જાંડી ભવિતવ્યતાથી ‘આપણે એકબીજાને આહવા જોઈએ યા યમશરણ થવું જોઈએ’ એવી ભાવના પ્રતિ આગેફૂય કરે છે. આ પોતાના જમાનાના તેજસ્વી વ્યંગલેખક ને કવિ પોતાના થીસ્ટ ઉપરના કાવ્યને સાદા ચોક્કસ અને મુખ્યત્વે હકારાત્મક પંક્તિઓથી આટોપે છે :

‘હૈયાના રણોમાં જે રૂઝવતાં સોત છલકાવો :
પઢાવો મુક્ત માનવને પ્રશસ્તિ ગીત બંધનમાં.

ડીલાન થોમસ

એકવીસમે વર્ષે ડીલાન માર્લે થોમસ ભાવનાની સળગતી ભયંકરતા અને અભિવ્યક્તિની અજોડ ભલક સાથે વિશ્વમાં ચમકી ઊઠ્યો. રાબેતા મુજબના પ્રયોગાત્મક પ્રથમ પ્રદાન સિવાય અને કેઈ પણ પ્રકારના પૂર્વ ઇતિહાસ સિવાય એ પોતાના યુગનો એ અતિ ઉત્તેજના પ્રેરક કવિ બની ગયો. એમના કરુણ દૂંકા જીવનમાં એમણે પોતાનાં કાવ્યોની થોડીક પુસ્તિકાઓ, એક વાર્તાસંગ્રહ અને ‘પોર્ટ્રેટ ઓફ એન આર્ટિસ્ટ એઝ એ યંગ હોગ : કલાકારનું રેખાચિત્ર’ જેવાં આત્મકથાત્મક રેખાચિત્રો અને એક નાટક પ્રગટ કર્યાં. આ પ્રકાશનો દ્વારા એમણે અંગ્રેજી સાહિત્યને વમળ પ્રેરતી કલ્પનાઓ, ઘેલી ઉપમાઓ અને તારસંગીતથી સમૃદ્ધ કર્યું. નવાં દશ્યો : નવા રણકા ને નવી ભાવનાઓ આપી વર્તમાન ભાવાને તેજસ્વી બનાવી.

જન્મ ઈ.સ. ૧૯૧૪ ના ઓક્ટોબરની ૨૭ મી તારીખે. જન્મસ્થાન સ્વેનસીનું એક વેદશ દરિયાઈબંદર. અંગ્રેજીના શિક્ષકનો પુત્ર. ગામની ગ્રામર સ્કૂલમાં ભણ્યો. સ્થાનિક લોક-કથામાં વધારે આકર્ષાયો. વર્ગના અભ્યાસક્રમમાં ઓછો રસ પડતો. એની શાળાના સહાધ્યાથીઓથી કેઈ વાતે જુદો તરી આવે એવો એ નહોતો. એમના જ કહેવા પ્રમાણે કિશોર તરીકે એ વામણા, પાતળા, અનિશ્ચાયક રીતે પ્રવૃત્તિ-શીલ, વહેલા ગંદા બની જતા વાંકડિયા વાળવાળા હતા. ગ્રામર સ્કૂલ છોડતાંની સાથે જ એમનું સામાન્ય શિક્ષણ પૂરું થયું. પછી નટ, વર્તમાન પ્રતિનિધિ, સમીક્ષક, સ્ક્રિપ્ટ લેખક અને એવા વિવિધ વ્યવસાયો દ્વારા એ પેટિયું કાઢવા

લાગ્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં એમણે વિમાન વિરોધી તોપચી તરીકે કામ કર્યું. આમ થોમસ કાવ્યોના ઝપાટા ને રક્ષાકતા માટે એમનો અનુસવ કામ લાગ્યો હશે એમ ધારવામાં આવે છે. બાવીસમે વર્ષે એમનું કેઈટલિન મેકનામારા સાથે લગ્ન થયું. એમને ત્રણ સંતાનો થયાં. બે પુત્રો દ્વેવિલીન ને કીમ અને એક પુત્રી એઇરન. કાર્માથેનશાયરના એક માછીમારોના ગામમાં એ સ્થાયી થયા. એમનું નિવાસસ્થાન ‘બોટ હાઉસ’ કહેવાતું. અગાઉ ત્યાં નૌકાઓ લાંગરતી.

વીશીના વચગાળામાં એમણે બ્રિટિશ ઓડકાસ્ટિંગ કંપની માટે ગીતો ગાવા માંડ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૫૦ માં એમણે યુનાઈટેડ સ્ટેડ્સ ઓફ અમેરિકાની પહેલી જ વાર મુલાકાત લીધી. બે વર્ષ પછી એ પાછા ફર્યા. ઈ.સ. ૧૯૫૩માં એ પુનઃ અમેરિકા ગયા. એમનાં કે અન્યનાં ગીતો ગાતાં જોણે જોણે એમને સાંભળ્યા એમના સ્વરની તરંગાવલિ, હલકની ચંચળતા અને મંત્રોચ્ચાર જેવી બહુ શક્તિને વીસરી શક્યા નથી. યુનાઈટેડ સ્ટેડ્સમાં એમણે અર્ધ લાવના-શીલ જાંચે અવાજે ગીતો ગાયાં. એમનામાં શેલી જેવી પવિત્રતા હતી. એથી બધા રસવિભોર બની જતા. એમનાં છપાયેલાં કાવ્યો સમજી શકતા નહોતા એવા વાચકો એમને એ જમાનાના પ્રભાવશાળી વાચક લેખતા.

ડીલન થોમસ અમેરિકામાં સ્થાયી થયા. ‘મને ન્યુયૉર્કમાં ઝાઝી શ્રદ્ધા નથી’ એ કહેતા, ‘પરંતુ થર્ડ એવન્યુ મને ગમે છે.’ એક બલાસીઓનું મદિરાગૃહ એમને ખાસ પસંદ હતું. ડીલન ફરિયો જોતાં જ વેદશ બની જાય છે. એના મિત્રો એને સાહિત્યિક ને સામાજિક મિલનસ્થળ-કલબ-લખતા.

પાંત્રીસમે વર્ષે થોમસ પોતાનું વર્ણન કરે છે; ‘વૃદ્ધ, વામણો, શામળો, બુદ્ધિશાળી, ચમકતાં બાલિશ નયનો.... ટાલિયો....ઓખો : એની નાજુકાર્થ અદરશ થઈ હતી. એનું શરીર ભારે થયું હતું. એ અતિશય સ્થૂલ નહિ છતાં ભારે ને લાવણ્ય શુભાવ્યા વિના, મંદ ભાસતા. યુનાઈટેડ સ્ટેડ્સની ત્રીજી મુલાકાતે એ ગોર રેડ્વીન્સ્કી સાથે એક નાટકની યોજના અંગે ચર્ચા કરવા ગયા હતા. એ નાટકના આરંભની રૂપરેખા તો કચારની ચે તૈયાર કરી નાખી હતી. કેલિફોર્નિયામાં રચયિતાના નિવાસસ્થાને એસી ડીલન એને વિસ્તારવા માગતા હતા. એમનો કાવ્યસંગ્રહ તાજેતરમાં જ

સનસનાટીભર્યો આવકાર પામ્યો હતો. ન્યુયૉર્કમાં પોતાની ઓગણચાળીસમી વર્ષગાંઠ જીજવતાં એ આનંદ અનુભવી રહ્યા હતા. પરંતુ આ ઉત્સવોના પરિણામે બીમારી આવી ને બીમારીને પરિણામે અચાનક અંત આવ્યો. થોમસને સેન્ટ વિન્સેન્ટ હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં, ચિકિત્સામાં માહિતી સાંપડી કે એ ‘એન્સેફાલોપથી’ : મગજના એક ભયંકર રોગથી પીડાઈ રહ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૫૩ના નવેમ્બર મહિનાની નવમી તારીખે એમનું અવસાન થયું, બે જ મહિના પછી.

થોમસનું પહેલું પ્રકાશન ‘અદાર કાવ્યો’ લખ્યાં ત્યારે એમને માંડ વીસ વર્ષ થયાં હતાં. પરંતુ કેનેથ રેક્સરોથ પોતાના ‘ટર્સ બ્રિટિશ પોએટ્સ’ નામના ગ્રંથમાં કહે છે એ પ્રમાણે એ કૃતિ ‘કાવ્યના નશામાં’ ચસ્ત એવા શાળામાં જતા વિદ્યાર્થી કિશોરની એ ઉત્તેજક કવિતા હતી. સ્વીત-બર્ને જેમ ‘કાવ્યો ને રાસ’ પ્રગટ કરી એક નાનકડી કૃતિથી ઘડાકો કર્યો હતો તેવો જ આ થોમસનો ઘડાકો જ હતો.....થોમસ જંગલી સરદાર જંગલીઓ પર આક્રમણ લઈ જાય છે તેનું આલેખન કરે છે. એમના આલેખનમાં એક દબાઈ ગયેલી સંસ્કૃતિની આધ્યાત્મિક મહત્તા ચમકે છે. સેક્સન મશાલે નાખેલી સેન્ટિક છાયાનાં દર્શન થાય છે. એમાં એને વાચા મળી છે : દેહ મળ્યો છે. ‘ધ વર્ડ્સ આઈ બ્રીધ : મહારુ’ જગત’ નામના ગ્રંથમાં જ્યારે થોમસની ત્રણ કૃતિઓ સંગ્રહાઈ ત્યારે એમાં લેખકને સરચિયાલિસ્ટ-વાસ્તવવાદીઓમાં અતિ દર્શનીય અને પોતાને ‘એપોકેલિપ્સ’ કહેવાતા બંડખોર લેખકોના મંડળના અગ્રણી તરીકે વધાવી લેવામાં આવ્યો. બેઈસની યાદ આપતાં થોમસ દિવાસ્વપ્નના વૈભવમાં રાચતા, આંતર-દષ્ટિમાં સ્તાન કરતા અને પોતાનાં પાનાંમાં શોધી શોધીને નવા શબ્દો ને દ્વિઅર્થી બોલથી નવાજતા. એમા વીસરણેલી વાડછાટોનો સંભાર વરતાઈ આવતો. ફ્રાઈડને સ્વચ્છવીકાર કરતાં એ કહે છે : ‘કાવ્યને એ લવમુક્તા, સ્પષ્ટ રીતે કથાત્મક, આવરણધેર્યા અંધત્વથી સ્પષ્ટ દર્શનની આખી કરાવનાર તરીકે બિરદાવે છે. ફ્રાઈડે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એના કરતાં પણ પ્રકાશના સ્પષ્ટ સ્વરૂપનાં છૂપાં કારણો છતાં કરવા હજી એ વધારે ઊંડા ઊતરવાની જરૂર છે! છતાં જહોન માલકમ બ્રિનીન નિદેશ છે તેમ ‘ધ સિલેક્ટેડ રાઈટિંગ્સ ઓફ ડીલન થોમસ’-‘ડીલન થોમસની ચૂંટી કાઢેલી

કૃતિઓ' માં લખતાં એ કહે છે આંતરદષ્ટિથી કલ્પનાના કરેલા સ્વેરવિહારમાં 'સરરિઆલીઝમ'—વાસ્તવવાદની કેટલીક અંધાધૂંધી ફેલાવતી રીતરસમો એમણે અપનાવી નહોતી. એમાં અનિયતિત સ્વયંસંચાલન પાયામાં છે પરંતુ એ પોતાની કલ્પના વિહારી શક્તિને સલામતપણે કડક શિસ્તથી દાખલે છે...આ પદ્ધતિ અર્થલેખકારિક તર્કની છે. અર્થના ઘડાકા એક પછી એક થાય છે. વસ્તુલક્ષી તત્ત્વોનું એક પ્રશ્ન પછી બીજા પ્રશ્નનું વિતરણ નથી. ભાષા અને લયની તંગ પરિસ્થિતિની સાથે સાથે જ દષ્ટિની ઉત્સેજના વર્તાય છે. વિગતવાર અભ્યાસ પછી નહિ પણ તુરત જ અનુભવાય છે.'

'ઈન્ડિયન સ્ટીલ : આમ્બ નિદ્રા' માં થોમસનાં કાવ્યો અંધકારનાંથી કાંઈક પ્રકાશ અનુભવવાના પોતાના વ્યક્તિગત સંઘર્ષની નોંધ છે.... 'એ નિદ્રાને પુનઃ સુયોગ્ય ઠરાવે છે. અંધકારમાંથી વિસુક્ત થવું એટલે નિર્મળ થવું : અંધકારને પકેલી કાઠવો એટલે નિર્મળ બનાવવું' થોમસ ઓડીનના હેતુપૂર્વક વિરોધી હતા એવું મંતવ્ય ધરાવનારને પણ સીધો જવાબ છે. ઓડીનના પૂર્વ નિર્ધારિત બુદ્ધિવાદના વિરોધમાં થોમસ કેવળ કોલાહલભર્યા ભાવનાવાદમાં ખોવાઈ ગયા છે, એનો પણ જવાબ છે. બિલકુલ થોમસ પોતાના અહંભાવને તમામ તાત્ત્વિક શક્તિઓ સાથે સરખાવતા રહ્યા છે : 'મારું વિશ્વ દૂધના પ્રવાહમાં ધોવાયું છે.' અને 'પૃથ્વી તથા આકાશ એક હવાઈ ગિરિશૃંગ છે ! નિદ્રાના પ્રસ્વેદ ખિંદુમાં મહેં મારા ઉદ્ભવનાં શમણાં જોયાં છે.' 'તારલાને અગ્નિ ચાંપતું પ્રથમ દશ્ય દુઃખભરી રીતે નિહાળ્યું છે.'

નીલવર્ણી દાંડીના કો જેમથી ફૂલડાં ખીલે :
એ જેમ મહારા નીલ યૌવનને પૂરી તાકાત દે;
જે જેમ વૃક્ષોને સમૂળાં ભસ્મસાત્ કરી શકે :
એ જેમ મારું પણ વિનાશક જેમ બનતું બન્ય છે,
વાંકા વળેલ ગુલાબને હું કાંઈ કહી શકતો નથી;
એ જ ઠંડા જવર થકી મુજ યૌવનેય બિહલાય છે.'

'ધ પેએટ્રી ઓફ ડીલન થોમસ' નામના પોતાના ગ્રંથમાં એડર એલ્સન કહે છે : એમના રૂઢિચુસ્ત અપકવ વાચકો માટે ઘણા જ ખાડાખેવાવાળા છે. પોતે જાણે ચીઢમી સદીના કોઈ વેદ્ય રહસ્યમય કવિઓમાંના એક ન હોય એવી રીતે એ લખે છે : એમના પોતાના પ્રશંસકોને પણ

થોમસની મૌલિકતા કેટલીક વાર સમજવામાં અતિ મુશ્કેલ જણાતી. પરંતુ કુવારા પેઠે બિડતા એમના શબ્દોથી જે વિવેચકો ગૂંચવાઈ ગયા હતા તે પણ તેમની વિસ્ત શક્તિને ઇન્કારી શક્યા નહોતા. એમના વિચિત્ર સંગીતના તનાવ માટે પણ એ મત નથી. એમના વિલાસી અને મોટે ભાગે અપ્રલીલ પ્રતીકો, જીવન માટેના એમના ઉગ્ર પ્રેમ અને એમના અતિ વિષયાસક્ષિતાના ખુલ્લા ખાનંદ અંગે પણ તમણે કોઈ પ્રશ્ન ઉભાર્યો નથી. 'જેમ જેમ હું મૃત્યુની વધારે નિકટ જતો જાઉં છું—તેમ તેમ સૂચ્ય વધારે ખીલી ભડે છે.' વિશ્વાસપૂર્ણ ઉલ્લાસથી એ ગાજી ઉઠ્યા હતા. કેવળ જિરાદત મેનલે હોપન્કીસમાં જ સંશોધનકૃતિની આવી ભરચઢ ભાવના જોવા મળે છે. અને અર્ચાયીત સાહિત્યમાં કયાંય પણ આટલો ઉલ્લાસ ને આટલી ગંભીરતા નજરે પડતાં નથી. થોમસ જન્મતાં દહોં અને મૃત્યુનાં છાયાનું નિતાન્ત આક્રમણ સહે છે. બાઇબલ અંગેની એમની વિચિત્ર પુનર્જાગૃતિ, ફોઈડનો એમનો અભ્યાસ, પૌરાણિક કથાવાર્તાઓનો અને મનોવૈજ્ઞાનિક દહોંના વિજ્ઞાનનો સંભાર વગેરેમાં એમની ખિનરૂઢિચુસ્ત તાલીમનાં એંધાણ વરતાય છે. પરંતુ એમનો નૈસર્ગિક વૈભવ દખાવી શકાતો નથી.

'અંડર મિલ્ક વુડ' થોમસની છેલ્લી કૃતિ છે. આ કાવ્યો અસલ બ્રિટિશ બ્રોડકાસ્ટિંગ કંપનીએ તૈયાર કરાવેલાં. ઈ.સ. ૧૯૫૪માં મે મહિનામાં એ સુનાઈટેડ સ્ટેઈટ્સમાં ચકાસવામાં આવ્યાં : એ ભાગ તો કવિએ પોતે જ લખેલા. પછી અવસાન પહેલાં જ એને વિસ્તારી સંપૂર્ણ બનાવવામાં આવેલ છે. આ કાવ્યતાટક નથી, પરંતુ લોકોનાં ઊર્મિગીતોનો જલસો છે. એની વાણી શુદ્ધ ધ્યાનથી મરડાતી ઘૂણાજનક નાસ સુધી વિસ્તરે છે. પશોદથી પશોદ સુધી સતત ચોવીસ કલાક વસંતના પૂર્ણ વર્તુલમાં ધૂમતાં પાત્રોનાં દિલમાં પોતાના જ જીવનની અછરતી ને ગંભીર ક્ષણોની યાદ અપાવી જાય છે. તે સિવાય એમને બીજા કશાનો ય ખ્યાલ હોતો નથી. જાય, અછરતી કામનાઓ અને બરછટ કામવાસના સાથે સાથે રમૂજ દુચકાઓ વહાવાય છે. મદિરાપાન ને શમણાંનો અછરતો હેરાલ બંધુભાવના વિસ્તારે છે. દરિયા કિનારાના જે ગામમાં થોમસ રહેતા હતા અને જેનાં અપાર્થિવ જાદુથી એમણે પુનર્સર્જન કર્યું અને તેને પલટી નાખ્યું :

‘અંડર મિલક વુડ’ નો આરંભ આ રીતે થાય છે,
 ‘આવી વસંત, ચંદ્રે નથી, તારા નથી એ ગામમાં,
 અંધારઘેરી શેરીઓ પણ શાંત છે;
 સસલાં અને ખૂંધા મજૂરો હારખંધ જણાય છે :
 અદૃશ્ય ખોડંગાય છે : દરિયા કિનારે મંદગતિએ જાય છે.

‘ને રંગમંચનું અંતિમ દર્શન આ પ્રમાણે છે :

પાતળી રજની હવે ઘેરી બનેલી જણાય છે :
 જલના તરંગોમાં ઊઠેલો વાયુ પણ ત્યાં વાય છે :
 ‘મિલકવુડ’ની શેરીઓ નિઃશ્વાસથી ઊભરાય છે,
 એ વૃક્ષના મૂલમાં શિકારી પ્રેમીઓ વિહરી રહે,
 ‘મેરી એઈન’ નાવિકોને ઈશ્વર દીધા આ ઉપવને,
 પૃથ્વી ઉપર પણ સ્વર્ગની ઝાંખી કરાવી જાય છે,
 ‘લેર ગબ’ના વાસીઓનો ભવ્ય મેળો થાય છે.
 ખેડુ સ્વંરવિહાર ને અજ્ઞાન ઝાંખી થાય છે,
 પાદરી જે-કી-ન્સ એલી વ્યાખ્યાન આપી જાય છે;
 માનવી તણી નિર્દોષતા : ઝાંખી કરાવી જાય છે;
 વાયુ ધૂળ વનરાળ પણ ભગૃતિ છોળે નહાય છે;
 આવી વસંતની રાતની આશા ફરી મંડાય છે.

થોમસની તૂફાની કલાભિરતિ, ઉપનામોની તેજસ્વી પણ ચોક્કસ પસંદગી, હકીકતમાં તો અસામાન્ય રીતે શાંત ને કાળજી પૂર્વકના સ્વીકારના પરિણામમાં એમનાં દેખીતાં જલદ સ્વરૂપ, વિકૃતિઓ આદિ માટે ફરિયાદો તો હંમેશ રહેવાની જ, જ્યારે ખીલ ખાલુ શ્રેષ્ઠ કાવ્યની હરોલમાં એસે એવી ઘણી પંક્તિઓ મળી આવતાં ખાસ આનંદ પ્રેરી જાય છે. એનું રૂપાંતર થઈ શકે એમ નથી. એ કાવ્યોમાં વ્યાખ્યા ન કરી શકાય એવી પણ અચૂક તાર્કિકતા જણાય છે. થોમસના કહેતા પ્રમાણે એમના ‘ખોલ મનુષ્યના પ્રેમ માટે લખાયા છે : ઈશ્વરના ગુણગાન માટે યોજાય છે. એવું ન હોત તો મારા જેવો મૂર્ખ કોઈ ન લેખાત.’ માનવ-પ્રેમ ને ઈશ્વરના ગુણગાન એમનાં કાવ્યોમાં જ્યાં ત્યાં ઊભરાય છે. ખાસ કરીને :-

‘પાંચે અમારી આમ્ય ઇન્દ્રિયો જ્યારે જુએ.’
 ‘સૂર્ય હોય ના છતાં તેજલ પ્રકાશ છવાય છે.’
 જે પત્ર પર સહીઓ કરે એ શહેર તોડી પાડશે
 ને મૃત્યુનું સામ્રાજ્ય ત્યાંયે ના કદીયે વ્યાપશે.’

જલપંખી કંઈ રાત્રનું સરિતા ઘણી યે જ્યાં મળે’ અને ‘ઉપવનના ખૂંધિયાને ‘વાળું’ તેજસ્વી ઉદ્બોધન ‘એઈન જહોન્સની યાદમાં’ના સ્પષ્ટ વૈભવમાં, ને ‘ફર્ન હિલ’ની સાદી બેપરવાઈભરી પાર્થિવતા દાખવતી ઉલ્લાસભરી આરંભની પંક્તિઓ :

‘નાનો હતો, સુખિયો હતો, સફરજનની ડાળ પર,
 ધરઆંગણું હલકે ભર્યું : નીલ તૃણ સમું સુખિયું હતું,
 સાંકડીએ નેળમાં તારાભરી કે રાત્રિએ
 અમીભર નયન સુવર્ણ એવા સમયને બિરદાવું હું’

આદિ પંક્તિઓમાં પ્રગટ થાય છે.

બુદ્ધિશાળી કરતાં વધારે સ્વયંસ્ફુરણવાળા થોમસની કવિતા યથાર્થ રીતે એટલી તો ભાવભરી છે, એમાં એટલી તો ઊંડી અભિવ્યક્તિ છે, એટલી તો મન ને લાગણી પર પ્રભાવ પાડનારી છે કે પ્રથમ નજરે અગમ્ય લાગતી હોવા છતાં અંતે તો એ અત્યંત મોહક છે. કદાચ એ રચનામાં અસંધ્યમિત હશે, શબ્દચિત્રો રજૂ કરવામાં કદાચ વિવેક નહિ વર્તાતો હોય છતાં એનામાં અતિવૈભવનો ગુણભર્યો પડવો છે. અગાઉના એ અંગ્રેજ કવિ લોરેન્સ બિનિયન લખી ગયા છે તેમ :

‘અમી વર્ષવા જન્મેલ એ તો જીવડો :
 ભિમિંતણા અતિરેકમાં જીવી ગયો....’

થોમસ જે હવા લઈ રહ્યા હતા એ અફણુતાથી પૂર્ણ હતી. અતિ નિર્દોષ ભાવે એમણે વિદ્યમાં વિહાર કર્યો અને એના વૈભવભર્યા બેજવાબદાર કોલાહલના એક બાકકનો ઉલ્લાસ માણ્યો.

એફ. સ્કોટ ફિટ્ઝરોલ્ડ

સાહિત્યના ઇતિહાસકારો પ્રત્યેક દશકાને એક યુગ લેખે છે. પરંતુ ચિન્તાના આ યુગનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ શોધવામાં એ નિષ્ફલ ગયા છે. પરંતુ એ બધા જ એક હકીકતમાં સંમત થાય છે કે ઈ.સ. ૧૯૨૦ નો દશકો મનની મૂંઝવણનો યુગ હતો અને એ યુગનો-એ પેઢીનો પ્રતિનિધિ સૂર સ્વયં મૂંઝાયેલા ને સ્વયં વિનિપાત અનુભવી ચૂકેલ

એફ. સ્કોટ ફિટ્ઝરલ્ડે કાઢ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૯૬ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ચોથી તારીખે એમનો જન્મ. મીનેસોટામાં સેઈન્ટ પોલ ખાતે. એમના માતૃપક્ષે ફરના એક પિતરાઈના માનમાં ગૌરવભરે એમનું નામ પાડવામાં આવ્યું. ફ્રાન્સીસ સ્કોટ કે ફિટ્ઝરલ્ડ. કુટુંબ કુલીન પણ ત્રાસદાયક ગરીબાઈમાં દિવસો વિતાવતું. એમના પિતા પરાજિત મધ્યમ-વર્ગના માનની હતા. સ્કોટ દશ વર્ષના થયા ત્યાં એમના પિતા નોકરી ગુમાવી બેઠા. ત્રીસ વર્ષ પછી જ્યારે ફિટ્ઝરલ્ડને પોતાના પરાજયની ખાતરી થઈ ચૂકી ત્યારે એમને યાદ આવ્યું કે એમના પિતાએ આપત્તિના સમાચાર કહ્યા ત્યાર પહેલાંથી એમને આકૃતની આગાહી થઈ ચૂકી હતી. ‘એ દિવસે સવારે એ બહાર ગયા હતા. પ્રમાણમાં એ ઠીક ઠીક યુવાન હતા. શરીરમાં શક્તિના કુવારા ભર્યા હતા. આત્મ-વિશ્વાસ પણ એટલો જ હતો. પરંતુ એ ઘેર આવ્યા ત્યારે ભાંગી પડ્યા. એમની આવશ્યક આકાંક્ષા નષ્ટ થઈ હતી. એમનો હેતુ નિષ્પ્રાણ બન્યો હતો. એ બાકીના દિવસો નિષ્ફળતામાં જ ગુજરવા જ સળંગ ચલા હતા. ‘પરાજય ને આપત્તિ : સંપત્તિ ને ગુમાનની બે બેડિયા કથાવસ્તુ ફિટ્ઝરલ્ડ કડવાશભરી વિવિધતાથી જીવનભર આલેખતા રહ્યા. ત્રીશીના અંતભાગમાં એમણે પોતે જ લેખક બહોળા બોલારને કહ્યું હતું : ‘અર્ધ રયામ આઈરિશ ને અર્ધ વૃદ્ધ અમેરિકન સામગ્રી : રાખેતા મુજબ અતિશયોક્તિભરી પૂર્વજોના દંભ સાથેની....ગાંડા : દોઢ ડાહ્યા અને પ્રતિઘેલા વાતાવરણમાં જન્મ પામી મેં કેવળ સ્ત્રીધી હીનતાનો ભાવ જ કેળવ્યો છે....મેં મારું યૌવન પણ રસોડાની દાસીઓ આગળ આગોટી અને વિકલ્પે મહાન વ્યક્તિઓનાં મકાન કરી ગાળ્યું છે.

ફિટ્ઝરલ્ડ કુટુંબ ગરીબ હતું. છતાં સ્કોટ એમની માતાના લાડકવાયા સંતાન હતા. એમની એક માસીએ ફિટ્ઝરલ્ડને ન્યૂ જર્સીની ફેશનેબલ બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં-ન્યૂમેન-માં પ્રવેશ મેળવી આપ્યો. પરંતુ ત્યાં ફિટ્ઝરલ્ડ લોકપ્રિય ન થયા. એ ખૂબ જ સોહામણા હતા. એમનું વામણું કાઠું : સુંદર અંગોપાંગો, ગોરું બદન, ચમકતો સુંદર કેશકલાપ અને તેજસ્વી નીલવર્ણી નયનો એમને લગભગ સૈણ સૌંદર્ય અપી જતાં. એમણે ફૂટબોલ રમવા સાફ ઈન્કાર કરી દીધો. એ તો આજન્મ ચર્ચા કરનાર હતા. જે મળે તેની સાથે ચર્ચાએ ચઢી જતા. શ્રીમંત વિદ્યાર્થીઓની શાળામાં પોતે ગરીબ વિદ્યાર્થી હતા એ

વાતથી એમને નૈસર્ગિક રોષ પ્રગટતો તેથી એ દલીલો કરવા બેસી જતા. સત્તરમે વર્ષે એમણે પ્રિન્સ્ટનમાં પ્રવેશ મેળવ્યો ત્યાં પણ પરિસ્થિતિ કાંઈ વધારે સુધરી નહિ. સ્નાતક નહિ થઈ ચૂકેલા સાહિત્યકારોમાં એ ભગતા. ખાસ કરીને બહોળ પીલ બિશપ તો જીવનભરના નિકટના સાથી બની રહ્યા અને એડમંડ વિલ્સન બુનિયર તો એમના સાહિત્ય પ્રેરક અને સાહિત્ય સાધક બની રહ્યા. ન્યૂમેનમાં કરેલી ભૂલોનું એ અહીં પુનરાવર્તન કરવા માગતા નહોતા. એટલે એમણે ફૂટબોલ ખેલવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ એમની બેચાઈ માંડ પાંચ ફૂટ ને સાત ઈંચ હતી અને એનું બુલ્લક એકસો ને પાંત્રીસ શેર વજન એમને ‘નવી ટુકડી’ માં ચ સ્થાન અપાવી શકે એમ નહોતું. પરંતુ પોતાની સર્જનાત્મક શક્તિઓ ધ્યાનમાં લઈ એમણે રંગભૂમિ પ્રતિ કદમ માંડ્યાં. ‘ટ્રાયંગલ કલબ’ માટે એમણે એક નાટિકા લખી કાઢી. કલાકાર તરીકે તો એ કદી બેડાયા જ નહોતા. વર્ગમાં એમનો ક્રમાંક એટલો તો નીચો રહેવા લાગ્યો કે અભ્યાસ-ક્રમ બહારની ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. પરંતુ પ્રકાશન ખાતાએ એમનાં પોશાક-ચિત્ર ‘પ્રિન્સ્ટનના નવા નાટકમાં ભાગ લેનાર અતિ સુંદર અભિનેત્રી’ તરીકે સર્વત્ર વહેંચાયાં....

એક રવિઓમાં એ ઘેર આવ્યા ત્યારે પહેલી જ વાર એ પ્રેમમાં પડ્યા. ત્યારે એમની વય બોગણીસ વર્ષની હતી. એ છોકરીનું નામ ગ્રીનેટા કિંગ. હજી એણે નીશી પણ વટાવી નહોતી. અવળે ચીલે ચઢી ગયેલી, લાડમાં બિરેલી, શ્રીમંત ને અતડી. ફિટ્ઝરલ્ડના શ્રેષ્ઠ જીવનકથા લેખક આર્થર મિઝેનેરે એને સુંદર બહુભારી કુમારિકા કહી છે. એ નિર્મલજીવી હતી. ફિટ્ઝરલ્ડને તો અવશ્ય એમ લાગતું. કારણ કે એ કલ્પનાશીલ હતા. એમની કુલીન ગરીબાઈ અને અસ્થિરતા એમ કલ્પવા વધારે પ્રેરતી. બિલકુલ બાણી બૂઝીને એ સર્વત્ર વિજય મેળવતી છતાં એ ખાસ અસ્પૃષ્ટ ને સ્વતંત્ર રહેતી. આ છોકરીને ફિટ્ઝરલ્ડ પોતાની પેઢીની આદર્શ કન્યા ઠરાવવા માગતા હતા. શાણી ને અનુભવી કુમારિકા. જીવનના છેક અંત સુધી ગ્રીનેટાના વિચાર એમનાં નયનમાં આંસુનું પૂર ઉભરાવતા. છૂટા પડ્યા પછી વીસ વર્ષ બાદ જ્યારે ફિટ્ઝરલ્ડે ગ્રીનેટાને હોલીવુડમાં ફરીથી બોઈ એ પેલી કલ્પનામૂર્તિના પ્રેમમાં પુનઃ પડ્યા. એમનું રોમાંચક પ્રકરણ કદી આકાર ધારણ કરી શક્યું

નહોતું. તેવી જ રીતે પોતે વિખ્યાત પ્રિન્સ્ટોનિયન થવાનાં શમણાં સેવતા હતા તે પણ ન બની શક્યા. સતત ઓછા માર્ક આવવાને કારણે ફિટ્ઝરલ્ડને એક વર્ષ 'શુભાવધુ' પડ્યું. એ છેલ્લા વર્ષ સુધી માંડ માંડ પહોંચ્યા છતાં એ સ્નાતક થઈ શક્યા નહિ. તેમ જ વિશ્વવિદ્યાલય વર્તુલના માનીતા પણ બની શક્યા નહિ. ટ્રાયંગલ કક્ષબના પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં પણ એ ફાળ્યા નહિ. ગ્રીનેલા એમને કદી પરણ્યો નહિ એ હકીકતનો પણ એમને સામનો કરવો પડ્યો. એમને ખૂબ જ લાગી આવ્યું. પાછળથી એમણે પોતાની નિત્ય નોંધમાં નોંધ્યું છે : 'એમને ખૂબ જ લાગી આવતું. એ છાપ એમના ગ્રંથોમાં પણ છતી થાય છે. બ્રેઈલ પેઠે અંધ પણ વાંચી શકે છે.'

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ફિટ્ઝરલ્ડમાં દેશભક્તિની ભાવના માટે ઉત્સાહ પ્રેરી શક્યું નહિ. 'મા અપમાનજનક યુદ્ધ મારામાં રોષ પ્રગટાવે છે.' એમણે વિદ્યનને લખ્યું, 'છતાં લોકોની ખાલિશ ભાવના મને ભાલાની પેઠે ખૂંચે છે.' છતાં એમણે લશ્કરમાં જોડાવા અરજી કરી. એકત્રીસ વર્ષ ઉપર એક મહિનો થયો ત્યારે હુકમ આવ્યો અને એ યુદ્ધમાં જોડાયા. એમણે પોતાની માતાને લખ્યું : ઠંડે પેટે ને સામાજિક કારણોસર એમને કદી ઠરિયાપાર મોકલવામાં આવ્યા નહિ. બલકે એમણે પોતાનો ઘણો ખર્ચ સમય જુદી જુદી છાવણીઓમાં ગાળ્યો. ફ્રાઈ લીવનવર્થમાં તે એ 'વિશ્વમાં હીનમાં હીન સેકન્ટ લેફ્ટનેન્ટ' લેવાયા. એમણે એક નવલકથા લખી કાઢી. 'ધ રોમેન્ટિક ઇંગોઈસ્ટ : રોમાંચક અહંભાવી,' એમની એ હસ્તપ્રત સાબાર પરત કરવામાં આવી. ત્યાં એમણે સાંભળ્યું કે ગ્રીનેલાનાં લગ્ન લેવાયાં છે. એ જ ગાળામાં છાવણીના એક નૃત્ય સમારંભમાં એ કુશળ નૃત્યકાર હતી, ખૂબ જ આકર્ષક આત્મવિશ્વાસુ અઢાર વર્ષની દક્ષિણપથની કુમારિકા. બન્ને એક બીજાના પ્રેમમાં એકબીજા પડી ગયાં અને બાવિ યોજનાઓ ઘડવા લાગ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૧૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં ફિટ્ઝરલ્ડને લશ્કરમાંથી માન સહિત રજા મળી.

ફરી પાછા એ ખાનગી નાગરિક બની રહ્યા. ફિટ્ઝરલ્ડે એક પત્રકાર તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરવા વિચાર કર્યો. ને એલડા ન્યૂયોર્ક આવી શકે કે તુરત એની સાથે લગ્ન કરી નાખવા નક્કી કર્યું. સાત સાત વર્તમાનપત્રોના કાર્યાલયમાં

એમને આવકાર ન મળ્યો. 'કાર્યાલયના કર્મચારીઓ પર હું પ્રભાવ ના પાડી શક્યો.' છેવટે મહિનાના નેવું ડોલરના પગારે એક બહેરાત કરનારની પેઢીમાં એમને નકલો કરવાની નોકરી મળી. રાત્રે એ ટૂંકી વાર્તાઓ લખતા. એ પ્રગટ કરવા મોકલવામાં આવતી કે તુરત સાબાર પરત થતી. છેવટે એચ. એલ. મેન્કન અને જ્યોર્જ જી નાયને 'મેઇન્ટસ ઇન ધ વુડઝ : જંગલમાં ખાજકો' 'સ્માર્ટ સેટ' માટે ત્રીસ ડોલરમાં ખરીદી. અત્યાર સુધી એમણે એકસો ખાલીસ 'સાબાર પરત'ની છાપેલી સહી વગરની કાપેલીઓ એકઠી કરી હતી. જેમ જેમ એલડાના પત્રો વધારે આકાંગ થયા તેમ તેમ એમના પત્રો વધારે ચિન્તાપૂર્ણ લખાવા માંડ્યા. પોતે એલડાને ખોઈ બેસશે એવો ભય લાગવાથી એમણે પોતાની પાસેની રહી સહી મૂકી ખચી નાખી અલાખામા મોન્ટેગોમરી-નો પ્રવાસ ખેડ્યો. પરંતુ જલદી લગ્ન કરવા કે લગ્ન કરવા પણ એ એની સંમતિ મેળવી શક્યો નહિ. એ હતાશ થઈ કરુણ હાલતમાં ન્યૂયોર્ક પાછા ફર્યો. એક 'પુલમેન' પર હિંમતભેર ચઢી ગઈ. દિવસની ગાડીમાં એ ત્યાં પહોંચી ગયો. પોતાની નોકરી છોડી દીધી. ત્રણ અઠવાડિયાં મહિરામાં ચકચૂર રહ્યા પછી પોતાને વતન સેઇન્ટ પોલ પાછા ફર્યો. ત્યાં એ પોતે અધૂરી મૂકેલી નવલકથા લખવા બેઠા 'ધ રોમેન્ટિક ઇંગોઈસ્ટ : રોમાંચક અહંભાવી' એમણે લખવાની માંડી વાળી હતી પણ સાવ છોડી દીધી નહોતી. એમણે બધા પ્રસંગો ફરીથી લખ્યા. પરંતુ એમણે કશું જ પડતું મૂક્યું નહિ એટલે જ્યારે એ કૃતિ પ્રગટ થઈ ત્યારે એમના એક મિત્રે એને 'કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ સ્કોટ ફિટ્ઝરલ્ડ : સ્કોટ ફિટ્ઝરલ્ડના કૃતિ સંગ્રહ' કહી ખિરદાવી. એને ફિટ્ઝરલ્ડ નામ નવું નામ આપ્યું : 'ધીસ સાઈડ ઓફ પેરેડાઈઝ : સ્વર્ગની આ બાજુ.' પોતાના ત્રેવીસમે વર્ષે એ કૃતિ 'સ્ક્રાપ્સ' ને મોકલી. એ જ અઠવાડિયામાં તાંત્રી મેકસ્વેલ પરકીન્સે એને ઉત્સાહભરે સ્વીકારી અને અનહદ શક્તિ અને જીવન માટે લેખકને ધન્યવાદ આપ્યા. હવે ફિટ્ઝરલ્ડને લાગ્યું કે એના નસીબનું પાંદડું હવે એના લાભમાં ફરી રહ્યું છે. પરંતુ એલડાને હજી સંતોષ થયો નહોતો. વસંતના આરંભમાં ફિટ્ઝરલ્ડની નવલકથા પ્રગટ થશે અને તે સારો આવકાર પામશે-પરકીન્સે વચન આપ્યું. આથી ઉલ્લાસ પામી ફિટ્ઝરલ્ડે પોતાની જૂની વાર્તાઓ ફરીથી મહારી નાખી. નવી લખી પણ ખરી. ઈ.સ. ૧૯૧૬ ના છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં

એમણે નવ નવલિકાઓ લખી. હવે એ બધી યે વેચાવા લાગી. મૂલ્ય પણ સંતોષકારક મળવા લાગ્યું. ‘ય સેટરડે ઇવનિંગ પોસ્ટે’ એમને બે નવલિકાઓ માટે એક હજાર ડોલર આપ્યા. એક વર્ષ પહેલાં બારેક વર્તમાન પત્રોએ એ સાક્ષાર પરત કરી હતી.

‘ધિસ સાઇડ ઓફ પેરેડાઇઝ’ ચમત્કારિક રીતે સફળ થઈ. ફિટ્ઝરલ્ડની બધી જ ધારણાઓની પાર ગઈ. આ કૃતિ અર્ધ આત્મકથાત્મક હતી. એમાં ફિટ્ઝરલ્ડે પોતાની વિદ્યાલયની મિત્રબાનીઓ, બહેન બબરની પેઠી, લાંગી પટેલી રોમાંચકતા અને ત્રણ અઠવાડિયાના પોતાના મદિરા-પાનને પણ આવરી લીધાં હતાં. સમીક્ષાઓમાં એમને મિશ્ર આવકાર મળ્યો. વિવેચકોને એમના સાહિત્યના પ્રકારનાં મિથ્યાડંબર, સાહિત્યિક અવતરણો અને ભાષાની ગંભીર ભૂલો દાખવતાં કરી જ તકલીફ પડી નહિ પરંતુ એમાંના આનંદ પ્રમોદને એમને કોઈ જ પડકારી શક્યું નહિ. એડમંડ વિલ્સને કબૂલ કર્યું કે આ ગ્રંથમાં નવલકથામાં હોઈ શકે એવી બધી જ ક્ષતિઓ છે પરંતુ એની અક્ષમ્ય ક્ષતિ એ છે કે એ જીવી જવામાં નિષ્ફળ જતી નથી. સુખી નહિ પણ ઉદલાસભર્યું આવેશયુક્ત વાતાવરણ આ ગ્રંથના પાનામાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે અને એને અતિ રોમાંચક અને વિદ્યાલયી જીવનનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવતી નવલકથા બતાવી દે છે. થોડા દિવસોમાં તે એ ગ્રંથ વિદ્યાલયીઓના બાઈબલ જેવો બની રહ્યો. અને એનો લેખક ‘ટોરિડ ટ્રેન્ડીઝ : ગરમ વીશી’ સ્વીકૃત અગ્રણી, નીચા યુગનો કવિ અને યૌવન પર ભાર મૂકનાર તરીકે બિરદાવવામાં આવ્યો. શેરબબરના ધૂમ સફાનો એ સુવર્ણયુગ હતો. રાજકીય બ્રબ્ટાચાર પૂરી રીતે ફાલ્યો હતો. દારૂનો વ્યાપાર કરતાં બમી પટેલા વ્યાપારીઓ અણગમતા પ્રતિબંધક કાનૂનોનો છડેચોક ભંગ કરતા હોવાથી મદિરાપાનની મહેફિલો પણ બમતી હતી. અને ફિટ્ઝરલ્ડ એમનું તેજસ્વી પ્રતીક હતા. આ સુવર્ણ કિશોરના ઝળકતા ભાવિની પ્રતીતિ થતાં જ એડા ન્યૂથોર્ક આવી અને ઈ.સ. ૧૯૨૦ ના એપ્રિલની ત્રીજી તારીખે ફિટ્ઝરલ્ડને એડાના લગ્ન થયાં.

ઘણાં વર્ષો પછી એમણે ગરીબાઈની ભયંકર મર્યાદાઓ અને સંપત્તિની એથી યે વધુ ભયંકર શક્તિઓ પર એકોક્તિ રચી કાઢી હતી. પૈસાનું આકેમણું સદૈવ એમના

પર ઝડપનું રહ્યું હતું. સામાન્ય રાખેતા મુજબ એ એડા અંગે જ રહેતું. ખિસ્સામાં નાણાના બણબણાટ સાથે જે મનુષ્ય એ કન્યાને પરણ્યો હતો એના દિલમાં નિરાંત-જીવી વર્ગ માટે કાયમનો અવિશ્વાસ : એક પ્રકારની વૈરવૃત્તિ રહેવાની જ. એક ક્રાન્તિકારીની અદૃશ શ્રદ્ધાથી નહિ પણ એક ખેડૂતના ધૂંચવાતા ધિક્કાર રૂપે સળગતી રહેવાની જ. ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં મારા મિત્રોનાં નાણાં કચાંથી આવતાં એનું મને આશ્ચર્ય થયા વિના રહ્યું નથી. એમનામાંથી કોઈએ ઝાપટ મારી મહારી પત્ની ખૂંચવી લીધી હોત એવા વિચારો પણ મને આવ્યા વિના રહેતા નથી.’

આ યુવાન ઇંપતી ટૂંક સમયમાં જ પોતાની એકની એક પુત્રી ક્રાન્સીસ પ્રાપ્ત કરી શક્યું. ફિટ્ઝરલ્ડની ઉઠાઉ ને વિલાસી ભાવનાઓ સાકાર કરવા પ્રયત્નશીલ બન્યું. એમના નાયકો ને નાયિકાઓની અતિશયોક્તિભરી ભાવનાઓને એમણે વધારે વેગ આપ્યો. એ સાક્ષાત્ સળગતું યૌવન જીવી રહ્યા. ઉત્સવોમાં બહુ પોતે રાબરાણી તરીકે ઉપસ્થિત થતાં હોય એમ તેમણે એટલી હદે ધૂમવા માંડ્યું કે બહુ પોતે જ પોતાની કથાનાં કાલ્પનિક પાત્રો હોય. ટેકસીમાં બેસી ફરવા નીકળતાં અશ્લીલ ઉચ્ચારો કરતાં એમણે ન્યૂથોર્કની નામાંકિત વ્યક્તિઓને પણ ચમકાવી મૂકી. તેઓ હાથ ચડે એ મદિરાગૃહમાં ઘૂસી જવા લાગ્યાં. કોઈ પણ નાટ્યમંડળીમાં વસ્ત્રો ઉતારી ધૂમવા લાગ્યાં અને ખાણમાં ‘આલ્સ્ટન’ નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. આગ લાગી છે એવા ટેલિફોન કરતાં અને જ્યારે અગ્નિશામક કર્મચારીઓ દોડી આવતાં ત્યારે એમના ‘આગ ક્યાં લાગી છે’ એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘અહીં’ એમ કહી એડા પોતાના વક્ષઃસ્થળ પ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કરતી. પુખ્ત વયના ઉદલાસનો આ એટલો બધો અતિરેક હતો; અકલ્પ શમણાંનો એટલો બધો ઉદલાસજનક સાક્ષાત્કાર હતો કે એલેક્ઝાન્ડર વિશ્વ વિજય પછી જેમ વિષાદોદ્ગાર કાઢ્યા હતા એમ ફિટ્ઝરલ્ડ પણ એના પડઘા પાડતા. એક વાર ફિફ્થ એવન્યુ પરથી અશ્વ પર પસાર થતાં ફિટ્ઝરલ્ડને વિજય ને વિનાશનો વિરોધાભાસ સ્પર્શી ગયો અને એમણે લખ્યું, ‘મહારે જે બેઈતું હતું તે બધું જ મને મળી ગયું છે. આવો સુખી હું કદી થઈ શકવાનો નથી એવું હું બહુ છું. તેથી મહે આનંદ કિકિયારી કરી.’

દરમિયાન આ બધી મહેફિલોમાં નાણાં ચૂકવવાનું આવ્યું. ફિટ્ઝરલ્ડ સારી સંજ્યામાં અતિ લાભદાયી ટૂંકી વાર્તાઓનું સર્જન કરતા હતા છતાં ચોવીસમા વર્ષે એ ભારે દેવામાં આવી ગયા કે પોતાના પબ્લિકશરને ત્યાં દશ વાર્તા મૂકી તેના બદલામાં એક હજાર છસો ડોલર ઉછીના લેવા પડ્યા. ઝેડાના ઉડાઉ ખર્ચથી અને પોતાના ખર્ચનો અંદાજ બાંધી ન શકવાથી ફિટ્ઝરલ્ડ વળી પાછો મહિરાપાનની લતે ચડી ગયો. એ લેખનકાર્યમાં ચૂંથાયેલા રહેતા કે લાગી જતા. ફિટ્ઝરલ્ડ દંપતી એમની વાર્તાના નાયક નાયિકા પંથે એક સ્થળથી બીજે સ્થળે તણાતાં જ રહ્યાં. એક તેજસ્વી મહેફિલથી બીજી મહેફિલ પ્રતિ, એક લોજન સમારંભથી બીજા સમારંભ પ્રતિ : લોકો જ્યાં પોલો રમતા ને સાથે શ્રીમંત પણ હતા ત્યાં રખડવા માંડ્યું.

આ ગાળાનું પહેલું પ્રતિબિંબ એમના નવલિકા સંગ્રહ 'ફ્લેપર્સ એન્ડ ફિલોસોફર્સ' પચીસ વર્ષના નેસર્ગિક બક્ષિસવાળા લેખકનું એ સાહિત્યિક વૈતરું જ હતું. પરંતુ એમની બીજી નવલકથા 'ધ બ્યુટિકુલ એન્ડ ધ ડેન્ડ : સુન્ડ ને નિંચ' 'ધિસ સાઇડ ઓફ પેરેડાઈઝ' કરતાં વધારે સંશોધક પરંતુ ઓછી સફલ નીવડી. એ એક પ્રણયકથા છે. પ્રણયીઓની ઘેલછાથી વિરૂપ થયેલી. પોતાનાં પાત્રોથી પોતાની જાતને છૂટી પાડવામાં નિષ્ફળ જતા હોવાથી ફિટ્ઝરલ્ડને બગડવા પામેલી કટાક્ષ વાર્તા છે. એનાં અતિ ચંચલ સ્વભાવથી પેદા થયેલી ઘેલછાનો અભ્યાસ છે. વિલ્સન લખે છે; 'અત્યાર સુધી ફિટ્ઝરલ્ડ એમ માનતા કે જીવનમાં અર્થ જે એ શોધી કાઢવા જેવી વસ્તુ છે હવે એ સો એ સો ટકા અર્થ વિહોણી હોઈ હૃદયભેદક કરુણાન્ત કથા રચવા હિંમતભેર બેસી ગયા.' છતાં વિલ્સન અંતે કહે છે એમ હેતુ કે પદ્ધતિ વિહોણાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ જેવાં એમનાં નાયક-નાયિકા છે, છતાં વાચકને એવી છાપ પડે છે કે આ નાયક-નાયિકા ઘેરી વિલાસિતામાં ડૂબેલાં છે. અને આદિથી અંત સુધી એક પણ ગંભીર કાર્ય કરતાં નથી છતાં અને એમની ગમે તેવી ઘેલછા છતાં આખાય ગ્રંથમાં એ સૌથી વધારે ડાહ્યા માનવીઓ છે. જ્યાં જ્યાં એ સામાન્ય જીવનને સ્પર્શે છે ત્યાં ત્યાં માનવ સંસ્થાઓ બાણે નકામી અને વિચિત્ર વાતોથી ભરેલું એક ઘૂણા યુક્ત ક્ષારસ હોય એવું લાગે છે. નાણાં, સૈન્ય અને છેવટે ધંધાની દુનિયા અનુક્રમે અને અછરતી રીતે સંપૂર્ણ ગૌરવ વિહોણી કે હેતુ વિહોણી લાગે છે.

ગૌરવમાં સતત અંચુપાત કરતા રહેવાની ધારણાથી ફિટ્ઝરલ્ડ લોંગ આઇલેન્ડ પર બધાંને મિજબાનીઓ આપતા. એક વર્ષમાં એમણે છત્રીસ હજાર ડોલર ખર્ચી નાખ્યા હતા અને પાંચ હજાર ડોલર દેવામાં ડૂબી ગયા હતા તેથી તેમણે એક નાટક લખ્યું : 'ધ વેજીટેબલ - વનસ્પતિ' એ બ્યારે રજૂઆત પામ્યું ત્યારે એમાં બધાંને પાતળો રાજકીય વ્યંગ જણાયો. પરિણામે એ તુરત નિષ્ફળ ગયું. એટલે એમને પોતાની નવલિકાઓનો બીજો ગ્રંથ પ્રગટ કરવાની ફરજ પડી. 'ટેઈલ્ડ ઓફ ધ નીઝ એઈઝ : સંગીતયુગની વાર્તાઓ' આજીવિકા માટે લખાયેલી એ મીઠામીઠી સાહિત્યિક કૃતિ હતી છતાં એમાં એમની ત્રણ વેધક વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, 'ધ લીઝ ઓફ હેપીનેસ : સુખનો સમય', 'મે ડે : ગ્રીભનો દિવસ' અને 'ધ ડાયમંડ એઝ બિગ એઝ ધ રિટ્ઝ' હજી એમને સત્તાવીસ જ વર્ષ થયાં હતાં. થોડા જ મહિનામાં ફિટ્ઝરલ્ડ દંપતીએ લોંગ આઇલેન્ડને બદલે યુરોપ જવા વિચાર કર્યો. ઉડાઉ ખર્ચ, કૌલાહલ અને બધા જ અંતિમ જંગલી અત્યાચારોથી તેમણે જે પાંચ ઉત્તેજનાભયાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં તેનાથી દૂર દૂર લાગી જવા તેમણે ઇચ્છા કરી. ફ્રાન્સમાં એક ફ્રેન્ચ વિમાની સાથે ઝેડાનો ગર્ભપાતનો પ્રસંગ બન્યો એથી ફિટ્ઝરલ્ડનું સ્વમાન ઘવાયું. એના પવિત્ર જીવન પર અત્યાચાર વેઠવાનો વખત આવ્યો. છતાં આખાય પ્રસંગ અંગે એમણે સંપૂર્ણ મૌન બળવ્યું. આ પણ એક જાતનો અનુભવ છે એમ પણ તેમણે માની લીધું. એમણે પોતાના પ્રકાશકને લખ્યું, 'હું સુખી નથી પરંતુ મારા કમને જરાય આંચ આવી નથી બદકે વધ્યું છે.' પછી બંને રોમ ગયાં. ત્યાં ફિટ્ઝરલ્ડને એટલો બધો તપણગમો થયો કે એ દરેક જણ જોડે ઝવડી પડવા લાગ્યા. પરિણામે એક ટેકસી ડ્રાઈવર સાથે લડી પડ્યા, પરિણામે માર પડ્યો અને જેલવાસ વેઠવો પડ્યો. કેપ્રીમાં શાન્તિ મળશે એવું લાગ્યું પરંતુ ત્યાં આંતરડાના સોજની પીડાથી હેરાન થયા. તેઓ વળી પાછા ફ્રાન્સ વળ્યા. 'હજીજરો મહેફિલોને કાંઈ કામ નહિ' મહિરાપાન કવચિત કરવામાં આવે એવું બન્યું નહિ. લગભગ સતત ચાલુ રહ્યું. આર્થર મીઝેનર લખે છે તેમ, 'આઠ આઠ ને દશ દશ દિવસ સુધી એ મહિરાના ઘેનમાં પડી રહેતા. બ્રસેલ્સ જેવા સ્થળે કોઈ વાર અચાનક સ્વસ્થ થઈ જતા. પોતે બ્રસેલ્સ ક્યાંથી આવ્યા એનું પણ ભાન રહેતું નહિ. પોતે ક્યાં ક્યાં

ફરી આવ્યા એનો ખ્યાલ નહોતો. પાંચ વર્ષના ગાળામાં એ લગ્નગ એક લાખ પંદર હજાર ડોલર કમાયા હતા. વાર્ષિક ત્રેવીસ હજાર ડોલર થયા. લેખકોના શમણામાં ય ન હોય એવી આવક છતાં ફિટ્ઝરલ્ડનું એટલામાં 'પૂરું' થતું નહિ. 'હું મારું જીવન ધોરણ નીચું ઉતારી શકતો નથી,' ગંભીર ભાવે એમણે પોતાના પ્રકાશકને લખ્યું, 'અને આ આર્થિક અસલામતી હું સહન પણ કરી શકતો નથી.' હજીયે એ અમર સોહામણા કોલેજ કુમાર જેવો લાગતો. યુજ્જવલ વયના સાહસિક તરીકે બધાનું ધ્યાન ખેંચતો. ગાંડી ઘેલી મળક મશકરીઓમાં રાચતો. કેટલીક વાર એવો તો ભડકો થઈ જતો કે એમના ઘણાખરા મિત્રો અને હોટલોએ એમને માટે પોતાના દ્વાર બંધ કરી દીધાં હતાં. પોતાના પતિ કરતાં ય આગળ વધી જવા ઝેડા અવનવી તરફીઓ શોધી કાઢતી; ઉત્તેજના આ શોધતી. એકવાર તો એણે આત્મ-હત્યાનો પણ પ્રયાસ કર્યો. પરિણામે સ્કેટ વધારે બેફિકર ને હતાશ બનતા ગયા. 'ફરીથી હું બાવીસ વર્ષનો થઈ જાઉં તો કેવું સારું?' એમણે લખ્યું, 'મારા કામમાં જ માત્ર મને રસ પડે છે : માત્ર જરા મરત રહેવું પડે છે. આ બન્ને માટે હું માનસિક ને શારીરિક ભારણ દ્વારા મોટી કિંમત ચૂકવું છું.' ઈ.સ. ૧૯૨૭ ના ડિસેમ્બર મહિનામાં ત્રણ વર્ષ સુધી કામઠેકાણા વિના જ્યાં ત્યાં રખડી ફિટ્ઝરલ્ડ ઠંપતી અમેરિકા પાછા વળ્યાં.

દરમિયાન ફિટ્ઝરલ્ડે બે ગ્રંથો પ્રગટ કર્યાં હતા. 'ધ ગ્રેટ ગ્રેટરની : મહાન ગ્રેટરની' અને 'આલ ધ સેડ યંગ મેન : બધા જ વિષાદગ્રસ્ત યુવાનો.' 'આલ ધ સેડ યંગ મેન' ઈ.સ. ૧૯૨૬ ના આરંભમાં પ્રગટ થઈ. એમાં વળી ફરીથી ઝળકદાર મોજશોખની વિગતો છે છતાં એમાં 'ધ રિય બોય - શ્રીમંત કિશોર' ને 'વિન્ટર ડ્રીમ્સ : શિયાળાનાં શમણાં' નામની ફિટ્ઝરલ્ડની બે સુંદર નવલિકાઓ છે. તેમાંની 'ધ રિય બોય' તો ખરેખર ફિટ્ઝરલ્ડની શ્રેષ્ઠ કૃતિ લેખી શકાય એમ છે. નજીવી ઉત્તેજનાઓ માટે આગ્રહ રાખનાર અને પાયાની સહૃદયતા વિહોણો કેવળ પોતાની જાતને જ સંતોષ અપાવનાર ભાગેડુઓની જ વાતો હજી ફિટ્ઝરલ્ડ કર્યા કરે છે પરંતુ હવે સંખ્યાબંધ હળવી વાતોમાં જ્યારે ત્યારે અછરતાં ચુંબન કરવા પર હવે ભાર મૂકવામાં આવતો નથી. અત્યાર સુધી એ કૃત્રિમ સમાજ તરફ મીટ માંડી રહ્યા હતા પરંતુ હવે સામાજિક ચૂંચવણોની ભાવના

અને બહારના આદર્શોની ભૂમિકા - વેડફી મારનાર કરતાં કામ કરનાર - નો સ્વીકારની ચિન્તાભરી બાજુકારીએ તેતું સ્થાન લીધું છે. ફિટ્ઝરલ્ડનો મધ્યસ્થ રણકો બાયરનનો રોમાંચ, પ્રેમ અને વાસ્તવવાદીઓની રોમાંચ પ્રત્યેની ઘુણ : ગરીબ બાલકની સંપત્તિ પૂજા અને કલાકારની નાણાં પ્રતિ ઘુણ, દાખવી બાય છે, પરંતુ એ કોઈ એક પક્ષમાં બેસવાનું શરૂ કરે છે. જે ગેસ્ટાબી અગાઉ જેઈન્સ ગેટ્ઝ હતો. ઉચ્ચ સ્તરમાં ફૂટી નીકળેલો એ શ્રમજીવી અને આડંબરી રીતે ધુતારા ધંધા કરનાર છે. એ ઈર્ષા કરે છે એવા અમીરવર્ગના બ્રહ્મચાર સ્પષ્ટ વિરોધ દાખવતી અજબ પ્રકારની પ્રમાણિ-કતા દાખવનાર માનવી તરીકે એને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. વિવેકહીન, અહં વગરના, શ્રીમંતોની સહેલી ટોળીથી અદકા માનવી તરીકે એને આલેખે છે. વિવેચકોએ લગભગ એકમતે લેખકની પ્રગતિની પ્રશંસા કરી. બાકી એનાં કારણો જુદાં હતાં. એચ. એલ. મેન્કન્ટને 'ધ ગ્રેટ ગ્રેટરની' ને અમેરિકન જીવનના બલકાદાર દેખાવને છતાં કરનાર તરીકે બિરદાવ્યા. જે મનુષ્ય પાસે વાપરવા માટે ખૂબ જ નાણાં હોય છે અને એ વાપરવા માટે ઘણો બધો સમય હોય છે એવાના ઉચ્ચ પ્રકારના ઉત્સર્ગો એમાં આલેખેલા છે.' ડી. એસ. ઈલિયટ અને હેનરી જેઈન્સ પછી અમેરિકન કલ્પના કથાઓમાં પહેલા પગલા તરીકે વધાવે છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પાછા ફર્યા પછી પોતે કોઈ શાન્ત જગ્યાએ ઠરીકામ બેસવા માગે છે એવી ફિટ્ઝરલ્ડે ઘોષણા કરી. પોતાના દિલમાં જે જે ગંભીર વાતો ઘોળાયા કરે છે તેનો જ હવે પોતે વિચાર કરવાના છે એવો નિર્ધાર પ્રગટ કર્યો. છતાં અસ્થિરતા ને બિનજવાબદારીપૂર્ણ બાણીતો જીવનપ્રકાર પુનઃ સ્થાપિત થતાં ઝાઝી વાર લાગી નહિ. અને નવી નવલકથા લખાય એ ઘડી માટે દશ દશ વર્ષો વીતી ગયાં. પ્રથમ તો હોલીવુડમાંથી તેડું આવ્યું. એની સુવર્ણખ્યાલી એ નકારી શકે એમ નહોતો. એ હોલીવુડ પહોંચ્યા કે મહેફિલો ને મળક મશકરીઓનું ઘેલું વર્તુલ પુનઃ ચાલુ થઈ ગયું. પરંતુ ફિટ્ઝરલ્ડ હવે ચિંતાવલો તરુણ રહ્યો નહોતો. એમની વય હવે ત્રાંસ વર્ષની થઈ હતી અને જે મનોરંજક મહેફિલોની નાસભાગ હતી તે હવે કષ્ટદાયક રોજિંદો ક્રમ થઈ પડ્યો. બજા ગાયક તરીકે કોન્સર્ટ ટાલે-મેઈજને રજૂ કરતું એક બોલપટ પાછું ધકેલવામાં આવ્યું ત્યારે ફિટ્ઝરલ્ડ પૂર્વમાં આદ્યા આવ્યા અને ડેલાવેરમાં

વિલ્મીન્ટનમાં એક પુરાણું મહાલય ખરીદ્યું અને ઠરીઠામ થયા. પરદેશમાં જ રોકાઈ એક નવી નવલકથાનો આરંભ કરી દીધેલો હતો. થોડાક મહિનામાં એને પૂરી કરી નાખવાની આશા હતી. પરંતુ આ મહાલય અતિ વિશાળ હતું. ફિટ્ઝરલ્ડ ઝેલડા સાથે લડી પડ્યા. પટોશીઓ પ્રાંત તોછડા બન્યા અને એમનું કામ રજૂગી પડ્યું. એક વર્ષ પણ પૂરું નહિ થયું હોય ને એમણે એ રથળનો ત્યાગ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૨૮ની શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં તેઓ વળી પાછા પેરીસ આવી ગયા. ઝેલડાએ હવે પોતાની આગવી કારકિર્દી બનાવવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો. ઘણીખરી યૌવનાઓ કરતાં નૃત્યમાં એણે ઝાઝી પ્રવીણતા દાખવી નહોતી છતાં અઠ્યાસ વર્ષની વયે કેઈ પણ પ્રકારની પૂર્વતાલીમ વિના એણે બંધસાચી વૃંદ નર્તિકા બનવા નિર્ધાર કર્યો. આગલી વર્ષે ફિટ્ઝરલ્ડ ત્રીસ હજાર ડોલર કમાયો હતો છતાં એ પુનઃ ખાલીખમ થઈ ગયો. બે વર્ષ સુધી એમણે યુરોપ અને અમેરિકા વચ્ચે આંટા માર્યા કર્યા. ઝેલડા પોતાના કાર્યમાં મશગૂલ રહી. વિષાદગ્રસ્ત દિલે એ પરાણે પોતાનો અંથ પૂરો કરવાના કામે લાગ્યા. પોતાની અને ઝેલડા સાથેની અકળામણ વેડી ન શકવાથી એમના પર વારંવાર હતાશાનાં આવરણ આવી જવા માંડ્યાં. કટોકટીભરી સ્થિતિમાં પોતે દિવસો કાઢી રહ્યા છે એવું લાગ્યું. હવે એ દુઃખથી રીઠા બની ગયા હતા. એક નર્તિકા તરીકે પોતે કદી સફળ નહિ થઈ શકે એવું જ્યારે ઝેલડાને લાગ્યું ત્યારે ઝેલડા ભાંગી પડી. ઈ.સ. ૧૯૩૦ ના એપ્રિલમાં એ બિછાનાવશ થઈ ગઈ. ફિટ્ઝરલ્ડ એને સારવાર માટે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ લઈ ગયા. 'ચિકિત્સાનું' પરિણામ એ આવ્યું કે ફિટ્ઝરલ્ડને હવે ક્યાજનક રીતે ભાંગી પડેલી તારીની જીવનભર સંભાળ લેવાની આવી. સેનેટોરિયમ અને વિશ્રાન્તિગૃહોમાંથી છૂટા થવાય એવી કેટલીક વાર સ્વસ્થ થતી છતાં એ કદી સ્વસ્થ થઈ શકી નહિ. છતાંય માંડગીના વિરોધાભાસ રૂપે એની બુદ્ધિ કદીયે નાશ પામી નહિ. ઈ.સ. ૧૯૩૨ માં ફિટ્ઝરલ્ડે એને બાલ્ટી-મોરમાં એક હોસ્પિટલમાં મૂકી. ત્યાં ઝેલડાએ પોતાના અંતિમ દિવસો ગાળ્યા અને એ જ મકાનને આગ લાગવાથી તેમાં જ ભરખાઈ ગઈ.

ઈ.સ. ૧૯૩૨માં રોકાઈ મધપાનની લતમાંથી છૂટવા મથી રહ્યા હતા. પરંતુ મધપાન માટે હવે તેમની પાસે વધારે બહાનાં હતાં. એ પોતાના જૂના મિત્રો સાથે લડી પડ્યા.

નકારાત્મક હતાશાના આક્રમણ નીચે મિત્રવિહોણી દુનિયામાં અજૂમવા એકલા પડ્યા. હેમિંગ્વે વિષે બોલતાં એમણે એક-વાર કહ્યું છે : 'અને સફળતાના રણકાથી વારો કંઈ છે. હું નિષ્ફળતાના અધિકારીથી વારો કરું છું.' જમી તેમ વળુ બે વર્ષમાં એમણે નવ નવલિકાઓ લખી કાઢી. પરંતુ હવે એ જીંચું મૂલ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ. એમના ગ્રંથો પર મળતી 'રોયલ્ટીઝ' હવે લગભગ જંધ થઈ ગઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૩૪ માં 'ટેન્ડર ઇઝ ધ નાઈટ : રજની કુમારસરી' પ્રગટ થઈ ત્યારે માત્ર થોડીક હજાર નકલો જ બાકી. સારી-ક્ષાઓએ પણ અભિનંદન ન વરસાવ્યા પણ પાશ્વરી પ્રહારો કર્યા. એમના વાચકો શૂદ્ર ને વાંઝણા સમાજનું આલોચન વાંચી કંટાળી ગયા હતા. હવે તેઓ વધારે આક્રાંતાલી ભાવિ પ્રતિ મીટ માંડતો થયા હતા. ફિટ્ઝરલ્ડના 'પૂરકાબના બધા જ દેવો મરી પરવાયા હતા. મનુષ્યમાં જ્યારે પડતી બધી જ શક્તિ તબીબી થઈ હતી. સી. હાર્ટલી પ્રેમને લખ્યું છે : 'સહેલા સમાજના રોમાંચક સૌંદર્યો ફિટ્ઝરલ્ડે પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો છે. એ સમાજને સતેજ કરવાના એ સડામાંથી બહાર નીકળી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. પરંતુ ઈલિયટ 'ધ વેઈસ્ટ ડેન્ડ - પેરાન યૂગિ' માં પ્રમાદ ને ત્રાસના મિશ્રણનો નકલો ફિટ્ઝરલ્ડની પહેલાં દોરી શક્યા હતા. અને રહી સહી ત્રીશીના હતાશ વાચકો ફિટ્ઝરલ્ડ જે રસહીન થસનો લાભ લેવા આગ્રહ રાખી રહ્યા હતા તેને સ્થાને કેઈ સાંત્વનભર્યા આદર્શ સમાજ પ્રતિ મીટ માંડી રહ્યા હતા. 'ધ લાસ્ટ એફ ધ પ્રેવિનિશિયન્ટ : પ્રાંતમાના છેલ્લા' નામક ગ્રંથમાં મેક્સવેલ ગેઈસ્નર લખે છે 'સાનસિક વ્યથાથી પીડાતો પતિ અને શબદાંતુનો પર માનસિક અસર પડેલી પત્ની : બંને એકબીજાનો વિનાશ નોતરે છે એ નવલકથા બેન્ડાપેલાં કારણો ને બેન્ડાપેલા ઉપાયોની કથા છે. એ ફિટ્ઝરલ્ડનું અંતિમ કાવ્યકર બીજામાં સીધું ઉતરાણ સૂચવે છે અને એમના કાર્યનો જે અંતસ્થ ભાગ છે તે આફ્રિકા પ્રકારને બહુજર મળતો આવે છે. 'ટેન્ડર ઇઝ ધ નાઈટ : કુમારસરી રજની'માં હેવાં તોડતાં ને મનને અકળાવી મૂકતાં કર્યો છે પરંતુ વિંદા અને થાક : ફિટ્ઝરલ્ડના કહેવા પ્રમાણે લાવનારવંદ દેવાળું : જ્યાં ત્યાં સર્વત્ર તરફે ગટે છે.

અત્યાર સુધી કદીયે પ્રવાસ ન કર્યો હોય એવી વસ્તુ પર એમણે આડતીપ્રમે વર્ષે હાથ ચલાવવાનો અને સંપૂર્ણ

રીતે નવો જ માર્ગ ગ્રહણ કરવા નિર્ણય કર્યો. ઝોગણીસમી સદીની એક ઐતિહાસિક રોમાંચકથા એની કથાવસ્તુ હતી. ‘ધ કાઉન્ટ ઓફ ડાર્કનેસ : અધિકારનો સરદાર. ચાર હપ્તા લખાયા ને છપાયા પણ ખરા. પરંતુ પછી એમણે એ પ્રયાસ છોડી દીધો. ઝોગણીસમી વર્ષે એમણે પોતાની વણ સંગ્રહાયલી નવલકથાઓનો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો, અને ગંભીર બની નામ આપ્યું ‘ટેપ્સ એટ રેવીલે!’ ‘એબિલીટીન રિવિ-જીટ્રેડ : એબિલીટીની પુનર્મુલાકાત’ અને ‘કેઝી સન્ડે : ઘેલો રવિવાર’ એ એ વાર્તાઓ સિવાય બીજી વાર્તાઓમાં લખવાની કથાશ અને માવજતની ઊણપ વર્તાય છે. આ વાર્તાઓનાં અવલોકનો પણ કેટલાંક બિરદાવતાં અને કેટલાંક કડક પ્રગટ થયાં. યોવનમાંથી મનુષ્યને પ્રૌઢતા આવે એ ફિટ્ઝરલ્ડને ભયંકર લાગતું. ‘ન્યુ રિપબ્લીક’ માં ટી. એસ. મેથ્યુએ લખ્યું, ‘હવે તો એ પાર વગરનું ભયંકર લાગે છે.’

ચાળીસ વર્ષની વય થતાં થતાંમાં તો ફિટ્ઝરલ્ડને ઝડપથી આવી રહેલા વિસર્જનની ઝાંખી થઈ ગઈ. ‘ધ ડેક આપ’માં પોતે પૃથક્કરણ કરે તે પહેલાં એમને લાંગી પડવાની આગાહી થઈ ચૂકી હતી. ‘પડખાનો અતિ વિસ્તાર, બંને છેડે બળતી મીણબત્તી જે શક્તિઓ મારામાં નહોતી એ મેળવવા ફાંફાં...કોઈ છ’છેડાયેલા વિસ્તારમાં મારા હાથમાં ખાલી રાયફલ રાખી કોઈપણ જાતના લક્ષ્યાંક વિના ભર-લાંબળામાં ઊભો હોઈ એવી મને લાગણી થાય છે. દિલમાં કોઈ વાત નક્કી નથી. સર્વત્ર મૌન છે. કેવળ મારા જ શ્વાસોચ્છવાસ સંભળાય છે....મારા વ્યક્તિત્વનો જાણે વિચ્છેદ થઈ રહ્યો છે. પોતે વાર્તાઓ લખવાનો આરંભ કર્યો ત્યાર પછી પહેલી જ વાર એમની વાર્તાઓ ‘સાભાર પરત’ થવા લાગી. ભારે રોષમાં આવી જઈ એમણે પોતાની આત્મકથાના આબૂકથી ફટકારાતા હોય એવા ટુકડાઓની શ્રેણી પ્રગટ કરવા માંડી. મુક્તિ માટે નહિ તો થોડીક સલામતી માટે ફિટ્ઝરલ્ડ હોલિવુડ ફરીથી એક વાર પાછા ફર્યા.

ફિટ્ઝરલ્ડને એકતાળીસ વર્ષ થવાને થોડા મહિના બાકી હતા. ચાળીસ હજાર ડોલરનું દેવું થઈ ગયું હતું. પોતાનું જીવિ સુધારવા એ લોસ એન્જલિસ ગયા. નવી દુનિયા અથવા નવું માધ્યમ સર કરવાની ઉત્તેજનામાં એ થોડોક સમય મદિરાથી દૂર રહ્યા. પરંતુ એ પોતાની ભૂતકાળની બિંદગી ભૂલી શક્યા નહિ. એ ગમે તેમ મદિરાપાન કરતા

રહ્યા અને બીજાનાં સર્જનોનું આંધળું અનુકરણ કરતા રહ્યા. પરંતુ હવે એમના લખાણમાં કોઈ ઉત્સાહ પ્રેરાયો નહિ, ફિટ્ઝરલ્ડના સંવાદો પૂરતા મનોરંજક નથી એમ કહી પોતે જે માટે પોતે ગૌરવ ધરાવતા હતા તે રૂકિપ્ટને હોલિવુડના કોઈ સાહિત્યિક વૈતર પાસે ફરીથી લખાવી ત્યારે ફિટ્ઝરલ્ડને ભારે આઘાત લાગ્યો. એમની પ્રતિષ્ઠા કરમાઈ ગઈ. લોકો આગળ એમનું નામ પ્રગટ થતું અટકી ગયું. જ્યારે એક યુવાન ‘રૂકિપ્ટ’ લેખક બડ શુભજનને ફિટ્ઝરલ્ડ સાથે કામ કરવા કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એણે આશ્ચર્યોદ્ગાર કાઢ્યો : ‘સ્ક્રીટ ફિટ્ઝરલ્ડ! મારા મનને કે એ અવસાન પામ્યા છે. થાકેલા લેખકે જે વાર્તાઓ લખાઈ નહોતી અને લેખક જે લખશે એવી આશા પણ નહોતી એવી વાર્તાઓ માટે ફિટ્ઝરલ્ડના પ્રકાશકે નાણાં આપવા ઇન્કાર કર્યો. હોલીવુડમાં એમને માટે કોઈ સ્થાન રહ્યું નહિ. મદ્યપાન અતિશય વધી ગયું. અને તુચ્છાકારાયેલું શરીર દુઃખવા લાગ્યું. ‘હું બીમાર ને વૃદ્ધ થવા કંટાળી ગયો છું.’ એમણે ફરિયાદ કરી. ‘તેતાળીસમે વર્ષે વૃદ્ધ?’ છતાં સાથે સાથે એમણે એક નવલકથા માટે સેંકડો નોંધો તૈયાર કરી. એમાં પાશ્વર્ભૂમિમાં હોલિવુડ હતું. કલ્પનાકથાઓનું સ્થાનક : બળરુ સ્ત્રીઓનું ‘એલ્ડોરાડો’ અને અમેરિકાનું ખોટાં શમણાંનું કારખાનું.

ઈ.સ. ૧૯૪૦માં હૃદયરોગનું ફિટ્ઝરલ્ડ પર પડેલું આક્રમણ થયું. ભયથી એ સ્વસ્થ થઈ ગયા. હોલિવુડની નવલ-કથા પર દિલ પરોવ્યું. ‘ધ લાસ્ટ ટાયફૂન’ આ નવલકથા અધૂરી રહી છે છતાં એ ફિટ્ઝરલ્ડનાં મૂલ્યોનું ધોરણ સુધારે છે, બલકે પલટી નાખે છે. પોતાનું એક વિશાળતમ અને ખૂબ જ ઊંડાણમાં ઊતરતું એ પ્રકાશન કરવા એમણે આ નવલકથા માટે નિર્ધાર કર્યો હતો. ‘મારે ભય પેદા કરે એનાં અનુકરણીય દર્શ્યો લખવાં છે.’ એક મહિના પછી પુનઃ હૃદયરોગનું આક્રમણ થયું ને આ વખતે એ જીવલેણ નીવડ્યું. ઈ.સ. ૧૯૪૦ ના ડિસેમ્બરની એકવીસમી તારીખે એમનું અવસાન થયું ત્યારે એમની વય ચુસ્માળીસ વર્ષ ને ત્રણ મહિના હતી.

કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવન ને કાર્ય ફિટ્ઝરલ્ડના જીવન અને કાર્ય જેવાં એકબીજામાં એતપ્રેત થઈ ગયેલાં નથી. ક્યાં લેખકનો અંત આવે છે ને કલ્પનિક વ્યક્તિને

આરંભ થાય છે, એ કહેવું જ મુશ્કેલ છે. ત્રાસ પામેલા સર્જકને એમનાં દુઃખી પાત્રોથી અલગ પાડવા જ મુશ્કેલ છે. આ મનુષ્ય અને એમનાં કાલ્પનિક પાત્રો અપકવતાનાં શમણાં ઝીંતે છે. વિનયની વિંતાઓ ને નિષ્ફલતાના દર્દના ભાગીદાર બને છે. બંને રીતે એમાં ઉગ્રતા છે. ‘પેસ્ટિંગ ઇટ ટુગેથર : સાથે ચોટાડતાં’ નામનાં શીર્ષકવાળા એક ‘એસ્કવાયર’ માં છેલ્લા સાહિત્યિક આશ્રયસ્થાન હોલીવુડ જતાં પહેલાં ફિટ્ઝરલ્ડ લખે છે, ‘શા માટે મેં વિષાદ પ્રતિ મેં વિષાદપૂર્ણ, દુઃખ પ્રતિ દુઃખી વલણ અને કરુણતા પ્રતિ કરુણ વલણ શા માટે કેળવ્યું’ એનો ખૂબ જ શાન્તિથી વિચાર કરવા મારે સંપૂર્ણ શાંતિ જોઈતી હતી. મારા ત્રાસ અને કરુણાના વિષયો સાથે હું એકરૂપ કેમ બની ગયો એ મારે શોધી કાઢવું હતું.’

એમના અવસાન સમયે એમનો એકપણ ગ્રંથ બજારમાં નહોતો. બધા જ પુનર્મુદ્રણ માગી રહ્યા હતા. પાંચ વર્ષ પછી અચાનક એ જડી આવ્યા. એડમંડ વિલ્સને એમના ‘ધ ફેક ઓફ’ નું સંપાદન સંભાળી ફિટ્ઝરલ્ડને પુનર્જીવન આપવાનો આરંભ કર્યો. એમાં ખાનગી કબૂલતો, નિબંધો, નોંધો, ભતભતની નાનીમોટી નજીવી કૃતિઓ અને ખાસ કરીને પોતાની પુત્રીને લખાયેલા કુમાશભર્યા ઉત્તેજક અને સ્પષ્ટ આલેખનવાળા પત્રોનો એમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. એની સાથે સાથે જ ‘ધ પોર્ટેબલ પી. સ્કોટ ફિટ્ઝરલ્ડ’ માનવ અને તેનું કાર્ય ‘આલ્ફ્રેડ કેઝીન સંપાદિત મૂલ્યાંકન ને પુનર્મૂલ્યાંકનનો સંગ્રહ પણ પ્રગટ થયો. બડ રયુલબર્ગની ‘ધ ડિસ્એમેન્ટેડ : વિમોહિત’ એક ચામડી ઉતારી નાખે એવી નવલકથા છે. એમાં ફિટ્ઝરલ્ડના પાછોતરના જીવનના એના ઉદય ને વિનિપાતના અમકારા દાખવી બાય છે. આર્થર મિઝનેરે એમની એક સૂઝલરી ને તેજસ્વી જીવન-કથા ‘ધ ફાર સાઈડ ઓફ પેરેડાઈઝ : સ્વર્ગની દૂરની બાબુ’ લખી છે. ઈ.સ. ૧૯૫૩માં એમના આત્મવિભાજન, કુદ્ર તૂકાનો અને મહાન અગ્યવસ્થા છતાંય ફિટ્ઝરલ્ડે કેટલાક વિવેચકો કહે છે એમ મહોમાં જીમ રાખીને નહિ પણ કેવળ નાણાં પર મીટ માંડીને જ લખ્યે રાખ્યું છે. એમની ગ્રંથ કૃતિ લેખાઈ હોય એવો ગ્રંથ અધૂરો મૂકી એ અવસાન પામ્યા છતાં એમણે બલહીન સંસ્કૃતિનું ગિન તકરારી શબ્દો અને અવિસ્તરણીય દર્યોથી આલેખન કર્યું છે. ‘ધ ગ્રેટ ગ્રેટ્સ’ જેવા એમના ગ્રંથ ગ્રંથો અંગત

કટોકટીના દસ્તાવેજો તરીકે ટકી રહેશે. એની અસરો વિશ્વ-વ્યાપી છે. સમાજ ઉપર પ્રભાવ ન પાડી શકવા છતાં એમણે એને વખાણી ને વખોડી છે. ફિટ્ઝરલ્ડ એનો નાશ કરવા પણ સમર્થ થયા નથી. તેમ કરવા એ રાજી પણ નહોતા. વિજયદેવીને વરમાળ પહેરાવવાનું છેવટે એમણે તુચ્છકારવા માંડ્યું છતાં એ એથી ઘણા મોડા વિમુખ થયા. અને એમની કરુણતા વીર પરાજયની કરુણતા ન રહી કે ન રહી ગૌરવાન્વિત નિષ્ફલતાની. પરંતુ અનિશ્ચિત અને અવિરોધી સમાધાન વૃત્તિ બની રહી.

ફોન : ૫૭૫૭

લેઈટેસ્ટ પ્રેઝન્ટેશન આર્ટીકલ્સ
ઇલેક્ટ્રીકલ એપ્લાયન્સીઝ માટે

વિશ્વાસપાત્ર નામ

ભરત ટ્રેડર્સ

થોધા દરવાજો

ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

Phone : 325946

Gram : BAHUMULYA

Resi : 503459

Specialists in :

- * Ball, Roller
- * Thrust & Taper
Roller Bearings

**CHETAN BEARING
CORPORATION**196. Samuel Street.
Bhagwan Bhuvan. 3RD FL.,
BOMBAY - 400 009.

સત્યકાર્ય તો આપણે કરીએ જ. સત્કાર્ય આપણાથી
ન થાય તો, અન્ય પાસે કરાવીએ. તે પણ ન
બની શકે તો અન્ય કરનારની અતુલમોદના તો જરૂર કરીએ.

Phone : 5688

વિરમ પ્લાસ્ટીક ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

સંતોકબાઈ કમ્પાઉન્ડ, નારી રોડ
ભાવનગર-૩૬૪ ૦૦૧ (ગુજરાત)

MFG : H. D. P. & Polipropylene yarn & Cloth

With Best Compliments From

TULSIDAS RAMJI

STEVEDORES

Shipping-Clearing & Forwarding Agents
Freight Brokers & Transport Contractors

Phone Office 31

Phone Resi. 34

Gram "NOBLE" OKHA

Post Box No. 4

361350 Port Okha

C/o : Navbharat Potteries Private Limited

Tokarshi Jivaraj Wadi. Sewri, Bombay-400015

Phone No. 441815 & 368720

TLX : GLAZWAR-011-3329-Bombay-Sewri

Grams : COPPERWIRE Phone Office 76012
Resi, 76337

BHARAT METAL CORPORATION

Non-Ferrous Metal and General Merchants
2140. Mahakali Street- Secunderabad 500003.

Head Office
115-119, Kika Street,
Bombay - 400 004
Phone No. 332152

Branch Office :
Coimbatore 641018
Phone No. 30980
MADRAS 600001
Phone No. 25851

Association with

- * Ruparel Ropes
- * Kikabhai & Sons, Mahuva & Savarkundla
- * Mahuva Dehidretion Co. Ltd.
- * Jalaram Saw Mill
- * Ruparel Transport

Phone : 381 R. 546
Gram : RUPAROE

RUPAREL PLASTICS

43.-44, Industrial Plot, MAHUV A-364290.

Manufacturers of Quality Twine & RUPARO PE

Gram : POLOSIGHT Phone : 290367
Resi. : 475251

With Best Compliments From

PTK CORPORATION

Manufacturers & Exporters of

MILO & MILO
Spectacle Frames, Lenses &
Optical Goods

413-E, Kalbadevi Road, Vasantwadi,
Bombay-400 002. (INDIA)

Phone { Lati 48
Resi. 43, 122

Telegram :- "TAJAWALA"

BHAGWANJI AND KALYANJI KHERAJ COMPANY PRIVATE LIMITED

Registered Office : Lati Bazar,
Post Box No. 59 Porbandar (Gujarat)

TIMBER & TILES MERCHANTS

સંતનો સેવાયજ્ઞ

સંતસૌરભથી મહેકતી સૌરાષ્ટ્રની પુણ્યપાવન ધર્મભૂમિ સંતો મહંતો અને અવતારી પુરુષોથી ધન્ય ધન્ય બની છે. જેઓએ અનંતનો સ્પર્શ અનુભવ્યો છે, જેમનો આત્મા બ્રહ્માં લીન બન્યો છે, જેમણે ક્યારેય ધનની, સત્તાની કે યશની ઝંખના એવી નથી, જેઓએ ભવ-બંધનોને કાપ્યાં છે.

પ્રત્યેક સદીના સંક્રાંતિકાળમાં આ ધરતીએ સંસ્કૃતિઓના તાલુ-વાણી વચ્ચે પણ માનવ સમાજને પ્રગટ પુરુષોની અને ઓલિયાઓની ભેટ ધરી છે અને તેથી જ અહીં સૌંદર્ય અને સંસ્કાર, સરસ્વતી અને સૌષ્ઠવનું સંમિલન થયું છે.

આ પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિના મૂળમાં પણ ઋષિમુનિઓના અને જોગી-જતીઓના ચિંતન મનન અને અનુભવોનું નવનીત સિંચાયેલું છે. આ સંસ્કૃતિમાં જે રસ અને માધુર્ય ભર્યાં પડ્યાં દેખાય છે તેના પાયામાં સંતોના બિલેરી કાય જેવા નિર્મળ જીવનની આકરી તપશ્ચર્યા ધરખાયેલી છે. આવા આપણે અહીં આંતરમનથી એવા સંતનો પરિચય કરીએ.

આજથી ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે શ્રીમન્નૃપ વિક્રમ સંવત ૧૭૮૪માં ઈશ સંપદાથી પરિપૂર્ણ એવા અવતારી પુરુષ શ્રી દાન મહારાજનું પવિત્ર કાઠી વંશમાં પાંચાલની ભૂમિ પર આવેલા પરમપાવન કોઠી ગામમાં અવતરણ થયું. બાળપણમાં ગુરુ ચેતન-દાસજી પાસે દીક્ષા લઈ પાંચાલના પીર સમર્થ ગુરુ બદરા ભગત પાસેથી ચર્મચક્ષુ અને જ્ઞાનચક્ષુ પ્રાપ્ત કરી ગુરુદીક્ષા લીધી. અહીં એમણે ત્યાગધર્મ સ્વીકારી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કર્યું. એ પછી મોલડીના પ્રસિદ્ધ સંત આપા રતા પાસે રહી આપા દાનાએ ગોસેવાનો મંત્ર આત્મસાત કર્યો. ગોસેવાથી આપા રતાને પ્રસન્ન કરી પરચા શક્તિ પામ્યા. એમના આશિષ લઈ વિ.સં. ૧૮૨૦માં પુનઃ કોઠી પધાર્યા. અહીંના નિવાસ દરમ્યાન શ્રી દાન મહારાજે ધર્મના પ્રચારાર્થે બાર સંત મેળાઓ કર્યા હતા. ગોસેવા એમનો જીવનમંત્ર બુદ્ધીની ટુંગણો હતો. એવામાં પાંચાલમાં દુષ્કાળ પડ્યો. ગાયોને નિભાવવી મુશ્કેલ પડતાં

આપા દાનાએ પોતાની ગાયો સહિત વતનનો ત્યાગ કરી સોરઠ ધરામાં પુનિત પ્રવેશ કર્યો.

સૌરાષ્ટ્રનાં અનેક ગામડાઓમાં વિચરતા ધર્મસંસ્થાપન અને લોક-સંગોપનના સંખ્યાબંધ પ્રસંગોનાં દિવ્ય સંસ્મરણોથી પોતાના સેવક-વર્ગને પરિભ્રમિત કરતા એ અવતારી પુરુષ પુણ્યશ્લોક સંતશ્રી દાના ભગતે આજથી ૧૬૭ વર્ષ પહેલાં વિક્રમ સંવત ૧૮૩૬માં ચલાલા ગામે પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી, ત્યાં જગ્યા સ્થાપી અને ધર્મધ્વજ ફરકાવી. એ સમર્થ સંતપુરુષનો પરિચય, પરચાઓ, અને હેતુસિદ્ધિ માટેના મહાન પારમાર્થિક પુરુષાર્થના દર્શન કરાવતા સંખ્યાબંધ પ્રસંગો “દાનેવ-ચરિત્ર”માંથી બાણી શકાયે.

દાન મહારાજની કૃપાથી સૌરાષ્ટ્રનો એક વખતનો ભયંકર બહારવાટિયો પાળિયાદનો પીર બની ગયો, જેણે કળિયુગને પડકાર્યો હતો એ વાત કોઈથી અબાણી નથી.

ચલાલાની આ દાન મહારાજની જગ્યામાં દીનહીન અભ્યાગતો અને સાધુસંતોને અન્નઆશરો આજે વર્ષોથી અપાઈ રહ્યો છે. દાયકાઓ પહેલાં આ જગ્યાની ખ્યાતિ છેક કાશી અને હરદાર સુધી પ્રસરી ચૂકી હતી. એ જમાનામાં બાવા ખાખી-ઓની જમાતો સંતશ્રી દાના ભગતના દર્શનાર્થે સતત આવ્યા કરતી. એ વખતના એમના પરચાઓ જિજ્ઞાસુઓએ બાણુવા જેવા છે.

દાનમહારાજની શ્રેયલક્ષી પાર-માર્થિક જીવનસરણીને પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી પરમ સિદ્ધિ

પ્રાપ્ત કરનાર સમર્થ શિષ્ય આપા ગીગાએ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર અવિરત અન્નદાન, અસ્ખલિત સેવાભક્તિ અને જ્ઞાનવૈરાગ્યના દાનક પ્રગટાવી સત્પ્રધારમાં સ્થાપિત કરેલી જગ્યામાં ગિજેવ પીરની મંગલ પ્રણાલિકાને પોતાના ભગીરથ ભવ્ય પુરુષાર્થથી અખંડ વહેતી રાખી દ્વિજુલિત બનાવી દાનેવ પરંપરાને જીવંત રાખવામાં પરમ આદરણીય સંત, શ્રદ્ધેય શ્રી શામજીબાપુનો ફાળો પણ નાનોસૂનો નથી. અને પરમ સંતશ્રી દાન ચલાલા મહારાજની (અમરેલી)ની જગ્યાના હાલના ગાદીસથ

ચલાલાની ખ્યાતનાન બનેલી પૂ. દાનમહારાજની જગ્યાના હાલના સૂત્રધાર મહંતશ્રી વલકુબાપુ મંગળબાપુ

મહંત મહારાજની શ્રી વલકુળાપુ મંગળાપુએ એ પ્રગર તેજસ્વી પરંપરાને સહસ્રપુટિત કરી. તેના પ્રેમ-સેવા-ભક્તિનાં તેજઃકિરણોને પૃથ્વીપ્રદેશે દૂરસુદૂર પ્રસાર્યાં છે. હાલના ગાદીસ્થ મહંત ભગત શ્રી વલકુળાપુ સંખે બે-ત્રણ અતિ મહત્વની બાબતો છે, જે તેમને અને તેમનાં કાર્યને સમજવા ઉપયોગી થઈ પડે છે.

પ્રથમ તો દાન મહારાજે પોતાની લીલાસંવરણ પ્રસંગે વચન આપ્યું હતું કે આઠમી પેઢીએ હું આવીશ. આજે વલકુળાપુ આઠમી પેઢીના ગાદીસ્થ ચારસ-ભગત છે. સંતનાં વચનો સત્તાતન સત્યની વાણી છે. ખીલું સંત પોતાની આધ્યાત્મિક પરંપરા બે રીતે પૃથ્વી-પ્રદેશમાં પ્રસ્થાપે છે. નાદ દ્વારા અને બિન્દુ દ્વારા. શિષ્ય પરંપરા એ નાદ પરંપરા છે, જે સતાધારની જગ્યાને અપાયેલી છે. અને બિન્દુ પરંપરાના માર્ગે વારસાગત ગાદી પોતે સ્વહસ્તે આપખુશીથી ચલાવના સ્થાપી અને બંને માર્ગે પ્રભુશક્તિ સંતના વચનને અનુસરે છે જેના ઉન્નવણ દર્શાવતી શ્રી શામળ ભગત (સતાધાર) છે. ને ભગતશ્રી વલકુળાપુ ચલાવના કર્ણધાર છે, જેમણે આધુનિક કેળવણી રાજ-કુમાર કોલેજમાં લીધી અને ગાદીસ્થ થયા. તે અગાઉના દિવસ સુધી એક પ્રખર દેશસેવક, સમાજસેવક, વક્તા અને સંઘટક રાજપુરુષને પ્રત્યક્ષ રૂઢિ-નીતિ વગેરેમાં કદી કેદ નહીં તેવા લાગે. આધુનિક શિક્ષણમાં તરબતર બુદ્ધિન, સુંદર સુવાણી સુવર્ણમયી કાયા અને વીરપુરુષનો પડછંદ દેડ, ધર્મનો કાઈ ચીલાચાકુ પોથીપહેરવેશ નહીં, અંતર ભિન્ન, નિર્મળા ગંગા નીર જેવા, ધર્મની બાલ દેખાડાની વાત નહીં, ગાદીસ્થ થયા પછી ત્રણ રાત દાનમંદિરમાં મન, વચન, કાયાથી ત્રણ દિવસ પુરાયા. જાણે નચિકેતા પાછળ યમને દારે ત્રણ દિવસ-ત્રણ રાત અંતરમાં આગ લઈ એક આસને

બેઠા અને પુકાર કર્યો : “હે પ્રભુ! હું તો સાચ શન્ય છું, કુંભ ખરો પલ્લુ શન્ય કુંભ છે. આ કામ તારું શે થશે?” ને એક એક એમ બહારના કોચલાં જાણે આપમેળે ખરતાં રહ્યાં ને પ્રભુએ હાથ આલી જોમો કર્યો અને આદેશ દીધો, “હું છું તારી સંગાથમાં. તારામાં ને તારી મારફત કામ કરવાનાં વચને દાનો બંધાણો હોતો આઠ પેઢી પડેલાં. જીઠ, બાપ દાના, જોમો થા, તારું કામ સાંભળી લે.” અને આજે એ દાનગંગાનાં પવિત્ર નીરમાં કંઈક સાધુ-સંતો અને અભ્યાગતો અને માનવીને પ્રેમમય બની દુકડો પીરસે છે. એમાં દાના ભગતના સૌને દર્શન થાય છે. માત્ર માનવ નહીં પણ માનવેતર પ્રાણીસૃષ્ટિ અને વનસ્પતિસૃષ્ટિને વહાલપનાં પોષણ આપે છે. પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ અને આયુર્વેદના અભ્યાસાર્થે સંસ્કૃત અને રામાયણના અભ્યાસ સંશોધનમાં હરેક પ્રકારની સહાય આપે છે. એકવાર શ્રી રામરાયભાઈ દવેથી પુછાઈ ગયું, “બાપુ, માથને ઘાસ-ખાણુ ન મળે એવી પરિસ્થિતિ આ કળિકાળમાં થશે તો?” ટપ દઈને વિના વિચારે કહી નાખ્યું, “તો મારા પોંચા ગાયમાતાના મુખે ધરીશ.” અને “કળિકાળમાં લક્ષ્મી દુષ્ટાના હાથમાં હોઈ ધન-ધાન્યની ખેંચ પડશે તો?” તત્કાળ શ્રદ્ધાનો હિમાલય ગાળી જઈથો, “દાન મહારાજના મંદિરમાં એકાદ નારિયેલની શેષ તો મળશે ને? આ દેહને શું જોઈએ? મારો સેવાયત્ર જે પ્રભુના આદેશથી આરંભાયો છે તે પૂર્ણ થશે. કદાચ હું ખપો જઈશ તો મારે અનંત દેહવચ્ચો પરિધાન કરવામાં ગૌરવ છે.” ત્રિવિધ રીતે બ્રહ્મકાંટિના સંત આજે ચલાવના સ્થાને ગિરાજે છે. પોતાના કાર્યની પૂર્ણતા માટે વચન બદલ કરી પધારેલા સંત દાના આજે સંત વલકુળ સ્વરૂપે અનેકોના પાલક પોષક-ઉદ્ધારક બની રહ્યા છે. જય શ્રીદાનેવ! જય શ્રી વલકુળાપુ!

With Best Compliments From

Manufacturers of :
PLASTIC FILAMENT
and
ALLIED PRODUCTS

SWASTIK PLASTIC
INDUSTRIES

Phone : 5647 Resi. 4760
B-6, Vithalwadi Industrial Estate,
BHAVNAGAR-364 001

Grams : SHUBOILER

OFFICE : 318791
PHONE :
RESI. 532829

With Best Compliments From

V. N. BAKSHI
MECH. ENG.

Mg. Director :
Shubh Machinery Corp. Pvt. Ltd.
Partner :
Shubh Machinery (Sales) Corp.
15, Bank Street, BOMBAY-400 023

Grams : KINDCHAP

phones : 38 32 54
36 07 14

Dealers in :

Motor & Bus Body Fittings
Distributors for State Of Maharashtra &

Madhya Pradesh

'ARILD' Rubber Products
Distributors For Western Zone :
"KEL" Auto Original Spares

AMEETA TRADING CORPORATION

17, Bhaveshwar Vihar,
383, S. V. P. Road, Bombay-400 004

મહેન્દ્ર ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન
૨૬/ ગમેરાવાડી
મહેરા યજ્ઞર, દેના બેંક ઉપર
સુબર્ધ ૨

Phone
Office : 312353
310979
Resi. : 817821

Gram : PREMVIHAR

DOLATRAI JAYANTILAL VASANTRAI JAYANTILAL

Fancy Cloth Merchants
475, Chandra Chowk,
3rd Lane,
M. J. Market.
BOMBAY-400 002.

Phone : 31 07 29 Gram : FULSUNDRI

**PREMJI BHIMJI
J. P. SHAH & CO.
P. B. SONS**

753, Sir Vithaldas Gally
Mulji Jetha Market,
B O M B A Y—400 002

Phone : 233903
Grams : NIPDIP
119218 SNCO
Telex : 112928 VNCN

Best Compliments From

Suyog Commercial Corporation
Exporters and Commission Agents

71 Bajaj Bhavan,
Nariman Point,
BOMBAY, 400 021.

Phone : 37 23 25

NAVJIVAN ELECTRICAL WORKS

Manufacturers of :

"Navjivan" Brand 1ph. & 3ph
A. C. Electric Motors
Heavy duty Buffing Machine
Special Agriculture Motors &
Coupled Pumping Set and Mono
block pump.

Block No. 6.
Shirinbai Chawl.
Shop No. 30.
Morland Road,
BOMBAY-400 008.

Gram : "TEDDER "

Phones { Office : 329353
344607
Resi. : 577605
592086

UNITED TRADERS

Importers, Stockists & Suppliers of Dyes &
Chemicals
Authorised Dealers :

Sahyadri Dyestuffs & Chemicals-Poona.
Division of

MAFATLAL INDUSTRIES LTD.

118/122, KAZI SAYED STREET,
306, NAIN KRUPA,
BOMBAY-400 003.

Grams : 'JALASHIP' (Estd. 1924)

Tele :
Office : 333008.
332691.
Resi. 215253.

H A R I L A L & C O .

(Partner : Chimanlal N. Sanghavi)

Shipping, Clearing, Forwarding &
Warehousing Agents.

Amba Bhuvan, 2nd floor,
Devji Ratansi Marg,
Opp. Raj Chambers
Bombay-400009.

Grams : COPPERWIRE

Phone :
Office : 7 6 0 1 2
Res. : 7 6 3 3 7

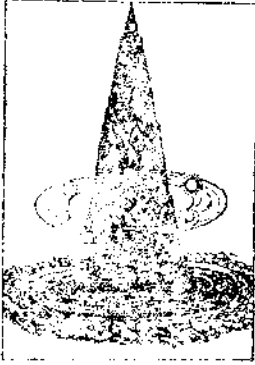
BHARAT METAL CORPORATION

Nonferrous General Merchants

Specialists :- Copper. Brass, Alluminium Etc.
in Rods, Tubes, Sheets, Wire Etc. Bearing
and Tools

2140. Mahakali Street,
Secunderabad-500003 A. P.

શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને નમઃ :

પૃથ્વી ગોળ ફરતી નથી. સૂર્ય-ચંદ્ર-ફરે છે. શી રીતે ફરે છે ? દિવસ-રાત ઋતુઓ શી રીતે થાય છે ? એપોલો-ગ્રાનચંદ્ર ઉપર ગયું નથી. ભારત અમેરિકામાં સૂર્ય પ્રકાશમાં આંતરૂ કેમ ? વગેરે-વિસંવાદી બાબતોના સચોટ ખુલાસા માટે સર્વ પ્રથમ આકાશ દેલી

જંબૂદ્વીપની ભવ્ય રચના

૪૭૬ ૪૭૬ ફૂટની શ્રી જંબૂદ્વીપની આસપાસમાં ભવ્ય રચના જેમાં ૦ ૪૭૬ ફૂટ ઊંચો — આસપાસનો મેડુ ૦ ૪૬૭ શાશ્વત ફૂટો ૦ ૬૫ શાશ્વત દંડામરોની આકૃતિ ૦ ૮૪ મહા નદીઓ ૦ ૨૬૯ શાશ્વત પર્વતો ૦ ૧૬ મોટા દ્રહો (કુંડો) અનેક શાશ્વત પહાડોની સ્કેલથી રચના....

ઉપરાંત નીચેના શાસ્ત્રીય પદાર્થોની પ્રમાણ બદ્ધ રચના થશે. ૧૪ રાજલોક શ્રી જંબૂદ્વીપના વિહરમાન પ્રભુજનાં ચાર સમવસરણ, ભારતક્ષેત્ર દક્ષિણ ભરતાઈ ક્ષેત્ર શ્રી વર્તમાન વિશ્વ

જ્યોતિષયુગ ગતિ દર્શન સર્વ દેશીય— વિરાટ ટાવર-ઘડિયાળ ભૌગોલિક જ્ઞાન માટે પ્રાચીન અર્વાચીન - શાસ્ત્રીય - વૈજ્ઞાનિક ગતિ નિરીક્ષણ માટે - સાધન - સુસજ્જિત પ્રયોગશાળા થશે....

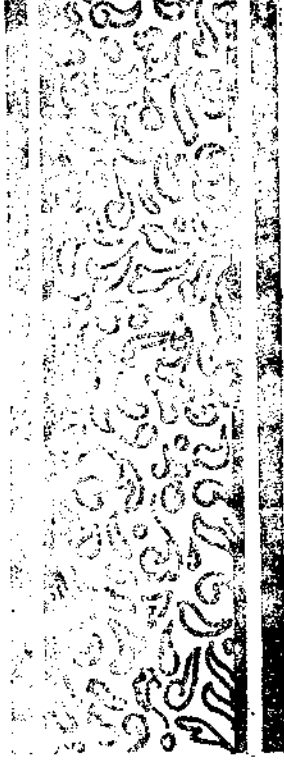
ધ્યાનસ્થ સ્વર્ગાત પ. પૂ. આગમોદ્ધારક— શ્રી આનંદસાગર સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના શિષ્ય રત્ન પૂ. પન્થાસ પ્રવર શ્રી સૂર્યોદયસાગરજી મ.સા. તથા સ્વ. પ. પૂ. ઉપાધ્યાયશ્રી ધર્મસાગરજી મ.ના શિષ્યરત્ન પ. પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી મહા. સા. ની પ્રેરણા મુજબ નિર્માણ થશે.

શાસ્ત્રોએ પ્રરૂપેલ સનાતન અત્યરૂપ શાસ્ત્રીય પદાર્થોનું ભૌતિકવાદ તથા વિજ્ઞાનના બચકર પ્રચારથી અવમૂલ્યન ઘર્ષ રહેલ છે. તેથી તે સનાતન સત્યોને શાસ્ત્રીય રીતે દર્શાવવા બુદ્ધિગમ્ય બનાવવા આ યોજનાઓનું નિર્માણ થાય છે.

૯૬ ફૂટ ઊંચું વિરાટ ટાવર ભારતીય વેદશાળા

વર્ધમાન જૈન પેઢી, તળેટીની બાબતોમાં, ભાતા ખાતાની પાછળ, પાલીતાણા (૩૬૪૨૭૦)

* નવકારમંત્ર દુઃખ નહિ પણ દુઃખની પરંપરા તોડવા માટે, મરણ નહિ પણ મરણની પરંપરા તોડવા માટે, જન્મ નહિ પણ જન્મની પરંપરા તોડવા માટે છે.

* આત્મસાન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસંયમ; માત્ર એ ત્રણ દ્વારા જ આપણને સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે.

* જેને આત્મા યાદ આવે તેને મહાત્મા યાદ આવ્યા વગર રહે નહિ અને એનો આત્મા પરમાત્મા બન્યા વિના રહે નહિ.

અન્ય ફાઉન્ડ્રી વર્કસ-ભાવનગરના
સૌજન્યથી

सर्वं संकल्पसंन्यासी योगारूढस्तयोन्यते ॥

“સર્વ સંકલ્પોને ત્યજનાર જ યોગારૂઢ કહેવાય છે.”

— શ્રીકૃષ્ણ

સંકલ્પ સાથે જીવનાર કોઈ યોગી નથી, કોઈ સંન્યાસી નથી, અને સંકલ્પ ત્યજનાર ગમે તે આશ્રમમાં જીવતો હોય (ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસ); ગમે તે વેશભૂષામાં ફરતો હોય; ગમે તે નામધારી હોય; છતાં તે યોગી અને સંન્યાસી છે. અંતે વેશ, નામ આશ્રમ બધું તમારી ઉપાધિને છે. તમે ઉપાધિથી મુક્ત, નિરુપાધિક, આત્મસ્વરૂપ છો.”

— એક શુભેચ્છકના સૌજન્યથી

દેશ અને દુનિયાના હિતમાં નર્મદા સિંચાઈ બંધની ઊંચાઈ ૫૦૧ ફૂટ ઇચ્છનીય છે.

— વી.ડી.શેઠ
(B.E. civil)

Phones { 26517 Resi.
23101 Office

UTTAM STORES

* Kirana & General Merchants *

Gole Bazar,
Raipur-492001

With best Compliments From

LYNEX LABORATORIES

PALGHAR-401 404

&

BINICHEM LABORATORIES

Kapadia Industrial Estate,
123/24, Andheri Kurla Road,
Old Ashram, Bombay-400 093.

manufacturer's Of Pharmaceutical
Specialities

Telephone No. : 57 41 60
57 11 09

With Best Compliments From

**ULHAS OIL & CHEMICAL
IND. (P.) LTD.**

Ruvapari Road, Bhavnagar.

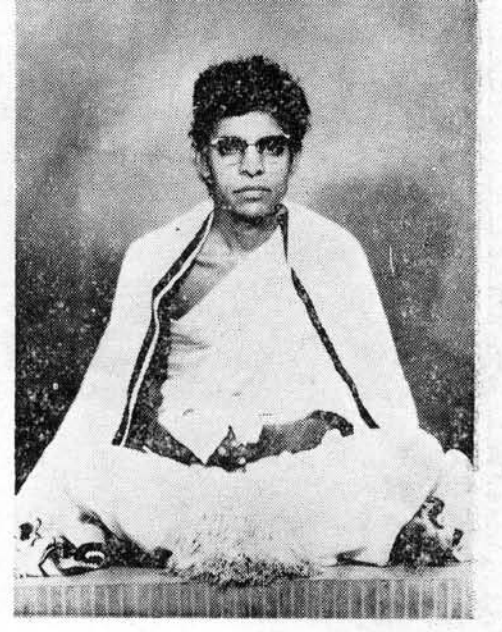
જૈન જયતિ શાસનમ્

આચાર્ય ભગવંતશ્રી પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી
મ. સાહેબ

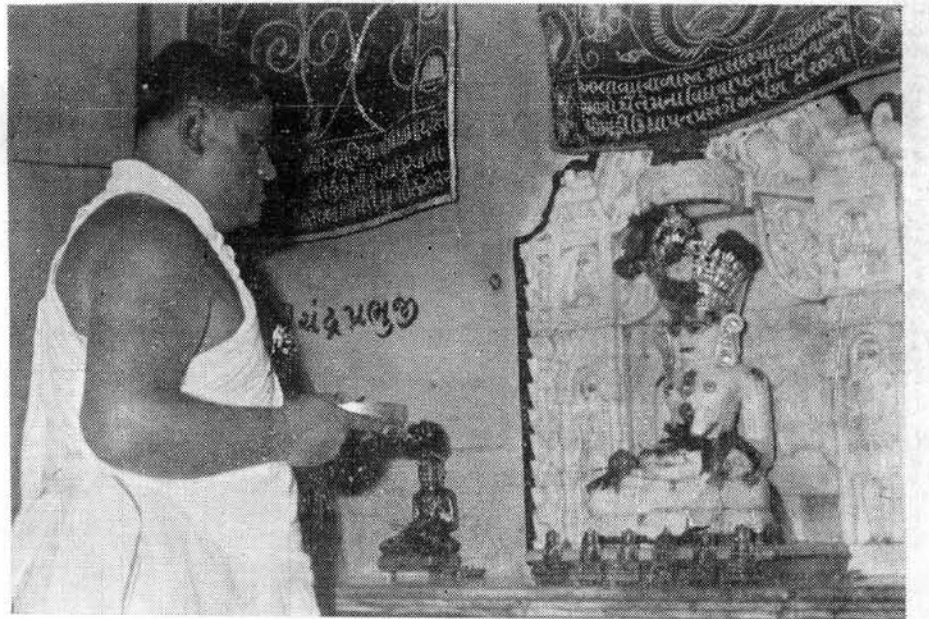
આચાર્ય ભગવંતશ્રી કૈલાસસાગર
સૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ

આચાર્યદેવશ્રી કલ્યાણસાગર
સૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ

જૈનભારતી પૂજ્ય સાંધ્વીશ્રી મૃગાવતીશ્રીજી

—જેમ દર્શન વંદન કરતાં પાપ ટળે અને વાંચિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેમ પૂજા અર્ચના કરતાં સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિના ગંજ ખડકાય. જેમ ચિંતામણિ રત્ન વગેરે જડ હોવા છતાં વિધિપૂર્વકની પૂજાથી રિદ્ધિ મળે છે તેમ સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષસમા જિનેશ્વર ભગવંતની મૂર્તિની ભાવપૂર્વક પૂજા કરતાં નાગકેતુની જેમ જીવ મોક્ષ-ગામી પણ બની શકે છે, મહુડી જૈનમંદિરમાં ધર્મપ્રેમી શ્રી ચિતુભાઈ વોરા જીનેશ્વર ભગવંતની સેવાપૂજામાં ભાવવિભોર બની ગયા છે.

With Best Compliments From

Vadilal Shah & Co.

**MOHANLAL NANIBHAI DESAI
VIJAY STEEL AGENCY**

Stockists :

MILD STEEL HIGH CARBON & ALLOY STEEL

Brass & Rods (Rounds Squares & Flats)

Structurals (Beams, Channels & Angles)

Sheets (Black & Galvanises Plene & Corrugated)

Plates (M. S. Boiler & Shipbuilding)

and Other Steel Products

**M I Steel Contre
Ahmedabad Street, Iron Market
BOMBAY 400 009**

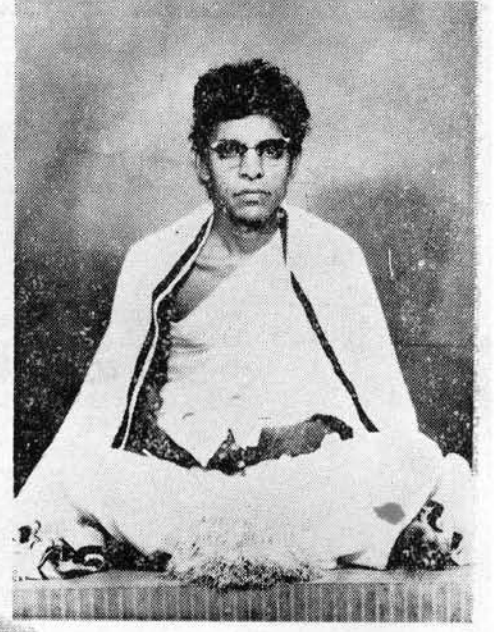
જૈન જયતિ શાસ્ત્રનમ્

આચાર્ય ભગવંતશ્રી પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી
મ. સાહેબ

આચાર્ય ભગવંતશ્રી કેલાસસાગર
સૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ

આચાર્ય દેવશ્રી કલ્યાણસાગર
સૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ

જૈનભારતી પૂજ્ય સાધ્વીશ્રી મૃગાવતીશ્રીજી

—જેમ દર્શન વંદન કરતાં પાપ ટળે અને વાંચિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેમ પૂજા અર્ચના કરતાં સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિના ગંગા ખડકાય. જેમ ચિંતામણિ રત્ન વગેરે જડ હોવા છતાં વિધિપૂર્વકની પૂજાથી રિદ્ધિ મળે છે તેમ સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષસમા જિનેશ્વર ભગવંતની મૂર્તિની ભાવપૂર્વક પૂજા કરતાં નાગકેતુની જેમ જીવ મોક્ષ-ગામી પણ બની શકે છે, મહુડી જૈનમંદિરમાં ધર્મપ્રેમી શ્રી ચિત્રુભાઈ વેરા જીનેશ્વર ભગવંતની સેવાપૂજામાં ભાવવિભોર બની ગયા છે.

With Best Compliments From

Vadilal Shah & Co.

**MOHANLAL NANIBHAI DESAI
VIJAY STEEL AGENCY**

Stockists :

MILD STEEL HIGH CARBON & ALLOY STEEL

Brass & Rods (Rounds Squares & Flats)

Structurals (Beams, Channels & Angles)

Sheets (Black & Galvanises Plene & Corrugated)

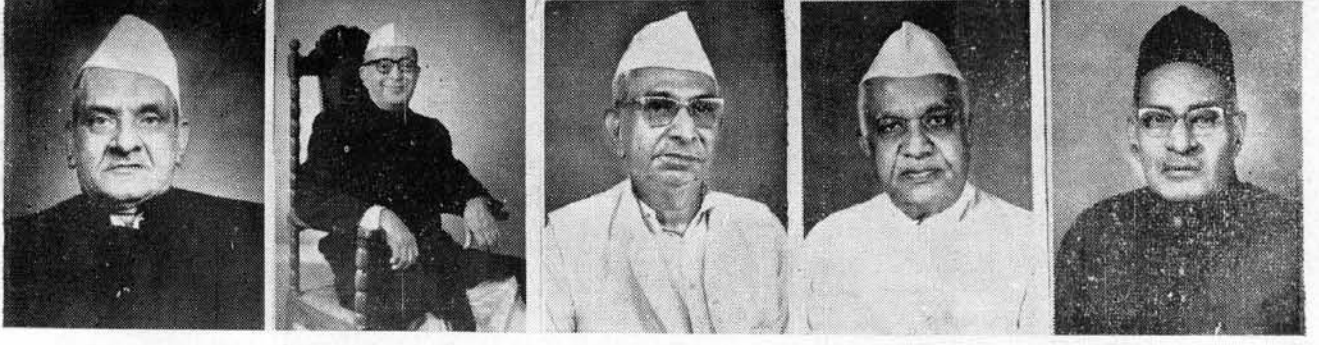
Plates (M. S. Boiler & Shipbuilding)

and Other Steel Products

**M I Steel Centre
Ahmedabad Street, Iron Market
BOMBAY 400 009**

વિવિધક્ષેત્રના ગુજરાતી શ્રેષ્ઠીવર્યો

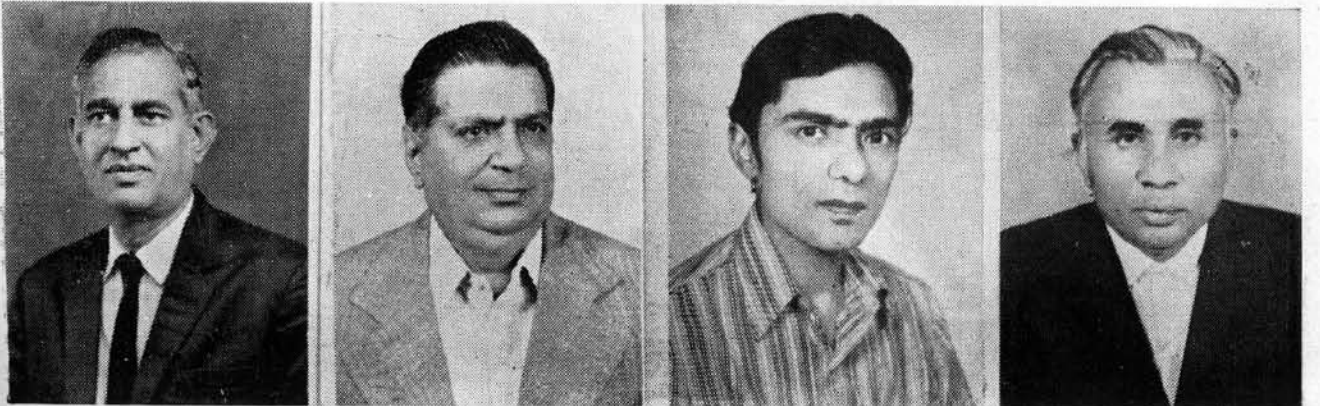
શ્રી તુલસીદાસ રામજીભાઈ શ્રી જમનાદાસભાઈ તન્ના શ્રી નગીનદાસ અમૃતલાલ શ્રી મોતીચંદ વીરચંદ શ્રી એમ. એમ. ખંભાતવાલા

શ્રી મોહનભાઈ પટેલ શ્રી ભારકરભાઈ ઠાકર શ્રી મણીલાલ દીપચંદ શાહ શ્રી જયંતિલાલ ચંદારાણા શ્રી હીરાચંદ પિતામ્બર

શ્રી ચંપકલાલ ખી ગંગર શ્રી જયંતિલાલ એન. શાહ શ્રી તુલસીદાસ આર. ગણાના શ્રી જસવંતભાઈ મહેતા શ્રી છોટાલાલ વી. સોમૈયા (લાયન)

શ્રી મણીલાલ પી. મહેતા શ્રી ચિતુભાઈ હગનલાલ શાહ શ્રી ધીરુભાઈ દોશી શ્રી રામજીભાઈ એમ. ગુડકા

Phone : 811607.

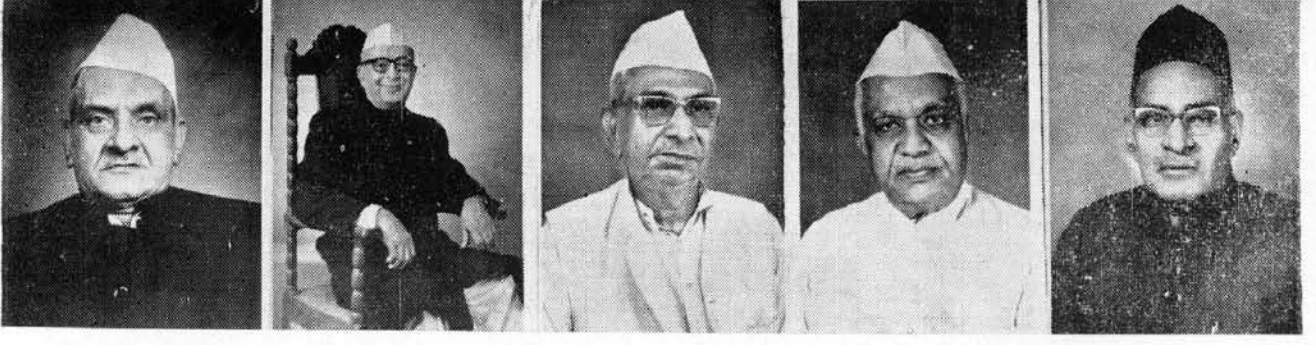
For Quality Industial Minerals And Fillers

Asbestos Fibre Chrysotile, Hardsetting Composition,
85% Asbestos Magnesia, French Chalk, Calcite,
Red Oxide, Whiting, Glass Wool, Mineral Wool,
Plaster of Paris, Calcium Silicate (Diatomaceous
Earth) Magnesium Silicate, Aluminium Silicate,
Iron Oxide, China Clay, Grey & White Fillers,
Boulders, Bentonite, Fullers Earth etc.

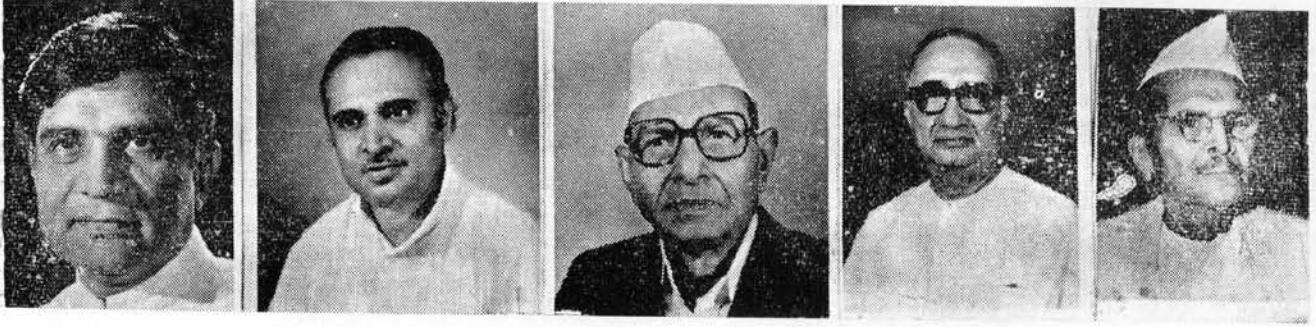
Contact :

ASBESTOS CORPORATION (INDIA)
46, Ridge Road,
Malabar Hill,
Bombay-400 006.

વિવિધક્ષેત્રના ગુજરાતી શ્રેષ્ઠીવર્યો

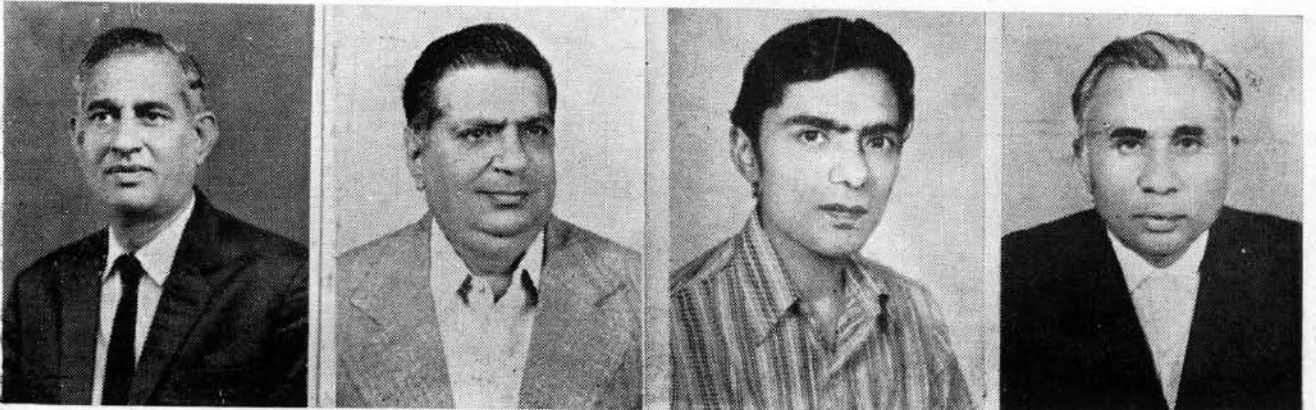
શ્રી તુલસીદાસ રામજીભાઈ શ્રી જમનાદાસભાઈ તન્ના શ્રી નગીનદાસ અમૃતલાલ શ્રી મોતીચંદ વીરચંદ શ્રી એમ. એમ. ખંભાતવાલા

શ્રી મોહનભાઈ પટેલ શ્રી ભાસ્કરભાઈ ઠાકર શ્રી મણીલાલ દીપચંદ શાહ શ્રી જયંતિલાલ ચંદારાણા શ્રી હીરાચંદ પિતામ્બર

શ્રી ચંપકલાલ બી. ગંગર શ્રી જયંતિલાલ એન. શાહ શ્રી તુલસીદાસ આર. ગણાત્રા શ્રી જસવંતભાઈ મહેતા શ્રી છાટાલાલ વી. સોમૈયા (લાયન)

શ્રી મણીલાલ પી. મહેતા શ્રી ચિતુભાઈ હગનલાલ શાહ શ્રી ધીરુભાઈ દોશી શ્રી રામજીભાઈ એમ. ગુડકા

Phone : 811607.

For Quality Industial Minerals And Fillers

Asbestos Fibre Chrysotile, Hardsetting Composition,
85% Asbestos Magnesia, French Chalk, Calcite,
Red Oxide, Whiting, Glass Wool, Mineral Wool,
Plaster of Paris, Calcium Silicate (Diatomaceous
Earth) Magnesium Silicate, Aluminium silicate,
Iron Oxide, China Clay, Grey & White Fillers,
Bentonite, Fullers Earth etc.

Contact :

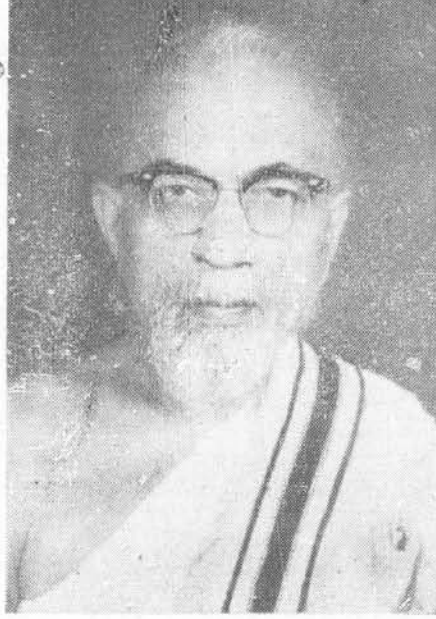
ASBESTOS CORPORATION (INDIA)

46, Ridge Road,
Malabar Hill,
Bombay-400 006.

યુગ પ્રભાવક શ્વેતામ્બર જૈનાચાર્યો

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી

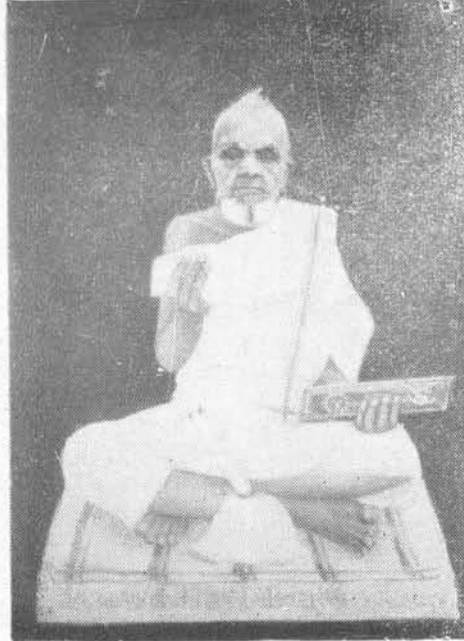
આચાર્ય વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી

આચાર્ય વિજયજ્ઞાનંદસૂરીશ્વરજી

આચાર્ય ઇન્દ્રદીનસૂરીશ્વરજી

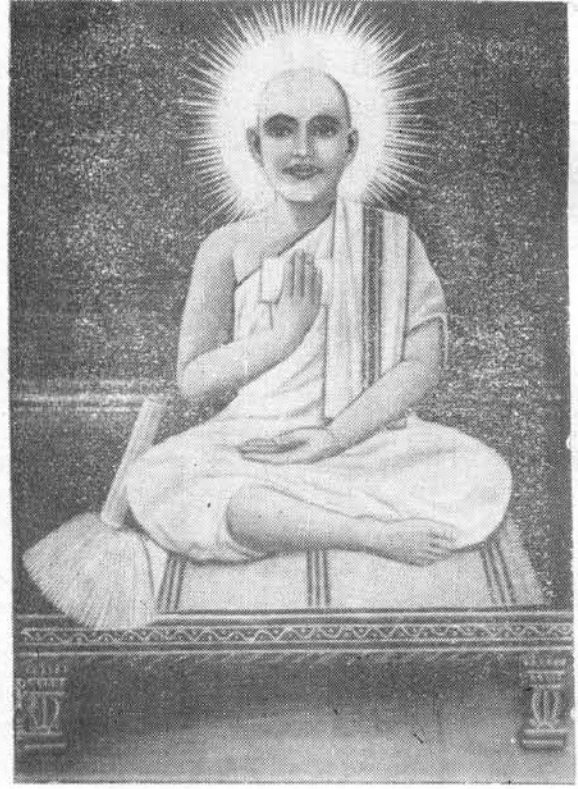
આચાર્ય ભક્તિસૂરીશ્વરજી

આચાર્ય વિજયભક્તિસૂરીશ્વરજી

આચાર્ય વિજયસુબોધસૂરીશ્વરજી

દાદાસાહેબજી પાર્શ્વચંદ્રસૂરીશ્વરજી

પૂજ્ય શાસન પ્રભાવિકા સાધ્વીશ્રી આંતિશ્રીજી

શ્રી માણિભદ્રવીરના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
માટે આ ગ્રંથમાં જુઓ પાના નં. ૬૬૬

યુગ પ્રભાવક શ્વેતામ્બર જૈનાચાર્યો

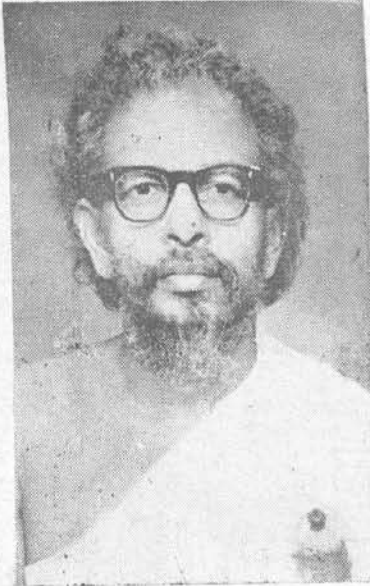
આચાર્ય હેમચંદ્રવિજયજી

આચાર્ય વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી

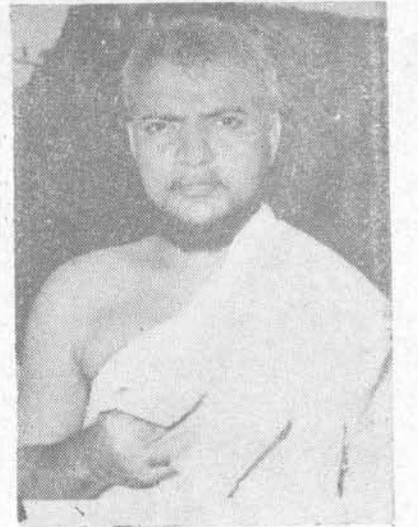
આચાર્ય વિજયદેવસૂરીશ્વરજી

પૂજ્ય જનકવિજયજી મહારાજ

પૂજ્ય જીતેન્દ્રવિજયજી
પૂજ્ય હરિશભદ્રવિજયજી

મુનિશ્રી નિત્યોદય સાગરજી

ભગવાન મહાવીર સ્વામી

- ★ “પાતાના આત્મા સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ. બહારના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવાથી શું લાભ? આત્મા દ્વારા આત્માને છુટતાર જ પૂર્ણ સુખી થાય છે.”
- ★ “વસ્તુ સ્વરૂપને બાણનાર પરમદર્શી” જિનોએ જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર અને તપને મોક્ષ માર્ગ કહ્યું છે.”
- ★ “જ્ઞાનથી શુભ પદાર્થોને જાણું છે, દર્શનથી તેની વ્રતા કરે છે, ચરિત્રથી નિરોધ કરે અને તપથી કર્મોને ક્ષીણ કરીને યુદ્ધ થાય છે.”

—મહાવીર વાણી

ટી પ્લાન્ટેશન એજન્સી—મુખર્જીના સોજન્યથી

યુગ પ્રભાવક શ્વેતામ્બર જૈનાચાર્યો

કક્કવારી મુજબ અત્રે મૂકવામાં આવેલી જૈનાચાર્યોની જે નોંધ અમે સમયસર પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ તેટલી નોંધ અત્રે મૂકી છે. છેક છેલ્લી ઘડીએ જે પરિચયો મોડા સાંપડ્યા છે તે સમયના અભાવે અત્રે સમાવેશ નથી કરી શકાયા.

—સંપાદક

પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અશોકચંદ્રસૂરિજી (ડહેલાવાળા)

આ પુણ્યાત્માનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના પાટણ શહેરથી ૧૦ માઈલ દૂર આવેલા સરીયદ ગામમાં થયો હતો જ્યાં દશા શ્રીમાળી રાતિના શેઠશ્રી વીરચંદ્રનાથ મગનલાલ નિવાસ કરતા હતા. તેમનાં ધર્મપત્નીનું નામ ઝબલબેન હતું. તેમની કુક્ષિથી એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો, જેમનું નામ અમૃતલાલ રાખરામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૯૧૬ ની એ સાલ હતી. એની એ વિશિષ્ટતા હતી. ભાદરવા સુદ ૧ એટલે ભગવાન મહાવીર સ્વામીના જન્મ વાંચન દિને જ શ્રી અમૃતલાલનો જન્મ થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં સાત ગુજરાતીનું શિક્ષણ લીધું હતું તેમ જ શ્રી યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળા મહેસાણામાં સારો એવો ધાર્મિક અભ્યાસ કર્યો હતો અને જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવવાના ઉમદા સંસ્કારો એમને અહીંથી મળ્યા હતા.

પાટણમાં નાની ઉંમરમાં તેમણે ઉપધાન તપની આરાધના પણ કરી હતી. સંસ્કારોનું સિંચન થતાં, વૈરાગ્ય ભાવનાની વૃદ્ધિ થતાં માતાપિતા બાળકને દીક્ષામાં અંતરાય કરે એ સ્વાભાવિક છે. આથી એ ન છૂટકે અહીં રાત્રે દીક્ષા લેવાની ભાવનાથી ભાગી છૂટ્યા. આ વખતે પાટણ ખેતરવસીના ઉપાધ્યક્ષ શાસ્ત્રવિશારદ પૂજ્ય પંચાસજી શ્રી ધર્મવિજયજી ગણિવર પરિવાર સાથે બિરાજતા હતા. એમની પાસે પોતાની ભાવના પ્રગટ કરી અને પ. પૂ. સુરેન્દ્રવિજયજી મહારાજના વરદ હસ્તે વિ. સં. ૧૯૨૭ કારતક વદ ૧૨ પાટણમાં દીક્ષિત બન્યા અને પંચાસશ્રીના શિષ્ય તરીકે મુનિ શ્રી અશોકવિજયજી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. આ પવિત્ર માર્ગમાં અનેક અંતરાયો ઊભા થયા પણ શાસનદેવની કૃપાથી વિદ્વતા વિલીન થયાં. પૂ. ગુરુદેવની સેવામાં જીવન અર્પી જ્ઞાન-ધ્યાનમાં આગળ વધ્યા, વિદ્વાન બન્યા. વિ. સં. ૨૦૦૮ માં પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય રામસૂરિજી મ. ની સાથે ચાણુસ્થામાં ચાતુર્માસ રહ્યા અને યોગોદ્ધન કરવાની

તક સાંપડી. વિ. સં. ૨૦૦૯માં ભગવતીજીના યોગોદ્ધન કર્યા પછી ત્યાંના સંઘને આગ્રહ થતાં પૂ. આ. શ્રી ના શુભ હસ્તે ગણિ અને પંચાસપદ્ધતી વિમૂષિત થયા. તેમ જ પ. પૂ. ઉપા. શ્રી સુવનવિજયજી મ. ના વરદ હસ્તે વિ. સં. ૨૦૨૩ ના વૈ. સુદ ૬ ના પૂ. શ્રી અશોકવિજયજી ગણિ આચાર્યપદ્ધતી અક્ષંકૃત થયા અને ત્યારથી તેઓશ્રી આચાર્યશ્રી અશોકચંદ્રસૂરિજી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. તેઓશ્રીની પુણ્ય નિશામાં ઉપધાન, ઉજમશુ, પાઠશાળાઓ, ઉપાધ્યક્ષો વગેરે અનેક ધર્મકાર્યો ઊજવાયાં છે. સ્વભાવે શાંત અને સરળ છે. સારા શિષ્યો પણ તેમને મળ્યા છે. પૂ. આ. શ્રી. સુરેન્દ્રસૂરિજી મહારાજ તથા પં. શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજનો એમના ઉપર અથાગ ઉપકાર છે.

વિનેય મુનિ શ્રી અશોકસાગરજી

કચારેક કચાંકથી પણ પ્રકાશપૂર્ણ લાંબી બ્લય અને સ્વજ્યોતિની બ્લયુતિ થઈ બ્લય તો આપણો કંગાળ આત્મા પરમાર્નંદના પરમ તૃપ્તિમય સુખને પામી અજરઅમર થઈ બ્લય અને અસયની અદ્ભુત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી દૃઢ માન્યતા ધરાવનાર મુનિ શ્રી અશોકસાગરજી વડોદરા પાસે જાણીના મૂળ વતની. સંસારી નામ અરુણકુમાર, માતા મંગુબહેન અને પિતા શ્રી શાંતિલાલ-મહેસાણાની જૈન પાઠશાળામાં ધાર્મિક અભ્યાસ કર્યો. પૂ. ધર્મસાગર મહારાજશ્રીએ ૨૦૧૭ માં વૈશાખ સુદિ ૧૪ નાં માઉન્ટ આશુમાં દીક્ષા આપી. તેમના કુટુંબમાં (માતૃ પક્ષમાં) પચાસ જેટલી દીક્ષાઓ લીધેલ છે.

તેનાથી પ્રેરાઈને પોતે પણ સત્તર વર્ષની વયે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને પોતે પૂજ્ય અભયસાગરજી મહારાજના શિષ્ય બન્યા. મહારાષ્ટ્ર, મધ્ય પ્રદેશ, રાજસ્થાન, જેસલમેર સુધી પોતે જઈ આવ્યા છે. જરી પાળતા નવ સંઘ ઠાઠ્યા, પાંચ પ્રતિષ્ઠાઓ, બે ઉપધાન કરાવ્યાં. પંદરેક જેટલી દીક્ષા આપી, ઉજૈનમાં અને રતલામમાં જૈન સમાજમાં

એકતા કરાવી. ગુજરાતી અને હિન્દીમાં પુસ્તકો લખ્યાં. જીવનભર ખેસણાથી ઓછી તપશ્ચર્યા કરી નથી.

ગુરુદેવ શ્રી અભય સાગરજી મહારાજ શ્રી સાથે રહીને જંબુ-દ્વીપની યોજનાને આખરી રૂપ આપવામાં સતત કાર્યશીલ રહ્યા છે. ગુરુ મહારાજની તપશ્ચર્યા અને ત્યાગની એમને પૂરી તાલોમ મળેલી છે.

પરમાર ક્ષત્રિયના સૌથી પ્રથમ આચાર્ય પ્રવર શ્રી ઇન્દ્રદિનસૂરિજી.

સાલપુરા ગામના ભાઈશ્રી મોહનભાઈ ધર્મનિષ્ઠ સોમચંદભાઈની પ્રેરણાથી જૈન ધર્મમાં જોડાયા. જૈન પાઠશાળામાં પંચ પ્રતિક્રમણુ, ચાર પ્રકરણુ અને ત્રણ ભાષ્ય શીખ્યાં. દીક્ષાની ભાવના જાગી અને સં. ૧૯૬૮ના ફાગણ સુદ ૫ ના ઠાઠમાઠ પૂર્વક દીક્ષા લીધી. તેમનું નામ મુનિ ઇન્દ્રવિજયજી રાખવામાં આવ્યું. મહેન્દ્ર જૈન પંચાગના પ્રણેતા વિક્રસચંદ્રસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય જાહેર કરવામાં આવ્યાં. સં. ૨૦૦૫ માં આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી પાસે યોગાદ્યહન કર્યાં. સં. ૨૦૧૧ માં ફાગણ વદ ૩ ના સુરત વડા ચૌટા ઉપાશ્રયમાં તેમને ગણિપદ પદવી આપવામાં આવી. ગુરુ-દેવોની આજ્ઞાથી વતનમાં આવ્યાં. અનેક ભાઈઓને વ્યસનમુક્ત કરી જૈનધર્મમાં જોડાયા. આ કાર્યમાં ઘણાં કષ્ટ વેઠ્યાં. જડા જીવારના રોટલાથી ચલાવ્યું. આજે તો વીસેક હજાર પરમાર ક્ષત્રિયો જૈનધર્મ પાલન કરી રહ્યા છે. સાધુ સમાજના જ્યોતિર્ધર જેવા વયોદૃઢ શાન્તિમૂર્તિ સેવામાં બેખધારી મુનિશ્રી જિનભદ્રવિજયજી મહારાજ ખોડેલીમાં પરમાર ક્ષત્રિયોના સમુદ્ધાર માટે વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં જીવનભર ખેસી ગયા. ખોડેલી મહાતીર્થ ખની ગયું. મુનિરત્ન પરમાર ક્ષત્રિય જૈન પ્રથમ ત્યાગી ગણિ શ્રી ઇન્દ્રવિજયજી મહારાજ પણ તેમની સાથે સેવામાં ખેસી ગયા.

ગણિવર્ધશ્રી ઇન્દ્રવિજયજી પંચાસરા પાર્શ્વનાયની પ્રતિષ્ઠા માટે પાટણ ગયેલા. મુનિપુંગવ જિનભદ્રવિજયજીએ ગણિવર્ધને ખોડેલી આસપાસ પ્રચાર કરવા બોલાવ્યાં. પંબજકેસરી આચાર્ય શ્રી વિજય-વલ્લભસૂરીશ્વરજીના શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે આચાર્ય શ્રી સુદ્ર-સૂરીશ્વરજી સાથે શત્રુંજય ગિરિરાજ તથા શંખેશ્વર પાર્શ્વનાયની યાત્રા કરી મુંબઈ આવ્યાં. ભાવખલામાં ચાતુર્માસ કર્યું. શતાબ્દી મહોત્સવમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો. મુંબઈને આંગણે શતાબ્દી મહોત્સવ વાદગાર ખની ગયો. વરલીના નૂતન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સમયે આચાર્યશ્રીએ તેમને આચાર્યપદવીથી વિશુષિત કર્યાં. ૨૦૨૭ નું ચાતુર્માસ વડોદરા-માં કરી ખોડેલી તીર્થસ્થાનમાં મુનિપુંગવ જિનભદ્રવિજયજીના કાર્યને વેગ આપવા ખોડેલી દોડી ગયા. આચાર્ય ઇન્દ્રદિનસૂરિના રાજસ્થાન-માંના તપસ્વી ભાઈની દીક્ષા મુંબઈ લાલબાગમાં થઈ - આ પ્રથમ શિષ્ય મુનિ ઝંઙકારવિજયજી મહાન તપસ્વી નીકળ્યા.

૨૦૨૯નું ચાતુર્માસ શિવપુરીમાં કર્યું. શાન્તિસ્નાત્ર, અઘાઈ મહોત્સવ ઊજવાયાં - તેમની પ્રેરણાથી અનેક ભાવુકોએ વર્ધમાન

તપની ઓળી શરૂ કરી. શિવપુરીમાં ચાર ભાવુકોને દીક્ષા આપવામાં આવી.

ગુરુવર્ધના પટ્ટવર તરીકે પંબજમાં ધર્મ પ્રભાવના કરતાં કરતાં હાથિયાણામાં ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી ખીકાનેર ઉપધાન તપ આરાધના માટે જઈ રહ્યાના છેલ્લા સમાચાર છે.

પરમ પૂજ્ય સાહિત્ય ભૂષણુ જ્યોતિષમાર્તંડ મુનિશ્રી કસ્તુર સાગરજી મહારાજ

૧૯૧૪, ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવનો સમન્વય કરી શાસ્ત્રને વફાદાર રહી જૈન સંઘને નૂતન દષ્ટિ આપનાર અને ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવનાર મુનિશ્રીનો જન્મ કચ્છ સમા ઘોઘા નિવાસી સોજપાર ચખાભાઈનાં ધર્મપત્ની શ્રી માંકળાઈની કુલિએ સં. ૧૮૮૮ ના ભાદરવા વદ ૮ ને શુક્રવાર તા. ૨૩-૯-૧૮૩૨ ના રોજ થયો હતો. તેમનું સંસારી નામ કેશવભાઈ હતું. ૨૦ વર્ષની યુવાન વયે પ્રથમ દીક્ષા સ્થાનક-વાસી સંપ્રદાયમાં કવિવર્ધ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે તા. ૭-૩-૧૯૫૩ ના રોજ લીધી. કિશોર મુનિ તરીકે જાહેર થયા. અલ્પ સમયમાં યોગનિષ્ઠ આચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી પાસે મૂર્તિ પૂજક ધર્મનો સ્વીકાર કરનાર તેમના વિદ્વાન પ્રસિદ્ધ વક્તા શ્રીમદ્ આચાર્યશ્રી અગ્નિતસાગરસૂરિજીના કેટલાક ગ્રંથો કિશોર મુનિને વાંચવા મળ્યા. તેમની દષ્ટિમાં પરિવર્તન થયું. અને જીવનમાં પરિ-વર્તન કરી નાખ્યું. હવે કિશોર મુનિમાંથી કસ્તુરસાગરજી થયા. આચાર્યશ્રીના શિષ્ય મુનિ લક્ષ્મીસાગરજી મહારાજ સાથે વિચરવાનો સુયોગ મળ્યો. તેઓશ્રીની નિશ્રામાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ - શાત્રો - જ્યોતિષ - કાવ્ય વગેરે સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. તેમણે સાહિત્ય-ભૂષણુ અને જ્યોતિષ માર્તંડની પરીક્ષાઓ આપી ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી. મુનિશ્રીના વિચારોથી મોટા ભાગના જૈન - જૈનેતર સમાજ સજાગ છે. તેઓશ્રીનું લખાણ હંમેશાં સંપ્રદાયવાદથી પર રહીને સત્યને પ્રકાશમાં લાવવા માટેનું જ હોય છે, તેઓશ્રીના ચર્ચાત્મક લેખો મુંબઈ સમાચાર, જન્મમુખિ, જનશક્તિ, સેવા સમાજ, સ્થાનકવાસી જૈન કલ્યાણ તેમ જ મહાત્મીર શાસનમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેઓશ્રી ચતુરદાનના પૂર્ણ હિમાયતી છે. ચતુરદાન વૃણયનો પ્રકાર છે એ ઉદ્ઘોષણ કરી ઘણા પાસે ચતુરદાનના ફોર્મ ભરાવ્યાં છે. તેમના ગુરુભાઈ શ્રી લક્ષ્મીસાગરજી મહારાજે કાળધર્મ પામતાં ચતુરદાન કર્યું હતું. પોતે પણ ચતુરદાનનું ફોર્મ ભરેલ છે.

પૂજ્ય ગુરુવર્યોના સ્મારક રૂપે શ્રી બુદ્ધિ અગ્નિતસાગરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના તા. ૨૩-૪-૧૯૬૬ અક્ષય તૃતીયાને દિવસે થાણા ગિરિવાના વસઈ ગામમાં કરાવેલ છે. જ્ઞાનમંદિરનો ઉદ્દેશ જિનેશ્વર ઈશ્વર સાત ક્ષેત્રોની સુવ્યવસ્થા, સાહિત્યપ્રચાર, સાધર્મિકો-ને લોન વગેરે છે. હાલમાં ત્રિવેવ વિષય ત્રિચારવાટિકા, જ્યોતિષ રહસ્ય, સંસ્કૃતિની સુવાસ ભાગ ૧-૨; સદ્બોધ સરિતા, જ્ઞાનપદ-પૂજ, પવિત્ર પંથની પગદંડી આદિ પ્રકાશિત થયા છે. મૂર્તિપૂજ

માં થતી અંધલક્ષિતનો વિરોધ, સૂતિપૂજા શા માટે ? તે હકીકત રજૂ કરી સ્થાનકવાસી સમાજને ટોરે પણ કરી છે. જનસંઘની એકચત્તા, દેવદ્રવ્ય, ધ્વનિવર્ધ યંત્ર, ટોળી, વિહાર વગેરે પર વિશદ જણાવટ કરીને સમયાનુસાર સુંદર માર્ગદર્શન આપેલ છે.

પૂજ્યશ્રી પાદવિહાર કરી મહાતીર્થ સમેતશિખરની યાત્રાએ પધાર્યા. વિહારમાં જગ્યાએ જગ્યાએ પૂજનો કરાવ્યાં - સંઘનપૂજનો થયાં. અહમદનગર ઔરંગાબાદમાં ધર્મ પ્રભાવના કરી બલના મગઠાવાડ યાતુર્માસ માટે પધાર્યા. તેઓશ્રી સાહિત્યભૂષણ, જ્યોતિષમાર્તંડ કાન્તદેશ છે.

શ્રીમદ્ કૈલાસસાગરસૂરીશ્વરજી

પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ કૈલાસસાગરજી મહારાજ આજ ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પણ યૌવન સહજ તરવરાટથી જિનશાસનની પ્રભાવનાનાં અનેકવિધ સમ્યક્ કાર્યો કરાવી રહ્યા છે. તેઓશ્રીની જન્મભૂમિ પંજાબમાં જમરાંવ (હુધિયાણા) છે. સનાતન ધર્મ દોલેજમાં બી.એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો. લાહોર યુનિવર્સિટીના સ્નાતક બન્યા. કુળ પરંપરાએ તેઓશ્રી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના પરંતુ અધ્યાત્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં જોડા રસ હોવાથી, શ્વેતાશ્વર આત્માયના ગ્રંથો વાંચતા તેમને પ્રતીતિ થઈ કે જિનેશ્વર ભગવંતની પ્રતિમાના આહ્વાનની આત્મસાધના માટે ખૂબ જ જરૂર છે. એ ગ્રંથોના ગહન અભ્યાસથી શ્વેતાશ્વર સંપ્રદાયની સમ્યક્ પ્રણાલિકા પ્રત્યે તેમને અપૂર્વ શ્રદ્ધા બેઠી. સંવત ૧૯૮૪માં અમદાવાદ મુકામે યોગાનંદ અધ્યાત્મજ્ઞાન દિવાકર શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ કીર્તિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી જિતેન્દ્રસાગરજી મહારાજના શિષ્ય થયા.

સ્વભાવે શાંત અને સરળ, વિનય અને વિનમ્રતા ભારોભાર. તેમની આ ગુણસંપત્તિથી તેઓશ્રી સૌના પ્રિય બન્યા. દીક્ષા લીધા બાદ અવિરત જ્ઞાન-સાધના શરૂ કરી. તેઓશ્રીએ આગમિક શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોનો અભ્યાસ પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવેશ શ્રીમદ્ વિજયોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવેશ શ્રીમદ્ ધર્મધુરંધરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તેમ જ પૂજ્ય પંચાસપ્રવર શ્રી શિવાનંદવિજયજી મહારાજ પાસે કર્યો.

જ્ઞાનોપાસનાની સાધોસાથ તપ, જપ અને ધ્યાન પણ કરતા. તેઓશ્રીની આવી આંતરિક ગુણસંપત્તિ જોઈને સંવત ૨૦૦૩માં તેઓશ્રીને ગણિ પદવી અર્પણ કરાઈ.

ત્યારબાદ સંવત ૨૦૦૫ના માગશર સુદિ પાંચમે વિજયદેવસૂર જૈન સંઘ ગોડીજી સંયોજિત મહોત્સવપૂર્વક મુંબઈમાં પંચાસ પદવી, સંવત ૨૦૧૧ ના માગશર સુદિ ૬ ના સાણંદમાં ઉપાધ્યાય પદવી અને સંવત ૨૦૨૨ માં મહા વદિ ૧૧ ના સાણંદ મુકામે

તેઓશ્રીને પરમપૂજ્યપાદ શ્રીમદ્ કીર્તિસાગરસૂરીજી મ.સા. ના શુભ હસ્તે પંચપરમેષ્ઠીના ત્રીજા પદ-આચાર્ય પદવી અર્પણ કરી વિરાજિત કરાયા.

અદ્યાતિઅદ્ય ઉપાધિ એ તેઓના સંયમી જીવનની આગવી વિશેષતા છે. મિત્ર અને મધુરભાષી પૂજ્ય આચાર્યશ્રીના સદુપદેશથી આજ સુધી શાસન પ્રભાવનાઓનાં જે અનેકવિધ કાર્યો કરાવ્યાં છે તેમાં ૧૪ સ્થળોએ ઉપધાનતપ, આરાધના, ૧૮ જેટલી અંજન શલાકાઓ, ત્રીસેક જેટલી પ્રતિષ્ઠાઓ અને પાંચેક જેટલા છરી પાળતા સંઘો નીકળ્યા છે. આ સર્વ શાસનપ્રભાવનાના કાર્યોમાં મહેસાણા(ઉત્તર ગુજરાત)માં રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ ઉપર નવ-નિર્માણ કરાવેલ શ્રી સીમંધરસ્વામી ભગવંતનું શિખરમંથ જિનાલય શિરમોર છે. લગભગ એક કરોડના ખર્ચે જિલા કરાયેલ આ નૂતન તીર્થધામમાં ધર્મશાળા અને ભોજનાલયની પણ વ્યવસ્થા છે. અને જિનાલયમાં વિરાજતા વર્તમાન વિહરમાન શ્રી સીમંધર પરમાત્માની પ્રતિમા સમગ્ર એશિયામાં જગ્યાઈમાં એક અને અજોડ છે. પદ્માસનસ્થ આ જિનપ્રાંતમાજની જગ્યાઈ ૧૨ ફૂટ ૧ ઇંચ (૧૪૫ ઇંચ) જગ્યા છે અને જિનાલય પણ ધ્વજદંડ સહિત ૧૨૫ ફૂટ જગ્યા અને લંબ છે. પૂજ્યશ્રીની નિશામાં થયેલ ૧૪ ઉપધાનોમાં મુંબઈ, મલાડ મુકામે સંવત ૨૦૨૫માં થયેલ ઉપધાન તપમાં સૌથી વધુ ૭૦૦ આરાધકો જોડાયા હતા અને ચારસોથી વધુ તપસ્વીઓએ ઉપધાનમાળ પહેરી હતી.

પૂજ્ય શ્રી પંજાબી, પ્રાકૃત, ઉર્દૂ, હિન્દી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ઉપર સારું પ્રભુત્વ ધરાવે છે. આગમિક સાહિત્યના જોડા અભ્યાસી છે. તેઓ સારા વ્યાખ્યાનકાર પણ છે. સ્વભાવે અંતર્મુખ પૂજ્યશ્રીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિહરમાન શ્રી સીમંધરસ્વામી પરમાત્મા પ્રત્યે અનૂટ શ્રદ્ધા અને પ્રશસ્ય રાગ છે. આથી જ કદાચ તેઓશ્રીએ કરાવેલ પ્રતિષ્ઠાઓમાં શ્રી સીમંધરસ્વામીની પ્રતિમાના અચૂક મંગળ દર્શન થાય છે.

સંવત ૨૦૧૫ તથા ૨૦૧૬માં યાતુર્માસ કરાવી અનેકાનેક શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યો કરાવેલ છે. તેમાં પણ ભાવનગર શહેરની વિશાળતા સમા એક મોટા નૂતન ઉપાશ્રય માટે ઉપદેશ આપી ૨૦૨૦માં પૂર્ણ કરાવી શ્રી ભાવનગરમાં ઉપધાન તપની આરાધના ખૂબ જ ઉલ્લાસભર કરાવી જૈન સમાજમાં તપનું પવિત્ર વાતાવરણ નિર્માણ કરાવવામાં તેમનું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે.

આચાર્ય શ્રીમદ્ કલ્યાણસાગરસૂરિજી

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી કલ્યાણસાગરજી મહારાજનો જન્મ વલસાડ જિલ્લાના ફળુસા ગામે થયો. મુંબઈમાં સંસારી અવસ્થામાં તેઓશ્રીની હાડવેરની દુકાન હતી. સંવત ૨૦૦૪ માં પૂજ્ય આચાર્યશ્રી કૈલાસસાગરસૂરિજી મહારાજનો તેમને સત્સંગ થયો અને તેમની

અસરકારક પ્રેરણાથી તેઓશ્રીએ ફલુસામાં સં. ૨૦૦૫ વૈશાખ સુદ છઠ્ઠા રોજ ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી. પોતાના શ્રદ્ધેય ગુરુદેવ પાસે, આગમે અને જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. વ્યાકરણ અને જ્યોતિષના વિષયોમાં પ્રભુ-વ મેળવ્યું. પૂજ્ય ગુરુદેવની સાથે જ સદા રહી તેઓશ્રીના શાસન પ્રભાવનાનાં કાર્યોમાં સહભાગી બન્યા. પ્રભુ-ભક્તિ અને ગુરુભક્તિ એ તેમની જીવનસાધનાના મુખ્ય વિષયો છે. સંવત ૨૦૨૧ માં મહેસાણા મુકામે તેઓશ્રીને ગણિ પદવી અર્પણ કરાઈ. અમદાવાદના આ સંઘે ૨૦૩૧માં તેઓશ્રીની પંચાસ પદવીનો મહોત્સવ ઊજવાયો અને સં. ૨૦૩૨ માં જામનગર મુકામે તેઓશ્રીને આચાર્યપદવી અલંકૃત કરાયા હતા. સ્વભાવે સરળ અને ભદ્રિદ પૂજ્યશ્રી પોતાની આગવી શૈલીથી શ્રોતાઓને ધર્મમાર્ગે વાળે છે.

શ્રી પાર્શ્વચન્દ્ર ગચ્છીયા, શાસન પ્રભાવિકા, પ્રવર્તિની સાધ્વીશ્રી ખાંતિશ્રીજી

કચ્છની ધીંગી ધરાના સુંદર સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં માંડવી બંદર પાસેના નયનરમ્ય નાગલપુર ગામમાં સં. ૧૯૫૮ માં એમનો જન્મ. નામ જીવીએન. બચપણથી જ તેમનામાં પિતા પૂજ્યભાઈ અને માતા મુરીબેનના જોડા ધર્મસંસ્કાર મળ્યા હતા. યોગાતુયોગ એમના સંસારી પક્ષના ફળભા સાધ્વીશ્રી લાલશ્રીજી મ. ના સહવાસથી તેમના જીવનમાં ક્રાંતિ આવી. અને વૈરાગ્યભાવના જાગી. માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરે સં. ૧૯૭૪ ના વૈશાખ વદ પાંચમના અમદાવાદમાં શાંતમૂર્તિ પૂ ગણિવર્ષ શ્રી પૂનમચન્દ્રજી મહારાજની નિશ્રામાં દીક્ષા મહોત્સવ ખૂબ ધામધૂમથી ઊજવાયો હતો. દીક્ષા બાદ તેઓશ્રીનું નામ સાધ્વી ખાંતિશ્રીજી રાખી સા. શ્રી લાલશ્રીજી મ. ના શિષ્યા તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યાં.

દીક્ષા બાદ તેમણે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. જોડી ગિરિસાવૃત્તિ અને અદ્ભુત બુદ્ધિપ્રભાને લઈ તેઓશ્રીની વિદ્વતાની સૌરભ ચોતરફ પ્રસરવા લાગી. તેમનું ભરાવદાર શરીર, સુવર્ણમય દેહકાંતિ. સૌમ્ય-પ્રભાવશાળી ચહેરો, અભયર્યના તેજથી ચમકતું વિશાળ ભાવ અને તેજસ્વી નયનો ચહેરાને વિશેષ પ્રભાવિત કરતાં હતાં. ચંદ્રસમું સૌમ્ય, શીળું અને વિમળ વ્યક્તિત્વ એમના આત્માની નિર્મળતા અને સરગતાની શાખ પૂરી સૌના અંતરમાં ભક્તિભાવ જગાવતું હતું.

તેમની શિષ્યા સમુદાય પ્રત્યેની વાતસલ્યતા અબ્બેડ હતી. સંઘ-વાતસલ્ય અને શાસનપ્રેમ અદ્ભુત હતો. જીવનની સાધના માટે જાગૃતિ એવી કે પ્રમાદ કે કષાયો તેમને સતાવી શકતા નહિ. શાસનસેવાનાં મહાન કાર્યોમાં જ સદા નિમગ્ન રહેતાં. પૂજ્ય શ્રી ગુજરાત-કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર-મારવાડ-મહારાષ્ટ્ર-આદિ પ્રદેશોમાં વિચરી ધર્મની પતાકા ફરકાવી જૈન અને જૈનેતરોના હૃદયમાં વિશ્વવત્સલ પ્રભુ મહાવીર-

ની ધર્મવાણીને ગુંજતી કરી હતી. પૂજ્યશ્રીના સદુપદેશથી માળિયા પાસેના હરિપુર ગામમાં, મેરખી, ધાંગ્રા પાસે ચુલી આદિ ગામોમાં ભવ્ય ઉપાશ્રયોનાં નિર્માણ થયાં છે.

પૂજ્ય શ્રી સમર્થ વ્યાખ્યાત્રી, સાહિત્ય સર્જિકા અને લોકપ્રિય લેખિકા હતાં. તેઓશ્રીએ સિદ્ધાંત, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સાહિત્ય, તર્ક, ન્યાય, જ્યોતિષ વગેરેનો તત્ત્વસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો હતો, જેના પરિણામ સ્વરૂપ પૂજ્યશ્રીની સિદ્ધહસ્તે કલમે લખાયેલાં ક્ષાંત્યાનંદ ગુણમંજરી, દક્ષાદેવી, ક્ષમાદેવી, વિદ્યુલ્લતા સતી, ચન્દ્રકલા મહાસતી, પુષ્પવાટિકા, ત્યાગી કે ભોગી, મૌકિકમાલા, સાધ્વીવ્યાખ્યાન નિર્ણય આદિ અનેક ગ્રંથરત્નોની જૈન સમાજને ભેટ મળી.

પૂજ્યશ્રી શ્રી પાર્શ્વચન્દ્ર ગચ્છના એક તેજસ્વી રત્ન સમા હતાં, તેમની વિદ્વતા, અને પ્રવચનપટુતાથી પ્રભાવિત થયેલા સકલ સંઘોએ પૂજ્યશ્રીને પ્રવર્તિનીપદ આપવાનો નિર્ણય કર્યો અને વિ. સં. ૨૦૧૧ ના મહાસુદ ૧૦ ના ધાંગ્રા મુકામે પ્રાયઃ ૫ થી ૬ હજારની માનવ મેદની વચ્ચે પૂ. ગુરુવર્ષ શ્રી બાલચન્દ્રજી મ. સા. ના વરદ હસ્તે પૂજ્યશ્રીને પ્રવર્તિની પદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા.

તેમની તેજસ્વી શિષ્યા, પ્રશિષ્યાનો વિશાળ સમુદાય ૩૦ ઠાણોનો છે. વિદ્વાન સાધ્વીશ્રી બા. જ. સુનંદાશ્રીજી મ. સાહિત્ય પ્રેમી, બા. જ. સા. વસંતપ્રભાશ્રીજી, કાર્યકુશલા સા, ઉચ્ચ કાર્યોજી ભક્તિવંતા બા. જ. સા. પંકજશ્રીજી. સુવ્યાખ્યાની બા. જ. સા. નિમ્બનંદશ્રીજી, આદિ શિષ્યાઓ આજે પણ જૈન શાસનનું ગૌરવ વધારી રહ્યાં છે.

વિ. સં. ૨૦૧૨ માં મુંબઈ શ્રી પાર્શ્વચન્દ્ર ગચ્છ જૈન સંઘની અત્યંત આગહલરી વિનંતીને માન આપી પૂજ્યશ્રી પ્રથમ વખત જ મુંબઈ પધાર્યાં, ધૈર્ય સુદિ યોથના શુભ દિવસે ખોરીવલીના શ્રી જૈન સંઘે પૂજ્યશ્રીનું અસૂતપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. મુંબઈ-મુલુન્ડ અને ચેચુર ચાતુર્માસમાં પૂજ્યશ્રીના હસ્તે અનેકવિધ ધર્મકાર્યો આનંદોદ્ઘાસ પૂર્વક થયાં. ૭૭ વર્ષની જુઝગે ઉમ્મર સુધી પણ પૂજ્યશ્રીએ શાસનની અનેકવિધ પ્રભાવના કરી.

તેઓશ્રી મુલુન્ડ શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિ જ્ઞાનમંદિરમાં ૫૭ વર્ષની ઉંમરે ૬૧ વર્ષનું સુદીર્ઘ સંયમો જીવન જીવી ૧૯૭૮, ૧૧ મી ઓગસ્ટ, શ્રાવણ સુદિ સાતમના અંત સમયે પ્રભુ પ્રતિમા સમક્ષ, સર્વજીવોને ખમાવી, ૪ શરણ તથા અણુસણ વ્રતનો સ્વીકાર કરી સકલ સંઘ સમક્ષ, નવકાર મંત્રની ધૂન સાંભળતાં સાંભળતાં, અને શંખેશ્વર દાદાનાં દર્શન કરતાં કરતાં જ, આત્મ જાગૃતિમાં અપૂર્વ સમાધિ પૂર્વક કાળધર્મ પામ્યાં.

પૂજ્યશ્રીના કાળધર્મના સમાચાર સમગ્ર મુંબઈ અને બહાર ગામમાં વીજળીવેગે ફરી વળતાં હજારો લોકો તેમના અંતિમ દર્શનાર્થે જમદી પડ્યાં. શ્મશાનયાત્રામાં હજારો જૈન અને જૈનેતરો જોડાયા.

૬ થી ૧૦ હજારનો જનસમુદાય દિવ્યાત્માના નશ્વરદેહને રહતી આંખે જોઈ રહ્યો.

સકારની વિશિષ્ટતાનામ (ક્ષાંતિશ્રીજી) ખાંતિશ્રીજી, સિતોતેર વર્ષની ઉંમરે આવ્યું સુદિ સાતમના શુક્રવાર, સ્વાતિ નક્ષત્ર, શુકલ યોગમાં સાંજના સાડાસાત વાગે સમાધિ પૂર્વક કાળધર્મ પામ્યાં. સ્મશાન યાત્રા પશુ શનિવારના જ, ખરેખર શિવસોપાન ચઢવા માટે પૂજ્યશ્રીએ શિવનો જ સકાર લીધો.

ધન્ય જીવન, ધન્ય સંયમ, ધન્ય ત્યાગ.

પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય જ્ઞાનંદસૂરીશ્વરજી

સૌરાષ્ટ્રના ગરવા ગઢ ગિરનારના જૂનાગઢ શહેર પાસે વસેલું ભાદર નદીના કિનારે ટેકરી પર આવેલું, વેપાર વાણિજ્યથી સમૃદ્ધ એવું રણિયામણું જેતપુર શહેર. આ જેતપુરની જળરમાં ધાર્મિક, ધર્મપરાયણ શ્રી જીવનભાઈ ઝવેરચંદ સાહ નાની જાળની હાટડી ચલાવતા હતા. તેમનાં ધર્મપત્ની સાંકળીબાઈ પણ ધર્મપરાયણ વ્યવહારદક્ષ અને સંતોષી હતાં. આવા આદર્શ દંપતીને ત્યાં સંવત ૧૯૮૪ના માગશર સુદિ ૧ના પુણ્યવંત દિવસે પુત્રસ્તનો જન્મ થયો. જન્મસાક્ષર જ્ઞેવરાવ્યા અને પુત્રનું નામ જોડાલાલ પાડ્યું. સૌ તેમને હુલામણા જયુભાઈના નામથી બોલાવતા. શ્રી જીવનભાઈને બે પુત્રો ગુલાબચંદભાઈ અને જોડાલાલ અને પાંચ પુત્રીઓ જડાવબહેન, રેવાકુંવરબહેન, કાશીબહેન, દીરાબહેન અને સવિતાબહેન. ભાઈ જોડાલાલે અતિ નાની ઉંમરમાં પૂ. પિતાજીનું અને વડીલબાપુનું શિરછત્ર ગ્રામ્યું. અભ્યાસ ચાર ગુજરાતી સુધીનો જ થઈ શક્યો. નાનપણમાં તેમના ઉચ્ચ સંસ્કાર તેમના ભાવિના નિર્માણને પ્રગટ કરતા હતા. બાળે કે તેમનો જન્મ સાધુતાને શોભાવ્યા અને જૈન-ધર્મનો ઝંઝો લહેરાવવા અને શાસનની શાન બઢાવવા માટે જ થયો હતો. માતાપુત્ર સિદ્ધગિરિની જગ્યાએ જતાં પૂ. આચાર્યદેવ વ્યાખ્યાન વાયસ્પતિ શ્રીમદ્ વિજયમોહનસૂરીશ્વરજીનાં દર્શને આવ્યાં. પૂજ્ય ગુરુદેવે આ તેજસ્વી રત્નને નિહાળતાં જ માતા પાસે પુત્રની માગણી કરી કે આ તમારા પુત્રસ્તને દીક્ષા આપો. તે શાસનને દીધાવશે. આ તો રત્ન છે, રત્ન. સુંદર રેખાઓવાળા આ તેજસ્વી બાળ મારી પાટને શોભાવશે. જોડાલાલની ભાવના પણ ગુરુદેવનાં સુધાભર્યાં વચનોથી સંયમ માર્ગે જવાની બગી અને માતાએ હર્ષ-પૂર્વક તે માટે સંમતિ આપી. ગુરુદેવને આનંદ થયો. સંવત ૧૯૯૧ ના અષાઢ સુદિ ૧૪ના માતાએ પણ દીક્ષા લીધી અને સાધ્વીશ્રી પ્રિયવદ્ધાશ્રીજી મહારાજ ચારિત્રની સુંદર આરાધના કરતાં હતાં. સંવત ૧૯૯૨ના માગશર સુદિ ૩ના દિવસે ફક્ત નવ વર્ષની ઉંમરે પ.પૂ. શાસન પ્રભાવક આચાર્યદેવશ્રી વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી, પૂ. ઉપાધ્યાય (આચાર્ય) શ્રી પ્રતાપસૂરીશ્વરજી તથા પૂ. પન્થાસ (આચાર્ય) શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજની નિશ્રામાં જોડાલાલને

પાલીતાણામાં શત્રુંજય તીર્થની તળેટીમાં દીક્ષા આપી. બાલકુનિવું નામ જ્ઞાનંદવિજય રાખવામાં આવ્યું. તેમને પૂ. સાહિત્યપ્રેમી મુનિશ્રી વશોવિજયજી(આચાર્ય)ના વિનથી શિક્ષક બનાવ્યા. યંડિતજીઓ પાસે ધાર્મિક અભ્યાસ કરી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ન્યાય, તર્કમિમાંસા આગમશાસ્ત્ર, કર્મગ્રંથાદિનો બહોળો અભ્યાસ કરી ન્યાયતીર્થ, વ્યાકરણતીર્થ, સાહિત્યતીર્થ વગેરેની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ થયા. સં. ૨૦૦૭માં પ્રથમ એકસો અવધાન કર્યાં, ત્યારબાદ સં. ૨૦૦૮માં ભાયબલા મુકામે હજારો માણસોની વચ્ચે ખીજી વખત એકસો અવધાન કરતાં શતાવધાની જ્ઞાનંદ વિજય કહેવાયા. સં. ૨૦૧૩થી પૂ. ગુરુદેવોની આજ્ઞા મુજબ સ્વતંત્ર ચાર્તમાસ શરૂ કર્યા અને દરેક સ્થળે સુંદર આરાધના, તપશ્ચર્યા, ઉત્સવો, ઉજવણી વગેરે શાસન ઉદ્યોતનાં અનેક કાર્યો કરાવ્યાં. વિશાળ ધર્મસ્થાનકોનાં નિર્માણ કરાવ્યાં. સં. ૨૦૧૭માં પ્રવર્તક પદ અપાયું. સં. ૨૦૨૬ના માગશર સુદિ ૬ના શ્રી આદીશ્વર દહેરામરજી વાલંકેશ્વર મધ્યે તેઓશ્રીને પૂ. આચાર્ય ભગવંતા, પૂ. સાધુ-સાધ્વીઓ, સુશ્રાવકો અને મુળંઠના અગ્રગણ નાગરિકોની વિશાળ હાજરીમાં કામળા ઓઢાડી ગણિપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા ત્યારે પૂજ્ય ગણિવર્ષ જ્ઞાનંદવિજયની જયના ગગનભેદી નાદોથી આકાશ શુંજી ઊંકડું હતું.

પૂજ્ય શતાવધાની, પ્રવર્તક ગણિવર્ષ મહારાજશ્રી જ્ઞાનંદ-વિજયજીએ જ્યાં જ્યાં ચાર્તમાસ કર્યા છે, જ્યાં જ્યાં વિનયો છે ત્યાં ત્યાં તેમણે ધર્મની અનુપમ લહાણ કરી છે. તપત્યાગની હેલી વર્ષાવી છે. તપશ્ચર્યાની અત્યુત્તમ પ્રેરણાઓ આપી છે અને સ્વ-પર કલ્યાણની મહાભાવનાને મૂર્તિમંત કરી છે. પ્રેમ અને કરુણાની મૂર્તિસમા આ ગુરુના વ્યક્તિત્વમાં અનેકો પ્રભાવ છે. સર્વાંગ સુંદરતા જેમ તેમની બાહ્ય પ્રતિમાનું એક પાસું છે તેમ જ્ઞાનનું જોડાણ, વાણીમાંથી નીતરતું માધુર્ય, હૃદયમાં નિર્ઝરતું વાતસલ્ય અને ઉચ્ચતમ જીવનની તેજસ્વિતા તેમની આંતરિક પ્રતિમાનું ખીજું પાસું છે. તેઓશ્રીના વિકાસમાં તેમના પૂ. દાદાગુરુ અને ગુરુદેવની કૃપાદષ્ટિએ ઘણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. જે ધરતીએ આવાં નરરત્નોને જન્મ આપ્યો છે તે ધરતીને ધન્ય છે. પૂ. દાદાગુરુ શાસનદીપક આચાર્યશ્રી વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરની અંતિમ ભાવના તેમને આચાર્ય બનાવવાની હતી તે આજ્ઞાને વધારી લેવામાં આવી અને શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થ પાલીતાણા નગરમાં શ્રી પ્રતાપનગર મંડપમાં પ. પૂ. ગુરુદેવ દુગ દિવાકર આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરી-શ્વરજીની શુભનિશ્રામાં સં. ૨૦૩૫ના માગશર સુદિ પને સોમવાર તા. ૪-૧૧-૭૮ના શુભ દિવસે તેમને હજારોની માનવમેદની વચ્ચે હર્ષોલ્લાસથી આચાર્ય પદની અર્પણ કરવામાં આવી. આ મંડપ પ્રસંગે તે વખતના વડાપ્રધાન મહામાન્ય શ્રીમાન મોરારજીભાઈ દેસાઈ પધાર્યા હતા અને આ મહોત્સવ પાલીતાણા તીર્થધામમાં યાદગાર બની ગયો હતો. તેઓશ્રી શાસનની, સમાજની અને રાષ્ટ્રની સેવા કરવા ખૂબ જ દીર્ઘાયુની બને એવી પરમકૃપાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના.

પૂજ્ય આચાર્ય જયંતસૂરીશ્વરજી મહારાજસાહેબ

જીવજીલાલ ભરયુવાનીમાં હતા. લગ્ન પણ નક્કી થઈ ગયાં હતાં. પરંતુ એ અરસામાં ડાહ્યાઈમાં પૂ. આચાર્યદેવ વિજયકમસૂરીશ્વરજી આવ્યા. જીવજીલાલની આધ્યાત્મિક ભાવના પ્રબળ હોઈ સંસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લઈ લીધી. લોકો દ્વારા તેમની દીક્ષા છોડાવવા ઘણા પ્રયત્નો થયા પરંતુ બધાજ વ્યર્થ. તેમાં જ તેમના વૈરાગ્યની કપરી કસોટી હતી. પૂ. આચાર્યદેવ વિજયલબ્ધ-સૂરીશ્વરજી મહારાજની અંતરની આશિષ તેમને મળી, ગુરુદેવ તેમને વારંવાર કહેતા, ખેટા, તને કેવી રીતે માલૂમ થાય છે કે મારા મનમાં શું છે? મારા મનમાં વિચાર આવે છે અને તું તે વસ્તુ લઈ આવે છે. આજે તેઓ આચાર્ય જયંતસૂરીશ્વરજી તરીકે ઓળખાય છે. સાત વર્ષ પહેલાં સંગમનેરમાં પૂ. આચાર્યદેવ વિજય જીવન-તિલકસૂરીશ્વરજી મહારાજે તેમને આચાર્યપદ અર્પણ કર્યું હતું. તેમની ઉંમર ૧૨ વર્ષની થઈ ચૂકી છે છતાં વૃદ્ધાવસ્થાના ખાસ અસર નથી. તેમની રાજ્યરાજની ધાર્મિક ક્રિયાઓની સ્ફૂર્તિમયતા, તાજગી, યુવાન સાધુઓને પણ શરમાવી દે છે. ખીમારી તો તેમના ગ્રંજિંદા જીવનથી તો દૂર જ ભાગે છે. ક્યારેક તેઓને દવા લેવાં પડે છે ત્યારે તેઓ દવા રૂપે ઉપવાસ કરે છે. મધુર સ્વરમાં જ્યારે પોતે રચેલાં સ્તવનો દ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે મંદિર પણ પોતે હસી રહ્યું 'હોય તેવું' લાગે છે. તેમણે રચેલ સ્તવનોનો એક મોટા સંગ્રહ 'આત્મગુજ્જન' નામે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. તેમના ઉપદેશથી અનેક સ્થળો પર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. તેમ જ તેમના ઉપદેશથી અનેક ગ્રંથ પણ પ્રકાશિત થયા છે.

સાહિત્યભૂષણ પૂ. મુનિરાજ શ્રી જિતેન્દ્રવિજયજી

મુનિશ્રીનો જન્મ સં. ૧૯૧૪ના મહાવદ ૧૩ના રોજ સુરત શહેરના શ્રી જીવનચંદ નવલચંદ સંઘવીના ઘરે માતા પાર્વતીબાઈની પવિત્ર કુક્ષિએ થયો હતો. તેમનું લાડીયું નામ જ્યેષ્ઠભાઈ હતું. તેમના પિતાએ ૧૯૩૬માં સુરતથી સિદ્ધાયલનો છરીપાલિત સંઘ પૂ. આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીની નિઆમાં કાઢ્યો હતો. ન્યુ ભરડા હાઈસ્કૂલમાં એસ. એસ. સા. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૮૭માં સુરતના શ્રી મગનભાઈ દયાચંદ મવજીની સુપત્રો જ્યાં બહેન સાથે તેઓ લગ્નગ્રંથિથી બોડાયા પણ અંતર તો વૈરાગ્ય ભાવનાથી સભર હતું. પત્નીને વૈરાગ્ય માર્ગે વાળવાના કોડ હતા. ૧૯૯૦ના માર્ગદર વદ ૮ના દિવસે પાટણમાં આ. વિજયલબ્ધ-સૂરિજીના પ્રશિષ્ય મહિમાવિજયજીના શિષ્ય જિતેન્દ્રવિજયજી તરીકે પ્રવિદ્ધ થયા. તેમનાં ધર્મપત્ની સાધ્વીશ્રી લાવણ્યશ્રીજીનાં શિષ્યા સાધ્વીજી જયપ્રભાશ્રીજી તરીકે સંયમ લઈ ધન્ય બન્યાં. તેમના આત્મમંદિરમાં જૈનધર્મશિક્ષણ પ્રચારની ઉદ્દેશ્યે બાળી. જ્ઞાનનો દીપ ગારિયાધારમાં પ્રગટાવી 'પુણ્યનો સિતારો' પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું. ૧૪-૫-૧૯૪૮ના પૂનામાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી.

૨૦૦૫માં 'ગુલાબ' માસિકનો પ્રારંભ કર્યો. ૨૦૦૫માં મુરવાડ (જિ-થાણા)ના તેર વર્ષના બાળને દીક્ષા આપી મુનિ હરીશભદ્ર-વિજયજી નામે તેઓના સાહિત્યના વારસદાર બનાવ્યા. મુનિશ્રીએ એકલા હાથે ૮ ભાષામાં જૈનધર્મ શિક્ષણની પુસ્તિકાઓ પ્રકાશિત કરાવી. તેમણે પૂર્વ પ્રદેશ (કલકતા-દિલ્હી,) દક્ષિણ પ્રદેશના (કન્યા-કુમારી સુધી) જૈન મંદિરોની સ્પર્શના કરી. બેંગ્લોર જૈન સંઘે તેમની શ્રુતજ્ઞાનની અપૂર્વ સેવાથી આકર્ષાઈને તેમને સાહિત્યભૂષણની પદવીથી વિભૂષિત કર્યાં. તેઓ સ્વપ્નદષ્ટ હતાં. મુંબઈમાં વિદ્યાપીઠ ભવનના પ્રાણ પ્રેરક હતા. ૧૯૫૦ - ૫૧માં તેમની ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા કલકતા નિવાસી દાનવીર શેઠ શ્રી હિરચંદલાઈ કે. શાહે તે સંસ્થાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી. તેમની માંદગીમાં ભાંડુપ સંઘે ડોક્ટરો, તેમના શિષ્ય વગેરેએ ખૂબ સેવા કરી. શ્રી હરિશભદ્ર-વિજયજીને જ્ઞાનનો દીપ ઝગહગરો રાખવા પ્રેરણા આપી. નવકાર-મંત્રનઃ બપ સાથે પુષ્પશૈયામાં પોઠી ગયાં.

સર્વધર્મસમન્વય ગણિશ્રી જનકવિજયજી મહારાજ

જંજીસરમાં પિતા ડાહ્યાભાઈને ત્યાં માતા તારાબહેને ૧૯૮૨ ના જાન ૧૬ પને જીવવારના રોજ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. જન્માંતરોના સંયિત પુણ્યબળને લીધે દેવલોકમાંથી સુરેન્દ્રનો દિવ્યાત્મા લોકોપકારને માટે ભારતમાં જિતરી આવ્યો. માતાપિતા બંને ધર્માત્મા, એ ધર્મના સંસ્કારો સુરેન્દ્રભાઈમાં જન્મથી જ વૃદ્ધિ પામતા ગયા. માતા તારાબહેન સેવાનિષ્ઠ, વિનમ્ર, ધર્મરંગથી રંગાયેલાં હતાં. તેથી તો માતાએ પોતાની ચાર પુત્રીઓ અને લાડલા પુત્ર સુરેન્દ્રને સંસારની અસારતા બાણીને દીક્ષાને પંથે વાળ્યાં એટલું જ નહિ, પણ પતિદેવશ્રી ડાહ્યાભાઈની ભાવના દીક્ષાની થતાં તેમને પણ સહર્ષ વિદાય આપી. સુરેન્દ્રભાઈને ચારે સાધ્વીજી (સંસારી બહેનો) રાજેન્દ્રશ્રી, ચંદ્રોદયશ્રી, જિતેન્દ્રશ્રી તથા હિતાશા-શ્રીએ સંયમભાવનાથી સિંચન કરીને સાવધાન કર્યા અને સુરેન્દ્રભાઈને ૨૦૦૦નાં માધ વદ ૧ના રોજ આચાર્યશ્રી વિજયલલિત-સૂરિજીના મંગળ હસ્તે ભાગ્યવતી દીક્ષા લીધી. ૨૦૦૦ના વૈશાખ સુદ ૮ના રોજ પંબજ દેશરી ગુરુદષ્ટા આચાર્યશ્રી વિજયલલિત-સૂરિજીના શુભ હસ્તે વડી દીક્ષા થઈ. તેમનું નામ જનકવિજય રાખવામાં આવ્યું. આચાર્યશ્રીના ત્રિષ્ય બન્યા. મુનિ જનકવિજયની ઓજસ્વી વાણી, પ્રતિભા તથા જનકસ્યાણના ઉત્તવાનની ઝંખના તથા તેજસ્વિતા બોઈને આચાર્ય સમુદ્રસૂરિજીએ સુરતમાં ૨૦૧૧ના ફાગણ શુદ્ધ ૩ના રોજ ગણિપદથી વિમૂષિત કરવામાં આવ્યા. ગુરુદેવની સેવામાં આનંદ માન્યો. તેમના પછી મંગળ આશીર્વાદ પરસ્ત રહ્યા. ગુરુદેવના સ્વર્ગવાસ પછી આચાર્ય સમુદ્રસૂરિજી સાથે ગ્રામાનુગ્રામ પોતાનાં પ્રેરણાત્મક પ્રવચનોથી યુવકવર્ગમાં નવચેતના અને જાગૃતિના સર રેલાવ્યા. ગુરુ ભગવંતનો શતાબ્દી મહોત્સવ મુંબઈમાં શાનદાર રીતે જાજી દેશોદ્ધારની ભાવનાથી પ્રેરિત થઈ ઉઘાડે માથે, ઉઘાડે

પગે, ઠંડી-ગરમીની પરવા વિના જનજાગૃતિ માટે ગામેગામ જબ્બર પ્રચાર કરી હજારો હૈયાને મધ-માંસનો ત્યાગ કરાવતા અહિંસાની ચંદ્રિકાએ જન્મ ક્યો. પંખજની માતૃશક્તિને નવચેતના પ્રદાન કરી. સાચે જ વરલીમાં પદવીદાન સમારંભમાં તેઓને સર્વધર્મસમન્વયીથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા તે સાર્થક કરી રહ્યા છે. ધર્મનિષ્ઠ માતાજી પોતાના પુત્રરત્નની સંયમયાત્રા અને સેવાસાધનાથી ગૌરવ અનુભવે છે. ધર્મ-ક્રિયા, સાધુ-સાધ્વી સેવા-ભક્તિ, વ્રત પચ્ચક્રખાણુ તીર્થમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં આનંદથી જીવન ધન્ય બનાવી રહ્યા છે.

આચાર્ય શ્રી દર્શનસાગરસૂરીશ્વરજી

ગરવી ગુજરાતના ઝાલાવાડ વિભાગનું ધાંગ્રા જિલ્લાનું ધોળી ગામ એ ઉપાધ્યાયશ્રીની જન્મભૂમિ.

પિતાનું નામ પીતામ્બરદાસ અને માતાનું નામ હરખબેન. વિ.સં. ૧૯૬૮ના વૈશાખ વદ ૭ના દિવસે એમનો જન્મ. નામ દેવચંદ ઉર્ફે દેવશીભાઈ, જ્ઞાતિ વિશાશ્રીમાળી. આયુ કુટુંબ જૈન ધર્મ તરફની દૃઢ શ્રદ્ધાના રંગે રંગાયેલું. દેવચંદભાઈ તેમના ઘરમાં ત્રીજા નંબરના પુત્ર હતા. જેમ મેઘવર્ષાથી વનરાજી વિકસે તેમ સુસંસ્કારોની વર્ષાથી, શીલ અને સંસ્કારની વાર્તાઓ, ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક શિક્ષણથી આ તેજસ્વી બાળકનું જીવન ચિકસી રહ્યું. પૂર્વભવના સંસ્કારો લઈને આવેલા દેવચંદભાઈ ઉંમરલાયક થતાં મળેલા માનવજીવનને સાર્થક કરવા ઘરસંસારનો ત્યાગ કરી પ્રજ્ઞ્યા લેવાને તેમનું મન ઝંખી રહ્યું. તેવામાં જ એક સુસંગ યોગ થયો. માલવોદ્ધારક, શાસન સુલટ ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજશ્રીનો પરિચય થયો. ઉપાધ્યાયશ્રીએ દેવચંદના મનને વૈરાગ્યના રંગે રંગી દીધું. સંસારની આ અસારતા સમજાવતી દેવચંદભાઈ વધુ ને વધુ સંયમના અનુરાગી બન્યા ને એક દિવસ છ વિગઈનો ત્યાગ કર્યો.

છ વિગઈનો ત્યાગ, આવો અધરો નિયમ લેવાય, ન “જેમની પાસેથી લીધો હોય તેમની પાસે જઈ ઓડાવી આવો.” વડીલોએ દેવચંદભાઈને આગ્રહ કરી ઉપરોક્ત શબ્દો કહ્યા. સશ્વ સ્વભાવી આ યુવાનના મનમાં મંથન ચાલે છે. પ્રેમ અને પવિત્રતાની મૂર્તિ સમા આગમસમ્રાટ સૂરિપુંગવ શ્રીમદ્ આગમોદ્ધારક શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તે વખતે ખંભાતમાં ગિરાજમાન હતા ત્યાં દેવચંદભાઈ પહોંચી ગયા અને ત્યાં જઈ પૌષવ લીધો. અહીં આવીને મુગ્ધજન જેવા સંસારના પરાધીન અને ક્ષણિક સુખોને બદલે આત્મના સ્વાધીન સહજ અને શાશ્વત આનંદને પ્રાપ્ત કરવાનો એમણે નિર્ણય લીધો.

પૌષવ્રતમાં એ પુણ્ય પુરુષનો પરિચય પામીને દેવચંદનું હૃદય કોઈ અપૂર્વ આદ્રહાદ અનુભવી રહ્યું. પૂજ્ય ગુરુદેવે પણ આ તેજસ્વી રત્નને પારખી લીધું. પરિચય પૂછ બનતાં સંવત ૧૯૮૬ ના જેઠ સુદિ ૧૪ ના શુભ દિને ખંભાત નગરમાં ૧૯ વર્ષની યુવાન

વયે સંસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને ભગવાન મહાવીર પ્રભુના બતાવેલા ત્યાગમાર્ગના પથિક બન્યા. પૂજ્ય આચાર્યદેવે પોતાના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન આચાર્ય શ્રી ચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય શાસન સુલટ ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજના પટ્ટધર વ્યાકરણ ત્રિશારદ મુનિરાજશ્રી મહોદયસાગરજીના શિષ્ય તરીકે દેવચંદભાઈને સ્થાપિત કર્યા અને એમનું નામ પાડ્યું મુનિશ્રી દર્શનસાગરજી.

માત્ર ૧૯ વર્ષની ઉંમરે તેમણે સંસારનાં સર્વ પ્રલોભનો છોડી શ્રમજીવનનો સ્વીકાર કર્યો. જીવનમાં જ્ઞાન અને સંયમની સાધનાનો મહાન યત્ન માંડ્યો. સંયમની સાધનામાં સતત જાગૃત રહીને એક આદર્શ શ્રમજીવે પોતાનું ઘડતર કરતા રહ્યા. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ભાષાના અધ્યયન સાથે ધાર્મિક અભ્યાસ વિશદ કર્યો. વિનય અને વૈયાવચ્ચ આદિ ગુણોથી સૌનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો.

સાધના વિના સિદ્ધિ નથી. સિદ્ધિ વિના આત્મવિકાસ અધૂરો ગણાય, તેથી આપણા ચરિત્રનાયક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેનો પુરુષાર્થ ચાલુ રાખ્યો તેમ જ ઉપવાસથી વર્ષાંતપ, ઋતુથી અને અક્રમથી ન્યૂન વર્ષાંતપ અને બીજી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરેલી છે. આવી કઠોર તપશ્ચર્યાઓ સાથે માત્રવા-મેવાડ જેવા વિષમ પ્રદેશોમાં પૂ. ગુરુદેવશ્રી સાથે રહી પ્રતિકૂળતા પરિણોને સમતા ભાવે સહન કરી વિહારો કર્યા.

તેઓની કડક સંયમનુચિ, વિદ્વતા, ચિન્યાદિ યોગ્યતા જોઈ આચાર્યદેવશ્રી ચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે તેમને સંવત ૨૦૦૮ ના કારતક વદ ૩ ના રવિવારના દિવસે પાલીતાણા-ગુણાલ ભુવનમાં ગણિપદની પ્રદાન કરી. તે પછી પાલીતાણામાં ગુરુમંદિરની પ્રતિષ્ઠાપ્રસંગે ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવશ્રી માણિક્યસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે ઉપાધ્યાયપદ અર્પણ કર્યું તે દિવસ સં. ૨૦૨૨ મહાસુદ ૧૧ બુધવારનો હતો.

ઉપાધ્યાય પદ બાદ સ્વતંત્ર ચાતુર્માસ દરમિયાન શાસનનાં પ્રભાવિક કાર્યો કર્યા, જેવાં કે ઉદ્યાપન, પ્રતિષ્ઠા, ઉપધાન, છરી-પાલિત સંઘ, દીક્ષા મહોત્સવ, આદિ યાદગાર કાર્યોની હારમાળા છે. ગુજરાત, બિહાર, બંગાળ, ઉત્તર પ્રદેશ, માલવા, રાજસ્થાન વગેરે પ્રાંતોમાં ગામેગામ ચિયરી શાસનનાં અનેક ચિરસ્મરણીય કાર્યો કર્યા છે.

ઉપદેશ વચનો વડે મનુષ્ય ભવની દુર્લભતા સમજાવી મોહનું વિષ ઉતારી અને તેને પ્રભુશાસનના રાગી બનાવ્યા છે. આજે પણ પૂજ્યશ્રીનાં શિષ્યો-પ્રશિષ્યો છે, જેઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

મુનિરાજશ્રી જિતેન્દ્રસાગરજી, સંગહનપ્રેમી મુનિરાજશ્રી નિત્યોદયસાગરજી, મુનિરાજશ્રી મહાવશસાગરજી, મુનિરાજશ્રી પુનવપાલસાગરજી, મુનિરાજશ્રી ચંદ્રાનન સાગરજી, મુનિરાજશ્રી પ્રીતિવર્ધનસાગરજી, મુનિરાજશ્રી કીર્તિવર્ધનસાગરજી, મુનિરાજશ્રી કલ્પવર્ધનસાગરજી વગેરે છે.

ખીવાન્દી(રાજસ્થાન)માં અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા વખતે ઉપાધ્યાયશ્રીને આચાર્ય પદવી દેવાની સૌતી ભાવના હતી ને તે વખતે ત્યાંના સંઘે અનેક પ્રયત્ન કરેલ પરંતુ તે પ્રયત્ન સફળ થયેલ નહિ. એવટે મુંબઈના શ્રી ગોડીજી ઉપાશ્રયમાં આચાર્યપદ અર્પણ કરવાનો ગૌરવવંતો પ્રસંગ ચતુર્વિધ સંઘની વિશાળ હાજરીમાં પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર પૂજ્ય પંન્યાસ પ્રવર શ્રી રૈવતસાગરજી ગણિવરના વરદ હસ્તે સોમવાર તા. ૪-૨-૭૮ ના સવારે શુભ મુહૂર્તે આચાર્યપદ અર્પણ કરવામાં આવેલ છે. આ નિમિત્તે ઋષિમંડલ પૂજન, સિદ્ધિયક પૂજન, ચિંતામણિ મહા-પૂજન, વીસસ્થાનક મહાપૂજન તથા શાંતિસ્નાત્ર સાથે દશ દિવસનો મહોત્સવ ઊજવાયેલ છે. સાધર્મિક વાતસત્ય, રથયાત્રા વગેરે કાર્યોનું પણ આયોજન કરેલ હતું.

એ મંગલ પ્રસંગને સૌએ અંતરથી વધાવ્યો અને પૂજ્યશ્રીના જીવનમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી આપણા જીવનને પણ ધન્ય બનાવીએ.

સૌમ્યમૂર્તિ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ

સમતાબરી સાધુતા, ચંદ્રમાની ચાંદની જેવી સૌમ્યતા અને સંયમસમ્મતાની સાથે નિખાલસતાનો સુભગ સંયોગ જેવો પૂજ્ય આચાર્ય પ્રવર શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજીમાં દેખાય છે તેવો ખીજે ભાગ્યે જ જોવા મળે. વર્ષો સુધીની સર્વશુદ્ધ સંયમ સાધનાના પારિપાકરૂપ સમતા અને સહિષ્ણુતાદિ ગુણો તેઓના જીવનમાં વણાયેલ છે. ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં પણ તેઓ કોઈ દિવસ પોતાની સ્વસ્થતા ગ્રમાવતા નથી કે અકળાતા નથી. આમ જોયા આદર્શોથી પોતાના જીવનને શુભકાર્યમાં સતત પ્રવૃત્તિશીલ બનાવ્યું છે. નાના મોટા સૌને વાતસત્યના નિર્મળ પ્રવાહમાં નવરાવતા તેઓ સાચે જ સ્નેહની સરવાણી સમા છે. એકતાર તેઓના સાન્નિધ્યમાં આવનાર કદી-પણ જુલો શકતા નથી. આ આચાર્યશ્રીનો જન્મ મેવાડના ઉદેપુર જિલ્લાના ગણનાપાત્ર સલુંગર ગામમાં વિ. સં. ૧૯૬૮ અષાઠ વદ ૩ ના રોજ માતાજી કુંદનમહેતની કૃપે થયો હતો. પિતા કસ્તુરચંદજી ધાર્મિક પ્રકૃતિના હતા. ગુર્નાલાલ તેમનું નામ. ધર્મે દિગંબર જૈન. માતા-પિતા હિંદુ આચાર-વિચારવાળાં અને સંસ્કારી હતાં. દિગંબર સાધુ અને બ્રાહ્મચારીના સમાગમમાં આવતાં ધર્મના રંગે રંગાયા. જો જોડે ત્યાગમય જીવન જીવવાના કોડ બન્યા. થોડો ઘણો વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક અભ્યાસ કર્યો. અઢારેક વર્ષની ઉંમરે તેઓ ઉદયપુરમાં આવી કામવંધા કરતા હતા તે સમયે પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજય અમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના સમાગમમાં આવ્યા. તેમના ઉપદેશથી તેમનામાં પાલા વેરાગ્યના ખીજને અંકુરિત કર્યું અને વિ. સં. ૧૯૮૭ ના મહા વદિ ૨ ના શુભ દિને નાંડલાઈ (રાજસ્થાન) માં મુનિરાજ શ્રી સુમિત્રવિજયજી (પૂજ્ય ઉપા. શ્રી સુમિત્રવિજયજી) મહારાજના વરદ હસ્તે સંયમ સ્વીકારી પં. શ્રી અમૃતવિજયજી ગણિના શિષ્ય મુનિશ્રી દેવવિજયજી મહારાજ બન્યા.

ગુરુનિશ્રામાં રહી ભક્તિ કરવા લાગ્યા. પૂર્વક તપ-ત્યાગ અને સ્વાધ્યાયમાં આગળ વધતા રહ્યા. ગુરુની પ્રેરણા ઝીલી વેરાગ્યભાવને રંગેરંગમાં ઉતારીને પૂ. શાસ્ત્રન-સમ્રાટ શ્રી વિજયનેમીસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની સેવામાં વર્ષો સુધી રહ્યા. સેવા-ભક્તિ કરતાં તેઓના અંતરના આશીર્વાદ મેળવ્યા. તે અરસામાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયનંદન-સૂરીશ્વરજી મહારાજની સેવા કરતાં તેમની પાસે અભ્યાસ કર્યો. વ્યાકરણ, સાહિત્ય તથા આગમ ગ્રંથોનો અભ્યાસ, વાંચન પૂ. આ. મહારાજ આદિ તેમ જ મૈથિલ શાસ્ત્રજી પાસે વર્ષો સુધી કર્યો. કુશલ કારીગરના હાથે કંઠારાતા મનોરમ શિલ્પની જેમ આ બધા સંયોગથી આત્મા ઘડાયો-યોગ્ય થયો અને વિશિષ્ટ શક્તિવાળો બન્યો. એના કૃપારૂપે વિ. સં. ૨૦૦૭ માં સુરેન્દ્રનગર મુકામે પંન્યાસપદ તથા વિ. સં. ૨૦૨૦ માં ભાવનગર મુકામે ઉપાધ્યાય-આચાર્યપદ સ્વ. પૂજ્ય. આ. શ્રી વિજયદર્શનસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજયોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિના વરદ હસ્તે મોટા મહોત્સવ-પૂર્ણ અર્પણ કરવામાં આવ્યાં. દોલતનગર ચાતુર્માસે પદાર્થા ત્યારે ચાતુર્માસ અનેક ધર્મ-આરાધનાઓ થઈ. પૂજ્ય શાસ્ત્રસમ્રાટ શ્રી વિજયનેમીસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીનો જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ ચિર-સ્મરણીય બની રહે તે રીતે ઊજવાયો. પાલીતાણા કેસરિયાનગરમાં પણ ૨૦૩૨ નું ચાતુર્માસ કરી ઉપવાન તપ કરાવ્યાં.

યુગદષ્ટા આચાર્યપ્રવર શ્રીમદ્ વિજયવર્મસૂરીશ્વરજી

વઢવાણ શહેર વર્ધમાનપુરી કહેવાય છે. સં. ૧૯૬૦ ના શ્રાવણ વદિ ૧૧ ના રોજ માતાજી જગલખાએ એક પુત્રરતનને જન્મ આપ્યો. પિતા હીરાચંદલાઈ ધર્મનિષ્ઠ અને સેવાપ્રિય હતા. પુત્રનાં “ લક્ષણ પારણાએ ” એ ઉક્તિ પ્રમાણે માતાએ હાલરગાં ધર્મભાવનાથી વૃત્ત ભાઈચંદને હુલારાવ્યો હતો. ભાઈચંદભાઈના મોટાભાઈનું નામ ધીરજ-લાલ હતું. નાનાભાઈનું નામ વૃજલાલ, આજે વિરવાન કે. ભાઈ-ચંદલાઈને પાકશાળામાં ધર્મના બોધપાઠ મળ્યા. ગુજરાતી અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી અમદાવાદની સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થા શ્રી. સી. ન. વિદ્યા-વિહારમાં દાખલ થયા. ભાઈચંદભાઈની બુદ્ધિપ્રભા તેજસ્વી અને ધર્મસંસ્કાર પણ જોયા. માતા જગલખાની અંતરની ઇચ્છા પોતાના લાલને ધર્મપરાયણ બેવાની હતી. તેથી તે વારંવાર આત્મકલ્યાણ સાધવા પ્રેરણા આપતા રહેતા. સોળ વર્ષની તરુણ ઉંમરે પૂ. ગુરુદેવ આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી પાસે સં. ૧૯૬૭ ના મહાવદિ ૧૧ ના રોજ મહેસાણા નજીકના સાંગણપુરમાં દીક્ષા લીધી. તેઓશ્રીના મુખ્ય શિષ્ય મુનિ શ્રી પ્રતાપવિજયજી (હાલ આચાર્ય) ના શિષ્ય મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી તરીકે બહાર કરવામાં આવ્યા. માતાના આનંદનો પાર નહોતો. જગલખાએ પોતે પણ ૧૯૮૦ માં ભાગવતી દીક્ષા લીધી. સાખી કુળગશીજી તરીકે સંયમની સંદર સાધના કરી. ૧૯૯૭ માં સિદ્ધગિરીની શીતળ જાયામાં સમાધિ પૂર્વક કાળધર્મ પામ્યાં. પૂ. મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજ - તેજસ્વી બુદ્ધિપ્રભા.

વિનયશીલતા અને અખંડ પરિશ્રમથી શાસ્ત્રાભ્યાસમાં પારંગત થયા. પૂ. શાસન સમ્રાટના પદાલંકાર આ. શ્રી. વિજયોદયસૂરિજી તથા આગમેશ્વરક પૂ. શ્રી. આનંદસાગરસૂરિજીના સમાગમથી ઉચ્ચતર શાસ્ત્રોત્તુ અવગાહન કર્યું. આ અભ્યાસ માટે અમદાવાદમાં ૬ માઈલ જેટલો વિહાર કરી હંમેશાં પૂ. આ. શ્રી. સાગરાનંદસૂરિજી પાસે જતા હતા.

સં. ૧૬૯૨માં પાલીતાણામાં આચાર્યશ્રીએ ગણિત અને પંચાસ-પદ્ધતીથી વિભૂષિત કર્યા. સં. ચારમાં શાસનસમ્રાટ પૂ. આ. શ્રી વિજયનેમિસૂરીજીએ હજારોની માનવ મેદનીની હાજરીમાં ઉપાધ્યાય પદવીથી વિભૂષિત કર્યા. મુ'બઈમાં ઉપધાન તપથી માળારોપણના મંગલ અવસરે મુ'બઈના સંધોની વિનંતીથી ભાવખલામાં સં. ૨૦૦૭ ના પોષ વદિ પાંચમના દિવસે ૫૦ હજારની માનવ મેદની વચ્ચે ધામધૂમપૂર્વક ગુરુદેવશ્રી વિજયપ્રતાપસૂરિજીએ તેમને આચાર્ય પદવીથી વિભૂષિત કર્યા હતા, તેઓશ્રી જ્યારથી પધાર્યા ત્યારથી ઉપ-ધાન તપની વિશાળ આરાધનાઓ, નાના મોટા ભવ્ય ઉજવણી, સાધર્મિક ભક્તિ ફંડ તેમજ ચેમ્પુર, દહીંસર અને ઘાટકોપર જેવાં સ્થાનોમાં ભવ્ય આલીશાન તીર્થધામસમાં દેવમંદિરો, વિવિધ પ્રતિષ્ઠાઓ, લાલબાગની સુંદર ધર્મશાળા, ભોજનશાળા, ક્લિનિક વગેરે તેઓશ્રીની પ્રેરણાનાં પ્રતીકો છે. સાહિત્ય નિર્માણ અને પ્રકાશન માટે પણ એટલી જ ઝંખના સેવે છે. તેઓશ્રીએ લખેલ ભગવતીસૂત્રનાં પ્રવચનો, નવતત્ત્વ પ્રકરણ ઉપર સુમંગલા ટીકા, વળી લઘુક્ષેત્ર સમાસ, પંચકર્મ ગ્રંથ, પ્રશ્નોત્તર મોહનમાળા, શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર, વગેરે અનેક ગ્રંથોત્તુ સંપાદન કરી પોતાની પ્રૌઢ વિદ્વત્તાનો પરિચય કરાવ્યો છે. સંયમ અને સાધના અને તપશ્ચર્યા અને પઠન-પાઠન, જૈન સંઘ અને મધ્યમ વર્ગનાં ભાઈબહેનોના સમુત્કર્ષ માટેની ઝંખના અને કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગના ધારક સાધુ સમાજના જ્યોતિર્ધર અને યુગદ્રષ્ટા જુગ જુગ જીવો. યુગ દિવાકર આચાર્યશ્રીએ ભગવાન મહા-વીર નિર્વાણ મહોત્સવ નિમિત્તે યોજેલ શોભા-યાત્રા અને રથયાત્રાના શાનદાન વરઘોડાનાં બે લાખ ભાઈ-બહેનોએ દર્શન કર્યાં હતાં, વિધવિધ પૂજનો તથા ચોપાટી પરની ભહેર સભા, અત્યુત્તમ અમર કીર્તિસ્તંભ તથા પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસથી બનાવેલ કલાત્મક આભે-હૂળ પાવાપુરી જળમંદિરની રચનાનાં દર્શનનો લાભ દોઢથી બે લાખ ભાઈ-બહેનોએ લીધો હતો. આ બધાં સ્મારકોના આપ પ્રાણ-પ્રેરક હતા.

પૂ. યુગદિવાકર આચાર્યશ્રી તથા વિશાળ પરિવાર બેરી-વલીમાં અંજન શલાકા સાથે કરાવેલ તથા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ૨૫૦૦ ભાઈ-બહેનોએ માણ્યો હતો. કુ. અંજનાબહેન તથા શ્રી નિર્મલા-બહેનની ભાગવતી દીક્ષા પણ આ પ્રસંગે થઈ હતી. પૂ. આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી આઠ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ત્રણ માળના નૂતન ઉપાશ્રયનો શિલાસ્થાપનવિધિ થયેલ છે. મુ'બઈ નગર અને પરાંઓમાં આપે કરાવેલ અનેક સ્થાપત્યો ગુરુદેવની કીર્તિકથા કહી જાય છે. પૂજ્યપાદ પરમશાસન પ્રભાવક સમર્થ વ્યાખ્યાતા યુગદિવાકર આચાર્ય

દેવશ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રેરક જીવનથી ખીજ અનેક-વિધ પ્રવૃત્તિ પાંગરી અને વિકસી. જેવી કે — ચાર્તુમાસ પ્રવૃત્તિ, ઉપધાન તપ, ઉજ્જમણી, ઉપદેશલબ્ધિ, અંજન શલાકાઓ, પ્રતિષ્ઠાઓ, જિનમંદિરો નિર્માણ, ઉપાશ્રયોનાં નિર્માણ, આયંબિલ ખાતાંઓની સ્થાપના, પાકશાળાઓની સ્થાપના, સંસ્થાઓ, સાહિત્ય નિર્માણ અને પ્રચાર સંયમ સાધના અને શિષ્યાદિ પરિવાર ઇત્યાદિ. પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી જે ધાર્મિક કાર્યો થયાં તે આ પ્રમાણે છે : સાયન ઇસ્ટ શ્રી શાંતિ-નાથ જૈન મંદિર : શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્વામી જૈન દેરાસર, વાલકે-શ્વર, મુ'બઈ; શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર — પાલ્કામુ'બઈ, બેરી-વલી — સિમ્પોલી શ્રી સુમતિનાથ મંદિર : અંધેરી ઇસ્ટ શ્રી શંખે-શ્વર પાર્શ્વનાથ મંદિર, મરોલ : શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામિ મંદિર, ભાંડૂપ : શ્રી પાર્શ્વનાથ મંદિર : ભાંડૂપ, શ્રી મહારાષ્ટ્રનગર : શ્રી વાસુપૂજ્ય જૈન મંદિર, કુર્લા : શ્રી મુનિસુત્ર સ્વામી મંદિર, તાર-દેવ : શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ દેરાસર, મલાડ — માલવણી કાલોની શ્રી વાસુપૂજ્ય મંદિર, જૂહુ, શ્રી મલ્લિનાથ સ્વામી દેરાસર : શાંતાકુઝ, શ્રી કલીકુંડ પાર્શ્વનાથ મંદિર, કાંબુમાર : શ્રી મહાવીર સ્વામી મંદિર વગેરે.

વિ. સંવત ૨૦૩૩ માં મુ'બઈથી પૂજ્ય આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી પત્રે ચાલતાં સંઘ લઈને પાલીતાણા પધાર્યા. તે સંઘમાં ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ માણસો હતાં. આ સંઘે જૈનધર્મનો જ્ય જ્યકાર કરાવ્યો હતો. દાનધર્મની બોલબાલા કરાવી હતી. લાખો રૂપિયાનાં દાન અનેક ધર્મસ્થાનોમાં કોઈ પણ ભેદભાવ વગર આપવામાં આવ્યાં હતાં. લાખો જૈનો અને જૈનેતરોએ શ્રીસંઘનો સર્વત્ર ભારે સત્કાર કર્યો હતો. ઇતિહાસમાં યાદગાર બની જાય તેવો આ સંઘ હતો. પૂજ્ય મુનિ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ વગેરે મુનિઓના કુશળતાભર્યા સહકાર અને વ્યવસ્થાશક્તિએ આ સંઘના યાત્રિકોને ભારે સંતોષ આપ્યો હતો. તમામ સંઘપતિઓએ ઉદારતાથી ધનનો સહવ્યવ કર્યો હતો. મુ'બઈથી શત્રુંજયનો મહાયાત્રા સંઘ અને ગિરનારનો મહાયાત્રા સંઘ તો અનેરો હતો. પાલીતાણામાં શ્રમણી વિહાર તથા હોસ્પિટલની યોજના તે ગુરુદેવતુ અનુપમ અદ્વિતીય કાર્ય છે. પૂ. આચાર્યશ્રીની જન્મભૂમિ વઢવાણમાં અનેક ધર્મપ્રભાવનાનાં કાર્યો કરી ૭૫ મા અમૃત મહોત્સવ પ્રસંગે રૂ. ૭૫૦૦૦ / — મોરબી રાહતમાં મોકલવાની ઉદારતા દર્શાવી. મુ'બઈના ભાગ્ય જગ્યાં અને મુ'બઈ પધાર્યા. કાંદિવલી દહેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ચેમ્પુરમાં ચાર્તુમાસમાં સ્વપ્નની બોલીમાં વિક્રમ થયો. અનેક તપશ્ચર્યાઓ થઈ-પૂજનો થયાં અને ઉપધાન તપ પણ ચાલે છે. પૂજ્યશ્રીની વાણીમાં જાદુ છે. ચેમ્પુરમાં ૭૭ મી જન્મજયંતી પણ ખૂબ આનંદપૂર્વક ગિજવી, અનેક જીવોને છોડાવ્યા અને ભક્તોએ ગુરુદેવશ્રીની તંદુરસ્તી, સુખ શાંતા માટે પ્રાર્થના કરી.

શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી

આચાર્યશ્રી વીરક્ષેત્ર મહુવાના રત્ન હતા. જુગારને પાટલેથી વ્યાખ્યાનની પાટને શોભાવી જૈન ધર્મ અને જૈન શાસનના

જ્યોતિર્ધર બન્યા. શાંતમૂર્તિ ગુરુદેવ પૂજ્ય શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજના મંગળ આશીર્વાદ આપણા આચાર્યશ્રી ઉપર ઊતર્યા હતા. વિદ્વાનો તૈયાર કરવાની દીર્ઘદૃષ્ટિથી આચાર્યશ્રીએ માંડલમાં યોજના કરી. દેટલાક વિદ્યાર્થીઓ મળી આવ્યા. પણ કાશી વિદ્યાનું ધામ હોવાથી આચાર્યશ્રી કાશીમાં જૈન ધર્મના વિદ્વાનો તૈયાર કરવાની ભાવનાથી કાશી પધાર્યા. કાશીમાં શ્રી યશોવિજયજી પાઠશાળાની સ્થાપના કરી. જૈન ધર્મ અને તેના સાધુઓ વિષે કાશીમાં ભારે અજ્ઞાન હતું. પણ આપણા પ્રસિદ્ધ વક્તા અને જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોના વિશારદ આચાર્યશ્રીએ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. કાશીના મહારાજ પણ ગુરુદેવનાં સુધારી પ્રવચનોથી પ્રભાવિત થયા. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતથી વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા. ગુરુદેવ પોતે વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં ભારે રસ લેવા લાગ્યા. સમેતશિખર આસપાસના પ્રદેશો અને કલકત્તામાં અહિંસાનો સંદેશો પહોંચાડ્યો. કલકત્તામાં પાંચ વિદ્યાર્થીઓનો દીક્ષા મહોત્સવ ખૂબ ધામધૂમ પૂર્વક થયો.

ગુરુદેવને પરમ પૂજ્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ પ્રત્યે ખૂબ જ ભક્તિભાવ હતો. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજેવિદ્યાભ્યાસ માટે ઘણો સમય કાશીમાં ગાળ્યો હતો. તેઓશ્રીએ ગંગાતીરે સરસ્વતીને પ્રસન્ન કર્યા હતાં. કાશીના વિદ્વાન પંડિતોએ તેઓશ્રીને ‘જ્ઞાનવિશારદ’ અને ‘ન્યાયાચાર્ય’ એ બે પદવીઓથી વિભૂષિત કર્યા હતા. આપણા ગુરુદેવે જગ્યાએ જગ્યાએ અને સંસ્થાએ સંસ્થાએ શ્રીમદ્ યશોવિજયજીનું નામ અમર કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને જૈનધર્મનો પરિચય કરાવવાનું શ્રેય આચાર્યશ્રીને ફાળે જાય છે. તેમણે આ કાર્ય જીવનભર ચાલુ રાખ્યું અને તેના ફળ સ્વરૂપે આજે ઘણા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જૈન ધર્મના અભ્યાસી થયા છે. ગુરુદેવે જૈન સમાજને જે વિદ્વાનો આપ્યા છે તે તેઓશ્રીના નામને યશસ્વી બનાવે તેવા અદ્વિતીય ગણાય છે. શિવપુરીમાં ચાલતી શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશન સંસ્થા અને મહાવિદ્યાલય ગુરુદેવનું અમર સ્મારક છે. પૂર્વ આફ્રિકા, અમેરિકા, જાપાન, જર્મની વગેરે દેશોમાં જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો માટે ભાવના જાગી છે ત્યારે આપણા પૂજ્ય આચાર્ય પ્રવરો, પ્રહર્યો, મુનિવર્યો જૈન સાહિત્યના પ્રચાર માટે પ્રેરણા આપે તો જૈન શાસનનો જય જયકાર થાય. આચાર્યશ્રીનું સાચું સ્મારક જૈનધર્મ અને જૈન સિદ્ધાંતોના પ્રચાર હોઈ શકે ? સમાજના ઘડવૈયાઓ ધર્મના ઉદ્યોત માટે રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા સક્રિય યોજનાઓ કરે અને તેને સમુન્નતિદર્શક બનાવવા પ્રાણ પાથરે તો ધર્મસૂરીશ્વરજીની યશગાથા અમર બની રહે.

પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજસાહેબ

શાસનસુભર પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજશ્રીના જીવનમાં ડાઘે ને પગલે પુરુષાર્થની પગથારના પ્રયત્ન વેગ અનુભવવા મળે છે. ઉપાધ્યાય ભગવંતશ્રીનું જીવન ત્યાગ, તપ અને તિતિક્ષાનાં

તેજસ્વી કિરણોથી આપતું હતું. જન્મ વિ.સં. ૧૯૫૭ ભા. સ. ૭ના ઉંઝાની પાસે ઉનાવા ગામમાં થયો હતો. પિતાશ્રી નહાલચંદ્રભાઈ અને માતૃશ્રી મેનાબાઈ સુશીલ અને ધર્મિષ્ઠ હતાં. મહારાજશ્રીનું અયપણું નામ મૂળચંદ્રભાઈ.

ઉંઝામાં મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી ધંધાર્થે હારીજ ગયા. ત્યાં મહાત્મા ગાંધીની યજ્ઞવલ્ક્યી આકર્ષાયા અને ગાંધી વિચાર-શ્રેણીના સમર્થક બન્યા. પહેલા જ રિવાજ મુજબ નાનપણમાં મણિબેન સાથે લગ્ન પણ થઈ ગયેલા. પણ આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનંદ-સૂરીશ્વરજીની રસોલી વાણીએ કમાલ કરી ને મૂળચંદ્રભાઈનો સંસાર નિરસ થઈ ગયો. સંસારનું મૂળ કારણ કર્મ છે અને કર્મને નષ્ટ કરનાર તપ છે અને તપના કઠોર માર્ગે જ ચાલવાનો દંડ નિર્ણય લીધો. મોહભાયાને હંકારવા યૌવનકાળમાં જ શ્રીગણેશ માંડવા. મૂળચંદ્રભાઈને એક માંગલિક સમાચારે વધુ ઉત્સાહિત કર્યો. અને ૧૯૮૪ની સાલમાં સત્તાવીશ વર્ષની વયે યુવાન દંપતીએ સંસારની રખડપટ્ટીનું મૂળ કારણ અબ્રહ્મચર્ય; તેનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મચર્ય વ્રતધારી બન્યાં.

સંસારની અસારતા યથાર્થ રીતે સમજી જંગતની સામે આર્દ્ર રજૂ કરવારૂપે પોતાના બે પુત્રો, એક પુત્રી અને સુપત્ની બધાને સાથે લઈ ચડતી જીવાનીમાં પણ સંસારના ભોગોને ક્ષાત મારી સંયમને માર્ગેવાળી દીક્ષા લેવા માટે સૌને તૈયાર કર્યાં. પ્રથમ પોતાનાં સંતાનોને દીક્ષા અપાવી અને પોતે પણ સંસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી.

દીક્ષાનાં બે વર્ષ પૂર્વથી જીવનના અંત સુધી એકાસણાથી ઓછું પચ્યક્રખાણ કર્યું નથી. પાવાથી તેર ઓળી સળંગ કરી ૨૧ થી ૩૨ અને ૩૮ થી ૫૫ ઓળી એકાંતર ઉપવાસથી સળંગ કરી, ઓગણીશ વર્ષોત્તર સળંગ કર્યાં. જીવે પારણે જીવે એવો એક વર્ષોત્તર કર્યો. અઠમને પારણે અઠમ દશ મહિના કર્યાં. કુલ ૬૩ ઓળી કરી. જીવે, અઠમ કે તેથી વધુ તપના પારણે પટેલ બ્રાહ્મણના ધરની ગોચરી વાપરવાનો હંમેશાં અસિદ્ધ રાખતા. એકોપેધિક ગોળી કે ઇન્કેક્શન જિંદગીમાં લીધાં જ નથી. ગણિપદવી બાદ સદાને માટે ચાર દ્રવ્યથી વધુ વાપર્યાં નથી. નવપદજીની ઓળી કચારેય મૂકી નથી. આવા તપસ્વી હતા શાસનસુભટ !

પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રીમદ્ ધર્મવિજયજી ગણિવર

પાટણ જેવી પુણ્ય નગરીની નજીક થરા ગામ છે, જ્યાં અનેક ધર્માત્માઓ વસે છે. એમાં એક મયાચંદ્રભાઈ મંગળદાસ વસતા હતા, જેમનાં ધર્મપત્નીનું નામ મીરાંતબાઈ હતું. પુણ્યયોગે એક પુણ્યશાલી પુત્રની તેમને પ્રાપ્ત થતાં તેનું નામ ધરમચંદ્રભાઈ રાખવામાં આવે છે. નામ પ્રમાણે ગુણ જગતમાં વિરલ જ હોય છે, પણ ધરમચંદ્ર સાથે જ ધર્માત્મા હતા. વિ. સં. ૧૯૩૩ના

પોષ વદિ ૧૪ના તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી રાજ્યના કારભારી હતા. જીવન સુખી અને પરાપકારી હતું. ધરમચંદ્રનું મોસાળ રાધનપુરમાં હતું. ભાગ્યચેત્રે ત્યાં પં. મોહનવિજયજી ગણિવરનો ભેટો થયો અને ધરમચંદ્ર ધર્મના રંગે રંગાયા અને પ્રવચનાના પુનિત પંથે વિચરવા તૈયાર થયા. ત્યાંથી તેઓ ગુરુજી પાસે પવિત્ર તીર્થધામ સિદ્ધગિરિમાં આવ્યા અને દીક્ષાનો ભવ્ય વરઘોડો ચડ્યો. હાથી ઉપર બેસી છૂટે હાથે વરસીદાન દઈ હજારોની મેદની સમક્ષ તેમજ દીક્ષા અંગીકાર કરી, 'ધર્મવિજયજી' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. એ પવિત્ર દિવસ હતો વિ. સં. ૧૯૫૨ અષાઢ સુદિ ૧૩ નો.

દીક્ષા અંગીકાર કરી વિદ્વાન અને યોગ્ય બન્યા જેથી શ્રી ભગવતીજી આદિના યોગોદ્ધવહન ડહેલાના ઉપાશ્રયમાં પં. દયાવિમલજી ગણિના હાથે વિ. સં. ૧૯૬૫ની સાલમાં ભવ્ય મહોત્સવપૂર્વક સંઘ સમક્ષ તેઓ પંચાસપદ્ધી વિભૂષિત બન્યા.

અનેક સંઘો તરફથી સૂરિ પદવી માટે આગ્રહ થયો પણ તેઓશ્રીએ સાફ ના જ પાડી કે અમારા વડીલોની પરંપરામાં કોઈએ આચાર્યપદવી લીધેલી ન હોવાથી, મારે પણ આચાર્યપદવી ન લેવી અને એ વાતમાં છેલ્લી ઘડી સુધી મક્કમ રહ્યા. ૧૯૯૦ના ચૈત્ર વદ સાતમની સાંજ ગુરુદેવ માટે કારમી હતી. સાંજે પાંચને પચ્ચીશ મિનિટે અત્યંત સમાધિપૂર્વક ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ તેમનો દેહવિલય થયો અને સૌએ કારમો આઘાત અનુભવ્યો.

યોગાનુયોગ તે સમયે રાજનગરના આંગણે અખિલ ભારતના શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સાધુઓનું સંમેલન યોજાયું હતું. દૂર દૂરથી ૫૦૦ ઉપરાંત શ્રમણ ભગવંતો પધાર્યા હતા. જેથી આત્માનંદી ગુરુદેવ પં. ધર્મવિજયજી મહારાજના કાળધર્મ પામતાં દેવવંદન થતાં ડહેલાના ઉપાશ્રયે દરેક ગચ્છ અને દરેક સમુદાયના આચાર્ય ભગવંતોમાં શ્રી સિદ્ધિસૂરિ મ. શ્રી નેમિસૂરિ મ. શ્રી સાગરાનંદસૂરિ મ; શ્રી વલ્લભસૂરિ મ; શ્રી દાનસૂરિ મ; શ્રી લઙ્ગિસૂરિ મ; શ્રી નિતિસૂરિ મ. આદિ સપરિવાર અને સૂરિપુંગવોની વિશાલ હાજરી વચ્ચે દેવવંદનાદિ ક્રિયા થઈ હતી, તેમનો ગણધરવાદ, ત્રિશલા-માતાનો વિલાપ અને ગૌતમ વિલાપ શ્રવણ કરવો એ એક જીવનમાં લઘાવો લેવા બરાબર સમજ, મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ વગેરેથી ભાવિક ભકતો ભિમટી પડતા હતા. વૈરાગ્યમય તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળી ભકતોની આંખોમાં આંસુ આવી જતાં, પોતાની આંખ પણ અશ્રુભીની થતી.

એ મહાપુરુષને જ્ઞાન ઉપર ખૂબ બહુમાન હતું, જેથી હસ્ત-લિખિત પ્રતો - ગ્રંથોનું વાંચન અને સાચવણી કરતા હતા. જ્યો-તિષશાસ્ત્રનું ઊંડું જ્ઞાન હતું. વિલાયતી દવા અને ઇન્જક્શનોનો ઉપયોગ જિંદગી સુધી કરેલ નહિ. એ મહાપુરુષ તો સ્વર્ગે સિધાવી ગયા, પણ એમની છાયાની જેમ, એમનો શિષ્યવૃંદ એમનાં કથનોને,

આદર્શોને અને આજ્ઞાને સુંદર રીતે અજવાળી રહ્યો છે. લાખો વંદન હો એ મહાપુરુષને.

શ્રી નિત્યોદયસાગરજી મહારાજ

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્ર દેશ સર્વ ક્ષણે અગ્રસર રહેલ છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનું (ખીજડિયાળી) આદરિયાળું ગામ પૂ. મુનિ-શ્રીની જન્મભૂમિ હોવાનું ગૌરવ ધરાવે છે. પિતા તલકશીભાઈના કુલદીપક અને માતા મરઘાબેનના લાડકવાયા સૌથી નાના પુત્ર નટવર-લાલ એ જ આપણા સંગઠનપ્રેમી મુનિશ્રી. તેઓશ્રીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૯૮ માગશર વદ-૨, શનિવાર. પાંચ વર્ષની તેમની ઉંમર થઈ ત્યાં બહાલા પિતાનું અવસાન થયું, પૂ. પિતાશ્રીની છત્રછાયા ગુમાવી. પરંતુ વિશાળ પરિવારમાં લાડકોડથી તેમનો ઉછેર થયો. બાલ્યવયથી જ ખૂબ તેજસ્વી અને અધ્યયનમાં હોશિયાર હતા.

વૈરાગ્યવાસિત શ્રી નટવરલાલભાઈને તેમનાં સંસ્કારમૂર્તિ માસી - ભૂરીબેન (વઢવાણવાળાં) તરફથી બાલ્યવયથી જ ઉત્તમ સંસ્કારો મળ્યા હતા. ૧૨ વર્ષની લઘુવયમાં વૈરાગ્ય ભાવના સતેજ બની, ધર્મગુરુઓ પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ રસ લેવા લાગ્યા. જીવનનું ધ્યેય ધર્મ બનાવ્યું. ભૌતિક સુખોમાંથી તેમનું મન વિમુખ બન્યું. શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમજી મનોમન નિર્ણય કર્યો. જેમના કુટુંબમાંથી (૧૧) અગિયાર પુત્રપ્ત્યાત્માઓએ પ્રભુના પુનિત માર્ગે પ્રયાણ કર્યું છે.

ચરમતીર્થપતિ પરમાત્મા શ્રી મહાવીર દેવના પરમ પુનિત પંથે પ્રયાણ કરવાને ઉત્સુક શ્રી નટવરભાઈ ભેટવા પાર્શ્વનાથ ભગવંતના ચમત્કારિક તીર્થથી શોભતા ચાલુસ્મા નગરમાં વિશુદ્ધ સંયમધારી શાસનરત્ન ગણિવર્ધ શ્રી દર્શનસાગરજી મહારાજ (સાંસારિક પક્ષે કાકા અને હાલ પૂ. આ. શ્રી દર્શનસાગરસૂરીશ્વરજી મ.)શ્રીના પુનિત ચરણોમાં પહોંચી ગયા. પૂ. સૌજન્ય મૂર્તિ ગુરુદેવશ્રીના દર્શન થતાં તેમનો મનમથૂર નાચી ઊઠ્યો. વંદન કરી સુખશાતા પૂછી મસ્તક ગુરુ-ચરણે મૂકી દીધું. ગુરુદેવશ્રીએ વાતસલ્યપૂર્ણ ભાવે કહ્યું કે 'સંયમ વિના મુક્તિ નથી.' સમય મા વચાવજા. ગુરુદેવશ્રીનાં વચનોએ તેઓ ભગ્નત બની ગયા. વિ. સં. ૨૦૧૨ વૈશાખ વદ-૨, શનિવારના ધન્ય દિવસે ગુરુચરણે જીવન સમર્પિત કરી દીધું. નટવરલાલમાંથી 'મુનિ નિત્યોદયસાગરજી' બની ગયા.

વિશુદ્ધ ચારિત્રશીલ ગુરુવર્ધ શ્રી દર્શનસાગરજી મ. શ્રીની શુભ-નિશ્રામાં પૂ. મુનિ શ્રી નિત્યોદયસાગરજીનો જીવનવિકાસ સુંદર રીતે થવા લાગ્યો. પૂ. મુનિશ્રીએ વ્યાકરણ, સાહિત્ય, કાવ્ય કોષ વગેરે સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો તે સાથે પ્રકરણ, આગમ, કર્મશાસ્ત્ર આદિનો અભ્યાસ કર્યો. ભારતનાં વિવિધ દર્શનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ તે તે વિષયના વિદ્વાન પંડિતો પાસે કર્યો. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજ-રાતી, હિંદી અને મારવાડી આદિ ભાષાઓ ઉપર પણ સુંદર કાબૂ મેળવ્યો. પૂ. મુનિશ્રીની જ્ઞાનસાધના બોઈ ગુરુદેવશ્રી પણ પ્રસન્ન-ચિત્ત બન્યા.

૫. પૂ. સંગઠનપ્રેમી મુનિશ્રીના જીવન પર દષ્ટિપાત કરશું તો જણાશે કે તેઓની એક જ ભાવના “ સવિ જીવ કુડું શાસનરસી ” સર્વ જીવો પરમાત્માના માર્ગે ચાલી સંસાર સમુદ્રનો પાર પામે એ જ ભાવના તેમના જીવનમાં રંગરંગમાં વ્યાપી છે. જિનેશ્વર દેવતાં શાસનનો પ્રચાર કરવા માટે તેઓશ્રીએ બંગાળ, બિહાર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાન આદિ પ્રદેશોમાં અથાઠ પરિશ્રમ વેડી વિહાર કરી ત્યાંની પ્રજામાં ધર્મ સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું છે. તેઓશ્રીના શુભ નામથી દરેક જૈન સંઘો સુપરિચિત છે.

સંગઠનપ્રેમી મુનિ શ્રી નિત્યોદયસાગરજી મ. પોતાના ગુરુદેવ સાથે મરુધર પ્રદેશમાં પધાર્યા, તે સમયે મરુધરમાં ગામેગામમાં સંઘોમાં ચાલતા કલેશો જોઈ તેઓ વ્યથિત બન્યા. સંઘોમાં એકતા જળવાઈ રહે તે માટે પૂ. આ. શ્રી દર્શનસાગરસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીના મંગલ આશીર્વાદ મેળવી ખીવાન્દી(રાજસ્થાન)માં અનેક વર્ષોથી જે કુસંપનાં ખીજે રોપાયેલ ત્યાં સતત ૧ માસ પ્રયત્ન કરી શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી અપૂર્વ શાસન પ્રભાવના કરી. ત્યાં ચાતુર્માસ સ્થિરતા કરી, શ્રી ઉપધાન તપ, કેસરિયાજીનો છરી પાળતો સંઘ, અંજન શલાકા, પ્રતિષ્ઠા આદિ કાર્યો કરી જૈન શાસનની પ્રભાવના કરી.

ખીવાન્દીનાં આઠ ગામેના તથા ખૌડ, ગુંદોજ, તીખી, વડગામ, હુસી તેમજ ખીજાં અનેક ગામેમાં કેટલાંય વર્ષોથી વૈમનસ્યનાં ખીજાં રોપાયેલ અને પછો પડી કોર્ટ સુધી પહોંચેલ અગડાઓનું શમન જે અન્ય પૂ. આચાર્યદેવાદિ મુનિવરોથી થયું ન હતું તે કાર્ય પૂ. મુનિવર શ્રી નિત્યોદયસાગરજી મહારાજે અનેક ઉપસર્ગો અને અપમાનોને સમભાવે સહન કરી કર્યું. અને શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

મુંબઈમાં પણ પૂ. મુનિવરશ્રીએ કુર્લામાં ૧૪ વર્ષથી ચાલતા વૈમનસ્યને દૂર કર્યું, ભાયખલા ડિલાઈટ રોડ ઉપર ચાલતા કચ્છી અને મારવાડી ભાઈઓના વૈમનસ્યને ભગીરથ પ્રયત્નો કરી દૂર કર્યું.

સંઘોમાં એકતાનું વાતાવરણ સર્જનાર પૂ. મહારાજશ્રીનું ખડું વ્યક્તિત્વ તો તેમના સાધુજીવનમાં જ અગ્રકે છે. તેમના વનમાં આગસને સ્થાન નથી. સમુદાયનાં નાનાં મોટાં કાર્યો ચીઘટપૂર્વક કરે છે. નિયમિત પ્રવચન તેમ અધ્યાપન આદિ કાર્યો જાતે જ કરે છે. તેમની સતત કાર્યશીલતા પરિચયમાં આવનારને આશ્ચર્ય પમાડે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે ગુરુકૃપાથી જ હું આ બધાં કાર્યો કરવા માટે શક્તિમાન બન્યો છું. ખરેખર તેઓ સાધુતાની પવિત્ર મૂર્તિ છે.

પરમ તારક ગુરુવર્ધ આચાર્ય દેવ શ્રી દર્શનસાગરસૂરીશ્વરજી મ.ની સાથે ૨૪ વર્ષના દીક્ષા-પર્યાયમાં હજારો માર્ગદર્શક સુધી પાદ-વિહાર કરી સર્વત્ર પરમ પ્રભાવક શ્રી જૈન શાસનની વિજયપતાકા ફરકાવી છે. હજારો જૈન-જૈનેતરનાં હૃદયમાં વિશ્વવત્સલ તીર્થપતિ શ્રી મહાવીર પરમાત્માની અમૃતમય વાણીનો સંદેશ ગુંજતો ક્યો છે. રાજસ્થાનનાં અનેક ગામેમાં જીર્ણોદ્ધાર, નૂતન જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા,

ઉપધાન, ઉદ્યાપન, અંજન શલાકા, પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો આદિ ની હારમાળા સર્જાવી છે. ત્યારપછી ‘ ગણિ ’ પદે આરંભ કર્યા.

પૂ. મુનિવરશ્રી જૈન શાસનનું અણુમોણું રત્ન છે, શાસનદેવ તેમને શાસનસેવા કરવાની અખૂટ શક્તિ આપો.

આચાર્યશ્રી પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી

દીક્ષા પર્યાયની હજી એક પચ્ચીશી પણ પૂરી થાય તે પહેલાં આચાર્યશ્રી પદ્મસાગરજીસૂરિજી મહારાજે માત્ર શ્રી ચતુર્વિધ સંઘમાં જ નહિ, રાષ્ટ્રીય જાહેર ક્ષેત્રે પણ અપૂર્વ લોકચાહના અને લોક-શ્રદ્ધા સંપાદન કર્યા છે.

બંગાળ પ્રદેશનું અજિમગંજ નગર તેમની જન્મભૂમિ. પિતાનું નામ શ્રી રામસ્વરૂપસિંહ, માતાનું નામ ભવાનીદેવી. દસમી સપ્ટેમ્બર ઓગણીસસો પાંત્રીસ તેમનો જન્મ દિવસ. બંગાળી એટલે મગનમસ્ત ભાવના અને જીર્મિઓનો જીવતો સમંદર. બંગાળની આ લાક્ષણિકતા અને કુટુંબના ધર્મના સંસ્કાર આચાર્યશ્રીના જીવનમાં નાની વયથી જ વણાયેલા છે. તેઓશ્રીએ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક અભ્યાસ કાશી-વાળા આચાર્યશ્રી વિજયવર્મસૂરિજીની પ્રેરણાથી મધ્યપ્રદેશમાં શિવ-પુરીમાં સ્થાપાયેલ જૈન શિક્ષણ સંસ્થા શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશન મંડળમાં રહીને કર્યો. મેટ્રિક જેટલું ભણીને તેઓશ્રીએ વ્યવહારિક જીવણીને છેલ્લી સલામ કરી. અને શ્રુતજ્ઞાનની સાધના માટે પલાંઠી વાળી. અભ્યાસ દરમિયાન જ ત્યાગી અને સંયમી જીવન જીવવા માંહલો અંખી રહ્યો, ઝૂરી રહ્યો અને અઢાર વર્ષની ઉંમરે બંગાળની ધરતી છોડી ગુરુની શોધમાં ગુજરાતમાં આવ્યા. પ્રવાસમાં ટ્રેનમાં જ તેઓ-શ્રીએ આચાર્યશ્રી કૈલાસસાગરસૂરિજી મહારાજ વિશે અહોભાવ-ભરી વાતો સાંભળી. પૂર્વભવતી કોઈ લેણુદેણુ હશે! તેમનું મન આ આચાર્યશ્રીને મળવા અધીરું બન્યું. ખીજો કોઈ જ ચિકિત્સા વિચાર્યા વિના તેમની પાસે સાણુંદ પહોંચી ગયા.

મુમુક્ષુની ભવભીરતા તેમ જ વૈરાગ્યની ઉત્કટ અભિલાષા જોઈને આચાર્યશ્રીએ વિ. સં. ૨૦૧૧ માં કારતક વદ ત્રીજના સાણુંદ મુકામે તેમને દીક્ષા આપીને તે સમયના મુનિશ્રી કલ્યાણસાગરજીના શિષ્ય તરીકે જાહેર કર્યા.

સંયમી જીવન સ્વીકારતા જ પોતાનું જીવન વધુ ઉન્નત અને ઉજ્જવળ બનાવવાની સાધનામાં રત બની ગયા. પોતાના ગુરુ અને દાદાગુરુ તેમ જ અન્ય પંડિતો પાસે ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્યો તેમ જ દર્શનશાસ્ત્રોનો લગનથી અભ્યાસ કર્યો. સમય જતાં શિષ્યની યોગ્યતા જોઈ ગુરુએ વ્યાખ્યાન વાંચવા માટે પ્રેરણા કરી અને સફળતા માટે આશીર્વાદ આપ્યા.

અભ્યાસ સાથે ઉપદેશની પ્રવૃત્તિમાં થોડા સમયમાં જ તેમણે સિદ્ધિનાં એક પછી એક પગથિયાં સર કરવા માંડ્યાં. ૨૦૩૦ ની

વસંત પંચમીના દિવસે અમદાવાદ, જૈનનગરમાં તેમને સર્વપ્રથમ ગણિપદવી આપવામાં આવી. બે વરસ બાદ ૨૦૩૨ ના ફાગણ સુદ સાતમે જનનગરમાં તે પંચાસ પ્રવર બન્યા. અને વિ. સં. ૨૦૩૩ ના માગશર વદ ત્રીજે મહેસાણામાં નવનિર્માણ થયેલ અદ્યતન શ્રી સિમંધરસ્વામી તીર્થમાં હજારો ભક્તોએ તેઓશ્રીને પંચપરમેષ્ઠીના ત્રીય પદે વિરાજિત કર્યા.

આચાર્યશ્રીની વાણીમાં બહુ છે એમ કહેવામાં જરાય અતિ-શયોક્તિ નથી. ભાવનગરની જ વાત કરીએ તો ચાતુર્માસ દરમિયાન ટાઉનહોલમાં તેમનાં બહેર વ્યાખ્યાનો યોજાયા હતાં. એ દરેક વ્યાખ્યાન સમયે ટાઉનહોલ ચિહ્નર રહેતો. જૈનો જ નહીં, જૈનેતરો પણ સાંભળવા આવતા. પત્રકારો તેમનાં વ્યાખ્યાનોની નોંધ લેતા. ભાવનગરના 'લોકરાજ' નામના દૈનિકમાં તેમનો વ્યાખ્યાનસાર નિયમિત છપાતો.

તેમની વ્યાખ્યાનશૈલી અભિનવ છે. લહેજતદાર હિન્દી લહેકામાં તે ગુજરાતી બોલે છે. રૂપકો, દૃષ્ટાંતો અને તર્કબદ્ધ દલીલોથી શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી દેવાની તેમનામાં સુંદર આવડત છે. સ્વભાવે મિલનસાર અને હસમુખા, પરગળુ વૃત્તિ, ભારે વ્યવહારકુશળ, મીઠી મધ જેવી વાણી, પ્રેમ અને કરુણાને સદાય વિસ્તારવામાં સમગ્ર, સમયની નાડ પારખવામાં ખૂબ જ પાવરધા.

રાજકીય નેતાઓને પોતાના પ્રભાવ નીચે રાખવામાં, જૈન ધર્મ પ્રત્યે તેમને આદર અને પ્રેમ જગાડવામાં આ આચાર્યશ્રીએ પ્રશંસનીય સફળતા હાંસલ કરી છે. રાજસ્થાન, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, તામિલનાડુ વગેરે રાજ્યોના બહેર જીવનમાં અર્થાત્ ત્યાંના રાજકીય આગેવાનો ઉપર તેમણે પોતાના ચારિત્ર્ય તેમ જ પ્રગતિશીલ અને ઉદાર વિચારધારાથી બધેય છાપ પાડી છે.

રાજકીય નેતાઓ ઉપર આપણા શ્રમણોનો પ્રભાવ આજના યુગમાં અનિવાર્ય બન્યો છે. આ અનિવાર્યતા તરફ મોટા ભાગના શ્રમણો ઉદાસીન છે, ત્યારે આચાર્યશ્રી આ દિશામાં સુયોગ્યપણે સક્રિય બનીને શાસન પ્રભાવનાનું ખૂબ જ ઉમદા કાર્ય ચૂપચાપ ત્યાં કરી હોહા અને આડંબર વિના કરી રહ્યા છે.

ગુરુઆરા અને આશીર્વાદથી તેઓશ્રીએ અનેક સ્થળે સફળ ચાતુર્માસ કર્યા છે. સૌથી વધુ તે રાજસ્થાનમાં વિચર્યા છે અને ત્યાંની ધર્મપ્રબળ ધર્મબોધ પમાડ્યા છે.

છેલ્લે તેઓશ્રીએ પોતાના ગુરુ અને દાદાગુરુ સાથે ભાવનગરમાં ચાતુર્માસ કર્યું અને આપણે અનુભવ્યું, કે તેઓશ્રીની પ્રેરક અને મધુર વાણીથી, તેમના પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વથી ધર્મસાધનાની સૌમાં અપૂર્વ ભરતી આવી.

આચાર્ય વિજય પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ

કરછ વાગઃ દેશમાં લયાઉ તાલુકો છે. ત્યાં વીસા ઓમવાળાં સગમગ ૬૦૦ ઘરો વસેલાં છે. ત્યાંના રહેવાસી છેડા રાણાભાઈને

ત્રણ પુત્રો ને બે પુત્રીઓનો વસ્તાર. તેમાં ત્રીજા નંબરના પુનશીનો જન્મ ૧૯૭૨ના અષાઠ શુદ્ધ પનો છે. સંવત ૧૯૭૩ના પ્લેગમાં કુટુંબ વેરવિખેર થઈ ગયું. ગરીબી, અસહાયતા, નિરક્ષરતાને કારણે ૧ વર્ષના પુનશીને લઈને મોટાભાઈ મુંબઈ આવ્યા ને મોસાળે તેઓનો ઉછેર થયો. મુંબઈમાં અભ્યાસ શરૂ થયો અને વ્યાપારી જ્ઞાન મેળવતા ગયા. જ્ઞાતિએ જૈન છતાં ધાર્મિક સંસ્કારોને અભાવે ધર્મવિહીન જીવન હતું. ત્યાં અચાનક કલ્પસૂત્ર વાંચવામાં આવતાં ધાર્મિક રુચિ વધવા લાગી. અને પછી તો નિત્યદર્શન, રાત્રિભોજન ત્યાગવું આચરણ કર્યું અને ૧૯૮૮ની સાલથી પંચાસ માણેક-સાગર મહારાજના ઉપાશ્રયથી નવકાર મહામંત્રની શરૂઆત કરી. આમ ધાર્મિક વૃત્તિ બમ્મત થતી ગઈ. અને પછી ૧૯૯૦ મહા સુદ પના રોજ દીક્ષા ગ્રહણ કરી પુનશીમાંથી મુનિશ્રી પ્રભાવવિજયજી બન્યા. જેમ ઉકરડો ચૂંથતાં કોઈ નિર્ભાગીને રત્ન લાથમાં આવી બધ ને જેટલો આનંદ અનુભવે તેનાથી પણ વધારે ૧૯૯૦ ના અમદાવાદના આંગણે ભરાયેલ મુનિસંમેલનનાં દર્શન કરી આનંદ અનુભવ્યો અને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર દિનપ્રતિદિન યોગોદ્ધત ક્રિયાઓ, ગિરિરાજની યાત્રાઓ, શ્રીસંઘનાં દર્શન, વર્ધમાન તપ, આયબિલની દર ઓળી, અરહિંતપદની આરાધના શરૂ કરી. ત્યાં શ્વાસના દર્દના કારણે ગુરુદેવે મોક્ષવાસ ગ્રહણ કર્યો. ગુરુમહારાજના વિરહ બાદ પંચાસ પ્રભાવવિજયજીએ તીર્થોની યાત્રા શરૂ કરી. યાત્રાસ્થળે વાહકો બનાવતા. સં. ૨૦૨૬ના મહા વદ ૯ તેમને પાલીતાણામાં આચાર્યપદવી અપાઈ. મતમતાંતરો અને દુરાગ્રહને અંતે આચાર્યપદવીનો સ્વીકાર કર્યો અને આચાર્ય વિનયચંદ્રસૂરિએ આખરે મુનિ પ્રભાવવિજયજીને આચાર્ય પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ બનાવ્યા. આચાર્ય પદવી મળ્યા પછી અનેક સ્થળે વિહાર કરી અનેક ભવ્ય જીવોને ધર્મ પમાડવાની પ્રવૃત્તિ આજે પણ કરી રહ્યા છે. અને પોતાના આત્મોદ્ધારનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરી, જીવો પ્રત્યે લાગણીસભર ઉપદેશ આપી વીતરાગ પરમાત્માની વાણીનું પાન કરાવી રહ્યા છે. ચારિત્ર્યધર્મની આરાધના પોતે કરી રહ્યા છે અને અન્યોને કરાવી ચારિત્ર્યજીવન વિતાવી રહ્યા છે. શાસનદેવ પ્રત્યે એ જ પ્રાર્થના કે આજીવન દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર્યધર્મની આરાધના થતી રહે.

ગરુડાધિપતિ યુગપ્રધાન દાદાસાહેબ શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરીશ્વરજી

વીરપ્રસૂતા મરુધરભૂમિના અર્જુનદાયળની તળેટીમાં રણિયામણ હમીરપુર નામનું શહેર હતું. આ શહેરમાં પોરવાડ વંશના નરોત્તમ શાહના કુળદીપક શ્રી વેલગશાક શ્રાવક વસતા હતા. તેમનાં ધર્મપત્નીનું નામ વિમળાદેવી હતું. પતિ-પત્ની ધર્મપરાયણ, દયાળુ, જૈનધર્મના ઉપાસક અને સાધુ સાધ્વીની સેવાભક્તિમાં આનંદ માનતાં હતાં.

એક સુખદ રાત્રીએ વિમળાદેવીને સુંદર સ્વપ્ન લાધું, પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર આકાશમાંથી જિતરી જમણા પડખામાં પ્રવેશતો

નીરખ્યો. આ આનંદપ્રેરક સ્વપ્નની પતિને વાત કરી અને વેલ્લગ-
શાહે પણ ઉલ્લાસ પૂર્વક કહ્યું કે તમે ઉત્તમ પુત્રરત્નને જન્મ
આપશો. તે સમસ્ત કુળને તો દીપાવશે પણ આખા વિશ્વને પણ
અજવાળશે. સં. ૧૫૩૭ના ચૈત્ર સુદિ નવમીના શુભ દિને વિમળા-
દેવીએ તેજસ્વી પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. સર્વત્ર આનંદ મંગળ
વર્તાઈ રહ્યો. બાળકનું નામ પાસચંદ (પાર્શ્વચંદ્ર) રાખવામાં
આવ્યું. દિનપ્રતિદિન ખીજના ચંદ્રની જેમ બાળક પાસચંદ્રકુમાર
લાલનપાલન પૂર્વક મોટો થયો. કુમાર પાંચ વર્ષનો થતાં પિતાએ
વિદ્યા સંપાદન માટે શિક્ષકના હાથમાં સોંપ્યો. પાર્શ્વકુમાર તેજસ્વી
બુદ્ધિપ્રભા અને પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી થોડા જ સમયમાં વિદ્યા-
કળામાં પારંગત બન્યા.

નવ વર્ષની બાલ્યવયમાં જ મહાન પુન્યોદયે સાધુરત્નશિરોમણિ
ગુરુ સાધુરત્નસૂરિજીનો સુયોગ સાંપડતાં પાસચંદ્રકુમાર તેમની વૈરાગ્ય-
ભરી મધુર વાણીથી પલ્લવિત થયા. વૈરાગ્યવાસિત બની માતાપિતા
પાસે દીક્ષાની અનુમતિ માગી. માતાપિતા તો ધર્મનિષ્ઠ હતા જ.
અને લાડકવાયો કુમાર પાસચંદ તેનાં લક્ષણો ઉપરથી જૈન શાસનનો
ચમકતો સિતારો હજારો લાખોનો તારણહાર થશે એમ બાળ્યતા
હોવાથી દીક્ષા માટે સંમતિ આપી. કુમારના આનંદનો પાર ન
હતો. વિ.સં. ૧૫૪૬ના વૈશાખ સુદિ ત્રીજ-અક્ષય તૃતીયાના મંગળ
દિવસે હમીરપુરમાં નવ વર્ષના પાસચંદ્રકુમારને દબદબાપૂર્વક દીક્ષા
આપવામાં આવી. તેમનું શુભ નામ શ્રી પાર્શ્વચંદ્રમુનિ રાખવામાં
આવ્યું.

દીક્ષા બાદ પૂજ્યશ્રીએ શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેજસ્વી બુદ્ધિપ્રભા
અને પૂર્વપુન્યના યોગે થોડા જ સમયમાં આગમ, શાસ્ત્ર, સિદ્ધાંત,
વ્યાકરણ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ઠાવ્ય, સાહિત્ય, ચંપુ, તર્ક, યોગ,
ષટ્દર્શન જ્યોતિષ આદિ શાસ્ત્રાભ્યાસમાં ફક્ત ૧૪ વર્ષની ઉંમરે
જ પારંગત બન્યા.

અપૂર્વ બુદ્ધિમતાને જોઈ ગુરુદેવે પૂજ્યશ્રીને વિ.સં. ૧૫૫૪માં
નાગૌર નગરમાં ઉપાધ્યાય પદવી અર્પણ કરી. ધર્મપ્રભાવના કરતાં
કરતાં સ્થાને સ્થાને ક્રિયા ઉદ્ધારના નારસ્યકતા જણાતાં ક્રિયા
ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

ગુરુદેવે ૩૨ વર્ષના ઉપાધ્યાય પાર્શ્વચંદ્રને સુયોગ્ય જ્ઞાનવારિધિ
બાણી સં. ૧૫૬૫માં નાગૌર નગરમાં વૈશાખ સુદિ ત્રીજના શુભદિને
આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા.

પૂજ્યશ્રી એવા પુન્ય પ્રતાપી હતા કે તેમણે સાધના કરી અને
બાવન વીરોને નમાવ્યા. શ્રી હૈરવર્ષાર આજે પણ ગુરુભક્તોનાં વિશ્વનો
દૂર કરે છે.

રાધનપુરમાં હિંદુ મુસ્લિમનાં રમખાણ વખતે બંને પક્ષનો
હૃદયપક્ષટો કરાવી એક્યતાની સ્થાપના કરી. પાટણમાં યતિઓનો

પરાજય કર્યો. રાજસભા સમક્ષ પ્રતિવાદીઓને હરાવી અનેક વખત
વિજયી બન્યા. ખંભાતખંદરમાં કુરબાની માટે લઈ જવાતી ગાયને
અદશ્ય કરી મહાન ચમત્કાર સંભર્યો.

પાટડી, રાધનપુર, જોધપુર, નાગૌર વગેરે રાજ્યોને જૈનધર્મી
બનાવી શાસનભક્ત બનાવ્યા. આ રીતે પૂજ્યશ્રીની અદ્ભુત પ્રતિભા-
થી પ્રભાવિત થયેલા શ્રી સોમવિમળસૂરિજીએ અને સમસ્ત જૈન
સંજોએ ૧૫૬૬માં વૈશાખ સુદિ ત્રીજના ઉત્તમદિને યુગપ્રધાન પદવીથી
વિભૂષિત કર્યા. પૂજ્યશ્રીનો પ્રભાવક શિષ્ય સમુદાય વિશાળ હતો.
શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી તથા સમરચંદ્રસૂરીજી વાચક ઉદયચંદ્રજી આદિ
શિષ્યોએ પણ શાસનની શાન બઢાવી હતી. પૂજ્યશ્રી વિશસ્થાનક
કર્મસંદન, વર્ધમાન, સિંહનિષ્ક્રોડિત, આદિ મહાન તપસ્યા કરી
જીવન ધન્ય બનાવ્યું હતું.

વિ.સં. ૧૬૧૨ના માગશર સુદિ ત્રીજના દિવસે જોધપુરનગરમાં
અણસણ, સંલેખનાદિ કરી સમાધિપૂર્વક અર્ધ અર્ધનો બપોર કરતા
સ્વર્ગે સિધાવ્યા.

પ્રગટ પ્રભાવી દાદાસાહેબના ચમત્કારો આજ સુધી પણ જોવા
મળે છે. સ્વર્ગગમન બાદ દિલ્હીના બાદશાહે જોધપુરનગરને ઘેરો
ઘાલ્યો ત્યારે જોધપુર નરેશે પૂ. દાદાસાહેબનું એકાગ્રચિત્તે સ્મરણ
કર્યું. અને જ્ઞાનબળથી એનાં ધ્યાનબળથી આકર્ષાઈ સાધુ વેદમાં
દર્શન આપ્યાં અને ભક્તને આકૃતથી ઉભાર્યો. નરેશે પૂછ્યું: ગુરુદેવ
આપ કયાં બિરાજો છો? તો કહ્યું ભક્ત! હું ત્રિભ દેવલોકમાં
છું. એમ કહી અદશ્ય થઈ ગયા.

ગુરુદાદાના સ્તૂષો, પાટુકાઓ, ગુરુમંદિર (ભદ્રેશ્વરતીર્થ - કચ્છ)
વગેરે અનેક સ્થળે - વિદ્યમાન છે.

પૂજ્યશ્રીએ જંબુદ્વીપ પત્તિની વૃત્તિ, દશાશ્રુતસ્કંધની વૃત્તિ,
સપ્તપદીશાસ્ત્ર, આગમ પ્રમાણ પ્રકાશ, આચારંગસૂત્ર, સૂચકાંગણ,
દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, સંઘવણુ આદિ સૂત્રોનો બાલાવબોધ, સૂર
દીપિકા, સિદ્ધાંતસાર આદિ અનેક ગ્રંથરત્નોત્તું સર્જન કરી શાસનને
અર્પણ કર્યા છે.

એ યુગવીર પ્રભાવિક મહાપુરુષ થયા ત્યારથી જ ‘શ્રીમન્નાગ-
પુરીય ૨૩ તપગચ્છ’ તેમના નામે શ્રી પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ તરીકે
ઓળખાય છે.

નમો નમઃ શ્રી ગુરુ પાર્શ્વચંદ્ર સૂર્યે ।

આચાર્યપ્રવર્ત શ્રીમદ્
વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી

ભાઈશ્રી પત્રાલાલ અને ભાઈશ્રી શેષમદ મૂળ મારવાડના પણ
પિતાજી ઘણા સમયથી મહેસાણા આવ્યા હતા. બંને ભાઈઓને

ધાર્મિક અભ્યાસ, સામાજિક અને મુનિરાજનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાના ધર્મસંસ્કારો એવા તો મળેલા કે ખંને ભાઈઓની ધર્મભાવના વધતી ચાલી. માતાજી તો વારંવાર પ્રેરણા આપતાં કે આ મનુષ્યભવનું સાર્થક કરી લેવા, સંયમ અને ત્યાગનો માર્ગ અતિ ઉત્તમ છે. આવા માતાજીના મનોરથો ખંને ભાઈઓના હૃદયમાં ગુંજતા અને દીક્ષા માટે ભાવનાઓ ઊભરી આવતી.

પૂજ્યપાદ પં. મહારાજ શ્રી ભક્તિવિજયજી મહારાજ મહેસાણા પધાર્યા. અને તેમની વૈરાગ્યરસ ઝરતી વાણીએ, ભાઈ પન્નાલાલની દીક્ષા જગાડી. ભાઈ પન્નાલાલ ગુરુદેવ પાસે પહેલેઆ અને પોતાની દીક્ષાની ભાવના દર્શાવી. પંન્યાસજીએ ભાઈ પન્નાલાલને સાધુના આચારો બતાવ્યા અને વિચાર કરવા કહ્યું. ભાઈ પન્નાલાલે પોતાની દીક્ષાની ઉત્કટ ભાવના દર્શાવતાં જણાવ્યું, ‘કૃપા-સાગર, તે હું બાણું છું. ધણી સમયથી નાની મોટી તપસ્યાઓ કરું છું. પ્રતિક્રમણ આદિ પણ કરું છું. હું આપનો પ્રાણપ્યારો શિષ્ય થઈશ અને આપના નામને ઉજ્જવળ કરીશ. મારાં માતા-પિતા ખંને ધર્મત્મા છે. મારા પૂજ્ય પિતાજી તો ત્યાગ માટે મને પ્રેરણા આપે છે.’

મહેસાણામાં દીક્ષા આપવાની મુશ્કેલી હતી. તેથી અમદાવાદમાં આગ્રમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી પાસે ભાઈ પન્નાલાલને દીક્ષા આપવા માટે આશીર્વાદ આપી, મોકલી આપ્યો. સં. ૧૯૮૭ના પ્રથમ અષાઢ શુદ્ધ દ્વિતીયા રોજ અમદાવાદમાં જૈન વિદ્યાશાળાના ઉપાશ્રયમાં આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીએ ભાઈ પન્નાલાલને દીક્ષા આપી અને મુનિ પ્રેમવિજયજી નામ આપ્યું.

નૂતન મુનિશ્રીએ બધા આચારો બાણી લીધા. સાગરાનંદજીની નિશ્રામાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

મહેસાણામાં ઉપધાન તપ શરૂ થયાં અને ભાઈ પન્નાલાલના ભાઈ શેષમલજીએ ઉપધાન તપમાં પ્રવેશ કર્યો. સુયડાંગ સૂત્રના વિવેચનનું અમૃતપાન કર્યું, વૈરાગ્યના રંગે રંગાયા. ભાઈ શેષમલે દીક્ષા માટે ગુરુદેવને વિનંતી કરી. ગુરુદેવે અનુમતિ આપી અને ભાઈ શેષમલજીને આત્મા નાચી ઊઠ્યો.

ચાતુર્માસ પછી ગુરુદેવ વીરમગામ પધાર્યા. અંહી દીક્ષાની વાત સાંભળી સંઘને આનંદ થયો. ભાઈ શેષમલજીને ધર્મપ્રેમી માતા રતનબેને ચાંદલો કરી, મંગળ આશીર્વાદ આપ્યા. સં. ૧૯૮૮ ના પોષ વદિ ૧૦ના દિવસે, મંગળ પ્રસાદે, શ્રીસંઘના આબાલ-વૃદ્ધ માનવમેદનીની હાજરીમાં ભાઈ શેષમલને દીક્ષા આપી. સંઘે નૂતન મુનિને વધાવ્યા. નૂતન મુનિનું નામ સુબોધવિજયજી રાખ્યું અને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. આજે તો એ બાંધવબેલડી એક આચાર્યશ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને પંન્યાસશ્રીજી સુબોધવિજયજી ગણિજી ગામેગામ ધર્મપ્રભાવના કરી, શાસનનો જય જયકાર કરી

રહ્યા છે. આચાર્યશ્રીની મીઠી મધુર વાણીમાં ચમત્કાર છે. જ્યાં જ્યાં તેઓ પધારે છે ત્યાંના સંઘમાં ઉલ્લાસ પ્રગટે છે અને ઉપધાન આદિ ધર્મપ્રભાવનાનાં કાર્યો થાય છે. હજારો ભાઈબહેનોનાં હૃદયને છતી લેવાની કળા તેમને વરસી છે. તપોનિધિ ગુરુદેવભક્તિ, સૂરીશ્વરજીની ભાવના પંન્યાસ પ્રેમ વિજયજીને આચાર્ય પદવી આપવાની ઉત્કટ ભાવના હતી. અને તેમણે જ તેમને શાસનદોષક બનવાના મંગળ આશીર્વાદ આપ્યા હતા. તેથી બે હજાર પંદરના વૈશાખ સુદ દ્વિતીયા રોજ પાટણમાં તેમને આચાર્ય પદવીથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા.

મુંબઈમાં તેઓશ્રીએ જુદા જુદા ઉપાશ્રયોમાં ચાતુર્માસ કરીને ધર્મનાં અજવાળાં પ્રગટાવ્યાં છે. તેમની ભાવના સિદ્ધક્ષેત્ર પાલીતાણામાં વૃદ્ધ સાધુ ભક્તિસદન જ્ઞાનમંદિર અને પુષ્પોનો મધમધતો બગીચો અને તેમાં આપણા જૈન ધર્મનાં ક્ષાત્રમક શિદ્ધો આપીને હજારોને ધર્મબોધ આપવાની છે.

યોગનિષ્ઠ આચાર્યશ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મ. રા.

(આચાર્યશ્રી મનોહર કીર્તિસાગરસૂરિ મહારાજ સાહેબે પૂ. બુદ્ધિ સાગરજી વિષે લખેલા વિસ્તૃત લેખમાંથી ટૂંકાવીને અંતે રજૂ કરીએ છીએ)

શીલ અને સંયમનાં તેજ જ્યાં ઝગઝગી રહ્યાં છે, સત્ય અને સાધનાનું સંગીત સદાય રેલાઈ રહ્યાં છે. ભાવના અને ઉપાસનાના ભવ્ય સ્ત્રોતો ઊભરાઈ રહ્યાં છે, એવી ગરવી ગુર્જર દેશની ભૂમિના ભવ્ય લલાટ સમાન વિદ્યાપુર-વિભવપુર નગર આજે ધન્ય બન્યું છે.

પાટીદાર જ્ઞાતિના અગ્રેસર શિવાભાઈ પટેલનાં સુશીલ ધર્મપત્ની અંબાબેને આજે પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. તે પવિત્ર દિવસ હતો મહા વદ ચૌદશ-શિવરાત્રીનો. શિવાભાઈ પટેલનો કૃષિનો વ્યવસાય હતો. એક દિવસ સર્વે ખેતરમાં કામ કરતાં હતાં. નાનું બાળક આંખનાં વૃક્ષની ડાળીએ બાંધેલી ઝોળીમાં સૂતું હતું. અચાનક ત્યાં એક ભયંકર ભોરિંગ સર્પ આવ્યો. ઝાડની ડાળીએ બાંધેલી ઝોળીમાં સૂતેલા બાળકના લલાટ ઉપર ફેણ પ્રસરાવી સ્થિર થયો. એકાએક માતાની નજર અહીં પડી અને આવું હૃદયદ્રાવક દૃશ્ય જોઈ માતાના મુખમાંથી ચિચિયારી નીકળી પડી. માતાએ બાળકના રક્ષણ માટે ઈશ્વરેવનું સ્મરણ કર્યું, મનોમન એકાગ્રતાથી પ્રાર્થના કરી — જગતના પાલકપિતા હે પ્રભુ ! તું મારા પ્રાણપ્યારા પુત્રનું રક્ષણ કરજે. હંમેશાં ઈશ્વરેવનું સ્મરણ કરનાર આર્યજનો આપતિના સમયે પણ ઈશ્વરેવને વીસરતા ન હતા. આવા હતા તેમના ધાર્મિક સંસ્કારો ! આપતિના સમયે પ્રભુને પ્રાર્થના કરનારી માતાની પ્રાર્થના પોતે જ ન સાંભળી હોય તેમ તે ભયંકર ભોરિંગ સર્પ આંખના એક જ પલક નેટલા સમયમાં તો ક્યાંય અદૃશ્ય જ થઈ ગયો. ક્યાં ગયો ? તેની કાંઈને પણ સમજ ન પડી.

માતાએ પ્રાણપ્યારા લાડકવાયા બાલને હૈયા સરખો ચાંપ્યો, હેમખેમ જોયો. આનંદ આનંદ જીભરાઈ ગયો. હૈયાના નીતરતા હેતમાં તેને નવરાની દીધો. ગામને સીમાડે ખેતરના ખોળે બનેલી આ અગમ્ય ઘટના વીજવેગે પ્રસરી ગઈ. અને ગામના ખૂણે ખૂણેથી રનેડીઓ અને સ્વજનોનાં ટોળેટોળાં ઘરના આંગણે જીભરાવા લાગ્યાં. ગામમાં ફરતાં ફરતાં આવેલા સંતે આ વાત સાંભળી અને શિવાભાઈ પટેલને ત્યાં આવીને બાળકની ભવ્ય લલાટ રેખા જોઈને કહ્યું - ‘યહ લડકા બડા બડભાગી હૈ, એક દિન સારાચે સંસારકા તેજસિતારા સંત હોગા’ રનેડી, સંબંધી અને સગાંવહાલાં સમક્ષ માતાપિતાએ આ તેજસ્વી બાળકનું નામ પાડ્યું—બહેચર. ઘૂંટણીએ પડતો બાળક બહેચર એક દિવસ માઠમાં, મહોલ્લામાં, શેરીમાં અને ગામના પાદરે મિત્રો સાથે હરે છે, ફરે છે અને રમતો રમે છે.

બહેચર એક દિવસ મિત્રો સાથે ગામના પાદરે રમતો રમે છે. ત્યાં બે ભેંસો સામસામે શીંગડાં ભરાવીને દંગલ મચાવી રહી છે. લડી રહી છે. બહેચરની ચક્રર નજર પડી. સારાએ વિશ્વને અહિં-સાને પવિત્ર પયગામ પહોંચાડનારા, ઉત્કટભાવે અહિંસાનું પાલન કરી જીવનને પવિત્ર બનાવનારા બે વયોવૃદ્ધ જૈન સાધુ શ્રી રવિસાગરજી મહારાજ અને શ્રી સુખસાગરજી મહારાજ નગરની બહાર જઈ રહ્યા હતા. વિદ્યુત વેગે ધસી જઈ આખડતી-બાખડતી બંને ભેંસોને હાથમાં રહેલી લાકડીનો એક ફટકો ભેરથી લગાવી દીધો અને બંનેને છૂટી પાડી. અહિંસાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા સાધુએ અભયનો પયગામ લલકાર્યો. ‘મૂંગા અબોલ આ જીવને ત્રાસ આપવો, માર મારવો એ માનવનું કર્તવ્ય નથી. દરેક જીવોનું પ્રાણના ભોગે પણ રક્ષણ કરવું, એ માનવતાનું પ્રથમ પગથિયું છે.’ બાળકના જીવન ઉપર આ શબ્દોએ ભારે અસર કરી. જીવમાત્રનું રક્ષણ કરવું એ માનવમાત્રનું પ્રથમ કર્તવ્ય. શું આજે પણ આવા સંતો આ પૃથ્વી પર છે, જે પ્રાણીમાત્રના રક્ષણ કાળે પોતાના પ્રાણોની પણ પરવા ન કરે. જીવોના રક્ષણ કાળે, પોતે ફના થઈ બન્ય. પ્રાણના ભોગે જીવનું રક્ષણ કરે! ધન્ય છે આવા સંતોને! તેમનાં પરમ પવિત્ર ચરણોમાં કોટી કોટી વંદન! ધન્ય તેમનું જીવન અને ધન્ય તેમનો જન્મ. જીવમાત્રના કલ્યાણ કાળે પવિત્ર જીવન જીવનારા મહામના સંતોને આ પૃથ્વી પરના માનવો કદી પણ વીસરશે નહિ. તેમના રક્ષણ કાળે પ્રાણની પણ પરવા કરશે નહિ.

બાળક બહેચરને આવા પુનિત સંતોના દર્શનની તાલાવેલી લાગી. મહાસંયમી મુનિઓનાં દર્શન માટે તેમના સ્થાને - ઉપાશ્રયે ગયો. મુનિઓનાં દર્શન કર્યાં. ભાવભર્યા હૈયે વંદન કર્યાં. પાવનકારી ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો. મસ્તક ઝુકાવી દીધું સંતોનાં પાવન ચરણોમાં. મુનિવરની પ્રશાંત મુખમુદ્રા, સાધનામય જીવન, જ્ઞાન, ધ્યાન અને સ્વાધ્યાયમય મુનિઓની જીવનચર્યા. મુખે મુહુપત્તિનો ઉપયોગ રાખીને જ બપૂ પૂરતું બોલવાનું, જરૂર પૂરતાં જ સાધનો - ઉપદરજો રાખવાનાં, અલ્પ ઉપાધિ અને ઓછી જરૂરીઆતે જીવન જીવવું. આવો ઉત્તમ સાધુમાર્ગ.

બહેચરના આત્માને સાધુ જીવન સ્પર્શી ગયું. અનાદિનો સુધુપ્ત સંસ્કારો જગૃત થયા. જગૃત મન ભાવિક બન્યું. હું પણ આપું સંસ્કારી, સંયમી, સાધનામય જીવન જીવું તો! એક દિવસ નિશાળના સહાધ્યાયી બાળજોડિયાઓ વિદ્યાશાળામાં ધાર્મિક અભ્યાસ કરી સૌ સૌના ઘરે જતા હતા. રસ્તામાં આ બાળજોડિયાઓ બહેચરને ભેટી ગયા. દરેકની આંખોમાં ઉમંગ હતો, હૈયામાં રંગ હતો, આનંદ અને કિલ્લોલ કરતાં, હરખાતાં હરખાતાં સહુ ટોળે વળીને જતાં હતાં. બહેચરે મિત્રોને પૂછ્યું, આજે આટલો બધો આનંદ શાનો છે? મિત્રોએ પેંડો ખતાવીને કહ્યું, આજે વિદ્યાશાળામાં ભણતા દરેક વિદ્યાર્થીઓને પેંડો વહેંચાયો છે. બહેચરે કહ્યું: હું વિદ્યાશાળાએ ભણવા આવું, તો મને પણ મળે ને? ‘હા, જરૂર, ભણનારા બધા વિદ્યાર્થીઓને મળે છે.’ મિત્રોએ કહ્યું. બીજા જ દિવસે બહેચર વિદ્યાશાળાએ ધાર્મિક અભ્યાસ કરવા સૌથી પહેલો પહોંચી ગયો. વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક અભ્યાસ કરાવનાર પંડિતજીએ આજે નવા આગંતુક જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થી બહેચરને ‘નવકાર - મંત્ર’નો પાઠ આપ્યો.

બહેચરે પાઠ લેતાં પહેલાં પ્રથમ વિદ્યાગુરુને ચરણે નમસ્કાર કર્યાં. સરસ્વતીદેવીને પ્રણામ કર્યાં. શ્રુતજ્ઞાનને પણ નમસ્કાર કર્યાં. વિનય, વિવેક, નમ્રતા અને સભ્યતા સહિત મનના બીંચા વિચારો અને હૈયાના ઉત્તમ ભાવો સહિત ‘નવકાર મહા મંત્ર’નો પાઠ ગ્રહણ કર્યો. મન, વચન અને કાયાની એકાગ્રતા અને પવિત્રતાપૂર્વક પંડિતજી પાસે ગ્રહણ કરેલો પાઠ મુખપાઠ કરે છે. જેમ જેમ નવું નવું ભણતા ગયા તેમ તેમ નવું નવું ભણવાની અને જીવવાની જિજ્ઞાસા તેમ જ તમન્ના અધિક અધિક વધતી જ ગઈ. યાદશક્તિ ઘણી જ ભેરદાર હતી. બે વખત વાંચ્યું અને ચાર વખત ગોખ્યું અને તરત જ મુખપાઠ થઈ જતું. જેમ જેમ નવું નવું ભણતા ગયા તેમ તેમ અંતરમાં નવ્ય નવ્ય ભવ્ય ભાવોની હારમાળા ઉદ્ભવતી જ ગઈ.

થોડા જ સમયમાં વિદ્યાશાળામાં પંડિતજી પાસે ધાર્મિક અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. પાંચ પ્રતિક્રમણ અર્થ સહિત કર્યાં. હવે ચાર પ્રકરણ, ત્રણ ભાષ્ય વગેરે અભ્યાસ માટે જિજ્ઞાસા વધતી ગઈ. વિદ્યાશાળામાં ગામેગામથી વિહાર કરતાં પધારતાં પૂજ્ય ત્યાગી મુનિ મહારાજઓના દર્શન, વંદન આદિનો લાભ લઈ તેમની સેવા શુશ્રૂષા કરી તેઓ પૂજ્યપાદશ્રીનો પરિચય કરી સમાગમ કરી તેમની પાસે અભ્યાસ કરતા.

સંસ્કૃતભાષા, પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસ માટે જૈન સંસ્કૃત - પ્રાકૃત પાઠશાળા મહેસાણામાં ગયા અને સુંદર અભ્યાસ કર્યો. પરમ ઉપકારી પૂ. શ્રી. રવિસાગરજી મ. સા. તથા પૂ. શ્રી સુખસાગરજી મ. સા. મહેસાણામાં સ્થિર થયા હતા. યોગાનુયોગ કેવો સુંદર? જેમના હાથે સંસ્કારખીજનું આરોપણ થયું હતું, જેમના સમા-

ગમથી સમ્યક્ત્વ બીજનું આધાન થયું હતું અને જોમનાં દર્શનથી સંયમની ભાવના ઉદ્ભવિત થઈ હતી તે પૂજ્યવર્ય શુરુદેવશ્રીના સાંનિધ્યમાં પુનઃપ્રાપ્ત થયા. પરમ ઉપકારી શુરુદેવશ્રી વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે મહેસાણામાં સ્થિર થયા હતા. તેમની સેવાનું પરમસૌભાગ્ય આજે પ્રાપ્ત થયું. ઉપકારી શુરુદેવોની સેવા કરવાનો મળેલો અવસર કયો શિષ્ય ચૂકે? હંમેશાં સવારે, બપોરે, સાંજે અને રાત્રીના સમયે બ્યારે બ્યારે પણ નવરાશનો વખત મળે કે તરત જ શુરુદેવોની સેવામાં દોડી જતા. સેવા-સત્સંગ અને સાંનિધ્યે આત્મા તરબોળ બની જતો. આરાધના બ્રહ્મતિપૂર્વક ચાલુ હતી. આરાધના તરફ લક્ષ્ય અને ઉપયોગ સુંદર હતો. શ્રી બહેચરદાસ પંડિત પૂ. શુરુદેવની ચોવીસે કલાક સેવા, શુશ્રૂષા અને સમાધિ માટે ખડે પગે તૈયાર. ન જોવા રાત કે દિવસ, ન જોવા જાંઘ કે ઉબગરા. બસ એક જ તમન્ના.

વૈરાગ્યવાદી સ્તવનો અને સજ્જાઓ સુંદર ભાવવાદી શૈલીમાં મધુર કંઠે શ્રવણ કરાવ્યાં. ચલિસશુ પયન્ના, સંસ્તારક પયન્ના અને અંતિમ સમયે સર્વ જીવરાશિને હૃદયની શુદ્ધિ અને મનની એકાગ્રતા ને ઉપયોગપૂર્વક ખમાવ્યા. નમસ્કાર મહામંત્રનું રટણ કરાવ્યું, છેલ્લા સમય સુધી નવકારમંત્રનું રટણ કરતાં પૂજ્યવર્યશ્રી રવિસાગરજી મ. સા.ને આરાધક આત્મા જેઠ વદિ ૧૧ (સં. ૧૯૫૪)ના દિને પ્રાતઃકાળનાં સમયે આરાધના કરી પરલોક પ્રયાણ કરી ગયો. મહેસાણા નગરમાં અદારે વર્ણના લોકો અંતિમ સમયે દર્શનાર્થે જામડી પડ્યાં. ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા નીકળી. જે સ્થળે તેમના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર થયો, ત્યાં આજે વિશાળ દાદાવાડી તરીકે દર્શનીય રથાન પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

ત્યાર પછી મહેસાણા છોડ્યું અને આંજેલ ગામે પૂ. યતિવર્યશ્રીના નવદીક્ષિત શિષ્યને અધ્યાપન અર્થે આંજેલ રહ્યા. અને જિજ્ઞાસુ શ્રાવકોને પણ અધ્યયન કરાવ્યું. અહીં યતિજી પાસેથી અનુભવ મેળવ્યો. વિ. સં. ૧૯૫૬ની સાલમાં કુદરતી કાળો ફેર થયો, દુષ્કાળ પડ્યો, ઠેર ઠેર પશુપંખીઓ વગર મોતે ટપોટપ ભરવા લાગ્યાં. આ દશ્ય જોઈને શ્રી બહેચરદાસનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. ગામોગામ વીજળીવેગે ફરી વળ્યા. ઘાસચારા પાણીની સુંદર વ્યવસ્થા માટે ઉપદેશનો વરસાદ વરસાવ્યો. બૂખે મરતા હબરો જીવોને બચાવ્યા. થોડા સમય પછી સુપ્રસિદ્ધ તરણતારણ તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની પાવન છત્રછાયામાં અનેક ત્યાગી, તપસ્વી, ગુણનિધાન મુનિભગવંતોના સમાગમમાં રહ્યા. કાંકરે કાંકરે અનંતા મુનિઓ સિદ્ધિપદને વર્ષા, આત્મસ્વરૂપને પામ્યા, તેમનું ધ્યાન ધર્મું. તેમના પાવનકારી ચરિત્રોનું ચિન્તન કર્યું. ચિન્તન કરીને સ્વ-આત્મશુદ્ધિ અર્થે પ્રેરણા અમૃતનું પાન કર્યું અને સ્વઆત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી.

આસો વદ ૧૩, ૧૪ અને ૩૦ ત્રણ દિવસ અક્રમ કર્યો. જય તળાટીમાં શ્રી સરસ્વતી દેવીની ચુકામાં ધ્યાન ધર્મું, બપ કયો.

ત્યાર પછી કારતક સુદ ૧૫ ના દિને શ્રી સિદ્ધગિરિની સ્પર્શના કરી ભક્તિભાવપૂર્વક યાત્રા કરી. શ્રી આદિનાથ દાદાનાં દર્શન કર્યાં, વિધિપૂર્વક અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરી જીવનને ધન્ય બનાવ્યું.

પૂજ્યવર્ય પરમેષ્વરી સ્વ. શુરુદેવશ્રી રવિસાગરજી મ. સા. ના વિનયરત્ન ચરિત્ર ચુકામણિ પૂજ્યવર્યશ્રી સુખસાગરજી મ. સા. પાલન પુન બિરાજમાન હતા. પાલનપુર વિદ્યોત્તેજક સભાના ઉપક્રમે જૈન પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓના ધાર્મિક અભ્યાસની પરીક્ષા લેવા માટે શ્રી મહેસાણા જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી શ્રી બહેરદાસને પાલનપુર આવવાનું થયું. પૂજ્યવર્ય શ્રી શુરુદેવશ્રીને વંદન કર્યાં. સુખશાતા પૂજા કરી અને પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લીધી. પૂજ્યવર્ય શુરુદેવશ્રીના સાંનિધ્યમાં સારા ગુણ મેળવી ઉતીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીઓને ધનામો વહેંચવા માટે સભા ગોઠવાઈ. સારા ગુણ મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓને ધનામ આપવામાં આવ્યાં. તેમને ઉત્તેજન અને પ્રેરણા કરવામાં આવી. પૂજ્યવર્ય શુરુદેવશ્રીએ મંગલાચરણ કરી પ્રવચન આપ્યું. પંડિત શ્રીમાન બહેચરદાસભાઈના આત્માને ઢંઢોલ્યો. ઘણા વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની પરીક્ષાઓ લીધી. હવે પોતાની પરીક્ષા ક્યારે આપવી છે, જ્ઞાન ઘણું ઘણું મેળવ્યું પણ તેથી આત્માનું શું વળ્યું? જ્ઞાનનું ફળ શું? આત્માનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી અને આત્માને લાગેલા, વળગેલા ને ચોંટેલા કર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી આત્માને લાગેલા કર્મને તોડવાનો પુરુષાર્થ જો ન કરીએ અને નવાં નવાં કર્મ બાંધીને આત્માનો ભાર વધારતા જ જઈએ તો જ્ઞાન મેળવ્યાનું યત્કિંચિત પણ ફળ મેળવી શકીશું નહિ. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પણ તેનો લાભ ન મેળવીએ તો જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં તફાવત શું? તે જ્ઞાનીને મૂર્ખ કહીએ તો પણ જરાયે ખોટું નથી. પૂ. શુરુદેવશ્રીની ટોકાર સુદ શિષ્ય બહેચર પામી ગયો. ‘તેજને ટોકારો’ બસ કાફી છે. ઉપકારી શુરુવર્યશ્રીની અમૃતવાણીનું શ્રવણ કરીને તેના ઉપર વારંવાર ચિંતન કર્યું. હજીકમી, આસન્નભવી, મોક્ષલક્ષી આત્મા ઉપકારી શુરુ ભગવંતનાં વચનોનો અનાદર કરતા નથી, પરંતુ આદર કરવા તત્પર બને છે. દૃઢ નિશ્ચય કર્યો આત્મસંયમનો-સર્વવિરતિ ચરિત્રનો.

પૂજ્યવર્યશ્રીના ચરણે વંદન કર્યાં અને સંયમ લેવાનો નિશ્ચય બહેર કર્યો. વિ. સં. ૧૯૫૭ માગશર સુદ ૬ ના શુભદિને શુભ મુહૂર્તે પાલનપુર નગરના આંગણે શ્રી પદ્મવીથા પાર્શ્વનાથ દાદાની શીતળ છત્રછાયામાં ચતુર્વિધ સકળ જૈન સંઘની હાજરીમાં સર્વ વિરતિ સામાયિક પૂ. શુરુદેવે ઉચ્ચારવ્યું. સર્વવિરતિ સામાયિક ઉચ્ચાર્યું. સાધુ બન્યા. પૂ. શુરુદેવે દિગ્મંધ વેળાએ મુનિ બુદ્ધિસાગર નામાભિધાન બહેર કર્યું. યથા નામા તથા ગુણાઃ રતનની પરીક્ષા કુશળ ઝવેરી જ કરી શકે છે. ઝવેરીએ રતનની પરીક્ષા કરી લીધી હતી. પાલનપુરથી વિહાર કર્યો. પાટણ, મહેસાણા, વિભપુર, માણસા, અમદાવાદ, બારેજ, ખેડા, નડીઆદ, આણંદ, વડોદરા પાદરા થઈ સુરત પધાર્યા. વડી દીક્ષા અહીં થઈ ને ચાતુર્માસ પણ સુરત થયું.

પૂજ્યવર્ધશ્રી રત્નસાગરજી મ. સા. નો સુરત જૈન સંઘ ઉપર ઘણો જ ઉપકાર હોતો. તેઓશ્રીના ઉપકારોનું કાયમ સંભારણું રહે તે માટે શ્રી હુદ્દિસાગરજી મહારાજે સકળ જૈન સંઘને સુંદર પ્રેરણા આપી. શ્રીસંઘે પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણા ઝીલી લીધી. ‘શ્રી રત્નસાગરજી જૈન વિદ્યાશાળા’ નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી. અહીં અનેક જૈન જ્ઞાણકોએ વિદ્યા અધ્યયન કરી જીવનનો સુંદર વિકાસ કર્યો. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું. વિહાર કર્યો. અનેક ગામેમાં ઉપદેશ આપ્યો. ધર્મ જાગૃતિની મશાલ પ્રગટાવી. પાઠશાળાઓની સ્થાપના કરી.

વિ. સં. ૧૯૫૮ નું ચાતુર્માસ પાઠરા કર્યું. અહીં મોહનલાલ હેમચંદ વગેરે આગેવાન શ્રાવકોએ ઘણો સુંદર લાલ લીધો. ‘વૃદ્ધવ્ય વિચાર’, ‘તત્ત્વ વિચાર’, ‘ચિન્તામણિ’ વગેરે કેટલાક ગ્રંથોની રચના કરી. શ્રીસંઘમાં અપૂર્વ ધર્મજાગૃતિ આવી.

તેઓશ્રી હાલતી - ચાલતી - ખેલતી જંગમ વિદ્યાપીઠ જેવા હતા. જ્ઞાનનો અગાધ સાગર હતા. અષ્ટાંગ યોગના મહાનિષ્ણાત હતા. અનેક અચિન્ત્ય દિવ્યશક્તિઓના સ્વામી હતા. જૈન ધર્મના મહાન ઉદ્ધારક અગ્રણી નેતા હતા. ભાવીના મહાન ચિંતક હતા. સામાજિક મહાન હિતચિંતક હતા. સ્વકર્મનેનું પાલન કરવામાં હંમેશાં કટિબદ્ધ હતા. તેમની વિદ્વતાની સુમધુર સૌરભથી આકર્ષિત થયેલા વડોદરા નરેશ શ્રીમાન સયાજીરાવ ગાયકવાડ તેમની આધ્યાત્મિક વાણીનું રસપાન કરવા ઉત્કંઠિત થયા. શ્રી લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસમાં તેઓશ્રીના શ્રીમુખે ધર્મવાણીનું રસપાન કરી અતિ સંતુષ્ટ બને છે અને ઉત્કંઠિત હૃદયે આનંદ પ્રદર્શિત કરતાં કહે છે — ‘અનેક દેશનેતાઓ, વિદ્વાન સાક્ષરો, અનેક ધર્મના સન્તો, સમાજના અગ્રણ્ય આગેવાનો વગેરે હંમેશાં તેમના - સત્સાનિધ્યમાં નિઃશંક ભાવે આનંદ સહ આવે છે. વિદ્વાનોની સાથે અનેકવિધ ગોળી કરે છે.

રાત્રોના સમયે ધ્યાન-સમાધિમાં લીન રહે છે. દિવસે જ્ઞાનગોષ્ઠીની સાથે તાત્ત્વિક, સામાજિક, આધ્યાત્મિક અને ઔપદેશિક ગ્રંથોનું આલેખન કરે છે. ક્ષણોનો પ્રમાદ નહિ. નિંદા, વિકૃષ્ટા, ઈર્ષ્યા - અદેખાઈ કે દ્વેષભાવની પ્રવૃત્તિ નહિ. સર્વના કલ્યાણની કામના સર્વના, ઉત્કર્ષની ભાવના, સર્વના હિતની ભાવુકતા અને સર્વના બની રહેવાની આંતરછબ.

આવી હતી તેમની અદ્ભુત, દિવ્ય અને અલૌકિક પ્રતિભા. પાલીતાણા શ્રી જૈન સંસ્કૃત પ્રાકૃત પાઠશાળા સંસ્થાના પાયા આર્થિક સદ્ધરતાના અભાવે ડગમગી ગયા. આ સંસ્થામાં પ્રાણ પૂરવા માટે સંસ્થાને જીવંત રાખવા માટે ગુરુભક્ત શ્રી લલુભાઈ કરમચંદ, જીવજીભાઈ ધરમચંદ, કેશરીચંદ ભાણુભાઈ વગેરેને મુખે સૂચના કરી. પાલીતાણાની સંસ્થા સહાયતાના અભાવે નિષ્પ્રાણ થવાની તૈયારીમાં છે, તમે તે સંસ્થાને જીવનદાન આપો. સૂચના મળી, ગુરુ ભક્તોએ આજ્ઞાનો અમલ કર્યો અને તે સંસ્થાને પુનર્જીવન મળ્યું.

જૈનસંઘ રૂપદેહ ઉપર આવતા બહારના કેટકેટલા હુમલા, આક્રમણો અને આક્ષેપોનો એકલા હાથે હિંમત અને જોમપૂર્વક પ્રતિ-

કાર કર્યો. જૈનસંઘ રૂપદેહની અંદર ઉત્પન્ન થયેલા કેટલાયે કલેશ, કંકાસ, ઝગડા અને વિચાર, જૈન સંઘની એકચતા માટેના તેમના વિચારો કેટલા બધા ઉદાત્ત હતા, તે તેમણે લખેલા ‘શ્રી સંઘ પ્રગતિ મહામંત્ર’ વાચન કરવાથી બાણી શકારો.

વીસમી સદીમાં થયેલા જૈન સંઘના પૂ. ધર્મ હુરન્ધર આચાર્ય ભગવન્તો પૈકી તેમનું સ્થાન આગવું અને અનન્ય જણાઈ આવે છે. ધર્મના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે તેમણે જણાવેલી કેટલીક મહત્ત્વપૂર્ણ સૂચનાઓ પ્રત્યે જૈન સંઘનું દોરેલું ધ્યાન ગંભીરપણે ધ્યાનમાં અને લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

હજારો વર્ષ સુધી સમસ્ત જૈનસંઘ તેમનો જાણી રહે એવા અનેક ગ્રંથોનું તેમણે નિર્માણ કર્યું છે. તેમણે તેમના સંયમ કાળના ૨૫ વર્ષના સમયમાં ૧૦૮ ગ્રંથોનું નિર્માણ કરી આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા છે. ‘કર્મયોગ’ ગ્રંથ - આ ગ્રંથમાં તેઓશ્રી એક મહત્ત્વની વાત તરફ લક્ષ દોરતા ભારતવાસીઓને જણાવે છે — “ભારતવાસીઓ! અધ્યાત્મ વિદ્યા વિનાની એકલી સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિ પાછળ પડશે તો તમે શુદ્ધ વિચાર અને નિર્બળતા વિના કશું જ નવું પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથી. યોગદીપકમાં જણાવે છે કે વ્યવહારિક કેળવણીના હજારો ગ્રંથોની રચના કરો, હજાર ઉદ્યોગની કળાના વિકાસ અને પ્રગતિ માટે હજારો ગ્રંથોની રચના કરો અને તેનો બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચાર કરો. પરંતુ તે સર્વ કરતાં એક જ આધ્યાત્મિક ગ્રંથની રચના સારાએ વિશ્વ ઉપર અધિક ઉપકાર કરનાર છે. તેમાં લેશમાત્ર પણ શંકા નથી. કારણકે આધ્યાત્મિકતા વિનાનું માનવજીવન પશુજીવન કરતાં અધિક બદ્ધતર છે. યોગના ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર વિશદ વિવેચન અને સમજણ આપી સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

આનન્દધનપદ ભાવાર્થ :

સત્તરમી સદીમાં થયેલા અધ્યાત્મ યોગી શ્રી આનન્દધનજી મ. વિરચિત આધ્યાત્મિક ૧૦૯ પદો ઉપર સરળ ભાષામાં વિવેચન કર્યું છે. ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં અધ્યાત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા વિષે મનનીય વિવેચન કરી સન્માર્ગનો પ્રકાશ કર્યો છે.

ભજનપદ સંગ્રહ ભાગ ૧ થી ૧૧ તથા **અધ્યાત્મ ભજન સંગ્રહ**

૨૫ વર્ષના સંયમ જીવનકાળમાં તેમણે હજારોની સંખ્યામાં આધ્યાત્મિક ભજનોની રચના કરી. તે સર્વ આ ગ્રંથોમાં સંગૃહીત કરવામાં આવ્યાં છે. કેટલાંક સરળ ભજનો આમ જનતામાં સર્વને અતિ પ્રિય બની શકે અને આત્માને આનંદમાં મસ્ત બનાવે તેવાં છે.

ભારત સહકાર શિક્ષણ કાવ્ય :

આ ગ્રંથમાં આંખા વૃક્ષને મુખ્ય વિષયનું લક્ષ્ય બનાવી તેના દ્વારા આ વિશ્વ ઉપર થયેલા અનેક ઉપકારનું સમગ્ર દર્શન અહીં કરાવ્યું છે.

શ્રી સુખસાગર ગુરુ ગીતા : પરમ ઉપકારી પૂ. ગુરુ દેવશ્રીના ઉપકારોનું વિશદ વિવેચન આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. તેઓ પૂજ્યપાદશ્રી ગુણમયુના હાંડાર હતા, સાગર હતા. તે દરેક ગુણોનું વિશદ અને અદ્ભુત ભાવાત્મક વિવેચન કરી ગુણોથી ગરિષ્ઠ ગુરુદેવની ભાવપૂર્વક સ્તવના કરી છે.

સાગરમતી ગુણ શિક્ષણ કાવ્ય : સાગરમતીના કાંઠે ધ્યાનસ્થ થયા. સમાધિમાં સ્થિર થયા. સાગરમતી નદીના ઉપકારકારિતા ગુણોનું વિશદ શૈલીમાં વિવેચન કરી માનવોને આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

તીર્થયાત્રાનું દીવ્ય વિમાન : સુઆરક શ્રી જીવજીયંદ ધરમયંદ તીર્થધારાજશ્રી શત્રુજય ગિરિરાજની યાત્રા અને ચોમાસુ કરવા માટે ગયા. ત્યારે તીર્થયાત્રાનું જીવનમાં કેટલું મહત્ત્વ છે તે આ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. જૈનસૂત્રમાં મૂર્તિપૂજા : મૂર્તિપૂજના નિષેધકોએ આગમ સૂત્રોનો અર્થ અસત્ય કરી અભણ-અજ્ઞાન લોકોને ઉન્માર્ગે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આગમસૂત્રોના સત્ય અર્થનું સમર્થન કરી મૂર્તિપૂજા આગમ સૂત્રોથી વિહિત છે, એ બતાવવાનો સમ્યગ્ પુરુષાર્થ કર્યો છે.

મૂર્તિ એ પ્રેમની પ્રતિકૃતિ છે. વિશ્વની તમામ પ્રજા મૂર્તિને અને મૂર્તિપૂજને એક યા બીજા સ્વરૂપે અનાદિ કાળથી માને છે. પ્રભુની મૂર્તિના આલંબન દ્વારા માનવ કેવી રીતે પરમાત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે તેનું અહીં સુંદર વિવેચન કર્યું છે.

શિષ્યોપનિષદ : શિષ્યના અનેક ગુણોનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમ જ કુશિષ્ય કેવો હોય? તેમ જ કયા કયા દુર્ગુણો તેનામાં હોય તે બતાવ્યું છે.

જૈનોપનિષદ : જૈન ડ્રાને કહેવો? તેના કયા કયા ગુણો? જૈનત્વ એટલે શું? તેની ફરજો કઈ? વગેરે અનેક બાબતોનું ઉદાત્તભાવપૂર્વક વિશદ વિવેચન કર્યું છે.

ઈશ્વારસ્યોપનિષદ : ૧૪૪૪ ગ્રંથ રચયિતા શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજએ પાંતજલ ઋષિ પ્રણીત પ્રાંતજલ યોગ દર્શન ગ્રંથ ઉપર જૈનદર્શિને અનુલક્ષીને વિવેચન કર્યું છે. તે પ્રમાણે ઇતર-દર્શનના આ ગ્રંથ ઉપર જૈન દર્શિને અનુલક્ષીને વિવેચન કર્યું છે.

શ્રાવક ધર્મસ્વરૂપ : ભા. ૧-૨ : આ ગ્રંથમાં શ્રાવકોના આચાર-વિચાર, વ્રતો અને ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે.

પ્રતિજ્ઞાપાલન : પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ, તેનાથી થતા લાભ, પ્રતિજ્ઞાના પ્રકારો વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે.

પરમાત્મ જ્યોતિ : મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ. વિરચિત સંસ્કૃત રૂપ શ્લોકના ગ્રંથ ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચન કરી મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

પરમાત્મ દર્શન : ગુજરાતી ભાષામાં પરમ દુહાઓની રચના કરી તેના ઉપર અતિ અદ્ભુત આધ્યાત્મિક ભાવોનું વિશદ વિવેચનપૂર્વક વર્ણન કરી જૈનદર્શનની ઉચ્ચશૈલીનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

વચનામૃત : આ ગ્રંથમાં અમૃતપદ પ્રાપ્તિ અર્થે જિન વાણીના દોહનરૂપ વચનોનો સંગ્રહ કર્યો છે.

વિભૂપુર બૃહદ્ વૃત્તાંત : વિભૂપુર નગરની પ્રાચીનતા, આબુબાબુના નજીકના ગામે અને પ્રદેશોમાંથી મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો તેમ જ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળતા ઉલ્લેખો અને ઐતિહાસિક પ્રમાણો વગેરે માહિતી સભર સાહિત્ય બધાં બધાંથી મળ્યું તેના આધારે આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી છે.

કકકાવલી સુબોધ : આ ગ્રંથ સાચા અર્થમાં સુબોધનો સાગર નહિ પણ મહાસાગર છે. ‘અ’ થી આરંભીને ગુજરાતી ભાષાના મૂળાક્ષરમાં જેનો છેલ્લો નંબર છે તે ‘ઝ’ સુધીના બધાંયે મૂળાક્ષરો ઉપર મહા-યોગી ગુરુદેવશ્રીએ સદ્બોધરૂપ સર્જનાત્મક શૈલીમાં અપૂર્વ ભાવવાહી ચિંતનાત્મક રસધાળ રજૂ કર્યો છે. આ ગ્રંથનું ચિંતની સ્થિરતા અને હૃદયની નિર્ભેળ નિર્મળતાપૂર્વક મનન, ચિંતન અને નિદિધ્યાસન કરવામાં આવે તો અનાદિકાળની રખડપટ્ટીનો અંત આવવા સાથે ‘સ્વ’ની શુદ્ધિ કરી સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી, આત્મા સ્વ-સ્વભાવે - સ્થિર બની સુક્તિનાં શાશ્વત સુખોનો આસ્વાદ કરી શકે.

આ ઉપરાંત જૈન ગીતા, અધ્યાત્મ ગીતા, કૃષ્ણ ગીતા, મહાવીર ગીતા, પ્રેમગીતા, શુદ્ધોપયોગ, સુદર્શના બોધ, ઔણિક સુબોધ વગેરે અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોની રચના કરી છે. જૈન ધાર્મિક શંકા સમાધાન : આ ગ્રંથમાં દીર્ઘદર્શી ગુરુદેવશ્રીએ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોની સહાય ઇચ્છવામાં કોઈપણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ સંબંધી દુષણ નથી આવતું, તેની સ્પષ્ટતા કરી છે. ગુણ ગરિષ્ઠ ગરવા ગુરુવર વિરચિત ૧૦૮ ગ્રંથોનો સંપૂર્ણ પરિચય અને સમાલોચના કરવી તે મહાભગીરથ કાર્ય છે એટલે અહીં કેટલાક ગ્રંથોનો અલ્પ પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવશ્રી મહાજ્ઞાની હતા એટલું જ નહિ પરંતુ મહાધ્યાની, મહાયોગી પણ હતા. અષ્ટાંગ યોગસાધના કરી યોગવિદ્યા દ્વારા અનેક અલૌકિક સિદ્ધિઓ પણ મેળવી હતી. ધ્યાનસ્થ થતા ત્યારે હૃદયના ધબકારા, શ્વાસોચ્છ્વાસની હલનચલન, શરીરની સર્વ ધબકતી નાડીઓ તથા આંખની પાંપણો બધું જ સ્થિર થઈ જતું. શરીર નિશ્ચેષ્ટ બની જતું. પ્રાણને બ્રહ્મરૂપમાં સ્થિર કરી દેતા. પદાસને ખેસી ધ્યાનમાં ખેસતા અને સમાધિમાં લીન થતા ત્યારે સાડા ત્રણ મહુની ભારે કાયા પુષ્પ જેવી હળરી ફૂલ બની જતી અને જમીનથી ત્રણ ફૂટ ચાર ફૂટ વગર આધારે અદ્ધર બેઠે આકાશમાં કલાકોના કલાકો સુધી સ્થિર રહેતી.

તેઓશ્રી બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવે વચનસિદ્ધ પુરુષ હતા. ભવિષ્યમાં શું બનશે? તેનું જ્ઞાન તેમને યોગ અને બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવે સહજ-સિદ્ધ હતું.

વિ. સં. ૧૯૬૭ માં તેમણે લવિષ્ય જણાવ્યું હતું.

રાજ સકલ માનવ થશે, રાજ ન અન્ય કહાવશે;
એક ખંડ બીજા ખંડો, ઘરબેઠાં વાતો કરશે.

(ભજનપદ સંગ્રહ ભા. ૮)

તેઓશ્રી પોતાના મૃત્યુના સમયને અગાઉથી જાણી ગયા હતા. તેથી એકાદ સાથે ૨૫ પુસ્તકોનું પ્રિન્ટિંગ કામ, યુદ્ધ રીડિંગ, પ્રસ્તાવના આલેખન તેમ જ અન્ય કાર્યો મુસાફરી પૂર્ણ થાય તે પહેલાં પરિપૂર્ણ કર્યાં હતાં. પોતાનો અંતિમ સમય નજીક છે, તેની સૂચના પણ પત્ર દ્વારા અનેક ભક્ત શ્રાવકોને આપી દીધી હતી.

વિ. સં. ૧૯૮૧ જેઠ વદિ ૨ સોમવાર સુધી મહુડીમાં બિરાજ્યા હતા. વદિ ૩ મંગળવારે સવારે મહુડીથી પ્રયાણ કર્યું. વિન્નપુર જૈન વિદ્યાશાળા સવારે ૭-૦૦ કલાકે પહોંચ્યા. હબરો માણસોની હાજરીમાં સ્વયં પોતે સર્વને ‘કંઈપણ પૂછવું’ હોય તો પૂછી લ્યો’ એમ પૂછીને પદ્માસને બેઠા, ધ્યાનસ્થ થયા, આત્માનું ધ્યાન ધરતાં ‘સ્વ’ ના ઉપયોગપૂર્વક ‘સ્વ’માં લીન થયા. સવારે ૮-૩૦ કલાકે તેમનો અજર અમર આત્મા અમરત્વ પામ્યો. દેવગતિ પામ્યા. નશ્વર દેહ અહીં પડ્યો રહ્યો. શાશ્વત આત્મા અમરધામ પામ્યો. અંતિમ સમયે દેહની કાન્તિ અલૌકિક, દિવ્ય તેજોમય હતી. મહુડી શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીર મંદિરમાં કલાકોના કલાકો સુધી ઘંટનાદ સ્વયંજૂ ચાલુ રહ્યો. જેઠ વદિ ૪ બુધવારના દિને ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા નીકળી. અમદાવાદ, સુબંધ, પુના, મહેસાણા, પાટણ, સાણંદ, ગોધાવી, પ્રાંતિજ તથા વિન્નપુર આજુબાજુના ૨૫-૨૫ ગાઉ સુધીના અનેક નાનાં-મોટાં ગામોમાંથી અઢારે વર્ણના લોકો સમાચાર મળતાં જ વિન્નપુર આવી પહોંચ્યા. હબરો માણસોની મેદની સ્મશાનયાત્રામાં હતી.

શેઠશ્રી કંકુચંદ મગનલાલની વાડી (સ્ટેશન રોડ)માં સ્વયં પોતે જ બતાવેલી જગ્યામાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. ‘શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂત્ર જૈન સમાધિ મંદિર’ નામે આ જગ્યા પ્રસિદ્ધ થઈ. અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળે તેમનાં ૧૦૮ પુસ્તકોના પ્રકાશનનું મહા-મૂલ્યવાન કાર્ય બંધવ્યું છે.

તપોનિધિ આચાર્યશ્રી વિજયભક્તિસૂરીશ્વરજી

પ્રગટ પ્રભાવી શ્રી સંખેશ્વરા પાર્શ્વનાથજીથી પ્રગટમાં આવેલ શુજરાતના વહીયાર પ્રદેશના સંખેશ્વર ગામથી સાત ગાઉ દૂર રાધનપુર રાજ્યનું સમીગામ રૂ ના વેપારનું મોટું મથક ગણાય છે. વીસા શ્રીમાળી જ્ઞાતિમાં શ્રી વસ્તાચંદ પ્રાગજીભાઈનું ઘર ધર્મિષ્ઠ ગણાય છે.

જૈન શાસન મોટામાં મોટી શાશ્વતી ઝોળી તપશ્ચર્યાની આરાધનાના મંગળ દિવસે સં. ૧૯૩૦ ના આસો સુદ આઠમના રોજ ધર્મનિષ્ઠ માતા હસ્તુબાઈએ પુત્રરતનને જન્મ આપ્યો. માતા પિતાએ મહોત્સવપૂર્વક બાળકનું નામ મોહનલાલ રાખ્યું. માતાપિતાના ધાર્મિક

સંસ્કાર મોહનમાં જિતરી આવ્યા. બુદ્ધિ પ્રભાના ચમકારા અભ્યાસમાં દેખાવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં પંચ પ્રતિક્રમણ સ્મરણો સુધી પહોંચી ગયા.

યુવાવસ્થામાં જ તપશ્ચર્યાની લહેર લાગી. વિધિ સહિત વીસ સ્થાનક તપ ચોસઠ પહોરી પૌષ્ઠ, ચાર વરસ સમેાસરણ તપ, અને સિંહાસન તપ આદિ તપશ્ચર્યા કરીને દીર્ઘ તપસ્વી બની ગયા.

પંબળ દેશોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજ શ્રી સમી પધાર્યા. નાનાં એવા ગામનાં જૈન શાસનના શિરોમણિ ગુરુદેવ પધાર્યા અને સંઘમાં આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો.

આપણા તેજસ્વી મોહનભાઈ ગુરુદેવનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા હંમેશાં વહેલા પહોંચી જતા. આચાર્યશ્રીનાં અમૃત વચનોએ બદ્ધ કર્યું. મોહનભાઈ ગુરુદેવનાં અમૃત છાંટણથી મંત્રમુગ્ધ બની ગયા. એવામાં મુનિરાજશ્રી ધર્મવિજયજી સમી પધાર્યા. ગુરુદેવની વાણીએ બદ્ધ કર્યો. વૈરાગ્યનો રંગ પ્રબળ બની ગયો. પવિત્ર આત્મા બન્યું બની ગયો.

સમીના સંઘની ભાવનાથી પોતાના પતેતા પુત્ર મોહનભાઈની દીક્ષાનો મહોત્સવ સમીમાં શરૂ થયો. સં. ૧૯૫૭ મહાવદી ૧૦ને દિવસે મુનિરાજ શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજે સંઘ સમક્ષ દીક્ષા આપી. સભાજનોએ ચોખ્ખાથી વધાવ્યા. ભાઈ મોહનલાલનું નામ ભક્તિ-વિજયજી રાખવામાં આવ્યું અને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્યા.

મુનિશ્રી ભક્તિવિજયજીએ શાસ્ત્ર અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સાર સ્વત વ્યાકરણ શીખ્યા. પૂજ્ય મહારાજશ્રી કમળવિજયજીનો સહયોગ સાંપડવાથી આપણા મુનિશ્રીએ ઉત્તરાધ્યયન તથા આચારાંગના યોગે વહન કર્યો, ગુરુદેવ તો કાશી પધાર્યા હતા. અને ત્યાં વિદ્વાનો તૈયાર કરવાની ભાવનાથી યશોવિજયજી પાઠશાળાની સ્થાપના કરી હતી. ગુરુદેવનાં દર્શનની ભાવના થઈ. લાંબા વિહારો કરીને કાશી પહોંચ્યા. ગુરુ શિષ્યનું મિલન હૃદયંગમ હતું.

નૂતન મુનિ શ્રી ભક્તિવિજયજીએ ગુરુદેવ સાથે સમ્મેત શિખરની યાત્રા કરી. આગ્રા, જયપુર, પાલી થઈ સં. ૧૯૬૮માં જન્મભૂમિ સમીમાં પધાર્યા.

મુનિશ્રી ભક્તિવિજયજી દીર્ઘ તપસ્વી હતા. જ્યાં જ્યાં પધારતા ત્યાં તપશ્ચર્યા અને ધર્મભાવના જગાડવા, મધુર મધુર ઉપદેશ આપતા. અને જગ્યાએ જગ્યાએ આયંબિલ ખાતાં શરૂ કરાવતા હતા. સં. ૧૯૭૫ માં કપડવંજ પધાર્યા. અને આચાર્ય શ્રી વિજયસૂરીશ્વરજીએ સં. ૧૯૭૫ના અષાઢ સુદ બીજના રોજ ગણિપદથી અને અષાઢ શુદ્ધ પાંચમના રોજ પન્થાસ પદથી વિભૂષિત કર્યા. સં. ૧૯૮૬માં શેઠ જીવનભાઈ પ્રતાપશી તથા શેઠ નગીનદાસભાઈ આદિની આગેવાનોની વિનંતીને માન આપી સુબંધ પધાર્યા. સં. ૧૯૮૬નું ચાતુર્માસ લાલ બાગમાં

યાદગાર બની ગયું. સં. ૧૯૯૨માં શિષ્ય સમુદાય સહિત પાલીતાણા પધાર્યા. વીરમગામ તથા સમી આદિ સંઘના આગેવાનોની આગ્રહભરી વિનંતીથી આચાર્ય પ્રવર શ્રીમદ્ સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી સં. ૧૯૯૨ના વૈશાખ સુદ ૪ને શનિવારના પ્રાતઃ સમયે વિશાળ માનવ સમુદાયની હાજરીમાં પંચાસ શ્રી ભક્તિવિજયજીને આચાર્ય પદવીથી વિભૂષિત કર્યા.

ઉપરીયાલા તીર્થની તીર્થ કમિટી તથા ઘણાં ગામોના આગેવાનોની ભાવનાથી તપોનિધિ ગુરુદેવનો અર્ધ શતાબ્દી મહોત્સવ ખુબ ધામધૂમપૂર્વક ઊજવાયો. આચાર્યશ્રી તપોનિધિ હતા. દસમીએ વાપરવાનો નિયમ તીર્થ યાત્રામાં પણ તપશ્ર્ચર્યા આવુ હોય અને શ્રદ્ધાળુ ભાઈ બહેનોને તપશ્ર્ચર્યામાં જોડાવાની પ્રેરણા આપતા હતા.

આચાર્યશ્રીને શંખેશ્વર તીર્થ તરફ ખૂબ ભક્તિભાવ હતો. અને પાર્શ્વપ્રભુના ધ્યાનમાં લીન થઈને તીર્થની શીતલ હાંપડીમાં સદાને માટે પોઢી ગયા.

વર્ધમાન તપના પ્રાણપ્રેરક, ધર્મ પ્રભાવનાના વોતક, એકચતાના રાગી, ઉપરીયાળા તીર્થના ઉદ્ધારક, ઘણાં રાજકુળોના પૂજ્ય અને વિશાળ શિષ્ય સમુદાયના તપોનિધિ ગુરુદેવ હતા. એવા તો પુણ્ય-રાશિ બડાણી હતા કે તેમના સમુદાયમાં ૨૧ શિષ્યો, ૪૨ પ્રશિષ્યો અને ઘણાં સાધ્વીજનો વિશાળ સમુદાય છે.

વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્યદેવશ્રી
વિજયભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

જેઓશ્રીના પાવન પગથે દેરદેર જ્ઞાન - તપ અને ત્યાગના યજ્ઞો મંડયા છે, જેઓશ્રીની વૈરાગ્યવાહિની વેધક વાણીની અમીવર્ષાને ઝીલીને હબરો યુવાનોએ વિલાસી અને વિકરાળ સંસારને ફગાવી દઈને સંયમના પંથે પ્રયાણ કર્યું છે તે વર્ધમાનતપોનિધિ પૂ. આચાર્ય દેવશ્રી સંસારી અવસ્થામાં સી. એ. (C. A.) લંડન યુધીનો અભ્યાસ કરવા છતાં જેઓશ્રીને આ સંસારનાં પ્રલોભનો લોભાવી શક્યાં નહિ...તેઓશ્રીએ વિ. સં. ૧૯૯૨માં પૂ. સિદ્ધાંતમહોદધિ સ્વ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજનાં ચરણોમાં ભરયુવાન-વયે આ સંસારનો ત્યાગ કરી પોતાના લઘુજંતુ સાથે ચાલુરમા મુકામે ચારિત્ર સ્વીકાર્યું.

તેજસ્વી જ્ઞાનશક્તિના કારણે ગુરુકૃપાથી તેઓશ્રીએ જૈન આગમોનો, દાર્શનિક તથા ન્યાયશાસ્ત્રોનો ખૂબ જ તત્ત્વરૂપથી અભ્યાસ કર્યો, સાથે સાથે વર્ધમાન આચાર્યિય તપની ૧૦૮ ઓળીની આરાધના કરી.

પોતાની ત્યાગ અને વૈરાગ્ય હલકતી વાણીથી વિલાસી વાતા-વરણથી ગુમરાહ બની ગયેલા હબરો નવયુવકોને તેઓશ્રીએ આધ્યાત્મિક શિબિરો દ્વારા સન્માર્ગે વાળ્યા છે. અનેક કોલેજિયન નવ-યુવકોને તેઓશ્રીએ આધ્યાત્મિક શિબિરો દ્વારા સન્માર્ગે વાળ્યા છે. અનેક કોલેજિયન નવયુવકોને સંયમપંથે વાળ્યા છે. સુક્કલકડી કાયા હોવા છતાં વાણીમાં કોઈ અજબ બંદુ છે. પ્રવચનમાં પેટ પકડીને હસાવી શકે છે. કરુણતા લાવીને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડાવી પણ શકે છે. ગળામાં કોઈ અજબ ગજબની મીઠાશ છે. ભગવાનની ભક્તિમાં એકતાન થઈ જતાં તેઓશ્રીના મુખે સ્તવન સજ્જાય અને પૂજની ઢાળો સાંભળવી એ એક જીવનનો લહાવો છે.

પોતાના સ્વ. ગુરુદેવશ્રી સાથે ૩૫ વર્ષ રહીને તેઓશ્રી જે કાંઈ પામ્યા છે તે આજે ૭૦ વર્ષની બુઝવિયે પણ ભવ્ય જીવોના કલ્યાણ માટે અનેક આત્માઓને આપો રહ્યા છે. સ્વ. ગુરુદેવશ્રીનાં નિશ્રામાં રહીને તેઓશ્રીને સાધુભગવંતોને સંસ્કૃત - પ્રાકૃત - ન્યાય શાસ્ત્ર આગમોની વાચના આપીને અનેક મુનિઓને સંયમી સાથે વિદ્વાન પણ બતાવ્યા છે. આજે તેઓશ્રીનો એકસો આઠમીસ (૧૩૮) જેટલા શિષ્ય-પ્રશિષ્યોનો પરિવાર છે. લેખનશક્તિમાં પણ તેઓશ્રીની કલમે વિવિધ ગ્રંથોનાં સર્જન થયાં છે.

તેઓશ્રીની કલમે લખાયેલ 'લલિતવિસ્તાર' 'ધ્યાન જીવન' સમરાદિય કેવળી ચરિત્ર, ઉચ્ચપ્રકાશના પંથે, નિશ્ચય વ્યવહાર, પરમ તેજ વગેરે પચાસેક પ્રેરક મૂલ્યવાન ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે. એમાંય 'પરમતેજ' નામના ગ્રંથમાં પૂજ્યશ્રીની માર્મિક અને તલસ્પર્શી જ્ઞાનપ્રતિભાનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પ્રતીત થાય છે.

વળી છેલ્લાં ૨૯ વર્ષોથી 'દિવ્યદર્શન' સાપ્તાહિક (૬૮ ગુલાલવાડી મુંબઈ - ૪) દ્વારા તેઓશ્રીની અનુભવ ગર્ભિત જ્ઞાનમય વૈરાગ્યરંગી અમૃતવાણીનો પુણ્યલાભ હબરો વાવડોને મળી રહ્યો છે.

આવા અનેક ગુણોના ભંડાર સમા પૂ. આચાર્યદેવ દીર્ઘાયુ પામે અને જૈનશાસનની જયપતાકા વિશ્વમાં સદા લહેરાવતા રહે એ જ અંતરની અભ્યર્થના -

મહત્તર કાંગડા તીર્થોદ્ધારક

જૈનભારતી શાસનપ્રભાવિકા સાધ્વીશ્રી મૃગાવતીજી

સંવત ૧૯૮૨ના ચૈત્ર સુદિ સાતમને દિવસે એક દિવ્યજ્યોતિ-નીનો રાજકોટ પાસેના સરધાર ગામમાં જન્મ થયો. તેમના પિતાનું નામ શ્રી કુંગરશીભાઈ સંઘવી અને માતૃશ્રીનું નામ શ્રી શિવકુંવર હતું. આ દિવ્ય આત્માના હૃદયમાં સૂર્યનો પ્રકાશ હતો. તેમનું નામ ભાનુમતી રાખવામાં આવ્યું.

નાની ઉંમરમાં પૂ. પિતાના નિધનથી ભાનુમતીને સંસારની નશ્વરતાનો ખ્યાલ આવ્યો. વળી પોતાના પ્રિય બંધુના મૃત્યુથી તે ભાનુમતીને સંસારથી વિમુખ કરી દીધી. માતા શિવકુંવરની ભાવના શિવ-પથ પામવાની હતી. દુઃખી હૃદયે પુત્રી ભાનુમતી સાથે શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી. સંસારસિંધુથી તરવાને માટે દીક્ષાની ભાવના જાગી. ૧૯૯૫ના પોષ માસની સુદિ દશમ ધન્ય બની ગઈ. શિવપથગામિની શ્રી શિવકુંવર સાધ્વી શીલવતી અને ચિ. ભાનુમતી સાધ્વી મૃગાવતી બની ગયાં. જીવન ધન્ય ધન્ય બની ગયું.

દીક્ષા લીધા પછી જેની બુદ્ધિપ્રભા અલૌકિક હતી તે સાધ્વી મૃગાવતીજીએ સ્વાધ્યાયમાં મન પરોવ્યું અને આગમોના ગહન સિંધુમાં તરવા લાગ્યાં. તેમની સ્વાધ્યાયનૈઠાના કળુંધાર હતા શ્રી આગમ પ્રભાકર મુનિરત્ન શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ, શ્રી છોટેલાલ શાસ્ત્રી, પં. બેચરદાસભાઈ, પં. સુખલાલજી અને શ્રી દલસુખભાઈ માલવાણિયા. તેમની સુપુત્ર શક્તિને પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભ-સૂરિજીએ જાણીને તેમને મંગળ આશીર્વાદ આપ્યા. ઈ.સ. ૧૯૫૩માં કલકત્તામાં યોજાયેલી સર્વધર્મ પરિષદમાં આપના સુધાભર્યા વ્યાખ્યાન-થી મુગ્ધ થઈને સાંભળ્યું ને તેમનું સાક્ષાત્ સરસ્વતીનું ૩૫ લોકો જોઈ શક્યા.

ગુરુ ભગવંતની આજ્ઞાથી પંજબની રક્ષા માટે પાવાપુરીમાંથી પ્રેરણા લઈ, કાનપુરને પ્રભાવિત કરી, બારસો માધલનો વિહાર કરી નગર નગરમાં પ્રભાવના કરતાં કરતાં પંજબમાં પાવન પગલાં કર્યાં. અંબાલામાં વલ્લભ-વિહારની સ્થાપના કરાવી. હુધિયાણામાં આપે શાંત ક્રાંતિ મશાલ જગાવીને સમાજની કુરીતિઓ બંધ કરાવી. જૈન સ્કૂલનું નિર્માણ કરાવ્યું. અખિલ ભારતીય જૈન મ્વે. ઇન્ડિયન-સમાં તેમના પ્રવચન પ્રભાવનું પ્રભાત સૂર્ય સમ દીપી જોઈયું. તેમની ધર્મ-યાત્રાઓમાં સુધાભર્યા મધુર મધુર પ્રવચનોથી જનજનનાં હૃદયો ગુંજી જોઈયાં. વડોદરામાં સાધ્વી સંમેલનમાં તેમનું ભાવભર્યું સન્માન થયું.

ભગવાન મહાવીરની નિર્વાણ શતાબ્દીમાં તેમના પ્રયત્નોની જિનશાસનરત્ન આચાર્યશ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજીએ પૂરેપૂરી પ્રશંસા કરી. હુધિયાણા તેમની કૃપાદષ્ટિથી પંચતીર્થ બની ગયું. દિલ્હીમાં વલ્લભસ્મારક એ તેમની ગુરુભક્તિ તેમ જ સાધનાશક્તિનું જ્વલંત દર્શાવ છે. ત્રિરત્ન રૂપી તેમની ત્રણે શિષ્યાઓ શ્રીસંઘની ભાવી આશાઓ છે. તેમની પંજબ શ્રીસંઘ પર અપાર કૃપા તથા કરુણાભાવના રહી છે. પંજબ શ્રીસંઘ આ ત્રણ કદી ભૂલી નહીં શકે. ખરેખર સાધ્વીજી સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અપૂર્વ કાર્યક્ષમતા તેમ જ અભ્યર્થનાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે.

તેમનું જીવન તપ, ત્યાગ, કરુણા, સહધર્મીવત્સલતા, વિદ્વતા, નિષ્કપટતા, કર્મણતામય જોઈને તેમના ચરણકમળમાં શ્રદ્ધાનાં પુષ્પો સમર્પિત કરવા ભાવના જાગે છે. તેમણે કાંગડા તીર્થમાં આતુર્માંસ કરવા હિંમત કરી અને ચમત્કાર સર્જ્યો. પૂજા માટે સરકાર તરફથી જે મંજૂરી મળી તે તેમનાં તપ-સાધના અને જ્વલંત ભાવનાનું અનુપમ દર્શાવ છે. તેઓ ગુરુ આત્મવલ્લભ સમુદ્રની ધર્મ ધન્ય સદા લહેરાતી રાખે. તેઓ તેમની સંયમજાણથી યુગયુગ સુધી શ્રી-સંઘનો શીતળતા પ્રદાન કરતાં રહે એવી શુભેચ્છા.

આચાર્યશ્રી યશોદેવસૂરીશ્વરજી

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન દર્ભાવતી - ડોહોઈમાં આચાર્યશ્રીની જન્મભૂમિ. ડોહોઈના શ્રીમાળી વાડામાં શ્રી નાથલાલ વીરચંદ શાહ ધર્મપરાયણ ને કાપડના પ્રસિદ્ધ વેપારી. વીસાશ્રીમાળી જ્ઞાતિના મુખ્ય આગેવાન હતા. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રી રાધિકાજીને પણ ધર્મપરાયણ ને વિનમ્ર હતાં. સં. ૧૯૭૨ ના પોષ સુદિ ૨ ને દિવસે એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. માતા અને ભાઈઓ બહેનો ના આનંદનો પાર નહોતો. પિતા તે પહેલાં જ સ્વર્ગે સિધાવી ગયા હતા. બાળક જીવણલાલને પિતાની છત્રછાવા ન મળી પણ માતાજી પણ પાંચ વર્ષના બાળ જીવણલાલને મૂકી સ્વર્ગે સિધાવ્યાં. વડીલ-બંધુ નગીનભાઈએ તેમના ઉદ્ભવમાં આનંદ માન્યો. જીવણલાલની બુદ્ધિ તેજસ્વી હતી. પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને લીધે સંગીત ને નૃત્યનો નાદ લાગ્યો. તેમાં પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું. પ્રસંગે દસ દસ હજારની માનવ મેદનીને પોતાના સંગીત અને નૃત્યથી મંત્રમુગ્ધ કરી હતી. સંયમ સાધના માટે ભાવના જાગી અને સંવત ૧૯૮૭ ના અક્ષય તૃતીયાના મંગળ દિવસે કંદબગિરિ તીર્થમાં પૂ. શાસનપ્રભાવક આચાર્ય પ્રવર શ્રી વિજયમોહનસૂરિજી મહારાજના પ્રશિષ્ય પૂ. મુનિશ્રી ધર્મ-વિજયજી (આચાર્ય) ના શિષ્ય તરીકે દીક્ષા આપી, મુનિ યશોવિજયજી નામ આપ્યું. મહુવામાં વડી દીક્ષા ધામધૂમ પૂર્વક થઈ. પૂ. ગુરુદેવોની નિશામાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા લાગ્યા. બુદ્ધિપ્રભા એવી કે વ્યાકરણ - કાવ્ય - કર્મશ્રંથ - આગમ આદિમાં પારંગત થયા. તેમણે શ્રી બૃહદ્ સંત્રહણી સૂત્ર યાને મૈલોકચ દીપિકાનું સંપાદન કર્યું.

કલા અને ચિત્રોનો એવો તો અનેરો નાદ લાગ્યો કે પોતાના ગ્રંથ-મણિમાં ચિત્રો સ્વયં દેરતા, અને તેમાં નવી ભાત પાડી હતી. તલ-સ્પર્શી અભ્યાસ, વિશિષ્ટ બુદ્ધિપ્રભા તથા સુંદર વિવેચનશક્તિને લીધે તેઓશ્રીએ ટૂંક સમયમાં ધર્મના એક ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન કલારસિક અને સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. શિલ્પ અને સ્થાપત્યનાં જોડા અભ્યાસી અને સાહિત્ય સર્જન પ્રાણપ્રેરક છે. તેઓશ્રીએ ગુરુદેવના સહકારથી કરાવેલ મુંબઈ મગ્મા-દેવીના મેદાનમાં વિશ્વ-શાંતિ જૈન આરાધના સત્રનો સમારોહ મુંબઈના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય બની ગયો છે.

ભારતસરકારને સુવર્ણની જરૂર પડતાં તે વખતના ભારતના વડાપ્રધાન શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રી અને શ્રી મોરારજીભાઈની સલાહથી ગોલ્ડમેન્ડની યોજના રજૂ કરી તે વખતે પૂ. મુનિશ્રીએ રાષ્ટ્રીય જૈન સહકાર સમિતિ સ્થાપીને જાહેર સભામાં ગૃહમંત્રી શ્રી નંદાજીને ૧૭ લાખની કીમતનું સુવર્ણ અર્પણ કરાવ્યું. તે કાર્યની દેશમાં ખૂબી ખૂબી પ્રશંસા થઈ હતી. યશોભારતી જૈન પ્રકાશન સમિતિના સંખ્યાબંધ વિદ્વદ્ભોજ્ય ગ્રંથોનું સંપાદન તેઓ કરી રહ્યા છે. અહિંસામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર સ્વામી ના જીવનનાં કલાત્મક ચિત્રોના મુનિશ્રી પ્રાણપ્રેરક અને સર્જક છે.

મુનિશ્રીએ જૈનજગતને ધાર્મિક સ્તવનોની રેકર્ડો આપીને નવનવાં પ્રસ્થાન કરી હજારો હૃદયોને ભાવેલાસમાં તરખોળ કરી વૃદ્ધ ખીમાર અને યુવાન પેઢીને શીતળતા આપવાનું પુણ્યકાર્ય વર્ષો સુધી યાદગાર બની રહેશે. ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ મહોત્સવ અંગે મુનિશ્રીએ તેમની વિશિષ્ટ યોગ્યતાને કારણે અતિથિવિશેષ તરીકે લેવામાં આવ્યા હતા. આ નિમિત્તે આપશ્રીએ કલાદિગ્ધી તૈયાર કરેલ ભગવાન મહાવીરના જીવનને આવરી લેતાં કલાત્મક ચિત્રોનો એક સુંદર અનુપમ સંપુટ તો દેશવિદેશમાં ભારે પ્રશંસા પામ્યો છે. શિલ્પ સ્થાપત્યને જોડો રસ ધરાવતા મુનિશ્રીએ હાથીદાંત, ચંદન, સુખડ, છીપ, કાપડ વગેરેનાં માધ્યમો ઉપર મૂર્તિઓ - દેવદેવીઓનાં રમ્ય કલાત્મક દસ્કયો તૈયાર કરાવ્યાં છે.

તેઓના પૂ. ગુરુદેવના ધર્મપ્રભાવના આદિનાં કાર્યોમાં તેઓ રસપૂર્વક ભાગ લઈ રહ્યા છે. રાષ્ટ્રપતિ મહોદય અને મુંબઈના મુખ્ય પ્રધાન આદિને તેઓ આકર્ષી શક્યા છે તે તેમની વિશિષ્ટતા છે. ગુરુદેવના એ પ્રણુપ્યારા શિષ્યરત્ન છે. ડોહોઈની ભૂમિના એક તેજસ્વી વિદ્વાન મૂર્તિ રત્ન છે. તેમનાં અનેક સર્જનોનો દેશભરમાં વિવિધ વર્તુળોમાં વિવિધ ક્ષેત્રે ઉપયોગ થાય એ એક વિરલ ઘટના છે. ડોહોઈની આ જ ભૂમિ પર સ્વર્ગવાસી થયેલા અંતિમ જ્યોતિર્ધર મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજના મહાન જીવનની અને એમના કવન એટલે કે મહાન સાહિત્ય સર્જનની જૈન સંધને અને તેથીય વધુ તો જૈન સમાજને પણ સારી રીતે થાય એ માટે આ ભૂમિ પર સં. ૨૦૧૦ની સાલમાં શ્રી યશોવિજયજી સારસ્વન સત્રની અમૃતપૂર્વ અને ન કન્યા શકાય એવા સમારોહ સાથે દેશમાંથી યધારેલા સંખ્યાબંધ વિદ્વાનો અને પ્રોફેસરો સહિત હજારોની જન-

તાની હાજરીમાં પોતાના પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવોની નિશામાં ઉજવણી થઈ તે ચિરસ્મરણીય બની ગઈ. તેમના દાદાગુરુ શાસનદીપક પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજીની આજ્ઞાને માન આપીને આચાર્ય પદવીની કદી પણ ઇચ્છા ન રાખનારને આચાર્ય પદવી લેવા ફરજ પડી. અને મંદિરોના નગર પાલીતાણામાં ૧૯૭૮ માં આ આચાર્ય પદવીનો સમારોહ તો અમૃતપૂર્વ બની ગયો. દિલ્હીથી તે વખતના વડાપ્રધાન શ્રી મોરારજી દેસાઈ ખાસ આ પ્રસંગે પધાર્યા અને પાલીતાણા નગરમાં જે ઉમંગ અને ઉત્સાહ જોવા મળ્યો તે અમૃતપૂર્વ હતો. પૂજ્ય ગુરુ ભગવંતની ભાવનાથી અદ્યતન શ્રમણી વિહાર અને હોસ્પિટલના પણ તેઓ પ્રેરક છે. સાહિત્ય કલારત્ન પૂ. આચાર્ય યશોદેવસૂરીશ્વરજી જૈન જગતના એક તેજસ્વી સિતારા છે, આજે પણ તેઓ ચિત્રસંપુટો આદિના કાર્યમાં વ્યસ્ત છે. ગુરુદેવના મંગલ આશીર્વાદ તેમના પર વરસી રહો.

જ્યોતિષાદિ શાસ્ત્રવિશારદ આચાર્યશ્રી વિજયલલિતસૂરીશ્વરજી

અનેક શાશ્વત તીર્થો જે ગરવી ગુજરાતની ગૌરવ ગાથા ગાઈ રહ્યાં છે તે મહાગુજરાતના બનાસકાંઠા જિલ્લામાં આવેલ લેવાણા ગામમાં શેઠ રાયચંદ સૌભાગ્યચંદનું ધાર્મિક કુટુંબ વસતું હતું. ‘બહુરતના વસ્ત્રધરા’ની કહેવત અહીં ચરિતાર્થ હતી. આ ભૂમિએ અનેક રત્નો આપ્યાં છે. મહાપુરુષો પણ માતાની કુક્ષિએ જન્મે છે. તેમ શ્રી રાયચંદલાઈની ધર્મપત્ની કંકુબાઈની કુક્ષિએ એક તેજસ્વી બાળકનો જન્મ થયો. વિ.સં. ૧૯૮૯ની આસો સુદિ ૬ની એ મંગળરાત્રી હતી. પાટણ જૈનપુરી એ પવિત્ર જન્મભૂમિ હતી. ખીજોનો ચંદ્રમા જેમ સોળે કળાએ ખીલતો પૂર્ણિમા સુધી પહોંચે છે, તેમ માતાપિતાનાં લાડકાડમાં બાળક મોડું થયું. હાસ્યમુખી અને વિનોદી બાળકના નામ પ્રમાણે ગુણ એ નિયમાનુસાર લહેરચંદ નામ સાર્થક પાડવામાં આવ્યું. કિશોરાવસ્થામાં આનંદપૂર્ક અભ્યાસ કરતાં કરતાં ધાર્મિક જ્ઞાન તરફ વળવા લાગ્યા, ધર્મરૂચિ જગવા લાગી. સુસંસ્કારી બાળક લહેરચંદ એક દિવસ જૈનપુરી અમદાવાદ આવ્યો. આ નગરીમાં અનેક ત્યાગી, તપસ્વી મહાત્માઓ વિભૂષિત હતા. બાળક લહેરચંદને સદ્ગુણો નો સમાગમ થયો. દૈરાગ્યમય સુધાભરી વાણીથી લહેરચંદનું મન સિંચાતું રહ્યું. સદ્ગુણોના ધર્મોપદેશ હૈયે ગુંજતા આત્મા દૈરાગ્ય-વાસિત બન્યો. પરંતુ માતાપિતાના મોહતું સામ્રાજ્ય સામાન્ય ન હતું. પણ ભાઈ લહેરચંદની દૈરાગ્ય ભાવના જવદાંત હતી. સુમુક્ષુ-ને મોહનાં બંધનો રોકી શકતાં નથી. સં. ૨૦૦૬ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ના રોજ અમદાવાદમાં એક મંગળપ્રભાતે ભાઈ લહેરચંદને પૂ. ગુરુદેવ શ્રી સુભોધવિજયજી મહારાજે દીક્ષા આપી. વૈશાખ સુદ ૧૦ ના અંતરસુંગામાં વડી દીક્ષા આપી અને મુનિ લલિતવિજયજી નામથી વિખ્યાત થયા. જ્ઞાનોપાસના તેમના જીવનનું ધ્યેય હતું. તેમને નામ પ્રમાણે જ જ્ઞાન લલિત વિજય વરી હતી. તેમણે ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતમાં પારંગતી મેળવી પણ

તેમને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો રસ જાગ્યો અને તેઓ કુશળ જ્યોતિષી બની ગયા. તેમની જ્ઞાનશક્તિ વ્યાખ્યાનોમાં સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી. શ્રોતાઓ તેમની મીઠી મધુરી સુધાભરી વાણીથી મુગ્ધ થતા હતા. કથાનકોમાં તેઓ એવો તો રસ જગાવતા હતા કે શ્રોતાઓ આનંદમગ્ન બની જતા હતા. મુનિશ્રીએ ભાવનગર, જામનગર, રાજકોટ, મોરબી, ધાંગધા, રાધનપુર જેવી ગુજરાતની અનેક નગરીઓ પોતાની સુધાભરી મધુર મધુર વાણીથી ગળવી હતી. અનેક યુવકોને તેમની વાણીના ચમત્કારથી ધર્મ પ્રત્યે વાંઝ્યા છે. અમદાવાદનું ચાતુર્માસ તો ચિરસ્મરણીય બની ગયું હતું. પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજે તેમને ભગવતીસૂત્રના ચોગોદ્ધન કરાવી ગણિપદથી ૨૦૩૦ માગશર સુદ પના રોજ જામનગરમાં વિભૂષિત કર્યા. જામનગરના શ્રીસંઘે નૂતન ગણિપદને હાથેએ વધાવ્યા. ગણિપદશ્રી લલિતવિજયજી પૂના પોતાના ગુરુદેવ પાસે પંચાર્યા. તેમનું જ્ઞાન સામર્થ્ય તથા શાસન-પ્રભાવનાની જ્વલંત ભાવનાથી આકર્ષાઈને શ્રી આદિનાથ સોસાયટી જૈન સંઘ પૂનાએ પૂજ્ય શાંતમૂર્તિ આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી પાસે તેમને પંચાસ પદવી અને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કરવા આગ્રહભરી વિનંતી કરી. શ્રી આદિનાથ સોસાયટીના અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પ્રસંગે ૨૦૩૨ના મહાવદ ૧૪ના રોજ પંચાસ પદવીથી અને ફાગણ સુદ ૨ના રોજ આચાર્ય પદવીથી વિભૂષિત કર્યા. પૂનામાં આનંદની લહેર લહેરાણી. આજે તો તેઓ પૂ. ગુરુદેવ આચાર્યશ્રી વિજયસુબોધસૂરિજીના જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયલલિતસૂરીશ્વરજી પદ્ધતર પદે દીપાવી રહ્યા છે.

પૂ. આચાર્યશ્રીના દીક્ષાપર્યાયનાં ૨૫ વર્ષમાં જિનશાસન પ્રભાતાવનાં નાનાં મોટાં ઘણાં કાર્યો કરાવ્યાં છે. સંઘ ઉજમણા, ઉપાશ્રયો આયોજિત શાળા, પાઠશાળા માટે પ્રેરણા કરી છે. સાધર્મિકોને ગુપ્ત સહાય અપાવી છે. અમુક ગામોમાં ચાલતા અગડાઓનું સફળ સમાધાન કરાવ્યું છે. સં. ૨૦૩૪ માં જૈનોદય પ્રત્યક્ષ પંચાગ આપીને નવું પ્રસ્થાન કર્યું છે. તેઓ મિલ્લનાર અને મધુરભાષી હોવાથી હજારોના પ્રેરણામૂર્તિ બન્યા છે.

પંજબકેસરી યુગદૃષ્ટા વિરક્ત કર્મચોગી આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી એક એવા મહાપુરુષ હતા જેમણે જૈન સમાજને ધર્મમાર્ગે વાળવામાં અને સમાજનો સર્વોચ્ચ ઉત્કર્ષ સાધવામાં પોતાના જીવનની પળેપળ અર્પી હતી. એમનું જીવન અનેક વ્યક્તિઓ માટે માર્ગશિક્ષક દીવાદાંડીરૂપ બન્યું હતું. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર, મેવાડ, મારવાડ અને વિશેષરૂપે પંજાબમાં પગપાળા સફર કરી તેમણે ઠેર ઠેર શિક્ષણસંસ્થાઓ ઊભી કરી સંગઠન સાધવા ઉપદેશ આપ્યો. મતમતાંતરે છોડીને જૈન સમાજને એક થવાની પ્રેરણા આપી અને જ્ઞાનની જ્વલંત જ્યોત પ્રગટાવી. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીનો જન્મ વડોદરામાં વિ. સં. ૧૯૨૭ ના કારતક

સુદ ખીજને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાશ્રી દીપચંદસાઈ અને માતા ઇચ્છાબાઈનું જીવન ધર્મપરાયણ હતું. એટલે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીમાં પણ બાળપણથી જ ધર્મસંસ્કાર પડ્યા હતા. શિશુ અવસ્થામાં બાળકનું નામ જગનલાલ રાખવામાં આવ્યું હતું. જગનલાલને માતાપિતાની સ્નેહમય શીતલ હાથ લાંબો સમય મળી નહીં. નાનપણમાં જ એમણે પ્રથમ પિતા અને પછી માતાનો આધાર ગુમાવ્યો. માતાની અંતિમ ઘડીએ જગનલાલે એમની પાસે જઈને પૂછ્યું કે આ સંસારમાં કોને સહારે તું મને છોડીને જઈ રહી છે? ત્યારે ધર્મપરસ્ત માતાએ જરાય અચકાયા વિના પોતાના પ્યારા પુત્રને જવાબ આપ્યો કે અરહંતનું શરણ સ્વીકારજે. માતાના શબ્દોએ બાળકને એના ભાવિ જીવનની દિશા બતાવી દીધી. જગનલાલને નાનપણથી આત્મકલ્યાણની લગની લાગી હતી. એવામાં પંદર વર્ષની ઉંમરે એક મહાન ક્રાંતિકારી જૈન મુનિના વ્યાખ્યાનરૂપ અમૃતનું પાન કરવાનો એમને અવસર મળ્યો. એમના એક એક શબ્દે એના હૃદયમાં આસન જમાવી દીધું. જૈન મુનિની બદુલરી વાણીએ જગનને એટલો બધો જકડી રાખ્યો કે વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં આખો હોલ ખાલી થઈ ગયો ત્યારે તે તો ત્યાં જ બેઠો રહ્યો. ગુરુદેવ શ્રી આત્મારામજી મહારાજે આ કિશોરને જોયો. એમને થયું કે કોઈ દુઃખી સાધનહીન યુવાન પોતાના કોઈ અભાવની પૂર્તિ કરાવી આપવાનું કહેવા માટે બેઠો લાગે છે. પરંતુ જ્યારે એ નવયુવકે ગર્ભાસ્ત્રતાથી કથું કે એને તો આત્મકલ્યાણ રૂપી ધનની આવશ્યકતા છે, ત્યારે દીર્ઘદિશ્વિવાળા એ મહાત્મા તરત પામી ગયા કે આ નવયુવકના અંતઃકરણમાં સાચા વૈરાગ્યની જ્યોતિ પ્રકાશે છે, જેનાં સોનેરી કિરણો સમાજ, દેશ અને દુનિયાનું હિત કરશે. છેવટે અનેક અવરોધ પાર કરીને જગનલાલે ગુરુ આત્મારામજી મહારાજ પાસે વિ. સં. ૧૯૪૩માં રાધનપુરમાં દીક્ષા લીધી. એમને વલ્લભવિજય નામ આપવામાં આવ્યું અને મુનિશ્રી હર્ષવિજયજી એમના ગુરુ બન્યા. દીક્ષા લીધા પછી તરત જ તેઓ શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં લાગી ગયા. ભગીરથ પરિશ્રમ નૈષ્ઠિક વિનય અને તત્ત્વમયતાથી એમણે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું. વિ. સં. ૧૯૫૩ માં આચાર્ય શ્રી આત્મારામજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમણે અંતિમ સમયે મુનિશ્રી વિજયવલ્લભને પંજાબમાં જૈન શાસનના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનના કામમાં લાગી રહેવાનું તેમ જ પંજાબની સંભાળ લેવાનું સોંપ્યું હતું. એ સાથે શિક્ષણ પ્રચાર માટે ઠેર ઠેર સરસ્વતી મંદિરોની સ્થાપના કરાવવામાં સહાયક થવાનો આદેશ પણ ગુરુવર્યે આપ્યો હતો. ગુરુદેવના આ આદેશને શિરોધાર્ય કરીને મુનિશ્રી વિજયવલ્લભજી પોતાના નિર્ધારેલા કાર્યક્ષેત્રમાં ફૂટી પડ્યા. એમણે ભારતના ગુદા ગુદા પ્રાંતોની પદયાત્રા કરી અને સત્ય અને અહિંસાની જ્યોતિનાં દર્શન લેઢિને કરાવ્યાં. જૈન સંઘ પર થતા પ્રહારોથી એની રક્ષા કરી. દેશમાં ઠેર ઠેર શિક્ષણ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવા માટે પ્રેરણા આપી. સને ૧૯૪૭ માં દેશના ભાગલા થતાં પંજાબમાં જે હત્યાકાંડ થયો એમાંથી જૈનસંઘને સાંજોપાંજ બહાર ભાવવાનું કામ પણ એમણે નિર્ભયતાથી કર્યું. થોડા સમયમાં

જ તેઓ પોતાની સેવાભાવનાથી સંઘના હૃદયસપ્તક ખની ગયા અને સંઘે પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવા માટે લાહોરમાં એમને વિ. સં. ૧૯૮૧ માં આચાર્યની પદવીથી વિશ્રૂષિત કર્યા. આચાર્યશ્રીએ તપ અને વૈરાગ્યની આરાધનાની સાથે સાથે સમાજના ઉત્કર્ષ માટે ઉપયોગી લાભકારક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી હતી. એમણે ઠેર ઠેર શિક્ષણ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરાવવા ઉપરાંત નવાં મંદિરોનું નિર્માણ, જીર્ણોદ્ધાર તેમ જ સ્મૃતિ પ્રકાશન પર પણ ધ્યાન આપ્યું હતું. રાષ્ટ્રપ્રેમના પૂનરી, આવૃત્તિ કાલના સ્વપ્નદ્રષ્ટા, ઉચ્ચ તપસ્વી, નિરાભિમાની, સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યાતા, સમાજ કલ્યાણના સ્વપ્નદ્રષ્ટા અને સમયજ્ઞ વિશ્વવલ્લભ હતા. આચાર્યશ્રીએ વસ્તુતઃ પોતાના ૮૪ વર્ષના જીવનકાર્ય દરમિયાન આત્મકલ્યાણની સાથેસાથ જૈનસમાજના ઉત્કર્ષ માટે અને ખુબ કામ કર્યું હતું. છેવટે વિ. સં. ૨૦૧૦ માં મુંબઈમાં નવકાર મંત્રને બપોરે કરતાં એમણે પોતાના ભૌતિક દેહને ત્યાગ કર્યો અને અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું.

જિન શાસનરત્ન શાન્તભૂતિ આચાર્યશ્રી વિજયસમુદ્રસૂરીશ્વરજી

સં. ૧૯૪૮ ના માગશર સુદ ૧૧ મૌના એકાદશીના મંગળ દિવસે રાજસ્થાનના પાલીનગરમાં માતાજી ધારિણીદેવીની કુલે સુખ-રાજજીનો જન્મ થયો. પિતાશ્રી ઓસવાલ કુલશ્રુષ્ણ શ્રી શેલાચંદજી નાગરેયા મહેતા ગૌત્રીય ધર્મનિષ્ઠ અને સેવાપ્રિય હતા. શ્રી સુખરાજજી માતાપિતાના લાડકા પણ નાનપણથી આચાર્ય ભગવંતોનાં સુધા-ભર્યાં પ્રવચનો સાંભળી યુવાન વયે સં. ૧૯૬૮ના સુરતમાં ત્યાગ-ધર્મની દીક્ષા લીધી અને મુનિ સમુદ્રવિજયજી બન્યા. ગુરુ ઉપાધ્યાય સોહનવિજયજી ક્રાંતિકારી વિચારના, પંજળમાં આત્માનંદ જૈન મહા-સલાતા પ્રાણપ્રેરક અને પંજળ કેસરી યુગદ્રષ્ટા પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીના અંતેવાસી હતા. ૨૦૦૯ માં થાણાનગરમાં ૫૦ હજારની જગી માનવમેદની અને શ્રી ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ સમક્ષ પંજળ કેસરી યુગદ્રષ્ટા પૂ. ગુરુદેવ આચાર્ય ભગવંત ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે તેઓશ્રીને “આચાર્ય” પદ-વીથી વિશ્રૂષિત કરી પોતાની પાટ પર સ્થાપના કરતાં દરમાવ્યું કે “પંજળ ડો સંભાલના” અને આ વચને વિરોધાર્થ કરી પૂ. ગુરુ-દેવના સ્વર્ગવાસ સહિત રાજસ્થાનમાં ઉપકાર કરી છ-સાત વર્ષમાં પંજળમાં વિચર્યા અને પૂ. ગુરુદેવનો બાગ હર્યાભર્યો કર્યો અને પૂ. ગુરુદેવના પ્રેરક સંદેશવાક્યક તેમ જ સમાજ કલ્યાણના પ્રાણપ્રેરક બન્યા છે.

૨૦૨૦માં હોશિયારપુરમાં એમાસુ કર્યું ત્યારે સ્થાનકવાસી જૈનસમાજ શ્રીસંઘ તરફથી સંચાલિત પંચકુલા જૈન ગુરુકુળની નજીક-માં સરકારે જગરજસ્ત કસાઈખાનું ખોલવાનું નક્કી કર્યું. આ વાત ગુરુકુળના કાર્યકર્તાઓએ કરી ત્યારે સરકાર સામે વિરોધ કરી સર-

કારનો નિર્ણય બંધ રખાવ્યો અને કસાઈખાનું થતું બંધ થયું. ઘણાઓને માંસ, દારૂ, પરત્વીગમન આદિ કુવ્યસનોનો ત્યાગ કરાવ્યો છે અને માતા-પુત્ર-સાસુ-વહુ આદિ કૌટુંબિક ઝઘડાઓમાં સંપ કરાવ્યો છે. ઘણા ગરીબ બંધુઓને તથા વિદ્યાર્થીઓને સહાય અપાવી છે અને અપાવી રહ્યા છે. અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા, ઉપધાન, નવીન મંદિર, નવા ઉપાશ્રય આદિ કાર્યો પણ તેઓશ્રીના સદ્ઉપદેશથી થયા છે. તેઓ પોતે વર્ષોથી શુદ્ધ ખાદીનાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે અને સાદાઈ, સૌમ્યતા અને નમ્રતાના સંગાથી છે. રાજસ્થાનમાંથી શત્રુંજય, શંખે-શ્વર, પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી લોકગુરુસમયજ્ઞ, સમાજ કલ્યાણદાતા, આચાર્ય પ્રવર આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીનો શતાબ્દી ઉત્સવ મુંબઈ નગરમાં જાળવવા મુનિમંડળ સાથે પધાર્યા અને તેઓશ્રીની નિશ્રામાં મુંબઈએ અપૂર્વ ભવ્ય અને શાનદાર રીતે શતાબ્દી ઉત્સવ જાળવ્યો. ૨૦૨૭નું એમાસુ પૂના શહેરમાં કરી શતાબ્દી પૂર્ણાહુતિ મહોત્સવ ધામધૂમથી જાળવી શતાબ્દી સ્મારક તરીકે “આચાર્ય વિજય-વલ્લભ હાઈસ્કૂલ” ના નિર્માણ માટે પ્રેરણા આપી. પૂનાના સંઘમાં બગીચા લાવ્યા અને ફળફળે રા. અઢી લાખનું ફંડ કરાવ્યું અને ૭૦૦૦૦ ફૂટ જગ્યા પણ ખરીદાવી લીધી છે. મકાન માટે ચાર પાંચ લાખ રૂપિયાનું ફંડ કરવાનું છે, જે તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી જરૂર ને જરૂર થઈ જશે. ઇંદોરના ચાતુર્માસમાં ઐક્યતા અને સંગઠનની ભેરી બળવી ખોડેલીમાં ગુરુદેવની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. વડોદરામાં ગુરુ-દેવની પુણ્યતિથિ તથા જન્મજયંતી જાળવી, સાધ્વી સંમેલનમાં પ્રેર-ણાત્મક ઉદ્દેશોક્ત કર્યું. વયોવૃદ્ધ અનુયોગાચાર્ય પં. નેમવિજયજીના સ્વર્ગવાસ નિમિત્તે તેમને ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલી અર્પી અને ગુરુદેવની જન્મભૂમિમાં હોસ્પિટલનું ખાતમુહૂર્ત કરાવી વિહાર કર્યો. વડોદરા શ્રીસંઘે ભવ્ય વિદાય આપી.

અમદાવાદમાં પૂ. શાસનદીપક આચાર્ય શ્રી વિજયનંદનસૂરિ મહા-રાજતું નિલન હૃદયગમ હતું. રાત્રનપુરમાં પૂજ્ય ગુરુદેવના સમાધિ-મંદિરનું નિર્માણપણ કરાવી નાટજી થઈ ખીબાડમાં ભક્તિ મહોત્સવ થયો. આરાધના ભુવનનું ઉદ્દાટન કરી ગુરુભક્ત શ્રી હજારીમલજીને મંગળ આલોચાદ આપી સાદ્દીમાં સમાધાન કરી પોતાના ગુરુબંધુ આચાર્યશ્રી પૂર્ણાંદજીનું મિલન રાણકપુર તીર્થસ્થાનમાં આનંદપ્રેરક બની ગયું. ભગવાન મહાતીરના ૨૫૦૦મા નિર્વાણ મહોત્સવના અતિથિવિશેષ હતા - દિલ્હીમાં તેમનું ભવ્ય સ્વાગત થયું. શેલાયાત્રા શાનદાર હતી. તેમના ૮૪ મા જન્મદિવસ નિમિત્તે ઉત્તર ભારતના યુવકોએ યુવા ચેતનાદિન જાળવ્યો. આત્માનંદ જૈન મહાસલાતા પ્રધાન શ્રી ધર્મપાલજી ઓસવાલે આચાર્યશ્રીની શાસન સેવાઓના ઉપલક્ષમાં તેમને જિનશાસનરત્નના અલંકારથી વિશ્રૂષિત કર્યા. જમ્મુ કાશ્મીરમાં નૂતન જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી - લુધિયાણામાં અને હોશિયાર-પુરમાં ધર્મપ્રભાવના કરાવી. પંજળમાં સંખ્યાબંધ મહાતીર સ્મારકો માટે પ્રેરણા આપી. મુરાદાબાદના જૈન મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ૧૦-૫-૭૭ ના રોજ ચિર : શાંતિમાં પોઢી ગયા. શાસનદીપ બુઝાયો. મુરાદાબાદમાં તેમનું ભવ્ય સમાધિમંદિર થશે.

શાસનદીપક આચાર્યશ્રી વિજયસુબોધસૂરીશ્વરજી

ભાઈ પન્નાલાલ અને ભાઈ શેષમલના પિતા મૂળ મારવાડના પણ્ડિત સમયથી મહેસાણા આવ્યા હતા. માતાપિતા બંને ધર્મપ્રેમી. બંને ભાઈઓને માતાપિતા તરફથી ધર્મના સંસ્કાર મળેલા. માતા રતનબહેન ધર્મક્રિયા માટે વારંવાર પ્રેરણા આપતાં. પિતાજી તો અષ્ટપ્રકારી પૂજા રોજ કરે અને એવા તો મગ્ન બની જાય કે પ્રભુપ્રતિમા સામે નાચવા લાગે. મહેસાણા ધર્મભૂમિ ગણાય. અહીં ધર્મનિષ્ઠ શ્રી વેણીચંદ સુરચંદભાઈએ વર્ષો પહેલાં ધાર્મિક શિક્ષક તૈયાર કરવા શ્રી યશોવિજયજી પાઠશાળાની સ્થાપના કરી હતી. માતાજી રતનબહેન બંને ભાઈઓને વારંવાર એવી પ્રેરણા આપતાં કે સંસાર અસાર છે. જિનેશ્વર ભગવાનનો સંયમ અને ત્યાગનો માર્ગ અતિ ઉત્તમ છે. માતાજીના મનોરથો હતા કે આ મારા બંને લાડલા ધર્મ-રતનો બને. બંને ભાઈઓના હૃદયમાં માતાજીના ભાવો ગુંજતા હતા.

પૂજ્યપાદ તપોનિધિ મહારાજ (આચાર્ય) શ્રી ભક્તિ-વિજયજી મહારાજ મહેસાણા પધાર્યા. તેમની વૈરાગ્યરસઝરતી સુધાભરી વાણીથી ભાઈ પન્નાલાલની દીક્ષાની ભાવના થઈ અને ગુરુ ભગવંતની ઇચ્છાથી તેમણે અમદાવાદ પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વર પાસે દીક્ષા માટે મોકલ્યા. માતાએ મંગળ આશીર્વાદ આપ્યા અને ભાઈ પન્નાલાલે દીક્ષા લીધી, ને એ આપણા પ્રશાંતમૂર્તિ આચાર્યશ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી.

ભાઈ શેષમલજીએ મહેસાણામાં ઉપધાન તપમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેમની ભાવના પણ્ડિત દીક્ષાની થઈ. વૈરાગ્ય રંગે રંગાયેલા ભાઈ શેષમલજીને દીક્ષા માટે ગુરુદેવે અનુમતિ આપી. તેઓને આત્મા આનંદથી નાચી ઊઠ્યો.

પૂ. પં. ભક્તિવિજયજી (આચાર્ય) વીરમગામ પધાર્યા. ભાઈ શેષમલજીની દીક્ષાની વાત સાંભળી વીરમગામના સંઘને આનંદ થયો. માતા રતનબહેને પોતાના લાડલા પુત્ર શેષમલજીને પોતાના હાથે ચાંદેલો કર્યો અને મંગલ આશીર્વાદ આપ્યા. સં. ૧૯૮૮ ના પોષ વદિ ૧૦ના દિવસે મંગળ પ્રભાતે શ્રી સંઘના આબાલવૃદ્ધ, માનવ-મેદનીની હાજરીમાં ભાઈ શેષમલજીને દીક્ષા આપવામાં આવી. તેમનું નામ મુનિ સુબોધવિજયજી રાખવામાં આવ્યું. અને તેમને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. આજે તો એ બાંધવબેલડી ધર્મપ્રભાવનાનાં અનેક કાર્યો કરી શાસનનો જયજયકાર કરે છે. ગુરુદેવના અનન્ય આશીર્વાદથી બંને બંધુઓ ન્યાય-વ્યાકરણ-સાહિત્ય વાદિ શાસ્ત્રોમાં કુશળ થયા. સં. ૨૦૧૦માં અમદાવાદમાં બંને ગુરુબંધુઓને માગ-શર સુદિ પના દિવસે પંચાસ પદવીથી વિભૂષિત કર્યા. આ પ્રસંગે આઠ પંચાસ પદવીઓ થઈ હતી. મુંબઈ આદિ નગરીમાં સફળ આતુર્મસો - પ્રતિષ્ઠાઓ-ઉપધાન-સંઘાદિ જેવા શાસન પ્રભાવનાનાં અનેક કાર્યો કરતા ગોરેગાંવ પધાર્યા. સં. ૨૦૨૫માં પંચાસ શ્રી સુબોધવિજયજીને આચાર્ય પદવીથી વિભૂષિત કર્યા.

ગુરુબાંધવોની અમર બેલડી પૂના પધાર્યા. પૂના આદિનાથ સોસા-યટીની સુંદર પ્રતિષ્ઠા એવી તો શાનદાર થઈ અને અનેક સ્મારકો રચાયાં કે પૂનાભૂમિ તીર્થભૂમિ બની ગઈ આચાર્ય સુબોધસૂરિજી તથા શાસનપ્રભાવક આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજીના બધાં બધાં પાવન પગલાં થાય છે ત્યાં ધર્મપ્રભાવનાનાં નવાં નવાં પ્રસ્થાન થાય છે.

ભારતવર્ષના મહાન જૈનાચાર્ય કળિકાળસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

(પ્રો. શ્રી રમણલાલ ચી. શાહના વિસ્તૃત રીતે લખાયેલા લેખમાંથી ટૂંકાવીને અત્રે રજૂ કરીએ છીએ)

હેમચંદ્રાચાર્ય એટલે ગુજરાત જેને માટે ગૌરવ લઈ શકે એવી મહાવિભૂતિ. એમને વિદેહ યયાને લગભગ આઠસો વર્ષ થવા આવ્યાં છતાં કવિતા અને વ્યાકરણ, જંદ અને અલંકાર, ઇતિહાસ અને પુરાણ, કોશ અને ન્યાય, યોગ અને અધ્યાત્મ, ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા, જપ અને ધ્યાન, સંયમ અને સદાચાર, રાજકલ્યાણ અને લોક-કલ્યાણ એવાં એવાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ-સાત દાયકા જેટલાં દીર્ઘકાળ સુધી જેવું ચિરંજીવ કાર્ય એમણે કર્યું છે તેવું કાર્ય ભાગ્યે જ બીજી કોઈ વ્યક્તિએ કર્યું હશે.

ગુજરાતનો સોલંકી યુગ તે સુવર્ણકાળ તરીકે ઓળખાય છે. આ સુવર્ણકાળને એની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડનાર બે રાજવીઓ તે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ હતા; અને એ બંને રાજવીઓને દષ્ટિ આપી મહાન બનાવનાર તે કલિકાલસર્વજ્ઞ યુગપ્રવર્તક મહાકવિ હેમચંદ્રાચાર્ય હતા. એમના પ્રતાપે ગુજરાતી પ્રબંધનાં ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કાર સમૃદ્ધ બન્યાં. ભારતના અન્ય પ્રાંતોની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં દારૂ, માંસાહાર, ભુગાર, શિકાર, વેશ્યાગમન, પશુબલિ વિ. અનિષ્ટો આજે પણ ઓછાં છે તેનો યશ અમુક અંશે હેમચંદ્રાચાર્યને ફાળે જાય છે, કારણ કે આઠ સૈકા પહેલાં સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ જેવા રાજવીઓના સહકારથી એમણે સદાચારની એક વ્યાપક જુએશ પ્રબંધમાં ઘરે ઘરે જગતી કરી હતી.

હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ અમદાવાદ પાસે આવેલા ધંધુકા શહેરમાં મોઢ વંશીક જ્ઞાતિમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચાચદેવ (ચાચિગ) અને માતાનું નામ પાહિણી (પાહિણી) હતું. એમના મામાનું નામ નેમિનાગ હતું. આવા ધાર્મિક સંસ્કારવાળા કુટુંબમાં વિક્રમ સંવત ૧૧૪૫ (ઈસ્વીસન ૧૦૮૮)ના કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમાને દિવસે પાહિણીએ પુત્રરતનને જન્મ આપ્યો. પાહિણી ચામુંડ ગોત્રનાં હતાં. એટલે બાળકનું નામ 'ચ' અક્ષર પરથી રાખવાનું વિચારાયું. વળી બાળક ગર્ભમાં હતું ત્યારે પોતાને સુંદર સ્વપ્નો અને શુભ વિચારો આવતા હતા. એટલે પુત્રનું નામ 'ચાંગ' (એટલે સુંદર) એવું રાખવામાં આવ્યું.

એક દિવસ પાહિણી પોતાના નાના ચાંગને લઈને દેવચંદ્રસૂરિને વંદન કરવા આવ્યાં. તે સમયે દેવચંદ્રસૂરિ મંદિરમાં દર્શન કરવા

ગયા હતા. દરમિયાન ચાંગ પોતાની મેળે શુભહારાજની પાટ ઉપર જઈને બેસી ગયો. મંદિરમાંથી પાછા ફરતાં દેવચંદ્રસૂરિએ એ દશ્ય જોયું. “એ તેજસ્વી બાળક એક મહાન સાધુ થઈને સંસારના કલ્યાણનું અનેક કાર્ય કરશે. પાહિણીનો એ પુત્ર દીક્ષાને યોગ્ય છે.” એવી દેવચંદ્રસૂરિએ જાહેરી વાત લોકોમાં પ્રસરી ગઈ.

ધંધુકાથી વિહાર કરતાં પહેલાં એક દિવસ દેવચંદ્રસૂરિ સંઘના બધા આગેવાનો સાથે પાહિણીને ઘરે પધાર્યા. પાહિણીએ એમને સારો સત્કાર કર્યો. તે સમયે દેવચંદ્રસૂરિએ પાહિણીને જણાવ્યું : ‘સંઘ તો તમારા પુત્રની માગણી કરવા આવ્યો છે.’ આ સાંભળી હર્ષથી ગદ્ગદિત થઈ પાહિણીએ કહ્યું - ‘આવું મારું ભાગ્ય ક્યાંથી હોય ? પણ મારા પતિ જૈન નથી, અને અત્યારે બહારગામ છે તેથી હું મારા પુત્રને આપી શકું એમ નથી.’ પણ મુનિ, સંઘના આગેવાનોની સમજવટભરી વાતથી પોતાનો બાળક તેણીએ મુનિને સોંપ્યો. આમાં બાળક ચાંગની પણ સંમતિ લેવાઈ. દેવચંદ્રસૂરિ ત્યાંથી તરત વિહાર કરી અંભાત પહોંચ્યા.

દરમિયાન ચાચ બહારગામથી પાછા આવ્યા. પુત્રને ન જોતાં અને બધી વાતની બાજુ થતાં ખૂબ ગુસ્સામાં આવી, અજપાણીની બાધા લઈ અંભાત પહોંચ્યા. ઉદયન મંત્રીને એ વિષે ફરિયાદ કરી, ઉદયને ચાંગને બોલાવી લીધો અને પાછો ચાચને સોંપ્યો. મંત્રી ઉદયનની દરમિયાનગીરીથી, અને પુત્રનું હિત દીક્ષામાં છે તેની બાજુથી ઉભય પક્ષે સમાધાનકારક સુખદ ઉકેલ આવ્યો.

ત્યારપછી ચાંગ નવ વર્ષનો થતાં અંભાતમાં બહુ ધામધૂમ પૂર્વક દેવચંદ્રસૂરિના હસ્તે સંવત ૧૧૫૪ એક દિવસે એને દીક્ષા આપવામાં આવી. એનું નામ મુનિ સોમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. મુનિ સોમચંદ્રે ન્યાય, તર્ક, વ્યાકરણ, કાવ્યાલંકાર વ. શાસ્ત્રો તથા સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. નાનો વયથી જ તેમની પ્રહરણશક્તિ અને યાદશક્તિ અત્યંત તીવ્ર હતી. અનેક શ્લોક અને અવતરણો તેમને કંઠસ્થ રહેતાં. તેમની બુદ્ધિ કુશાગ્ર હતી. તેમની દષ્ટિ સૂક્ષ્મ હતી. શબ્દ કે અર્થની ઝીણામાં ઝીણી વિસંગતિ પણ તેમની નજરમાંથી છટકી શકતી નહીં.

મુનિ સોમચંદ્રને સરસ્વતીદેવી કેવી રીતે પ્રસન્ન થયાં હતાં તે વિષે પણ એક લોકવાયકા છે. મુનિ સોમચંદ્રનો વિદ્યાભ્યાસ ચાલતો હતો ત્યારે તેઓ સરસ્વતીદેવીનો બપો કરતા હતા. વિદ્યાભ્યાસમાં છેલ્લાં વર્ષોમાં તેમની ઇચ્છા બ્રાહ્મીદેવીની (એટલે કે સરસ્વતીદેવીની) સાધના કરવા માટે કાશ્મીર (અથવા તામ્રલિપિ) જવાની હતી. એ માટે એમણે શુભહારાજની સંમતિ મેળવી અને વિહાર શરૂ કર્યો. ગિરનાર સુધી તેઓ પહોંચ્યા. ત્યાં એક દિવસ પોતે ધ્યાનમાં બેસી સરસ્વતીદેવીનો બપો કરતા હતા ત્યારે સરસ્વતીદેવીએ પ્રસન્ન થઈ સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં. દેવીએ સોમચંદ્રમુનિને કહ્યું, ‘તમારે હવે સાધના માટે બીજા ક્યાંય જવાની જરૂર નથી. તમે જ્યાં હો ત્યાં જ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકશો.’

મુનિ સોમચંદ્રે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. એમની દીક્ષાને બાર વર્ષ થવા આવ્યાં. એમની આચાર્યના પદ માટેનો યોગ્યતા બાણીને તથા સંઘ, ઉદયન મંત્રી, ધનદ શેઠ વગેરેની વિનંતીનો સ્વીકાર કરીને દેવચંદ્રસૂરિએ એમને નાગપુર (નાગોર) મુકામે વિ. સં. ૧૧૬૬ના વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે આચાર્યની પદવી અર્પણ કરી અને એમનું નામ હેમચંદ્રસૂરિ રાખવામાં આવ્યું. એકવીસ વર્ષની નાની વયે આચાર્યપદવી એમને મળી તે બતાવે છે કે સાધુ તરીકેની તેમની કારકિર્દી કેટલી બધી તેજસ્વી હશે. સોમચંદ્રમુનિ ત્યારથી હેમચંદ્રાચાર્યના નામથી વધુ પ્રસિદ્ધ બન્યા.

આ પહેલાં બાલમુનિ તરીકે તેઓ મીનગદેવીનું માન મેળવવા સમર્થ બન્યા હતા. ચાંગે દીક્ષા લીધી પછીના તરતના કોઈ વર્ષમાં સિદ્ધરાજની સલામાં ઉત્તર ભારતમાંથી આવેલા દિગંબર સંપ્રદાયના સમર્થ વાદી કુમુદચંદ્ર સાથે વાદી દેવચંદ્રસૂરિ બ્યારે શાસ્ત્રાર્થ કરવા ગયા હતા ત્યારે બાલમુનિ સોમચંદ્ર તેમના સહાયક તરીકે તે સલામાં હાજર હતા. ચરિત્રકારોએ નોંધ્યું છે કે જેમની બાલ્યાવસ્થા હમણાં માંડ પૂરી થઈ હતી એવા મુનિ સોમચંદ્ર સિદ્ધરાજની માતા મીનગદેવીની સહાનુભૂતિ પોતાના પક્ષ તરફ મેળવવામાં સફળ થયા હતા. કુમુદચંદ્ર સાથેના વિવાદમાં વાદી દેવચંદ્રસૂરિનો વિજય થયો અને આ બાલમુનિએ તેજસ્વી વ્યક્તિત્વથી સૌને પ્રભાવિત કર્યા.

આમ નાનપણથી વ્યક્તિત્વથી ઝળાહળાં રહેતા આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યને આચાર્ય પદવી આપવામાં આવી ત્યારે એ પ્રસંગે એમની માતા પાહિણીએ પણ દેવચંદ્રસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. વિદ્યાભ્યાસ, ચારિત્રપાલન અને પ્રવર્તિનીનું પદ મેળવ્યા બાદ સંવત ૧૨૧૧ માં તેઓ કાળધર્મ પામ્યાં.

હેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રભાવ પાટણના રાજવી સિદ્ધરાજના સમગ્ર જીવન પર ઘણો મોટો પડ્યો હતો. બાલમુનિનું વ્યક્તિત્વ અને આચાર્યનું જ્ઞાન આમાં મદદરૂપ હતાં. સિદ્ધરાજે માળવા ઉપર ચડાઈ કરી અને જીત મેળવી. આ જીતમાં મેળવેલ ધનસંપત્તિમાં ભોજનું સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ પણ હતું. સિદ્ધરાજને ભોજની પ્રશંસા ગમી નહિ અને રાજ્યમાં બધે ભોજનું વ્યાકરણ જ ચાલતું હતું. આથી આ વ્યાકરણ કરતાં ચડિયાતા વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરવાનું નક્કી કર્યું. અને આ કાર્ય માટે હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ સૂચવ્યું. સિદ્ધરાજની એ વિનંતી હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વીકારી અને યોગ્ય સાધનસામગ્રી કાશ્મીરથી પણ પૂરી પાડી. અને એક વર્ષમાં વ્યાકરણની રચના કરી આપી. મૂલસૂત્ર, ધાતુ, ગણપાઠ ઉણાદિ પ્રત્યય અને લિંગાનુશાસન એમ પંચાંગીના પ્રકારની વ્યાકરણની રચના એમણે સવા લાખ શ્લોકમાં કરી. સિદ્ધરાજની વિનંતીથી એ લખાયું હતું એટલે પોતાના નામ સાથે પ્રથમ સિદ્ધરાજનું નામ જોડી હેમચંદ્રાચાર્યે એ વ્યાકરણનું નામ ‘સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન’ એવું રાખ્યું. એ બ્યારે તૈયાર થયું ત્યારે ભારે ધામધૂમપૂર્વક હાથીની અંબાડી પર એની શોભાયાત્રા નીકળી, એની સુવર્ણશ્લેષે લખાયેલી હસ્તપ્રત રાજ્યમંડપમાં વિધિસર

મૃકવામાં આવી. રાજ્યદરબારમાં એનું વાંચન થયું અને હર્ષપૂર્વક એની સંમતિ બહાર થઈ. “સિદ્ધહૃમ” ની નકલ સિદ્ધરાજે કાશ્મીર સહિત આખા ભારતમાં ઠેર ઠેર મોકલવા ઉપરાંત નેપાલ, શ્રીલંકા અને ઈરાન જેવા દુરના દેશોમાં પણ મોકલાવી હતી. એ ભણાવવા માટે પાટણમાં કક્કલ નામના વિદ્વાન વૈયાકરણીની નિમજૂક કરવામાં આવી હતી. દરેક મહિનાની શુકલ પંચમીના દિવસે એ વ્યાકરણની પરીક્ષા લેવાતી અને એમાં ઉત્તીર્ણ થાય તેમને શાલ, સુવર્ણમહેર વિ. ભેટ આપવામાં આવતાં. આ રીતે સિદ્ધરાજે ‘સિદ્ધહૃમ’ વ્યાકરણનું બહુમાન કર્યું. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપ્રબ્રજ શાષા માટે હેમચંદ્રાચાર્યે જેવું સમર્થ આ વ્યાકરણ આપ્યું તેવું સમર્થ વ્યાકરણ આ લગભગ આઠસો વર્ષના ગાળામાં ખીજ કાંઈ વિદ્વાને લખ્યું નથી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેમ રાજવી તરીકે બાહોશ હતા તેમ સાહિત્ય તથા ઇતર કલાઓના અભ્યાસી, સારા સંસ્કૃતજ્ઞ અને ધર્મના જિજ્ઞાસુ હતા. ધર્મક્ષેત્રે પણ તેઓ જે ઉદાર મત ધરાવતા તેમાં હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રેરણા હતી. હેમચંદ્રાચાર્ય ધર્મપુરુષ હતા, પરંતુ તેમનામાં ધાર્મિક સંકુચિતતા નહોતી. અગાધ જ્ઞાન, નિરહંકારી સ્વભાવ અને ત્યાગી સાધુ, વિરક્ત વૃત્તિ અને લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિથી તેઓ રાજ્ય પ્રબળ પ્રેમાદરને પાત્ર બની શક્યા હતા. સિદ્ધરાજે જીવનના અંત સુધી આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યને પોતાના પરમ મિત્ર અને માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રેરણાથી સિદ્ધરાજે ગુજરાતની સંસ્કારિતાને વધુ ઓપવતી બનાવી હતી.

આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય ભવિષ્યવાણી પણ સચોટ આપતા હતા. નિઃસંતાન સિદ્ધરાજ પોતાના વારસદાર તરીકે કુમારપાળને સ્વીકારી શકતા ન હતા અને તેથી તેને મરાવી નાખવાના પ્રયત્નો કરતા હતા. પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યે કુમારપાળ રાજ્ય થશે એવી ભવિષ્યવાણી ભાષેલી તેથી કુમારપાળ દર વખતે બચી જતા હતા. આવા સમયે પાટણમાં ગુપ્તવેશે ફરતા કુમારપાળને હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજથી બચાવેલો અને કહેલું કે ‘હે રાજપુત્ર! તમે શાંત થાઓ. આજથી સાતમા વર્ષ તમે રાજ્ય થશો. હે કુમાર! વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ના માગશર વદ ચોથને રવિવારે ત્રીજા પહોરે પુષ્પ નક્ષત્રમાં તમારો રાજ્યાભિષેક થશે.’ હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલી ભવિષ્યવાણી બરાબર સાચી પડી. એ સાત વર્ષ કુમારપાળે ધણું સંકટોમાં વિતાવ્યાં. પરંતુ સિદ્ધરાજના અવસાન પછી અમાત્યોએ કુમારપાળની રાજ્ય તરીકે પસંદગી કરી. આમ પચાસ વર્ષની ઉંમરે કુમારપાળ પાટણની ઝાદીએ આવ્યા. એ સમયે હેમચંદ્રાચાર્ય પાટણ પધાર્યા હતા. એમણે કુમારપાળનો જીવ બચાવેલો હોવાથી કુમારપાળે કહ્યું — ‘ગુરુમહાજ! આ પાટણનું રાજ્ય આપનું છે. એ સ્વીકારીને મને ઋણમુક્ત કરો.’ હેમચંદ્રાચાર્યે તે વાત નકારતાં કહ્યું : “અમારે પંચમહાપ્રત્યારીને યીજ વસ્તુઓનો કે દ્રવ્યનો પરિગ્રહ નથી તો રાજ્યની વાત શી? પણ તમે તમારા રાજ્યમાં પ્રાણીઓનો વધ બંધ કરાવશો તો અમને ધણો આનંદ થશે.”

કુમારપાળે હેમચંદ્રાચાર્યની ભાવનાનુસાર રાજ્યમાં પ્રાણીવધ ઉપર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો, જે ‘અમારિવોષણુ’ તરીકે ઓળખાય છે. તદુપરાંત એમણે રાજ્યમાં દારૂ, ભુગાર, શિકાર, વેશ્યાગમન વિ. વ્યસનો પણ બંધ કરાવ્યાં કે જેથી પ્રજાની સુખાકારી વધે. નિઃસંતાન વિધવાનું ધન રાજ્ય લઈ લેતું તે પણ બંધ કરાવ્યું. હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશ અનુસાર કુમારપાળે રાજ્યમાં કૂવા, વાવ, તળાવ, ધર્મશાળા, વિગ્રામસ્થાન, વિહારસ્થાન વગેરે બંધાવીને લોકકલ્યાણનાં ધણું કાર્યો કર્યાં તેમણે પોતે જૈનધર્મ સ્વીકારી શ્રાવકનાં બાર વત ધારણ કર્યાં. આમ આ રીતે આચાર્યનું ઋણ ચૂકવ્યાનું ધારણ મેળવ્યું.

હેમચંદ્રાચાર્ય જેમ મહાન વૈયાકરણી છે તેમ મહાન કાશિકાર પણ છે. એમણે ચાર સમર્થ શબ્દકોશ આપ્યા છે. (૧) અભિધાન ચિંતામણિ (૨) અનેકાર્થ સંગ્રહ (૩) દેશીનામમાલા (૪) નિઘંટુ સંગ્રહ એક અર્થવાળા સમાન શબ્દો માટે ‘અભિધાન ચિંતામણિ’ ની રચના એમણે કરી. ‘અમરકોશ’ કરતાં દોઢગણી શબ્દ સંખ્યા તેમાં આપવામાં આવી છે. છ કાંડમાં વહેંચાયેલા ‘અભિધાનચિંતામણિ’ ની શ્લોક સંખ્યા ૧,૫૪૧ જેટલી છે પરંતુ ટીકા સાથે શ્લોક સંખ્યા ૧૦,૦૦૦ની છે. ‘અનેકાર્થસંગ્રહ’ એ ‘અભિધાનચિંતામણિ’ ના પૂરક પ્રકારનો શબ્દકોશ છે. ‘અનેકાર્થસંગ્રહ’ માં એક શબ્દના જે વિવિધ અર્થો થતા હોય તે આપવામાં આવ્યા છે. સાત કાંડમાં વહેંચાયેલા આ કોશની કુલ શ્લોકસંખ્યા ૧,૮૨૯ છે. આ ઉપરાંત હેમચંદ્રાચાર્યે “સિદ્ધહૃમ” ના પ્રાકૃત વ્યાકરણને લક્ષમાં રાખીને વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોને ઉપયોગી થાય એવા ‘દેશીનામમાલા’ (અથવા રચણાવલી) નામના કોશની રચના કરી છે જે શબ્દો વર્ણ કે અર્થ બંનેની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત શબ્દ સાથે કે તદ્ભવ એવા પ્રાકૃત શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય તેવા દેશ્ય ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દોનો સંગ્રહ એટલે “દેશીનામમાલા.” અલબત્ત, સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત કાલગ્રસ્ત અને અપરિચિત બની ગયા હોય એવા અથવા જેના મૂળ વિશે સંશય હોય તેવા જેટલાક શબ્દો પણ તેમાં ઉમેરી લેવામાં આવ્યા છે. કુલ ૭૮૩ ગાથામાં લગભગ ચાર હજાર શબ્દો આ કોશમાં આપવામાં આવ્યા છે. આ ‘દેશીનામમાલા’ની ખીજ એક વિશેષતા એ છે કે એમાં ઉદાહરણ રૂપે અપાયેલી ગાથાઓમાં તત્કાલીન સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ પણ પડેલું જોઈ શકાય છે, જે એ વિષયના અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી છે. હેમચંદ્રાચાર્યે ‘નિઘંટુશેષ’ નામનો કોશ પણ તૈયાર કર્યો છે. ‘નિઘંટુ’ શબ્દ ઘણો પ્રાચીન અને પારિભાષિક છે. આ કોશની શ્લોકસંખ્યા ૩૯૬ છે. તેમાં વૃક્ષ, યુદ્ધ, લતા, શાક, તૃણ અને ધાન્ય એમ વનસ્પતિને લગતા છ પ્રકારના શબ્દો આપવામાં આવ્યા છે. આ રીતે નિઘંટુના પ્રકારના છ કોશ તૈયાર કર્યા હતા એમ મનાય છે તેમાંથી આજે ત્રણ ઉપલબ્ધ છે. એમાં બેમાં વનસ્પતિ વિશે અને એકમાં રત્નો તથા કામતી પદ્ધતિ વિશે શબ્દો અપાયા છે. ‘કાવ્યાનુશાસન’ એ હેમચંદ્રાચાર્યનો અલંકારશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ ઉપર એમણે પોતે ‘અલંકારચૂડામણિ’ નામની નાની અને

‘વિવેક’ નામની વિસ્તૃત એમ બે ટીકા લખી છે. ‘કાવ્યાનુશાસન’ માં નાટ્યશાસ્ત્રની વિચારણાને સમાવી લેવામાં આવી છે. આઠ અધ્યાય ના આ ગ્રંથમાં કાવ્યનું પ્રયોજન, કવિની પ્રતિભા, કાવ્યના ગુણ-દોષ, કાવ્યના પ્રકારો, ગુણના-પ્રકારો, શબ્દલંકાર અને અર્થલંકાર નાયક નાયિકાના ભેદો તથા લક્ષણો વિ. વિવિધ વિષયોની જણાવટ કરી છે. આ ગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોને લક્ષમાં રાખીને સઠળ સર્વશ્રાદ્ધી શૈલીમાં લખાયો છે.

‘જંદાનુશાસન’ આઠ અધ્યાયનાં કુલ ૭૬૪ સૂત્રમાં લખાયેલો ગ્રંથ છે. એમાં એમણે વર્ણગણ, માત્રાગણ, યતિ વિ. પારિભાષિક બાબતોની સમજણ આપ્યા પછી જુદા-જુદા પ્રકારના ચારસોથી વધુ જંદોના બંધારણની વિચારણા કરી છે. આ એક વિદ્વદ્ભોગ્ય અસાધારણ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે.

‘પ્રમાણુભીમાંસા’ એ હેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રમાણુશાસ્ત્ર વિષેનો ગ્રંથ છે. ‘પ્રમાણુભીમાંસા’માં પ્રમાણુલક્ષણ, પ્રમાણુવિભાગ, પરાક્ષ લક્ષણ પરાધાનુમાન, હેવાલાસ, વાદલક્ષણો વગેરેની ચર્ચા જૈન સૂત્રસિદ્ધાન્તોને અને જૈન ન્યાયશાસ્ત્રને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથ અધૂરો મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્યની સર્વતોમુખી પ્રતિભાનો પરિચય કરવો આ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ એમના સમયમાં ‘વાદાનુશાસન’ તરીકે ઓળખાતો.

હેમચંદ્રાચાર્યે ‘યોલુકચવંશોત્કર્તન’ નામના મહાકાવ્યની રચના કરી જે ‘દ્વાયશ્રયમહાકાવ્ય’ નામથી વિશેષ જાણીતું છે. પોતાના ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણના નિયમોના ઉદાહરણો આપવા માટે સોલકી વંશનું કથાવસ્તુ લઈ હેમચંદ્રાચાર્યે આ વ્યાકરણની રચના કરી છે. આમ વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ આ બેનો આશ્રય આ મહાકાવ્યમાં લેવાયો હોવાથી તે ‘દ્વાયશયમહાકાવ્ય’ તરીકે ઓળખાય છે. આ મહાકાવ્ય વીસ સર્ગમાં લખાયું છે. સંસ્કૃત મહાકાવ્યની શૈલીએ લખાયેલા અને એનાં બધાં લક્ષણો ધરાવતા આ કાવ્યમાં મૂળરાજ સોલંકીથી કુમારપાળના સમય સુધીનો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. આ મહાકાવ્ય સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રેરણાથી લખાયેલ હોવાનું જોઈએ એમ મનાય છે. ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ ના આઠમા અધ્યાયમાં આપેલ પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણો માટે ‘પ્રાકૃતદ્વાયશ્રયમહાકાવ્ય’ની પણ હેમચંદ્રાચાર્યે રચના કરી છે. સંસ્કૃત કાવ્યમાં સોલંકીયુગના રાજા સિદ્ધરાજ સુધી અને પ્રાકૃત કાવ્યમાં કુમારપાળનું ચરિત્ર નિરૂપાયું છે. એમાં કુમાર-પાળની નિત્યચર્ચા છત્રાદિ નિમિત્ત કાવ્યગુણયુક્ત વર્ણનો અને ધર્મોપદેશ વિશેષ નિરૂપાયાં છે. એથી કવિતાની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ‘દ્વાયશ્રય’ કરતાં પ્રાકૃત ‘દ્વાયશ્રય’ ચરિયાતું ગણાય છે. આઠ સર્ગમાં ૭૪૭ ગાથામાં કુમારપાળ તેની દિનચર્ચા ધર્મચર્ચા અને રાજ્ય કારભાર વહીવટ અને ચર્ચાને સાંકળી લેવાઈ છે. તેમાં છેલ્લે અપભ્રંશ ભાષામાં અપાયેલાં ઉદાહરણોમાં શ્રુતદેવીને જે ઉપદેશ વણી લેવાયો છે તે તેની મહત્તાને કારણે તથા ભાષાની મૃદુતા અને મધુરતાને કારણે વિશેષ કાવ્યમય બન્યો છે.

‘ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત્ર’ એ મહાભારત કે પુરાણોની બરાબરી કરી શકે એવો ૩૬,૦૦૦થી વધુ શ્લોકમાં લખાયેલો હેમચંદ્રાચાર્યે રચિત મહાન ગ્રંથ છે. કુમારપાળની વિનંતીથી લખાયેલો આ ગ્રંથ એમને કહાકવિનું બિરુદ અપાવે છે. ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ એટલે ૬૩ શલાકા પુરુષોનાં ચરિત્ર. ઋષભદેવથી માંડીને મહાવીર સ્વામી સુધીના એવીસ તીર્થંકરો, ભરત, સમર, સન્તકુમાર, મધવા વગેરે બાર ચક્રવર્તીઓ । રામ, કૃષ્ણ વિ. નવ વાસુદેવ; લક્ષ્મણ બાલક વિ. નવ બાલદેવ; રાવણ, જરાસંધ વગેરે નવ પ્રતિવાસુદેવ એમ મળીને ૬૩ શલાકા પુરુષોનાં ચરિત્ર આ કાવ્યગ્રંથમાં આલેખાયાં છે. જે જે મહાપુરુષોના મોક્ષ વિશે સંદેહ નથી એવા પ્રભાવક પુરુષોને શલાકા પુરુષ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

આ મહાકાવ્યની રચના દસ પર્વમાં કરવામાં આવી છે. પ્રથમ પર્વમાં ઋષભદેવ તીર્થંકર અને ભરત ચક્રવર્તી અને છેલ્લા દસમા પર્વમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું ચરિત્ર સવિગત નિરૂપાયું છે. મહાસાગર જેવા આ ગ્રંથમાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર, નાની મોટી પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધાર્મિક, સામાજિક ઉત્સવો, રીતરિવાજો; વગેરેનું તાદશ નિરૂપણ થયું છે. જંદ અલંકાર વિ. સહિત કાવ્યશાસ્ત્રની અને શબ્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ આ મહાકાવ્ય અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. એમાંથી જૈન ધર્મ, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન પરંપરાનો ગહન પરિચય મળી રહે છે. કવિના સમકાલીન ગુજરાતના જીવનનું પ્રતિબિંબ આપતો આ ગ્રંથ હેમચંદ્રાચાર્યની ઉત્તરાવસ્થાનો ગ્રંથ છે. ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ની રચના કર્યા પછી હેમચંદ્રાચાર્યે સુધર્માસ્વામીની પાટે આવેલા જંબુસ્વામીથી શરૂ કરી વળસ્વામી સુધીના સાધુઓનાં ચરિત્રો ‘પરિશિષ્ટપર્વ’ માં આપ્યાં છે. આથી એ જ શૈલીએ પર્વ આગળ ચાલતું હોવાથી કવિએ એને એ મહાકાવ્યના પરિશિષ્ટપર્વ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે કુમારપાળ મહારાજ માટે ‘યોગશાસ્ત્ર’ નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી અને કુમારપાળની વિનંતીથી જ આ ગ્રંથ લખાયો છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’માં હેમચંદ્રાચાર્યે યોગના વિષયનું સરળ, રોચક અને વિવિધ દૃષ્ટાંતો સહિત નિરૂપણ કર્યું છે. એમાં એમણે પતંજલિના યોગસૂત્રમાં દર્શાવેલા અષ્ટાંગ યોગનો સાધુઓનાં મહાત્મ તથા ગૃહસ્થનાં બાર વ્રતોની સાથે સમન્વય કર્યો છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’ ગ્રંથ કુમારપાળ રાજાને એટલો ગમી ગયો હતો કે પોતાના જીવનના અંતકાળ સુધી એમણે નિયમ કર્યો હતો કે સવારના વહેલા જોડી જ્યાં સુધી યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથનો પૂરો સ્વાધ્યાયપાઠ ન થાય ત્યાં સુધી પોતે દંતધાવનાદિ પ્રાતઃકર્યો કરવાં નહીં. આ ઉપરાંત કવિએ લખેલી પણ આજે મળતી નથી તેની કૃતિઓમાં ‘વીતરાગસ્તોત્ર’, ‘મહાદેવસ્તોત્ર’, ‘સકલાહંતસ્તોત્ર’ વિ. ગણી શકાય. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના સમર્થ પુરોગામી મહાન જ્ઞાનાચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર કરતાં ઇટલીક કૃતિઓમાં વધુ સામર્થ્ય દાખવ્યું છે. આમ જતાં સિદ્ધસેન દિવાકર પાસે પોતે કંઈ જ નથી એવી નમ્રતા તેઓ ધરાવતા હતા. સિદ્ધ-

સેન દિવાકરે રચેલી સ્તુતિઓ વિષે લખતાં એમણે કહ્યું : “ સિદ્ધ-
સેન દિવાકરની સ્તુતિઓ મહાન અર્થબુદ્ધિ છે. જ્યારે મારી સ્તુતિ-
ઓ તો અશિક્ષિતની આલાપકલા જેવી છે ” પોતે રચેલા ‘સિદ્ધ-
હેમચંદ્રાનુશાસન’ની ટીકામાં પણ સિદ્ધસેન દિવાકરને મહાકવિ,
મહાન તાર્કિક, મલ્લવાદી, શ્રેષ્ઠ સંગ્રહકાર, ઉમાસ્વાતિ અને ઉત્તમ
વ્યાખ્યાનકાર તરીકે જિનભદ્ર શ્રમાશ્રમણને ગણાવી પોતાના પુરો-
ગામીઓની શ્રેષ્ઠતા જ સ્વીકારી છે.

‘કુમારપાલપ્રબંધ’ના એક પ્રસંગમાં વર્ણવાયું છે કે હેમચંદ્રા-
ચાર્ય કુમારપાળ રાજા સાથે શંત્રુજય તીર્થની યાત્રાએ ગયા હતા.
ત્યાં તેમણે ઋષભદેવ સમક્ષ ધનપાલ કવિએ બનાવેલી ગાથાઓ બોલી
ભગવાનની સ્તુતિ કરી. કુમારપાળે કહ્યું : ‘આપના લખેલા ગ્રંથની
સુંદર સ્તુતિને જલ્દે આમ કેમ? આપ ધારો તો અત્યારે સુંદર
નવી સ્તુતિ બનાવી શકો એમ છો.’ હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું : ‘ધનપાલની
સ્તુતિ લઙ્કાત્માવધી જેવી સભર છે એવી મારી સ્તુતિ નથી.’
વસ્તુતઃ હેમચંદ્રાચાર્યે આ પ્રસંગે માત્ર પોતાની લઘુતાની વાત કરી
વિનમ્રતા જ વ્યક્ત કરી હતી.

હેમચંદ્રાચાર્ય યુવાન વયે આચાર્ય થયા હતા અને આચાર્ય
તરીકેના એમના લાંબા સાધુજીવન દરમિયાન અનેક વ્યક્તિઓએ
એમને હાથે દીક્ષા લીધી હતી. એમના વિશાળ શિષ્ય સમુદાયમાં
ઘણા તેજસ્વી સાધુઓ હતા. તેજસ્વી ગુરુના શિષ્યોમાં તેજસ્વિતા
આવે એ સહજ છે. એમના કેટલાયે શિષ્યોને એમના હાથે ગણિતની
અથવા આચાર્યની પદવી અપાઈ હતી. એમના શિષ્યોમાં રામચંદ્ર-
સૂરિ સૌથી મુખ્ય હતા. રામચંદ્રસૂરિએ ‘નલવિલાસ’ નામનું મૌલિક
નાટક અને ‘પ્રબંધશતક’ નામના ગ્રંથમાં સો પ્રબંધ લખ્યા છે,
અને બીજા એક ગુરુબંધુ ગુણચંદ્રસૂરિની સાથે મળીને ‘નાટ્યદર્પણ’
નો અલંકારશાસ્ત્રનો મહત્વનો ગ્રંથ લખ્યો છે. બાલચંદ્રસૂરિ ‘સ્નાત-
રસ્યા’ મહેન્દ્રસૂરિએ ‘અનેકાર્થ’ સંગ્રહ, પર ટીકા’ લખી છે. ઉદય-
ચંદ્રગણિ મહાન વૈયાકરણી હતા. વર્ધમાનગણિ, દેવચંદ્રમુનિ વિ.
તેજસ્વી જ્ઞાની સાધુઓથી તેમનું શિષ્યમંડળ તેજસ્વી હતું.

હેમચંદ્રાચાર્યની જીવનયાત્રા સુદીર્ઘ હતી, ૮૪ વર્ષની તેમની
ઉંમર થઈ હતી. આવા સંયમી-જ્ઞાની તપસ્વીએ પોતાનો અંતસમય
બાણીને છ માસ અગાઉ ગુરુબંધુ પ્રણમ્નસૂરિને તેની બાજુ કરી હતી,
અને કુમારપાળરાજાને વાત કરી શોક ન કરવા જણાવ્યું હતું.
છેલ્લા દિવસોમાં અનશનવ્રત અંગીકાર કરી ક્ષમાયાચના કરી સંવત
૧૨૨૯ (ઈ.સ. ૧૧૭૩)માં ૮૪ વર્ષની વયે પાટણમાં તેઓ કાળ-
ધર્મ પામ્યા. એમના અગ્નિસંસ્કાર વખતે કુમારપાળ મહારાજા ઉપ-
સ્થિત રહ્યા હતા. અને એમણે અને હજારો લોકોએ એમની ચિતાની
ભસ્મ લઈ પોતાના કપાળે તિલક કર્યું હતું.

હેમચંદ્રાચાર્યને ‘કળિકાળસર્વજ્ઞ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.
હેમચંદ્રાચાર્યની અપરિમિત જ્ઞાનશક્તિથી મોહિત થઈ તેમના સમયના

સર્વ વિદ્વાનોએ એકત્ર થઈને ‘કળિકાળ સર્વજ્ઞ’ એવું બિરુદ એમને
આપ્યું હતું. તેમના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાંના એમના કાર્ય માટે
ભિન્ન ભિન્ન વિશેષણો પ્રયોજવા કરતાં ‘કળિકાળસર્વજ્ઞ’ એ એક
જ વિશેષણમાં તેમના તમામ મહાન ગુણો સમાઈ જાય છે. (પરિચય
પુસ્તકમાંથી ટૂંકાવીને સાભાર)

વ્યાકરણાચાર્ય આચાર્ય શ્રી વિજયહેમચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ.સા.

નિશાળમાં જન્મની સાથે ધાર્મિક સંસ્કાર મેળવનાર ડોઈ
ભાગ્યશાળીને જ આવા સંસ્કારો મળે છે, જે સંસ્કારોનો સુયોગ
ભાઈ હસમુખને જન્મની સાથે જ મળ્યો હતો. પિતાનું નામ હીરા-
ભાઈ અને માતાનું નામ પ્રભાવતીબેન. બંને ઘણા જ ધાર્મિક
સંસ્કારોથી રંગાયેલ હતાં. મૂળ વતની જંબુસર પાસે અણખી ગામ.
ત્યાં તેમનાં માતાપિતા દીપચંદ શેઠ અને ડાહીબેનને ડોઈ ન ઓળ-
ખતું હોય તેવું નહીં—પોતાનો દયાળુ અને લાગણીભર્યો સ્વભાવ
તો એવો કે પોતાના આંગણે આવેલાને કદી નિરાશ કરતાં નહીં.
આખા ગામમાં જૈન કુટુંબનું ઘર એક જ છતાં પણ નિત્યકર્મમાં
પૂજા, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ વગેરે કરવાનું કદી ચૂકતા નહીં. હીરાભાઈ
લગ્ન પછી થોડો સમય અમદાવાદ રહ્યા હતા. બાદ સાબરમતીમાં
આવીને સ્થિર થયેલા. અહીં દેરાસર—ઉપાશ્રય નજીક હોવાથી
ધાર્મિક સંસ્કાર સારા પ્રમાણમાં મળ્યા. વિ. સં. ૧૯૨૨ના પોષ
વદિ પૂનમે જન્મધારણ. હસમુખને બે ભાઈઓ અને બે બહેનો
હતાં. તેમાં ઉંદુબેન અને ધનસુખભાઈ એ બે મોટાં અને હંસાબેન
તથા પ્રવીણકુમાર તે બંને નાનાં. નાની ઉંમરથી જ ભાઈ હસમુખને
ધર્મની રુચિ ઘણી. બુદ્ધિ પણ ઘણી જ સરળ. સહેલાઈથી સમજી
જાય. રમવા કરતાં ભણવાનું વધુ ગમે. માતા-પિતા દ્વારા અને
પૂજ્યશ્રી ગુરુ ભગવંતોના સમાગમથી જીવનમાં ધર્મના સંસ્કારોનું
સિંચન થયું.

વિ. સં. ૨૦૦૨માં પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયજનમૂર્તિસૂરીશ્વરજી
મહારાજ, પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી દેવવિજયજી મહારાજ આદિ ચાતુર્માસ
માટે સાબરમતી પધારતાં ભાઈ હસમુખ તેઓના પરિચયમાં આવ્યા
અને ધર્મના રંગે વિશેષ રંગાવા. વિ. સં. ૨૦૦૩માં શાસનસમ્રાટ
શ્રી વિજયનેમીસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયોદયસૂરી-
શ્વરજી મહારાજ, પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયનંદનસૂરીશ્વરજી મહારાજ
આદિ ચાતુર્માસ રહ્યા. તે સમયે પણ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મેરુવિજયજી
મહારાજ, પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી દેવવિજયજી મહારાજના સમાગમ
અને ઉપદેશથી ત્યાગ—વૈરાગ્યનો રંગ લાગ્યો. ધાર્મિક અભ્યાસમાં
પ્રગતિ કરી; અગિયાર વર્ષની વયે તો સ્કૂલ છોડી તે બંને મુનિ-
રાજો સાથે અમદાવાદમાં હુણસાવાડામાં ચાતુર્માસ રહી પ્રકરણ—
કર્મગ્રંથ તથા સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. વિ. સં. ૨૦૦૬ મહાવર્ષ
ના રોજ કોઠ (ગાંગડ) મુકામે માતા-પિતા, દાદા-દાદી વગેરે,

વિશાલ પરિવારની હાજરીમાં ખૂબ જ ધામધૂમપૂર્વક પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મેરુવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી દેવવિજયજી મહારાજના શિષ્ય હેમચંદ્રવિજયજી ગ્રન્થા, વય બાલ છતાં સ્થિરતા અને ગંભીરતા દાખલા રૂપે હતી. કલાકાંના કલાકો અભ્યાસમાં મગ્ન રહેતા. તેમની તીવ્ર બુદ્ધિ અને અભ્યાસ કરવાનો ખત જોઈને પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મેરુવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી દેવવિજયજી મહારાજે શાળીજી પાસે પાણિની વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો. વ્યાકરણની સાથેસાથ ન્યાય, સાહિત્ય તથા આગમ ગ્રંથોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. અભ્યાસ પાઠો થાય તે ધરાદાયી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદની પરીક્ષા આપવી શરૂ કરી. સિદ્ધાંત કૌમુદી, મહાભાષ્ય, પ્રોઠ મનોરમા, લઘુશબ્દેન્દુશેખર, પરિભાષેન્દુ શેખર, વાકચંદીપ વૈયાકરણ, ભૂષણસાર વગેરે વ્યાકરણના તથા મુક્તાવલી પ્રશ્ન સ્લક્ષણી સિદ્ધાંત, ત્યુત્પત્તિવાદ, કુસુમાંજલી વગેરે ન્યાયના અને સાહિત્યના પ્રોઠ ગ્રંથોનો અભ્યાસ બાર વર્ષ સુધી કર્યો. પ્રથમા મધ્યમા, શાસ્ત્રી અને અંતે વ્યાકરણાચાર્યની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. નવ્યન્યાયમાં કલકત્તાની પ્રથમ મધ્યમાની પરીક્ષા આપી ઉત્તીર્ણ થયા. તેમના વ્યાકરણ-ન્યાયના અભ્યાસ સાથે આગમદિનો અભ્યાસ, ત્યાગ, તપશ્ચર્યા, વિનયશીલતા અને ગાંભીર્ય આદિ ગુણોની સુવાસ પણ સમુદાયમાં વિસ્તરેલી છે. આ બધી યોગ્યતા જોઈ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ ભગવતી-સૂત્રના યોગોદ્વહન કરાવવા પૂર્વક વિ. સં. ૨૦૨૩ કારતક વદ ૬ ના સુરત મુકામે ગણિપદ અને વિ. સં. ૨૦૨૪ વૈશાખ સુદિ ૧૦ ના પાલીતાણા મુકામે પંન્યાસપદ મહોત્સવપૂર્વક અર્પણ કર્યું. મહોત્સવપૂર્વક ઉપાધ્યાયપદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૨૦૦૬ માં સાદરી (રાજસ્થાન) મુકામે તેઓશ્રીના હંસાબેનની દીક્ષા મહોત્સવપૂર્વક થઈ જેઓ સાધ્વીજી શ્રી ચારિત્રીજીના શિષ્યા સાધ્વીજી શ્રી હેમલતાશ્રીજીના નામે જ્ઞાનધ્યાનમાં તલ્લીન રહી નિર્મળ સંયમ આરાધી રહ્યાં છે. તેઓના માતાશ્રી પ્રભાવતીબહેને પણ તીવ્ર વૈરાગ્ય પૂર્વક વિ. સં. ૨૦૧૨ માં અમદાવાદ મુકામે દીક્ષા લીધી જેઓ સાધ્વીજી શ્રી ચારિત્રીજીનાં શિષ્યા સાધ્વીજીશ્રી પદ્મલતાશ્રીજીના નામે ખૂબ તનમયતાપૂર્વક સંયમ આરાધી રહ્યાં છે અને તપમાં વિશેષ આગળ વધી રહ્યાં છે. ૮૪ મી યોગી તો તેમણે જૈન પૂર્વક કરી હતી. તેમના નાનાભાઈ પ્રવીણકુમારે નાનપણમાં સુરત મુકામે વિ. સં. ૨૦૧૭ માં માગશર સુદિ ૬ ના દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો, જેઓ હેમચંદ્રવિજયજી મહારાજના શિષ્ય મુનિશ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી ગ્રન્થા. તેઓ સારા અભ્યાસી, શાસનની ધગશવાળા અને વિદ્વાન વ્યાખ્યાનકાર છે.

શાસનસમ્રાટ શ્રી વિજયમહેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીનો સમુદાય વિદ્વતા, ચારિત્ર્યશીલતા અને શાસનપ્રભાવકતાની દૃષ્ટિએ ખીન્ન બધા જ સમુદાયો કરતાં જૈન શાસનમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

શાસનસમ્રાટશ્રી તથા તેઓશ્રીના વિશાળ શિષ્ય-પ્રશિષ્ય સમુદાયે છેલ્લાં ૬૦-૭૦ વર્ષના ગાળામાં જૈનશાસનમાં પોતાના

ઉપદેશથી કરાવેલા ભગીરથ કાર્યોએ એક નવો ઇતિહાસ સંજોઈ છે. ગ્રંથલેખનનું, ગ્રંથરચના, ગ્રંથ પ્રકાશન, તીર્થોદ્ધાર, અંજન શલાકા, પ્રતિષ્ઠા, ઉપવાન, ઉવાપન છરી પાળતા સંઘો, વ્યાખ્યાન, દીક્ષા, ગણિ - પંન્યાસ ઉપાધ્યાય અને આચાર્ય પદ પ્રદાન-આ બધાં શાસનપ્રભાવનાનાં અંગોમાં નવો ઉત્સાહ, સૂઝ અને પ્રેરણા આપી નવતર સંસ્કારની સ્થાપના કરી છે.

શાસનસમ્રાટશ્રીના પદાલંકાર શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી - કે જેઓએ પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન અનેકાનેક કાર્યો કરી-કરાવી પોતાની વિરાટ કાર્યશક્તિના જગતને દર્શન કરાવ્યાં છે, જેઓના સચોટ ઉપદેશ અને ભગીરથ પુરુષાર્થથી પાલીતાણા શત્રુંજયગિરિરાજની તળેટીમાં ઐતિહાસિક શિલ્પ સ્થાપત્યના અદ્ભુત નમૂનારૂપ કળા કારીગરીથી બેનમૂન શ્રી કેસરિયાજી વ્રતપરંપરાપ્રાસાદ નામનું ચૈત્ય પોતાના ઉત્તુંગ શિખરોથી આકાશની સાથે વાતો કરતું શાભી રહ્યું છે, તેઓના પદધર પરમ સૌમ્યમૂર્તિ આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજનાં શિષ્યરત્ન વ્યાકરણાચાર્ય શાસ્ત્રવિશારદ કાવ્ય જ્ઞાવિદ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજય હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે બાલ્યવયમાં સંયમ સ્વીકારી વિનય-વિવેક અને સમર્પણભાવથી શુદ્ધ ચારિત્ર્ય પાલનપૂર્વક ન્યાય-વ્યાકરણ-સાહિત્ય તથા આગમ શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી સારી એવી પ્રગતિ સાધી છે.

શ્રી ભગવતીસૂત્રના યોગોદ્વહન-પૂર્વક સ. ૨૦૨૩ માં સુરત મુકામે પોતાના દાદાગુરુ આચાર્યશ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદહસ્તે ગણિપદથી અલંકૃત બની ઉત્તરોત્તર પંન્યાસ-ઉપાધ્યાયપદ પ્રાપ્ત કરી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર મુંબઈ વગેરે સ્થાનોમાં વિચરી અનેક આત્માઓને ધર્મ માર્ગે વાળી રહ્યા છે. તેમની આચાર્યપદવી અમદાવાદ-મુકામે શાસનસમ્રાટશ્રીના સમુદાયના દશ આચાર્યભગવંતો પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રી-વિજયમોતીભદ્રસૂરિ, પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયમેરુપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિની શુભનિશામાં સમર્થ વિદ્વાન આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મધુરંધરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા મુનિશ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી મહારાજના અવિરત પ્રયાસથી ભવ્યાતિભવ્ય મહોત્સવપૂર્વક વર્ષો સુધી યાદ રહે તેવી રીતે નગરશેઠના વંડામાં સં. ૨૦૩૩ મહા સુદિ ૧૦ ના દિવસે થઈ હતી.

તેઓનાં બહેન-બા - ભાઈ અને પિતાએ પણ સંયમમાર્ગે સ્વીકાર્યો છે, જેઓ અનુક્રમે સાધ્વીજીશ્રી હેમલતાશ્રીજી, સાધ્વીજીશ્રી પદ્મલતાશ્રીજી મ., મુનિરાજશ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી મહારાજ અને મુનિરાજ શ્રી હીરવિજયજી મહારાજના નામે તપ-ત્યાગ અને સંયમની આરાધના કરી સ્વપર ઉપકાર સાધી રહ્યા છે, આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજે વ્યાકરણાચાર્યની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરી છે. તેઓએ પૂજ્યપાદ ગુરુભગવંતો તથા મૈથિલ વિદ્વાનો પાસે સ્થિરતાપૂર્વક શાસ્ત્રોનું જીંઘુ અધ્યયન કર્યું છે. પોતાની અદારેક વર્ષની ઉંમરમાં રચેલ

રાણુકપુરના ઇતિહાસને તથા તેમાં જીજ્ઞાસા, પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવને વર્ણવતું ‘કીર્તિક્લોલ કાવ્ય’ નામનું કાવ્ય સંસ્કૃત કાવ્ય જગતમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. તેઓએ સંસ્કૃત - પ્રાકૃત અને ગુજરાતીમાં અનેક પદ્યો રચ્યાં છે.

તેઓશ્રીએ તાજેતરમાં સંપાદિત કરી પ્રકાશિત કરેલ ‘અભિધાન ચિન્તામણિ’ સ્વોપદીટીકા સહિતનો કોશ વિદ્વજ્જગતમાં પ્રશંસાપાત્ર બનેલ છે.

વિદ્વાતાની સાથે ભગવતીજી વગેરે આગમ ગ્રંથો ઉપર મનનીય - સરળ અને બોધક વ્યાખ્યાન આપવાની તેમની શક્તિ નિરાળી છે. સં. ૨૦૩૬ની સાલમાં સુરેન્દ્રનગરમાં એઓના ગુરુમહારાજશ્રી પૂ. આચાર્યશ્રી દેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા તેઓની નિશ્ચામાં મુનિશ્રી કુન્દકુન્દવિજયજી મહારાજ તથા મુનિશ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી મહારાજના જીજ્ઞાસા ગણિપદ પ્રદાન મહોત્સવે સુરેન્દ્રનગરના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં એક સોનેરી પૃષ્ઠ ઉમેર્યું છે. આવા વિદ્વાન આચાર્યશ્રી પ્રત્યે જૈન શાસન સેવાની અભિલાષા વ્યક્ત કરી વિરમીએ છીએ.

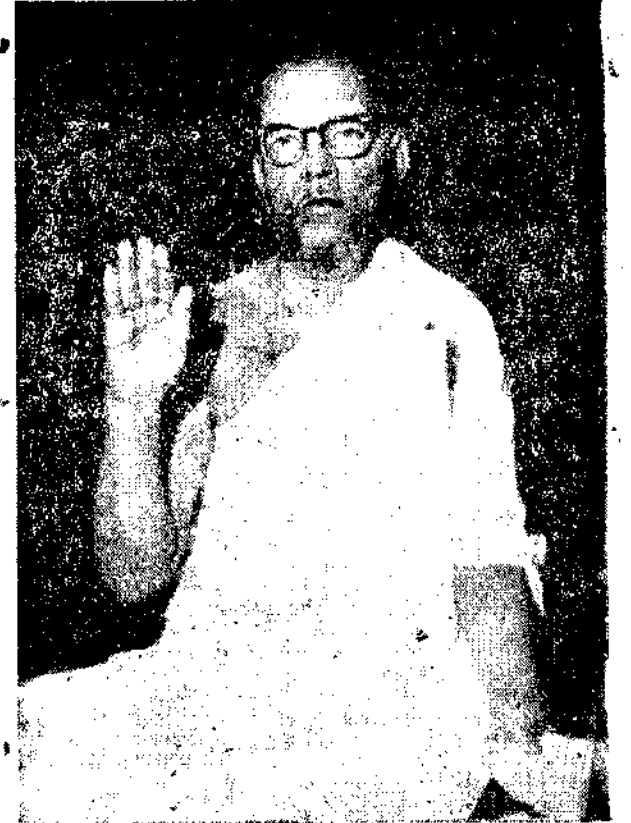
આચાર્યશ્રી હેમસાગરસૂરિજી

સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં સિદ્ધગિરિજીના નજીકના જીરા ગામ નિવાસી દોશી દેવચંદ પુરુષોત્તમ અને શીલશાલિની ઝમકબેનના સુપુત્ર શ્રી હીરાચંદલાઈનો ૧૯૧૧ વૈશાખ સુદ ૮ના શુભ દિને જન્મ થયો. વ્યવહારિક શિક્ષણ, ધાર્મિક શિક્ષણ અને સંસ્કાર માટેના સુરતના નિવાસસ્થાન દરમ્યાન આગમોદ્ધારક શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજનો સમાગમ થવાથી ધર્માતુરાગી સંસ્કારને વેગ મળ્યો. અને સં. ૧૯૨૧માં દેવચંદલાઈએ આગમોદ્ધારકશ્રી પાસે અલ્પભગવંતમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી મુનિશ્રી દેવસાગરજી કહેવાયા. વારસાગત ધાર્મિક સંસ્કારને કારણે સંવત ૧૯૨૪ના વૈશાખ સુદ એકાદશીને દિવસે હીરાચંદલાઈ અને લઘુચંદુએ અમદાવાદમાં પ. પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રી પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી મુનિશ્રી હેમસાગરજી તથા મુનિશ્રી અમરેન્દસાગરજી તરીકે જાહેર થયા. સતત ગુરુકુલવાસમાં રહીને ગ્રંથજ્ઞ - આસેવન - શિક્ષા - વ્યાકરણ - કાવ્યસાહિત્ય - ન્યાય - આગમોદ્ધારકશ્રીના યથાશક્તિ અધ્યયન કરી સં. ૧૯૬૬ આસો વદિ પોળે પ. પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીના શુભહસ્તે પંચાસપદ અને ૨૦૦૭ માં મહા શુકલ ત્રયોદશીના દિને સ્વ. પ. પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય મહારાજશ્રી માણિકચસાગરસૂરિજીના વરહસ્તે સુરતનગરે આચાર્યપદ પર આરૂઢ થયા.

પ. પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીનાં આગમ વિષયનાં પ્રવચનોના-વ્યાખ્યાનોના અવતરણોની પ્રેસકોપીઓ કરાવી અને કોણી ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫ રૂપે છપાવી. તેમ જ ‘સિદ્ધયક’ પાક્ષિક પેપરમાં સંપાદન કરાવ્યાં. આ ઉપરાંત ભગવતીજીના આઠમા શતકનાં વ્યાખ્યાનો, ઉપદેશમાલાની દોઢટી ટીકાની પ્રેસ કોપી, જૂની હસ્તલિખિત

પ્રતિઓનું યથાશક્ય સંશોધન સંપાદન, વિમલસૂરિ રચિત પ્રા. પદ્મચરિત્ર જૈન મહારામાયજીનો સંપૂર્ણ અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રાકૃત ઉપદેશક મહાગ્રંથ જે હરિવદ્ધાચાર્ય રચિત છે તેનો અનુવાદ, રત્નપ્રભસૂરિએ રચેલ ૧૧૧૫૦ શ્લોકપ્રમાણુ પ્રાકૃત ઉપદેશમાળાનો અનુવાદ, તેમ જ મહાનિશીથ સૂત્ર સુસદ્ધ કથા - પૂર્વાચાર્ય કૃત અંતિમ - સાધના - સાધુ સાધ્વીઓના ક્રિયામૂલો વિ. છપાવી પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

કપડવંજમાં અંજન-શત્રુકા પ્રતિષ્ઠા, વેજલપુર (પંચમહાલ જિ.) સિદ્ધયક મંદિરની પ્રતિષ્ઠા, સિદ્ધાયલજીની મોતીયા શેઠની ટૂંકમાં તથા આગમ મંદિરના સિદ્ધયક, ગણુધર મંદિરના બુધિગૃહમાં અનેક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તથા આરીસા ભુવનમાં પ્રતિષ્ઠા - મહોત્સવાદિ કરાવી, સ્વ-પર કલ્યાણ સાધી રહ્યા છે. સાગર સમુદાયના લગભગ ૫૦૦ સાધુ-સાધ્વીઓના નાયક વર્તમાન ગચ્છાધિપતિ પૂ. આચાર્યદેવશ્રી હેમસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે જે આ ભગીરથ પ્રયત્ને કઠિનમાં કઠિન ગ્રંથોના અનુવાદ કરી જૈન સમાજ ઉપર વિપુલ ઉપકાર કર્યો છે.

પૂજ્ય પ્રવચન પ્રભાવક
આચાર્યશ્રીમદ્ વિજયભુવનસૂરીશ્વરજી
મહારાજશ્રી

શ્રી મયણાશ્રીજી (સૂર્યશિશુ) મહારાજ

શ્રી તપગચ્છ સંઘનાં અનેક વિદ્વાન સાધ્વીજી મહારાજો વૈકી સાહિત્યરતના, કલકવયિત્રી, વિશદવ્યાખ્યાત્રી, સાહિત્યકલાભારતી, પૂજ્ય મયણાશ્રીજી (સૂર્યશિશુ) મહારાજ તેમાંના જ એક સાધ્વી-રત્ન છે. એ રત્નના સર્જનહાર સુરતના પ્રખર ઝવેરી પિતા શ્રીયુત જીવણચંદ દયાચંદ મસજી અને માતા શ્રીમતી શુભાળબેન મૂળચંદ ઝવેરી હતાં. બચપણથી જ સંસ્કારના ચમકારની રેખા મુખપર ચમકવા વિના રહેતી ન હતી. મા-બાપના ખૂબ જ લાડ-પ્રેમ છતાં આત્મવિકાસને અંખતાં પૂર્વ જન્મ સંસ્કાર અને ઋણાનુ-બંધના સંબંધે પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી આગમોદ્ધારક આચાર્યદેવશ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના સચુદાયના વર્તમાન ગચ્છાધિપતિ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી હેમસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ના આજ્ઞાનિર્દેશ પૂજ્ય સૂર્યકાંતાશ્રીજી મ. ના દર્શને દિવ ડોલી બેઠ્યું.

દીક્ષાની અનુશા મળી ગઈ. ઝુકાળી નૈવા શ્રી મહાવીરપ્રમુતા શાસનને ચરણે, મીનાક્ષીબેન મટી સાધ્વી મયણાશ્રીજી જન્યાં. વાંચનની સાધનામાં જ્ઞાનની ઉપાસના કરતાં ધાર્મિક સાહિત્યની આરાધનાનો પ્રારંભ કર્યો. બાણે ત્રિવેણી અંગમ। વાંચનનો પણ એટલો જ રસ. જીવનનાં સત્યોને, ધર્મનાં તથ્યોને શોધતો તેમનો આત્મા। મનોમંથન કરતું એમનું ચિંતન। એ સહુનો સાર એ આવ્યો કે સહુએ તેઓને શ્રી સૂર્યશિશુ તરીકે નવાબ્યાં.

સાહિત્યપંથે ગતિ, તે શ્વેતાચ્છર તપગચ્છ હૈન સાધ્વીજીઓ

માટે કઠણ હતી. પૂ. સાધ્વીજી મહારાજોમાં પ્રવચન અને સાહિત્ય સર્જન તરફ પ્રાયઃ તેમનાં પ્રયાણ પ્રથમ જ હતાં. તે પ્રતિ વિરોધ-અવરોધ ઊભા થયા છતાં બહુજનના કિતને માટે બહુજનના સુખને માટે જાતે આત્મવિકાસ સાધી જનગણને પણ કંઈક આપવું, સંસારના અસંસ્કૃત જીવનને સંસ્કૃત કરવા માટે કંઈક કરવું જ. એવી શ્રદ્ધા સાથે તેઓ મક્કમ રહ્યાં. આત્માનો પ્રખર અવાજ વીરશાસનના પ્રચારની તમન્ના અને અનેકમાં ધર્મસંસ્કારો રેડવાની પ્રયત્ન લાવના સાથે વિરોધોને પણ હસતે મોઢે, સમતા-પૂર્વક સર્જાને કાર્ય પોતાનું ચાલુ રાખ્યું. અંતે કથા, વાર્તા, નવલિકા, લેખિક દુયકા, કાવ્ય, પ્રવચન, વગેરેના પ્રકાશનની માંગ થવા લાગી. અંતે એક પછી એક ૩૨ પુસ્તકોનાં પ્રકાશન થયાં. અને ૩૩મું પુસ્તક “જીપનાં મોતી” નામે તેઓના નિશ્ચાયની ગતાવધાની શ્રી શુભોદયાશ્રીજી (દર્શક) તથા શ્રી અમિતગુણાશ્રીજી (અમીરસ) પ્રકાશિત કર્યું છે, જેમાં પૂ. સૂર્યશિશુ મ. ના જીવનની ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે.

૨૨ વર્ષની સંયમ સાધનામાં કેવળ લખી બેસ્યું છે એટલું જ નહીં; માસકામણ - વરસીતપ - સેળ ઉપવાસ - પંદર ઉપવાસ આદિ અનેક તપશ્ચર્યાની પણ અજોડ સાધના કરી છે. શ્રી વીરનો સંદેશ પહોંચાડવા ગુજરાતના બધા પ્રાંતો - ગુજરાત - કર્ણ - અને વળી ભારતના ઘણા પ્રદેશોમાં વિહાર કરી ભવ્યજનોને બગૃત કર્યા છે.

મુનિશ્રી સિદ્ધસેનવિજયજી

પૂ. આચાર્યદેવ ધર્મધુરંધરસૂરીશ્વરજીના શિષ્યશ્રી મુનિશ્રી સિદ્ધસેનવિજયજી ગામ : રાજપૂર - મહાવદ - ૧૩ દક્ષિણ વાલીતાણામાં. વડીદક્ષિણા નેત્રવદિ ૭. ધાર્મિક અભ્યાસ છ કર્મગ્રંથ - હેમ લણ વ્યાકરણ રચનાથ કાવ્ય, ચાર પ્રકરણ, સંસ્કૃત બે શુક, બેનંજય નામમાલાના શ્લોકો, વીતરાગ સ્તોત્ર, પંડિતજી જગન્નનાથ પાસે મહુવાના ચાતુર્માસમાં બન્ધકુમાર ચરિત્રનું વાંચન કર્યું છે. તપશ્ચર્યામાં બેથી ત્રણ વખત આઠ ઉપવાસ કર્યા છે. પૂ. આચાર્યદેવ ધર્મધુરંધરસૂરીશ્વરજી તથા પૂ. આ. દેવ નીતિપ્રસૂરીશ્વરજીની પાસે ઉત્તરાખ્યયનસૂત્ર તથા આચારંગ સૂત્રના યોગો વહત કર્યા. તથા કંપસૂત્ર - સત્ત આયોગિત - મહાનીશીથ સૂત્રના યોગ પૂ. આ. દેવ દેવ-સૂરીશ્વરજી તથા પૂ. આ. દેવ હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી તથા સૂર્યકાંત - ઠાણાંગ - સમવાયોગ સૂત્રના યોગો પણ તેમની પાસે કર્યા છે.

મુનિ શ્રી દાનવિજયજીની નિશ્રામાં

ઉપધાન તપ માળા રોપણ મહોત્સવ - એક યાદગાર સંભારણું.

પ. પૂજ્ય શાસનસમ્રાટ શ્રીમદ્ વિજયનેમીસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના પદધર પ. પૂ. આ. મ. શ્રીમદ્ વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબના શિષ્યરત્ન પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી દાનવિજયજી મહારાજ સાહેબની નિશ્રામાં થોડા સમય પહેલાં જ સુરેન્દ્રનગર મુકામે જૈન સ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક તપાગચ્છ સંઘના ઉપક્રમે પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયનંદનસૂરીશ્વરજી મ. સા. પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મ. સા. તથા પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય ધર્મધુરંધરસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબની પુણ્ય સ્મૃતિ નિમિત્તે પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી દાનવિજયની પ્રેરણાથી ઉપધાનતપ માળારોપણનો મંગળ પ્રસંગ શાનદાર રીતે યોજાઈ ગયો. આ મહોત્સવનું શુભ સુદર્ત પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય મેઢપ્રભસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબે ફરમાવ્યું હતું.

આ મહોત્સવમાં ગુજરાત રાજ્યના મા. રાજ્યપાલશ્રી શારદાબેન મુકરજી તથા રાજ્ય સરકારના પંચાયત અને નગરપાલિકાના મંત્રીવર્ગશ્રી ત્રંબકલાલ દવેની હાજરીએ પ્રસંગને અનેરો દીપાવ્યો. સવારના શુભ સમયે શેઠશ્રી કાંતિભાઈ તથા જસુમતીબહેને રાજ્યપાલશ્રીનું તથા મંત્રીશ્રીનું યથાયોગ્યરીતે સ્વાગત કરેલ. મુનિશ્રીએ તપસ્વીઓને ઉદ્વેષ્ટ રીતે વિધિ કરાવી અને બસેનર દ્વારા મિનિટ પ્રથમ માળ પરિધાન કરનાર શેઠશ્રી અનોપચંદ હરિલાલનાં ધર્મપુત્રી અ. સી. શ્રીમતી હીરાબહેનને માળા પરિધાન કરાવવામાં આવી અને તે પછી ક્રમ પ્રમાણે માળારોપણનાં મંગલ દરયો એક પછી એક સર્જાતાં રહ્યાં.

ઉપધાનતપનો પ્રસંગ જૈનધર્મનો એક વિશિષ્ટ મંગલદારી પ્રસંગ ગણાય છે. આ પ્રસંગમાં ખાસ પધારેલા રાજ્યપાલશ્રી તથા મંત્રીશ્રીએ પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી દાનવિજયજી મહારાજશ્રી પાસે વાસક્ષેપ લઈ મુનિરાજ પાસે આશિષ માંગેલ.

સમારંભના પ્રારંભમાં જ સંઘના પ્રમુખશ્રી કાંતિલાલ રતિલાલ શાહે સંઘની પ્રવૃત્તિનો ચિતાર આપ્યો. સંઘસેવકશ્રી આપાલાલ મનસુખલાલ શાહે પ્રસંગની વિશદ જણવટ કરી ત્યાર બાદ હીરાબેન શાહે અને એક દસ વર્ષની બાળા રૂપાબેન શાહે ગવર્નર-

શ્રીને માળ પહેરાવી ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું. ગવર્નરશ્રીએ ભાવ-વિભાર બની તેમના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે જૈનોમાં આવું મોટું તપ થાય છે અને તેમાં નાનાં બાળકો પણ જોડાયાં છે તે જ ખરેખર તો સાચી સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવે છે. અગ્નિપરીક્ષા જેવા આજના વાતાવરણમાં આજની આવી તપશ્ચર્યાઓ અને આરાધના જરૂર મદદરૂપ થશે. ધર્મ જ માનવીને દુખતા બચાવે છે એ ભાવાર્થમાં એમણે આપેલું પ્રવચન ધણું જ મનનીય હતું. દાનવિજયજી મહારાજશ્રીને પણ ખૂબ જ ધન્યવાદ પાઠવ્યા હતા. પંચ-યતમંત્રીશ્રી ત્રંબકલાલ દવેએ પણ આજના પ્રસંગનો પ્રભાવ સમગ્ર દેશમાં પણ પડશે એવી આશા શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી હતી.

પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી દાનવિજયજી મહારાજે તેમની અનેથી શૈલીમાં જણાવ્યું હતું કે ભારતની આર્યસંસ્કૃતિનાં મૂળ ધણું જ જોડાં છે - વિશ્વમાં દરેક ધર્મનાં મૂલ્યોનો પ્રભાવ વધતો જાય છે. સાચી શાંતિ-સમૃદ્ધિ મંગલ ધર્મના પ્રતાપે જ આવવાની છે એવી હયાધારણ આપતાં ભૂતકાળમાં પણ ડોકિયું કરીને જણાવ્યું હતું કે રાજ્યસચાલન અને ધર્મસંચાલન વચ્ચે યુગોથી સુદૂર સંબંધો ચાલ્યા આવ્યા છે. અકબર બાદશાહને પ્રતિબોધ કરનાર આચાર્યશ્રી હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી જ હતા. કુમારપાળ રાખને કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે જ પ્રતિબોધ કર્યો હતો. ભાવનગરના નરેશ ભાવસિંહજી વગેરેને શાસન સમ્રાટ વિજયનેમીસૂરીશ્વરજી મહારાજે જ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો - અને તેથી જ શ્રમણ ભગવંત મહાવીરની અહિંસાની સરવાણી સમગ્ર વિશ્વને આશ્વાસનરૂપ બની રહી છે.

વર્તમાન સમયમાં જ્યાં જ્યાં હિંસાનું વાતાવરણ છે ત્યાં અહિંસાનો પયગામ પહોંચે તે માટે આપણે સૌ કમર કરીએ. આ બધાં પ્રવચનો દરમ્યાન અનોખું મંગલ વાતાવરણ સર્જાયું હતું. પ્રવચનના અંતે શ્રી ગવર્નરે મુનિશ્રીને અમદાવાદ અંગે આમંત્રણ પાઠવેલ અને ધર્મમાં ખૂબ જ મોટી કાંતિ ફેલાવે તેવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી વિદાય લીધી હતી. સુરેન્દ્રનગરની શીતળ હાથમાં બિજા-વાયેલો આ પ્રસંગ યાદગાર સંભારણું બની ગયું.

ભારતવર્ષ ગણનાપાત્ર જિનમંદિરોમાં આગવું અને અદ્વિતીય સ્થાન બની ચૂકેલું મહેસાણા- નગરનું મહિમાવંત શ્રી સીમંધરસ્વામી જિનમંદિર

૫૦૦ ધનુષ્યના મહાવિરાટકાય અનંતાનંત મહાગુણનિધાન અનંતાનંતની મહામહિમાવંત, મહાઉપકારક, મહાતારક, અનંત કંટુણા સિંધુ દેવાધિદેવ “શ્રી સીમંધરસ્વામીજી” પરમાત્મા ૮૪ ગુણધર ભગવંત, સો કરોડ ૧૦૦,૦૦૦,૦૦,૦૦ પૂજ્ય સાધુ મહારાજો અને સો કરોડ ૧૦૦,૦૦૦,૦૦,૦૦ પૂજ્ય સાધ્વીજી મહારાજના અતિ સુવિશાળ પરિવાર યુક્ત શ્રી જરખદ્રીપના પૂર્વમહાવિદેહ ક્ષેત્રની “શ્રી પુષ્પકલાવતી” નામની પુણ્યવતી આઠમી વિજયમાં સાક્ષાત્ સદેહે વિચરી દેવ નિર્મિત સમવસરણમાં વિરાજિત બની પાંત્રીશ, ગુણ-યુક્ત વાણી દ્વારા સુધાસ્યન્દિની સુમધુર દેશના દર્શને પ્રતિક્ષણે વિશ્વ ઉપર અનંતાનંત મહાઉપકાર કરી રહ્યા છે.

એ અનંતાનંત મહાતારક દેવાધિદેવનું મહાતારક જિનમંદિર નિર્માણ અંગે ૪૫ ફૂટ ખનન કરેલ શુદ્ધ ભૂમિમાં વીર સંવત ૨૪૯૫ ના વૈશાખ કૃષ્ણ સપ્તમીને (૭) ગુરવારના દિને પૂ. પન્યાસપ્રવર શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજ હાલમાં આચાર્યશ્રી ભદ્રંકરસૂરીશ્વરજી મહારાજ (બાપુજી મહારાજના સમુદાયના) અને પૂજ્ય પ્રવર્તક મુનિરાજશ્રી ઇન્દ્રસાગરજી મહારાજશ્રીની શુભ નિશ્રામાં તેમ જ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘના સાંનિધ્યમાં શ્રી શિલાસ્થાપનને મહામંગળ વિધિ વિસા ઓસવાળ જ્ઞાતીય કાંકરિયા ગ્રામીય શ્રાદ્ધ ગુણરત્ન શ્રેષ્ઠી-વર્ધ શ્રીમાન હરખચંદજી શાહ તથા તેમનાં સુપત્ની સુશ્રાવિકાજી શ્રીમતી તારાબહેનના શુભ હસ્તે થયેલ.

મહિમાવંત દેવાધિદેવ શ્રી સીમંધરસ્વામીજી પરમાત્માના અનંતાનંત મહાપુણ્યપ્રભાવે પરમપૂજ્યપાદ આચાર્યદેવશ્રી દેલાસ-સાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબશ્રીના પુણ્યપ્રભાવે તેમ જ શ્રીસંઘના પરમ અભ્યુદયે ત્રણ વર્ષ અત્યંત સમયમાં શિષ્યશાસ્ત્રાનુસાર શક્ય શુદ્ધ જળવવા પૂર્વક શ્રી સીમંધરસ્વામી જિનપ્રાસાદ નિર્માણ કરવામાં આવેલ છે.

જિન પ્રાસાદનું સ્વરૂપ

શ્રી જિનપ્રાસાદ પૂર્વ પશ્ચિમાભિમુખે ૧૫૫ ફૂટ ૩ ઇંચ આયામ, ઉત્તર દક્ષિણ દિશાએ ૬૩ ફૂટ ૯ ઇંચ વિસ્તીર્ણ, ભૂમિ-તળથી શિખરના કળશ સુધી ૧૦૮ ફૂટ, ઉત્તર ધ્વજદંડ ૨૫ ફૂટ ૭ ઇંચ, ઉત્તર અને આયામ વિષ્કમ્બ ૭ ઇંચ, ધ્વજદંડની પાટલી ૮ ઇંચ ૪ દોરા, ઉત્તર ૪ ફૂટ ૩ ઇંચ અને ૧૧ દોરો આયામ અને ૨ ફૂટ ૧ ઇંચ ૪ દોરા વિસ્તીર્ણ.

ચંડોવરનું સ્વરૂપ

ગર્ભગૃહ તથા કોલીમંડપના ચંડોવરમાં દિશાઓના દેવતાઓની ઊભી દશ મૂર્તિઓ - દશદિક્પાલની ઊભી દશ મૂર્તિઓ - ચાર દિશાના ઇન્દ્રોની ઊભી ચાર મૂર્તિઓ મળી કુલ ચોવીશ મૂર્તિઓ - મુખ્ય રંગમંડપના ચંડોવરમાં દેવતાઓની ઊભી અઠ્ઠાવીશ મૂર્તિઓ તેમ જ ઉપર્યુક્ત ૨૪ મૂર્તિઓ મળી કુલ ૫૨ મૂર્તિઓ ૪ ફૂટ ૧૦ ઇંચ ઉત્તર.

કોલીમંડપ અને રંગમંડપનું સ્વરૂપ

રંગમંડપમાં વર્તમાન ચોવીશીના અનંતાનંત મહાતારક પ્રથમ શાસનપતિ દેવાધિદેવશ્રી આદિનાથજી પરમાત્મા, ચારમા શાસનપતિ શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામીજી પરમાત્મા, સોળમા શાસનપતિ શ્રી શાંતિ-નાથજી પરમાત્મા અને ચોવીશમા ચરમ શાસનપતિ “શ્રી મહાવીર સ્વામીજી પરમાત્મા”ની મળીને કુલ ચાર દેવકુલિકાઓ—રંગમંડપના સ્તંભો ઉપર ૫ ફૂટ ૯ ઇંચની ઉત્તર વિદ્યાદેવીઓની આઠ મૂર્તિઓ અને ૭ ફૂટની ઉત્તર સિંહાસન વિરાજિત વિદ્યાદેવીઓની આઠ મૂર્તિઓ.

સાક્ષાત્ દેવલોકથી અવતરિત દેવચિમાન જ ન હોય ! એવું અતિ રમણીય આહ્વાદજનક અનંતતારકશ્રીનું જિનપ્રાસાદ શોભી રહ્યું છે.

આધ્યાત્મિક યુગના પ્રવર્તક સંત પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ

પૂજ્ય શ્રી કાનજી સ્વામી

સદ્ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીનો જન્મ સ્થાનકવાસી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં ઉમરાળા (સૌરાષ્ટ્ર) ગામે વિક્રમ સં. ૧૯૪૨માં થયેલ. બાળપણથી જ જ્યોત્સ્વી, દેરાળી, નિઃશ્ચિંતા કામી હતા તેમ જ નાનપણથી જ કુલપરંપરાથી મળેલ સ્થાનકવાસી અને દેરાળી શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો ગહન અભ્યાસ કરેલ. નિઃશ્ચિંતાની ભાવનાના રંગમાં બાળઅગ્રચારી રહી અને ૨૪ વર્ષની ભરજવાની અવસ્થામાં વિક્રમ સં. ૧૯૭૦માં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લીધી. ત્યાં સાધુપણમાં પાત્ર પોતે ભવમયના દુઃખથી જનનીત બની આત્માના અતીન્દ્રિય આનંદ માટે તલસતા હતા. શ્વેતાંબર-દેરાળી-સ્થાનકવાસી ગ્રંથોનો સંકો વખત વાંચન, મનન, ધોલન કરતા રહ્યા પરંતુ આત્માના અતીન્દ્રિય આનંદનો વિરહ દૂર ન થયો.

જન્મ : વે. સુદી ૨ વિક્રમ સં. ૧૯૪૨
સ્વર્ગવાસ : કા. વ. ૭ , ૨૦૩૭

એવા આનંદના ઝંખનાના કાળમાં વિક્રમ સં. ૧૯૭૮માં એક અદ્ભુત પ્રસંગ બન્યો કે આપશ્રીને દિગમ્બર ધર્મનો એક મહાન ગ્રંથ “શ્રી સમયસાર પરમાગમ” હાથમાં આવ્યો. આ શાસ્ત્ર હાથમાં લઈ પહેલી ગાથા વાંચતાં જ આપશ્રીના સહજ ઉદ્ગાર હતા કે ભાઈ! આ તો અશરીરી (સિદ્ધ) થવાનું શાસ્ત્ર છે. આમ આ શાસ્ત્ર મળતાં પૂજ્યશ્રીની અંતર પરિણતિને અંદર જવાનો વેગ મળ્યો. આપશ્રીએ આત્મ એકાંતમાં જઈ સંકો વખત ગહન અધ્યયન, મનન, ધોલન કર્યું અને જેના માટે તલસતા હતા તે અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રાપ્ત કરી પોતાના ભગવાન આત્માનાં દર્શન કર્યાં. અને લક્ષ્યત થયું કે સાધુપણું તો અંતરમાં આત્મસાધનાની પરાકાષ્ટારૂપ દરા છે, કે જેમાં દેહમાત્ર પર નિસ્પૃહતા એટલી વધી બન્ય છે કે ત્યાં બાહ્યમાં તિલગુપ્તમાત્ર પણ પરિચિત રહેતો નથી. તેથી પોતાના સંબંધમાં વસ્ત્રાદિ પરિચિત હોઈ અને સુનિપણ્યા યોગ્ય અતીન્દ્રિય આનંદની પ્રચુરતા ન દેખી વિક્રમ સં. ૧૯૮૨ માં પોતાને સ્થાનકવાસી સાધુને બદલે દિગ્ગંબર જૈન ધર્મના અવતી શ્રાવકપણે જગબલ્દેર કર્યા અને સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના પ્રતીકરૂપ મુહપત્તી આદિનો પણ ત્યાગ કર્યો. અને પોતાના ઉપયોગને વિશેષ વિશેષ અંતર તરફ વાળતાં-વાળતાં સમગ્ર જીવન વિતાવ્યું-તે સાથે સાથે ભવ્ય જીવો ઉપર વીતરાગી કહેણાને લીધે સૌત્રાદ (સૌરાષ્ટ્રમાં) મુખ્યપણે રહીને આશરે ૪૫ વર્ષ સુધી જૈન ધર્મના મૂળ રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરતા રહ્યા. અંતર અનુભૂતિથી ભીંબયેલી પરિણતિના મુખ્ય સૂર આ હતા કે:-

(૩) જીવ પોતાના બહુવાપણાના સ્વભાવને સૂલીને અજ્ઞાનતાથી રાગદ્વેષાદિ ભાવોને પોતે જ કરે છે. પણ તે પૂર્વસંચિત કર્મોને લીધે નથી.

(૪) જો કે આવા મિથ્યાત્વ-રાગાદિ ભાવો પોતે જ કરતો હોવા છતાં પણ તે ભાવો જીવમાં માત્ર વર્તમાન પૂરતા જ-ક્ષણિક છે તેથી તે જીવના નિત્ય સ્વભાવને સહેજપણુ બાધા પહોંચાડતા નથી.

(૫) આથી વર્તમાનમાં જીવ પોતાની અવસ્થાએ વિકારી હોવા છતાં સ્વભાવે અત્યંત શુદ્ધપણે સ્પષ્ટ પ્રગટ છે.

(૬) આવા સ્વભાવે શુદ્ધરૂપને લક્ષમાં લેતાં જીવ શુદ્ધપણે પ્રતીતમાં આવે છે-જણાય છે-અનુભવાય છે-અને તે જ મુક્તિનો માર્ગ છે.

(૭) આવા શુદ્ધસ્વભાવને લક્ષમાં ન લેતાં વર્તમાન પર્યાય-ગત રાગાદિ ભાવને લક્ષમાં લેવું-તેને પોતારૂપે પ્રતીતમાં લેવું-અનુભવવું તે જ સંસાર છે અને સંસારનો માર્ગ છે.

(૮) આવા શુદ્ધસ્વભાવને લક્ષમાં લેતાં ધર્મ પ્રગટે છે, અને આવા ધર્મને બધાં સુધી પૂર્ણતા ન થાય ત્યાં સુધી ભૂમિકા-નુસાર વીતરાગી દેવ-શુરુ-ધર્મ પ્રત્યે દાસત્વ, વાંચન, તત્ત્વવિચાર, મંથન અને તપાદિ વિગેરે પ્રકારના શુભ રાગાદિભાવો પણ થતા હોય છે. તેમ છતાં તે અંતર અનુભૂતિની વિશેષ શુદ્ધિ માટે મદદરૂપ કે સાધનરૂપ થતા નથી. તેથી તેવા ભાવો જ્ઞાની ધર્મને પૂર્ણતા ન થાય ત્યાં સુધી ન હોય એમ પણ નથી અને હોય એટલે જ્ઞાની ધર્મ અર્થે કરતા હોય એમ પણ નથી; પરંતુ રોગ સમાન બાળ છે. ટૂંકમાં તેઓશ્રી ખાસ કહેતા હતા કે જે ભાવે તીર્થંકરપ્રકૃતિ કર્મોનો બંધ થાય તે ભાવ જો કે જ્ઞાનીને જ થતો હોવા છતાં પણ બંધનું જ કારણ છે, સુક્તિનું લેશમાત્ર પણ કારણ નથી. સુક્તિનું કારણ તો ઉપરોક્ત શુદ્ધસ્વભાવપણે પોતાને પ્રતીતમાં લેવું-બાળવું-અનુભવવારૂપ સ્થિતિ જ છે,

આવા આવા આપશ્રીના અંતર અનુભૂતિથી આત્મપ્રેત તીવ્ર વચનો અમારા જેવા પામર જીવોને અનંત ઉપકારી થયા છે. આના પરમ ઉપકારી ચૈતન્ય વિહારી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીને ઢાટી ઢાટી વંદન.

—અમે છીએ આપના દાસાનુદાસ
મીઠાલાલ મગનલાલ દોશી
ભોગીલાલ મગનલાલ દોશી
અને સમગ્ર પરિવાર.

સત્યની શોધયાત્રા

— ડૉ. રૂઢદેવ ત્રિપાઠી (કે.એલ.)

ખંડ-૧

સત્યની શોધયાત્રા

વર્તમાનકાળની પ્રબળ ચિંતન પાણીના પ્રવાહ જેવું દેખાય છે. કેમકે ત્યાં સર્વસાધારણ રસ્તો મળે છે, ત્યાં ઢળી પડે છે. આ વર્તમાન-પ્રબળા વિજ્ઞાનના નામે પ્રસરેલી ભૌતિક સુખ-અગવડો ભોગવવાના કારણે ધર્મ, મર્યાદા, કર્તવ્ય, વિવેક, આચાર, ઈશ્વર, ધર્મશાસ્ત્ર, આગમે વગેરે બધાંયને હાંબા કહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે. સર્વ-સાધારણનું આખું જીવન ધારણ માત્ર સાંસારિક સુખોની આંધીમાં ઉત્તરોત્તર સ્પર્ધા કરતું બેસી જાય છે. સંસ્કૃતિ કે સંપ્રદાય અત્યે અશ્રદ્ધા ઉપજાવવાની પ્રતિસ્પર્ધા આજે ઘર કરી રહી છે. આજનો માનવ ધીમે-ધીમે આપણા મહર્ષિઓએ રચેલા ઉત્તમોત્તમ સારશૂત ધર્મગ્રંથોમાં પણ અશ્રદ્ધાવાળો બની રહ્યો છે. ભારતીય આસ્તિક-જગતની ધર્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણિત ભૂજાળ-ખજાળ સંબંધી ધારણાઓને ઝાટી બતાવી તેને નિષાધીન બનાવવાની પ્રવૃત્તિ આજે સર્વોપરી પ્રવર્તે છે. શુદ્ધ-શુદ્ધ સંશોધનોના નામે સ્વર્ગ, નરક, પુણ્ય-પાપ, આત્મા-પરમાત્મા વગેરે બધાને 'નિરર્થક કલ્પના' રૂપ કહેવામાં પણ સંકેત થતો નથી.

આપણી સાંસ્કૃતિક સંપદાઓના ઉદાત્ત વારસાને ટકાવી રાખવામાં આપણો દેશ ભારતવર્ષ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પણ યુગોદી સદા આગેવાન રહ્યો છે.

સ્વાર્થની સામાન્ય સીમામાં ઘેરાયેલા ગૃહસ્થની પ્રેરણાના પ્રબળ સ્રોત રૂપ આ દેશના પરમાર્થ-પથિક સાધુ-મહાત્માઓ પોતાની સંયમ અને તત્ત્વજ્ઞતાની સાધનાને આધારે જનજીવનને સજ્ઞાન બનાવી સન્માર્ગે અગ્રેસર થવા માટે ઉત્સાહિત કરતા રહ્યા છે, એ નિઃસંકેત વાત છે.

સત્યની આ શોધયાત્રામાં અમારા પૂર્વાચાર્યોએ અનેક રસ્તાઓ ખતાવ્યા છે, જેમાં અધ્યાત્મ-ચિંતનની પૂર્ણરૂપે પ્રભુબતા રહી છે. આવા માર્ગોમાં એવા પણ કેટલાક માર્ગો હતા કે જેમાં ભૌતિક-વિજ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

સાંખ્યદર્શને સ્પષ્ટરૂપે નિર્દેશ કર્યો હતો કે—

‘પ્રકૃતિના વાસ્તવિક રહસ્યનું જ્ઞાન એ જ મોક્ષ છે.’ એમ કહીએ તો તેમાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

વિજ્ઞાનની આધારના એક રૂપને આજના વિજ્ઞાનિયોએ કેટલેક અંશે બળવતો ઉપક્રમ કર્યો છે.

પણ તેથી આધ્યાત્મિક-દષ્ટિ સર્વથા હુમ્મ થઈ ગઈ અને માત્ર ભૌતિક-ભાવનાઓ પોતાનું આસન બનાવ્યું છે.

પરિણામે સાંસારિક સમવડતા બેઠવવાના પ્રયત્નોમાં આખું જીવન ચાલ્યું જાય છે.

માનવ પોતાના ચરમ અને પરમ લક્ષ્યની દિશાથી સ્વયં વિમુખ બની ભૌતિક સુખના ભાવાવેશમાં આસ્તિકજનોની આસ્થાઓ ઉપર પ્રહાર કરવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે.

પરિણામે ધર્મભાવનાઓ કુટિત બનવા પામી છે, મહર્ષિઓની વાણીમાં વાસ્તવિકતાનો અભાવ અસવા લાગ્યો છે, બધાં સાહેબો માત્ર કલ્પના-નિર્મિત માનવાની અને કહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે.

તેથી સાથે જ વિજ્ઞાનવાદના નામે દેશાયલી ધારણાઓને જ સત્ય સમજવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આજનો સુશિક્ષિત કહેવાતો માનવ આગેવાન બન્યો છે.

બલિહારી છે, આપણા દેશવાસીઓની!

રાજનીતિના રંગે રંગાયેલા લોકો પોતાની વાત ચલાવવા માટેનો આયલ ટ્રેવા-કેવા રૂપમાં પ્રકટ થાય છે તે બેસી જાય છે.

પણ ધર્મ, મર્યાદા, શાસ્ત્રરક્ષા, સત્કાર્ય, સદાચાર વગેરેની અભિવૃદ્ધિ માટે અથવા તો આ બધાને તોડી પાડવાના પ્રયાસોને દૂર કરવામાં અગ્રેસર થતા નથી.

આવી વિષમ-પરિસ્થિતિમાં ધર્મની વ્હાનિને દૂર કરવા તેમજ ધર્મની પુનઃસ્થાપના માટે આપણે સાધુ-સસુદાય પ્રયત્ન થાય અને ફરી-ફરીને ઉપદેશ આપી સત્યને સત્ય માનવા માટે માર્ગ દેવાડે, તે સ્વાભાવિક છે.

એટલા માટે છેલ્લાં પચીસ-ત્રીસ વર્ષોથી આ બાબત એકવારે પરિશ્રમ કરનાર, પરમપૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજના ચરણોપાસક, પં. પૂ. શ્રી અભયસાગરજી મહારાજનીએ સ્વ-દેશ અને વિદેશનાં ભૌતિક-વિજ્ઞાનનું ગંભીર અધ્યયન-અનુશીલન કર્યું અને સતત પરિશીલનના પરિણામે અનેક તથ્યોની શોધ-ખોળ કરી તેમાં

રહેલી વાસ્તવિકતાનાં દર્શન કર્યાં. તેની સાથે તેમને એમ પણ જ્ઞાન થયું કે—

‘આજે વિજ્ઞાનના નામે જે વિજ્ઞાનવાદનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે, તે વસ્તુતઃ જુલભરેલો અથવા તો સ્વાર્થ-ભાવના કે ઇર્ષ્યાથી પ્રેરાયેલો છે.’

‘‘પૃથ્વીનો આકાર, પૃથ્વીની ગતિ, ગુરુત્વાકર્ષણ, ચન્દ્રમાની પરપ્રકાશિતા, ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે સૂર્ય-પ્રકાશમાં થતા અંતરવું રહસ્ય, ધ્રુવ-પ્રદેશમાં છ મહિનાનાં રાત-દિવસનાં કારણો, ભારત અને ઓસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે થતી ઋતુભેદની વાસ્તવિકતા, ચંદ્રની કળાઓમાં થતી ન્યૂનાધિકતા, સમુદ્રની ભરતીઓટવું રહસ્ય વગેરે કંટલાય પ્રશ્નોના ઉકેલમાં શાસ્ત્રોની અવગણના કરી બ્રાન્ત ધારણાઓ રજૂ કરી રહેલા વિજ્ઞાનવાદીઓની કૂટ પ્રવૃત્તિવું રહસ્ય ઉઘાડું કરવાનું સુનિશ્ચિત વિચાર્યું.’

પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મ. ના શિષ્ય પૂજ્ય પન્થાસ શ્રી અભયસાગરજી મહારાજનું મન વ્યાધિકાળથી જ સત્યનું સંરક્ષણ કરવા માટે તત્પર બન્યું હતું. દીક્ષા પછી પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ આગમોદ્ધારક આચાર્યદેવશ્રી આનંદસાગરજી મહારાજના પવિત્ર વરદ આશીર્વાદ ઉપરાંત ગુરુચરણોમાં બેસીને આગમોના અધ્યયનકાળમાં પણ પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ એમ જ શીખવ્યું કે—

‘સત્યને સત્ય માનવું અને સત્ય કહેવું તથા સત્યને પ્રકટ કરવામાં કદા શિથિલ ન બનવું.’

પૂજ્ય ઉપાધ્યાય ગુરુદેવશ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજની આ શિખામણ મેળવી, પૂજ્યશ્રી શાસ્ત્રાચાર્ય, ગુર્વાચાર્ય તથા કર્તવ્ય-પ્રેરણાથી પ્રેરાઈ પોતાની સાધના-પ્રવૃત્તિની સાથે દૈનિક-પ્રવચનોના માધ્યમથી શિક્ષિત-સમાજની સમક્ષ પોતાના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનસંપન્ન વિચારોનો રજૂ કરવા લાગ્યા.

આધુનિક વિજ્ઞાનવાદીઓની માન્યતાઓના મૂળમાં રહેલી શાન્ત ધારણા, કલ્પનાઓ અને અપૂર્ણતાઓ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચનારા પૂ. મહારાજશ્રીનાં પ્રવચનો સાંભળી સુત્ર જનોમાં જિજ્ઞાસાઓ વધવા લાગી.

વ્યાખ્યાન પછી કંટલાક પ્રશ્નો રજૂ થવા લાગ્યા કે—જેનું યથાર્થ સમાધાન મળતાં અને ‘ખરેખર આપણા આગમોદ્ધાર-શાસ્ત્રોમાં જે લખાયું છે, તેમ જ પૂજ્ય જ્ઞાની-ભગવંતોએ જે લખ્યું છે, તે જ ખરું છે.’ આવી પ્રતીતિ થતાં અનેરા આનંદની સૃષ્ટિ થવા લાગી.

તેમાં કંટલાક એવા પ્રસંગો આવ્યા જેમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો રજૂ કર્યા વગર સમજાય તેમ શક્ય ન હતું.

એટલે પ્રયોગ-પરીક્ષણની દિશામાં પૂ. મહારાજશ્રીએ સર્વ પ્રથમ શાસ્ત્રીય પ્રમાણાનુરૂપ જંજીરીપનું માનચિત્ર દોરાવ્યું.

તેની સાથે જ કંટલાક વિશ્વના જુદા-જુદા ભાગોનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં અને નદી, સમુદ્ર, પર્વત, વગેરેની પરિધિ વગેરે સમજાવવા માટે આંકડાઓ લખાવ્યા.

પૃથ્વીની ગતિશીલતાને નિરાધાર સિદ્ધ કરવા માટે દિવસ-રાત, માસ, વર્ષ, ઋતુ વગેરેના પ્રશ્નોનું સમાધાન આપવા માટે પરિભ્રમણના વિવિધ પ્રયોગો પણ કરી બતાવ્યા.

વાત આગળ વધતાં ઘણાઓની માગણી થઈ કે ‘આવું એક મોડું મોડેલ તૈયાર થવું જેઠંએ કે જેને આધારે ઘણી સ્પષ્ટતાથી આ બધા વિજ્ઞાનના વિસંવાદો સમજી શકાય.’

તેથી પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મ. ના શિષ્ય પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી મહારાજસાહેબે ગુજરાત ખેડા જિલ્લાની ધર્મપ્રેમી નગરી ‘કપડવંજમાં’ શાસ્ત્રીય માપ પ્રમાણે એક લાખ ચોજન વિસ્તારવાળા જંજીરીપની પ્રતિકૃતિ રૂપે ૧૯૦૪-૧૯૦૬ ઈસવી સેકલ સિમેન્ટનું મોડેલ તૈયાર કરાવ્યું અને તેના પર દિવસ-રાત કેમ થાય તેમ પ્રયોગથી સમજણ પાડેલ એટલે આ મોડેલ અને તેના પ્રયોગથી સૌને એમ લાગ્યું કે—

‘‘ખરેખર જે આવું, આનાથી પણ વિશાળ અને સ્થાયી મોડેલ જંજીરીપનું તૈયાર થાય અને તેમાં બધી વિગતો સ્પષ્ટ કરવામાં આવે તો આજના વૈજ્ઞાનિકોની સામે લાલબત્તી ધરી શકાય. અનેક શંકાઓનું સમાધાન થાય તેમ જ ઘણાને ઉન્નમોર્જે જતાં રોકા શકાય. આપણા આગમોમાં વર્ણિત વિષયોનો ખુલાસો થાય તેમજ અજ્ઞાની જડ ઢીલી થઈ જાય.’

આવા ઉત્તમ-સંકલ્પોને સાકાર બનાવવા માટે ‘કપડવંજ જૈન શ્રીરાંધે’ પરમ પૂજ્ય આગમોદ્ધારક ધ્યાનસ્થ આચાર્ય શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદ્મવર પૂજ્ય ગરબાદિપતિ શ્રીમાણિક્યસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના મંત્રણ આશીર્વાદ અને ઉત્સાહપૂર્ણ પ્રેરણાને પ્રાપ્ત કરી શ્રી સિદ્ધગિરિ પાલિતાણા (સૈરાણ) માં એક વિશાળ ‘જંજીરીપ-મંદિર’ નિર્માણ કરાવવાની યોજના પૂ. આ. શ્રી કૈલાસસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ના પદ્મપ્રભાકર આ. શ્રી કલ્યાણ-સાગરસૂરીશ્વરજી મ. તથા પૂ. ઉપા. ધર્મસાગરજી મ., પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી મ.ની દોરવણી તથા તૈયાર કરી.

આ યોજનાનુસાર ૧૯૦૪-૧૯૦૬ દૃટની આકૃતિમાં જંજીરીપનું મોડેલ બનાવવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો.

આ યોજના માટે શ્રી સિદ્ધગિરિ-પાલીતાણામાં તલેરી રોડ ઉપર વિશાળ ભૂમિ (પ્લોટ) ખરીદવાનું મંત્રણકાર્ય સં. ૨૦૨૨ ના શ્રાવણ માસના શુકલપક્ષની ૧૦ ગુરુવારે સમ્પન્ન થયું હતું.

ભારતીય-તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે થતા આ પવિત્ર-કાર્યમાં દરેક આર્થિક-સંસ્કૃતિના અનુરાગીનો સહકાર મળ્યો અને પરિણામે ઘણા ખરા ફેરફારો થતાં છેવટે ૪૭૫૪૭૫૫૫ દૃટના

જંબુદ્વીપની રચનારૂપે કૃતલાક અંશે આ યોજનાનું સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ આવી રહ્યું છે. આ છે જંબુદ્વીપનિર્માણ યોજનાની પૂર્વ પીઠિકા ।

પવિત્ર-યોજનાના ઉદ્દેશો

ભારતીય-તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને આજના વિજ્ઞાનમાં પાયાનો ભેદ છે.

આજનું વિજ્ઞાન શરીર, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને મનની ગતિવિધિ પર નિર્ભર છે. જ્યારે ભારતીય-તત્ત્વજ્ઞાન આ બધાને સંચાલિત કરનાર આત્મતત્ત્વ-ચેતન્યની ગતિવિધિ પર નિર્ભર છે.

આ પાયાની ભેદરેખાને વિદેશીઓએ કૂટનીતિ-પૂર્વક શિક્ષણના માધ્યમથી બૂંસવા માંડી છે ।

ક્રમકે વિદેશીઓએ વિજ્ઞાનવાદના નામે સત્યને છુપાવી આત્મ-ગૌરવ વધારવા માટે સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી વગેરેને અંતે થતાં અપૂર્ણ-અનિશ્ચિત અનુસંધાનો જે કે પછુ “ઈદમિત્થ” તરીકે આગમ-શાસ્ત્રોને ખોટાં પાડવાના પ્રયાસો છેલ્લાં ૫૦ વર્ષથી થઈ રહ્યા છે.

સંસારમાં બુદ્ધિના બળથી કાર્યો બને પછુ છે અને બગે પછુ છે.

વર્તમાનયુગના બુદ્ધિવાદીઓ પ્રગતિ-વિકાસ જેવા મોહક શબ્દોમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ અનિષ્ટ-રીતે ભૌતિક-દિશામાં કરી રહ્યા છે.

પરંતુ તટસ્થ-દષ્ટિએ વિચાર કર્યો વગર કોઈ પછુ વાતને સત્ય માની લેવી એ કંઈ બુદ્ધિમત્તા નથી.

‘એટલે પાશ્ચાત્ય-વિદ્વાનો જે કહે તે જ સત્ય ।’ આવા ખોટા-પ્રચારથી ભોળા જનતાને અવળે રસ્તે વાળી, આવી અશ્રદ્ધાના આંગણે દોરવાના પ્રયાસો કરવાની આજની નીતિ યથાર્થ નથી.

“વળી શાસ્ત્રોની વાતો માત્ર કલ્પના છે, પૂર્વાચાર્યો પાસે કોઈ વૈજ્ઞાનિક સાધનો ન હતાં કે જેના આધારે તેઓએ જે લખ્યું તે પ્રમાણ-પુરસ્સાર લખ્યું હોય ? પ્રયોગાત્મક રૂપ વગર આવા વિષયો બુદ્ધિગ્રમ્ય થતા નથી.” આવા અનેક કથનો અને ફટાટાપલ્યાં પ્રચાર-પ્રસાર બળે ભળતી વાતોને સત્ય ઠરાવવાના પ્રયત્નોના બળે આજે એવી પરિસ્થિતિ થવા પામી કે બુદ્ધિ અને મનથી અજો-યર સાનતન-સત્યના સ્વરૂપને જીવન-શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાત કરવાનો રાજ-માર્ગ અપરિચિત બની રહ્યો છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનાં બહુમૂલ્ય-તત્ત્વોનું અવમૂલ્યન થવા લાગ્યું છે.

મન અને બુદ્ધિથી પછુ આગળ સ્વ-સંવેદનની ભૂમિકાએ પહોંચી મેળવેલ સર્વ હિતકારી સનાતન સત્યોના-બદલે બુદ્ધિ અને મનની વિચિત્ર કલ્પનાઓની આધારશિક્ષા ઉપર આજે અતીન્દ્રિય-પદાર્થોની વિઠૂત-માન્યતાઓ પ્રસ્તુત થઈ રહી છે.

તથા આધુનિકતામાં રંગાયેલાઓ સાંસ્કૃતિક-હાસ કરવાના મહિન-આશયવાળી કાલ્પનિક-માન્યતાઓને રાજકીય આશ્રય લઈ વધારેમાં વધારે સાકાર બનાવી રહ્યા છે.

પરિણામે ભોળા જનતા આધુનિક-નવશિક્ષિતોની ભાષા-બળથી પ્રભાવિત બની ભામક માન્યતાઓને પછુ સાચી માનવા લાગી છે. અને આપણી ભાવિ-પ્રજ્ઞના હૈયામાં બાલ્યકાળથી જ શાળાઓના પુસ્તકોની વિસંવાદી માન્યતાઓનું ખીખરોપાણ થઈ રહ્યું છે. “તેથી આ અને આવી ખીજ અનિષ્ટકારી પ્રવૃત્તિઓને અટકાવવા માટે નીચે જણાવેલા ઉદ્દેશો પૂર્ણ મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી નિરધાર્યા.

૧. આપણાં શાસ્ત્રો પ્રત્યે ઉત્તમ-નિષ્ઠાની સ્થાપના,

૨. અંભમણુ-બાહ્યપ્રચારથી બુદ્ધિ પર આવેલ આવરણનો નાશ,

૩. સત્યને ઓળખવાની ઝિજ્ઞાસાનું જન્મણ,

૪. આત્મિક તત્ત્વોને ગાયબવા યોગ્ય ભૂમિકાનું ઘડતર.

૫. વિજ્ઞાનનો માત્ર વિરોધ ન કરતાં તેની અપૂર્ણતાનું સ્પષ્ટીકરણ.

૬. પૂર્વ મહર્ષિઓનાં વચનોની સત્યતાનું તાર્કિક પ્રતિપાદન.

૭. ભૂગોળ-બગોળ સંબંધી શાસ્ત્રીય-શંકાઓનું સમાધાન.

૮. મિથ્યા અને ભામક તર્કો અથવા માન્યતાઓનું શાસ્ત્રીય-પ્રમાણોના આધારે ખંડન.

૯. આધ્યાત્મિક-જીવનના ઉદ્ધાનની પ્રેરણા.

૧૦. ભારતીય-સંસ્કૃતિના પાયારૂપ આત્મા-પરમાત્મા, સ્વર્ગ-નરક, પુણ્ય-પાપ અને મોક્ષ આદિ વાસ્તવિક-સત્યોનું નિરૂપણ કરી આર્યપ્રજાને સત્યમાર્ગે દોરવી વગેરે.

સર્વહિતકારી આ ઉદ્દેશોની પૂર્તિ અંગે યથાસંભવ પ્રયત્ન કરવાના કર્તવ્યપાલન કરવા માટે જ ઉપયુક્ત જંબુદ્વીપની યોજના સાથે આગળ પગલાં ભરાવ્યાં. પૂર્ણશ્રીની પ્રેરણાથી નવાં મંડાણ પછુ થયાં, જેની રૂપરેખા નીચે છે.

ભૂ-ભ્રમણ-શોધ-સંસ્થાન

‘આવશ્યકતા આનિષ્કારની જનની છે’ આ પ્રમાણે જ્યારે પૂર્ણશ્રીએ ભારતીય-તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા વધારવાના સર્વોત્તમ કાર્ય માટે પોતાના સ્વાધ્યાય અને વિશિષ્ટ પ્રતિભાના આધારે સિન્ન-ભિન્ન રૂપમાં વિચારો ફેલાવવાનો આરંભ કર્યો.

જ્યાં જ્યાં તેઓશ્રીનો વિહાર થતો ત્યાં-ત્યાં ધાર્મિક પ્રવચનોની સાથે અથવા તો સ્વતંત્ર રૂપમાં લેક્ચરોની માગણી પ્રમાણે સાંજીવ અને વૈજ્ઞાનિક તથા ૨૦૪ કરી જનમાનસમાં થતા ઊડાપાલન સમાધાન આપવા લાગ્યા.

ગામેગામ મહારાજશ્રીના વિચારોનો પ્રવાહ ચર્ચા-વિચારણા રૂપે એવો જોશભેર થવા લાગ્યો કે-શોડા જ દિવસોમાં પઠિત-અપઠિત,

શિક્ષક-વિદ્યાર્થી, વૈજ્ઞાનિક, ઇન્જિનિયર, વકીલ, ડૉક્ટર અને ધાર્મિક સમુદાયના લોકો બહુ જ તીવ્રતા સાથે આ આશુઘડાએલ છતાં રુચિ-કર તેવા વિષયો બાળુવા-સમજવા તત્પર બન્યા હતા.

અનેક મુનિરાજો પણ આ વિષયને મહારાજશ્રી પાસેથી સમજી યત્ર-તત્ર પ્રવચનોમાં “પૃથ્વી ગોળ નથી,” “પૃથ્વી ફરતી નથી” વગેરે વિષયોને સ્પષ્ટપણે સમજાવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા.

‘સત્યમાં આકર્ષણ હોય છે, પણ તે સત્યનિષ્ઠાવાળાને જ જડે છે અને અસત્ય વધારે દિવસો સુધી ટકી શકતું નથી.’

એટલે કેટલાય જિજ્ઞાસુઓ પૂ. મહારાજના તર્કસિદ્ધ-વિચારોને બાળી વિજ્ઞાન-સાદીઓ વડે પ્રસારાયેલા ભૂગોળ કે ખગોળ સંબંધી વિચારો પ્રત્યે શંકાશીલ બન્યા હતા.

જેન્યુએટની કક્ષાના શિક્ષકો તથા વિજ્ઞાનના શિક્ષકો, વિચારો દર-દરથી મહારાજશ્રી સાથે સંપર્ક સાધી તેમના વિચારો સાંભળતા હતા અને સાયન્સના સિદ્ધાંતો અંગે પ્રશ્નો કરતા હતા.

વધુ પ્રશ્નો ભેગા થયેથી મોટા શહેરોમાં અને મહારાજશ્રીના વિહાર-રથોમાં વિચારગોષ્ઠીઓનાં વિશિષ્ટ આયોજનો થવા લાગ્યાં.

ગોષ્ઠીઓમાં કોઈ પણ જિજ્ઞાસુને પ્રશ્નો પૂછવાની છૂટ હતી. તેથી શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવાળા, પાશ્ચાત્ય માન્યતાવાળા અને જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનો વગેરે ઉપસ્થિત રહી પ્રશ્નો રજૂ કરી યોગ્ય સમાધાનો મેળવી સંતોષ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા.

વળી ‘કથન અને લેખન’ એકમીજનાં પૂરક હોવા છતાં આયુષ્ય કે સ્થાયિત્વમાં ઘણો તફાવત રાખે છે. એટલે જ કહેવાય છે કે- ‘શતં વદ્ એકં લિખ્ત્વં’ અર્થાત્ સો બોલ અને એક લખ.

તાત્પર્ય એ છે કે સો વાર બોલવું અને એકવાર લખવું એ બંને બરાબર છે. પૂ. મહારાજશ્રી પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ઉપાસના-વિધાનો થાય પછી જે સમય મળતો તેમાં પૂછવા બાળુવા આવતા જિજ્ઞાસુઓને વૈજ્ઞાનિક-ભ્રમણાઓ કે આત્મ-ચિન્તિત નિર્ધારિત પક્ષોના ખુલાસા કરી આપતા તેમ જ બહારગામથી આવતા પત્રોના વિગતવાર ઉત્તર પણ આપતા.

પરંતુ કાર્યભાર વધતાં અને લોકોની માંગ વધારે પડતી થતાં લઘુ-પુસ્તિકાઓ-પ્રકાશિત કરવાની યોજના તૈયાર થઈ.

આ પુસ્તિકો દરેકની જિજ્ઞાસાને ધ્યાનમાં રાખી ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત-ભાષામાં ક્રમે ક્રમે છપાવી ભારતના દરેક પ્રદેશમાં વિચારાર્થે મોકલવાનો ઉપક્રમ થયો.

મુખ્યત્વે આ લઘુપુસ્તિકાઓમાં એક દષ્ટિ રાખવામાં આવી હતી કે ‘હાલ વિજ્ઞાનના વિચારોમાં રહેલી અપૂર્ણતાને વિજ્ઞાનના આધારે જ સ્પષ્ટ કરી બતાવવી.’

આગમો કે શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલાં પ્રમાણો સહુ કોઈને સહાયક થાય કે સમજાય તે કઠિન છે.

જે લોકો આગમ અને શાસ્ત્રો પ્રત્યે આદરવાળા છે, તેઓ પ્રતિતર્ક કરવામાં સંકાય કરશે અને જેઓ તેઓમાં વિશ્વાસ ધરાવતા નથી તેઓ તેને સંપ્રદાયની વાત કહી ઉપેક્ષા કરશે. અને વર્તમાન જનમાનસમાં રહે થયેલી તેમ જ નિશાળોમાં બાળુવવામાં વિજ્ઞાનસંબંધી બાબતોને તેમના જ ધોરણે રજૂ કરાવાય તો જ સાતું રહેશે. આવા વિચારોને ધ્યાનમાં રાખી—નીચે મુજબની પુસ્તિકાઓ

૧. ભૂગોળ-વિજ્ઞાન-સમાજના- (હિન્દી)
૨. સોયો ચોર સમજો ”
૩. કયા પૃથ્વી કા આકાર ગોલ છે ? ”
૪. પૃથ્વી કી ગતિ-એક સમસ્યા ”
૫. પ્રશ્નાવલી ”
૬. પૃથ્વી કા આકાર નિર્ણય ”
૭. કયા થક સત્ય હોગા ? ”
૮. કૌન કયા કહતા છે ? (ભાગ-૧)
૯. પ્રશ્નાવલી ગુજરાતી
૧૦. શું એ ખરું હશે ? ”
૧૧. કોણ શું કહે છે ? ”
૧૨. પૃથ્વી ખરેખર ગોળ નથી ! ”
- ૧૩ પૃથ્વીનો આકાર નિર્ણય ”
૧૪. શું પૃથ્વી ખરેખર ફરે છે ? ”
૧૫. એપોલો ૧૧ કયાં બેઠું ? ”
૧૬. એપોલોની ચંદ્રયાત્રાનું રહસ્ય ”
૧૭. સત્ય શું ? ”
૧૮. આપણી પૃથ્વી ”
૧૯. મંમળ સંદેશ ”
૨૦. કયા એપોલો ચંદ્ર પર પહોંચ્યા ? (હિન્દી)
૨૧. એપોલો કી ચંદ્રયાત્રા ”
૨૨. ભૂગોળ-બ્રમ ભંજની (સંસ્કૃત)
૨૩. એ કવેશ્વરનિયર (અંગ્રેજી)
૨૪. હોટ અર્ધર્સ સે ”
૨૫. ડઝ ધિ અર્થ રીયલી રોટ્ટ ? ”
૨૬. એ રિન્ચુ ચોક્ક ધિ અર્થ-શંકાપ ”
૨૭. વિજ્ઞાનવાદ-વિચાર : (સંસ્કૃત)

વગેરે પુસ્તિકો તૈયાર થયાં.

અને એની સાથે જ ભુદા-ભુદા સ્થાને પ્રકટ થતા સમાચાર-પત્રોમાં પણ લેખો - નિબંધો પણ ઘણા પ્રકાશિત થયા.

પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજના શિષ્ય પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી મહારાજે સ્વાધ્યાય અને દેવ-ગુરુ કૃપા અને ભાવી-

પેલીના સંસ્કારોના જતનની તમન્ના તથા ઉપાસનાના બળે શોધી કાઢેલા પોતાના નક્કર વિચારો આત્મબળ ખેડી એકે હજારની જેમ નિર્ભીકપણે વિદ્વાનો સમક્ષ મૂક્યા.

તેથી ઉઠાપોહ અને વિચારણાઓ પછી ચારે બાજુ એક સમુદાય આવો તૈયાર થઈ રહ્યો કે—

“જે આ વિચારોને એક નિશ્ચિત-સંસ્થાના દ્વારાજે નિરંતર-પણે સ્થાયીરૂપે પ્રકટ કરી આપવામાં આવે તેમ જ એક બીજા સાથે મળીને આ દિશામાં કાર્ય કરતા રહે તો અમારી ઊંઘરતી પ્રજામાં ભારતીય-સંસ્કૃતિના અંકુરો સ્ફુરે ઊઠે; ધર્મ, શાસ્ત્ર અને આત્મા-પરમાત્મા પ્રત્યેના અવિશ્વાસ અટકાવાય તથા મહાનાશના માર્ગે જઈ રહેલ દેશના લાડકવાયા ભાવી કહ્યુંધારે પોતાની જાતને પીછાણી શકે.

સત્ય જે હોય તેને આવકાર મળે છે જ ! પ્રકાશની સામે અંધારું ટકતું નથી અને ઉર્વર-ઉપજાઉ ભૂમિમાં વાવેલું બીજે છે, તેમ જ કાર્યની વિશાળતા, ગંભીરતા અને સ્થિરતાની દૃષ્ટિએ પૂજ્ય મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી ધારેલા કાર્યે નક્કર સ્વરૂપ લીધું. તેના પરિણામે—

વિક્રમ સંવત ૨૦૨૩ના શ્રાવણમાસના શુકલપક્ષની પંચમીના દિવસે ઈંદોરનગરમાં ‘ભૂ-ભ્રમણ-શોધ-સંસ્થાન’ની વિધિવત્ સ્થાપના થઈ.

સંસ્થાનની ગતિવિધિ :

આ સંસ્થાએ પોતાના વિકાસનાં કિરણો જુદી-જુદી દિશાઓમાં પ્રસારવા માંડ્યાં જેમાં—

૧. જુદી જુદી ભાષાઓમાં ભૂ-ભ્રમણ-શોધ-સંબંધી સાહિત્યનું પ્રકાશન,

૨. માનચિત્ર, મોડેલ, યંત્રો વગેરેના આધારે પ્રયોગાત્મક પરીક્ષણ,

૩. દેશ-વિદેશમાં પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત ભૂગોળ-ખગોળને લગતા વિભિન્ન સાહિત્યનો સંગ્રહ કરી વિશાળ-અંધાગારનું નિર્માણ તેમ જ વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણોનો સંગ્રહ.

૪. વાર્ષિક ગોષ્ઠીઓ, વિચાર-પરિષદો અને નિયમિત પ્રવચનો.

૫. પૂર્વમહર્ષિઓની આજ્ઞાઓ અને શાસ્ત્ર-વચનોનો પ્રચાર-પ્રસાર અને વિશિષ્ટ પ્રસંગે પ્રદર્શિત-ઓતું આયોજન જેવાં કાર્યો થયાં છે અને થઈ રહ્યાં છે.

આ સંસ્થાન મુખ્યત્વે મહેસાણા (ઉ. ગુજરાત)માં સોળે કળાથી ખીલી રહ્યું છે. તે અંગે થતા કાર્યક્રમો ઉમળકાથી જાગ્રવાય છે, જેની સાહિતી દર મહિને “ સુઘોષા ” (પાલીતાણા)માં અને સમયાનુસાર પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રગટ થઈ હતી અને થાય છે.

તેના પરિણામે ભારત અને વિદેશોમાં આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિનો પરિચય પહોંચ્યો છે.

દેશ-વિદેશના અનેક વિદ્વાનો, વૈજ્ઞાનિકો, ભૂગોળ-ખગોળના વિશિષ્ટ જ્ઞાતાઓ, સુશિક્ષિત-નાગરિકો અને અનેક પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતો, ઉપાધ્યાય-ભગવંતો, પંચાસ પ્રવરો, ગણિ મહારાજો, મુનિરાજો, જેનેતર પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્યો, પ્રાધ્યાપકો, પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન ગૃહસ્થો અને વર્તમાનપત્રો વગેરેએ નિરંતર વિકાસના પંથે પાંગરતા આ સંસ્થાનને તથા પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજના શિષ્ય પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી મહારાજના આ પુરુષાર્થને વંશોવધા અંગે હજારો પત્રો, સંદેશો મળેલ હતા જે સંદેશો “ મંગલસંદેશ ” નામે પ્રકટ થયેલ છે, અને હજી પણ ઢગલાઅંધ પત્રો આવી રહ્યા છે.

કર્તવ્ય બોધ :—

વર્તમાનકાળમાં વિજ્ઞાન-જગત અને ધાર્મિક-જગતમાં આત્યંતિક વિરોધ અને સંઘર્ષ જોવા દેખાય છે.

ઉપાસના, અધ્યાત્મ-વિચાર, ધર્મ-કર્મ આદિની વાતો આ આજુબિક-યુગમાં પુરાણી, સારહીન અને મ્યુઝિયમમાં મૂકી રાખવા જેવી કહેવાય છે.

વિજ્ઞાન વડે અપાયેલા અસંખ્ય ભૌતિક સુખ-સમૃદ્ધિનાં સાધનોને પ્રાપ્ત કરી માનવની માનવતા હુપ્ત બની પાશવિકતામાં પલટાઈ રહી છે.

અધર્મનો વ્યવહાર બાણે માનવનો ધર્મ જ બની ગયો હોય તેમ સ્વીકારાય છે.

ધર્મના અભાવમાં મનુષ્યના જીવનમાં કામવાદ, કામચાર, કામ-ભક્ષ વગેરે રૂપે સ્વચ્છંદવાદ ફેલાતો દેખાય છે.

અરેખર તો વિજ્ઞાન માત્ર ઈદ્રિયગોચર-વિષયો સુધી જ સીમિત છે. માનવીય જીવનનાં મૂલ્યોનો વિચાર તેની સીમાથી પર છે.

સાચું કહીએ તો — “ વિજ્ઞાન પૂર્ણ રીતે આત્મવિસ્મૃત છે, ” જોડાણથી વિચારતાં આ વિજ્ઞાન જ વર્તમાન જગતમાં ફેલાયેલ દુઃખ અને અશાંતિનું મૂળ કારણ છે. ”

પાશ્ચાત્ય શિક્ષા-પ્રણાલીના રંગે રંગાયેલા ભારતીયો આર્થ-સત્યના ઉદ્ઘોષક મહર્ષિઓની વાણીમાં અશ્રદ્ધા કરી પોતે જ ખાડામાં પડી રહ્યા છે. શાસ્ત્રીય સાચા માર્ગને તેઓ કાંટાવાળો માર્ગ માની બેઠા છે. તેઓ ભૂલી ગયા છે કે—

“ આત્મતત્ત્વનો જ્ઞાતા સમસ્ત-દુઃખોનો ક્ષય કરી ચિર-સુખને વરે છે. આત્માનું અજ્ઞાન એ જ મૃત્યુ અને આત્માનું જ્ઞાન એ જ અમૃતત્વ કે મોક્ષ છે. ”

આ વસ્તુ વૈજ્ઞાનિક-ઢબે સમજાવવાની ખાસ જરૂર છે.

જ્ઞાનનું એક અંગ વિજ્ઞાન છે, તે સર્વાંગજ્ઞાન નથી. વિજ્ઞાન શબ્દ શિલ્પ અને શાસ્ત્ર એમ બે અર્થોમાં વપરાય છે, તેમાં માત્ર શિલ્પને વળગી રહેવું અને શાસ્ત્રનો તિરસ્કાર કરવો સર્વથા અનિષ્ઠકારક છે.

ભારતીય - પ્રજાના ઉપાસક, વૈરાગ્યના પરમ રસિક, સાધ્નેતિ પરકાર્યાળીતિ સાધુ: એવા નામને સાર્થક કરનારા પરમાર્થી મુનિઓ - સાધુઓ - શ્રમણો માત્ર શાસ્ત્રને વિજ્ઞાનનો જ પર્યાય માની તેઓની આજ્ઞામાં વર્તે છે અને લોકોને પણ વર્તવાની પ્રેરણા આપે છે.

જગતના કલ્યાણનો કાયડો તેમની આગળ સદા ઊભો રહ્યો છે. સન્માર્ગે લઈ જવાની તેમની ટેવ છે, સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરવા પૂર્વક સત્યને જગત સમક્ષ મૂકવાની તેમની પ્રવૃત્તિ છે અને અહર્નિશ આત્મચિંતન અને શાસ્ત્ર-મંથન વડે તેઓ જીવો માટે અમૃત - નવનીત રજૂ કરતા રહે છે.

એમ તો આત્મ-જ્ઞાન કે પરમાત્મ-જ્ઞાનના વિષયો સરળ નથી. પણ પરમાર્થના માર્ગે વધતા સાધુ-મુનિરાજો પોતાના સ્વાધ્યાય, મનન અને નિદિધ્યાસનના પ્રભાવથી સર્વ-સાધારણને તે સમજાવવા પ્રયત્નો કરે છે.

દૈહિક નશ્વરતા, સંસારની અસારતા, ત્યાગ-તપની મહત્તા, સંયમની આવશ્યકતા વગેરે જે શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલ છે, તેને અત્યંત સુ-મધુર શૈલીએ પ્રવચનો દ્વારા રજૂ કરી માનવમાત્રને કલ્યાણના પંથે દોરવતા જ રહે છે. એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે.

“સંસ્કાર અને સદાચાર બાઈ-ગહેન છે. તેની ઉત્પત્તિ નિજા અને સદાચારથી થાય છે.”

આ સનાતન સૂત્રનો પ્રચાર - પ્રસાર, આવકાર અને સ્વીકાર આર્યસંસ્કૃતિની ક્ષાણવશી-ખિલવણી ભૂમિ ભારતમાં જેટલી થઈ છે તેટલી અન્યત્ર નથી.

પરિણામે ભૌતિકવાદની ટાંચે પહોંચવા છતાં ખોરવાઈ ગયેલ ચિત્તશાંતિના તારનું જીવનશક્તિઓ સાથે બડાણ નહીં કરી શકનારા સ્થૂલદષ્ટિથી ઋદ્ધિ - સમૃદ્ધિની ઊંઘામાં ઊછરી રહેલ પાશ્ચાત્ય - દેશો ભારતની સનાતન જગદ્ગુરુતાને બિરદાવતા ઉત્કંઠાપૂર્વક ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સનાતન સત્યો તરફ તલસી રહ્યા છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં વિજ્ઞાનવાદની અંબાભણી અસરને મટાડી યથાર્થ રીતે વિજ્ઞાનની ભૂમિકાએ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ કેળવાય તેવા પ્રયત્નો આવશ્યક છે.

વળી યાદશો દેવસ્તાદ્દશી પંજા આ સિદ્ધાંત અનુસર સાંસ્કૃતિક-ઘડતર આપવા માટે વર્તમાનયુગને સર્વપ્રથમ વજાનવાદના

વિચારો, ધારણાઓ, મંતવ્યો અને તેમની પ્રસ્થાપનાઓના આધારે જ વિજ્ઞાનનું સત્ય તરવ દર્શાવવું જરૂરી છે.

આવાં કાર્ય માટે ‘જંબૂદ્વીપ - નિર્માણ યોજના’ તથા તેની અંતર્ગત કાર્ય ‘ભૂ-અમણ-શોધસંસ્થાન’ નિરંતર તત્પર છે.

અનેક વિદ્વાનો, ગૃહસ્થો, વિચારકો તથા કાર્યકર્તાઓ આ સંસ્થાનના પવિત્ર કાર્યને આગળના વચારવામાં સહયોગ આપી રહ્યા છે, છતાં હજી તેમાં ઘણા સહયોગી તથા સહયોગીઓની આવશ્યકતા છે, તે માટે સૌ કોઈનો સહકાર મળે તે વાંછનીય છે.

તપની મહત્તા

તપ એટલે આરાધના - સાધના. તપ એટલે પુરુષાર્થ, જેનાથી તેજ પ્રગટે એ તપ.

તપ માટે શરીરબળ કામ લાગતું નથી; એમાં તો આત્મબળ જરૂરી છે.

તપની પ્રથમ શરત છે અભય. તપની બીજી શરત છે સાદાઈ. તપમાં સુવાળી જિંદગીને અવકાશ નથી.

તપ નિશ્ચય વગર જન્મતું નથી. દૃઢ મનોબળ વગર પોષાતું નથી. શરીર અને મનની એકવાક્યતા એમાં જરૂરી છે. આચાર એની ધરીરૂપ છે. વિચાર વારિરૂપ છે. સત્ય એનું સાધન છે. સ્નેહ એની ક્ષિતિજ છે. ‘સ્વ’નું વિલિનીકરણ એનું ધ્યેય છે.

શુભપુરુષ જ તપનું તેજ પ્રગટાવી શકે. સૂરજની માફક સતત ગતિમાં રહીને સત્ય માટે તપ કરવાનું સહજ નથી. તપસ્વીઓ છે તથા તો આ જગત જીવવા જેવું ભાસે છે.

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં તપ છે. આદર્શોની આરાધનામાં તપ છે. તપ એ શ્રદ્ધાનું ‘ખીચું’ નામ છે.

શોધની સાધનામાં તપ છે. તપ જીવનચક્રની આહુતિ છે.

ફોન : એફિસ ૪૧૧

૭૨૭

રહેઠાણ : ૪૭૩

ગોડાઉન : ૨૧૪

શુભેચ્છા પાઠવે છે.....

કાલીદાસ હરજીવનદાસ એન્ડ કું.

ગોરડીઆ પ્રધર્સ

મેસર્સ ગોરડીઆ સન્સ

(મરચન્ટ એન્ડ કમિશન એજન્ટ)

ઠાણાબજાર

મહુવા-૩૬૪૨૯૦

પૃથ્વીના આકાર અને સ્થિતિ સંબંધી સુંદર સાહિત્ય

પ્રાચીન	અર્વાચીન
* શ્રી જમ્બૂદ્વીપ - પ્રસ્થિત	૧ વન હન્ડેડ પ્રુક્સ ઘેટ ધ અર્થ ઇઝ નોટ એ ગ્લોબ (લે. અમેરિકાના વિદ્વાન - વિલિયમ કાર્પેન્ટર)
* શ્રી સૂર્યપ્રસ્થિત	૨ મોડર્ન સાયન્સ એન્ડ જૈન ફિલો- સોફી
* શ્રી ચન્દ્ર પ્રસ્થિત	૩ પી. એલ. જ્યોત્સ્ના શા. ૧-૨-૩-૪
* શ્રી જ્યોતિષકરંડક	૪ જૈન દર્શન ઓર આધુનિક વિજ્ઞાન
* શ્રી પૃથ્વિ ક્ષેત્ર સમાસ	૫ જૂગોલ - ભ્રમણ - મીમાંસા
* શ્રી લઘુ ક્ષેત્ર સમાસ	૬ વિશ્વરચના પ્રગ્નવ
* શ્રી પૃથ્વિ સંગ્રહણી	૭ જૈન જૂગોલ (મહત્વપૂર્ણ પ્રામાણિક ગ્રંથ)
* શ્રી ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ	૮ જૈન જૂગોલ (,, ,, ,,)
* શ્રી કાલ લોક પ્રકાશ	૯ જૈન જૂગોલની વિશાલકાય પ્રસ્તાવના
* શ્રી મણ્ડલ - પ્રકરણ	૧૦ પૃથ્વી સ્થિતિ પ્રકાશ
* શ્રી જમ્બૂદ્વીપ સમાસ	૧૧ ધ એસ્ટ્રોલોજિકલ મેગેઝિન - જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૪૬
* શ્રી દ્વીપસાગર પ્રસ્થિત	૧૨ ,, ,, ,, ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧
* શ્રી જમ્બૂદ્વીપ - સંગ્રહણી	૧૩ સનડે ન્યૂઝ ઓફ ઇન્ડિયા ૨-૫-૧૯૪૮
* શ્રી તત્ત્વત્રયસૂત્ર	૧૪ અહિંસા વાણી, વિશાલ ભારત. આદિના અંક
* શ્રી તત્ત્વત્રય સર્વશ્લોકવાર્તિક -આદિ આદિ ગ્રંથ	૧૫ કોટક ચિથરી D. J. કોટક લિખિત ૧૬ સૂર્ય ગતિ વિજ્ઞાન - મહામ- હોપાધ્યાય લક્ષ્મીનારાયણ ત્રિવેદી P. O. તિર્વારુ- ખાખાદ (ચૂ. પી.)

અરવિંદ મિલ્સ એપુલ્ડ રીટેલ શોપ

આધુનિક ટાઈપમાં ફ્રેન્સી તથા કલાત્મક
લક્ષ્મી સાહિત્યોના સ્પેશલાઈસ્ટ

ફ્રેન્સી સાહિત્યો, બ્રાહ્મણીસ તથા ડેસ
મટીરીયલ્સના સ્પેશલાઈસ્ટ
શુટીંગ શટીંગ અવનવી ડિઝાઈનોમાં મજારો.

દુકાન : પાંડુ ઘર : ૬૨૩

દોશી મીઠાલાલ મગનલાલ

દર રવિવારે બપો. ફ્રેન્સી કાપડના વહેપારી
(નનાનપુરવાળા)
નવા બજાર, હિંમતનગર (જી. સાબર કાંઠા)

સંપાદિત શાખા :—

દોશી ભોળીલાલ મગનલાલ
રજની એમ્પોરીયમ

✽

With Best Compliments From

H. O. Phone : 359

AMI MINERALS (INDIA)

Mine Owners & Mineral Suppliers

Refiners of CHINACLAY Grades : Ceramics-Pesticide Rubber

Station Road,
Himmatnagar-383001
Dist. Sabarkantha.

B. O. Phone : 314496
4, Devkaran Mansion,
Mangaldas Road,
Bombay-400 002

Amidharbhai C. Joshi
Maheshbhai A. Joshi
Hemantbhai A. Joshi

With Best Compliments From

ATLAS RADIO & ELECTRONIC INDUSTRY PVT. LTD.

Manufacturers of :
CROWN-TV-TAPERCORDERS.

Plot No. 57, G. I. D. C. Industrial Township,
Narod, Ahmedabad

શેઠશ્રી કેશવલાલ પુજરામ શાહ-તલોદ

શ્રી કેશવલાલભાઈએ અખૂટ ધીરજ અને પ્રયત્ન પુરુષાર્થના સમન્વય સાધી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે યશસ્વી સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે અને તેમનું ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર માર્ગદર્શન ઉપયોગી બની રહ્યું છે. તેના સુપુત્ર શ્રી પ્રવિણભાઈ, શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રભાઈ, શ્રી સતીશભાઈ, શ્રી હસમુખભાઈ વગેરે અનેક ફેક્ટરીઓના સંચાલનમાં સક્રિય સહયોગ આપી રહ્યા છે.

With Best Compliments from

**P. D. R. CASTING INDUSTRIES
MAHALAXMI METAL ROLLING MILL
P. D. R. METAL INDUSTRIES
JYOTI ROLLING MILL
JANTA METAL INDUSTRIES**

Office :

Seskaria Ind. Estate,
S. V. Road, Chincholi,
Malad (West),
BOMBAY-400 064
Phone : 685948

Factory :

P. D. R. Ind. Estate,
Near Prakash Cinema,
Talod-383215
GUJARAT.
Phone : 581, 553, 414

**MFRS. OF :- All Type of Die Casting & Utensils
Castings & Alue Circle & Utensils.**

K. P. Shah

Pravin Shah

Satish Shah

Laxmichand Shah

Hashmukh Shah

With Best Compliments From

PARAS CEMENT PIPE FACTORY, HIMATNAGAR

Manufacture and Sale of all types of R. C. C. Pressure Pipes
for Irrigation, Water-Supply and Drainage Works.

Factory : National Highway 8
HIMATNAGAR-383-001
Gujarat
Phone : 116

Office : ' Nirali ' Premises
State Highway 9
HIMATNAGAR
Phone : 165

Phone : 361591

PANALAL B. SHAH

—: Manufacturers & Dealers in :—

COPPER, BRASS & STAINLESS STEEL
HOUSEHOLD UTENSILS AND
CANTEEN REQUIREMENTS

90, Kansara Chawl,
Bombay-400 002

Panalal M. Shah
Pravin B. Shah

Best Compliments From

Phone : 654

**VITHLESH SOAP &
DETERGENT INDUSTRIES**

Manufacturer of :

ACIDSLURRY. SOAP, DETERGENT
POWDER & DETERGENT CAKE.

Modasa-383315
Dist. Sabarkantha

ફેન ઓફિસ ૧૬૮
મેનેજર ઘર : ૬૦૪

હિંમતનગર નાગરિક સહકારી
બેંક લિ. હિંમતનગર (S. K.)

થાપણો મૂકો અને મુકાવો

....થાપણો ઉપર આકર્ષક વ્યાજના દર

આપવામાં આવે છે....

સેવિંગ ખાતા ઉપર.... ૬ ટકા

—: બાંધી મુદત થાપણના વ્યાજના દરો :-

૧૫ દિવસથી	૪૫ દિવસ સુધી	૩	૧/૨ ટકા
૪૬ „	૯૦ દિવસ સુધી	૪	ટકા
૯૧ „	૬ માસની અંદર	૫	ટકા
૬ માસથી	૯ „ અંદર	૫	૧/૨ ટકા
૯ માસથી	૧ વર્ષની અંદર	૬	૧/૨ ટકા
૧ વર્ષથી	૩ વર્ષ સુધી	૮	ટકા
૩ વર્ષથી ઉપર અને ૫ વર્ષની અંદર	૯	૧/૨ ટકા	
૫ વર્ષથી	ઉપર	૧૧	ટકા

મહાલક્ષ્મી યોજનામાં

૭૭ માસે

બાંધણા ઉપરાંત વધુ મેળવો

કે. કે. શાહ એ. એ. મેમ્બર જે. જે. શાહ
મેનેજર મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર ચેરમેન

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

“ સત્કાર્યને મુલતવી ન રાખો, હથથાં જ કરો,
આવતી કાલે તમે જીવતા હશે તેની શું ખાતરી છે ? ”

લિ. શુભેચ્છક

છોટાલાલ વીરચંદ ગાંધીના સહપરિવાર
ગાંધી જયંતીલાલ છોટાલાલ શ્રીમતી તારાબેન જે. ગાંધી
કમલેશ જે. ગાંધી સંજયકુમાર જે. ગાંધી
પરેશકુમાર જે. ગાંધી હેમલતાબેન જે. ગાંધી
રાગિનાબેન જે. ગાંધી

સંબંધિત ફર્મો

મેસર્સ ધ્રુવકુમાર જયંતીલાલ એન્ડ કું-તલોદ
અભાણી ઇન્ડસ્ટ્રીઝ-અમદાવાદ
બરોડા ટ્રેડર્સ એન્ડ ફીર્ટલાઈઝર-બરોડા
નિરાલી ઇન્ડસ્ટ્રીઝ-બોમ્બે

ગાંધી જયંતીલાલ છોટાલાલ

મુ : પો. રણાસણ

તા. પ્રાંતિજ.

જિ. સાબરકાંઠા.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ધી તલોદ નાગરિક

સહકારી બેંક લિ. તલોદ જી. સાબરકાંઠા

સ્થાપના ૩૧-૧-૭૧ એડિટ વર્ગ અ.

અધિકૃત શેર ભંડોળ રૂ. ૫,૦૦,૦૦૦ ,,

ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ રૂ. ૫, ૯૦,૦૦૦ ,

થાપણે રૂ. ૪૭,૮૮, ૮૧૯

ધીરાણ રૂ. ૪૪, ૧૧૯૬૩

કામકાજનું ભંડોળ રૂ. ૫૭,૭૧૦૭૮

સભાસદ સંખ્યા ૧૬૫૫

રજી. નં. ૧૧૨૧૨

બાબુલાલ નેમચંદ ગાંધી

ચેરમેન

એમ. એન. કોઠારી પોપટલાલ સી. શાહ

મેનેજર

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર

ફોન ઓફિસ ૮
ધર ૩૬

ફેક્ટરી ૧૦૫

કૃષ્ણ પાઈપ ફેક્ટરી ધનસુરા

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

કૃપા ટાઈલ્સ વાપરો

શૈક્ષણિક સંસ્થા માટે....

તમામ પ્રકારની સામગ્રી

એક જ જગ્યાએથી મેળવવા

પન્ન પ્રિન્ટર્સ

પ્રકાશ હાઈ. કમ્પાઉન્ડ રીલિફ રોડ

અમદાવાદ. ફોન ૨૫૪૪૬ ૨૦૯૮૭

ધી ધનસુરા પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લી. ધનસુરા

સને ૧૯૭૯-૮૦ એડિટ વર્ગ અ

અધિકૃત શેરભંડોળ ૫,૦૦ ૦૦૦

ભરપાઈ થયેલ શેરભંડોળ ૪,૪૯,૬૭૫

થાપણે રૂ. ૫૬૨૬૫૦૮.૫૬

ધીરાણ રૂ. ૪૨૫૫૦૮૬.૨૨

કામકાજનું ભંડોળ રૂ. ૭૪૩૪૩૫૪.૧૪

રીઝર્વફંડ અને બીજાં ફંડો :- ૬૦૦૮૧૪.૪૦

સભાસદ સંખ્યા ૧૨૯૮

નફો ૧,૫૬૦૮૩.૫૮

કોઈ પણ પ્રકારનાં બેંકીંગ કામકાજ માટે રૂબરૂ મળે

શ્રી વાડીલાલ પી. મહેતા શ્રી રાજેન્દ્રકુમાર એમ. મહેતા

ચેરમેન

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

શ્રી યશવંતલાલ એન. શાહ

મેનેજર

માંગલિક ધર્મનાં માંગલિક દશ્યો

સુરેન્દ્રનગર મુકામે તાજેતરમાં ઊજવાયેલ ઉપધાન તથા માળારોપણ મહોત્સવ પ્રસંગે પૂ. વાસુપુજ્ય સ્વામીનાં દર્શન કરતાં ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલશ્રી શારદા મુકરજી તથા ગુજરાત રાજ્યના મા. પંચાયત મંત્રીશ્રી ત્રંબકલાલ દવે તથા સંઘ સેવક આગેવાનશ્રી બાપાલાલ મનસુખલાલ તથા કાંતિલાલ શેઠ દર્શન કરતાં નજરે પડે છે.

સુરેન્દ્રનગર મુકામે ઉપધાન તથા માળારોપણ પ્રસંગે ખાસ હાજરી આપતા ગુજરાત રાજ્યના મા. શ્રી ગવર્નરશ્રી શારદા મુકરજીને પૂ. મુનિરાજશ્રી દાન-વિજયજી મહારાજ વાસક્ષેપ નાખી રહ્યા છે અને રાજ્યપાલશ્રી તેમના આશીર્વાદ મેળવી રહ્યાં છે.

સુરેન્દ્રનગર મુકામે ઉપધાન તપ અને માળારોપણ પ્રસંગે પૂજ્ય મુનિશ્રી દાન વિજયજી મહારાજ સહેજ ગુજરાત રાજ્યના પંચાયત મંત્રીશ્રી ત્રંબકલાલ દવેને વાસક્ષેપ કરે છે, મંત્રીશ્રી આશીર્વાદ મેળવે છે.

કોઠારી કું. મુંબઈના સૌજન્યથી

Phone : 257607 1252954
Grams : Mascotgems

Res : 819513
812008

MUKESH VIMESH & CO.

Exporter & Importer Of Diamonds
& Precious Stones

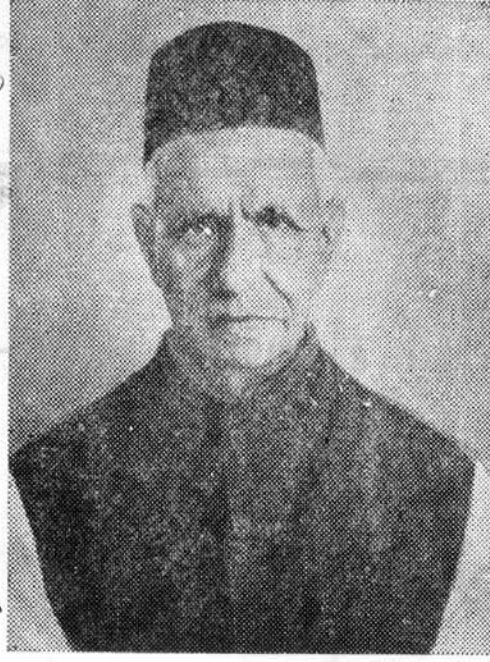
78-A, Sheikh Memon Street
First Floor, Zaveri Bazar
B O M B A Y - 4 0 0 0 0 2

વિવિધ ક્ષેત્રની વિશિષ્ટ પ્રતિભાઓ

શ્રી ઢનુભાઈ ખીમજીભાઈ

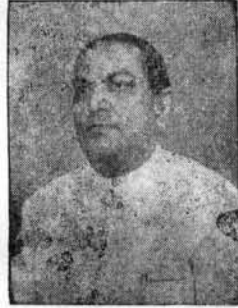
શ્રી સવાઈલાલ લલુભાઈ ધામી

શ્રી યીનુભાઈ શાહ (ધોધાવાળા)

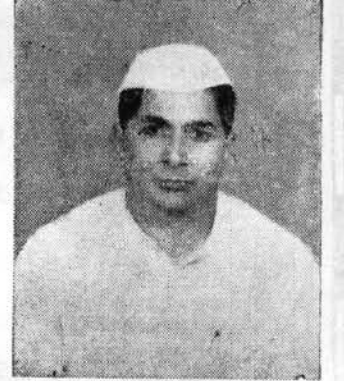
ડૉ. નેઠાલાલ કુંડલીઆ

ડૉ. ભાઈલાલભાઈ જાવીશી

શ્રી કાન્તિલાલ ભગવાનદાસ

શ્રી ભોગીલાલભાઈ દાલાણી

શ્રી યશુભાઈ દોશી

શ્રી રતીભાઈ પી. શેઠ

શ્રી જશુભાઈ મહેતા (પારસ ડેસાઈવાળા)

— હાર્દિક શુભેચ્છા સાથે —

એસ. એમ. શાહ

ડી. જે. શાહ એન્ડ કું.

૬૮, ૩જે ભોધવાડો, ભોયતળિયે
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨.

પ્લાસ્ટીક અને રબર બંગડીના વેપારી

ફોન — એક્સિસ — ૩ ૬ ૬ ૨ ૨ ૮

ધર — ૬ ૬ ૪ ૨ ૫ ૦

ચૂડી ભારતીય સન્નારીઓનો આદિ-અનાદિનો શૃંગાર છે.

અખંડ સૌભાગ્યવતીનું પ્રતીક ચૂડીઓ.

ચૂડીવગર હાથ સારા લાગતા નથી.

ચૂડી હાથોની ગીતા છે.

પહેરીને કર્તવ્યપરાયણ બનો.

નારી જીવનની એ રામાયણ છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

“એ દિવસની મુસાફરી માટે જખરી તૈયારી કરનારો માનવ કાયમની મુસાફરી માટે તો કશીય તૈયારી કરતો નથી.”

(લિ. શુભેચ્છકો)

૧. શ્રી લક્ષ્મણુદાસ મોહનલાલ મીસ્ત્રી
શ્રીમતી મણીબેન એલ. મીસ્ત્રી
૨. શ્રી ખડ્રીનારાયણ લક્ષ્મણુદાસ મીસ્ત્રી
શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન બી. મીસ્ત્રી
૩. શ્રી કુંદનકુમાર ર. મીસ્ત્રી
શ્રીમતી કેકિલાબેન કે. મીસ્ત્રી
૪. શ્રી અનીલકુમાર ર. મીસ્ત્રી
શ્રીમતી ઉષાબેન એ. મીસ્ત્રી
૫. શ્રી અશોકકુમાર ર. મીસ્ત્રી,
શ્રીમતી દિવ્યાબેન એ. મીસ્ત્રી
૬. શ્રી શરદચંદ્ર બી. મીસ્ત્રી
શ્રીમતી રમીલાબેન એમ. મીસ્ત્રી,
વિજયકુમાર જતીનકુમાર દિવ્યેશ

ટ. નં. રેસીડેન્ટ { ૨/૦૦
ઓફિસ }

એકસલ ઉદ્યોગ વિદ્યાલય

વિશ્વકર્માનગર હિંમતનગર (S. K.)

ટેલી. ‘રજની’

ટ. નં. મોલ ૨૫૮
રેસીડેન્ટ ૨૫૮ E X.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

“સત્કાર્યને મુલતવી ન રાખો, હમણું જ કરો.
આવતી કાલે તમે જીવતા હશે તેની શું ખાત્રી !”

(લિ. શુભેચ્છકો.)

- શ્રી યુનીલાલ પ્રભુદાસ મોદી
શ્રી જગદીશકુમાર સી. મોદી (M. Sc.)
શ્રી જયેશકુમાર સી. મોદી
શ્રી કલ્પેશકુમાર સી. મોદી
શ્રીમતી તારાબેન યુનીલાલ મોદી
કુ. દક્ષાબેન યુનીલાલ મોદી (આયુર્વેદિક)
કુ. રેણુકાબેન સી. મોદી

કચ્છી હાઉસીંગ સોસાયટી

ખંગલા નં. ૨૫ બી
હડિયોલપુલ છાપરિયા
હિંમતનગર

રજની પીલ્સ મીલ્સ

ડે. હડિયોલપુલ, છાપરિયા રોડ
કેનાલ પાસે, હિંમતનગર

શુભેચ્છા પાઠવે છે

“જ્યારે કોઈ પણ મૂંઝવણનો ઉકેલ ન મળે ત્યારે એકાંતનો આશરો લઈ પ્રભુને પ્રાર્થના કરો.”

લિ. શુભેચ્છકો

ડૉ. હીરભાઈ અમૃતલાલ શાહ
શ્રીમતી કાન્તાબેન હીરભાઈ શાહ

૧. ડૉ. વિનોદભાઈ એચ. શાહ	ડૉ. રેણુકાબેન વી. શાહ
૨. ડૉ. રમેશભાઈ એચ. શાહ [હાલ અમેરિકા]	ડૉ. પ્રફુલ્લાબેન આર. શાહ [હાલ અમેરિકા]
૩. શ્રી અનુપભાઈ એચ. શાહ	શ્રીમતી પૂર્વીબહેન એ. શાહ
૪. મહેશકુમાર એચ. શાહ	શ્રીમતી જયશ્રીબેન એમ. શાહ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

ટે. નં. ૪૭૪

સાબરકાંઠા જિલ્લાના પાટનગર હિંમતનગરમાં
દેશી શુદ્ધ ઘી, શીખંડ તથા મીઠું કેસરી દૂધ
ખરીદવાનું જૂનું અને જાણીતું ભરોસાપાત્ર સ્થળ
શ્રી હરિહર દુધાલય,
સ્ટેશન રોડ, હિંમતનગર

લિ. શુભેચ્છકો-

શ્રી વિદ્યારામ ભગવાનદાસ ગોરનાં સહપરિવાર

શ્રી પુષ્પરામ વિરધામ ગોર	શ્રીમતી મણિબેન પી. ગોર
શ્રી અજયકુમાર પી. ગોર	શ્રીમતી મંદાકિની એ. ગોર
કુમારી કાનન એ. ગોર	કુમારી મીનાક્ષીબેન પી. ગોર
શ્રીમતી સરોજબેન કનુભાઈ પુરોહિત	

Phone { Office : C/o 322665
324114
Resi : 695938

With Best Compliments From

RAMANLAL PREMCHAND SHAH

YARN BROKER

Residence :

Block No. 3, 1st Floor,
Geeta Bldg., Haji Bapu Road,
Malad (East) Bombay-400 064

Office :

67, Tambakanta,
Hanuman Bldg., 1st Floor,
Bombay-400 003

લિ. શુભેચ્છકો

શ્રીમતી શકરીબેન પ્રેમચંદ શાહ તથા સહપરિવાર

રમણલાલ પ્રેમચંદ શાહ

શ્રીમતી અરુણાબેન આર. શાહ

આણુલાલ પ્રેમચંદ શાહ

શ્રીમતી સુલદ્રાબેન ખી. શાહ

ચંપકલાલ પ્રેમચંદ શાહ

શ્રીમતી શાન્તાબેન સી. શાહ

With Best Compliments from

ANIL METAL MART

Manufacturers & Dealers in :-

STAINLESS STEEL SPOONS & UTENSILS

83, Vithalbhai Patel Road.

Pitale Mansion,

Near C. H. Tank,

Bombay-400 004

શુભેચ્છકો

નાથાલાલ તલકચંદ શાહ

અમૃતલાલ તલકચંદ શાહ

જયંતીલાલ તલકચંદ શાહ

અનિલકુમાર નાથાલાલ શાહ

ટે. નં. ૧૭૨

મેસર્સ સ્વસ્તિક કન્સ્ટ્રક્શન કું.

બિલ્ડિંગ કોન્ટ્રાક્ટર્સ
હિંમતનગર (સાબરકાંઠા જિલ્લો)

લિ. શુભેચ્છકો

શ્રી ગોકળદાસ આત્મસામ કડિયા
શ્રીમતી મણીબેન જી. કડિયા
શ્રી મહેન્દ્રકુમાર ગોકળદાસ કડિયા
શ્રીમતી અંદ્રિકાબેન એમ. કડિયા

ઓફિસ : ૩૩૬૪૨૨

ઘર : ૩૮૮૩૪૬

With Best Compliments From

RAJENDRA METAL WORKS

Manufacturers & Merchants of :

ALUMINIUM UTENSILS

લિ. શુભેચ્છકો

શ્રી કાંતિલાલ કે. શાહ શ્રીમતી શાંતાબેન કે. શાહ
,, રાજેન્દ્રકુમાર કે. શાહ ,, સરોજબેન આર. શાહ
,, સુનીલ શાહ કુમારી જ્યોત્સના, નીતા, પ્રેરણા
,, વીરેન્દ્રકુમાર આર. શાહ૧૦૨ બાપુકોટ સ્ટ્રીટ,
૧ લે માથે જમાલી મહોલ્લા

મુંબઈ-૩

CEEKAY ELECTRONICS

Manufacturers :

Alluminum Round & Square Rigid
Container for Electronics Component
Specialist for ' Starter can '

FACTORY :—

Phone : 887583

887861

C-42, G. I. D. C. Industrial
Town Ship, Post : ODHAV.
Ahmedabad.

CONTACT :—

Office : 350636 353771

132, Thakurdwar Road,
Bombay-400 002

લિ. શુભેચ્છકો

શ્રીમતી મણિબેન ચુનીલાલ શાહ
શ્રી કાન્તિલાલ સી. શાહ
,, પુનમચંદ સી. શાહ
,, રતિભાઈ સી. શાહ
,, ચંદુભાઈ સી. શાહ
,, પ્રવીણભાઈ સી. શાહ
,, કીર્તિભાઈ સી. શાહ

Tel. No : 240413.

Telex : 011-2236

011-2565

Cable : "AUSPICIOUS"

J. V. GOKAL & COMPANY

Kasturi Buildings, 171/172
Jamshedji Tata Road,
BOMBAY-400 020.

Exporters of : Jute and Jute Products, Tea, Shellac
Mica, Engineering Goods, Cotton
Textiles and Madeups, Steel and
Steel Product, Schemicals and Pharma-
ceutical, Spices

An Export House Recognised By Govt. Of India.

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

ટે. નં. ૨૭

નેશનલ ટાયર્સ

તલોદ રોડ-ધનસુરા.

મોટરકાર, ટ્રક, ટ્રેક્ટરનાં ટાયરો, ટયુબો તથા
એક્ષમાડના કંપ્લીટ સેટના વહેપારી

લી. શુભેચ્છકો : -

શ્રી પ્રેમજીભાઈ એ. પટેલ

શ્રી વિક્રમભાઈ એ. પટેલ

ભારત ટ્રાન્સપોર્ટ

(ટ્રાન્સપોર્ટ કોન્ટ્રાક્ટર્સ)

લાતીબજાર-ભાવનગર.

ટેલીફોન : ઓફિસ : ૫૭૪૪

રહેઠાણ : ૪૪૩૨

બુકિંગ : ૩૬૩૬

ડિલીવરી : ૫૮૦૬

ભાવનગરથી અમદાવાદ, ગુજરાત તેમ જ સુરત-
ઉધના માટે ડેઈલી સર્વિસ ચાલુ છે. હિન્દુસ્તાનના
તમામ સેન્ટરોના માલનું બુકિંગ ચાલુ છે.

શાખાઓ : અમદાવાદ, સારંગપુર, : ટે. નં. ૩૬૨૧૭૧
ગોમતીપુર, પટેલ મીલ્સ કમ્પાઉન્ડની સામે; ટે. નં. ૩૬૧૩૩૧
નડિયાદ; ટે. નં. ૩૩૦૭, ઉધના : ટે. નં. ૭૭૮,
વલ્લભવિધાનગર : ટે. નં. ૭૧૬૧, કેમ્પે : ટે. નં. ૨૬૭૯
સુરત બુકિંગ : ૨૫૭૨૧, સુરત ડિલીવરી : ૨૬૦૭૬,
ખોટાદ PP : ૨૪૧, શિહોર : ૧૧૮, ધંધુકા,
ખરોડા : ૫૩૮૭૬, આણંદ : ૯૦૫, પેટલાદ : ૫૮૧,
નવસારી : ૧૦૭૮, ધર્મરાજ, સોજીત્રા, નારોલ : ૮૭૬૩૬૨

શ્રી આદ્યશક્તિ અંબિકાજી માતાજી ખેડબ્રહ્મા - જી. સાબરકાંઠા

આ આદ્યશક્તિ અંબિકાજીનું સ્થાન ઘણું જ પુરાતન છે. આ ભૂમિ ઘણી જ પવિત્ર ગણાય છે. આ સ્થાન પટ્ટકોણ યંત્ર મુજબ સ્થાપિત થયેલું છે. આ સ્થાનની ચારે દિશામાં ધર્મસ્થાનો જેમ કે પૂર્વમાં પંખેશ્વર મહાદેવજીનું મંદિર, દક્ષિણ દિશામાં શ્રી ક્ષીરભંજા માતાજી તથા બ્રહ્માજીનું મંદિર આવેલાં છે, પશ્ચિમે શ્રી ગદાધર વિષ્ણુ ભગવાનનું મંદિર અને ઉત્તર દિશામાં શ્રી ચામુંડા માતાજી તથા શ્રી દેવેશ્વર મહાદેવજીનું મંદિર આવેલાં છે. આ પ્રમાણે પટ્ટકોણયંત્રના મધ્ય ભાગમાં આ આદ્યશક્તિ અંબાજીમાતાનું સ્થાન આવેલું છે.

પુરાતન ઇતિહાસ પ્રમાણે આ પવિત્ર ધામનાં સ્થળો વન, પર્વત અને એકાંત સ્થાન જેવાં હતાં તેથી શ્રી બ્રહ્માજીએ પ્રાચિન્ન નિવારણાર્થે આ ભૂમિકામાં હિરણ્યક્ષી (હરણ્યાવ) સરિતાના તટે તપશ્ચર્યા કરી મહાન યજ્ઞ કરેલો, ત્યારે આદ્ય શક્તિની આરાધના અર્થે આ અષ્ટભૂજ અંબિકાજીની સ્થાપના કરી હતી. તે પછી તે યજ્ઞમાં પધારેલા દેવો અને ઋષિઓએ ભોગા થઈને શ્રી બ્રહ્માજીના તપ અને યજ્ઞની યાદગારી માટે શ્રી બ્રહ્માજીની ચતુર્ભુજ મુખાકૃતિની ભવ્ય મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી. આથી આ સ્થળ ઘણું જ પુરાતન અને પવિત્ર ગણાય છે. આ ઐતિહાસિક હકીકત ઉપરથી જ હાલનું આ શહેર ખેડબ્રહ્મા તથા શ્રી અંબિકામાતાજીનું સ્થળ પવિત્ર ધામ ગણાય છે.

મંદિરની આસપાસનું વર્ણન

માતાનું સ્થાન મામની ઉત્તર દિશાએ છે. માતાજીનું મંદિર ઉત્તરાભિમુખ છે. એ મંદિર યંત્રાકારે છે. ગર્ભાગાર પણ યંત્રમય છે ઉપરના પથ્થરો પટ્ટકોણ યંત્રમાં ગોઠવાયા હોય તેમ જણાય છે. પીઠ પર પણ પ્રાચીન શ્રીચક્ર સ્થાપિત સ્ફટિક જ છે. માતાજી સાથે દિવસ જુદા જુદા સ્વરૂપે દર્શન આપે છે.

પ્રવેશ દારમાં પશ્ચિમે મહાગણપતિની ભવ્ય પ્રતિમા છે. પૂર્વ બાજુએ શાળભૈરવ અને હનુમાનજીની મૂર્તિઓ છે. મોટા દરવાજા પાસે આવેલ ધર્મશાળાના વિશાળ ભાગમાં - ઇશાન કોણમાં બ્રહ્માણી, અને મહિષાસુર મર્દિનીની મૂર્તિઓ છે. ચાચરમાં પૂર્વમાં મહાદેવજીનું મંદિર છે. ત્યાં ખૂણામાં ચાર ભુજવાળી ત્રિશૂળ, નાગ, માળા. કમંડલવાળી મહાદેવજીની મૂર્તિ છે. બાજુના ખૂણામાં ગણપતિની મૂર્તિ છે. વળી ચાર ભુજવાળી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. ત્યાં પાર્વતીજીની મૂર્તિ છે. તેમ જ શિવલિંગ છે. નંદી બિરાજમાન છે. આગળ ચોક છે. માતાજીના વિભાગમાં પાછળના દરવાજા તરફ માનસરોવર છે, આ માનસરોવર શ્રી અંબિકાદેવી આ સ્થાને બિરાજમાન થયા ત્યાર જ પુરાતન છે.

ભાવિ લકતો રેલવે સાધન સિવાય એસ. ટી. પ્રાઇવેટ બસો, મોટરો દ્વારા અંતરે પધારી શ્રી અંબિકામાતાજીના દર્શનનો લાભ લે છે.

દ્રસ્ટ બોર્ડ

૧ પ્રમુખ - ના.	મહારાજશ્રી અમરસિંહજી સાહેબ, હિંમતનગર
૨ ઉપપ્રમુખ - શ્રી	ચંદુલાલ રેલદાસ પટેલ-અમદાવાદ
૩ દ્રસ્ટી	રવીન્દ્રભાઈ મણીલાલ દોશી-વડાલી
૪	જમનાશંકર વાસુદેવ શુક્લ-મુંબઈ
૫	જયેન્દ્રભાઈ કેશવલાલ દવે-અમદાવાદ
૬	મણિલાલ ગણેશભાઈ પટેલ-અમદાવાદ
૭	નટવરલાલ ગટોરચંદ્ર મુથા-હિંમતનગર
૮	નટવરલાલ વક્તાભાઈ પટેલ-ખેડબ્રહ્મા
૯ મેનેજર	ભાઈશંકર મૂલશંકર ત્રિવેદી-કુકડીઆ.
૧૦ લટજી	અમૃતલાલ મણિશંકર ઉપાધ્યાય-ખેડબ્રહ્મા

મહારાજ શ્રી અમરસિંહજી સાહેબ

હાલના ટ્રસ્ટ બોર્ડના પ્રેસીડેન્ટ સાહેબ શ્રી અમરસિંહજી સા. ક્ષત્રિય કુલદીપક રોકોડ વંશના નખીરા છે. તેઓના પૂર્વજોના પરાક્રમની યશગાથા ઇતિહાસમાં ઉજવણ નોંધાયેલ છે.

વિલીન થયેલા ઇડર રાજ્યના નામદાર મહારાજ શ્રી દલજીતસિંહ સાહેબના લઘુ બધું છે. તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત ૧૯૭૬ના આસો સુદ ૧૦ વિજ્યા દશમી શુભ પર્વે તા. ૪-૧૦-૧૯૧૯ના રોજ હિંમતનગર મુકામે થયેલ છે. અજમેર મેયો કોલેજ તથા દેવી કોલેજ ઇન્દોર જેવી સંસ્થામાં અભ્યાસ કર્યો છે. સ્ટેટ આર્મી તથા ઇન્ડિયન આર્મી ફોર્સમાં પણ પોતાની ઉમદા સેવાઓ આપેલી છે.

સદ્કાર્યની પ્રેરણામૂર્તિ યુસ્ત ધર્મનિષ્ઠ સેવા પરાયણ, દીનદુઃખી પ્રત્યે લાગણીથી સભર બની સહાયરૂપ બનવામાં સદાયે તત્પર રહેતા તેઓશ્રીનો આઘશક્તિ અંબામાતાજીની સંસ્થાના ઉત્કર્ષમાં ઉમદા ફાળો છે. ઇડર રાજ્ય કુટુંબની સેવાઓ માતાજીની હરહંમેશ મલતી રહી છે. ૩૦ વર્ષ ઉપરાંતથી આ ટ્રસ્ટ બોર્ડના હરહંમેશ પ્રકુલિત અને સ્ફૂર્તિમય નિરભિમાન, નિખાલસ, સ્નેહ અને મમતા અને કર્તવ્ય પરાયણ અને મંગલમૂર્તિરૂપ મહારાજશ્રી પ્રેસીડેન્ટ તરીકે એકધારી સેવા આપી રહ્યા છે.

આ સંસ્થા પ્રત્યેની ઉદાર ભાવનાથી ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. આપની ઉદાર સખાવત ચિર સ્મરણીય અને પ્રેરણામય બની રહેશે.

શુભેચ્છક

“શ્રી આઘશક્તિ અંબિકાજી માતાજી ખેડપ્રહ્લા”

ટ્રસ્ટબોર્ડ - ખેડપ્રહ્લા જિ. સાબરકાંઠા

વંદનીય વિભૂતિ

શ્રી મુક્તાનંદસ્વામી પરમહંસ

ગણેશપુરી (જિ. થાણા)

ભારતની સંત પરંપરાએ જ આપણી અસ્મિતાને ટકાવી
રાખી છે.

Phone : 442822

On Government List

**MADHUSUDAN DWARKADAS
& CO.**

166-B, Khareghat Road.

Bombay-400014

Buttons, Badges, Hats, Caps,
and All Sorts of Cotton,
Silk, Woollen Piece Goods

SPECIALIST OF PRINTED SAREES

Shop

739, Sir Vithaldas Galli,
M. J. Market, Bombay-400002

મહાલક્ષ્મી આયર્

એન્ડ

પ્રાસ ફેક્ટરી

☆

પ્રેસ રોડ, ભાવનગર.

વાસણ બનાવવાના કારખાના માટે દરેક કેપેસિટીના
પાવર પ્રેસ બનાવનાર.

ઓઈલ મીલ્સ માટે દરેક સાઈઝના ફીલ્ટર પ્રેસ,

ઓઈલ પમ્પ પહોળાના એજક્ટર, ઓપનરના ખીલર-
સેટ તેમ જ દરેક પ્રકારના સ્પેરપાર્ટ્સ બનાવનાર તેમ જ
દરેક પ્રકારનું વેલ્ડીંગ કામ કરી આપનાર.

૮'-૯", ૬'-૮", ૪ફી'ના તથા ૪/ ૭ ઈંચ લેથના
જીપાઈક.

Best Compliments From

**RELIANCE TEXTILE
INDUSTRIES LIMITED**

103, Industrial Area
Naroda, Ahmedabad-382330

સ્વ. શ્રી યુનીલાલ કેદરલાલ શાહ

(એડવોકેટ)

જન્મ તા. ૨૦-૧-૧૯૨૪

સ્વર્ગસ્થ ૨૫-૯-૮૦

હિમંતનગર

જેમણે જીવતાં સુધી તો સંસારના પ્રત્યેક પ્રાણીઓમાં પ્રભુદર્શન કરી દેષ રહિત, દયાસભર વર્તન દર્શાવ્યું છે એવાં પ્રેમાળ સ્વર્ગ યુનીલાલને સંસારના મિથ્યા બંધનોનો મોહ શાનો હોય ?

“પ્રભુનો આવ્યો બટકુ રોટલો ખાધા કરતાં ખવડાવવો વધુ મીઠો લાગે છે.” આ કથનને આજીવન લક્ષ્યમાં રાખનાર સ્વ. યુનીલાલ એ ૨૫ સપ્ટે - ૧૯૮૦ના રોજ પોતાની જીવન-લીલા સંજેલી લીધી.

જેઓશ્રીભૂતપૂર્વ સ્વતંત્રપાર્ટીના તેમ જ ભારતીય લોકદળના મંત્રી હતા. હિમંતનગર જિલ્લાના મંડળના સેક્રેટરી હતા. હિમંતનગર નાગરિક બેઠકના ચેરમેનશ્રી હતા, જૈન સમાજ અને બહેર ટ્રસ્ટોના ટ્રસ્ટી હતા. અનેક વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે તેઓથી સંકળાયેલા હતા જેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે.

જનતા ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન

રજીસ્ટ્રેશનરોડ

હિમંતનગર (જિ. સાબરકાંઠા)

ફોન ૧૫૬

લિ. આપના સુપુત્રો

જયંતીલાલ સી. શાહ

રમેશચંદ્ર સી. શાહ

સુરેશચંદ્ર સી. શાહ

અગરબત્તી જલીને સુગંધ પ્રસરાવી ગઈ

સ્વ. રંજનબેન દિનેશચંદ્ર દોશી

(વડાલીવાલા)

જેમણે જીવતાં સુધી તો સંસારના પ્રત્યેક પ્રાણીમાં પ્રભુદર્શન કર્યા છે. દેષરહિત અને દયાસભર વર્તન બતાવ્યું છે. મધ્યજરતી વાણીની મીઠાશ દારા વિશાળ સમૃદ્ધતા પ્રીતિપાત્ર બની અગરબત્તીની જેમ જલી જઈને સંસ્કાર સુગંધ મહેકાવી ફેલાવી પ્રસારાવીને સંવત ૨૦૩૫ આવણી સુદિ ૩ ના રોજ આ સંસારમાંથી વસમી વિદાય લીધી.

તેમની પુણ્યસ્મૃતિને અંજલી અર્પીએ છીએ.

શુભેચ્છકો :—

પૂજ્ય વડીલ મોટાભાઈ અને બા

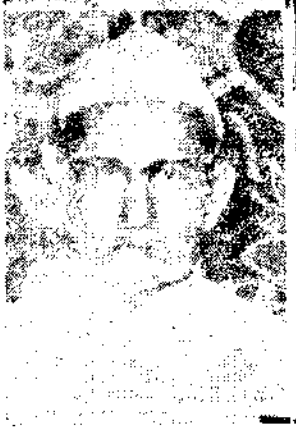
શ્રીમતી લીલાબહેન દિનેશચંદ્ર દોશી

અદ્યેશ, ચેતન અને અમિત

ટે. નં. ૮૧

જનતા આયર્ન એન્ડ હાઉસિંગ સ્ટોર્સ

ઈડર (સાબરકાંઠા)

સ્વ. સકરચંદ મગનલાલ શાહ, વતન : રણાસણ

શ્રી સકરચંદલાઈ એટલે શ્રુત્યમાંથી સુવાસિત જીવન - સર્જન.

શ્રી સકરચંદલાઈ અને તેમના પરિવારની વતન અને કર્મક્ષેત્ર મુંબઈની મેટલ વેપારી આલમમાં સેવાની સૌરભ મહેકે છે.

પોતાની અપ્રતિમ કર્તવ્યપરાયણતા, પ્રખર પુરુષાર્થ અને સતત સાહસબુદ્ધિના તથા તેજથી “તૂટે છે લોહ જાંજીરો તમારી આત્મશ્રદ્ધા તો” એ ઉક્તિને યથાર્થ બનાવી જનાર સદ્ગત શ્રી સકરચંદલાઈએ વ્યવસાય-ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે પ્રગતિ અને પ્રતિષ્ઠાનું નિર્માણ કરવા સાથેસાથ વિવિધ વર્તુલોમાં પોતાની અનુભવ પદ્ધતિ અને વ્યવહાર બુદ્ધિની સિદ્ધિનો લાભ અર્પી જીવનમાં સાર્થક્યનો સંતોષ અનુભવ્યો હતો. એમનામાં શ્રુત્યમાંથી સર્જન કરવાની અલૌકિક શક્તિ હતી. તેના ક્ષસ્વરૂપે વર્ષો પહેલાં પોતાના વતન રણાસણ - શુજરાતથી પ્રસ્થાન કરીને મહાનગર મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવી તેઓશ્રીએ ધ્યેયના એક પછી એક સોપાન સર કર્યાં હતાં. મેસર્સ માર્ગેશ મેટલ કોર્પોરેશન તથા મેસર્સ અતુલ મેટલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ નામક પેઢીઓની સ્થાપના કરીને તેઓશ્રીએ ઉદ્યોગને ભવ્ય વિકાસ સંભર્યો હતો. વ્યાપારી આલમમાં સારી નામના જમાવવા સાથે તેઓશ્રીએ નીતિમત્તા, આધ્યાત્મિકતા અને જ્ઞાનોપાસના વડે જીવનને ઉજ્જવલ કર્યું હતું.

શ્રી સકરચંદલાઈનું યશોજીવલ જીવન ગરીબાઈના અનેક દુઃખોમાંથી પસાર થયું હતું. તેથી બીજાઓના દુઃખ અને વેદનાઓને તે સુપેરે સમજી શકતા. આથી તેમની પેઢીના કે ઘરના બારણે કોઈ પણ આશાથી આવતું તો તે કચારેય નિરાશ પાછું ન કરતું. પરિચિત કે અપરિચિત, સંસ્થા કે વ્યક્તિ દરેક તેમને ત્યાંથી હરખાતા હૈયે વિદાય લેતી.

વતન પ્રત્યે તેમને ગાઢ મમતા હતી. ગ્રામજનો સુખી અને સંસ્કારી બને, શિક્ષિત અને સુશીલ બને તે માટે તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ભાગ લેતા.

શ્રી સી. વી. ગાંધી હાઈસ્કૂલના વિસ્તરણ માટેની ટહેલનો સૌ પ્રથમ ઉમળકાલયો પ્રતિસાદ તેમના સુપુત્ર શ્રી મનહરલાઈએ આપ્યો. અને શ્રી રણાસણ કેળવણી મંડળ સંચાલિત બાલમંદિરને માટે પણ માતબર રકમનું દાન કરીને પિતાની સ્મૃતિને વધુ પુણ્યવંતી બનાવી છે.

ઉમદા કાર્યોની સુવાસ ચોમેર પ્રસરાવી શ્રી સકરચંદલાઈએ તા. ૯-૧૦-૧૯૭૭ના દિને આ જગતની ચિરવિદાય લીધી. તેઓશ્રીના પુણ્યપ્રભાવ આત્માને પ્રભુ અનંત શાંતિનું અમૃત બન્યું એવી નમ્ર શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી કૃતાર્થ થઈએ છીએ. શ્રીમતી ચંદનબેન સકરચંદ શાહ તથા તેમના સહ પરિવાર લી. શુભેચ્છાઓ—

૧ મનહરલાલ સકરચંદ શાહ

શ્રીમતી ભારતી એન. શાહ

૨ જશવંતલાલ સકરચંદ શાહ

શ્રીમતી સવિતા બે શાહ

ફોન. ૩૬૦૬૧૬

૧૦૬ ખાડીલકર રોડ

૫૧ ખાડીલકર રોડ

૩૬૦૭૧

મુંબઈ-૪

મુંબઈ-૪

અતુલ મેટલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ

માર્ગેશ મેટલ કોર્પો.

સત્કાર્યોના પ્રેરક દ્રષ્ટા

સ્વ. ડૉ. નલીનકાન્ત આર. ગાંધી

સ્વર્ગસ્થ ડૉ. નલીનકાન્ત ગાંધીનું મૂળ વતન રાજપીપળા પશ્ચિમ પોતાના ડોક્ટરી વ્યવસાયમાં સરકારી દવાખાનામાં અલગ અલગ શહેરોમાં સેવા આપતા. અંતે તેઓશ્રીએ સાબર-કાંઠા જિલ્લાના પાટનગર હિંમતનગરમાં “ગાંધી નર્સીંગ હોમ” દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે ડોક્ટરી વ્યવસાયના શ્રીગણેશ કાર્યાલયની જ સ્થિતિ થયા અને યોગરદમ સુવાસ પ્રસારાવી - સત્કાર્યોની પ્રેરણામૂર્તિ બનીને ઈન દુઃખી દર્દીઓ પરત્વે લાગણીસભર બની તન મન ધન વિસારે મૂકી દરેક રીતે સૌને માટે કરી છૂટયા. હિંમતનગર કેળવણીમંડળમાં ઉપપ્રમુખ તરીકેની સેવા નોંધપાત્ર હતી. વિવિધ સંસ્થાઓના પ્રાણી હતા. સરકારે માનદ મેજસ્ટ્રેટની પદવી એનાયત કરી હતી.

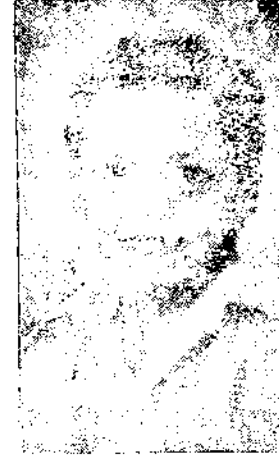
સાબરકાંઠા જિલ્લાની શ્રેય યાત્રામાં તેમનું નામ મોખરે રહ્યું હતું. નિષ્ઠા, પ્રમાણિકતા, પુરુષાર્થ વગેરે સદ્ગુણો તેમના જીવનમાં વણાઈ ગયા હતા. શ્રીમતી નિપૂણાબહેન સાથે લગ્ન-ગ્રંથિથી બેઠાયા હતા. પોતાના મૃદુ, મિલનસાર અને સરળ સ્વભાવથી અનેકોના પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો.

માનવી કેટલું જીવ્યો એ અગત્યનું નથી પણ જીવન કેવું જીવ્યો એ જ જીવનની ફલશ્રુતિ છે. ડૉ. ગાંધીનો જીવનદીપ અકાળે બુઝાઈ ગયો પણ પશુ દિવ્ય તેજ પથરાવી ગયો. તેમના સંસ્કારી સુશીલ પુત્ર શ્રી દિલિપભાઈની શ્રોધ દર્શનાન્સની પેઢી પણ બાણીતી છે.

શુભેચ્છા :

નિપુણાબહેન એન ગાંધી
દિલીપભાઈ એન ગાંધી
શ્રીમતી પદ્મવીબેન ડી. ગાંધી
કુ. રૂપલબેન ડી. ગાંધી
શ્રી ગાંધી નર્સીંગ હોમ
ડૉ. નલીનકાન્ત ગાંધી માર્ગ
હિંમતનગર

કૂલ અકાળે કરમાયું

સ્વ. નિલેશ પ્રલિણયંદ ભોગીલાલ શાહ

(સરદારપુરવાલા)

જન્મ તા. ૧૯-૬-૭૦

સ્વર્ગવાસ ૨૬-૧૨-૭૭

ત્રીજી ધોરણ ગુલાલવાડી બોમ્બે

શ્રી શારદા બાલમંદિર

રમીલાબેન પી શાહ

Phone : 675268
677745

Grams : UNIRINGS

UNIVERSAL OIL SEALS
MFG. CO. PVT. LTD.

Manufacturers of :

Oil seals, 'O' Rings, Canvas-Carbon-Ebonite
Seals, Disphragms, Hydraulic & Chevron Packings
& any Precision Item from Synthetic Rubber Like
VITON, Silicone, Polyacrylic, Polurethane,
Thiokol, etc., as per your Specifications.

—: Contact :—

Sidhapura Industrial Estate,
Masarani Lane, Halav Pool,
Kurla, Bombay-400070

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

કૃષ્ણ મશીનરી એન્ડ ઓટો સ્ટોર્સ

શ્રી નિવાસ બીલ્ડિંગ, તલોદ રોડ,

ધનસુરા ૩૮૩૩૧૦

જિ. સાબરકાંઠા

ટેલી. ઓફીસ - ૪૩, ઘર - ૧૧૫

સ્ટોકીસ્ટ • અશ્વમેધ (આઈ. એસ. આઈ) એન્જીન

• અશ્વમેધ (આઈ. એસ. આઈ)

હાઈ સ્પીડ એન્જીન.

• કમાન્ડર એઈલ એન્જીન.

• મહાત્મા હાયનર પિસ્ટન.

• એવરેસ્ટ મોનો બ્લોક

• કલામા સબમશીનલ પંપ.

• સાબર સબમશીનલ પંપ.

• કટલર હેમર સ્ટાર્ટર.

• સુપર સ્વીચ.

• જી. આર. ડી. વોલ્ટ તથા એમ્પીયર મીટર

• વરુણ પંપ • વી જેટ પટા તથા પુલી

• ગે. પાઈપ • કૃષિ પાઈપ

લિ. શુભેચ્છા.

શ્રી જયંતિલાલ વીરચંદ્રાસ શાહ

શ્રી હસમુખલાલ વીરચંદ્રાસ શાહ

શ્રી રમેશચંદ્ર વીરચંદ્રાસ શાહ

શ્રી સુરેશચંદ્ર વીરચંદ્રાસ શાહ.

* કનૈયા ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન.

તલોદ રોડ, ધનસુરા

* હસમુખલાલ એન્ડ બ્રધર્સ

ચાલ નસ્તા, ધનસુરા

* મેસર્સ જયંતિલાલ વીરચંદ્રાસ એન્ડ કું

જવાહર બજાર, ધનસુરા.

ખેતીવાડી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિ

હિંમતનગર-સાબરકાંઠા જિલ્લો

• બહેર હરણ

• સાચો તોલ

• રોકડા નાણાં

• ઝગડા પ્રસંગે નિકાલ માટે વ્યવસ્થા

• માલ વેચાણના તમામ સ્થળે
વેચનારને કાયદાનું રક્ષણ

• વેપારીઓને એક જ સ્થળેથી બેઠી
માલ મેળવવાની સગવડ

• આ બજાર ધારાના મુખ્ય અંગ છે.

સેવંતીલાલ ડી. મહેતા પુનભાઈ કે. પટેલ જયંતિલાલ જે. શાહ

સેક્રેટરી

વા. ચેરમેન

ચેરમેન

શિલ્પકળાના ખ્યાતનામ કરમ્મી શ્રી નંદલાલભાઈ ચુનિલાલ સોમ્પુરા

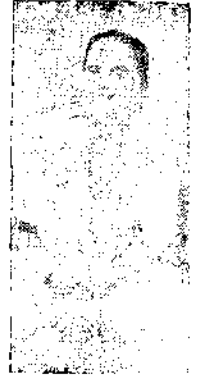
ભારતમાં પ્રાચીન-
અર્વાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યો,
વિશાળકાય પ્રાસાદો, અને
મંદિર નિર્માણની વિવિધ શૈલી
અને સ્વરૂપો પ્રમાણિત કલા-
ત્મક ગાંધિશામળાની રાખ-
વામાં સોમ્પુરા શિલ્પકર્મીઓ
ભારે મોટું પ્રદાન કરે છે. આ
કલા-કલ્પનામાં નાના
મેળવનારાઓમાં શ્રી
નંદલાલભાઈને પણ ક્રમ
હરણમાં મૂકી શકાય. શિલ્પ-
શાસ્ત્ર અને સ્થાપત્યકળાનું

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વારસામાંથી છે. જયપુરના ભૌતિક પ્રાચીન
સંશોધનો અને સ્થાપત્યની જોડી વિવિધ મેળવનારી કળાને લઈ
આજે તેઓ ખૂબ જ ખ્યાતનામ બન્યા છે. તેમની જોડી રાજ્ય-
સૂઝની પ્રતીતિ તેમજ આજ સુધીમાં કરેલાં ભવ્ય કામો પરથી થાય
છે. બિદરીના કામો : દિગંબર ધર્મશાળા, શુભવ લૂગન, ચાંદલુવન,
સાહિત્યમંદિર, બોબનાં સંસ્કૃત પ્રાસાદોનાં મુખ્ય કામોમાં
રાજકોટનાં ચૌધરી હાઈસ્કૂલ સામે પાર્શ્વભાગે મોનિ, મુળાનગરનું
ઓપીસ જિનાલય, વઢવાણનું શાંતિનાથ પ્રાસાદ, મુંબઈ-વિજયનગરમાં
ઋષભદેવ જૈન પ્રાસાદ, ઘાટકોપરમાં ચુનિલાલ સ્વામી પ્રાસાદ, મુંબઈ
- દહીસરમાં પ્રાસાદ, પાલીતાણામાં કેસરનાગર વસ્ત્રે ભગવત દેલા
સોમનાથમાં એક એક જોડવા નાના મોટા પ્રાસાદોના રજીસ્ટર
અને તેની રચનામાં તેઓએ વિશાળ તકતિવર કામ કર્યું છે. ગાંધીજીની
નવી શોધની દિશામાં તેમના પ્રયત્નો ચાલુ છે. ભારતના મોટા ભાગનાં
તીર્થોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે. પાલીતાણાનાં મંદિરો જૂનેશ્વર, નાનાથ,
ભીડભંજન, ભવાની લક્ષ્મીનારાયણ વગેરેમાં સારા સજાવનો કરી છે.
સોમપુરા વિદ્યાર્થી ઇત્રાલય અને ઘણા જૈન સંસ્થાઓ સાથે સંકળિત
છે. પાલીતાણા શ્રી સત્ગુરુ ઉપર ઘેરીવાળા શ્રી સિદ્ધાચલ સ્વામીના
નામની મહાન ટૂકડું સર્જન કરેલ છે. મુંબઈ-દાંડીવલી ચુનિલા-
લ સ્વામી ચતુર્વિધિતિ જિનેન્દ્ર પ્રાસાદનું નિર્માણ કરેલ છે. હાલ
જંજીરી નિર્માણ યોજના પાલીતાણા તલાટીમાં કામ કરી રહ્યા છે.
આ સિવાય તેમણે શિલ્પના મહાન ગ્રંથો શિલ્પસ્મૃતિ વાસ્તુવિદ્યાવામ
પૂર્વાર્ધ ૭૫૦ પેઈજ, ઉત્તરાર્ધ ૭૫૦ પેઈજના તથા ગૃહનિર્માણ
વાસ્તુવિદ્યાવામ શિલ્પતત્ત્વાર્થ ચિંતન - ૫૦૦ પેઈજ થોડા વખતમાં
બહાર પડશે. ગુજરાત સંસ્કૃત સંમેલન - બમનગર તા. ૧૯-૭-૮૦
ના રોજ જગદ્ગુરુ દારકાશારદાપીઠાધિપતિ શંકરાચાર્યે તેમને શિલ્પ-
ચાર્યની પદવી એનાયત કરેલ છે.

સેવાજીવનની નોંધ શ્રી અરુણાબેન શંકરપ્રસાદ દેસાઈ

એક નીડર સમાજસેવક, બાહોશ વહીવટ
કર્તા અને દીનદુખિયારી બહેનોની
શીતળ જાંબડી જેવા બનીને વર્ષોથી
સેવાજીવનની ધૂણી ધખાવીને બેઠેલાં
પૂ. અરુણાબેન સાથે જ ગુજરાતનું
ગૌરવશાળી મહિલારતન છે.

૧૩-૫-૨૪ના રોજ જૂનાગઢ
ગુહાને જન્મેલા પૂ. અરુણાબેન દેસાઈએ
ગણતંત્રતા સી. એન વિદ્યાવિહાર-
માંથી એસ. એસ. સી પાસ કરી અને
પછી એસ. એલ. ટુ કોલેજ ફોર વોમેનમાં બેઠાઈને પી. એ.
થયાં. હિંદી પરિચય, સંગીત દિશાર, વ્યાયામ દિશાર અને
સીવણ સહિતની અનેકવિધ પરીક્ષાઓ પસાર કરી. શિક્ષણ-
કાર્ય પૂરું કર્યા પછી વિકાસવિદ્યાલય વઢવાણના મંત્રી બન્યાં.
માત્ર સાળીશ બાળકોથી શરૂ થયેલી આ સંસ્થા આજે પ્રાથ-
મિકથી માંડી કોલેજ સુધીનું શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓનું
સફળ સંચાલન કરે છે, જે અરુણાબેનની કાર્યદક્ષતાને
આસારી છે.

જનાગઢ જીવનના વિવિધ સ્તરે આજે તેઓ માતાનું
સ્થાન જોડે છે. શ્રી અરુણાબેન બાળ અલ્પલતના માનદ
મેનસ્ટ્રેટ છે. બિરલા શાળા બોર્ડમાં, કુટુંબ નિયોજન મંડળમાં,
સામાજિક નૈતિક સુવારણા મંડળમાં, ગુજરાત રાજ્ય સમાજ
કલ્યાણ એકવાઈઝરી બોર્ડના સભ્ય રહ્યાં છે. ૧૯૫૫માં ટાટા
સ્કૂલ ઓફ સોશલ સાયન્સીઝમાં સમાજ સુધારક તરીકે
પસંદગી પામ્યાં, વઢવાણ તાલુકામાં ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ તરીકે
પણ તેમની સેવાઓ પડી છે.

માતાપિતાની દ્વંદ્વ જયપુરમાં ગુમાવેલી એટલે પૂ. પુષ્પા-
બહેન મહેતાએ તેમને ઉછેરીને મોટા કર્યાં. સંસ્થાના ફંડ માટે
મલાયા (સીંગાપોર) બેંગ્કોક, હોંગકોંગ, સાયગોન, બર્મા વગેરેનો
પૂર્વનો પ્રવાસ પણ કર્યો છે. ગુજરાત - લેખર વેલ્ફેર બોર્ડના
ચેરમેન તરીકે પણ તેમની સેવા પડેલી છે. આજ સુધીમાં
અનેક સંચારીઓના કલેષો અને અગડાઓમાં મધ્યસ્થી બનીને
તેમણે સુંદર સેવા બજાવી છે. જીવ સટોસટના અનેક પ્રશ્નોમાં
આ વીર નારીએ માથું હાથમાં રાખી પ્રસંગોપાત સમાજની
શક્તાની સામે પડકાર ફેંક્યો છે. બ્રજાચારી પાપીઓના
પંખમાં સપડાયેલી ગભર બાળાઓને બચાવી લઈ રક્ષણ
આપવામાં તથા નરપિશાઓને સમાજમાં ખુદ્દા પાડી આગ-
ઝરતા લેવો લખતા રહ્યાં છે અને તે રીતે સમાજની ઉમદા
સેવા બજાવી છે.

ભારતમાં અન્નેડ અને આદર્શ એક જૈન
શ્રી શિક્ષણ સંસ્થા

શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ-પાલીતાણા-સૌરાષ્ટ્ર

તીર્થાધિરાજ શત્રુંજય ગિરિરાજની શીતલ હાથમાં શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ સંસ્થા છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી બહેનોના ઉદ્ધર્ષ માટે ચાલતી ભારત ભરમાં આ એક અન્નેડ અને આદર્શ સંસ્થા છે. આ સંસ્થામાં સઘવા, વિધવા, ત્યક્તા અને કુમારિકા જૈન બહેનોને જૈન શાસનની પ્રજ્ઞાલિકા મુજબના આચારોના પાલન સાથે દાખલ કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થામાં બહેનો અને બાળાઓને શુદ્ધ અને સાર્વિક ખાનપાન અને રહેવાની સગવડ સાથે તેમને ધાર્મિક તેમ જ વ્યાવહારિક શિક્ષણની, ભરત, ગૃંથણ અને સીવણ કામના ડિપ્લોમા કેર્સની, સંગીતની, મેટ્રિક કેર્સની, હિંદીના અભ્યાસની એવી દરેક પ્રકારની સગવડ સંસ્થા તરફથી આપવામાં આવે છે. સમાજને આ સંસ્થા કેટલી ઉપયોગી છે તે બાજુવા માટે તેનાં જીવંત પરિણામો મોજૂદ છે. આ સંસ્થામાં શિક્ષણ - સંસ્કાર પામીને આજ સુધીમાં કેટલીયે ભાગ્યશાળી બહેનોએ પરમ પવિત્ર ભગવતી પ્રવળ્યા અંગીકાર કરી જીવન ધન્ય કરવા સહ સંસ્થાનું નામ રોશન કર્યું છે. તેમ જ સેંકડો બહેનો ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, મારવાડ, મધ્યભારત આદિ પ્રદેશોમાં ધાર્મિક પાઠશાળાઓ ચલાવી સમાજનાં હજારો બાળકોની કથળી રહેલી ધાર્મિક વૃત્તિને સતેજ કરી રહેલ છે. તદ્ઉપરાંત હજારો બહેનોએ આ સંસ્થાનો લાભ લઈ પોતાના જીવનને આદર્શમય બનાવી સંસ્થાનું ગૌરવ વધાર્યું છે. નિઃસ્વાર્થ સેવાના ઉદ્દેશથી સંસ્થા આ કાર્ય વ્યવસ્થિત-પણે કરે છે. સંસ્થાને તે માટે પ્રતિવર્ષ અઢીલાખ રૂપિયાનો ખર્ચ આવે છે. દિનપ્રતિદિન વધતી મોંઘવારીથી આ આંકડો વધતો જ રહે એ સ્થાભાવિક છે. આથી જ પૂ. આ. ભગવંતો, પૂ. પદસ્થ મુનિ ભગવંતો અને પૂ. સાધ્વીજી મહારાજો તેમ જ યતુર્વિધ સંઘો અને સમાજના દાનવીરોને ઉદાર દિલે સહાય કરવા વિનંતી છે. દાનમાં અપાતી રકમ ઇન્કમટેક્સથી મુક્ત રહે છે.

નિવેદક : સોમચંદ ડી. શાહ

શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ-પાલીતાણા

Resi : 298131

Phone : 380280

MASTER STEEL WORKS.

Insist always on our M Mark
Spoons, Cutlery & utensils

111/113 J. M. Compound

3rd Bhoiwada

Bombay-2

Phone : 341744

SWAN STAINLESS

111/113 J. M. Compound

3rd Bhoiwada

Bombay-2

MASTER ENTERPRISES

Swaminarayan Building

50 J. M. Compound

Shop No. 26,

3rd Bhoiwada

Bombay-2

Phone : C/o 35900/ C/o 381777

BHAGWAN METAL WORKS

Swaminarayan Building

Ground Floor

Shop No. 221

24, 3rd Bhoiwada

Bombay-2

Phone : 159

With Best Compliments From

JIVAN NAGJI & SONS

River, Bank Savarkuhdla (Gujarat)

Manufacturers, Dealers & Exporters of
Highly accurate 3 Key Brand Weighing
Scales & Counter Balance

Approved Countractors :
The Director General of Supplies
Disposls, New Delhi

FACTORY :

River Bank
Parekh Wadi
Savark undla (Gujarat)

Phones

O : 7194

R : 22100

BHARAT TIN FACTORY

Manufacturers of Quality Tins
Aji Industrial Estate Shade No. C-1/25,
Rajkot-360 003

Phone : Office : 22243

M. LALIT & CO.

80, Commercial Chember
RAJKOT.

Gram : TORCH

Phone 159

JASVANTRAY J. KANTAWALA

River Bank
Savark undla

Manufacturers & Exporters
All Kinds TORCH Brand
Beam, Scale Class B & C
Counter Balances

VISHWAKARMA SCALE CO.

River Bank
Savarkundla (Gujarat-India)

Manufacturers, Dealers & Exporters
All Kinds of SHANKH & TOP Brand Scales
& Counter Balances & Class B. C. etc.

Trade Mark Regd. No 220320 Sheep

LUHAR BHAGWANDAS HAKABHAI

Near Vegetable Market
River Bank
Savark undla (Gujarat) Pin 364515

Manufacturer of :

Sheep Brand & Sonali Brand, Counter Machine
& Beam Scale and Needlewala, Counter Balance
& Metal Casting Counter Balance & Bandh Body
Needle Balance and Dial System Counter Scales

KATARIA TRANSPORT CO.

H. O. Kataria Premises, Inside Prem Darwaja—Ahmedabad-I

Ahmedabad	Baroda	Rajkot	Nadiad	Bhavnagar	& Surat
380754	55251	26231	3004	5653	27852

BAHUBALI TRANSPORT CORPORATION, BOMBAY - Phone 317666

S. KATARIA CARRIAR : Solapur & Bangalore

For Transportation of Heavy, Lengthy & Oversize Equipments

Tel : 625/946

Phone Office : 408

Manager Resi. 673

With best Compliments From

M/S. WAXOILS

8, Industrial Estate
National Highway No. 8
BROACH-392002
Gujarat.

Tel : 337100

M/S. WAXOILS

14, Mahavir Dashan
Bhandari Street,
Bombay-400 003

**SHREE MAHUA NAGRIK
SAHAKARI BANK LTD.**

MAHUA

The Progress March of
Co-operation Security Stability
and Non-Stop Development

Deposits 42 Lacs

Advances 42 Lacs

Bhaskarrao Thakar

Chairman

Rasikbhai Mehta Ramnikbhai Chitaliya

Manager

Managing Director

શુભેચ્છા પાઠવે છે

“કોઈનું” યે દિલ જીતવું તે સંપૂર્ણ નમ્રતા પ્રગટ્યા વિના જની શકતું નથી”

દિ. શુભેચ્છા

અમૃતલાલ મોતીચંદ વોરા

શ્રીમતી કમળાબેન એ. વોરા

મનહરલાલ એ. વોરા

શ્રીમતી ચંબેલીબેન એમ. વોરા

વસંતલાલ એ. વોરા.

શ્રીમતી હેમલતાબેન વી. વોરા

પ્રકાશકુમાર એ. વોરા

શ્રીમતી પ્રેમલતાબેન પી. વોરા

અમૃતલાલ મોતીચંદ વોરા

મનહરલાલ એ. વોરા

સુ : પો : રજાસણ

કુભાર દુકાડા

તા. પ્રાંતિજ

૨૧૨૩ / ત્રીજો માળે

જિ. સાબરકાંઠા

ભૂલેશ્વર-મુળઈ નં. ૨

ટેલી. નં. ૨૦૦

સ્થાપના ૧૯૩૧

સાબરકાંઠા જિલ્લાનું સૌ પ્રથમ ૫૦ વર્ષ જૂનું કલાત્મક છાપકામ માટેનું અદ્યતન સ્થળ,

શ્રી હિંમત વિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સ્ટેશન રોડ, હિંમતનગર

શુભેચ્છા

સ્વ. છોટાલાલ નરસિંહદાસ શાહ પરિવાર

ગ. સ્વ. નર્મદાબેન સી. શાહ.

ઇન્દ્રવદન સી. શાહ.

રંજના આર્ક. શાહ

ગીરીશ સી. શાહ.

ઉષા જી. શાહ.

ઉપેન્દ્ર સી. શાહ. (U.S.A.)

પૂર્ણિમા યુ. શાહ.

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

ટે. નં. p.p. ૬૮૩૪૭૫

અમર માનકર નિજ જીવન કો પરભવ હાય ભુલાયા
ચાંદી સોને કે ટુકડોમેં ફૂલો નહિ સમાયા
દેખ મૂઢતા યહ માનવકી ઉધર કાસ મુશકાયા
અગલે પલમેં ચલા જહાં નામ નિશાન ન પાયા

લિ. શુભેચ્છકો :—

ચંદુલાલ દેવચંદ વખારીયા શ્રીમતી સુંદરબેન સી. વખારીયા
ચીમનલાલ દેવચંદ વખારીયા ,, કાંતાબેન સી. વખારીયા
અશોકકુમાર પોપટલાલ વખારીયા ,, કિરણબેન એ. વખારીયા
પોપટલાલ ત્રિકમલાલ વખારીયા સ્વ. શ્રીમતી વિમળાબેન પોપટલાલ વખારીયા

પદમાબેન બાપુલાલ દોશી

સ્થળ : ૪ પોપટલાલ હાઉસ

હાજી બાપુ રોડ, મલાડ (ઇસ્ટ)

મુ'બર્ક ૪૦૦૦૦૬૪

શુભેચ્છા પાઠવે છે

જે પહેલાં પોતાનું હતું નહિ, પછી પોતાનું રહેવાનું નથી
એને મારું માની એસવું ને એ ખાતર જીવનભર ગદ્યા
મજૂરી કરવી એ શું માણસની મૂખોઈ નથી ? - “શ્રેયસ”

લિ. શુભેચ્છકો :—

ભોગીલાલ અમૃતલાલ વખારીયા શ્રીમતી ચંપાબેન બી. વખારીયા
કાંતિલાલ અમૃતલાલ વખારીયા ,, મોતીબેન કે. વખારીયા
રમણલાલ અમૃતલાલ વખારીયા ,, લીલાવતી આર. વખારીયા
ગીરીશકુમાર આર. વખારીયા ,, સુવર્ણાબેન ગીરીશકુમાર વખારીયા

ધનપાલ ભોગીલાલ વખારીયા

સ્થળ : રમણલાલ અમૃતલાલ વખારીયા

એ-૧૦૪ શત્રુઙ્ગ્ય દર્શન, ૧ લે માળે

મોતીશાહેન્ડ-ભાયખાલા

મુ'બર્ક - ૪૦૦૦૨૭

શુભેચ્છા પાઠવે છે

આપણે જેવા નથી એવા દેખાવું સહેલું છે.

પણ જેવા છીએ એવા જ દેખાવું એ ખરેખર અઘરી વાત છે

લિ. શુભેચ્છકા

સ્વ. રાજભૂષણ વકીલ મહાશંકર અનુપમરામ જાની ના સહપરિવાર

સ્વ. શ્રીમતી માણીબેન મહાશંકર જાની

શ્રી દેવશંકર એમ જાની

શ્રી રવિશંકર એમ. જાની એડવોકેટ, શ્રીમતિ ચંદ્રકાન્તાબેન આર. જાની

,, હરિશંકર એમ. જાની

,, વાસુદેવ એમ. જાની

,, કીર્તિકુમાર એમ. જાની

,, પ્રવીણકુમાર એમ. જાની

,, રજનીકુમાર એમ. જાની

શ્રી જનકકુમાર આર. જાની-એડવોકેટ

વિજયકુમાર આર. જાની

રવિશંકર એમ. જાની-એડવોકેટ જુનાબજાર, હિંમતનગર-સાબરકાંઠા

શુભેચ્છા પાઠવે છે

વ્યવસ્થા એ જ ધરની શોભા,

સંતુષ્ટ સ્ત્રી એ જ ધરનું સુખ,

આતિથ્ય એ જ ધરનો વૈભવ,

ધાર્મિકતા એ જ ધરનું શિખર,

લિ. શુભેચ્છકા.

શ્રી અંબાલાલ ચીમનલાલ ફડીયા

શ્રીમતિ સુર્યાબેન અંબાલાલ ફડીયા

શ્રી અજય અંબાલાલ ફડીયા

,, કમલેશ અંબાલાલ ફડીયા

ટે નં. ૩૫૫૭૩૩

શ્રી અંબાલાલ સી. ફડીયા

૯/૧૧ જરીવાલા બિલ્ડીંગ

વી. પી. રોડ, બીજ માળે

બેરબે-૪

With Best Compliments From

Shah Brothers

: Specialist in :

BOILER QUALITY FLATES

Contact for :

Iron, Steel, Hardware, Pipes, Pipe Fittings,
Boiler Dube, Stainless Steel Plate & Sheets

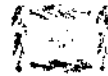
—: Sales Office :—

4, Baroda Street, Iron Market, Carnac Bunder,
BOMBAY-400 009

32 84 40

—: Phones :—

32 78 32

Associated Companies

RAJ INDUSTRIAL CORP.

404, Giriraj, Iron Market,
Carnac Bunder, BOMBAY-400 009

MESHCO ENTERPRISES

404, Giriraj, Sant Tukaram Road,
BOMBAY-400 009

MEHTA & MEHTA

Baroda Street, Iron Market,
Carnac Bunder, BOMBAY-400 009

❀ *With Best Compliments from* ❀

PURE BEVERAGES LTD.

G. I. D. C. NARODA

AHMEDABAD

BOTTLERS OF

ઘેર બેઠાં નાનકડા લેખથી શરૂ કરેલું કારખાનું અખંડ શ્રદ્ધા અને આત્મસૂઝને કારણે મશીનટુલસ ક્ષેત્રે આજે ભારતભરમાં નામના પ્રસરાવી રહ્યું છે.

PRABHAT BRAND

- PRECISION
- RELIABLE
- ACCURATE
- DURABLE

32 mm CAPACITY RADIAL DRILLING & MILLING MACHINE

32 mm CAPACITY PILLAR TYPE DRILLING MACHINE

20 mm CAPACITY RADIAL DRILLING & MILLING MACHINE

GEAR DRIVE

SATYAVIJAY MECHANIC WORKS
Kumbharwada Road, Plot No. 5A, Bhavnagar-364 001 (india)
Phone: Office: 3191-Resi: 4193 • Cable: SATYAVIJAY

સત્ય વિજય મિકેનીક વર્ક્સ

કુંભારવાડા રોડ,
પ્લોટ નં. ૫
ભાવનગર-૧

ફોન :

ઓફિસ : ૩૧૯૧

ફોન :

નિવાસ : ૪૧૯૩

પુરુષાર્થની વશસ્વી ગાથા

ભારતભરમાં 'પ્રભાત' બ્રાન્ડના મશીનરી તથા અન્ય મશીનરી સામગ્રી રજૂ કરી વિકાસની હરણુકાળ ભરી રહેલ સત્યવિજય મીકેનિક વર્કસની સ્થાપનાને ૩૭ વર્ષ વીતી ગયાં, કંપનીના આદરસ્થાપક સ્વ. મીસ્ત્રી અમૃતલાલ રણછોડદાસ સંતોકબાઈ વીવીંગ ફેક્ટરીમાં નોકરી કરતાં કરતાં સાઈડ બીઝનેસ તરીકે પોતાના ઘરમાં ભાડેથી લાવેલા નાના એવા લેથથી કામકાજ શરૂ કર્યું. અને એકનિષ્ઠા તથા સંપૂર્ણ ધગશથી કામકાજ આગળ ધપાવવા વડવા નેરામાં ઘર એકા સત્યવિજય મીકેનિક વર્કસના મંગળ નામથી ધંધાની શરૂઆત કરી. આમ માત્ર આત્મસૂઝ અને અખંડ શ્રદ્ધાનો દીવો પ્રગટાવી ભવિષ્યની પગદંડી પર એકલા પ્રયાણ કર્યું. અને આત્મવિશ્વાસ તથા કઠણ કામગીરીરૂપ તપનું દિવેલ પૂરતાં પૂરતાં મંજિલને સર કરવા આગળ ને આગળ વધતા ગયા. તે પછી તેમના મુખ્યત્વે સ્વ. પોપટભાઈ એ પોતાની ડિઝાઈન મોટરશર્ટ્સ ડ્રીલીંગ મશીન શરૂ કરી, ડિઝાઈનીંગ વી. બનાવીને મુંબઈ મારકેટમાં મૂક્યા, ત્યારબાદ મુંબઈ બજારમાં આ મશીનના દુલ્લભ માલની

સ્વ. પોપટલાલ અમૃતલાલ રણોડ

કવોલીટી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરતી ગઈ. હીમાન્ડ વધતા બીજા સર્કલ કટીંગ મશીન મૂક્યાં. આમ સત્યવિજયનાં મશીનો માત્ર મુંબઈ નહીં પરંતુ ગુજરાત, કલકત્તા મદ્રાસ વગેરે પ્રદેશોમાં વર્કશોપ શોભાવતા રહ્યાં. આમ પ્રગતિની વણથંભી આગેકૂચમાં નાની સાઈઝના ડ્રીલીંગ મશીનનું કામ શરૂ કર્યું તેને પણ સારી બજાર મળતી ગઈ અને પછી તેા ધીરેધીરે અવનવા સંજોગોને લક્ષમાં લઈને સુધારા કરતાં કરતાં શરૂઆતમાં દીવાલ ડ્રીલીંગ મશીનની શરૂઆતથી રેડીયલ ડ્રીલીંગ મશીન બનાવવાની કાર્યક્ષમતા સુધી પહોંચ્યા. આ બધી વિકાસની મંજિલો સર કરવામાં સ્વ. અમૃતલાલભાઈની ટેકનીકલ બુદ્ધિના વારસદારો તેમના પુત્રો શ્રી લક્ષ્મણભાઈ, શ્રી પોપટભાઈ, તથા શ્રી ચુનીભાઈએ ૧૯૬૬ થી પિતાશ્રીની સહબરી નીચે કામ કરતાં રહીને સાથ અને સહકાર આપીને કંપનીની ચઢકલગીમાં ઉમેરો જ કરતા રહ્યા હતા. આમ ધંધાનો વિકાસ થતા જૂની જગ્યા ટૂંકી પડતા કુંભારવાડા નારીરોડ ઉપર ૧૯૬૦-૬૧ માં મોટી ફેક્ટરી બાંધીને કામકાજ આગળ ધપાવ્યું, આમ દિનપ્રતિદિન તેઓની ટેકનીકલ અને વ્યવસાયી સૂઝને લઈને નાનામોટા ડ્રીલ, રેડીયલ મશીનો, સર્કલ કટીંગ મશીનો વગેરે બનાવવાનું શરૂ કર્યું. અને તેઓના આ ઉત્પાદિત મશીનોને 'પ્રભાત' બ્રાન્ડ આપી ભારતભરની મારકેટમાં નામ દીપાવી રહ્યા છે, સૌથી અગત્યની વાત એ છે કે આ કંપનીના આદરસ્થાપકથી માંડીને અત્યારે કંપનીને વહન કરી રહેલ સૂત્રધારો મોટા ભણેલાગણેલા તેમજ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન ધરાવતા નથી પરંતુ પિતાજીની કુશળ ટેકનીકલ બુદ્ધિના સાચા વારસદાર તરીકે એક આત્મસૂઝના આધારે પરદેશનાં મશીનોની હરીફાઈ કરે તેવા એકચુરેટ કવોલીટી મશીનો ઉત્પાદન કરી રહ્યાં છે તે એક આશ્ચર્ય જ માનવું રહ્યું. સાથેસાથ શરૂઆતથી નાના ભાડેથી લાવેલ લેથથી શરૂ થયેલી કંપનીની શરૂઆતથી અત્યારે આ વખતે આગળ આવી એક પણ પૈસાની લોન વગર ધંધાનો વિકાસ કરી કંપનીને આર્થિક ક્ષેત્રે પણ પગભર બનાવી છે, તેમાં પણ કંપનીના કુશળ સંચાલન કાર્યની અપૂર્વ ઝાંખી થાય છે, પોતાની માત્ર ૨૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વ. શ્રી પોપટભાઈ પિતાજીના વ્યવસાયમાં જોડાઈને પોતાની કુશળ બુદ્ધિનો પરચો આપીને નવા નવા મશીનો ઉત્પાદિત કરી બજારમાં મૂકીને બજારમાં કંપનીનું નામ રોશન કરેલ છે. મુંબઈમાં મોટા વેપારીનો સહકાર સાંપડતાં કંપનીને વધુ પ્રોત્સાહન મળ્યું, જેવી રીતે સ્વ. શ્રી અમૃતલાલભાઈને તેમના ત્રણ પુત્રોનો સહકાર મળેલ તેવી જ રીતે શ્રી પોપટભાઈ, શ્રી લક્ષ્મણભાઈ તથા શ્રી ચુનીભાઈને તેમના પુત્રોનો સહકાર મળેલ છે. તેમના પુત્રો સંપ અને સહકાર તથા મહેનતના ત્રિવેણી સંગમમાં કંપનીનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે, કુશળ કારીગરી તથા જાતે દેખરેખ રાખી જુદા જુદા ઘણાં પ્રકારના ઉત્તમ મશીનો બનાવવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં સર્વ પ્રથમ રેડીયલ તથા પીલર ટાઈપ ડ્રીલ મશીનની પોતાની ડિઝાઈન કરી 'પ્રભાત' નામે આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે, ડ્રીલ મશીનની મારકેટમાં 'પ્રભાત' નામ આ રીતે રોશન કરેલ છે, વ્યાપાર ઉદ્યોગ સાથેસાથ તેઓ સ્વભાવે પ્રેમાળ, માધાળું તથા ધાર્મિક કાર્યોમાં પૂરતો સહકાર આપી ભાવનગરમાં નામના મેળવી છે.

શ્રી મનુભાઈ નરોત્તમદાસ શેઠ

અચળજીનાં નાટ્યક્ષેત્રે અનેાખી ભૂમિકા ભજવતાં કવિ નાનાલાલે શાબ શી આખી જેમનો વાંસો થાળડચો હતો

મૂળ પાલીતાણાના શેઠ કુટુંબના પુત્ર ભાવનગરને વતન બનાવી જાને ક્ષેત્રમાં સેવાકાર્યમાં મગ્ન રહેતા મનુભાઈ શેઠે તેમના વડીલ દાદા પરમાણંદ શેઠનો ધાર્મિક તથા સંસ્કારનો વારસો દીપાવી બાંધ્યો છે.

શ્રી જૈન સેવા સમાજ પાલીતાણામાંથી 'સેવા' પાઠ લખી હાલ પાલીતાણા ભાવનગરની ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે ખીમાર દર્દીઓને ગમે ત્યારે મદદરૂપ થવા

રત્નવનો લોગ આખી માનવતાની મહેક પ્રસારી રહ્યા છે.

આર્યવર્ધ્યા નાટ્યક્ષેત્રની તાલીમ કુદરતી મેળવી પાલીતાણા રાજ્યારોહણની સિદ્ધિ જીવિલી પ્રસંગે વિખ્યાત કવિ નાનાલાલની હાજરીમાં તેમની જ નાટિકા 'ગોપીકા'માંથી રાજકુમારનું પાત્ર ભજવી પ્રથમ દેનામ પ્રાપ્ત કરી કવિશ્રીની શાખાશી પ્રાપ્ત કરેલ.

જૈન સેવા સમાજની સિદ્ધિ જીવિલી પ્રસંગે ૧૯૫૫માં કવિશ્રી ત્રાપજકરની કલમનું પ્રખ્યાત નાટક 'જય ચિત્તોડ'માં મુખ્ય પાત્ર ભજવી કવિશ્રી તથા પ્રેક્ષકર્તાને મુગ્ધ કરી અનેરી પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરેલ. ભરત ચક્રવર્તી તથા રાણા પ્રતાપનાં પાત્રો ભજવી નાટકોમાં મોખરે રહેતા.

પાલીતાણા રાજ્યમાં સં. ૧૯૪૮માં ભયંકર રોગચાળા મેલેરિયા ફાટી નીકળેલ ત્યારે ડોક્ટર સાથે સહાયક તરીકે ગામડે ગામડે સતત દોઢ મહિનો ફરી સવારથી રાત્રી સુધી સેવા આપેલ. વ્યવસાયે જથ્થાબંધ કાપડના બંધામાં પણ સારી પ્રગતિ કરી. મિલોની સેલિંગ એજન્સી દ્વારા વેપારી બની તથા મિલોમાં સારી ચાલના પ્રાપ્ત કરેલ છે.

સેંકડો મેળાવડાઓમાં સંચાલનની અદ્ભુત શક્તિ દ્વારા સફળતા-પૂર્વક લખારંભો પાર પાડ્યામાં મનુભાઈ પાલીતાણા તથા ભાવનગર જૈન સમાજમાં આગલી હરોળમાં તેમનું નામ વિના સંકોચે મૂકી શકાય તેવી વિવિધ ક્ષેત્રની તેમની સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓના સચોટ પુરાવા છે. ૫૫ વર્ષની ઉંમરે પણ કાર્યમાં સતત પ્રવૃત્ત રહેતા હુવાન ગણાતા મનુભાઈનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ છે. અને આરોગ્યક્ષેત્રે ખીમાર મધ્યમ વર્ગના લોકો માટે ઉપયોગી થવાની પ્રવૃત્તિઓમાં સારો રસ લે છે.

ભારતભરના યજ્ઞ શહેરો તથા જૈન યાત્રાધામો - પર્યટનો દ્વારા કરી ચૂક્યા છે.

મનુભાઈ શેઠનો સંસ્કાર વારસો ઉજ્જવળ કરે તેવા તેમનાં સંતાનો છે. જેમાં મોટા પુત્ર નરેન્દ્ર શેઠ, ઇન્ડિયન જેસિઝમાં ઓનલ પ્રેસિડેન્ટ (૧૯૮૧) તરીકે ચૂંટાઈને સારી નામના મેળવી છે. તેમના પત્ની અનસુયાબહેનો તેમના વિકાસમાં હંમેશાં અગ્રગણ્ય ફાળો અને પ્રોત્સાહન આપી રહેલાં છે.

ફોન ૪૫૪૧/૪૧૬૯

સુધીરકુમાર એન્ડ કું

લાતીબજાર-ભાવનગર

ફોન ૬૭૬૩/૭૪૭૭

ધનવંતરાય ભગવાનભાઈ ઠક્કર

ટીબજાર એન્ડ ટાઈલ્સ મરચન્ટ એન્ડ

કમિશન એજન્ટ

લાતીબજાર ભાવનગર

ફોન ૫૩૨૦

આર. આમુતોષ એન્ડ કું

લાતીબજાર ભાવનગર

ગ્રામ : આમુતોષ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.....

છબીલદાસ વલ્લભદાસ દેસાઈ

સુગર મરચન્ટ એન્ડ કમિશન એજન્ટ,

કબુતરખાના, ચોખાબજાર, કાલુપુર,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૨

જે રીતે જે કોઈ જણાય તે તેવીજ રીતનો છે

તેમ કદાપિ પણ ન માનવું.

લિ. શુભેચ્છક.

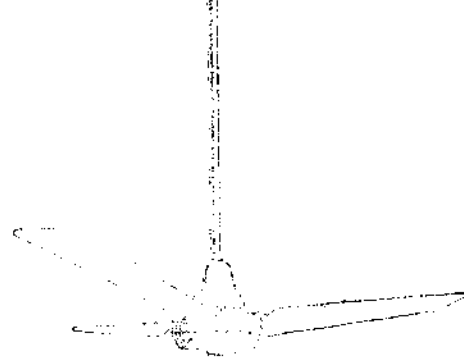
કાન્તીલાલ ચુનીલાલ શેઠ

મું. પો. મોડાસા

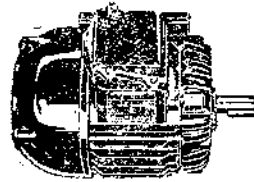
જિ. સાગરકાંઠા

ફોન : { ઓફિસ : ૪૧૪૮
ઘર : ૪૬૪૯

કોમ્પટન

સીલીંગ પંખા, ટેબલ પંખા,

સીંગલ ફેઝ મોટર, થ્રી ફેઝ મોટર

પમ્પ સેટ, ડોમેસ્ટીક પમ્પ સેટ,
આઈ. સી. ટી. પી. સ્વીચ, સ્ટાર્ટર, લેમ્પસ તથા ટ્યુબ

અધિકૃત વિક્રેતા :

ભાવનગર મશીનરી સપ્લાય કું.

ઓથોરાઈઝડ ડીલર્સ : કોમ્પટન ડીવ્સ લી.

પો. બો. ૨૨, શરાફ બજાર, ભાવનગર

PRATIMA INDUSTRIES

MANUFACTURERS OF
PRATIN BRAND SILK PIRNS & TWISTING BOBBINS

RUVAPARI ROAD,
POST BOX NO. 110
BHAVNAGAR 364001

Telegram : PRATIN-REX
Telephone Office : 3688
Home : 3616

Ever First in India
Introducing

UNBREAKABLE PLASTIC HEAD

ટેલીફોન નં. : એક્ષીસ : ૩૫૭૨

પેટ્રોલ પંપ : ૬૬૬૪

હાર્દિક શુભેચ્છાઓ સાથે.....

ભાવનગર સહકારી પેટ્રોલ પંપ લી.

લાતીબજાર પાસે,
ભાવનગરઈન્દુકુમાર આતુવેંદી
માનદ્વંત્રીએફ. સી. શર્મા
પ્રમુખ

Gram : ALCABLES

Phones : 876422-23-24.

BOMBAY CONDUCTORS AND ELECTRICALS LIMITED

Manufacturers of :

All Aluminium Conductors (AAC)
Aluminium Conductors Steel Reinforced (ACSR)
All Aluminium Alloy Conductors (AAAC)
and
Aluminium Conductors Alloy Reinforced (ACAR)

Registered Office :

Plot No. 175/4
Village Ghodasar
Near Jasodanagar
Ahmedabad-380008

Postal Address :

Post Box No. 9002
Maninagar
Ahmedabad-380008

Resi : 810293

Office { 321843
348726*With Best Compliments From*

NIRU

ENGINEERING & MILL STORES

Specialists in :

G. I. & M. S, Pipes, Seamless Pipes & Boiler Tubes,
Imported Ball Bearings, Screens & Liners,
Iron, Steel & Hardware Goods.

22, Sarang Street, Janab Manzil, 1st Floor, Bombay-400 003

Gram : KINGTONGUE

Phone : 5994
4179*With Best Compliments from*

SHANTI TEXTILE MFG. CO.

Manufacturers & Dealers in :

All Types of Shuttle Tongues

P. O. Box 20
Vadva, Talavdi
BHAVNAGAR
(Gujarat) India

With Best Compliments From

MESSRS. AMAR DYE-CHEM LIMITED

MANUFACTURERS OF :

Quality Dyestuffs & Intermediates
for the
Textile, Paper, Leather, Coir,
Plastic, Paint, Jute and Many
Other Industries.

Regd. Office .

Rang Udyan,
Sitladevi Temple Road,
Mahim, Bombay- 16.

Tel : 451334 (Four Lines)

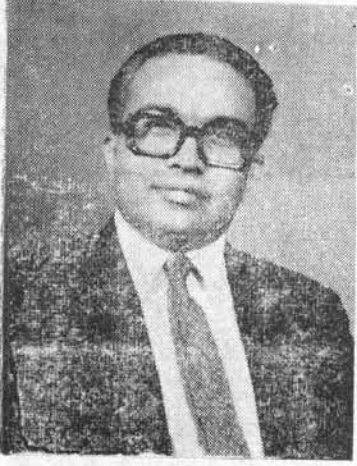
Trx : 2524

Branches :

Ahmedabad, Amritsar, Calcutta, New Delhi,
Madras and Madurai.

વિવિધ ક્ષેત્રના ગુજરાતી શ્રેષ્ઠીવર્યો

શ્રી દીનકરભાઈ ડી. જાની

શ્રી વિનયકુમારભાઈ અ. ઝોઝા

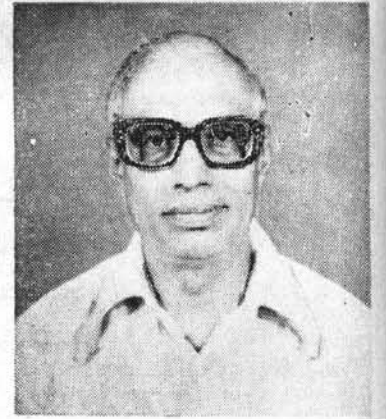
શ્રી ગોરધનભાઈ એલ. જાની

શ્રી નવીનભાઈ વ્યાસ

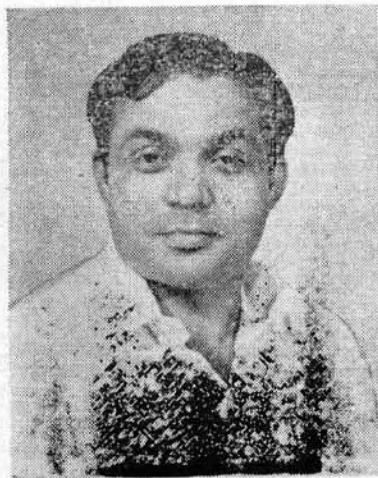
શ્રી હીરાલાલભાઈ એલ. શાહ

શ્રી કુમુદભાઈ ઉપાધ્યાય

શ્રી કાન્તિલાલ એન. કોઠારી

શ્રી હિંમતભાઈ એમ. ત્રિવેદી

શ્રી રજનિકાન્તભાઈ શ્રોફ

વવિધ ક્ષેત્રના ગુજરાતી શ્રેણીવર્થો

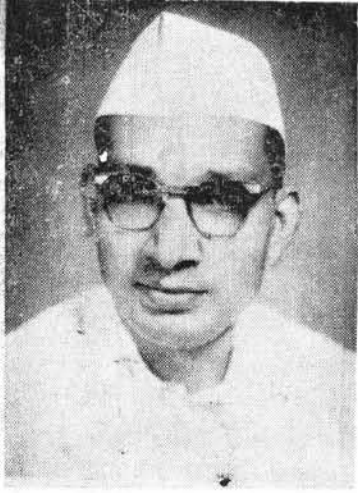
શ્રી પ્રેમચંદ અંબેચંદ શાહ

શ્રી રાસકલાલ મહતલાલ શાહ

શ્રી ખીમજીભાઈ છેડા

શ્રી અંબીલભાઈ યુનીલાલ ગેડીવાળા

શ્રી વૃજલાલ પી. પારેખ

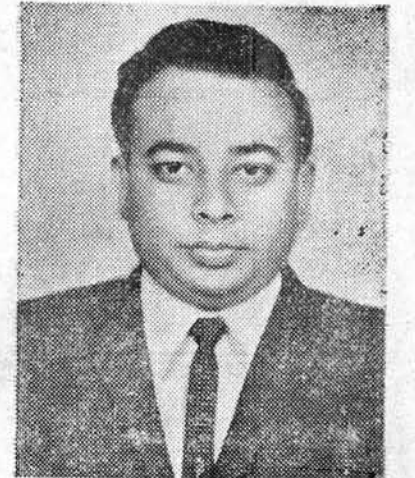
શ્રી ચીમનલાલ ગણુપતલાલ શાહ

શ્રી ચત્રસુજ હરગોવિંદ દોશી

શ્રી એસ. જી. નારસા

શ્રી ધીરજલાલ વૃજલાલ પારેખ

Phones : 373159/394607

Phone No. 319597

Grams : 'NEERU MILLS'

Bombay-400 013.

With Best Compliments from

M/S. NEERU SILK MILLS

MANUFACTURERS OF :

'NESIL' Suiting & Shirtings

Mathuradas Mills Compound,
Lower Parel,
Bombay-400 013.

Selling Agents
M/s. B. Nagindas & Co.
Narayan Chowk,
Bombay-400 002.

આપણા શ્રેષ્ઠીવર્યો

આપણા સમાજ જીવનમાં - જનજીવનના બહેરક્ષેત્રે, ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારીક્ષેત્રે, ધર્મ અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે અને રચનાત્મક સમાજસેવાને ક્ષેત્રે જે વ્યક્તિઓ પોતાપોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રોમાં માન-સન્માન પામ્યા છે, સાહસિકો જેઓએ શૂન્યમાંથી સર્જન કરી સંશોધનની દિશામાં આગવું પ્રદાન નોંધાવ્યું છે, જાતમહેનત કરી સ્વખર્ચે આગળ વધીને જેઓએ જે પૈસા કમાઈને દાનધર્મના ક્ષેત્રે વાપર્યા છે, ટેટલાંક એવાં પણ પાત્રોનો અત્રે પરિચય થશે જેઓ અગરબત્તીની માફક જીવન જીવી ગયાં અને અનેકને સુમધુર સુગંધ આપતા ગયાં.

આપણા ઘર-આંગણના એ ઘરદીવડાઓ આપણી પ્રવર્તમાન જે તે સંસ્થાઓના સૂત્રધાર કે મોભી બનીને પણ જેઓ સમાજને દોરવણી આપી રહ્યા છે તે સૌનો અત્રે આપેલો ટૂંકો પરિચય રેફરન્સની રીતે સંબંધકર્તાઓને ક્યારેક પણ ઉપયોગી બની રહેશે એટલું જ નહીં પણ આવા પરિચયોમાંથી ભાવી પેઢીના ગુણગ્રાહી બનવા મથતા યુવાનોને એક પ્રેરણા પણ મળી રહેતી હોય છે. આ પરિચયો, જીવનચરિત્રો નથી; માત્ર માહિતી રૂપે જ પ્રગટ થાય છે. આ પરિચયો કોઈ વિશ્વવ્યાપી કક્ષાની વ્યક્તિઓના નથી અલ્લે ઘર-આંગણના આપણા શ્રેષ્ઠીવર્યો જેઓનું આપણાં ગૌરવશાળી મૂલ્યોને ટકાવી રાખવામાં ઠીક અંશે પ્રદાન રહ્યું છે. અત્રે આ પરિચય વિભાગમાં માનવીના સારાં - જીજ્ઞાં પાસંઓને જ નીરખવા પ્રયાસ કર્યો છે.

—સંપાદક

શ્રી અમૃતલાલ કાળીદાસ દોશી

૮૩ વર્ષની યશસ્વી જિંદગી જીવી જતાર શ્રી અમૃતલાલભાઈ દોશી સૌરાષ્ટ્રમાં જામનગર પાસેના એક નાનકડા ગામડામાં ૧૮૯૪ની સાલમાં જન્મ્યા અને જીવનભર જનસમાજમાં સુમધુર સુશાસ પ્રસારાવી ૭ મી જાન્યુ. ૧૯૭૭ના રોજ મુંબઈમાં અંતિમ શ્વાસ લીધા. ધંધાકીય અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે જીવનકાળ દરરયાન અસાધારણ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી પરંતુ તે કરતાંયે જૈન શાસનની સેવામાં, જનકલ્યાણની વિવિધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અને પરોપકારી કામો કરવામાં જ વિશેષ સમય ગાળ્યો. શેઠ શ્રી અમૃતલાલભાઈ એમના ત્રણ પુત્રો શ્રી રસિકલાલ, શ્રી ચંદ્રકાંત, શ્રી અરુણકુમાર અને પુત્રી જ્યોત્સ્નાબેન દ્વારા આજે પણ જીવંત ગણી શકાય. તેમનું આ નિવૃત્તિનું કુટુંબ. ઉપરાંત ૨૫૦૦ કામદારોનું વિશાળ કુટુંબ જેઓ એમના ઔદ્યોગિક એકમો સાથે સંકળાયેલા છે.

દાન-ધર્મનો વિશિષ્ટ વારસો પિતા કાળીદાસ વીરજી દોશી તરફથી મળેલો છે. ઈંગ્લિશ અને સંસ્કૃત ઉપર

કાબૂ મેળવીને જામનગરની કોલેજમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયા. પિતાનું અવસાન થતાં કુટુંબની જવાબદારી પોતાને શિરે આવી. મુંબઈ આવ્યા અને એક પેઢીમાં નોકરી મેળવી. તેમની વ્યાપારી દીર્ઘદષ્ટિ અને કુશળતાને પરિણામે ઝડપી પ્રગતિનાં સોપાન ચઢતા રહ્યા અને સ્વતંત્ર રીતે વ્યાપારનાં શ્રીગણેશ કર્યાં. તેમણે ધંધાકીય હેતુસર ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, હોલેન્ડ, બેલ્જિઅમ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને જર્મનીની મુલાકાત લીધી. ૧૯૪૧માં ધંધાનો બોજ હળવો કરવા શ્રી. જી. એચ. દોશીને પણ ધંધામાં સાથે લીધા. ૧૯૪૨માં પિતાની સ્મૃતિમાં જૈન મંદિર બંધાવ્યું. આજુબજુ કલ્યાણજીની પેઢી અને નેમીનાથજી મંદિરના ઘણાં વર્ષો સુધી દૂરથી રહ્યા. તેઓ સારા વક્તા હતા. તેમને સાંભળવા એ એક લહાવો ગણાતો. દીન દુઃખિયાં અને જરૂરિયાતવાળાને હંમેશાં કાંઈ ને કાંઈ આપીને સંતોષ મેળવતા. તેઓ અરેબર ભારતીય પ્રજાલિકાઓના એક સાચા પ્રતિનિધિ હતા. જીવનમાં તેમણે ‘બીજ સાથે જીવો અને બીજ માટે જીવો’ એવો આદર્શ અપનાવ્યો હતો. ભારતીય સમાજ આવા ગૌરવશાળી રત્નો માટે ધન્યતા અનુભવે છે.

શ્રી અનુભાઈ ચીમનલાલ શાહ

અમદાવાદના આ શ્રેષ્ઠીવર્યે નાનપણથી જ ધંધામાં પ્રવેશ કર્યો. આજ ત્રેસઠ વર્ષની ઉંમરે અનેક સંસ્થાઓના પ્રેરણાદાતા બનીને સેવા આપી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રીય આંદોલન પૂરજોશમાં ચાલતું હતું ત્યારે ૧૯૪૨ થી શેઠ શ્રી અનુભાઈએ ‘અનુભાઈ ચીમનલાલ એન્ડ બ્રધર્સ’ના નામથી કામકાજ શરૂ કર્યું. ધંધાથે થાઈલેન્ડ હોંગકોંગ, ઇન્ડોનેશિયા, સિલોન, જાપાન વગેરે દેશોની સફર કરી વિશાળ અનુભવ મેળવ્યો. આજે તેઓ અમદાવાદની આગેવાન ગણાતી મિલ્કોની સેલિંગ એજન્સી ધરાવે છે. સિકન્દ્રાબાદ, નાગપુર, મદ્રાસ વગેરે સ્થળે ધંધાના કામની સારી એવી જમાબટ છે. પાંચકૂવા કાપડ મહાજનના પ્રમુખ તરીકે, સિદ્ધચંક આરાધક સમાજના પ્રમુખ તરીકે, પાતસર જૈન લોજનશાળામાં ઉપપ્રમુખ તરીકે, વર્ધમાન જૈન આગમ મંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકે, મધ્યપ્રદેશમાં આવેલા લોપાવર જૈન તીર્થના જૈન મંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકે, શ્રી સેરીસા જૈન લોજનશાળાના ટ્રસ્ટી તરીકે, અમદાવાદ લક્ષ્મી કો. ઓ. બેંકના ડાયરેક્ટર તરીકે, શંખેશ્વર જૈન આગમ મંદિર સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે, સમી સી. એમ. હાઈસ્કૂલના ચેરમેન તરીકે, રૂસ્તમ મિલ્સના ડાયરેક્ટર તરીકે, ફેડરેશન ઓફ ઓલ ઇન્ડિયા કલોથ મરચન્ડસ એસો. મુંબઈના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે, ટ્રાન્સિક એડવાઈઝરી બોર્ડની કમિટીના સભ્ય તરીકે, રેલવે કન્સલ્ટેટિવ કમિટીના સભ્ય તરીકે, ગુજરાત ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની મેનેજિંગ કમિટીમાં સભ્ય તરીકે તથા ૧૯૫૪માં સેક્રેટરી તરીકેની તેમની સેવા બહુમતી છે. સી. એમ. હાઈસ્કૂલ, પાલીતાણા - નમસ્કાર મહામંત્ર મંદિર વગેરે તેમની દેણગીને આભારી છે.

૨૧. શ્રી અમૃતલાલભાઈ છોટાલાલ શાહ

જન્મ તા. ૩-૭-૧૯૫૭

દેહવિલય-તા. ૨૭-૧-૧૯૭૫

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે નવા નવા સંશોધનની દિશામાં ભાવનગર શહેરે છેલ્લા બે દાયકામાં ઘણી મોટી પ્રગતિ સાધી છે. ઉપરાંત સાહસિક ઉદ્યોગપતિઓ અને શ્રેષ્ઠીવર્યો માટે પણ આ શહેરની ગૌરવશાળી અસ્મિતામાં વધારો થયો છે.

ભાવનગરમાં શાહ સ્ટીલ કોર્પોરેશન (શાસ્ટીકો) નામથી ચાલતી બહુમતી પેઢી જેના મુખ્ય પાયોનિયર તરીકે શ્રી અમૃતલાલભાઈ શાહની દીર્ઘદષ્ટિ અને પુરુષાર્થ ધરખાયેલા છે. છેક નાના પાયાથી શરૂ કરેલું આ કારખાનું આજે વટવૃક્ષ બન્યું છે. સ્ટીલ ફર્નિચરની અનેક ઉત્તમ બતો બનાવતી આ પેઢીને સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં ખ્યાતનામ બનાવવામાં શ્રી અમૃતલાલભાઈએ જીવનના જેલ્લા શ્વાસ સુધી અવિરત મહેનત કરી છે.

આ પેઢીના વિકાસમાં તેમના સુપુત્રો શ્રી રમેશચંદ્ર અમૃતલાલ શાહ અને શ્રી સુરેશચંદ્ર અમૃતલાલ શાહનું પ્રદાન પણ એટલું જ મહત્ત્વનું રહ્યું, જેઓ બંને આ પેઢીના ભાગીદારો તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. પિતાશ્રી અમૃતલાલભાઈના પ્રેરણાહક સહકાર અને પ્રેરણાથી ભાઈઓએ આ પેઢીના ઉત્પાદક કામમાં ખંત અને ઉત્સાહથી કામ કર્યું.

મૂળ બોટાદનું ‘બારભાયા’ કુટુંબ વર્ષોથી ભાવનગર આવીને વસ્યું. આવરણો અને મુશ્કેલીઓ પણ ઘણી આવી. અનેક તાણાવાણામાંથી પસાર થયા છતાં ધીરજપૂર્વક કામ ચાલુ રાખ્યું. પોતાના અનુભવ અને અન્ય અખતરાઓ દ્વારા નવી નવી ડિઝાઈનોમાં તવા જ પ્રકારની આઈટમો બનાવી આપે છે. માસિક રૂ. દોઢેક લાખનું ઉત્પાદન ધરાવે છે.

ગુજરાત અને અન્ય પ્રાંતમાં સરકારી અને ખિત સરકારી પાર્ટીઓમાં આ પેઢી માલ પૂરો પાડે છે. નાની જગ્યામાં ઘણો જ સમાવેશ થાય તેવું, જનતાને સસ્તું ફર્નિચર બનાવી આપવાની આ પેઢીની સુંદર યોજનાઓ આકાર લઈ રહી છે, ભવિષ્યમાં એક્સ્પોર્ટ કરવાની પણ ગણતરી છે. શ્રી રમેશભાઈ અને શ્રી સુરેશભાઈએ પિતાશ્રીની ઇચ્છાપૂર્વક પેઢીને આગળ લાવવામાં હમેશાં મથામણ કરી, પરિણામે ભારતનાં મોટાં નવ રાજ્યોમાં તેમનું સ્ટીલ ફર્નિચર પહોંચે છે.

સ્વર્ગસ્થ શ્રી અમૃતલાલભાઈનું પુત્રોને માર્ગદર્શન પણ આ પેઢીના વિકાસમાં શ્રી સુરેશભાઈની શક્તિએ બહુ કર્યું - ખંત - ધગશ - મિલનસાર સ્વભાવ, નિયમિતપણે ઝીણામાં ઝીણી નોંધ અને કાર્યનો અમલ તેમની ફલશ્રુતિનાં કારણો છે. શ્રી સુરેશભાઈને સંગીતનો જબરો શોખ હતો. - તેમની વાચાળતાને કારણે બહારથી ઘણા ઓર્ડર મળતા. કેશોદની ટી.બી. હોરિપટલનું ફર્નિચર આ કંપનીએ જ પૂરું પાડ્યું - પ્લાસ્ટિક કાપડના ધંધાનો પણ એવો જ

જળરો વિકાસ ક્યો, જે માલ જેંગલોર દિલ્હી સુધી પહોંચે છે. શ્રી સુરેશભાઈ આ પેઢીના સ્થાન હતા. હિન્દુભરમાં આ પેઢીના આરસો ડીલર્સ છે જેમની સાથેના ગાઢ સંપર્ક જળવાઈ રહ્યા છે. કારીગરોનું વેલફેર ફંડ તથા સામાજિક કામો માટે બીજી એક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ કરવાની શ્રી રમેશભાઈની યોજના ખૂબજ આવકારદાયક બની રહેશે.

શ્રી અમૃતભાઈ વી. જસાણી.

શ્રી અમૃતલાલભાઈ સેવાભાવી કાર્યકર તો છે જ, છતાં યુગદષ્ટા કાર્યકર ગણાવી શકાય. કારણકે દાન આપવું એ એક ફરજ છે. પણ જરૂરિયાત અનુસાર દાન આપવું એ એક આશીર્વાદ રૂપ કાર્ય બની રહે છે. એ રીતે જ શ્રી અમૃતલાલભાઈ દાન આપી લોકોને મદદરૂપ થવાની ભાવના ધરાવે છે. આઝાદી પછી પણ જનતાની અનેક ફરિયાદો ફક્ત ફરિયાદો જ રહી છે. દરેક જગ્યાએ તળીબી મંડળોનો લાભ મળતો નથી. એ વાતને લક્ષ્યમાં લઈ શ્રી જસાણીએ રાજકોટ પાસેના કોઠારિયા ગામમાં આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં 'શ્રી. એ. વી. જસાણી, ટી. બી. હોસ્પિટલ' સ્થાપી છે. સંસ્થાની સ્થાપનાથી કાર્ય પૂરું થતું નથી એ હકીકત બહુતા શ્રી અમૃતલાલભાઈ પોતાની ટૂંક વર્ષની વયે પણ સંસ્થાના કાર્યમાં સક્રિય રહે છે અને સંસ્થાના વડીલો તાંવને મજબૂત બનાવે છે. શ્રી અમૃતલાલભાઈ આવી ઉદારભાવનાથી વટવૃક્ષ બની છાંયડો આપતા રહે એ શુભેચ્છા.

શ્રી અમૃતલાલ એન. શાહ

શ્રી અમૃતલાલભાઈએ મુંબઈની સુપ્રસિદ્ધ સ્વદેશી મારકેટના આગેવાન તરીકે સારી નામના મેળવેલી છે. મેસર્સ સી.પી. શાહ એન્ડ કું., મેસર્સ એલ. અમૃતલાલ એન્ડ કું. તેમજ મેસર્સ પી. પ્રશાન્ત એન્ડ કું. જે આર્ટસિલ્ક કાપડ માટે ખ્યાતિ ધરાવે છે તે શ્રી અમૃતલાલભાઈની વ્યવસાય દોરવણી નીચે ચાલે છે. શ્રી અમૃતલાલભાઈ વ્યવસાય ઉપરાંત વ્યવસાયને લગતી સંસ્થાઓ સાથે પણ સંકળાયેલા છે. સ્વદેશી મારકેટ ટેક્સટાઈલ મરચન્ટ્સ એસોસિયેશન, મારકેટ સિલ્ક મરચન્ટ એસોસિયેશન તથા આર્ટ સિલ્કની સંયુક્ત ત્રણ સંસ્થાઓના પ્રમુખ તરીકેનું પદ શોભાવેલ છે. આ ઉપરાંત રજની ટેક્સટાઈલ પ્રા. લિ. ભીંવડી - મુંબઈના ચેરમેન, લક્ષ્મી મોટર્સ પ્રા. લિ. સુરત કે જે ટાટા મર્સિડીઝની મુખ્ય ડિલરશિપ ધરાવે છે તેના પણ ચેરમેન છે. શ્રી અમૃત-

લાલભાઈ સામાજિક અને જ્ઞાતિકાર્યો માટે પણ સદા ઉત્સુક જ રહ્યા છે. શૈક્ષણિક કાર્યોમાં નેશનલ એજ્યુકેશન સોસાયટી - મુંબઈ જેના દ્વારા પ્રિન્સેસ ટ્રસ્ટી ઉપર લીબર્ટી હાઈસ્કૂલ ચાલી રહી છે, તેના ટ્રસ્ટી અને કમિટી મેમ્બર તરીકે તેઓશ્રી સેવા આપી રહ્યા છે. એ ઉપરાંત અણુવત સમિતિ અને અણુવત ટ્રસ્ટના કમિટી મેમ્બર અને ટ્રસ્ટી છે. અમરેલીની શ્રી હરિલાલ કેશવજી ખેતાણી દ. શ્રી. જૈન ઓડિંગના ટ્રસ્ટી તથા કમિટી મેમ્બર તરીકે તેઓશ્રી સેવા આપી રહ્યા છે.

મહારાષ્ટ્ર સરકારે શ્રી અમૃતલાલભાઈને જે.પી.ની પદવી આપી છે. મુંબઈની વ્યાપારી આલમમાં જે તેમની લોકપ્રિયતા સૂચવે છે.

શ્રી અરૂણભાઈ કાંતીલાલ દોશી

શ્રી અરૂણભાઈ મૂળ સોરઠમાં અમરાપુર (ધાનાણી)ના વતની છે. મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવી. અને મુંબઈ ખાતે ૧૯૬૫ થી મેસર્સ શાક દોશી એન્ડ કું. નામથી વ્યવસાય દ્વારા ટેક્સટાઈલ ડાઈઝનો ધંધો શરૂ કર્યો. વ્યાપારમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી. શ્રી અરૂણભાઈ માત્ર વ્યાપારમાં નથી રહ્યા પરંતુ અગ્રગણ્ય યુવાન કાર્યકર તરીકે માટુંગાના સર્વકીય પશ્ચો હલ કરતાં કરતાં રાજકીય આગેવાનનું સ્થાન મેળવી શક્યા છે. મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેઓશ્રીની સામાજિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની કદરૂપે S.E.M.ની માનદ પદવી આપી. તેઓ ભારતમાં બધે જ ફર્યા છે. ૧૯૬૩માં તેઓ સોશયલિસ્ટ પાર્ટીના સભ્ય હતા - ૧૯૭૭માં જનતા પાર્ટીના સભ્ય તરીકે સેવા આપેલી - ચૌગેશ્વર સોસાયટીમાં ટ્રેઝરર હતા. નાનામોટા ફંદાજામાં આ દોશી પરિવારનું હંમેશાં દાન મળતું રહ્યું છે.

શ્રી અમૃતલાલ પરશોત્તમદાસ સંઘવી

ભણવાની અને મુક્ત મને ખેલકૂદનો આનંદ માણવાનો ઉમરે ગુજરાતની ફિકર માથે લઈને જન્મભૂમિ બાળાર્યાધારથી મુંબઈ આવેલા શ્રી અમૃતલાલભાઈ સ્વ-પરિશ્રમથી જીવનને પ્રગતિપથે દોરનાર સજ્જન છે. રૂમાલની ફેરી કરતો અને દવાખાનામાં ખેઠકોની સફાઈનું કામ કરતો નવદશ વર્ષનો કિશોર એ કોઈ કવિનું કલ્પનાચિત્ર નથી, પણ શ્રી અમૃતલાલભાઈના જીવનની ખરેખર એક વાસ્તવિકતા છે. આ રીતે જીવનની એરણ ઉપર

ટિપાઈ ટિપાઈને ઘડાયેલા જીવનની પાછળ બે કોઈ શક્તિએ કામ કર્યું હોય તો તે ગંગાજળિયા બાપા છે. નાનપણથી જ કુળદેવતા ગંગાજળિયા બાપા પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ, અતૂટ શ્રદ્ધા, અવિચળ વિશ્વાસ અને પ્રેમમય ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાનું પરિણામ છે. એ શ્રદ્ધા, એ વિશ્વાસ અને એ ભાવના આજે એ જ ગંગાજળિયા બાપાના સ્થાન પર કૃતિ રૂપે કાર્ય રૂપે શ્રી અમૃતલાલભાઈ સંઘવીની મૂક સાક્ષી છે, જેનો પડઘો સંઘવી કુટુંબની એકતા, બ્રાતૃત્વ, પ્રેમવૃદ્ધિ અને ઉત્સાહ વધારવામાં અગ્રિમ છે, તેના પ્રતીકરૂપે શ્રી સંઘવી કુટુંબનું વસ્તીપત્રક તૈયાર કરવામાં પણ તેમણે જે ખાત, ઉત્સાહ અને જહેમત ઉઠાવેલી છે તે અરેખર અનન્ય છે. વસ્તીપત્રકનું કામ તેમણે બહુ જ ધીરજથી પૂરું કરેલ, તેનો યશ તેમને આભારી છે. આજના કાળમાં ઘોટાભાગના લોકો ધનથી સેવા કરે છે, પોતાના તનમનથી કાર્ય કરવામાં લોકોને સમય નથી. પોતાનું ધન કોને સોંપે છે? એ ધન ક્યાં, કેવી રીતે શા માટે વપરાય છે તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે. પણ અમૃતલાલભાઈ શ્રુતિના સિદ્ધાંત મુજબ પહેલાં તનથી-શરીરથી ઘસાઈને કાર્ય કરેલ છે. અને પછી જ પૂરા ઔદાર્યથી ધન આપીને સેવા કરેલ છે.

સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ પોપટલાલ ઝોઝા.

સ્વ. અમૃતલાલભાઈ એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા. તેઓ દુઃખ-સંતપ્ત જ્ઞાતિજનોના સહારા સમાન હતા. જ્ઞાતિનાં ભાઈ-બહેન તો શું, કોઈપણ જ્ઞાતિનાં ભાઈ-બહેન તેમની પાસેથી ખાલી હાથે પાછા ફરતાં નહિ. સરિમત વઢને અને આશ્વાસન, સંતોષ અને રાહત અનુભવતા તેઓ બહાર આવતા. તેમને કેળવણી પ્રત્યે અનુરાગ ખૂબ જ હતો. તેમણે અને તેમના નાનાભાઈ શ્રી ભાતુંશંકર પોપટલાલ ઝોઝાએ તેમના વતન ઉમરાળામાં કન્યાશાળા તેમજ મિડલ સ્કૂલને માટે ફાળો ઉઘરાવનારાઓને અનેક સ્થળે ફરવું ન પડે એટલે બંને ભાઈઓએ મળી બેઈલી રકમ સ્વેચ્છાએ આપી વતન પ્રત્યેની બહાલપ બતાવી હતી. આ રકમ અર્ધો લાખ જેટલી હતી. ઉપરાંત વતનને માટે બીજી પણ અર્ધો લાખ જેટલી-એકંદરે લાખ જેટલી રકમ આપી ઉમરાળાના ગૌરવરૂપ બન્યા હતા. પૂનામાં પ્રો. જયશંકર પીતાંબરદાસ અતિથિ-ગૃહને પણ તેમણે સારી એવી રકમ આપી છે. મુંબઈ શ્રીમાળી પ્રાદ્યણ સમાજને સત્તર-અઠાર હજારની રકમ ઉચ્ચ શિક્ષણનિધિ માટે આપી છે અને દરેક પ્રસંગે

સમાજને પાળીપોળી પ્રકુલિત કરેલ છે. આજે ઉચ્ચ શિક્ષણનિધિ રૂ. ૪૦,૦૦૦/- સુધી પહોંચવા પામેલ છે તે સ્વ. અમૃતલાલભાઈની જ્ઞાતિસેવા અને કેળવણી પ્રત્યેનો અનુરાગ પુરવાર કરે છે. ભાવનગરની પ્રેમશંકર ધનેશ્વર શ્રીમાળી પ્રાદ્યણ બોર્ડિંગ તરફ તેમને મદદરૂપી પ્રવાહ વહ્યા જ કર્યો છે. આ ઉપરાંત વૈદ્યકીય સંસ્થાઓ, ઇરિપ-તાલો, અનાથ આશ્રમો, ધર્મસ્થાનો અને એવી અનેક બીજી સંસ્થાઓને તેમણે ઉદાર દિલથી મદદ કરી છે. યજ્ઞ-યાગાદિ ને ધર્મરાગ પણ એટલા જ પ્રશંસનીય હતા. શંકરાચાર્યજીની પધરામણી અને સરભરા, કથાકીર્તન, મંદિરો ધર્મસ્થાનોને ભેટ વગેરે વગેરે અનેક ધાર્મિક સત્કાર્યો કરી તેમની ધાર્મિક ભાવનાને લબ્ધ બતાવી હતી અને પાવન થયા હતા....તદુપરાંત દેશ પ્રત્યેની, સમાજ પ્રત્યેની તેમની ફરજ બજાવવાનું તેઓ હરગિજ ચૂક્યા નથી. તેમણે દેશની, રાજ્યની અને સમાજની પ્રવૃત્તિઓને પણ અપનાવી, પોલી પૂરતું ઉત્તેજન આપ્યું. તેઓ તેમના કુટુંબીજનો પ્રત્યે પણ હંમેશાં અત્યંત માયાળુ, સ્નેહભીનું શાંત વર્તન રાખતા. અને જે કોઈ મિત્રો, સંબંધીઓ અને ધંધાદારીઓ તેમના પરિચયમાં આવતા તે બધા જ તેમના વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત બનતા અને કુટુંબનાં બાળકોની પેઠે 'શેડાદા' તરીકે સંબોધાતા. એમનો સ્નેહ, એમની સૌમ્યતા, એમની ધીર-ગંભીરતા વગેરેની તેમના પરિચયમાં આવતા સૌ કોઈના હૃદય પર જિંદી છાપ પડતી. તેઓ આજ પણ તેમના ભારોભાર વખાણ કરે છે. સ્વર્ગસ્થ અમૃતલાલભાઈ એ કમાઈ બાણ્યું અને જીવી પણ બાણ્યું છે. તેમણે ભવિષ્ય ઉપર રહેવાને બદલે જીવન દરમિયાન જે જે કોઈ દાન ધર્મ બજાવવો હોય તે બજાવી દીધો છે, અને એ રીતે જીવનને ધન્ય કર્યું છે. સંસારમાં અનેક જીવાત્માઓ આવે છે અને વિલય પામે છે. માત્ર થોડા જ એવા ભાગ્યશાળી પુણ્યાત્માઓ હોય છે કે જે 'મરજીવા' બને છે અને મૃત્યુ બાદ પણ જીવંત રહે છે અને અમર નામના મૂઠી બાય છે. સ્વ. અમૃતલાલભાઈ અમૃતરૂપ સમાન હતા. અમૃત એ સંજીવન છે. તેઓ દેહાવસાન બાદ પણ માનવહૃદયોમાં વાસ કરી રહ્યા છે અને જીવન સાર્થક કરી અમરતા પામ્યા છે.

શ્રી યોધવજીભાઈ એલ. પોપટ

સૌજન્યશીલ અને ઉદાર વ્યક્તિત્વ ધરાવતા એડવોકેટ શ્રી યોધવજીભાઈ લક્ષ્મીદાસ પોપટનું મૂળ વતન ભાયાવદરબ. ચપણથી તેઓએ ખૂબ જ સંઘર્ષ કરીને રાજકોટના

નામાંકિત ઇન્કમેટેક્સ-સેલ્સટેક્સના પ્રેક્ટીશનરની ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચ્યા છે. વ્યવસાયે વકીલ એટલે તેમની તક. શક્તિ બહુ જ તીવ્ર, કોઈને પણ કાંઈ ગળે ઉતારવું એટલે એમને મન સરળ વાત. કુદરત સૌ કોઈને આવી શક્તિ નથી આપતી. એવું તેજસ્વી દિવ્યબળ શ્રી પોપટ સાહેબ પાસે છે. દાન કુપાત્રને ન થઈ બચ તે બાબત શ્રી ઓધવજીભાઈનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી મંજુલાબહેન ખાસ કાળજી લે. પોપટસાહેબનું કોઈ પણ ધર્મકાર્ય હોય તેમાં તેમનાં ધર્મપત્નીનો સહયોગ હોય જ.

શ્રી ઓધવજીભાઈ રાજકોટ લોહાણા સેવા મંડળના ટ્રસ્ટી-ઇન્કમેટેક્સ સેલ્સટેક્સના હોદ્દાદાર ને રતનપરના રામચરિત માનસ મંદિરના આગળ પડતા કાર્યકર, લાયન્સ-ક્લબ નોર્થના ચાર્ટર્ડ મેમ્બર છે. આટલી બધી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં મદ-અભિમાન સ્પર્શ પણ તેમને થયો નથી. તેમને ફૂટ રેઈઝિંગ કલેક્શન માટે એવોર્ડ પ્રાપ્તિ પણ થઈ છે, જે આનંદદાયક ઘટના લેખી શકાય.

શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં બાળકોને ગણવેશ સિવડાવી આપેલા છે, શિયાળામાં ગરીબોને ધાબળા ઓઠાડવામાં પણ તેઓ સૌ પ્રથમ હોય જ.

આ બધાં કાર્યોમાં મુખ્યતઃ સાથ અને સહકાર તેમના પરમ મિત્ર શ્રી લાલભાઈ(રમણીકભાઈ સેજપાલ) નો છે અને આ બધું ઈશ્વરની પ્રેરણા વગર શક્ય નથી તેમ તેઓ દૃઢપણે માને છે.

રાજકોટની કોઈ પણ સાર્વજનિક - શુભ હેતુવાળી પ્રવૃત્તિ; પછી તે હુદયના ઓપરેશનની હોય કે કોઈ શાળાને કાંઈ સહાય કરવાની હોય કે દીનદુખિયાઓને અન્ય કોઈ મદદ કરવાની હોય તે બધામાં શ્રી ઓધવજીભાઈ પોપટ હમેશાં મોખરે રહ્યા છે. તેમની સાથે તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી મંજુલાબહેન પણ એવા જ સેવા-ભાવી. આ બંને ઘરદીવડાઓને હાથે અનેક સત્કાર્યોની મુગંધ વહે અને મંગલ ધર્મનાં રંગ ખેરંગી ફૂલો ખીલતાં રહે એ જ શુભેચ્છા.

શ્રી ઓરજીવલાલ ગોરધનદાસ શાહ

‘સમાજ ને સુધારવો હોય તો તેને સદ્વિચાર પ્રેરતું સારું સાહિત્ય પહોંચાડવું, વંચાવવું જરૂરી છે. સારા

વિચારથી સારા આચાર સંભવી શકે.’ કંઈક એવી ધૂનથી પ્રેરાઈ અમદાવાદનો એક વેપારી ગાંઠનાં ગોપી-ચંદન કરી લોકોને સસ્તું સાહિત્ય વાંચવા તરફ વાળવા વર્ષોથી એકલે હાથે ઝૂમી રહ્યો છે. ટૂંકું ધોતિયું, ઝલ્લો, ઉપર ખંડી, વિશાળ લલાટ અને તેના પર કાળી વાણિયાચાહી ટોપી; હાથમાં થેલી અને થેલીમાં પુસ્તકો. વસ્ત્રો ઈસ્વીદાર નહિ પણ સારી રીતે ધોયેલાં અને ચોખ્ખાં તો ખરાં જ. વાત કરે ઉટપટાંગ પરંતુ ધીરજ રાખી તેને સાંભળો તો તમને એમાં અધ્યાત્મજ્ઞાનનો નિચોડ દેખાય. ગુજરાતી જ નહિ, વિશ્વ સાહિત્યના સાંપ્રત પ્રવાહોની તમને ઝાંખી જરૂર થાય.

શહેરમાં સાહિત્ય - રાજકારણ કે સાંપ્રત પ્રશ્નોની સભા હોય કે કોઈ વિચારગોષ્ઠી હોય ને તેમાં પાંચ પંદર માણસો ભેગા થયા હોય ત્યાં આ ભાઈ જરૂર પહોંચી બેસે. બધું સાંભળે, જુએ, પોતાની આગવી સૂઝથી માનવીને તોળે અને લાગે કે આ માણસને સારું સાહિત્ય આપવાથી તે વાંચશે તો તુરત થેલીમાંથી પુસ્તકો કાઢીને ભેટ ધરી દે. આ વિવ્રલજી વ્યક્તિ છે અમદાવાદના ટાઈલ્સના એક વેપારી. એમનું નામ ઓરજીવલાલ ગોરધનદાસ શાહ. આજે તેમની ઉંમર સિત્તર વર્ષની હશે. વેપાર સારો છે પણ કેટલાંક વર્ષથી તેઓ ધંધામાં કોઈ રસ લેતા નથી. શિષ્ટ સાહિત્યનું કોઈ પુસ્તક અપ્રાપ્ય હોય કે કોઈ સારા લેખકને તેના સાહિત્ય-ગ્રંથ માટે પ્રકાશક ન મળતા હોય, નાણાકીય મૂંઝવણ હોય તેવા કિસ્સામાં ઓરજીવલાલ સામે ચાલીને તેને નાણાંની સહાય આપે. ઓરજીવલાલભાઈએ અત્યાર સુધીમાં પોતાની આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા લાખો રૂપિયાનું દાન કર્યું હશે. ઓછામાં ઓછા ચારસોથી પાંચસો ટાઈટલો સાથે તેઓ સંકળાયેલા છે. એમને ખબર પડી કે પાતંજલ યોગદર્શન અપ્રાપ્ય છે એટલે એમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને દાન આપી પુનઃ પ્રકાશન કરાવ્યું. ગુજરાત વિદ્યાસભા દ્વારા દયારામના ગ્રંથનું અધિકૃત પ્રકાશન બહાર પડાવવામાં પણ નાણાકીય બોલે ઉઠાવ્યો. સ્વ. ચાંપશીભાઈ ઉદેશીનાં વિચારપ્રેરક લખાણો ગ્રંથસ્થ કરાવી લોકોને સસ્તા દરે આપવાની યોજના તેમણે કરી. જન-કલ્યાણને તેમણે આપેલાં દાનોમાંથી પ્રતિવર્ષ સસ્તા દરની ચાર ચોપડીઓ છપાય છે. ગુજરાત કોલેજના સંસ્કૃત વિદ્વાનોના લેખો ગ્રંથસ્થ કરવાની યોજનાને પણ તેઓએ સહાય કરી છે.

ઐતરુવદાલભાઈ પોતે સ્વ. મુનશીજીને આપેલા વચન મુજબ આજે પણ ભવનનાં સામયિકોમાં અવારનવાર બહારબહાર આપી તેને મદદ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રબુદ્ધ ભારત - વેદાંત કેસરી જેવાં ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રચારક સામયિકોને પણ તેઓ બહાર બહાર દ્વારા પોતાનાથી શક્ય તેટલી સહાય કરે છે. તેમનો સંપર્ક અને સંબંધ સમાજને તંદુરસ્તી બક્ષતી બધી જ પ્રવૃત્તિઓ સાથે છે. આ ઉપરાંત આર્ટ્સમાં સૌથી વધુ માફર્સ મેળવનારને માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટીને એક પારિતોષિક પણ તેઓએ આપ્યું છે.

શ્રી ઇન્દુલાલ દુર્લભજી ભુવા

સૌરાષ્ટ્રના ચિત્તળના વતની શેઠ શ્રી ઇન્દુલાલ દુર્લભજી ભુવા અખૂટ ધીરજ અને વિશિષ્ટ વ્યાપારી કુનેહ ધરાવતા ચિત્તળના પનેતા પુત્ર હતા. તેમનો જન્મ તા. ૧-૧૨-૧૯૧૨ ના રોજ ચિત્તળમાં થયો હતો. મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવી છતાં ચિત્તળને તેઓ કદી વીસવા નથી. પિતાજી દુર્લભજી કરસનજી ભુવાની શીળી છત્રછાયા નીચે તેમણે બ્રહ્મદેશમાં વ્યાપાર અને વાણિજ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી દેશસેવા માટે ૧૯૩૬ માં સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. ધૈર્યેસા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લઈ જેલ-વાસ પણ અનુભવ્યો છે. શ્રી ભુવાએ બર્મા, મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ પોતાની વ્યાપારી શક્તિ અને કુનેહનો પરિચય કરાવેલો છે. પોતાની ઊંડી સૂઝથી કલર-કેમિકલ્સના ક્ષેત્રે ઝળહળતી સિદ્ધિ મેળવી. હાલમાં જાપાની ભાગીદારીવાળા મુંબઈની ઇન્ડો-નીપન કેમિકલ્સ કું. લિ. નું સંચાલન તેમના સુપુત્રો કરી રહ્યા છે. ભારતના વિકસતા રાસાયણિક ઉદ્યોગમાં એમનો ફાળો છે. એવી ભારે ઔદ્યોગિક પેઢીના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર એ તેમની પ્રશંસનીય સંચાલન શક્તિનો જ્વલંત પુરાવો છે. સામાજિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે શેઠજીએ આપેલ સેવા પણ પ્રશંસાપાત્ર છે. અમરેલી કપોળ બેરિડિંગનું સંચાલન મંડળ; મુંબઈનું શિક્ષણ પ્રસારક મંડળ; શિવાજી પાર્ક સ્પોર્ટ્સ ક્લબ વગેરેના સંચાલક પદે રહીને શેઠશ્રીએ લાયન્સ ક્લબ મુંબઈના ડિરેક્ટર તરીકે રૂ. ૭૫૦૦૦ ના કરવા ધારેલા લાંઠાને રૂ. ૧,૫૫,૦૦૦ જેટલું વધારી દીધું. તેમણે ઇન્ટરનેશનલ લાયન્સ ક્લબના ઉપક્રમે જાપાન, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ વગેરે દેશોમાં 'સાચા લાયન્સ' તરીકેની સુવાસ ફેલાવી. શેઠ શ્રી ઇન્દુલાલ ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એસોસિએશન ઓફ કેમર્સના સભ્ય તથા

મુંબઈની રેડિયો ક્લબના પેટ્રન સભ્ય હતા. તેઓશ્રીએ દ્વારકા ખાતે તેમના સ્વર્ગસ્થ માતૃશ્રીની ઇચ્છા મુજબ તેમના મૃત્યુ બાદ સંવત ૨૦૨૬ની સાલમાં ધર્મશાળા, સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ના ખર્ચે તૈયાર કરી વાસણ તથા પાગરણ રૂ. ૨૫૦૦૦નું વસાવી દીધું અને અત્યારે આમ જનતા તેનો લાભ લે છે. અત્યારે ઇન્દુલાલ ડી. ભુવા ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટમાંથી દર વર્ષે શિક્ષણ પાછળ સારી રકમ વપરાય છે. શ્રી ઇન્દુલાલભાઈએ આ જગતની ચિર વિદાય લીધી છે, તેમના સુપુત્ર શ્રી નરેન્દ્રભાઈ પેઢીઓનો વહીવટ સંભાળે છે.

શ્રી ઇરિમાઈલભાઈ અખ્દુલભાઈ

ઇરિમાઈલભાઈએ ભાવનગરમાં સાયકલના નાના એવા ધંધામાંથી પોતાની હૈયા-ઉકલતને કારણે આજે મોટા પાયા ઉપર રુવાપરી રોડ ઉપર વર્કશોપ ઊભું કર્યું છે જેનું સફળ સંચાલન આજે તેમના સુપુત્ર કરી રહ્યા છે. વિશાળ પાયા ઉપર શરૂ કરેલા આ વર્કશોપમાં ઓટો-મોબાઈલ્સને લગતું દરેક કાર્ય ઉપરાંત ટ્રેક્ટરો અને ઓઈલ એન્જિનોના રિપેરિંગનું કાર્ય; જરૂર મુજબના પાર્ટ્સ બનાવવાનું કામ પણ થાય છે. પોતાની જ્ઞાતિની તેમ જ અન્ય સમાજહિતની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે યથા શક્તિ ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી ઉષાકાન્તભાઈ જ. લાદીવાળા

મુંબઈની અસંખ્ય સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને સેવાભાવી સંસ્થાઓના સ્થાપક, સંચાલક અને પ્રાણસ્થા બનેલા શ્રી ઉષાકાન્તભાઈનું મુંબઈમાં શિક્ષણ, સંગીત અને આધ્યાત્મિક પરિબળોએ અનોખું ઘડતર કર્યું - ૧૯૬૫ માં યુરોપના સંખ્યાબંધ રાષ્ટ્રોનું પરિભ્રમણ કરી વિશાળ જ્ઞાન-અનુભવ મેળવ્યા - મુંબઈમાં વ્યાપારી ક્ષેત્રે ઘણું ઊંચું માન પામ્યા. લાદી, સિમેન્ટ, ટાઇલ્સ તથા બિલ્ડિંગ મટીરિયલ્સ અને બિલ્ડિંગ કન્સ્ટ્રક્શનના કામમાં તેમનું આગવું સ્થાન રહ્યું. સને ૧૯૪૮ થી ધંધાની શરૂઆત કરી અને ક્રમે ક્રમે આજે એ લાઈનમાં મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

તેમના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમના પિતાશ્રી જમનાદાસભાઈ તથા બંધુશ્રી મધુસૂદનભાઈનો સંપૂર્ણ સહકાર મળતો રહ્યો છે. ઘણા જ ઉદારમતવાદી શ્રી ઉષાકાન્તભાઈ મુંબઈની સામાજિક સંસ્થાઓમાં પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ,

લાઈફ મેમ્બર, ઓનરરી સેક્રેટરી, એકઝીક્યુટિવ કમિટિ મેમ્બર એમ વિવિધ રીતે સંકળાયેલા છે, તેની માત્રયાત્રી આપીએ તો પણ પાનાંઓ ભરાય. તેમનું આ યશસ્વી પ્રદાન ધ્યાનમાં લઈ જે.પી.નું પણ બિરુદ પામ્યા. શાસ્ત્રીય એને સુગમ સંગીત તેમનો ખાસ શોખ રહ્યો છે. લાયન્સ પ્રવૃત્તિના સૂત્રધાર તરીકે મુંબઈમાં તેમની વિશિષ્ટ ગણના થાય છે.

શ્રીમતી કપિલાબેન ખાંડવાલા

રાષ્ટ્રીય મહિલા સંઘના પ્રમુખ શ્રીમતી કપિલાબેન સમાજ સુધારણાના ઉન્નત વિચારો ધરાવતા સંસ્કારી કુટુંબમાં ૧૯૦૬ના ઓગસ્ટ માસમાં જન્મ્યા હતા. તેમણે પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ મુંબઈમાં જ લઈને બી.ટી. ડિગ્રી લેનાર તેઓ પ્રથમ ભારતીય મહિલા બન્યા. ત્યારબાદ તેમણે યુ.એસ.એ. માં એમ.એ.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. તે સમયમાં તેમના મિલનસાર સ્વભાવે યુ. એસ.એ.માં વિશાળ મિત્રવર્ગ ઉભો કર્યો. ત્યાંના લોકોની સેવા કરી આદર પામી મુંબઈ પાછાં ફર્યા. મુંબઈમાં વનિતા વિશ્વામ સંસ્થામાં અધ્યાપન કાર્ય અને પછી તેના વિકાસમાં અનેરો ફાળો આપ્યો. આ સંસ્થામાં નિરાશ્રિત બહેનો અને બાળકો માટે એક આદર્શ માતા સમાન બની ગયાં; બુદ્ધી બુદ્ધી અનેક મહિલા સંસ્થાઓ, તથા સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલાં છે. અને એ સંસ્થાઓના વિકાસમાં તેમનો ફાળો મુખ્ય રહેલો છે. આ સંસ્થાઓ દ્વારા તેઓ નીચલા અને મધ્યમવર્ગનાં કુટુંબોના ગાઢ સંપર્કમાં આવી શક્યાં છે. શૈક્ષણિક અને સામાજિક સુધારાઓમાં તેમનું પ્રદાન મહત્ત્વનું રહ્યું છે. ટૂંકમાં શ્રીમતી કપિલાબેન રાષ્ટ્રીય કક્ષાના મહિલા સમાજ સુધારક તથા શિક્ષણકાર છે. આખી જિંદગી તેમણે સમાજ-સેવાનાં ઉપયોગી કાર્યોમાં અર્પણ કરી છે, તેમની આ સેવા માટે તેમને સુવર્ણચંદ્રકો પણ એનાયત થયા છે.

ડૉ. કૃષ્ણપ્રસાદ રતિલાલ દોશી

જન્મ તા. ૧૭ ઓગસ્ટ, ૧૯૧૩. તેમણે ગાંધીજીના 'મીઠા સત્યાગ્રહ' અગ્રવળમાં ભાગ લીધો હતો, તબીબી સ્નાતક થયા બાદ મેડિકલ પ્રેક્ટિશનર તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી, ભાવનગર મેડિકલ એસોસિયેશનના તેઓ સભ્ય હતા, તેમણે ત્રણ વખત આ મેડિકલ એસોસિયેશનના

પ્રમુખ તરીકે સેવા આપી હતી, અને તે દરમિયાન એસોસિયેશનના બાંધકામ માટે ફંડ એકઠું કર્યું હતું. તેમણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં પંદર વર્ષ સેવા આપીને ઉપપ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા, મ્યુનિ.ની આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધર કરવામાં અને શહેરની રોનક બદલાવવામાં તેઓ એક નિઃસ્વર્ગ રૂપ સાધન બન્યા. મોટાં ઉપયોગી બાંધકામો તેમના સમય દરમિયાન થયા. તેમની સેવાનું બીજું ક્ષેત્ર અર્પણ-આંધળા લોકોનું છે. અર્ધ ઉદ્દોગશાળાના સેક્રેટરી તરીકેની તેઓએ જવાબદારી લીધી. તેઓ મૂળાં-બહેરાંની શાળા સાથે પણ સંકળાયેલા છે. હાલમાં તેઓ ગુજરાત અર્પણ સંઘ સંચાલક મંડળના પ્રમુખ છે. તેમની આ સેવાથી પ્રેરાઈને બ્રિટિશ સરકારે તેમને આવી સંસ્થાઓની મુલાકાતો માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. તેઓ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે પણ સંકળાયેલા છે. ભાવનગર શિક્ષણ સંઘમાં ફંડ કમિટીના પ્રમુખ છે. તેઓ ત્રિલોચન ભાણુજી કન્યાશાળાના પણ ટ્રસ્ટી છે. બીજી અનેક સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા છે. આ સંસ્થાઓ દ્વારા તેઓ પોતાની બહુમૂલ્ય સેવા સમાજને આપી રહ્યા છે.

શ્રી કરુણાશંકર હરિરામ ઓઝા

મૂળ સૌરાષ્ટ્રના રાણપુરા તાલુકાના દેવકા ગામ તરફના રહેવાસી ભાઈશ્રી કરુણાશંકર હરિરામ ઓઝાને ૩૫ વર્ષની યુવાન વયે મહારાષ્ટ્ર સરકારે S. E. M. નો ઈન્કાબ આપ્યો છે, તે યુવાન લોકોને હાથલાઈ છે. ઊના તથા બદરાબાદમાં માધ્યમિક અભ્યાસ કરી કોલેજકાળ મુંબઈમાં વિતાવ્યો. ઊના મુકામે સાતમા ધોરણમાં સર્વ પ્રથમ નંબરે આવવાથી જૂનાગઢ સ્ટેટ તરફથી સ્કૉલરશીપ મળેલ. ઊના ગોર્ડિંગમાં, કોઠારી તરીકે તેમ જ વિદ્યાર્થી ગૃહ, બદરાબાદમાં હોડબોર્ડર તરીકે સેવા આપેલ તેમ જ વકતૃત્વ હરીફાઈમાં ઈનામ મેળવેલ. સામયિક પ્રકાશન, પ્રવાસ પ્રવૃત્તિ, નાટક વગેરે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ જ રસ ધરાવવા સાથે ટયુશન વગેરે કરતાં K. S. S. E. પાસ કરેલ. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર, સંસ્કૃતમાં કૌવિદ પરીક્ષા પાસ કરેલ છે. ભાઈશ્રી કરુણાશંકરભાઈ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીકાળથી જ બેઠાયા હતા. અને તેમના ઘડતરમાં બદરાબાદના સંનિષ્ઠ ગાંધીવાદી શ્રી છોટુભાઈ મહેતાનું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું. સ્વભાવે આધ્યાત્મિક વિચારસરણી ધરાવતા આ યુવાન શંકરાચાર્યથી

માંડી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ કરનારા ધર્મોચાર્યો તરફ હંમેશાં પૂજ્યભાવ રાખે છે.

વ્યવસાયે પશ્ચિમના પરામાં એક અગ્રગણ્ય ગણાય તેવા સોમનાથ એસ્ટેટ એજન્સીના નામથી બેરીવલીથી વિરાટ સુધીનાં પરાઓમાં જમીન-મકાન વગેરેની એજન્સીનું સફળતા પૂર્વક સંચાલન કરે છે.

શ્રી કલ્યાણુજી નરોત્તમદાસ મહેતા

સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કાંઠે જાફરાબાદની નજીક રોહીઆ નામે એક ગામ આવેલું છે. ત્યાં વસતા મોઢપરિવારમાં શ્રી કલ્યાણુજીભાઈનો જન્મ સં. ૧૯૬૫ ના ચૈત્ર સુદ ૬ તા. ૨-૭-૧૯૧૯ ના રોજ થયો હતો. માતાનું નામ લક્ષ્મીબાઈ. કલ્યાણુજીભાઈએ સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ ડુંગરમાં જ કરેલો. તે પછી એકાદ વર્ષ મોસાળમાં રહીને ભણેલ. માણસ જ્યારે પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં સફળતાનો ઉત્કર્ષ સાધી તેના વિનિયોગ બહુજનસમાજના શ્રેય અને સુખ માટે કરે છે ત્યારે જ તેની અસર ચિરંજીવ રહે છે. શ્રી કલ્યાણુજીભાઈમાં આવું વિરલ વ્યક્તિત્વ ઊપસેલું જોવા મળે છે. ડુંગર ગામની વસ્તી આશરે પાંચેક હજારની હતી. આવા નાના ગામમાં પણ કલ્યાણુજીભાઈના પુરુષાર્થ અને પ્રયત્નોથી દવાખાનાં, બાલમંદિર, કન્યાશાળા, પ્રસૂતિગૃહ, હાઈસ્કૂલ, સાર્વજનિક છાત્રાલય, તાર-ટપાલ ઓફિસ, ટેલિફોન, બગીચો, પાણીનાં નળ, પાકા રસ્તા, વ્યાયામશાળા, બેન્કો, ઈલેક્ટ્રીક વગેરે લગભગ તમામ પ્રકારની જન-સુખાકારી સગવડો અને સંસ્થાઓ ઊભી થઈ છે. પણ ડુંગર ઉપરાંત આસપાસના ત્રીસ-ચાવીસ ગામોમાં પણ શાળાઓ, પંચાયતો, ચોરા, સહકારી મંડળી, પાણીની સગવડો વગેરે વિકાસ કાર્યોમાં ભાઈશ્રી કલ્યાણુજીભાઈના સક્રિય સાથ અને સહકાર રહેલા છે. ઈ.સ. ૧૯૬૨ માં ગુજરાત સરકારે તેમની સેવાઓની કદર કરી તેમને ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ(જે.પી.)ની પદવી આપી. આ પ્રસંગે ડુંગર પ્રદેશના લોકોએ પણ તા. ૯-૧૨-૧૯૬૨ ના રોજ એક યાદગાર સન્માન સમારંભ યોજી, રાજ્ય સન્માન પર લોક સન્માનની મહેર મારી, તેમના વજન જેટલી ચાંદી, ત્રીસ હજાર રૂપિયા રોકડા, તથા ૬૦ તોલા સોનું સન્માન થેલીમાં આપ્યાં. કલ્યાણુજીભાઈએ પોતાના તરફથી ૪૦ તોલા સોનું, બંદૂક તથા ટ્રેક્ટર ઉમેરી આ બધું રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ ફંડમાં અર્પણ કર્યું. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લોકસેવાના વૃત્તધારી ત્યાગી-

તપસ્વીઓ પરંપરાની જોડાજોડ ગૃહસ્થીઓની પણ એક ખીજ પરંપરા રહી છે. શ્રી કલ્યાણુજીભાઈને ખીજ પરંપરાના પ્રતિનિધિ લેખી શકાય. પોતાની શક્તિનું ભાન ધણાને હોય છે, પણ પોતાની મર્યાદાનું ભાન હોવું દોહ્યું છે. શ્રી કલ્યાણુજીભાઈ પોતે સારા વક્તા છે તેવું તેમણે કદી માન્યું નથી. અમરેલી જિલ્લાના ડુંગર ગામ અને આ પંથકનાં અનેક ગામડાંઓની ત્રણ-ત્રણ દાયકાથી અવિરત જનસેવા કરીને ‘ભાઈ’નું મકામૂલું બિરુદ મેળવી તેઓએ જનતાના હૃદયમાં અનેરું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ડુંગરના પનોતા પુત્ર, સુશીલ દાનવીર ભાઈ શ્રી જમનાદાસ નાનચંદ મહેતાએ આ પ્રદેશના હિતાર્થે અનેક જનકલ્યાણની - સંસ્કારની સંસ્થાઓ...કન્યાશાળા, બાલકીડાંગણ, બાલમંદિર, દવાખાનું, પ્રસૂતિગૃહ, હાઈસ્કૂલ વગેરેની સ્થાપના માટે ઉદાર હાથે હજારો રૂપિયાની સખાવતો કરી છે. આ શુભ કાર્યોમાં સુખ્યત્વે તેમની જ પ્રેરણા, પ્રેરણાહન અને પ્રયત્નો રહેલાં છે. નાનકડા ડુંગર ગામને આંગણે હાઈસ્કૂલ જેવું વિદ્યામંદિર સ્થાપવાનું વર્ષો જૂનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરીને આ સાર્વજનિક સંસ્થા પર કળશ ચડાવ્યો છે અને કોઈપણ જાતના સ્થાયી ફંડ વગર માત્ર આકાશવૃત્તિથી ચાલતું સાર્વજનિક છાત્રાલય, સાર્વજનિક દવાખાનું અને અન્ય ગામાયત સંસ્થાઓ એ એમની અખૂટ હિંમતપૂર્વકની નેતાગીરીનું શુભ પરિણામ છે. શ્રી લક્ષ્મીબાઈ નરોત્તમદાસ સાર્વજનિક દવાખાનું, સ્વ. ધન-કુંવરબાઈ નરોત્તમદાસ વ્યાયામ મંદિરની સંસ્થાઓ સ્થાપી છે. છેલ્લાં દશ વર્ષથી દવાખાનાના સંચાલનનો સંઘળો બર્થબોજ તેઓ જ ઉપાડે છે. વિકટરને રસ્તે વાવ બનાવી લોકોને પાણીની સગવડતા આપી છે. રાજકીય સામાજિક અને અનેક ક્ષેત્રોમાં કલ્યાણુજીભાઈ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. ‘એ દિવસો પણ આટલા જશે’ એવું સૂત્ર અપનાવીને જનસેવા કાર્યે બળ્ય છે.

શ્રી કપુરચંદ રાયશી શાહ

સૌરાષ્ટ્રના જામનગરના ડબાસંગના વતની. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ, વિદ્યાભ્યાસ દરમિયાન સામયિક પ્રવૃત્તિઓ, લાઇબ્રેરી, ગીતાળા વગેરેમાં રસ લીધો. ૧૯૬૧ થી ૧૯૬૫ સુધી કોચીન ખાતે એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટનું સફળ સંચાલન કર્યું. ત્યારબાદ ૧૯૬૫માં મુંબઈની પેટીમાં મોટાભાઈનું એક્સીડન્ટમાં અવસાન થતાં મુંબઈ આવવું પડ્યું. મુંબઈની પેટીનું સંચાલન કર્યું. દરમિયાન ગુજરાતમાં કોઈ સ્થળે મિલ કરવાનો વિચાર આવતાં, ભાવનગરમાં

૧૯૬૨માં કોપરાની મિલ કરી. ગુજરાતમાં કોપરેલ તેલનું ઉત્પાદન કરતી આ એક જ મિલ હતી. ભાવનગરમાં અનુકૂળ વાતાવરણ ન જાણતાં છેવટે મુંબઈમાં ફરી સ્થિર થયા છે.

શ્રી કપિલભાઈ તલકચંદ કોટડિયા

હિંમતનગરના વતની. ૧૦ વર્ષ વકીલાત કરી. પછી ૧૯૭૫ સુધી સહકારી પ્રવૃત્તિમાં રહ્યા. ૧૯૭૨ થી આધ્યાત્મિક જીવન ગુજરાતની શરૂઆત કરી. ૧૯૮૫ માં તે પ્રવૃત્તિમાં રત રહેવા બધી ઇતરપ્રવૃત્તિઓ છોડી. સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને સહકારી—અનેક સંસ્થાઓમાં સભ્ય, મંત્રી, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ રહ્યા અને ઘણી સંસ્થાઓને માતબર અને અનુપરા બનાવી અને સાપ કાંચળી ઉતારે તેમ તે બધાને ત્યજી હવે પ્રભુમક્તિમાં દિવસો ગુજારે છે. હાલ અધ્યયન, સ્વાધ્યાય, દેવપૂજન, તીર્થયાત્રા, ધાર્મિક લગણી કરવાં તે તેમની પ્રવૃત્તિ છે. જેન સાધુઓના સંપર્કમાં વધુ ને વધુ રહેવું તેવા નિર્ણયથી ચાતુર્માસ જેન મુનિઓ જોડે જ કરે છે. વર્ષમાં એક કે બે વખત જાત્રાએ જાય છે. યમ, નિયમ અને સંયમધારી એકાસણાં, નિર્જળ ઉપવાસો કરવા તે તેમની અનોખી આદત છે. જેન પવોમાં તે વ્રતી-ઉપવાસી હોય જ. દિગંબર જેનમુનિ નક્ક હોય છે. તે દશા પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં બીજી ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. તેની પહેલી દશા છે આજીવન બ્રહ્મચારીની. તે સ્થિતિએ પહોંચવા માટે ને તે માટે ગૃહત્યાગ તથા મોટા ભાગનો પરિશ્રદ ત્યાગવાની તૈયારીઓ તેમણે કરી લીધી છે. કદાચ એકાદ વર્ષમાં તેઓ જેન સાધુના વેશમાં પણ જોવા મળે તેવો પણ સંભવ છે.

પશ્ચિમની છેલ્લી કક્ષાની કેળવણી પામ્યા છતાં વકીલાતનો ધંધો કરવા છતાં તથા જિલ્લા અને રાજ્યમાં ઘણા માન અને ઉચ્ચ પદો પ્રાપ્ત કરવા છતાં સાધુજીવન જીવવાનું અને સાધુ બનવાનો નિર્ણય કરવાનું ને તેનો અમલ કરવો તે કેટલું મુશ્કેલ છે, હોદ્દાનું અને આશ્રય કારક છે તે સૌના અનુભવની વાત છે. છતાં તે અહિંસુત વાત શ્રી કપિલભાઈ કોટડિયામાં બની રહી છે. આ ત્ર્યય યોજનાને તેમણે સારી એવી મદદ કરી છે અને અન્યને એ માટે પ્રેરણા પણ આપી છે.

શ્રી કનૈયાલાલ જમનાદાસ શાહ

મૌરખમાં સિહોર પાસે વસતા વતની. ૧૯૧૭માં કાગળ સુદિ દને શુક્રવારે વણિક પરિવારમાં તેમનો જન્મ

થયો. છ ગુજરાતી સુધીનો જ અભ્યાસ. બહુ જ નાની ઉંમરમાં મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. ને તે પહેલાં મોસાળ મહુવામાં જેન બાલશ્રમમાં રહીને પ્રાથમિક અભ્યાસ કર્યો. મુંબઈમાં પિતાશ્રીએ ચિકિત્સાવેલ ધંધામાં નાની ઉંમરથી જ લાગી ગયા. ધંધાનું જ્ઞાન અને અનુભવ મેળવી પિતાશ્રીથી છૂટા પડી મોટર સ્પોર્ટ પાર્ટસનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય શરૂ કર્યો. એમાં સારી એવી પ્રગતિ હાંસલ કરી. આ પ્રગતિમાં ભાગીદારોનો પણ સારો એવો મહત્વનો હિસ્સો રહ્યો છે. સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સારો એવો રસ લેય છે. જેન સોશયલ ગ્રુપમાં સભ્યપદ ધરાવે છે. મજિલદ્ર જેન મંડળની પ્રવૃત્તિમાં પણ સારો એવો રસ લેય છે. નાના મોટા ફંડેશનમાં તેમની દેખણી હોય જ છે. કુટુંબ સહિત બધી જ જગ્યાએ તીર્થયાત્રાઓ કરી છે.

શ્રી કાન્તિલાલ લલ્લુભાઈ કડકીયા

કુંગરવાડા(બાલાસિનોર)ના વતની શ્રી કાન્તિલાલભાઈએ ઊગતી યુવાન વયે જ આર્થિક સંજોગોને કારણે અભ્યાસ છોડી નોકરી કરવાની ફરજ પડી હતી. મોડાસા શાળાનો મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ અને આર્થિક સંકટામણથી કરેલી નોકરી એ બેના અનુભવને લઈ તેઓ મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં મામાની ‘સેન્ટ્રલ એન્જિનિયરિંગ’ ફુકાનમાં વ્યાવસાયિક અનુભવ મેળવ્યો. વ્યવસાયિક સૂઝથી તેમણે ૧૯૪૧ માં ભાગીદારીમાં શ્રી નટવરલાલ ઓ. દેસાઈ સાથે ‘ઇન્ડો-બોર’ ટ્રેડિંગ કું. માં ધંધો શરૂ કર્યો. ત્યાર બાદ પલટાતા ભાગ્યથી સને ૧૯૬૮ માં શ્રી કાન્તિલાલભાઈએ ‘ઇન્ટરનેશનલ ટયુબ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન’નું સ્વતંત્ર સંચાલન સંભાળ્યું. આમ સામાન્ય કક્ષાએથી ઉચ્ચ પ્રગતિ સાધનાર શ્રી કાન્તિલાલભાઈ સામાજિક-શૈક્ષણિક-ધાર્મિક કાર્યોને પણ યથોચિત મહત્વ આપે છે.

બાલાસિનોરની પ્રત્યેક સંસ્થાને યોગ્ય દાન, અને વિદ્યામંડળને રૂ. ૨૫૦૦૦૧ નું દાન આપી ફાઉન્ડેશન ઊભું કર્યું છે જેના વ્યાજમાંથી પારિતોષિક અપાય છે. મુંબઈની સર હરકિસનદાન હોસ્પિટલમાં રૂ. ૨૫૦૦૦૦૦ દાનથી ડેન્ટલ વિભાગની સ્થાપના કરાવી છે, એ ઉપરાંત કુંગરવાડા ગામમાં ધર્મપત્ની શ્રી મંજુલાબેનના નામે બાલમંદિર, મોડાસા ઇંગ્લિશ મિડિયમ સ્કૂલ માટે શાળા બસ આપેલ છે. સામાજિક કાર્યોમાં વિદ્યામંડળના કારો-

મારી સભ્ય (બાદાસિનોર) શ્રી દશા જામા નવયુવક મંડળના પ્રમુખ અને શ્રી ગોકુલેશ સમાજ અને બાદાસિનોર સેવા સમાજને યોગ્ય સેવા આપતા રહે છે, અને આપતા રહે એવી શુભકામના.

શ્રી કાંતિલાલ કુંવરજી શેઠ

શ્રી કાંતિલાલ કુંવરજી શેઠ અને ભૂપતભાઈ કુંવરજી શેઠની જન્મભૂમિ શિહોર. બંને ભાઈઓએ નાની ઉંમરમાં માતા-પિતાનું શિરછત્ર ગુમાવ્યું. માતૃશ્રીના બા (દાદીમા) ને બંને ભાઈઓને ઉછેર્યા અને શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ - પાલીતાણામાં એસ. એસ. સી. સુધીનો અભ્યાસ કરી સને ૧૯૫૬માં મુખર્જી આવ્યા. મે. ધર્મદાસ હરગો-વિંદાસની પેઢીમાં કાંતિભાઈએ સેવસમેત તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી અને કુશાગ્ર બુદ્ધિથી ૧૯૫૮માં ચીંથપોકલીમાં નાના પાયા ઉપર ફેક્ટરી ચાલુ કરી. ભૂપતભાઈનો સાથ સાંપડ્યો અને ભાગ્યનો સિતારો ચમક્યો. પુરુષાર્થ કરી ૧૯૬૬માં થાણામાં મોટી ફેક્ટરી કરી અને એ પછી પોતાના વતન શિહોરમાં પણ ફેક્ટરી કરેલ છે. ક્રમનાં ઢાંકણ અને ઘેરલ બનાવવા ૧૯૭૬માં લીવંડીમાં વિશાળ જગ્યા ઉપર ફેક્ટરી ચાલુ કરી છે. બંને ભાંધવ બેલડીએ અથાગ પુરુષાર્થ કરી વેપારી વર્ગમાં માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો અને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે નાની-મોટી અનેક સંસ્થાઓને દાન આપે છે. માતૃસંસ્થા ગુરુકુળને સારી એવી રકમ ઋણ રૂપે આપી છે.

શ્રી અખિલ ભારતીય ઘોઘારી વિસા શ્રીમાળી જૈન યુવક પરિષદના વિચારને પુષ્ટિ આપવામાં સૌ પ્રથમ ભાંધવ બેલડીનો મોટો ફાળો છે.

શ્રી કાંતિભાઈ તાંબવાલા

તાંબવાલા પરિવાર પોરબંદરમાં તેમના પૂર્વજેથી વસવાટ કરી રહ્યા છે. અને તેમના કુટુંબીજનોમાં બે ભાઈઓમાંથી ભગવાનજી ખેરાજ તથા શ્રી કલ્યાણજી ખેરાજના સુપુત્રો શ્રી કેશવલાલભાઈ વેરાવળમાં વસવાટ કરી ત્યાં પોતાના જીવનમાં ખૂબ જ પવિત્ર ભાવના સાથે, દાન વગેરે છૂટા હાથે આપતા રહેતા અને તેઓશ્રી પોતાના જીવનને સાર્થક કરતા ગયા.

તેમ જ ભાઈશ્રી કાંતિલાલ જેઓ પોતાની નાની વયમાં જ વહાણવટાના ધંધામાં ઘણાં વર્ષો પ્રમુખ તરીકે

રહેલ અને બનતી રીતે તેની ઉન્નતિના પ્રયાસો કરેલ. સંજોગ - સમય અનુસાર વહાણવટાનો વિકાસ રૂંધાયો. અને તેઓ જીવનના ઘણા ક્ષેત્રે આગળ રહ્યા છે. લોહાણા મહાજનના પ્રમુખ રહી બનતી સેવાઓ આપેલ. તેમ જ લોહાણા મહાપરિષદની કાર્યાવાહી સમિતિના સભ્ય તરીકે તેમ જ પોરબંદર લોહાણા વિદ્યાર્થીભુવન, હરિદાસ લીમજી બાળાશ્રમના ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. સાથે લોહાણા કન્યા છાત્રાલય તેમજ પોરબંદર તાંબવાલા લોહાણા મહાજન વંડીની સ્થાપના કરેલ અને તેમની સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

શ્રી કાંતિલાલ ભગવાનદાસ સાવડિયા

તેમનો જન્મ પોરબંદરમાં થયો. તેમના પિતાશ્રી મુ. જે. વાઈકોમાં નોકરી કરતા હતા. કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય હતી. તેમની ૨૨ વર્ષની ઉંમરે પિતાશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેમનાં માતૃશ્રીની અંત સુધી પણ તેમણે સારી સેવા કરી. ૧૬ વર્ષની ઉંમરે મુખર્જીની છ. ટી. હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ પૂરો કરી પિતાને સહાયરૂપ બનવા અર્થે કાંતિભાઈએ અભ્યાસ છોડી દીધો. થોડા સમય માટે શેર બજારનો અનુભવ લીધો પણ બે વર્ષ એક વીમા કું. માં નોકરી કરી, પણ જીવ નોકરી કરવા માટે સંજોગો નહોતા. તેમનું લક્ષ્ય જીંચું હતું પરંતુ તે માટે સાનુકૂળ તકની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. અભ્યાસ જોઈએ હોવા છતાં અનુભવ ઘણો મેળવી લીધો. વિશેષ ભણતર કરતાં ગણતર આગળ વધી રહ્યું. થોડા સમય બાદ મેટ્રો સિનેમાની નજીકમાં એક કાપડના સ્ટોરમાં પોતે લાગીદાર બન્યા અને સાથેસાથ કાપડના ધંધા પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું.

માણસ અને તેના પડછાયાની માફક માનવજીવનમાં પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ બંને એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. તેઓ એક આગેવાન કાપડના એક્સપોર્ટર તરીકે વિખ્યાત બન્યા.

ગરીબાઈ એ કડવી અને તિરસ્કાર પાત્ર હોવા છતાં તે કલ્યાણકારક પણ બની શકે છે. ગરીબીમાં રહેલા સદ્ગુણોનું ભાન બહુ ઓછાને હોય છે.

સાધર્મ, સરળતા, પવિત્રતા એ એમના આગવા ગુણો છે. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી દરેક વર્ષે તીર્થંગિરિ સિદ્ધગિરિની યાત્રા કરવાનો નિર્ણય લીધો છે. શ્રીમતી વિમળાબહેન

પણ આદર્શ ઘરગથ્થુ ગૃહિણી છે. સ્વભાવ અને પ્રકૃતિથી ભારે સરળ, સહનશીલ અને ધર્મનિષ્ઠ છે.

પરિવારમાં બે પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ છે.

ઉદારચરિત સેવાગાવી અને સૌજન્યશીલ કાંતિભાઈ આપણું ગૌરવ છે.

૨૯. શ્રી કાંતિલાલ મગનલાલ ઝવેરી

કુટુંબ પરિવારમાં મંગલધર્મની ભાવનાઓ અમલ કરાવ્યો હોય, અને દેવગુરુઓની સેવા શુશ્રૂષામાં જીવન સમર્પિત કર્યું હોય તેવા આજ્ઞાસત્ત્વ મૂલ્ય હિમેશાં અમર રહ્યું છે. આવા કર્મઠ શ્રેણીવર્ષોમાં શ્રી કાંતિભાઈઝવેરીને યાદ કરવા જ રહ્યા. મૂળ બ્રમદાવાદ તરફતું આ કુટુંબ. આ કુટુંબના અગ્રણી (દાદાશ્રી) મગનલાલ કપુરચંદ ઝવેરી વર્ષો પહેલાં પૈથાતા એ જમાનામાં રાજ્યના માન્ય ઝવેરી ગણાતા. તેમના બાજરનાત વ્યક્તિત્વને લઈને રાજ્યમાં અને મહાજન સંસ્થામાં તેમનો માનમરતબો ઘણો હતો. ધર્મજાવનાથી રંગાયેલું આ કુટુંબ હતું.

પૂર્વના પુણ્યયોગે એ જમાનામાં બંધાવાયેલું (ઘર દેરાસર તરીકે ગણાતું) ગોડીજી પાર્શ્વનાથનું જૈન દેરાસર એ આ કુટુંબની ઉત્કૃષ્ટ ધર્મભાવનાનું પ્રતીક ગણીએ તો અતિશયોક્તિ તાલ જ ગણાય. જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમણે આ ઘરદેરાસરના દ્રશ્ય તરીકે રહીને ઘણી જ ઉમદા સેવા બજાવી હતી અને યશકીર્તિને પામ્યા હતા. કાળક્રમે પછી તો આ સંસ્કારસંપન્ન કુટુંબ વ્યવસાય અર્થે મુંબઈ આવીને વસ્યું. શ્રી મગનભાઈના સુપુત્ર શ્રી કાંતિભાઈએ મુંબઈમાં ઘરદેરાસર જીલું કરાવ્યું, અને ધર્મભાવનાની મંગલ જ્યોતને કાયમ માટે જલતી રાખી. શ્રી કાંતિભાઈની એકાદ વર્ષની ઉંમર હશે ત્યાં જ દાદા શ્રી મગનભાઈ સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને સુમધુર સુવાસ મૂકતા ગયા. એમના સુપુત્ર શ્રી કાંતિભાઈને ગળથૂંથીમાંથી જ સંસ્કારો મળેલા. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી પોતાની હૈયાઉકલત અને સ્વયંબળે જ માત્ર બાવીશ વર્ષની ઉંમરે કાંતિલાલ મગનલાલ ઝવેરી નામની શરાફી પેઢીની સ્થાપના કરી અને ઉત્તરોત્તર પછી તો આ પેઢીએ પ્રગતિ સાધી. છત્રીસ વર્ષે કાંતિભાઈનો સ્વર્ગવાસ થયો.

૨૯. શ્રી કાંતિભાઈના બે પુત્રો શ્રી બિપીનભાઈ તથા શ્રી સતીશભાઈ. આ બંને ઉપરોક્ત પેઢીનું સદૃશ સંચાલન કરી રહ્યાં છે. મુંબઈની આત્માનંદ જૈનસભાના તેઓ

વર્ષો સુધી અગ્રેસર રહ્યા. ગોડીજી જૈન દેરાસરમાં સુખ્ય આગેવાન હતા. શરાફ મહાજન સંસ્થાના વર્ષો સુધી એનરરી સેક્રેટરી રહ્યા. મિતભાષી સ્વભાવ અને સાદું જીવન એ એમનાં ખાસ લક્ષણો હતાં. તેમનો આ મૂલ્યવાન વારસો તેમના સુપુત્રોએ બાળવી રાખ્યો છે. શ્રી બિપીનભાઈ દાદરમાં શ્રી જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં ૨૦૧૬ થી દ્રશ્ય છે. છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષથી શરાફ મહાજન કમિટિમાં મેમ્બર છે. દશ વર્ષ સુધી એનરરી સેક્રેટરી તરીકે અને અમુક સમય સુધી વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ તરીકે કામ બજાવ્યું. કુટુંબ સાથે કેટલાંક જૈન તીર્થોની યાત્રા પણ કરી છે. દાદરમાં ગુરુદેવશ્રી લક્ષ્મણસૂરિ મહારાજની દેરી બતાવરાવી છે. આ કુટુંબના શ્રી બિપીનભાઈ પણ સીધા સાદા અને તેનું સૌજન્ય પણ પ્રશંસા માગી લેવું છે.

શ્રી કાંતિલાલ પી. શાહ

ઇન્ટર આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ; પણ પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિમતાને કારણે ધંધામાં અને બહાર જીવનમાં યશસ્વી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. ૧૯૨૭માં મુંબઈ ખાતે શિપિંગ એજન્ડ્રસ તરીકે જીવનની કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. ૧૯૩૮માં બામનગર ખાતે આ જ ધંધો શરૂ કર્યો હૈયા ઉકલત અને કુશળતાથી ધંધાનો વિકાસ થયો અને એ લાઈનમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી.

બામનગર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, બામનગર બાલકનજી -બારી અને બામનગર પી. એન્ડ ટી. વર્કર્સ યુનિયનના પ્રમુખ તરીકે એમની સેવાઓ બાણીતી છે. ન્યુ દિલ્હી સેન્ટ્રલ એક્સપોર્ટ પ્રમોશન એડવાઈઝરી કાઉન્સિલ, લાઈફ ઈન્સ્યુ. કોર્પોરેશનના વેસ્ટર્ન ઝોનના, ઝોનલ એડવાઈઝરી બોર્ડ, હાત્તાર વિકાસ તથા કેળવણી બોર્ડ અને રાજકોટ વિભાગના આર. ટી. એ. ના સભ્ય તરીકે રહીને સારી કામગીરી બજાવી છે. સૌરાષ્ટ્ર સ્મેલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કો-ઓપરેટિવ બેંક, અલિયાબાડા વિદ્યામંડળ વગેરેના ચેરમેન પદે નિષ્ઠાથી કામ કર્યું. ૧૯૫૭માં મુંબઈ વિધાનસભામાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. હાલમાં ગુજરાત સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશનના ચેરમેન તરીકે ઘણી જ ઉમદા સેવા બજાવી. તેઓ બામનગરનું, સૌરાષ્ટ્રનું અને ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

શ્રી કાંતિલાલ અંબાલાલ સાડીવાલા

મહારાષ્ટ્ર સરકારે ૧૯૮૦માં જેમને S.E.M.ની પદવી આપી બહુમાન કર્યું છે તે શ્રી કાંતિભાઈ મૂળ અંબાલાલ

વતની પણ ઘણાં વર્ષોથી મુંબઈ રહે છે. મુંબઈના દવા ખબરમાં રો મટેરિયલ્સનો ૧૯૫૦થી વ્યવસાય શરૂ કર્યો જેમાં તેમણે સુંદર પ્રગતિ સાધી છે. ભારતના લગભગ અધા જ પ્રાંતોની યાત્રા કરી છે. વ્યવસાયની સાથે સમાજ-સેવાને ક્ષેત્રે પણ ઘણી સંસ્થાઓ સાથે પોતે સંકળાયેલા છે. મુંબઈ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં કેમિસ્ટ એન્ડ ડ્રગ્સિસ્ટ એસોસિયેશનના વાર્ષિક પ્રેસિડેન્ટ છે. લાયન્સ કલબ ઓફ બીચ કેન્ડી (મુંબઈ)ના બોર્ડન્ટ સેક્રેટરી છે. કેમ્બ્રે મેડિકલ રીવિયુ સોસાયટી (મુંબઈ ઓફિસ)ના બોર્ડન્ટ સેક્રેટરી છે. ખંભાત મોઠ વણિક સમાજ(મુંબઈ)ના સેક્રેટરી છે અને ખંભાત મોઠ વણિક સમાજ, ખંભાતના ટ્રસ્ટી છે ઉપરાંત ખંભાતની કે.એડ. વાઘેલા સ્કૂલને તથા કેમ્બ્રે મેડિકલ રીવિયુ સોસાયટીજ સારું એવું દાન પણ આપેલ છે. સ્વભાવે ખૂબ જ મળતાવડા સ્વભાવના છે.

સ્વ. શ્રી કાંતિભાઈ પટ્ટણી

ભારતમાં વિકાસશીલ પ્રવાસપ્રવૃત્તિ(ટૂરિઝમ)માં પોતાનો પ્રામાણિક ફાળો આપનાર સ્વ. કાંતિભાઈ પટ્ટણી ગુજરાતીઓમાં અગ્રગણ્ય છે. શ્રી ઘોઘારી લેન સેવા સમાજ તરફથી શ્રી શિખરજી યાત્રાની રપેશ્યલ ટ્રેનની સફળતાથી પ્રેરાઈ તેઓએ પ્રવાસયાત્રાઓનો પ્રારંભ કર્યો. રેલવેના એક કે બે રિઝર્વ કોચથી શરૂઆત કરી આજે લગભગ પચીસેક યાત્રા ગાડીઓ દ્વારા પ્રતિવર્ષ ૨૫૦૦ યાત્રિકોની સેવા કરે છે.

આ યાત્રાઓમાં ખાસ તો ૧૯૬૬માં આફ્રિકાથી આવેલ ૨૦૦ યાત્રિકોને પહેલા વર્ગની સ્પેશ્યલ ટ્રેન દ્વારા ૪૦ દિવસની ભારતયાત્રા, ૧૯૭૪માં કોલ્હાપુર શ્રોત્ર મરચંટ એસોસિયેશનનો સફળતાપૂર્વકનો યુરોપનો એક માસનો પ્રવાસ તથા ૧૯૭૭માં પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંતશ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી એક હજાર યાત્રિકોના એક હજાર કિલોમીટરના મુંબઈથી પાલીતાણા (સિદ્ધગિરિ) સુધીના પગપાળા પ્રવાસનું સફળ આયોજન ધ્યાનાકર્ષક ગણાય.

ઘંધાની શરૂઆતમાં યાત્રિકોની નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરનાર તેમનાં એકનાં એક પુત્રી વનલતાબહેનના ટ્રેન અકસ્માતમાં થયેલ ઠરુણ સ્વર્ગવાસના દુઃખના મનોમંથનમાંથી પુત્રીની સેવાભાવનાને સદા જીવંત રાખવા યાત્રિકોની સેવા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને પુત્રીને પુણ્યની

ભાગીદાર બનાવવાના વિચારે યાત્રાપ્રવાસો શરૂ રાખ્યા; એટલું જ નહિ પણ વર્ષોવર્ષ તેનો વિકાસ કરતા ગયા. સ્વ. કાંતિભાઈની આવી સફળાવનાનાં ફળ સ્વરૂપે તેમને ગુજરાતી સમાજમાંથી અસંખ્ય યાત્રિકો મળી રહ્યા છે. આમાં ગુજરાતી અખબારોએ પણ તેમને સારો સહકાર આપ્યો છે.

આમ જ્યારે ભારતમાં ટૂરિઝમ હજુ અજીવિકસિત દશ્યમાં છે અને દુનિયાજરના પ્રવાસીઓની સરખામણીમાં ભારતના પ્રવાસીઓનો માત્ર એક ટકા જેટલો હિસ્સો છે ત્યારે સ્વ. કાંતિભાઈએ આપેલ પોતાનો ફાળો અમૂલ્ય લેખાશે.

આજીવન સેવામાં વિતાવનાર શ્રી કાંતિભાઈ ૮-૧૦-૭૬ ના રોજ સ્વર્ગવાસી થયા.

શ્રી કાંતિલાલ ન્યાલચંદ કોઠારી

‘ઝાલાવાડમાં અનેક સ્થળે ધર્મની પરખ માંડનાર શ્રી કાંતિલાલભાઈનો જન્મ ઇ.સ. ૧૯૩૧માં ધાંગધ્રા મુકામે થયો હતો. માતુશ્રી સૂરજબેનના ધાર્મિક સંસ્કાર અને પિતાશ્રી ન્યાલચંદભાઈની પ્રેરણાથી કાંતિલાલભાઈમાં તેજસ્વી કારકિર્દીનું ઘડતર થતું રહ્યું. માત્ર ૧૮ વર્ષની નાની વયે તેમણે ‘મે. ડી. ડી. શાહની કંપની’ સ્થાપી અને તેને ખરાબર ચલાવી પોતાની શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો. ૩૬ વર્ષની વયે તેમણે ‘સેનિટરીવેક્સ’ અને ટાઇલ્સ’નો ધંધો શરૂ કર્યો. ધંધાની બહુવિધતા છતાં સમગ્ર સંચાલન કુશળ રીતે કરી બાહોશ વ્યવસાયકાર બની શક્યા છે.

સ્વાશ્રયથી સ્વબળે આગળ આવેલા શ્રી કાંતિલાલભાઈ સેવાદાનને પણ એટલું જ મહત્ત્વ આપે છે. જન્મ-ભૂમિની યોગ્ય સેવા સાથે, શ્રી સુરેન્દ્રનગર તળીબી રાહત મંડળને રૂ. એક લાખ, બોટાદ કોલેજને, વઢવાણ સાર્વજનિક હોસ્પિટલને રૂ. ૩૭૫૦૦/-, સુરેન્દ્રનગર સરતા અનાજની દુકાનને આ ઉપરાંત સ્કોલરશિપ, ગુપ્તદાન વગેરે તો અગણિત છે. તેમના પ્રત્યેક કાર્યમાં શ્રીમતી ભાનુમતીબહેનનો સારો સાથ મળતો હતો. પરંતુ ૧૯૭૮ના જૂનમાં તેમનાં ધર્મપત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો. સામાજિક, રાજકીય, ધંધાકીય દરેક કાર્યોમાં સફળતા પામેલા શ્રી કાંતિલાલભાઈ ધર્મપત્નીના અવસાનથી આધ્યાત્મિક કાર્યો તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. પ્રાપ્ત કરી એટલી

અફળતા આધ્યાત્મિકતામાં મેળવવા માટે ઉદારમતવાદી, પરોપકારથી શ્રી કાંતિલાલભાઈની સુખાકારી ઇચ્છીએ.

શ્રી કામેશ્વરભાઈ ગંગુભાઈ વ્યાસ

૧૯૨૦ થી બહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૯૩૦ ની હાંડીકૂચ પછી પ્રજામાં રચનાત્મક કાર્ય કરવાનો વધી ગયેલો જીવસો તેને માર્ગદર્શન આપવાના ઉદ્દેશથી મૂ.જે. મારકેટની સારા પગારવાળી નોકરીને તિલાંજલી આપી રાષ્ટ્રસેવામાં અંતર્યામી.

૧૯૩૨ ની મર્યાદિત લડત શરૂ થતાં પરદેશી માલના બહિષ્કારની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં અને મૂળજી જેઠા મારકેટમાં પિકેટિંગ શરૂ કરવામાં આવતાં તેમાં જોડાયા અને આગેવાની લીધી. એ અરસામાં ભૂલેશ્વર જિલ્લા કોંગ્રેસ કમિટીની મેનેજિંગ કમિટીમાં ચૂંટાયા. ત્યાર પછી સ્વદેશી પ્રચાર કમિટીના મંત્રી તરીકે, અને ભૂલેશ્વર જિલ્લા કોંગ્રેસ કમિટીના મંત્રી તરીકે એ વર્ષ રહ્યા. ૧૯૪૧ અને ૧૯૪૨ ની લડતોમાં પણ સક્રિય ભાગ લીધો. દેશી રાજ્યોની લડત વખતે જૂનાગઢ પ્રજામંડળના પ્રમુખ તરીકે પણ કામ કર્યું. આરજી હકૂમતની સ્થાપના કરવાનો ઠરાવ તેમના પ્રમુખપણા નીચે કરવામાં આવેલ.

ઔદિચ્ય ગોહિલવાડી સુવક મંડળના પ્રમુખ, સુખઈ કાપડ બજાર નોકરહિતવર્ધક મંડળના પ્રમુખ, સુખઈ કાપડબજાર સર્વન્દ્રસ બોલન્ટિયર કોરના સેક્રેટરી તેમ જ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ બોડિંગના પ્રમુખ તરીકે તેમની સેવાઓ બહુલીતી છે; ઉપરાંત સોરઠ વિકાસમંડળના ટ્રેઝરર તરીકે, રામદેવપીર માનવસેવા સમિતિના વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ તરીકે તેમની સેવા પડેલી છે.

કચ્છમાં-અંબરમાં રણુજનું મંદિર ઊભું કરવાના તથા જ્ઞાતિમાં સામુદાયિક લગ્ન વગેરેનો પ્રબંધ કરાવવાના કામમાં અગ્રસર રહ્યા છે.

સ્વ. શ્રી કાંતિલાલ સી. પરીખ

સ્વ. શ્રી કાંતિલાલભાઈએ ગુજરાતમાં તેમ જ મુંબઈના વ્યાપાર વર્તુળમાં 'મે. મહેતા પરીખ એન્ડ કુ. પ્રા. લિ.' દ્વારા તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ, વ્યાપારી કુશળતા, પ્રમાણિકતાથી નીતિપૂર્વક - નિષ્ણાત તરીકે આગવી છાપ ઊભી કરી હતી. તેઓશ્રીએ વ્યાપારી ક્ષેત્રે પ્રતિભા સ્થાપી હતી તેવી જ રીતે જનકલ્યાણ દ્વારા યશ પણ પ્રાપ્ત

કર્યો હતો. તેઓશ્રી સ્વભાવે હયાળુ હતા. પવિત્રતા, સમભાવ, ઉદારતા, નિઃસ્પૃહતા અને નિષ્કામ કર્મભાવના તે તેઓના વ્યક્તિત્વનાં આગવાં લક્ષણો હતાં.

સ્વ. શ્રી કાંતિલાલભાઈએ પ્રાપ્ત કરેલ સંસ્કાર વારસો તેમ જ વ્યાપારી કુનેહ તેઓશ્રીના સુપુત્રો દ્વીપાવી રહેલ છે. સદ્ગતના ચીંધેલ માર્ગ ઉપર તેઓના સુપુત્રો ઉપરાંત તેઓશ્રીનાં ધર્મચત્તી પણ વ્યાપારી ક્ષેત્રે સારી એવી પ્રગતિ સાધી રહ્યાં છે.

સ્વ. શ્રી કાંતિલાલભાઈના આત્માને પ્રભુ શાંતિ અર્પે એ જ પ્રાર્થના.

આ જગતમાં લાખો જીવ રોજ જન્મે છે અને લાખો જીવ કાળનો કોળિયો બનીને નામશેષ થઈ જાય છે પણ જગત એની નોંધ નથી લેતું પરંતુ એમાં થોડા એવા જીવો જન્મે છે કે જગત એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા, પ્રમાણિકતા, ધાર્મિકતા અને ઘણાને મદદરૂપ થઈ પડવાના અમૂલ્ય સ્વભાવની નોંધ લઈને તેમને અલિનંદનોથી વધાવે છે અને કોઈ અન્ય રીતે તેમના જીવનમાંથી ગ્રેરણા લેતે છે.

આવા ગુણાનુરાગી શ્રી કાંતિભાઈ પરીખ હતા.

સ્વ. શ્રી કાંતિલાલ ડી. બોટાદકર

ગરીબી વચ્ચે સ્વર્ગસ્થ ભાઈશ્રી કાંતિલાલનો જન્મ થયો હતો. બાળવયમાં જ કવિ પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. વિધવા માતાએ જેમતેમ કરી અંગ્રેજી પાંચ છ થોપડીઓ સુધી શિક્ષણ અપાવ્યું. આર્થિક મૂંઝવણને લઈને તેમણે પુરુષાર્થ શરૂ કર્યો. પૂરી મેટ્રિક સુધીનીય કેળવણી વગર એમણે મુંબઈના રસ્તા ઉપર પદયાત્રા શરૂ કરી. અનેક ધંધા અજમાવ્યા પણ નસીબે ચારી ન આપી. પાંચેક વર્ષ ભૂખ્યા પેટે ધંધા પાછળ તપ કર્યું ત્યારે એમને હેરપિત બનાવવાનું સૂઝ્યું. એમાં એમની ઝીણી યાંત્રિક દ્રષ્ટિ કામે લાગી. ખૂબ ઝડપે એમણે વ્યાપાર વધાર્યો અને પાંચ છ વરસમાં પિતૃના ઉત્પાદનતા એક સારા વેપારી બની શક્યા. એમનું તપ ફળ્યું અને પરસેવાએ પૈસો આપવા માંડ્યો. એ જ કાળમાં બોટાદ પ્રજા મંડળ અને વિશ્વભારતી સંસ્થા તરફથી એમના પિતા કવિ શ્રી બોટાદકરની સ્મૃતિમાં કોલેજની વાત કરી. ભાઈશ્રી કાંતિલાલે પિતૃશ્રુણુ ફેડવાની તક સાધી લીધી. એ જ વખતે રૂપિયા સવાલાખનું દાન બહેર કર્યું. આજે બોટાદમાં

એ કવિકોવેજ ત્રણ વર્ષથી ચાલે છે. એણે ભવ્ય અને કલાત્મક મકાનો કર્યા છે અને ગુજરાતના શિક્ષણક્ષેત્રે અવનવી ભાત પાડી છે.

ભાઈ કાન્તિલાલ સ્વભાવે સરળ અને દુઃખીઓ તથા ગરીબો પ્રત્યે પરબંધુ હતા.

શ્રી કાન્તિલાલ સી. મહેતા

તા. ૧૩-૫-૧૯૬૮ ના રોજ પાલનપુરમાં 'શાંતિધામનું' ઉદ્ઘાટન એ વખતના રાજ્યપાલશ્રી કે. કે. વિશ્વનાથન દ્વારા પ્રગટાવીને કરી રહ્યા છે. જાણુમાં જ બનાસકાંઠા જિલ્લાના અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા શ્રી કાન્તિભાઈ સી. મહેતા (ભાઈ) જિલ્લા નજરે પડે છે.

પાલનપુર મહાજન સંસ્થાઓમાં અગ્રણ્ય સ્થાન ભોગવનાર શ્રી કાન્તિભાઈ મહેતા મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી તેમના પિતાજી ચીમનભાઈ મહેતાની સાથે કાપડની લાઈનમાં જોડાયા. તેમના પિતા પણ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે હતા. પૂજ્ય પરીક્ષિત મજમુદારની સાથે બનાસકાંઠા જિલ્લામાં પાયાનું કામ કરતા હતા. શહેરના વેપારી મંડળમાં નાનપણથી તેમનું વજન પરતું. સમય જતાં જિલ્લા વેપારી મંડળના ઉપપ્રમુખ પણ થયા અને

વેપારી મંડળ દ્વારા ઘણી સેવા કરી. સને ૧૯૬૩-૬૪ માં રોટરી કલણના પ્રમુખ બન્યા, સરકારે તેમની સેવાઓની કદર રૂપે જે. પી. નો ઇન્કાબ આપ્યો. શહેરની અનેકવિધ સંસ્થાઓ, મહાજનના હવાખાનાના હાલ ટ્રસ્ટી છે. બનાસકાંઠા જિલ્લા હરિજન સેવક સંઘના પ્રમુખ છે. શ્રી અરવિંદ સેન્ટર પાલનપુરના પ્રમુખ છે. ધિયોસોદિકલ સોસાયટી, પાલનપુરના પ્રમુખ છે. આમ તેઓ અનેકવિધ સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા છે. બનાસકાંઠા આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજના પ્રમુખ તરીકે સેવા બજાવી છે. તા. ૧૧-૧૨-૧૯૭૪ ના રોજ તેઓશ્રીની પછડીપૂર્તિ બનાસકાંઠા જિલ્લાની ઘણી બધી સંસ્થાઓએ મળીને ઊજવેલી છે. પાલનપુરમાં ઘણી જ સંસ્થાઓમાં તેમણે દાન આપેલ છે. તેમના પિતાજીના સ્મરણમાં પાલનપુર મ્યુનિસિપલિટીને એક બગીચો બનાવી આપેલ છે. બનાસકાંઠા જિલ્લામાં તેઓશ્રી 'માર્ગ'ના હુકામણા નામથી ઓળખાય છે. બનાસકાંઠા જિલ્લાનું તેઓ ગૌરવ છે.

શ્રી કિરણકુમાર વસંતરાય શેઠ

વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી રહેલ પશ્ચિમી દેશોમાં પણ આપણા ભારતીય યુવકો અભ્યાસકીય સિદ્ધિઓમાં તેમ જ એ પછીની વ્યાવસાયિક કામગીરીમાં ભાત પાડે તે ઢબે ચમકી નીકળે છે. અને સીધી કે આડકતરી રીતે માતૃભૂમિને આજરૂ અપાવે છે, તેવા સમાચાર જ્યારે જ્યારે મળે છે ત્યારે આપણે ગૌરવ અને પ્રસન્નતા અનુભવીએ છીએ. સાથેસાથ આપણી અહીંની યુવાન પેઢી પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓ તરફ અભિમુખ બની એક જાતની નવી તાજગી અને આત્મવિશ્વાસની લાગણી માણે છે.

મહુવા (જિ. ભાવનગર)ના નગરશેઠ શ્રી સ્વ. હરિલાલભાઈ મોતદાસભાઈ(શેઠ બાપા)ના પૌત્ર શ્રી કિરણકુમાર વસંતરાય શેઠ તદ્દન નાની વયમાં યુ. એસ. એ. માં વૅશિંગ્ટન રાજ્યના સિએટલ શહેર કે જ્યાં જગ પ્રસિદ્ધ ન્યૂ ડહાજ બોઈંગ વિમાનો બનાવનારી ડુનિયાની સૌથી મોટી કંપની કામ કરે છે ત્યાં ઇન્ડરટ્રીઅલ એન્જિનિયર તરીકે થોડા સમયથી જોડાયા છે. આ કંપનીમાં એક લાખ માણસ કામ કરે છે, જેમાં વિશિષ્ટ લાયકાતો ધરાવનાર સંખ્યાબંધ નિષ્ણાતોનો સમાવેશ થાય છે.

ભાઈ કિરણે તદ્દન ટૂંક સમયમાં પોતાની કાર્યદક્ષતા, સંનિષ્ઠા, મૌલિકતા અને ઊંડી સૂઝ-સમજની પ્રતિભા

વડે પોતાના બાળવ્યક્તિત્વને મોખરે આણ્યું છે. આ ઉચ્ચ કક્ષાની સેવાઓની માનમરી દ્વારા રૂપે એ કંપની તરફથી તાજેતરમાં તેના તેર અધિકારીઓને ચૂંટી 'પ્રાઇડ એક્સેક્શન' તરીકે એટલે કે 'શ્રેષ્ઠતાના ગૌરવ' રૂપે મનાયેલ એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવેલ છે. આ સંબંધિત સંખ્યાની યાદીમાં ભાઈશ્રી કિરણ શેઠની પણ વરણી થઈ છે અને તેમને આ એવોર્ડથી વિભૂષિત કરાયા છે. એક નિષ્ણાતની હેસિયતથી ઇન્ડસ્ટ્રિયલ એન્જિનિયર તરીકેના પોતાના જવાબદારીમય ક્ષેત્રમાં તેમણે પોતાની વિચક્ષણુ યુદ્ધિમતા, ફરજ પરાયણતા અને લાક્ષણિક આતુર્ય દ્વારા પોતાની કારકિર્દીના પ્રારંભના જ વર્ષમાં આ ઘાતની તેજ-પ્રતિભા ત્યાં પ્રતિષ્ઠિત કરી છે એ હકીકત ભારતના નામને રોશન કરે છે અને ભારતીય બાનદાનીના ખરીદ રૂપે ખડી થાય છે. ભાઈ કિરણને ઘણા ઘણા અભિનંદન અને માતૃભૂમિના શુભેચ્છાસયો આશિષ.

શ્રી કુમુદરાય ઉપાધ્યાય

તેઓશ્રી આસનસોલ રોટરી કલબના જનસેવક સમિતિના ચેરમેન રહેવા ઉપરાંત, ભારત સેવક સમાજ, કેંગ્રેસ પાર્ટી, જીવદયા મંડળી, ટ્રિયોસોફિકલ સોસાયટી વગેરે ઘણી સંસ્થાઓ માટે પ્રેરણાદાયી કાર્ય કરી ચૂક્યા છે. આ ઉપરાંત આસનસોલ ગુજરાતી રિલીફ સોસાયટી અને શ્રી આસનસોલ ગુજરાતી મહિલા મંડળના તેઓ સ્થાપક છે. હાલ તેઓશ્રી આસનસોલ ગુજરાતી રિલીફ નેતૃત્વતળે હાવડા - અમદાવાદ - વિરમગામ (હવે રાજકોટ - હાપા સુધી) વાયા અમદાવાદને રસ્તે ડબો વા ટ્રેન બોડાવા સાથે પત્રવ્યવહારથી યોજના સફળ બનાવી શક્યા છે.

તેઓશ્રી ઇન્ટરનેશનલ હોમિયોપેથિક કોંગ્રેસ અને રોટરી ઇન્ટરનેશનલ કન્વેન્શનની સભામાં હાજરી આપવા ૧૯૭૬ ના વર્ષમાં જર્મની અને ઇટાલીનો પ્રવાસ કરી આવ્યા છે.

શ્રી કુમુદભાઈએ રોટરીનું ઇમેજ વધારવા અંગે રોટરી કલબની બાબતની નાની પુસ્તિકા પણ લખેલ છે.

શ્રી કુમુદરાય કાનજીભાઈ જાની

શ્રેષ્ઠીવર્ચ શ્રી કુમુદભાઈ જાની મૂળ સિંહોરના. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ઇન્ટર આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ. ઘણાં વર્ષો પહેલાં વ્યાપાર અર્થે મુંબઈમાં

તેમનું આગમન થયું. ૧૯૪૦માં તેમણે ધંધાના શ્રી-ગણેશ નાંડવા. ધંધામાં પ્રગતિ હાંસલ કરી અને બે પૈસા કમાયા પણ સેવાભાવનાથી રંગાયેલો તેમનો જીવ જાહેર સાર્વજનિક કામોને અંગે કંઈક કરી છૂટવાથી રંગાયેલો તેથી ૧૯૫૦થી જાહેર જીવનની શરૂઆત કરી.

મુંબઈમાં તેમના પિતાશ્રીના નામની કાનજી મહાદેવની વ્યાપારી પેઢી અને ચારિત્ર્યતાન કાનકરે શ્રી ચુનીભાઈ જાની અને પ્રતાપરાયભાઈ યાસિકની સાથે રહીને સેવાયજ્ઞ આરંભ્યો અને તેમનું નિવાસસ્થાન એ યુવક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. સિંહોર અને તાલુકાના પ્રાણુપ્રશ્નો એમને ત્યાં ચર્ચાતા. મિત્રોમાં સૈદ્ધાંતિક મતભેદો પડે ત્યારે સૌને સાથે બેસાડીને મનમોજ કરાવી આપતા. મનન,વાંચન અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણથી જીવનપ્રવાહને એવી રીતે વહાવ્યા કર્યો કે સૌના તેઓ પ્રીતિપાત્ર બની શક્યા. સાદાર્ણ નિરભિમાની અને ખોટું કશું જ નહીં કરવાનો બચપણથી મનસૂબો સેવેલો. વર્ષોથી એક જ પહેરવેશ, પોતાનો અંગત અર્થ પણ સામાન્ય, ક્યાંય જવું આવવું હોય તોપણ ટેકસીમાં ભાગ્યે જ જતા. પોતાની આવકનો છકો ભાગ ધર્મોદ્ધારમાં આપી દેતા. પોતાની જ્ઞાતિની વાડી માટે જર્મીન અર્પણ કરી.

ગરીબ અને તેજસ્વી બાળકોના અભ્યાસની કારકિર્દી ન રૂંધાય તે માટે જિલ્લામાં છાત્રાલયો બેસાડેલાં. સિંહોર તાલુકાનાં જે ગામોમાં શાળા નહોતી ત્યાં શાળાઓ બોલી કરાવી. ઉસરડ અને ઘાંઘળીમાં દવાખાનાનું સર્જન કર્યું. દાતાઓ પાસેથી મોટી રકમ મેળવીને આ બધી સાર્વજનિક ઇમારતો બોલી કરાવી. ગામડાંનાં બાળકોને માટે પુસ્તકોની સગવડ કરાવી. સિંહોરનો પાણીનો પ્રશ્ન હોય કે શિક્ષણને અંગે કોઈ વાત હોય; તેમનું મન હંમેશાં એવા કોયડા ઉકેલવા તૈયાર જ હતું. કામદારો તરફની પણ એવી જ લાગણી અને મમતા હતી. ૬૦ % રકમ કાનકરેને આપવાનો પણ તેમણે સૈદ્ધાંતિક સ્વીકાર કર્યો. વ્યવહારિક પ્રસંગે સૌને મદદરૂપ બનતા રહ્યા. મુંબઈ અને સિંહોરના મિત્રમંડળમાં તેઓ પ્રાણુલમા હતા.

સિંહોરમાં પિતાશ્રીના નામની કાનજી મહાદેવ પ્રાથમિક શાળા એ તેમની દેશગીતું પરિણામ છે. ચાર વર્ષ પહેલાં જ તેમનો દેહવિલય થયો. તેમનાં ધર્મવતી કાંતા-બહેન અને સુપુત્રો શ્રી અશોકભાઈ તથા શ્રી તુષારભાઈએ એ વારસાને જાળવી રાખ્યો છે. સિંહોરનું આ જાની કુટુંબ એ રીતે સુખ્યાતિ પામ્યું છે.

શ્રી કુંવરજીભાઈ અંબાશંકર વોરા

સૌરાષ્ટ્રમાં રાજુલા પાસે ડુંગરના વતની. ૧૯૪૭થી મુંબઈમાં આવી નોકરથી કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. ૧૯૫૮થી એક્સપોર્ટ - ઈમ્પોર્ટના ધંધામાં જોડાયા, જેમાં એકધારી પ્રગતિ થતી રહી. સ્વયંબળે જ આગળ આવ્યા.

શ્રી નાથલિયા ઉનેવાળ સેવકમંડળમાં તથા યુવકમંડળમાં પ્રમુખ અને દ્રશ્ય તરીકે તેમની સેવા જાણીતી છે. ઉનાની જોડિંગમાં તેમને ધજો મોટો હિસ્સો રહેલો છે. ડુંગર સેવા સમાજમાં દ્રશ્ય અને સેક્રેટરી તરીકે તેમનું આગવું સ્થાન રહ્યું છે. વાંચન, મનનનો શોખ ધરાવે છે. શૈક્ષણિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશાં રસ લેતાં રહ્યા છે.

૨૧. ખીમચંદ મુળજીભાઈ

ઈશ્વર આપે તે કેવળ પોતાને અંગત મળ્યું છે તેમ કેઈ દિવસ જોણે માન્યું નથી એવા સૌને સાથ આપનારા, ધંધામાં મહેનત કરનાર, સેવા આપનારા, સૌના સહકારથી મેળવેલ ધનનો ઉદાર હાથે હિસ્સો વહેંચી રાજી થનાર શ્રી ખીમચંદભાઈ કાઠિયાવાડના તળાબ ગામના વતની હતા. વર્ષો પહેલાં વતન છોડીને ધંધાથે વસઈ પાસે ગંગાસી તરફ પ્રયાણ કર્યું. પુરુષાર્થને બળે ધંધામાં પ્રગતિ થતી રહી અને ધનવાન બન્યા. તેમને કદી મિથ્યા-ભિમાન નહોતું લાગ્યું. મુંબઈથી સૌરાષ્ટ્ર સુધી ખાસ કરીને વલસાડ અને તળાબમાં દાનગંગા વહેતી રાખી. તળાબમાં પ્રાથમિક શાળા બંધાવવામાં મોટી રકમનું દાન કર્યું.

પચીસ વર્ષ પહેલાં વલસાડની કસ્તુરબા હોસ્પિટલમાં રૂ. ૨૫૦૦૦/-નું માતખર દાન કર્યું. તળાબનું બાલ-મંદિર પણ તેમની ઉદારતાને આભારી છે. વસઈમાં બાલ-મંદિરથી એસ.એસ.સી. સુધીની સુવિધા જાણી કરવામાં રૂ. ૫૧૦૦૦ની રકમ દાનમાં આપી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને સ્કૉલરશિપ રૂપે સારું એવું પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા છે. વલસાડની લાયન્સ અને રોટરી પ્રવૃત્તિમાં તેમનું સારું એવું પ્રદાન રહ્યું છે. તીર્થધામોની યાત્રા કરી આવ્યા છે. ઘણી બહોળી લાગવગ અને શક્તિ ધરાવવા છતાં સત્તા કે ખુરશીનો કયાંય મોહ રાખ્યો નથી. તળાબમાં મધ્યમ-ગર્વના લોકોના વસવાટ માટેની આઢી બંધાવી આપી અને આશીર્વાદ મેળવ્યા. મહુવાની દશા શ્રીમાળી જોડિંગ-માં પણ તેમનું સારું એવું દાન રહેલું છે. દેવું લઈને ધંધાથે નીકળેલા પણ એક સૂત્ર સાથે લઈને નીકળેલા

કે, 'દિલર છોડી સાહસિક બનો; મેળવો અને વહેંચીને ખાઓ; તમારો હિસ્સો સુરાંગ ન ગણતાં જરૂરિયાત-વાળાને યોગ્યતા મુજબ પહોંચાડો.' જીવનમાં એમના આ સફળે કુદરતની કૃપાદૃષ્ટિ વરસાવી. તેમનાં પુનિત કાર્યોમાં શ્રીમતી કંચનબહેન અને રંભાબહેને એટલાં જ ભક્તિભાવ-પૂર્વક રૂઝ લીધો. વલસાડમાં નૂતન કેળવણી મંડળના ટ્રેઝરર તરીકે, કસ્તુરબા હોસ્પિટલની મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે અને અન્ય સંસ્થાઓમાં તેમની સેવા જાણીતી છે.

વલસાડની આંખની હોસ્પિટલના દર્દીઓ માટે સેવા-સદન બંધી આવી માનવકલ્યાણનું ઘણું મોટું કામ કર્યું છે. ગરીબ દર્દીઓને મદદ કરતા રહ્યા છે. વલસાડમાં લેડીઝ હોસ્પિટલ માટે પર્મપત્ની કંચનબહેનને નામે આળીશ હજારની એસેટ અર્પણ કરી રહ્યા છે. નાના નાના ફંડફાળાઓનો કેઈ હિસાબ જ નથી. વલસાડમાં સાર્વજનિક મંડળ દ્વારા ચાલતી ત્રણ હાઈસ્કૂલના ટ્રેઝરર છે. વલસાડમાં ખી. મુ. હાઈસ્કૂલ બંધાવવામાં રૂ. ૫૧૦૦૦/- જેવી રકમનું દાન આપ્યું છે. ઉપરાંત ત્યાં લો કોલેજ જાણી કરવામાં લગભગ પોણા લાખની ફેજગી કરી છે. વલસાડ દશા શ્રીમાળી જ્ઞાતિના પ્રમુખ તરીકેનો હોદ્દા ધરાવે છે. દિલ્હીના ગુજરાતી લવનમાં તેમનું સારું એવું દાન છે. વલસાડ અને વિરાસની સંજ્યાબંધ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તળાબમાં જ્ઞાતિ માટે પિતાશ્રીને નામે ચાર હુકનો અર્પણ કરી છે. પાઠીતાણા કેળવણી મંડળ અને ડુંગરની જ્ઞાતિ પ્રવૃત્તિમાં સારું એવું દાન આપ્યું છે. અમુક રકમથી વધારે થાય તે વાપર્યા કરવી એવો તેમણે પરિશ્લ સેવ્યો છે. ધન્ય જીવન! રૂ. ૨૫૦૦૦/- વલસાડની મ્યુનિ. હોસ્પિટલમાં પેથોલોજી ડિપાર્ટમેન્ટ માટે આપ્યા. પ્રેક્ટિકલ રીતે ઘણો જ અનુભવ મેળવ્યો - મુંબઈ રેડિયો કલબ, ડબલ્યુ. આઈ. એ. એ. કલબ, નેશનલ કલબ ઓફ ઇન્ડિયા, ઇન્ડો બાપાનીસ અસોસિયેશન, ઓવ ઇન્ડિયા મેન્યુફેક્ચરિંગ ઓરગેનાઇઝેશન વિગેરે ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ઝોનિયર, ઇલેક્ટ્રીશ્યન અને મશીનિયર તરીકેનું કામ તેમણે બંને જ કરી એ દિશામાં પોતાની આગવી બુદ્ધિ-પ્રતિભાથી ઓફિસ અને ફેક્ટરીનો કાર્યભાર સંભાળી લઈ તેમાં પ્રગતિ કરી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે નામના મેળવી એવી જ સામાજિક શૈક્ષણિક અને સંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પણ તેમના કુટુંબે યશસ્વી ફાળો આપ્યો છે. જુદી જુદી કેળવણીની સંસ્થાઓના કપોળ સમાજના ઉત્કર્ષમાં અને નાના મોટા ફંડફાળામાં ચત્કિચિત સહકાર આપ્યો.

આમ નિખાલસ વૃત્તિવાળા તેઓશ્રીએ જે સ્થાન મેળવ્યું તે જેટલું પ્રેરક એટલું જ ગૌરવમય હતું.

હમણાં જ થોડા સમય પહેલાં જ એમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

શ્રી ખીમજીભાઈ નાનજીભાઈ મહેતા

સૌરાષ્ટ્રના અગ્રણી ઉદ્યોગપતિઓમાં શ્રી ખીમજીભાઈ મહેતાને પ્રથમ હરોળમાં મૂકી શકાય. પોરબંદર પાસે આવેલું રાણાવાવ એમનું જન્મ સ્થાન. સાહસિક પિતાના સંસ્કારો પણ તેમનામાં ભારોભાર ઊતર્યા. પિતાશ્રીએ ઊભી કરેલી ઔદ્યોગિક વિકાસ અને દાનગંજાની પગદંડીને પોતે પણ અનુસરતા રહ્યા. ૧૦ વર્ષની નાની વયથી જ ધંધાકીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઘણાં વર્ષ પૂર્વે આફ્રિકામાં ગાળ્યાં. પોરબંદર એખર એફ કૅમર્સના અધિષ્ઠાતા, ૧,૦૦૦ ટનનું સિમેન્ટ પ્રોડક્શન કરતી રાણાવાવની સિમેન્ટ ફેક્ટરીના સંચાલક, ગુજરાત એક્સપોર્ટના વિકાસ માટે ગુજરાત ગવર્નમેન્ટમાં સિમેન્ટ એસોસિયેશનના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ, પોરબંદરની રોટરી ક્લબ, આર્થ કન્યા ગુરુકુળમાં ટ્રસ્ટી વગેરે અનેક સંસ્થાઓના તેઓશ્રી પ્રાણુ-સમા છે. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી સરસ્વતીબહેન પણ સ્થાનિક મહિલા પ્રવૃત્તિના અગ્રણી કાર્યકર છે. શ્રી ખીમજીભાઈની સાદાઈ અચળો પમાડે તેવી છે. તેમને ત્યાં ખૂબ સમૃદ્ધિની છોળો ઊડતી હોવા છતાં માત્ર સાત્ત્વિક ખોરાક સિવાય ઘણાં વર્ષોથી કશું પણ લેતા નથી. લવિષ્યમાં સોડા એશ-પેટ્રોકેમિકલ્સના ધંધામાં જવા વિચાર ધરાવે છે.

શ્રી. ગીરધરલાલ જી. પંચમિયા

સૌરાષ્ટ્રના જેતપુરના વતની શ્રી ગીધુભાઈ ૩૫ વર્ષની નાની વયમાં મુંબઈ ખજારમાં પોતાની શક્તિથી આગવું માન મેળવી શક્યા છે. ઇ.સ. ૧૯૪૨માં શાળાકીય અભ્યાસ પૂરો કરી મુંબઈ આવ્યા. અને ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ‘યુનાઇટેડ ઓપ્ટીકલ સ્ટોર’ માં સેલ્સમેન તરીકે નોકરીની શરૂઆત કરી. આ નોકરીમાં તેઓ આરા દેશની મુસાફરી કરી શકેલા. વીસ વર્ષના ગાળામાં શ્રી ગીધુભાઈ સારા દેશની સારી મુલાકાતો અને યોગ્ય જરૂરિયાતને પારખી શક્યા. આ અરસામાં તેઓ ધંધામાં પણ સારી સફળતા અપાવી શક્યા હતા. વ્યવસાયિક સૂઝ અને અનુભવના ભાથા સાથે શ્રી ગીધુભાઈએ મિ. ખયુભાઈ અને મિ.

કૅફારી સાથે ભાગીદારીમાં ધંધો ૧૯૬૩માં શરૂ કર્યો. અને શ્રી ગીધુભાઈ અને શ્રી ખયુભાઈની સખત જગત કાર્યવાહીને કારણે ટૂંક સમયમાં જ ‘પી. ટી. કે. કૅફોરે-શન’ જરૂરિયાત વેપારીની ગણનાઓમાં આગવું સ્થાન મેળવી શક્યું. અને માલિક પોતાની જવાબદારી સાથે એક્સપોર્ટની વસ્તુઓ તૈયાર કરી ચરમાંનાં સાધનોને ટૂંક સમયમાં જ ખર્ચે સ્થાન આપી શક્યા જે શુશ્રવતાની ખાતરી આપે છે.

શ્રી ગીધુભાઈ તેઓની મોટી ઉંમર છતાં યુવાન ને ધાર્મિક કાર્યોમાં, ચરમાં મિત્ર મંડળ, બોમ્બે ઓપ્ટિકલ એસોસિયેશન અને એક્સપોર્ટ કાઉન્સિલમાં હમેશાં અગ્રસ્થાને રહેલા શ્રી ગીધુભાઈ ગુપ્તદાનમાં માને છે.

સ્વ. શ્રી ગીરધરલાલ એન. ચંદારાણા.

શેઠશ્રી ગીરધરલાલભાઈએ તેજસ્વી ઓજસ અને ઊંડી સમજ, દીર્ઘદષ્ટિ અને સાહસ એવીને પોતાની ઉજ્જવળ કારકિર્દી સ્વબળે સર્જી પ્રારંભ અને પુરુષાર્થનો સુભગ સમન્વય સાધ્યો હતો. સને ૧૯૧૮માં મેંગ્લોર ખાતે પોપટલાલ ગીરધરલાલ એન્ડ કું.ની સ્થાપના કરી. ત્યારબાદ સને ૧૯૩૫માં મેસર્સ ચંદારાણા બ્રધર્સના નામથી રિટેઇલ કાપડનો વ્યાપાર શરૂ કર્યો, અને ઉત્તરોત્તર વિકાસયાત્રા આરંભી સફળતાનું શિખર સર કર્યું.

શ્રી ગીરધરલાલભાઈએ વ્યાપારની આગેફૂચને અવિતરમણે ચાલુ રાખીને નૈતિક સુવાસ ચોમેર પ્રસરાવી. સને ૧૯૪૧માં તેમના સુપુત્રો શ્રી પોપટલાલભાઈ તથા શ્રી દેવદાસભાઈને પેઢીનું સુકાન સોંપી પ્રભુપરાયણ નિવૃત્તિમય રાહ અપનાવી ધર્માનુરાગી પ્રકૃતિથી અનેકવિધ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનાં પરમાર્થી કાર્યોને ધ્યેય બનાવી જીવન સાર્થક કર્યું. શ્રી દેવીદાસભાઈએ સાહસભરી તેજસ્વિતા અને અનન્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક પિતાશ્રીએ સોંપેલ વ્યાવસાયની ધુરા પોતાના યુવાન ખલે ઉઠાવી મહાન પ્રગતિ સર્જી પિતાનું નામ યશોજ્યવલ બનાવ્યું છે. અને ‘ચંદારાણા બ્રધર્સ’ને વિશાળ પાયા ઉપર આધુનિક ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર બનાવી તેનો વિકાસ સાધેલ છે. આજે મૈસૂર રાજ્યમાં જ નહિ પરંતુ સમગ્ર દક્ષિણ ભારતમાં ‘ચંદારાણા બ્રધર્સ’ પ્રાઈવેટ સંસ્થા જેવો બીજો એક પણ ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સ નથી. પેઢીની પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર, વિકાસ અને શાખ વધારવામાં તેઓ શ્રીનો ભગીરથ પુરુષાર્થ રહેલો છે. વ્યવહારુ દષ્ટિ અને

વ્યવસ્થાશક્તિથી ઉન્નતિ અને ઉત્કર્ષ સાધનાર શ્રી દેવી-દાસભાઈનું હૃદય જનસેવાની ઉત્તમ પ્રકારની ભાવનાથી સભર છે. હાલ પણ સંસ્કારાત્મક પ્રવૃત્તિઓના સક્રિય અનુરાગી હોવાથી તેઓશ્રી કસ્તુરબા મેડિકલ કોલેજના ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. તેમ જ તેઓ કેનેરા હાઈસ્કૂલ એસોસિયેશનના ટ્રસ્ટી પણ છે. આ સંસ્થા બે હાઈસ્કૂલ તેમ જ જુનિયર અને સિનિયર કોલેજ, કિન્ડર ગાર્ડન અને પ્રાઇમરી સ્કૂલ ચલાવે છે. અગાઉ પણ કેનેરા એમ્બર ઓફ કોમર્સના પ્રમુખ તરીકે તેઓશ્રીએ યશસ્વી સેવા આપેલી છે. મેંગલોરની મહિલા પ્રવૃત્તિમાં તેમનાં ધર્મપત્ની સ્વ. મુક્તાબેન સદા પ્રેરકબળ બની રહેલ. હાલ તેઓશ્રીના કુટુંબનું સંસારજીવન સુખી અને સમૃદ્ધ છે.

શ્રી ગીરધરલાલભાઈએ ૯૨ વર્ષની વયે તા.૧૩-૬-૧૯૭૧ના દિવસે આસક્તિ અને ચિંતાથી પર રહી પવિત્ર ભાવે પ્રભુશરણ સાધ્યું છે. તેમના વિરલ પુણ્યાત્માને પરમાત્મા ચિરંતન શાંતિનું અમૃત અર્પે એ જ પ્રાર્થના.

શ્રી ગુણવંતભાઈ વડોદરિયા

ભાવનગર જિલ્લાનું બોટાદ એમનું મૂળ વતન. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યો ન કર્યો એ દરમિયાન ૧૯૪૨ ની રાષ્ટ્રવ્યાપી 'હિંદ છોડો' લડત દરમિયાન એમને પણ રાષ્ટ્રીયતાનો રંગ લાગ્યો અને લડતમાં અંતર્લગ્ન.

જર્નાલિઝમ એમનો ખાસ શોખ; એટલે જીવનની કારકિર્દીની શરૂઆત અખબારી કટારો દ્વારા અને તે પછી ભારતીય સાહિત્ય સંઘ સાથે સંકળાઈને પોતાની પ્રતિભાને ઉપસાવી. શિક્ષણ, સાહિત્ય અને વાંચન-મનનનો શોખ બચપણથી હતો અને તેથી જ તેઓ ભાવનગર શ્રી કેળવણી મંડળના મંત્રી તરીકે વર્ષોથી સેવા આપી રહ્યા છે. ભારતનાં દર્શનીય સ્થાનો ઉપરાંત યુરોપનો બે વખત પ્રવાસ કરીને વિશાળ અનુભવનું લાભ મેળવ્યું છે.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પણ તેમણે સાધેલી હરણુદાન પ્રગતિ ભાવી પેઢીને પ્રેરણારૂપ અને તેવી છે. ભાવનગરના બહુતા ઔદ્યોગિક એકમો - બોમ્બે શટલ મેન્યુ. કું. તથા આશા ઇન્ડસ્ટ્રીઝનું તેઓ સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. આ બંને એકમો કાપડની મિલોમાં વપરાતા બેંચી ગુણવત્તાનાં શટલસ તેમ જ અન્ય વસ્તુઓ બનાવે છે.

છેલ્લાં બે વર્ષ સૌરાષ્ટ્ર એમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના પ્રમુખ તરીકેની તેમની યશસ્વી કામગીરીની

પણ મોંઘ લેવી જ જોઈએ. મિનિમમ વેજ એડવાઇઝરી કમિટિમાં છેલ્લાં આઠ વર્ષથી તેઓશ્રી સભ્ય છે. ભાવનગર યુનિવર્સિટી કોર્ટના સભ્ય છે. શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરશી વિમેન્સ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્ર શાખાના બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝના સભ્યપદે તથા ભાવસિંહજી પોલિટેકનીક ઇન્સ્ટીટ્યુટના રૌપ્ય મહોત્સવ સમારક ટ્રસ્ટી તથા મોરબીની લખપીરજી એનર્જિનિયરિંગ કોલેજના રૌપ્ય મહોત્સવ સમારક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે છે. બોટાદમાં આરોગ્યભારતીના ટ્રસ્ટી છે. બોટાદની હોસ્પિટલમાં તેમના પરિવાર તરફથી માતબર રકમનું ડોનેશન અપાયું છે. ભાવનગર સ્વામીનારાયણ મંદિરમાં દેહીપ્રમાણ મૂર્તિની પધરાવણી તેમના પરિવાર તરફથી થયેલ છે. ઘણા જ ઉદાર અને પ્રેમાળ સ્વભાવના શ્રી ગુણવંતભાઈનું નાના-મોટા સાર્વજનિક કાર્યકાર્યોમાં સારું એવું પ્રદાન રહ્યું છે.

ગુજરાત સ્ટેટ મશીન ટુલ્સ કોર્પોરેશનના ડીરેક્ટર પદે પણ તેમની સેવા લેવામાં આવી છે. ભાવનગરની ઘણી સંસ્થાઓને તેમનું સીધું માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા મળતાં રહ્યાં છે.

આવા શ્રેષ્ઠીરક્ષક આ જિલ્લાના ગૌરવસભા છે.

શ્રી ગોપાળજી સુંદરજી પાઠક

જન્મ ઈ.સ. ૧૮૬૭ ગામ બોળિયા તાલુકો : સાવર-કુંડલા. સર્ગવાસ : ઈ.સ. ૧૯૩૫ કેશોદ મુકામે જિલ્લો જૂનાગઢ. ધર્મ : વેપાર ધર્મ — સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય.

સુંદરજી અદાતા બે પુત્રો - વલ્લભજીભાઈ અને ગોપાળજીભાઈ તથા બે પુત્રીઓ પાનબેન અને રણિયાતબેન. ગોપાળજીભાઈને ચાર પુત્રો અનુક્રમે દયાશંકરભાઈ, હરિ-કૃષ્ણભાઈ, લક્ષ્મીશંકરભાઈ તથા બાળકૃષ્ણભાઈ, તથા બે પુત્રીઓ, બોદાવરીબેન અને મુક્તાબેન.

વિક્રમ સવંત ૧૮૫૭ (જીપનિયા હુબ્બાળ પછી એક વર્ષ) બોળિયાથી ધોરાજી (ગોંડલ સ્ટેટ) વસવાટ કર્યો. ત્યાં પટેલ વાગડીયા કુળના યજ્ઞમાનોના વસવાટને કારણે જ જવાનું થયું. મીઠાઈના ધંધાની ત્યાં પ્રેરણા મળી રાજકોટ નિવાસી જગન્નાથ પીતાંબર પાઠકની સાથે ભાગીદારીથી મીઠાઈના ધંધાનો પ્રારંભ કર્યો. યજ્ઞમાનોને હંમેશાં સુખેદુ.એ સહકાર આપતા રહ્યા. ગોંડલ-સ્ટેટમાં ઢારઢાંબરને નિભાવવા માટે ગીરમાં જવાની ફરજ પડી.

ત્યારે ઘાસની અછતને લઈને, ગીરમાં લગભગ પાંચ મહિના રહેવું પડ્યું. ગીરને રસ્તે જતાં, કેશોદ માર્ગમાં આવવાથી, કેશોદ રહેવાના સંજોગો થયા, અને ત્યારથી અત્યાર સુધી કેશોદનો વસવાટ જળવાઈ રહ્યો.

મીઠાઈના ધંધાની સૂઝ તો હતી. તેથી કેશોદમાં મીઠાઈનો સ્વનંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. ધંધામાં જેમ જેમ સફળતા મળતી ગઈ, તેમ ધીરે ધીરે પોતાનાં મકાન ચણાવીને, કેશોદમાં કાયમનો વસવાટ કર્યો. કૌટુંબિક વહેવાર કેશોદમાં જ કરવાનો થયો.

કેશોદમાં પ્લેગ(મરકી)નો રોગ ફાટી નીકળતાં, માળિયા-હાટીનામાં કામચલાઉ અધવારું કરવું પડ્યું. આ રીતે સંજોગવશાત્ ત્રણ-ચાર વર્ષ માળીયા-હાટીનામાં વસવાટ કરવો પડ્યો.

આમ ગામડાંઓમાં જ જીવન વ્યવહાર કર્યો તથા પવિત્ર જીવન જીવ્યા. સત્યપ્રિયતાના આજંડ ઉપાસક, સાત્ત્વિક થાત ધાર્મિક વૃત્તિમાં સદા પરાયણ, અતિશય દયાવાન સ્વભાવ, કેમળ હૃદય - વાત્સલ્યભાવ - અખૂટ નીતિપ્રિયતા - એક જ મહત્ત્વકાંક્ષા - સંતાનો ઉપર સંસ્કારની જાંડી છાપ હોવી જરૂરી. તેથી જ પોતાના પરિવારનાં બધાં સંતાનો ઉપર સમાન વાત્સલ્યથી ઉચ્ચ સંસ્કાર રૂપી વારસો સોંપી ગયા.

ધન્ય જીવન જીવી જાણ્યું. એમના પુણ્ય પ્રતાપે પરિવાર સુખી છે - અને કેશોદમાં માતૃશ્રી હરબખા પાઠકના નામે આદર્શ મહત્ત્વ યાજનમંદિર ચલાવે છે જેનો લગભગ ૧૦૦ બાળકો લાભ લે છે, શિશુ-શિક્ષણના ઉપાસકોને જોવા માટે ભાવભર્યું નિમંત્રણ છે. આ બાળ-મંદિર નિસ્વાર્થ ભાવે ચલાવવામાં આવે છે. તેમના સુપુત્ર શ્રી દયાશંકરભાઈ પણ એવા જ ભક્તિપરાયણ અને સંસ્કૃતિના પ્રેમી છે, શિક્ષણ અને તેમાંય બાળશિક્ષણ માટે તેઓ બનતું બધું જ કરી છૂટવા પ્રબળ લાગણી ધરાવે છે.

શ્રી ગોરધનભાઈ લક્ષ્મીશંકર જાની

મુંબઈમાં પ્રાદ્યક્ષ સમાજના અગ્રણી જાણીતા સમાજ-સેવક શ્રી ગોરધનભાઈ જાની મૂળ ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લાના ચરાડાના વતની છે. ૧૯૪૭ માં મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. મોકરીથી જીવનની કાર-

કિર્દીની શરૂઆત કરી. સ્ટીલ માફેટના સેકેટરી તરીકે, દહાવ આદિચ્ચ - સહસ્ત્ર ધ્વજસમાજના સલાહકાર સભ્ય તરીકે, તેમ જ વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. વ્યાપારના ક્ષેત્રે ધંધાની આગવી પ્રવૃત્તિમાં 'અન્નપૂર્ણા મેટલ'ના નામથી કાલમહેવીમાં દુકાન ધરાવે છે. સમાજસેવાની દરેક પ્રવૃત્તિમાં પોતે આગળ પડતો રસ લે છે.

શ્રી ગંગાદાસ ગિરધરલાલ મહેતા

શ્રી ગંગાદાસભાઈનો જન્મ અમરેલીના સેવાસાવી શ્રી ધનજી ધોળાના કુટુંબમાં તા. ૧૮-૧૦-૧૯૧૫ ના રોજ અમરેલીના ઈશ્વરિયા ગામે થયેલ. શેશવકાળ અમરેલીમાં જ વિતાવેલ, ત્યારબાદ તેઓશ્રીએ શ્રી ધનજી ધોળાની પેઢીનો વહીવટ એક કુશળ વેપારી તરીકે સ્વીકારી પેઢીને સારાબદ્દના નકશામાં મહત્ત્વનું સ્થાન અપાવેલ. સારાબદ્દમાં સુધરાઈ અને ખેતી ઉદ્યોગમાં ટ્રેક્ટરનો ઉપયોગ એક અભિનવ પ્રયોગ હતો. આ અંગે અંતથી તેઓએ ગામડે-ગામડે ફરીને અમરેલી અને સારાબદ્દના અન્ય વિસ્તારોમાં ટ્રેક્ટરની ઉપયોગિતા સમજાવી. તેમના અવિરત શ્રમ અને કાર્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠાનું સુંદર ઉદાહરણ છે.

અદ્યક્ષ ઉત્સાહ અને સતત પ્રવૃત્તિઓને લઈને તેઓએ અમરેલીને બદલે મુંબઈનું ક્ષેત્ર સંભાળ્યું. બોમ્બે મેટલ સિન્ડીકેટની સ્થિરતા અને વિકાસમાં તેમનો ફાળો અપતિમ છે. બોમ્બે મેટલ સિન્ડીકેટ દ્વારા શ્રી ગંગાદાસ-ભાઈએ મેટલ બજારમાં સૌનો ચાહના મેળવી, અને તેઓ કોઈ પણ વ્યક્તિનું નાનું મોટું કામ કરવા હંમેશ તત્પર રહેતા અને તેમના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પણ મેટલ બજારમાં પ્રેમકર્યો હતો. શ્રી ગંગાદાસભાઈ સરળ, માયાળુ અને હંમેશના હસમુખ સ્વભાવે વિશાળ સમુદાયના તેઓ પ્રેરણાસ્થાન હતા. આમ સમાજમાં અને મેટલ બજારમાં તેમને 'ગંગાદાસ કાકા'ના નામથી જ સૌ સંબોધતા હતા.

તેમના સદ્ગત પિતાશ્રી શ્રી ગિરધરભાઈ મહેતાના સ્મરણાર્થે અમરેલીમાં શ્રી ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલયની સ્થાપના કરવી તેમ શ્રી પ્રતાપભાઈએ ૧૯૫૪માં સંકલ્પ કર્યો. આ સંકલ્પને સાકાર કરવા રાત-દિવસ, મહિનાઓ સુધી અમરેલીમાં રોકાઈને તેઓએ વડીલબંધુ શ્રી પ્રતાપ-ભાઈ સાથે લક્ષ્મણજીની માફક દેશને પ્રથમ બાલ સંગ્રહા-

લય અર્પણ કયું, જેનું ઉદ્ઘાટન એપ્રિલ ૧૯૫૫ માં માનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના વરદ હસ્તે થયું. સંબંધાલયના ટ્રસ્ટી અને વાઇસ ચેરમેનશ્રી તરીકે તેઓએ અમરેલી શહેરના અને ગુજરાતના આગજગતની નોંધનીય સેવા કરી છે. અમરેલીમાં એસ. ટી. ડિવિઝનના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે અને જ્યારે જ્યારે મહેમાનો સંબંધાલયની મુલાકાતે આવતા ત્યારે અમરેલી આવી તેમનો સૌરાષ્ટ્રના આતિથ્યને શોભે તેવો સત્કાર કરેલ છે. માનનીય બહુગુણી અમરેલીમાં પધારેલ ત્યારે તેઓએ તેમની સારી પ્રશંસા કરેલ. આવા પ્રસંગોએ શ્રી કાકાએ ઉપસ્થિત રહીને અમરેલી શહેરના વિકાસના પ્રશ્નોમાં ઊંડો રસ લીધેલ છે. અમરેલી જિલ્લા વિધાનસભાએ ઉચ્ચ કેળવણી ક્ષેત્રે આર્ટ્સ, સાયન્સ કોલેજોની સ્થાપનાનું વિચારેલ ત્યારે તેઓશ્રીએ આ કાર્યમાં ઉમદા સહકાર આપેલ.

શ્રી બિરલાજીના હિન્દુસ્તાન એલ્યુમિનિયમ કુ. માં પણ ઘણા પ્રસંગોએ ચર્ચામાં તેઓએ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પાયાનું માર્ગદર્શન આપેલ છે. એલ્યુમિનિયમ અને અને મેટલ ઉદ્યોગમાં તેમનું પ્રદાન ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં પાયાનું રહેલ છે. ગુજરાતમાં સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટના વિકાસમાં ધંધાની સાથે સાથે ગુજરાતના વાહન વ્યવહાર ક્ષેત્રે પણ તેમણે એસ. ટી. સાથે રહીને કિંમતી સૂચનો આપેલ છે.

શ્રી ગંગાદાસભાઈનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી તારાબેને પણ તેમની સાથે રહીને અનેકવિધ સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોમાં ઉમદા સહકાર આપેલ છે. તેમની સાદાઈ, ધર્મ પ્રત્યેની નિષ્ઠા, ઉદ્યોગનું તલરેપરિ જ્ઞાન આ સર્વ ઉમદા ગુણોનો તેમના પુત્રો સર્વશ્રી મનુભાઈ, જશુભાઈ, જવાહરભાઈમાં પણ દર્શન થાય છે. અને આજે તેઓએ મેટલ ઉદ્યોગમાં સારો વિકાસ સાધી દેશના વિકાસમાં ફાળો આપેલ છે. શ્રી ગંગાદાસભાઈના સમગ્ર જીવનમાં એક જ બાબતનું દર્શન થાય છે કે ‘કર્મણ્યે વાઙ્મિ કારસ્તે મા કલેષુ કદાચન’ તેઓએ હંમેશાં નિષ્કામ ભાવે સમાજની સેવા કરેલ છે. તા. ૧૬-૧-૧૯૭૮ ના રોજ તેમના અવસાનથી ગુજરાતે સામાજિક અને ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે એક સાચો કર્મવીર ગુમાવેલ છે.

તેમના સહગુણો અને કર્મનિષ્ઠ સ્વભાવને લક્ષમાં લઈને ગુજરાત, મુંબઈ અને મહારાષ્ટ્રમાં ઉદ્યોગપતિઓએ, સમાજસેવકોએ તેમની સેવાઓને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ

કરેલ છે. તેમના સુપુત્રો તરફથી સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્રની વિવિધ ધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્થાઓને રૂા. ૭૫૦૦૦ ની કૂલ નહિ તો કૂલની પાંખડી સ્વરૂપે દેણગી સાદર રજૂ કરેલ છે. તે અંગે આપણે સૌ શ્રી ગંગાદાસભાઈના પરિવારના આભારી છીએ.

શ્રી ચતુરભાઈ અમીચંદ દોશી

નાની વયમાં ધંધાર્થે મુંબઈ ગયા અને દૂધની દલાલીના જાણીતા ધંધામાં શ્રીગણેશ માંડ્યા. એક પછી એક પ્રગતિનાં સોપાન ચઢતા ગયા. આજે દૂધની દલાલીના ધંધામાં પાયાનું ઉપર તેમની પેઢી ખૂબ જ જાણીતી બનેલી છે. આપબંધે શૂન્યમાંથી સર્જન કરી બે પૈસા કમાયા. કાબેલ અને વ્યવહારકુશળ આ અગ્રણી વ્યાપારીએ પોતાના ધંધાનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સાધીને પોતાના કુટુંબનો પણ ઉત્કર્ષ સાધ્યો. પુત્રોને ઉચ્ચ કેળવણી આપી પરદેશ મોકલ્યા - મોટા પુત્ર શ્રી જયંતભાઈએ ડોક્ટરી લાઇનમાં આગળ વધી ખૂબ જ નામના મેળવી છે. અને સાથે સાથે જીવનના ઉચ્ચતમ આદર્શોનું પણ ખરાબર જતન કરી રહ્યા છે. અતિથિપ્રેમી અને વતન પરત્વેની મમતાવાળા છે. આ કુટુંબમાં સ્વાભાવિક ઉદારતાના ગુણો હોવાથી નાના મોટા સામાજિક ફાળાઓમાં ઊભા રહી સમાજ પ્રત્યેની ફરજ બજાવતા રહ્યા છે.

વતન ટીમાણામાં પણ તેમનું સારું એવું ઘાન છે. તળાબ બોર્ડિંગ અને બીજી જેન સંસ્થાઓમાં તેમની દેણગીએ તેમના કુટુંબને યશકલગી ચડાવી છે. દુઃખી ભાઈઓને મદદ, સાધુ-સાધ્વીઓની વૈચાવચ્ચ, કેળવણી માટે મદદ, જીર્ણોદ્ધાર માટે જ્યાં જ્યાં પાત્રતા ભેઈ ત્યાં ત્યાં સહેજ પણ પાછો પગ મૂકતા નથી. ધર્મક્રિયાઓમાં પૂર્ણપણે રસ લેતા રહ્યા છે. ઘણી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. સમાજને તેમની વધુ સેવા મળતી રહે તેવું આપણે ઇચ્છીએ.

શ્રી ચીમનલાલ લવજીભાઈ

પોતાના સાહસિક સ્વભાવથી ત્રણેક દાયકાની અખૂટ જહેમત પછી વ્યાપારમાં ગૌરવપદ સિદ્ધિ હાંસલ કરનાર શ્રી ચીમનભાઈનો સૌરાષ્ટ્ર ભાવનગર મહુવા લાઇન તથા પાસે રાજપરાના વણિક કુટુંબમાં ૧૯૩૪ માં આસો સુદી પૂનમના રોજ જન્મ થયો. ત્રણ ગુજરાતી અને બે અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ. પંદર વર્ષની બાળવયે ધંધાની

શરૂઆત કરી અને વીશ વર્ષે શ્રીમતી રંભાબહેન સાથે લગ્નગ્રંથિ બેઠાયા.

માનવીની સુષુપ્ત શક્તિઓ ક્યારે સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે કે ભાગ્યલક્ષ્મી ક્યારે દ્વાર ખોલી નાખે તેનું રહસ્ય માણસના જીવનમાં જ છુપાયેલું છે. ઉંમરને અને લજ્જતરને કે વાતાવરણને એ સાથે સંબંધ જ નથી. મનનું જો સમતોલપણું હોય, આત્મબળનું અથાગ ભાથું હોય, નીડરતા - પ્રસન્નતા અને ઉત્સાહ તેની પરિસીમાએ હોય તો માણસ ધારે તે લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરી શકે છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે બાળીતા બનેલા સાક્ષર કવિ કાદર વાકેસે એક જગ્યાએ સાચું જ કહ્યું છે કે, ‘માણસનું ભવિષ્ય ઘડનાર એની બુદ્ધિ જ નથી, પણ તેનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ છે. માણસનું વ્યક્તિત્વ જ તેને સમાજમાં પોતાનું સ્થાન અપાવે છે.’ અને તે જ માનવીને જીવનધ્યેય જીવનચાત્રાની દિશા બાંધી આપે છે, એ દિશામાં આગળ ધપવા પ્રેરણા અને શક્તિ આપે છે, દુઃખમાં સહનશીલતા, સુખમાં વિવેક સુઝાડે છે અને જીવનમાં અણધારી સફળતા અપાવે છે. એટલે સાચે જ જીવનધ્યેય એ માનવીનું પ્રેરકબળ છે, ચારિત્ર્યનો પાયો છે અને વ્યક્તિત્વનું માપ છે.

શ્રી ચીમનભાઈના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ પાછળનું રહસ્ય છે તેનો આત્મ-વિશ્વાસનો અડગ પાયો - ઉપરાંત સંસ્કારો અને આદર્શોનો સમન્વય સાધી ધર્મચારિણી શ્રીમતી રંભાબહેનનો સહયોગ અને પ્રેરણા મેળવી જીવન-રથને સાચી દિશામાં ચલાવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા. કહેવત છે કે પુત્ર તો કેવળ કુળને તારે છે પણ પુત્રી જો લાયક હોય તો પિતાનું અને પતિનું બન્નેનાં કુળને તારે છે. રંભાબહેન પણ આવાં જ સુશીલ સન્નારી હતાં. જૈનધર્મની ભાવનાથી પૂરા રંગાયેલાં હતાં. જીવન મરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાતાં માંદગીના તેણીના છેલ્લા દશેક મહિના સુધી એકમાત્ર ઝુકેઝના પાણી ઉપર રહેવા છતાં તીર્થયાત્રાઓ કરવી, શાન્તિ - સ્નાત્રોમાં હાજરી આપવી, ઘેર આવતા મહેમાનોની પૂરી સરભરા કરાવવી, વ્યાવહારિક જવાબદારીઓ વહન કરતાં કરતાં પણ નવકારમંત્રની અગત્યતાને કદી ભૂલ્યાં નહીં. પ્રાણીમાત્ર ઉપરની દયા, ધર્મ ઉપરની અચળ આસ્થા, જૂના અને નવાં જમાના વચ્ચેની વિચારધારાનો સમન્વય સાધ્યો. જ્યાં જ્યાં એમની સાથે મળવાનું બન્યું ત્યાં તેમની સાથે પ્રેમ અને સુમેળમયો વર્તોવ - અમી ઝરતી મૃદુ ભાષા, ગુપ્તદાનનાં પ્રખર

હિમાયતી, વાલકેશ્વરની નારીમંડળ જેવી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં હતાં. મૃત્યુ ઉપર જીત મેળવી અગર-ખત્તી જેમ સુવાસ મૂકતાં ગયાં અને ચાર પુત્રો, એક પુત્રી અને પ્રેમાળ પતિને થોડા સમય પહેલાં જ વિસાપ કરતાં મૂકી ગયાં અને ઉજ્જવળ કરી ગયાં. સ્વર્ગસ્થ રંભાબહેનની ધર્મ અને વ્યવહારિક બંને જ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ છે. તેમની પાછળ તેમના પરિવારે ઘણી માતબર રકમનું દાન અર્પણ કર્યું છે.

શ્રી ચીમનભાઈ માઈનિંગ બિઝનેસમાં આજે ખૂબ જ સુખી છે. ૮૦૦ જેટલા માણસો તેમને ત્યાં કામ કરે છે. ‘High thinking and simple living’ જેવા ઉમદા વિચારો ધરાવે છે.

શ્રી ચીમનભાઈનું દાંપત્યજીવન ખરે જ આર્થ સંસ્કારોથી જીવન જીવવા મથતી પ્રજા માટે અનુકરણીય ગણી શકાય. ઉચ્ચ જીવનનાં રહસ્યો સમજાવવાં કઠિન છે, સમજવું તે એથી વધારે કઠીન છે અને તેવું જીવી બતાવવું એ તો સૌથી વધારેમાં વધારે કઠિન છે. શાની માણસો સુખસાહ્યથી વચ્ચે પણ આત્માના સાચા આનંદને ભૂલતા નથી.

શ્રી ચીનુભાઈ છગનલાલ શાહ

સાહસિક, સેવાપરાયણ, માનવતાવાદી મહાતુભાવ શેઠ ચીનુભાઈ છગનલાલ શાહ કુશળ વહીવટકાર, ધંધાલીય દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને ઉજ્જવળ વ્યાપારી, ઉપરાંત સામાજિક ક્ષેત્રે પણ સેવા પ્રવૃત્તિઓને વિકસાવવામાં પોતાનો અનન્ય ફાળો આપી રહ્યા છે. તેમના જીવનમાં માનવતા, પ્રેમ અને સેવાનો ત્રિવેણીસંગમ બેવા મળે છે. શ્રી ચીનુભાઈ-એ મેસર્સ ફ્લોક્લિટી કંસ્ટ્રક્શન કું; મેસર્સ કિવક બિલ્ડર્સ, ગવર્નમેંટ કોન્ટ્રાક્ટરનું કામ તથા મેસર્સ ગૌતમ બિલ્ડર્સ પ્રોપર્ટી એનર્સ એન્ડ ડેવલપર્સ દ્વારા બિલ્ડિંગ વ્યવસાયની સારી જમાવટ કરી છે. વિક્રમ કેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (વાપી) સવિતા ઓરગેનિક કેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (સેલ્વાસ), મે જેલ્સુલ્સ મેડીકેપ્સ પ્રા. લી. (બોમ્બે) નામના ઔદ્યોગિક એકમોની સ્થાપના કરીને, પ્રભાવજનક પ્રગતિ સાધી છે.

વ્યવસાય અને ઉદ્યોગની દિશામાં, એક પછી એક સોપાન સર કરનાર શ્રી ચીનુભાઈ સમાજની અને વતનની સેવા કરવા માટે હંમેશાં તત્પર રહ્યા છે. બિલ્ડર્સ એસોસિયેશન, ઝાલાવાડ સોશયલ ગ્રૂપ, શ્રી ઝાલાવાડ જૈન પ્રવે. મૂ. પૂ.

સંઘ, જૈન સે.શ્વલ ગ્રુપ -મુંબઈ; લાયન્સ કલબ, ગુજરાત કેળવણી મંડળ - માંડુંગા, જતવાડ કેળવણી મંડળના પ્રણેતા મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, તથા સુરેન્દ્રનગર - વઢવાણ-જોરાવરનગરની અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી ચીનુભાઈ, ઝાલાવાડના દસાડા તાલુકાના ખેરવા (જતના) ગામના વતની છે. આ ખેરવા એમણે ખોળે લીધું છે. ખેરવા ગામની વસ્તી ૫૦૦૦ માણસોની છે. પોતાના વતનના આ સર્વે ભાઈબહેનોને તેઓશ્રી પોતાના કુટુંબી ગણે છે. ગામમાં કોઈ પણ ચાણસ ભૂખ્યો ન પડે તેમ જ અશક્ત ન રહે તે જોવાની, તેઓશ્રી એ જવાબદારી સ્વીકારી છે! માદરે વતન પ્રત્યે આપણી શું ફરજ છે, એનું જલવંત દર્શાવત, શ્રી ચીનુભાઈ એ પૂરું પાડ્યું છે!

ખેરવામાં એમના પિતાશ્રીના નામે મેટ્રિક સુધીના શિક્ષણ માટેની એક હાઈસ્કૂલ, ડા. બે. લાખના ખર્ચે અસ્તિત્વમાં આવી છે. મુંબઈમાં તેઓશ્રી તરફથી તથા ખેરવા ગામે તેમના ભાઈના તથા માતૃશ્રીના નામે જરૂરિયાતવાળાં કુટુંબોને અનાજ તથા વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો સ્કૂલ ફી તથા કોલેજ ફી આપવામાં આવે છે. તેઓશ્રીના હસ્તક ખેરવા ગામે દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા થયેલ છે. દેરાસરમાં તથા ઉપાશ્રયમાં પણ તેમના કુટુંબનું અનુપમ દાન છે. વિકાસ વિદ્યાલય - વઢવાણ તેમ જ મહાવીર જનરલ હોસ્પિટલ - સુરતમાં તેઓશ્રીએ માતખર રકમનું દાન કરેલ છે. રામપુરા - ભંકોડા હોસ્પિટલમાં તેઓશ્રી તરફથી વોર્ડ બનાવવા માટે વચન આપેલું છે. બોરીવલી મંડળને પણ તેઓશ્રી તરફથી મફત નોટબુકો તથા સાધારણ કુટુંબોને અનાજ આપવામાં આવે છે. 'શ્રી' અને 'સેવા'ના આવો સુગમ સહયોગ જવલે જ જોવા મળે છે. દુબકાળને ટાળીને નાત-જાતના લેદ વગર મફત રસોડું ચાલુ કરેલું હતું.

એમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી સવિતાબેન ઘણા જ માયાળુ, દયાળુ અને આનંદી સ્વભાવનાં છે, તેઓ ઘણા જ ધાર્મિકવૃત્તિવાળાં અને પરમજુ છે. લોકોનાં હુઃખ-દર્દ સાંભળી તેમનું હૃદય દ્રવી જાય છે. અને એટલે જ શ્રી ચીનુભાઈના હરેક સત્કાર્યમાં તેમનો હંમેશા સાથ અને સહકાર હોય છે.

શ્રી ચીનુભાઈ તથા સવિતાબેને યુરોપ, અમેરિકા તથા ઈસ્ટ એશિયાનો ચાર માસનો પ્રવાસ કરેલ છે.

શ્રી ચીનુભાઈનાં માતૃશ્રી સ્વ. જડાવબેન, વડીલ બંધુ (સ્વ.) ખીમચંદભાઈએ, એમના કુટુંબમાં જે પ્રેમ અને ભાવનાનું સિંચન કર્યું તેને શ્રી ચીનુભાઈ અનુસરતા આવ્યા છે, જેથી તેમના કુટુંબમાં આજે સંપ, સહકાર અને મમતા જોવા મળે છે.

(સ્વ.) શ્રી ખીમચંદભાઈના સુપુત્ર શ્રી દિલીપભાઈ પણ બાહોશ વહીવટકર્તા છે. અને તેઓશ્રી પણ ઘણી વ્યવસાયિક જવાબદારી સંભાળી રહ્યા છે.

શ્રી ચીનુભાઈનાં દરેક સત્કાર્યમાં મંજુલાબેન તથા તેમના સુપુત્ર દિલીપભાઈનો હંમેશાં સાથ અને સહકાર હોય છે.

શ્રી ચીમનલાલ ગણપતલાલ શાહ

જન્મ સાબરકાંઠા જિલ્લાના પ્રાંતીજ તાલુકાના ઘડી ગામે તા. ૨૫-૧૨-૧૯૧૫ના રોજ થયો હતો. નાની, યુવાન ૧૯ વર્ષની વયે મુંબઈ આવી હાઈવેર એન્ડ મેટલ બજારમાં આઠતવ વર્ષ નોકરી કરી. આ અરસામાં ચાલતી સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લઈ જેલવાસ ભોગવ્યો. જેલમુક્તિ બાદ સને ૧૯૪૩માં 'ભારત ટ્રેડિંગ' નામથી ધંધાકીય શરૂઆત કરી.

ધંધાક્ષેત્ર ઉપરાંત અનેકવિધ સંસ્થાઓમાં સક્રિયતા બતાવતા રહ્યા છે. 'ઓલ ઇન્ડિયા બોલ બેરિંગ મર્ચન્ટ્સ એસોસિયેશનની સ્થાપના ઉપરાંતના વિવિધ હોદ્દા ઉપરાંત પ્રમુખપદની સેવા, મુંબઈ શુમાસ્તા મહામંડળના બજાનચીપદે, કાલબાદેવી શુમાસ્તા મંડળના મંત્રીપદની સક્રિય સેવા, દાદર ગુજરાતી સેવા સમાજના સ્થાપક અને હાલમાં પ્રમુખપદે, સાબરકાંઠા રિલીફ કમિટીના ટ્રસ્ટી - બજાનચી પદે, સાબરકાંઠા સેવા સંઘના પ્રમુખપદે, સાબરકાંઠા એજ્યુકેશન સોસાયટીના ટ્રસ્ટી પદે જાત્રત સેવાઓ આપી છે. આ ઉપરાંત પોતાની હરસોલા વર્ષિક જ્ઞાતિને જાગૃત - સંગઠિત - ઉત્કર્ષમય બનાવવામાં મહત્ત્વ રૂપ થાય છે. જ્ઞાતીય જાગૃતિ ફેલાવવા 'હરસોલા સંદેશ' નું ૧૯૩૭માં પ્રકાશન કરેલ જે આજે પણ પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. તેમની આગેવાની નીચે જ્ઞાતિમાં એકતા કેળવવા અખિલ ભારતીય પરિષદનાં બે અધિવેશન ભરાયેલ છે, જે તેમની જાત્રત આગેવાની સૂચવે છે. આ ઉપરાંત જન્મભૂમિ ઘડીમાં અંબાજી માતાજીના લગ્ન-મંદિર માટે ભંડોળ લેણું કરી આપ્યું, હોસ્પિટલમાં દર્દીની-

સંખ્યા વધવાથી થતી પાણીની હાડમારીને કારણે પાણીની ટાંકી અને પાઇપલાઇન બાંધી આપી, ગામની શાળામાં; ગુજરાતી નિશાળમાં સારી રકમ આપેલ છે. મુંબઈની બાણીતી સેવાભાવી શિક્ષણ સંસ્થા 'શિશુકેન્દ્ર' ની કાર્ય-વાહક સમિતિના સભ્ય છે.

તેમની સર્વપ્રિય સેવાઓને લક્ષ્યમાં લઈ સને ૧૯૮૯ માં સરકારે 'જે. પી.' ની પદવી અને હાલમાં 'S.E.M.' પદવી આપી છે.

શ્રી ચીમનલાલ એન. સંઘવી

શ્રી ચીમનલાલભાઈની જન્મભૂમિ સિહોર, પણ નાન-પણ ખૂબ ગરીબાઈમાં પસાર કર્યું. અભ્યાસ આગળ પધારવામાં આર્થિક સ્થિતિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી. આથી પોતાના વતન સિહોરથી પ્રયાણ કરીને મહાનગરી મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવી. મુંબઈમાં સને ૧૯૫૧ થી તેમણે વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી. શિપિંગ, ક્લીઅરિંગ, ફોરવર્ડિંગ અને વેરહાઉસીંગના વ્યવસાય માં પ્રતિષ્ઠા જમાવનાર મેસર્સ હરિલાલ એન્ડ કું. માં જોડાઈને તેને આગળ લાવવા તનતોડ પ્રયત્ન કરી વ્યાપારી-આલમમાં આગવું નામ રાખી શક્યા છે. ધંધાની સાથે સાથે તેઓ પોતાની સમગ્ર કાર્યશક્તિથી શિપિંગ ક્લીઅરિંગ ફોરવર્ડિંગ અને વેરહાઉસીંગ એજન્ટ તરીકે સફળ રહ્યા છે. તેમની આ સફળતામાં તેમની જમાના સાથે ચાલતી બદલાતી વ્યવસાયિક ચાલને પારખવાની દૃષ્ટિ મહત્ત્વની છે. તેઓ દેશ દુનિયાના વ્યાપાર ઉદ્યોગોના બદલાતા પ્રવાહમાં વ્યવસાયિક વિકાસ વાતાવરણ કેવી રીતે જમાવવું તેના અભ્યાસી છે અને વર્ષોનો અનુભવ તેમને તે કાર્યમાં સફળતા અપાવે છે. તેઓ વધુ ને વધુ સફળતા પ્રાપ્ત કરે એવી શુભેચ્છા.

શ્રી ચીમનલાલ પ્રભુદાસ શેઠ

નવયુગનાં એંધાણ પારખી બહેનોને કેળવણી સાથે શેઠિંદા ગૃહસ્થવનમાં પણ કાર્યકર્તા ઉપયોગી બની રહે તેવી તાલીમ આપવી જોઈએ એમ શ્રી ચીમનભાઈને મનમાં પરચું આ ભાવનાને સંકાર કરવા શ્રી મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજ સંચાલિત શ્રી જે. પા. પારેખ હાઈસ્કૂલ મહુવામાં ગૃહકલા વિભાગ માટે માતખર રકમનું દાન કર્યું અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે એવી ઘણી મોટી રકમ આજ સુધીમાં તેઓ આપી ચૂક્યા છે.

વ્યાપારી ક્ષેત્રે કલકત્તા, રંગુન વગેરે સ્થળે જઈ મુંબઈમાં આવી સ્થિર થયા અને ધીરે ધીરે ધંધાનો વિકાસ સાધી ચંદ્રા ઈન્ડસ્ટ્રીઝ નામની પેઢી દ્વારા ફાઉન્ટન પેનના ઉત્પાદક તરીકે તેઓ બહાર આવ્યા. આજે આ ઉદ્યોગમાં તેમનું આગવું સ્થાન છે. વિદેષપારલે અને સાતિની અનેક સંસ્થાઓમાં તેઓ સેવા અને સહાય આપી રહ્યા છે.

મહુવાના સંસ્કારસંપન્ન કપોળ પરિવારમાં ૧૭-૨-૧૯૧૭ના તેમનો જન્મ થયો. પ્રાથમિક શિક્ષણ મહુવામાં લીધું; ઉચ્ચ શિક્ષણ મુંબઈમાં પ્રાપ્ત કર્યું - થોડો સમય રંગુન વગેરે સ્થળે જઈને મુંબઈમાં જ ઉદ્યોગને આબાદ રીતે ખીલવ્યો.

શ્રી ચીમનભાઈએ પોતાના પ્રબળ પુરુષાર્થથી અને ઉત્સાહથી જે સિદ્ધિ ધંધામાં હાંસલ કરી એવી જ ચાહના વ્યાપારી ચાલમમાં મેળવી ધંધામાં જે પૈસા કમાયા તેા એ સંપત્તિ સમાજની છે એમ માનીને મહુવા નગર-પાલિકા સંચાલિત હોસ્પિટલમાં કેન્સર નિદાન કેન્દ્ર માટે રૂ. એક લાખનું દાન આપી કેન્સર જેવા જીવલેણ દર્દના પ્રતિરોધ માટે જનસમાજને માટે એક સારી એવી આરોગ્ય સુવિધા પૂરી પાડીને મહાન સેવાયર્મ બનાવ્યો છે. નાના મોટા અનેક ફંડફાળામાં તેમણે ઉદારતાથી ધનનો સફળ વ્યય કર્યો છે તેમ જરૂર કહી શકાય.

શ્રી ચીમનભાઈ ઘણા જ માનવતાપ્રેમી અને શિક્ષણ તરફની અભિરુચિ ધરાવે છે,

શ્રી ચીનુભાઈ શાહ (ઘોઘાવાળા)

મૂળ ઘોઘાવાળા વતની શ્રી ચીનુભાઈ શાહે નાનપણમાં જ પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી. કુટુંબની સવળી જવાબ-દારીઓ પોતાના માથે આવી પડતાં આ સાહસિક જીવનને મુંબઈ જેડી 'સાહસે વસતિ લક્ષ્મી' કહેવત સાર્થક કરી બતાવી.

સ્થિતિસંપન્નતા મેળવ્યા પછી પણ અભિયાનને પાસે ફરકવા પણ ન દીધું. પરગળુ અને સાલસ સ્વભાવને કારણે સૌનું કામ કરી છૂટે.

ઘોઘા દરિયાકાંઠાનું ગામ, મીઠાં પાણીની ભારે મુસી-બત. તાલુકા પંચાયત તથા જિલ્લા પંચાયતને સમજાવી પાણી પુરવઠા યોજના બનાવી. છેક દૂરથી પાઇપલાઇન લાવી ઘોઘાનો પીવાના પાણીનો પ્રશ્ન ઉકેલ્યો.

ભથ્થર દુષ્કાળ વખતે ઘોઘામાં સાર્વજનિક રસોડું ખોલી કોઈપણ જાતના ભેદભાવ સિવાય આઠેક મહિના સુધી રોજ પાંચસોથી છસો માણસ જમાડ્યાં.

લોકો સ્વમાનભરે રોટલો કમાતાં થાય એ માટે જરૂરિયાતવાળાઓને અમ્મર ચરખા વસાવી આપ્યા.

તેમનાં માતૃશ્રીની અંતિમ ઇચ્છાને માન આપીને તેમણે ભાવનગરમાં ઘોઘા-સર્કલ પર એક વૃદ્ધાશ્રમની સ્થાપના કરી છે. અહીં વૃદ્ધ ભાઈ-બહેનોની કુટુંબની જેમ સંભાળ રખાય છે. આ સંસ્થા આજના યુગમાં ઘણા કુટુંબો માટે આશીર્વાદ સમાન થઈ પડી છે.

શ્રી ચીમનભાઈએ લગ્ન વગેરે પ્રસંગે દબદબા અને આડંબરભર્યા ખોટા ખર્ચો બંધ કરાવવા માટે પણ સફળ ઝુંબેશ કરી છે. સમાજના ગરીબ વર્ગને તેમના તરફથી નિયમિત દાન પણ મળ્યા કરે છે.

ઘોઘા તાલુકામાં તબીબી ક્ષેત્રે સારો ફાળો આપેલ. નેત્રચક્ષુ મેડીકલ કેમ્પ વગેરે તેઓએ કરાવ્યા છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષણ કાર્યમાં દાન આપેલ છે. સુંબઈમાં ઘોઘારી વિશા શ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિના પ્રમુખ પણ છે. જ્ઞાતિના વિકાસમાં પણ બધી રીતે સક્રિય રસ લઈ રહેલ છે.

શ્રી ચીમનલાલ હરિલાલ શાહ

શ્રી ચીમનલાલ હરિલાલ શાહનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર નજીકના ખડસલિયા ગામમાં તા. ૨૬-૪-૧૯૩૦ ના દિવસે થયો હતો. શ્રી ચીમનભાઈએ ૭ વર્ષની વયે પોતાના પિતાનું શિરચ્છેદ ગુમાવ્યું. તેમની માતા અજવાળીબેન પર અસહ્ય દુઃખ આવી પડ્યું પણ ત્રણ રત્નો જેવા પુત્રોને ઉછેરવામાં તેમણે પોતાના દુઃખને દબાવી દીધું. કોઈ પણ બાળક માટે નાની વયમાં માતા કે પિતા ગુમાવવા તેના જેવું અસહ્ય દુઃખ એક પણ નથી. પરંતુ દુઃખમાં ભાંગી પડવાને બદલે આવા બાળકોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વાવલંબન, સ્વાશ્રય અને સ્વસ્થતાના ગુણો આવે છે. ખડસલિયામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શ્રી ચીમનલાલભાઈ આગળ અભ્યાસાર્થે શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન-બાલાશ્રમ પાલીતાણામાં દાખલ થયા. આ સંસ્થામાં બે વર્ષ અભ્યાસ કરી તેઓએ ભાવનગરની સનાતન હાઈસ્કૂલમાં પણ એકાદ વર્ષ અભ્યાસ કર્યો, પછી અભ્યાસ

કરતા કોઈ લાઈનમાં દાખલ થઈ જવાનું તેમના માટે સારું હતું તેથી અભ્યાસ છોડી બે વર્ષ તેમણે ભાવનગરમાં નોકરી કરી. માણસ તક માટે રાહ જુએ તે બરાબર નથી. પણ તેણે તક ઉત્પન્ન કરી લેવી એઈએ. આ વાત તેઓશ્રી સારી રીતે સમજતા હતા. તેઓએ માત્ર ૧૯ વર્ષની વયે જ સુંબઈનો માર્ગ પકડ્યો. શરૂઆતમાં તો નોકરી સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ ન હતો. પરંતુ તેમનું લક્ષ તો પ્રથમથી જ ધંધા પરત્વે હતું. ચાર માસ નોકરી કર્યા બાદ ઈ.સ. ૧૯૫૦ માં તેમણે પોતે ‘અમર ટ્રેડિંગ કંપની’ ની સ્થાપના કરી. તેઓ ખંત અને ઉત્સાહથી એક જ ધંધાને વળગી રહે છે. આજે તો બેઠે જ મહેનત વડે શ્રી ચીમનભાઈ એક સફળ વેપારી બની ગયા છે. અમર ટ્રેડિંગનું કામ હાર્ડવેર સપ્લાયર અને મિલજિન સપ્લાયરનું છે. જે સંસ્થામાં પોતે અભ્યાસ કર્યો તેને માત્ર દાન આપી પોતાની ફરજ પૂરી થઈ તેમ નથી. તેમણે શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન-બાલાશ્રમ સંસ્થાને પોતાની સેવા પણ આપી છે અને આપે છે. બાલાશ્રમના પાસ્ટર સ્ટુડન્ટ યુનિયનના તેઓ મંત્રી છે. હાલમાં તેઓ માનદ-મંત્રી તરીકે પણ સેવા આપે છે. તેઓશ્રીએ કોલેજની કોઈ ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી જ નથી પરંતુ કેળવણી અને શિક્ષણની જરૂરિયાત તે સારી રીતે સમજે છે. સ્ત્રી કેળવણીના તેઓ હિમાયતી છે. તળાજા છાત્રાલયના તેઓ માનદમંત્રી છે! આ સંસ્થાના વિકાસકાર્યમાં તેઓ તન મન અને ધન પૂર્વક રસ લે છે. આ ઉપરાંત ઘોઘારી વિશા જૈન સહાયક ફંડ, શ્રી ઘોઘારી વિશા શ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિ તેમ જ અન્ય સંસ્થાઓને પણ પોતાની યથાશક્તિ સેવા આપે છે. પતિનાં દરેક સત્કાર્યો પાછળ પત્ની હંમેશા પ્રેરણાદાયી હોય છે! ફૂલ જેમ બગીચાની શોભા છે તેમ નારીગૃહની શોભા છે! શ્રી ભાનુમતીબેન અત્યંત સાદાં સરળ અને સંસ્કારી છે! દારૂપત્યજીવનના ફળ રૂપે તેમને ચાર પુત્રો દીપકભાઈ, અશોકભાઈ, રાજેન્દ્ર અને કીર્તિભાઈ તેમજ એક પુત્રી છે.

સ્વ. શ્રી યુનિલાલ નારણદાસ વોરા

કુદરત જ્યારે માનવીને ધન દોલત કે સુખ સાદાબી બક્ષે છે ત્યારે કરી જ મણા રહેતી નથી, સામાન્ય સ્થિતિમાંથી જોયે આવનાર માણસ પલટાતી પરિસ્થિતિ પામી જઈ સંપત્તિનો સફળપયોગ દાનધર્મમાં કરતો રહે તો જીવન અને મૃત્યુ બન્ને ઉજ્જવળ બની રહે છે.

સ્વ. શ્રી યુનીભાઈ વોરા સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા જૈન તાલધ્વજગિરિ (તળાબ) પાસે તણસા પાસેના રાજપરા ગામના વતની, ગરીબ છતાં સંસ્કારી વ્યક્તિ પરિવારમાં તેમનો ઉછેર થયો, ગરીબાઈને કારણે લાંબો અભ્યાસ કરી શક્યા નહીં. વર્ષો પહેલાં મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. મહેનત અને પુરુષાર્થ આરંભ્યો. બોમ્બે નટ બોલ્ટ એજન્સીની સ્થાપના કરી અને ઉત્તરોત્તર તેમાં વિકાસ કર્યો. તેમના સુપુત્રો શ્રી વસંતભાઈ, શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ, શ્રી ભરતભાઈ વગેરેએ ધંધાની પ્રગતિ જાળવી રાખી છે. શ્રી યુનીભાઈએ તેમના હયાતીકાળ દરમિયાન ઘણા ધાર્મિક અને સાર્વજનિક કંડકાણામાં નાની મોટી દેણગી અર્પણ કરી છે.

શ્રી યુનીભાઈના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના પરિવાર તરફથી વલસાડમાં જૈન ઉપાશ્રયની રચનામાં માતબર રકમનું દાન અર્પણ કર્યું છે જે આજે યુનીલાલ નારણદાસ વોરા આરાધના હોલના નામે ઓળખાય છે. આ સિવાય પણ નાનીમોટી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં આ કુટુંબ હંમેશાં યથાશક્તિ ફાળો આપ્યો છે. શ્રી યુનીભાઈનાં ધર્મપત્ની પણ એવા જ ધર્મનિષ્ઠ અને પરગજુ સ્વભાવનાં છે.

વસ્તુસ્વરૂપને જાણનાર પરમદર્શી જિનોએ જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર્ય ને તપને મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો છે. આવા માર્ગ પર ચાલવા મથતા માનવીઓ જ સંસારની દીવાદાંડી સના છે. જૈન ધર્મનાં મૂલ્યોને સાચવવા મથનાર કેટલાક પરિવારોમાં આ કુટુંબને પણ ગણી શકાય.

શ્રીમતી ચંદ્ર બાળાબેન (પદ્માબેન) છબિલદાસ શાહ

અમદાવાદનાં વતની શ્રીમતી પદ્માબેનનો જન્મ ૧૦-૯-૧૯૩૧ ના થયો. આટ્સના ગ્રેજ્યુએટ થયેલાં છે. ૧૯૬૦ થી સમાજસેવાને ક્ષેત્રે રસ લઈ રહ્યાં છે. રેન્ડીજનો અને મિત્રોની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી સમાજજીવનના વિવિધ ક્ષેત્રે આગળ આવવાની તક સાંપડી. તેમના પતિનો સહયોગ ખરો જ; તેમ છતાં પરમપૂજ્ય લીલાબાઈ મહાસતીજીની મધુર વાણીથી સેવા કરવાની પ્રેરણા મળેલ. ઉપરાંત ઉડુલીકાંચનમાં પૂજ્ય બાળકેબાજી બાવેની પણ પ્રેરણાને કારણે સેવાજીવન તરફ વિશેષ મન વળ્યું. ત્રિવેણી-સંગમ, ગાલાવાડ જૈન મહિલા મંડળ, જૈન કેળવણી મંડળ સાથે પોતે સંકળાયેલાં છે. સહકારી હોસ્પિટલોમાં હડતાલ હતી ત્યારે સેંકડો દર્દીઓને પૌષ્ટિક ખોરાક

પૂરો પાડી દર્દીઓની માવજત કરેલ. ઉપરાંત મુંબઈ આજુબાજુના ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારમાં ફરીને તેમના પ્રશ્નો હલ કરવાની કોશીશ કરેલ. ધંધુકાની હાઈસ્કૂલમાં રૂપિયા વીશ હજાર જેવી માતબર રકમનું દાન કર્યું છે. જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓને માટે કોઈ પણ જાતના ધર્મના ભેદભાવ વગર બેન્ક બેન્ક પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. પોતે યુરોપ અમેરિકા જઈ આવ્યાં છે. ભવિષ્યમાં સહકારી ધોરણે એક અબેડ મહિલાશૃંગ સ્થાપવાની ઇચ્છા છે જેથી બહેનો સ્વમાન ભેર જીવી શકે. વાંચન તેમ જ સુગમ સંગીતનો પોતે શોખ ધરાવે છે.

શ્રી ચંપકલાલ દોલતરાયભાઈ સંઘવી

શ્રી ચંપકભાઈ સંઘવી મૂળ સિહોરના અને આજે મુંબઈમાં વ્યાપારમાં તેઓ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. અત્રે તેમના પિતાશ્રી દોલતરાયભાઈ વિષે જ પરિચય કરીશું—

એમ કહેવાય છે કે કાળી ગરીબીમાંથી સુખ સમૃદ્ધિની ટોચ ઉપર પહોંચેલો માનવી કાં તો ગરીબોનો કદર દરમન બની જાય છે અને કાં તો તન, મન, ધન વિસારે મૂકી ગરીબોનો પરમ બેલી બની જાય છે. શ્રીમંત બનેલાઓ માટે આ બે રેખામાંથી ગમે તે એક સર્જાયેલી જ હોય છે. પારાવાર ગરીબીમાં શ્રી દોલતભાઈ જિછયા - કેટન વેસ્ટના ધંધામાં એકઠે એકથી મુંબઈમાં શરૂઆત કરી અને સમય જતાં એ ધંધાને એવો ખીલ્યો કે એક કાળે તેઓ એ લાઈનના કીંગ ગણાતા. તેમનું જાગૃતમાન વ્યક્તિત્વ અનેકોને આકર્ષી ગયું. તેમને ત્યાં લક્ષ્મી-દેવીનું પૂરું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું; છતાં પણ જીવ્યા ત્યાં સુધી માધુબાગની એક ખોલીમાં રહ્યા. અને સાદગીને જ વડો. કોઈ સુખગ પળે તેઓ આ જૂડી દુનિયાની જૂડી માયાનો જામ બરાબર પારખી ગયા હશે એટલે પંદરેક વર્ષ યોગ સાધનામાં ગાળ્યાં, ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું અને વ્યવહારમાં પૂર્ણપણે ઉતારી લીધું. એમ કહેવાય છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયેલો. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષો જનસમુદાયમાં આવતા જ નહીં. - પણ ગરીબો તરફ પૂરી સહાનુભૂતિ એટલે ગુપ્ત રીતે જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં મદદ પહોંચાડી. તેમણે લાખો ઉપરનાં દાન કર્યાં હશે પણ કયાંય એની પ્રશસ્તિ નહીં. વીશેક વર્ષ માથેરાનમાં એકાન્તમાં ગાળ્યાં હશે - પૂર્ણ વૈરાગ્ય સાથે આ ધર્મપુરુષે એંશી વર્ષની પાકટ વયે આ ફાની દુનિયા-

માંથી વિદાય લીધી પણ એમની સુમધુર સુવાસ આજે પણ મહેકતી રહી છે.

શ્રી ચંપકલાલ જમનાદાસ શાહ

સિહોર તાલુકાનું વરલ ગામ તેમનું મૂળ વતન. ૧૯૩૬ ના માર્ચની ૨૩ મી તારીખે એમનો જન્મ થયો. મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ, છેલ્લા અઢી દાયકાથી મુંબઈમાં ધંધાની સારી એવી જમાવટ કરીને મુંબઈમાં જ સ્થિર થયા છે.

શ્રી મૂળચંદ્રભાઈ કરશનભાઈના ૨૦૦ માણસો મુંબઈમાં વસવાટ કરે છે. (જે વરલનું ૨૦૦ માણસોનું કુટુંબ સંપ-સંગઠનની રીતે સારી જ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા પામેલું છે.) શ્રી ચંપકભાઈ મુંબઈમાંના વરલ જૈન મિત્ર મંડળના સેક્રેટરી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. જૈન સોશલ ટ્રુપ સાથે પણ તેઓ સંકળાયેલા છે.

શ્રી ચંપકભાઈએ ઓલ ઓવર ઇન્ડિયાનો પ્રવાસ કર્યો છે. નાના મર્યાદિત કુટુંબમાં માનનારા છે. ધંધામાં ભાઈઓની સાથે જ રહીને પ્રગતિ કરતા રહ્યા છે.

શ્રી ચંપકલાલ કરસનદાસ મહેતા

જ્યાં વીતરાગ પ્રભુએ પ્રદેલ ધર્મનાં આગમોને યુગપ્રમાવક ક્ષમાશ્રમણ દેવર્દિગણિએ પુસ્તકારૂઢ કર્યા હતા અને જે એક વખત જૈનધર્મના તીર્થયામ સમુદાયનું તે સૌરાષ્ટ્રના ઐતહાસિક શહેર વલ્લભીપુર (વળા)માં શ્રી ચંપકલાલભાઈનો જન્મ મહેતા કરસનદાસ ગુલાબચંદ્રને ત્યાં સંવત ૧૯૬૬ ના માગશર શુક તૈરસ તા. ૨૨-૧૨-૧૯૧૨ ના રોજ થયો હતો. વળામાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી બાવીસ વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૯૬૨માં તેમણે ભાવનગરમાં આવી સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. દશ વર્ષ સુધી ભાવનગરમાં રહ્યા બાદ પોતાની આર્થિક સ્થિતિના વિશેષ વિકાસ અર્થે સંવત ૨૦૦૩ માં ચોરિસ્તાના કટક શહેરમાં ગયા અને ત્યાં સોના ચાંદીની વસ્તુઓના વેપારમાં જોડાયા. આજે તેઓ ચાંદીના તારમાંથી બનતી વસ્તુઓની એક પ્રખ્યાત દુકાન ચલાવે છે. સમાજ અને ધર્મની સેવાના સંસ્કારો તેમનામાં નાનપણથી જ ભર્યા છે. ધંધાની ખિલ-વણીની સાથે સાથે પહેલેથી જ સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોમાં તેઓ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા આવ્યા છે અને તન, મન, ધનથી પોતાનો ફાળો આપતા આવ્યા

છે. કટકમાં તેઓશ્રી જૈન શ્રવેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘના પ્રમુખ તરીકે ત્યાંના સંઘની સુંદર સેવા બજાવી રહ્યા છે. ધંધામાં મેળવેલી લક્ષ્મીનો તેઓ સદુપયોગ કરતા રહ્યા છે. પોતાની જન્મભૂમિ વલ્લભીપુર તરફ તેઓ સારો અનુરાગ ધરાવે છે. વલ્લભીપુરમાં જીનદાસ ધરમદાસના દેરાસરનાં ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ગુરુ સ્થાપના, સ્વામી વાત્સલ્ય વગેરે પ્રસંગોમાં તેમણે રૂ. સાડા ચાર હજાર ઉપરાંત ખર્ચ્યો હતા. વળી જૈન બેડિંગ પાઠશાળા, ઉપાશ્રય વગેરેમાં પણ રૂ. બે હજાર ઉપરાંતની રકમનો ફાળો આપ્યો છે.

આ ઉપરાંત કટકમાં પણ જૈન દેરાસરજીના મકાનના ફાળામાં પોતાની કંપની તરફથી રૂ. દશ હજારનું દાન દાન કર્યું હતું. તે ઉપરાંત ગૌશાળા, ગુજરાતી નિશાળ વગેરે સંસ્થાઓમાં ચાલુ દાન આપ્યા કરે છે. કટકમાં સંવત ૨૦૩૦ માં દેરાસરની પ્રતિષ્ઠાના સમયે ભગવાન પ્રતિષ્ઠિત કરી મોટી રકમ ખર્ચી લાલ લીધેલ છે. અને કટક જૈન જીવનના મકાન ઉપર પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રી ‘મહેતા કરશનદાસ ગુલાબચંદ્ર જૈનભવન’નું સંવત ૨૦૨૫ માં નામકરણ કરેલ છે. જન્મભૂમિ વલ્લભીપુરનું ઋણ અદા કરવા માટે જૂન ૧૧-૧૯૭૮ ના રોજ વલ્લભીપુર રેફરલ હોસ્પિટલમાં ૧ એરકન્ડીશન, ૧ ફ્રીઝીંગલોરીમીટર મશીન, ૧ બ્લીલચેર પત્ની સ્વ. શાંતાલક્ષ્મી ચંપકલાલ મહેતાના નામથી દાનમાં આપેલ છે. આ જ દિવસે વલ્લભીપુર ગલ્સ હાઈસ્કૂલમાં ચોપડીઓ રાખવા માટે કબાટ નં. ૨ પત્નીના નામથી જ દાનમાં આપેલ છે.

જીવનમાં સંગીત અને આધ્યાત્મિક પુસ્તકોના વાંચનનો શોખ ધરાવવા સાથે પ્રવાસનો શોખ પણ ધરાવે છે. જૈન ધર્મનાં ભારતનાં મુખ્ય સ્થળોની યાત્રા કરેલ છે. ૧૯૭૨માં અમેરિકાનો પ્રવાસ કરેલ છે.

મનુષ્યની સેવા દ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું ધ્યેય સરળ છે એ સૂત્રને ચરિતાર્થ કરી જતા શેઠશ્રી ચંપકભાઈ કટક ગુર્જર ભારતીના ચેરમેન, આત્માનંદ સભા ભાવનગરના પેટ્રન, સૌરાષ્ટ્ર વિશા શ્રીમાળી મિત્ર મંડળના પેટ્રન અને કટક કલા વિકાસ કેન્દ્રના લાઈફ મેમ્બરનું સ્થાન ધરાવે છે.

શ્રી ચંપકલાલ ભીમશી ગંગર

રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં મૂળભૂત રસ હોવાને કારણે તેમ જ સમર્પણની ભાવનાને લીધે ખુબ જ નાની

વયથી તેઓશ્રી નાની-મોટી પ્રવૃત્તિઓ સ્વયંસ્કુરણથી કરતા હતા. રાજકીય કુનેદને લીધે તેઓશ્રીએ અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ મહાસમિતિના સામાન્ય સભ્ય તરીકે પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત કરી અને ટૂંક સમયમાં જ યુવક કોંગ્રેસના વિભાગીય મંત્રી તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા. જ્યારે કોંગ્રેસના ભાગલા પડ્યા ત્યારે સિદ્ધાંતનિષ્ઠ શ્રી ચંપકભાઈ ગંગરે માતૃસંસ્થા કોંગ્રેસ (સંસ્થા) પ્રત્યે પોતાની વફાદારી બહેર કરી. ત્યારબાદ અનેક રાજકીય પ્રલોભનો મળવા છતાં પોતે સ્થિતપ્રજ્ઞ રહ્યા. સંસ્થા કોંગ્રેસ પ્રત્યેની તેમની અતૂટ વફાદારીથી આર્કષાઈ સંસ્થા કોંગ્રેસના નેતાગણે તેઓશ્રીને વિભાગીય યુવક કોંગ્રેસના મંત્રીપદે નિયુક્ત કર્યા. તેમ જ આખિલ ભારતીય યુવક નેતૃત્વ પ્રશિક્ષણ શિબિરમાં રહેઠાણ નિયોજકની ભારેખમ જવાબદારી આપી જેને તેઓશ્રીએ સફળતાપૂર્વક પાર પાડી અને સર્વ શિબિરાર્થીઓમાં ચાહના પ્રાપ્ત કરી. શ્રી ચંપકભાઈ ગંગરે કોંગ્રેસ મહાસમિતિનાં અનેક અધિ-વેશનોમાં ભાગ લઈ સંગઠનનો બહોળો અનુભવ મેળવ્યો છે.

રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે શ્રી ગંગરે સામાજિક, શૈક્ષણિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં પણ અત્યંત સક્રિય છે. માટુંગાની અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓશ્રી ગાઢ રીતે સંકળાયેલ છે. તેમ જ નાની-મોટી જવાબદારીઓ અત્યંત ખંત અને ઉત્સાહથી બજાવી રહ્યા છે.

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય સરકારે પ્રજાસત્તાક દિને તેઓશ્રીને ‘સ્પેશીયલ એક્ઝીક્યુટીવ મેજિસ્ટ્રેટ’ તરીકે નવાજ્યા છે. શ્રી ચંપકલાલ ગંગરે કચ્છી વિશા એસવાલ બૈન સમાજના નાની વયના સંભવિત પ્રથમ જ ‘મેજિસ્ટ્રેટ’ છે. તેઓશ્રી કચ્છના ગામ કુંદરોડીના મૂળ વતની છે. નાની વયમાં ધંધાકીય રીતે ‘દાદર સર્કલ’માં ‘ગંગર એપ્રિશિયન’ ના ભાગીદાર તરીકે ધંધાના વિકાસમાં પણ શ્રી ચંપકભાઈનો મહત્વનો તેમ જ પ્રશંસનીય ફાળો છે.

શ્રી ચંપકલાલ મગનલાલ ધારીઆ

સુરતના વતની. સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ પણ દઢ મનોબળ, સત્યનિષ્ઠા અને શુભ ભાવનાનાં પ્રેરક પરિબળોએ તેમના જીવનનું ઘડતર જીદી રીતે કર્યું. અનેક જાતના અનુભવોના ટાણાવાણામાંથી પસાર થયા. દુઃખી દિવસોમાં પણ હિંમતપૂર્વક નીતિ ન્યાયને વળગી રહેવાની

સંજીવની સાંપડી, ૧૯૪૦ થી ૧૯૬૦ સુધીમાં જે કોઈ કામ હાથ ધર્યું તેમાં નિષ્ફળતા મળી પણ એ અનુભવોમાંથી જે કોઈ અમૃતભાથું લાઘ્યું તેને લઈને ૧૯૬૦ પછી ધંધામાં સ્થિરતા જાલી થઈ અને આજે ધંધાનો ઘણોખરો કારભાર પુત્રોને સોંપી પોતે હળવા બન્યા છે. સાવજનિક ક્ષેત્રે તેમની સામાજિક અને ધાર્મિક સેવા પણ નોંધપાત્ર છે. સુરત ખંભાતી ક્ષત્રિય સમાજના ઉપપ્રમુખ તરીકે, ધાર્મિક મંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકે અને સુરત વણકરોની સંસ્થા કો. એ. સોસાયટીના પ્લાન કમિટી ચેરમેન તરીકે સક્રિય કામગીરી કરી છે. ગરીબ અને સામાન્ય વ્યક્તિ તરફની તેમની હમદર્દી અને સહાનુભૂતિ આર્થિક સહાય આપવામાં રહેલી છે. તેઓ ઘણા જ નિખાલસ હૃદયના છે.

શ્રી ચંદુલાલ ભાઈચંદ શાહ

શ્રી ચંદુલાલભાઈ જોરાવરનગર(સૌરાષ્ટ્ર)ના વતની છે. જન્મ તા. ૧-૧-૧૯૨૮ ના રોજ થયો. મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ અમદાવાદમાં લીધું પણ પછી ઘણાં વર્ષોથી મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવી છે.

૧૯૪૦ થી ૧૯૪૬ સુધી અમદાવાદમાં સી. એન. છાત્રાલયમાં શિક્ષણ લીધું. દેવગુરુ ધર્મમાં અનન્ય શ્રદ્ધા ભક્તિને કારણે તેમના સેવા જીવનની સુમધુર સુવાસ સદા મહેકતી રહી છે. વ્યવસાયમાં દીપક મેડિકલ સ્ટોર્સ ઉપરાંત મહાવીર મેડિકલ સ્ટોર્સનું પોતે સંચાલન કરે છે. વીમા એજન્ટ તરીકેની જવલંત ઉજ્જવળ કારકિર્દી ધરાવે છે. યાત્રાર્થે હિન્દનાં ઘણાં સ્થળોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે. ચંદુભાઈ અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. જેવી કે શ્રી. જાલાવાડ સહકારી બેંકમાં ૧૯૭૪થી બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં, બોમ્બે ચમન છાત્રમંડળમાં મંત્રી તરીકે, સી. પી. ટેન્ક કન્ઝ્યુમર કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીમાં મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે, પ્રગતિ મંડળ સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટીવ સોસાયટીમાં કન્ટ્રોલ કમિટી મેમ્બર તરીકે, સી. એન્ડ ડી. કેમિસ્ટ ઝોનના ૧૯૭૫થી વાઇસ પ્રેસીડન્ટ તરીકે તેમની સેવાઓ બજાવી છે. તેમની આ સેવાઓને લક્ષમાં લઈ મહારાષ્ટ્ર સરકારે ૧૯૭૨ના ઓગસ્ટથી જે. પી. ની પદવી એનાયત કરી. ઉપરાંત સરકારે ફરી ૧૯૭૪ના જૂનની ૧લી તારીખથી સ્પેશ્યલ એક્ઝીક્યુટીવ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે તેમને પસંદ કર્યા. તેમની પ્રગતિમાં તેમનાં ધર્મપત્નીનો નાનોસૂનો ફાળો નથી. કંચનબહેને

નાની મોટી અનેક તપસ્યાઓ, માસક્ષમણ, સિદ્ધિતપ તેમ જ ઉપધાન તપ કરેલ છે. અ. સૌ. કંચનબેનને એક પુત્રી અનિલાબેન સ્થિરતાથી જીવન વિતાવી રહ્યાં છે.

શ્રી ચંદુલાલભાઈ મુખલાલ મહેતા

સુરેન્દ્રનગરના બહેર જીવનમાં છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી સેવા આપી રહેલા શ્રી ચંદુલાલભાઈ મહેતા, પાનાચંદ ઠાકરશીનાં પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબના નબીરા છે. લક્ષ્મી અને પ્રતિષ્ઠા તેમને બાલ્યકાળથી જ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં માતાપિતાના શ્રેષ્ઠ સંસ્કારે જીવનમાં સાદાઈ, સરળતા, વ્યસનમુક્તિ અને સમાજસેવાની ઉચ્ચતમ ભાવના પ્રેરી છે. મહાત્માજીની રાહબરી નીચે દેશમાં ચાલતી સ્વાતંત્ર્ય લડતમાં અને રાજકોટના સત્યાગ્રહમાં નાની વયે ભાગ લીધો અને હરિપુરા કેંગ્રેસમાં પણ સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા હતા. ત્યાર પછી દેશની આઝાદી પછી પણ તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ માત્ર સેવાલક્ષી જ રહી છે. આમ આ રીતે સક્રિય રાજકારણના સ્થાને સામાજિક અને લોકસેવાનાં કાર્યોને જીવનનો આદર્શ બનાવ્યો. છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષ દરમિયાન તેમણે શહેરમાં અનેક સેવાસંસ્થાઓ સ્થાપવા અને વિકસાવવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી સુરેન્દ્રનગર તબીબી રાહત મંડળ સંચાલિત સી. જે. હોસ્પિટલ, શહેરમાં અનેકવિધ શૈક્ષણિક સુવિધા પૂરી પાડતી સુરેન્દ્રનગર એજ્યુકેશન સોસાયટી, સૌરાષ્ટ્ર મેડિકલ સેન્ટર સંચાલિત શ્રી સી. યુ. શાહ ટી. બી. હોસ્પિટલ, સુરેન્દ્રનગર પીપ્લસ કો-ઓપરેટિવ બેંક અને જેન બહેનો માટે છાત્રાલય જેવી અનેક સંસ્થાઓના વિકાસ, સ્થાપના કે સંચાલનમાં સર્વથા તેમનો અત્યંત મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે એ હકીકત છે. ગામડાંનાં બાળકોના સર્વોચ્ચ શિક્ષણ અને વિકાસના આદર્શને વરેલી શ્રી મનસુખલાલ દોશી લોકવિદ્યાલય જેવી સંસ્થાની સ્થાપના અને સંચાલનમાં અને વિકાસમાં અથાગ શ્રમ લીધો છે. ટુંકાગળ અને રેલ જેવાં સંકટોમાં જિલ્લાની આમપ્રજને રાહતરૂપ થતી જિલ્લા સંકટ નિવારણ સમિતિના, સ્થાપનાથી મંત્રી છે. અને છેલ્લાં આઠ વર્ષમાં જિલ્લામાં આવેલાં એવાં સંકટો વખતે યશસ્વી સેવા આપી છે. શ્રી ચંદુલાલભાઈનું શિક્ષણ ફક્ત મેટ્રિક સુધીનું જ છે છતાં પણ સામાજિક સંસ્થાઓના વહીવટ અને સંચાલનમાં સુવ્યવસ્થા, શુદ્ધ અને પ્રમાણિક વહીવટ, નિષ્પક્ષપાતપણું અને સ્પષ્ટ વક્તવ્ય અને વ્યવહારની આગવી પ્રતિભા તેઓ ઉપસાવી

શકયા છે અને એ પ્રણાલિકા જળવાય એવો આગ્રહ સેવ્યો છે. અતિશયોક્તિ વિના આ અભિગમ એક આદર્શ સમાજસેવકનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

આ બધાં કાર્યોમાં તેમના સુશીલ પત્ની પ્રભાવતીબેન અને તેમનો પરિવાર સહયોગ આપી કાર્યને સરળ બનાવે છે અને એ રીતે સેવાકાર્યનાં સહકુટુંબ ફાળો આપી રહ્યા છે.

શ્રી ચંદુલાલ ટી. શાહ.

પંચોતેર વર્ષની ઉંમરના અને મુંબઈમાં સારું એવું સાનપાન પામેલા જેન સમાજના આગેવાન કાર્યકર્તા શ્રી ચંદુભાઈ ટી. શાહ મૂળ તો સૌરાષ્ટ્રના વઢવાણ શહેરના વતની છે. નાની ઉંમરથી જ મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. પિતા વીમાના વ્યવસાયમાં હતા. તેઓ ગુજરી ગયા. બાદ પોતાની વીશ વર્ષની વયે ૧૯૨૬માં મેસર્સ કિલાચંદ દેવચંદની કું.માં એના વીમા વિભાગમાં ભાગીદાર તરીકે જોડાઈને કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. તે પછી ઘણાં વર્ષો સુધી જુદી-જુદી પરદેશની મોટી વીમા કંપનીઓમાં જવાબદારીભર્યું સ્થાન ભોગવ્યું. ૧૯૩૨ થી કેનેડાની પ્રખ્યાત જીન્ટ વીમા કંપની “કાઉન લાઈફ”માં જોડાયા અને તેમાં તેમને મળેલી અભૂતપૂર્વ સફળતાના પરિણામે, એ કંપનીના હિંદના વડા ચીફ એજન્ટ મી ટી. ડબલ્યુ બ્રેડ ૧૯૩૬થી તેમની સાથે અખિલ હિંદના કંપનીનાં મિત્રનેસમાં ભાગીદાર તરીકે જોડાવાની એફર કરી. પરિણામે જિંદગીના વીમા વ્યવસાયનું રાષ્ટ્રીયકરણ થતાં સુધી ભાગીદારી ચાલુ રહી એ એમના માટે ગૌરવ સમાન હતું. તેમણે અફઘાનીસ્તાન, રશિયા, જર્મની, ઇટલી, ઇંગ્લેંડ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ અને પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ પણ કર્યો છે. સેવાભાવનાના અંકુરો વારસામાં મળેલા તેને લઈને તથા વાંચન, મનન, ચિંતન, સંગીત, સત્સંગ અને નવા નવા રનેહ સંબંધો વધારવાના પોતાના આગવા શોખને કારણે ઘણી સામાજિક, ધાર્મિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાઈને સમાજ સેવાના કામમાં પણ ઘણું મોટું પ્રદાન કરેલ છે. ૨૧૦૨૫૫૨ જેન કોન્ફરન્સ, વિલે-પારલે સેવા સમાજ, કેળવણી મંડળ, જેન સંઘ, નાણાવટી હોસ્પિટલ, સિદ્ધક્ષેત્ર બાલાશ્રમ, સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ, યશોવિજયજી જેન ગુરુકુળ અને અન્ય કેટલીક સંસ્થાઓના મંત્રી, પ્રમુખ અગર કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપતા રહ્યા હતા. અને ભારતને સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદના પ્રથમ

જે. પી. અને ઓનરરી પ્રેસિડન્ટ-સી મેજિસ્ટ્રેટોની નિમણૂકો થયેલી ત્યારે તેમની પશુ નિમણૂક થયેલી અને ૧૭ વર્ષ સુધી એ પદ ભોગવીને ૬૦ વર્ષે રિટાયર થયેલા.

તેઓ નાની ઉંમરથી કમાતા થયા ત્યારથી, બંધારણ પૂર્વક વ્યવસ્થિત રીતે પોતાની કમાણીને સારો એવો ભાગ શુભ કાર્યોમાં સ્વેચ્છાથી વાપરતા રહેલા. આવી તેમની પોતાની સમ્માર્થ, સહૃદયતા, ધગશ, મળતાવડાપણું અને નિસ્વૃદ્ધ ભાવે સંબંધ બાંધવા અને નિભાવવાની તેમની ઉચ્ચતમ ભાવનાએ સમાજે તેમને ઘણા ઉચ્ચ આસને બેસાડ્યા છે. હાલમાં ધંધાદારી ક્ષેત્રે મુખ્યત્વે પ્રખ્યાત અલંકાર સિનેમામાં લાગીદાર છે. ઘણા જ સેવાભાવી, વ્યવહારકુશળ અને નેકદિલ શ્રી ચંદુલાલભાઈ ટી. શાહ ખરે જ, આપણા સમાજના ગૌરવરૂપ છે.

શ્રી ચંદુલાલ હરજીવનદાસ સરવૈયા.

શ્રી ચંદુલાલભાઈ મૂળ સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક નગર વલ્લભીપુરના વતની છે. ૧૯૪૨માં સાધારણ સંજોગોમાં મુખ્યમાં તેમનું આગમન થયું. નોકરીથી જીવનની કારકિર્દીની શરૂઆત કરી અને કાપડ લાઈનમાં કમે કમે અનુભવ મળતો ગયો તેમ તેમ એ જ લાઈનમાં સ્થિર થતા ગયા અને ૨૦૧૧માં સ્વતંત્ર ધંધાના શ્રીગણેશ માંડ્યા. સાહસ અને પુરુષાર્થનો સમન્વય થતાં પૈસા મેળવીને પશુ એ જીવવાની શક્તિ શ્રી ચંદુલાલભાઈમાં બેવા મળી. મધ્યમવર્ગી સર્ગાસબંધીઓ જેઓ કાળી ગરીબી વચ્ચે જીવતાં હોય તેવાં કુટુંબોના વ્યાવહારિક પ્રશ્નોમાં જાતે રસ લઈ મદદરૂપ બનવાનો એક અનેરો રાહ અપનાવ્યો છે અને તેમાં જ ધર્મકર્મનો સારાંશ આવી જતો હોવાની દૃઢ માન્યતા ધરાવતા થયા છે. જ્ઞાતિની મધ્યમવર્ગી કુટુંબોની ઘણી કન્યાઓનાં લગ્ન તેમણે કરાવી આપી મૂંગા આશીર્વાદ મેળવેલ છે. અઘ-વચ્ચે દુબતી નાંસારનોકાને પાર કરાવવામાં અનેકોને ગુપ્તજ્ઞાન દ્વારા તેમણે મદદ કરી છે. કામધંધે લગાડવામાં પશુ તેમનો ઘણો મોટો હિસ્સો છે. દુષ્કાળના પ્રસંગોમાં તેમની કામગીરી ખરેખર પ્રશસ્ત છે. આ બધી સેવાની કદરૂપે મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમને જે. પી. ની માનદ ઉપાધિ આપી છે.

શ્રી ચંપકલાલ ગીરધરલાલ મહેતા

“ધનજી ધોળા” ના નામે અમરેલીના સૌ કોઈના પરિચિત એવા મોટા સંસ્કારી કુટુંબમાં સંવત ૧૯૭૫માં

ભાઈ ચંપકલાલનો જન્મ થયો. સંવત ૧૯૮૦ સુધીમાં માધ્યમિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરી અઠાર વર્ષની કિશોર વયે પોતાના વડીલોએ આરભેલા ધંધામાં જોડાઈ ગયા. પિતાશ્રી ગીરધરલાલભાઈનો સેવા અને સંસ્કારનો વારસો ત્રણે બંધુઓમાં સરખે હિસ્સે વહેંચાયો.

વડીલબંધુ પદ્મશ્રી પ્રતાપભાઈ તથા શ્રી ગંગાદાસભાઈની વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓને કારણે તેઓ બંનેને મોટા ભાગે અમરેલી બહાર વસવાટું બનતું. પરિણામે વડીલોપાર્જિત વેપારી પેઢી અને સ્થાનિક સામાજિક સંસ્થાઓની જવાબદારીઓમાં ભાઈ ચંપકલાલને જોડાઈ જવું પડેલું અને તે દિશામાં સતત કર્તવ્યપરાયણતા અને સંપૂર્ણ જાગૃત-પણું રાખી અમરેલીની સમગ્ર જનતાનો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યા. સાથે સાથે અમરેલી કપોળ મહાજનના વહીવટી ક્ષેત્રે, અમરેલી વ્યાપારી મંડળ તથા માર્કેટિંગ યાર્ડ શ્રી ગીરધરભાઈ મ્યુઝિયમ, પારેખ દોશી કપોળ, ઓડિંગ તથા શેઠ પરમાણુંદાસ કપોળ બાળાશ્રમ, અમરેલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વગેરેના વિકાસમાં તથા સંચાલનમાં પોતાની શક્તિ અનુસાર યશસ્વી ફાળો પુરાવતા રહે છે. સુ. શ્રી જગજીવનભાઈના નેતૃત્વ નીચે આ સંસ્થાના સંચાલન કાર્યમાં વર્ષો સુધી અનુસવ મેળવી આજે આ સંસ્થાની સ્થાનિક સમિતિના મંત્રી પદે રહ્યા. વર્ષોથી પોતાની સેવાઓ આપે છે. પરમાત્મા તેમને સુખી લાંબું અને તંદુરસ્ત આયુષ્ય આપે.

શ્રી ચંપકલાલ બી. દોશી

૧૯૩૩માં જન્મ. ૧૯૪૬થી વિદ્યાર્થી પરિવર્તનાં હોદ્દા-દાર. ૧૯૪૮માં હાઈસ્કૂલની ક્રિકેટ ક્લબમાં કેપ્ટન. ૧૯૪૯ થી કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષના સભ્ય. ૧૯૫૧-૫૨માં વેચાણવેરા વિરોધી લડતમાં ભાગ લેતાં કેદની સજા. સાથે મહુવા કાપડ એસોસિયેશનના મંત્રીપદે વરણી.

૧૯૫૭થી ૧૯૬૦ માં મહુવા નગરપાલિકાની જુદી જુદી કમિટીઓના સભ્ય તરીકે તથા ચેરમેનપદે કામગીરી બજાવી. આ સમયગાળા દરમિયાન ઘર બાંધનારી સહકારી મંડળીઓ બોલી કરી, સસ્તા દરે દરેક વગોન પ્લાટો આપ્યા. જુદી જુદી જાહેર સંસ્થાઓમાં જવાબદારીપૂર્વક કામગીરી શરૂ કરી. પૂર હોનારતમાં બેઘર બનેલા લોકોને ફરી વસવાટ કરાવ્યો.

૧૯૬૨માં યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલશ્રમના મંત્રી તરીકે ચૂંટાયા અને બાલશ્રમનું નવું બિલ્ડિંગ બાંધ્યું. ૧૯૬૨

થી તાલુકા ખરીદવેચાણ સંઘના મંત્રી તરીકે ચૂંટાયા. ૧૯૬૪માં સહકારી પ્રવૃત્તિમાં વિકાસ કર્યો અને એક કરોડ રૂપિયા સુધીનો વેપાર વિકસાવ્યો. સહકારી તેલ મિલ, સહકારી દવાની દુકાન વગેરે મધ્યમ તેમ જ ગરીબ-વર્ગને કાયદાકારક થાય તેવી ગ્રાહક સંસ્થાઓ શરૂ કરાવી. ૧૯૬૪થી ડેવલપમેન્ટ બોર્ડના ચેરમેન તરીકે ચૂંટાયા અને ડેનેજની યોજના કરી. ૧૯૬૮ થી ૧૯૭૨ના સમય દરમિયાન નાગરિક સહકારી બેંકમાં પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા ઘર બાંધનારી પાંચ સહકારી મંડળીઓ બની કરી. ૧૯૬૨ના જૂન માસમાં મહુવા નગરપાલિકાના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા જે આજ સુધી નગરપાલિકાના પ્રમુખ ચૂંટાતા આવે છે. ૧૯૭૩ થી ૧૯૭૬માં મહુવા નાગરિક સહકારી બેંક, મહુવા માર્કેટ યાર્ડ, મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજ, તાલુકા રાહત સમિતિ, જિલ્લા નાની બચત સલાહકાર સમિતિ તેમજ તાલુકા અને જિલ્લાની ગુદી જુદી કમિટીઓમાં થતા સંસ્થાઓમાં જુદા જુદા હોદ્દા તરીકે કામગીરી બજાવે છે.

શ્રી ચંદુભાઈ સી. ઉદેશી

૧૯૪૧ માં તેમનાં માતૃશ્રી મુલીબાઈ ગોવિંદજીએ ‘મેટ્રો સાઇકલ કું.’ ની સ્થાપના કરી હતી. આ કંપનીને શ્રી ચંદુભાઈએ કુશળ શક્તિથી અગ્રિમ સ્થાને લાવી દીધી. ધંધાના વિકાસ સાથેસાથ રાષ્ટ્રીય વિકાસને પણ એટલું જ મહત્વ આપતા શ્રી ચંદુભાઈએ શ્રી. કે. જી. કાપડિયા વગેરેના સહયોગથી ‘મે. મેટ્રો એક્સપોર્ટ્સ પ્રા. લિ.’ સ્થાપી. આ એક નિકાસલક્ષી સંકુલ છે. આ સંકુલનો હેતુ ખાસ કરીને સાઇકલ અને તેના પાર્ટ્સ તેમ જ અન્ય ઇજનેરી માલ સામાનના ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પાદનનો જ છે અને નિકાસલક્ષી જ વસ્તુઓને ખાસ મહત્વ આપવામાં આવતું. વિદેશ સુધી ખ્યાતિ મેળવનાર અને નિકાસ ક્ષેત્રે સારી કામગીરી બજાવવા બદલ આ સંકુલને રાષ્ટ્રપતિ તરફથી ‘મેરિટ સર્ટિફિકેટ’ મળ્યું હતું.

વારંવાર પરદેશનો પ્રવાસ ખેડી આવેલ છે. ‘મેટ્રો એક્સપોર્ટ્સ’ સાથે રાષ્ટ્રના નાના મોટા અનેક ઉદ્યોગો સંકળાયેલા છે. શ્રી ચંદુભાઈએ શ્રી. જે. સંપટ અને શ્રી વી. ખેતાનના સહકારમાં અમરનાથ ખાતે મે પ્રિસીશન એન્સીલિયરી તેમજ શ્રી. એ. પદ્મનાભનના સહકારમાં ત્રિવેન્દ્રમ ખાતે મે. વીનસ એન્જિનિયરિંગ નામનાં ત્રણ ઉત્પાદન સંકુલોની સ્થાપના કરી છે.

સ્વ. શ્રી ચંદુલાલ સોમાલાલ શાહ

શ્રી ચંદુલાલભાઈનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના રીછોલ ગામમાં તા. ૫-૪-૧૮૯૮ ના દિવસે પિતાશ્રી સોમાલાલ સાંકળચંદના ગૃહે માતૃશ્રી ધીરજબાની કૃપે થયો હતો. બે ગુજરાતી ધોરણ સુધીનું મામૂલી શિક્ષણ મેળવવા છતાં તેઓ પોતાના કાર્યકૌશલ્યથી લેધર ઉદ્યોગક્ષેત્રે મહામૂલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે.

શ્રી ચંદુલાલભાઈએ બાર વર્ષની કિશોર વયે કાપડ, સૂતર, પરફ્યુમરી વગેરે પરચૂરણ ધંધામાં અનુભવ મેળવ્યો. ધંધાકીય કસમ અજમાવતાં સાથે સાથે રોલડ ગોલ્ડ બટન, બંગડી અને દેશનેતાઓના ફોટાવાળા બટનનું કારખાનું શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી સાહસિક કદમ ઉઠાવ્યું. ચર્મ ઉદ્યોગ કે જે હલકી કેટિનો ધંધો લેખાતો હતો, જેની ગણના તિરસ્કાર્યુક્ત જ હતી એવા ચર્મ ઉદ્યોગને ધંધાકીય રીતે આગળ લાવ્યા અને હિંમતપૂર્વક ‘ગોલ્ડફીલ્ડ લેધર વર્ક્સ’ ની સ્થાપના કરી. આ સાથે જ ‘ગોલ્ડફીલ્ડ મેચ વર્ક્સ’ શરૂ કરેલો પણ સ્વરાજ્ય બાદ મોનોપોલી નાબૂદ થતાં બંધ પડેલ છે. ધંધાને આગળ લાવવા તેમની આગવી દષ્ટિ દાદ માગી લ્યે તેવી હતી. ‘લીખિંગ વર્લ્ડ ટ્રેડ ફેર’ ઉપરથી પ્રેરણા પામી તેઓશ્રીએ ‘ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ફેર’ની સ્થાપના કરી. દેશમાં ટ્રેન એક્ઝીબીશન સા પ્રથમ શરૂ કરી હતી. ‘નેશનલ કોમર્શિયલ મ્યુઝિયમ’ અને ‘નેશનલ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ વર્ક્સ’ની પણ સ્થાપના કરી હતી.

ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર સાથેસાથ શૈક્ષણિક, સામાજિક ક્ષેત્રે પણ તેઓ સંકળાયેલા હતા. ૧૯૪૧ દરમિયાન નેશનલ એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના દ્વારા લિબર્ટી સ્કૂલ શરૂ કરેલી, ખડાયતા સમાજના પ્રમુખ તરીકે, ખડાયતા કેળવણી મંડળના પેદ્રન તરીકે તેઓશ્રીએ સક્રિય જ્ઞાતિસેવા બજાવી હતી. એ ઉપરાંત તેઓશ્રી જમવાયર પ્રોડક્ટ્સ કું. લિ, જામનગર અને લલ્લુભાઈ શામગદાસ બેન્ક લિ. ના ડાયરેક્ટર પદે હતા.

બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન બે વખત તેઓશ્રીએ જેલયાત્રા વહોરેલી. સેલટેક્સ તથા આમ જનતાના હિતની તમામ લડતોમાં તેઓશ્રીએ સાથ સહકાર આપેલો. તેમની સર્વપક્ષી સેવાભાવનાની કદર તરીકે સરકારશ્રીએ તેઓશ્રીને જે. પી. નો ઈલકાબ એનાયત કર્યો હતો.

તા. ૨૨-૧-૧૯૬૪ ના દીને શ્રી ચંદુલાલભાઈનું અવસાન થયું. તેમના અવસાનથી એક સાહસિક ઉદ્યોગ-વીરની ખોટ પડી છે. પ્રભુ તેમને શાંતિ અપો.

શ્રી ચંદુલાલ રતનચંદ શાહ

સ્વ. સૌ. હીરામ્બેન ચંદુલાલ શાહ

એમ કહેવાય છે કે વીમાક્ષેત્રે જેમણે અસાધારણ કામ કર્યું હોય તે માણસ ઘણો જ બાહોશ-હીર્ષદૃષ્ટિવાળો અને તેજસ્વી બુદ્ધિ પ્રતિભાવાળો હોઈ શકે જ. શ્રી ચંદુભાઈને તેમની પંચોતેર વર્ષની ઉંમરે પણ નિયમિત રીતે કામ કરતા જોયા છે ત્યારે બાળના યુવાનેને તેમનું જીવન પ્રેરણારૂપ જરૂર બનશે.

ઉત્તર ગુજરાતના પાટણના મૂળ વતની. સંવત ૧૯૫૮ ના આસો સુદી ૧૦ એમનો જન્મ દિવસ. મેટ્રિક સુધીનું જ શિક્ષણ - અડધો સૈકો. તેમણે વીમાજગતમાં જ વિતાવ્યો. સ્વયંબુદ્ધિ અને સ્વયંબળે જ આગળ વધ્યા. મનન વાંચનનો શોખ, નાના નાના દાનો વિપુલ પ્રમાણમાં અપાયાં હશે. આખું ભારત ફર્યો. જૈન દર્શન-ધર્મમાં

અખૂટ શ્રદ્ધા. જૂની અને નવી સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધી-સમાધાનકારી મનોવૃત્તિ ધરાવનાર જૂના યુગના આ ભદ્ર આદર્શને ત્રણ પુત્રો, એક પુત્રી. ચારેયને સારી ઉચ્ચ કેળવણી આપી. ધર્મપત્ની શ્રીમતી હીરામ્બેન ૨૦૩૨ માં સ્વર્ગવાસી બન્યાં ત્યારે તેમના પાટણ જૈન મંડળને સારી એવી રકમનું દાન કર્યું. વૃદ્ધાશ્રમોને પણ સહાયભૂત થવાની શ્રી ચંદુભાઈની પ્રબળ ભાવના. તેમના પુત્રો શ્રી કુમારપાળભાઈ તથા યોગેશભાઈ પણ ઘણા જ સીધા સાદા સરળ સ્વભાવના. શ્રી ચંદુભાઈ ભાવનગર આત્માનંદ જૈન સભાના લાઈફ મેમ્બર છે. પાલીતાણાની પાટણવાળાની રહેવાની ધર્મશાળા તેમના વડીલોએ બંધાવી હતી - શ્રી ચંદુભાઈમાં નિખાલસતા વિશેષ જોવા મળી.

શ્રી ચંદ્રશંકરભાઈ (ગટુભાઈ) પ્રભાશંકર વ્યાસ

જેમના પરિવારમાં અરવિંદ આશ્રમ-પોંડીચેરીના આધ્યાત્મિક વિચારો છવાઈ ગયા છે અને જેમણે પોતે અધ્યાત્મની દિશામાં જોડા બિતરી જઈ આત્મસાધનાને મુખ્ય લક્ષ બનાવેલું તેવા શ્રી ચંદ્રશંકરભાઈ મૂળસુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના દૂધરેજના વતની; પણ ઘણાં વર્ષોથી ભાવનગરને કર્મભૂમિ બનાવી - નશીનરી અને કન્સ્ટ્રક્શન લાઇનમાં ખૂબ જ આગળ વધ્યા. તેમના ચામા ગિરજ્યા-શંકર શુકલની પ્રેરણાથી એ વ્યવસાયમાં ઠીક પ્રગતિ કરી પોતાના ટ્રેડ માર્કથી પાણીના પંપ બનાવવાનું વિશાળ પાયા ઉપરનું કામ હાથ ધર્યું. જે કે હાલ ધંધાનો સઘળો વહીવટ તેમના સુપુત્રો ચલાવી રહ્યા છે. જૂના સમાજવાદી કાર્યકરો શ્રી પ્રતાપભાઈ શાહ, શ્રી સનતભાઈ મહેતા, શ્રી નરભેશંકર પાણેરી, શ્રી અશોક મહેતા વગેરે સાથે ૧૯૫૧ થી ૧૯૫૬ ના ગાળા દરમિયાન કામ કર્યું. પણ ધર્મ અને આત્મા પરમાત્માની વાતોમાં એમને વિશેષ રસ હતો તેથી ભારતનાં કેટલાંક યાત્રાધામો જેવા કે ગયા, પૂરી, પોંડીચેરી, રામેશ્વરમ્ આનંદ આશ્રમની અનારનવાર મુલાકાત લીધી - પોંડીચેરીના અરવિંદ આશ્રમના સુરમ્ય વાતાવરણને ઘર આંગણે તેમણે શું જતું કર્યું. પૂ. માતાજીની મધુર વાણીને દિવ્યવાણી સમજી એ સંદેશને બહોળા પરિચિત સમુદાય સુધી પહોંચાડવા સતત મથામણ કરી છે. આપણા વંદનના અધિકારી છે.

શ્રી ચંપકલાલ હરજીવનદાસ શાહ

પોતાના જીવનની સુમધુર સુવાસ અનેક સંસ્થાઓમાં પ્રસરાવનાર શ્રી ચંપકલાલભાઈ બાંબણિયાથી ૩ કિ.મિ.

દર આવેલ દેવગામ ગામના તેઓ વતની છે. નાની વયથી જ ધંધાના વ્યવસાયમાં લાગેલ છે. થોડો ટાઇમ રાજ-કોટમાં અનુભવ લઈ છેલ્લાં અઠ્ઠાવીસ વરસથી મુંબઈમાં વસવાટ કરેલ છે. છતાં વતન પ્રત્યેની તેમની આહવાના અતૂટ છે. આજથી અગિયાર વરસ પહેલાં સને ૧૯૬૭ માં તેમણે તેમના ગામમાં શ્રીમતી જડાવબેન રૂપચંદ શાહના નામની સ્કૂલ બનાવવાની આ કાર્યની શરૂઆત કરી. હાલમાં તેઓ કેળવણી માટેની સંસ્થાઓમાં એક યા બીજી રીતે સંકળાયેલા છે.

તેમની ધગશ, ખંત, ઉત્સાહ અને અથાગ જહેમતથી આજે બે વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં સ્કૂલની સુલતાનપુરમાં ભવ્ય ઇમારત સંપૂર્ણ તૈયાર થઈ ગઈ છે. તેમની વ્યક્તિ-ગત દેખરેખ નીચે જ આ કામ બરાબર આગળ વધતું રહે તે માટે તેઓ દર દોઢ-બે મહિને જાતે જ અહીં આવીને તપાસ કરી જતા.

ગરવી ગુજરાતમાં અનેક આર્યસ્ત્રોત્તમે પોતાનાં શીલ ચારિત્ર્ય અને ધર્મસંસ્કારની કીર્તિગંગા વહાવી છે. શિક્ષણ કામોમાં પોતાથી બની શકે તે બધું જ કરી છૂટવાનો તેમનો અનન્ય લાવ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે.

મુંબઈનાં અનેક સાર્વજનિક અને સામાજિક કામોમાં અપૂર્વ રસ દાખવતા રહ્યા છે, અને તે તમામ ક્ષેત્રે સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે.

૨૧. શ્રી ચંપકલાલ સી. દાદભાવાળા

૨૧. શ્રી ચંપકલાલભાઈ વઢવાણના વતની હતા. ઇ.સ. ૧૯૦૨ માં તેમનો જન્મસમય. પિતાનું નામ ચુનીલાલ ત્રિભુવનદાસ અને માતાજીનું નામ મુ. મણીબેન હતું. ગાંધી વિચારશૈલીને કારણે તેઓશ્રી વઢવાણમાં ૨૧. શ્રી મોતીભાઈ, ૨૧. શ્રી ચિમનભાઈ અને શ્રી શિવાનંદજી સાથે સ્વદેશી કાર્યોમાં લાગ લેતા. અને સામાજિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં તેમના પિતાશ્રી પણ શ્રી કૂલચંદભાઈ શાહના સહકાર્યકર હતા તેથી તેની પણ અસર મળેલી. આમ નાનપણથી જ સર્વ પ્રજાકીય લક્ષ્યને દોરવનારા ૨૧. શ્રી ચંપકલાલભાઈ શિક્ષણમાં પણ એટલા જ પ્રગતિ-શીલ હતા. દાણરાજ હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક અને પુનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં ઇન્ટર સાયન્સનો અભ્યાસ કરેલો. તેમની તેજસ્વી લાયકાત જોઈ ધંધામાં આર્થિક સંકટામણે આવવા છતાં વઢવાણ ઠાકોર સાહેબ તથા અન્ય પાસેથી

લોન મેળવી પરદેશ અભ્યાસ માટે ગયા અને સૌરાષ્ટ્ર બાલાવાડના પ્રથમ પરદેશ જનાર વિદ્યાર્થીનું બિરુદ મેળવ્યું. ૧૮ વર્ષની કુમળી વયે ગયા છતાં ૨૧ વર્ષે અમેરિકાથી એમ. એસ. સી. ની પદવી મેળવી ભારત પાછા આવ્યા.

ઉચ્ચ શૈક્ષણિક લાયકાત અને ધંધાની સજ્જ અને તર-વરાટને લીધે વઢવાણ રાજ્ય પાસેથી લોન લઈ ભેરાવર-નગરમાં સત્તુ ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. અને પછી વિદેશો સાથે બિનલોહ ધાતુની આડપેદાશો (રેસિડ્યુઅલ)નો વેપાર શરૂ કર્યો. રાષ્ટ્રભરમાં પહેલ કરતાર વેપારી હોવા છતાં તેમાં તેઓ સારી સફળતા મેળવી શક્યા.

સફળત શ્રી ચંપકલાલભાઈએ લોકસેવાના ગુણે તો નાનપણથી જ મેળવેલા છે. તેમણે વઢવાણમાં પોતાની સંપત્તિ લોકકલ્યાણ માટે સહેલાઈથી આપી છે. વઢવાણ નારી ઉદ્ધારની સંસ્થા વિકાસ વિદ્યાલયમાં માતા-પિતાની યાદગીરીરૂપે રૂ. ૫૦ હજારનું દાન અને શ્રીમતી મણિ-બેન તલકશી દોશી સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલના સભાગૃહ માટે રૂ. ૨૫ હજાર આપી પિતૃભણ ચૂકવેલું. આ સિવાય બાલાવાડની અન્ય સંસ્થાઓને યથોચિત દાન આપ્યાં છે. સમાજસેવામાં વઢવાણ મિત્રમંડળના પ્રણેતા અને સ્થાપક પ્રમુખ તરીકે તેમ જ વઢવાણ કેળવણી મંડળના ટ્રસ્ટી તરીકે વઢવાણના વિકાસ વિદ્યાલયના સંનિષ્ઠ સલાહકાર તરીકે તેઓશ્રી સેવા આપતા હતા.

નાનપણથી અનુસરતા આવેલા ગાંધીવિચારને કારણે શ્રી ચંપકલાલભાઈએ ‘મહાત્મા ગાંધી જન્મ શતાબ્દી ચેરિટી ટ્રસ્ટ’ની સ્થાપના કરી હતી. અને ‘ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત’ ઉપર એક ચલચિત્રની પટકથા તૈયાર કરવાનું ભગીરથ કાર્ય શ્રી જ્વાળા અહમદ અબ્બાસ તેમ જ શ્રી પ્રાગજી ડોસાના સંયુક્ત સહકારમાં ઉપાડ્યું હતું. એ ચલચિત્રને અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરી આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે રજૂ કરવાનું પણ તેઓશ્રીએ સ્વપ્ન સંપૂર્ણ કર્યું. જે સ્વપ્ન જ રહ્યું.

સફળત શ્રી ચંપકલાલભાઈની ઘરેલુ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રી અજવાળીબહેન તથા સુપુત્રો શ્રી યશ-વંતભાઈ તથા શ્રી કિશોરભાઈ સદા જાગ્રત રહેતાં. શ્રી ચંપકલાલભાઈના તા. ૧૬-૬-૭૦ ના અવસાન પછી શ્રી અજવાળીબેન મુંબઈ રહેતાં હોવા છતાં વતન વઢવાણમાં ૬ માસ રહી ત્યાંનાં પ્રગતિશીલ કાર્યો અને જહેમોના

પ્રશ્નોમાં - પ્રવૃત્તિઓને વિકસાવી પતિશ્રીની કાર્ય ઇચ્છા પૂરી કરી રહ્યાં છે. સ્વ. શ્રી ચંપકલાલભાઈને શ્રી મહાવીર શાંતિ અર્પો એ જ પ્રાર્થના.

શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ ચીમનલાલ શેઠ

મહુવાના એક સુપ્રતિષ્ઠિત કુળેળ પરિવારમાં તા. ૧૭-૭-૩૬ના રોજ તેઓશ્રીનો જન્મ રંગૂન મધ્યે થયો હતો. મુંબઈમાં તેઓશ્રીએ ઇન્ટર સુધીનો અભ્યાસ કરી ત્યારબાદ લંડનમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલ છે. લંડનમાંથી મિકેનિકલ અજિનિયરિંગ અંગેનો ડિગ્રીમાં મેળવેલ છે. તેઓશ્રીએ જર્મનીમાં જઈ મશાહૂર 'સ્ટેડખર'ની ફેક્ટરીમાં ચાર વર્ષ સુધી ધંધાકીય ધનિષ્ઠ તાલીમ અને વિપુલ જ્ઞાન સાથે વિશાળ અનુભવ હાંસલ કર્યો.

સ્વદેશ આવીને શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ સને ૧૯૫૮માં મુંબઈ ખાતે પોતાના પિતાશ્રી દ્વારા સ્થાપિત મે ચંદ્ર ઇન્ડસ્ટ્રીઝના સંચાલનમાં જોડાયેલા એ ઉદ્યોગની ત્યારથી આજ સુધીની લગ્ય રિકાસ યાત્રાના લાગ્યવિધાતા બની રહીને તેઓશ્રી ઉદ્યોગ આલમમાં ઉચ્ચતમ સન્માન પામ્યા છે. તેઓશ્રીએ પારંપરિક ચોપટીમેઈટ ફાઉન્ટેશનના ઉત્પાદનની સાથે 'કોલો' નામક બોલપેન્ન, રિક્લિસ, સ્કેચપેન, ઇન્ક, ટેકનિકલ પેન વિગેરેનાં ઉત્પાદનોની સાથે અન્ય વિશાળ હારમાળાને સાકાર બનાવી ઔદ્યોગિક વિકાસનું કાર્ય કુનેહ પૂર્વક બનાવ્યું છે. વિશ્વની બજારો પણ સર કરીને દેશને કિંમતી વિદેશી હૂંડીયામણ કમાવી આપીને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે.

શ્રેષ્ઠ કારકિર્દી અને અસાધારણ શક્તિ ધરાવતા માનનીય શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ વયોથી વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને સામાજિક સંસ્થાઓ અને સમિતિઓની સાથે સક્રિયપણે સંકળાયેલા રહીને પોતાની સંનિષ્ઠ સેવા આપે છે. ચાલુ સાલે ઉપરોક્ત સેવાઓને લક્ષમાં લઈ મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેઓશ્રીને એસ. ઈ. એમ.ની ૧૬વી આપી બહુમાન કરેલ છે.

શ્રી. જયેશકુમાર ચીમનલાલ શેઠ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટના તેઓશ્રી સ્થાપક છે. જે ટ્રસ્ટે પોતાની માતૃજ્ઞિ મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર)માં કેન્સર નિદાન કેન્દ્રની સ્થાપના કરી છે, જ્યાં દર મહિને મુંબઈની સર જે.જે.તાતા હોસ્પિટલના સર્જન ડોક્ટરો કેન્સરના નિદાન અંગેના કેમ્પમાં સેવા આપવા બધ છે. તેમાં લગભગ ૧૦૦ થી ૧૫૦ દર્દીઓનાં દર્દનું નિદાન થાય છે.

શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈના સફળ નેતૃત્વ હેઠળનાં ઔદ્યોગિક અને સામાજિક કાર્યો વધુ ને વધુ દીપ્તિમંત બની રહે એવી અભ્યર્થના કરીએ છીએ.

શ્રી ચંદુલાલ એન. કોઠારી

કેલીકો ડાઈંગ એન્ડ પ્રિન્ટિંગ મીલ્સ લીમિટેડ પોતાની અવનવી ડીઝાઈન, રંગીન કે વિવિધરંગી છાપ-કામથી સુશોભિત કાપડ છાપતી આ મિલ ફક્ત મુંબઈ પૂરતી જ મર્યાદિત ન રહેતાં સારાયે ભારતમાં અને પર-દેશમાં ચારી નામના મેળવી ચૂકી છે.

શ્રી ચંદુલાલભાઈનો યમ, પુરુષાર્થ અને કાર્ય પાર પાડવાની કૌશલ અનેતબી આવડતથી આ ક્ષેત્રમાં તેઓ પોતાનું આગવું સ્થાન જમાવી શક્યા છે. ધીરજભીર, માયાળુ સ્વભાવ, બોધી બોલી અને વધુ કાર્યધગશથી વેપારી આલમમાં પણ એમનું માર્ગદર્શન મહત્વનું લેખાય છે.

શ્રી ચંદુભાઈ રાજકોટના વતની છે. એમના પિતાશ્રી ખૂબ જ પ્રખ્યાત ચોખાની મિલ ધરાવતા ઉદ્યોગપતિ તેમ જ મોટા વેપારી હતા. આ વેપાર તેઓએ રંગૂનમાં ઇ.સ. ૧૯૨૫ થી વિકસાવેલ હતો. શ્રી ચંદુલાલભાઈએ એમનો અભ્યાસ ત્યાં પૂરો કરી ફરી કોલોઈના અભ્યાસ માટે મુંબઈ આવી વસવાટ કર્યો અને આ જ કુટુંબી-ઓની ચાલી આવતી મિલમાં એઓશ્રી જોડાયા અને ટેક્સટાઈલ્સ મિલ મશીનરી બનાવવાનું અને રંગવાનું કારખાનું પણ બોલ્યું છે. અમદાવાદ ખાતે જે આ મિલની શાખા ટૂંકમાં કામ કરતી થઈ જશે તેનો યશ શ્રી ચંદુલાલભાઈને ફાળે છે. તેઓ આ મિલ્સના ડાયરેક્ટર છે. શ્રી ચંદુલાલભાઈ કોઠારી વેપારમાંથી મળતા સમયમાં જનતાની સેવાનો લાલ લેવાનું ચૂક્યા નથી. વેપાર સાથે જ સેવા એમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે.

શ્રી ચંદુભાઈ લાયન્સ કલબ ઓફ નોર્થ (નોર્થ બોમ્બે) ના ઘણા વખતથી સક્રિય કાર્યકર છે. અને લાયન્સ કલબમાં છેક ૧૯૫૭ના એપ્રિલથી જોડાયા છે. અને ૧૯૫૬-૬૦ માં અબ્જન્ટી, ૧૯૬૪-૬૫માં વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ અને ૧૯૬૭-૬૮ માં પ્રમુખ તરીકે સેવા આપેલી. કલબમાં જોડાયા અને ૧૦૦% એમની હાજરી કાયમી રહેવાથી એઓને 'એવોર્ડ' મળ્યો છે. આ ઉપરાંત એઓશ્રીએ

ડિસ્ટ્રિક્ટ મેમ્બર તરીકે ૧૯૬૮-૬૯માં સાંસ્કૃતિક તેમજ સાધનોના ચેરમેન તરીકે, ૧૯૭૦-૭૧માં ડેપુટી ડિસ્ટ્રિક્ટ કેબીનેટ સેક્રેટરી તરીકે, ૧૯૭૩-૭૪માં માહિતી ખાતાના ચેરમેન તરીકે, ૧૯૭૪-૭૫માં રિસ્ટ્રિક્ટ કેબીનેટના ખજાનચી અને ૧૯૭૬-૭૭માં ડેપુટી ગવર્નર હતા. આમ વિવિધ ક્ષેત્રે સેવાઓ બજાવી હતી.

આ ઉપરાંત તેઓશ્રી ઇન્ડિયન મરચન્ટ ચેમ્બરના મેમ્બર, બોમ્બે મેનેજમેન્ટ એસોસિયેશનના મેમ્બર, બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી રેડિયો કલબ લિ. મુખ્યના મેમ્બર હોવા ઉપરાંત સમતગતમાં રસ હોવાથી નેશનલ સ્પોર્ટ્સ કલબ ઓફ ઇન્ડિયા બોમ્બેના સારા ખેલાડી પણ છે.

શ્રી છબીલદાસ યુનીલાલ ગેડીવાલા

સૌરાષ્ટ્રની ધન્ય ભૂમિએ જે કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓ અને દાનવીરોની સમાજને ભેટ ધરી છે તેમાં શ્રી છબીલભાઈ ગેડીવાલાને મૂકી શકાય.

સૌરાષ્ટ્રમાં લીંબડીના વતની શ્રી છબીલભાઈ ગેડીવાલાએ ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં મુખ્યમાં આવી વસવાટ કર્યો. તેમના સાદા, સંયમી અને ધર્મપરાયણ જીવનની સુવાસથી અનેકોના પ્રીતિપાત્ર બન્યા. વ્યાપારી આલમમાં સૌનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ મેળવી શક્યા. પ્રથમ એશિયન ટયૂબ કંપો. અને તે પછી સ્ટેનલેસ સ્ટીલનાં વાસણો બનાવવાનું અને સજ્જક સાધનોના ઉદ્યોગ ઉપર ધ્યાન આપ્યું. આ બધા ધંધામાં તેમની વિચક્ષણ બુદ્ધિ કસોટીની એરણ ઉપર ચડી, તેમાં સફળ થતા રહ્યા. આજે એશિયન મેટલ કંપો. નામની કું. દ્વારા આગેવાન નિકાસકાર તરીકેની ખ્યાતિ પામ્યા છે.

તેમના તરફથી પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે યુનીલાલ જીવરાજ ગેડીવાલા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ ઊભું કર્યું અને તે ટ્રસ્ટ દ્વારા ગરીબ અને લાયક વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલશિપ, સ્વયંસવગી ગરીબ પરિવારોને અનાજ, ઢવા વગેરે પૃડું પાડવામાં આવ્યું છે.

વતન લીંબડીમાં શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે છબીલદાસ યુનીલાલ ગેડીવાલા કોમર્સ કોલેજને સાકાર કરવા માતબર રકમનું દાન અર્પણ કર્યું. આ બધાં કામોમાં તેમનાં ધર્મપત્ની જયલક્ષ્મીબહેનનો યશસ્વી ફાળો રહ્યો છે. વિશાળ પરિવારનાં સૌ સભ્યો સંપ્રસહકારથી અને આનંદથી રહે છે.

આ પરિવારની સેવાવૃત્તિ-ત્યાગવૃત્તિને લીધે ખૂબ જ યશ-કીર્તિને પામ્યા છે.

શ્રી છોટાલાલ વિશ્રામ સૌમેયા

શ્રી છોટાલાલ સૌમેયાનો જન્મ કચ્છમાં તા. ૧-૩-૧૯૩૯ના રોજ થયેલો. પ્રાથમિક અભ્યાસ કચ્છમાં જ મેળવ્યો અને પછી ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું. અને મુંબઈ યુનિવર્સિટી દ્વારા બી. કોમની પદવી મેળવી. ‘સૌમેયા’ કુટુંબ સાહસપૂર્ણ ધંધા માટે બાણીતું છે. એ જ રીતે શ્રી છોટાલાલભાઈએ ૧૯૬૧ની સાલમાં ૩૧ વર્ષની ઉંમરે ધંધામાં ઝુકાવ્યું. શરૂઆતમાં ડ્યુમશુ પગે ચાલતા ધંધાને તેઓ પોતાની આગવી શક્તિથી ઝડપથી સ્થિર કરી શક્યા. અને એના ઉદ્ઘાટનરૂપ તેમની ‘ટેક્સટાઇલ ઓગ્સીલિયરીની ફેક્ટરી’ છે. જેમ ધંધાનું બજાર રસાકસીલયું વધુ તેમ તેને ધ્યાનાંકિત કરવાના નુરખા વધુ. આમાં ઘણી વાર સફળતા-અસફળતા બંનેનો સામનો કરવો પડે છે. એ જ રીતે ૧૯૬૭ની સાલ શ્રી છોટાલાલભાઈ માટે પડકાર રૂપ હતી. આમાં પણ તેઓ પોતાની ધીરજથી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા. આત્મવિશ્વાસથી આગળ વધેલા તેઓશ્રી આ સફળતાને ઈશ્વરી શક્તિ જ ગણાવે છે. કદાચ તેમની આ ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જ તેમને પ્રેરણારૂપ ગણાવી શકાય.

શ્રી છોટાલાલભાઈએ ૧૯૭૮ની સાલથી બહેર કાર્યોમાં ઝંપલાવ્યું. સામાજિક-રાજકીય-આર્થિક દરેક ક્ષેત્રે તેઓ કાર્ય કરી રહેલ છે. અનેક જાતિજનોને તેઓ સહાય કરે છે. આ સેવાકાર્ય માટે તેઓએ ‘સી. ડી. ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ’ ઊભું કરેલ છે. આ ટ્રસ્ટ દ્વારા અનેક જરૂરતમંદ લોકોને મદદ કરવામાં આવી છે, મદદ કરાય છે અને મદદ કરાતી રહેશે તેવો તેઓશ્રીનો આગ્રહ છે.

સમાજસેવા સાથેસાથ તેઓ સંગીતનો પણ શોખ ધરાવે છે. સંગીત શોખ તેમની કલ્પદષ્ટિનો ખ્યાલ આપી બધ છે. તેમનાં દરેક કાર્યોમાં શ્રીમતી નીતાબેન સાથા અર્થમાં સહભાગિની બની શક્યાં છે. તેમના બે પુત્રો ઉદયભાઈ અને વિજયભાઈ પણ તેમનો સંસ્કારવારસો લીધાવી રહ્યા છે.

ધંધાકીય કામકાજ અંગે તેઓ વારંવાર પરદેશના દેશોની મુલાકાતે બધ છે. તેમની આ સુસાફરી ફક્ત સુસાફરી નથી રહેતી પણ ધંધાકીય નવી દષ્ટિ ખૂલવાની

કેડી બની રહે છે. તેઓએ જાપાન, અમેરિકા તથા દક્ષિણના દેશોની મુલાકાતો લીધી છે. અને હવે તેમણે લેધર, પેપર એન્ડ એલાઈડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાં ઝુકાવવાનો વિચાર છે. તેઓ તેમના નવા ક્ષેત્રમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે એવી શુભેચ્છા.

મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમની સેવાઓને લક્ષ્યમાં લઈ તેમને S.E.M.ના હોદ્દાથી નવાજ્યા છે જે યોગ્ય જ છે.

શ્રી છોટાલાલ આણંદજી મહેતા

તળાબ પાસે બપાડાના વતની. ઘણાં વર્ષોથી મુંબઈમાં રહે છે. બપાડાને આંગણે શ્રી રામેશ્વર મહાદેવના મંદિરની ઘણી આવશ્યકતા હતી અને પ્રભુકૃપાથી તેમાં ઘણાં સહકાર તથા સેવા મળ્યાં છે. તેમાં તેમનો ફાળો નાનો સૂનો નથી - અનન્ય છે. મંદિર અંગે તેમણે તથા તેમના સુપુત્ર શ્રી રમણીકભાઈએ સેવાઓ આપી તેમ જ મંદિરના નિર્માણમાં તન, મન અને ધનથી સહાય કરી તે માટે આવતી પેઢીની પ્રજા જે આ મંદિરથી આત્મકલ્યાણ સાધી શકશે તેઓ પણ ઋણી રહેશે. તેમના પિતાશ્રી પૂ. આણંદજીની પ્રતિષ્ઠા અત્યંત ધર્મપરાયણ સેવાભાવી હતી જ, બંનેએ એમના નામને ઉજ્જવળ કરી તેમના કુટુંબનું ગૌરવ વધાર્યું છે. આવાં અનેક શુભકર્મો એમના વરદ હસ્તે થતાં રહે, એમની ધર્મપરાયણ કુશાલ બુદ્ધિશક્તિનો લાભ પ્રજાને મળતો રહે તે માટે પરમકૃપાળુ શ્રી રામેશ્વર ભગવાન એમને પૂર્ણ આરોગ્ય તથા હીર્ષ આયુષ્ય આપે તેવી પ્રાર્થના.

બપાડામાં દોઢસો વર્ષ પહેલાં વડીલોએ બંધાવેલું રામમંદિર બહુજ પુરાણું મંદિર હતું. મહારુદ્ર યજ્ઞ કરીને આ મંદિરની બહોજલાલીમાં ચાર વધારો કર્યો છે. એંશી વર્ષના શ્રી છોટાભાઈ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશાં વિશેષ રસ રહ્યો છે. મુંબઈમાં તેમણે ભલી કમ્પ્લી ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં - મશીનરી સ્પેર પાર્ટ્સ મેન્યુફેક્ચરિંગનું કામ વિશાળ પાયા ઉપર ચાલે છે. - તેમનો આ માલ ભારત અને ભારતની બહાર પણ બચ છે. શ્રી છોટાભાઈના સુપુત્રો ત્રણ ભાઈઓ - શ્રી રમણભાઈ - શ્રી વસંતભાઈ - શ્રી રજનીભાઈ તથા બે બહેનો શ્રી જયાબેન તથા શ્રી શારદાબેન (બંને બહેનોને પરણાવેલ છે) આખું કુટુંબ ખૂબજ સંસ્કારી અને કેળવાયેલું છે. શિક્ષણ સાહિત્યના આ પ્રયાસને પણ આ પરીવારે સારી મદદ કરી છે. શ્રી રમણભાઈ ઘણાજ પરગજુ અને પ્રેમાળ છે.

શ્રી છોટાલાલ જમનાદાસ શાહ

તેમનું વતન ભાવનગર જિલ્લાના શિહોર તાલુકાનું વરલ. તેમના કુટુંબના વડીલ સ્વ. કરશનદાદા અને દાદીમા રળિયાત મા અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ અને સેવાભાવી હતાં. આ પરિવારમાં આજે તો નાના મોટા લગભગ બસો જેટલા પૌત્રો-પૌત્રીઓ છે. આવા બડાગી કુટુંબમાં જન્મ પ્રાપ્ત થવો એ પણ પૂર્વજન્મનાં મહાન પુણ્યકર્મો સંચિત કર્યાં હોય તો જ શક્ય બને. મહુવાના સુપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠીચર્ચ શ્રી વનમાળીદાસ બંદવજીના તેઓ દોહિત્ર હતા. શ્રી છોટાલાલભાઈનાં માતૃશ્રી સ્વ. કપુરબેન તેમને દશ વર્ષના મૂકી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. બાલ્યાવસ્થામાં માતાનું મૃત્યુ એ મોટામાં મોટું દુઃખ છે. પરંતુ માતાવિહોણા અનેક બાળકો જે રીતે બુદ્ધિશક્તિ અને સમજબુદ્ધિનો ભારે વિકાસ થતો એવામાં આવે છે.

વરલમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂર્ણ કરી શ્રી છોટાલાલભાઈ માત્ર ૧૪ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈ આવ્યા. તેમના પિતાશ્રીને મુંબઈમાં કોલસાનો ધંધો હતો. છોટાલાલભાઈ પણ એ જ ધંધામાં જોડાઈ ગયા. શ્રી જમનાદાસભાઈનો સં. ૨૦૧૬માં સ્વર્ગવાસ થયો. આજથી લગભગ વીસેક વર્ષ પહેલાં શ્રી છોટાલાલભાઈએ કોલસાનું કામ બંધ કરી પોતાનો સ્વતંત્ર કુસીબજ - મૂખ (ધાતુઓ ગાળવાની કુલ્લી)નો ધંધો શરૂ કર્યો અને તેમાં બુદ્ધિપૂર્વક અત્યંત વિકાસ કર્યો. તેમને ત્રણ બંધુઓ છે. સૌથી મોટા શ્રી કનૈયાલાલભાઈ અને તેમનાથી બે નાના ભાઈઓ શ્રી ગુણવંતરાય તથા શ્રી ચંપકલાલભાઈ, અને એક ભાઈ શ્રી મનહરલાલ માત્ર ૧૪ વર્ષની વયે જ સ્વર્ગવાસી થયા. તળાબ બેડિંગની મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય છે. વીસા શ્રીમાળી જ્ઞાતિના સેક્રેટરી છે. જૈન સેવા સમાજ અને બીજી સેવાકાર્ય કરતી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તળાબની બેડિંગમાં, પાલિતાણા યશોવિજયજી ગુરુકુળમાં તેમજ ખાસ કરીને મધ્યમ વર્ગના લોકોની સેવા કરતી સંસ્થાઓમાં તેઓ યથાશક્તિ દાન આપે છે.

શ્રી જગમોહનદાસ માધવજી સંઘવી

કચ્છ-કાઠિયાવાડની ધન્ય ભૂમિએ જે કેટલાક ધર્મ-શ્રદ્ધાળુ ગહાનુભાવો અને દાનવીર નવરત્નોની સમાજને સુંદર ભેટ ધરી છે એવા નામાંકિત કુટુંબમાં જગમોહનદાસ સંઘવીના કુટુંબે ઐઘોગિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે એક

અનોખી ભાત પાડી છે. સાબરકુંડલા પાસેનું વાંશિયાળી ગામ તેમનું મૂળ વતન. જીવનમાં કાંઈક કરી છૂટવાની ખ્યાલેશ ધરાવતા આ કુટુંબને વિશાળ ક્ષેત્ર ભેળવું હતું. એટલે ૧૯૪૧ થી ભાવનગરમાં આવી વસવાટ કર્યો. જો કે આમ તો છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી આ કુટુંબ રંગ-રસાયણ-ને ક્ષેત્રે મુંબઈમાં બાંધીતું બન્યું છે. ભાવનગરમાં ધંધાની કેટલીક શક્યતાઓ તપાસી ત્યાં પણ રંગ-ઉદ્યોગની શરૂઆત કરી અને તેમના કાર્યદક્ષ પુત્રાએ ભાવનગરનો વહીવટ સંભાળ્યો. શરૂઆતથી જ સારી એવી પ્રગતિ હાંસલ થતી રહી. તેથી પ્રેરાઈને તે વખતે શ્રી મનુભાઈ શાહે આ કારખાનાની મુલાકાત લઈ સંચાલકોની દીર્ઘ-દષ્ટિની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી હતી. સમય જતાં આ કારખાનાનું વિસ્તરણ કરી નવીન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ૧૯૬૧ માં ભાવનગરમાં કોંગ્રેસ અધિવેશન વખતે સ્થાપી અને નવીન ઇન્ડસ્ટ્રીઝનું કામ વિશાળ પાયા ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે ચાલવા માંડ્યું. ૧૯૬૫ સુધીમાં રંગની ઘણીખરી આઇટમો આવરી લીધી. ભવિષ્યમાં વધુ રીસર્ચ અને મશીનરી સંબંધે પ્રયત્નો શરૂ છે. ધાર્મિક અને પારમાર્થિક સંસ્કાર વારસો પણ આ કુટુંબને મળેલો છે. કોલેજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ નહિ લીધા છતાં ખૂબ જ જ્ઞાની અને અનુભવી છે. ધંધાના સંચાલનમાં શ્રી નવલભાઈ, નલિનભાઈ વગેરે સાથે રહીને ઉત્તમવળ પગદંડી પાડી રહ્યા છે. ઓછું બોલવું છતાં અમૃતભરી વાણી, થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહેવું એ એમનો ગુણ છે. કોઈપણ સમાજની આબાદી પૂરી કેળવણી વગર શક્ય નથી એમ તેઓ માને છે. તેથી જ ભાવનગરમાં સરદારનગરમાં હાઇસ્કૂલ બાંધવા માટે ભાવનગર કેળવણી મંડળ મારફત સંઘવી માધવજી રવજીને નામે રૂ. ૫૧૦૦૦/- ની ઉદાર સંભાવતની બહેરાત કરી. મુંબઈમાં ચાલતી નાની મોટી અનેક સંસ્થાઓને આર્થિક હૂંફ આપતા રહ્યા છે. સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને પણ મોકળે મને મદદ કરી છે. તેમનું આખું કુટુંબ ખૂબ જ સંસ્કારી અને કેળવાયેલું છે.

શ્રી જગજીવન ભગવાનદાસ શાહ

૮૮ વર્ષની ઉંમરના શ્રી જગજીવનભાઈનો જન્મ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના રામપરા ગામે થયો. જન્મથી તેજસ્વી વ્યક્તિત્વનાં દર્શન થયાં છે. માત્ર ચાર ગુજરાતી-નો જ અભ્યાસ પણ પોતાની હૈયા ઉકલત અને બુદ્ધિબળે જીવનના અનેક તાણાવાણામાંથી પસાર થઈ

ભારે મોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી ચાનો વેપાર શરૂ કર્યો. વેપાર અર્થે કલકત્તા, કોચીન વગેરે સ્થળોએ અવારનવાર જતા. એ બધા બહોળા અનુભવને લઈને તથા કામની આવડતને કારણે સારા સૌરાષ્ટ્રમાં J. B. તરીકે ચાના ખ્યાતનામ અને મશહૂર વ્યાપારી તરીકે બહુમાન પામ્યા. ભાવનગરના ખ્યાતનામ વેપારી વોરા પરમાણુદાસ તારાચંદની સૌજન્યશીલતા, પ્રમાણિકતા અને ભાવનાથી આકર્ષાઈને તેમના સારા વિચારો બહુ ઠરતો તેમના પરિચયમાં આવ્યા અને થોડા અનુભવ પછી તેમની સાથે ભાગીદારીમાં જોડાયા. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી પોતાનો સ્વતંત્ર વેપાર એન. સૂરકાંત એન્ડ કું. ના નામથી આબાદ સ્થિતિમાં મૂકીને ધંધાનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. તીર્થરક્ષા અને તેની સુવ્યવસ્થા માટે પણ શ્રી જગજીવનભાઈએ અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. શેઠશ્રી જુઠાલાલ સાકરચંદ વોરાની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી સામાજિક કાર્યોમાં પણ યથાશક્તિ સેવા આપી રહ્યા છે. ભાવનગરની પાંજરાપોળ સંસ્થાના સંચાલનમાં અને તેના ઉદ્ધર્ષમાં જોડો રસ લઈ રહ્યા છે. આવા કાર્યકર્તાઓનો સાથ અને સહકાર સંસ્થાની કાર્યવાહીને સુવાસિત બનાવે છે. સમેતશિખર સહિત મોટાં જૈન તીર્થોનો પ્રવાસ કર્યો છે. પાંચેક વર્ષ પહેલાં એમણે ગુજરાત-રાજસ્થાનનાં જૈન તીર્થોની યાત્રા કરી છે. તેમની સંસ્કારપ્રિયતા અને કાર્યશીલતા ભાવી પેઢીને માટે અનુભાવનીય અને આચરણીય છે. સંતાનમાં એક જ દીકરી છે. તેમની સાથે તેમના ભાણેજો વ્યાપારનું સંચાલન અને ખીજી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની સૂચના મુજબ કામ કર્યું. શ્રી જગજીવનભાઈ શાહ ભાવનગર અને જૈન સમાજનું ગૌરવ હતા. જૈન પ્રચારક સભાના પ્રમુખ તરીકેની તેમની કામગીરી વશસ્વી હતી. અનોપચંદ ગોવિંદજી દ્રુસ્ટમાં દ્રુસ્ટી તરીકે હતા, ઘણા જ મર્મસ પુરુષ હતા.

શ્રી જયંતીલાલ ભવાનભાઈ ઠક્કર

સૌજન્યમૂર્તિ જયંતિલાલભાઈ શ્રી બાબુમાર્જના હુલામણા નામથી બાણીતા છે. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી નાની વયથી જ પિતાશ્રીના ઈમારતી લાકડાના વેપારમાં ઝંપલાવ્યું. કાર્યદક્ષતાને કારણે વેપારી આલમમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. તેમના પરિશ્રમ અને પુરુષાર્થની પરમ સિદ્ધિ રૂપે તેમની વ્યાપારી પેઢીઓ મ.

ધનવંતરાય ભવાનભાઈ ઠક્કર, મે. સુધીરકુમાર એન્ડ કું. તથા એજન્સી હાઉસ તરીકે નામના મેળવેલી પેઢી મે. આર. આસુતોષ એન્ડ કું.નું કુશળતા પૂર્વક સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. આ વ્યાપારની પ્રગતિ અને વિકાસમાં તેમના નાનાભાઈ શ્રી ધનવંતરાયભાઈ તથા સુપુત્ર શ્રી સુધીરભાઈનો મહત્વનો ફાળો છે.

વેપાર વાણિજ્ય ઉપરાંત સાતિહિંતની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશાં મોખરે રહ્યા છે. લોહાણા સમાજના ઉત્કર્ષ અને આબાદીમાં જોડો રસ ધરાવે છે. લોહાણા બોર્ડિંગ લોહાણા મહાજન, મહાજન ગૌશાળા, મોંઘીમાઈ મણીલાલ ધનજી ઉદ્યોગ શાળા, ટીમ્બર મરચન્ટ એસોસિયેશન, વગેરેમાં મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. લોહાણા બોર્ડિંગના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે સારી એવી રકમનું દાન અને મહોત્સવને સફળતા પૂર્વક ઊજવવામાં તેમનો મહત્વનો ફાળો ઉલ્લેખનીય છે.

લોહાણા સમાજ ઉપરાંત સાર્વજનિક ક્ષેત્રે સમાજ કલ્યાણ સંસ્થાઓમાં પણ દાનગંજા વહાવી છે. પિતાશ્રી ભગવાનભાઈ ભીખાભાઈના નામનું સાર્વજનિક દવાખાનું તથા માતૃશ્રી પ્રેમકુંવરબેનના નામનું આપરેશન થિયેટર કરવા માટે આનંદવાટેકા ભગિની મંડળને માતબર રકમનું દાન કરેલ છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પણ એકલું જ મહત્વ બતાવ્યું છે. ભાવનગર કેળવણી મંડળ, વનંત દોલત વળિયા હાઈસ્કૂલ તથા અમરેલીની કાબાણી ફેરવડ કન્યા-શાળામાં તથા માનવ શહતની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં દાનના ઝરણાં વહાવ્યાં છે.

શ્રી જગજીવનદાસ વિઠલદાસ ગોકલ

મહેનતુ અને કર્મશીલ માનવીઓ સ્વળગથી જ પોતાની પ્રતિભા કંઈક જુદી જ રીતે ખીલવે છે. એવી પુરુષાર્થી પ્રતિભાઓને ધન અને કીર્તિ બંને સામેથી જ આવે છે, એવા જ સ્વભાવના શ્રી જગજીવનદાસભાઈ દક્ષિણ આફ્રિકાના ‘બદિયાણી’ પરિવારના સભ્ય હતા, તેમનો જન્મ લુઈસ્ફ્રીચાર્ડમાં સને ૧૯૧૨માં થયો હતો. જ્યે કે તેમનો સાહસિક સ્વભાવ અને પુરુષાર્થી વૃત્તિ એ તેમના વારસાગત સંસ્કારો હતા એમ કહેવું યોગ્ય લાગશે, કેમ કે તેમના પિતા પોરબંદરના ગોરાણા ગામના વતની હતા છતાં સાહસિક મનોવૃત્તિને લઈને તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના વ્યાપારની પગદંડી જમાવી હતી.

લઘુતરમાં નહીં પણ ગણુતરમાં આગળ વધીને તેમણે નામના મેળવી હતી. સામાન્ય શિક્ષણ લઈ તથા વારસાગત સંસ્કારોને સાથે રાખી તેમણે વ્યાપારમાં અંપલાવ્યું. સૌ પ્રથમ તેમણે લુઈસ્ફ્રીચાર્ડમાં વી. ગોકલ એન્ડ કું. નામે એક પેઢી સ્થાપી. પોતાની આવડત, હોંશિયારી, બત મહેનતની ખુમારી અને હેવા ઉકલતની અજબ સૂઝખૂઝથી આખાયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાની કંપનીને યશસ્વતી ચડાવી, ત્યાર પછી તે એ દેશના બીજા દેશો સાથેના વ્યાપારી સંબંધો વિકસાવવામાં તેમનો ફાળો મહત્વનો બન્યો. પરપ્રાંતમાં આ રીતે વ્યાપાર ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત પ્રગતિ સાધવા ઉપરાંત કર્મભૂમિને માતૃભૂમિ જેટલી જ પ્યારી ગણીને ત્યાંનાં દીન-દુખિયારાં કોડોની સેવા કરી. ફક્ત વ્યાપારી જ દષ્ટિ નહીં પરંતુ માનવ-તાના ઉચ્ચ સંસ્કારોને અગ્રસ્થાને રાખી અનેક સંસ્થાઓ અને બહાર દિશાનાં કાર્યો માટે પોતાની સંપત્તિને છૂટો દોર આપ્યો. ઘરિયાવ દિલના આ માનવીએ મહાત્મા ગાંધીજીના ફિનિકસ આશ્રમના સર્વોદય ભુવનમાં પણ સારો એવો મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો હતો.

આવાં કલ્યાણમય કાર્યો દ્વારા નાની ઉંમરમાં જ ત્યાંના સમાજમાં પોતાની સુગંધ ઓતરફ ફેલાવીને તેઓ ૧૯૪૬માં પાછા સ્વદેશ મુંબઈમાં સ્થાયી થયા. અહીં તેમણે જ. વી. ગોકલ એન્ડ કું. ના નામે પેઢી શરૂ કરીને આયાત-નિકાસના ધંધાને યેગવાત બતાવ્યો, પરિણામરૂપે નિકાસ વ્યાપારક્ષેત્રે આ કું. ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન પામી આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે નામ યોશન કર્યું છે.

પ્રમાણિકતા, નીતિમત્તા, દાનવૃત્તિ, સેવાભાવ, પુરુષાર્થ, સાહસિકતા અને મળતાવડા સ્વભાવથી જીવન દિવ્ય રીતે જીવીને શ્રી જગજીવનદાસભાઈ ૪૪ વર્ષની વયે ૧૫-૬-૧૯૫૬ ના દિવસે સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના મૃત્યુથી ફક્ત હિંદુસ્તાને જ નહીં પરંતુ વિશ્વમાંના તેમના વિશાળ સનેહી-મિત્ર વર્ગે ખોટ અનુભવી અને દુઃખની લાગણી બતાવી

તેમના પુત્રો તેમનો વ્યાપાર વ્યવસાય ખૂબ જ સારી રીતે આગળ ધપાવી રહ્યા છે. સૌથી મોટા પુત્ર શ્રી રમણભાઈ ૧૯૩૧ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મ્યા હતા. શિક્ષણ લઈને તેઓ પિતા સાથે વ્યાપારમાં જોડાયા હતા અને પોતાની આવડતથી વ્યાપારી સંબંધો વધુ વિકસાવ્યા છે. બીજા પુત્ર શ્રી અરુણભાઈનો જન્મ ૧૯૩૭ માં આફ્રિકામાં

જ થયો હતો. તેઓ પણ અભ્યાસ પછી વ્યાપારમાં જોડાઈને ધંધાને ટેકો આપ્યો છે. અન્ય સુપુત્રા શ્રી અશોકભાઈ તથા શ્રી કિશોરભાઈ, યુવાન વયે પેઢીના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપી રહ્યા છે. આજે પિતાને પગલે ચાલી તેમના પુત્રોએ પણ અનેકગણી વધુ સિદ્ધિ મેળવી છે.

શ્રી જગજીવન કેશવજીભાઈ દોશી

જીવનમાં વિજય મેળવવા માટે બહુ જ્ઞાનના જરૂર નથી. જરૂર છે ફક્ત વ્યવહારકુશળતાની અને અડગ હિંમતની. શ્રી જગજીવનભાઈ તળાબ પાસે દાઢાના વતની. છ ગુજરાતીનો જ અભ્યાસ. ધંધાથે સુંબઈ ગયા. રૂ. ૧૫ ના પગારથી નોકરીની શરૂઆત કરી. સખત પરિશ્રમ અને અખૂટ શ્રદ્ધાએ ૧૯૯૧ માં ભાગીદારીમાં સોપારીની દુકાન શરૂ કરી. ૨૦૦૦ માં ભાગીદારીમાંથી છૂટા થયા અને ૨૦૦૧ માં ચીમતલાલ જગજીવનને નામે દુકાન શરૂ કરી. ધંધામાં જે પૈસા કમાયા અને છૂટે હાથે દાન-ધર્મમાં એ સંપત્તિનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. દાઢાની હોસ્પિટલમાં, તળાબની વિદ્યાર્થી બોડિંગમાં, કદમ્બગિરિમાં, મેરુ શિખરમાં અને પંચગીની પાસે બેલોસેમાં શ્રી શાળામાં સારું એવું દાન કર્યું છે. મીઠું અને રોટલો ખાવો પણ કોઈની મદદ ન લેવી એવી એક આત્મશ્રદ્ધાએ પોતાના સ્વખર્ચે જ ધન-દોલત અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કર્યો. પાલીતાણાની દરેક ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં તેમનું દાન ગુજરાત રહ્યું છે. પુત્રોને સારી કેળવણી આપી છે. તેમની ધર્મપ્રિયતા ખાસ ક્યાન ખેંચે એવી છે. સુંબઈમાં જ્ઞાતિનાં બાળકોના રંગોત્સવોમાં અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશાં મોખરે રહે છે, અને પરમાર્થિક જીવન જીવે છે. વિદ્યાનાં અને સંસ્કારનાં ધામોને ધનની અજલી અર્પીને પ્રોત્સાહિત કર્યો છે, પ્રકુલિત બનાવ્યાં છે. પૈસા તો ઘણા પાસે હોય છે, પણ વિદ્યા, સંસ્કાર અને કેળવણી અથે તેના વિનિયોગ કરનારા કેટલા? કુદરતમાં જેમ વૃક્ષને ફળ સાંપડે છે ત્યારે નીચા નમે છે તેમ શ્રીમંતાઈની સાથે જેનું અંતઃકરણ વિનમ્ર અને છે તેની જ શ્રીમંતાઈ શોભે. શ્રી જગજીવનભાઈએ જૂનાં મૂલ્યોનાં સારાં તરવોને સપૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યું છે.

શ્રી જયંતિલાલ નાનચંદ ડેલીવાલા

ઘણા જ ઔદાર્ય અને સંસ્કાર સંપન્ન શ્રી જયંતિલાલ ગઢડા (સ્વામીના)ના મૂળ વતની છે. ૧૯૭૪ ના

પોષ વદિ અમાસને દિવસે તેમનો જન્મ થયો. પાંચ ગુજરાતીનો જ અભ્યાસ પણ વિવિધ ક્ષેત્રે તેમની વિશિષ્ટ સમજણ અને કાર્યકુશળતાનાં તેમણે દર્શન કરાવ્યાં છે. ધંધાદારી ક્ષેત્રે સુંબઈ આવીને શરૂઆતમાં વાવઢા બજારમાં કામ કર્યું. તે પછી પાવરલુસમાં કાપડ મેન્યુફેક્ચરિંગનું કામ હાથ ધર્યું અને તેમાં ધારી સફળતા મેળવતા ગયા. જયંતિલાલભાઈનાં સૌજન્ય, સંસ્કાર અને સહયોગ વડે અનેક સંસ્થાઓને બળ મળ્યું છે એટલું જ નહીં, ઘણી મંસ્થાઓ સાથે પોતે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા છે. સુંબઈની સૌરાષ્ટ્ર દશા શ્રીમાળી સેવા સઘ, સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી જૈન ભોજનાલય, ઘોઘારી દશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિ, જૈન સૌરથલ ટ્રસ્ટ, ગઢડા મિત્ર સંઘ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, બોમ્બે ગ્રેઈન એન્ડ સીડ્ઝ એસોસિયેશન વગેરે સંસ્થાઓમાં તેમની સેવા પરેલી છે.

શ્રી ગઢડા મહાજન પાંજરાપોલના માનદમંત્રી તરીકે, માંડવા કેળવણી સમાજના ટ્રસ્ટી તરીકે, ગઢડા કેળવણી સમાજના ટ્રસ્ટી તરીકે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કોટન એસોસિયેશનના ડાયરેક્ટર તરીકે ઘણાં વર્ષો સુધી સેવા આપેલ. ઘોઘારી દશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિની મેનેજિંગ કમિટીમાં વર્ષોથી સેવા આપી રહ્યા છે.

ગઢડા સ્થાનકવાસી જૈન ઉપાશ્રાના હોલનું બાંધકામ ૩૪ ફૂટમાંથી ૬૮ ફૂટ સુધીનું બનાવવામાં પોતા તરફથી તેમજ બહારના ગઢડાના ભાઈઓ તરફથી સારી મદદ મેળવીને બનાવરાવ્યો.

દશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિ ગઢડામાં સુધારો કરી આધુનિક સાધનો વસાવવામાં સક્રિય ભાગ લીધો. ગઢડામાં કુળદેવી આસુડા માતાજીની મૂર્તિ પધરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી ચોરાશી જમાડવા વગેરે કામમાં તન, મન, ધનથી મદદ કરી. જલાલપુર-માંડવામાં માતુશ્રીના નામનો જૈન ઉપાશ્રય બંધાવેલ છે. ગઢડા મહાજન પાંજરાપોલના વહીવટને સુવ્યવસ્થિત અને પ્રગતિશીલ બનાવવા શ્રી છેલ્લાઈને પ્રમુખ બનાવરાવ્યા અને પોતે મંત્રી તરીકે રહ્યા અને આધુનિક બેતી તથા પશુઓ ને સારી અંજાળ લઈ વહીવટને સુધાર્યો. સુંબઈથી સતતપણે દાનની રકમ મોકલતા રહ્યા છે.

શ્રી જયંતિલાલ નેમચંદ શાહ

યુવાન સામાજિક કાર્યકર શ્રી જયંતિભાઈ મૂળ ઉત્તર ગુજરાત તરફના વતની. ઇન્ટર સુધીનો અભ્યાસ. જન્મ-

તારીખ ૨૦-૧૧-૮૬. અને ૧૯૫૮માં મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું - શરૂઆતમાં કેટલોક સમય ગવર્નમેન્ટ સર્વિસથી પોતાના જીવનની કારકિર્દી શરૂ કરી - કાંઈક આંતરસૂઝ અને હેપા ઉકલતને કારણે પછી તે સ્વતંત્ર વ્યવસાય તરફ મન વળ્યું. મિત્રા પાસેથી થોડો અનુભવ મેળવ્યો અને ૧૯૬૬માં સ્ટેનલેસ સ્ટીલના વ્યાપારની શરૂઆત કરી સ્વયંબળે આગળ આવ્યા. આજે તેમને ત્રણ દુકાન અને એક ફેક્ટરી છે. છેક શરૂથી વ્યવસાયમાં એકધારી પ્રગતિને પાંચે છે. પોતે શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તનમન થતાથી જાંટલો જ રસ લઈ રહ્યા છે. ૨૦૩૧માં (મુંબઈ) મલાડમાં દિગમ્બર જૈન મંદિરના પ્રમુખ તરીકે તેમને ૨૦૧૬ થી ૨૦૩૫ સુધી દિગમ્બર જૈન મંદિરના સેક્રેટરી તરીકે તેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ભાલક કેળવણી મંડળને હાર્દસ્કૂલ માટે સારી એવી રકમનું દાન આપ્યું - અન્ય નાના મોટા ફંડફાળાઓમાં પણ તેમનો હિસ્સો હોય જ. મલાડ જૈન મંદિરમાં પ્રતિમાજી બિરાજમાન કરાવેલ છે. ધર્મ અને શિક્ષણ પરવે ઘણા જ ઉમદા વિચારો ધરાવે છે.

શ્રી જયંતિલાલ કુંવરજીભાઈ શાહ

મહાન પુણ્યાનુબધી પુણ્યતા ઉદ્યથી જ માનવીને ધર્મ આરાધના તરફ પ્રાપ્તિ ઉત્તરન થાય છે. ચૂળ દુદાણાના વતની. ઘણાં વર્ષોથી ભાવનગરને વતન બનાવ્યું છે. ભાવનગરમાં જશવંતરાય જયંતિલાલના નામની - અનાજ તેલીબિયાના વ્યાપારની ચાલતી વ્યાપારી પેઢી તેમના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. મેટ્રિક સુધીનો જ અભ્યાસ પણ જૈન ધર્મનો અભ્યાસ જીવનમાં પૂરી રીતે ઉતર્યો. બધાં જ જૈન તીર્થોની યાત્રા કરી છે. પૂજ્ય ટેકાસ સાગર આચાર્ય મહારાજશ્રીની નિશ્રામાં પોતે ઉપવાસ તપ કરેલાં. ભાવનગરથી પાલીતાણા છરી પાળતો સંઘ લઈ ગયેલા. પિતાશ્રી કુંવરજી નથુભાઈના નામે આયબિલશાળામાં સારી એવી રકમનું દાન, મહુવાના જૈન દેરાસરમાં સારી રકમનું દાન, ભાવનગર દાદા સાહેબના દેરાસરને એક પ્રતિમાજી બિરાજમાન કરાવેલ છે. શાસ્ત્રીનગરના દેરાસર માટે પણ માતબર રકમનું દાન, મારવાડી જૈન ઉપાશ્રયમાં પણ મોટી રકમનું દાન, ચોક્કસ તીર્થોએ તેમના પરિવારના બધા જ સભ્યોની એક યા બીજી તપશ્રયા હોય જ. આત્માનંદ સત્તા સાથે પોતે સંકળાયેલા છે. આ કુટુંબનાં મહિલા-રત્ન શ્રીમતી ગુણવંતીબેન પણ એના જ ધર્માનુરાગી અને ભક્તિ પરાયણ છે.

ડૉ. જયંતભાઈ એમ. પારેખ

પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિ પ્રતિભા અને મેથાવી આર્થ-દષ્ટિથી જેમણે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ભારે મોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. આગવું અને નિરાળું વ્યક્તિત્વ ધરાવતા શ્રી જયંતભાઈ પારેખને મળવું એ એક લઘાવો છે. તેમનું વિવિધ વિષયો ઉપરનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન અને વિવિધ પાસાંઓનો વિશાળ અનુભવ આપણને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે છે.

માનવીમાં સુષુપ્ત શક્તિઓ ઈશ્વરે આપેલી જ હોય છે. તેમાંથી ચરસ્વી કારકિર્દી ઊભી કરવાનું માનવી ધારે તો કરી શકે છે. તેની પ્રતીતિ શ્રી જયંતભાઈના જીવન-કવન ઉપરથી થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના બહોર જીવનમાં તેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન રહ્યું છે - ૧૯૪૮ થી ૫૧ સુધી સૌરાષ્ટ્ર ધારાસભાના સભા હતા. ૧૯૫૨ થી ૧૯૫૭ સુધી લોકસભામાં સૌરાષ્ટ્રના સભ્ય તરીકે હતા. દેશપરદેશના વ્યાપારી પ્રવાહોનો પૂરો અભ્યાસ અને એ બાબતમાં નિષ્ણાત તરીકે તેમની ગણના થઈ છે. મોરબીની બેંકના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર હતા. તે ઉપરાંત પરશુરામ પોટરી વર્કસ મોરબી તથા ગ્રેટ ઈસ્ટર્ન શિપિંગ કું. લી. મુંબઈ વગેરે ઘણી કંપનીઓમાં ડિરેક્ટર હતા. તેઓ માત્ર આ દેશના જ નહીં પણ ભારત અને સ્વીડેન-ડેન્ડનાં વ્યવસાયગૃહોના સતત સંપર્કમાં છે. અને કેટલાંક વ્યવસાયગૃહો ભારતમાં સફળતાપૂર્વક ચલાવ્યાં છે.

ન્યુયોર્કમાં સૂર્યકીર્તિ કોર્પોરેશન, રાજ ઇન્ટરનેશનલ કું. અને સ્વીડેન-ડેન્ડમાં ઇંપેક્સ એન્જિનિયરિંગ નામની કું. ઓનું સફળ સંચાલન એમના સુપુત્રો શ્રી અનિલ-ભાઈ, શ્રી અશોકભાઈ, તથા શ્રી દીપકભાઈ દ્વારા થઈ શકે તેવું વ્યવસ્થાતંત્ર ઊભું થયું છે.

આ ઉપરાંત વીતાણી ફાસ્ટનર્સ, ગુજરાત ઇલેક્ટ્રોકેમ વગેરે ઘણી સંસ્થાઓના હાલ ડાયરેક્ટર છે.

ફાર્માસ્યુટીકલ ઉદ્યોગનું ભાવી પણ હિંદમાં અને વિદેશમાં ઘણું જ ઉજ્જવળ હોઈ ને એટોનીસ લેબોરેટરી નામની કું. ઊભી કરી ઢવાના ઉત્પાદનમાં Diversification શરૂ કરેલ છે.

કન્ટીન્યુઅસ કાસ્ટીંગ મશીન, ચર્મીકપલ ટીપ્સ, ટેમ્પ-રેચર મેઝરિંગ સિસ્ટમ અને લાન્સ એસેમ્બલીઝનું ઉત્પા-

દન, સ્ટીલના ઉત્પાદન વગેરેની પૂરી જાણકારી ઉપરાંત ટેકસ્ટાઇલ ફેબ્રીકસ, હેન્ડીક્રાફ્ટ્સ વગેરેનું નિકાસ બજાર ઊભું કરવું.

પ્રમતિશીલ ઉદ્યોગશૃંગારમાં તેમના પુરુષાર્થના બળે વિજ્યાતી પ્રાપ્ત કરનાર મેસર્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ એન્ડ સ્ટ્રક્ચરલ્સ પ્રા. લિ. મુંબઈના ડાયરેક્ટર તથા તેનો એક વિભાગ આઈ. એસ. પી. એલ. ઇન્ટરનેશનલના વાઈસ પ્રેસીડેન્ટ અને ડાયરેક્ટર તરીકેની સેવાઓ બાણીતી છે.

ડૉ. પારેખસાહેબ ઘણા જ નિરબિમાની અને સમાજ હિતની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાથી શક્ય સહયોગ આપવાની ઉદાર મનોવૃત્તિ ધરાવે છે.

શ્રી જશવંતભાઈ ચીમનલાલ શાહ

શ્રી જશવંત ચીમનલાલ શાહનું જન્મસ્થળ માલવાણ તાલુકો, જિલ્લો સુરેન્દ્રનગર છે. તેમના પિતાશ્રીનું ૧૯૬૨ ના ડિસેમ્બરમાં કાર અકસ્માતમાં અવસાન થયું. માતાજી જીવે છે અને એક બહેન પરજીલાં છે. તેમનાં પત્નીનું નામ જ્યોત્સનાબેન છે. બે પુત્રી અને એક પુત્ર પરેશ બે ૧૯ વર્ષના છે અને બી. કેમ. માં અભ્યાસ કરે છે. અને ત્રણ પુત્રીઓ દીપિકાબેન, કલ્પનાબેન અને કવિતાબેન છે. તેમણે શિક્ષણમાં બી. એસ. સી. (કેમિસ્ટ્રી અને બાયોલોજી) ૧૯૫૫ માં જયહિંદ કોલેજમાંથી મુંબઈ યુનિ. માં પાસ કર્યું. ૧૯૫૭માં એલ. એલ. બી. ગવર્નમેન્ટ લો કોલેજ મુંબઈ યુનિ. માં પસાર કર્યું. ૧૯૫૮માં વકીલાતની પરીક્ષા પસાર કરી, સોલ્લીસીટરની પરીક્ષા ૧૯૬૧માં પસાર કરી, રુસ્તમજી જી. જૈનવાલા, એન. એ. મોદી સાથે જોડાયા, તેમની અન્ય વિભાગોમાં ઉછેર અને શિક્ષણ બોમ્બેમાં જ મેળવ્યું. સોલ્લીસીટરની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ મેસર્સ અમીન એન્ડ દેસાઈ, સોલ્લીસીટરના આસી-સ્ટન્ટ તરીકે જોડાયા. એપ્રિલ ૧૯૬૪માં મેસર્સ રુસ્તમજી એન્ડ જૈનવાલા સોલ્લીસીટરના ભાગીદાર થયા. ૧૯૬૬માં મેસર્સ શાહ એન્ડ સંઘવી નામે એફિસ શરૂ કરી. મિ. બી. કે. સંઘવીએ ઓગસ્ટ ૧૯૬૭માં ભાગીદારી છોડી ત્યારથી તે આજ સુધી તેઓ જ હસ્તક એફિસ ચાલે છે.

તેમની વિશિષ્ટતાઓમાં બોમ્બે હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરે છે. અન્ય શોખમાં વાંચન, ફોટોગ્રાફી, સંગીત, નાટક અને સમતોલ્યતા વગેરેનો છે.

શ્રીમતી જ્યોતિબહેન શાહ

ભારતના ઔદ્યોગિક જગતમાં માત્ર પુરુષોએ જ સાહસિકતા નથી દાખવી પણ નારીરત્નો ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ઝળક્યાં છે. આર્થનારી આદર્શ ગૃહિણી બનવા ઉપરાંત સમાજ જીવનમાં અને વ્યાપારમાં અનેક ક્ષેત્રોએ પોતાનું પોતાનું કૌશલ્ય બતાવ્યું છે.

શ્રી જ્યોતિબહેન શાહનો એક સંસ્કારી પરિવારમાં જન્મ થયો. નાનપણથી જ તેમની તેજસ્વી કારકિર્દી રહી છે. અભ્યાસમાં પણ એવા જ હોશિયાર-મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવી ઔદ્યોગિક દિશામાં કાર્ગીક નવું જાણવા સમજવા અને સંચાલનની તીવ્ર જાંખના હતી. તે પ્રમાણે તેઓ આજે અનેક ઉદ્યોગશૃંગારોનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યાં છે.

કન્ટીન્યુઅસ કાર્ટીંગ મશીન થર્મોક્રેપ ટીપ્સ, ટેમ્પ-રેયર પેઝરિંગ સિસ્ટમ અને લાન્સ એસેમ્બલીઝનું ઉત્પાદન ઉપરાંત સ્ટીલના ઉત્પાદન માટે જાણકારી પૂરી પાડવી તેમજ ટેકસ્ટાઇલ ફેબ્રીકસ હેન્ડીક્રાફ્ટ્સ વગેરેના વિકાસ માટે સતત પ્રયત્નો કરવા અને તે દિશામાં સતત માર્ગદર્શન દ્વારા ઉદ્યોગને પ્રગતિને પાંથે લઈ જવામાં શ્રીમતી જ્યોતિબહેનનો અત્યંત હિસ્સો રહ્યો છે.

મેસર્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ એન્ડ સ્ટ્રક્ચરલ્સ પ્રા. લિ. ના શ્રીમતી જ્યોતિબહેન સમર્થ ડાયરેક્ટર છે. આ ઉદ્યોગને તેમની વહીવટી શક્તિનો પૂરતો ફાળો મળતો રહ્યો છે. ઉપરાંત મુંબઈની અનેકવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં તન, મન, ધનથી રસ લઈ રહ્યાં છે. મુંબઈમાં યુસુફ મહેરઅલી સેન્ટરના તેઓશ્રીની જનરલ સેક્રેટરી તરીકેની સેવાઓ નોંધપાત્ર બની છે.

તેમણે તેમનાં સંતાનોને પણ ઉચ્ચ કેળવણી અને આદર્શ સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું છે. મોટા સુપુત્ર શ્રી રાજેશભાઈ કેમિસ્ટ્રીમાંથી એમ. એ અને બર્ફલી યુ. એસ. એ. માંથી એમ. બી. એ. ધયા પછી હાલમાં સુકુન્દ આયર્ન અને સ્ટીલ વર્ક્સ લિ. માં જોડાયેલા છે. જ્યારે નાના શ્રી સુકેતુભાઈ પણ હાર્વર્ડ ટ્રેજ્યુએટ અને ફોરેન રીટર્ન્ડ યુવાન છે. જેઓ બબ્બજ ગ્રુપમાં ટ્રેનિંગ લઈ હાલ અમેરિકામાં એ. એકસ્પ્રેસ બિલ્ડિંગ કોર્પોરેશનમાં છે, સુપુત્રી અમેરિકામાં ડિઝાઈનિંગનો અભ્યાસ કરી રહેલ છે.

આખું ય કુટુંબ ખૂબ જ ઊંચા આદર્શોથી રંગાયેલું છે.

શ્રી જગજીવનદાસ હીરાલાલ દોશી

ગુજરાતની અસ્મિતાને જગતના ચોકમાં યશકલગી અપાવનાર ઉદ્યોગપતિઓમાં શ્રી જગુભાઈની પ્રતિભાને પણ યાદ કરવી જ રહી—

શ્રી જગુભાઈની ઉદ્યોગ વિષયક અભ્યાસશીલ કારકિર્દી મહાન વિજય સ્તંભ સમી બની રહી છે. રંગરસાયણ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રના ઊંચા શિખરે પહોંચવા માટે તેઓશ્રી મેધાવી બુદ્ધિ-પ્રતિભાના તપતેજથી જીવનનાં અસામાન્ય પગથિયાં ચડ્યા છે. વિદ્વત્તાના ભારથી મુક્ત અને અહમની આળપ'પાળ વિનાના આ ઉદ્યોગ મર્મજની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમના મુખ પર સદા-સર્વદા પ્રસન્નતા ફરકતી રહી છે. ગુલાબી સ્વભાવ અને ઉબામયા હૃદયવાળા શ્રી જગુભાઈની મધુર મુખમુદ્રા સંપર્કમાં આવનાર સહુ કોઈ લાંબા સમય સુધી વીમરી શકે નહીં એવા સામર્થ્યથી સંપન્ન છે.

ભારતના રંગ-રસાયણ ઉદ્યોગક્ષેત્રે અત્યંત સર્જન પ્રતિભા દાખવવા સાથે વિશેષતઃ તો સમગ્ર ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં રંગદર્શિતાનો નવો યુગ નિર્માણ કરવાનો પ્રશસ્ત્ય પુરુષાર્થ સાધનાર શ્રી અમૃતલાલ કાળીદાસ દોશી એમના નાદુરસ્ત સ્વાસ્થ્યના કારણે નવેમ્બર ૧૯૭૨થી મેસર્સ અમર ડાયકેમ લિ. ના અધ્યક્ષપદેથી નિવૃત્ત થતાં તેઓશ્રીનું સ્થાન શ્રી જગજીવનદાસભાઈ સંભાળી રહ્યા છે. ઉત્પાદનની ગુણવત્તા અને અભિજાત સંશોધનાત્મકતા સાથે જેનું ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનું પ્રભુત્વ પ્રગટ સ્વરૂપમાં પાંગર્યું છે એ મેસર્સ અમર ડાયકેમ લિ. એ સંશોધન, ગુણવત્તા અને વિકાસાર્થે સર્વસ્વ અર્પણ કરીને રાષ્ટ્રના રંગ રસાયણ ઉદ્યોગક્ષેત્રે આગવી પ્રતિભા પ્રસ્થાપી છે. પ્રકૃતિને નાથવા મથનાર પશ્ચિમના અને પ્રકૃતિના આક્રમણ સાથે સમાધાન સાધવા ઇચ્છતા પૂર્વના સારસ્વત સંશોધન પ્રવાહોમાં સંવાદી રીતે તરવા માટે મેસર્સ અમર ડાયકેમ લિ. માં શ્રી જગુભાઈ અનેરો પ્રાણ પૂરી રહ્યા છે, એ અભિનંદનીય છે. જેમના રનેહાળ સાન્નિધ્યથી સંસ્થાઓ અને કાર્યોમાં સંસ્કાર અને સફલાવ પાંગર્યો છે એવા સુસ્ત અને સહૃદય મહાનુભાવ શ્રી જગુભાઈને આભારવશ હૃદયે વંદન કર્યા વગર રહી શકાતું નથી.

શ્રી જગુભાઈની ધર્મિકતા, ગરીબો તરફની હૃમદ્દી એ અનેક સંસ્થાઓને પાયામાંથી ઉભી કરી છે.

શ્રી જયંતભાઈ માવજીભાઈ શાહ

સાધારણ પરિવારમાં જન્મ લઈ શ્રી જયંતભાઈ આપણે પોતાને મળેલાં ટાંચાં સાધનાનો સંપૂર્ણપણે સદુપયોગ કરી શિક્ષણને ક્ષેત્રે આગળ વધ્યા. દિવસના વીસ કલાક જેટલો પરિશ્રમ કરી થ્રેઝ ગુણો સાથે ૧૯૫૨ માં બી. કોમ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. જીવનમાં કાંઈક કરી છૂટવાની તમન્નાવાળા શ્રી જયંતભાઈ ૧૯૫૫ માં સી. એ. થયા અને મુંબઈમાં કાલબાદેવી રોડ ઉપર જયંત એમ. શાહની નામની કંપની શરૂ કરી. બાદ્ય-કાળથી જ ધર્મપરાયણ કુટુંબના ઉચ્ચ સંસ્કારો તેમને વારસામાં મળેલા એટલે કેળવણી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ છેક બચપણથી ખેંચાયા. એક સન્નિવૃત્તિપુરુષમાં હોવા બેઠતા સદ્ગુણોનો તેઓશ્રીમાં સંપૂર્ણપણે સમન્વય થયેલો છે. માતાપિતાનાં ઉત્તમ સંસ્કારોની પ્રાપ્તિ થતાં પોતાની સહૃદયતા દ્વારા સમાજકલ્યાણ અર્થે તેઓશ્રી હંમેશાં દાનનો પ્રવાહ સતતપણે વહેવડાવતા જ રહ્યા છે. તેમના નેતૃત્વ હેઠળ કેળવણીનાં અનેક કેન્દ્રો વિકસતાં જ રહ્યાં છે. એમનાં માર્ગદર્શન ને રાહબરી હેઠળ ઘણી સંસ્થાઓ, સામાજિક અને ધાર્મિક ટ્રસ્ટો, પ્રગતિને પંથે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે. ઓડીટર તરીકેનું તેમનું સફળ સંચાલન ખરેખર તેમના નામને યશનામી કરે છે. જન સમાજમાં તથા વ્યાપારી જગતમાં તેઓશ્રી એક બાણીતા વ્યક્તિ છે. સ્વ. પિતાશ્રીની પુણ્યતિથિમાં રૂા. ૨૫૦૦૦/- જેટલી વિપુલ ધનરાશિ શ્રી મહાવીર જન વિદ્યાલયને આર્થિક સંકટામણ અનુભવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્પણ કરી. ઉપરાંત બાપુ પન્નાલાલ જૈન હાઈસ્કૂલ તેમ જ અન્ય કેળવણીની સંસ્થાઓમાં પણ દાનથી જ્ઞાનની પરબ ખેલી.

તેમજ શત્રુંજય ડેમ ઉપર પિતાશ્રીની ચાઢગીરીમાં જન ઉપાશ્રય બંધાવી પિતાના ધાર્મિક વારસાનો સુંદર પરિચય આપ્યો. કેટલીયે સંસ્થાઓમાં માનદ ઓડીટરની સેવાઓ આપીને, ઘણાં ધાર્મિક ટ્રસ્ટોનું સફળ સંચાલન કરીને તથા અન્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ કરીને સમાજના વિકાસક્ષેત્રે પણ તેમણે સુંદર ફાળો નોંધાવ્યો છે.

શ્રી જયંતિલાલ ગોકુળદાસ ચંદ્રારાણા

‘સંપત્તિ વહેતી સારી સૂત્રમાં’ માનનારા મેંડેર નિવાસી શ્રી જયંતિલાલભાઈનો જન્મ વરતેજમાં ઈ.સ. ૧૯૦૫ ના જાન્યુઆરીમાં થયો હતો. પ્રાથમિક કેળવણી લીધા પછી શ્રી જયંતિલાલભાઈ માત્ર તેર વર્ષની વયે

તેમના કાકા શ્રી ગીરધરલાલ નરોત્તમદાસ સાથે મેંગલોર ગયા અને તેમની સાથે કાપડના વ્યાપારમાં જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૩૮માં તેઓશ્રીએ તેમના ભાઈ સ્વ. શ્રી વનમાળીદાસભાઈ સાથે જયંતિલાલ બ્રધર્સના નામથી સ્વતંત્ર ધંધાની શરૂઆત કરી અને સારી એવી પ્રગતિ સાધી. મુંબઈ ખાતે પણ એ જ નામથી ઓફિસ કરી છે. ધાર્મિક વૃત્તિવાળા બન્ને ભાઈઓએ વરતેજમાં શ્રી ચત્રભુજ ભગવાનનું નવું શિખરબંધ મંદિર બિલું કરાવવામાં આગેવાનીભર્યા ભાગ લઈ ચંદારાણા કુટુંબ તરફથી રૂ. ૨૫૦૦૦/- જેવી માતબર રકમ આપી. ભાવનગરના લોહાણા વિદ્યાર્થી ભવનના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે બંને ભાઈઓ તરફથી તેમના પિતાશ્રી ગોકુલદાસ નરોત્તમદાસ ચંદારાણાના સ્મરણાર્થે સંસ્થામાં નામ જોડવાની શરતે સારી એવી રકમ આપેલ છે. મુંબઈની માતૃશ્રી કાનબાઈ લોહાણા કન્યાશાળા અને બાલિકાગૃહમાં પણ નોંધનીય ફાળો આપ્યો છે. શ્રી જયંતિલાલભાઈ ૧૯૬૨ માં ભાવનગર લોહાણા બોર્ડિંગના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે સ્વાગત પ્રમુખ હતા. અને હાલમાં મેંગલોર ગુજરાતી મહાજન એસોસિયેશનના મુદ્દતીય પ્રમુખ છે.

શ્રી જયંતિલાલ ભીમજીભાઈ વિઠલાણી

સૌરાષ્ટ્રમાં ચલાલા, લાઠી, ધારી, રાજકોટ અને અમરેલીમાં જેમની પાંચ વ્યાપારી પેઢીઓ ચાલી રહી છે. તે શ્રી જયંતિલાલભાઈએ મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી નાની વયમાં જ વ્યાપારમાં ઝંપલાવ્યું. વિદ્યાભ્યાસ દરમ્યાન સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિઓનો ભારે શોખ હતો જે આજ સુધી બળવી શક્યા છે. બંન્ને શેલ, મુઠીસ ચા, ખાતર વગેરે અન્ય એજન્સીઓમાં મન પડેલું. પોતાનો આજે એક પેટ્રોલપંપ છે. ધંધાને ક્રમે ક્રમે ગણનાપાત્ર પ્રગતિમાં મૂકતા ગયા. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ઇમ્પોર્ટ એક્સપોર્ટનું કાર્ય પણ કરે છે.

અમરેલીની લોહાણા બોર્ડિંગમાં સારી એવી રકમનું દાન કરી તેની સાથે પિતાશ્રીનું નામ જોડ્યું. અને અમરેલીમાં જ માતૃશ્રીના નામે શ્રીમતી જીજ્ઞેષા ભીમજી કુરજી વિઠલાણી ફોરવર્ડ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ ચાલે છે, પોતાના સ્વ. પુત્ર શ્રી દિનકરરાયની સ્મૃતિરૂપે લોહાણા બોર્ડિંગમાં ‘દિનકરરાય જયંતિલાલ વિઠલાણી પુસ્તકાલય’ માં સારી એવી રકમ આપી. સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની શ્રેષ્ઠ પ્રવૃત્તિમાં આણું યે કુટુંબ લાઈફ મેમ્બર તરીકે રહ્યું છે. રાજુલાની

લોહાણા મહાજનવાડીમાં સેન્ટ્રલ હોલમાં પણ માતૃશ્રીના સ્વર્ગવાસ વખતે રકમ આપી છે. બાલમહિલા અને સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના પ્રખર હિમાયતી છે. સ્તનબાઈ સેવક મંડળના દવાખાતામાં ઉપપ્રમુખ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. ગૌશાળાની કારોબારીમાં રસ લેવા ઉપરાંત પ્રસંગોપાત્ત યોગ્ય રકમનું દાન કરતા રહ્યા છે. હોસ્પિટલમાં પણ તેમનું દાન હોય જ. અમરેલી નાગરિક બેન્કમાં ડાયરેક્ટર તરીકે પણ છેક શરૂથી આજ સુધી સેવા આપી રહ્યાં છે. ચેમ્બર ઓફ કોમર્સની કારોબારીના સભ્ય તરીકે સારું એવું માન-પાત્ર પામ્યા છે. અમરેલીની કામાણી ફોરવર્ડ સ્કૂલમાં તથા કોલેજમાં પિતાશ્રી ભીમજી કુરજીના નામે સારી એવી રકમ આપી છે. ભાવનગર, ધારી, રાજકોટ વગેરેની લોહાણા બોર્ડિંગમાં પોતાને ત્યાંના લગત પ્રસંગે યોગ્ય રકમ આપ્યા કરી છે. વીરપુર જલાબાપાની જગ્યામાં, કામનાથ મહાદેવના મંદિરમાં અને અન્ય ધાર્મિક જગ્યાઓમાં તેમણે દાન આપ્યું છે. અમરેલીમાં એક પણ સંસ્થા એવી નહિ હોય કે જેમાં તેમનું દાન અને હિસ્સો ન હોય.

શ્રી જશવંતરાય જમનાદાસ મહેતા

જનતાનું હિત જેને હેતુ છે તે વ્યક્તિ કોઈ પણ ક્ષેત્રે જનતાની સેવા કરવાની તક શોધી લે છે તે વાત લાયક જશવંત મહેતાના જીવનમાં ડોકિયું કરવાથી સમજાઈ જશે.

૧૯૪૨ ના આંદોલનમાં ઝુકાવ્યું તે સમયે શ્રી જશવંત મહેતાની ઉંમર માત્ર ૧૪ વર્ષની હતી. અને એટલી નાની ઉંમરે તેમણે ‘ઉલ્લાસ’ નામના માસિક માટે લંડોળ એકઠું કર્યું હતું અને તેનું મહુવા જેવા નાના શહેરમાં તંત્રી તરીકે સંચાલન કર્યું હતું. તે વખતના મહુવા યુવક મંડળના તે ૧૯૪૪ માં સહતંત્રી બન્યા હતા અને યુવક પ્રવૃત્તિઓ અને હરિજન શિક્ષણનું સંચાલન કર્યું હતું. સમય જતાં આ યુવક મંડળ મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજના નામે વિસ્તૃત થઈ આજે મહુવા શહેરની કેળવણી વિષયક આવશ્યકતા સમી વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ, કન્યાશાળા અને કોલેજની સ્થાપનામાં પાયારૂપ બની રહેલ છે.

કોમર્સ કોલેજના વિદ્યાર્થી તરીકે પણ તેઓ અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં આગેવાન હતા. અને માદુગાની કોલેજ હોસ્ટેલના સ્પોર્ટ્સ અને લાઈબ્રેરીના મંત્રા તરીકે ઉત્તમ

કામગીરી બજાવી હતી. ૧૯૫૪ માં શ્રી જશવંતભાઈ મહેતા ટીમ્બર વ્યવસાયમાં જોડાયા. આ ક્ષેત્રમાં પણ એમની જાહેર સેવાની ધગશ તરત જ જણાઈ આવી. બોમ્બે ટીમ્બર માર્કેટ ટેનન્ડસ એસોસિયેશનના તેઓ ફાઉન્ડર મેમ્બર થયા. અને ૧૯૫૯ થી ૧૯૬૪ તથા ૧૯૬૬-૧૯૬૭ માં તે એસોસિયેશનનું માનદ મંત્રીપદ હીપાવ્યું. શ્રી જશવંતભાઈએ બોમ્બે પોર્ટ ટ્રસ્ટના સત્તાવાળાઓ સાથે છેક હાઈકોર્ટ સુધી લડીને બોમ્બે ટીમ્બર માર્કેટનો લીઝનો અધિકાર ચાલુ રખાવી વ્યાપારી આલમની અતુપમ સેવા બજાવી છે. તેઓ છેલ્લા સવા વર્ષથી હાલમાં પ્રમુખ તરીકે સેવાઓ બજાવી રહ્યા છે. એમના જિંડા નાણાકીય જ્ઞાનને લીધે તેઓ મુખ્યમંત્રી ચેટર બોમ્બે કો.-ઓપરેટીવ બેંક લિ. ના ડાયરેક્ટર ચૂંટાયા છે. બેંકની ચેરની મૂડીમાં કોઈપણ ફાળો આપ્યા વગર તેઓ પોતાના ગુણોને લીધે સાથી નાની ઉંમરના ડાયરેક્ટર થયા. આ બેંકની મુખ્યમંત્રી પાંચ શાખાઓ છે. શ્રી જશવંતભાઈના જોડાયા પછી બેંકે અનેકવિધ પ્રગતિ સાધી છે. હાલમાં તેઓ લોન એડવાઇઝરી કમિટીના ચેરમેન છે.

શિક્ષણક્ષેત્રે શ્રી જશવંતભાઈ જિંડા રસ ધરાવે છે. કપોળ શ્રેયસ મંડળના માનદમંત્રી તરીકે તેઓ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને આગળ વધારવા ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવતા હતા. ગયા વર્ષે શેડ વી. એમ. કપોળ બોર્ડિંગના અમૃત મહોત્સવ પ્રસંગે મંત્રી તરીકે મુખ્યમંત્રી કોલેજમાં ભણતી વિદ્યાર્થીનીઓ માટે છાત્રાલય સ્થાપવા માટે અથાગ પરિશ્રમ કરી બીજા કાર્યકરો સાથે મળીને ડા. અદી લાખનું ફંડ એકઠું કરેલ છે, જે સ્વપ્ન આવતા વર્ષમાં જુહુ ખાતે કીર્તન કેન્દ્ર સાથે મળી કન્યા છાત્રાલયમાં સાકાર થવાની પૂરતી શક્યતા છે. અમુલ્ય અભીચંદ વિવિધલક્ષી વિદ્યાલયની મેનેજિંગ કાઉન્સિલના તેઓ સભ્ય છે અને ગુજરાતી કેળવણી મંડળ દ્વારા યોજાતી વ્યાખ્યાન માળાના એક સક્રિય કાર્યકર તરીકે મુખ્યમંત્રી અને ગુજરાત ના સારા વક્તાઓના વ્યાખ્યાનો દર વર્ષે યોજે છે. માટુંગામાં એમ. પી. શાહ વીમેન્સ કોલેજના બાંધકામ સમિતીના મંત્રી તરીકે તેમની નિમણૂક થયેલી છે. ચીન તથા પાકિસ્તાનના આક્રમણ વખતે તેમણે સંરક્ષણ ભંડોળ માટે ફાળો એકઠો કરવા ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવેલી. બીજા ક્ષેત્રોમાં ૧૯૬૯માં તેઓ વડાલા લાયન્સ કલબના પ્રમુખ થયા. બીજે વર્ષે તેઓ ત્રણ કલબના

ઓન ચેરમેન થયા. ત્રીજે વર્ષે લાયન્સના મેગેઝીનના એડીટોરિયલ બોર્ડ પર હતા. અને આ વર્ષે લાયન્સ ડીસ્ટ્રીક્ટ ૩૦૫ ની Wi એક્ટીવીટીઝના તેઓ સેક્રેટરી હતા અને ૧૯૭૨-૭૩ ના ઓક્ટોબરના પહેલા અઠવાડિયામાં લાયન્સની બધી કલબોના મળી ૧૦૦ જેટલા પ્રોજેક્ટ મુખ્ય શહેરમાં થયા હતા તેની પ્લાનિંગ કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે તેઓએ મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો હતો.

આપણા સ્વાતંત્ર્યદિનના રજત જયંતી પ્રસંગે મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમની અનેકવિધ સેવાઓ જોઈ તેમની જે. પી. તરીકે નિયુક્તિ કરી તેમનું બહુમાન કરેલ હતું. ત્યારબાદ જ્યારે જે. પી. ને બદલે મહારાષ્ટ્ર સરકારે S. E. M. તરીકે નિયુક્ત કર્યા ત્યારે પણ તેઓ S. E. M. તરીકે ૨૬-૧૦-૧૯૮૦ સુધી નિયુક્ત થયા હતા.

સન ૧૯૭૫-૭૬માં તેમણે ડીસ્ટ્રીક્ટ લાયન્સમાં યુથ એકસચેન્જ વિભાગમાં સેક્રેટરી તરીકે અને અંધજન સેવા સમિતિમાં સહમંત્રી તરીકે લાયન્સ ડીસ્ટ્રીક્ટ ૩૨૩-અ માં સેવાઓ આપેલ છે. ૧૯૮૭-૮૮ માં ડીસ્ટ્રીક્ટ કેબિનેટ મેમ્બર તરીકે તેમણે કુટુંબ નિયોજન વિભાગમાં મહત્વપૂર્ણ કામ કર્યું હતું. હાલમાં તેઓ ૧૯૮૦-૮૧ ના વર્ષ માટે લાયન્સની જુદી જુદી કલબોની મિટિંગો માટે અને જુદા જુદા પ્રોજેક્ટો કરવા માટે જેને જોડકા પ્રોજેક્ટો કહેવામાં આવે છે તેનું સંચાલન કાર્ય ડીસ્ટ્રીક્ટ ચેરમેન ટિવનીંગ તરીકે કેબિનેટ મેમ્બર તરીકે તેમને સોંપવામાં આવ્યું છે,

શ્રી જશવંતભાઈ મહુવા યુવક સમાજના સક્રિય સભ્ય છે. આ યુવક સમાજે મુખ્યમંત્રી નર્સરી સ્કૂલ, વિવિધલક્ષી વિદ્યાલય તથા આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજ માટેનું નાણા ભંડોળ એકઠું કરેલ છે. શ્રી મહુવા યુવક સમાજ જે આજે ૩૦ વર્ષથી મહુવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણ પૂરી રહ્યો છે તે સંસ્થાના બજનચી તરીકે તેઓ સેવા આપી રહ્યા છે.

શ્રી જયસુખભાઈ આર. કોઠારી

ગોંડલમાં શ્રી જયસુખભાઈ કોઠારીએ નવદુર્ગા અંબિકા માતાજીનું મંદિર શ્રી ચંત્રરાજ શિખર સહિત મોટા ખર્ચે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરાવી શ્રી લીડલંજન ટ્રસ્ટના ભાગરૂપે જનતાની ધાર્મિક લાગણીને ઉન્નત કરવા અર્પણ કર્યું.

આ મંદિર સ્થળ, સમય અને સહવિદ્યાની ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ અને અઘોર છે; અને તેમાં ૧૬ નિત્યા-દેવીઓ તથા શ્રી યંત્રની પ્રતિષ્ઠા પણ નવદુર્ગાઓ તથા ભગવતી અંબિકાની સાથેસાથ કરેલી છે; અને આજથી વર્ષો પહેલાં ગોંડલમાં રાજ્યકક્ષાએ થયેલા લક્ષ્યચંડી મહા-યજ્ઞથી ચાલતી આવેલી શ્રી માતાજીની લક્ષિતા પ્રવાહની પ્રણાલિકામાં તેમણે વિશેષ ઉમેરો કર્યો છે. ગોંડલના અહોભાગ્ય છે કે, શ્રી માતાજી આટલા વર્ષે ગોંડલ પધારી જનતાના લાભાર્થે પોતાની લીલા આટલી વ્યાપક રીતે પ્રકટાવી રહ્યાં છે. કોઠારી દંપતીએ ઉદાર દિલથી ખર્ચ અને સમયની પરવા કર્યા વિના શ્રી માતાજીના શ્રી વિશ્વહતુ પ્રતિષ્ઠાપન ગોંડલમાં કરવા માતાજીની પ્રેરણાને આધીન થયા અને તે રીતે જીવન સાક્રદ્ય મેળવી આખા કોઠારી કુટુંબને યશોભાગી બનાવેલ છે. હિન્દુ ધર્મમાં શક્તિપૂજા પરાપૂર્વથી ચાલતી આવી છે. આ મંદિરમાંની ‘શ્રી જગદંબા રાજરાજેશ્વરીની ભવ્ય મૂર્તિ’ શાસ્ત્રમાં, લખ્યા મુજબનું આખેહૂબ રૂપ ધારણ કરીને બિરાજમાન થયેલ છે. અને વધારે વિલક્ષણતા એ છે કે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલ શ્રી નવદુર્ગાનાં સ્વરૂપો પણ આ મંદિરમાં ‘શ્રી રાજરાજેશ્વરીજીની સોળ નિત્યાઓ’ સાથે હાલ બિરાજે છે.

શ્રી જયસુખભાઈ વર્ષો પહેલાં શ્રી ગિરનારમાં બિરાજતા શ્રી અંબાજીના સાન્નિધ્યમાં શ્રી રાજરાજેશ્વરીની પ્રતિષ્ઠા નિર્માણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા. પરંતુ ૯ વર્ષ સુધી આ બાબતમાં ત્યાંના સ્થાનિક મતભેદોના કારણે સફળ ન થઈ કારણ કે, શ્રી જગદંબાની ઇચ્છા ગોંડલમાં પધારવાની હતી. શ્રી જગદંબાની ઇચ્છા ગોંડલના ધર્મ-પ્રેમીઓને પોતાની લીલાનાં સ્વરૂપ દર્શાવવાની હોઈ, કારણ કે કોઠારી પરિવારની ચાર પેઢીથી જે રીતે ઉપાસના કરે છે તેનું સાક્રદ્ય આજે ગોંડલમાં મળે છે. તે માટે જગતજનની ભગવતીના આશીર્વાદનું પરિણામ છે અને તે આશીર્વાદ સમસ્ત વિશ્વને પ્રાપ્ત થાવ કારણ કે ભારતભરમાં અઘોર, સાદું છતાં ભવ્ય, અને લોકોના દૈનિક જીવનની મધ્યમાં આ મંદિર બનવા પામ્યું તે તેમની ઇચ્છાનો પ્રતાપ છે.

ગોંડલની મંદિર પ્રતિષ્ઠા ઉપરાંત શ્રી જયસુખભાઈની ધાર્મિક સેવાઓ જોઈએ તો — ગોંડલ કુબેરપુરી જગ્યામાં મહાદેવજીની પ્રતિષ્ઠા સંવત ‘૪૦-’૪૧’૪૨ માં પૂર્ણ — વાઘેશ્વરીની પ્રતિષ્ઠા ૧૯૫૪ માં — અને રંગુની ઘંટ મોકલ્યો ૧૯૩૬ માં — કુબેરપુરી જીર્ણોદ્ધાર શિખર બંધાવ્યું

સંવત. ૨૦૨૪ માં. આ કાર્ય તેમના પિતાજી હસ્તક, ગિરનાર (જૂનાગઢ) અંબાજીનો જીર્ણોદ્ધાર ૧૯૬૮ માં, — ૧૯૫૯ માં ગોંડલ જગન્નાથ મંદિરમાં અન્નપૂર્ણી, મહા-દેવજી, અંબાજીની મૂર્તિ સ્થાપના —, ગઢડા સ્વામીનારાયણમાં ૧૯૬૯ માં અણ્ણ-અંબાજીની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા, ૧૯૭૦ માં અખેમઢ (મહુવા તા.) રામ-સીતા-લક્ષ્મણ-હનુમાનજી-ગણપતિની આરસની મૂર્તિ સ્થાપના, ૧૯૭૦ માં રૂપાલ (ગાંધીનગર પાસે)માં પદ્મીમંદિરનું ભૂમિ-પૂજન, ૧૯૭૨ માં આમોદ (ભરૂચ પાસે)માં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર, ગુજરાતના પાટનગર ગાંધીનગરમાં શિખરબંધ મંદિર જેમાં લક્ષ્મીનારાયણ-શંકર પાર્વતી-અંબાજીની મોટી મૂર્તિ જેની પ્રતિષ્ઠા શ્રી જયસુખભાઈએ કરી. ડાકોરમાં કમલાકાર મંદિરના પ્રવેશદ્વાર પાસે હનુમાનજી-ગણપતિની મૂર્તિ સ્થાપના, બોરીવલીમાં ૧૯૬૯ માં અંબાજી મંદિરમાં મહાદેવલિંગ-પાર્વતીજી-શીતળામાતાની મૂર્તિ સ્થાપના, નવારેવાસના (ઈડર પાસે) મંદિરમાં જયપુરથી મંગાવેલ ઉમયામાતાજીની મૂર્તિ સ્થાપના ૭૫ માં, ગોંડલમાં ભીડ-ભંજનમાં ફરતે નવદુર્ગાનાં સ્વરૂપોને અંબાજીની ફરતે સ્થાપના કરી. નવદુર્ગાનાં આ સ્વરૂપોનું આયોજન સૌરાષ્ટ્ર કે દક્ષિણવામોમાં કયાંય કરેલ નથી જે ગોંડલ માટે ગારવરૂપ વાત છે.

તેમનાં આ ધાર્મિક કાર્યોમાં તેમનાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. લલિતાબેનનો પણ સહકાર અને પ્રોત્સાહન રહેલાં છે.

શ્રી જયંતીલાલ લાલભાઈ પરીખ

શ્રી જયંતીલાલભાઈનો જન્મ તા. ૭ નવેમ્બર ૧૯-૧૪ના રોજ ઇન્કમટેક્સ ઓફિસર લાલભાઈ પરીખને ત્યાં બોરસદ મુકામે થયેલા, તેઓશ્રી એકના એક પુત્ર હતા. શ્રી જયંતીલાલભાઈએ બોમ્બે ભારત ન્યુ હાઈસ્કૂલ અને બોમ્બે જ દાવરની કોમર્સ કોલેજમાં જ શિક્ષણ મેળવ્યું. શ્રી જયંતીલાલભાઈએ ૧૯૩૯માં ‘જેસલ ટ્રેડિંગ કોર્પો-રેશન’ દ્વારા ઇલેક્ટ્રીકલ સામાનનો વેચાણ વ્યવસાય શરૂ કર્યો, ૧૯૪૭માં ‘જેસલ પ્રાઈવેટ લિમિટેડ’નું સ્થાન પામી અને ધીમે ધીમે ઉચ્ચ ગુણવત્તાનું નામ એટલે ‘જેસલ કંપની’ એવી નામના અપાવી શક્યા. આ સાથે તેમણે ‘ઇન્ડિયન ઇલેક્ટ્રીક સ્ટોર’નું સ્થાપન સંચાલન સફળતાથી કરેલું. તેઓશ્રીએ ૧૯૪૬માં ‘જેત સહકારી બેંક’ માટે આગળ પડતો ભાગ લઈ તેની સ્થાપના કરી જોનાની એકતાનું ભવ્ય ઉદ્ઘાટન પૂરું પાડ્યું છે. તેઓશ્રી આ બેંકના ૧૯૪૮ થી ૧૯૭૬ સુધી મેનેજિંગ

ડિરેક્ટર અને ત્યાર પછી પ્રમુખપદે રહી સક્રિય સેવા આપે છે. શ્રી જયંતીલાલભાઈ ધંધાકીય વિકાસ માટેની ૧૯૪૫/૪૬ માં ઇંગ્લેન્ડની મુલાકાત દરમ્યાન ત્યાં રહી પોતાની સૂઝને વિકસાવી હતી. તેઓશ્રી ' બોમ્બે ઇલેક્ટ્રીક મરચન્ટ્સ એસોસિયેશન 'ના ૧૯૪૦ સુધી મેનેજિંગ કમિટિના સભ્યપદે હતા. તેઓશ્રી પોતાના રસ અને કાર્યપ્રવૃત્તિને કારણે ૧૯૪૩ અને ૧૯૪૭માં સેક્રેટરી પદે અને ૧૯૪૮માં પ્રમુખસ્થાને હતા. તેઓશ્રી ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ એસોસિયેશનના સભ્યપદે પણ હતા.

તેઓશ્રી માનદ સેક્રેટરી અને પ્રમુખ પદે 'જૈન યુવક સંઘ મુંબઈ'ને સેવા આપે છે. આ ઉપરાંત નીચેની સંસ્થાઓમાં મેનેજિંગ ડીરેક્ટર છે : શ્રી યુનાઈટેડ જૈન વિદ્યાર્થી ઘર - મુંબઈ, શ્રી ભારત જૈન મંડળમાં ૧૦ વર્ષથી ખજાનચી, શ્રી આચાર્ય કુકેશ્વર ગ્રંથમાલા સોલાપુર, શ્રી આચાર્ય શાંતિસાગર સ્મારક, શ્રી ૧૦૦૮ આદિનાથ બાહુબલિ દિગંબર જૈન મંદિર ટ્રસ્ટ - બોરિવલી - મુંબઈમાં સેવા આપી રહ્યા છે.

અને ટ્રસ્ટી અને કમિટી સભ્ય તરીકે : શેઠ હીરાચંદ ગુમાનજી જૈન બોર્ડિંગ સ્કૂલ - બોમ્બેના ૧૯૫૮ સુધી સેક્રેટરીપદે, શેઠ હીરાચંદગુમાનજી ધર્મશાળા (હીરાબાગ) બોમ્બે., શેઠ પ્રેમચંદ મોતીચંદ દિગંબર જૈન બોર્ડિંગ સ્કૂલ, અમદાવાદ., શેઠ માણેકચંદ હીરાચંદ જ્યુબિલીબાગ ટ્રસ્ટ ફંડ બોમ્બે., શેઠ માણેકચંદ પ્રેમચંદ દિગંબર જૈન બોર્ડિંગ સ્કૂલ - રતલામ., શ્રીમતી રતનબેન અને રુદ્રમણીબાઈ પ્રેમચંદ શ્રાવિકા આશ્રમ મુંબઈ શ્રી માણેકબાઈ C/o માણેકચંદ લાભચંદ મફત પુસ્તકાલય - બોરસદ., શ્રી વીશંપથી કોઠી સીરખજી વ. માં સેવા આપી રહ્યા છે.

આ ઉપરાંત બોમ્બે દિગંબર જૈન પ્રાંતિક સભા, હીરાબાગ-બોમ્બેના ટ્રસ્ટી અને જનરલ સેક્રેટરી તરીકે ૧૯૪૨ સુધી સેવા આપેલી. અને શ્રી પ્રસવનાથ દિગંબર જૈન મંદિર - મુંબઈના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી છે. અને શ્રી ભારત-વર્ષીય દિગંબર જૈન તીર્થક્ષેત્ર કમિટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી અને ૧૯૪૨ સુધી કમિટી સભ્ય હતા અને ઓગસ્ટ ૧૯૭૫થી એપ્રિલ ૧૯૭૮ સુધી જનરલ સેક્રેટરી હતા. એક સાથે બધી સંસ્થાઓને યોગ્ય ન્યાય આપનારા શ્રી જયંતિલાલભાઈ આજીવન સભ્ય તરીકે ક્રિકેટ ક્લબ ઓફ ઇન્ડિયા લિ., નેશનલ સ્પોર્ટ્સ ક્લબ, W.I.A.A ક્લબ લિ., પી. જે. હિંદુ જીમખાના અને એમેરિયોર્સ વાંચન

ક્લબ મુંબઈ., તું સ્થાન રાખેલ છે. અને રેડિયો ક્લબ અને શ્રી ક્રિષ્ન મરચન્ટ્સ ક્લબનું સભ્યપદ ધરાવે છે. શ્રી જયંતિલાલભાઈને સરકારે ૧૯૫૩ની સાલમાં ત્રણ વર્ષ માટે જે. પી. નો ઇલ્કાબ આપેલો જે તેમની યોગ્યતાની કદર કરે છે.

શ્રી જમનાદાસ (કૃષ્ણદાસ) માધવજી તન્ના મુંબઈ ૧૮૯૬ના ઓગસ્ટની ૧૬મી તારીખે જમખંભાણીવામાં તેમનો જન્મ થયો.

શેઠશ્રી જમનાદાસ (શ્રી કૃષ્ણદાસ) માધવજી તન્ના ભારતમરના એક મોટામાં મોટા નિકાસદાર છે. શ્રી જમનાદાસભાઈને ભારતભર કે દૂર દેશાવરમાં કેઇ ન ઓળખતું હોય તેમ નથી. ભારતભરમાં જુદા જુદા શહેરો અને ગામડાંઓમાં શૈક્ષણિક અને તબીબી ક્ષેત્રો ખોલવામાં તેમના દાનનો પ્રવાહ પવિત્ર ગંગાના ધોધની માફક અરુણલિત રીતે વહી રહ્યો છે. રાજસ્થાન અને સાબરકાંઠા (ગુજરાત)નાં વેરાન જંગલો અને ગામડાંઓની સુરત બઢલી નાખનાર અને અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપનાર સાચા અર્થમાં તેઓ 'લામાશા' છે. તેઓએ પોતાની બધીજ દોલત પ્રભુને સમર્પણ કરેલ છે અને જનતા જનાર્દન અને દરિદ્રનારાણના અભયુદય માટે લાખો રૂપિયાનાં દાન છૂટે હાથે આપેલ છે. અને આપ્યા કરે છે. તેઓએ સંકલ્પ કરેલ છે કે સંસાર વ્યવહાર અને વેપારની તેમજ દુન્યવી માયાની જાળ છોડી પોતાનો દેહ જનકલ્યાણ અર્થે સમર્પણ કરવો. લોહાણા શાંતિના આ પરમ વૈષ્ણવ કે જેમણે જનહિતાર્થે અધીને ચક્રુ પ્રદાન કરવા લાખો રૂપિયાનું ટ્રસ્ટ કરેલ છે અને તેમના નેત્રયજ્ઞો ચાલુ જ છે.

આપણે પરમાત્માને પ્રાર્થીએ કે શત જીવ શરદ. તેઓ સો વર્ષ સુધી તંદુરસ્તી ભયુ જીવન ગાળે અને ગરીબોણી સેવા કરે.

મુંબઈમાં આજે તેમની વ્યાપારી પેઢી તેલીબિયાં અને ખોળ રૂપે વાર્ષિક આશરે પાંચથી ૧૦ કરોડ રૂપિયાના માલની નિકાસ કરી બહુ મૂલ્ય વિદેશી ટૂંડિયામણુ આપે છે. નિલગીરી ખાતે ચાના બગીચા ધરાવે છે. તેમણે એક ટ્રસ્ટ ઊભું કરીને બાલમંદિરો, સભાગૃહો, મહિલા ઉદ્યોગગૃહો, બાલાશ્રમો, છાત્રાલયો, ભોજનાલયો, દુધકાળ રાહત ફંડો અને મધ્યમવર્ગ સહાયકફંડોમાં ઉદાર સખાવતો આપી છે.

શ્રી જમનાદાસ નાનચંદ મહેતા

માનવતાના રંગે રંગાયેલા શ્રી જમનાદાસભાઈનું બાળપણ ડુંગર ગામમાં વીત્યું. વારસાગત ધંધામાં ખોટ આવતાં ધંધો બંધ કરવો પડ્યો. જે કે પાછળથી લેણ-દારોની રકમ ચૂકવી આપી, અણીશુદ્ધ પ્રમાણિકતાનું દર્શાવતું પૃથું પાડ્યું છે. બાવનગર આવીને પ્રથમ દેાન્દ્રાદેરનું કામ પસંદ કર્યું. કામની શરૂઆત ફક્ત પાંચસો રૂપિયાથી જ કરેલી. આજે લાખો રૂપિયાનું કામ તેમની પેઢી કરે છે. માણસ બુદ્ધિના ફાંટા પડવા દીધા વિના જે એકનિષ્ઠાથી કામ કરે જાય તો સિદ્ધિ અને સફળતા સાંપડે જ છે, તેનું આ જ્વલંત ઉદાહરણ છે. કચ્છમાં ગાંધીધામનું, ભોગાવા ડેમનું, બાલપ્રદેશનું, ખોડિયાર ડેમનું, ધારીનું કામ વગેરે તેમના હસ્તકનાં કામો છે. ડુંગરમાં કન્યાશાળાનું મકાન, દવાખાનું, બાલમંદિર, પ્રસૂતિગૃહ વગેરે તેમની સંભાવતોથી ઊભાં થયાં. આ ઉપરાંત ડુંગર હાઈસ્કૂલ માટે ચાળીસ હજારનું દાન આપ્યું. ઉપરાંત જ્ઞાતિ ખોડિંગ, વણિક ભોજનાલય, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણવાડીને પણ સારી એવી સંભાવતો કરી. આ ઉપરાંત ગરીબ બાળકોને પુસ્તકો, ફી, તથા ગરીબ દર્દીઓને દવા-ઈન્જેક્શન અને દૂધની મદદ તો આજે વર્ષોથી ચાલુ છે. ડુંગરમાં છાત્રાલય માટે તથા કન્યાશાળાના મકાનના વિસ્તાર માટે તથા હાઈસ્કૂલ માટે રૂ. સોઈઠ હજારની માતબર રકમ આપી. તેમનો આ દાનનો પ્રવાહ અઢી લાખ સુધી પહોંચ્યો છે. બાવનગરમાં તેમણે સસ્તું ભોજનાલય શરૂ કર્યું. આ ઉપરાંત બીજાં અનેક વિદ્યાર્થી અને લોકોપયોગી કામો આજે પણ તેમને નામે ચાલુ જ છે. આજે પણ બાવનગરમાં એક સંતને છાજે તેવું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે.

શ્રી શા જયંતિલાલ કાળીદાસ હિંમતનગરવાલા

શ્રી જયંતિભાઈ સાળરકાંઠામાં હિંમતનગર ગામના વતની છે. નાની ઉંમરમાં મા-બાપ ગુમાવ્યા પછી પોતે વતનની બહાર તદ્દન નાની ઉંમરમાં બાર વર્ષની ઉંમરે તેઓ કુટુંબથી વિખૂટા પડી જઈ કોઈ તસ્વેના આશરે ગુમ થયા હતા. જે બે વર્ષમાં તેમના બનેલી શ્રી કાંતિલાલ ખીચાચંદ સંઘપુરવાળાએ તેમને મેળવી લીધા અને ઉત્તમ તાલીમ આપી. હિસાબ-કિતાબ નામાના બાણકાર કરી સારી રાખ્યાએ સર્જિસ કરાવી ત્યાંનો બહેનો અનુભવ અપાવી હવે સ્વતંત્ર રીતે દલાલીનો ધંધો કરે છે.

શરાદી કામકાજ તેમ જ મિલકત-જમીન લેવેચ કરવામાં તેઓ નિષ્ણાત હતા છે - મુ'બઈ કાંદીવલી “મહાવીર-નગર”માં તેઓ ખેડોકમાં રહે છે ત્યાં જૈન સંસ્થામાં તેઓ અગ્રગણ્ય છે.

શ્રી જદવજી સોમચંદ મહેતા

શ્રી જદવજીભાઈ મહેતા બાવનગર જિલ્લાના, કુંડલા તાલુકાના વંડા ગામના રહીશ છે. પાલીતાણામાં મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરી વ્યાપાર અર્થે રંગૂન તરફ પ્રયાણ કર્યું. રંગૂનમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે રંગૂનથી તેમના મિત્ર ભાઈશ્રી મનસુખલાલ રાઘવજી દોશી સુરેન્દ્રનગરના ગિવ એન્ડ ટ્રેઈક - મુ'બઈવાળા બંને સાથે ચાલતા ભારત આવ્યા અને તેઓ અનેકોને મદદરૂપ થઈ પડ્યા. વંડામાં વ્યાપાર શરૂ કર્યો. સાથેસાથ વતનમાં પ્રાથમિક શાળાઓ હાઈસ્કૂલ, પાણીની યોજના વગેરે અનેક લોકોપયોગી સેવાકાર્યો કરવામાં તન, મન ધનથી ભોગ આપ્યો. સાર્વજનિક કામો માટે મોટી રકમનાં ફંડ ઉઘરાવવામાં તેમણે હંમેશાં કાળજી રાખી. સાવરકુંડલા, પાલીતાણા, સુરેન્દ્રનગર વગેરે સ્થળોએ કેળવણી, હોસ્પિટલ વગેરે અનેક કામોમાં પૂરતા મદદરૂપ થઈ કામો પાર પાડ્યાં. તેઓ જૈન વિદ્યાર્થીગૃહ, સાવરકુંડલા, પાલીતાણા જૈન બાલાશ્રમના મંત્રી તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા છે, અને આ બધાં કાર્યો પાછળ તેમનાં ધર્મપત્ની પ્રભાબેનનો સંપૂર્ણ સાથ છે. સાવરકુંડલા જૈન વિદ્યાર્થીગૃહ, સાવરકુંડલા જૈની સ્થાપના ૨૦૦૨માં કરવામાં આવી તેના શરૂઆતથી તે ૨૭ વર્ષ સુધી મંત્રી તરીકે રહી સંસ્થાને આદર્શ છાત્રાલય બનાવવા પ્રયત્ન કર્યા. સંસ્થાનું વિશાળ ખેડોટ ઉપર સ્વતંત્ર મકાન ઊભું કરવા માટે તેમના અથાગ પ્રયત્નો હતા. ધંધાર્થે મોઝાસા જતાં સંસ્થાના ફંડમાં ત્યાંથી સારી રકમ એકઠી કરવામાં નિમિત્તરૂપ બન્યા. શ્રી સિદ્ધ-ક્ષેત્ર જૈન બાલાશ્રમ પાલીતાણામાં કેવલાં ૧૬-૧૭ વર્ષથી મંત્રી તથા ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરી રહેલ છે. શ્રી વિકાસ વિદ્યાલય વઢવાણ તથા શ્રી મનસુખભાઈ દોશી લોક વિદ્યાલય સુરેન્દ્રનગર માટે બહારથી સારી એવી મદદ મેળવી. આથી વિકાસ વિદ્યાલયને પગથાર થવા મહેતા ચેરીટી ટ્રસ્ટની જે ખૂબ જ ઉપયોગી સહાય મળી તેમાં તેઓ નિમિત્તરૂપ બન્યા. શાહ સોઠાગર દાનવીર શેઠ શાહ મેઘજી પેથરાજ તરફથી દાનનો પ્રવાહ સુરેન્દ્રનગરમાં વિપુલ પ્રમાણમાં વહેરાવવામાં સૌ પ્રથમ સુરેન્દ્રનગરને

પરિચય કરાવવામાં નિમિત્ત બન્યા. વતનમાં ઉજમભાઈ સોમચંદ પ્રાથમિક શાળા બંધાવી આપી. આજે તેમાં ૬૦૦ થી ૭૦૦ બાળકો અભ્યાસ કરી રહેલ છે.

શ્રી જાદુરઅલી ફાજલભાઈ મરચન્ટ

સંસારમાં કેટલીક વ્યક્તિ ચોક્કસ નેમ સાથે ચોક્કસ વ્યવસાયમાં આગળ વધે છે ત્યારે એની બીજી બાજુએ સંભોગો અનુસાર આમતેમ વિવિધ વ્યવસાયોમાં અટવાતા છતાં જે તે વ્યવસાયમાં તન મન પરાવી આગળ વધતા વધતા માત્ર સ્થિરતા જ નહિ સફળતા અને સંપત્તિ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ સાંયોગિક સિદ્ધિ મેળવનારાઓમાં મહુવાના શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી જાદુરઅલીભાઈ મરચન્ટની પણ ગણના થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના ઠાશમીર ગણાતા મહુવામાં જ એમનો જન્મ થયો. જરૂરિયાત પૂરતી જ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી નાની ઉંમરથી જ ધંધાકીય ક્ષેત્રે ઝંપલાવ્યું. જીવનમાં અનેક લીલીસૂકી ભેઠને આપબળે આગળ આવ્યા. વ્યાપારી-ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવવા સાથે પ્રતિભાશક્તિથી પોતાની ક્ષતિ સમાજમાં પણ માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઓઈલમિલના ધંધામાં ઘણા વર્ષોથી પોતાની આપ-સૂઝથી આગળ આવી ધંધાને સ્થિર કર્યો. તા. ૨૬-૬-૧૯૬૨ ના રોજ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. પોતાના જીવન-કાળ દરમિયાન સામાજિક સેવા પણ ભૂલ્યા નથી. મહુવાની નાની મોટી સામાજિક અને કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓને નારી દેણગી આપી એક સુંદર સુવાસ મૂકતા ગયા છે. શિક્ષણ સાહિત્યને માટે આ કુટુંબે તન મન વનથી ફાળો આપી ઉજ્જવળ તામના મેળવી છે. વિચાર અને ભાવનાના પ્રત્યાઘાત માત્ર ભાષામાં જ નહીં પણ પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં પરિણમિત થવા ભેઠએ એવું માનવામાં અગ્રેસર થનારા તેમના સંસ્કારી સુપુત્રના દિલની અમીરાતની પણ નોંધ લેવી જ રહી. તેમના સુપુત્ર પણ એવા જ આદર્શપ્રેમી, શિક્ષણપ્રેમી અને માનવતાવાદી છે. સેવા અને સખાવતી ભાવનાનો મૂલ્યવાન વારસો તેમના સુપુત્રએ બાળવી રાખ્યો છે. બુદ્ધિશક્તિ, અથાગ પરિશ્રમ - પુરુષાર્થ સાથે ભાગ્યબળે વ્યવસાયિક સૂઝ-સમજથી આજ વાણિજ્ય ક્ષેત્રે પોતાનું આગવું સ્થાન બનાવીને માત્ર સંપત્તિમાં નથી રાચી રહ્યા, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ મોખરાનું સ્થાન સાચવતા રહ્યા છે.

શ્રી જીવરાજભાઈ પી. પટેલ

શ્રી જીવરાજભાઈ તા. ૧૯ મે - ૧૯૨૨ ના રોજ મુંબઈમાં જન્મેલા. મુંબઈમાં જ પ્રથમથી સ્થાયી થયેલા એવા એઓશ્રી ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, અંગ્રેજી બાબા ઉપર સારો કાબૂ ધરાવે છે. શ્રી જીવરાજભાઈ ટીમ્બર મરચન્ટ અને પેકિંગ કેસનો ધંધો કરે છે, અને વહીવટી કુશળતા અને વ્યવસાયિક સૂઝથી તેઓશ્રી ૧૯૭૬ સુધી ટીમ્બર માર્કેટ સોસાયટીનું ઉપપ્રમુખપદ મેળવી શકેલા.

શ્રી જીવરાજભાઈ વ્યવસાય ક્ષેત્ર ઉપરાંત સામાજિક સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક કાર્યોમાં પણ સારો રસ ધરાવે છે. તેઓશ્રી ૧૯૪૨ થી ભારતીય રાજકીય કોંગ્રેસના સામાન્ય સભ્ય, મગગાંવ તાલુકા મંડળના સભ્ય હતા, ૧૯૫૩, ૫૪, ૫૫ સુધી. ૧૯૫૫, ૫૬માં સામાજિક શિક્ષણની મેનેજિંગ કમિટીના સભ્યપદે, ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૦ સુધી ભૂદાન ચળવળમાં સક્રિય રસ લીધેલ હતા. હુંગર સેવા સમાજની મેનેજિંગ કમિટીમાં ૧૯૬૨ થી ૧૯૭૫ સુધી સભ્યપદે, વટાલિયા હિતેચ્છક મંડળના સેક્રેટરીપદે, ૧૯૫૦ થી ૧૯૬૨ સુધી ભારતીય કોંગ્રેસના સક્રિય સભ્યપદે રફીને કાર્ય કરેલું.

હાલમાં તેઓ વૂડન બોક્સ મેન્યુ. એસોસિયેશનના પ્રમુખ પદે, મુંબઈ ટીમ્બર મરચન્ટસ એસોસિયેશનની કમિટીના સભ્યપદે, મહુવા યુવક સમાજ - મુંબઈના ખજાનચી, મહારાષ્ટ્ર સરકાર તરફથી તેઓ બોખા એન્ડ ટીમ્બર માર્કેટ, હુકાન મજૂર બોર્ડના સભ્ય તરીકે નિયુક્ત થયા છે. ભારતીય વટાલિયા સમાજના ઉપપ્રમુખ પદે છે.

શ્રી જીવરાજભાઈને ૧૫ - ઓગસ્ટ - ૧૯૭૨ના રોજ જે. પી. ની પદવી આપી અને ૧૫ - ઓગસ્ટ - ૧૯૭૪ના રોજ S.E.M. પદવી એનાયત કરી છે જે યોગ્ય જ ગણાવી શકાય.

શ્રી જેઠાલાલભાઈ વી. પટેલ

વિવિધ વિષયોની ઊંડી-સૂઝ સમજ અને દીર્ઘદષ્ટિ ખાસ કરીને મશીનરી અને યાંત્રિક બાબતો સંબંધમાં ઊંઠો અભ્યાસ અને દરેક બાબતમાં ચોક્કસ નિષ્ણયો લેવાની શક્તિ ધરાવતા શ્રી જેઠાલાલભાઈ વી. પટેલ ભારતના ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના તેમ જ ઇજનેરી ક્ષેત્રના પ્રતિભા-

સંપન્ન વ્યક્તિઓમાંના એક છે. તેમણે સ્થાપેલી મેસર્સ ન્યુ સ્ટાન્ડર્ડ એન્જિનિયરિંગ કું. લિ. ની પ્રગતિને ઉચ્ચતમ શિખરે લઈ જવામાં તેમનો ભારે પુરુષાર્થ નોંધપાત્ર ગણાય છે. અનેકવિધ ઉદ્યોગો અને સંચાલનોના અધ્યક્ષ ઉપરાંત અનેકવિધ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ સાથે એક યા બીજી રીતે સંકળાયેલા છે, તેમના ઉદ્યોગનું ધ્યેય માત્ર નફા કરવાની પ્રત્યેક તક ઝડપી લેવાનું નહીં પણ પોતાની સંસ્થાઓનો વિકાસ અને પ્રગતિ સાધતા રહીને રાષ્ટ્રમાં ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ વધારતા જવાનું રહ્યું છે. પોતાના ધ્યેય માટે સ્પષ્ટ સમજણ અને વિવેકબુદ્ધિથી ઉદ્યોગોનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે.

તેમની ન્યુ સ્ટાન્ડર્ડ કંપનીને થોડા સમય પહેલાં બોકારો સ્ટીલ ટ્રાન્સફોર્મર ફાક્ટરી અને ઇન્કિબેયર્સ માટે સારા પ્રમાણમાં બોકારો મળ્યા તેને માટે ભારતમાં સૌ પ્રથમવાર ૧૬ ટનના ઇન્જોટ મોલ્ડસનું ઉત્પાદન કરી આગવી સિદ્ધિ સર્જી છે. આ રીતે આયાત અવેજીકરણની દિશામાં કંપનીએ સાધેલી પ્રગતિ નિહાળીને બોકારો સ્ટીલ કું. ના ચેરમેન શ્રી એમ. સોંઠી ભારે પ્રભાવિત થયા હતા. તે જ રીતે નિકાસક્ષેત્રે અદ્વિતીય કામગીરી માટે માન્યતા હાંસલ કરનાર તેમની આ કંપની વિશિષ્ટ કામગીરી ટેક્સટાઇલ મશીનરી મેન્યુફેક્ચરર્સ એસોસિએશન દ્વારા 'સર્ટીફિકેટ એફ એક્સપોર્ટ એક્સલેન્સ' દ્વારા પુરસ્કૃત થયેલ છે.

આ ઉપરાંત તેમની સાથે સંકળાયેલી વિશાળ વ્યાપારી પેઢીઓનો પણ પ્રેમ-વિશ્વાસ સંપાદન કરી શક્યા છે. આ બધી યશસ્વી સિદ્ધિ માટે શ્રી જેઠાભાઈ વી. પટેલ ખરેખર અભિનંદનના અધિકારી બને છે. વિશાળ જનસમૂહમાં પણ ખૂબ જ માન સન્માન પામીને ગુજરાતનાં આગવાં મૂલ્યોને તેમણે યશકલગી અપાવી છે. શ્રી જેઠાભાઈને મનોમન વંદન કર્યા વગર નથી રહી શકતા.

શ્રી જેઠાલાલ છગનલાલ વળિયા

ભાવનગર અને લાઠીની અનેકવિધ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં વળિયા - કુટુંબનું ઘણું મોટું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે. તે જ કુટુંબના શ્રી. જેઠાલાલ છગનલાલ વળિયાએ ઘણાં વર્ષોથી મુખ્યમંત્રીને વતન બતાવ્યું છે. જીવનની શરૂઆતમાં શેરબજારમાં નોકરી અને તે પછી ૧૯૪૩થી સ્વતંત્ર ધંધામાં પ્રવેશ કર્યો. એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટનું કામ કર્યું. તે પછી હિન્દ સાઇકલની

એજન્સી લીધી, અને હીથંદઈથી ધંધાને વિકસાવ્યો. ભાવનગર વેલો ઇન્ડસ્ટ્રીઝના પાર્ટનર છે. ધંધાર્થે યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાન વગેરે દેશોની સફર કરી છે. વિશેષ રસ ધંધામાં દાખવી રહ્યા છે. મહત્વાકાંક્ષા તો જીવનમાં સૌ કોઈ સેવે છે, પણ એમાં જ્યારે આત્મવિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ પરિશ્રમ ભળે છે ત્યારે સિદ્ધિ અને સફળતા વ્યક્તિનાં ચરણ ચૂમતી આવે છે. એના પ્રતીક સમુ જેઠાભાઈનું જીવન છે. ગર્ભશ્રીમંત છતાં સાદું નિરામય અને ધર્મપરાયણ જીવન. નસ્ર અને ઉદાર હોવા સાથે ઘણા જ સૌજન્યશીલ રહ્યા છે. આજના યુગમાં એ બધા સફળોની કિંમત ભલે ઓછી આંકવામાં આવે, પણ માણસની સહભાવનાઓ તેનું ફળ આપ્યા વગર રહેતી નથી. તેની પ્રતીતિરૂપ શ્રી જેઠાભાઈનું જીવન છે.

ડૉ. જેઠાલાલભાઈ રતનશીભાઈ કુંડલિયા

જામનગરના મૂળ વતની — એમ. બી. બી. એસ. સુધીનો અભ્યાસ. પચાસ વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં આગમન-મહાવીર જન વિદ્યાલય - ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજ વિગેરેમાં અભ્યાસ. કોઈની પણ ઝોળખાણ નહીં - છતાં અનેક તાણાવાણામાંથી પસાર થયાં - મહાવીર જન વિદ્યાલયની જનરલ કમિટીમાં આજે પણ તેમનું મહત્વનું સ્થાન છે. પાલીતાણામાં વર્ષો પહેલાં ઘણી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લીધો હતો. જૈન બાલાશ્રમ અને નાના મોટા ફંડમાં યથાશક્તિ ફાળો આપ્યો છે. બોમ્બે સી-વોર્ડ કમિટીમાં અવિભક્ત કોંગ્રેસમાં સક્રિય રીતે રસ લીધો હતો. સંગીતનો અને ધાર્મિક વાંચનનો ઘણો શોખ. તેમના કુટુંબનું આતિથ્ય - સૌને મિલનસાર સ્વભાવ અને ઘણા જ ઉમદા સ્વભાવથી ઘણી મોટી પ્રતિષ્ઠા જીતી કરી છે.

શ્રી ટોકરશીભાઈ ભુલાભાઈ વીરા

કચ્છ (દેવપુર) તરફના વતની. ૧૯૬૮ માં મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. અત્યંત વ્યાપારમાં સ્વતંત્ર ધંધાની શરૂઆત ઘણા સમયથી કરી. સ્વયંબળે જ આગળ આવ્યા. શાસનસેવા અને તમાજસેવાનો બચપણથી શોખ — અખિલ ભારત અચલકચ્છ પ્રવેતામંચર જૈન સંઘના ટ્રસ્ટી અને મંત્રી, જૈન તત્ત્વ વિદ્યાપીઠના ટ્રસ્ટી, શ્રી કચ્છ દેવપુર જૈન વર્ધમાન તપ આયંબિલ ખાતામાં પ્રમુખ તરીકે, વીતરાગ સંદેશના તંત્રી તરીકે, કચ્છી વીસા દેશવાસી મહાજનના માનદમંત્રી તરીકે તેમની સેવાઓ જાણીતી છે.

નાનીમોટી સંસ્થાઓમાં યશસ્વી જ્ઞાનગંગા ફેલાવી છે. હિંદુસ્તાનનાં ઘણાં દર્શનીય સ્થાનોનો પ્રવાસ કર્યો છે.

શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડીઆ.

પત્રી, સૌરાષ્ટ્રના કચ્છ વિભાગનું એક નાનું ગામ. તા. ૧૬ જાન્યુઆરી સને ૧૯૧૬ ના શુભ દિવસે આ સ્થાને શ્રી ટોકરશીભાઈનો જન્મ. ધર્મપ્રેમી અને સેવાભાવી પિતા શ્રી લાલજીભાઈ અને એવાં જ આદર્શ ગૃહિણી માતા વેળખાઈ. માતા અને પિતાનો સમૃદ્ધ વારસો લઈ જન્મનાર શ્રી ટોકરશીભાઈ ભાગ્યશાળી પણ જન્મ્યા છે એ આજે હેશમાત્ર શકાને સ્થાન ન રહે એ સુખ્ય સાબિત થયું છે. એમનું ચૈતન્યમય જીવન, આ સત્યની સાક્ષી રૂપ રહ્યું છે.

સમય અને સંજોગની વાત છે, શ્રી લાલજીભાઈને વંશપરંપરાગત ખેતીવાડીનું જીવન છોડી, પત્રીથી મુંબઈ આવી કાપડનો વ્યવસાય કરવાની ફરજ પડી, અને આ કારણે જ કાપડીઆ કહેવાયા. પ્રતિકૂળ સમય, પરિસ્થિતિના કારણે, પ્રમાણિકતાની જાણે ભગવાને કસોટી કરવા ધારી હોય એમ શ્રી લાલજીભાઈને વૃદ્ધાવસ્થામાં સારી એવી ખોટ સહન કરવી પડી. આ જાણે જોખું હોય એમ અન્ય કુટુંબીજનોના દેહાવસાનથી લાલજીભાઈનું જીવન સમાપ્ત થયું. આ સમયે ટોકરશીભાઈની વય કેવળ ૧૦-૧૧ વર્ષની જ હતી. ઉંમર ભલે નાની હતી, પરંતુ પિતાના ગાંધીવાદી સેવા સંસ્કારો એમનામાં પાકી જડ જમાવી ગયા, બાળપણથી જ સેવાભાવ એમના અંતરમાં જાણે દિવ્ય પ્રકાશ રૂપે પથરાયો હતો. ગાંધીજીના સાત્ત્વિક જીવનની અસરથી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા કે ખાદીના વપરાશને કાયમી સ્થાન મળ્યું. પોતાના જાત અનુભવોથી અન્યની તકલીફો પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ જીવનની એક અમૂલ્ય મૂડી બની રહી. ૧૧ વર્ષની નાની એવી ઉંમરમાં જ જીવનની જવાબદારીઓને લીધે મુંબઈ આવવાનું થયું. મુંબઈ એકાદ વર્ષ રહી જાતમહેનતથી, ખાંતથી જ્યાં કામ મળ્યું એ શેઠીયાઓના પ્રેમ સહભાવ સંપાદનથી પ્રજ્ઞદેશ જવાની તક મળી. પ્રમાણિકતા, સાહસિક વૃત્તિ, જીવનમાં કાંઈક કરી બતાવવાની ધગશ, આવા બધા અમૂલ્ય સિદ્ધાંતોના લીધે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ જ કરતા રહ્યા. એ સમયના પ્રચલિત રિવાજોથી ૧૬ વર્ષે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા, ધર્મપત્ની શ્રીમતી અમૃતબાઈની વય આ પ્રસંગે ૧૪ વર્ષની હતી. અમૃતબાઈ પણ પ્રભુકૃપાથી એટલાં જ સંસ્કારી

કુટુંબનાં હતાં કે ટોકરશીભાઈની અંતરભાવનાઓમાં સર્વ રીતે સહાયરૂપ બની ભારતની આદર્શ નારીતરીકે જીવન ધન્ય બનાવવામાં પોતાની ભાવનાઓ કેન્દ્રિત કરેલ જેતાં સર્વ ગર્વ અનુભવે છે.

ખીજા વિશ્વયુદ્ધના કારણે સને ૧૯૪૧ લગભગ, શ્રી ટોકરશીભાઈને પ્રજ્ઞદેશ છોડવું પડ્યું. આ સમય સુધીમાં તે ત્યાં સારી એવી જમાવટ થવા પામી હતી. શેઠીયાઓ એમના કામથી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા હતા કે, સર્વ મુખ્ય જવાબદારીઓ એમને સોંપી નિશ્ચિંતતા અનુભવતા હતા. સારી એવી કમાણી, સ્થિરતા, કર્તવ્યનો એ પ્રભાવ, ભાવી ઉન્નતિનાં એંધાણ એમાં હતાં. કલકત્તા થોડો સમય રહી ભારતનાં અન્ય મુખ્ય શહેરોની મુલાકાત લઈ મુંબઈ આવતાં જૂના સબંધો તાજા થયા અને હૈદરાબાદ આવવા પ્રેરણા મળી. હૈદરાબાદ જેતું જીતું નામ ભાગ્યનગર હતું, અહીં સ્થિર થવાનું ભાગ્યમાં હોતાં પોતાની આગવી વિચક્ષણ પ્રતિભાનો અહીં વિકાસ સધાતાં અને ભાગ્ય પલટાનો સમય પાકી જતાં, એક પછી એક તકો સાંપડતી જ ગઈ. કારોબારમાં ભાગીદારીથી વ્યવસાય શરૂ કરી પોતાની આંતર પ્રેરણાથી ધીમે ધીમે વ્યાપાર તેમ જ ઉદ્યોગોમાં પણ પ્રવેશી, વિકાસ થતો ગયો. આવકનું પ્રમાણ વધતાં સેવા માટેના સુધુપ્ત સંસ્કારો જાગૃત થયા.

બહુમુખી સેવાઓની ટૂંક યાદીમાં, સર્વોદય, ચક્ષુદાન પ્રવૃત્તિ, પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાલય, મહાવીર હોસ્પિટલ, જન ધર્મ વિકાસ શિક્ષા, નારી સુધાર સેવા, અનાયાલય, ખાદી આમોઘોગ, કૃષિ સુધાર, રોટરી ક્લબ, ગાંધી જ્ઞાન મંદિર, રાજદ્રારી ક્ષેત્રે પણ જરૂર પડે, સેક્સ ટેક્સ બાબત હોય કે કોંગ્રેસનાં અધિવેશન હોય, ગુજરાતી, હિન્દી, તેલુગુ ભાષાઓનું સેવાકાર્ય હોય, જળ પ્રકોપ કે દુબકાળ રાહતનાં કાર્યો હોય, કેવળ હૈદરાબાદમાં જ નહિ, દેશના કોઈપણ ભાગમાં - ગુજરાત રાજ્ય હોય કે બિહાર રાજ્ય હોય, સ્થળ, સમયનો કોઈ બાધ એમને આવતો નથી. હૈદરાબાદના શ્રી ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજમાં વર્ષોથી એમણે મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી, માનદ મંત્રી, પ્રમુખ આદિ પદ પર સેવા બજાવી છે. આ સંસ્થાને એમણે પોતાના કાપડીઆ શ્રુપના ટ્રસ્ટમાંથી રૂ. એક લાખ પંચોતેર હજારની સખાવત આપી. કાપડીઆ ટ્રસ્ટ પ્રગતિ મહાવિદ્યાલયને તથા કાપડીઆ ટ્રસ્ટ અતિથિગૃહને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ ઉપરાંત નવજીવન મહિલા મહાવિદ્યાલયને કોલેજની સ્થાપના માટે

ટ્રસ્ટ તરફથી રૂ. એક લાખ એકાવન હજારનું દાન આપી 'અમૃત કાપડીઆ' - નવજીવન વીમન પોસ્ટ ગ્રેન્યુએટ સાયન્સ કોલેજ સાકાર બતાવી છે. આ સિવાય હૈદરાબાદ ચીલ્ડ્રન એઇડ સોસાયટી અને ફસાઈ પડેલી સ્ત્રીઓ માટેના સઘાકીશન હોમની પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવામાં એમણે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

તેઓશ્રી ધી હૈદરાબાદ સ્ટેટ ગ્રેઇન એન્ડ સીડ્ઝ મરચન્ટસ એસોસિયેશનના સ્થાપક હોવા ઉપરાંત તેના વર્ષો સુધી મંત્રી અને પ્રમુખ તરીકે કામગીરી બજાવી છે. આંધ્ર પ્રદેશ ઓઇલ મિલ્સ એસો.ના એક સ્થાપક હોવા ઉપરાંત એમણે સંત્રીપદે વર્ષો સુધી સેવા આપી હાલમાં પ્રમુખપદ સંભાળ્યું છે. સેન્ટ્રલ ઓઇલ સીડ્ઝ કમિટીના ચેરમેન અને ઓલ ઇન્ડિયા ફૂડ ગ્રેઇન્સ ફેડરેશન અને અન્ય અનેક સમિતિઓ અને મંડળોમાં તેઓશ્રી સક્રિય સેવા આપે છે. ગત વર્ષે ફેડરેશન ઓફ આંધ્રપ્રદેશ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, હાલમાં મહાવીર હોસ્પિટલ (૧૦૦ બેડની સુવિધાની) ગુજરાતી મારવાડી રિલીફ એન્ડ વેલ્ફેર કમિટી, આંધ્રપ્રદેશ ગુજરાતી સમાજ, આદિતર કેર હોમ, દક્ષિણ ભારત ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ અને અખિલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજના ઉપપ્રમુખની ફરજ બજાવી રહ્યા છે. તેમ જ અખિલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજના પાર્લામેન્ટરી ઓર્ડના સભ્ય છે.

શ્રી ડુંગરશી સુંદરજી ઠક્કર (પારકરીઆ)

કચ્છના વતની શ્રી ડુંગરશી સુંદરજી ઠક્કરનો જન્મ ઇ.સ. ૧૯૧૯ ના ડિસેમ્બરની ૮ મી તારીખે થયો. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી B. Com.ની ઉપાધિ મેળવી હાલ જરીયાના ધનબાદ કોલેજીલેટમાં પોતાનો વ્યવસાય કરી રહ્યા છે. માત્ર ૧૮ વર્ષની યુવાન વયે આરંભેલ વ્યવસાય આજે અધીર સદી બાદ વટવૃક્ષની જેમ ફૂલીફાલી રહ્યો છે, જે તેમની કુશાલ બુદ્ધિ અને કુનેહનું ફળ છે.

સ્વભાવે સહૃદયી અને ઉદાર દિલના શ્રી ડુંગરશીભાઈ આજે ૬૪ વર્ષની જૈફ ઉંમરે પણ અનેક સંસ્થાઓના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ તરીકે કાર્યરત રહી અનેક સંસ્થાઓના સંચાલનમાં પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો આપી રહેલ છે.

ઝરિયાના શ્રી હોહ.શ. મહાજન, ગુજરાતી માધ્યમિક શાળા તથા ધનબાદ સ્વામીનારાયણ સત્સંગ સમાજ અને હિન્દુ મિશનના તેઓ પ્રમુખ છે.

શ્રી ગુજરાતી એજ્યુકેશન સોસાયટી, શ્રી ગુજરાતી સમાજ ઝરિયા, ગુજરાતી સમાજ ધનબાદ તથા ઝરિયા સિટીઝન એસોસિયેશનના તેઓશ્રી ઉપપ્રમુખ તરીકે પોતાની સેવાઓ વર્ષોથી આપી રહ્યા છે.

આ ઉપરાંત તેઓ રોટરી ક્લબ ઓફ ધનબાદ તથા કોલેજીલેટ એસોસિયેશનના પ્રમુખ તરીકે સેવા આપતા હતા. એમાંયે ઇન્ડિયન કોલ મરચન્ટ એસોસિયેશન અને ઝરિયા ધનબાદ ગૌશાળાના પ્રમુખ તરીકે તેઓશ્રીએ વર્ષો સુધી પોતાની સેવાઓ આપી છે.

આમ તેઓ દોઢ ડઝનથી વે વધારે સામાજિક સંસ્થાઓના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ તરીકે પોતાની સેવાનો લાલ આપી ચૂક્યા છે. તેઓશ્રીએ સ્થાનિક, ધાર્મિક, સામાજિક અને જ્ઞાતિની અનેક સંસ્થાઓમાં તથા સ્વામીનારાયણ મંદિરોમાં અમૂલ્ય ફાળો આપી સમાજસેવાનું અનેરું દબ્દબાંત પૂરું પાડેલ છે.

શ્રી તલકચંદ દામોદર મહેતા

જે ધર્મ યોગીઓને પણ દુર્લભ છે એવો પવિત્ર સેવાધર્મ જેમના જીવનમાં ચરિતાર્થ થયેલો જોવામાં આવે છે, એવા શ્રી તલકચંદ દામોદરદાસ મહેતાનો જન્મ શત્રુંજય તીર્થની શીતળ છાયામાં આવેલ પાલીતાણુની નજીકના ઘેટી ગામમાં ધર્મનિષ્ઠ સુશ્રાવક મહેતા દામોદરદાસ દેવચંદને ત્યાં સં. ૧૯૭૧ ના શ્રાવણ વદિ ૭ મંગળવાર તા. ૩૧-૮-૧૯૧૫ ના દિવસે થયો હતો. પ્રાથમિક અભ્યાસ ઘેટીમાં કરી માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરે સં. ૧૯૮૭ માં નોકરી અર્થે તેઓ મુંબઈ આવ્યા. શરૂઆતમાં થોડો સમય નોકરી કરી, પરંતુ સ્વભાવ અને પ્રકૃતિથી પોતે સ્વાશ્રયી અને સ્વાવલંબી હોવાથી, ટૂંક સમયમાં જ દૂધનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો અને આ ધંધામાં ભારે કુશળતા અને સફળતા પ્રાપ્ત કરી. શ્રી તલકચંદભાઈએ પોતાના ધંધાને ખીલવ્યો, પરંતુ મન દુર્બળ બને, આધ્યાત્મિક જીવનનો રસ ઊડી જાય, નૈતિક અને ન્યાયની સારાસારની દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ જાય, એ પ્રકારનું ધન મેળવવા પ્રત્યે મૂળથી જ તેમનું લક્ષ્ય ન હતું. વર્તમાનકાળમાં પરિવર્તનની પરિસ્થિતિના કારણે, હર હરનાં ગામોમાં વસતાં આપણાં સિંઝાતાં સાધર્મિક ભાઈમહેનોને, આપણા સમાજના સુખી અને સાધન સંપન્ન ભાઈઓએ સહાયરૂપ બનવું જોઈએ, એ વિચાર સૌથી પ્રથમ તલકચંદભાઈને આવ્યો. આ વિચારની ફલશ્રુતિ રૂપે, મુંબઈમાં સં. ૨૦૨૨ની

સાલમાં શ્રી ઘોઘારી વિશા શ્રીમાળી જૈન સહાયક ફંડ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. શ્રી તલકચંદલાઈ આ સંસ્થાના મુખ્ય કાર્યધાર બન્યા. આપણા દુઃખી સ્પર્ધામિત્ર ભાઈ બહેનોની વિકટ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં, બીજી શકે તેટલી હદે સહાયરૂપ બનવું એ આ સંસ્થાનું પાયાનું ધ્યેય હતું.

શ્રી તાહેરઅલી ઇસ્માઈલભાઈ

મુંબઈની દારૂખાના બજારમાં લોખંડના અગ્રગણ્ય વ્યાપારી તરીકેનું માનભર્યું સ્થાન પામનાર શ્રી તાહેરઅલીભાઈ અમરેલી જિલ્લાના બગસરાના વતની છે. ઘણાં વર્ષોથી એટલે કે ૧૯૩૭થી પિતાશ્રીના ધંધામાં જોડાયા. મુંબઈ આવી સ્થિર થયા અને ધંધાને પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિથી વિકસાવ્યો. ધંધાદારી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સામાજિક સેવાની ભાવના અને સેવાકાર્યની લગની છાની નથી રહી. મેઘાણી સ્મારક સમિતિ(મુંબઈ)ની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય તરીકે સારું એવું સ્થાન શોભાવ્યું છે. દારૂખાના આયત્ન મરચન્ટસ એસોસિયેશન લિ. ના ડાયરેક્ટર તરીકે - એટલે આયત્ન મરચન્ટસ એસોસિયેશનના કાર્યવાહક મેમ્બર તરીકે સારું એવું કામ કર્યું છે. તેમના પિતાશ્રી પણ ધર્મભાવનાથી રંગાયેલા અને સંયમી હતા.

શ્રી તાપીદાસ મનસુખલાલ ગાંધી

સાવરકુંડલામાં સેવાદેવે કામ કરનારા ખડતલ મિત્રોની જે હરોળ ઊભી થઈ તેમાં શ્રી ગાંધી મોખરે ગણાય છે. મેટ્રિક સુધીનો જ અભ્યાસ પણ તેમની કાર્યદક્ષતા, વ્યાપારી કુનેહ, સાહસિક મનોવૃત્તિ અને ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષ માટેની ચોક્કસ દૃષ્ટિને સમન્વય તેમનામાં જોવા મળશે. પિસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરે આજ તેઓ અનેક સંસ્થાના મોણી બન્યા છે. શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી વ્યાયામ-શાળામાં એમનું ઘડતર થયું. શ્રદ્ધા અને ધીરજ વડે તેમણે એ બાગને નવપલ્લિત કર્યો. જે સંસ્થામાં પ્રેરણાના પાન પીધાં એ જ સંસ્થાના આજ તેઓ સફળ સુકાની બન્યા છે. ઉત્સાહ અને પરિશ્રમથી પછી તો અનેક ક્ષેત્રે ગજકચા જે તેમના વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવે છે.

સાવરકુંડલામાં કાંટાનો ઉદ્યોગ સૌરાષ્ટ્રનો પ્રથમ કક્ષાનો ઉદ્યોગ ગણાય છે. આ ઉદ્યોગમાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ સાધી. ગાંધી સ્કેલ મેન્યુ. કું.નું સફળ સંચાલન કરે છે,

જેની શાખાઓ રતલામ (મધ્યપ્રદેશ), અજમેર (રાજસ્થાન), હૈદરાબાદ (આંધ્ર પ્રદેશ) વગેરે સ્થળે ચાલે છે. આ કાંટા ઉદ્યોગને વિશાળ પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરવા વિચારી રહ્યા છે. પ્લેટફોર્મ મશીન અને વેલિંગ જેવા કાંટા બનાવવાની પણ એક યોજના છે. આ ક્ષેત્રમાં પડેલા સૌને તેમનું માર્ગદર્શન ઉપયોગી થઈ પડે છે.

શિક્ષણ અને સમાજસેવાને ક્ષેત્રે પણ તેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે. શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી વ્યાયામ મંદિરના છેલ્લા દશ વર્ષથી મંત્રી તરીકે, શ્રી મણિભાઈ ત્રિવેદી સ્મારક ટ્રસ્ટના છેલ્લા ચાર વર્ષથી મંત્રી તરીકે, નૂતન કેળવણી મંડળના છેલ્લા છ માસથી મંત્રી તરીકે, ગુજરાત રાજ્ય યુવક બોર્ડના છેલ્લા ત્રણ માસથી સભ્ય તરીકે, ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના સભ્ય અને ૧૯૭૫-૭૬માં પ્રમુખ તરીકે, ૧૯૬૪ થી ૧૯૭૨ લાયન્સ કલબના સભ્ય અને ૧૯૬૬ માં લાયન્સ કલબના પ્રમુખ તરીકે એમ અનેક દિશામાં તેમનું પ્રદાન યશસ્વી રહ્યું છે.

શ્રી તીલોકચંદ ડી. શાહ

તેમનો જન્મ તા. ૩-૧-૧૯૩૨ના રોજ બનાસકાંઠામાં અને ગુજરાત-રાજસ્થાનની સરહદે આવેલા નાના એવા ગામ નેનાવામાં થયો છે. તેમનાં માતા સ્વ. કનીબાઈ જૈન ધાર્મિક સંસ્કારથી ખૂબ જ રંગાયેલાં તેથી બાળપણથી જ શ્રી તીલોકચંદલાઈમાં જૈન ધર્મ સંસ્કાર સુદૃઢ થયા. નાની ઉંમરમાં અ. સૌ. કનીબાઈ સ્વર્ગસ્થ થયાં અને તીલોકચંદલાઈ તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રી પૂલચંદલાઈ પાસેથી વ્યાપારના પાઠ શીખ્યા. મુંબઈમાં મિનલોહ ધાતુ (નોન-ફેરસ મેટલ)નો ધંધો શરૂ કર્યો. પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, આગવી અનુમાન શક્તિ (કોઠા સજ), બજારની રૂબ પારખવાનું કૌશલ્ય વગેરે ગુણોથી કિશોર અવસ્થામાં જ વાચાના સોદામાં તેઓ સફળ રીતે પારંગત થયા.

માત્ર ૧૭ વર્ષની ઉંમરે ‘તીલોકચંદ ડી. શાહ એન્ડ કું.’ નામની વ્યાપારી પેઢીની સ્થાપના કરી અને તેમાં પિતાશ્રીની બિલકુલ સહાય લીધી નહિ. પોતે સ્વતંત્ર રીતે ધંધો શરૂ કર્યો, અને સફળતાનાં શિખરો સર કરતા ગયા. આજે ગુલાલવાડીમાં નોન-ફેરસ મેટલમાં ‘તીલોકચંદ ડી. શાહ એન્ડ કું.’ અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે. તેઓશ્રી બોમ્બે મેટલ એક્સચેન્જ લિ. ના સભ્ય છે. બોમ્બે નોન-ફેરસ એન્ડ સ્કેપ મરચન્ટ એસોસિયેશનના

પણ સહ્ય છે. તે ઉપરાંત બીજી પ્રખ્યાત ધાર્મિક સંસ્થાઓ (હરે કૃષ્ણ હરે રામ) આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાના આજીવન સહ્ય છે. ડાઈનર્સ ક્લબના સહ્ય છે. ધાનેરા આરોગ્ય સમિતિના કાયમી કાર્યવાહક સહ્ય છે શંખેશ્વરમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં દૂરદી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. તેઓશ્રીએ જૈન યાત્રા સ્થળોએ વ્યાપક પ્રવાસ ખેડેલ છે. તે સાથે દાનને પ્રવાહ પણ વહેવડાવેલ છે. શંખેશ્વરની એક મોટી ધર્મશાળામાં મોટું દાન આપી તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રીનું નામ જોડાવેલ છે. અને શ્રી ‘ધૂલચંદ બેચરજી શાહ’ (નેનાવાવાળા) એવું નામ આપવામાં આવેલ છે.

પાલીતાણા જન ધર્મક્ષેત્રમાં પણ ધર્મશાળા માટે એક પ્લોટ ખરીદી આગળ કાર્યવાહી ચલાવી રહ્યા છે. ધાર્મિક કાર્યોમાં રસ લેતા શ્રી તીલોકચંદભાઈએ પૂજ્ય આચાર્ય ચંદ્રોદયવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના આદેશ અનુસાર ૧૦૮ દર્શન મંદિરમાં પણ મોટું દાન આપેલ છે. તેમનાં આવાં મોટાં દાનોથી પ્રભાવિત થઈ જૈન આગેવાનો અને ખાસ કરી ગોડીજી જૈન સંઘે પૂજ્ય આચાર્ય ચંદ્રોદયવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબની નિશામાં સંવત ૨૦૩૩માં તેમનું સોનાની થાળીથી બહુમાન કરેલું. શ્રી તીલોકચંદભાઈએ ખૂબ જ નસ અને કર્તવ્ય ભાવનાથી સુંદર જવાબ આપેલો હતો.

ધાર્મિક ક્ષેત્ર સાથે સામાજિક, તબીબી અને કેળવણી ક્ષેત્રોમાં પણ બળ્લીતા છે. તેમના જન્મસ્થાન (મૂળ વતન) નેનાવામાં તેમનાં પૂજ્ય માતૃશ્રી સ્વ. કનીબાઈનું નામ જોડીને ‘કનીબાઈ ધુડાલાલ જનરલ હોસ્પિટલ’ બનાવેલ છે. ધાનેરામાં ધર્મશાળા - ધવલ ધર્મશાળા - સાચોટમાં પણ ધર્મશાળા બંધાવેલ છે. કેળવણી ક્ષેત્રમાં વરકાણા - રાજસ્થાનમાં જૈન બોર્ડિંગમાં મુખ્ય હોલનું નામ આપવા માટે મોટું દાન આપેલ છે. પત્રિકાના આજીવન સહ્ય છે. રાજકારણમાં યોગ્ય પ્રતિનિધિ કાર્યકરને હંમેશા સહકાર આપે છે. અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા શ્રી તીલોકચંદભાઈના પરિવારમાં તેમનાં આદર્શ ધર્મપત્ની, ત્રણ પુત્રીઓ તથા બે પુત્રો છે. મોટો પુત્ર ચિ. દિનેશ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી રહેલ છે. તેઓ ખૂબ ખૂબ સમૃદ્ધ બને, બહાર ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિઓ મેળવે તેવી શુભેચ્છાઓ.

શ્રી તુલસીદાસ આર. ગણુત્રા

શ્રી તુલસીદાસભાઈનું જન્મસ્થાન કરાંચી અને સાલ ૧૯૨૭. તેમના પિતાશ્રી શ્રી રાવજીભાઈ ગણુત્રા મુંબઈના

ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ હતા. આમ તાનપણથી જ રાજકીય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય હતો. તેઓએ મુંબઈમાં જ શિક્ષણ મેળવ્યું અને ૧૯૫૦થી તેમણે મુંબઈને સ્થાયી વતન બનાવ્યું. તેમણે પોતાનો વ્યવસાય મેટ્રોપોલિટન સંભાળ્યો. તેઓ ધંધાની પ્રગતિ અને સામાજિક કાર્યમાં સરખો જ સમય ફાળવતા હતા. આમ સખત પરિશ્રમ અને લાડસિક વૃત્તિને કારણે તેઓ વ્યવસાયમાં અગ્રણી સ્થાન મેળવી શક્યા. તેઓશ્રી પેરેડાઈઝ ઇલેક્ટ્રોનિક પ્રોડ. ના., પેરેડાઈઝ પેપર પ્રોડ., પેરેડાઈઝ ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ કોર્પો., નેશનલ હેસેન સ્ટોરના મેનેજિંગ ડીરેક્ટર છે.

શ્રી ગણુત્રા છેલ્લાં ૧૨ વર્ષથી ફાયનાન્સ કમિટી મુંબઈના ચેરમેનપદે છે, રેલવે સંગઠન સંઘમાં તેઓ રેલવે બોર્ડ દ્વારા નિયુક્ત થયેલા છે. તેઓએ ‘પેસેન્જર આવનજવન મદદ સંઘ અને ભારતીય રેલવે પેસેન્જર’ સભામાં તેમણે જુદી જુદી સમિતિઓમાં કામ કરેલું. આ ઉપરાંત શ્રી ગણુત્રા શૈક્ષણિક કાર્યમાં પણ સારો રસ ધરાવે છે. તેઓ શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીના કિતેન્દ્રુ તરીકે સારો ભાગ ભજવે છે. બાળએકતા માટે મહારાષ્ટ્ર સ્ટેટ બાલકન જી બારી સંઘમાં તેઓ મેમ્બર છે. ‘મુંબઈ શહેર સામાજિક શિક્ષણ સમિતિ’ અને ‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષક એકતાના સ્થાપક અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર હતા. શ્રી રતિભાઈ ખૂબ જ કાર્યરત રહેતા હોવા છતાં મનોરંજન કાર્યમાં એમનો રસ ઘટી શક્યો નથી. તેઓશ્રી ભારતીય રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિના બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટરમાં છે, કલાગલીના દાતા છે, ભારતીય લોકકલાના સ્થાપક છે. થિયોસોફિકલ સોસાયટીના સંયોજક ને બાળ કલ્યાણ સોસાયટીના સ્થાપક છે.

શ્રી ગણુત્રા અગ્નિને લગતા લોખંડના વ્યાપારમાં ખૂબ જ આગળ પડતા હોવા છતાં તેઓ પોતાને મળતા થોડામાં થોડા સમયમાં ‘Lion’ સંસ્થાને આગળ લાવવામાં મદદકર્તા બને છે. ૧૩ વર્ષ પહેલાં ચેમ્પુર લાયન્સ ક્લબમાં જોડાયા બાદ તેઓ આ સમયગાળામાં જિલ્લા લેવલે આ ક્લબને આમળ લાવી શક્યા છે જે તેમની ધગશ બતાવે છે. તેઓશ્રી ૧૯૭૫-૭૬ માં માટુંંગા લાયન્સ ક્લબના પ્રમુખપદે હતા ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે મળતો સો ટકા એવોર્ડ પ્રમુખપદે જીતી ગયેલા. ૧૯૭૬-૭૭માં વિભાગીય પ્રમુખ પણ બનેલા. ૧૯૭૮-૭૯ રકતસંગ્રહ વિભાગના પ્રમુખ હતા. રીયે રાડની

લાયન્સ કલબને તેઓ ઘણા ઇનામ અપાવી શક્યા છે જે તેમની કાર્યશક્તિ સૂચવે છે. ૧૯૭૩ માં મીયામી ખીચ (યુ. એસ. એ.)માં બસાયેલ લાયન્સ આંતરરાષ્ટ્રીય સભામાં તેઓ પ્રતિનિધિ સભ્ય તરીકે ગયેલા. ૧૯૭૭માં ઓશીયન્સ (યુ. એસ. એ.)માં પણ હતા. સાંસ્કૃતિક હેતુ માટે તેમણે હોંગકોંગ, જર્મની, કેનેડાની મુલાકાત લીધી હતી. હમણાં ૧૯૭૯માં જ એમણે લાયન્સ કલબની મિટિંગ માટે તૈયારી અને ફીલીપાઈન્સની મુલાકાત લીધેલ હતી.

શ્રી ગણાત્રા ભગવાન સેનેરી પેગોડા (બુદ્ધ ભગવાનનો મઠ) નં. ૧૯૫ જી. એલ. આઈ. ના સક્રિય કાર્યકર્તા છે જે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાતંત્રમાં સંકળાયેલ છે. આ સાથે ઇન્ડો-અમેરિકન સોસાયટી, ઇન્ડો-જર્મન સાંસ્કૃતિક સોસાયટી, ઇન્ડો-દક્ષિણ એશિયા મિત્રતા સોસાયટી, ઇન્ડો-જાપાન સોસાયટીનું સભ્યપદ ધરાવે છે. અને ઇન્ડો-કેનેડીઅન સોસાયટી ટ્રાન્સ મિત્ર, મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય બાલન-જી-બારી, યામકા, ઈસકોન (YMCA, ISKON)ના ઉપપ્રમુખ પદે છે.

શ્રી ગણાત્રા હોહાણા સ્વયંસેવક મંડળના ૧૨ વર્ષ સુધી સેક્રેટરીપદે, માટુંગા ગુજરાતી કલબના આજીવન સભ્ય, માનવ સેવા સંઘના સભ્ય છે. એક રમતવીર તરીકે તેઓ મુંબઈ ક્રિકેટ એસોસિયેશનનું સભ્યપદ, પી. એમ. સ્વીમિંગ બાથ અને હિન્દુ જીવખાનાના દૈનિક સભ્યપદે છે.

શ્રી ગણાત્રા અને શ્રીમતી દમયંતીબેન અને બે પુત્રો, એક પુત્ર સ્ત્રીયેનું સુખી કુટુંબ છે. શ્રી ગણાત્રાની સર્વલક્ષી સેવાઓને ધ્યાનમાં લઈ મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમને S.E.નની માનયુક્ત પદવી આપી છે જે યોગ્ય છે. શ્રી ગણાત્રા આ રીતે જ આગળ વધતા રહે એ જ શુભેચ્છા.

શ્રી તુલસીદાસ જગજીવનભાઈ સવાઈ

માંગરોલના એક મહાન દાનવીર મહાનુભાવ તરીકે જેમનું નામ અંકિત થયેલું છે તેવા શ્રી તુલસીદાસભાઈનો જન્મ માંગરોલના પ્રતિષ્ઠિત શેઠ શ્રી જગજીવનભાઈ પ્રાગજીભાઈ સવાઈના ગૃહે થયો હતો. નાની ઉંમરમાં જ સાંસારિક જવાબદારીઓ આવી પડવાથી તેઓશ્રીને અભ્યાસ છોડી ધંધામાં જોડાવાની ફરજ પડી. મુંબઈને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી કાપડના ધંધામાં જોડાયા અને પોતાની આગવી ધંધાદારી સૂઝ, આવડત, કુનેહ અને પ્રયત્ન પુરુષાર્થથી મુંબઈની મૂળજી જેઠા

મારકેટના અગ્રગણ્ય કાપડના વ્યાપારી તરીકે નામ રોશન કર્યું.

તેમના પિતાશ્રીએ સર્વત્ર ૧૯૬૯ માં વૈશ્ય ઉત્પન્ન થવાથી દીક્ષા અંગીકાર કરી શાંત મુનિશ્રી જગસાગરજી મહારાજ બની જીવન સાર્થક કર્યું હતું. આવા ધર્મનિષ્ઠ પિતાના ધાર્મિક અને અનુકંપાદાનના સંસ્કારો શ્રી તુલસીદાસભાઈના જીવનમાં નાનગણથી જ સીંચાયા હતા. એ જ કેડી ઉપર ચાલીને માનવસેવાનો વજ્ર અનિરત ચાલુ રહે તે હેતુથી સને ૧૯૭૪માં તેમણે શેઠ તુલસીદાસ જગજીવન સવાઈ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી અને દાનનો અખૂટ પ્રવાહ વહેવડાવ્યો. જેના હૃદયમાં ઠરુણનો સાગર સદાય વહેતો જ રહેતો હતો તેવા શેઠશ્રી તુલસીદાસભાઈએ અનેક દુઃખીજનોને મદદ કરી જ. અને સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓને મોટી સખાવટો કરી છે. તેઓશ્રીએ મુંબઈની સર હરકિશનદાસ નરેન્દ્રભાઈ હોસ્પિટલને રૂ. ૨૫૦૦૦/- સુરતની મહાવીર જનરલ હોસ્પિટલને રૂ. ૧૧૦૦૦/-, મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને રૂ. ૧૦૦૦૦/- વિજાપુરમાં શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિના સમાધિ સંદિર્ભમાં રૂ. ૧૧૦૦૦/-, સાયનના માનવ સેવા સંઘને રૂ. ૭૦૦૦/-, માંગરોલમાં વશિષ્ઠ દવાખાનામાં રૂ. ૭૦૦૦/-, મુંબઈની કાંઠાવાડીમાં જૈન હિલાનકમાં રૂ. ૬૦૦૦/-, ચીરાગજીરમાં દશશ્રીમાળી સ્થાનકવાસી જૈન ભોજનાલયને રૂ. ૬૫૦૦/-, માંગરોલ મધ્યે શ્રાવણાશ્રમને રૂ. ૫૦૦૦/- તે ઉપરાંત માંગરોલ મધ્યે ફક્ત ૧૦ પૈસામાં ગરીબ માણસોને જમવાની સગવડતા મળી રહે તે હેતુથી સેવા મંડળ સંચાલિત શેઠ તુલસીદાસ જગજીવન સવાઈ ભોજનાલય માટે રૂ. ૨૫૦૦૦/- અલગ કાળવી તેનું વ્યાજ સંસ્થાને મળી રહે તેવી ગોઠવણ કરી, તેમ જ તેમણે સમાજની દુઃખી બહેનોને ઠપકા સીંચવાના ૧૯ સંચા આપેલ છે. જાતિ-સાતિના ભેદભાવ વગર સમાજના જરૂરિયાતવાળા લોકોને તમામ રીતે મદદ કરવા તેઓ હંમેશા સક્રિય રહેતા.

તેઓશ્રી કેળવણીના ધખર દિમાચતી હતા. તેઓએ મુંબઈના શ્રી ગોડીજી દેરાસરના ટ્રસ્ટી તરીકે ૨૦ વર્ષ સુધી સેવા બજાવી હતી. તે ઉપરાંત વાતકેશ્વર જૈન સ્નાત્ર મંડળ તેમજ ડોગ્ઝ ફંડ સંસ્થાના ઘણાં વર્ષ સુધી ટ્રસ્ટી અને પ્રમુખ રહ્યા હતા.

માનવસેવા એ સૂત્ર જ જેમની જિંદગીમાં વણાયેલું હતું, તેવા યશસ્વી કારકિર્દી ધરાવનારા અને અનુ-

કંપાદાનનો અખૂટ પ્રવાહ વહેવડાવનાર શ્રી તુલસીદાસ-ભાઈ તા. ૨૮/૧/૧૯૭૭ના રોજ ચિરવિદાય પામ્યા. તેમણે સ્થાપેલ શેઠ તુલસીદાસ જગજીવન સર્વાઈ ચેરીટે-બલ ટ્રસ્ટમાંથી આજે પણ સમાજના અનેક જરૂરિયાત-વાળા લોકોને સહાય અપાય છે. અંતમાં માનવતાનો દીપ પ્રગટાવનાર અને પોતાના મૃત્યુ પછી પણ અતુકંપા-દાનની ખુશ્બૂ ફેલાવી જનાર શ્રી તુલસીદાસભાઈના આત્માને જિનેશ્વરદેવ પરમ શાંતિ અર્પે.

શ્રી તુલસીદાસ રામજીભાઈ દાવડા

પુણ્યભૂમિ દ્વારકા જેમના પ્રતાપી પૂર્વજેતું કર્મ અને ધર્મક્ષેત્ર રહ્યું છે એ સૌરાષ્ટ્રના સુખ્યાત દાવડા પરિવારની આતુર્વાંશિક દાનશીલતાને દીપાવનાર શેઠ શ્રી તુલસીદાસ રામજીભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૭૧ના શ્રાવણ વદ સાતમ-ના દિને દ્વારકામાં થયો હતો. તેઓશ્રીએ ચાર અંગ્રેજી સુધીનો અભ્યાસ કરી વારસાગત વહાણવટાના વ્યવસાયમાં પિતાશ્રી સાથે જોડાયા હતા. ટ્રાન્સપોર્ટનો વ્યવસાય શરૂ કર્યો. ગુજરાતના એકમાત્ર કુદરતી બંદર ઓખાબંદરે આયાત-નિકાસ થતા ૮૦ % માલનું ક્લીયરિંગ, ફોરવર્ડિંગ અને સ્ટીવીડોસીંગ કામકાજ તેઓશ્રીની પેઢી હસ્તક છે.

આજે લગભગ આળીશ વર્ષથી સૌરાષ્ટ્રની વ્યાપારી આલમમાં તેઓશ્રીનું નામ પ્રકીર્તિત બન્યું છે. સાહસિ-કતા, પ્રમાણિકતા અને પ્રબળ પુરુષાર્થ વડે સંપ્રાપ્ત કરેલી સ્વસંપત્તિને સમાજના સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન કાજે સફળ્ય કરીને શ્રી તુલસીદાસભાઈએ જીવન ભળ્યોજીવલ બનાવ્યું. ઉદ્યોગ આલમમાં જ નહિ પરંતુ બહાર જીવનનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રે પોતાના અજબ વ્યક્તિત્વની અનેરી પ્રતિભા પ્રસરાવી તેઓશ્રીએ સર્વપ્રિયતા સંપાદિત કરી. આથી જ તેઓશ્રી ડી. પી. ની માનદ પદવીથી સરકારશ્રી દ્વારા સને ૧૯૯૪ માં પુરસ્કૃત થયા હતા. વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રે શ્રી તુલસીદાસભાઈએ ઓખાના વેપારી મંડળના પ્રમુખ તરીકે વેપારી વર્ગનું હિત સાધવા કાર્ય-શીલ સેવા આપેલી. ઓખાના શિપિંગ અને ક્લીયરિંગ એજન્ટ્રસ એસોસિયેશન સ્ટીવીડોસીંગ એસોસિયેશન તેમ જ રેપોર્ટિંગ કલબના પ્રમુખના માનદ સ્થાનેથી સંચાલન કરેલું. તેઓશ્રીની જ્ઞાતિસેવા અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રનું પ્રદાન પ્રેરણાત્મક બની રહે તેવું ગ્રોજીવલ છે. દ્વારકાના લોકાણા કન્યા છાત્રાલયના પ્રમુખ તરીકે તથા શ્રી શારદાપીઠ આર્ટ્સ કોલેજના ઉપપ્રમુખપદે તેઓશ્રીએ પ્રશંસનીય

સેવાઓ આપેલ છે. સફળત પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે છાત્રા-લય સંસ્થાપી તેમાં ભોજનાલય સાથે નવી અદ્યતન ઈમારત સાકાર કરેલ છે, એ તેઓશ્રીની જ્ઞાતિ પ્રત્યેની મહાન ભાવના વ્યક્ત કરેલ છે. ડી. પી. જેવાં ભયંકર ઘટોથી પીડાતા માનવકાજે તન-મન-ધનથી વરવાલા મુકામે એક ડી. પી. સેનેટોરિયમ સ્થાપવામાં તેઓએ અગ્ર ભાગ લીધેલ તથા સદરહુ સંસ્થાના ઇસ્ટ ચેરમેન હતા. ઓખામંડળ બહુ જ પછાત અને અછતગ્રસ્ત વિસ્તાર હોઈ અવારનવાર દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. અને તે માટે ઓખામંડળ તાલુકા દુષ્કાળ રાહત સમિતિ સ્થાપી તેમના પ્રમુખસ્થાને રહી મૂંગાં પશુઓની કરેલ સેવા કદાપી ભુલાય તેમ નથી. તેઓશ્રીએ સ્વર્ગસ્થ પત્નીની યાદમાં દ્વારકામાં ‘શ્રીમતી મણિબેન સભાગૃહ’ સ્થાપી દ્વારકાની જનતાને સામાજિક તેમ જ શૈક્ષણિક કાર્યો માટે અર્પણ કરેલ છે.

આવા ગૌરવશાળી જ્ઞાતિવીર અને સૌરાષ્ટ્રના સંનિષ્ઠ કર્મવીર શેઠ શ્રી તુલસીદાસભાઈએ તા. ૧૯-૨-૧૯૭૯ના રોજ આ ક્ષાની દુનિયા પરથી ચિરકાળ વિદાય લીધી. અને ક્ષેયપૂર્તિ માટે વ્યવસાયનું સુકાન પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી વિજયકુમારને સોંપતા ગયા. તેઓશ્રીની કરકસર, કાર્યદક્ષતા અને કુનેહને આજે પણ તેમના વારસદાર શ્રી વિજયકુમારે બાળવી રાખેલ છે. અને સ્ટીવીડોરિંગ ક્લીયરિંગ, શિપિંગ વગેરે કામો હાથ ઉપર લઈ સફળતા-પૂર્વક પાર પાડે છે. સાથે સાથે શ્રી વિજયકુમાર પિતાના સાંસ્કૃતિક વારસામાં પણ વધારો કરતા બન્ય છે. શ્રી વિજયકુમારે ઓખામાં અંગ્રેજી મીડિયમ પ્રાથમિક શાળા જાલી કરવામાં સક્રિય રસ લઈ તન, મન તથા ધનથી સેવા આપેલ છે. આ ઉપરાંત ઓખા લાયન્સ કલબના વિવિધ હોદ્દાઓ સંભાળી સેવા તથા સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો રજૂ કરી નગરની પ્રગતિમાં સ્વર્ગસ્થ શેઠ શ્રી તુલસીદાસ-ભાઈના ક્ષેયને ઉત્સાહપૂર્વક આગળ ધપાવે છે. શ્રી વિજય-કુમાર ઉપર કૌટુંબિક તેમજ ધંધાકીય જવાબદારીઓ આવી પડી ત્યારે તેમણે હજી પુખ્તવયમાં જ પ્રવેશ જ કર્યો હતો. તેમણે કાર્યશીલતાની શરૂઆતમાં જ પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી પિતાના ગૌરવાત્મક વારસાને વધારતા રહ્યા છે.

સ્વ. શ્રી ત્રિભોવનદાસ મોનદાસ ભુતા

રાજુલાના વતની અને ધંધાર્થે ઘણાં વર્ષોથી મુંબઈ પૂના તરફ વસવાટ કરી રહ્યા હતા. નાની વયમાં વ્યાપાર

ક્ષેત્રનો ખડોળો અનુસૂચ અને દીર્ઘદષ્ટિને લઈ ધંધામાં આગળ આગ્રહ અને સત્કૃત્યોમાં સંપત્તિનો ઉપયોગ કરતા રહ્યા. ઘેલા સોમનાથ મંદિરમાં તેમનો કાળો અનન્ય છે. જોલાપરના શંકરના મંદિરમાં, રાજુલાની નાની મોટી બધી જ સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં, તુલસીશ્યામ અને અન્ય ધાર્મિક જગાઓમાં તેમણે દાનનો અવિરત પ્રવાહ ચાલુ રાખ્યો. શેઠ શ્રી ત્રિભોવનદાસભાઈનો તા. ૧૯-૧૦-૭૩ ના રોજ અચાનક સ્વર્ગવાસ થયો અને સુકૃત્યોની સુવાસ મૂકતા ગયા. રાજુલાની પાંજરાપોળ પ્રવૃત્તિમાં અને કેળવણીની દિશામાં ઉદાર સખાવત કરી છે. ભાવનગરમાં શ્રી ત્રિભોવનદાસ મોનદાસ ભુતા એન્ડ કું. નામની પેઢી ચાલે છે. આજે તે પેઢી ઘણી આગળ વધી છે. આ પેઢીના સંચાલનમાં મહત્વનો બીજો હિસ્સો ભાઈશ્રી અરવિંદકુમાર ઓધવજી મુંબઈમાં રહીને પણ પેઢીને અત્યારે માર્ગદર્શન આપી રહેત છે. ભાઈશ્રી અરવિંદકુમાર શેઠ ત્રિભોવનદાસના પિતરાઈ ભાઈ છે અને વહીવટ ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક સંભાળે છે.

શ્રી દલીચંદ લક્ષ્મીચંદ કોઠારી

જૈનરત્ન શ્રી દલીચંદભાઈ કોઠારી સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સાપકડા ગામના વતની છે. નાની વયમાં કૌટુંબિક જવાબદારીઓ આવી પડતાં આર્થિક મૂંઝવણને લઈને દેશાટન કરવાની હિંમત કરી-મુંબઈમાં અનેક તાણાવાણામાંથી પસાર થતાં ધંધામાં મન પરોવ્યું. ચાણક્ય બુદ્ધિ, ખંતથી કામ કરવાની આવડત વગેરેથી ધંધામાં લાભો રૂપિયા મેળવ્યા અને અર્થસિદ્ધિ સંપાદન કરી ગરીબાઈમાંથી શ્રીમંત થયા, પછી તેમનું જ્ઞાતિ-અભિમાન સવિશેષ જાગૃત થતું ગયું. જ્ઞાતિનાં બાળકો તરફના આસીમ પ્રેમને લઈ કેળવણીના કામને ઉત્તેજન આપે છે. તેમનું ચારિત્ર્ય, ધર્મભાવના, સાદસ વગેરે અનુકરણીય છે.

જન સમાજમાં તેમની કીર્તિ પ્રભાવના અગ્રહણી રહી છે. તેમની સફળતાનો કેટલોક યશ શ્રી ચીમનલાલ ખડવજીને કાળે જાય છે. મુંબઈમાં દેરાસર કમિટીમાં, દારૂખાના વ્યાપારી મંડળમાં અને બીજી અનેક સંસ્થાઓમાં આગળ પડતો રસ હોય છે. તેમણે હમણાં જ સારી એવી રકમ નડિયાદ જન ઉપાશ્રયમાં અર્પણ કરી છે. ભવિષ્યમાં વતન તરફ ઔદ્યોગિક દિશામાં પગરણ માંડવા શરૂ કર્યો છે.

તેમની ધંધાકીય કારકિર્દીના જોજળા ઇતિહાસનો યથો તેમના ઉમદા સ્વભાવ ઉપર રચાયો છે અને સદાયે

કર્તવ્યપરાયણ રહ્યા છે. અત્યારે પણ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચવા છતાં તેઓ જે કાર્ય હાથમાં લે તે વગર આજસે પૂરું કરે છે. આવા ધર્મ-કર્મવીરની નિઃસ્વાર્થ સેવાઓની સરવાણીઓ હરદમ હર સ્થળે વહેતી રહે તેવી શુભકાંનાઓ વાંછીએ છીએ.

સ્વ. શ્રી દ્વારકાદાસ તુલસીદાસ સરવૈયા

સ્વ. શ્રી દ્વારકાદાસભાઈ પોતાના પરમજી આનંદી અને મિલનસાર સ્વભાવથી કુટુંબીજનો અને પ્રયત્ન પરિચયે જ મૈત્રી કેળવી લેવાની ભાવનાથી સારું એવું મૈત્રી ક્ષેત્ર વિકસાવી શક્યા હતા. તેઓશ્રી પોતાની કાર્ય-ધગશથી મેળવેલી સફળતાનું સારું ચિત્ર મૂકી ગયા છે.

સ્વ. શ્રી દ્વારકાદાસભાઈએ મુંબઈ ખાતે મેસર્સ મોનીતા કોર્પોરેશન તથા જે.એન. કાંથ કેમિકલ્સ એન્ડ ડાયસ્ટર્ પ્રા. લિ. સ્થાપેલું. આ ઉપરાંત બીજા ઘણા ધંધાઓની સફળતામાં તેઓની પ્રેરણા રહેલી છે. આ કાર્યમાં તેઓશ્રીએ પોતાનું વ્યાવસાયિક કૌવત બતાવી ધંધાને ભવ્ય સફળતા આપેલી.

ટૂંક સમય પહેલાં થયેલા તેમના અવસાન છતાં તેઓશ્રી પોતાની કાર્યકુશળતા દ્વારા જીવંત જ લાગે છે. આ વ્યવસાયગૃહોના સંચાલનમાં તેમના વડીલ પુત્ર શ્રી જિતેન્દ્રભાઈએ સારું પ્રદાન આપેલું તે જ રીતે તેઓ અવસાનમાં સહભાગી થયા છે એ દુઃખની વાત છે. શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ પણ વટવૃક્ષ ઊભું કરવામાં સાથ આપ્યો પણ તેનો છાંયડો લઈ શક્યા નહિ. સિકંદરાબાદ, મુંબઈ અને વતન બન્નુડની અનેક સંસ્થાઓ તેમની હૃદયની ઉદારતા અને સેવાભાવનાની વૃત્તિ બતાવતી તેમની હાજરી નોંધાવે છે.

સફળત શ્રી દ્વારકાદાસભાઈ તથા સફળત શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ એ બન્નેના જીવનમાં વધારેમાં વધારે ધન્ય પળો આવી ગઈ જે કાલમ માટે એમની યાદગીરીરૂપે બની રહેશે. આજે એમની આ પેઢીઓનું સફળ સંચાલન શ્રી દિનેશભાઈ સરવૈયા આબાદ વારસાગત સૂઝથી સંભાળી રહ્યા છે. શ્રી દિનેશભાઈ પણ ઘણા જ ઉમદા સ્વભાવના અને સરળ પ્રકૃતિના છે. શ્રી દિનેશભાઈએ પિતાના ઉજ્જવળ વારસાને કેળવી જાણ્યો છે અને એ રીતે જ ચરિતાર્થ કરી જાણે એવી શુભેચ્છા. સ્વ. શ્રી દ્વારકાદાસભાઈ, તથા સ્વ. શ્રી જિતેન્દ્રભાઈના સ્મૃતિસુવાસ ફેલાતી રહે અને પ્રભુ તેમને શાંતિનું અમૃત બક્ષે એવી પ્રાર્થના.

શ્રી દ્વારકાદાસ ધનજી કાણકિયા

કાણકિયા પરિવારની પ્રગતિ માટે કાણકિયા ઉત્કર્ષ મંડળની સ્થાપનામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો એટલું જ નહિ પણ વર્ષોથી એના મંત્રીપદે રહી સેવા કરી રહ્યાં છે. કાણકિયા કુળની કીર્તિગાથા ગાવા 'કાણકિયા કુલ કૌમુદિ' નામના ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિનું શ્રેય એમને જ આપીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

માતાજી કનકેશ્વરી મંદિર જીર્ણોદ્ધાર કમિટીની સ્થાપનામાં પણ આગેવાનીભર્યો ભાગ લઈ સારું એવું ભંડોળ લેવું કરી મંદિરના જીર્ણોદ્ધારમાં મુખ્ય હિસ્સો આપેલ. કમિટીને 'માતાજી કનકેશ્વરી ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ'માં ફેરવી તેનું બંધારણ ઘડવામાં પણ તેમણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો. માતાજી કનકેશ્વરીની મુંબઈમાં આસો માસમાં શારદીય નવરાત્રિ ઉત્સવ શરૂ કરનારાઓમાં પણ તેઓ એક છે. સંસ્થા કનકાર્થ સંસ્થાન માટે સેનેટેરીઅમે, ગૌશાળા, ઇલેક્ટ્રીક વ્યવસ્થા, પાણીની વ્યવસ્થા કરવામાં પણ તેમનો મોટો હિસ્સો છે. આ સંસ્થાના આજીવન સેક્રેટરી તરીકે ૨૭ વર્ષથી સેવા આપી. તેમની સેવા બદલ સંસ્થાએ મુંબઈની સમસ્ત કપોળ જ્ઞાતિની હાજરીમાં તથા માતાજીની મૂર્તિ સમક્ષ તેમને માનપત્ર આપી તેમની સેવાને બિરદાવી છે. આ સંસ્થાના ટ્રસ્ટી તરીકે તથા ઉપ-પ્રમુખ તરીકે હાલ સેવા આપી રહ્યા છે. અને સંસ્થાનો દિન-પ્રતિદિન ઉત્કર્ષ થાય એવી સેવા આપી રહ્યા છે. તેમના વતન ચાવંડ(લાઠી)માં પણ માતાજી કનકાર્થના મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર માટે તેમના પ્રમુખપણા નીચે કમિટીની સ્થાપના કરી મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં મુખ્ય સેવા આપી. માતાજીના મંદિરના ઉદ્ધાર તથા માતાજી કનકાર્થના સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા તેમણે હાથ ધરી છે. હાલ આ કમિટીના પ્રમુખ તરીકેની સેવા આપી રહ્યા છે. વર્ષો પહેલાં ચાવંડ ગામના ઉત્કર્ષ માટે ચાવંડ ગ્રામ સેવા સમિતિની સ્થાપનામાં તથા તેના મંત્રી તરીકે સેવા આપી. ચાવંડના ઠાકોરજીના ચોરાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં મદદ કરી. દવાખાનું (એલોપથી) શરૂ કરાવ્યું. ચાવંડ-લાઠી માર્ગ ઉપર પાણીનું પરળ વગેરે ધાર્મિક કાર્યો કરતા રહ્યા છે.

ભારતની લગભગ પૂરી ધર્મયાત્રા કરી છે. માતાજી કનકાર્થના પરમ ભક્ત છે. લીધેલું કામ પૂરું કર્યું છૂટકો કરવો એવો એમનો સ્વભાવ છે.

શ્રી દામોદર માધવજી જોષી

શ્રી દામોદરભાઈનો જન્મ તા. ૧૨-૧૨-૧૯૨૬ના રોજ માંગરોળ મુકામે થયો. વિદ્યાભ્યાસ તથા વેદ અને સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અભ્યાસ પૂરો કરી માત્ર ૧૮ વર્ષની નાની વયે સન ૧૯૪૪માં મુંબઈ આવ્યા. અને બહુ જ સાધારણ પગારથી ટેક્સ્ટાઇલ મિલ મશીનરી સ્પેરપાર્ટ્સના આગેવાન વેપારીને ત્યાં ઘણાં વર્ષો સુધી કામ કર્યું. કારકુનથી શરૂઆત કરી ધીમે ધીમે સેલ્સ મેનેજર તથા હેડ એકાઉન્ટન્ટ અને ફેક્ટરી મેનેજર વગેરે હોદ્દાઓ ભોગવ્યા. ધંધાને લગતા સંપૂર્ણ અનુભવો મેળવ્યા બાદ પોતે સંપૂર્ણપણે પોતાનો ધંધો મે. પ્રમોદ ટેક્સ્ટાઇલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના નામથી શરૂ કર્યો. પૂ. પિતાશ્રીએ શ્રીમદ્ ભાગવતના ૬૫ પાઠના પારાયણ પોતે કર્યા. તેમની મહત્વાકાંક્ષા અષ્ટોત્તર-શતના પરિપૂર્ણ કરવાની હતી, એટલે તેમના બાકી રહેલા ૧૩ પાઠનાં પારાયણો ઘાટકોપરના વિદ્વાન પ્રાહ્મણ દ્વારા સને ૧૯૬૫ માં ઘાટકોપરમાં કરાવી પૂ. પિતાશ્રીનો સંકલ્પ પૂરો કરાવ્યો, અને પિતૃકલ્પ ચૂકવ્યું. તેઓ શિવશક્તિના ઉપાસક, ધાર્મિક ભાવનાવાળા, ગૌરેમી, ઉદાર, સાહસિક વૃત્તિવાળા છે. શ્રી ઘાટકોપર પ્રાહ્મણ સમાજના છેલ્લાં ૨૫ વર્ષથી સક્રિય કાર્યકર છે. તેઓ કાર્યવાહક કમિટીના સભ્ય, મંત્રી, ખજાનચી, ઉપપ્રમુખ વગેરે હોદ્દાઓ ભોગવી આ વર્ષે સમાજના પ્રમુખ તરીકે સર્વાનુમતે ચૂંટાયા છે. સમાજની સેવા એ જ પોતાનું સૌમાન્ય સમજે છે. તે સિવાય શ્રી માંગરોળ ચોર્યાસી પ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ, શ્રી સૌરાષ્ટ્ર સારસ્વત જ્ઞાતિ મંડળ, માંગરોળ મિલન તથા અન્ય ધાર્મિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી શાંતાબેન ઘાટકોપર પ્રાહ્મણ સમાજ મહિલા સમિતિના ઘણાં વર્ષોથી સેવા આપે છે. આ વર્ષે માનદ ખજાનચીનો હોદ્દો સંભાળે છે. તેમના પુત્ર મહેશ પણ શિક્ષણ સમિતિમાં સેવા આપે છે, આ રીતે જોષી કુટુંબ સેવા-ધર્મને વરેલું છે. શ્રી જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય મહારાજ જ્યોતિષ પીઠાધીશ્વર શ્રી સ્વરૂપાનંદ સરસ્વતીજીનો ચાતુર્માસ ચાલુ વર્ષે કરાવેલ, ધાર્મિક વાતાવરણમાં બિજવેલ તેમ જ શ્રી દ્વારકા શારદાપીઠેશ્વર શ્રી અભિનવસન્નિધાનંદશ્રી બંને જગદ્ગુરુજીએ શાલ એઢાડી, પુષ્પહાર અર્પણ કરી આશીર્વાદ આપ્યા હતા. શ્રી દામોદરભાઈ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરે તેવી શુભેચ્છા પાઠવીએ છીએ.

શ્રી દામોદરદાસ રામજીભાઈ દાવડા

નિરાડંગરી ઉદ્યોગપતિ શ્રી દામોદરભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૬૦ ગ્રાવણ વદ ત્રીજના રોજ દ્વારકા ખાતે થયો હતો. દ્વારકા ખાતે જ ગુજરાતી સાત ધોરણનો અભ્યાસ કરી તેઓશ્રી પિતાશ્રી સાથે અનાજ-કરિયાણાના વેપારમાં જોડાયા ત્યારે તેમની વય માત્ર પંદર વર્ષની હતી. આ ઉપરાંત તેમના અન્ય વ્યવસાયોમાં વહાણવટાનું કામકાજ પણ હતું. સિંધિયા કંપનીનાં વહાણોનો માલ ખાલી કરવાનો તેમ જ ભરવાનો તેમની પાસે કોન્ટ્રાક્ટ હતો. એ.સી.સી. સિમેન્ટ કંપનીનો માલ લાવવા લઈ જવાનું ટ્રાન્સપોર્ટનું કામકાજ તો તેઓ છેલ્લાં ૪૦ વર્ષથી સંભાળે છે. પાંડવ સમા પાંચ ભાઈઓએ પિતાશ્રીના કામકાજનો સંભાળો ભાર સુવ્યવસ્થિત રીતે માત્ર ઉપાડી લીધો એટલું જ નહીં પરંતુ તેનો વિકાસ પણ કયો અને વિસ્તાર પણ વધાર્યો. શ્રી તુલસીદાસભાઈએ દ્વારકાની એક્સિસનું કામકાજ સંભાળી લેતાં શ્રી દામોદરભાઈ મુંબઈ આવ્યા અને પોટરી ઉદ્યોગમાં જોડાવ્યું. આજે આ નવભારત પોટરીઝ પ્રા. લિ. ભારતની ફેક્ટરીઓમાં બીજા નંબરનું સ્થાન ધરાવે છે. સામાન્ય એવા સો કામદારોથી શરૂ થયેલી આ ફેક્ટરી આજે શિવરીની વિશાળ જગ્યામાં પોતાની માલિકી ના મકાનમાં અઘતન મશીનરી સાથે ૩૫૦ કામદારો સાથે કાર્ય કરી રહી છે. હાલમાં તેમના વડીલ સુપુત્ર શ્રી નારણદાસભાઈ આ ફેક્ટરીનું કામકાજ સંભાળે છે. વેપાર-વાણિજ્ય ક્ષેત્રે વ્યસ્ત શ્રી દામોદરભાઈ જ્ઞાતિસેવા પ્રત્યે ઉદ્ધાસ નથી રહ્યા. દ્વારકા ખાતે કન્યા છાત્રાલય અને બોર્ડિંગની સ્થાપનામાં તન, મન અને ધનથી ફાળો આપ્યો છે. જ્ઞાતિની બુદ્ધિ બુદ્ધિ સંસ્થાઓમાં બુદ્ધિ-બુદ્ધિ જગ્યાએ દાનનું ઝરણું વહાવ્યું છે. તેમના સુપુત્ર શ્રી નારણભાઈ દાવડાનું પણ એવું જ મહત્વાકાંક્ષી જીવન છે. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલા. લોહાણા યુવક મંડળ સ્થાપી ગરીબોની સારી સેવા કરી. ધંધાના અનુભવ માટે તેઓશ્રી જાપાન પણ જઈને સારો અનુભવ મેળવી આવ્યા. નવ-ભારત પોટરીઝનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. ધંધાના વિકાસ અર્થે તેમણે ઘણા દેશોનો પ્રવાસ કર્યો છે. ઓલ ઇન્ડિયા પોટરીઝ મેન્યુફેક્ચરર્સ એસોસિયેશનના પ્રમુખ તરીકે પણ તેમની સેવા જાણીતી છે. શ્રી નારણદાસભાઈ ઘણા જ ઉદાર, માનવતાવાદી અને પરોપકારવૃત્તિ ધરાવે છે. તેઓશ્રી ઘણી જ સામાજિક સંસ્થાઓ સંકળાયેલા છે.

શ્રી દિનકરલાલ મોહનલાલ ઈસ્લામપુરવાલા

શ્રી દિનકરભાઈ વિજયપુર તાલુકાના જંત્રાલ ગામના વતની છે. હાલ તેઓ મહારાષ્ટ્રમાં ઈસ્લામપુર શહેરમાં મે. મોહનલાલ જીવરાજના નામથી જથ્થાબંધ તથા રીટેલ કરિયાણાનો વેપાર ચલાવે છે. ખાપદાદા વખતથી સુખી અને સંપન્ન છે. મહુડી-મધુપુરી તીર્થમાં શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીર દાદાના તેઓ પરમ ભક્ત છે. તેઓ હાલ તેમના ઘરે છેલ્લાં પાંત્રીશ વર્ષથી શ્રી દાદાનો અખંડ દીવો દીવો રાખે છે. યથાશક્તિ દાનધર્મમાં રકમ ખર્ચતા રહે છે. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમત્ શ્રી કૈલાસસાગરસૂરીશ્વરજીના પરમ રાગી છે. તેમની ત્રણ બહેનો પૈકી બે બહેનો મુંબઈ રહેતા મે. વોરા ટ્રાન્સપોર્ટ કું.ના ભાગીદારો શ્રી ચીનુભાઈ. વી. વોરા તથા શ્રી શાંતિભાઈ વી. વોરાના ઘરે છે. તેઓ સાથે ખૂબ જ મિઠ સંબંધ ધરાવે છે. તેઓ પોતાની જ્ઞાતિનાં કાર્યોમાં સારો રસ ધરાવે છે. હમણાં હમણાં ‘જ્ઞાતિના સમૂહ લગ્ન’ યોજાયા તેમાં તેઓ કમિટીમાં છે. વર્ષમાં બે વખત મહુડી તીર્થના દર્શને જવાનો નિયમ છે. તે પ્રમાણે નિયમને વળગી રહ્યા છે. કુટુંબમાં પણ તે સંસ્કારોનું સિંચન કરતા રહે છે. પોતે ઉદાર દિલના અને અતિ પ્રેમાળ છે.

શ્રી દિનકરરાય દલપતરામ જાની

સૌરાષ્ટ્રમાં સિહોર પાસે ઉસરડ ગામના વતની છે. ૧૯૪૧ ના સપ્ટેમ્બરની ૮ મી તારીખે તેમનો જન્મ થયો. બી.એ.એલ.એલ.બી. સુધીનો અભ્યાસ કરી, એડ-વોકેટ બની મુંબઈમાં વકીલાતનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો છે. સાથે સામાજિક સેવાને ક્ષેત્રે પણ તેમનો નોંધપાત્ર ફાળો રહ્યો છે, ૧૯૭૮ થી મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેટર તરીકેની તેમની સેવા નોંધપાત્ર છે. મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમને S.E.M. નો હોદ્દો આપી તેમનું બહુમાન કર્યું છે. મુંબઈમાં ઔદ્યોગિક પ્રાદાણ સમાજ, મુંબઈ ખારવા સમાજ, તેમજ અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા રહીને સમાજ સેવામાં સારો એવો સમય આપી રહ્યા છે.

શ્રી દીપચંદભાઈ એસ. ગાડી

ઓલ ઇન્ડિયા જૈન કોન્ફરન્સના સૂત્રધાર અને મુંબઈની અનેક સંસ્થાઓના અધિષ્ઠાતા બનેલા શ્રી ગાડી સાહેબ જનસમાજમાં સારું એવું બહુમાન પામ્યા છે. કાઠિયાવાડના એક નાનકડા ગામ પડધરીમાં વર્ષો પહેલાં એક સામાન્ય

કુટુંબમાં શ્રી દીપચંદ્રભાઈનો જન્મ થયો. નાની ઉંમરમાં જ દીપચંદ્રભાઈએ પિતાનું સુખ ગુમાવ્યું. દાદાજીની છાયામાં જીછ્યાં. વાંકાનેરમાં મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યો. ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે શ્રી જૈન મહાવીર વિદ્યાલયમાં દાખલ થયા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વેપારી બની બેઠા છતાં જ્ઞાન-વિપાસા તીવ્ર હોવાથી બી.એમ.સી. એલ.એલ.બી. થઈને ઈંગ્લેન્ડ જઈ બેરિસ્ટર થયા. વકીલાતના ક્ષેત્રે સફળતા મળવા લાગી. પણ વ્યાપારી જીવ હોવાથી વિવિધ વ્યાપારોમાં ઝુકાવ્યું અને લક્ષ્મીની વર્ષો વરસી રહી. પણ હૃદયની ઉદારતા એવી કે શિક્ષણ સંસ્થાઓ, માનવ રાહત, ઉદ્યોગ કેન્દ્ર અને એ ઉપરાંત સેવાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં છૂટે હાથે દાન કર્યું. માતૃભૂમિ પડધરીમાં પૂ. પિતાજીના સ્મરણમાં એકે કન્યાશાળા અને બાલમંદિરની સ્થાપના કરાવી. સુખઈમાં ઘાટકોપરમાં પૂ. માતૃશ્રીના સ્મરણમાં શ્રી ધનજી દેવજી રાષ્ટ્રીય શાળામાં સભાખંડ આપ્યો. ‘કુંગરી’ વિસ્તારમાં ‘ગાડી’ હાઈસ્કૂલ સ્થાપીને આજ તેઓ તથા તેમનાં સેવાભાવી ધર્મપત્ની શ્રીમતી વિદ્યાબહેન બેરિસ્ટર શાળાના પ્રાણ બની રહ્યા. આ શાળામાં હજારેક બાળકો જ્ઞાનનો પ્રકાશ અને ઉચ્ચ સંસ્કાર મેળવી રહ્યાં છે. સામાજિક ક્ષેત્રે પણ ઘણાં ઘણાં મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબોને તેમની ઉદારતા આશીર્વાદસમાન બની રહી છે. શ્રી દીપચંદ્રભાઈ શિક્ષણ, સાહિત્ય તેમજ સમાજ અને હજારો બાળકોના ઉદારચરિત સૌજન્યભૂતિ ગાર્ડ-સંરક્ષક છે. ગાંધીજીના સંદેશ મુજબ સંપત્તિના ટ્રસ્ટી બનવા પ્રયત્ન કરતાં કરતાં ‘બહુજન સુખાય બહુજન હિતાય’ મળેલી લક્ષ્મીનો સફળઉપયોગ થાય એવી શ્રી દીપચંદ્રભાઈ એસ. ગાડીની મહેબ્બ આપણને પ્રેરણા આપી બાકત કરે છે.

સદૈવ સ્મિત વેરતા શ્રી દીપચંદ્રભાઈને શાસનદેવ ખૂબ લાંબું આયુષ્ય અને તંદુરસ્તી અર્પે અને તેઓના શુભ હસ્તે સમાજનાં શુભ કાર્યો થાય એમ ઇચ્છીએ. પોતે શક્તિપૂર્ણ માને છે, પાપ પુણ્યોમાં માને છે. આજ લાખો રૂપિયાની સખાવતો કરી છે. ભવિષ્યમાં મોટી આકાંક્ષા સેવી રહ્યા છે. ચેરીટી સંસ્થા બનાવી રાજના એક હજાર રૂપિયાનું દાનધર્મ થાય તેવી તેમની મનીષા છે.

મોટા પુત્ર ડો. રશ્મીકાન્ત ગાડી ખ્યાતનામ સર્જન છે. ક્ષીરાગના નિષ્ણાત છે. ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રેક્ટિસ કરે છે. ત્યાંની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલા

છે. નાના પુત્ર સોલિસિટર શ્રી હસમુખભાઈ દીપચંદ્ર ગાડી સુખઈની એક જાણીતી સોલિસિટરની પેઢીમાં જોડાયેલા છે.

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન ગાડી ૧૯૭૨ ના ઓગસ્ટમાં જે. પી. થયાં. માનનીય દીપચંદ્રભાઈ ૧૯૭૩ માં એલ ઇન્ડિયા જૈન કોન્ફરન્સના પ્રમુખ નિમાયા અને બહુમાન પામ્યા. આખું જ કુટુંબ ઉચ્ચ વિચારો ધરાવે છે, અને દાનધર્મની પ્રવૃત્તિમાં ભારે મોટું પ્રદાન રહેલું છે.

સ્વ. શ્રી દુર્ગાપ્રસાદ પી. દેસાઈ

શ્રી દુર્ગાપ્રસાદભાઈનો જન્મ જૂનાગઢના બગડુ ગામે થયો હતો. વતનમાં જ નોન મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ લીધેલું. તેમણે ગોંડલ ખાતે રેલવેની નોકરીથી કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. ઇ.સ. ૧૯૨૧ માં હડતાલને કારણે નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી શ્રી પોપટલાલ માલસિયા સાથે મોટર વ્યવસાય શરૂ કર્યો. આમાં આગળ વધતા ૧૯૪૫ માં રાજકોટ ખાતે ‘ઓએ ગેરેજ’ની સ્થાપના કરી, અને ‘શેવરોલેટ’ ‘વોક્સહોલ’ જેવી અદ્યતન મોટરગાડીઓને સારાબૂમાં જાણીતી બનાવી. આગળ વધતાં તેમણે ‘મેટ્રો મોટર્સ’ની સ્થાપના કરી ઓટોમોબાઇલ વ્યવસાયને વેગ આપ્યો હતો. મોટર વ્યવસાયની સાથે સાથે તેમણે ૧૯૩૮-૩૯ માં સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાંગપ્રા ખાતે આવેલ સોડા-એશ અને કેમિકલના ઉત્પાદનના ધંધાને વેગવંતો બનાવવાનો યશ તેમને ફળે જાય છે. આ કાર્યથી તેમની વ્યવસ્થાશક્તિનો ખ્યાલ આવે છે.

શ્રી દુર્ગાપ્રસાદભાઈએ ૧૯૩૮ ના રાજકોટ સત્યાગ્રહ અને જૂનાગઢનો આરઝી હકૂમત વગેરે માં મહત્વનો ફાળો આપેલ. વ્યવસાય અને સક્રિય કાર્યકર્તા તરીકે અનેક લોકનેતાઓનો તેમને પરિચય હતો.

રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક જાતિકીય બધી બહેર પ્રવૃત્તિને સંગીન રીતે દોરનાર શ્રી દુર્ગાપ્રસાદભાઈ રાજકોટના બહેરજીવનમાં ‘ડી.પી.’ અને ‘કાકા’ ના નામથી જાણીતા બન્યા હતા. રાજકોટ મોટર ટ્રેડ એસોસિયેશન, રાજકોટ પેટ્રોલ ડીલર્સ એસો. ‘રાજકોટ ટ્રક ઓનર્સ એસો. ના પ્રમુખ તરીકે સારી કામગીરી બજાવેલી. તા. ૮-૧૦-૭૧ ના રોજ તેમના અકાળ અવસાનથી બહેર જીવને ગરીબી અનુભવેલી. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ અર્પે.

શ્રી દુલેરાય રતિલાલ મહેતા

વિદ્યાપ્રેમી ગણાતા શ્રી દુલેરાયભાઈ મહેતા સૌરાષ્ટ્રના વતની છે. ચલાળાના સંસ્કારધર્મી કપોળ કુટુંબમાં ૧૯૨૦

ના ૪ થી નવેમ્બરના રોજ તેમનો જન્મ થયો. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી નાની ઉંમરમાં જ ધંધામાં જોડાયા. પૂ. શ્રી નરોત્તમદાસ હરિભાઈ પારેખની હૂંફ, પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મળ્યાં. ધંધાની આઈટેમોમાં મુખ્યત્વે ઇલેક્ટ્રિક વાયર, ઇનેમલ વાયર્સ, કોપર સ્ટ્રીપ્સ વગેરેમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ સાધી. કપોળ સમાજના ઉત્કર્ષમાં તેમનો યશસ્વી ફાળો રહ્યો છે. વ્યાપારની સાથે સાથે કેળવણી - શિક્ષણ અને ધર્મ તરફની આસક્તિ અને અભિરુચિ વધતાં રહ્યાં છે, જેને લઈ આજે તેઓ મુંબઈ-તારદેવ વિભાગમાં મોન્ટેસરીથી માધ્યમિક શાળા સુધીની શિક્ષણ સંસ્થાઓનાં સફળ સંચાલનમાં સેક્રેટરી અને સક્રિય કાર્યકર તરીકે જાણીતા બન્યા છે. કપોળ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે, કપોળ કો-ઓપરેટિવ એન્કના ડાયરેક્ટર તરીકે અને બીજી ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. વ્યાપારી સમાજમાં તેમનું માન અને મોલો પહેલેથી હતાં, અને છે. અનેક જગ્યાઓમાં તેઓએ દાનનાં ઝરણાં વહાવ્યાં છે. અમર-ગઢની વિખ્યાત કે. જે. મહેતા ટી. બી. હોસ્પિટલના તેઓ ઉપપ્રમુખ છે. તાજેતરમાં આ હોસ્પિટલને ચાર લાખનું દાન આપ્યું છે. વતન ચલાળામાં હાઇસ્કૂલના નિર્માણ કામમાં રૂ. ૪૦,૦૦૦/- ની ઉદાર સખાવત સાટે નિમિત્ત બન્યા. સંપત્તિ અને સાહિત્યનો, શ્રી અને સરસ્વતીનો, શ્રીમંતાર્થ અને સેવાનો સુમેળ સહજ સાધ્ય નથી. છતાં એ કથનને શ્રી દુલેરાવભાઈએ 'ખોટું પાડ્યું' છે. શાસ્ત્રીય સંગીત, સંસ્કૃત સાહિત્ય અને તરત્ત્વના વાચન-મનન પાછળ ઘણો સમય વિતાવે છે. યુરોપ અને મધ્યપૂર્વના દેશોનો ત્રણેક વખત પ્રવાસ કર્યો છે.

શેઠશ્રી દેવચંદભાઈ જેઠાલાલ સંઘવી

શેઠશ્રી દેવચંદભાઈ જેઠાલાલ સંઘવી કે જેમનામાં પુણ્યયોગે માનવ જન્મ મળવા સાથે બુદ્ધિ-લક્ષ્મી અને ધર્મભાવનાનો ત્રિવેણીસંગમ થયો છે તેમના જન્મ મોઢુકા (સાબરકાંઠા) ગામમાં થયો હતો. સમયાનુસાર પ્રાથમિક શિક્ષણ ગ્રહણ કરી વારસાગત માનવતા આદિ સૌજન્ય ભરપૂર સંસ્કારોથી સંસ્કારિત થઈ વ્યવસાયરૂપે મુંબઈ ગયા. પ્રારંભમાં તેઓશ્રી નોકરીમાં જોડાયા અને ખુબ જ થોડા સમયમાં ધંધાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી નોન-ફેરસ મેટલના ધંધામાં જંપલાવ્યું. તેઓશ્રીની કાર્યદક્ષતા, અવિરત પુરુષાર્થ અને સાહસિકતાને ધારી સફળતા મળી અને તેઓશ્રી અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિ બન્યા. માત્ર ધન ઉપાર્જિત કરવાથી જ જીવન સાર્થક થતું નથી કે ધન

એ જ જીવનનું સર્વસ્વ છે તેમ તેઓશ્રીએ માન્યું નથી. તેઓશ્રીનાં શુભ કાર્યો કેળવણી ક્ષેત્રે, સામાજિક ક્ષેત્રે, અનેક છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ છે. મોઢુકામાં પ્રાથમિક સ્કૂલ, પક્ષી ભવન, હિંમતનગરમાં બોર્ડિંગ, મુંબઈ (મલાડ)માં દેવચંદનગર પ્રાથમિક સ્કૂલ, જૈન મંદિર, ઉપાશ્રય, પાઠશાળા તથા સમેતશિખરજીનો સંઘ કાઢી ઘણાં ભાઈ-બહેનોને ઘણાં તીર્થોની યાત્રા કરાવવાનો અમૂલ્ય દહાવો પ્રાપ્ત કર્યો છે. હિંમતનગર આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં પણ સારું જ્ઞાન આપેલ છે. તેઓશ્રી દયાળુ-પરગજુ-નિખાલસ-ભૂતપૂર્વ શાલિભદ્ર શેઠ જેવા ભદ્રિક છે. તેમના જીવનની સુવાસ આથી વધુ એ પ્રસારે તે માટે પ્રભુ વધુ ને વધુ શક્તિ અર્પે અને દીર્ઘ-યુજ્ય બક્ષે તેવી અમે પરમકૃપાળુ પરમાત્માને અંતરથી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

શ્રી દેવશંકર ગભરુભાઈ ઓઝા

ખુબ જ નાની ઉંમરથી કાર્યશક્તિવંત બનીને પોતાનો સમર્થ સર્જક પ્રતિભાનો પરિચય કરાવનાર શ્રી દેવશંકર-ભાઈનો જન્મ ઉના તાલુકાના સીમર ગામે થયો હતો. ખાનદાન પરિવારમાં તેમનો ઉછેર અને ઘડતર થયું. શાળા જીવનથી જ તેમની સુષુપ્ત શક્તિ જાગૃત થઈ ખાલસા કોલેજમાં ગુજરાતી સાહિત્યસભાના મંત્રી બન્યા અને મંત્રી તરીકેની સુંદર કામગીરીથી પ્રાધ્યાપકોમાં સન્માનનીય બન્યા. બોમ્બે સ્ટુડન્ટ યુનિયન સાથે જોડાઈ ને શાળાના પ્રતિનિધિ તરીકે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો અને સૌનો પ્રેમ સંપાદન કરવામાં સફળ થયા. ઇન્ટર આર્ટ્સ સુધીના અભ્યાસના કોલેજકાળ દરમિયાન 'સંસ્કાર મંડળ' સંસ્થા દ્વારા તેમના હાથે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ થતી. રમતગમતનો પણ તેમને ભારે શોખ, પણ પછીથી પોતાના શિરે વ્યવહારિક જવાબદારીઓ આવી પડતા ધંધા તરફ લક્ષ્ય દોર્યું.

કાપડના કમિશન વ્યવસાયમાં ગયા અને તેમાં વેપારી વર્ગની સારી આહના મેળવી અને પ્રેમ મેળવી સારી પ્રગતિ કરી. પિતાશ્રી ગભરુભાઈ ઓઝાની વ્યાપારી દીર્ઘદષ્ટિ અને વ્યવહારુ જ્ઞાન પણ તેમને મળ્યું. પિતાશ્રીના દરેક ક્ષેત્રમાંના સંબંધો તેઓશ્રી સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે અને વધાર્યા છે. આ કુટુંબે ઊભી કરેલી સેવા જીવનની પગઠંડી ઉપર શ્રી દેવશંકરભાઈ પણ ચાલી રહ્યા છે. ગુજરાત ફ્રીન્ડ રિલીફ કમિટી (દાદર, માટુંગા, શિવ, વડાલા)ના બબ્બત્તી હતા. જિલ્લા બોર્ડ ડિસ્ટ્રીક્ટ

કેંગ્રસ કમિટીના મંત્રી હતા. માટુંગા સાર્વજનિક હાઇ-સ્કૂલના વાલીસભાના મંત્રી હતા. વર્ષોથી માટુંગા ગુજરાતી સેવામંડળ એજ્યુકેશન સોસાયટી તથા ગુજરાતી કલબ સાથે એક યા બીજી રીતે વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. માટુંગાની હરેક સામાજિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ મોખરે રહ્યા છે. કનકેશ્વરી ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ અને ઉના તાલુકાના કેળવણી મંડળના ટ્રસ્ટી તરીકે તેમની સેવા નોંધપાત્ર છે. તેમની જ્ઞાતિ ઉનેવાળ બ્રાહ્મણ સમાજમાં તેઓ સારું એવું માનપાન પામ્યા છે.

તેમની વિવિધ સંવાઓને ધ્યાનમાં લઈ મહારાષ્ટ્ર સરકારે ૧૯૧૯ માં તેમની જે. પી. તરીકે નિમણૂક કરી અને પછી S.E.M. તરીકે ૧૯૭૭ સુધી રહ્યા. ફરી ૧૯૮૦ માં S.E.M. તરીકેનું બિરુદ પામ્યા. જનતાએ પણ એવું જ તેમને માન આપ્યું.

શ્રી ઓઝા વ્યવસાયિક ક્ષેત્રમાં મુંબઈની રમણીકલાલ એન્ડ કું. ના (ભાગીદાર છે) વ્યવસાયમાં કાર્યરત હોવા છતાં હંમેશાં થોડો સમય ફાજલ પાડી જનસેવાયે કામ કરવાની હંમેશાં તૈયારી બતાવી છે.

શ્રી દોલતરાય જયંતીલાલ પારેખ

મુંબઈમાં મહુવા યુવક સમાજના સ્તંભ ગણાતા ગૃહસ્થ શ્રી દોલતભાઈ અનેક સામાજિક સંસ્થાઓના સૂત્રધાર છે. મહુવા યુવક સમાજના મંત્રી છે. મહુવા તેમનું વતન છે. ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે મૂળજી જેઠા મારકીટમાં કાપડના ધંધામાં સંપૂર્ણ પ્રગતિ સાધી. એમણે આ દિશામાં આત્મસંતોષ તો મેળવ્યો જ, પણ તેમની ઉત્કંઠા સમાજને ઘણે જાંએ ફરજી લઈ જવાની હતી. સદ્ભાગ્યે વતનમાં શૈક્ષણિક સંસ્થા ઉભી કરવામાં તેમણે તન-મન-ધન વિસારે મૂક્યું. એમની સેવાની કૃત્ય વણથંભી રહી છે. દષ્ટિબિંદુ માત્ર ઉદ્યોગ કે વ્યાપાર તરફ જ નહિ પણ કેળવણીના વિકાસ માટેના પ્રયત્નમાં સફળતા મળે તેવા તેમના રચનાત્મક વિચારોને કારણે અને સૌમ્ય, ઉદાર અને નમ્ર સ્વભાવને કારણે મહુવામાં સંખ્યાબંધ સામાજિક સેવા આપતી ગગનચુંબી ઈમારતો ઊભી કરવા દાતાઓ પાસેથી દાનો મેળવવામાં તેમનું કૌશલ્ય સ્પષ્ટ તરી આવ્યું છે.

શ્રી ધરણીધર ખીમચંદ શાહ

જૈન શાસન, જૈન ધર્મશ્રિતમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર, વિનય-વૈયાવચ્ચ અને સમર્પિતતા જેવા ગુણોને લઈને

જેમનું વ્યક્તિત્વ હંમેશાં ઉજ્જવળ રહ્યું છે, તેવા શ્રેષ્ઠવર્ધ શ્રી ધરણીધરભાઈ મૂળ સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર પાસેના પ્રાચીન સ્થળ કેળિયાકના વતની છે. હાલ મુંબઈ રહે છે. ૧૯૫૮ થી શરૂ કરેલા ધંધાકીય પુરુષાર્થમાં ક્રમે ક્રમે આગળ આવતા રહ્યા. નોન ફેરસ મેટલ, એક્સ્પોર્ટ અને કન્સ્ટ્રક્શન લાઈનોમાં એક પછી એક કદમ માંડ્યાં. પૂર્વભવના પુણ્યોદયે ધંધામાં બે પૈસા કમાયા છતાં પણ શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવાની અને ધર્મ તરફની તેમની અભિરુચિ સતતપણે ટકી રહી છે. ધંધામાં ચડતીના પ્રસંગો આવ્યા છે તો પણ મિત્રોએ તેમનું સાચું મૂલ્ય આંકી હંમેશાં સહકાર આપ્યો છે. તેમની પોતાની વિશિષ્ટ અને આગવી શક્તિથી મુંબઈમાં તેમણે તાલધ્વજ જૈન વિદ્યાર્થીશૃદ્ધ તળાબ અને બીજી ઘણી જૈન સંસ્થાઓમાં તેમનું યશસ્વી પ્રદાન કરેલું છે. ગુરુભક્તિ - આરાધના અને જૈન સામાજિક કાર્યોમાં શક્ય તેટલા મદદરૂપ બનવાની તેમની અંતરની લાગણી ક્યારેય છૂપી રહી નથી. જીવનમાં કાંઈક જોવા બાંધવાની અને સમજવાની દૃષ્ટિએ સમગ્ર ભારત ઉપરાંત મિડલ ઈસ્ટનો પણ પ્રવાસ ખેડ્યો છે. પોતાની છેંતાળીશ વર્ષની ઉંમરમાં જ ખૂબ બહોળો અનુભવ મેળવી અનેકોને તેઓ ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે.

શ્રી ધીરજલાલ એમ. ગાંધી

શ્રી ધીરજલાલભાઈનો જન્મ ઉના ગામના ધર્મિષ્ઠ અને સંસ્કારયુક્ત વાતાવરણવાળા ગાંધી કુટુંબમાં થયેલો. નાનપણથી જ મૂળ વ્યવસાયિક ગળથૂથી લઈને જન્મેલા શ્રી ધીરજલાલભાઈએ ચાલ્યા આવતા ધંધાને આગળ લાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

કરિયાણા બજારમાં 'મેસર્સ ગાંધી સન્સ'નું નામ તેઓ તેના કાર્યક્ષેત્ર દ્વારા મુંબઈ અને દેશનાં અનેક સ્થળોએ વિકસાવી ચૂક્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ આ ખ્યાતિ જળવાઈ રહે તે માટે પણ તેઓશ્રી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. 'ધી ઓઝા કરિયાણા કલર એન્ડ ટેમિકલ્સ મરચન્ટસ એસોસિયેશન'નું રચનાત્મક કાર્ય વખાણવા જેવું છે.

વ્યવસાયિક સફળતા સાથે તેઓ સામાજિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ પ્રત્યે પણ એટલા જ ભગૃત રહ્યા છે એ અભિનંદનીય છે.

શ્રી ધીરુભાઈ ઘાટલીઆ (જે.પી.)

શ્રી ધીરુભાઈ ઘાટલીઆ ધારીના વતની છે. નાનપણથી જ શૈક્ષણિક કાર્યોમાં તેઓ સફળતા પામ્યા. મુંબઈમાં તેમણે પોતાની શક્તિને વ્યવસાયિકક્ષેત્રમાં ખીલવવા વિચાર કર્યો. સને ૧૯૪૪ માં તેમણે આ ક્ષેત્રમાં 'અ'પલાબ્ધ' અને સને ૧૯૪૬ માં સ્વતંત્ર આયાત-નિકાસના વ્યાપારમાં સફળતા મેળવી શક્યા. આ સફળતાથી તેમણે સને ૧૯૫૦ માં લઘુ ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં 'મે. ઘાટલીઆ ટેક્સટાઈલ એન્ડ્રેવિંગ વર્ક્સ' નામે 'અ'પલાબ્ધ'. તેમની ઉત્તરોત્તર સફળતા તેમના નવા ઉદ્યોગની સ્થાપનાથી દેખાઈ શકે છે. ૧૯૫૫માં 'મે. ઘાટલીઆ રીડ્ઝ મેન્યુ. વર્ક્સ' અને ૧૯૬૦ માં 'મે. ઘાટલીઆ પ્રા. લિ.' દ્વારા મિલ-મશીનરીના ક્ષેત્રમાં સફળતાનું પદાર્પણ કર્યું. તેમના આ પગલાથી મહારાષ્ટ્રમાં સર્વ પ્રથમ એવી સહકારી 'ઔદ્યોગિક વસાહતની સ્થાપના'ના મંડાણ શરૂ થયાં અને એ વસાહતની સ્થાપનાકાર્યમાં તેઓ અગ્રિમ રહ્યા.

ધારીના સર્વોત્કર્ષ વિકાસ માટેના કાર્યમાં યોગ્ય ફાળો આપે છે, ૧૯૫૫-૫૬ માં પિતાશ્રીના નામે હાઈસ્કૂલ અને માતૃશ્રીના નામે બાલમંદિર બનાવરાવેલ છે.

સામાજિક ક્ષેત્રે પણ સારો રસ બતાવી રહ્યા છે. મુંબઈ પૂર્વના રોટરી ક્લબના સ્થાપક, મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય સ્ત્રી ઇન્ડસ્ટ્રીઝ સર્વિસ ઇન્ડસ્ટ્રીયુટના સલાહકાર સમિતિના સભ્ય, ગુજરાત ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસિયેશનના કોષાધ્યક્ષ, કુર્લા ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસિયેશનના સ્થાપક છે. સરકારે જે.પી.ની પદવી આપી તેમની સફળતાની કદર કરી છે. આ જ રીતે સર્વલક્ષી કાર્યો સાધતા રહે એ શુભેચ્છા.

શ્રી ધીરુભાઈ દોશી (અંતરીક્ષ)

સૌરાષ્ટ્રના વણિક કોમના તરવરિયા યુવાન કાર્યકર શ્રી ધીરુભાઈ દોશી મુંબઈના લોખંડના વ્યવસાયમાં પડેલા છે છતાં સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોમાં વિશેષ રસ ધરાવે છે. મુંબઈમાં વિલેપાર્લા (ઈસ્ટ)માં આત્મ જ્યોતિ ભક્તિમંડળના પ્રમુખ તરીકે, શ્રી સંઘ પ્રભુ સ્નાત્ર મંડળના મેમ્બર તરીકે, વિલેપાર્લા ઘોઘારી જૈન મિત્ર મંડળના મેમ્બર તરીકે, તેમજ બીજા અનેક સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. સંગીતના પ્રિય શોખની સાથે ધાર્મિક તેમજ દેશભક્તિનાં કાવ્યો બનાવવાનો તેમને જબરો શોખ બાળીતો છે. 'ઓ માદરે વતનીઓ'

ઉપરનું એક દેશભક્તિનું તેમણે બનાવેલું કાવ્ય હમણાં જ મુંબઈ સમાચારમાં પ્રગટ થયેલું જે આ નીચે મુજબ છે. તેના ઉપરથી તેમની વિશેષ પ્રતીતિ થશે.

- ૦ મળિયારા હૈયા હિમાલયથી ઉંચા !
નિર્મળ થઈ વહેતાં ઝરણાં થઈ નીચા !
મારગનાં મૂલ્યો સૌ સમજી શકવા દે,
ડુંગર સમ દુઃખોથી શું કામે ડરીયે !
- ૦ બૂખ જો ભરતી છે, સાગરની લહેરો !
સાચા મન માતી જો પાતાળે પહેરો !
ભરતીને ઓટ આ લવની જો ભ્રમણા !
મલકાતા મૃત્યુથી શું કામે ડરીયે !
- ૦ વેરની વસુદાત શું કામે જો કરવી !
પરની નિંદાને શું કામે જો વરવી !
સંસારી જીવ બળે સંતાપે દુખી !
સમજી મન સાગર સમ સાથે જો રહીયે
- ૦ વિષનાં વમળમાં પર તાંડવ હિંસાનું !
કરતાનાં જોશે પર સુખ તો બીજનું !
મુરબલું જીવને મૃગજળ તું મનવી !
સુખદુઃખમાં સાથે શા કાળે ન રહીયે !
- ૦ આહુતી અર્પી આ દેશની વ્યથાં જો !
કદમને અદ્યપ સૌ મીલાવી મથ્યાં જો !
ભૂમિ આ ભારતનાં સંતોની સેવાને !
ઓવારે અંતર મન વંદન સૌ કરીયે !
- ૦ સરકતાં સંસારે જાગી મન જાણે !
જોગી મન જોખન થઈ જીવન જે માણે !
પથરાતાં પાપનાં કુંડાળાં કારમાં !
અવની ઓથારે શું કામ અવતરીયે !
- ૦ અણથંભ્યા અંગારે પીડાતો પ્રાણી !
ધરતી ધગધગતી કળબુગ કંપારી !
'ધીરજ' આ ધર્મી થઈ શૂરાઓ સાથીઓ !
સાથે શું કામ નહિ અંતરથી બળીયે !

શ્રી ધીરજલાલ મોહનલાલ શાહ

જન સમાજમાં ચિરંજીવ સુવાસ એમની જ મહેકતી રહે છે જેઓ સંસારના દરેક વ્યક્તિઓમાં નિષ્ઠાને, પ્રભાષિકતાને, નીતિ ન્યાયને વળગી રહ્યાં છે. શ્રી ધીરજલાલભાઈ આવી બહુમુખી પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ છે.

સ્વાશ્રય અને પુરુષાર્થના બંને આગળ વધી તેઓ આજે એક સફળ વ્યાપારી તથા વિશિષ્ટ રસાયણના ઉત્પાદક બન્યા છે અને સૌજન્યભર્યા વ્યવહારથી હજારો હૈયામાં માનભર્યું સ્થાન પામ્યા છે. જૈન પ્રવેતામ્બર મૂર્તિ પૂજક સંપ્રદાયને અનુસરતા દશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિના શ્રી મોહનલાલ શાહને ત્યાં માતા સમતાબહેનની કુક્ષિએ સં. ૧૯૮૩ ના કાર્તિક સુદિ ૪ તા. ૧૧-૧૧-૨૭ ના રોજ તેમનો જન્મ થયો.

આઠ વર્ષની ઉંમરે માતાનો દેહવિલય થયો. પણ પિતાએ એમના પર અનેકું વડાલ વરસાવી તેમની ખોટ લાગવા ન દીધી. અભ્યાસ માટે તેઓ સુરેન્દ્રનગર ગયા અને મેટ્રિક સુધી પહોંચ્યા. તેમને અભ્યાસમાં આગળ વધવાની તીવ્ર તમન્ના હતી, પણ લવિતવ્યતા ગુદી જ નિર્ગાયેલી હતી. એટલે તેઓ અભ્યાસ છોડી વ્યવસાયમાં પડ્યા. સને ૧૯૪૩ ની સાલમાં તેઓ મહાનગરી મુંબઈમાં આવ્યા અને અનેક સ્નેહીઓની લાગવગથી કેમિકલ લાઈનમાં નોકરી મેળવી શક્યા. જે કામ કરવું તે ઉત્સાહ અને ખંતથી કરવું એ એમનો સિદ્ધાંત હતો એટલે ત્રણ વરસની આ નોકરી દરમિયાન તેઓ કેમિકલ - રસાયણો સંબંધી સારું જ્ઞાન મેળવી શક્યા. ત્યારબાદ કેનવાસર તરીકેનું કામ શરૂ કર્યું તેમાં તેમની ઝોળખાણ વધી. કાર્ય કરવાની વિશેષ કુનેહ સાંપડી અને તેણે સ્વતંત્ર વ્યાપાર કરવાનું આત્મબળ પુરું પાડ્યું. ૧૯૪૮ માં તેમણે ધીરજલાલ એન્ડ કું., થીનર્સ મેન્યુફેક્ચરર તરીકે કામ શરૂ કર્યું અને તેમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધી. આજે મેન્યુ-ફેક્ચરમાં તેમની પેઢી પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે, અને ભારતના સુપ્રસિદ્ધ શહેરોમાં ૧૬ જેટલા સેલિંગ એજન્ટો ધરાવે છે. આ ધંધામાં વિશેષ વિકાસ માટે તેઓ અધેરીમાં એક મોટું કારખાનું ઊભું કરી રહ્યા છે. આજે તેઓ મહારાષ્ટ્ર એસોસિએટેડ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ એસોસિયેશનના પ્રમુખ છે, અને ખીજી ઘણી વ્યાપારી સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા છે. વળી તેઓશ્રી નેમીનાથ જૈન ઉપાશ્રયના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી છે. શ્રી ગોવાલિયા ટેંક જૈન સંઘના પ્રમુખ છે. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ શતાબ્દી શિક્ષણ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી છે. તેમજ શ્રી જૈન પ્રવેતામ્બર કોન્ફરન્સના માનદ મંત્રી છે. વિશેષમાં તેઓ અલાવાડ સોશયલ ગ્રુપ, પ્રાંગધ્રા સોશયલ ગ્રુપ તથા જૈન પ્રવેતામ્બર એન્યુકેશન બોર્ડ વગેરે સંસ્થાઓના કમિટી મેમ્બર છે.

તેમની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ તેમનો વિનમ્ર સ્વભાવ, તેમની ઉદારતા અને તેમની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા

છે. ગમે તેવી કડિન પરિસ્થિતિમાં પણ તેઓ મનની સ્વસ્થતા ગુમાવતા નથી. પરંતુ શાંત ચિત્તે તેનો ઉપાય વિચારે છે અને તે અવશ્ય શોધી કાઢે છે.

સ્વ. શ્રી ધીરજલાલ વૃજલાલ પારેખ

મુંબઈના પ્લાસ્ટિક ઉદ્યોગના અગ્રણી પારેખ વૃજલાલ પ્રભુદાસના પુત્ર ધીરુભાઈ વિલે-પારેખમાં જન્મ્યા અને પારલામાં જ ઇન્ટર આર્ટ્સનો અભ્યાસ કરીને કુટુંબના ધંધામાં જોડાયા અને વેચાણ વિજ્ઞાન સંભાળ્યો. દરેક આહક સાથે મેળમણી સંજોગ અને આનંદી તેમ જ મંગતાવડા સલાવને કારણે બધાના પ્રિય થઈ પડ્યા અને આવડા મોટા ધંધાનું સફળ સંચાલન કર્યું. ધંધાના વિકાસ માટે જપાત ગયા અને ત્યાંની ચીજો લાવીને અહીં બતાવી અને નેશનલ પ્લાસ્ટિક ઇન્ડસ્ટ્રીએ પ્લાસ્ટિક લાઈનમાં મોખરાની હરોળમાં મૂકી દીધી. ફક્ત ૩૧ વર્ષની વયે-વિશાળ કુટુંબ તથા માતા પિતાને રડતાં મૂકી ધીરુભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા. કુટુંબ ઉપર આ એક વજ્રઘાત હતો પણ ઇશ્વર ઇચ્છા પાસે માણસ અસહાય છે. સદ્ગતની સ્મૃતિ માટે પારેખ કુટુંબના પ્રભુદાસરામજી પારેખ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટે વિલે-પારેખ કેળવણી મંડળને અદ્યતન બાળમંદિર માટે રૂ. બે લાખનું દાન કર્યું. નાનાં બાળકોને ક્રીડરગાર્ડન પદ્ધતિથી શિક્ષણ મળે તેવું હિન્દુસ્તાનમાં આદર્શ બાળમંદિર બનાવવાની સંચાલકની ભાવના છે. આઠ વિશાળ રૂમો અને સુંદર સાધનો સાથે બાળમંદિર થશે. સદ્ગતના પુન્યાર્થે વતન મોટા ખૂટવડામાં નેત્રયજ્ઞ કર્યો. ૩૫૬ ફર્ટીઓને આંખનાં ઓપરેશનો થયાં. ઓપરેશન, અક્ષમાં વગેરે તદ્દન મફત સારવાર આપી વીરનગરના ડૉ. અધ્વર્યુજીએ સેવા આપી. પરમાત્મા સદ્ગતના આત્માને પરમ શાંતિ અર્પે.

શ્રી ધીરજલાલ મગનલાલ

શ્રી ધીરજલાલ મગનલાલ કાયદાનાન્સીઅલ એક્સપર્ટના જાંડા જ્ઞાની તરીકે જાણીતા છે. તેઓ સરકારના ટેક્સેશન પોલીસીનું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે. તેઓશ્રી શેર અને સ્ટોકના કાયમી વેચાણકારમાં બોમ્બેમાં સ્થાન ધરાવે છે. તેઓ છેલ્લાં ૨૬ વર્ષથી સરકારી 'બોર્ડ' ઓફ બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ 'નું' સભ્યપદ ધરાવે છે. અને ૧૯૬૬ થી ૧૯૭૬ સુધી આ સંસ્થાનું પ્રમુખપદ શોભાવેલું જે તેમની કારકિર્દીની યશકલગી રૂપ છે. તેઓ છેલ્લાં ૧૬ વર્ષથી 'ઇન્ડિયન મરચન્ટ મેમ્બર' ના કમિટી સભ્ય

તરીકે અને ૧૯૬૪ માં પ્રમુખ તરીકે પણ હતા. સાથે સાથે તેઓ 'ટેલિફોન સલાહકાર સમિતિ' અને 'સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ' ઓથોરિટી 'ના સભ્યપદમાં ચેરમનના પ્રતિનિધિ તરીકે રહેલા. શ્રી ધીરજલાલ મગનલાલ મુંબઈ શેર હોલ્ડર એસોસિયેશન સાથે ૧૫ વર્ષથી સંકળાયેલા છે. તેમાં તેમણે માનદ બોર્ડન્ટ સેક્રેટરી તરીકે ઘણાં વર્ષ કામ કર્યું. અત્યારે તેઓ તેમાં વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ છે. છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી ડેમેક્રેટીક ગ્રુપમાં માનદ સેક્રેટરી તરીકે સેવા બજાવી રહ્યા છે.

'સુરત ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ' કે જે સુરત સિવિલ હોસ્પિટલ માં સ્થપાયેલ છે તેના તેઓ ટ્રસ્ટી છે. 'મમ્બાદેવી મંદિર ટ્રસ્ટ'ના ટ્રસ્ટી છે. તેઓ 'સેવા સમાજ'ના પ્રમુખ છે. અને બીજી ઘણી સંસ્થાઓમાં પણ ટ્રસ્ટી તરીકે સ્વતંત્ર સેવા આપી રહ્યા છે.

તેઓ સિમેન્ટ, આર્ટ-સિલ્ક, એન્જિનિયરિંગ, પ્લાન્ટેશન, ખાંડ અને પ્લાસ્ટિક જેવા અનેક વંધાઓમાં તેમને લગતા જ્ઞાનની આંતરસૂઝથી કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેઓ ૨૦ કંપનીઓ માં ડાયરેક્ટર તરીકે છે.

શ્રી ધીરજલાલનો જન્મ સુરતમાં ૨૫ એપ્રિલ ૧૯૧૩ માં થયો. અને કેમસ્ટ્રી એન્જિનિયરીની પદવી ૧૯૩૩માં મેળવી અને કુટુંબના શેર ઓકરના ધંધામાં લાગી ગયા.

શ્રી ધીરજલાલ ઘણી કલબોના મેમ્બર છે. તેઓ કુશળ રમતવીર હતા અને તેઓ ટેનિસ, બેડમિન્ટન, ગોલ્ફ પણ ખેલતા. પણ ૧૯૫૬ના હળવા હાર્ટએટેકે રમત છોડી; પણ હજી તેઓ વહેલી સવારે ફરવાની ટેવને જરૂરી ગણી આ ટેવ ચાલુ રાખી છે.

શ્રી ધીરજલાલ હરિલાલ સંઘવી

નાનપણથી જ સમાજ સેવાના ઉમદા ક્ષેત્ર સાથે વતન-પરસ્તીની તીવ્ર અસિલાવા ધરાવનાર શ્રી ધીરજલાલ મહુવાના વતની છે. પોતાના વતન મહુવામાં અઘતન સાધનોથી સજ્જ હોસ્પિટલ બંધાવી માનવસેવા કરવાનું ભગીરથ કાર્ય પૂરું કર્યું છે. તેઓશ્રી દરેક સાંસ્કૃતિક જીવન ઘડતરનાં કાર્યોમાં સારો એવો રસ લઈ રહ્યાં છે. વ્યાપારી જગતમાં અર્થ એન્ડ પિનરલના મેન્યુફેક્ચરર અને નામાંકિત વેપારી છે. તેમણે સૌરાષ્ટ્ર અને મુંબઈની અનેક સંસ્થાઓને આજ સુધીમાં વિવિધ સેવાઓ આપી છે અને હજી આપતા જ રહ્યા છે. વ્યાપારમાં રચ્યાપરચ્યા

રહેલા હોવા છતાં તેમનો સેવાભાવી આત્મા સામાજિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે કંઈક કરી છૂટવાની હરપળે તમન્ના ધરાવે છે. શ્રી ધીરજલાલ, અનેક વિદ્ય કાર્યક્ષેત્રના વિશાળ ફલકમાં અર્પેલી સેવાઓ ચિરમરણીય બની રહેશે તે નિર્વિવાદ છે.

૨૫. શેઠશ્રી ધુલચંદ બેચરદાસ શાહ

જેમની દાનશીલતા અને સાંગલિક ધર્મભાવનાની સુવાસ માત્ર જૈન સમાજમાં જ નહિ જૈનેતરોમાં પણ તેમના ચારિત્ર્યની સુવાસથી બાણીતા બન્યા છે, ખૂબ જ મહેનત અને પુરુષાર્થ કરીને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા હાંસલ કરી છે, મુંબઈમાં ગુલાલવાડીના બાણીતા નોન ફેરસ મેટલની બાણીની પેઢી મેમ્બર્સ ટિલોકચંદ ડી. શાહની કું.ના ભાગીદાર અને શ્રી તીલોકચંદભાઈના પિતાશ્રી ધુલચંદભાઈ બેચરદાસ શાહ ખિત-લોહ ધાતુના નિબળાંત વેપારી હતા. તેમની પાસેથી અનેક વેપારીઓએ ગ્રેરણા લઈ પોતાનો બ્યવસાય જમાવેલ. સ્વ. ધુલચંદભાઈ ફક્ત વેપારી જ હતા એટલું જ નહિ પણ જૈન ધર્મના અગ્રગણ્ય દાતા હતા. જીવન પર્વત ધર્મપરાયણ રહી પુત્ર, પૌત્રોને એ જ આદેશ આપતા. તેમનું અવસાન તા. ૧૮-૬-૧૯૮૦ના રોજ થયું. તેમના અવસાનથી જૈન સમાજે એક દાતા ગુમાવેલ છે. તેમના દ્વારા થયેલા દાનથી પાલીતાણા શંખેશ્વર વગેરે અનેક સ્થળોએ ધર્મશાળા વિગેરે ઊભાં થઈ શક્યાં છે.

પ્રજી તેમના આત્માને શાંતિ આપે એ જ પ્રાર્થના.

શ્રી નરોત્તમદાસ ગોકલદાસ શાહ

શ્રી નરોત્તમદાસભાઈ બમનગરના વતની છે. અને ખૂબ જ નાની ઉંમરમાં તેમના પિતાશ્રીની સાથે શાહ શીવલાલ ધીરજલાલની પેઢીમાં જોડાયા. આ પેઢીને ખાંડ, અનાજ, કઠોળ, તેલીબિયાં અને કરિયાણાનો જથ્થાબંધ વેપાર છે. અને તેને વેકલાવવામાં તેમનો હિસ્સો મુખ્યત્વે છે. ત્યારબાદ તેઓએ રાજકોટમાં હર સુખલાલ એન્ડ બ્રદર્સની પેઢીની સ્થાપના કરી. તેમ અને તેલીબિયાંના અગ્રગણ્ય વેપારીઓમાં એમનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. તેમના કુટુંબના સંસ્કાર જેમ કે સામાજિક પ્રવૃત્તિ, શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ અને કુટુંબસેવા પૂરતા પ્રમાણમાં વિકસ્યા છે. રાજકોટ શહેરમાં વિદ્યા શ્રીમાળી વલ્લિડ કોમની એક પણ સંસ્થા ન હતી. તે સ્થાપનામાં એમણે

આગેવાની હીધી. આ સંસ્થાની સ્થાપનાથી આજ સુધીમાં તેનો જે વિકાસ થયો છે. તેમાં શ્રી નરોત્તમદાસભાઈનો મુખ્ય હિસ્સો છે.

તેવી જ રીતે તેમના પિતાશ્રી શ્રી ગોકલદાસ ડાહ્યાભાઈ શાહ વિશા શ્રીમાળી વણિક વિદ્યોત્તેજક સંસ્થાનો ઉત્કર્ષ કરી અને તેને સંગીન પાયા ઉપર તેઓએ મૂકી છે. આ સંસ્થા આજે દર વર્ષે પોતાની જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને રૂા. ૪૦ થી ૫૦ હજારની સ્કોલરશિપ આપે છે.

પોતાના વતન જામનગરમાં એમની કેળવણી ક્ષેત્રની સેવાઓ અજોડ છે. એમના સ્વ. ભાઈ હસમુખરાય ગોકલદાસની ચિરંજીવ યાદમાં એક ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી છે જેમાં આજે ૧૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા સંપાદન કરી રહ્યા છે.

શ્રી નરોત્તમભાઈ રોટરી ક્લબના સભ્ય છે. અને અનેક જાહેર સંસ્થાઓમાં તેઓ સક્રિય સભ્ય, ખજાનચી કે ચેરમેન પદે છે. અને રાજકોટ મર્કન્ટાઇલ બેંકમાં ચેરમેનપદે પણ તેઓ રહ્યા છે. ઉચ્ચ વિચારો અને આદર્શો ધરાવતા શ્રી નરોત્તમદાસભાઈનું જીવન તેમના ઉચ્ચ કાર્યથી આજે સારાય સૌરાષ્ટ્રમાં દીપી જઈયું છે.

શ્રી નગીનદાસ અમૃતલાલ

શ્રી નગીનદાસભાઈનો જન્મ સં. ૧૯૬૧ના અષાઢ સુદિ ૧૧ તા. ૧૨ મી જુલાઈ ૧૯૦૫ના દિવસે પાદરા મુકામે શ્રી અમૃતલાલ વનમાળીદાસ શાહને ત્યાં થયો હતો. તેમનું મળ વન પાદરા. આખુંયે કુટુંબ ધર્મના સંસ્કારોથી રંગાયેલું અને સમગ્ર કુટુંબને સદગત આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી પ્રત્યે જનન્ય ભક્તિ અને શ્રદ્ધા. કુટુંબનો મુખ્ય વ્યવસાય અનાજ અને કપાસના ધંધાનો. શ્રી નગીનદાસભાઈએ પ્રાથમિક અભ્યાસ પાદરામાં જ કર્યો. આ. શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ પંદર વર્ષની વયે નગીનદાસભાઈનો હાથ જોઈ તેમને કહેલું કે તારા જીવનમાં ક્યારેય પણ કોઈની પાસે હાથ લાંબો કરી માગશે નહીં, પણ પોતાના હાથે અનેકને આપશે અને સત્કાર્યો કરશે. આચાર્યશ્રીએ ભાખેલ ભવિષ્ય મુજબનું જ વર્તન શ્રી નગીનદાસભાઈના જીવનમાં જોવાનું મળે છે સં. ૧૯૭૬માં શ્રી નગીનદાસભાઈનું કુટુંબ વેપાર ધંધાની આંધીમાં સપડાઈ ગયું અને મોટી ખોટ સહન કરવી

પડી. ચોવીસ વર્ષની વયે સં. ૧૯૮૫માં નગીનદાસભાઈ મુંબઈમાં નોકરી અર્થે આવ્યા અને એક કાપડની દુકાને નોકરી સ્વીકારી સ્થિર થયા. સં. ૨૦૦૩ની સાલમાં શ્રી નગીનદાસભાઈએ કાપડની પોતાની સ્વતંત્ર દુકાન શરૂ કરી; પરંતુ શેઠના આગ્રહના કારણે સ્વતંત્ર દુકાન શરૂ કર્યા પછી પણ કેટલાંક વર્ષો સુધી શેઠ સાથેનું કામ તો ચાલુ જ રાખવું પડ્યું. આ પરથી હાલમાં તેઓની પણ સ્વતંત્ર દુકાને સ્વદેશી મારકેટ, મુંબઈમાં ચાલે છે. એક ચંપકલાલ એન. શાહના નામથી અને બીજી એચ. નગીનદાસના નામથી. ત્રીજાશાહ ટેક્સટાઇલના નામથી.

શ્રી નગીનદાસભાઈનાં લગ્ન સં. ૧૯૮૧માં સમરતબેન સાથે થયાં હતાં. અને તેથી તેમને ત્રણ પુત્રો શ્રી ચંપકભાઈ, શ્રી સેવંતીલાલ અને શ્રી ગુણવંતભાઈ તેમ જ એક પુત્રી જેન સુશીલા છે. સૌ. સમરતબેનનું અકાળે સંવત ૧૯૯૫માં અવસાન થતાં તેમનાં બીજી વખતનાં લગ્ન શ્રી સુભદ્રાબેન સાથે સં. ૧૯૯૬માં થયાં. આ લગ્નના પરિણામે તેમને બે પુત્રો શ્રી રમેશચંદ્ર અને હસમુખભાઈ તેમ જ બે પુત્રીઓ શ્રી મીનાક્ષી અને શ્રી પન્ના છે. શ્રી મીનાક્ષીબેન અને તેમના પતિ ધંધા અર્થ અમેરિકામાં રહે છે. પોતાના ધંધાના વિકાસ અર્થે શ્રી નગીનદાસભાઈ અને તેમનાં પત્ની સૌ. સુભદ્રાબેન સને ૧૯૭૨માં અમેરિકા માં બધે ફરી આવ્યાં છે. તેમના પુત્ર શ્રી ચંપકલાલભાઈ પણ પોતાના ધંધાથે યુરોપમાં બધે ફરી આવ્યા છે. બધા પુત્રો પિતાના વ્યવસાયમાં જોડાઈ ગયા છે અને શ્રી નગીનદાસભાઈ પરથી ધંધાનો મોટો બોલો ઝોલો કર્યો છે.

શ્રી નગીનદાસભાઈને કુટુંબનાં ધાર્મિક સંસ્કારોના વારસો મળ્યો છે. ધનનો ઉપયોગ પણ સત્કાર્યોમાં કરે છે. પાદરાના શ્રી જૈન ઉપાશ્રમમાં તેમણે રૂા. ૧૫૦૦૦/-નો ફાળો આપ્યો છે. તેમ જ વિદ્યાનગર (ગુજરાત)માં પોતાની જ્ઞાતિની બોર્ડિંગમાં રૂા. ૫૦૦૦/-નો ફાળો આપેલ છે. સોસાયટીના ઉપાશ્રમમાં પણ તેમણે રૂા. ૨૫૦૦/-નો ફાળો આપેલ છે. આ સિવાય નાનીમોટી અનેક રકમોનો ફાળો તેઓ સત્કાર્યોમાં આપતા રહે છે. પણ જાહેરાતથી દૂર રહેવામાં માનનારા છે. વડોદરા આચાર્ય વલ્લભવિજય હોરિપટલમાં રૂા. ૨૫૦૦૦ આપી એક રૂમ લખાવી છે.

શ્રી નગીનદાસભાઈએ બધાં સંતાનોને વ્યાવહારિક તેમજ ધાર્મિક શિક્ષણ આપેલું છે. તેમનાં પત્ની શ્રી

મુમદ્રા તેમ જ બધી પુત્રીઓએ તથા પુત્રવધૂઓએ અઠાઈ તપ કરેલ છે. અને સમેતશિખરજી - કેસરિયાજી, મારવાડનાં નાના મોટાં તીથો, આબુ, કચ્છ, ભદ્રેશ્વર, ગિરનારજી વગેરે તીથોની જાત્રા કરી છે. શેત્રુંજય તીર્થની જાત્રાએ તો તેઓ અવારનવાર જાય છે.

શિક્ષણની દૃષ્ટિએ તેમનું બહુતર વિશેષ ન હોવા છતાં તેમનું ગણુતર ઘણું છે. તેથી જ પોતાના સ્વપ્રયત્નો અને પુરુષાર્થ વડે નાની શરૂઆત કરી ધંધાદારી જગતમાં મોટું નામ પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થયા છે. પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ બંનેનો તેમના જીવનમાં સુમેળ થયો છે. આવા મહાતુભાવોને ધનની પાછળ દોડવું નથી પડતું, ધન જ એમનાં ખારણું ખખડાવતું ચાલી આવતું હોય છે.

આવા ઉદાર ચરિત અને ધર્મપ્રેમી સેવાભાવી સૌજન્યશીલ શ્રી નગીનદાસભાઈ જેન સમાજને માટે ગૌરવરૂપ છે. સને ૧૯૭૯માં તેમના નાના પુત્ર હસમુખભાઈ પણ અમેરિકા ધંધા અર્થે આર મહિના રહીને પાછા આવી ગયા છે -

શ્રી નટરલાલ શામળદાસ વોરા

મૂળ વતન અમરેલી. ઘણી જ નાની ઉંમરે ૧૯૩૮ માં સુંબઈ આવી કોલસાના ધંધાનું સ્વતંત્ર કામ શરૂ કર્યું. જાતમહેનત, ખંત અને આપ હુશિયારીથી કોલસા વાપરનારાં નાનાં મોટાં કારખાનાંઓનો પરિચય કરી સુંબઈમાં કોલસાનો ધંધો જમાવ્યો. નટવરલાલ શામળદાસની કું.ના ધંધાના વધુ વિકાસ અર્થે ૧૯૪૩માં કલકત્તા ખાતે પ્રથમ ગ્રાન્ય ઓફિસ ખોલી અને ત્યારબાદ સમસ્ત ભારતનો પ્રવાસ કરી દેશનાં સુખ્ય શહેરોમાં, નાગપુર, મદ્રાસ, બેંગ્લોર, અને કોલસાનાં મથકો જેવાં કે ઝરિયા જુનારદેવમાં ઓફિસો સ્થાપી, દેશભરના કોલસાના ખાણ-માલિકો સાથે સંબંધો બાંધી, ઇલેક્ટ્રિક પાવર હાઉસિંગ ટેક્સટાઇલ મિલો, સિમેન્ટ ફેક્ટરીઓ, રેલવે વગેરે કારખાનાંઓને જથ્થાબંધ કોલસો આપવાનું શરૂ કરી દેશના પ્રથમ પંક્તિના કોલ સપ્લાયરોમાંના એક તરીકે તેમની નટવરલાલ શામળદાસ કું.એ નામના મેળવી.

ધંધાના વિશેષ ક્ષેત્રોમાં હાજલ થઈ નટવરલાલભાઈ એ ૧૯૫૧ આસપાસ મેંગેનીઝ અને આયર્ન ઓરનો નિકાસ

વ્યાપાર શરૂ કર્યો. સુંબઈ, વિશાખાપટ્ટનમ, મેંગ્લોર તથા મદ્રાસ બંદરોથી મોટા પ્રમાણમાં ઓર નિકાસ કરી ટૂંક સમયમાં મેંગેનીઝ ઓરના સુપ્રસિદ્ધ નિકાસકારોની હરોળમાં સ્થાન મેળવ્યું. વળી સ્ટ્રોબોર્ડ ગ્રેબોર્ડ, અને કોર્ડ ઓક્સના કામકાજ માટે અને મિનરલ્સ અંગે નવા નવા ધંધા શરૂ કર્યા. નિકાસ વ્યાપારના વિકાસ અંગે તેઓ શ્રીએ અનેક વખત જાપાન, ઇંગ્લેંડ, યુરોપના દેશો તથા અમેરિકાના પ્રવાસો કર્યા છે. વળી સુંબઈમાં કોલ મરચન્ટ્સ એસોસિયેશન સ્થાપવામાં અને વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા મિનરલ એસોસિયેશન સ્થાપવામાં અગ્રગણ્ય ભાગ લઈ વર્ષો સુધી આ સંસ્થાઓનું પ્રમુખપદ શોભાવ્યું છે. રાજસ્થાન, મહીસુર અને મધ્યસ્થ મિનરલ એડવાઇઝરી બોર્ડના સભ્ય તરીકે તેઓશ્રીએ સેવા આપી ઓર-ખનીતોની નિકાસ વધારવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

સને ૧૯૫૬માં રાજ્ય વ્યાપાર સંસ્થા સ્ટેટ ટ્રેડિંગ ઓરના નિકાસ વ્યાપારમાં હાજલ થતાં શ્રી નટવરલાલભાઈએ ઓલ ઇન્ડિયા મિનરલ કનવેન્શનના પ્રમુખપદે ચૂંટાઈ, સુંબઈ, નાગપુર અને દિલ્હીમાં કનવેન્શનો ભરી ખનિજોરના વ્યાપાર-ઉદ્યોગની પ્રચલિત પરંપરાઓ આલુ રાખવા પ્રયાસો કર્યા હતા. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી ગુજરાતના ખનીજક્ષેત્રે વિકાસ માટે અમદવાદમાં ગુજરાત મીનરલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસિયેશનની સ્થાપના તેમના પ્રમુખપદે અને ગુજરાત વ્યાપાર-ઉદ્યોગ મહામંડળ હસ્તક ગુજરાત મિનરલ કનવેન્શન બોલાવી તેના પ્રમુખ તરીકે સમસ્ત ગુજરાતના ખનીજોના વ્યાપારીઓ તથા ખાણમાલિકોની અનેકવિધ તકલીફો નિવારવા સફળ પ્રયાસ કરી, તેઓએ ગુજરાતનો ખનીજ વ્યાપાર વિકસાવવામાં સુંદર ફાળો આપ્યો. કોલસા અને મેંગેનીઝ સિવાય બીજાં ખનીજો - મીનરલોના વ્યાપાર અને ઉદ્યોગિક ઉત્પાદન માટે હાલ બેંગેશ્વરી ખાતે સ્ટાન્ડર્ડ મિનરલ ગ્રોડક્ટ લીમીટેડ નામની અલ્પતન પેસ્ટિસાઇડની ફેક્ટરી બાંધી તેઓએ ફારમ્યુલેશન અને ખેતીવિષયક પેસ્ટિસાઇડનું વિશાળ પાયા ઉપર ઉત્પાદન શરૂ કરેલ છે.

દેશના વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે રસ લેવા ઉપરાંત તેઓ અનેક નાની મોટી સામાજિક અને કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓમાં તન, મન અને ધનથી સહાય કરી રહ્યા છે. અમરેલી વિધાનસભા, અમરેલી પ્રજામંડળ, માદુંગા શ્રેયસ સંસ્થાના વિકાસમાં તેમનો મહત્વનો ફાળો છે

વતન અમરેલીમાં બન્ધુ ચીમનભાઈ વોરા સાથે એક લાખ રૂપિયાનું પ્રદાન આપી 'શામળદાસ વોરા કોલેજ હોસ્ટેલ, બંધાવી આપેલ છે. છેલ્લાં કેટલાંયે વર્ષોથી સુંબઈની કપો. કે-ઓપરેટિવ બેન્કનું પ્રમુખપદ સ્વીકારી બેંકના વિકાસમાં તેઓશ્રીએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. વ્યાપાર વિકાસ અર્થે તેઓ બે માસનો વિશ્વપ્રવાસ કરી સ્વદેશ સ્થિર થયા છે.

શ્રી નગીનદાસ ડુંગરશીભાઈ શાહ

ગુજરાતીઓ જ્યાં જ્યાં ગયા છે ત્યાં ત્યાં તેમની બુદ્ધિ પ્રતિભાની પ્રતીતિ કરાવી છે. શ્રી નગીનદાસભાઈ મૂળ સાબરકાંઠા જિલ્લાના અડપોદરા ગામના વતની. ઘણાં વર્ષો પહેલાં સુંબઈમાં તેમના સુપુત્રોનું આગમન થયું. થોડો સમય અનુભવ અને જાણકારી મેળવી ૧૯૬૮ માં તેમના સુપુત્રોએ ધંધાના શ્રીગણેશ કર્યા. શ્રી નગીનદાસભાઈનું સ્ટેટના જમાનામાં આગવું સ્થાન હતું. ગભી-શ્રીમંત હોવા છતાં જીવનમાં સાદાઈ, માયાળુ સ્વભાવ અને લોકોને તેમના પાસે બેસવાનું મન થાય તેવા પરમજીવ વૃત્તિના હતા. નિષ્ઠા અને નીડરતા તેમના જીવનમાં વણાઈ ગઈ હતી, સમાજ સેવાના અને માનવતાનાં કાર્યોમાં ખૂબ જ દિલચસ્પી બતાવતા- વતનમાં જૈન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા ઘણો પ્રયત્ન લીધો, જૈન પાઠશાળાને સમૃદ્ધ બનાવી, અંબિકામાતાના મંદિરની કામગીરીમાં પણ સારો રસ લીધો- પાંજરાપોળ અને જીવદયાની પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહ્યા. કોઈનું પણ સારું થતું હોય ત્યાં હમેશાં ખડે પગે તૈયાર જ હોય. વતનમાં સમાજસેવાનાં અનેકવિધ કામો બિલાં કરાવી ૨૦૨૬ ના વૈશાખ વદિ ૮ ને દિવસે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેમના સુપુત્રો શ્રી બાબુભાઈ, શ્રી હરખચંદભાઈ, શ્રી પ્રવીણભાઈ, શ્રી સુરેશભાઈ, શ્રી દિનેશભાઈ તથા ધર્મપત્ની ચંપાબહેને તેમનો વારસો આજે પણ બાળવી રાખ્યો છે. નાનકડા ગામમાં રૂ. પાંચ લાખની લઘ્ય હાઇસ્કૂલ બનાવી તેમાં સૌ પ્રથમ પોતાનો અંગત ફાળો અને બહારથી મોટી રકમ લાવી આપી. પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડી માધ્યમિક શિક્ષણની સુવિધા ઉપરાંત આદિવાસી છાત્રાલય બિલ્ડ કરાવ્યું. નેત્રચક્ષુ અને એવાં સમાજસેવાનાં અનેકવિધ કામો તેમના પરિવાર તરફથી થતાં રહ્યાં છે. ગામની હાઇસ્કૂલ તેમના નામથી જ ચાલે છે. જૈન અને જનેતર સમાજની ચાહના મેળવી ધન્ય જીવન જીવી ગયા.

શ્રી નવીનચંદ્ર નેમચંદ શાહ

શ્રી નવીનભાઈનું મૂળ વતન પાટણ. આજથી ચાર દાયકા પહેલાં પાટણના પ્રતિષ્ઠિત પરિવાર શ્રી નેમચંદ શાહને ત્યાં ધર્મેશ્વર. તેઓ પોતાની યુવાશક્તિમાં જ વારસાગત વ્યવસાયિક સૂઝનો ખ્યાલ આપી શકતા હતા.

મહાનગરી સુંબઈમાં તેમણે સારા ઉત્પાદનકાર તરીકે નામના મેળવેલી. 'મેસર્સ' સારાભાઈ નેમચંદ' નામક ઉદ્યોગગૃહ દ્વારા ટેક્સટાઇલ ઓગ્સ્ટીલિયરીઝ અને ગુંદરનાં વિવિધ ઉત્પાદનોને સાકાર કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપી આયાત નિકાસના વ્યાપારને પણ વેગ આપ્યો. એમ્પ્રો-ઈડરી ઉદ્યોગમાં પણ 'વિકાસ એમ્પ્રોઈડર્સ' અને પ્રિન્ટર્સ' તથા 'મેસર્સ' દીપક એમ્પ્રોઈડરી ઉદ્યોગ'ની સ્થાપના કરી પ્રભાવજનક પ્રગતિ સર્જી છે. તેમની આ ધંધાકીય વિકાસકૃત્યમાં એમના ભાઈઓ શ્રી જયવંતકુમાર, શ્રી લલીતભાઈ, શ્રી પ્રવીણભાઈ, શ્રી સુરેશભાઈ, શ્રી મહેન્દ્રભાઈ, શ્રી હરેશભાઈ તથા શ્રી દીપકભાઈનો પણ સાથ રહેલો છે.

શ્રી નવીનભાઈ ધાર્મિક ક્ષેત્રે તેમ જ સામાજિક ક્ષેત્રે પણ શોખ રસથી સારી સેવા આપી રહ્યા છે. શ્રી નવીનભાઈ તેમના બાંધવો સહિત દરેક ક્ષેત્રે સહકારથી સફળતા પ્રાપ્ત કરે એ જ શુભેચ્છા.

શ્રી નવીનભાઈ વ્યાસ

શ્રી નવીનભાઈ વ્યાસ સૌરાષ્ટ્રના હડીયાણા ગામના વતની છે. તેમણે સને ૧૯૫૬ માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં બી. એ. થઈ, ૧૯૬૧ માં એલ. એલ. બી. ની ઉપાધિ મેળવી અને આસનસોલમાં પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી. અને એ જ વર્ષે તેમણે ઇન્કમેટેક્સ કન્સલ્ટન્ટસ તરીકેની એક્સિસ કલકત્તા ખાતે શરૂ કરી.

જીવન અને સમાજને માટે કંઈક કરી છૂટવાની બાવનાવાળા શ્રી વ્યાસ સરળ, મિલનસાર અને સેવાભાવી સ્વભાવના છે. શૂન્યમાંથી સર્જન કરવાનું આપકૌશલ્ય ધરાવતા શ્રી વ્યાસ સુખી અને સમૃદ્ધ જીવન વચ્ચે પણ કલા, સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ તરફ જાંડી અભિગુચિ ધરાવે છે. એમના પુરુષાર્થની પરિણતિરૂપે આજે પૂર્વાચલમાં આસાનસોલ ખાતે ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને અસ્મિતાની લઘ્યતાનું દર્શન કરાવતું 'ગુજરાત ભવન' મૂર્તિમંત બન્યું છે.

શ્રી વ્યાસ સેન્ટ જહોન એમ્બ્યુલન્સ એસોસિએશનના ફાઉન્ડર ચેરમેન, આસનસોલ ઈન્કમેટેક્સ પેયર્સ એસો. ના ફાઉન્ડર પ્રેસીડેન્ટ, આસનસોલ ગુજરાતી રિલીફ સોસા.ના પ્રમુખ, બરાકર-રાણીગંજ બૃહદ્ ગુજરાતી સમાજના જનરલ સેક્રેટરી, શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી થિયેટરના વાર્ધસ ચેરમેન, આસનસોલ માઉન્ટેનિયરિંગ કલબના કાર્યવાહક અને અખિલ ભારત ગુજરાતી સમાજના હાલના પ્રમુખ છે. સમાજના સંગઠનને ક્રિયાશીલ બનાવવા, વેગ આપવા શ્રી વ્યાસે વક્રીલાતના ધીકતા ધંધામાંથી ત્રણ વર્ષ માટે ગુર્જર અખિલાઈને સંગઠિત કરવામાં જીવન સમર્પેલ. શ્રી વ્યાસે અખિલ ભારત ગુજરાતી સમાજને સક્રિય અને પ્રાણુવાન બનાવવા માટે ગુજરાતી સમાજના કાર્યકરોને 'કામ દ્વારા બોલો' જીવનમંત્ર આપ્યો છે. જે તેમની કાર્યભાવના વ્યક્ત કરે છે.

ડૉ. નટવરલાલ દાણી

વિદ્યાર્થી જીવનમાં યશસ્વી કારકિર્દી પૂર્ણ કરી જીવનનાં બધાં જ વર્ષો સાર્વજનિક દવાખાનાંઓમાં તથા મુંબઈ સરકાર અને ગુજરાત સરકારના તબીબી વિકાગમાં એજેટેડ અમલકાર અને સિવિલ સર્જન તરીકે કારકિર્દી પૂર્ણ કરીને ઉત્તરાવસ્થામાં આર્ય વિસ્તારમાં શસ્ત્રક્રિયા ક્ષેત્રનો લાભ પામનાર શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના પૂર્વ વિદ્યાર્થી ડૉ. નટવરલાલ રતનલાલ દાણી રાસ ગામમાં કસ્તુરબા ટ્રસ્ટ હોસ્પિટલમાં સર્જન તરીકે કામ કરવા ભાગ્યશાળી થયા છે. ૧૯૭૬-૭૭નાં વર્ષોમાં ખેડા જિલ્લામાં આવેલા આંતર-સુખા ગામમાં આંતરસુખા મેડિકલ કેન્દ્ર નામની સંસ્થાનું સંચાલન કર્યું હતું. મે ૧૯૭૬ થી જુલાઈ ૧૯૭૮ ના સમયમાં કસ્તુરબા ટ્રસ્ટ હોસ્પિટલના સંચાલકોને એવો અનુભવ થયો હતો કે આર્થિક દૃષ્ટિ મુજબ રાખી સેવા આપનાર નિષ્ણાતોથી સંસ્થાનો ઉત્કર્ષ નહિ થાય. આ સંજોગોમાં ડૉ. દોશીની વિનંતીથી તા. ૨૨-૭-૧૯૭૮થી આ વિસ્તારમાં ડૉ. દાણીએ સેવાયજ્ઞમાં ઝંપલાવ્યું છે. ઓગસ્ટ ૧૯૮૦ માં ગુજરાત સરકારની તબીબી શાખામાંથી નિવૃત્ત થયા પછી આવું સુંદર કાર્ય આર્ય વિસ્તારમાં કરવાની તક મળી.

મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મ સંસ્કારોને પરિણામે ઈ.સ. ૧૯૫૦માં આંતરસુખામાં (જિ. ખેડા) વાસુપૂજ્ય ભગવાનના દેરાસરના જીર્ણોદ્ધારમાં પાયાના પથ્થર બનાવાનું તથા સક્રિય કાર્ય કરવાનું અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ઈ.સ. ૧૯૫૮ રાજપીપળા (જિ.

ભરુચ)માં નૂતન જૈન દેરાસર તથા ઉપાશ્રયની સ્થાપના માટે તેમના મિત્ર વીરમગામના રિટાયર્ડ જજ ફકીરચંદ કે. વોરા સાથે પાયાના પથ્થર બનાવાનું સાહાય્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. શ્રી ફકીરચંદ વોરાનું આધ્યાત્મિક જીવન જ આ માટે પ્રેરણારૂપ હતું. કારણ કે રોજ દેરાસરમાં દર્શન કર્યા પછી લોજન લેવું. આના પરિણામ રૂપે આજે રાજપીપળા જિનાલય અને ઉપાશ્રય વિદ્યમાન છે.

શ્રી નરોત્તમદાસ નાથાભાઈ મહેતા.

બત્રીસ વર્ષની દીર્ઘ, યશસ્વી અને નિર્મળ કારકિર્દીને વરેલા નરોત્તમદાસભાઈને મહુવા યુવક સમાજે હમણાં જ ભવ્ય સન્માન સમારંભ યોજી કાર્યો બિરદાવ્યાં.

‘વહાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિતું....’ આ ઉક્તિને સાર્થક કરનારા નરોત્તમભાઈમાં મહાનુભાવ, પ્રાચાર્યને શોભે એવા સદ્ગુણોનું દર્શન કરાવાતું. તેઓ કહેતા Character is the crown of life.

નરોત્તમદાસભાઈના સ્વભાવની નિર્મળતા, નિષ્કલસતા, ધીર ગંભીરતા, નિતાંત સૌજન્યસભરતા અને શાંત કોલાહલની મુખરતા આ વિવિધલક્ષી વ્યક્તિત્વથી બાળકોમાં અતિ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. આવા વ્યક્તિત્વથી બાળકોને તે પરમાત્મા સમાન લાસતા.

કેળવણીક્ષેત્રનું તેમનું દાન અપ્રતિમ ગણાવી શકાય. નાવને કિનારે લાવનાર સુકાની જેમ વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી સાચો રાહ બતાવતા. પુણ્યાત્માના જીંડાણો તો આજે જેવા અગાધ છે એ રીતે જ્ઞાનની જીંડાણુતાનો તેઓ હંમેશા લાભ આપવા તૈયાર રહેતા.

Here is our captain એ ઉક્તિ મુજબ તેઓની દીર્ઘદૃષ્ટિ, પુનિત પ્રતિભા, શાળા સંચાલનની જોડી સૂઝ, ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નોને મૂંઝવણમાંથી સમાધાન તરફ લઈ જનારી તેમની સંવાદી દૃષ્ટિ, એક આદર્શ શિક્ષકને યોગ્ય જ છે.

હાલમાં નિવૃત્તિ સ્થિતિમાં પણ તેઓ પોતાનાં બહાલાં નહાલાં ટાબરિયાંઓની બબર પૂછવાનું ચૂક્યા નથી. એમનો આ રોજિંદો નિયમ જ દીર્ઘ આયુષ્ય બક્ષે એવી અભ્યર્થના.

સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈ કાળીદાસ મહેતા

પ્રબળ પુરુષાર્થ, જ્વલંત સાહસિકતા અને ઈશ્વરકૃપાનું સુભગ અને સફળ મિલન એટલે શ્રી નાનજીભાઈનું જીવન,

પુરુષાર્થ એમને કમયોગી બનાવ્યા, સાહસિકતાએ નવા ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કરાવ્યો, અને ઈશ્વરકૃપાએ એમની સિદ્ધિઓને સમતા અને લોકસંગ્રહની વૃત્તિની બક્ષિસ આપી. ૧૨ વર્ષની કુમળી વયે એમનો પુરુષાર્થ અનેક ગડમથલો પછી, એકાએક આરંભાયો અને તેની પ્રલંબ રેખા ઉત્તરોત્તર બલવત્તર થતી થતી ૮૧ વર્ષ સુધી લંબાઈ.

તેમનો જન્મ વિક્રમ સવંત ૧૮૪૪ ના માર્ગશીર્ષ માસમાં ગોરાણા નામના જૂના જમનગર રાજ્યના નાનકડા ગામમાં થયો હતો. પિતાનું શુભ નામ કાલિદાસ અને માતાનું નામ જમનાબાઈ.

પિતા ગામડાના પરચૂરણ ચીજોના નાનકડા વેપારી. વ્યાજવટાવનો ધંધો પણ કરે અને પોરબંદરથી વ્યાપારની જાણસો લાવે અને ગામડાની પેદાશને ત્યાં વેચે. ખાર મહિને સુખી, સંતોષી કુટુંબ સરળતાથી રોટલો રળી કાઢે, પણ આ ભીંગતા કિશોરને તેથી સંતોષ નહીં.

ઈ.સ. ૧૮૨૧નું એ નિર્ણાયક વર્ષ. પરમપ્રેમાળ પિતા અને માતાની મીઠી ગોદને છોડી, વતનને સલામ કરી, ૧૨ વર્ષનો એ કિશોર મુંબઈથી સ્ટીમર ન મળતાં, દેશી વહાણમાં આફ્રિકાની સફરે ભીપડ્યો.

કિશોર નાનજીભાઈ અને પ્રવાસીઓની એ સફરે ખરી કસોટી કરી. વહાણ માડાગારકર તરફ વળ્યું. પૂરા ૨૪ કલાક ન થયા ત્યાં તુમુલ તોફાન આરંભાયું. ઉપરથી આકાશની આંધી અને વરસાદ, નીચે ડુંગર ડુંગરજેવડાં મોજાના ઉછળતા જળલોહ. જમીન દેખાતી બંધ થઈ હતી પરંતુ દિશા પણ ધૂંધળી થવા લાગી. એ જગ્યાએ એટલાં ટિક, પેસિફિક, અને હિંદી મહાસાગરનાં પાણી સામસામાં અથડાય. જલનો ત્રિલેટો રચાય. સમુદ્રમાં વહેતા અંતરગત પ્રવાહોનું ખેંચાણ વળી જુડું. આઠ દિવસ સુધી જલ, વાયુ અને અવકાશનું તાંડવ મચી રહ્યું. વહાણને ખચાવવાને માલસામાન નાખવા માંડ્યો. ફૂવાથલ કાપીને દરિયામાં પધરાવ્યો, અને એક નાનકડા શઢને સહારે સમુદ્રના આન્તર પ્રવાહોના ખેંચાણથી આમ તેમ જૂલતું સખળડખળ થઈ ગયેલું વહાણ તરતું જ રહ્યું. મૃત્યુ અને પ્રવાસીઓ વચ્ચે ત્યારે માત્ર વેંત એકનું જ અંતર રહ્યું. થાક, ભૂખ, તરસ અને ચિંતાથી સૌ ત્રિહ્વળ થઈ ગયા. એ સર્વ વચ્ચે અડોલ અને સ્વસ્થ મૃત્યુજય સમે ગોરાણાનો પેલો યુવાન પ્રકૃતિની લીલા નિહાળે. સૌની

શુશ્રૂષા કરે, સાંત્વન આપે અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ કરી નિત્યકર્મ કર્યે જ જાય. આખરે દોઢક મહિના પછી દરિયાનો પ્રવાહ ફર્યો. દૂર જમીનની કાળી કિનારી દેખાઈ અને ઉતારોના જીવ હેઠા બેઠા. સૌ કિનારે ભિતર્યા. આઈલ દમેયોટીનો એ ફ્રેંચ ટાપુ જંગમ્બારથી ૮૦૦ માઈલ દૂર. તેના ઉપર ભિતરતાવેંત વહેતી નદીમાં સૌ ફૂધા. સ્નાન કર્યું. મેલખાયા થઈ ગયેલાં કપડાં ધોયાં અને ટાપુના નિરીક્ષણ અર્થે નીકળી પડ્યા.

દરિયાના મામલાની ખટમીટી સ્મૃતિઓને પોતાના મનમાં રમાડતા શ્રી નાનજીભાઈ વહીલ બંધુ ગોરધનદાસ સાથે વેપારમાં બેઠાયા. બે વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં તેમણે વ્યાપારની બધી કલા હસ્તગત કરી લીધી. એટલામાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં યુદ્ધ શરૂ થયું અને મોટાભાઈને ત્યાં જઈ વ્યાપાર કરવાની ઇચ્છા થઈ. ગોરધનદાસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહોંચી ગયા અને વ્યાપારની જમાવટ કરી. યુદ્ધનો કાળ વ્યાપાર માટે સાનુકૂળ. શ્રી નાનજીભાઈ ફરી એકવાર દેશી વહાણમાં ચઢી દ્વારકા ભિતર્યા અને ત્યાંથી ગોરાણાની વાટ પકડી. આ વખતે સુસાફરી સાવ સુખરૂપ. એટલે ઈશ્વરનો આભાર માન્યો, કુટુંબમાં અને વતનના માણસોમાં આનંદ મંગળનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું.

ગામડાનું સંતોષપૂર્ણ જીવન, અડધો રોટલો મળે તો આખાની કોઈ તમન્ના નહીં એવા સ્થગિત અને સંતોષ-પ્રદ જીવન વચ્ચે આ સાહસશૂરા યુવાનને ચેન કેમ પડે? માતા પિતા બંને વૃદ્ધ થતાં જાય, પુત્ર પાસે રહે તો સારું, એમ ઇચ્છે. એક બાળુ સાહસની ઝંખના, બીજી બાળુ મા-બાપ નો પ્રેમ. કેતા તરફ પલ્લું નમે? કેાને માન આપવું? મનમાં ગડમથલ ચાલે, અંતે એક દિવસે નિર્ણય થઈ ગયો. બીજી સફરે જવું જ.

ઈ.સ. ૧૮૦૫માં ફરી જંગમ્બાર પહોંચ્યા અને શેઠ કેશવજી આણંદજીની પેઢીમાં રૂપિયા પંદરની નોકરીથી મહેતાજી તરીકે કામ કરવા લાગ્યા. ત્યારથી તેમની ઓળખ અધિયાણી મટી ગઈ અને મહેતા થઈ ગઈ.

તેમને પોતાની જ દુકાન કમલીમાં નાખવાના કોડ જાગ્યા. ઓછામાં ઓછા ઓજારોથી પોતાના હાથે જ દુકાન ભરી કરી. પેલા બલોચ માલિકે છૂટા પડતી વેળા સરસ નોકરી માટે ૨૦૦ રૂપિયાનો તે વખતમાં માતખર

ગણાય એવો પુરસ્કાર આપ્યો, અને સ્વતંત્ર વ્યાપારના શ્રી નાનજીભાઈ એ શ્રીગણેશ માંડ્યા. કમેકમે એક દુકાનમાંથી અઠાર દુકાનના માલિક બન્યા. આસપાસનાં ગામના વન્યપ્રદેશમાં અને મોટાં શહેરોમાં વસતા વ્યાપારીઓમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા જામવા લાગી, છતાં આ બધો સમય ઉઠાવેલા અઠળક શ્રમને લઈને તથા આર્થિક જવાબદારીની ભારે જંજાળને લઈને તેમની તબિયત લથડી, વતન સાંભળ્યું અને સ્વદેશનો માર્ગ પકડ્યો.

વિશ્રાન્તિ અર્થે દેશમાં થોડો સમય રહ્યા, ભાવિની ઉજવણી રેખા અને અનહદ પુરુષાર્થની વૃત્તિ એને જંપલા કેમ દે? તેઓ ફરી પૂર્વ આફ્રિકા જવાને ઊપડ્યા, કમલીમાં જ સૌથી પહેલી જીનેરી નાખી. એક પછી એક જીનેરીની હારમાળા લંબાતી જ ચાલી. ઈ.સ. ૧૯૧૮ સુધીમાં ૨૨ જીનેરી ફેક્ટરીઓ ઊભી કરી અને યુગાન્ડામાં કૃષિમૂલક યંત્રયુગનાં મંડાણને તેમણે સુંદર કર્યું.

શ્રી નાનજીભાઈ એ કાવલો નામના ડુંગર આસપાસની બધી જમીન ખરીદી લીધી અને શેરડીના હરિયાળા સાંઠાથી ડોલતું એક વિશાળ ખેતર તૈયાર થયું. પણ તેથી કંઈ અટકી જવાય? રયુગર ફેક્ટરી ઊભી કરી હોય તો? મનમાં ઘોડાઓ ઘડાય, કરોડોની મૂડી જોઈએ. ક્યાંથી કાઢવી? પરંતુ માનવી પાસે પ્રતિષ્ઠા અને પુરુષાર્થ હોય તે શું મૂડી નથી? અનેક મુશ્કેલીઓ અને વિટંબણાઓ વચ્ચે એ કોયડો તેમણે સાહજિક સૂઝથી ઉકેલ્યો, વિન્યા-દશમીના શુભ દિને ઈ.સ. ૧૯૨૫ માં, યુગાન્ડાના ગવર્નરને વરદ હસ્તે યુગાન્ડા રયુગરનું ઉદ્ઘાટન થયું, અને પૂર્વ આફ્રિકાના ઔદ્યોગિક જીવનમાં શ્રી નાનજીભાઈ એ નવો વિક્રમ સ્થાપ્યો.

કેન્યામાં તેમણે વ્યાપાર-વણજને વિકસાવ્યા, સર્વિસ સ્ટોર લિમિટેડની સ્થાપના કરીને તેમજ કેન્યા ડેવલપમેન્ટ કું. ઊભી કરી પૂર્વ આફ્રિકાની ભૂમિને સમૃદ્ધ અને ફલવતી બનાવવામાં ભારતીય વ્યાપારીઓ સાથે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. હુનર ઉદ્યોગ અર્થે વિદેશયાત્રાઓ ખેડી અને અનુભવ સમૃદ્ધ બનીને ઉદ્યોગોને અદ્યતન બનાવ્યા. થોડા જ વખતમાં ત્રિખંડમાં ઉદ્યોગપતિ તરીકે તેમની નામના પ્રસરી અને યુગાન્ડાના વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના જીવનનું તેમનું નેતૃત્વ સોળે કળાએ પ્રગટી ઊઠ્યું.

તેઓ સાહસિક ઉદ્યોગપતિ અને સમર્થ દાનવીર તરીકે જાણીતા તો હતા જ, પરંતુ તેઓ પ્રખર સમાજ સુધારક,

ધર્મ સુધારક અને કન્યા કેળવણીના પ્રખર પુરસ્કર્તા પણ છે, એમની અઠળક સંપત્તિ વચ્ચે એમણે ગૌરવપૂર્ણ સાદાઈની જ પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે અને લોજનનાં પાંચ વસ્તુ કરતાં વિશેષ ન લેવાનું યત્ન વરસોથી પાળતા આવેલા છે. નાનામાં નાના માણસોના પથે એ જાતે વાંચે છે અને બની શકે ત્યાં સુધી જાતે જ ઉત્તર આપવાનો રિવાજ રાખેલો છે. બચપણના એમના ગ્રામનિવાસને લઈને, તેમજ આફ્રિકાનાં સાદાં લોખંડાં વતનીઓના સંપર્કને લઈને સામાન્યજન પ્રત્યેની તેમની અભિરુચિ વિશેષ છે. અને તેથી તેઓ દુષ્કાળ કે આસ્માની સુલતાની વચ્ચે તેમની વચ્ચે ઊભા રહે છે અને પોતાની દાનગંગાનો પ્રવાહ સતત વહેતો કરે છે.

‘યુવાનોએ ચારિત્ર્યમાં દૃઢ, ઉત્સાહી, આશાવાદી અને શરીર અને સાનમાં મજ્જમ થવું જોઈએ. એવા યુવાનને માટે સમગ્ર પૃથ્વી સર્વ સમૃદ્ધિથી પૂર્ણ બની જાય છે.’ એ તૈત્તરીય ઉપનિષદના ઋષિવચનને છેક કિશોરાવસ્થાથી માંડીને અદ્યપિપથંત તેમણે ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે. અને પૃથ્વીની માત્ર સ્થૂળ સમૃદ્ધિને નહીં પરંતુ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિનાં દ્વાર પણ તેમણે ખોલી આપ્યાં છે. જાપાન, યુરોપ, બ્રહ્મદેશ, સિંગાપોર, પૂ. આફ્રિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, હોંગકોંગ, ઇન્ડિયા, ઇથિઓપિયા, અને ઇતર દેશોની યાત્રા જેમ તેમણે સ્થૂળ સમૃદ્ધિના ઉપાર્જન અર્થે કરેલી છે તેમ બદ્રિકેદાર, અમરનાથ, ઉત્તરાખંડનાં તીર્થધામોની યાત્રા કરીને, ભારતના સંતમહંતોનાં દર્શન કરીને આધ્યાત્મિક સંસ્કારને પણ જાગૃત કરેલા છે. ભારતના લગભગ દરેક મુખ્ય તીર્થસ્થાનોમાં તેમની દાનવૃત્તિનો ફાઈન કોઈ રીતે સંસ્પર્શ થયેલો છે. શાંતિનિકેતન, કાંગડી ગુરુકુલ, આર્યકન્યા ગુરુકુલ વડોદરા, મહાત્મા ગાંધી હરિજન આશ્રમ-છાયા, તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ, સુરત વનિતા વિશ્રામ, હરદોર આપધાલય અને એન. કે. મહેતા ઈન્ટરનેશનલ હાઉસ જેવી રાષ્ટ્રઘડતરની અને રાષ્ટ્રોપયોગી અનેક સંસ્થાઓને એમણે હૃદયપૂર્વક ફાળો આપેલો છે. એકંદરે જોઈએ તો એંશી વર્ષની વયોવૃદ્ધ ઉંમરે એમણે પિતૃઋણ, કુટુંબઋણ, સમાજઋણ, ઋષિઋણ, દેશઋણ અને વિશ્વઋણ, એમની વિશિષ્ટ રીતે હિન્દમાં અને આફ્રિકામાં ચૂકવી આપ્યું છે અને એક સાચા ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસક તરીકે તેમણે જીવન અંદરથી અને બહારથી સમૃદ્ધ કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

શ્રી નાગરદાસ એમ. સંઘવી

શ્રી નાગરદાસભાઈ માતાપિતાના ધાર્મિક સંસ્કાર, પ્રમાણિકતા, મિલનસાર સ્વભાવ, કાર્યનિષ્ઠાથી વ્યાપારી સમાજમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યા છે. સ્વખર્ચે ધંધાની નાની કક્ષાએ શરૂઆત કરીને તેઓ આજે અગ્રણી વ્યાપારી કહેવાયા છે. આજે મુંબઈમાં સર્વોદય નગરમાં ‘મનોજ મેટલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ’ તેનો પુરાવો છે. તેઓ સ્ટીલના જથ્થાબંધ વ્યાપારી છે. વ્યાપારી પૈસાનો ફક્ત વ્યાપારમાં જ નહિ પણ સામાજિક કાર્યોમાં તેમણે સદુપયોગ કરેલ છે, ધાર્મિક કાર્યોને પણ એટલું જ મહત્ત્વ આપે છે. આતિથ્ય સત્કારની ભાવના, યથાશક્તિ મદદ કરવાની ભાવના, જ્ઞાતિ અને સમાજને ઉપયોગી બનવાની ભાવના-વાળું તેમનું સંઘવી કુટુંબ હિન્દુ સંસ્કારોને દીપાવી રહે એવી શુભેચ્છા.

શ્રી નારણદાસ હરગોવિંદદાસ વળિયા

જન્મ તા. ૧-મે-૧૯૦૬. દેહાવસાન ૧૦-જાન્યુઆરી ૧૯૭૮. સૌરાષ્ટ્રમાં મહુવા પાસે વીરભૂમિ વાઘનગરમાં એક ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મ લઈ, અમરેલીમાં થોડો સમય અભ્યાસ કરી, નાની ઉંમરમાં જ મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું. દેશમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ જોરશોરમાં ચાલતી હતી. તેવા સંજોગોમાં ધંધામાં અંતર્યામી. વતનની ગરીબી અને અજ્ઞાનતામાં સળંગ પ્રજાને કંઈક ઉપયોગી બનવાની ઉમદા લાગણી સાથે ધંધામાં પ્રગતિ સાધતા ગયા. લક્ષ્મીદેવીની કૃપા થઈ અને સંપત્તિનો સદુપયોગ કરતા રહ્યા. ગામ વાઘનગરમાં શૈક્ષણિક સવલતો ઊભી કરી, દુબકાળ કે અન્ય આફતો વખતે યોગ્ય મદદ મોકલી-ને સૌને આશીર્વાદરૂપ બન્યા. રામજી મંદિર અને ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ એમનો હિસ્સો જરાય ઓછો નહોતો. પંચાયત, મહિલા પ્રવૃત્તિ કે સહકારી પ્રવૃત્તિ તેમના ચીધેલા માર્ગદર્શન પ્રમાણે આજે પણ ચાલુ જ છે. વાડાબંધી અને કોમવાદના તેઓ કદાચ શત્રુ હતા. ગામની અન્ય જરૂરિયાતો સેનીટરી વેલ્ડસ, રાસ મંડળ જેવી સંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ઉત્તેજન આપતા રહ્યા છે. પ્રસંગોપાત્ત વતનને યાદ કરીને માતૃભૂમિ પ્રત્યેનું ઋણ ચૂકવી રહ્યા હતા. તેમના પરિવારના સભ્યોએ પણ આ વારસો બાળવી રાખ્યો છે.

શ્રી નાનકચંદ રીખવચંદ શાહ

સૌજન્યમૂર્તિ સદ્ગત શ્રી નાનકચંદ રીખવચંદ શાહ શ્રી જૈન ધાર્મિક સંઘ તેમ જ જૈન સમાજની બીજી અનેક ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં રસ લેતા શ્રી નાનકચંદભાઈને ૬૦ વર્ષની ઉંમરે ગયા ઓગસ્ટ માસની ૨૮ મી તારીખે હૃદયરોગની બીમારીના કારણે નીપજેલા અવસાન બદલ શિક્ષણસંઘે ઊંડા શોકની લાગણી પ્રગટ કરી છે.

શ્રી નાનકચંદભાઈ મૂળ પાટણના વતની હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૬૦માં થયો હતો અને મૈત્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી મુંબઈ આવી તેમણે સ્વતંત્ર ધંધાની શરૂઆત કરી. તેઓ એઈડ સીડ્ઝ એક્સચેન્જ એસોસિયેશનના સભ્ય હતા. એરંડા બજારમાં ધંધો કરતા, અને પ્લેટોના પેનોના કારખાનામાં પણ પ્રગતિ સાધી, પોતાના ધંધાને સરસ રીતે વિકસાવ્યો હતો. ધંધાને અંગે અનેકવાર ચડતી પડતીના પ્રસંગો જીવનમાં તેમણે અનુભવ્યા; તેમ છતાં ન્યાય, નીતિ અને પ્રમાણિકતાના ધોરણને એમણે બરાબર સુરક્ષિત રીતે બાળવી રાખ્યું.

એમનું પ્રજ્ઞાવશાળી વ્યક્તિત્વ અને મિલનસાર પ્રકૃતિથી સૌ કોઈ એમની પ્રત્યે આકર્ષાતું. જ્ઞાન અને ધાર્મિક શિક્ષણ પરત્વે તેમને ભારે મમતા હતી. તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર અને નવતત્ત્વ તેમના અતિ પ્રિય વિષયો હતા. મોટી ઉંમરે પણ ગોડીજી ઉપાશ્રયમાં શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી જૈન પાઠશાળામાં તેઓ હાજરી આપતા અને ઊંડા ભાવપૂર્વક અભ્યાસ વર્ગોમાં રસ લેતા. જૈન ધર્મીનું તત્ત્વજ્ઞાન યુરોપ અને અમેરિકામાં કેમ ફેલાય, તે માટે, તેમ જ ભારતમાં શિક્ષિત અને કેળવાયેલા યુવાનો માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરાવવા માટે તેમની ખાસ અંખતા હતી. નવતત્ત્વ, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, તેમ જ યોગને લગતા વિષયો પર તેમનું ખાસ લક્ષ્ય હતું. યોગ અને ધ્યાનના વિષયોની બાબતમાં તેમની આતુરતા એટલી બધી હતી કે ભાવનગરથી પ્રગટ થતા આત્માનંદ પ્રકાશમાં આ વિષય પર છાપવા માટે એક અંગ્રેજી પુસ્તક પણ મોકલાવ્યું હતું. પ્રાચીન સ્તવનો, સજ્જાઓ, છંદો અને શ્રી આનંદધનજી શ્રી ધર્શોવિજયજી, શ્રી ચિંદાનંદજી તેમ જ શ્રી વીરવિજયજીનાં કાવ્યો ભારે રસપૂર્વક તેઓ વાંચતા. નૈસર્ગિક દ્રશ્યો અને ચિત્તની શાંતિ અને આનંદ અર્થે હવા-ખાવાનાં સ્થળોએ ન જતાં તેઓ મોટા ભાગે તીર્થસ્થાનોમાં જતા. શેત્રુંજય, ગિરનાર, આબુ, સમેતશિખરજી જેવાં દરનાં તીર્થસ્થાનોમાં અનેકવાર ગયા હતા.

જીવનનાં અંતિમ વર્ષોમાં ધંધા કરતાં બહાર સેવાની તેમ જ ધાર્મિક શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં તેઓ વધુ લક્ષ્ય આપતા, અને દરેક સંસ્થાને મદદરૂપ અને માર્ગદર્શક બનતા, ‘જે ગમે જગદીશને તે તણે શોક શું ફેક કરવો’ એ સૂત્રમાં તેમને બારે શ્રદ્ધા હતી. અને ચડતી પડતી તેમ જ સુખદુઃખના અનેક પ્રસંગોમાં આ સૂત્રને યાદ કરી અતિ આનંદ કે અતિ શોકની લાગણીથી મુક્ત રહી સ્થિતપ્રજ્ઞની માફક સ્થિર રહેતા.

તેઓ અતિ શ્રદ્ધાવાન અને ભક્તિરસથી ભરપૂર એવા એક સાચા શ્રાવક હતા. સામયિક, વ્યાખ્યાન, શ્રવણ, સાધુઓ પ્રત્યે ભક્તિ તેમ જ અન્ય ક્રિયાકાંડમાં તેઓ હંમેશાં તત્પર રહેતા. અને એમની સાથે પરિચયમાં આવનાર સૌ સાથેનાનાં મોટાં સાથે અતિ સ્નેહ અને પ્રેમપૂર્વક વર્તતા. અન્યનાં દુઃખે દુઃખી થનાર આવી વ્યક્તિઓ આ વિષમકાળે બહુ થોડી જોવામાં આવે છે.

ઇશ્વર તેમના આત્માને શાંતિ આપે અને તેમના સુપુત્રો દેવેન્દ્રભાઈ તથા સુરેશભાઈ ને આવા પરમ પિતાનો વિશેષ સહેવા તેમજ પિતાને પગલે ચાલવા શક્તિ અને પ્રેરણા આપે એ જ અભ્યર્થના.

શ્રી નાનચંદ તારાચંદ શાહ

જૈન શાસન પ્રત્યેની અવિચલ શ્રદ્ધા, દેવદર્શન, પૂજા અને દાનધર્મના તથા ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના અધિષ્ઠાતા અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણસમા શ્રી નાનચંદભાઈ શાહનો ભાવનગરના એક સંસ્કારી પરિવારમાં જન્મ થયો હતો. ધણું વર્ષોથી ધંધાર્થે મુંબઈ વસવાટ કરે છે. મુંબઈમાં ભાતબજારમાં સૌભાગ્યચંદ કું.નું સફળ સંચાલન કર્યું એટલું જ નહિ પણ જૈન બાળકોમાં ધાર્મિક શિક્ષણ દ્વારા ધર્મશ્રદ્ધા અને ધાર્મિક આચાર વિચારની પ્રવૃત્તિઓને વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવામાં ધાર્મિક સંસ્થાઓને યથાશક્તિ ફાળો આપતા રહ્યા. લક્ષ્મીને બહુજન સમાજના હિત માટે સહઉપયોગ કરવાની મંગળ મનોકામનાઓ કરતા શ્રી નાનચંદભાઈ અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલ છે. ઓલ ઇન્ડિયા ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના સભ્ય તરીકે, સૌભાગ્યચંદ એન્ડ કું.ના પાર્ટનર તરીકે, ફાહિનૂર કેટલ કૂડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ડાયરેક્ટર તરીકે, ઘોઘારી જૈન મંદિર મિત્ર મંડળના સેક્રેટરી તરીકે, બોમ્બે ગ્રેઇન ડીલર્સ એસોસીએશનના સભ્ય તરીકે - એમ અનેક સંસ્થાઓમાં તેમની સુવાસ પ્રસરેલી છે. તેમનું જીવન

નિરાશિમાની છે. પુરુષાર્થ અને પરિશ્રમથી મેળવેલી સંપત્તિનો હૃદયપૂર્વક હંમેશાં સહઉપયોગ કરતા રહ્યા છે. ધંધાર્થે ઘણું કર્યું છે. તીર્થધામોની યાત્રાઓ કરી છે. સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને મોકળે મને હંમેશાં મદદ કરી છે.

શ્રી નારણુ શામળ મોમાયા.

ભગવદ્ગીતામાં યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ નું સૂત્ર જેમના જીવનમાં ચરિતાર્થ થયેલું છે એવા શ્રી નારણુ શામળ મોમાયાનો જન્મ માર્ચ સોર રાજ્યના હુબલી શહેરમાં ઈ.સ. ૧૯૫૩ ના મે માસની વીસમી તારીખે થયો હતો. એમના સ્વ પિતાશ્રી શામળભાઈ દશા ઓસવાલ જૈન કોમના એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ, ધર્મનિષ્ઠ અને તત્ત્વચિંતક હતા. માત્ર નવ માસની ઉંમરે શ્રી નારણુભાઈ એ તેમના પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી અને તેમનો ઉછેર તેમનાં માતૃશ્રી માતૃભાઈના હાથ નીચે થયો. તેમનાં માતૃશ્રી અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ અને ગુણાનુરાગી હતાં. માતાપિતાનાં આ સંસ્કાર અને ધર્મનિષ્ઠાને વારસો શ્રી નારણુભાઈને પૂરેપૂરો પ્રાપ્ત થયો. દશ વર્ષની ઉંમરે નારણુભાઈ મુંબઈ આવ્યા અને બાળુ પન્નાલાલ સ્કૂલમાં અભ્યાસાર્થે દાખલ થયા. તેમની મગજશક્તિ અને ગ્રહણશક્તિ બારે તેજ હતી. એટલે નાની વયે જ મેટ્રિકની પરીક્ષા ઉચ્ચ કક્ષામાં પસાર કરી. મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કર્યો પછી તેઓ તુરંત જ ૩ ના વેપારમાં જોડાઈ ગયા. યુવાન ઉંમરે જ તેમણે ધંધો જમાવ્યો અને કાયદાની આંદોલનો, ઇન્કમટેક્સ, એક્સચેન્જ, કરન્સી, એકાઉન્ટસ, પોલીટિક્સ, અને અર્થશાસ્ત્ર જેવા અટપટા વિષયો પર જોડું જ્ઞાન સંપાદન કરી લીધું. ઈ.સ. ૧૯૪૨ માં માત્ર ૨૯ વર્ષની વયે તેઓ વિશ્વ વિખ્યાત મેસર્સ ખીમળ વિસરામ કંપનીમાં ભાગીદાર તરીકે જોડાયા અને ૩ ના ધંધામાં પ્રશંસનીય પ્રગતિ સાધી. ભારતમાં બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થળે ઉત્પન્ન થતા રૂની પરબના તેઓ એક પ્રખર નિષ્ણાત છે. આ મશહૂર પેઢીના તેઓ એક અગ્રગણ્ય સુકાની છે. આ ઉપરાંત તેઓ ‘કે. વી કોટન ઇનિંગ એન્ડ પ્રેસિંગ ફેક્ટરી’ના ડાયરેક્ટર છે. મેસર્સ નારણુ શામળ કું. ના તેમજ મેસર્સ પૃથ્વીરાજ નારણુ કંપનીઓમાં તેઓ ભાગીદાર છે, ભારત સરકારના ૩ ઉપરાંત તે ઉપરના નિયંત્રણને કારણે નિરક્ષર અને ગરીબ ખેડૂતોનું શોષણ થતું હતું. ઈ.સ. ૧૯૬૨માં નારણુભાઈએ Memorandum for the removal of free control on cotton.

તૈયાર કરી, જુદી જુદી ભાષામાં તેનો તરજુમો કરાવી, બે લાખથી વધુ રૂ. ઉગાડનારા ખેડૂતો પાસે તેની પર સહી કરાવી, ભારતના વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરૂ પર મોકલાવ્યું હતું. સાથેસાથ 'Raw - cotton' economy ના શીર્ષક નીચે એક પ્રકાશન પણ મોકલાવ્યું. આના પરિણામે ગરીબ ખેડૂતોને કરોડો રૂપિયાનો ફાયદો થયો, રૂ. ના ભાવમાં મોટો વધારો થયો, અને પછી તે આ નિયંત્રણ પણ રદ કરવામાં આવ્યું. શ્રી નારણભાઈ કૃષિપ્રેમી છે, અને પોતાની માતૃભૂમિ કચ્છમાં ૩૦૦ એકર જમીનમાં અદ્યતન પદ્ધતિથી 'મોમાયા ખેતી કેન્દ્ર' ચલાવે છે, જેની વ્યવસ્થા તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી કુલીનકાંતભાઈ સંભાળે છે. જૈન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં શ્રી નારણભાઈ અસીમ રસ ધરાવે છે. જીવવિચાર, નવતત્ત્વ અને કર્મઅંશોના તેઓ બિંદા અભ્યાસી છે. વાંચન, ઘોડેસવારી, તરવું અને બાંદકબાજી તેમના શોખના વિષયો છે. હીરાની પરખમાં તેઓ નિષ્ણાત છે. યોગ તેમનો પ્રિય વિષય છે, અને યોગના વિષય ઉપર વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન આપી શકે તેવું તેમનું બહોળું જ્ઞાન છે. માટુંગામાં લાઉદાજી રોડ ઉપર તમામ શાકાહારી ભાઈઓને, ધાર્મિક - સામાજિક - સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોની સગવડતા આપતી શ્રી 'નારણભાઈ શામજી મહાજનવાડી' એમની ખુદ્ધિમતા અને વ્યવહાર કૌશલ્યના એક પ્રતીક રૂપ છે, ઈ.સ. ૧૯૬૭ માં ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં શ્રી અખિલ ભારત અચલગચ્છીય ચતુર્વિંધ જૈન સંઘના અધિવેશન વખતે પ્રમુખપદેથી સંઘને માર્ગદર્શન આપી તેમણે પ્રેરક ને મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું. તેઓશ્રી અખિલ ભારત અચલગચ્છ (વિધિપક્ષ) સ્વેતાંબર જૈન સંઘના પ્રમુખ છે, અને ચોલ ઇન્ડિયા જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સના ઉપપ્રમુખ છે. ઈ.સ. ૧૯૬૬-૭૦ માં કચ્છમાં પડેલા દુષ્કાળ વખતે અચલગચ્છ સંઘના આશ્રયે 'વસ્તુપાલ તેજપાલ' નાટક ભજવી, કચ્છની પ્રજાની સહાય અર્થે રૂપિયા અઢી લાખની રકમ એકઠી કરી હતી. તેઓ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીના પ્રાદેશિક સભ્ય છે. શ્રી ભારત જૈન મહામંડળની કારોબારી સમિતિના એક સભ્ય છે, અને સહસ્ત્રકૃષ્ણ પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર માટુંગા તેમ જ વરાડીયા દેરાસરના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર છે. દ્રુટી છે. બીજી અનેક સંસ્થાઓને ઉદારદિલે મદદ કરી છે.

શ્રી નીમચંદ ઠાકરશીભાઈ

ગુજરાતમાં જૈન સમાજ પોતાના દાનવીર રત્નોની પરગજુવૃત્તિ અને દાનશીલતાને લઈ ગૌરવ અનુભવે છે.

તેવા દાનવીર મહાનુભાવોમાં શેઠ શ્રી નીમચંદભાઈને પણ મૂકી શકાય. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા ચોટીલાના વતની, સામાન્ય અભ્યાસ પણ હૈયા ઉકલત અને વ્યવહાર કુશળતાને લઈ નાની વયમાં જ ધંધાર્થે કલકત્તા તરફ પ્રયાણ કર્યું. ભારે પરિશ્રમ અને પુરુષાર્થ દ્વારા ધંધાને વિકસાવ્યો. ધંધામાં બે પૈસા કમાયા અને ઘણી સંસ્થાઓમાં શુભ જ્ઞાનથી સેવા આપી.

ચોટીલામાં કરતુરબા નીમચંદ દવાખાતું આ કુટુંબની દેણગીને આભારી છે. ફર્નિચર અને સાધન સરંજામ સાથેનું આ દવાખાતું ગરીબ લોકોને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યું છે. ચોટીલા સ્મશાનમાં મોંઘીબા વિસામો, મોંઘીબાઈ સ્કૂલમાં એક રૂમ, પાંચરાપોળમાં પ્રસંગોપાત્ત મદદ, ગરીબ કુટુંબોને પ્રસંગોપાત્ત અનાજ કપડાં અને ખાનગી મદદ, શિયાળામાં લોકોને ઠંડીથી રક્ષણ આપવા બ્લેકેટ વગેરેની મદદ, બિહાર રાહત ફંડ તથા એવા અનેક ફંડકાળામાં આ કુટુંબનું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે.

કેળવણી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અપાર લાગણી અને રસ ધરાવનાર આ કુટુંબમાં અગ્રણીઓ શ્રી નટવરલાલભાઈ, શ્રી સુમનભાઈ, શ્રી જયંતિભાઈ વગેરેએ શ્રી નીમચંદભાઈનો વારસો ભળવી રાખ્યો છે.

આ કુટુંબના અગ્રણી શ્રી જયંતિભાઈ જેઓ મુંબઈમાં સુમનલાલ નીમચંદની પેઢીનું સંચાલન કરી રહ્યા છે અને સમાજસેવાના ક્ષેત્રે સારું એવું પ્રદાન કરતા રહ્યા છે. શ્રી જયંતિભાઈ એવા જ પ્રતાપી અને દિલાવર આદમી છે. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમના હાથે આજ સુધીમાં લક્ષ્મીનો સહવ્યય થયો છે. ઘણી સામાજિક સંસ્થાઓને આજે પણ તેમની હૂંફ, પ્રેરણા અને સહાનુભૂતિ મળતાં રહ્યાં છે. તેમના આદ્યાર્થને અમે મનોમન વંદન કર્યા વિના રહી શકતા નથી.

સ્વ. ભાવસાર નીતિનકુમાર જયંતિલાલ તલાજીયા

સંવત્સરીના સૂર્યાસ્ત પહેલાં જ ફૂલ કરમાઈ ગયું.

સંસારમાં માનવના માન, મોભો અને પ્રતિષ્ઠાનું મૂલ્ય તેમની ભૌતિક સંપત્તિ ઉપરથી નહીં પણ તેમણે દાન ધર્મને ક્ષેત્રે શું પ્રદાન કર્યું, સમાજલેકર્ષની મંગળ પ્રવૃત્તિઓમાં શી દેણગી આપી તેના ઉપરથી અંકાય છે માનવજીવનની ફલશ્રુતિ.

સ્વ. નીતિનકુમાર ભાવસાર

જન્મ સંવત ૨૦૧૦ કાર્તિક સુદિ-૩

સ્વર્ગવાસ ૨૦૩૪ ભાદરવા સુદિ-૪

ભાવનગરના સંસ્કારપ્રેમી સજ્જન ભાવસારજયતિલાલ મુળજીભાઈ તલાજીઆ જેઓ વ્યવસાય અર્થે મુંબઈમાં વસવાટ કરે છે, તેમના વિશાળ પરિવારના ઊજળા સંસ્કાર વારસાને મનોમન વંદન કર્યા વગર નથી રહી શકાતું.

ભાવનગરમાં વ્યવસ્થિત હોયે ચાલતી શેઠશ્રી વિઠ્ઠલદાસ છગનલાલ લોઢાવાળા હોસ્પિટલમાં આરોગ્ય સેવાતું એક અદ્યતન એકમ શરૂ કરવાની જેની લાંબા સમયથી તાતી જરૂરિયાત હતી, આંખ ઠાન ગણાના અને દાંતના રોગોની સારવાર માટેની E.N.T. વોર્ડની સુંદર વ્યવસ્થા ઊભી કરવાતું એક સ્વપ્ન અને જવાયેશ હતી તેને સાકાર કરવામાં શેઠશ્રી જયતિલાલ ભાવસારે પોતાના યુવાન સ્વર્ગસ્થ પુત્ર નીતિનકુમારની કાયમી ચિરંજીવ સ્મૃતિરૂપે ઉદાર મને રૂ. ૭૫૦૦૦/- જેવી માતબર રકમનું દાન અર્પણ કર્યું. તેમના આ દાનના શ્રીગણેશ પછી તેને પગલે પગલે અન્યત્ર રૂપિયા સાડા ચાર લાખ જેવી જગી રકમ એકઠી કરાવી આપી, આ ભાવસાર કુટુંબે ગરીબ આમસમાજના આશીર્વાદ મેળવી ભારે મોટું પુણ્યવંતું કામ કર્યું છે. ગુજરાત રાજ્યમાં આ વાતાવરૂલ હોસ્પિટલ સૌ પ્રથમ છે, એટલું જ નહીં, યોગાનુયોગ કુશળ ડોક્ટરોની સેવા પ્રાપ્ત કરવામાં પણ સચાલકો સફળાગી બન્યા છે. આ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ (ઉદ્ઘાટન) સ્વ. શ્રી નીતિનકુમારનાં માતૃશ્રી ચંદ્રાબેનના હાથે થયું તે પણ એક નોંધનીય બીના છે.

સ્વ. શ્રી નીતિનકુમાર આ સંસારમાં તેમના સદ્ગુણોની દિવ્ય સુગંધ યોગરહમ પ્રસરાવે તે પહેલાં જ ધૂપ-

સળીની માફક તાની યુવાન વયમાં ઊજળી સ્મૃતિ કુટુંબ અને જનસમાજમાં ઉપસાવીને સંસારમાંથી વિદાય લીધી.

શ્રી નંદલાલ રૂપચંદ શાહ

સેવામૂર્તિ રાષ્ટ્રપ્રેમી શ્રી વીરચંદભાઈના ખડભાગી કુટુંબમાં શ્રી રૂપચંદભાઈને ત્યાં ઈ.સ. ૧૯૧૫ માં વીરનગર ખાતે નંદલાલભાઈનો જન્મ થયો હતો. એ વખતના સમઢીયાળા(વીરનગર)માં અભ્યાસની વિશેષ સગવડતા ન હોવાથી નંદલાલભાઈએ ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ, પાલીતાણા ખાલાશ્રમ અને લીંબડી વિદ્યાથીંગુહમાં રહીને અભ્યાસ કર્યો.

રાષ્ટ્રપ્રેમનો રંગ નાનપણથી જ લાગેલો એટલે ૧૯૩૦ની સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં સારો ભાગ લીધો હતો. વ્યાયામ-શ્મતગમત અને તરવાનો શોખ તો એવો કે સાથીઓ અકિત થઈ જતા. વીસ વર્ષની યુવાન વયે ગોંડલમાં સાબુનું કારખાનું શરૂ કર્યું તેમાં સારી સફળતા મેળવી, ૧૯૪૭માં વ્યાપાર અર્થે કરાંચી ગયા, ત્યાં પણ સેવાક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામ કર્યું. મિત્રો અને શુભેચ્છકોએ ત્યાં તેમનું સન્માન કર્યું હતું. ગોંડલમાં હરિજન સેવક-સમાજના મંત્રીપદે રહી તેમણે નોંધપાત્ર સેવા કરી હતી. ૧૯૪૮ માં કરાંચી છોડી મુંબઈ આવ્યા અને ઉદ્યોગપતિ થવાનાં સોણલાં સિદ્ધ કરવા તેઓ કેલિકો ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ એન્જિનિયર્સમાં મેનેજિંગ પાર્ટનર તરીકે જોડાયા અને આજે ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે દેશના વિકાસમાં પ્રસંશનીય ફાળો આપી રહ્યા છે.

તેમણે દસબાર વર્ષ માટુંગા જૈન સ્વયંસેવક મંડળના પ્રમુખ સ્થાને રહી યુવાનોને પ્રેરણા આપી હતી. શ્રી અમરેલી જૈન વિદ્યાથીંગુહના વિકાસ પ્રયત્નમાં તેઓશ્રીનો મહત્વનો ફાળો છે. અને તેમના શુભ હસ્તે સંસ્થાના મહાનતું શિક્ષારોપણ થયું છે. શ્રી વીરચંદ પાનાચંદ કુટુંબપત્રિકાનાં તેમનાં લખાણો રસપ્રદ, બોધક અને કુટુંબવાતસલ્યલયી હતાં. વીરનગરમાં તેમના પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે પોતાના પિતાનું નામ જોડી ભગ્ય છાત્રાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. અત્યારે અનેક વિદ્યાર્થીઓ આ સંસ્થાનો લાભ લે છે. હોસ્પિટલ અને છાત્રાલયમાં તેમના કુટુંબ સાથે તેમનો પણ મોટો ફાળો છે. તેમના મોસાળના ગામ દેવગામમાં તેમનાં પૂ. માતૃશ્રીની ઇચ્છા પોતાની રકમ વાપરી સ્કૂલ બનાવવાની હતી તે સ્કૂલનું

ખાતમુદ્દત શ્રી નંદલાલભાઈના વરદ હસ્તે ૧૯૬૭ માં થયું હતું.

શ્રી નંદલાલભાઈનાં પત્ની શ્રી ધીરજબહેન અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ અને સેવાભાવી છે. જુહુનો તેમનો 'નંદનવન' ખંગલો એ પણ અનેક અતિથિઓના સત્કારગૃહ જેવો છે. શ્રીમતી ધીરજબહેન પણ ધાર્મિક તેમજ સામાજિક સંસ્થાના ઉત્કર્ષમાં રસ લે છે અને જેન મહિલા મંડળ જુહુના તેઓ પ્રમુખ છે. આજે તેઓ ઘણી સંસ્થાઓમાં અને એસોસિયેશનોમાં ટ્રસ્ટીપદે કે મેનેજિંગ કમિટીમાં છે. જુહુ જેન સંઘના તેઓ આગેવાન છે. ધંધાકીય ક્ષેત્રે બીજા ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા છે, તેમ જ વ્યાપાર ઉદ્યોગ સાથે સાહિત્ય, સંગીત અને ધાર્મિક અભ્યાસમાં ખૂબ રસ લે છે.

શ્રી નંદલાલ પરમાણુદાસ વોરા

ભાગ્યનો સિતારો ચમકે છે ત્યારે સુખ-શાંતિ-સમૃદ્ધિ આવી મળે છે. ભાઈશ્રી નંદલાલ પરમાણુદાસ વોરાની જન્મભૂમિ ગારીયાધાર. ગુરુકુળ પાલીતાણામાં કેમસ મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરી એસ. એસ. સી. થયા. પછી શ્રી મહાવીર જેન વિદ્યાલયમાં રહી બી. કેમ. થયા. ગુરુકુળમાં તેઓ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી ગણાતા. ગુરુકુળની વિવિધ વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓ સારો એવો રસ લેતા હતા. તેમનો સ્વભાવ મળતાવડો અને સેવાપ્રિય હતો. મુંબઈમાં તેમણે કુશાગ્ર બુદ્ધિથી રસરસાયણના કામની શરૂઆત સતીશ ટ્રેડિંગ કું.થી કરી. તેમાં તેઓ દિવસે-દિવસે સારી એવી સફળતા મેળવતા ગયા, યશસ્વી બન્યા. અને ડાઇઝ અને કેમિકલ્સમાં તેઓ આજે અગ્રણ્ય વ્યાપારી ગણાવા લાગ્યા. પોતાની માતૃસંસ્થા ગુરુકુળનું ઋણ અદા કરવા તેમણે પોતાના તરફથી એક સ્કૅલર વિદ્યાર્થીને સ્કૅલરશિપના રૂ. ૭૫૦૦/- આપવા ઉદારતા દર્શાવી છે. આ સિવાય પ્રસંગે પ્રસંગે જુદી જુદી સંસ્થાઓને પણ તેઓ સહાયક બને છે. તેમનાં માતૃશ્રીના ધર્મના સંસ્કારો ભાઈશ્રી નંદલાલભાઈમાં ઊતર્યા છે. તેમના નાનાં બહેન મધુબહેને અમલનેરમાં ભાગવતી દીક્ષા લીધી છે. અને સાધ્વીશ્રી વિપુલશ્રીજીની સંયમયાત્રા નિર્વારે છે. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી ભાનુબહેન પણ ધર્મપ્રિય અને સેવાપ્રિય છે. ભાઈ નંદલાલભાઈ ઉત્સાહી, ધગશવાળા, સમાજ કલ્યાણ પ્રેમી અને નવી વિચારસરણીવાળા છે. તે શ્રી યશોવિજયજી જેન ગુરુકુળના રત્ન છે. સંસ્થાના સુવર્ણ

મહોત્સવ પ્રસંગે તેઓએ અતિથિ વિશેષ તરીકેનું પદ શોભાવ્યું હતું.

શ્રી પરમાણુદાસ જીવાભાઈ ઓઝા

ઉના તાલુકામાં 'બેડિયા સરકાર'ના હુલામણા નામથી જાણીતા બનેલા ખેતી અને પશુપાલનના વ્યવસાયમાં સંકળાયેલા બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં શ્રી પરમાણુદાસ ઓઝાનો જન્મ ૧૯૧૨ માં બેડિયા ગામે થયો હતો.

૧૬ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈ જઈ વ્યવસાયમાં બેડાયા, પછી ૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહની લડતનો રંગ લાગ્યો. ૧૯૨૬ થી ૧૯૩૮ સુધી મુંબઈના બી વોર્ડમાં સંસ્થા કૅંગ્રેસના સભાસદ રહી કામ આરંભ્યું. તબિયતને કારણે ૧૯૩૮ માં મુંબઈ છોડ્યું. વતનમાં આવી ખેતીના વ્યવસાયમાં પડ્યા. એ સાથે લોકસેવા પણ શરૂ કરી. નવાબીના સમયમાં પણ તેમણે લોકપ્રશ્નો હલ કરવા સક્રિયતા બતાવી હતી. તથા ઉના તાલુકાની જનતાને જાગૃત કરવા માટે ખંડ પોકારવા ગામડે ગામડે પહોંચી સક્રિય કાર્ય કર્યું. ૧૯૪૭માં આઝાદી પછી જૂનાગઢ રાજ્ય પ્રજામંડળની સ્થાપના થઈ ત્યારે પ્રજામંડળ અને તાલુકાના સક્રિય કાર્યકર્તા હતા. સૌરાષ્ટ્ર સ્ટેટના વખતમાં ગામડે ગામડે ગ્રામપંચાયતોની સ્થાપના કરાવવામાં પ્રયત્નશીલ રહેલા. આમ સત્તાપલટા સમયની નાજુક પરિસ્થિતિમાં તેમની કામગીરી નોંધનીય રહી હતી. આઝાદી પછી તાલુકા કૅંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે કામ કરી લોકચાહના મેળવી. સહકારી ઓઈલ મિલ અને જિનિંગ ફેક્ટરીનું સંચાલન કર્યું. ખરીદ વેચાણ સંઘની સ્થાપના કરી એ દ્વારા ખેડૂતોને શોષણખોરીમાંથી મુક્ત કર્યા.

પછાતવર્ગના ઉત્કર્ષમાં, શિક્ષણક્ષેત્રે, તાલુકા કેળવણી મંડળના પ્રમુખ તરીકે તેમજ પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે તેમની કામગીરી જાણીતી છે. ઉના તાલુકા કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરાવી ને તેને આગળ લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. રૂ. પાંચ લાખને ખર્ચે એક ગલ્ડર્સ હાઈસ્કૂલ તૈયાર થઈ રહી છે. આમ શિક્ષણ, નશાખંધી, સહકારી વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રે તેઓ સક્રિય રહ્યા છે. તાલુકાની ભાગ્યે જ કોઈ એવી પ્રવૃત્તિ હશે કે જેમાં શ્રી ઓઝા સંકળાયેલા ન હોય. ઉનાની અંદર અત્યારે અઘતન આંખની હોસ્પિટલ શરૂ કરાયેલ છે જેના તેઓ ટ્રસ્ટી છે. આ ઉપરાંત હિન્દુ-સ્તાન ભરતું તુલસીધામ તીર્થ જ્યાં ગરમ પાણીના કુંડો

છે એ મંદિરના દ્રશી તરીકે રહી એ યાત્રાધામમાં અનેક સુવિધાઓ ભરી કરાવેલ છે.

સર્વવિધ સેવા માટે સદાય કટિબદ્ધ, બેડિયા સરકાર, શ્રી ઓઝા ૧૯૬૭ની સાલમાં ગુજરાત રાજ્યના ઉપ-પ્રધાનપદે નિયુક્ત થયા, અને જંગલ તથા વાહન વ્યવહાર ખાતું સંભાળી સફળ સંચાલન કરેલું. અને સાથે સાથે સારાથે ગુજરાતની જનતામાં તેમનું કામ કરી પ્રેમ સંપાદન કર્યો.

તેમની સર્વલક્ષી સેવાઓને લક્ષ્યમાં લઈ રાજ્ય સરકારે શ્રી પરમાણુદાસભાઈને 'ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ' ની પદવીથી ગૌરવાન્વિત કરેલ છે.

શ્રી પ્રભાશંકર ઓઝાભાઈ સોમપુરા

ભારતની આઝાદી પછી સૌરાષ્ટ્રના પ્રથમ જયોતિર્લિંગ શ્રી સોમનાથજીને જીર્ણોદ્ધાર કરવાની ધોષણા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે કરી, ત્યારે તે પ્રાચીન મંદિરની કથાને અનુરૂપ શિલ્પકાર્ય કરી શકે તેવા શિલ્પીને શોધવાની વાતને મહત્ત્વ અપાયું અને આમાં સફળતા પામ્યા શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ. આવા સ્થપતિ શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ સોમપુરાનું કુટુંબ સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડમાં ઘણા કાળથી વસેલું. 'સોમપુરા' શાંતિનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રભાસપાટણ, કારણ સોમપુરા બ્રાહ્મણમાં બે વર્ગ છે. એક યજ્ઞમાનવૃત્તિ ધારણ કરનારો અને બીજાએ શ્રમજીવી વૃત્તિ ધારણ કરી, તેથી દેવોએ વિશ્વકર્માને સોંપી તે વર્ગને શિલ્પકર્મના અધિકારી બતાવ્યા. આવા શિલ્પીનાં કાર્યોને કે કથાને શ્રી પ્રભાશંકરભાઈએ યથાર્થ કરાવી છે.

શ્રી પ્રભાશંકરભાઈનું કુટુંબ પરાપૂર્વથી પ્રાચીન હિન્દના સ્થાપત્યના અભ્યાસી તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો હાલમાં તેઓએ કરેલ અને કરી રહેલ સ્થાપત્યો જોઈ કહી શકાય છે. તેઓશ્રી હિન્દી પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રના હિન્દના અગ્રગણ્ય શિલ્પી સ્થપતિ માંહેના એક છે. પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રનું તેઓ અગાધ જ્ઞાન ધરાવે છે.

તેઓના જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આપણે સોમનાથ મંદિરની ઝાંખીથી કરી શકીએ છીએ. રાજા કુમારપાળે ખારમી સદીમાં વિધર્મીઓના આગમન પહેલાં જે પ્રાચીન શૈલીનું બાંધકામ કરેલું તે મુસ્લિમ શૈલીની છાયા વગરનું શુદ્ધ સ્વરૂપયુક્ત બાંધકામના નકશા શ્રી પ્રભાશંકરભાઈએ

દોરેલ છે. અને હવે કાર્યની યોજના શરૂ થઈ ગઈ છે. આ ઉપરાંત જામનગરમાં આવેલ લાખોટાનાં ઘણાં સ્થાપત્યો, મુંબઈના બૂલેધર, લાલબાગ (માધવબાગ પાછળ) નું જૈન મંદિર તેની કૃતિ ને ડિઝાઇન તેમના દોરવણી નીચે થયેલ છે. પાલિતાણાના શેત્રુંજયની તલાટીમાં આવેલ આગમ મંદિરનું ડૉ. પંદર લાખનું કામ પણ તેઓના જ નેતૃત્વ નીચે થયેલ છે. પાટણ (ગુજરાત)ના જૈન મંદિરનું ડૉ. દશેક લાખનું કામ હાલમાં તેઓના આધિપત્ય નીચે ચાલી રહેલું છે. તેમાં વિક્રમની સદીમાં હતાં તેવાં જ દેવદેવીઓનાં સ્વરૂપો, મંદિરના ઘાટ નકશા વગેરે જૂનાં પુરાણની ઝાંખી કરાવે છે જે જોઈ ને ભારત-વાસીઓ જરૂર ઝીરવ લઈ શકે કે પ્રાચીન કળા હજી અમારામાં જીવંત છે. તેનો નમૂનો શ્રી પ્રભાશંકરભાઈની સ્થાપત્ય કળાઓ.

શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ સોમપુરા જેમ પ્રાચીન કળાના જાણકાર છે તેવી જ રીતે પ્રાચીન શિલ્પી અંથોનું જ્ઞાન પણ લઈ રહ્યા છે. શ્રી વિશ્વકર્મા પ્રણીત અંથોમાં શ્રીરાણુવ, દ્વિપારણુવ, વૃક્ષારણુવ, અપરાજિત સૂત્ર સંતાન, જય, મય ત્વચ્ચ વગેરે ચૌદમી સદીના અંથના તેઓ અભ્યાસી છે. તેઓ પોતે હજી વિદ્યાર્થી છે તેવું તેમનું નિરાભિમાનપણું તેમની વિદ્યાની રુચિ સૂચવે છે. આ ઉપરાંત શિલ્પના સંસ્કૃત અંથોનો તેઓએ અનુવાદ પણ કરેલ છે જેથી દેશી ભાષા દ્વારા શિલ્પકળાનો વિકાસ શક્ય બને. તેઓ પોતાના આવા અંથોથી પોતાની વિદ્યાને વહેંચવા માગે છે અને આ રીતે હુન્નર કળાનો વિકાસ થાય એમ ઇચ્છે છે,

શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ સોમનાથના મહાપ્રાસાદના નિર્માતા સ્થપતિ, મંદિરના દ્રશી બોર્ડમાં અને એડવાઇઝરી બોર્ડના માનદ સભ્ય હતા છે. આ એડવાઇઝરી બોર્ડ નિષ્ણાત વ્યક્તિઓનું બનેલું છે અને આ સભ્યોએ શ્રી પ્રભાશંકરભાઈને મંદિરના વિકાસીય પ્લાનો બનાવવાની વિનંતી કરેલી, આથી પ્રભાશંકરભાઈએ વિનંતીનો સ્વીકાર કર્યો. અને જાતઅનુભવને લક્ષ્યમાં લઈ પ્લાન બતાવ્યો ને પાછો તેને જીવંત બતાવ્યો, જે જોઈ ને તેમની કળા પ્રત્યે અહોભાવ આપોઆપ પ્રગટ થઈ જાય છે.

શ્રી પ્રતાપરાય રતિલાલ જસાણી

ભાઈ પ્રતાપરાયનો જન્મ પાલડી (સૌરાષ્ટ્ર) માં તા. ૬-૮-૧૯૨૫ ના રોજ થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી રતિલાલ

નાનચંદ જસાણી ધર્મનિષ્ઠ હતા. તેમનાં માતૃશ્રી સાંકળી-
બેન પણ ધર્મનિષ્ઠ હતાં. તેમણે પાલીતાણા યશોવિજયજી
જૈન ગુરુકુળમાં કૉમર્સ મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યો. તેઓને
વાંચન અને રમતગમતનો શોખ હતો. ગુરુકુળ વિદ્યાર્થી
મંડળમાં તેમણે નેતા તરીકે કામ કર્યું હતું. મેટ્રિક થયા
પછી મુંબઈ આવ્યા અને સફલાગ્રે તેમને કેમિકલ્સની
દલાલીમાં યશસ્વી બનાવ્યા. ૨૫ વર્ષથી આ વ્યવસાયમાં
તેઓ સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી શક્યા છે. તેમનાં પત્ની
સૌ. વસંતબેન કુટુંબવત્સલ અને ધર્મનિષ્ઠ છે. હાલ
તેઓનો વસવાટ મુંબઈમાં જ છે. સેવાભાવના તેમનો
મંત્ર છે. પહેલાં મુલુન્ડમાં રહેતા હતા ત્યારે મુલુન્ડ મિત્ર
મંડળનાં ઘણાં વર્ષો સુધી પ્રમુખ હતા. પ્રમુખ અને
મંત્રી તરીકે પ્રશસ્ત્ર સેવા આપેલી. રાષ્ટ્રીય શાળા મુલુન્ડ
તથા બીજી સામાજિક સંસ્થાઓના તેઓ સક્રિય કાર્યકર
હતા. મુલુન્ડ જૈનસંઘમાં પણ તેમણે સેવા આપેલી. તેઓ
ઘોઘારી વિશા શ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિ મુંબઈના માનદ મંત્રી
છે. શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ માતૃસંસ્થાના વર્ષોથી
માનદ ખબ્બનચી છે. માટુંગા ગુજરાતી કલબ-મુંબઈના
પણ મંત્રી છે.

તેઓ પોતાનાં ધર્મપત્ની સાથે ૧૯૭૩માં પરદેશ
યાત્રાએ ગયા હતા. હમણાં બે મહિના પહેલાં ત્રણ મિત્રો
સાથે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને અમેરિકા-
ની સફળ યાત્રા કરી આવ્યા. તેઓ સદા સેવાનો દીપ
ઝળહળતો રાખે અને યશસ્વી બને એ જ અભ્યર્થના.

શ્રી પ્રતાપભાઈ બેચરદાસ શેઠ

જેમના જીવનમાં લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને સરળતા રૂપી
રત્નત્રયીનો સુમેળ થયો છે, મહુવામાં તેમનો જન્મ થયો.
તેમ જ પિતૃપક્ષ તેમને માતૃપક્ષ બંને તરફથી ખાનદાની
અને સમ્બંધિતતાનો વારસો મળ્યો છે. જીવનમાં ધન-પ્રાપ્તિ-
ની સાથેસાથ જ આવા ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનો વારસો મળ્યો હોય
તો એ મહેકી ઉઠે છે. શ્રી પ્રતાપભાઈએ પ્રાપ્ત કરેલી લક્ષ્મીની
મહેક ત્યારે બાધુ ફેલાઈ ગઈ છે. મુંબઈની ઝવેરીબજારમાં
કટકવાલા એન્ડ કું. ના પોતે સૂત્રધાર છે. ખંત, પ્રમાણિ-
કતા અને એકનિષ્ઠાને કારણે છેલ્લા બે દસકામાં આ
કંપનીએ અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે.

શ્રી પ્રતાપભાઈએ ઇન્ટર સાયન્સ સુધીનું શિક્ષણ
લીધું. ડોક્ટર બનવાની ઇચ્છા હતી પણ મેડિકલ કૉલેજમાં
પ્રવેશ ન મળ્યો તેથી વ્યાપારમાં અંપલાયું.

શકચ હોય ત્યાં સુધી અન્યને કાંઈક ઉપયોગી થવાની
તેઓ ભાવના સેવે છે.

મનસા, વાચા, કર્મણા કૌંઈ જીવને ફલવવો નહીં એ
એમના જીવનનો મુદ્રાલેખ છે. ડોક્ટર થવાની તેમની
ઇચ્છા તેમના સુપુત્ર શ્રી ભાસ્કરભાઈ દ્વારા પરિપૂર્ણ થવા
પામી છે.

તેમનાં ધર્મપત્ની મુક્તાલક્ષ્મીબહેન પણ એવાંજ
પરગજી અને ધાર્મિક વૃત્તિના. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પુરુષ ગમે
તેટલું ડહાપણ અને આવડત ધરાવતો હોય તો પણ
ધરની શોભા તો ગૃહિણી ઉપર જ અવલંબે છે. ધર આંગ-
ણની સુખવસ્થા અને આતિથ્ય સત્કાર અને ધર્મસં-
કારના યશના સાચા અધિકારી તો શ્રીમતી મુક્તાલક્ષ્મી
બહેન છે.

શ્રી પ્રતાપભાઈએ તેમના દાદા સ્વ. જીવણ રામચંદ
શેઠના નામનું ટ્રસ્ટ કરીને તે દ્વારા તેમણે ઘણી શિક્ષણ
સંસ્થાઓને સારું એવું દાન કર્યું છે.

આવા ઉદારચરિત, ધર્મનિષ્ઠ, સેવાભાવી સૌજન્યશીલ
શ્રી પ્રતાપરાયભાઈ જૈન સમાજનું અને ભાવનગર જિલ્લાનું
ગૌરવશાળી રત્ન છે.

શ્રી પ્રતાપરાય લક્ષ્મીરામ યાજ્ઞિક

કેટલાક પરિચયોમાંથી આપણને આદર્શો અને સેવા
સ્વાર્થણ્યનું પુષ્કળ ભાથું મળી રહે છે. શ્રી પ્રતાપભાઈ
યાજ્ઞિક મૂળ સિહોર પાસે ઘાંઘળીના ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ
પણ નાની વયથી રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલા - કરેંગે યામરે-
ંગેની લડત હરમ્યાન અને તે પછી ઘણા સમય સુધી
મજૂરો અને વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય નેતાગરી લીધી.
કોમ્યુનીસ્ટ પાર્ટીમાં રહીને ક્રાંતિકારી વિચારો દ્વારા રાષ્ટ્રના
પ્રાણપ્રશ્નો માટે મથતા રહ્યા - સંજોગોવશાત્ કૌટુંબિક
જવાબદારીઓ વહન કરવા વ્યાપારમાં ઝુકાવું. પાંચઠ
વર્ષ પરદેશોમાં પણ વ્યાપારના મંડાણ કર્યાં. અનેક
તાણાવાણામાંથી પસાર થયા છતાં કૌંઈ સંતાપ નહીં કે
કૌંઈ મોહ નહીં - નિર્લેપ ભાવે નિવૃત્ત જીવન ગાળી રહ્યા
છે. ભાવનગર અને સિહોરના જ્ઞાતિનાં ત્રણ વિદ્યાર્થી
છાત્રાલયોના સંચાલનમાં તેમનું સક્રિય માર્ગદર્શન મળતું
રહ્યું છે. - છાત્રાલયનાં બાળકો તેજસ્વી બને, ચારિત્ર્યશીલ
બને, ઉદ્યમ દ્વારા પગભર બની સ્વમાનભેર જીવતાં શીખે

એજ એમનું રટણ અને ધ્યેય રહ્યું છે. તેમનાં પત્ની પણ એવાં જ નીંદર અને આદર્શભાવનાઓને વરેલાં છે. ક્રાંતિના જ્યારે મોજાં ઊછળતાં હતાં ત્યારે આ કંપતી એ સ્વાર્પણની ચિનગારી પ્રગટાવી હતી.

શ્રી પ્રતાપરાય અનોપચંદ મહેતા

ધર્મ અને શાસન સેવાને ક્ષેત્રે સેવા આપનાર વ્યક્તિઓમાં શ્રી પ્રતાપરાયભાઈ મહેતાની પણ ગણના થઈ શકે. વલ્લભીપુર એમનો જન્મ થયો. આચાર્ય ભગવંતોના સંપર્કથી તેમના જીવનમાં ધર્મભાવનાની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. ૨૦૧૨માં ભાવનગર આવી શારદા સાયકલ સ્ટોર નામની વ્યાપારી પેઢી શરૂ કરી જેનું આજે તેઓ સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે.

શાસન સમ્રાટ આ. મહારાજથી વિજયનેમીસૂરીશ્વરજી તથા પૂ. આ. વિજયેશ્વરસૂરીશ્વરજી તથા પૂજ્ય નંદનસૂરીશ્વરજી વિગેરે ભગવંતોના આશીર્વાદથી ધર્મભાવનાને પંથે વળ્યા.

૨૦૧૬માં પૂ. મુનિ મહારાજ શ્રી જીવનવિજયજી ગણિની પ્રેરણાથી દાદાસાહેબ જૈન ઉપાગ્રયમાં ચોસઠ પહોરી સાથે અઠાઈ તપની આરાધના કરી. તેમના કુટુંબમાં જન્મ લઈ ભાઈ જવાહરે બી. કેમ. ની ઉપાધિ મેળવી ૩૦ વર્ષની ઉંમરે વિજયજીવનભાનુસૂરીશ્વર પાસે ૨૦૩૧માં દીક્ષા લીધી જેનું નામ જિનહંસવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

૨૦૩૨ના આસોવદ ૦૧ ના રોજ તેમનાં ધર્મપત્ની શાંતાબેન ગોવિંદજી ખારેખનો સ્વર્ગવાસ થતાં ૨૦૨૩ ના કાર્તિક સુદ પાંચમ-સાનપંચમીના શુભ દિને મોક્ષમાર્ગની સુંદર આરાધના માટે શ્રી પ્રતાપભાઈએ ખાર વૃત્ત ઉચર્ચા, આત્માનંદસભાના તેઓ પેટ્રન છે. ડિસેમ્બર ૧૯૮૦માં ભાવનગર સાયકલ મરચન્ટ એસોસિયેશનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા. ભાવનગરમાં શ્રી જૈન પ્રવેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સઘમાં ૨૦૩૨માં અને ૩૬માં એમ જે વખત વ્યવસ્થાયક તરીકે ચૂંટાયા. ૨૦૩૩માં આ. શ્રી વિજયપદ્મસાગરજીની નિશ્રામાં ઉપધાન તપ કરીને જીવનને ધન્ય બનાવ્યું - ઇન્ડિયન રેડ ક્રોસ સોસાયટી ભાવનગરના આજીવન સહાયક સભ્ય છે. જૈન તીર્થોની યાત્રા કરી છે. દાતાઓને પ્રેરણા આપી સંજ્યાબંધ માનવસેવાનાં કામો કરાવ્યાં છે. ખાસ કરીને હોસ્પિટલોમાં અઘતન સાધનો

સુકાવ્યાં છે. તેમણે ઊભા કરેલાં જનસેવાનાં કામોની નોંધ માટે જુદી જ પુસ્તિકા લખવી પડે તેમ છે.

શ્રી પ્રભુદાસ મોહનલાલ ગાંધી

ધર્મ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ શ્રી પ્રભુદાસ મોહનલાલ ગાંધીનો જન્મ તેમના મૂળ વતન ભદ્રાવળ ગામે સ્વ. ગાંધી મોહનલાલ ગાંધાભાઈને ત્યાં સં. ૧૯૭૬ના અષાઢ વદ ૭ તા. ૪-૮-૧૯૨૩ના દિવસે થયો હતો. તેમની માતાનું નામ સાંકળીબેન હતું. આખું ચે કુટુંબ ધર્મના રંગથી રંગાયેલું હોઈ બાલ્યવયે જ ધર્મના સંસ્કારો અને દેવ શુરુ પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા શ્રી પ્રભુદાસભાઈને પ્રાપ્ત થયાં.

પ્રાથમિક અભ્યાસ ભદ્રાવળની સ્કૂલમાં કર્યો. બાલ્યવયેથી જ શ્રી પ્રભુદાસભાઈમાં એક મોટો ગુણ હતો. ‘કાં તો હું રસ્તો શોધી કાઢીશ અગર રસ્તો કરીશ’ આવી શ્રદ્ધાવાળો બાળક જે પરદેશ જાય તો કુટુંબનું નામ જરૂર ઉજ્જવળ કરશે એવી માતાપિતાને ખાતરી હોવાથી પુત્રને માત્ર ૧૩ વર્ષની વયે જ મુંબઈ ભાગ્ય અજમાવવા મોકલ્યો. શ્રી પ્રભુદાસભાઈ દીર્ઘદૃષ્ટ છે. અભ્યાસ કરતાં ગણતર અનેકગણું છે. એટલે શરૂઆતમાં તો મુંબઈમાં મુલતાની ડેરીમાં નોકરી કરી. પુરુષાર્થથી જ માણસ પોતાનું ભાગ્ય રચતો હોય છે. એ વાત તેમના જીવનમાંથી જોવાની મળે છે. જે દુકાનમાં મામૂલી પગાર સાથે તેમણે નોકરી શરૂ કરી એ જ દુકાનમાં પોતાના સતત પુરુષાર્થ અને ચતુરાઈથી આજે તેઓ માલિક બન્યા છે. સં. ૧૯૬૨માં તેઓ મુંબઈ આવ્યા અને માત્ર ચાર જ વર્ષ પછી એટલે કે સં. ૧૯૬૬માં તેઓએ મુલતાની ડેરી ખરીદી લીધી. પોતાના ધંધાને મોટા પાયાપર ખીલવ્યો અને મલાડ તેમ જ શાંતાકુંઝમાં પણ તેઓ દૂધની ડેરી ધરાવે છે. શ્રી પ્રભુદાસભાઈનાં પ્રથમ લગ્ન શ્રી લીલાવંતીબેન સાથે સં. ૧૯૬૬માં થયાં હતાં. તે બેન એક નાના બાળકને મૂકી માત્ર બે વર્ષ પછી જ અવસાન પામ્યાં. આ બાળક તે આજના તેઓના મોટા પુત્ર શ્રી કપુરચંદભાઈ. પિતાની સાથેજ કામ કરે છે. તે પછી બીજાં લગ્ન ચંપાબેન સાથે થયાં. શ્રી ચંપાબેન સાત સંતાનો મૂકી પચીસ વર્ષનો ગૃહસ્થાશ્રમ લેગવી સં. ૧૯૨૨માં સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. શ્રી પ્રભુદાસભાઈ પર આ બધાં સંતાનોની જવાબદારી આવી પડી જે ઉત્તમ રીતે તેમણે અદા કરી. પત્નીના મૃત્યુ પછી સંસાર પ્રત્યેના ખેંચાણ અને આકર્ષણમાં સ્વભાવિક રીતે જ ઓટ આવી

જાય છે. તેથી જ શ્રી પ્રભુદાસભાઈએ પણ ધંધાદારી બોલે ઓછો કરી ધર્મપંથે પોતાનું ચિત્ત દોરવું. સ્વર્ગ-સ્થ પત્નીનું ચિરાસ્મરણ જળવાઈ રહે તેમજ લોકોને ધર્મકરણીનો લાભ મળ્યા કરે એવી દીર્ઘદષ્ટિ પૂર્વક પોતાના વતન ભદ્રાવળમાં સ્વ. ચંપાલક્ષ્મી જૈન ઉપાધ્યય કરાવ્યો. આપણા પૂર્વના તીર્થો તેમજ અન્ય અનેક તીર્થોની યાત્રા શ્રી પ્રભુદાસભાઈએ કુટુંબસહ શ્રી કાંતિલાલ પટ્ટણીની સ્પેશ્યલ ટ્રેઇનમાં કરી છે. જિનાગમ અને જિન બિંબને આ પંચમ કાળમાં સસારરૂપી ભવસાગર તરવાનાં મુખ્ય સાધનો માનવામાં આવ્યાં છે. આવાં સત્કાર્યો પણ શ્રી પ્રભુદાસભાઈના હાથે થવા પામ્યાં છે. તલાળના ડુંગર પર સાચા સુમતિનાથ ભગવાનના મંદિર પાસે ૧૧ દેરીઓ તૈયાર થાય છે તેમાં એક દેરી માટેનો આદેશ તેમણે લીધો. ભગવાન મલ્લિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થઈ તેમાં ભગવાન પદ્મપ્રભુની પ્રતિમાની સ્થાપના પણ તેમણે કરી. ભદ્રાવળના જૈન દેરાસરમાં ભ. શાંતિનાથજીની પ્રતિમાની પણ તેમણે સ્થાપના કરાવી. ધન-મિલકત, કુટુંબ પરિવાર, સબંધીઓ અને બધું જ અહીં મૂકીને જ આપણે આ વિશ્વમાંથી વિદાય લેવાની છે. માત્ર પુણ્ય-પાપ બંને જ આપણી સંગાથે આવનાર છે. આ વાત શ્રી પ્રભુદાસભાઈ સારી રીતે જાણે છે. અને તે મુજબ જ ઉચ્ચ જીવન જીવે છે.

પ્રેમચંદ વાડીલાલ વોરા (મહુડીવાળા)

ઉત્તર ગુજરાતમાં મહુડી-મધુપુરી તીર્થના તેઓ વતની છે. તેમના આપદાદાની જહોમત મહુડી તીર્થ વિકસાવવામાં ઘણી જ હતી. તેઓના વારસદાર શ્રી પ્રેમચંદભાઈ વોરા જૈનધર્મ સમાજસેવક, ગ્રામ્ય સેવક, મહેસાણા જિલ્લાના મૂક સેવક છે. આપદાદાના ચીલે મહુડી તીર્થ વિકસાવવામાં ગામની સુવિધા-સેવામાં તેમનો અમૂલ્ય ફાળો છે. તેમને જૈન સમાજ ઘણી જ સારી રીતે ઓળખે છે. તેઓ સમાજમાં જૈન જૈનેતરોમાં પોતાની સેવાના પ્રભાવથી ઘણા જ લાડીલા બનેલા છે, તેઓ હાલ મહુડી-મધુપુરી તીર્થમાં દ્રસ્ટી છે ને અગાઉ તેમના નાનાભાઈ ચીનુભાઈ વોરા આ તીર્થમાં એકધારી બાર વરસ સુધી સેવા આપી તબિયતના કારણે નિવૃત્ત થયા છે. તેઓના બહોળા અનુભવથી હાલ પ્રેમચંદભાઈ પણ તેમની સલાહ લેવાનું ચૂકતા નથી.

શ્રી પ્રેમચંદભાઈ વોરાની એક આસિયત છે કે, તેઓ જે કાર્ય હાથમાં લે છે, તેને સંપૂર્ણપણે ખીલવીને તેની

સુવાસ પ્રસરાવીને જ રહે છે. સામાજિક કાર્યોમાં તેમનો મોટો ફાળો છે. ગામ સુધારણામાં પણ તેમનો આદરણીય ફાળો છે. તેઓ મુંબઈ તાંબાકાંટા, પાયધુની ઉપર સીન્થેટીક ચાર્નની દલાલી કરે છે. મહુડી તીર્થ તેમ જ ગામની સેવા માટે એક વરસમાં દસથી પંદર વખત અચૂક તેઓ મહુડી જાય છે. તેઓ અતિથિની ભક્તિ કરવામાં અજોડ ગણાય છે. તેના બદલામાં તેમની ભક્તિ તેઓ કોઈની પાસે કરાવતા નથી આ તેમની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. તેઓ તેમના ગુરુ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ શ્રી કૈલાસસાગર સૂરીશ્વરજીના ઘણા જ વિશ્વાસુ અને રાઇટ હેન્ડ સમાન ગણાય છે. ગુરુના પરમ ભક્ત છે, તેઓના જીવનમાં આળસ શું હોય છે તે જાણતા નથી ને જાણવા પ્રયત્ન કર્યો પણ નથી. ચંદનની માફક સુવાસ ફેલાવવાનું એટલે સેવા કરવાનું જ કાર્ય કરે છે, તેમના શ્રમથી મહુડી ગામમાં ગ્રામજનો માટે પાણીનો બોર, માધ્યમિક સ્કૂલ, બાલમંદિર, લાઈટ વગેરે સુવિધાઓ સોંપડેલ છે. હાલ તેમની ઉંમર પંચાવન વર્ષની છે. પ્રભુ તેમને દીર્ઘ આયુષ્ય અર્પે એવી પ્રાર્થના !

શ્રી પાનાચંદ મનોરદાસ શાહ

સૌરાષ્ટ્રમાં ધાંગધ્રા તાલુકાના જીવા ગામના વતની છે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે અત્યંત શ્રદ્ધા ધરાવનાર શ્રી પાનાચંદભાઈનો સાત ગુજરાતી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ વ્યાપારમાં ઘણા જ કાર્ય કુશળ સાબિત થયા. મુંબઈમાં હીરા તથા ઝવેરાતના વ્યાપારની શુભ શરૂઆત ૧૯૪૭થી કરી. સંપ, સહકાર, સદાચાર અને વિનય-વિવેકથી સૌના પ્રીતિપાત્ર બનીને ધંધાને પ્રગતિને પંથે લઈ ગયા. ૧૯૫૬થી હીરાના એક્સપોર્ટ-ઇમ્પોર્ટના વેપારના વિકાસને અર્થે અવારનવાર બેદિજયમ જતા અને ૧૯૬૪ની સાલથી ત્યાં વસવાટ પણ કરેલ છે. અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ધાંગધ્રા મિત્રમંડળ, શિશુકુંજ, ડાયમન્ડ મરચન્ટ એસોસિયેશન, પ્રેશિયસ સ્ટોન એસોસિયેશન; બાલાવાડ જૈન મૂર્તિપૂજક સંઘ વગેરે નાની મોટી સંસ્થાઓના વિકાસ અને પ્રગતિમાં તેમનો યથાશક્તિ ફાળો રહ્યો છે. તેમણે પૂજ્ય માતૃશ્રી મણિબહેન મનોરદાસ શાહના નામનું ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ બનાવી ધાંગધ્રામાં નાના પાયા ઉપર ચાલતી શિશુકુંજ શિક્ષણ સંસ્થાને સંપૂર્ણ સગવડતાવાળું, હાઈસ્કૂલ માટે મકાન બંધાવી આપી, સંસ્થાના શિક્ષણના કાર્યમાં નવો જ બળાંક આપ્યો છે. ઝવેરાત સિવાય નાની મોટી ઇન્ડ

સ્ત્રીઝ કરવાનું આયોજન કર્યું છે, તેના શ્રીગણેશ પથ્થુ કરી દીધા છે. મુખ્યમાં અંધેરીમાં બદળકેપ બનાવવાનું કારખાનું કરેલ છે. તેમાં લગભગ એકસો માણસો કામ કરે છે અને આવી જ બાતની બીજી નાની મોટી ઇન્ડસ્ટ્રીઝ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ શરૂ કરવાની ખ્યાલેશ ધરાવે છે. ફાટોગ્રાફી અને વિશાળ વાંચનના શોખીન છે. સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં ખાસ રસ લે છે. તેમના સુપુત્ર શ્રી ધીરજલાલભાઈ પણ એવા જ ઉમદા અને દિલાવર સ્વભાવના રંગીલા આદમી છે. ગરીબો તરફની હમદહીમાં કાનૂક નક્કર કામમાં તેઓ માને છે. દુષ્કાળ રાહત માટેની પરિસ્થિતિનું બાતે જ નિરીક્ષણ કરી સ્થળ ઉપર જ તેને માટેના માનવતાવાદી શુભ નિર્ણયો અમલમાં મૂકી દે છે. હમણાં જ ધાંગધ્રા તથા હળવદનાં પંદર ગામોને પૂરતું અનાજ, ઘાસ, પાણી અને બીજી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૂરી પાડવાની પહેલ કરીને અનુકરણીય પગલું ભર્યું છે. ઉપરાંત હમણાં જ એ તરફ વારિશુદ્ધ-વોટર વર્ક્સ માટે સારું એવું દાન આપ્યું છે. નાના-મોટા ફાંડ-ફાળાઓમાં શ્રી ધીરુભાઈ તરફથી દેણગી થતી જ રહી છે.

શ્રી પીતામ્બરદાસ ઝવેરચંદ શાહ

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ચોટીલા ગામના મૂળ વતની. ચોટીલા મહાજનના અગ્રણી તરીકેનું માનભર્યું બિરુદ ભોગવનાર, જૈન શાસનની અપૂર્વ સેવા બજાવનાર શ્રી પીતામ્બરદાસભાઈ સૌરાષ્ટ્રનું રત્ન હતા.

નાની વયમાં તેમણે સાધેલી પ્રગતિ અને સિદ્ધિ આપણને પ્રેરણા આપે તેવી છે. તેમને બાહેર સેવાનો બચપણથી શોખ અને ઉમંગ હતો. સેવાકાર્યની લગની તીવ્ર હતી. નાની મોટી દરેક બાબતમાં ઝીણવટ પૂર્વકની ચોકસાઈ અને મનનભરી વિચારશીલતા આ બધી ખાસિયતોએ તેમના લોહીમાં વસેલી ખાનદાની સાથે મૈળ સાધી દીધી અને એક પ્રતિષ્ઠિત અગ્રણી તરીકેનું તેમનું વ્યક્તિત્વ નાની વયમાં જ સમાજમાં ઊપસી આવ્યું. ચોટીલા પાંજરાપેળ તથા જૈન દેરાસરના વહીવટમાં તેમનું યશસ્વી પ્રદાન હતું. દુષ્કાળના કપરા દિવસોમાં રાહતની કામગીરીમાં બાતે રસ લેતા. સ્વરાજ્ય માટેની વખતોવખતની લડાઈમાં કેંગ્રેસના આદેશ મુજબ ચોટીલાથી બાહેર પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરતા. હરકોઈ જ્ઞાતિના નાના મોટા ઝઘડાઓમાં તેમની લવાહી હોય જ, સમાધાન કરાવીને સૌને સંતોષ આપવામાં એમની આગવી સૂઝ હતી. મોટા

ધાર્મિક અને સામાજિક ફાંડફાળાઓમાં તેમનો હિસ્સો મોખરે હતો. એટલું જ નહિ, સાથે તેમણે દેણગીની કેટલીક જવાબદારીઓ વહોરીને લોકસેવાનું ઉમદા કાર્ય કરેલું છે.

સમાજ સેવાના તેમના એ વારસાને તેમના સુપુત્ર શ્રી કેશવલાલભાઈએ બરાબર દીધાવી બાણ્ય છે. શ્રી કેશવલાલભાઈ ચોટીલાની મ્યુનિસિપાલિટીમાં પંદર વર્ષ સુધી ઉપપ્રમુખ તરીકે રહ્યા છે. પાંજરાપેળ, દેરાસરના, પ્રજામંડળના અને કાપડીયા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટના વહીવટમાં તેઓ નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા બજાવી રહ્યા છે. શ્રી કેશવલાલભાઈના સુપુત્રે શ્રી નવીનચંદ્ર તથા શ્રી નરેન્દ્રકુમારે રાજકોટમાં હીરા ઘસવાની ઘંટી બનાવવાના તથા કાર્સ્ટિંગના ધંધામાં અંપલાવ્યું છે. શ્રી રાજેન્દ્રકુમાર ચોટીલામાં ઘીનો વેપાર કરે છે. આપું ય કુટુંબ ખૂબ જ ધર્મભાવનાથી રંગાયેલું છે. દાન ધર્મના અનેક પ્રસંગોમાં આ કુટુંબની અસ્મિતા ઝળકી ઊઠી છે.

સ્વ. શ્રી પ્રેમચંદ અભેચંદ

સ્વ. શ્રી પ્રેમચંદભાઈએ તેમનું સંપૂર્ણ જીવન જૈન-ધર્મના પ્રચાર-પ્રસારમાં સમર્પિત કરેલ. તેમની દૃઢ ભાવના હતી કે ‘ધર્મ’ એ એક પ્રકારની સંજીવનીનું રૂપ છે, જે મનુષ્યના આંતરિક ગુણોને જીવિત રાખે છે. મનુષ્યની મનુષ્યતાને કાયમ રાખે છે અને માનવજીવનને સંપૂર્ણ બનાવે છે.’ ઉપરોક્ત પવિત્ર ભાવના ધરાવનાર શ્રી પ્રેમચંદભાઈનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના વંડા ગામમાં (સાવરકુંડલા પાસે) વિક્રમ સંવત ૧૯૫૨માં દિવાળીના દિવસે થયો હતો અને તેઓ જીવનભર દિવાળીના દીવાની જેમ ધર્મનો પ્રકાશ ફેલાવતા રહ્યા. નાનપણથી જ તેઓ ધર્મપ્રિય હતા અને એકાંતમાં ધાર્મિક ગ્રંથ લઈ તેનું મનન કરતા. સમયચક્રના પરિવર્તન સાથે તેઓ પાલીતાણાના બાલાશ્રમ જૈન ધર્મના શિક્ષક તરીકે નિમાયા. થોડાં વર્ષ ત્યાં આગળ છાત્ર સમુદાયને ધર્મનું જ્ઞાન પ્રદાન કરીને તેઓ અમદાવાદમાં આવ્યા અને શેઠશ્રી કર્તુરભાઈ લાલભાઈ દ્વારા સંચાલિત ગંગાબાઈ જૈન કન્યાશાળામાં ધાર્મિક શિક્ષક તરીકે રહ્યા અને વર્ષો સુધી અમદાવાદની વિભિન્ન સ્કૂલોમાં અને મંદિરોમાં જૈન ધર્મનું શિક્ષણ આપતા રહ્યા. ગૌરવ અને ધ્યાનાકર્ષણની વાત તો એ પણ છે કે એમનું ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન વિશાળ હતું. ધાર્મિક શિક્ષાના પ્રચાર માટે એમણે દેશ અને વિદેશ (ખર્ચા) નું ભ્રમણ કર્યું અને

ઘણી જગ્યાએ ધાર્મિક પાઠશાળાઓનું સંચાલન કર્યું. ગુજરાતમાં તેઓ 'માસ્ટર સાહેબ'ના નામથી ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ હતા. એમના ધર્મના પુણ્યના પ્રભાવે તેમના ચારે સુપુત્રો શ્રી પ્રભુદાસભાઈ, શ્રી કેશવદાસભાઈ, શ્રી જયંતીદાસભાઈ અને શ્રી વિનયચંદ્રભાઈ ઇંદોર ખાતે સ્વતંત્ર ધંધામાં પ્રવૃત્ત છે. સુપુત્રીઓ શ્રીમતી ધનુબહેન અને શ્રીમતી ચંદ્રિકાબહેનનાં લગ્ન મુંબઈ થયેલ છે. આદરણીય પ્રેમચંદ્રભાઈનો સ્વર્ગવાસ ઇંદોર મુકામે સન ૧૯૭૪ (વિક્રમ સંવત ૨૦૩૦)માં થયો. એમના સ્વર્ગવાસ પછી એમની સ્મૃતિમાં એમના ચારે પુત્રોએ વલ્લભનગર જૈન મંદિરની ઉપર 'જૈન આરાધના ભવન'નું નિર્માણ કરેલ છે.

શ્રી પોપટલાલ મોતીચંદ શાહ

ભૌતિકવાદ તરફ આંધળી દોટ મૂકી રહેલા આ સંતપ્ત ને ત્રસ્ત જગતમાં માનવી જ્યારે ઐહિક કામનાઓ, પૌદ્ગલિક સુખો અને લક્ષ્મી ભોગ વિલાસને શ્રેષ્ઠ માની, ધનપ્રાપ્તિ અને ધન સંચયમાં ગળાખૂડ બની રહ્યો છે ત્યારે આ કુટુંબે લક્ષ્મીનો મોઢ છોડી; ત્યાગ અને સમર્પણની ઉદાત્ત ભાવનાથી જિનેશ્વર ભગવંતોની કલ્યાણક ભૂમિઓની ચાલુસ્માથી જોજનો દૂર ખડાયાત્રા સંઘના (સ્પેશ્યલ ટ્રેઈન દ્વારા) ભવ્ય અને કલ્યાણકારી સુકૃત્યનું અભૂતપૂર્વ આયોજન કરી એ પ્રગલ્ભ પુણ્યભોગ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

ભવસાગરને તારનાર, સમઠિતને સ્થિર બનાવનાર, સ્વપરકલ્યાણ કરનાર જિનેશ્વર ભગવંતોની કલ્યાણક ભૂમિઓની સ્પર્શના જીવનમાં એક વખત પણ કરવી એ હરેક જૈન માટેનું કર્તવ્ય. પરંતુ દૂરનાં તીર્થધામોની સ્પર્શના થવી સામાન્ય જનને સુલભ નથી હોતી. અનુકુળ સંગાથ અને સારી સુવિધા સિવાય આવી યાત્રાઓથી વંચીત રહી જવાય એ સ્વાભાવિક છે. ભાગ્યેઈયે હૈયામાં સમેતશિખરજીની યાત્રા કરવાની ભાવના થઈ પરંતુ એકલા કે માત્ર કુટુંબ સાથે ન જતાં ચાલુસ્માના સંઘ સાથે આવી યાત્રા કરવી અને કરાવવી એવી તેમની મંજળ ભાવના પુત્ર ત્રિપુટીએ ઝીલી. સતત ચક્રતા પરિણામે એ ભાવના પરિપૂર્ણ કરી એ સહુના મહાભાગ્ય અને પ્રગલ્ભ પુણ્યોદયનું કારણ છે. અને પરંપરાએ તીર્થંકર નામકર્મના હેતુભૂત છે. આમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર અંબાલાલભાઈ અને લઘુપુત્ર ચંદ્રકાન્તભાઈની ભાવના, ઉદ્દાસ અને ઉમંગની સૌએ સહર્ષ અનુમોદના

કરી છે. પુણ્યમાર્ગના પ્રવાસી દરિયાવહિલ ભાઈ શ્રી પ્રવીણ-કુમાર એક આદર્શ પુત્રને છાજે તેવું, જૈન શાસનની ભૂતકાળના સંઘોની સ્મૃતિઓને ઠંઢાળે તેવું ચાલુસ્માના જ નહીં પરંતુ ગુજરાતના જૈન ઇતિહાસના પાના પર સુવર્ણાક્ષરે લખાય તેવા આ મહાન પુણ્યકાર્ય દ્વારા તેમણે ચાલુસ્માનું નામ રોશન કર્યું છે. આ યુવાન હૈયામાં રહેલા ગુણવૈભવ, દિલાવરી, કર્તવ્યનિષ્ઠા ને આદર્શ ભાવનાની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના થઈ છે.

ભાગ્ય હોય તો લક્ષ્મી મળે. પણ પ્રખળ પુણ્યોદય હોય તો જ ધર્મ માર્ગમાં આવા ઉત્કટભાવથી લક્ષ્મી ખર્ચાય. આટલી નાની વયમાં શૂન્યમાંથી સર્જન કરી, પુરુષાર્થથી ભાગ્યને કંડારી, પુણ્યાર્થથી લાધેલી લક્ષ્મીનો મોઢ છોડવો એ નાનીસૂની વાત નથી. મળેલી લક્ષ્મીને તિલ્લેરીમાં જકડી ન રાખતાં તેમ જ મળેલી શક્તિઓને ગોપવી ન રાખતાં એને વીર્યોદ્ભાસથી આમ સુકૃત્યો તરફ વહેતી કરવાની તેમની દિલાવરી, ઝિંદગિદી ને ન્યે-ચાવરી જોઈ પ્રસન્નચિત્ત અને ભાવવિભોર હૈયાં નમી પડે છે. યુવાન વય અને તેમાંય અદબક ધન સંપત્તિ - અનેક દૂષણો જીવનમાં પ્રવેશવાનાં ભયસ્થાનો હોવા છતાં તેમના જીવનની સાદાઈ, વિનમ્રતા, નિરાભિમાન, દૃઢ સંકલ્પ શક્તિ, શુભ પરિણામ, આદર્શવૃત્તિ, કર્તવ્યનિષ્ઠા જેવા સફળુણો કેળવી સાના માટે પ્રેરણારૂપ બન્યા છે. વર્તમાન અવસર્પિણી કાળમાં વીસ તીર્થંકરો અને કરોડો મહામુનિઓ જ્યાંથી સિદ્ધપદ પામ્યા છે તે સમેતશીખરજી તેમ જ અન્ય કલ્યાણક ભૂમિઓની ચાલુસ્મા જૈન સંઘને તીર્થયાત્રા કરાવવાનો જે લાભ લીધો છે તે ધન્ય પ્રસંગ હતો. ફરી ફરીને આવા મંજળકારી અવસરો યોજવાની શક્તિ મળે, તેમના પરિવારની જીવનયાત્રા ઊર્ધ્વગામી બને ને જીવનકાર્યની મહંક ચોપાસ મહેકી ઊઠે એવી શુભ ભાવના વ્યક્ત કરીએ છીએ.

સ્વ. શ્રી પોપટલાલ રણછોડદાસ શેઠ

જીવન એ જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે વિકાસ પામતી તેજરેખા છે. એ રેખા કેટલી લાંબી છે તે કરતાં તે રેખા કેટલી તેજસ્વી અને દિવ્ય છે તે વધુ મહત્વનું છે. માનવીના જીવનનું મૂલ્ય એ કેટલાં વર્ષ જીવ્યો તે કરતાં કેવી રીતે જીવ્યો તેના ઉપરથી અંકાય છે. પાટણના મોઢ મોઢી જ્ઞાતિ સમાજના અગ્રેસર અને પાટણની નવ ગુજરાત સિન્ડિકેટ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના સંચાલક મુંબઈ ટિન પ્લેટના

અગ્રેસર વ્યાપારી શ્રી પોપટલાલ રણછોડાસને જન્મ સિત્તર વર્ષ પહેલાં ૧૯૧૬ માં આસો વદ ૧૨ ના રોજ થયો.

સ્વ. શ્રી પોપટલાલભાઈને પરગળુ અને પદોપકાર વૃત્તિના સંસ્કારો નાનપણથી જ વારસામાં મળેલા. પંદર વર્ષની વયે મુંબઈ આવ્યા. ધર્મ સંસ્કારો અને સમૃદ્ધિથી પ્રકાશતું તે સમયનું ગુજરાત પાટનગર પાટણ જ્યાં ઘણા આચાર્યો, રાજનીતિજ્ઞો અને ઉદ્યોગપતિઓ ઘર્ષ ગયા તે સુપ્રસિદ્ધ શહેરમાં શ્રી પોપટલાલનું જીવનઘડતર આબાહ રીતે થયું.

મુંબઈ આવીને પાટણવાળાની એક પેઢીમાં કાપડ-સોના-ચાંદી વિગેરે કામનો વિશાળ અનુભવ મેળવ્યો. જુદી જુદી ફેક્ટરીમાંનો અનુભવ મળ્યો, ટિન ફેક્ટરીનો અનુભવ પણ ત્યાંથી જ લીધો. તે પછી જુદી જુદી વિવિધ કંપનીઓમાં કામ કર્યું, મુંબઈની કંપનીમાં પણ કામ કર્યું. અને આ કંપનીમાં બાળીદાર તરીકે પણ જોડાયા. એ સમયમાં ટિન પ્લેટ મારકેટમાં પોતાનો સારો એવો હોદ્દા જળવવાની પૂરી શક્યતા અને અનુકૂળતા મળતાં તે બજારના કિંગ તરીકે તેમની ગણના થતી.

બાળપણથી દૃઢવિનયી અને નીતિવાન બનવાની તાલીમ મળી. સેવાપરાયણતા અને ઉદારતાનું સિંચન થયું. ઉદાર નિખાલસ સ્વભાવ અને બુદ્ધિ પ્રતિભાને કારણે વ્યાપારી સમાજમાં આગળ આવતા રહ્યા.

વિજય ફ્રેઝિકેટિંગ કોર્પો. વાયરેકસ મેટલ વર્ક્સ, વિજય ટ્રેડર્સ, કેતન કેન્ડીનર્સ વગેરે કું. તેમની ધંધાકીય પ્રગતિના ફલસ્વરૂપે પાંગરીને વટવૃક્ષ બની છે. તેમના સુપુત્રો શ્રી રસિકભાઈ, શ્રી દિનેશભાઈ, શ્રી રમેશચંદ્રભાઈ, શ્રી અશોકભાઈ વગેરેએ પિતાશ્રીએ ઊભી કરેલી પગદંડી ઉપર ચાલવા અને સંસ્કારવારસાને સાચવી રાખવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

શ્રી પોપટલાલએ મિત્રોને ઘણી મદદ કરી છે. જ્ઞાતિની પ્રવૃત્તિમાં સારો રસ દાખવતા - જુઓ ત્યાં સુધી સાર્વજનિક કામોમાં જીવંત રસ હતો. બહુચરાણમાં ધર્મ-શાળામાં એક રૂમ બંધાવી આપેલ.

ટિન ફેક્ટરીને કારણે ઓલ ઓવર ઇન્ડિયામાં તેમનું નામ બાણીતું બનેલું. તેમનાં ધર્મપત્ની શારદાબેન, એવાં

જ ધર્મનિષ્ઠ પુત્રીઓ ચંપાબેન, ભગવતીબેન, ઉવાબેન ઘણા જ સંસ્કારી, આખુરે કુટુંબ ખૂબ જ કેળવાયેલું છે.

શ્રી પોપટલાલ હંકમચંદ શાહ

હોરેસ નામના વિદ્વાને સાચું જ કહ્યું છે કે 'ધન સંપત્તિ કેમ વાપરવી એ તમે જો બાણતા હો તો તે સંપત્તિ તમારી દાસી બની રહે છે પણ જો ન બાણતા હો તો તે સંપત્તિ તમારી માલિકા બનીને રહે છે.'

સંપત્તિને સાચે માગે વાપરી બાણનારા શેઠશ્રી પોપટલાલભાઈ શાહ મૂળ ઉત્તર ગુજરાતમાં મહેસાણા જિલ્લાના આબોલના વતની - સાત્તિક અને નિર્મળ મનોવૃત્તિ, દૃઢ નિશ્ચયબળ તથા જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર્યની મીમાંસાને સમજવા સતત કૌશલ્ય કરનાર આ ક્રેઝીવર્થ જૈન સમાજ ખાસ કરીને (મુંબઈ) અંધેરી જૈન સમાજના ગૌરવશાળી રત્ન છે.

છ દાયકા પહેલાં મુંબઈમાં આ પુરુષાર્થી વ્યક્તિનું આગમન થયું. કાપડ મારકીટમાં એક શરાફને ત્યાં નિષ્ઠાથી નોકરીની શરૂઆત કરી. બધા જ શુભ અને કલ્યાણકારી કાર્યોના પાયામાં શુદ્ધ ચારિત્ર્ય વિનાનાં બધાં કાર્યો રેતીના મહેલ જેવા છે તેમ તેઓ સ્પષ્ટ માને છે. આથી જ તેમણે નીતિ નિયમોની મર્યાદામાં રહીને જીવનની ચશસ્ત્રી કારકિર્દીનાં મંડાણ કર્યાં.

વિશાળ આંતરસૂઝ અને અપ્રતિમ કર્તવ્યનિષ્ઠા વડે વ્યાપારી સમાજમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ બહુ જ ઝડપથી ઝળકી ઊઠ્યું.

આર્ટીફિશિયલ યાર્ન બનાવવાનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષથી ચાલુ છે અને ઉત્તરોત્તર તેમાં પ્રતિષ્ઠા હાંસલ કરતા રહ્યા છે.

ભૂતકાળમાં કારમા કપરા દિવસો વેઠીને આજની ઊભી કરેલી સમૃદ્ધિ અને સર્જન તેમણે શૂન્યમાંથી જ ઊભું કર્યું. તેમના પરિવારનો આ અભ્યુદય ધર્મશ્રદ્ધાને કારણે થયો હોય તેમ સ્પષ્ટ માને છે. આપણી બધી જ ઇચ્છા આકાંક્ષાઓ ધર્મની વ્યાપક ભૂમિકા ઉપર જ પ્રસ્થાપિત કરવાનું તેઓ ઉચિત માને છે.

બોમ્બે શ્રેષ્ઠ એસોસિયેશન, યાર્ન અને સુતર બજાર, જૈન કોન્ફરન્સ, આત્માનંદ સભા, અંધેરી જૈન સ્વયંસેવક

મંડળ, રિક્રિયેશન ક્લબ, વિજાપુર જન મંડળ, મહેસાણા શ્રીમંધર સ્વામી દેરાસર, પાલીતાણા અવિકાશ્રમ, મહુડી તીર્થ, આબેલ, પાલીતાણા તીર્થ વગેરેનાં દેરાસરોમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો. અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. દક્ષિણના મોટાભાગનાં સ્થળોત્તર પરિભ્રમણ કર્યું છે. ગરીબ દર્દીઓ તરફ પણ તેમની હંમેશાં વિશેષ સહાનુભૂતિ રહી છે. ઘણા જ ઉમદા સ્વભાવના શ્રી પોપટલાલભાઈ ગુજરાતનું ગૌરવશાળી રત્ન છે.

શ્રી પોપટલાલ ભગવાનભાઈ ખારડ

એક નીડર અને ખમીરવાંતી કોમના યુવાન સભ્ય શ્રી પોપટલાલ ખારડ કોડીનાર પંથકમાં જન્મીતા છે. શ્રી પોપટલાલભાઈએ એ વિસ્તારમાં સહકારી ક્ષેત્રે નવીન ભાત પાડી છે. નવી સમાજ રચનાના ઉત્થાનમાં કાર્ય કરી છૂટવાનો મનસ્વી બચપણથી સેવેલો તે પ્રમાણે તેમને જોઈએ તેવું કાર્યક્ષેત્ર મળી ગયું. એકિંગ યુનિયનની સ્થાપનાથી માંડી આજ સુધી આ ક્ષેત્રને એમણે જે રીતે વિકસાવ્યું છે, તેમાં તેમની શક્તિ સોળે કળાએ ખીલી જોડી છે. તેમાં તેમની પ્રમાણિકતા અને પ્રયત્ન પુરુષાર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેઓ વિશ્વાસ અને ખતથી કામ કરવાની આમવી સૂઝ ધરાવે છે. ખેતી અને ગ્રામ વિકાસની જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને કમે કમે નવા નવા ફેરફારો, નવું સંશોધન અને ગ્રામપ્રજાને વધુ ને વધુ સુવિધાઓ કેમ મળે એ એમના કામની ખાસ વિશિષ્ટતા છે,

ઉમદા અને આદર્શવાદી વિચારો ધરાવતા શ્રી ખારડે કોડીનાર વિભાગમાં સમાજસેવાના અન્ય ક્ષેત્રે પણ યશસ્વી ફાળો આપ્યો છે. તાલુકાનું કેળવણી મંડળ ટ્રસ્ટ અને તેના સેક્રેટરી તરીકે છેલ્લાં સોળેક વર્ષથી સેવા કરે છે.

શ્રી પોપટલાલ તારાચંદ મેપાણી (જૂના ડીસાવાળા)

માનવજીવનની સફળતા ધર્મની આરાધનામાં છે. ધર્મની આરાધના જેવી આ માનવભવમાં થઈ શકે છે તેવી ખીજ કોઈ સ્થળે ગતિ, જાતિ, યોનિમાં થઈ શકતી નથી. ધર્મ-પ્રેમીશ્રી પોપટલાલ તારાચંદ કે જેઓ જૂના ડીસાના વતની છે, વર્ષોથી તેઓ મુંબઈમાં વસે છે અને ધર્મની સુંદર આરાધના કરે છે. પિતાશ્રીની છત્રછાયા તેમણે ૫ વર્ષે જ શુભાવેલી. આથી ગુજરાતી પાંચ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ ૧૨ વર્ષની ઉંમરે છોડી ૧૬ વર્ષની ઉંમરે સર્વિસ શરૂ કરી. પાંચ વર્ષ સર્વિસ કરી. પછી વડોદરાના સમયથી

શરાફી પેઢી ચાલતી હતી તેમાં એસવા લાગ્યા. ધંધાનો વળોટ આવી જતાં સવંત ૧૯૭૧ થી પોતાના નામની પેઢી શરૂ કરી બિઝનેસ શરૂ કર્યો.

તેઓથી પાંચ વર્ષથી શ્રી અગાસી તીર્થમાં મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. બંને નૂતન ધર્મશાળાઓનું આંધકામ તેમની દેખરેખ નીચે પૂરું થઈ ગયેલ છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષથી હવે તેઓ સંપૂર્ણ ધર્મમય જીવન ગુજારે છે. મુંબઈની લક્ષ્મીદાસ માર્કેટમાં મેસર્સ શ્રી ચંદ્રકાંત એન્ડ કું. ના નામથી છેલ્લાં ચુરમાળીશ વર્ષથી કાપડનો વેપાર કરે છે. તેમને સંતાનમાં છ પુત્રો અને એક પુત્રી છે. કાપડના વેપારનું કામકાજ તેમના પુત્રો શ્રી કીર્તિલાલ, શ્રી બાબુલાલ તથા વસંતલાલ સંભાળે છે. તેમના ખીજ પુત્ર સેવતીલાલ સ્વિડઝર-લેન્ડની ઝુરીચ - યુનિવર્સિટીમાં મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગમાં પાસ થઈને દશ વર્ષથી ભારત આવ્યા છે. તેમના પાંચમા પુત્ર ડો. ભુવેન્દ્રભાઈ M.B.B.S. (મુંબઈ) પાસ થઈ વધુ અભ્યાસાર્થે અમેરિકા ગયા છે અને ત્યાં M.D.U.S.A. (રેડિયોલોજિસ્ટ) થયા છે. તેમનાં લગ્ન મુંબઈમાં ડો. સ્મિતા (M.B.B.S. કાનપુર) સાથે થયાં છે. તેમના છઠ્ઠા પુત્ર શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ પણ B.Sc. પાસ થઈ અમેરિકા ગયા છે. ત્યાં બે વર્ષ અભ્યાસ કરી મેડિકલ ટેકનોલોજીમાં પાસ થયા છે અને યુ.એસ.એ. ની હોસ્પિટલમાં વધુ અનુભવ લઈ રહ્યા છે. ચંદ્રકાંતભાઈનાં પત્ની ખીનાબેન M.Sc. પાસ થયેલાં છે, તેમનાં લગ્ન તાજા મહાલ હોટલમાં થયેલાં છે. હાલ તેઓ અમેરિકા ગયા છે. પોપટભાઈને એક પુત્રી, રમીલાબેન છે. શ્રી પોપટલાલભાઈ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી નિયમિત, સામાયિક, નવ-કારમંત્રનો જાપ, પ્રભુપૂજન આદિ ધર્મક્રિયામાં તત્પર રહે છે. શ્રી બીલડિયાજી તીર્થના ટ્રસ્ટી તરીકે વીશ વર્ષથી સારી સેવા આપી રહ્યા છે. નૂતન પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર તેમની સંપૂર્ણ દેખરેખ નીચે તૈયાર થયેલ છે. પાલીતાણાની મહારાષ્ટ્ર ભવન ધર્મશાળાના ઉપપ્રમુખ તરીકે દશ વર્ષ સુધી સેવા આપી છે.

અગિયાર વર્ષ પહેલાં યુરોપના ઝુરીચ, રોમ, જીનિવા, પેરિસ, લંડન, હોલેન્ડ, બેલ્જિયમ અને બર્લિન આદિ સ્થળે તથા એડન, નેરોગ્રી, મોરબાસા તથા છેલ્લે પંદર દિવસ પોપટલાલભાઈએ અમેરિકાના ન્યુયોર્ક અને કેનેડાની મુસાફરી કરી હતી. પરદેશના પ્રવાસમાં પણ શ્રી પોપટલાલભાઈ નિત્ય નિયમ ખરાબર પાળતા હતા. ધાર્મિક

યાત્રામાં તેમણે શિખરજી વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી છે. સિદ્ધજેત્રમાં પોતાનાં ધર્મપત્ની સાથે ચોમાસુ કરી નવવાણુ યાત્રાનો લાભ પણ લીધો છે. હમણાં પણ પાલીતાણા મહારાષ્ટ્ર ભવનમાં જૂના ડીસા ઉપાશ્રય સંઘ તરફથી પરમ-પૂજ્ય સંઘ સ્થવીર આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયભદ્રસૂરિ મહારાજ અને શ્રીમદ્ વિજય ઝંકાર સૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિ મુનિવર્યો અને પૂજ્ય કનકશ્રીજી સાધ્વીજી મહારાજ આદિ સાધુ-સંતોને ચોમાસુ કરવાની વિનંતી કરી હતી. દરેક ધાર્મિક કાર્યોમાં શ્રી પોપટલાલભાઈએ આગેવાની લઈ ખૂબ જ રસ લીધો હતો. મહારાષ્ટ્રભવન પાલીતાણામાં લોજનગૃહ બંધાવી આપેલ છે. તેમ જ જૂના ડીસાથી બે માઈલે આવેલ વડાવળ ગામે ધર્મશાળા બંધાવી આપેલ છે. શ્રી પોપટભાઈને ધાર્મિક-સંસ્કારી પુસ્તકોના પ્રચારમાં ખૂબ જ રસ છે.

શ્રી પ્રતાપરાય પ્રેમજીભાઈ શાહ

સંપૂર્ણ વૈભવની સગવડ હોવા છતાં સંપૂર્ણ સાદું જીવન જીવી જનાર જૂની પેઢીના સ્વ. શેઠશ્રી પ્રેમજી ભીમજી મૂળ સૌરાષ્ટ્રના વેરાવળના વતની, જેઓ ઘણાં વર્ષોથી મુંબઈ આવીને વસ્યા, મુંબઈમાં જ સ્થિર થયા અને ઉચ્ચવર્ણ કારકિર્દીનો પાયો પોતાના વતન તેમજ મુંબઈમાં નાખ્યો. તેમના પુત્ર શ્રી પ્રતાપરાયભાઈ આ જ લાઈનમાં મૂળજી જેઠા માકેટમાં પિતાશ્રીએ સ્થાપેલી આશરે ૭૫ વર્ષ જૂની પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન પેઢીનું સંચાલન કરે છે. મેટ્રિક સુધીનો જ અભ્યાસ પણ સત્ય અને પ્રમાણિકતા, સ્પષ્ટ, હાજર-જવાબી, હસમુખા, મિલનચાર સ્વભાવથી તેઓ પેઢીનું સંચાલન કરી રહ્યા છે. સાથે તેમના પુત્ર જસ્મીનભાઈ B.Sc. થઈને સાથે રસ લઈ રહ્યા છે, અને નામના બળવી રહ્યા છે. ધનહોલત જે કંઈ કમાયા તે દેવી સંપત્તિમાંથી નાની મોટી ગામની અને પરગામની અનેક સંસ્થાઓને યથાશક્તિ દાનગંગા વહેતી રાખે છે અને તન - મન - ધનથી અનેક શુભ પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહક બળ બની રહ્યા છે. વતન વેરાવળમાં ગઈ સાલ નૂતન ઉપાશ્રયમાં શા. પ્રેમજી ભીમજી વ્યાખ્યાન હોલ બંધાવીને એ સુંદર કામમાં યશભાગી બન્યા તેમ જ તેમના ભાઈના તરફથી પ્રાથમિક શાળા પણ ખૂલેલી છે. તેમ જ શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશા શ્રીમાળી સેવા સંઘના પેદ્રન, તેમજ માદુંગા ગુજરાતી સેવા સમાજના લાઇફ મેમ્બર તેમ જ બીજી પણ સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલ છે. તેમનાં માતૃશ્રીએ તથા તેમનાં ધર્મપત્ની,

પુત્રીએ ભારતનાં ઘણાં તીર્થધામોની યાત્રા પ્રવાસનો લાભ લીધો છે. જેન સકળ સંઘના નાના મોટા ધાર્મિક પ્રસંગોમાં યથાશક્તિ પ્રદાન અપીને પોતે ધન્યતા અનુભવે છે, પણ આ બધું પિતાશ્રીની પુન્યાર્ધનું અને દેવ-ગુરુ ધર્મના આશીર્વાદનું જ રૂપ છે એમ સમજે છે. જન-સમાજમાંથી જાણવા પ્રમાણે તેમના પિતાશ્રી પ્રેમજીભાઈ ખરે જ નિરાભિમાની, જેન ધર્મના ઊંડા અભ્યાસી, ધાર્મિક વૃત્તિવાળા, જન શાસન પ્રત્યેની અવિચળ શ્રદ્ધાવાળા તેમ જ સાદું, આદર્શ જીવન, પરોપકારવૃત્તિ એ તેમના લોહીના વિશિષ્ટ ગુણો હતા. વતનની પણ નાની મોટી અનેક સંસ્થાઓને હૂંફ આપતા. તે પ્રમાણે શ્રી પ્રતાપરાય પણ યથાશક્તિ સંસ્થાઓને હૂંફ આપે છે. આ બધાં કામોમાં માતૃશ્રી કંકુબેન અને તેમનાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. મંજુલાબેનનો હિસ્સો પણ નાનોસૂનો નથી. બે પુત્રો અને પાંચ પુત્રીઓ સાથે આ આખું કુટુંબ સુખી અને સંતોષી છે.

શ્રી પ્રતાપરાયભાઈની પુત્રી ચિ. કૌમુદીબેન ૧૯૭૮માં એમ. એ માં સોશયોલોજી સબજેક્ટ લઈને પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યા છે.

શ્રી ફત્તેચંદ કેસરીચંદ શાહ

ભાવનગર પાસે સિહોરના વતની શ્રી ફત્તેચંદભાઈ કેસરીચંદ શાહ. ત્રણ અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ. નાની વયમાં જ મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. એક દલાલને ત્યાં નોકરીથી જીવનની શરૂઆત કરી. પાંચ છ વર્ષ પછી ભાગીદારીમાં દલાલીનું કામ કર્યું. આશા, શ્રદ્ધા અને ધાર્મિક મનોવૃત્તિને કારણે કેસરના ધંધામાં પછી તો છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષથી એકધારી પ્રગતિ થતી રહી. સ્વયં બળે આગળ આગ્યા અને ધંધામાં બે પૈસા કમાયા. સંપત્તિનો સદુપયોગ વિશેષે કરીને ગુપ્તદાનમાં કરતા રહ્યા. નામની પ્રસિદ્ધિથી દૂર ભાગ્યા છે, માનવસેવા અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ પરત્વે તેમનું વિશેષ મમત્વ રહ્યું છે. આ કામમાં શ્રીમતી ચંદ્રવતીબેનની પણ તેમને સતત પ્રેરણા મળતી રહી છે. સાયન જન સંઘની મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય છે. મૂળા કામને માનનારા છે.

શ્રી ફુલચંદ લીલાધર વોરા

જેમના જીવનમાં સાદાર્થ, સૌમ્યતા અને લક્ષ્મીનેદ્રિવેણી સંગમ થયો છે એવા શ્રી. ફુલચંદ લીલાધર

વોરાનો જન્મ છત્રાસા(સોરઠ)માં ૧૮-૧૦-૧૯૬૪ના દિવસે સફળત વોરા લીલાધર અંદરજીને ત્યાં થયો હતો. તેમનાં માતૃશ્રીનું શુભ નામ નંદુબેન હતું.

શ્રી કુલચંદભાઈના જીવનમાં પ્રારંભ અને પુરુષાર્થ બંનેનો સુમેળ થયો છે. અને તે કારણે એકાદમાં તેમની પ્રગતિ દિન-પ્રતિદિન વધવા લાગી. શ્રી કુલચંદભાઈએ પછી નોકરી છોડી સ્વતંત્ર કમિશન એજન્ટ અને કાપડનું કામ શરૂ કર્યું. ભારતમાં પણ શ્રી જગનલાલ કપુરચંદ અને સ્વજી અવેચંદ જેવી મોટી પેઢીઓ સાથે સંબંધ બંધાયો. જીવનમાં ચડતી પડતી આવ્યા જ કરે છે પણ એવા પ્રસંગે જે સ્થિર અને સમતોલ રહી શકે છે તે અવશ્ય આગળ વધી શકે છે. ધંધાની શરૂઆતમાં જ તેઓ પર એક મોટો ફટકો પડ્યો. બેંક એક્ એબીસીનીઆના કેશિયરના ગોટાળાને કારણે તેમની રૂ. ૮૦,૦૦૦ જેવી મોટી રકમ ગઈ પરંતુ આ કપરા કાળમાંથી પણ તેઓ સુખરૂપ પાર જિત્યાં; પ્રમાણિકતા, ચીવટતા અને કાર્યકુશળતાના કારણે ત્યાંની એક મોટી કંપની એ. બીસ (A. Besse)ની પસંદગી તેમના પર જિતરી અને સોલ સેલિંગ કામ તેમને સોંપાયું. શ્રી કુલચંદભાઈની સિદ્ધિના પાયામાં આ પેઢીનો મહત્વનો હિસ્સો છે.

ઈ.સ. ૧૯૫૩ થી તેઓ વેપારધંધા સાથે હુન્નર ઉદ્યોગમાં પણ રસ લેવા લાગ્યા. તેમણે એકાદમાં જયંત પાટવી એલ્યુમિનિયમ વર્ક્સ શરૂ કર્યું. અને ઈ.સ. ૧૯૬૬ માં એકાદમાં જીવનલાલ એન્ડ કંપનીનું લઘુ કારખાનું પણ એક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિની લાગીદીરીમાં ખરીદી લીધું. એકાદનો બધો વહીવટ તેમના મોટા પુત્ર પ્રભુલાલના પુત્ર શ્રી સુરેશભાઈ સંભાળે છે. એકાદની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવ્યા પછી શ્રી કુલચંદભાઈ અને તેમના ત્રણ પુત્રોએ મુંબઈમાં સ્થિર થઈ નવા ઉદ્યોગ (Industry) શરૂ કર્યા છે. માટુંગામાં તેઓની માલીફીનાં બે મકાનો છે.

સં. ૧૯૭૦માં શ્રી કુલચંદભાઈના લગ્ન પાનેલી-વાળા શ્રી રૂપશી નથુભાઈ મહેતાની પુત્રી પાર્વતીબેન સાથે થયાં. અઠાવીસ વર્ષના સુખી દ્વાંપત્યજીવનને અંતે શ્રી પાર્વતીબેનના મૃત્યુ પછી તેઓ વાનપ્રસ્થ જીવન ગાળે છે.

સફળત પત્નીના સ્મરણાર્થે મોટી પાનેલીમાં શ્રી પાર્વતીબેન સાર્વજનિક દવાખાનું ચાલે છે. એકાદની ગુજરાતી-સ્કૂલની સ્થાપનામાં તેમનો મહત્વનો ફાળો હતો અને રૂપિયા ૨૫૦૦૦ની રકમ આપી હતી. શેઠ દેવકરજી મુલજી

સૌરાષ્ટ્ર વિશાશ્રીમાળી જૈન બોર્ડિંગના તેઓ દ્રશ્ય હતા. અને અવારનવાર આ સંસ્થાને આર્થિક સહાય આપે છે. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તેમજ અમરેલીની શ્રી. ખી. મુ. જૈન બોર્ડિંગના તેઓ પેટ્રન હતા. મોટી પાનેલીમાં બંધાયેલા મંદિરની જગ્યા ભેટ આપી છે. અને એ મંદિરમાં પણ તેઓનો મોટો ફાળો છે. તેમનાં સફળત પુત્રવધૂ સૌ. પ્રભાકુંવરના સમારકરૂપે પાનેલીમાં ‘પ્રભાકુંવર પ્રાણુલાલ વોરા માતૃકલ્યાણ બાલમંદિર અને પ્રસૂતિગૃહ ચાલે છે. તેમજ એક વિદ્યાર્થી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં સ્કોલરશીપ રહે એવી વ્યવસ્થા કરી છે. ઈ.સ. ૧૯૪૦માં શ્રી સૌરાષ્ટ્ર વિશાશ્રીમાળી જૈન સ્નાતિનું સંમેલન બૂનાગઢ મુકામે ભરવામાં આવ્યું હતું ત્યારે અધ્યક્ષપદે શ્રી કુલચંદભાઈની વરણી કરવામાં આવી હતી.

શ્રી કુલચંદભાઈને ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓનો પરિવાર છે. ત્રણ પુત્રો શ્રી. પ્રભુલાલ, પ્રાણુલાલ અને જયંતીલાલે મુંબઈમાં નવી ઈન્ડસ્ટ્રી (હુન્નર ઉદ્યોગ) શરૂ કરી છે, અને શ્રી કુલચંદભાઈ શાંતિપૂર્વક નિવૃત્તિમય જીવન ગાળે છે. આવા ઉદારચરિત અને ધર્મનિષ્ઠ સેવાભાવી સૌજન્યશીલ શ્રી કુલચંદભાઈને પેટ્રન તરીકે મેળવવા બદલ આ સભા આનંદ અને ગૌરવ અનુભવે છે.

શ્રી ખી. એલ. પરીખ

પાલનપુરવાસીઓએ મુંબઈની ઝવેરી બજાર અને અન્ય બજારોમાં પોતાની દીર્ઘદષ્ટિ, આગવી સૂઝ અને વિચક્ષણ બુદ્ધિ શક્તિથી વ્યાપારમાં જે સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે તે ખરેખર અજોડ ગણી શકાય. તેમણે ધંધાકીય હેતુસર યુરોપ-અમેરિકાનો વિશાળ પ્રવાસ એડ્યો છે. ધંધામાં બે પૈસા કમાયા. તેમાંથી ઉદારતા રાખી મુંબઈ અને વતનની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં યથાયોગ્ય સહકાર આપ્યો છે.

શ્રી ખયુભાઈ જે. ટોલિયા

અમરેલીના વતની, અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ, ૧૯૪૫માં મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. ગવર્નમેન્ટમાં અને ખાનગી પેઢીમાં શરૂઆતની નોકરી કરી. ૧૯૬૧ માં ચરમાંની ફેમ બનાવવાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. જથ્થાબંધ ખિજનેસ. ૧૯૭૧ માં એક્સપોર્ટનું કામ શરૂ કર્યું. ૧૯૫૬ થી '૬૩ સુધીનો એક સંક્રાંતિ કાળ પણ આવી ગયો જેમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠી. ૧૯૪૨ની બૂગલ પ્રવૃત્તિમાં અને

સ્વરાજ્યની મુવમેન્ટમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ભારતે ઓપ્ટીકલ સોસિયેશનના પ્રમુખ તરીકે ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું. મુંબઈ અને વતનની ઘણી સંસ્થાઓ સાથે પોતે સંકળાયેલા છે.

શ્રી બચુભાઈ પોપટલાલ દોશી

મુંબઈ જેવા વૈભવશાળી શહેરમાં છેલ્લાં બત્રીશ વર્ષથી તેઓ મિશનરી બાવનાથી જૈન કેળવણી મંડળ તથા અનેક સામાજિક સંસ્થાઓમાં પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. જૈન કેળવણી મંડળ - મુંબઈ ના કાર્યાલય મંત્રી-મેનેજર છે. ઉપરાંત નીચેની સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે : સારાખૂ હોસ્ટેલ - માનક સંચાલક; બોટાદ પ્રજામંડળ; મંત્રી રાણપુર પ્રજામંડળ મુંબઈ - મંત્રી વિદ્યા ભારતી - બોટાદ, આરોગ્ય ભારતી બોટાદ, અમૃતલાલ શેઠ હોસ્પિટલ - રાણપુર, જન્મભૂમિ હાઈસ્કૂલ રાણપુર; જૈન સોશિયલ ગ્રુપ બાલાવાડ સોશિયલ ગ્રુપ મુંબઈ શ્રી ૨. વિ. ગોસલીયા સ્થા જૈન છાત્રાલય - બોટાદ શ્રી બાલાવાડી સ્થા. જૈન સમા મુંબઈ, સંયુક્ત જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ - મુંબઈ વિ સંસ્થાઓ તેમજ જૈન ધર્મ અને સમાજ ના વિવિધ પત્રો સાથે સંકળાયેલા છે.

જાહેર સંસ્થાના સફળ સંચાલનનો એક પ્રેરક તેમજ ઉત્તમ આદર્શ પૂરો પાડે છે. ઓછું બોલવું અને ફરજ તરફ ધ્યાન આપવું એ એમનો સહજ સ્વભાવ છે.

વિદ્યાર્થી પ્રત્યેનો અસીમ પ્રેમ સંસ્થાઓ પ્રત્યે પ્રેરક કર્તવ્યનિષ્ઠા અને કાર્યશુદ્ધિને લગતો વિરલ ત્રિવેણી-સંગમ બચુભાઈ દોશીના જીવનમાં સહજ રીતે સધાયો છે.

આપની સેવામય જિંદગીનાં વર્ષોની ઉજ્જવળ કારકિર્દી જોતાં એમજ લાગે કે Do good and be good એ સૂત્રને આપે જીવન સૂત્ર બનાવ્યું છે અને અન્યનું કાંઈક સારું કરી છૂટવાની વૃત્તિમાં સંતોષ માનીને તેનો નિજાનંદ અનુભવી રહ્યા છો.

રાષ્ટ્ર તરફની પણ આપની ભક્તિ ઓછી નથી; કેમકે રાજદ્વારી ક્ષેત્રે અને સામાજિક ક્ષેત્રે મિત્રાને અને વડીલોને આપે સારો સહકાર આપ્યો છે.

કર્મણ્યેવ અધિકાર સ્તે મા ફલેષુ કદાચન એ ગીતા વાક્યને આપે જીવન સંદેશ માન્યો છે. વિદ્યાભ્યાસંગના ક્ષેત્રે તો આપે સેવા આપી છે પણ જૈન ધર્મ અને સમાજના ક્ષેત્રે પણ આપની જે બહુકારી વૃત્તિ પ્રવૃત્તિ છે,

એણે પણ આપના જીવન વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એમ કહી શકાય.

બીજી માર્ચ ૧૯૨૬ના રોજ બોટાદમાં બચુભાઈ દોશીનો જન્મ થયેલ છે. તેમના પિતાશ્રી પોપટલાલ છગનલાલ દોશી શિક્ષક હતા. અમદાવાદ જિલ્લામાં રાણપુર ચંદરવા - ખસ ચંદીસર વાલુકડ વિ. સ્થળોએ પ્રાથમિક શાળામાં તેમના પિતાશ્રી શિક્ષક તરીકે રહ્યા હતા. બચુભાઈનાં માતૃશ્રી સમસ્તુબેનનું બચુભાઈ ત્રણ વર્ષના હતા ત્યારે અવસાન થયેલ. મોસાળમાં રહી મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ બચુભાઈ દોશીએ બોટાદ હાઈસ્કૂલમાં કરેલો. બાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં અને મુંબઈની ચિદ્ધાર્થ કોલેજમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી બી. એ. ની ડિગ્રી મેળવી તુરંતજ કેળવણી ક્ષેત્રે સમાજ સેવામાં પદાર્પણ કર્યું ત્યારથી વર્તમાન સમય સુધી મુંબઈમાં રહી મુંબઈની તેમજ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રની સંસ્થાઓમાં સક્રિય રસ લઈ જીવનને સેવાથી સુગંધિત કરી રહ્યા છે.

લાંબા સમયની તેમની અનેકવિધ ક્ષેત્રોની સેવાને અનુલક્ષીને જૈન કેળવણી મંડળ, ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી સંઘ તેમજ વિવિધ કેળવણી અને સામાજિક સંસ્થાઓ તથા મુંબઈ ના નામાંકિત નાગરિકો તરફથી તેમનો ૮-૧૦-૭૨ ના રોજ સન્માન સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. મુનિશ્રી સંતબાલજી, મુનિશ્રી સુશીલકુમાર, ચિત્રમાનુ મહારાજ, શ્રી નવીન મુનિ, અમીચંદજી મુનિ, પૂ. વિદુષી મહાસતીજી વસુભાઈ, પૂ. શારદાબાઈ મહાસતીજી વગેરે સાધુ સાધ્વીજીઓએ પણ આશીર્વાદ પાઠવ્યા હતા. બચુભાઈ દોશીની ત્રણ દાયકાઓ ઉપરની સમાજસેવામાં પ્રેરણા આપનાર તેમનાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. સુલદ્રાબેન પણ આટલા જ યશ અને અભિનંદનનાં અધિકારી છે.

તેમની બે માટી પુત્રી સુરેખા અને કદમ્બના મુંબઈમાં જ સારા ઘરે પરણાવેલ છે. માટો પુત્ર મહેશ બી. કેમ. જી. સી. ડી. છે. એલ. એલ. બી. કરે છે. સાથે હીરાની લાઈનમાં છે. બીજો પુત્રમિલન એસ. એસ. સી. થઈ કેમર્સ લાઈનમાં છે. સાથે ધંધાની લાઈનમાં અનુભવ લે છે.

આ રીતે મુંબઈના એક સેવાભાવી આદર્શ કુટુંબનો પરિચય સૌને પ્રેરણા રૂપ બની રહો.

શ્રી બાબુભાઈ કે. વૈદ્ય

સેવાને જ લક્ષ્ય માનનારા શ્રી બાબુભાઈની જન્મસાલ ૧૯૨૧. શિક્ષણમાં તેજસ્વી હોવાને લીધે ૧૯૪૧માં તેઓ

આયુર્વેદિક ડોક્ટરની પદવી મેળવી શક્યા. ડોક્ટરી ભણતર પૂરું કર્યા બાદ ‘ભારત છોડો’ની ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લઈ સ્વદેશી સેવામાં પણ આગળ રહેલા હતા. ૧૯૪૬માં મોણપુર(તા. મહુવા)માં સ્થાપેલું મહત્ત્વ દવાખાનું આજે પણ ઘણા ગરીબ દર્દીઓને આશીર્વાદ સમાન છે. ૧૯૪૯-૧૯૫૭માં તેઓ પી. એસ. પી. માં જોડાયા અને સક્રિય કાર્યકર્તા રહ્યા. ૧૯૫૮માં તેઓ મતદાનથી તાલુકા સામાન્ય બોર્ડમાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા. ત્યાર પછી કેંગ્રેસના વિકાગીકરણથી તેઓ કેંગ્રેસ (આઈ) માં જોડાયા. આ સાથે મહુવા તાલુકાના સામાજિક કાર્યકર તરીકે ૧૯૬૩-૬૮ સુધી સતત કાર્યશીલ રહ્યા.

શ્રી બાબુભાઈ સામાજિક કાર્યકર તરીકે સારી નામના પામેલ છે. તેઓશ્રી જિલ્લા પંચાયતમાં સભ્ય, હેલ્થ કેન્દ્રના ચેરમેન અને કુટુંબ નિયોજનના કાર્યમાં ધ્યેયને પહોંચવામાં સફળ રહેલા. પ્રાથમિક હેલ્થ-કેન્દ્રો દરેક ગામડાં-ઓમાં શરૂ કર્યા, અને સ્વ. ડૉ. સ્પિટલમાં માર્ગદર્શક ચેકિંગ ઓફિસર તરીકે નિભાયેલા, અને કુટુંબ બાળ કલ્યાણ કેન્દ્રમાં હાલ સુધી સભ્ય છે. આ ઉપરાંત મહુવા તાલુકા સહકારી ખરીદ સંઘના પ્રમુખ તરીકે રહીને ૧૦ કરોડનો નફા કરેલો, પોલીસ સલાહકાર બોર્ડમાં સભ્ય તરીકે નિભાયેલા હતા.

સ્વ. શ્રી બાબુભાઈ એમ. ઝવેરી

સ્વ. શ્રી બાબુભાઈએ અમદાવાદમાં વીશા શ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિનાં પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં જન્મ લઈ કૌટુંબિક વારસાને જોળેલો કરી બતાવ્યો હતો. સ્વ. શ્રી બાબુભાઈ તેમની ધર્મવત્સલતા, સેવાભાવવૃત્તિ, કાર્યસ્ત જીવનથી જૈન સમાજમાં વરિષ્ઠ સ્થાન મેળવી શક્યા હતા. ‘મે. મોતીલાલ ડાહ્યાભાઈ ઝવેરી’ની પેઢીની પ્રગતિમાં તેમની વ્યવસાયિક શક્તિ, વ્યાપક દીર્ઘદર્ષ અગત્યની ગણાવી શકાય. આ પ્રગતિ તેમને સમર્થ વ્યવસાયકાર બિરુદ આપે છે.

સ્વ. શ્રી બાબુભાઈએ શાંત-મધુર પ્રકૃતિ, તીવ્ર બુદ્ધિ અને ઉચ્ચ સંસ્કારની ભાવનાથી સેવાકાર્યને સારું મહત્ત્વ આપ્યું હતું. તેમના માર્ગદર્શન નીચે જે સંસ્થાઓ ચાલતી હતી તે બધી સંસ્થાઓને પોતાની કાર્યકુશળતાથી તેમણે સારી લોકપ્રિયતા આપી હતી. સંસ્કાર પ્રતિષ્ઠા - કાર્ય પ્રગતિ ફેલાવનાર શ્રી બાબુભાઈ તા.

૨૩-૧૦-૧૯૭૨ના દિવસે સ્વર્ગવાસી બન્યા. તેમના આદર્શોને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં ઇચ્છીએ કે તેઓશ્રીને પ્રભુ શાંતિ અપે.

શ્રી બાલચંદ્ર ગાંડાલાલ દોશી

નાનપણથી જ સ્વધર્મ પ્રત્યે દૃઢ અભિરુચિ અને સમાજસેવાના ઉમદા ધ્યેય સાથે વ્યાપારી જગતમાં કાંઈક કરી છૂટવાની તીવ્ર અભિલાષા સેવનાર શ્રી બાલચંદ્રભાઈ દોશી સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા ગોહિલવાડ જિલ્લાના ધોળા ગામના વતની. પોતાનું બચપણ ગામડામાં પસાર થયું. સાધારણ રીતે નબળી આર્થિક સ્થિતિમાં તડકા છાંયા વટાવી પાલીતાણા જૈન ગુરુકુળમાં મોટા સુધી શિક્ષણ મેળવ્યું. પોતાની તેજસ્વી બુદ્ધિ-આપદવૃત્તા અને સ્વબળે આગળ વધતાર આ યુવકે સૌ પ્રથમ દાદાસાહેબ જૈન બોર્ડિંગ - ભાવનગર અને ત્યારબાદ મુંબઈ જૈન મહાવીર વિદ્યાલયમાં દાખલ થઈ બી. કેમ. સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. જીવનની શુભ શરૂઆત મુંબઈમાં ઇન્કમટેક્સ પ્રેક્ટીશનર તરીકે શરૂ કરી. ખંત, પ્રમાણિકતા અને નિષ્ઠાથી સૌનાં હૃદય જીતી લીધાં. સમતા અને શાંતિથી જીવન નૌકાનું સંચાલન આબાદ રીતે આગળ વધ્યું. થોડી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો પણ કુશળતાપૂર્વક ધંધાને સારી રીતે વિકસાવ્યો, ખીલવ્યો. ધંધામાં જે પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા જે સન્માણે વાપરી જરાપણ મોટપ રાખ્યા વગર શ્રી મહાવીર જૈન તરીકે વર્ષોથી સેવા આપી. જૈન ગુરુકુળ મિત્રમંડળના પ્રમુખ તરીકે સમય શક્તિના લોગે પાત્ર સેવા આપી રહ્યા છે. દાન એ નો ભવ્ય અને ઉન્નત જીવનની ચાવી છે. તેમણે જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી છે ત્યાં ત્યાં જે તે સંસ્થાઓને આર્થિક હૂકું પણ આપી છે. તદ્દઉપરાંત ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કોટન એસોસિએશનના મુંબઈના ડાયરેક્ટર તરીકે તથા સુપ્રસિદ્ધ પ્રગતિ મંડળ સેન્ટ્રલ કન્ઝ્યુમર્સ કો - ઓપરેટીવ સોસાયટીમાં પ્રમુખ તરીકેની આજે કેટલાંયે વર્ષોથી સેવા આપી રહ્યા છે. જૈન ગુરુકુળની મુંબઈની કમિટીમાં એક વર્ષ ઉપ-પ્રમુખ તરીકેની તેમની કામગીરી નોંધપાત્ર છે. જ્ઞાતિનાં અને સમાજ સેવાનાં નાનાં મોટાં કામોમાં તન-મન વિસારે મૂકી એમણે જે કામ કર્યું છે તેનાથી સાધારણ ગરીબ સ્થિતિનાં માબાપનાં બાળકોને કેળવણી આપવા સંસ્થાઓમાં દાખલ કરાવી આર્થિક સહાય આપી કેટલાંય બાળકોના જીવન ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ગુપ્ત દાનમાં માનનારા છે. તેમની ધીર ગંભીરતા અને

અન્ય સફળુઓને લઈને સૌના આદરણીય બની શક્યા છે. તેમનું આખું કુટુંબ ખૂબ જ કેળવાયેલું અને સંસ્કારી છે. શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ (પાલીતાણા) ના પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી ત્રણ વર્ષથી, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના માનદ્વંત્રી છેલ્લાં છ વર્ષથી, શ્રી જન ઉદ્યોગ ગૃહ (મુંબઈ)ના પ્રમુખ તરીકે છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી છે.

ભારતના લોકશાહી પ્રત્યક્ષતાક બંધારણમાં સહકારી સમાજ રચનાનો આદર્શ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તે આદર્શની ભાવનાને જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપી સહકારના સિદ્ધાંતને અમલી બનાવવાની પ્રત્યેક નાગરિકની રાષ્ટ્રીય ફરજ છે.

સહકારના આ ઉચ્ચ સિદ્ધાંત અનુસાર જૃદ્ધ મુંબઈ નગરીના નાગરિકોની ૬૧ વર્ષથી સેવા કરતી શ્રી પ્રગતિ મંડળ સેન્ટ્રલ કન્ઝ્યુમર્સ કોઓપરેટિવ સોસાયટી લિ. માં સને ૧૯૪૭/૪૮ થી ૧૯૭૭/૭૮ ના વર્ષ સુધી સફળ માર્ગદર્શન આપીને તથા કાયદા કાનૂનના અટપટા સવાલોને અનુભવ તથા કુશળતાથી ઉકેલી આપી મનની વિશાળતા તથા ઉદારતા દર્શાવી છે જે અનોઢ છે.

તેમની સંસ્કારિતા, સેવા ભાવના, સુજનતા, ચીવટ-પણું અને ચોકસાઈ અંગેની અસાધારણ બુદ્ધિમતા, સોસાયટીની શુશ્રૂષા માં કરવાની તન્મયતા, ઉજ્જવળ કાર્ય-દક્ષતા સાથે સત્ય શોધવાની ઉદાર મનોવૃત્તિને ભાવપૂર્વક અભિનંદીએ છીએ.

શ્રી બાપાલાલ અમુલખભાઈ ઝોટા

ગુજરાત રાજ્યમાં બનાસકાંઠા જિલ્લા જેમાં સાંતલ-પુર તાલુકાનું હેડક્વાર્ટર વારાણ છે. આજે કંડલા - ડિસા જાઈનમાં રેલવેસ્ટેશન છે. તેમ જ પાલનપુરથી ૬૨૭ માં ભદ્રેશ્વર તીર્થ જતાં નેશનલ હાઈવે ઉપર આવેલ છે. પ્રથમ વારાણ રાજકોટ એજન્સીમાં લીથસ્ટાર્ફરમાં હતું, ત્યારે ત્યાંના તાલુકદારોના કારભારી તરીકે ઝોટા કુટુંબ પ્રખ્યાત હતું. એટલું જ નહીં પરંતુ શ્રી બાપાલાલ અમુલખભાઈના દાદાશ્રી શ્રી દલીયંદ કુલચંદભાઈએ પાલન-પુર સ્ટેટ અને જોધપુર સ્ટેટની સરહદી તકરારમાં લાઈન નાખી આપેલી, જેની યાદીમાં પાલનપુરના નવાબ સાહેબે ઝોટા કુટુંબનું દાણ માફ કરેલ હતું. શ્રી બાપાલાલભાઈના પિતાશ્રી અમુલખભાઈ ખૂબ જ ધર્મનિષ્ઠ ને વારાણમાં આગેવાન હતા અને તેમનાં માતૃશ્રી ઝમલબેન પણ ખૂબ

જ ધાર્મિક ભાવનાવાળાં ને સંસ્કારી હતાં. મોટાભાઈ શ્રી ચીમનલાલભાઈ પણ ખૂબ જ સેવાપ્રિય ને ધાર્મિક કાર્યો કરવામાં રસ ધરાવતા હતા.

શ્રી બાપાલાલભાઈનાં ત્રણેય બહેનો બસુદેબેન, મધુબેન ને શાંતાબેન સુખી છે. તેમનાં ધર્મપત્ની સૌ. બકુલાબેન ગુણાનુરાગી છે. બાળકો અજિતકુમાર, નરેન્દ્રકુમાર, જયશ્રીબેન અને શિલ્પાબેન સુસંસ્કારો ધરાવે છે ને ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ રહેલ છે.

પ્રવાસમાં સારાય હિંદનો પ્રવાસ વારંવાર કરવાનો તેમ જ મોટા મોટા આણસોના પરિવ્યયમાં આવવાના પ્રસંગો બન્યા છે. એટલું જ નહીં પણ પરદેશની વર્લ્ડ-ફેમસ એ. એમ. સી. કંપનીની મશીનરીની એજન્સી મેળવી જાપાન, યુરોપ અમેરિકા વગેરે દેશોના પ્રવાસો ખેડી સાહસિકતાની હદ વટાવી છે. આજે એક્ષ્પોર્ટ ઇમ્પોર્ટની આગેવાન ફોર્મમાં તેમની કંપની ઇન્ટરસ્ટેટ એન્જિનિયરિંગ કુ. અગ્રસ્થાન ધરાવે છે. તેમ જ ઇન્ડિયન મરચન્ડાઇઝ એજન્ટના સભ્ય પણ છે.

ઈશ્વર તેમની સત્કાર્યો કરવાની મનોકામના પૂર્ણ કરે!

શ્રી બાલુભાઈ હરિલાલ મહેતા

માનવી વ્યવસાયી અને ધરગથ્ય પ્રવૃત્તિમાં જ જે જોડાયેલો રહે તે કંઈ કરી શકતો નથી. પણ એમાંથી સમય મેળવી પોતાની આબુખાબુના સમાજનું નિરીક્ષણ કરે, દીનદુખિયાંને ઉપયોગી નીવડે અને સમાજ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ કરે તે તેનું જીવન માનવતાથી મહેકી જોડે છે. વ્યવસાયી કારકિર્દીની શરૂઆત શ્રી બાલુભાઈએ કમિશન એજન્ટના ધંધાથી કરી. ત્યારબાદ મુંબઈ આવ્યા અને લોખંડના વ્યાપારમાં ઝંપલાવ્યું. મે. સેન્ટ્રલ ટિન વર્ક્સની સ્થાપના કરી અને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધી. આ વ્યવસાયમાં અગ્રણી તરીકે કીર્તિ સંપાદન કરી. યનંદી વકીલાતની પરીક્ષા આપ્યા પછી શ્રી બાલુભાઈ વકીલ બન્યા હોત અથવા મુંબઈમાં લોખંડના વ્યવસાયમાં સંપત્તિ મેળવીને માત્ર શ્રીમંત રહ્યા હોત અને સાર્વજનિક કાર્યો સાથેનો તેમનો સંબંધ પ્રસંગોપાત્ત નાની - મોટી રકમો આપવા પૂરતો રહ્યો હોત તે આવી વર્ણવિત શ્રી બાલુભાઈને સાંપડી ન હોત, અવો લોકાદર મળ્યો ન હોત.

અપરિચ્છાદી થવાની ભાવનાને અસ્થિર કરવા તેઓ સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેમના અનુદાનથી કુંડલા

નજીક લિખાળા ગામમાં દવાખાનું, કુંડલામાં કે. કે. મહેતા દવાખાનાનો આઉટડોર પેશન્ટ વિભાગ, પશુચિકિત્સાલય અને સાવજનિક દવાખાનું - બાલુભાઈ મહેતાના દાનથી અસ્તિત્વમાં આવેલી આ સંસ્થાઓમાં આજે “દેવકુંવરબેન હરિલાલ મહેતા પ્રસૂતિગૃહ”ની સ્થાપનાથી એક વધુ સેવા સંસ્થાનો ઉમેરો થાય છે. સમાજહિતની પ્રવૃત્તિઓ વિચારવી, તેનું આયોજન કરવું અને આગેવાની હાથે તેના વિકાસ માટે ધન ઉપરાંત ધનથી વધારે કિંમતી એવા વ્યવસાયિક સમયનો વ્યય કરવાની જાગૃત તત્પરતા, નિરાહારી આદતો અને મિલનસાર સ્વભાવ શ્રી બાલુભાઈ હરિલાલ મહેતાની લોકપ્રિયતા માટે કારણભૂત છે. આવરદાનાં ઓગણસાઠ વરસ વટાવ્યા બાદ પણ યુવાસહજ સ્ફૂર્તિથી સેવા પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રસ લેવાની રુચિ શ્રી બાલુભાઈએ જીતેલા લોકાદરના મૂળમાં છે. મુંબઈ કપોળ જ્ઞાતિના તેઓ અત્યારે બીજીવાર ચૂંટાયેલા પ્રમુખ છે એ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી સમાજચાહનાના પ્રતીકરૂપ છે.

શ્રી બાલુલાલ રામચંદ ગાંધી

બાલ્યાવસ્થામાં જ માતૃપિતા સ્વર્ગે સિધાવ્યાં. પાલીતાણા ગુરુકુળમાં હાખલ થઈ ધાર્મિક તેમ જ વ્યવહારિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. નાનપણથી જ તેમના વાક્યાતુર્ય અને બુદ્ધિમત્તા માટે સૌ કોઈને આદર સાથે આશ્રય થતું! આપખળે આગળ આવેલા શ્રી બાલુભાઈ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ટર્ક કલબના માનનીય સભ્ય છે. ઘોડાની રેસના અત્યંત શોખીન એવા શ્રી બાલુભાઈ આમ છતાં એ સોહામણી અને લોભામણી સૃષ્ટિમાં ‘જલકમલવત’ રહ્યા છે. સામાન્ય રીતે શ્રીમંતાઈના સહોદર જેવાં હૂણેથી તેઓ તદ્દન અલિપ્ત રહ્યા છે, જે તેમના દૃઢ મનોબળ અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્યશીલતાનું દ્યોતક છે.

પાલીતાણા ગુરુકુળના તેઓ સ્કૉલર હતા છે અને સમાજોત્થાનના કાર્યમાં સક્રિય રસ ધરાવે છે. જેસરમાં કન્યાશાળાના નૂતન મકાનના ભગીરથ કાર્યમાં તેઓએ તન-મન-ધનથી ગણનાપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.

જેસરના આંગણે બ. ગો. મહેતા વિદ્યાલયની જે ભવ્ય ઇમારત ખડી છે તે પણ બાલુભાઈ શેઠને આભારી છે. ઇમારતના પાયામાં તેમણે પરિશ્રમના પથ્થરો પાથર્યા છે. રૂ. ૧૦૦૦૦/- જેવી માતબર રકમ આપી અન્ય દાતાઓને પ્રેરણાનાં પીયૂષ પાયાં છે. તદુપરાંત ભીષણ દુષ્કાળના દિવસો દરમિયાન પીડિત લોકોની વહારે ધાયા

છે. રૂ. ૫૦૦૦/- આપી આજુબાજુની દુષ્કાળગ્રસ્ત જનતામાં જેસરને મોખરાનું સ્થાન અપાવ્યું છે.

શ્રી બિપીનભાઈ બચુભાઈ

વ્યાપારમાં પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિનો પરિચય કરાવવાની તમન્ના નાનપણથી જ હતી. એટલે ૧૯૫૦ માં મુંબઈમાં લોખંડના ધંધાની શુભ શરૂઆત કરી. મુંબઈમાં તેમની દીર્ઘદષ્ટિએ ઘણું મોટું ક્ષેત્ર કરી આપ્યું.

જાત પરિશ્રમ, બુદ્ધિપ્રભા અને શ્રદ્ધાના બળે ધંધાના વિકાસમાં મગ્ન બની ગયા. તેમની આગવી સૂઝના કારણે સરકારે જ્યારે સ્કેપને માટે થઈને હોંગકોંગ, કેરિયા વગેરે દેશોમાં જે ડેલીવેશન મોકલ્યું હતું તેમાં તેમનું પણ આગવું સ્થાન હતું. તેમની કામ કરવાની પદ્ધતિ અને હોંશિયારીને લીધે તેઓ ઓલ ઇન્ડિયા સ્કેપ એક્સપોર્ટ કોર્પોરેશનના ડિરેક્ટર પદે અનન્ય સેવા આપી રહ્યા છે. પાંચ વખત જાપાન અને એક વખત અમેરિકાની સફર કરી આવ્યા. સાયનમાં લાયન્સ કલબના મેમ્બર તરીકે સેવાઓ આપી રહ્યા છે. જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે સમાજ સેવામાં તન-મન-ધનથી તેમનો યશસ્વી ફાળો મળતો રહ્યો છે. ભાવનગરમાં સ્વાતિ નારી સંમેલનને રૂ. ૬૦૦૦/- નું તેમનું દાન પ્રશંસાપાત્ર બન્યું છે. તેમનાં સુશીલ ગ્રેજ્યુએટ ધર્મપત્ની શ્રીમતી વસંતબેન ગુણાનુરાગી હોવા સાથે તેમનાં પ્રેરણામૂર્તિ પણ છે. સારાં કામોમાં તેમનું માર્ગદર્શન ઉપયોગી નીવડ્યું છે.

શ્રી બુધાલાલ બપ્પલદાસ (આબેલવાળા)

શ્રી બુધાલાલભાઈ વિજયપુર તાલુકાના આબેલ ગામના વતની છે. હાલ તેઓ મુંબઈમાં બિપીન ઇન્ડસ્ટ્રીઝના નામે સ્ટેનલેસ સ્ટીલ બજારમાં ધંધો કરે છે. તેઓ જાત મહેનતે ધંધામાં તેમ જ સમાજમાં ઘણા જ આગળ આવ્યા છે. પોતાના વતન આબેલમાં પોતાના પિતાશ્રીના નામે માતબર રકમ આપી શ્રી બપ્પલદાસ બેમચંદના નામે માધ્યમિક બુનિયાદી શાળા શરૂ કરેલ છે. તેઓ મહેસાણા શ્રી સિમંધર સ્વામી જિન મંદિર પેઢીના ટ્રસ્ટી છે. સંવત ૨૦૩૬ ની સાલમાં કેસરિયાજી વગેરે પાંચ તીર્થને ભવ્ય સંઘઠાળી બાપદાદાના નામને રોશન કરી સંઘવીની માળ મહેસાણા તીર્થમાં આચાર્ય ભગવંત શ્રી કૈલાસસાગર સૂરીશ્વરજી તથા આ ભગવંત શ્રી કલ્યાણસાગર સૂરીશ્વરજીની નીજામાં પહેરેલ છે. તેઓ પોતાની જ્ઞાતિમાં ખૂબ

જ ઊંડો રસ ધરાવે છે. ઉદાર દિલે પુણ્યદાન કરે છે. તેઓ જ્ઞાતિમાં પીઠ અને અનુભવી તરીકે અગ્રગણ્ય મોલો ધરાવે છે. જ્ઞાતિની સુવિધા માટે નાના મોટા દરેક કાર્યોમાં રસ ધરાવીને પોતે તેમાં તન-મન-ધનથી કાર્ય કરે છે, જેનાથી જ્ઞાતિની મોભાદાર વ્યક્તિ ગણાય છે. મહુડી-મધુપુરી તીર્થના અધિષ્ઠાત્રક શ્રી ઘંટાકણુ મહાવીરના તેઓ પરમ ભક્ત છે. તેમજ ખૂબ જ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. સં. ૨૦૩૭ ની સાલમાં મહુડી - મધુપુરી શ્રી પદ્મપ્રભુ જિનાલયના જીર્ણોદ્ધારમાં તેઓ શિલા સ્થાપન કરી સારી રકમનો સફળ્ય કરી આવ્યા છે. મુંબઈ મેટલબજાર માર્કેટમાં પણ તેઓ આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવે છે. દિલ્લહાર અને કદરદાન છે. પ્રભુ તેઓને દીર્ઘ આયુષ્ય અર્પે તેવી પ્રાર્થના ।

શ્રી ભગવાનજી કચરાભાઈ

સૌરાષ્ટ્રમાં છોટીકાશી નામે ઓગળાતી જૈન નગરી જ્ઞાનનગર છે. તેની બાજુમાં જ ઓસવાળ જૈનખંડુઓ કચ્છમાંથી આવી વસેલા છે. લૌકિક સાહસ અને પુણ્યના બળથી તેઓ આગળ વધ્યા એમ મનાય છે. નરમાંથી નારાયણ થવાના ન્યાયે શ્રી ભગવાનજી કચરાભાઈએ આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં પોતાનું જીવન સારી રીતે વાળ્યું છે. શ્રી ભગવાનજીભાઈ જ્ઞાનનગર પાસે 'ચાંપા બેરાળ' ના વતની છે. ત્યાં શ્રવેતાંબર જૈનવિધિ અનુસાર ૭ વર્ષની નાની વયથી સામાયિક - પ્રતિક્રમણ, દેવદર્શન તેટલી પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ માની રહેલા. ઇ.સ. ૧૯૨૪ માં ૧૮ વર્ષની ઉંમરે આફ્રિકામાં ધંધાર્થે ગયા, ત્યાં અમુક વર્ષ લગી તો શ્રી ગાંધીજીનું સાહિત્ય વાંચી તેના સિદ્ધાંતો પચાવવા પોતાનું જીવન તે દિશામાં વાળ્યું. સાથે સાથે શ્રીમદ્ રાજ-ચંદ્રજી પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ જાગેલી તેથી જૈનધર્મ પ્રત્યે જ તેમનો પ્રેમ પ્રવાહિત બન્યો.

તીર્થક્ષેત્ર સોનગઢને નિવાસસ્થાન બનાવ્યું હોવાથી તેમના મોટાભાઈ તો શરૂથી જ પૂજ્ય કાનજીસ્વામીના ભક્ત બન્યા છે. પરમોપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજી સ્વામીનો લાભ લઈ રહ્યા છે. તા. ૧૩-૯-૧૯૬૬ ના રોજ સોનગઢમાં પરમાગમ મંદિરની ભવ્ય રચનાર્થે શિલાન્યાસ કરવાનો લાભ તેમને પોતાને તથા તેમનાં કુટુંબીજનોને મળ્યો.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવું તેના માટે ૨૩ વર્ષથી સત્

સમાગમ, અભ્યાસ અને જ્ઞાન-વૈરાગ્યના યથાશક્તિ બળ વડે પોતાના આત્માર્થે જ લગાવી રહ્યા છે.

ડૉ. ભાઈલાલભાઈ મોહનભાઈ બાવીશી

ચૂડા(ગાંધાવાડ)ના વતની અને હાલ ઘણાં વર્ષોથી પાલીતાણામાં તબીબી ક્ષેત્રે પોતાના વ્યવસાય ઉપરાંત પાલીતાણા મેડિકલ એસોસિયેશનના પ્રમુખ છે. ઓલ ઇન્ડિયા મેડિકલ એસોસિયેશનના વર્ષોથી સભ્ય છે અને સૌરાષ્ટ્ર કાઉન્સિલના સભ્ય છે. ઉપરાંત સામાજિક, ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે શક્ય સેવાઓ આપવા હંમેશાં પ્રયત્ન-શીલ રહ્યા છે. શ્રી અખિલ ભારતીય જૈન શ્રવેતાંબર કેન્દ્ર-રન્સની મહાસમિતિ અને કારોબારીના ચૂંટાયેલ સભ્ય છે. પ્રસ્તુત કેન્દ્રરન્સના ગોહિલવાડ વિભાગના પ્રતિનિધિ છે. 'પૂના જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ' ની ઓલ ઇન્ડિયા કારોબારીના સભ્ય છે. શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની પેઢી મુંબઈ સંચાલિત શ્રી નવપદ આરાધક મંડળ પાલીતાણાના પ્રમુખ છે. પાલીતાણા તાલુકા શાળા માટેની 'શાળા સમિતિ' ના પ્રમુખ છે. 'ધી ઓલ ઓયજ યુનિયન' મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મુંબઈ, લીંબડી જૈન ઓર્ડિંગ, બોટાદ યુ. કે. જૈન ઓર્ડિંગ, આત્માનંદ જૈન સભા-ભાવનગર, પૂના તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ, ગુલાબ બાલ માસિક ગારિયાધાર આદિ સંસ્થાઓના આજીવન સભ્ય છે. ભૂતકાળમાં અન્ય જુદા જુદા ક્ષેત્રે જૈન ગુરુકુલ, સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ, સિદ્ધક્ષેત્ર બાલાશ્રમ, જિનદત્તસૂરિ પ્રદ્યયર્થાશ્રમ, મોઢ બ્રાહ્મણ ઓર્ડિંગ આદિમાં પ્રમુખ-મંત્રી તરીકે સેવાઓ આપી છે. પાલીતાણા હોમગાર્ડનના લોકલ કમાન્ડર તરીકે કાર્યવાહી કરી છે. પ્રાથમિક સારવારના વર્ગો અને તાલીમ શિબિરો ચલાવેલ છે. ઓલ ઇન્ડિયા જૈન શ્રવેતાંબર કેન્દ્રરન્સનું બાવીશમું અધિવેશન પાલીતાણામાં ભરાયું ત્યારે તેના સ્વાગતમંત્રી તરીકે યશસ્વી કામ કર્યું. મણિમહોત્સવ ટ્રસ્ટ તરફથી સન્માન પામ્યા છે. સી. એમ. વિદ્યાલયમાં વિજ્ઞાન વિભાગનું ઉદ્ઘાટન તેમના હાથે થયું. શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પેઢી તરફથી પાલીતાણામાં થતાં શ્રી કેસરિયાજી વીર પરંપરા મંદિરના લોજનાલયનું ખાતમુહૂર્ત સમારંભ પૂર્વક કર્યું. જૈન સમાજના તમામ સમારંભોમાં તેમની કાવ્ય-પ્રસાદી મળતી રહી છે.

શ્રી ભાનુપ્રસાદ જયશંકર ત્રિવેદી

સાવરકુંડલાના જાહેર જીવનનું એક પણ ક્ષેત્ર એવું નહીં હોય કે જેમાં શ્રી ભાનુભાઈની સેવા ન હોય.

આઝાદીની યજ્ઞવળમાં અને તે પછી નવી સમાજરચનામાં બ્રહ્મવેલી વિશિષ્ટ કામગીરી, યુવાનીકાળમાં ખતાવેલો જોમ અને જુસ્સો સ્વરાજ્ય પછીના દિવસોમાં પણ એમણે બાળવી રાખ્યો. સર્વોદયના આદર્શોને તેમણે કેન્દ્રમાં રાખીને તાલુકાની દરેક પ્રવૃત્તિમાં પ્રાણ પૂર્યો, અને આગેવાની લઈ આયોજનોને સફળતા અપાવી. સ્વરાજ્ય પછી સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં તેમના કામની ટૂંકી યાદી જોઈએ તો - ગુજરાત પ્રદેશ કેંગ્રેસ સમિતિના સભ્ય પદે, જિલ્લા કેંગ્રેસ સમિતિના સભ્યપદે અને ઉપ-પ્રમુખ છે, જિલ્લા વિકાસ મંડળના સભ્યપદે, તાલુકા પંચાયત સહકાર સમિતિના અધ્યક્ષપદે, લેન્ડ રિક્લેમ્પ્ એક્ટ અન્વયે (ધરખેડ સલાહકાર સમિતિના) આ કામમાં સભ્યપદે, વાહનવ્યવહાર સહ. મંડળીના અધ્યક્ષપદે, સુપરવાઇઝિંગ યુનિયનના પ્રમુખપદે, સહકારી મુદ્રણ કાર્ય મંડળના મંત્રીપદે, ભાવનગર જિલ્લા સહકારી ઓર્ડના મંત્રીપદે, વૈદકીય રાહત મંડળના મંત્રીપદે, સાવરકુંડલા નાગરિક સહકારી બેંકના મંત્રીપદે, સામુહાયિક સહકારી ખેતી મંડળના પ્રમુખપદે, મજૂર સહકારી મંડળના મંત્રી-પદે, તાલુકા કેંગ્રેસના મંત્રીપદે, સાવરકુંડલા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ પદે, ખરીદ વેચાણ સંઘએમ અનેક સંસ્થાઓમાં તેમની સેવાઓ પડી છે. ગુજરાત રે. વેરહાઉસિંગ કોર્પો. માં ડિરેક્ટર પદે પણ સેવા આપી છે.

સ્વ. શ્રી વૈદ્ય ભોગીલાલ નગીનદાસ શાહ

ગુજરાતભરમાં આયુર્વેદના ઉત્થાનમાં, સંશોધનમાં તેમ જ તેની પ્રગતિ અને પ્રચારમાં સમગ્ર જીવન અર્પણ કરવાની સાથેસાથ રોગીઓની સેવાશુશ્રુષા તથા સહાયતા માટે જેઓ હંમેશાં તત્પર રહેતાં એવા સદ્ગત મહાનુભાવ શ્રી નગીનદાસ છગનલાલ શાહ સમા સમર્થ પિતાશ્રીની વિરલ એવી વિચારસરણીને અતુલ્ય જીવન ધન્ય બનાવી જનાર સદ્ગત શેઠ શ્રી ભોગીલાલભાઈ ઉંઝા કાર્મસી દ્વારા આયુર્વેદના વિશાળ પટ ઉપર બહોળા વૈવિધ્યનો મળલખ ફાળો આપીને નિષ્કાભરી ઉપાસના વડે વિશાળ જનસમાજમાં આરોગ્યને સાવ સમૃદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં લબ્ધ પુરુષાર્થ સાધી ગયા છે.

સને ૧૮૯૪માં એમના પિતાશ્રી નગીનદાસ છગનલાલ શાહે ઉત્તર ગુજરાતમાં ઉંઝા ખાતે ઉંઝા કાર્મસીની સ્થાપના કરી હતી. તેના સંચાલનમાં લગભગ પાંચ

દાયકા સુધી સંકળાયેલા રહીને સદ્ગત શ્રી ભોગીલાલભાઈએ મહા અપૂર્વ ફાળો આપ્યો હતો. તેઓશ્રીએ ઉંઝા કાર્મસી દ્વારા લગભગ ૧૧૦૦ પ્રકારની વિવિધ દવાઓના ઉત્પાદનને સહકાર કરી જારી એવી નામના હાંસલ કરી હતી. ઉંઝા કાર્મસીની ઉજ્જવલ પ્રગતિ માટે માત્ર ઉંઝા શહેર જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે તેવું ઘડતર કરવામાં તેઓશ્રી સફળ થયા હતા.

આયુર્વેદ ઉદ્યોગને દેશભરમાં સવિશેષ પ્રચલિત કરવાનો કર્તવ્ય-ધર્મ બજાવવા સાથેસાથ શ્રી ભોગીલાલભાઈએ પોતાના તેજસ્વી વિચારો અને ઉદારતાના પ્રભાવે અનેકવિધ ક્ષેત્રોને શાનશોભા બક્ષી હતી. તેઓશ્રીએ નમ્રભાવથી પોતાના સ્વભાવમાં રહેલા પરાપકાર અને સદાચારના મહાન ગુણોનો પ્રકાશ સર્વત્ર પાડ્યો હતો. તેઓશ્રી જીવનભર શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રના પરમ ગુણાનુરાગી રહ્યા હતા. સુપુત્ર શ્રી મહેશભાઈ, શ્રી જશવંતભાઈ તથા શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈને મુકી તેઓશ્રીએ તા. ૨૦-૩-૧૯૭૫ ના દિને આ જગતની ચિરવિદાય લીધી. તેઓશ્રીના પુનિત આત્માને ઈશ્વર અનંત શાંતિનું અમૃત બક્ષે એવી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ.

શ્રી ભોગીલાલભાઈ લાલાણી

તેઓશ્રી સિહોર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના સ્થાપક સભ્ય તથા કે. જે. મહેતા ટી. બી. હોસ્પિટલ અમરગઢના માનદમંત્રી છે. આ જ હોસ્પિટલમાં તેઓશ્રીએ એક પથારી માટે રૂ. ૨૫૦૦૦ નું દાન આપ્યું છે. નોન ફ્રેસ મેટલનાં પતરાં બનાવવાના ઉદ્યોગમાં તથા સમાજસેવાના ક્ષેત્રે સેવા બજાવતા શ્રી ભોગીલાલભાઈ દેશની પ્રજાને સુખી, સમૃદ્ધ અને પ્રગતિશીલ જોવાની ખાએશ ધરાવે છે. સિહોર વિભાગમાંથી ધારાસભ્ય તરીકેની તેમની યશસ્વી કારકિર્દી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. માત્ર સિહોરને નહીં પણ સમગ્ર ભાવનગર જિલ્લાને તેમની સેવાનો વર્ષો સુધી લાભ મળ્યો છે.

સ્વ. શ્રી બળવંતભાઈ મહેતાની હયાતી દરમિયાન તેમની સાથે રહીને ભાવનગર જિલ્લાના વિકાસના નકશામાં પ્રાણ પૂર્યો છે. આજે તેઓ જીંધરી હોસ્પિટલને સમૃદ્ધ બનાવવા પાછળ પૂરો સમય અર્પી રહ્યા છે.

સ્વ. શેઠશ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ

શ્રી મણિલાલ ખેચરદાસ શાહ

ભારતના વ્યાપાર - વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગક્ષેત્રના આજ સુધીના ગૌરવપ્રદ ઇતિહાસમાં અનેક મહાનુભાવોએ પ્રશંસનીય પુરુષાર્થ સાધી જીવન ધન્ય બનાવ્યાં છે. તેમાંના એક પ્રતિનિધિ પુરુષ અને મોવડી તરીકેના ઉજ્જવલ સ્થાનને શોભાવી જનાર સફળતા માનનીય શેઠશ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ વિવિધ ક્ષેત્રના વિશાળ પટ પર નવાં નવાં પરિભાણો તેમ જ નવી નવી ક્ષિતિઓની ખોજ અને આધિકાર કરવામાં ગણનાપાત્ર ભાગ ભજવી 'Man of Sense' તથા 'Man of spirit' તરીકેનું ભવ્ય સન્માન પામ્યા હતા.

સફળતા શેઠ શ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદે મહાનગર સુબંધમાં પ્રથમ ઝવેરાતનાં વ્યાપારમાં કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો. સાથે સાથે તેમણે શ્રી મીઠીમોટો જે કલ્ચર મોટીના સંશોધક હતા તેમની સાથે સહકાર સાધી ભારતભરમાં કલ્ચર મોટીનો વ્યાપાર વધાર્યો હતો. પ્રથમ હીરાની કૃત આયાત થતી હતી પણ આજે તે ઘણો મોટો નિકાસનો વ્યવસાય છે. ત્યારબાદ ઇજનેરી સામગ્રીઓના વહેંચણીથી માંડીને અદ્યતન ટુલ્સ અને કાપડના ઉત્પાદન તથા પ્લાસ્ટિકના ઉત્પાદન સહિતની અનેક વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લીધો હતો. શ્રી રામ મિલ્સ લિમિટેડ તથા જગપ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગગૃહ બાટલીમોય એન્ડ કું. ના ચેરમેન પદે તેઓ રહ્યા હતા. સાથે સાથે બીજાં પણ અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગમાં ડાયરેક્ટર તરીકે નિભાયા હતા. તેમની દીર્ઘદ્રષ્ટિ, ચપલતા, તત્પરતા, પ્રગતિશીલ અને અસાધારણ વેપારનીતિ, વ્યવસાય ઉદ્યોગને સમજાવવાનું વિકસાવવાની આવડતથી તેઓ દેશવિદેશમાં માન અને આદર પામ્યા હતા.

એક દાનવીર અને ધર્મપ્રેમી મહાનુભાવ તરીકે સફળતા શેઠ શ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ જૈન સમાજ અને જ્ઞાતિના સાચા અર્થમાં મહાજન બનીને રહ્યા હતા. ગરીબ હોંશિયાર વિદ્યાર્થીઓની સહાય માટે તેમણે લહેરચંદ ઉત્તમચંદ ટ્રસ્ટ ફંડ અને ચંપા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ તથા શ્રી રામ મિલ્સ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી હતી. અનેક ઉજ્જવળ કાર્યોની સુવાસ પ્રસારાવી ૯૬ વર્ષની દીર્ઘ વયે તા. ૭-૧૨-૧૯૭૬ના દિને જગતની ચિરવિદાય લીધી હતી. તેઓશ્રીના પુણ્ય પ્રબળ આત્માને પ્રભુ અનંત શાંતિ બક્ષે એવી પ્રાર્થના કરીએ.

તળાબ પાસે દાઠાના વતની. જૈન જૈનેતર સંસ્થાઓના પ્રાણસમા શ્રી મણિલાલભાઈ ઘણાં વર્ષોથી ધંધાર્થે સુબંધ રહેતા. કાપડ બજારમાં અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે તેમનું સાંડું એવું માન હતું. ઉદાર આત્માનું તેમનું જીવન આજની આત્મલક્ષી જનતા માટે એક આદર્શ ઉદાહરણરૂપ હતું. પીડિતો અને નિરાધારો માટે આધારરૂપ તથા મિત્રો-સંબંધીઓ માટે અવલંબન રૂપ અને ઊગતા અને આગળ વધતા વ્યવસાયીઓ માટે માર્ગદર્શક હતું. જૈન સમાજ માટે સૌજન્ય અને સૌલભ્યની દ્રષ્ટિએ દષ્ટાંતરૂપ હતું. તેમણે તેમની કારકિર્દીમાં હંમેશા કુટુંબી-જનોને વાત્સલ્ય અને એકતાની દિશામાં દોર્યા છે. પોતાની વિવેક શક્તિ દ્વારા સૌને એકતાના અતૂટ બંધનમાં બાંધવાનો આદેશ આપી ગયા છે. એમના ક્લિષ્ઠ મધુર સ્વભાવનો વારસો તેમના સુપુત્રોમાં ઊતર્યો છે. તળાબ - દાઠાના જૈન દેરાસરમાં, કેળવણીની સંસ્થાઓમાં - ખાસ કરીને દાઠામાં હાઈસ્કૂલ ઊભી કરવામાં તેમનો મહત્વનો હિસ્સો રહ્યો છે. રૂ. ૨૫૦૦૦/- નું દાન આપી નામ રોશન કર્યું છે. તેમના સુપુત્ર રજનીભાઈ પણ દાન - ધર્મની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રસંગોપાત્ત છૂટે હાથે દાન કરતા રહ્યા છે. આ કુટુંબના અગ્રણી શ્રી બોધવજી રાઘવજી પણ એવા જ ધર્મનિષ્ઠ અને ઉદાર સ્વભાવના છે. પોતે તેલના મોટા વેપારી હતા અને આજે કાપડ લાઈનમાં સૌને માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે. દાઠામાં તેમના નામે હાઈસ્કૂલ ચાલે છે. સાધુ-સંતો પરતવેની પણ એટલી જ ભક્તિ. તેમણે અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં થોથાં નથી ઉઘાટાવ્યાં પણ બોધ જીવનમાં મેળવી લીધો છે કે 'ધનના આપણે માલિક નથી પણ ટ્રસ્ટી છીએ.' આણુયે કુટુંબ ખૂબ જ કેળવાયેલું છે. આ પરિવારના શ્રી રજનીભાઈ ઘણા જ સૌમ્ય સ્વભાવના અને પરગળુ વૃત્તિવાળા છે. તેઓ પણ પિતાશ્રીએ ઊભી કરેલ મંગલધર્મની કેડી ઉપર ચાલવા સતત પ્રયત્નશીલ છે.

શ્રી મણિલાલ હીરાલાલ દોશી.

જન્મ:- ૯-૧૨-૧૯૧૪ અવસાન:- ૨૩-૨-૧૯૭૮

ભામનગરના સુવિખ્યાત જૈન આગેવાન હીરાલાલ કાળીદાસ દોશીને ત્યાં માતા નવલબેનની કૂખે જન્મ થયો. માતા-પિતા ખૂબ ધાર્મિક સંસ્કારવાળાં હતાં. તેમના

સંસ્કારો સંતાનો શ્રી જગજીવનભાઈ અને શ્રી મણિભાઈમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આવે.

જૈન આગેવાન શ્રી અમૃતલાલ કાળીકાસ દોશી જેમણે સ્વપરિકલ્પથી વેપારમાં એક પછી એક સિદ્ધિનાં સોપાનો ચઢતાં, રંગ-રસાયણના ઉદ્યોગની ભારતની આગેવાન સંસ્થા અમર-હાઈ-ડેમ લિ. સ્થાપી. તેઓની સાથે રહી શ્રી મણિભાઈ પણ ધંધામાં પારંગત થયા અને ધંધાના વિકાસ માટે, આરોગ્ય માટે તેઓએ ઘણીવાર પરદેશની યુસાફરી કરી. પછી મુંબઈ આવી છેલ્લે મરીન હાઈવ ઉપર ગોવિંદ મહાલમાં નિવાસ કર્યો. ખાસ કરીને શુભ દાનના હિમાયતી હતા. વિદ્યાર્થીઓ, વિધવાઓ અને અનાથાશ્રમો જેવી સંસ્થાઓને ખતી મદદ કરતા. વધારે પ્રસિદ્ધિની આકાંક્ષા રાખતા નહીં. શ્રી મણિભાઈનો નિરાભિમાની સ્વભાવ, કાર્યમાં એકાગ્રતા, ખાંધેલ સંબંધોને કાયમ માટે નિભાવવાની ચીવટ, અનુકરણીય, હતાં. કુટુંબ વત્સલતા અને પ્રાણીમાત્રને ઉપયોગી થવાની તેમની પ્રણાલી તેમનાં પત્ની શ્રીમતી નિર્મળાબેનના પ્રેરણાદનને આભારી છે. દંપતી સાથે મળી ધર્મકાર્ય કરતા. અને તે સદ્ગુણોનો વારસો તેમના મોટા પુત્ર જયસિંહ અને નાના પુત્ર અમરને મળેલ છે. શ્રીમતી નિર્મળાબેન પણ પતિને પગલે ધાર્મિક જીવન ગાળે છે અને દુઃખી, દહીંઓ અને નિરાધાર માટેની સંસ્થાઓ, હેપી હોમ, અંધશાળા, માનવ સેવા સંઘ, સંકલ્પદિ આગકોની સંસ્થાઓ અને વિકાસગૃહમાં જાતે જઈને તેઓને થોડો આનંદ આપવા અને ખતી મદદ કરવા પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને પતિની યાદમાં સારી એવી રકમનું દાન આપતાં રહે છે. આવા સજ્જનોનો આછો પરિચય આપતાં અમો આનંદ અનુભવીએ છીએ.

શ્રી મધુસુદનભાઈ રમણીકલાલ મહેતા

ભાવનગર સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્ર જેટલું આગળ રહ્યું છે. એટલું જ ઔદ્યોગિક દિશામાં હરણદ્રાણ પ્રગતિ શાધી રહ્યું છે. આ પ્રગતિના પાયામાં ભાવનગર કેટલાક સાહસિક, ઉદ્યમી અને એ દિશામાં કાંઈક કરી બતાવવાની તમન્નાવાળા યુવાન ઉદ્યોગપતિઓની ભેટ ધરી છે.

શ્રી મધુભાઈ મહેતા એ રીતે આ શહેરનું ગૌરવશાળી રત્ન ગણાય છે. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫માં તેમનો જન્મ થયો. બી.ઈ. (સિવિલ) નો અભ્યાસ પૂરો કરી ધંધામાં

જંપલાવ્યું. ઔદ્યોગિક દિશામાં ૧૯૭૦માં તેઓશ્રી જાપાન જઈ આવ્યા અને વિશાળ અનુભવનું ભાથું લઈ આવ્યા. આજ તેમની ૪૭ વર્ષની વયે આત્મવિશ્વાસ, સામાજિક સંબંધો અને પોતાની આગવી વિશિષ્ટ સૂઝ, વડે તેઓ ૧૯૬૨ થી મોટર લાઈન કાર્ટ આયર્ન ફાઉન્ડ્રી, ફ્યુઅલ ઇન્જેક્શન લાઈન વગેરે મશીનરી ક્ષેત્રે આગળ વધ્યા છે. અને આ ક્ષેત્રે તેમને સર્વત્ર આવકાર સાંપડ્યો છે.

લગભગ પચાસ લાખના ખર્ચવાળી કાર્ટિંગ ફેર્જિસની વિશાળ ઔદ્યોગિક યોજના પણ તેમની બુદ્ધિનું પરિણામ છે. વ્યાપારી વિકાસ ઉપરાંત સંગીત, રમતગમત અને પ્રવાસનો પણ જબરો શોખ છે. જાપાન, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, ઇટાલી, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ વગેરે દેશોમાં પ્રવાસ ખેડેલ છે. સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ અને શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોમાં તન, મન, ધનથી તેમનું યશસ્વી પ્રદાન હંમેશ માટે રહ્યું છે.

ભાવનગર સહકારી હાટના ડિરેક્ટર તરીકે તેમની સેવા અત્યંત બની છે. ભાવનગરની નાની મોટી અનેક સેવા યજ્ઞની પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશ તેઓ મોખરે રહ્યા છે.

તેમના સૌજન્યમાંથી ભાવી પેઢીને પ્રેરણા મળતી રહેશે. તેમના પિતાશ્રી રમણીકભાઈએ પણ ભાવનગરના ઉત્કર્ષમાં ઘણો જ સક્રિય રસ લીધો છે અને એ રીતે આ કુટુંબની યશસ્વી દેણગી ભૂતી શકાય તેમ નથી. તેમની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પર નજર નાખીએ તો-

- ૦ લાયન્સ કલબ ઓફ ભાવનગરના છેલ્લાં ૧૬ વર્ષથી સભ્ય.
- ૦ પ્રમુખ, લાયન્સ કલબ ઓફ ભાવનગર. વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ તથા ૧૯૭૫-૭૬.
- ૦ ઝોન ચેરમેન. ડી. ૩૨૩ બી. ઝોન ૧, રીજીયોન ૮, ૧૯૭૫-૭૬.
- ૦ ટ્રસ્ટી - મોડર્ન એન્યુકેશન ટ્રસ્ટ - ૧૯૭૫-'૭૬.
- ૦ ઉપપ્રમુખ એન્જિનિયરિંગ એસોસિયેશન ૧૯૭૫-'૭૬.
- ૦ ડાયરેક્ટર - ભાવનગર સહકારી હાટ મધ્યસ્થ ભંડાર લિમિટેડ. વર્ષ : ૧૯૭૪-૧૯૭૫-૧૯૭૬
- ૦ સેક્રેટરી-સૌરાષ્ટ્ર એમ્પરસ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ - ૧૯૭૫.

- ૦ ડેપુટી ડિસ્ટ્રીક્ટ ગવર્નર - રીજીયોન ૯ - ડી. ૩૨૩ બી. ૧૯૭૬ - '૭૭.
- ૦ ૧૦૦ ટકા પ્રેસિડેન્ટ એવોર્ડ ૧૯૭૪-'૭૫.
- ૦ ૧૦૦ ટકા એટેન્ડન્સ એવોર્ડ છેલ્લા પંદર વર્ષથી.
- ૦ શ્રેષ્ઠ ડેપુટી ડિસ્ટ્રીક્ટ ગવર્નર એવોર્ડ ૧૯૭૬-'૭૭.
- ૦ ઉપપ્રમુખ, સારાખૂંદ ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ વર્ષ ૧૯૭૮-૧૯૭૯.
- ૦ શ્રેષ્ઠ માઈકે ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ એવોર્ડ - વેસ્ટર્ન ઝોન ૧૯૭૬.
- ૦ સેક્રેટરી, શ્રી. નાનુભાઈ ઝવેરી મેમોરીઅલ લાયન્સ હોસ્પિટલ વર્ષ ૧૯૭૮-'૭૯.
- ૦ સુવર્ણચંદ્રક વિજેતા - એકેડેમી ઓફ સેલ્ફ ડિફેન્સ એન્ડ નેશનલ ડેરેક્ટર તરફથી લાવસપાટી બાળવી રાખવા બદલ.

શ્રી મણિલાલ મોહનલાલ પારેખ

ચાર દાયકા પહેલાં પાલીતાણા છોડ્યું અને સોળ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈ આવ્યા. ગરીબાઈના એ દિવસો હતા. પૈસાની ત્યારે ઘણી જ કિંમત હતી. મનમાં ગાંઠ વાળીને પુરુષાર્થ આદર્યો અને સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. ક્લીઅરિંગ ફોરવર્ડિંગનું કામ શરૂ કર્યું. દેશભરનો પ્રવાસ કર્યો છે. તથાન્ત - મહુવા - કુંડલા અને પાલીતાણામાં જૈન સંસ્થાઓમાં સારો એવો ફાળો આપેલ છે.

શ્રી મનસુખલાલ ગીરધરદાસ વસાણી

સાહસ અને ધર્મપ્રેમ માટે ગુજરાત આગળ પડતો દેશ છે. દેશાવર ખેડવામાં મુંબઈ-કલકત્તા જેવા હિન્દના વ્યાપારપ્રધાન ક્ષેત્રમાં ગુજરાત આગળ રહ્યું છે. શ્રી મનસુખભાઈ વસાણી સૌરાષ્ટ્રના ખોટાદના વતની છે. આળીસ વર્ષથી તેમનું કુટુંબ મુંબઈમાં વસે છે. તેમના પિતાશ્રીએ મુંબઈમાં વ્યાપારી જીવનની શરૂઆત કરી અને પ્રમાણિક જીવન અને કુનેહથી ધંધાની સારી ખિલવણી કરી. એક અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે સારી એવી નામના મેળવી વતનમાં ગરીબ લોકોને, બાળકોને અને નિરાધારોને સહાય આપવા આ કુટુંબે અનુપમ દાખલો બેસાડ્યો છે.

ખોટાદમાં પુખ્તાબાઈ મનસુખલાલ વસાણી એકસરે ડિપાર્ટમેન્ટ, ગીરધરભાઈ જગનલાલ આયંબિલ ખાતું,

માનવ કેન્દ્ર, હરગોવિંદ જગનલાલ ખીમાર રાહત કેન્દ્ર, સસ્તા અનાજ કેન્દ્ર, વગેરે તેમની સેવાનાં પ્રતીકો છે. મુંબઈના જૈન ઉદ્યોગગૃહમાં પિતાશ્રીના નામે બોક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ શરૂ કરાવ્યું છે. અનોખા સામાજિક સેવાઓ માટે પિતાશ્રીના નામે ચેરીટી ટ્રસ્ટ બંધ કરીને લોકોના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. કાપડના કાપડામાં અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે નામાંકિત બન્યા છે. વ્યાપારી હોવા છતાં ધર્મ, નીતિ, સમાજસુધારણા દ્વારા રાષ્ટ્રના વિકાસના માર્ગે જવા હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. વિદ્યાદાન અને જ્ઞાનદાન પરત્વે તેમને વિશેષ આકર્ષણ છે. ગુજરાતના આ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને કુશળ વ્યાપારી સમાજનું જીવંત છે. ખોટાદમાં જીવદયા પ્રવૃત્તિ, શીવજી વર્ગો અને અન્ય લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. મુંબઈના જૈન કેળવણી મંડળને આ ટ્રસ્ટમાંથી ફ્રી લોન સ્કોલર માટે રૂપિયા ૧૨૫૦૧ આપવામાં આવ્યા છે.

શ્રી મણિલાલ પોપટલાલ મહેતા

શ્રી મણિલાલભાઈ પરોપકારી પરિવારના જ એક અગ્રણી મહાનુભાવ છે. સાવરકુંડલા પાસે બડકાળાના વતની. નોનમેટ્રિક સુધીનો જ અભ્યાસ પણ ઘણાં વર્ષોથી વ્યાપાર અર્થે આંધ્ર પ્રદેશમાં આદોની મુકામે સ્થિર થયા છે-મીલજીન સ્ટોર્સ સપ્લાયર્સના ધંધામાં યશસ્વી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. ખંત, ખીરજ, આત્મવિશ્વાસ અને પ્રમાણિકતાને લઈને વ્યાપારી સમાજમાં સારું એવું માનપાન પામ્યા છે. સામાજિક સંસ્થાઓમાં પણ સાકેય રીતે સેવા આપી રહ્યાં છે. આદોની ગુજરાતી હિતવર્ધક સમાજના સેક્રેટરી અને બબ્બનચી તરીકે તથા પ્રમુખ તરીકે તથા સેન્ટ્રલ કો. ઓપરેટિવ સ્ટોર્સના ડાયરેક્ટર તરીકે તેમની સેવાઓ બાણીતી છે.

આંધ્રપ્રદેશ ગુજરાતી સમાજના આજીવન સભ્ય તથા આદોની સમાજ તરફથી પ્રતિનિધિ તરીકેની સેવા નોંધપાત્ર છે.

આદોની પેસેન્જર વેલ્ફેર એસોસિએશનના વાર્ડન પ્રેસીડેન્ટ.

આદોની રેલવે સ્ટેશન સલાહકાર સમિતિમાં સભ્ય તરીકે પણ નોંધપાત્ર સેવા આપતા રહ્યા છે. જૈન ધર્મના વાંચનમાં ઊંડો રસ દાખવે છે.

શ્રી મનસુખલાલ તલકચંદ શાહ

શ્રી મનુભાઈનો જન્મ મહુવા પાસે જદરા ગામે થયો. શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળમાં મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી ભાગ્ય અજમાવવા ૧૮ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈ આવ્યા. પ્રારંભમાં એક વર્ષ ડૂંગની વ્યાપારી પેઢીમાં નોકરી કરી અનુભવ મેળવી એ જ લાઈનનો સ્વતંત્ર ધંધો એક્સેલિસયર ટ્રેડિંગ કું. ના નામથી ચાલુ કર્યો. અને પુરુષાર્થ કરી પગભર થયા. તે પછી કલકત્તામાં એક્સલ ડૂંગ હાઉસ નામથી એક શાખા પણ ચાલુ કરી અને મહુવામાં જીનિંગ કું. માં ભાગીદારીમાં ધંધો ચાલુ કરેલ છે. શ્રી અમૃતલાલ ભાણુજી શાહની સાથે ભાગીદારીમાં વિવિધ ધંધાકીય સાહસ કરી આનંદ આપ્યા છે. બહુવિધ ધંધાકીય રોકાણોમાં હંમેશા વ્યસ્ત છતાં પ્રકૃતિથી ધીર ગંભીર અને મિલનસાર એવા મનુભાઈ ને એક વ્યક્તિ તરીકે ખૂબ નજીકથી જાણતું જેને સહભાગ્ય સાંપડ્યું હશે તેઓ તેમના અંગત જીવનની વિનમ્રતા, સાદાઈ અને સૌ કોઈને સદા આવકારતી તેમના હૃદયની વિશાળતા જોવા મળશે. આ બધું એક જ વ્યક્તિમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે.

શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળના માનદ મંત્રી છે. અને શ્રી ઘોઘારી વિશા શ્રીમાળી જૈન સ્થાપના માનદ કોષાધ્યક્ષ છે. આ ઉપરાંત મુલુન્ડની અનેક નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા જ. શ્રી મુલુન્ડ ઘોઘારી વીસાશ્રીમાળી જૈન સમાજના મંત્રી અને શ્રી મુલુન્ડ જન મિત્રમંડળના સક્રિય સભ્ય છે. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી ઈન્દુબેન સમાજ કલ્યાણની અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં સાથ આપી રહ્યાં છે. હમણાં જ તેઓ તેમનાં ધર્મપત્ની

સાથે તેમ જ અન્ય મિત્રો સાથે વિદેશના યાત્રાપ્રવાસે જઈ આવ્યા તેનું ગુરુકુળને ભારે મોટું ગૌરવ છે.

શ્રી મનુભાઈ ચીમનલાલ શાહ.

શ્રી મનુભાઈ ચીમનલાલ શાહનું કુટુંબ ભાવનગરમાં શ્રી કુલચંદ મીઠાભાઈના નામે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી મનુભાઈનો જન્મ તા. ૪-૪-૨૫ ના દિવસે ભાવનગરમાં થયો.

ઘણી વખત ભાગ્ય જ્યારે પ્રબળ હોય છે ત્યારે માણસને બધા સંજોગો પણ સાનુકૂળ સાંપડતા હોય છે. ઘરશાળા સંસ્થામાં તેમનું ઘડતર થયું. પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂર્ણ કરી થોડા સમય માટે ભાવનગરમાં જ તેમણે દવાની દુકાન કરી. કામમાં રસ પડ્યો. આ લાઈનમાં આગળ વધવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી તેથી મુંબઈ આવ્યા, મુંબઈમાં દવા બજારનો અનુભવ લીધો. અને આત્મ-વિશ્વાસ વધ્યો. શરૂઆતમાં નાના પાયા ઉપર અંધેરીમાં Binichem Laboratories શરૂ કરી અને તેમાં સફળતા મેળવી. તે પછી પાલઘરમાં વિશાળ પાયા ઉપર Lynex Laboratory કારખાનું શરૂ કર્યું જે દવા બજારમાં આવકાર પામી.

જિંવામાં જિંવા શિખરે માણસે પહોંચવું હોય તો ઉદ્યોગની નીચામાં નીચી જગ્યાએથી કામ શરૂ કરવું જોઈએ. આ કથનની સત્યતા શ્રી મનુભાઈએ પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ ઉપરથી થાય છે. આજે દવા બજારમાં પોતે જે ફેક્ટરીના માલિક છે. આજના જગતમાં તમે શું બણો છો? અગર તમે કોણ છો એ કોઈ પૂછતું નથી. તમે શું કરી શકો છો એ જ વાત મહત્વની છે.

શ્રી મનુભાઈએ પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ ઉપરથી એટલું તો ફલિત થાય છે કે માનવજીવન તકથી ભરપૂર છે પણ આ તકો રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થાય એવી નાટકીય હોતી નથી. એ માટે સતત પ્રયત્નો, દીર્ઘદષ્ટિ અને પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર રહે છે.

શ્રી મનુભાઈનાં લગ્ન ભાવનગરમાં જ ચંદ્રાવતીબહેન સાથે થયાં. તેમના પરિવારે જૈન તીર્થોની યાત્રા કરી છે. અને અનેક ધાર્મિક પ્રસંગોનો લાલ લીધો છે.

પતિના પુરુષાર્થ સાથે પત્નીનું ભાગ્ય મળે ત્યારે જ સિદ્ધિ શક્ય બને છે.

શ્રી મનુભાઈની લાયન્સ કલબના મેમ્બર તરીકે તેમ જ

જૈન સોશયલગ્રુપ મુંબઈ તથા જૈન ઝળટિ સેન્ટર વિલે-
પારલામાં તેમની સેવાઓ બજાવીતી છે.

ડૉ. મણિલાલ બી. શાહ

સમઢિલાળા(વીરનગર)ના વતની ડૉ. મણિલાલ-
ભાઈ શાહ મુંબઈ યુનિ.માં ૧૯૩૬ ની સાલમાં એમ.
બી. બી. એસ. ની પઢવી ધારણ કરી તળીબી વ્યવસાયના
ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરી સ્વપ્રયત્ને આગળ આવ્યા.
શરૂઆતનાં દસ વર્ષ લુધી ધંધાકીય કીર્તિ જમાવવા
તેઓએ અનેક જનરલ હોસ્પિટલોમાં તથા ચેરિટેબલ
ઇન્સ્ટીટ્યુટોમાં સેવાઓ આપી. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી ખૂબ
જ સફળ જનરલ મેડિકલ પ્રેક્ટિશનર તરીકેનું સ્થાન
જમાવી ચૂક્યા છે. તેઓ પેથોલોજી બેક્ટેરીઓલોજી,
અને પેરાસીટોલોજીના નિષ્ણાત તરીકે ભારતની અનેક
મેડિકલ કોલેજોમાં પોતાની સેવાઓ આપવા બંધ છે.
તેઓ ઓબેરોઈ, શેરેટોન, ડંકન બ્રધર્સ, મહારાષ્ટ્ર સ્ટેટ
કો. ઓ. હાઉસિંગ નાણા નિગમ, યુનાઈટેડ બેંક ઓફ
ઇન્ડિયામાં પ્રોફેશનલી સેવાઓ આપે છે, તેઓ ઘણાં
નામાંકિત કુટુંબોના ફેમિલી ડાક્ટર તરીકે પ્રિય થઈ ચૂક્યા
છે અનેક વખત તેઓ પોતાના કુટુંબ સહિત દહીં સાથે
સાઉદી અરેબિયા જઈ ચૂક્યા છે. તે જ રીતે ખાસ
દહીંની સ્પેશયલ ટ્રીટમેન્ટ અર્થે હસ્ટન (યુ.એસ.એ.)
વગેરે સ્થળોએ જઈ ચૂક્યા છે. તેઓ જીવન વીમા નિગમના
કક્લાસ-૧ ઇન્સ્યુરના ફિઝીશિયન તરીકે મેડિકલ સ્કીમમાં
નિમાઈ ચૂક્યા છે. તેઓએ ભાવનગર ખાતે પણ સેવાઓ
આપી છે. તેઓ નિયમિતપણે બેંક ઓફ ઇન્ડિયા મુંબઈના
સ્ટાફને ડાક્ટરી સેવા આપે છે. તેઓએ મુંબઈના ફોર્ટ
વિસ્તારમાં ‘મોડલ ક્લિનિક’ નામની તબીબી સંસ્થા શરૂ
કરી ચોક્કસ ડાયગ્નોસ્ટીક મેડિકલ ચેકઅપ તથા સારવાર
જરૂરી હવાઓના કોર્સ સાથે ૪ થી ૫ દિવસની સારવાર
૫૦ વર્ષની ઉંમરના લોકોને આપી તાંદુરસ્ત બનાવવા,
યોગ્ય આર્જ સાથે સેવા આપે છે.

શ્રી મહનલાલ દાકુરદાસ શાહ

જન્મ તા. ૧૨-૨-૧૯૧૪ માં સુરતમાં થયો હતો.
તેઓશ્રીએ બોમ્બે સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં બી.એસ.સી.
સુધીનો અભ્યાસ કરેલો. ઉત્સાહી મન અને ઉજ્જવળ
શૈક્ષણિક કારકિર્દીએ તેમને મુંબઈમાં સ્થાયી થવા નક્કી
કરાવ્યું. અને ફિલ્મ ડિસ્ટ્રીબ્યુશન, ઇમ્પોર્ટ અને એક્ષ્પોર્ટ-
નો વ્યવસાય શરૂ કર્યો. અને ખીમે ખીમે સારી પ્રગતિ

સાધતા ગયા. આ સાથે ‘સેવન સીઝ પિકચર્સ’ સાથે
ભાગીદારીમાં જોડાયા. અને એનેબિંગ ડિરેક્ટર તરીકે
‘યુનાઈટેડ પાયોનિયર ફિલ્મ્સ પ્રા. લિ., વગેરેમાં જોડાયા.
આમ એક સાથે બંન્ને ક્ષેત્રોને વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા
શક્તિમાન હતા, અને પોતાની સાર્થકતા બતાવી શક્યા.

શ્રી મહનલાલભાઈ સામાજિક સેવામાં પણ આગળ
છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના બૂના વિદ્યાર્થી સંઘના
પ્રમુખ હતા, શ્રી સિદ્ધજી જૈન બાલાશ્રમ અને શ્રી
સી. એમ. વિદ્યાલય હાઈસ્કૂલ પાલીતાણા ટ્રસ્ટના માનદ
સભ્ય, સેક્રેટરી હતા, શ્રી જૈન સ્વેનામ્મર નૂર્તિપૂજક
સંઘ મુંબઈના પ્રમુખ પદે સારી કામગીરી બજાવેલી.
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના બબ્બનચી અને ઇન્ડિયન
હેતુલક્ષી પિકચર ડિસ્ટ્રીબ્યુશન એસોસિયેશનના માનદ
સભ્ય અને બબ્બનચી પદે પણ હતા. આ ઉપરાંત સિનેમા-
ગ્રાફી એકઝીબિશન ઇન્ડિયા અને બીજી ઘણી સંસ્થાઓ
સાથે સંકળાયેલા છે. અને ૧૯૬૩ માં ફિલ્મ ડેલીગેશનના
મેમ્બર તરીકે યુ.એસ.એસ.આર. ની મુલાકાતે ગયેલા.
તેમણે ૧૯૬૬-’૭૦માં ૧૪ દેશોની મુલાકાત લીધેલી. આ
ઉપરાંત મહાત્મા ગાંધીજીની ચળવળની દસ્તાવેજી ફિલ્મ
માટે ઘણા દેશોને સાંકળવા મુલાકાત લીધેલી. અને આ
બધી મુલાકાતોમાં તેમણે ભારતીયોનું સારું પ્રતિનિધિત્વ
કરેલું.

શ્રી મહાસુખભાઈ હીરાચંદ

મૂળ મહુવાના વતની. બાળવય મહુવામાં જ
વિતાવ્યું. પાલીતાણા-ભાવનગરમાં શિક્ષણ લીધું. ગુરુ-
કૃપાથી સંસ્કારો અને સદ્ગુણોની ખિલવણી થઈ. ધાર્મિક
કેળવણી પણ પ્રાપ્ત કરી. મહુવામાં કાપડની લાઈનનો
અનુભવ મેળવ્યો અને તે પછી મુંબઈમાં અને તે પછી
ટૂંકાં સાધનોથી ૨૦૦૫ માં ભાવનગરમાં કાપડની દુકાન
શરૂ કરી. ૨૦૧૩ માં અમદાવાદનાં કાપડની દુકાન કરી
અને આ રીતે પ્રગતિની કૂચ આગેકદમ કરતી રહી.

માનવજીવનની શ્રેય યાત્રામાં કોઈક એવી શુભપળ,
એવા શુભ સંકેતો ક્યારેક આપી બંધ છે જે જીવનરતને
ધન્ય બનાવી બંધ છે. ૨૦૧૭ માં વલ્લભીપુરમાં પૂજ્ય
કુંદકુંદગિજયજી મહારાજનો સંપર્ક સાધતા. સામયિકને
પોતાને ઉપદેશ મળતાં, સમ્યક્તાની દૃઢતા વધી. જ્ઞાનસાર
ગ્રંથના વાંચનથી મનમાં રહેલું ‘ધર્મપ્રદાનું’ બીજ દિવસે

દિવસે પાંગરતું ગયું. ૨૦૨૫ માં પૂ. ભુવનભાનુસૂરિજીનો પરિચય થયો અને પાલીતાણામાં એક ધાર્મિક શિબિરના આયોજનને સફળ બનાવ્યું, કયું. પૂજ્ય કસ્તુરસૂરિજી, પૂજ્ય ચંદ્રોદયસૂરિજી વગેરેના ઉપદેશથી મહુવાના ઉપાશ્રયમાં આરાધના હોલ માટે રૂપિયા પચાસ હજારનું માતબર દાન કર્યું.

ભાવનગરમાં પણ બહેનોની એક ધાર્મિક શિબિર થઈ. ૨૦૧૭ થી મંગલ ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ વધતી ગઈ. પર્વ-પણમાં ૬૪ પર્વપોષધ, ૧૧ ઉપવાસ, ૬ ઉપવાસ. ૮ ઉપવાસ અઠાઈ વગેરે કરેલ છે. સાધુ ભગવંતોની દયા અને આશીર્વાદથી ઉપધાન તપશ્ચર્યા પણ કરેલી છે.

ઠમ્ સિદ્ધાંતમાં બહુ દૃઢપણે માનનારા શ્રી મહા-સુખભાઈને માતૃશ્રી કપુરબા તથા પિતાશ્રી હીરાચંદ્રભાઈના ધાર્મિક સંસ્કાર વારસો મળ્યો. તે જ વારસો તેમના એક પુત્ર-પુત્રી બળવી રહ્યાં છે.

શ્રી મનસુખલાલ સાકરચંદ શાહ

ત્રેપ્ડીવર્ષ શ્રી મનસુખલાલભાઈ મૂળ સેરાજમાં લીંબડીના વતની. પિસ્તાળીસ વર્ષ પહેલાં સુબર્ષમાં ધંધાથે તેમનું આગમન થયું- તેમનાં સગાં સંબંધીઓની હૂંફ અને હમદહીં મળતાં રોજગારીની કેટલીક સવલતો પ્રાપ્ત થઈ. શરૂમાં બિલ્ડિંગ મટિરિયલ્સ સપ્લાઈનું કામ શરૂ કર્યું- તેનો અનુભવ મેળવી એ જ લાઈનમાં આગળ વધ્યા. અને ઇન્ટિરીઅર ડેકોરેશનની લાઈનમાં તેમના પુત્ર તૈયાર થયા-પિતાપુત્રની બેડીએ પછી તો વ્યવસાયમાં પૂરી દિલચ્છથી બતાવી - મનસુખલાલ એન્ડ કું. નામની પેઢી દ્વારા બિલ્ડિંગ મટિરિયલ્સ સપ્લાઈન અને ઇનિયર વગેરેનું કામ વિશાળ પાયા ઉપર હાથ ધર્યું. સેવાજીવનની ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એવી જ સક્રિયતા દાખવી. વીશ વર્ષ સુધી પ્રગતિમંડળ હો. એ. સોસાયટીની મેનેજિંગ કમિટીમાં, ઉપરાંત વિદ્યેપારલા મૂર્તિપૂજક પ્રવેતામ્બર જૈન સંઘમાં વર્ષોથી અગ્રણી તરીકે સેવા આપી છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી ઉપપ્રમુખ તરીકે પણ રહ્યા. વતન-લીંબડીની જૈન બોર્ડિંગને સંઘર બનાવવા માટે જૂના જૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરી ચશસ્વી કામગીરી હાથ ધરી. ગુપ્તદાનમાં વિશેષ માનનારા શ્રી મનસુખલાલભાઈ સ્વભાવે ઘણા જ નમ્ર અને વિવેકશીલ જણાયા.

શ્રી મનાહરલાલ મગનલાલ

દિગમ્બર જૈન ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી શ્રી મનાહર ભાઈ આજે તો વ્યાપારી ક્ષેત્રે કાયડ લાઈનમાં પુત્રોને માર્ગ-દર્શન આપી રહ્યા છે. પણ એક કાળે ૧૯૫૭ માં ભારતના પ્રથમ હોમ મિનિસ્ટર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને ત્યાં થોડો સમય નોકરી કરી- પ્રા. સેક્રેટરી શ્રી ઈશ્વરલાલ પટેલનો અતિ આગ્રહ હોવા છતાં માતા પિતાની સેવા ઉચિત લાગતાં નોકરી છોડી - વ્યાયામશ્રી મેળવેલી નૈતિક હિંમત અને ગુણાનુરાગી મિત્રોની પ્રેરણાથી ધાર્મિક અભ્યાસ તરફ વિશેષ રુચિ લાવી થઈ અને તે માટે બિહાર બંગાળ અને દક્ષિણ ભારતનો પ્રવાસ પણ યાત્રાના શુભ હેતુથી જ કર્યો - બચપણમાં સંગીતનો શોખ હતો - પણ આત્મકલ્યાણ સિવાય કોઈ ક્ષેત્રમાં તેમને વિશેષ રસ ન બળ્યો. ભાવનગર દિગમ્બર જૈન સંઘના આગેવાન કાર્ય-કર્તા છે - અલક્ષ્ય આહાર તો તેમને નાનપણથી જ વળ્યું છે, પોતાના જીવનને ધર્મપ્રધાન બનાવી દીધું છે.

શ્રી મનસુખલાલ આર. પટેલ

શ્રી મનસુખલાલભાઈ મૂળ કોલકીના. પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવા છતાં તેઓ વ્યવસાયમાં ધારી સફળતા મેળવી શક્યા હતા. ૧૯૪૮ થી ૧૯૬૧ ના ગાળા દરમ્યાન તેઓશ્રી માણાવદર ખાતેના 'માણાવદર આર્ટિસ એન્ડ જીન મિલ'ના મેનેજિંગ એક્ઝીક્યુટિવ હતા. ૧૯૬૨ થી ૧૯૬૬ સુધી જૂનાગઢની અશોક એર્થલ કેક ઇન્ડસ્ટ્રીઝના મેનેજિંગ એક્ઝીક્યુટિવ નિમાયા હતા. પછી ૧૯૬૬ માં શ્રી મનસુખલાલભાઈએ જૂનાગઢની 'અરવિંદ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ' નાં સૂત્રો સંભાળ્યાં હતાં. આ સ્વતંત્ર એકમની ભવ્ય સફળતા માટે તેઓ પૂર્ણ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ડિ-ઓર્થલ કેક તથા બીજાં ઉત્પાદનો જેવાં કે ગ્રાઉન્ડનટ રીફાઈન્ડ ઓર્થલ વિ. ના નિર્માતા અને નિકાસકારો તરીકે 'અરવિંદ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ'નું નામ મશહૂર છે, તે શ્રી મનસુખલાલભાઈની કુશળતાને કારણે છે. તેલ, તેલીબિયાં અને એકસ્ટ્રેક્શન વ્યવસાય અંગેના તેઓશ્રી અગ્રાધ અનુભવ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત ધોરાજીના શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સહકારી ખાંડઉદ્યોગ લિ. ના ડિરેક્ટર પદે પણ તેઓશ્રી હતા.

આ ઉપરાંત સેવાકાર્ય-ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ તેઓ સક્રિયતા દાખવી કેશોદમાં આવેલી ડી.બી. હોસ્પિટલમાં

એક નવો વોડ બાંધવા તેમણે પોતાની પેઢી અરવિંદ ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાંથી સારું દાન આપેલ છે. રાજકોટ કેન્સર રીસર્ચ સોસાયટીને પચીશ હજારનું દાન આપેલ છે, જૂનાગઢમાં પટેલ કેળવણી મંડળ સંચાલિત કન્યા છાત્રાલયમાં માતૃશ્રી અમરતબેનનું નામ જોડવા રૂ. એકત્રીશ હજાર આપેલ છે.

શ્રી મહેશચંદ્ર જયાશંકર ત્રિવેદી

શ્રી મહેશચંદ્ર ત્રિવેદી મહુવા તાલુકાના જાહેરજીવન સાથે સંકળાયેલા છે. સહકારી ક્ષેત્રે અને મજૂર મંડળોમાં ઘણાં વર્ષોથી તેમની સેવાનું પ્રદાન રહ્યું છે. જાવનગર જિલ્લા સહકારી બેન્ક, મહુવા તાલુકા નાગરિક સહકારી બેન્ક, મહુવા તાલુકા સહકારી પેટ્રોલ પમ્પ, જિલ્લા સહકારી સંઘ, મહુવા તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘ, મહુવા તખીબી એકમ કો. ઓ. ક્રેડિટ સોસાયટી, મહુવા નગરપાલિકા કર્મચારી મંડળ, મહુવા શુમાસ્તા મંડળ, મહુવા શ્રમજીવી મહિલા સંઘ, એમ અનેક સહકારી સંસ્થાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓમાં અગ્રસ્થાને રહીને સેવા આપી રહ્યા છે. શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજના ભૂતપૂર્વ મહામંત્રી હતા. મજૂર અને સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ એ એમના ખાસ શોખના વિષયો રહ્યા છે. તેઓ પરદેશના પ્રવાસે પણ જઈ આવ્યા છે. છેલ્લે કોંગ્રેસ (આઈ)ના જાવનગર જિલ્લાના કાર્યકરોમાંના એક છે.

શ્રી માણેકલાલ વાડીલાલ સવાણી (જે.પી.)

ભારતના સ્વાતંત્ર્યના રજતજયંતી પર્વે મહારાષ્ટ્ર સરકારે શ્રી માણેકલાલ વી. સવાણીને જે.પી. (જસ્ટીસ ઓફ પીસ)ની પદવી આપી તેમનું બહુમાન કર્યું. માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવીને શ્રી સવાણીએ ટ્રાન્સપોર્ટના ક્ષેત્રમાં ઝુકાવ્યું. અત્યારે વિશાળ વટવૃક્ષ બનેલા 'સવાણી ટ્રાન્સપોર્ટ'ની બીજ રૂપી શરૂઆત ઘણી કપરી હતી. રસાકસી ભરેલા આ ક્ષેત્રમાં માર્ગ વ્યવહાર દ્વારા માલ મોકલવાની શરૂઆત કરાવવામાં શ્રી સવાણીને મુખ્ય ગણાવી શકાય. ૧૯૫૩-૫૪માં લાંબા અંતરે ડિઝલથી ચાલતી ટ્રકો શરૂ થઈ. અને હૈદરાબાદ ખાતે સવાણી ટ્રાન્સપોર્ટ કંપનીની પહેલી ઓફિસ ખુલ્લી મુકાઈ. સુબર્ષ-હૈદરાબાદ વચ્ચેના વેપારી સંબંધો વિકસતાં આંધ્રમાં બીજી જગ્યા-ઓએ એક પછી એક શાખાઓ શરૂ કરી. ૧૯૫૯થી ગુજરાતમાં પણ નવા નવા સ્થળોએ શાખાઓ ખોલવાનું શરૂ કર્યું. આમ ૧૯૪૪ થી ૧૯૫૮ સુધીની સતત મહેનતને પરિણામે ધંધામાં સવાણી ટ્રાન્સપોર્ટ કું. એ વિશ્વસ-

નીયતાનું સ્થાન મેળવ્યું. ૧૯૫૬ માં આ કંપની ફાલી-ફૂલીને વટવૃક્ષ બનતાં તે સવાણી ટ્રાન્સપોર્ટ પ્રાઈવેટ લિ. માં ફેરવાઈ. અત્યારે સવાણી ટ્રાન્સપોર્ટની ૧૯૬૭ સુધીમાં દેશભરમાં ૧૦૧ શાખાઓ થઈ અને ૧૯૭૭માં તે ૨૦૧ સુધી પહોંચી. સાથે સુવર્ણ જયંતી મહોત્સવ પણ જિજ્વાસો. આ રીતે એક અનોઝ એવી મહામૂલી સેવાનું તથા કાર-કિર્દીનું ઉદ્ઘાટન તેમણે પૂરું પાડ્યું છે.

વતન ધાનેરામાં ૧૯૬૪ માં ૭૫ બંગલાઓની એક સુંદર સોસાયટીનું નિર્માણ થયું, સાથે એક સુંદર જિનાલય પણ તૈયાર થયું.

તેઓશ્રી લાયન્સ કલબ, રોટરી કલબ વિ. ના સભ્ય છે. શ્રી માણેકલાલ એ તેમનાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. શાંતાબેન સાથે જગતના લગભગ બધા જ દેશોનો પ્રવાસ ખેડ્યો છે. છેલ્લે અઢી માસના અમેરિકા, કેનેડા વિ. ના પ્રવાસ દરમ્યાન ઘણી જાણકારી મેળવી છે. તેમના પરિવારમાં બે પુત્રો અને પાંચ પુત્રીઓ છે. તેમના ફરેક કાર્યમાં તેમનાં ધર્મપત્ની શાંતાબેનનો પણ સારો સહયોગ મળે છે. આ ઉપરાંત તેઓશ્રી નીચેની સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ છે. (૧) ઉપપ્રમુખ, બોમ્બે શુડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ એસોસિયેશન, (૨) માજી ઉપપ્રમુખ, બોલ ઇન્ડિયા મોટર યુનિયન-કોંગ્રેસ (૩) પ્રમુખ ટ્રાન્સપોર્ટ કલબ (૪) ફાઉન્ડર એન્ડ કન્વીનર, રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ ફાઉન્ડેશન (૫) સભ્ય, મહારાષ્ટ્ર ટ્રક એસોસિયેશન (૬) માજી ચેરમેન, પાલનપુર સમાજ કેન્દ્ર (૭) પ્રમુખ-ધાનેરા આરોગ્ય સમિતિ (૮) ઉપપ્રમુખ, કેળવણી મંડળ (૯) ચેરમેન, પારસ કો.ઓ.હાઉસોસાયટી-ધાનેરા (૧૦) સભ્ય, રોટરી કલબ મુંબઈ (પૂર્વ) (૧૧) સભ્ય, બનાસ રિલીફ કમિટી.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે તેઓ સવાણી ટ્રાન્સપોર્ટ પ્રા. લિમિટેડના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર, સ્વાતિ સ્પિનિંગ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રા. લિ; ડાયરેક્ટર, શક્તિ ટ્રાન્સપોર્ટ પ્રા. લી., સાવકો એન્જિનિયરિંગ વર્ક્સ તેમ જ અન્ય કું.ઓના તેઓ ભાગીદાર છે. સર્વ ક્ષેત્રને એક સાંકળે બાંધનાર તેઓશ્રીનું આરોગ્ય દીર્ઘાયુષ બને, સામાજિક ક્ષેત્રે ખૂબ જ સિદ્ધિઓ મેળવે તેવી શુભેચ્છા પાઠવીએ છીએ.

શ્રી ગોરવામી માધવરાયજી મહારાજ

મથુરા-પોરબંદર સૌરાષ્ટ્ર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્ય અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા શ્રી માધવરાયજી

મહારાજનો જન્મ ભારતના શ્રેષ્ઠ હારમોનિયમ વાદક શ્રી દારકેશલાલજી મહારાજને ત્યાં થયો. કલા, સાહિત્ય અને સંગીતનો આ કુટુંબમાં ઉત્તરોત્તર વારસો ચાલ્યો આવતો હોવાથી એ સંસ્કારોનું શ્રી માધવરાયજીમાં સિંચન થયું. સંગીતની ઉચ્ચકક્ષાની તાલીમ મેળવવાને સફલાગી બન્યા. તેમણે અનેક સ્થળે પ્રસંગોપાત્ત સંગીત ગાયકી અને વાદનનું અભિવાદન કરાવ્યું. ભિન્ન ભિન્ન ઘણીયે ગાયકી પર સારું એવું પોતે પ્રભુત્વ વરાવે છે. સાદું નિરભિમાની અને આધ્યાત્મિક રંગે રંગાયેલું તેમનું જીવન છે. મૃદંગવાદનમાં સારો એવો કાળૂ ધરાવે છે. તેઓ બાલ્યકાળથી જ ઘણા તેજસ્વી, સુસંસ્કારી અને સહૃદયી જણાયા છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં આવે તેમની પ્રતિષ્ઠા અસાધારણ વિદ્વાન પુરુષની જણાય છે. સંપ્રદાયના ત્રિમાસિક ‘અગ્નિકુમાર’ના સંપાદનમાં મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે. સંપ્રદાયનું એક ચલચિત્ર સૂરસાધનાનું ચિત્ર પણ ઉતારીને તેમની શક્તિની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે. કાવ્યો પણ બનાવે છે. સાહિત્યપ્રેમી જીવ ઉપરાંત શ્રેષ્ઠ ધર્મ પ્રચારક તરીકે તેમની ગણના થાય છે.

સ્વ. શેઠશ્રી એમ. એમ. ખંભાતવાળા

જન્મ : વિક્રમ સંવત ૧૯૫૬, કારતક સુદિ ૧૫

સ્વર્ગવાસ : વિક્રમસંવત ૨૦૩૪, જેઠ વદી ૧૨.

સ્વ. શેઠશ્રી એમ. એમ. ખંભાતવાળાનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૫૬ ના કારતક સુદ પૂર્ણિમાના દિવસે થયો હતો. શેઠશ્રી એમ. એમ. ખંભાતવાળા આપ્તજનોમાં અને સંબંધી વર્ગમાં ‘માણેકલાલભાઈ’ તરીકે જાણીતા હતા. તેઓ પ્રથમથી જ સ્વભાવે સાહસિક વૃત્તિના અને ઉદાર દિલના હોઈ આપ્તજનોમાં ખૂબ જ પ્રીતિપાત્ર થયા હતા. તેઓએ પ્રાથમિક કેળવણી શરૂ કરી માધ્યમિક કેળવણીના મધ્યાંતરે જ શાળા છોડી સ્વમાનભેર પોતાના ધંધાની શરૂઆત એક નાનકડી દુકાનથી કરી. આ દુકાને આહકોમાં ખૂબ ખૂબ આહના અને વિશ્વાસ પેદા કર્યો અને દુકાન સારી સ્થિતિમાં સધધર બની ગઈ. સાહસિક જીવને માત્ર નાનકડી દુકાનમાં ગોંધાઈ રહેવું ડુર્યું નહિ. અને પરિણામે કેશવર્ધક કેશતેલના ઉત્પાદનમાં અંપલાવ્યું. ખૂબ જ નાના લાગતા ઉદ્યોગમાં અંપલાવીને કેશતેલના ઉદ્યોગમાં એમ. એમ. ખંભાતવાળાનું અને લોમા પ્રોડક્ટસ ઇન્ડિયાનું નામ જગપ્રસિદ્ધ કર્યું. તેઓએ તેમના ઉત્પાદનનો વિશ્વના બત્રીસથી પણ વધુ દેશોમાં

નિકાસ કરી ભારત ભરના કેશતેલોની નિકાસમાં વિક્રમ સ્થાપી નિકાસકારોમાં અગ્રગણ્ય રહ્યા છે.

તેઓનો યાત્રા શોખ ખૂબ જ પ્રશંસા માંગી લેતેવો હતો. ૪૫ વર્ષની ઉંમરથી ૬૨ વર્ષની ઉંમર સુધી પ્રતિ વરસે દોઢથી સાડા ચાર માસ સુધી યાત્રા કરી ભારતનો ખૂણે ખૂણે ખૂંદી વળ્યા હતા. યાત્રાસ્થળમાં માત્ર પોતાના જ ધાર્મિક સ્થળો જોવાં અને દર્શન કરવાં તેવો નિયમ નહીં રાખતાં અન્ય ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત લેવાનું ચૂક્યા નથી. આ યાત્રા પ્રવાસોથી તેઓને હિમાલય ખૂંદી વળવાની ઇચ્છા પોખાઈ નહોતી અને તેથી તેને તૃપ્ત કરવા માટે હિમાલયને ચાર વખત થઈને જુદી જુદી દિશાએથી ખૂંદી વળ્યા. હિમાલયમાં અતિપવિત્ર કૈલાસ અને માનસરોવરનાં દર્શન કરવા ઉપરાંત તેઓએ બદ્રીકેદાર, ગંગોત્રી, જમનોત્રી, લક્ષ્મીવન, સંતો પંથ, નેપાળમાં પશુપતિનાથ અને મુક્તિનાથ, નેપાળમાં પરશુરામ કુંડ, આસામમાં કામાક્ષી અને કાશ્મીરમાં અમરનાથનાં પવિત્ર ધામોમાં દર્શન કર્યો. આ રીતે સમગ્ર ભારતની હિમાલય સહિતની યાત્રા તેઓએ સંપૂર્ણ કરી.

ગુજરાતનું કોઈ પણ ધાર્મિક સ્થળ એવું નહીં હોય કે જ્યાં તેઓ એક વા બીજી રીતે મદદરૂપ નહીં નીવડ્યા હોય. ઓછી વત્તી પણ કોઈને કોઈ રીતે તેઓ મદદ કરી ચૂક્યા છે. અમદાવાદમાં અભૂતપૂર્વ એવો દુર્ગોકોટી મહાયાગ, દારકા પીઠાધીશ જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજની સાંનિધ્યમાં પ્રખર વિદ્વાનો દ્વારા સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોક્ત રીતે કરાવ્યો તેનાથી સંતુષ્ટ બની દારકાપીઠાધીશ જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે ‘ધર્મસેવા ધુરધર’ ની માનવંતી પદવી એનાયત કરી હતી.

આ રીતે શેઠશ્રી એમ. એમ. ખંભાતવાળાએ જુદા જુદા સેવાના સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં ભાગ અને લાભ લઈ પોતાના કેશતેલના ધંધાને ભારત ભરના કેશ-તેલોના ઉદ્યોગોની આગલી હરોળમાં મૂકી દીધો છે. હેર-ઓઈલના ઉદ્યોગોની અંદર તેઓએ ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું તે ઉપરાંત ભારતને કિંમતી હૂંડિયામણ મેળવી આપી તેઓએ પોતાનો યતિકંચિત નમ્ર ફાળો આપ્યો છે.

પરમકૃપાળુ પરમાત્મા સ્વર્ગસ્થ આત્માને શાંતિ બક્ષે તેવી અભ્યર્થના.

શ્રી મુકુન્દભાઈ નાથાલાલ શેઠ

ધોળકાના બહેર જીવન સાથે સંકળાયેલા બાણીતા એડવોકેટ શ્રી મુકુન્દભાઈ શેઠે ૧૯૫૨માં વકીલાત શરૂ કરી જે આજ સુધી ચાલુ છે. ધોળકા તાલુકાની ઇન્ડિયન રેડક્રોસ સોસાયટીના ઉપપ્રમુખ તરીકે, ધોળકા એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના માનદ મંત્રી તરીકે, મહાલક્ષ્મી માતા ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે, દશા પોરવાડ નાતના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે તથા કારોબારી કમિટીના પ્રમુખ તરીકે છે. ભૂતકાળમાં પશુ ત્રીશ વર્ષ મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય તરીકે, ૧૮ (અઢાર) માસ મ્યુ. પ્રમુખ તરીકે અને અન્ય કેટલીક કમિટીઓના ચેરમેન તરીકે ઘણી મધુર સુવાસ જીવી કરી છે. તેમણે ધોળકાના વિવિધ ક્ષેત્રે દાનની સરવાળી પણ વહેતી રાખી છે. ધોળકા કોલેજમાં રૂ. ૨૦૦૦/-નું દાન ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વગેરે માટે આપ્યું છે. ધોળકાના વિકાસ માટે ખાસ કરીને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને વિશેષ રસ છે. ગુજરાત માધ્યમિક શાળા સંચાલક મંડળની કારોબારીના તેઓ સભ્ય અને ઉપપ્રમુખ છે. ધોળકાની ઘણી સંસ્થાઓનું સંચાલન કરે છે. તેમને કેળવણીમાં વિશેષ રસ છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સંલગ્ન ગ્રામ વિસ્તાર કોલેજોના મહામંડળની એકઝીક્યુટિવ કમિટીમાં સભ્ય હોવા ઉપરાંત ધી અમદાવાદ સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટીવ કન્ઝ્યુમર્સ સોસાયટીઝ ફેડરેશન લિ. ના તેઓ કારોબારી - સભ્ય તથા ડાયરેક્ટર પદે કામ કરે છે.

શ્રી મૂળજીભાઈ સોમાભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ

શ્રી મૂળજીભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ (હાલ મુંબઈ) નડિયાદ (જિ. ખેડા)ના વતની છે. સને ૧૯૪૦માં નોકરીનું રાજીનામું આપી પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. ધીરજ અને શ્રમપૂર્વક દિન પ્રતિદિન પ્રગતિ કરતા ગયા. તે સમયે મુંબઈના રંગબજારમાં ઘણા નવા વેપારીઓ દાખલ થયા અને તેમાંના ઘણા અનુભવી અને ધંધાકીવ લાગ વગવાળા હતા. લાગવગ વાપરીને તેમણે સહકારી ડાંગલ-ગીરીઓ કરવા માંડી જેથી નવા વેપારીઓનું હિત જોખમાયું. અન્ય વેપારીભાઈઓના સહકારથી નવું એસોસિયેશન ધી જોખે કલર એન્ડ કેમિકલ મરચન્ડીસ એસોસિયેશન સ્થાપ્યું. વરસો સુધી તેના માનદ મંત્રી તરીકે તેમણે કામ કર્યું. વિશ્વયુદ્ધ પછી યુરોપમાં કાપડ ટેકનોલોજીમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ. ફક્ત એક જ વખત ફોર-

સિલોર નામના કેમિકલમાં કપડાને પાંચ મિનિટ યોળી, નિચોવીને સૂકવવાથી તેનું ટકાઉપણું બમણું થાય એવી નવીન શોધ એક હંગેરિયન વૈજ્ઞાનિકે કરી. તે પેઢી સાથે વેપારી કરાર કરવા તથા ફોરસિલોર ભારતમાં બનાવવાની કાનૂની વ્યવસ્થા કરવા ભારત સરકારની પરવાનગીથી સને ૧૯૫૩માં અને બીજી વાર સને ૧૯૫૫માં યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો. સને ૧૯૫૬ની ૧લી જાન્યુઆરીના રોજ મુંબઈમાં ફેક્ટરીનું ઉદ્ઘાટન કર્યું અને તે પ્રસંગે ફ્રાન્સની તે પેઢીના ડાયરેક્ટર શ્રી મૂળજીભાઈના આમંત્રણથી ખાસ મુંબઈ આવ્યા. ખાદી કમિશને શરૂઆતથી સારો રસ લીધો. સને ૧૯૫૭માં ઇન્દોરમાં ભરાયેલ કૌંચેસ અધિવેશનમાં ખાદી કમિશનના પ્રદર્શનમાં ખાસ અપવાદ રૂપે કમિશનના ખર્ચે તેમને એક મોટો સ્ટોલ આપવામાં આવ્યો. ધીરજપૂર્વક સમજીને સારો ઉત્સાહ બતાવ્યો અને ખાદી ઉત્પાદન કેન્દ્રોને ફોરસિલોર વાપરવાનો અનુરોધ કર્યો. ૧૯૩૬-'૪૮ માં બ્રહ્મભટ્ટ મંડળના મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૪૬-'૪૭ ના કોમી હુદ્દત પ્રસંગે તેમના માટુંગા વિભાગની સંરક્ષણ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે હતા. સને ૧૯૫૩માં એક વખતના કેન્દ્રના પ્રધાન શ્રી. એમ. સી. રેડ્ડીની આગેવાની નીચે યુનોની ફૂડ એન્ડ એગ્રીકલ્ચર ઓર્ગેનાઈઝેશનના તેના રોમ-ઈટાલી અધિવેશનમાં નિરીક્ષક સભ્ય તરીકે ગયા હતા. તેના કોઓરડિનેશન સળ-કમિટીમાં ભાગ લીધો હતો. અને ૧૯૪૩ માં શ્રી બ્રહ્મભટ્ટ વિદ્યોત્તેજક મંડળના વડોદરામાં બંધાતા છાત્રાલયના મકાનમાં સેન્ટ્રલ હોલ બાંધવા રૂ. ૨૦૦૦૦/-નું દાન આપેલું. શ્રી બ્રહ્મભટ્ટ વિદ્યોત્તેજક મંડળના વરસોથી મુરખી સભ્ય તથા નડિયાદના શ્રી બ્રહ્મભટ્ટ પ્રગતિ મંડળના આજીવન સભ્ય છે. તે ઉપરાંત માટુંગા કેળવણી મંડળ, માટુંગા ગુજરાતી સેવા સમાજ, વલ્લભવિદ્યાલય આણંદ, શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યાલય નડિયાદના આજીવન સભ્ય હોવા ઉપરાંત સારી રકમનું દાન પણ આપેલું છે. ભારત-પાકિસ્તાનના યુદ્ધ પ્રસંગે નેશનલ ડિક્લેન્સ ફંડમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦/- મહારાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી વી.પી. નાયક મારફત આપ્યા.

નડિયાદની રોટરી કલબ સંચાલિત બહિર વિદ્યાલય-સંશોધન કેન્દ્રને રૂપિયા દોઢેક લાખનું દાન આપ્યું છે. નડિયાદની ન્યુ સિવીલ હોસ્પિટલમાં માતુશ્રી અચરતબા સોમાભાઈ બ્રહ્મભટ્ટને નામે પ્રસૂતિ ગૃહ માટે એક લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું. ગુજરાત રેલ રાહત ફંડમાં રૂપિયા

દશ હજાર અર્પણ કર્યા. અરવિંદ મહત્વાલા સફળરૂપે સેવા સંઘમાં રૂપિયા દસ હજાર, ૧૯૭૧ ના દુષ્કાળના વર્ષમાં ખાર મહિના સુધી ઉત્કૃષ્ટરમાં ગરીબોને અનાજ આપ્યું. કમાણીના દશ ટકા ધાર્મિક કામોમાં વાપરવાના આશકી છે. શિક્ષણ વગેરેમાં ઉચ્ચ વિચારો ધરાવે છે.

શ્રી મૂળજીભાઈ કોન્ટ્રેક્ટર

પાલીતાણાના વતની છે. અમદાવાદમાં અત્યારે વસવાટ કરે છે.

શ્રી મૂળજીભાઈ એક સમર્થ શિલ્પકાર ને સાથે સોસાયટીની સ્થાપત્ય કળામાં એક નિષ્ણાત તરીકે ઓળખાય છે. શતપદ્મોશી વિકસિત પાંખડીઓ જેવું તેમનું કાર્યક્ષેત્ર સો સો સોસાયટીના આયોજનની ઝાંખી કરાવે છે. આવી પૂર્ણ આદર્શ સભર આયોજનવાળી ગણનાપાત્ર સોસાયટીઓ નિર્માણનગર, ભૂમણિને જરૂર ગણાવી શકાય. તેમની સ્થાપત્ય કળાની સાક્ષી આપતા પહેરેગીર સમા જેવા કે પી. આર. એન્ડ સન્સ, સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર, ડોક્ટર ફ્રાન્સિસકા બિલ્ડિંગ અને મહારાષ્ટ્ર હાઈસ્કૂલ જેવી ઇમારતો રાજનગરની રોનકમાં વધારો કરે છે.

રાજનગરના અન્ય સ્થાપત્ય શિલ્પોમાં તેઓ પોતાની અગમ્ય સિદ્ધિ અને વ્યવસાયિક ક્ષિત્તિથી ગણનાપાત્ર સ્થાન ધરાવે છે. માળી જ્ઞાતિનાં કામોમાં સારો રસ ધરાવે છે.

શ્રી મોહનભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

મુંબઈના નામાંકિત ઉદ્યોગપતિ શ્રી મોહનભાઈ પટેલ દેશના ગણનાપાત્ર ઉદ્યોગપતિઓમાંના એક છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનું મહત્વ સ્વીકારી એને મહત્વાકાંક્ષી મૂર્તિમંત કરવા શ્રી મોહનભાઈએ વિવિધ-લક્ષી ઔદ્યોગિક સંશોધન કેન્દ્ર એ નામે વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક શોધખોળો માટે એક અદ્યતન સંસ્થાની સ્થાપના કરી છે. આ સંસ્થાની સ્થાપના દ્વારા મોહનભાઈનો હેતુ દેશની સમૃદ્ધિમાં મહત્વનો ફાળો આપનારા વિજ્ઞાનીઓને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે. આવતી કાલની પોલાદની ભઠ્ઠીઓ કે એલ્યુમિનિયમના ઉદ્યોગો ઊભા કરનારી પ્રજાનું માનસ ઘડતર વૈજ્ઞાનિક ઢોળે થાય એમ તેઓ ઇચ્છે છે. દેશમાં વૈજ્ઞાનિક પરંપરા ઊભી થાય અને વૈજ્ઞાનિક ભાવનાને

પોષણ મળે એ નિઃશંકી તેમણે આ સંસ્થાનું ઘડતર કર્યું છે.

આ સંસ્થા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ઉપયોગી થઈ પડે એવા સંશોધનો અને શોધખોળો માટે દર વર્ષે રૂ. ૨૫૦૦૦/- નો એક એવા છ પુસ્તકારો તથા છ સુવર્ણચંદ્રકો આપે છે. આ ઉપરાંત વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગને સાંકળતા પુસ્તકોનું એક અદ્યતન પુસ્તકાલય અને સંશોધન પ્રયોગશાળા ઊભી કરવાની યોજના પણ આંકવામાં આવી છે. આ સમગ્ર યોજનાનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૪ કરોડ થશે જે તેમનું કુટુંબ સંભાવત તરીકે આપશે. ઉપરાંત આ સંસ્થા તરફથી ઊગતા સંશોધનકારોને પ્રોત્સાહન આપવા રૂ. ૫૦૦૦ ની એક એવી ૪૦ વાર્ષિક સ્કૉલરશિપો આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થાના વિકાસ માટે શ્રી મોહનભાઈને ભારતભરના વિજ્ઞાનીઓનો સાથ અને સહકાર મળી રહ્યો છે. સાથે સાથે ગુજરાતમાં એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનું ઔદ્યોગિક એસ્ટેટ અને નગર પણ બાંધવાનું નક્કી કરાયું છે, જેનું કામ હવે પૂરજોશથી શરૂ થઈ ગયું છે. તે બધી યોજનાનો ખર્ચ રૂ. ત્રેવીસ કરોડ અંદાજે આવે છે.

શ્રી મોહનભાઈ એક ઉદ્યોગપતિ હોવા ઉપરાંત બતે એક કુશળ ટેકનોલોજિસ્ટ છે, અને તેથી વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં તેમને વિશેષ રસ છે. લંડનની ફેરાડે હાઉસ જેવી વિખ્યાત ટેકનોલોજીની સંસ્થામાંથી તેઓ ઇલેક્ટ્રિકલ અને મિકેનીકલ એન્જિનિયર થયા છે. શરૂઆતમાં લંડનમાં અને પછી ભારતમાં તાતા જૂથના ઉદ્યોગોમાં તેમણે સેવા આપી હતી. પણ કલ્પનાશીલ અને સ્વતંત્ર મિત્રજના મોહનભાઈ નોકરીની મર્યાદિત સ્વતંત્રતામાં જકડાઈ રહે એ શક્ય નહોતું. નોકરી છોડી તેમણે વ્યાપારી ક્ષેત્રે અંપલાવ્યું. હાથમાં લીધેલું કાર્ય કોઈપણ ભોળે પૂરું કરવાનો તેમનો દૃઢ નિર્ધાર અને લોખંડી મનોબળ તેમની મદદે આવ્યાં. અને જોતજોતામાં શ્રી મોહનભાઈએ પોતાનું એક નાનકડું ઉદ્યોગ જૂથ ઊભું કરી દીધું.

એલ્યુમિનિયમ ઉદ્યોગને તેમણે વ્યવસાય તરીકે અપનાવ્યો. તેની ટેકનોલોજી આત્મસાત્ કરી તેમાં નવતર પ્રયોગો કર્યા. હાલ નાયરોબીમાં કેનિયા સરકારના સહયોગથી બંધાતું એલ્યુમિનિયમ કારખાનું તેમનું ટેકનોલોજીની સૂઝ તેમ જ આવડતની નીપજ છે. હાલ શ્રી મોહનભાઈના કુશળ સંચાલન હેઠળ મુંબઈમાં તેમ જ વડોદરામાં પટેલ એલ્યુમિનિયમ પ્રા. લિ. તથા એલ્ફુશન પ્રોસેસિંગ પ્રા. લિ.

જેવા જે સફળ કાર્યક્રમ ઔદ્યોગિક એકમે કામ કરી રહ્યા છે.

શ્રી મોહનભાઈએ ૪૮ વર્ષની યુવાન વયે પુરુષાર્થના ભેરે એલ્યુમિનિયમ ઉદ્યોગના અગ્રેસર તરીકે પોતાની એક આગવી પ્રતિભા ઊભી કરી છે. આ સિદ્ધિ તેમની ખંત, ધગશ અને સતત પરિશ્રમનું ફળ છે.

શ્રી મોહનભાઈનો શિક્ષણ પ્રત્યેનો પ્રેમ અનેરો છે. તેમના વતન ઉત્તરગાંધી જિલ્લા ખેડામાં રૂા અઢી લાખની ઉંડાર સખાવત કરી પિતાશ્રીના પુણ્યાર્ક ઈશ્વરભાઈ જીવાભાઈ કન્યા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી છે, તથા રૂપીયા બે લાખની સખાવત કરી પોતાનાં માતૃશ્રીના નામે ભેજેશ્વરીમાં શ્રી સૂરજબા વિદ્યામંદિર એ નામની એક અદ્યતન શાળા બંધાવી આપી છે.

મિશનસાર સ્વભાવ, બીજાને ઉપયોગી થવાની અને કંઈક કરી છૂટવાની ભાવનાએ આદું મિત્રમંડળ મેળવી શક્યા છે. આ ઉપરાંત મલાડ મુંબઈ ની તેઓએ S.N.D.T. જોડે સંલગ્ન મહિલા કોલેજ સ્થાપી છે અને તેમાં ૧૦૦૦ બહેનો M.A. સુધીના અભ્યાસ કરે છે.

શ્રી મોહનભાઈનાં ધર્મપત્ની અંદાએન પણ સામાજિક કાર્યોમાં સતત પરાવર્તેલા રહે છે. બોમ્બે વેસ્ટ ઈનર-વ્હીલ કલ્લની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ સક્રિય ભાગ લેતાં રહ્યાં છે. શ્રી મોહનભાઈનું કુટુંબ આધુનિક વિચાર-સરણીથી રંગાયેલું છે. તેમના કુટુંબમાં વિજ્ઞાન અને કળાનાં સુલભ સમન્વય સઘાયો છે. તેમના પુત્ર શ્રી નયનભાઈ પશ્ચિમ જર્મનીમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી મિકેની-કલ એન્જિનિયર થયા છે. અને હવે તેમના ઔદ્યોગિક જૂથમાં Productivity Officer તરીકે જોડાયા છે. નયનભાઈનાં પત્ની શ્રી પારૂલબેન મુંબઈ યુનિ.માંથી Politics વિષય સાથે B.A. થયાં છે. તેા તેમની પુત્રી નિશા ભારતનારચમમાં પ્રવીણ છે. અમેરિકામાં નૃત્ય પ્રયોગો કરી નામના મેળવી છે. મુંબઈના બહીતા દ્વિદમ નિર્માતા રામાનંદ સાગરના સુપુત્ર આનંદ સાગર જોડે તેઓ લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં છે. અને તેઓ મુંબઈ યુનિ. માંથી અર્ધશાસ્ત્ર સાથે B.A. થયાં છે.

આમ શ્રી મોહનભાઈ પટેલ એક નામાંકિત ઉદ્યોગ પતિ તેમ જ સાહસિક, ઉદાર મહાત્મભાવ છે. તેઓશ્રી વધુ ને વધુ જનતાના સંપર્કમાં આવી સેવા કરતા રહે

અને જ્ઞાન સંપત્તિનો ઉપયોગ પ્રજાની સેવામાં આપતા રહે એ જ અભ્યર્થના.

શ્રી મોહનલાલ પોપટલાલ મહેતા

માણસ ધનવાન હોય, ડયાળુ હોય, સાથે નિરાણીમાની પણ હોય એવા કિસ્સા બહુ જ ઓછા જોવા મળે છે. ગરીબી જીરવી શકાય છે પણ ઉન્નતિ જીરવી શકાતી નથી. ઉન્નતિમાં પણ મર્યાદામાં રહી જીવી જાણનાર શ્રી મોહનલાલભાઈ સૌરાષ્ટ્રમાં સાવર-કુંડલા પાસે ખડકાળાના વતની છે. મેટ્રિકથી વધુ અભ્યાસ ન કરી શક્યા અને કેટલીક જવાબદારી વહન કરવા નાની ઉંમરનાં જ મુસીબતોથી ઘરમા દિવસોનો સામનો કર્યો.

પાંચતલાવડા પાસે હરિપર ગામે પોતાના મોસાળમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ કરી ભાવનગર બોકબાસ બેડિંગમાં નોન મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી ૧૯૩૦માં મુંબઈમાં સૌ પ્રથમ પગ મૂક્યો, જે વખતે સ્વરાજ્યની લડતનો નાદ પૂરજોશમાં ગાજતો હતો. શ્રી મોહનભાઈનું યુવાન હૈયું તેમાં 'બેઆયુ' અને ધોડેવાની સત્યાગ્રહની લડતમાં અગ્ર ભાગ લઈએ. ધરપકડ વહોરી યરોડા જેલમાં કેટલોક સમય વિતાવ્યો. ખાલી થઈજી કરી નેતાઓ સાથે આઝી તહી વૃમ્બા પણ ઝન કાંઈક યોજના દિશામાં સ્થિર બના થવળની રહું હતું. પાંચ સાત વર્ષ ખાંડબજારમાં નોકરી કરી દરેક વર્ષ અંદુલાલ વેરાની સાથે ઝામ કર્યું. મુંબઈથી દેશમાં જતા રહ્યા. વળી પાછા દેશમાંથી મુંબઈ આવ્યા. પ્લાનિંગ એન્ડ સેનિટરી કામમાં તેમનું નામ આગળ આવ્યું. કાં કમે પડી તેા દુકાના-જગ્યાઓ લીધી. અને ધંધાને ચિકસાવ્યો. દરિયાવ દિલના શ્રી મોહનભાઈએ ધંધાનાં બે પેઢા મેળવ્યા તેા તેના સહ-ઉપયોગ કરતા રહ્યા. તેમની વિખ્યાત વ્યાપારી કારદિર્ઘીમાં ઘણી કેળવણી વિષયક તેમ જ સામાજિક, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ-ને વિશાળ દિલથી નફાય કરી છે. ખડકાળાની નર્ડ-શાળામાં કે શ્રીનાથજીના મંદિરમાં, સંન્નાસ આશ્રમમાં અને બીજાં ધાર્મિક સ્થળોમા તેમની દેખુળી મળેલી છે. શિક્ષણક્ષેત્રે પણ સારી એવી માતબર રકમ વતનમાં વાપરી છે.

શ્રી મોહનલાલ બેચરદાસ મહેતા

ભાવનગર જિલ્લાના દુદાણાના વતની અને જૈનધર્મ-પ્રેમી શ્રી મોહનલાલભાઈએ ૧૯૨૦માં મુંબઈની વાટ

પકડી અને આવતાંવેત એક સામાન્ય નોકરીથી જીવનની શરૂઆત કરી. ત્રણેક વર્ષ બાદ સ્વતંત્ર ધંધાના શ્રીગણેશ કર્યા. તેમાં કુદરતે ધારી આપી. તળાવની જૈન બોર્ડિંગ, પાલીતાણા જૈન બાલશ્રમ, પાલીતાણા જૈન શ્રાવિકાશ્રમ, શંખેશ્વર તીર્થ, સાવરકુંડલા, બેંગ્લોર જૈન ઉપાશ્રય, મુંબઈ કોટના દેરાસરમાં અને અન્યત્ર નાના મોટા ફંડ-ફાળાઓમાં તેમના કુટુંબે સારી એવી દેખણી કરી છે. પોતે સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન તીર્થોની યાત્રાઓ પણ કરી. ઉજ્જવળ જીવનની જ્યોત રેલાવી. તા. ૧૦-૫-૭૨ના રોજ સ્વર્ગવાસી બન્યા. તેમના એ વારસાને તેમના પરિવારે બાળવી રાખ્યો. શ્રી શશીકાંતભાઈ આજ તેમના એ વિક-સાવેલા ધંધાનું સફળ સંચાલન તેમના નાનાભાઈઓ શ્રી રમેશભાઈ તથા શ્રી નિર્મળભાઈ સાથે કરી રહ્યા છે. તેઓ પણ નાનાં-મોટાં સાવજનિક-ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક કામોમાં યથાયોગ્ય ફૂલપાંદડી સહકાર આપતા રહ્યા છે. તળાવમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી ત્યારે ઔપુલ્લભમાં પૂર્ના-ભિમુખ ભગવાન બેસાડ્યા હતા. ચાલુ વર્ષે લાયન્સ ક્લબ ઘાટકોપરમાં હિંદુ વસાહતમાં કિલનિકમાં એક બેડ તેમના તરફથી અપાયેલ છે.

તેમના પરિવાર તરફથી નાના મોટા અનેક સાવજનિક ફંડફાળામાં સારી એવી દેખણી સતત થતી રહી છે જે ખૂબજ સૂચક છે.

શ્રી મોહનભાઈ મહીદાસ પટેલ

જીવનના વતની શ્રી મોહનભાઈ, નળિયા ઉદ્યોગના સંચાલનની બિંદી સમજ નાનપણથી જ તેમનામાં દેખાતી હતી. મુંબઈ હુનિવર્સિટીની ૧૯૫૦ની સાલની બી.એસ. સી. (એગ્રી)ની પરીક્ષામાં પ્રથમ આવી સર રોબર્ટ એલન બોહડ મેડલ મેળવ્યો, જેથી ભારત સરકારના સ્કોલર તરીકે એઓ એન્જિનિયરિંગનો પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ અભ્યાસ કરવાની સ્કોલરશિપ મળી અને આગળ વધ્યા. ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મ લીધો છતાં પોતે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે હરણુશાળ સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. અમેરિકામાં મેળવેલ વિશાળ અનુભવ તેમ જ ભારતના અગ્રણી કોન્સ્ટ્રક્ટર કું. મેસર્સ પટેલ એન્જિનિયરિંગ કું. લિ. માં બે વર્ષના બાંધકામ ખાતાનો અનુભવ. આ બધા સમૃદ્ધ જ્ઞાનના ઉપયોગથી તેમને અગ્રણી ઉદ્યોગપતિનું માન અપાવ્યું. ગુજરાત રાજ્યમાં મોટામાં મોટા વિલાયતી નળિયાના ઉદ્યોગમાં - લાડિલાહ પોટરીઝ મોરબીના સ્થાપક ભાગીદાર

તરીકે, મોરબી રૂફિંગ ટાઇલ્સ મેન્યુફેક્ચરર્સ એસોસિ-એશન મોરબીના પ્રમુખ તરીકે, લાયન્સ ક્લબના પ્રમુખ તરીકે, મયૂર જિમખાનાના સહમંત્રી તરીકે અને બીજી ઘણી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી મોતીલાલ વીરચંદ શાહ

શ્રી મોતીચંદભાઈનાં સાતાપિતા ધર્મિષ્ઠ એટલે મોતીભાઈને ધર્મના સંસ્કાર પણ નાનપણથી જ પડ્યા હતા. તેઓ અભ્યાસમાં પણ બુદ્ધિશાળી હતા. સેવાભાવના પણ નાનપણથી જ તેમનામાં હતી. ૨૧ વર્ષની યુવાન વયે જૈન પ્રવેતાંબર કોન્ફરન્સનું કાર્ય કરવા ભાવના બળી અને ૨૪મા વર્ષે જીન્નેરમાં કોન્ફરન્સનું ૧૩ મું અધિ-વેશન બોલાવી યશસ્વી કાર્ય કર્યું. આ અધિવેશનમાં ડેલિગેટોની મોટામાં મોટી હાજરી હતી, ચીફ સેક્રેટરી શ્રી મોતીભાઈ હતા, ભારતીય જૈન સ્વયંસેવક પરિષદના એક વર્ષ પ્રમુખ રહ્યા. પ્રમુખ તરીકે સ્વ. મોહનલાલ ચોકસી અને શ્રી પોપટલાલ શાહ, શ્રી મોહનભાઈ ઝવે-રીએ ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતમાં પ્રચાર-પ્રવાસ કરી બાગૃતિ લાવ્યા. ભારતભરનો એકપણ પ્રાંત પ્રચાર માટે બાકી રહ્યો નહોતો. જૈન ભાજનમાં જે મતલેદ ચાલતા હતા તેમાં એકચ ભાવના માટે માલેગામમાં શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના પ્રમુખપણા નીચે એકચ પરિષદ બોલાવી, તેમાં થયેલ ઠરાવોને કોન્ફરન્સે બહાલી આપી. હુધિયાના કોન્ફરન્સ પછી કોન્ફરન્સના સેક્રેટરી રહ્યા. તે પછી પાલીતાણામાં કોન્ફરન્સનું અધિવેશન બોલાવવામાં આવ્યું. તે પ્રસંગે તેઓ જ્યોતિ પામ્યા. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષથી માલેગામમાં પ્રસિદ્ધ કાપડના વ્યાપારી છે. ૨૦ વર્ષથી માલેગામમાં સાડી વેપાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે ચાલુ છે. માલેગામમાં ૪૦ વર્ષથી ધર્મોદા ઔષધાલય ચલાવે છે. તેમની તીર્થસેવા પણ પ્રશંસનીય છે. શ્રી સમેતશિખર ઉપર બિહાર સરકારે આક્રમણ કરી પહોંડાડે કબજો લીધો હતો ત્યારે અન્ય કાર્યકર્તાઓ સાથે રહીને પહોંડાડે જીતેલો છે તે સિદ્ધ કરવા પાટણ અને દિલ્હીમાં અનેક પ્રયાસો કર્યા. શ્રી અંતરીક્ષણ પાર્થનાથ તીર્થનો ઘણાં વર્ષથી ઉપપ્રમુખ રહી કાર્ય કરે છે. દિલ્હી લોકસભામાં ધાર્મિક ટ્રસ્ટ બિલ ૧૯૬૦માં રજૂ થયું હતું. આ માટે કોન્ફરન્સે ખાસ શ્રી મોતીભાઈને મોકલ્યા હતા. કોન્ફરન્સ અને આ. ક. પેઢી તરફથી આ બિલ જીતેલો લાગુ ન થાય તેનો બેરહાર વિરોધ કર્યો હતો અને દિલ્હીમાં બધા

આગેવાનોનો સહકાર લઈ પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું હતું. નાસિક જિલ્લામાં સપ્તશૃંગ ડુંગરના દેવી સામે ઘોર હિંસા થતી હતી તે બંધ કરાવવા માટે ભારે પ્રયાસ કર્યો હતો અને મૂંગાં ગ્રાણીઓની કતલ બંધ કરવામાં તેમને યશ મળ્યો હતો. માલેગામમાં ઉપાશ્રય બંધાવ્યો છે. તેમાં ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો ચાલે છે. શ્રી પૃથ્વી કોટન મિલ્સ લિ; અમર ડાઉ-કેમ લિ; અમૃતલાલ એન્ડ કું. પ્રા. લિ; ઇન્ડો-કેમ પ્રા. લિ. ના એજન્ટ છે. એનકર્સ અને કલર કેમિકલ્સના મરચન્ટ છે. પુના ધારાસભામાં બાળસંન્યાસ પ્રતિબંધક બિલ આપ્યું, આ બિલનો વિરોધ કરવા પુના રહી બિલ નામંજૂર કરાવવા તનતોડ મહેનત કરી. આ કાર્યમાં સેવામૂર્તિ શ્રી પોપટલાલ શાહે ખૂબ જ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

શ્રી મોતીલાલભાઈ ૭૭ વર્ષની જર્મન ઉંમરે કોન્ફરન્સ શાસનસેવા, સમાજ કલ્યાણનાં કાર્યો કરવા ભારે ઉત્સુક હોય છે. તેમના સુપુત્ર ચિ. જવાહરભાઈ પણ ધર્મનિષ્ઠ છે અને સમાજ સેવાનાં કાર્યોમાં સારો રસ લે છે. તેઓ સેવાનો દીપ જળાવેલા રાખે અને દીપ્તિયુગ્મ ભોગવે એ જ અભ્યર્થના.

શ્રી મંગુભાઈ જેરામભાઈ આહીર

માણસ ધારે તો જીવનમાં કશું જ અશક્ય નથી. ભણતર ભલે ઓછું હોય પણ વ્યવહારદક્ષતા અને સ્વપુ-રુપધર્મથી માણસ જંગલમાંથી મંગલ કરી શકે છે. તેને માટે જરૂર છે પ્રયત્ન મહેનત અને જહેમતની.

ગુજરાતની ખમીરવાંતી આહીર કોમમાં જન્મ લીધો. પશુપાલનનો બાપદાદાનો વ્યવસાય, છ ગુજરાતી સુધીનો જ અભ્યાસ; પણ આ નવયુવાને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કાંઈ કરી છૂટવાનાં મનસૂઓ નાનપણથી જ સેવેલો. બિલીમોરામાં મેંડોરી નળિયા બનાવવાનો ઉદ્યોગ એમણે શરૂ કર્યો. પૂરી બાણકારી નહોતી એટલે ઘણી મોટી રકમ ધંધામાં શુભાવી પણ નિરાશ ન થયા. નાસીપાસ થયા વગર એ જ દિશામાં આવરતપણે પ્રયાસ ચાલુ રાખ્યો. શ્રી મંગુભાઈ એ પરિશ્રમી જીવનની પ્રેરણાત્મક કેડી પાથરી છે. સનેહીઓ પાસેથી અને બેંક પાસેથી લોન મેળવી ફરી એ જ દિશામાં પુરુષાર્થી પગ માંડ્યા. પછી તો કમે કમે એ ધંધામાં પ્રગતિ સાધતા જ રહ્યા. આજે બિલીમોરામાં તેમનો નળિયાનો ઉદ્યોગ સારી સ્થિતિમાં છે, એટલું જ નહીં બે પૈસા કમાયા અને એ સંપત્તિનો

ફૂલપાંદડી ઉપયોગ નાના મોટા સાર્વજનિક કંડકાળાઓમાં પણ કર્યો. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ગુજરાત રાજ્ય કક્ષાની ગોપાલક પુનર્વસવાટ યોજનાના સભ્ય તરીકે, બિલીમોરા માર્કેટ કમિટીના સભ્ય તરીકે, બિલીમોરા વિ. વિ. કા. સહ. મંડળીના સભ્ય તરીકે, બિલીમોરા માલ પૂરી પાડનારી સહકારી મંડળીના ઉપપ્રમુખ તરીકે, ગણદેવી તાલુકાના દેવસર ગ્રામપંચાયતના છેલ્લા નવ વર્ષથી પ્રમુખ તરીકે, તેના વતનની દૂધ ઉત્પાદક મંડળીના પ્રમુખ તરીકે તથા વલસાડ જિલ્લા સહકારી સંઘના આજીવન સભ્ય તરીકે, એક વિવિધ સંસ્થાઓમાં તેમની સેવા પથરાયેલી છે. સમાજસેવાને તેઓ ક્યારેય ભૂલ્યા નથી. જ્ઞાતિનાં અને વિવિધ સાર્વજનિક કાર્યોમાં તેમની હાજરી અચૂક હોય જ. દક્ષિણ ગુજરાતના ગોપાલક (ભરવાડ) સમાજમાં સામાજિક કુરિવાજો જેવા કે બાળલસ, અમાનુષી જોટા બચાં સામે ભણતર સાથે સમાજને સજાગ આપી, આ સમાજ સુધારાનો કાયદો ૧૯૬૫ થી શરૂ કર્યો છે, જેમાં સામાજિક ફેરફારો થયા છે. સમાજમાં બાળલગ્ન બંધ થયાં છે, જોટા બચાં બંધ થયા છે. સમાજનો ઘણો વર્ગ ભણતર તરફ વળ્યો છે. અત્યારે દક્ષિણ ગુજરાત ગોપાલક (આહીર) મંડળની સ્થાપના કરવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું છે. તેના બંધારણ કમિટીના સભ્ય પણ છે.

શ્રી યશવંતભાઈ સી. દાદભાવાલા

ઝાલાવાડના બહાર વસતા સેવાભાવી યુવાનોમાં શ્રી યશવંતભાઈનું નામ મોખરે રહ્યું છે. કાર્ય સફળતામાં તેમના પિતાશ્રી સ્વ. શ્રી ચંપકલાલ યુનીલાલ દાદભાવાલાનું ધાર્મિક જીવન, સંસ્કારયુક્ત નમ્ર વ્યવહાર વાણી, સેવાયુક્ત વૃત્તિની પ્રેરણામાંથી મેળવેલ અનુભવ બાથું જ ગણાવી શકાય. ગાંધી વિચારસરણીને જીવનમાં સ્થાન આપનાર શ્રી યશવંતભાઈનું જીવન સ્પષ્ટ ચોક્કસ ધ્યેય તરફ હંમેશાં પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યું છે. તેઓશ્રીનો સ્વભાવ મહત્વાકાંક્ષી હતો, પણ સીધી ટોચની સફળતા નહિ પરંતુ જે કાર્ય કરે તેને પાયાથી મજબૂત બનાવવામાં જ માનતા હતા. 'જેનો પાયો પાકો એનું ચણતર પાકું' એ નિયમને અતુસરનારા હતા. તેઓશ્રી શુદ્ધનિર્માણલક્ષી વ્યવસાય ઉદ્યોગ સાથે વર્ષોથી સંકળાયેલા છે અને આ વ્યવસાયના સુતર કાર્યથી એક અગ્રગણ્ય અને અભ્યાસ નિષ્ઠ સંચાલક તરીકે પ્રખ્યાત છે. પચરંગી પ્રજાનું ધામ મહાનગરી સુબર્બમાં, તેમણે આ પચરંગી પ્રજાની ભુદ્ધી ભુદ્ધી જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરનારી તમામ પ્રકારની આધુનિક

સુખસગવડતા વાળી ઇમારતોના બાંધકામમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આ વ્યવસાય કાર્યમાં સુઆયોજન માટે વપરાયેલી સૂઝ-વ્યવસાયતંત્રને સંભાળનારી કાર્યશક્તિ, તકેદારી અને બુદ્ધિનિષ્ઠાનો તેમનો ઉપયોગ વખાણવા જેવો છે.

શ્રી યશવંતભાઈએ પોતાની કાર્યશક્તિ પર પૂરતો વિશ્વાસ રાખીને ઘણી વ્યવસાયી સંસ્થાને એક સૂત્રે રાખી બાંધી છે. પોતાના બિલ્ડિંગ કન્સ્ટ્રક્શનના વિકાસ અર્થે તેઓશ્રીએ યુરોપ, અમેરિકા તથા જાપાનની છ વખત મુસાફરી કરેલી છે. આ મુસાફરી દ્વારા તેઓશ્રી પોતાની વ્યવસાયિક દષ્ટિ વિકસાવી પોતાના કાર્યને સાચા અર્થમાં સંપૂર્ણતા આપવા વિચારે છે. શ્રીમતી ધીરજબેન પણ પોતાની દરેક છત્તાશક્તિથી શ્રી યશવંતભાઈના જીવનમાં સાચા અર્થમાં ભાગીદાર બની શક્યા છે.

શ્રી યશવંતભાઈના પુત્ર શ્રી અભયભાઈ પણ વારસાગત કાર્યલક્ષણોને સારી રીતે જાળવી શક્યા છે. અને પોતાની આગવી રીતે પોતાની કુશળતા બતાવી રહ્યા છે. શ્રી યશવંતભાઈ અને શ્રી અભયભાઈ બંને પોતાના બુદ્ધિગળ અને કાર્યશક્તિથી ઘણી સંસ્થાઓને લાભ આપી રહ્યા છે. તેમાં અભય બિલ્ડર્સ પ્રા. લિ., અભય પોપટિંગ પ્રા. લિ., યશવંત બિલ્ડર્સ પ્રા. લિ., નીલમ બિલ્ડર્સ પ્રા. લિ., સી ફેર્લિ બિલ્ડર્સ પ્રા. લિ., સુરત બિલ્ડર્સ, અભય બિલ્ડર્સ એન્ડ એન્ટરપ્રાઇઝ વગેરે વ્યાપાર વ્યવસાયનું આગવું જૂથ બનાવી તેનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. ઉપરાંત કેડેલ એસ્ટેટ પ્રા. લિ., ટેક્ષટાઇલ એન્વેર્સ., યશોધર કન્સ્ટ્રક્શન પ્રા. લિ., મીરા ફલેટ્સ પ્રા. લિ., બ્રિજોર્ન એસ્ટેટ લિ., યશવંત કન્સ્ટ્રક્શન, દાદભાવાલા બિલ્ડર્સ વગેરે વ્યાપાર-વ્યવસાયનું વિરાટ એવું જૂથ સ્થાપી તેનું સફળ સંચાલન થાય તેવું વ્યવસ્થાતંત્ર ઊભું કરી શક્યા છે.

શ્રી યશવંતભાઈ સામાજિક-શૈક્ષણિક-ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ એટલો જ રસ ધરાવે છે. તેઓશ્રી વઢવાણ મિત્ર મંડળ (મુંબઈ)ના પ્રમુખ, વર્ધમાન ભારતી (વઢવાણ)ના પ્રમુખ, વર્ધમાન ભારતી સંચાલિત મણિજેન તલકશી હાઈસ્કૂલ તથા અન્ય સ્કૂલોના સફળ સંચાલક, મગનલાલ તલકશી જૈન વાડી વઢવાણના ટ્રસ્ટી છે. સ્કિન બેન્ક (જરબાઈ વાડિયા હોસ્પિટલ) મુંબઈના પ્રેસિડેન્ટ તથા વઢવાણની અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

આ ઉપરાંત સેવાકાર્યમાં પણ એટલા જ કાળજી વાળા છે. રૂ. ૫૧૦૦૦/- સ્કિન બેન્ક, જરબાઈ વાડિયા-મુંબઈ, હોસ્પિટલમાં (ચંપકલાલ દાદભાવાળા સ્કિન બેન્ક નામે) રૂ. ૫૧૦૦૦/- વાલકેશ્વર સ્થાનકવાસી ઉપાશ્રય, રૂ. ૨૫૦૦૦/- ટી.બી. હોસ્પિટલ, સુરેન્દ્રનગર, રૂ. ૧૫૦૦૦/- સી.યુ. શાહ ઈંગ્લિશ સ્કૂલ, રૂ. ૧૫૦૦૦/- વઢવાણ હોસ્પિટલ તથા આશરે રૂ. ૪૫૦૦૦-વઢવાણની સ્કૂલોને આપ્યા છે. આમ તેમની દાનભાવના કરતાં દુરબ-ભાવના વધુ લાગે છે.

શ્રદ્ધાંજલિ

સ્વ. સૌ. રંભાબહેન ચીમનલાલ શાહ
(રાજપરાવાળા)

પૂજ્યાત્મા સ્વ. સૌ. રંભાબહેનના જીવન-બાગની ચોમેર પ્રસરેલી સુવાસ નોંધ આ ગ્રંથમાંજ 'આપણા શ્રેષ્ઠીવર્યો' વિભાગમાં શ્રી ચીમનલાલ લવજીભાઈની નોંધમાં પ્રગટ થયેલી છે. કુટુંબ, શાસન અને સમાજને સ્વ. રંભાબહેનનું તેજસ્વી અને દિવ્ય જીવન અનેકોને પ્રેરણાદાઈ બની રહેશે, તેમણે કંડારેલી મંગલધર્મની કેડી યુગો સુધી માનવ સમૂહને અજવાળતી રહેશે.

શ્રી રસિકલાલ મફતલાલ શાહ

શેઠશ્રી રસિકલાલભાઈ શાહ ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લાના વિજયપુર તાલુકાના લોદ્રા ગામના વતની છે. સને ૧૯૪૮ માં મુંબઈ આવી કાપડ બજારમાં નોકરીથી જીવનની શરૂઆત કરી. મુંબઈને જ કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું. મમક યાર્ન બજારમાં દલાલીની શરૂઆત કરી સં. ૨૦૧૯ માં રસિકલાલ એન્ડ કું. મુંબઈમાં ચાલુ કરી. સૂતર તથા યાર્ન મરચન્ટ તરીકે આગવી પ્રતિષ્ઠા પ્રસ્થાપિત કરેલ છે. સં. ૨૦૩૦માં તેમના કુટુંબે પાણીતાણાનો સંઘ કાઢ્યો. સં. ૨૦૩૨માં પોતાની જન્મભૂમિ લોદ્રામાં મોટી ઉદાર સખાવત કરી વર્ષમાન તપ આયંજિલ ખાતું ચાલુ કર્યું. શિવરી પલડ બેન્ક ડા. ૩૧૦૦૦/- (એકત્રીસ હજાર)નું દાન આપી માનવસેવાનું ઉમડા કાર્ય કર્યું છે. સં. ૨૦૩૫માં સમેશિયપરજીનો તેમના કુટુંબે સંઘ કાઢી ધર્મપ્રયાણનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે. મુંબઈ મલાહબા જૈન સાર્વજનિક દવાખાનામાં મોટી સખાવત કરી દરિદ્રનારાયણોની સેવામાં પણ જીવ્યું પ્રદાન કરેલ છે. ગોડીજી જૈન લાઈબ્રેરી મુંબઈમાં પણ તેમનું પ્રદાન નોંધનીય છે. ઉપરનાં કાર્યોથી તેઓ ધર્મનિષ્ઠ, સદાય હસમુખ દિલ ધરાવતા અદ્વાણુ આવક તરીકે અનોખું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે.

આવા સજ્જન શ્રેણીએ અનેક સંસ્થાઓને ખેસાડવામાં અને પ્રમુખસ્થાનને દીપાવવામાં જે સહયોગ દર્શાવ્યો છે. તે બદલ ધન્યતાની લાગણી અનુભવી હાર્દિક આભાર વ્યક્ત કર્યા વગર રહી શકતા નથી.

શ્રી રતનશીભાઈ જેઠાલાલ શાહ

જન્મભૂમિ કચ્છનું કર્મભૂમિ મુંબઈમાં પોતાની કાર્ય-નિષ્ઠાથી શ્રી રતનશીભાઈએ નામ ઉજાડ્યું છે. મહારાષ્ટ્રના મહાનગર સાંગલીમાં હળદર, તેલીખિયાં, અનાજ, ખાંડ તથા ખોળતા વ્યાપારમાં પ્રકૃતિસિદ્ધ વ્યવસાયિક ગુણોથી સફળતા મેળવતા જઈ પોતાની પેઢી ‘મેસર્સ શાહ રતનશી ખીમજી એન્ડ કું.’ની કાર્યજ્વાલિને દેશ-ભરમાં ફેલાવી શક્યા છે. અને સમર્થ આગેવાન અને સમર્થ વ્યવસાયકાર તરીકે નામ મેળવી ગયા છે.

શ્રી રતનશીભાઈ સાથે સાથે સાંગલીના સર્વોચ્ચ વિકાસમાં પણ પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. શૈક્ષણિક કાર્યોમાં સાંગલીમાં આર્ટ્સ, કોમર્સ, સાયન્સ, લો કોલેજની

સંચાલક-સંસ્થા ‘શ્રી લોકે એન્ડુ. સોસાયટીના ડાયરેક્ટર બોર્ડમાં, સર્વોચ્ચ વિદ્યાલય સાંગલીની કારોબારી સમિતિના સભ્ય, શ્રી મહાજન એસોસિએશન લિ. સાંગલીમાં પ્રમુખ-પદે, ‘ધી સ્પાઈસિસ એન્ડ ઓઈલસીડ્ઝ એક્સચેન્જ લિ. સાંગલીના ડાયરેક્ટર બોર્ડમાં, શ્રી લખ્મીશ્વરી જૈન પાઠ-શાળાના અધ્યક્ષપદે, કોઠારા (કચ્છ) સાર્વજનિક દવા-ખાનાના ટ્રસ્ટી તરીકે, પાંચ વર્ષ સેવા આપેલી, શ્રી પાર્શ્વ-નાથ જૈન પ્રવેતાંબર દહેરાસર સાંગલીમાં પ્રથમ દસ વર્ષ મંત્રી, પછી પાંચ વર્ષ પ્રમુખ અને હાલ ટ્રસ્ટી અને ડાયરેક્ટર બોર્ડમાં છે. શ્રી ગુજરાતી સેરા સનાજ સાંગલી (જે બાળમંદિરથી મેડિકલ સુધી મફત શિક્ષણ તથા એસ. એન. ડી.ટી. મહિલા વિદ્યાલય ચલાવે છે) તેના આઠ વર્ષથી અધ્યક્ષ પદે, શ્રી જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ જૈન પ્રવે-તાંમ્બર કુંભોજગીરી (બાહુબલી કોલકાપુર)ના તીર્થ ટ્રસ્ટના આઠ વર્ષથી પ્રમુખપદે, શ્રી એસવાલ વેલફેર ટ્રસ્ટ મુંબઈતથા શ્રી ઋષભદેવ જૈન પ્રવેતાંમ્બર દહેરાસર કવડાપુર, સાંગલીના ટ્રસ્ટી તરીકે, તેમજ શાહ જેઠાભાઈ એન્ડ ખીમજી વિસર ખોના મેમોરિયલ ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે, શેઠ આણુંદજી કલ્યાણજીની પેઢી અમદાવાદના અખિલ ભારતીય પ્રાદેશિક પ્રતિનિધિ તરીકે છેલ્લા એક દાયકાથી સેવા આપે છે. શ્રી કચ્છી દશા ઓસવાલ જૈન મહારાષ્ટ્ર એકમતા ઉપપ્રમુખ, વગેરે ઘણી સંસ્થાઓમાં યોગ્ય માર્ગદર્શક અને સક્રિય કાર્યકર તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત હુબલીમાં ભરાયેલ અખિલ ભારતીય કચ્છી દશા ઓસવાલ જૈન જ્ઞાતિ સંમેલન (૧૯૭૯)માં શ્રી રતનશીભાઈને સમાજસેવાક્ષેત્રે અને ધાર્મિકક્ષેત્રે પ્રશંસનીય સેવા પ્રદાન કરવા બદલ ચાંદીનો મેડલ, સન્માનપત્રથી તવાજ્યા છે અને સમસ્ત કચ્છી દશા ઓસવાલ જૈન જ્ઞાતિ સંમેલનમાં સમસ્ત ભારતમાંથી જ્ઞાતિના ૧૧ ભાઈઓની ચૂંટણી થયેલ તે સેન્ટ્રલ બોર્ડમાં તેઓ પણ સામેલ છે. અને શ્રી કચ્છી દશા ઓસવાલ જૈન ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી પણ છે.

ધાર્મિક-સામાજિક કાર્યોમાં પણ વડીલોના નામે ઉપાશ્રયમાં ધાર્મિક કામકાજ માટે એક હોલ ખાંધી આપ્યો છે. તે ઉપરાંત વાડી (મંગલ કાર્યાલય) માટે સારી એવી રકમ આપીને ‘જેઠાભાઈ વાડી’ સાકાર બનાવી છે.

શ્રી રતનશીભાઈને મળેલ યોગ્ય કદરદાન તેમને યથોચિત કાર્યોમાં વધુ પ્રેરણાશીલ બનાવે એ શુભેચ્છા.

શ્રી રતિલાલ સોમાલાલ શાહ

શ્રી રતિલાલભાઈનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના રિછોલ ગામમાં માતૃશ્રી ધીરજબાની કુળે તા. ૫-૩-૧૯૦૦ ના રોજ થયેલો. માત્ર ચાર અંગ્રેજી ધોરણનું જ શિક્ષણ મેળવવા છતાં તેઓ વ્યવસાયમાં અતિ સફળ રહ્યા છે. કિશોર વયે સને ૧૯૧૩માં 'મે. ગોલ્ડફીલ્ડ બટન મેન્યુ-ક્ટર'ના નામે ભાગીદારીથી ધંધો શરૂ કર્યો. અવનવી ધંધાકીય દષ્ટિ અપનાવવા સાથે ૧૯૧૮ માં 'મે. ગોલ્ડફીલ્ડ લેધર વર્કસ'ના નામે લેધર લાઇનમાં ટ્રાવેલિંગ મેન્યુફેક્ચરિંગ સંકુલોની સ્થાપના કરી. લેધર ક્ષેત્રને સર્જનાત્મક દષ્ટિથી વિકસાવવા તેમણે સતારાથી કુશળ કારીગરો દ્વારા વોલેટ (ખિસ્સા પાકીટો) અને બીજા આઇટેમો, બનારસ અને કાનપુર બાબુના નિષ્ણાત લેયાઓ દ્વારા સૂટકેસોનું નિર્માણ કરી લોકોપયોગી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. સાથે સાથે શ્રમજીવીઓની રોજગારીમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. સને ૧૯૩૬માં ફૂટવેરનું ઉત્પાદન, સને ૧૯૪૫ માં લેધર ગુડઝના મેટલ ફિટિંગનું વિદેશી માલને ટક્કર મારે એવું ઉત્પાદન બજારમાં મૂકી લેધર ગુડઝમાં 'ગોલ્ડ - ફીલ્ડ'નું નામ મોખરે લાવવામાં સફળ રહ્યા છે. શ્રી રતિલાલભાઈ તથા તેમના સુપુત્ર શ્રી અંસીલાલભાઈ, શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ અને શ્રી રજકાંતનીભાઈ આ ઉદ્યોગને વિકાસમાન બનાવવા પ્રશસ્ત્ય પ્રયત્નો સાધી રહ્યા છે. સાથે સાથે લેધર ગુડઝની અવનવી ડિઝાઇનો અને અદ્યતન ઢબનાં સાધનો તૈયાર કરવા માટેની સૂઝ માટે શ્રી રતિભાઈએ રંગૂન તથા સિલોનનો પ્રવાસ પણ ખેડેલો છે. વાંચન અને સંગીતનો શોખ ધરાવતા શ્રી રતિલાલભાઈએ ધાર્મિક યાત્રામાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની સફર પણ કરી છે.

શ્રી રણછોડદાસ કીકાભાઈ રૂપારેલ

શ્રી રણછોડદાસભાઈ રૂપારેલ મહુવા તાલુકાના આગેવાન કાર્યકર અને સાહસિક ઉદ્યોગપતિ છે. મહુવાના વતની શ્રી રૂપારેલભાઈએ કાશી વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરી શાસ્ત્રીની ઉપાધિ મેળવી છે. ભણવામાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે તેમની ગણના થતી. ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો લડત દરમિયાન વિદ્યાર્થીસેનામાં પણ મોખરે અને તે પછી ૧૯૪૭માં જૂનાગઢની આરજી હક્કમત વખતે જિંદગીને હોડમાં મૂકી રાષ્ટ્રીય બહેર જીવનમાં પણ મોખરે રહ્યા. રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં, મજૂર અને ખેડૂત

કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં સતત ઘણાં વર્ષો સુધી સ્વ્યા-પચ્યા રહીને સારી એવી લોકચાહના સંપાદિત કરી. મહુવા મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય અને પ્રમુખ તરીકે રહીને મહુવા શહેરના નૂતન વિકાસમાં યશસ્વી, સુંદર ફાળો આપ્યો. નાગરિક બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે, મેડિકલ બોર્ડના ચેરમેન તરીકે અને પોર્ટ એડવાઇઝરી બોર્ડના સભ્ય તરીકે તેમ જ બીજા સંજ્ઞાબંધ સંસ્થાઓના અગ્રેસર તરીકે રહીને કરેલી સેવાનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજ, ગ્રામનિર્માણ સમાજ, સર્વોદય મકાન બાંધકામ સહકારી મંડળી વગેરેમાં સારો એવો રસ લીધો છે. સૌરાષ્ટ્રના ઈમારતી લોકડાના આગેવાન વ્યાપારી શ્રી કીકાભાઈ પ્રભુદાસ રૂપારેલના પુત્ર છે. તેમનું કુટુંબ ઘણું જ સુખી સંપન્ન છે.

શ્રી રમણીકલાલ એ. ચિત્તલિયા

'શિલ્પી'ના ઉપનામથી મહુવાના રાજકીય અને સામાજિક કાર્યકર શ્રી રમણીકલાલનો જન્મ તા. ૨૮-૧૧-૧૯૨૬ પોર્ટુગીઝ આફ્રીકામાં થયેલો. પણ સંજોગો તેમને હિન્દુસ્તાન લઈ આવ્યા. અને તા. ૩-૯-૩૧ના રોજથી તેમણે હિન્દુસ્તાનને કાયમી વતન બનાવ્યું. મહુવામાં જ મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. મહુવા શહેરની વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિમાં આગેવાન તથા મહુવા મધ્યસ્થ સંઘની સ્થાપનામાં અગત્યનો ભાગ ભજવેલ. રાજકીય ક્ષેત્રે દેશના સત્યાગ્રહમાં, દિવદમણ સત્યાગ્રહમાં, ૧૯૪૮માં જૂનાગઢની આરજી હક્કમત દરેક વખતે પીછેકદમ રાખ્યા વગર અગ્રિમ ભાગ લીધેલ હતા.

મહુવા ગાંધીબાગની બાલવાટિકા કે જેમાં ટી-સેટનું લપસણિયું, હાથીની પૂંછ એ સીડી અને સૂંઢ એ લસ-રિયું, ટેલિફોનમાં બાળ મ્યુઝિયમ, વિરાટકાય કાયબાની અંદરના ટ્રેઈન, હોડી, સનિકો, બુટધર, બૂલાઓ, નાનું સરોવર, ગુજરાતમાંની સૌ પ્રથમ રોપ-વેની મોજ, કમાટી બાગને બૂલાવે તેવી ટ્રેઈન કે જેમાં બતકોના નિતનવા અવાજ, હંસ, એ રેલવે સ્ટેશન, આમ મહુવાના ધ્યાના-કર્ષક સ્થળો માટે મન લોભાવે છે. આ બધી શિલ્પકળા તેમની કળાને દાઢ આપે તેવા નમૂનાઓ છે. હોમ-ગાર્ડની શરૂઆત, ફોટોગ્રાફી, આર્કિટેક્ચર, ડિઝાઇનર, મેનિકેકલા, મોલેક્યુલસનો અભ્યાસ પણ છે. અને ખેડૂતોને સહાયભૂત થવા ખેતીવાડીને લગતો ધંધો વિકસાવી રહ્યા છે.

પ્રમુખ મહુવા તાલુકા કોંગ્રેસ (આઈ) મહુવા, પ્રમુખ અપના બનર, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર મહુવા નાગરિક બેન્ક, પ્રમુખ-મહુવા વ્યાયામ મંદિર, મેમ્બર સોશિયલ વેલફેર સેન્ટર, મહુવા, મેમ્બર-મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજ, મંત્રી-જવાહર કે. ઓ. હા. સોસાયટી, ઉપપ્રમુખ-મહુવા તાલુકા વિકાસ મંડળ, મેમ્બર-મનજી નથુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, પ્રયોજક-મહુવા હોમ ગાર્ડેન યુનિટ આ બધી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી રતિભાઈ ચક્રભાઈ વાળા

માનવી જેટલે અંશે નિષ્કલંક અને પાપભીરુ અને એટલે અંશે દેવી સદ્ ગુણોની પ્રાપ્તિ આપોઆપ જ કરી લે છે.

પ્રથમ નજરે જોતારને શ્રી રતિભાઈ વાળા સાવ સાદા અને સામાન્ય માનવી લાગે પણ તેમની સાથેના પરિચયથી તેમના નિર્મળ આત્માનો મધુર પરિમલ અને તેમની વાતસલ્યતાનો જે લાભ મળે તેથી મહદ અંશે સંસ્કાર સંપન્ન વ્યક્તિત્વની પ્રતીતિ થાય.

શ્રી રતિભાઈ સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી જિલ્લાના ચલાળા પાસે કેરાળાના વતની. ચાર ગુજરાતી જેવો સામાન્ય અભ્યાસ. શ્રી રતિભાઈની ત્રણ વર્ષની ઉંમરે પિતાશ્રીનો દેહાંત થયો. આથી તેમનો ઉછેર અને જીવનનું ઘડતર કારખી જરીખી વચ્ચે થયું. હુદાર પરિવાર હોવાથી ખેતીવાડીના ઓખરો બનાવવાનું કામ નાની ઉંમરમાં બાળી લીધેલું, એ જ એમનો બાપદાદાનો વ્યવસાય હતો.

માનવીની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન સંઘર્ષો અને તાણાવાણામાંથી પસાર થઈને સિદ્ધિની ટોચ ઉપર પહોંચે છે ત્યારે જ તેના સાચા વ્યક્તિત્વનું દર્શન થાય છે. સોળ સત્તર વર્ષની બહુ જ કાચી કુમળી વયમાં મુંબઈ નગરીની વાટ પકડી. હુદયમાં અનેક અરમાનો ભરીને બાહુબળે કમર ઠસી ત્રણેક મહિના નોકરીથી કઠિન જીવનની શરૂઆત કરી.

માણસને રિદ્ધિ સિદ્ધિ ત્યારે જ સાંપડે છે તેવું આત્મબળ અને સંકલ્પશક્તિ દઢ હોય. અપાર ધૈર્ય અને પરમ સંતોષ તેનાં આભૂષણો હોય. રોજિંદો સામાન્ય વ્યવહાર પણ પ્રમાણિકતા સભર હોય. શ્રી રતિભાઈ છેક

સામાન્ય સ્થિતિમાંથી આજે એક લઘુપ્રતિષ્ઠિત ઉદ્યોગપતિ બન્યા છે તેની પાછળનું રહસ્ય ઉપર મુજબ હોવાનો ભાસ થાય છે.

સાદુ' નિરાભીમાની જીવન અને દિલની વિશાળતા આકાશને અડીને ઊભેલી બાણે જોવા મળે. દેવમંદિરોમાં ન જઈ શકાય તો હરકત નહીં પણ બિઝનેસ અને સાંસારિક વ્યવહારમાં ધર્મગ્રંથોએ પ્રજાધેલા નીતિ નિયમોનો ભંગ ક્યારેય થઈ શકે નહીં, એવી ઉચ્ચતમ વિચારધારાનો જ્યારે તેમના પાસેથી આસ્વાદ માણ્યો ત્યારે મનોમન વંદન કર્યા વગર રહી શકાયું નહીં. એવો જ એમના ઘરનો સુંદર આતિથ્યસત્કાર. વતનમાંથી કેઈ આવી ચડ્યું હોય તો તેમની સાથે ખેસીને ઘરનાં સાંને ભોજન લેવાની એક કુદરતી જ આદત. ધાર્મિક કાર્યોમાં સામેથી જઈને આત્મકલ્યાણ સાધવાની પ્રબળ અને તીવ્ર ઉત્કંઠા. સાવરકુંડલામાં તેમણે લક્ષ્મીનારાયણમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તે પ્રસંગ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

ઘરનું સંસ્કારી વાતાવરણ એવું કે ભક્તિમાર્ગનું જ સતત ચિંતન અને મનન. હમણાં જ થોડા સમય પહેલાં સંતશ્રી મુખદાસ સ્વામીની એક પુસ્તિકા પ્રગટ કરાવવામાં યશસ્વી રકમ ખચી. પરચૂરણ ફંડકાળામાં અને સાવરકુંડલા જ્ઞાતિની બોર્ડિંગમાં સારી એવી રકમનું દાન એમના ઔદાર્યતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમને લોક-સાહિત્ય સાંભળવાનો જખરો શોખ. આથી મોટાભાગના કલાકારોના પરિચયમાં આવ્યા.

ટેક્સટાઈલના ધંધાની શરૂઆત કરી સ્વયંબળે જ આગળ આવ્યા અને ધંધામાં એકધારી પ્રગતિ સાધતા રહ્યા. વીશ વર્ષ પહેલાં ખીલતા પાટંસની મોનોપોલી આઈટમ બનાવી અને ખ્યાતિ પામ્યા.

શ્રી રતિભાઈ હજુ પણ સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાને વળગી રહ્યા છે. બંધુઓ શ્રી પોપટભાઈ તથા શ્રી ફૂલ-ભજીભાઈની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન શિરોમાન્ય ગણે છે. હિતેચ્છુમંડળ દ્વારા ચાલતી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં જ્યાં જ્યાં જ્યારે જ્યારે પોતા તરફથી જે કંઈ જરૂર હોય તે રીતે પોતાનો હિસ્સો આપતા રહ્યા છે.

તેમનાં આ બધાં જ કાર્યોમાં તેમનાં સહધર્મચારિણી મંગલાબેનનો યશસ્વી ફાળો રહ્યો છે. તેજસ્વી બે દીકરા અને ત્રણ દીકરીઓ-આખું ચે કુટુંબ આનંદ કિલ્લોલથી વિશિષ્ટ રીતે જીવે છે. તેમનું અતિથ્ય માણવા જેવું છે.

શ્રી રતિલાલ મહુપચંદ બાણશાલી

પાલનપુરવાસીઓએ ઝવેરાતનો ધંધો વિકસાવવામાં પોતાની બુદ્ધિ પ્રતિભા અને દીર્ઘદષ્ટિના અરેખર દર્શન કરાવ્યા છે. ઝવેરાતના ધંધામાં પહેલા શ્રી રતિભાઈ પણ ઉત્તર ગુજરાત તરફના પાલનપુરના વતની. પાલનપુરમાં તેમના પિતાશ્રીના કરિયાણાનો વ્યાપાર - અને તે વખતે નવાબ સાથેના સંબંધો વણા જ સારા - મહાજન તરીકે તેના પરિવારનું રાજ્યમાં સારું એવું માનવાન. પણ પછી ચારેક દાયકા પહેલાં મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. અને ડાયમંડના ધંધામાં સારી પ્રગતિ કરી. તેમના ખંધુ યુરોપમાં અભ્યાસાર્થે ગયેલા - જેઓએ ડો. લણશાલી તરીકે પછી મુંબઈમાં સારી નામના મેળવી - ડો. લણશાલી થેરીટેબલ ટ્રસ્ટ દ્વારા માનવસેવાની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. - મુંબઈની હરકીસન હોસ્પિટલમાં ડોક્ટરના નામનું કીડની ડાયાલીસીસ યુનિટ ચાલે છે. આમ સમાજમાંથી ભારે મોટી રકમ એકઠી કરીને આ કામને માટે આપ્યા છે. શ્રી રતિભાઈ પોતે મૂંગી સેવાની ભાવનાવાળા. શિયાળામાં ગરીબ માણસોને ધાબળા ઓઢાડવાનું પાયાનું કામ - સંજીવની ટ્રસ્ટ દ્વારા કપડાં એકઠાં કરી દુબકાળ પીડિત લોકોને પહોંચાડવામાં સક્રિય રસ લેતા રહ્યા છે. આખું આફ્રિકા ફરી વળ્યા છે - ભારતમાં પણ બધે જ ફર્યા છે - મુંબઈમાં દરિયામહાલ જેન મંડળમાં પાઠશાળાનું સંચાલન વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તેમાં પુરો રસ દાખવે છે. માનવસેવાની ધનશવાળા શ્રી રતિભાઈ ખૂબજ ગુલાબી સ્વભાવના છે.

૨૧. શ્રી રતિલાલ પરમાણ્વંદ શેઠ

તીર્થભૂમિ પાલીતાણામાં શેઠશ્રી માધવજી નથુભાઈના પુત્ર અને અગ્રણી વ્યાપારી તથા જન સાધુ સાધવીઓની વૈયાવચ્ચ કરનાર અને પાલીતાણા સ્ટેટ સાથે નિકટવર્તી સંબંધ ધરાવતા શ્રી પરમાણ્વંદભાઈના સૌથી નાના પુત્ર રતિભાઈનો જન્મ તા. ૩-૭-૧૯૧૮માં.

શેઠ શ્રી રતિભાઈમાં બાળપણથી જ કોઠાસૂઝ અને વ્યવહારુ ડહાપણના સંસ્કારો ખીલ્યા અને પાંગર્યા. ૧૯૩૪ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા બાદ પોતાની શક્તિ સ્વતંત્ર વ્યવસાય તરફ વાળવામાં લગાડી.

ઈ.સ. ૧૯૪૨માં પાલીતાણા સ્ટેટ હસ્તક કાપડના રેશનિંગની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા તેમણે સફળ સંચાલન સાથે સંતોષકારક રીતે પાર પાડી.

પાલીતાણા જેન સેવા સમાજના દવાખાનાના સર્વ-ગ્રાહી વિકાસને આવશ્યકતા અને અગ્રેસરતા આપવાની તેમની બાંધી સૂઝ સમજ ચિરંજીવ બની રહેશે. તેમની એક કુદરતી બક્ષિસ હતી કોઈપણ જાતની દવા ટીકડી વિના અનેક દર્દીઓના દુખતા દાંત તેમણે બહુ જ સહેલાઈથી કાઢી આપ્યા છે. ૨૦૦૫-૬માં જન વિસા શ્રીમાળી સ્નાતિનું ગોઠિલવાડનું સંમેલન પાલીતાણા ભરાયંતું ત્યારે સૌને જાનુકૂળ અને સ્વીકાર્ય એવું અંધારણ ઘડી કાઢવામાં શ્રી રતિભાઈ શેઠનું ગૌરવપ્રદ પ્રદાન રહ્યું છે.

૧૯૪૭માં ભાવનગરમાં તેમનું આગમન થયું. ૧૯૫૨માં વિશ્વની ભયંકર મંદી અને કુદરતી અસામાન્ય મુશ્કેલીઓના કપરા દિવસોમાં પણ પોતાના બાળકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાં બનતું બધું જ કરી છૂટ્યા. માતૃભૂમિમાં ગુરુકુળ બાલાશ્રમ, શ્રાવિકાશ્રમ, શેઠ આણંદજી કદ્યાણુજીની પેઢી - અનેક નાનીમોટી સંસ્થાઓને પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે તેમની બહુમૂલ્ય સેવાઓ મળી છે. તેમની ધીરજ અને નિષ્ઠા, પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠા, સેવા અને સલાહ નીતિ અને નિખાલસતા, ધર્મ અને માનવતાની મીઠી સુવાસ વધે સુધી મહેકતી રહેશે.

તા. ૩૦-૬-૧૯૮૦ ના વિપુલ સમુદાયની હાજરીમાં તેમનો જીવનદીપ બુઝાયો - બહોળા જનસમૂહમાં સુ-મધુર સુવાસ મૂકતા ગયા.

શ્રી રતિલાલ કાવચંદ

‘જીવનમાં કોઈપણ ડાઘ કે કલંક લગાડ્યા વગર પોતાની સડસઠ વર્ષની જીવનયાત્રા ખૂબ જ સુખચેતથી પસાર કરી છે.’ એવો એક બીડો આત્મસંતોષ જેના સુખ ઉપર હંમેશાં પ્રગટ થતો રહ્યો છે તેવા શ્રી રતિભાઈ તળાબ પાસે ભાલર (બોરલા)ના વતની છે. વણિક પરિવારના સંસ્કારો અને નિયમો પ્રમાણે તેમનું ઘડતર થયું. ધર્મ તરફની આસ્યા વધુ દૃઢ બનાવતા અને તેમાં એક પછી એક વન-જપની આરાધના કર્યે જતાં કેવા કેવા ચમત્કારોથી જીવનબાગ મહેકતો રહે છે તે જેમને બાણવા - સમજવાની જિજ્ઞાસા હોય તેમણે મુંબઈમાં માહુંગામાં તેમના નિવાસસ્થાને ઉપરોક્ત મહાશયને અવશ્ય મળવું જ રહ્યું.

૧૦૬ વર્ષનાં તેમનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીને વંદન દર્શન કરીને જ નિત્યક્રિયા શરૂ કરે. અને કહે છે કે માનવીને

જ્યાંથી શુભ સંકેત સાંપડે તેવી તીર્થભૂમિ કે તીર્થ'કરનું જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી રટણ નહીં મૂલવું' ભેઈએ. શરીરની અસ્વસ્થતા હોય કે - ગળાદુખ ધંધાની પ્રવૃત્તિ હોય તો પણ ચોક્કસ સત્ય અને ચોક્કસ તિથિએ એકસો સીત્તેર વખત ભોનણી જૈન તીર્થની યાત્રા તેઓ કરી ચૂક્યા છે.

પિશાળીશ વર્ગ પહેલાં સામાન્ય સ્થિતિનાં મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. શેઠશ્રી પ્રભુદાસ ગાંડાભાઈ તથા મામાના અંગત સહારાથી મુંબઈમાં સ્થિર થયા. કુટુંબના ભરણપોષણ કે વ્યાપારની નહીં છાંડી કરવાયે જૈન ધર્મના ઉચ્ચતમ આદર્શોએ તેમના જીવનને નવરસવિત કર્યું છે.

સાત જેટલા પ્રખર જૈનાચાર્યોના સમાગમમાં આવવાનું બન્યું અને પક્ષપાતા પ્રવાહો નજરે નિહાળવાનું તેમને સાંપડેલું સૌભાગ્ય તેમના શબ્દોમાં જ જ્યારે સાંભળીએ ત્યારે તેમની પાસેથી ઊડતાનું જન ન થાય.

ભયંકર દુર્ઘસનો અને શઠતાની બઠ્ઠોમાં રાયતો માનવી પણ ચોખ્ખ સમયે જો ધર્મનું શરણુ લ્યે તો કંઈક દિવ્ય કક્ષા સુધી પહોંચી શકે છે તે ધર્મની આત્મા જ કહી શકે છે. સંસારમાં કેઈક એવી સ્વચ્છ ચેતના શક્તિ પળે પળે આપણાં માનસિક કામોમાં સહાય કરી રહી હોય ત્યારે સમજવું કે તેની પાછળ ધર્મની શ્રદ્ધાનું જ રહસ્ય છુપાયેલું છે. શ્રી રતિલાલનું આતિથ્ય માણવું એ એક જીવનનો લ્હાવો છે.

શ્રી રસિકલાલ લહેરચંદ શાહ

સુરેન્દ્રનગર-આજાવાડના મુંબઈ વસતા શ્રેષ્ઠીવયો જેઓએ વતનમાં અનેક સાર્વજનિક સંસ્થાઓને પાયામાંથી ઊભી કરી, પોતાની દાનશક્તિથી માણવું સિંચન કર્યું, એ સંસ્થાઓને સતત પોષણ આપ્યા કર્યું, આજે પાંગરીને વટવક્ષ અનેક સંસ્થાઓ બાક કરે છે તેના ઘરદીવડાઓને, આમાના એક શ્રી રસિકભાઈ શાહ રાણપુરના વતની છે. ભારેભાર નમ્રતા અને વિવેકનો હમન્વય સાધી મુંબઈની લોખંડ બજારમાં એચ. રસિકલાલની કું. નામક વ્યવસાયગૃહનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. ધંધામાં પોતાની કુશાલ બુદ્ધિ અને શક્તિથી સિદ્ધિનાં સોપાન સર કર્યાં છે. અનેક સંસ્થાઓને સેવા સખાવતો અર્પી સૌના પ્રતિપાત્ર બન્યા છે. શિક્ષણની સંસ્થાઓ,

બાલાશ્રમો, અનાથાશ્રમો એવી માનવસેવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં દિલથી રસ લેતા અને તેમને નજરે જોયા છે. અને તેથી જ તેઓ આજ મુંબઈમાં રાણપુર પ્રજા મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે વહુલાઈ રહ્યાન શોભાવી રહ્યા છે. મુંબઈમાં જૈન સોશયલ ગ્રુપ નાથે કનિષ્ઠ સંતે સંકળાયેલા છે. ભોટાદ, રાણપુર, સુરેન્દ્રનગર અને ભેલાર-નગરની અનેક સંસ્થાઓનાં પ્રાણુ રેડ્યો છે અને ત્યાંની કેળવણી સંસ્થાઓમાં તેમની સહજતા અને સાર્વજનિક ઉપયોગી સાબિત થયાં છે. જન્મભૂમિ રાણપુરને તો કચારેય ભૂલતા નથી.

નવું કાંઈક જોવા બાણુબા અને સમજવાની લગ્નીએ અનુભવનું બાથું લેવા શ્રી રસિકભાઈ અમેરિકાની સફરે જઈ આવ્યા છે.

તેમની વિનમ્રતા અને મિત્રાણીપણાએ તેઓ વણુ મોટા સમૂહને પોતાના મિત્રો બતાવી શક્યા છે.

શેઠશ્રી રતિલાલ નગીનદાસ

ઉત્તર ગુજરાતના માણસાના વતની શ્રી રતિલાલભાઈ એ ગણાં વર્ષોથી મુંબઈને પોતાની કર્મભૂમિ બતાવી જ. આતાપિતા પાસેથી મળેલા નીતિમત્તા અને સત્યમિત્રતાના મેળવેલા સુંદર વારસાને તેમણે જીવનમાં બરાબર પચાવી બાણુયો છે. અને તેથી જ આજે તેઓશ્રી મુંબઈની સૂતર બજારમાં પ્રતિષ્ઠિત અને અગ્રેજર વ્યાપારી તરીકેનું સારું એવું માનપાન પામ્યા છે.

હમણાં જ અંધેરીમાં પૂજ્ય પન્નાસ શ્રી પૂર્ણાંદ મહારાજશ્રીની નિશ્રાતાં જૈન ઉપાશ્રવનાં જૈન કન્યાઓની ધાર્મિક શિબિરની પૂર્ણહુતિ પ્રસંગે તેમના બધ્વહ રથાને એક સુંદર અને ભવ્ય મેળાવડો યોજાઈ ગયો. તે વખતે શેઠશ્રી રતિલાલને બહુ નજીકથી જોયા. તેમનાં પંખે રહતા-ઓએ જો કાંઈ પ્રશંસાના સબ્દો વેળાં તે ઉપરનાં જરૂર પ્રતીતિ થઈ કે ધર્મમાં તેમની અખૂટ શ્રદ્ધા છે. સ્વદર્શ અને સૌમ્યતા તેમના જીવનમાં વણાઈ ગયા છે. ધંધામાં જો પૈલા કપાયા હશે તો તેમના મુખ ઉપર કાંઈ ખર્ચ ન જોયો. ગુપ્ત મજાવન કરીને પૂર્ણ સંતોષ માનવતો એક અનેરો આનંદ તેમના વદન ઉપર જોયો. આડંબર કે કીર્તિનો પણ તેમને લગીરે મોહ નહીં. જીવનનાં તેમણે ચડતી પડતી જોઈ હશે પણ કચારેય હિંમત હાર્યા નથી. પુત્ર પરિવારને પણ સારું એવું શિક્ષણ

આપ્યું. તેમના સૌથી મોટા પુત્ર શ્રી ચશવંતભાઈ બી. ટેકની ડિગ્રી મેળવી મુંબઈની ગોકુક મીલમાં આજે હમ્મ હોદ્દા ભોગવે છે. આને લઈને તેઓ અવારનવાર વિશ્વના પ્રવાસે પણ જતા હોય છે. બીજા પુત્ર શ્રી ધીરુભાઈ, શ્રી મહેશભાઈ શ્રી મનુભાઈ વિગેરે સાધના સિદ્ધ મીલની પ્રખ્યાત લાડીઓની સોલ એજન્સી લઈ કાપડ લાઈનમાં સારી પ્રગતિ પામ્યા છે. શેઠશ્રી રતિલાલએ પોતાના જ્ઞાન સંશોધન અને વિશાળ અનુભવના નિચોડ પોતાના સુપુત્રો અને બહેના સ્નેહીજનોને આપ્યા કર્યો છે.

આ પરિવારે માનવસેવાના, માંગલિક ધર્મના અને શિષ્યવિધેતા નાનામોટા કુટુંબોમાં પોતાનો યત્ન-ચિત્ત સફળતા આપ્યા કર્યો છે.

શ્રી રસિકલાલ નારેચાણીઆ

જન્મ ઇ.સ. ૧૯૧૬માં રાણપુર (સૌરાષ્ટ્ર) નામના નાના ગામમાં થયો. વઢવાણ અને સુરેન્દ્રનગરમાં શિક્ષણ લઈને તેઓ પ્રગતિને પંથે આગળ વધ્યા. વતન છોડીને ૧૯૩૭માં મુંબઈ આવ્યા અને ન્યુ ધોલેરા સ્ટીમશિપ્સ લિ. નામની એક આગેવાન વહોણવટી કંપનીમાં ડ્રા.ઉપ ના પગારની નોકરીમાં જોડાયા. હાલ તેઓ ન્યુ ધોલેરા શિપિંગ એન્ડ ટ્રેડિંગ કું. લિ. ના ડિરેક્ટર તથા મલબાર શીપિંગ કું. ના જનરલ મેનેજર તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. ૧૯૩૭માં મુંબઈમાં તરત નોકરી મળી જતાં ગુલાબી સપનાંઓ સાથે તેમણે ચાર વર્ષ કર્તવ્ય-નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાથી કામગીરી કરી. ઇ.સ. ૧૯૪૧માં બમણો પગાર મેળવ્યો. તેમની જીવનચર્યા કઠાય કોઈ ન માને પરંતુ હકીકત એ છે કે અસર અને અનિવાર્ય પરિસ્થિતિમાં તીવ્ર મનોવેદનાને શાંત પાડે તેવા બે મુખ્ય અનુકૂળ સંજોગો હતા. એક તો ઈશ્વરે એમને અદ્ભુત સહનશક્તિ અને દૃઢ મનોબળ આપ્યાં છે. બીજું કંપનીના માલિક સ્વ. સુરજ વલ્લભદાસની તેમના પ્રત્યેની પુત્રસમ ભાવનાને જોને લીધે તેઓ તેમની દરેક વિકટ પરિસ્થિતિમાં સન્નિવન આપી એમની પડખે ઊભા રહ્યા હતા. હાલમાં તેમના ચાર પુત્રો અને પુત્રી અભ્યાસમાં વિકાસના પથે આગળ વધી રહ્યાં છે. તેમની કાર્યદક્ષતા, સહ અને વિશાળ અનુભવોને લીધે વિવિધ સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઉપરાંત પ્રખ્યાત સ્ટીમશિપ કંપનીએ તેમની વિવિધ સેવાઓનો લાભ લઈ રહી છે.

શ્રી રતીલાલ પ્રભુદાસ

શ્રી રતિલાલભાઈ ભાવનગરના વતની હતા. ૧૯૬૦ના કારતક સુદ ૧૩ના રોજ પ્રભુદાસ રામચંદને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો. નાની ઉંમરે પિતાશ્રીના ધંધામાં સારી એવી નિપુણતા મેળવી ચૂક્યા હતા. અમદાવાદ-વાળા માકુસાઈ શેઠના સંઘમાં સાથે જઈને બેનમૂન ફોટા પાડવાની કામગીરીથી સારી નામના મેળવી. ભાવનગર-વાળા પોપટલાલ ધારશીની સાથે સંઘમાં જઈ ત્યાં પણ ફોટા પાડવાની સુંદર કામગીરીથી સિદ્ધિનાં સોપાન સર કરતા ગયા. નાનામોટા ધાર્મિક પ્રસંગો વખતે કેમરા સાથે એમની હાજરી અચૂક હોય જ. સ્વભાવે સરલ અને આનંદી હતા. એટલે સૌના પ્રીતિપાત્ર બન્યા. ભાવનગરની આત્માનંદ સભામાં પણ તેમનો વિશિષ્ટ ફાળો હતો. વૃદ્ધોને, લૂકાં-પાગળાં અપંગોને પ્રેમપૂર્વક ખૂબ ખૂબ જમાડતા અને પરમ સંતોષ અનુભવતા. ગરીબોને દાન આપવામાં પાછું વાળીને બેથું નથી. ભાવનગરમાં અભિ-નંદન સ્વામીના દેરાસરમાં પોતાનાં બેન વતી તથા પોતાના પિતાશ્રી વતી એમ બે પ્રતિમાજી પધરાવ્યાં હતાં. ડોશીવાડાની પોળમાં રહેતા ત્યારે સાધુ-સાધ્વીઓની વૈયાવચ ખૂબ જ સેવાભાવથી કરતા. શાંતિસેવક શ્રી રતિલાલભાઈ વિક્રમ સવંત ૨૦૩૦ના કારતક વદ ૪ ને સ્વર્ગવાસી થયા.

શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી

શ્રી કોઠારી પાલનપુરના વતની છે. તેમનો જન્મ ૧૯૦૭ના જાન્યુઆરીની ૨૪મી તારીખે વાવ ગામ (બનાસ-કાંઠા)માં થયો છે. ૧૯૨૨થી જ પિટૅટિંગની ચળવળમાં જોડાઈને તેમણે સેવાવૃત્તને એક જીવનકાર્ય ગણ્યું. દેશી રિયાસતોની લડત વખતે પ્રજામંડળ અને તેની સંસ્થાઓ દ્વારા બહોર જીવનમાં સક્રિય કામ કર્યું. તેઓ અસહકાર અને સત્યાગ્રહની ચળવળો, વિદેશી માલના બહિષ્કારની ચળવળ અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સક્રિય રીતે જોડાઈ સી વોર્ડમાં તથા બી. પી. સી. સી.ની કમિટીઓમાં કામ કર્યું. બ્રિટિશ સરકારની ૧૯૩૦માં ખદા નજર પામેલા ગુજરાતી સાપ્તાહિક ‘પ્રયુદ્ધ જૈન’ના તંત્રી તરીકે પણ તેમણે સેવાઓ આપી છે. કુદરતી આફતો વખતે તેમણે આપેલી સેવા નોંધપાત્ર છે. શ્રી કોઠારીએ વધો સુધી વિવિધ, સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને વૈદકીય સંસ્થાઓમાં સેક્રેટરી, ચેરમેન કે ટ્રસ્ટી તરીકે

જવાબદારીભર્યાં સ્થાન સંભાળ્યાં છે. મુંબઈમાં જૈન યુવક સંઘ, સાયનની ગુજરાત કો. ઓ. હાઉસિંગ સોસાયટી, માદુંગાના ગુજરાતી કેળવણી મંડળ, મલા પરપૂર હાઈ-સ્કૂલ, પાલનપુરમાં સાર્વજનિક છાત્રાલય અને બીજી અનેક સંસ્થાઓને તેમની સેવાઓનો મંત્રી, ટ્રસ્ટી તરીકે લાભ મળ્યો છે. ખાસ કરીને બેરોએ ડાયમંડ મન્ડલેન્ડ એસોસિયેશન સાથે તેઓ વર્ષોથી માનદ મંત્રી, ઉપપ્રમુખની અને પ્રમુખની જવાબદારીપૂર્વક સંકળાયેલા હતા. મુંબઈમાં ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૮ માનદ મેજિસ્ટ્રેટ રહ્યા. ૧૯૪૮માં તેમનું જે. પી. તરીકે બહુમાન કરવામાં આવ્યું. તે ૧૯૭૨ સુધી ચાલુ રહ્યા. ૧૯૪૮માં તેમનું જે. પી. તરીકેનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું. હાલ પણ તેઓ ૫૬૬ મુંબઈ વિસ્તારમાં સેવાઓ આપે છે.

શ્રી રતિલાલ મોનજીભાઈ

શ્રી રતિલાલભાઈ મૂળ જામનગર તરફના અને તે પછી રાજકોટ તરફના વતની ગણાયા. નાની ઉંમરથી જ મુખ્યવસ્થિત કાર્યપ્રણાલિકામાં માનનારા તેઓશ્રીએ જીવનની એક પણ ક્ષણને નકામી નથી જવા દીધી. હાથ ઉપર લીધેલું કામ ક્યારેય અધૂરું મૂક્યું નથી. ખર્ચા, કરાંચીમાં તેમનો ધીકતો ધંધો ચાલતો હતો પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધના ડંકાનિશાન વાગ્યા ત્યારે બધું છોડીને સૌરાષ્ટ્રને વતન બનાવ્યું, અને રાજકોટમાં સ્થિર થયાં. ઘડિયાળના સ્પેરપાર્ટ્સ તથા એવી અન્ય ચીજવસ્તુઓનું ઠમિશન બેઈઝથી વેચાણ કામ માટે સમગ્ર ભારતનો તેમણે પ્રવાસ કર્યો. મહિનાઓ સુધી સતત પ્રવાસ ખેડતા જે એમની તેજસ્વી કારકિર્દીની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે. હિંમત અને સાહસની એકમાત્ર મૂડીથી ધંધાને વિકસાવ્યો. ૧૯૫૪ થી ૧૯૬૨ સુધી તે ધંધામાં મંદીનો વસમો કાળ પણ તેમણે જોયો છતાં પણ નીતિમાર્ગથી ચલિત ન થયા.

૧૯૬૦માં તેમનું ભાવનગરમાં શુભ આગમન થયું. પરફ્યુમરી અને પાન મસાલા બનાવવાનું મોટા પાયા ઉપરનું કામકાજ શરૂ કર્યું જેમાં સારી એવી સફળતા મળતી ગઈ.

નાનપણમાં ધર્મ સંસ્કારોથી પ્રેરાયેલી તેમની ધાર્મિક વૃત્તિને કારણે શુભ દાનમાં વિશેષ માનતા. નાનામોટા ધાર્મિક અને સાર્વજનિક કંડકાણમાં તેમની યથાશક્તિ મદદ હોય જ. તેમનો એ ઉજ્જવળ વારસો તેમના સુપુત્ર શ્રી શશિકાન્તભાઈએ આજ સુધી બાળવી રાખ્યો છે. શ્રી

શશિકાન્તભાઈ પણ ભાવનગર જૈન સંઘ સાથે સંકળાયેલા છે. રોટરી ક્લબની શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેમનું સારું એવું પ્રદાન રહ્યું છે.

શ્રી રમણીકલાલ અમૃતલાલ

ભાઈશ્રી રમણીકલાલની જન્મભૂમિ કુંભણ. પૂજ્ય પિતાશ્રીની છાયા ગુમાવી, માતા રંભાબહેને ઉછેર કર્યો. યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ પાલીતાણામાં એલ. એસ. સી. સુધી અભ્યાસ કર્યો. કૌટુંબિક પરિસ્થિતિને લીધે અભ્યાસ વચ્ચે છોડી દેવાની ઘડી આવી. નિયામકશ્રી કુલચંદભાઈએ પ્રેરણા આપી અને એસ. એસ. સી.માં ઉત્તીર્ણ થયા. રોજ રોટી માટે મુંબઈ આવ્યા. નોકરી લેવી પડી પણ સાહસિક જીવ એટલે પ્રાયમસ બનાવવાનો વિચાર આવ્યો તેમાંથી પ્રાયમસ બનાવવા સાહસ કર્યું. તેમાં રાત-દિવસ જોયા વિના સ્વસ્તિક લાઈટ હાઉસ કું. ના નામે પ્રાયમસની સારી એવી જાત શોધી કાઢી. તે માટે સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં સારી એવી માંગ હતી. પણ ભાઈ રમણીકભાઈને તેનાથી સંતોષ નહોતો. પરદેશ નિકાસનું સાહસ કર્યું. એક-બે વાર પોતે જાતે પરદેશ જઈ આવ્યા. આ રીતે ઓડરો મળવા લાગ્યા. તેમના મોટા પુત્ર શ્રી મહેશભાઈ બી. ઈ. અને અમેરિકા જઈ એમ. એસ. થઈ આવ્યા. તે પણ આ કામમાં જોડાયા અને મુલુન્ડમાં ગાલા ઈન્ડસ્ટ્રીઝમાં કારખાનું કર્યું. તેમનાં લગ્ન ભાવનગરના શ્રી વૃજલાલભાઈની સુપુત્રી હીરાબહેન સાથે થયાં. પૂ. માતૃશ્રી રંભાબહેન ધર્મભાવનાવાળાં અને તપસ્વી છે. તેમની સુપુત્રીનું નામ મીતા છે.

ભાઈશ્રી રમણીકભાઈ પણ ધર્મપ્રેમી, સાહસી અને સેવાપ્રિય અને વિદ્યાપ્રેમી છે. શ્રી જૈન ગુરુકુળ પાલીતાણામાં માતાનું ઋણ અદા કરવા એક વિદ્યાર્થી માટે સ્કૅલરશિપના રૂ. ૭૫૦૦/- આપ્યા છે. પોતાની જન્મભૂમિ કુંભણમાં જન મંદિરમાં સારી એવી સહાયતા કરી છે.

શ્રી રમણીકલાલ કે. ધામી

ઉપલેટાના બહીતા ધારાશાસ્ત્રી છે. જિલ્લા સહકારી સામાજિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે આજ તેઓ કામ કરી રહ્યા છે. અખિલ પટેલ વિદ્યાર્થી મંડળના મંત્રી તરીકે જ્ઞાતિમાં કુરિવાળે છોડાવવા તથા સિદ્ધજી ક્ષેત્રે અભિરુચિ કેળવવા કામગીરી બજાવી છે. રાજકોટ જિલ્લાના કેંગ્રેસના મંત્રી, ઉપલેટા ખરીદ વેચાણ સંઘના

પ્રમુખ, કુટુંબ નિયોજન રાજ્ય કાઉન્સિલના સભ્ય, ઉપલેટા લાયન્સ ક્લબના પ્રમુખ, ઇલેક્ટ્રીસીટી બોર્ડ સ્ટેટ કન્સલ્ટેટીવ કાઉન્સિલના સભ્ય, સ્ટેટ એગ્રીકલ્ચરલ કોમોડીટી કમિટીના સભ્ય, જિલ્લા પુરવઠા સમિતિના સભ્ય, જિલ્લા સહકારી સંઘના પ્રમુખ તથા સહકારી ખાંડ ફેક્ટરીના ઉપપ્રમુખ તરીકે સેવાઓ આપી છે. સરદાર દ્રુપદના તેઓ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી છે, અને તે દરજ્જે તેઓ પ્રાથમિક શાળા-માધ્યમિક શાળા તથા અંગ્રેજી માધ્યમવાળી શાળાનું સંચાલન કરી રહ્યા છે. રાજકોટ જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે તેમની સેવાઓ પડેલી છે. આજે તેઓ ગુજરાત ધારાસભામાં માનવંતું સ્થાન ધરાવે છે.

શ્રી રતિલાલ મણિલાલ નાણાવટી

શ્રી રતિલાલનો જન્મ વડોદરા પાસે વસે ગામે ૩ જુલાઈ ૧૮૯૫ના શુભ દિને થયો હતો. વ્યાપારી ક્ષેત્ર સન ૧૯૨૧માં રંગ કેમિકલ અને મિલ સ્ટોર્સના વેપાર માટેની ખૂબ નાના પાયા ઉપર મે. નાણાવટી એન્ડ કંપનીની સ્થાપના કરી. આ કંપનીએ તેમની કાર્યક્ષમતા, દીર્ઘદષ્ટિ, સાહસિકવૃત્તિ અને જાડી સમજને પરિણામે દેશ-બરદેશ આથેના વ્યાપારમાં સફળતા અને પ્રગતિ મય વિશ્વાસ સાધ્યો અને સારી એવી નામના મેળવી છે. આ ઉપરાંત ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે મે. ઇન્ડિયન એકસ્ટ્રુક્શન પ્રા. લિ. બામનગરમાં સ્થાપી છે જેમને કરોડો રૂપિયાનો માલ દર વર્ષે પરદેશ ચઢે છે. તાજેતરમાં મે. પ્રોટિન કેમિકલ્સ લિ. સ્થાપીને અમેરિકાની બાણીતી કંપની બોડે કોલેબરેશન કરી ભારતની જનતાનો ખોરાક પુષ્ટિકારક બનાવવા માટે જરૂરી પ્રોટિનન આઈસોલેશનું જબરદસ્ત કારખાનું સ્થાપવાની તૈયારી ચાલી રહી છે. બાહેર ક્ષેત્રમાં તેઓશ્રીની કારકિર્દી ખૂબ જ ઉજ્જવળ છે. તેઓ ઇન્ડિયન મરચન્ડીસ એસોસિએશન સન ૧૯૫૧માં ઉપપ્રમુખ હતા અને સન ૧૯૫૨માં પ્રમુખ હતા. તે સમયે વેસ્ટર્ન રેલવેની લોકલ એડવાઈઝરી કમિટીમાં ઇન્ડિયન મરચન્ડીસના પ્રતિનિધિ તરીકે કાર્યવાહી સંભાળી હતી. દેશભરની વેપાર ઉદ્યોગની સંસ્થાઓ જેવી કે એસોસિયેશન ઓફ મરચન્ડ-એન્ડ મેન્યુફેક્ચરર્સ એસોસિયેશનની પેટા કમિટીના ચેરમેન તરીકે અને ગ્રોવીન્સીઅલ કોઓપરેટીવ એસોસિયેશનની કાર્યવાહી સમિતિના ચેરમેન તરીકે તેઓશ્રીએ કામ કર્યું હતું. સામાજિક ક્ષેત્રે પણ ફાળો અત્યંત પ્રશંસનીય અને નોંધપાત્ર છે. તેમના અંગત પુરુષાર્થ

અને લાખો રૂપિયાના દાનથી વિલેપારલેમાં સ્થપાયેલ ડો. બાલાભાઈ નાણાવટી હોસ્પિટલ, જેમાં હજારો દરદીઓ સારવાર લે છે.

શ્રી રમણિકલાલ મનોરદાસ શેઠ

શ્રેષ્ઠવર્ધ શ્રી રમણિકલાલ શેઠ ભાવનગરના આગેવાન વ્યાપારી ઉપરાંત દાનવીર પણ ખરા. પણ વ્યાપારી કાર્યકુશળતા અને હૈયાઉકલત, મનનભરી વિચારશીલતા અને દીર્ઘદષ્ટિ એમને વારસામાં મળ્યાં છે. આ સેવાભાવી યુવાને સોળ વર્ષની ઉંમરથી ધંધામાં જોડાઈને ધંધાની પ્રગતિકૂચને ચાલુ રાખી, લોખંડ, સિમેન્ટ અને પેર્લિટ-સના ધંધામાં ગુજરાતમાં નાજાંકિત બન્યા, સાથે સમાજ-સેવાના ઉચ્ચતમ આદર્શોનું જતન પણ કરતા રહ્યા. નવું બાણવા, જોશ અને સમજવાની લગની બચપણથી જ હતી. સમસ્ત ભારતનો પ્રવાસ કર્યો છે. માત્રાર્થે ઘણાં તીર્થસ્થાનોની કુટુંબીજને સાથે મુલાકાત પણ લીધી છે. વિશાળ વાંચન-સ્પોર્ટ્સનો પણ ભારે શોખ. ધર્મગ્રંથો અને સારાં સામયિકો વાંચવાની અસિદ્ધિ છે. એટલું જ નહીં પણ સાહિત્યકારો તરફની પણ એટલી ઉમદા લાગણી તેમના જીવનમાં જોવા મળી છે. ભાવનગરમાં ધંધાનું કુશળ સંચાલન ઉપરાંત રાજકોટ, મુંબઈ, અમદાવાદમાં પણ તેમની શાખાઓ ચાલે છે. ધંધામાંથી સમય મેળવી પ્રસંગોપાત્ત સામાજિક સંસ્થાઓમાં પણ સમયશક્તિનો લોગ આપે છે. ભાવનગરની બહેરા મૂંગા શાળા સંચાલન સમિતિમાં, અંધ ઉદ્યોગશાળામાં, ચેમ્બર ઓફ કોમર્સમાં એમ અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. એટલું જ નહીં પણ આ બધી સંસ્થાઓમાં સારી એવી રકમની સખાવત કરી છે. હોસ્પિટલમાં વોલન્ટરૂલર મૂકવા માટે, વિકાસગૃહમાં, આંખના દવાખાનામાં, વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશિપ વગેરે વ્યવસ્થા કરાવી આપવામાં, એક ફ્રી ડીસ્પેન્સરી ચલાવવામાં અને નાના મોટા ફંડ ફાળાઓમાં શ્રી રમણિકલાલના દિલની અમીરાતનાં દર્શન થાય છે.

હાલમાં જ શ્રી વિઠ્ઠલદાસ જગનલાલ લોઢાવાળા મેટર્નીટી હોસ્પિટલ : દરબારગઢ વોર્ડમાં પથિકાશ્રમની બાબુમાં જ તદ્દન અદ્યતન બનાવી છે—

મહુવામાં શ્રી રાધેશ્યામ બાપુના શ્રી રાધાકૃષ્ણ મંદિરમાં શ્રી લાઇબ્રેરી માટે મોટી રકમ આપી છે તેવી જ રીતે અહીં શ્રી હરિહર મુનિ મહારાજ રામબાપાના

શ્રી રામમંત્ર મંદિરમાં સારી એવી રકમ આપી છે— તેવી રીતે બહેરા મૂંગા સ્કૂલમાં હોસ્પિટલમાં ગૃહમાતા ભવનમાં સારી રકમ આપી છે— એવી જ રીતે જીવંત હોસ્પિટલમાં એક ફ્રી બેડ પણ આપેલ છે

શ્રી રણછોડ વૃજલાલ પારેખ

મહુવા - ખૂંટવડાના પારેખ કુટુંબના સભ્ય શ્રી રણ- છોડભાઈ. પાંત્રીશ વર્ષ પહેલાં માતાપિતા ગુજરી ગયાં. કૌટુંબિક જવાબદારીઓ પોતાને શિરે આવી પડી. સ્થિતિ સારી નહીં હોવા છતાં મુંબઈ આવી આર્થિક- ક્ષેત્રે પુરુષાર્થ આદર્યો અને એ પૈસા કમાયા. સાસુ-સસરા ગુજરી ગયાં ત્યારે મિલકતનો સફૂલ્પયોગ કરવા તેના વારસદાર તરીકે જવાબદારી પણ પોતાને શિરે આવતાં વલ્લભદાસ ડોસાભાઈ ચિત્તળીવાના નામે ઘણી મોટી સખાવતો પોતે કરી શક્યા છે. મહુવામાં એમ. એન. હાઈસ્કૂલની સામે વૃજલાલ નરોત્તમ પારેખ પ્રાથમિક શાળા ઊભી કરવામાં પોતે અને પોતાના દ્વારા પોણા લાખ રૂપિયાનું દાન આપ્યું છે. હરકિશન હોસ્પિટલ, જીવંત હોસ્પિટલ, મહુવાની કેલેજ, હોસ્પિટલો, ગૌશાળા વગેરેમાં નાની-મોટી રકમની લગભગ એકાદ લાખની સખાવત કરી હશે. ખૂંટવડા હાઈસ્કૂલ વગેરેમાં થઈને કુદલે એ લાખ રૂ. ની દેણગી કરી હોય તેવું અનુમાન છે, જેમાં પોતાના તરફથી અને વલ્લભ ડોસાભાઈને નામે એમ બન્ને રીતે સમાવેશ થાય છે. મહુવા આરોગ્ય ભુવન, કપોળ ન્યાતની કપોળ રિલીફ કમિટી, મહુવા યુવક સમાજ, એમ ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ધાર્મિક હેતુસર કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીના સમગ્ર ભારતનાં તીર્થોનો પ્રવાસ કર્યો છે. ઉપરાંત કેલેજ, ગૌશાળા, બોર્ડિંગ વગેરેમાં પોતા તરફથી સારી એવી સહાય કરી છે.

શ્રી રવિશંકર નરોત્તમ વ્યાસ

આઝાદીની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાગ લેનારાઓમાંના એક શ્રી રવિશંકર વ્યાસનું મૂળ વતન મહુવા. કેલેજનું શિક્ષણ પડતું મૂકીને ૧૯૩૭ માં રાજકોટમાં ચાલતી રાષ્ટ્રીય લડતમાં કેટલાક સાથે સંગઠિત બની દુકડીના રૂપમાં ઝંપલાવ્યું. ૧૯૩૯ પછી મહુવા યુવક સંઘની સ્થાપના કરી તેના મંત્રી તરીકે કામ સંભાળ્યું. ૧૯૪૨ ની હિંદ છોડોની લડત આવી તેમાં પણ સક્રિય કામ

કર્યું. વચ્ચે થોડો સમય ધંધાદારી ફરજ બજાવી. મજૂર સહકારી મંડળીના પ્રમુખ તરીકે, વણકર સહકારી મંડળીના ઉપપ્રમુખ તરીકે, ભાદ્રોડ ચંત્રશાળા વણાટ મંડળીના પ્રમુખ તરીકે તેમની કામગીરી ભાદ્રોડમાં કાપડની એક મિલનું વિસ્તૃતીકરણ કરવાની યોજનાને વિચારે છે. ભારતનાં ઘણાં સ્થળોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે. એક બાળમંદિરની સ્થાપના પણ કરી છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી જિલ્લા પંચાયતના સભ્ય તરીકે સેવા આપે છે.

શ્રી લક્ષ્મીચંદ મણિલાલ શાહ

સૌરાષ્ટ્રમાં લીંબડી પાસે સીયાણીના વતની પણ વર્ષોથી ધંધાથે મુંબઈમાં સ્થિર થયા છે. વચ્ચે થોડો સમય મધ્યપ્રદેશમાં રાઈસમિલનું પણ કામ કરેલું, પણ કંટ્રોલ આવતાં જ એ ત્યાંની રાઈસમિલ બંધ કરાવ્યું અને મુંબઈમાં આગમન થયું. મુંબઈમાં બોરબે વુલન મિલ્સ પ્રા. લી. નું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે.

પોતાની દીર્ઘદષ્ટિ અને ઉદારતાની ભાવનાથી તેઓ સૌના પ્રિતિપાત્ર બની શક્યા છે. સમાજસેવાનાં કામેમાં પણ એટલી જ દિલચસ્પીથી કામ કરી રહ્યા છે. ઝાલાવાડ સોશયલ ગ્રુપ, લીંબડી નાગરિક મંડળ, આદર્શ પ્રગતિ મંડળ, મહાવીર કલ્યાણ કેન્દ્ર - એવી લોકોપયોગી કામ કરતી ૨૦ થી ૨૨ જેટલી સંસ્થાઓમાં તન-મન-ધનથી સક્રિય રીતે સેવા આપી રહ્યાં છે. ભારતનાં મોટા ભાગનાં સ્થળોનો ધંધાથે અને યાત્રાથે પ્રવાસ કર્યો છે.

શ્રી આર. એલ. પરીખ

પાલનપુરના વતની ભાઈશ્રી રતનચંદ લક્ષ્મીચંદ જર- ઝવેરાતના અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે મુંબઈની વ્યાપારી આલમમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધંધાના વિકાસાથે તેઓશ્રી યુરોપ, અમેરિકા, હોંગકોંગ વગેરે દેશોનો પ્રવાસ ખેડી ચૂક્યા છે. સ્વભાવે માયાળુ અને મળતાવડા છે. તેઓશ્રી કાંઠાવાડી જૈન સ્થાન કુળ, વાલકેશ્વર જૈન સ્થાનકવાર વગેરે સાથે સંકળાયેલ છે. પ્રમાણિક અને નીતિમત્તાને લીધે તેઓશ્રી ધંધામાં એકધારી પ્રગતિ સાધી શક્યા છે. મુંબઈની હોસ્પિટલ, પાલનપુરની હોસ્પિટલ વગેરેમાં ખૂબ મોટી રકમોનું તેમણે દાન કર્યું છે તથા તેના દ્રુષ્ટી છે. ગુપ્તદાન એ જ તેમનો જીવનમંત્ર છે.

શ્રી રતિલાલ છગનલાલ ગાંધી

તળાબ પાસેના ખંડેરાના અને પછીથી મહુવાના વતની બનેલા શ્રી રતિલાલભાઈ એ કૌટુંબિક જવાબદારીઓ

વહન કરવા ૧૬૩૬ માં મુંબઈમાં પગ મૂક્યો. અને દારૂખાનામાં જ એમ. ઇસ્માઈલજી અબ્દુલહુસેનમાં નોકરીથી કારકિર્દી શરૂ કરી. લોખંડ બજારમાં જ્ઞાન અનુભવ મળતાં ગયાં. ૧૯૪૨ થી આર. રાયચંદને નામે સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો અને કુદરતે ચારી આપી. ધંધાનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયો.

માટુંગા મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ, મહુવા યશોવિજય જૈન બાલાશ્રમ, મહુવા યુવક સમાજ, માટુંગા ઘોઘારી જૈન મિત્રમંડળ, મહુવા જૈન મંડળ, દારૂખાના આયર્ન મરચન્ટ એસો. વિગેરે. માં નાના મોટા અનેક ડોનેશન કર્યા છે. છેલ્લું ડોનેશન પ્રાયમિક શાળામાં માતબર રકમની દેણગી અને ખંદેરામાં જૈન દેરાસરમાં પણ સારું એવું દાન.

ઘણી સંસ્થાઓ સાથે આજે પણ તેઓ સંકળાયેલા છે. જેમકે-

મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી : શ્રી માટુંગા જૈન સ્વેતામ્બર મૂર્તિ-પૂજક તપગચ્છ સંઘ માટુંગા- મુંબઈમાં

ટ્રસ્ટી તથા પ્રમુખ : શ્રી મહુવા યશોવૃદ્ધિ જન બાળાશ્રમ-મુંબઈમાં

પ્રમુખ : શ્રી મહુવા યશોવૃદ્ધિ જૈન યુવક મંડળ મુંબઈમાં
પ્રમુખ, : શ્રી મહુવા જૈન મંડળ, મુંબઈમાં, પ્રમુખ : શ્રી ઘોઘારી જૈન મંડળ માટુંગા-મુંબઈમાં

ડાયરેક્ટર શ્રી દારૂખાના આયર્ન મરચન્ટ એસો-સિયેશન લી. મુંબઈ.

ઉપપ્રમુખ શ્રી મહુવા યુવક સંઘ, મુંબઈમાં

ઉપપ્રમુખ : શ્રી હુશામી ઓલડ આયર્ન મરચન્ટ એસો-સિયેશન, મુંબઈમાં

તથા ઘોઘારી વિસાશ્રીમાળીની વ્યવસ્થાપક કમિટીમાં તેમની સેવાઓ જાણીતી છે

શ્રી રજનીકાંત એન. દેસાઈ
(મનુભાઈ રજનીકાંત દેસાઈ)

શ્રી રજનીકાંતભાઈ મૂળ નડીયાદના વતની છે. વતન પ્રયે અદ્ભુત લાગણી ધરાવે છે, નાનપણથી જ તેઓ શરાફી લાઈનમાં જોડાયેલા હતા અને શરાફી પેઢી સ્થાપવાની નાનપણથી જ તેમની મહત્વાકાંક્ષા હતી અને

અત્યારે તેમણે પોતાની અથાગ મહેનત અને પરિશ્રમથી પોતાના સ્વપ્નને સાકાર બનાવ્યું છે, હાલમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં ૧૦૫ શાખાઓ ધરાવતી ‘મનુભાઈ રજનીકાંત શ્રોફ’ તથા ‘શ્રી સાંઈબાબા આંગડીયા સર્વિસ’ની પેઢીના તેઓશ્રી માલિક છે અને તેમની પોતાની દેખરેખ નીચે બધી જ શાખાઓનું તેઓ સંચાલન કરી રહ્યા છે. ૧૦૫ શાખામાંથી ૬ શાખાઓ નડિયાદ, આશ્રમ રોડ, મણીનગર-અમદાવાદ, સુરત સ્ટેશન રોડ, ભાવનગર એમ. જી. રોડ તથા રાજકોટ અને મહુવા શાખાઓ છે જેનું સંચાલન માત્ર એમ. કેમ. બી. કેમ ભણેલી બહેનો જ કરે છે

૧૦૫ શાખાઓ હોવાના કારણે રોજગારીની સમસ્યા ઉકેલવામાં પણ મદદરૂપ થયેલ છે અને હાલમાં કુલ ૬૦૦ કરતાં પણ વધારે માણસોને પોતાની સંસ્થામાં નોકરીએ રાખી તેઓની આર્થિક સમસ્યા ઉકેલવામાં મદદરૂપ થયા છે. તેમજ નાના મોટા વેપારીઓની આર્થિક જરૂરિયાતો સંતોષવામાં પણ સહાયરૂપ થાય છે અને પોતાની પેઢીમાં પણ તમામ પ્રકારનું કામકાજ સંપૂર્ણ એકિંગ પદ્ધતિથી જ કરવામાં આવે છે જેને કારણે જનતા તથા વેપારીઓને ઘણો જ લાભ થાય છે. શરાફી પેઢી ઉપરાંત શ્રી સાંઈબાબા આંગડીયા સર્વિસ પણ ચલાવે છે. જે વેપારીઓ તથા જનતાને હાલના તબક્કે ખૂબ જ જરૂરી છે જેનો જનતા તથા વેપારીઓ ખૂબ જ લાભ લે છે

આ સિવાય, એલ. આઈ. સી. માં ઇન્સ્યોરન્સ-એજન્ટ તરીકેની તેમની યશસ્વી કારકિર્દી છે, ૧૯૭૨-૭૩ માં તેઓ કરોડપતિ વીમા એજન્ટ બન્યા. ૧ વર્ષમાં સવા કરોડનું કામ મૂકીને ભારત ભરમાં તેમણે દ્વિતીય નંબર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને પોલિસના ધોરણે ચોથો નંબર મેળવ્યો હતો.

અત્યાર સુધીમાં ધાર્મિક તેમજ સામાજિક સંસ્થાઓમાં બે લાખથી પણ વધુ રકમનાં દાન તેઓશ્રીએ આપેલ છે. નડિયાદ જેસીસ, સ્ત્રી નીકેતન, લાયન્સ ક્લબ, રાટરીક્લબ, બધિર વિદ્યાવિહાર, બાલકનજી બારી, વિદુલ કન્યા વિદ્યાલય, ખેડા જિલ્લા સહકારી સંઘ, ગુજરાત ટેલીફોન સર્કલ, ખેડા જિલ્લા ગ્રામ્ય વિકાસ બોર્ડ, આ સિવાય વડોદરા, અમદાવાદ રાજકોટ, બમનગર ભુજ-કચ્છ, સુરત વિગેરે સ્થળોએ પણ સારું દાન આપેલ છે. નાટ્યકલા

સંસ્કૃતિમાં કલાકારોને ઉત્તેજન આપવામાં પણ સારો સહકાર આપેલ છે.

અત્યારે તેમણે ગુજરાતી પિક્ચરના નિર્માણ ક્ષેત્રમાં અંપલાઝ્યું છે. અસરાની, રીટા ભાટ્ટરી, રાગિણી, દીપક ધીવાલા વિગેરે નામી કલાકારોનો સહકાર મેળવીને તેઓ ગુજરાતીમાં “ન સી બ દા ૨” નામનું પિક્ચર નિર્માણ કરી રહ્યા છે જેનું છેલ્લા તબક્કાનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે અને ટૂંક સમયમાં ગુજરાતભરમાં લગ્ન રજૂઆત પામશે.

નડિયાદમાં જ પેઢીનું એરકંડીશન સાથે વેચાતું મકાન રાખી મહિલા શાળા છેલ્લા એક વર્ષથી સંગીન કામ કરી રહી છે તથા હાલમાં સ્ટેશન રોડ લક્ષ્મી સિનેમા સામે ત્રણ માળનું વેચાતું મકાન લઈ અઘતન ફિનિશ કરાવી જનતાની ડિપોઝીટોને રોકાણ ઉપર સ્થાવર જંગમ મિલકતો પેઢીના નામે ખરીદી તેમની નીતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે.

કેન્દ્ર સરકાર તથા ગુજરાત સરકારમાં પણ આજે તેઓ સારી વગ ધરાવે છે અને દીન-દુઃખી લોકોની સેવા અને ગામ પ્રત્યેનું ઋણ તેઓ અદા કરતા રહ્યા છે.

પ્રભુ તેમની પ્રગતિમાં હરહંમેશ માટે સહાય કરે એ જ શુભેચ્છા....

શ્રી રસિકલાલ નાગરદાસ કોઠારી

શ્રી રસિકભાઈ કોઠારીનું નામ આજે જૈન સમાજમાં ગૌરવવંતું બની રહ્યું છે. મૂળ તેઓ ચુડાના વતની છે. શ્રી નાગરદાસ અમુલખ કોઠારીને ત્યાં વીંછિઆ ગામમાં જુલાઈ ૧૯૪૦ માં તેમનો જન્મ થયો. ઇન્ટર સાયન્સ સુધીનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં કર્યો, ત્યારબાદ વડલખ-વિદ્યાનગર, આણંદમાં (B. E. Civil) નો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો, અને સિવિલ એન્જિનિયર થયા. પૂ. માતૃશ્રી હીરાબેનના સંસ્કારી સિંચનનું અમીપાન કરેલ આ વહાલસોયા પુત્રે જરૂરી વ્યવહારિક શિક્ષણ લઈને (B. E. Civil) સને ૧૯૬૬ ના આઝાદીપવ ૧૫ ઓગસ્ટે મોહમયી મુંબઈ મહાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રારંભમાં બિલ્ડિંગ કન્સ્ટ્રક્શનની લાઈનમાં સર્વિસમાં જોડાયા, પરંતુ તેઓનું સ્વપ્ન તો સાહસિક - વ્યાપારી ઉદ્યોગપતિ બનવાનું હતું. જેથી તેઓએ બિલ્ડિંગ કન્સ્ટ્રક્શનની ઇન્ડસ્ટ્રીમાં ઝુકાવ્યું. આજે તેઓશ્રી એમ. દેવાંગ કન્સ્ટ્રક્શન કું., મેહુલ

બિલ્ડર્સ, એમ. ખ્યાતિ કન્સ્ટ્રક્શન કું., એમ. દેવાંગ ટ્રાન્સપોર્ટ કું., ના મુખ્ય સંચાલક છે, અને એક પ્રગતિ-માન સફળ યુવાનની કારકિર્દીને વરેલા છે.

કુશાગ્ર બુદ્ધિ, દૃઢ મનોબળ સુમધુર સ્વભાવ, વ્યાપારી દક્ષતા અરે અપ્રતિમ પુણ્યબળના પ્રતાપે તેઓએ ઝડપથી સિદ્ધિનાં સોપાનો સર કર્યાં. જેનો સંકલ્પ દૃઢ હોય, જ્યાં નીતિ નિયમિતતા અને પ્રમાણિકતા હોય, તેમ જ જેઓ વિકટ પરિસ્થિતિને પણ ઓળંગી જવાનું ધૈર્ય ધરાવતા હોય તેઓ લક્ષ્મીના લાડીલા થયા વિના રહેતા જ નથી. અને ભાગ્યદેવીએ તેમના ઉપર કળશ ઢાળ્યો. તેઓશ્રી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધતા જ રહ્યાં અને આ લાઈનમાં તેઓશ્રીએ આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. ‘સુખ વહેંચવાથી સુખ વધે છે, અને દુઃખ વહેંચવાથી દુઃખ ઘટે છે.’ એ તેમના જીવનનો મંત્ર છે. એક સજ્જન માણસમાં હોવા જોઈતા સફળતાનો તેઓશ્રીમાં સંપૂર્ણ સમન્વય થયેલ છે.

અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વ્યાપચ્યા રહેતા હોવા છતાંય તેઓશ્રી રમત-ગમત, પ્રવાસ-પર્યટનો યોજવામાં તથા ધાર્મિક સાહિત્ય વાંચનમાં ઊંડી દિલચસ્પી ધરાવે છે.

શ્રી રસિકભાઈની ભાવના શક્તિ અને સંપત્તિનો લાભ સમાજ અને દેશને લાંબા સમય સુધી મળતો જ રહે તથા તંદુરસ્તી દીર્ઘાયુષ ભોગવે તેવી પ્રાર્થના સહ અભ્યર્થના.....

શ્રી રમણીકલાલ સેજપાલ

જન્મવું, બણવું ને કમાવું, સંસાર માંડવો ને મૃત્યુમાં હતા નહોતાં થઈ જવું એ કદાચ જીવન હશે, પણ સાચું જીવન નથી. ખરું ધાર્મિક જીવન તો છે બીજા માટે કંઈક કરી છૂટવામાં.

ધન હોય તે વહેંચીને ખાવાની વૃત્તિ પણ આવું કરવું બધા માટે અશક્ય છે, એ તો કોઈ શ્રી રમણીકલાલ સેજપાલ જ કરી શકે. આપીને રાજી થાય એવો સફાવ જ બાળે રમણીકલાલ સેજપાલનો સ્વભાવ છે. શુભ કર્મથી એમણે પોતાનું જ નહિ, પણ પોતાના પૂ. દાદા સ્વ. શ્રી હરજીભાઈ નથુભાઈ સેજપાલનું નામ પણ કુળમાં ઉભાવ્યું છે. કરાંચીમાં જન્મી, દેશના ભાગલા પડતાં બચપણથી જ ૧૯૪૭ થી રમણીકલાલભાઈ રાજકોટ-

માં વસે છે. તેઓ મૂળ આમરણ બેલાના. એમનું હુલામણું નામ મિત્રોએ રનેહથી આપેલું નામ 'લાલભાઈ.'

કોલેજ સુધીના અભ્યાસ ધગશ ને ખંતથી કર્યા. સાથે મશીન ટુલ્સની ફેક્ટરી નાખનાર સહુથી પ્રથમ ગુજરાતી તરીકેનું શરત એન્જી. વર્કસ, વસંત એન્જી. સ્ટોર્સ જેવી સારી કંપનીઓનાં ભાગીદાર હોવાનું ગૌરવ ધરાવે છે. એ ઉપરાંત પણ એ અનેક વ્યવસાયો સાથે સઘન રીતે સંકળાયેલા છે, જેથી કરી વેપારી આલમમાં એમને સહુ કોઈ ઓળખે છે.

અનેક સુપ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ સાથે એમણે ઘરોબો બાંધ્યો છે. રાજકોટ મશીનરી ડીલર્સ એસોસિયેશનમાં તેઓ સતત ૧૧ વર્ષથી મંત્રીપદ શોભાવે છે. રાજકોટ લોહાણા સેવા મંડળના તેઓ ટ્રસ્ટી છે. માનવસેવાની જીવંત મૂર્તિ સમા ટી. બી. હોસ્પિટલની કાર્યવાહક સમિતિમાં તેઓ માનભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. કાઠિયાવાડ નિરાશ્રિતની કાર્યવાહક સમિતિમાં પણ તેઓની સેવા લેવાય છે. સિંધ ગુજરાતી એજ્યુકેશન એસોસિયેશનમાં તેઓ સેક્રેટરી અને ટ્રસ્ટી એમ બન્ને હોદ્દા પર છે. ધર્મમાં જાંડી ગ્રાહી હોય ને કોઈ મંદિરની સાથે એમનું નામ ન જોડાયેલું હોય એ કેમ બને? તેઓ રાજકોટના કનકેશ્વર મહાદેવના ટ્રસ્ટી પણ છે.

આટઆટલી ફરજો વચ્ચે તેઓ ગરીબોને ભૂલતા નથી, એ એમની સાથે જ મોટાઈ છે. કોઈ શિયાળે કૂટપાય પર ટાઢે શ્રદ્ધરતા દરિદ્રનારાયણને રાત્રે અઢી વણ વાગ્યે તમને કોઈ બે સજ્જન મળી જાય તો ચોક્કસ માનવું કે, એક બોધવજીભાઈ પોપટ છે ને બીજા તેમના અંગત રનેહી શ્રી રમણીકલાલભાઈ સેજપાલ છે. આવા સહકાર્યમાં શ્રી રમણીકલાલભાઈ સેજપાલનાં ધર્મપત્ની શ્રી હેમલતાબેન ને બોધવજીભાઈ પોપટનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી મંજુલાબેનનો ખૂબ જ સાથ સહકાર હોય છે.

એમની આતિથ્યભાવના અદ્વિતીય. રોટલો બહુ મોટો, સ્વભાવ હસમુખો, હૃદયમાં દયા, પ્રેમ, લાગણી. 'લાલભાઈ'ને મળવા જવ એટલે પહેલાં 'પ્રસાદ'નો આગ્રહ થાય ને પછી બીજી વાત. આ હિસાબે પૂરા ખાનદાન. ખાનદાન એટલે ખાનારને દાન દઈ ખવડાવનાર.

શ્રી રમણીકલાલના શુભ હસ્તે બાલંભા મુકામે તા. ૧૬-૮-૭૬ ના દિવસે ભગવાન દરિયાલાલના મંદિરની કગથવિધિનો તેમ જ ધ્વજરોહણનો ઉત્સવ થયો.

શિક્ષણમાં પણ રમણીકલાલને રસ. ૧૯૬૩-૬૪ માં એમણે વીરબાઈમા મહિલા કોલેજને દોઢ લાખ જેટલી બેઠક રકમ એકત્રિત કરી આપેલ છે. ધાબળા વિતરણ હોય કે મેડિકલ કેમ્પ હોય કે પછી નેત્રચક્ર હોય અથવા લાવન્સ કલબનું કોઈ સેવાકાર્ય; શ્રી રમણીકલાલ સેજપાલ ત્યાં હોય હોય ને હોય જ.

વેપાર ક્ષેત્રે એમનો સહેજ વધુ પરિચય મેળવીએ. ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર લોહાણા જ્ઞાતિજન તરીકે સહુ પ્રથમ મશીન ટુલ્સ ને લેથ બનાવવાનો યથા એમને કાળે છે. તેઓના શરદ ખાન્ડ લેથે બહુ સારી નામના કાઢી છે. સને ૧૯૬૬માં પોરબંદરમાં સૌરાષ્ટ્રનું સહુ પ્રથમ બેંકિંગ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ફેર થયેલો ત્યારે બેંક ઓફ ઇન્ડિયા યોજિત આ ફેરમાં એમની ગુણવત્તાની ખૂબ કદર પ્રશંસા થયેલ. અને તેમના લેથ ખરીદનારને બેંક ૧૦૦ % લોન મંજૂર રાખતી. તેમના વિશિષ્ટ પ્રસંગમાં—૧૧ મી ઓગસ્ટ. શનિવારના એ ઢળતા બપોરે સૌરાષ્ટ્ર જ્યારે અભૂતપૂર્વ મેઘતાંડવ અને જળહોનારત વચ્ચે તમ્મર ખાઈ રહ્યું હતું, તે વખતે રાજકોટથી ૬૫ કિ. મી. દૂર સૌરાષ્ટ્રના પેરીસ સમા રણિયામણા મોરબી શહેર પર માતનો પંજે ફરી વળતો હોય તેમ મચ્છુ-રે બંધની માટીની દીવાલમાં ૨૫૦૦ ફૂટનું ગાબડું પડતાં સવા બે માર્છલ લાંબા બંધમાં રહેલ પાણી દરિયા જેવા લોઢ ઉછાળતાં બહુ કે સાક્ષાત્ યમદૂત બનીને શહેર પર ફરી વળ્યાં, માત્ર ગણતરીની મિનિટોમાં જ મોરબીને સ્મશાન ભૂમિમાં ફેરવી નાખ્યું. માઝા મૂકેલ સાગરની જેમ શહેરને લપેટી લેનાર આ જલપ્રલયે લાગ્યે જ કોઈ કુટુંબને કોરું મૂક્યું હશે. માત્ર દશ જ મિનિટમાં સારા ચે શહેરમાં ફૂટથી માંડીને ઓગણત્રીસ ફૂટ સુધીનાં પાણી ભરાઈ ગયાં. પરિણામે રહેણાંક વિસ્તાર, ઉદ્યોગો અને વેપારનાં કેન્દ્રો બહુ કે ગંજીપાના મહેલની જેમ ચૂંથાઈ ગયાં, શહેરનો તમામ જીવન વ્યવહાર ખોરવાઈ ગયો. મોરબી દુનિયાથી જુદું પડી ગયું, મોરબીની શેરીઓ ધોળે દિવસે પણ ભયંકર ભાસવા લાગી. ઠેર ઠેર પડેલા અને ટીંગાતા માનવ મૃતદેહો વાતાવરણને બિહામણું બનાવતા હતા. કેટલાયે મૃતદેહો પગ નીચે કચડાયા અને જળનું કફન ઓઢી સેંકડો પોઢી ગયા.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો ધર્મ છે, અને બધા ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ માનવ ધર્મ છે. એમ સંતવાણી કહે છે.

મોરળીના રાહતકાર્ય પાછળ શ્રી રમણીકભાઈ એ બંને રસ લઈને બહુ જ માતબર રકમની દાનગંગા વહેતી કરેલી.

શ્રી રામજીભાઈ બી. લુહાર

ભાવનગરના વતની છે. અને કાંઈ પણ અભ્યાસ કર્યા વગર પોતાની સૂઝબુઝથી ફર્નિચર બનાવવાના ધંધામાં ઘણી મોટી પ્રગતિ સાધી શક્યા છે જે તેમની શક્તિનો પરિચય કરાવે છે.

અચપણથી જ શ્રી રામજીભાઈને કાંઈ નવું શીખવાનો બહુવાનો અને કાંઈક કરી બતાવવાનો શોખ હતો - આશા ઉત્સાહ સાથે ૧૯૩૧ થી ધંધામાં ઝંપલાવ્યું જેમનું ફર્નિચર આજે ભાવનગર, રાજકોટ, અમદાવાદ અને અન્ય સ્થળોએ પહોંચ્યું છે.

સ્વધર્મ પ્રત્યે અભિરુચિ રાખનારા બની શકે તે કુટુંબની અને સાતિની સેવા કરવામાં અને શક્ય હોય તો સામાજિક સંસ્થાઓમાં પોતાનો ફૂલપાંદડી સહકાર આપવામાં તેમણે ઉમળકો બતાવ્યો છે. તેમને ત્યાંથી કદી કોઈ નિરાશ થઈ ને પાછું ગયું નથી. ધંધાથે દેશાટન કર્યું છે. નાનાંમોટાં તીર્થધામોની યાત્રા કરી છે.

નાની ઉંમરમાં માતાપિતા ગુજરી જતા કૌટુંબિક જવાબદારીઓ તેમના શિરે આવી પડેલી એટલે કેટલીક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને પણ ધંધામાં આગળ વધ્યા.

ધંધામાં સફળતા મળી તેનો યશ - તેઓ કુદરતની કૃપા ગણે છે - મિલનસાર સ્વભાવના. ધાર્મિક મનોવૃત્તિ-વાળા શ્રી રામજીભાઈ પંદરેક વ્યક્તિના સંયુક્ત કુટુંબમાં રહે છે. કુશળ કારીગરોમાં તેમની ગણના થાય છે.

શ્રી રાયચંદ મગનલાલ શાહ

શ્રી રાયચંદભાઈ ભાવનગર શહેરના વતની છે. આલીશોક વરસથી મુંબઈમાં આવી વસ્યા છે.

મુંબઈમાં આવીને શ્રી વિજયદેવસૂરસંઘ, શ્રી ગોડી-પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસરમાં પ્રત્યેક વિભાગમાં સેવા આપતા રહ્યા છે. ગોડીજી પાઠશાળાના સેક્રેટરી, ગોડીજી જ્ઞાનભંડારના મંત્રી તરીકે તથા શ્રી જૈન સાધર્મિક સેવા સંઘના ટ્રસ્ટી તથા મંત્રી તરીકે, શ્રી વર્ધમાન સાધર્મિક સેવા-ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે, શ્રી ઘોઘારી ત્રિશા શ્રીમાળી સાતિના

માનદ્વંત્રી પદે, શ્રી ઘોઘારી જૈન મિત્ર મંડળના પ્રમુખ તરીકે, શ્રી અખિલ ભારત જૈન સંસ્કૃતિ રક્ષક સભાના માનદ્વંત્રી પદે, શ્રી જૈન ધાર્મિક શિક્ષણસંઘ ઇત્યાદી અનેક સંસ્થાઓમાં પોતાની સેવાઓ તન, મન અને ધનથી સમર્પિત કરી છે.

તદુપરાંત જીવદયાના ક્ષેત્રે હજારો કૂતરાઓને અભય-દાન આપવાનું. ગાયો. બકરા, પશુ પંખીઓને અભયદાન આપવાનું મોટા થાથા ઉપર કામ કરેલ છે.

સાધર્મિક ભક્તિના તો એ ગ્રાણી સમા છે. સિદ્ધતા સાધર્મિકો માટે એ આશરારૂપ છે. સત્તર અઠાર વરસથી તેઓ સાધર્મિક સેવા સંઘ અને વર્ધમાન સાધર્મિક સેવા ટ્રસ્ટમાં ટ્રસ્ટી તરીકે ખૂબ ખૂબ સેવા આપી રહ્યા છે અને લાખો રૂપિયાનો લાભ સિદ્ધતા સાધર્મિક જૈન બંધુઓને મળ્યો છે. ધર્મ ઉપરની એમની શ્રદ્ધા પણ અત્યંત અનુમોદનીય છે. તેઓ પ્રભુભક્તિમાં મસ્ત બની જાય છે. પૂજામાં દરરોજ એ-ત્રણ કલાક ગાળે છે. પુષ્પ પૂજા ઉપર એમને ખૂબ જ પ્રીતિ છે. તાબાં અને સુગંધી પુષ્પોના મોટા થાળા ભરીને ફૂલગલીમાંથી રોજ ફૂલો લાવે અને શાંતિપૂર્વક પરમાત્માની અંજરચના કરી અષ્ટ-પ્રકારી પૂજા કરે.

શ્રી રાયચંદભાઈ એ નીચે મુજબ પ્રતિષ્ઠાઓનો લાભ લઈ જીવનને ધન્ય બનાવી મુક્તિનું ભાતું ખાંધ્યું છે.

૧. શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજ ઉપર નવા આદીશ્વરની ઉપર ચોકીમાં ચૌમુખંજીમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન.

૨. શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજ ઉપર નૂતન જિનાલયની ભમતીમાં મૂળનાથક શ્રી નેમીનાથ ભગવાન.

૩. શત્રુંજય તીર્થની તલેટીમાં શ્રી કેસરિયાજી મંદિર-માં શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથના ગભારામાં શ્રીજીરાવલ્લા પાર્શ્વનાથ ભગવાન.

૪. પાલીતાણામાં આરીસાંબુવન ધર્મશાળામાં શ્રી શાંતિનાથ જૈન પ્રાસાદમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન, (એમનાં મોટાબેન જડીબેને શ્રી મહાવીર સ્વામી) બિરાજમાન કર્યા છે.

૫. ભાવનગરમાં વડવામાં શ્રી આદીશ્વર ભગવાન.

૬. શ્રી આબુજી તીર્થમાં વસ્તુપાળ તેજપાળની દૂક લુણ વસહીમાં શ્રી અજિનાથ ભગવાન.

૭. મહેસાણામાં ૨ પ્રતિમાઓની અંજનલાકા.

૮. કેસરિયાણમાં ૨ પ્રતિમાઓની અંજનશલાકા.

૯. મુંબઈમાં પાયધુની ઉપર શ્રી મહાવીર સ્વામી દેરાસરમાં શ્રી પદ્માવતી માતાજી બિરાજમાન કર્યાં છે.

૧૦. સિદ્ધક્ષેત્રમાં આગમ મંદિરમાં શ્રી લખ્મી-સાગરજી જૈન ઉપાશ્રયમાં મુખ્ય હોલ ઉપર ‘શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી રાયચંદ મગનલાલ શાહ આરાધના હોલ’ નામ આપી જીવન કૃતાર્થ કર્યું છે. ૧૧ શાંતિસ્નાત્ર, અષ્ટોત્તરી-સ્નાત્ર, સિદ્ધચક્ર પૂજન, અદાર અભિષેક વિગેરે અનુષ્ઠાનો કરાવી વીતરાગ પરમાત્માની વિશિષ્ટ ભક્તિનો પણ લાભ લીધો છે.

આમ ધાર્મિક ક્ષેત્રે, સાહિત્ય ક્ષેત્રે અને સામાજિક ક્ષેત્રે સેવા આપી ખરેખર આજન્મ સેવાના લેખધારી બન્યા છે. તેઓ સત્ય અને સિદ્ધાંત માટે દઢ અને નીડરપણે કામ કરવાવાળા છે. કોઈની પણ શેઠમાં તણાતા નથી અને શાસનની રક્ષા માટે એક સૈનિક તરીકે બહા-દુરીથી હંમેશાં બિલા રહે છે. તેઓ સારા લેખક, વક્તા અને કાર્યકર તરીકેના સદ્ગુણો ધરાવે છે. તેઓ ધંધા કરતાં સેવા અને ભક્તિમાં વધુ રસ ધરાવે છે.

૧૨. તીર્થયાત્રાનો પણ સારો લાભ લીધો છે. અને બીજાઓને લેવરાવ્યો છે. મોટા ભાગનો સમય સેવા અને ભક્તિમાં જ પસાર કરે છે. એમની પ્રેરણાથી એમના પરમમિત્ર શ્રી પી. પી. ઝવેરીએ શ્રી શત્રુંજય ગિરિ ઉપર નૂતન જિનાલયમાં મૂળનાયક શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી, નવકારશી કરી, ફાગણ સુદ ૧૩ ઉપર ભાતાના પાલ નાખ્યા અને લાખો રૂપિયા સન્માર્ગે ખર્ચ્યા.

એમની પ્રેરણાથી ‘શ્રી પ્રભુદાસ ગાંડાભાઈ પ્રેરિત’ જ્ઞાતિજંધુઓને માટે એક સહાયક ફંડ ટ્રસ્ટ બીજું થયું અને લાખો રૂપિયા આપતા રહે છે.

છેલ્લા થોડાક વખતથી જૈન શિક્ષણ સાહિત્ય પત્રિકા-નું સંપાદનકાર્ય તેઓ સંભાળી રહ્યા છે. આ રીતે સામાજિક, ધાર્મિક તેમ જ વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિઓ અને પરોપકારમાં જ જીવનનો મોટો ભાગ વ્યતીત કરે છે.

શ્રી રામદાસ પ્રેમજી કાચરિયા

ત્રાપજના કાચરિયા કુટુંબના શ્રી રામદાસભાઈના સ્વતંત્ર વ્યવસાય મુંબઈમાં રંગ રસાયણોનો વડગાદીમાં

ચાલે છે. તેઓ એક જૂના વેપારી તરીકે ખ્યાતિ ધરાવે છે. રામદાસભાઈ ધાર્મિક વૃત્તિના છે. આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ઘણો સમય આપી તેમાં ભાગ લઈ રહ્યા છે. મુંબઈની સર હરકીસન હોસ્પિટલમાં, વિલે પારલાના સંન્યાસ આશ્રમમાં, ગુજરાતના ચાંદોદના આશ્રમમાં, હર-દ્વારની આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓમાં, કપોળ જ્ઞાતિની કુળદેવી સામુદ્રી માતાની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠામાં, કપોળ જ્ઞાતિના ગોર કંડોગિયા જ્ઞાતિના વિદ્યાથીઓ માટે, ત્રાપજમાં હાઈસ્કૂલ માટે તેમજ અન્ય એવી ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ માટે તેઓએ યથેચ્છ દાનની રકમો આપી અને એ રીતે પિતા તરફથી મળેલા વારસાને દીવાલી સંપત્તિનો સદ્વ્યય કરી બહુયો છે. ત્રાપજ ગ્રામ પંચાયતે ૧૯૭૪ની ૧૫ મી ઓગસ્ટે તેમની સામાજિક સેવા-ઓને બિરદાવી બહેર સન્માન કર્યું. તેમના પુત્ર કીસન-દાસ પણ પિતાને પગલે ચાલી જ્ઞાતિની અને બીજી લોકહિતની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ રહ્યા છે. ત્રાપજ હાઈ-સ્કૂલમાં આંધકામમાં સારો ફાળો કરી આપ્યો. બુક બેન્કની પ્રવૃત્તિમાં રામદાસ પ્રેમજી કાચરિયા બુકબેન્કના પોતે ટ્રસ્ટી તરીકે પ્રાથમિક શાળામાં રૂ. ૧૦૦૦૦ બુક બેંક માટે કમળાબેન પાસેથી આપ્યા, બહેરા મૂંગા શાળામાં પણ સારી રકમ આપેલી છે.

શ્રી રાવજીભાઈ યુનીભાઈ અમીન

મૂળ ખેડા જિલ્લાના વીરસદના વતની છે પણ ઘણાં વર્ષોથી ભાવનગરને વતન બનાવી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને કેન્દ્રમાં રાખી લોકોની અસ્મિતા બગૃત કરવાના એક માત્ર શુભ આશયથી પોતાના ઘરને અને ધંધાના સ્થળને ધર્મભાવનાથી સતત શુજતું રાખવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

યોગેશ્વર મંદિરની શરૂઆતથી જ સાથે રહીને તે દ્વારા ગીતાના પાઠોનું પઠન મનન અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સતત ચાલુ રાખવા છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી કૃતનિશ્ચયી બન્યા છે. ધર્મ અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સિવાય બીજું કશું જ નહિ-વ્યાપાર પણ એમાં જ સમાઈ જાય છે એવી ગજબની ધૂન અને અદમ્ય ઉત્સાહ પરિ-વારના સૌ સભ્યોમાં પણ પ્રગટાવ્યો છે. આફ્રિકા અને ભારતનાં ઘણાં સ્થળોએ યાત્રાએ ગયા છે. આજે તેમની સડસઠ વર્ષની ઉંમરે આચાર પ્રધાન જીવન ગાળી રહ્યા છે. શ્રદ્ધાસંપન્ન અને ક્રિયાશીલ મુરખીશ્રી રાવજીભાઈ

જે વિચાર પ્રચારને માટે ઝઝમી રહ્યા છે તેનું એક વટવક્ષ બની રહ્યો એવી શુભેચ્છા.

શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ કુંદનલાલ ઝવેરી

આજથી દશ વર્ષ પહેલાં શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ પોતાના હૃદયબુધ્ધિએ શ્રી દિલીપભાઈ તથા શ્રી શિરીષભાઈના સહ-કારથી વ્યવસાય શરૂ કર્યો, અને ‘ઓટોકલીન ફીલ્ટર્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ નામક ઔદ્યોગિક એકમની સ્થાપના કરી. ઔદ્યોગિક એકમની શરૂઆતનાં નહોતી મોટી મૂડી; પણ ટેકનીકલ કાર્યદક્ષતા અને સાહસપૂર્ણતા જ મૂડી હતી. કોઈ મશીનરી કે ફેક્ટરીનું નામનિશાન હતું જ નહિ; પરંતુ બુદ્ધિ-શક્તિ ભાગેના સબ કોન્ટ્રક્ટર તેઓ એમના પ્રરમાં એસેમ્બલ કરી આપતા. એમ છતાં પ્રથમ વર્ષે ‘સારું ટર્ન’ કરવા તેઓશ્રી સફળ થયા. પ્રથમ વર્ષના અંતે તેઓશ્રી રૂપ૦ ચો. ફીટની જગ્યામાં થોડા લેન્સ, ગ્રાઈન્ડર્સ, ડ્રીલ્સ અને રૂપે. પેઇન્ટીંગ યુનીટની જરૂરી મશીનરી ભેગી કરી શકાઈ. ૧૯૭૨માં બીજી રૂપ૦ ચોરસફીટ જગ્યા અને ૧૯૭૩ના મે માસ સુધીમાં પાંચ હજાર ફીટની જગ્યા પર સાચા અર્થમાં ‘ઓટોકલીન’ એકમનો કાર્યારંભ થયો. અને શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ ની આગેવાની નીચે ચાલતા આ એકમ ક્રમશઃ ધારી સફળતા મેળવતું ગયું.

શ્રી રાજેન્દ્રભાઈએ ‘ઓટોકલીન’ દ્વારા સેલ્ફ કલીનીંગ ફીલ્ટરે નું ઉત્પાદન શરૂ કરેલું. આ સેલ્ફ કલીનીંગ ફિલ્ટર’ ભારતમાં વિદેશથી આયાત કરાતી હતી, તેની શુભ શરૂઆત કરી રાજેન્દ્રભાઈ સાહસપૂર્ણ વ્યાપારીની નામના અને પછી પ્રગતિ સાધતા સફળ વ્યાપારી ગણાવા લાગ્યા. વ્યવસાય બજારકારીને લક્ષ્યમાં લેતા તેમણે ડિઝાઇન અને પ્રોસેસ ઇકવીપમેન્ટ ફેબ્રિકેશનની બજારકારીથી પ્રગતિ સાધતા રહ્યા. અને ઔદ્યોગિક મશીનરી, ફલ્ટ્રેડ સિસ્ટમ અને ટર્ન-કી પ્રોજેક્ટની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. ‘ઓટોકલીન’ના ગ્રાહકોમાં સ્ટીલ પ્લાન્ટસ, પેટ્રોકેમિકલ્સ અને ફર્ટીલાઇઝર પ્લાન્ટસનાં ઔદ્યોગિક એકમો ઉપરાંત ડીફેન્સ ઓર્ગેનાઈઝેશન ઓર્ડનન્સ ફેક્ટરીઓ અને શીપયાર્ડસનો સમાવેશ કરી પોતાના એકમને ઉત્તમવળ નામના અર્પિત કરી છે. આજે સમર્થ સાધન સામગ્રી ધરાવતો ‘ઓટોકલીન’ એકમ દરેક જરૂરિયાતને સરળતાથી પહોંચી વળે છે. અને સાથે સાથે આયાત થતાં સરંજામના બરોબરીના ઘણા સરંજામો ઉત્પન્ન કર્યા છે. અને તે દ્વારા કિંમતી વિદેશી ડૉલરિયામણ બચાવી રાષ્ટ્રભાવના દર્શાવી છે.

‘ઓટોકલીન’ દ્વારા છેલ્લાં દશ વર્ષમાં ૧૦૦ વર્ષનું કાર્ય સિદ્ધ કરી બતાવીને શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ અને એમના બંધુઓએ વિક્રમ સન્ન્યો છે. આમ નાની વયે અનોખો વિક્રમ પાર પાડવાની એમની વ્યવસ્થાસૂઝ ગૌરવ લેવા જેવી ગણાવી શકાય. ઉચ્ચતમ ગુણવત્તા અને વિવિધ-લક્ષિતા સાથે એમણે પોતાના એકમને હુબ્લીકેટિંગ ઓર્ડલ, ટૂથપેસ્ટ, પેઇન્ટ્સ અને વાનીશ માટેના મોટરાઇઝડ સેલ્ફ કલીનીંગ ફીલ્ટર્સની ખિલવણી સાથે જે માઇક્રોન્સ સુધીના ફીલ્ટરેશન કરવાને હનીકોમ્પ કાટીંગ્સના વિકાસ ઘણાં ક્ષેત્રોમાં ‘પ્રથમતા’નું ગૌરવ સન્ન્યું છે. ‘ઓટોકલીન’ નું સંશોધન અને વિકાસ એકમ માઇક્રોન રેટિંગ, પાર્ટીકલ કાઉન્ટીંગ, પ્રેસર ટ્રોપ વિરુદ્ધ કલોરેટ લેમ જ સંપૂર્ણ રેડીયોઆક્ટિવ અને ડાઈ પેનીટ્રેશન, સ્ટેસ રીલીવીંગ અને ઇમ્પેક્ટ કસોટીઓ સાથે અનેક પ્રકારના ટેસ્ટ કરવાને સુસજ્જ બનેલ છે. તલોબ ખાતેના ‘ઓટોકલીન’ પ્લાન્ટમાં કોરસેક્ટર ઉદ્યોગો, ન્યુક્લીઅર પ્લાન્ટસ, કાર્બ-ઓજેનીકસ, સ્ટીલ પ્લાન્ટસ, ફર્ટીલાઇઝર પ્લાન્ટસ અને પેટ્રોકેમિકલ સંકુલ માટેના સરંજામના ફેબ્રિકેશન માટે ખૂબ ચોક્કસાઈ ધરાવતી નાબુક મશીનરી ભાખી કરવાનું વ્યવસ્થાતંત્ર બિહુ કયું છે. ‘ઓટોકલીન’ દ્વારા ઉચ્ચ ગુણવત્તાનું ધોરણ અપનાવી તેઓશ્રીએ ઉદ્યોગ આલમમાં સુક્રીતિ અને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ વ્યવસાયને સંભાળનાર પાયાની બાબતોથી કાળજી રાખે છે. સફળ વ્યવસાયકાર ઉપરાંત કામદારોના પ્રશ્નોને ન્યાય આપનાર શેઠ તરીકે પણ તેઓ સારું માન મેળવી ગયા છે.

શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ ‘મેસર્સ ઝવેરી એન્ટરપ્રાઇઝ’ કે જે મેસર્સ ઓટોકલીન ફીલ્ટર્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરાંત વિદેશોના દસ-બાર વ્યવસાયગૃહોની વિતરણ વ્યવસ્થા સંભાળે છે તેના ભાગીદાર છે. બન્યૂત ભાગીદાર તરીકે તેઓ આયાત-નિકાસના વ્યાપારને ફૂલતો-ફાલતો રાખવામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ ઉદ્યોગ અને વ્યાપારના ક્ષેત્રે અનેક કાર્યોમાં મશગૂલ રહેતા હોવા છતાં બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં સારો રસ ધરાવે છે. વ્યવસાય વૃદ્ધિની સાથેસાથ શ્રી રાજેન્દ્રભાઈની સામાજિક સેવાની ઉચ્ચ ભાવનામાં પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી રહી છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે તેઓશ્રી શ્રી જયકુંવર જૈન જ્ઞાન ઉદ્યોગ-શાળા - સુરતના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી છે. શેઠ છોટાલાલ ચીમનલાલ મુન્શી એજ્યુકેશન ફંડના ટ્રસ્ટી તરીકે, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય - કન્યા છાત્રાલય વડોદરા તથા શ્રી

સુરત જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘના પેટ્રન તરીકે છે, તથા બોમ્બે એસ્ટ્રોલોજીકલ સોસાયટીના આજીવન સભ્ય તરીકે, લાયન્સ ક્લબ ઓફ બુલ્ડોગ ડાયરેક્ટર તરીકે કાર્યરત છે. આ ઉપરાંત જૈન પ્રવેતાગૃહ કેન્દ્રના સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે તથા ઇન્ટરનેશનલ સોસાયટી ઓફ કિબ્ના કોન્શયસનેસના લાઇફ પેટ્રન તરીકે સંકળાયેલા છે. આ બહુવિધ સંસ્થાઓમાં પોતાના બહિર્મુખી સ્વભાવથી શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે.

શ્રી દામજીભાઈ મેઘજીભાઈ ગુડકા

બાળપણમાં જ્યારે બાળકને માતા-પિતાની હૂંફ માતા-પિતાનો પ્રેમ અને પુત્રને જ્યારે પિતા પાસેથી વારસાગત શિક્ષણની અતિ આવશ્યકતા હોય છે ત્યારે કમનસીબે એમના પ્રેમાળ પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી અને તેવા સંજોગોમાં તેમને તેમના પગ પર ઊભા રહેવાની ફરજ પડી સ્વભાવે સાહસિક વૃત્તિના એટલે શેડ શ્રી રામજીભાઈએ ધંધાક્રિય શરૂઆત દાણા - કરીઆણીનું દુકાનથી કરી અને સમય તેમ જ સંજોગો તપાસતાં તપાસતાં વખતનુસાર અતુલ ધંધા-ઉદ્યોગો કરતા રહ્યા કે બહુલાવતા રહ્યા જેના પરિણામે તેઓશ્રી હાલમાં લીવંડી ખાતે સાઈઝીંગ વર્ક્સ, ફેક્ટરી ચલાવે છે અને અગ્રણી ઉદ્યોગપતિઓમાં ગૌરવપૂર્વક સ્થાન લોગવે છે.

તેઓશ્રી માત્ર ધંધા ઉદ્યોગોમાં જ ગૂંથાઈ ન રહેતાં તેમણે સામાજિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, આધ્યાત્મિક અને અનેક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સક્રિય અને સપ્રભાવ મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો છે અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે તેમનો પ્રભાવ પ્રકાશિત કર્યો છે. એમનામાં આત્મસૂઝ એવી જળરી છે કે કોઈપણ વાતનો કે હકીકતનો તાગ કાઢવામાં તેમને કશી વાર નથી લાગતી અને સર્વ સંજોગોમાં સર્વે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આસાનીથી લાવી શકે છે, જે તેમનામાં રહેલી તેજ મુત્સદીગીરીની પ્રતીતિ કરાવે છે.

છેલ્લાં ત્રીસ ત્રીસ વર્ષોથી અવિરત અને અવિરામ સેવા તેઓશ્રી હાલારી વિશા ઓસવાલ સમાજને આપી રહ્યા છે. એમની આ સેવા અનન્ય છે. તેઓશ્રી બાંધકામ સમિતિના મંત્રી તથા પ્રમુખશ્રી તરીકેના ભગીરથ પ્રયાત્નોને પરિણામે સમાજ માટે અઘતન આધુનિક સગવડોથી સુસજ્જ લગ્ન વાડી 'ઓસવાળ ભવન' તથા 'ઓસવાળ

સલાગૃહ'ના બાંધકામ સફળતાથી નિયત સમયમાં પૂરા થયા છે. ઓસવાળ શિક્ષણ અને રાહત સંઘના પ્રમુખશ્રી તરીકે ત્રણ વર્ષ સુધી, સમાજના મંત્રી-બબનથી તરીકે ચાર વરસ સુધી; ઉપરાંત પ્રમુખ તરીકે તેમ જ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે તેમણે વખતો-વખત અગત્યના જવાબદારીનાં સ્થાનો સંભાળ્યાં છે. અને દરેક સ્થાનો ઉપરથી તેઓશ્રીએ નોંધપાત્ર સેવાઓ આપી છે અને એ સેવાઓ ચિરસ્મરણીય રહેશે.

હાલમાં લીવંડી ખાતે સંઘ તરફથી હાઇસ્કૂલ સ્થાપવાનો અગત્યનો નિર્ણય લેવાયો છે અને તે રીતનું આયોજન સમિતિના તેઓશ્રી પ્રમુખ છે. અને આ કાર્ય વેગપૂર્વક આગળ ધપાવી રહ્યા છે. સમાજમાં અને સમાજ બહાર તેઓશ્રીનું શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન રહેલ છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રે તેમની સેવાઓનું મૂલ્ય ના નીકળી શકે તેવું રહ્યું છે. શ્રી ઘાટકોપર જૈન પ્રવેતાગૃહ મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ સંઘના તેઓશ્રી પ્રમુખ અને મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી છે. ઘાટકોપરમાં નવરોજ લેનમાં જિનમંદિરના નિર્માણમાં એમનો બાંધકામ સમિતિના કન્વીનર તરીકેનો મહત્વપૂર્ણ એવો આ હિસ્સો છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ અપૂર્વ આ ભગ્ય મંદિર સાકાર લઈ રહેલ છે અને એ કારણે આ વિસ્તારની દેવી શક્યતા લીધી ઊઠી છે. તાજેતરમાં નવરોજ લેનમાં નૂતન ઉપાશ્રયનું બાંધકામ તેમની બાત દેખરેખ હેઠળ શરૂ કરવામાં આવેલ છે. કુદરતી કોપ કે અકાળ કે દુષ્કાળ કે પાણી રેલમછેલના વિકટ વખતોમાં માનવ સેવાઓની અને રાહતકાર્યોની તેઓશ્રી આગેવાની અચૂક સંભાળે લે છે અને કામધંધા છોડીને મુશ્કેલીઓમાં મુકાયેલા માનવીઓની બની શકે તેટલી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં તેઓશ્રી મગ્ન બની બાંધે છે. માનવ સેવા, સમાજ સેવા, ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓશ્રી સારો એવો રસ ધરાવે છે.

શ્રી રવજી ખીમજી ગણુત્રા

શ્રી રવજીભાઈની જન્મભૂમિ કચ્છ અને ૧૨ ઓક્ટોબર ૧૯૧૦ એમની જન્મસાલ. શ્રી રવજીભાઈ જ્યારે બે વર્ષના હતા ત્યાં એમના માતાપિતા ધંધા માટે કરાંચી ગયાં, ત્યાં નાનપણથી જ તેજસ્વી શક્તિવાળા રવજીભાઈએ ત્યાંની સ્થાનિક કોંગ્રેસમાં સક્રિય ભાગ લીધેલ. અને ૧૯૩૦, ૧૯૩૨, ૧૯૪૨ની લડતમાં ભાગ લઈ જેલવાસ પણ લોગવેલ. કરાંચીમાં તેઓ રેન્ચોર લાઇન્સ તાલુકા

કોંગ્રેસ કમિટીના ઉપપ્રમુખ અને કરાંચી જિલ્લા કોંગ્રેસ કમિટીના સેક્રેટરી પદે પણ હતા. તેઓ કરાંચી સુધરાઈના પ્રમુખપદે પણ હતા.

દેશના ભાગલા પછી તેઓ મુંબઈના સાયન વિસ્તારમાં રહેવા આવ્યા. આ વિસ્તારમાંથી જ તેઓ ૧૯૫૨ થી ૧૯૭૩ સુધી સુધરાઈ સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ આવેલા. આ ૨૧ વર્ષના ગાળામાં તેમણે ઘણાં લોકહિતનાં કાર્યો કરેલાં છે. આ ગાળામાં તેઓ ચેરમેન તરીકે B.E.S.T. કમિટીમાં પણ હતા. અને રાજા જ્યોત્ બી ઇન્દ્રશર્મા, પ્રાણી સહાયક બોર્ડ - ભારત સરકાર મદ્રાસ, એકોથ લેપર ધર સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા હતા. આ ઉપરાંત શ્રી ગણાત્રા મુંબઈ કોંગ્રેસ પાર્ટીના સેક્રેટરી અને પ્રમુખપદે હતા અને ૧૯૩૦ સુધી સક્રિય કોંગ્રેસ કાર્યકર પછી ઉપપ્રમુખ, પ્રમુખ 'G' વોર્ડના હતા. આમ જે ક્ષેત્રમાં તેઓ પગ મૂકતા તે ક્ષેત્રની ટોચ સુધી પહોંચવા તેઓ શક્તિશાળી હતા.

શ્રી ગણાત્રા મુંબઈની સહાયક હાઉસિંગ ફેડરેશનના પ્રમુખ તરીકે કામ કરી રહ્યા છે.

પંચવર્ષીય યોજના માટે ચૂંટાતા નવ સભ્યોમાંના એક સભ્ય તરીકે તેઓ હાઉસિંગ સહાયક કાર્યકર મંડળી તરીકે ભારત સરકારમાં કામ આપેલું. આ ઉપરાંત તેઓ 'મુંબઈ મકાન રિપેરિંગ અને સમારકામ'ના સભ્ય અને રાજકીય મતદાર મથક સલાહકાર સમિતિના પણ સક્રિય સભ્ય છે.

શ્રી ગણાત્રાની લોકસેવા અને રાજ્યસેવાને લક્ષ્યમાં લઈ મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમને 'જે. પી.' ની પદવી ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૫૬ અને S.E.M. પદવી એનાયત કરી છે. રાજકીય, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને બીજા સંસ્થાકીય માણસો સાથે પોતાના મળતાવડા સ્વભાવથી ક્ષેત્ર વધારતા શ્રી રાવજીભાઈ મુંબઈની લોકસેવા બાદ હવે કચ્છમાં સ્થાયી થઈ લોકસેવા કરે છે. ઈશ્વર તેમને એ શક્તિઓ બક્ષે જેથી વધુ લોકલોગ્ય બની રહે.

શ્રી લહેરચંદ છોટાલાલ મહેતા

ભાવનગરમાં અજય ફાઉન્ડે વર્કસના નામથી ચાલતા ઔદ્યોગિક એકમના સફળ સંચાલક પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતોના આશીર્વાદથી મંગલધર્મના સાર તરવને સમજવામાં ખૂબ જ ઊંડા ઊતરી ગયેલા શ્રી લહેરચંદ

મહેતા મૂળ અમરેલીના વતની પણ ઘણાં વર્ષોથી ભાવનગરમાં સ્થિર થયા છે. તેઓશ્રી મૂળ હંસરાજ માવજી મહેતાના વારસદાર ગણાયા છે જૂના ગાયકવાડ રાજ્યના અમલ દરમિયાન કુશળ સૂબાગીરીની ફરજો બજાવવામાં હંસરાજ મહેતાએ એ જમાનામાં યોગદાન ખ્યાતિ મેળવેલી.

અમરેલીમાં જેઠા કુરાવાળાની ધીકતી વ્યાપારી પેઢી. તેમની મુખ્ય પેઢી ચિત્તળમાં રહેતી. તેઓ દરવર્ષે ગાયકવાડી ગામોના ઇબ્રા રાખતા. તેમને ત્યાં રજવાડી દમામ અને ઠાઠમાઠ હતો. જેઠા કુરાવાળાને ત્યાં તેમનો એક ભાણેજ માવજી મહેતા જેઓ મૂળ જૂનાગઢ પાસે મજેવડીના વતની હતા. માવજી મહેતા રાજકાજમાં ભારે પાવરધા અને કુશળ બુદ્ધિ ધરાવતા. એ જમાનામાં વાઘા વાઘેર અને રૂડા રખારો જેવા જાત્રિમ બહારવટિયાઓને એમણે ઝેર કર્યા હતા. માવજી મહેતાનો વહીવટદારી અમલ એટલે જૂની અને નવી પદ્ધતિનો સંધિકાળ. જૂના જમાનામાં રાજ્યો ગામો ઇબ્રે આપતા. એમણે એ પદ્ધતિ બંધ કરાવી ખેડૂતોને વધારે સુખી અને આબાદ બનાવ્યા. ઇબ્રાશાહી વહીવટનો અંત લાવનાર માવજી મહેતા ગાયકવાડ સરકારના સ્થંભસભા હતા - જેન કોમના એક જાજરમાન પ્રતિભાશાળી આગેવાન હતા. એ પરિવારના સંસ્કારો ઉત્તરોત્તર શિસ્તબદ્ધ જીવન ઘડતરમાં ખીલી રહે તે સ્વભાવિક છે.

બી. એસ. સી. એન્જિનિયર થયેલા શ્રી લહેરચંદ ૧૯૬૨-૬૩માં ફ્રેંચ ફેલોશિપથી આઠ માસ માટે ફ્રાન્સના પ્રવાસે ગયેલા - ૧૯૭૩માં જાપાન - અમેરિકા, ૧૯૭૪-૭૬માં પણ અમેરિકાના વખતો વખત પ્રવાસે જઈને જ્ઞાન અનુભવનું પુષ્કળ ભાથું મેળવ્યું છે. હાલના ધંધાની શરૂઆત તેમણે ૧૯૭૦ થી કરી જેમાં ક્રમે ક્રમે ઠીક પ્રગતિ સાધી છે. નિયમિત સેવાપૂજા - દેવગુરુ વંદન અને ધર્મક્રિયાઓમાં તેમનું આખું યુક્ત ચુસ્ત રીતે રંગાયેલું છે.

શ્રી લક્ષ્મીચંદ રાયચંદ સરવૈયા

ભાવનગર પાસેના થોરડી ગામના વતની છે. આશરે ૨૪ વર્ષની ઉંમરે માસિક રૂ. ૬૫ ની સર્વિસ શરૂ કરી. તે ટાઈમે જેન આચાર્ય ભગવંતની પ્રેરણાથી બાધા લીધી કે એક લાખ રૂપિયાથી વધારે મૂડી થાય તો શુભ કાર્યોમાં.

વાપરી નાખવી. પ્રારબ્ધ ખૂલવાનું હશે એટલે નોકરીમાંથી રાજીનામું આપીને તેલપળીનો ધંધો શરૂ કર્યો. ફાળ્યા નહીં. મોટાભાઈની હિંમતથી લાઈન બદલી. નસીબ પણ બદલાયું. લાખ રૂપિયાની મૂડી થઈ જવાની લગભગ પહોંચ્યા, નિયમ મુજબ વાપરના લાગ્યા. સને ૧૯૪૩ના ઘડાકા વખતે મુંબઈમાં વડગાદી વિસ્તાર ખાલસા કરેલો મોટાભાઈનાં મકાન બળી ગયેલાં. તેઓ તે જ દિવસે સર્વસ્વ મૂકીને પહેરેલાં કપડે જાન બચે માનીને સગાં-ઓને ત્યાં ગયા, ખાવા બની ગયા. પંદર દિવસે તેમનાં મકાન-દુકાનનો કબજો મળ્યો ત્યારે પુણ્યયોગે પુનઃ બધું હાજર થયું. અદ્ય નુકસાન સાથે બધું જ સહી. સલામત પાછું મળ્યું. કુમાર અવસ્થામાં સત્યાગ્રહની ચળવળ વખતે મુંબઈમાં સ્વયંસેવક તરીકે સેવા બજાવી. ૪૧ વર્ષની ઉંમરે દેરાસરોમાં દ્રુટી મંડળોમાં અને જ્ઞાતિમાં કાર્યવાહક સમિતિમાં, કમિટીઓમાં કાર્યવાહક તરીકે કામ કરે છે. ઘાટકોપર દેરાસર, તળાબ ઉપાશ્રય, પાલીતાણા ઉપાશ્રય, ચોરડી વગેરે સ્થળોએ જ લાખ ઉપરનાં દાન આપેલાં છે.

શ્રી લલિતચંદ્ર લક્ષ્મીચંદ ધ્રુવ

શ્રી લલિતભાઈ યુવાન વયથી જ તેજસ્વી કારકિર્દી થી તેજસ્વી યુવાન તરીકે ઓળખાતા હતા. ડોક્ટર પિતા ની સેવાવૃત્તિ અને ઉચ્ચ પ્રજ્ઞાલિકાઓને શોભાવતું ધ્રુવ કુટુંબનાં જન્મજાત લક્ષણો જેવાં કે બુદ્ધિ, આતુર્ય, ખંત વિવેક, નિષ્ઠાથી તેમના વ્યક્તિત્વને તેઓ અનેરો રાહ આપી શક્યા છે. મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવવામાં તેમની વહીવટી શક્તિ સફળ નીવડી છે. મુંબઈમાં તેમણે 'અરુણ

પ્લાસ્ટિકસનો' વ્યવસાય શરૂ કર્યો. અનેરી વ્યવસાયિક દષ્ટિને કારણે ગુજરાતમાં પણ તેઓ 'અરુણ પ્લાસ્ટિક' ની સ્થાપના કરી શક્યાં છે. તથા 'અરુણ ફ્લેક્સો પ્રિન્ટર્સ' નામક ઔદ્યોગિક એકમથી તેમની અદ્વિતીય સફળતાનું દર્શન જરૂર થાય છે. પોતાની વહીવટી શક્તિ અને કાબેલિયત તથા વ્યવસાયિક ગુણોથી ગુજરાતનું ગૌરવ વધારનાર શ્રી લલિતભાઈ જન્મભૂમિ ઝાલાવાડને પણ ઋણ આપવાનું ચૂક્યા નથી. સુરેન્દ્રનગરમાં છેલ્લા એક સૈકાથી ચાલતા અનાથાશ્રમના વિકાસ માટે રૂ. સવાલાખનું દાન તેઓએ આપ્યું છે. શ્રી લલિતભાઈ તેમનાં સર્વ કાર્યોમાં સફળતા પામતા રહે એ જ અભ્યર્થના.

શ્રી વસંતલાલ ડાયાલાલ શેઠ

પાલીતાણાના શેઠ કુટુંબમાં નવી પેઢીમાં આદર્શ વિચારો ધરાવનારાઓમાં શ્રી વસંતરાય ડાયાલાલ શેઠ નાની વયથી જ પ્રગતિશીલ વિચારોને પ્રાધાન્ય આપતા રહ્યા છે. બી.ઈ. સિવિલ થઈને કોન્ટ્રેક્ટર લાઈનમાં તેમણે સારી એવી પ્રગતિ હાંસલ કરી છે. પાલીતાણાની સુમેરુ હોટલ, ભાવનગર આયોજિલશાળા, અનેક પુલો, ડેમ અને રોડ ઉપરાંત કેનાલ વર્કસ વગેરેમાં આજ સુધીનાં ગણના પાત્ર કામો તેમના હાથે થઈ ચૂક્યાં છે. પાલીતાણા સેવા સમાજ દવાખાનું અને લાઈબ્રેરીમાં, લાયન્સ કલબ ભાવનગરમાં, કોન્ટ્રેક્ટર એસોસિયેશન ભાવનગરમાં અને વિવિધ સંસ્થાઓમાં આગવું માનભર્યું સ્થાન ભોગવે છે. ગાંધીવાદી વિચારો ધરાવે છે.

અનુકંપાભાવને જાગૃત કરીએ

માનવસેવા એ પ્રભુસેવા છે અને એ જ બધા ધર્મનું મૂળ સૂત્ર છે જે આપણા સૌના હૃદયમાં વસેલું છે. છતાંપણ આપણે જીવનના અનેક ઝંઝાવાતોમાં એવા તો ફસાયા છીએ કે આપણને ખીન્નનાં દુખદર્દો જોવાનો સમય જ મળતો નથી. આજના અતિવિષમ કપરા કાળમાં ગરીબ માણસોની અનેક સમસ્યાઓની અને મુશ્કેલીઓની કોઈ સીમા નથી. રોટલો, ઓટલો અને ઓઢવાનું મેળવવું માનવીને આજે કઠિન થઈ પડ્યું છે. તેમણે ખીમારીના ખાટલે કણસતા ગરીબ દર્દીઓની યાતનાઓએ ઘેરું અને કરુણ ચિત્ર ઊભું થયું છે. અનુકંપાભાવથી પ્રેરાઈને ભાવનગરના કેટલાક ઐઠીવર્યોએ ભાવનગર સહવિચાર સેવા સમિતિ દ્વારા ગરીબ દર્દીઓને દવાદાર અને ભોજન પ્રબંધની સુંદર વ્યવસ્થા ઊભી કરી છે જે પ્રશંસા અને દાદ માગી લે તેવી આ શુભ પ્રવૃત્તિમાં સુખી અને સખાવતી ગૃહસ્થોએ સામે ચાલીને સહયોગ આપવા જે વો છે. સંપર્ક સાધવા માટે શિસ્પીનગર - પ્લોટ નં. ૯ કાળાનાળા - ભાવનગર.

શ્રી વશરામભાઈ જે. ચૌહાણ

શ્રી વૃજલાલ મોહનલાલ ડોડીયા

શ્રી વશરામભાઈ મૂળ જૂનાગઢ જિલ્લાના વધલી ગામના વતની છે. સૌરાષ્ટ્રનાં છેડેનાં નાનકડું ગામ છતાં શ્રી વશરામભાઈએ પોતાની આગવી શક્તિથી ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં અગ્રેસર નામના રાખી છે. શ્રી વશરામભાઈના સફળતા બંધુ શ્રી લાલજીભાઈએ કોલ્હાપુર અને સાંગલી ખાતે 'સિમેન્ટ પાર્થિવ અને ટાઈલ્સનાં' કારખાનાંઓ શરૂ કરવા ઉપરાંત જૂનાગઢ ખાતે 'મેસર્સ ઈંગલ સિમેન્ટ પાર્થિવ એન્ડ વર્કસની' સ્થાપના કરી હતી. સ્થપાયેલી સંસ્થાના સમર્થ સૂત્રધાર વહીવટી સંચાલક તરીકે શ્રી વશરામભાઈ સફળ નીવડયા, અને સૌરાષ્ટ્રનો ઉદ્યોગ મહારાષ્ટ્રના સિમેન્ટ પાર્થિવની હરીફાઈમાં સમકક્ષ આવી જોડો રહ્યો એ જ એમની સંચાલન સૂઝનો ખ્યાલ આપી જાય છે. આ ઉદ્યોગના અનુભવનું સાચું અને ખિલવણી શક્તિને લક્ષ્યમાં લઈ તેમણે 'ઈંગલ પેઇન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ' ના નામે તેમણે ઓઈલ પેઇન્ટનાં પોતાનાં આગવા ધંધામાં ઝંપલાવ્યું છે. અને પગરણ માંડી રહેલ આ ઉદ્યોગને અગ્રેસર લાવવા તેઓ અવિરામ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે.

શ્રી વશરામભાઈએ ઔદ્યોગિક દષ્ટિ જેવી વિદ્યાસશીલ રાખેલી તેમ જ સહકાર્યકરો પ્રત્યે સમકક્ષ નીતિ અપનાવેલી. શ્રી વશરામભાઈ સૌરાષ્ટ્ર મોઝેક ટાઈલ્સ મેન્યુ. એસોસિયેશનના સૌરાષ્ટ્ર સિમેન્ટ પાર્થિવ મેન્યુ. એસો. ના, જૂનાગઢ સ્ટોનક્રેશર્સ મેન્યુ. એસો. ના તેમ જ જી. આઈ. ડી.સી. મેન્યુ. એસો.ના પ્રમુખ તરીકે યોગ્ય કામગીરી બજાવી રહ્યા છે. જૂનાગઢ જિલ્લા ઉદ્યોગ સલાહકાર સમિતિના સભ્ય તરીકે તેઓશ્રી વરણી પામ્યા છે. સાથે સાથે તેઓ સામાજિક, ધાર્મિક સ્થળોની પણ તેમની ફરજ બજાવતા રહે છે.

સુખ અને દુઃખની ઘટમાળ અંધારા-અજવાળાં ઘટમાળની જેમ ફરતી જ રહે છે. જે લોકોને તેમનો કહાપણપૂર્વક લાભ લેતાં આવડે છે તેઓ જ સાચું જીવન જીવી જાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં મૂળ વીંછિયાના વતની શ્રી વજુભાઈ ડોડીયાએ સાડા ત્રણેક દાયકા પહેલાં કામધંધાની લગનીએ મુંબઈમાં પણ મુક્યો ત્યારે કુંભારવાડામાં પંદર માણસના કુટુંબ સાથે એક ઝૂંપડામાં વસવાટ કરી મજૂરી કરી જીવનનિર્વાહ કરતા. ગરીબ સ્થિતિ પણ પરિશ્રમયુક્ત જીવનનો વારસો પેઢીઓથી મળેલો, તે સહારે સહારે ૧૯૫૨માં મિલના નાના સ્પેરપાર્ટ્સનો સ્ટોર્સ કર્યો. માણસનો યતનગનાટ અને અદ્યત્ન ઉત્સાહ સમય જતાં માણસને અગાધ જ્ઞાન અને અનુભવનાં ઊંડાણમાં ડૂબકી મારવાની તક આપી જ રહે છે.

પાંચ ચોપડી ભણેલા શ્રી વજુભાઈ તેમની કુશાય કોઠાસૂઝને કારણે આખો યુરોપ ફરી આવ્યા. ૧૯૫૫માં ટયૂબની શ્રીટિંગ બનાવવાનું વિશાળ કારખાનું ઊભું કર્યું.

૩. ૮ ભાડામાં રહેતો એક વખતનો શ્રમજીવી આજે આઠ લાખના ફ્લેટમાં રહે છે. છતાં પહેલાનો સંત સમાગમ - ભજન ભક્તિ, લોકસાહિત્ય તરફનો આદરભાવ એ જ નમ્રવાણી, એ જ સાદગી અને સ્વજનો તરફની એ જ મમતા અજુનમ રહ્યા.

પુન્યાઈની કમાણીનો બદલો કુદરત માણસને જ્યારે આપે છે ત્યારે માણસે પુન્યાઈ વધારતા જ જવી જોઈએ અને તો જ મેળવેલી સંપત્તિ કે વૈભવ ટકે છે અને વધતો જાય છે પણ બહુ ઓછા માણસોને આવું જ્ઞાન લાધે છે. આસુરી પૈસો માણસને બહેકાવે છે, જ્યારે દૈવી પૈસો સુંદર આયોજનો ઊભાં કરી સારાં વાતાં કરાવે છે આ છે કુદરતનો કેમ.

ઇતિહાસ દર્શક કલાચિત્રો

ભાવનગર પાસે સિહોરના દરબારગઢના ત્રીજા મજલાની મેડીની દીવાલ ઉપર મહારાજ વખતસિંહજીએ ભુજનગરા કલાકારો પાસે જ્યપુરશૈલીએ કરાવેલા ચિત્રણની લડાઈ અને વિજય સવારીના વીરતા પ્રેરક ભીંતચિત્રો એક ઐતિહાસિક સંભારણું છે. વિશિષ્ટ કલાકારોને હસ્તે માટીના પાકા રંગે સુરુચિપૂર્ણ રીતે આલેખાયેલાં આ ચિત્રો ઇતિહાસદર્શક કલાને એક ઉત્તમ નમૂનો લેખાય છે. વિશેષતઃ આ આલેખનમાં યુદ્ધ પ્રસ્થાનને એ વખતની યુદ્ધ પ્રણાલી, શસ્ત્રાસ્ત્ર, કવચ અને અધત્રણ રાજપ્રતીક, દંડ અને ધ્વજ છે. અર્ધદળ, પૃથક શ્રેણીના સૈનિકોનાં દળ વગેરે એ વખતની યુદ્ધકલાનું તાદરશ દર્શન કરાવે છે. આ ચિત્રો આપણા ભવ્યભૂતકાળની પ્રતીતિ કરાવે છે (હીરાલાલ એમ. મુનિ સંકલિત ' પાનગુલાબ ' નોંધમાંથી સાભાર)

શ્રી વી. એન. બક્ષી

શ્રી બક્ષીસાહેબ તેમની શાંત મુખમુદ્રા, પ્રતાપી અને પ્રેમાળ આંખો, રુઆબદાર વ્યક્તિત્વથી પ્રથમ દર્શને જ હૃદયમાં વડીલની ભાવના ફેલાવે છે. તેઓ પોતાની વહીવટી શક્તિને કારણે શટરના ઉદ્યોગકેન્દ્રમાં તટસ્થિત માર્ગદર્શનકારનું સ્થાન મેળવી શક્યા છે. તેમણે ઇજનેરી ઉત્પાદનોના નિર્માણ ક્ષેત્રે ‘મેલ્સ’ શુભ મશિનરી કોર્પોરેશન પ્રાઈવેટ લિમિટેડ’ તેમજ ‘મેલ્સ’ શુભદાર રેલિંગ શટર્સ એન્ડ એન્જિનિયરિંગ’ દ્વારા સુવિધાત્મક સાધનો શરૂ કર્યાં. શ્રી બક્ષી સાહેબ પોતાની સતત જહેમત અને ધગશનીતિને કારણે પોતાની કંપનીનું ઉત્પાદન ‘શુભદાર’ રેલિંગ શટરો તેની કાર્ય શુલ્કવત્તાના કારણે રાષ્ટ્રમાં પ્રથમ કક્ષાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવી શક્યા છે. સમર્થ ન્યવસાયકારની સાથે સાથે ઉદાર મતવાદી સ્વભાવને કારણે આ ક્ષેત્રમાં વડીલનું માનભયું સ્થાન મેળવી શક્યા છે.

શ્રી બક્ષીસાહેબ તેમના સેવાલક્ષી સ્વભાવને કારણે સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક શૈક્ષણિક કાર્યોમાં મદદકર્તા બની રહે છે. આ કારણે તેઓ બધાં ક્ષેત્રોમાં માનભયું સ્થાન મેળવી શક્યા છે અને મેળવતા રહે એ શુભેચ્છા.

શ્રી વૃંદાવનદાસ નંદલાલ મહેતા

શૂન્યમાંથી સર્જન

શ્રી વૃંદાવનદાસ નંદલાલ મહેતાનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૭૧ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ એકમ ગુરુવાર તારીખ ૩ ડિસેમ્બર ૧૯૧૪ સવારે પાંચ વાગે, જન્મસ્થાન મોટા કેટડા (મૂળ વતન ઉમરેઠ) શાંતિ ખડાયતા વણિક.

શ્રી વૃંદાવનદાસના પિતામહ શ્રી ઝવેરચંદ વાલજી ગોવિંદજી મશહૂર વ્યાપારી. વર્ષોથી પૂર્વજેએ વસાવેલા મોટાં મોટાં ઘરખાર નાના ભાઈઓને સોંપી દઈ સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ વસેલા. જૂનાગઢ જિલ્લામાં અધવારુ, મોટા કેટડા ધંધા સારો જમાવેલો ને પ્રતિષ્ઠા પણ સારી સેળવેલી. સમય આવ્યે વતનમાં નવો વાસ બંધાવી લઈશું એમ ધારણા રાખેલી. ઈ.સ. ૧૯૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૯૫૬માં ગુજરાતભરમાં કારમો દુષ્કાળ પડ્યો. છાપ્પનિયા દુષ્કાળ તરીકે વર્ષો સુધી જનતાને યાદ રહી ગયેલો. કહેવાય છે કે ગુજરાતની જનતાએ પહેલી જ વાર આવી ભીંસ

અનુભવી. દેશમાં અનાજ ખરું પણ પૈસા નહિ. પેટ ભરવા બાળકો પણ વેચવા વારો આવેલો. આ કારમી કાળમાં શ્રી ઝવેરચંદભાઈ ગરીબ લોકોની વહારે ધાયા. એમણે ભૂખ્યા લોકોને પૈસા આપ્યા. અનાજ અપાવ્યું, જીવન ટકાવવા સહારો આપ્યો. દસેક હજાર રૂપિયાનું રોકાણ કર્યું. ચોપડા ચીતર્યા પણ આપેલા નાણાની વસુલાત કરી નહિ. મરતાં પહેલાં ચોપડા બાળી નાખ્યા. દુષ્કાળના દેવાદારને પોતાનો વારસ કનડે નહિ એવી ઉદાત્ત ભાવના. એ જમાનાના દસ હજાર રૂપિયા આજે લાખે લેખા ગણાય. પરંતુ ઝવેરચંદ જેનું નામ. દુષ્કાળ પીડિત દુઃખી જીવોનું પાઈએ પાઈ લહેલું માંડી વાળ્યું. કેવા ઉચ્ચ સંસ્કાર, ધર્મ ને માનવતા!!! - સ્વાભાવિક રીતે જ નગરશેઠ કહેવાયા.

શ્રી ઝવેરચંદભાઈના એકના એક દીકરા શ્રી નંદલાલ પિતાની પડખે જ રહેલા. ૨૧ વર્ષની વયે એમનાં શ્રીમતી મોંઘીબેન સાથે લગ્ન થયાં ત્યારે મોંઘીબેન નગરશેઠનાં વહુરાણી ને ગામનાં લક્ષ્મી તરીકે આદર પામેલાં.

પરંતુ અણધાર્યું કિસ્મતનું પાંદડું ફર્યું. ઢાઢાળ શ્રી ઝવેરચંદનું ઇ.સ. ૧૯૧૩માં અવસાન થયું, ધીમે ધીમે સૌરાષ્ટ્રનો વ્યાપાર ઓસરતો ગયો. વ્યાપાર આટોપવા વખત આવ્યો ત્યાં શ્રી નંદલાલનું પણ ઇ.સ. ૧૯૧૬માં અકાળ અવસાન થયું. જહોજલાલીનાં ધામ ના રહ્યાં. વતનની વસમી વાટ છોડવી પડી. પરંતુ ત્યાં પણ વિશ્રામસ્થાન ક્યાં હતું?

શ્રી નંદલાલભાઈને ત્રણ દીકરા. શ્રી જમનાદાસ, વૃંદાવનદાસ, ને ત્રીજા શ્રી ચતુર્ભુજ. પિતાના સ્વર્ગવાસને દિવસે એમનો જન્મ થયેલો નહિ. શ્રી જમનાદાસને એમનાં માસી મહેમદાવાદ પોતાને ત્યાં લઈ ગયાં. શ્રી વૃંદાવન ને એમનાં માતૃશ્રી મોટા કેટડા રહ્યાં. પૂર્વજેના બાકી વધેલા ખેરડામાં વાસ કર્યો. હવે એ નહોતા એ શ્રીમંત શ્રેષ્ઠીનાં ગૃહરાણી. હવે તે એ હતાં નિરાધાર, વિધવાને આશ્રયસ્થાન હતું, ગરીબની એક ઝૂંપડી. શ્રી જમનાદાસને ખમોશેલ કું. માં નોકરી મળ્યા પછી બધાં અમદાવાદ અને વડોદરા સ્થિર થયાં.

માતા શ્રી મોંઘીબેન લાલજીભાઈની દીકરી

જન્મસ્થાન મંગલપુર ઇ.સ. ૧૯૦૬ માં લગ્ન થયું. ઇ.સ. ૧૯૧૬માં વિધવા થયા પછી એમને પોતાના

જીવનમાં કાંઈ જ રસ રહ્યો નહિ. પરંતુ ત્રણ નાનાં બાળકોને ઉછેરવાની જવાબદારી હતી. એ મોટાં થાય ને થાળે પડે ત્યાં સુધી ગમે તેમ કરીને પણ જીવી જવાનું હતું.

પરંતુ શ્રી મોંઘીબેનને અભ્યાસ એટલો નહોતો કે એક શિક્ષિકા તરીકે નોકરી કરી જીવન નેપાંડ નલાવી શકે. છતાં સંકેતીયને તિલાંજલિ આપી મજૂરી કરીને પણ સ્વમાનથી જીવવા એમણે નિર્ણય લીધો. ડબવામાંડવાથી આરંભ કર્યો. ખેતીનાં પરચૂરણ કામો પણ કરવા માંડ્યાં. સદ્ભાગ્યે ગામ વાળાઓની સહાનુભૂતિ હતી. ખેતરમાં સાથે લઈ જાય ને કામ પણ શિખવાડે. નાનું બાળક આબ્યું ને વિદાય પણ થઈ ગયું. એનો શોક કરવાની એમને કુરસદ પણ નહોતી.

શ્રી મોંઘીબેનને આવાં દારુણ દુઃખ સહન કરવા ઇશ્વરે શક્તિ આપી. અને માતૃસ્વરૂપે તેમનો વિકાસ થયો. એમણે જીવનમાં કદી કોઈ પાસે હાથ લાંબો કર્યો નથી. મહેનત, મજૂરી ને સ્વમાનભેર જીવન ગુજાર્યું છે. ઋતુઋતુનાં કામ મળે. બેકારી પણ વેઠવી પડી. અલંકાર વેચે પણ દેવું ન કરે. કષ્ટના સમયમાં પણ ખાનદાની જાળવે.

શ્રી વૃંદાવનદાસ તે વખતે અભ્યાસ કરતા. શાળામાં રજા હોય ત્યારે માતા સાથે જાય. કામમાં મદદ પણ કરે. નાના બાળક એટલે કામ તો શું કરે? પરંતુ જનસમાજ ને શ્રમજીવીઓ સાથે છેક નાનપણથી જ સંપર્ક થયો. કામ કરવા પ્રતિ પ્રીતિ થઈ. જીંચનીચની ભાવના જાગી જ નહિ. શ્રમનો મહિમા સમજાયો. પરિણામે આજે કોઈપણ કામ કરતાં એમને સંકેતીય થતો નથી.

ઈ.સ. ૧૯૪૧માં જૂનની ૬ઠ્ઠી તારીખે શ્રી વૃંદાવનદાસનું શ્રી સૂર્યકાંતા ગોકુલદાસ મેઘજીભાઈ શાહ સાથે દાહોદમાં લગ્ન થયું. મેસર્સ ચંદુલાલ ટી. પરીખ બાસુંદીવાળાની કંપનીમાં છ વર્ષ બ્રાન્ચ મેનેજર તરીકે, નડિયાદવાળા શ્રી કાળીદાસ કુલાભાઈની કંપનીમાં એક્સ-પોર્ટ વિભાગના જનરલ મેનેજર તરીકે ચાર વર્ષ એમ બારેક વર્ષ મુંબઈ, જલગાંવ, ધૂળિયા, સિકન્દરાબાદ ઇત્યાદિ સ્થળોએ નોકરી કર્યા બાદ શ્રી વૃંદાવનદાસે ઇ.સ. ૧૯૪૭ થી પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો છે. મિલ જીન, મશીનરીનો ધંધો ને હુબ્રીકેટિંગ ઓર્ગલ આયાત કરવા માંડ્યું. ધંધામાં પણ પોતાના, ધર્મનીતિ

પ્રમાણિકતા ને સચ્ચાઈના ઉચ્ચ સંસ્કારો જાળવી રાખ્યા. પરિણામે પ્રતિષ્ઠા વધી ને ધંધો પણ જામ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૫૩માં ડાહોપ રખર કંપનીએ સામેથી એજન્સીની ઓફર કરી. નફાનું પ્રમાણ ઓછું પણ વેચાણનું પ્રમાણ વધારે. આજે મહારાષ્ટ્ર ને આંધ્રપ્રદેશમાં વી. એન. મહેતા એન્ડ કું. નો પહેલો નંબર છે.

શ્રી વૃંદાવનદાસે જાતે કેળવણીમાં શક્ય છતાં આગળ પ્રગતિ ન કરી. પરંતુ પોતાનાં સંતાનોને એમણે ઉચ્ચ કેળવણી અપવામાં ખાસ લક્ષ્ય આપ્યું છે. એમનાં સાથી મોટાં પુત્રી શ્રીમતી ભારતીબેન આયુર્વેદિક ટોકર છે. મોટા દીકરા શ્રી હરદ્રકુમાર બી. એસ.સી. (ઓનર્સ) થઈ, ડી. ટેક (પેઈન્ડર્સ) થયા છે. બીજા દીકરા શ્રી રાજેન્દ્રકુમાર ઇન્ટર સાયન્સ સુધી અભ્યાસ કરી પિતાના ધંધામાં જોડાઈ ગયા છે. ત્રીજા પુત્ર શ્રી જિતેન્દ્રકુમાર ૧૯૫૭માં બી. એસ. આઈ. આઈ.ટી (ભારત) ઇ.સ. ૧૯૭૭માં એમ. એ. એસ. સી. (કેનેડા) અને ઇ.સ. ૧૯૭૮ માં એમ. એસ. (દુ. એસ. એ.) થઈ કેમિકલ એન્જિનિયર બન્યા છે ને ચોથા પુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્રકુમાર ઇસ્ટ ક્લાસમાં એમ. બી. બી. એસ. થઈ એમ. એસ. નો મુંબઈમાં અભ્યાસ કરે છે.

શ્રી વૃંદાવનદાસમાં પહેલેથી જ કુટુંબના ઉચ્ચ સંસ્કારો હતા. ધાર્મિક વૃત્તિ પણ સારી. સંધુસંતોનો સહવાસ ને ધાર્મિક પુસ્તકોના વાચન પર એમને પ્રથમથી જ પ્રેમ. રાત્રે માતા અને અન્ય સભ્યોને પણ ધર્મગ્રંથો વાંચી સંભળાવે. ભક્તિભાવ પણ જીંડો. તેથી સાંસારિક ઉદાસીનતા ને વૈરાગ્યભાવના પણ આવી ગયેલી.

શ્રી વૃંદાવનદાસ અભ્યાસમાં ચબરાક હતા. શાળામાં પહેલો બીજો નંબર રાખતા. ધાર્યું હોત તો અભ્યાસમાં એ ઘણી સુંદર પ્રગતિ કરી શક્યા હોત. પરંતુ આર્થિક તંગ પરિસ્થિતિને લીધે ભણીને આગળ વધવું કે ન વધવું બધું જ સરખું જણાયું. ઇ.સ. ૧૯૩૮માં એ મૈટ્રિક થયા. પછી બરોડાની કોલેજમાં પણ એ વર્ષ કર્યું. મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારસરણીનો પણ શ્રી વૃંદાવનદાસના જીવન પર સારો એવો પ્રભાવ પડ્યો. મૂક સેવક શ્રી અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ કક્કર (કક્કરમાયા)ના ખાતજી મંત્રી તરીકે ઘણાં વર્ષ કામ કર્યું. હરિજન સેવક સંઘને સેવા આપી. દિલ્હી, રાંચી, કટક, નાગપુર ને અનેક આદિવાસી પ્રદેશની એમણે મુલાકાત લીધી. મુંબઈની

શાખામાં પણ સેવા આપી. ઈ.સ. ૧૯૪૨ની જૂનમાં ચળવળમાં યથાશક્તિ ફાળો આપ્યો.

શ્રી મોંઘીબેનને બે દીકરા ને ધર્મ એ બે જ આશ્વાસનરૂપ હતાં. અને એને સહારે જ એમણે શાંતિથી જીવન પૂરું કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૩૬ માં એમનું વડોદરામાં અવસાન થયું.

શ્રી વૃંદાવનદાસ મૂળથી જ સેવાભાવી હતા. એટલે સાતિસેરા ને સમાજસેવામાં પણ ઠીક ઠીક રસ લે છે. સુખર્ષ ખડાયતા જીવનમાં ઈ.સ. ૧૯૬૦ની સાલથી એમણે વ્યાયામ મંદિરની સ્થાપના કરી હતી. પુત્રોને લઈ બંદે બંધ એની પ્રગતિમાં સક્રિય સાથ આપ્યો છે. શ્રી ખડાયતા સમાજની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિઓમાં એમનું સમગ્ર કુટુંબ રસ ધરાવે છે. એમના મોટા પુત્ર શ્રી ભરતકુમારે શ્રી ખડાયતા યુવક મંડળના મંત્રી તરીકે પણ પાંચ વર્ષ સેવા આપી છે. શ્રી વૃંદાવનદાસનો ઝોક હવે આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ તરફ વળ્યો હોવાથી સાતિસેરાનું કાર્ય દીકરાઓ સંભાળે છે.

શ્રી વૃંદાવનદાસની પહેલેથી એક ઇચ્છા હતી કે સદ્ચારિત્રથી ધંધો કરીને તેને પ્રતિષ્ઠાથી વધારવો. શરૂઆતમાં થોડું વેઠવું પડે, પરંતુ ધંધામાં પ્રમાણિકતા ના છોડવી.

ખાવાના તેલમાં હુબ્લીકેટિંગ ઓઈલ ભેળવીને ઓઈલ મિલવાળા તથા બીજા વ્યાપારીઓને ખૂબ કમાતા એમણે નજરે લેયા છે. એમનું પોતાનું ડાઈરેક્ટ ઈમ્પોર્ટ હોવાથી પોતાના ઈમ્પોર્ટના માલનું ગમે તે રીતે વેચાણ કરીને જલદીથી પૈસાદાર થઈ શક્યા હોત. અછતમાં આવી રીતે કમાવાનાં પ્રયત્નોનો આવે જ છે અને તે વખતે સંયમ રાખવો મુશ્કેલ બને છે. તે વખતે એમણે એક જ વિચાર કર્યો, 'માણસ કોઈને જિવાડી શકતો નથી, પોતાના સ્વાર્થ ખાતર કોઈને મારવાનો તેને અધિકાર નથી.' ભેળસેળવાળા અછતના વખતમાં કમાયા તેથી સંકેત થયા અને મંદીના વખતમાં પ્રમાણિક વ્યાપારીઓને હઠાવ્યા.

ધંધામાં અપ્રમાણિકતા એટલે ભેળસેળ કે ડુપ્લીકેટ (સારી વસ્તુના નામ હેપર હલકી વસ્તુ ચલાવવી)નો ધંધો કરીને કે એવી બીજી રીતે ગમે તેમ કરીને પૈસો કમાવવો. એકલા ધનની નહિ, પરંતુ સદાચારથી મેળવેલા ધનની પ્રતિષ્ઠા થવી જોઈએ. ગમે તે રીતે પૈસાદાર

થયેલાનું આજે માન થાય છે તેથી સમાજની પ્રગતિ અટકી છે. વૈભવ વધ્યો છે, પરંતુ માન મર્યાદા ઘટ્યાં છે. સ્વચ્છંદતા વધી છે. સાધન શુદ્ધ નથી તેથી વિકાસ (ચારિત્ર) અટક્યો છે.

શ્રી વૃંદાવનદાસે સદાચારથી ધંધો કરવાનો યત્ન આરંભ્યો અને તેમાં સફળ થયા તેથી એમનાં સંતાનોને વિશ્વાસ બેઠો. એમની પ્રણાલીને ચાહુ રાખી, તેથી એમને ફાયદો જ થયો છે.

શ્રી વૃંજલાલ રતિલાલ શાહ

તળાજ પાસે પીથલપુરના વતની. સામાન્ય ગરીબીને લઈને નાની ઉંમરમાં સુખર્ષ આવવું પડ્યું અને એક કમિશન એજન્ટની પેઢીમાં રહ્યા. સાતેક વરસ નોકરી કરી પણ આર્થિક સ્થિતિ વધુ ને વધુ કથળતી ગઈ. ૧૯૪૫ માં ધંધાની શરૂઆત કરી પણ ચારી ન મળી. દેવું વધતું ગયું, સામાજિક જવાબદારી પણ વહન કરવાની હતી. કઠિનાઈનો ગંજ ખડકાતો ગયો પણ હતોત્સાહ ન બન્યા અને પુરુષાર્થની પગદંડી ચાહુ રાખી. ક્રમે ક્રમે ૧૯૫૩-૫૪ પછી ભાગ્યનો સિતારો બદલાયો. કપરા દિવસોમાં શ્રી વૃંજલાલ રતિલાલ ત્રાપજવાળા અને દલીચંદ વિઠ્ઠલદાસની એકમાત્ર ડૂંદ અને પ્રેરણા મળી. તેઓની પ્રગતિનો યશ તેઓ શ્રી વબ્બુભાઈ ત્રાપજવાળાને આપે છે અને બીજું પ્રેરણાબળ તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રી કાંતાબેન, મુશ્કેલ સમયમાં આશ્વાસનરૂપ બન્યાં છે. આ સંસ્કારવારસો ઉત્તરોત્તર ચાલ્યો આવે છે. રતિલાલ ગાંજી શાહ પણ એવા જ પ્રતાપી પુરુષ ગણાતા. શ્રી રતિલાલ ગાંજીને વેઠકતું સારું એવું જ્ઞાન હતું. દરેક ધર્મના જ્ઞાની હતા. ચાલ્યા આવતા વારસાને શ્રી વબ્બુભાઈએ ખરોખર પચાવી બહુયો. અસહાય વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન કરવું એ એમનો શોખ હતો. શ્રી વૃંજલાલભાઈને પોતાના વતનમાં હોસ્પિટલ ઊભી કરવાની પોતાની મનીષા છે. હિંદનાં લખભગ બધાં જ તીર્થોતું કુટુંબ સાથે પરિભ્રમણ કર્યું છે. સુખર્ષ કલકત્તા, અમદાવાદ, પાલીતાણા, તળાજ વગેરે સ્થળોએ તેમની સારી એવી સખાવતો છે. ગરીબોને અનાજ, વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો આપવામાં જીવનને ધન્ય ગણે છે.

પૈસાનું કશું શુભાન પણ નહિ. પોતાના ધંધામાં જે કમાણી થાય છે. તે રકમના પોતાની બતને માલિક ન

માનતાં પોતે તેના દ્રશ્ય હોય તે પ્રમાણે વર્તે છે. પાર-
શ્વવૃત્તિથી સદંતર મુક્ત છે. આ કારણે જ મહાવીર
જૈન વિદ્યાલયમાં એક સ્કોલર, તળાજા કન્યા છાત્રાલયમાં
બે સ્કોલર, શ્રાવિકાશ્રમ પાલીતાણામાં બે સ્કોલર, તથા
ખીજા બે સ્કોલર અને મહુવા જૈન ગુરુકુળમાં એક
વિદ્યાર્થી વગર લવાજમે અભ્યાસ કરી શકે તે રીતે તેમણે
દાન આપ્યું છે! દયા અને અનુકંપના ગુણો તેમને
વારસાગત રીતે પ્રાપ્ત થયા છે. પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી
મેરુપ્રભસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી તાજેતરમાં ભાવનગરમાં
શાસ્ત્રીનગરમાં બંધાતા લગ્ન જિનાલયનું ખાતમુહૂર્ત તેમણે
કરેલું છે. તેમ જ મંદિર અર્થેના સર્વ પ્રકારના આદેશો
તેમણે લીધા છે. જિનાગમ અને જિનાબંધને પંચકાળમાં
સંસારરૂપી સમુદ્ર તરવામાં મુખ્ય સાધનો માનવામાં
આવ્યાં છે. આ રીતે તેમણે અચભાગ બજવ્યો છે! તે
માટે જૈન સમાજ કાયમ તેમનો ઋણી રહેશે. પુણ્યાનુ-
બંધી પુણ્યનો ઉદય હોય, ત્યારે જ આવાં કાર્યની ભાવના
ઉત્પન્ન થાય છે! અને લક્ષ્મી પણ તે જ પ્રકારની હોય
તો જ આવા પવિત્ર માર્ગે વપરાય છે. તેમના લગ્ન
ઈ.સ. ૧૯૪૬માં માનગઢ નિવાસી નાગરદાસ શામજીની
સુપુત્રી કાંતાબહેન સાથે થયા છે, પતિનો પુરુષાર્થ અને
પત્નીનું ભાગ્ય એ બંનેનું સુલભ મિલન તેમના દામપત્ય
જીવનમાં કામ કરી ગયું છે. કાંતાબહેનનો અભ્યાસ તો

માત્ર નહિ જેવો જ છે. પણ તેમનો અતિથિસત્કાર
સંસ્કાર અને સાજન્ય વિશિષ્ટ પ્રકારનાં છે. દામપત્ય
જીવનના કુળ રૂપે તેમને ત્યાં એક પુત્ર ચિ. હિતેન્દ્ર અને
ત્રણ પુત્રીઓ ચિ. મીનાક્ષી, જાગૃતિ અને રેખાનો જન્મ
થયો છે. પતિપત્ની બંનેએ કુટુંબ સાથે ઈ.સ. ૧૯૬૭ માં
સમેતશિખરજીની અને પૂર્વનાં તમામ વીર્યોની બત્રા
કરવાનો લઢાવો લીધો છે. ૧૯૭૧ માં બંને જણાએ
સાથે નવજીવન બત્રા પણ કરી લેવાનો લાલ પથુ લીધો છે.

શ્રી વાડીલાલ ખી. મહેતા

તળાજાના વતની છે. નાની વયમાં વક્રીલાતનું શિક્ષણ
પ્રાપ્ત કર્યું. ઇન્કમટેક્સ કાયદાના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહેલા
શ્રી મહેતા તળાજા નગરપાલિકાના કેટલેક સમય પ્રમુખ
રહ્યા. શેતલગંગા ખાંડ ઉત્પાદન સહકારી મંડળીના
ચેરમેન, જિલ્લા શાસક કારોબારી સભ્ય એવ અનેક
સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા શ્રી મહેતાની સેવાઓને
ધ્યાનમાં લઈ તેમને જે.પી. નું બિરુદ મળ્યું. વિદ્યાર્થી-
ઓને તેમણે ગુપ્ત મદદ કરી તે હકીકત અછતી રહી
નથી. ધાર્મિક અને કેળવણી ક્ષેત્રનાં એવાં ઘણાં દ્રશ્યના
દ્રશ્ય તરીકે તેઓ આજે પણ સેવા કરી રહ્યા છે. મંજૂર
મંડળી, નોકરીઆત મંડળી વગેરેનાં સક્રિય માર્ગદર્શન
આજ સુધી આપતા રહ્યા છે.

લોખંડ કાંટા ઉદ્યોગથી ધમધમતું સાવરકુંડલા

ઐતિહાસિક સ્થળમાં જેની ગણના થાય છે અને વ્યાપારનું જે કેન્દ્ર ગણાયું છે તે સાવરકુંડલા ગુજરાત રાજ્યનું
એક પ્રગતિશીલ નગર કહેવાય છે. એક સો વર્ષ પહેલાં અહીંયાં લોખંડના કાંટાનો ઉદ્યોગ વ્યવસ્થિત રીતે શરૂ થયેલો
જણાય છે.

કિંવદંતી છે કે સંવત ૧૮૯૫માં ભયંકર દુષ્કાળ પડેલ. તે કાળ પછી અનાજ વગેરે જે અત્યાર સુધી માપથી
વેચાતું તે તોલથી વેચાય તેવું ભાવનગર રાજ્યે ફરમાન કરેલું. સમજાય છે કે તોલમાપના કાયદા જેવું પહેલા કાંઈ નહીં
હોય. ભાવનગર રાજ્યે સૌરાષ્ટ્રમાં પહેલ કરી હશે તે વખતે કનાડથી કુંડલા આવેલ લુહાર કુટુંબ અને ખીજાં લુહાર કુટુંબો
મુખ્યત્વે ખેતીનાં ઓભરો, મિળગરા, સાંકળ વગેરે કામ કરતા - એ અરસામાં મકરાણા શાખાના એક ભાઈ સુખઈ
ગયેલા - તેમણે ત્યાં 'એવરી'ના કાંટા જોયા અને કુંડલા આવી તેનો સ્કેચ કનાડના ભાઈઓ કેશવ નારણ, નાગજી નારણ,
કલ્યાણ નારણ અને દેવા નારણને આપ્યો. તેમણે તેના ઉપરથી સુંદર કાંટા બનાવી આપ્યા. તેનાથી આકર્ષાઈને શરૂમાં
ભાવનગર રાજ્ય અને પછી સારાયે સૌરાષ્ટ્રમાં તેની માગ વધી. પરદેશી કાંટાના કાંટા ઉદ્યોગ સામે સાવરકુંડલાના કાંટાના
ઉત્પાદને હરીફાઈ આદરી અને ટૂંક સમયમાં સમગ્ર ભારતમાં આ કાંટા પહોંચી ગયા.

જેવો સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ઘડીયાળનો ધંધો જેમ શ્રેષ્ઠ ગણાય તેમ ભારતમાં સાવરકુંડલાનો કાંટા ઉદ્યોગ શ્રેષ્ઠ ગણાયો -
આ ઉદ્યોગમાં લોખંડના પાય કાપવાથી માંડીને તે તૈયાર થઈ ફિનિશિંગ ટય લાગે ત્યાં સુધીનું તમામ કામ હાથમજૂરીથી
થાય છે. આ ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા લુહાર કારીગરો ખૂબ જ સૂઝસમજ અને હૈયા ઉક્લતવાળા છે. દરેક નતના કાંટા
અહીં બને છે. અત્યારે લગભગ ૪૦૦થી વધારે દુકાનો કાંટા બનાવવાની હશે. આ ઉદ્યોગને થોડી વિશેષ સવલતો મળે તો
આ ઉદ્યોગ વિશ્વભરમાં નામના કાઢશે.

શ્રી વૃજલાલ પ્રભુદાસ પારેખ

પ્લાસ્ટિક યુગનાં એંધાણ પારખી મુંબઈમાં શ્રી વૃજલાલભાઈએ પ્લાસ્ટિકના વ્યવસાયને વિકસાવવા પોતાની સવળી વ્યાપારશક્તિ કેન્દ્રિત કરી અને નેશનલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ સ્થાપી એક વિશાળ ઉદ્યોગના ક્ષેત્રે પદાર્પણ કર્યું. વિદ્યેપાલે (પૂર્વ) પવઈ અને ગોરેગામ એ સ્થળોએ આવેલી અઘન મશીનરી અને સાધનોથી સુસજ્જ પ્લાસ્ટિક ઇન્ડસ્ટ્રીઝની ફેક્ટરીમાં વિશાળ પાયા ઉપર ઉત્પાદન થઈ રહેલ છે. આજે ઉદ્યોગને તેમ જ તેના ઉત્પાદનોના વેચાણની વ્યવસ્થાને દક્ષતાપૂર્વક સંભાળી. ફલસ્વરૂપે શ્રી વૃજલાલભાઈ વ્યવસાય નિવૃત્ત બની શક્યા હે. વ્યવસાયના વિકાસને પગલે પગલે સાંપડતી સંપત્તિ નહીં પણ ધનનો પરછાયો બનીને આવતા અહંકારને અળગો રાખવાની સ્વપ્રવૃત્તિ કેળવેલી શક્તિ એ જ શ્રી વૃજલાલભાઈના જીવન પુરુષાર્થની સાચી સિદ્ધિ છે. દસ વર્ષની વયે જ માતાના લાડકોડથી વિમુખ બનેલા શ્રી વૃજલાલભાઈ માતૃકૃષ્ણ અદા કરવામાં ધર્મ વીસર્જી નથી. મોટા ખૂંટવડામાં સાથે પોતાનાં માતૃશ્રી પ્રેમકુંવરબાની સ્મૃતિને તેમણે સાંકળી લીધી છે. તે સાથે જ પિતા પ્રત્યેના પુત્રધર્મના પાલનના પ્રતીકરૂપે કન્યાશાળાના ભવન સાથે પિતાશ્રીનું નામ સંકલિત કરી તેમણે પિતૃકૃષ્ણ અદા કર્યું છે.

મોટા ખૂંટવડામાં પિતાશ્રી પ્રભુદાસ રામજીના પુણ્યાર્થે તા. ૨૦-૪-૭૨ માં 'નેત્રયજ્ઞ' કર્યો. ઉપરાંત સામાજિક કલ્યાણનું કાર્ય કરતી વિવિધ સંસ્થાઓને તેમની ઉદારતાનો લાભ મળતો રહ્યો છે. હમણાં જ તેમના હાથે મહુવામાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનાં મંગલાચરણ થયાં- વધુ ને વધુ તેઓ આધ્યાત્મિક રાહ ઉપર દોટ મૂકી રહ્યા છે.

શ્રી વિનયચંદ્ર ખીમચંદ શાહ

સૌજન્યસભર, વ્યવહારદક્ષ, કર્તવ્ય પરાયણ સેવાનાં સોપાનો પર પદારોહણ કરી ચૂકેલ શ્રીયુત વિનયચંદ્ર ખીમચંદ શાહ (કોળિયાક નિવાસી) ભૌતિક અને આધિ-ભૌતિક બંને પ્રકારની સમૃદ્ધિથી આત્મદીપકની જ્યોતિના પ્રકાશને પાથરી રહ્યા છે.

તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રી ખીમચંદભાઈ રાયચંદભાઈ શાહ ધાર્મિક ભાવથી સભર હતા. તેમનો આત્મા ઉચ્ચ હતો. પુત્ર વિનયચંદના ઉછેર, શિક્ષણ અને સંસ્કારમાં

પિતાજીનું માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું. પિતાજીની નિશ્ચય બળની અડગતા દ્વારા જ ભાઈ વિનયચંદને આજે ઉજ્જવળ કારકિર્દી સાંપડી છે. માતૃશ્રી અજવાળીબહેને પુત્રને ધર્મ અને સુસંસ્કારોની ધારાઓના સિંચનથી અમીપાન કરાવ્યું. લાગ્યબળ અજબાવી પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે પિતાજી સાથે પુત્ર વિનયચંદ મુંબઈ આવ્યા. આપણા વિનુભાઈએ વડીલ બંધુ શ્રી બાબુભાઈ (મહેન્દ્ર ગઢાસવેર માર્ટ)ના આશીર્વાદથી વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ આદર્યો. વિનુભાઈ મૈટ્રિક થયા. સ્વતંત્ર વ્યવસાયનો શોખ જાગ્યો અને ઇશ્વરકૃપાએ લાગ્ય જાગ્યાં - પુરુષાર્થની કેડીએ પ્રયાણ કરતાં વ્યવસાય ક્ષેત્રે આગળ ધપ્યાં - આજે 'રીપલ હાર્ડવેર માર્ટ' નામે મુંબઈ તેમ જ વડોદરા ખાતે પેઢી ધીકતો વ્યવસાય કરી રહી છે. તેમના વિનયી, સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી સુપુત્ર મહેન્દ્રભાઈ અને જિતેન્દ્રભાઈએ પિતાનો ભોજ હળવો કર્યો હોવાથી શ્રી વિનયચંદભાઈ હવે સમાજસેવા અને ધર્મક્ષેત્રે અણમોલ સમય આપી રહ્યા છે. તેઓશ્રી મુંબઈ ઘોઘારી જૈન મિત્ર મંડળના માનદ મંત્રી તરીકે ૧૦ વર્ષથી અવિરત સેવા આપી આજે પણ કાર્યવાહક સભ્ય તરીકે કર્તવ્યનિષ્ઠ રહ્યા છે. આજે તો શ્રી ઘોઘારી વિશા શ્રીમાળી જ્ઞાતિના તેઓ માનદ મંત્રીનું પદ શોભાવી રહ્યા છે. તેમનાં ધર્મ-પત્ની શ્રી માનકુંવરબહેન ધર્મપ્રેમી, સેવાપ્રિય, મિલનસાર અને કુટુંબ વતસલ છે. પતિના આ માન-સન્માનના તેઓ પણ સહભાગી છે. આવા સેવામૃતિ ધર્મપ્રેમી, સૌજન્ય-શીલ, વિનયી કર્તવ્યનિષ્ઠ દાતા શ્રી વિનયચંદભાઈ તેમની કારકિર્દી યશસ્વી બનાવે એ જ અભ્યર્થના.

શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પી. અમીન

શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પી. અમીન એક અગ્રણી સહકારી આગેવાન, પ્રગતિશીલ વેપારી અને ઉદ્યોગપતિ, કુશળ વહીવટકર્તા અને ખંતીલા સમાજસેવી કાર્યકર છે. ગુજરાતના કાબેલ; સમર્થ અને નિષ્ઠાવાન અગ્રણીઓમાં તેમની ગણના થાય છે. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ રહ્યું છે. સહકાર, વેપાર અને એક્ટિંગ ક્ષેત્રે તેમનો ફાળો સર્વવિદિત છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે તેમજ કૃષિ ક્ષેત્રે પણ તેઓનું પ્રદાન મૂલ્યવાન રહ્યું છે.

દહેગામના જાણીતા અમીન પુરુષોત્તમદાસ જીવાભાઈ પરિવારમાં તેમનો જન્મ ૧૬ મી નવેમ્બર ૧૯૨૧ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. દહેગામ, નડિયાદ અને

અમદાવાદમાં શિક્ષણ લીધા પછી સ્વળે દૂંક સમયમાં 'નીમા' અને 'વિનીમા' નામની વ્યાપારી પેઢીઓ સ્થાપી તેમ જ વિકસાવીને વ્યાપારી આલમમાં એક મહત્વપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. સ્વાશ્રયી અને કુશળ વ્યાપારી તરીકે વધો સુધી કામ કરી આજે તેઓશ્રી 'શ્રી બંસીધર મિલ્સ'ના ચેરમેન અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર પદે પહોંચીને જાણીતા ઉદ્યોગપતિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે.

સને ૧૯૬૨ થી ૧૯૬૭ સુધી ગુજરાત વિધાન સભામાં કેંગ્રેસના ધારાસભ્ય તરીકે ચૂંટાઈને સક્રિય રીતે હહેગામ મત વિસ્તારના વિકાસમાં તેમ જ રાજ્યની પ્રગતિમાં કિંમતી સેવાઓ આપી છે. સને ૧૯૬૮-૬૯માં ગુજરાત વેપારી મહામંડળના પ્રમુખ તરીકે તેઓશ્રીએ વ્યાપાર અને ઉદ્યોગક્ષેત્રે ઉલ્લેખનીય પ્રદાન કર્યું છે. ૧૯૬૬ થી ૧૯૭૫ સુધી સતત ૯ વર્ષ પર્યંત ગુજરાત કેમિકલ એસોસિયેશનના પ્રમુખપદે રહી તે મહાજનને વિકસાવવામાં અને સુદૃઢ કરવામાં તેમની કિંમતી ફાળો છે. ગુજરાત સરકારે ૧૯૬૭-૬૮માં 'સેલ્સટેક્ષ ઇન્ક-વાયરી કમિટી' તેમ જ ૧૯૭૦-૭૧માં 'ઓક્ટ્રોય ઇન્કવાયરી કમિટી' સભ્ય તરીકે તેમની નિમણૂક કરી હતી.

૧૯૭૧ થી શ્રી વિકુલભાઈ પી. અમીને પ્રવાહી રાજ-કારણમાંથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈ સમાજસેવાની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રહીને મહત્વપૂર્ણ કામગીરી બજાવી છે. ૧૯૭૪ થી ૧૯૭૮ સુધી તેઓશ્રીએ ગુજરાત ખનિજ વિકાસ નિગમના ચેરમેન તરીકે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે અને તે દરમિયાન દેશ માટે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ મિનરલ કોર્પોરેશન્સની રાષ્ટ્રીય સ્તરની સ્થાપના દિલ્હીમાં કરી તેના સંસ્થાપક ચેરમેન તરીકે અગત્યની કામગીરી બજાવી છે. ૧૯૭૨-૭૮ સુધી તેઓશ્રી સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્રના ડિરેક્ટર તરીકે અને ૧૯૭૬-૭૮ સુધી તેની એકઝીક્યુટિવ કમિટીના ચેરમેન તરીકે કામગીરી બજાવી છે.

સહકારી ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન જોઈ શકાય છે. ગુજરાતમાં સહકારી બેંકોના સ્થાપના, વિકાસ અને લોકપ્રિયતામાં તેમનો ફાળો અદ્વિતીય છે. ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓ. માકેટિંગ ફેડરેશનના સ્થાપના કાળ ૧૯૬૦ થી ૧૩ વર્ષ પર્યંત વાઈસ ચેરમેન તરીકે તેઓએ અગ્રુપમ સેવાઓ આપી છે. ૧૯૭૦-૭૨માં તેઓશ્રીએ અમદાવાદ ડિસ્ટ્રીક્ટ કો-ઓપરેટિવ બેંકના વિકાસમાં ઉલ્લેખનીય પ્રદાન કર્યું છે. તેઓશ્રીએ ૧૯૬૮માં કો-ઓપરેટિવ બેંક ઓફ

અમદાવાદની સ્થાપના કરી ત્યારથી તેના અધ્યક્ષ તરીકે રહી બેંકને દેશની એક અગ્રગણ્ય અને પ્રથમ પંક્તિની સહકારી બેંક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા અપાવી છે.

તેઓશ્રીએ અનેક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને સંવર્ધના કરી છે. ગુજરાત રાજ્યની ૨૬૦ ઉપરાંત સહકારી બેંકોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા ગુજરાત અર્બન કો-ઓપરેટિવ બેંકસ ફેડરેશનના તેઓ સ્થાપક ચેરમેન તરીકે આજે પણ ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે. ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ બેંક ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડના ચેરમેન તરીકે કપાસિયાના રૂપાંતર ઉદ્યોગને સહકારી ક્ષેત્રે વિકસાવવાની સફળ કામગીરી તેઓશ્રી બજાવી રહ્યા છે. ગુજરાત રાજ્ય નાણા નિગમ, ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ બેંક લી. ગુજરાત રાજ્ય સહકારી માકેટિંગ ફેડરેશન લિમિટેડ જેવી સંસ્થાઓના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં તેઓ સેવાઓ આપી રહ્યા છે. નેશનલ ફેડરેશન ઓફ કો-ઓપરેટિવ બેંકસ એન્ડ ક્રેડિટ સોસાયટીઝ દિલ્હીના તેઓ ઉપાધ્યક્ષ છે. ૧૯૭૭-૭૮માં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાએ અર્બન કો-ઓ. બેંક માટે નીમેલ માધવદાસ કમિટીના સભ્ય તરીકે તેઓશ્રીએ નાગરિક સહકારી બેંકોના વિકાસની તકો વધુ ઉજ્જવળ બને તે માટે ઉપયોગી સેવાઓ આપી છે. રીઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાએ એગ્રિકલ્ચરલ ક્રેડિટ બોર્ડમાં તેમની નિયુક્તિ કરી છે.

અમદાવાદ, અંબાજી અને ઉદેપુરની વેધશાળા, વી. ટી. દેસાઈ ચેરિટી ટ્રસ્ટ, નડીયાદમાં આવેલ મૂળજીભાઈ પટેલ યુરોલોજિકલ હોસ્પિટલ એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ફોર કિડની ડીસીઝ, માનવ આરોગ્ય મંડળ, આશીર્વાદ ટ્રસ્ટ અને શ્રી સરદાર પટેલ સેવા સમાજ જેવી અનેક સંસ્થાઓમાં ટ્રસ્ટી તરીકે તેઓશ્રી અમૂલ્ય સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

હહેગામ તાલુકા કો-ઓપરેટિવ પ્રોસેસિંગ સોસાયટીની ૧૯૬૫માં સ્થાપના કરી તેના ચેરમેન તરીકે સંસ્થાના વિકાસ કરી ખેડૂતોની ઉન્નતિ સાધી છે. આ ઉપરાંત 'હહેગામ તાલુકા એગ્રીકલ્ચરલ સોસાયટી'ના સંસ્થાપક અને ચેરમેન તરીકે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ઉચ્ચશિક્ષણ આપતી આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજો, હોસ્ટેલ, લાઇબ્રેરી તેમ જ બીજી અનેક સવલતો સુલભ કરી છે.

સહકારી બેંકિંગ ક્ષેત્રે શ્રી વિકુલભાઈ પી. અમીને આપેલ કિંમતી સેવાઓને ખિરદાવીને જનતાએ હહેગામમાં

‘શ્રી વિઠ્ઠલ ડો-ઓપરેટિવ બેંક લિમિટેડ’ની સ્થાપના કરેલ છે. આ બેંક ટૂંક સમયમાં જ સંગીન પ્રગતિ સાધીને સુંદર કામગીરી બજાવી સંપૂર્ણ બની છે. શ્રી વિઠ્ઠલભાઈએ ગ્રામીણ જનતાના કલ્યાણ માટે તેમ જ બહેર જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં કરેલી અમૂલ્ય અને નિષ્ઠાવાન સેવાઓની કદરૂપે તેમના મિત્રો અને શુભેચ્છકોએ ‘શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પી. અમીન ફાઉન્ડેશન’ નામના પબ્લિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી છે. આ પ્રતિષ્ઠાન ઉપયોગી અને ઉદ્દેશબળીય સેવાઓ નિસ્વાર્થપણે સમાજના લાભાર્થે આપે છે. જરૂરી સાધનોથી સુસજ્જ અદ્યતન પોલી-ક્લિનિક અને આંખની હોસ્પિટલ શરૂ કરવાની યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આ ફાઉન્ડેશને આપ્યું છે. વિવિધ રોગ નિદાન કેન્દ્ર સમુદાય ફાઉન્ડેશનનું પોલીક્લીનિક અને આંખની હોસ્પિટલ રૂ. ૧૫ લાખના ખર્ચે વિશાળ જમીનમાં દહેગામના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આકાર પામી રહેલ છે. ફાઉન્ડેશનની પ્રવૃત્તિઓ ગ્રામીણ જનતા માટે આશીર્વાદ રૂપ નીવડી રહી છે.

શ્રી વિનયકુમાર અમૃતલાલ ઓઝા

દ્વારકાપીઠાધીધર જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય મહારાજે જેમનું ‘સેવા ધર્મ ભૂષણ’ની પદવી આપીને બહુમાન કર્યું છે, મુંબઈના ઉપનગર ઘાટકોપર ખાતેના ઘાટ-કોપર ગ્રાહણ સમાજને સંગીન અને સક્રિય બનાવવામાં જેમનો મોટો ફાળો છે, જેઓ સેવા અર્થે જ્ઞાન આપીને સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં ઊંડો રસ ધરાવે છે. શ્રી વિનયકુમારભાઈનું સમગ્ર કુટુંબ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય સમાજના નવનિર્માણમાં ભાગ લઈ રહ્યું છે. શિક્ષણ વિના માનવી અંધ કહેવાય છે. એટલે શિક્ષણની આંખ આપવાની શ્રી વિનયકુમારભાઈની ધગશ જીવન-ધર્મની ધળા ફરકાવે છે. આવા વિનયી સજ્જન શ્રી વિનયકુમાર ઓઝાનો જન્મ ભાવનગરમાં તા. ૨૭-૧૦-૧૯૧૫ના રોજ થયો હતો.

શ્રી વિનયકુમારભાઈના સ્વ. પૂ. પિતાશ્રી અમૃતલાલ-ભાઈનો જન્મ ભાવનગર પાસેના ઉમરાળા ગામમાં થયો હતો. સ્વ. શ્રી અમૃતલાલભાઈએ માત્ર ૧૫ વર્ષની કિશોર અવસ્થામાં મુંબઈમાં આવીને આપકર્મી જીવન શરૂ કર્યું. તે પહેલાં માત્ર ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમરે ક્રૂત બે રૂપિયાના પગારથી તેમણે નોકરી કરી હતી. મુંબઈ આવીને દારૂખાના પાસે જૂના લોખંડનો વેપાર કરતી શેઠ

મહમદ એસ. મોલુભાઈની પેઢીમાં તેમણે નોકરી સ્વીકારી અને બધો કારભાર સંભાળી લીધો.

સ્વ. શ્રી અમૃતલાલભાઈની મહત્વાકાંક્ષા નોકરીથી સંતુષ્ટ થાય એવી નહોતી. આપબળથી હૈયા-ઉકલતથી નોકરી દરમ્યાન ધંધાની ખૂબીઓનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો અને પછી નાનકડી મૂડીથી લોખંડના ભંગારની દુકાન શરૂ કરી. ‘મનુષ્ય યત્ન અને ઈશ્વર કૃપા’ એ કહેવત સ્વ. શ્રી અમૃતલાલભાઈના જીવનમાં ચરિતાર્થ થઈ કામ-કાજ વધતું ગયું. એટલે તેમણે ‘શિવરી રોલિંગ મિલ’ની સ્થાપના કરી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે અંપલાવ્યું. ધીરે ધીરે વધુ ઉદ્યોગોમાં ઝુકાવ્યું અને એક અદના આદમીમાંથી મોટા ઉદ્યોગપતિ બન્યા તથા ‘શેઠદાદા’ના લાડકા નામથી ખ્યાત થયા.

ભગવાને લક્ષ્મી આપી છે તો તે સુકૃત્યોમાં વાપરવા આપી છે. એ ભાવના સ્વ. શ્રી અમૃતલાલભાઈ તથા તેમના પુત્ર શ્રી વિનયકુમારભાઈમાં સદાય રહી છે. સ્વ. શ્રી અમૃતલાલભાઈએ હોસ્પિટલો, અનાથાશ્રમો અને અન્ય અનેક સંસ્થાઓમાં ઉદાર હૃદયથી સહાય કરી છે.

શ્રી વિનયકુમારભાઈએ પોતાના સ્વ. પિતાના વ્યવસાયને સારી રીતે સંભાળી લીધો છે. તેઓ પણ પોતાની જેમજ, મેદિક સુધીનો અભ્યાસ કરીને માત્ર ૧૬ વર્ષની વયથી પિતાશ્રીના વ્યવસાયમાં જોડાઈ ગયા અને જાત અનુભવથી આગળ વધ્યા છે. ‘મે. અમૃતલાલ પોપટલાલ એન્ડ સન’ ‘શિવરી આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કું.’ ‘અમર વાયર એન્ડ રોલિંગ મિલ્સ’, તથા અશોક સ્ટીલ એઈન મેન્યુ કું. વગેરેના યશસ્વી સંચાલક તથા સૂત્રધાર તરીકે કારભાર સંભાળી રહ્યા છે. સર્વ વ્યવસાયની પ્રગતિ અને તેનો વિકાસ સાધી રહ્યા છે.

ધંધાના વિકાસ અર્થે ઘણી વખત શ્રી વિનયકુમાર ઓઝાએ યુરોપના અમેરિકાની સફર કરી છે. અને પોતાના કારખાના તથા વિકાસ માટે વિદેશની અદ્યતન ટેકનિકને કામે લગાડી છે. માત્ર પોતાના ધંધાનો જ નહિ પણ અન્ય ઉદ્યોગપતિઓને પણ ખંતથી અને ઉમંગથી તેમણે પોતાનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

શ્રી વિનયકુમારભાઈની જેમ તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી વસંતબેન શ્રી ઘાટકોપર ગ્રાહણ સમાજ મહિલા સમિતિના નવરાત્રી ઉત્સવમાં પ્રમુખસ્થાને રહ્યાં છે, વળી

તેઓ ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળ માટુંગા અને કસ્તુરબા મહિલા મંડળના સભ્ય છે. અને મહિલાઓની પ્રગતિ અને ઉન્નતિના ક્ષેત્રમાં સક્રિય રસ લઈ રહ્યાં છે. તેઓ સ્વભાવે સૌમ્ય છે, મિલનસાર છે. વ્યવહારક્ષ છે અને એક આદર્શ આર્થ સન્નારીના સંસ્કારોથી વિભૂષિત છે. વિનયકુમારભાઈના સુપુત્ર શ્રી અશોકકુમાર ઓઝા ઇન્ટર કેમર્સ અભ્યાસ કરીને પિતાશ્રીના વ્યવસાયમાં જોડાયા છે. અને વ્યવસાય ઉત્તરોત્તર પાંગરતો જાય તે દિશામાં પુરુષાર્થ આદરી રહ્યા છે.

શ્રી વિનયકુમારભાઈ (મુંબઈ) શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ કેન્દ્રના પ્રમુખ છે. આગેવાન દાનવીર અને ઉદ્યોગપતિ શ્રી વિનયકુમારભાઈ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી છે. બીજાં ઘણાં ટ્રસ્ટોમાં ટ્રસ્ટી છે. આ ટ્રસ્ટ તરફથી શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ સમાજે તેમને 'સાતિરત્ન'ની ઉપાધિ અર્પણ કરી છે. તેઓ ઘાટકોપર બ્રાહ્મણ સમાજના પ્રશંસક, સહાયક અને મુખ્ય દાતા છે. ઘાટકોપર બ્રાહ્મણ સમાજ ભવનના વાસ્તુવિધિ શ્રી વિનયકુમારભાઈ અને તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી વસંતબેને કયો હતો. સેવાભાવી અગર અન્ય શુભ કાર્યમાં આ દંપતી હોંશથી ભાગ લે છે. તેમની સેવા પ્રવૃત્તિથી આકર્ષાઈને હાયન્સ કલબ ઓફ ભાવનગરે ગોદડન એનિવર્સરી પ્રોજેક્ટ પ્રસંગે શ્રી વિનયકુમારભાઈને માનદ લાયનની પદવી એનાયત કરી છે.

મુંબઈમાં બાણગંગા પર આવેલા મહાલક્ષ્મીમાતા એ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનાં કુલદેવી છે. શ્રી વિનયકુમારભાઈ આ મહાલક્ષ્મી મંદિરના ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી છે. વે-બીજ એસોસિયેશનના પણ તેઓ પ્રમુખ છે. સમાજ ભવનમાં તેમના સ્વ પિતાશ્રી અમૃતલાલ પોપટલાલ ઓઝા હોલ તથા

માટુંગા ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળના ઘાટકોપર બ્રાહ્મણ મકાન સાથે તેમના સ્વ. માતૃશ્રી અજવાળી બહેનનું નામ તેઓએ જોડેલ છે.

કેળવણી પ્રત્યેનો તેમનો ભાવ અને ઉત્સાહ અપૂર્વ છે. વિદ્યાર્થીઓને નાની મોટી શિષ્યવૃત્તિઓ તેઓ આપે છે. પુસ્તકો ઉપરાંત અનેક સંસ્થાઓને આર્થિક સહાય આપીને કૃતાર્થતા અનુભવે છે. આ ઉપરાંત માટુંગા ખાતે અમુલખ અમીચંદ વિવિધલક્ષી વિદ્યાલયને પણ તેમણે સારી એવી રકમ વિદ્યાના ઉત્તેજન અર્થે આપી છે. શ્રી વિનયકુમારભાઈએ પોતાના સ્વ. પિતાનું નામ જોડીને ત્યાં શ્રી અમૃતલાલ પોપટલાલ ઓઝા વાણિજ્ય વિભાગમાં દાન આપ્યું છે. એ જ પ્રમાણે દ્વારકાના શારદાદાપીઠમાં તેમણે તેમના પિતાશ્રીની સ્મૃતિમાં હોલ બંધાવ્યો છે. પોતાના વતન ઉમરાળામાં શાળાઓ હોસ્પિટલો, અનાયાત્રમો વગેરે બંધાવ્યાં છે. ઉમરાળા ગામને તેમણે પોતાનું ગણ્યું છે. અને શક્ય એટલી બધી જ સુવિધાઓ ત્યાં ઊભી કરવામાં સક્રિય કાળો આપ્યો છે. તે ઉપરાંત ભાવનગરમાં શ્રી નાનુભાઈ ઝવેરી મોરિયલમાં સારું એવું દાન આપ્યું છે. આમ તેમણે નાની મોટી અનેક સેવા સંસ્થાઓને દાન આપી પુન્યની કમાણી કરી છે.

'પિતાનો અધૂરો યશ પૂરો કરે તે પુત્ર' એવી કવિ શ્રી ન્હાનાલાલે વ્યાખ્યા કરી છે. અને તેને સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ પોપટલાલ ઓઝાના પ્રતાપી પુત્ર શ્રી વિનયકુમાર ઓઝાએ ચરિતાર્થ કરી છે. સાકાર કરી છે.

આમ જેમનું દ્વારકાના જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યે બહુમાન કર્યું છે અને જેઓ ઉચ્ચ સંસ્કારોથી શૌભાયમાન છે.

હદીસ પ્રચાર સમિતિ

માનવ જીવનમાં સંસ્કાર સિંચન, આચાર સંહિતા અને આદર્શ વિચારો કેળવાય, શ્રાવણાવ વિકસે, ધર્મભાવનાની સાચી સમજ ઊભી થાય તેવા શુભ આશયથી દશ વર્ષ પહેલાં ભાવનગરમાં શીયા ઇસ્લામ અશરી સંપ્રદાયના મોમિન બિરાદરોએ આ સંસ્થાની સ્થાપના કરી જે આજ સુધી ગતિશીલ રહી છે. શરઆતમાં બ્લેકબોર્ડો દ્વારા ધર્મનાં બોધવ્યનો અને તે પછી પત્રિકા સ્વરૂપે પ્રકાશન થતું રહ્યું. ૧૯૮૦થી જીવનસંદેશ નામની ધર્મ પ્રચારપત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રગટ થતી રહી છે. જીવનસંદેશ ઉપરાંત ૧૯૮૧માં સંસ્થાએ Lifetime યાદગાર કેલેન્ડરનું પ્રકાશન કર્યું. કેલેન્ડરના પ્રત્યેક પાના ઉપર જીવન ઉપયોગી માતબર હદીસો આપેલી છે.

શ્રી શશિકાંતભાઈ એલ. ઝવેરી.

૬૦ વર્ષ પહેલાં તેમના સ્વ. પિતાશ્રી બાબુભાઈ (લાલભાઈ) મૂળચંદ ઝવેરીએ સાધારણ સ્થિતિના સમય સાથે મુંબઈને આંગણે ભાગ્ય અજમાવવા પગલાં પાડ્યાં. ઝવેરી બજારમાં હલાલી કરતા કરતા તેઓ સિદ્ધિનાં સોપાનો સર કરતા ગયા અને ઝવેરી બજારના એક અગ્રગણ્ય ઝવેરી (હીરા-પારખુ) તરીકે નામના પ્રાપ્ત કરેલ. ઉપરાંત સેવાસાધી બાબુભાઈએ ભાવનગરથી આવતા કોઈ-પણ જ્ઞાતના દર્દીને પોતાના ડોક્ટરો સાથેની પીછાણીને લીધે જ્યારે પણ જરૂર પડી છે ત્યારે સાથે રહીને અતિ ઉપયોગી બન્યા છે. આ રીતે તેઓ આપખળે આગળ વધીને જીવન-ધમારતનું ચણતર કરનાર શ્રી બાબુભાઈની પુત્ર ત્રિવેણી તે શશિકાંત, સૂર્યકાંત અને મહેન્દ્ર.

સ્વ. પૂ. માતુશ્રી મંછાબહેનના વહાલસોયા પુત્ર શ્રી શશિકાંતભાઈનો જન્મ ૧૧ ડિસેમ્બર ૧૯૨૬માં. સ્વામી, સ્વાવલંબી અને કુશાચ્છુ બુદ્ધિથી શિક્ષણ પૂર્ણ કરીને નાની ઉંમરમાં જ વ્યવસાયમાં અંપલાવ્યું. પ્રારંભમાં સાર્થકલ તેમ જ તેના પાર્ટસનો વેપાર શરૂ કરેલ. જેનો સંકલ્પ દઢ હોય, જ્યાં નીતિ નિયમિતતા અને પ્રમાણિકતા હોય તેમ જ જેઓ વિકટ પરિસ્થિતિને પણ ઓળંગી જવાનું ધૈર્ય ધરાવતા હોય તેઓ લક્ષ્મીના લાડીલા થયા વિના રહેતા જ નથી. શ્રી શશિકાંતભાઈ પણ આ રીતે લક્ષ્મીના લાડીલા બન્યા. અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાભર્યું સ્થાન પામ્યા. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી તેઓએ કેમિકલ્સ અને ડગ્ગના અગ્રગણ્ય અને સાહસિક વેપારી તરીકે નામના પ્રાપ્ત કરેલ છે.

તેઓશ્રી ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને માનવસહતાની અને સમાજ કલ્યાણ વિ. અનેક સંસ્થાઓ સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલ છે, અને રક્ત-દાન તેમ જ ચક્ષુદાનની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ખૂબ જ ઊંડો રસ લઈ રહ્યા છે.

‘માનવ કલ્યાણ કેન્દ્ર’ મુંબઈના તેઓ સ્થાપક છે, અને છેલ્લાં ચાર-પાંચ વર્ષમાં આ કેન્દ્ર દ્વારા ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાંઓમાં તેમ જ સ્કૂલોમાં, પાઠશાળાઓમાં વિ. જરૂરીયાતવાળાં સ્થળોએ તેમ જ રેલ-સહત અને અનાવૃષ્ટિમાં પોતે બેઠે જઈ નિરીક્ષણ કરીને બધી જ સગવડતા પૂરી પાડી રહેલ છે, અને આ કાર્યમાં તેમના બહોળા મિત્ર સમુદાયને પણ તેઓએ સાથે બેઠેલ છે.

શ્રી ગોધારી જૈન મિત્ર મંડળના તેઓ મંત્રી છે, શ્રી તારદેવ જૈન મિત્ર મંડળના ખજાનચી છે, સંજીવની ટ્રસ્ટ મુંબઈનાં તેઓ એક ઉત્સાહી અને સક્રિય કાર્યકર છે. શિવ જૈન શ્રેયસ્કર મંડળના પણ સભ્ય છે, આ ઉપરાંત શ્રી બોમ્બે જૈન સ્વયંસેવક મંડળ - મુંબઈના પણ તેઓ બોલેન્ટિયર તરીકે ઘણાં વર્ષો સુધી રહીને અતિ સુંદર કામગીરી બજાવીને દરેકનો પ્રેમ સંપાદન કરેલો છે. તેઓએ થોડા સમય પહેલાં વિદેશની સફર કરી હતી.

શ્રીમતી નિર્મળાબેન, ભાઈશ્રી શશિકાંતના અર્ધાંગિની છે. તેમની સામાજિક અને જનકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં સારો સહયોગ આપી રહેલ છે.

ગેરૂની - ચમત્કારિક પદ્માવતીની મૂર્તિ

શક્તિઓનાં જે અનેક સ્વરૂપો અને અનેક નામો છે તેમાં પદ્માવતી માતાજીને પણ કલિકાલની બ્રહ્મ જગદંબા તરીકે જૈન અને જૈનેતર સમાજનો ઘણો મોટો માનવસમુદાય માને છે.

અમદાવાદ - નરોડા ઉપર આવેલ પદ્માવતી માતાનું મંદિર ઘણું જ પ્રાચીન હોવાનું મનાય છે. મંદિરમાં પ્રવેશતાં જ કોઈ અલૌકિક સૃષ્ટિમાં આવી પહોંચ્યાનો આપણને ભાસ થાય છે. આ મૂર્તિ પ્રાચીન અને ચમત્કારિક હોવાનું કહેવાય છે. દર બેસતા મહિને, દર રવિવારે, દર પુનમે શ્રદ્ધાળુઓની અહીં લીડ બમે છે અને દર બેસતા વર્ષે પચાસેક હજાર યાત્રિકો આ મંદિરે આવી ધન્યતા અનુભવે છે. આ પ્રતિમાજી આરસની કે ખારા પથ્થરની નહિ પણ ગેરૂની પ્રતિમા હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. ગેરૂની પ્રતિમા હાલના કાળમાં ભરાતી નથી. શાસ્ત્રના ઉલ્લેખ મુજબ ગેરૂની પ્રતિમા રાવણરાજના વખતમાં ભરાતી હતી. સવાસો વર્ષ જૂનું આ દેરાસર ઘણું જ રમણીય ભાસે છે. વર્ષો પહેલાં આ મૂર્તિ જમીનમાંથી નીકળેલી છે અને દેરાસરમાં તે વખતે ભવ્ય રીતે તેમની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. નરોડા પદ્માવતી - પાર્શ્વનાથના દેરાસરના દર્શને જવું એ એક લક્ષણ છે.

શ્રી શનાભાઈ તલકચંદ શાહ

વ્યવહારમાં માનવતાસભર આદર્શોને હમેશાં દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને ઉજ્જવળ જીવનની કેડી ઉપર ચાલતા સતત પ્રયત્નશીલ રહેનાર શ્રી શનાભાઈ શાહ ઉત્તર ગુજરાતના વિજયપુર તાલુકાના લિંગોદરા ગામના વતની છે. વ્યવસાય અર્થે મુંબઈને ૧૯૫૨ થી કર્મભૂમિ બનાવી છે, શરૂઆતમાં નોકરીથી જીવનની કારકિર્દીનાં મંડાણ કર્યાં અને ૧૯૫૭ થી પોતાનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય શરૂ કર્યો જે આજે પાંચરીને વટવૃક્ષ બન્યો છે. તેની પાછળ શ્રી શનાભાઈની કોઠાસૂઝ અપ્રતિમ બુદ્ધિશક્તિ અને વિશાળ દીર્ઘદૃષ્ટિને આભારી છે.

આચાર્ય ભગવંતોના સમાગમમાં આવતાં ધાર્મિક કાર્મોના પ્રસંગો જ્યારે જ્યારે ઊભા થયા છે ત્યારે વ્યવસાયની ભારે જવાબદારીઓ વચ્ચેથી પણ સમય ફાળવીને આયોજનોને સફળ કર્યાં છે. જે કાંઈ બોલીએ તે આચરણમાં હોવું જ જોઈએ એવો દૃઢ આગ્રહ રાખનાર શ્રી શનાભાઈ ઉત્તરગુજરાતની જૈન ધાર્મિક સંસ્થાઓ, જૈન દેરાસરોના ઉત્તરોત્તર વિકાસમાં સક્રિયપણે રસ લઈ રહ્યા છે.

મુંબઈમાં ગોરેગાંવ જૈન દેરાસરમાં દ્રુટી તરીકે, મહેસાણામાં શ્રીમંધરસ્વામી જૈનદેરાસરમાં દ્રુટી તરીકે,

સંસ્કાર તીર્થ આબોલમાં દ્રુટી તરીકે અને બીજી અનેક સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં તેમની સેવા જાણીતી છે.

હમણાં જ મહાપાટ્ટ સરકારે તેમની બહુમૂલ્ય સેવાઓની કદર કરી S.E.M. નું જિરુદ આપ્યું છે. વ્યવસાયના વિકાસ અર્થે હમણાં જ તેઓ સિંગાપુર, જાપાન, હોંગકોંગ વગેરે સ્થળે જઈ આવ્યા છે, તેમની યુવાનવયમાં જે વિકાસગ્રાથા ઊભી કરી છે તે ખરેખર વંદનીય છે.

તેમની બહુમુખી પ્રતિભાએ વ્યાપારી આલમને ખરેખર ગૌરવાન્વિત કરી છે. મિત્રોની સાથે રહીને તેમણે સેવા સૌરભ પ્રસરાવી છે. વિરલ એવી એમની કાર્યશક્તિથી વ્યાપારી સમાજમાં તેઓ ઘણા જ પ્રીતિપાત્ર બની શક્યા છે. પોતાના ધંધા ઉપરાંત વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોનું પણ જ્ઞાન ધરાવે છે.

આવતી કાલની પેઢી માટે આવી જીવનસુધા પ્રેરણાનાં પિયૂષની ગરજ સારે છે, તેમના પરિવારનો સુંદર સંસ્કારવારસો અવિરત યથોત્તમવલ રહે. શ્રી શનાભાઈએ આજે સલાઈના રૂપમાં વાવેલાં બીજો કાલે વટવૃક્ષો બની રહેશે. સમગ્ર જૈન સમાજ ગૌરવ લઈ શકે તેવું એમનું વિકાસલક્ષી જીવનકાર્ય રહ્યું છે.

મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની નવજીવન પ્રેરક નવી પ્રવૃત્તિ

“પ્રેમજી જ્યોતિ”

મધર ટેરેસાના શબ્દોમાં કહીએ તો “દુનિયામાં આજે જે ડોઈ ચીજની ખોટ હોય, તો તે પ્રેમની ખોટ છે. પ્રેમ વિનાની આ દુનિયા નિર્ધન છે, ગરીબ છે, કંગાલ છે. જે ગરીબી દૂર કરવાની છે તે આ પ્રેમની ગરીબી દૂર કરવાની છે. જે અજીતનું નિવારણ કરવાનું છે તે આ પ્રેમની અજીતનું નિવારણ કરવાનું છે. પરંતુ પોતાની આ ગરીબીનું માણસને ભાન નથી, તે વિષે વિચારવાનો તેમને સમય જ નથી. એ બસ પૈસા પાછળ જ પડ્યો છે અને પૈસા પાછળની દોટમાં એ ઘણું ન કરવાનું પણ કરે છે તેમાં એ એટલો ગળાડૂળ રહે છે કે બીજું કશું પણ વિચારવાનું તેને ભાન સરખું રહેતું નથી. ગમે તેટલો પૈસો ભેળો કરશે તો પણ નિર્ધન જ રહેવાનો. તમારે કાંઈક મેળવવું હોય તો પ્રેમ કરતાં શીખો, બીજાની ચિંતા કરતાં અને બીજાની પ્રેમભરી કાળજી લેતાં શીખો - દુનિયામાં સર્વત્ર પ્રેમ અને કડુણા વરસાવો, દીન-દુઃખિયાંની સેવા કરો, માણસ પૈસાથી સમૃદ્ધ બનતો નથી પણ તેનું હૃદય અને તેનો પ્રેમ તેને સમૃદ્ધ બનાવે છે!”

મુંબઈમાં પ્રેમજી જ્યોતિ એ સેવાની એક નાનકડી જ્યોત છે. જે જ્યોત પ્રસન્નતા પ્રગટાવે, નિરાશ અને હતાશ જીવનમાં આશાનું ફિરણ રેલાવે. આ પ્રેમજી જ્યોતિના કન્વિનર શ્રીમતી નીરજેન શાહ છે. માનવીને અન્ન, વસ્ત્ર, આશરો, દવાદાર, પ્રેમ, દયા, કડુણા, સહાનુભૂતિ વગેરે જરૂરિયાતવાળાને માટે શક્ય તે કરી છૂટવાની ભાવના સાથે આ સંસ્થાએ ઠીક કદમ ઉપાડ્યાં છે.

શ્રી શાંતિલાલ ગિરધરલાલ રવાસા

મહુવાના વતની શ્રી શાંતિભાઈ રવાસા વ્યાપારી ક્ષેત્ર અને સામાજિક ક્ષેત્રે માનસન્માન પામી ચૂકેલા અને આજે ઘણી સંસ્થાઓના પ્રાણસમા બનીને સફળ સંચાલન કરી રહેલા સાંઈઠ વર્ષની ઉંમરના શ્રી શાંતિભાઈનો પાંચ અંગ્રેજીનો જ અભ્યાસ.

મહુવામાં કમિશન એજન્ટની તેમની પેઢી. પોતાની અઠાર વર્ષની ઉંમરથી ધંધામાં જોડાયા. હિંચા ઉકલત અને બુદ્ધિશક્તિથી ધંધાને વિકસાવ્યો. વચ્ચે ચાલુ વ્યાપારે જ્ઞાનસાગરમાં રચુગર કંડીનો વિશાળ પાયા ઉપર ધંધો કર્યો. ૧૯૪૭માં આ ધંધામાં ટેટલીક પ્રતિફળતા જીતી થતાં ઘણી મોટી નુકસાની વહોરવી પડી. છતાં આજે પણ સૌની સાથેના સંબંધો અને વ્યવહાર ખૂબ જ સારા રહ્યા. ધંધાની ખિલવણી ઉપરાંત સેવાભાવી જીવન એટલે મહુવામાં પાંત્રીશ વર્ષથી - એન્બર એન્ડ કોમર્સની સ્થાપનાથી માંડી આજ દિન સુધીના માનદ સેક્રેટરી તરીકેની તેમની સેવા નોંધપાત્ર બીના છે.

તેમને બહાર જીવનમાં જેથી લાવવામાં મહુવાના નગરશેઠ શ્રી હરિલાલ મેનદાસ તથા શેઠ કેશવલાલ નાનચંદ અને શેઠશ્રી નરોત્તમદાસ નાથાભાઈની પ્રેરણાએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. પોતે સંસ્થા કેંગ્રેસના અડીખમ કાર્યકર, સમાધાન મનોવૃત્તિ અને સ્પષ્ટ વક્તા તરીકેની તેમની છાપ અને અડગ શ્રદ્ધાએ તેમના વ્યક્તિત્વને વિકસાવવામાં સારો ભાગ ભજવ્યો. મહુવામાં શુરુમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વખતે કરેલી કામગીરીએ ઘણી મોટી યશસ્વળી અપાવી છે. મહુવા યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમમાં ઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે, શ્રી લોકગચ્છ વિ. જૈન સંઘનો વહીવટ કરનાર તથા દ્રુસ્ટી તરીકે, મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજની મેનેજિંગ કમિટિના સભ્ય તરીકે તેમણે યશસ્વી સેવાઓ આપેલ છે.

શ્રી શાંતિભાઈ વાડીલાલ વોરા—મધુપુરીવાલા

શ્રી શાંતિભાઈ વોરા તે મહુડીના વતની છે. ત્યાંના અગ્રણી શ્રી ચિત્રનાથ વોરા તથા શ્રી પ્રેમચંદભાઈ વોરાના તેઓ નાના બંધુ છે. મુંબઈમાં મે. વોરા ટ્રાન્સપોર્ટ કું. નામે ધંધો કરે છે તેમાં તેમના વડીલ બંધુ ચિત્રભાઈ વોરા ભાગીદાર છે. આ બંને ભાઈઓ રામ-લક્ષ્મણની જોડી જેવા છે. એક બીજા ઉપર અખૂટ પ્રેમ છે. શ્રી

શાંતિભાઈ નિયમિત જીવનવાળા ધાર્મિક છે. દરરોજ પ્રભુજીની સેવાપૂજા - સામાયિક આ તેમનો નિત્યનો કાર્યક્રમ છે. પોતે શાંત સ્વભાવવાળા અને કોઠાની સૂઝવાળા છે.

શ્રી મહુડીતીર્થના સંપૂર્ણ વક્રાકાર છે. બાપદાદાના ચીલે ચાલી ધાર્મિક કાર્યો કરવામાં સારો રસ ધરાવે છે. જીવનમાં સાચું બોલવું અને કોઈની નિંદા સાંભળવી નહીં તેમજ નિંદા કરવી નહીં. આવા નિયમ સાથે વહુ-ચેલા છે. તેઓશ્રીને ધર્મને માર્ગે વાળનાર પૂજ્યપાદ પન્વાસજી શ્રી જ્ઞાનસાગરજી મહારાજ છે. તેઓ તેમનો તથા તેમના શુરુ આચાર્ય લગવંત શ્રીમદ્ શ્રી કેલાસ-સાગરસૂરીશ્વરજીનો ઉપકાર માને છે.

શ્રી શાંતિલાલ ટી. શેઠ

ભૂગર્ભમાં કે કોઈ ભૂપૃષ્ઠ પર વહેતા જળરાશિનો એક નિયમ છે : ગમે તેવી નક્કર ભૂમિમાં પણ રસ્તો કરવો ! જળરાશિની આંતરિક તાકાતનો આ શુભધર્મ છે. માલિક સંસ્થાના પ્રતિભાસંપન્ન, ઉચ્ચકોટિનું વિચાર ભાથું ધરાવતા શ્રી શાંતિભાઈનો જન્મ ૨૦ ફેબ્રુઆરી - ૧૯૨૦ ના બોટાદ પાસે હામાપર ગામે. અસાધારણ સામાન્ય સંજોગોમાં અભ્યાસકાળ દરમિયાન ઘરની આર્થિક જવાબદારીમાં સહભાગી થતા. જીવનઘડતરના આ તબક્કામાં આ સંઘર્ષમય જીવને મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો. પિતાશ્રીના અવસાનથી શાળાકીય અભ્યાસ પર પૂર્ણવિરામ મુકાયું. પણ સ્વતંત્ર વિચારસરણી ધરાવતા શ્રી શાંતિભાઈ ૧૯-૨૦ વર્ષની વયે આઝાદીની લડતમાં સત્યાગ્રહી બન્યા. લીંબડીના સત્યાગ્રહમાં હીજરત થઈ ત્યારે શ્રી શાંતિભાઈ ફક્ત પ્રાણ જ બચાવી શક્યા. ત્યાંથી જોરાવરનગર આવી અમુક સમયના પટેથી જમીન રાખી ખેતરનો ખોળો ખૂંદો અને એમાંયે નુકસાની થતાં ૧૯૪૦માં મુંબઈ આવ્યા. ત્યાં સંઘના વાંચનાલયમાં પોતાની જ્ઞાનતૃષ્ણાને સંતોષતા. આ જ્ઞાનતૃષ્ણા જ તેમની આવકનું સાધન બતાવી ગઈ. સંઘના સ્થાપકોમાંના એક શ્રી મણિલાલ શાહના સંપર્કમાં આવ્યા અને વાંચનાલય માટે જરૂરી એવા કારકુનીના કામમાં ડૉ. ત્રીસના પગારે એમને જોડ્યા, ત્યારથી તે આજસુધી એકસૂત્રે બંધાયા. લગભગ ચાર દાયકાની દીર્ઘકાલીન કારકિર્દી દરમિયાન અનેક પદાધિકારીઓ, કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો, દાતાઓ, શુભેચ્છકોના સતત સંપર્કમાં અવવાનું સહભાગ્ય એમને સાંપડ્યું.

સંપર્કમાં આવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ સાથે એમનો સંબંધ પ્રીતિકર અને આદરયુક્ત રહ્યો છે. એક અગ્રહ લેખક છે. ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ અને અન્ય સામયિકોમાં અવારનવાર એમના લેખો પ્રગટ થાય છે.

સંઘના નિયોગ સંવેદન કાર્યાલય મંત્રી છે પરંતુ કાર્યાલય આંગેની એમની દૃષ્ટિ મંદિર તરીકેની છે અને પોતે તેના ભાવિક પૂજારી છે. સામાજિક ક્ષેત્રે પણ એક સેવાભારી કાર્યકર તરીકે એમણે લોકપ્રિય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. જૈન સોશયલ ટ્રુપ - સલાહના મંત્રી તરીકે અને જાલાવાડ સ્થાનકવાસી મિત્ર મંડળ-સલાહના એ વર્ષ મંત્રી રહ્યા. આવા સંવેદનશીલ, સેવાનિષ્ઠ અને ચારિત્ર્યવાન કાર્યાલય મંત્રીનું જૈન યુવક સંઘો-મુંબઈ દ્વારા તા. ૧૭-૧૧-૧૯૭૮ના રોજ સન્માન કરાયું. તે યોગ્ય અને ગૌરવપૂર્ણ છે.

શ્રી શાંતિલાલ દ્વારકાદાસ મહેતા

શ્રી શાંતિભાઈ મહેતા મૂળ સાવરકુંડલાના વતની છે. ૧૯૪૪માં મુંબઈમાં તેમનું આગમન થયું. માત્ર ફરજાના બહાને જ મુંબઈ આવેલા પણ પછી મુંબઈમાં સ્થિર થયા. ૧૯૪૫માં થોડો સમય ભોકરી કરી - ચડતીપડતીના ઘણા દિવસો જોયા. તાણાવાણામાંથી પસાર થતાં ૧૯૪૮ માં મુંબઈ લોખંડ બજારમાં શાંતિલાલ એન્ડ કું. નામથી બિઝનેસ શરૂ કર્યો. કોલ્હાપુરમાં સ્ટીલની એક કું.માં ફાઉન્ડર મેમ્બર છે. અંદા એલોયઝ એન્ડ સ્ટીલ લિ. માં મેનેજિંગ ડિરેક્ટર છે-આ વ્યવસાયની ઘણી બધી જવાબદારીઓ વચ્ચે પણ સામાજિક સેવાઓની એકપણ તક ચૂકતા નથી. ખેડવાડી વિશાગમાં જનતા પાર્ટીમાં સક્રિય રીતે રસ લેતા રહ્યા છે : ખિમસિયા મંડળમાં સેક્રટરી તરીકેની સેવા નોંધપાત્ર છે.

શ્રી શિવભાઈ વસનજી લાઠિયા

શ્રી લાઠિયાનો જન્મ ૧૫ મે ૧૯૨૮ના રોજ સૌરાષ્ટ્રમાં મેંદરડા ગામે થયો. મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં તેઓએ પોતાનું શિક્ષણ લીધું. ૧૯૬૧માં તેઓએ બી. એસસી.ની પરીક્ષા ઓનર્સ મેળવી પાસ કરી. રબર ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે વધુ ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા ઈંગ્લેન્ડ ગયા. છેવટે રબર ટેક. ને લઈને L. I. R.ની ડિપ્લોમા પદવી મેળવી ભારત પાછા ફર્યા. પછી તેઓએ ૧૯૫૩માં ઓગસ્ટની ૧૫મીના રબર ફેક્ટરી શરૂ કરી.

આ ફેક્ટરી પહેલાં મુંબઈના લેમિંગ્ટન રોડ પર હતી. પરંતુ ૧૯૫૬માં તેને સાકીનાકા પર ફેરવવામાં આવી. આ ફેક્ટરી દ્વારા ઉદ્યોગો માટે રબરના સાધનો અને રબરની દોરીઓ વગેરેનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.

વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો લાગ લઈ ઉદ્યોગનાં ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધવામાં જરા પાછળ રહ્યા નથી. ૧૯૬૫માં તેઓ ‘જરટીસ ઓફ પીસ’ તરીકે નિમાયા, ‘મુંબઈ એસો.’ ‘ભારત નારી કલ્યાણ સમાજ’ના ચાન્સ મેનેજર તરીકે નિમાયા. પૂર્વ મુંબઈની રોટરી કલબના ડાયરેક્ટર તરીકે ચૂંટાયા ‘લાડીયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ’ અને ઇન્ડિયન રબર ઇન્ડસ્ટ્રીઝના કામદારોની પ્રેવિડન્ટ ફંડ સમિતિના ચેરમેન તરીકે નિમાયા. તેઓએ ‘ઇન્ડિયન કેન્સર સોસાયટી ‘પોલિસિવ ટ્રુપ’માં નિમાયા. સિસન ક્રિપલ્ડ ચિલ્ડ્રન સોસાયટી, હેરલ્ડ લાસ્કી ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ પોસ્ટિક્સ જેવી અનેક સંસ્થાઓના આશ્રયદાતા સમાન છે. અને ‘ઇન્ડિયન રેડક્રોસ સોસાયટી’માં પણ ગણનાપાત્ર સહાય આપી છે. બોમ્બે એસો. ની સ્થાપના કરનાર તેઓ સભ્ય છે.

આ ઉપરાંત બીજી વિવિધ પ્રકારની સમિતિઓના સભ્ય છે. જેની કે બોમ્બે ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસો. ઇન્ડિયન રબર ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસો. ઇન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ ઇન્સ્ટીટ્યુશન, બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ ઓફ મેનેજમેન્ટ એકઝીક્યુટિવ, સમાજ શિક્ષણ મંદિર નિધિ સમિતિ, માનવ સેવા સંઘ, પોલિસિવ ટ્રુપ, ડિવાઈન ચાઈલ્ડ ફૂલફંડ, કાઉન્સિલ ઓન વર્લ્ડ-ડેન્સન, એશિયા પેસિફિક ડિવિઝન, કોચના અર્થકેંદ્ર વિકિટમ્સ એઈડ કમિટી વગેરેનાં ‘પોલિસિવ ટ્રુપ’ના સ્ટેન્ડીંગ કમિટિના તેઓ સભ્ય છે. બ્યારે ઓલ ઇન્ડિયા મેન્યુ. ઓર્ગેનાઇઝેશનના સેન્ટ્રલ કમિટિ મેમ્બર છે. આ ઉપરાંત સોજેક જેટલી સમિતિઓના તેઓ આજીવન સભ્ય છે. કાર ફોગ કમિટિ ૬૭-૬૮નાં તેઓ સેક્રટરી હતા. તેઓ બોમ્બે ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસો. ના ઉપપ્રમુખ છે.

તેઓએ ભારતમાં વિવિધ સ્થળોએ મુસાફરી કરેલ છે. રબર ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે થયેલી આધુનિક પ્રગતિનો અભ્યાસ કરવા તેઓ ઈંગ્લેન્ડ, જાપાન અને બર્મા જઈ આવેલ છે. રબરની (ધાખળીઓની) નિકાસ કરવા માટે સિંગાપોર, હોંગકોંગ અને ઓસ્ટ્રેલિયા પણ જઈ આવ્યા છે, સિંગાપોરમાં થયેલ સેમિનારમાં પણ ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી હતી. તેઓએ રબરનાં

સાધનોનું ઉત્પાદન શરૂ કર્યું. ૨૦૦૨ની બ્લેકેટ બનાવવી શરૂ કરી. ભારતમાં પ્રથમવાર કોમ્પ્રેસિવ શ્રીનિંગ રેન્જ અને ઇલાસ્ટ ૨૦૦૨ સ્લીંગનું ઉત્પાદન અને નિયંત્રણ શરૂ થયું. વેલુનાઇઝયુક્ત ૨૦૦૨ના અને ૨૦૦૨માંથી બીજાં વિવિધ સાધનોનું ઉત્પાદન કરી મહત્વનું ગણી શકાય એવું રૂ. ૨ કરોડનું વિદેશી હૂંડિયામણુ પ્રથમવાર ખર્ચાયું. ભારતમાં એક માત્ર ખૂબ જ આધુનિક અને સંપૂર્ણ સાધનોવાળી તેઓની ૨૦૦૨ની ફેક્ટરી છે. આ ફેક્ટરીમાં પુષ્કળ સાધનોવાળી લેબોરેટરીનો પણ સમાવેશ થાય છે. જેનો વિસ્તાર ૪૩૦૦૦ ચોરસ ફૂટનો છે. ૨૩ ઓક્ટો. ૧૯૯૬ના દિવસે કારખાનાના પ્રથમ ઉદ્ઘાટન નિમિત્તે તેઓએ કેશોદ ટી. બી. હોસ્પિટલને માટી રકમનું ફંડ આપ્યું. અન્ય સંસ્થાઓને પણ બધી મળીને કુલ ૩૯ રૂ. ૨૦,૦૦૦ની મદદ કરી. આ ઉપરાંત સંશોધન, તબીબી સહાય, ઉચ્ચ શિક્ષણની પ્રાપ્તિ વગેરે માટે આર્થિક સહાય પૂરી પાડવા લાઠિયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી. ભારત સરકારે પ્રથમવાર જ વિદેશી આયાતને પહોંચી વળવા માટે ૨૦૦૨ના બ્લેકેટ ઉત્પાદન વધારવા રોકડ રકમનું મોટું ઇનામ આપવાની જાહેરાત કરી. આ પ્રકારનાં ઉત્પાદનનો વિકાસ શ્રી લાઠિયાએ ભારતભરમાં પ્રથમ થોડી વિદેશી મદદ લીધા વિના પોતાના પ્રયત્નથી વિશ્વભરમાં ૨૦૦૨ ઉત્પાદન કરનારા માત્ર ગણ્યા ગાંઠ્યા જ છે. ઉદ્યોગની સુંદર પ્રગતિને લીધે દેશને થયેલ ફાયદાને કારણે ૧૭મી ડિસે. ૧૯૯૬ના રોજ રાષ્ટ્રપતિશ્રીએ દિલ્હી રાષ્ટ્રપતિભવન ખાતે તેમને એવોર્ડ આપ્યો.

આ સિવાય ટેક્સટાઇલ્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ માટે ઇલાસ્ટ ૨૦૦૨ સ્લીંગ તથા ૨૦૦૨ સ્પ્રેડિંગ જેકેટ પી. વી. સી. લેધર કલોથ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ માટે તથા મરકયૂરી સેલ કોસ્મેટિક સોડા પ્લાન્ટ માટે દેશમાં પ્રથમવાર ઉત્પાદન શરૂ કરતા ભારત સરકારે રાષ્ટ્રપતિ શ્રી વી. વી. ગીરીના વરદ હસ્તે માટીના શિલ્પ મેળવી ગૌરવ પ્રાપ્ત કરેલ.

હાલમાં ૧૯૭૮ના વર્ષમાં તેઓશ્રીની કંપનીએ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ૨૫ વર્ષ પૂરાં કરતાં તે પ્રસંગે સિલ્વર જ્યુબિલી વર્ષની ઉજવણી પ્રસંગે તેઓશ્રીની સતત નવી નવી શોધો કરી પેપરમિલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રની જરૂરિયાત સ્ટોનાઇટ, માઇક્રોરોક, બ્લેકડાયમન્ડ માઇક્રો-મેઇટ તથા સીલરોષ આ મુજબ પાંચ આઇટેમના રોલ દેશમાં સર્વ પ્રથમ બનાવવાનો યશ પ્રાપ્ત કરેલ.

સિલ્વર જ્યુબિલી વર્ષની ઉજવણી પ્રસંગે તેઓશ્રીએ રૂ. ૬૦૦૦૦ (સાઇઠ હજારની) રકમનું દાન જાહેર કરી દરેક સંસ્થાને ઉપયોગી થવાની ભાવના બતાવેલ.

શ્રી લાઠિયા ઉદ્યાગ ક્ષેત્રે ઘણા ઘણા આગળ વધેલા છે અને સતત પ્રવૃત્તિમય રહેવા છતાં સાથે સાથે દરેક પ્રસંગે પોતાની જન્મભૂમિ મેંદરડા ગામને પણ યાદ કરી ઉપયોગી થવાની ભાવના દર્શાવેલ છે જેના પ્રતીકરૂપે આજે મેંદરડા ગામમાં શ્રી વસનજીભાઈ પરસોતમભાઈ લાઠિયા સાર્વજનિક હોસ્પિટલ તથા પાનાચંદભાઈ પરસોતમભાઈ લાઠિયા કન્યાશાળા મેંદરડા તથા આબુખાબુના ગામનાં લોકોને આશીર્વાદ સમાન છે. આ સિવાય હાલમાં નવેમ્બર ૧૯૭૯ નેત્રચક્ષુ આયોજન કરી મેંદરડા તથા આબુખાબુના ગામના ૧૭૦૦ દરદીઓનું આંખનું ચેકિંગ કરાવી સંત પુરુષ ડો. અધવર્ધુ સાહેબ હસ્તક માટીયા ઝામરના ૨૫૦ દરદીઓનું સરળ ઓપરેશન કરાવી દરેકને નવી દષ્ટિ આપી સાથે અશમાં તથા બ્લેન્કેટ આપી મહામૂલ્ય કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડેલ. આપણા સૌના તેઓ ખરે જ અભિનંદનના અધિકારી છે

શ્રી શિવલાલ ગોકળદાસ શાહ

બ્રેઈલવર્ધશ્રી શિવલાલભાઈ જામનગરના વતની છે પણ ઘણાં વર્ષોથી ભાવનગરને વતન બનાવ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય વ્યાપારીઓમાં તેમની ગણના પ્રથમ હરોળમાં થાય છે.

મોરબીમાં વેનિટેબલ ગ્રોડકટસના સફળ મેનેજિંગ ડિરેક્ટર તરીકે સંચાલન કર્યા બાદ ભાવનગર કેનિકલ વર્ક્સ (૧૯૪૬) લી. લ્ડ. સુકાન સંભાળે છે. તેમના ઘણા વ્યવસાયો હોવા છતાં ગ્રાહકોના સંતોષથી પ્રગતિ સાધી શક્યા છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કવોલિટી કંટ્રોલ રાખી શક્યા છે.

જાહેર જીવનમાં તેમણે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય વખતે સેલ ટેક્સની લડતમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો. જામનગરની સહુથી જૂની અને આગેવાન પેઢી શાહ શિવલાલ ધીરજલાલની કુાં. તથા જામનગરની પેરેગોન લેબોરેટરિઝ તથા રાજકોટના હસમુખલાલ એન્ડ બ્રધર્સના પાર્ટનર છે. સામાજિક ક્ષેત્રે આપેલ સેવામાં નવાનગર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ તથા જામનગર બુલિયનના માનદ મંત્રી ઉપરાંત બંદર, રેલવે, ટેલિફોન, આર. ટી. ઓ.

વગેરેની સલાહકાર સમિતિના સહયોગે વર્ષો સુધી રહ્યા છે. સ્થાપના કેળવણી મંડળો એમ અનેક સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. રોટરી કલબ મોરબીના પ્રમુખ, લાયન્સ કલબ-જામનગરના પ્રમુખ, મોરબી એમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ઉપપ્રમુખ તરીકે તેમની સેવા જાણીતી છે.

વતન જામનગરમાં બાલમંદિરથી માંડી હાઇસ્કૂલ સુધીનું શિક્ષણ આપતી સંસ્થાનું એક ટ્રસ્ટ બિહુ કરી તે ટ્રસ્ટ દ્વારા તેનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે, જેને માટે સ્વ. હસમુખરાય ગોકળદાસ શાહ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ બનાવ્યું છે. તેમ જ તેમના પિતાશ્રી સ્વ. ગોકળદાસ ડાહ્યાભાઈ વિશાશ્રીમાળી વણિક વિદ્યોત્તેજક સંસ્થા કે જે સંસ્થા પોતાના સ્થાપનાના દર વર્ષે અંદાજે ૪૦ થી ૫૦૦૦ રૂપિયા સ્કોલરશિપમાં આપે છે તે સંસ્થાના ટ્રસ્ટી છે.

વ્યાપારી જીવ હોવા છતાં માનવતાનાં કાર્યોમાં, શિક્ષણસાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓમાં અને નાના માણસોની સુખસુખ શક્તિઓને પારખી તેમને જીવે લઈ જવા પોતાથી થયાશક્તિ મદદ કરી છૂટવામાં કચારેય પાછી પાની કરી નથી.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં ઘણાં વર્ષો સુધી તત્ત્વમન-ધનથી સેવા આપી. આજે પણ તેમના ઉચ્ચતમ વિચારો અને આદર્શો જોતાં એમ લાગે છે કે સમાજની જે કાંઈ આબાદી કે ઉન્નતિ હશે તે આવા શ્રેષ્ઠીવર્યોને આભારી છે.

હમણાં જ ભાવનગરમાં કોર્પોરેશન બેંકની ૩૨૫મી શાખા તેમના હાથે ખુલ્લી મુકાઈ. ભાવનગરની સૌરાષ્ટ્ર એમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ઘણા સમયથી પ્રમુખ તરીકે રહીને ભાવનગરના ઘણા પ્રાણપ્રશ્નોને યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય સ્થળે રજૂઆત કરવામાં તેઓ સફળ નીવડ્યા છે.

ઔદ્યોગિક સાહસિકોને તેમનું માર્ગદર્શન અને વિશાળ અનુભવનું લાઘુ ઉપયોગી બની રહેશે.

શ્રી શિવજીભાઈ (મગન બાબા)

જેમના જીવનમાં જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ અને કર્મયોગ એ ત્રણેયનો ત્રિવેણીસંગમ રચાયો હોય એવી વિભૂતિઓનાં દર્શન પાવનકારી હોય છે. ભક્તકવિ શ્રી શિવજી-

ભાઈ (મગન બાબા) એક એવી વિરલ વિભૂતિ હતા. તેમનો જન્મ નળિયા ગામે થયેલો. વીસ જ વર્ષની કુમળી વયે એમણે સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં અંપલાવ્યું અને માત્ર ૨૪ જ વર્ષની વયે એમણે પાલીતાણામાં જૈન બોર્ડિંગ-સ્કૂલની સ્થાપના કરી. ત્યાર પછી ચાર વર્ષ બાદ ૧૯૦૭માં એમણે ૩૦ ગ્રામ્ય પાઠશાળાઓ અને કન્યાશાળાઓ શરૂ કરી. એ જમાનામાં સ્ત્રીઓ શિક્ષણ લેવા લાગ્યે જ આગળ આવતી. કરુણામયી માનવતાનાં સ્પંદન અનુભવતું એમનું હૃદય હુઃખી જનોનાં આંસુ લૂછવા તત્પર બન્યું. સને ૧૯૦૫માં એમણે નળિયા (કચ્છમાં) બાલશ્રમની સ્થાપના કરી જે હજુ ચાલુ જ છે. સને ૧૯૧૦માં પાલીતાણામાં વિધવાઓ માટે શાળાઓ સ્થાપી. બચકર જલ-પ્રલયમાં પાલીતાણાની આ બંને સંસ્થા નાશ પામી. શ્રી શિવજીભાઈએ સાત્ત્વિક સાહિત્યનું વિપુલ સર્જન કર્યું છે, અને સો ઉપરાંત પુસ્તકો લખ્યાં છે. સંગીતનો જીંડો રસ હોવાથી એમણે પંદરસો ઉપરાંત કાવ્યો અને ભક્તિગીતોની રસધારા વહાવી છે. ૧૯૨૧માં એમણે સ્વતંત્રતાના આંદોલનમાં અંપલાવ્યું. યોગવિદ્યા પ્રત્યે પરમ આકર્ષણ હોવાથી ૧૯૩૨માં તેઓશ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં રહ્યા અને શ્રી અરવિંદને ચરણે બેસી એમણે સાધના કરી. ગુજરાતને છોડી પંજાબને કર્મભૂમિ બનાવનાર શ્રી શિવજીભાઈને ત્યાં આજ સહુ કોઈ મગનબાબાના નામે જ વધુ પિછાને છે.

શ્રી સવાઈલાલ લલ્લુભાઈ ધામી

ભાવનગર દિગમ્બર સ્થાનકવાસી જૈન સંઘના અગ્રેસર તરીકે વર્ષો સુધી ઓનરરી સેવા આપનાર શ્રી સવાઈલાલભાઈ ધામી મૂળ ભાવનગરના વતની. નવ ગુજરાતી સુધીનો સામાન્ય અભ્યાસ પણ કોઠાસૂઝ અને દીર્ઘદષ્ટિ વિચક્ષણ હોવાને કારણે પોતાના છ સુપુત્રોને જે ધંધાકીય તાલીમ અને ઘડતર આપ્યું તેને કારણે પુત્રોએ શૂન્ય-માંથી સર્જન કર્યું છે.

પ્લાસ્ટિક ઉદ્યોગને ક્ષેત્રે તેમના સુપુત્રોએ જે સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે તેની પાછળ શ્રી સવાઈલાલભાઈની તપશ્ચર્યા કારણભૂત છે.

સંસારચક્રમાં માનવ જો ક્ષીરનીર ન્યાયે જીવન જીવ્યે બાય, મંગલ ધર્મના ઉમઠા આદર્શોને વ્યવહારના તાણા-વાણામાં પણ જો બરાબર ગૂંથી લયે - સમર્પણની ઉદાત્ત ભાવનાથી રંગાયેલા હોય, પ્રાણી માત્ર પરત્વે દયા અને

કુટુમ્બની ભારેભાર લાગણી હોય તો માનવીને પોતાના જીવનની મીઠાશ તો હોય જ છે; પણ તેમના એ મધુર જીવનની સુમધુર સુવાસ અન્ય વિશાળ સમુદાયમાં પણ મહેકતી રહે છે.

તેમના પરિવારમાં - ઘરમાં ધર્મ અને ધાર્મિક વાતાવરણ - નિર્મિત પૂજાવિધિનો દૈનિક આગ્રહ, ગુપ્તદાનના પ્રખર હિમાયતી આંગણેથી ક્યારેય કોઈ કદી પાછું ખાલી હાથે ગયું નથી - નમ્રતા, સૌજન્યતા, સાદાઈ અને ઘરના વિશિષ્ટ સંસ્કારોએ કુદરતે ચારી આપી. પોતે ડાયમન્ડનું કામકાજ કરતા હતા - સમય જતાં પુત્રોને પ્લાસ્ટિકના ધંધાનું માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપ્યાં. જે માનવી જમાનાના ભાવી એંધાણને પારખી શકે છે તે માણસ ધંધાને આબાદ રીતે વિકસાવી શકે છે. આવી રહેલા પ્લાસ્ટિક યુગની જરૂરીઆતો જ લક્ષમાં લઈને તેવી આઈટીમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને સમય જતાં તેમની દોરવણી નીચે પુત્રોએ આજ સુધીમાં ત્રણ ફેક્ટરીઓ ઊભી કરીને વ્યાપારી સમાજમાં ગણના પાત્ર સ્થાન ઊભું કર્યું.

ચુસ્તોતેર વર્ષની જેફ ઉંમરે તેઓ સ્વર્ગવાસી બન્યા પણ એમણે મંગલ ધર્મના રાહ ઉપર ચાલવાની જે પગદંડી ઊભી કરી તે ખરેખર અતુલ્યનીય છે.

એમ લાગે છે કે માનવી જ્યારે જ્યારે જે કંઈ સિદ્ધિ સિદ્ધિ હાંસલ કરે છે ત્યારે તેની પાછળનાં રહસ્યનો પડદો માનવીના આગવા વ્યક્તિત્વનાં કેટલાંક ઊજળાં પાસાંઓ જ ખોલી નાખે છે.

શ્રી સવાઈલાલભાઈ પણ આવા જ કેટલાક સફળગુણોથી શોભતા હતા. તેમને છેલ્લી અવસ્થામાં કેન્સર થયેલું પણ જે દાયકા સુધી એ જીવલેણ દર્દની સામે ઝૂમ્યા એટલું તેમનું મજબૂત મનોબળ હતું - જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી સ્વસ્થ હતા. જીવનભર સાદાઈ છોડી નથી, દેવદર્શન અને ગુરુવંદનાના નિયમોને સતત માન આપ્યા કર્યું છે.

તેમના સુપુત્રોમાં શ્રી બકુલભાઈ, શ્રી સુખોદભાઈ, શ્રી રમેશભાઈ અને શ્રી હરેન્દ્રભાઈ ધંધામાં જોડાયા છે. શ્રી સૂર્યકાન્તભાઈ અને શ્રી સનતભાઈ અન્ય કામમાં ગોઠવાયા છે. પ્લાસ્ટિકના ધંધાને વિકસાવવામાં શ્રી બકુલભાઈની પ્રચંડ જહેમત દાદ માગી લેયે તેવી છે. તેઓ સુંઘઈ વસવાટ કરે છે.

આ ફેક્ટરીનો માલ પંજાબ હરિયાણા સુધી જાય છે. એ રીતે ભારતના ઘણા ભાગો સુધી તેમના વ્યાપારી સંબંધો સારી રીતે વિકસેલા છે. શ્રી સવાઈલાલભાઈના આડંબરરહિત એકધારા સરળ જીવનથી અનેકોને પ્રેરણા મળી છે.

શ્રી સમસુદીન તૈયબખાલી છતરીયા.

મહુવાનું છતરીયા કુટુંબ સાહસિકતા, દીર્ઘદષ્ટિ અને વ્યવહારદક્ષતા માટે જાણીતું છે. આ કુટુંબના એક યુવાન સભ્ય શ્રી સમસુદીનભાઈએ મહુવા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે એક નવીન ભાત પાડી છે. મેટ્રિક સુધીનો જ તેમનો અભ્યાસ પણ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કંઈક કરી છૂટવાનો મન-સૂઝો બચપણથી સેવેલો. તેમને જોઈએ તેવું કાર્યક્ષેત્ર મળી ગયું. તેમની કાર્યદક્ષ શક્તિનાં દર્શન થયાં અને છતરીયા આયર્ન વર્ક્સની સ્થાપનાથી માંડી આજસુધીમાં વિશાળ પાયા ઉપર ધંધાને વિકસાવ્યે છે જે તેમની પ્રમાણિકતા અને પ્રચંડ પુરુષાર્થને આભારી છે. ચીવટ-પૂર્વક, વિશ્વાસ અને ખંતથી કામ કરવાની તેઓ આગવી સૂઝ ધરાવે છે. ચાળીશ વર્ષની નાની ઉંમરમાં તેમણે અસાધારણ પ્રગતિ હાંસલ કરી છે.

સમાજની જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને ક્રમે ક્રમે નવા નવા ફેરફારો અને નવું સંશોધન એ એમના કામની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. ઉમદા અને આદર્શવાદી વિચારો ધરાવતા શ્રી સમસુદીનભાઈ મહુવાના સમાજસેવાના ક્ષેત્રે પણ આગવી ભાત ઊભી કરી છે. મહુવા લાયન્સ ક્લબ, કેળવણી સહાયક સમાજ, ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ લોખંડ એસોસિયેશન વગેરે સંસ્થાઓમાં તેમનું પ્રથમ હરોળનું સ્થાન છે. ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ક્ષેત્રમાં પણ તેમની ગણના થાય છે. તેમનો સરળ અને મિતભાષી સ્વભાવ, ઉદાર મનોવૃત્તિ અને સાદા જીવનથી સમાજમાં સારું એવું માનપાત પામ્યા છે.

શ્રી સાકળચંદભાઈ કા. પટેલ

મહેસાણા જિલ્લાની સહકારી પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રે એમણે જે સિદ્ધિઓનો નવો વિક્રમ નોંધાવ્યો છે, એમના માર્ગદર્શન નીચે મજૂર સહકારી મંડળી દ્વારા ખંધાયેલા પુકો, મકાનો, રસ્તાઓ એમના પ્રચંડ પુરુષાર્થ અને વ્યવસ્થા-શક્તિનાં ઉજ્જવળ પ્રતીકો બની રહ્યાં છે.

વડોદરા રાજ્ય સમયના પ્રબલમંડળમાં જોડાયા ને એમણે સેવાભાવી જીવનની શરૂઆત કરી. ૧૯૪૨ ની 'હિંદ છોડો'ની ચળવળમાં એમણે રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં પણ સક્રિય રસ લીધો, માધ્યમિક શાળાઓ, કોલેજો, છાત્રાલયો અને બાલમંદિરો જેવી અનેક સામાજિક સંસ્થાઓની ઇમારતો તેમની બાંધકામની જોડી કોઠાસૂઝ અને કાર્યક્ષમતાનાં સફળ પ્રતીકો છે. વિસનગર માર્કેટ યાર્ડ, ભંગી કોલોની, મજૂર મંડળી, રિપનિંગ મિલ, વર્કશોપ વગેરેને તેમની આયોજન શક્તિનો લાભ મળ્યો છે. મહેસાણા જિલ્લા સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટિવ બેંકના વિકાસમાં બેંકના અધ્યક્ષપદે રહીને તેમણે સેવા બજાવેલી, મહેસાણા જિલ્લા કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે અને મહેસાણા લોકલબોર્ડના પ્રમુખપદે રહીને એમણે બજાવેલી સેવા ન ભુલાય તેવી છે.

અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ મહાસમિતિના સભ્યપદે રહીને તેમણે રાજ્યની પણ સેવા કરી છે. નેત્રચરો, દંતચરો કે શસ્ત્રક્રિયા શિબિરો, વિકાસગૃહ, સંગીત વિદ્યાલય અને શ્રી ના. મ. નૂતન સર્વ વિદ્યાલય જેવી વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્થાઓના સર્જનમાં એમની સેવાઓ અવિસ્મરણીય છે. વાલમ સર્વોદય આશ્રમ, ઝીલિયા સર્વોદય આશ્રમ, ગામ ભારતી, અમરાપુર જેવી જિલ્લાની તમામ સંસ્થાઓ તરફનો તેમનો પ્રેમ અને સક્રિય સહકાર રહ્યા છે.

શ્રી સુમતિચંદ્ર શિવજીભાઈ

સેવામૂર્તિ ઠચ્છના પનોતા પુત્ર ભક્તકવિ શિવજીલાલ દેવશીના સુપુત્ર શ્રી સુમતિચંદ્રભાઈ, કુંવરજી દેવશી લી. ના ત્રોપાયટર અને ડિરેક્ટર. તેમનો જન્મ તા. ૩૦-૩-૧૯૦૪ માં મંદિરોના નગર સિદ્ધજેત્ર પાલીનાણામાં થયો હતો. માતા સુલક્ષણાબેન પણ સેવાભાવી, ધર્મનિષ્ઠ અને માયાળુ હતાં. શ્રી શિવજીભાઈએ કેળવણીના પ્રચાર માટે અને સમાજના સમુત્થાન માટે ભારે પ્રયત્નો કર્યા હતા. શ્રી સુમતિભાઈએ સામાન્ય કેળવણી પામ્યા પછી પોતાના કાકાની કુંવરજી દેવશી લી. ની જવાબદારી સંભાળી. શ્રી સુધાકરભાઈ તેમના મોટાભાઈએ મદદગાર બેતીવાડીનું કામ સંભાળ્યું. શ્રી શિવજીભાઈ તો શિર પ્રવાસી હતા. વિશ્વયુદ્ધ પછી મંદીમાં કંપનીની આર્થિક હાલત કથળતી હતી. ભાઈશ્રી સુમતિભાઈએ મુશ્કેલીનો સામનો કરી સાહસિક વૃત્તિને કારણે તેમની મિલ સ્ટોરની લાઈન સાથે અગ્નિશામક સાધનોનું ઉત્પાદન શરૂ કર્યું. બ્રિટિશ

પેટીઓના હાથમાં તેનો વેપાર હતો. પણ શ્રી સુમતિભાઈની બુદ્ધિપ્રતિભા જ્વલંત. નવનવાં પ્રસ્થાન કરવા ઝંખના રહેલી અને તેમણે ક્ષયરેકસનું કામકાજ એવું તો જમાવ્યું કે તે માટે કારખાનું કર્યું અને ઉત્તરોત્તર નવનવાં સાધનો માટે મોટી માંગ આવવા લાગી અને લાખોના ઓર્ડર મળવા લાગ્યા. તેઓ ઉદ્યોગપતિ તેવા જ સેવાપ્રિય, સાંજન્યશીલ, આતંદ્રી અને દાનવીર. શ્રી અરવિંદ ઘોષ અને માતાજીના પ્રાણુખ્યારા. તેમનાં દરેક કાર્યોમાં તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી સરલાબહેનની પ્રેરણા મળી છે. પોંડીચેરીમાં દર્શને વારંવાર બંને જતાં અને પૂ. માતાજીના તેમની ઉપર આશીર્વાદ વરસતા હતા. પોંડીચેરીમાં 'સરલા હાઉસ' પણ તેમણે બંધાવ્યું.

તેમના અગ્નિશામક સાધન ક્ષેત્રે તેમણે ખૂબ પ્રગતિ સાધી હતી. દેશમાં જ નહિ પરદેશમાં પણ તેમની સારી પ્રતિષ્ઠા બની. તેમના ત્રણ પુત્રો ને જમાઈએ બધું કામકાજ સંભાળ્યું છે. ૭૫ વર્ષની વયે છતાં યુવાનને શરમાવે તેવી સ્ફૂર્તિથી કામ કરતા રહ્યા.

શ્રી સુંદરજી દુર્લભજી સલોટ.

શ્રી સુંદરજીભાઈનો જન્મ નાગલપુર (સૌરાષ્ટ્ર)માં સંવત ૧૯૬૮ માં થયો હતો. બાળપણ અને વિદ્યાભ્યાસ નાગલપુરમાં વીત્યું અને થયો હતો. તેઓશ્રી ગુજરાતી ચાર ચોપડી સુધી ભણ્યા હતા.

વિક્રમ સંવત ૧૯૬૨માં રાસ (જી. ખેડા)માં તેઓશ્રી આવ્યા અને ત્યાં જ સ્થિર થયા. તેમણે નાની હાટડી શરૂ કરી અને ધીરે ધીરે વેપારમાં તેમની પ્રગતિ થઈ.

આચાર્ય શ્રી તુલસીનાં અણુવત તે કરતા હતા, તેના પરિણામે વેપારમાં દિન પ્રતિદિન તેઓ આગળ વધ્યા હતા. જૈન ધર્મમાં ખૂબ શ્રદ્ધા હોવાથી અને રાસ ગામમાં સ્થાનકવાસી જૈનોનાં ૨૫ ઘરો હોવાથી સાધુ સાધ્વીઓના વિહાર માટે આ વિસ્તારમાં કોઈ ઉપાશ્રય ન હોવાથી રાસ ગામમાં ઉપાશ્રય બંધાવવામાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. તેઓ નિમમિત્ત પ્રતિક્રમણ કરતા હતા. તેઓશ્રી મહા સુદ બીજ વિક્રમ સંવત ૨૦૩૩માં પોતાની પાછળ બહોળો સમુદાય મૂકીને સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે, ત્યારે તેમની ઉંમર ૬૫ વર્ષની હતી. જૈન ધર્મની ઉપાસનામાં આ વિસ્તારમાં તેમનો ફાળો ઘણો મોટો છે.

શ્રી સુધાકરભાઈ એસ. શાહ

સાહેસવીરોની ગણાતી ભૂમિ કચ્છ (નળિયા)માં ૧૯૦૧માં તેમનો જન્મ થયો. ધર્મસંસ્કારના સુંદર વાતાવરણ વચ્ચે તેમનો ઉછેર થયો. પાઠીતાણા અને ભાવનગરમાં તેમનો અભ્યાસ અને જીવનઘડતર થયું. ૧૯૧૪માં મુંબઈમાં તેમના કાકા શ્રી કુંવરજીભાઈએ હાઈવેરનો વેપાર શરૂ કર્યો પણ ૧૯૨૧માં આડત્રીશ વર્ષની ઉંમરે કુંવરજીભાઈનું અવસાન થયું. કુંવરજીભાઈના અવસાન બાદ કુંવરજી દેવશી એન્ડ કું. નો વહીવટ તેમના ભત્રીજા શ્રી સુધાકરભાઈ તથા શ્રી સુમતિચંદ્રભાઈએ સંભાળ્યો. આ સમયે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો હતો. વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે મોટી મંદી પ્રવર્તતી હતી. શ્રી સુધાકરભાઈને ગ્રામ્યજીવન વધુ પસંદ હોવાથી મુંબઈનો વહીવટ શ્રી સુમતિચંદ્રભાઈને સોંપી મદદાની જેતીવાડી શ્રી સુધાકરભાઈએ સંભાળી. મદદાના ગ્રામ્યજીવન દરમિયાન જીનિંગ ફેક્ટરી અને ઓઈલ મિલનું પણ સફળતાપૂર્વક સંચાલન કર્યું. ૧૯૪૩માં મદદામાં બોળીન ફેક્ટરી પણ ચાલુ કરી જે આજે પણ ચાલુ છે. આ બોળીન ફેક્ટરીને સફર પાયા ઉપર લાવવામાં તેમનો યશસ્વી ફાળો છે. આ બોળીન ફેક્ટરી ભારત અને ભારત બહારના પંદરેક દેશોને માલ એક્સપોર્ટ કરે છે. તે પછી ભાવનગરમાં પણ આ ધંધાના શ્રી ગણેશ કર્યો. આ જ કામમાં તેમના છ સુપુત્રો ધંધાનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. પૂજ્ય શિવજીબાપાએ પ્રગટાવેલી સેવાજીવનની જ્યોતને જલતી રાખવામાં પણ તેમના વારસદાર શ્રી સુધાકરભાઈનો બહુમૂલ્ય ફાળો રહ્યો છે. સામાજિક સંસ્થાઓ તરફનો આ કુટુંબનો પ્રેમ અને સક્રિય સહકાર દરિદ્રનારાયણ તરફનો ભક્તિભાવ પ્રગટ કરે છે. શ્રી સુધાકરભાઈના સુપુત્રો શ્રી હેમેન્દ્રભાઈ તથા શ્રી ઉપેન્દ્રભાઈ ખૂબ જ સંસ્કારી અને કેળવણેલા છે.

શ્રી હેમેન્દ્રભાઈ ધંધાથે ભારતમાં બધે જ ફર્યા છે. નિયમિત દેવદર્શન અને ધર્મ ઉપરની અપાર શ્રદ્ધા જોવા મળી છે.

શ્રી સૂર્યકાંત એસ. શાહ

ત્રીસ વર્ષ પહેલાં પિતાજી સોમચંદ ફૂલચંદ શાહે સાધારણ સ્થિતિના સમય સાથે મુંબઈમાં ભાગ્ય અજમાવવા પગલાં માંડ્યાં. સૂતર બજારમાં દલાલી કરતાં કરતાં તેઓ સિદ્ધિનાં સોપાનો સર કરતાં કરતાં શ્રી શાંતિલાલ

એસ. શાહ એન્ડ કું.ના ભાગીદાર બન્યા. પ્રભુનો પ્રસાદ અને પુરુષના પ્રબલ પુરુષાર્થનો સમન્વય જ સિદ્ધિના પાયામાં છે. જન્મ ૧૬ મી જૂન ૧૯૩૬ના રોજ માણસા (ગુજરાતમાં)માં થયો. પાંચઘુની પરની પન્નાલાલ હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરી વ્યાપાર ક્ષેત્રે ૧૯૫૬ થી અંપલાવ્યું. યાર્ન મારકેટને તેમણે પોતાની કારકિર્દીનું પ્રથમ પગથિયું બનાવ્યું અને પિતાની જેમ જ ધીમે ધીમે પ્રગતિના પંથે પ્રયાણ કરતાં ૧૯૬૪માં સ્વતંત્ર રીતે વ્યાપારની શરૂઆત કરીને મેસર્સ સૂર્યકાંત શાહ એન્ડ કું.નું સુકાન સુંદર રીતે સંભાળી લીધું. આર્થિક ક્ષેત્રમાં સુંદર સફળતાને વરનાર શ્રી સૂર્યકાંતભાઈએ આમ વ્યાપારના ક્ષેત્રે નામ, કામ અને દામ ત્રણેય વસ્તુને સંપાદિત કરી. ખરે જ તેઓ ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

શ્રી સોમનાથ જીવણલાલ પટેલ

ઉત્તર ગુજરાતમાં સિદ્ધ પુર પાસે કામળીના મૂળવતની શ્રી સોમનાથભાઈએ અમદાવાદમાં ૧૯૪૫થી મશીનરી લાઇનમાં ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે પહેલાં મદ્રાસમાં એક નોકરીમાં જોડાયા. સ્વતંત્ર વ્યવસાય તરફ એમનું મન આકર્ષાયું. ધંધામાં મળેલા બે પૈસા સાર્વજનિક કેળવણીનાં કામોમાં વાપરવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા. વતન કામળીમાં શાળાના મકાન માટે રૂપિયા ૫૧૦૦૦/- નું માતખર દાન આપ્યું છે. વતન કામળીમાં કેળવણી મંડળના પ્રમુખ તરીકે તેમની સેવાઓ જાણીતી છે. ધંધાકીય હેતુ માટે સમસ્ત ભારતનો પ્રવાસ કર્યો છે. તેમનાં ચાર બાળકોમાં સૌથી મોટા પુત્ર ધંધાથે ચુરોપના દેશોનું પરિભ્રમણ કરી આવ્યા. નાનો પુત્ર અમેરિકામાં અભ્યાસ કરે છે.

સ્વ. ડૉ. શ્રીકાંત દોશી

ડૉ. શ્રીકાંત દોશીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૭માં વઢવાણ શહેરમાં થયો હતો. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ વઢવાણ શહેરની દાજીરાજ હાઈસ્કૂલમાં કર્યો હતો. ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાંથી પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થઈ M. B. B. S. માટે મુંબઈ આવ્યા. ૧૯૪૨ની 'કવીટ્ટ ઇન્ડિયા'ની લડત આવી. અભ્યાસ છોડી સૌરાષ્ટ્ર ગયા ત્યાં જોરાવરનગર ખાતે રહી ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ફરી પાછા કોલેજમાં જઈ અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. કાલબાદેવીનું કારખાનું શરૂ કર્યો પછી ત્યાં પણ સામા-

જિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. અમેરિકન સંસ્થાઓ તરફથી મળતો દૂધનો પાવડર લાવી, દૂધ બનાવી, બાળકોને મફત દૂધ વહેંચવા માટેનાં કેન્દ્રો અને બાળપુસ્તકાલય ખોલ્યાં. ડોક્ટર શ્રીકાંતની દરેક પ્રવૃત્તિમાં એક ખાસિયત એ હતી કે બને ત્યાં સુધી હોદ્દાથી દૂર રહેવું, અને એ નિયમ એમણે ચુસ્તપણે પાળ્યો છે. તેમની છેલ્લામાં છેલ્લી પ્રવૃત્તિ તે ‘જન મુક્તિ’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું તે. આ પત્ર માટુંગા - શિવ - વડાલા - દાદર વિસ્તારમાં દરેક ગુજરાતીને ઘરે વંચાય છે. તેમનાં લખાણો પણ ઘણાં લોકપ્રિય હતાં. આ માસિક દ્વારા બે ઘણાં મોટાં કાર્યો થયાં છે. એક તો બિહાર રાહત માટે લગભગ ૬૦ હજાર રૂપિયા એકઠા કર્યા અને ગુજરાત રેલ રાહત માટે પણ સારી એવી રકમ એકઠી કરી. આવાં ફંડ ભેગાં કર્યાં પછી એ યોગ્ય રીતે વપરાય છે કે નહિ? તેની પણ પૂરેપૂરી કાળજી રાખતા. ડૉ. શ્રીકાંતનાં પત્ની શીલાબેને જે જે સહકાર ડોક્ટરને તેમના પ્રત્યેક કામમાં આપ્યો છે તે બદલ શીલાબેનેને જેટલા ધન્યવાદ દઈએ એટલા ઓછા છે. એવા સહકાર વિના કોઈ કાર્ય થઈ શકે નહિ. શીલાબેને અને તેમનાં બે બાળકો ઉપર જે વજ્રઘાત આવી પડ્યો છે તેમાં શીવ - માટુંગા - વડાલા વિસ્તારની જનતા અને તેમનો બહોળો મિત્ર સમુદાય તેમની સાથે છે. સદ્ગતના આત્માને પ્રભુ શાંતિ આપો.

સી. યુ. શાહ ટી. બી. હોસ્પિટલ દૂધરેજમાં ૫૧૦૦૦/- ઓ. પી. ડી.નું દાન, બીજી શૈક્ષણિક સંસ્થામાં એસ. એસ. સી.માં પ્રથમ આવે તેમને સ્કૉલરશિપ આપવાની યોજના તેઓશ્રીએ ઘડી હતી.

શ્રી હસમુખભાઈ પોપટલાલ વોરા

મુંબઈમાં ટાઇલ્સના ઉત્પાદન અને વ્યવસાયક્ષેત્રે જેમણે અણનમ પ્રગતિ સાધી છે એવા સદાય હસમુખા શ્રી હસમુખભાઈ વોરા સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વતની છે. તેમના ધંધામાં વાર્ષિક વેચાણ એક કરોડથી પણ વધારે હોવા છતાં તેમનામાં કયાંય મોટાઈ નથી. ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે હંમેશાં પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહીને તેઓશ્રી તથા તેમના પિતાશ્રી પોપટલાલભાઈ ખૂબ જ છૂટા હાથે છૂપી રીતે દાનગંગા વહેવડાવી રહ્યા છે. જેને પ્રભુએ જોયું ને જોયું આપ્યું છે એ એવી જ રીતે સેવા-કાર્યમાં પણ જોયું ને જોયું વાપરતાં રહ્યાં જ છે. એ પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારો જ કહેવાય. ૪૫ વર્ષના શ્રી

હસમુખભાઈની કાર્યશક્તિ અને યોજનાબદ્ધ વ્યવસ્થા-શક્તિ ગજબની છે. જુઠાં જુઠાં સ્થળોએ સાત જેટલી ફેક્ટરી ચલાવી રહ્યા છે. તેમનાં મન ઉપર કશો ભાર કે ચિંતા નહીં, પિતાશ્રીનો મૂળ વ્યવસાય તો ગંધિયાણાનો અને હોલસેલનો હતો. અને કાર્યસ્થળ જલગાંવ હતું, પણ નસીબજોગે એમને એમના સબંધીએ ટાઇલ્સમાં રસ લેતા કર્યો. અને શૂન્યમાંથી સઘળી શરૂઆત કરી અને આજે ટાઇલ્સના ધંધામાં ‘મોખરાનું’ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

શ્રી હસમુખભાઈ ચુસ્ત ધર્મપ્રેમી. જીવદયાપ્રેમી અને અહિંસક છે. તેમના પિતાશ્રી પોપટલાલભાઈ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. પૂજ્ય કાળજીસ્વામીના ધાર્મિક રંગે રંગાયેલા છે. એમણે પહેલેથી પોતાના પુત્રોને એ રીતે ઘડ્યા છે જેથી તેઓ પોતાના પુરુષાર્થ અને મહેનત વડે એક પછી એક શિખરો સર કરતા રહે. આમ એમનું આખું ચે કુટુંબ ખૂબ જ કેળવાયેલું અને ધર્મપ્રેમી રહ્યું છે.

શ્રી હરિલાલભાઈ જેયંદભાઈ દોશી

મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતના દાનવીર ઉલોગપતિઓમાં શ્રી હરિલાલભાઈ દોશીનું નામ પ્રથમ હરોળમાં ગણી શકાય. સેવાવૃત્તિથી રંગાયેલું તેમનું સમગ્ર જીવન અનેકોને નવી દૃષ્ટિ આપતું ગયું છે. તેમનું હઝણું જ થોડા સમય પહેલાં મુંબઈમાં અવસાન થયું. ગુજરાતી પ્રબળે તેમના જવાથી મોટી ખોટ પડી છે. શ્રી હરિલાલભાઈ બહુવિધ પ્રતિભાસંપન્ન મહામાનવ હતા. જીવનમાં સાચા શ્રેયપ-થને વરી મુસીબતોરૂપી ઠંડકોને કચડી નાખી ખરે જ તેમણે ગુલાબની સુવાસ મહેકાવી છે. સમાજમાંથી આવેલું ધન સમાજનું છે અને સમાજના પોતે દ્રસ્ટી છે એમ માનીને પોતાને આંગણેથી અનેકગણો દાનપ્રવાહ વહેતો મૂક્યા, અનેક સંસ્થાઓને નવપદ્ધવિત બનાવી, ધાર્મિક કાર્યોમાં પહેલ કરી, જૈન સમાજના ઉત્કર્ષમાં તન, મન, ધનથી સેવા આપી. તેમની આજીવન મૂક સેવાને લઈને જ જૈન સમાજે તેમનો અમૃત મહોત્સવ થોડાં વર્ષો પહેલાં ઊજવીને ખરેખર યોગ્ય વ્યક્તિનું યોગ્ય સમયે સન્માન કર્યું છે. એમને અમૃત મહોત્સવ-માં મળેલું બહુમાન ખરેખર તેમના જીવનમાં વશકલગી-સમું બની રહ્યું.

તેમના નિખાલસ, શાંત, ધીરગંભીર અને સૌજન્ય-સભર સ્વભાવથી એક સફળ દાર્શનિક દીર્ઘદષ્ટિવાળા મહામાનવ તરીકે સમાજમાં બાણીતા બન્યા. ૧૯૧૮માં

સૌરાષ્ટ્રમાં અમરાપુર નામના ગામેથી મુંબઈમાં આવી જગમોહનદાસ વિઠ્ઠલદાસની પેઢીમાં ક્રમ ૩૧. ૨૦/-ના પગારે નોકરીની શરૂઆત કરનાર શ્રી હરિલાલભાઈ આજે વીસની પાછળ મીંડા લગાડી શકાય એટલી મોટી સંજ્ઞાના માણસોને પોતાની જુદી જુદી મિલોમાં રોજ-રોટી મેળવી આપવામાં સહાયબૂત બની શક્યા તે ઉપરથી તેમણે કરેલો પરિશ્રમ, ખંત, ચીવટ, ધગશ અને સાહસનો સહેજે ખ્યાલ આવી શકે છે. તેમની રજેરગમાં ચેતન્ય, સ્ફૂર્તિ અને સાહસિકતા વહેતી હતી. તેથી ક્રમેક્રમે વીમા અને ફલાલીના ધંધામાં અંપલાવ્યું, ધંધામાં વિકાસ થયો, અનેક માણસો સાથે સંપર્ક થયો. શરૂનાં દશ વર્ષો ભારે તપશ્ચર્યામાં ગાળ્યાં - ૧૯૬૭માં રેશમ ઉદ્યોગની સ્થાપના કરી. બનાવટી રેશમ ઉદ્યોગના શ્રી હરિલાલભાઈને વારતના પુરસ્કર્તાઓમાંના એક ગણી શકાય. ૩૧. ૬૦ હજારની મૂલ્યથી શારદા સિલ્ક મિલ્સથી આ ધંધાની શરૂઆત કરી. તેનો વિકાસ થતાં પછી તેો સાધના મિલ ખરીદી; સાથે જ મિલમાં તૈયાર થતું કાપડ રંગવાના વિચારથી ડાઈંગ એન્ડ પ્રિન્ટિંગ વર્કસનો પણ તેમના માર્ગદર્શન નીચે જન્મ થયો અને વટવક્ષ બન્યું. એચ. જે. ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પણ તેમના જ પુરૂષાર્થનું પરિણામ છે. એમણે સૌરાષ્ટ્રના દશા શ્રીમાળી જ્ઞાતિ બંધુઓના કલ્યાણ માટે ભોજનાલય સ્થાપ્યું. વણિક હાઉસિંગ સોસાયટીની રચના કરી વતનમાં પિતાની સ્મૃતિમાં એક શાળા સ્થાપી. ઘાટકોપરમાં પોતાના ભાઈ દલીચંદના સ્મારક માટે આર્યસલાને એક લાખનું માતખર દાન આપ્યું. ઘાટકોપર હિન્દુસલાને હોસ્પિટલ બાંધવા મળેલખ-આંધ્રના રાહતકંડમાં એક લાખને અગિયાર હજાર રૂપિયાનું દાન આપ્યું.

તેમના સુપુત્ર શ્રી મગનભાઈ, શ્રી હસમુખભાઈ, શ્રી મનહરભાઈએ પછી તેો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં યશસ્વી સિદ્ધિ હાંસલ કરી, વ્યાપારી સમાજમાં ભારે મોટી નામના મેળવી. ૧૯૭૮ના ફેબ્રુઆરીમાં તેમનો જે અમૃત મહોત્સવ જીવવવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે સાર્વજનિક કાર્યો માટે રૂપિયા પચીસ લાખની માતખર રકમના દાનથી જાહેરાત કરી. તેમના વિશાળ કુટુંબમાં જે ગ્રેમ-સંપ અને સુમેળ જોવા મળ્યો તે આજના યુગમાં સૌને માટે પ્રેરક છે. સમાજ, ધર્મ અને રાષ્ટ્રની સેવાનાં કામોમાં પ્રસંગોપાત્ત તેમના પરિવાર તરફથી દાનપ્રવાહનો લાલ અહર્નિશ મળતો રહે તેવી અંતરની લાવના.

શ્રી હરિલાલ રામચંદ શાહ

(ધાનેરાવાળા)

હીરાની આણુમાંથી અનેક હીરા નીકળે તેમ ધાનેરાની ધરતીમાંથી અનેક ધનિકો, હીરાના વેપારીઓની જાણે આણુ હોય તેમ સેંકડો તહિ બલદે હજારો અવેરીઓની હારમાળા મુંબઈ તથા બહાર વસેલી છે. પોતાના વતન માટે કંઈ કરી છૂટવાની લાવના અનેક ધાનેરા વતનીઓ ધરાવે છે. એમાં શ્રી હરિલાલભાઈ રામચંદ શાહનું નામ પણ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

ધાનેરાની અનેક સંસ્થાઓમાં તેમનો આર્થિક સહયોગ મળેલો છે. તેમાં વળી આ જનરલ હોસ્પિટલ સુવર્ણના મુગટમાં હીરાના એક ટોંગા સમાન બની રહી છે. ધાનેરા આરોગ્ય સમિતિ દ્વારા તૈયાર થયેલ આ હોસ્પિટલનું નામ તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રી સ્વ. રામચંદ સવરાજભાઈ શાહના નામથી જોડાયેલ છે.

નાની ઉંમરમાં અતિ ઉત્સાહ, કમાવાની સૂઝ, બુદ્ધિ-કૌશલ્ય અને વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી એતરોત થઈ ગયા છે, તે તો તેમને મળીએ ત્યારે જ સમજાય. ધાનેરામાં તેમનો જન્મ તા. ૬-૫-૧૯૩૮ના શુભ રોજ થયેલો. તેમનાં પૂ. માતૃશ્રીનું નામ લીલાબહેન છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ધાનેરામાં લીધું. જૈન કુટુંબમાં જન્મેલા એટલે ધાર્મિક સંસ્કાર તો વારસામાં મળેલા હોય જ. બાર વર્ષની ઉંમરથી જ કમાવાની કોઠાસૂઝ મેળવી લીધેલી. અભ્યાસ સાથે તેઓ આવકનાં સાધનો પણ ઊભાં કરી શકેલા. મેટ્રીક પાસ મુંબઈમાંથી કરી માત્ર વીસ વર્ષની ઉંમરે ધંધાની શરૂઆત કરી. નાના મોટા અનેક વ્યવસાયોનો અનુભવ લઈ પોતાના ચંચળ સ્વભાવ અને બુદ્ધિચાતુર્યથી હીરાના વેપાર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. સાથે સાથે બિનલોહધાતુનો વેપાર પણ શરૂ કર્યો. દીર્ઘદષ્ટિ, સમય પારખવાની અજબ શક્તિ, ટૂંકામાં ઘણું સમજી શકવાની આવડત, ઓછું ખોટી વધુ કાર્ય કરવાનો અદરજ ઉત્સાહ વિના કારણે પાલનપુરમાં એક અઘતન આલીશાન સિનેમા થિયેટર બનાવેલ જે 'કોઝી' નામથી ઓળખાય છે.

શોખના વિષયમાં સામાજિક સેવા તથા બિઝનેસ અને તેમાંથી કમાયેલા પૈસાનાં સહયોગ કરી સારાં

કાર્યોમાં વાપરવા તે તેમના માતાપિતાના સંસ્કારને આભારી છે. તેમને પાંચ પુત્રીઓ અને એક પુત્ર ચિ. વિમેશ છે. સૌને સંસ્કારમય ઉચ્ચ કેળવણી મળે તે માટે પૂરતું ધ્યાન આપી રહ્યા છે.

ઘણી સંસ્થાઓ સાથે તેઓશ્રી જોડાયેલા છે. તેમાં વેપારી સંસ્થાઓ પણ છે. સૌથી ગાઢ અને સક્રિય રીતે 'ધાનેરા સેવા સંઘ' સાથે કાર્ય કરી રહેલા છે. તેઓશ્રી ખૂબ ખૂબ સિદ્ધિનાં શિખરો સર કરે અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં યશસ્વી બને, આરોગ્યમય દીર્ઘાયુષી બને તેવી અમે શુભેચ્છાઓ પાઠવીએ છીએ.

શ્રી હરખચંદભાઈ વીરચંદ ગાંધી

પ્રભાવક નગરી મહુવા શહેરમાં અવેરી શ્રીયુત્ હરખ-ખચંદભાઈ વીરચંદ ગાંધીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૮ ના એપ્રિલ માસમાં થયો. જન્મથી જ હરખચંદભાઈ સંસ્કાર પામ્યા હતા. તેઓશ્રીનાં અ.સૌ. પત્ની પ્રભાવતીબેન પણ સુશીલ, વ્યવહારકુશળ છે. તેમના એક મોટાભાઈ જયંતીલાલનાઈ એ આચાર્યશ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે ભાગવતી દીક્ષા લીધી હતી. શુદ્ધ રીતે ચરિત્ર પાળતાં શ્રી તારંગાજી યાત્રાર્થે આવતાં વાઘના શિકારનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા. બીજા ભાઈ શ્રી શાંતિલાલભાઈ હાલ મુંબઈમાં લોખંડના વ્યાપારની લાઇનમાં છે. શ્રી હરખચંદભાઈએ વિદ્યાભ્યાસ કરી મુંબઈ આવી કાપડ મારકેટમાં વ્યાપારનો અનુભવ મેળવવા નોકરીથી પ્રથમ જીવન શરૂ કર્યો બાદ ત્યાંથી છૂટા થઈ, શ્રીયુત બાબુભાઈ મૂળચંદના સહકારથી અવેરી બંધુને ત્યાં રહ્યા અને ત્યાં અવેરાતના ધંધામાં નિષ્ણાત થઈ અવેરાતના ધંધામાં ઝુકાવ્યું. તેઓશ્રી સરલ સ્વભાવી, માયાળુ હોવા સાથે અનેક ચડતી-પડતીનાં અકામાંથી પસાર થતાં ધર્મ પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ અને ભાવના વડે ધંધામાં પ્રગતિ થવા લાગી, અને જેમ જેમ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી ગઈ તેમ તેમ ગુપ્તદાન દેવા સાથે મહુવા બાલાશ્રમમાં રૂ. ૫૦૦૧), મહુવામાં થયેલ છેલ્લી પ્રતિષ્ઠા વખતે રૂ. ૧૫૦૦૦, અનેક આદેશોમાં, મુંબઈ નજીક અગાશી ગામમાં રૂ. ૧૫૦૦૦, ખર્ચી સર્વ સામગ્રી સહિત સેનેટોરીયમ બંધાવ્યું, અને પોતાના પ્રિય પુત્ર શ્રી બિપીનકુમારના જન્મગાંઠના દિવસે જૈન નરરત્ન શેઠ રમણભાઈ દલસુખ ભાઈ J. P.ના વરદ મુખારક હરજી ઉદ્ઘાટન કરાવ્યું. પાંદ્લી તાજા, કઠંગગિરિ, કુંડલા, બોટાક, ગિરનારજી

વગેરે સ્થળે ઉદારતાપૂર્વક સખાવતો કરી, ગુપ્તદાન તો ચાલુ જ છે. તેમના પરિવારમાં એક પુત્ર બિપીનચંદ-કુમાર અને બે પુત્રીઓ છે. ધાર્મિક સાહિત્યમાં પંચ પ્રતિક્રમણ, જૈન નિત્યપાઠસંગ્રહ વિદ્યાશ્રીઓ માટે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. પુણ્યાનુબંધી પુણ્યથી મળેલ લક્ષ્મીનો આત્મ કલ્યાણ માટે સદ્વ્યય કરે છે. તેમનાં ધર્મપત્ની ચંદનબહેને પણ ૧૦૧ ઓળી કરી ધંધુકા મુકામે પારણું કરેલું. તપશ્ચર્યાઓ ચાલુ હોય છે.

શ્રી હરકિસનભાઈ એન. ઉદાણી.

રાજકોટના પ્રખ્યાત સંસ્કારી ઉદાણી પરિવારમાં શ્રી હરકિસનભાઈનો જન્મ થયો હતો. બી. એસ. સી. એલ. એલ. બી.ની ઉપાધિ મેળવ્યા પછી તેમણે 'આઈ. એ. એસ.'ની ઉચ્ચ પદવી મેળવી શૈક્ષણિક કારકિર્દી પૂરી કરી. ઈ. સ. ૧૯૫૭માં ભારતીય રેલવેના મોટા હોદ્દા ઉપર એક દાયકા સુધી કાર્ય સંભાળ્યા પછી ઈ.સ. ૧૯૬૭માં મેસર્સ કેશવલાલ તલકચંદની ફર્મમાં મેનેજિંગ પાર્ટનર તરીકે જોડાયા. આ કંપનીમાં જોડાયા પછી કંપનીની પ્રગતિમાં સારું કાર્ય કરેલ છે. સૂતર, કાપડ, હોઝિયરી અને નીટેડ ગારમેન્ટ્સની પ્રતિ વર્ષ રૂ. દશ કરોડ જેટલી નિકાસ કરી નિકાસમાં અગ્રેસર બની રહેલ આ કંપની અમદાવાદ, કોઈમ્બતુર, સોલાપુર, એડિસબાબામાં શાખાઓ અને લંડન, માન્યેસ્ટરમાં એસોસિયેટેડ કંપની ધરાવે છે. આ કંપનીની ગુણવત્તાને ધ્યાનમાં લઈ મહારાષ્ટ્ર સરકાર, કોટન ટેક્સટાઈલ એક્સપોર્ટ પ્રમોશન કાઉન્સિલ, હેન્ડલુમ એક્સપોર્ટ પ્રમોશન કાઉન્સિલ અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ તરફથી 'આઉટ સ્ટેન્ડિંગ એક્સપોર્ટ પરફોર્મન્સ એવોર્ડ' મળેલ છે.

શ્રી હરકિસનભાઈ ધંધાના નિકાસના વિશેષ વિકાસ-શીલ હેતુસર અનેકવાર પરદેશના પ્રવાસે જઈ આવ્યા છે. શ્રી હરકિસનભાઈ પોતાના વ્યવસાયક્ષેત્રને કાર્યકુશળતાથી વ્યવસાયકીર્તિને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપી ફેલાવે એવી શુભેચ્છા.

શ્રી હરિલાલ જટાશંકર ત્રિવેદી

'અઢીવર્ષ'શ્રી હરિલાલભાઈનું મૂળ વતન ભાવનગર જિલ્લાનું વલ્લભીપુર. જન્મસ્થાન ભાવનગર. મૈટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ મુંબઈમાં. વ્યવસાય આટાનો વેપાર. પિતાશ્રીનો આ વિકસાવેલો વ્યવસાય પોતાની નાની ઉંમરે

શ્રી હરિલાલભાઈએ હાથમાં લઈને પ્રારંભ અને પુરુષાર્થ-થી વિકસાવ્યો-તેમની માલિકીની હાલ ત્રણ માટી આટાની મિલો ગૃહસ્થ સુખમાં ચાલે છે.

સંસ્કારિતા અને ચારિત્ર્યના બળે તેઓનું સ્થાન સુખમાં સામાજિક જીવનમાં ઘણું જ આગળ પડતું રહ્યું છે. તેઓએ લક્ષ્મીનો સહઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં કરી બાણ્ય છે. ભાગ્યે જ કોઈ સેવાકાર્ય કરતી સંસ્થા હશે કે જેમને તેઓ મદદગાર થયા નહિ હોય. સહાયભૂત થવાની તકો તેઓ શોધતા ફરતા હોય છે. સંતપુરુષોની સેવા કરવી તે તેમની દૃઢ રુચિ રહી છે. નાનામોટા સૌના તેઓ પ્રીતિપાત્ર અને કૃપાપાત્ર બની શક્યા છે. નમ્રતા, દયા કરુણા, ઈશ્વરશરણુ તેમના ઉજ્જવળ જીવનમાં છૂપાં રહી શકતાં નથી.

તેઓ સિહોર સંપ્રદાય ઔદિચ્ય અગિયારશે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના નરરત્ન છે તેવું અભિમાન સમગ્ર જ્ઞાતિ લઈ રહી છે. જ્ઞાતિને ચરણે મુકાયેલી ત્રણ સંસ્થા - લાવનગરની ગોદાવરીબા તથા માણેકબા ઔદિચ્ય મહિલા છાત્રાલય, આર. જે. બેરી કોલેજ હોસ્ટેલ અને સિહોરનું જે. બી. પંડ્યા છાત્રાલય તેના પુરાવા છે.

તેઓ વિશાળ સંસ્કારી પરિવાર ધરાવે છે. તેમના સુપુત્રો પિતાશ્રીની યશગાથાને વધારી રહ્યા છે.

શ્રી હરિલાલનાં દાનો આજ સુધીમાં લાખો રૂપિયાનાં થયાં હશે. અને તે માટે ભાગે છૂપાં દાનો હોય છે. લગભગ બધી જ માનવરાહત સેવાઓને તેમણે સહાય આપી છે. સિહોરમાં થોડાં વર્ષ અગાઉ થયેલ લક્ષ્યડી યજ્ઞમાં તેઓ મુખ્ય યજમાન હતા. અને તેમાં તેમણે પચાસેક હજાર રૂપિયા આપેલા. નાનામોટા ફંડફાળાઓમાં આપેલી દેણીનો કોઈ પાર નથી.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે ત્રણ છાત્રાલયો હાલ ચાલે છે, તેમાં તેમની નાણાકીય મદદ પ્રચુર પ્રમાણમાં છે અને હજી મળતી રહે છે. હમણાં જ થોડા સમય પહેલાં વલ્લભીપુરના રાંદલમાતાના મંદિરમાં તેમણે આજીસેક હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યાં હશે. હાલ તેઓ નિવૃત્તિમાં ધર્મ-પરાયણ જીવન દેવલાલીમાં રહીને ગાળે છે અને તેમના પુત્રા વગસાય સંભાળે છે. ધર્મ એમના જીવનમાં વણાઈ ગયેલો છે. અપવાદરૂપ - અનેાખી પ્રતિભા ધરાવનાર શ્રી હરિલાલભાઈ આપણા સૌના સન્માનનીય વ્યક્તિ બનીને આપણી અસ્મિતાને અજવાળી રહ્યા છે.

શેઠ શ્રી હરજીવનદાસ વિકુલદાસ ખારદાનવાળા

લોહાણા જ્ઞાતિના પરમહિતચિંતક તેમ જ જનસેવા અર્થે જેમણે પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું છે તેવા પૂર્વજન્મના યોગબ્રહ્મ પુરુષ અને જામનગરના આ શાહ-સોદાગરને ભારતભરની જનતા ઓળખે છે. નિરાભિમાની અને નિખાલસ સ્વભાવના શ્રી હરજીવનદાસભાઈ ખારદાનવાળાને મળવું એ એક જીવનનો લક્ષ્યો છે. તેમનાં દાનો અનેક જગ્યાએ અને ખાસ કરીને જામનગરમાં પથરાયેલાં છે. જામનગરમાં પોતાની જ મહિલા કોલેજ કે જેમાં ૭૦૦ થી ૮૦૦ દીકરીઓ શિક્ષણ મેળવે છે, જેનો બધો જ ખર્ચ તેમનું પોતાનું ટ્રસ્ટ ભોગવે છે. આ દીકરીઓને ભણાવતી આ કોલેજનું અઘતન ભવન-રાબના પેલેસ જેવું મકાન ભારતભરમાં અબેડ છે. આ મકાન પણ પોતે ખરીદીને કોલેજ માટે અર્પણ કરેલ છે. મકાનની અંદર સુવિધા ખરેખર બેનમૂન છે.

જામનગર પાંજરાપોળ ટ્રસ્ટના તેઓ પ્રમુખ છે. તેમ જ જામનગર શ્રી લોહાણા વિદ્યાર્થી ભવન, શ્રી મહિલા વિકાસગૃહ, વિકુલદાસ ધનજીભાઈ બાલમંદિર તેમ જ બીજી અનેક શૈક્ષણિક અને લોકોપયોગી સંસ્થાઓના દાતા ઉપરાંત સક્રિય સેવક છે. સૌરાષ્ટ્રમાં કહેવત છે કે, ખારદાનવાળા શેઠને રાટલો મોટો છે. પોતે માત્ર બાજરા-નો રાટલો અને છાશ દહીં લેવા છતાં મહેમાનો કે અતિથિઓ પોતાને આંગણે આવે ત્યારે તેમનું આખું ઘર ખડે પગે મહેમાનગતિ માટે જીભું હોય અને ભાત-ભાતનાં લોજન પીરસાતાં હોય. મહેમાનોના જીતારા માટે લબ્ધ આરામગૃહો તેમણે બંધાવેલ છે. પોતાના જીવનમાં ધર્મનાં અનેક કાર્યો લાખો રૂપિયાના ખર્ચે કરતા રહે છે. તેમનાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. લીલાવંતીબહેન સાક્ષાત્ જગદંબા અને અન્નપૂર્ણાનો અવતાર છે. પોતે ઘણા જ જ્ઞાની અને ઘણા જ નિરાભિમાની, દોમ દોમ સાદ્યબી છતાં પણ સાદાર્થ અને નમ્રતા સૌનું ધ્યાન ખેંચે તેવી તેમની રહેણી કહેણી છે.

શ્રી હસમુખભાઈ જી. શાહ

શ્રી હસમુખભાઈનો જન્મ ૩૦ જૂન ૧૯૪૬ ના જામનગરમાં થયેલો. પિતા શ્રી ગુલાબભાઈ અને માતાભાઈ રાયચંદભાઈની યોગ્ય દોસ્તબી અને હસમુખભાઈની કાર્ય-નિષ્ઠા તેમને સફળતાને રસ્તે દોરી ગઈ. ૧૯૬૨ માં મૅટ્રિક

અને ૧૯૬૮ માં એન્જિનિયરિંગ (ઇલેક્ટ્રિકલ બી.ઈ.) ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગમાં પસાર કરી. શૈક્ષણિક લાયકાત અને અનુભવીઓના યોગ્ય માર્ગદર્શનથી મુંબઈમાં ૧૯૬૬ માં નાની મૂડીથી 'મે. બી. જી. શાહ કંપની' દ્વારા ઓટો સ્પેર પાર્ટ્સનો ધંધો શરૂ કર્યો. ત્યારબાદ 'એચ. કે. એન્જિનિયરિંગ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ' 'ચેતન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ'નું સ્થાપન કર્યું અને મોટાભાઈ રાયચંદભાઈની સહાયતા અને હસમુખભાઈની વ્યવસાયિક શક્તિથી ધંધામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. અગરબત્તી અને એકસ્પોર્ટ ઇમ્પોર્ટના ધંધામાં પણ ચારી મળી. હાલ તેઓ ગુજરાતમાં પોતાની કંપનીની સ્થાપના કરવાનું વિચારી રહ્યા છે.

શ્રી હસમુખભાઈ પૂર્વ આફ્રિકાના વ્યવસાયિક પ્રવાસે જઈ આવેલ છે. પત્ની અનિલાબેન, પુત્રી ખિંદી અને પુત્ર ચેતન સાથે તેઓ સુખી કુટુંબ ધરાવે છે. અને ધાર્મિક વૃત્તિ-સંસ્કારનું સિંચન પામેલા તેમના એક ફાઇ અને મોટાભાઈની બે પુત્રીઓએ જૈન દીક્ષા લીધેલ છે, જેથી ધાર્મિક સંસ્કાર વારસાગત જ છે.

સામાજિક ક્ષેત્રે પણ તેમણે ૧૯૬૪થી ઓસવાલ સ્ટુડન્ટ યુનિયનમાં સેક્રેટરીપદથી શરૂઆત, ૧૯૮૦-'૮૧ પ્રમુખ, લાયન્સ ક્લબ - મુંબઈ - કાલવાડા, પ્રમુખ-સાયન માટુંંગા ગુજરાતી યૂથ ફ્રન્ટ, ચેરમેન - અંપકલાલ ઉદ્યોગ ભવન, ઉપપ્રમુખ કેંગ્રેસ (I) વોર્ડ કમિટી. શ્રી હસમુખભાઈ સર્વ ક્ષેત્રમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે એવી શુભેચ્છા.

શ્રી હરજીવનદાસ વેલજીભાઈ સોમૈયા

અનેકવિધ સામાજિક શૈક્ષણિક અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા તરીકેનું ખિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર, સાહસિક વ્યાપારી, સખાવતી સજ્જન શ્રી હરજીવનદાસભાઈ સોમૈયાનો સંસ્કારી પરિવારમાં જન્મ થયો. સેવા-જીવનના સફળુણે તેમને વારસામાં મળ્યા.

એક યશસ્વી ઉદ્યોગપતિમાં હોવા બેઈએ તેવા બધા જ સફળુણે શ્રી હરજીવનદાસભાઈમાં જોવા મળ્યા. કામની ચીવટ, પ્રશ્નો ઉકેલવાની હૈયાસૂઝ, ચોકસાઈજારી દ્વંદ્વ-દષ્ટિ અને દેશ અને દુનિયાના ચાકુ વ્યાપારી પ્રવાહોથી પૂરા બાણકાર શ્રી સોમૈયાએ પોતાના મેસર્સ એસોસિયેટેડ કેમિકલ સિન્ડિકેટ અને મેસર્સ ઈસ્ટર્ન એસોસિયેટેડ કોલ કોર્પો. ઉપરાંત અનેક બીજા ઉદ્યોગોનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. રાષ્ટ્રના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં અને

સમૃદ્ધિમાં તેમનું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે. શિક્ષણ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓને તેમણે હમેશાં ઉત્તેજન આપ્યા કર્યું છે. પોતાના ધંધાકીય વ્યસ્ત જીવનમાંથી સમય મેળવીને પણ બહેર સેવાની એક પણ તક તેઓ ચૂક્યા નથી.

હિંમત, ખંત અને શ્રદ્ધાના સથવારે વ્યાપારમાં અને સામાજિક સ્થાનોમાં ઘણી મોટી પ્રતિષ્ઠા હાંસલ કરી છે.

સ્વ. શ્રી હરિશંકર નરભેરામ પંડ્યા

સફળ શ્રી હરિશંકરભાઈ નીતિ-પ્રમાણિકતાના એક બહુત ઉદાહરણરૂપ હતા. વ્યવસાય ક્ષેત્રે કાર્યશક્તિથી તેમણે મે. ડી. એમ. હરિશંકર નરભેરામ એન્ડ કું. મે. ડી. હરિશંકર એન્ડ કું., મે. એલાઈડ મેન્યુ. ઇન્ડસ્ટ્રીઝ તેમજ મે. એલાઈડ ઇલક્ટ્રોનિકલ કોર્પોરેશનને બંધવતા આપેલી હતી. તેમની શૂન્યમાંથી સર્જન કરવાની કળા - લાંબી અનુભવ દષ્ટિ, ઉચ્ચ સેવાભાવવાળી ચારિત્ર્યવૃત્તિ આપણા માટે નમૂનારૂપ બની રહે તેમ છે. વ્યવસાય ક્ષેત્રે આગવી પ્રતિભા ફેલાવી જનાર સ્વ. શ્રી હરિશંકરભાઈ તેમના ખાનદાની ગુણો, સચ્ચાઈ, વ્યવસાયિક ખુમારીનો વિરલ વારસો સુપુત્ર શ્રી બકુલભાઈને સમર્પીતા. ૩-૧૨-૧૯૬૮ ના રોજ અવસાન પામ્યા. શ્રી બકુલભાઈ એ પિતાશ્રીના આશીર્વાદથી પોતાની શક્તિથી ઉદ્યોગ સમાજમાં આગવું સ્થાન મેળવેલ છે. તેમની આ કુશળ કામગીરીને માટે ભારત સરકારે તેમનું બહુમાન કરેલ છે. આ એક ગર્વ લેવા જેવી વાત છે છતાં શ્રી બકુલભાઈ પોતાના વિનયી વ્યવહારથી પિતાશ્રીની યાદમાં સેવાકાર્યોમાં યોગ્ય ફાળો આપતા રહે છે અને પોતાની ફરજરૂપે સમાજને ઉપયોગી થવાની ભાવના રાખે છે. આવો સફારસો કેળવી જનાર શ્રી હરિશંકરભાઈના પુણ્યાત્માને પ્રભુ ચિર શાંતિનું અમૃત અર્પો એ જ પ્રાર્થના.

શ્રી હીરાલાલ એલ. શાહ

જોલ ઇન્ડિયા જૈન કોન્ફરન્સના પ્રમુખપદે વર્ષો સુધી સેવા આપનાર શ્રી હીરાલાલ એલ. શાહનો જન્મ અમદાવાદ પાસે નરોડા ગામમાં ધર્મપરાયણ શાહ લલ્લુભાઈ મગનલાલને ત્યાં ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૮૬૬માં થયો હતો.

જૈન સમાજમાં શ્રીયુત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી પછી આજથી ૪૬ વર્ષ પહેલાં સને ૧૯૨૦માં ઉચ્ચ શિક્ષણ

માટે અમેરિકા ગયા. ત્યાં કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં ચાર વર્ષ રહી બી. એસ સી. તથા એમ. એસસી. થયા. તથા 'અર્થશાસ્ત્ર' અને 'ઉદ્યોગ વ્યવસાય' ના વિષયોના વિશારદ બન્યા.

સને ૧૯૨૩માં ધંધાર્થે મુંબઈ આવી સ્થિર થયા. એક્સપોર્ટ ઇમ્પોર્ટના કામકાજ સાથે મશીનરીના પાર્ટ્સ બનાવવાના કાર્યથી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે શરૂઆત કરી. તેઓશ્રી એક ઈન્ડિયા ટેક્સટાઈલ મિલ સ્ટોર્સ એન્ડ મશીનરી એસોસિયેશનના ૧૯૫૭-૫૮ વર્ષ દરમિયાન પ્રમુખપદે હતા. સરકારે નીમેલી ઇમ્પોર્ટ એડવાઈઝરી કાઉન્સિલના - દિલ્હીમાં સભ્ય બનાવ્યા. બહેર જીવનનો એમનો રસ અને સેવા કમે કમે વધતાં ગયાં. પરિણામે ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે બેઠાઈ અનેક સંસ્થાઓને તેમની સેવાઓ અને માર્ગદર્શન મળે છે. શ્રી શાંતાકુબ જૈન સંઘના પ્રમુખ તરીકે એકધારી આઠ વર્ષ સેવા આપી છે. જૈનાચાર્યો અને ધર્મનિષ્ઠ મહાત્માઓના સંપર્કમાં રહી ધાર્મિક કાર્યોમાં સારો એવો રસ લે છે એટલું જ નહિ પણ અત્યંત દેશપ્રેમી છે અને સમાજના ઉત્કર્ષ માટે અનેરી ધગશ ધરાવે છે. સ્વભાવ શાંત, નમ્ર, મિલનસાર અને પરગજુ છે. જૈન કોન્ફરન્સમાં રહી સમાજ ઉત્કર્ષ મારફતે જૈન શાસનને વધુ દેદીપ્યમાન બનાવવાના મનોરથો સેવે છે.

જૈન કોન્ફરન્સના પ્રમુખપદે વર્ષો સુધી અનન્ય સેવા આપી ઉપરાંત અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવી શ્રી વર્ધમાન કે-ઓ. બેંકની સ્થાપના કરવામાં પણ તેમનો અનન્ય હિસ્સો રહેલો છે.

શ્રી હિંમતલાલ મણિશંકર ત્રિવેદી

મહુવાના શ્રેણીવર્ધશ્રી મણિશંકરભાઈના સુપુત્રે શ્રી હિંમતભાઈ ત્રિવેદી અને શ્રી બળવંતભાઈ ત્રિવેદી. શ્રી હિંમતભાઈ ભારે પારિશ્રમ વેદીને બી. એ. એલએલ. બી. સુધીનું શિક્ષણ પામ્યા. કૉલેજ જીવન દરમિયાન રાજકારણમાં પણ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. બહેર જીવનમાં કેટલોક સમય રહીને જુદાં જુદાં સંગઠન એકમોનું (દશેક જેટલા યુનિયનોનું) સફળ સંચાલન કર્યું. સમય જતાં ૧૯૫૧ માં મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કાંઈક કરી છૂટવાનો તરવરાટ આ બંને ભાઈઓમાં નાનપણથી જ હતો. શ્રી હિંમતભાઈએ ૧૯૫૮ થી પ્લાસ્ટિક એન્ડ

ગુરૂના ધંધાની શરૂઆત કરી. કમે કમે તેમાં સારી પ્રગતિ હાંસલ કરી. સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ બચપણથી તેમની અભિરુચિને કારણે આજે પણ તેમની બે ફેક્ટરીઓ હોવા છતાં વડાલા લાયન્સ કલબના પ્રમુખ તરીકે, પાલીતાણા પાસે વાલુકડ લોકવિદ્યાલયના ટ્રસ્ટી તરીકે, મહુવા યુવક સમાજના મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે અને બીજી ઘણી સંસ્થાઓમાંની તેમની સેવા નોંધપાત્ર બની છે. પોતે યુરોપના ઘણા દેશોની સફરે જઈ આવ્યા છે. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી કુમુદિનીબહેન ત્રિવેદીની પણ સમાજસેવાને ક્ષેત્રે લાયન લેડી એક્ટિવિટીના ચેરમેન તરીકે નોંધપાત્ર સેવાઓ છે. શ્રીમતી ત્રિવેદી પણ યુરોપના ઘણા દેશોની સફરે જઈ આવ્યાં છે.

શ્રી હિંમતભાઈના મોટાભાઈ શ્રી બળવંતભાઈ પણ ભાવનગર જિલ્લાના જૂના ગાંધીવાદી કાર્યકર તરીકે બહોળા જનસમાજમાં સારું સન્માન પામ્યા છે. ભૂતકાળમાં તેઓ કેટલોક સમય જિલ્લા કૉંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. જિલ્લા હરિજન સેવક સંઘના મંત્રી, ગ્રાહક સુરક્ષા ફંડમાં પ્રમુખ, શિશુવિહાર સંસ્થામાં મંત્રી, રમોલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસો.ના પ્રમુખ - મંત્રી વગેરે સ્થાનો પર તેમની સેવાઓ બાણીતી છે.

આ બંને ભાઈઓએ વાલુકડ છાત્રાલયને રૂપિયા પચીશોક હજારનું દાન આપ્યું છે અને હજુ પણ એ સંસ્થાને બહારથી બીજી મદદ લાવી આપવાની તેમની નેમ છે. બંને ભાઈઓએ આંતર્રાષ્ટ્રીય લગ્ન કરીને નવા સમાજને માટે એક પગદંડી ઊભી કરી છે. તેમનાં એક બહેન શ્રીમતિ ચંપાબેને પણ આંતર્રાષ્ટ્રીય લગ્ન કરીને આદર્શને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં મૂક્યો છે.

શ્રી બળવંતભાઈ ત્રિવેદીનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતિ કંચનબેન ત્રિવેદી પણ બહેરજીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં ખાસ કરીને મહિલા વિકાસની પ્રવૃત્તિમાં મોખરે રહ્યાં છે. શ્રીમતિ કંચનબેન ગુજરાત પ્રદેશ મહિલા કૉંગ્રેસના મંત્રી તરીકે, સોશયલ વેલ્ફેર બોર્ડના ડાયરેક્ટર તરીકે, ભાવનગર જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિના સભ્ય તરીકે, મહિલા સેવા સમાજના પ્રમુખ તરીકે એમ અનેક સંસ્થાઓમાં આજે પણ આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે.

શ્રી હિંમતલાલ જીવરાજ કનાડીયા

છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી કોઈનું પણ ભડું કરી છૂટવાનું એક લઘુ લઈને બેઠેલા અને હમણાં થોડા સમયથી ભાવન-

ગરમાં સહવિચાર સેવા સમિતિ દ્વારા એક વિશિષ્ટ નવતર પ્રયોગ હાથ ધર્યો છે જેમાં નાતબાતના કે ધર્મના ભેદ-ભાવ વિના માનવસેવાની પરખ માંડવામાં જેમનો સક્રિય સહયોગ રહ્યો છે તેવા શ્રી કનાડીયા મૂળ તણસા ગામના વતની પણ પ્લાસ્ટિક અને ઇલેક્ટ્રિકલ વ્યવસાયી જીવનની શરૂઆત ભાવનગરમાં છેલ્લાં પંદરેક વર્ષથી તેમણે કરી.

નાની ઉંમરથી જ સમાજજીવનનાં વિવિધ પાત્રાંઓ અંગે વિવિધ વર્ગના લોકો વચ્ચે બેસવાની અને તેના પ્રશ્નો સમજવાની અને એવા જટિલ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે શું થઈ શકે તેમ છે તેની સ્પષ્ટ સૂઝસમજ ધરાવનાર શ્રી હિંમતભાઈની સામાજિક કાર્યકર તરીકેની પણ એક છાપ ખરી જ.

મધ્યમવર્ગી પરિવારોમાં તેમણે વિશાળ ચાહના સંપાદન કરી છે. ગર્ભશ્રીમંત માણસોને સાથે માર્ગે લક્ષ્મીને સફળતા કરાવવામાં શ્રી કનાડીયા ઘણી જગ્યાએ નિમિત્ત બન્યા છે. તેમની પાછળ તેમનું કૌઠાસૂઝ ડહાપણ અને વિવેકબુદ્ધિએ વિશેષ ભાગ ભજવ્યો છે. પોતે ભારતનાં મોટા ભાગનાં સ્થળો ફરી આવ્યા છે. જમાનાના પ્રવાહને સમજવાની એક દૃષ્ટિ પણ તેનામાં જેવા મળીનાની ઉંમરમાં તેમને લાઘેલું જ્ઞાન એમના પુણ્યની જ નિશાની છે. વૃદ્ધાશ્રમ, હોનારત અને દુબકાળ, હોરિપ-ટલની પ્રવૃત્તિ એવા સાર્વજનિક સેવાયત્રોમાં તન મન વિસારે મૂકતા જેવા છે. વતન ઘોઘા તાલુકાના વિકાસમાં, જૈન દેરાસર અને ધાર્મિક ઉત્સવોમાં એમણે આત્મીય-ભાવે જાંડો આદર અને જે પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે અને વ્યવસાયને આગળ વધારવાની સાથે સાથે અનંત જીવનની સાધના માટેના જાણે સાધક બની બેઠા છે.

જમાનાના પ્રવાહને સમજી શકતા હોવા છતાં જૈન ધર્મના માંગલિક મૂલ્યો તરફની પણ એટલી જ જાંડી અટલ શ્રદ્ધા એમના વ્યક્તિત્વની ઝાંખી કરાવે છે.

તેમણે માનવીના માનવમંદિરમાં પડેલા અનુકંપા ભાવને જાગૃત કરવાનું એક ઉમદા કાર્ય આશા-શ્રદ્ધાથી ઉપાડ્યું છે. સમાજે આ આદર્શોને આવકારવા જ રહ્યા.

શ્રી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ સોઢા

જગદ્ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્યજી મહારાજે ‘ધર્મ સેવા-ભૂષણ’ની પદવીથી વિભૂષિત કરી જેમને સાચા અર્થમાં

ખિરદાવ્યા છે તે રાજકોટ નજીકના દડવા ગામમાં રઘુ-કુળમાં જન્મીને અભ્યાસ બાદ મુંબઈ જઈને ઇન્કમટેક્સના વકીલ તરીકેના ધંધામાં પડીને પોતાના એ ક્ષેત્રના જ્ઞાન, સૂઝબૂઝ, અને પરિશ્રમથી આગળ આવી યુવાન વયથી જ પોતાના આ ધંધાની સાથે સાથે સમાજસેવા તરફ વળ્યા હતા. આમ મુંબઈના શ્રી હાલાઈ લોહાણા મહાજનમાં વર્ષો સુધી અધિકારપદે રહીને તેમની શક્તિ સંપન્નતા અને કુશાચતાને જ્ઞાતિને લાભ આપવા ઉપરાંત પદપરમાં શ્રી લોહાણા મહાપરિષદના મુંબઈમાં મળેલા પ્રથમ અધિવેશન વેળાએ પ્રચાર સમિતિના પ્રમુખ તરીકે ભારતભરમાં પ્રવાસ કરીને તેમણે લોહાણા જ્ઞાતિના અધિવેશનને યશસ્વી બનાવવામાં તન-મન-ધનના ભોગે ફાળો આપી ઉચ્ચ કર્તવ્યભાવનાનો પરિચય આપ્યો હતો.

જ્ઞાતિની અનેક સંસ્થાઓ - ખાસ કરીને છાત્રાલય સંસ્થાઓને પગભર કરવા પોતાના તરફના ફાળો ઉપરાંત સભા સમારંભો દ્વારા પોતાના તેજસ્વી વાણી-પ્રભાવથી હજારો-લાખો રૂપિયાનો ફાળો એકત્ર કરાવી આપી સમાજસેવા અને કેળવણી ક્ષેત્રે લોહાણા જ્ઞાતિની અને જાહેર ક્ષેત્રની મહાન સેવા બજાવી છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક અને સંખ્યાવર્તી સંસ્થાઓમાં પણ ઉદારતાથી ફાળો આપી - અપાવી અનેક સંસ્થાઓને ચેતનવંતી બનાવી છે.

તેઓશ્રી રાજકોટ સેવામંડળના વર્ષોથી પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી છે. તે આ પદ પર રહીને તેમણે રાજકોટની આ જ્ઞાતિસંસ્થાને માત્ર જ્ઞાતિસેવા ક્ષેત્રે જ નહિ, પણ સમાજસેવા ક્ષેત્રે ચેતનવંતી બનાવી છે. એટલું જ નહિ, આ સંસ્થા માટે રૂ. ૯ લાખથી વધુનો માત્ર બે જ માસમાં ફાળો એકત્ર કરી આપી આ સંસ્થામાં ‘માતૃસેવાશ્રમ’ સ્થાપી અનેક વૃદ્ધ માતાઓના તેમણે આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યા છે.

મુંબઈ ખાતે અંધેરીમાં આવેલ લોહાણા વિદ્યાથી-ભવનમાં તેમણે પોતાના પુત્રની સ્મૃતિમાં ડૉ. સૂર્યકાંત સોઢા પ્રાર્થના મંદિર બંધાવી આપવા વિશાળ સરધાર ખાતે શ્રી હરિહરનંદ આશ્રમમાં ગૌશાળા, દવાખાતું, શ્રીમતી ધનલક્ષ્મી હીરાલાલ સોઢા પ્રાર્થનાગૃહ તેમ જ રાજકોટના લોહાણા સેવા મંડળમાં શ્રીમતી ધનલક્ષ્મી હીરાલાલ સોઢા પ્રાર્થના મંદિર બંધાવી આપ્યા પછી

રાજકોટના માધવભાગ ગણાતા ધર્મક્ષેત્ર શ્રી પંચનાથ મહાદેવ મંદિરમાં શ્રીમતી ધનલક્ષ્મી હીરાલાલ સોઠા સત્સંગ સભાગૃહ બંધાવી આપી તેમની સત્ સનાતન ઉચ્ચ ધર્મભાવનાનો પરિચય આપ્યો છે.

શ્રી હીરાચંદ પીતાંબર

શ્રી હીરાચંદભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૪૬માં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી શ્રી પીતાંબરભાઈ ભમોદરાના કામદાર હતા. ભમોદરામાં તેમનું વર્ચસ્વ હતું, આખું ગામ તેમને કામદાર બાપાના નામથી નવાજતા. શ્રી હીરાચંદભાઈનાં માતૃશ્રીનું નામ પૂરીબા હતું. તે ૯૫ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય લોગવી સ્વર્ગે સિધાવ્યાં.

શ્રી હીરાચંદભાઈ થોડોઘણો અભ્યાસ કરી, નાની ઉંમરમાં તેમના બનેલી શ્રી હરજીવન છગનભાઈની પેઢીના કામકાજ માટે કૌચીન ગયા. ત્યાં ૧૭ વર્ષ કામ કરી દેશમાં આવ્યા. મુંબઈમાં શ્રી હીપચંદ કું.માં આફ્રિકા સાથેનું કામકાજ ૧૫ વર્ષ સુધી સંભાળ્યું. ત્યાર પછી શ્રી ભૂપતરાય હીરાચંદના નામથી સ્વતંત્ર કમિશન એજન્ટનું કામ શરૂ કર્યું. તેમના પુત્ર ભાઈશ્રી ભૂપતભાઈએ જવાબદારી ઉપાડી લીધી અને શ્રી હીરાચંદભાઈને નિશ્ચિંત કર્યાં. આજે તો તેમનું કમિશન એજન્ટ તરીકેનું નામ પ્રખ્યાત છે.

શ્રી હીરાચંદભાઈએ શ્રી મહાવીર જૈન વિધાલયમાં એક સ્ટોલરના રૂ. ૧૨૫૦૦/- આપ્યા છે. સાવરકુંડલા જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહને રૂ. ૧૦૦૦૦/- આપ્યા છે. તેમણે પાલીતાણામાં બ. બ. યામા અને ચાતુર્માસનો અને રાધુ-સાધ્વીઓની ભક્તિનો સારો લાભ લીધો હતો. ભમોદરામાં પણ સારી રકમ આપીને શાળાને તેમનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પૂ. યુગદિવાકર આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિજીની પ્રેરણાથી સંઘાણી એસ્ટેટના શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રવે. મૂ. જૈન સંઘને બહેનોના ઉપાશ્રય માટે રૂ. ૪૧૦૦૦/- આપવા ઉદારતા દર્શાવી છે. અને તે શ્રી 'હરકોર હીરાચંદ પીતાંબર આરાધના ભુવન'નું ઉદ્ઘાટન કાર્તિકી પૂર્ણિમા તા. ૪-૧૧-૧૯૭૯ના રોજ કરવામાં આવ્યું ત્યારે ભાઈશ્રી ભૂપતભાઈએ બીબા રૂ. ૫૦૦૦/- ની બહેરાત કરી ત્યારે સંઘમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.

શ્રી હીરાચંદભાઈનાં ધર્મપત્ની શ્રી હરકોરબેન પણ ધર્મિષ્ઠ અને તપસ્વી છે. ભાઈ ભૂપતભાઈ અને ઇન્દુબહેન

એ તેમનાં સંતાનો છે. ભાઈ ભૂપતભાઈ પણ સેવાપ્રિય, કુટુંબ વતસલ અને કાર્યકુશળ છે. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રી નિર્મળાબહેન પણ ધર્મપ્રેમી છે. શ્રી હીરાચંદભાઈનો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાંથી આશીર્વાદ વરસાવતો રહેશે.

શ્રી હેમતલાલ ચીનાભાઈ

સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ સહસ્રિક શાહ સોઠાગરો અને દાનવીર શ્રેષ્ઠીયોના સૌજન્યથી ગૌરવશાળી બની છે. માનનીય શ્રી હેમતભાઈ જૂનાગઢના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક છે. વ્યાપારી આલમમાં જનરલ મરચન્ટની તેમની પેઢીનું મોભાભયું સ્થાન રહ્યું છે, જે તેમની વ્યાપારી કુનેહ, વ્યવહારુનીતિ, સાદગી, ધર્મનિષ્ઠા વગેરે સફળતાથી ચોગરદમ તેમની સુવાસ પથરાયેલી છે. પ્રબળ પુરુષાર્થથી ધંધામાં જે પૈસા કમાયા હતાં લક્ષ્મીની મદદથી છાંટનો તેમને સ્પર્શ સુધ્ધાં નથી થયો. પોતે જીવદયાના પ્રખર હિમાયતી છે. પાંજરાપોળ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે તેમની યશસ્વી સેવા પડેલી છે. શિક્ષણમાં પણ એટલો જ રસ લઈને અને તેને લીધે ભૂતનાથ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટના તેઓ ટ્રસ્ટી છે. રાજકોટ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના સભ્ય હતા.

જૂનાગઢમાં અશોકલેખ પાસે રામટેકરી સંચાલિત વિદ્યાર્થીગૃહમાં ગિરનાર દરવાજે રામજીખાની ગૌશાળામાં તથા ગિરનાર ઉપરની સેવાદાસબાપુની જગ્યામાં ધર્મ-શાળામાં તન-મન-ધનથી યશસ્વી સેવા આપી છે. નાનપણથી જ આગળ વધવાની જીવનમાં ઘણી મોટી તમન્ના હતી, ઉઠાહ હતો. ભાગ્યદેવીની તેમના ઉપર કૃપા જિતરી અને તેના ફલસ્વરૂપે ધંધાને આબાદ રીતે ચિત્તસાવ્યો. ધંધાની પ્રગતિ સાથે જૂનાગઢ વિભાગની રાજકીય, સામાજિક, આધ્યાત્મિક અને કેળવણી કાર્યોમાં હંમેશાં તેમણે મોકળે મને મદદ કરી છે. બાવા શ્રેષ્ઠીય સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિનું ગૌરવશાળી રતન છે.

શ્રી એચ. કે. દવે-ભાવનગર

સ્વમહેનત, આપબળ અને પ્રબળ પુરુષાર્થથી નામના મેળવનાર શ્રી એચ. કે. દવેનું મૂળ વતન ભાવનગર છે. ગુજરાતની ખ્યાતનામ પેઢીઓમાં શ્રી એચ. કે. દવેની પેઢીનું નામ અને ખૂબજ આગળ પડતું ગણી શકાય. શિપિંગ અને ફોરવર્ડિંગના ધંધામાં આ પેઢીએ

પ્રથમ પંક્તિનું સ્થાન લીધું છે. ગુજરાતનાં તમામ ખંદરો ઉપર આ પેઢીની શાખાઓ કામ કરી રહી છે.

ભણતરમાં નહીં પરંતુ ગણતરમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી એચ. કે. દવે સાહેબ બચપણથી જ એક યશસ્વી વ્યાપારી તરીકેનાં લક્ષણ ધરાવતા હતા. જીવનની શરૂઆત જુદી જુદી જગ્યાએ ટૂંકા પગારથી નોકરી દ્વારા કરી. ખાંત અને પ્રમાણિકતાથી કામ કરી સૌનાં હૃદય જીતી લીધાં અને ખંદરને લગતા કામકાજમાં તથા માલની ઝડપી હેરફેરના કામમાં મન પરોવ્યું. થોડી મુશ્કેલીનો સામનો પણ કરવો પડ્યો અને છેવટે વ્યાપારી આલમમાં સારી એવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી.

સાહસિકતાને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય એવી દૃઢ પ્રતીતિ એમને થતી રહી. જ્યોતિષના પગર અભ્યાસી તરીકે લોકચાહના પામ્યા હતા. તેમના સુપુત્રો શ્રી શંકરભાઈ દવે, શ્રી ધનુમાઈ દવે, શ્રી દિનકરભાઈ દવે, એ પુત્રીઓ અને અન્ય ગણોળું કુટુંબ આજે સુખી છે. તેમની દેશુગીએ ભાવનગરનાં સામાજિક કામોમાં ઘણી સુંદર ભાત પાડી છે. સામાજિક કામોમાં અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને મદદરૂપ થવાના એ વારસાને તેમના સુપુત્રો એ જાળવી રાખ્યો છે.

શ્રી હસમુખરાય વૃજલાલ મુનિ

મૂળ સિંહોરના વતની અને નેટ્રિક સુધીનો જ અભ્યાસ. પણ તેમની વિચક્ષુ બુદ્ધિ અને કોઠાસૂઝ ગજબનાં. તેમનો જન્મ ૧૦-૬-૩૬ના રોજ થયો. માતાપિતાના ધાર્મિક સંસ્કારો તેમને મજેલા એટલે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ તેમનું વિશેષ મહત્વ. સમયનાં એવાં પારખી ૧૯૬૭થી પ્લાસ્ટિકના ધંધાની શરૂઆત કરી જેનાં તેમણે ઘણી પ્રગતિ સાધી. પોતાના મિલનસાર સ્થળાવધો સૌના સન્માનનીય બની શક્યા છે. નાનાં મોટાં સાર્વજનિક કામોમાં તેમના પરિવાર તરફથી જે કાંઈ અપાયું છે તે હંમેશાં ગુપ્ત રીતે જ અપાયું છે. નીચેની સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા છે-

વિકૃતવાડી ઉદ્યોગનગર એસોસિયેશન, પ્લાસ્ટિક મેન્યુ. એસોસિયેશન, રોટરી ક્લબ ભાવનગર, ગુજરાત પ્લાસ્ટિક મેન્યુફેક્ચરિંગ એસોસિયેશન-અમદાવાદ, જીનિયર એમ્પર્સ, કપોળ યુવક મંડળ, સૌરાષ્ટ્ર એમ્પર ઓફ કોમર્સ વગેરે અનેક સંસ્થાઓમાં તેમની સેવાઓ પડેલી છે. પોતાને ત્રણ દીકરા એક દીકરી - અને ખૂબ જ સુખી છે.

પૂજ્ય સમયસ શાંતમૂર્તિ અનુયોગાચાર્ય
પં. શ્રી સ્વવંપ્રભવિજયજી ગણિ

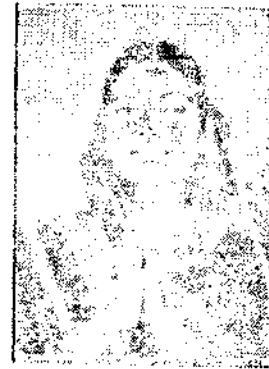
જન્મ : જાધરા

દીક્ષા : સુરત સં. ૧૯૦૬ પો. શુદ્ધ ૧૫

વડીલદીક્ષા : સુરત સં. ૧૯૦૭ મ. શુ ૧૦

ધન્યાસપદ : એટાણા સં. ૧૯૦૨ વી. સ. ૯

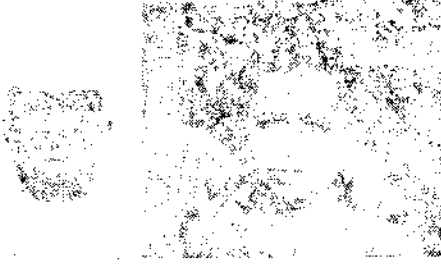
વર્ણાગેન અમૃતલાલ મહેતા

સાગરકાંઠાના જિલ્લાના વડાવી ગામનાં એમનો જન્મ થયો હતો. તેમનાં માતૃશ્રીનું નામ હીરાબેન અને પિતાશ્રીનું નામ અમૃતલાલ મહેતા. તેમણે એલ. એમ. સી. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો પછી પી. ટી. સી. કોલેજ કરો એક આર્ટ્સ બિણ્ણિકા બનવાના કોડ સેવતાં વર્ષાબહેને વીતરાગદયિત દીક્ષા સ્વીકારી પૂ. નિરાન-યસાશ્રીજી નામ ધારણ કરેલ છે. તેમનો ધાર્મિક અભ્યાસ જ્ઞાનસાર અષ્ટયક, ચાર પ્રકરણ, નવ સ્મરણ, પાંચ પ્રતિક્રમણ, ૩ લાબ્ય, ૬ કર્મગ્રંથ, મોટી સંઘદણી, ક્ષેત્ર સમાસ, ઇન્દ્રિય પરાગ્રિત શતક સમોદ જીતી, જીનુજ્ય લલુકરુપ, તત્ત્વર્થ સૂત્ર, કરેલ છે. તેઓ એક ધર્મપરાયણ તપસ્વિની છે.

ખેતીવાડીક્ષેત્રે જમણે એકસો જેટલાં ઇનામો પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં

પ્રગતિશીલ ખેડૂત દંપતી

મુશ્કેલી અને ગરીબાઈમાં પણ અવિરત પરિશ્રમ, ખંત અને ધીરજથી વેરાન અને રેતાળ જમીનને નંદનવન બનાવી શકાય છે અને ધરતીમાતાની બોદમાં માથું મૂકી સતત સેવાનો સંકલ્પ લેવાથી ધૂળમાંથી સોનું પણ મેળવી શકાય છે એની પ્રતીતિ ડાહ્યાભાઈના જીવન ઝરમરમાંથી મળી રહે છે.

ડાહ્યાભાઈ ખોરસદ તાલુકાના ઝારોલા ગામના વતની હતા. તેમના પિતાશ્રી એક સામાન્ય શિક્ષક હતા અને આઠ વર્ષના મૂકી દેવલોક થયેલા. એવી પરિસ્થિતિમાં ખેતીના કામમાં વિશ્વવા માતાને

સ્વ. ડાહ્યાભાઈ કુલાલાઈ પટેલ

મદદ કરવાની અને મુસીબતોનો સામનો કરવાની ખેવડી જવાબદારી

ખાળક ડાહ્યાભાઈમાં આવી પડી. ૨૦ વિધાની આપીકી જમીન પર એમણે ખેતી કરેલી અને સાથે અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખ્યો.

૧૯૩૦માં મહાત્મા ગાંધીજીના ધારાસભાના સત્યાગ્રહની શરૂઆત થઈ અને ડાહ્યાભાઈએ અભ્યાસ અને ખેતી બંને છોડી એમાં ઝંપલાવ્યું. ત્રણ વર્ષ એમણે આંદોલનમાં ગુજર્યાં. ત્યાર બાદ થોડા ગાળા દરમિયાન એમણે કુઆની ઝોળખાણથી મિલમાં નોકરી લીધી પરંતુ મિલની ગુલામીને તિલાંજલિ આપવાનું જ એમને મુનાસિબ લાગ્યું.

૧૯૩૬ની સાલમાં તેઓએ અમદાવાદમાં ૨૨ એકરની સ્વતંત્ર જમીનના પ્લોટ પર ખેતીની શરૂઆત કરી એટલું જ નહીં પણ ખેતીની સાથે સાથે તેઓએ ડેરીનો ઉદ્યોગ પણ નાના પાયે શરૂ કર્યો. તેની સાથે તેઓએ નર્સરીની શરૂઆત કરી અને સારાં બી અંગેનું સંશોધન કર્યું.

૧૯૪૨માં ડાહ્યાભાઈએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઝંપલાવ્યું. એક વર્ષ પછી ડાહ્યાભાઈએ ફરીથી ખેતી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. તે અરસામાં જ તેમણે ફટ અને વેનિટોનલ વિલાગમાં મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર તરીકે સેવા બજાવી હતી.

તેમણે જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા કંપોસ્ટ ખાતર બનાવવાની શરૂઆત કરી અને ખાતરની સાથે ખીબાં દ્રવ્યો મેળવવા સ્મશાનોમાંથી મડદાની રાખ ખેતરમાં નાખવાનો પ્રયોગ કર્યો. તેમજ તળાવની ચીકણી માટી નાખીને જમીનનો કસ સુધાર્યો. ત્યારબાદ તેમણે તેમાં સી. ઓ. ટુ. કપાસનું પ્રથમ વાવેતર એ જમીનમાં કર્યું અને તેમાં તેમણે સુંદર સફળતા મેળવી. આ ઉપરાંત સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ખેતરમાં પાળા બાંધવાની સૌ પ્રથમ શરૂઆત એમણે કરી અને એમ કરીને જમીનનું ઉત્પાદન વધાર્યું.

ખેતીવાડીનાં પ્રદર્શનોમાં આજ લગીમાં ડાહ્યાભાઈ ૧૦૦ જેટલાં ઇનામો જીત્યા છે. એ જ એમની સફળતાની પારાશીશી છે.

આમ ડાહ્યાભાઈ ગરીબ અને અનાથ દશામાંથી પોતાના પરિશ્રમ અને જાત મહેનતથી એક સુખી, સમૃદ્ધ અને પ્રગતિશીલ ખેડૂત તરીકેનું નામ આપણી સમક્ષ મૂકી ગયા છે.

લગ્ન બાદ ડાહ્યાભાઈએ શરૂ કરેલા ડેરીનો ઉદ્યોગ સૂરજબેને પોતાને હસ્તક લીધો. આમ ડેરીની જવાબદારી સ્વેચ્છાએ ઉપાડી લઈ ડાહ્યાભાઈને ખેતીમાં વધારે પ્રવૃત્ત કર્યા હતા.

૧૯૪૨માં બ્યારે ડાહ્યાભાઈએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે તેમની ગેરહાજરીમાં સૂરજબેને ખેતી અને ડેરી બંનેની જવાબદારી ઉપાડી લીધી.

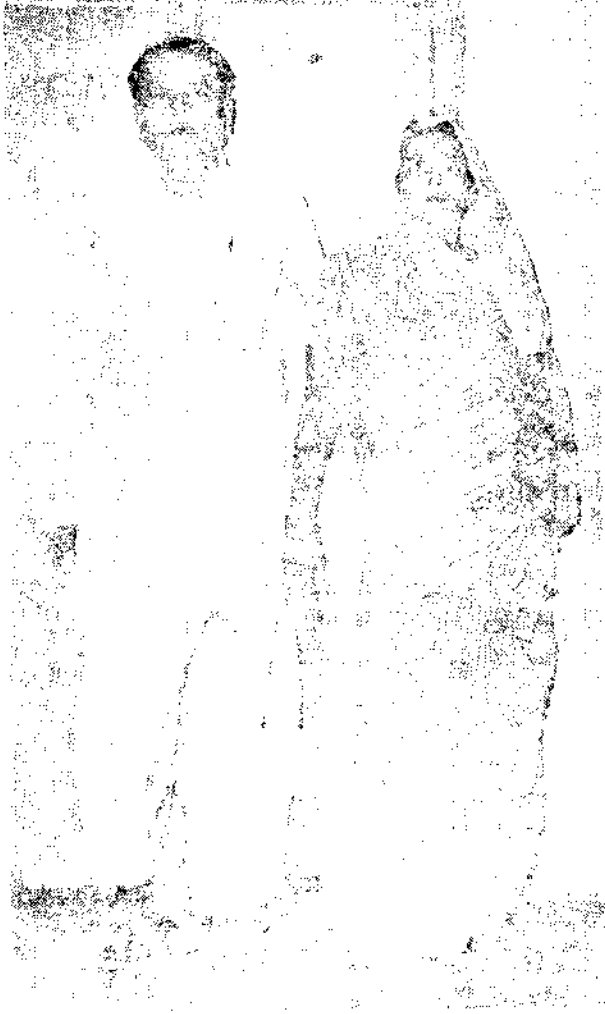
સૂરજબેનની સત્ય અને શ્રમની નિષ્ઠા - ડાહ્યાભાઈ અને એમની પ્રગતિમાં ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે તેમને ખેતીમાં ખૂબ જ શ્રદ્ધા હોવાથી ઉત્સાહથી ખેતી સંભાળવામાં ક્યારેય પાછી પાની કરી નથી. ડાહ્યાભાઈની માફક તેમણે પણ ખેતીના વિકાસના અભ્યાસાર્થે દિલ્હી તેમજ ખીબાં સ્થળોનાં પ્રદર્શનો અને કામેાને ખાસ પ્રવાસ ખેડીને લાલ ઉડાવ્યો છે અને ઝીંબુવટભર્યા અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ ખેડૂત બનવાની ધગશ રાખી છે.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ ઘણી જ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા હતા. હિંમતનગર મોતીપુરામાં પ્રાયમરી સ્કૂલ પોતાના ખર્ચે બનાવી આપેલ છે. હિંમતનગર જીવણી મંડળના કારોબારી સભ્ય હતા. તેઓશ્રીના પુત્ર સારાભાઈ અને પુત્રવધૂ પણ તેમના પગલેજ પરિશ્રમ કરી સાબરકાંઠા જિલ્લામાં અગ્રસ્થાન ભોગવી રહ્યાં છે. તેઓશ્રીની દીકરીઓને પણ સંપૂર્ણ એજ્યુકેશન આપેલ હતું જે હાલ પરદેશ છે—

સરનામું :- સારાભાઈ ડાહ્યાલાલ પટેલ.

મોતીપુરા, હિંમતનગર.

સંસ્કાર સંપન્ન દાંપત્ય
શ્રેષ્ઠશ્રી યુનિલાલ ભોગીલાલ
શ્રીમતી જીવીબેન યુનિલાલ

શ્રેષ્ઠશ્રી યુનિલાલભાઈનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતમાં આડપોદરા ગામે થયો. હાલ વ્યવસાય અર્થે મુંબઈ બસવાટ કરે છે. આપણને આગળ વગેલી જીવંત આત્મકથા એટલે શ્રી યુનિલાલભાઈ, અખડ ધીરજ અને પ્રચંડ પુરુષાર્થની સાધના એટલે યુનિલાલભાઈ, કપરા-જટીલ સંલ્લોભમાં પણ શ્રી યુનિલાલભાઈનો જીવનની કેટલીક વાસ્તવિકતાને બહુ જ સહજતા અને સરળતાથી સ્વીકારી, આનો ગર્વીસો આદમી ભાવ કદમ માટે ત્યાં સફળ થાય તેગા આપણે પામવા જેવું નથી.

તેમણે પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ આડપોદરા શાળામાં લીધું. પેરનાના ગામમાં તટસ્થ મિલનસાર અને પરગણ સ્થલાવને કારણે સરખાવ તરીકે સારી સેવા આપી. સમય જતાં હુંબઈ એરનું કાર્યક્ષેત્ર બન્યું.

દાનવીર પરગણુ કર્તવ્યપરાયણ પૂજ્ય પિતાશ્રી શ્રેષ્ઠશ્રી ભોગીલાલ હુંગરશીના પગલે પગલે આગળ વધી મુંબઈમાં વ્યાપારી સમાજમાં અગ્રગણ્ય રથાન ભોગવી રહ્યા છે.

સ્ત્રીલના પ્રતિષ્ઠિત દલાલ. ક્રીતિ-મહેશ-રાજુ.

સાબરઝેરી કર્મચારી સહકારી મંડળી લિ.
સાબરઝેરી, હિંમતનગર.

આથી સહર્ષ જણાવવાનું કે અમારી સાબરઝેરી કર્મચારી સહકારી મંડળી લિ. એ આપના અમૂલ્ય નાણાંનું વધુમાં વધુ વળતર મળી રહે તે રીતે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે બાંધી મુદતની થાપણો સ્વીકારવામાં આવે છે તો તેનો લાભ લેવા વિનંતી છે.

ડીપોઝિટ

મુદત

વ્યાજના દરો

૩ માસ

૧૧ ટકા

૬ માસ

૧૨ ટકા

૨. ઓછામાં ઓછી રૂ. ૫૦૦ ની રકમ અને તેથી વધુ રૂ. ૧૦૦ ના ગુણાંકમાં સ્વીકારવામાં આવશે.

આકર્ષક વ્યાજ સાથે આપના નાણાંની પૂરતી સલામતી માટે આ છે અમારી મંડળીની સમ્મરતા.

ભરપાઈ થયેલ શેર બંડોળ રૂ. ૨,૫૦,૦૦૦-૦૦

રીઝર્વ ફંડ તેમ જ અન્ય ફંડો રૂ. ૧,૬૦,૦૦૦-૦૦

સલાસદ થાપણો રૂ. ૫,૫૦,૦૦૦-૦૦

વધુ માહિતી તેમજ અરજ ફોર્મ માટે અમારી હેડ ઓફીસે તેમજ બાન્ય ઓફીસ હિંમતનગર, જૂના, બબ્બર ફોન નં. ૬૮૩ નો સંપર્ક સાધવા વિનંતી છે.

આપના સહકારી,

ગકુરભાઈ ડી. મેમન પટેલ ત્રિભોવનભાઈ શંકરભાઈ
વા. ચેરમેન ચેરમેન

શુભેચ્છા પાઠવે છે

નવનીતલાલ એમ. શાહ

એન્જનીયર્સ એન્ડ કોન્ટ્રાક્ટર્સ

હિંમતનગર (S. K.)

લિ. શુભેચ્છા : —

કાંતિલાલ એમ. શાહ	શ્રીમતી સૂર્યાબેન કે. શાહ
નવનીતલાલ એમ. શાહ	,, આનંદીબેન એન. શાહ
જયંતિલાલ એમ. શાહ	,, વિમળાબેન જે. શાહ
ચંદ્રકાન્ત એમ. શાહ	,, નલ્લીનીબેન સી. શાહ
નરેન્દ્ર એમ. શાહ	,, રેણુકાબેન એન. શાહ
અતુલ એન. શાહ	,, પ્રજાબેન
	,, મનીષાબેન

શુભેચ્છા પાઠવે છે

“ ભલા બનો, ભલું કરો, સહનશીલ બનો
સર્વ પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખો. ”

જુના બજાર, હિંમતનગર.

ટે. નં. ૬૪૨

સોના ચાંદીના સેટો બનાવવાનું
જૂનું-ઝાણીનું ભરોસાપાત્ર સ્થળ

લિ. શુભેચ્છા

ન્યાલચંદ મોતીચંદ સોની તારાબેન એન. સોની

શ્રી ચીનુભાઈ ન્યાલચંદ સોની

,, જશવંતલાલ ન્યાલચંદ સોની

,, પ્રકાશભાઈ ન્યાલચંદ સોની

હિતેશ-ઉમેશ-ચીનુભાઈ

Office : C/o 335250

Resi : 695344

*With Best Compliments From***SHAH HARA KHCHAND
NAGINDAS-METAL BROKER**

202. Mayur Apartments,
Jitendra Road,
Malad [East]
Bombay-400 064

Office : C/o. 335250

Resi : 694248

**SHAH DHIRJLAL
NAGINDAS-METAL BROKER**

40, Gyan Mandir,
Jitendra Road,
Malad [East]
Bombay-400 064

લિ. શુભેચ્છકે।

શ્રી નગીનદાસ મુલચંદ શાહ
,, હરખચંદભાઈ નગીનદાસ શાહ
,, ધીરજભાઈ નગીનદાસ શાહ
,, સતીશભાઈ નગીનદાસ શાહ
શ્રીમતી શાંતાબેન એન. શાહ
,, કંચનબેન એચ. શાહ
,, મંજુલાબેન ડી. શાહ
,, અરુણાબેન એસ. શાહ

*

Phone { Offi. : 341684
Resi : 349716

*With best Compliments From***A. CHANDRAKANT &
COMPANY-METAL WORKS**

Manufacturers & Dealers in :
Copper, Brass, Aluminium Sheets,
Circles & Hollow Ware & Stainless
Steel Hospital Requisites & Utensils

Office :

215 Kandori Building,
Panjarapole Rd. Shop No. 67
Bombay-400 004

Works :

Navgar Bhaynder (East)

Dist. THANA

શ્રીમતી કમળાબેન મણીલાલ શાહના સહપરિવાર
મુલચંદભાઈ-ચંદ્રકાન્તભાઈ-હસમુખભાઈ

*With Best Compliments From***VIJAY ACID SUPPLYING CO.**

All Kinds of Acids & Chemicals
[Vadalivala]

Depot :

Bhusan Bhuvan,
Halt Road.
KURLA.

Bombay-400 070

Head Office

Khetwadi Main Road,
41, 2nd Carpenter Street
Bombay-400 004

શુભેચ્છકે।

પોપટલાલ કે. શાહ શ્રીમતી લીલાબેન પી. શાહ
વિજય પી. શાહ ,, રેખાબેન વી. શાહ
અર્યાસ પી. શાહ ,, રશ્મીબેન એસ. શાહ
શાલીભદ્ર પી. શાહ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ધન ન હોય તો કાંઈ નહિ,
ધનિક હૃદય હોય એટલે બસ.

લિ. શુભેચ્છકો

શ્રી સોમચંદ્રભાઈ દીપચંદ્રભાઈ શાહ
,, હસમુખભાઈ એસ. શાહ
,, ઉત્તમભાઈ એસ. શાહ
,, હેમેન્દ્ર એસ. શાહ

શ્રીમતી લીલાબેન એસ. શાહ
,, ધર્મિષ્ઠાબહેન એસ. શાહ
,, મીનાબહેન યુ. શાહ

મુ. પો. આગલોડ, તા. વિજયપુર
જિ. મહેસાણા

ટે. નં ૨૪
ધર ૮૬૭

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

શ્રી સરસ્વતી એઈલ મીલ

સિવિલ રોડ, હિંમતનગર (સાબરકાંઠા)

લિ. શુભેચ્છકો :—

શ્રી લોગીલાલ મોતીચંદ શાહ
,, બીપીનચંદ્ર બી. શાહ
,, જયંતિલાલ બી. શાહ
,, કીર્તિકુમાર બી. શાહ
,, પ્રદ્યુમ્ન બી. શાહ

શ્રીમતી શાંતાબહેન બી. શાહ
,, નયનાબેન બી. શાહ
,, મંજુલાબેન જે. શાહ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

૨. નં. { ૧૭૮
૨૬

મેસર્સ મોહનલાલ છગનલાલ મોદી

જનરલ ઓધિલ મરચન્ટ

નવા બજાર, હિંમતનગર.

લિ. શુભેચ્છા

સ્વ. મોહનલાલ છગનલાલ મોદી

શ્રી વિક્રમદાસ છગનલાલ મોદી

,, જશવંતલાલ વી. મોદી

,, સંજયકુમાર વી. મોદી

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

અધર્મને માર્ગે ધન કમાવું અને ધર્મદામાં વાપરવું
એના કરતાં આવું ધન ન કમાવું તે વધુ સલાહભર્યું છે.

લિ. શુભેચ્છા.

દીનદુઃખ પ્રત્યે લાગણી સભર બની સહાયરૂપ બનવામાં સદાયે તત્પર રહેતા,
સાચા શ્રમજીવી નામાંકિત નેત્ર જ્યોતના સ્પેશ્યાલિસ્ટ એક ડોક્ટરની શુભેચ્છા.
હિંમતનગર (S. K.)

ફાઇન નં. ૬૩૩

ધી સર્વોદય નાગરિક સહકારી બેંક લિ.

હિંમતનગર

મોટી વહોરાવાડ, હરસોલીયા ટ્રસ્ટ બિલ્ડિંગ,

હિંમતનગર-જિ. સાબરકાંઠા

ઓડિટર્ગ અ રજિ. નં. સે. ૧૧૫૬૪

મંજુર થયેલ શેર ભંડોળ રૂા. ૨૦,૦૦,૦૦૦

વસુલ આવેલ શેર ભંડોળ રૂા. ૧૩,૩૭,૫૬૦

થાપણો રૂા. ૩૩,૨૪,૯૯૩

રીઝર્વ ફંડ તથા અન્ય ફંડો રૂા. ૭,૧૪,૨૫૬

કામકાજનું ભંડોળ રૂા. ૬૨,૫૨,૬૦૨

ધિરાણો રૂા. ૪૬,૬૦,૮૫૧

સભાસદ સંખ્યા ૨૦૪૬

ચોખ્ખો નફો રૂા. ૪,૭૧,૭૦૩.૫૫

હા. અહમદજીસેનભાઈ હા. ઈશ્વરીભાઈ હરસોલીયા ચેરમેન

હા. ઈશ્વરીભાઈ અ. રહમાન લાલા આન. સેક્રેટરી

મો. હુસેનભાઈ હા. અ. રસુલ ડોઈ કમિટીસભ્ય

હા. મો. જમાલભાઈ ગુલામહુસેન ઈમામ "

મો. ઉસ્માન મો. જમાલ ઈડરીયા "

અહમદજીભાઈ ઉસ્માનભાઈ મહેસાણીયા "

અ. કરીમ હા. ડાસમોહમદ જાંબવાળા "

હા. ગુલામનખી મો. જમાલ લાલા "

અ. અજીજ હા. અ. કરીમ પાંચભૈયા "

એ. એ. રણુસયા મેનેજર

એમ. જી. પાંચ ભૈયા એકાઉન્ટન્ટ

જીવનની સુરહેલીઓ આંસુથી ધોવાતી નથી તેમ

આંસુથી પ્રશ્નો ઉઠેલી શકાતા નથી. હરહંમેશ

સભાગ બની પ્રવૃત્તિશીલ બનો.

શુભેચ્છા

તારાચંદ કુંગરશી વોરા

હરઅચંદ તારાચંદ વોરા

જસવંતલાલ તારાચંદ વોરા

તથા સમગ્ર પરિવાર

ટે. નં. ૬૬૨૫૦૪

૬૮૪૨૧૭

મણીભુવન

૧ લે માળે જિતેન્દ્રરાડ,

મલાડ (ઈસ્ટ)

Phone { Shop : 332649
Resi : 384508

" 357138

ભોગીલાલ કંકુચંદ એન્ડ કું.

એલ્યુમીનીયમના વાસણો બનાવનાર તથા વેચનાર

૧૧૯, બાપુ ખોટે સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૩

લિ.

શુભેચ્છા

વિનોદચંદ્ર ખી. શાહ

દિનેશભાઈ ખી. શાહ

રજનીભાઈ ખી. શાહ

રવિન્દ્રભાઈ ખી. શાહ

ટ. નં. | ઓફિસ : ૩૩
ધર : ૪૮
પેટ્રોલ પંપ : ૬૭

શુભેચ્છા પાઠવે છે

એવરેસ્ટ સિમેન્ટ પત્રાંના વિક્રેતા

અને બી. પી. સી. એજન્ટ

શ્રી હાજી ઉમ્મરભાઈ હાજી ઉસ્માનભાઈ કડીવાલા

હાજીપુરા-મોતીપુરા-હિંમતનગર અને તલોદ (જિ. સાબરકાંઠા)

લિ. શુભેચ્છા : —

હાજી ઉમ્મરભાઈ હા. ઉસ્માનભાઈ કડીવાલા

સ્વ. હાજી જમાલભાઈ હા. ઉસ્માનભાઈ કડીવાલા

શ્રી સુલેમાનભાઈ હા. જમાલભાઈ કડીવાલા

ટ. નં : ૨૧૨ લાટી
૬૩૯ ધર

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

“જોધ લાવવા માટેની ઉત્તમ ટેબલેટ એટલે શ્રમ.”
ઇમારતી લાકડું તથા લાદીની ખરીદી માટે
મળેા યા લખો.

મેસર્સ ચંદ્રકાન્ત એન્ડ કું.

પ્રો. કાન્તિલાલ એચ. શાહ

ટીમ્બર મરચન્ટ એન્ડ કમિશન એજન્ટ

સિવિલ હોસ્પિટલ સામે,

હિંમતનગર-જિ. સાબરકાંઠા

લિ. શુભેચ્છા

કાન્તિલાલ એચ. શાહ

ચંદ્રકાન્ત કે. શાહ

ફોન નં : ૫૪૯

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ઈન્ડિયા ઓટોમોબાઈલ્સ

ખેડા અને સાબરકાંઠા જિલ્લા.

સુભાષ રોડ, આબુદ (જિ. ખેડા)

પ્રાન્ય ઓફિસ :-

ફોન નં. ૩૪૭

એસ. ટી. સ્ટેન્ડ પાછળ,

હાઈવે રોડ,

હિંમતનગર (જિ. સાબરકાંઠા)

ફોન નં. ૨૭૯ (HMR)

વિશ્વમંગલમ્—અનેરા (આકોદરા)

વાયા : હિંમતનગર, જિ. સાબરકાંઠા (ગુજરાત) પી. ૩૮૩૦૦૧

મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરીને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં સ્વનાત્મક કામ કરનારી આશ્રમી વાતાવરણવાળી આ એક અનેરી સંસ્થા છે.

ગ્રામ પ્રદેશમાં ખુલ્લા ખેતરો વચ્ચે અનેરા અને વૃંદાવન એ બંને શાખાઓનું શિક્ષણની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી મધ્યમધતું કુદરતમય વાતાવરણ હરકોઈ મુલાકાતીના અંતરને પ્રસન્નતાથી ભરી દે છે.

આપને પણ વિશ્વમંગલમ્ તેની મુલાકાત લેવા નિમંત્રે છે.

—: પ્રવૃત્તિઓ :—

૧. સ્ત્રી અધ્યાપન મંદિર	૭. આશ્રમશાળા
૨. ઇ. યુ. કન્યા વિદ્યાલય	૮. કૃષિ-ગોસંવર્ધન
૩. કન્યા છાત્રાલય	૯. ખાદી ગ્રામોદ્યોગ
૪. વિનય મંદિર—અનેરા	૧૦. સમાજ કલ્યાણ યોજના
૫. વિનય મંદિર—વૃંદાવન	૧૧. પ્રૌઢ શિક્ષણ
૬. કુમાર છાત્રાલય	૧૨. સર્વોદય યોજના.

લિ. શુભેચ્છકો

ગોવિંદભાઈ જી. રાવળ

શ્રીમતી સુમતિબેન જી. રાવળ

ટેલી. નં. ૭૨૬

+ ઈન્ડિયન રેડક્રોસ સોસાયટી +

સાબરકાંઠા જિલ્લા શાખા—હિંમતનગર

‘મેઘદૂત’, સીનેમા રોડ

માનવતાનાં કાર્યોમાં ભવ્ય પ્રગતિ સોપાન :—

- શ્રી મહાશક્તિ રક્તકેન્દ્ર (બ્લડબેંક)
- ગં. સ્વ. ચંપાબેન કેશવલાલ શાહ મદત રસી કેન્દ્ર
- શ્રીમતી કમલ એ. ખાલીગા ચશ્મબેંક
- ગં. સ્વ. ચંપાબેન કેશવલાલ શાહ—એરકંડીશનડ બર્ન્સ વોર્ડ
- શ્રી. એમ. સી. પટેલ ફોજિઓથેરેપી સેન્ટર
- ગં. સ્વ. ચંપાબેન કેશવલાલ શાહ ઓકિસજન સીલિંગર સર્વિસ કેન્દ્ર
- ભવ્ય ‘રેડક્રોસ ભવન’ ના મકાન નિર્માણ
- વ્યવસ્થિત પ્રાથમિક સારવારના વર્ગોનું આયોજન
- પ્રાથમિક સારવાર સાધનો ઉપલબ્ધ કેન્દ્ર

શ્રી. એમ. વી. સોલંકી ડૉ. એચ. વી. શાહ શ્રી. કનુભાઈ શાહ ડૉ. મહેન્દ્ર એ. શાહ

પ્રમુખ

ઉપપ્રમુખ

ઉપપ્રમુખ

માનક મંત્રી

દાન-શીલ-તપ-ભાવના એ ધર્મ એટલા માટે જ છે
કે એ દેહદષ્ટિ પડતી મુકાવી આત્મ દષ્ટિને પોષે છે.

લિ. શુભેચ્છકા-

સ્વ. ચંપાબહેન મુલચંદ શાહનું સમગ્ર પરિવાર
શ્રી મુલચંદ રામચંદ શાહ
શ્રી હરખચંદ મુલચંદ શાહ
શ્રીમતી મધુબેન એચ. શાહ
રાકેશ-હેમંત-જગૃતિ-મિનાક્ષી

સરનામું :

હરખચંદ મુલચંદ શાહ

મુ. પો. હુંદર

(તાલુકો : હિંમતનગર)

હાદિંક શુભેચ્છા સહ.....

ગ્રામ : : સ્પીન મીલ્સ :

ટેલીફોન નં. : ૧૮૪/૩૫૩

ધી સાબરકાંઠા જિલ્લા ૨ ઉત્પાદકોની કો. ઓ. સિપનિંગ મીલ્સ લિ.
હિં મ ત ન ગ ર.

૨૫,૦૦૦ સિપનિંગ ધરાવતી સહકારી સિપનિંગ મીલ.

જિલ્લાનું મોટું સહકારી ઔદ્યોગિક સાહસ.....

અધિકૃત શેરભંડોળ	રૂ. ૭૫.૦૦ લાખ
ભરાયેલ શેરભંડોળ	રૂ. ૬૫.૧૭ લાખ
રોકાણો.	રૂ. ૨૨૭.૪૪ લાખ
રીઝર્વ ફંડ તથા અન્ય ફંડો.	રૂ. ૧૬૨.૩૦ લાખ

વાર્ષિક સુતરનું ઉત્પાદન ૨૫,૬૫,૪૦૦ કીલોનું છે.

“કપાસ છાપ”

કોટન યાર્ન

અને

વિસકોસ યાર્નના

ઉત્પાદક...

ખી. પી. પાઠક

ઓફિસ. સુપ્રી.

કે. ડી. આલા

મેને ડિરેક્ટર

એમ. એમ. પટેલ

ચેરમેન

ઓફીસ પી. પી. : ૩૦૭
રહેઠાણ ૫૧૧

ચિરાગ ઇલેક્ટ્રીકલ્સ

ડીલર્સ ઈન :

વાઈન્ડીંગ વાયર, ઇલેક્ટ્રીકલ ગુડ્સ
ટુલ્સીટર્સ, વેલ્ડીંગ મશીનરીયલ્સ એન્ડ
મિલ સ્ટોર્સ સપ્લાયર્સ

પેલેસ રોડ,
ન્યાયમંદિર સામે,
હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧

સિ. શુભેચ્છકો

સૂર્યપ્રભાદ રવિશંકર દવે
પિયુષભાઈ એસ. દવે
હર્ષદભાઈ એસ. દવે
અમીરા-સૌરીન્દ્ર-કલ્પિત-પ્રિયાંક

ફોન : ૪૫૬

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ઈમામ પસ્તી બંડાર

દરેક પ્રકારની પસ્તી લેનાર તથા વેચનાર.

વિક્રેતા : કાગળ તથા પ્લાસ્ટીક થેલીઓ

અગરખતી તેમજ સાબુ.

જુના બજાર, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧

ટે. નં. ૧૭૦

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

કૃષ્ણ એગ્રીકલ્ચરલ વર્ક્સ

ખેતી ઉપયોગી ઓબ્જેક્ટ બનાવનાર તથા વેચનાર
તેમજ તમામ પ્રકારનું લોખંડ, ગર, ચેનલ
સળીયા વિગેરે મળશે.

ટે. જાપરીયા રોડ, હિંમતનગર

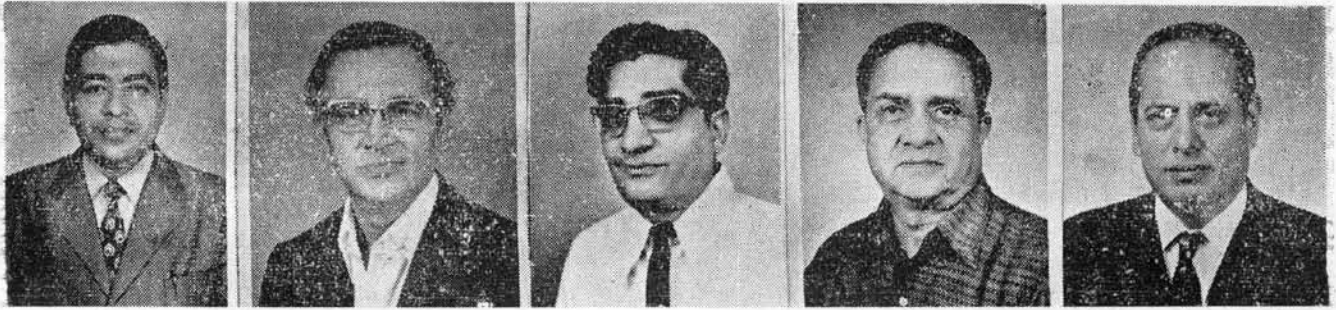
સિ. શુભેચ્છકો

ડાહ્યાલાલ નાનયંદ શાહ
રસીકલાલ નાનયંદ શાહ
જયંતીલાલ નાનયંદ શાહ
અમૃતલાલ નાનયંદ શાહ

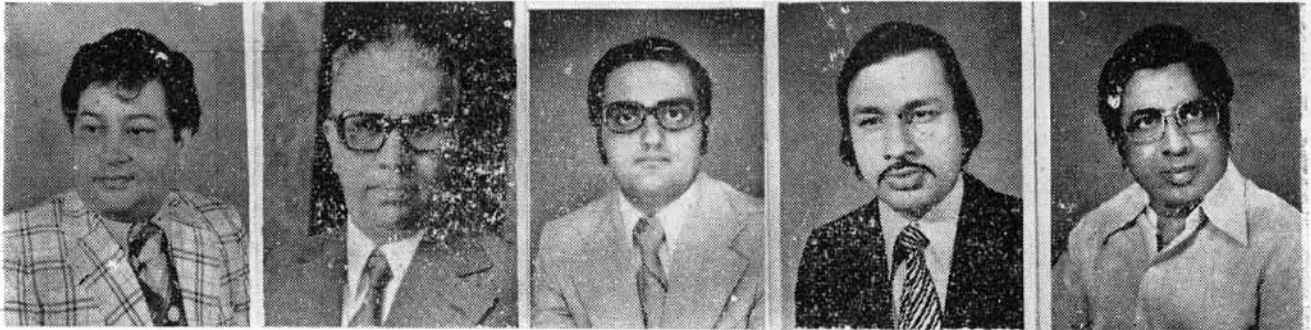
વિવિધક્ષેત્રના ગુજરાતી શ્રેષ્ઠીવર્યો

શ્રી તાપીદાસ એન. ગાંધી સ્વ. ચુનિલાલ એન. વોરા શ્રી એફ. એચ. દેશી શ્રી રસિકલાલ એલ. શાહ શ્રી રમણીકલાલ સેનપાલ

શ્રી યશવંત સી. દાદલાવાલા શ્રી કાન્તિભાઈ પરણી : શ્રી ધીરુભાઈ એચ. સંઘવી ડૉ. કૃષ્ણસાહે દોશી શ્રી હીર.લાલભાઈ સોઠા

શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ કે. ઝવેરી શ્રી રતિભાઈ એમ. ભણુશાલી શ્રી કિરણકુમાર વી. શેઠ શ્રી હસમુખભાઈ છ. શાહ શ્રી આર. એ. ચિતલિયા

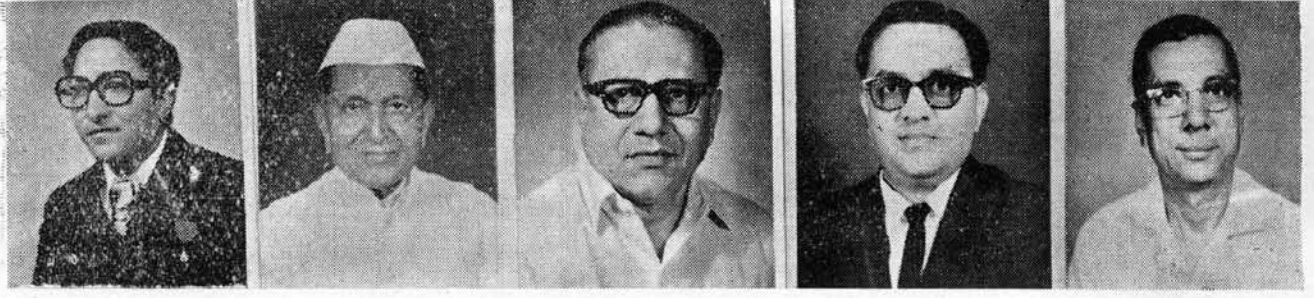
શ્રીમતિ વિમલાબેન રસિકલાલ

શ્રીમતિ વી. બી. પેમાસ્ટર

શ્રીમતિ ચંદ્રબાળાબેન સી. શાહ

શ્રીમતિ કચનબેન બી. ત્રિવેદી

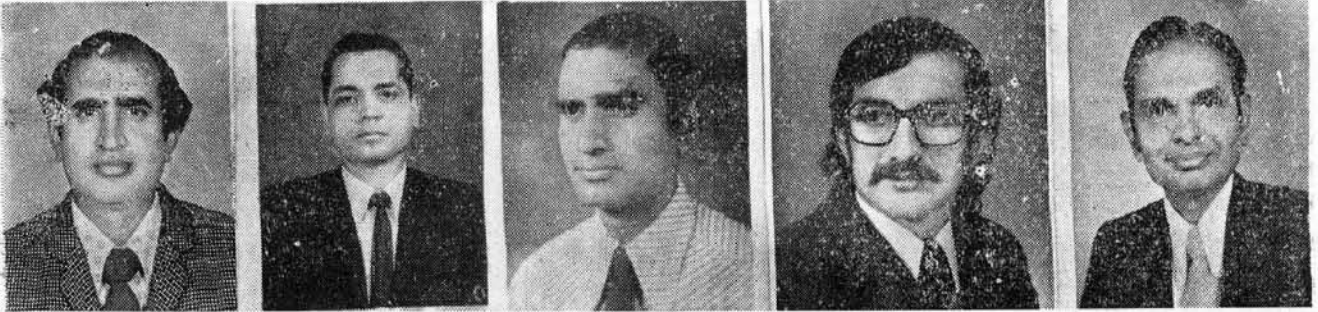
વિવિધક્ષેત્રની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

શ્રી મધુભાઈ મહેતા શ્રી ભદ્રવજીભાઈ એસ. મહેતા શ્રી શિવલાલભાઈ જી. શાહ શ્રી રમણિકલાલ મનોરદાસ શ્રી શુભવંતભાઈ વડોદરિયા

શ્રી સાકળચંદ કા. પટેલ શ્રી અમૃતલાલ કે. દોશી શ્રી મણીલાલ એમ. દોશી શ્રી પરમાણંદભાઈ ઓઝા શ્રી નાનકચંદ રીખવચંદ શાહ

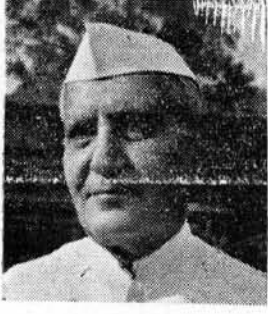

શ્રી ગોવિંદભાઈ વી. પટેલ શ્રી વાસુદેવભાઈ પાઠક શ્રી શંકરભાઈ એસ. પટેલ શ્રી સી. એચ. જોશી શ્રી જયકૃષ્ણ અધ્વર્યુ

શ્રી પ્રતાપરાય આર. જસાણી શ્રી જસવંતભાઈ સી. શાહ ડૉ. નગીનદાસ પી. શાહ શ્રી ગીરધરલાલ પંચમિયા શ્રી કાંતિલાલ છોટાલાલ

વિવિધક્ષેત્રના ગુજરાતી શ્રેષ્ઠીવર્યો

શ્રી રવજીભાઈ કે. ગણુત્રા

શ્રી અમૃતલાલ લાલુજીભાઈ શાપરિયા

શ્રી તુલસીદાસ જગજીવન

શ્રી પાંચટલાલ તારાચંદ મેપાણી

શ્રી કાન્તિલાલ કુંવરજી શેઠ

શ્રી ધીરજલાલ મગનલાલ

શ્રી ભુજીભાઈ એસ. પ્રસાદ

શ્રી વિશ્રામભાઈ ને. ચૌહાણ

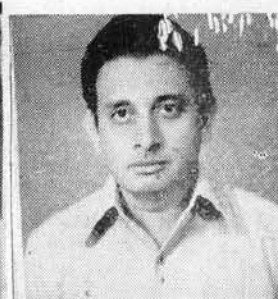
શ્રી મહેશચંદ્ર કે. ત્રિવેદી

શ્રી રસિકલાલ એન. કોહારી

શ્રી અણવંતરાય ત્રિવેદી

શ્રી એસ. ડી. છતરિયા

શ્રી ચંદ્રકાન્ત ચિમનલાલ શેઠ

શ્રી એમ. એમ. વાડીયા

શ્રી ચંપકલાલ ડી. જોષી

શ્રી નિતેન્દ્ર બાણુલાલ શાહ

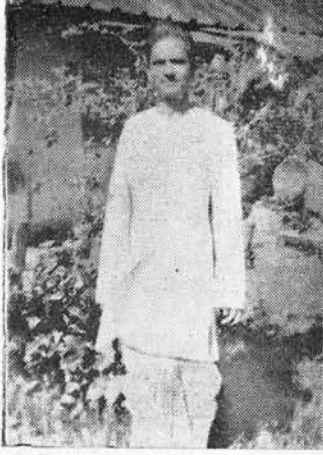

શ્રી અનુભાઈ પી. દેસાઈ

શ્રી કે. એચ. મેઝા

વિવિધક્ષેત્રની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ

શ્રી પ્રતાપરાય એલ. ચાણક

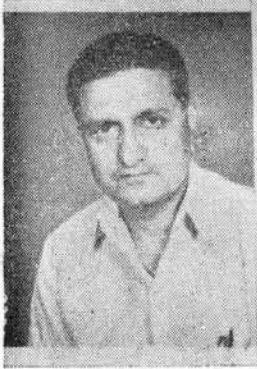
સ્વ. ગોપાલજી એસ. પાઠક

શ્રી લે. વી. ગોકુલ

શ્રી નિયંતિલાલભાઈ ડેલીવાળા

શ્રી અરવિંદભાઈ એસ. ભટ્ટ

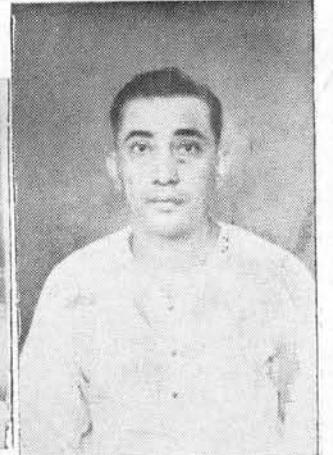
શ્રી શાંતિલાલ વાઘીલાલ વોરા

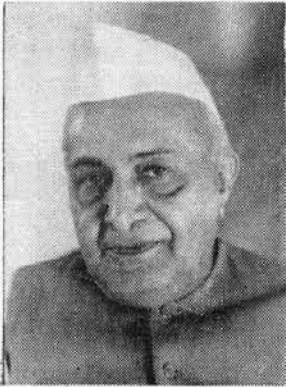
શ્રી પ્રેમચંદ વાઘીલાલ વોરા

શ્રી કપીલભાઈ કોટડિયા

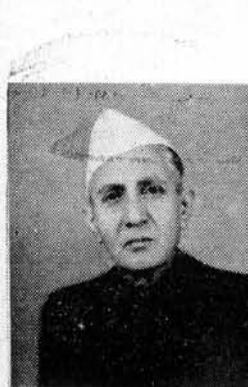
શ્રી મહાબુખરાય દ્હોરાચંદ

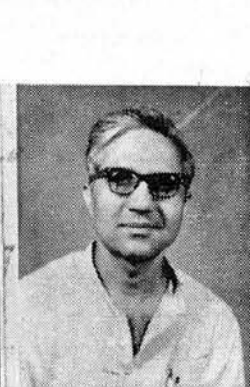
શ્રી કામેશ્વરભાઈ જી. વ્યાસ

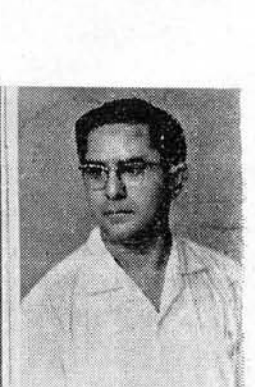
શ્રી ચંપકલાલ કે. મહેતા

શ્રી શાંતિલાલ જી. વોરા

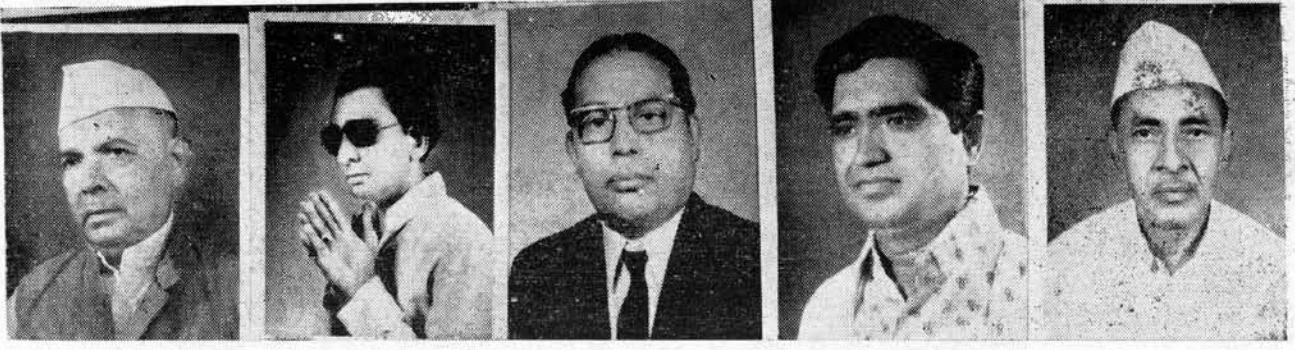

શ્રી અર. કે. દ્હોરાલ

શ્રી લલિતચંદ દ્હોવ

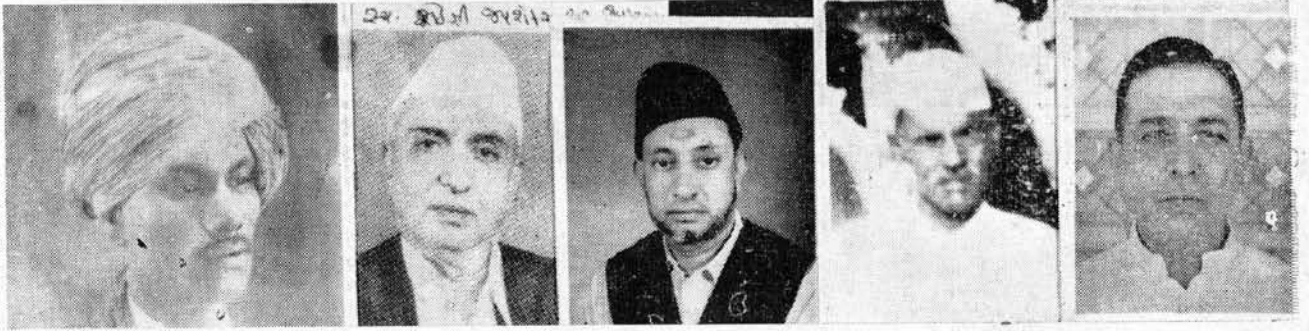
વિવિધક્ષેત્રના ગુજરાતીઓ

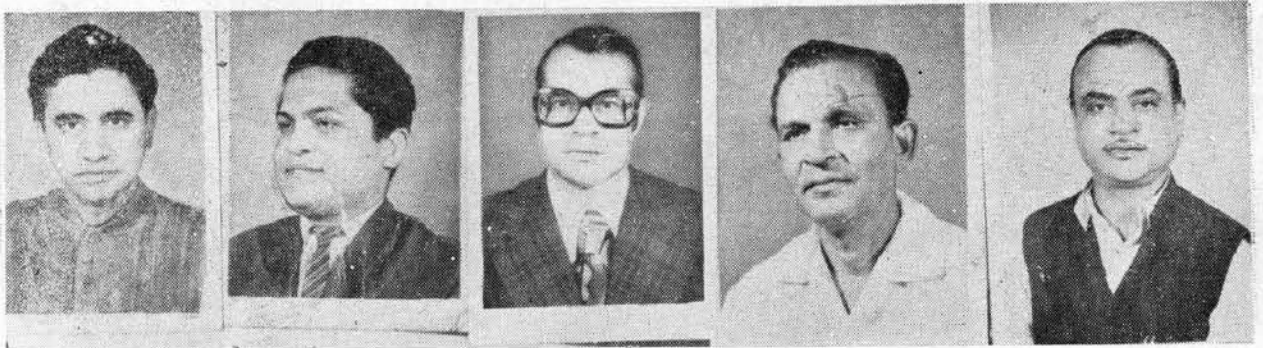
શ્રી પુંજીરામ વી. ગોર શ્રી રવિન્દ્રભાઈ એમ. દોશી શ્રી રવિશંકર એમ. જાની શ્રી બ્રહ્મનારાયણ એલ. મિસ્ત્રી શ્રી સોમચંદ ડી. શાહ

શ્રી મણીલાલ એન. ગાંધી શ્રી કાન્તિલાલ એન. ગાંધી શ્રી હાયાલાલ જગનલાલ શાહ શ્રી અંબાલાલ જગનલાલ શ્રી ધનજીભાઈ ભીમજીભાઈ પટેલ

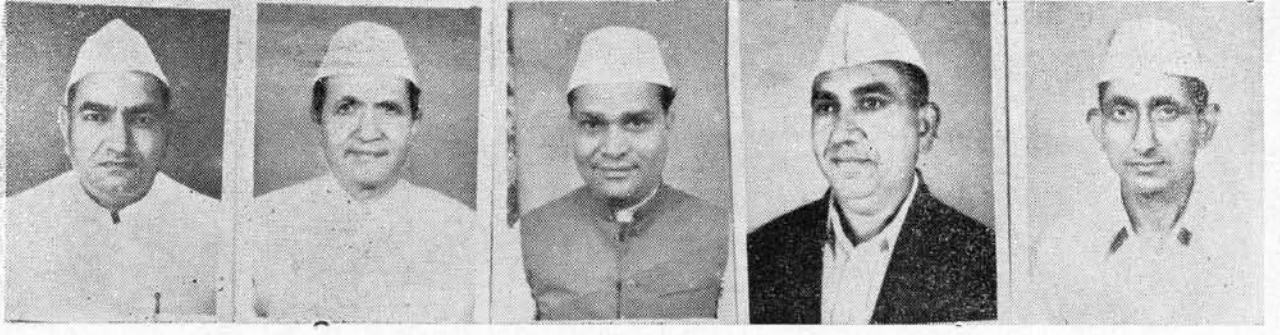

શ્રી જગનલાલ મોહનલાલ શ્રી જયશંકર બી. ઉપાધ્યાય શ્રી એ. આઈ. હરસોલિયા શ્રી નાથાલાલ ડી. ગાંધી શ્રી અમૃતલાલ પી. મહેતા

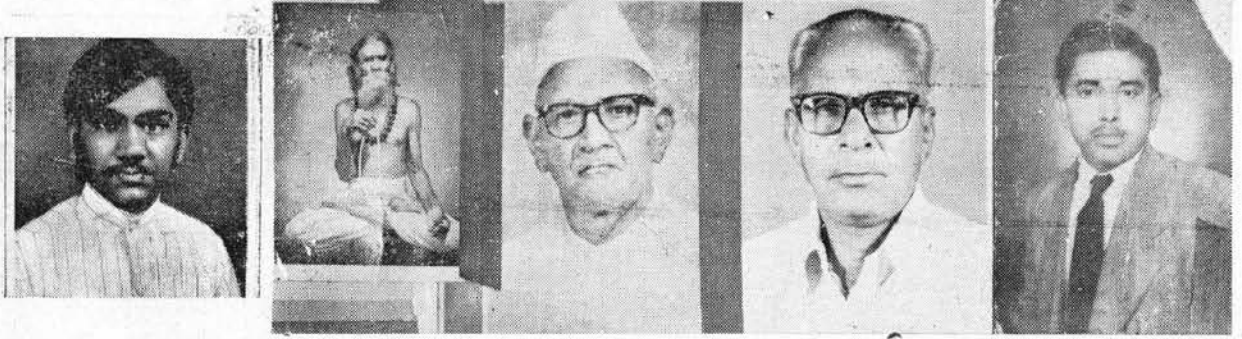

શ્રી કાન્તિલાલ સી. શેઠ શ્રી સોમાભાઈ આર. શાહ ડૉ. મહેન્દ્રભાઈ એ. શાહ શ્રી મગનભાઈ એમ. પટેલ શ્રી જયંતિલાલ જે. શાહ

વિવિધક્ષેત્રના ગુજરાતીઓ

સ્વ. નગીનદાસ એન. શાહ શ્રી રમણિકલાલ એસ. શાહ શ્રી જયંતિલાલ વી. શાહ શ્રી અંબાલાલ દેવાભાઈ શ્રી જયંતિલાલ સી. ગાંધી

શ્રી ભૂષેન્દ્રભાઈ કશુભાઈ શ્રી વિદ્યારામ બી. ગોર શ્રી શિવલાલ સાકરચંદ મહેતા શ્રી મેઘજીભાઈ ખચુભાઈ પટેલ શ્રી જસવંતલાલ પી. વખારિયા

શ્રી રણછોડ વી. પારેખ શ્રી ત્રીભોવનભાઈ એસ. પટેલ શ્રી પોપટલાલ ડી. વખારિયા શ્રી ચીમનલાલ એમ. ફડિયા શ્રી સેવન્તિલાલ પી. વખારિયા

શ્રી વિઠ્ઠલદાસ હગનલાલ મોદી

શ્રી સુર્યપ્રસાદ રવિશંકર દવે

ડૉ. હીરભાઈ એ. શાહ

શ્રી અમૃતલાલ મોતીચંદ વોરા

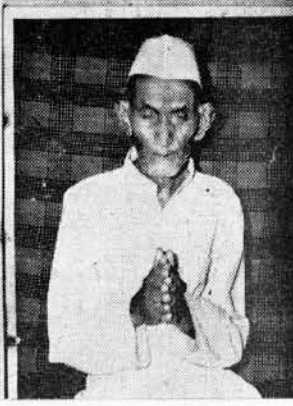
વિવિધક્ષેત્રના ગુજરાતીઓ

શ્રી સારાભાઈ ડી. પટેલ
શ્રીમતિ ભાનુબેન એસ. પટેલ

શ્રી મોહનલાલ જગનલાલ મોદી

શ્રી મુલચંદ રામચંદ શાહ

શ્રી છોટાલાલ એન. શાહ

શ્રી ભોગીલાલ મોતીલાલ શાહ
શ્રીમતિ શાંતાબેન ભોગીલાલ શાહ

શ્રી ભોગીલાલ કંકુચંદ શાહ

શ્રી ચીમનલાલ પી. મોદી

શ્રી કાનજીભાઈ દેવજીભાઈ

શ્રીમતિ મણીબહેન સી. શાહ

શ્રીમતિ શક્તીબેન પી. શાહ

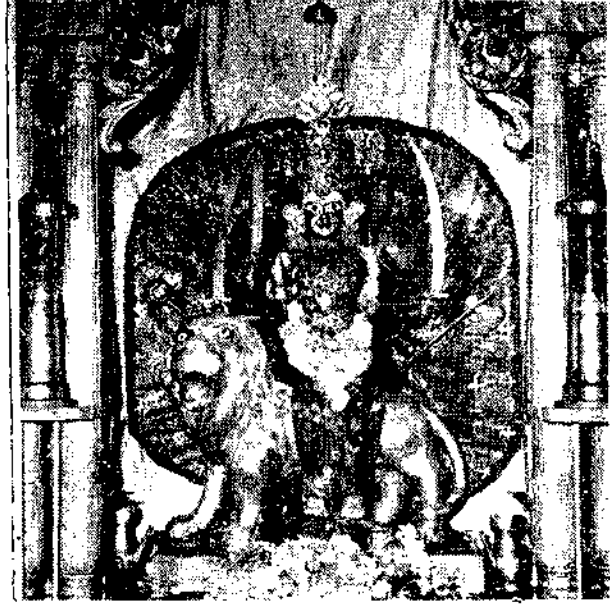
ગજરાબેન દેવચંદ વખારિયા

કેસરબેન કેશવલાલ
[કેશવલાલ જગનલાલ]

ॐ હો શ્રી

મા જગદંબાનું વિરાટ દર્શન

શ્રી આદ્યશક્તિ અંબિકાજી માતાજી - ખેડબ્રહ્મા - (સાબરકાંઠા)

દેશ અને દુનિયામાં પ્રાચીન અવશેષો, પુરાણકાળનાં સ્થાપત્યો અને પાવનકારી તીર્થધામો જ્યાં જ્યાં નજરે પડે છે તેના પાયામાં કાંઈને કાંઈક ઇતિહાસ દર્શક હકીકતો ધરખાયેલી પડી હોય છે.

ભારતવર્ષમાં અર્બુદારણ્યમાં - ગુજરાતમાં જૂનું ઇડર રાજ્ય, જે હાલ સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ખેડબ્રહ્મા જે પ્રાચીન તીર્થ સ્થાન તરીકે ખુબ જ જાણીતું બન્યું છે. અમદાવાદથી ઉત્તરે ૧૪૫ કિલોમીટર દૂર છે. ધાત્રીકાને માહિતીની દૃષ્ટિએ ઉપલબ્ધ થાય તેથી જ આ પુરાણાતીર્થની ઐતિહાસિક હકીકત આપવામાં આવી છે.

એમ કહેવાય છે કે દાનવ મહિષાસૂરે શ્રી બ્રહ્માજીનું કઠીન તપથર્યા કરી વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું અને તેનાથી તે વધારે શક્તશાળી બન્યો. પછી તો દિગ્વિજય કરવા દાનવોનું સૈન્ય એકત્ર કરી દેવતાઓને હરાવી ત્રાસ અને જુલ્મનું સામ્રાજ્ય વર્તાવ્યું. દેવોએ ભગવાન શંકરની સ્તુતિ કરી મહિષાસૂરનો વધ કરવા વિનંતી કરી. દેવોના શરીરમાંથી મહાતેજ પ્રગટ થયું. અદ્ભુત તેજની વિરાટ અને ભવ્ય મૂર્તિમાન શક્તિનું પ્રાગટ્ય થયું. દેવીના પ્રાપ્ત્યથી મહિષાસૂરનો નાશ થયો. દેવગણોએ અતિ હર્ષપૂર્વક શ્રી અંબામાતાની સ્તુતી કરવા લાગ્યા - પ્રસન્ન થયેલાં મા જગદંબાએ વરદાન માગવા કહ્યું. દેવોએ બ્રહ્મલોકમાં ખિરાજવા વિનંતી કરી અને શ્રી જગદંબા અંબાજીએ બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ કર્યો.

ખેડબ્રહ્માના ઉપરોક્ત તીર્થસ્થાન વિષેની વિસ્તૃત વિગત આ ગ્રંથમાં જ જૂઠા પાના ઉપર પ્રગટ થયેલી છે.

ટ. નં. { ઓફિસ : ૯૬૯
ધર : ૯૧૮

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

જે. કે. ટ્રાન્સપોર્ટ

સ્પલ-મેટલ-રેટી તથા કપચીના કાટીંગ કોન્ટ્રાક્ટર
ન્યાયમંદિર રોડ, લાયન્સ ગાર્ડન સામે, હિંમતનગર-૩૮૩ ૦૦૧

લિ. શુભેચ્છકો :—

- શ્રી વલીભાઈ એ. મેમણ
- ,, જાનમહમદ એ. મેમણ
- ,, મહમદહનીફ વી. મેમણ
- ,, હુસેનભાઈ વી. મેમણ
- ,, જાકીરભાઈ વી. મેમણ
- ,, યુસુફભાઈ જે. મેમણ
- ,, રફીકભાઈ જે. મેમણ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

માણસ પૈસા બચાવે એ જરૂરી છે. પરંતુ એ
પૈસાથી માણસ માણસને બચાવે એ વધારે
જરૂરી છે.

લિ. શુભેચ્છકો—

શ્રીમતી હિરાબેન ડાહ્યાલાલ શાહ

શ્રી વિનોદકુમાર ડી. શાહ

શ્રીમતી નિર્મળાબેન વી. શાહ

,, ચંપકલાલ ડી. શાહ

,, લતાબેન સી. શાહ

,, જગદીશકુમાર ડી. શાહ

કુ. સંગીતા ડી. શાહ

મેસર્સ ડાહ્યાલાલ છગનલાલ શાહ

ટ. નં. ૪૩

ગાંધી

સુ. પો. ફૂંદર

તા. હિંમતનગર-જિ. સાબરકાંઠા

હીરાલાલ છાપ ચેવલા ખીડી

મે. હીરાલાલ પ્રભુરામ એન્ડ કું.

મુ. પો. ચેવલા, જી. નાસિક

એજન્ટ

મે. જયશંકર બી. ઉપાધ્યાય

મે. મણીલાલ એન્ડ બ્રધર્સ

તલોદ જી. સાબરકાંઠા

ટે. નં. ૨૫૬-ઓફીસ ૫૦૨-૨૬૬ાણુ

મે. મુકેશકુમાર એન્ડ બ્રધર્સ

તલોદ-જી. સાબરકાંઠા

મે. મણીલાલ બી. ઉપાધ્યાય

પંચનાથ રોડ, શેરી નં. ૯

રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)

ટે. નં. ૨૬૩૫૬

મે. હિતેન્દ્ર એન્ડ બ્રધર્સ

પંચનાથ રોડ, શેરી નં. ૯

રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

ટે નં. ૧૮૭

“સંસાર એ મરૂભૂમિ છે. પરંતુ સાધનામય જીવન જીવવા કાળે તપોમય ભૂમિકા છે.
સંસારમાં આપણે વૃન્દાવનનો અનુભવ કરવાનો છે.”

વિ. શુભેચ્છકો.

સ્વ. શેઠશ્રી પદમસીભાઈ નાથાલાલ મહેતાના સહપરિવાર

સ્વ. શ્રીમતી મણીબેન પદમસીભાઈ મહેતા

શ્રી અંબાલાલ પી. મહેતા

શ્રીમતી લીલાવતીબેન એ. મહેતા

શ્રી અમૃતલાલ પી. મહેતા

,, કમળાબેન એ. મહેતા

શ્રી લલ્લુભાઈ પી. મહેતા

,, પ્રભાવતીબેન એલ. મહેતા

(એસ. ટી. ડેપો મેનેજર ઇડર)

શ્રી કાન્તિલાલ પી. મહેતા

,, લીલાબેન કે. મહેતા

ડો. ચંપકભાઈ એ. મહેતા

,, અરૂણાબેન સી. મહેતા

M.B.B.S

શ્રી કુમારપાળ-શ્રી હસમુખભાઈ-શ્રી રજનીભાઈ-શ્રી પ્રવીણભાઈ મહેતા

શ્રી મહેતા નસીંગ હોમ

ગાંધી રોડ-હિંમતનગર (SK)

ટે. નં. દુકાન. ૨૧૧

ધર ૧૪૩

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

ભલા બનો, ભલું કરો, સહનશીલ બનો
સર્વ પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખો. તે માનવ માત્રનો
જીવન મંત્ર બની રહેા.

લિ. શુભેચ્છકો

શ્રી નટવરલાલ આર. શાહ

,, સોમાલાલ આર. શાહ

B.Sc. મુધી

,, નવનીતલાલ આર. શાહ

શ્રીમતી કમળાબેન એન. શાહ

,, પુષ્પાબેન એસ. શાહ

,, કેલાસબેન એન. શાહ

મેસર્સ નવનીતલાલ એન્ડ પ્રધર્સ

ટીઅર મરચન્ટ

પાવર હાઉસ સામે, મોડાસા (S.K.)

મેસર્સ નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ

ટીઅર મરચન્ટ

સીવીલ હોસ્પિટલ, હિંમતનગર (S.K.)

ધી હિંમતનગર ગૃપ વિવિધ કા. સેવા સહકારી

મંડળી લિ. હિંમતનગર

સ્થાપના તા. ૨૬/૧૨/૫૮

નોંધણી નંબર : ૨૬૦૨૬ ક્રે. નં. ૫૩૫

ઓડિટ વર્ગ 'અ'

મંજુર થયેલ શેર ભંડોળ ૩૦૦૦૦૦

ભરપાઈ થયેલ શેરભંડોળ ૧૩૦૦૫૦

રીઝર્વ ફંડ : ૨૬૭૬૬

કામકાજનું ભંડોળ : ૧૦૬૫૮૦૯

કાર્યવાહક કમિટી.

શ્રી ધનજીભાઈ ભીમજીભાઈ પટેલ (ચેરમેન)

પૃથ્વીસિંહ ગોવિંદસિંહ (સેક્રેટરી)

શ્રી અંબાલાલ છગનલાલ કડીયા (વ્ય. કા. સ.)

,, જયંતીલાલ રતિલાલ પટેલ ,,

,, રણછોડગર પોનીગર ગૌસ્વામી ,,

,, ગોપાળભાઈ પ્રેમજીભાઈ મીસ્ત્રી ,,

,, નારાયણદાસ કાનજીભાઈ પટેલ ,,

,, શીવજીભાઈ રવજીભાઈ પટેલ ,,

ટે. નં. ધ. ૬૮૩૧૩૯
ઝોફીસ ૨૫૩૭૦૩

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

“સત્કાર્યને મુલતવી ન રાખો,
હમણાં જ કરો. આવતી કાલે તમે જીવતા હશે
તેની શું ખાત્રી છે”?

લિ. શુભેચ્છકો.

શ્રી કચ્છલાલ નેમચંદલાઈ ગાંધી.
શ્રી ઈશ્વરલાલ નેમચંદલાઈ ગાંધી
શ્રી પ્રવિણચંદ્ર નેમચંદલાઈ ગાંધી B.A.
શ્રી ખાણુલાઈ નેમચંદલાઈ ગાંધી

ડી. કે. મેંટલ ઇન્ડસ્ટીઝ

એ. ૨૫, પીરામીડ
ગારેગામ

ધર : ધરણેન્દ્ર સોસાયટી

પહેલેમાળે હાજી ખાપુરોડ

બ્લોક નં ૫, મલાડ ઇસ્ટ
બોમ્બે ૬૪

ટે. નં. ૩૩૩ મોડાસા
ટે. નં. ૩૮૯૯૭૩ અમદાવાદ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

શીલ સહેલું, પણ વિષયો ખતરનાક માનવા મોંઘા

મેસર્સ શાહ રમણીકલાલ સાકરચંદ

ગુંદર તથા ટીમ્બર પાનના વહેપારી
ભાવસારવાડો, મોડાસા (S.K.)

લિ. શુભેચ્છકો.

શ્રી રમણીકલાલ એસ. શાહ શ્રીમતી રસીલાબેન આર. શાહ
શ્રી વાડીલાલ આર. શાહ શ્રીમતી હંસાબેન વી. શાહ
શ્રી હર્ષદકુમાર આર. શાહ શ્રીમતી જયોતિબેન એચ. શાહ
કુમારી હર્ષાબેન આર. શાહ

વી. આર. શાહ

એન્ડ એસોસીએટ્સ

ખાડીયા ચાર રસ્તા.

૫, શાક્ષીભદ્ર અમદાવાદ-૧

ટેલી નં. ૬૪૯ (ધર)

ફેક્ટરી : ૩૦૧

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

લક્ષ્મી ટાઈલ્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

મોઝેક ટાઈલ્સ સીમેન્ટના આર્ટીકલ્સ
બનાવનાર તથા વેચનાર.

સહકારી જિન નજીક, હિંમતનગર (S. K.)

લિ. શુભેચ્છકો

સ્વ. જગનલાલ મોહનલાલ કડિયાના સહપરિવાર

અંબાલાલ જગનભાઈ કડિયા	શ્રીમતી કંકુબેન એ. કડિયા
રમણલાલ જગનભાઈ કડિયા	,, હીરાબેન આર. કડિયા
રસિકલાલ જગનલાલ કડિયા B. Com.	,, રમીલાબેન આર. કડિયા
કાન્તીલાલ જગનભાઈ કડિયા M. Com.	,, કોકિલાબેન કે. કડિયા
હર્ષદ અંબાલાલ કડિયા B. A.	

હિતેન્દ્ર-જિતેન્દ્ર-ઈન્દ્રવદન-પ્રકાશ-ધર્મેન્દ્ર

ટે. નં. ૬૨૮ (ધર)

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

મેસર્સ દેવાભાઈ પુનભાઈ એન્ડ સન્સ

ઈંટોના વહેપારી

હડીપોલ પુલ છાપરીયા, હિંમતનગર (S.K)

લિ શુભેચ્છક

શ્રી દેવાભાઈ પુનભાઈ પ્રબપતિ,	શ્રીમતી જમનાબેન ડી. પ્રબપતિ
શ્રી અંબાલાલ દેવાભાઈ પ્રબપતિ	શ્રીમતી શાંતાબેન અંબાલાલ
શ્રી ભગવાનભાઈ દેવાભાઈ પ્રબપતિ	શ્રીમતી જીવીબેન ભગાભાઈ
શ્રી જીવજીભાઈ દેવાભાઈ પ્રબપતિ	શ્રીમતી કાળીબેન જીવજીભાઈ
શ્રી ઈશ્વરભાઈ દેવાભાઈ પ્રબપતિ, B.A.	શ્રીમતી મંજુબેન ઈશ્વરભાઈ
શ્રી ગોવિંદભાઈ દેવાભાઈ પ્રબપતિ	શ્રીમતી દિવાબેન ગોવિંદભાઈ
શ્રી પ્રીતમભાઈ દેવાભાઈ પ્રબપતિ	શ્રીમતી મંજુબેન પ્રીતમભાઈ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

“યે દિન ભી જાયેગા”

અરે સાધક જેટલી વાર બૂલ કરે છે, તેટલી વાર તે તેમાંથી ફરીવાર વધુ તેજસ્વી ને વધુ જ્ઞાત દશાનો થવાને, બેઠો થઈને ઉદાત્ત થવાને ચેતનવંતો બને છે.”

લિ. શુભેચ્છા

શ્રી મેઘજીભાઈ ખચુભાઈ પટેલ

અ. સ્વ. લક્ષ્મીબેન મે. પટેલ

શ્રી ભરતભાઈ મેઘજીભાઈ પટેલ

શ્રી પાર્વતીબેન

શ્રી અનિરુદ્ધભાઈ મેઘજીભાઈ પટેલ

શ્રી સુશીલાબેન

જગદીશ-સુધીર-ખજવાન-દુર્ગેશ-રેખા

મહેતાપુરા

હિંમતનગર, જિ. સાબરકાંઠા

શુભેચ્છા પાઠવે છે

“સંસાર એ મરૂભૂમિ છે, પરંતુ સાધનામય જીવન જીવતા કાળે તપોમય ભૂમિકા છે. સંસારમાં આપણે વૃંદાવનનો અનુભવ કરવાનો છે.”

શુભેચ્છક

સ્વ. નાથાલાલ તારાચંદ ગાંધીના સહુપરિવાર

સ્વ. અંબાબહેન નાથાલાલ ગાંધી

સ્વ. શ્રીમતી વસંતાબેન કે. ગાંધી

કાન્તિલાલ એન. ગાંધી

,, સુધાબેન કે. ગાંધી.

મણીલાલ એન. ગાંધી

,, કાન્તાબેન એમ. ગાંધી.

ભરતભાઈ એમ. ગાંધી

,, સરલાબેન બી. ગાંધી.

પ્રકાશ * મેહુલ * અનીલ * તરલા * પારુલ * સરોજ

ચાંપલાનાર

જિ. સાબરકાંઠા

તા. હિંમતનગર

ટે. નં. ૩૩

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

માથું મુંડાવવાથી શ્રમણ થવાતું નથી..
ઓમકાર બોલવાથી બ્રાહ્મણ થવાતું નથી.
અરણ્યમાં રહેવા માત્રથી મુનિ થવાતું નથી
વલકલો પહેરવા માત્રથી તાપસ થવાતું નથી.

લિ. શુભેચ્છકે.

શેઠશ્રી શિવલાલ સાંકળચંદ મહેતાના સહ પરિવાર
શ્રી જયંતિલાલ એસ. મહેતા શ્રીમતી તારાબેન જે. મહેતા
શ્રી ડો. મણીલાલ એસ. મહેતા „ સુરખીલા એમ. મહેતા
સ્વ. રસિકલાલ એસ. મહેતા ગંગાસ્વ. ચંદનબેન આર. મહેતા
શ્રી હસમુખલાલ એસ. મહેતા શ્રીમતી ઈન્દીરાબેન એચ. મહેતા
કુમારી કદપના, ચિરાગ, મનીષા, કેયૂર, કનુભાઈ, હેમંત, મુકેશ

હસમુખ એસ. મહેતા

મુ. પો. ધનસુરા

તા. મોડાસા

જી. સાબરકાંઠા

ટે. નં. ૪૭

શ્રી મહરી પાર્શ્વનાથાય નમઃ :
કાતર જેવા બની દુકડા ન કરો, પણ સોય જેવા
બની દુકડાને સાંધો તેમાંજ જીવનની સાચી
સાર્થકતા છે.

લિ. શુભેચ્છકે.

ડો. દીપચંદલાઈ જગનલાઈ શાહના સહ પરિવાર
(હાલ પરમ પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત વિજય-
રામચંદ્રસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય પૂજ્ય શ્રી દર્શન-
ભૂષણ વિજયજી)

શ્રીમતી ચંપાબેન દિપચંદ શાહ

શ્રી અરવીંદલાઈ ડી. શાહ

શ્રી ડો. ધીરુભાઈ ડી. શાહ

શ્રી મનહરલાલ દિપચંદ શાહ

શ્રી હર્ષવદન ડી. શાહ

શ્રી ડો. ચંદ્રકાન્ત ડી. જૈન

મુ. પો ટીટોઈ

તા. મોડાસા

(જી. સાબરકાંઠા)

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

સુગંધ ફેલાવવા માટે ધૂપસળીને
સ્વયં સળગવું પડે છે.

લિ. શુભેચ્છકે.

સ્વ. કેશવલાલ જગનલાલ શાહ શ્રીમતી કેશરબેન કે. શાહ
શ્રી પોપટલાલ કેશવલાલ શાહ „ ચતુરબેન પી. શાહ
શ્રી સુરેશકુમાર પી. શાહ „ અંજનાબેન એસ. શાહ
„ બીપીનકુમાર પી. શાહ „ જયશ્રી બી. શાહ.
„ હરેશકુમાર પી. શાહ શ્રી નીતિનકુમાર પી. શાહ
„ ભાવેશકુમાર શાહ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

સંસારમાં માણસોની તો ભારે છત છે

પણ દુઃખની વાત એ છે કે,

માણસાઈની એટલી જ અછત છે.

લિ. શુભેચ્છકો

શ્રી એલ. કે શાહના સહ પરિવાર

શ્રીમતી કલાબેન આર. શાહ

શ્રી ડૉ. પી. એલ. શાહ G.V.P.

શ્રીમતી હમયંતીબેન પી. શાહ S.T.C.

,, ડૉ એન. એલ. શાહ B.Sc. પેથોલોજિસ્ટ

શ્રીમતી નલ્લીની એન. શાહ B.Sc. માઇક્રો

,, ડૉ કે. એલ. શાહ D.S.A.M

,, રૂપમાલા કે. શાહ

,, શૈલેશ એલ. શાહ

કુ. સંધ્યાબેન એલ. શાહ

જેકેશ રમીર સ્મિતા કાવીની હેતલ મૌના પારલ

દિના કાલ્પુ દિપા સોનલ મિતેશ હેમાન્થુ ચિરાગ પીન્ડુ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

“ધન ન હોય તો કાંઈ નહીં, ધનિક હૃદય હોય એટલે બસ.”

શુભેચ્છક

સ્વ નગીનદાસ નાથલાલ શાહના સહપરિવાર

ગં સ્વ. મંથુબેન એન. શાહ.

શ્રી રસીકલાલ એન. શાહ

શ્રીમતી સુમિત્રાબેન આર. શાહ

પ્રિન્સીપાલ, માય ઓન હાઈસ્કૂલ-હિંમતનગર

,, નિર્મળાબેન સી. શાહ

શ્રી ચંદ્રકાન્ત એન. શાહ B.A.B.Ed.

,, કલ્પનાબેન સી. શાહ

શ્રી અતુલકુમાર આર. શાહ

ચિ. ઉદયકુમાર પ્રતિક્ષા સંધ્યા કાલ્પુન નીશા

ચંદ્રકાન્ત એન. શાહ

શ્રી રસીકલાલ એન. શાહ

મુ. જૂતિયા તા. ઈડર

પોલોગ્રાઉન્ડ, હિંમતનગર

જિ. સાબરકાંઠા

જિ. સાબરકાંઠા

વિવિધ ક્ષેત્રની વ્યક્તિઓ

સંદર્ભસાહિત્ય કે સંદર્ભ માહિતીનું ક્ષેત્ર દરિયા જેવું વિશાળ છે. વ્યક્તિપરિચયમાં જેટલાનો વ્યક્તિ-ગત સંપર્ક સાધી શકાયો અને રમણ મુલાકાતો પછી સતતપણે જે તે વ્યક્તિની યોગ્ય વિગતો માટે મથામણ કર્યા પછી પણ આપણા ધરમ્યાંગણાના પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરનાર વિવિધ ક્ષેત્રની વ્યક્તિઓની આછી પાતળી જે કાંઈ માહિતી મેળવી શક્યા છીએ તે પરિચયરૂપે અત્રે રજૂ કરીએ છીએ. આશા છે કે સંપર્ક-કર્તાઓને આ માહિતી મહદ્ અંશે ઉપયોગી બનશે.

—સંપાદક

પ્રો. આર. એસ. ત્રિવેદી

એક સંનિષ્ઠ ‘શિક્ષક’ તરીકેની છાપ પાડનાર પ્રો. રમણભાઈ ત્રિવેદીની ભાવનગર યુનિ.ના પ્રથમ કુલપતિ તરીકે જૂન ૧૯૭૮માં નિમણૂક થઈ. ભાવનગર યુનિવર્સિટી ભાવનગરમાં રેસિડેન્શિયલ યુનિવર્સિટી તરીકે ગુજરાતમાં એક આગવું સ્થાન ધરાવે છે, જેમાં તેઓશ્રીનું યોગદાન અમૂલ્ય લેખનું રહ્યું.

આ અગાઉ તેઓ એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરામાં વ્યાખ્યાતા તરીકે હતા, ત્યારબાદ તેઓ એ. જી. ટીચર્સ કોલેજ, અમદાવાદ ખાતે પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા. આ પછી તેઓએ પ્રકાશ કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ અને એજ્યુકેશન – અમદાવાદમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે સેવા આપી અને છેલ્લે તેઓ પ્રિન્સિપાલ એન્ડ હેડ, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એજ્યુકેશન, એમ. બી. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, સરદાર પટેલ યુનિ. – વલ્લભવિદ્યાનગરમાં જોડાયા. સાથે-સાથ તેઓ તે યુનિવર્સિટીના એજ્યુકેશન ફેકલ્ટીના ડીન તરીકે પણ પોતાની સેવા આપતા હતા. કુલ ૨૫ વર્ષનો સંશોધનનો અને ૩૫ વર્ષનો શૈક્ષણિક અનુભવ ધરાવતા શ્રી રમણભાઈ ત્રિવેદીએ શિક્ષણ જગતને લગતાં કુલ ચાર મહત્ત્વનાં પ્રકાશનો પણ બહાર પાડેલ છે.

આમ શિક્ષણ જગતમાં એક આગવી પ્રતિભા ધરાવતા રમણભાઈ ત્રિવેદી ભાવનગર યુનિ.ના કુલપતિ ઉપરાંત ગ્રાંટ કમિટી, સેકન્ડરી એજ્યુકેશન, ગુજરાત રાજ્ય, ટીચર્સ એજ્યુકેશન બોર્ડ ગુજરાત, તેમ જ હાથર સેકન્ડરી

એજ્યુકેશન બોર્ડ ગુજરાતમાં તેમની સેવા નોંધપાત્ર બની છે.

શ્રી રમણલાલ ચી. શાહ

શ્રી રમણલાલભાઈનો જન્મ વડોદરા જિલ્લાના પાદરા ગામે ૩ ડિસેમ્બર ૧૯૨૬ ના રોજ થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ પાદરાની સરકારી શાળામાં તથા બાકીનો શાળા અભ્યાસ મુંબઈની બાબુ પન્નાલાલ હાઈસ્કૂલમાં કર્યો હતો. ૧૯૪૮ માં તેમણે ગુજરાતી – સંસ્કૃત સાથે બી. એ. ની પદવી તથા ૧૯૫૦માં એમ. એ. માં ગુજરાતીમાં સૌથી વધુ માર્ક્સ મેળવવા બદલ ઠાકોર સુવર્ણચન્દ્રક તથા ધ્રુવ પારિતોષિક મેળવેલ. ૧૯૭૦ માં ‘નળ અને દમયંતીની કથાનો વિકાસ’ પર પી. એચ. ડી. ની ઉપાધિ મેળવી.

૧૯૫૧ થી ૧૯૭૦ સુધી મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે, અને ૧૯૭૦ થી મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ પદે છે.

શ્રી શાહે લશ્કરી તાલીમ લઈને એન. સી. સી. ઓફિસર તરીકે વીસ વર્ષ કામ કર્યું હતું અને મેજરનો હોદ્દો મેળવ્યો હતો. આ ઉપરાંત જૈન ધર્મ વિશે વ્યાખ્યાનો આપવા એમણે પૂર્વ આફ્રિકા, યુરોપ, સિડની, બ્રાઝિલનો પ્રવાસ જેટલો છે. હાલમાં તેઓ મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા યોજાતી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાનું પ્રમુખસ્થાન ધરાવે છે.

શ્રી શાહે પાંત્રીસ જેટલાં પુસ્તકોનું લેખન તથા સંપાદન-સંશોધન કર્યું છે. આ ઉપરાંત ‘જનોનો ધર્મ’

‘નરસિંહ પૂર્વેનું’ ગુજરાતી સાહિત્ય’, ‘ઔદ્ય ધર્મ’, ‘એન. સી. સી.’ અને ‘આપણું ફાગુકાવ્યો’ પાંચ પરિચય પુસ્તિકાઓ લખી છે.

શ્રી. એસ. વી. જાની (પ્રાધ્યાપક)

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસના અધ્યાપક તરીકે કામગીરી બજાવી રહેલા શ્રી જાની સાહેબે ૧૯૫૭માં બી. એ. ની પદવી અને એમ. એ. ની પદવી ઉચ્ચ દ્વિતીય વર્ગમાં ૧૯૫૯ ની સાલમાં પ્રાપ્ત કરી. અને ૧૯૮૦ ના વર્ષમાં તેમણે ‘જૂનાગઢની આરઝી હકૂમતના ઇતિહાસ’ એ માટેનો શોધનિબંધ (Thesis) પી. એચ. ડી. માટે સોંપેલ છે. સૌરાષ્ટ્રના આધુનિક ઇતિહાસના એક ઉજ્જવળ પાસા ઉપરનો આ શોધ નિબંધ છે. છેલ્લાં ૨૧ વર્ષથી તેઓ કેલેજમાં પ્રવેશતા પ્રિ. યુનિ.ના વિદ્યાર્થીઓથી માંડીને કેલેજ પદવી લઈ નીકળતા એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપી રહ્યા છે. પ્રિ. યુનિ.થી એમ. એ. કક્ષા સુધીના ઇતિહાસના કુલ ૨૧ ગ્રંથોમાં લેખક કે સહલેખક તરીકેનું લખાણ આપી ચૂક્યા છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ, અખિલ ભારતીય ઇતિહાસ પરિષદ તથા અન્ય પરિષદોમાં સંશોધન લેખ વાંચનનું માન મેળવેલ છે.

ડૉ. વરતેજી

ડૉ. વરતેજી ૧૯૬૦ માં લાવનગર જિલ્લામાં પ્રથમ આવી મેટ્રિકમાં જશવંતસિંહજી સ્કોલર થયા. સાયન્સ કેલેજમાં ફર્સ્ટ મેરીટ થયા. ૧૯૬૭માં એમ. બી. બી. એસ. થયા. મેડિકલ હાઉસ ફિઝિશિયન એક વર્ષ તથા રજિસ્ટ્રાર બે વર્ષ રહ્યા. પ્રિવેન્ટિવ બ્રાંચમાં અધ્યાપક એક વર્ષ રહ્યા. એમ. ડી. ના અભ્યાસ સાથે ચાર વર્ષ લેકચરર રહી સાથે ડાયાબિટિક કલીનિકમાં અનુભવ મેળવી જનરલ મેડિસિનમાં ૧૯૭૧માં એમ. ડી. થયા અને તુરત કાળાનાળા પર પોતાનું નિદાન કેન્દ્ર શરૂ કર્યું. જે કલીનિકલ લેબોરેટરી, એક્સ-રે, સ્કીનિંગ તથા કાર્ડિઓ-ગ્રામ વગેરેથી સુસજ્જ છે. આ સાથે ન્યુયોર્ક (અમેરિકા) ની ફેલોશિપ એફ. આઈ. સી. એ. મેળવી. આરોગ્ય વિષયના હબરેક લેખ લખી, દૈનિકો તથા સામયિકોમાં નિયમિત લખે છે. આરોગ્યની પાંચ પુસ્તિકા લખી. રેડિયો વાર્તાલાપ આપ્યા. લાયન્સ કલ્પમાં બુલેટિન, હેલ્થ વગેરે કમિટીના ચેરમેન રહ્યા. લાયન્સ હોસ્પિટલનાં માનદ

ફિઝિશિયન ડૉ. વરતેજી આયુર્વેદિક યુનિ. માં પણ વિદ્યાર્થીઓને એલોપથીનાં લેકચર આપે છે. ગુજરાતના બહુતા ૨૧૫ સાબુ વરતેજ પ્રોડક્ટ પરિવારના સભ્ય છે.

શ્રી રાજેન્દ્રસિંહ વિજયસિંહ રાયબદા

શ્રી રાજેન્દ્રસિંહનો જન્મ જૂનાગઢ તાલુકાના સોંદરડા ગામમાં તા. ૧ જુલાઈ-૧૯૪૩ ના રોજ થયેલો અભ્યાસ કાળમાં તેમને બુદ્ધિ બુદ્ધિ સંસ્થાઓનો લાભ મળ્યો. સોંદરડા પ્રાથમિક શાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ધો. ૬ સુધીનું લીધું. પછી કેશોદની શ્રી. એલ. કે. હાઈસ્કૂલમાં એસ. એચ. સી. સુધી અભ્યાસ કર્યો. ઉચ્ચ શિક્ષણ બહાઉદ્દીન કેલેજ, જૂનાગઢમાં મેળવ્યું અને એમ. એ.ની પદવી સારા કક્ષાએ મેળવી. ત્યાર પછી બી. એડ. પોરબંદરની આર. જી. ડી. કેલેજમાં અને સરદાર પટેલ યુનિ. વલ્લભવિદ્યાનગરમાં પી. એચ. ડી. કર્યું. અત્યારે શ્રી હડીસિંહજી વિનયમંદિર, કેશોદમાં આચાર્ય તરીકે સેવા આપી રહેલ છે.

તેમણે ૧૯૭૦ માં અનુવાદથી લેખનકાર્યમાં ફરવા શુકાવ્યું. રાધા-માનવ અનુવાદ, આવ્યો છું નું સંપાદન શ્રી જાવિયા સાથે ૧૯૭૬ માં કર્યું. અને ૧૯૭૭માં ‘ગુલમહોરની નીચે’ વાર્તા લખી. અને હવે પછી તેઓ “હું, કાળી છોકરી અને સૂરજ” (કાવ્ય) “દર્શન અને ઇતિહાસ” (લેખ) “અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં રહસ્યવાદ” (મહા નિબંધ) જે દૂંક સમય પહેલાંજ પ્રદર્શિત થયો.

સામયિકોમાં, ‘સંસ્કૃતિ’, ‘કુમાર’, ‘નવનીત’, ‘કર્ણસ ત્રૈમાસિક’, ‘સ્વાધ્યાય’, ‘વિદ્યાપીઠ’, ‘કવિ-લોક’, ‘કવિતા’, ‘કંકાવટી’, ‘કેસૂડાં’, ‘ભિન્ન નવ-રચના’, ‘પથિક’, ‘અખંડ આનંદ’ વગેરેમાં તેમના લેખો પ્રસિદ્ધ થતા રહે છે.

ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષક હોવા છતાં યોગ, તત્ત્વ-જ્ઞાન, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, કલા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ વગેરેમાં પણ સારો રસ ધરાવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ, સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ સંશોધન સભા, પુરાતત્ત્વ મંડળ - પોરબંદર સાથે સંકળાયેલા છે, અને ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્ય પુસ્તક મંડળને સેવાઓ આપે છે.

શ્રી ડૉ. જયંતિલાલ જે. ઠાકર

દ્વારકાના ખુબર્ગ કાર્યકર - માનવસેવાને વરેલા અને સાહિત્યકાર શ્રી જયંતિલાલભાઈનો જન્મ દ્વારકામાં ૨૦ મી મે ૧૯૦૫માં થયેલો. નાનપણથી તેજસ્વિતાને વરેલા તેઓશ્રી વારસાગત વૈદનો ધંધો કરવા ઇચ્છતા હતા, પણ આર્થિક સંકટામણે શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારવી પડી. આ દરમિયાન વડોદરા રાજ્યના એજ્યુકેશનલ કમિશનરને આપેલા હાજરજવાબી કુશળતાને લક્ષ્યમાં લઈ શ્રી દીક્ષિતે વૈદ્યકીય અભ્યાસ માટેની સહાયની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી પરંતુ જમાનાને અનુસરી તેઓએ અમદાવાદની બી. જે. મેડિકલ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. ઘરની આર્થિક સંકટામણ છતાં પોતાના ધ્યેયને વળગી ડોક્ટરી પદ મેળવ્યું.

શ્રી જયંતિલાલભાઈએ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં પણ સારો ભાગ લીધેલો અને દ્વારકામાં પિકેટિંગ - પરદેશી માલની હોળી, ઝોખામંડળ સેવા સમાજની સ્થાપના - ૧૯૩૬-'૪૦ ના દુષ્કાળમાં ખૂસી મદદ વગેરે કાર્યો કરેલાં છે. આ ઉપરાંત ત્રણ વખત આ પ્રદેશના ધારાસભ્ય હતા. તેમણે દ્વારકામાં ચાલતા યાત્રાળુ કરને તિલાંજલિ આપી અને દ્વારકાના મોટા રસ્તાઓ તેમની સફળ કામગીરી છે. શૈક્ષણિક કાર્યોમાં શારદાગીઠ આર્ટ્સ કોલેજ અને શિક્ષણને લગતા તમામ પ્રશ્નોમાં અગ્રેસર રહ્યા છે.

શ્રી જયંતિલાલભાઈ સામાજિક અને રાજકીય કારકિર્દી ઉપરાંત પુરાતત્વના સારા અભ્યાસી છે. શ્રી કૃષ્ણ-ચંદ્રની નિવાસસ્થાનની શોધ અને આપણા પૌરાણિક ગ્રંથોની સત્યતા સાબિતી પ્રકાશક લેખો દ્વારા આપી. પૌરાણિક દ્વારિકા નગરીના અવશેષોને બહાર શોધી લાવ્યા. તેમણે શોધેલા આ પુરાતત્વ અવશેષો આપણને જૂના કાળની ઝાંખી આપે છે.

શ્રી જયંતિલાલભાઈ આકાશવાણી પરથી વારંવાર વાર્તાલાપો આપે છે. તેમના સશોધનાત્મક પ્રકાશનો દ્વારિકાદર્શન સામિતીના જ છે. આ ઉપરાંત સાહિત્ય લેખોમાં ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા (૩૫૬ ડેન્સ-એલેટ), કંસવધ, અમરત્વનાં નિશાન, સૌરાષ્ટ્રની ભૂંસાતી ભાતીગળ તવારીખો, ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી, અને પ્રકીર્ણ લેખો - સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની અસ્મિતા, આધ્યાત્મવિષયક પદો વગેરે.

શ્રી જયંતિલાલભાઈ સારા તરવૈયા, શાસ્ત્રીય રાગોના સારા જાણકાર અને કારકિર્દીની શરૂઆત અંગ્રેજ કંપ.

નીના નોકર તરીકે છેવટે ૧૯૨૧માં વતનમાં ઘરનું દવાખાનું સાથેસાથ સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક દરેક સૂત્રોને સાંકળનારા અને મૂળ દ્વારિકાનું સ્થાન અને પૌરાણીકત્વને સમર્થન આપનારા એક સહાન અભ્યાસી તરીકે સારી નામના ફેલાવી ગયા છે. તેઓ અનેક માટે પ્રેરણારૂપ બની રહ્યાં એવી શુભેચ્છા.

શ્રી નરહરિભાઈ ઝોખા

તેમનું વિવિધલક્ષી સૈદ્ધાંતિક જીવન - જિંદગી સાહિત્ય પ્રેમ - સાવરકુંડલા એમનું વતન. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિવહના એક અદના સેવક તરીકેની જીવનની શરૂઆત. મહાસલાની ૧૯૨૦ થી સક્રિય સેવા ભક્તિ. તેમનો ખાદી તરફનો પ્રેમ-સફલાવ આજ સુધી એવો ને એવો જ અખંડ રહ્યો છે.

રહેશીની ચળવળ - વિદેશી કાપડની હોળી, પિકેટિંગ તથા અન્ય દરેક ઐતિહાસિક પ્રસંગોની સ્મૃતિએ આજે પણ તેમની આંખ ભીની થાય છે.

કવિ સમ્રાટ શ્રી ન્હાનાલાલ તેમના અંગત સમા હોઈ ભાવનગર, પાલીતાણા, વાંકાનેર મહારાજ સાહેબોનો સ્વાભાવિક સંપર્ક અને એ સંપર્કે જ સ્થિર થયું જરૂરી હતું માટે પાલીતાણામાં સ્થિર થયા. રાજ્યની એકમાત્ર હાઈસ્કૂલમાં મહારાજ સાહેબે અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક આપી અને સાચી કેળવણીનિષ્ઠાથી એ નિમણૂકને દીપાવી. વીમાના ક્ષેત્રમાં અને હોમ ગાર્ડઝ પ્રવૃત્તિમાં પણ ઘણો સમય સેવા આપી. તેમનું અંગ્રેજી જ્ઞાન ઘણું જ જિંદગી પ્રકારનું અને હિંદીનું પણ તેવું જ જિંદગી જ્ઞાન ધરાવે છે. સમય જતાં ગૃહપતિનું વ્યવસાયક્ષેત્ર પણ સ્વીકાર્યું અને દીપાવ્યું. એમની પ્રાર્થના સભા ખૂબજ પ્રેરક ગણાતી. એમનું સૂત્ર હતું. “બોડિંગ બોર્ડરની છે : આપણે તો તેમના સેવક છીએ.” કાવ્યપ્રેમ એ એમની એક આગવી સાહિત્ય ભક્તિ છે. અત્યારે તેઓશ્રી આર. આર. શેઠની જ્યાતનામ પ્રકાશન સંસ્થામાં પ્રુફ રીડર તરીકે જોડાયેલા છે.

શ્રી કાનજી ભુટા પ્યારેટ

સિતારને તારે વાતાંને રાગે ચડાવતા અને રાગની હલકે જનહૃદયના ભાવો ઉકેલતા સમર્થ લોકવાતોકાર શ્રી કાનજીભાઈનો જન્મ અમરેલી તાળે કાઠીયાઈ ગામ ટીંબલામાં થયો. ત્યાંની નિશાળમાં એકઠો ઘૂંટેલો, સાત વર્ષની વયે પિતા દેવલોક પામ્યા.

કાઠિયાવાડ તથા બરડા પ્રદેશમાં હાસ્ય-વાર્તાકાર તરીકે તેઓ અતિ વિખ્યાત હતા. એમનો વંશપરંપરાનો વ્યવસાય બાળા કાઠી તથા બરડાના સિસોદિયા મેરોની વંશાવાળી રાખવાનો.

કાનજી બારોટને લોકસાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ વારસામાં જ મળ્યો છે. એમનું લઘુતર તો પાંચ ચોપડી 'સુધીનું' જ, પણ નાની વયથી જ તેમનામાં લોકસાહિત્યનાં બીજ મેળાયાં. આજે ૬૦ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા કાનજીભાઈ હસમુખા, આતંદ્રી સ્વભાવના તથા દુહા-છંદ, લજ્જન વગેરેના એક અચ્છા પરખંદા હોવાની જનસમાજને પ્રતીતિ કરાવી છે.

યજ્ઞમાનવૃત્તિ એમના બાપદાદાનો વ્યવસાય, પિતા આત વરે દેવલોક થયા ત્યારે સુરા બારોટ અને તેમના પુત્ર ભીખા બારોટ સાથે યજ્ઞમાનોમાં જાય. વાર્તાની પ્રેરણા, સુરા બારોટની સેવા અને આશિષથી મળી. એમાંય વાર્તાકલાની ગંભીરતા અને ગૌરવ પ્રાપ્ત થયાં. જ્યારે સિતાર ઉપર વાત કરવાની કળા ભીખા બારોટ પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ. હાસ્ય-કટાક્ષની છોળો ઉડાડવાનો પિતા ભુટા બારોટનો સંસ્કાર તેમનામાં ઊતર્યો. વાર્તાઓ વિકસ્યે જતી હતી. અભ્યાસ વધ્યે જતો હતો. વિશાળ વાંચન બન્યે જતું હતું. જાગૃતિક દષ્ટિ યુગના પ્રવાહોની અવલ પરખ એટલે પ્રવાહોની પકડ કરી એ વાર્તામાં વણ્યે જાય.

આજે રેડિયો કાનજીભાઈની વાર્તા વગર આથમતો નથી. કંઠ ઘેરો અને પડછંદા પાડતો. જગાન મીઠી અને હલેકાવાળી અને જાનનો પ્રકાર વાર્તાકથનની લયકારીથી ખંધાયેલો બારોટ શૈલીનો, પ્રેમશૌર્ય, શૃંગાર ભક્તિ અને દિલેરીના ભાવ વ્યક્ત કરતી તેમની વાર્તામાં ઠેરઠેર હાસ્યની છોળો ઊછળતી હોય, એમની ગતિ બધા જ ભાવોમાં પ્રગટ કરવા છતાં શાંતરસમાં વહે છે. તેમની ભાષા સરળ, ચર્મોળી ને સર્વલોગ્ય હોવાથી શહેરો અને ગામડાંઓમાં એકસરખી આહવા પામ્યા છે. તેમની મીઠી, રાવળી મોજિલી સૌરાષ્ટ્રીઅન જબાને આજે તો ગુજરાતને ઘેલું લગાડ્યું છે. એમનું કથન પણ મસ્ત, મોજીલું અને દિલ ડોલામણુ છે. વાર્તાકથનનું હાઈ, મર્મ, જુસ્સો અને જમાવટ તેઓ વાર્તાલેખનમાં અણીશુદ્ધ ઉતારે છે.

એમની વાર્તાકલાની સિદ્ધિ, અનુભવ, ચિંતન અને એકધારા વિદ્યાર્થીસમા અભ્યાસનું પરિણામ છે. એ વાર્તા

લેખન અને વાર્તાકથનની ઉભય સિદ્ધિ પાછળ એમનું એ દિશાનું સતત પ્રગતિશીલ તત્ત્વ કામ કરી રહ્યું છે. કાનજીભાઈએ વાર્તાકથનમાં લોકપ્રિયતાનાં શિખરો સર કરવા માંડ્યાં છે, તેવા જ વાર્તાલેખનમાં પણ અવશ્ય લોકપ્રિયતાનાં શિખરો સર કરશે.

શ્રી કાનજીભાઈ ઉદ્દીયમાન યુગના ઉભય કલાના કલાધર છે.

પ્રા. અરવિંદ ટી. ઠાકર

શ્રી અરવિંદભાઈ વિસનગરની 'સી. એન. કેમસ' કોલેજ'માં અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક છે અને અધ્યક્ષ પણ છે, ઉપરાંત અનુસ્નાતક શિક્ષક પણ છે. પોતાના વિષયને લગતા શિક્ષણક્ષેત્રમાં તેઓએ પ્રો. યુનિ.થી એમ. કેમ. સુધીના વિદ્યાર્થીઓને સાંકળી લીધા છે. આ ઉપરાંત યુવક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્કટ રસ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની વાચા-સમસ્યાને તરત સમજી શકતા હોવાથી સારી લોકપ્રિયતા ધરાવે છે.

પ્રાતસ્મરણીય શ્રી શામળાબાપુ

સંતોથી સોહામણી બનેલી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં જ્યાં જ્યાં સદાવૃત્તો, અન્નક્ષેત્રો અને અતિથિને પ્રથમ રોટલો આપવાની વાતને પ્રાધાન્ય અપાયું છે ત્યાં ત્યાં પરમાત્માનો નિરંતર વાસ રહ્યો જ છે.

પાલીતાણા પાસે રૂપાવટી ગામ - ગુજરાતી શાળાના એક સામાન્ય શિક્ષક - નિયમ પ્રમાણે એની ફરજ બજાવ્યે જાય પણ નાની ઉંમરથી લગવાન શિવના પરમ ઉપાસક-શંકરની સેવાપૂજા અને અતિથિનું યોગ્ય સન્માન એ એમના જીવનમંત્રો. બજરંગલાસબાપુનો માયાળુ હાથ તેમના ઉપર ફર્યો હશે. આજે તો એ શિક્ષક મટીને રૂપાવટી ગામ પાસે બગદાણા જેવો એક આશ્રમ ખડો કરી દીધો છે. સુરત, વલસાડ, મહુવાના વેપારીઓ ભક્તિ-ભાવથી તેમનાં દર્શને આવે છે.

ગોપનાથ દ્રસ્ટનો ચાજ નવા દ્રસ્ટીમંડળે ૧૯૭૭ ના જુલાઈમાં લીધો એ અરસામાં અચાનક જ આ જીર્ણ ઘરેલ જગ્યાની શામળાબાપુને મુલાકાત લેવાનો યોગ ઊભો થયો. દ્રસ્ટી શ્રી અરવિંદભાઈ ભટ્ટની નિખાલસતા અને તેના ભોળા ભાવ આ અવધૂત સમજી ગયા. એ જ ક્ષણે શામળાબાપુએ ગોપનાથમાં ભોજનાલય માટે રૂ.

૧૯૧૧ તુલું શુકનવંતું પ્રથમ દાન બહેર કયું. અને તે પછી ગોપનાથના વિકાસમાં અને ગોપનાથની આબાદીમાં એટલો બધો રસ દાખવે છે કે અવારનવાર નાનીમોટી રકમ આ ટ્રસ્ટને અર્પણ કરતા રહ્યા છે. પૂ. શામળા-બાપુના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો હવે પછીના પ્રકાશનમાં પ્રગટ કરવાની ભાવના છે.

આચાર્ય શ્રી ચરણુતીર્થમહારાજ

પૂ. આચાર્યશ્રી (પૂર્વોત્તમ-રાજવૈદ્ય જીવરામ કાલિદાસ શાસ્ત્રી)એ ઈ.સ. ૧૯૧૦ માં ફાર્મસીની સ્થાપના કરી. ત્યાર બાદ આયુર્વેદની પ્રવૃત્તિને વિકસાવી. ઈ.સ. ૧૯૪૨ માં જોત્ર ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક કોંગ્રેસનું ૩૧ મું સંમ્મેલન લાહોરમાં ભરાયું હતું. તેના પ્રમુખપદે આચાર્યશ્રીની વરણી થઈ હતી.

ઈ.સ. ૧૯૧૫ ની ૨૭ મી જાન્યુઆરીએ પૂ. ગાંધીજીએ ગોંડલમાં પૂ. આચાર્યશ્રીની મુલાકાત લીધી હતી. આ પ્રસંગે પૂ. ગાંધીજીને પૂ. આચાર્યશ્રીએ “મહાત્મા” ની સૌ પ્રથમ પદવી આપી હતી.

આયુર્વેદ, તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યોતિષ, કર્મકાંડ, વ્યાકરણ, ન્યાય, ધર્મ, કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરે વિવિધ વિષયો ઉપર સંશોધન સાથે પૂ. આચાર્યશ્રીએ લગભગ ૨૦૦ ગ્રંથો લખ્યા છે. ૭૪૫ શ્લોકવાળી સંશોધિત ‘ભાગવદ્ ગીતા’ તથા “યજ્ઞફલમ્” નામનું તેમજ શોધી કાઢેલું ભાસ્કર નાટક તેમનું સંસ્કૃત સાહિત્યને અપૂર્વ પ્રદાન છે.

પૂ. આચાર્યશ્રીની અનન્ય વિક્રતા અને સેવાને લક્ષમાં રાખીને વિશ્વની અનેક સંસ્થાઓએ તેમને માનાર્હ પદવીઓ અર્પણ કરી છે.

પૂ. આચાર્યશ્રીને નાનપણથી જ સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય-ભાવ હતો. ગિરનારમાં તેમને હિમાલયના યોગસિદ્ધ પુરુષ શ્રી અચ્યુત સ્વામીનો મેળાપ થયો હતો, જેમની પાસેથી તેઓએ શાસ્ત્રોત્તું ઊંડું અધ્યયન કયું હતું. પૂ. અચ્યુત સ્વામીએ યોગવિધિના બળથી જોયું કે આ પુરુષના હાથે શ્રી ભુવનેશ્વરીની પ્રતિષ્ઠાનું મહાન કાર્ય થવાનું છે. આથી તેમજ પૂ. આચાર્યશ્રીને મા ભુવનેશ્વરીની દીક્ષા આપી. પૂ. અચ્યુત સ્વામીના આદેશથી તેઓ સંસારમાં આવ્યા અને મા ભુવનેશ્વરીના મંદિરની ગોંડલમાં

સ્થાપના કરી. ઈ.સ. ૧૯૪૬માં આ મહાન કાર્ય સિદ્ધ થઈ જતાં તેઓશ્રીએ વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કર્યો અને ત્યારથી તેઓ “અખંડ ભૂમંડાચાર્ય” અનંતશ્રી વિભૂષિત શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠાધીશ જગદ્ગુરુ આચાર્યશ્રી ચરણુતીર્થ મહારાજ” તરીકે વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ થયા.

ઈ.સ. ૧૯૭૦માં વયોવૃદ્ધત્વને કારણે તેઓશ્રીએ શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠનું સંચાલન પોતાના કાર્યદક્ષ ઉત્સાહી અને ધર્માતુરાળી પુત્ર શ્રી વૈદ્ય ઘનશ્યામભાઈ જી. વ્યાસ ને સોંપ્યું. તા. ૨-૬-૧૯૭૮ ના રોજ ચરણુતીર્થ મહારાજ સ્વધામ જતાં સમાજને ન પુરાય તેવી મોટી ખોટ પડી છે. તેમનું આદર્શ જીવન સાને સદાય પ્રેરણા-દાયી બની રહેશે.

પ્રા. ગોવિંદભાઈ વી. પટેલ

પ્રા. ગોવિંદભાઈ વી. પટેલનું મૂળ વતન તો કચ્છ-પ્રદેશમાં. પણ તેમનું કુટુંબ વર્ષોથી દહેગામમાં રહે છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી બી. એ.ની ડિગ્રી ભૂગોળ વિષય સાથે પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવીને ૧૯૬૮માં મેળવી, અને પરિણામે ૧૯૬૮-૬૯ના વર્ષમાં ભૂગોળના વિષયમાં અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં ‘ફેલો’ તરીકે નિનાયા. તે દરમિયાન તેમનો એમ. એ. નો અભ્યાસ ચાલુ હતો. તેથી તેઓ ૧૯૬૮-૭૦ સુધી ભારત સરકારની નેશનલ રેકોલરશિપ મેળવી શક્યા.

૧૯૭૦માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાંથી ભૂગોળના વિષય સાથે તેઓ ફરી પ્રથમ આવ્યા. પોતાના વિષયને ગહન અભ્યાસ કરવા માટે અને જ્ઞાનતૃષ્ણાને સંતોષવા ૧૯૭૧-૭૫ દરમિયાન યુ. એસ. એ.ની મેન્કેટો સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાં ભૂગોળના વિષય સાથે ફરી એમ. એ. થયા અને ત્યાં રહીને ‘બુદ્ધ અર્થ કાઉન્ટી જ્યોગાદિક્ષ સોસાયટી’ તથા ‘મેન્કેટો સ્ટેટ યુનિવર્સિટીના સેક્રેટરી અને કોમ્પ્યુટર પ્રોજક્ટ’માં સંશોધન કાવ્ય કયું હતું.

સ્વદેશ આવીને ૧૯૭૬માં ‘નલિની અને ગોવિંદ આર્ટ્સ કોલેજ’ વલ્લભવિદ્યાનગરમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. અને ૫૪ી સરપ્લસ અધ્યાપક તરીકે બહુતરી થતાં હાલમાં સિદ્ધપુરની એમ. પી. હાવર સેકન્ડરીમાં કામ કરે છે. પોતાના વિષયને લગતા કોમ્પ્યુટર, મેથર, ભૂગોળના વિષયની કલર ફિલ્મો તથા અન્ય પ્રકારની

સામગ્રી વગેરેમાં રૂ. ૨૫,૦૦૦/- તેમણે ખર્ચા છે. હાલ તેઓ 'કૃષિજીવન', 'પ્રવાસી', 'વિદ્યાનગર', 'લોકલહરી' વિ. માં લેખો લખે છે.

પ્રા. ચંદ્રકાન્ત એચ. જોષી ('અકિંચન')

ભૂગોળ વિષય સાથે એમ. એ. અને એલ. એલ. બી. થઈને રાજકોટની માતૃશ્રી વીરબાઈમા મહિલા કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કરે છે. બહેર જીવનમાં પણ પડેલા છે. ૧૯૭૬ની રાષ્ટ્રીય કટોકટીના સમયમાં રાજકોટ જિલ્લા સરંચા યુવક કોંગ્રેસના મંત્રી હતા, અને અત્યારે રાજકોટ જિલ્લા સેવાદળ અધિકારી તથા જનતા યુથ ફોરમમાં જિલ્લા - કન્વીનર છે. સૌરાષ્ટ્ર અધ્યાપક મંડળની કારોબારી અને સોસાયટીના પ્રેસિડન્ટ પદે પણ તેઓ રહી ચૂક્યા છે.

અભ્યાસ અને જ્ઞાનપિપાસુ અધ્યાપક તરીકેની ગુજરાતભરમાં તેમની છાપ છે. અત્યારે 'અકિંચન' ના ઉપનામથી લેખો લખે છે. કાવ્યો, ગદ્યલેખો, શાયરી, વાર્તાઓનો શોખ પણ ઢાઢ માગી લ્યે તેવો છે. વિદ્યાર્થી પેઢીને યોગ્ય માર્ગદર્શન, પોતાની સોસાયટીના વિવિધ મંડળીને માર્ગદર્શન-સૂચનો તથા જનસેવા એ જાણે કે તેમનાં ઇતરકાર્યો થઈ પડેલાં છે. તેમની આ બહુમુખી પ્રતિભાનો વધુ ને વધુ વિકાસ થાય અને આ 'ફરતા જ્ઞાન પરબ'નો સમાજને વધુ લાભ મળે એવી અમારી શુભેચ્છા.

શ્રી શંકરભાઈ એસ. પટેલ

'આર્ટ માસ્ટર' તરીકે જાણીતા બનેલા શ્રી શંકરભાઈનો જન્મ ૧૯૪૫માં આણંદમાં તાલુકાના ગોરાદ ગામમાં થયેલો. પ્રાથમિક શિક્ષણ ગામમાં જ મેળવ્યું. નાનપણથી જ ચિત્રકામમાં અભિરુચિ હોવાથી આ અભિરુચિને કાર્યમાં પલટાવવામાં પ્રયત્ન કર્યો અને તેને કેળવી. પાટણની સાર્વજનિક ડી. ટી. સી. કોલેજમાં શિક્ષણ લઈ ૧૯૭૩ માં 'A. M.' થયા.

ચિત્રકામમાં બધી જ વસ્તુઓ પરનાં ચિત્રો પર સારી હથેરાટી કેળવેલ છે. પરંતુ પૌરાણિક ચિત્રો, કુદરતી ચિત્રો અને સ્કેચનું કામ તેમના પ્રિય વિષયો છે. હાલ તેઓશ્રી સિદ્ધપુરની શેઠશ્રી એમ. પી. હાઈસ્કૂલમાં ચિત્ર શિક્ષક તરીકે પોતાની સેવા આપી રહ્યા છે.

સૈયદ ઇકબાલ હુસેન-ખંભાત

૧૩ વર્ષે માતા અને ૬ વર્ષની વયે પહોંચતા પિતાનું નિધન થયું. ૨૩. તુલુમિયાં વકીલના હાથે જીવન ઘડાયું. ખાનદાન બાબુશાહી કિરમાની સૈયદ (સાદાન), અભ્યાસ એમ. એ. પાસ અને હિન્દી સેવક (બી.એ.) વ્યવસાય ન્યુ કેમ્પે હાઈસ્કૂલમાં સિનિયર ઠલાઈ અને ફારસી શિક્ષક; હિન્દી પ્રચારક, સાહિત્યના ગદ્ય પદ્ય ક્ષેત્રે ૧૯૫૬ થી કલમ ચલાવે છે. ગદ્યમાં 'સેવક' ઉપનામથી લખે છે. જીવન સાહિત્યિક, સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલું છે. વારસાગત સુસંસ્કારો કુદરતી કૃપા છે. ડિસેમ્બર ૧૯૮૦ માં હિલ્ડી ખાતે યોજાયેલ ગાલિબ ઇન્ટરનેશનલ કોન્ફરન્સમાં ગુજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી ગૌરવ વધાર્યું છે. ખંભાત તાલુકા યુવક મંડળના મંત્રી તરીકે, સાહિત્ય કલા મંડળના ખજાનચી તરીકે, જમિયત પંડ્યા વઘી પૂર્તિ સમિતિના સેક્રેટરી તરીકે તેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે.

શ્રી હરિભાઈ એસ. પટેલ

ખેડા જિલ્લાના ખંભાત તાલુકાના જલસણના વતની છે. બી. એ. બી. એડ. અને અન્ય હિન્દી તથા સંસ્કૃતની ડિગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી છે. સર્વોદય વિદ્યાલય-ખંભાતના આચાર્ય-પદે હાલમાં સેવા આપી રહ્યા છે. ૧૯૫૬-૫૭ થી આ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત કરી. ચડતીપડતી જીવનમાં આવે છે પણ શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, પ્રમાણિકતા, સત્યપાલન અને નિયમ-પાલન પ્રગતિના રાહમાં હંમેશાં પ્રકાશ પાથરતાં રહ્યાં છે. સ્વચ્છ વાતાવરણ, મહાતુભાવોનું માર્ગદર્શન અને પ્રેરણાથી જીવનમાં સારી પ્રગતિ થવાનો તેમને સંતોષ છે. સર્વોદય કેળવણીમંડળ, સેવા વિસ્તરણ કેન્દ્ર, વિદ્યાનગર અને આચાર્ય સંઘની કારોબારીમાં સંકળાયેલા છે. ખંભાત ગામના શૈક્ષણિક, આરોગ્ય વિષયક, આર્થિક અને સામાજિક જાગૃતિના બધા જ પ્રયત્નો કર્યા છે.

શ્રી ગણપતભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

તેમનું વતન મહેસાણા જિલ્લાનું ત્રાંસવાડ હાલમાં મહેસાણા જિલ્લાના ગંજેટની જ્યોતિ વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. હિન્દી અને સંસ્કૃત એમના મુખ્ય વિષયો છે. છેક બચપણથી નાટ્યકલામાં અને લેખન-સર્જનમાં રસ ધરાવતા, પોતે ભારતીય સંસ્કાર સંસ્કૃતિ અને આદર્શોના પરમ આહક છે. નવા જમાના

સાથે તાલ મિલાવવા છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોને વળગી રહેવામાં વિશેષ માને છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતના શૈક્ષણિક પ્રવાસો કર્યા છે - જીવનમાં પણ જાણવા જોવા અને સમજવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા છે. દેશના જાતી નાગરિકોને ઘડવાનું મહાન કામ તેમને મળ્યું છે. તેનાથી તેમને પૂરે સંતોષ છે.

શ્રી નાથુભાઈ એસ. પ્રબળપતિ

વિજયપુર પાસે સોલૈયા ગામ તેમનું મૂળ વતન. બી. એ.બી.એડ. સુધીનો અભ્યાસ. પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન એક પણ વર્ષ નિષ્ક્રિય ગયું નથી, આજે તેઓ મોખાસણની સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલના આચાર્યપદે સેવા આપી રહ્યા છે. દૈનિક મનોબળ અને અતૂટ સંકલ્પશક્તિ એમનાં આગવાં લક્ષણો રહ્યાં છે. ધર્મમાં પૂરી આસ્થા ધરાવે છે, જીવનના દરેક પગથિયે તેનો પમરાટ માલૂમ પડે છે. અધિકારમાં પણ પ્રકાશ લાધે છે. તેઓશ્રી વિજયપુર તાલુકા માટી કામદાર સહૃદય મંડળી, કલોલ વિભાગ માધ્યમિક શાળાઓના કર્મચારીઓની સહૃદય મંડળી કલોલ તાલુકા વ્યાયામ મંડળ, ગુજરાત પ્રબળપતિ સભા, વગેરે સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ભૂતકાળમાં પણ લોકજનગૃહિતિ લાવવામાં સારા પ્રયત્નો કરેલા.

શ્રી યુસુફભાઈ એમ. રૂપાવાલા

સુરત એમનું વતન - એમ. એ., બી.એડ. સુધીનો અભ્યાસ, આદ્યતાબ નામના મ.સિકપત્રનું તરીપદ સંભાળેલું. યુનિવર્સલ બ્રધરહૂડ જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારધારાની સંસ્થામાં પ્રમુખપદ સંભાળેલું. કાવ્યો, વાર્તાઓનું સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે ૧૯૭૧ થી પદાર્પણ કરેલું છે. ચિત્રકલાનો શોખ ધરાવે છે, ૧૯૭૩ માં ટંકારીઆ હાઈસ્કૂલનું આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયું. ઉચ્ચ શિક્ષણની જ્યાં ખિલકુલ તક ન હતી તેવા સાધારણ કુટુંબમાં જન્મી ધગશ અને આપખળી ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. નાનપણથી જ શિક્ષણ સાહિત્ય, સમાજ સેવા, રાષ્ટ્રભક્તિ, આદર્શોન્મુખ જીવનનો રંગ લાગ્યો હતો. લગભગ આખા ભારતનો પ્રવાસ ખેડ્યો છે.

ઈતિહાસ કથાના ઉત્તમ શબ્દકાર શ્રી કેશુભાઈ ખારોટ

લોકગીતો અને લોકકથાઓ કાઠિયાવાડી ભૂમિનું મોઢેરું તજરાણું છે. આ કલાને કલાકારો કંઠ દ્વારા

આપણને પીરસે છે, તેનાથી ખાંભીઓ અને પાળિઆઓમાં શૂરવીરતા પ્રગટે છે, આ લોકસાહિત્ય આપણી શૌર્યભૂમિનો સચવારો છે.

શ્રી કેશુભાઈ ખારોટના મુખેથી વાર્તાઓ સાંભળવી એ એક જીવનનો ધન્ય લહાવો છે, પ્રસંગને વાર્તાવિદ બનાવી શ્રોતાઓને એ યુગમાં લઈ જાય છે. તેમની વાત કરવાની શૈલી છટાખડ છે. કાઠિયાવાડી ભાષા-પ્રયોગ અને સાથે સિતારની મધુર ઝણેણાટી, ખુલ્લું અવાજ અને ચોટદાર હલકે એ ખરેખર અદ્ભુત છે.

આ કલાકારનો જન્મ દેરડી (કુલાળ) પાસેના પાટખિલોરી નામના નાના એવા ગામમાં થયો. તેમણે જીવનમાં ઘણી તડકીછાંયડી જોઈ, ત્રણ વર્ષની ઉંમરે પિતાશ્રીની હુંદ ગુમાવી. બચપણથી મા શારદાની તેના ઉપર કૃપા થઈ અને મેઘાણીના લોકસાહિત્યે પારાવાર પ્રેરણા આપી. તેમના કંઠની શૈલીની લોકપ્રિયતા વધી, ગામડે ગામડે ડાયરા થવા લાગ્યા - આકાશવાણી ઉપરથી તેમના કાર્યક્રમો સતત વહેતા થયા અને આજ આ કલાકાર કેશુભાઈ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર સુધી લોકપ્રિય બન્યા.

શ્રી મનસુખલાલ નટવરલાલ મહેતા

વતન જૂનાગઢ - જન્મ તારીખ ૬-૧૨-૨૨. બી. એ., એસ. ડી. સી., બી. એડ. સુધીનો અભ્યાસ. હાલમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે સારી એવી કામગીરી કરી રહ્યા છે. ૧૯૪૨માં નોકરી અર્થે મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ૧૯૪૨-૪૩માં મુંબઈની ઈવા બજારમાં સેલ્સમેન તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૪૪માં હંસરાજ મોરારજી પબ્લિક સ્કૂલમાં, ૧૯૪૫-૪૬માં વિમા કંપનીમાં, ૪૬ થી ૪૮ સુધીના ગાળામાં ભારતના ઘણા પ્રાંતોમાં ટ્રાવેલિંગ સેલ્સમેન તરીકે, ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૫ સુધી મુંબઈમાં ઈલેક્ટ્રિક લાઈનમાં, ૧૯૫૫ના જુલાઈથી ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકેની કામગીરી દરમિયાન એકસ્ટર્નલ અભ્યાસ ખંડ અને નિષ્ઠાથી ચાલુ રાખ્યો અને ૧૯૬૫ થી ગીરમાં આવેલ ખોરાસા માધ્યમિક શાળામાં આચાર્ય તરીકેની સેવા ચાલુ છે. મુંબઈ કલકત્તા જેવા શહેરી વિસ્તારોના જીવનની હાડનારીઓનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે સેવા આપવાની આંતરિક પ્રેરણા થતાં ૧૯૫૫ માં શહેરી વાતાવરણ છોડ્યું. ખોરાસા (ગીર) સ્થાનિક ગ્રામપંચાયત, શિક્ષણ સમિતિના મંત્રી તથા આચાર્ય તરીકે, જૂનાગઢ

જિલ્લા આચાર્ય સંઘની કારોબારી સમિતિમાં કેાષાધ્યક્ષ તરીકે તેમની સેવા નોંધપાત્ર છે - ભારતનાં ઘણાં સ્થળોનું પરિભ્રમણ કરેલ છે.

શ્રી રણછોડભાઈ મણિલાલ

કપડવંજ પાસે આંત્રોલીના વતની આંગોલી વિદ્યા-મંદિરના આચાર્ય પદે સેવા આપી રહેલા શ્રી રણછોડભાઈએ આત્મશ્રદ્ધા, ધનશ, નિષ્પક્ષ અને નિસ્વાર્થી સ્વભાવને લઈને આમળ આવ્યા. તેમનું અંગત જીવન સ્વાશ્રયી અને મહેનતુ છે. પગે ચાલીને સતત માત્ર વર્ષ અભ્યાસ કર્યો છતાં એસ. એસ. સી.માં ૭૨% માર્ક્સ મેળવી શક્યા એ જ એમની શક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જીવનમાં પગમર અને તે રીતે જ વિદ્યાર્થીઓને ઘડવાની અને તાલીમ આપવાની તેમની ઉચ્ચતમ ભાવના છે. ભારતના ઘણા પ્રદેશોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે. હજુ ઘણું જોવા બાકીવાની પ્રબળ મહેન્ટ રાખે છે.

શ્રી હરિપ્રસાદ મુ. ત્રિવેદી

જન્મે તળાજના વતની પણ છેલ્લા અઢી દાયકાથી ભાવનગરમાં વસવાટ કરી રહેલા શ્રી ત્રિવેદીયુવાનવયથી જ સાહિત્ય, કવિત્વકલા, સંગીત, અને સંશોધનની લગનીએ માત્ર ૧૮ વર્ષની ઉંમરે જ્ઞાનગંગા અને પ્રતિજ્ઞા જેવા હસ્તલિખિત વાર્ષિક અંકોનું સંકલન એકલા હાથે સંભાળ્યું. સાહિત્યના આ એકાણુ વેળા ભાવનગરના મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમાર સ્મૃતિ અંકનું પણ સંપાદન કાર્ય તેમજ જવાહરલાલ નહેરુ વિશે પણ પાછળથી સ્મૃતિ અંક માટેની કામગીરી કરેલ. ચાત્રા પ્રવાસોના આયોજનમાં પણ સારો રસ લેયે છે. સ્વભાવે સરલ વિદેહી અને નિરાશિમાની છે.

શ્રી શનુભાઈ આર. પટેલ

ગામ કારેલી (તાલુકો જંજીસર)ના રહીશ છે. ૧૯૬૪માં બી. એમ. સી. કરીને જૂન ૧૯૬૫ થી વિનય વિદ્યામંદિર પોતાના ગામમાં સ્વપ્રયત્નોથી શરૂ કરીને ત્યારથી જ શાળાના આચાર્ય તરીકે રહ્યા છે. શાળા માટે અલ્પતન નવું મકાન પણ તૈયાર કરાવ્યું છે. ગામની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિમાં સારો એવો રસ લઈ રહ્યા છે.

શ્રી હરીશભાઈ બી. ચૌધરી

સુરત જિલ્લાનું મઢી ગામ તેમની જન્મભૂમિ. અલ્પ જોડૂત પરિવારમાં તેમનો ઉછેર થયો. રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ-

માં અભ્યાસ કર્યો, ફિલોસોફી વિષય સાથે અનુસ્નાતક ડિગ્રી મેળવી. થોડો સમય પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવા આપી. ગુજરાત પબ્લિક સર્વિસ કમિશન દ્વારા પસંદગી પામીને એક ઉચ્ચ સરકારી અધિકારીની ફરજો બજાવી રહ્યાં હોવા છતાં શિક્ષણજગત સાથેના સંબંધોમાં સંબંધો ચાલુ છે. સ્વાસ્થ્ય શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસના - બંને જીવન ક્ષિતિએને વિશાળ બનાવી શક્યા છે.

શ્રી ગણપતભાઈ લીંબાચિયા

ઘંઠારના વતની છે, એમ. એ. બી. એડ. સુધીનો તેજસ્વી અભ્યાસ, નાનપણમાં પિતાની દૂંદુ ગુમાવી - સ્નેહીઓની મદદથી અભ્યાસમાં આગળ વધતા રહ્યા. કૌટુંબિક જવાબદારીઓ વચ્ચે અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવી લક્ષ્ય સિદ્ધ કર્યું. કુંભાસણ કેળવણી મંડળ, કુંભાસણ યુવક મંડળ ઘંઠાર વગેરે સંસ્થાઓ સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલા છે. કુંભાસણની માધ્યમિક શાળાનું સંચાલન અને તેમાં તેમનો સહયોગ મહત્વનો રહ્યો છે.

શ્રી પ્રા. એસ. બી. નાડલા

હાલ વિસનગરની એમ. એન. સાયન્સ એન્ડ આર્ટ્સ કોલેજમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. તેમનું મૂળ વતન તો હરિયાણા; પણ બી. એસ. સી. ભાવનગરમાં કર્યું. પ્રથમ વર્ગ ડિસ્ટિક્શન સાથે. એ સંસ્થાનું ટી. કે. શાહની મેમોરિયલ પ્રાઈઝ મેળવ્યું. ભાવનગર-જૂનાગઢ અને વિસનગરની સાયન્સ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી ચૂકેલા પ્રા. નાડલાને ચિત્રકલામાં પણ વિશેષ અભિરુચિ છે. એન. સી. સી. માં પણ એટલો જ રસ લેયે છે. પોતાના વિષયમાં અત્યારે મહાનિબંધની તૈયારી કરી રહ્યા છે.

શ્રી ઉમેશભાઈ હી. લીંબાચિયા

પાટણ તાલુકાના સંડેરના વતની બી. એ. બી. ટી. સુધીનું શિક્ષણ. મહેસાણામાં માધ્યમિક શાળાના પ્રિન્સીપાલ તરીકેની તેમની સેવા, શ્રી મણિલાલ દવેની પ્રેરણાથી તેમના જીવનમાં તેમણે ઘણી પ્રગતિ કરી - તેઓશ્રી આ બધી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ડો. પંડ્યા અભ્યાસ-ગૃહ પાટણ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-અમદાવાદ, ઇંદોર ક્રિશ્ચિયન કોલેજ, ઉત્તર ગુજરાત યુવક મંડળ પાટણ, મહેસાણા જિલ્લા વ્યાયામમંડળ, નાઈ બ્રાહ્મણ હિતેચ્છુ અને વાળંદ વિકાસના તંત્રી.

શ્રી કૈલાસનાથ ભોલારામ ગુપ્તા

આશ્રા જિલ્લામાં સ્વારા તેમનું જન્મસ્થાન - એમ. એ. બી. ડી. સુધીનો તેમની અભ્યાસ, ખતાસકાંડાના મગરવાડાની હાઈસ્કૂલના આચાર્યની જવાબદારી. ૧૯૫૯માં આશ્રાની વિશ્વવિદ્યાલયની કચેરીમાં કારકુનથી જીવનની કારકિર્દી શરૂ કરી - વિવિધ સ્થળે રહીને ક્રમે ક્રમે આગળ વધ્યા. છેલ્લા પાલનપુર, દાંતા અને હાલ મગરવાડામાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે રસ લઈ રહ્યા છે. સંતોષથી જીવન વ્યતીત કરે છે. મનુષ્ય જીવન ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે જ મળે છે અને તે માટે તેમના સતત પ્રયત્નો રહ્યા છે. સાદું જીવન, ઉચ્ચ વિચારો ધરાવે છે. માતાપિતાના ત્યાગવૃત્તિ, ઈશ્વર પરાયણતા, સદાચાર ધર્મપરાયણતા વગેરે સદ્ગુણોએ શ્રી કૈલાસનાથના જીવનમાં અગ્ર ભાગ ભજવ્યો. ઘણી સંસ્થાઓ જેવી કે બ. કાં. જિ. વિશ્વ હિંદુ પરિષદના મંત્રી તરીકે, જિ. મા. શિક્ષક સંઘના સ્થાપક મંત્રી તરીકે, રાષ્ટ્રીય સેવા સમિતિના મંત્રી તરીકે, માનવ મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે, મા. શાળા કોડમંડળના મંત્રી તરીકે વગેરેમાં તેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે. દેશના ઘણા ભાગોનું પરિ-જ્રમણ કર્યું છે.

શ્રી નિર્મળાબેન મગનલાલ નાયક

પનારના વતની - બી.એમ.સી., એમ.એડ સુધીનો અભ્યાસ. શિક્ષણક્ષેત્રે ઘણાં વર્ષોથી સેવા આપે છે. હાલમાં વલસાડ કન્યાવિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે. ગરીબીમાં તેમનો ઉછેર થયો. વલસાડની અનેક-વિધ શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું મોખરાનું સ્થાન - જીવનમાં કાંઈક કરવું જ પડશે તેવી તીવ્ર ઉત્કંઠાથી જ આગળ આવ્યાં. વ્યવસ્થિત અને ખંતથી કામ કરવાની સ્પષ્ટ રજૂઆત અને સાધનશુદ્ધિ દ્વારા જ અર્થ-ઉપાર્જન કરવાનો દૃઢ નિર્ણય - હંસવૃત્તિ, અને કોઈપણ કામમાં અંતિમ ધ્યેય સિદ્ધ થતાં સુધી મંડી રહેવાની સતત જાગૃતિ છે. આખા ભારતનો શૈક્ષણિક પ્રવાસ કર્યો છે.

શ્રી મુકુન્દરામ અંબાલાલ ભટ્ટ

કપડવંજના વતની - બી. એ., બી.એડ. અને હિન્દીના વિશારદ થયા છે. અત્યારે દાહોદની નવજીવન ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે - ખેલ-દિલી, ખંત, નિષ્ઠા, વફાદારી તથા ક્ષમા અને સહકારની ભાવનાએ આજે તેમને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડ્યા છે.

તેઓશ્રી સ્કાઉટ, ગર્લ્સ ગાઈડ, રેડક્રોસ, યુનેસ્કો, શાળા સંઘ, આચાર્ય સંઘ અને કેડટ સોસાયટી દાહોદની સંસ્થાઓ સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલા છે. ભૂતકાળમાં પણ નેત્રવર, રાજ્ય કોડા મહોત્સવ, યુવક મહોત્સવ, અખિલ ભારતીય આદિવાસી સંમેલન, સદ્ગુરુ સેવા સંઘ મુંબઈ, એન. સી.સી કેમ્પસ, કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ, શૈક્ષણિક પ્રદર્શનો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં તેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે.

શ્રી. પી. ઓ. કામોઠી

એમ. એ., એલ એલ. બી. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમણે કેલેજમાં અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે ચાલતા પ્રિ. યુનિ. થી સ્નાતક કક્ષા સુધીના અર્થશાસ્ત્ર - ઍન્કિંગ વિષયનાં પુસ્તકો લખવાની ભવ્ય કામગીરી ખજાવી છે. તેમનાં પુસ્તકો સી. જમનાદાસ પ્રકાશન-અમદાવાદ, મે. બી. એસ. શાહ પ્રકાશન-અમદાવાદ તેમજ સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. ઍન્કિંગ એસો. દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ ઉપરાંત તેમના મૌલિક લેખ વ્યાપાર, મોના, અર્થસંકલન જેવા વેપાર-વાણિ-જન્યને લગતા દૈનિક પત્ર તેમ જ માસિકમાં અભ્યાસકાળ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ જ ગ્રંથમાં તેમનો એક લેખ આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા વ્યવસ્થાની ખદલાતી પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં રજૂ થયેલ છે.

શ્રી યાદુબભાઈ એમ. ફટક

ભરૂચ જિલ્લાના કહાન ગામના વતની છે. બી. એસ સી. બી.એડ, એમ. એડ અને હિન્દી 'રત્ન'ની ડિગ્રી મેળવેલી છે. ભરૂચ જિલ્લાની ઘણી શિક્ષણ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ગરીબી વેડીને ભણતરમાં આગળ વધ્યા. પોતાના ગામના પ્રથમ સામાન્ય ગ્રેજ્યુએટ છે. શિક્ષણ અને ખેતીવાડી ક્ષેત્રે સારો એવો રસ ધરાવે છે. ૧૯૬૪ થી ૬૭ સુધી પ્રોગ્રેસિવ હાઈસ્કૂલ ભરૂચમાં પૂર્ણભાઈ એન. પટેલના માર્ગદર્શન હેઠળ એક અનુભવી આચાર્ય તરીકેનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કર્યો. સાંસરોદ હાઈસ્કૂલના મેનેજિંગ સભ્યોની વિનંતીથી સાંસરોદ હાઈસ્કૂલનો વહીવટ પણ સંભાળ્યો, શાળાનું પરિણામ સારું લાવવા ખદલ સાંસરોદમાં તેમનું સારું એવું સન્માન થયેલું.

પ્રા. વાસુદેવ વી. પાઠક.

અમદાવાદની બી.ડી. કેલેજમાં શ્રી પાઠક સંસ્કૃત વિભાગમાં પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ છે. ચૌદેક વર્ષથી

સ્નાતક કક્ષાએ અધ્યાપન કરે છે. તેઓથી અનુસ્નાતક શિક્ષક પણ છે. એમ. એ. અને સાહિત્યાચાર્યની પદવીઓ ઉપરાંત, સંસ્કૃત અને હિન્દીની વિવિધ પરીક્ષાઓમાં પણ તેઓએ ઉચ્ચ વર્ગ મેળવેલ છે. સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં તેમનાં ગીતો, સ્તોત્રો, કાવ્યો, નાટકો, વાર્તાઓ, અભ્યાસલેખો, વગેરે વિવિધ પત્રિકાઓમાં પ્રગટ થતા રહ્યા છે.

આકાશવાણી દ્વારા પ્રસારિત તેમનાં સંસ્કૃત નાટકો, રાષ્ટ્રગીતો, ગેય-નાટિકા, અને વાર્તાલાપોમાં, મા મૂર્દેવમ્ સંસ્કૃત - ગેય - નાટિકા સવિશેષ આવકાર પામી. સંસ્કૃતનાં કાવ્યો, મહાકાવ્યો, ઉપનિષદો, વૈદિક સૂક્ત સંગ્રહ (શુ. યુનિ. પ્રકાશન) આદિ મળીને વીસેક સંપાદનો તેમણે કર્યાં છે. સંસ્કૃત પત્રિકા, આત્મ જ્યોતિ વગેરે મુખ્ય પત્રોના પણ તેઓ વર્ષો સુધી સંપાદક રહ્યા છે. શ્રી યુ. સં. પરિષદની વ્ય. સમિતિના સહસ્ય, પરીક્ષા મંત્રી વાગ્ વર્ધિની સહાના મંત્રી; શ્રી. રા. પ્ર. સમિતિના મંત્રી; આદિ પદેથી તેઓ સામાજિક અને ધાર્મિક સેવા આપતા રહ્યા છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સંસ્કૃત અભ્યાસ સમિતિ અને આર્ટ્સ-એજ્યુ. ફેકલ્ટીના પણ તેઓ માનક સહસ્ય હતા....

પ્રો. ચન્દ્રિકા વા. પાઠક.

તેરેક વર્ષનો સ્નાતક કક્ષાનો શિક્ષણનો અનુભવ ધરાવતાં શ્રીમતી પાઠક અમદાવાદની બી.ડી. મહિલા કૉલેજમાં સંસ્કૃત વિષયનાં પ્રાધ્યાપિકા છે. તેઓ સંસ્કૃત અને હિન્દીની અનેક પરીક્ષાઓમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ ઉત્તીર્ણ થયેલ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ તથા જૈન ધર્મ-ગ્રંથોનો તેમનો સારો એવો પરિચય અને અભ્યાસ છે. યથિક, આદિ અનેક પત્રિકાઓમાં અને દૈનિકોમાં પણ તેમના લેખો, કાવ્યો, વાર્તાઓ આદિ પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે. આકાશવાણી અમદાવાદ પરથી તેમનાં અનેક ગુજરાતી એકાંકીઓ રજૂ થયાં છે. શ્રી. યુ. સં. પરિષદ, શ્રી. રા. પ્ર. સમિતિ જેવી ધાર્મિક સામાજિક સંસ્થાઓમાં તેઓ સતત સક્રિય રહ્યાં છે.

યુનીલાલ કાળીદાસ શાહ

ઈ.સ. ૧૯૦૫ નવેમ્બરની ચોથી તારીખે અડપોદરા મુકામે જન્મેલ શેઠ શ્રી યુનીલાલ શાહે ૬૩ વર્ષની લાંબી જીવનયાત્રામાં ધંધા સાથે ધર્મ અને માનવ ભતને એક

યાદગાર સંધ્યારો આપ્યો છે. માનવી માત્રની જિંદગીને જીવવાની અને જિંદગી તરફ જોવાની રીત જુદી જુદી હોય છે, તેમણે ૨૮ મી ઓક્ટોબર ૧૯૬૮ માં પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી એ પહેલાં ૪૫ વર્ષથી આ મુંબઈની સમૃદ્ધિમાં પોતાનું જીવન ઘડતર કર્યું. શરૂઆતમાં નોકરી કરી કાર્યદક્ષ માણસ તરીકે નોકરી સાથે ધંધાનો અનુભવ લીધો અને મલાડ ખાતે શાહ મેટલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની સ્થાપના કરી. એ જ પ્રમાણે અમદાવાદ ખાતે ઓઠવ મુકામે એની બીજી શાખા શરૂ કરી. તેઓએ પોતાની કુશળ બુદ્ધિથી અને નિપુણ સંચાલનશક્તિથી આગો ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, રમેશચંદ્ર ગોરધનદાસ એન્ડ કંપની વગેરે કંપનીઓની સ્થાપના કરી, એતું કુશળતાપૂર્વક સંચાલન કર્યું હતું. આમ તેઓ સમાજ સેવાની સાથે સાથે એક કુશળ સ્થાપક તરીકેની લબ્ય કારકિર્દી આપણી વચ્ચે મૂકીને ગયા છે.

શ્રી કાનજીભાઈ દેવજીભાઈ

દેશ અને દુનિયાની આજની ભૌતિક પ્રગતિમાં પોતાની સૂઝ-સમજ અને હેયાના ગણિત વડે શૂન્યમાંથી સર્જન કરનારા કારીગર બિરાદરોનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. ભાવનગરમાં એકોતર વર્ષની જેફ ઉંમરે પહોંચેલા શ્રી કાનજીભાઈએ દેશકાળના ઘણા પ્રવાહો જોયા-૧૯૧૪ની લડાઈ દરમિયાન પિતાશ્રીએ શરૂ કરેલા ધંધામાં નાની ઉંમરથી જોડાઈ જઈને અનુભવનું પુષ્કળ ભાગ્ય મેળવ્યું. નાનકડા ટેકસ્ટાઈલ પાર્ટની શરૂઆત કરી જે આજે શાંતિ ટેકસ્ટાઈલને નામે વિશાળ વટવૃક્ષની માફક વિકાસ સાધ્યો છે. ભારતમાં બધી જગ્યાએ તેમનો માલ પહોંચે છે.

આજથી આળીશ વર્ષ પહેલાં ટેકસ્ટાઈલ પાર્ટ્સ પર-દેશથી જ આવતો તેથી સરકાર સાથે વાટાઘાટો ચલાવીને પરદેશની પરમીટો આપવાનું બંધ કરાવી આપણા દેશના કારીગરોને માન્યતા મળે, જેને પરિણામે ટેકસ્ટાઈલ ક્ષેત્રે એક નવો જ માર્ગ ખૂલવા પામ્યો અને શટલ ટેકસ્ટાઈલના ક્ષેત્રમાં આજ સુધીમાં ચશસ્વી પ્રગતિ સાધી-નાના કારીગરોનો સહયોગ મેળવી ભાવનગરમાં સ્મોલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસિયેશનની સ્થાપના કરી, જેની કારોબારીમાં વર્ષો સુધી સેવા આપી - ભાવનગર હુડાર-સુતાર જ્ઞાતિના પ્રમુખ તરીકે, જ્ઞાતિનું વિદ્યાર્થી ભુવન ઊભું કરવામાં તન-મન-ધનથી સેવા આપેલ- ભાવનગર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સમાં પણ સભ્ય તરીકેની સેવા પડેલી છે.

શ્રી અરવિંદભાઈ એસ. ભટ્ટ

સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ અને ચારિત્ર્યને જીવનના રોજ-ખરોજના વ્યવહારોમાં પણ વિશેષ મહત્ત્વ આપનારા શ્રી ભટ્ટ સ્વાશ્રયી અને પરિશ્રમી જીવનના પાઠ સ્વપ્રયત્ને જ શીખ્યા. અલભ્ય માતા-પિતાનો વારસો તો ખરો જ. જીવનના સર્વાંગી વિકાસના આગ્રહી એવા તેમના પિતાશ્રી પણ મંગલધર્મથી રંગાયેલા હતા.

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના બંને સામાન્ય કારકુનમાંથી આજ તેઓ કન્સ્ટ્રક્શન વ્યવસાયમાં ભાવનગર જિલ્લામાં પ્રથમ હરોળમાં ગણાય છે. સામાન્ય અભ્યાસ પણ ગજબના આત્મવિશ્વાસ અને આત્મશ્રદ્ધાથી સુવ્યવસ્થિત રીતે ધંધાને આબાદ સ્થિતિમાં મૂકીને ધંધાનો બધો જ કારભાર સહજ અને સરળ રીતે વહન કર્યે બાંધ્ય છે. તેમની આ સિદ્ધિ પાછળ લગવાન શિવની કૃપા જ સમજે છે.

પોતાની સામાન્ય સ્થિતિ દરમ્યાન કુદરત પાસે પોતે જે કાર્મ માગ્યું એથી ઘણું બધું વિશેષ આપી દીધાનો તેના પ્રસન્ન મુખ ઉપર ભાવ પ્રગટ થાય છે. નિયમિત પૂજાપાઠ ક્યારેય ચૂકતા નથી.

સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં તળાબ નાગરિક બેન્કમાં મેનેજિંગ ડિરેક્ટર અને હાલ ડિરેક્ટર અને તળાબની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનો યશસ્વી ફાળો રહ્યો છે. તે દરતાં યે સમુદ્ર કિનારે આવેલા પ્રાચીન તીર્થ મોટા ગોપનાથના ઉત્કર્ષ અને ઉત્થાન માટે તેમની તમન્ના અને યતનગનાટ એ એમના આધ્યાત્મિક જીવનનું ઊજળું પાસું છે. ગોપનાથજી દ્રસ્ટના દ્રસ્ટી તરીકે છેલ્લા ઘણા સમયથી સતતપણે એક લઢણ લઈને નવો જ ઝોક આપી રહ્યા છે. અને તેથી જ શ્રી ભટ્ટના સંસ્કારવૈભવથી પ્રેરાઈને અનેક દિશામાંથી તેમને સહયોગ મળતો રહ્યો છે. પોતાની અવિરત સેવાના પરિશ્રમથી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓને નવપલ્લવિત રાખવામાં જ જીવનનું ક્યેય બનાવ્યું છે.

માનવબળતની આવતી કાલને ઊજળી બનાવવી હોય તો ધર્મ અને વ્યવહારનો સમન્વય કરવો જ પડશે તેમ દઢપણે માને છે. તળાબ મ્યુનિસિપાલિટીમાં કાઉન્સિલર અને ૧૬-૮-૭૭ થી ગોપનાથ દ્રસ્ટમાં દ્રસ્ટી તરીકે, સેવા આપી રહ્યાં છે.

શ્રી ઇંદુભાઈ ગૌરીશંકર ચાતુર્વેદી

પત્રકારિત્વ ક્ષેત્રે ભાવનગર જિલ્લામાં ઘણાં વર્ષોથી નીડર, નિષ્પક્ષ રીતે સેવા આપી રહેલા શ્રી ઇંદુભાઈ ચાતુર્વેદી મૂળ પાલીતાણા પાસે ખાખરિયા ગામના વતની- (જન્મ ૧૬-૬-૧૯૨૬). ગાંધીવાદી વિચારસરણીવાળા પરિવારમાં એમનો ઉછેર થયો. દક્ષિણામૂર્તિમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ કરીને કપરા સંજોગો વચ્ચે મુંબઈ યુનિ.ના આર્ટ્સના ગ્રેજ્યુએટ થયા. એ જમાનો હતો લોક જીવાળનો, કરેગે યા મરેગેના ગાજતા નારાઓ વચ્ચે અભ્યાસ, બીજી બાજુ ઘરનો વ્યવહાર ચાલુ રાખવો, એ બધી કઠિનાઈઓના દિવસોનો પણ તેમનો એક રોમાંચક ઇતિહાસ છે. જેલયાત્રા અને વખતોવખતની રાષ્ટ્રીય હડતોમાં ઝુકાવવાને કારણે શૈક્ષણિક કારકિર્દીમાં નાનપણથી જ અંતરાયો ઊભા થતા રહ્યા. તેમના પિતાશ્રી પણ સૌરાષ્ટ્રના જૂના અડીખમ આગેવાનોમાં સારું માનપાન પામ્યા હતા.

સમય સંજોગોના પ્રવાહો બદલાતા રહ્યા. ૧૯૪૮માં ભાવનગર મોટર સંઘની સ્થાપના કરી, જે પ્રવૃત્તિનો વિકાસ આજે વટવૃક્ષસમો બન્યો છે. આ સંઘની ચાલતી સુંદર વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ભાગ્યે જ ક્યાંય બીજે હશે! સહકારી ધોરણે પેટ્રોલ-પમ્પની પણ યોજના અમલમાં મૂકી-જન્મભૂમિ જૂથનાં પત્રોત્તું પણ છેક નાની વયથી આજ સુધી સફળ પત્રકારિત્વ કરી રહ્યા છે. શહેરની વિવિધ નાનીમોટી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં રક્તાદાન, નાટ્ય પ્રવૃત્તિ, શિશુવિહારની માનવ સેવાની પ્રવૃત્તિઓ વગેરેમાં તેમનો સક્રિય સહયોગ રહ્યો છે.

શ્રી હાજી રહેમતુલા હાજી આદમ તથા હાજી યુનુસ હાજી આદમ ફુલારા

ઉપલેટાના આગેવાન વેપારી અને ઘણી બધી સરંચાઓમાં નાનાં મોટાં દાનોની દેણગી વહેવડાવનાર શેઠ શ્રી હાજી રહેમતુલાસાહેબ નાની ઉંમરથી આજ સુધીમાં માનવ સેવાનાં કાર્યોમાં ઘણી મોટી યશસ્વળી પ્રાપ્ત કરી છે.

જીંઘરી હોસ્પિટલ અમરગઢને માતખર રકમનું દાન તેમના તરફથી મળેલ છે. અગાઉ ઘણો સમય બમો (રંજુન) હતા અને વિશાળ જનસમૂહમાં સારી એવી નામના મેળવી છે. ગુપ્તદાનોમાં વિશેષ માનનારા છે.

મદ્રેસા ઝીનતુલ ઇસ્લામના પ્રમુખ, મેમ્બર ઝનાના હોસ્પિટલના પ્રમુખ તરીકે તેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે.

ઘણાં વર્ષો થયાં ઓઈલમિલ વગેરેનો વ્યાપાર પણ સારી રીતે ચલાવી રહ્યા છે.

શ્રી ભારકરભાઈ ભાનુશંકર ઠાકર

મૂળ વતન મહુવા- (જન્મ તારીખ ૪-૪-૩૭) મહુવાના બહેર જીવન સાથે ઘણાં વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. ૧૯૬૭ થી સહકારી ક્ષેત્રે અગ્રણી સંસ્થાઓના સૂત્રધાર બનીને વિશાળ જવાબદારીઓ વહન કરી રહ્યા છે. ૧૯૬૭થી ભારતીય જનસંઘ પક્ષમાં- ૧૯૭૬માં અટ-કાયતમાં એક વર્ષ જેલયાત્રા ભોગવી. આજે તેઓ મહુવા નાગરિક બેન્ક, મહુવા ખેડૂત મંડળના પ્રમુખ તરીકે, ભાવનગર ડિ. કો. ઓ. બેન્ક અને મહુવા ખે. વિ. મંડળના ડાયરેક્ટર તરીકે, બળવંતરાય મહેતા ઓઈલ પ્રોસેસિંગ સોસાયટી ભાવનગરના ડિરેક્ટર તરીકે તેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે. સમગ્ર ભારતનો પ્રવાસ ખેડેલો છે. બહેર કામમાં ઘણા મિત્રાનું સારું એવું તેમનું જૂથ છે.

શ્રી હનુભાઈ ખીમજીભાઈ

લોક-સાહિત્યમાં રસ ધરાવે છે. અખિલ વહીવંત્યા આરોટ સમાજના મંત્રી તરીકે રાજકોટમાં સારું એવું કામ કરી રહ્યા છે. ઘણા જ ઉમદા સ્વભાવના છે.

શ્રી જીતેન્દ્રભાઈ બાબુલાલ શાહ

મહુવાના વતની-ખેતી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા - ૧૯૫૨થી બહેર જીવનની શરૂઆત કરી - ૧૯૬૨ થી સહકારી અને ખેડૂત પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ખેડૂતોને માટે હાઈપ્રીડ નાળિયેરી માટેના રોપા લેવા બે વખત કેરળ રાજ્યની મુલાકાત લીધી. મહુવા જૂથ મંડળીમાં સભ્ય તરીકે અને પ્રમુખ તરીકે તેમની સેવા નોંધપાત્ર છે. ચેમ્બર ઓફ કોમર્સમાં સભ્ય તરીકે, ગુજરાત રાજ્ય નાળિયેરી વિકાસ અને સંવર્ધન સ્થાયી સમિતિના સભ્ય તરીકે, જ્ઞાતિ હિતની પ્રવૃત્તિમાં મોખરે રહીને ભાગ લીધો છે. બાગાયત કામોમાં તેમનો ખાસ શોખ અને ખેડૂતોને વધુ ને વધુ લાભ મળે તેવી પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ રસ ધરાવે છે.

શ્રી મહમદઅલી માસુમઅલી વાડીયા

મહુવાના વતની છે. જન્મ તારીખ ૪-૬-૧૯૩૬. ચુસ્તાળીસ વર્ષના શ્રી મહમદઅલીભાઈએ ૧૯૭૦થી

બહેર જીવનની શરૂઆત કરી. ખેતીનો તેમનો પોતાનો વ્યવસાય પરંપરાગતનો અને તેથી ખેડૂત પ્રવૃત્તિ તરફ તેમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય તે સ્વભાવિક છે. સહકારી ક્ષેત્રે મહુવા જૂથ ખે. વિ. કો. સહકારી મંડળીના પ્રમુખ તરીકે, મહુવા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીના ડિરેક્ટર તરીકે તેમનું કામ ઘણાં વર્ષોથી ચાલુ છે. મિત્રોને વિશ્વાસમાં લઈને કામ કરવામાં માને છે.

શ્રી જયંતિલાલ મગનલાલ શાહ

ભાવનગર જૈન સમાજના અગ્રણી શ્રી જયંતિભાઈ ને કાપડ લાઈનનો પોતાનો વ્યવસાય છે. નાની ઉંમરથી જૈન શાસન, અને સમાજની ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતાં લેતાં આજે તેઓ ઘણી બધી સંસ્થાઓના મોભી બનીને યશસ્વી સેવા આપી રહ્યા છે.

રિદ્ધિચંદ્ર જૈન સંગીતકલા મંડળથી તેમની પ્રાથમિક કારકિર્દીના શ્રીગણેશ થયા. તે પછી ઉત્તરોત્તર એક સ્વયંસેવક તરીકે તેમનું ઓજસ ઊપસતું રહ્યું. ક્રમે ક્રમે નવપદ આરાધક મંડળ, કાપડ બજાર એસોસિયેશન, ભાવનગર જૈન સંઘ, દવાખાતુ, જૈન કેળવણી મંડળ વગેરેમાં તેમની આગેવાની દીપી ઊઠી છે. જૈન ધર્મ પ્રકાશના તંત્રી પદે રહીને સારું કામ કર્યું. રૂ. ૧૨૫/-માં સાદાં લગ્નની એમની કાંતિકારી યોજનાથી મધ્યમવર્ગના માણસોમાં તેઓ ખૂબ જ પ્રોતિપાત્ર બન્યા - મધ્યમ વર્ગને દરેક રીતે દરેક ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી બનવાની તેમની વિશિષ્ટ યોજનાઓથી શાસનના બહોળા સમૂહે બહુજ ઝડપથી તેમને ઊંચકી લીધા. તીર્થયાત્રાઓ પણ ઘણી કરી છે.

શ્રી ભગવાનભાઈ હકાભાઈ લુહાર

સાવરકુંડલાના વતની. બે ગુજરાતી સુધીનો જ અભ્યાસ. પોતાની નાની કુમળી વયે પિતાશ્રીની કાંટા ઉઘાળી નાની દુકાનમાં ધંધામાં જોડાઈ ગયા - ખેતી ઉપયોગી કેટલાંક સાધનો બનાવતા - બીજ વાવવાના લોખંડના ડાંડલા - જે પદ્ધતિ આજે પણ હયાત છે.

સામાજિક ક્ષેત્રે તેઓ લુહાર જ્ઞાતિ સેવા સમાજના ઉપપ્રમુખ હતા. લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરના વિકાસ માટે તેમણે શક્ય સેવા બજાવી છે. ધંધાકીય દૃષ્ટિએ ડાયલ સિસ્ટમના કાંટા બનાવવાનો અવિખ્યનો પ્લાન છે. છેલ્લા ચાર

દાયકાથી કાંટા ઉલોમમાં તેઓનો બહોળો અનુભવ -
યુત્રોને માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે.

શાહ અમૃતલાલ ચંદુલાલ.

ઉત્તર ગુજરાતના શંખલપુરના વતની. હાલમાં ધંધાથેં
મદ્રાસ રહે છે. ધોરણ આઠનો સામાન્ય અભ્યાસ પણ
ઝવેરાતના ધંધામાં ખૂબ જ બાહોશ અને પાવરધા બનેલા
શ્રી અમૃતલાલભાઈએ શ્રદ્ધા, હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ-
થી ધંધાને ખીલવ્યો. શક્તિ પ્રમાણે દરેકને મદદ
કરવાનો તેમના પરગળુ સ્વભાવથી સૌનો પ્રેમ સંપાદન
કરી શક્યા છે. વાંચન, મનન અને ગરીબ મધ્યમવર્ગને
મદદરૂપ થવાની તેમની તમન્ના છે.

શ્રી પ્રાણુલાલ જીવરાજભાઈ વ્યાસ

જૂનાગઢ જિલ્લાના બહેર જીવનના અગ્રણી કાર્ય-
કરોમાં શ્રી પ્રાણુલાલભાઈની ગણના પ્રથમ હરોળમાં થાય
છે. સામાજિક, ધાર્મિક અને બહેર હિતનાં વિકાસ કાર્યોમાં
તેમણે હંમેશાં તન-મનથી ભોગ આપ્યા કયો છે. સાદું
જીવન, ઉચ્ચ વિચારો એ એમની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

જૂનાગઢ વિભાગીય નાગરિક સહકારી બેંકના પ્રમુખ-
પદેથી તેમણે વિશાળ જન સમુદાયને પિવિધ યોજનાઓ
દ્વારા ગૌરવપ્રદ સેવા આપી છે. જૂનાગઢ શહેર સુધારાના
સભ્ય તરીકે અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળા-
યેલા રહીને લોકોપયોગી કામો કરતા રહ્યા છે.

શ્રી જયશંકર હરિલાલભાઈ પંડ્યા

વડોદરા તરફના મૂળ વતની, રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલા-
ભારત છોડો આંદોલનમાં કામ કર્યું. ૧૯૪૩થી શિક્ષણ
ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ભારતનાં બધાં જ દર્શનીય સ્થાનોની
મુલાકાત લીધી છે. ૧૯૬૩ માં ગુજરાત યુનિ. માં સંસ્કૃત
સાથે એમ. એ. થયા. કૌલેજકાળ દરમિયાન અમલ
પંડ્યાને નામે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા.

શ્રી જસુભાઈ મણિલાલ મહેતા

ભાવનગરમાં માનવસેવાને ક્ષેત્રે એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ
હાથ ધરવામાં જે કેટલાક માનવતાપ્રેમી મિત્રોઓ
આયોજન કરી અમલ કરાવી રહ્યા છે તે જૂથમાં શ્રી
જસુભાઈ મહેતાનો પણ સંગીન ફાળો રહ્યો છે. ભાવનગર
સહવિચાર સેવા સમિતિ દ્વારા હોસ્પિટલોમાં ગરીબ

દર્દીઓને દવાતરફ લિપ્યાંત ભોજન અંગેની સુંદર
વ્યવસ્થા શિસ્તબદ્ધ રીતે કોઈપણ બતની પબ્લિસીટી કયો
વગર મૂંગે મોઢે અદુકરણીય સેવા આપી રહ્યા છે. શ્રી
જસુભાઈ મૂળ કબસાસ્તા વતની છે પણ છેલ્લાં ઘણાં
વર્ષોથી ભાવનગરમાં ફીલિપ્સ રેડિયોના વ્યાપારમાં મગ્ન
છે. તેઓશ્રી કુદરતી આકૃતો વખતે ઘણી સારી કામગીરી
બજાવતા રહ્યા છે. ભાવનગર વૃદ્ધાશ્રમમાં તેમનું સારું
એવું પ્રદાન - પ્રસંગોપાત્ત નેત્રવચનું આયોજન, અને
હાઈસ્કૂલ માટેના ફંડમાં મોટી રકમ બહારથી લાવી
આપવામાં સારો એવો સહયોગ છે. ભૂતકાળમાં કળ-
સારની પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે પણ સંક-
ળાયેલા હતા.

શ્રી નૌતમલાલ ઠાકરશી મહેતા

સૌરાષ્ટ્રના અગ્રણી વ્યાપારીઓમાં શ્રી નૌતમભાઈનું
સ્થાન મોખરે છે. રાજકોટના વતની પણ ઘણાં વર્ષોથી
ભાવનગરમાં સ્થિર થયા છે. ઇન્ટર આર્ટ્સ સુધીનો
અભ્યાસ છતાં વ્યવહારદક્ષતા અને આવડત દ્વારા આપ-
બળે નામના મેળવી છે. સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ તેઓ
નાનપણથી જ કુશળ રીતે કરતા આવ્યા છે. અછત અને
તંગીની કારમી પરિસ્થિતિઓમાં રાજકોટ સેવા સમાજ
સંઘ અને બીજી સંસ્થાઓ દ્વારા તેઓ ઘણા જ ઉપયોગી
બન્યા છે. સ્થાનકવાસી જૈન સંઘની મેનેજિંગ કમિટીના
મેમ્બર તરીકે, ગુજરાત રાજ્ય પોર્ટ એડવાઇઝરી બોર્ડના
મેમ્બર, રેલવે સ્ટેશન કન્સલ્ટેશન કમિટીના મેમ્બર તરીકે,
ઓલ ઇન્ડિયા સ્ટેટ પીપલ કોન્ફરન્સમાં કોષાધ્યક્ષ તરીકે
યશસ્વી સેવા બજાવી છે. મુંબઈમાં ઘાટકોપરની બહેર
જીવનની પ્રવૃત્તિમાં મોખરે છે. કોંગ્રેસના મુખ્ય અનુયાયી
છે. જિલ્લા કોંગ્રેસની બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનો
સહકાર હોય છે. ૧૯૬૬માં તેઓશ્રી ચેમ્બર ઓફ
કોમર્સ - ભાવનગરના પ્રમુખ તરીકેની યશસ્વી કામગીરી
બજાવી છે. તેમના નિલનચાર અને સહૃદયી સ્વભાવથી
સૌના પ્રીતિપાત્ર બની શક્યા છે. ભાવનગરમાં ભાવનગર
મશીનરી સપ્લાઇંગ કું. દ્વારા ધંધાદારી ક્ષેત્રે ઘણી મોટી
પ્રગતિ હાંસલ કરી છે.

શ્રી રમણુલાલ છોટાલાલ ગાંધી

જનહિતનાં અનેક શુભ કામોમાં મનને એકાગ્ર કરી
અંતરમાંથી નીકળેલ સેવાજ્યોતને ઝળહળતી રાખવા
સત્કાર્યોના સર્જન માટે ગાંધી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના

કરનાર શેઠશ્રી રમણભાઈ ગાંધીનો ગુજરાતમાં ઠાસરા ગામના નાગરવણિક જ્ઞાતિમાં સિદ્ધપુરના ખ્યાતનામ ધારાશાસ્ત્રી શ્રી છોટાલાલભાઈના ગૃહે માતૃશ્રી કમળાબાની કૃપે જન્મ થયો. (જન્મ તારીખ ૧૧-૧૧-૧૯૧૫) શ્રી રમણભાઈ બાલ્યકાળમાં જ સેવા સ્વાશ્રયના પાઠ શીખ્યા. દીર્ઘદષ્ટિવાળા વડીલોએ તેમનું ઘડતર કર્યું અને તેથી તો તેઓ શિસ્ત અને સત્યના હિમાયતી બન્યા, શુદ્ધિ અને સત્યનિષ્ઠા વિષેના કેટલાક ખ્યાલો તેમને ગળથૂંથીમાંથી મળેલા. આજે તેઓ અનેકવિધ સંસ્કારી, સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ખાસ કરીને આરોગ્યક્ષેત્રે એમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે.

અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ સુધીનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી બહુ જ કુમળી વયમાં મુશ્કેલીઓના કપરા સંભોળીને સામનો કરી ખંત અને ધીરજથી કાંઈક પ્રગતિ કરવા મથતા રહ્યા. ૧૯૩૪માં લાહોરમાં આયાતનિકાસનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો પણ આ યુવાન હૈયાને એટલાથી સંતોષ ન થયો. ૧૯૩૬માં મુંબઈ આવ્યા અને એક કલિયરિંગ એજન્ટની પેઢીમાં મેનેજરની નોકરી સ્વીકારી જેમાં તેમણે તેમની કાર્યદક્ષતા, નિષ્ઠાની પ્રતીતિ કરાવી. સમય જતાં ૧૯૪૨માં શ્રી રમણભાઈએ એકસ્પ્રેસ ટ્રાન્સપોર્ટ લિ. ની સ્થાપના કરી - કલિયરિંગ એજન્ટ તરીકે વ્યવસાય શરૂ કર્યો જે પેઢીએ તેમના પુરુષાર્થથી અપ્રતિમ સિદ્ધિ હાંસલ કરી. વ્યવસાયને લાગતા તેમના અન્ય કન્સર્ન જેવા કે મેસર્સ કેઈન હાયરિંગ કું. મેસર્સ એકસ્પ્રેસ રાડવેજ અને મેસર્સ એલાઈડ શિપિંગ એન્ડ ટ્રાન્સપોર્ટ કું. શરૂ કર્યા જેની અમદાવાદ, વડોદરા, ગોવા અને ગાંધીધામ ખાતે શાખાઓ સ્થાપી. કેઈન અને ટ્રેઇલર ધરાવનાર એકમાત્ર કલિયરિંગ એજન્ટ તરીકેનું તેમનું નામ ચોગરદમ મશહૂર બન્યું છે.

ગુજરાત સ્ટેઈટ ફર્ટીલાઈઝર્સ કું, નર્મદાવેલી ફર્ટીલાઈઝર્સ, શ્રીરામ ફર્ટીલાઈઝર્સ કોટા, બીરલાનું ફર્ટીલાઈઝર્સ સંકુલ, બુઆરી એગ્રો કેમીકલ્સ લિ. ગોવાનું કલિયરિંગ તથા ટ્રાન્સપોર્ટનું કામ તેમ જ અમદાવાદમાં સેટેલાઈટ સ્ટેશન તથા એટમિક એનર્જીનું કામ પૂર્ણ કરવા તેમની પેઢીએ યશસ્વળી પ્રાપ્ત કરી છે. આ ઉપરાંત બારડોલી રયુગર ફેક્ટરી, હોડીનાર રયુગર ફેક્ટરી, બજાજ, મુકુન્દ, કેલિકો, ચેમ્પુર તેમજ ભારત હેવી ઇલેક્ટ્રીકલ્સના કાર્યમાં પણ તેમની પેઢીને ફાળે ઘણો યશ બ્ય છે.

શ્રી રમણભાઈએ વ્યવસાયને લગતી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારી જે પાંચરીને વટવૃક્ષ બની. આ બધી જવાબદારીઓની સાથે જનસેવા અને વતન પ્રત્યેની મમતાને ક્યારેય ભૂલ્યા નથી — તેમની તીવ્ર બુદ્ધિ શક્તિ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ખંતભર્યો શ્રમ કરવાની તત્પરતા વિશેષ જોવા મળી — ચોકસાઈભરી કુનેહ અને એક સંનિષ્ઠ સમાજ સેવકમાં જોઈએ તેવી ધગશ તેનામાં જોઈ. આજે તેઓ ઉચ્ચ આસને બિરાજમાન છે તેની પાછળ તેમનો આત્મભોગ અને અથાક કષ્ટભર્યો શ્રમ પડેલો છે.

વતન ઠાસરાની ધી જે. એમ. દેસાઈ હાર્મિફૂલ, મહા-લક્ષ્મી કન્યાશાળા, વિદ્યોત્સૃજક મંડળ, હોસ્પિટલ, પુસ્તકાલય, છાત્રાલય, મહિલા સેવા કેન્દ્ર, શીરડી સાર્વજનિક મંદિર, પોલીઓ હોસ્પિટલ તેમજ આર. સી. ગાંધી વારિગૃહ ઠાસરા એવી અનેક સંસ્થાઓને તેમની દેણગી પ્રાપ્ત થઈ છે. સમાજસેવાનાં આ બધાં જ કામમાં તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી નિર્મળાબહેનનો સહયોગ હંમેશાં રહ્યો છે — શ્રીમતી નિર્મળાબહેનની સાથે શ્રી રમણભાઈએ વિશ્વના અનેક દેશોનો સંસ્કાર પ્રવાસ ખેડ્યો છે. તેમની અનેક સેવાની કદર રૂપે ઠાસરાના નાગરિકોએ ૧૯૧૮ માં ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી હિતેન્દ્ર દેસાઈના વરદ હસ્તે માનપત્ર એનાયત થયેલું અને ભારે મોટું બહુમાન મેળવ્યું. તેમના સુપુત્ર શ્રી વિનોદભાઈ, શ્રી કિરીટભાઈ, શ્રી અશ્વિનભાઈ આ વ્યવસાયમાં સાથે જોડાયેલા છે. ભાઈ શ્રી અશ્વિનભાઈ વડોદરામાં ગુજરાતની પ્રથમ કક્ષાની પાશ્ચાત્ય ઢબની 4 Star અદ્યતન હોટલ એકસ્પ્રેસ હોટેલ્સ પ્રા. લિ. નું સંચાલન કરે છે. શ્રી રમણભાઈનું વિશાળ કુટુંબ આનંદ કિલ્લોલથી રહે છે. સુખી છે, તેઓ વાંચન અને તરવાનો શોખ ધરાવે છે, સમાજસેવાના કામમાં પણ હંમેશાં તત્પરતા દાખવી છે.

ગુજરાતની એકમાત્ર ચેરિટેબલ દાંતની હોસ્પિટલ આરોગ્ય સેવા મંડળ સંચાલિત 'આર. સી. ગાંધી સાર્વજનિક ડેન્ટલ હોસ્પિટલ' તેમના નામથી ચાલે છે. વડોદરાની અન્ય હોસ્પિટલો જેવી કે યોગીની વસંતદેવી હોસ્પિટલ, પ્રીતીચેરેપી સેન્ટર, આરોગ્ય કેન્દ્ર, હરદ્વાર ગુજરાતી ધર્મશાળા ટ્રસ્ટ, બપ્રીનાથ, નાથદ્વારા, તથા શ્રમમંદિર ટ્રસ્ટ અને અન્ય કેટલીક સ્કૂલોમાં સારી રકમનાં દાનો કર્યાં છે. આ ઉપર એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાં પણ તેમનું સારું એવું પ્રદાન છે. સંસ્કાર સંપન્ન શ્રી રમણ -

ભાઈએ ઔદ્યોગ, કૃતિ અને ગૌરવને વિવિધ ક્ષેત્રે વિવિધ રૂપે વિકસાવ્યાં છે.

શેઠશ્રી કેશવલાલ મનસુખલાલ

પાટણ તાલુકામાં કંથરાવી ગામના શ્રી કેશવલાલભાઈ નાની ઉંમરમાં કલકત્તા જઈ પહોંચ્યા. સાહસિક અને દીર્ઘ-દષ્ટિથી વ્યાપારમાં અંપલાવ્યું. ધીમે ધીમે આગળ વધ્યા. કલકત્તાથી મુંબઈ આવ્યા. અહીં શેરબજારનું કામ કરતાં કરતાં ભારત કૌલટાર સંસ્થાઈંગ કું. શરૂ કરી તેમાં ખૂબ જ પ્રગતિ કરી અને ધંધાને વિકસાવ્યો. શિવરી અને કુરલામાં ડમનો અને કૌલટારનો ધંધો ચાલે છે. બોમ્બે ગેસ કું લિ. ના સોલ એજન્ટ છે. નાનપણથી જ શિક્ષણ પ્રત્યે લાગણીશીલ હોવાથી પોતાના ૧૦૮ ગોળનાં બાળકો માટેની શિક્ષણ સંસ્થા-વિદ્યાર્થીગૃહ શરૂ કરવામાં તેઓ અગ્રણી હતા. આ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે વર્ષો સુધી સેવા આપી અને સંસ્થાના વિકાસ માટે હરહંમેશ જાગૃત રહેતા હતા. વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં જીવનભર આ

સંસ્થા માટે તન-મન-ધનથી સેવા કરી એટલું જ નહીં પણ મહેસાણામાં સંસ્થામાં જૈન મંદિરના નિર્માણ માટે રૂ. ૧૬૦૦૦ જેવી રકમનું દાન આપ્યું હતું. આ ઉપરાંત મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને રૂ. ૨૫૦૦૦ ના બે ટ્રસ્ટો આપીને બે વિદ્યાર્થી સ્ટોલર આપ્યા છે. તેઓ ઉદાર-ચરિત-વિદ્યારેમી અને કાર્યકુશળ હતા.

પોતાના ગોળની ઉન્નતિ માટે સદા જાગૃત રહેતા અને સમાજ તથા ધર્મ પ્રત્યે ખંત અને ચીવટથી કાર્ય કરતા રહ્યા. તેમનાં ધર્મપત્ની પણ ધર્મનિષ્ઠ અને ગુણાનુરાગી છે. પોતાના પુત્રો અને કુટુંબની એકચત્રતા જળવાઈ રહે તે ભાવનાથી ગૌરગામમાં લક્ષ્મીકુંજમાં આપું કુટુંબ રહી શકે તેવી સુંદર વ્યવસ્થા કરી છે.

૭૩ વર્ષની ઉંમરે લીલમ લીલીવાડી અને બહોળો પરિવાર પુત્રોને સોંપી ચિરશાંતિમાં પોદી ગયા. મહેસાણાના વિદ્યાર્થીગૃહ તથા ગોળ અને રનેહીજનોને તેમના જેવા સદૃઢથી આત્માની ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે.

ચિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર

ટે. નં. ૧૬૦

ધી હિંમતનગર કે. ઓ. એગ્રી. પ્રાડયુસ પ્રોસેસિંગ
એન્ડ સેઇલ સોસાયટી લિ. હિંમતનગર (એસ. કે.)

સ્થાપના ૨૧-૧-૬૪

રજીસ્ટર્ડ નં. ૨૩૬૮ ઓડિટ વર્ગ "બ"

અધિકૃત શેર ભંડોળ

રૂ. ૫,૦૦,૦૦૦-૦૦

ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ

રૂ. ૪,૦૬,૮૫૦-૦૦

ના. સરકારશ્રીનો શેર ફાળો

રૂ. ૧૮,૯૭૦-૦૦

રીઝર્વ તથા અન્ય ફંડો

રૂ. ૬,૬૩,૨૩૨-૦૦

કામકાજનું ભંડોળ

રૂ. ૧૩,૦૭૪૯૬-૦૦

તુલસીભાઈ વી. પટેલ

એકાઉન્ટન્ટ

શ્યામજીભાઈ ડી. પટેલ

ઉપપ્રમુખ

ભગવાનદાસ એચ. પટેલ

પ્રમુખ

કાન્તીભાઈ કે. પંચાલ

મેનેજર [લોન સર્વિસ]

શ્રી રામદેવ ચંપકલાલ પારેખ

ભાવનગરના વતની છે. યુવાન આર્કિટેક્ટ - એન્જિનિયર તરીકે બિલ્ડિંગ કન્સ્ટ્રક્શનના કામમાં ઘણી પ્રાવિણ્યતા બતાવી છે.

ચુસ્ત આર્થ સમાજસ્ટ વિચારો ધરાવતા પરિવારમાં તેમનો ઉછેર થયો - એવા જ ઉમદા આદર્શ સંસ્કારો એમને પણ લાધે એ સ્વભાવિક છે. ભાવનગરની આર્થ-સમાજ સંસ્થા સાથે છેલ્લાં વીશ વર્ષથી સંકળાયેલા છે. સૌરાષ્ટ્ર આર્થ પ્રતિનિધિ સભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે અને સ્થાનિક આર્થસમાજના મંત્રી તરીકે તેમની નોંધપાત્ર સેવાઓ પડેલી છે.

સમાજના કેટલાક સજગતા પ્રશ્નો-આસ કરીને આત્મહત્યા પ્રશ્નમાં ઘણા સમયથી ઊંડુ સંશોધન - મંથન કરી રહ્યા છે આત્મહત્યાના કારણો અને તેના સરળ ઉપાયો ઉપર અક પુસ્તક પણ પ્રગટ કરવા ધારે છે.

સ્વ. વૈદ્ય નવનીધરાય હરજીવનદાસ મહેતા

તેમનો જન્મ ઉમરાળામાં થયો. નાની ઉંમરે પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું. મામાનો વ્યવસાય વૈદક અને કરિયાણુનો હોઈ ચાર અંગ્રેજી સુધીનો વિદ્યાર્થીય કરી વૈદક અને વનસ્પતિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો પુરુષાર્થ આદર્યો. આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરી પોતાના નાનાભાઈ શાંતિભાઈને સાથે રાખી ધીમે ધીમે એમાં પ્રગતિ કરતા રહ્યા અને થોડા સમયમાં જ બાળકોનાં દર્દોના નિષ્ણાત તરીકેની કીર્તિ સંપાદન કરી. બાળકોનાં દર્દો માટેની આજ પણ પ્રખ્યાતિની ટોચ ઉપર બિરાજતી કાઠિયાવાડી

બાલામૃત સોગડીનું નિર્માણ કર્યું. રસરસાયણ ભસ્મોની બનાવટની વિદ્યામાં પણ તેમણે સારી એવી નિપુણતા મેળવી હતી. આખીયે જિંદગી વૈદકીય જ્ઞાન સંપાદન અને સમર્પણમાં કાઢી. એમના અવસાન બાદ વ્યવસાય તેમના પુત્ર નારણદાસે સંભાળ્યો. એમાં પણ એમણે ખૂબ જ સારી પ્રગતિ કરી. બહુ જ નાની ઉંમરમાં શ્રી નારણદાસભાઈનું અવસાન થયું. અત્યારે તેમના પુત્ર શ્રી કૃષ્ણલાલ પેઢીનું સંચાલન કરી રહ્યા છે.

એમની પ્રખ્યાત કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી આજે એ પિતાપુત્રનું સાચું સ્મારક આજે પણ ભાવનગરના આંખા ચોકની દવા બજારમાં રચાયેલું છે.

શ્રી સવજીભાઈ પટેલ

કન્સ્ટ્રક્શન લાઈનમાં ઘણાં વર્ષોથી ભાવનગરમાં સ્થિર થઈને સૌરાષ્ટ્રવ્યાપી નામના મેળવી છે. નાની ઉંમરમાં કન્સ્ટ્રક્શનનાં સંખ્યાબંધ કામો પૂરાં કરી સૌરાષ્ટ્રમાં આગેવાન કોન્ટ્રેક્ટર તરીકે જાણીતા બન્યા છે.

ધારી પાસે સરસિયા ગામના વતની શ્રી હરિભાઈ રામજીભાઈ પટેલ વગેરે સાથે રહીને ઘણાં કામો - જેવાં કે શેત્રુંજી ડાબા કાંઠા નહેરુનું અર્થવર્ક, અને સિવિલ વર્ક, ટોલક્રીન્સ નવા બંદર ભાવનગર - નેશનલ હાઈવે મોરબીથી માળીયા, માળીયાથી સૂરજબારી, નવા બંદર ભાવનગર ઉપરનો કાઉન્ટર વેઈટ પ્લેટફોર્મ વગેરે અનેક બાંધકામોમાં તેમની શક્તિની પ્રતીતિ કરાવી છે.

અમૃતલાલ પદમશી મહેતા

શેઠશ્રી અમૃતલાલ મહેતા હિંમતનગરના વતની છે. વ્યવસાયે વેપારી છે. ૧૮ વર્ષની નાની વયે એમણે હિંમતનગરમાં એક રાજકુટુંબના કારભારી તરીકે સેવા આપવાની શરૂ કરેલી. ત્યાર બાદ ૪૦ વર્ષની ઉંમરથી તેઓશ્રીએ લોકસેવામાં અંપલાવ્યું. કુનેહ અને વિચક્ષણ બુદ્ધિથી અમૃતલાલભાઈએ હંમેશાં જીવનને પ્રગતિમય બનાવેલ છે. હાલ તેઓશ્રી હિંમતનગર જૈન પ્રવેતારખર સંઘના ટ્રસ્ટીશ્રી છે. તેમજ હિંમતનગર કેળવણી મંડળના સક્રિય સભ્ય છે.

કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મારવાડ, ઉત્તર ભારત તેમજ મહારાષ્ટ્રની તેઓએ સફર ખેડી છે. તેમનાં ધર્મપત્ની કમળાબેન ધર્મ પ્રત્યે ખૂબ જ અનુરાગ ધરાવે છે. તેમના પુત્ર ડો. ચંપકલાલ હિંમતનગરના અગ્રગણ્ય તબીબોમાંના

એક છે. અમૃતલાલભાઈ ગુપ્તદાનના ખૂબ જ રસિયા છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રે તેઓનો ઉમદા ફાળો છે. હાલ તેઓશ્રી નિવૃત્ત બની ધર્મ-આરાધના અને સામાજિક કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેમજ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના માણ ઉપ-પ્રમુખ હતા.

શ્રી ડાહ્યાલાલ છગનલાલ શાહ

હિંમતનગર તાલુકાના એક નાનકડા ગામ હુંદરમાં જન્મ લઈ પોતાના સિદ્ધાંત અને ધ્યેયની નવીન દુનિયા સર્જવા આરૂઢ બનેલા ડાહ્યાલાલભાઈ કેવળ સાત ચોપડીનો અભ્યાસ કરી વ્યાપારમાં પરોવાયા. સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી અને સેવાને કેન્દ્રસ્થાને રાખી તેમણે જીવનનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રોમાં પગરણ માર્યાં. શરૂમાં ખેરણા મુકામે શિક્ષકને; પવિત્ર વ્યવસાય સ્વીકારી દીધો. ગામની પ્રાથમિક શાળા માટે જે રૂમ બનાવવા દાન આપ્યું, એ પણ બાળકોના સર્વોચ્ચ વિકાસ કરવાની એક સાત્ત્વિક ભાવનાને દીધે જ. પ્રેમ અને સહકારની કેડી પર પોતાના જીવનને એમને નવપદ્ધતિ કયું. એમનાં પત્ની હીરાબેન પણ ખૂબ જ પવિત્ર, ધાર્મિક અને તપસ્વિની છે. પોતાના જીવનને કર્તવ્યની ફારમશી સુગંધિત કરી, યશસ્વી કીર્તિના પ્રણેતા ૭૨ વર્ષની વયે સ્વર્ગવાસી થયા. લગવાન એમના સદ્ગત આત્માને ચિરશાંતિ બક્ષે.

શ્રીમતી ગજરાબેન દેવચંદભાઈ વખારિયા.

રૂપાણનાં વતની. ગજરાબેન સાત્ત્વિક, ધાર્મિક અને ઉમદા આચારસંહિતાનું બીજું નામ જીવન છે એમ પુરવાર કરે છે. તેઓ ખૂબ જ ધાર્મિક હતાં. તેમણે સમેત-શિખરની યાત્રા કરી હતી તેમ જ સૌરાષ્ટ્ર તથા મારવાડનો પ્રવાસ પણ કર્યો હતો.

જીવનમાં કેવળ સુખ અને આનંદ જ નથી. ક્યારેક દુઃખ પણ માનવીને સહન કરવું પડતું હોય છે. તેઓ ૩૪ વર્ષની ઉંમરનાં હતાં અને તેમના પતિ દેવચંદભાઈનું નિધન થયું. સમગ્ર પરિવારની જવાબદારી ગજરાબેનને શિરે આવી પડી અને એમાંય વળી એમની માટી દીકરીનો સ્વર્ગવાસ થતાં એમના માથે આમ તૂટી પડ્યું, પરંતુ આવી કસોટીમાંથી પણ પ્રભુ પ્રત્યે અપાર શ્રદ્ધા રાખી, દૈવ મનોબળ કેળવી તેઓ ભક્તિમાર્ગ તરફ વળ્યાં. મલાડ દેવચંદનગર જૈન શ્રાવિક ઉપાશ્રયમાં વર્ષોથી સેવા આપતાં હતાં. અવારનવાર સંઘ પૂજન, ત્યાગીઓનું બહુમાન, તેમજ

વર્ધમાન તપ, ઓળી તપ જેવાં આકર્ષ તપ કરી ધર્મ પ્રત્યે અપાર શ્રદ્ધા તેઓએ દર્શાવી હતી. કર્તવ્યનિષ્ઠ, ધર્મનિષ્ઠ અને પરમ તપસ્વિની ગજરાબેન દીર્ઘાયુષ અને એ જ પ્રભુ પ્રાર્થના.

શ્રી પોપટલાલ ત્રીકમલાલ વખારિયા

હિંમતનગર તાલુકાના ગામ મોહનપુરમાં જન્મેલા. ૨૦ વર્ષની નાનકડી વયે ધંધામાં અંપલાવનાર પોપટલાલભાઈએ જીવનને હમેશાં ધ્યેય, ફરજ અને કર્તવ્ય માની, ધાર્મિક જીવન જીવવામાં જ પોતાનું વ્યક્તિત્વ દીપાવ્યું છે.

સમેતશિખરની પુણ્યપ્રભાવિત યાત્રા કરી એમણે જીવનને સાર્થક બનાવેલું. ૩૦ વર્ષની વયે મુખર્ષ આવી નોકરી ધંધામાં નિપુણ થયા. પોતાનાં ધર્મપત્ની વિમળાબહેનનું ભર યુવાનીમાં મૃત્યુ થતાં પુત્રની જવાબદારી પોતાને શિરે આવી પડી.

વેપારી આલમમાં પણ એમણે સારી નામના મેળવી છે. દાન, પુણ્ય, ધર્મ અને કર્તવ્યને પોતાના જીવનનાં સૂત્રો એમણે માન્યાં છે. અવારનવાર દાનનો પ્રવાહ એમણે અવિરત ચાલુ રાખ્યો કર્યો છે. સમાજોપયોગી કાર્ય કરવામાં પણ એમણે ક્યારેય પાછી પાની કરી નથી. પ્રભુ તેમને શક્તિ અને પ્રેરણા આપે એ જ અભ્યર્થના.

શ્રી જયચંદભાઈ છગનભાઈ ધ્રુવ.

સૌરાષ્ટ્રના ધોલેરા બંદરમાં જન્મેલા જયચંદભાઈએ મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સને ૧૯૧૪માં બાલ્યાવસ્થાએ રંગુનમાં વેપાર ક્ષેત્રે અંપલાવ્યું હતું અને એમના જ કરકમલો વડે રંગુનમાં જૈન ધાર્મિક પાઠશાળાની સ્થાપના કરી. તેમ જ મંત્રી તરીકે ૨૭ વર્ષ સુધી સેવા કરી. ૧૯૪૨માં બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે રંગુન છોડી આ સેવાભાવી ધ્રુવ સાહેબ તમામ માલમિલકત મૂકી પરિવાર સહિત ગુજરાતમાં આવી વસ્યા અને ગુજરાતમાં પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રે અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે.

તેમનાં પત્ની શ્રી વસંતપ્રભાવતીબહેન પણ એમની જેમ ખૂબ પ્રેમાળ, સદ્ગુણી, સુશીલ, વિચક્ષણ બુદ્ધિમાન છે. જયચંદભાઈના પુત્રો પણ ડોક્ટર, વકીલ અને પ્રિન્સિપાલની પદવીઓ પામ્યા છે. તેઓશ્રીએ ગુજરાતમાં જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાન વિદ્યાપીઠના મુખ્ય સંચાલક તરીકે ૩૦ વર્ષની અમૂલ્ય સેવાઓ આપી હતી. ૫૪ એકડા વિશા શ્રીમાળી

જૈન જ્ઞાતિમાં શેઠ હિમચંદભાઈ કપુરચંદ તરફથી શિષ્ય-વૃત્તિના તેઓશ્રી મંત્રી હતા. તેમણે બ્રહ્મદેશ, ગુજરાત તેમજ સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ ખેડયા હતા.

શ્રી અમીધરભાઈ યુનીલાલ જોષી

સાબરકાંઠા જિલ્લાના ગામ દાવડના વતની અમીધરભાઈ ધંધાના ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પંક્તિનું સ્થાન ધરાવે છે. ૧૫ વર્ષની નાની વયે પિતાજીની શીતળ છાયા ગુમાવી અને કુદરત પણ જાણે કસોટી કરતી હોય એમ ૨૦ વર્ષની વયે માતાની પ્રેમાળ મમતા ગુમાવી - માતા સ્વર્ગસ્થ થયાં. આવી પરિસ્થિતિમાં પોતાના જ સ્વપ્રયત્ને આગળ આવવા અમીધરભાઈએ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો.

મુંબઈમાં પોતાના પિતાના આહુ ધંધામાં કામગીરી શરૂ કરી ધંધાનું પ્રાથમિક સારું એવું જ્ઞાન એમણે મેળવી લીધું. છેલ્લાં દસેક વર્ષથી તેઓ ખનીજ શોધખોળમાં નિપુણતા મેળવી રહ્યા છે.

તેઓનો અથાગ પુરુષાર્થ, દૃઢ મનોબળ અને વિચક્ષણ બુદ્ધિ - તેમની પ્રગતિના આધાર સ્તંભો છે. તેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક બાબતોમાં પણ જોડો રસ ધરાવે છે. પોતાના ગામ દાવડના વિકાસમાં એમનું ખૂબ જ મહત્વનું યોગદાન છે.

શ્રી મૂલચંદ રામચંદ શાહ

બાલ્યાવસ્થામાંથી જ અભ્યાસ છોડી પિતાજીના ધંધામાં ગુલામનાર, મૂલચંદભાઈ હાલ ૮૦ વર્ષની ઉંમર ધરાવે છે. તેઓ હુંદરમાં જન્મ્યા હતા. એક માનવી તરીકેના ઉદાત્ત ગુણો એમના વ્યક્તિત્વમાં રહેલા છે. સેવા, પરોપકાર, દયા, પરગજુતા, અને સ્વાવલંબીપણું - વગેરે ગુણોથી એમણે એમના જીવનને દીપાવ્યું હતું.

તેઓશ્રીએ સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, મારવાડ અને રાજસ્થાનની યાત્રા કરેલી છે. એમનાં સ્વ. પત્ની ચંપાબેન અપંગ સ્થિતિ ધરાવતાં હતાં. એમ છતાં ખૂબજ વિચક્ષણ બુદ્ધિ અને સરળ સ્વભાવનાં, ધાર્મિક મનોવૃત્તિવાળાં હતાં. મૂલચંદભાઈએ નાનાંમોટાં અનેક દાન કર્યાં છે તેમજ હાલ ગામના દ્રષ્ટી તરીકે સેવા અર્પી રહ્યા છે. દીકરા હરખચંદભાઈ પિતાજીની જેમજ પરોપકારી - કર્તવ્યપરાયણ છે.

શ્રી ભોગીલાલ કંકુચંદ શાહ

‘સાહેસ વિના સિદ્ધિ નથી’ એ જીવનમંત્રને પોતાના જીવનમાં ઉતારનાર શેઠશ્રી ભોગીલાલભાઈ માત્ર ૧૩ વર્ષની વયે અભ્યાસ મૂકી, વિચક્ષણ બુદ્ધિમત્તાથી મુંબઈ આવી વેપારની શરૂઆત કરી. ૨૫ વર્ષ પછી તેઓ ગોડીજી જૈન બોર્ડિંગના પ્રમુખ બન્યા. પોતાની કુનેહ તેમજ નીતિમત્તાને કારણે મેટલના વેપારમાં તેઓ આગળ વધ્યા.

સાબરકાંઠા જિલ્લાના આગલોડના આ અગ્રણી વજ્ર ચોપડી ભણેલા કુશળ વેપારી એલ્યુમિનિયમ મરચન્ટ એસોસિયેશનના માનદ બબ્બનચી બન્યા. તેઓની ચીવટ અને નમૂનેદાર કાર્યક્ષમતાના લીધે જ આગલોડ જૈન સંઘના ૧૩ વર્ષ સુધી દ્રષ્ટી રહ્યા. જૈન દેરાસરો તથા માણીભદ્ર તીર્થની પ્રગતિ માટે સારો એવો ફાળો એકઠો કરવામાં ભોગીલાલભાઈએ સારી એવી જહેમત ઉઠાવી છે.

૨૦૦૮માં મૂળ નાયક સુમતિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવી ધર્મમય જીવનનું દૃષ્ટાંત એમણે પૂરું પાડ્યું. કેળવણી ક્ષેત્રે પણ એમનું અપાર મમત્વ હતું જેની ફલશ્રુતિ રૂપે તેમણે શ્રીકાંઠા સત્તાવીસ વિસા શ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિના બાળકો માટે ફંડફાળો જાતે આપી, અન્ય ભાઈઓનો સહકાર મેળવી - મજબૂત અને પગભર સંસ્થા બિલી કરી.

તેમનાં પત્ની શ્રીમતી સુલદ્રાબેન પણ ધર્મપરાયણ તેમજ પરોપકારી, ઉદાત્ત સ્વભાવનાં છે.

શ્રી હરખચંદ તારાચંદ વોરા

સાબરકાંઠા જિલ્લાના અડપોદરા ગામના જૈન કાર્યકર્તા છે. ધોરણ ૯ સુધી અભ્યાસ કર્યા બાદ ૧૯મા વર્ષથી નોકરીનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. પચીસ વર્ષની ઉંમરથી એમણે જનતા-જનાર્દનની મૂક સેવામાં જંપલાવ્યું.

હરખચંદભાઈ જૈન ધર્મ પ્રત્યે પણ અત્યંત મમત્વ દર્શાવે છે. દેવચંદનગર જૈન દેરાસરના કારોબારી સભ્ય છે. આ ઉપરાંત તેઓ ધરણેન્દ્ર સોસાયટીના પણ મંત્રી તરીકે રહ્યા છે. ધંધા ક્ષેત્રે પણ એમનો અમૂલ્ય ફાળો છે. સ્ટેનલેસ મરચન્ટ એસોસિયેશનના એ વર્ષથી મંત્રી છે. માનવ જાતિના સાચા અર્થમાં ‘બેલી’ હતા. ૧૯૬૯ માં સાગર યુવક મંડળની સ્થાપના કરી તેના મંત્રી તરીકે-

ની જવાબદારી ઉપાડી. તેમણે સમગ્ર ગુજરાતમાં રેલ સંકેટ વિ. માં રૂબરૂ જાતે જઈ મદદકર્તા બન્યા છે. એમના જીવન દરમિયાન તેઓ હંમેશાં પીડિત દર્દીઓને તન-મન-ધનથી ખડે પગે સેવા આપી રહ્યા છે. નેપાળ, હરિયાણા, સમેતશિખર વિ. ની યાત્રાઓ કરેલ છે.

સ્વતંત્ર, નીડર, વિચક્ષણ બુદ્ધિ ધરાવતા હરખચંદ્રભાઈ જ્ઞાતિના ગૌરવ સમાન છે. પોતાના માદરે વતન અડપોદરામાં હાઈસ્કૂલ તેમજ અન્ય મેળાવડાઓમાં તેમનો આગવો ફાળો છે. તેમનામાં રહેલા એ મહાન સદ્ગુણો નિઃસ્વાર્થપણ અને નિર્ભયપણ તેમના દરેક કાર્યોમાં સફળતાના પૂરક બની રહ્યા છે.

તેમના પિતા - તારાચંદ્રભાઈ - નાધર્મિષ્ઠ સંસ્કારો અને માતૃશ્રી મણીબેનનો મિલનસાર સ્વભાવ તેમના વ્યક્તિત્વમાં પૂરેપૂરો ઊતર્યો છે. તેમનાં પત્ની મધુબેન પણ પ્રેમાળ સ્વભાવનાં ધર્મપરાયણ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ છે.

શ્રી નારાયણપ્રસાદ ત્ર્યંબકરામ પંડ્યા

પ્રત્યેક માનવી - માનવીએ અનેરાં જીવનનાં દર્શન ધાય છે. જીવનના સાગરમાંથી સફળતાનાં રત્નો ખોળી લાવનાર કેાક જ મરજીવાઓ જીવનને જીતી જાય છે.

સાબરકાંઠાના ઈડર તાલુકાના દાવડ ગામના વતની, જ્ઞાતિએ ભટ્ટમેવાડા બ્રાહ્મણ પંડ્યા સાહેબ - અત્યારે નિવૃત્ત જીવન ગાળી રહ્યા છે. પરંતુ એમના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાંથી એક અનેરો રણકાર આજે સંભળાઈ રહ્યો છે.

આપકમાણી નહીં પણ આપકમાણીથી જીવનમાં આગળ આવનાર, ભણવાની ઊંડી ધગશ રાખી ખૂબ જ તકલીફે વેડી જ્ઞાનનું ભાથું મેળવનાર અને એ જ ધગશથી શાળાજીવન દરમિયાન સુંદર કામગીરી બતાવનાર પંડ્યા સાહેબના જીવનના મૂળ મંત્રો હતા-ખંત, પ્રમાણિકતા અને સ્વાવલંબીપણ.

હિંમતનગરની એક વર્ષોજૂની સંસ્થા શ્રી હિંમત હાઈસ્કૂલના શિક્ષક, આચાર્ય અને પ્રિન્સિપાલ તરીકે એમણે યશસ્વી કારકિર્દીનાં શિખર સર કર્યાં છે. શિક્ષક સંઘના પ્રમુખ તરીકે ત્રણ વર્ષ સુધી અને આચાર્ય સંઘના પ્રમુખ તરીકે એક વર્ષ સુધી સેવા આપી છે. તેઓશ્રી અત્યારે પણ હિંમતનગર કેળવણી મંડળ સાથે સંકળાયેલા છે.

એમનાં ધર્મપત્ની હંસાબહેન પણ ખૂબ જ પ્રેમાળ સ્વભાવના અને ધર્મપરાયણ છે. જ્યેષ્ઠ પુત્ર રશ્મિભાઈ વડીલ તરીકે અગ્રણીમાંના એક છે.

શ્રીમતી જમનાબેન મૂલચંદ્રભાઈ કીરી

શ્રીમતી જમનાબેન એક યુનંદાં લોક - સેવિકા છે. જો કે અત્યારે નિવૃત્ત જીવન ગાળી રહ્યાં છે. અભ્યાસમાં પણ એમને કોલેજકાળ દરમિયાન સારો એવો ખંત હતો. સિનિયરનું વર્ષ તેઓ પૂરું કરી શક્યાં. અને ડિગ્રી મેળવી.

૩૫ વર્ષની યુવાન વયે તેમણે ઘરની જવાબદારીઓ ઉપરાંત બહાર ક્ષેત્રમાં અંપલાવ્યું. તેઓ મ્યુનિસિપાલટીનાં મેમ્બર બન્યાં, ભગિની સમાજ તેમ જ કારોબારીનાં સભ્ય બન્યાં, થિયોસોફિકલ સોસાયટીનું મંત્રીપદ ધારણ કર્યું. તેમજ છેલ્લાં ૨૨ વર્ષથી સ્કાઉટના ટ્રેનર તરીકે સતત સેવા આપી રહ્યાં છે. બહાર ક્ષેત્રમાં રહીને પણ લોકસેવા કરવાનો અમૂલ્ય લઠાવો એમને સાંપડેલ છે.

માતાપિતા તરફથી આધ્યાત્મિકતાનો વારસો એમણે મેળવ્યો છે. પ્રભુમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ રાખી તેઓ જીવનના પ્રત્યેક માર્ગમાં સફળ બન્યાં છે. યાત્રાનાં રસિયાં છે. એટલે જ તે કાશ્મીરથી કન્યાકુમારીનાં બધાં જ યાત્રાધામોનો પ્રવાસ ખેડ્યો છે.

શ્રી કચરભાઈ નેમચંદ ગાંધી

નેમચંદ સ્વચંદના પુત્ર કચરભાઈ માત્ર ગુજરાતી છ ચોપડીઓનો અભ્યાસ કરી પોતાની સ્વબુદ્ધિ અને સ્વશક્તિથી જીવનમાં ઊર્ધ્વમુખી બન્યા છે. માત્ર ૧૦ વર્ષની નાનકડી વયે ધંધામાં કદમ માંડનાર અને સતત ૧૪ વર્ષ લગી ધંધામાં સફળતાપૂર્વક આગેકદમ કરનાર કચરભાઈ સ્વભાવે ખૂબજ સ્વમાની, નિર્ભય, સ્વાવલંબી અને ખંતીલા છે.

તેમણે દેવચંદનગર મુકામે મેટલ લાઈનમાં નોકરી કરી. સમેતશિખર અને નેપાલની યાત્રા પણ એમણે કરી છે. એમનાં પત્ની શ્રી વસંતીબહેન પણ ધાર્મિક અને તપસ્વિની મહિલા છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે મોહનપુર હાઈસ્કૂલ માટે પણ તેમણે સારો એવો ફાળો આપ્યો છે. તે ઉપરાંત મહેસાણા જૈન ધર્મશાળામાં પણ એમનું મહત્વનું યોગ-પ્રદાન છે.

શ્રી જયશંકર ભીખાલાલ ઉપાધ્યાય

પુરુષાર્થ એ જ જીવનનો ઉત્તમ ભાગ છે. જીવનને જીવી જાણવું હોય અને જીતી જાણવું હોય તો પુરુષાર્થ-વાદી બનો, મુ. શ્રી જયશંકરભાઈનો જીવનસંદેશ કંઈક આલું કહી નાંચ છે.

સાબરકાંઠાના પ્રાંતિજ તાલુકાના મહિયલ ગામના વતની મુ. જયશંકરભાઈનો જન્મ ૧૯૧૫ માં થયો હતો. ૧૫ વર્ષની ઉંમરે વ્યાપારમાં પરોવાયા પછી તેમણે સમગ્ર વ્યાપાર ક્ષેત્રમાં નાની મોટી અનેક પેઢીઓ સાથે સંબંધ સ્થાપિત કર્યો.

તલોદની ઘણી બધી સંસ્થાઓ પર એમનું પ્રભુત્વ છે. આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજમાં એમણે સારું એવું જ્ઞાન કરી દ્રસ્ટી બનેલા. બહેરા-મૂંગા શાળામાં પણ અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે. તલોદની નાગરિક બેંકના ચેરમેન પદે રહ્યા. તેમ જ તલોદ વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળીના ચેરમેન તેમજ સાબરકાંઠા વિધાલય ઉપપ્રમુખ તરીકે ઘણી બધી સેવાઓ એમણે આપી છે.

કોઈ પણ અઘરું કાર્ય એમના માટે સાવ સરળ બની જતું. ક્યારેય કોઈ કામમાં વિલાંબ નહીં, આજસ નહીં પરંતુ જે કાર્ય હાથમાં લીધું એને ચીવટપૂર્વક પાર પાડવું એ જ એમના જીવનનું ધ્યેય હતું.

મહારાષ્ટ્ર, કચ્છ, રાજસ્થાન અને આંધ્રપ્રદેશની યાત્રાઓ પણ એમણે કરેલી છે, પત્ની અનસૂયાબહેન પણ એમની જેમ ખંત, સાદાઈ, શ્રમ અને સ્વાવલંબનથી જીવન જીવવામાં માને છે.

શ્રી શિવલાલ સાંકળચંદ મહેતા

સાબરકાંઠા જિલ્લાના ધનસુરા ગામના વતની છે જેતી અને વેપાર આસપાસ હોવા છતાં પછાત માનવોની વહારે ધાઈ એમનો અજ્ઞાન રૂપી અંધકાર ઉલેચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સાથે સ્વાશ્રય-પરોપકારનો હુમેળ થતાં જ્ઞાતિ અને સમાજ તથા રાષ્ટ્રને આગળ લઈ જવાના મનોરથો આપને હૈયે બગ્યા. ખરેખર આપે રણેલું ધન કેળવણીના માર્ગે વહેતું કરી જીવનને ધન્ય બનાવ્યું છે.

તેઓએ ધનસુરા, મોડાસા, હિંમતનગર તેમજ વાતક હોસ્પિટલમાં થઈને આશરે સવા લાખ અને ખડાયતા કેળવણી મંડળમાં ૯૦ હજારની આસપાસ જ્ઞાન કરેલાં

છે. સાદાઈ અને સરળતાના પ્રતીક સમા શીવલાલભાઈએ સૂર્યચંદ્રની જેમ પારકાઓને માટે પોતાની કમાણી વાપર્યો કરી છે.

ખડાયતા કેળવણી મંડળના ૧૯૫૮ તથા ૧૯૫૯માં બે વર્ષ સુધી પ્રમુખ તરીકે તેમજ સાબરકાંઠા જિલ્લા કોંગ્રેસ પ્રમુખ, ગાબટ, વડાગામ અને ઈડરની પ્રજા મંડળના પ્રમુખ તેમજ ધનસુરા કેળવણી મંડળની સ્થાપના કાળથી ૩૨ વર્ષ થયાં ચાલુ પ્રમુખ અને ધનસુરા ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ તરીકેની જવાબદારીઓ અદા કરેલ છે, ધન્ય બતાવી છે.

કેળવણી માટે ધગશ, ઉત્સાહ, પ્રેમ અને લાગણીનાં દર્શન અવલુનીય છે.

શ્રી રમણુલાલ પ્રેમચંદ શાહ

હુંદર ગામના વતની શ્રી રમણુલાલભાઈએ સાત ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ કરેલ છે. તેમણે પોતાનો અભ્યાસ પોતાના મોસાળમાં કર્યો. ત્યાર બાદ ૨૫ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈ આવી જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં નોકરી કરી. ૩૦ વર્ષની યુવાન વયે ખંત અને ચપ્પળતાપૂર્વક ધંધામાં ઝંપલાવ્યું. લાંબા સમય સુધી તેઓ સુતરબજારમાં દલાલ તરીકે રહ્યા.

શિક્ષણ ભલે એમણે થોડુંક લીધું પણ એમનું શિક્ષણ-પ્રેમી હૃદય હંમેશાં કંઈને કંઈ કરી છૂટવા ઉત્સાહી બન્યું હતું પોતાના ગામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે એમણે ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી, ત્યાર બાદ સ્કૂલ માટે પોતાનાં માતૃ શ્રી સકરીબેન પ્રેમચંદના નામે જગ્યા આપી, શાંતિ સ્નાત્ર જૈન મંડળના સભ્ય બન્યા. હિ. સ. વિ. જૈન યુવક મંડળના તેઓ સભ્ય હતા. તેમના હૃદયમાં હંમેશાં ગરીબ બાળકોનું સ્થાન હતું તેથી કરીને તેમણે ગરીબ સ્થિતિનાં બાળકોને પુસ્તકો અને બીજા મહદ અવારનવાર આપેલી.

તેમણે મારવાડ અને સૌરાષ્ટ્રની યાત્રા કરી છે. તેમનાં માતૃશ્રી શકરીબેન ખૂબ જ પ્રેમાળ, ધાર્મિક, દયાળુ અને તપસ્વિની હતાં. તેમણે સિદ્ધચક્ર પૂજન પણ કરેલ છે. તેમ જ સંઘપૂજન, સાધુ-સાધ્વી ભક્તિ વિ. એમને યશસ્વી બનાવ્યાં છે. તેમને પોતાના જીવનમાં પૂજ્ય પ્રતાપસૂરિ આચાર્ય ભગવંતની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થયેલ છે.

શ્રી રમણલાલ હંકમચંદ શાહ

સાબરકાંઠાના અડપોદરા નામના વતની રમણલાલભાઈ માત્ર ગુજરાતી છ એપડીનો જ અભ્યાસ કરીને પણ સફળતાના પરમ શિખરે હાલ વિરાજમાન છે. ૧૬ વર્ષની ઉંમરે ભાઈશ્રી રમણલાલભાઈએ પિતાજીના ચાલુ ધંધા પર જીવનની શરૂઆત કરી.

માત્ર પોતાના જ ધંધામાં રચ્યા પચ્યા રહેવાથી એમણે ક્યારેય તૃપ્તિ અનુભવી નહીં. ૩૨ વર્ષની ઉંમરે બહાર કાર્યની એમણે શરૂઆત કરી.

સ્વભાવે સ્વાવલંબી, વિચક્ષણ, બુદ્ધિમાન અને નિપુણતાથી તેઓ પ્રગતિમય જીવન જીવી રહ્યા છે.

ધાર્મિક ઉપરાંત શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં પણ એમણે ખૂબ જીંડો રસ કેળવ્યો હતો. એન્જીન્યરીંગ સોસાયટીના બજાવની તરીકે તેઓ હતા. અને હાલ ઉપપ્રમુખ તરીકે તેઓ સેવા આપી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત અડપોદરા જૈન મહાજનના તેઓ ટ્રસ્ટી પણ છે. હરસોલ સત્તાવીસા જૈન બોર્ડિંગ - કારોબારીના તેઓ સભ્ય છે.

અડપોદરા ગ્રામવિકાસ સમિતિના સેવાભાવી મંત્રી તરીકે પણ સેવા બજાવી રહ્યા છે. પ્રાથમિક શાળા કમિટીના પણ તેઓ સભ્ય હતા. ગામની હાઈસ્કૂલમાં તેઓએ રૂમ બનાવી આપેલ છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ તેમણે આદેશ એવો ફાળો આપ્યો છે. મહેસાણામાં દેરાસર - લોજનશાળામાં ઉદારતાથી ફાળો આપેલો છે. પાલીતાણામાં પણ ગઢ ઉપર ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ છે.

તેઓ યાત્રાના રસિયા છે. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મારવાડ મહારાષ્ટ્રની તેઓએ યાત્રાઓ કરેલી છે. લીલાવતીબહેન - તેમનાં પત્ની પણ સેવાભાવી, તપસ્વિની અને ધાર્મિક વિચારો ધરાવે છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રે એમનું ખૂબ મહત્વનું યોગદાન છે,

ડૉ. ચંદુલાલ અમથાલાલ મહેતા

૧૮ વર્ષની વયે મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી ડોક્ટરી લાઈન મેળવવાની ઉમેદ રાખી તેના માટે માનસિક રીતે સજ્જ થઈ અભ્યાસ ક્ષેત્રે આગ્રહ બનનાર ચંદુલાલભાઈએ સાબરકાંઠાના પાટનગર હિંમતનગરમાં, સિવિલ હોસ્પિટલમાં ડોક્ટરશિપની શરૂઆત કરી. તદ્ ઉપરાંત સાબરકાંઠાના જિલોડા, ટીટોઈ જેવા પછાત વિસ્તારમાં સરકારી ડોક્ટર તરીકે સેવા આપેલ છે.

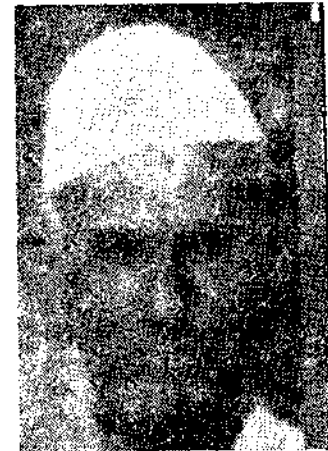
રૂપાલ ગ્રામ વિકાસ સમિતિના સંચાલક બન્યા પછી છ મહિના સુધી સાર્વજનિક દવાખાનામાં સેવા આપી અડપોદરા ગ્રામજનોની પ્રેમભરી વિનંતીને માન આપીને ત્યાં પ્રાઈવેટ દવાખાનાની શરૂઆત કરી, હાલ રાયગઢમાં દવાખાનું કરી સેવા આપી રહ્યા છે.

માત્ર ડોક્ટર તરીકે જ નહીં પરંતુ સામાજિક કાર્યકર્તા તરીકે પણ એમનું મહત્વનું યોગદાન છે. તેઓશ્રી સુભાષ હાઈવેરી, અડપોદરાના ચેરમેન તરીકે હતા, ગ્રામવિકાસ સમિતિના પણ ચેરમેન બન્યા હતા. અડપોદરા એન્જી. સોસાયટીના મંત્રી તરીકે છેલ્લાં સાત વર્ષથી ચોનરરી સેવા આપી રહેલ છે. આ ઉપરાંત શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ જીંડો રસ ધરાવે છે. અડપોદરા જેવા નાનકડા ગામમાં માધ્યમિક શિક્ષણની શરૂઆત તેમના અથાગ પ્રયત્નથી થયેલ છે. જે દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિશીલ બની રહી છે. જ્ઞાતિના - ધાર્મિક ક્ષેત્રની કાર્યવાહીમાં તેઓ અગ્રસ્થાને રહ્યા છે.

આ ઉપરાંત ૧૯૪૨માં મિલિટરી કેમ્પમાં તેઓએ ડોક્ટર તરીકે સેવાઓ આપેલ છે. ૧૯૭૬માં તેમને ઇન્ડિયન મેડિકલ એસોસિયેશન હિંમતનગર બ્રાંચમાં સેવા આપવા બદલ માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો.

ઈડરના વતની ડૉ. ચંદુલાલ પ્રવાસના પણ ખૂબ રસિક છે. કચ્છ, યુ. પી, કાઠિયાવાડ, ઉત્તર પ્રદેશ, મારવાડ વિ. અનેક સ્થળોએ તેમણે યાત્રા કરેલી છે. તેમનાં ધર્મ-પત્ની શારદાબહેન પણ તેમની જેમ જ પ્રેમાળ, ખંતીલાં, પરગજુ અને ધાર્મિક છે.

શ્રી કચરાલાલ ભાઈચંદ ગાંધી

હિંમતનગર તાલુકાના મોહનપુર ગામના વતની છે. માત્ર છ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો પછી તેમણે નોકરીનો

માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. બાળપણમાંથી જ પરાવલંબી બનવાને બદલે સ્વાવલંબી બનવાના એમને કોડ હતો. નાનો-મોટો પણ ધંધો લઈને એસવાની એમની એકમાત્ર ઝંખના હતી. તેમને ધંધો પહેલાં શીખવાની ખૂબ જ ઇચ્છા હતી એટલે એક વેપારીને ત્યાં સારો એવો સમય રહી ધંધાની કેટલીક મહત્વની બાબતોથી તે વાકેફ બન્યા.

તેઓ હરસોલ સત્તાવીસ વિસા શ્રીમાળી મહાજનના પ્રમુખ હતા તથા હરસોલ સ. વિ. શ્રી જૈન બોર્ડિંગના પ્રમુખ તરીકે લાંબા સમય સુધી એકધારી સેવાઓ આપી છે.

યાત્રા એમના જીવનનો રસવંતો વિષય છે. તેમણે સમગ્ર ભારતભરની અને ખાસ કરીને સમૈતશિખરની યાત્રા કરેલ છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે એમને ઘણો ઊંડો રસ છે. પોતાના ગામની હાઈસ્કૂલમાં સારું એવું દાન આપેલ છે, તેમનાં પત્ની ગજરાબેન તેમના જેવાં જ પ્રેમાળ, લાગણી-શીલ, ધાર્મિક અને ઉદાર સ્વભાવનાં છે. પોતાના વિકાસમાં પ્રતાપસૂરિ-આચાર્યશ્રીના પ્રેરક ધર્મમયી પ્રેરણાનો સારો એવો ફાળો છે એમ તેઓશ્રી માને છે.

શ્રી લક્ષ્મીચંદ કચરાલાલ ગાંધી

મોહનપુરના વતની, મૈટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરી વેપારમાં ઉત્ત્યાહપૂર્વક અંપલાવનાર લક્ષ્મીચંદભાઈ કુશળ વેપારી છે. તેમણે પોતાના વ્યવસાયની શરૂઆત મુંબઈમાં સ્ટીલ બજારમાં એક નાનકડા ધંધાથી કરી હતી. હિ. સ. વિ. શ્રી. જૈન યુવક સંઘમાં રહીને - ધંધાને યોગ્ય ઓપ આપેલ હતો, ત્યાર બાદ એમના જેવા અન્ય ભાઈઓએ સહાયરૂપ થવા ધંધાની સાથે સાથે બહેર ક્ષેત્રમાં અંપલાવ્યું. હરસોલ જૈન યુવક સંઘના માનદ પ્રમુખ તરીકે પાંચ વર્ષ રહ્યા. ત્યાર પછી તેમાં વધુ રસ લઈ શકાય તે માટે તેઓ મત્રી તરીકે રહ્યા હતા. ત્યાર બાદ હરસોલ સત્તાવીસ કેળવણી મંડળના ચેરમેન તરીકે પણ મહત્વની જવાબદારી એમણે ઉપાડેલી હતી.

મુંબઈ - સાધના વિદ્યાલયના સક્રિય કાર્યકર છે. કેળવણી ક્ષેત્રે અતિથિ વિશેષ તરીકે ધધારી ઇનામ વિતરણ કરેલ છે. કેળવણી ક્ષેત્રે તથા સંસ્થાના હિતાર્થે તન-મન-ધનથી સદા સર્વદા સેવાભાવી રહેલ છે.

પૂ. આચાર્ય પ્રતાપસૂરિ ગુરુદેવની પ્રેરણાથી અને પ્રવચનો દ્વારા તેમને યોગ્ય જીવન જીવવાની ગુરુચાવી

પ્રાપ્ત થઈ છે એમ તેઓ માને છે. પ્રવાસના - યાત્રાના શોખીન છે. પોતાના ધંધાથી ભારતનાં તમામ સ્થળોએ ફરેલા છે.

શેઠશ્રી પૂંજીરામ વિદ્યારામ ગોર

જેઓશ્રી નવી શિણોલ ગામના વતની છે. તેઓશ્રી ધંધાના ક્ષેત્રે પ્રથમથી જ ઉત્સાહી છે. ૧૮ વર્ષની નાની વયે શેઠશ્રી પૂંજીરામે ધંધાના શ્રીગણેશ કર્યા. ત્યાર બાદ ૪૫ વર્ષની બર જુવાનીમાં બહેર કાર્યમાં પોતાની સેવા આપવાની શરૂઆત કરી. એમને પોતાના બાહુબળે ખેતીની કાર્યવાહીને ખૂબ જ વિકસાવી. ૧૯૫૩માં હિંમતનગરના આંગણે પોતાની માલિકીની 'હરિહર દુધાલય' નામની દુકાન શરૂ કરી. તેમના સ્વભાવમાં મિલનસારપણું, લોકો પ્રત્યેની સહમાવના, પરગળુપણું, દયાળુ જીવન જીવનારા અને પોતાના માફરે વતનને આગળ લાવવાની એક નેમ લઈને બેઠેલા શ્રી પૂંજીરામભાઈ શિણોલ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખ છે. પોતાના ગામમાં વિકાસ અર્થે સારી એવી દાનની રકમ આપેલ છે. હિંમતનગર કેળવણી મંડળના પણ તેઓશ્રી લાઈફ મેમ્બર છે. બીજી અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ ખૂબ જ નિકટથી સંકળાયેલા છે, તેઓશ્રી પોતાની જ્ઞાતિમાં પણ અચ્ચથાન ભોગવે છે. તેઓશ્રી ધર્મપ્રેમી અને ધર્મપરાયણ વૃત્તિના હોઈ ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતનાં યાત્રાઓ પણ ખેડેલી છે. તેમના જીવનમાં સાદાઈ અને નિઃસ્વાર્થીપણું વણાયેલું હોઈ તેઓશ્રી લોકપ્રિય બન્યા છે.

સ્વ. શેઠશ્રી કાન્તિલાલ અમૃતલાલ વખારિયા.

તેઓશ્રી સાબરકાંઠાના વીરાવાડા ગામના વતની - અત્યંત ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવનાર. આમ તો તેઓ વેપારના ક્ષેત્રમાં ઘણા જ આગળ પડતા હતા. તેમનાં પત્નીશ્રી મોતીબહેન પણ અડપોદરાનાં વતની - બન્ને ધાર્મિક જીવન જીવવાવાળાં હતાં. ગામડામાંથી એમણે વેપારની શરૂઆત કરેલી પણ એમની વેપાર પ્રત્યેની અનેરી એવી

ધગશ અને ઉત્સાહ હોવાના કારણે તેઓ વેપાર જગતમાં સારા એવા આગળ આવેલા. મુંબઈમાં પણ એમણે સ્ટીલની દલાલી કરી સારી એવી નામના મેળવી હતી. એમના સ્વભાવમાં ક્યારેય આદરેલું કામ અધૂરું નહીં મૂકવાની વૃત્તિ હતી એટલે જ તેઓ પોતાના જીવનમાં ખૂબ જ યશ-કીર્તિને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા. કાન્તિલાલભાઈએ અકસ્માત જ પોતાનો દેહત્યાગ કર્યો. એમના સદ્ગત આત્માને પ્રભુ શિર શાંતિઅર્પે એવી હૃદયથી પ્રાર્થના કરીએ.

શેઠશ્રી કાન્તિલાલ યુનીલાલ શાહ

તેઓ સાબરકાંઠાના મોડાસા ગામના વતની છે. મોડાસા સાબરકાંઠાનું સંસ્કારધામ ગણાય છે. મુરબી શ્રી કાન્તિલાલભાઈ આમ તો એક કુશળવેપારી છે. મોડાસામાં વેપાર-વ્યવસાય શરૂ કરી સારી એવી નામના એમણે મેળવી છે. તેઓશ્રી કાપડ મહાજનના ઉપપ્રમુખ તરીકે છે તેમ જ મોડાસા નાગરિક એકતા ડિરેક્ટર છે. સાથે સાથે એ કેળવણીમાં પણ ખૂબ જ રસ ધરાવે છે. એટલે મોડાસા કેલેજના સેક્રેટરી તરીકે ચૂંટાયા છે. તેઓ નગર પંચાયત અને શહેરની વિકસતી જતી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ખૂબ જોડા રસ ધરાવે છે. તેઓશ્રી નગરપંચાયતની ચૂંટણીમાં છેલ્લા પાંચ વર્ષથી પ્રમુખ તરીકે છે. તેમનાં ધર્મપત્ની પૂ. લીલાબેન કે. શાહ તેમના જેવા પરગજુ, હિતચેષ્ટુ; દયાળુ અને લાગણીશીલ સ્વભાવનાં છે. તેઓશ્રી તથા તેમનાં પત્નીશ્રી, ગુપ્તદાનનાં રસિયા છે. સારા એવા સમાજસેવક છે.

શેઠશ્રી શાહ રમણીકલાલ સાકરચંદ

સાબરકાંઠા જિલ્લાના સીહોર ગામના વતની છે. તેઓ એક આગળ પડતા વેપારી છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી પિતાજીનો ગુંદરનો વેપાર મોડાસામાં ચાલે છે. તેઓશ્રી મોડાસા જૈન પ્રવેતાંબર સંસ્થાના પ્રમુખ છે, તથા મોડાસા ન હેરાસરજીના ટ્રસ્ટી છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ રીતે દાનકર્તા છે. તેઓ ધર્મપરાયણુ તો છે જ; પરંતુ સ્વાવલંબી, નિઃસ્વાર્થી, - દાનવૃત્તિ ધરાવતા અને અત્યંત મિલનસૂત્ર સ્વભાવના છે. વેપાર ક્ષેત્રમાં પણ ઘણી બધી પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરે છે. તેમનાં પત્ની રસીકાબેન પણ તેમના જેવાં જ ધાર્મિક છે, તપસ્વિની છે. તેમનો સ્વભાવ પણ ખૂબ જ પ્રેમાળ

અને સહૃદય છે. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાડીભાઈ અમદાવાદમાં ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ તરીકે સર્વિસ કરે છે. તેમજ હર્ષદભાઈ મોડાસા નગરમાં અગ્રગણ્ય વેપારી તરીકે જાણીતા છે.

શ્રી જાદવભાઈ રામજીભાઈ પટેલ

ભાવનગરના વતની છે. તેઓશ્રી મેટલ કંપનીનો વેપાર કરે છે તેમજ તે જાગેતા કોન્ટ્રાક્ટરનું પણ કામ કરે છે. ૧૫ વર્ષથી તેઓશ્રી પોતાના પિતાજીના વારસાગત ધંધામાં રસ પરોવેલો કામ કરી રહ્યા છે. સાથે સાથે ખેતીકાર્ય પણ કરે છે. તેમનામાં ભલાઈ અને પરગજુતા પણ પ્રશંસાને પાત્ર છે. ૩૦ વર્ષની ઉંમરે તેઓ હિંમતનગર(જિ. સાબરકાંઠા)માં આવ્યા. તેઓએ ઉત્તર ભારત તેમજ દક્ષિણભારતની યાત્રાઓ કરી પોતાની ધાર્મિકતાને વ્યક્ત કરી છે. તેમનાં ધર્મપત્ની કુંદનબેન પણ પતિની જેમ પ્રેમાળ, ધર્મપરાયણ, સ્વાવલંબી અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે આગળ પડતાં છે. ગુપ્તદાન તેઓશ્રી અને તેમનાં પત્નીશ્રી કુંદનબેને અનેક કરેલાં છે. તેઓ હિંમતનગર પંચાયત વોર્ડ મેમ્બર તરીકે પણ ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. તેઓશ્રી ખનીજ શોધખોળના સંશોધક પણ છે.

શેઠશ્રી નગીનદાસ મૂલચંદ શાહ

શિલોલ જિ. સાબરકાંઠાના અગ્રગણ્ય વેપારી છે. તેઓશ્રી ૨૦ વર્ષથી નિતાજીના કરિયાણાના વેપારમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે. ૨૫ વર્ષની ઉંમરે તેઓશ્રી ભોમ્બે વેપાર અર્થે આવી પિતાજીની પેઢીએ બેઠા. શેઠશ્રી નગીનદાસભાઈ શિલોલ ગ્રામ પંચાયતના સ્ટેટ વખતના સેક્રેટરી

હતા. તેઓશ્રીએ ગુજરાતી સ્કૂલની કેળવણી વિકસે તે માટે મુખ્ય કાર્યકર બની સેવાઓ અર્પણ કરી હતી. શિશુલ હાઈસ્કૂલમાં તેઓ કારોબારીના સભ્ય છે. તેમને શિક્ષણમાં ખૂબ જ રસ છે. કેવળ પોતાના ગામની જ નહીં પણ અન્ય સંસ્થાઓના વિકાસ માટે તેમણે આજીવન ખૂબજ જહેમત ઉઠાવી છે. તેમજ પ્રત્યક્ષ - અપ્રત્યક્ષ રીતે આર્થિક સારો એવો સહકાર આપ્યો છે. તેમને ઉત્તમ દાતાર તરીકે પણ સારું એવું બહુમાન મળેલ છે. તેમનાં પત્નીશ્રી શાન્તાબેન પણ તેમના જેવાં જ પરગણુ, શાંત, તપસ્વિની અને ધર્મપરાયણ છે. તેમણે અનેક ગુપ્તદાન પણ કરેલ છે. કુળદેવી અંબેમાની કૃપાથી તથા આચાર્યો, ભગવંતોની કૃપાથી તેમના ન્યેષ્ઠ પુત્રશ્રી હરખચંદભાઈએ સુંબઈમાં સારો એવો વિકાસ કરેલો છે અને ત્યાંના અગ્રગણ્ય વેપારીઓમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. શેઠશ્રી નગીન દાસભાઈએ સૌરાષ્ટ્ર - મારવાડની યાત્રાઓ કરેલી છે.

કેસરબેન કેશવલાલ શાહ

માત્ર જીવનના ધાર્મિક ક્ષેત્રના જીંડા અભ્યાસી છે, એવા કેસરબેનનો જન્મ ભેધપુર તાલુકાના જેતારન ગામમાં થયો હતો. ૧૫ વર્ષની વયે એમણે મોહનપુર મુકામે લગ્ન કરેલાં.

તેઓ હરસોલ જૈન ઉપાશ્રયના અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ હતાં અને સાચા જ અર્થમાં તપસ્વિની, ધાર્મિક મહિલા ગણી શકાય. તેમણે ૫૦૦ આયબિલની ઓળી તેમજ સિદ્ધચક્રની ઓળી વ. નાં વ્રત કરેલાં છે. તેમણે જિંદગી પર્યંત કુલ ૨૪૦૦ ઉપવાસ કરેલા છે. ધાર્મિક રુચિનાં હોઈ એમણે અમે-શિખર. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળોની યાત્રા કરેલ છે. પોતાના ગામમાં મૂર્તિ બેસાડવા પછી આખુજીવન અને ત્યાર બાદ પાલીતાણામાં ભગવાન બિરાજમાન થયો છે.

૪૦ વર્ષની ઉંમરે તેમના પતિનું નિધન થતાં પોતાનાં બાળકોની જવાબદારી એમના શિરે આવી પડી. એમ છતાં પણ સાધવી ભાક્તમાં ઓતપ્રેત બની પોતાનું જીવન વિતાવતાં ગયાં. હાલ ઘણાં વર્ષથી સંસારી જીવન વિતાવ્યું હોવા છતાં સાધુતાને પણ અનુસરી જીવનને યોગ્ય વળાંક આપી રહ્યા છે. એમના માનવા અનુસાર ગુરુદેવશ્રી કેસરસૂરીશ્વરજીનાં શિષ્ય ધ્યાનવિભાજીની પ્રેરણાથી ધર્મોભિમુખ અને વેગવંતું જીવન જીવી રહ્યાં છે. તેઓશ્રીના કુટુંબમાં પણ ચાર દીકરાઓ અપાઈ

છે. સવાલાખ ભગવાનની પૂજા કરી તેમણે જીવનને સાર્થક બનાવ્યું છે.

શ્રી લાલચંદભાઈ ખીમચંદ શાહ

સુરત જિલ્લાના નવસારી તાલુકાના સાતેડા મુકામે ઈ.સ. ૧૯૧૭માં જન્મ થયો હતો. તેમણે ડોક્ટરી લાઈન નવસારી તાલુકામાં શરૂઆત કરી ૨૫ વર્ષની યુવાવસ્થાએ ડોક્ટરીની શરૂઆત કરી. એલ. એ.એમ. પાઠણ કેલેજમાં એમણે ડોક્ટરીની ડિગ્રી મેળવી. ત્યાર બાદ ૩૫ વર્ષની વયે ખેડપ્રદા સાર્વજનિક હોસ્પિટલમાં ડોક્ટરી કરી અને ત્યાર પછી પોતાનું પ્રાઈવેટ દવાખાનું શરૂ કર્યું છે.

ડોક્ટરીના વ્યવસાય ઉપરાંત શાહ સાહેબે કેળવણી ક્ષેત્રે પણ જીંડો રસ કેળવ્યો છે. કેળવણી મંડળ, ખેડપ્રદાના તેઓ સભ્યશ્રી છે. સુરત વિસાઓસવાલ જૈન કેળવણી મંડળના તેઓ આજીવન સભ્ય છે. આ ઉપરાંત ખેડપ્રદા દેવીનગર જૈન સંઘના પ્રમુખશ્રી છે. પોતાના વતનમાં જૈન દેરાસરમાં પણ સારો સહકાર આપી ધબ્બડ લગાવડાવ્યો છે. નૂતન જૈન દેરાસર ખેડપ્રદામાં પણ સારી એવી રકમ આપી ધર્મભાવના પોષી છે.

તેઓશ્રીએ કેનેડા, લંડન, અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ વિ. પરદેશોની સફર ખેડી છે. તદ્ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર, સમેત-શિખર વિ. સ્થળોએ ધર્મપ્રચારનાં સારાં એવાં કર્તવ્યો કર્યા છે.

તેમનાં પત્ની કમળાબેન પણ ધર્મરાજિણી છે અને તેમના પ્રત્યેક સામાજિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક કાર્યોમાં સહકાર આપી રહ્યાં છે. તેમના દીકરાઓ પ્રફુલભાઈ, ફિરીટ-ભાઈ વગેરે છે. ફિરીટભાઈ ડોક્ટરી કરે છે. નરેશભાઈ અને તેમની પુત્રવધૂ કેનેડામાં ડોક્ટરી કરે છે. જ્યારે શૈલેષ-ભાઈ ધંધાએ ગયેલ છે. નાની દીકરી સંધ્યાબેન કેનેડામાં અભ્યાસ અને ડોક્ટરી કરે છે.

સૂર્યપ્રસાદ રવિશંકરભાઈ દવે.

અમદાવાદના વતની કૅલેજના બીજા વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરેલ સૂર્યપ્રસાદભાઈ અત્યારે નિવૃત્તિમય જીવન વિતાવે છે.

કેવળ વીસ વર્ષની વયે એમણે રેલવેમાં નોકરી સ્વીકારી પરિશ્રમી જીવન જીવવાનો પ્રારંભ કર્યો. શરૂઆતમાં સિનિ. સિગ્નલર બન્યા; ત્યાર બાદ આસિ. સ્ટેશન માર્ટર અને છેલ્લે સ્ટેશન માર્ટર તરીકે નિભાયા. પુરુષાર્થમય જીવન જીવનારને હમેશાં સફળતા સામે ચાલીને વરે છે. આ વાત દવે સાહેબના જીવન પરથી વધુ દઢ બને છે.

અઠ્ઠાવન વર્ષની ઉંમરે રિટાયર થયા પછી પણ એમણે ક્યારેય નિરાંતનો દમ લીધો નથી. એમની સુમંગલમ્ સોસાયટીના ચેરમેન તરીકે એમણે સેવા આપી છે. સામાજિકની સાથે સાથે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અને ઉત્થાન માટે તેઓ હમેશાં તત્પર રહ્યા છે. વડાલી સ્કૂલમાં પણ એમણે યથાશક્તિ દાન આપેલ છે. તેમના બે દીકરાઓ પૈકી પીયૂષભાઈ જેઓ જિલ્લા પંચાયતમાં સિવિલ એન્જિનિયર તરીકે સેવા આપે છે; જ્યારે હર્ષદભાઈ હિંમતનગરમાં 'ચિરાગ ઇલેક્ટ્રીકલ્સ' નામની દુકાન ચલાવે છે. તેમને બે પુત્રીઓ છે. તેમનાં પત્ની મુક્તાબેન ધર્મમય જીવન જીવી રહ્યાં છે.

મણિલાલ હરગોવિંદદાસ શાહ

મૂળ મેઘરજના વતની અને હાલ મોડાસામાં સ્થિર થયેલા મણિલાલભાઈએ ગુજરાતી છ ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ મેળવ્યું છે.

તેમણે તેમના જીવનનો પ્રારંભ ફોરેસ્ટ કૅન્ડ્રાક્ટરથી કર્યો. ત્યાર બાદ પંદર વર્ષ સુધી તેમણે જલાઉ કૅલસાના

વેપારીને ત્યાં નોકરી કરી અને ત્યાર બાદ વીસ વર્ષથી જલાઉ કૅલસાનો પોતાનો અલગ વ્યવસાય કર્યો.

‘ઈશ્વર કૃપા બલીયસિ’ - ઈશ્વર કૃપા બળવાન છે. માનવી માત્ર પોતાનાં કર્તવ્યો, પુરુષાર્થ કરી બાંહે છે પરંતુ ઈશ્વરકૃપાના અમૃત-પાનથી જ્યાં સુધી એતું જીવન સીંચાતું નથી ત્યાં સુધી તેના સઘળા પ્રયત્નો બાકી અને નિષ્ફળ બનતા હોય છે. મણિલાલભાઈ ‘ઈશ્વર કૃપા’ને પોતાના જીવનના કેન્દ્રમાં રાખે છે.

મણિલાલભાઈએ ગોકુલ, મથુરા, વૃંદાવન, દિલ્હી, આગ્રા, અયોધ્યા, કાશી, હરદ્વાર, ચિત્રકૂટ વિ. અનેક ધાર્મિક તીર્થધામોની યાત્રા કરેલી છે. તેમના પરિવારમાં પાંચ છોકરા અને બે છોકરીઓ છે. ઈશ્વરીય પ્રેરણા એમના સંસારને બચેો લયેો રાખી રહી છે એમ તેઓ સ્વીકારી રહ્યા છે.

શ્રી દેવાભાઈ પુંજભાઈ

શ્રી દેવાભાઈનો જન્મ હિંમતનગરમાં થયો હતો. અબણ હોવા છતાં લણતર કરતાં ગણતરને એમણે મહત્વનું સ્થાન આપ્યું હતું અને જીવનનો ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો. માટીકામથી એમણે પોતાના ધંધાના શ્રીગણેશ કર્યો હતા. ઘેર નજીવી ખેતી હતી પરંતુ ખાસ કરીને ઈંટોનો વારસાગત ધંધો એમણે સ્વીકાર્યો હતો.

તેઓ ન્યાતના આગેવાન - પ્રમુખ હતા. એ અગાઉ એમના બાપુજી વહીવટ કરતા હતા. હાલ તેમના દીકરા અંબાલાલભાઈ વહીવટ કરી રહ્યા છે. દેવાભાઈ તાલુકા પંચાયતના સભ્ય તરીકે પાંચ વર્ષ રહ્યા હતા. તેઓ વ્યવસાયની રીતે ઈંટ ઉત્પાદક મંડળના અગ્રગણ્ય કાર્યકર હતા.

ધર્મ પ્રત્યે એમને સારો એવો અતુરાગ હતો. તેમણે ચારધામ યાત્રા કરેલી હતી. તલોદ છાત્રાલય - બોર્ડિંગમાં તેમ જ છાપરિયામાં બાળકોને લણવા માટે રૂમ બનાવી આપેલ છે. તેઓનો અભ્યાસ બિલકુલ ન હોવા છતાં સંસ્કૃત-ગુજરાતી વિ. સારી રીતે બાળી શકતા હતા. માત્ર હિંદુ ધર્મ જ નહીં પરંતુ જન ધર્મ પ્રત્યે પણ તેઓએ રસ કેળવ્યો હતો. ઇંદર રાજચંદ્ર વિહારમાં જન ધર્મનો સારો એવો અભ્યાસ કરેલ છે.

શ્રી અંબાલાલ દેવાભાઈ પ્રજાપતિ

જન્મ હિંમતનગરમાં થયો હતો. અભ્યાસ પાંચ ચોપડી સુધીનો છે. પિતાજીના વારસાગત ધંધાને એમણે

આગળ ધ્યાવવાની કામગીરી કરી છે. પંદર વર્ષની કુમળી વયથી તેઓએ માટીકામની પ્રવૃત્તિમાં રસ કેળવ્યો છે.

તેઓ પાંચ વર્ષથી તાલુકા પંચાયતના માનદ સભ્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે હિંમતનગર કેળવણી મંડળના કારોબારી સભ્ય પણ રહ્યા છે. સાબર-કાંઠા ઈંટ ઉત્પાદક મંડળના પ્રમુખ તરીકે એમણે સેવાઓ આપેલ છે. હાલ ઉપપ્રમુખ તરીકે રહ્યા છે. આ ઉપરાંત પ્રજાપતિ કેળવણીના મંડળ ઉપપ્રમુખ છે. છાત્રાલય તલોદના પ્રમુખ છે. સાબરકાંઠા જિલ્લા પ્રજાપતિ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખ છે.

આ ઉપરાંત છાપરિયા - રામજીમંદિરના પ્રમુખ છે. રેડકોસ સોસાયટી, ન્યૂ એજ્યુકેશન સોસાયટી, વિ. ના સક્રિય કાર્યકર્તા છે. તેઓ ધર્મપ્રેમી અને વિચક્ષણ બુદ્ધિના પ્રજાપતિ પરિવારના કુળદીપક સમાન છે.

શ્રી નગીનદાસ નાથાલાલ શાહ

મહેસાણા જિલ્લાના, બિજાપુર તાલુકાના સંગપુર ગામે જન્મ્યા હતા. તેમણે સાત ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. માત્ર તેર વર્ષની નાનકડી ઉંમરે નોકરીની શરૂઆત કરી ત્યાર પછી પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરી યોગ્ય વિકાસ કરવાના હેતુ સર તેઓએ પ્રાંતિજ તાલુકાના મોયદ ગામમાં દુકાનની શરૂઆત કરી. ઈંડર તાલુકાના વણિક હોવા છતાં ખેડૂતને પણ શરમાવે તેવું ભગીરથ કામ કરી બતાવ્યું. તેમણે પોતાનો કમ્પો રાખી શરૂઆત કરી.

આજે તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રસિકલાલ જિલ્લાની મુખ્ય ગણાતી માય એન હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ છે જ્યારે બીજા દીકરા શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈએ શિક્ષકની લાઈનની શરૂઆત કરી અને પિતાજીનાં સ્વપ્નેને સાકાર કરવા ખેતીમાં અંપલાવ્યું. તદ્ ઉપરાંત તેમનામાં રહેલા પ્રમાણિકતા વિ. ગુણોના કારણે સરપંચ તરીકે તેઓશ્રી સેવા આપી રહ્યા છે. શ્રી નગીનભાઈ પણ ભૂતિયા ગામના સરપંચ તરીકે સેવા આપતા હતા.

શેઠશ્રી નગીનભાઈએ શ્રી કાંઠા સત્તાવીસ દશા શ્રીમાળી પંચ કમિટીના મંત્રી તરીકે વર્ષો સુધી એકધારી સેવા આપી હતી. તદ્ ઉપરાંત ઈંડર સહકારી જિનના સલાહકાર સંમેતિ સભ્ય હતા. તેમણે દક્ષિણમાં, મારવાડ, રાજસ્થાન

વ. સ્થળોએ યાત્રા કરી હતી. તેમના પરિવારમાં બે દીકરા અને બે દીકરીઓ છે. તેમનાં પત્ની મંગુબેન પણ નિખાલસ, ધાર્મિક અને માયાળુ સ્વભાવ ધરાવે છે.

આજે તેઓ નથી પરંતુ એમની ઉદારતાની સુવાસ ચોમેર ફેલાવી ગયા છે.

જયંતીલાલ વીરચંદ્રદાસ શાહ

ધનસુરા ગામના વતની અને એક કુશળ વેપારી જયંતીલાલભાઈનો જન્મ ધનસુરામાં થયો હતો. ૨૨ વર્ષની યુવાનાવસ્થાએ ધંધામાં એમણે અંપલાવ્યું અને મશીનરી સ્પેર પાર્ટ્સની દુકાન ખોલી. તદ્ ઉપરાંત ધનસુરા પીપલ્સ કો. બેંકમાં એકાઉન્ટન્ટ તરીકે સેવા આપી.

તેમની મશીનરી સ્પેર પાર્ટ્સની દુકાન હરજીજીને પ્રગતિ કરી ચૂકી છે. આ ઉપરાંત ૨૮ વર્ષની ઉંમરે બહોર ક્ષેત્રમાં અંપલાવ્યું. ધનસુરા પીપલ્સ બેંકમાં મેનેજિંગ ડિરેક્ટર તરીકે સેવા આપી રહ્યા હતા.

કેળવણી ક્ષેત્રે પણ જિંડો રસ ધરાવે છે. કેળવણી મંડળના મંત્રી હોવા ઉપરાંત ખડાયતા કોવાડિયા કેળવણી મંડળના મંત્રી તરીકે પણ તેઓ સેવા આપી ચૂક્યા છે. ધનસુરા પ્રદેશ આરોગ્ય મંડળના વાર્ધસ પ્રેસિડેન્ટ છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ આગળ પડતો રસ તેઓશ્રી ધરાવે છે. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઉત્તર પ્રદેશ વગેરે અનેક સ્થળોએ દેશાટન કરેલું છે.

તેમનાં પત્ની પુષ્પાબેન ખૂબ જ નિખાલસ અને પ્રેમાળ સ્વભાવનાં, ધાર્મિક અને વ્યવહારુ છે. તેમને ત્રણ દીકરાઓ ને ત્રણ દીકરીઓ છે. ચાર ભાઈઓનું સંયુક્ત કુટુંબ છે.

ડો. હીરુભાઈ અમૃતલાલ શાહ

હરસોલ ગામના વતની શ્રી હીરુભાઈ એક ડોક્ટર હતા. ૨૫ વર્ષની ઉંમરે એમ. બી.બી.એસ. થઈ ને ધનસુરા પ્રાઇવેટ દવાખાનાનો આરંભ કર્યો.

ડોક્ટર હોવા ઉપરાંત કેળવણી ક્ષેત્રે પણ તેઓ ખૂબ જિંડો રસ ધરાવે છે. હરસોલ કેળવણી મંડળના પ્રમુખ હતા. ધનસુરા કન્યાશાળા ખોલવા માટે તેમણે ખૂબ જ ભારે જહેમત ઉઠાવેલી. ધનસુરા કેળવણી મંડળના તેઓશ્રી આગળ પડતા દ્રસ્ટી હતા.

તેઓશ્રીએ યુરોપની સફર પણ ખેડેલી છે. આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર વિ. ધાર્મિક સ્થળોનો પ્રવાસ પણ કર્યો છે. તેમના ધર્મપત્ની કાંતાબેન ખૂબ જ ધાર્મિક અને તપસ્વિની છે. તેમના દીકરા વિનોદભાઈ તેમજ ધર્મપત્ની ડૉ. રેણુકાબેન, ડૉ. રમેશભાઈ, ડૉ. પ્રફુલ્લભાઈ, પૂર્વીબેન, અનુપભાઈ વિ. અમેરિકામાં સ્થાયી બન્યાં છે. મહેશકુમાર ઇલેક્ટ્રીકલ એન્જિનિયર છે.

આમ તેમનું પરિવાર ખૂબ જ આગળ પડતું, સંસ્કારી અને ધાર્મિક છે.

શ્રી રવિશંકર મહાશંકર જાની.

હિંમતનગરના નામાંકિત વકીલ છે. તેઓશ્રી ગામ ખડોલીના વતની છે. તેમણે B.A.L.L.B. સુધીનો અભ્યાસ કરેલ છે. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરથી તેઓએ વકીલાતનો માર્ગ અપનાવ્યો છે.

તેઓ ફોલોજકાળ દરમિયાન બોમ્બે પ્રોવિન્સ ફોલોજ સ્ટુડન્ટસ એસોસિયેશનના સેક્રેટરી હતા. તદ્દઉપરાંત ઈડર ધર્મશાળાના ટ્રસ્ટી, હરસિદ્ધ માતા (હિંમતનગર)ના મંદિરના ટ્રસ્ટી, મહામંદિર (હિંમતનગર)ના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપી ધાર્મિક ક્ષેત્રે પોતાનાથી બનતો યથાશક્તિ ફાળો આપી રહેલ છે.

આ ઉપરાંત સાબરકાંઠા જિલ્લા બાર એસોસિયેશનના મંત્રી તરીકે સેવા આપી ચૂકેલ છે. ખડોલી સેવા સંઘના કારોબારી સભ્ય છે. હિંમતનગર કેળવણી મંડળના માનદ મંત્રી, હાલ કારોબારી સભ્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે.

સાબરકાંઠા એજ્યુકેશન સોસાયટી, બોમ્બેમાં બૂતકાળ માં કારોબારી સભ્ય તરીકે સેવા આપેલ છે. હિંમતનગર નગરપંચાયતના સદસ્ય - સભ્ય હતા અને તદ્દઉપરાંત નગર-પંચાયતના વકીલ તરીકે તેઓશ્રીની સેવાઓ લેવામાં આવી હતી.

હિંમતનગરની બેંક ઓફ બરોડા, યુનિયન બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના એડવોકેટ તરીકે સેવા આપી રહેલ છે. શ્રી એરીએન્ટલ ક્વેચર એન્ડ બનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીના એડવોકેટની પેનલમાં અગ્ર-સ્થાન લોગવે છે. સાબરકાંઠા પંચાયત કમિયારી મંડળના છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી પ્રમુખસ્થાન લોગવે છે.

રવિશંકરભાઈનું સેવાક્ષેત્ર અરેબર ખૂબ જ વિસ્તૃત છે. આમ છતાં ધાર્મિક વિચારો ધરાવે છે. મહારાષ્ટ્ર અને - રાજસ્થાનની યાત્રાઓ એમણે કરેલી છે. શ્રીમતી ચંદ્ર-કાંતાબેન પણ એમના જેવાં સેવાભાવી, ઉત્સાહી, ધાર્મિક અને નિખાલસ સ્વભાવનાં છે. આપનું પરિવાર ગુપ્તદાનમાં માને છે. પૂજ્ય પિતાજી તથા ગુરુદેવ મુક્તાનંદ સ્વામી-જીની એકધારી પ્રેરણા અને આશીર્વાદથી તેમને જીવનમાં હમેશાં યશ પ્રાપ્ત થયો છે.

તેમના પિતાશ્રી મહાશંકર જાની ઈડરના નામાંકિત વકીલ હતા જેઓ રાજ્યબુધ્ધિનો હોદ્દા ધરાવતા હતા.

શ્રી ન્યાલયંદ્રભાઈ મોતીચંદ સોની

તા. મોઠાસાના મહાસણ ગામના વતની ન્યાલયંદ્ર-ભાઈએ અંગ્રેજી ત્રણ ચોપડી અર્થાત્ સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલ છે.

પંદર વર્ષની કુમળી વયે પિતાજીના વારસાગત ધંધાથી જીવનની શરૂઆત કરી. શ્રામાળી સોની કેળવણી મંડળના બજાતથી તરીકે પાંચ વર્ષ સુધી અને પ્રમુખ તરીકે ચાર વર્ષ સુધી તેઓ રહ્યા હતા. તેઓ સ્વાવલંબી, સ્વતંત્ર અને વિચક્ષણ બુદ્ધિ ધરાવતા હતા.

તેમણે હરસિદ્ધ માતાના મંદિર (હિંમતનગર)ના ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપેલ હતી.

તેઓ પ્રવાસ - યાત્રા - દેશાટનના ખૂબ રસિયા છે. તેમણે દ્વારકા, બોખા, સૌરાષ્ટ્ર વ. સ્થળોનો પ્રવાસ ખેડ્યો છે. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી તારાબહેન મળતાવડાં, નિખા-લસ અને ધાર્મિક સ્વભાવ ધરાવે છે. તેમના ત્રણ દીકરાઓ નામે ચીતુભાઈ, જશવંતભાઈ અને પ્રકાશભાઈ છે. શ્રીમતી તારાબહેન સોની મહિલા મંડળનાં પ્રમુખ તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે.

શૈક્ષણિક વિકાસ સોની જ્ઞાતિનાં બાળકોનો થાય એ હેતુથી સોની જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તેજન માટે ખૂબ જ સક્રિય બન્યા છે. ગુપ્તદાન પણ અવારનવાર કરી ચૂકેલ છે.

શ્રી રસિકલાલ એન. શાહ

શ્રી રસિકલાલભાઈ નો જન્મ નહેલા (મહારાષ્ટ્ર)માં થયો હતો. તેમણે B.Sc. B.Ed. સુધીનો અભ્યાસ કરેલ

છે. કેળવણી રાહે તેઓશ્રી હિંમતનગરની માય એન હાઈ-સ્કૂલના સંચાલક છે અને આજે પ્રિન્સિપાલ તરીકે સેવા બજાવી રહેલ છે.

આ ઉપરાંત હિંમતનગરની બહેરા-મૂંગા વિદ્યાલયના મંત્રીપદે તેઓશ્રી છે. તદ્ ઉપરાંત શીઘ્ર સેવા કલ્યાણ મંડળ સાથે પણ સંકળાયેલા છે.

તેઓ સ્વભાવે દયાળુ, હરપળે કાર્ય કરવા માટે અજબનો ઉત્સાહ દર્શાવનાર અને વિચક્ષણ બુદ્ધિ ધરાવતા ગામના નામાંકિત વ્યક્તિઓમાંના એક છે. પ્રવાસના પણ શોખીન છે. તેઓશ્રીએ કાશ્મીર, ઉત્તર ભારત તેમજ દક્ષિણનો પ્રવાસ ખેડ્યો છે.

શ્રી ત્રિભોવનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

ગામ પીઠાળપુરાના વતની છે. B.E. ઇલેક્ટ્રિકલ સુધીનો અભ્યાસ કરેલ છે. સેન્ટ જેવિઅર્સ કોલેજમાં એમણે બે વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરેલો. ત્યાર બાદ એન્જિનિયરિંગ કોલેજ મોરબી L.E. માં અભ્યાસ કરેલ. હિંમતનગર સાબરકાણ ફેક્ટરીમાં આસિ. મેનેજર તરીકે છે. આ ઉપરાંત સાબર ડેરી કર્મચારી મંડળીના સતત ચાર વર્ષથી ચેરમેન તરીકે તેઓશ્રી સેવાઓ આપી રહ્યા છે. તેઓશ્રી પોતાના શાળા-કોલેજ દરમિયાન પણ તેજસ્વી પ્રતિભા બતાવતા આવ્યા છે. મંત્રી તરીકે, જનરલ સેક્રેટરી તરીકે તેમજ વર્ગ પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ કોલેજ-કાળ દરમિયાન રહેલા છે. આ ઉપરાંત અભ્યાસકાળ દરમિયાન યુવક પ્રવૃત્તિના સંચાલન અને સંગઠન ક્ષેત્રે એમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. આ ઉપરાંત આમ દૂધ ઉત્પાદક મંડળના સ્થાપન પ્રમુખ તરીકે તેઓએ ખૂબ લાંબી સેવાઓ આપી હતી. તેઓશ્રીએ ઉત્તર ભારતની તમામ ઐતિહાસિક, ધાર્મિક અને શૃંગારિક સંસ્થાઓની હેતુલક્ષી મુલાકાતો લીધી છે.

સાબર સંસ્કાર મંડળના સ્થાપક અને પ્રથમ મહામંત્રી છે. તેઓશ્રીનાં ધર્મપત્ની શાંતાબેન પણ મિલનસાર, ધર્મિષ્ઠ છે.

શ્રી સોમચંદ દીપચંદ શાહ

સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઇલોલ ગામના વતની હાલ ૬૦ વર્ષના રિટાયર્ડ છે. અભ્યાસ સાત થોપડીનો જ હોવા છતાં તેમનું વ્યવહારજ્ઞાન અને અનોખી સૂઝબૂઝ

દાદ માગી લે એવી છે. પોતાના બાળપણમાં જ એમણે માતાની માતૃછાયા ગુમાવી. પરંતુ માતાના સંસ્કારો એમના જીવનમાં અમીઝરણું બની રહ્યા છે. શેઠશ્રી ડુંગર-સિંહે એમનું લાલનપાલન કરી મોટા કર્યા. તેઓશ્રી આગલોડમાં માણિભદ્ર તીર્થના ટ્રસ્ટી છે. તેમજ દેરાસરના પણ ટ્રસ્ટીઓમાંના એક છે. ભોજનશાળા વગેરેમાં પણ એમનો આગળ પડતો ફાળો છે. ગુપ્તદાનના તેઓ ખૂબ રસિયા છે. તેમનો સ્વભાવ ખૂબ જ પ્રેમાળ, મહેનતુ, નિસ્વાર્થી અને પરાપકારી છે.

શ્રી મેઘજીભાઈ બસુભાઈ પટેલ

કચ્છ-અંબરના તેઓશ્રી વતની છે. પિતાજીનો મૂળ વ્યવસાય ખેતીનો હોઈ મેઘજીભાઈ પણ બાર વર્ષની ઉંમરથી શરૂઆતમાં પિતાજીના વ્યવસાયમાં હતા. પોતાના જીવનને કંઈક નક્કર બનાવવાના આશયથી તેઓ સેન્ટરિંગ કાર્ય વગેરેમાં ખૂબ ઉત્સાહ લીધો. સ્વભાવે પરિશ્રમી, ખંતીલા અને પ્રત્યેક કાર્યમાં ચીવટ ને મહત્વપૂર્ણ માનનારા મેઘજીભાઈ હંમેશા આગળ આવવા માટે જમ અનિવાર્ય છે એમ સમજ્યા છે.

જનસંઘ હિંમતનગરમાં તાલુકા કક્ષાએ ઉપપ્રમુખ તરીકે તેઓ રહેલા છે. ગુપ્તદાનના ખૂબ રસિયા છે. યુ. પી., સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાત, એમ. પી (મધ્ય પ્રદેશ) નાં અનેક સ્થળોએ દેશાટન કરેલું છે.

શ્રી નાથાલાલ તારાચંદ ગાંધી

મોહનપુરના તેઓશ્રી વતની છે. ધર્મ અને વ્યવસાય ક્ષેત્રે ખૂબ જ આગળ પડતા છે. તેઓ હરસોલ સત્તાવીસા જૈન બોર્ડિંગના પ્રમુખ તરીકે રહેલા છે. તેમજ મોહનપુર મહાજનના ટ્રસ્ટી છે.

શિક્ષણ પ્રત્યે એમને ખૂબ જ માન છે. શિક્ષણનો વિકાસ થાય એ હેતુથી એમણે ગુજરાતી શાળા માટે દાન પણ કરેલું છે. વેપાર-ક્ષેત્રમાં પણ અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે. તેમ જ ધાર્મિક ક્ષેત્રે ઘણાં દાન કરેલાં છે. તેઓએ સૌરાષ્ટ્રની યાત્રા કરેલી છે.

ચુનીલાલ પ્રભુદાસ મોદી

મૂળ હિંમતનગરના વતની છે. સાવ નાની વયે પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયેલો, પરંતુ તેમના કાકાશ્રીએ તેમને

પ્રખર પુરુષાર્થથી આગળ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અઢાર વર્ષની વયે મુંબઈ અનાજ લાઈનમાં નોકરીથી શરૂઆત કરી અને ત્યાર બાદ પાંત્રીસ વર્ષની વયે જાહેર ક્ષેત્રમાં અંપદાન્યું.

કેળવણીમાં પણ ખૂબ જોડો રસ ધરાવે છે. હિંમત-નગર કેળવણી મંડળના કારોબારીના સભ્ય છે. તેમજ હિંમતનગર - નગરપંચાયતના સભ્ય છે

મોદી સમાજ માટે તેમણે રૂપિયા પચીસસો જેવી માતબર રકમનું ઢાન કરેલ છે. આ ઉપરાંત અંગ્રેજી મિડિયમ સ્કૂલના દ્રશી છે. કચ્છી હાઉસિંગ સોસાયટીના ચેરમેન છે. ત્રણ વર્ષથી એકધારી સેવા આપી રહ્યા છે. માર્કેટિંગ ચાર્ટના કારોબારી સભ્ય છે. પોતાની ન્યાતના ઉત્કર્ષ માટે હિંમતનગરમાં મોદી સેવા સમાજની સ્થાપના કરી હતી. કચ્છ, સારાખેડ, રાજસ્થાન વગેરે અનેક સ્થળોનો પ્રવાસ એમણે ખેડ્યો હતો.

તેમનાં ધર્મ પત્નીતારાબહેન ધર્મપ્રેમી છે. પ્રવૃત્તિ-મય જીવન જીવવું એ જ એમનું જીવનધ્યેય છે.

છોટાલાલ નરસિંહદાસ શાહ

સાદરાના વતની છે. તેમણે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે ઈડર સ્ટેટમાં નોકરી સ્વીકારી અને માત્ર અઢાર વર્ષની ઉંમરે સાબરકાંઠાના મુખ્ય મથક હિંમતનગરમાં અદ્યતન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસની પિતાશ્રી નરસિંહદાસ દેવચંદ પાસેથી પોતાના હસ્તક કામગીરી શરૂ કરી 'ગુજરાત રાજસ્થાન' પખવાડિકની પણ લોકવાચ્યા આપવા નીડર તથા તટસ્થપણે શરૂઆત કરી.

સાબરકાંઠા જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે ઘણાં વર્ષો સુધી સેવા આપેલ હતી. હિંમતનગર નગર પંચાયતના સભ્ય તથા સભાપતિ તરીકે ઘણાં વર્ષો સુધી સેવા આપી અને હિંમતનગર કેળવણી મંડળના માનદ મંત્રી તરીકે તથા કેળવણી મંડળના સ્થાપકોમાંના એક તેઓશ્રી હતા. તેમ જ પાછલા સમયમાં ઉપપ્રમુખ તરીકે પણ રહ્યા હતા. હિંમતનગર નાગરિક સહકારી બેંકના ડિરેક્ટર તરીકે પણ સેવા આપી હતી. હિંમતનગર શહેર સમિતિ, રેડક્રોસ, બાલમંદિર વગેરે અનેક સંસ્થાઓમાં તેમનો ફોળો યશસ્વી રહ્યો છે. સાદરા દશા આસવાળ વર્ષિક જ્ઞાતિમાં પણ તેઓ સક્રિય રહ્યા હતા. ગુજરાત

તથા દેશનાં અનેક સ્થળોની મુલાકાત ધાર્મિક તેમ જ શૈક્ષણિક હેતુથી તેમણે લીધેલી છે.

તેઓએ કેળવણી ક્ષેત્રે હોશિયાર તેમ જ લાયક વિદ્યાર્થીને પ્રોત્સાહન મળે તે હેતુથી કાયમી આયોજન પણ કરેલું છે.

જયંતિભાઈ છોટાલાલ ગાંધી

વાણિજ્ય કક્ષાના કાબેલ કસબી એવા શ્રી જયંતિભાઈ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ધંધામાં જોડાયા છે અને પિતાનો ધંધાકીય બોલો હળવો કરી તેમને ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રની સેવા માટે સુવિધા કરી આપી છે. માતા-પિતાના ઉમદા ગુણોનો વારસો શ્રી જયંતિભાઈમાં છે. તેઓ પણ નમ્ર અને વ્યવહારુદક્ષ છે. એમનું હૃદય અસાધારણ ઋણુતા અને નમ્રતાથી છલોછલ છે. તેમની ભાવિ ભાવનાઓ ઘણી જ ઉચ્ચ છે. તેમનાં નયનો હંમેશાં મધુર પ્રેમાળ - સાત્ત્વિક તેજથી ભર્યાં ભર્યાં લાગે છે. તેઓએ નાની વયમાં જ બહેનો અને ભાઈઓ, યુવાનો અને વૃદ્ધો તથા બાળકવૃન્દનો પ્રેમ જીતી લીધો છે. એટલે કે પિતા કરતાં પુત્ર સવાધા પુરવાર થયા છે. તેમણે વેપારી આલમમાં પણ ટૂંક સમયમાં જ પ્રેમનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. જેમ નેપોલિયનની ડિક્ષનેરીમાં ઇંગ્લેન્ડ સિબલ શબ્દ ન હતો તેમ શ્રી જયંતિભાઈના મુખે કોઈ દિવસ 'ના' શબ્દ આવતો નથી.

શ્રી જયંતિભાઈનાં લગ્ન શ્રીમતી તારાજોરી સાથે થયેલો છે. તેમના મૃદુ અને સરળ સ્વભાવથી તેઓશ્રીની કીર્તિ જેમ તારાવૃન્દ હંમેશાં અબૂકતુ' રહે છે તેમ અબૂકી રહી છે. તેમના ત્રણ પુત્ર કમલેશ, પરેશ, સંજય, અને દીકરી હેમલતા, રામિની સદા આનંદી જોવામાં આવે છે.

જયંતીલાલ સાંકળચંદ શાહ

હિંમતનગર તાલુકાના જામળા ગામના વતની છે. એસ.એસ.સી. સુધીનો અભ્યાસ એમણે કરેલો છે. બે વર્ષની ઉંમરે એમનાં માતા-પિતાનું મૃત્યુ થયું. આવા સંજોગોમાં પોતાના મામા શ્રી અમૃતલાલ મગનલાલને ત્યાં રહીને મોટા થયા.

એમના જીવનની શરૂઆત એમણે જામળામાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તરીકે રહીને કરી. ત્યાર બાદ ઈડરમાં

મોટીબાને ત્યાં રહી આગળ અભ્યાસ કર્યો. ૨૮ વર્ષની ભર યુવાનાવસ્થાએ સેવાપથે તેમણે પ્રયાણ કર્યું. તેમના જીવનની શરૂઆતની કારકિર્દી દૂર્ગા મિલથી કરી જ્યાં તેમની અગાધ, તનતોડ મહેનતની કદર કરી બીજા વર્ષે ત્યાં તેમને મેનેજર તરીકેની નિમણૂક કરી. તેમની કાર્યકુશળતા, અપળતા, ઉત્સાહ અને સ્વભાવનું મિલનસાર-પણું તેમની દિનપ્રતિદિન પ્રગતિમાં હંમેશાં સહભાગી રહ્યાં છે. ગામ બાવળાના જયંતિલાલ પુરુષોત્તમ પટેલના સહકાર ને સહયાગથી તેમની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા સમગ્ર સાબર-કાંઠા જિલ્લામાં ફેલાઈ છે. તેમ જ તેમણે સાબરકાંઠાની વેપારી આલમમાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓ હાલ નાગરિક એકના ચેરમેન છે.

હાજી ઉમરભાઈ હાજી ઉસ્માનભાઈ કડીવાલા

હિંમતનગરમાં ઘણાં વર્ષોથી સ્થાયી બનેલા તેમ જ હિંમતનગરના પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓમાંના એક છે. નાન-પણથી જ વેપાર અને વ્યવસાયમાં એક આગવી સૂઝ મેળવેલી હોવાથી વેપારી આલમમાં અને ખાસ કરીને મુસ્લિમ બિરાદરોમાં તેઓ ખૂબ લોકપ્રિય બન્યા છે.

૨૦ વર્ષની ઉંમરથી તેમણે વેપાર-વ્યવસાયમાં અંપલાવ્યું અને ચાલુ પેઢી પર જ સ્થિર થઈ તેનો ઘણો બધો વિકાસ કર્યો. તેઓશ્રી હિંમતનગર મેમ્બર બોર્ડિંગના પ્રમુખ તેમ જ હાલ પેટ્રોલ ડીલર્સ એસોસિયેશનના પ્રમુખ છે. હિંમતનગર લો - કોલેજ માટે તેમણે સારું એવું દાન આપેલ છે. તેઓશ્રી હિંમતનગર કેળવણી મંડળના એક સક્રિય સભ્ય પણ છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ તેઓ આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે. તેઓ ધર્મથી પ્રેરણાને બે વખત હજ કરી આવ્યા

છે. તેઓશ્રી કોલેજના ઉપપ્રમુખ તરીકે હતા. તદ્-ઉપરાંત એવરેસ્ટ સિમેન્ટ તેમજ પતરાંના વિકેતા છે. તેમની પેઢી હિંમતનગરની એક નામાંકિત પેઢી ગણાય છે.

શ્રી મોટાભાઈ (ગઢડાવાળા)

એમનું આખું નામ તો અલીમામદ હસન ગનિયાની. મૂળ કાઠીસંસ્કારોના કેન્દ્ર સમા ગઢડા ગામના સંસ્કાર. સાથે પાછા સહજાનંદી સંસ્કારના પ્રેમભક્તિ રસ ભળ્યા. આ ગવીંલા આદમીનું વ્યક્તિત્વ પણ ગરવું અને ગંભીર જ છે. લોક સાહિત્યના ભારે રસિયા - સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ કરનારાઓને પણ તેમનું પૂરું પોષળ. રાખ-રખાવટ એમની પણ એવીજ હોંશીલી. અસલી ઓલાદના બાતવાન ઘોડા અને હથિયાર વૈવિધ્યનો અજબનો શોખ ને નિરાડબરી ઇન્સા-નિયતનાં ધાવણ - ઘડતર સંસ્કાર સમન્વયમાંથી થયું છે. ધંધાથે ઊછરતી વયથી જ ગામડે ગામડે ફરવાનું થાય - કાઠી દરબારોના ડાયરાની જમાવટથી દિલ ઝમી બય - હેયું ફરીંલું - હોકારા દઈ ઊઠે. હાડ તો એ હતું જ; પછી સાહિત્યના રસપાનમાં શી કમીના રહે? એમાં આયુર્વેદ સાથે આશકાઈ બંધાણી - ભાવનગરમાં એક નિષ્ણાત ડેન્ટિસ્ટ તરીકે નામના મેળવી ચૂક્યા છે. કલા સાહિત્યની અમરતા ધરાવતા મોટાભાઈ વૈદ્ય વિલય પામતી સંસ્કાર પ્રણાલીના અણુપ્રીછ્યા પ્રતિનિધિ છે. વાતોએ ચડી બય તો સામે શ્રોતાગણ ચિતરામણ જેવો થઈ રહે. પેટ ભરીને જીનવાણી રસદાર વાતો આંભળવી હોય તેમણે મોટાભાઈની સુલાકાત લેવી જ રહી.

શ્રી મનસુખલાલ ખીમચંદ પારેખ

પાલીતાણાના વતની - જન્મ ૧૬-૭-૧૯૩૪. મેટ્રિકનો અભ્યાસ પૂરો કરી નાની ઉંમરમાં જ પિતાના વ્યાપાર વ્યવસાયમાં જોડાયા. સાથે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સક્રિય રીતે ભાગ લેતા રહ્યા - વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિમાં - ૧૯૫૦ થી ૫૪ પાલીતાણા હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી મંડળના પ્રમુખ-મંત્રી - ૧૯૫૫ માં યુવક કેંગ્રેસના મંત્રી - ૧૯૬૨ માં પાલીતાણા તાલુકા કેંગ્રેસના મંત્રી, રચનાત્મક મંડળના મંત્રી, સર્વોદય પુસ્તકાલય, હરિજન છાત્રાલય, સર્વોદય લોકશાળા વગેરે સંસ્થા સાથે કાર્યવાહક કમિટીમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. સહકારી અને પછાત વર્ગ પ્રવૃત્તિ એમના શોખના વિષયો હતા. ૧૯૬૨ પછી રાજકીય નિરાશા આવી. સ્વતંત્ર વ્યાપાર માટે કેટલોક સમય

મુંબઈમાં કામ કર્યું. છેલ્લે અત્યારે લીંબડીમાં એક મોટા આયોગિક એકમનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. સર્વોદય વિચારધારા સાથે હજુ પણ સંકળાયેલ છે.

સ્વભાવે આનંદી, મળતાવડા, નિયમિત અને હસમુખા હોઈને એક જ મુલાકાતમાં બીજાનું દિલ જીતી લેવાની તેમનામાં ઉમદા કળા છે. વતન પાલીતાણામાં સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં એમનું અનુમોદન અને પ્રેરણા રહ્યાં છે. મુંબઈ-ભાવનગરના ઉદ્યોગપતિઓમાં પણ એમનું આગવું સ્થાન રહ્યું છે. સેવાભાવી મનોવૃત્તિવાળા તથા દયા નમ્રતા અને પરોપકારનો વારસો પિતાશ્રી પાસેથી મળ્યો એટલે ઘણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સારો રસ લીધો છે. મિત્રોને હંમેશાં એક યા બીજી રીતે ઘણા જ મદદરૂપ બન્યા છે.

શ્રી મગનભાઈ પટેલ

સને ૧૯૬૧માં હિંમતનગર આવી વિકસતા હિંમતનગરની પ્રજાની માગણીને ધ્યાનમાં લઈને નૂતન કેળવણી ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે માય ઓન હાઈસ્કૂલની સ્થાપના કરી, તેમાં આચાર્યપદ અલંકૃત કરી સતત વહેતી જ્ઞાન સરિતામાં અનેક છાત્રોને સ્નાન કરાવી વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષક જગતમાં અજોડ લોકચાહતા મેળવી શ્રી મગનભાઈ પટેલે શિક્ષણકાર તરીકેનું અલગ વ્યક્તિત્વ દીપાવ્યું છે.

પ્રાંતિજ નગરપંચાયતના પ્રમુખ તરીકેના આપના શાસનકાળ દરમિયાન વોટર વર્કસ અને શ્રી રસિકલાલ મણીલાલ હોસ્પિટલ આપનામાં રહેલી લોકોના પ્રાણ-પ્રશ્નો સમજવાની અને ઉકેલવાની સૂઝ અને કાર્યક્ષમતાનાં સાક્ષીસ્થાન છે.

વર્ષો સુધી પ્રાંતિજ સેવા સહકારી મંડળીના ચેરમેન તરીકે, સાબરકાંઠા જિલ્લા ખરીદ-વેચાણ સંઘના ડાયરેક્ટર તરીકે તથા સિપનિંગ મિલ હિંમતનગરના ચેરમેન તરીકે સેવા આપીને આપે આપની સેવામૂર્તિનાં દર્શન કરાવ્યાં છે.

૧૯૩૬ના અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં પથનાયક તરીકેની કામગીરી બજાવવામાં તથા ૧૯૪૨ ની 'હિંદ છાંડો'ની ચળવળમાં જેલવાસ ભોગવીને આપના અમૂલ્ય સમયનો જે ભોગ આપ્યો છે તેમાં આપની રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી.

પ્રાંતિજમાં આપે કરેલી 'રામ નિવાસ બ્યાયામ મંદિર'ની સ્થાપના, ગુજરાત રાજ્યના 'કળક્રી' અને 'જો જો' ના કેપ્ટન તરીકેની આપની કામગીરી તથા સાબરકાંઠા જિલ્લા સ્પોર્ટ્સના મુખ્ય સંચાલક તરીકેનું આપનું મહત્વનું સ્થાન-આપનો બ્યાયામ પ્રત્યેનો પક્ષપાત સાથે જ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવો રહ્યો છે.

પોતાના પ્રસન્નચિત્ત સ્વભાવના કારણે જ સાબરકાંઠા જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ સમિતિના ચેરમેન તરીકે સાચા કેળવણીકારનાં દર્શન કરાવી સર્વોચ્ચ શિખર એવા જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ-સ્થાનને શોભાવ્યું છે. હાલ ગુજરાત વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં પ્રાંતિજ વિભાગમાંથી ધારાસભ્ય તરીકે જવલંત વિજય મેળવી સેવાનો દાખલો પૂરો પાડ્યો છે.

બદ્રીનારાયણ લક્ષ્મણદાસ મીસ્ત્રી

કલોલ તાલુકાના સોજ ગામમાં જન્મેલા, પ્રાંતિજના વતની છે. અભ્યાસની સાથે સાથે પિતાજીને સંપૂર્ણ સહકાર આપવા તેમજ ખેતી વગેરેની જવાબદારી ઉપાડવાની તત્પરતા દર્શાવી પોતાના જ વતનમાં સર્વોદય યુવક મંડળની સ્થાપના કરી યુવાનોના પ્રાણપ્રશ્નો હલ કરવા નિશ્ચય કર્યો. તેમજ ગામના વિકાસમાં હાથ લાગાવ્યો. તેઓને સર્વોદય યુવક મંડળના પ્રમુખની જવાબદારી સોંપાણી. બાળકો બ્યાયામનું મહત્વ સમજે, શરીરને ખડતલ બનાવી વ્યક્તિત્વ દીપાવે એ હેતુથી એમણે બ્યાયામશાળાનો સુંદર વહીવટ કરી બતાવ્યો.

૨૩ વર્ષની વયે હિંમતનગરમાં માય ઓન હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દી શરૂ કરી. અઠાર વર્ષ સુધી સતત એકધારી વિવિધલક્ષી પ્રવૃત્તિમાં એતપ્રેત થઈ સંસ્થાના સર્વોચ્ચ વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. તે દરમિયાન હિંમતનગર તાલુકા નાગરિક રાઈફલ તાલીમ યોજનાના કન્વીનર તરીકે ૫ વર્ષ સુધી સેવા આપી જે આજ દિન પર્વત ચાલુ છે.

હિંમતનગર તાલુકાના હોમગાર્ડ યુનિટના ઓફિસર કમાન્ડર તરીકે ૪ વર્ષ સેવા આપી હતી અને મળેલા માનદ વેતનને હોમગાર્ડ ભાઈઓ અને તેમના કલ્યાણ અર્થે અર્પણ કરી હતી.

૧૯૬૬માં શાળાના શિક્ષકની જવાબદારી જોડે પ્રવૃત્તિશીલ રહેતા સાબરકાંઠા જિલ્લાના પછાત એરિયાના

વિકાસ અર્થે ટેકનિકલ જ્ઞાન અર્થે એકસલ ઉદ્યોગ વિદ્યાલય નામની સંસ્થા શરૂ કરી જેના સંચાલક તરીકે માનદ સેવા આપી. ૧૯૮૦માં શિક્ષક તરીકે નિવૃત્ત થઈ મંડળ સંચાલિત સંસ્થાના પ્રિન્સિપાલ તરીકે ઉજ્જવળ કારકિર્દી શરૂ કરી. મોતીપુરા ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળા કેળવણી મંડળના ટ્રસ્ટી છે. આ ઉપરાંત પી. એન. ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેડિકલ સાયન્સીઝના ટ્રસ્ટી છે.

તેમણે નાની ઉંમરમાં ચાર ધામની યાત્રા કરી છે. હિંમતનગરમાં ડોંગરેજના ભાગવત સપ્તાહમાં, હરસિદ્ધ માતાના મંદિર માટે, લોલેશ્વર મહાદેવના જીર્ણોદ્ધાર પ્રસંગે અનેક દાન કરેલાં છે.

તેમના પિતાશ્રી લક્ષ્મણદાસ મોહનલાલ તથા માતૃશ્રી મણિબેનના સંસ્કારો અને સદ્ગુણોએ એમના જીવનને સંસ્કાર્યું છે.

શ્રી સોમાભાઈ આર. શાહ.

તેઓશ્રી માલપુર તાલુકાના ઉલરાણ ગામના વતની છે. B. Sc. સુધીનો અભ્યાસ અમદાવાદ ગુજરાત કેલેજમાં કરેલ છે. ત્યાર બાદ પિતાજીના વારસાગત ધંધામાં એમણે અંપલાવ્યું. લાકડાં-ઇમારતી લાકડાં વિ. કાર્યમાં પિતાજીના કાર્યને સહકાર અને વેગ આપવાનું એમણે ઉચિત માન્યું. તેઓશ્રી અત્યારે બાણીતા ટિમ્બર મરચન્ટ (ઇમારતી લાકડું) મોડાસા તેમજ હિંમતનગર ખાતે છે.

તેઓશ્રી પાંચ વર્ષથી હિંમતનગર નાગરિક બેંકના ડિરેક્ટર રહ્યા છે. હિંમતનગર નગરપંચાયતના કારોબારી સભ્ય છે. રેડક્રોસ સોસાયટીમાં કારોબારી સભ્ય છે. ફર્ટીલાઇઝર ફાઉન્ડેશન શુભ શરૂઆત કરવાના પ્રથમ દાતા તેઓ છે. સદ્વિચાર પરિવારના કારોબારી સભ્ય છે. હિંમતનગર કેળવણી મંડળ (કેલેજ) ૬ વર્ષથી સહમંત્રી છે. હિંમતનગર સ્થાનિક ખડાચતા મંડળના પ્રમુખ હતા. આજે તેઓશ્રી કારોબારી સભ્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ તેઓ વધુ રસ ધરાવે છે.

તેમનાં પત્ની પુષ્પાબહેન ખૂબ જ પ્રેમાળ અને લાગણીશીલ સ્વભાવનાં છે. તેમને ત્રણ પુત્રો છે. નીતિનભાઈ હાલ મેડિકલ લાઈન્સમાં અભ્યાસ કરે છે, જયેશભાઈ પોલિટેકનીકમાં સિવિલ એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ કરે છે. ત્રણ પુત્રીઓ છે. સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં સોમાભાઈ ખૂબ જ રસ ધરાવે છે.

શ્રી વિકુલદાસ મગનલાલ મોદી

સાબરકાંઠા જિલ્લાના પ્રાંતિજ ગામમાં જન્મ થયો હતો, માત્ર બે ચોપડીઓનો જ અભ્યાસ કરવા છતાં તેમનું અનુભવજ્ઞાન ખરેખર દાદ માગી લે એવું છે. ૧૨ વર્ષની નાની વયે માતા-પિતાનો વિયોગ સહેવો પડ્યો. અને બાલવયમાં જ કુટુંબની જવાબદારી આવી પડી. ઘરના આર્થિક સંજોગોને લઈને હિંમતનગરમાં હિંમત વિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં કંપોઝીટર તરીકે નોકરીની શરૂઆત કરી. પછી નાની સરખી હોટલ અને તેમાંથી કરિયાણાના વહેપારી બન્યા.

દિનપ્રતિદિન તેમણે ધંધામાં પ્રગતિ કરી, પ્રમાણિકતા, પરગજુ, સરળતા વગેરે ગુણો હોવાના કારણે વેપારી આલમમાં અગ્ર ગણ્યસ્થાન આજે પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે.

૪૦ વર્ષની વયથી એમણે લોકસેવા પ્રત્યે પ્રેરણા થતાં તેમણે લોકસેવા ક્ષેત્રે અંપલાવ્યું. એકધારા ૧૫ વર્ષ સુધી હિંમતનગર નગરપંચાયતમાં સારા મતે ચૂંટાઈ આવતાં સેવા કરવાની તક ઝડપી લઈ નામના મેળવી. સલાહકર્તા તરીકે આગવું સ્થાન ધરાવતા હતા.

હિંમતનગર નાગરિક બેંકમાં ડિરેક્ટર તરીકે ૧૬ વર્ષ અકધારી સેવા આપી છે. આ ઉપરાંત નાગરિક બેંકમાં મંત્રી તરીકે હોદ્દા ભોગવી ચૂક્યા છે. હિંમતનગરમાં મોદી સમાજની ઉન્નતિ અર્થે તેમની વરણી ત્રણ વર્ષ લાગલાગટ પ્રમુખ તરીકે કરેલી હતી.

આ ઉપરાંત કરિયાણા મરચન્ટ એસોસિયેશનના ત્રણ વર્ષથી પ્રમુખ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. ધાર્મિક તથા શૈક્ષણિક વિકાસ પ્રત્યે તેઓ હંમેશાં સન્નગ રહ્યા છે.

તેમણે સૌરાષ્ટ્ર તેમજ રાજસ્થાનની યાત્રા કરેલી છે. તેઓશ્રીના વડીલ બંધુ શ્રી મોહનભાઈ તથા તેમનાં પત્ની સ્વ. હીરાબેન પણ તેમના દરેક કાર્યમાં સહકાર આપી તેમના ઉત્કર્ષમાં સંપૂર્ણ સાથ આપેલા છે.

શ્રી નવીનચંદ્ર અંબાલાલ શાહ (કામરાજ)

એસ.એસ.સી. સુધીનું શિક્ષણ મેળવી ૨૬ વર્ષની વયે બહેરક્ષેત્રમાં અંપલાવ્યું. તેઓશ્રી જુનિયર એમ્પરના સ્થાપક મેમ્બર હતા તેમજ જુનિયર એમ્પરના પ્રમુખ તરીકે પણ તેમણે સેવાઓ આપેલી છે. આ ઉપરાંત પબ્લિક રિલેશન

કમિટીના ચેરમેન તરીકે પણ તેઓ હતા. ‘જેસીઝ’ કમિટીના પણ પ્રમુખ રહેલ છે.

મોડાસા નાગરિક બેંકના ડાયરેક્ટર તેમ જ મોડાસા અનાજ તેલીબિયાં મહાજનના સેક્રેટરી, સાબરકાંઠા રિલીફ સમિતિના સેક્રેટરી, મોડાસા મહાજન કારોબારીના મેમ્બર તરીકે - આમ અનેક બહોળી સેવાઓ એમણે આપેલ છે. મોડાસા ખડાયતા કેળવણી મંડળના કારોબારી મેમ્બર તેમ જ મોડાસા ખડાયતા યુવા સમાજના ઉપપ્રમુખ તરીકે પણ તેઓશ્રીએ સેવાઓ આપેલ હતી. તેઓશ્રી હાલ કારોબારી મેમ્બર છે. જનતા સરકાર વખતે મિસામાં પકડાયેલ હતા. આઠ દિવસમાં તેમની નૈતિક હિંમતના કારણે છૂટા કરેલ હતા.

જિલ્લામાં કેળવણી ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન મહત્વનું છે. રિલીફ સમિતિમાં પણ તેમણે મોટાં કાંચે કરી અગ્રગણ્ય સ્થાન લીધું. તેમનાં ધર્મપત્ની જશુમતીબેન સ્વભાવે મિલનસાર, પરગળુ અને ધાર્મિક છે. તેમને બે બાળા અને એક બેળી છે.

ડૉ. મહેન્દ્ર શાહ

ડૉ. મહેન્દ્ર શાહનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૪૩માં માંજલપુર (વડોદરા) ગામમાં થયો હતો. એસ. એસ. સી. સુધીનો અભ્યાસ જાંબુસર શહેરમાં કરી, વડોદરા એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાં કોલેજનો એક વર્ષ અભ્યાસ કરીને સુબર્ષ દાંતના ડોક્ટર માટેની બી.ડી. એસ. ડિગ્રી માટે અભ્યાસ અર્થે ગયા હતા. ૨૧ વર્ષની વયે બી.ડી.એસ. ઉચ્ચ-ગુણ મેળવીને પસાર કરી હતી. ૧૯૬૭માં હિંમતનગર શહેરમાં દાંતના ડોક્ટર તરીકેની ખાનગી પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી.

તેઓશ્રી ઇન્ડિયન ડેન્ટલ એસોસિયેશનની વિવિધ કમિટીઓમાં રહીને ઘણા વિસ્તારમાં દાંત યજ્ઞોમાં સેવા આપી. ઈ.સ. ૧૯૭૫ના વર્ષથી ઇન્ડિયન રેડક્રોસ સોસાયટીની સાબરકાંઠા જિલ્લા શાખાના માનદ મંત્રીપદે રહીને સંસ્થાને મૃતપ્રાય થતી અટકાવીને તેનો વિકાસ કરીને પછાત આદિવાસી વિસ્તારમાં ગરીબો તેમ જ જરૂરિયાતવાળાઓ માટે બ્લડબેંક, ચક્ષુ બેંક, એરકન્ડીશનડ બર્ન્સ વોર્ડ, મફત વેકસીનેશન સેન્ટર, ફિઝિઓથેરેપી સેન્ટર, ઓકિસજન સિલિન્ડર સર્વિસ સેન્ટર અને સંસ્થાના ભવ્ય મકાનનું નિર્માણ લાખો રૂપિયાનાં ફર્ન મેળવીને કર્યું.

તેમના માનદ મંત્રીપદ દરમિયાન જ સતત બે વર્ષ સુધી ગુજરાત રાજ્યના નામદાર ગવર્નરશ્રીનો શીલડ પણ સાબરકાંઠા જિલ્લા શાખાને મળ્યો હતો. આ બધી સેવાઓને કારણે તેમની ગુજરાત બ્લડ - ટ્રાન્ફ્યુઝનમાં પણ સભ્યપદે વરણી થઈ છે અને તેમાં સેવા આપી રહ્યા છે.

હિંમતનગરની સહવિચાર પરિવાર શાખાના કારોબારીના સભ્ય છે. તદઉપરાંત ડૉ. ગાંધી મેમોરિયલ ટ્રસ્ટની સલાહકાર સમિતિમાં રહી અનેકવિધ સામાજિક સેવાઓ આપી રહ્યા છે. જિલ્લામાં ઘણા બ્લડ ડોનેશન અને વેકસીનેશન કેમ્પોનું તેમજ દાંતયજ્ઞોનું આયોજન કરી સેવાઓ આપે છે. આ દરેક પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રીમતી ભાનુબહેન હરહંમેશ ખડે પગે સાથ આપે છે. તેમના પ. પૂ. પિતાશ્રી અંબાલાલભાઈ કે જેઓ દાંતના ડોક્ટર છે અને અનેકવિધ સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે, તેમના સંસ્કારોનો વારસો મહેન્દ્રભાઈએ બાળવી રાખેલ છે.

ગોકુળદાસ આત્મારામ

જન્મ સ્થળ હિંમતનગર છે. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી સતત એકધારા ધંધામાં પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. હિંમતનગર નગર-પંચાયતમાં છ વર્ષ સુધી સેવાઓ અર્પણ કરી છે. તેમજ ગામમાં સ્કૂલ તથા મંદિરમાં તેમણે અનેકવિધ સેવાઓ અર્પણ કરી છે. તેમણે આર્થિકતામાંથી ધીરે ધીરે સખળતા પ્રાપ્ત કરી છે. તેમના સ્વભાવમાં પ્રેમ, પરગળુતા, આત્મીયતા તેમ જ કંઈક બીજાના ઉદય માટે કરી છૂટવાની ભાવના વિ. ગુણો હોવાના કારણે તેઓ હંમેશાં પ્રગતિ કરતા રહ્યા છે. ‘આત્મમોક્ષાર્થમ્ જગત્ક્રિયાય ચ’ નો જીવનધ્યેય તેમના કેન્દ્રસ્થાને રહ્યો છે. તેમણે ચારધામ યાત્રાઓ પણ કરેલી છે. તેમનાં પત્ની મણિબહેન પણ પરગળુ, પરોપકારી અને ધાર્મિક મનોવૃત્તિ ધરાવે છે. તેમના નટુભાઈ, મહેન્દ્ર તેમ જ ઇન્દ્રવદન એમ ત્રણ પુત્રો છે અને ત્રણ પુત્રીઓ છે.

શ્રી ગોવિંદભાઈ જે. રાવલ

હડીયોલના વતની છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સમાજ-વિદ્યા વિશારદ છે. તેમજ રાજપીપળા મુકામે જી.બી.ટી. સી. થયા છે. તેઓશ્રી અભ્યાસકાળ દરમિયાન હિંમત હાઈસ્કૂલના મહામંત્રી હતા તેમજ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહામંત્રી હતા. પચીસ વર્ષની ઉંમરે શામળાજીના આદિવાસી પ્રદેશ વિસ્તારમાં શિક્ષણ અને સમાજ સેવામાં

અંપલાવ્યું. હડીયોલમાં જ નજીક “વિશ્વમંગલમ્” નામની સંસ્થા શરૂ કરી.

ખડેનોના વિકાસ માટે, અધ્યાપન માટે P.T.C કોલેજ શરૂ કરી. તેમનાં પત્ની સુમતિબહેને પણ આ સંસ્થાના વિકાસ માટે સારી એવી જહેમત ઉઠાવી છે. ખડેનો માટેની તાલીમ કોલેજમાં ૧૨૦૦ જેટલી પ્રાથમિક શિક્ષકાઓ તાલીમ આ સંસ્થામાં લઈ ચૂકી છે.

આ ઉપરાંત બીજી સંસ્થા “વંદાવન” પણ તેમણે વિશ્વમંગલમ્થી ૪ કિ. મી. દૂર શરૂ કરી છે. જે શાળામાં. ૧ થી ૧૨ સુધીની બુનિયાદી તાલીમ આપતી શાળા છે. મુ. ગોવિંદભાઈ ‘વિશ્વમંગલમ્’ સંસ્થાના મંત્રીપદે તેમજ સ્ત્રી-અધ્યાપન મંદિરના આચાર્ય પદે છે. આ ઉપરાંત તેમણે ખેતીવાડી ક્ષેત્રે ઊંચું કરેલ છે. “ગૌશાળા” અને “ખાદી ગ્રામોદ્યોગ” સ્થાપવાનો યશ પણ એમને ફાળે જાય છે.

તેઓશ્રી જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિના ૫ વર્ષથી ચેરમેન પદે રહેલા છે. સાબરકાંઠા નર્મ તાલીમ સંઘના પાંચ વર્ષથી પ્રમુખ તરીકે સેવાઓ આપી રહ્યા છે. માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડના કારોબારી સભ્ય પદે છ વર્ષથી છે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ (અમદાવાદ) ટ્રસ્ટી તરીકે ચાલુ છે. સર્વોદય ટ્રસ્ટ (જિ. વલસાડ)ના પ્રમુખ તરીકે પણ રહેલા છે. શાંતિનિકેતન ઉત્તર બુનિયાદી સંસ્થા, ગોવિંદપુર કમ્પા (તા. માલપુર)ના પ્રમુખ છે.

તેમના દીકરા શ્રી અતુલકુમાર એમ. એના છેલ્લા વર્ષમાં છે. તેમનાં પત્ની સુમતિબહેને પણ રાજ્ય પરીક્ષા બોર્ડના સભ્ય છે, ગુજરાત રાજ્ય સહકારી મંડળીમાં મહિલા સમિતિનાં સભ્ય છે. જિલ્લાના સહકારી સંઘના મહિલા પ્રતિનિધિ છે. તેમ જ પી. ટી. સી. કોલેજના પ્રિન્સિપાલ છે.

શ્રી ભોગીલાલ મોતીચંદ શાહ.

નવા ગામમાં જન્મેલા. અને ભોગીલાલભાઈએ ૧૪ વર્ષથી નાની ઉંમરથી નવા ગામમાં ખેતીનું કાર્ય શરૂ કર્યું. પચીસ વર્ષની વયે કમિશન એજન્ટની ડુકાનની શરૂઆત કરી. ૪૫ વર્ષની ઉંમરે તેલીબીયાની શ્રી સરસ્વતી બોર્ડલ સીલના નામે મિલ શરૂ કરી.

તેઓશ્રી માર્કેટિંગ યાર્ડમાં પ્રમુખ સ્થાન ભોગવી ચૂક્યા છે. કેળવણી મંડળના લાઈફ મેમ્બર છે. હિંમતનગરમાં આવેલ સોસાયટીનગરના ઉપપ્રમુખ છે. ડો. નલીનકાંત ગાંધી મેમોરિયલ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી છે. શિક્ષણ અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે તેઓશ્રી ઊંડો રસ ધરાવે છે. સરળ સ્વભાવ સત્યના સાચા આગ્રહી હોવાને લીધે વેપારી આલમમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ભારતની યાત્રાઓ પણ કરેલી છે.

તેમનાં પત્ની શાંતાબેન સરળ સ્વભાવનાં અને દયાળુ છે. તેમને ચાર પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ છે. જયંતીભાઈ કે જેઓશ્રી હિંમતનગરના બેંક ડિરેક્ટર છે જ્યારે અન્ય દીકરાઓ અભ્યાસ કરે છે.

ગ્રંથ યોજનાના શુભેચ્છકો

શ્રી એમ. એચ. બારેટ

શ્રી એસ. હાલ જમાલાભાઈ કડીવાલા

શ્રી લક્ષ્મીચંદભાઈ કે. ગાંધી

શ્રી જયવંતસિંહ કે. સરવૈયા

શ્રી છગનલાલ મોહનલાલ

પ્રાંતિજ (જિ. સાબરકાંઠા)માં જન્મેલા બાર વર્ષની નાની વયથી તેમણે ધંધાની શરૂઆત કરી. બાળપણમાં જ માતા-પિતા ગુજરી ગયાં હોવાથી એકલા પડેલા એવા સંજોગોમાં પોતાના મામા શામળદાસ જેઠાભાઈના સંનિધ્યમાં મોટા થયા. પોતાની હોશિયારી અને સ્વયુદ્ધિથી ધંધામાં તેમણે દિનપ્રતિદિન પ્રગતિનાં સોપાન સાધ્યાં અને એક કુશળ કારીગર તરીકે નામના મેળવી તેમ જ નામાંકિત કૅન્ડ્રાકટર તરીકે પણ જાણીતા થયા. હિંમતનગર સ્ટેટના વખતમાં સરકારી ઘણાં મોટાં કાર્યો કરેલ, જેના દીધે તેઓ સારી એવી જ્યાતિ પામેલ છે. હિંમતનગરમાં મુખી તરીકે ૧૯૪૫ થી ૫૪ સુધી તેમણે સેવાઓ આપેલી છે. હડિયોલ પુલ પ્રાથમિક શાળા માટે પણ તેમણે દાન આપ્યું છે. આ ઉપરાંત પણ ધાર્મિક, શૈક્ષણિક વિ. કાર્યો માટે ઉઠાર ફાળો નોંધાવેલ છે.

તેમને ચાર દીકરા અને ચાર દીકરીઓ છે. તેમના પુત્રો પણ અલગ અલગ ધંધામાં સારી એવી નામના મેળવેલ છે. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અંબાલાલભાઈ નગરપંચાયતમાં સારી એવી સેવા કરી, બાંધકામ કમિટીના ચેરમેન તરીકેનો હોદ્દો પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. શ્રી રસિકભાઈ ટાઇલ્સનું કાર્ય કરી રહ્યા છે, જે ટાઇલ્સ ઉદ્યોગ પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર વગેરે અનેક ધામોની યાત્રા કરેલી છે.

અંબાલાલ છગનલાલ

હિંમતનગરના વતની છે. ૧૭ વર્ષની ઉંમરથી ધંધાની શરૂઆત કરી. ખેતીમાં પણ એમણે એક બાજુ ધ્યાન પડેલું. અઠાર વર્ષની ઉંમરે લોકસેવા-જનસેવામાં એમણે ઝુકાવ્યું. નગરપાલિકાના તેઓશ્રી ચેરમેન તરીકે સેવાઓ આપી છે. રામજીમંદિરના તેઓશ્રીએ મંત્રી હતા. અને ત્યારબાદ પ્રમુખપદે રહ્યા, તેમજ હાલ સલાહકારી સમિતિમાં છે. દયાનંદ શિશુ બાલમંદિરના સ્થાપક અને દાતા છે. શ્રીમાળી લોઈ મંડળના જિલ્લાના પ્રમુખ તરીકે ૧૦ વર્ષથી સેવા આપે છે. હિંમતનગર વિવિધ સેવા સહકારી ખેડૂત મંડળીના ઉપપ્રમુખ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. છાપરિયા શાળામાં પણ તેઓશ્રીએ સારો એવો ફાળો આપેલો છે. તેમને બે દીકરા અને ચાર દીકરીઓ છે. ઉત્તર ભારત, બદ્રીનારાયણ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરેની યાત્રાઓ કરેલી છે. જનસેવા એમના જીવનનો સિદ્ધાંત છે.

સ્વ. શાંતિલાલ છોટાલાલ સોની

સાબરકાંઠા જિલ્લાના મેઘરજ ગામે જન્મેલા તેઓ એસ. એસ. સી. પાસ કર્યા બાદ બી.એ. ડિગ્રી મેળવી, ૧૬ વર્ષથી ઈડર સ્ટેટની મેઘરજ મિડલ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે રહ્યા. ૨૯ વર્ષે હિંમત હાઈસ્કૂલમાં હાજલ થયા. ૪૨ મા વર્ષે બી. એડ થવા આણંદ કૅલેજમાં હાજલ થતાં દુર્ભાગ્ય અકસ્માતના લોગ બન્યા હતા. તેમના પુત્રો પ્રવીણભાઈ, હસમુખભાઈ, કુન્જબિહારી, શ્રીરામ વગેરે છે. શ્રી હસમુખભાઈ એમ. બી.બી.એસ. થઈ હાલ હિંમતનગરના નામાંકિત તબીબ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. તેમનાં પત્ની કમળાબેન ખૂબ જ પ્રેમાળ અને લાગણી પ્રધાન છે. તેમને બે દીકરાઓ છે.

શ્રી કીર્તિકુમાર પુનમચંદ શાહ

જન્મ મોહનપુર પરંતુ ધંધાથે ટિટોઈ ગામમાં આવીને વસ્યા. ઈરેક જાહેર કે સામાજિક ક્ષેત્રે કીર્તિભાઈ હરહંમેશ ખડા પગે તૈયાર જ રહે છે. હાલ ટ્રાન્સપોર્ટ ધંધો ધરાવે છે. તેઓશ્રીનાં માતૃશ્રી તથા પિતાશ્રીનાં કલ્યાણથે સારી એવી રકમ દાનોમાં શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે, ધાર્મિક ક્ષેત્રે ખર્ચી રહ્યા છે. સરલ પરગળુ સ્વભાવી કિર્તીભાઈ મૂક સેવક છે.

શેઠ શ્રી રમણુલાલ સ્વરૂપચંદ દોશી

જન્મ વડાલી. બચપણથી પિતાજીનો સાથ ગુમાવતાં ૧૧ વર્ષની કુમળી વયે નોકરી અમદાવાદ કરી. ૨૭ વર્ષની ઉંમરે પૂના આવ્યા અને હોઝિયરીની દુકાન-ફેક્ટરી શરૂ કરી. ૫૧ વર્ષની ઉંમરે પોતાની ફેક્ટરી શરૂ કરી. ધર્મી - પ્રવૃત્તિશીલ રમણુભાઈ સાબરકાંઠા જિલ્લાના વડાલી ગામે જન્મ્યા. પોતાના સ્વબાહુબળે નૈતિક હિંમતથી આજે અગ્રગણ્ય વહેપારી બની ચૂક્યા છે. તેમનાં ધર્મપત્ની જાસૂદબેન અને પ્રકાશ અને પ્રદીપભાઈ સુપુત્રો છે. મીનાબેન-અંબુબેન પુત્રવધૂ છે.

શ્રી જશવંતલાલ પી. વખારીયા

હિંમતનગર જૈન તથા જૈનેતર સમાજના પ્રત્યેક સ્તરમાં જેમની સેવાઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે એવા જશવંતભાઈ વખારીયા ઉત્સાહી અને કાર્યશીલ આગેવાન છે. પિતાશ્રી પોપટલાલના પગલે આયબિલ ખાતાના દસ્તી છે. હિંમતનગર નગર પંચાયતના સેનેટરી તથા લાઈબ્રેરી

ખાતાના ચેરમેન પદની પદવી મેળવી જનસેવાની ઉમદા તક પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. માર્કેટિંગ ચાઉં હિંમતનગરના કારો-આરી સભ્ય હતા, વેપારી ક્ષેત્રમાં સુખચત્રે સ્થાન હીપાવી રહ્યા છે. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જ્યેશ્ઠકુમાર હાલ બોમ્બે સ્ટીલ બજારમાં દલાલી કરી રહ્યા છે. તેઓશ્રીનાં ધર્મપત્ની સરોજબેન તપ-જપ કરી એક આદર્શ ગૃહિણી અને સત્કાર્યની પ્રેરણામૂર્તિ બનેલ છે. નાનાભાઈ દિલીપ વખારિયા (હેત્તીમાર) વખારિયા કેલિફોર્નિયા નામની લગ્ન દુકાન ધરાવે છે. જ્યારે મનહર વખારીયા સાબરકાંઠાની પ્રથમ કક્ષાની હિંમત હાઈસ્કૂલમાં હેડકલાક છે.

શ્રી લક્ષ્મીચંદ હેમચંદ વખારિયા

મૂળ વતની મોહનપુરના. તેમની જૈન જ્ઞાતિમાં સહુ પ્રથમ મેટ્રિક થઈ શિક્ષણની મહત્તા સમાજને સમજાવી હતી. હરસેલ સત્તાવીસ જૈન બોર્ડિંગના સેક્રટરી તરીકે તેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે. તેમના દીકરા શ્રી અરવિંદ-કુમાર તથા પ્રકાશકુમાર બોમ્બે સ્ટીલ બજારના અગ્રણ્ય દલાલ છે. ધર્મપત્ની કંચનબેન તેમના ધર્મકાર્યોમાં એક લાકડી સમાન છે. વિચક્ષણ - વેપારી બુદ્ધિને કારણે શરૂ-આતમાં કલેક્ટર કચેરીમાં સ્ટેનો તરીકે સેવા આપી અંતે વેપારી જીવન જીવવા કમર કસી. આજે હિંમતનગરમાં આગ્રગણ્ય વેપારી તરીકે સ્થાન લોગવે છે.

શ્રી ધનજીભાઈ ભીમજીભાઈ પટેલ

કચ્છ જિલ્લાના નખત્રાણા તાલુકાના ભદણી ગામમાં જન્મ થયો. સ્વપ્રયત્ને ખેતીકામમાં નિપુણ બન્યા. ચાળીશ વર્ષથી સાબરકાંઠા જિલ્લાના પાટનગર હિંમત-નગરમાં વસીને ખેતક્ષેત્રે ખૂબ જ સારી પ્રગતિ સાધી છે.

હિંમતનગર ગ્રામ વિવિધ કાર્યકારી સેવા સહકારી મંડળી લિ. ના છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી ચેરમેન તથા રામજી મંદિરની સલાહકાર સમિતિના સભ્ય છે. સ્વભાવે પરગજુ, દાની અને માયાળુ તથા હસમુખા સ્વભાવના છે.

શ્રી કાંતિલાલ હરગોવિંદદાસ શાહ

સરસોલી-અમદાવાદના વતની છે. હિંમતનગર કેળવણી મંડળના કારોબારી સભ્ય, હિંમતનગર સેક્રટરી, ટિમ્બર મરચન્ટ એસોસિયેશનના વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. તે જ રીતે સમાજસેવાના ક્ષેત્રે હિંમત-નગર ખડાયતા સમાજના પ્રમુખ, હિંમતનગર નાગરિક

સહકારી બેંક લિ. ના માજી ડિરેક્ટર, હિંમતનગર નગરપંચાયતના માજી કારોબારી સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપી ચૂક્યા છે. સરળતા - નમ્રતા નીડરતા એ તેમના સ્વભાવનાં આગવાં લક્ષણ છે.

શ્રી સેવંતીલાલ પી. વખારિયા

શ્રી સેવંતીભાઈ મૂળ વતની સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગરના વતની છે. હાલ અમદાવાદ ખાતે રહી પ્રગતિની વણથંભી કૂચમાં બોમ્બે ઇલેક્ટ્રિકલ કેબલ વર્ક્સ અમદાવાદમાં મેનેજરની પદવી મેળવી છે. તેઓના સેવાપરાયણ, ધર્મનિષ્ઠ અને મિલનસાર સ્વભાવના કારણે મણિનગર જૈન સમાજમાં તેમનું નામ મોખરે છે. તેઓશ્રીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કિરણકુમાર તથા સુકેશકુમાર બોમ્બે સ્ટીલની ફેક્ટરી ધરાવે છે. વિજયકુમાર અમદાવાદ માણેકચોકમાં ઉંમરમાં નાના પણ બુદ્ધિમાં વિચક્ષણ હોઈ વેપારી આલમમાં આગવું સ્થાન લોગવે છે. તેઓશ્રીનાં ધર્મપત્ની હીરાબેન એક આદર્શ ગૃહિણી અને સદ્કાર્યની પ્રેરણામૂર્તિ, ચુસ્ત ધર્મિષ્ઠ, સેવાપરાયણ - દીન-દુઃખી પ્રત્યે લાગણીસભર બની રહેલ છે. બહોળા સુખી સંસાર-રમાં રાહબર બની બાળકોને સુસંસ્કારો અને ઉચ્ચ કેળવણી આપવામાં તેમનો પણ યશસ્વી ફાળો છે. સેવંતી-ભાઈ તથા ધર્મપત્ની હીરાબેનને પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત કેલાસસાગરજીની સાંનિધ્યમાં હીરાબેનના ઉપધાન તપની પૂર્ણાહુતિદિને ૪૫ વર્ષની ભરયુવાનીમાં બ્રહ્મચર્યજીવન જીવન પર્યંત સ્વીકારેલ છે. મણિનગર જૈન પાઠશાળાના સુખ્ય કાર્યકર છે.

શ્રી ભગવાનદાસભાઈ હરીભાઈ પટેલ

શ્રી ભગવાનદાસભાઈનો જન્મ સૂરજપુરા (વાવડી) તા. હિંમતનગરમાં થયો હતો. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હોવા છતાં તેમનું કાર્યક્ષેત્ર ખૂબ જ વિશાળ છે. બાળકોમાં તેમજ શિક્ષણમાં એમણે ખૂબ જ રસ કેળવેલો હોવાથી બાળકોના શૈક્ષણિક વિકાસના હેતુસર ગંભીર કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરી. ગંભીરમાં હાઈસ્કૂલની સ્થાપના કરી અને એમાં પ્રમુખ તરીકે સેવાઓ આપી.

સાબરકાંઠા જિલ્લા ખરીદ-વેચાણ સંઘના ડિરેક્ટર તરીકે ૧૫ વર્ષ સુધી સતત એકધારી સેવાઓ એમણે આપી. અને એ જ સંસ્થાની પ્રગતિ કરી, એમણે પ્રમુખનો હોદ્દો સંભાળ્યો. હિંમતનગર ડૉ. ઓ. એમી.

પ્રો. પ્રો. એન્ડ કોલ સોસાયટીના છેલ્લા ૧૭ વર્ષ એક-ધારી ડિરેક્ટર તરીકે કામગીરી કરી અને તેમની કામગીરીના સોપાન રૂપ તેઓશ્રી છેલ્લાં છ વર્ષથી ચેરમેન તરીકેનો હોદ્દો ધરાવે છે. તેઓ જિલ્લા પંચાયતના મેમ્બર તરીકે ચાર વર્ષ સુધી હતા. તાલુકા પંચાયતના વાર્ધસ-ચેરમેન તરીકે ૫ વર્ષ લગી સેવાઓ આપી. હિંમત-નગર તાલુકા ખરીદ-વેચાણ સંઘના સ્થાપક તરીકેની એમની કીર્તિ જવલંત બની રહી છે ત્યારબાદ તેઓશ્રી સંઘના ચેરમેન તરીકે રહેલ છે.

આ ઉપરાંત વાવડી પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી તેઓશ્રી હતા. ગુજરાત વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે પણ પાંચ વર્ષ સુંદર કામગીરી આપેલ હતી. સાબરકાંઠા જિલ્લાના કોંગ્રેસ (આઈ) તરફથી ૧૯૭૫માં આ જિલ્લા તરફથી ધારાસભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલ હતા. જમીન વિકાસ બેંકના છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી પ્રતિનિધિ છે. સૂરજપુરા દૂધ મંડળીના ચેરમેનપદે હાલ છે. વાવડી ગ્રામ સેવા સહકારી મંડળીના ચેરમેન છે. સાબરકાંઠા રિપનિંગ મિલના ડિરેક્ટર છે.

ગુજરાત સ્ટેટ કો. ઓ. કોટન માર્કેટિંગના ડિરેક્ટર છેલ્લાં બે વર્ષથી ચાલુ છે. સાબરકાંઠા જિલ્લા કો.ઓ.

જિનર્સ એસોસિયેશનના ડિરેક્ટર છે. ઈડર કપાસિયા ઉદ્યોગના પણ તેઓશ્રી ડિરેક્ટર છે. ગુજરાત રાજ્ય સહકારી કાઉન્સિલના બે વર્ષ તેઓશ્રી મેમ્બર પદે રહ્યા હતા. રાજ્યની બહાર આહકોની કમિટીના પણ તેઓ ત્રણ વર્ષ મેમ્બર તરીકે રહેલા છે. ખેતીમાં નવો આભેગમ અપનાવી એ દિશામાં આગળ વધી રહ્યા છે.

વિમળાબેન રસિકલાલ પટેલ

પિયાવાના વતની છે. - પિયાવા ગ્રામ પંચાયતમાં છ વર્ષ સેવા આપી. કચ્છ ભદ્રેશ્વર, ગિરનાર, સંખેશ્વર વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી છે. અનેક ધાર્મિક તપશ્ચર્યાઓ પણ કરતા રહ્યાં છે. તેમના સુપુત્રો ધંધાદારી ક્ષેત્રે મુંબઈમાં સ્થિર થયા છે.

શંકરભાઈ દેવજીભાઈ પટેલ

હાથરોલમાં જન્મ થયો હતો. અભ્યાસ એમને: નડીયાદ સુકામે કર્યો. માત્ર કાર્બનલ સુધીનો અભ્યાસ કરવા છતાં વિશાળ અનુભવ જ્ઞાન અને અનોખી સૂઝ તેમજ નિષ્કૃષ્ટશક્તિના કારણે તેઓ અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓમાંના એક ગણાય છે. ૧૯૬૨ થી ૧૯૭૨ સુધી તેઓશ્રી ધારાસભ્ય તરીકે રહ્યા. જિલ્લા પંચાયતના તેઓશ્રીએ ઉપપ્રમુખ તરીકે સેવાઓ આપી છે. ત્રણ વર્ષ સુધી સતત જિલ્લા ખરીદ-વેચાણ સંઘના ચેરમેન તરીકે રહ્યા છે, સાબરકાંઠા ડેરીના વાર્ધસ ચેરમેન છે, ગુજરાત સ્ટેટ લેન્ડ મોર્ગેજ બેંકના ૬ વર્ષ સુધી ડિરેક્ટર તરીકે રહ્યા છે. સાબરકાંઠા કો-ઓપરેટીવ બેંકના વાર્ધસ ચેરમેન પદે છે. હાલ તેઓશ્રી ગુજરાત સ્ટેટ બેંકના ડિરેક્ટર છે. આ ઉપરાંત પણ સહકારી જિન, તાલુકા જિન વગેરેમાં પણ તેઓ નાનોમોટો હોદ્દો ધરાવી ચૂક્યા છે.

તેઓશ્રીએ કાશ્મીર, હરદ્વાર વગેરેની યાત્રાઓ પણ કરેલી છે. તેમનાં પત્ની રૂબીબહેન અને ચાર દીકરાઓ સા ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવે છે.

તેમનામાં રહેલી કાર્ય કરવાની અગાધ શક્તિ અને ઉત્સાહ, ચીવટ તથા સતત કામ કરવાની પાછળ જોડાણમાં રહેલી લોકસેવાની ભાવના તેમના જીવનની સફળતાની સાચી ચાવી છે.

શ્રી કાન્તિલાલ અંબાલાલ મોદી

શ્રી કાન્તિલાલ અંબાલાલ મોદી જેઓશ્રીનો જન્મ મહેસાણામાં થયેલ હતો. પોતાના વતનમાં S. S. C. નો અભ્યાસ કરી ૨૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાના પ્રિય ફોટોગ્રાફી શોખને વિકસાવવા બે વર્ષ નોકરી સ્વીકારી ધંધાનું માર્ગદર્શન મેળવી હિંમતનગરમાં અલકા નામના સ્ટુડિયોનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. નૈતિક હિંમત - ખંતીલુ પ્રવૃત્તિ-મય જીવન - સાહસવૃત્તિને કારણે જનસત્તા દૈનિક તથા ગવર્નમેન્ટ માન્ય પ્રેસ ફોટોગ્રાફર બન્યા. ફોટોગ્રાફી ધંધામાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું પરંતુ મળતાપણા સ્વભાવને લઈ મોદી સમાજમાં ચેરમેન - સેક્રેટરી વિ. હોદ્દા પ્રાપ્ત કર્યા. આશિષ ડૉ. ઓ. હાઉસિંગ સોસાયટીના ચેરમેન અને જિલ્લાના પત્રકાર સંઘના ખજાનચી પદે પોતાની સેવા આપી રહ્યા છે. ધર્મ પ્રત્યે સારી રુચિ કોઈ ચાર ધામ યાત્રા કરી ચૂક્યા છે. તેઓશ્રીનાં ધર્મપત્ની પણ સરલ સ્વભાવી અને પરગજુ નામે કપિલાબેન પણ ભગિની સમાજમાં સેક્રેટરી તરીકે સેવા આપી રહેલ છે તથા મોદી સમાજ મહિલા મંડળના ફાઉન્ડર પ્રેસિડેન્ટ હતાં.

શ્રી જયંતીલાલ શીવલાલ મહેતા

જન્મ ધનસુગા. હાલ હિંમતનગર. હિંમતનગરમાં વેપારી આલમમાં આગવું સ્થાન લોગવે છે. નિખાલસ - પરગજુ સ્વભાવી - સન્ન સ્વભાવી - કોઈનું કંઈ કરી છૂટવાની ભાવનાવાળા તેઓશ્રી પિતાજીના નામે હિંમત-

નગરમાં એસ. એસ. મહેતા આર્ટ્સ કોલેજ ચલાવે છે. રોકડ રકમ તથા જમીન હાન કરેલ છે. પ્રથમ પંક્તિમાં ગણાતી હિંમત હાઈસ્કૂલ તથા કોલેજના હિં. કે. મંડળના ચેરમેન છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રે-શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે તેમનો ઉદાર હાથ સદાય ખુલ્લો છે. બાપ જેવા બેટા શ્રી કનુભાઈ પણ બાહોશ વેપારી છે.

શ્રી ઇન્દુભાઈ એલ. ઉપાધ્યાય

શ્રી ઇન્દુભાઈ ઉપાધ્યાય - શાન્ત સ્વભાવી - પરગજુ મળતાપણું સ્વભાવ-નીડર - પ્રવૃત્તિમય - જીવન જીવનારા. હાલ હિંમત હાઈસ્કૂલ હિંમતનગરમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. ધર્મપ્રેમી સાથે માનવપ્રેમી હોઈ માનવ સેવા તેમની રંગરંગમાં સમાઈ છે.

શ્રી રમણુલાલ પી. મહેતા

વતની ઈડરના પણ ધંધાર્થે હિંમતનગરમાં આવી વસ્યા. વિચક્ષણ ખુદ - નીડરતા, સાહસિકતા કારણે નાગરિક બેન્કના ચેરમેન પદે હતા. બેન્કની પ્રગતિમાં તેમનું સ્થાન મુખ્ય છે. શહેર સમિતિના ચેરમેન તરીકે તેમની સેવાઓ ઉમદા છે. ભાઈઓના સથવારે વિસાર જૈન કાયદું મંદિર મહેતાપુરામાં બનાવેલ છે. હિંમત-નગર કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખ હતા. ઈડર જૈન સંઘના વર્ષોથી ચેરમેન પદ શોભાવી રહ્યા છે. વેપારી આલમમાં આગવું સ્થાન છે. જીવનના ભલભલા પ્રશ્નોની ચૂંચ ક્ષણોમાં ઉકેલનાર શ્રી રમણુભાઈ સહુના લોકપ્રિય લાડીલા સેવક છે.

શ્રી કનુભાઈ પંડ્યા

સાબરકાંઠા જિલ્લાના બાણીતા સામાજિક અને રચનાત્મક કાર્યકર, શિક્ષણકાર અને આધોગિક ક્ષેત્રે પ્રગતિ માટે કલમ, કંઠ અને કાર્યથી કંઈક કરી છૂટવાની ભાવનાવાળા શ્રી કનુભાઈ પંડ્યા (એડવોકેટ) હિંમત-નગર સાહિત્યક્ષેત્રે પણ બાણીતા થયેલ છે. સાબરકાંઠા જિલ્લાના અઢનામાં અઢના માણસથી ઉચ્ચ કક્ષાએ બેઠેલ લોકો સાથે સતત જિલ્લાની પ્રગતિ માટે પ્રવૃત્તિશીલ રહેતા શ્રી પંડ્યા સૌના બાણીતા છે.

ક્રાંતિનો નાદ

આર્યધર્મના વેદ સંસ્કારોને જ્યાં વિશેષ પ્રાધાન્ય
આપવામાં આવ્યું છે

આર્યસમાજ એક જીવનજ્યોતિ

આર્યસમાજ એટલે શ્રેષ્ઠ, સંસ્કારી, ધર્માત્મા પરાંપકારી મનુ-
ષ્યોનું સંગઠન. વેદ અને શાસ્ત્રોના મહાન વિદ્વાન મહર્ષિ સ્વામી
દયાનંદ સરસ્વતી આર્યસમાજના સ્થાપક હતા. મહર્ષિજીના ઉદ્દેશ
મિથ્યાશાસ્ત્ર, મિથ્યાવિચાર અને અધર્મવિશ્વાસમાંથી વિશ્વના માનવોને
મુક્ત કરી બુદ્ધિયુક્ત સત્યના રસ્તા ઉપર લાવવાનો હતો. આર્ય-
સમાજ એ કાંઈ મત, પંથ કે વાડો નથી. આર્યસમાજના સદસ્ય
થવા મહર્ષિજી વિશ્વશાંતિમાં ઉપયોગી થવા જે નિયમો બતાવ્યા
તેમાં ઈશ્વર નિરંજન નિરાકાર, જગતના રચનાર અને તેની જ
ઉપાસના કરવી જોઈએ એવો સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો છે. વેદનું પઠન-
પાઠન, અસત્યનો ત્યાગ કરી સત્યને અને સત્યાચરણનો સ્વીકાર
કરવા જણાવ્યું છે. અન્ય નિયમોમાં સંસારનો ઉપકાર કરવા શારીરિક
આત્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ સાધી સર્વની સાથે પ્રીતિપૂર્વક
વર્તન કરવા, અધર્મશક્તિનો નાશ કરી વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવાની સાથે
સર્વની ઉન્નતિ કરવા તથા સામાજિક સર્વ હિતકારી નિયમોમાં પરત્ર
રહી પ્રત્યેક હિતકારી નિયમમાં સ્વતંત્ર રહેવાનું સૂચન કરે છે. અને
શુદ્ધ સનાતન વૈદિક ધર્મના પ્રચાર-પ્રસાર માટેનું એકમાત્ર સંગઠન છે.

શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો મહર્ષિ દયાનંદ
આર્યધર્મના ઇતિહાસમાં માર્ગસ્થંભ અને ક્રાંતિસ્થંભ ગણાયા છે.
ઓગણીસમી સદીમાં જગતના મહાવિચારકોમાંના પ્રમાણિક અન્વેષણ-
માંથી ધર્મ વિશુદ્ધિનાં અનેક મોળાં ઉછાળે ચડ્યાં - બ્રહ્મસમાજ,
પ્રાર્થનાસમાજ, ધિયોસોફી, વેદાંતનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવા
પ્રવૃત્ત થતું રામકૃષ્ણ મીશન એયસ્સાધક વર્ગ અને આર્યસમાજ જેવી
પ્રવૃત્તિઓ હિંદના ધર્મ શુદ્ધીકરણની સાક્ષી પૂરે છે. હિન્દુધર્મના
શુદ્ધીકરણમાં આર્યસમાજનો ઘણો મોટો ફાળો રહ્યો છે. ક્રાંતિનાં
મોળાં ઉછાળનાર - એ મશાલથી મહાન સંન્યાસી દયાનંદ આપણા
એક સમર્થ ધર્મગુરુ જ માત્ર નથી પણ હિન્દના અગ્રણી વિદ્યાધક
પણ બન્યા છે. એ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ સત્યની શોધમાં આર્યધર્મનું
રહસ્ય ઉદ્ધેયું - વેદના મંત્રો અને વેદની ક્રિયાઓમાં વીરોની વાણી
સંભળવા મળી - એના ઉચ્ચારોમાં વિજેતાની ધમક હતી અને
મર્દાનીભય પડવા પડતા હતા. વેદમાં સ્વામી દયાનંદે પરમ વીરત્વ
જોયું. અને તેથી જ આર્યધર્મીઓમાં ઉત્સાહ, નવજીવન, અને બળ
ભર્યાં - ધર્મ એ રુદનનો વિષય જ નથી એમણે એ પુરવાર કર્યું
વેદોચ્ચારના વીરગર્જન પ્રેરનાર અને ઉપનિષદોનાં લવ્ય ચિંતન શક્ય
બતાવનાર આર્યોની સુદર સમાજ રચના માટે જીવનભર અંતરગા.

તેમની પ્રખર વિદ્વતા અને ચમત્કારિક બુદ્ધિના અનેક મઠમંદિરોની
સંપત્તિ તેમનાં ચરણ આગળ મુકાઈ હતી પણ ઠોકરે મારી. શરીરે
અને સ્વભાવે તેઓ વીર હતા. હિન્દુધર્મને તેમણે ચીરતા બક્ષી
તલવારોના ટુકડા કરી નાખે એવું સામર્થ્ય. બખ્ષેવારના ઝેરને
પચાવ્યું. તેમના હૃદયમાં દયાનાં અખૂટ ઝરણાં વહેતાં - વિરોધીઓને
તેમણે કદી અવગણ્યા નથી. પ્રહાર કરનારને પણ સર્વદા ક્ષમા
આપી છે. એવા હતા એ વંદનીય વિભૂતિ -

॥ ઓરમ ॥

વિશ્વવ્યાપી આંદોલન “આર્ય સમાજ”નો પરિચય.

આર્યસમાજની સ્થાપના મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ સન
૧૮૭૫માં રાજકોટમાં અને તે જ વરસામાં મુંબઈમાં કરી હતી.

દેશ વિદેશોમાં મળી લગભગ ૪૦૦૦ આર્ય સમાજોની સંસ્થા
અત્યારે છે.

ભારત બહાર વિદેશોમાં ૩૦૦થી વધારે આર્ય સમાજો છે.

લગભગ એક કરોડ (૧૦૦૦૦૦૦૦) આર્યસમાજના સભ્યો છે.

ભારત અને વિદેશોમાં મળી આર્યવીરજીની ૫૪૦ જેટલી
શાખાઓ છે.

ભારતમાં આર્યકુમાર પરિષદની લગભગ ૨૦૦ શાખાઓ છે.

આર્યસમાજ દ્વારા ૨૬૦ કોલેજો અને હાઈસ્કૂલો ચાલે છે.

૨૮૦ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ ચાલે છે. ૬૦ ગુરુકુળો અને

સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ ચાલે છે. ૨૦૦ ધર્મધર્મી ઔષધાલયો ચાલે છે.

અણ્ણતો માટે ૪૦૦૦ પાઠશાળાઓ ચાલે છે. સંન્યાસીઓ, વ્યાખ્યાન-

કારો, ભજનિકો, અને પ્રચારકોની સંખ્યા ૧૦૦૦ ઉપરની છે. ૫૦૦

અતિથિગૃહ અને વ્યાયામ શાળાઓ ચાલે છે. ૫૦૦ ગ્રેસ, સામાયિકા,

વાચનાલયો, અને પુસ્તકાલયો છે.

આ બધાનું સંચાલન સાર્વદેશિક આર્ય પ્રતિનિધિ

સભા - ન્યુદિલ્હી

દેશ - વિદેશોમાં કરવામાં આવે છે. (મુખ્યમથક દિલ્હી)

૧ આર્ય પ્રતિનિધિ સભા - ઉત્તરપ્રદેશ - મુખ્યમથક - સખતી	
૨ " " " - પંબળ " બલધર	
૩ " " " - બિહાર " પટણા	
૪ " " " - બંગાલ " કલકત્તા	
૫ " " " - મધ્યભારત " ભોપાલ	
૬ " " " - મધ્યપ્રદેશ " નાગપુર	
૭ " " " - રાજસ્થાન " અજમેર	
૮ " " " - મધ્ય-દક્ષિણ " હૈદરાબાદ	
૯ " " " - મુંબઈ " વડોદરા	
૧૦ " " " - ઓરીસા " સંખલપુર	
૧૧ " " " - ગોવા " કુંકલી	
૧૨ " " " - દિલ્હીરાજ્ય " નઈ દિલ્હી	
૧૩ " " " - જમ્મુકાશ્મીર " જમ્મુ	
૧૪ " " " - પૂર્વઆફ્રિકા " કેનિયા	
૧૫ " " " - દક્ષિણ-આફ્રિકા " ડરબન	
૧૬ " " " - શીજી " સુવા	
૧૭ " " " - ડચ-ગિયાનાં " પારામારિવો	
૧૮ " " " - બ્રહ્મદેશ " રંગુન	
૧૯ અમેરિકન આર્યન લીગ - ગ્રવાના " બ્યોર્નટાઉન	
૨૦ આર્ય સભા - મોરીસિયસ " પોર્ટ લુઈસ	
૨૧ ગુજરાત પ્રા. પ્ર. સભા - ગુજરાત " વડોદરા	

શ્રી ઔષધજી કાળીદાસ પારેખ વેદ પ્રચાર ફંડ

આર્યસમાજ - ભાવનગર.

જે પરિવારની દિલાવરીની સોનેરી ક્ષિતિજે જૈન અને વિશાળ જૈનેતર સમાજ સુધી વિસ્તરેલી છે.

શ્રી દેવચંદ જ્ઞાલાલ સંઘવી

નિસ્વાર્થ ઉપકારો નોંધાયા છે. મલાડમાં તો તેમના નામવાળું દેવચંદનગર મુંબઈમાં મશહૂર છે.

સુખ અને સમૃદ્ધિમાં પણ તેમના સાદા સંઘની સદાચારી અને સરળ જીવન વ્યવહારને જોવો એ પણ એક લ્હાવો છે. કશી જ મોટાઈ કે આડંબર વગર એ સૌ કોઈને મળે છે. તેમના જીવન પરથી કહી શકાય કે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ઉપાર્જન કરવું એ એમનો જીવનમંત્ર છે. પુણ્યથી મળેલી સંપત્તિને પૂણ્ય કાર્યોમાં ઉદાર હાથે વાપરે છે.

શૈક્ષણિક, ધાર્મિક, મધ્યમવર્ગના વસવાટ વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રો તેમના દાનથી સમૃદ્ધ બન્યાં છે.

સફળ ઉદ્યોગપતિ, સંનિષ્ઠ સમાજસેવક [અનેકવિધ સંસ્થાઓની એ સફળતાપૂર્વક જવાબદારી વહન કરી રહ્યાં છે.] શિક્ષણપ્રેમી શ્રી દેવચંદભાઈએ મલાડમાં ખી. જે. હાઈસ્કૂલ પોતાના નામે શરૂ કરાવી છે. જ્યારે પોતાના જિલ્લામાં (વતનમાં) પોતાના કુટુંબીજનો દ્વારા હાઈસ્કૂલ શરૂ કરાવી છે.

પુણ્યાઈબંધી પૂર્ણ ઉપાર્જન કરનાર દાનેશ્વરી શ્રી દેવચંદભાઈ ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રમાં વસતા પોતાના જ્ઞાતિબંધુઓને સ્પેશ્યલ બસો દ્વારા ૨૦ તીર્થંકરો ભગવાન મોક્ષે ગયા છે તેવી પાવનભૂમિના સ્પર્શના કરાવી હતી. અને એ પોતે સંઘના સેવક બની રહ્યા હતા. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી સુરેશભાઈ પણ બાપથી બેટા સવાયાની કહેવતને સાચી કરાવી છે. અને જોને લીધે વ્યાપારક્ષેત્રે તેમ જ ધાર્મિક ક્ષેત્રે મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

શ્રી ભગવાન મેટલ રોલીંગ મીલ.

મેન્યુફેક્ચર્સ એન્ડ ડીલર

કોપરબાસ-સર્કલ્સ, હેલોવાયર્સ, સ્ટેનલેસ સ્ટીલ હોસ્પિટલ રીકવીઝીટ્સ અને વાસણો

ફેક્ટરી :
ગોવિંદનગર
મલાડ (વેસ્ટ)
મુંબઈ-૬૪

ટેલી :
ઓફિસ : ૩૮૨૯૨૪
૩૮૭૪૨૫
૩૫૬૮૮૧
ફેક્ટરી : ૬૮૨૬૮૮

શ્રી દેવચંદભાઈનાં ધર્મપત્નિ શ્રીમતિ ચંપાબહેન અને શાંતાબહેનની પ્રેરણા અને હૈયાસૂઝ શેઠશ્રીની પ્રગતિમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપેલ છે.

શ્રીમતી ચંપાબહેન દેવચંદભાઈ જૈન ઉપાશ્રય - “મણિસુવન” ની શિલારોપણવિધિ કરી સંઘ માટે ખુલ્લો મંદિર છે.

ચંપાબહેને પોતાના સમગ્ર જીવન દરમિયાન ધર્મસેવા, નાનાંમોટાં અનેક દાન, અને મલાડ ખાતે અનેક પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ કરીને સારી એવી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરેલી છે.

શ્રીમતી શાન્તાબહેન દેવચંદભાઈ દરમિયાન એમણે જૈન ધર્મ તેમ જ દેરાસરો સાથે ખૂબ જ આત્મીયતા અને નિકરતા સાધી ધર્મસેવામાં ચિત્ત પરોવ્યું. તેમણે બે વાર સમેતશિખરની યાત્રા કરેલી છે. આમ શાન્તાબહેન સાચાં ધર્મપરાયણ, તપસ્વિની અને જૈન કાર્યકર તરીકે સેવા બજાવેલ છે.

સાબરકાંઠાના અગિયોલ મુકામે જન્મેલા શ્રીમતી ચંપાબહેન ખૂબ જ ધાર્મિક ખંતીલા અને તપસ્વી મહિલા છે. તેમણે વર્ષાતપ, આઠ અકૃંઈ, તેમ જ ઉપધાન પાંત્રીશમું કરેલ છે. તેઓ હ. મ. જૈન મહિલામંડળ (જ્ઞાતિના) દશવર્ષ સુધી સેક્રેટરીપદે રહેલાં છે. પોતાના ગામમાં સિદ્ધચક્ર પૂજન કરેલ છે. સમેત શિખરજી સંઘની પ્રતિષ્ઠા તેમણે મલાડ ખાતે કરી તેમ જ મલાડમાં

હડિયોલ મુકામે તેમનો જન્મ થયો. તેમણે ઉપધાન, નવપદની ઝોળી - ૯ અક્ષયનિધિ ૧૪ પૂર્વનાં એકાસણું વગેરે કર્યાં છે. મહેસાણા જિલ્લાના મહુડી જૈન તીર્થધામે જૈન દેરાસરમાં ૨૭ દહેરીના શિલાસ્થાપન દાનવીર શેઠશ્રી દેવચંદભાઈ જોડે કરાવ્યાં. આ ઉપરાંત હિંમતનગર જૈન દેરાસરની શિલાસ્થાપનની જવાબદારી પણ તેમણે ઉપાડી લીધેલી. એ જ રીતે મુંબઈમાં પણ જીનગા વાડીમાં એમણે ભૂમિ-પૂજન કરાવેલું. આમ એમના જીવન

ઓફિસ :
ગુરદત્તમંદિર
હાકોર વાડી
મુંબઈ-૨

ભૂતકાળમાં રાજ અને પ્રજા વચ્ચે મધ્યસ્થી બનીને રહેતા મહાજનના અગ્રણીઓ સર્વોપરી હોજારા.

સ્વ. શ્રી અંબાલાલ ભાઈચંદ ગાંધી

ફૂલની સુગંધ તો ફૂલ ખીલતાં જ સાથે આવે અને ફૂલ કરમાતાં સુમધુર સુવાસ પાછી અદ્ય સમયમાં ફૂલની સાથે જ જાય; જ્યારે માનવીના સુકૃત્યોની ખુશ્બો - સુગંધ અવિરત આ સંસારે મહેકતી જ રહે છે.

શેઠશ્રી અંબાલાલ ગાંધીએ આવું જ કાંઈક જીવનમાં સાકાર કર્યું છે. મૂળ વતન મોહનપુર તાલુકો પ્રાંતિજ જિલ્લો સાબરકાંઠાના. જીવનની કારકિર્દીની શરૂઆત જનસેવાથી કરી હતી. અને જનસેવાની સાથે સાથે જ સન મેટલ વર્ક્સની સ્થાપનાના શ્રીગણેશ માંડ્યા.

તેઓશ્રી નીડર સ્વભાવના અને સુશીલ સંસ્કારયુક્ત હતા. હરસોલ સત્તાવીશ વિશા શ્રીમાળીના મહાજનના વારસાગત પંચ મહાજનનો વહીવટ સુંદર રીતે કરી સુમિલન જાગવી રાખ્યું હતું.

શુભેચ્છા :-

શ્રી જીતેન્દ્રકુમાર આર. ગાંધી

શ્રીમતી આર. જે. ગાંધી

શ્રીમતી સુભદ્રાબેન આર. ગાંધી

શ્રી રમણલાલ અંબાલાલ ગાંધી

મોહનપુર ગામના વતની શ્રી રમણલાલે સાત ચોપડી સુધીનો જ અભ્યાસ કરેલ છે. ૧૫ વર્ષની વયથી પિતાને મદદરૂપ થવાના આશયથી ધંધામાં શ્રીગણેશ કર્યા.

સંવત ૨૦૩૧માં મહુડી મુકામે હ. સ. વીશા શ્રીમાળી પંચ-મહાજનનો વહીવટ સ્વીકારી સુંદર કામગીરી કરી ખતાવી. ૧૯૬૬માં તેઓ ગામડેથી મુંબઈ આવી વસ્યા. પૂજ્ય ઉપકારી વંદનીય પ્રતાપ-સૂરી આચાર્ય લગવંત તથા પૂજ્ય શુભંકરસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી ધર્મમય જીવન જીવતાં તેમના શુભ આશીર્વાદથી દિનપ્રતિદિન સારી પ્રગતિને પામ્યા છે.

ત્યાગ અને તપશ્ચર્યાથી જીવન જીવતાં તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી સુભદ્રાબેન પણ જૈન સમાજનાં મૂક સેવિકા છે. સુ.શ્રી રમણલાલે ગુપ્તદાનના રસિયા છે. મોહનપુર મહાજન શાંતિનું પ્રથમ સંમેલન તા. ૧૮-૩-૭૬ના રોજ એમની આગેવાની હેઠળ ભરવામાં આવેલું.

સ્વાવલંબી, સ્વતંત્ર બુદ્ધિશક્તિ ધરાવતા તેમ જ હંમેશા પ્રત્યક્ષ જીવનના આગ્રહી હોવાને કારણે વિવિધક્ષેત્રે આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

Prop. R. A. Gandhi

Phone Office : 377075
Resi : 366114

SUN METAL WORKS

Manufacturers & Wholesale Dealers of :

FERROUS, NON-FERROUS METALS, STAINLESS STEEL
CIRCLES, STRIPS, CUTPIECES, UTENSILS
& CUTLERY ETC. & JOB WORK

OFFICE & FACTORY :

3 B, Gilder Lane, Lamington Road, Bombay-400 008

KOMALRAJ TRANSPORT CO.

(Regd.)

DAILY SERVICE :

Bombay, Ahmedabad, Baroda

Bhavnagar, Rajkot.

HEAD OFFICE :

Sakar Bazar, Bhavnagar.

Phone : Office : 51774677

Resi : 46756377

BOMBAY

35, Chakla Street,

Bombay : 3

Phone : 327199

: 344632

AHMEDABAD

Outside Dariyapur

Main Road,

Phone : 387198

386266

386566

BARODA

Kalupura

Phone : 53577

RAJKOT

Kuvadva Road,

Phone : 7223

SIHOR

Phone : 176

વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર

શુભેચ્છા પાડવે છે.

ધી હાથરોલ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી
મંડળી લી.સુ પો. હાથરોલ તા. હિંમતનગર
જી સાબરકાંઠાશંકરભાઈ દેવજીભાઈ પટેલ
પ્રમુખસેંધાભાઈ એ. રખારી પૂજાભાઈ એમ. પટેલ
સેક્રેટરી ઉપપ્રમુખPhone : Off { 20295
21530

Resi : 449418

LISHA

BRASSIERS & BANIAN

AROON TRADERS

OFFICE :

987, Bhawani Peth,

A. D. Camp Chowk

Poona-411 002

Doshi P. R.

Partner

RUPALWALAL રૂપાલવાલા Tele No 356239

M/S RATILAL MOHANLAL

46, Kansara Chawl Bombay 400002.

Dealers in All Kinds of Aluminium

"VIJAY BRAND" School Bag; Lunchbox

Tiffinbox; Pujapeti; Thermic water jug;

"MILK STAR BRAND" Milk Cooker; Rice

Cooker, Idali Stand & Novelties Articles.

મેસર્સ રતીલાલ મોહનલાલ

"મીલ્કસ્ટારબ્રાન્ડ" મીલ્કકુકર; રાઇસકુકર; ઇડલીસ્ટેન્ડ,

"વિજયબ્રાન્ડ" રકુલબેગ, લંચબોક્ષ, ટીફીનબોક્ષ,

પુજાપેટી; થર્મીકવોટરજગ; વોટરબોટલ તથા

"TWO DIMONDS" અને

"ANJALI KITCHEN WARE"

વગેરે દરેક બ્રાન્ડના માલના હોલસેલ વેપારી

શુભેચ્છક

શાહ ફરીતીકુમાર રતીલાલ શાહ લલીતકુમાર રતીલાલ

શાહ વિજયકુમાર રતીલાલ શાહ અશોકકુમાર રતીલાલ

VIJAY TRADERS

YARN & GENERAL MERCHANTS.

વિજય ટ્રેડર્સ

ધર ૩૧૮૭૮૯

ટે. નં. ઓફિસ : ૩૩૫૧૫૯

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

સંતોષ રૂપી ધર્મભાવના એ સાચો વૈભવ ગણાય
જે ઉત્તમ ગુણોને યુક્ત છે, તે જ મહાન ગણાય
મુક્તિનગર જીવનનું સાચું વિશ્રામ સ્થાન છે.

શુભેચ્છકો

સ્વ શ્રી કચરાલાલ બી. ગાંધીના સહપરિવાર

શ્રીમતી ગજરાબેન કે. ગાંધી

લક્ષ્મીચંદ કે. ગાંધી પુષ્પાબેન એલ. ગાંધી

વાડીલાલ કે. ગાંધી હસુમતીબેન વી. ગાંધી

બાબુલાલ કે. ગાંધી લલિતાબેન બી. ગાંધી

જયંતીલાલ કે. ગાંધી ઉષાબેન જી. ગાંધી

એલ. કે. ગાંધી

મોદીનો માળો

ચોથે માળે

દાઉદગની ગલી

ભુલેશ્વર

મુબઈ-૬૦૦૦૦૨

THE POONA MOTOR GOODS TRANSPORT

Head Office :

780 Sadashiv Peth,

Poona 30.

Phone : 443222

Branch Office :

130 B, Sadashiv Cross Lane.

Kandewadi, Bombay-4

Phone : 352528

Prop. U. D. VORA

ફોન : ૮૦૨૮

એજ વાહોડ અને એજ ગણાત્રા
ફરી આપની સેવામાં રજુ કરે છે.

તૃપ્તિ પાપડ

એજન્ટ :

કુમાર હિના ગણાત્રા કું.

આસોપાલવ, ગીતાનગર મેઈન રોડ, રાજકોટ-૨

શરદ હેવી ડ્યુટી બોલ ગીયર્ડ વીથ નોર્ટન ગીયર બોક્સ લેથમશીન

બોલગીયર્ડ લેથ:-

શરદ નં. ૧૦૦૦-૭'
શરદ નં. ૧૫૦૦-૮'+૬"
શરદ નં. ૧૬૦૦-૧૦'

કિલોસ્કર ટાઇપ ૧૦'

હાઇટ બોક્સ સેન્ટર લેથ

શરદ નં. ૧ ૭'
શરદ નં. ૨ ૮'+૬"
શરદ નં. ૫ ૧૦'
શરદ નં. ૬ ૧૨'

શરદ એન્જિનિયરિંગ વર્ક્સ.

ફોન નં. ૨૪૬૪૧ આફ્રિસ.

ટેલીગ્રામ 'શરદેકો'

ફોન નં. ૨૫૦૦ ફેક્ટરી

ગરેડીયા કુવા રોડ, રાજકોટ.

૩૦ એ.ડી. ઉદ્યોગનગર-રાજકોટ.

શરદ લાઇટ ડ્યુટી લેથ મશીન.

શરદ નં. ૪ ૪'+૬"

ટેપર રોલર બેરીંગ, સ્પીન્ડલ હોલ ૧૫/૮"

હાઇટ બોક્સ સેન્ટર ૬૩"

શરદ મશીન ટુલ્સ.

ફોન નં. ૨૪૬૪૧ આફ્રિસ:

ગરેડીયા કુવા રોડ, રાજકોટ
NEI 'તેમજ' હિન્દુસ્તાન'
એન્યુ આર્ઇન્ડર,

ફોન નં. ૨૬૬૮૪ ફેક્ટરી

૧૦, ભક્તિનગર સ્ટો. પ્લોટ રાજકોટ
મુંબઈ બનાવટની ઇલેક્ટ્રીક મોટર
તથા મોનો પ્લોટ પમ્પીંગ સેટ.
ઇન્ડસ્ટ્રીયલ તેમજ ખેતીવાડી માટે.

તેમજ

રબ્બર બેલ્ડિંગ, 'ફેનર' વીએલટ, 'મીરાન્ડા' ટુલ્સ. કારબાઇડ ટુલ્સ, જનરલ મશીન ટુલ્સ,
હરેક જાતની મશીનરી જેવી કે ફિલીંગ મશીન, શેપીંગ મશીન, ગીયર દોબર મશીન વિગેરે કીફાયત
ભાવથી મેળવવા—

('શરદેકો') ટેલીગ્રામ:

ફોન: આફ્રિસ. ૨૪૬૪૧ ઘર: ૨૩૧૨૧.

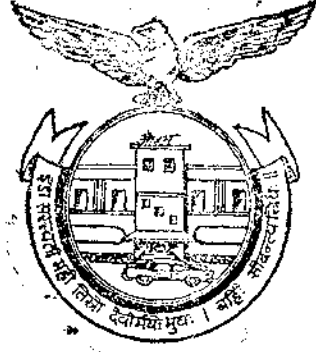
સંપર્ક સાધો

વસંત એન્જિનીયરિંગ સ્ટોર્સ

ગરેડીયા કુવા રોડ, રાજકોટ.

ફોન ૫૬૭૦

શુભેચ્છા પાઠવે છે

રામદેવ કન્સ્ટ્રક્શન કુાં

પ/૩ વેલચંદ નારણ બિલ્ડિંગ

દાણાપીઠ પાછળ

ભાવનગર

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

આર. ડી શાહ

૫૧ અનુપમ

૧૧ માનવ મંદિર રોડ

મુંબઈ-૬

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

પારેખ પ્રધર્સ

૧૯/૨૧ પીકેટ કોસ રોડ ૧ લે માળે

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

Bombay-2

મંગળ બે પ્રકારનાં છે. દ્રવ્ય અને ભાવ

ભાવ મંગળ ૩૫ નવકાર મંત્રનું સ્મરણ,
ચિંતન, ધ્યાન, જાપ આદિ આત્માને,
લૌકિક અને લોકાતરનાં સુખ આપે છે.

માટે જ દરેક જીવે વર્તમાનકાળમાં મંગળ કરી ભવિષ્ય કાળનો માર્ગ નિષ્કંટક બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ
(પૂજ્ય સુનિરાજ જિનેન્દ્ર વિજયજી ગુરુદેવ)

શુભેચ્છકો -

શ્રી હરખચંદલાઈ મુકુન્દચંદજી કાંકરીયા

શ્રીમતી તારાબેન હરખચંદજી કાંકરીયા

શ્રી જયેશકુમાર એચ. કાંકરીયા

શ્રીમતી વસંતીબેન જે. કાંકરીયા

શ્રી અવંતીકુમાર એચ કાંકરીયા

શ્રીમતી ઉષાબેન એ. કાંકરીયા

પૂજ્ય સુશ્રાવિકા કનકબેન - વલ્લભ વિહાર

તલાટી રોડ - પાલીતાણાની પ્રેરણાથી

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે

અપમંગલો દૂર કરવા, અપશુકનોથી બચવા દરેક વ્યક્તિ 'મંગળ' કરવું જોઈએ. મંગળથી આરાધના નિવિદને થાય, શુભનો ઉદય બળે, પાપ કર્મોનો વિનાશ થાય.

માટે જ ક્ષણે ક્ષણે નમસ્કાર મહામંત્રનું મંગળરૂપ સ્મરણ અને અર્થનું ચિંતન કરો.

મુનિરાજ જિતેન્દ્ર વિજયજી

- સાહિય ભૂષણ -

શુભેચ્છકો :-

સ્વ. કેશવલાલ જીવરાજ શાહ

રૂપાલવાલાના સહ પરિવાર.

શ્રીમતી ચંપાબેન કે. શાહ

શેઠશ્રી કેાદરલાલ કે. શાહ

,, અરવિંદલાલ કે. શાહ

,, કિરીટકુમાર કે. શાહ

કેાદરલાલ કેશવલાલ શાહ

૮૮ એફ. જીતેકરવાડી

પ્લોક નં. ૪. ઠાકુરદાસ રોડ

બોમ્બે ૪૦૦,૦૦૨

ફોન. ઓફિસ ૩૨૨૫૫૮

ઘર ૩૩૪૮૪૦

અરવિંદલાલ કે. શાહ

મુકુંદ મેન્શન, ત્રીજો માળે

પ્લોક નં. ૧૨,

૧૦૫ એ. વી. પી. રોડ

બોમ્બે ૪૦૦૦૦૪

ફોન. ઓફિસ ૩૨૨૫૫૮-૩૨૩૩૪૬

ઘર : ૩૫૦ ૮૭૦-૩૮૬૦૨૮

“જેને સાથે સર્જનનાર, સોઈનર શીવને હરે,
જેણે સિદ્ધિના પાણ વલ્લમાં નિહર થઈ ફરે.”

શ્રીમદ રાજચંદ્ર

શ્રી ભક્તરાજશ્રી જેસીંગભાઈ મહાત્મા
ગોધમજી નિવાસી

જન્મ : સંવત ૧૯૭૮ ગ્રાવણ સુદી ૧૫ સોમવાર (બુધવ)

પરમ આદરણીય ભક્તરાજશ્રી જેસીંગભાઈ સંસારના માયાવી
પડખોથી પર રહ્યાં. મૂક સાક્ષી બનીને જીવી રહેલા આ ધર્મ-
પુરુષે સાબરકાંઠા જિલ્લામાં અસંખ્ય જીવોને મોક્ષમાર્ગ બતાવી
ધર્મજ્યોતને ઝગહળતી રાખી છે. સંત કોટીના આ ત્યાગી
પુરુષને કોટી કોટી વંદના.

— સાબરકાંઠા જિલ્લાના મુમુક્ષુ ભાઈબહેનો
(સાબરકાંઠા)

ટે. નં. ૪૩૭

ધર - ૬૬૭

શુભેચ્છા પાઠવીએ છીએ

અલકા સ્ટુડીઓ

નવા બબર, હિંમતનગર

ફોટોગ્રાફર, ફોટોગ્રાફ ડીલર્સ એન્ડ સપ્લાયર્સ આગાશી-
ગેવર્ટ - ઈન્દુ એન્ડ કોડાકના ઓથોરાઈઝ્ડ ડીલર્સ,

જનસત્તા એન્ડ ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ સેટોગ્રાફર્સ

શુભેચ્છક :- કાંતીલાલ એ. મોદી
શ્રીમતી કપીલાબેન. કે. મોદી.

ધી વડાલી નાગરિક સહકારી બેંક લી.

મુ. વડાલી. જી. સાબરકાંઠા. ફોન નં. ૬૪
રજી. નં. સે. ૧૧૫૬૩. કામકાજ શરૂ થયાં
૨૪-૩-૭૬ તારીખ-૨૦-૮-૭૬

શુભેચ્છા સાથે

સભ્ય સંખ્યા -	૧૦૯૮.
શેરભંડોળ	રૂ. ૩,૬૦,૦૦૦/-
ફંડો.	રૂ. ૯૯,૦૦૦/-
ચાપણો.	રૂ. ૨૧,૦૪,૦૦૦/-
ધિરાણ.	રૂ. ૧૭,૭૭,૦૦૦/-
૩૦/૬/૭૬ ના રોજનો નફો.	રૂ. ૬૦,૧૪૦/-
ઓડીટ વર્ગ.	'અ',

સુમતિલાલ સી. ભંડારી.

ચેરમેન

જયંત વી. આગાશે.
મેનેજર

શેરમહંમદ વી. મેમણ
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

અનેક ભાષાના પદ્ધતિસરના સરળ-સુખોદ પાઠ્યપુસ્તકો વસાવો, વાંચો
વંચાવો અને બાળકોને ધર્મના સંસ્કારોથી સમૃદ્ધ કરો.

શ્રી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ-પૂના

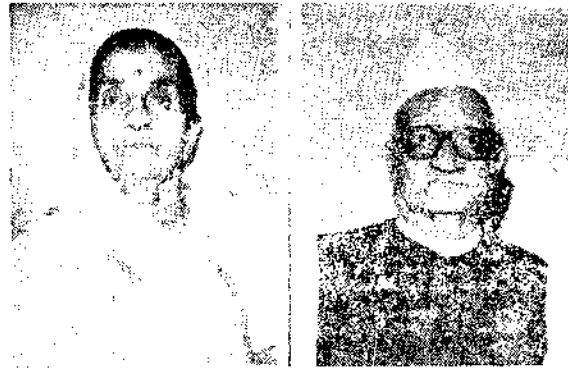
ભારતીય પ્રજા લગભગ અઢારેક ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે તેમાં દરેક ભાષાનો ઉપયોગ કરનાર જૈન સમાજ છે. જેમાં ગુરુદેવશ્રી દ્વારા આઠ ભાષાનાં અર્થસહિત પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. દર વર્ષે આ સંસ્થા દ્વારા એક થી છ ધોરણની ધાર્મિક પરીક્ષાઓ લેવાય છે.

સાહિત્ય ભૂષણ જ્ઞાનવૃદ્ધ સરળ સ્વભાવી સ્વ.. પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી જીતેન્દ્ર વિજયજી મહારાજશ્રીનો ટૂંકો પરિચય જોઈએ-

- જન્મ : ૧૯૧૪ સુરત. લગ્ન : ૧૯૮૭ સુરત દીક્ષા : ૧૯૮૦ પાટણ. સાહિત્ય ભૂષણ પદ : ૨૦૩૨ બેંગ્લોર, કાળધર્મ : ૨૦૩૬ ભાંડુપ, મુંબઈ
- પિતા : શ્રી જીવનભાઈ માતા : શ્રી પાર્વતીબેન ભાઈ : પ્રવીણભાઈ, ચંદ્રકાન્ત. બેનો : શ્રી. કોઠીલાબેન, મંજુલાબેન.
- શિષ્ય : પૂ. મુનિરાજ શ્રી હરીશભદ્ર વિજયજી મહારાજ.
- કૌટુંબીક દીક્ષાર્થીઓ : પૂ. વ્યોવૃદ્ધ મુ. શ્રી જિનભદ્ર વિજયજી મ. કાકા; પૂ. તપસ્વી મુ. શોભન વિજયજી મ. મામાના પુત્ર; પૂ. સાધ્વીજી શ્રી જયપ્રભાશ્રીજી મ. ધર્મપત્ની; પૂ. સાધ્વીજી શ્રી ધર્મશ્રીજી મ. ફેઈ.
- વિહાર ભૂમિ (૪૬ વર્ષ) : ગુજરાત, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, બંગાલ, બિહાર, મધ્ય પ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ, કર્ણાટક, તામિલનાડુ, કેરાલા, મેવાડ.
- શુભકાર્યો-જિનમંદિરો : ૧. કૌશાંબી ૨. કોઈમ્બતુર ૩. પોંડીચેરી ૪ બેંગ્લોર ૫. ઠાણુર. ૬. દેવાસ. ઉપાશ્રયો : ૧. બેંગ્લોર, ૨. કોઈમ્બતુર, ૩. કૌશાંબી. ૪. શાંતાકુંજ. સંસ્થાઓ : ૧. શ્રી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ-પૂના. ૨. નવજીવન ગ્રંથમાળા, ૩. ગુલાબ કાર્યાલય, ૪. વિદ્યાપીઠ ભવન, ૫ શ્રી જૈન જ્ઞાનોત્સવ મંડળ તથા પાઠશાળા, ૬, શ્રી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન મહિલા મંડળ ઉપરાંત બીજા અનેક બાળમંડળો.
- સ્મૃતિ (સ્મારક) : (૧) રૂ. ૧ લાખ. સર્વ સાધારણ ફંડ, ભાંડુપ. (૨) રૂ. ૫૧ હજાર સાહિત્ય પ્રકાશન (૩) રૂ. ૫૧ હજાર શ્રી જીતેન્દ્ર વિજયજી શિ. સા. ફંડ (૪) રૂ. ૨૫ હજાર ગુરુ વૈયાવચ્ચ ફંડ, ભાંડુપ. (૫) રૂ. ૧૧ હજાર ગુલાબ સ્મૃતિ ગ્રંથ.

સંસ્થાના કાર્યકરો:- શ્રી હીરાલાલ પાનાચંદ શાહ -મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી - શ્રી પ્રવીણચંદ્ર જીવણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટી, ડૉ. બાબુલાલ એચ. શાહ, નવસારી; ડૉ. ભાઈલાલ એમ. બાવીશી, પાલીતાણા. શ્રી જયચંદભાઈ ધ્રુવ, ખરેડા; શ્રી બાબુલાલ એન. મોદી પૂના. શ્રી અમૃતલાલ પંડિતજી, ભાંડુપ, શ્રી મનુભાઈ કે. શાહ, દહેગામ. (પ્રચારક) શ્રી મનહર પી. હિંમતનગર (પ્રચારક)

શુભેચ્છકો :- શ્રી હીરાલાલ પાનાચંદ શાહનો સહપરિવાર (બોમ્બે)

શ્રીમતી જીવકોરબેન હીરાલાલ શાહ શેઠશ્રી હીરાલાલ પાનાચંદ શાહ

શુભેચ્છા

કનુભાઈ પંડ્યા

(હાઈ કોર્ટ એડવોકેટ)

હિંમતનગર ફેન-૭૪૩

માનદ મંત્રી :-

સાબરકાંઠા જિલ્લા શાળા સંચાલક મંડળ,

સાબરકાંઠા જિલ્લાના પાટનગર, હિંમતનગરમાં
ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપતી સરકારમાન્ય સંસ્થા.

શ્રી સ્વસ્તિક હાઈસ્કૂલ,

બાલવાડી - પ્રાથમિક - હાઈસ્કૂલ.

યોગેશ સી રામીક

જી. અ.ઈ. ડી. સી.-હિંમતનગર

યોગેશ એન્ડ જ્યોશની કું.

સ્વસ્તિક સાડી સ્ટોર્સ

જયહિંદ બિલ્ડિંગ નં. ૨

દુકાન નં. ૪ ભુલેશ્વર

મુંબઈ-૨

દરેક પ્રકારના ભરતકામની સાડીઓ, ખલાઉઝપીસ
તેમજ ટ્રીકાટના હોલસેલ વેપારી.

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

‘છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્તા તું કર્મ’
નહિ ભોકતા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો ધર્મ’

— શ્રીમદ રાજચંદ્ર

શુભેચ્છકો

સ્વ. ચિમનલાલ કુંવરજીદાસ શાહ; સુશ્રાવિકા શારદાબેન
સી. શાહ; કિરણકુમાર સી. શાહ; શ્રીમતી અનીલાબેન કે. શાહ
કે. હીપિકાબેન - અમીબેન - હેતલભાઈ.

કુંવરજી નાગરદાસ એન્ડ સન્સ

હિંમતનગર

(સાબરકાંઠા જિલ્લો)

Phone : 394611

V. M. DODIA & CO.

Job Work Contractor in :-

Fluorescent Fixture & All Types of Machinery Spare Parts

Sitafal Wadi,
Mount Road, Mazgon,
BOMBAY-10

Gram : ALLDEALING

Phones : Office { 328867
320185

PARTNERS :

P. B. SHETH
Res. T. No. 525853

M. C. MEHTA
Res. No. 359366

CUTTACKWALA & CO.

BANKERS, BULLION MERCHANT

65/67, ZAVERI BAZAR, BOMBAY-400 002

Gram : RELCOMCOP

Phone : 310002/5

Telex : 011-2950

*With Best Compliments From***RELIANCE TEXTILE INDUSTRIES LIMITED**

Court House, 4th Floor, Tilak Marg

Dhobi talao, Bombay-400 002

Manufacturers & Processors of :

Knitted, Woven, Art Silk & Synthetic Fabrics

Under Brand of :

VIMAL FABRICS

“Texafit” A Texturised, Bulk Stabilised Yarn in All
Deniers Single and Double

MILLS :

103/106, Industrial Area
Naroda P. O.
Ahmedabad
Gram : VIMFAB
Telex No. 012-337 VIMAL
Phone : 82050 - 82211

RETAIL

Zaibaish
244 Tilak Marg
Bombay-400 002
Phone : 313870

SHOP

Roxy Cinema Building
New Queens Road,
Opera House
Bombay-400 004
Phone : 381445

ESTD. 1928

Phone { Offi. : 3357
Resi : 4130*With Best Compliments From***RAMNIKLAL MANORDAS SHAH**

MAHATMA GANDHI ROAD, BHAVNAGAR-364 001

—: STOCKIST :—

M/s. Goodlass Nerolac Paints Ltd.

M/s. Asian Paints (India) Ltd.

I. C. I. Paints, Duco & Dulux

M/s. Jenson & Nicholson Paints Ltd.

M/s. Garware Paints Ltd.

M/s. R. R. Paints Pvt. Ltd.

M/s. Shalimar Paints Ltd.

Associated :

MANORDAS CHHAGANLAL

34, Kika Street, BOMBAY-4

Phone : 334298

M/s. J. RAMNIKLAL & Co.

Opp. Fuwara, Gandhi Road,

AHMEDABAD-1

Phone : 380588

With Best Compliments From

આપણા વિચારની સાથે, આપણી ઇચ્છાશક્તિ અને પ્રવૃત્તિ
તાલ મિલાવવા માંડશે ત્યારે જે થવા ધારીશું તે થઈ શકશું, ને
જે કરવા ધારીશું તે કરી શકીશું

MIRCHULAL HIRALAL—JALGAM

શતાવધાની શ્રીમદ રાજચંદ્ર

આ યુગયુરુષનો જન્મ કાઠીયાવાડના વવાણિયા ગામ સં. ૧૯૨૪ ના કારતક સુદી ૧૫ ને રોજ થયેલો. પિતા સ્વચ્છભાઈ દશા શ્રીમાળી જ્ઞાતિના હતા. માતાનું નામ દેવબાઈ. સાત વર્ષે અમીચંદના મરણને બેતાં તેમને બતીસ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું. ૮મે વર્ષે તે છંદશાસ્ત્ર પ્રમાણે સાચી કવિતા લખેલી ધર્મમાં કૃષ્ણભક્તિ ચાલતી હતી પણ પાડોશમાંથી જૈન સંસ્કાર પ્રાપ્ત થયા. ને તે દિન પ્રતિદિન દૃઢ થતા ગયા. ૧૯ વર્ષની ઉંમરે એમણે મુખર્જના હાઈકોર્ટના અંગ્રેજી જનોની હાજરીમાં સો અવધાન કરી બતાવી સૌને ચક્રિત કર્યા હતા. ૨૪-૧-૧૮૮૭ ના ટાઈમ્સમાં તેનો હેવાલ પ્રગટ થયેલો. ને તેમને સાક્ષાત્ સરસ્વતીની પદવી આપેલ. તે એક મહાન તત્ત્વવેત્તા હતા. વેશમાં તેઓ ગૃહસ્થ હતા પણ ભાવથી નિર્ધન મુનિ સમાન હતા. તેથી અનેકે તેમને ધર્મશુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. લઘુસ્વામી તેમના પરમ શિષ્ય થયા શરૂમાં તેમણે 'મોક્ષ માળા' ૧૬ વર્ષની ઉંમરે લખી. ને હજારો પત્રો દ્વારા મુમુક્ષુઓને સન્માર્ગે વાળ્યા છે. સર્વ શાસ્ત્રોના સાર જેવું 'આત્મસિદ્ધિ' શાસ્ત્ર ૨૯ મા વર્ષે રચાયું. આપક નિજદશાના અનુભવી પૂર્ણ વૈરાગ્ય વંત સમ્યક્દષ્ટિ આત્મા હતા. આપે જે સાહિત્યનું નિર્માણ કર્યું છે તે બુદ્ધિગુણ સુધી સૌને માર્ગદર્શક રહેશે. દિગંબર શાસ્ત્રોનો આપે અભ્યાસ કર્યો ને બીજાઓને પ્રેરણા કરી. આપની તમામ વાણી વીતરાગ વાણી જ છે. અનેકના તારક એવા આપ ઘણી તાની ઉંમરે રાજકોટમાં સં. ૧૯૫૭ ના ચૈત્ર વદી ૫ ને રોજ ફાની દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયા ને અંધકાર મુકતા ગયા.

* જીવનમાં બે શાંતિ બેઠતી હોય તો કાર્ત્તવ્ય દોષ બેશે જ નહિ. આપણા દોષ જ ક્યાં બોધ છે ?

* જગત આખું જ બે જગદીશ્વરનું છે તો દ્રેષ કોનો કરવો ને શા માટે કરવો ?

જમનાદાસ નાનચંદ મહેતા (ડુંગરવાળા)

હાલ ભાવનગરના સૌજન્યથી

Phone

Office : 25...

Resi : 45...

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

ભેંસ તથા ગાયનું
ખાત્રો લાયક શુદ્ધ ધી
અમારે ત્યાંથી મળશે.

શાહ પીતાંબરદાસ ઝવેરચંદ
ધીવાળા

ચોટીલા (ગુજરાત)

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

તળાબ વિ. કા. સહકારી મંડળી
તળાબ (જિ. ભાવનગર)

ઉપલેટા તાલુકા સહકારી ખરીદ
વેચાણ સંઘ
ઉપલેટા (જિ. રાજકોટ)

Office 332156-7-8 : 321227 (Resi. 678894
336152-3-4 : 328762 (679754

M/S KISHOR CHANDRA & COMPANY
Dealers in: OLD NEWS PAPER, CHEMICALS &
MINERAL MERCHANTS

37 NEW BORDAN GALLI, BOMBAY 400 003

M/S RAHUL BUILDERS PVT. LTD.
503 Sujata Chambers
Abhechand Gandhi Marg, Bombay - 9

GUJARAT'S LARGEST LUXURY
EXPRESS HOTEL
PRIVATE LTD.

P.C. DUTT ROAD
BARODA

390005

Telex 2175-311 Tel. P. 67051-2-3

Office: 339225 - 334887

Resi. - 674073

With Best Compliment from

KIRAN ENTERPRISE

BHAYANI BUILDERS

Serving JinShasan

NI BROTHERS

BHAYANI BUILDERS

BHAYANI BUILDERS

KIRAN RUBBER

ES PVT. LTD.

NARMADA RUBBER PVT. LTD.

Mfgs. & Suppliers of Quality Rubber & Plastic goods
Specialist in Neoprene Rubber Sheets, Conveyor Belt

91 BHAYANI HOUSE,
FIRST FLOOR, SHERIFF DEVI STREET
BOMBAY 400 003